प्रकाशक :
सुन्दरलाल जैन
मोतीलाल बनारसीदास
बंगलो रोड जवाहरनगर
दिल्ली ६

मुद्रक
शान्तिलाल जैन
श्री जैनेन्द्र प्रेस
बंगलो रोड जवाहरनगर
दिल्ली ६

ग्रन्थोऽयं भारतीयाधिशासन-विनियोजितार्थ-अलभ्यसंस्कृतग्रन्थपुनर्मुद्रणयोजनया प्रकाशितः ।

This book has been published under the Scheme
of reprinting of important out of print
Sanskrit books sponsored by the
Government of India

Price Rs 194-75 for Complete set

प्राप्ति स्थानम्

मोतीलाल बनारसीदास

१ बंगलो रोड, जवाहरनगर दिल्ली ६
२ नैपाली खपरा, वाराणसी
३ बाकीपुर, पटना

शब्दकल्पद्रुमः।

पञ्चमकाण्डम्।

श, तालव्यशकारः। स तु शवर्गीयप्रथमवर्णः। चतुस्त्रिंशद्वर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं तालु। इति तन्त्रव्याकरणे॥ (तथा च शिक्षायाम्। १७।
"कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू॥")
अस्य स्वरूपं यथा,—
"शकारं परमेशानि! शृणु वर्णं शुचिस्मिते!।
रक्तवर्णप्रभाकारं स्वयं परमकुण्डली॥
चतुर्वर्गप्रदं देवि! शकारं ब्रह्मविग्रहम्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं प्रिये!॥
रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिबिन्दुसहितं सदा।
त्रिशक्तिसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्॥"
इति कामधेनुतन्त्रम्॥ * ॥
(बङ्गीयवर्णमालायाम्), तल्लेखनप्रकारो यथा,
"कुञ्चिता वामतो दक्षगता च गोह्यतिरेखया।
पुनरूर्द्ध्वगता तासु वह्निचन्द्रदिवाकराः।
मात्रा भवानी विज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ * ॥
तद्वाचकानि यथा,—
"शः सव्यश्च कामरूपी कामरूपो महामतिः।
सौख्यनामा कुमारोऽस्थि श्रीकण्ठो वृषकेतनः॥
वृषघ्नः शयनं शान्ता सुभगा विस्फुलिङ्गिनी।
मृत्युर्देवो महालक्ष्मीर्महेन्द्रः कुलकौलिनी॥
बाहुर्हंसो वियद्वक्रं हृदयं त्वङ्कुशः खलः।
वामोरुः पुण्डरीकात्मा कान्तिः कल्याण-
वाचकः॥"
इति योगिनीतन्त्रे ३भागे ७पटले वर्णाभिधानम्॥
(काव्यादावस्य प्रथमप्रयोगे सुखं फलम्। यथा, वृत्तरत्नाकरटीकायाम्।
"शः सुखं सस्तु खेदम्॥"
धात्वनुबन्धविशेषः। यथा, कविकल्पद्रुमः।
"————षो हतादिः श् तुदादिकः॥"
एतेन तुदौ शश् व्यथे तुदति इति स्यात्॥)
शं, क्ली, शुभम्। इति त्रिकाण्डशेषशब्दरत्नावल्यौ॥ (यथा, देवीभागवते। ३। १८। ७।
"न च हर्म्ये वने शं मे दीर्घिकायां न पर्व्वते॥")
शं, [म्] अ, कल्याणम्। (यथा, रातेन्द्रकर्णपुरे। ५१।
"यः कीर्त्तौ भवतो वतो नृपगुणैर्यैः शंतनुः शन्तनुः॥")
शुभम्। शास्त्रम्। इति शब्दरत्नावली॥
शः, पुं, शिवः। शस्त्रम्। इति शब्दरत्नावली॥
शंयुः, त्रि, (शं शुभमस्यास्तीति। शं + "कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः।" ५। २। १३८। इति युस्।) शुभान्वितः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा भट्टिः। ४। १८।
"कुर्व्वाणा पश्यतः शंयून् स्त्रियो सुखमानना॥")
पुं, बृहस्पतिपुत्त्रोऽग्निविशेषः। यथा, महाभारते। ३। २१८। २।
"आहुतिष्वेव यस्याग्नेर्हविषाज्यं विधीयते।
सोऽग्निर्बृहस्पतेः पुत्त्रः शंयुर्नाम महाव्रतः॥")
शंवः, पुं, मुषलाग्रस्थलौहमण्डलकः। वज्रम्। इति धरणिः॥
शंवः, त्रि, (शमस्यास्तीति। शं + "कंशंभ्यामिति।" ५। २। १३८। इति वः।) शुभान्वितः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
शंवरं, क्ली, (शं वृणोतीति। वृ + अच्।) जलम्। इत्यमरः॥
शंस, उ हिंसास्तुत्योः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्। क्त्वावेट्।) तालव्यादिः। उ, शंसित्वा शस्त्वा। यः शंसति सतामिति हलायुधः॥ अनेकार्थत्वात् कथनेऽप्ययम्। यथा रघौ। "शशंस वाचा पुनरुक्तयेवेति। न मे ह्रिया शंसति किञ्चिदीप्सित-मित्यादि च। इति दुर्गादासः॥
शंसा, स्त्री, (शंस + अः। स्त्रियां टाप्।) वाक्यम्। वाञ्छा। इति मेदिनी॥ प्रशंसा। इति शब्दरत्नावली॥
शंसितः, त्रि, (शंस + क्तः।) निश्चितः। इति हलायुधः॥ हिंसितः। स्तुतः। इति शन्सधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्॥ (यथा, महाभारते। १। ११६। २५।
"ब्राह्मणाश्च महात्मानः सोमपाः शंसित-व्रताः॥")
शंस्ता, [ऋ] पुं, (शंस + "तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ।" उणा० २। ९४। इति तृन्। यद्वा, छन्दसि "ग्रसितस्कभितस्तभितेति।" ७। २। ३४। इति निपातनात् साधुः।) स्तोता। होता। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ (प्रशास्ता। यथा, ऋग्वेदे। १। १६२। ५।
"होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो
ग्रावग्राभ उत शंस्ता सुविप्रः॥"
"शंस्ता प्रशास्ता।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)
शंस्थः, त्रि, (शं शुभे तिष्ठतीति। शम् + स्था + "स्थः कच।" ३।२।७७। इति कः।) शुभान्वितः। शंपूर्व्वस्थाधातोर्डप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्॥
शंस्थाः, त्रि, (शं + स्था + "स्थः कच।" ३। २। ७७। इति क्विप्।) शुभान्वितः। शम्-पूर्व्वष्ठाधातोः क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्॥
शंस्यः, त्रि, (शंस + ण्यत्। "ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः।" ६।१।२१४। इत्याद्युदात्तः।) हिंस्यः। स्तुत्यः। शन्सधातोः ध्यण्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्॥
शक, इ ङ त्रासशङ्कयोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-त्रासे अक०-शङ्कायां सक०-सेट्।) त्रासो भयम्। शङ्का संशयारोपः। इ, शङ्क्यते व्याघ्राज्जनेन। ङ, शङ्कते पुरुषत्वं स्थाणौ। स्थाणुर्वा पुरुषो वा इति संशयमारोपयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥
शक, न इर् ऊ शक्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सक० च-वेट्।) न, शक्नोत्यशक्यमप्याजौ विजेतुं य इति हलायुधः। इर्, अशकत् अशकीत् अशाक्षीत्। इदित्त्वे नास्मामित्यं ङ इत्यन्ये। ऊ, शकिष्यति शक्ष्यति। पृथक्पाठादयो न स्वादिः। ०दावेवानिमावित्यन्ये। षष्ठस्वरानुबन्धः केषाञ्चिदनुरोधात्। द्वावेव सकर्म्मकौ। तथा च। शक्योऽस्य मन्युर्भवता विने-

मिति रघुः। इह परिणामभेदो न शक्यते शक्याख्यानुमिति तत्त्वकौमुद्यां वाचस्पतिमिश्रः। शक्या मतीनापि तुरीयमरावामिति नैषधम्। इति दुर्गादासः॥

शक, य न शक्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-उभ० सक० सेट्।) शक्तिरिहादिपक्षे क्षमा- र्थादिपक्षे सामर्थ्यम्। शक्यते, शक्यति शक्यते दुःखं दीनः। इति दुर्गादासः॥

शक, पुं (शक + अच्।) जातिभेदः। नृपभेदः। इति मेदिनी॥ स च नृपः शकादित्य इति शालिवाहन इति च नाम्ना ख्यातः। तस्य मरणदिवसावधि वत्सरगणनात् शकाब्देति नाम्ना पञ्जिकायां लिख्यते। स च म्लेच्छ- जातिविशेषः। धर्म्मार्थं सगरराजेनास्य मस्त- कार्द्धं मुण्डयित्वा वेदबाह्यत्वमकारि। यथा,—

'तत शकान् यवनान् काम्बोजान् पारदां- स्तथा।
पह्लवांश्चापि निःशेषान् कर्त्तुं व्यवसितो नृपः॥
ते वध्यमाना वीरेण सगरेण महात्मना।
वसिष्ठं शरणं गत्वा प्रणिपेतुर्मनीषिणम्॥
वसिष्ठः शरणापन्नान् समये स्थाप्य तान् मुनिः।
सगरं वारयामास तेषां दत्त्वाभयं तदा॥
सगरः स्वां प्रतिज्ञान्तु निशम्य गुरुशासनम्।
धर्म्मं जघान तान् वै वेशान्यत्वं चकार ह॥
अर्द्धं शिरः शकानान्तु मुण्डयामास भूपतिः।
यवनानां शिरः सर्व्वं काम्बोजानामपि द्विज।
पारदा मुक्तकेशाश्च पह्लवान् श्मश्रुधारिणः।
निःस्वाध्यायवषट्कारान् धर्म्मेणैव चकार सः॥"

इति मात्स्ये सगराख्याने सगरोपाख्यानम् १५ अः॥ देशभेदः। इति विश्वः॥ (यथा माघे। १९। ४५।

"तुषारान् बर्व्वरान् चारान् पह्लवान् पारदान् शकान्।
एतान् जनपदान् मह्यं प्रावदिवोदधि मताः॥")

शकट, पुं क्ली (शक्नोति भारं वोढुमिति। शक +"शकादिभ्योऽटन्।" उणा०। ४। ८१। इति अटन्।) यानविशेषः। गाड़ी इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। अनः २। इत्यमरः॥ अनः १। इति शब्दरत्नावली॥ शिशुवधासुरविशेषः। द्विसहस्रपलपरिमाणम्। तत्पर्य्यायः। भारः २ आचितः ३ शाकटीनः ४ शलाटः ५। इति हेमचन्द्रः॥ तत्रैव।

"शकटं शाकिनी गावो जालमस्पन्दनं वनम्।
अनूपं पर्व्वता राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः॥"
इति भरतः॥

तिनिशवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (व्यूह- विशेषः। यथा, मनुः। ७। १८७।

"दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात् तु शकटेन वा।"

शकटाकारत्वात् रोहिणीनक्षत्रम्। यथा, बृहत्संहितायाम्। ४७। १०।

"रोहिण्याः शकटमभिन्ने
चन्द्रमस्यशरणा जगती।
कापि यान्ति शिशुपाचिताशना
सूर्य्यतप्तपिठरामुपायिन॥")

शकटहा, [न्] पुं (शकटं हन्तीति। हन + क्विप्।) श्रीकृष्णः। इति हेमचन्द्रः॥ (एतद्विवरणं भागवते १० स्कन्धे ७ अध्याये तथा हरिवंशे ६१ अध्याये च द्रष्टव्यम्॥) शकट- नाशके, त्रि॥

शकटाक्षा, स्त्री, (शकटमिव आकृतिर्यस्याः।) रोहिणीनक्षत्रम्। तस्याः पञ्चतारामयशकटा- कृतित्वात्॥

शकल स्त्री, (शक्नोतीति। शक + "शकिशम्यो- र्नित्।" उणा० १। १११। इति कल।) त्वक्। खण्डम्। (यथा, रघुः। २। ४६।

"अथान्धकारं गिरिगह्वराणां
दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्व्वन्॥")

रागवस्तु। वल्कलम्। इति मेदिनी॥ शल्कम्। आँश इति भाषा। इति शब्दलिङ्गार्थसन्दर्भात्॥

शकल, पुं क्ली (शक + कल।) एकदेशः। (यथा मनुः। ६। २८।

"प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा॥")

खण्डम्। यथा —

"भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेंऽशके॥" इत्यमरः॥

(यथा, मनुः। १। १३।

"ताभ्यां स शकलाभ्याञ्च दिवं भूमिञ्च निर्म्ममे॥",)

शकली, [न्] पुं (शकलमस्यास्तीति। इनि।) मत्स्यः। इत्यमरः॥

शकान्तक, पुं (शकस्य म्लेच्छजातिविशेषस्य अन्तकः।) विक्रमादित्यराजः। इति कश्चित्॥

शकार, पुं, राज्ञः अनूढाया स्त्रियाः भ्राता। यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे।

"मदमूर्खताभिमानी दुष्कुलतैश्वर्य्यसंयुक्तः।
सोऽयमनूढाभ्राता राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः॥"

शकारि, पुं, (शकस्य म्लेच्छजातिविशेषस्यारिः शत्रुः।) विक्रमादित्यराजः। स तु उज्जयनी- देशाधिपतिः। यथा —

"साहसाङ्कः शकारिः स्याद्विक्रमादित्य इत्यपि॥" इति जटाधरः॥

शकुनं, क्ली, (शक्नोति शुभाशुभं विज्ञातुमनेनेति। शक + "शकेरुनोन्तोन्त्युनयः।" उणा० ३। ४९। इति उनः।) शुभाशुभनिमित्तम्। इति मेदिनी॥ सगुन् इति हिन्दीभाषा। अथ लक्षणम्। इत्य- जयपालः॥ ७॥ अथ शुभशकुनानि।

'कौपीनात् प्रवयसो विलोकनात्
धार्मिकान् नर ध्रुवं समीक्षयम्।
मङ्गलाय दधिचन्दनाक्षत-
धान्य प्रतापमदनप्रवेशयो॥
शस्त्रपूर्णघटपूर्णकुम्भा
सिद्धान्नसिद्धार्थकचन्दनानि।
स्वाङ्गं सुदामिनमीनमांसा
गोरोचनामोदमयोमयूखि॥
गीर्ब्बाणवीणाफलभद्रपीठ
पुष्पाञ्जनालङ्कृतशायुधानि।
ताम्बूलयानासनवर्द्धमान
ध्वजातपत्रव्यजनाम्बराणि॥
पद्मानि भृङ्गारसमुद्धवह्नि
गजाजवाह्यंकुशचामराणि।
रत्नानि चामीकररूप्यताम्र-
वैडूर्य्यकाद्यौषधयः सुराश्च॥
वनस्पतिर्नूतनशाकमेव
माङ्गल्यपञ्चाशदिदं प्रदिष्टम्।
शुभेषु कार्य्येष्वशुभेषु चैव
कार्य्ये गतानां शुभदा सदैव॥
एतानि दृष्ट्वा शुभदर्शनानि
कुर्व्वन्ति हृष्टः पथि दक्षिणेन।
चलद्विलोकाद्दशुभावहानि
व्यक्तानि वामेन शुभा भवन्ति॥
गान्धारषड्जर्षभसत्तमाश्च
स्वरेषु गम्भीरमनोरमा ये।
वादित्रवेदध्वनिगीतशब्द-
मित्यादिशस्तं किल यत्र रौद्रम्॥
आदाय रिक्तं कलशं जलार्थी
यदि व्रजेत् कोऽपि सदाध्वगेन।
पूर्णं समादाय निवर्त्ततेऽसौ
यथा तथार्थं पथिकस्तथैव॥ ७॥
अङ्गारभस्मेन्धनरज्जुपङ्क
पिण्याककार्पासतुषास्थिविष्ठा।
छायायसावस्करलवणधान्य
पाषाणकेशा भुजगौषधानि॥
तैलं गुडं चर्म्म वसा विभिन्न
रिक्तश्च भाण्डं लवणं तृणञ्च।
तक्रार्गला शृङ्खलपङ्किवाता
कार्य्ये क्वचित् शिष्टदिमे न शस्ताः॥
स्वपादयानस्खलनं क्षुधार्त्तो
भङ्गं क्वचिद्यानपलायनञ्च।
द्वाराभिघाताध्वगशस्त्रपाता
प्रस्थानविघ्नं कथयन्तु यातुः॥
मार्जारयुद्धारवदर्शनानि
कलिं कुटुम्बस्य परस्परञ्च।
चित्तस्य कालुष्यकरञ्च सर्व्वं
गन्तुः प्रयाणप्रतिषेधनाय॥
दृष्टे शवे रोदनशब्दहीने
सहार्थसिद्धिं कथितोऽध्वगेषु।
प्रदक्षिणेषु शव शवस्य
तत्र सदोषमिष्टा दशानि॥
सञ्चूर्णमाषजयतां वराङ्गा
सम्पादयेत्तु प्रतिशब्दकान्।
भवेत् सदाभोगिभवोल्कलाभो
स कौतुकी तेन निरामयेन॥
उन्निद्र भट्टानि दलपावन
मधुरं पठति यत्र वामरे।
भोजनं भवति तत्र पैत्तिक
माषभावितमिदं हि शाकुनम्॥"

इति वसन्तराजशाकुने विचारिताः शुभावहाः ॥
अथ नराङ्गितविचारः ।
"अथाभिधास्ये द्विपदेषु तावत्
प्रधानभावात् शकुनं नराणाम् ।
नैमित्तिकं यत् प्रतिभाव्य सर्व्वं
फलं शुभाशुभयोर्ब्रवीति ॥
नरोऽभिरूपः सितवस्त्रमाल्यो
वाक्यं प्रशस्तं मधुरञ्च जल्पन् ।
एवंविधा योषिदपि प्रयाणे
प्रवेशकाले च करोति सिद्धिम् ॥८॥
वसद्विकेशो हतमानगर्व्वः
घृताङ्गनस्नानजतैलदिग्धाः ।
रजस्वला गर्भवती रुदन्ती
मलान्वितोन्मत्तजटाधराश्च ॥
दीनो ह्रियस्त्रा विमुक्तकेशाः
क्रमेलकस्थाः खरसैरिभस्थाः ।
सन्न्यासिसाक्रन्दनपुंसकाश्च
दुःखावहाः सर्व्वसमीहितेषु ॥९॥
पृथ्वीपतिर्ब्राह्मणद्वययुक्तो
वेश्या कुमारी सुहृदः सुकेशाः ।
नार्य्यो नराश्चाश्वरथाधिरूढाः
शुभाय दृष्टाः शकुनोद्गमेषु ॥१०॥
कृष्णाम्बराः कृष्णविलेपनाढ्याः
कृष्णां स्रजं मूर्द्ध्नि विधारयन्ती ।
दृष्टा सकोपा यदि कृष्णवर्णा
नारी नरैस्तद्विपदो भवन्ति ॥११॥
श्वेताम्बरा श्वेतविलेपनाढ्या
मालां सितां मूर्द्ध्नि विधारयन्ती ।
दृष्टा प्रहृष्टा यदि गौरवर्णा
नारी नरैः स्यात्तदभीष्टसिद्धिः ॥
धृतातपत्रः सुविशुद्धवासाः
पुष्पान्वितश्चन्दनचित्रिताङ्गः ।
निश्रावयुक्तः कृतभोजनो वा
विप्रः पतन् यच्छति सर्व्वसिद्धिम् ॥
अभ्युपगच्छति यस्य हि याने
स्त्रीपुरुषोऽप्यथवा फलहस्तः ।
सर्व्वसमीहितसिद्धिरवश्यं
तस्य नरस्य भवत्यचिरेण ॥"
इति वसन्तराजशाकुने नराङ्गितेङ्गित-संज्ञम् ॥ ६ ॥
"गच्छेति पृष्ठे पुरतस्तथैव
वागीदृशी केनचिदुच्यमाना ।
सर्व्वाशिषश्चातिशयेन ताभ्य-
श्चित्तस्य तुष्टिर्विजयाय पुंसाम् ॥
सिद्धा विरावा जहि छिन्धि भिन्धि
चेत्यादयः शत्रुवधोद्यतानाम् ।
क्व यासि मा गच्छ तथैवमाद्याः
प्रयोजनारम्भनिवारणार्थाः ॥
स्थैर्य्ये स्थिरार्थाद्गमनं तदर्था-
द्वाक्यान्निरुक्तिर्विनिवर्त्तितार्थात् ।
लाभं जयं भङ्गममङ्गलं वा
बुध्येत तत्प्रतिपादनार्थात् ॥
उग्रं भवेद्रोदनमग्रभागे
भयं भवेद्दक्षिणभागभूते ।
नैरृत्यकोणे रणमार्गरोधो
वायव्यकोणे रुदितं सगर्व्वम् ॥
मृत्युः सुतानां रुदितेन पृष्ठे
लाभो भवेत्तत्र निवर्त्तनेन ।
मृत्युस्तदाग्ने रुदितेन शत्रुः
सिद्धिं विधत्ते रुदितं रिपूणाम् ॥"
इति वसन्तराजशाकुने नराङ्गिते रुदितश्रुति-प्रकरणम् ॥ ७ ॥ वकचक्रवाकटिट्टिभक्रौञ्च-खञ्जनभासभारद्वाजमयूरकपिञ्जल-लावकश्येन-शुककपोतगोधातुषकुक्कुटकलविङ्कसारसीदास-खञ्जनकाककपिञ्जलादिरूपाणि शकुनानि षोडश-रूपमहिषखरगोमहिष्यजापलैडकोष्ट्रकुन्द-रोमृगकृमार्जारवानरप्लवराहशशकजातसर्प-जम्बुकपिपीलिकापल्ली-कुक्कुरादिरूपशकुना-नि च वसन्तराजशाकुने द्रष्टव्यानि । हस्ति-शशकच्छगालषट्पदशरभसर्परूपाणि शकुनानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि ॥

शकुनः, पुं, (शक + उनः ।) पक्षिमात्रम् । (यथा, महाभारते । १ । ७२ । १० ।
"तं वने विजने गर्भं सिंहव्याघ्रसमाकुले ।
दृष्ट्वा शयानं शकुनाः समन्तात् पर्य्यवारयन् ॥")
पक्षिविशेषः । गृध्र इति ख्यातः । इति मेदिनी ॥ कश्यपपत्नीताम्रायाः श्येनगृध्रादयः पुत्राः । इति श्रीभागवतम् ॥ तस्याशुभफलं यथा,—
"वामेऽपसव्ये पुरतश्च पृष्ठे
युद्धं विरोधं मरणं विपच्च ।
यत्र स्थितः सन् कुरुते क्रमेण
शब्दोऽपसव्योऽस्य विपश्चिदिष्टः ॥"
इति वसन्तराजशाकुनम् ॥
विप्रभेदः । इत्युणादिकोषः । तद्विवरणं भागवते उक्तम् । गीतविशेषः । तत् उत्सवादिषु मङ्गलार्थं गेयम् । इत्यजयपालः ॥ शुभशंसी । इति शब्दरत्नावली ॥

शकुनज्ञा, स्त्री, (शकुनं जानातीति । ज्ञा + कः । स्त्रियामाप् ।) ज्येष्ठी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शकुनज्ञातरि, त्रि ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३१ । ५३ ।
"प्राहिणोत्याह्निपिद्धापि स्वसख्या शकुनज्ञया ।
स्वतन्त्रोऽभिनवारूढो युवतीनां मनोभवः ॥")

शकुनिः, पुं, (शक्नोति उन्नेतुमात्मानमिति । शक + "शकेरुनोन्तोन्युनयः ।" उणा० ३ । ४९ । इति उनिः ।) पक्षी । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ५ । ११ ।
"क्रव्यादान् शकुनीन् सर्व्वांस्तथा ग्राम-निवासिनः ।
अनिर्द्दिष्टांश्चैकशफांष्टिट्टिभञ्च विवर्ज्जयेत् ॥")
चिल्लपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥ सौवलः । स तु कौरवमातुलः । (अयं हि दुर्य्योधनमन्त्री । द्यूते पाण्डवान् जित्वा वनं प्रेरयामास । असौ हि कौरवयुद्धे सहदेवेन निहतः । एतद्विवरणं महाभारते शल्यपर्व्वणि द्रष्टव्यम् ।) ववादिकानष्टकरणान्तर्गताष्टमकरणम् । इति मेदिनी ॥ तत्करणजातफलम् ।
"परजनधनहर्त्ता वञ्चकः क्रूरचेष्टः
करघृतकरवालो घातकस्वामिपक्षः ।
स्वनिशयपरदारासक्तचित्तः सरोषो
भवति शकुनिजन्मा मानवः शीघ्रगामी ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ ० ॥
दुःसहपुत्रः । यथा,—
"दुःसहस्याभवन् भार्य्या निर्म्माष्टिर्नाम नामतः ।
जाता कलिस्तु भार्य्यायां [illegible] चाण्डालदर्शनात् ॥
तयोरपत्यान्यभवन् जगद्व्यापीनि षोडश ।
अष्टौ कुमाराः कन्याश्च तथाष्टावतिभीषणाः ॥
[illegible] पादवर्त्ते तथा परः ।
[illegible] शकुनिश्चैव गण्डप्रान्तरतिस्तथा ॥"
तस्य पञ्च पुत्रा यथा,—
"श्येनकाककपोताश्च गृध्रोलूकौ च वै सुतान् ।
अवाप शकुनिः [illegible] सुरासुराः ॥
श्येनं जग्राह वै मृत्युः काकं कालो गृहीत-वान् ।
उलूकं निर्ऋतिश्चापि जग्राहातिभयावहम् ॥
गृध्रं व्याधिस्तदीशोऽस्य कपोतञ्च स्वयं यमः ।
एतेषामेव चैवोक्ताः [illegible] पापोपपादने ॥
तस्मात् श्येनादयो यस्य निलीयन्ते शिरस्यथ ।
तेनात्मरक्षणायालं शान्तिः कार्य्या द्विजोत्तम ॥
गेहे प्रसूतिरेतेषां तथैवोपनिवेशनम् ।
न शस्तं पर्य्यवेक्ष्यं कपोतादीननन्तरम् ॥
श्येनः कपोतो गृध्रो वा कौशिको वा गृहे द्विजः ।
प्रविष्टः कथयन्त्यन्तं वसतां तत्र वेश्मनि ॥
ईदृक् परित्यजेद्गेहं शान्तिं कुर्य्याद्द्विजोत्तम ।
स्वप्नेऽपि हि कपोतस्य दर्शनं न प्रशस्यते ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहवंशोत्पत्तिनामाध्यायः ॥ ० ॥ विकुक्षिपुत्रः । यथा,—
"वैवस्वतमनोरासीदिक्ष्वाकुः पृथिवीपतिः ।
तस्य पुत्रशतं चासीद्विकुक्षिर्ज्येष्ठ उच्यते ॥
सोऽयोध्याधिपतिर्वीरस्तस्य पञ्चदश स्मृताः ।
शकुनिप्रमुखाः पुत्रा रविणा रोमहर्षिताः ॥"
इति वह्निपुराणे सगरोपाख्याननामाध्यायः ॥

शकुनिप्रपा, स्त्री, (शकुनीनां पक्षिणां पानार्थं या प्रपा ।) पक्षिणः पानीयशाला । तत्पर्य्यायः । शीग्रहः २ । इति हारावली ॥

शकुनी, स्त्री, श्यामापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ चटकी । इति केचित् ॥ (पक्षिरूपधारिणी पूतना । यथा, महाभारते । ५ । १३० । ४५ ।
"अनेन हि हता बाल्ये पूतना शकुनी तथा ।"
तथा च हरिवंशे । ६२ । १—२ ।
"कस्यचित्त्वथ कालस्य शकुनीवेशधारिणी ।
धात्री कंसस्य भोजस्य पूतनेति परिश्रुता ॥
पूतना नाम शकुनी घोरा प्राणिभयङ्करी ।
आजगामार्द्धरात्रे तु पक्षौ क्रोधात् विधुन्वती ॥")

शकुनीश्वर, पुं, (शकुनीनां पक्षिणामीश्वरः ।) गरुडः । इति धनञ्जयः ॥

शकुन्त, पुं, (शक्नोति उत्पतितुमिति । शक + "शकेरुनोन्तोन्त्युनयः ।" उणा० ३।४९। इति उन्त ।) पक्षी । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७२ । ११ ।
"नेमां हिंस्युर्वने बालां क्रव्यादा मांसगृद्धिनः ।
पर्य्यरक्षन्त तां तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम् ॥")
कीटभेदः । भासपक्षी । इति मेदिनी ॥

शकुन्तला, स्त्री, (शकुन्तैः पक्षिभिर्लायते पाल्यते इति । ला + घञर्थे कः । स्त्रियामाप ।) मेनकाप्सरसि विश्वामित्रेण जनिता कन्या । सा कण्वमुनिना प्रतिपालिता । दुष्मन्तराजेन विवाहिता । अस्याः पुत्त्रो भरतः राजचक्रवर्त्ती । तस्या नामकारणं यथा,—
"निर्ज्जने तु वने यस्मात् शकुन्तैः परिरक्षिता ।
शकुन्तलेति नामास्याः कृतञ्चापि ततो मया ॥"
इति महाभारते ।१।७२।१५॥
अस्या विवरणं कालिदासकृताभिज्ञानशकुन्तल नाटके द्रष्टव्यम् । पाद्मे स्वर्गखण्डे प्रथमादि पञ्चाध्यायेषु महाभारते आदिपर्व्वणि ६९ अध्यायमारभ्य ५ द्रष्टव्यम् ॥

शकुन्तलात्मज, पुं, (शकुन्तलाया आत्मजः पुत्त्रः ।) भरतराजः । यथा,—
"दौष्मन्तिर्भरतः सर्व्वदमः शकुन्तलात्मजः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

शकुन्ति, पुं, (शक्नोति उत्पतितुमिति । शक + उन्ति ।) पक्षिमात्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ४२ । ३ ।
"अवक्रन्द दक्षिणतो गृहाणां
सुमङ्गलो भद्रवादी शकुन्ते ॥")
भासपक्षी । इत्युणादिकोषः ॥

शकुल, पुं, (शक्नोति गन्तुं वेगेनेति । शक + "मद्गुरादयश्च ।" उणा० १ । ४२ । इति उरच । रस्य लः ।) मत्स्यविशेषः । इत्यमरः ॥ शउल इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ११७ । २ ।
"नातिगाधे जलाधारे सुहृदः शकुलास्त्रयः ।
प्रभूतमत्स्ये कौन्तेय ! बभूवुः सहचारिणः ॥")
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । ग्राहित्वम् । पित्तामयित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

शकुलगण्ड, पुं, (शकुलस्य गण्ड इव गण्डो यस्य ।) गण्डमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शकुलादन, पुं, श्वेतदूर्व्वा । इत्यमरः ॥

शकुलादनी, स्त्री, गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शकुलाक्षी, स्त्री, (शकुलानां अदनं यस्याः । ङीष् ।) कटुकी । इत्यमरः ॥ कटकी इति भाषा । जलपिप्पली । इति मेदिनी ॥ काचड़ादाम इति भाषा । मांसी । शितुलिका । जलपिप्पली । कटफल । इति विश्वः ॥ गजो वचा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शकुलार्भक, पुं, (शकुलस्य अर्भक इव ।) गडकमत्स्यः । इत्यमरः ॥ (गडुइमाछ इति भाषा ।)

शकुली, स्त्री, (शकुल + ङीष ।) मत्स्यविशेषः । स्गाल इति भाषा । महाशकुल इति कश्चित् । अस्या आकारो गुणाश्च ।
"शकुली रोहिताकारा भूमौ प्रायश्चरत्यसौ ।
गुर्व्वी पाके च मधुरा भेदिका दोषकोपना ॥"
इति राजवल्लभः ॥
पुस्तकान्तरे शकुली इति च पाठः ॥ (नदीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५७ । २३ ।
"सुमेरुजा शुक्तिमती शकुली त्रिदिवा क्रमुः ।
ऋक्ष्यपादप्रसूता वै तामाम्या वेगवाहिनी ॥")

शकृत्, क्ली, (शक्नोति सन्तुमिति । शक + "शकेऋतिन् ।" उणा० ४ । ५८ । इति ऋतिन् ।) विष्ठा । इत्यमरः ॥ (यथा भागवते ।३।३०।१९।
"स दृष्ट्वा त्रस्तहृदयः शकृन्मूत्रं विमुञ्चति ॥")

शकृत्करि, पुं स्त्री, (शकृतं करोतीति । शकृत् + कृ + "स्तम्बशकृतोरिन् ।" ३।२।२४। इति इन् ।) वत्सः । इत्यमरः ॥ दन्त्यादिरिति विद्याविनोदः ॥

शकृत्कार, त्रि, मलत्यागकारकः । शकृत् करोति अर्थे शकृच्छब्दात् कृधातोः अण् (अच्) प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

शकृद्द्वार, क्ली, (शकृतो द्वारम् ।) मलद्वारम् । तत्पर्य्यायः । अपानम् २ पायु ३ गुदम् ४ च्युति ५ अधोमर्म्म ६ त्रिवलीकं ७ वली ८ । इति हेमचन्द्रः ॥

शक्कुर, पुं, वृषः । इति हेमचन्द्रः ॥

शक्करि, पुं, वृषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शक्करी, स्त्री, छन्दोभेदः । नदीभेदः । मेखला । इति मेदिनी ॥ सा च समस्तषड्विंशति छन्दोऽन्तर्गतचतुर्दशच्छन्दः । यथा —
"उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या
सुपूर्व्विका ।
गायत्त्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ॥
त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ।
शक्करी सातिपूर्व्वा स्यादष्ट्यत्यष्टी तथा मता ॥
धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः ।
विकृतिः संकृतिश्चापि तथा चैवातिसंकृतिः ॥
इत्याख्या पञ्चशानां छन्दसां क्रमशः कृता ॥"
तत्र चतुर्द्दशाक्षरपादकच्छन्दांसि सन्ति । तेषां नामानि लक्षणानि यथा ।
म्तौ गौ गौ नौ म परत्वभिरलवाधा । १ ।
ज्ञेय वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः । २ ।
नजरजलगुरौ रचैरपराजिता । ३
ननभनलगितिप्रहरणकलिका । ४ ।
मतौ नो मो गौ यदि गदिता वासन्तीयम् ।५।
इह ननरचिरं लोलामृतौ म्भौ गौ चर्म्मो चेत् ।६।
ननभिरिह यतिर्नौ सौ च नान्दीमुखीयम् ।७।
इति छन्दोमञ्जरी ॥
एतेषामुदाहरणानि बाहुल्यभिया नोक्तानि ।

शक्त, त्रि, (शक + क्त ।) शक्तिविशिष्टः । समर्थः । तत्पर्य्यायः । क्षमः २ क्षमः ३ प्रभुः ४ उत्कः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ९ । २०७ ।
"भ्रातॄणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्म्मणा ।
स निर्भाज्यः स्वकादंशात् किञ्चिद्दत्त्वोपजीवनम् ॥")
प्रियंवदः । इति शक्तशब्दटीकायां स्वामी ॥

शक्तव, पुं भूम्नि, भ्रष्टयवादिचूर्णम् । छातु इति भाषा । यथा —
"धाना भ्रष्टयवे भूम्नि स्त्रियां पुंभूम्नि शक्तवः ।
कश्चित्तु शक्तुरस्त्रीति वस्तुरा भूमनि स्त्रियाम् ॥"
इति जटाधरः ॥
अस्य विवरणं शक्तुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शक्ति, स्त्री, (शक + क्तिन् ।) कार्य्यजननसामर्थ्यम् । यथा, —
"या देवी सर्व्वभूतेषु शक्तिरूपेण संस्थिता ।"
इति देवीमाहात्म्यटीकायां नागोजीभट्टः ॥
शक्यते जेतुमनया । सा प्रभावोत्साहमन्त्रजभेदात्त्रिधा । तत्र प्रभुत्वे साधकत्वात् कोषदण्डौ प्रभुशक्तिः १ । विक्रमेण स्वशक्त्या विस्फुरणमुत्साहशक्तिः २ । सन्ध्यादीनां सामादीनाञ्च यथावस्थानं मन्त्रशक्तिः ३ ॥ सामर्थ्यमात्रम् । तत्पर्य्यायः । द्रविणम् २ तरः ३ सहः ४ बलम् ५ शौर्य्यम् ६ स्थाम ७ शुष्मम् ८ पराक्रमः ९ प्राणः १० । इत्यमरः ॥ शुष्मः ११ सहम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ ऊर्ज्जः १३ । इति जटाधरः । कान्तिः । सा तु शर्व्वलानामाक्षम् । इति नानार्थे अमरभरतौ ॥ गौरी । इति मेदिनी ॥ लक्ष्मीः । इति शब्दमाला ॥ * ॥
त्रिशक्तयो यथा,—
"एषा त्रिशक्तिरुद्दिष्टा नयसिद्धान्तगामिनी ।
एषा श्वेता परा सृष्टिः सात्त्विकी ब्रह्मसंस्थिता ॥
एषैव रक्ता रजसि वैष्णवी परिकीर्त्तिता ।
एषैव कृष्णा तमसी रौद्री देवी प्रकीर्त्तिता ॥
परमात्मा यथा देवो एक एव त्रिधा स्थितः ।
प्रयोजनवशाच्छक्तिरेकैव त्रिविधाभवत् ॥"
इति वाराहे त्रिशक्तिमाहात्म्यनामाध्यायः ॥*॥
अपि च ।
"बिन्दुः शिवात्मकस्तत्र बीजं शक्त्यात्मकं
स्मृतम् ।
तयोर्योगे भवेन्नादस्तेभ्यो जातास्त्रिशक्तयः ॥"
इति क्रियासारः ॥
अन्यच्च ।
"इच्छा क्रिया तथा ज्ञानं गौरी ब्राह्मी तु वैष्णवी ।
त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरो-
मिति ॥"
इति गोरक्षसंहिता ॥*॥
अष्ट शक्तयो यथा,—
"इन्द्राणी वैष्णवी शान्ता ब्रह्माणी ब्रह्मवादिनी ।
कौमारी नारसिंही च वाराही विकटाकृतिः ।
माहेश्वरी महामाया भैरवी भीमरूपिणी ।
अष्टौ च शक्तयः सर्व्वा रक्षस्तु प्रययुर्म्मुदा ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे बाणयुद्धं नाम
११९ अध्यायः ॥*॥

नव शक्तयो यथा,—
"नव पद्मे चाष्टदले मध्ये च भक्तिपूर्व्वकम् ।
वैष्णवीञ्चैव ब्रह्माणीं रौद्रीं माहेश्वरीं तथा ॥
नारसिंहीञ्च वाराहीमिन्द्राणीं कार्त्तिकीं तथा ।
सर्व्वशक्तिस्वरूपाञ्च प्रधानां सर्व्वमङ्गलाम् ॥
नवशक्तीश्च संपूज्य घटे देवांश्च पूजयेत् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ६१ अध्यायः ॥ *॥
पञ्चाशद्विष्णुशक्तयो यथा,—
"कीर्त्तिः कान्तिस्तुष्टिपुष्टी धृतिः शान्तिः क्रिया दया ।
मेधा सहर्षा श्रद्धा स्याल्लज्जा लक्ष्मीः सरस्वती ॥
प्रीती रती रमा प्रोक्ताः क्रमेण स्वरशक्तयः ।
जया दुर्गा प्रभा सत्या चण्डा वाणी विलासिनी ॥
विरजा विजया विश्वा विनदा सुनदा स्मृतिः ।
ऋद्धिः समृद्धिः शुद्धिश्च भक्तिर्मुक्तिर्मतिः क्षमा ॥
रमोमा क्लेदिनी क्लिन्ना वसुदा वसुधा परा ।
परा परायणा सूक्ष्मा सन्ध्या प्रज्ञा प्रभा निशा ॥
अमोघा विद्युता चेति शक्तयः सर्व्वकामदाः ।
एताः प्रियतमाङ्केषु निषण्णाः सस्मिताननाः ॥
विद्युद्दामसमानाङ्गाः पङ्कजाभयबाहवः ॥" *॥
पञ्चाशद्रुद्रशक्तयो यथा,—
"गुणोदरी स्याद्विरजा शाल्मली तदनन्तरम् ।
लोलाक्षी वर्त्तुलाक्षी च दीर्घघोणा समीरिता ॥
सुदीर्घमुखीगोमुख्यौ दीर्घजिह्वा तथैव च ।
कुण्डोदर्य्यूर्द्धकेश्यौ च तथा विकृतमुख्यपि ॥
ज्वालामुखी ततो ज्ञेया पश्चादुल्कामुखी ततः ।
सुश्रीमुखी चैव विद्यामुख्येताः स्वरशक्तयः ॥
महाकालीसरस्वत्यौ सर्व्वसिद्धिसमन्विते ।
गौरी त्रैलोक्यविद्या स्यान्मन्त्रशक्तिस्ततः परम् ॥
आत्मशक्तिर्भूतमाता तथा लम्बोदरी स्मृता ।
द्राविणी नागरी भूयः खेचरी चापि मञ्जरी ॥
रूपिणी चित्रिणी पश्चात् काकोदर्य्यपि पूतना ।
स्याद्भद्रकाली योगिन्यौ शङ्खिनी गर्ज्जिनी तथा ॥
कालरात्रिश्च कुब्जिन्या कपर्दिन्यपि वज्रया ।
जया च सुमुखेश्वर्य्यौ रेवती माधवी ततः ॥
वारुणी वायवी प्रोक्ता पश्चाद्रक्षोविदारिणी ।
ततश्च सहजा लक्ष्मीर्व्यापिनी माययान्विता ॥
एता रुद्राङ्कपीठस्थाः सिन्दूरारुणविग्रहाः ॥
रक्तोत्पलकपालाभ्यामलङ्कृतकराम्बुजाः ॥"
इति प्रपञ्चसारः ॥ *॥
कुलशक्तयो यथा,—
"शक्तयः परमेशानि ! विदग्धाः सर्व्वयोषितः ।
नटी कापालिकी वेश्या मालिनी कुङ्कुमालिनी ॥
चाण्डाली च कुलाली च रजकी नापिताङ्गना ।
गोपिनी योगिनी शुद्रा ब्राह्मणी राजकन्यका ॥
काचाङ्गना च देवेशि ! तथैव शङ्खकारिणी ।
एता षड्विंशतिः कन्या देवानामपि दुर्लभाः ॥
दैवज्ञा व्याधवामा च तथा मांसापहारिणी ।
बौद्धा च यवनी देवि तथा रसपचारिणी ॥
वेश्या चतुर्व्विधा प्रोक्ता द्विविधा कुङ्कुमालिनी ।
धीवरी द्विविधा प्रोक्ता तथैव गणिकाङ्गना ॥
कुम्भकारी द्विधा प्रोक्ता तथैव गोपिनी स्मृता ।
घातवैद्याङ्गना देवि यवनी द्विविधा स्मृता ॥
बौद्धकन्या त्रिधा देवि तथा कोचाङ्गना प्रिया ।
पूर्व्वोक्ताभिः सहैकत्र चतुःषष्टिश्च शक्तयः ॥"
इति रेवतीतन्त्रे ३ पटलः ॥ *॥
अपि च ।
"पश्वाचारेण देवेशि ! कुलशक्तिं प्रपूजयेत् ।
नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना ॥
ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका ।
मालाकारस्य कन्या च नव कन्या प्रकीर्त्तिताः ।
विशेषवैदग्ध्ययुताः सर्व्वा एव कुलाङ्गनाः ।
रूपयौवनसम्पन्ना शीलसौभाग्यशालिनी
पूजनीया प्रयत्नेन ततः सिद्धिर्भवेद् ध्रुवम् ॥"
इति गुप्तसाधनतन्त्रे १ पटलः ॥ *॥
तस्याः प्रशंसा यथा ।
"शक्तिं विना महेशानि ! सदाहं शवरूपकः ।
शक्तियुक्तो यदा देवि ! शिवोऽहं सर्व्वकामदः ॥
शक्तियुक्तं जपेन्मन्त्रं न मन्त्रं केवलं जपेत् ।
सावित्रीसहितो ब्रह्मा सिद्धोऽभूद्गगनन्दिनि ॥
द्वारवत्यां कृष्णदेवः सिद्धोऽभूत् सत्यया सह ।
तथा कोचवधूसङ्गात्मम सिद्धिर्व्वरानने ॥
ईश्वरोऽहं महादेवि ! केवलं शक्तियोगतः ।
शक्तियोगेन देवेशि यदि सिद्धिर्न जायते ॥
तदैव परमेशानि मम वाक्यं वृथा भवेत् ।
यद्दत्तं जलगण्डूषं शक्तिवक्त्रे सुरेश्वरि ! ॥
सिन्धुरूपं महेशानि ! तज्जलं नात्र संशयः ।
स्त्रीयेष्टदेवीभावेन भोजयेत्ताञ्च यत्नतः ॥
शक्तिश्च कथ्यते देवि शृणुष्व सुरसुन्दरि ।
त्रयोदशाब्दादूर्द्ध्वं या पञ्चविंशतिवार्षिकी ॥
अप्रसूता विशेषेण प्रथमेऽपि भवेत् प्रिये ।
सुन्दरी तु विशेषेण प्रसूता वाप्रसूतिका ॥
अवश्यं पञ्चमं कुर्य्यात् शक्तिमात्रे महेश्वरि ॥"
इति शक्तिकागमसर्व्वस्वम् ॥ *॥
तस्या उत्पत्तिमाहात्म्यादिर्यथा,—
नारायण उवाच ।
"सह बुद्ध्या बुद्धिमन्तो न यत्नुश्चितं सराः ।
सर्व्वे शक्त्यालया विश्वे शक्तिमन्तो हि जीविनः ॥
ब्रह्मादितृणपर्य्यन्तं सर्व्वं प्राकृतिकं जगत् ।
सत्यं नित्यं विना साञ्च मया शक्तिः प्रकाशिता ॥
आविर्भूता च सा मत्तः सृष्टौ देवी मदीच्छया ।
तिरोहिता च सा शेषे सृष्टिसंहरणे मयि ।
सृष्टिकर्त्री च प्रकृतिः सर्व्वेषां जननी परा ।
मम तुल्या च मन्माया तेन नारायणी स्मृता ।
सुचिरञ्च तपस्तप्तं शम्भुना ध्यायता च माम् ।
तेन तस्मै मया दत्ता तपसां फलरूपिणी ॥
व्रतञ्च लोकशिक्षार्थमस्या न स्वार्थमेव च ।
स्वयं व्रतानां तपसां फलदात्री नरोत्तमे ॥
मायया मोहिताः सर्व्वे किमस्या वास्तवं व्रतम् ।
साध्यमस्या व्रतफलं कल्पे कल्पे पुनः पुनः ॥
सुरेश्वरा यदंशाश्च ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
कलाः कलांशरूपाश्च जीविनश्च सुरादयः ॥
मृदा विना कुलालश्च घटं कर्त्तुं यथाक्षमः ।
विना स्वर्णं स्वर्णकारः कुण्डलं कर्त्तुमक्षमः ॥
विना शक्त्या तथाहञ्च स्वसृष्टिं कर्त्तुमक्षमः ।
शक्तिप्रधाना सृष्टिश्च सर्व्वदर्शनसम्मता ॥
अहमात्मा च निर्लिप्तोऽदृश्यः साक्षी च देहिनाम् ।
देहाः प्राकृतकाः सर्व्वे नश्वराः पाञ्चभौतिकाः ॥
अहं नित्यशरीरी च भक्तानुग्रहविग्रहः ।
सर्व्वाधारा च प्रकृतिः सर्व्वात्माहं जगत्सु च ॥
अहमात्मा मनो ब्रह्मा ज्ञानरूपो महेश्वरः ।
पञ्च प्राणाः स्वयं विष्णुर्बुद्धिः प्रकृतिरीश्वरी ॥
शक्त्यो निद्रादयश्चैताः सर्व्वाश्च प्रकृतेः कलाः ।
सा च शैलेन्द्रकन्येयं इति वेदनिरूपितम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ७ अध्यायः ॥ *॥
अपि च ।
"सा शक्तिः सृष्टिकाले च पञ्चधा चेश्वरेच्छया ।
राधा पद्मा च सावित्री दुर्गा देवी सरस्वती ॥
प्राणाधिष्ठातृदेवी या कृष्णस्य परमात्मनः ।
प्राणाधिकप्रियतमा सा राधा परिकीर्त्तिता ॥
ऐश्वर्य्याधिष्ठातृदेवी सर्व्वमङ्गलकारिणी ।
परमानन्दरूपा च सा लक्ष्मीः परिकीर्त्तिता ॥
विद्याधिष्ठातृदेवी या परमेशस्य दुर्लभा ।
वेदशास्त्रयोगमाता सा सावित्री प्रकीर्त्तिता ॥
बुद्ध्यधिष्ठातृदेवी या सर्व्वशक्तिस्वरूपिणी ।
सर्व्वज्ञानात्मिका सर्व्वा सा दुर्गा दुर्गनाशिनी ॥
वागधिष्ठातृदेवी या शास्त्रज्ञानप्रदा सदा ।
कृष्णकण्ठोद्भवा या च सा च देवी सरस्वती ॥
पञ्चधादौ स्वयं देवी मूलप्रकृतिरीश्वरी ॥
ततः सृष्टिक्रमेणैव बहुधा कलया च सा ।
योषितः प्रकृतेरंशाः पुमांसः पुरुषस्य च ॥
इति च ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ४० अध्यायः ॥ *॥
ब्रह्माणीशक्त्युत्पत्तिर्यथा,
"ततो ब्रह्मादयो देवा भयं जग्मुः सवासवाः ।
यदि स्यान्निर्ज्जितो देवः क्षयः सर्व्वदिवौकसाम् ॥
एतस्मिन्नन्तरे शक्र ! ब्रह्मा चिन्तयते क्रियाः ।
स्त्रीरूपधारिणी भूत्वा सहायत्वं महेश्वरे ॥
क्षिप्रं कुरु स्वकार्य्ये त्वं एवं विश्वेश्वरे रणे ।
ततो चोदितवान् शम्भुः स्वशक्तिं किरणोज्ज्वलाम् ॥
ब्रह्मरूपधरां किन्तु ललनाकारविग्रहाम् ।
हंसस्यन्दनमारूढ़ा स्वकीयायुधधारिणी ॥
तर्ज्जयन्ती महौघेन दानवानां भयङ्करी ।
तस्य घोराणि कर्म्माणि दृष्ट्वा स विस्मयन् शिवः ॥
का पुनः सृष्टः सुश्रेष्ठा सदातिप्रतिपक्षजित् ।
तस्याः शक्तिं द्वितीयाञ्च सृजामि अपराजिताम् ॥"
इति देवीपुराणे घरवधे ब्रह्माण्युत्पत्तिः ॥ *॥
मन्त्राणां शक्तिमन्त्रविचारनिषेधो यथा ।
"योऽसावनादिमध्यान्तशिवशक्तिमयः परः ।
तस्यैव परमानन्दा सर्व्वकिल्विषनाशिनी ॥
तत्प्रभावेण प्राप्नोति तपोयज्ञादिकं फलम् ।
मन्त्राणां देवशक्तीनां न विचारो वराङ्गने ॥"
इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रदेशः प्रथमाध्यायः ॥ *॥

शक्ति । यथा —
"प्रधानं प्रकृतिः शक्तिर्नित्या चाव्यक्तिस्तथा ।
एतानि तस्या नामानि पुरुषं या समाश्रिता ।"
अन्या यथाप्याह ।
"सत्त्वं रजस्तमश्चेति विज्ञेया प्रकृतेर्गुणाः ।"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
शक्तिविषयकपुष्पाणि यथा,—
"अथ पुष्पं प्रवक्ष्यामि कर्म्मयोगे महेश्वरि ।
समुत्थं परया भक्त्या यथोक्तं मनसा पुरा ।
कमलं करवीरं द्वे कुसुमे तुलसीद्वयम् ।
जात्यशोके केतकी द्वे कुमारीचम्पकोत्पलम् ।
कुन्दमन्दारपुन्नागपाटलानागचम्पकम् ।
आरग्वधं कर्णिकारं मालती नवमल्लिका ।
सौगन्धिकं सकोरण्टं पलाशाशोकचम्पकाः ।
सिन्धुवारो ह्यपामार्गबाणपुष्पकञ्च कामजम् ।
अगस्त्यं दमनकं मरुवकं ततः परम् ।
अपरं जलकपूरं तगरञ्च जवा तथा ।
शिवपुष्पं दीपपुष्पं कामराजं सुकेतकम् ।
अन्यानि वनपुष्पाणि स्थलजलजानि च ।
गिरिजानि देशजानि नानापुष्पाण्ययं परम् ॥"
इति प्रपञ्चसारः ।
शक्तिग्रहः, पुं (शक्तिं गृह्णातीति । शक्ति + ग्रह + "शक्तिलाङ्गलाङ्कुशेति ।" ३ । २ । ९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या अच् ।) शिवः । कार्त्तिकेयः । शक्तिं गृह्णाति य इत्यर्थे शक्तिशब्दपूर्व्वकग्रह धातोरल्प्रत्ययेन निष्पन्न इति केचित् । (शक्तेः ग्रहो ग्रहणम् ।) शब्दशक्तिज्ञानम् । यथा ।
"अस्मात् शब्दात् अयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छा शक्तिरिति तार्किकाः । तज्ज्ञानन्तु व्याकरणादिभ्यः । अतएव ।
शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-
कोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति
सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ।
इति प्राञ्चः ।" इति दुर्गादासः ।
शक्तिग्राहकः पुं, व्याकरणोपमानादि । शक्तिं मधीनां च । शक्तिं ग्राहयति गृह्णाति च इत्यर्थे अन्तर्भावितण्यर्थग्रहधातोर्ण्वुल्(ण्वुल)प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ।
शक्तिधरः पुं, (धरतीति । धृ + अच् । शक्तेर्धरः ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरः । (यथा हरिवंशे । ७३ । ६ ।
"वर्णेन वपुषा चैव बालेन चरितेन च ।
स्यात्त्वं शक्तिधरस्तुल्यो न तु कश्चन मानुषः ॥")
शक्तिधारके, त्रि । (यथा बृहत्संहितायाम् । ५८ । ४१ ।
"स्कन्दः कुमाररूपः शक्तिधरो बर्हिकेतुश्च ।")
शक्तिपर्णः, पुं सप्तपर्णवृक्षः । इति जटाधरः ।
शक्तिपाणिः पुं (शक्तिरस्त्रविशेषः पाणौ यस्य ।) कार्त्तिकेयः । इति हलायुधः ।
शक्तिभृत् पुं (शक्तिं बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् । तुक् च ।) कार्त्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ।
शस्त्रधारके, त्रि ।

शक्तिहेतिकः, त्रि, (शक्तिर्हेतिः प्रहरणमस्य यस्य ।) शक्त्यस्त्रधारियोद्धा । तत्पर्य्यायः । शाक्तीकः २ इत्यमरः । शक्त्यायुधधरः ३ । इति शब्दरत्नावली ।
शक्तु, पुं क्ली, (शक + बाहुलकात् तुन् ।) भर्ज्जित यवादिचूर्णम् । छातु इति भाषा । यथा —
"धाना भृष्टयवे भूम्नि स्त्रियां पुंभूम्नि शक्तवः ।
केचित्तु शक्तुरस्त्रीति वस्तुतः भूमनि स्त्रियाम् ॥"
इति जटाधरः ।
अस्य गुणाः ।
"यवानां शक्तवः रूक्षा लेखना वह्निवर्द्धनाः ।
वातला कफरोगघ्ना वातवर्च्चोऽनुलोमनाः ।
धानास्तु शक्तवस्तेऽतीव दुर्जरा लेखना स्मृताः ।
गुर्व्वी पिण्डीकृताश्चैव लघ्वी सैव विपर्य्ययात् ।
शक्तूनामाशु जीर्य्येत मृदुत्वादवलेहिका ॥"
इति राजवल्लभः ।
अथ शक्तवः ।
"धान्यानि भ्राष्ट्रभृष्टानि यन्त्रपिष्टानि शक्तवः ।"
अथ यवशक्तवः ।
"यवजाः शक्तवः शीता दीपना लघवः सराः ।
कफपित्तहरा रूक्षा लेखनाश्च प्रकीर्त्तिताः ।
ते पीता बलदा वृष्या हृद्या भेदनास्तथा ।
तर्पणा मधुरा रुच्याः परिणामे बलावहाः ।
कफपित्तश्रमक्षुत्तृड्व्रणनेत्रामयापहाः ।
प्रशस्ता घर्म्मदाहाढ्या व्यायामार्त्तशरीरिणाम् ॥"
अथ चणकयवशक्तवः ।
"निस्तुषैश्चणकैर्भृष्टैस्तुर्य्यांशैश्च यवैः कृताः ।
शक्तवः शर्करासर्पिर्युक्ता ग्रीष्मेऽतिपूजिताः ॥"
अथ शालिशक्तवः ।
"शक्तवः शालिसम्भूता वह्निदा लघवो हिमाः ।
मधुरा ग्राहिणो रुच्याः पथ्याश्च बलशुक्रदाः ॥
न भुक्त्वा न रदैश्छित्त्वा न निशायां न वा बहून् ।
न जलान्तरितान् न हि शक्तूनद्यात् केवलान् ।
पृथक्पानं पुनर्दानं सामिषं पयसा निशि ।
दन्तच्छेदनमुष्णञ्च सप्त शक्तुषु वर्ज्जयेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
जन्मतिथौ तद्भक्षणनिषेधः । ज्योतिषे ।
"शक्तून् खादति यस्तु तस्य रिपवो नाशं
प्रयान्ति ध्रुवं
भुङ्क्ते यस्तु निरामिषं स हि भवेत् जन्मान्तरे
पण्डितः ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
मेषसङ्क्रान्त्यां तद्दानविधिर्यथा । स्मृतिः ।
"मेषादौ शक्तवो देया वारिपूर्णाश्च गर्गरीः ।"
मत्स्यपुराणे ।
"यो ददाति हि मेषादौ शक्तूनम्बुघटान्वितान् ।
पितॄनुद्दिश्य विप्रेभ्यः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
विप्रेभ्यः पादुके छत्रं पितृभ्यो विपुलं शुभम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
चातुर्म्मास्यव्रते प्रातःस्नानस्य एतच्छक्तवो दक्षिणा यथा । नारदीयम् ।
"नित्यस्नाने हविर्द्द्याद्धि दद्याद्धेमशक्तवः ।"
नित्यस्नाने प्रातःस्नाने । इति मलमासतत्त्वम् ॥

शक्तुकः पुं विषभेदः । तस्य लक्षणस्वरूपं यथा
"यद्गन्धिः शक्तुकेनेव पूर्णमध्यः स शक्तुकः ।"
इति भावप्रकाशः ।
शक्तुफला स्त्री, शमीवृक्षः । इत्यमरः ।
शक्तुफली, स्त्री, शमीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ।
शक्याङ्कः, पुं (शक्ताङ्कः) यमदारा कुञ्चितललाट-
ग्रीवाद्युत्पन्नो धर्म्मः दीर्घनिश्वासश्च । यथा —
"कुञ्चौ ललाटे ग्रीवायां यदा धर्म्मः प्रवर्त्तते ।
शक्याङ्कं तं विजानीयाद्दीर्घोच्छ्वाससमेव च ॥"
इति राजवल्लभः ।
शक्तिः पुं वशिष्ठमुनेर्ज्येष्ठपुत्त्रः । इति पुराणम् ।
(यथा, महाभारते । १ । १७७ । ६ ।
"अपश्यद्दर्शनं तस्य मुनिं प्रतिमुखागतम् ।
शक्तिं नाम महाभागं वशिष्ठकुलवर्द्धनम् ।
ज्येष्ठं पुत्त्रं पुत्त्रशतात् वशिष्ठस्य महात्मनः ।"
अयं हि इक्ष्वाकुवंशीय कल्माषपादनृपतिं अशपत् । स च नृपतिः राक्षसो भूत्वा एनं अभक्षयत् । एतद्वृत्तान्तस्तु महाभारते १।१७७ अध्याये द्रष्टव्यः ।)
शक्रः, त्रि, प्रियवदः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
शक्रुः, त्रि प्रियवदः । इत्यमरः ।
शक्मा,[न्] पुं, (शक + "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ।" उणा० ४ । १४६ । इति मनिन् ।) शक्तिः । शकधातोरौणादिकमनिन्प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सिद्धान्तकौमुदी । (इन्द्रः । इत्युज्ज्वल । ४ । १४६ । क्ली शक्यतेऽनेनाभिमतं प्राप्तुं शक्नो-तीति साधयितुं वा शक्यते कर्तुमिति वा । शक + मनिन् । कर्म्म । इति निघण्टुः । २ । १ । यथा, ऋग्वेदे । ९ । ३४ । २ ।
"दुहन्ति शक्मना पयः ।"
"शक्मना कर्म्मणा ।" इति तद्भाष्ये सायनः ।)
शक्यः, त्रि, (शक + "शकिसहोश्च ।" ३।१।९९ । इति यत् ।) समर्थनीयः । (यथा, रघुः । ५।२६ ।
"शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं
गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः ॥")
शक्याश्रयः । (यत्र भावे वा स्यात् तत्र क्लीवलिङ्गं स्यात् । यथा गीतायाम् । १८ । ११ ।
"नहि शक्यं देहभृता त्यक्तुं कर्म्माण्यशेषतः ।"
तथाच रामायणे । २ । १३ । ५ ।
"तानि सर्व्वाणि सम्यक्तु शक्यं राम जितेन्द्रियैः ।")
पुं, वाच्योऽर्थः । यथा —
"शक्योऽर्थोऽभिधया ज्ञेयो लक्ष्यो लक्षणया
मतः ।
व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया प्रोक्तस्त्रिविधः शब्दस्य तु सः ।"
इत्यलङ्कारशास्त्रम् ॥
अन्यच्च ।
"शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ।"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
अपि च । "इतरपदेन शक्तितया अर्थबोधकं पदं वाचकम् । यथा गोत्वादिविशिष्टबोधकं गवादिपदं तद्बोध्योऽर्थो गवादिवाच्यः स एव शक्यार्थ इत्युच्यते । इति शक्तिवादः ।

शक्यतावच्छेदकं, त्रि, (शक्यताया अवच्छेदकम् ।) शक्यांशे भासमानधर्म्मः । यथा ।
"एवञ्च तादृशधर्म्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वं दुर्व्वारमेव ।" इति शक्तिवादः ॥

शक्रः, पुं, (शक्नोति दैत्यान् नाशयितुम् । शक + "स्फायितञ्चीति ।" उणा० २।१३ । इति रक् ।) इन्द्रः । इत्यमरः । (यथा, रघुः । ३ । ३८ ।
"धनुर्भृतामग्रत एव रक्षिणां
जहार शक्रः किल गूढ़विग्रहः ॥")
कुटजवृक्षः । अर्ज्जुनवृक्षः । इति मेदिनी ॥ ज्येष्ठानक्षत्रम् । यथा,—
"शक्रो निर्म्मलितस्तोयं विश्वविरिञ्चौ हरिर्वसु-
वरुणः ।
अजपादोऽहिब्रध्नः पूषा चेतीश्वरा भानाम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

चतुर्द्दशेन्द्रा यथा,—
"विश्वभुक् च विपश्चिच्च सुचित्तिः शिविरेव च ।
विभुर्मनोजवश्चैव सर्व्वोजस्वी बलिस्तथा ॥
अद्भुतश्च तथा शान्तिस्तथा देवपरो वृषः ।
ऋतधामा दिवःस्वामी शुचिः शक्राश्चतुर्द्दश ॥"*
ब्राह्मदिनमासाब्देषु इन्द्राणां नाशसंख्या यथा ।
"ब्राह्मे दिने वै नश्यन्ति चतुर्द्दश पुरन्दराः ।
शतानि मासि चत्वारि विंशत्या सहितानि च ।
अब्दे पञ्चसहस्राणि चत्वारिंशच्छतानि च ॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥*॥

इन्द्रत्वप्राप्तिकारणं यथा,—

इन्द्र उवाच ।

"रमाकान्त भवत्प्रीत्यै कृतं क्रतुशतं पुरा ।
तेन पुण्येन सम्प्राप्तं मया पौरन्दरं पदम् ॥
इदानीं नूतनः कोऽपि जातो दिवि पुरन्दरः ।
न तेन धर्म्मो विहितो न तेन क्रतवः कृताः ।
मम सिंहासनं दिव्यं कथमाक्रान्तमच्युत ॥
इत्येवं वदतस्तस्य श्रुत्वा वाक्यं रमापतिः ।
उन्मीलितस्मिताधरोऽप्याजुवाच मधुरं वचः ॥

श्रीभगवानुवाच ।

देवाद्यो मनुष्यान्ता मम सेवापरायणाः ।
मद्ध्यानजनरता लोका मद्भक्तिस्तुतिपाठकाः ॥
मन्मूर्त्तिषु कृतध्याना मद्यात्राश्रवणा इह ।
मत्पादोदकनैवेद्यभोजिनोऽन्नधनेव ये ॥
मन्नामकीर्त्तनपरा मम स्तुतिपरायणाः ।
मन्मन्त्रजापका नित्यमनन्याश्रयसम्पदः ॥
किं विधित्वं किमिन्द्रत्वं देवत्वमपरं किमु ।
तेषामलभ्यं यत्किञ्चित् दुर्लभं नास्ति संसृतौ ॥
किं दानैरल्पफलदैः किं तपोभिः किमध्वरैः ।
सेव्यमानैः क्षितितले स मम प्रीतिमान् सदा ॥

इन्द्र उवाच ।

भगवन् कर्म्मणा केन स त्वत्प्रीतिपरो भवेत् ।
तद्वदस्व महाबाहो प्रपन्नभयभञ्जन ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अनेकधा मद्भजनं मम प्रीतिकरं परम् ।
यद्भक्त्या तत् पदं लेभे तत् शृणुष्व पुरन्दर ॥
जपत्यष्टादशाध्यायगीतानां श्लोकपञ्चकम् ।
तया भक्त्या तु संप्राप्तं तव साम्राज्यमुत्त-
मम् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ८६ अध्यायः ॥
(समर्थे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । १६ । ६ ।
"विश्वानि शक्रो नर्य्याणि विद्वा-
नपो रिरेच सखिभिर्निकामैः ॥"
"विद्वान् जानन् शक्रः समर्थ इन्द्रः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

शक्रक्रीड़ाचलः, पुं, (शक्रस्य क्रीड़ाचलः क्रीड़ा-पर्व्वतः ।) सुमेरुपर्व्वतः । इति हलायुधः ॥

शक्रगोपः, पुं, इन्द्रगोपकीटः । इति जटाधरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ६६ । ५ ।
"नववर्षावसिक्तानि शक्रगोपाकुलानि च ।
नष्टदावाग्निमार्गाणि वनानि प्रचकाशिरे ॥")

शक्रजः, पुं, (शक्राज्जायते इति । जन + डः ।) काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ इन्द्रजाते, त्रि ॥

शक्रजातः, पुं, (शक्राज्जातः ।) काकः । इति शब्दरत्नावली ॥ इन्द्रजाते, त्रि ॥

शक्रजित्, पुं, (शक्रं जितवानिति । जि + क्विप् ।) रावणपुत्त्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । १४ । ८३ ।
"अपि प्रभुः सानुशयोऽधुना स्यात्
किमुत्सुकः शक्रजितोऽपि हन्ता ॥")
इन्द्रजेतरि, त्रि ॥

शक्रद्रुमः, (शक्रस्य द्रुमः ।) देवदारुवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

शक्रधनुः, [स्] क्ली, (शक्रस्य धनुः ।) इन्द्रधनुः । इत्यमरः ॥ रामधनु इति रामधनुक इति च भाषा ॥
"इन्द्रायुधं शक्रधनुः कौशिकायुधमित्यपि ।
ऐरावतं रोहितं स्याद्वक्रं यदि तद्धनुः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । ५ । ५६ । ११ ।
"यथाकाशे शक्रधनुः प्रकाशते
न चैकवर्णं न च वेद्मि किन्नु तत् ॥")

शक्रध्वजः, (शक्रस्य ध्वजः ।) इन्द्रध्वजः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २६८ ।
"ते श्रेष्ठिनः क्व सम्प्रति शक्रध्वज ! यैः कृत-
स्तवोच्छ्रायः ।
ईषां वा मेढिं वाधुनातनास्त्वां विधित्सन्ति ॥")
तद्विवरणं यथा,—

वृषवाहन उवाच ।

"भगवन् श्रोतुमिच्छामि तस्य उत्थापनं यथा ।
क्रियते दिन ऋक्षञ्च द्रव्यमन्त्रविधिं वद ॥

अगस्त्य उवाच ।

नृपाणां कथितं शक्र बृहस्पतिसमीपतः ।
यथा तथा प्रवक्ष्यामि विधिं केतोः समुच्छ्रये ॥

बृहस्पतिरुवाच ।

शुभाहे ऋक्षे करणे मुहूर्त्ते शुभमङ्गले ।
दैवज्ञः सूत्रधारश्च वनं गच्छेत् सहायवान् ॥
देवीप्रतिष्ठाविधिना यात्रायां या प्रचोदिता ।
गत्वा वृक्षं शुभं पुण्यं धवार्ज्जुनप्रियङ्करम् ॥
उदुम्बराजकर्णञ्च पञ्चैते शोभना हरेः ।
ध्वजार्थे वर्जयेद्वृक्षं देव उद्यानजान् द्रुमान् ॥
कन्या मध्ये तु या यष्टी करमानेन कल्पयेत् ।
एकादशकरा वत्स नव पञ्च करापरा ॥
जरालतां कृमिच्छितां तथा पक्षिनिकेतनाम् ।
वल्मीकपिठवनजां सुशुष्ककोटरान्तराम् ॥
कुब्जाञ्च चटसिक्ताञ्च तथा स्त्रीनामगर्हिताम् ।
विद्युद्वज्रहताञ्चैव दग्धाञ्च परिवर्जयेत् ॥
अलाभे चन्दनं चाम्रं शालशाकमयं तथा ।
कर्त्तव्यं शक्रचिह्नार्थे न चान्यं वृक्षजं क्वचित् ॥
शुभभूमिभवं ग्राह्यं शुभतोयं शुभावहम् ।
ततः संपूजयेद्वृक्षं प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ॥
नमो वृक्षपते वृक्ष त्वामर्च्चयति पार्थिवः ।
ध्वजार्थं तत्त्वतो नाथ अन्यथा उपगम्यताम् ॥
रात्रौ देयो बलिस्तत्र शुगर्घ्ये लघव च ।
वासवानां महावृक्षं ज्ञात्वा कान्यत्र गम्यताम् ॥
ध्वजार्थे देवराजस्य न चाग्निस्तत्र अत्र च ।
पूजयित्वा ततो वृक्षं बलिं भूताय दापयेत् ॥
प्रभाते छेदयेद्वृक्षं शुभस्वप्नादिदर्शनैः ।
मुक्ताम्बरधरश्चैव समुन्नतरणं नदी ॥
वृक्षान्नस्मान् शुभान् चौरानारोहेत देवतर-
लयम् ।
देयो द्विजस्तथा साधुलिङ्गवृक्षा हरेरपि ॥
प्रतिमा पूजिता स्वप्ने क्षिप्रं सिद्धिफलप्रदा ।
मत्स्यमांसदधिलाभं रुधिरं स्तरोदनम् ॥
अगम्यागमनं दृष्ट्वा आशु सिद्धिफलप्रदम् ।
इमांस्तिलं धनं धान्यं शत्रुनाशं यथा शुभम् ॥
फलं पुष्पं सिता दूर्व्वा स्वप्ने लब्धा जयावहाः ।
शङ्खगावस्तथा दन्तिलाभा राज्यप्रदायकाः ॥
गौः सवत्सा नवसुना दृष्टा पुत्त्रफलप्रदा ।
पङ्कस्योदरगं कूपे व्याधिमोक्षकरं चिरात् ॥
एवं स्वप्नान् शुभान् दृष्ट्वा तथा छिन्देत पाद-
पम् ।
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा मधुवज्राक्तपर्शुना ॥
पूर्व्वोत्तरे च पतनं शस्तोऽशब्दोऽव्रणः शुभः ।
अलंघपादपे चान्ये अन्यथा तु परित्यजेत् ॥
चतुरङ्गुलं त्यजेत् मूले चाग्रे तत्तु जले क्षिपेत् ।
तथा तमानयेद्वत्स शकटेन वृषैरपि ॥
युवानैर्वलसम्पन्नैर्नेयं तत्पुरतः परम् ।
नीयमाना यदा यष्टी समा वा चतुरस्रका ॥
हृता वा भङ्गमाधत्ते राज्ञः पुत्त्रं पुरोहितम् ।
अरभङ्गे बलं भिन्द्याद्राज्यनाशं क्षयं तथा ॥
अर्थस्य अक्षभङ्गेन शान्तिन्तत्र तु कारयेत् ।
इन्द्रर्णच्छत्रमन्त्रेण जातदेवसमापि वा ॥
तथा नीत्वा शुभे लग्ने पुरस्तादुपवेशयेत् ।
द्वारशोभां पथरथ्या गृहे हट्टे च कारयेत् ॥
यदा पटहनादाश्च वेश्याशङ्खद्विजातयः ।
मङ्गलैर्वेदशब्दैश्च ता नेया यत्र उच्छ्रयेत् ॥
तत्रस्याश्चित्रकर्म्मावनिर्म्मितैस्तान्तु वेष्टयेत् ।
वस्त्रैरक्तजरोमोत्थैः शुभैः शुक्लैर्यथाक्रमम् ॥
नन्दोपनन्दसंज्ञाश्च कुमार्य्यः प्रथमांशगाः ।
देव्यो जयविजयाख्याः षोड़शांशव्यवस्थिताः ॥

अधिके शक्रजयित्री तथाधजा देवतैरैश्च ।
भजवरिमांशाच शेषरिधि प्रथम पिटम् ॥
षाड्शांशविश्वेशानि कुम्भाश्चेनानि बुद्धिमान् ।
दत्तो विचित्रवर्णां प्रथमां दद्यात स्वयम् ।
सुरत्नां जतरसाच विश्वकर्मा द्वितीयत ।
अदाराल्ल स्वय शक्रो नीलरक्तां प्रदापयेत ॥
जय यमेन कृतश्चैवयेन सद्रसिकम् ।
मञ्जिष्ठावलदाकार वासुदेवो मण्डरकम् ।
नीलपलच सं दद्यात स्कन्दो बहुविचित्रितम् ।
कृतम् दहनो दद्यात् सुवर्णाभ तथाकसम् ॥
वैदूर्यसहशामिन्द्रो मैत्रेय दापयेद् बुध ।
चक्रायुधसतिम् सूर्यो विश्वेदेवा मयूरिमम् ।
अथवा नियम दद्युर्नील नीलोत्पलाभासमम् ।
गुरुणा शुक्रिय ततो विशाल महैतो व्यसम् ।
यच्छेदित्ववर्णति बहुमासमभि स्वानि रूपाणि ।
यद्विकैन्वतम् केतोस्तस्य भूषणम् ॥
मन्त्रै स विजानीयाद्दयस्तादिभिस्तस्यूजयेत ।
प्रथम प्रविशमाणा भूमि यष्टिर्यान्ति राष्ट्रम् ।
बालानां तानशुश्र्चैः देशविघात समाचष्टे ।
नृपदर्शकरा विशीर्णा शुभावहा सर्वधान्दा च ।
ध्वजमुच्छ्रयसमकालमेवहवाश्चे
वद्विरालविमलाच चोलया दधि चार्चिता ।
पुत्रकस्वर्गुदवधवराहि प्रपाटयेत् ।
हुत्वा तु विधिवद्वह्निर्व्याला लभेत बुद्धिमान् ।
हुतेला सुमनो दीप्त सहतो दधिरप्रभा ।
दक्षाणोक्रमाकारो रथनिर्घोषण शुभ ॥
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषा नादा शस्तास्तु पावके ।
तम सकर्णैतुरुद्धान पताकाभि समुच्छ्रये ।
अन्याय विविधा शोभा शक्रकेतुसमुच्छ्रये ।
प्रौष्ठपद तु चरम्यां शुक्लायां शोभने चरे ।
ज्येष्ठने वाच शुक्लायां श्रवणेनाय उच्छ्रयेत् ।
पौरजनपदद्वन्द्वे पटमेरीनिनादितम् ।
विनानध्वजशोभाश पताकाभि समाकुलम् ।
विप्रघोषजपस्वेन सिद्धदर्शनतेन च ।
ढक्काढक्कध्वनी शुभातोरमाकुलम् ।
अन्यन्नदिनमुद्धानमभय पटहं ध्वजम् ॥
न कृत वा समुत्थाप्य केतु वासवर्ं विभो ।
उच्छ्रित दद्यान्नाक कालोकृष्णपोलको ।
न समुत्थापन दद्यान्ध्यैवास्पि पतिकाम् ।
षष्ठीदिवेन तु कुमार सुते केतोर्यथाविधि ॥
तथा समयित्य पूज्य समूत्थमासमुत्थितम् ।
राज्ञी नागक कुर्यादिक्षनलादुकोलेचम् ॥
पुरोहित नरेण्द्र शुभमामिरथ यन्न ।
इन्द्रयानी कृतं ज्वात पताका मन्त्रिमोधम ॥
विपक्षे कृतराजम्य संवित्ससमुद्र्चन्ने ।
वाद गोरजयातेन अत्रे अहूसयो भवेत् ।
पौरै प्रकल्पे तु कृतमर्थं नमानैदम ।
न नवाके उद्याने शुभात्मनस्त्वराहयम् ।
सुभक्ष्य कन्थिते प्रारम्भिदूषल नारदच च ।
वाणीश्चिन्तम् निर्वान्ति तावेतृ पौरा जना
कृता ।
केनोदिर्दना यपर्ने सह वाद्यित्रवादनात ॥
पाते तु तथैव कुर्यादुत्थाने यादृशी पूजा ।
रात्रौ शुभजत् पातन नो इष्ट काककमाते ॥
याति नृप सद्राष्ट्र यत्नैव कारयेत केतुम् ।
नगरे वा पुरे खेटे यद्येव कुर्वते पौरा ॥
पुरे नगरस्य द्वारे इन्द्रस्थितकोत्थितम् ।
केतु समस्तपौराणां नाशन जयद मङ्गल ॥
यत्र पूर्व हरि केतु प्राप्तवान् इन्द्रवादनात ।
तथा प्रभृतनैव प्रजया शक्रमागत ॥
तेन सोमस्य तद्वृत्तं ततो दद्धि समागतम् ।
तदाप्रभृति कुर्वन्ति नृपा अद्यापि उच्छ्रयम् ।
एवं च कारयेद्राजा केतु विजयकारकम् ।
तस्य पृथ्वी वशेपेता सद्वीपा वशगा भवेत् ।'
इत्यादि देवीपुराणे इन्द्रध्वजलक्षणम् ५१
अध्याय ॥

शक्रनन्दन, पुं, (शक्रस्य नन्दन ।) अर्जुन ।
इति जटाधर ॥ (इन्द्रपुत्रमात्रमपि । शक्र
नन्दयतीति । नन्दि+ल्यु ।) इन्द्रानन्द
कारके, त्रि ॥

शक्रपर्याय पुं, (शक्रस्य पर्यायो नाम यस्य ।)
कुटजवृक्ष । इति रत्नमाला ॥ इन्द्रवाचकश ।

शक्रपादप, पुं, (शक्रस्य पादप ।) देवदारुवृक्ष ।
इत्यमर ।कुटजवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

शक्रपुष्पिका, स्त्री, (शक्रपुष्पी+स्वार्थे कन् । अत
इत्वम् ।) अग्निशिखावृक्ष । इति रत्नमाला ॥

शक्रपुष्पी, स्त्री, अग्निशिखावृक्ष । इत्यमर ॥

शक्रबीज, क्ली इन्द्रजव । इति राजनिर्घण्ट ॥

शक्रभवन क्ली, (शक्रस्य भवनम् ।) स्वर्ग । इति
त्रिकाण्डशेष ॥

शक्रभिद्, [द्] पुं (शक्रं भिनत्तीति । भिद्+
क्विप् ।) इन्द्रजित् । स च रावणपुत्र । इति
शब्दरत्नावली ॥

शक्रभूभवा स्त्री, इन्द्रवारुणी । इति शब्द
चन्द्रिका ॥

शक्रमाता, स्त्री, (शक्रस्य मातेव ।) भार्गी ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ इन्द्रजननी च ॥

शक्रमातृका, स्त्री, (शक्रस्य मातृकेव ।) शक्र
ध्वजाङ्गयष्टिविशेष । यथा, कालिकापुराणम् ।
"कुमार्याः पञ्च कर्तव्या शक्रस्य नृपसत्तम ।
तालमनस्तु ता सर्वा नन्दा परा शक्रमातृका ॥
केतो पादप्रमाणेन कार्या शक्रकुमारिका ।
मातृकार्द्धप्रमाणा तु नन्दा नन्दा तथा ।
एवं कृत्वा कुमारीश्च मातृका केतुमेव च ।
एकादश्यां सिते पक्षे यष्टीनाम् प्रवासनम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शक्रमूर्द्धा, [न्] स्त्री (शक्रस्येव मूर्द्धा यस्य ।)
वल्मीक । इति त्रिकाण्डशेष ॥

शक्रवल्ली, स्त्री (शक्रप्रिया वल्ली ।) इन्द्र
वारुणी । इति राजनिर्घण्ट ॥

शक्रवाहन पुं (शक्रं वाहयतीति । वह+
णिच्+ल्यु ।) मेघ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शक्रशरासन, क्ली, (शक्रस्य शरासनम् ।) इन्द्र
धनु । इति हलायुध ॥

शक्रशाखी, [न्] पुं, (शक्रनामक शाखी ।)
कुटजवृक्ष । इति भावप्रकाश ॥

शक्रशाला, स्त्री प्रतिश्रय । इति भूरिप्रयोग ॥
पुस्तकान्तरे सभशाला इति पाठश्च । (शक्रस्य
शाला ।) इन्द्रगृहश्च ।

शक्रशिर [स्] क्ली (शक्रस्य शिर इव ।) वल्मीक ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ इन्द्रमस्तकश्च ॥

शक्रसारथि, पुं, (शक्रस्य सारथि ।) मातलि ।
इति हलायुध ॥

शक्रसुत पुं (शक्रस्य सुत ।) वालिवानर ।
इति हलायुध ॥ इन्द्रपुत्रमात्रश्च ॥

शक्रसुधा, स्त्री, (शक्रस्य सुधेव ।) पालङ्की । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ कुन्दुरुखोटी इति भाषा ॥

शक्रसृष्टा, स्त्री (शक्रेण सृष्टा ।) हरीतकी ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥

शक्राख्य, पुं (शक्रस्य आख्या यस्य ।) पेचक ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥ इन्द्रनामके, त्रि ॥

शक्राणी, स्त्री, (शक्रस्य पत्नी । ङीष् । आनुक् ।)
शची । इति शब्दमाला ॥ (यथा महा
भारते । ५ । ११ । १९ ।
"इन्द्रत्वमिरसोवाच शक्राणीं भवमोहिताम् ॥")

शक्राशन, क्ली (शक्रेण अश्यते इति । अश+
ल्युट् ।) भङ्गा । भाङ इति भाषा । अस्य
गुणा ।
"शक्राशनम् तीक्ष्णोष्णं मोहनं कुष्ठनाशनम् ।
बलमेधाग्निकृत् श्लेष्मदोषहारि रसायनम् ॥"
इति राजवल्लभ ॥
अन्यत् विजयाशब्दे द्रष्टव्यम् । इन्द्रभोजनश्च ।

शक्राह्व पुं, (शक्र इति नाम आह्वयति आख्या
तीति । अश+ल्यु ।) कुटजवृक्ष । इति शब्द
चन्द्रिका ॥

शक्राह्व, पुं, (शक्रस्य आह्वा यस्य ।) इन्द्रयव ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ इन्द्रनामके त्रि ॥

शक्रि, पुं, (शक+बाहुलकात् क्रिन् ।) मेघ ।
वज्रम् । हस्ती । पर्वत । इति सक्षिप्तसारो
णादिवृत्ति ॥

शक्रोत्थान, क्ली (शक्रस्य शक्रध्वजस्य उत्थानम् ।)
शक्रध्वजोत्सव । अस्य विधिर्लिख्यते ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
"अथात प्रवक्ष्यामि शक्रोत्थानध्वजोत्सवम् ।
यत्कृत्वा पृथिवीपतिर्नो कदाचित् पराभवम् ॥
दृष्टो हरिणे द्वादश्यां भूपतौ त्रिदशाधिप ।
आराधयेद्यथा सम्यक् सर्वविघ्नोपशान्तये ॥
राजोपरिचरो नाम वसुराजापरस्तु च ।
नृपश्रेष्ठोऽत्र समतुलो यस्य प्राप्तवान् पुरा ॥
प्राविष्टकाले च नभसि द्वादश्यामसितेतरे ।
पुरोहितो बहुविधैर्विधिकार्ये समन्वित ॥
प्रथम शक्रकेतुं तं कृत्वा सा सत्करोत्पदेत् ।
मौखनरो वाहयित्वा नगरेऽसौ कौतुकमङ्गल ॥
उद्याने देवतागारे रथ्यायां मार्गभेदम ॥
ये नानाधारकारासु पर्यन्तेष्वपि चत्वरे ॥
बहुरक्षोद्युक्त पुष्प बहुमङ्गलकलाकुलम् ।

कुब्जं दृष्टादग्धीयुक्तं लताच्छन्नं तरुं त्यजेत् ॥
पक्षिवाससमाकीर्णं कोटरैर्बहुभिर्युतम् ।
पवनानलविध्वस्तं तरुं यत्नेन वर्जयेत् ॥
नारीसंज्ञाश्च ये वृक्षा अतिह्रस्वा अतिकृशाः ।
तान् सदा वर्जयेद्धीरः सर्व्वदा शक्रपूजने ॥
अर्ज्जुनोऽप्यश्वकर्णश्च प्रियको धव एव च ।
औडुम्बरश्च पञ्चैते केतवे सत्तमाः स्मृताः ॥
अन्ये च देवदार्व्वाद्याः शालाद्यास्तरवस्तथा ।
प्रशस्तास्तु परिग्राह्या नाप्रशस्ताः कदाचन ।
तत्र वृक्षं ततो राजा स्पृष्ट्वा मन्त्रमिमं पठेत् ॥
यानि वृक्षे तु भूतानि तेभ्यः स्वस्ति नमोऽस्तु वः ।
उपहारं गृहीत्वेमं क्रियतां वासवध्वजः ॥
पार्थिवस्त्वां वरयते स्वस्ति तेऽस्तु नगोत्तम ।
ध्वजार्थं देवराजस्य पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥
ततोऽपरेऽह्नि तं छित्त्वा मूलमष्टाङ्गुलं पुनः ।
जले क्षिपेत्तदग्रस्य छित्त्वैवं चतुरङ्गुलम् ॥
ततो नीत्वा पुरद्वारं केतुं निर्म्माय तत्र वै ।
शुक्लाष्टम्यां भाद्रपदे केतुं वेदीं प्रवेशयेत् ॥
द्वाविंशद्धस्तमानस्तु अधमः केतुरुच्यते ।
द्वात्रिंशत्तु ततो ज्यायान् द्वाचत्वारिंशदेव च ।
ततोऽधिकः समाख्यातो द्वापञ्चाशत्तयोत्तमः ।
कुमार्य्यः पञ्च कर्त्तव्याः शक्रस्य नृपसत्तम ।
शालमय्यस्तु ताः सर्व्वाश्चपराः शक्रमातृकाः ॥
केतोः पादप्रमाणेन कार्य्याः शक्रकुमारिकाः ॥
मातृकार्द्धप्रमाणास्तु यन्त्रं हस्तद्वय तथा ।
एवं कृत्वा कुमारीश्च मातृकां केतुमेव च ॥
एकादश्यां सिते पक्षे यष्टिं तामधिवासयेत् ।
अधिवास्य ततो यष्टिं गन्धद्वारादिमन्त्रकैः ॥
द्वादश्यां मण्डलं कृत्वा वासवं विस्तृतात्मकम् ।
अच्युतं पूजयित्वा तु शक्रं पश्चात् प्रपूजयेत् ॥
शक्रस्य प्रतिमां कुर्य्यात् कानकीं दारवीं तथा ।
अन्यतैजसभूतां वा सर्व्वाभावे तु मृण्मयीम् ॥
तां मण्डलस्य मध्ये तु पूजयित्वा विशेषतः ।
ततः शुभे मुहूर्त्ते तु केतुमुत्थापयेन्नृपः ॥
वज्रहस्त सुरारिघ्न बहुनेत्र पुरन्दर ।
क्षेमार्थं सर्व्वलोकानां पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥

एह्येहि सर्व्वामरसिद्धसंघै-
रभिष्टुतो वज्रधरामरेश ।
समुत्थितस्त्वं श्रवणाद्यपादे
गृहाण पूजां भगवन् नमस्ते ॥

एवमुत्तरतन्त्रोक्तैर्द्दृढनजवनादिभिः ।
इति मन्त्रेण तन्त्रेण नानानैवेद्यवेदनैः ॥
आपूपैः पायसैः पानैर्गुडैर्धानाभिरेव च ।
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च विविधैः पूजयेच्छ्रीविवृद्धये ॥
घटेषु दशदिक्पालान् ग्रहांश्च परिपूजयेत् ।
साध्यादीन् सकलान्देवान् मातॄः सर्व्वाश्च तु-
क्रमात् ॥
ततः शुभे मुहूर्त्ते तु शानिवर्द्धकिसंयुतः ।
केतोरुत्थानभूमिन्तु यज्ञवेद्याश्च पश्चिमे ।
विप्रैः पुरोहितैः सार्द्धं गच्छेद्राजा सुमङ्गलैः ॥
रज्जुभिः पञ्चभिर्बद्धं यन्त्रस्थं समातृकम् ।
कुमारीभिश्च संयुक्तं दिक्पालानाञ्च पेटकैः ॥”

पेटकैः स्थाने पट्टकैरिति च पाठः ।
“दृढैश्चिरतिकाम्नैश्च नानाद्रव्यसुपूरितैः ।
यथावर्णैर्यथादेशयोजितैर्व्वस्त्रवेष्टितैः ॥
युक्तं तं किङ्किणीजालैर्द्दृढघण्टौघचामरैः ।
भूषितं मकुटैश्च मालैर्व्वहुविधैस्तथा ॥
बहुपुष्पैः सुगन्धैश्च भूषितं रत्नमालया ।
चित्रमाल्याम्बरधरैश्चतुर्भिरपि तोरणैः ॥
उत्थापयेन्महाकेतुं राजामात्यैः शनैः शनैः ।
समुत्थाप्य महाकेतुं पूजितं मण्डलान्तरे ॥
प्रतिमां तां नयेन्मूलं केतोः शक्रं विचिन्तयन् ।
यजेत् पूर्व्ववत्तत्र शचीं मातलिमेव च ॥
जयन्तं तनयं तस्य वज्रमैरावतं तथा ।
ग्रहांश्चाप्यथ दिक्पालान् सर्व्वांश्च गणदेवताः ॥
अपूपाद्यैः पूजयेत्तु बलिभिः पायसादिभिः ।
पूजितानाञ्च देवानां शक्रहोमं समाचरेत् ॥
होमान्ते तु बलिं दद्यात् वासवाय महात्मने ॥
तिलं घृतं चाक्षतञ्च पुष्पं दूर्व्वां तथैव च ।
एतैस्तु जुहुयाद्देवान् स्वैः स्वैर्म्मन्त्रैर्नरोत्तमः ॥
ततो होमावसाने तु भोजयेदपि ब्राह्मणान् ।
एवं संपूजयेन्नित्यं सप्तरात्रं दिने दिने ॥
ब्राह्मणैः सहितो राजा वेदवेदाङ्गपारगैः ।
सर्व्वत्र शक्रपूजासु यज्ञेषु परिकीर्त्तितः ॥
त्रातारमिति मन्त्रोऽयं वासवस्य प्रियः सदा ।
एवं कृत्वा दिवाभागे शक्रोत्थापनमादितः ॥
श्रवणर्क्षयुतायान्तु द्वादश्यां पार्थिवः स्वयम् ।
अन्त्यपादे भरण्यास्तु निशि शक्रं विसर्ज्जयेत् ॥
सुप्तेषु सर्व्वलोकेषु यथा राजा न पश्यति ।
षण्मासान्मृत्युमाप्नोति राजा दृष्ट्वा विसर्ज्जनम् ॥
शक्रस्य नृपशार्द्दूल तस्मान्नेक्षेत तं नृपः ।
विसर्ज्जनस्य मन्त्रोऽयं पुराङ्गिरदुदीरितः ॥
सार्द्धं सुरासुरगणैः पुरन्दर शतक्रतो ।
उपहारं गृहीत्वेमं महेन्द्रध्वज गम्यताम् ॥
सूतके तु समुत्पन्ने वारे भौमस्य वा शनेः ।
भूमिकम्पादिकोत्पाते वासवं न विसर्ज्जयेत् ॥
उत्पाते सप्तरात्रन्तु तथोपप्लवदर्शने ।
अतीत्य शनिभौमौ च ह्यन्यर्क्षेऽपि विसर्ज्जयेत् ॥
मृतके त्वथ संप्राप्ते अतीते सूतके पुनः ।
तस्मिंस्तस्मिन् दिने चैव सूतकान्ते विसर्ज्जयेत् ॥
तथा रक्षेन्नृपः केतुं पतन्ति शकुना यथा ।
न केतौ नृपशार्द्दूल यावन्नपि विसर्ज्जनम् ॥
शनैः शनैः पातयेत्तु यथोत्थापनमादितः ।
कृतं तथान्यथा भग्ने केतौ मृत्युमवाप्नुयात् ॥
विसृष्टं शक्रकेतुं तं सालङ्कारं तथा निशि ।
क्षिपेदनेन मन्त्रेण त्वगाधे सलिले नृपः ॥
तिष्ठ केतो महाभाग यावत् संवत्सरं जले ।
भवाय सर्व्वलोकानामन्तरायविनाशक ॥
उत्थापयेत्तूर्य्यरवैः सर्व्वलोकस्य वै पुरः ।
रात्रौ विसर्ज्जयेत् केतुं विशेषोऽयं प्रपूजने ॥
एवं यः कुरुते पूजां वासवस्य महात्मनः ।
स चिरं पृथिवीं भुक्त्वा वासवं लोकमाप्नुयात् ॥
न तस्य राज्ये दुर्भिक्षं नेतयो नाप्यधर्म्मकृत् ।
स्वास्यन्ति मृत्युर्नाकाले जनानां तत्र जायते ॥
तत्तुल्यः कोऽपि नान्योऽस्ति प्रियः शक्रस्य
पार्थिव ।
तस्य पूजा सर्व्वपूजा केशवाद्याश्च तद्गताः ॥
सकलकलुषहारि व्याधिदुर्भिक्षनाशि
सकलभवनिवेशं सर्व्वसौभाग्यकारि ।
सुरपतिगणनामोद्घोषणं शक्रकेतोः
प्रतिशरदमनेकैः पूजयेन श्रीविवृद्ध्यै ॥”
इति श्रीकालिकापुराणे ८८ अध्यायः ॥

शक्रोत्सवः, पुं, (शक्रस्योत्सवः ।) इन्द्रस्य उत्सवः । तत्पर्य्यायः । ध्वजोत्थानम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६३ । २७ ।
“वरदानमहायज्ञैस्तथा शक्रोत्सवेन च ।
संपूजितो मघवता वसुश्चेदीश्वरो नृपः ॥”)
अस्य विवरणं शक्रोत्थानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शक्लः, पुं, (शक + “मृडशकवधिभ्यः क्लः ।” उणा० ४ । १०८ । इति क्लः ।) प्रियंवदः । इति शक्लशब्दटीकायां भरतः ॥

शक्वरः, पुं, वृषः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

शक्वरी, स्त्री, (शक्नोति कर्म्माणि कर्त्तुमिति । शक + “स्नामदिपदीति ।” उणा० ४ । ११२ । इति वनिप् । “वनो र च ।” ४ । १ । ७ । इति ङीब्रौ ।) अङ्गुली । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ नदीविशेषः । मेखला । छन्दोभेदः । इति मेदिनी ॥ स तु चतुर्द्दशाक्षरपादवृत्तम् । तद्भेदा यथा । असंबाधा १ वसन्ततिलकम् २ सिंहोद्धता ३ अपराजिता ४ प्रहरणकलिका ५ वासन्ती ६ लोला ७ नान्दीमुखी ८ । इति छन्दोमञ्जरी ॥ (ऋक् । यथा, ऋग्वेदे । १० । ७१ । ११ ।
“ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्
गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु ॥”*॥
शक्नोति क्षीरादिप्रदानेन तद्भक्तं प्रीणयितुं स्पर्शनेन वा पापमपनेतुमिति । शक + वनिप् । ङीब्रौ च । गौः । इति निघण्टुः । २ । ११ ॥)

शक्वा, [न्] पुं, (शक्नोतीति । शक् + “स्नामदिपदीति ।” उणा० ४ । ११२ । इति वनिप् ।) हस्ती । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

शङ्कः, पुं, शकटादिवाहकवृषभः । यथा,—
“स्कन्धवाहस्तु शङ्कश्च षङ्गी गौरश्वधूर्त्तिजः ।’
इति हारावली ॥

शङ्करः, पुं, (शं कल्याणं करोतीति । शम् + कृ + “शमिधातोः संज्ञायाम् ।” ३ । २ । १४ । इति अच् ।) शिवः । इत्यमरः ॥ अस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
“सदा ध्यानाच्च भक्तानां शमनं यश्चिरामयम् ।
भूतनाथत्वमप्यस्मात्तेनाहं शङ्करः स्मृतः ॥”
इति स्कन्दपुराणम्
अस्य भस्मास्थिधारणकारणं यथा,—
‘विसृज्य तान् ब्रह्मविष्णुमयान् वृषभवाहनः ।
आदाय शवान् सर्व्वान् कामरूपान्तरं ययौ ॥
उग्रतारां ततो देवी गणाश्च प्राह शङ्करः ।

उच्चारयन् यदनाम इमान् लोकान् यथा
हतम् ।
उपनारे महामाव यथाप्युक्तारय हतम् ।
ततो यथा कामरूपाद्रौ चाण्डपरोजिता ।
लोकाद्दूरायमाया पीठ कर्त्तुं रहस्यकम् ।
तस्यार्थमादि साक तु चतुर्भिर्वैरिजातिभिः ।
सम्याचरन् ततो विप्रो नस्थि कुपितो मुनि ।
योऽप्युपनारया हया उच्चारयितुमीदया ।
गते सह पुत्र पाद याप कुर्म्मन् सुदारुणम् ।
यस्मान्छ मुनौ याते स्व कारयितु मुनि ।
तस्मात्त्वं वाम्यभावन पूज्या भव समन्विता ।
भक्तोऽसि त्वं वरदूपस्मारयाशि मन्दबुद्ध ।
भवन् त्वं स्वाकयारे भवता कामरूपक ।
महाद्रपोऽपि यस्मात्त्वं नि मार यमुगदल ।
ततोऽयं सुमि नाम्नं त्वेददेन्यारणम् ।
तस्मात् त्वं द्विषौ भूयात शङ्करयाम्यिभया
युक ।”

इति कालिकापुराणे ८१ अध्याय ।०।

शङ्करगीता दक्षीपुराण ७ अध्याये दृष्टा । द्विवाचनादिविद्धिर ; यथा —

“तहयान् साकरयायपुनाद विलिखान्
यानात् ।
यम आयवन् योन वाद्येन सुरा सलेत् ।
हद्दुकावस्नात् प्यानुवाय तिद्राद्रिय ।
मनोरथं पुरधिप्म मानुष्यमरणस्य च ।
दुद्दानादिवनाशाय धनमन्मावपाय च ।
भाव कुमन् मपाययनाचयोचयविकर्दम ।
मीचयन् दशनिदेनध्यानमध्यक्षुमानुभि ।
चतु य ददात मिथ्यै चतुर्दशादितुभे ।
ययोक्त शङ्करो वाम भविष्यामि सदानघ ।
मत्तमा भवन्तोऽपि मानुषी तदनादिना ।
न सामवृच्यन्तेऽन धर्म विदिवाविय ।
तदा मनोरथ पूर्णो भवतो स्याद सदय ।”

इति म धर्मैपथवेनशङ्करसय १ दशा ।०।

(अर्थ वि दाशङ्करस्वपति औनिवसरीर दरिकल्प पदस्ते वेजोऽनीच याभोद् । यथा, तथैव ।

“दर्वदारि दिन वज्रवटे
दिन इनदत्त शुभेन देवे ।
दाविदद्दयानजलोऽपि हा
नमो यत्रोऽनु दिन शङ्करस्य ।”)

शङ्करलादे दि यथा —

“शंमङ्गलं देवेनापि व्याकङ्करयद्दयो ।”
इति विकाण्डशेष ।

(यथा च मद्याम रये । १ । ५६ । ६ ।
“विदामतप्र मद तौ न दाय शङ्करी मम ।”)

शङ्करीच, पुं (शङ्करस्य दिन ।) विनेत्रयन्त्री । इति वैद्यक । दिवसन दि । (यथा कथा-सरित्सागरे । ६६ । ५० ।
“हनदर्शन सुना वा दरदार शङ्कर
दिवा ।
दम्पापद्द यदि ...दीयनिदि माणि
दश ।”)

शङ्कराचार्य्यः पुं (शङ्कर आचार्य्यश्च ।) स्वनाम-ख्यातात्त्वमा । स तु अद्वैतवादी वेदान्तभाष्य-कर्त्ता च । यथा,—

“श्रीशङ्कराचार्य्यमवतार
विश्वेश्वर विश्वगुरु प्रणम्य
वेदान्तशास्त्रश्रवणालसानां
बोधाय कुर्व्वे कमपि प्रयत्नम् ।”

इति मधुसूदनसरस्वतीकृतसिद्धान्तविन्दुप्रथम-श्लोकः ।

शङ्करावास पुं, (शङ्करस्य आवास इव शुभ्रत्वात् ।) कर्पूरभेदः । इति राजनिर्घण्टः । (शङ्करस्य महादेवस्य आवास ।) कैलासश्च ।

शङ्करी स्त्री मञ्जिष्ठा । इति शब्दचन्द्रिका । शमी । इति राजनिर्घण्टः । शङ्करभार्य्या । यथा ।

‘शङ्करी शम्भुपत्नी च शिवा शतनिशान्तिनी ।
शुभा शुभप्रदा सिद्धा शतसूर्य्यसमप्रभा ।”

इति रुद्रयामले जगपूर्वाष्टशतनामस्तोत्रम् ।

शङ्का, स्त्री (शङ्क + अ । स्त्रियां टाप् ।) चाट । (यथा, छन्दोपदेशे ।
“शङ्काभि सत्त्वमाक्रान्तमत पावक भूतले ।
शङ्कित कुम कर्त्तव्या जीवितस्य कथ तु वा ।”)
वितर्क । इति मेदिनी । (यथा, भागवते । ८ । २ । ६ ।
“एष सतीनमतान्मदद्गुहममयया ।
अभिगम्भन्ति चरत अधिप मदशङ्कया ।”)

शङ्कित त्रि (शङ्का जाता अस्य । शङ्का + इतच् ।) भीत । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा,
“यवद्गूमपि शङ्कित निज शङ्कित शङ्कितान् ।”)
विलकित । इति शङ्कामन्दावतसंनात् । चारक-नामगन्धद्रव्ये पुं । इति राजनिर्घण्टः ।

शङ्कितवर्ण पुं (शङ्कित वर्ण कोऽस्य वा भक्ती काराद्रि वा भदर्यान लक्ष्यतीति । वर्ण + अच् ।) चौर । इति त्रिकाण्डशेषः ।

शङ्कु पुं (शङ्कते इति । शङ्क + “खरशङ्कु-पीयूषनीलङ्गुलिगु ।” उणा० १ । ३७ । इति कुप्रत्ययेन निपातित ।) न्याम् । गुजा गाछ इति भाषा । मत्स्यविशेषः । शोकोच इति भाषा । शल्याखम् । शिव इति भाषा । दश सहस्रकोटिः । अस्त्रविशेषः । न तु लौकिकाद्भुत कोट्यः । कील । खोंटा इति भाषा । (यथा, मनु । ८ । २५० ।
“दि उदीनाद्यानेनं शङ्कूनमाद्रि दरारूप ।”)
ईश । चतुर । दन दैत्यो । यथापिशा । कामन् । केतु । इति धरणि । राक्षस । इति शब्दमाला । [illegible] ।
इति जटाधर । दोपशङ्कुकादोरमात्रा-चाया इति । अङ्क छायाप्रमाणशङ्कुं इति च बौद्ध । यथा ।
“सम तुला तु सम्पत्ता च दशाङ्गुलच्छिदा ।
शङ्कुना सर्वेण नवाशो दिशदिदेश ।
[illegible]

घटपूरितद्रिवादय लग्न द्रव्यादिक भवेत् ।
पूर्ब्बाह्नच्छायया नीत पराह्नच्छायपैत्यकम् ।
सूर्य्येकरामबाणैर्भविषो वदा । ७ । ३ । ३ ।
५ । ८ । १० । ११ । क्रमोत्क्रमे ।
आषाढादिषु मासेषु छाया माध्याह्निकी मता ।
अयनांशमासान्ते युक्तमेषादितो बुधे ।
संयोगाप्यदिने भागहारे तद्दीनरे तथा ।”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।

तस्य नामान्तर नर । यथा ।

अथ करणसूत्रम् ।

शङ्कु प्रदीपतलशङ्कुतलान्तरघ्न
छाया भवेद्विनरदीपशिखौच्चभक्त ।”

उदाहरणम् ।

‘शङ्कुप्रदीपान्तरभूस्त्रिहस्ता
दीपोच्छ्रितिः सार्द्धकरत्रया चेत् ।
शङ्कोस्तथार्काङ्गुलसम्मितस्य
तस्य प्रभा स्यात् कियती वदाशु ।”

न्यास । शङ्कु १२ भू ३ दीप ७ लब्धानि छायाङ्गुलानि १२ । इति लीलावत्यां छाया-व्यवहार द्वादशाङ्गुलपरिमाणम् । यथा । विष्णु-धर्म्मोत्तरीयप्रथमकाण्डम् ।

“द्वादशाङ्गुलिक शङ्कुस्तद्यच्च प्रथ स्मृत
तच्चतुष्क धनु प्रोक्त क्रोशो धनु सहस्रक ।”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

(जनमेजयस्य पुत्र । यथा, महाभारते । १ । ६४ । ८६ ।

“भवतो वपुष्टमायां द्वौ पुत्रौ जज्ञाते शतानीक शङ्कुश्च ।” ॥ उग्रसेनस्य पुत्रविशेष । यथा भागवते । ९ । २४ । २४ ।

“कङ्क शमाना न्यग्रोध कङ्क शङ्कु सुहूस्तथा ।
राष्ट्रपालोऽथ धृष्टिश्च तुष्टिमानौग्रसेनय ।”)

शङ्कुकर्ण्ण पुं (शङ्कुरिव कर्णौ यस्य ।) गर्द्दभ । इति त्रिकाण्डशेषः । (दानवविशेष । यथा, हरिवंशे । ३ । ८१ ।

“शङ्कुकर्णो विराटश्च गवेष्टो दुन्दुभिस्तथा ।”
नागविशेष । यथा, महाभारते । १ । ३५ । १५ ।

“शङ्कुश्च पिठरश्च कुठारमुखसेचकौ ।”
शङ्कुकर्णकवदृद्दि त्रि । यथा, भागवते । ७ । ८ । २१ ।

“आश्वयज तलकङ्कुद्दशङ्कुकर्णं
विहारसौनतिमानमिनदायाम् ।”)

शङ्कुचि, पुं शङ्कुमत्स्य । इति शब्दरत्नावली ।

शङ्कुतरु, पुं (शङ्कुरिव तरु ।) शालवृक्ष इति शब्दरत्नावली ।

शङ्कुर त्रि (शङ्कते अस्मादिति । शङ्क + बाहुलकात् उरच् ।) भयङ्कर । इति हेमचन्द्र ।

शङ्कुला स्त्री, (“शङ्कुसूयात् वाते आगोदेत कर्ण च । १ । ३ । ९ । इति शङ्कुला ।” उणादिसूत्रे । १ । १० । “शङ्कुयां [illegible] ।” इति [illegible] । इति

संक्षिप्तसारोवादिदर्शिनः ॥ पूगकर्णकी । पाँती इति भाषा । इति केचित् ॥

शङ्खत्वचः, पुं, (शङ्खरिव त्वचः ।) शालत्वचः । इति रत्नमाला ॥

शङ्खोषः, पुं, शङ्खमल्लाः । इति जटाधरः ॥

शङ्खोचिः, पुं, मत्स्यविशेषः । शाँकोच इति भाषा । यथा,—

"अथ शङ्खः शङ्खचिः स्यात् शङ्खोचिः शङ्खचीत्यपि ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

शङ्खः, पुं, क्ली, (शाम्यति अशुभमस्मादिति । शम + "शमेः खः ।" उणा० १ । १०४ । इति खः ।) समुद्रोद्भवजन्तुविशेषः । शाँख इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कम्बुः २ । इत्यमरः ॥ कम्बोजः ३ अब्जः ४ जलजः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अर्णोभवः ६ पावनध्वनिः ७ अन्तःकुटिलः ८ महानादः ९ श्वेतः १० पूतः ११ मुखरः १२ दीर्घनादः १३ बहुनादः १४ हरिप्रियः १५ । अस्य गुणाः । कटुरसत्वम् । शीतलत्वम् । पुष्टिवीर्य्यबलप्रदत्वम् । गुल्मशूलकफश्वासविषदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

"कम्बुशङ्खनखश्चापि शुक्तिशम्बूककर्कटाः ।
जीवा एवंविधाश्चान्ये कोषस्थाः परिकीर्त्तिताः ॥
कोषस्था मधुराः स्निग्धाः पित्तवातहरा हिमाः ॥
बृंहणा बहुवर्च्चस्का वृष्याश्च बलवर्द्धनाः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।

"शङ्खोदधिमलौ शीतौ कषायावतिलेखनौ ।"

इति राजवल्लभः ॥

अस्योत्पत्त्यादिर्यथा ।

"अथ शम्भुर्हरेः शूलं जग्राह दानवं प्रति ।
ग्रीष्ममध्याह्नमार्त्तण्डशतकल्पसमुज्ज्वलम् ॥
शूलञ्च भ्रमणं कृत्वा पपात दानवोपरि ।
चकार भस्मसात्तञ्च सरथञ्चावलीलया ॥
स शिवस्तेन शूलेन दानवस्यास्थिजालकम् ।
प्रेम्णा च प्रेरयामास लवणोदे च सादरम् ॥
अस्थिभिः शङ्खचूडस्य शङ्खजातिर्बभूव ह ।
नानाप्रकाररूपा च शश्वत्पूता सुरार्च्चने ॥
प्रशस्तं शङ्खतोयञ्च देवानां प्रीतिदं परम् ।
तीर्थतोयस्वरूपञ्च पवित्रं शम्भुना विना ॥
शङ्खशब्दो भवेद्यत्र तत्र लक्ष्मीश्च सुस्थिरा ।
स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु यः स्नातः शङ्खवारिणा ॥
शङ्खे हरेरधिष्ठानं यतः शङ्खस्ततो हरिः ।
तत्रैव सततं लक्ष्मीर्दूरीभूतममङ्गलम् ॥
स्त्रीणाञ्च शङ्खध्वनिभिः शूद्राणाञ्च विशेषतः ।
भीता रुष्टा याति लक्ष्मीः स्थलमन्यत् स्थलान्तरात् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १८ अध्यायः ॥

अथ शङ्खमाहात्म्यम् ।

ब्रह्मोवाच ।

"शृणु शङ्खस्य माहात्म्यं सर्व्वपापहरं शुभम् ॥
कपिलाक्षीरमादाय शङ्खे कृत्वा जनार्द्दनम् ।
यज्ञायुतसहस्रस्य स्नापयित्वा लभेत् फलम् ॥
पयस्विन्याः शुभं क्षीरं शङ्खे कृत्वा तु नारद ।
यः स्नापयति देवेशं स गच्छेद्ब्रह्मणः पदम् ॥
क्षिप्त्वा गङ्गोदकं शङ्खे यः स्नापयति माधवम् ।
नमो नारायणेत्युक्त्वा मुच्यते योनिसङ्कटात् ॥
शङ्खलग्नन्तु यत्तोयं भ्रमितं केशवोपरि ।
निःक्षिपेन्मूर्द्ध्नि सततं गङ्गास्नानेन तस्य किम् ॥
कृत्वा पादोदकं शङ्खे वैष्णवाय प्रयच्छति ।
तिलमिश्रं तुलस्या च चान्द्रायणफलं लभेत् ॥
नदीतडागजं वारि वापीकूपह्रदोद्भवम् ।
गाङ्गेयं तद्भवेत् सर्व्वं कृतं शङ्खे हरिप्रिय ॥
गृहीत्वा विष्णुपादाम्बु शङ्खे कृत्वा च वैष्णवः ।
यो वहेत् शिरसा नित्यं स मुने तापसोत्तमः ॥
त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि वासुदेवाज्ञया मुने ।
शङ्खं तान्यधितिष्ठन्ति तस्मात् शङ्खं सदार्च्चयेत् ॥
त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे ।
नमितः सर्व्वदेवैश्च पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते ॥
पुरतो वासुदेवस्य सपुष्पफलचन्दनैः ।
शङ्खः समर्च्चितो येन तस्य लक्ष्मीर्न दुर्लभा ॥
दर्शनेनापि शङ्खस्य किमु तस्यार्च्चनेन च ।
विलयं यान्ति पापानि हिमः सूर्य्योदये यथा ॥
गर्भा देवारिनारीणां विशीर्य्यन्ते सहस्रधा ।
तव नादेन पाताले पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते ॥
तीर्थोदकं हरेर्मूर्द्ध्नि भ्रामयेत् शङ्खसंस्थितम् ।
ददाति मुक्तिं देवेशः क्षीरसागरजाप्रियः ॥
यमदूताश्च कूष्माण्डपिशाचोरगराक्षसाः ।
दृष्ट्वा शङ्खोदकं मूर्द्ध्नि भीता यान्ति दिशो दश ॥
नित्ये नैमित्तिके काम्ये स्नानार्घ्यविलेपने ।
शङ्खं समर्च्चयति यः श्वेतद्वीपे वसेद्धि सः ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे १२६ अध्यायः ॥

अथ दक्षिणावर्त्तशङ्खमाहात्म्यम् ।

"दक्षिणावर्त्तशङ्खेन गत्वा प्राक्स्रोतसं नदीम् ।
कृत्वाभिषेकं विधिवत् ततः पापैः प्रमुच्यते ॥
दक्षिणावर्त्तशङ्खेन तिलमिश्रोदकेन तु ।
उदके नाभिमात्रे तु यः कुर्य्यादभिषेचनम् ॥
प्राक्स्रोतसां तु वै नद्यां नरस्तत्राभयाप्लुतः ।
यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
दक्षिणावर्त्तशङ्खेन पात्रशोधं धरे स्थितम् ।
उदकं यः प्रतीच्छेत शिरसा हृष्टमानसः ।
तस्य जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।
न शङ्खेन पिबेत्तोयं न हन्यात्मत्स्यशूकरौ ॥"

इति वाराहे प्रबोधनीमाहात्म्याध्यायः ॥

दक्षिणावर्त्तशङ्खतोयेन विष्णुपूजाफलं यथा । स्कान्दे ।

"दक्षिणावर्त्तशङ्खस्य तोयेन योऽर्च्चयेद्धरिम् ।
सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥"

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

स च शङ्खः रत्नविशेषः । तल्लक्षणादि यथा,—

"क्षीरोदकूलेऽपि सुराष्ट्रदेशे
तदन्यतोऽपि प्रभवन्ति शङ्खाः ।
अरुष्कवर्णाः शशिशुभ्रभासः
सुसूक्ष्मवक्त्रा गुरवो महान्तः ॥
ते वामदक्षिणावर्त्तभेदेन द्विविधा मताः ।
दक्षिणावर्त्तशङ्खस्तु कुर्य्यादायुर्यशो धनम् ॥
तेनैव शिरसा यस्तु श्रद्दधानः प्रतीच्छति ।
वारि छित्वा स पापानि पुण्यमाप्नोति मानवः ॥
इत्यत्वं श्रियताच्चलं शङ्खस्येति गुणत्रयम् ।
वामावर्त्तभङ्गदोषो हि दैवयोगाद्विनश्यति ॥
ब्रह्मादिजातिभेदेन स पुनस्तु चतुर्विधः ॥"

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

श्रीकृष्णार्ज्जुनादिशङ्खनामानि यथा,—

"पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्म्मा वृकोदरः ॥
अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्त्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥"

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥

अयन्तु रणवाद्यविशेषः । यथा,—

"भेरीतूर्य्यं गन्धतूर्य्यं रणतूर्य्यं महास्वनः ।
संग्रामपटहः शङ्खस्तथा चाभयडिण्डिमः ॥
महाद्वन्द्वो गुणाभोगभीरुः कोलाहलोऽपि च ।
गुरुवाद्यस्य पर्य्यायश्चान्ये भेदाः शङ्खादयः ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

ललाटास्थि । (यथा, सुश्रुते । १ । ५ ।
"तत्र भ्रूगण्डशङ्खललाटाक्षिपुटौष्ठदन्तवेष्टकक्षाकुक्षिवङ्क्षणेषु तिर्य्यक्छेद उक्तः ॥") कुबेरस्य निधिविशेषः । (यथा, महाभारते । २ । १० । ३६ ।
"निधिप्रवरमुख्यौ च शङ्खपद्मौ धनेश्वरौ ॥"
यथा च मार्कण्डेये । ६८ । ४२—४५ ।
"रजस्तमोमयश्चान्यः शङ्खसंज्ञो हि यो निधिः ।
तेनापि नीयते विप्र तद्गुणित्वं निधीश्वरः ॥
एकस्यैव भवत्येष नरं नान्यमुपैति च ।
यस्य शङ्खो निधिस्तस्य स्वरूपं क्रौष्टुके शृणु ॥
एक एवात्मना मृष्टमन्नं भुङ्क्ते तथाम्बरम् ।
कदन्नभुक् परिजनो न च शोभनवस्त्रधृक् ॥
न ददाति सुहृद्भार्य्याभ्रातृपुत्त्रस्नुषादिषु ।
स्वपोषणपरः शङ्खी नरो भवति सर्व्वदा ॥")
नखीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरमेदिनीकारौ ॥ (यथा, सुश्रुते । ६ । १७ ।
"मनःशिला मृगमदशङ्खमाक्षिकैः
ससिन्धुकासीसरसाञ्जनैः क्रिया ॥")
कर्णसमीपास्थि । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ८६ ।
"कर्णौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे ॥")
अष्टनागनायकान्तर्गतनागविशेषः । (यथा, मनसापूजापद्धतौ ।
"अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मस्तु तक्षकः ।
कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः ॥")
हस्तिदन्तमध्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दशनिखर्व्वसंख्या । लक्षकोटिरिति यावत् । यथा,
"एकं दशशतञ्चैव सहस्रमयुतं तथा ।
लक्षञ्च नियुतं चैव कोटिरर्बुदमेव च ॥
वृन्दः खर्व्वो निखर्व्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः ।

अन्ये मन्त्र परार्द्धश्च दशशङ्का यथाक्रमम् ।’

इति भरतधृतमत्स्यपुराणवचनम् ॥ * ॥

धर्म्मशास्त्रप्रयोजकमुनिविशेषः । यथा —

“मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः ।
यमापस्तम्बसम्वर्त्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥’

इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥

शङ्खक क्ली, वलयः । इति मेदिनी ॥

शङ्खक पुं क्ली (शङ्ख+स्वार्थे कन् ।) कम्बुः । शिरोरोगे, पु । इति मेदिनी ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—

शङ्खकमाह ।

“पित्तरक्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः ।
तीव्ररुग्दाहरागं हि शोथं कुर्व्वन्ति दारुणम् ॥
स शिरो विषवद्वेगान्निरुध्याशु गलं तथा ।
त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नाम नामतः ।
त्र्यहाज्जीवति भैषज्यं प्रत्याख्येयस्य कारयेत् ॥’

पित्तरक्तानिला अत्र कफोऽपि योज्यः । कृताङ्गनाम कफपित्तरक्तैरिति सुश्रुतवचनात् । विमूर्च्छिताः वर्द्धिताः । त्रिरात्रात् त्रिरात्रमध्ये मारयति । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य चिकित्सा शिरोरोगशब्दे द्रष्टव्या ॥ (ललाटास्थि । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ९० ।

“द्वौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा ।
उरः सप्तदशास्थीनि पुरुषस्यास्थिसंग्रहः ॥”)

शङ्खकार पु (शङ्खं करोतीति । शङ्ख+कृ+अण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । शाँखारि इति भाषा । स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मौरसाज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् । तत्पर्य्यायः । शाङ्खिकः २ काम्बविकः ३ । इति शब्दरत्नावली । शाम्बविकः ४ । इति जटाधरः ॥

शङ्खचरी, स्त्री, (शङ्खे ललाटास्थ्नि चरतीति । चर +ट । स्त्रियां ङीप् ।) ललाटिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शङ्खचर्च्ची स्त्री ललाटिका । इति शब्दरत्नावली ॥

शङ्खचूर्ण, क्ली, (शङ्खस्य चूर्णम् ।) शङ्खजात चूर्णम् । शाँखेर चूण इति भाषा ॥ अस्य गुणाः ।

“शङ्खचूर्णं कटु क्षारञ्च क्रिमिहरं परम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

शङ्खज पुं (शङ्खाज्जायते इति । जन+ड ।) कपोतडिम्बवद्बृहन्मुक्ता । इति कश्चित् ॥ शङ्खजातवस्तुनि, त्रि ॥

शङ्खद्रावक पुं (शङ्खं द्रावयतीति । द्रु+णिच्+ण्वुल् ।) औषधविशेषः । यथा,—

‘अर्कक्षीरी तथा दिव्या तिलारग्वधचित्रकम् ।
अपामार्गभस्मसमं तन्दुलं चूर्णं हरेत् ॥
क्षारमिदं पञ्चलवणं यावक्षारो मलम् ।
नवनीतं कर्षौ मात्रौ द्वौ चापि टङ्कणं तथा ।
वसुवर्णकोल्काकाशीश शोरका तथा ।
द्विगुणं पञ्चलवणं मातुलुङ्गरसेन च ॥
काचकूप्यां समादाय वासयेद्वह्नियोगतः ।
शङ्खचूर्णपलं न्यस्य वारुणीयन्त्रमुद्धरेत् ॥
सर्व्वधातून् हरेत्क्षिप्रं वराटीशङ्खकाञ्जिकान् ।
उदरादिसर्व्वरोगाणां सद्यो हि नाशकः परः ॥”

इति शङ्खद्रावकः ॥ * ॥

अपि च ।

‘योगिनीभैरवाभ्याञ्च बलिमादौ प्रदापयेत् ।
पश्चाद्यन्त्रञ्च कर्त्तव्यमेवाह परमेश्वरी ॥
एष शङ्खद्रवो नाम शम्भुदेवेन भाषितः ।
गुह्याद्गुह्यतमं गुह्यमिदानीं कथ्यते मया ॥
शङ्खचर्णं यवक्षारं सर्ज्जिकाक्षारटङ्कणम् ।
समञ्च पञ्चलवणं स्फाटिकारी शुभाम्बरः ॥
काचकूप्यां तत् क्षिप्त्वा वारुणीयन्त्रमुद्धरेत् ।
धातूंश्च द्रावयत्येव शङ्खशुक्तिवराटकान् ॥
अष्टाविंशति नाशयेत्तु वटं च वृक्षकच्छूपामरीं तथा ।
उदराष्टविधं हन्ति गुल्मप्लीहोदराणि च ॥
अशीतिं नाशयेत्क्षिप्रं यक्ष्माणञ्च विसूचिकाम् ।
भुक्तापि च भोक्तव्यो माषमात्रो रसोत्तमः ॥
क्षणमात्राद्भवेद्भस्म पुनर्भोजनमिच्छति ।
प्रत्यहं भोजनान्ते च सेवितोऽयं रसोत्तमः ॥
न दत्ताय भयं क्वापि सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ।
न देयं यस्य कस्यापि सदा गोप्यञ्च कारयेत् ।
इति शङ्खद्रवो नाम वैद्यानामुपकारकः ॥”

शङ्खद्रावको रसः । इति भैषज्यरत्नावली ॥

शङ्खद्रावी [न्] पुं (शङ्खं द्रावयतीति । द्रु+णिच्+णिनि ।) अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शङ्खधरा, स्त्री (धरतीति । धृ+अच् टाप् । शङ्खस्य धरा ।) हिलमोचिका । इति रत्नमाला ॥

शङ्खध्म पुं, (शङ्खं धमतीति । ध्मा+क ।) शङ्खवादकः । तत्पर्य्यायः । शाङ्खिकः २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ३० । १९ ।

“क्रोशाय तूणवध्ममवरस्पराय शङ्खध्मम् ॥”

शङ्खध्मा, पुं, (शङ्खं धमतीति । ध्मा+क्विप् ।) शङ्खवादकः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

शङ्खनख पुं क्षुद्रशङ्खः । जोङ्डा इति भाषा । इत्यमरभरतौ । (यथा, महाभारते । १३ । ५० । ७० ।

“नखे शङ्खनखैर्नाभे कोटिभिर्विदारितम् ॥”) नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दरत्नावली । हट्टविलासिनी । यथा,—

“नखाख्यं शङ्खनखं शङ्खाख्यो गन्धसारश्च ।”

इति रत्नमाला ॥

शङ्खनखा, स्त्री हट्टविलासिनी । यथा —

“द्विधा शङ्खनखाख्याख्या शुक्राख्या वदरी च ॥”

इति रत्नमाला ॥

शङ्खपुष्पी स्त्री, (शङ्खवत् पुष्पं यस्याः । ङीष् ।) क्षुपविशेषः । शङ्खाहुली इति डानकुनी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । सुपुष्पी २ शङ्खाह्वा ३ कम्बुमालिनी ४ गौरपुष्पी ५ कम्बुपुष्पी ६ मेध्या ७ मलविनाशिनी ८ किरीटी ९ शङ्खकुसुमा १० भूलग्ना ११ शङ्खमालिनी १२ । अस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । मेधास्वरकारित्वम् । ग्रहभूतादिदोषनाशित्वम् । वशीकरणसिद्धिदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“शङ्खपुष्पी तु तीक्ष्णोष्णा मेध्या क्रिमिविषापहा ।’

इति राजवल्लभः ॥

अन्यच्च ।

“शङ्खपुष्पी तु शङ्खाह्वा मङ्गल्या कुसुमापि च ।
शङ्खपुष्पी सरा मेध्या हृष्या मानसरोगनुत् ॥
रसायनी कषायोष्णा स्मृतिकान्तिबलाग्निदा ।
दोषापस्मारभूतालक्ष्मीकुष्ठक्रिमिविषप्रणुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शङ्खप्रस्थ, पु, चन्द्रस्य चिह्नम् । यथा,—

“चिह्नं लक्ष्म च चिह्नञ्च शङ्खप्रस्थो विधोरयम् ।”

इति शब्दमाला ॥

शङ्खभृत्, पुं, (शङ्खं बिभर्त्तीति । भृ+क्विप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा महाभारते । १३ । १४९ । १२० ।

“शङ्खभृन्नन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः ॥”)

शङ्खमुख, पु (शङ्खवत् मुखं यस्य ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (नागविशेषः । यथा महाभारते । १ । ३५ । ११ ।

“नागः शङ्खमुखश्चैव तथा कुष्माण्डकः परः ॥’)

शङ्खमूल, क्ली, (शङ्खवत् शुक्लं क्रमसूक्ष्मं वा मूलं यस्य ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शङ्खाख्य , पु, (शङ्ख इति आख्या यस्य ।) हट्टमखी । इति रत्नमाला ॥

शङ्खाह्वा, स्त्री, (शङ्ख इति आह्वा नाम यस्याः ।) शङ्खपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शङ्खिका, स्त्री, (शङ्खवत् पुष्पमस्त्यस्याः । शङ्ख+ठन् ।) लताविशेषः । चोरहुली इति भाषा । यथा । शङ्खिन्यां शङ्खिका चोरा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शङ्खिनी, स्त्री, (शङ्खवत् पुष्पमस्त्यस्याः । शङ्ख+इनि ।) चोरपुष्पी । इत्यमरः ॥ श्वेतपुन्नागः । इति विश्वः ॥ श्वेतभद्रा । इति मेदिनी ॥ श्वेतबुह्ना । इति शब्दरत्नावली ॥ बुद्धशक्तिभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ चतुर्व्विधस्त्रीमध्ये स्त्रीविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—

“दीर्घा सुदीर्घनयना वरसुन्दरी या
कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता ।
रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा
सम्भोगकेलिरसिका किल शङ्खिनी सा ॥
शशकः पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगम् ।
वृषभं शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम् ॥
पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च चित्रिणी ।
शङ्खिनी क्षारगन्धा स्यात् मद्यगन्धा च
हस्तिनी ॥”

इति रतिमञ्जरी ।

शक्तियुक्ता। यथा,—

"शङ्खिनी चापिनी बाणभुशुण्डीपरिघायुधा ॥"

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

उपदेवताविशेषः। शङ्खिनीवासशब्दार्थदर्शनात् ॥

शङ्खिनीफलः, पुं, (शङ्खिन्याः फलमिव फलं यस्य।) शिरीषवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

शङ्खिनीवासः, पुं, (शङ्खिन्या वास आश्रयस्थानम्।) शाखोटवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

शङ्खी, [न्] पुं, (शङ्खोऽस्यास्तीति। शङ्ख+इनिः।) विष्णुः। समुद्रः। इति मेदिनी ॥ शाङ्खिकः। शङ्खविशिष्टे, त्रि। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि। ६।१२।

"शङ्खिनं चक्रिणं विष्णुं खड्गिनं गदिनं विभुम् ॥"

शङ्खनिधिविशिष्टे च त्रि। यथा, मार्कण्डेये।६८।४५।

"स्वपोषणपरः शङ्खी नरो भवति सर्व्वदा ॥")

शच, इ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ङ, शचते। इति दुर्गादासः ॥

शच, ङ वाचि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ङ, शचते। इति दुर्गादासः ॥

शचिः, स्त्री, (शच वाचि+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा० ४।११७। इति इन्।) इन्द्रपत्नी। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शची, स्त्री, (शचि+कृदिकारादिति ङीष्।) इन्द्रपत्नी। तत्पर्य्यायः। पुलोमजा २ इन्द्राणी ३। इत्यमरः ॥ शचिः ४ सची ५ सचिः ६। इति भरतः ॥ पूतक्रतायी ७ पौलोमी ८। इति जटाधरः ॥ माहेन्द्री ९ जयवाहिनी १० ऐन्द्री ११ शतावरी १२। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः। ३। २३।

"उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी
ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥")

शतमूली। स्त्रीकरणान्तरम्। तत्तु विदिकरणमिति केचित् ॥ इति मेदिनी ॥ (कर्म्म। इति इति निघण्टुः।२।१॥ यथा, ऋग्वेदे।८।३२।१५।

"न किरस्य शचीनां नियन्ता सूनृतानाम् ॥"

प्रज्ञा। इति निघण्टुः। ३।६॥ वाक्। इति च निघण्टुः। १। ११॥)

शचीपतिः, पुं, (शच्याः पतिः।) इन्द्रः। इत्यमरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये। १५। ७०।

"यदि जानासि धर्म्मं त्वं त्वं वा शक्र शचीपते।
मम यावत् प्रमाणन्तु पुण्यं तद्वक्तुमर्हति ॥"

कर्म्मपालके, त्रि। यथा ऋग्वेदे।७।६७।५।

"शक्तं शचीपती शचीभिः ॥"

"हे शचपती शचीति कर्म्मनाम कर्म्मणां पालकौ।" इति तद्भाष्ये सायणः।)

शट, सादे। शीर्णौ। गतौ। रुजि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-गतौ सक०-सेट्।) सादोऽवसादः। शीर्णिर्भेदः। शटति लोकः अवसीदति। विशीर्य्यति। गच्छति। रुजति वा इत्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥

शट, क ङ श्लाघे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट्।) क ङ, शाटयते। इति दुर्गादासः ॥

शटः, त्रि, अम्लः। शटधातोरच्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शटा, स्त्री, (शट+अच्। टाप्।) सटा। जटा। इत्यमरटीका ॥

शटिः, स्त्री, (शट+इन्।) शटी। इति शब्दरत्नावली ॥

शटी, स्त्री, (शटि+वा ङीष्।) स्वनामख्यातौषधिः। ऐन आदा इति भाषा। कचूर इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। गन्धमूली २ षड्ग्रन्थिका ३ कर्च्चूरः ४ पलाशः ५। इत्यमरः ॥ सटी ६ षटी ७ गन्धशटी ८ कर्च्चुरः ९ कर्चूरः १०। इति भरतादयः ॥ सुगन्धा ११ शटिः १२ शाटिः १३ गन्धमूला १४ गन्धोलिः१५ गन्धमूलकः १६। इति शब्दरत्नावली ॥ गन्धसटा १७ वधूः १८ गन्धमूलम् १९। इति जटाधरः ॥ जीमूतमूलम् २० कच्चोरम् २१ हिमजा २२। इति रत्नमाला ॥ हैमी २३ षड्ग्रन्थिः २४ सुव्रता २५ गन्धाली २६ पलाशी २७ हिमा २८। इति ग्रन्थान्तरम् ॥ षड्ग्रन्था २९ आम्लानशा ३० सुगन्धमूला ३१ गन्धाली ३२ शटीका ३३ पलाशिका ३४ सुभद्रा ३५ त्वगी ३६ दूर्व्वा ३७ गन्धा ३८ पृथुपलाशिका ३९ सौम्या ४० हिमोद्भवा ४१ गन्धवधूः ४२। अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। अम्बरसत्वम्। लघुत्वम्। उष्णत्वम्। रुचिकारित्वम्। ज्वरकफासकण्डुव्रणदोषरक्तामयध्वंसकारित्वम्। हृद्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च। अथ गन्धपलाशी सुगन्धद्रव्यं काश्मीरे प्रसिद्धम्।

"शटी पलाशी षड्ग्रन्था सुव्रता गन्धमूलिका।
गन्धारिका गन्धवधूर्वधूः पृथुपलाशिका ॥
भवेद्गन्धपलाशी तु कषाया ग्राहिणी लघुः।
तिक्ता तीक्ष्णा च कटुकानुष्णास्यमलनाशिनी।
शोथकासव्रणश्वासशूलाध्मानग्रहापहा ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

शट्टकं, क्ली, घृतजलमिश्रितशालिचूर्णम्। मयदार शटा इति भाषा। यथा,—

"शालिचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं शट्टकं वदेत् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

शठ, वधक्लेशकैतवे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) क्लेशो दुःखानुभवः। कैतवं मिथ्यावचनम्। शठति खलः साधुं वञ्चयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥

शठ, क आलस्ये। गत्यसंस्कृतसंस्कृते। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट्।) क, शाठयति इह [illegible] मन्दः स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥

शठ, क ङ श्लाघे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-अक०-सेट्।) क ङ, शाठयते। इति दुर्गादासः ॥

शठ, त क दुर्व्वाचि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट्।) शठयति नीचः कुत्सितं वदतीत्यर्थः। रमानाथस्तु सम्यग्भाषणे इति मत्वा शठयति सम्यग्वदतीत्यर्थं इत्याह। सम्यग्भाषणे इति कौमराः। समग्भावे इत्येके। इति दुर्गादासः ॥

शठं, क्ली, (शठ+अच्।) तगरम्। कुङ्कुमम्। लौहम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

शठः, पुं, मध्यस्थपुरुषः। धूर्त्तः। (यथा, मनुः। ४। ३०।

"पाषण्डिनो विकर्म्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान्।
हैतुकान् बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्च्चयेत् ॥")

धुस्तूरः। इति मेदिनी ॥ शठस्य लक्षणम्। यथा,—

"प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशम्।
यक्तापराधचेष्टश्च शठोऽयं कथितो बुधैः ॥"

इति विष्णुपुराणे। ३।१८।२१। श्लोकटीका ॥ चतुर्व्विधपत्यन्तर्गतपतिविशेषः। तस्य लक्षणम्। कामिनीविषयकपटपटुः। यथा,—

"मौलौ दाम विधाय भालफलके आलख्य पत्रावलीं
केयूरं भुजयोर्निधाय कुचयोर्विन्यस्य मुक्तासजम्।
विश्वासं समुपार्ज्जयन् मृगदृशः काञ्चीनिवेशच्छला-
न्नीवीग्रन्थिमपाकरोति मृदुना पक्षेण वामभ्रुवः ॥"

इति रसमञ्जरी ॥

(वृष्णिवंशीयविशेषः। यथा, हरिवंशे। भविष्यपर्व्वणि। २। ३।

"बलभद्र शिनेः पुत्त्रं हार्द्दिक्यं शठमारणौ ॥")

शठता, स्त्री, (शठ+तल्।) शठस्य भावः। तत्पर्य्यायः। माया २ शाम्बरम् ३ कुसृतिः ४ निकृतिः ५। इति हेमचन्द्रः ॥ अन्यच्च।

"अलिखां कपटो व्याज उपधिर्द्दम्भ एव च।
कूटं कल्कं छलं छद्म मिथकैरवकैतवम् ॥
अथ शाठ्यञ्च शठता कुसृतिर्निकृतिश्च सा।
हिंसाफले चतुष्कं स्यात् शाठ्यपर्य्याय ईरितः ॥
पूर्व्वः कपटपर्य्यायः फले वञ्चनमात्रके।
उभयोरेकपर्य्याय इति केचित् प्रचक्षते ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

शठाम्बा, स्त्री, अम्बष्ठा। इति राजनिर्घण्टः ॥

शण्ड, इ ङ संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्।) नान्तयादिः। इ,

[illegible] इति [illegible]

[illegible] इति दुर्गादासः ।

[illegible] यथा महाभारते । [illegible]

[illegible]

[illegible] इति शब्दरत्नावली ।

[illegible]

मदिका, स्त्री, [illegible] इति राजनिर्घण्टः ।

[illegible] इति मेदिनी ।

[illegible] इति शब्दरत्नावली ।

[illegible] इति भरतधृतकोषः ।

[illegible] उणा० [illegible] इति [illegible] इति सिद्धान्तकौमुदी ।

[illegible] उणा० [illegible] इति भाषा । [illegible] यथा,—

[illegible]

[illegible] इति मेदिनी । [illegible] इति जटाधरः ।

[illegible] इति हेमचन्द्रः ।

[illegible]

[illegible] इति [illegible] ।

मतङ्गकुम्भ, पुं [illegible] इति [illegible] (स्त्री, [illegible] यथा महाभारते । [illegible]

"[illegible] मतङ्गकुम्भाय [illegible] भारत ।

[illegible] ।")

मतङ्गकोटि पुं [illegible] ।

मतङ्गज, पुं (मतङ्गे जायते । [illegible] ।) हस्ती । इति [illegible] । (यथा महाभारते । [illegible]

"[illegible] मतङ्गजः ।"

[illegible] यथा [illegible]

"[illegible] ।"

"[illegible] ।" इति [illegible] ।)

[illegible], स्त्री, [illegible] यथा —

"[illegible] ।"

इति [illegible] ।

[illegible]

[illegible] यथा —

"[illegible] ।"

इति [illegible] ।

"[illegible] ।"

[illegible] यथा, रघु । [illegible]

"[illegible] ।"

"[illegible] ।" इति [illegible] ।

[illegible] इति मेदिनी । [illegible]

[illegible] पुं [illegible] इति [illegible] ।

[illegible] स्त्री [illegible]

[illegible] इति राजनिर्घण्टः ।

[illegible]

द्रुतपथा विपाशायां मिलिता। (अस्या नाम-निरुक्तिर्यथा, महाभारते । १ । १७८ । ६ ।
"शतधा विद्रुता यस्माच्छतद्रुरिति विश्रुता ॥")
तत्पर्य्यायः । शितद्रुः २ । इत्यमरः ॥ शुतुद्रिः ३ शतद्रुः ४ । पुत्रशोकवशतो वशिष्ठः कण्ठे शिलां बद्ध्वा नद्यामस्यां प्रविष्टस्ततो भीत्वा इयं शतधा द्रुता इति शतद्रुः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (एतदृत्तान्तस्तु महाभारते ।१।१७८। अध्याये द्रष्टव्यः ॥) अस्या जलगुणाः ।

"शतद्रोर्विपाशायुतः सिन्धुनद्याः
सुशीतं लघु स्वादु सर्व्वामयघ्नम् ।
जलं निर्म्मलं दीपनं पाचनञ्च
प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुषञ्च ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

शतधा, स्त्री, दूर्व्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शतधा, व्य, (शत + धाच् ।) शतप्रकारम् । यथा,
"यांल्लोकवचनं श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्त्तते ।
शतधा भिद्यते मूर्द्धा शिरीषस्य फलं यथा ॥"
इति महाभारतम् ॥

शतधामा, [न्] पुं, (शतं धामानि वर्च्चांसि यस्य ।) विष्णुः । इति जटाधरः ॥
शतधारं, क्ली, (शतं धाराः कोणा यस्य ।) वज्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शतधारायुक्ते, त्रि । यथा,—
"वचो: पवित्रमसि शतधारं वचो: पवित्रमसि सहस्रधारम् ।
वचो: पवित्रेण शतधारेण सुत्वा कामधुक्षः ॥"
इति पशुपतिपद्धतिः ॥

शतधृतिः, पुं, इन्द्रः । (यथा, महिम्नः स्तोत्रे ।
"रथः क्षौणी यन्ता शतधृतिरगेन्द्रो धनुरथो ॥")
ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते ।७।४।१।
"एवं वृतः शतधृतिर्हिरण्यकशिपोरथ ॥")
स्वर्गः । इति विश्वः ॥

शतपत्रं, क्ली, (शतं पत्राणि यस्य ।) पद्मम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।३।६८।२०।
"दृशामसितकेशान्ता शतपत्रायतेक्षणाम् ॥")

शतपत्रः, पुं, (शतं पत्राणि पक्षा यस्य ।) मयूरः । सारसः । दार्व्वाघाटपक्षी । इति मेदिनी ॥ हाड़कीड़ । कुरी इति भाषा । इति हेमचन्द्रराजनिर्घण्टौ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०८ । ८ ।
"मयूरैः शतपत्रैश्च जीवञ्जीवककोकिलैः ॥")

शतपत्रकः, पुं, (शतपत्र + स्वार्थे कन् ।) दार्व्वाघाटपक्षी । इत्यमरः ॥ काठ्ठोकरा इति भाषा ॥
शतपत्रनिवासः, पुं, (शतपत्रे निवासो यस्य ।) ब्रह्मा । इति कविकल्पलता ॥ पद्मस्थे, त्रि ॥
शतपत्री, स्त्री, (शतं पत्राणि यस्याः । ङीप् ।) पुष्पविशेषः । सेउती इति भाषा । पाटलवर्णाया गोलाप इति वदन्ति । तत्पर्य्यायः । सुमना: २ सुशीता ३ शिववल्लभा ४ सौम्यगन्धी ५ शतदला ६ सुदला ७ शतपत्रिका ८ । अस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । कुष्ठमुखस्फोटपित्तदाहनाशित्वम् । लघुत्वम् । सुरभित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

शतपत्रिका, स्त्री, (शतपत्री + कन् । टाप् । अत इत्वम् ।) शतपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
शतपथिकः, त्रि, (शतपथमधीते तद्वेद इति वा ।)
"शतषष्टेः पिकन् पथो बहुलम् ।" ४ । २ । ६० ।
इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या शत-शब्दोत्तरपथिन्-शब्दात् पिकन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ।) नानामतावलम्बी । नानापथगामी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
शतपदचक्रं, क्ली, (शतं पदानि कोष्ठा यस्य तच्च तच्चक्रञ्चेति ।) नाम्ना नक्षत्रज्ञानार्थं चक्रम् । यथा,—

"चक्रं शतपदं वक्ष्ये सद्योज्ञानकरमवम् ।
नामादिवर्णतो ज्ञेया नक्षत्रांशकास्तथा ।
तिर्य्यगूर्द्ध्वगता रेखा वह्निसंख्या लिखेद्बुधः ।
जायते कोष्ठकानाञ्च शतैकं १०० नात्र संशयः ॥
अ-व-क-ह-डा रेखाग्रे म-ट-प-र-ता इरिति वामयेत्याम् ।
न-य-भ-ज-खा नैर्ऋत्यां ग-स-द-च-ला वायव्याम् ॥
पञ्च पञ्च क्रमेणैव विंशवर्णान् प्रयोजयेत् ।
पञ्चस्वरसमायोगे एकैकं पञ्चधा कुरु ॥
अवर्णावाक्षयो ज्ञेयाः सन्ध्यक्षरयुतास्तथा ।
सजातीयैक्यमास्थाय पञ्चस्वरविनिर्णयः ॥
ऋदृल्लृतीरप्यकारेण शेन सस्य परिग्रहः ।
कुर्य्यात् ङ-ञ-ण-दुःस्थाने जोऽपि जौष्ठघराणि च ॥
ड-ञ-ड-ढा भवेत् सर्म्मे रौद्रे लौशागगोचरे ।
पु-ष-ण-ठा भवेत् सर्म्मे दक्षे वामयसंज्ञके ॥
स-ध-फ-ढा भवेत् सर्म्मे पूर्व्वाषाढ़े च नैर्ऋते ।
ट-घ-ञ-ञा भवेत् सर्म्मे वायव्ये शाद्र उत्तरे ॥
एवं सम्भवचतुष्कञ्च ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः ॥
धिष्ण्यानि कृत्तिकादीनि प्रत्येकं चतुरक्षरैः ।
साभिजिन्त्यंशकास्तत्र शतैकं द्वादशाधिकम् ॥
यद्धिष्ण्यांशकोष्ठस्थः क्रूरः सौम्योऽपि वा ग्रहः ।
तत्रस्थो वेधयेत् सम्यक् पुंसो नामादिमाक्षरम् ॥
सौम्यैर्विद्धं शुभं ज्ञेयमशुभं पापखेचरैः ।
मिश्रैर्मिश्रफलं तत्र निर्व्वेधेन शुभाशुभम् ॥
यद्वाष्टं सर्व्वतोभद्रे प्रदीपस्यवेधतः ।
शुभाशुभफलं सर्व्वं तद्विहापि विचिन्तयेत् ॥
पञ्चस्वरा अ-इ-उ-ए-ओकारास्तैर्योगे धिष्ण्यानि नक्षत्राणि । अत्र चतुर्भिर्व्वर्णैरेकनक्षत्रं यथा,—
अ इ उ ए १ । ओ व वि वु ४ । वे वो क कि ५ । कु घ ङ छ ६ । के को ह हि ७ । हु हे हो ड ८ । डि डु डे डो ९ । म मि मु मे १० । मो ट टि टु ११ । टे टो प पि १२ । पु ष ण ठ १३ । पे पो र रि १४ । रु रे रो त १५ । ति तु ते तो १६ । न नि नु ने १७ । नो य यि यु १८ । ये यो भ भि १९ । भु ध फ ढ २० । भे भो ज जि २१ । जु जे जो ख । ० । खि खु खे खो २२ । ग गि गु गे २३ । गो स सि सु २४ । से सो द दि २५ । दु थ झ ञ २६ । दे दो च चि २७ । चु चे चो ल २८ । लि लु ले लो २ । अक्षयुक्तः अकारयुक्तेन ज्ञेयः । इत्येवं दीर्घो ह्रस्व. । नामप्रकारेण इत्यक्षरादि ज्ञेयः । इति शतपदचक्रम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

शतपदी, स्त्री (शतं पादा यस्याः । ङीष् ।) बहुपदयुक्तकीटविशेषः । कानविछा इति काणकोटारी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्णजलौकाः २ । इत्यमरः ॥ शतपदी ३ भीरुः ४ शतपादिका ५ कर्णजलूका ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ शतपात् ७ शतपादी ८ । इति जटाधरः ॥ शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शतपद्मं, क्ली, श्वेतकमलम् । यथा,—
"शतपद्मं महापद्मं पुण्डरीकं [illegible] ॥"
इति [illegible] ॥

शतपर्व्वा, [न्] पुं, (शतं पर्व्वाणि यस्य ।) वंशः । इत्यमरः ॥ इक्षुभेदः । —
"शतपर्व्वा भवेत् [illegible] ।
विशेषात् किञ्चिदुष्णश्च [illegible] ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

शतपर्व्वा, स्त्री, (शतं पर्व्वाणि यस्याः ।) दूर्व्वा । वचा । भार्गवपत्नी । (यथा, महाभारते । ५ । ११७ । १६ ।
"इहस्वतिश्च तारायां शुक्रश्च शतपर्व्वया ॥")
कोजागरपूर्णिमा । इति शब्दरत्नावली । कटुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

शतपर्व्विका, स्त्री, (शतपर्व्वा + कन् । टापि अत इत्वम् ।) दूर्व्वा । वचा । इति मेदिनी ॥ यवः । इति शब्दरत्नावली ॥
शतपर्व्वेशः, पुं, (शतपर्व्वाया ईशः ।) शुक्रग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शतपात्, } स्त्री, (शतं पादा यस्याः । पादस्य
शतपाद्, } पात् ।) कर्णजलौकाः । इति जटाधरः ॥
शतपादिका, स्त्री, (शतपाद + स्वार्थे कन् + टाप् । अत इत्वम् ।) काकोली, इति जटाधरः ॥ कर्णजलौकाः । इति शब्दरत्नावली ॥
शतपुष्पः, पुं. भारविः । स तु किरातार्ज्जुनीयग्रन्थकर्त्ता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शतपुष्पा, स्त्री, (शतं पुष्पाणि यस्याः ।) शाकविशेषः । इति भरतः ॥ शलुफा इति ख्याता । (यथा, उत्तरतन्त्रे सुश्रुते नायाम् । ५९ । १५ ।
"गन्धमांसिश्च शतपुष्पया वदेत् ॥")
तत्पर्य्यायः । सितच्छत्रा २ अतिच्छत्रा ३ मधुरा ४ मिसिः ५ अवाक्पुष्पी ६ कारवी ७ । इत्यमरः ॥ शताह्वा ८ शतपुष्पिका ९ मधुरिका १० शताह्वा ११ छत्रा १२ मिशिः १३. मिश्रा १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ माधवी १५ शोषा १६ । इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । वातपित्तहरत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ क्षुपविशेषः । सौरी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शताह्वा २ मिसिः ३ घोषा ४ पोतिका ५ अतिच्छत्रा ६

"गृणन्तौ वेदविद्वांसौ तद्ब्रह्म शतरुद्रियम् ॥"
यजुर्व्वेदोक्तग्रन्थविशेषे, क्ली। यथा, महा-भारते। ७। २००। १४६।
"पठन् वै शतरुद्रीयं श्रृण्वंश्च सततोत्थितः॥")
शतरूपा, स्त्री, (शतं रूपाणि यस्याः।) ब्रह्मणः कन्या पत्नी च। यथा,—
"एवन्तत्त्वात्मकं कृत्वा जगद्वेधाऽप्यजीजनत्।
सावित्रीं लोकसिद्ध्यर्थं हृदि कृत्वा समास्थितः॥
ततः संजपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम्।
स्त्रीरूपमर्द्धमकरोदर्द्धं पुरुषरूपवत्॥
शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते।
सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप॥
दृष्ट्वा तां व्यथितस्तावत् कामबाणार्द्दितो विभुः।
उपयेमे स विश्वात्मा शतरूपामनिन्दिताम्॥
ततः कालेन महता ततः पुत्त्रोऽभवन्मनुः।
स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम्॥"
इति मात्स्ये ३ अध्यायः॥
(विष्णुपुराणमते इयं स्वायम्भुवमनोः पत्नी। यथा, तत्रैव। १। ७। १४—१६।
"ततो ब्रह्मात्मसम्भूतं पूर्व्वं स्वायम्भुवं प्रभुः।
आत्मानमेव कृतवान् प्रजापाल्ये मनुं द्विज॥
शतरूपां तु तां नारीं तपोनिर्धूतकल्मषाम्।
स्वायम्भुवो मनुर्द्देवः पत्नीत्वे जगृहे विभुः॥
तस्माच्च पुरुषात् देवी शतरूपा व्यजायत।
प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रसूत्याकूतिसंज्ञितम्॥")
शतलुम्पः, } पुं, भारविः। इति त्रिकाण्ड-
शतलुम्पकः, } शेषभूरिप्रयोगौ॥
शतवीर्य्या, स्त्री, (शतं वीर्य्याणि यस्याः।) श्वेत-दूर्व्वा। इत्यमरः॥ शतावरी। कपिलद्राक्षा। इति राजनिर्घण्टः॥
शतवेधी, [न्] पुं, (शतं विध्यतीति। विध+णिनिः।) अम्लवेतसः। इत्यमरः॥
शतसहस्रं, क्ली, (शतगुणितं सहस्रम्। मध्यपद-लोपिकर्म्मधारयः।) शतगुणितसहस्रम्। लक्ष-मिति यावत्। यथा हारीतः। मणिवासो गवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्टसहस्रं जपेत् प्रथ मध्यमे इष्टोत्तमे द्वादशरात्रं पयोव्रतं शतसहस्र-मसत्प्रतिग्रहेष्विति। इति शुद्धितत्त्वम्॥ (यथा च हरिवंशे। १२१। १३।
"अष्टौ शतसहस्राणि देशजान्योत्तमा हयाः॥")
शतह्रदा, स्त्री, (शतं ह्रदा अर्च्चींषि यस्याः। यद्वा, शतं ह्रादाः शब्दाः यस्याः। निपातनात् ह्रस्वः।) विद्युत्। इत्यमरः॥ (यथा, हरिवंशे। १४६। ४८।
"ससुरमेघः स रराज राजन् शतह्रदास्त्रीप्रभयाभिरामः॥")
वज्रम्। इति मेदिनी॥ दक्षकन्याविशेषः। यथा,
"ददौ च बाहुपुत्त्राय द्वे तडिच्च शतह्रदा।
तयोः पुत्त्राश्च विद्वांसस्तनस्रो विद्युतः शुभाः॥"
इति वह्निपुराणे सर्गानुकीर्त्तने सतीदेहत्यागो नामाध्यायः॥

शताची, स्त्री, रात्रिः। शतपुष्पा। इति शब्द-रत्नावली॥ पार्व्वती। यथा,—
"भूयश्च शतवार्षिक्यामनावृष्ट्यामनम्भसि।
मुनिभिः संस्तुता भूमौ सम्भविष्याम्ययोनिजा॥
ततः शतेन नेत्राणां निरीक्षिष्यामि यन्मुनीन्।
कीर्त्तयिष्यन्ति मनुजाः शताक्षीमिति मां ततः॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये देव्या-श्चरितस्तुतिनामाध्यायः॥
शताङ्गः, पुं, (शतं अङ्गानि अवयवा यस्य।) रथः। इत्यमरः॥ तिनिसवृक्षः। इति राज-निर्घण्टः॥ (दानवविशेषः। यथा, हरिवंशे। २३२। ६।
"करालो ज्वालजिह्वश्च शताङ्गः शतलोचनः॥"
शतावयवविशिष्टे, त्रि। यथा, महाभारते। १। १८६। २२।
"शताङ्गानि च तूर्य्याणि वादकाः समवाद-यन्॥")
शतानकं, क्ली, श्मशानम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥
शतानन्दः, पुं, (शतं बहुलः आनन्दो यस्य।) मुनिभेदः। स तु जनकराजपुरोहितः। देवकी-नन्दनः। इति मेदिनी॥ ब्रह्मा। गौतममुनिः। इति हेमचन्द्रः॥ विष्णुरथः। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥ (विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४६। ७६।
"स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः॥")
शतानीकः, पुं, (शतं अनीकानि यस्य।) वृद्धः। मुनिभेदः। स तु व्यासशिष्यः। राजभेदः। स च चतुर्थयुगे चन्द्रवंशीयद्वितीयराजः। तस्य पिता जनमेजयः पुत्त्रः सहस्रानीकः। इति मेदिनी॥ सुदासराजपुत्त्रः। इति श्रीभागवते ९ स्कन्धे २२ अध्यायः॥ (नकुलपुत्त्रः। यथा, महाभारते। १। २३४। १०।
"पुत्त्रस्तु प्रतिविन्ध्यस्य सुतसोमस्तथा विभुः।
श्रुतकर्म्मार्ज्जुनिश्चैव शतानीकश्च नाकुलिः॥
सहदेवाच्च यो जातः श्रुतसेनस्तथात्मजः।
सर्व्वे कुशलिनो वीराः हताश्चाश्च सुताश्च ते॥")
शतारं, क्ली, (शतं आराणि यस्य।) वज्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥
शतारुः, [रु] स्त्री, } कुष्ठभेदः। इति शब्दरत्ना-
शतारुषी, स्त्री, } वली॥ तस्य रूपमाह।
"रक्तं श्यावं सदाहार्त्ति शतारुः स्याद्बहुव्रणम्।"
इति भावप्रकाशः॥
शतावरी, स्त्री, (शतं आवृणोतीति। आ+वृ+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) शतमूली। इत्य-मरः॥ इन्द्रभार्य्या। इति शब्दरत्नावली॥ शटी। इति मेदिनी॥
शतावर्त्तः, पुं, विष्णुः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। १३। १४९। ५०।
"अनुकूलः शतावर्त्तः पद्मी पद्मनिभेक्षणः॥"
"धर्म्मत्राणाय शतमावर्त्तमानाः प्रादुर्भावा अस्येति शतावर्त्तः। नाडीशतेन प्राणरूपेण वर्त्तते इति वा शतावर्त्तः।" इति तत्र शाङ्कर-भाष्यम्॥ महादेवः। यथा, महाभारते। १२। २८४। ६।
"शतोदर शतावर्त्त शतजिह्व नमोऽस्तु ते॥")
शतावर्त्ती, [न्] पुं, विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
शताह्वा, स्त्री, (शतं आह्वा यस्याः।) शतपुष्पा। इति जटाधरः॥ शतावरी॥ इति राज-निर्घण्टः॥
शतिकः, त्रि, (शत+"शताच्च ठन् यतावशते।" ५। १। २१। इति ठन्।) शतेन क्रीतः। शतस्य विकारः। शतसम्बन्धी। इति सिद्धान्त-कौमुदी॥
शतेरः, पुं, (शद शातने+"शदेस्त च।" उणा० १। ६१। इति एरक् तकारान्तादेशश्च।) शत्रुः। हिंसा। इत्युणादिकोषः॥
शत्यः, त्रि, (शत+"शताच्च ठन्यतावशते।" ५। १। २१। इति यत्।) शतस्य विकारः। शतेन क्रीतः। धनपतिसंयोगः। शतमस्मै वृद्धिः आयः लाभः शुल्कमुपदा वा दीयते इत्यर्थे शत्यः शतिकः। शत्यं शतिकम्। एकशाटिस्युन्दनं शतस्य निमित्तमित्यर्थः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥
शत्रिः, पुं, (शद्+"राशदिभ्यां त्रिप्।" उणा० ४। ६७। इति त्रिप्।) हस्ती। इति सिद्धान्त-कौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (राजर्षिविशेषः। यथा, ऋग्वेदे। ५। ४। ९।
"शत्रिमग्न उपमां केतुमर्य्यः॥"
"शत्रिं एतन्नामकं राजर्षिम्।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)
शत्रुः, पुं, (शद्ल शातने+"रुशदिभ्यां क्रुन्।" उणा० ४। १०३। इति क्रुन्।) स्वदेशादनन्तरोऽव्यवहितैकविषयाभिनिविष्टराजः। यथा,—
"विषयानन्तरो राजा शत्रुर्मित्रमतः परम्॥"
इति।
घातकः। निपातकारीत्यर्थः। तत्पर्य्यायः। रिपुः २ वैरिः ३ सपत्नः ४ अरिः ५ द्विषः ६ द्वेषणः ७ दुर्हृद् ८ द्विट् ९ विपक्षः १० अहितः ११ अमित्रः १२ दस्युः १३ शात्रवः १४ अभि-घाती १५ परः १६ अरातिः १७ प्रत्यर्थी १८ परिपन्थी १९। इति चामरः॥ द्रुघः २० प्रति-पक्षः २१। इति जटाधरः॥ द्विषन् २२ घातकः २३ द्वेषी २४ विद्विषः २५ हिंसकः २६ विद्विट् २७ अप्रियः २८ अभिघातिः २९ अहितः ३० दौर्हृदः ३१। इति शब्दरत्ना-वली॥ तस्य जयोपायो यथा,—
मत्स्य उवाच।
"सर्व्वेषामप्युपायानां दानं श्रेष्ठतमं मतम्।
सुदत्तेनेह भवति दानेनोभयलोकजित्॥
न सोऽस्ति राजन् दानेन वशयोगो न जायते।
दानेन वशगा देवा भवन्तीह सदा नृणाम्॥
दानमेवोपजीवन्ति प्रजाः सर्व्वा नृपोत्तम।
प्रियो हि दानवान् लोके सर्व्वस्यैवोपजायते॥
दानवानचिरेणैव तथा राजा परान् जयेत्।

दानवानेव शक्रोऽपि संघ्नन्‌ भेदितुं परान्‌ ।
अशक्तुवन्‌ गम्भीराः पुरुषाः सागरोपमाः ।
न शक्नुवन्ति तथाप्येते जायन्ते भूमिपालिनः ।
अन्यत्रापि कृतं दानं करोत्यन्यं तथा वशे ।
उपायेभ्यः प्रशंसन्ति दानं श्रेष्ठतमं जनाः ।
दानं श्रेयस्करं श्रेष्ठं दानं श्रेष्ठकरं परम्‌ ।
दानवानेव लोकेषु पुत्रत्वे ध्रियते सदा ।

न केवलं दानपरा जयन्ति
भूर्लोकमेकं पुरुषाः सुवीराः ।
जयन्ति ते राजसुरेन्द्रलोकं
सुदुर्जयं यद्विबुधाधिवासम्‌ ।”

इति मात्स्ये २२४ अध्यायः । ७ ।

मत्स्य उवाच ।

“न शक्या ये वशे कर्त्तुमुपायत्रितयेन तु ।
दण्डेन तान्‌ वशान्‌ कुर्य्यात्‌ दण्डो हि वश-
कृन्नृणाम्‌ ।
सम्यक्‌ प्रणयनं तस्य तथा कार्य्यं महीक्षिता ।
धर्म्मशास्त्रानुसारेण सुसहायेन धीमता ।
तस्य सम्यक्प्रणयनं तथा कार्य्यं महीक्षिता ।
वानप्रस्थांश्च धर्म्मज्ञान्‌ निर्म्ममान्‌ निष्परि-
ग्रहान्‌ ।
स्वदेशे परदेशे च धर्म्मशास्त्रविशारदान्‌ ।
समीक्ष्य प्रणयेद्दण्डं सर्व्वं दण्डे प्रतिष्ठितम्‌ ।
आश्रमी यदि वा वर्णी पूज्यो वाथ गुरुर्महान्‌ ।
नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्म्मे न
तिष्ठति ।
अदण्ड्यान्‌ दण्डयेद्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्ड-
यन्‌ ।
इह राज्यपरिभ्रष्टो नरकं प्रतिपद्यते ।
तस्माद्राजा विनीतेन धर्म्मशास्त्रानुसारतः ।
दण्डप्रणयनं कार्य्यं लोकानुग्रहकाम्यया ।
यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्‌ साधु पश्यति ।
बालवृद्धातुरयतिद्विजस्त्रीविधवा यतः ।
मत्स्यन्याय इव प्रोक्ता भक्षयेरन्‌ यदि दण्डं न पातयेत्‌ ।
देवदैत्योरगगणाः सिद्धभूतपतत्त्रिणः ।
उत्क्रमेयुर्म्मर्य्यादां यदि दण्डं न पातयेत्‌ ।
एष ब्रह्माभिशापेषु सर्व्वप्रहरणेषु च ।
सर्व्वविक्रमकोपेषु व्यवसाये च तिष्ठति ।
पूज्यन्ते दण्डिनो देवा न पूज्यन्ते त्वदण्डिनः ।
न ब्रह्माणं विधातारं न पूषार्य्यमणावपि ।
यजन्ते मानवाः केचित्‌ प्रशान्ताः सर्व्वकर्म्मसु ।
रुद्रमग्निं च शक्रञ्च सूर्य्याचन्द्रमसौ तथा ।
विष्णुं देवगणांश्चान्यान्‌ दण्डिनः पूजयन्ति च ।
दण्डः शास्ति प्रजाः सर्व्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
दण्डः सुप्तेषु जागर्त्ति दण्डं धर्म्मं विदुर्बुधाः ।
राजदण्डभयादेते पापाः पापं न कुर्व्वते ।
यमदण्डभयादेके परस्परभयादपि ।
एवं हि सांसिद्धिके लोके सर्व्वं दण्डे प्रतिष्ठितम्‌ ।
अन्धे तमसि मज्जेयुर्यदि दण्डं न पातयेत्‌ ।
तस्मात्‌ दण्डो दमयति अदण्ड्यान्‌ दण्डयत्यपि ।
दमनाद्दण्डनाच्चैव तस्मात्‌ दण्डं विदुर्बुधाः ।

दण्डस्य भीतैस्त्रिदशैः समेतै-
र्भागो धृतः शूलधरस्य यज्ञे ।
भवस्य पुत्रं ध्वजिनीपतिश्च
वरं शिशूनाश्च भयात्‌ तु दत्तम्‌ ।”

इति मात्स्ये १९९ अध्यायः ।

सामभेदौ तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यौ ।

शत्रुघ्नः, पु, (शत्रून्‌ हन्तीति । हन्‌+“अमनुष्य-कर्त्तृकेऽपि च” इति टक्‌ । यद्वा, अमनुष्यकर्त्तृकेऽपि चेति
शब्दात्‌ कृतघ्न शत्रुघ्नादयः सिद्धा इति दुर्ग-
सिंहः ।) श्रीरामस्य भ्राता । तत्पर्य्यायः ।
शत्रुमर्द्दनः २ । इति शब्दरत्नावली । स तु
सुमित्रया कृतोच्छिष्टभोजनादुत्पन्नः । यथा,—

“शिष्टां गते दशरथस्य तनोर्म्मिषे-
विहितेविधे कर्म्मणि राजपत्न्यः ।
प्राशुर्हुतोच्छिष्टमुदारवंश्या-
स्तिस्रः प्रसोतुं चतुरः सुपुत्रान्‌ ।
कौशल्ययासावि सुखेन रामः
प्राक्‌ कैकयीतो भरतस्ततोऽभूत्‌ ।
प्रासोष्ट शत्रुघ्नमुदारचेष्ट-
मेका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन ।”

इति भट्टिकाव्ये १ सर्गः ।

(अयं हि मधुपुरनिवासिनो लवणाख्यराक्ष-
सस्य निहन्ता । एतद्विवरणं रामायणे उत्तर-
काण्डे ६३ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम्‌ ।) शत्रु-
हन्तरि, त्रि । यथा, रामायणे । २ । १ । १ ।
“गच्छता मातुलकुलं भरतेन तदानघः ।
शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीतिपुरस्कृतः ।”)

शत्रुघ्नजननी, स्त्री, (शत्रुघ्नस्य जननी ।) सुमित्रा ।
इति शब्दरत्नावली ।

शत्रुजित्‌, पुं, (शत्रून्‌ जयतीति । जि+“सत्सूद्वि-
षेति ।” ३ । २ । ६१ । इति क्विप्‌ । तस्तुक्‌ ।)
राजविशेषः । तस्य पुत्रः ऋतध्वजः । स एव
कुवलयाश्वः । इति मार्कण्डेयपुराणम्‌ ।

शत्रुञ्जयः, पुं, विमन्नाद्रिः । इति हेमचन्द्रः ।
(नागविशेषः । यथा, रामायणे ।२।३२।१०।
“नागः शत्रुञ्जयो नाम मातुलोऽयं ददौ मम ।
तं ते निष्कसहस्रेण ददामि द्विजपुङ्गव ।”
शत्रुं जयतीति । जि+“संज्ञायां भृतृवृ-
जीति ।” ३।२।४६ । इति खच्‌ । ततो मुम्‌ ।)
शत्रुजेतरि, त्रि ।

शत्रुन्तपः, त्रि, (शत्रुं तपति तापयति वा । तप+
“संज्ञायां भृतृवृजीति ।” ३ । २ । ४६ । इति
खच्‌ । ततो मुम्‌ ।) वैरितापकः । इति
मुग्धबोधव्याकरणम्‌ । (यथा, महाभारते । ४ ।
५२ । ११ ।
“शत्रुन्तपः कोपममृष्यमाणः
समर्द्दयत्‌ कुर्म्मगणेन पार्थम्‌ ।”)

शत्रुमर्द्दनः, पुं, (शत्रुं मर्द्दयतीति । मर्द्द+ल्यु ।)
शत्रुघ्नः । इति शब्दरत्नावली । (शत्रुहन्तरि,
त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । ४२ । १७५ ।
“कथास्ते समरं प्राज्यः स्वामी नः शत्रुमर्द्दनः ।”)

शत्वरी, स्त्री, रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

शद्‌, ऌ ज औ शाते । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भ्वा०-पर०-अक०-सक० च-अनिट्‌ ।) ऌ,
अशदत्‌ । ज, शादः शदः । औ, शत्स्यति । शात:
पतनं शातनञ्च । शीयते पत्रं इत्यात्‌ वायुः ।
शदोऽपि सामिव्यक्तिविषये आत्मनेपदम्‌ । केचि-
दिमं तुदादौ पठित्वा तत्सामर्थ्यात्‌ आत्मने-
पदानित्यत्वे शीयते शीयन्तीत्युदाहरन्ति । इति
दुर्गादासः ।

शद, औ गतौ । आङ्पूर्व्वोऽयमिति कविकल्प-
द्रुमः । (भ्वा०-पर०-सक०-अनिट्‌ ।) ताल-
व्यादिः । आशीयते । औ, आशात्सीत्‌ ।
इति दुर्गादासः ।

शदः, पुं, फलमूलादिः । शदधातोरप्प्रत्ययेन
निष्पन्नमेतत्‌ । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

शद्रिः, पु, (शीयते इति । शद+“अदिशदिभूशु-
भिभ्यः क्रिन्‌ ।” उणा० ४ । ६५ । इति क्रिन्‌ ।)
मेघः । जिष्णुः । इति मेदिनी । हस्ती । इत्यु-
णादिकोषः ।

शद्रिः, स्त्री, (शद गतौ+“अदिशदीति क्रिन्‌ ।)
विद्युत्‌ । इति हेमचन्द्रः । शर्करा । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ।

शद्रुः, त्रि, (शद शाते+“दाधेट्सिशदसदो रुः ।”
३ । २ । १५९ । इति रुः ।) पतनकर्त्ता ।
गन्ता । इति शद्धातो रुप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्‌ ।
इति व्याकरणम्‌ ।

शनकावलिः, स्त्री, गजपिप्पली । इति शब्द-
चन्द्रिका ।

शनपर्णी, स्त्री, (शनस्येव पर्णान्यस्याः । ङीप्‌ ।
पृषोदरादित्वात्‌ सस्य नः ।) कटुकी । इति
शब्दचन्द्रिका ।

शनिः, पुं, रव्यादिनवग्रहान्तर्गतसप्तमग्रहः । तत्प-
र्य्यायः । सौरिः २ शनैश्चरः ३ । इत्यमरः ।
नीलवासाः ४ मन्दः ५ छायात्मजः ६ । इति
त्रिकाण्डशेषः । पातङ्गिः ७ ग्रहनायकः ८
छायासुतः ९ भास्करिः १० नीलाम्बरः ११ ।
इति शब्दरत्नावली । आरः १२ क्रोडः १३
वक्रः १४ कोलः १५ यमानुः १६ पङ्गुः १७ ।
इति जटाधरः । कालः १८ सूर्य्यपुत्रः १९
असितः २० । इति ज्योतिस्तत्त्वम्‌ । अस्य
वर्णः कृष्णः । पश्चिमदिङ्नपुंसकान्त्यजातितमो-
गुणकषायरसमकरकुम्भराशिनीलकाश्मकसौ-
राष्ट्रदेशानामधिपतिरयम्‌ । कश्यपमुनिसन्तानः ।
शूद्रवर्णः । सूर्य्यसुतः । चतुरङ्गुलपरिमाणः ।
कृष्णवर्णवस्त्रः । गृध्रवाहनः । सूर्य्यपुत्रः । चतु-
र्भुजः । भल्लबाणवरशूलधनुर्धारी । अस्याधि-
देवता यमः । प्रत्यधिदेवता प्रजापतिः । इति
ग्रहयागतत्त्वद्रव्यकल्पकादयः । अपि च ।

“शनिर्विहङ्गोऽलिसवर्णकान्ति-
र्गूढाङ्गना धातुमयः स्थिरश्च ।
क्रूरः प्रतीच्यो तुवरोऽतिवृद्धो-
ऽकार्य्यानिलोत्थ दीर्घतनुर्दिनान्ते ।”

इति जीवकर्म्मोपकारकम्‌ । ३ ।

अस्योत्पत्तिर्यथा,—
"मरीचिः कश्यपो जज्ञे तस्मात्जज्ञे विभावसुः।
तस्य भार्य्याभवत् संज्ञा पुत्री त्वष्टुः प्रजापतेः ॥
नातितेजोमयं रूपं सोढुं शक्तं विवस्वतः।
मायामयीं ततश्छायां स्वरूपां निर्म्ममे स्वतः ॥
संज्ञोवाच ततश्छायां सवर्णे शृणु मे वचः।
अहं यास्यामि सदनं पितुस्त्वं पुनरत्र मे।
भवने वस कल्याणि निर्विशङ्कं ममाज्ञया ॥
इति छायां गृहे स्थाप्य संज्ञागात् पितुरालयम्।
मन्यमानोऽथ तां संज्ञां सवर्णायां तदा रविः ॥
सावर्णिं जनयामास मनुश्रेष्ठं शचीपते।
शनैश्चरं द्वितीयञ्च सुतं भद्रां तृतीयिकाम् ॥"
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ११ अध्यायः ॥

तस्य क्रूरदृष्टेः कारणं यथा,—
"एतस्मिन्नन्तरे तत्र द्रष्टुं शङ्करनन्दनम्।
आजगाम महायोगी सूर्य्यपुत्त्रः शनैश्चरः ॥
अत्यन्तानम्रवदन ईषन्मीलितलोचनः।
दारिद्र्यं मुनयस्तत्र विशालाक्षमुवाच ह ॥
शनैश्चर उवाच।
शिवाज्ञया शिशुं द्रष्टुं यामि शङ्करकिङ्कर।
विष्णुप्रमुखदेवानां मुनीनामनुरोधतः ॥
विशालाक्ष उवाच।
आज्ञावशो न देवानां नाहं शङ्करकिङ्करः।
द्वारं दातुमशक्तोऽहं विना मन्नातुराज्ञया ॥
ददौ वर्त्म महेशाय चक्षुःकोणाज्ञया ततः।
शनिरभ्यन्तरं गत्वा नम्रानननकन्धरः ॥
रत्नसिंहासनस्थाञ्च पार्व्वतीं सस्मितां मुदा।
नतं सूर्य्यसुतं दृष्ट्वा दुर्गा संभाष्य यत्नतः।
शुभाशिषं ददौ तस्मै पृष्टा तन्मुखमङ्गलं शुभा ॥
पार्व्वत्युवाच।
रुषमानम्रवक्त्रत्वं श्रोतुमिच्छामि साम्प्रतम्।
कथं न पश्यसि मां साधो बालकञ्च ग्रहेश्वर ॥
शनिरुवाच।
सर्व्वे स्वकर्म्मणः साध्वि भुञ्जते वाञ्छितं फलम्।
शुभाशुभं वा यत् कर्म्म कोटिकल्पैर्न लुप्यते ॥
इतिहासं चातिगोप्यं शृणु शङ्करवल्लभे।
अकथ्यं जननीमाताः लज्जाजनककारणम् ॥
आबाल्यात् कृष्णभक्तोऽहं कृष्णध्यानैकमानसः।
तपस्यासु रतः शश्वद्विषये विरतः सदा ॥
पिता ददौ विवाहेन कन्यां चित्ररथस्य च।
अतितेजस्विनी शश्वत्तपस्यानुरता सती ॥
एकदा सा ऋतुस्नाता सुवेशं स्वं विधाय च।
रत्नालङ्कारसंयुक्ता मुनिमानसमोहिनी ॥
हरिपादं ध्यायमानं सा मां पत्न्युवाच ह।
मदन्तिकं समागत्य सस्मिताननशोभना।
शशाप मामपश्यन्तं ऋतुनष्टा रुषान्विता।
बाह्यज्ञानविहीनञ्च ध्यानैकतानमानसम् ॥
न दृष्टाहं त्वया येन न त्वं ऋतुरक्षणम्।
[illegible] यद्यत् पश्यसि सर्व्वं विनश्यति ॥
[illegible] विरते ध्यानात् सामग्रीं पुरा स्मृताम्।
[illegible] न शक्ता या पश्चात्तापं चकार ह ॥
तेन मातर्न पश्यामि किञ्चिद्वस्तु स्वचक्षुषा।
ततः प्रभृति नम्रास्यः प्राणिहिंसाभयादहम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ११ अध्यायः ॥७॥

अस्य भोगकालो यथा,—
"रविर्मासं निशानाथः सपाददिवसद्वयम्।
पक्षत्रयं भूमिपुत्त्रो बुधोऽष्टादश वासरान् ॥
वर्षमेकं सुराचार्य्यश्चाष्टाविंशद्दिनं भृगुः।
शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भानुः सार्द्धवत्सरम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तस्य जपमन्त्रो यथा,—
"प्रणवं वाग्भवं मायां श्रीमुद्धृत्य शनैश्चरम्।
चतुर्थ्यन्तं मनुं प्रोक्तं रविसूनोर्नवाक्षरम् ॥"
ॐ ऐँ ह्रीँ श्रीँ शनैश्चराय। इति रुद्रयामलम् ॥
ऊर्द्धपाणिस्तन्मन्त्रं जपेत्। यथा,—
"सूर्य्यारराहुमन्दानामूर्द्धपाणी जपेद्बुधः।
सोमकेत्वोरधः पाण्योरन्येषां हृदयाश्रितः ॥"
इति च रुद्रयामलम् ॥

तस्य होममन्त्रो यथा। ॐ शन्नो देवीरभीष्टये शन्नो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु नः। यथा शनैश्चरायेति पुनः शन्नो देवीति होमयेत्। इत्युदाहृततत्त्वधृतमत्स्यपुराणम् ॥८॥ वारविशेषः।

तत्र वारवेला यथा,—
"हालसुनियमशरसन्ना-
रामर्त्तुभास्करादियामार्द्धे।
प्रभवति हि वारवेला
न शुभाशुभकार्य्यकरणाय ॥"९॥

तत्र कालवेला यथा,—
"कालस्य वेला रविनः शराग्नि-
कालागलागाम्बुधयो गजेन्दू।
दिने निशायान्तुषेदनेत्र-
नगेषु रामा विधुदन्तिनौ च ॥"

तत्र कुलिकवेला यथा,—
"यष्टाष्टैकं दिनेशात् क्रमश इह दिने मन्त्रिपर्क्षेश्वरोक्तः
पूर्व्वे वारार्द्धयामः कुलिक इह परो मध्यमश्चेति
[illegible] ॥"

तद्दिने पूर्व्वदिग्गमननिषेधो यथा,—
"शुक्रादित्यदिने न वारुणदिशं न ज्ञे कुजे चोत्तरां
मन्देन्द्वोश्च दिने न शक्रककुभं याम्यां गुरौ न व्रजेत् ॥"१०॥

तत्र प्रथमरजोयोगे दोषो यथा,—
"आदित्ये विधवा नारी सोमे चैव पतिव्रता।
वेश्या मङ्गलवारे च बुधे सौभाग्यमेव च ॥
बृहस्पतौ पतिः श्रीमान् शुक्रे चापत्यमेव च।
शनौ वन्ध्या विषावीयान् प्रथमे स्त्री रजस्वला ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अथ ग्रहाणां ग्रहाणां दानानि।
"दद्याद्धेनुं च [illegible] गोधूमं रक्तचन्दनम्।
[illegible] च [illegible] तिलतण्डुलान् ॥
[illegible] प्रदातव्यं रक्तवस्त्रं [illegible]।
[illegible] [illegible]रदृढमर हरिद्रकं [illegible] ॥
पीतवस्त्रद्वयं जीवे हरिद्राकनकानि च।
अश्वः शुक्रे सितो देयः शुक्लधान्यानि यानि च ॥
शनौ च सतिला देया कृष्णा गौर्लौहमुत्तमम्।
राहौ ॥ महिषीच्छागौ माषाश्च तिलसर्षपाः ॥
वत्सामेषौ च दातव्यौ केतौ चान्नञ्च मिश्रितम्।
स्वर्णेनोपिग्रहाणांहि सर्व्वेषां शान्तिरुत्तमा ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

ग्रहाणां चरवो यथा,—
"गुडौदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीरषष्टिकम्।
दध्योदनं हविश्चूर्णं मांसं चित्रान्नमेव च ॥
दद्याद् ग्रहक्रमादेवं द्विजेभ्यो भोजनं बुधः।
शक्तितो वा यथालाभं सत्कृत्य विधिपूर्व्वकम् ॥"
ग्रहाणां दक्षिणा यथा,—
"धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो हयस्तथा।
कृष्णा गौरायसं छाग एता वै दक्षिणाः क्रमात् ॥"
इति संस्कारतत्त्वम् ॥

शनिचक्रं, क्ली, (शनेश्चक्रम्।) नृणां शुभाशुभज्ञानार्थशनिभोग्यनक्षत्रादिनक्षत्रविंशतिनक्षत्रयुक्तनराकारचक्रम्। यथा,—
"शनिचक्रं नराकारं लिखित्वा सौरिभादितः।
नाम ऋक्षं भवेद्यत्र फलं तत्र शुभाशुभम् ॥
एकं मुखे दक्षहस्ते चत्वारि षट् पदद्वये।
हृदि पञ्च करे वामे चत्वारि मस्तके त्रयम् ॥
द्वयं नेत्रद्वये गुह्ये द्वयं तत्र न्यसेद्बुधः।
मुखे हानिर्जयो दक्षे भ्रमः पादे श्रियो हृदि।
वामे भीर्मस्तके राज्यं नेत्रे सौख्यं न्यतिर्गुदे ॥
तुर्य्याष्टद्वादशे जन्मे यदा पिडाकरः शनिः।
तदा सौख्यं वपुःस्यात्तु हृदयोर्वि नेत्रयोः ॥
तृतीयैकादशे षष्ठे यदा सौख्यकरः शनिः।
तदा विघ्नः शरीरस्थो गुह्ये वक्त्रेऽङ्घ्रिवामयोः ॥
यस्य पीडाकरः सौरिस्तस्य चक्रे फलन्त्विदम्।
लिखित्वा हस्तद्वयेन तैलमध्ये विचक्षणः ॥
निक्षिप्य भूमिमध्यस्थं कृष्णपुष्पैः प्रपूजयेत्।
तुष्टिं याति न सन्देहः पीडां त्यक्त्वा शनैश्चरः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

शनिप्रसूः, स्त्री, (शनेः प्रसूर्जननी।) छाया। सूर्य्यपत्नी। इति भूरिप्रयोगः ॥

शनिप्रियं, क्ली, (शनेः प्रियम्।) नीलमणिः। इति केचित् ॥

शनिवारः, पुं, (शनिभोग्यः शनेर्वा वारः।) शनिभोग्यसावनदिनम्। तस्य उदयादोदयकालः। यथा,—
"उदयादुदयं भानोर्भूमिसावनवासरः।
मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता ॥"
दिनाधिपस्तु रव्यादेर्भोग्यं दिनं वारस्तञ्च सावनमतेन।
"उदयादुदयाद्वारो भौमसावनवासरः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अस्याभिधानभवनस्नानदर्शनमन्त्रोच्चारणाद्यभावः। तत्र शनिवारे [illegible] मोक्षस्य। यथा। रुद्रयामले।
"वारेऽस्मिन् समागत्य कर्म्म कृत्वा महोदधौ।
स्नात्वा यदि लभेत् सूर्य्यग्रहणैः समा।

शनिवारसमायुक्ता सा महाचतुर्थी स्मृता ।”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ० ॥

तत्र जातफलं यथा —

“क्षामः सुदीर्घः कृशकीर्तिदीनो
ज्वरातुरो मध्यवयोऽङ्गहीनः ।
तमोगुणः क्लेशकरो नराणां
मन्दस्य वारप्रभवोऽतिमन्दः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ ० ॥

तत्र यात्रानिषेधो यथा —

“सवनेर्दिवसे यात्रां सर्व्वारोके ऽदृश्यक्रियाम् ।”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वारवेलादि शनिशब्दे द्रष्टव्यम् ।

शनैः [स्] व अदुनम् । इत्यमरः । यथा —

“शनैर्विद्या शनैः श्वेता शनैः पर्व्वतमारुहेत् ।
शनैः कामश्च धर्म्मश्च पञ्चैतानि शनैः शनैः ॥”

इति गारुडे १०८ अध्यायः ॥

शनैश्चरः । इति मेदिनी ।

शनैश्चरः पुं (शनैर्मन्दं मन्दं चरतीति । चर गतौ + पचाद्यच् ।) शनिः । इत्यमरः । अस्य स्तोत्रं यथा —

नीलाञ्जनचयप्रख्यं रविपुत्रं महाग्रहम् ।
छायाया गर्भसम्भूतं वन्दे भक्त्या शनैश्चरम् ॥
यात्येवोक्तमिदं स्तोत्रं यः पठेत् प्रयतो नरः ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ शान्तिस्तस्य न च
ग्रहः ॥”

इति व्यासभाषितस्तोत्रम् ॥

शप ष ल्गीकारे । शपं करोति । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

शप य ञ ञौ } क्रोधे । इति कविकल्पद्रुमः ।
शप ञौ ञ } (दिवा० भ्वा० च उभ० सक० अनिट् ।) द्वौ मालवादी । य ञ शप्यति शप्यते । ञौ शप्ता । ञौ अशाप्सीत् । ञ शपति शपते । क्रोश उक्तिविशेषः । निर्भर्त्सनमिति चतुर्भुजः । सहसशपोऽसौ शपथावपद्मान् । क्रोधो ध्वान्तिपक्षे न लिङ्गनम् । शपते । मिले २ च शपथाशीर्ष्वनुकारेति नियमात् शपथे आत्मनेपदं अन्यत्र परस्मैपदम् । कृष्णाय शपते गोपी । प्रत्येति त्वां शपाम भाः । इति रघौ । सत्यं शपामि यन्न किञ्चिदपि स्मरामि । इति वाचा शरीरस्पर्शनाभावादिति पाणिनीया । केचित्तु शपथे नित्यमात्मनेपदं अन्यत्र विभाषया इत्याहुः । तेन प्रतिवाचमदत्त केशवः शपमानाय न चेदिभूभृते । इति माघः । इति दुर्गादासः ॥

शप पुं शपथः । इति हेमचन्द्रः ॥ निर्भर्त्सनम् । गालिदानम् । इति शपधातुदर्शनात् ॥

शपथः पुं (शप आक्रोशे + “शीङ् शपिरुगमीति ।” उणा० ३ । ११३ । इति अथः ।) अनृतवदने घोरं नरकं यास्यामि इत्येवं रूपं मिथ्याभिरशनम् । सत्यावधारणम् । इति शाब्दः । सत्याय शरीरस्पर्शनम् । इति गोपीचन्द्रः । शपथो नियमः । इति रमानाथः । इति भरतः । तत्पर्य्यायः । शपनम् २ । इत्यमरः । शप ३ । इति हेमचन्द्रः । सत्यम् ४ शमथ ५ शापः ६ प्रत्ययः ७ अभिषङ्गः ८ । इति जटाधरः ॥ ० ॥ चतुष्पाच्छपथस्य क्रियापादाङ्गम् । यथा । अथ शपथः ।

“शुद्धिमव्ययधर्म्मासु शपथैरेवमर्दयेत् ।
अर्थकालबलापेक्षमग्न्यम्बुसुकृतादिभिः ॥”

अर्थस्य विवादाश्रयस्य धन बहुत्वाभावः । कालस्य च बलं पुण्यापुण्यत्वम् । तच्चैवं यथा स्यादित्यर्थः । दुर्व्वीकरत्वस्य पुत्रादिस्पर्शस्य चाग्नि दह्यनीयत्वात् । अत्र मयैतत्तत्त न वा इति प्रतिज्ञातसाध्यार्थेऽर्थे वा वस्तु प्रवित्रेत् । एतन्मिथ्यात्वे मम सुकृतं नश्येदिति वा ब्रूयात् । न त्वभिपरीक्षां जलपरीक्षां वा कुर्य्यात् इत्यभिप्रायवचनं युक्तम् । तस्य महाभियोगविषयत्वेन शपथसमभिव्याहाराविवक्षत्वात् । सुकृतादिभिरित्यादिना दूर्व्वासत्याभ्युपगमः । तथा च विष्णुः । सर्व्वेष्वेवार्थजातेषु मूल्यं कनकं प्रकल्पयेत् । तत्र कृष्णलोने शूद्रं दूर्व्वाकरं शापयेत् । द्विकृष्णलोने तिलकरम् । त्रिकृष्णलोने जलकरम् । चतुःकृष्णलोने स्वर्णकरम् । पञ्चकृष्णलोने सीतोद्धृतमहीकरम् । सुवर्णार्द्धोने कोशो देयः । शूद्रस्य यथासमये विहिता क्रिया तथा द्विगुणेऽर्थे राजन्यस्य त्रिगुणेऽर्थे वैश्यस्य चतुर्गुणेऽर्थे ब्राह्मणस्येति । तथा च काञ्चनरत्तिका तत्पूर्व्वार्द्धन्यूने कृष्णलोने एवमन्यत्र । मनुः ।

“सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्व्वैस्तु पातकैः ।
पुत्त्रदारस्य वाप्येव शिरांसि स्पर्शयेत् पृथक् ॥”

ब्राह्मणेन सत्येन कृतं न कृतं वेति प्रतिज्ञासत्यमिति वक्तव्यम् । तथैव क्षत्रियेण वाहनायुधं स्प्रष्टव्यम् । तथैव वैश्येन गोबीजकाञ्चनानामन्यतमं स्प्रष्टव्यम् । शूद्रेण तु पूर्व्वोक्तसर्व्वमेव स्प्रष्टव्यम् । सर्व्वं दुष्प्रतिपन्नानां पातकहेतुत्वात् पातकशब्देन निर्द्दिश्य । कृत्वा शुद्धोऽप्येवम् । दैवक्रियाविषयमाह नारदः ।

“अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे ।
न्यासापहरणे चैव दिव्या सम्भवति क्रिया ॥”

बृहस्पतिः ।

“देवब्राह्मणपादांश्च पुत्त्रदारशिरांसि च ।
एते तु शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे ।
साहसेष्वभिशापे च दिव्यानि तु विशोधनम् ॥”

अत्र शपथदिव्ययोः पृथक्त्वमस्तीति शपथे न दिव्यधर्म्मा । किन्तु वैधे कर्म्मणि तत्र शौचार्थं स्नानाचमनादि कार्य्यम् । दिव्यानि तु दिव्यतत्त्वे कथितानि नात्र लिखितानि । अत्राभियुक्तेन शपथः कर्त्तव्य इत्युक्तम् । उभयेच्छया अभियोक्तापि । इत्याह नारदः ।

“अभियोक्ता शिरोवर्त्ती सर्व्वत्रैव प्रकीर्त्तितः ।
इच्छयान्यतरः कुर्य्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः ॥”

इतरः शपथकर्त्तुर्भिन्नः । तथा कात्यायनः ।

“यावत्तु दृष्टकालस्तौ यस्य नो राजदैविकम् ।
सप्तरात्रे चतुर्दशे वा शपथे शुचिः ॥”

व्यसनमापत् । राजदैविकं राजपीडाकरम् । तथा कोशाधिकारे यस्य परीक्षितव्यस्य दृष्टं तदुक्तम् ।

“रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजातङ्कमथापि वा ।
तमाहुः शुद्धं विज्ञातं तथा शुद्धं विपर्य्ययात् ॥”

कात्यायनः

“तत्रैकस्य न धर्म्मस्य अनयस्य यदि सम्भवेत् ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं दृश्यते दमश्च सः ।
ज्वरातिसारविस्फोटगात्रास्थिपरिपीडनम् ।
नेत्ररोगगलरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते ।
शिरोरुग्भुजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणाम् ॥”

तत्रैकस्यापि न तु दैवव्यापकमरकादिः । मनुः ।

“न वृथा शपथं कुर्य्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः ।
वृथा हि शपथं कुर्व्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति ।
कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेन्धने ।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥”

कामिनीष्विति रहसि कामिनीसन्तोषार्थं वृथा शपथः । एवं विवाहसिद्ध्यर्थं गोभक्षार्थं आवश्यकहोमेन्धनार्थं ब्राह्मणरक्षार्थं मन्तव्यम् यमादौ । यमः ।

“वृथा तु शपथं कृत्वा कौटस्थ्यं पर्य्युषितम् ।
अकृतेन च युज्येत वधेन च तथा नरः ।
तस्मान्न शपथं कुर्य्यान्नरो मिथ्याधिष्ठितम् ॥”

कौटस्थ्येति प्राणिमात्रोपलक्षणम् । तद्वधपापेन वृथाशपथकर्त्ता युज्यत इत्यर्थः । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

शपनं क्ली (शप क्रोधे + ल्युट् ।) शपथः । इत्यमरः । गालिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शप्तः पुं (शप + क्तः ।) तृणविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । उलु इति भाषा ॥ अभिशापग्रस्ते त्रि । (यथा भागवते । १ । १८ । ४१ ।

“निशम्य शप्तमतदर्हं नरेन्द्रं
स ब्राह्मणो नात्मजमभ्यनन्दत् ॥”)

शफं क्ली गवादीनां खुरः । (यथा याज्ञवल्क्ये । १ । २०५ ।

“हेमशृङ्गी शफैः रौप्यैः सुशीला वस्त्रसंयुता ।
सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौः
सदक्षिणा ॥”)

वृक्षमूलम् । इति मेदिनी ॥

शफरः पुं स्त्री मत्स्यविशेषः । इत्यमरः । पुँटी इति भाषा । (यथा —

“केवलं शकशफरात् शफरच्छुरणोऽपि
जाले पुनर्निपतितः शफरो विनाशम् ॥”

यथा च ।

“अगाधजलसञ्चारी विकारी न च रोहितः ।
गण्डूषजलमात्रेण शफरी फर्फरायते ॥”

इत्युद्भटः ॥)

शफराधिपः पुं, (शफराणां मत्स्यानां अधिपः ।) इल्लीशमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्पर्य्यायः । इल्लिशः १ वारिकपूरः २ गाङ्गेयः ३ जलताल ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शब्द, क शब्दकृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट्।) क, शब्दयति। सोपसर्गस्त्वाविष्कृतौ मतः। प्रशब्दयति गभीरमर्थं शिष्यः स्फुटीकरोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

शब्दः, पुं, (शब्द+भावे घञ्। यद्वा, शप आक्रोशे + "शाशपिभ्यां ददनौ।" उणा० ४। ९७। इति दन्। पकारस्य बकारः।) श्रोत्रग्राह्यगुणपदार्थविशेषः। तत्पर्य्यायः। निनादः २ निनदः ३ ध्वनिः ४ ध्वानः ५ रवः ६ स्वनः ७ स्वानः ८ निर्घोषः ९ निर्ह्रादः १० नादः ११ निःस्वानः १२ निःस्वनः १३ आरवः १४ आरावः १५ संरावः १६ विरावः १७। इत्यमरः॥ संरवः १८ रावः १९। इति शब्दचन्द्रिका॥ घोषः २०। इति जटाधरः॥ स च ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च। यथा,

"कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मताः।
सर्व्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते॥
वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्त्तिता।
कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते॥
उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता।
सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते।
तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात्॥"

इति भाषापरिच्छेदः॥

शब्दं निरूपयति।

"शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवो ध्वनिः।
सर्व्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते॥"

इति॥

नभोवृत्तिराकाशसमवेतः। दूरस्थशब्दस्याग्रहणादाह श्रोत्रोत्पन्न इति कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मता इति। ननु मृदङ्गाद्यवच्छेदेनोत्पन्ने शब्दे श्रोत्रे कथमुत्पत्तिरत आह वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्त्तिता इति। आद्यशब्दस्य बहिर्दशदिगवच्छिन्नोऽन्यः शब्दस्तेनैव शब्देन जन्यते तेन चापरस्तद्व्यापक एवं क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यते इति। कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते इति। आद्यशब्दात् दशदिक्षु दश शब्दा उत्पद्यन्ते। ततश्चान्ये दश शब्दा उत्पद्यन्ते इति भावः। अस्मिन् कल्पे गौरवादुक्तं कस्यचिन्मते इति। ननु शब्दस्य नित्यत्वादुत्पत्तिः कथमत आह। उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता इति। शब्दानामुत्पादविनाशप्रत्ययशालित्वादनित्यत्वमित्यर्थः। ननु स एवायं ककार इत्यादि प्रत्यभिज्ञानाच्छब्दानां नित्यत्वम्। इत्यश्चोत्पादविनाशबुद्धिर्भ्रमरूपा चेदत आह सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते। तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात् इति॥ तत्र प्रत्यभिज्ञानस्य तत्सजातीयत्वं विषयः। ननु तद्व्यक्त्यभेदो विषयः उक्तप्रतीतिविरोधात्। इत्थञ्च द्वयोरपि बुद्ध्योर्न भ्रमत्वमिति। ननु सजातीयत्वं सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञायां भासते इति कुत्र दृष्टमित्यत आह तदेवेति। यदौषधं मया कृतं तदेवान्येनापि कृतमित्यादि दर्शनादिति भावः। इति सिद्धान्तमुक्तावली॥ *॥

दशविधशब्दा यथा,—

"षड्जर्षभसगान्धारमध्यमः पञ्चमस्तथा।
अतः परन्तु विज्ञेयो निषादो धैवतस्तथा।
इष्टश्चानिष्टशब्दश्च संहतः प्रविभागवान्॥"

इत्याश्वमेधिकपर्व्व॥

शब्दविशेषाणां नामविशेषा यथा,—

"शब्दो गुणानुरागोत्थः प्रवादः पौनृतं

तृणाम्।

पर्द्दनं गुदजे शब्दे पर्द्दनं कुक्षिसम्भवे॥
क्ष्वेडा तु सिंहनादोऽथ क्रन्दनं सुभटध्वनिः।
कोलाहलः कलकलस्तुमुलो व्याकुलो रवः॥
मर्म्मरो वस्त्रपर्णादेर्भूषणानान्तु शिञ्जितम्।
हेषा ह्रेषा तुरङ्गाणां गजानां गर्ज्जबृंहिते॥
विस्फारो धनुषां हम्भारवो गोर्वलदस्य च।
स्तनितं गर्जितं गर्ज्जिः स्वनितं रसितादि च॥
कूजितं स्यादिहङ्गानां तिरश्चां रुतवाशिते।
वृकस्य रेषणं रेषा बुक्कनं भषणं शुनः॥
पीडितानान्तु कणितं मणितं रतकूजितम्।
प्रणादः प्रणयस्तन्त्रा मर्द्दलस्य तु गुन्दलः॥
चीत्कारस्तु कीचकानां भेर्य्यां नादस्तु टट्टरः।
तारोऽत्युच्चैर्ध्वनिर्मन्द्रो गम्भीरो मधुरः कलः॥
काकली तु कलः सूक्ष्म एकतालो लयानुगः।
काकुर्ध्वनिविकारः स्यात् प्रतिश्रुत् प्रतिध्वनिः॥"

इति हेमचन्द्रः॥

अथैकार्थानुलोमविलोमसमशब्दाः। नयन १ नर्त्तन २ कनक ३ कण्टक ४ सध्दिम ५ कलङ्क ६ कालिका ७ सरस ८ सहास ९ मध्यम १० सदस्य ११ नदेन १२ तावता १३ तारता १४ विभावि १५ करक १६ कम्बुक १७ काचिका १८ नन्दन १९ दम्भद २० दमद २१ योग्ययोः २२ लगुलग २३ गुततगु २४ हावदहा २५ पतदातप २६ वरभैरव २७ कलपुलक २८ वरकैरव २९ वरपौरव ३० तरणीरत ३१ रदमोदर ३२ नदभेदन ३३ दम्पतीपदम् ३४ लङ्काकङ्काल ३५ माधववमाव वधमा ३६ नन्दनन्दन ३७ तद्धित ३८ समास ३९ कारिका ४० पादपाः ४१ जलज ४२ नाना ४३ मम ४४ ॥*॥ अथान्यार्थकानुलोमविलोमशब्दाः। वन्दे १ देवे २ लेख ३ रवौ ४ भानौ ५ हंसा ६ जीवा ७ यामा ८ विभु ९ वद १० रम ११ यम १२ कम्प १३ राधा १४ राधया १५ सुनामा १६ नन्दक १७ मालिका १८ कालिनी १९ राजते २० भारती २१ हासिका २२ गगन २३ करका २४ भार्गव २५ कटकम् २६ दीनरचा २७ महोरगा २८ वातरपिना २९ पिनाकिना ३० सदालिका ३१ यमराज ३२ हरिदेवे ३३ मयायामा ३४ भोविकर्त्तन ३५ नन्दनवन ३६ नलकूवर ३७ सहसानुत ३८ रसविभवेन ३९ साहमहमिक ४० नवतम, संमद ४१ मार ४२ वत ४३ युवा ४४ सदा ४५ ग्रमि ४६ मया ४७ लता ४८ नुत ४९ लव ५०, विभा ५१ ॥ * ॥ अथ संस्कृतप्राकृतसमपुंलिङ्गशब्दाः। आहार १ हार २ विहार ३ वार ४ समर ५ सम्भोग ६ रोग ७ असुर ८ संहार ९ अमर १० वार ११ वारण १२ गण १३ टङ्कार १४ भार १५ आकर १६ लोल १७ उल्लोल १८ विलास १९ वायस २० हर २१ अहङ्कार २२ हीर २३ अङ्कुर २४ नीहार २५ उरग २६ राग २७ भाल २८ तरल २९ गोविन्द ३० कन्द ३१ उदर ३२ तरण ३३ तरणि ३४ हास ३५ मोह ३६ सन्दोह ३७ माम ३८ खुर ३९ खर ४० तर ४१ मल ४२ शङ्कर ४३ आरम्भ ४४ दाम ४५ कर ४६ करि ४७ किरि ४८ कीर ४९ लोल ५० कल्लोल ५१ धीर ५२ मल ५३ मलय ५४ करीर ५५ वामदेव ५६ अलि ५७ वीर ५८ नर ५९ नरक ६० करङ्क ६१ दल ६२ चण्डाल ६३ रङ्ग ६४ दर ६५ मरण ६६ कलङ्क ६७ कारण ६८ आकार ६९ पङ्क ७० खल ७१ बकुल ७२ कुरङ्ग ७३ देह ७४ सन्देह ७५ सङ्ग ७६ पर ७७ कुरर ७८ तरङ्ग ७९ चाप ८० सचार ८१ भङ्ग ८२ अरि ८३ हरि ८४ परिवाह ८५ कण्ठ ८६ कुण्ठ ८७ अधि ८८ दाह ८९ परिसर ९० रवि ९१ हाहा ९२ मञ्जु ९३ मञ्जीर ९४ वाह ९५ अचल ९६ कुल ९७ कुमार ९८ कुम्भ ९९ कुम्भीर १०० सार १०१ विरल १०२ चपल १०३ जार १०४ कन्दर १०५ उदार १०६ पार १०७ जम्बीर १०८ केशरि १०९ वराह ११० मुरारि १११ काल ११२ काकोल ११३ कुन्तल ११४ चन्दन ११५ विराम ११६ वाल ११७ आलोक ११८ बाहु ११९ रण १२० सङ्गर १२१ चोल १२२ भार १२३ संहार १२४ केरल १२५ समीरण १२६ टङ्क १२७ ताल १२८ आसार १२९ चामर १३० कुटीर १३१ तुरङ्ग १३२ स्मर १३३ कङ्काल १३४ कन्दल १३५ कराल १३६ विकास १३७ पूर १३८ हेरम्ब १३९ कम्बु १४० विधु १४१ सिन्धु १४२ बुध १४३ अनुबन्ध १४४ कुन्द १४५ इन्दु १४६ मन्दर १४७ समीर १४८ समूह १४९ गन्ध १५० भीम १५१ अङ्क १५२ सङ्कर १५३ किरीट १५४ तमाल १५५ गुञ्ज १५६ हिन्ताल १५७ तोमर १५८ महीरुह १५९ बिम्ब १६० पुञ्ज १६१ हिण्डीर १६२ पिण्ड १६३ वर १६४ संवर १६५ कोण १६६ बाण १६७ संरम्भ १६८ सोम १६९ परिरम्भ १७० विकार १७१ वाण १७२ वसन्त १७३ आसव १७४ वेसन्त १७५ वास १७६ वासव १७७ वासर १७८ कासार १७९ सार १८० सरस १८१ किरण १८२ अरुण १८३ वारण १८४ ॥ * ॥ अथ संस्कृतप्राकृतसमस्त्रीलिङ्गशब्दाः। हेला १ खेला २ कला ३ माला ४ रसाला ५ काहला ६ अचला ७ वीला ८ लीला ९ वला १० वाला ११ लोला १२ दोला १३ अलसा १४

मणी १५ धरणी १६ धारणी १७ गोणी १८ रोहिणी १९ रमणी २० मणी २१ वीणा २२ वाणी २३ वणा २४ वेणी २५ दाढ़ा २६ गङ्गा २७ तरङ्गिणी २८ कन्दली २९ लहरी ३० गारी ३१ रामा ३२ भेरी ३३ वसुन्धरा ३४ काली ३५ कराली ३६ प्रासण्डा ३७ चण्डा ३८ रण्डा ३९ तुला ४० मही ४१ ॥ * ॥ अथ संस्कृतप्राकृतक्लीवलिङ्गसमशब्दाः । जल १ फल २ मल ३ मूल ४ वारि ५ कीलाल ६ कूल ७ वल ८ पत्तन ९ दुकूल १० लिङ्ग ११ गम्भीर १२ कूल १३ सलिल १४ कमल १५ चीर १६ तुच्छ १७ राजीव १८ नीर १९ दल २० रजत २१ कुटीर २२ दारु २३ लाल २४ पटीर २५ कारण २६ रोहण २७ चेल २८ कुहर २९ अम्बर ३० मन्दिर ३१ कुटमल ३२ मण्डल ३३ तामरस ३४ कुण्डल ३५ अङ्गद ३६ पुर ३७ अरविन्द ३८ लोह ३९ अङ्ग ४० तडाग ४१ करण ४२ कुल ४३ तोरण ४४ भरण ४५ तुङ्ग ४६ अलम् ४७ आगार ४८ भासुर ४९ ॥ * ॥ अथ संस्कृतप्राकृतसमक्रियापदानि । भण १ देहि २ गच्छ ३ सहर ४ कुरु ५ चोदय ६ मारय ७ अवगच्छ ८ अवलोकय ९ अवचिन्तय १० खाद ११ ॥ * ॥ अथ निरोष्ठ्यपुलिङ्गशब्दाः । नीहार १ हार २ हरिण ३ अङ्क ४ घर ५ अट्टहास ६ कैलास ७ काल ८ रद ९ नारद १० सिंह ११ शक्र १२ शत्र १३ अहि १४ हंस १५ घनसार १६ हलि १७ इन्द्र १८ नाग १९ किशोर २० निर्झर २१ शरदङ्ग २२ चन्द्रकान्त २३ शृङ्गार २४ सागर २५ तडाग २६ जलाशय २७ खग २८ दुर्गेश २९ तक्षक ३० नख ३१ घात ३२ दीधित ३३ अच ३४ नाराच ३५ काच ३६ कच ३७ कीचक ३८ चचरीक ३९ चाणक्य ४० चारण ४१ गण ४२ घन ४३ शाण ४४ शोण ४५ संघार ४६ सारङ्ग ४७ रस ४८ अरि ४९ रसाल ५० साल ५१ कङ्काल ५२ काल ५३ कलि ५४ शैल ५५ खल ५६ अनल ५७ अर्क ५८ किञ्जल्क ५९ कल्क ६० कर ६१ शङ्कर ६२ कीर ६३ हीर ६४ लङ्केश ६५ केश ६६ गर ६७ केशव ६८ देश ६९ शेष ७० आनन्द ७१ नन्दन ७२ धनञ्जय ७३ शक्रकीट ७४ कीट ७५ अरि ७६ कटाह ७७ कटाह ७८ कटाक्ष ७९ यक्ष ८० दक्ष ८१ अङ्ग ८२ यश ८३ अनङ्ग ८४ अञ्जलि ८५ यन्त्र ८६ यत्न ८७ रत्नाकर ८८ अन्धक ८९ धराधर ९० धीर ९१ शौर ९२ नाशीर ९३ नारायण ९४ लक्ष्य ९५ हृषीकेश ९६ ॥ * ॥ अथ निरोष्ठ्यस्त्रीलिङ्गशब्दाः । गङ्गा १ गीता २ शची ३ सीता ४ सिद्धि ५ सन्ध्या ६ शरद ७ गया ८ आर्या ९ काशी १० निशा ११ नासा १२ कान्ति १३ शान्ति १४ दया १५ रया १६ आर्द्रा १७ निद्रा १८ दरिद्रा १९ इच्छा २० छाया २१ लाक्षा २२ हूति २३ क्षति २४ काया २५ जाया २६ कथा २७ कान्ता २८ धात्री २९ रात्रि ३० रति ३१ शक्ति ३२ कन्धरा ३३ धारणा ३४ धारा ३५ तारा ३६ कारा ३७ जरा ३८ धरा ३९ आलि ४० राजि ४१ रजनी ४२ अर्चि ४३ कीर्त्ति ४४ कन्या ४५ तटी ४६ नटी ४७ नारी ४८ शारी ४९ दरी ५० दासी ५१ घटिका ५२ खटिका ५३ जटा ५४ कथा ५५ रथा ५६ शिखा ५७ सखी ५८ कालिन्दी ५९ कलिका ६० कला ६१ काली ६२ कराली ६३ दुर्गा ६४ ॥ * ॥ अथ निरोष्ठ्यक्लीबलिङ्गशब्दाः । चरण १ करण २ चक्र ३ नक्र ४ नक्षत्र ५ तक्र ६ रजत ७ शत ८ शरीर ९ चीर १० नीर ११ अचि १२ क्षीर १३ धन १४ कनक १५ निधान १६ ध्यान १७ सन्धान १८ दान १९ नलिन २० नगर २१ गात्र २२ छत्र २३ नेत्र २४ अस्थि २५ दात्र २६ आलिङ्गन २७ स्थान २८ शिर २९ चरित्र ३० जल ३१ स्थल ३२ स्थाल ३३ कलत्र ३४ चित्र ३५ कीलाल ३६ जाल ३७ जालक ३८ नाल ३९ दैन्य ४० लिङ्ग ४१ अङ्ग ४२ लावण्य ४३ हिरण्य ४४ सैन्य ४५ अस्त्र ४६ अजिन ४७ यान ४८ नाटक ४९ काञ्चन ५० आनन ५१ कानन ५२ हाटक ५३ नाटक ५४ नाट्य ५५ तैल ५६ चैल ५७ रसातल ५८ सदन ५९ सदन ६० घ्राण ६१ निदान ६२ दधि ६३ चन्दन ६४ अधर ६५ लक्षण ६६ अच ६७ शाल ६८ शाक्ल ६९ दल ७० हल ७१ ॥ * ॥ अथ निरोष्ठ्यक्रियापदानि । आशास्ते १ अस्ति २ चकास्ति ३ निन्दति ४ हसति ५ आश्वसति ६ क्रीडति ७ ध्यायति ८ अधीते ९ याचते १० दाति ११ वहति १२ आराधयति १३ नश्यति १४ शेते १५ गच्छति १६ यच्छति १७ इच्छति १८ नयति १९ आयाति २० हन्ति २१ ईहते २२ अश्नाति २३ स्नाति २४ दधाति २५ याति २६ जयति २७ हसति २८ करोति २९ । इति कविकल्पलतायां १ स्तवक २ कुसुमम् ॥

शब्दकारः त्रि (शब्दं करोतीति । कृ + अण् । "न शब्दश्लोककलहगाथेति ।" ३ । २ । २३ । इति टप्रतिषेधः ।) शब्दं करोति यः । यथा

"ससामदस्कर पक्षी वैरकारं नराशनम् ।
तस्य कलहकारोऽसौ शब्दकारः पपात
खम् ॥"

इति भट्टौ ५ सर्गः ।

शब्दग्रहः पुं (शब्दं गृह्णातीति । ग्रह + "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च । ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) कर्णः । इत्यमरः ॥ शब्दस्य ग्राहकः ॥

शब्दनः त्रि (शब्दं कर्तुं शीलमस्य । शब्द + "चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् । ३ । २ । १४८ । इति तच्छीले युच् ।) शब्दकर्त्ता । तत्पर्यायः । रवणः २ । इत्यमरः ॥ (शब्द + भावे ल्युट् ।) शब्दमात्रे, क्ली ॥

शब्दभेदी [न्] पुं, (शब्दमनुसृत्य भेत्तुं शीलमस्य । भिद् + णिनि ।) अर्ज्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पायुः । इति केचित् ॥ बाणविशेषः । इति रामायणम् ॥

शब्दवेधी [न्] पुं (शब्दमनुसृत्य वेद्धुं शीलमस्य । विध + णिनि ।) अर्ज्जुनः । इति मनःस्रय । दशरथराजः । यथा —

"लब्धशब्देन कौशल्ये कुमारेण धनुष्मता ।
कुमारः शब्दवेधीति मया पापमिदं कृतम् ॥"

इति वाल्मीकीये रामायणे ६३ अध्यायः ॥

शब्दवेधी इत्येवं लब्धकीर्त्तिनेति यावत् । इति तट्टीका ॥

शब्दाधिष्ठानं क्ली (शब्दस्य अधिष्ठानं आश्रयस्थानम् ।) कर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥

शम उ भ य इर शमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा० पर० अक० सेट् । क्त्वावेट् ।) उ, शमित्वा शान्त्वा । भ य शाम्यति । इर्, अशमत् अशमीत् । पुषादित्वात् ङ इत्यन्ये । शमः शान्तीभावः । प्रशाम्य रुष्टापि विना इवाग्नि रिति रघुः । शम इति पन्थस्य न्यन्तस्यापि सम्भवे शान्तीकरणमप्ययमिति धातुप्रदीपः ।

'वरेण शमितं लोकानलं दग्धुं हि तत्तपः ।'

इति कुमारसम्भवम् ॥

'वचो निशम्याधिपतिर्दिवौकसाम् ।'

इत्यादावनेकार्थत्वात् श्रुत्यर्थः ॥ वा शम अम इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादस्य मौ मित्त्वं शमयति । इति दुर्गादासः ॥

शम इ क न आलोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा० आत्म० उभ० इति केचित् सक० सेट् ।) आलोचं प्रणिधानम् । वा शम अम इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अस्य स्वार्थे मौ ह्रस्वाभावः । इ क शामयते कार्यं सुधीः । न, शामयति शामयते ।

"निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्गदतो मम ।"

अयमात्मनेपदीत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

शमः पुं (शाम्यत इति । शम + "हलश्च" इति घञ् "नोदात्तोपदेशस्य" इति वृद्ध्यभावः ।) शान्तिः । इत्यमरः ॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३८१ ।

"विराग्यशैलमधिमात् तस्य चित्तमहोदधेः ।
प्रकोपकालकूटस्य पश्चात् शमसुधोदयात् ॥")

मोक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पाणिः । इति शमशब्दटीकायां रामाश्रमः ॥ उपचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्तरिन्द्रियनिग्रहः । इति वेदान्तसारः ॥ अन्तःकरणसंयमः । इति भगवद्गीतादशमाध्यायस्य ४ श्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (यथा गीतायाम् । १० । ४ ।

"बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ॥")

विषयककर्मोपरमः । इति च तत्रैव ६ अध्यायस्य ३ श्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (वाह्येन्द्रियनिग्रहः । यथा भागवते । ३ । १२ । ३३ ।

"सत्यं शौचं दया मौनं बुद्धिः श्रीः धृतिः क्षमा ।
शमो दमो भगश्चेति चतुष्पाद्याति धर्मकम् ॥"

सर्व्वकर्म्मनिवृत्तिः । यथा, गीतायाम् । ६ । ३ ।
"योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥"
"शमः उपरमः सर्व्वकर्म्मभ्यो निवृत्तिः ।" इति शङ्करभाष्यम् ॥ शान्तरसस्य स्थायिभावः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २३९ ।
"शान्तः शमः स्थायिभाव उत्तमः प्रकृति-
र्मतः ॥"
निवृत्तिः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । ५६ ।
"अभवन्निर्म्मलं व्योम देवीशक्त्यैः सह क्रमात् ।
सार्द्धं भूपालशोकेन दुर्भिक्षञ्च शमं ययौ ॥")

शमकः, त्रि, (शामयतीति । शम + णिच् + ण्वुल् । "नोदात्तोपदेशस्येति ।" ७ । ३ । ३४ । इति न दीर्घः ।) शान्तिकारकः । ण्यन्तशमधातोर्णकप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शमथः, पुं, (शम + "दृशमिदमिभ्यश्च ।" इति अथः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३ । ११४ ।) शान्तिः । इत्यमरः ॥ मन्त्री । इति मेदिनी ॥

शमनं, क्ली, (शम + ल्युट् ।) यज्ञार्थपशुहननम् । इत्यमरः ॥ शान्तिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, पाणिनौ । ५ । १ । ३८ । "वातस्य शमनं कोपनं वा ।" इति काशिका ॥) चर्व्वणम् । इति धरणिः ॥ हिंसा । इति हेमचन्द्रः ॥ (प्रतिसंहारः । यथा, मार्कण्डेये । ७८ । १६ ।
"निमेषकाष्ठादिमयः कालरूपः क्षयात्मकः ।
प्रसीद स्वेच्छया रूपं स्वतेजःशमनं कुरु ॥"
निवारकः । यथा, तत्रैव देवीमाहात्म्ये ।
"दुर्व्वृत्तवृत्तशमनं तव देवि ! शीलम् ॥")

शमनः, पुं, (शमयति पापिनां कर्म्म आलोच्यतीति । कर्त्तरि ल्युः ।) यमः । इत्यमरः ॥ मृगभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कलायः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शमनस्वसा, [ऋ] स्त्री, (शमनस्य यमस्य स्वसा ।) यमुना । इत्यमरः ॥

शमनी, स्त्री, (शमयति नृणां व्यापारान् । शम + ल्युः । स्त्रियां ङीप् ।) रात्रिः । इति शमनीषद्‌शब्ददर्शनात् ॥ (शाम्यते अनेन इत्यर्थे करणे ल्युटि शान्तिकारके, त्रि । यथा, भागवते । ३ । २४ । ३९ ।
"मात्रे चाध्यात्मिकीं विद्यां शमनीं सर्व्वकर्म्मणाम् ॥")

शमनीषदः, पुं, (शमन्यां सीदन्तीति । सद + अच् ।) निशाचरः । राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शमलं, क्ली, (शम + "शाकशम्योर्नित् ।" उणा० १ । । १११ । इति कलः ।) विष्ठा । इत्यमरः ॥ पापम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (यथा, भागवते । २ । ७ । ३ ।
"चक्रे ययात्मशमलं गुणसङ्गपङ्कम् ॥")

शमान्तकः, पुं, (शमस्य शान्तेरन्तकः ।) कामदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शमिः, स्त्री, शिम्बा । इति हेमचन्द्रः ॥

शमितः, त्रि, (शम + क्तः ।) शान्तः । इत्यमरः ॥

शमिरः, पुं, शमीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

शमिरोहः, पुं, शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शमी, स्त्री, वृक्षविशेषः । शाँइ इति भाषा । (यथा, शाकुन्तले । ३ ।
"अवेहि तनयां ब्रह्मन्नग्निगर्भां शमीमिव ॥")
तत्पर्य्यायः । सक्तुफला २ शिवा ३ । इत्यमरः ॥ शक्तुफली ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ शान्ता ५ तुङ्गा ६ कचरिपुफला ७ केशमथनी ८ ईशानी ९ लक्ष्मीः १० तपनतनया ११ इष्टा १२ शुभकरी १३ हविर्गन्धा १४ मेध्या १५ दुरितदमनी १६ शक्तुफलिका १७ सुसुभा १८ मङ्गल्या १९ सुरभिः २० पापशमनी २१ भद्रा २२ शङ्करी २३ केशहन्त्री २४ शिवाफला २५ सुपत्रा २६ सुखदा २७ । अस्या गुणाः । रूक्षत्वम् । कषायत्वम् । रक्तपित्तातिसारनाशित्वञ्च । तत्फलगुणाः । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । रूक्षत्वम् । उष्णत्वम् । केशनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"शमी शक्तुफला तुङ्गा केशहन्त्री शिवाफला ।
मङ्गल्या च तथा लक्ष्मीः शमीरः खल्विका
स्मृता ॥
शमी तिक्ता कटुः शीता कषाया रेचनी लघुः ।
कफकासश्वासश्वासकुष्ठार्शःकृमिजित् स्मृता ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ ॥
शिम्बा । छिमड़ा इति भाषा । इत्यमरः ॥ बाकुचिः । इति मेदिनी ॥ (कर्म्म । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २ । २ ।
"ईळे यज्ञेभिः शशमे शमीभिः ।
"शमीभिः कर्म्मभिः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ॥"
इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

शमी, [न्] त्रि, शान्तः । शमो विद्यतेऽस्य इत्यर्थे इनप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

शमीकः, पुं, मुनिविशेषः । यथा,—
"जलाशयमचक्षाणः प्रविवेश तमाश्रमम् ।
ददर्श मुनिमासीनं शान्तं मीलितलोचनम् ॥"
इति श्रीभागवते । १ । १८ ॥
अस्यार्थः । अचक्षाणः अपश्यन् । तं प्रसिद्धमाश्रमं तस्मिन् मुनिं शमीकम । इति श्रीधरस्वामी ॥

शमीगर्भः, पुं, (शम्या गर्भः ।) ब्राह्मणः । वह्निः । इति हेमचन्द्रः ॥

शमीधान्यं, क्ली.(शमी यज्ञादिकर्म्म तदर्थं धान्यम् ।) माषादिः । इत्यमरः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।
"शमीजाः शिम्बिजाः शिम्बातराः सूप्याश्च
वैदलाः ।
वैदला मधुरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः ॥
वातलाः कफपित्तघ्ना बद्धमूत्रमला हिमाः ।
ऋते मुद्गमसूराभ्यामन्ये त्वाध्मानकारकाः ॥"
मुद्गमसूरयोराध्मानकारित्वमन्यवैदलापेक्षया । न तु सर्व्वथा । एतयोरपि किञ्चिदाध्मानकारित्वदर्शनात् । इति भावप्रकाशः ॥ ॥
अपि च ।
"शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते ।
पुरातनं प्रायेणातिनवं गुरु ॥
यवगोधूममाषाश्च तिलाश्चातिनवा हिताः ।
पुराणा विरसा रूक्षा न तथार्थकरा मताः ॥"
इति राजवल्लभः ॥

शमीपत्रा, स्त्री, (शम्याः पत्राणीव पत्राणि यस्याः ।) लज्जालुवृक्षः । इति जटाधरः ॥

शमीरः, पुं, (ह्रस्वा शमी । "कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ।" ५ । ३ । ८८ । इति रः ।) स्वल्पा शमी । इत्यमरः ॥

शम्पा, स्त्री, विद्युत् । इत्यमरः ॥

शम्पाकः, पुं. आरग्वधः । इत्यमरः ॥ विपाकः । यावकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (हस्तिनापुरवासी कश्चिद्ब्राह्मणः । यथा, महाभारते । १२ । १७६ । २३ ।
"इत्येतद्धास्तिनपुरे ब्राह्मणेनोपवर्णितम् ।
शम्पाकेन पुरा मह्यं तस्मात्त्यागः परो मतः ॥")

शम्पातः, पुं, आरग्वधः । इति शब्दरत्नावली ॥

शम्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) शम्बति । इति दुर्गादासः ॥

शम्बः, पुं, (शम् + "शमेर्ब्बन् ।" उणा० ४ । ९४ । इति वन् । यद्वा, शमस्त्यस्येति । शं + "कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः ।" ५ । २ । १३८ । इति वः ।) वज्रम् । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ४२ । ७ ।
"उग्रो यः शम्बः पुरुहूत तेन ।"
"शम्ब इति वज्रनाम ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
मुषलाग्रस्थलौहमण्डलकम् । इति मेदिनी ॥ लौहकाञ्ची । इति हेमचन्द्रः ॥ अनुलोमकर्षणम् । इति शम्बाकृतशब्दटीकायां भरतः ॥ दरिद्रः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ भाग्यवति, त्रि । इति रामाश्रमः ॥

शम्बरं, क्ली, सलिलम् । व्रतम् । वित्तम् । इति नानार्थरत्नमाला ॥ चित्रम् । बौद्धव्रतविशेषः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ (मेघः । यथा, ऋग्वेदे । २ । २४ । २ । "अवर्द्दर्मन्युना शम्बराणि ॥"
"शम्बराणि मेघनामैतत् मेघान् अवर्द्दः वर्षणार्थं विदारितवान् ॥" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

शम्बरः, पुं, मृगविशेषः । दैत्यविशेषः । इति मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ५१ । ६ ।
"अरन्धयो तिथिग्वाय शम्बरम् ।"
"शम्बरं एतन्नामानमसुरम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ यथा च महाभारते ।१।६५।२२ ।
"शम्बरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेति विश्रुतः ।
असिलोमा च केशी च दुर्ज्जयश्चैव दानवः ॥")
मत्स्यविशेषः । शैलविशेषः । जिनभेदः । इति विश्वः ॥ युद्धम् । श्रेष्ठः । इति धरणिः ॥ चित्रकवृक्षः । लोध्रः । अर्ज्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शम्बरासुरस्य वधोपाख्यानं श्रीभागवते १० स्कन्धे ५५ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥

शम्बरकन्दः, पुं, (शम्बरनामकः कन्दः ।) वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शम्बरचन्दन, क्ली (शम्बरनामकं चन्दनम्।) चन्दनविशेषः। तत्पर्यायः। कैरातम् २ बहुगन्धम् ३ वस्तम् ४ गन्धकाष्ठम् ५ कैरातकम् ६ शैवालम् ७। अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। श्लेष्मानिलकफपित्तविस्फोटनाशित्वम्। कुष्ठव्रणपामविमोहनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

शम्बरसूदन पुं, (शम्बरं सूदयतीति। सूद+ल्यु।) कामदेवः। इति हलायुधः॥

शम्बरारि, पुं (शम्बरस्य अरिः।) कामदेवः। इत्यमरः॥

शम्बरी स्त्री, आखुपर्णी। इति मेदिनी॥ माया इति शब्दरत्नावली॥

शम्बल, पुं क्ली कूलम्। पाथेयम्। मत्सरः। इति मेदिनी॥

शम्बाकृत त्रि (शम्ब+"कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृषौ।" ५।४।५८। इति डाच्।) द्विवारकृष्टक्षेत्रम्। तत्पर्यायः। द्विगुणाकृतम् २ द्वितीयाकृतम् ३ द्विहल्यम् ४ द्विसीत्यम् ५। इत्यमरः॥

शम्बु पुं शम्बूकः। यथा,—
"शम्बूक शम्बुकौ द्वेव पूर्वं कान्तस्तु सर्वदा।
ककारेण विना यत्नो दृश्यते मध्यविस्तरे॥"
इति द्विरूपकोषः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

शम्बुक पुं (शम्बु+स्वार्थे कन्।) शम्बूकः। यथा,
"शम्बूक शम्बुकौ द्वेव पूर्वं कान्तस्तु सर्वदा।
ककारेण विना यत्नो दृश्यते मध्यविस्तरे॥"
इति द्विरूपकोषः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

शम्बुज पुं शम्बूकः। इति शब्दरत्नावली॥

शम्बूक, पुं स्त्री (शम्ब+"उलूकादयश्चेति" उणा० ४।४१। इति ऊक प्रत्ययेन निपात्यते।) जलजन्तुविशेषः। शामुक इति भाषा। तत्पर्यायः। जलशुक्तिः २। इत्यमरः। शम्बुका ३ शम्बुकः ४ शम्बुजः ५ शामुकः ६ शम्बुः ७ शामुकः ८। इति शब्दरत्नावली। अम्बुकृमिः ९ दुनारः १० पद्ममूलकः ११। इति जटाधरः॥ पुं शूद्रतापसविशेषः। स तु रामेण हतः। (यथा उत्तरचरिते। २।
"हे हस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम्।
रामस्य बाहुरसि निर्भरगर्भखिन्न-
सीताप्रवासनपटोः करुणा कुतस्ते॥")
इति मेदिनी॥ दैत्यविशेषः। हस्ती। इति हेमचन्द्रः। गुग्गुलुः। इति राजनिर्घण्टः॥

शम्बूका स्त्री (शम्बूक+टाप्।) जलशुक्तिः। इति राजनिर्घण्टः॥

शम्भल, पुं ग्रामविशेषः। अधुना सम्भल मोरदाबाद इति भाषा प्रसिद्धः। तत्र कलियुगान्ते विष्णुः कल्किरूपेणावतरिष्यति। यथा,—
"शम्भले वसतस्तस्य सहस्रपरिवत्सरान्।
[illegible]॥
शम्भले शुभे देवैः प्रादुर्भावमवाप्स्यति।
पताकाध्वजचित्राढ्यैर्यथेन्द्रस्यामरावती॥
यथासौ द्वारतीयाख्या सम्भवः शम्भलेऽभवत्।
स्वर्लोकेऽपि दिवौकस्तिः कल्केरकल्कस्य यथाश्रयः॥
वनोपवनसन्तानैर्नानाकुसुमसंकुले।
शोभिते शम्भलग्रामे मध्ये मोक्षोपमे शुचि॥
महीमाप्नोति भगवान् विष्णुयशकुलोद्भवम्।
शम्भलग्रामविप्रस्य महात्मनो पराक्रमः॥
सुमत्यां विष्णुयशसा गर्भमाधत्त वैष्णवम्।
द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य माधवे मासि माधवम्॥
जातो ददृशतुः पुत्रं पितरौ हृष्टमानसौ।
धात्री माता महाषष्ठी नाडीच्छेत्री तदम्बिका॥
गङ्गोदकक्लेदमोक्षा सावित्री मार्ज्जनोद्यता।
तस्य विष्णोरनन्तस्य मातृकादात् पयः सुधाम्॥
सुमतिस्तु सुतं लब्ध्वा विष्णुं जिष्णुं जगत्प्रभुम्।
पूर्णकामा विप्रमुख्यानाहूयादात् गवां शतम्॥
स बालकं नराकारं विष्णुं मत्वा मुनीश्वराः।
कल्किं कल्कविनाशाय समाविर्भूतं विदुर्बुधाः।
नामाकुर्व्वंस्ततस्तस्य कल्किरित्यभिविश्रुतम्॥"
इति कल्किपुराणे २ अध्यायः॥

शम्भली स्त्री, (शम्भं कल्याणयुक्तं नायकादिकं लाति गृह्णातीति। ला+क। गौरादित्वात् ङीष्।) कुट्टनी। इत्यमरः॥

शम्भु, पुं (शं मङ्गलं भवत्यस्मादिति। शम्+ "मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम्।" ३।२।१८०। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या डु।) शिवः। इत्यमरः॥ (यथा, भागवते। ४।७।५०।
"एतद्भगवतः शम्भोः कर्म्म दक्षाध्वरद्रुहः।
श्रुतं भागवतात् शिष्यादुद्धवान्मे बृहस्पतेः॥")
एकादशरुद्रान्यतमः। यथा, विष्णुपुराणे। १।१५।१२२—१२३।
"हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः।
वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्द्दी रैवतस्तथा॥
मृगव्याधश्च शर्व्वश्च कपाली च महामुने।
एकादशैते प्रथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः॥")
ब्रह्मा। (यथा महाभारते। १।१६।११।
"तामुवाच महाराज भूमिं भूमिपते प्रभुः।
प्रभवः सर्व्वभूतानामीशः शम्भुः प्रजापतिः॥")
बुद्धः। इति मेदिनी॥ विष्णुः। इति हलायुधः॥ (यथा, महाभारते। १३।१४९।७।
"विश्वकर्म्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्ठः स्थविरो ध्रुवः॥")
सिद्धः। इति शब्दरत्नावली॥ श्वेतार्कः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अग्निः। यथा महाभारते। ३।२२०।५।
"शम्भुमग्निमथ प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः।
आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्दीप्तमग्निं महाप्रभम्॥")
सुखस्य भावयितरि, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १।३१।११।
"मनुष्यस्य शासनम्॥"
"हे शम्भू सुखस्य भावयितारौ।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

शम्भुतनय, पुं, (शम्भोस्तनयः।) कार्त्तिकेयः। इति शब्दरत्नावली॥ गणेशश्च॥

शम्भुनन्दन पुं, (शम्भोर्नन्दनः।) गणेशः। इति शब्दरत्नावली॥ कार्त्तिकेयश्च॥

शम्भुप्रिया, स्त्री, (शम्भोः प्रिया।) आमलकी। इति शब्दचन्द्रिका॥ दुर्गा च॥

शम्भुवल्लभ, क्ली (शम्भोर्वल्लभम्।) श्वेतकमलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ शिवप्रिये, त्रि॥

शम्या, स्त्री, (शाम्यतेऽनयेति। शम+यत्। टाप्।) युगकीलकः। इत्यमरः॥ (यथा, ऋग्वेदे। २।३२।११।
"उदर्ध्रमिं शम्या हन्त्यापो योक्त्राणि मुञ्चत॥")
दक्षिणहस्तधृतवंशतालविशेषः। इति सङ्गीतशास्त्रम्॥ (दण्डयष्टिः। इति मेधातिथिः॥ यथा मनुः। ८।२३७।
"शम्यापातास्त्रयो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु॥")

शम्याक्षेप, पुं (शम्यायाः क्षेपो यत्र।) क्षिप्तशम्यापतनावधिभूप्रदेशः। यथा,—
"आमयित्वा बहुगुणं नद्यां स्थित्वा समाहितः।
क्षिपेत् यावच्छम्याक्षेपः स उच्यते॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे विविंशचरितं नामाध्यायः॥ (यज्ञविशेषः। यथा, महाभारते। ३।९०।५।
"पुण्यश्चाख्यायते दिव्यः शिवमग्निशिरोऽनघ।
सहदेवोऽयजत् यत्र शम्याक्षेपेण भारत॥"
"वंशवता क्षिप्ता शम्या लगुडविशेषो यावति देशे पतेत् तावान् यज्ञमण्डपो यत्र यज्ञे स शम्याक्षेपः।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः॥)

शय, पुं (शेते सर्व्वमस्मिन्निति शायो बहुल उरः शौचत्वात्। शी+"पुंसीति घः।") हस्तः। इत्यमरः॥ शय्या। सर्पः। इति मेदिनी॥ निद्रा। पणः। इति विश्वः॥

शयण्ड, त्रि, (शेते इति। शी+अण्डन्। उणा० १।१२८।) निद्राशीलः। इत्युणादिकोषः॥ (पुं, विषयः। देशः। इत्युणादिटीका। १।१२८।)

शयत, पुं निद्रालुः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

शयथ पुं, (शेते इति। शीङ्+"शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः।" उणा० ३।११३। इति अथ।) अजगरः। मृत्युः। निद्रालुः। इति हेमचन्द्रः॥ वराहः। मत्स्यः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ (मरणम्। यथा, ऋग्वेदे। ६।१७।९।
"निवाद्धे शयथे जघान॥"
"शयथे शयनविधिनि मरणावेकरे।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

शयन क्ली, (शी+ल्युट्।) निद्रा। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते। १।१२१।१०।
"आकाशे च दिशश्चैव याचते प्रकाशते च।
विधानयात्रि पाकस्य यथा सुखेन वै स्थिता॥")
मैथुनम्। इति मेदिनी॥ अथ सर्व्वेषामेव शयनकालः॥

पुलस्त्य उवाच ।
"यदाषाढ़ी समायाति व्रजते चोत्तरायणम् ।
तदा स्वपिति देवेशो भोगिभोगे श्रियः पतिः ॥
प्रतिसुप्ते विभौ तस्मिन् देवगन्धर्व्वगुह्यकाः ।
देवानां मातरश्चापि प्रसुप्ताश्चाप्यनुक्रमात् ॥
नारद उवाच ।
कथयस्व सुरादीनां शयने विधिमुत्तमम् ।
सर्व्वस्यानुक्रमेणैव पुरस्कृत्य जनार्द्दनम् ॥
पुलस्त्य उवाच ।
मिथुनाभिगते सूर्य्ये शुक्लपक्षे तपोधन ।
एकादश्यां जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत् ॥
शेषाहिभोगपर्य्यङ्कं कृत्वा संपूज्य केशवम् ।
कृत्वोपवीतकञ्चैव सम्यक् संपूज्य च द्विजान् ॥
अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः ।
लब्ध्वा पीताम्बरधरं स्वस्तिनिद्रां समानयेत् ॥
त्रयोदश्यां ततः कामः स्वपते शयने शुभे ।
कदम्बानां सुगन्धानां कुसुमैः परिकल्पिते ॥
चतुर्द्दश्यां ततो यक्षाः स्वपन्ति सुखशीतले ।
सुवर्णपङ्कजकृते सुखास्तीर्णोपधानके ॥
पौर्णमास्यां उमानाथः स्वपते चर्म्मसंस्तरे ।
वैयाघ्रे च जटाभारं समुद्ग्रथ्यान्यचर्म्मणा ॥
ततो दिवाकरो राशिं संप्रयाति च कर्कटम् ।
ततोऽमराणां रजनी भवते दक्षिणायनम् ॥
ब्रह्मा प्रतिपदि तथा नीलोत्पलदलेऽनघ ।
तल्पे स्वपिति देवानां दर्शयन् मार्गमुत्तमम् ॥
विश्वकर्म्मा द्वितीयायां तृतीयायां गिरेः सुता ।
विनायकश्चतुर्थ्यान्तु पञ्चम्यामपि धर्म्मराट् ॥
षष्ठ्यां स्कन्दश्च स्वपिति सप्तम्यां भगवान् रविः ।
कात्यायनी तथाष्टम्यां नवम्यां कमलालया ॥
दशम्यां भुजगेन्द्राश्च स्वपन्ति वायुभोजनाः ।
एकादश्यान्तु कृष्णायां साध्या ब्रह्मन् स्वपन्ति हि ॥
अथ क्रमस्ते गदितो निशायां शयने मुने ।
स्वपत्सु तेषु देवेषु प्रावृट्कालः समाययौ ॥
कङ्काः समं वलाकाभिरारोहन्ति नगोत्तमान् ।
वायसाश्चापि कुर्व्वन्ति नीड़ानि मुनिपुङ्गव ।
वायस्यश्च स्वपन्त्येता ऋतौ गर्भभरालसाः ॥
यस्यां तिथ्यां प्रस्वपिति विश्वकर्म्मा प्रजापतिः ।
द्वितीया सा शुभा पुण्या त्वशून्या शयनोदिता ॥
तस्यां तिथावर्च्च्य हरिं श्रीवत्साङ्कं चतुर्भुजम् ।
पर्य्यङ्कस्थं समं लक्ष्म्या गन्धपुष्पादिभिर्मुने ॥
ततो देवाय शय्यायां फलानि प्रक्षिपेत् क्रमात् ।
सुरभीणि निवेद्येत्थं विज्ञाप्यो मधुसूदनः ॥
यथा हि लक्ष्म्या न वियुज्यसे त्वं
त्रिविक्रमानन्त जगन्निवास ।
तथात्वशून्यं शयनं सदैव
त्वस्माकमेवेह तव प्रसादात् ॥
यदा त्वशून्यं तव देव तल्पं
स्वयं हि लक्ष्म्या शयने सुरेश ।
सत्येन तेनामितवीर्य्य विष्णो
गार्हस्थ्यनाशो मम नास्तु देव ॥
इत्युच्चार्य्य प्रणम्येशं प्रसाद्य च पुनः पुनः ।
नक्तं भुञ्जीत देवर्षे तैलक्षारविवर्ज्जितम् ॥
द्वितीयेऽह्नि द्विजाग्र्याय फलं दद्याद्विचक्षणः ।
लक्ष्मीधरः प्रीयतां मे इत्युच्चार्य्य निवेदयेत् ॥
अनेन तु विधानेन चातुर्मास्यव्रतं चरेत् ।
यावद्वृश्चिकराशिस्थः प्रतिभाति दिवाकरः ।
ततो विबुध्यन्ति सुराः क्रमशः क्रमशो मुने ॥
नभस्ये मासि च तथा या स्यात् कृष्णाष्टमी शुभा ।
युक्ता मृगशिरेणैव सा तु कालाष्टमी स्मृता ॥
तस्यां सर्व्वेषु लिङ्गेषु तिथौ स्वपिति शङ्करः ।
वसते सन्निधाने तु तत्र पूजाक्षया स्मृता ॥"
इति वामने १६ अध्यायः ॥ *॥

अथ हरिशयनादिव्यवस्था । भविष्यनारदीययोः ।
"मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णु-
र्वैष्णवमध्ये परिवर्त्तते च ।
पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता
प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥"
मैत्रमनुराधा । वैष्णवं श्रवणा । पौष्णं रेवती ।
भविष्ये ।
"निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।
अन्यत्र पादयोगे तु द्वादश्यामेव कारयेत् ॥"
इत्यत्र नक्षत्रयोगप्राप्तौ फलातिशयः । एतद्विधानं वामनपुराणे ।
"एकादश्यां जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत् ।
शेषाहिभोगपर्य्यङ्कं कृत्वा संपूज्य केशवम् ॥
अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः ।
लब्ध्वा पीताम्बरधरं देवं निद्रां समानयेत् ॥"
अनुज्ञां लब्ध्वा इत्यन्वयः । एकादशीसमये दिवाशयनीयकल्पनं रात्रौ द्वादशीयोगे निद्रेति ।
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"स्वाप्तीयशयनं कृत्वा प्रीणयेद्भोगशायिनम् ।
आषाढ़शुक्लद्वादश्यां विष्णुलोके महीयते ॥"
स्वास्तीर्णशयनं शोभनास्तरणयुक्तं खट्वादि ।
वराहपुराणे श्रीभगवानुवाच ।
"अन्यत्तु संप्रवक्ष्यामि कर्म्म संसारमोक्षणम् ।
कदम्बकुटजश्चैव धवकोऽर्ज्जुनकस्तथा ॥
एभिरभ्यर्च्चयेन्मां तु कुर्य्याद्विधिदृष्टेन कर्म्मणा ।
ततः संस्थापनं कृत्वा मम मन्त्रविधिः स्मृतः ।
नमो नारायणायोक्त्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
पश्यन्तु मेघानपि मेघश्यामं
ह्युपागतं विष्णुमानं महीमिमाम् ।
निद्रां भगवान् प्रयातु लोकनाथ
वर्षास्विमं पश्यतु मेघवृन्दम् ॥
श्रावण्य पञ्चेव च लोकनाथ मासा-
श्चत्वारि मेघस्य च पश्य नाथ ।
आषाढ़शुक्लद्वादश्यां सर्व्वशान्तिकरम् शिवम् ।
य एतेन विधानेन भूमि ! मे कर्म्म कारयेत् ।
स पुमान् न प्रपश्येत्तु संसारेषु युगे युगे ॥
शयने कुटजविधानात् विष्णुधर्म्मोत्तरीयनिषेधोऽन्यत्र । धवकः कपित्थः । संस्थापनं समापनम् । भूमि इति पृथिव्याः सम्बोधनम् ।
"एवमुक्तेन मन्त्रेण शय्यां सुप्तापयेत्ततः ।
सुप्ते त्वयि जगन्नाथ जगत् सुप्तं भवेदिदम् ।
विबुद्धे त्वयि बुध्येत जगत् सर्व्वं चराचरम् ॥"
इति मन्त्रेण पूजयेत् ॥ * ॥
"प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां सितेऽहनि ।
कटदानं भवेद्विष्णोर्महापूजा प्रवर्त्तते ॥"
कटदानं पार्श्वपरिवर्त्तः । कामरूपीयनिबन्धे ।
"एवं संपूज्य विधिवत् भाद्रस्य द्वादशीदिने ।
मन्त्रेणानेन देवेशं पार्श्वेन परिवर्त्तयेत् ॥
वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेयं द्वादशी तव ।
पार्श्वेन परिवर्त्तस्व सुखं स्वपिहि माधव ॥
त्वयि सुप्ते जगन्नाथ जगत् सर्व्वं चराचरम् ॥"
ब्रह्मपुराणे ।
"एकादश्यान्तु शुक्लायां कार्त्तिके मासि केशवम् ।
प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥"
रात्रौ प्रसुप्तमित्यन्वयः । बोधनन्तु दिवैव ॥
"कृत्वा वै मम कर्म्माणि द्वादश्यां मत्परो नरः ।
ममैव बोधनार्थाय इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
महेन्द्ररुद्रैरभिनूयमानो
भवानृषिर्व्वन्दितवन्दनीयः ।
प्राप्ता तवेयं किल कौमुदाख्या
जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ॥
मेघा गता निर्म्मलपूर्णचन्द्रः
शारद्यपुष्पाणि च लोकनाथ ।
अहं ददानीति च पुण्यहेतो-
र्जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ॥
एवं कर्म्माणि कुर्व्वीरन् द्वादश्यां वै वसुन्धरि ।
मम भक्ता नरश्रेष्ठास्ते यान्ति परमां गतिम् ॥"
अत्र मन्त्रद्वयपाठान्तरम् ।
"उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्यज निद्रां जगत्पते ।
त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं भुवनत्रयम् ॥"
इति सम्प्रदायागतस्तृतीयः श्लोक इति वाचस्पतिमिश्राः ॥ शयनोत्थानमन्त्रास्तु कल्पतरुप्रभृतिग्रन्थव्यवहारलिखिताः । तदेवं द्वादश्यां एकादश्यां वा रेवत्यन्तपादयोगवशाद्दिवोत्थानं नक्षत्रयोगाभावे तु द्वादश्यामेव कारयेदिति गुरुचरणाः । सौरमतादनन्तु भविष्ये ।
"आ-भा-का-सितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती ।
आदिमध्यावसानेषु प्रस्वापावर्त्तबोधनम् ॥" ।
आ-भा-का-सितपक्षेषु आषाढ़भाद्रकार्त्तिकशुक्लपक्षेषु । एषाञ्च द्वादश्यां प्राप्तौ मुख्यकल्पः । भविष्यपुराणम् ।
"निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।
अन्यत्र पादयोगे तु द्वादश्यामेव कारयेत् ॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"विष्णुर्दिवा न स्वपिति न रात्रौ प्रतिबुध्यते ।
द्वादश्यामृक्षसंयोगे पादयोगो न कारणम् ॥
अप्राप्ते द्वादशीऋक्षे उत्थानशयनं हरेः ।
पादयोगेन कर्त्तव्यं नाहोरात्रं विचिन्तयेत् ॥"
मथनाख्यम् ।
"रेवत्यन्ते यदा रात्रौ द्वादश्या च समन्विते
तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम् ॥

न्तानि निशा विमलान्तिकक्षीयमाणे न्तीलान नियमुरोधात् । अतएव

"रात्रौ विबोधो दिविशेषतीन् पौरान्
स्वापो निशा रात्रकृत हुतं ।
सन्ध्यासु ये सत्यपरा याज्ञौ
भवन्ति दानामपि रोगदु खम् ॥"

इति श्रुतिः । वराहपुराणे ।

"द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।
आभा का नित्यपक्षेषु शयनावर्त्तनान्तिकम् ॥"

तदर्थं शयनाद्यौ कालचतुष्टयम् । द्वादश्यां निद्रान्तौ सन्ध्याया । तन्भावेऽपि निद्रान्तान्तरेष निद्रान्तरे पारणीय । तस्यामभावेऽपि सन्ध्यायां नक्षत्रान्तरेऽपि । तस्यामभावे द्वादश्यां सन्ध्यायामिति । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

"किं तपोनाशयात्मन् दशम्यादाव यो निशा ।
योऽत्र्यैवैक किं तेन पारणादय यो निशि ॥"

इति दशमीयनिशाख्यनिषेधात् एकादश्यादिरीय आश्यन्ताया निशीथानभ्यनुज्ञानम् ॥ ● ॥

पद्मपुराणे सर्वदेवशयनान्तिकमुक्तं यथा —

"प्रतिपद्वनन्दप्रोक्ता पञ्चयारोहणे तिथि ।
श्रिया द्वया द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा स्मृता ।
तृतीया तु भवान्याश्च चतुर्थी तत्सुतस्य च ।
पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुहस्य च ।
सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी स्मृता ।
मातॄणां नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेस्तथा ।
एकादशी ऋषीणान्तु द्वादशी चक्रपाणिन ॥"

चक्रपाणिन इति पञ्चम्यन्तपाठ व्यवहार ।

"त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी ।
मम चैव मुनिश्रेष्ठ पौर्णमासी तिथिः स्मृता ।
यस्य यस्य तु देवस्य यत्प्रोक्ता तिथिश्च या ।
तस्य देवस्य तस्मिंश्च शयनावर्त्तनादिकम् ॥"

अत्र हरिशयनादौ आषाढ़ादिविधानात् तद्वत् चर्म्मादष्वेषामपि तथा । ज्योतिषेऽपि ।

"मध्नति यत्र मिथुनं विहाय
कर्कं दानवविद्विषतो तिथि सार्धं ।
भवति तत्र नियत हि राषाढ़
सुरशयनादिविधिर्दिनौघे माघे ॥"

राका चन्द्रेण विवर्जिता अमावास्याम् । पूर्व्वं कक्षयते मिथुने सङ्क्रान्ते इति शेष । हरिनाथोपाध्यायास्तु । यम ।

"चौरान्वौ शेषपर्य्यङ्के आषाढ्यां संविशेद्धरिः ।
निद्रां त्यजति कार्त्तिक्यां तयोः सम्पूजयेत् सदा ।
ब्रह्महत्यादिकं पापं क्षिप्रमेव व्यपोहति ।
हिंसात्मकैश्च किं तस्य यज्ञैः कार्य्यं महात्मन ।
प्रस्वापे च प्रबोधे च पूजितो येन केशवः ॥"

आषाढ़शुक्लैकादशीमारभ्य पौर्णमासीपर्य्यन्त विष्णोर्निद्रायाः यत्कुञ्चयनसमय । अतएव एकादश्यां शयनमभिधाय तदादि स्तिपक्षके कर्मकथन मत्स्यपुराणे । वराहपुराणेऽपि तु । एकादश्यां कार्त्तिकमल्ले निद्राभङ्गाभिधानम् । समनन्तरं पौर्णमास्यां शयनाभिधानम् । आषाढीपञ्चदशपार्श्वसत्त्वेन प्रत्त । एवञ्च मत्स्यपुराणे पक्षद्वितीयायां प्रबोधनमय । तेन वराहपुराणे द्वादश्यां प्रबोधाभिधानम् । यत्र स्मृतौ च तिथौ प्रबोधाभिधानम् तत्तन्मतमितं । एतेन शेषनीयाऽव्याया । कल्पतरु एकादश्यादित प्रथम प्रबोधश्च । पारम्भनाया आषाढ़ी कार्त्तिक्योर्मासि शुक्लपक्षा न तत्र प्रावृषन्ति । अमराभिलषके वर्ज्जयुक्तगा प्रवृत्ति इत्याह । भीमपराक्रमम् ।

"मन्दऋषे मघुस्थाने मधुमार्गं परिवर्त्तने ।
सन्ध्यानक्षत्रवारादौ तुष्ट्यस्य समारमेत् ॥"

नक्षत्रादपन्यन्मन्दनरम् । तेन अमया अत्र शयनत्वम् । इति काम्यौनत्वम् ॥ ● ॥

मर्त्त्यानां शयनविधिनिषेधौ यथा, —

ह्न उवाच ।

"उपास्य पश्चिमा सन्ध्यां हुत्वाग्नीनाहुपास्य च ।
भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातिक्षुधोऽथ संविशत् ।
स्वप्य देवं विचिन्त्यन्तु गोमयेन तु लेपयेत् ।
प्रागुदक्प्रवणे चैव संविशेत् सदा बुधः ।
प्राकशिराश्च स्वपेद्विद्वान् तथा वै दक्षिणाशिराः ।
पश्चिमोत्तरशिरा नैव तथा प्रत्यकशिरा न च ।
न च नाड्यामवनौ तु न निर्विक च कदाचन ।
शून्यालये श्मशाने तु एकवृक्षे चतुष्पथे ।
महादेवगृहे चापि मातृवेश्मनि न स्वपेत् ।
न यक्षनागायतने स्कन्दस्यायतने तथा ।
शर्करा च विना लोष्टं न स्वपेच्च कथञ्चन ।
धान्यगेहे च विप्राणां गुरूणाञ्च तथोपरि ।
नाशुचौ पल्यङ्के तु नाशुचिर्नाद्रवाससा ।
निशि नग्नो न नग्नश्च नोत्तरापरमस्तकः ।
आकाशे सर्व्वतः शून्ये न च चैत्यद्रुमे तथा ।
न तु दारूमयाकीर्णे नार्द्रपादस्तथापि च ।
पालाशे शयने नैव बहुद्वारगते न च ।
न दर्भे विद्युता चैव यदृच्छेष्ट तथा ।
न स्वपेत् सन्ध्ययोश्चैव न भिन्नशयने क्वचित् ।
एवं स्वपन् नरो नित्यं सुखस्यैव पदभाक् ।
अन्यथे च भवत्र तो नरो नरकमश्नुते ॥"

इति वह्निपुराणे आह्निकनामाध्याय ॥ ● ॥

अपि च । यति छर्द्दिं घ्राया च न पातनीया छर्द्दिन्यात् पूर्व्वसुतोगतौया । तथा च स्मृति,

"भास्कराद्व्यस्थानि क्रियाविलक्षणानि च ।
सर्व्वाण्यन्तरकोटीयानि तत्त्वानि बद्धानि मात्रम् ।
आसनं शयनं शय्या जायापत्यं कमण्डलु ।
आत्मनः शुचिरेतानि न परस्य कदाचन ॥"

न कदाचन इत्यनुमतिं विना अन्यथानिष्टानुपपत्ते । आश्व ।

"शुचौ देशे विविक्ते तु गोमयेनोपलिप्तके ।
प्रागुदक्प्रवणे चैव संविशेत् सदा बुध ।
माङ्गल्यं पूर्णकुम्भञ्च शिरःस्थाने निधापयेत् ।
वैदिकैर्गारुडैर्मन्त्रै रक्षां कृत्वा स्वपेत्तत ॥"

गर्ग ।

स्वगृहे प्राकशिराः शेते श्वाशुरे दक्षिणाशिरा ।
प्रत्यकशिरा प्रवासे तु न कदाचिदुदकशिराः ॥"

मार्कण्डेयपुराणे ।

"प्राकशिरा शयने विद्यात् धनमायुश्च दक्षिणे ।
पश्चिमे प्रबला चिन्ता हानिं मृत्युं तथोत्तरे ॥"

तथा ।

"नमस्कृत्याव्ययं विष्णुं समाधिस्थः स्वपेन्निशि ।"

मार्कण्डेय ।

"शून्यागारे श्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे ।
महादेवगृहे चापि मातृगेहेऽपि न स्वपेत् ।
धान्यगोविप्रदेवानां गुरूणाञ्च तथोपरि ।
न चापि भग्नशयने नाशुचौ नाशुचिः स्वपेत् ।
नार्द्रवासा न नग्नश्च नोत्तरापरमस्तकः ।
नाकाशे सर्व्वशून्ये च न च चैत्यद्रुमे तथा ॥"

न स्वपेदित्यन्वय । इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ ● ॥

अन्यच्च ।

"सुप्त्वा च विधिवन्मर्त्यैः दिवो सुखावहितकम् ।
समुद्रप्रामवस्त्र स्वपेत् शुष्कपादे निशि ।
नोत्तराभिमुख स्वप्यात् पश्चिमाभिमुखो न च ।
न चाकाशे न नग्नो वा नाशुचिर्नासने क्वचित् ।
न शीर्णायान्तु खट्वायां शून्यागारे न चैव हि ।
नापि वंशे च पालाशे शयने वा कदाचन ॥"

इति कौर्म्मे उपविभागे १८ अध्याय ॥ ● ॥

अपि च

"तन्तवान्तिमीवत्स भुक्त्वा धाव तथो स्वपी ।
गच्छेत् शय्यां समन्ताच्च अथवा दारुनिर्म्मिताम् ।
शाल्मलस्य कदम्बस्य नीपमन्दारकस्य च ।
किंशुकस्य वटस्याथ तथा कुम्भनसस्य च ।
आरोहणात् भवेत् पाप तस्मात्तेषु न च स्वपेत् ।
प्रदोषपश्चिमौ यामौ वा अपर्व्वे परमेश्वरि ।
न शुक्ले नापविद्धे च न छिन्ने न च भूतले ।
तूलिकायां तथा वस्त्रे शय्याभावे स्वपेद्बुध ।
खपीठ पट्टवस्त्रे च कम्बले कम्बलेषु च ॥"

इति मत्स्यसूक्ते ४४ पटल ॥ ● ॥

अपि च ।

"सूर्य्येणाभ्युदितो यस्तु यस्त सूर्य्येण च स्वपन् ।
अन्यत्रातुरभावाच्च प्रायश्चित्तीयते नर ॥"

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ११ अध्याय ।

यस्मिन् सुप्ते सूर्य्य उदेति स सूर्य्याभ्युदित । यस्मिन् सुप्ते अस्तं याति स सूर्य्येणाभ्युक्त । सूर्य्योदयास्तसमययो स्वपन् प्रायश्चित्तीयते पातकी भवेदित्यर्थ । इति तस्य टीका च ।

किञ्च ।

"भोजनादौ शतपदं गत्वा तु १६ पार्श्वे च दक्षिणे ।
ततस्तद्द्विगुणान् ३२ वामे पश्चात् स्वप्यात् यथासुखम् ।
वामदिश्यायामनको नाभेरूर्द्ध्वेऽस्ति जन्तु नाम ।
तस्मात्तु वामपार्श्वे शयीत भुक्तपाकार्थम् ॥"

इति भावप्रकाश ।

शयनीयं, क्ली, (शेतेऽस्मिन्निति । शी + अधिकरणे अनीयर् ।) शय्या । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । ११ । ५ ।
"रतिपरिचयगश्यमेदतन्द्रः कथञ्चित्
गमयति शयनीये शर्व्वरीं किं करोतु ॥")
शयनयोग्ये, त्रि ॥ (यथा, रामायणे । २ । ७२ । ११ ।
"शून्योऽयं शयनीयस्ते पर्य्यङ्को हेमभूषितः ।
न चायमिक्ष्वाकुजनः प्रहृष्टः प्रतिभाति मे ॥")
शयनीयकं, क्ली, (शयनीयमेव । स्वार्थे कन् ।) शय्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६३ । १७७ ।
"गत्वा कलिङ्गसेनायाः सुप्तायाः शयनीयके ।
सुप्तं मदनवेगं तं स्वरूपे स्थितमैक्षत ॥")
शयनैकादशी, स्त्री, (शयनाय शयनस्य वा एकादशी ।) श्रीहरेः शयनसम्बन्धितिथिः । सा चाषाढ़शुक्लैकादशी । तद्विवरणं शयनशब्दे हरिशयनशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥
शयानकः, पुं, (शी + शानच् । ततः कन् । यद्वा, "आनकः शीङ्भियः ।" इति आनक् ।) सर्पः । इत्युणादिकोषः ॥ कृकलासः । इति हेमचन्द्रः ॥
शयालुः, त्रि, (शयनशीलः । शी + "शीङो ग्रहणं कर्त्तव्यम् ।" ३ । २ । १५८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या आलुच् ।) निद्रालुः । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । २ । ८० ।
"उपायमास्थितस्यापि नश्यन्त्यर्थाः प्रमाद्यतः ।
हन्ति नोपशयस्थोऽपि शयालुर्म्मृगयुर्म्मृगान् ॥")
शयालुः, पुं, (शी + आलुच् ।) अजगरः । कुक्कुरः । इति धारावली ॥
शयितः, त्रि, (शी + क्तः ।) निद्रालुः । इत्यमरः ॥ (कृतशयनः । यथा, कथासरित्सागरे । ५६ । १८७ ।
"तयोः क्षपितयोः स्वामि सुप्ते भोजितयो-
स्तयोः ।
शये शयितयोस्तेन जागमीदृग्विधं मम ॥")
वसन्तकुसुमे, पुं । यथा,—
"वसन्तकुसुमः शेलुः शयितो द्विजकुत्सितः ॥"
इति शब्दमाला ॥
शयने, क्ली ॥
शयितवान्, त्रि, निद्रालुः । शीङ्धातोः क्तवतुप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
शयुः, पुं, (शेते इति । शी + उः ।) अजगरः । इत्यमरः ॥ (ऋषिविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ११२ । १६ ।
"याभिर्न्नरा शयवे याभिरत्रये ॥"
"हे नरा नेतारावश्विनौ पुरा पूर्व्वस्मिन् काले शयवे एतत् संज्ञकाय ऋषये ।" इति तद्भाष्यम् ॥ शयाने, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । १८ । १२ ।
"कस्ते मातरं विधवामचक्रत्
शयुं कस्त्वामजिघांसच्चरन्तम् ॥"
"कस्त्वत्तोऽन्यः शयुं शयानं चरन्तं जाग्रतं वा त्वां अजिघांसत् ।" इति तद्भाष्यम् ॥)

शयुनः, पुं, अजगरः । इत्युणादिकोषः ॥
शय्या, स्त्री, (शी शयने + "संज्ञायां समजेति ।" ३ । ३ । ९९ । इति क्यप् ।) गुम्फनम् । इति मेदिनी ॥ शीयते यत्र सा । तत्पर्य्यायः । शयनीयम् २ शयनम् ३ । इत्यमरः ॥ तल्पम् ४ । इति जटाधरः ॥ शयनीयकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या गुणाः ।
"सुखशय्यासनं मेध्यं निद्रापुष्टिधृतिप्रदम् ।
श्रमानिलहरं शस्तं विपरीतमतोऽन्यथा ॥
भूशय्यानिलपित्तघ्नी बृंहणी शुक्रवर्द्धिनी ।
खट्वा तु वातदा प्रोक्ता पट्टी स्यात्तोऽतिवा-
तदः ॥"
इति राजवल्लभः ॥*॥
अपि च ।
"त्रिदोषशमनी खट्वा तूली वातकफापहा ।
भूशय्या बृंहणी वृष्या काष्ठपट्टी तु वातदा ॥"
अन्यत् पुनराह ।
"भूशय्या वातलातीव रूक्षा पित्तास्रनाशिनी ।
सुशय्याशयनं हृद्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदम् ।
श्रमानिलहरं वृष्यं विपरीतमतोऽन्यथा ॥"
इति भावप्रकाशः ॥*॥
तद्गमनविधानं यथा,—
"कृतपादादिशौचस्तु भुक्त्वा सायं ततो गृही ।
गच्छेत् शय्यामस्फुटितामेव दारुमयीं नृप ॥
नाविशालां न वै भग्नां नासमां मलिनां न च ।
न च जन्तुमयीं शय्यामधिगच्छेदनास्तृताम् ॥"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ११ अध्यायः ॥*॥
तद्दानफलं यथा । याज्ञवल्क्यः ।
"गृहधान्याभयोपानच्छत्रमाल्यानुलेपनम् ।
यानं वृक्षं प्रियं शय्यां दत्त्वात्यन्तं सुखी भवेत् ॥"
प्रियं यद्यस्य धर्म्मादि । प्रतिग्रहसमर्थेन शय्या न प्रत्याख्येया । यथा याज्ञवल्क्यः ।
"कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि
क्षितिः ।
मांसशय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥"
एतोद्देश्यकदत्तशय्याग्रहणे दोषो यथा । ब्रह्मपुराणम् ।
"शय्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिगृह्य मृतस्य च ।
नरकान्न निवर्त्तन्ते धेनुं तिलमयीं तथा ॥"*॥
सा च औशनाङ्गिरोदेवताका । यथा,—
"छत्रं कृष्णाजिनं शय्यां रथमासनमेव च ।
उपानहौ तथा यानं तथा यत् प्राणवर्ज्जितम् ।
औशनाङ्गिरसन्त्वेतत् प्रतिगृह्णीत मानवः ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥*॥
पुष्याभिषेके शय्यापट्टकं यथा,—
"सर्व्वरत्नमलङ्कारं पट्टं कार्य्यं द्विहस्तकम् ।
हस्तविस्तार उच्छ्राये दशाङ्गुल्यः सुशोभनम् ॥
स्नानाश्च सार्द्धहस्तन्तु पट्टं हस्तासनान्वितम् ।
शय्यार्द्धं द्विगुणा दैर्घ्याद्धनुर्मानं उपीठकम् ॥"
इति देवीपुराणे त्रैलोक्याभ्युदयपादे पुष्याभिषेकनामाध्यायः ॥
शरं, क्ली, (शॄ + अप् ।) जलम् । इति मेदिनी ॥

शरः, पुं, (शृणात्यनेनेति । शॄ श हिंसे + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) वाणः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १ । ६१ ।
"तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात् प्रशमितारिभिः ।
प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥")
दध्यग्रभागः । इति मेदिनी ॥ दुग्धशरस्य नामान्तरम् । सन्तानिका । दधिशरस्य नामान्तरम् । दधिसारः । दधिस्नेहः । कट्वरञ्च । इति रत्नमालादयः ॥ तृणविशेषः । काँड़ा इति हिन्दी भाषा । (यथा, महाभारते । १ । १३८ । १५ ।
"आचार्य्यः कलशाज्जातो द्रौणः शस्त्रभृतां-
वरः ।
गौतमस्यान्ववाये च शरस्तम्बाच्च गौतमः ॥")
तत्पर्य्यायः । इषुः २ काण्डः ३ वाणः ४ शुङ्गः ५ तेजनः ६ मुञ्जकः ७ । इति रत्नमाला ॥ उत्कटः ८ शायकः ९ क्षुरः १० इक्षुरः ११ क्षुरिकापत्रः १२ विशिखः १३ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कोष्णत्वम् । कफश्रान्तिमदापहत्वम् । बलवीर्य्यकारित्वम् । नित्यं निषेवितश्चेत् किञ्चिद्वातकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"भद्रमुञ्जः शरो वाणस्तेजनश्चक्षुवेष्टनः ।
मुञ्जो मुञ्जातको वाणः स्थूलदर्भः सुमेधसः ॥
मुञ्जद्वयन्तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा ।
दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रवस्त्यक्षिरोगजित् ।
दोषत्रयहरं वृष्यं मेखलासूपयुज्यते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
उशीरः । महापिण्डीतरुः । इति च राजनिर्घण्टः ॥ हिंसा । इति शृधात्वर्थदर्शनात् ॥ (ज्योतिषोक्तपञ्चसङ्ख्या । यथा, साहित्यदर्पणे । ४ । २६४ ।
"वेदखाग्निशराः शुद्धैरिषुवाणाग्निसायकाः ॥")
शरजं, क्ली, (शरात् जायते यत् तत् । जन् + डः ।) हैयङ्गवीनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ नवनीतम् । इति केचित् ॥
शरजन्मा, [न्] पुं, (शरे शरवणे जन्म यस्य ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ३ । २३ ।
"उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी
ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥")
शरटः, पुं, (शॄ + शकादित्वात् अटन् ।) कुसुम्भशाकः । इति रत्नमाला ॥ कृकलासः । इत्यमरटीका ॥ (यथा,—
"भट्टस्य कथ्यां शरटः प्रविष्टः ॥"
इति हास्यार्णवे ॥)
शरणं, क्ली, (शृणाति दुःखमनेनेति । शॄ + ल्युट् ।) गृहम् । (यथा, महाभारते । १ । १०६ । ४ ।
"ततोऽम्बिकायां प्रथमं नियुक्तः सत्यवागृषिः ।
दीप्यमानेषु दीपेषु शरणं प्रविवेश ह ॥")
रक्षिता । इत्यमरः ॥ (यथा, वैराग्यशतके । ९१ ।

"अत्र संसारमपारं भज शरणं पार्थिनीरमणम् ।
शिवधिषि शुनिधिशरं विश्वमिदं नव निदेश
कम् ।")
रक्षणम् । वध । इति मेदिनी । घातक ।
इति शब्दरत्नावली ॥
शरणा स्त्री प्रसारणी । इति शब्दरत्नावली ।
शरणागत, त्रि (शरणमागत प्राप्त ।) शरणा
पन्न । तत्पर्य्याय । शरणार्पक १ अभिपन्न २
शरणार्थी ३ । इति त्रिकाण्डशेष । तद्रक्षणा
करणस्य गुणन्यौ यथा —
"अन्वहीनश्च भीतश्च दीनश्च शरणागतम् ।
यो न रक्षत्यधर्म्मिष्ठ कुम्भीपाके वसेद्युगम् ।
राजसूयशतानाञ्च रक्षिता लभते फलम् ।
परमैश्वर्य्ययुक्तश्च धर्म्मेण च भवेदिह ।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ६५ अध्याय ॥
अपि च ।
"शरणागतरक्षां च प्राणैरपि धनैरपि ।
कुरुते मानवो ज्ञानी तस्य पुण्यं निशामय ।
सप्तपापविनिर्म्मुक्तो ब्रह्महत्याशतैरपि ।
आयुषोऽन्ते मत्तेजोऽपि योगिनामपि दुर्लभम् ।"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे गङ्गामाहात्म्ये नाम
८ अध्याय । अन्यच्च ।
लोभाद्भयाद्वापि यस्त्यजेत् शरणागतम् ।
ब्रह्महत्यासमं तस्य पापमाहुर्म्मनीषिण ।
प्रायश्चित्तं निष्कृतिर्द्दृष्टा महापातकिनामपि ।
शरणागतघातुस्तु न दृष्टा निष्कृतिः क्वचित् ।"
इति वह्निपुराणे दानावश्यनिर्णयनामाध्याय ।
शरणार्थी, [न्] त्रि, (शरणं अर्थयते इति ।
अर्थ+णिनि) शरणागत । इति हेम
चन्द्र । (यथा, महाभारते । १।१६९।१० ।
आगतस्य गृहं त्याज्यस्तथैव शरणार्थिन ।
याचमानस्य च वधो ब्रह्महा गर्हितो बुधै ।")
शरणापन्न, त्रि (शरणार्थमापद्यते आत्मान
मिति । आप+ण्वुल ।) शरणापन्न । इति
त्रिकाण्डशेष ।
शरणि स्त्री पन्था । इत्यमर । सरत्यनयेति
सरणि शाम्नोति अनि इत्यस्मात् पचि इति
सरणी च
सरणिः श्रेणिवर्त्मनोरिति इत्यादौ रभस ।"
शॄ सॄ गि हिंसने इत्यस्मात् पूर्व्ववन्नौ शरणि
स्तालव्यादि । शुभे शुभे शरीणि च शरणि
पथि चायनाविति तालव्यादावजय । इति
तट्टीकायां भरत । पृथ्वी । इत्यजय । (हिंसा ।
यथ , ऋग्वेदे । १ । ३१ । १६ ।
"इमामग्ने शरणिं मीमृषो न ।"
'हे अग्ने नो ऽस्मदस्मिन्निनीं इमामिदानीं
सम्पादितां शरणिं हिंसां व्रतलोपरूपां मीमृष
क्षमस्व * * * शरणिः शॄ हिंसायामित्यस्मात्
वाहुल्क अनि प्रत्यय । इति तद्भाष्ये सायण ।)
शरणी, स्त्री, (शरणि+वा ङीष ।) पन्था ।
प्रसारणी । इति शब्दरत्नावली । जयन्ती ।
इति शब्दचन्द्रिका ।

शरण्ड पुं पक्षी । कामुक । इति शब्दरत्नावली ।
धूर्त्त । शरट । भूषणभेद । इति मेदिनी ।
चतुष्पात् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्ति ।
शरण्य, त्रि, (शृणाति भयमिति । शॄ हिंसा
याम्+"शॄरम्योच ।" उणा० ३ । १०१ । इति
अन्य । यद्वा शरणमिव । शरण+"शाखा
दिभ्यो य ।" ५।३।१०३ । इति य ।) रक्षा
कर्त्ता । यथा,—
"ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं
तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम् ।
भृत्यार्त्तिहं प्रणतपाल भवाब्धिपोतं
वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् ।"
इति श्रीभागवतम् ।
शरण्या, स्त्री, (शरण्य+टाप् ।) दुर्गा । यथा,—
"विपाविभयमोरेषु शरणं चारणाद्भवेत ।
शरण्या तेन सा देवी पुराणे परिपठ्यते ।"
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्याय ।
शरण्यु पुं वारिद । वात । इति विश्व ।
शरण्युः । इति शब्दमाला ।
शरत् [द्] स्त्री (शॄ हिंसायाम्+"शदृभ
सोऽदिः ।" उणा० १ । १३० । इति अदि ।)
वत्सर । (यथा, रघु । १० । १ ।
"पृथिवीं शासतस्तस्य पाकशासनतेजस ।
किञ्चिदूनमनूनर्द्धे शरदामयुतं ययौ ।")
ऋतुविशेष । स च आश्विनकार्त्तिकमासद्वया
त्मक । इत्यमर । तत्पर्य्याय । शारदा २
कालप्रभात ३ । इति शब्दरत्नावली । काल
प्रभातम् ३ । इति त्रिकाण्डशेष । वर्षाव
सान ५ मेघान्त ६ प्रावृड्व्यय ७ । (यथा,
रघु । ४ । २४ ।
"सरित कुर्व्वती गाधा पथश्चाश्यानकर्द्दमान् ।
यात्रायै चोदयामास तं शक्ते प्रथमं शरत् ।")
तत्र जलगुणा ।
"वर्षासु नाभसं वारि शिशिरेऽपीदृशमेव वा ।
सर्व्वं शरदि हेमन्ते तड़ागं सारसन्तु वा ।" ॥
तत्र वाद्वायुर्यथा,—
"वसन्ते दक्षिणो वातो भवेत् वर्षासु पश्चिम ।
उत्तर शारदे काले पूर्व्वो हेमन्तशैशिरे ।"
इति राजनिर्घण्ट ॥
अपि च ।
'शारदञ्चानभिष्यन्दि लघु तत्परिकीर्त्तितम् ।
हैमन्तिकं जलं स्निग्धं बल्यं वृष्यं हितं गुरु ।"
इति राजवल्लभ ॥
वैद्यकमते भाद्राश्विनमासात्मक । केचित्तु ।
"ऋतुषट्कं समाख्यातं रवे राशिषु सङ्क्र
मात् ।
मीनौ मेषवृषौ प्रोक्त प्रावृट् मिथुनकर्कटौ ।
सिंहकन्ये स्मृता वर्षा तुलावृश्चिकयो शरत् ।
धनुर्म्मकरौ च हेमन्तो वसन्त कुम्भमीनकौ ।"
अन्ये तु ।
'शिशिर पुष्पसमयो ग्रीष्मो वर्षा शरद्धिम ।
माघादिमासयुग्मे स्युर्त्तव षट् क्रमादमी ।"

तस्या गुणा ।
"शरदुष्णा पित्तकर्त्री पुष्टा मध्यबलावहा ।"
इति भावप्रकाश ॥
तत्र जातकम् ।
"नर शरज्ज्ञ शरलध्यवशा
भवेत् शुभ्रा मधुरवाक्यो ।
शुचि सुशीलो गुणवान् सुमानी
धर्मान्वितो राजकुलप्रधान ।"
इति कोष्ठीप्रदीप ॥
तत्र वर्णनीयानि यथा । चन्द्रपटुता । रवि
पटुता । जलशुभ्रता । अगस्त्य । वृष । हंस ।
सर्प्प । सप्तच्छद । पद्मम् । नीलमेघ । धान्यम् ।
शिखिपक्षमदपात । इति कविकल्पलता ॥
शरत्कामी [न्] पुं, (शरदि शरत्काले कामयते
कुक्कुरीमिति । कम+णिङ+णिनि ।) कुक्कुर ।
इति शब्दरत्नावली ॥
शरत्पद्म, क्ली, (शरद पद्मम् ।) सिताम्भोजम् ।
इति राजनिर्घण्ट ॥
शरत्पर्व्व, [न्] क्ली, (शरद पर्व्व ।) कोजागर
पूर्णिमा । यथा —
"कोजागर शरत्पर्व्व शारदी द्यूतपूर्णिमा ।"
इति जटाधर ॥
शरत्पुष्प, क्ली, (शरद पुष्पम् ।) आहुल्यम् ।
इति राजनिर्घण्ट । शरद्भवकुसुमञ्च ।
शरद् स्त्री (शॄ+अदि ।) शरत् । इत्यमर ।
शरदन्त, पुं, (शरद तदाख्य ऋतोरन्तो यस्मात् ।)
हेमन्त । इति राजनिर्घण्ट ।
शरदा, स्त्री, वत्सर । शरदृतु । इति शब्द
रत्नावली ।
शरदिज, त्रि, (शरदि जायते यत् । जन+ड ।
"प्रावृट्शरत्कालदिवां जे ।" ६ । ३ । १५ । इति
सप्तम्या अलुक ।) शरत्कालजातम् । यथा,
"नद्य प्रावृडिवाद्य पीनमकरन्दास्वादलालसा
शुद्धा
पथ्या वातकफापहा शरदिजा हेमन्तगा
बृंहिता ।
सन्ताप शमयन्ति च विदधते ग्रैष्म्यस्तथाञ्जना
स्तृष्णादाहवमिश्रमार्त्तिशमना वार्षा यथास्व
गुणा ॥"
इति राजनिर्घण्ट ॥
शरदुदाशय,स्त्री शरत्कालीनसरोवरम् । यथा —
"शरदुदाशये साधुजातसत्-
सरसिजोदरश्रीमुषा दृशा ।
सुरतनाथ तेऽशुल्कदासिका
वरद निघ्नतो नेह किं वध ।"
इति श्रीभागवते । १० । ३१ । २ ।
शरदुदाशये शरत्कालीनसरसि । इति श्रीधर
स्वामी ॥
शरधि, पुं, (शरा धीयन्तेऽस्मिन्निति । शर+
धा+"कर्म्मण्यधिकरणे च । ३ । ३ । ९३ ।
इति कि ।) तूण । इति हेमचन्द्र । (यथा,
राजेन्द्रकर्णपूरे । ३३ ।

"धृत्वाङ्गे कवचं निबध्य शरधिं हत्वा पुरो माधवं
कामः केरववान्धवोदयधिया मुञ्चन् धनुर्धावति ॥")

शरपुङ्खा, स्त्री पुं, (शरस्य पुङ्ख इव आकृतिर्यस्याः ।) नीलीवृक्षाकारक्षुपविशेषः । शरफोंका इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्यायः । काण्डपुङ्खा २ वाणपुङ्खा ३ इषुपुङ्खिका ४ सायकपुङ्खा ५ इषुपुङ्खा ६ । तस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्रिमिवातरुजापहत्वम् । श्वेतायाः गुणाधिक्यञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"शरपुङ्खो यकृत्प्लीहगुल्मव्रणविषापहः ।
तिक्तः कषायः कासास्रश्वासहरो लघुः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
वाणस्य पक्षे, पुं ॥ (क्ली, यन्त्रविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ७ । "तेषां शङ्खपदशरपुङ्खसर्पफणवडिशमुखे द्वे द्वे एषणव्यूहनचालनाहरणार्थमुपदिश्येते ॥")

शर(ल)भः, पुं, (शृणाति हिनस्तीति । शॄ हिंसायाम् + "कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् ।" उणा० ३ । १२२ । इति अभच् ।) मृगेन्द्रविशेषः । इत्यमरः ॥ तत्पर्य्यायः । महाङ्गः २ महास्कन्धी ३ महामनाः ४ अष्टपादः ५ महासिंहः ६ मनस्वी ७ पर्व्वताश्रयः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य लक्षणं यथा,—
"अष्टपादूर्द्ध्वनयन ऊर्द्ध्वपादचतुष्टयः ।
तं सिंहं हन्तुमागच्छन्मुनेस्तस्य निवेशनम् ॥"
इति महाभारतम् । १२ । ११७ । १२ ॥
करभः५ (यथा, ऋतुसंहारे । १ । २३ ।
"भ्रमति गवययूथः सर्व्वतस्तोयमिच्छन्
शरभकुलमजिह्मं प्रोद्धरत्यम्बु कूपात् ॥")
वानरविशेषः । इति मेदिनी ॥ उष्ट्रः । इति जटाधरः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ५२ ।
"अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः ॥"
दनुपुत्त्रविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । ६५ । २६ ।
"शरभः शलभश्चैव सूर्य्याचन्द्रमसौ तथा ।
एते ख्याता दनोर्वंशे दानवाः परिकीर्त्तिताः ॥"
नागविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । ५७ । ११ ।
"विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः ॥")

शरभूः, पुं, (शरे शरवणे भूरुत्पत्तिर्यस्य ।) कार्त्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥

शरमयं, त्रि, (शरस्य विकारोऽवयवो वा । शर+"नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ।" ४ । ३ । १४४ । इति मयट् ।) शरनिर्म्मितम् । यथा,—
"शरमयबर्हिषा कुशमयबर्हिर्व्वाधवत् ।" इति स्मृतिः ॥

शरमल्लः, पुं, (शरे शरवणे मल्ल इव ।) पक्षिविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गोशालिक इति भाषा । (शरे वाणनिक्षेपार्थे मल्लः ।) वाणयोद्धा च ॥

शरयुः, शरयूः, } स्त्री, नदीविशेषः । इति द्विरूपकोषः ॥ दन्त्यसादिरयं शब्दः । इति बहुसम्मतः ॥

शरलः, त्रि, विनीतः । स्वच्छहृदयः । वृक्षविशेषे, पुं । इति सारस्वताभिधानम् ॥ दन्त्यसादिरप्ययमिति बहुसम्मतः ॥

शरलकं, क्ली, जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शरवणोद्भवः, पुं, (शरवणे उद्भवो यस्य ।) कार्त्तिकेयः । इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ८ ।
"खचारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवणोद्भवः ॥")

शरवाणिः, पुं, शरमुखम् । पदातिः । शरजीवी । इति हेमचन्द्रः ॥

शरव्यं, क्ली, (शरवे हिंसायै वाणक्षिप्तायै वा साधु । शरु+"उगवादिभ्यो यत् ।" ५।१।२ । इति यत् । यद्वा, शरान् व्ययति । व्ये+डः ।) लक्ष्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे, ।७।२४।
"विदधाति जनतामनःशरव्यव्यधपटुमन्मथचापनादशङ्काम् ॥")

शराघातः, पुं, (शरस्याघातः ।) वाणाघातः । तत्पर्य्यायः । प्रचलाकः २ । इति जटाधरः ॥

शराटिः, स्त्री, (शरं जलं अटति प्राप्नोतीति । अट्+इन् ।) शरालिपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

शराडिः, स्त्री, शरालिपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

शरातिः, स्त्री, (शरं जलमततीति । अत+इन् ।) शरालिपक्षी । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥

शराभ्यासः, पुं, (शराणामभ्यासः ।) वाणशिक्षा । तत्पर्य्यायः । उपासनम् २ । इत्यमरः ॥ विक्षेपणम् ३ खुरली ४ शस्त्राभ्यासः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

शरारिः, पुं, (शरं जलं ऋच्छतीति । ऋगतौ+"अच इः ।" इति इः ।) शरालिपक्षी । तत्पर्य्यायः । आटिः २ आडिः ३ । इत्यमरः ॥ आडी ४ शराडी ५ आडिका ६ शराली ७ शरालिः ८ शराटिः ९ शरालिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । ४ । ९ ।
"प्रफुल्लनीलोत्पलशोभितानि
शरारिकादम्बविघट्टितानि ।
प्रसन्नतोयानि सशैवलानि
सरांसि चेतांसि हरन्ति यूनाम् ॥")
अस्य गुणाः । पवनापहत्वम् । स्निग्धत्वम् । स्वच्छमलत्वम् । हृद्यत्वम् । वातरक्तहरत्वम् । हिमत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
"हंससारसकादम्बवककौञ्चशरारिकाः ।
नन्दीमुखीसकादम्बाः वलाकाद्याः प्लवाः स्मृताः ॥
प्लवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः ।
वातश्लेष्मप्रदाश्चापि वलशुक्रकराः सराः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

शरारुः, त्रि, (शृणातीति । शॄ+"शॄवन्द्योरारुः ।" ३।२।१७३ । इति आरुः ।) हिंस्रः । इत्यमरः ॥

शरारोपः, पुं, (शरस्यारोपो यस्मिन् ।) धनुः । इति जटाधरः ॥

शरालिः, स्त्री, शरारिपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

शरालिका, स्त्री, शरारिपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

शराली, स्त्री, शरारिपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

शरावः, पुं क्ली, (शरं जलं अवति रक्षतीति । अव रक्षणे+अण् ।) मृत्पात्रविशेषः । शरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वर्द्धमानकः २ । इत्यमरः ॥ मार्त्तिकः ३ सरावः ४ शालाजिरम् ५ पार्थिवम् ६ मृत्कांस्यम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । १२६ ।
"त्वदितेऽपि तुहिनमहसे गगनप्रान्ते न
दीप्यते तपनः ।
कठिनघृतपूरपूर्णे शरावशिरसि प्रदीप इव ॥")
कुड़वद्वयपरिमाणम् । तत्तु चतुःपलितोलकात्मकम् । सेर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मानिका २ । इति शब्दमाला वैद्यकपरिभाषा च ॥

शरावती, स्त्री, (शराः तृणविशेषाः सन्त्यस्यामिति । शर+मतुप् । "शरादीनाञ्च ।" ६ । ३ । १२० । इति दीर्घः ।) नदीविशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ९ । २० ।
"शरावतीं पयोष्णीञ्च वेणां भीमरथीमपि ॥"
लवस्य राजधानी । यथा, रघुः । १५ । ९७ ।
"स निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशम् ।
शरावत्यां सतां सूक्तैर्जनिताश्रुलवं लवम् ॥")

शरावार्द्धं, क्ली, (शरावस्य अर्द्धम् ।) कुड़वपरिमाणम् । तत्तु द्वात्रिंशत्तोलकात्मकम् । आधसेर इति भाषा । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

शराश्रयः, पुं, (शराणामाश्रयः ।) तूणः । इति हेमचन्द्रः ॥

शरासनं, क्ली, (शरा अस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेनेति । अस+करणे ल्युट् ।) धनुः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ३ । ५२ ।
"स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुखः
करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ॥"
पुं, धृतराष्ट्रपुत्त्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते । १ । ११७ । ९ ।
"चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्रः शरासनः ॥")

शरास्यं, क्ली (शरा अस्यन्तेऽनेनेति । अस्+ण्यत् ।) धनुः । यथा,—
"चिच्छेद तस्य तान् वाणान् शरास्यञ्च महामुने ।
इत्युभावतिसंरब्धौ परस्परजिगीषवौ ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे जैमिनिखण्डे पुराणं परिपूर्णम् ॥

शरिमा [न्] पु (शृणाति यौवनमिति। शृ+ "सृवृभूशुषिमुषिभ्य इमनिच्।" उणा० ४।१४७। इति इमनिच्) प्रसव। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

शरी स्त्री एरकातृणम्। इति भावप्रकाशः ॥

शरीर, क्ली (शॄ+ "कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन्।" उणा० ४।३०। इति ईरन्।) शीर्य्यते रोगादिना यत्। तत्पर्य्याय। कलेवरम् २ गात्रम् ३ वपुः ४ संहननम् ५ वर्ष्म ६ विग्रहः ७ कायः ८ देहः ९ मूर्त्तिः १० तनुः ११ तनूः १२। इत्यमरः ॥ क्षेत्रम् १३ पुरम् १४ घनः १५ अङ्गम् १६ पिण्डम् १७। इति राजनिर्घण्टः। भूतात्मा १८ स्वर्गालोकः १९ स्कन्धः २० पञ्जरः २१ कुलम् २२ बलम् २३ आत्मा २४। इति जटाधरः ॥ स्कन्धम् २५। इति शब्दरत्नावली। इन्द्रियायतनम् २६ भूः २७ मूर्त्तिमत् २८ करणम् २९ वेरम् ३० सञ्चरः ३१ बन्धः ३२ पुद्गलम् ३३। इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ शरीरधर्म्मा यथा —

'शरीरे भस्मसाद्भूते प्रतिबिम्बे च चात्मनः।
जीवस्तत्रान्तरीक्षस्थ उवाच विनयं विभुम्॥
जीव उवाच।
सदुक्तिर्म्मा कटूक्तिर्म्मा कोपः सन्तोष एव च।
लोभो मोहश्च कामश्च क्षुत्पिपासान्तिकश्च यत्॥
स्थौल्यं कार्श्यञ्च नाशश्च दृश्यं दृश्यं समुद्भवम्।
सर्व्वं शरीरधर्म्मश्च न जीवस्य न चात्मनः ॥
सत्त्वं रजस्तम इति शरीरं त्रिगुणात्मकम्।
तच्च नानाप्रकारञ्च प्रबोधं कथयामि ते ॥
किञ्चित् सत्त्वातिरिक्तञ्च किञ्चिदेव रजो
ऽधिकम्।
तमोऽतिरिक्तं किञ्चिच्च न सम कुत्रचिन्मुने ॥
सत्त्वाद्या च सुश्लोक्या कर्म्मिष्ठा च रजो
गुणात्।
तमोगुणाज्जीवहिंसा कोपोऽहङ्कार एव च ॥
कोपात् कटूक्तिनियतं कटुत्वा शत्रुता भवेत्।
तथा चाप्रियता नश्च शत्रुः कः कस्य भूतले ॥
को वा प्रियोऽप्रियो वा कः किं मित्रं को
रिपुर्भुवि।
इन्द्रियाणि च जीवानि सर्व्वत्र शत्रुमित्रयोः ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७४ अः ॥*॥

अथ स्त्रीपुंसयोः सर्व्वाङ्गानि पादाद्यानि शिरः-पर्य्यन्तानि। चरणम् १ अङ्घ्रिः २ गुल्फः ३ पार्ष्णिः ४ जङ्घा ५ जानु ६ ऊरुः ७ वङ्क्षणः ८ कटिः ९ नितम्बः १० नितम्बः ११ स्फिक् १२ वस्तिः १३ उपस्थः १४ कुकुन्दरम् १५ जघनम् १६ जठरम् १७ नाभिः १८ वलिः १९ स्तनः २० चूचुकम् २१ क्रोडम् २२ रोम २३ कक्षः २४ पार्श्वम् २५ वक्षः २६ ... २७ पार्श्वः २८ पृष्ठम् २९ भुजः ३० हस्तः ३१ प्रकोष्ठः ३२ मणिबन्धः ३३ अङ्गुलिः ३४ अङ्गुष्ठः ३५ करभः ३६ नखः ३७ पर्व्व ३८ चपेटकः ३९ कण्ठः ४० शिरोधिः ४१ श्मश्रु ४२ मुखम् ४३ ओष्ठः ४४ चिबुकम् ४५ हनुः ४६ सृक्कम् ४७ तालु ४८ रदः ४९ जिह्वा ५० नासा ५१ भ्रूः ५२ गण्डः ५३ लोचनम् ५४ अपाङ्गः ५५ तारा ५६ कर्णः ५७ भालः ५८ मस्तकम् ५९ केशः ६०। इति कविकल्पलता ॥ * ॥

परमेश्वरशरीरतो देवानामुत्पत्तिर्यथा,—

'सर्व्वे देवाः सपितरो ब्रह्माद्याश्चाण्डमध्यगाः।
विष्णोः सकाशादुत्पन्ना इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥
अग्निस्तथाश्विनौ गौरी गणपश्च भुजङ्गमः।
कार्त्तिकेयस्तथादित्यो मातरो दुर्गया सह ॥
दिशो धनपतिर्विष्णुर्धर्म्मो रुद्रः शशी तथा।
पितरश्चेति सम्भूताः प्राधान्येन जगत्पते ॥
हिरण्यगर्भस्य तनौ सर्व्व एव समुद्भवाः।
पृथक् पृथक् ततो गर्व्वं वहमानाः समन्ततः ॥
अहं योग्यस्त्वहं याज्य इति तेषां स्वनो महान्।
श्रूयते देवसमितौ क्षुब्धसागरसन्निभः ॥
तेषां विवदमानानां वह्निरुत्थाय पार्थिव।
उवाच मां यजस्वेति ध्यायध्वं मामिति ब्रुवन् ॥
प्राणापत्यमिदं नूनं शरीरं महिना कृतम्।
विनाशमुपपद्येत यतो नाहं महानहम् ॥
एवमुक्त्वा शरीरन्तु त्यक्त्वा वह्निर्विनिर्ययौ।
निर्गतेऽपि ततस्तस्मिंस्तच्छरीरं न शीर्य्यते ॥
ततोऽश्विनौ मूर्त्तिमन्तौ प्राणापानशरीरगौ।
आवां प्रधानाविति तं मूर्तिमन्तौ व्यवस्थितौ।
एवमुक्त्वा शरीरं तौ विहाय क्वचिदास्थितौ।
तयोरपि च्युतं कृत्वा क्षीणं तत्पुरमास्थितम् ॥
तन्नैवाब्रवीद्गौरी प्राधान्यमपि संस्थितम्।
साप्येवमुक्त्वा चैवास्तु निश्चक्राम बहिः शुभा ॥
तया विनापि तत् चात्र वायुना व्यवतिष्ठते।
ततो गणपतिश्चाप्यमाकाशाख्योऽब्रवीत्तदा ॥
न मया रहितं किञ्चिच्छरीरस्थोऽपि दूरतः।
कालान्तरस्थैवमुक्त्वा सोऽपि निष्क्रम्य देहतः ॥
पृथग्भूतस्तथाप्येतच्छरीरं नाप्यशीर्य्यत।
विना सोऽप्यत्र सत्त्वेन तथापि न विशीर्य्यते ॥
शुषिरैस्तु विहीनन्तु दृष्ट्वा चैव व्यवस्थितम्।
शरीरधातवः सर्व्वे ते नृणां तत्त्वमेव हि ॥
अस्माभिश्च विहीनस्य न शरीरस्य धारणम्।
भवतीत्येवमुक्त्वा ते जहुः सर्व्वे शरीरकम् ॥
तैरप्यपेतमपि चैतत् पुरमेव प्रपाल्यते।
तद्दृष्ट्वा त्वब्रवीत् स्कन्दः सोऽहङ्कारः प्रकी
र्त्तितः ॥
मया विना शरीरस्य सम्भूतिरपि नश्यते।
एवमुक्त्वा शरीरात् सोऽपयेन पृथक् स्थितः ॥
तेनापि रहितं तच्च चैव विना सुकल्प्यास्थितम्।
तद्दृष्ट्वा कुपितो भानुः स चान्त्यः प्रकीर्त्तितः ॥
मया विना कथं चैवमिदं सुस्थमपीष्यते।
एवमुक्त्वाथ यातः स तच्छरीरं न शीर्य्यते ॥
ततः कामान्निरुत्थाय सखा मातृकमस्थितः।
न मया रहितस्यास्य शरीरस्य व्यवस्थितिः ॥
एवमुक्त्वा स यातस्तु शरीरं तन्न शीर्य्यते।
ततो मायाब्रवीत् कोपात् सा च दुर्गा प्रकी
र्त्तिता ॥
न मयास्य विना भूतिरित्युक्त्वान्तर्दधे पुनः।
ततो दिशः समस्तास्तु रूपस्थैव वचो महत् ॥
नास्माभी रहितः कायो भवतीति न संशयः।
एवं व्याप्ता ता कायं नयाताः पुनस्तदा ॥
ततो धनपतिर्व्वायुर्मध्ये तत्पक्षसम्भवः।
शरीरस्येति सोऽप्येवमुक्त्वा महानगोऽभवत् ॥
ततो विष्णोर्मनो ब्रूयात् नाय इहो मया विना।
अन्नमप्युत्सहे खादितुमित्युक्त्वान्तर्दधे पुनः ॥
ततो धर्म्मोऽब्रवीत् सर्व्वमिदं पालितवानहम्।
इदानीं मय्युपगते कथमेतद्भविष्यति।
एवमुक्त्वा गते धर्म्मे तच्छरीरं न शीर्य्यते ॥
ततोऽब्रवीन्महादेवस्त्व्यक्तो भूतनायकः।
महतस्त्वो मया हीनं शरीरं नो भवेद्यथा ॥
एवमुक्त्वा गतः शम्भुस्तच्छरीरं न शीर्य्यते।
तद्दृष्ट्वा पितरश्चोचुस्तस्माच्चा यावदस्माभिः ॥
प्राणान्तरैभिरेतच्च शरीरं शीर्य्यते ध्रुवम्।
एवमुक्त्वा तु ते देहं त्यक्त्वान्तर्हितमागताः ॥
अग्निः प्राणः अपानश्च आकाशश्चैव पार्थिव।
क्षेत्र तद्वत्त्वहङ्कारो भानुः कामादयो मया ॥
काष्ठा वायुर्विष्णुधर्म्मौ शम्भुश्चैवेन्द्रियार्थकाः।
एतैर्मुक्तन्तु तत् क्षेत्रं मुक्ताविव सुसंस्थितम् ॥
सोमेन पाल्यमानन्तु पुरुषेणाम्बुरूपिणा।
एवं व्यवस्थिते सोमे सोऽभ्याप्यान्यथा परे ॥
यावत्तत्र गुणोपेतं चैतत्तस्थाय यत्नवत्।
प्राणवत्तच्छरीरन्तु दृष्ट्वा सर्व्वं प्रपालितम् ॥
ता क्षेत्रदेवता सर्व्वा वैलक्ष्यं भावमाश्रिताः
तमेव तुष्टुवुः सर्व्वाः देवं परमेश्वरम्।
इति वाराहे महातपोपाख्याननामाध्यायः ॥*

शरीरांश यथा,—

'शरीरमापः सोमश्च विविधं चाभमुच्यते।
प्राणो ह्यग्निस्तथादित्यश्चिभोक्ता एक एव तु ॥"
इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥*॥

मानसकायिककर्म्मशमाध्यायस्य यथा —

धरण्युवाच।
"कथमाराध्यसे देव भक्तिमद्भिर्नरैर्विभो।
स्त्रीभिर्वा सम्यगेतन्मे ब्रूहि त्वं भूतभावन ॥
वाराह उवाच।
आराध्योऽहं देवि न वित्तेन जपैरहम्।
साध्यस्तथापि भूतानां कायक्लेशं वदामि ते।
कर्म्मणा मनसा वाचा मच्चित्तो यो नरो
भवेत्।
तस्य व्रतानि वक्ष्येऽहं विविधानि निबोध मे ॥
अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यमकल्कता।
एतानि मानसान्याहुर्व्रतानि तु धराधरे ॥
एकभक्तं तथा नक्तमुपवासादिकञ्च यत्।
तत् सर्व्वं कायिकं पुंसां व्रतं भवति नान्यथा ॥"
इति वाराहे व्रतपोपाख्याननामाध्यायः ॥

शरीरज, पुं (शरीरात् जायते इति। जन+ डः।) रोगः। कामदेवः। (यथा महाभारते। १। १०० । १६।

"नाकामयत तं दातुं वरं दाशाय शान्तनुः ।
शरीरेणैव तीर्थेन दृश्यमानोऽपि भारत ॥")
पुत्त्रः । इति धरणिः । (यथा, महाभारते । १३ । २४ । ४ ।
"इति दृष्टो मया राजन् पराशरशरीरजः ।
धनवीशिपुणो धर्म्मे निःसंशयमनुत्तमम् ॥")
देहजाते, त्रि । यथा,—
"शरीरजैः कर्म्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

शरीरसंस्कारः, पुं, (शरीरस्य संस्कारः ।) देह-संस्कारकर्म्म । शरीरस्य शोभनं मार्ज्जनञ्च

शरीरावरणं क्ली, (शरीरस्य आवरणम् ।) चर्म्म । इति राजनिर्घण्टः ॥ कायवेष्टनञ्च । (वर्म्म । यथा, महाभारते । ७ । १८५ । ४२ ।
"विचित्रैर्विविधाकारैः शरीरावरणैरपि ।
विचित्रैश्च रथैर्भग्नैर्हतैश्च गजवाजिभिः ॥")

शरीरी [-न्] पुं, (शरीरमस्यास्तीति । शरीर+इनिः ।) शरीरविशिष्टः । तत्पर्य्यायः ।
"भवोद्भवो च प्राणी तु शरीरिजन्युजन्तवः ।
प्राणश्चेतनो जन्मी चित्तन्तु हृदयं मनः ॥"
इति जटाधरः ॥

शरीरिलक्षणं यथा,—
"गर्भाशयगतं शुक्रमार्त्तवं जीवसंज्ञकः ।
प्रकृतिः सविकारा च तत् सर्व्वं गर्भसंज्ञकम् ॥
कालेन वर्द्धितो गर्भो यदाङ्गोपाङ्गसंयुतः ।
भवेत्तदा स मुनिभिः शरीरीति निगद्यते ॥"
अङ्गोपाङ्गसंयुतः व्यक्ताङ्गोपाङ्गः ।
"तस्य त्वङ्गान्युपाङ्गानि ज्ञात्वा सुश्रुतशास्त्रतः ।
मस्तकादभिधीयन्ते शिष्याः शृणुत यत्नतः ॥
आद्यमङ्गं शिरः प्रोक्तं तदुपाङ्गानि कुन्तलाः ।
तस्यान्तर्मस्तुलुङ्गञ्च ललाटभ्रूयुगं तथा ॥
नेत्रद्वयं तयोरन्तर्वर्त्तते द्वे कनीनिके ।
दृष्टिद्वयं कृष्णगोलौ श्वेतभागौ च वर्त्मनि ॥
पक्ष्माण्यपाङ्गौ शङ्खौ च कर्णौ तच्छष्कुलीद्वयम् ।
पालिद्वयं कपोलौ च नासिका च प्रकीर्त्तिता ॥
ओष्ठाधरौ च सृक्कण्यौ मुखं तालु हनुद्वयम् ।
दन्ताश्च दन्तवेष्टाश्च रसना चिबुकं गलः ॥
द्वितीयमङ्गं ग्रीवा तु यया मूर्द्धा विधार्य्यते ।
तृतीयं बाहुयुगलं तदुपाङ्गान्यथो ब्रुवे ॥
तस्योपरि मतौ स्कन्धौ प्रगण्डौ भवतस्त्वधः ।
कफोणियुग्मं तदधः प्रकोष्ठयुगलं तथा ॥
मणिबन्धौ ततो हस्तौ तयोश्चाङ्गुलयो दश ।
नखाश्च दश ते ज्ञाप्या दश चेष्टाः प्रकीर्त्तिताः ॥
चतुर्थमङ्गं वक्षस्तु तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे ।
स्तनौ पुंसस्तथा नार्य्या विशेष उभयोरयम् ॥
यौवनागमने नार्य्याः पीवरौ भवतः स्तनौ ।
गर्भवत्याः प्रसूतायास्तावेतौ क्षीरपूरितौ ॥
हृदयं पुण्डरीकेण सदृशं स्यादधोमुखम् ।
जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतस्तु निमीलति ॥
आशयस्तत्तु जीवस्य चेतनास्थानमुत्तमम् ।
अतस्तस्मिंस्तमोव्याप्ते प्राणिनः प्रस्वपन्ति हि ॥"
चेतनास्थानमुत्तममिति अयमभिप्रायः ।
"चेतनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रियः ।
केशलोमनखाग्रान्तमलं द्रव्यगुणैर्विना ॥"
इत्युक्तवता चरकेण सकलं शरीरं चेतनास्थानमुक्तं तदपेक्षया हृदयं विशेषतश्चेतनास्थानमिति ।
"कक्षयोर्वक्षसोः सन्धी जत्रुणी सत्तदाहृते ।
कक्षे उभे समाख्याते तयोः स्यातां च वंक्षणौ ॥
उदरं पञ्चमं भागं षष्ठं पार्श्वद्वयं मतम् ।
सपृष्ठवंशं पृष्ठन्तु समस्तं सप्तमं स्मृतम् ॥*॥
उपाङ्गानि च कथ्यन्ते तानि जानीहि यत्नतः ।
शोणिताज्जायते प्लीहा वामतो हृदयादधः ।
रक्तवाहिशिराणां स मूलं ख्यातो महर्षिभिः ॥
हृदयाद्वामतोऽधश्च फुप्फुसो रक्तफेनजः ।
अधो दक्षिणतश्चापि हृदयाद्यकृतः स्थितिः ॥
तत्तु रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् ।
अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात् क्लोम तिष्ठति ।
जलवाहिशिरामूलं तृष्णाच्छादनकृन्मतम् ॥"
क्लोम तिलकं एतत्तु वातरक्तजम । अत्राह च वृद्धवाग्भटः ।
"रक्तादनिलसंयुक्तात् कालेयक समुद्भवः ।"
इति ।
"मेदःशोणितयोः साराद्वृक्कयोर्युगलं भवेत् ।
तौ तु पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्थस्य मेदसः ॥
उक्ताः सार्द्धत्रयो व्यामाः पुंसामन्त्राणि,
सूरिभिः ।
अर्द्धव्यामेन हीनानि योषितामन्त्राणि निर्द्दिशेत् ॥
उत्तुकश्च कटी चापि त्रिकं वस्तिश्च वंक्षणौ ।
कण्डरायां पुरीषः स्यान्मेढ्राणां वीर्य्यमूत्रयोः ।
स एव गर्भस्याधानं कुर्य्याद्गर्भाशये स्त्रियाः ॥
शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा च कीर्त्तिता ।
तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥
वृषणौ भवतः सारात् कफासृङ्मांसमेदसाम् ।
वीर्य्यवाहिशिराधारौ तौ मतौ पौरुषावहौ ॥
गुदस्य मानं सर्व्वस्य सर्व्वं स्याच्चतुरङ्गुलम् ।
तत्र स्युर्वलयस्तिस्रः शङ्खावर्त्तनिभास्तु ताः ।
प्रवाहिणी भवेत् पूर्व्वा सार्द्धाङ्गुलमिता मता ।
उत्सर्ज्जिनी तु तदधः सा सार्द्धाङ्गुलसम्मिता ॥
तस्या अधःसम्वरणी स्यादेकाङ्गुलसम्मिता ।
अर्द्धाङ्गुलप्रमाणन्तु बुधैर्गुदमुखं मतम् ॥
मलोत्सर्गस्य मार्गोऽयं पायुर्द्देहे विनिर्म्मितः ।
पुंसः प्रोथौ स्मृतौ यौ तु तौ नितम्बौ च
योषितः ॥
तयोः कुकुन्दरे स्यातां सक्थिनी त्वष्टमं समम् ।
तदुपाङ्गानि च ब्रूमो जानुनी पिण्डिकाद्वयम् ॥
जङ्घे द्वे घुटिके पार्ष्णी ततो च प्रपदे तथा ।
पादावङ्गुलयस्तत्र दश तासां नखा दश ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(चेत्रज्ञो जीवात्मा । यथा, मनुः । १ । ५३ ।
"तस्मिन् स्वपिति तु स्वस्थे कर्म्मात्मानः शरीरिणः ।
स्वकर्म्मभ्यो निवर्त्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति ॥")

शरुः, पुं, (शॄ हिंसायाम् + "शॄस्वृस्निहित्रप्य-सीति ।" उणा० १ । ११ । इति उः ।) क्रोधः । वज्रम् । इति मेदिनी ॥ वाणः । इति हेम-चन्द्रः ॥ आयुधम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-मुणादिवृत्तिः ॥ (हिंसा । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २० । ६ ।
"दृचीपन्तः शरवे पत्यमानाः ।"
"शरवे हिंसायै ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥
गन्धर्व्वविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १२३ । ५५ ।
"विश्वावसुर्भुमन्युश्च सुचन्द्रश्च शरुस्तथा ॥"
हिंसके, त्रि । यथा, तत्रैव । ७ । ७१ । १ ।
"दिवा नक्तं शरुमस्मद्युयोतम् ॥"
"शरुं हिंसकम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

शरेष्टः, पुं, आम्रः । इति जटाधरः ॥

शर्करकः, पुं, (शर्कर + "कुञ्जरकठेति ।" ४ । २ । ८० । इत्यनेन कः ।) मधुरजम्बीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शर्करजा, स्त्री, (शर्कराज्जायते इति । जन + डः । स्त्रियां टाप् ।) सिताखण्डः । इति राज-निर्घण्टः ॥

शर्करा, स्त्री, खण्डविकृतिः । चिनी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सिता २ । इत्यमरः ॥ शुक्लोपला ३ शुक्ला ४ सिक्तोपला ५ । इति रत्नमाला ॥ मीनाण्डी ६ श्वेता ७ मत्स्यण्डिका ८ अहि-च्छत्रा ९ सुसिकता १० गुडोद्भवा ११ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाह-श्रमरक्तदोषभ्रान्तिकृमिकोपनाशित्वञ्च । इति साधारणशर्करागुणाः ॥*॥
अथ शर्कराविशेषगुणाः ।
"स्निग्धा पुण्ड्रकशर्करा हितकरी क्षीणे क्षय-रोपके
चक्षुष्या बलवर्द्धनी सुमधुरा रुच्या च वंशे-शुभा ।
वृष्या दृप्तिबलप्रदा श्रमहरा श्यामेक्षुजा शीतला
स्निग्धा कान्तिकरी रसालजनिता रक्तेक्षुजा पित्तजित् ॥"
इति पञ्चेक्षुशर्करागुणाः ॥*॥
"यावनाली हिमोत्तमा हिमाली हिमशर्करा ।
क्षुद्रशर्करिका क्षुद्रा गुडजा जलबिन्दुजा ॥
हिमजा शर्करा गौल्या सोक्ता तिक्तातिपिच्छिला ।
वातघ्नी सारिका रुच्या दाहपित्तास्रदायिनी ॥"
इति यावनालशर्करागुणाः ॥*॥
"शीतजान्या कर्करजा माधवी मधुशर्करा ।
माक्षिका शर्करा प्रोक्ता सिताखण्डश्च खण्डकः ॥
सिताखण्डोऽतिमधुरश्चक्षुष्यश्छर्द्दिनाशनः ।
कुष्ठव्रणकफश्वासहिक्कापित्तास्रदोषनुत् ॥
यवासशर्करा त्वन्या सुधामोदकमोदकः ।
तवराजः खण्डसारः खण्डजा खण्डमोदकः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥*॥

अपि च ।
मत्स्यण्डिका खण्डसिता गुणश्रेष्ठा यथोत्तरम् ।
निर्म्मला शीतला स्निग्धा गुर्व्वी स्वादुतरा
सरा ॥
तृष्णास्रुग्वाचनश्चैव रक्तपित्तनिवारिणी ।
मत्स्यण्डी ग्राहिणी बल्या कषाया वातजिद्
गुरुः ॥
स्वच्छं गुरु सरं पथ्यं वातघ्नं बलपुष्टिदम् ।
सितोपला सरा गुर्व्वी वातघ्नी न कफप्रदा ॥’
इति पथ्यापथ्यविवेकः ॥*॥
अन्यच्च ।
‘शर्करा ज्वरपित्तास्रदाहमूर्च्छाछर्दितृष्णापहा ।
तृष्णाघ्नस्तु वराजस्तु ज्वरदाहास्रपित्तनुत् ॥
नलिकापाचितगुडखण्डमत्स्यण्डिकासिताः ।
निर्म्मला लघवो ज्ञेयाः शीतवीर्य्या यथोत्तरम् ।
यथा यथैषां वैमल्यं भवच्छैत्यं तथा तथा ॥”
इति राजवल्लभः ॥*॥
किञ्च ।
खण्डन्तु सिकताख्यं स्यात् सुश्वेतं शर्करा सिता ।
सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तास्रदाहजित् ।
मूर्च्छाछर्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्र-
कारिणी ॥*॥
भवेन्मधुसिता शीता रक्तपित्तहरी लघुः ।
सितोपला सरा लघ्वी वातपित्तहरी हिमा ॥*॥
मधुजा शर्करा रूक्षा कफपित्तहरी गुरुः ।
छर्द्यतीसारतृड्दाहरक्तहृत् तुवरा हिमा ॥
यथा यथैषां नैर्म्मल्यं मधुरत्वं तथा तथा ।
स्नेहलाघवशैत्यानि रसत्वञ्च तथा तथा ॥
इति भावप्रकाशः ॥*॥
उपला । कर्परांशः । (यथा, महाभारते । ३ । ५५ । २ ।
ततो वायुर्महान् शीघ्रो नीचैः शर्करवर्षणः ॥”)
शर्करान्वितदेशः । रोगभेदः । शकलम् । इति मेदिनी ॥ शर्करारोगस्य निदानचिकित्सादि शर्करार्व्वुदशब्दे द्रष्टव्यम् । (कूर्म्मचक्रस्य पुच्छदेशस्थितदेशविशेषः । यथा मार्कण्डेये । ५८ । ३५ ।
तारक्षुरा सजलका शर्करा शाल्म-
वेश्मकाः ॥)

शर्कराचलः, पुं (शर्करामयोऽचलः ।) दानार्थं कृत्रिमशर्करामयाचलविशेषः । अस्य विवरणं पर्व्वतशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शर्कराधेनुः, स्त्री (शर्कराभिर्निर्म्मिता धेनुः ।) दानार्थशर्कराभिर्निर्म्मितधेनुः । तद्विधिर्यथा,—
श्रीहोतोवाच ।
‘ शृणुष्व शर्कराधेनुं भद्रं राजन् यथार्थतः ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशोत्तरे ॥
धेनुं शर्करया राजन् कृत्वा भारचतुष्टयम् ।
उत्तमा कथ्यते सद्भिश्चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥
तद्वद् मध्यमा प्रोक्ता कनिष्ठा भारकेण तु ।
तद्वद् वत्सं प्रकुर्व्वीत चतुर्थांशेन सत्तम ॥
अथ कुर्य्याद्यथाशक्त्या वित्तशाठ्यं न कारयेत् ॥
सर्व्वबीजानि संस्थाप्य चतुर्दिक्षु समन्ततः ।
सौवर्णश्रृङ्गाणि मौक्तिकानयने तथा ।
गुडेन तु मुखं कार्य्यं जिह्वा मिष्टमयी तथा ।
कम्बलं पट्टसूत्रेण कण्ठाभरणभूषितम् ॥
इक्षुपादां रौप्यखुरां नवनीतमयस्तनीम् ।
प्रशस्तपत्रश्रवणां सितचामरभूषिताम् ॥
पञ्चरत्नसमायुक्तां वस्त्रेराच्छादितां तथा ।
गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
श्रोत्रियाय दरिद्राय साधुवृत्ताय धीमते ।
वेदवेदाङ्गविदुषे आहिताग्निविशेषतः ।
साधुवृत्ताय दातव्या न तु मत्सरिणे नृप ॥
अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते शशिक्षये ।
एषु पुण्येषु कालेषु यदृच्छा वा यदा भवेत् ॥
तदा तत्र द्विजं दृष्ट्वा आगतं श्रोत्रियं गृहे ।
तादृशाय प्रदातव्या पुच्छदेशे विशेषतः ॥
पूर्व्वाभिमुखमासीनम् अथवा स उदङ्मुखः ।
गां पूर्व्वाभिमुखीं कृत्वा वत्सयुक्तां प्रयत्नतः ॥
दानकाले तु ये मन्त्रास्तान् पठित्वा समर्पयेत् ।
सपूज्य विधिवद्विप्रं मुद्रिकाकर्णभूषणैः ।
स्वशक्त्या दक्षिणां दत्त्वा वित्तशाठ्यविवर्जितः ।
दत्ते तु दक्षिणां दत्त्वा गन्धपुष्पसचन्दनाम् ॥
धेनुं समर्पयेत्तस्य सत्त्वञ्च न विलोकयेत् ।
एकाहं शर्कराहारो ब्राह्मणस्त्रिदिनं वसेत् ॥
सर्व्वपापहरा धेनुः सर्व्वकामप्रदायिनी ।
सर्व्वकामसमृद्धस्तु जायते नात्र संशयः ।
दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥
य इदं शृणुयाद्भक्त्या पठते वापि मानवः ।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
इति वाराहे शर्कराधेनुमाहात्म्यनामाध्यायः ॥

शर्कराप्रभा, स्त्री (शर्करेव प्रभा यस्याः ।) जिनानां नरकविशेषः । यथा,—
रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमःप्रभा ।
महातमःप्रभा चेत्यधोऽधो नरकभूमयः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

शर्करार्व्वुदः, पुं क्ली (शर्करावदर्व्वुदः ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा —
‘ प्राप्य मांसशिरा स्नायु श्लेष्मा मेदस्तथानिलः ।
ग्रन्थिं करोत्यसौ भिन्नो मधुसर्पिर्वसानिभम् ॥
स्रवत्यास्रावमत्यर्थं तत्र वृद्धिं गतोऽनिलः ।
मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करां जनयत्यतः ॥
दुर्गन्धाक्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः शिराः ।
स्रवन्ति सहसा रक्तं तं विद्याच्छर्करार्व्वुदम् ।
शर्करा वालुकातुल्या । तच्चिकित्सा यथा —
“मेदोऽर्व्वुदप्रयोगेण साधयेच्छर्करार्व्वुदम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

शर्करावान् [त्] त्रि (शर्करा विद्यतेऽस्मिन् ।“देशे लुबिलचौ च । ५ । २ । १०५ । इति मतुप ।) कर्परांशबहुलदेशः । तत्पर्य्यायः । शर्करा २ शर्करिलः ३ शार्करः ४ । इत्यमरः ॥

शर्करासप्तमी, स्त्री, (शर्करायाः दानविधायिका सप्तमी ।) वैशाखीशुक्ला सप्तमी । तत्र व्रतविधिर्यथा —
ईश्वर उवाच ।
“शर्करासप्तमीं वक्ष्ये तद्वत् कल्मषनाशिनीम् ।
आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं ययानन्तं प्रजायते ॥
माधवस्य सिते पक्षे सप्तम्यां शुक्लपक्षतः ।
प्रातः स्नात्वा तिलैः शुक्लैः शुक्लमाल्यानु-
लेपनः ॥
स्थण्डिले पद्ममालिख्य कुङ्कुमेन सकर्णिकम् ।
तस्मै नमः सवित्रे तु गन्धपुष्पं निवेदयेत् ॥
स्थापयेदुदकुम्भञ्च शर्करापात्रसंयुतम् ।
शुक्लवस्त्रैरलङ्कृत्य शुक्लमाल्यानुलेपनैः ।
सुवर्णखण्डसमायुक्तं मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥
विश्वदेवमयो यस्मात् वेदवादीति पठ्यते ।
त्वमेवामृतसर्व्वस्वमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
पञ्चगव्यं ततः पीत्वा स्वपेत्तत्पार्श्वतः क्षितौ ।
सौरसूक्तं स्मरन्नास्ते पुराणश्रवणेन च ॥
अहोरात्रे गते पश्चात् अष्टम्यां कृतनैत्यिकः ।
तत् सर्व्वं वेदविदुषे ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
भोजयेच्छक्तितो विप्रान् शर्कराघृतपायसैः ।
भुञ्जीतातैललवणं स्वयमप्यथ वाग्यतः ।
अनेन विधिना सर्व्वं मासि मासि समाचरेत् ॥
संवत्सरान्ते शयनं शर्कराकलशान्वितम् ।
सर्व्वोपस्करसंयुक्तं तथैकां गां पयस्विनीम् ।
गृहञ्च शक्तितो दद्यात् समस्तोपस्करान्वितम् ।
सहस्रेणाथ निष्काणां कृत्वा दद्यात् शतेन वा ॥
दशभिर्व्वाथ निष्काणां तदर्द्धेनाथ शक्तितः
सुवर्णाश्वं प्रदातव्यं पूर्व्ववन्मन्त्रवाचनम् ॥
वित्तशाठ्यं न कुर्व्वीत कुर्व्वन् दोषं समश्नुते ।
अमृतं पिबतो वक्त्रात् सूर्य्यस्यामृतबिन्दवः ॥
निपेतुर्ये भुवस्तस्मात् शालिमुद्गेक्षवः स्मृताः ।
शर्करापरमस्मात्तु इक्षुसारोऽमृतात्मकः ॥
इष्टा रवेरतः पुण्या शर्करा हव्यकव्ययोः ।
शर्करासप्तमी चैषा वाजपेयफलप्रदा ।
सर्व्वदुःखोपशमनी पुत्त्रसन्ततिवर्द्धिनी
यः कुर्य्यात् परया भक्त्या स परं ब्रह्म गच्छति ।
कल्पमेकं वसेत् स्वर्गे ततो याति महत् पदम् ॥
इदमनघ शृणोति यः स्मरेद्वा
परिपठतीह दिवाकरस्य लोके ।
मतिमपि च ददाति सोऽपि
देवैरमरवधूजनमालया च पूज्यः ॥”
इति मात्स्ये ७२ अध्यायः ॥

शर्करिकः, त्रि (शर्करा विद्यते अस्मिन् ‘कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्’ ‘कुञ्जादिकठञिखेति ।’ ४।२।८० । इति कुमुदादित्वात् ठक् ।) शर्करावान् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शर्करिलः, त्रि (शर्करा विद्यते अस्मिन् । “देशे लुबिलचौ च ।’ ५ । २ । १०५ । इति इलच् ।) शर्करावान् । इत्यमरः ॥

शर्करी, स्त्री छन्दोविशेषः । नदी । मेखला । इति शब्दरत्नावली । मेखला । इति धरणि । सुधाङ्कितमेदिनीहेमचन्द्राः रेफमूर्द्धन्यककारमध्यपाठः । अस्या विवरणं शक्करीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शर्करोदकं, क्ली, (शर्करायुक्तमुदकम् ।) शर्करा-युक्तजलम् । चिनिरपाना इति शरवत् इति च भाषा । यथा,—
"वस्त्रेण शीतलेनैव पीलिना शुभ्रशर्करा ।
एलालवङ्गकर्पूरमरिचैश्च समन्विता ॥
शर्करोदकनाम्नैतत् प्रसिद्धं विदुषां मुखे ।
शर्करोदकमाख्यातं शुक्लं शिशिरं सरम् ॥
वल्यं रुच्यं लघु स्वादु वातपित्तास्रनाशनम् ।
मूर्च्छाच्छर्द्दितृषादाहज्वरशान्तिकरं परम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

शर्द्धः, पुं, (शृधु शब्दकुत्सायाम् + घञ् ।) अपानोत्सर्गः । शृधधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥ (तेजः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । १ । १२ ।
"स शर्द्धे आर्त्त प्रथमं विपन्या ॥"
"शर्द्धस्तेजः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥
समूहः । यथा, तत्रैव । १ । ६४ । १ ।
"वृष्णे शर्द्धाय सुमखाय वेधसे ।"
"शर्द्धाय समूहाय ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥
प्रबलगर्व्वी, त्रि । यथा, तत्रैव ।१।३७।४।
"प्र वः शर्द्धाय घृष्वये त्वेषद्युम्नाय शुष्मिणे ।"
"शर्द्धाय प्रबलगर्व्वीताय।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

शर्द्धञ्जहः, पुं. (शर्द्धं जहातीति । हा + "एजेः खश् ।" ३ । २ । २८ । इत्यत्र । "वातशुनीतिलशर्द्धेष्विति ।" खश् । "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ।" ६ । ३ । ६७ । इति मुम् ।) माषः । यथा । शर्द्धं आर्द्रत्वं जहाति इति शर्द्धञ्जहो माषः । इति मुग्धबोधव्याकरणटीकायां दुर्गादासः ॥

शर्द्धनं, क्ली, (शर्द्ध + ल्युट् ।) अधोवायुः । इति मनुटीकायां कुल्लूक-भट्टः ॥ वातकर्म्म इति भाषा ॥

शर्व्व, हिंसे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ शर्व्वति । इति दुर्गादासः ॥

शर्म्म, [न्] क्ली, (शॄ + "सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणा० ४ । १४४ । इति मनिन् ।) सुखम् । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २५ । ४ ।
"तस्मा अग्निर्भारतः शर्म्म यं सत् ।"
"शर्म्म सुखम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ यथाच कथासरित्सागरे । ३८ । ९६ ।
"स्वामिभक्तस्तदेतस्य शर्म्मोपायमिमं भज ॥")
तद्वति, त्रि ॥ गृहम् । इति निघण्टुः । ३ । ४ ॥ यथाच ऋग्वेदे । १ । १३ । ४ ।
"स नः शर्म्माणि वीतयेऽग्निर्यच्छतु शन्तमा ।"
"शर्म्माणि शर्म्मशब्दो गृहवाची छाया शर्म्मेति तन्नामसु पाठात् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

शर्म्मा, [न्] पुं, (शृणात्यशुभमिति । शॄ + "सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणा० ४ । १४४ । इति मनिन् ।) ब्राह्मणस्योपाधिविशेषः । यथा,—
"शर्म्मान्तर्घ्यादिके कार्य्ये शर्म्मा तर्पणकर्म्मणि ।
शर्म्मणोऽक्षय्यकाले च पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥"
शर्म्मन्नित्यनेन गोत्रसम्बन्धनामानि पितॄणां परिकल्पयन्नित्येकवाक्यतया शर्म्मान्तं नाम प्रतीयते । तथा च विष्णुपुराणम् ।
"ततश्च नाम कुर्व्वीत पितैव दशमेऽहनि ।
देवपूर्व्वं नराख्यं हि शर्म्मवर्म्मादिसंयुतम् ॥"
देवात् पूर्व्वं नराख्यं नरनाम तच्च विशिष्टं शर्म्मयुतम् । एतच्च विप्रपरम् ।
"शर्म्मा देवश्च विप्रस्य वर्म्म त्राता च भूभुजः ।
भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥"
इति यमवचनात् ॥
अत्र चकारेण देवशर्म्मणोः समुच्चयः । अत्रापि शर्म्माद्यन्ततामाह शातातपः ॥
"शर्म्मान्तं ब्राह्मणस्य स्याद्वर्म्मान्तं क्षत्रियस्य च ।
धनान्तञ्चैव वैश्यस्य दासान्तं चान्त्यजन्मनः ॥"
इति आह्निकतत्त्वम् ॥
(तथा च विष्णुपुराणे । ३ । १० । ८—९ ।
"ततश्च नाम कुर्व्वीत पितैव दशमेऽहनि ।
देवपूर्व्वं नराख्यं हि शर्म्मवर्म्मादिसंयुतम् ॥
शर्म्मेति ब्राह्मणस्योक्तं वर्म्मेति क्षत्रसंश्रयम् ।
गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥"
"दशमेऽहनि अतीते इति शेषः । तथाशौचान्तोपलक्षणम् । अत्रैव कालान्तरमप्याह । यथा,—
'नामधेयं दशम्याञ्च केचिदिच्छन्ति पार्थिव ।
द्वादश्यामथवा रात्रौ मासे पूर्णे तथापरे ॥'
इति ॥
देवपूर्व्वं कुलदेवतानामपूर्व्वकं कुल॰ [illegible] नाम कुर्य्यात् इति शेषोक्तिः । नराख्यं पुरुषवाचकम् । तत्र प्राप्त शर्म्मवर्म्मादिसंयुतम् । यथा, सोमशर्म्मा इन्द्रवर्म्मा चन्द्रवर्म्मा चन्द्रगुप्तः शिवदासः इत्यादि ।" इति तट्टीकायां स्वामी ॥
"तन्मासे नाम निर्णयः ।
'शर्म्मेति ब्राह्मणस्योक्तं वर्म्मेति क्षत्रसंश्रयम् ।
गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥"
इत्यत्रेति पदस्वरसेन यद्यपि शर्म्मपदात्मकमेव नामावगम्यते तथापि तावन्मात्रं न नाम किन्तु तदन्तमिति निर्णीयते द्व्यक्षरं चतुरक्षरं इत्यादि वचनदर्शनात् । एवञ्च हरिशर्म्मा नारायणशर्म्मेत्यादि विध्यति शर्म्मपदमात्रात्मकत्वात् तन्नाम्नश्चतुरक्षरता न स्यादेव । तथाच नारायणादिपदशर्म्मपदाभ्यां निर्णीतमेव नाम दानादिकन्तु शर्म्मपूर्व्वप्रतीकमात्रमेव अतएव दानादौ नामोच्चारणे चैत्रशर्म्मणे इत्येव श्रूयते । गोभिलः ।
'शर्म्मान्तर्घ्यादिके कार्य्ये शर्म्मा तर्पणकर्म्मणि ।
शर्म्मणोऽक्षय्यकाले स्यादेवं कुर्व्वन्न मुह्यति ॥'
इदमप्युत्तरप्रतीकमात्रपरमुक्तवचनेन सहैकवाक्यत्वात् । एतेन शर्म्म सुखनीयमिति कर्कदर्शनात् । शर्म्मपदमर्घपरं तेन शुभङ्करेत्यादेव नामेत्यपास्तं गोभिलविरोधात् । कर्कस्तु पूर्व्वप्रतीकमात्रपरम् । तेन शुभङ्करशर्म्मा भीमशर्म्मेत्यादि विध्यति अन्यत्र अक्षय्यकाले चैतादृशमेव नाम तेषां प्रयोज्यम् । अपवादकाभावादिति । अत्रैव मनुः ।
'मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम् ।
वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥
शर्म्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम् ।
स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम् ।
मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्व्वादाभिधानवत् ॥'
शर्म्मवर्म्मप्रभृतीनि उत्तरपदानि कार्य्याणीति मनुटीकापि । स्त्रीनाम तु यशोदादेवीत्यादि स्त्रीणां दान्तमित्यपि पूर्व्वप्रतीकमात्रपरम् । वैश्यस्य गुप्तान्तमिति तु पराशरः । एवञ्च दानादौ चैत्रशर्म्मणे ब्राह्मणायेत्यादि स्वरूपं वाक्यम् ॥" इति द्वैतनिर्णयः ॥ * ॥)

शर्म्मरः, पुं, वस्त्रभेदः । इति धरणिः ॥

शर्म्मरा, स्त्री, दारुहरिद्रा । इति धरणिः ॥

शर्य्या, स्त्री, रात्रिः । यथा,—
"त्रियामा शर्व्वरी शर्य्या क्षयवती क्षणदा क्षपा ।
इति भरतधृतवाचस्पतिः ॥
(इषुः । यथा, ऋग्वेदे । ९ । १४ । ४ ।
"शर्य्यासमगा मरुद्गन् ।" "शर्य्या इषवः शरमय्यः । इति यास्कः ॥" इति तद्भाष्ये सायणः ॥
अङ्गुलिः । यथा, तत्रैव । ९ । ११० । ५ ।
"शर्य्याभिर्न्नभरमाणो गभस्त्योः ।"
"शर्य्याभिरङ्गुलीभिः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

शर्य्यातिः, पुं, वैवस्वतमनुपुत्रः । तस्य पुत्र आनर्त्तः । यथा,—
"आनर्त्तो नाम शर्य्यातेः सुकन्या नाम दारिका ।
आनर्त्तस्याभवत् पुत्रो रोचमानः प्रतापवान् ।
आनर्त्तो नाम देशोऽभून्नगरी च कुशस्थली ॥"
इति मात्स्ये १२ अध्यायः ॥
(अस्य विशेषविवरणं भागवते । ८ । १३ । एवं ९ । १ । अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥)

शर्व्व, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) शर्व्वति । इति दुर्गादासः ॥

शर्व्वः, पुं, (शृणाति सर्व्वाः प्रजाः संहरति प्रलये संहारयति वा भक्तानां पापानि । शॄ + "कॄगॄशॄदॄभ्यो वः ।" उणा० १।१५५। इति वः ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुवंशे । ११ । ८३ ।
"कतिचिदवनिपालः शर्व्वरीः शर्व्वकल्पः ॥")
दन्त्यसादिरप्ययम् । विष्णुः । यथा,—
"शर्व्वः सर्व्वः शिवः स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः ।"
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

शर्व्वरं, क्ली, तमः । कन्दर्पः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

शर्व्वरी, स्त्री, (शृणाति चेष्टामिति । शॄ + "कॄगॄशॄवृचतिभ्यः ष्वरच् ।" उणा० २ । १२६ । इति ष्वरच् । षित्वान्ङीष् ।) रात्रिः । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ५२ । ३ ।
"अतिस्कन्दन्ति शर्व्वरीः ॥")
योषित् । इति मेदिनी ॥ हरिद्रा । इति विश्वः ॥ सन्ध्या । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

शर्व्वला, स्त्री, तोमराख्यम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ दन्त्यसादिरप्ययम् ॥

शर्व्वाणी, स्त्री, (शर्व्वस्य भार्य्या । "इन्द्रवरुणभवेति ।" ४।१।४९ । इति ङीष् ।) पार्व्वती ।

यः ।) ध्वेड़ः । इषुः । (यथा, रघुः । ६ । ७५ ।
"शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्त्रं
तापादन्तःशल्य इवासीत् क्षितिपोऽपि ॥")
तोमरम् । इति मेदिनी ॥ वंशकन्चिका । इति विश्वः ॥ दुःसहम् । दुर्व्वाक्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ पापम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्थि । यथा । अथ शल्योद्धारविधिः ।
"सुनिश्चितां मन्दिरभूमिमादौ
निखाय तोयावधि यत्नतस्ताम् ।
कुर्य्याद्विशल्यामथवा श्मशानं
ज्ञात्वाथवा प्रश्नवशाद्विधिज्ञः ॥
दूर्व्वाप्रवालाक्षतपुष्पपाणिः
शुचिः शुचिं दैवविदं समेत्य
पृच्छेद्विनीतो मधुरस्वरेण
शल्यस्य तत्त्वं भवने तदीशः ॥
ततः प्रश्नादिमो वर्णः सन्धार्य्यो यत्नतोऽथवा ।
क्रमात् पुष्पापगादेव फलानां नाम्नयादितः ॥
प्रणवो धरणी धारिणी करी च तदनन्तरम् ।
न भूल्वे नम इत्येष मन्त्रो वह्निप्रियान्तकः ॥"
वह्निप्रिया स्वाहा ।
"मन्त्रेणानेन कठिनीमभिमन्त्र्य विभाजयेत् ।
नवधा सदनक्षेत्रं तथा पश्चाद्विलेखयेत् ॥
व-क-च-त-ए-हाः श-प-पा नव चेत् प्रश्ना-
क्षराणि जायन्ते ।
प्रागादिकोष्ठे नवके वर्णास्ते शल्यमाख्यान्ति ॥
प्रश्ने वकारः पुरतो नरास्थि
ब्रवीति शल्यं मरकप्रदायि ।
क्षौणीशदण्डोरगहेतुस्तत्तु-
प्रदं ककारः खरशल्यमग्नौ ॥
याम्यां चकारः श्ववगास्थि वेश्म
प्रभोर्विनाशं प्रकरोति शल्यम् ।
रक्षोदिशि श्वास्थिगृहस्थितानां
महद्भयं वक्ति सुनिश्चितं तः ॥
एः पाश्चिदिश्यस्थि शिशोर्न्नवीति
स्तत्तु प्रवासाद्गृहमेव शल्यम् ।
हो वायुकोणे नरकूपमस्थि
दारिद्र्यमित्रक्षयकृद्विधत्ते ॥"
धनपदिशि शकारः प्राह विप्रास्थि वित्त-
क्षयकृदथ पकारो वक्ति श्वास्थि शम्भौ ।
तदिह कुलविनाशं गोधनानाञ्च हानिं
वितरति गृहनाथस्यापि शुभस्य दैवैः ॥
यो मध्यभागे भसितं कपालं
कालायसं चाह कुलक्षयाय ।
यत्नादपास्यान्यथवा प्रमाणं
सर्व्वत्र तथ्यं कथयामि शल्ये ॥
इन्द्ररक्षोनवेशाने शल्यं साईकरे कटौ ।
वह्न्यन्तकुवेरेषु पुरुषे मध्यवातयोः ॥"
देवीपुराणम् ।
"पुरुषाधःस्थितं शल्यं न गृहे दोषदं भवेत् ।
प्रासादे दोषदं शल्यं भवेद्यावज्जलान्तकम् ॥
गृहारम्भेऽतिकण्डूतिः स्वाम्यङ्गे यदि जायते ।
शल्यं त्वपनयेत्तत्र प्रासादे भवनेऽपि वा ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
सप्त शल्यानि यथा,—
"नृपो न हरिसेवको यवधनो न ऋणार्पकः
कविर्न सुरजित् कविः श्रुतगुरुर्न सद्वैष्णवः ।
गुणी न भगवत्परो रविकृधीर्न दानाश्रयः
स न व्रजजनानुगो जगति सप्त शल्यानि च ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०० अध्यायः ॥

शल्यः, पुं, (शल गतौ + यः ।) मदनवृक्षः । श्वाविन् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ८।२।२२।
"वृका वराहा महिषर्क्षशल्या
गोपुच्छशालावृकमर्कटाश्च ॥")
नृपभेदः । स तु युधिष्ठिरमातुलः । (अयं हि दुर्य्योधनेन कापट्यात् वशीकृतः कुरुपाण्डवयुद्धे दुर्य्योधनपक्षं समाश्रयत् । यथा, महाभारते । १ । २ । २१६ ।
"मद्रराजञ्च राजानमायान्तं पाण्डवान् प्रति ।
उपहारैर्वञ्चयित्वा वर्त्मन्येव सुयोधनः ॥
वरदं तं वरं वव्रे साहाय्यं क्रियतां मम ।
शल्यस्तस्मै प्रतिश्रुत्य जगामोद्दिश्य पाण्डवान् ॥"
कर्णार्ज्जुनयोर्द्वैरथयुद्धे शल्यस्य कर्णतेजो भङ्गकरणे प्रतिज्ञा । यथा, तत्रैव । ५ । ८।२७-४५।
युधिष्ठिर उवाच ।
"सुकृतं ते कृतं राजन् ! प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
दुर्य्योधनस्य यद्वीर त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् ॥
एकं त्विच्छामि भद्रन्ते क्रियमाणं महीपते ।
राजन्नकर्त्तव्यमपि कर्त्तुमर्हसि मातुल ॥
मम त्ववेक्षया वीर शृणु विज्ञापयामि ते ।
भवानिह महाराज वासुदेवसमो युधि ॥
कर्णार्ज्जुनाभ्यां संप्राप्ते द्वैरथे राजसत्तम ।
कर्णस्य भवता कार्य्यं सारथ्यं नात्र संशयः ॥
तत्र पाल्योऽर्ज्जुनो राजन् यदि मत्प्रियमिच्छसि ।
तेजोवधश्च ते कार्य्यः सौतेरस्मज्जयावहः ।
अकर्त्तव्यमपि ह्येतत् कर्त्तुमर्हसि मातुल ॥
शल्य उवाच ।
शृणु पाण्डव भद्रं ते यद्ब्रवीषि दुरात्मनः ।
तेजोवधनिमित्तं मां सूतपुत्त्रस्य संयुगे ॥
अहं तस्य भविष्यामि संग्रामे सारथिर्ध्रुवम् ।
वासुदेवेन हि समं नित्यं मां स हि मन्यते ॥
तस्याहं कुरुशार्दूल प्रतीपमहितं वचः ।
ध्रुवं सङ्कथयिष्यामि योद्धुकामस्य संयुगे ॥
यथा च हृतदर्पश्च हृततेजाश्च पाण्डव ।
भविष्यति सुखं हन्तुं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥"
युधिष्ठिरस्तु एनं वृतवान् । एतद्वृत्तान्तस्तु महाभारते शल्यपर्व्वणि १७ अध्याये द्रष्टव्यः ॥)
सीमा । शलाका । इति हेमचन्द्रः ॥ भिल्लवृक्षः । मत्स्यभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
शल्यनिःसरणौषधं यथा,—
"रुद्र लाङ्गलिकामूलं हिङ्गुलस्य तथैव च ।
तेन यथासुखं लिप्तं शल्यो निःसरति व्रणात् ।
चिरकालप्रविष्टोऽपि येन मार्गेण शङ्कर ॥"
इति गारुडे १६३ अध्यायः ॥

शल्यः, पुं, क्ली, शस्त्रविशेषः । शेल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शङ्कुः २ । इत्यमरः ॥ दीर्घायुधः ३ शलः ४ कुन्तः ५ विपाङ्कुरः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शल्यकः, पुं, (शल्य इव । शल्य + इवार्थे कन् ।) मदनवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ शल्कीजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १८ ।
"श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्म्मशशांस्तथा ।
भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः ॥")

शल्यकण्ठः, पुं, (शल्यं तद्वल्लोम कण्ठेऽपि यस्य ।) शल्की । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शल्यलोम, [न्] क्ली, (शल्यवत् लोम ।) शलली । इति राजनिर्घण्टः ॥

शल्यारिः, पुं, (शल्यस्य अरिस्तन्नाशकत्वात् ।) युधिष्ठिरराजः । इति हेमचन्द्रः ॥

शल्ल, गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) शल्लति । इति दुर्गादासः ॥ सौत्रधातुरयम् ॥

शल्लं, क्ली, त्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥

शल्लः, पुं, भेकः । इति शब्दरत्नावली ॥

शल्लकं, क्ली, (शल्लमेव । स्वार्थे कन् ।) त्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥

शल्लकः, पुं, श्योनाकः । इति जटाधरः ॥ (शल्लकीजन्तुः । यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । १७७ ।
"भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधा गोधाकच्छपशल्लकाः ।
शशश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहतुण्डकरोहिताः ॥")

शल्लकी, स्त्री, पशुविशेषः । सजारु इति वङ्गभाषा । साहिल इति हिन्दीभाषा ॥ तत्पर्य्यायः । श्वाविन् २ शलका ३ शल्यः ४ । इति जटाधरः ॥ क्रकचपादः ५ छेदारः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ शल्यकः ७ शल्यन्दृगः ८ वज्रशल्यः ९ विलेशयः १० । अस्या मांसगुणाः ।
"शल्यमांसं गुरु स्निग्धं शीतलं कफपित्तजित् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
भावप्रकाशोक्तगुणाः विलेशयशब्दे द्रष्टव्याः ॥ वृक्षविशेषः । (यथा, रामायणे । २ । ५५ । ६ ।
"क्रोशमात्रं ततो गत्वा नीलं प्रेक्ष्य च काननम् ।
शल्लकीबदरीमिश्रं राम वन्यैश्च यामुनैः ।
स पन्थाश्चित्रकूटस्य गतस्य बहुशो मया ॥")
तत्पर्य्यायः । गजभक्ष्या २ सुवहा ३ सुरभिः ४ रसा ५ महेरणा ६ कुन्दुरुकी ७ ह्लादिनी ८ । इत्यमरः ॥ गजभक्षा ९ सुरभी १० महेरुणा ११ मदारणा १२ ह्रादिनी १३ सिल्लकी १४ वल्लकी १५ । इति भरतः ॥ सुरभीरसा १६ शिल्लकी १७ । इति टीकान्तरम् ॥ सिल्हकी १८ सिल्हभूमिका १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ अश्वकर्णी २० कुन्ती २१ । इति जटाधरः ॥

शल्लकीद्रवः, पुं, सिल्हकः । इति जटाधरः ॥

शल्वः, पुं, शाल्वदेशः । इत्युणादिकोषः ॥

शव विकारे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा॰ पर॰ सक॰-सेट्।) शवति चित्तं कामः। इति दुर्गादासः ॥

शवं क्ली, (शवति गच्छतीति। शव+अच्।) जलम्। इति मेदिनी ॥

शवः, पुं क्ली, (शवति इयमनं (?) खत्त विकरो तीति। शव विकारे+अच्।) मृतशरीरम्। तत्पर्य्यायः। कुणपः २। इत्यमरः ॥ चिति वर्ह्मं ४। इति शब्दरत्नावली ॥ मृतकम् ४। इति वराहपुराणम् ॥ ● ॥ तद्दाहविधिर्यथा —

"मरणञ्च समुद्दिश्य स्नात्वा मृत्युवशं गतम्।
महावनस्पतिं गत्वा गन्धांश्च विविधानपि ॥
घृतमेकत्र माहृत्य कृत्वा वै देवशोधनम्।
तेभ्यो चापरं चास्य मत्सर्व्वं परिकल्प्य च ॥
दक्षिणायां शिरः कृत्वा सलिले तु निधाय च।
तीर्थान्यावाहनं कृत्वा स्नापनं तस्य कारयेत् ॥
गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोच्चयाः।
कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गा च यमुना च सरिद्वरा ॥
कौशिकी च पयोष्णी च सर्व्वपापप्रणाशिनी।
गण्डकी भद्रनामा च सरयूश्च नदा तथा ॥
वनानि नव वाराहं तीर्थं पिण्डारकं तथा।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि चत्वारः सागरास्तथा ॥
सर्व्वाणि मनसा ध्यात्वा स्नानमेवन्तु कारयेत्।
स्नापयित्वा तु स्नात्वा चितां कृत्वा विधानतः ॥
तस्या उपरि च स्थाप्य दक्षिणाग्रं शिरस्तथा।
देवानभिमुखान् ध्यात्वा यत्र हस्ते हुताशनम् ॥
मन्त्राणां विधिवच्चैव मन्त्रमेतदुदीरयेत्।
कृत्वा सुदुष्करं कर्म्म जानता वाप्यजानता ॥
मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम्।
धर्म्माधर्म्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम् ॥
दह एनस्य गात्राणि दिव्यलोकाय गच्छतु।
एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ॥
ज्वलमानं तथा वह्निं शिरःस्थाने प्रदापयेत्।
चातुर्व्वर्ण्येषु संस्कारमेवं भवति पुत्रक।
गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य विनिवर्त्तयेत् ॥
ततस्तस्य ततो दद्यात् पिण्डं यथोचितम्।
तदाप्रभृति चाशौचं देवकर्म न कारयेत् ॥"

इति वाराहे श्राद्धोत्पत्तिनामाध्यायः ॥ अत्र शुद्धितत्त्वे द्रष्टव्यम् ॥ ● ॥ तस्य स्पर्शे दोषो यथा —

वाराह उवाच।
"स्पृष्ट्वा तु मृतकं भद्रे नरं पञ्चत्वमागतम्।
यो मां स्पृशति च कृत्वा न शौचं प्रयतः शुचिः।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

धरण्युवाच।
[illegible]
[illegible] ॥

वाराह उवाच।
शृणु सुन्दरि। तत्त्वेन यन्मां त्वं परिपृच्छसि।
कथयिष्यामि ते वीर शोभनं पापनाशनम् ॥
एकाहारं दिनान् सप्त त्रिदिनं चाप्युपोषितः।
पञ्चगव्यं ततः पीत्वा शीघ्रं शुध्यति किल्विषात् ॥
शवे स्पृष्टेऽपराधस्य एष ते कथितो विधिः।
सर्व्वथा वर्त्तनीयो वै धर्म्ममागवतेन तु ॥
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत्।
विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यः अपराधो न विद्यते ॥"
अपि च

वराह उवाच।
"स्पृष्ट्वा तु मृतकं देवि। यो मत्कर्म्मसु तिष्ठति।
शतं वर्षसहस्राणि गर्भेषु परिवर्त्तते ॥
दश वर्षसहस्राणि चण्डालश्चैव जायते।
अन्धः सप्तसहस्राणि मूकश्च शत समाः ॥
मक्षिका त्रीणि वर्षाणि टिट्टिभश्चाष्ट समाः।
दश वै सप्त चान्यानि तक्षकश्च भवेत् समाः ॥
षष्टी वर्षशतश्चैव खरो वानिशको भवेत्।
मार्ज्जारो नव वर्षाणि वानरो दश पञ्च च ॥
एवं स मानदोषेण मम कर्म्मपरायणः।
प्राप्नोति सुमहद्दुःखं देवि। एवं न संशयः ॥
ततो वराहमेव श्रुत्वा तु तेन परिपृच्छति।
सर्व्वसंसारमोक्षाय प्रत्युवाच वसुन्धरा ॥
किमिदं भाषसे देव मानुषाणां दुरासदम्।
वाक्यं भीषणकश्चैव मम कर्म्मप्रणोदकम् ॥
आचाराच्च परिभ्रष्टस्तव कर्म्मपरायणः।
तरन्ति येन दुर्गाणि प्रायश्चित्तं तथा वद ॥
श्रुत्वा एष्मासाततो वाक्यं लोकनाथो जनार्द्दनः।
धर्म्मसंस्थापनार्थाय प्रत्युवाच वसुन्धराम् ॥

वराह उवाच।
स्पृष्ट्वा तु मृतकं भूमे मम कर्म्मपरायणः।
एकाहारं ततस्तिष्ठेत् दिनानि दश पञ्च च ॥
ततः एव विधिं कृत्वा पञ्चगव्यं तु प्राशयेत्।
शुद्धभावविशुद्धात्मा कर्म्मणा च न लिप्यते ॥
एतत्ते कथितं देवि स्पृष्ट्वा मृतकमेव च।
दोषश्चैव विशुध्याय यत्त्वया पूर्व्वपृच्छितम् ॥
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत्।
अपराधविनिर्म्मुक्तो मम लोकं स गच्छति ॥"

इति वाराहे मृतस्पर्शनप्रायश्चित्तनामाध्यायः ॥ ● ॥ शवानुगमनाशौचं यथा। कौर्म्मे पुराणम्।
"प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो योऽनुगच्छति कामतः।
स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥
एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिस्त्र्यहाद्वैश्ये तथैव च ॥
शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः ॥"
इत्यत्र शवगमनं शुद्धिरनुगमनपरम्। न तु प्राग्वहनहोमनिमित्तम्। तत्र तत्र ज्ञातत्वात्। शव इत्यर्थः। शवः ।
"आचम्य सर्वमनुगम्य न तु शूद्रं कदाचन।
अनुगम्याम्भसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाग्निं घृतभुक् शुचिः ॥"
तत्प्रमादादनुगमने कथञ्चनेत्यभिधानात्।
अम्भसि न तु स्रोतोदके ॥ ● ॥ शूद्रस्य ब्राह्मणशववहने दोषो यथा —
"मृतब्राह्मणदेहञ्च दैवात् शूद्रा वहन्ति चेत्।
यत्प्रमाणवर्षञ्च तेषाञ्च नरके स्थितिः ॥
ततस्तेषाञ्च यातनां करोति धर्म्मरूपिणी।
ददाति मुक्तिं तेभ्योऽपि कर्म्मणश्च तपोमयी ॥
अत्र पुण्यवतां गेहे कारयित्वा च भारते।
स्नानं ददाति वैकुण्ठे निश्चितं जन्मभिस्त्रिभिः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८१ अध्यायः ॥
शवदूषितगृहजलाशयादीनां शुद्धिर्यथा,—

ब्रह्मपुराणम्।
"येषामभक्ष्यं मांसञ्च तच्छरीरैर्युतञ्च यत्।
वापीकूपतडागेषु जलं सर्व्वञ्च दुष्यति ॥"
तच्छरीरैर्मृतशरीरैः। उद्धरणे कुणपस्य दृष्टत्वात्। यथा,—
"सकुणपं सकर्द्दमं तैः पञ्चगव्यमपास्य तत।
प्रक्षिपेत् पञ्चगव्यञ्च समन्त्रं सर्व्वशुद्धिकृत् ॥
अपास्य कुणपं तेभ्यो बहुतोयश्च एव वा।
शतं घटानां चिह्नत् तोयकुम्भान् समुद्धरेत् ॥"
वापी सोपाना। निःसोपानः कूपः। तडागः पद्माकरः। शतादिकलाम्बुत्वाद्यपेक्षया अल्पस्य सर्व्वोद्धरणाभिधानात्। एवं मरण-समये गृहाग्निं धार्य्येत अन्यथा गृहस्य दुष्टता स्यात्। यथा, हरिहरः।
"शूद्रपतितचाण्डाला मृताश्चेद्द्विजमन्दिरे।
शौचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं यथा ॥
दशरात्राच्छुनि प्रेते मासाच्छूद्रे भवेच्छुचि।
द्वाभ्यान्तु पतिते गेहे अन्त्ये मासचतुष्टयात् ॥
अत्यन्ते वर्ज्जयेद्गेहमित्येवं मनुरब्रवीत् ॥"
द्वाभ्यां मासाभ्यां मासचतुष्टयपाठात्। अन्त्यो म्लेच्छः। अत्यन्तः श्वपाकः। इति वाचस्पतिमिश्राः। यमः।
"शुनकस्य मृतस्य वेश्म विशुध्यति दिनत्रयात्।
निःक्षिप्य बहिर्भूमिरग्निप्रोक्षणलेपनैः ॥" ● ॥
यथोक्तकालासम्भवे कर्त्तव्यमाह यमः।
"गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तःस्थशवदूषिते।
प्रोत्सृज्य मृण्मयं पात्रं सिद्धमन्नं तथैव च ॥
गृहात् पास्य ततः सर्व्वं गोमयेनोपलेपयेत्।
गोमयेनोपलिप्याथ छागेनाघ्रापयेद्बुधः ॥
ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिभिः।
सर्व्वमभ्युक्षयेद्वेश्म ततः शुध्यत्यसंशयः ॥"
अथ मत्स्यादिषु गायत्री। देवलः।
"पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूमेर्भूमिर्विशुध्यति।
दुष्टा द्विधा त्रिधा वापि शुध्यते मलिनैकधा ॥
दहन खननं भूमेरुपलेपनवापने।
पर्ज्जन्यवर्षणञ्चापि शौचं पञ्चविधं स्मृतम् ॥
प्रसूते गर्भिणी यत्र म्रियते यत्र मानुषः।
चाण्डालैरध्युषितं यत्र यत्र विन्यस्य शवः।
विट्कृमिसम्भवो यत्र श्वपचो यत्र दृश्यते ॥

एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्याति कथ्यते ॥
क्रमिकीटपदक्षेपैर्दूषिता यत्र मेदिनी ।
एतया कर्षणैः क्षिप्ता वान्तैर्वा दूषितां भवेत् ॥
नखदन्ततनूजत्वक्तुषपांशुरजोमलैः ।
भस्मपङ्कतृणैर्वापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत् ॥”
प्लावनं मृदन्तरेण पूरणम् । उषितं वासः । एषा घनीभूतश्लेष्मादि । चतुर्दशी पक्षानां मध्ये यथासम्भवं ग्रहणम् । अङ्गिराः ।
“शौचं सहस्ररोमाणां वाय्वग्न्यर्केन्दुरश्मिभिः ।
रेतःस्पृष्टं शवस्पृष्टमाविकं नैव दुष्यति ॥”
सहस्ररोमाणां कम्बलानाम् । इति शुद्धितत्त्वम् ।

शवकाम्यः, पुं, (शवः काम्यो यस्य ।) कुक्कुरः । इति शब्दरत्नावली ॥

शवयानं, क्ली, (शवस्य यानम् ।) शववहनार्थखट्वा । मड़ार खाट इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काष्ठमञ्चः २ । इति हारावली ॥ खोटः ३ खाटी ४ खाटिका ५ शवरथः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥

शवरः, पुं, (शव + बाहुलकादरः । यद्वा, शवं राति गृह्णातीति । रा + कः ।) म्लेच्छजातिविशेषः । इत्यमरः ॥ मयूरपुच्छपरिधानो म्लेच्छः किरातः । पत्रपरिधानः शवरः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ पानीयम् । शिवः । इति मेदिनी ॥ शास्त्रविशेषः । हस्तः । इत्युणादिकोषः ॥

शवरथः, पुं, (शवस्य रथः ।) शवयानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

शवरलोध्रः, पुं, श्वेतलोध्रः । इति रत्नमाला ॥

शवरालयः, पुं, (शवरस्यालयः ।) शवरगृहम् । तत्पर्य्यायः । पक्कणः २ । इत्यमरः ॥ पक्वणः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ शवरावासः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

शवरावासः, पुं, (शवरस्यावासः ।) शवरालयः । इति हेमचन्द्रः ॥

श(ब)वलः, पुं, (शप आक्रोशे + “शपेर्वश्च ।” उणा० १ । १०७ । इति कल, वश्चान्तादेशः ।) कर्व्वुरवर्णः । तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २३ । २४ ।
“अङ्गञ्च मलपङ्केन संछन्नं शवलस्तनम् ॥”)

शवला, स्त्री, (शवल + स्त्रियां टाप् ।) शवलवर्णा गौः । इत्यमरभरतौ ॥

शवली, स्त्री, (शवलयोगादन्यतो ङीष् ।) शवलवर्णा गौः । इत्यमरभरतौ ॥

शवसानः, पुं, पथिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ वैदिकपदोऽयम् । शवधातोरौणादिकशानच्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शश, प्लुतगतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) शशी शशिशुषीः शशंशिति क्रियात्रयमकात् । शशति भेकः प्लवेन गच्छतीत्यर्थः । ष्ट फल भज इत्यत्र वर्ज्जनमस्येव । दन्त्यान्तोऽयमपाणिनिके । इति दुर्गादासः ॥

शशः, पुं, (शशति प्लवेन गच्छतीति । शश + अच् ।) मृगविशेषः । इत्यमरः ॥ शशारु इति खरगोश इति च भाषा ॥ (यथा, मनौ । ३ । २७० ।
“शशकूर्म्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥”)
अस्य मांसगुणाः । खाद्गुत्वम् । कषायत्वम् । मलबद्धकारित्वम् । शीतलत्वम् । रक्तत्वम् । शोषातीसारपित्तरक्तनाशनत्वम् । रूक्षत्वञ्च । इति राजवल्लभः । अपि च ।
“शशमांसं त्रिदोषघ्नं दीपनं श्वासकासनुत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
अन्यच्च ।
“शशः स्मृतो लोमकर्णो विलेशयः प्रकीर्त्तितः ।
शशः शीतो लघुर्ग्राही रूक्षः स्वादुः सदा हितः ॥
वह्निकृत् कफपित्तघ्नो वातसाधारणः स्मृतः ।
ज्वरातीसारशोषास्रश्वासामयहरश्च सः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
श्राद्धेऽस्य मांसस्य दानफलं यथा,—
“हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन च वत्सरम् ।
मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनिच्छागपार्षतैः ॥
ऐणरौरववाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमम् ।
मासवृद्ध्याभितृप्यन्ति दत्तैनेह पितामहाः ॥”
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥
विष्णवे एतन्मांसस्य देयत्वं यथा,—
“मार्गं मांसं तथा छागं शाशं समनुयुज्यते ।
एतानि हि प्रियाणि स्युः शयोज्यानि वसुन्धरे ॥”
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
चन्द्रलाञ्छनः । इति धरणिः ॥ बोलः । लोध्रः । मनुष्यविशेषः । इति मेदिनी ॥ स तु चतुर्व्विधपुरुषान्तर्गतपुरुषविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“मृदुवचनसुशीलः कोमलाङ्गः सुकेशः
सकलगुणनिधानः सत्यवादी शशोऽयम् ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

शशकः, पुं, (शश + स्वार्थे कन् ।) शशः । यथा,
“शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्म्मश्च पञ्चमः ।
भक्ष्याः पञ्चनखेष्वेते न भक्ष्याश्चान्यजातयः ॥”
इति स्मृतिः ॥

शशधरः, पुं, (शशस्य धरः ।) चन्द्रः । (यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।
“इदं वक्त्रं साक्षादिरहितकलङ्कः शशधरः ॥”)
कर्पूरः । इत्यमरः ॥

शशप्लुतकं, क्ली, नखाघातः । इति शब्दमाला ॥

शशबिन्दुः, पुं, विष्णुः । राजविशेषः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १ । १ । २२५ ।
“रामं दाशरथिञ्चैव शशबिन्दुं भगीरथम् ॥”)
स तु चित्ररथपुत्रः । इति पुराणम् ॥

शशभृत्, पुं, (शशं बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७३ । २५८ ।
“गृहीतो राजशशभृत् वैद्यावाध्येन यक्ष्मणा ॥”)

शशभृद्भृत्, पुं, (शशभृतं चन्द्रं बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् ।) शिवः । यथा,—
“आत्मानं योगनिद्राञ्च चिन्तयित्वा मनस्विनी ।
दृष्टिर्वै स्वशरीरस्य भागार्द्धं शशभृद्भृतः ॥”
इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥

शशलोम, [न्] क्ली, (शशस्य लोम ।) शशकस्य रोम । तत्पर्य्यायः । शशोर्णम् २ । इत्यमरः ॥ (पुं, तन्नामकराजः । यथा, महाभारते । १५ । २० । १४ ।
“शशलोमा स राजासीत् राजन् परमधार्म्मिकः ॥”)

शशशिम्बिका, स्त्री, जीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

शशस्थली, स्त्री, अन्तर्वेदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सा च गङ्गायमुनयोर्मध्यदेशः । अधुना दोयाब इति नाम्ना ख्यातः ॥

शशाङ्कः, पुं, (शशोऽङ्कः चिह्नं अङ्कः क्रोड़े वा यस्य ।) चन्द्रः । इति हलायुधः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १८ । ३६५ ॥
“स शनैर्ददृशे तत्र शिखरे ज्वलितौषधौ ।
शशाङ्क इव पूर्व्वाद्रिरुदयस्थो विदूषकः ॥”)
कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शशाण्डुलिः, स्त्री, कर्कटीभेदः । तत्पर्य्यायः । बहुफला २ तण्डुली ३ चित्रसम्भवा ४ क्षुद्राण्डा ५ लोमशफला ६ धूम्रा ७ हस्तफला ८ । अस्याः गुणाः ।
“शशाण्डुलि स्तिक्तकटुश्च कोमला
कफार्त्तियुक्ता मधुरा कषायका ।
पाके तु साम्ला मधुरा विदाहकृत्
कफे तु शुष्का रुचिकृच्च दीपनी ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

शशादः, पुं, (शशमत्तीति । अद + अच् ।) श्येनपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इक्ष्वाकुपुत्रः । यथा, महाभारते । ३ । २२१ । १ ।
“इक्ष्वाकौ संस्थिते राजन् शशादः पृथिवीमिमाम् ।
प्राप्तः परमधर्म्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत् ॥”
अस्य विकुक्षिरिति नाम आसीत् । अयं हि पित्राज्ञातः श्राद्धार्थं मांसमानेतुं वनं गतः मृगान् व्यापादयामास । ततोऽतिश्रान्तः क्षुत्परीत एकं शशमभक्षत् अतोऽस्य शशाद इति नाम जायत । एतद्विवरणं भागवते । ९ । ६ अध्याये तथा विष्णुपुराणे ४ । २ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥)

शशादनः, पुं, (शशमत्ताव । अद + ल्युः ।) श्येनपक्षी । इत्यमरः ॥

शशिकला, स्त्री, चतुर्द्दशाक्षरपादच्छन्दोविशेषः । यथा,—
“गुरुनिधनमनु लघुरिह शशिकला ।
मलयजतिलकसमुदितशशिकला
व्रजयुवतिलसदलिकगगनगता ।
वरसिचनयनहृदयसुखितनिधिं
यदनुत विततरभसपरिसरणम् ॥”
इति छन्दोमञ्जरी ॥

(शशिनः कला । चन्द्रकला । यथा,—
'कमलिनी मलिनी दिवसात्यये
शशिकला विकला चलदात्यये ।
इति विधिर्निदधे प्रमदासुखम्
भवति विश्रुतमं क्रमशो जनः ।"
इत्युद्भटः ॥)

शशिकान्त, क्ली, (शशी कान्तो यस्य ।) कुमुदम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शशिकान्त, पुं (शशी कान्तो यस्य ।) चन्द्रकान्तमणि । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा बृहत्संहितायाम् । ८० । ४ ।
"वैदूर्य्यविपुलकविमलक
राजमणिस्फटिकशशिकान्ता ।")

शशिध्वज, पुं, (शशी ध्वजे यस्य ।) भल्लाटपुरराज । यथा,—
'तत शशिध्वजो राजा युद्धादाहूय पुत्रकान् ।
सुशान्ताया मतिं बुद्धा रमां प्रादात् च कल्कये ॥
विशाखयूपभूपाश्च रुचिराश्च सयुगम् ।
शय्याकर्णवृषेणापि भल्लाट पुरमाययुः ॥"
इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः ॥

शशिप्रभ, क्ली, (शशिन प्रभेव प्रभा यस्य ।) कुमुदम् । इति शब्दमाला ॥ मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रप्रभायुक्ते त्रि ॥ (चन्द्रप्रभासदृशे च, त्रि । यथा महाभारते ।९।६६ ४।
"तस्या वास चतुष्कूत माश्रुतेन शशिप्रभम् ।")

शशिप्रभा स्त्री, (शशिन प्रभा ।) ज्योत्स्ना । इति जटाधरः ॥

शशिभूषण, पुं, (शशी भूषणं यस्य ।) शिव । इति शशिधरशब्ददर्शनात् ॥

शशिलेखा स्त्री चन्द्रकला । गुडूची । इत्यमरः । इति मेदिनी । तद्वृत्तस्य लक्षणादि यथा —
"स्रो मो यो चेत् भवेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा ।
विच्छेदे से सदारे पाण्डुप्रकाशा कथाञ्चो
ज्ञानच्छाय दुकूलं न धत्ते विभ्रती वा ।
राधाभोदस्य मध्ये लीला यथा चन्द्रलेखा
किञ्चास्मा मां सारणो धत्ते भुवं भोवयोगम् ।'
इति छन्दोमञ्जरी ॥

शशिवाटिका, स्त्री पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शशिशेखर, पुं (शशी शेखरे यस्य ।) शिव । इति हलायुधः । (यथा, कथासरित्सागरे । २ । २९ ।
"तस्या स्तुतिभिर्जो वृष्णामनुमयिरोप्य च ।
किन्ते प्रियं करोमीति बभाषे शशिशेखर ।")
बुद्धभेद । तत्पर्य्याय । चरम २ वैदक ३ वज्रसमर ४ देव ५ वज्रपाणी ६ त्रिशुम्भी ७ वज्रटीक ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शशी [न्] पुं (शशोऽस्यास्तीति । शश+इनि ।) चन्द्र । यथा,—
हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र शशी चन्द्रो हिमद्युति ।
भरतधृतशब्दार्णव ॥
(यथा च हितोपदेशे ।

"शशिनस्तुल्यवंशोऽपि निर्गुणः परिभूयते ॥")
अर्हद्ध्वजविशेष । इति हेमचन्द्रः ॥

शशोर्णं, क्ली (शशस्य उर्णा । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) शशस्य लोम । इत्यमरः ॥

शश्वत्, अ, (शश+बाहुलकात् वत् ।) पुनःपुनः । इत्यमरः ॥ (यथा गीतायाम् । ९ । ३१ ।
"क्षिप्रं भवति धर्म्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।")

शष, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट ।) शषति । इति दुर्गादासः ॥

शष्कुल, पुं, छित्ति । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कर करमृचा इति भाषा ॥

शष्कुली स्त्री (शष्कुल+गौरादित्वात् ङीष ।) तिलतण्डुलमाषमिश्रितयवागु । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कर्णरन्ध्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ मत्स्यभेदः । सौरी । इति हिन्दी भाषा । अस्या गुणाः ।
"शष्कुली ग्राहिणी रुद्रा मधुरा तुवरा स्मृता ।"
इति भावप्रकाशः ॥
(पिष्टकविशेष । यथा, महाभारते । १२ । २९८ । ६२ ।
'पायस लशर मांसमपूपानथ शष्कुली ।")

शष्प क्ली, (शष हिंसायाम्+"खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पा ।" उणा॰ ३ । २८ । इति पत्वं निपात्यते ।) बालतृणम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । २ । २६ ।
"शङ्काभ्रपातात्तविरूढशष्प
गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ।")

शस उ वधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट । क्त्वावेट ।) उ शसित्वा शस्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

शस, इ ङ आशिषि । आङ्पूर्व्वकोऽयम् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट ।) इ, आशंस्यते । ङ आशंसते । आशीरिष्टार्थे शंसनम् । इच्छायामित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शसन, क्ली, (शस+ल्युट् ।) यज्ञार्थपशुहननम् । इति शब्दशब्दटीकायां रामाश्रमः । (शस्यते हन्यतेऽत्र इत्यधिकरणे ल्युट् वध्यस्थानम् । यथा ऋग्वेदे । १० । ८९ । १४ ।
"मित्रक्रुवो यच्छसनेन गावः ।"
"शसने विशसनस्थाने ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।)

शष्कुली स्त्री पिष्टकविशेष । पुरी पिठा इति भाषा । (यथा, महाभारते । ७ । ६२ । ७ ।
"मोदकान् पूरिकापूपान् मासाधमक शष्कुली ।")
अस्या गुणाः ।
"पर्पटा लघवो रूक्षा शष्कुल्य कफपित्तदा ।"
काञ्जिकपुष्टनिम्नशष्कुली ज्ञान्या यथा —
"माषैरिक्षुविकारैश्च काञ्जिकैश्छिन्नशष्कुलीम् ।
सूनक माषवपन मधुना च न भक्षयेत् ।"
इति राजवल्लभ ॥

तथा तत्तत्पापप्रायश्चित्त यथा । तथा पायसपूपशष्कुलीकृसरसयावशिग्रुलोहितव्रश्च नियासामेध्यप्रभवानां भक्षणे कामतश्चान्द्रायणं अकामतश्चार्द्धम् । अत्रियादीनां पादपादहानि । इति प्रायश्चित्तविवेक ॥

शस्त, इ र सु स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट ।) इ, शंस्यते । शमथा पाठोऽपि नस्य उपधात्वाभावान लोपाभाव इत्युक्तम्ो वेदेभूषारणमित्यर्थे । सु, शसि । र वैदिक । इति दुर्गादास ॥

शस्त क्ली (शसु+क्त ।) कल्याणम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १० । ४२ ।
'लक्षणैर्मता पुरोधास्तु बहुशस्त नराधिपम् ।")
शरीरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शस्त, त्रि कल्याणयुक्त । स्तुत । इत्यमरः ॥ प्रशस्त । इति मेदिनी । (यथा, भागवते । ३ । १९ । १५ ।
"क्रियायोगेन शस्तेन नातिहिंस्रेण नित्यश ।"
निहत । यथा, महाभारते ३ । ४० । ३ ।
"शस्ताभिषेके समदहदुर्च्चैतदनिलम् ।
भगवा दानवा शस्त्रास्त्रमोहा दारुणेन च प्रभो ।")

शस्तक, क्ली, अङ्गुलित्राणम् । यथा,—
"अङ्गुलित्र शस्तकञ्च तथा चाङ्गुष्ठरक्षकम् ।"
इति शब्दरत्नावली ॥

शस्तकेशक, त्रि (शस्ता केशा यस्य कप् ।) प्रशस्तकेशयुक्त । इति शब्दरत्नावली ॥

शस्त्र, क्ली, (शस्यते हिंस्यते अनेन । "अमिचि मिदिशसिभ्य क्त्र ।" उणा॰ ४ । १६३ । इति क्त्र । यद्वा, "दाम्नीशसयुयुजेति ।" ३ । २ । १८२ । इति ष्ट्रन ।) लोहम् । अस्त्रम् । इत्यमरः ॥ शस्त्राखैर्बहुधा मुक्तैरित्यादिदर्शनात् शस्त्रास्त्रयो कश्चिद्भेदमाह । येन करस्थेन हन्यते तत शस्त्र खड्गादि । येन क्षिप्तेन हन्यते तदस्त्र काण्डादि । इति तट्टीकायां भरत ॥ तत्पर्य्याय ।
"अस्त्रि शस्त्र प्रहरणमायुधानि हेतिरायुध ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
"एकैकमस्त्र शस्त्रञ्च देवैर्मुक्त सहस्रधा ।
चिच्छेद लीलयैवासौ जगतां मधुसूदन ।"
इति विष्णुपुराणे ५ अंशे ३० अध्याय ॥
अस्य मन्त्राभिमन्त्रितम् । शस्त्र तदिवत् । इति तट्टीका ॥ राज्ञो अस्त्राचार्य्यो यथा,—
"धनुर्वेदे पारिवृत्ते चमूते युद्धधारिणे ।
अस्त्राचार्य्यो निरुद्विग्न कुम्भश्च विधिश्यते ।"
तदगारनियुक्तस्य लक्षण यथा —
"आयस्यातोऽनिशातश्च सतत प्रतिजागृता ।
राज्ञ स्यादायुधागारे दक्ष कर्म्मसु चोदित ।"
इति मात्स्ये १८९ अध्याय ॥
अस्त्रचिकित्सा यथा । अथातोऽग्योपहरणीय मध्याय व्याख्यास्याम । त्रिविधं कर्म्म । पूर्व्व कर्म्म प्रधानकर्म्म पश्चात्कर्म्मेति । तद्व्याधि प्रत्युपदेक्ष्याम । अस्मिन् शास्त्रे शस्त्रकर्म्म

प्राधान्यात् शस्त्रकर्म्मैव तावत् पूर्व्वमुपदेक्ष्याम-स्तत्सम्भाराश्च। तच्च शस्त्रकर्म्माष्टविधम्। तद्यथा। छेद्यं भेद्यं लेख्यं वेध्यमेष्यमाहार्य्यं विस्राव्यं सीव्यमिति ॥ ० ॥ अतोऽन्यतमं कर्म्म चिकीर्षता वैद्येन पूर्व्वमेवोपकल्पयितव्यानि। तद्यथा। यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निशलाकाशृङ्गतुम्ब-जलौकालावूजाम्बवौष्ठपिचुप्रोत-सूत्रपत्रपट्टमधु-घृतवसापयस्तैलतर्पणकाषायालेपनकल्काव्यजन-शीतोष्णोदककटाहादीनि परिकर्म्मिणश्च स्निग्धाः स्थिरा बलवन्तः। ततः प्रशस्तेषु तिथि-करणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु दध्यक्षतान्नपानरत्नैरग्निं विप्रान् भिषजश्चार्च्चयित्वा कृतबलिमङ्गलस्वस्ति-वाचनं लघु भुक्तवन्तं प्राङ्मुखमातुरमुपवेश्य यन्त्रयित्वा प्रत्यङ्मुखो वैद्यो मर्म्मशिरास्नायु-सन्ध्यस्थिधमनीः परिहरन्ननुलोमं शस्त्रं निद-ध्यादापूयदर्शनात् सकृदेवापहरेच्छस्त्रमाशु च। महत्स्वपि च पाकेषु द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा शस्त्र-पदमुक्तम्। तत्रायतो विशालः समः सुविभक्त इति व्रणगुणाः। भवतश्चात्र।

"आयतश्च विशालश्च सुविभक्तो निराश्रयः।
प्राप्तकालकृतश्चापि व्रणः कर्म्मणि शस्यते ॥
शौर्य्यमाशु क्रिया शस्त्रं तैक्ष्ण्यमस्वेदवेपथू।
असंमोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्म्मणि शस्यते ॥"

एकेन वा व्रणेनाशुध्यमानेनान्तरालमवेक्ष्य अपरान् व्रणान् कुर्य्यात्। भवन्ति चात्र।

"यतो यतो गतिं विद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च।
तत्र तत्र व्रणं कुर्य्याद्यथा दोषो न तिष्ठति ॥"

तत्र भ्रूगण्डशङ्खललाटाक्षिपुटौष्ठदन्तवेष्टकक्षा-कुक्षिवङ्क्षणेषु तिर्य्यक्छेद उक्तः ॥

"चन्द्रमण्डलवच्छेदान् पाणिपादेषु कारयेत्।
अर्द्धचन्द्राकृतींश्चापि गुदे मेढ्रे च बुद्धिमान् ॥"

अन्यथा तु शिरास्नायुच्छेदनमतिमात्रं वेदना चिराद्व्रणसंरोहो मांसकन्दी प्रादुर्भावश्चेति। मूढगर्भोदराशोऽश्मरीभगन्दरमुखरोगेष्वभुक्त-वतः कर्म्म कुर्व्वीत। ततः शस्त्रमवचार्य्य शीता-भिरद्भिरातुरमाश्वास्य समन्तात् परिपीड्या-ङ्गुल्या व्रणमभिमृज्य प्रक्षाल्य कषायेण शीते-नोदकेनादाय तिलकल्कमधुसर्पिःप्रगाढामौषध-युक्तां वर्त्तिं प्रणिदध्यात्। ततः कल्केनाच्छाद्य नातिस्निग्धां नातिरूक्षां नातिघनां कवलिकां दत्त्वा वस्त्रपट्टेन बध्नीयाद्वेदनारक्षोघ्नैर्धूपैर्धूपये-द्रक्षोघ्नैश्च मन्त्रै रक्षां कुर्व्वीत। ततो गुग्गुल्व-गुरुसर्ज्जरसवचागौरसर्षपचूर्णैर्लवणनिम्बपत्रव्या-मिश्रैराज्ययुक्तैर्धूपैर्धूपयेत्। आज्यशेषेण चास्य प्राणान् समालभेत। उदकुम्भाच्चापो गृहीत्वा प्रोक्षयन् रक्षाकर्म्म कुर्य्यात्तद्वक्ष्यामः ॥ ० ॥

"कृत्यानां प्रतिघातार्थं तथा रक्षोभयस्य च।
रक्षाकर्म्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥
नागाः पिशाचा गन्धर्व्वाः पितरो यक्षराक्षसाः।
अभिद्रवन्ति ये ये त्वां ब्रह्माद्या घ्नन्तु तान् सदा ॥
पृथिव्यामन्तरीक्षे च ये चरन्ति निशाचराः।
दिक्षु वास्तुनिवासाश्च पान्तु त्वां ते नमस्कृताः।
पान्तु त्वां मुनयो ब्राह्मा दिव्या राजर्षयस्तथा।
पर्व्वताश्चैव नद्यश्च सर्व्वाः सर्व्वेऽपि सागराः ॥
अग्नी रक्षतु ते जिह्वां प्राणान् वायुस्तथैव च ॥
सोमो व्यानमपानं ते पर्ज्जन्यः परिरक्षतु ॥
उदानं विद्युतः पान्तु समानं स्तनयित्नवः।
बलमिन्द्रो बलपतिर्मनुर्मन्ये मतिं तथा ॥
कामांस्ते पान्तु गन्धर्व्वाः सत्त्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु।
प्रज्ञां ते वरुणो राजा समुद्रो नाभिमण्डलम् ॥
चक्षुः सूर्य्यो दिशः श्रोत्रे चन्द्रमाः पातु ते मनः।
नक्षत्राणि सदा रूपं छायां पान्तु निशास्तव ॥
रेतस्त्वाप्याययन्त्वापो रोमाण्योषधयस्तथा।
आकाशं खानि ते पातु देहं तव वसुन्धरा ॥
वैश्वानरः शिरः पातु विष्णुस्तव पराक्रमम्।
पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मात्मानं ध्रुवो भ्रुवौ ॥
एता देहे विशेषेण तव नित्या हि देवताः।
एतास्त्वां सततं पान्तु दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥
स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्मा स्वस्ति देवाश्च कुर्व्व-नाम्।
स्वस्ति ते चन्द्रसूर्य्यौ च स्वस्ति नारदपर्व्वतौ ॥
स्वस्त्यग्निश्चैव वायुश्च स्वस्ति देवाः सहेन्द्रगाः।
पितामहकृता रक्षा स्वस्त्यायुर्व्वर्द्धतां तव।
ईतयस्ते प्रशाम्यन्तु सदा भव गतव्यथः ॥"

इति स्वाहा ॥

"एतैर्वेदात्मकैर्मन्त्रैः कृत्या व्याधिविनाशनैः।
मयैवं कृतरक्षस्त्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥" ० ॥

ततः कृतरक्षमातुरमागारं प्रवेश्याचारिक-मादिशेत्। ततस्तृतीयेऽहनि विमुच्यैवं बध्नी-यात् सूक्ष्मपट्टेन। न चैनं त्वरमाणोऽपरेद्युर्मोक्ष-येत्। द्वितीयदिवसे परिमोक्षणाद्विग्रथितो व्रणश्चिराद्रुपसंरोहति तीव्ररुजश्च भवति। अत ऊर्द्धं दोषकालबलादीनवेक्ष्य कषायालेपनबन्धा-हाराचारान् विदध्यात्। न चैनं त्वरमाणः सान्तर्दोषं रोपयेत् स ह्यल्पेनाप्यपचारेणाभ्य-न्तरमुत्सङ्गं कृत्वा भूयोऽपि विकरोति। भवन्ति चात्र।

"तस्मादन्तर्व्वहिश्चैव सुशुद्धं रोपयेद्व्रणम्।
रूढेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्ज्जयेत् ॥
हर्षं क्रोधं भयञ्चापि यावदास्थैर्य्यसम्भवात्।
मासान् षट् सप्त वा नूनं विधिरेषः प्रशस्यते ॥
हेमन्ते शिशिरे चैव वसन्ते चापि मोक्षयेत्।
त्र्यहात् द्व्यहाच्छरद्ग्रीष्मवर्षास्वपि च बुद्धि-मान् ॥
अतिपातेषु रोगेषु नेच्छेद्विधिमिमं भिषक्।
प्रदीप्तागारवच्छीघ्रं तत्र कुर्य्यात् प्रतिक्रियाम् ॥
या वेदना शस्त्रनिपातजाता
तीव्रा शरीरं प्रदुनोति जन्तोः।
घृतेन सा शान्तिमुपैति सिक्ता
कोष्णेन यष्टीमधुकान्वितेन ॥"

इति सुश्रुते ५ अध्यायः

शस्त्रः, पुं, (शसत्यनेनेति। शस वधे + "असिचि मिदिशसिभ्यः क्तः।" उणा० ४।१६३। इति क्तः। यद्वा, दाम्नीशसयुयुजेति।" ३ । २ । १८२ । इति ष्ट्रन्।) खड्गः। यथा,—

"रिष्टः खड्गस्तरवारिः शस्त्रो मण्डलाग्रश्च सः ॥"

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शस्त्रकं, क्ली, (शस्त्रमिव। स्वार्थे कन्।) लोहम्। इत्यमरः ॥

शस्त्रकोशतरुः, पुं, (शस्त्रस्य खड्गस्य कोश इव तरुः।) महापिण्डीतरुः। इति राजनिर्घण्टः ॥

शस्त्रजीवी, [न्] (शस्त्रेण जीवतीति। जीव + णिनिः।) शस्त्राजीवः। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। १० । २४।

"रविजेन भित्ते विजिते
गणमुख्याः शस्त्रजीविनश्चान्नम् ॥")

शस्त्रधारणजीवकः, त्रि, (शस्त्रधारणेन जीव-तीति। जीव + ण्वुल्।) शस्त्राजीवः। इति शब्दरत्नावली ॥

शस्त्रपाणिः, त्रि, (शस्त्रं पाणौ यस्य।) शस्त्र-हस्तः। यथा,—

"उन्मादकोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च घातकः।
केशाकेशिग्रहीतश्च युगपत् पारदारिकः ॥"

इति व्यवहारतत्त्वम्

अपि च।

"अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः।
क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः ॥"

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

शस्त्रभृत्, त्रि, शस्त्रधारी। शस्त्रं बिभर्त्तीति। भृधातोः क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥ (यथा, रघुः। २ । ४० ।

"शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं
न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ॥")

शस्त्रमार्जः, पुं, (शस्त्राणि मार्ष्टीति। मृज + अण्।) शस्त्रमार्जनकर्त्ता। सिकलगर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। असिधावकः २। इत्यमरः ॥ अस्त्र-मार्जः ३ असिधावः ४। इति शब्दरत्नावली ॥ शाणाजीवः ५ भ्रमासक्तः ६। इति हेम-चन्द्रः ॥

शस्त्रहतः, त्रि, (शस्त्रेण हतः।) शस्त्राघातेन मृतः। तस्याशौचादि यथा। याज्ञः।

"क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्विधा।
आसप्ताहात् त्रिरात्रं स्यात् दशरात्रमतःपरम् ॥
शस्त्राघाते त्र्यहादूर्द्धं यदि कश्चित् प्रमीयते।
अशौचं प्राकृतं तत्र सर्व्ववर्णेषु नित्यशः ॥"

अत्र शस्त्रघातपदं चेतरशस्त्रघातपरं पारि-भाषिकशस्त्रघातपरमपि। यथा, देवीपुराणे।

"पक्षिमत्स्यमृगैर्ये तु दंष्ट्रिशृङ्गिनखैर्हताः।
पतनानशनप्रायैर्व्वज्राग्निविषबन्धनैः।
मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः ॥"

अन्यथा चतं विना पतनादिभिर्विलम्बमृतानां दिनत्रयमध्ये अनध्यवसायः स्यात्। न च शास्त्रीय-व्यवहारेऽन्तरङ्गत्वेन पारिभाषिकस्यैव युक्तत्व-मिति वाच्यं त्राहि पारिभाषिकापारिभाषिक-

शस्त्रघातमृतवदन्यापि तथायुक्तत्वात् पारि
भाषिकत्वादेव न प्रकरणनियम ॥ * ॥
"क्रोधात् प्राय विषं वह्निं शस्त्रमुद्बन्धनं जलम् ।
गिरिवृक्षप्रपातञ्च ये कुर्व्वन्ति नराधमा ॥
महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिता ।
पतितानां न दाह स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चय ॥
न चाश्रुपात पिण्डो वा कार्य्यं श्राद्धादिकं क्वचित् ।
एतानि पतितानाञ्च य करोति विमोहित ।
तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा ॥" * ॥
तदितरत्र मरीचि ।
"विषशस्त्रश्वापदाहितिर्य्यग्ब्राह्मणघातिनाम् ।
चतुर्द्दश्यां क्रिया कार्य्या अन्येषान्तु विगर्हिता ॥
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

शस्त्रहतचतुर्द्दशी, स्त्री, (शस्त्रहतानां चतुर्द्दशी । शस्त्रादिहतानां श्राद्धादिकर्म्मणि प्रशस्ततया ख्यातत्वात् ।) गौणाश्विनकृष्णचतुर्द्दशी । गौणकार्त्तिककृष्णचतुर्द्दशी च । यथा, लिङ्गपुराणम् ।
"शीयमानां तथा कृष्णचतुर्द्दश्यां विशायस ।
चतुर्थ्यां च नवम्याञ्च चत्वरेषु पथेषु च ।
एकविंशकुलोपेतो वसेच्छिवपुरे नर ॥"
अथ शस्त्रहतानामुद्देशादानं अन्येषान्तु दर्शे ।
इति सम्वत्सरकौमुदी ॥ * ॥ अन्यच्च । अथ शस्त्रहतचतुर्द्दशी तत्र विष्णु । युद्धहतानां श्राद्धकर्म्मणि चतुर्द्दशी प्रशस्ता । युद्धहताना मेतेषि न नियमार्थमिदम् । ब्रह्मपुराणे ।
"पायोऽनशनशस्त्राग्निविषादुद्बन्धिनां तथा ।
चतुर्द्दश्यान्तु कर्त्तव्य तृप्त्यर्थमिति निश्चय ॥"
प्रायो महापथगमनम् । वायुपुराणे ।
"युवानस्तु मृते यस्य सपत्नैर्वा दापयेत् ।
शस्त्रेण तु हता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्द्दशीम् ॥"
युवान एव पित्रादयो हता इत्यर्थ । मरीचि ।
"विषशस्त्रश्वापदाहितिर्य्यग्ब्राह्मणघातिनाम् ।
चतुर्द्दश्यां क्रिया कार्य्या अन्येषान्तु विगर्हिता ॥"
ब्राह्मणहननघातोऽस्यास्तीति ब्राह्मणघाती ये च वै ब्राह्मणैर्हता इति ब्रह्मपुराणवचनात् । न तु तत्प्रायश्चित्तयात तस्य पतितत्वात् अन्येषाम पक्षादिहतानाम् । एतच्च शस्त्रहतश्राद्ध विष्णुभि सामान्यप्रकरणलिखनात् सकल कृष्णपक्षसाधारणं पित्रादीनामेव पार्व्वणविधि प्राप्तपार्व्वणविधिना कार्य्यम् ।
"सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।
तत्र तत्र त्रयं कुर्य्याद्वर्ज्जयित्वा मृताहनि ॥"
इति ब्रह्मवचनात् ॥ * ॥
ननु अन्येषान्तु विगर्हिता इति वचनात् कथं चैत्रादिपार्व्वणविधि । न यस्य पुत्रादय एव शस्त्रहतास्तस्य चतुर्द्दशीविधिरप्यस्ति । एवं यस्य वा शस्त्रहतादेको वा तेषामपि वैपुर विवेकपूर्व्वक पार्व्वणं कर्त्तव्यम् । यथा मनु ।
"पिता यस्य तु वृत्त स्यात् जीवेच्चापि पिता मह ।
पितु स नाम सङ्कीर्त्त्य कीर्त्तयेत् प्रपितामहम् ।

तथा हारीत ।
"पितामहेऽपि जीवे वै पितर्य्येव समापयेत् ।"
तन्वेकोद्दिष्टमेव श्रूयते । यथा प्रज ।
"सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं मासचतुर्द्दशीम् ।
प्रतिसम्वत्सरादन्यदेकोद्दिष्टं न कारयेत् ॥"
यम
"सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत पितृभ्य प्रदीयते ।
एकोद्दिष्टविधानेन तत कार्य्यं शस्त्रघातिने ॥"
भविष्यपुराणे ।
"सम्वत्समागतस्यापि पितु शस्त्रहतस्य च ।
चतुर्द्दश्यान्तु कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं न पार्व्वणम् ॥
चतुर्द्दश्यान्तु यच्छ्राद्ध सपिण्डीकरणे कृते ।
एकोद्दिष्टविधानेन तत्कार्य्यं शस्त्रघातिने ॥" * ॥
उच्यते । एषां वचनानाममूलकत्वात् समूलत्वेऽपि पार्व्वणाप्रसक्तविषयार्थतानि विष्णादिवच नेषु पार्व्वणावगते । भ्रात्रादीनान्तु शस्त्रहता नामेकोद्दिष्टविधिना कार्य्यम् ।
"अपुत्रा ये मृता केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये ।
तेषामपि च देय स्यादेकोद्दिष्टं न पार्व्वणम् ॥"
इत्यापस्तम्बवचनेन पार्व्वणनिषेधात् । तच्च न सकलकृष्णपक्षसाधारण विष्णुादिवचनेषु श्राद्ध शब्दस्य पार्व्वणपरत्वोक्ति । किन्त्वाश्विनमासीय कृष्णपक्षविषयम् । ब्रह्मपुराणे प्रायोऽनशने त्यादिना सकलकृष्णपक्षसाधारणं श्राद्धमभि धाय आश्विने । तत्रैवोक्तचतुर्द्दश्यां शुभपिण्डो दकक्रिया । इति यत् पुनरभिधानं तच्छस्त्र हतश्राद्धादिविषयं अतएव सर्व्वेषामावास्यायां पितर पूज्या काम्येषु पौत्रि वृद्धप्रपिता महादीनामपि श्राद्धं दर्शितम् । इयञ्च चतु र्द्दश्यामशस्त्रहतश्राद्धनिन्दा आश्विनमासीय पक्षश्राद्धाङ्गिकपक्षतिरिक्तसामान्यकृष्णपक्षवि हितश्राद्धकाम्यश्राद्धविषया प्रकरणभेदेन श्राद्ध कर्म्मभेदात् सामान्यविशेषन्यायात् इतरथा चतु र्द्दश्यां सकलश्राद्धेऽशस्त्रहतनिन्दा स्यात् । अतएव कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्ज्जयित्वा चतु र्द्दशीमिति मनुवचनेऽपि चतुर्द्दशीवर्ज्जनं पक्ष श्राद्धादिव्यतिरिक्तश्राद्धविषयम् ॥ * ॥ ननु शस्त्रादिहतानां श्राद्धनिषेध श्रूयते । तथा छागलेय ।
"शस्त्रविषहतानाञ्च शृङ्गिदंष्ट्रिसरीसृपै ।
आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव श्राद्धमेषां न कारयेत् ॥"
सत्य बुद्धिपूर्व्वहतानामेव । प्रमादहतानान्तु श्राद्धादिकमाहाङ्गिरा ।
"अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियतेऽग्न्युदकादिभि ।
अशौच तस्य कर्त्तव्य कर्त्तव्या चोदकक्रिया ॥"
अबुद्धिपूर्व्वमपि शस्त्रादिभि क्रीडां कुर्व्वता हतानां च कर्त्तव्यम् । यथा ब्रह्मपुराणम् ।
"शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषवह्निस्त्रिया जलै ।
आदरात् परिहर्त्तव्य कुर्व्वन् क्रीडां मृतस्तु य ॥"
परिहर्त्तव्य श्राद्धादौ शास्त्रानुमत्या बुद्धिपूर्व्व हतानामपि कर्त्तव्यम् । यथाह वृद्धगार्ग्य ।
"वृद्ध शौचस्मृतेर्लुप्त प्रत्याख्यातभिषक्क्रिय ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनादिभि ॥
तस्य त्रिरात्रमशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चय ।
तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमिष्यते ॥"
एवं क्रीडाव्यतिरेकेणाबुद्धिपूर्व्वं हता शास्त्रानु मत्या बुद्धिपूर्व्वकृता अपि श्राद्धार्हा । कथ शुभपिण्डोदकत्वमिति चेत् गौणमिति ब्रूम । बुद्धिपूर्व्वं पिण्डोदकक्रियालोपादिति । इति श्राद्धविवेक ॥

शस्त्रहस्त पुं, शस्त्रं हस्ते यस्य स । इति शस्त्र पाणिशब्ददर्शनात् ॥

शस्त्राजीव, त्रि, (शस्त्रेण आजीवतीति । आ + जीव + अच् ।) असिजीवी । तत्पर्य्याय । काण्डपृष्ठ २ आयुधीय ३ आयुधिक ४ । इत्यमर ॥ काण्डस्पृष्ट ५ । इति तट्टीका ॥ काण्डपृष्ठ ६ शस्त्रधारणजीवक ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

शस्त्राभ्यास, पुं (शस्त्राणां अभ्यास ।) अस्त्र शिक्षा । तत्पर्य्याय । खुरली २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

शस्त्रायस, क्ली, (शस्त्रार्थं यदायसम् ।) लोहम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

शस्त्री, स्त्री, (शस् + ष्ट्रन् । स्त्रियां ङीष् ।) छुरिका । इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे ।४।४४।
"शस्त्रीश्यामैरंशुभिराशुदतमभ्र-
म्लायाम्लस्यति नीली सलिलस्य ॥")

शस्त्री, [न्] त्रि, शस्त्रविशिष्ट । अस्त्रधारी । शस्त्रशब्दादिन्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । ७ । ६७ ।
"नाभिशस्त्रानुग प्रविशेच्च
सङ्कटेषु गहनेषु न तिष्ठेत् ॥")

शष्प क्ली बालतृणम् । इत्यमरटीकायां भरत ॥ प्रतिभाहानि । इति जटाधर ॥

शस्य, क्ली, (शस + "तकिशसिचतियतीति ।" ३।१।९७। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यत् ।) वृक्षादि निष्पन्नम् । तत्पर्य्याय । फलम् २ । इत्यमर ॥ वृक्षाणां लतादीनाञ्च फल निष्पन्नत्वमागतं आम्रादिक शस्य शस्यपदार्थ इत्यन्वय । फलति निष्पद्यते फलं फलनिष्पत्ती पचादित्वा दच् । शस्ति स्वपिति शस्य शस तु स्वप्ने शन्ती दिति य शस्य हिंसायाम् । शाब्दकविकपाशुवन्ध इव नीरसशस्यमनोहरो देश इति गणदमयन्ती श्लेषात् ।
"सरसं नीरसं यस्य यस्य शाखा च शाखा-
यम् ॥"
इत्युत्प्रेक्षा च । शालयादिशस्यानाञ्च तथा त्वि शस हिंसासुखोरित्यस्मात् त इव ख्येनेति क्वचित् यत् शस्य तत् क्रियाचार्य्येऽपि मतापि दृश्यते । तान्यत्रा अपि इत्याद्य शस्यगूरू पाञ्च इत्युक्तमेव । इति तट्टीकायां भरत ॥ * ॥ क्षेत्रस्थधान्यादि । यथा,—
"शस्य क्षेत्रगतं प्राहु सतुषं धान्यमुच्यते ।

अन्नं पितृगमित्युक्तं खिन्नमन्नसुराहृतम् ॥"

इति स्मृतिः ॥

ग्राम्यशस्यानि यथा,—

"व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाश्चाणवस्तिलाः ।
प्रियङ्गवो ह्युदाराश्च कोरदूषाः सचीनकाः ॥"

उदाराः दीर्घशालयः ।

"माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः सकुलत्थकाः ।
आढक्यश्चणकाश्चैव शणाः सप्तदश स्मृताः ॥
इत्येता ओषधीनान्तु ग्राम्याणां जातयो मुने ॥"

ग्राम्यारण्यशस्यानि यथा,—

"ओषध्यो यज्ञियाश्चैव ग्राम्यारण्याश्चतुर्द्दश ।
व्रीहयश्च यवा माषा गोधूमाश्चाणवस्तिलाः ॥
प्रियङ्गुसप्तमा ह्येते अष्टमास्तु कुलत्थकाः ।
श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्त्तिलाः सगवेधुकाः ॥
तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तथा मर्कटका मुने ।
ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता ओषध्यस्तु चतुर्द्दश ॥"

इति विष्णुपुराणे १ अंशे ६ अध्यायः ॥*॥

नवशस्यसम्भोगनक्षत्राणि यथा,—

"अनुराधा मृगशिरो रेवती चोत्तरात्रयम् ।
हस्ता चित्रा मघा पुष्या श्रवणा च पुनर्व्वसुः ॥
रोहिणी नवशस्यादिनवरत्नाशनादिषु ।
प्रशस्तं नवपीठादिसम्भोगं श्रपविद्वदेत् ॥"*॥

नवशस्यश्राद्धादिकालो यथा,—

"शरद्वसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते ।
धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः ॥"

इत्यनेन शरद्वसन्तविहितनवशस्येष्टिः ।

"श्यामाकैर्व्रीहिभिश्चैव यवैरन्योन्यकालतः ।
प्राग्यज्ञं युज्यतेऽवश्यं न त्वाग्रयणात्ययः ॥"

इति कालान्तरदर्शनात् श्राद्धेऽपि तथा । आग्रयणं नवशस्येष्टिः ।

"वृश्चिके शुक्लपक्षे तु नवान्नं शस्यते बुधैः ।
अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव कृतं भवेत् ॥
धनुषि यत् कृतं श्राद्धं मृगनेत्रासु रात्रिषु ।
पितरस्तस्य गृह्णन्ति नवान्नमिषकाङ्क्षिणः ॥"

अपरे कृष्णपक्षे ।

"पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवान्नं नाचरेद्बुधः ।
भवेत् जन्मान्तरे रोगी पितॄणां नोपतिष्ठते ॥
यद्यपि व्रीहिपाके च यवपाके च पार्थिव ।
न तावान्नो महाराज विना श्राद्धं कथञ्चन ॥"

इति विष्णुधर्म्मोत्तरवचने श्राद्धं प्रति व्रीहियवपाकयोर्निमित्तत्वं प्रतीयते । तथापि नवोदके नवान्ने च इति शातातपवचने पूर्व्वोक्तवहुषु वचनेषु च नवान्नस्य श्रुतेर्नवान्नत्वेनैवोभयसाधारणं निमित्तं लाघवात् । अभिलापवाक्ये नवान्नागमनिमित्तमिति नियोज्यम् । न तु यवान्नागमादि । वृश्चिके शुक्लपक्षे च इति तु धनुरादिपर्य्युदस्तेतरगौणकालमध्ये वृश्चिकस्य प्राशस्त्यमात्रार्थं न तु श्राद्धान्तरार्थमिति । इति मलमासतत्त्वम् ॥ अन्यत् नवान्नशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शस्यध्वंसी, [न्] पुं, (शस्यानि ध्वंसयतीति । ध्वंस + णिनिः ।) तुमरुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शस्यनाशके, त्रि ॥

शस्यमञ्जरी, स्त्री, (शस्यस्य मञ्जरी ।) अभिनवनिर्गतधान्यादिशीर्षकम् । शीष इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कणिशम् २ । इत्यमरः ॥ कणिशः ३ कणिषः ४ । इति तट्टीका ॥

शस्यशूकं, क्ली, (शस्यस्य शूकम् ।) शस्यस्य तीक्ष्णाग्रम् । शुङा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । किंशारुः २ । इत्यमरः ॥

शस्यसम्बरः, पुं, शालवृक्षः । इत्यमरः ॥

शस्याद्, त्रि, शस्यभक्षकः । शस्यं अत्ति इत्यर्थे अदधातोः कर्त्तरि क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

शस्यारः, पुं, क्षुद्रशमीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

शांशपः, पुं, शिंशपाया विकारश्चमसः । शिंशपाशब्दादण्प्रत्यये इकारस्य आकारादेशेन निष्पन्नमेतत् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शांशपायनः, पुं, मुनिविशेषः । इति पुराणम् ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । ३ । ६ । १८ ।

"काश्यपः संहिताकर्त्ता सावर्णिः शांशपायनः ॥")

शाकं, क्ली,पुं, (शक्यते भोक्तुमिति । शक + घञ् ।) पत्रपुष्पादि । साग इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्यायः । हरितकम् २ शिग्रुः ३ । इत्यमरः ॥ शिग्रुः ४ । इति तट्टीका ॥ हारितकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अथ शाकवर्गः । तत्र शाकनिरूपणम् ।

"पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा ।
शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्यात् यथोत्तरम् ॥"

अथ शाकानां गुणाः ।

"प्रायः शाकानि सर्व्वाणि विष्टम्भीनि गुरूणि च ।
रूक्षाणि बहुवर्च्चांसि सृष्टविण्मारुतानि च ॥
शाकं भिनत्ति वपुरस्थि निहन्ति नेत्रं
वर्णं विनाशयति रक्तमथापि शुक्रम् ।
प्रज्ञाक्षयञ्च कुरुते पलितञ्च नूनं
हन्ति स्मृतिं गतिमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
शाकेषु सर्व्वे निवसन्ति रोगाः
सहेतवो देहविनाशनाय ।
तस्माद्बुधः शाकविवर्ज्जनञ्च
कुर्य्यात्तथाम्लेषु स एव दोषः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

अपि च ।

"सर्व्वशाकमचाक्षुष्यमलक्ष्म्यममैथुनम् ।
ऋते पटोलवास्तूककाकमाचीपुनर्नवाः ॥"

इति राजवल्लभः ॥

शाकः, पुं, वृक्षविशेषः । सेगुन् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शाकवृक्षः २ शाकाख्यः ३ खरपत्रः ४ अर्ज्जुनोपमः ५ । इति रत्नमाला ॥ ककचपत्रः ६ शरपत्रः ७ घनपत्रः ८ अहीरुहः ९ श्रेष्ठकाष्ठः १० स्थिरसारः ११ गृहद्रुमः १२ । अस्य गुणाः । सारकत्वम् । पित्तदाहश्रमापहत्वञ्च । अस्य वल्कलगुणाः । कफनाशित्वम् । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । कषायत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ शक्तिः । इति मेदिनी ॥ शिरीषवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ नृपभेदः । इति विश्वः ॥ द्वीपविशेषः । तस्य विवरणं यथा,—

सूत उवाच ।

"शाकद्वीपस्य वक्ष्यामि यथावदिह निश्चयम् ।
कथ्यमानं निबोधध्वं शाकद्वीपं द्विजोत्तमाः ॥
जम्बुद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणस्तस्य विस्तरः ।
विस्ताराद्द्विगुणश्चापि परिणाहः समन्ततः ॥
तेनावृतः समुद्रोऽयं द्वीपेन लवणोदधिः ।
तत्र पुण्या जनपदाश्चिराच्च म्रियते जनः ॥
कुत एव च दुर्भिक्षं क्षमातेजोयुतेष्विह ।
तत्रापि पर्व्वताः शुभ्राः सप्तैव मणिभूषिताः ॥
शाकद्वीपादिद्वीपेषु सप्त सप्त नगास्त्रिषु ।
ऋज्वायताः प्रतिदिशं निविष्टा वर्षपर्व्वताः ॥
रत्नाकरादिनामानः शोभावन्तो महाचिताः ।
समाचिताः प्रतिदिशं द्वीपविस्तरमानतः ॥
उभयत्रावगाढाश्च लवणक्षीरसागरौ ।
शाकद्वीपे तु वक्ष्यामि सप्त दिव्यान् महाचलान् ॥
देवर्षिगन्धर्व्वयुतः प्रथमो मेरुरुच्यते ।
प्रागायतः स सौवर्ण उदयो नाम पर्व्वतः ॥
तत्र मेघास्तु वृष्ट्यर्थं प्रभवन्ति च यान्ति च ।
तस्यापरेण सुमहान् जलधारो महागिरिः ॥
स वै चन्द्रः समाख्यातः सर्व्वौषधिसमन्वितः ।
तस्मान्नित्यमुपादत्ते वासवः परमं जलम् ॥
नारदो नाम सैवोक्तो दुर्गशैलो महाचितः ।
तत्राचले समुत्पन्नौ पूर्व्वं नारदपर्व्वतौ ॥
तस्यापरेण सुमहान् श्यामो नाम महागिरिः ।
यत्र श्यामत्वमापन्नाः प्रजाः पूर्व्वमिमाः किल ॥
स एव दुन्दुभिर्नाम श्यामः पर्व्वतसत्तमः ।
शब्दमृत्युः पुरा तस्मिन् दुन्दुभिस्ताडितः सुरैः ॥
रत्नज्वालाम्बरमयः शाल्मलश्चान्तरालवान् ।
तस्यापरेण रजतो महानस्तो गिरिः स्मृतः ॥
स वै सोमक इत्युक्तो देवैर्यत्रामृतं पुरा ।
सम्भृतञ्च हृतञ्चैव मातुरर्थे गरुत्मता ॥
तस्यापरे चाम्बिकेयः सुमनाश्चैव स स्मृतः ।
हिरण्याक्षो वराहेण तस्मिन् शैले निसूदितः ॥
आम्बिकेयात् परो रम्यः सर्व्वौषधिसमन्वितः ।
विभ्राजस्तु समाख्यातः स्फाटिकः स महागिरिः ॥
यस्माद्विभ्राजते नित्यं विभ्राजस्तेन स स्मृतः ।
सैवेह केशवेत्युक्तो यतो वायुः प्रवायति ॥
तेषां वर्षाणि वक्ष्यामि पर्व्वतानां द्विजोत्तमाः ।
शृणुध्वं नामतस्तानि यथावदनुपूर्व्वशः ,
द्विनामान्येव वर्षाणि यथैव गिरयस्तथा ।
उदयस्योदयं वर्षं जलधारेति विश्रुतम् ॥
नाम्ना शान्तभयन्नाम वर्षं तत् प्रथमं स्मृतम् ॥
द्वितीये जलधारस्य सुकुमारमिति स्मृतम् ।
तदेव शैशिरं नाम वर्षं संपरिकीर्त्तितम् ॥
रैवतस्य तु कौमारं तथैव च सुखोदयम् ।
श्यामपर्व्वतवर्षन्तु मणीचकमिति स्मृतम् ॥
आनन्दकमिति प्रोक्तं तदेव मुनिभिः शुभम् ।

लोमकस्य शुभं वर्षं विज्ञेयं कुसुमोत्तरम् ।
तदेव शिवमित्युक्तं वर्षं लोमकशक्तितम् ।
आम्बिकेयस्य मेदाकि क्षेमकश्चैव तत्स्मृतम् ।
सेतुपर्व्वतकस्यापि महाद्रुममिति स्मृतम् ।
तदेव ध्रुवमित्युक्तं वर्षं विभ्राजसाह्वितम् ।
द्वीपस्य परिणाहश्च ह्रस्वदीर्घत्वमेव च ।
जम्बुद्वीपेन सङ्ख्यातस्तस्य मध्ये वनस्पतिः ।
शाको नाम महावृक्षस्तस्य प्रजा महानुगाः ।
एतेषु देवगन्धर्व्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः ।
विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानाश्च तैः सह ।
तत्र पुण्या जनपदाश्चातुर्व्वर्ण्यसमन्विताः ।
तेषु नद्यस्तु वै सप्त प्रतिवर्षं समुद्रगाः ।
द्विनाम्नश्चैव ताः सर्व्वा गङ्गा सप्तविधा स्मृता ।
प्रथमा सुकुमारीति गङ्गा शिवजला शुभा ।
अनुतप्ता च नाम्नैषा नदी सम्परिकीर्त्तिता ।
सुकुमारी तपःसिद्धा द्वितीया नामतः सती ।
नन्दा च पावनी चैव तृतीया परिकीर्त्तिता ।
शिविका तु चतुर्थी स्यात् त्रिविधा च पुनः
स्मृता ।
इक्षुश्च पञ्चमी ज्ञेया तथैव च पुनः कुहूः ।
वेणुका चामृता चैव षष्ठी सम्परिकीर्त्तिता ।
सुकृता च गभस्ती च सप्तमी परिकीर्त्तिता ।
एताः सप्त महाभागाः प्रतिवर्षं शिवोदकाः ।
पावयन्ति जनं सर्व्वं शाकद्वीपनिवासिनम् ।
अभिगच्छन्ति ताभ्योऽन्या नदीनद्यः सरांसि च ।
बहूदकपरिस्रावा यतो वर्षति वासवः ।
आसान्तु नामधेयानि परिमाणं तथैव च ।
न शक्यं परिसङ्ख्यातुं पुण्यास्ताः सरिदुत्तमाः ।
ताः पिबन्ति प्रहृष्टा नदीजनपदास्तु ते ।
ये ते शान्तभयाः प्रोक्ताः प्रमोदाश्चापि वै
शिवाः ।
आनन्दाश्च सुखाश्चैव क्षेमकाश्च ध्रुवैः सह ।
वर्णाश्रमाचारयुक्ता देशास्ते सप्त विश्रुताः ।
अरोगा बलिनश्चैव सर्व्वे मरणवर्ज्जिताः ।
अवसर्पिणी न तेष्वस्ति तथैवोत्सर्पिणी पुनः ।
न तत्रास्ति युगावस्था चतुर्युगकृता क्वचित् ।
त्रेतायुगसमः कालस्तदा तत्र प्रवर्त्तते ।
शाकद्वीपादिषु ज्ञेयं पञ्चस्वेतेषु सर्व्वशः ।
देशस्य तु विचारेण कालः स्वाभाविकः स्मृतः ।
न तेषु सङ्करः कश्चिद्वर्णाश्रमकृतः क्वचित् ।
धर्म्मस्याव्यभिचारेण एकान्तसुखिताः प्रजाः ।
न तेषु माया लोभो वा ईर्ष्यासूया भयं तथा ।
विपर्य्ययो न तेष्वस्ति तद्वै स्वाभाविकं स्मृतम् ।
कालो न च तेष्वस्ति न दण्डो न च दाण्डिकः ।
स्वधर्म्मेण च धर्म्मज्ञास्ते रक्षन्ति परस्परम् ।
इति मात्स्ये १०२ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । एवं परस्तात् क्षीरोदात् परित
उपवेष्टितः शाकद्वीपो द्वात्रिंशल्लक्षयोजनायाम
समानेन दधिमण्डोदेन परीतः । यस्मिन् शि
शाकी नाम महीरुहः स्वक्षेत्रव्यपदेशकः ।
यस्य ह महासुरभिगन्धस्तं द्वीपमनुवासयति ।
तस्यापि प्रैयव्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः ।
सोऽपि विभज्य सप्त वर्षाणि पुत्त्रनामानि तेषु
स्वात्मजान् पुरोजवमनोजववेपमानधूम्रानीक
चित्ररेफबहुरूपविश्वाधारसञ्ज्ञान् निधाप्याधि
पतीन् स्वयं भगवत्यनन्त आवेशितमतिस्तपोवनं
प्रविवेश । एतेषां वर्षमर्य्यादागिरयो नद्यश्च
सप्त सप्तैव । ईशान उरुशृङ्गो बलभद्रः शत
केशरः सहस्रस्रोतो देवपालो महानस इति ।
अनघा आयुर्दा उभयस्पृष्टिरपराजिता पञ्चपदी
सहस्रस्रुतिर्निजधृतिरिति । तद्वर्षपुरुषा ऋत
व्रतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रतनामानो भगवन्तं वाय्वा
त्मकं प्राणायामविधूतरजस्तमसः परमसमा
धिना यजन्ते । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे २०
अध्यायः ॥ * ॥ युधिष्ठिरविक्रमादित्यशालि
वाहनादिशककरपञ्जीनामतीताब्दः । तस्य
प्रमाणं दिनपञ्जिकायां द्रष्टव्यम् । (शक्तिः ।
कर्म्म । यथा ऋग्वेदे । १ । २४ । ४ ।
'शचीवन्तो पुरुशाक शाका
गवामिव स्रुतयः सञ्चरणीः ॥"
'हे पुरुशाक बहुकर्म्मन्निन्द्र शचीवतः प्रज्ञा
वतस्ते त्वदीयाः शाकाः शक्तयः कर्म्माणि वा ।'
इति तद्भाष्ये सायणः ॥ * ॥ समर्थे त्रि ; यथा
ऋग्वेदे । ५ । ३० । १० ।
'अभ्रा इन्द्रो अधमद्दस्य शाकैः
यदीं सोमास सुषुता अमन्दन् ॥"
'शाकैः शक्तिमद्भिः सह ' इति तद्भाष्ये
सायणः ।)
शाकचुक्रिका, स्त्री, चिञ्चा । इति राजनिर्घण्टः ।
शाकट, त्रि (शकट+अण् ।) शकटस्येदम् ।
शकटवोढा । इति मेदिनी ॥
शाकट पुं श्लेष्मातकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
(शकटं वहतीति । शकट+"शकटादण् ।'
४ । ४ । ८० । इत्यण् ।) युगादिवोढा । तत्
पर्य्यायः । युग्यः २ प्रासङ्ग्यः ३ । इत्यमरः ।
शाकटाक्ष पुं (शाकट इति आख्या यस्य ।)
धववृक्षः । इति रत्नमाला ॥
शाकटायन , पुं, (शकटस्यापत्यं पुमान् । शकट+
'नडादिभ्यः फक् ।"४।१।९९. इति फक् ।) आद्य
शाब्दिकान्तर्गतशाब्दिकविशेषः । यथा —
"इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्ना पिशली शाकटा
यनः ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥"
इति कविकल्पद्रुमः ।
(अयन्तु नाममात्रं धातुजमाह । यथा
कातन्त्रे उणादयो भूतेऽपि दृश्यन्ते
इत्यत्र त्रिलोचनः ।
"नाम च धातुजमाह निरुक्ते
व्याकरणे शकटस्य च तोकम्
यन्न पदार्थविशेषसमुत्थं
प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥")
शाकटिक , त्रि शकटगामी । शकटेन गच्छतो
ऽर्थे ठक्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । इति सिद्धान्त
कौमुदी । (यथा हर्षचरितायाम् । १० । ४ ।
"रोहिण्यां कोपशमन
कामिन्याश्चाल शाकटिका ॥)
शाकटीन पुं विंशतितुलापरिमाणम् । तत्
पर्य्यायः । भारः २ आचितः ३ शकटः ४
शालाटः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
शाकतरु, पुं शाकाख्यवृक्षः । शाकवृक्षः ।
इति शब्दमाला । सागोन इति हिन्दी भाषा ।
शाकपत्र पुं शिग्रुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शाकपार्थिव पुं मध्यपदलोपिसमासः । इति शब्दरत्नावली ॥
शाकम्भरी स्त्री शाकेन बिभर्त्ति । भृ+खच् ।
ङीप् ।) दुर्गा । यथा —
'ततोऽहमखिलं लोकमात्मदेहसमुद्भवैः ।
भरिष्यामि सुराः शाकैरावृष्टेः प्राणधारकैः ।
शाकम्भरीति विख्यातिं तदा यास्याम्यहं भुवि ।
तत्रैव च वधिष्यामि दुर्गमाख्यं महासुरम् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे नारायणीस्तुतिः ॥
अपि च ।
"भूयः सुराणामयुगे निराशना
निरीक्ष्य मारीचगृहे समाश्रिता ।
लोकान् भरिष्यामि तनूजशाकैः
तदा भविष्यामि च शाकम्भरीति ॥"
इति वामने ५३ अध्यायः
नगरविशेषः । शाम्भरीति ख्यातः । इति केचित् ॥
शाकम्भरीय क्ली आजमेराख्यदेशान्तर्गतशाम्भर
नगरीयजलाशयविशेषोद्भवलवणम् । शाम्भरि
इति ख्यातम् तत्पर्य्यायगुणा यथा —
'शाकम्भरीयं कथितं गडाख्यं रोमकं तथा ।
गडाख्यं लघु वातघ्नमत्युष्णं भेदि पित्तलम्
तीक्ष्णं व्यवायि सूक्ष्मञ्चाभिष्यन्दि कटुपाकि
च ॥'
इति भावप्रकाशः ॥
शाकयोग्य, पुं (शाकस्य योग्यः ।) धान्यकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
शाकराज , पुं (शाकानां राजा निर्दोषत्वात् ।
राजाहःसखिभ्यष्टच् । ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।)
वास्तूकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
शाकल , } पुं शकलेन प्रोक्तमधीयते शाक
शाकलक } लिनो बह्वृचाः । शोणो वा
"शाकलाद्वा ।" ४ । ३ । १२८ । इति अण् ।
परम्परासम्बन्धोऽङ्कः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(द्वीपविशेषः यथा, महाभारते । २ । २६ । ६ ।
"शाकलद्वीपवासाश्च सप्तद्वीपेषु ये नृपाः ।
अर्ज्जुनस्य च सैन्यैस्तैर्विग्रहस्तुमुलोऽभवत् ॥)
शाकलिक त्रि, शकलसम्बन्धी । "शकलकर्द
माभ्यामुपसङ्ख्यानम् ।' ४ । २ । ५ । इत्यस्य
वार्त्तिकोक्त्या शाकलिकः कार्द्दमिकः । अण्या
मपीति वृत्तिकारः । शाकलः । कार्द्दमः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
शाकविल्व , पुं (शाके विल्व इव ।) वार्त्ताकुः ।
इति जटाधरः ॥
शाकविल्वक , पुं (शाकविल्व+स्वार्थे कन् ।)
वार्त्ताकुः । इति शिक्षापटलः ॥

शाकवीरः, पुं, (शाकेषु वीरः ।) वास्तूकशाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जीवशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकवृक्षः, पुं, (शाकाख्यो वृक्षः ।) तरुविशेषः । इति रत्नमाला ॥ सेगोन इति भाषा । अस्य पर्य्यायगुणौ शाकशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

शाकशाकटं, क्ली, (शाकानां भवनं क्षेत्रम् । शाक+"भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ ।" इति शाकटः ।) शाकक्षेत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

शाकशाकिनं, क्ली, (शाकानां भवनं क्षेत्रम् । शाक +शाकिनः ।) शाकक्षेत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

शाकश्रेष्ठः, पुं, (शाकेषु श्रेष्ठः ।) वास्तूकशाकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

शाकश्रेष्ठा, स्त्री, (शाकेषु श्रेष्ठा ।) जीवन्ती । डोडीक्षुपः । वार्त्ताकुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाका, स्त्री, हरीतकी । इति केचित् ॥

शाकाख्यं, क्ली, (शाक इति आख्या यस्य ।) पत्रपुष्पादि । इत्यमरः ॥

"व्यञ्जनयोग्यं पत्रपुष्पादि शाकपदवाच्यम् ।
आदिना फलमूलादिग्रहः । यदुक्तम् ।
'मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकम् ।
त्वक् पुष्पं कवकञ्चैव शाकं दशविधं स्मृतम् ॥'
तत्र मूलं मूलकादेः । पत्रं पटोलादेः । करीरं वंशाङ्कुरादि । अग्रं वेत्रादेः । फलं कुष्माण्डादेः । काण्डं उत्पलादिनाडी । अधिरूढं तालास्थिमज्जा । अधिरूढोऽङ्कुर इति केचित् । त्वक् मातुलुङ्गादेः । पुष्पं कोविदारादेः । कवकं छत्रिका । शक्यते भोक्तुमनेनेति शाकम् । शक्ति सामर्थ्यं तनूकरोति शो तनूकरणे बाहुल्यात् कः शाकमित्यन्ये ।" इति तट्टीकायां भरतः ॥

शाकाख्यः, पुं, (शाक इति आख्या यस्य ।) शाकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ अस्य पर्य्यायगुणौ शाकशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

शाकाङ्गं, क्ली, (शाकस्य अङ्गमिव ।) मरिचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकाम्लं, क्ली, (शाके अम्लो यस्य ।) वृक्षाम्लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकाम्लभेदनं, क्ली, (शाकाम्लं भेदनञ्च ।) चुक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकालाबुः, स्त्री, राजालाबुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकाष्टका, स्त्री, (शाका अष्टौ प्रदेया यत्र ।) शाकोपकरणकश्राद्धाष्टमी । सा च चैत्र-फाल्गुनकृष्णाष्टमी । तद्विवरणं मांसाष्टकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शाकिनी, स्त्री, (शाकोऽस्त्यस्येति । शाक+इनिः ।) शाकयुक्ता भूमिः । यथा,—

"शकटः शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं वनम् ।
अनूपं पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः ॥"
शकटो धान्यादिवहनद्वारेणोपजीव्यः ।
"धर्म्मं पुण्यं धनं कन्दं नालं यन्निरुद्धं तथा ।
शाकं बहुविधप्रोक्तं गुरु विद्यात् यथोत्तरम् ॥"

इति वैद्योक्तशाकयोगात् शाकिनी गृहवाटिका-शाकाद्याहरणेन । गावो दुग्धादिना । जालं मत्स्याद्याहरणेन । अस्यन्दनं स्वस्थानादत्यागः कुशीदलाभेन ; वणिग्व्यवहारेण च । वनं फलपुष्पाद्याहरणेन । अनूपं बहूदकदेशः मत्स्यशालूकाद्याहरणेन । पर्व्वतो गैरिक-मृदाद्याहरणेन । राजा सेवादिना । इत्या-ह्निकतत्त्वम् ॥ * ॥ दुर्गाया अनुचरीविशेषः । यथा,—

"डाकिनी योगिनी चैव खेचरी शाकिनी तथा ।
दिक्षु पूज्या इमा देव्यः सुसिद्धाः फलदायिकाः ॥"
इति कात्यायनीकल्पः ॥

"ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ।
ततः परशिवो देवि षट्शिवाः परिकीर्त्तिताः ॥
मूलाधारे तु ब्रह्माणं डाकिनीसहितं न्यसेत् ॥
सर्व्वत्र चतुरक्षरा वादिसान्तं सविन्दुकम् ॥
स्वाधिष्ठानाख्यचक्रे तु सविष्णुं राकिणीं तथा ।
वादिलान्तं प्रविन्यस्य नाभौ तु मणिपूरके ॥
डादिफान्तार्णसहितं रुद्रञ्च लाकिनीं तथा ।
अनाहते कादिठान्तं ईश्वरं काकिनीं तथा ॥
विशुद्धाख्ये महाचक्रे षोड़शस्वरसंयुतम् ।
सदाशिवं शाकिनीञ्च विन्यसेत् पूर्व्ववत्ततः ॥
आज्ञाचक्रे तु देवेशि ह-क्ष-वर्णसमन्वितम् ।
परं शिवं ब्रह्मरूपं हाकिनीसहितं न्यसेत् ॥"
इति तारान्यासभेदः । इति तन्त्रसारः ॥

शाकुचः, त्रि, परोपतापी । इति शब्दमाला ॥

शाकुनः, पुं, (शकुनमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । शकुन +अण् ।) पशुपक्ष्यादिरूपशकुनद्वारा मनुष्य-शुभाशुभनिश्चायकग्रन्थः । तल्लक्षणं यथा,

"शुभाशुभज्ञानविनिर्णयाय
हेतुर्नृणां यः शकुनः स उक्तः ।
गतिः स्वरालोकनभावचेष्टा
संकीर्त्तयामो द्विपदादिकानाम् ॥
लोकोत्तमा शाकुनसंज्ञकेन
ज्ञानेन विज्ञातसमस्तकार्य्याः ।
नापायकूपे पतति प्रसर्पन्
शाखं हि दिव्या दृगतीन्द्रियेषु ॥"
इति वसन्तराजशाकुने १ सर्गः ॥

(शकुनस्यायमिति । शकुन+"तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इति अण् । पक्षिसम्बन्धी । यथा, मनुः । ३ । २६८ ।

"द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान् हारिणेन तु ।
औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै ॥")

शाकुनिकः, पुं, (शकुनान् हन्तीति । शकुन+"पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ।" ४ । ४ । ३५ । इति ठक् ।) पक्षिहन्ता । पाखिमारा इति चिड़िमार इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । जीवान्तकः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २६० ।

"व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूलखानकान् ॥")

शाकुनेयः, पुं, (शकुनेरपत्यम् । शकुनि+"शुभ्रादिभ्यश्च ।" ४ । १ । १२३ । इति ढक् ।) क्षुद्रोलूक-पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शकुनिपुत्त्रो वृकासुरः । यथा, भागवते । १० । ८८ । २९ ।

"शाकुनेय भवान् व्यक्तं श्रान्तः किं दूरमागतः ।
क्षणं विश्राम्यतां पुंस आत्मायं सर्व्वकामधुक् ॥")
शकुनसम्बन्धिनि, त्रि ॥

शाकुन्तलेयः, पुं, (शकुन्तलाया अपत्यमिति । शकुन्तला+"स्त्रीभ्यो ढक् ।" ४ । १ । १२० । इति ढक् ।) भरतराजः । इति जटाधरः ॥ शकुन्तलासम्बन्धिनि, त्रि ॥

शाकुलिकः, त्रि, शकुलान् हन्ति यः । शकुल-शब्दात् "पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ।" ४ । ४ । ३५ । इति ठक्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शाक्करः, पुं, (शक्कर एव । स्वार्थे अण् ।) अन-ड्वान् । इति हेमचन्द्रः ॥

शाक्तः, त्रि, शक्तिर्देवता अस्य । (शक्ति+"साऽस्य देवता ।" ४।२।२४ । इत्यण् ।) शक्त्युपासकः । अस्य प्रशंसा यथा —

"स्वर्गे मर्त्त्ये च पाताले नास्ति शाक्तात् परः प्रियः ।
सौराणां गाणपत्यानां वैष्णवानां तथैव च ॥
तदन्ते चैव शाक्ताः स्युः क्रमशः क्रमशः प्रिये ।
इत्थं देवि वरारोहे नास्ति शाक्तात् परो जनः ॥
शाक्तोऽपि शङ्करः साक्षात् परं ब्रह्मस्वरूप-भाक् ।
आराधिता येन काली तारा त्रिभुवनेश्वरी ॥
षोड़शी चैव मातङ्गी छिन्ना च बगलामुखी ।
आराधिता महेशानि स शिवो नात्र संशयः ॥
अनिर्व्वाच्यं महेशानि शाक्तानां परमं पदम् ।
यो जानाति महीमध्ये स शिवो नात्र संशयः ॥
ब्रह्मार्च्चितपादाब्जं यो भवेत् सततं सदा ।
स याति चिरकालेन शक्तिमन्दिरमेव हि ।
पार्व्वतीचरणद्वन्द्वभजनाकिङ्करो भवेत् ।
स्वर्गभोगश्च मोक्षश्च शाक्तानां न भवेत् किम् ॥
शाक्तानाञ्चैव निन्दां ये कुर्व्वन्ति हि नराधमाः ।
तेषां शोणितपानं वै कुर्व्वन्ति भैरवीगणाः ॥
भैरवाश्चैव भैरव्यः सदा छिन्दन्ति पामरान् ।
शाक्तान् हिंसन्ति गर्जन्ति निन्दन्ति बहु-जल्पकाः ॥
छिनत्ति तेषां देवेशि शिरांसि चक्रनेमिना ।
शाक्तेभ्य उत्तमो नास्ति स्वर्गे मर्त्त्ये रसातले ॥
शाक्तस्तु शङ्करो ज्ञेयश्चिनेत्रश्चन्द्रशेखरः ।
स्वयं गङ्गाधरो भूत्वा विचरेत् क्षितिमण्डले ॥"
देवीं प्रति शिववाक्यम् ।
"महेशाश्चैव ये भूतास्ते शैवा नात्र संशयः ।
सर्व्वेशाश्चैव शाक्ताश्च सर्व्वे वै गिरिनन्दिनि ।
महुर्षयस्तु शान्ताः शैवाः हरिपरायणाः ।
शाक्ता वै शङ्करा देवि यत्र तत्र कुलोद्भवाः ॥
चाण्डाला शाक्ताः शूद्राः क्षत्रिया वैश्य-ब्राह्मणाः ।

एते शाक्ता अगाद्यापि न मनुष्याः कदाचन ।
पश्यन्ति मानुषान् लोके केवलं कर्मचक्षुषा ।
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरेव च जातिभिः ।
वाममार्गप्रभावेन कर्त्तव्यं जपपूजनम् ।
ये शाक्ता ब्राह्मणा इति क्षत्रिया ब्राह्मणाः
स्मृताः ।
वैश्याश्च ब्राह्मणा देवि सर्व्वे शूद्राश्च ब्राह्मणाः ।
ब्राह्मणाः शङ्कराश्चैव भिन्नैश्चान्द्रशेखराः ॥"
इति मुण्डमालातन्त्रे २।३।४।७ पटलाः ॥*॥
'शाक्ता एव द्विजाः सर्व्वे न शैवा न च
वैष्णवाः ।
उपासन्ते यतो देवीं गायत्रीं परमाक्षरीम् ॥'
इति निर्व्वाणतन्त्रे ३ पटलः ॥
शक्त्युपासनानन्तरमन्योपासननिषेधो यथा —
"अस्याश्चाराधनं कृत्वा नान्यस्याराधनं चरेत् ।
अन्यस्य स्मरणादपि योगिनीशापमालभेत् ॥"
इति गन्धर्व्वतन्त्रे २ पटलः ॥*॥
तस्य आभ्यन्तरस्नानं यथा —
'शाक्तमाभ्यन्तरस्नानमुक्तं श्रीपञ्चमीमते ।
स्नानप्रकारो द्विविधो बाह्याभ्यन्तरभेदतः ॥
आन्तरं स्नानमत्यन्तं रहस्यमपि सादरात् ।
कथयामि भयध्वस्त्यै चतुर्व्वर्गफलाप्तये ॥
सच्चित्रयमशुद्ध्यै चरणत्रयमध्यतः ।
स्वतःसच्चिदानन्दप्रभावं भावयेत्परम् ॥
विमुक्तिसाधनं पुंसां स्मरणादेव योगिनाम् ।
तेन शान्तिसमालाभं भावयेत् भयशान्तये ॥'
इति विश्वसारतन्त्रे २ पटलः ॥*॥
तस्य कुम्भविशेषो यथा,—
"तर्ज्जन्या रचितं धार्य्यं स्वर्णं धाम्यमनामया ।
एष एव कुशः शाक्ते न दर्भो वनसम्भवः ॥"
इति श्यामारहस्यम् ॥
(शक्तिमान् । यथा ऋग्वेदे । ७ । १०३ । ५ ।
"शाक्तस्येव वदति शिक्षमाणः ॥"
'शिक्षमाणः शिक्षमाणः शिष्यः शाक्तस्येव
शक्तिमतः शिक्षकस्य वाचं यथा अनुवदति
तद्वत् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

शाक्तीक, पुं (शक्तिः प्रहरणमस्य । शक्ति +
"शक्तियष्ट्योरीकक् ।" ४।४।५९। इति ईकक् ।)
शक्तिधारकः । तत्पर्य्यायः । शक्तिहेतिकः २ ।
इत्यमरः ॥

शाक्य त्रि, शक्त्युपासकः । इति शक्तिशब्दात्
ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

शाक्य, पुं, (शकोऽभिधानमस्येति । शक +
"शण्डिकादिभ्यो ञ्यः ।" ४।३।९२। इति ञ्यः ।)
बुद्धः । इति हलायुधः ॥

शाक्यमुनि, पुं, शाक्यवंशावतीर्णबुद्धमुनिविशेषः ।
इत्यमरः । अस्य अन्य पर्य्याया गौतमशब्दे
द्रष्टव्याः । पर्य्यायान्तरं यथा । सर्व्वज्ञः २ क्षेम
ङ्करः ३ धर्म्मकेतुः ४ महामुनिः ५ पञ्च
ज्ञानः ६ सर्व्वदर्शी ७ महाबोधिः ८ महाबलः ९
बहुधनः १० सिद्धार्थः ११ सिद्धार्थः १२
शुद्धः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ शाक्यंश
त्वात् शाक्यः शाक्यश्चासौ मुनिश्चेति शाक्य
मुनिः । तथा हि शाकी वृक्षविशेषः तत्र भवा
विद्यमाना शाक्याः । पितुः शापेन केचिदिक्ष्वा
कुवंश्याः गौतमवंशजकपिलमुनेराश्रमे शाक
वृक्षे कृतवासाश्च शाक्या उच्यन्ते । तदुक्तम् ।
"शाकवृक्षप्रतिच्छन्नं वासं यस्मात् प्रचक्रिरे ।
तस्मादिक्ष्वाकुवंश्यास्ते भुवि शाक्या इति श्रुताः ॥"
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शाक्यसिंह, पुं, (शाक्य सिंह इव ।) शाक्य
मुनिः । इत्यमरः ॥

शाक्री, स्त्री, दुर्गा । यथा —
"इन्द्राणी इन्द्रजननी शाक्री शक्रपराक्रमा ।
वज्राङ्कुशकरा देवी वज्रा तेनोपगीयते ॥"
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ॥
शक्रपत्नी च ॥

शाख, ऋ व्याप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०
पर० सक० सेट् ।) ऋ, अशशाखत् । इति
दुर्गादासः ॥

शाख, पुं कृत्तिकापुत्त्रः । यथा,—
"अवाप चानिलात् पुत्त्रमग्नितुल्यगुणं शुभम् ।
अग्निपुत्त्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे व्यजायत ॥
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजः ।
अपत्यं कृत्तिकानाञ्च कार्त्तिकेयस्ततः स्मृतः ॥"
इति मात्स्ये ५ अध्यायः ॥
क्षितिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शाखा, स्त्री, (शाखति गगनं व्याप्नोतीति । शाख
+ अच् । टाप् ।) वृक्षाङ्गविशेषः । डाल इति
भाषा । (यथा, दुर्गापूजापद्धतौ ।
"शाखाच्छेदोद्भवं दुःखं न च कार्य्यं त्वया
प्रभो ॥")
तत्पर्य्यायः । लता २ । इत्यमरः ॥ लङ्का ३ ।
इति जटाधरः । शिखा ४ । इति भरतधृत
मेदिनी ॥ पक्षान्तरम् । बाहुः । वेदभागः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, मनौ । ३ । १४५ ।
"यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् ।
शाखान्तगमथाध्वर्य्युं छन्दोगन्तु समाप्तिकम् ॥")
ग्रन्थभेदः । इति धरणिः ॥ अन्तिकः । इति
विश्वः ॥ (प्रकारः । यथा, गीतायाम् । २।४१ ।
"बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥")

शाखाकण्ट, पुं, (शाखायां कण्टो यस्य ।) स्नुही
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाखानगर, क्ली, (शाखेव नगरम् ।) मूलनग
रादन्यत् पुरम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
भारते । १२ । ८७ । ८ ।
"शाखानगरमर्हस्तु सहस्रपतिरुत्तमः ॥")
मूलनगरं अभिजनस्य जनौघस्य स्थानाय नृप
नगरस्य समीपेऽन्तरे वा यदन्यत् पुरं नगरान्तरं
क्रियते तत् शाखानगरं मूलनगरस्य तच्छाखेव
यस्य शाखेव । अभिष्यन्दि रमणमप्यन्ते ।
स्यादभिष्यन्दि रमणं शाखानगरमित्यपि । इति
त्रिकाण्डशेषः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
अपि च । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
"आरभ्य मूलनगरादपरं नगरं हि यत् ।
तदभिष्यन्दि रमणं शाखानगरमित्यपि ॥"

शाखापित्त, पुं, पाणिपादांशमूलदाहः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

शाखापुर क्ली (पुरस्य शाखा अभिधानात् पूर्व्व-
निपातः । शाखेव पुरमिति वा ।) शाखानग
रम् । तत्पर्य्यायः । उपपुरम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥

शाखाम्ला स्त्री, (शाखायामम्लो यस्याः ।)
वृक्षाम्ला । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाखामृग पुं (शाखाया मृगः ।) वानरः ।
इत्यमरः ॥ (यथा,—
"मुक्तापलाय करिणं हरिणं पलाय
सिंहं निहन्ति भुजविक्रमदर्पणाय ।
का नीतिरीतिरियती रघुवंशवीर ।
शाखामृगे चरति यत्तव वाणमोक्षः ॥"
इत्युद्भटः ॥)

शाखारण्ड, पुं, स्वशाखां परित्यज्य शाखान्तरा
ध्ययनकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । अन्यशाखकः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

शाखारथ्या, स्त्री, चोहपथकप्रस्थपथः । यथा,—
'धनूंषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु निर्म्मिताः ।
त्रिकराश्चोपरथ्यास्तु द्विकराश्चोपरथ्यकाः ॥"
इति देवीपुराणे गोपुरद्वारलक्षणनामाध्यायः ॥

शाखाल, पुं (शाखां लाति आश्रयतीति । ला +
क ।) वानीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाखाशिफा, स्त्री, (शाखाया शिफा ।) वटा
दीनां शाखालम्बमानशिफा । नामुना इति
ख्याता । तरोर्मूलादारभ्य आग्रं यावत् गता
लतागुड्व्यादि । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः ।
अवरोहः २ । इत्यमरः ॥

शाखी, [न्] पुं, (शाखास्यस्येति । शाखा +
इनि ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा,—
'सीतायाः छदि यच्छरीरकुसुमप्राये पपात
चक्रे
मौर्व्यस्य स्मितान्तकृष्णकुलिशं वज्राधिक
वर्षति ।
आयुष्ट्ये निममज्ज मक्षशरस्तस्मैव जानीमहे
क शाखी स हि । यस्य पुष्पमभवत् पुष्पायुध
स्यायुधम् ॥"
इत्युद्भटः ॥)
वेदः । तुरुष्कानजनः । इति मेदिनी ॥ राज-
भेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

शाखोट, पुं वृक्षविशेषः । श्याओड़ा इति
भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पिशाचद्रुः २ पीत
फलः ३ कर्कशच्छदः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भूतवृक्षः ५ सकटः ६ अक्षधरः ७ । शि
भूरिपर्य्यायः ॥ गवाक्षी ८ धूकावासः ९ रूक्ष-
पत्रः १० पीतः ११ कोशिकाख्यः १२ घोर
नामकः १३ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् ।
उष्णत्वम् । पित्तकारित्वम् । वातहारित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"शाखोटः पीतपत्रश्च भूतावासः खरच्छदः ।

शाखोटो रक्तपित्तार्शोवातश्लेष्मातिसारजित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शाख्यः, त्रि, शाखासम्बन्धी । शाखाशब्दात् यप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शाङ्करं, क्ली, (शङ्कर + अण् ।) छन्दोभेदः । इति मेदिनी ॥ अस्य रूपान्तरं शाक्करं शाक्वरञ्च ॥ (शङ्करो देवतास्य इत्यर्थे अपि आर्द्रानक्षत्रम् । यथा, बृहत्संहितायाम् । ७१ । ७ ।

“द्वगे तु सूचकाद्भयं यमुलमेव शाङ्करे ॥”)

शाङ्करः, पुं, (शङ्करस्यायं वाहनत्वात् । शङ्कर + अण् ।) बलीवर्द्दः । इति मेदिनी ॥ (शङ्कर-सम्बन्धिनि, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । ४६ । २०१ ।

“नन्वेषां तद्गुणाढ्यप्रमथानां शाङ्करा गणाः ॥”)

शाङ्करिः, पुं, (शङ्करस्यापत्यं पुमान् । शङ्कर + इञ् ।) कार्त्तिकेयः । गणेशः । इति मेदिनी ॥

शाङ्कुची, स्त्री, शङ्कोचनमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

शाठः, त्रि, शठसम्बन्धि । शठशब्दात् अण्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शाङ्खिकः, पुं, (शङ्खकरणं शिल्पमस्य इति । शङ्ख + ठक् ।) जातिविशेषः । शाँखारि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काम्बविकः २ । इत्यमरः ॥ शङ्खकारः ३ काम्बलकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ शङ्खवादकः । तत्पर्य्यायः । शङ्खध्मः २ । इति जटाधरः ॥

शाङ्गुष्ठा, स्त्री, गुञ्जा । इति रत्नमाला ॥

शाटः, पुं, वस्त्रभेदः । इत्यमरभरतौ ॥ यथा,—

“दूरतः शोभते मूर्खो लम्बशाटपटावृतः ।
तावच्च शोभते मूर्खो यावत् किञ्चिन्न भाषते ॥”

इति चाणक्यशतकम् ॥

शाटकः, पुं क्ली, (शाट + स्वार्थे कन् ।) पटः । (यथा, कथासरित्सागरे । ५३ । ३८ ।

“स राजवन्दिनामा तद्दत्त्वा शाटकमग्रहीत् ॥”)

नाटकभेदः । इत्यमरभरतौ ॥

शाटिका, स्त्री, शाटी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शाटी, पुं स्त्री, वस्त्रभेदः । शाड़ी इति भाषा । इत्यमरः ॥ अस्या निर्माल्यत्वं निर्माल्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शाट्यायनं, क्ली, प्रकृतकर्म्मवैगुण्यप्रशमनार्थहोमः । यथा । यत्तु प्रकृतकर्म्मवैगुण्यप्रशमनाय शाट्यायनहोमाभिधानं भवदेवभट्टसम्मतं तन्न प्रामाणिकं तस्मादपि महाप्रामाणिकैर्भट्टनारायणचरणैर्गोभिलभाष्ये तदप्रमाणीकृतत्वात् । छन्दोगपरिशिष्टेऽपि प्रायश्चित्तार्थं प्रकारत्रयमात्रमुक्तम् । यथा,—

“यत्र व्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।
चतस्रस्तत्र विज्ञेया स्त्रीपाणिग्रहणे यथा ॥
अपि वाज्ञातमित्येषा प्राजापत्यापि वाहुतिः ।
होतव्या त्रिर्विकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः स्मृतः ॥”

त्रिर्विकल्प इत्यनेन कल्पान्तरनिषेधात् गोभिलीयकर्म्मण्यपि शाट्यायनहोमो न युक्तः । किन्तु व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिभिश्चतसृभिः प्रायश्चित्तहोमो युक्तः । विशारदप्रभृतयोऽप्येवम् । शाट्यायनहोमस्य सम्मूलत्वेऽपि शाखान्तरीयत्वम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शाट्यायनः, पुं, मुनिविशेषः । इति पुराणम् ॥

शाठ्यं, क्ली, (शठस्य भावः । शठ + ष्यञ् ।) शठता । (यथा । “शठे शाठ्यं समाचरेत् ॥”) तत्पर्य्यायः । कपटः २ व्याजः ३ दम्भः ४ उपधिः ५ छद्म ६ कैतवम् ७ कुसृतिः ८ निकृतिः ९ । इत्यमरः ॥ नव व्यवहार्थव्यवहारे । शठ वधे संश्लेषणे च तालव्यादिः अच् तस्य कर्म्म शाठ्यं ष्यञ् । कपटादिषट्कं छद्मानि कुसृत्यादित्रयं चित्तकौटिल्ये इत्येके । कपटादिषट्कं वञ्चनमात्रफलम् । कुसृत्यादित्रिकन्तु हिंसाफलमिति भेदः । इति सर्व्वानन्दो मधुश्च । नवैवैकार्था इति वयम् । इति भरतः ॥ अपि च ।

“अस्त्रियां कपटो व्याज उपधिर्दम्भ एव च ।
कूटं कल्कं छलं छद्म मिथ्यैकैरवकैतवम् ॥
अथ शाठ्यञ्च शठता कुसृतिर्निकृतिश्च सा ।
हिंसाफले चतुष्कं स्यात् शाठ्यपर्य्याय ईरितः ॥
पूर्व्वः कपटपर्य्यायः फले वञ्चनमात्रके ।
उभयोरेकपर्य्याय इति केचित् प्रचक्षते ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

शाड, ङ श्लाघे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, अशशाड़त् । ङ, शाडते गुणिनं गुणी । अन्तःस्थवर्गतृतीयवान् क्षादिरयमिति कस्यचिद्भ्रमः । इति दुर्गादासः ॥

शाड्वलः, पु, शाद्वलः । इति केचित् ॥

शाणं, क्ली, (शणेन निर्म्मितमिति । शण + अण् ।) शणनिर्म्मितवस्त्रम् । यथा । क्षौमं शाणं वा ब्राह्मणस्य कार्पासं क्षत्रियस्य आविकं वैश्यस्य । क्षुमा अतसी तस्या इदं क्षौमं तसरादि । शाणं शणतन्तुभवं तदुभयं ब्राह्मणस्य । इति संस्कारतत्त्वम् ॥

शाणः, पुं, (शण्यते दायते गुणादिरनेनेति । शण + घञ् ।) कषपट्टिका । कष्टिपातर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । निकषः २ कषः ३ । इत्यमरः ॥ शाणः ४ निकसः ५ कषः ६ । इति भरतः ॥ व्याकषः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ माषचतुष्टयम् । चारि मासा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । निष्कः २ टङ्कः ३ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ यथा,—

“माषैश्चतुर्भिः शाणः स्यात् धरणः स निगद्यते ।
टङ्कः स एव कथितस्तद्द्वयं कोल उच्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

लौहादीनां निकषः । शानपातर इति भाषा । इति मेदिनी ॥ करपत्रम् । करात् इति भाषा । इति विश्वः ॥

शाणाजीवः, पुं, (शाणेन आजीवतीति । आ + जीव + अच् ।) अस्त्रमार्ज्जकः । यथा,—

“शाणाजीवः शस्त्रमार्जो भ्रमासक्तोऽसिधावकः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

शाणिः, पुं, पट्टरथः । यथा,—

“पट्टे राजशयः शाणिभिश्च वाकुखटपचकः ॥”

इति शब्दमाला ॥

शाणितः, त्रि, तीक्ष्णीकृतः । निशितः । कृतशाणः ॥ शाणशब्दादितप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शाणी स्त्री, (शणस्य विकारः । शण + अण् । टिड्ढेति ङीप् ।) शणसूत्रमयी पट्टिका । यथा,—

“शाणीप्रायाणि वस्त्राणि शमीप्राया महीरुहाः ।
शूद्रप्रायास्तथा वर्णा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे १ अध्यायः ॥

शाणी शणसूत्रमयी पट्टिका तत्तुल्यानि वस्त्राणि । इति तट्टीका ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १६४ । १६ ।

“वस्त्राणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोरदूषकः ॥”)

प्रावरणान्तरम् । तामु इति भाषा । इति मेदिनी ॥ छिन्नवस्त्रम् । यथा । शाणी गोणी छिन्नवस्त्रे । इति हेमचन्द्रः ॥ एककटाक्षादिसूचना । इशारा इति पारस्यभाषा । इति शब्दरत्नावली ॥

शाणीरं, क्ली, शोणनदमध्यस्थतटः । इदंशोणनदीतटः । इति विश्वः ॥

शाण्डिल्यः, पुं, विल्ववृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा, महागणपतिस्तोत्रे । ९ ।

“हेरम्बं प्रणमामि यस्य पुरतः शाण्डिल्यमूले श्रिया
बिभ्रत्याम्बुरुहे समं मधुरिपुस्ते शङ्खचक्रे वहन् ॥”)

वह्निभेदः । (शण्डिलस्य मुनेर्गोत्रापत्यमिति । शाण्डिल + “गर्गादिभ्यो यञ् ।” ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) मुनिविशेषः । इति मेदिनी ॥ स तु गोत्रकारः भक्तिसूत्रकारश्च । तत्सूत्रभाष्याद्यश्लोको यथा,—

“प्रणम्य परमं देवं श्रीसर्व्वेश्वरसूरिणा ।
शाण्डिल्यशतसूत्रीयं भाष्यमाभाष्यतेऽधुना ॥”

शातं, क्ली, (शो + क्तः । “शाच्छोरन्यतरस्याम् ।” ७ । ४ । ४१ । इति पक्षे इत्वाभावः ।) सुखम् । तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥ (विनाशः । यथा, सुश्रुते । ४ । १ ।

“पाणिप्रपाणिप्रदाहं नखशातं करोति च ॥”)

शातः, त्रि, (शो + क्तः ।) दुर्ब्बलः । निशितः । इति मेदिनी ॥ धुस्तूरः । इत्यमरः ॥

शातकुम्भं, क्ली, (शतकुम्भे पर्व्वते भवम् । शतकुम्भ + अण् ।) काञ्चनम् । (यथा, माघे । ६ । ६ ।

"द्रुतशातकुम्भनिभमंशुमतो
वपुरर्द्धमग्नवपुषः पयसि ।")

धुस्तूरः । इत्यमरः ॥

शातकुम्भः, पुं, करवीरवृक्षः । इति मेदिनी ॥

शातकौम्भ, क्ली, स्वर्णम् । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ (सुवर्णनिर्म्मिते, त्रि । यथा, रामायणे । २ । ३ । ११ ।
"शतञ्च शातकौम्भानां कुम्भानामग्निवर्च्चसाम् ॥")

शातन, क्ली, कार्श्यम् । विशातनम् । यथा —
"वसन्ते सर्व्वशस्यानां जायते पत्रशातनम् ।
मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः ॥"
इति सारमञ्जरी ॥
(छेदके, त्रि । यथा, रघुः । ३ । ४२ ।
"स पूर्व्वतः पर्व्वतपक्षशातनं
ददर्श देवं नरदेवसम्भवः ॥")

शातपत्रक, पुं, (शातपत्रं पद्ममिव । कन् ।) चन्द्रप्रकाशः । यथा, —
"चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना प्रकाशो द्योत आतपः ।
अकस्का चन्द्रिकायाञ्च प्रकाशे शातपत्रकः ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

शातभीरु, पुं, मदनमाली । मल्लिकाभेदः । यथा, —
"शातभीरुर्म्मदवल्ली भूमिमल्लीऽदमादिका ॥"
इति रत्नमाला ॥

शातमान, त्रि, (शतमान + "शतमानविंशतिकेति ।" ५ । १ । २७ । इति अण् ।) शतमानेन क्रीतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शातला, स्त्री, (शातं छेदं लातीति । ला + क ।) सातला । चर्म्मकषा इति ख्याता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शात्रव, क्ली, (शत्रोर्भावः समूहो वा । शत्रु + अण् ।) शत्रुभावः । शत्रुसङ्घातः । इति मेदिनी ॥ (शत्रुसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, रघुः । ४ । ४२ ।
"ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।
नारिकेलासवं योधाः शात्रवञ्च पपुर्यशः ॥")

शात्रव, पुं, (शत्रुरेव । स्वार्थे अण् ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । १९ । ३३ ।
"तत्र माधवबलो महाहवे
शात्रवादिव पराङ्मुखोऽपि च ॥")

शाद, पुं, (शो तनूकरणे + "शाशपिभ्यां ददनौ ।" उणा० ४ । ९७ । इति दः ।) कर्द्दमः । शष्पम् । इत्यमरः ॥

शाद्धरित, त्रि, (शादैः शष्पैः हरितः ।) शाद्वलः । इत्यमरः ॥

शाद्वल, त्रि, (शाद + "नडशादाड्ड्वलच् ।" ४ । २ । ८८ । इति ड्वलच् ।) नवशष्पबहुलदेशः । इत्यमरः ॥ शादो नवतृणं विद्यतेऽत्र शाद्वलः । शष्पवाचिन एव शादशब्दस्य ख्यातं न तु पङ्कवाचिनोऽनभिधानात् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा रामायणे । २ । ९० । १३ ।
"शाद्वलेषु यदा शिश्ये वनान्ते वनगोचरः ।
कुथास्तरणयुक्तेषु किं स्यात् सुखतरं ततः ॥")

शान, अ तेजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० उभ० सक० सेट् ।) शानस्तेजोकरणम् । अ, शीशांसति शीशांसते खड्गं कर्म्मकारः । इति दुर्गादासः ॥

शान, पुं, शाणः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शा(श)नपाद, पुं, पारियात्रपर्व्वतः । (अस्य विवरणं हरिवंशे १२१ अध्याये द्रष्टव्यम् ।) चन्दनपङ्कपाशाय । इति महाभारते हरिवंशः । चन्दनपिड़ि इति भाषा ॥

शानी, स्त्री, इन्द्रवारुणी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शान्त, त्रि, (शम + क्त । "वा दान्तशान्तेति ।" ७ । २ । २७ । इति निपातितः ।) उपशमप्रापितः । शमोपशमः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । शमितः २ । इत्यमरः ॥ श्रान्तः ३ जितेन्द्रियः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ शमान्वितः ५ । इति मेदिनी ॥

शान्त, पुं, अभियुक्तः । रसभेदः । इति मेदिनी ॥ शान्तरसस्य लक्षणादि यथा —
"शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्म्मतः ।
कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः ॥
अनित्यत्वादिनाशेषवस्तुनिःसारता तु या ।
परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ॥
पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः ।
महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ॥
रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ।
निर्व्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ॥"
यथा —
"रथ्यान्तश्चरतस्तथा धृतजरत्कन्थालवस्याध्वगैः
सत्रासञ्च सकौतुकञ्च सदयं दृष्टस्य तैर्नागरैः ।
निर्व्याजीकृतचित्सुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे
निःशङ्कः करटः कदा करपुटीभिक्षां विलुण्ठिष्यति ॥"
युधिष्ठिरस्तु महाभारतादौ द्रष्टव्यः ।
"निरहङ्काररूपत्वात् दयावीरादिरेष नो ।"
दयावीरादौ हि जीमूतवाहनादौ अन्तरा मलयवत्याद्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्त्तित्वाद्यभिदर्शनादहङ्कारोपशमो न दृश्यते । शान्तस्तु सर्व्वप्रकारेणाहङ्कारप्रशमैकरूपत्वात् तत्रान्तर्भावमर्हति । अतश्च नागानन्दे शान्तरसप्रधानत्वमपास्तम् । ननु ।
"न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता
न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।
रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः
सर्व्वेषु भावेषु शमप्रधानः ॥"
इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां प्रादुर्भावात् । तत्र सञ्चार्य्यादीनामभावात् कथं रसत्वमित्युच्यते युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव यतः रसतामेति तदस्मिन् सञ्चार्य्यादि स्थितिश्च न विरुद्धा । यच्चास्मिन् सुखाभावोऽप्युक्तस्तस्य वैषयिकसुखपरत्वान्न विरोधः । उक्तं हि ।
"यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महासुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥
सर्व्वाकारमहङ्काररहितत्वं व्रजन्ति चेत् ।
अत्रान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तदा ॥"
आदिशब्दात् धर्म्मवीरदानवीरदेवताविषयरतिप्रभृतयः । तत्र देवताविषया रतिर्यथा —
"कदा वाराणस्यामिह सुरधुनीरोधसि वसन्
वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम् ।
अये गौरीनाथ त्रिपुरहर शम्भो त्रिनयन
प्रसीदेति क्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान् ॥"
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

शान्त, [म्] अ, वारणम् । इति मेदिनी ॥

शान्तनव, पुं, (शान्तनोरपत्यं पुमान् । शान्तनु + अण् ।) शान्तनुराजपुत्रः । भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ९९ । ६० ।
"तथा भीष्मः शान्तनवो गङ्गायाममितद्युतिः ।
वसुवीर्य्यात् समभवत् महावीर्य्यो महायशाः ॥")

शान्तनु, पुं, द्वापरयुगस्य चन्द्रवंशीयैकविंशराजः । स तु गङ्गायां भीष्मं जनयामास । तस्य पिता प्रतीपः । यथा —
"जयसेनस्तत्तनयो राधिकोऽतोऽयुतायुभूत् ।
ततश्चाक्रोधनस्तस्मात् देवातिथिरमुष्य च ।
ऋक्षस्तस्य दिलीपोऽभूत् प्रतीपस्तस्य चात्मजः ।
देवापिः शान्तनुस्तस्य वाह्लीक इति चात्मजाः ॥
यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं यौवनमेष्यति ।
शान्तिमाप्नोति चैवाग्र्यां कर्म्मणा तेन शान्तनुः ॥
वाह्लीकात् सोमदत्तोऽभूत् भूरिर्भूरिश्रवास्ततः ।
शलश्च शान्तनोरासीत् गङ्गायां भीष्म आत्मवान् ॥"
इति श्रीभागवते ९ स्कन्धे २२ अध्यायः ॥
तत्पर्य्यायः । महाभीष्मः २ । इति जटाधरः ॥ प्रातीपः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रतीपः ४ प्रतिपः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (शन्तनुरिति पाठस्तु बहुभिरादृतः ।) कर्कटी । इति रत्नमाला ॥

शान्ता, स्त्री, दशरथराजकन्या । दशरथेन कन्येयं लोमपादाय राज्ञे प्रदत्ता । सा च ऋष्यशृङ्गभार्य्या । इति रामायणम् ॥ (यथा उत्तरचरिते १ अङ्के ।
"कन्यां दशरथो राजा शान्तां नाम व्यजीजनत् ।
अपत्यकृतिकां राज्ञे लोमपादाय यां ददौ ॥")
शमीभेदः । तत्पर्य्यायः । शुभा २ भद्रा ३ अपराजिता ४ जया ५ विजया ६ । अस्याः गुणाः शमीवत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शान्ति, स्त्री, (शम + क्तिन् ।) कामक्रोधादिप्रशमः । चित्तोपशमः । इति भरतः ॥ विघ्नेभ्य

इन्द्रियोपरमः। इति चण्डीटीकायां नागोजी-भट्टः॥ तत्पर्य्यायः। शमथः २ शमः ३। इत्यमरः॥ प्रशमः ४ उपशमः ५ प्रशान्तिः ६। इति शब्दरत्नावली॥ दमथः ७। इति हेमचन्द्रः॥ तत्र शमं यथा,—

"यत्किञ्चिद्वस्तु संप्राप्य स्वल्पं वा यदि वा बहु।
या तुष्टिर्जायते चित्ते शान्तिः सा गद्यते बुधैः॥"

इति पद्मपुराणे क्रियायोगसारे १५ अध्यायः॥ भद्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ गोपीविशेषः। यथा,

राधिकोवाच।

"शान्त्या गोप्या युतस्त्वञ्च हरेऽहं रासमण्डले।
वसन्तपुष्पशय्यायां माल्यवान् चन्दनोक्षितः॥
रत्नप्रदीपैर्युक्तश्च रत्ननिर्माणमन्दिरे।
रत्नभूषितभूषाढ्यो रत्नभूषितया सह॥
तया दत्तञ्च ताम्बूलं भुक्तवांश्च पुरा विभो
मयो मच्छब्दमात्रेण तिरोधानं कृतं तया॥
शान्तिर्देहं परित्यज्य भयाल्लीना त्वयि प्रभो।
ततस्तस्याः शरीरञ्च गुणश्रेष्ठं बभूव ह॥
संविभज्य त्वया दत्तं प्रेमुणा प्रचुरता पुरा।
विश्वे विषयिणे किञ्चित् सत्त्वरूपाय विष्णवे॥
शुद्धसत्त्वस्वरूपायै महालक्ष्म्यै पुरा विभो।
त्वन्मन्त्रोपासकेभ्यश्च वैष्णवेभ्यश्च किञ्चन।
तपस्विभ्यश्च धर्म्माय धर्म्मिष्ठेभ्यश्च किञ्चन॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ८ अध्यायः॥*॥ दुर्गा। यथा,—

"उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजआदित्रिगुणया मता।
सर्व्वथा सर्व्ववैकल्याच्छान्तित्वाच्छान्तिरुच्यते॥"

इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः॥*॥ धर्म्मद्वारा ग्रहदौःस्थ्यदुःस्वप्नादिसूचितेष्टानिष्टदैवदुरितनिवृत्तिः। यथा,—

"यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं विनिवारकम्।
तथा दैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम्॥"

कालप्रभूतग्रहनराधिपप्रबलतरशत्रुदुःखचरोगाभिभवाद्भुतदुःस्वप्नग्रहदौःस्थ्यादिनिमित्तकं शान्तिकर्म्मापि मलमासे कार्य्यम्। शुद्धकालप्रतीक्षायामवश्यहानेनानन्यगतिकत्वात्। अतएवाम्नानं सततं गोपायीत इति श्रुतौ सततमित्युक्तम्। इति मलमासतत्त्वम्॥*॥ उपसर्गशान्तिर्नाम्नी यथा,—

"एवमिन्द्रो महावीर्य्यस्त्रैलोक्यस्येश्वरोऽभवत्।
शतं क्रतूनामाहृत्य सुशान्तिर्नाम नामतः॥
तस्योपसर्गनाशाय नामाक्षरविभूषिता।
अद्यापि मानवैर्गाथा गीयते च महीतले॥
शान्तिर्देवराट् शान्तः सुशान्तिं न प्रयच्छति।
सहितः शिवसत्याद्यैस्तथैव वशवर्त्तिभिः॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे उत्तममन्वन्तरसमाप्त्यध्यायः॥*॥

अथाद्भुतशान्तिः। तत्राद्भुतनिरूपणम्। अद्भुतसागरे आथर्व्वणाद्भुतवचनम्। प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमापदः प्राकप्रबोधाय देवाः सृजन्तीति। तेनापज्ञानाय भूम्यादीनां पूर्व्वस्वभावप्रच्यवो देवकर्त्तृकोऽद्भुत इति। एवञ्च बुधोदयपर्य्यन्तञ्च ग्रहादीनां गणिताद्गणितत्वेन प्रकृतानामपि यदुत्पातत्वं तदद्भुतम्। तत्कारणञ्च गर्गसंहितावार्हस्पत्ययोः।

"अतिलोभादसत्याद्वा नास्तिक्याद्वाप्यधर्म्मतः।
नरापचारान्नियतमुपसर्गः प्रवर्त्तते॥
ततोऽपचारान्नियतमपवर्ज्जन्ति देवताः।
ताः सृजन्त्यद्भुतांस्तांस्तु दिव्यनाभसभूमिजान्॥
त एव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्म्मिताः।
विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्बोधयन्ति च॥"

तांश्च परं न दर्शयेदित्याह विष्णुः। नोत्पातं दर्शयेदिति। तत्र येनानर्थप्रसङ्गस्तन्निरूपणम्। यथा, दीपिकायाम्।

"प्राग्दिभिन्नतभांशेंदु निशोरसुतेषु सर्व्वेषु।
अनिलादिग्रहवशा भवन्त्यपतयः शुभाशुभेच॥"

येलामण्डलः।

"धर्म्मसृष्टादिचतुष्कचन्द्रतुरगादिष्विष्टु धातुभवेन्
दैवेज्यानविशाख्याभ्युगले पित्र्यद्वये चानलः।
चित्रादित्रयधाटमैत्रयुगलेष्विन्द्रो भवेन्मण्डलः
सर्पोपान्त्यशतान्त्यमूलयुगलेष्वाग्नेयपामीश्वरः॥
पवनदहनौ नेष्टौ योगस्तयोरतिदोषदः।
सुरपतिवरुणौ शस्तौ योगस्तयोरतिशोभनः॥
सवरुणमरुन्मिश्रः शक्रस्तथाग्निसमायुतः।
फलविरहितः सेन्द्रो वायुस्तथाग्नियुतोऽम्बुपः॥
वरुणवेलाद्भुतं पातं शान्तिर्देवताश्रया।
तथा शान्तिद्वयं कार्य्यं मण्डलद्वयजाद्भुते॥"*॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"ग्रहर्क्षवैकृतं दिव्यमान्तरीक्षं निबोध मे।
उल्कापातो दिशां दाहः परिवेषस्तथैव च॥
गन्धर्व्वनगरञ्चैव वृष्टिश्च विकृता तथा।
एवमादीनि लोकेऽस्मिन् नाभसानि विनिर्द्दिशेत्॥
चरस्थिरभवं भौमं भूकम्पमपि भूमिजम्।
जलाशयानां वैकृत्यं भौमं तदपि कीर्त्तितम्॥
भौमं चाल्पफलं ज्ञेयं चिरेण परिपच्यते।
नाभसं मध्यफलदं मध्यकालफलप्रदम्।
दिव्यं तीव्रफलं ज्ञेयं शीघ्रकारि तथैव च॥*॥
शीतोष्णानां विपर्य्यासः ऋतूनां रिपुजं भयम्।
पुष्पे फले च विकृते राज्ञो मृत्युं तथा दिशेत्॥
अकालप्रभवा नार्य्यः कालातीताः प्रजास्तथा।
विकृताः प्रसवाश्चैव युग्मप्रसवनं तथा॥
हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा नराः।
पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः॥
विनाशं तस्य देशस्य कुलस्य च विनिर्द्दिशेत्॥
प्रदोषे कुक्कुटारावो हेमन्ते चापि कोकिलाः।
अर्क्कोदयेऽर्क्काभिमुखः श्वारावो भयं दिशेत्॥
उलूको वसते यत्र निपतेद्वा तथा गृहे।
क्षयो गृहपतेर्मृत्युर्धननाशस्तथैव च॥
गृध्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च।
चिल्लश्च चर्म्मचिल्लश्च भासः पाण्डर एव च॥
गृहे यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते।
षण्मासाभ्यन्तरे वापि मृत्युः स्याद्गृहमेधिनः।
भार्य्या पुत्रस्य वा मृत्युर्द्रव्यं वापि विनश्यति॥
ब्राह्मणाय गृहं दद्यात् दद्यात् तन्मूल्यमेव वा।
गृह्णीयाद्यदि रोचेत शान्तिश्चेमां प्रयोजयेत्॥"

इमां वक्ष्यमाणाम्॥*॥

"मांसास्थीनि समादाय श्मशानाद्गृध्रवायसाः।
श्वा शृगालोऽथवा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत्॥
विकिरन्ति गृहादौ च श्मशानं वा मही भवेत्।
चौरैश्च हन्यते लोकः परचक्रसमागमः॥
संग्रामश्च महाघोरो दुर्भिक्षं मरकं तथा।
अद्भुतानि प्रसूयन्ते तत्र देशस्य विद्रवः॥
अकाले फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम्॥"

मत्स्यपुराणे।

"अतिवृष्टिरनावृष्टिर्दुर्भिक्षादिभयं मतम्।
अनृतौ तु दिनादूर्द्ध्वं वृष्टिर्ज्ञेया भयाय च॥
निरभ्रे वाथ रात्रौ वा श्वेतं वस्योपरेच तु।
इन्द्रायुधं तथो दृष्ट्वा उल्कापातं तथैव च॥
दिग्दाहपरिवेषौ च गन्धर्व्वनगरं तथा।
परचक्रभयं विद्याद्देशोपद्रवमेव च॥"

भाषो वनकुक्कुटः॥*॥ कंसनिधनस्थाने हरिवंशः।

"वक्रमङ्गारकश्चक्रे चित्रायां घोरदर्शनः।
चलत्पर्व्वाणि मही गिरीणां शिखराणि च॥"

वाणोत्पाते स एव।

"दक्षिणां दिशमास्थाय धूमकेतुः स्थितोऽभवत्।
वक्रमङ्गारकश्चक्रे कृत्तिकासु भयङ्करः॥"*॥

ज्योतिश्चिन्तामणौ।

"त्यक्ताशौचविवेकतत्त्वमसृषा लोकाः क्षुधापीड़िताः
विप्रा वेदहतास्तथा प्रचलिता वक्काशिनो दुःखिताः।
क्षौणीमन्दफला नृपाश्च विकलाः संग्रामघोरा मही
प्रेताघातदुरन्तपीड़िततरा दैवज्ञराष्ट्रैर्युता॥
रक्ते शक्रोदयोगी मोचाखिवशादिभिर्नरकः।
धान्याहिरण्यत्वक्फलकुसुमाद्यै वर्षिते भयं विद्यात्।
अङ्गारपांशुवर्षे विनाशमुपयाति तन्नगरम्॥
उपलं विना जलधरैर्विकृता वा यदा प्राणिनो दृष्टाः।
छिद्रं वाप्यतिवृष्टं शस्यानामीतिसंजननम्॥"

बुधकौशिकसंवादे।

"वक्षाः प्रपाते च फलं शरटस्य प्ररोहणे।
शीर्षे राजश्रियोऽवाप्तिर्भाले चैश्वर्य्यमेव च॥
कर्णयोर्भूषणावाप्तिर्नेत्रयोर्बन्धुदर्शनम्।
नासिकायाश्च सौगन्ध्यं वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम्॥
कण्ठे चैव श्रियोऽवाप्तिर्भुजयोर्विभवो भवेत्।
धनलाभो बाहुमूले करयोर्धनसंग्रहः॥
स्तनमूले च सौभाग्यं हृदि सौख्यविवर्द्धनम्।
पृष्ठे नित्यं महीलाभः पार्श्वयोर्बन्धुदर्शनम्॥
कटिद्वये वस्त्रलाभो गुह्ये मृत्युसमागमः।

अट्टे चार्थक्षयो नित्यं गृहे रोगभयं भवेत् ।
वल्मीकं वाहनानामिन्द्रियाणां शान्तिकं तथा ।
धामच्छिद्रक्षयो भाटे भ्रमणं नियतं भवेत् ।
वृक्षारोहणं चैव पतनं शकटस्य च ।
यद्यासाञ्च फलञ्चैव तद्दत्तं प्रजायते ।
वृक्षारोहणं रात्रौ शकटस्य प्रपातनम् ।
विघ्नाद्यपि भवति व्याधिपीडा विपर्यये ।
यवनान्तरं चैवारोहणं यदि जायते ।
स्तने फलस्तनश्च रोहणेऽन्यत् फलं भवेत् ।
आरोहणञ्चोर्द्ध्ववक्त्रे अधोवक्त्रे च पातनम् ।
भवेदिष्टफलं तस्य तत्काले जायते ध्रुवम् ॥ *॥
आश्रमाश्च नयो सद्य सचल जलमाविशेत् ।
पञ्चगव्यप्राशनञ्च कुर्य्यादर्कावलोकनम् ।
वल्मीकं सुवर्णञ्च रक्तवस्त्रेण वेष्टयेत् ।
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैस्तदग्रे पूर्णकुम्भकम् ।
पञ्चाशं पञ्चरत्नं पञ्चामृतं सपल्लवम् ।
पञ्चसूत्रकषायञ्च निःक्षिप्याराधयेत्ततः ।
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्लोकपालांस्तथा ग्रहान् ।
मधुत्रयेण सर्व्वेण समिद्भिः खदिरैः शुभैः ।
तिलैश्चाहुतिभिर्होममष्टोत्तरसहस्रकम् ॥”
वल्मीकं गृहगोधिका । इत्यद्भुतसागरधृतग्रन्थात्
इति विद्याकरः ॥ *॥ गर्गसंहितावाराहसंहितयोः ।
“ये तेषु शान्तिं कुर्व्वन्ति न ते यान्ति परा
भवम् ।
ये तु न प्रतिकुर्व्वन्ति क्रियया श्रद्धयान्विताः ।
दाम्भिक्याद्वा विमोहाद्वा विनश्यन्त्येव तेऽचि
रात् ॥ *॥
अत्र निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारोऽन्यथा दोष
इत्याह मत्स्यपुराणम् ।
“भिन्नमङ्गलवेलायां ये भवन्त्यद्भुता क्वचित् ।
तत्र शान्तिद्वयं कार्य्यं निमित्ते सति नान्यथा ।
निर्निमित्तकृता शान्तिर्निमित्तमुपपादयेत् ॥’
एतच्च तत्तद्विधिविहितशान्तिविषयम् ।
अन्यथा वेलामङ्गलसन्देशे शान्तिः स्यात् ॥ *॥
अतएवोक्तं योगियाज्ञवल्क्येन
“यत्र यत्र च सङ्कीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।
तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्याः सहदाहुतः ॥
गायत्र्याः प्रयतः शुद्धः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
शान्तिकामश्च जुहुयात् गायत्रीमक्षतैः
शुचिः ॥
हन्तुकामश्च नृपतेर्घृतेन जुहुयात् शुचिः ।
सावित्र्या शान्तिहोमाश्च कुर्य्यात् पर्व्वसु
नित्यशः ॥
प्रणवव्याहृतिभ्याञ्च स्वाहान्तो होमकर्म्मणि ।
प्रतिलोमा प्रयोक्तव्या फट्कारान्ताभिचारिके ॥
मार्कण्डेयपुराणम् ।
‘दिग्देशजनसामान्यं नृपसामान्यमात्मनि ।
नक्षत्रग्रहसामान्यं नरो भुङ्क्ते शुभाशुभम् ।
परस्पराभिरक्षा च ग्रहदोषेषु जायते ॥”
तथा ।
महाश्चान्तिपराः शान्तो लोकवादरतस्तथा ।
लोकवादांश्च शान्तांश्च ग्रहपीडासु कारयेत् ।
भूमौ दानुपवासांश्च शक्त्या चैत्याभिवन्दनम् ।
कुर्य्यात् होमं तथा दानं श्राद्धं क्रोधविवर्ज्जि
तम् ।
अद्रोहं सर्व्वभूतेषु मैत्रीं कुर्व्वन्ति पण्डिताः ।
वर्ज्जयद्दुर्व्वाचं वाचमतिवादांस्तथैव च ।
ग्रहपूजाञ्च कुर्व्वीत सर्व्वपीडासु मानवः ।
एवं शाम्यन्त्यशेषाणि घोराणि द्विजसत्तम ।
प्रयतानां मनुष्याणां ग्रहर्क्षाण्यनेकशः ॥’ *॥
लोकवादाश्च तत्रैवोक्ता यथा —
“आकाशदेवतानाञ्च देवानाञ्च सौहृदात् ।
पृथिव्यां प्रतिलोकं च लोकवादा इति स्मृताः ॥”
ते च सप्तभूमण्डाकिन्याद्यभिभवशान्त्यर्थं लौकि
कौषधमन्त्रादयः । विषहरीमङ्गलचण्डिका
गीतादयः । चैत्रदशाद्यौ क्षेत्रपालकुलदेवता
पूजा च ॥ *॥ तथा चापस्तम्बः । स्त्रीभ्योऽवर
वर्णेभ्यो धर्म्मशेषान् प्रतीयादित्येके इति । धर्म्म
शेषान् श्रुतिस्मृतिसदाचारेष्वप्रसिद्धान् इति
नारायणोपाध्यायाः । भूमिदश पात्रं विना
भूमौ भोजनं निष्ठीव्य दुग्धोत्सर्गः । चैत्य
पूज्यतेन ग्रामप्रधानश्च । तथा च
वात्योत्पाते हरिवंशे ।
‘अनेकशाखश्चैत्यश्च निपपात महीतले ।
अर्च्चितः सर्व्वकन्याभिः शतशो महात्मनाम् ।
उषसां अकृताणीम् । अतिवादश्च पूज्यमति
क्रम्य भाषणम् ॥ *॥ मत्स्यपुराणम् ।
‘काकस्यैकरवश्चापि प्रभाते तु भयावहः ।
काको मैथुनकामस्तु श्वेतो वा यदि दृश्यते ।
उलूको वसते यत्र निपतेत् वा तथा गृहे ।
स्त्रियो गृहपतेर्मृत्युर्धननाशस्तथैव च ॥” *॥
वराहसंहितायाम् ।
‘क्रीडानुरक्तो रतिमांसलुब्धो
भीतो रुजार्त्तः पतितो विपक्षः ।
नाशौ गृहस्थस्य विनाशहेतु
र्दोषं समुत्पादयते चतुर्थ्याम् ॥
गृहे पक्षिविकारेषु कुर्य्याद्वासिरतर्पणम् ।
देवाः कपोता इति वा जपश्च सप्तभिर्द्दिनैः ।
गावश्च देया विविधा द्विजानां
सकाञ्चना वस्त्रयुगोत्तरीयाः ।
एवं कृतं पापहृदेति शान्तिं
र्मोदिन्यैर्वापि निवेदितं तत् ।
दिने पक्षिभिः । अपिना अन्यैरपि ॥ *॥
भुजबलभीमे ।
‘एको वृषस्त्रयो गावः अष्टाश्वा नव दन्तिनः ।
सिंहप्रसूतिकाश्चैव कथिता स्वामिघातिकाः ॥’
सिंहप्रसूतिका गावः ॥ *॥ मत्स्यपुराणे ।
‘अङ्गे दक्षिणभागे तु शस्तं विस्फुरणं भवेत् ।
अप्रशस्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ।
लाञ्छनं पिटकश्चैव ज्ञेयं विस्फुरितं तथा ।
विपर्य्ययेण विहितं सर्व्वं स्त्रीणां फलं तथा ॥’
“अनिष्टचिह्नोपशमे द्विजानां कार्य्यं सुवर्णेन च
तर्पणं स्यात् । शान्तिः । दुःस्वप्नादिदर्शनाच्छान्ति
दिरप्यञ्च दद्यादिति ॥ *॥ मात्स्ये ।
“नमस्ते सर्व्वलोकेश नमस्ते भृगुनन्दन ।
कवे सर्व्वार्थसिद्ध्यर्थं गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥
एवं शुक्रोदये कुर्व्वन् यात्रादिषु च भारत ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ।
नमस्तेऽङ्गिरसां नाथ वाक्पतेऽथ बृहस्पते ।
क्रूरग्रहैः पीडितानाममृताय नमो नमः ॥
सङ्क्रान्तावपि कौन्तेय यात्रास्वभ्युदयेषु च ।
कुर्व्वन् बृहस्पतेः पूजां सर्व्वान् कामान् सम
श्नुते ॥ *॥’
वैष्णवामृते व्यासः ।
“ग्रहयज्ञैः शान्तिकैश्च किं क्रियन्ति नरा
द्विज ।
महाशान्तिकरः श्रीमान् तुलस्या पूजितो हरिः ।
उत्पातान् दारुणान् घोरान् दुर्निमित्तान्यनेकशः ।
तुलस्या पूजितो भक्त्या महाशान्तिकरो
हरिः ॥’
अथ ब्रह्मपुराणीयो मन्त्रः ।
‘नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने
स्वाहेति ॥ *॥”
छन्दोगपरिशिष्टम् । अथातो रजस्वलाभिगमने
गोऽश्वभार्य्यासु गमने यमलजनने विजातीय
जनने वा काकक्रव्यादकर्णभासचिल्लकपोता
नां गृहप्रवेशे मधुमक्षोपरिविन्यासवृथा
मेव क्रियमाणे गृहद्वाराऽरोहणे अन्येषु चाद्
भुतेषु कल्पदृष्टेन विधिनाग्निमुपसमाधाय प्राय
श्चित्ताज्याहुतीर्जुहोति अद्भुताय अमय स्वाहा
सोमाय विष्णवे रुद्राय वायवे सूर्य्याय सर्व्वे
भ्यो देवेभ्यः स्वाहेति स्वाहाकारान्ताञ्च
दिति ॥ *॥ कर्म्मणि विधायति शौनकः ।
रक्तपादः कपोताख्यो अरण्यौका शुकपक्षिः ।
स यस्यालौ विशन्नालमभीयत् प्रजेदुथं ।
अन्येषु गृहमध्ये वा वल्मीकस्थोऽग्निमादिषु ।
कल्पदृष्टेन विधिना गृह्योक्तेन प्रायश्चित्ताज्या
हुतीः अद्भुतदोषप्रशमनार्थं सप्ताज्याहुतीः
अद्भुतायामय स्वाहा इत्यादिमन्त्रैः सनस्थालो
पाकतिकर्म्मवत्तथा पायसचरुभिरेतेभ्यो देवेभ्यो
जुहुयात् । छन्दोगपरिशिष्टम् । पश्चात् घृत
पायसेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवरं दत्त्वा
शान्तिर्भवतीति । गोवरं गोश्रेष्ठम् । दक्षिणां
तां गां कृत्वा दोषशान्तिर्भवतीति । तथा
चोक्तम् ।
“गोविप्रश्रेष्ठतमा लोके यद्यपि विगाह्यते ।
न ततोऽन्यद्वरं यस्मात् तस्माद्गौर्वरमुच्यते ॥’
छन्दोगपरिशिष्टम् । यस्त्विमामन्ततमसापन्नः प्राय
श्चित्तं न कुर्य्यात्तस्य गृहपतेर्मरणं सर्व्वस्वनाशो
वा भवति तस्मात् प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं कर्म्मापव
र्गे वामदेव्यगानं शान्तिः शान्तिरिति । अप
वर्गे समाप्तौ । वामदेव्यगानं शान्तिः कार्य्या ।
अद्भुत प्रकरणसमाप्तम् । बार्हस्पत्ये ।
ग्रामयन्त्याग्रमादाशकम्पादिगतं निमित्त
मात्मेव ।
अतिवर्षणोपद्रावदनदीपाताश्चद्भुतानि ॥ *॥”

शक्यगौकारादौ न देवे सत्यन्वय । अत्र कर्मत्वे न विशिष्टस्यतात्पर्य तदादन्वाय प्रथमान्तेति । यद्वा धात्वर्थातिरिक्ताविदि यवर्थ प्रथमान्तार्थे तेन चैत्र इव गन्ध गौकाय चैत्रादेर्भारत्व गोत्र पचतौत्यादौ गौकारादेर्भारत्वाय च द्वितीयान्तम् । तस्य द्वितीयाभोदत्तात्पत्ताद्वारत्वम् । एवं धात्वर्थे ऽपि न शक्तिर्गौरवात् । रथो गच्छति इत्यादौ तु व्यापारे आश्रयत्वे वा लक्षणा । जानाति इत्यादौ तु आश्रयत्वे गच्छतीत्यादौ प्रतियोगित्वे निरूढलक्षणा । उपानामादृयथा शक्तिपद लयोक्तम् । ० । एवं कोषादपि शक्तिग्रह सति बाधके क्वचित्त्यागो यथा नौकादि पदानां नीलरूपादौ नौकान्यविशिष्टे च शक्ति कोषे कुतपान्निता तथापि लाघवात् नीलादौ शक्ति नीलादिविशिष्टे लक्षणेति । ० । एव माप्तवाक्यादपि । यथा कोकिल पिकपद वाच्य इत्यादिशब्दात् पिकादिशक्तिपद । ० । एवं व्यवहारादपि । यथा प्रयोजकवृद्धेन घट मानयेत्युक्त तत् श्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धेन घट आनीत तदवधार्य पार्श्वस्थो बालो घटान्यनरूप कार्यम् । घटमानय इति शब्दप्रयोज्य मव धारयति ततश्च गामानय घटमपनय इत्यादौ आवापोद्वापाभ्यां घटादिपदानां कार्यान्वित घटादौ शक्ति गृह्णाति । ० । एव वाक्यशेषा दपि शक्तिग्रहः । यथा यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवपदस्य दीर्घशूकविशिष्टे आर्य्याणां प्रयोग कङ्गौ च म्लेच्छानाम् । तत्र हि यथान्या ओष धयो म्लायन्ते तथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति । “वसन्ते सर्व्वशस्यानां जायते पत्रशातनम् । मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवा कणिशशालिन ।” इति वाक्यशेषात् दीर्घशूके शक्तिर्निर्णीयते कङ्गौ तु शक्तिभ्रमात् प्रयोग । नानाशक्ति कल्पने गौरवात् । हरिपदादौ तु विनिगमका भावान्नानाशक्तिकल्पनम् । ० । एवं विवरणा दपि शक्तिग्रह । विवरणन्तु तत्समानार्थक पदान्तरेण तदर्थकथनम् । यथा घटोऽस्ति इत्यस्य कलशोऽस्तीति विवरणाद्घटपदस्य कलशे शक्तिग्रह । एवं पचतीत्यस्य पाक करोतीत्येव विवरणादाख्यातस्य यत्नार्थकत्व कल्प्यते । ० । एवं प्रसिद्धपदसान्निध्यादपि शक्तिग्रह । यथा । इह सहकारतरौ मधुरं पिको रौति इत्यादौ पिकपदस्य शक्तिग्रह इति । तत्र नानार्थे शक्तिर्वे तु यत्रो ऽपि चारादात्मकाय । ० । शक्त पदन्तु क्वचिद् यौगिकं क्वचिद् रूढं क्वचिद्योगरूढ़ं क्वचिद् यौगिकरूढ़म् । तत्रावयवार्थ एव यत्र बुध्यते तद् यौगिक यथा पाचक इत्यादम् । यत्रावयव शक्तिनैरपेक्ष्येण समुदायशक्तिमात्रेण बुध्यते तद्रूढं यथा गोमण्डपादिपदम् । यत्र तु अवयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति तद् योगरूढ़ं यथा पङ्कजादिपदम् । तथा हि पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृरूपमर्थं बोधयति समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पद्म बोधयति । यत्र अवयवार्थरूढ्यर्थयो स्वातन्त्र्येण बोधस्तद्यौगिकरूढ़ यथोद्भिदादिपदम् । तत्र हि यागभेदतरुगुल्मादिरपि बुध्यते । इति सिद्धान्तमुक्तावली ।

शाब्दिक पुं (शब्द करोतीति । शब्द+“शब्द दर्दुरं करोति ।” ४ । ४ । ३४ । इति ठक् ।) शब्दशास्त्रवेत्ता । वैयाकरण । व्याडिशाब्दिका यथा —

“इन्द्रश्चन्द्र काशकृत्स्ना पिशली शाकटायन । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिका ।”

इति कविकल्पद्रुम ।

नव्यशाब्दिका यथा । क्रमदीश्वर । सर्व्ववर्म्मा । पद्मनाभमिश्र । वोपदेव । सतृपद्मनाभ । भरतमल्लिकप्रभृतय । शब्दसम्बन्धिनि त्रि ।

शाम [न्] क्ली धाम । इत्यमरटीकासार सुन्दरी ।

शामन क्ली, (शमनमेव । स्वार्थे अण् ।) मारणम् । शान्ति । इति केचित् ।

शामन, पुं (शमन एव । प्रज्ञाद्यण् ।) शमन । इति पुराणम् ।

शामनी स्त्री (शमनस्य यमस्येयमिति । शमन+अण् । ङीप् ।) दक्षिणा दिक् । इति राज निर्घण्ट ।

शामित्र क्ली यज्ञम् । पशुबन्धनम् । यज्ञपात्रम् । इति केचित् । (शमितुरिदम् । शमितृ+अण् । पशुविशसनम् । यथा भागवते । ९ । १९ । ८ ।

“इत्यौपहूतो भगवान् क्रतु शामित्रकर्म्मणि । न कश्चिन्म्रियते तावद् यावदास्ते इहान्तक ।”)

शामील, क्ली (शम्या विकार । “शम्याष्ट्लञ् ।” ४ । ३ । १४२ । इति ट्लञ् ।) भस्म । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

शामीली स्त्री स्रुक् । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

शाम्बरी स्त्री शम्बरदैत्यनिर्म्मितमाया । इन्द्र जालादिमाया । इत्यमरभरतौ ।

शाम्बविक पुं शाङ्खिक । इति जटाधर ।

शाम्बुक पुं शम्बूक । इति शब्दरत्नावली । शामुक इति भाषा ।

शाम्बूक पुं शम्बूक । इत्यमरटीकायां भरत ।

शाम्भव क्ली (शम्भोरपत्यमिव इदम् । अण् ।) देवदारु । इति राजनिर्घण्ट ।

शाम्भव पुं कर्पूरं । विषभेद । गुग्गुलु । इति राज निर्घण्ट । विषभेद । इति शब्दचन्द्रिका । शम्भुपुत्र । शम्भुभक्त । शम्भुसम्बन्धिनि त्रि । (यथा कथासरित्सागरे । १९ । १६० ।

“तत्र च प्रविशन्त्येव ददर्श शाम्भव मठम् ।”)

शाम्भवी स्त्री नीलदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्ट । दुर्गा । यथा —

“शाम्भवी वैष्णवी ना च विद्या इन्द्राणी ब्रह्मा ।”

इ न मत्स्यपुराणे दुर्गास्तोत्रम् ।

शायक पुं (शाययति शत्रून् । शी+णिच्+ण्वुल् । यद्वा, शिते तनूकरोति इति । शो+ण्वुल् ।) वाण । इति जटाधर । (यथा नैषधचरिते । ७ । १०१ ।

“प्रियस्त्रीनिवहैन सदाय वा स्वरपद्मनिरत्नकृतासया । कुसुमसम्भवि सम्भवशायकौ चलनमाकतु भावितुमधवा ।”)

खड्ग । इत्यमरटीकायां स्वामी ।

शार त क दौर्ब्बल्ये । इति कविकल्पद्रुम ।(अदन्त चुरा० पर० अक० सेट ।) अशशारत् । इति दुर्गादास ।

शार त्रि,(शॄ+घञ् ।) कर्बुरवर्ण । इत्यमर ।

शार पुं (शीर्य्यतेऽनेन मयाति वा । शॄ+“शॄ वायुवर्णनिवृतेषु ।” ३ । ३ । २१ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या घञ् ।) वायु । इत्यमर । द्यूतोपकरणम् । इति मेदिनी । हिंसनम् । कर्बुरवर्णे । कृष्णे स्त्री । इति केचित् ।

शारङ्ग पुं (शीर्य्यति आतपे । शॄ+“शॄदृभसो दिन्” उणा० १ । ११८ । इति अङ्गच् ।) चातक । (यथा —

“अहो शाखाम् जलधर तवापेक्षया तृष्णकण्ठ शारङ्गोऽयं निरवधिवनवासमायाति शनकात् । आस्ते तावत् सलिलकलिकालाभसम्भावनापि सर्व्वारम्भप्रथमसमये दावको वज्रपात ॥”

इत्युद्भट ।)

हरिण । (यथा शाकुन्तले । १ ।

“एष राजेव दुष्मन्त शारङ्गेणातिरंहसा ।”)

हस्ती । भृङ्ग । मयूर । कर्बुरवर्णविशिष्टे त्रि । इत्यमरटीकायां मुकुटादय ।

शारङ्गी, स्त्री (शारङ्ग+ङीष् ।) वाद्ययन्त्र विशेष । इति शब्दरत्नावली ।

शारद क्ली (शरदि भवम् । शरद्+“सन्धिवेला द्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ।” ४ । ३ । १६ । इति अण् ।) श्वेतकमलम् । इति राजनिर्घण्ट । (यथा महाभारते । ३ । ६१ । २४ ।

“शारदोत्पलपत्राक्ष्या शारदोत्पलगन्धया । शारदोत्पलवर्णिन्या रूपेण शीलभागया ।”)

शस्यम् । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ।

शारद पुं (शरद्+अण् ।) काश । बकुल । हरिन्मुद्ग । इति राजनिर्घण्ट । वत्सर । इति मेदिनी । पीतमुद्ग । इति हेमचन्द्र । रोग । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

शारद त्रि (शरदि भव । शरद्+अण् ।) शरत्कालीन । (यथा रघौ । ४ । ११ ।

“वासन्तशारदैर्मेघैः सहे राजवाहूनी ।”)

नूतन । अप्रतिभ । इति मेदिनी । शालीन । इति विश्व ।

शारदा स्त्री सरस्वती । इति त्रिकाण्डशेष । (यथा साहित्यदर्पणे ।

“निराशे यदि शशोस्मा शारदा चन्द्रिकायुक् ।”)

दुर्गा । (यथा भागवते । १० । २ । ११ ।

"माया नारायणीशानी शारदेत्यम्बिकेति च ॥")

तस्या मूर्त्तिर्यथा,—

"शरत्काले पुरा यस्मात् नवम्यां बोधिता सुरैः ।
शारदा सा समाख्याता पीठे लोके च नामतः ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वीणाविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्राह्मी । सारिवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शारदिकं, क्ली, (शरद् + "श्राद्धे शरदः ।" ४।३। १२। इति ठञ् ।) श्राद्धम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शारदिकः, पुं, (शरद् + "विभाषा रोगातपयोः ।" ४ । ३ । १३ । इति ठञ् ।) रोगः । आतपः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शारदी, स्त्री, (शारद + ङीप् ।) तोयपिप्पली । सप्तपर्णः । इति मेदिनी ॥ कोजागरपूर्णिमा । इति शब्दरत्नावली ॥ शरत्कालीने, त्रि । यथा, स्कान्दभविष्ययोः ।

"शारदीचण्डिकापूजा त्रिविधा परिगीयते ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥
सात्त्विकी जपयज्ञाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषैः ।
माहात्म्यं भगवत्याश्च पुराणादिषु कीर्त्तितम् ॥
पाठस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्देवीमनाः प्रिये ।
राजसी बलिदानेन नैवेद्यैः सामिषैस्तथा ॥
सुरामांसाद्युपहारैर्जपयज्ञैर्विना तु या ।
विना मन्त्रैस्तामसी स्यात् किरातानाञ्च सम्मता ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(संवत्सरसम्बन्धिनी । यथा, ऋग्वेदे ।१।१३१।४।
"यदिन्द्र शारदीरवातिरः सा सद्यानी पयातिरः ।")

शारदीयमहापूजा, स्त्री, (शारदीया महापूजा ।) शरत्कालीनदुर्गामहापूजा । यथा,—

"शारदीया महापूजा चतुःकर्म्ममयी शुभा ।
तां तिथित्रयमासाद्य कुर्य्यात् भक्त्या विधानतः ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।

"हते घोरे महावीरे सुरासुरभयङ्करे ।
देवीमुपासका देवाः प्रसुता राघवास्तथा ॥
समेताः सर्व्वदेवास्ते देवीं भक्त्या तुतोषिरे ।
बलिश्च दत्तभूतानां महिषाजामिषेण च ॥
एवं तस्मिन् दिने वत्स प्रेतभूतसमाकुलम् ।
ततवान् सर्व्वदेवश्च पूजाञ्च शाश्वतीं महान् ॥
चलदान्तेऽश्विने मासि महिषारिनिवर्हिणीम् ।
देवीं संपूजयित्वा तु नरमीव्वहंरात्रिषु ॥
ये चालयन्ति सदा भक्त्या ते भवन्ति महाबलाः ।
बलिञ्च ये प्रयच्छन्ति सर्व्वभूतविनाशनम् ॥
तेषाञ्च तुष्यते देवी यावत् कल्पन्तु शाङ्करम् ।
क्रीडते विविधैर्भोगैर्देवलोके सुदुर्लभे ॥
यावद्भूर्व्वायुराकाशं जलं वह्निशशिग्रहाः ।
तावच्च चण्डिकापूजा भविष्यति सदा भुवि ॥
प्रावृट्काले विशेषेण आश्विने त्वष्टमीषु च ।
महाशब्दो नवम्याश्च लोके ख्यातिं गमिष्यति ॥

इन्द्र उवाच ।

आश्विने चासिते घोरे नवमी प्रतिपत्परम् ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं तात उपवासव्रतादिकम् ॥
महाव्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्ठितम् ।
कर्त्तव्यं देवराजेन्द्र देवीभक्तिसमन्वितैः ॥
कन्यासंस्थे रवौ शक्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।
अयाची त्वथ वैकाशी नक्ताशी चाथ वायुदः ॥
प्रातःस्नायी जितद्वन्द्वः त्रिकालं शिवपूजकः ।
जपहोमसमायुक्तः कन्यकां भोजयेत् सदा ॥
अष्टम्यां नवशेतान शावणानि शुभानि च ।
एवं वा पिष्टभागेन कारयेत् सुरसत्तम ॥
तस्मिन् देवी प्रकर्त्तव्या हैमी वा राजती च वा ।
स्फटाष्टौं जवलोपेता खड्गे शूलेऽथ पूजयेत ॥
सर्व्वोपहारसम्पन्नो वस्त्ररत्नफलादिभिः ।
कारयेद्धदोलादीन् पूजाञ्च वसिदैवकीम् ॥
पुष्पादिद्रोणविल्वाश्वजातीपुन्नागचम्पकैः ।
विचित्रां कारयेत् पूजां अष्टम्यामुपवासयेत् ॥
दुर्गाग्रतो जपेन्मन्त्रमेकाचित्तः शुभावितः ।
तदर्द्धयामिनीशेषे विजयार्थे नृपोत्तमैः ॥
पश्चाद्वर्षं लक्षणोपेतं गन्धधूपसमर्च्चितम् ।
विधिवत् कालि कालीति जप्त्वा खड्गेन घातयेत् ॥
तस्योत्थं रुधिरं मांसं गृहीत्वा पूतनादिषु ।
नैर्ऋताय प्रदातव्या महाकौशिकमन्त्रितम् ॥
तस्याग्रतो नृपः स्नायाच्छत्रं छत्वा तु पिष्टजम् ।
खड्गेन वासयित्वा तु दद्यात् स्कन्दविशाखयोः ॥"
ततो देवीं स्नापयेत् प्राज्ञः क्षीरसर्पिर्जलादिभिः ।
कुङ्कुमागुरुकर्पूरचन्दनैश्चारुधूपकैः ॥
हेमानि पुष्परत्नानि वासांसि स्वादुतानि च ।
निवेद्यं सुप्रभूतन्तु देयं देव्याः शुभावितैः ॥
अश्वमेधमवाप्नोति भक्तिमान सुरसत्तम ।
महानवम्यां पूजेयं सर्व्वकामप्रदायिका ॥
सर्व्वेषु सर्व्ववर्णेषु तव भक्त्या प्रकीर्त्तिता ।
कृत्वाप्नोति यशो राज्यं पुत्रायुर्धनसम्पदः ॥"

इति देवीपुराणे २६।३० अध्यायात् सङ्कलितं न तु सक्रमकम् ॥

शारिः, पुं, (शॄ हिंसायाम् + इण् ।) अक्षोपकरणम् । पाशकादेर्वलम् । गुटिका । इति मेदिनी ॥ तत्पर्य्यायः । शारः २ खेलनी ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

शारिः, स्त्री, (शॄ + "अः शकुनौ ।" उणा० ४ । १२७ । इति इञ् ।) शकुनिकाभेदः । युद्धार्थगजपर्य्याणम् । व्यवहारान्तरम् । इति मेदिनी ॥ कपटः । इति धरणिः ॥

शारिका, स्त्री, (शारिरेव । स्वार्थे कन् ।) पक्षिविशेषः । मयना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पीतपादा २ गोराटी ३ गोकिराटिका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ सारिका ५ शारी ६ चित्रलोचना ७ शारिः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ मदनशारिका ९ प्रपाठा १० । इति जटाधरः ॥ वीणादिवादनम् । तत्पर्य्यायः । कोणः १ । इति हेमचन्द्रः ॥

शारिफलं, क्ली पुं, (शारीणां खेलनीनां फलम् ।) शारिपट्टः । शारिखेलनाधारः । छक् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अष्टापदम् २ । इत्यमरः ॥ फलकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ आकर्षः ४ शारिफलकः ५ विस्तृतङ्गः ६ यश्चकोष्ठी ७ । इति जटाधरः ॥

शारिफलकः, पुं क्ली, (शारीणां फलकः ।) शारिफलम् । इति जटाधरः ॥

शारिवा, स्त्री, श्यामलता । तत्पर्य्यायः । गोपी २ श्यामा ३ अनन्ता ४ उत्पलशारिवा ५ । इत्यमरः ॥ "एकं श्यामलतायाम् । नागजिह्वायामिति केचित् । गोप्यादित्रयं श्यामलतायां अनन्तादिद्वयं अनन्तमूले इति केचित् । गुपू रक्षणे शौर्य्यादित्वाद्ङीष् गोपा च ॥

'गोपीश्यामा गोपवती गोपा गोपालिकापि च ।'

इति वाचस्पतिः ।

'शटी वा शारिवायुक्तं सर्व्वत्रपित्तशोषणम् ।

इति वैद्यकम् ।" इति भरतः ॥

अस्या गुणः । धातुपित्तरक्तच्छर्द्दिज्वरनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

शारिशृङ्खला, स्त्री, (शारीणां शृङ्खला यत्र ।) पाशकविशेषः । यथा,—

"धुन्धुरी तिन्तिड़ी द्यूतं पञ्चशी शारिशृङ्खला ।
नयपीठी पाशकाद्यो नयः स्यादक्षधूर्त्तकः ।
एते पाशकभेदाः स्युर्णयकोलाहलोऽपि च ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

शारी, स्त्री, (शॄ + इञ् । वा ङीप् ।) कुशा । इति केचित् ॥ (शकुनिकाभेदः । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६२३ ।

'सा विरहदहनदूना व्यस्ता व्यस्तापि जीवति वराकी ।
शारीव विततभयतरशकुनिगता मीलितास्येव ॥")

शारीरं, क्ली, वृषः । (शरीरे भवः । शरीर + अण् ।) शरीरजाते, त्रि । इति मेदिनी ॥ शारीरदण्डो यथा,—

"दिग्दण्डं प्रथमं कुर्य्यात् वाग्दण्डं तदनन्तरम् ।
तृतीयं धनदण्डञ्च वधदण्डमतः परमिति ॥"

वधदण्डोऽपि शारीरो नाशस्यवतिरितानाम् । इति मिताक्षरायां व्यवहारकाण्डम् ॥ ० ॥

शारीरदुःखं यथा,—

"आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मानसस्तथा ।
शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयताञ्च सः ॥
शिरोरोगप्रतिश्यायज्वरशूलभगन्दरैः ।
गुल्मार्शश्वयथुश्वासच्छर्द्यादिभिरनेकधा ॥
तथाक्षिरोगातीसारकुष्ठाङ्गामयसंज्ञकैः ।
भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि ॥
कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः ।

शोकाद्ययमानेर्ष्यामात्सर्याभिभवस्तथा ।
मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ तापो भवति नैकधा ।
इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः ॥
दुःखं सहस्रशो भेदैर्भिद्यते मुनिसत्तम ।
सुकुमारतनुर्गर्भे जन्तुर्बहुमलावृते ।
उल्वसंवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
अत्यम्लकटुतीक्ष्णोष्णलवणैर्मातृभोजनैः ।
अतितापिभिरत्यर्थं वर्द्धमानातिवेदनः ।
प्रसारणाकुञ्चनादौ नाङ्गानां प्रभुरात्मनः ।
शकृन्मूत्रमहापङ्कशायी सर्वत्र पीडितः ।
निरुच्छ्वासः सचैतन्यः स्मरन् जन्मशतान्यथ ।
आस्ते गर्भेऽतिदुःखेन निजकर्मनिबन्धनः ।
जायमानः पुरीषासृङ्मूत्रशुक्राविलाननः ।
प्राजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थिबन्धनः ।
अधोमुखो वै क्रियते प्रबलैः सूतिमारुतैः ।
क्लेशान्निष्क्रान्तिमाप्नोति जठरान्मातुरातुरः ।
मूर्च्छामवाप्य महतीं संस्पृष्टो बाह्यवायुना ।
विज्ञानभ्रंशमाप्नोति जातश्च मुनिसत्तम ।
कण्टकैरिव तुन्नाङ्गः क्रकचैरिव दारितः ।
पूतिव्रणान्निपतितो धरण्यां क्रिमिको यथा ।
कण्डूयनेऽपि चाशक्तः परिवर्त्तेऽप्यनीश्वरः ।
स्नानपानादिकाहारमप्याप्नोति परेच्छया ।
अशुचिस्रस्तरे सुप्तः कीटदंशादिभिस्तथा ।
भक्ष्यमाणोऽपि नैवैषां समर्थो विनिवारणे ।
जन्मदुःखान्यनेकानि जन्मनोऽनन्तराणि च ।
बालभावे यदाप्नोति आधिभौतादिकानि च ।
अज्ञानतमसाच्छन्नो मूढान्तःकरणो नरः ।
न जानाति कुतः कोऽहं क्व वा गन्ता किमात्मकः ॥"

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्यायः ॥*॥

अथातः शरीरसंख्याव्याकरणं शारीरं व्याख्यास्यामः । शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकारसम्मूर्च्छितं गर्भ इत्युच्यते । तं चेतनावस्थितं वायुर्विभजति । तेज एनं पचति । आपः क्लेदयन्ति । पृथिवी संहन्ति । आकाशं विवर्द्धयति । एवं विवर्द्धितः स यदा हस्तपादजिह्वाघ्राणकर्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा शरीरमिति संज्ञां लभते । तच्च षडङ्गं शाखाश्चतस्रो मध्यं पञ्चमं षष्ठं शिर इति ॥*॥ अतः परं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते । मस्तकोदरपृष्ठनाभिललाटनासाचिबुकबस्तिग्रीवा इत्येता एकैकाः । कर्णनेत्रनासाभ्रूशङ्खांसगण्डकक्षस्तनवृषणपार्श्वस्फिग्जानुबाहूरुप्रभृतयो द्वे द्वे । विंशतिरङ्गुलयः । स्रोतांसि च वक्ष्यमाणानि । एष प्रत्यङ्गविभाग उक्तः ॥*॥ तस्य पुनः संख्यानम् । त्वचः कलाः धातवो मलाः दोषाः यकृत्प्लीहानौ फुप्फुस उण्डुको हृदयमाशयाः अन्त्राणि वृक्कौ स्रोतांसि कण्डराः जालानि कूर्च्चाः रज्जवः सेवन्यः सङ्घाताः सीमन्ताः अस्थीनि सन्धयः स्नायवः पेश्यः मर्माणि सिराः धमन्यः योगवहानि स्रोतांसि च ॥*॥ त्वचः सप्त । कलाः सप्त । आशयाः सप्त । धातवः सप्त । सप्त सिराशतानि । पञ्च पेशीशतानि । नव स्नायुशतानि । त्रीण्यस्थिशतानि । द्वे दशोत्तरे सन्धिशते । सप्तोत्तरं मर्मशतम् । चतुर्विंशतिर्धमन्यः । त्रयो दोषास्त्रयो मलाः । नव स्रोतांसि इति समासः ॥*॥ विस्तारोऽत ऊर्द्धम् । त्वचोऽभिहिताः कला धातवो मला दोषा यकृत्प्लीहानौ फुप्फुस उण्डुको हृदयं वृक्कौ च ॥*॥ आशयास्तु वाताशयः पित्ताशयः श्लेष्माशयो रक्ताशय आमाशयः पक्वाशयो मूत्राशयः स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टम इति ॥*॥ सार्द्धत्रिव्यामान्यन्त्राणि पुंसां स्त्रीणामर्द्धव्यामहीनानि । श्रवणनयनवदनघ्राणगुदमेढ्राणि नव स्रोतांसि नराणां बहिर्मुखान्येतान्येव स्त्रीणामपराणि च त्रीणि द्वे स्तनयोरधस्ताद्रक्तवहञ्च ॥*॥ षोडश कण्डराः । तासाञ्चतस्रः पादयोस्तावत्यो हस्तग्रीवापृष्ठेषु । तत्र हस्तपादगतानां कण्डराणां नखाः प्ररोहाः । ग्रीवाहृदयनिबन्धिनीनामधोभागगतानां मेढ्रं श्रोणिपृष्ठनिबन्धिनीनामधोभागगतानां बिम्बम् । मूर्द्धोरुवक्षोऽक्षपिण्डादीनाञ्च मांससिरास्नायुस्नायुजालानि प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि । तानि मणिबन्धगुल्फसंश्रितानि परस्परनिबद्धानि परस्परसंश्लिष्टानि परस्परगवाक्षितानि चेति । यैर्गवाक्षितमिदं शरीरम् ॥*॥ षट् कूर्च्चास्ते हस्तपादग्रीवामेढ्रेषु । हस्तयोर्द्वौ पादयोर्द्वौ ग्रीवामेढ्रयोरेकैकः । महत्यो मांसरज्ज्वश्चतस्रः पृष्ठवंशमुभयतः पेशीनिबन्धनार्थं द्वे बाह्ये आभ्यन्तरे च द्वे ॥*॥ सप्त सेवन्यः । शिरसि विभक्ताः पञ्च जिह्वाशेफसोरेकैका ता परिहर्त्तव्याः शस्त्रेण ॥*॥ चतुर्द्दशास्थ्नां सङ्घाताः । तेषां त्रयो गुल्फजानुवङ्क्षणेषु । एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ । त्रिकशिरसोरेकैकः ॥*॥ चतुर्द्दशैव सीमन्ताः । ते चास्थिसङ्घातवत्सङ्ख्याता यतस्तैर्युक्ता अस्थिसङ्घाताः । ये प्रोक्ताः सङ्घातास्तु अष्टादशैकेषाम् ॥*॥ त्रीणि सषष्ट्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते । शल्यतन्त्रे तु त्रीण्येव शतानि । तेषां सविंशमस्थिशतं शाखासु । सप्तदशोत्तरं शतं श्रोणिपार्श्वपृष्ठोरःसु । ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं त्रिषष्टिः । एवमस्थ्नां त्रीणि शतानि पूर्य्यन्ते । एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश । तलकूर्च्चगुल्फसंश्रितानि दश । पार्ष्ण्यामेकम् । जङ्घायां द्वे । जान्वेकम् । एकमूराविति । त्रिंशदेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ । श्रोण्यां पञ्च तेषां गुदभगनितम्बेषु चत्वारि । त्रिकसंश्रितमेकम् । पार्श्वे षट्त्रिंशदेकस्मिन् द्वितीयेऽप्येवम् । पृष्ठे त्रिंशत् । अष्टावुरसि । द्वे अक्षकसंज्ञे । ग्रीवायां नवकम् । कण्ठनाड्यां चत्वारि । द्वे हन्वोः । दन्ता द्वात्रिंशत् । नासायां त्रीणि । एकं तालुनि । गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकम् । षट् शिरसि । एतानि पञ्चविधानि भवन्ति । तद्यथा । कपालरुचकतरुणवलयनलकसंज्ञानि । तेषां जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खशिरःसु कपालानि । दशनास्तु रुचकानि । घ्राणकर्णग्रीवाक्षिकोषेषु तरुणानि । पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोरःसु वलयानि । शेषाणि नलकसंज्ञानि ॥*॥ भवन्ति चात्र ।

'अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूरुहाः ।
अस्थिसारैस्तथा देहा ध्रियन्ते देहिनां ध्रुवम् ।
तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम् ।
अस्थीनि न विनश्यन्ति साराण्येतानि देहिनाम् ।
मांसान्यत्र निबद्धानि सिराभिः स्नायुभिस्तथा ।
अस्थीन्यालम्बनं कृत्वा न शीर्य्यन्ते पतन्ति वा ॥"

सन्धयस्तु द्विविधाश्चेष्टावन्तः स्थिराश्च ।

"शाखासु हन्वोः कट्याञ्च चेष्टावन्तस्तु सन्धयः ।
शेषास्तु सन्धयः सर्वे विज्ञेया हि स्थिरा बुधैः ॥"

संख्यातस्तु दशोत्तरे द्वे शते । तेषां शाखास्वष्टषष्टिरेकोनषष्टिः कोष्ठे । ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं त्र्यशीतिः । एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रयस्त्रयो द्वावङ्गुष्ठे ते चतुर्द्दश । जानुगुल्फवङ्क्षणेष्वेकैकः । एवं सप्तदशैकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ । त्रयः कटीकपालेषु । चतुर्व्विंशतिः पृष्ठवंशे । तावन्त एव पार्श्वयोः । उरस्यष्टौ । तावन्त एव ग्रीवायाम् । त्रयः कण्ठे । नाडीषु हृदयक्लोमनिबद्धास्वष्टादश । दन्तपरिमाणा दन्तमूलेषु । एकः काकलके नासायाञ्च । द्वौ वर्त्ममण्डलजौ नेत्राश्रयौ । गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकः । द्वौ हनुसन्धी । द्वावुपरिष्टाद्भ्रुवोः शङ्खयोश्च । पञ्च शिरःकपालेषु । एको मूर्द्ध्नि ॥*॥ त एते सन्धयोऽष्टविधाः । कोरोदूखलसामुद्गप्रतरतुन्नसेवनीवायसतुण्डमण्डलशङ्खावर्त्ताः । तेषामङ्गुलिमणिबन्धगुल्फजानुकूर्परेषु कोराः सन्धयः । कक्षावङ्क्षणदशनेषूदूखलाः । अंसपीठगुदभगनितम्बेषु सामुद्गाः । ग्रीवापृष्ठवंशयोः प्रतराः । शिरःकटीकपालेषु तुन्नसेवन्यः । हन्वोरुभयतस्तु वायसतुण्डाः । कण्ठहृदयनेत्रक्लोमनाडीषु मण्डलाः । श्रोत्रशृङ्गाटकेषु शङ्खावर्त्ताः ।

"तेषां नामभिराकृत्या प्रायेण व्याकृता ।
अस्थ्नान्तु सन्धयो ह्येते केवलाः परिकीर्त्तिताः ।
पेशीस्नायुसिराणान्तु सन्धिसंख्या न विद्यते ॥"

नव स्नायुशतानि । तासां शाखासु षट् शतानि । द्वे शते त्रिंशच्च कोष्ठे । ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं सप्ततिः । एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां षट् निचितास्ताः त्रिंशत् । तावत्य एव तलकूर्च्चगुल्फेषु । तावत्य एव जङ्घायाम् । दश जानुनि । चत्वारिंशदूरौ । दश वङ्क्षणे । शतमध्यर्द्धमेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ । षष्टिं कट्याम् । अशीतिं पृष्ठे । पार्श्वयोः षष्टिः । उरसि त्रिंशत् । षट्त्रिंशत् ग्रीवायाम् । मूर्द्ध्नि चतुस्त्रिंशत् । एवं नव स्नायुशतानि व्याख्यातानि ॥*॥ भवन्ति चात्र ।

"स्नायुश्चतुर्विधा विद्यात्तास्तु सर्वा निबोध मे ।

प्रतानवत्यो वृत्ताश्च पृथ्व्यश्च शुषिरास्तथा ॥
प्रतानवत्यः शाखासु सर्व्वसन्धिषु चाप्यथ ।
वृत्तास्तु कण्डराः सर्व्वा विज्ञेयाः कुशलैरिह ॥
आमपक्वाशयान्तेषु वस्तौ च शुषिराः खलु ।
पार्श्वोरसि तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्यथ ॥
नौर्यथा फलकास्तीर्णा बन्धनैर्बहुभिर्युता ।
भारक्षमा भवेदप्सु नृयुक्ता सुसमाहिता ॥
एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः ।
स्नायुभिर्बहुभिर्बद्धास्तेन भारसहा नराः ॥
न ह्यस्थीनि न वा पेश्यो न शिरा न च सन्धयः ।
व्यापादितास्तथा हन्युर्यथा स्नायुः शरीरिणम् ॥
यः स्नायूः प्रविजानाति बाह्याश्चाभ्यन्तरा-
स्तथा ।
स गूढं शल्यमाहर्त्तुं देहाच्छक्नोति देहि-
नाम् ॥" * ॥

पञ्च पेशीशतानि भवन्ति तासां चत्वारि शतानि शाखासु। कोष्ठे षट्षष्टिः। ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वञ्चतुस्त्रिंशत्। एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां तिस्रस्तिस्रस्ताः पञ्चदश। दश प्रपदे। पादोपरि कूर्च्चसन्निविष्टास्तावत्य एव। दश गुल्फतलयोः। गुल्फजान्वन्तरे विंशतिः। पञ्च जानुनि। विंशतिरूरौ दश वङ्क्षणे। शतमेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति। एते नेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ। तिस्रः पायौ। एका मेढ्रे। सेवन्यां चापरा। द्वे वृषणयोः। स्फिचोः पञ्च पञ्च। द्वे वस्तिशिरसि। पञ्चोदरे। नाभ्यामेका। पृष्ठोर्द्ध्वसन्निविष्टाः पञ्च पञ्च दीर्घाः। षट् पार्श्वयोः। दश वक्षसि। अक्षकांसौ प्रति समन्तात् सप्त। द्वे हृदयामाशययोः। षट् यकृत्प्लीहोण्डुकेषु। ग्रीवायाञ्चतस्रः। अष्टौ हन्वोः। एकैका काकलकगलयोः। द्वे तालुनि। एका जिह्वायाम्। ओष्ठयोर्द्वे। घोणायां द्वे। द्वे नेत्रयोः। गण्डयोश्चतस्रः। कर्णयोर्द्वे। चतस्रो ललाटे। एका शिरसीत्येवमेतानि पञ्च पेशीशतानि ॥ * ॥

"सिरास्नाय्वस्थिपर्व्वाणि सन्धयश्च शरीरिणाम्।
पेशीभिः संवृतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यतः ॥"

स्त्रीणान्तु विंशतिरधिका। दश तासां स्तनयोरेकैकस्मिन्। पञ्च पञ्च यौवने तासां परिवृद्धिः। अपत्यपथे चतस्रस्तासां प्रसृतेऽभ्यन्तरतो द्वे मुखाश्रिते बाह्ये च प्रवृत्ते द्वे। गर्भच्छिद्रसंश्रितास्तिस्रः। शुक्रार्त्तवप्रवेशिन्यस्तिस्र एव। पित्तपक्वाशयमध्ये गर्भाशयो यत्र गर्भस्तिष्ठति। तासां बहलपेलवस्थूलाणुपृथुवृत्तह्रस्वदीर्घस्थिरमृदुश्लक्ष्णकर्कशभावाः सन्ध्यस्थिसिरास्नायुप्रच्छादका यथादेशं स्वभावत एव भवन्ति ॥ * ॥ भवति चात्र।

"पुंसां पेश्यः पुरस्ताद्याः प्रोक्ता लक्षणमुष्कजाः।
स्त्रीणामावृत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः ॥"

मर्म्मसिराधमनीस्रोतसामन्यत्र प्रविभागः ॥ * ॥

"शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिः त्र्यावर्त्ता सा प्रकीर्त्तिता।
तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥
यथा रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः।
तत्संस्थानां तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधाः ॥
आभुग्नोऽभिमुखः शेते गर्भो गर्भाशये स्त्रियाः।
स योनिं शिरसा याति स्वभावात् प्रसवं प्रति ॥
त्वक्पर्य्यन्तस्य देहस्य योऽयमङ्गविनिश्चयः।
शल्यज्ञानादृते नैष वर्ण्यतेऽङ्गेषु केषुचित् ॥
तस्मान्निःसंशयं ज्ञानं हर्त्रा शल्यस्य वाञ्छता।
शोधयित्वा मृतं सम्यग्द्रष्टव्योऽङ्गविनिश्चयः ॥
प्रत्यक्षतो हि यद्दृष्टं शास्त्रदृष्टञ्च यद्भवेत्।
समासतस्तदुभयं भूयो ज्ञानविवर्द्धनम् ॥

तस्मात् समस्तगात्रमविषोपहतं अदीर्घव्याधिपीडितमवर्षशतिकं निःसृष्टान्त्रपुरीषं पुरुषमवहन्त्यामापगायां निबद्धं पञ्जरस्थं मुञ्जवल्कलकुशशणादीनामन्यतमेनावेष्टिताङ्गं अप्रकाशे देशे कोथयेत्। सम्यक्प्रकुथितञ्चोद्धृत्य ततो देहं सप्तरात्राद्उशीरवालवेणुवल्कलकूर्च्चानामन्यतमेन शनैः शनैरवघर्षयंस्त्वगादीन् सर्व्वानेव बाह्याभ्यन्तराङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथोक्तान् लक्षयेच्चक्षुषा। श्लोकौ चात्र भवतः।

"न शक्यश्चक्षुषा द्रष्टुं देहे सूक्ष्मतमो विभुः।
दृश्यते ज्ञानचक्षुर्भिस्तपश्चक्षुर्भिरेव च ॥
शरीरे चैव शास्त्रे च दृष्टार्थः स्याद्विशारदः।
दृष्टश्रुताभ्यां सन्देहमवापोह्याचरेत् क्रियाः ॥"

षष्ठोऽध्यायः।

अथातः प्रत्येकमर्म्मनिर्देशं शारीरं व्याख्यास्यामः। सप्तोत्तरं मर्म्मशतम्। तानि मर्म्माणि पञ्चात्मकानि। तद्यथा। मांसमर्म्माणि। सिरामर्म्माणि स्नायुमर्म्माणि। अस्थिमर्म्माणि। सन्धिमर्म्माणि चेति। न खलु मांससिरास्नाय्वस्थिसन्धिव्यतिरेकेणान्यानि मर्म्माणि भवन्ति यस्मान्नोपलभ्यन्ते। तत्रैकादश मांसमर्म्माणि। एकचत्वारिंशत् सिरामर्म्माणि। सप्तविंशतिः स्नायुमर्म्माणि। अष्टावस्थिमर्म्माणि। विंशतिः सन्धिमर्म्माणि। तदेतत् सप्तोत्तरं मर्म्मशतम् ॥ * ॥ तेषामेकादशैकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति। एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ। उदरोरसोर्द्वादश। चतुर्द्दश पृष्ठे। ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं सप्तत्रिंशत्। तत्र सक्थिमर्म्माणि क्षिप्रतलहृदयकूर्च्चकूर्च्चशिरोगुल्फेन्द्रवस्तिजान्वाण्यूर्व्वीलोहिताक्षाणि विटपञ्चेति। एतेनेतरसक्थि व्याख्यातम् ॥ * ॥ उदरोरसोस्तु। गुदवस्तिनाभिहृदयस्तनमूलस्तनरोहितापलापाव्यपस्तम्भौ चेति। पृष्ठमर्म्माणि तु कटीकतरुणकुकुन्दर-नितम्बपार्श्वसन्धिबृहत्यंसफलकान्यंसौ चेति। बाहुमर्म्माणि तु क्षिप्रतलहृदयकूर्च्चकूर्च्चशिरोमणिबन्धेन्द्रवस्तिकूर्पराण्युर्व्वीलोहिताक्षाणि कक्षधरञ्चेति। एतेनेतरो बाहुर्व्याख्यातः। जत्रूर्द्ध्वं मर्म्माणि। चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृकाः। द्वे कृकाटिके। द्वे विधुरे। द्वौ फणौ। द्वावपाङ्गौ। द्वावावर्त्तौ। द्वावुत्क्षेपौ। द्वौ शङ्खावेका स्थपनी। पञ्च सीमन्ताः। चत्वारि शृङ्गाटकान्येकोऽधिपतिरिति। तत्र तलहृदयेन्द्रवस्तिगुदस्तनरोहितानि मांसमर्म्माणि। नीलधमनी-मातृकाशृङ्गाटकापाङ्गस्थपनीफणस्तनमूलापलापापस्तम्भहृदयनाभिपार्श्वसन्धिबृहतीलोहिताक्षोर्व्व्यः सिरामर्म्माणि। आणिविटपकक्षधरकूर्च्चकूर्च्चशिरोवस्तिक्षिप्रांसविधुरोत्क्षेपाः स्नायुमर्म्माणि। कटीकतरुणनितम्बांसफलकशङ्खास्त्वस्थिमर्म्माणि। जानुकूर्परसीमन्ताधिपतिगुल्फमणिबन्धकुकुन्दरावर्त्तकृकाटिकाश्चेति सन्धिमर्म्माणि। तान्येतानि पञ्चविकल्पानि मर्म्माणि भवन्ति। तद्यथा। सद्यःप्राणहराणि। कालान्तरप्राणहराणि। विशल्यघ्नानि। वैकल्यकराणि। रुजाकराणीति। तत्र सद्यःप्राणहराण्येकोनविंशतिः। कालान्तरप्राणहराणि त्रयस्त्रिंशत्। त्रीणि विशल्यघ्नानि। चतुश्चत्वारिंशद्वैकल्यकराणि। अष्टौ रुजाकराणीति ॥ * ॥ भवन्ति चात्र।

"शृङ्गाटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठशिरोगुदम्।
हृदयं वस्तिनाभी च घ्नन्ति सद्यो हतानि तु ॥
वक्षोमर्म्माणि सीमन्ततलक्षिप्रेन्द्रवस्तयः।
कटीकतरुणे सन्धी पार्श्वजौ बृहती च या ॥
नितम्बाविति चैतानि कालान्तरहराणि तु।
उत्क्षेपौ स्थपनी चैव विशल्यघ्नानि निर्द्दिशेत् ॥
लोहिताक्षाणि जान्वूर्व्वीकूर्च्चा विटपकूर्पराः।
कुकुन्दरे कक्षधरे विधुरे सकृकाटिके ॥
अंसांसफलकापाङ्गा नीले मन्ये फणौ तथा।
वैकल्यकरणान्याहुरावर्त्तौ द्वौ तथैव च ॥
गुल्फौ द्वौ मणिबन्धौ द्वौ द्वे द्वे कूर्च्चशिरांसि च।
रुजाकराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान्।
क्षिप्राणि विद्धमात्राणि घ्नन्ति कालान्तरेण च ॥"

मर्म्माणि नाम मांससिरास्नाय्वस्थिसन्धिसन्निपातास्तेषु स्वभावत एव विशेषेण प्राणास्तिष्ठन्ति। तस्मान्मर्म्मस्वभिहतास्तांस्तान् भावानापद्यन्ते। तत्र सद्यःप्राणहराण्याग्नेयानि अग्निगुणेष्वाशु क्षीणेषु घ्नन्ति। कालान्तरप्राणहराणि सौम्याग्नेयानि अग्निगुणेष्वाशु क्षीणेषु क्रमेण च सोमगुणेषु कालान्तरेण घ्नन्ति। विशल्यप्राणहराणि वायव्यानि शल्यमुखनिरुद्धो यावदन्तर्व्वायुस्तिष्ठति तावज्जीवत्युद्धृतमात्रे तु शल्ये मर्म्मस्थानाश्रितो वायुर्निष्क्रामति तस्मात् सशल्यो जीवत्युद्धृतशल्यो म्रियते। वैकल्यकराणि सौम्यानि सोमो हि स्थिरत्वाच्छैत्याच्च प्राणावलम्बनं करोति। रुजाकराण्यग्निवायुगुणभूयिष्ठानि विशेषतश्च तौ रुजाकरौ। पाञ्चभौतिकीञ्च रुजामाहुरेके। केचिदाहुर्म्मांसादीनां पञ्चानामपि समस्तानां विरुद्धानाञ्च समवायात् सद्यःप्राणहराणि। एकहीनानामल्पानां वा कालान्तरप्राणहराणि। द्विहीनानां विशल्यप्राणहराणि। त्रिहीनानां वैकल्यकराणि। एकस्मिन्नेव रुजाकराणीति। यतश्चैव मतोऽस्थिमर्म्मस्वप्यभिहतेषु शोणितागमनं भवति ॥ * ॥

"चतुर्विधा यास्तु शिराः शरीरे
प्रायेण ता मर्म्मसु सन्निविष्टाः ।
स्नाय्वस्थिमांसानि तथैव सन्धीन्
सन्तर्प्य देहं प्रतिपालयन्ति ॥
ततः क्षते मर्म्मणि ताः प्रवृद्धः
समन्ततो वायुरभिस्तृणोति ।
विवर्द्धमानस्तु स मातरिश्वा
रुजः सुतीव्राः प्रतनोति काये ॥
रुजाभिभूतन्तु ततः शरीरं
प्रलीयते नश्यति चास्य संज्ञा ।
अतो हि शल्यं विनिहर्त्तुमिच्छन्
मर्म्माणि यत्नेन परीक्ष्य कर्षेत् ॥"

एतेन शेषं व्याख्यातम् । तत्र सद्यःप्राणहर-मर्म्म विद्धं कालाभ्यन्तरेण मारयति । कालान्तरप्राणहरमर्म्म विद्धं वैकल्यमापादयति । विशल्यप्राणहरमर्म्म विद्धं कालान्तरेण क्लेशयति रुजाञ्च करोति । रुजाकरमत्यर्थवेदनं भवति । तत्र सद्यःप्राणहराणि सप्तरात्राभ्यन्तरात् मारयन्ति । कालान्तरप्राणहराणि पक्षान्मासाद्वा । तेषामपि तु क्षिप्राणि कदाचिदाशु मारयन्ति । विशल्यप्राणहराणि वैकल्यकराणि च कदाचिदत्यभिहतानि मारयन्ति ॥ ० ॥ अत ऊर्द्ध्वं प्रत्येकशो मर्म्मस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्म्म तत्र विद्धस्याक्षेपकेण मरणम् । मध्यमाङ्गुलीमनु पूर्व्वेण मध्ये पादतलस्य तलहृदयं नाम तत्रापि रुजाभिर्मरणम् । क्षिप्रस्योपरिष्टादुभयतः कूर्च्चो नाम तत्र पादस्य भ्रमणवेपने भवतः । गुल्फसन्धेरध उभयतः कूर्च्चशिरो नाम तत्र रुजाशोफौ । पादजङ्घयोः सन्धाने गुल्फो नाम तत्र रुक्स्तब्धपादता खञ्जता वा । पार्ष्णिं प्रति जङ्घामध्ये इन्द्रवस्तिर्नाम तत्र शोणितक्षये मरणम् । जङ्घोर्व्वोः सन्धाने जानु नाम तत्र खञ्जता । जानुन ऊर्द्ध्वमुभयतस्त्र्यङ्गुलमाणिर्नाम तत्र शोफाभिवृद्धिः स्तब्धसक्थिता च । ऊरुमध्ये ऊर्व्वी नाम तत्र शोणितक्षयात् सक्थिशोषः । ऊर्व्या ऊर्द्ध्वमधो वङ्क्षणसन्धेरूरुमूले लोहिताक्षं नाम तत्र लोहितक्षयेण पक्षाघातः । वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपं नाम तत्र षाण्ढ्यमल्पशुक्रता वा भवति । एवमेतान्येकादशैकसक्थिमर्म्माणि व्याख्यातानि । एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ । विशेषतस्तु यानि सक्थ्नि गुल्फजानुविटपानि तानि बाहौ मणिबन्धकूर्परकक्षधराणि । यथा वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपमेवं वक्षःकक्षयोर्मध्ये कक्षधरं तस्मिन् विद्धे त एवोपद्रवाः । विशेषतस्तु मणिबन्धे कुण्ठता । कूर्पराख्ये कुणिः । कक्षधरे पक्षाघातः । एवमेतानि चतुश्चत्वारिंशच्छाखासु मर्म्माणि व्याख्यातानि ॥ ० ॥ अत ऊर्द्ध्वम् उदरोरसोर्मर्म्माण्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र वातवर्च्चोनिरसनं स्थूलान्त्रप्रतिबद्धं गुदं नाम मर्म्म तत्र सद्योमरणम् । अल्पमांसशोणितोऽभ्यन्तरतः कट्यां मूत्राशयो वस्तिर्नाम तत्रापि सद्योमरणमश्मरीव्रणादृते । तत्राप्युभयतो भिन्ने न जीवति एकतो भिन्ने मूत्रस्रावी व्रणो भवति । स तु यत्नेनोपक्रान्तो रोहति । पक्वामाशययोर्मध्ये शिराप्रभवा नाभिर्नाम तत्रापि सद्य एव मरणम् । स्तनयोर्मध्यमधिष्ठायोरस्यामाशयद्वारं सत्त्वरजस्तमसामधिष्ठानं हृदयं नाम तत्र सद्य एव मरणम् । स्तनयोरधस्तात् द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनमूले नाम मर्म्मणी तत्र कफपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां म्रियते । स्तनचूचुकयोरूर्द्ध्वं द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनरोहितौ नाम तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्याञ्च म्रियते । अंसकूटयोरधस्तात् पार्श्वोपरिभागयोरपलापौ नाम तत्र रक्तेन पूयभावं गतेन मरणम् । उभयोरुरसो नाड्यौ वातवहे अपस्तम्भौ नाम तत्र वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्याञ्च मरणम् । एवमेतान्युदरोरसोर्द्वादश मर्म्माणि व्याख्यातानि ॥ ० ॥ अत ऊर्द्ध्वं पृष्ठमर्म्माण्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र पृष्ठवंशमुभयतः प्रतिश्रोणिकाण्डमस्थिनी कटीकतरुणे नाम मर्म्मणी तत्र शोणितक्षयात् पाण्डुर्विवर्णो हीनरूपश्च म्रियते । पार्श्वजघनबहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने कुकुन्दरे नाम मर्म्मणी तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टोपघातश्च । श्रोणीकाण्डयोरुपर्य्याशयाच्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ नितम्बौ नाम तत्राधःकायशोषो दौर्ब्बल्याच्च मरणम् । अधःपार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ययोस्तिर्य्यगूर्द्ध्वञ्च जघनात् पार्श्वसन्धी नाम तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया म्रियते । स्तनमूलादृजुभयतः पृष्ठवंशस्य बृहती नाम तत्र शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तैरुपद्रवैर्म्रियते । पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमुभयतस्त्रिकसम्बद्धे अंसफलके नाम तत्र बाह्वोः स्वापशोषौ वा । बाहुमूर्द्धग्रीवामध्ये अंसपीठस्कन्धनिबन्धनावंसौ नाम तत्र स्तब्धबाहुता । एवमेतानि चतुर्द्दश पृष्ठमर्म्माणि व्याख्यातानि ॥ ० ॥ अत ऊर्द्ध्वं जत्रुगतानि व्याख्यास्यामः । तत्र कण्ठनाडीमुभयतश्चतस्रो धमन्यो द्वे नीले द्वे च मन्ये व्यत्यासेन तत्र मूकता स्वरवैकृतमरसग्राहिता च । ग्रीवायामुभयतश्चतस्रः शिरामातृकास्तत्र सद्योमरणम् । शिरोग्रीवयोः सन्धाने कृकाटिके नाम तत्र चलमूर्द्धता । कर्णपृष्ठतोऽधःसंश्रिते विधुरे नाम तत्र बाधिर्य्यम् । घ्राणमार्गमुभयतः स्रोतोमार्गप्रतिबद्धे अभ्यन्तरतः फणे नाम तत्र गन्धाज्ञानम् । भ्रूपुच्छान्तयोरधोऽक्ष्णोर्बाह्यतोऽपाङ्गौ नाम तत्रान्ध्यं दृष्ट्युपघातो वा । भ्रुवोरुपरि निम्नयोरावर्त्तौ नाम तत्राप्यान्ध्यं दृष्ट्युपघातश्च । भ्रुवोः पुच्छान्तयोरुपरि कर्णललाटयोर्मध्ये शङ्खौ नाम तत्र सद्योमरणम् । शङ्खयोरुपरि केशान्त उत्क्षेपौ नाम तत्र सशल्यो जीवेत् पाकात् पतितशल्यो वा नोद्धृतशल्यः । भ्रुवोर्मध्ये स्थपनी नाम तत्रोत्क्षेपवत् । पञ्च सन्धयः शिरसि विभक्ताः सीमन्ता नाम तत्रोन्मादभयचित्तनाशैर्मरणम् । घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वासन्तर्पणीनां शिराणां मध्ये शिरासन्निपातः शृङ्गाटकानि तानि चत्वारि मर्म्माणि तत्रापि सद्योमरणम् । मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्टात् शिरासन्धिसन्निपातो रोमावर्त्तोऽधिपतिस्तत्रापि सद्योमरणम् । एवमेतानि सप्तत्रिंशदूर्द्ध्वजत्रुगतानि मर्म्माणि व्याख्यातानि ॥ ० ॥ भवन्ति चात्र ।

"ऊर्व्यः शिरांसि विटपे च सकक्षपार्श्वे
एकैकमङ्गुलमितं स्तनपूर्व्वमूलम् ।
विद्ध्यङ्गुलद्वयमितं मणिबन्धगुल्फं
त्रीण्येव जानु सपरं सह कूर्पराभ्याम् ॥
हृद्वस्तिकूर्च्चगुदनाभि वदन्ति मूर्ध्नि
चत्वारि पञ्च च गले दश यानि च द्वे ।
तानि स्वपाणितलकुञ्चितसम्मितानि
शेषाण्यवेहि परिविस्तरतोऽङ्गुलार्द्धम् ॥
एतत् प्रमाणमभिवीक्ष्य वदन्ति तज्ज्ञाः
शस्त्रेण कर्म्मकरणं परिहृत्य मर्म्म ।
पार्श्वाभिघातितमपीह निहन्ति मर्म्म
तस्माद्धि मर्म्मसदनं परिवर्ज्जनीयम् ॥
छिन्नेषु पाणिचरणेषु शिरा नराणां
सङ्कोचमीयुरसृगल्पमतो निरेति ।
प्राप्यातिमात्ररुजमतो मनुष्याः
संछिन्नशाखतरुवन्निधनं न यान्ति ॥
क्षिप्रेषु तत्र सतलेषु हतेषु रक्तं
गच्छत्यतीव पवनश्च रुजं करोति ।
एवं विनाशमुपयान्ति हि तत्र विद्धा
वृक्षा इवायुधनिपातनिकृत्तमूलाः ॥
तस्मात्तयोरभिहतस्य तु पाणिपादं
छेत्तव्यमाशु मणिबन्धनगुल्फदेशे ।
मर्म्माणि शल्यविषयार्द्धमुदाहरन्ति
यस्माच्च मर्म्मसु हता न भवन्ति सद्यः ।
जीवन्ति तत्र यदि वैद्यगुणेन केचित्
ते प्राप्नुवन्ति विकलत्वमसंशयं हि ॥
सम्भिन्नजर्ज्जरितकोष्ठशिरःकपाला
जीवन्ति शस्त्रनिहतैश्च शरीरदेशैः ।
छिन्नैश्च सक्थिभुजपादकरैरशेषै-
र्येषां न मर्म्मपतिता विविधाः प्रहाराः ॥
सोममारुततेजांसि रजःसत्त्वतमांसि च ।
मर्म्मसु प्रायशः पुंसां भूतात्मा चावतिष्ठते ॥
मर्म्मस्वभिहतास्तस्मान्न जीवन्ति शरीरिणः ।
इन्द्रियार्थेष्वसम्प्राप्तिर्मनोबुद्धिविपर्य्ययः ॥
रुजश्च विविधास्तीव्रा भवन्त्याशुहरे हते ।
हते कालान्तरघ्ने तु ध्रुवो धातुक्षयो नृणाम् ॥
ततो धातुक्षयाज्जन्तुर्वेदनाभिश्च नश्यति ।
हते वैकल्यजनने केवलं वैद्यनैपुणात् ॥
शरीरं क्रियया युक्तं विकलत्वमवाप्नुयात् ।
विशल्यघ्नेषु विज्ञेयं पूर्व्वोक्तं यच्च कारणम् ॥
रुजाकराणि मर्म्माणि क्षतानि विविधा रुजः ।
कुर्व्वन्त्यन्ते च वैकल्यं कुवैद्यवशगो यदि ॥
छेदभेदाभिघातेभ्यो दहनाद्दारणादपि ।
उपघातं विजानीयान्मर्म्मणां तुल्यलक्षणम् ॥

मर्म्माभिघातस्तु न कश्चिदस्ति
योऽल्पात्ययो वापि निरत्ययो वा।
प्रायेण मर्म्मस्वभिताड़ितास्तु
वैकल्यमृच्छन्त्यथवा म्रियन्ते॥
मर्म्माण्यधिष्ठाय हि ये विकारा
मूर्च्छन्ति काये विविधा नराणाम्।
प्रायेण ते कृच्छ्रतमा भवन्ति
नरस्य यत्नैरपि साध्यमानाः॥"४॥

सप्तमोऽध्यायः।

अथातः सिरावर्णनविभक्तिनाम शारीरं व्याख्यास्यामः। सप्त सिराशतानि भवन्ति। याभिरिदं शरीरमाराम इव जलहारिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपस्निह्यते अनुगृह्यते चाकुञ्चनप्रसारणादिभिर्व्विशेषैः। द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां प्रतानाः तासां नाभिर्म्मूलं ततश्च प्रसरन्त्यूर्द्धमधस्तिर्य्यक् च॥३॥ भवतश्चात्र।

"यावत्यस्तु सिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणाम्।
नाभ्यां सर्व्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः॥
नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिर्व्युपाश्रिता।
सिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः॥"

तासां मूलसिराश्चत्वारिंशत्। तासां वातवाहिन्यो दश। पित्तवाहिन्यो दश। कफवाहिन्यो दश। दश रक्तवाहिन्यः। तासान्तु वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं भवति। तावत्य एव पित्तवाहिन्यः। पित्तस्थाने कफवाहिन्यश्च। कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च। यकृत्प्लीह्नोरेवमेतानि सप्तसिराशतानि। तत्र वातवाहिन्यः सिरा एकस्मिन् सक्थ्नि पञ्चविंशतिः। एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ। विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां गुदमेढ्राश्रिताः। श्रोण्यामष्टौ। द्वे द्वे पार्श्वयोः। षट् पृष्ठे। तावत्य एव चोदरे। दश वक्षसि। एकचत्वारिंशज्जत्रुण ऊर्द्धम्। तासां चतुर्दश ग्रीवायाम्। कर्णयोश्चतस्रः। नव जिह्वायाम्। षट् नासिकायाम्। अष्टौ नेत्रयोः। एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं वातवहानां सिराणां व्याख्यातम्। एष एव विभागः शेषाणामपि। विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश। कर्णयोर्द्वे। एवं रक्तवहा कफवहाश्च। एवमेतानि सप्त सिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि॥५॥ भवन्ति चात्र।

"क्रियाणामप्रतीघातममोहं बुद्धिकर्म्मणाम्।
करोत्यन्यान् गुणांश्चापि स्वाः सिराः पवनश्चरन्॥
यदा तु कुपितो वायुः स्वाः सिराः प्रतिपद्यते।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते वातसम्भवाः॥
भ्राजिष्णुतामन्नरुचिमग्निदीप्तिमरोगताम्।
संसर्पत् स्वाः सिराः पित्तं कुर्य्याच्चान्यान् गुणानपि॥
यदा प्रकुपितं पित्तं सेवते स्ववहाः सिराः।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते पित्तसम्भवाः॥
स्नेहमङ्गेषु सन्धीनां स्थैर्य्यं बलमुदीर्णताम्।
करोत्यन्यान् गुणांश्चापि बलासः स्वाः सिराश्चरन्॥
यदा तु कुपितः श्लेष्मा स्वाः सिराः प्रतिपद्यते।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते श्लेष्मसम्भवाः॥
धातूनां पूरणं वर्णं स्पर्शज्ञानमसंशयम्।
स्वाः सिराः सञ्चरद्रक्तं कुर्य्याच्चान्यान् गुणानपि॥
यदा तु कुपितं रक्तं सेवते स्ववहाः सिराः।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः॥
न हि वातं सिराः काश्चिन्न पित्तं केवलं तथा।
श्लेष्माणं वा वहन्त्येता अतः सर्व्ववहाः स्मृताः॥
प्रदुष्टानां हि दोषाणामुच्छ्रितानां प्रधावताम्।
ध्रुवमुन्मार्गगमनमतः सर्व्ववहाः स्मृताः॥
तत्रारुणा वातवहाः पूर्य्यन्ते वायुना सिराः।
पित्तादुष्णाश्च नीलाश्च शीता गौर्य्यः स्थिराः कफात्।
असृग्वहास्तु रोहिण्यः सिरा नात्युष्णशीतलाः॥
अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि न विध्येद्याः सिरा भिषक्।
वैकल्यं मरणञ्चापि व्यधात्तासां ध्रुवं भवेत्॥
सिराशतानि चत्वारि विद्याच्छाखासु बुद्धिमान्।
षट्त्रिंशच्च शतं कोष्ठे चतुःषष्टिञ्च मूर्द्धनि॥
शाखासु षोड़श सिराः कोष्ठे द्वात्रिंशदेव तु।
पञ्चाशज्जत्रुणश्चोर्द्ध्वमवेध्याः परिकीर्त्तिताः॥"

तत्र सिराशतमेकैकस्मिन् सक्थ्नि भवति तासां जालधरा त्वेका तिस्रश्चाभ्यन्तराः। तत्रोर्व्वीसंज्ञे द्वे लोहिताक्षसंज्ञा चैकैकेताश्चावेध्याः। एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातावेवमशस्त्रकृत्याः षोड़श शाखासु। द्वात्रिंशत् श्रोण्यां तासामष्टावशस्त्रकृत्याः। द्वे द्वे विटपयोः कटीकतरुणयोश्च। अष्टावष्टावेकैकस्मिन् पार्श्वे तासामेकैकामूर्द्ध्वगां परिहरेत्। पार्श्वसन्धिगते च द्वे। चतस्रो विंशतिश्च पृष्ठवंशमुभयतस्तासामूर्द्ध्वगामिन्यौ द्वे द्वे परिहरेद्बृहती सिरे। तावत्य एवोदरे तासां मेढ्रोपरि रोमराजीमुभयतो द्वे द्वे परिहरेत्। चत्वारिंशद्वक्षसि तासां चतुर्द्दशाशस्त्रकृत्या। हृदये द्वे द्वे। द्वे स्तनमूले। स्तनरोहितापलापस्तम्भयोरुभयतोऽष्टौ। एवं द्वात्रिंशदशस्त्रकृत्याः पृष्ठोदरोरःसु भवन्ति। चतुःषष्टिशिराशतं जत्रुण ऊर्द्ध्वं भवति तत्र षट्पञ्चाशच्छिरोधरायां तासामष्टौ चतस्रश्च मर्म्मसंज्ञाः परिहरेत्। द्वे कृकाटिकयोः। द्वे विधुरयोः। एवं ग्रीवायां षोड़शावध्याः। हन्वोरुभयतोऽष्टावष्टौ तासान्तु सन्धिधमन्यौ द्वे द्वे परिहरेत्। षट्त्रिंशज्जिह्वायां तासामधः षोड़शाशस्त्रकृत्याः रसवहे द्वे वाग्वहे च द्वे। द्विर्द्वादश नासायां तासामौपनासिक्यश्चतस्रः परिहरेत्। तासामेव च तालुन्येकां मृदावुद्देशे। अष्टात्रिंशदुभयोर्नेत्रयोस्तासामेकैकामपाङ्गयोः परिहरेत्। कर्णयोर्दश तासां शब्दवाहिनीनामेकैकां परिहरेत्। नासानेत्रगतास्तु ललाटे षष्टिस्तासां केशान्तानुगताश्चतस्रः। आवर्त्तयोरेकैका स्थपन्याञ्चैका परिहर्त्तव्या। शङ्खयोर्दश तासां शङ्खसन्धिगतामेकैकां परिहरेत्। द्वादश मूर्द्धिन तासामुत्क्षेपयोर्द्वे परिहरेत्। सीमन्तेष्वेकैकामधिपतावेकामिति। एवमशस्त्रकृत्याः पञ्चाशज्जत्रुण ऊर्द्ध्वमिति। भवति चात्र।

"व्याप्नुवन्त्यभितो देहं नाभितः प्रसृताः सिराः।
प्रतानाः पद्मिनीकन्दाद्बिसादीनां यथा जलम्॥"

अष्टमोऽध्यायः।

अथातः सिराव्यधविधिशारीरं व्याख्यास्यामः। बालस्थविररूक्षक्षतक्षीणभीरुपरिश्रान्तक्षीममद्याध्वकर्षितमत्तवान्तविरिक्तास्थापितानुवासितजागरितक्लीवकृशगर्भिणीनां कासश्वासशोषप्रवृद्धज्वराक्षेपकपक्षाघातोपवासपिपासामूर्च्छाप्रपीड़ितानाञ्च सिरां न विध्येत्। याश्चाव्यध्या व्यध्याश्चादृष्टा दृष्टाश्चायन्त्रिता यन्त्रिताश्चानुत्थिता इति। शोणितावसेकसाध्याश्च विकाराः प्रागभिहितास्तेषु चापक्वेष्वन्येषु चानुक्तेषु यथाभ्यासं यथान्यायञ्च सिरां विध्येत्। प्रतिषिद्धानामपि च विषोपसर्गे आत्ययिकेषु सिराव्यधनमप्रतिषिद्धम्। तत्र स्निग्धस्विन्नमातुरं यथादोषप्रत्यनीकमद्रवप्रायमन्नं भुक्तवन्तं यवागूं पीतवन्तं वा यथाकालमुपस्थाप्यासीनं स्थितं वा प्राणानबाधमानो वस्त्रपट्टचर्म्मान्तर्व्वल्कलतानामन्यतमेन यन्त्रयित्वा नातिगाढ़ं नातिशिथिलं शरीरप्रदेशमासाद्य यथोक्तं शस्त्रं गृहीत्वा सिरां विध्येत्॥६॥

"नैवातिशीते नात्युष्णे न प्रवाते न चाभ्रिते।
सिराणां व्यधनं कार्य्यमरोगे वा कदाचन॥"

तत्र व्यध्यसिरं पुरुषं प्रत्यादित्यमुखमरत्निमात्रोच्छ्रिते उपवेश्यासने सक्थ्नोराकुञ्चितयोर्निवेश्य कूर्परसन्धिद्वयस्योपरि हस्तावन्तर्गताङ्गुष्ठकृतमुष्टी मन्ययोः स्थापयित्वा यन्त्रशाटकं ग्रीवामुष्ट्योरुपरि परिक्षिप्यान्येन पुरुषेण पश्चात् स्थितेन वामहस्तेनोत्तानेन शाटकान्तद्वयं ग्राहयित्वा ततो वैद्यो ब्रूयाद्दक्षिणहस्तेन सिरोत्थापनार्थं नात्यायतशिथिलं यन्त्रमावेष्टयत्वत्र कृतावगाढं यन्त्रं पृष्ठमध्ये च पीड़येदिति कर्म्म पुरुषञ्च वायुपूर्णमुखं स्थापयेदेष उत्तमाङ्गगतानामन्तर्म्मुखवर्ज्यानां सिराणां व्यधने यन्त्रणविधिः। तत्र, पादव्यध्यसिरस्य पादं समे स्थाने सुस्थिरं स्थापयित्वान्यं पादमीषत्सङ्कुचितमुच्चैः कृत्वा व्यध्यपादं जानुसन्धेरधः शाटकेनावेष्ट्य हस्ताभ्यां प्रपीड्य गुल्फं व्यध्यप्रदेशस्योपरि चतुरङ्गुलं प्लोतादीनामन्यतमेन बद्ध्वा पादसिरां विध्येत्। अथोपरिष्टाद्धस्तौ गूढ़ाङ्गुष्ठकृतमुष्टी सम्यगासनं स्थापयित्वा सुखोपविष्टस्य पूर्व्ववद्यन्त्रं बद्ध्वा हस्तसिरां विध्येत्। गृध्रसीविश्वाच्योः सङ्कुचितजानुकूर्परः स्यात्। श्रोणीपृष्ठस्कन्धेषून्नामितपृष्ठस्यावाक्शिरस्कस्य उपविष्टस्य विस्फूर्जितपृष्ठस्य विध्येत्। उदरोरसोः प्रसारितोरस्कस्योन्नमितशिरस्कस्य

विस्फूर्जितदृष्टस्य बाहुभ्यामवलम्बमानदेहस्य पार्श्वयोः । अवनामितमेढ्रस्य मेढ्रे । उन्नामितजिह्वाग्रस्याधोजिह्वायाम् । अतिव्यात्ताननस्य तालुनि दन्तमूलेषु च । एवं यन्त्रोपायानन्यांश्च सिरोत्थापनहेतून् बुद्ध्यावेक्ष्य शरीरवशेन व्याधिवशेन च विदध्यात् । मांसलेष्ववकाशेषु यवमात्रं शस्त्रं निदध्यादतोऽन्यथा अर्धयवमात्रं व्रीहिमात्रं वा व्रीहिमुखेन । अस्थ्नामुपरि कुठारिकया विध्येदर्धयवमात्रम् ॥ भवन्ति चात्र ।

"अभ्रे वर्षासु विध्येत ग्रीष्मकाले तु शीतले ।
हेमन्तकाले मध्याह्ने शस्त्रकालास्त्रयः स्मृताः ॥
सम्यक् शस्त्रनिपातेन धारया या स्रवेदसृक् ।
मुहूर्तं रुद्ध्वा तिष्ठेच्च सुविद्धां तां विनिर्दिशेत् ॥
यथा कुसुम्भपुष्पेभ्यः पूर्वं स्रवति पीतिका ।
तथा सिरासु विद्धासु दुष्टमग्रे प्रवर्तते ॥
मूर्च्छितस्यातिभीतस्य श्रान्तस्य तृषितस्य च ।
न वहन्ति सिरा विद्धास्तथानुत्थितयन्त्रिताः ॥
क्षीणस्य बहुदोषस्य मूर्च्छया विहतस्य च ।
भूयोऽपराह्णे विस्राव्या साऽपरेद्युस्त्र्यहेऽपि वा ॥
रक्तं सशेषदोषं तु कुर्यादपि विचक्षणः ।
न चातिप्रस्रुतं कुर्याच्छेषं संशमनैर्जयेत् ॥
बलिनो बहुदोषस्य वयःस्थस्य शरीरिणः ।
परं प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्थं शोणितमोक्षणे ॥"

तत्र पाददाहपादहर्षावबाहुकचिप्पविसर्पवातशोणितवातकण्टकविचर्चिकापाददारीप्रभृतिषु क्षिप्रमर्मण उपरिष्टाद् द्व्यङ्गुले व्रीहिमुखेन सिरां विध्येत् । श्लीपदे तच्चिकित्सिते यथा वक्ष्यते । क्रोष्टुकशिरःखञ्जपङ्गुलवातवेदनासु जङ्घायां गुल्फस्योपरि चतुरङ्गुले । अपच्यामिन्द्रवस्तेरधस्ताद् द्व्यङ्गुले । जानुसन्धेरुपर्यधो वा चतुरङ्गुले गृध्रस्याम् । ऊरुमूलसंश्रितां गलगण्डे । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ । विशेषतस्तु वामबाहौ कूर्परसन्धेरभ्यन्तरतो बाहुमध्ये प्लीह्नि कनिष्ठिकानामिकयोर्मध्ये वा । एवं दक्षिणबाहौ यकृद्दाल्ये कफोदरे चैतामेव च कासश्वासयोरप्यादिशन्ति । गृध्रस्यामिव विश्वाच्याम् । श्लीपदे समन्ताद् द्व्यङ्गुले प्रवाहिकायां शूलिन्यां परिकर्तिकोपदंशशूकदोषशुक्रव्यापत्सु मेढ्रमध्ये । वृषणयोः पार्श्वे मूत्रवृद्धाम् । नाभेरधश्चतुरङ्गुले सेवन्या वामपार्श्वे दकोदरे । वामपार्श्वे कक्षास्तनयोरन्तरेऽन्तर्विद्रधौ पार्श्वशूले च । बाहुशोषावबाहुकयोरप्येके वदन्त्यंसयोरन्तरे । त्रिकसन्धिमध्यगतां तृतीयके । अधः स्कन्धसन्धिगतामन्यतरपार्श्वसंश्रितां चातुर्थके । हनुसन्धिमध्यगतामपस्मारे । शङ्खकेशान्तसन्धिगतामुरोऽपाङ्गललाटेषु चोन्मादेऽपस्मारे च । जिह्वारोगेष्वधोजिह्वायां दन्तव्याधिषु च तालुनि तालव्येषु । कर्णयोरुपरि समन्तात् कर्णशूले कर्णरोगेषु च । गन्धाग्रहणे नासारोगेषु च नासाग्रे तिमिराक्षिपाकप्रभृतिष्वक्षरोगेषूपनासिके । ललाट्या-मपाङ्ग्याश्चैता एव शिरोरोगाधिमन्थप्रभृतिषु रोगेष्विति ॥ ॥ अत ऊर्ध्वं दुष्टव्यधनं व्याख्यास्यामः । तत्र दुर्विद्धातिविद्धा कुञ्चिता पिच्चिता कुट्टिता अप्रस्रुता अत्युदीर्णा अन्तेऽभिहता परिशुष्का कूणिता वेपिता अनुत्थितविद्धा शस्त्रहता तिर्यग्विद्धा अपविद्धा अव्याध्या विद्रुता धेनुका पुनःपुनर्विद्धा सिरास्नाय्वस्थिसन्धिमर्मसु चेति विंशतिर्दुष्टव्यधाः । तत्र या सूक्ष्मशस्त्रविद्धा न व्यक्तमसृक् स्रवति रुजा शोफश्च सा दुर्विद्धा । प्रमाणातिरिक्तविद्धायामन्तः प्रविशति शोणितं शोणितातिप्रवृत्तिर्वा सातिविद्धा । कुञ्चितायामप्येवम् । कुण्ठशस्त्रप्रमथिता पृथुलीभावमापन्ना पिच्चिता । अनासादिता पुनःपुनरन्तयोश्च बहुशः शस्त्राभिहता कुट्टिता । शीतभयमूर्च्छाभिरप्रवृत्तशोणिता अप्रस्रुता । तीक्ष्णमहामुखशस्त्रविद्धा अत्युदीर्णा । अल्परक्तस्राविण्यन्ते विद्धा अन्तेऽभिहता । शोणितक्षयादनिलपूर्णा परिशुष्का । चतुर्भागावशेषादिता किञ्चित्प्रवृत्तशोणिता कूणिता । दुःस्थानबन्धनाद्वेपमानाया शोणितसम्मोहो भवति सा वेपिता । अनुत्थितविद्धायामप्येवम् । छिन्नातिप्रवृत्तशोणिता क्रियासङ्गकरी शस्त्रहता । तिर्यक् प्रविष्टशस्त्रा किञ्चिच्छेषा तिर्यग्विद्धा । बहुशः क्षता दीनशस्त्रप्रणिधानाद्विद्धा अपविद्धा । अप्रशस्ता अव्याध्या । अनवस्थितविद्धा विद्रुता । प्रदेशस्य बहुशोऽवघट्टनादारोहव्यधा मुहुर्मुहुः शोणितस्राविणी धेनुका । सूक्ष्मशस्त्रव्यधनादसकृद्विच्छिन्ना पुनःपुनर्विद्धा । स्नाय्वस्थिसिरासन्धिमर्मसु विद्धा वा रुजां शोफं वैकल्यं मरणं चापादयति ॥ ॥ भवन्ति चात्र ।

"सिरासु शिक्षितो नास्ति चला ह्येताः स्वभावतः ।
मत्स्यवत् परिवर्तन्ते तस्माद् यत्नेन ताडयेत् ॥
अज्ञानता गृहीते तु शस्त्रे कायनिपातिते ।
भवन्ति व्यापदश्चैता बहवश्चाप्युपद्रवाः ॥
स्नेहादिभिः क्रियायोगैर्न तथा लेपनैरपि ।
यात्याशु व्याधिः शान्तिं यथा सम्यक् सिराव्यधात् ॥
सिराव्यधश्चिकित्सार्धं शल्यतन्त्रे प्रकीर्तितः ।
यथा प्रणिहितः सम्यग्वस्तिः कायचिकित्सिते ॥"

तत्र स्निग्धस्विन्नवान्तविरिक्तास्थापितानुवासितसिराविद्धैः परिहर्तव्यानि । क्रोधायासमैथुनदिवास्वप्नवाग्व्यायामयानाध्ययनस्थानासनचङ्क्रमणशीतवातातपविरुद्धासात्म्याजीर्णान्याबललाभात् मासमेके मन्यन्ते ॥ ॥ एतेषां विस्तरमुपरिष्टाद्वक्ष्यामः । भवन्ति चात्र ।

"सिराविषाणतुम्बैस्तु जलौकाभिः पदैस्तथा ।
अवगाढं यथापूर्वं निर्हरेद्दुष्टशोणितम् ॥
अवगाढे जलौका स्यात् प्रच्छानं पिण्डिते हितम् ।
सिराङ्गव्यापके रक्ते शृङ्गालाबू त्वचि स्थिते ॥" ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातो धमनीव्याकरणं शारीरं व्याख्यास्यामः । चतुर्विंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवा अभिहिताः । तत्र केचिदाहुः सिराधमनीस्रोतसामविभागः सिराविकारा एव धमन्यः स्रोतांसि चेति । तत्तु न सम्यक् । अन्या एव हि धमन्यः स्रोतांसि च सिराभ्यः, कस्मात्? व्यञ्जनान्यत्वान्मूलसन्नियमात् कर्मवैशेष्यादागमाच्च, केवलं तु परस्परसन्निकर्षात् सदृशागमकर्मत्वात् सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्मणामविभाग इव कर्मसु भवति । तासां तु नाभिप्रभवाणां धमनीनामूर्ध्वगा दश दश चाधोगामिन्यश्चतस्रस्तिर्यग्गाः । ऊर्ध्वगाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रश्वासोच्छ्वासजृम्भितक्षुद्धसितकथितरुदितादीन् विशेषानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति । तास्तु हृदयमभिप्रपन्नास्त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासां तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश, शब्दरूपरसगन्धानष्टाभिर्गृह्णीते, द्वाभ्यां भाषते च, द्वाभ्यां घोषं करोति, द्वाभ्यां स्वपिति, द्वाभ्यां प्रतिबुध्यते, द्वे चाश्रुवाहिन्यौ, द्वे स्तन्यं स्त्रिया वहतः स्तनसंश्रिते, ते एव शुक्रं नरस्य स्तनाभ्यामभिवहतः । तास्त्वेतास्त्रिंशत् सविभागा व्याख्याताः । एताभिरूर्ध्वं नाभेरुदरपार्श्वपृष्ठोरःस्कन्धग्रीवाबाहवो धार्यन्ते याप्यन्ते च ॥ ॥ भवति चात्र ।

"ऊर्ध्वगमास्तु कुर्वाणाः कर्माण्येतानि सर्वशः ।
अधोगमास्तु वक्ष्यामि कर्म तासां यथायथम् ॥"

अधोगमास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्तवादीन्यधो वहन्ति । तास्तु पित्ताशयमभिप्रतिपन्नास्तत्रस्थमेवान्नपानरसं विपक्वमौष्ण्याद्विरेचयन्त्योऽभिवहन्त्यः शरीरं तर्पयन्त्यर्पयन्ति चोर्ध्वगतानां तिर्यग्गतानां रसस्थानं चाभिपूरयन्ति मूत्रपुरीषस्वेदांश्च विरेचयन्त्यामपक्वाशयान्तरे च त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासां तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश, द्वे अन्नवाहिन्यावन्त्राश्रिते, तोयवहे द्वे, मूत्रवस्तिमभिप्रपन्ने मूत्रवहे द्वे, शुक्रवहे द्वे शुक्रप्रादुर्भावाय द्वे विसर्गाय, ते एव रक्तमभिवहतो नारीणामार्तवसंज्ञम्, द्वे वर्चोनिरसन्यौ स्थूलान्त्रप्रतिबद्धे, अष्टावन्यास्तिर्यग्गाणां धमनीनां स्वेदमर्पयन्ति । तास्त्वेतास्त्रिंशत् सविभागा व्याख्याताः । एताभिरधो नाभेः पक्वाशयकटीमूत्रपुरीषगुदबस्तिमेढ्रसक्थीनि धार्यन्ते याप्यन्ते च ॥ ॥ भवति चात्र ।

'अधोगमास्तु कुर्वन्ति कर्माण्येतानि सर्वशः ।
तिर्यग्गाः सम्प्रवक्ष्यामि कर्म तासां यथायथम् ॥"

तिर्यग्गाणां तु चतसृणां धमनीनामेकैका शतधा सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते तास्त्वसंख्येयाः, ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं विबद्धमाततं च । तासां मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि यैः स्वेदमभिवहन्ति रसं चाभिसन्तर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च

तैरेव चाभ्यङ्गपरिषेकावगाहालेपनवीर्य्याण्यन्तः शरीरमभिपद्यन्ते त्वचि विपक्कानि। तैरेव स्पर्शंसुखमसुखं वा गृह्णाति। तास्त्वेताश्चतस्रो धमन्यः सर्व्वाङ्गगताः सविभागा व्याख्याताः। भवतश्चात्र।

"यथा स्वभावतः खानि मृणालेषु बिसेषु च।
धमनीनां तथा खानि रसो यैरुपचीयते॥

पञ्चाभिभूतास्त्वथ पञ्चकृत्वः
पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयन्ति।
पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयित्वा
पञ्चत्वमायान्ति विनाशकाले॥"९॥

अत ऊर्द्ध्वं स्रोतसां मूलविद्धलक्षणमुपदेक्ष्यामः। तानि तु प्राणान्नोदकरसरक्तमांसमेदोमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तववहानि येष्वधिकार, एतेषां बहूनि। एतेषां विशेषा बहवः। तत्र प्राणवहे द्वे तयोर्म्मूलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यः। तत्र विद्धस्य क्रोशनविनमनमोहनभ्रमणवेपनानि मरणं वा भवति। अन्नवहे द्वे तयोर्म्मूलमामाशयोऽन्नवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्याध्मानं शूलान्नद्वेषौ छर्द्दिः पिपासान्ध्यं मरणं वा। उदकवहे द्वे तयोर्म्मूलं तालुक्लोम च। तत्र विद्धस्य पिपासा सद्योमरणञ्च। रसवहे द्वे तयोर्म्मूलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य शोषः प्राणवहविद्धवच्च मरणं तल्लिङ्गानि च। रक्तवहे द्वे तयोर्म्मूलं यकृत्प्लीहानौ रक्तवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य श्यावाङ्गता ज्वरो दाहः पाण्डुता शोणितातिगमनं रक्तनेत्रता चेति। मांसवहे द्वे तयोर्म्मूलं स्नायुत्वचं रक्तवहाश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य श्वयथुर्मांसशोषः सिराग्रन्थयो मरणम्। मेदोवहे द्वे तयोर्म्मूलं कटीवृक्कौ च तत्र विद्धस्य स्वेदागमनं स्निग्धाङ्गता तालुशोषः स्थूलशोफता पिपासा च। मूत्रवहे द्वे तयोर्म्मूलं वस्तिर्मेढ्रञ्च तत्र विद्धस्यानद्धवस्तिता मूत्रनिरोधः स्तब्धमेढ्रता च। पुरीषवहे द्वे तयोर्म्मूलं पक्वाशयो गुदश्च तत्र विद्धस्यानाहो दुर्गन्धता ग्रथितान्त्रता च। शुक्रवहे द्वे तयोर्म्मूलं स्तनौ वृषणौ च तत्र विद्धस्य क्लीवता चिरात् प्रसेको रक्तशुक्रता च। आर्त्तववहे द्वे तयोर्म्मूलं गर्भाशयः आर्त्तववाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धायां वन्ध्यात्वं मैथुनासहिष्णुत्वमार्त्तवनाशश्च। सेवनीच्छेदाद्रुजाप्रादुर्भावः। वस्तिगुदविद्धलक्षणं प्रागुक्तमिति। स्रोतोविद्धन्तु प्रत्याख्यायोपचरेदुद्धृतशल्यन्तु क्षतविधानेनोपचरेत्।

"मूलात् खादन्तरं देहे प्रसृतन्त्वभिवाहि यत्।
स्रोतस्तदिति विज्ञेयं सिराधमनिवर्ज्जितम्॥"१३॥

दशमोऽध्यायः।

अथातो गर्भिणीव्याकरणं शारीरं व्याख्यास्यामः। गर्भिणी प्रथमदिवसात् प्रभृति नित्यं प्रहृष्टा शुच्यलङ्कृता शुक्लवसना शान्तिमङ्गलदेवताब्राह्मणगुरुपरा च भवेन्मलिनविकृतहीनगात्राणि न स्पृशेद्दुर्गन्धदुर्दर्शनानि परिहरेदुद्वेजनीयाश्च कथाः शुष्कं पर्य्युषितं क्कथितं क्लिन्नं चान्नं नोपभुञ्जीत। बहिर्निष्क्रमणं शून्यागारचैत्यश्मशानवृक्षाश्रयान् क्रोधभयसङ्कटांश्च भारानुच्चैर्भाष्यादिकं परिहरेद्यानि च गर्भं व्यापादयन्ति। न चाभीक्ष्णं तैलाभ्यङ्गोत्सादनादीनि निषेवेत। न चायासयेच्छरीरं पूर्व्वोक्तानि च परिहरेत्। शयनासनं मृद्वास्तरणं नात्युच्चमपाश्रयोपेतमसम्बाधं विदध्यात्। हृद्यं द्रवं मधुरप्रायं स्निग्धं दीपनीयसंस्कृतञ्च भोजनं भोजयेत् सामान्यमेतदाप्रसवात्॥३॥ विशेषतस्तु गर्भिणी प्रथमद्वितीयतृतीयमासेषु मधुरशीतद्रवप्रायमाहारमुपसेवेत। विशेषतस्तु तृतीये षष्टिकौदनं पयसा भोजयेच्चतुर्थे दध्ना पञ्चमे पयसा षष्ठे सर्पिषा चेत्येके। चतुर्थे पयोनवनीतसंसृष्टमाहारयेज्जाङ्गलमांससहितं हृद्यमन्नं भोजयेत्। पञ्चमे क्षीरसर्पिःसंसृष्टम्। षष्ठे श्वदंष्ट्रासिद्धस्य सर्पिषो मात्रां पाययेद्यवागूं वा। सप्तमे सर्पिः पृथक्पर्ण्यादिसिद्धमेवमाप्यायते गर्भः। अष्टमे बदरोदकेन बलातिबलाशतपुष्पपललपयोदधिमस्तुतैललवणमदनफलमधुघृतमिश्रेणास्थापयेत्। पुराणपुरीषशुद्ध्यर्थमनुलोमनार्थञ्च वायोः। ततः पयोमधुरकषायसिद्धेन तैलेनानुवासयेदनुलोमे हि वायौ सुखं प्रसूयते निरुपद्रवा च भवति। अत ऊर्द्ध्वं स्निग्धाभिर्यवागूभिर्जाङ्गलरसैश्चोपक्रमेदाप्रसवकालादेवमुपक्रान्ता स्निग्धा बलवती सुखमनुपद्रवा प्रसूयते। नवमे मासि सूतिकागारमेनां प्रवेशयेत् प्रशस्ततिथ्यादौ। तत्रारिष्टं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां श्वेतरक्तपीतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु बिल्वन्यग्रोधतिन्दुकभल्लातकनिर्म्मितं सर्व्वागारं यथासंख्यं तन्मयपर्य्यङ्कमुपलिप्तभित्तिं सुविभक्तपरिच्छदं प्राग्द्वारमुदग्द्वारं दक्षिणद्वारं वाष्टहस्तायतं चतुर्हस्तविस्तृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम्॥७॥

"जाते हि शिथिले कुक्षौ मुक्ते हृदयबन्धने।
सशूले जघने नारी ज्ञेया सा तु प्रजायिनी॥"

तत्रोपस्थितप्रसवायाः कटीपृष्ठं प्रति समन्ततो वेदना भवत्यभीक्ष्णं पुरीषप्रवृत्तिर्म्मूत्रं प्रसिच्यते योनिमुखात् श्लेष्मा च। प्रजनयिष्यमाणां कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनां कुमारपरिवृतां पुन्नामफलहस्तां स्वभ्यक्तामुष्णोदकपरिषिक्तामथैनां सम्भृतां यवागूमाकण्ठात् पाययेत्। ततः कृतोपधाने मृदुविस्तीर्णे शयने स्थितामाभुग्नसक्थीमुत्तानामशङ्कनीयाश्चतस्रः स्त्रियः परिणतवयसः प्रजननकुशलाः कर्त्तितनखाः परिचरेयुरिति॥८॥ अथास्या विशिखान्तरमनुलोममनुसुखमभ्यज्यात् तथाचैनामेका सुभगे प्रवाहस्वेति न चाप्राप्तावी प्रवाहस्व विशिखान्तरमपत्यमार्गम्। ततो विमुक्ते गर्भनाडीप्रबन्धे सशूलेषु श्रोणिवङ्क्षणवस्तिशिरःसु प्रवाहेथाः शनैः शनैः। ततो गर्भनिर्गमे प्रगाढं ततो गर्भे योनिमुखं प्रपन्ने गाढतरमाविशल्यभावात्॥१०॥ अकालप्रवाहणात् बधिरं मूकं व्यस्तहनुं मूर्द्धाभिघातिनं कासश्वासशोषोपद्रुतं कुब्जं विकटं वा जनयति। तत्र प्रतिलोममनुलोमयेत्। गर्भसङ्गे तु योनिं धूपयेत् कृष्णसर्पनिर्म्मोकेण पिण्डीतकेन वा। बध्नीयाद्धिरण्यपुष्पीमूलं हस्तपादयोर्धारयेत् सुवर्च्चलां विशल्यां वा॥११॥ अथ जातस्योल्वं मुखञ्च सैन्धवसर्पिषा विशोध्य घृताक्तं मूर्द्ध्नि पिचुं दद्यात् ततो नाभिनाडीमष्टाङ्गुलमायम्य सूत्रेण बद्ध्वा छेदयेत् तत्सूत्रैकदेशञ्च कुमारस्य ग्रीवायां सम्यग्बध्नीयात्॥१२॥ अथ कुमारं शीताभिरद्भिराश्वास्य जातकर्म्मणि कृते मधुसर्पिरनन्ताब्राह्मीरसेन सुवर्णचूर्णमङ्गुल्यानामिकया लेहयेत्ततो बलातैलेनाभ्यज्य क्षीरवृक्षकषायेण सर्व्वगन्धोदकेन वा रूप्यहेमप्रतप्तेन वा वारिणा स्नापयेदेनं कपित्थपत्रकषायेण वा कोष्णेन यथाकालं यथादोषं यथाविभवं च।

"धमनीनां हृदिस्थानां विवृतत्वादनन्तरम्।
चतूरात्रात्त्रिरात्राद्वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्त्तते॥"

तस्मात् प्रथमेऽह्नि मधुसर्पिरनन्तामिश्रं मन्त्रपूतं त्रिकालं पाययेद्द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं सर्पिस्तृतीये च। ततः प्राङ्निवारितस्तन्यं मधुसर्पिः स्वपाणितलसम्मितं द्विकालं पाययेत्॥१५॥ अथ सूतिकां बलातैलाभ्यक्तां वातहरौषधनिःक्वाथेनोपचरेत् सशेषदोषान्तु तदहः पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीचित्रकशृङ्गवेरचव्यचूर्णं गुडोदकेनोष्णेन पाययेत्। एवं द्विरात्रं त्रिरात्रं वा कुर्य्यादादुष्टशोणितात्। विशुद्धे ततो विदारिगन्धादिसिद्धां स्नेहयवागूं क्षीरयवागूं वा पाययेत् त्रिरात्रम्। ततो यवकोलकुलत्थसिद्धेन जाङ्गलरसेन शाल्योदनं भोजयेद्बलमग्निबलञ्चावेक्ष्य। अनेन विधिना अध्यर्द्धमासमुपसंस्कृता विमुक्ताहाराचारा विगतसूतिकाभिधाना स्यात्। पुनरार्त्तवदर्शनादित्येके। धन्वभूमिजातां सूतिकां घृततैलयोरन्यतरस्य मात्रां पाययेत्। पिप्पल्यादिकषायानुपाना स्नेहनित्या च स्यात्त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा बलवती। अबलां यवागूं पाययेत्त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा। अत ऊर्द्ध्वं स्निग्धेनान्नसंसर्गेणोपचरेत्। प्रायशश्चैनां प्रभूतेनोष्णोदकेन परिषिञ्चेत्। क्रोधायासमैथुनादीन् परिहरेत्॥१७॥ भवतश्चात्र।

"मिथ्याचारात् सूतिकाया यो व्याधिरुपजायते।
स कृच्छ्रसाध्योऽसाध्यो वा भवेदत्यपतर्पणात्॥
तस्मात्तां देशकालौ च व्याधिसात्म्येन कर्म्मणा।
परीक्ष्योपचरेदेवं नैयमत्ययमाप्नुयात्॥"१८॥

जरायुपातनप्रधानाध्मानौ कुरुते तस्मात् कण्ठमस्याः केशवेष्टितयाङ्गुल्या प्रमृजेत्। कटुकालाबुकृतवेधनसर्षपसर्पनिर्म्मोकैर्वा कटुतैलविमिश्रैर्योनिमुखं धूपयेत्। लाङ्गलीमूलकल्केन वास्याः पाणिपादतलमालिम्पेत्। मूर्द्ध्नि वास्या

शारीरं
शारीरं

भद्रदारुचीरमनुपिबेत्। कुष्ठलाङ्गलीमूलकल्कं वा मद्यमूत्रयोरन्यतरेण पाययेत्। शालिमूलकल्कं वा पिप्पल्यादिं वा मद्येन सिद्धार्थककुष्ठलाङ्गलीभद्रदारुचीरमिश्रेण सुरामण्डेन वा स्नापयेत्। एतैरेव सिद्धेन सिद्धार्थकतैलेनोत्तरवस्तिं दद्यात्। स्निग्धेन वा कल्कनखेन हस्तेनापहरेत्। प्रजातायाश्च नार्या रूक्षशरीरायास्तीक्ष्णैरविशोधितं रक्तं वायुना तद्देशगेनातिसंरुद्धं नाभेरधः पार्श्वयोर्बस्तौ वा बस्तिशिरसि वा ग्रन्थिं करोति। ततश्च नाभिबस्त्युदरशूलानि भवन्ति। सूचीभिरिव निस्तुद्यते भिद्यते दीर्य्यत इव च पक्वाशयः। समन्तादाध्मानमुदरे मूत्रसङ्गश्च भवतीति मक्कल्लक्षणम्। तत्र वीरतर्व्वादिसिद्धं जलमूषकादिप्रतीवापं पाययेत्। यवक्षारचूर्णं वा सर्पिषा सुखोदकेन वा लवणचूर्णं वा पिप्पल्यादिकषायेण पिप्पल्यादिचूर्णं वा सुरामण्डेन वरुणाद्यरिष्टं वा पञ्चकोलैलाप्रतीवापं पृथक् पर्ण्यादिकषायं वा भद्रदार्वमरिचसंसृष्टं पुराणगुडं वा त्रिकटुकचतुर्जातककुस्तुम्बुरुमिश्रं खादेदच्छं वा पिबेदरिष्टमिति ॥ ॥ अथ बालं क्षौमपरिवृतं क्षौमवस्त्रास्तृतायां शय्यायां शाययेत्। पीलुबदरीनिम्बपरूषकशाखाभिश्चैनं वीजयेत्। मूर्ध्नि चास्याहरहस्तैलपिचुमवचारयेत् धूपयेच्चैनं रक्षोघ्नैर्धूपैः। रक्षोघ्नानि चास्य पाणिपाददशिरोग्रीवास्ववसृजेत्। तिलातसीसर्षपकणांश्चात्र प्रकिरेत्। अधिष्ठाने चाग्निं प्रज्वालयेत्। व्रणितोपासनीयं चावेक्षेत। ततो दशमेऽहनि मातापितरौ कृतमङ्गलकौतुकौ स्वस्तिवाचनं कृत्वा नाम कुर्यातां यदभिप्रेतं नक्षत्रनाम वा ॥ ॥ ततो यथावर्णं धात्रीमुपेयान्मध्यमप्रमाणां मध्यमवयसमरोगां शीलवतीमचपलामलोलुपामकृशामस्थूलां प्रसन्नक्षीरामलम्बौष्ठीमलम्बोर्ध्वस्तनीमव्यङ्गामव्यसनिनीं जीवद्वत्सां दोग्ध्रीं वत्सलामक्षुद्रकर्मिणीं कुले जातामतो भूयिष्ठैश्च गुणैरन्वितां श्यामामारोग्यबलवृद्धये बालस्य। तत्रोर्ध्वस्तनी करालं कुर्यात्। लम्बस्तनी नासिकामुखं छादयित्वा मरणमापादयेत्। ततः प्रशस्तायां तिथौ शिरःस्नातमहतवाससमुदङ्मुखं शिशुमुपवेश्य धात्रीं प्राङ्मुखीमुपवेश्य दक्षिणं स्तनं धौतमीषत्परिस्रुतमभिमन्त्र्य मन्त्रेणानेन पाययेत् ॥ ॥

"चत्वारः सागरास्तुभ्यं स्तनयोः क्षीरवाहिणः।
भवन्तु सुभगे नित्यं बालस्य बलवृद्धये ॥
पयोऽमृतरसं पीत्वा कुमारस्ते शुभानने।
दीर्घमायुरवाप्नोतु देवाः प्राश्यामृतं यथा ॥"

अतोऽन्यथा नानाधात्रीपयोऽभ्यासादसात्म्याद्व्याधिजन्म भवति। अपरिस्रुतेऽप्यतिस्तब्धस्तन्यपूर्णस्तनपानादुत्क्लुशितस्तन्यस्य शिशोः कासश्वासवमीप्रादुर्भावः। तस्मादेवंविधानां स्तन्यं न पाययेत्।

भवति ॥ ॥ अथास्याः क्षीरजननार्थं सौमनस्यमुत्पाद्य यवगोधूमशालिषष्टिकमांसरससुरासौवीरकपिण्याकलशुनमत्स्यकशेरुकशृङ्गाटकबिसविदारिकन्दमधुकशतावरीनालिकालाबूकालशाकप्रभृतीनि विदध्यात् ॥ ॥ अथास्याः स्तन्यमप्सु परीक्षेत। तच्चेच्छीतलममलं तनु शङ्खावभासमप्सु न्यस्तमेकीभावं गच्छत्यफेनिलमतन्तुमन्नोत्प्लवते न सीदति वा तच्छुद्धमिति विद्यात्तेन कुमारस्यारोग्यं शरीरोपचयो बलवृद्धिश्च भवति। न च क्षुधितशोकार्त्तश्रान्तप्रदुष्टधातुगर्भिणीज्वरितातिक्षीणातिस्थूलविदग्धभक्तविरुद्धाहारतर्पितायाः स्तन्यं पाययेन्नाजीर्णौषधं च बालं दोषौषधमलानां तीव्रवेगोत्पत्तिभयात् ॥ ॥ भवन्ति चात्र।

"धात्र्यास्तु गुरुभिर्भोज्यैर्विषमैर्दोषलैस्तथा।
दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यति ॥
मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयः स्त्रियाः।
दूषयन्ति पयस्तेन शारीरा व्याधयः शिशोः ॥
भवन्ति कुशलस्तांश्च भिषक् सम्यग्विभावयेत्।
अङ्गप्रत्यङ्गदेशे तु रुजा यत्रास्य जायते ॥
मुहुर्मुहुः स्पृशति तं स्पृश्यमाने च रोदिति।
निमीलिताक्षो मूर्द्धस्थे शिरोरोगे न धारयेत् ॥
बस्तिस्थे मूत्रसङ्गार्तो रुजा तृष्यति मूर्च्छति।
विण्मूत्रसङ्गवैवर्ण्यच्छर्द्याध्मानान्त्रकूजनैः ॥
कोष्ठे दोषान् विजानीयात् सर्वत्रस्थांश्च
रोदनैः ॥"

तेषु च यथाभिहितं मृदु च्छेदनीयमौषधमात्रया क्षीरपस्य क्षीरसर्पिषा धात्र्याश्च कवलमेव विदध्यात्। क्षीरान्नादस्यात्मनि धात्र्याश्चान्नादस्य कषायादीनात्मन्येव न धात्र्याः। तत्र मासादूर्द्ध्वं क्षीरपायाङ्गुलिपर्वद्वयग्रहणसम्मितामौषधमात्रां विदध्यात् कोलास्थिसम्मितां कल्कमात्रां क्षीरान्नादाय कोलसम्मितामन्नादायेति ॥ ॥

'येषां गदानां ये योगाः प्रवक्ष्यन्तेऽगदङ्कराः।
तेषु तत्कल्कसंलिप्तौ पाययेत शिशुं स्तनौ ॥
एकं द्वे त्रीणि चाहानि वातपित्तकफज्वरे।
स्तन्यपायाहितं सर्पिरितराभ्यां यथार्थतः ॥
न च तृष्णाभयादस्य पाययेत शिशुं स्तनौ।
विरेकवस्तिवमनान्यृते कुर्याच्च नात्ययात् ॥
मस्तुलुङ्गक्षयाद्यस्य वायुस्तालु विनामयेत्।
तस्य तृड्दैन्ययुक्तस्य सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ॥
पानाभ्यञ्जनयोर्योज्यं शीताम्बदेशेन तथा।
पाकेनाभ्यापिता नाभिः सवर्णा तुण्डिसंज्ञिताम् ॥
मारुतघ्नं प्रशमयेत् स्वेदस्नेहोपनाहनैः।
गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ॥
रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ॥"

क्षीरान्नादाय सर्पिः पाययेत् सिद्धार्थकवचामांसीपयस्यापामार्गशतावरीसारिवाब्राह्मीपिप्पलीहरिद्राकुष्ठसैन्धवसिद्धम्। क्षीराशनाय

दाय द्विपञ्चमूलीक्षीरतगरभद्रदारुमरिचमधुविडङ्गद्राक्षाद्विब्राह्मीसिद्धम्। तेनारोग्यबलमेधायूंषि शिशोर्भवन्ति ॥ ॥ बालं पुनर्गात्रसुखं गृह्णीयान्न चैनं तर्जयेत् सहसा न प्रतिबोधयेद्वित्रासभयात्। सहसा नापहरेदुत्क्षिपेद्वा वातादिविघातभयात्। नोपवेशयेत् कौब्ज्यभयात्। नित्यं चैनमनुवर्त्तेत प्रियशतैरजिघांसुः। एवमनभिहतमनास्त्वभिवर्द्धते नित्यमुदग्रसत्त्वसम्पन्नो नीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च भवति। वातातपविद्युत्प्रभापादपलताशून्यागारनिम्नस्थानगृहच्छायादिभ्यो दुर्ग्रहोपसर्गतश्च बालं रक्षेत् ॥ ॥

"नाशुचौ विसृजेद्बालं नाकाशे विषमे न च।
नोष्णमारुतवर्षेषु रजोधूमोदकेषु च ॥
क्षीरसात्म्यतया क्षीरमाजं गव्यमथापि वा।
दद्यादास्तन्यपर्य्याप्तेर्बालानां वीक्ष्य मात्रया ॥"

षण्मासं चैनमन्नं प्राशयेल्लघु हितं च। नित्यमवरोधरतश्च स्यात् कृतरक्षश्च उपसर्गभयात्। प्रयत्नतश्च ग्रहोपसर्गेभ्यो रक्ष्या बाला भवन्ति ॥ अथ कुमार उद्विजते त्रस्यति रोदिति नष्टसंज्ञो भवति नखदशनैर्धात्रीमात्मानं च परिणुदति दन्तान् खादति कूजति जृम्भते भ्रुवौ विक्षिपत्यूर्ध्वं निरीक्षते फेनमुद्वमति सन्दष्टौष्ठः क्रूरो भिन्नामवर्चा दीनार्त्तस्वरो निशि जागर्त्ति दुर्बलो म्लानाङ्गो मत्स्यच्छुच्छुन्दरीमत्कुणगन्धो यथा पुरा धात्र्याः स्तन्यमभिलषति तथा नाभिलषतीति सामान्येन ग्रहोपसृष्टलक्षणमुक्तं विस्तरेणोत्तरे वक्ष्यामः ॥ ॥ प्रतिमन्त्रेण मात्रां यथावर्णं विद्यां ग्राहयेत्। अथास्मै पञ्चविंशतिवर्षाय द्वादशवर्षां पत्नीमावहेत् पित्र्यधर्म्मार्थकामप्रजाः प्राप्स्यतीति ॥ ॥

"ऊनषोडशवर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिम्।
यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते ॥
जातो वा न चिरं जीवेज्जीवेद्वा दुर्बलेन्द्रियः।
तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥"

अतिवृद्धायां दीर्घरोगिण्यामन्येन वा विकारेणोपसृष्टायां गर्भाधानं नैव कुर्वीत। पुरुषस्याप्येवंविधस्य त एव दोषाः सम्भवन्ति। तत्र पूर्वोक्तैः कारणैः पतिष्यति गर्भे गर्भाशयकटीवङ्क्षणबस्तिशूलानि रक्तदर्शनं च। तत्र शीतैः परिषेकावगाहप्रदेहादिभिरुपचरेज्जीवनीयशृतक्षीरपानैश्च। गर्भस्फुरणे मुहुर्मुहुस्तदन्वारयेच्च क्षीरमुत्पलादिसिद्धं पाययेत् प्रसच्यमाने सदाहपार्श्वपृष्ठशूलासृग्दरानाहमूत्रसङ्गाः। स्थानात् स्थानं चोपक्रामति गर्भे कोष्ठे संरम्भश्च स्निग्धाः शीताः क्रिया हितास्तु नार्या महाबलासहदेवामधुकश्वदंष्ट्राकण्टकारिकासिद्धं पयः शर्कराक्षौद्रमिश्रं पाययेत्। मूत्रसङ्गे दर्भादिसिद्धम्। आनाहे हिङ्गुसौवर्चललशुनवचासिद्धम्। अत्यर्थं स्रवति रक्ते कोशाम्रादिकाश्मरीफलक्षौमभस्मपद्मकोत्पलकुसुम [illegible] मधुना

पलिखात्। यथालाभं न्यग्रोधादित्वक् प्रवालकल्कं वा पयसा पाययेदुत्पलादिकल्कं वा कशेरुशृङ्गाटकशालूककल्कं वा शृतेन पयसोऽम्बरफलोदककन्दकाथेन वा शर्करामधुमधुरेण शालिपिष्टं न्यग्रोधादिस्वरसपरिपीतं वा वस्त्रावयवं योन्यां धारयेत्॥ ॥ अथाहारशोणितवेदनायां मधुकदेवदारुपयस्यासिद्धं पयः पाययेत् तद्वत् आमलकशतावरीपयस्यासिद्धं विदारिगन्धादिसिद्धं वा बृहतीद्वयोत्पलशतावरीसारिवापयस्यामधुकसिद्धं पयस्यार्कपुष्पीसिद्धं वा पयः पाययेदिति। एवं क्षिप्रमुपक्रान्ताया उपावर्त्तन्ते रुजो गर्भश्चाप्यायते। अवस्थिते च गर्भे गर्भेणोदुम्बरफलात्सिद्धेन पयसा भोजयेत्। अतीते लवणस्नेहवर्ज्यैर्यवागूभिर्यवागूभिरुद्दालकादीनां पाचनीयोपसंस्कृताभिरुपक्रमेत यावन्तो मासा गर्भस्य तावन्त्यहानि। अस्युदरमूलेषु पुराणगुडं दीपनीयसंयुक्तं पाययेदरिष्टं वा वातोपद्रवसंभवात्। सोनसां लीयते गर्भः सोऽतिकालमवतिष्ठमानो व्यापद्यते तं मृदुना स्नेहादिक्रमेणोपचरेत्। उत्क्रोशरसकृसिद्धामनल्पस्नेहां यवागूं पाययेत्। माषतिलबिल्वशलाटुसिद्धान् वा कुल्माषान् भक्षयेन्मधुमार्द्वीकं चानुपिबेत् सप्तरात्रम्। कालातीतस्थायिनि गर्भे विशेषतः सधान्यमुदूखलं मुसलेनाभिहन्यात् विषमे वा यानासने सेवेत। वाताभिपन्न एव शुष्यति गर्भः। स मातुः कुक्षिं न पूरयति मन्दं स्पन्दते च तं बृंहणीयैः पयोभिर्मांसरसैश्चोपचरेत्। शुक्रशोणितं वायुनाभिप्रपन्नमवक्रान्तजीवमाध्मापयत्युदरम्। तत् कदाचित् यदृच्छयोपशान्तं नैगमेयापहृतमिति भाषन्ते। तमेव कदाचित् प्रलीयमानं नागोदरमित्याहुस्तत्रापि लीनवत् प्रतीकारः॥ ॥ अत ऊर्द्ध्वं मासानुमासिकं वक्ष्यामः।

"मधुकं शाकबीजञ्च पयस्या सुरदारु च।
अश्मन्तकस्तिलाः कृष्णास्ताम्रवल्ली शतावरी॥
वृक्षादनी पयस्या च लता चोत्पलसारिवा।
अनन्ता सारिवा रास्ना पद्मा मधुकमेव च॥
बृहत्यौ काश्मरी चापि क्षीरिशुङ्गास्त्वचो घृतम्।
पृश्निपर्णी बला शिग्रु श्वदंष्ट्रा मधुपर्णिका॥
शृङ्गाटकं बिसं द्राक्षा कशेरु मधुकं सिताः।
वत्सैते सप्त योगाः स्युरर्द्धश्लोकसमापनाः॥
यथासंख्यं प्रयोक्तव्या गर्भस्रावे पयोयुताः।
कपित्थबृहतीबिल्वपटोलेक्षुनिदिग्धिकाः॥
मूलानि क्षीरसिद्धानि पाययेद्भिषगष्टमे।
नवमे मधुकानन्तापयस्यासारिवाः पिबेत्॥
क्षीरं शुण्ठीपयस्याभ्यां सिद्धं स्याद्दशमे हितम्।
सक्षीरा वा हिता शुण्ठी मधुकं सुरदारु च।
एवमाप्यायते गर्भस्तीव्रा रुक् चोपशाम्यति॥"

निवृत्तप्रसवायास्तु पुनः षड्भ्यो वर्षेभ्य ऊर्द्ध्वं प्रसवमानाया नार्य्याः कुमारोऽल्पायुर्भवति॥ अथ गर्भिणीं व्याधुत्पत्तावद्ये शुद्धैर्मधुरास्निग्धशीतैर्गर्भानुलोमनैश्च संशमनीयैश्च मृदु विदध्यादन्नपानयोर्वीर्य्यं मृदुवीर्य्यं मधुरप्रायं गर्भाविरुद्धञ्च गर्भाविरुद्धाश्च क्रिया यथायोगं विदधीत मृदुप्रायाः॥ ॥ भवन्ति चात्र।

"सौवर्णं सुकृतं चूर्णं कुष्ठं मधु घृतञ्च वा।
मत्स्याक्षकः शङ्खपुष्पी मधु सर्पिः सकाञ्चनम्॥
अर्कपुष्पी मधु घृतं चूर्णितं कनकं वचा।
हेमचूर्णानि कैटर्य्यः श्वेता दूर्व्वा घृतं मधु॥
चत्वारोऽभिहिता प्राशाः श्लोकार्द्धेषु चतुर्ष्वपि।
कुमाराणां वपुर्मेधाबलबुद्धिविवर्द्धनाः॥"

इति सुश्रुते आयुर्वेदशास्त्रे दशमं शारीरस्थानं समाप्तम्॥ इङ्गरेजीभाषायां एनाटोमी इत्युक्तमेतत्॥ ॥ शारीरं तपो यथा,—

"देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्ज्जवम्।
ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते॥"

इति भगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः॥

शारीरकं, क्ली, (शरीरमेव शारीरं कुत्सितत्वात् तत्रिवासी शारीरको जीवस्तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः। शारीरक+अण्।) वेदव्यासकृतवेदान्तमीमांसासूत्रम्। यथा। तथा च वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः। वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्येदमादिमं सूत्रम्। अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति। इति शङ्करभाष्यम्॥ (शरीरमेव शारीरकं तत्र भवम्। शारीरक+अण्। शरीरभवे, त्रि। यथा, भागवते। ३। ३१। १९।

"पञ्चात्मकं धिषणया नष्टसत्त्वधिः
शारीरके दमशरीर्य्यपरः स्वदेहे॥")

शारीरिकः, त्रि, (शरीर+ठक्।) शरीरसम्बन्धि। तत्पर्य्यायः। कालेवरिकः २ गात्रिकः ३ वापुषिकः ४ सांहननिकः ५ वार्ष्मिकः ६ वैग्रहिकः ७ कायिकः ८ दैहिकः ९ मौर्त्तिकः १० तानविकः ११। इति अमरोक्तशरीरपर्य्यायशब्दात् ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्॥

शारुकः, त्रि, (शृणातीति। शॄ+"लषपतपदस्थेति।" ३। २। १५४। इति उकञ्।) हिंसकः। शॄस्याभूकञ गमेल्यादिना उकप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (यथा, मुग्धबोधे कारकप्रकरणे।

"दृष्ट्वा दधिं शारुकमेतदर्षकान्
उन्मीलवन्तं यतिभिः सुदर्शनम्॥")

शार्कः, पुं, शर्करा। इति शब्दरत्नावली॥

शार्ककः, पुं, दुग्धफेनः। शर्करापिण्डम्। इति मेदिनी॥

शार्करः, पुं, दुग्धफेनः। (शर्करास्त्यत्रेति। शर्करा+"देशे लुबिलचौ च।" ५। २। १०५। इति अण्।) शर्करान्वितदेशः। इति मेदिनी॥ शर्करासम्बन्धिनि, त्रि॥ (शर्करैव। "शर्करादिभ्योऽण्।" ५। ३। १०७। इत्यण्। शर्करासदृशम्॥ इति काशिका॥ ४॥ "सिकताशर्कराभ्यां च।" ५।२।१०४। इति अणि शर्करा-विशिष्टः॥ यथा, शार्करं मधु।" इति च काशिका॥)

शार्करकः, शार्करिकः } त्रि, शर्करावहुलदेशः। शर्कराशब्दात् कुञ्प्रत्ययेन ष्णिकप्रत्ययेन च निष्पन्नः॥

शार्करीयः, त्रि, शर्करायुक्तदेशः। शर्कराशब्दात् छीयप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्॥

शार्ङ्गं, क्ली, आर्द्रकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (शृङ्गस्य विकारः। शृङ्ग+अण्।) विष्णुधनुः। धनुर्मात्रम्। इति मेदिनी। गे, २६॥ (यथा, रघुः। ४। ६२।

"शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत्॥")

शृङ्गसम्बन्धिनि, त्रि॥

शार्ङ्गेष्टा, स्त्री, मत्स्याकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः॥ पुस्तकान्तरे शार्ङ्गेष्ठा इति च पाठः॥

शार्ङ्गी, [न्] पुं, (शार्ङ्गमस्यास्तीति। शार्ङ्ग+इनिः।) विष्णुः। इत्यमरः॥ (यथा, रघुः। १२। ७०।

"स सेतुं बन्धयामास प्लवगैर्लवणाम्भसि।
रसातलादिवोन्मग्नं शेषं स्वप्नाय शार्ङ्गिणः॥")

धन्विमात्रम्। इति शार्ङ्गशब्दार्थदर्शनात्॥

शार्दूलः, पुं, (शॄ हिंसायाम्+"शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च।" उणा० ४। ९०। इति ऊलच् प्रत्ययेन साधुः।) व्याघ्रः। उत्तरपदे श्रेष्ठार्थवाचकः। इत्यमरः॥ राक्षसः। पशुभेदः। स तु सरभः। इति मेदिनी॥ पक्षिविशेषः। इति धरणिः॥ चित्रकः। इति राजनिर्घण्टः॥

शार्दूलललितं, क्ली, धृतिवृत्तौ अष्टादशाक्षरपादच्छन्दोविशेषः। यथा,—

"मः सो जः स-त-सा दिनेश ऋतुभिः शार्दूलललितम्।
हत्वा कंसमगे पराक्रमविधिं शार्दूलललितं
यश्चक्रे क्षितिभारकारिषु सुराराति‌ष्वतिद्रवम्।
सन्तोषं परमं तु देवनिवहे त्रैलोक्यशरणं
श्रेयो वः स तनोत्वपारमहिमा लक्ष्मीप्रियतमः॥"

इति छन्दोमञ्जरी २ स्तवकः॥

शार्दूलवाहनः, पुं, पञ्चविंशतिपूर्वजिनान्तर्गतजिनविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

शार्दूलविक्रीडितं, क्ली, अतिधृतिवृत्तौ ऊनविंशतिपादच्छन्दोविशेषः। यथा,—

"सूर्य्याश्वैर्म-स-ज-स-ता: सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्।
गोविन्दं प्रणमोत्तमाङ्ग रसने त्वं घोषयाहर्निशं
पाणी पूजयतं मनः स्मर पदे तस्यालयं गच्छतम्।
एवञ्चेत् कुरुताखिलं मम हितं शार्दूलमद्भुतं
न प्रेक्षे भवतां कृते भवमहाशार्दूलविक्रीडितम्॥"

इति छन्दोमञ्जरी २ स्तवकः॥

शार्व्वर, क्ली, अन्धतमसम्। घातुके, त्रि। इति मेदिनी॥ (शर्व्वर्य्या इदम्। शर्व्वरी+अण्।) शर्व्वरीसम्बन्धिनि त्रि।

शार्व्वरी स्त्री रात्रि। इत्यमरटीकायां भरत धृतवाचस्पति॥

शाल, ऋ कत्थने। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट।) कत्थने प्रशंसायाम्। ऋ, शालते गुणिनं गुणी। ऋ, अशशालत। इति दुर्गादास॥

शाल, पुं (शल्यते प्रशस्यते इति। शाल+घञ्।) मत्स्यभेद। शजाड इति ख्यात। प्राकार। वृक्षविशेष। तत्पर्य्याय। सर्ज्ज १ कार्श्य २ अश्वकर्णक ३ शस्यसम्बर ४। इत्यमर। शकुरुच ६। इति रत्नमाला॥ नद भेद। इति शब्दरत्नावली। शालभूप। स तु शालिवाहनराज। इति विश्व॥ वृषमात्रम्। इति राजनिर्घण्ट॥॥ शालो झस धीवर एव दाश इत्युभभेदात्तालव्यादि॥ दन्त्यादिश्च। कैवर्त्त इव बहुराजीवोत्पलशालो वसन्तकाल आजगाम। इति वासवदत्ताश्लेषात। कैवर्त्त पक्षे शालो मत्स्यविशेष। वसन्तपक्षे शालस्य पुष्पं शालम्। इति भरत॥

शालग्राम पुं विष्णुमूर्त्तिविशेष। स च गण्ड क्युद्भववज्रकीटकृतचक्रयुक्तशिला द्वारकोद्भव ताद्दशशिला च। तस्य माहात्म्यलक्षणादि यथा,—

'प्रसङ्गात् कथयिष्यामि शालग्रामशिलार्च्चनम्। निष्कामो मुक्तिमाप्नोति मूर्त्तिं ध्यायन् स्तुवन् जपन्॥

शङ्खचक्रगदापद्म केशवाख्यो गदाधर। शार्ङ्गकौमोदकीचक्रशङ्खी नारायणो विभु॥ स च शङ्खाब्जपन्नो माधव श्रीगदाधर। गदाब्जशङ्खचक्री वा गोविन्दाख्यो गदाधर॥ पद्मशङ्खादिगादिने विष्णुरूपाय वै नम। सशङ्खाब्जगदाचक्रमधुसूदनमूर्त्तये॥ नमो गदादिचक्राब्जयुक्तत्रैविक्रमाय च। सारिकौमोदकीपद्मशङ्खवामनमूर्त्तये॥ शङ्खाब्जचक्रगादिने नम श्रीधरमूर्त्तये। हृषीकेश सारिगदाशङ्खपद्मिन्नमोऽस्तु ते॥ साब्जशङ्खगदाचक्रपद्मनाभस्वरूपिणे। दामोदर शङ्खगदाचक्रपद्मिन्नमोऽस्तु ते॥ सारिशङ्खगदाब्जाय वासुदेव नमो नम। शङ्खाब्जचक्रगदिने हम सङ्कर्षणाय च॥ शङ्खचक्रगदाब्जाय धृतप्रद्युम्नमूर्त्तये। नमोऽनिरुद्धाय गदाशङ्खाब्जवरधारिणे॥ साब्जशङ्खगदाचक्रपुरुषोत्तममूर्त्तये। नमोऽधोक्षजरूपाय गदाशङ्खारिधारिणे॥ नृसिंहमूर्त्तये पद्मगदाशङ्खविधारिणे। पद्मारिशङ्खगादिने नमोऽच्युतमूर्त्तये॥ सशङ्खचक्राब्जगदं जनार्दनसिद्धो नम। उपेन्द्र गदिन सारिपद्मशङ्ख नमोऽस्तु ते॥ सचक्राब्जगदाशङ्खयुक्ताय हरिमूर्त्तये। सगदाब्जारिशङ्खाय नम श्रीकृष्णमूर्त्तये॥

शालग्रामशिलाद्वारगतलग्नद्विचक्रधृक्। शुक्लाभा वासुदेवोऽयाद्यः सदैव श्रीगदाधर॥ लग्नद्विचक्रो रक्ताभ पूर्व्वभागस्तु पुष्कल। सङ्कर्षणोऽथ प्रद्युम्न सूक्ष्मचक्रस्तु पीतक॥ स दीर्घ स शिरश्छिद्रा योऽनिरुद्धस्तु वर्त्तुल। नानाद्वाररहितश्च अथ नारायणोऽसित॥ मध्ये गदाकृता रेखा नाभिपद्ममहोन्नत। पृथुचक्रो नृसिंहो वै कपिलोऽथ त्रिबिन्दुक॥ अथवा पञ्चबिन्दुस्तत्पूजनं ब्रह्मचारिण। वराहशक्तिलिङ्गोऽथ विषमद्वयचक्रक॥ नीलस्त्रिरेख स्थूलोऽथ कूर्म्ममूर्त्ति सबिन्दुमान्। कृष्ण सवर्त्तुलावर्त्तं पातुरामनपृष्ठक॥ श्रीधर पञ्चरेखोऽथ वनमालागदाङ्कित। वामनो वर्त्तुलो नाम वामचक्र सुरेश्वर॥ नानावर्णोऽनेकमूर्त्तिर्नागभोगी त्वनन्तक। स्थूलो दामोदरो नीलो मध्ये चक्र सुनीलक॥ सङ्कीर्णद्वारको योऽथ ब्रह्मा सुमाङ्कित। सदीर्घरेखा शुषिर एकचक्राम्बुज पृथु॥ पृथुच्छिद्र स्थूलचक्र कृष्णोऽबिन्दुश्च बिन्दुमत। हयग्रीवोऽङ्कुशाकार पञ्चरेख समन्तत॥ वैकुण्ठोऽमलवद्भाति एकचक्राब्जकोऽसित। मत्स्यो दीर्घाम्बुजाकारो द्वाररेखस्तु पाण्डुर॥ वामचक्रो दक्षरेख श्यामो वोऽथ त्रिविक्रम। शालग्रामे द्वारकायां स्थिताय गदिने नम॥ एकेन लक्षितो योऽथ पद्माधारी सुदर्शन। लक्ष्मीनारायणो द्वाभ्यां त्रिभिस्त्विह त्रिविक्रम॥ चतुर्भिश्च चतुर्व्यूहो वासुदेवश्च पञ्चभि। प्रद्युम्न षड्भिरथाथान् सङ्कर्षण इत स्तुत॥ पुरुषोत्तमोऽष्टभि स्याच नवव्यूहो नवाङ्कित। दशावतारो दशभिरनिरुद्धोऽवतादय। द्वादशात्मा द्वादशभिरत ऊर्द्ध्वं त्वनन्तक॥"

इति पाद्मे पातालखण्डे १० अध्याय॥

अपि च।

ईश्वर उवाच।

"शालग्रामे मणौ यन्त्रे मण्डले प्रतिमासु च। नित्यन्तु श्रीहरे पूजा कर्त्तव्येव जनेन तु॥ गण्डक्यामेकदेशे तु शालग्राममस्थलं महत्। पाषाणस्तद्भवं यत्तत् शालग्राममिति स्थितम्॥ शालग्रामशिलास्पर्शात् कोटिजन्माघनाशनम्। किं पुनर्य्यजनं तत्र हरेः साम्निध्यकारणम्॥ शालग्रामैकयजनात् शतलिङ्गफलं लभेत्। बहुभिर्जन्मभि पुण्यैर्यदि कृष्णशिला लभेत्॥ गोष्पदेन च चिह्नेन तेन वै जायते नर। आदौ शिलां परीक्षेत स्निग्धां श्रेष्ठाञ्च मेचकाम्॥ अकृष्णा मध्यमा प्रोक्ता मिश्रा मिश्रफलप्रदा। सर्व्वकामप्रदा सौम्या कराला भयदु सदा॥ स्निग्धा च श्रीकरी नित्यं रूक्षा दारिद्र्यदायिका। सूक्ष्मा सूक्ष्मफला प्रोक्ता स्थूला स्थूलफलप्रदा॥ यदा काष्ठे स्थितो वह्निर्म्मन्थनेन प्रकाशते। यथा तथा हरिर्व्यापी शालग्रामे प्रकाशते॥ प्रत्यहं द्वादश शिला शालग्रामस्य योऽर्च्चयेत्। द्वारवत्या शिलायुक्ता स वैकुण्ठे महीयते॥ शालग्रामशिलायान्तु गह्वरं लक्षयेत नर। पितरस्तस्य तिष्ठन्ति तृप्ता कल्पान्तरं दिवि॥ शालग्रामशिला यत्र यत्र द्वारवतीशिला। स्वर्ते विष्णुपुरं याति कृतार्थो योजनत्रयम्॥ जपपूजा च होमश्च सर्व्वं कोटिगुणं भवेत्। मनस्काम सदाभीष्ट क्रोशमात्रं समन्तत॥ कोकटेऽपि मृतो याति वैकुण्ठभवनं नर। शालग्रामशिलायां यो मूल्यमुत्पादयन्नर॥ विक्रेता चानुमन्ता च य परीक्षानुमोदक। सर्व्वे ते नरकं यान्ति यावदाभूतसम्प्लवम्। अतस्तद्वर्ज्जयेद्विप्र। हरिविक्रयणक्रयम्। शालग्रामोद्भवो देवो यो देवो द्वारकोद्भव। उभयो सङ्गमो यत्र मुक्तिस्तत्र न संशय॥ द्वारकोद्भव शुभ्रश्च बहुचक्रैश्च चिह्नित। चक्रमात्रेण शिवाकारश्चितस्वरूपनिरञ्जनम्॥ नमोऽस्त्वोङ्काररूपाय सदानन्दस्वरूपिणे। शालग्रामे महाभाग भक्तस्यानुग्रहं कुरु। त्वया युतस्य धर्म्मस्य कर्तृत्वस्य मे प्रभो॥'

इति तत्रैव ११ अध्याय

अपरञ्च।

ब्राह्मण उवाच।

"गण्डकीव नदी राजन्। सुरासुरनिषेविता। पुण्योदकपरीवाहैर्हतपातकसञ्चया॥ दर्शनाम्नानपाप अशनात् कर्म्मज दहेत्। वाचिकं तोयतोयस्य पानत मानसञ्चयम्॥ पुरा कृता प्रजानाथ प्रजा सर्व्वा विपाप्मन। स्वगण्डाङ्कितुषाऽनेकपापघ्नी प्रहवानिमाम्॥ एतां गत्वा य पुण्यार्दां स्पृशन्ति सुनराङ्गणीम्। ते गर्भभाजो नैव स्युरपि पापकृतो नरा॥ तस्यां भवा य पाषाणाश्चक्रचिह्नैरलङ्कृता। ते साक्षाद्भगवन्तो हि स्वस्वरूपधरा परा॥ शिला सपूजयेद्यस्तु नित्यं चक्रयुता सदा। न जातुचित्स जन्या वै जठरं सम्प्रविश्यत॥ पूजयेद् यो नरो धीमान् शालग्रामशिलां वराम्। तेनाचारवता भाव्यं दम्भलोभविवर्ज्जिना॥ परदारपरद्रव्यविमुखेन नरेण च। पूजनीय प्रयत्नेन शालग्राम सचक्रक॥ द्वारवत्या भव चक्र शिला वै गण्डकीभवा। पुंसां क्षणाद्धरन्त्येव पाप जन्मशताज्जितम्॥ अपि पापसहस्राणां कर्त्ता तावन्नरो भवेत्। शालग्रामशिलातोय पीत्वा पूयेत तत्क्षणात्॥ ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्य शूद्रा वेदपथे स्थित। शालग्राम पूजयित्वा सद्भक्तो मोक्षमाप्नुयात्॥ न कदाचित् स्त्रिया कार्य्यं शालग्रामस्य पूजनम्। भर्त्तृहीनाथ सुभगा सर्व्वलोकहितैषया॥ मोहात स्पृशेत महिला जन्मशीलगुणान्विता। हित्वा पुण्यसमूहन्तु सत्वरं नरकं व्रजेत्॥ स्त्रीपाणिमुक्तपुष्पाणि शालग्रामशिलोपरि।

परैरधिकपापानि वदन्ति ब्राह्मणोत्तमाः ॥
चन्दनं विषपङ्काभं कुङ्कुमं वज्रसन्निभम् ।
नैवेद्यं कालकूटाभं भवेद्भगवतः सतम् ॥
तस्मात् सर्व्वात्मना त्याज्यः स्त्रियाः स्पर्शः
शिलोपरि ।
कुर्व्वती याति नरकं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ * ॥
अपि पापसमाचारो ब्रह्महत्यायुतोऽपि वा ।
शालग्रामशिलातोयं पीत्वा याति परां गतिम् ॥
तुलसी चन्दनं चक्रं शङ्खो घण्टाथ चक्रकम् ।
शिला ताम्रस्य पात्रन्तु विष्णोर्नाम पदामृतम् ॥
पदामृतन्तु नवभिः पापराशिप्रदाहकम् ।
वदन्ति मुनयः शान्ताः सर्व्वशास्त्रार्थकोविदाः ॥
सर्व्वतीर्थपरिस्नानात् सर्व्वक्रतुसमर्च्चनात् ।
पुण्यं भवति यद्राजन् विन्दौ विन्दौ तदद्भुतम् ॥
शालग्रामशिला यत्र पूज्यते पुरुषोत्तमैः ।
तत्र योजनमात्रन्तु तीर्थकोटिसमन्वितम् ॥ * ॥
शालग्रामाः समाः पूज्याः समेषु द्वितयं न हि ।
विषमा एव पूज्या वै विषमेषु त्रयं न हि ॥
द्वारवतीभवं चक्रं तथा वै गण्डकीभवम् ।
उभयोः सङ्गमो यत्र तत्र गङ्गा समुद्रगा ॥
रूक्षाः कुर्व्वन्ति पुरुषान् आयुःश्रीभिर्विवर्ज्जि-
तान् ।
तस्मात् स्निग्धा मनोहारिरूपेण ददति श्रियम् ॥
आयुष्कामो नरो यस्तु धनकामोऽपि यः पुमान् ।
पूजयन् सर्व्वमाप्नोति पापं लौकिकमैहिकम् ॥
प्राणान्तकाले तु यस्य भवेद्भाग्यवशान्नृप ।
वाचि नाम हरेः पुण्यं शिलाकृतिस्तदन्तिके ॥
गच्छतस्तु प्राणमार्गेषु यस्य विश्रमतोऽपि चेत् ।
शालग्रामशिलास्पर्शस्तदा मुक्तिर्न संशयः ॥
पुरा भगवता प्रोक्तमम्बरीषाय धीमते ।
ब्राह्मणो न्यासिनो भक्ताः शालग्रामशिला
मम ॥
स्वरूपत्रितयं मह्यमेतद्धि क्षितिमण्डले ।
पापिनां पापनिर्व्वारं कर्त्तुं धृतमदश्वताम् ॥
निन्दन्ति पापिनो ये वा शालग्रामशिलां सकृत् ।
कुम्भीपाके पचन्त्याशु यावदाहूतसंप्लवम् ॥
पूजां समुद्यतं कर्त्तुं यो वारयति मूढधीः ।
तस्य माता पिता बन्धुः सर्व्वे नरकगामिनः ॥
यो वै कथयति श्रेष्ठं शालग्रामार्च्चनं कुरु ।
स कृतार्थो नयत्याशु वैकुण्ठं स्वन्तु पूर्व्वजैः ॥”
इति च तत्रैव २० अध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

श्रीईश्वर उवाच ।

“शालग्रामशिलायान्तु त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
सदा वसति तेनात्र विष्णुस्तिष्ठति सर्व्वदा ॥
शालग्रामशिलापूजां प्रकुरुष्व षडानन ।
गङ्गामिव महापुण्यां चतुर्व्वर्गफलप्रदाम् ॥
हर्षेण मनसा येन स्नापिता पूजिता तथा ।
यज्ञकोटिसमं पुण्यं आशु तस्मै प्रयच्छति ॥
छिन्नस्तेन महासेन गर्भवासः सुदारुणः ।
पीतं येन सदा विष्णोः शालग्रामशिलाजलम् ॥
कामासक्तोऽपि यो नित्यं भक्तिभावविवर्ज्जितः ।
शालग्रामशिलां पश्येत् तस्य पापक्षयो भवेत् ॥
शालग्रामशिला विप्र हत्याकोटिविनाशिनी ।
स्मृता संकीर्त्तिता ध्याता पूजिता च नमस्कृता ॥
शालग्रामशिलां दृष्ट्वा यान्ति पापानि देहि-
नाम् ।
सिंहं दृष्ट्वा यथा यान्ति वने मृगगणा भयात् ॥
नमस्कृत्वा तु यः कुर्य्यात् शालग्रामशिलार्च्चनम् ।
भक्त्या वा यदि वाभक्त्या स मुक्तिं समवाप्नुयात् ॥
यः सेवां कुरुते नित्यं शालग्रामशिलाग्रतः ।
वैवस्वताद्भयं तस्य न स्याज्जरणजन्मनी ॥
शालग्रामशिलाचक्रं पयोदधिघृतादिकैः ।
यः स्नापयति नूनं स कल्पकोटिं वसेद्दिवि ॥
शालग्रामे नमस्कारो भावेनापि च यैः कृतः ।
मानवाः किं करिष्यन्ति मद्भक्त्या ते महीतले ॥
मद्भक्तिरगर्द्दपिष्टा मत्पुरं न नमन्ति ये ।
वैष्णवास्ते न विज्ञेया मद्भक्ताः पापमोहिताः ।
शालग्रामशिला यत्र तत्र पुत्र वसाम्यहम् ॥
पूजितोऽहं न तैर्मर्त्यैः स्थापितस्य न तैर्नरैः ।
न कृतं मर्त्यलोके यैः शालग्रामशिलार्च्चनम् ॥
किमर्च्चितैर्लिङ्गशतैर्विष्णुभक्तिवहिष्कृतैः ।
शालग्रामशिलाचक्रं नार्च्चितं यदि पुत्रक ॥
जन्मकोटिसहस्रेण पूजिते मयि यत् फलम् ।
तत् फलं समवाप्नोति शालग्रामशिलार्च्चनात् ॥
अनर्प्यं मम नैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
शालग्रामशिलादृष्टं सर्व्वं याति पवित्रताम् ॥
नैवेद्यं मे न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
भुक्त्वा केशवनैवेद्यं कोटिभक्तिफलं लभेत् ॥
सकृदभ्यर्च्चितो विष्णुः शालग्रामशिलास्थितः ।
ददाति विपुलां मुक्तिं सर्व्वसङ्गविवर्ज्जिताम् ॥
महलिङ्गकोटिभिर्दृष्टैर्यत् फलं पूजितैः स्तुतैः ।
तत्फलं समवाप्नोति शालग्रामैकपूजनात् ॥
शालग्रामशिलाचक्रं यो विद्वान् पश्यति ध्रुवम् ।
अर्च्चयेद्यो मुनो नित्यं तस्य पुण्यं निबोध मे ॥
कोटिलिङ्गसहस्रैर्यत् पूजितैर्जाह्नवीतटे ।
काशीवासाद्युगान्यष्टौ दिनेनैकेन तद्भवेत् ॥
तस्माद्भक्त्यैव मद्भक्तैः प्रीत्यर्थं मम पुत्रक ।
कर्त्तव्यं सर्व्वदा मर्त्यैः शालग्रामशिलार्च्चनम् ॥
शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः ।
तत्र देवाः सुरा यक्षा भुवनानि चतुर्द्दश ॥
शालग्रामशिलाग्रे यैः सकृच्छ्राद्धं कृतं भवेत् ।
वसन्ति पितरस्तेषां विष्णुलोके न संशयः ॥
ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ।
पञ्चगव्यसहस्रैस्तु प्राशितैः किं प्रयोजनम् ॥
प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने किं दानैः किमुपोषणैः ।
चान्द्रायणैः किं हि तादृक् पीत्वा पादोदकं
शुचिः ॥”

इति पाद्मे उत्तरखण्डे १२० अध्यायः ॥ * ॥

कलेर्दशसहस्रवर्षानन्तरं स च भारतं त्यक्त्वा यास्यति । यथा,—

“शालग्रामो हरेर्म्मूर्त्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् ।
कलेर्दशसहस्रान्ते ययौ त्यक्त्वा हरेः पदम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ६ अध्यायः ॥ * ॥

तस्योत्पत्तिलक्षणादि यथा,—

“शालग्रामसमुत्पत्तिं शृणुष्व परमाद्भुताम् ।
गण्डक्या प्राक् तपस्तप्तं भवन्तु मम देवताः ॥
सर्व्वाः पुत्त्राः सुखं दातुं जनानामिति ते सुराः ।
तस्यास्तु तपसा तुष्टा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
वरं दातुं समुद्युक्ता वव्रे सा स्वस्य पुत्त्रताम् ।
अशक्तास्तं वरं दातुं तदा शप्ताश्रया क्रुधा ॥
प्रतारणं मम सुराः कृतं यस्मात् पुनः पुनः ।
कीटयोनिं प्रपद्येयाः क्रुद्धासि शशपेऽस्य ताम् ॥
अविचार्य्य वयं शप्ताश्रया यत्तपसोद्धताः ।
तेन कर्म्मविपाकेन जड़ा त्वय्या नदी भव ॥
अन्योन्यशापं श्रुत्वेत्थं महान् कोलाहलोऽभवत् ।
प्रकम्पिताः सुराः सा च ब्रह्माण्डे व्यजित्रपत् ॥
ब्रह्मन् त्राहि महाशापादन्योन्यपतितान् क्रुधा ।
इति देववचः श्रुत्वा ब्रह्मा शङ्करमब्रवीत् ॥
शिवः प्रोवाच धातारमहं संहारकारकः ।
त्वं सृष्टिकर्त्ता विष्णुस्तु पालको बुद्धिमत्तरः ॥
स प्रष्टव्यो यथाऽस्माकमुभयोः सम्भवेदिति ।
इति माहेश्वरं श्रुत्वा वचनं विष्णुरब्रवीत् ॥
शृणु ब्रह्मन् महादेव शृणु देव गजानन ।
सङ्गमो ब्राह्मणो ब्राह्मणातङ्गो शापतोऽत्र तु ॥
भविष्यतस्तयोर्म्मोक्षं भविष्यामि कलेवरम् ।
शीर्णे भविष्यति यदा तस्मिन् देमष्टसम्भवाः ॥
पाषाणान्तर्गता कीटा यूयाश्च प्रभविष्यथ ।
अद्यैव गण्डकी पुण्या गङ्गातुल्या महानदी ॥
गण्डक्यां गिरिराजस्य दक्षिणे दशयोजनम् ।
विस्तीर्णं तन्मध्ये चक्रं पुण्यचैत्रं महीतले ।
चक्रतीर्थमिति ख्यातं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
शालग्रामगता देवा देवोद्वारावतीगतः ।
उभयोः सङ्गमो यत्र मुक्तिस्तत्र न संशयः ॥
सर्व्वदेवप्रीतिकरा भुक्तिमुक्तिप्रदायिनी ।
भवन्तश्चापि पाषाणा ये तदन्तर्गता सुराः ॥
प्रार्थितं स्वं विना सर्व्वे वज्रकीटा भवन्त्विति ।
अनेनैव तु गण्डक्याः पुत्त्रत्वं भवतामपि ॥
भविष्यति तदन्तश्च शिवं तद्देवतोद्भवम् ।
विज्ञाय येऽर्च्चयिष्यन्ति सा प्रीता तस्य देवता ॥
न यत्नस्य न मूर्त्तेश्च न वृक्षस्यापि पूजनात् ।
सन्तोषो जायते तेषां गण्डक्यां मार्ज्जनाद्यथा ॥
इति विष्णुवचः श्रुत्वा ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥
कीदृक् पूज्या शिला विष्णोः किंच्छिद्रा कस्य
वल्लभा ।
किं फलं चाधिकारी च केन मार्गेण तद्वद ॥
इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा विष्णुर्व्वचनमब्रवीत् ।
स्नीयवर्णा शिला पूज्या ब्राह्मणाद्यैः सुखाप्तये ॥
स्निग्धा शिला मन्त्रसिद्धिं रूक्षा सिद्धिं करोति
च ।
मेचका कीर्त्तिदा धौताङ्गारवत् सा यशोहरा ॥
पाण्डुरूपार्थशमनी मलिना पापधीकरा ।
पीता पुत्त्रफलं दद्यादारवर्णा सुतान् हरेत् ॥
नीला संदिशते लक्ष्मीं धूम्राभा हरते मतिम् ।
रोगप्रदा रक्तवर्णा सिन्दूराभा महाकलिम् ॥
दारिद्र्यकारिणी वक्रा समा सर्व्वार्थसाधिका ।

रूक्षा निहन्ति चैवायुः श्यामा सत्यमति हरेत् ।
पूजाफलं लाञ्छितया निष्फलं लाञ्छनं विना ।
कपिशा चित्तवैकल्यं नेत्ररोगञ्च कर्बुरा ॥
भग्ना भङ्गकरी ज्ञेया बहुचक्राप्यमानताम् ।
लक्ष्याभ्यन्तरहीना च देवचक्रा वियोगताम् ॥
दृढमुखी कलहघ्नी हृहचक्रा सुतान् हरेत् ।
समचक्रा स्वसुखं बहुचक्रा महागदम् ॥
भग्नचक्रा तु दारिद्र्यं सर्वनाशं त्वधोमुखी ।
कुठारादिक व्यालमुखी विषमा विविधापदम् ॥
विनतावर्त्तनाभिश्च विकारान् कुरुते बहून् ।
वग्रच्छेदो यहस्थानां भारच्छिन्नो प्रजायते ॥
रक्तार्त्ता दुःखदात्री च यथा धन्या तथा
सुखम् ।
यथा स्निग्धास्तथा लक्ष्मीस्तद्विभेदाश्च प्रथा ॥
लक्ष्मीहरिः स विज्ञेयो यत्र पद्मं सचक्रकम् ।
कवलं वनमाला वा सर्वस्यामभीष्टदः ॥११॥
वासुदेवः स विज्ञेयो यद्द्वारे चक्रयुग्मकम् ।
निरन्तरं सम चापि स श्वेतः पापनाशनः ॥२॥
सङ्कर्षणः स विज्ञेयः प्राक् चक्राचक्रयुग्मकम् ।
सलग्नपूर्वभागश्च सहदमः सुशोभनः ॥ ३ ।
प्रद्युम्नः सूक्ष्मचक्रः स्याच्छिद्रं दीर्घं विचित्रितम्
सुषिरान्तर्बहिश्छिद्रः पीतः रदप्रदायकः ॥४॥
अनिरुद्धस्तु नीलाभो वर्त्तुलश्चातिशोभनः ।
रेखाद्वयन्तु तद्द्वारि पृष्ठे पद्मेन लाञ्छितम् ॥५॥
कश्च स तु विज्ञेयस्त्वेकं वा द्वयमेव वा ।
प्राग्वा पश्चाच्च चक्रं स्यात् चतुष्कोणः स भाग्य
दः ॥ ६ ॥
नारायणः श्यामवर्णो नाभौ चक्रं तथोन्नतम् ।
दीर्घरेखासमायुक्तं दक्षिणे सुषिरं पृथु ॥७॥
हरिरूपा शिला या स्यादूर्ध्वस्था ऊर्ध्वं सुख
भवेत् ।
हरिवद्दृश्यते द्वारं भुक्तिमुक्तिप्रदा तु सा ॥८॥
परमेष्ठी स विज्ञेयः पद्मचक्रान्वितस्तु यः ।
बिल्वाकृतिश्च शुक्राभः पृष्ठे च सुषिरं महत् ॥६॥
विष्णुस्तु कृष्णवर्णः स्यात् स्थूलचक्रः सुशोभनः ।
द्वारोपरि तथा रेखा दृश्यते मध्यदेशतः ॥१०॥
नारसिंहस्तु कपिलः पृथुचक्रो हृहत्सुखः ।
त्रयो वा पञ्च वा तत्र बिन्दवो यस्य दृश्य
न्ते ॥ ११ ॥
कपिलो नरसिंहस्तु गुहलाङ्गलनिभो भवेत् ।
स्थूलचक्रद्वयं मध्ये द्वारि रेखा सुशोभना ॥१२॥
महानृसिंहो विज्ञेयः पूर्व्वोक्तैर्लक्षणैर्युतः ।
रेखाश्च कटाकारा सुख शाथ भयानकम् ॥१३
लक्ष्मीनृसिंहो विज्ञेयश्चतुश्चक्रः सबिन्दुकः ।
पूर्व्वोक्तलक्षणैर्युक्तो वनमालाविराजितः ॥१४॥
वराहोऽसौ शक्तिलिङ्गी चक्रे च विषमे तथा ।
इन्द्रनीलनिभः स्थूलस्त्रिरेखालाञ्छितो भवेत्॥१५
पृथ्वीवराहनाम्नो सा या वराहाकृतिः शिला ।
आद्यया चैव रेखैका गताशयप्रदायिका ॥१६॥
मत्स्याख्या सा शिला ज्ञेया बिन्दुत्रयविभूषिता ।
कांस्याङ्गारा स्वर्णनिभा दीर्घा या भुक्ति
मुक्तिदा ॥१७॥

कूर्म्माख्या तु शिला पृष्ठे वर्त्तुला चोन्नता भवेत् ।
हरितवर्णमायस्तु कौस्तुभेन च चिह्निता ॥
शिलाकूर्म्मः स विज्ञेयः कूर्म्माकारस्तु यो भवेत् ।
चक्राङ्किता तथा वृत्ता पूजिता सा पदप्रदा ॥१८
हयग्रीवोऽङ्कुशाकारा रेखा चक्रा समीपगा ।
बहुबिन्दुसमायुक्तं पृष्ठे नीरदनीलकम् ॥ १९ ॥
ज्ञेयं सौम्यहयग्रीवो हयग्रीवाश्रमा शिला ।
दीर्घया वेत्रया युक्ता रेखा वा लाङ्गली
भवेत् ॥ २० ॥
हयग्रीवः स विज्ञेयो मुखं यस्य हयाकृति ।
पद्माकृति भवेद्वापि चाक्षमालं शिरस्तथा ॥२१
वैकुण्ठस्त्वश्मवर्णाभश्चक्रमेकं तथा ध्वजम् ।
द्वारोपरि तथा रेखा पुष्पाकारा सुशोभना ॥२२
श्रीधरस्तु तथा देवश्चिह्नितो वनमालया ।
कदम्बकुसुमाकारा रेखापञ्चकभूषितः ॥ २३ ॥
वामनः स तु विज्ञेयो योऽतिह्रस्वश्च वर्त्तुलः ।
अतसीकुसुमप्रख्यो बिन्दुना परिशोभितः ॥२४॥
दधिवामननामा तु ऊर्द्ध्वाधश्चक्रसंयुतः ।
महाद्युतिरतिह्रस्वः सुभिक्षः क्षेमदायकः ॥२५॥
सुदर्शनस्तथा देवः श्यामवर्णो महाद्युतिः ।
वामपार्श्वे गदा चक्रं रेखैकैव तु दक्षिणे ॥२६॥
महार्जुननामासौ नानारेखामयो भवेत् ।
चक्राकारा यस्य पङ्क्तिः स नन्दयदायकः ॥२७॥
स्थूलो दामोदरो यस्य मध्ये चक्रं प्रतिष्ठितम् ।
दूर्व्वाभः द्वारसङ्कोचः पीतरेखा धनप्रदः ॥२८॥
राधादामोदरौ ज्ञेय ऊर्द्ध्वाधश्चक्रवर्त्तुलम् ।
कान्तिदीर्घसुखं मध्ये लम्बरेखा च भोगदः ॥२९॥
दामोदरः स विज्ञेयो यश्चक्रद्वयलाञ्छितः ।
तस्य भवेच्च विवरं पूजितं सुखदं सदा ॥३०॥
अनन्तो बहुवर्णः स्यान्नानाभोगेन चिह्नितः ।
अनेकचक्रसंभिन्नः सर्व्वकामफलप्रदः ॥ ३१ ॥
पुरुषोत्तमनामासौ यस्य दिक्षु विदिक्षु च ।
ऊर्द्ध्वान्यास्यानि दृश्यन्ते पुरुषार्थफलप्रदः ॥३२॥
योगेश्वरः स विज्ञेयो लिङ्गं यस्य शिरोगतम् ।
ब्रह्महत्यादिपापानां नाशको योगसिद्धिदः ॥३३
पद्मनाभस्तथा रक्तः पङ्कजच्छत्रसंयुतः ।
तुलस्या पूजितो नित्यं दरिद्रस्येश्वरो भवेत् ॥३४
हरिकान्तो हिरण्याभश्चन्द्राभः स्फटिको
पम ।
अथवा जायते नानावर्णैरेखाभिरन्वितः ॥३५॥
गरुडः स तु विज्ञेयो मध्ये पक्षद्वयान्वितः ।
सुदीर्घा दृश्यते रेखा स सर्पविषनाशकः ॥३६॥
जनार्द्दनः स विज्ञेयः कमलानि स्फुटानि च ।
यस्योदरे तु चक्राणि चत्वारि पिण्डितानि तु ॥३७
लक्ष्मीनारायणो ज्ञेयो वनमालाङ्कितोऽन्तरः ।
सत्यद्वारश्चतुश्चक्रो भुक्तिमुक्तिप्रदायकः ॥३८॥
सुधीकल्पः स विज्ञेयो योऽङ्कचन्द्राग्निभो भवेत् ।
समभ्यर्च्य लभेत् स्वर्गं विद्याञ्च समीहितान् ॥
३९ ॥
लक्ष्मीनरहरिश्चैव कृष्णवर्णः सबिन्दुकः ।
वामपार्श्वे भवेच्चक्रं सर्व्वाभीष्टदायकः ॥४०॥
त्रिविक्रमस्तु विज्ञेयः श्यामवर्णो महाद्युतिः ।

वामपार्श्वे चक्रयुग्ममेकरेखा तु दक्षिणे ॥४१॥
कृष्णो ज्ञेय शिला कृष्णा सचक्रा वा विच
त्रिका
प्रदक्षिणावर्त्तजनवनमालाविभूषिता ॥ ४२ ॥
चतुर्म्मुखः स विज्ञेयो द्वे चक्रे मध्यदेशतः ।
चतस्रः पार्श्वगा रेखा वेदशास्त्रागमप्रदः ॥४३॥
विष्णोर्भिन्ना इमे प्रोक्ता अर्च्चा नाथाश्चयेद्धरिम् ।
विचक्षणैश्च पूजार्थं प्रतिष्ठां नाथ कारयेत् ॥०॥
शालग्रामाः समाः पूज्याः समेषु द्वितयं न हि ।
विषमा नैव पूज्यन्ते एकः पूज्यतमो मतः ॥
शिला द्वादश यो नित्यं भक्त्या सम्पूजयेन्नरः ।
दिने दिने धर्म्मवृद्धिः पापनाशश्च जायते ॥
शालग्रामशिलां यस्तु भक्त्या सम्पूजयेन्नरः ।
भूत दिनानि यत्नेन लभेत् कामं स विन्दति ॥०
शालग्रामा मत्स्यरूपा अद्य तेषां तु लक्षणम् ।
यत्सेवनाद्भवेद्दिष्टमिह लोके परत्र च ॥
शिवनाभः स विज्ञेयः स लिङ्गाकारनाभिकः ।
स्वयम्भुलिङ्गाकृतिमान् मन्त्रसिद्धिविधायकः ॥१॥
त्र्यम्बकः स तु विज्ञेयो यो बिन्दुत्रयभूषितः ।
शूलाकारा तथा रेखा गतपुत्रप्रदायकः ॥२॥
धूर्ज्जटिः स तु विज्ञेयो यत्र रेखा जटासमा ।
लिङ्गो यत्र प्रदृश्यन्ते सोऽर्थितो ज्ञानदायकः ॥३
प्रम्भस्तु पाण्डरो ज्ञेयो बिन्दुत्रयस्तु मस्तके ।
बिल्वपत्रमात्रतोऽस्या पूजितः कोषवर्द्धनः ॥४॥
ईश्वरः स तु विज्ञेयो रक्तो बिन्दुस्तु मस्तके ।
एकचक्रा द्विचक्रा वाभ्यन्तरेऽधश्च शोभनम् ॥५॥
मृत्युञ्जयः स विज्ञेयः स्वल्पमृत्युविनाशकः ।
अधश्चक्रं मध्ये च स्मिता रेखा त्रिशूलवान् ॥६॥
चन्द्रशेखरनामासावर्द्धचन्द्राकृतिस्तु यः ।
मध्ये चक्रद्वयं तस्य सेवनाद्रोगनाशनम् ॥ ७ ॥
रुद्रः स एव विज्ञेयः कपिलो मूर्द्ध्नि दक्षिणः ।
चक्रमध्ये भवेद्रेखा मारयेद्दुष्टमानिनम् ॥८॥०
शालग्रामान्वयो यस्तु मृत्तिकोटसमुद्भवान् ।
येषां पूजनतो देवी भवानी सुप्रसीदति ॥
श्रीविद्या सा तत्र चक्रमध्ये हृष्ट प्रदृश्यते ।
बाह्ये षट्कोणिनो यहो स्निग्धा श्यामातिर्थो
हदा ॥ १ ॥
महाकाली तु सा ज्ञेया योनिलिङ्गसमन्विता ॥२
द्विच्छिद्राद्या सर्व्वशिला त्रिकोणेनाङ्किता च या ॥
यन्त्राद्युधानिश्चाङ्गं तां देवीं तत्र निर्द्दिशेत् ॥
देवीशिला सचक्रा या दक्षमार्गेण तां यजेत् ।
सार्चिता वाममार्गेण लोकद्वयसुखावहा ॥
या चक्ररहिता दक्षौ शिला तां वामतोऽर्च्च
येत् ।
स्वचकार्य्यैश्च विप्राणां नराभा चोभक्तद्वेन ॥३
सौरीशिला दुर्लभैव प्रायः कलियुगे सुरा ।
स्फटिकाभा भवेत् सा तु चन्द्रमसः त्रिमुखानि ।
तुलस्याऽऽस्य शिरो वह्नि भाविचित्रा प्रचक्षते ।
कृष्णत्वं प्रपद नित्या लत स्यात्कुष्ठकारिका ॥
गणेशः स तु विज्ञेयः स्वल्पशुण्डाङ्कितो भवेत् ।
शुण्डाकारा शिला वापि गजाननसमापि सा ॥५
यस्या मध्ये महच्चक्रं स्वल्पचक्रं च दृश्यते ।

सा शिला तस्य दिवसस्य सेया सद्विधि-
राज्यदा ॥ ७ ॥
अर्द्धचन्द्राकृतिर्यत्र दृश्यते शकलद्वयम् ।
सा तु चन्द्रशिला चाग्रयुक्ता भौमशिला
मता ॥ ० ॥
बाणाकारेण चिह्नेन ज्ञेया बुधशिला सुरा: ।
दीर्घेण चतुरस्रेण युक्ता गुरुशिला मता ॥ ७ ॥
पञ्चकोणा तु शुक्रस्य चापाकारा शनेर्म्मता ।
सर्पाकारा तु राहोः स्यात् केतोस्तु ध्वज-
रूपिणी ॥ ० ॥
प्राप्ते कलियुगे घोरे वामाचारविमिश्रिते ।
भक्ष्याभक्ष्यविचारादिरहिते म्लेच्छसङ्कुले ॥
कामक्रोधादिभिर्व्याप्ते जने स्त्रीभिर्विनिर्ज्जिते ।
क्व शिष्यः क्व गुरुर्म्मन्त्रः क्व जपः क्व च सिद्धयः ॥
अयुताब्दे कलेर्यातेे त्यजेद्विष्णुशिला महीम् ।
तदर्द्धाज्जाह्नवीतोयं तदर्द्धाद्देवताशिला ॥
जप एव कलौ श्रेयान् शालग्रामार्च्चनं यथा ॥”
इति मेरुतन्त्रे ५ पटलः ॥
अपि च ।
तुलस्युवाच ।
“हे नाथ ते दया नास्ति पाषाणसदृशस्य च
छलेन धर्म्मभङ्गेन मम स्वामी त्वया हतः ॥
पाषाणहृदयस्त्वञ्च दयाहीनो यतः प्रभो ।
तस्मात् पाषाणरूपस्त्वं भवेह हरेऽधुना ॥
श्रीभगवानुवाच ।
अहञ्च शैलरूपी च गण्डकीतीरसन्निधौ ।
अधिष्ठानं करिष्यामि भारते तव शापतः ॥
वज्रकीटाश्च कृमयो वज्रदंष्ट्राश्च तत्र वै ।
तच्छिलाकुहरे चक्रं करिष्यन्ति मदीयकम् ॥
एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् ।
नवीननीरदाकारं लक्ष्मीनारायणाभिधम् ॥
एकद्वारे चतुश्चक्रं नवीननीरदोपमम् ।
लक्ष्मीजनार्द्दनं ज्ञेयं रहितं वनमालया ॥
द्वारद्वये चतुश्चक्रं गोष्पदेन समन्वितम् ।
रघुनाथाभिधं ज्ञेयं वेष्टितं वनमालया ॥
अतिक्षुद्रं द्विचक्रन्तु नवीननीरदप्रभम् ।
दधिवामनं विज्ञेयं गृहिणाञ्च सुखप्रदम् ॥
अतिक्षुद्रं द्विचक्रञ्च वनमालाविभूषितम् ।
श्रीधरं देवि विज्ञेयं श्रीप्रदं गृहिणां सदा ॥
स्थूलञ्च वर्त्तुलाकारं रहितं वनमालया ।
द्विचक्रं स्फुटमत्यन्तं ज्ञेयं दामोदराभिधम् ॥
मध्यमं वर्त्तुलाकारं द्विचक्रं वाणविक्षतम् ।
रणरामाभिधं ज्ञेयं शरतूणसमन्वितम् ॥
चतुर्द्दशचक्रं स्थूलञ्च नवीनजलदप्रभम् ।
अनन्ताख्यञ्च विज्ञेयं चतुर्व्वर्गफलप्रदम् ॥
मध्यमं सप्तचक्रञ्च छत्रतूणसमन्वितम् ।
राजराजेश्वरं ज्ञेयं राजसम्पत्करं नृणाम् ॥
चक्राकारं द्विचक्रञ्च सश्रीकं जलदप्रभम् ।
सगोष्पदं मध्यमञ्च विज्ञेयं मधुसूदनम् ॥
सुदर्शनञ्चैकचक्रं गुप्तचक्रं गदाधरम् ।
द्विचक्रं हयवक्त्राभं हयग्रीवं प्रकीर्त्तितम् ॥
अतीवविस्तृतास्यञ्च द्विचक्रं विकटं सति ।
नरसिंहाभिधं ज्ञेयं सद्यो वैराग्यदं नृणाम् ॥
द्विचक्रं विस्तृतास्यञ्च वनमालासमन्वितम् ।
लक्ष्मीनृसिंहं विज्ञेयं गृहिणां सुखदं सदा ॥
द्वारदेशे द्विचक्रञ्च सश्रीकञ्च समं स्फुटम् ।
वासुदेवञ्च विज्ञेयं सर्व्वकामफलप्रदम् ॥
प्रद्युम्नं सूक्ष्मचक्रञ्च नवीननीरदप्रभम् ।
सुषिरे छिद्रबहुलं गृहिणाञ्च सुखप्रदम् ॥
द्वे चक्रे चैकलग्ने तु पृष्ठे यत्र तु पुष्कलम् ।
सङ्कर्षणन्तु विज्ञेयं सुखदं गृहिणां सदा ॥
अनिरुद्धञ्च पीताभं वर्त्तुलञ्चातिशोभनम् ।
सुखप्रदं गृहस्थानां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ७ ॥
शालग्रामशिला यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।
तत्रैव लक्ष्मीर्व्वसति सर्व्वतीर्थसमन्विता ॥
यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
तानि सर्व्वाणि नश्यन्ति शालग्रामशिलार्च्चनात् ॥
छत्राकारे भवेद्राज्यं वर्त्तुले च भवेत् श्रियः ।
दुःखञ्च शकटाकारे शूलाग्रे मरणं ध्रुवम् ॥
विकृतास्ये च दारिद्र्यं पिङ्गले हानिरेव च ।
लग्नचक्रे भवेद्व्याधिर्व्विदीर्णे मरणं ध्रुवम् ॥
व्रतं दानं प्रतिष्ठा च श्राद्धञ्च देवपूजनम् ।
शालग्रामशिलायाश्चैवाधिष्ठानात् प्रशस्तकम् ॥
स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
सर्व्वदाने च यत् पुण्यं प्रादक्षिण्ये भुवस्तथा ॥
सर्व्वयज्ञेषु तीर्थेषु व्रतेष्वनशनेषु च ।
पाठे चतुर्णां वेदानां तपसां करणे सति ।
तत् पुण्यं लभते नूनं शालग्रामशिलार्च्चनात् ॥
शालग्रामशिलातोयं नित्यं भुङ्क्ते च यो नरः ।
सुरेप्सितं प्रसादञ्च जन्मम्टत्युजराहरम् ॥
तस्य स्पर्शञ्च वाञ्छन्ति तीर्थानि निखिलानि च ।
जीवन्मुक्तो महापूतोऽप्यन्ते याति हरेः पदम् ॥
तत्रैव हरिणा सार्द्धमसंख्यं प्राकृतं लयम् ।
पश्यत्येव हि दास्येव नियुक्तो दास्यकर्म्मणि ॥
यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
तं दृष्ट्वा च भिया यान्ति वैनतेयमिवोरगाः ॥
तत्पादपद्मरजसा सद्यः पूता वसुन्धरा ।
पुंसां लक्षं तत्पितृणां निस्तरेत्तस्य जन्मनि ॥
शालग्रामशिलातोयं मृत्युकाले च यो लभेत् ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥
निर्व्वाणमुक्तिं लभते कर्म्मभोगाद्विमुच्यते ।
विष्णुपादप्रलीनश्च भविष्यति न संशयः ॥
शालग्रामशिलां धृत्वा मिथ्यावाक्यं वदेत्तु यः ।
स याति कूर्म्मदंष्ट्रञ्च यावद्वै ब्रह्मणो वयः ॥
शालग्रामशिलां धृत्वा स्वीकारं यो न पालयेत् ।
स प्रयात्यसिपत्रञ्च लक्षमन्वन्तरावधि ॥
तुलसीपत्रविच्छेदं शालग्रामे करोति यः ।
तस्य जन्मान्तरे कान्ते स्त्रीविच्छेदो भविष्यति ॥
तुलसीपत्रविच्छेदं शङ्खे यो हि करोति च ।
भार्य्याहीनो भवेत् सोऽपि रोगी च सप्तजन्मसु ॥
शालग्रामञ्च तुलसीं शङ्खञ्चैकत्र एव च ।
यो रक्षति महाज्ञानी स भवेत् श्रीहरिप्रियः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १८ अध्यायः ॥ ७ ॥
शूद्राणां तत्पूजनेऽनधिकारो यथा,—
“विप्रक्षत्त्रियवैश्यानां शालग्रामशिलार्च्चने ।
अधिकारो न शूद्राणां हरेरर्च्चार्च्चने तथा ॥”
इति तत्रैव जन्मखण्डे २१ अध्यायः ॥ ७ ॥
शालग्रामे सदा विष्णोः स्थितिस्तत्पूजने विशेषश्च
यथा,—
भूमिरुवाच ।
“उक्ता याः प्रतिमाः सर्व्वाः सुवर्णादिविनि-
र्म्मिताः ।
तासु तिष्ठसि सर्व्वासु शालग्रामे च सर्व्वदा ॥
कति पूज्या गृहादौ च अविशेषस्तु पूजने ।
विशेषो वा भवेत्तस्मिन् रहस्यं वद माधव ॥
वराह उवाच ।
गृहे लिङ्गद्वयं नार्च्चं शालग्रामद्वयं तथा ।
द्वे चक्रे द्वारकायास्तु नार्च्यं सूर्य्यद्वयं तथा ॥
शालग्रामशिला भद्या पूजनीया सचक्रका ।
खण्डिता स्फुटिता वापि शालग्रामशिला शुभा ॥
शिला द्वादश वै देवि शालग्रामसमुद्भवाः ।
विधिवत् पूजिता येन तस्य पुण्यं वदामि ते ॥
कोटिद्वादशलिङ्गैस्तु पूजितैः स्वर्णपङ्कजैः ।
यत् स्यात् द्वादशकल्पेस्तु दिनेनैकेन तद्भवेत् ॥
यः पुनः पूजयेद्भक्त्या शालग्रामशिलाशतम् ।
तत्फलं नैव शक्तोऽहं वक्तुं वर्षशतैरपि ॥
शालग्रामो न स्प्रष्टव्यो हीनवर्णैर्व्वसुन्धरे ।
स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्रस्पर्शाधिको मतः ॥
मोहाद्‌यः संस्पृशेत् शूद्रो योषिद्वापि कदाचन ।
स पतेन्नरके घोरे यावदाभूतसंप्लवम् ॥
यदि भक्तिर्भवेत्तस्य स्त्रीणां वापि वसुन्धरे ।
दूरादेवास्पृशन् पूजां कारयेत् सुसमाहितः ॥
चरणामृतपानेन सर्व्वपापक्षयो भवेत् ॥
अभक्ष्यं शिवनिर्म्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
शालग्रामशिलायोगात् पावनं तद्भवेत् सदा ॥
दद्याद्ब्राह्मणाय यो देवि शालग्रामशिलां नरः ।
सुवर्णसहितां तेन सपर्व्वतवनाकरा ।
ससमुद्रा भवेद्दत्ता सत्पात्राय वसुन्धरा ॥
शालग्रामशिलायास्तु मौल्यमुद्घाटयेत् क्वचित् ।
विक्रेता क्रयकर्त्ता वा नरके वै पतेत् ध्रुवम् ॥
पूजाफलं न शक्येत वक्तुं वर्षशतैरपि ।
एतत्ते कथितं गुह्यं प्रतिमास्थापनं प्रति ॥
शालग्रामे विशेषश्च लिङ्गादीनाञ्च यो भवेत् ।
पूजनादौ विधिश्चापि किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥”
इत्यादि वाराहे रौप्यसौवर्णार्च्चास्थापननामा-
ध्यायः ॥ ७ ॥ अथ शालग्रामशिलामूर्त्तिनिरू-
पणम् ।
“चतुर्व्विंशतिमूर्त्तिः स शालग्रामशिलास्थितिः ।
द्वारकादिशिलासंस्थो ध्येयः पूज्योऽपि वा हरिः ॥
सकामोऽभीप्सितं प्राप्य देवो वैमानिको भवेत् ।
निष्कामो मुक्तिमाप्नोति मूर्त्तीर्ध्यायन् स्तुवन्
जपन् ॥”
इत्यादि गारुडे मूर्त्तिमूर्त्तिध्यानं ४४ अध्यायः ॥
अपि च ।
“शङ्खचक्रगदापद्मी केशवाख्यो गदाधरः ।
सालकौमोदकीचक्रशङ्खी नारायणो विभुः ॥

शचक्रशङ्खाब्जगदो माधवः श्रीगदाधरः ।
गदाब्जशङ्खचक्री वा गोविन्दोऽर्च्यो गदाधरः ॥
पद्मशङ्खासिगदिने विष्णुरूपाय वै नमः ।
शङ्खाब्जचक्रगदिने नमः सङ्कर्षणाय च ॥
सुशङ्खगदाब्जाविष्टे प्रद्युम्नमूर्त्तये ।
नमोऽनिरुद्धाय गदाशङ्खाब्जारिविधारिणे ॥
नमो गदासिशङ्खाब्जयुक्तायैव त्रिविक्रमाय च ।
शार्ङ्गकौमोदकीपद्मगदिने वामनमूर्त्तये ।
चक्राब्जशङ्खगदिने नमः श्रीधरमूर्त्तये ।
हृषीकेश शार्ङ्गगदाशङ्खपद्मिन्नमो नमः ॥
शाङ्खशङ्खगदाचक्रपद्मनाभस्वरूपिणे ।
दामोदर शङ्खगदाचक्रपद्मिन्नमो नमः ॥
शार्ङ्गशङ्खगदाब्जाय वासुदेवाय वै नमः ।
शङ्खाब्जचक्रगदिने नमः सङ्कर्षणाय च ॥
शार्ङ्गशङ्खगदाचक्रपुरुषोत्तममूर्त्तये ।
नमोऽधोक्षजरूपाय गदाशङ्खासिपद्मिने ॥
नृसिंहमूर्त्तये पद्मगदाशङ्खाब्जधारिणे ।
पद्माब्जशङ्खगदिने नमोऽस्त्वच्युतमूर्त्तये ॥
शङ्खचक्राब्जगदं जनार्द्दनमिहाश्रमे ।
उपेन्द्र सगदं शार्ङ्गि पद्मशङ्खिन्नमो नमः ॥
पद्मचक्राब्जगदाशङ्खयुक्ताय हरिमूर्त्तये ।
सगदाब्जासिशङ्खाय नमः श्रीकृष्णमूर्त्तये ॥
शालग्रामशिलाद्वारगतलग्नद्विचक्रधृक् ।
शुक्लाभो वासुदेवाख्यः सोऽव्याद्वः श्रीगदाधरः ।
लग्नद्विचक्रो रक्ताभः पूर्व्वभागे तु पुष्कलः ।
सङ्कर्षणोऽथ प्रद्युम्नः सूक्ष्मचक्रस्तु पीतकः ॥
सदीर्घशुषिरश्छिद्री योऽनिरुद्धस्तु वर्त्तुलः ।
नीलो द्वारि त्रिरेखश्च अथ नारायणोऽसितः ॥
मध्ये गदाकृती रेखा नाभिचक्रमहोन्नतः ।
पृथुचक्रो नृसिंहोऽथ कपिलोऽव्यात् त्रिबिन्दुकः ॥
अथवा पञ्चबिन्दुस्तत्पूजनं ब्रह्मचारिणः ।
वराहः शक्तिलिङ्गोऽव्याद्विषमद्वयचक्रकः ।
नीलस्त्रिरेखः स्थूलोऽथ कूर्म्ममूर्त्तिः स बिन्दुमान् ।
कृष्णः स वर्त्तुलावर्त्तः पातु वोन्नतपृष्ठकः ।
श्रीधरः पञ्चरेखोऽव्याद्वनमाली गदान्वितः ।
वामनो वर्त्तुलो ह्रस्वो वामचक्रः सुरेश्वरः ।
नानावर्णोऽनेकमूर्त्तिर्नागभोगी त्वनन्तकः ।
स्थूलो दामोदरो नीलो मध्ये चक्रः सुनीलकः ॥
सङ्कीर्णद्वारको योऽव्यादथ ब्रह्मा सुलोहितः ।
सदीर्घरेखः शुषिर एकचक्राम्बुजः पृथुः ।
पृथुच्छिद्रस्थूलचक्रः कृष्णो विष्णुश्च बिन्दुवत् ।
हयग्रीवोऽङ्कुशाकारः पञ्चरेखः सकौस्तुभः ॥
वैकुण्ठो मणिरत्नाभ एकचक्राम्बुजोऽसितः ।
मत्स्यो दीर्घोऽम्बुजाकारो द्वाररेखश्च पातु वः ॥
वामचक्रो दक्षरेखः श्यामो वोऽव्यात्त्रिविक्रमः ।
शालग्रामे द्वारकायां स्थिताय गदिने नमः ॥
एकेन लक्षितो योऽव्याद्गदाधारी सुदर्शनः ।
एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् ।
स्वर्णरेखासमायुक्तं गोष्पदेन विराजितम् ।
कदम्बकुसुमाकारं लक्ष्मीनारायणं विदुः ।
लक्ष्मीनारायणो द्वाभ्यां त्रिभिर्मूर्त्तिस्त्रिविक्रमः ।
चतुर्भिश्च चतुर्व्यूहो वासुदेवश्च पञ्चभिः ॥
प्रद्युम्नः षड्भिरेव स्यात् सङ्कर्षण इतस्ततः ।
पुरुषोत्तमोऽष्टभिः स्यान्नवव्यूहो नवोन्नतः ॥
दशावतारो दशभिर्निरुद्धोऽवतादथ ।
द्वादशात्मा द्वादशभिरत ऊर्द्ध्वमनन्तकः ॥
विष्णोर्मूर्त्तिमयं स्तोत्रं यः पठेत् स दिवं गमेत् ॥”

इति गारुडे ४५ अध्यायः ॥*॥

अपरञ्च ।

हरिरुवाच ।

“शिलाचक्रा शुभा स्याच्च चक्राङ्कितशिलाश्रयात् ।
आन्तौ सुदर्शनो ज्ञेयो लक्ष्मीनारायणोऽपरः ।
त्रिचक्रोऽथाच्युतः स्यात् चतुश्चक्रश्चतुर्भुजः ।
वासुदेवश्च प्रद्युम्नस्तत सङ्कर्षणः स्मृतः ॥
पुरुषोत्तमो ह्यष्टमः स्यान्नवव्यूहो दशात्मकः ।
एकादशोऽनिरुद्धः स्याद्द्वादशो द्वादशात्मकः ॥
अत ऊर्द्ध्वमनन्तः स्याच्चक्रैरेकाधिकैः क्रमः ।
सम्पूर्णनाद्या लभतास्तु पूजिता सर्व्वकामदा ॥
शालग्रामशिला यत्र देवो द्वारवतीभवः ।
उभयोः सङ्गमो यत्र तत्र मुक्तिर्न संशयः ॥”

इति गारुडे ४५ अध्यायः ॥*॥

तीर्थविशेषः । यथा —

धरण्युवाच ।

“भगवन् देवदेवश शालङ्कायनको मुनिः ।
किं चकार तपः कुर्व्वन् तव क्षेत्रे विशांपते ॥

वाराह उवाच ।

अथ दीर्घेण कालेन स ऋषिः संशितव्रतः ।
तप्यमानो यथान्यायं पश्यते शालमुत्तमम् ॥
विश्रामं कुरुते तत्र द्रष्टुकामोऽथ मां मुनिः ।
मायया मम मूढात्मा शक्तो द्रष्टुं न मामभूत् ॥
ततः पूर्व्वेण पार्श्वेन तस्य शालस्य सुन्दरि ।
वैशाखमासद्वादश्यां मद्दर्शनमुपागतः ॥
दृष्ट्वा मां तत्र स मुनिस्तपस्वी संशितव्रतः ।
तुष्टाव वैदिकैः सूक्तैः प्रणम्य च पुनः पुनः ॥
ततोऽहं स्तूयमानो वै ऋषिसूक्तेन सुन्दरि ।
प्राप्तोऽस्मि परमां प्रीतिं तमवोचं ततः ऋषिम् ॥
तत्राश्रमे महाभाग स्थित्वा त्वं तपोनिधे ।
पुत्रेण परमप्रीतो मत्क्षेत्रे मतसमो भव ॥
अन्यच्च गुह्यं वक्ष्यामि शालङ्कायन तच्छृणु ।
तव प्रीत्या प्रवक्ष्यामि यन्नैतत् क्षेत्रमुत्तमम् ॥
शालग्राममिति ख्यातं तन्निबोध मुने शुभम् ।
योऽयं त्वयाऽत्र दृष्टः शालोऽहमेव न संशयः ॥
एतत् कोऽपि न जानाति विना देवं महेश्वरम् ।
एवं तस्मै वरं दत्त्वा शालङ्कायनकाय वै ॥
पश्यतस्तस्य वसुधे तत्रैवान्तर्हितोऽभवत् ।
इष्टं दक्षिणतः कृत्वा जगाम स्वाश्रमं मुनिः ॥
मम सन्निहितं स्थानं गिरिकूटशिलोच्चये ।
शालग्राम इति ख्यातं भक्तसंसारमोचनम् ॥”

इति वाराहे शालग्रामक्षेत्रमाहात्म्यवर्णनं नामाध्यायः ॥

शालग्रामगिरिः, पुं, (शालग्रामस्य गिरिः ।) शालग्रामोत्पादकपर्व्वतः । यथा,—

वाराह उवाच ।

“कथयिष्यामि ते गुह्यं शालग्राममिति शुभम् ।
तस्मिन् क्षेत्रे हरो देवो मम्मस्नेहेन संयुतः ॥
शालग्रामे गिरौ तस्मिन् शिलारूपेण तिष्ठति ।
अहं तिष्ठामि तत्रैव गिरिरूपेण निश्चलः ॥
तस्मिन् शिला समस्तास्तु मद्रूपा न संशयः ।
पूजनीया प्रयत्नेन किं पुनश्चक्रलाञ्छिताः ॥
लिङ्गरूपेण तु हरस्तत्र देवालये गिरौ ।
शिवनाभा शिलास्तत्र चक्रनाभा तथा शिला ॥
सोमेश्वराधिष्ठितस्तु शिवरूपो गिरिः स्मृतः ।
शालग्रामगिरिर्विष्णुरहं सोमेश्वरः शिवः ॥
तयोः पर्व्वतयोर्या वै शिला विष्णुशिलाभिधा ।
रेवया च कृतं पूर्व्वं तपः शिवसुतुष्टिदम् ॥
मम त्वत्सदृशः पुत्रो भूयान्मेऽभिहितो तया ।
अहं कस्यापि न सुतः किं करिष्यामि चिन्तयन् ।
रेवायास्तु वरो देयस्त्वयाह्न्नगतान्महेन ।
निश्चितेन तदा प्रोक्तं प्रसन्नेनान्तरात्मना ॥
लिङ्गरूपेण ते देवि गङ्गाकनपुरस्कृतम् ।
गर्भे तव वसिष्यामि पुत्रो भूत्वा शिवप्रिये ॥
मम त्वमपरा मूर्त्तिः ख्याता जलमयी शिवा ।
शिवशक्तिविभेदेन आवामेकत्र संस्थितौ ॥
एवं दत्तवरा रेवा महासिन्धुमिहागता ।
रेवाखण्डमिति ख्यातं ततः प्रभृति गोपनम् ॥*॥
गण्डक्यापि पुरा तप्तं वर्षाणामयुतं विधौ ।
शीर्णपर्णाशनं कृत्वा वायुभक्षाप्यनन्तरम् ॥
दिव्यवर्षशतं तेपे विष्णुं चिन्तयती तदा ।
ततः साक्षाज्जगन्नाथो हरिर्भक्तजनप्रियः ॥
उवाच मधुरं वाक्यं प्रीतः प्रणतवत्सलः ।
गण्डकि ! त्वां प्रसन्नोऽस्मि तपसा विस्मितेऽनघे ॥
अनवच्छिन्नया भक्त्या वरं वरय सुव्रते ।
किं देयं मद्वचन्मातु प्रीतोऽस्मि वरवर्णिनि ॥
गण्डक्यपि पुरो दृष्ट्वा शङ्खचक्रगदाधरम् ।
दण्डवत् प्रणता भूत्वा ततः स्तोत्रं प्रचक्रमे ॥
अहो देव मया दृष्टो दुर्लभो योगिनामपि ।
त्वया सर्व्वमिदं सृष्टं जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥
ततो हिमाद्रिं सा देवी गण्डकी लोकतारिणी ।
साञ्जलिः प्रणता भूत्वा मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥
यदि देव प्रसन्नोऽसि देयो मे वाञ्छितो वरः ।
मम गर्भगतो भूत्वा विष्णो मत्पुत्रतां व्रज ॥
ततः प्रसन्नो भगवान् चिन्तयामास गोपतिः ।
किं याचितं निम्नगया नित्यं मत्पादपुण्यया ॥
दास्यामि याचितं येन लोकानां भवमोचनम् ।
इत्थेव कृपया देवो निश्चित्य मनसा स्वयम् ।
गण्डकीं कथयामास शृणु देवि वचो मम ।
शालग्रामशिलारूपी तव गर्भगतः सदा ।
तिष्ठामि तव पुत्रत्वे भक्तानुग्रहकारणात् ।
मत्सान्निध्यान्नदीनां त्वमतिश्रेष्ठा भविष्यसि ॥
दर्शनात् स्पर्शनात् स्नानात् पानाच्चैवावगाहनात् ।

हरिष्यति महापापं वाङ्मनःकायसम्भवम् ॥”
इति वाराहे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमावसूक्ति-क्षेत्रविदेशादिमहिमानामाध्यायः ॥

शालङ्कटङ्कटः, पुं, सुकेशीराक्षसः। स विद्युत्-केशिभार्याशालङ्कटङ्कटायाः पुत्रः। इति वामनपुराणम् ॥

शालङ्कायनः, पुं, (शलङ्कस्यापत्यम्। “नडादिभ्यः फक्।” ४।१।९९। इति फक्।) मुनिविशेषः। नन्दी। इति मेदिनी ॥

शालङ्कायनजीवसुः, स्त्री, व्यासमाता। यथा,—
“व्यासस्वामा सत्यवती वासवी गन्धकालिका।
योजनगन्धा दाशेयी शालङ्कायनजीवसुः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

शालङ्किः, पुं, मुनिभेदः। यथा,—
“वशिष्ठोऽरुन्धतीनाथो मैत्रावरुणिरित्यपि।
शालातुरीयः शालङ्किर्दाक्षीपुत्रस्तु पाणिनिः ॥”
इति जटाधरः ॥

शालजः, पुं, (शालाज्जायते इति। जन्+डः।) शालमत्स्यः। यथा। शालः शालजगर्गकौ। इति शब्दरत्नावली ॥

शालनिर्यासः, पुं, (शालस्य निर्यासः।) सर्ज्ज-रसः। धूना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शालजः २ सर्ज्जः ३ सर्ज्जरसः ४। इति रत्नमाला ॥ धूनकः ५ यक्षधूपः ६ सर्ज्जमणिः ७। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शालपर्णी, स्त्री, (शालस्य पर्णवत् पर्णमस्याः। ङीष्।) वृक्षविशेषः। शालपानी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुदला२ सुपर्णी३ स्थिरा४ सौम्या५ कुहरा६ गुहा७ ध्रुवा८ विदारिगन्धा ९ अंशुमती १० सुपर्णिका ११ दीर्घमूला १२ दीर्घपत्रिका १३ वातघ्नी १४ पीतिनी १५ तन्वी १६ सुधा १७ सर्व्वानुकारिणी १८ शोफघ्नी १९ सुभगा २० देवी २१ निश्चला २२ शीघ्रमर्निका २३ मृदुला २४ सुरूपा २५ त्रिपत्रिका २६ सुपर्णी २७ शालिपत्री २८ शालिदला २९। इति राजनिर्घण्टः। विदारी ३० सालपर्णी ३१। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ अस्या गुणाः। त्रिदोषघ्नत्वम्। कफपित्तनाशि-त्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ तिक्तत्वम्। गुरु-त्वम्। उष्णत्वम्। वातदोषविषमज्वरमेहार्शः-शोफसन्तापनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च।
“शालपर्णी स्थिरा सौम्या त्रिपर्णी पीवरा गुहा।
विदारिगन्धा दीर्घाङ्घ्रिर्दीर्घपत्रांशुमत्यपि ॥
शालपर्णी गरच्छर्द्दिज्वरश्वासातिसारजित्।
शोषदोषत्रयहरी बृंहण्युक्ता रसायनी।
तिक्ता विषहरी स्वादुः क्षतकासक्रिमिप्रणुत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

शालभञ्जिका, स्त्री, (शालेन भज्यते निर्म्मीयते इति। भञ्ज+“क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्व्वस्यापि।” उणा० २।३२। इति क्वुन्। टापि अत इत्वम्।) काष्ठादिनिर्म्मितपुत्तलिका। (यथा, राजतरङ्गि-ण्याम्। २। ९९।
“चलोलकीर्त्तिकल्लोलदुकूलवसनोज्ज्वलाम्।
बभार यद्भुजस्तम्भो जयश्रीशालभञ्जिकाम् ॥”)
वेश्या। इति जटाधरः ॥

शालभञ्जी, स्त्री, काष्ठादिनिर्म्मितपुत्तिका। इति हेमचन्द्रः ॥

शालवः, पुं, लोध्रः। इति शब्दरत्नावली ॥

शालवेष्टः, पुं, (शालस्य वेष्टो निर्यासः।) शाल-निर्यासः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शालसारः, पुं, (शालस्य सारः।) द्रुमः। हिङ्गुः। इति विश्वः ॥

शाला, स्त्री, (शो+“बहुलमन्यत्रापि संज्ञा-छन्दसोः।” इत्युणादिसूत्रेण कालन्।१।११७।) गृहम्। इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते।५।८।२६।
“धूपामोदितशालायां जुष्टायां माल्यदीपकैः ॥”)
वृक्षस्य स्कन्धशाखा। गृहैकदेशः। इति मेदिनी ॥

शालाकी, [न्] पुं, अस्त्रवैद्यः। नापितः। शैल-धारी। इति केचित् ॥

शालाङ्गी, स्त्री, पुत्तलिका। इति शब्दरत्नावली ॥

शालाजिरः, पुं, क्ली, शरावः। इति हेमचन्द्रः शब्दरत्नावली च ॥

शालाविः, स्त्री, शाकभेदः। इति शब्दरत्नावली ॥

शालानी, स्त्री, विदारी। इति शब्दरत्नावली ॥

शालामृगः, पुं, (शालाया मृगः।) शृगालः। इति हारावली ॥

शालारं, क्ली, (शालां ऋच्छतीति। ऋ+अण्।) हस्तिनखः। सोपानम्। पक्षिपञ्जरः। इति मेदिनी ॥

शालावृकः, पुं, (शालायां गृहे शाखायां वा वृक इव।) वानरः। कुक्कुरः। शृगालः। इत्यमरः ॥ मृगः। इति शब्दरत्नावली। विडालः। इति राजनिर्घण्टः ॥

शालिः, पुं, (शालते शोभते इति। शल्+बाहुलकात् इञ्। दश्च शलम्।) गन्धमार्ज्जारः। इति मेदिनी ॥ कलमादिधान्यम् (षष्टिकादिधान्यम्। इत्य-मरः।) तत्पर्य्यायः। मधुरः २ रुच्यः ३ व्रीहि-श्रेष्ठः ४ नृपप्रियः ५ धान्योत्तमः ६ केदारः ७ सुकुमारकः ८। पुस्तकान्तरे मधुरस्थाने कलम इति पाठः। स तु दशविधः। यथा,—
“राजान्नषष्टिकसितेतररक्तमहा-
स्थूलाख्यगन्धतिरियादिकशालिसंज्ञाः।
व्रीहिस्तथेति दशधा भुवि शालयः स्यु-
स्तेषां क्रमेण गुणनामगणं ब्रवीमि ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्य गुणाः।
“शालयो मधुराः शीता लघुपाका बलावहाः।
पित्तघ्नाश्चानिलकफाः स्निग्धा बद्धाल्पवर्च्चसः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

अथ शालिधान्यलक्षणम्।
“कण्डनेन विना शुक्ला हैमन्ताः शालयः स्मृताः ॥”

शालीनां नामानि यथा,—
“रक्तशालिः सकलमः पाण्डुकः शकुनाहृतः।
सुगन्धकः कर्द्दमको महाशालिश्च दूषकः ॥
पुष्पाण्डकः पुण्डरीकस्तथा महिषमस्तकः।
दीर्घशूकः काञ्चनको हायनो लोध्रपुष्पकः।
इत्याद्याः शालयः सन्ति बहवो बहुदेशजाः ॥”
अथ तेषां गुणाः।
“शालयो मधुराः स्निग्धा बल्या बद्धाल्पवर्च्चसः।
कषाया लघवो रुच्याः स्वर्य्या वृष्याश्च बृंहणाः ॥
अल्पानिलकफाः शीताः पित्तघ्ना मूत्रलास्तथा।
शालयो दग्धभूजाताः कषाया लघुपाकिनः ॥
सृष्टमूत्रपुरीषाश्च रूक्षाः श्लेष्मापकर्षणाः।
कैदाराः वातपित्तघ्ना गुरवः कफशुक्रलाः ॥
कषाया अल्पवर्च्चस्का मधुराश्च बलावहाः ॥”
कैदाराः क्षेत्रोद्भवा उक्ताः।
“स्थलजाः स्वादवः पित्तकफघ्ना वातवह्निदाः।
किञ्चित्तिक्ताः कषायाश्च विपाके कटुका अपि ॥”
स्थलजा जाङ्गलभूमिजाः स्वयंजाताः।
“वापिता मधुरा वृष्या बल्याः पित्तप्रणाशनाः ॥
श्लेष्मलाश्चाल्पवर्च्चस्काः कषाया गुरवो हिमाः ॥”
वापिताः क्षेत्रोप्ते एकक्षेत्रोप्ते च।
“वापितेभ्यो गुणैः किञ्चिद्धीना मोक्ता अवा-पिताः ॥”
अक्षेत्रोप्ते वाटक्षेत्रोप्ते च।
“रोपितास्तु नवाः वृष्याः पुराणा लघवः स्मृताः।
रोपितारोपिता भूयः शीघ्रपाका गुणाधिकाः ॥
छिन्नरूढ़ा हिमा रूक्षा बल्याः पित्तकफा-पहाः।
बद्धविट्काः कषायाश्च लघवश्चाल्पतिक्तकाः ॥”
अथ रक्तशालेर्गुणाः ॥
“रक्तशालिर्वरस्तेषु बल्यो वर्ण्यस्त्रिदोषजित्।
चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्य्यः शुक्रलस्तृड्ज्वरापहः।
विषव्रणश्वासकासदाहनुद्वह्निपुष्टिदः।
तस्मादल्पान्तरगुणाः शालयो महदादयः ॥”
रक्तशालिः दाउदखानी इति मगधदेशे प्रसिद्धः।
इति भावप्रकाशः ॥ (पक्षी। इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलः। ४।१२७ ॥)

शालिका, स्त्री, (शालिरेव। स्वार्थे कन्।) विदा-रिका। इति शब्दरत्नावली ॥

शालिचः, पुं, शाकविशेषः। शालिचा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शालचः २ शितसारः ३ मत्स्येष्टः४ लोहसारकः ५। अस्य गुणाः। दीपनत्वम्। तिक्तत्वम्। शीतार्शःकफवातनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

शालिञ्ची, स्त्री, (शालिच+स्त्रियां ङीष्।) शाकभेदः। शाञ्चे इति भाषा। अस्य प्रमाणं शौलफशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शालिनीकरणं, क्ली, न्यग्भावनम्। इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ तिरस्कार इति यावत् ॥

शालिपर्णी, स्त्री, (शालेरिव पर्णानि यस्याः। ङीष्।) माषपर्णी। इति राजनिर्घण्टः ॥

शालिपिष्ट, क्ली (शाले पिष्टमिव शुभ्रत्वात् ।) स्फटिकम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥

शालिवाहन पुं राजविशेष । स तु शककर्त्ता विक्रमादित्यशत्रुः ॥

शालिहोत्र, पुं, घोटक । इति त्रिकाण्डशेष ॥

शाली, [न्] त्रि, (शालाऽस्यास्तीति । इनि ।) शालाविशिष्ट । पश्चात् युक्तवाचक । यथा—
"चन्द्रवर्षितनीलकञ्चुकपीतवसनवनमाली ।
कलितललितकुण्डलमण्डितगण्डयुगस्मित
शाली ।"
इति जयदेव ॥

(शाम्य । यथा, भागवते । ३ । २४ । १ ।
"दायात्तु शालिनीमाह शुद्धाभिव्यक्त
सादरम् ।")

शाली स्त्री लघुजीरक । इति राजनिर्घण्ट ॥

शालीन, त्रि (शालाप्रवेशमर्हतीति । शाला+ "शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययो ।" ५।२।२० । इति खञ्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।) अधृष्ट । इत्यमर ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ७१ । ६ ।
"अथ नित्य यशस्येषु शालीनेषु चरेद्यति ।")
शालासमन्वी च ॥

शालीना स्त्री, (शालीन+टाप् ।) मिश्रेया । इति राजनिर्घण्ट ॥

शालु क्ली, (शवति शीताशते । शू+बाहुलकात् जन डेलत् लत्वञ्च । इत्युज्ज्वल । १ । ५ ।) शालकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

शाल, पुं, (शु+जुल रफस्य लत्वञ्च ।) कषाय द्रव्यम् । चौरकाख्यौषधि । इति मेदिनी ॥ भेक । इति हेमचन्द्र ॥

शालुक क्ली, कुमुदादिमूलम् । तत्पर्याय । पद्म मूलम् १ शालुक २ शालु ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

शालूक, क्ली, (शल+"शलिमण्डिभ्यामूकञ् ।" उणा० ४ । ४२ । इति ऊकञ् ।) कुमुदादि मूलम् । इत्यमर ॥ जातीफलम् । इति राज निर्घण्ट ॥

शालूक पुं (शल+"शलिमण्डिभ्यामूकञ् ।" उणा० ४ । ४२ । इत्यूकञ् ।) कुमुदादिमूलम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, बृहत्संहिता याम् । ४१ । १ ।
"मिथुनेऽपि चान्यशाल्यब्जशालूककार्पासा ।")
भेक । इति राजनिर्घण्ट ॥

शालूर, पुं, (शलति प्लवेन गच्छतीति । शल+ "खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ।" उणा० ४ । ९० । इति ऊर ।) भेक । इत्यमर ॥

शालेय त्रि (शालीनां क्षेत्रम् । शालि+"व्रीहि शाल्योर्ढक् ।" ५ । २ । २ । इति ढक् ।) शाल्युत्पत्ति क्षेत्रम् । इत्यमर ॥ शालाभवमपि शालासम्बन्धि च ॥

शालेय, पुं मधुरिका । इत्यमर ॥

शालेया स्त्री (शालेय+टाप् ।) मिश्रेया । इति राजनिर्घण्ट ॥

शालोत्तरीय पुं, (शालोत्तरे ग्रामे भव । शालो त्तर+छ ।) पाणिनिमुनि । इति त्रिकाण्ड शेष ॥

शाल्मल पुं, शाल्मलीवृक्ष । इति शब्दरत्ना वली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६४ । ३ ।
"अर्कैर्नारिष्टधवञ्च स्यन्दनैश्च सशाल्मलै ।")
द्वीपविशेष । इति शब्दमाला ॥ तद्विवरण यथा,—
"अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि शाल्मलस्य निबोधत ।
शाल्मलो द्विगुणो द्वीप शाकद्वीपस्य विस्तरात् ॥
परिवार्य समुद्रन्तु दधिमण्डोदकं स्थित ।
तत्र पुण्या जनपदाश्चिरायुश्च म्रियते जन ।
कुत एव तु दुर्भिक्षं क्षमातेजोयुता हि ते ।
प्रथम सूर्य्यसङ्काश सुमना नाम पर्व्वत ।
पीतस्तु मध्यमस्तत्र शातकौम्भमयो गिरि ।
नाम्ना सर्व्वसुखो नाम दिव्यौषधिसमन्वित ॥
तृतीयश्चैव सौवर्णो भृङ्गपत्रनिभो गिरि ।
स नाम्ना रोहितो नाम दिव्यो गिरिवरो
महान् ।
सुमना कुशलो देश सर्व्वोदकं सुखोदय ।
रोहितस्तु तृतीयस्तु रोहितो नाम विश्रुत ।
तत्र रत्नान्यनेकानि स्वयं रक्षति वासव ।
प्रजापतिमुपादाय प्रजाभ्यो विदधन् स्वयम् ।
न तत्र नद्यो वर्षं वा शीतोष्णञ्चैव तद्विधम् ।
वर्णाश्रमाणां वार्त्ता वा तिषु द्वीपेषु विद्यते ।
न यज्ञ न च दण्डोऽस्ति ईर्ष्यासूया भयं तथा ।
उद्भिदान्युदकान्यत्र गिरिप्रस्रवणानि च ॥
भोजनं षड्रसं तत्र तेषां स्वयमुपस्थितम् ।
अधमोत्तमो न तेष्वस्ति न लोभो न परिग्रह ।
अरोगा बलवन्तश्च एकान्तसुखिना प्रजा ।
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि मानसीं सिद्धिमाश्रिता ॥
सुखमायुश्च रूपञ्च धर्म्मैश्वर्य्यं तथैव च ।
शाल्मलादिषु विज्ञेय द्वीपेषु त्रिषु सर्व्वदा ॥
आख्यात शाल्मलाद्यानां द्वीपानान्तु विधि
शुभ ।
परिमण्डलस्तु स द्वीपश्चक्रवत् परिवेष्टित ।
सुरोदेन समुद्रेण द्विगुणेन समन्वित ।"
इति मत्स्यपुराणे भुवनकोषे सप्तद्वीपनिवेशन नाम १०० अध्याय ॥ * ॥ अपि च ।
"शाकद्वीपप्रमाणात्तु द्विगुणेन समन्तत ।
वर्षैस्त्रभिस्तु सम्भोगी शाल्मलि सम्यवस्थित ।
सप्त वर्षाणि तत्रैव तत्रैव कुलपर्व्वता ।
आख्याता सुमनाञ्चात्र कुमुदश्चोन्नतस्तथा ।
कुशञ्चोन्नतश्चैव तृतीयस्तु बलाहक ।
द्रोण कङ्कस्तु महिष ककुद्मान् सप्त पर्व्वता ।
योनिस्तोया वितृष्णा च चन्द्रा शुक्रा विमोचनी ।
निवृत्तिश्चेति ता नद्य स्मृता पापहरा
द्विजा ।
न तेषु विद्यते लोभ क्रोधो वा द्विजसत्तमा ।
न चैवास्ति युगावस्था जना जीवन्त्यनामया ।
यजन्ति सततं तत्र वर्णा वायुं सनातनम् ।
तेषां तस्याथ सायुज्यं सारूप्यञ्च सलोकताम् ।
कपिला चारुणा पीता कृष्णा चैव चतुष्टया ।
वर्णा वैश्यास्तथा शूद्रा द्वीपेऽस्मिन् वृषला
द्विजा ।"
इति कौर्म्मे भुवनविन्यासे ४६ अध्याय ॥ * ॥
मोचरस । इति रत्नमाला ॥

शाल्मलि, पुं स्त्री, वृक्षविशेष । शिमुल इति भाषा । (यथा मनौ । ८ । २४६ ।
"शाल्मलीन् शालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पाद
पान् ।")
तत्पर्याय । पिच्छिला २ पूरणी ३ मोचा ४ स्थिरायु ५ । इत्यमर ॥ दुरारोहा ६ शाल्म लिनी ७ शाल्मल ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ तुलिनी ९ कुक्कुटी १० रक्तपुष्पा ११ कण्ट कारी १२ मोचनी १३ । इति जटाधर ॥ चिरजीवी १४ पिच्छिल १५ रक्तपुष्पक १६ तूलवृक्ष १७ मोचाख्य १८ कण्टकद्रुम १९ रक्तोत्पल २० रम्यपुष्प २१ बहुवीर्य्य २२ यमद्रुम २३ दीर्घद्रुम २४ स्थूलफल २५ दीर्घायु २६ । इति राजनिर्घण्ट ॥ कण्ट काढ्य २७ । इति भावप्रकाश ॥ अस्य गुणा । पिच्छिलत्वम् । वृष्यत्वम् । बल्यत्वम् । मधु रत्वम् । शीतलत्वम् । कषायत्वम् । लघुत्वम् । स्निग्धत्वम् । शुक्रश्लेष्मवर्द्धनत्वञ्च । तद्गुणा । ग्राहित्वम् । कषायत्वम् । कफनाशित्वञ्च ॥ तत्पुष्प फलञ्च तद्विधम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
"शाल्मली शीतला स्वाद्वी रसे पाके रसायनी ।
श्लेष्मला स्निग्धवीर्या च वृष्या रक्तपित्तजित् ।
शाल्मलीपुष्पशाकन्तु घृतसैन्धवसाधितम् ।
प्रदरं नाशयत्येव दु साध्यञ्च न संशय ॥
रसे पाके च मधुरं कषायं शीतलं गुरु ।
कफपित्तास्रजिद्ग्राहि वातलञ्च प्रकीर्त्तितम् ।"
इति भावप्रकाश ॥ * ॥
नरकविशेष । तत्र शाल्मलिकण्टकै पीडनम् ॥

शाल्मलिक पुं (शाल्मली+"कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ।" ४ । २ । ८७ । इति कुमुदादित्वात् ठक् ।) रोहितकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

शाल्मलिनी, स्त्री, शाल्मलिवृक्ष । इति शब्दरत्ना वली ॥

शाल्मलिपत्रक, पुं (शाल्मलिपत्रमिव पत्र यस्य ।) सप्तच्छदवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

शाल्मलिस्थ पुं (शाल्मलौ वृक्षे तिष्ठतीति । स्था +क ।) गरुड । इति राजनिर्घण्ट ॥

शाल्मली, स्त्री, (शाल्मलि+कृदिकारादक्तिन इति वा ङीष् ।) शाल्मलिवृक्ष । इत्यमर ॥ शमलि देवान् पूर गच्छति शाल्मलि । शल च गतौ मान्यानि मलिन वृद्धि । दृढोदिलुक् अ्च् पाश्चात्यानि इति शाल्मली च शाल्मयति कीर्त्ति तस्याः विभाषया वृद्धि । शाल्मली रक्त पुष्पा च कुक्कुटी चिरजीविका इति कश्चात्म मिति मुकुट । इत्यमरटीकायां भरत ॥

शाल्मली [न्] पुं (शाल्मल अस्त्यस्येति इनि ।) गरुड । इति त्रिकाण्डशेष ॥

शाल्मलीकन्दः, पुं, (शाल्मल्याः कन्दः।) शाल्मलिवृक्षमूलम्। तत्पर्य्यायः। चिकुलः २ वनवासकः ३ वनवासी ४ मलघः ५ मलहन्ता ६। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। मलसंग्रहरोधकारित्वम्। शिशिरत्वम्। पित्तदाहार्त्तिशोषसन्तापनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

शाल्मलीफलः, पुं, (शाल्मल्याः फलमिव फलं यस्य।) तेजःफलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

शाल्मलीवेष्टः, पुं, (शाल्मल्या वेष्टः।) शाल्मलिनिर्यासः। शिमुल आठा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पिच्छा २। इत्यमरः॥ मोचरसः ३ शाल्मलः ४ शाल्मलीवेष्टकः ५। इति रत्नमाला॥ मोचसारः ६ मोचनिर्यासः ७। अस्य गुणाः।

"मोचस्रावो हिमो ग्राही स्निग्धो वृष्यः कषायकः।

प्रवाहिकातिसारामकफपित्तास्रदाहनुत्॥"

इति भावप्रकाशः॥

शाल्मलीवेष्टकः, पुं, (शाल्मलीवेष्ट+स्वार्थे कन्।) शाल्मलीवेष्टः। इति रत्नमाला॥

शाल्वः, पुं, देशविशेषः। यथा,—

"शाल्वास्तु कारकुक्षीया मरवस्तु दशेरकाः॥"

इति हेमचन्द्रः॥

राजविशेषः। इति महाभारतम्॥ (भीष्मेण सहास्य युद्धवृत्तान्तो महाभारते आदिपर्व्वणि १०२ अध्याये तथा कृष्णेन सहास्य युद्धवृत्तान्तस्तत्रैव वनपर्व्वणि १५ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यः॥)

शाल्वणः, पुं, वातघ्नौषधगणविशेषः। यथा,—

'काकोल्यादिः स वातघ्नः सर्व्वाम्लद्रव्यसंयुतः।
सानूपौदकमांसस्तु सर्व्वस्नेहसमन्वितः॥
सुखोष्णः स्पष्टलवणः शाल्वणः परिकीर्त्तितः।
तेनोपनाहं कुर्व्वीत सर्व्वदा वातरोगिणाम्॥"

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५ अध्यायः॥

शावः, पुं, (शवति शाप्यते इति। शव गतौ+घञ्।) शिशुः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुवंशे। ६। ३।

"शिलाविभङ्गैर्मृगराजशावः
तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह॥"

शवस्यायम्। शव+अण्।) शवसम्बन्धिनि, त्रि॥ यथा,—

"अहनी शावमाशौचं विसृष्टौ सौतिकं स्मृतम्।
तयोः सम्पत्तिमात्रेण उपस्पृश्य क्रियाक्रमः॥"

इति तिथ्यादितत्त्वे ब्रह्माण्डपुराणम्॥

शावकः, पुं, (शाव एव। स्वार्थे कन्।) शिशुः। इत्यमरः॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ४८। १३।

"दन्ताभयहृगमृगशावकेषु सेव्याश्रमेष्वथवा॥")

शावरः, पुं, (शवराणामयम्। शवर+अण्।) पापम्। अपराधः। लोध्रवृक्षः। इति मेदिनी॥ शवरस्वामिकृतभाष्यविशेषः। शिवकृततन्त्रविशेषश्च। शवरसम्बन्धिनि, त्रि। यथा,—

"संपूज्य प्रेषणं कुर्य्यात् दशम्यां शावरोत्सवैः॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

शावरभेदाख्यं, क्ली, ताम्रम्। इति हेमचन्द्रः॥

शावरी, स्त्री, शूकशिम्बी। इति मेदिनी॥

शावरोत्सवः, पुं, (शावराणामुत्सवः।) म्लेच्छकृतोत्सवः। यथा,—

"पूजयित्वा महाष्टम्यां नवम्यां बलिभिस्तथा।
विसर्ज्जयेत् दशम्यां तु श्रवणे शावरोत्सवैः॥
अन्त्यपादो दिवाभागे श्रवणस्य यदा भवेत्।
तदा संप्रेषणं देव्या दशम्यां शावरोत्सवैः॥
रागिणीभिः कुमारीभिर्वेश्याभिर्नर्त्तकैस्तथा।
शङ्खतूर्य्यनिनादैश्च मृदङ्गैः पटहैस्तथा॥
ध्वजैर्वस्त्रैर्बहुविधैर्लाजपुष्पप्रकीर्णकैः।
धूलीकर्द्दमविक्षेपैः क्रीडाकौतुकमङ्गलैः॥
भगलिङ्गविधानैश्च भगलिङ्गप्रगीतकैः।
भगलिङ्गादिशब्दैश्च क्रीडयेयुरलं जनाः॥
परैर्नाक्षिप्यते यस्तु यः परं नाक्षिपत्यपि।
क्रुद्धा भगवती तस्य शापं दद्यात् सुदारुणम्॥"

इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः॥

शाश्वतं, त्रि, (शश्वद्भवम्। शश्वत्+अण्।) नित्यम्। इत्यमरः॥ (यथा, रामायणे। १। २। १५।

"मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्॥")

पारिभाषिकशाश्वतं यथा,—

"शाश्वतं देवपूजादि विप्रदानञ्च शाश्वतम्।
शाश्वतं सगुणा विद्याः सुहृन्मित्रञ्च शाश्वतम्॥"

इति गारुडे नीतिसारे १०९ अध्यायः॥

शाश्वतः, पुं, वेदव्यासः। इति शब्दरत्नावली॥ (शिवः। यथा महाभारते। १३। १७। ३२।

"प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च नियतः शाश्वतो ध्रुवः॥")

शाष्कुलः, त्रि, मांसाशी। इति हेमचन्द्रः॥

शाष्कुलिकं, क्ली, (शष्कुल+समूहार्थे ठक्।) शष्कुलिसमूहः। इत्यमरः॥

शास, उ ष लु शासने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदा०-पर०-सक०-सेट्। क्त्वावेट्।) उ, शासित्वा शिष्ट्वा। ष, शासति। लु, शास्ति। शास्ति यच्छाज्ञया राज्ञः स सम्राडित्यमरः। इति दुर्गादासः॥

शास ङ उ } आशिषि। इति कविकल्पद्रुमः॥
शास ल ङ } (भ्वा०-अदा० च-आत्म०-सक०-सेट्।) आङ्पूर्व्वो इति केवलानामन्यपूर्व्वाणाञ्च प्रयोगनिरासार्थम्। किन्तु इदं गुरुभ्यः पूर्व्वेभ्यो नमो वाकं प्रशास्महे। इत्युत्तरचरितं प्रपूर्व्वोऽपि दृश्यते। ङ, आशासते। उ, आशासित्वा आशास्त्वा। पञ्चमस्वरानुबन्धसामर्थ्यात् क्त्वाप्रत्ययस्य न यप् समासाभावादिति गोविन्दभट्टः। किन्तु अस्य उदनुबन्धफलं छन्दस्येवेति धातुप्रदीपः। ल ङ, आशास्ते शास डिहस टि इत्यत्र ञ्यादीयशास्तेरेव ग्रहणादस्योपधाया इकारो न स्यात्। आशीरिष्टार्थाशंसनम्। इच्छायामित्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

शासनं, क्ली, (शास+ल्युट्।) आज्ञा। (यथा, मनौ। ९। २३२।

"कुर्व्वीत शासनं राजा सम्यक् सारापराधतः॥")

तत्पर्य्यायः। अववादः २ निर्द्देशः ३ निदेशः ४ शिष्टिः ५। इत्यमरः॥ शास्तिः ६। इति भरतः॥ आदेशः ७ आदेशनम् ८। इति शब्दरत्नावली॥ शास्त्रम् ९। इति जटाधरः॥ राजदत्तभूमिः। लेखा। शास्त्रम्। शास्तिः। इति मेदिनी॥ (दानलिखितताम्रफलकादिः। यथा, कथासरित्सागरे। १२४। ६२-६३।

"शासनं लेखयित्वा च तमेवं स समादिशत्।
ॐकारपीठमार्गेण भद्र गच्छोत्तरां दिशम्॥
तत्रानुगं शासनेन ग्रामं युष्मन्मदर्पितम्।
नाम्ना तं खण्डवटकं दृष्ट्वा गच्छमयाचमि॥"

यथाच मार्कण्डेये। ३६। ८।

"वाच्यं ते शासनं पत्रे चुडाधरनिवेशितम्॥"

त्रियां धर्म्मोपदेशकर्त्री। यथा, ऋग्वेदे। १। ३१। ११।

"इलामकृण्वन्मनुषस्य शासनीम्॥")

शासनहरः, पुं, (हरतीति। हृ+अच्। शासनस्य हरः।) राजदूतः। आज्ञावाहकः। इति केचित्॥

शासितः, त्रि, (शास+क्तः।) कृतशासनः। यथा,

"सुनीतिमार्गं सुविचक्षणः सुतः
सुशासिता स्त्री नृपतिः सुसेवितः।
सुचिन्त्य चोक्तं सुविचार्य्य यत् कृतं
सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रियाम्॥"

इति पञ्चरत्नम्॥

शासिता, [ऋ] त्रि, (शास+तृच्।) शास्ता। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मनौ। ७। १७।

"स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः॥"

आज्ञाता। यथा, तत्रैव। २। १५०।

"ब्राह्मस्य जन्मनः कर्त्ता स्वधर्म्मस्य च शासिता॥")

शास्ता, [ऋ] त्रि, (शास+"तृन्तृचौ शंसीति।" उणा० २। ९४। इति असंज्ञायामपि तृन्। स च अनिट्।) शासनकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। देशकः २ शासिता ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ यथा,—

"द्वौ धाता च विधाता च पौराणौ जगतः पती।
द्वौ शास्तारौ त्रिलोकेऽस्मिन् धर्म्माधर्म्मौ प्रकीर्त्तितौ॥"

इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः॥ (यथा च भागवते। १। १२। २६।

"राजर्षीणां जनयिता शास्ता चोत्पथगामिनाम्॥")

शास्ता, [ऋ] पुं, (शास+"तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ।" उणा० २। ९४। इति तृन्। स च अनिट्।) बुद्धः। इत्यमरः॥ उपाध्यायः। राजा। पिता। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

शास्ति, स्त्री (शास+वाहुलकात् ति । इत्युज्ज्वलदत्तः । ४ । १०८ ।) शासनम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा मार्कण्डेये । ११३।२० ।
"प्राचीनैरत्रमेतस्मै दुष्टशास्तिसहानम् ।")

शास्त्र क्ली, (शिष्यते अनेन । शास+"सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन् ।" उणा० ४।१५८ । इति ष्ट्रन् ।) निदेशः । ग्रन्थः । इत्यमरः ॥ स च ग्रन्थः अष्टादशविधः । तस्य विवरणं विद्याशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ शास्त्रोत्पत्तिर्यथा —

मत्स्य उवाच ।

'तपश्चचार प्रथममराणां पितामहः ।
आविर्भूतास्ततो वेदाः साङ्गोपाङ्गपदक्रमाः ॥
पुराणं सर्व्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।
नित्यं शब्दमयं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरम् ॥
अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः ।
मीमांसान्यायविद्याश्च प्रमाणं तर्कसंयुताः ॥
वेदाभ्यासरतस्यास्य प्रजाकामस्य मानसाः ।
मनसः पूर्व्वसृष्टा वै जाता ये तेन मानसाः ॥"

इति मात्स्ये ३ अध्यायः ॥ * ॥

शास्त्रोक्तकर्म्म कर्त्तव्यं न तु शास्त्रविरुद्धम् । यथा,—
'श्रुतिस्मृतिसदाचारविहितं कर्म्म केवलम् ।
सेवितव्यं चतुर्व्वर्णैर्भजद्भिः श्रेय उत्तमम् ॥
अन्यथा निरयं यान्ति कुमार्गागमसेवनात् ।
अतो वर्णविशुद्ध्यर्थं शास्त्रोक्तं कर्म्म सञ्चरेत् ॥
स्वबुद्धिरचिते शास्त्रे प्रतार्य्येह च बालिशान् ।
निघ्नन्ति श्रेयसो मार्गं लोकनाशाय केवलम् ॥
निन्दन्ति देवता वेदांस्तथा निन्दन्ति सद्द्विजान् ।
तेन ते निरयं यान्ति स्वसत्शास्त्रनिषेवणात् ॥
श्रुतिस्मृतिसदाचारविहितं कर्म्म शाश्वतम् ।
स्वं स्वं धर्म्मं प्रयत्नेन यथायोग्यं समाचरेत् ॥
स्वबुद्धिरचितैः शास्त्रैर्मोहयित्वा जनं नराः ।
तेन ते निरयं यान्ति पुराणं धर्म्मविभ्रान्ताः ॥"

इति पाद्मे उत्तरखण्डे १७ अध्यायः ॥ * ॥

अध्यात्मशास्त्रातिरिक्तशास्त्रनिन्दा यथा,—
'पुराणं भारतं वेदधर्म्मशास्त्राणि यानि च ।
आयुषः क्षपणायैव धर्म्मतत्त्वं नाचरेत् ॥
पुत्त्रदारादिसंसारः पुंसां सम्मूढचेतसाम् ।
विदुषां शास्त्रसंसारः सद्योगाभ्यासविघ्नकृत् ॥
इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयं यः सर्व्वं ज्ञातुमिच्छति ।
अपि वर्षसहस्रेणापि शास्त्रान्तं नाधिगच्छति ॥
विज्ञायाक्षरतन्मात्रं जीवितञ्चापि चञ्चलम् ।
विहाय शास्त्रजालानि पारलौकिकमाचरेत् ॥
पण्डितोऽपि हि मूर्खोऽसौ शक्तियुक्तोऽप्यशक्तिकः ।
यः संसारान्तमात्मानं समुद्धारयितुं क्षमः ॥"

इति वह्निपुराणे सुनामद्वादशीनामाध्यायः ॥ * ॥

वेदविरुद्धशास्त्राणि यथा,—
'अन्यानि चैव शास्त्राणि लोकेऽस्मिन् मोहनानि च ।
वेदवादविरुद्धानि मयैव कथितानि तु ॥
वामं पाशुपतं सोमं लाकुलं चैव भैरवम् ।
असेव्यमेतत् कथितं वेदबाह्यं तथेतरत् ॥
वेदमूर्त्तिरहं विप्रा नान्यशास्त्रार्थवेदिभिः ।
ज्ञायते मत्स्वरूपन्तु मुक्त्वा वेदं सनातनम् ॥"

इति कौर्म्मे उपविभागे १६ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च । कूर्म्मपुराणे हिमालयं प्रति देवीवाक्यम् ।
"यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च ।
श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां हि तामसी ॥
करालभैरवञ्चापि यामलं वाममार्गितम् ।
एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु ॥
मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैषां भवार्णवे ।"

तस्मात् यद्वि श्रुतिस्मृतिविरुद्धं शास्त्रं तन्न कदाचित् मद् भक्तयम् । इति मत्स्यकाण्डतन्त्रम् ॥ * ॥

पृथिव्यां तन्त्रशास्त्रावतरणं यथा,—

शिव उवाच ।

"लम्बोदर महाभाग शृणु मे परमं वचः ।
इदं महाशुसन्दर्भं मम वक्त्राद्विनिर्गतम् ॥
निगमं पार्व्वतीवक्त्राल्लब्धं परमदुर्ल्लभम् ।
विलिख्य बहुयत्नेन गच्छ सिद्धाश्रमं सुत ॥
यत्र तिष्ठन्ति मुनयो वेदवेदाङ्गपारगाः ।
अणिमादिगुणैर्युक्तः शीघ्रं त्वं भव मे सुत ॥
इत्युक्तः शङ्करेणासौ चाष्टाङ्गैर्भूतले ।
चतुर्भिर्हस्तैः संलिख्य शिवाय विनिवेदयेत् ॥

शिव उवाच ।

गच्छ पुत्त्र महाबाहो तन्त्रमादाय सत्वरम् ।
सिद्धाश्रमं वनं रम्यं यत्रेन्द्रस्य च नन्दनम् ॥
प्रणम्य प्रययौ शीघ्रं तन्त्रमादाय तद्गणम् ॥"

इत्युपक्रम्य ।
'मुनिभ्यश्चाथ तत् श्रुत्वा तन्त्रं मुनये ददौ ।
एवं तन्त्राणि सर्व्वाणि विलिख्य विनिवेदयेत् ॥"

इति गायत्रीतन्त्रे दशमशास्त्रपटलः ॥ * ॥

शैवपाशुपतादिशास्त्रोत्पत्तिर्यथा —
"प्रथमं हि मया प्रोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् ।
मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः सम्प्रोक्तानि ततः परम् ॥
कणादेन च सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।
गौतमेन तथा न्यायं सांख्यन्तु कपिलेन तु ॥
धिषणेन तथा प्रोक्तं चार्व्वाकमतिगर्हितम् ।
दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा ॥
बौद्धशास्त्रं तथा प्रोक्तं नग्ननीलपटादिकम् ।
मायावादं श्रुतिवाक्यानां दर्शयन् लोकगर्हितम् ।
कर्म्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्र वै प्रतिपद्यते ।
सर्व्वकर्म्मपरिभ्रंशं नैष्कर्म्यन्तु तदुच्यते ॥
गौतमप्रोक्तशास्त्रार्थनिरता सर्व्व एव हि ।
शार्गालीं योनिमापन्ना सन्दिग्धाः सर्व्वकर्म्मसु ॥"

इति गन्धर्व्वतन्त्रे प्रथमपटलः ॥

शास्त्रकृत्, पुं, (शास्त्रं करोतीति । कृ+क्विप् ।) ऋषिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शास्त्रकर्त्तरि, त्रि । (यथा भागवते । १ । १० । २२ ।
"विधित्समानोऽनुससार शास्त्रकृत् ।")

शास्त्रगण्ड त्रि, प्रघट्टावित् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हारावल्यां शास्त्रगण्ड इति पाठः ॥

शास्त्रचक्षुस्, [स्] क्ली, (शास्त्रेषु चक्षुरिव ।) व्याकरणम् । इति केचित् ॥

शास्त्रचारण, त्रि, (शास्त्रं चारयति प्रचारयतीति । चर+णिच्+ल्यु ।) शास्त्रदर्शी । इति शब्दरत्नावली ॥

शास्त्रज्ञ त्रि (शास्त्रं जानातीति । ज्ञा+क ।) शास्त्रवेत्ता । यथा,—
'अनियुक्तो नियुक्तो वा शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति ।
दैवीं वाचं स वदति यः शास्त्रमुपजीवति ॥"

इति व्यवहारतत्त्वधृतकात्यायनवचनम् ॥

शास्त्रतत्त्वज्ञ, पुं, (शास्त्रस्य तत्त्वं जानातीति । ज्ञा+क ।) गणकः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
'दैवज्ञो गणको भागी मौहूर्त्तो दैवलेखकः ।
वार्त्तान्तिको ज्योतिषिको मौहूर्त्तिकप्रसूचकौ ॥
सांवत्सरो वर्षकोषो रेखाजीवी गणाङ्कभुक् ।
तान्त्रिकः शास्त्रसिद्धान्तः शास्त्रतत्त्वज्ञ ईरितः ॥"

शास्त्रदर्शी, [न्] त्रि, (शास्त्रं द्रष्टुं शीलमस्य । णिनि ।) शास्त्रज्ञः । तत्पर्य्यायः । कृतशास्त्रः २ शास्त्रवित् ३ शास्त्रचारणः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

शास्त्रविद् [द्] त्रि, (शास्त्रं वेत्तीति । विद्+सत्सूद्विषेति क्विप् ।) शास्त्रदर्शी । इत्यमरः ॥

शास्त्रविप्रतिषिद्ध, त्रि (शास्त्रेण विप्रतिषिद्धः ।) शास्त्रनिषिद्धः । शास्त्रशब्दपूर्व्वकविपूर्व्वकसिध धातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नो वा ॥

शास्त्रशिल्पी, [न्] पुं (शास्त्रं शिल्पमस्यास्तीति । इनिः ।) काश्मीरदेशः । तद्देशस्थे पुं भूम्नि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शास्त्री, [न्] त्रि शास्त्रज्ञः । शास्त्रं वेत्तीत्यर्थे इनिप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

शास्य, त्रि, (शास+ण्यत् ।) शासनीयः । शासितव्यः । (यथा, मनौ । ८ । १६९ ।
"यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् ॥"
शिक्षणीयः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १८९ । ७ ।
"अभिपित्वे मनवे शास्यो भूः ।"
"शास्यो भूः शिक्षणीयो भव इदं कुरु इदं कुरु इति विधेयो भव ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

शि, न श निशाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) निशानमिति शाते रूपम् । शान च तेजने इत्यस्य नित्यसन्नन्तत्वात् । अनेकाच्त्वात् निशानमिह तीक्ष्णीकरणम् । न च शिनोति शिनुते खड्गं कर्म्मकारः । इति दुर्गादासः ॥

शिंशपा स्त्री, वृक्षविशेषः । शिशु इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पिच्छिला २ अगुरु ३ कपिला ४ भस्मगर्भा ५ । इत्यमरः ॥ अगुरुशिंशपा ६ । इति भरतः ॥ युगसारा ७ । इति जटाधरः ॥ पिङ्गला ८ पिच्छला ९ वीरा १० । इति रत्नमाला ॥ * ॥ यथा,—
'शिंशपा गुरुसारा च पिच्छिला गुरुशिंशपा ।
सा चतुः कपिलवर्णा स्यात् भस्मगर्भा निगद्यते ॥

क्वचित्तु कपिला भस्मगर्भा चागुरुशिंशपा ।
पिच्छिला शिंशपा गुरुपत्रिकागुरु चेत्यपि ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

अस्या गुणाः । "शिंशपा वातनाशिनी ।" इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
"शिंशपा कटुका तिक्ता कषाया शोषकारिणी ।
उष्णवीर्या हरेन्मेदः कुष्ठश्वित्रवमिक्रिमीन् ।
वस्तिव्रणविदाहास्रबलासगर्भपातिनी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

(तत्काष्ठनिर्म्मितरथस्तु दृढो भवति । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५३ । १९ ।
"अभिव्ययस्व खदिरस्य सार-
मोजो धेहि स्पन्दने शिंशपायाम् ।"
"स्पन्दने रथस्य गमने सति शिंशपायां शिंशपावृक्षदारुनिर्म्मिते रथस्य फलके ओजो धेहि दार्ढ्यं कुरु ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

शिक्, [च्] स्त्री, शिक्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

शिकुः, त्रि, अव्यवसायी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शिक्थं, क्ली, मधुस्थानद्रव्यविशेषः । मोम इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शिक्थकम् २ मधुजम् ३ विघसम् ४ मधुसम्भवम् ५ मोदनम् ६ क्षाचम् ७ उच्छिष्टमोदनम् ८ मक्षिकामलम् ९ क्षौद्रेयम् १० पीतरागम् ११ स्निग्धम् १२ माक्षिकजम् १३ क्षौद्रजम् १४ मधुशेषम् १५ द्रावकम् १६ माक्षिकाश्रयम् १७ मधूत्थितम् १८ मधूत्थम् १९ । अस्य गुणाः । पिच्छिलत्वम् । स्वादुत्वम् । कुष्ठवातास्रनाशित्वम् । मृदुत्वम् । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । लेपेन स्फुटिताङ्गविलोपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिक्थकं, क्ली, (शिक्थ + स्वार्थे कन् ।) शिक्थम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिक्यं, क्ली, (संस + "संसेः शि कुट् किच ।" उणा० ५ । १६ । इति यत् । स च कित् । कुडागमः शिरादेशश्च ।) द्रव्यरक्षार्थरज्जुमयाधारविशेषः । शिका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काचः २ शिक्या ३ शिक् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १० । ८ । ३० ।
"हस्ताग्राह्ये रचयति विधिं पीठकोलूखलाद्यै-
श्छिद्रं ह्यन्तर्निहितवयुनः शिक्यभाण्डेषु तद्वित् ॥")

शिक्या, स्त्री, (शिक्य + स्त्रियां टाप् ।) शिक्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

शिक्यितं, त्रि, (शिक्ये स्थापितमित्यर्थे प्रातिपदिकात् धात्वर्थे इति णिच् ततः क्तः ।) शिक्यस्थापितवस्तु । तत्पर्य्यायः । काचितः २ । इत्यमरः ॥

शिक्ष, ङ शिक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ह्रस्वी । ङ, शिक्षते । शिक्षणं विद्याग्रहणम् । अशिक्षतास्त्रं पितुरेव मन्त्रविदिति रघुः । इति दुर्गादासः ॥

शिक्षणं, क्ली, (शिक्ष + ल्युट् ।) विद्योपादानम् । इति शिक्षाशब्दटीकायां भरतः ॥

शिक्षा, स्त्री, (शिक्ष + "गुरोश्च हलः ।" ३।३।१०३। इत्यः । ततष्टाप् ।) शिक्षणम् । श्योनाकवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ वेदाङ्गशास्त्रविशेषः । इत्यमरः ॥ यथा,—
"शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गणः ।
छन्दोविचितिरित्येतैः षडङ्गो वेद उच्यते ॥"
इति ।

तत्र अकारादिवर्णानां स्थलकरणप्रयत्नबोधिका अ-कु-ह-विसर्ज्जनीयाः कण्ठ्या इत्यादिका शिक्षा । इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥

अथ शिक्षाशास्त्रं लिख्यते ।
"अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयमतं यथा ।
शास्त्रानुपूर्व्वं तद्विद्याद्यथोक्तं लोकवेदयोः ॥
प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः ।
पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥
त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः ।
प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा ॥
स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः ।
यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥
अनुस्वारो विसर्गश्च ×क ×पौ चापि पराश्रितौ ।
दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयः ऌकारः प्लुत एव च ॥
आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया ।
मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥
मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् ।
प्रातःसवनयोगन्तं छन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥
कण्ठे माध्यन्दिनयुतं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् ।
तारं तार्त्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥
सोदीर्णो मूर्द्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः ।
वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥
स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः ।
इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तं निबोधत ॥
उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ।
ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥
उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्ते ऋषभधैवतौ ।
स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥
अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च ॥
ओभावश्च विवृत्तिश्च श-ष-सा रेफ एव च ।
जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥
यद्योभावप्रसन्धानमुकारादिपरं पदम् ।
स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः ॥
हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् ।
औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥
कण्ठ्यावहा वि-चु-य-शास्तालव्या ओष्ठजावुपू ।
स्युर्मूर्द्धन्या ऋ-टु-र-षा दन्त्या ऌ-तु-ल-साः
स्मृताः ॥
जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो
बुधैः ।
ए ऐ तु कण्ठतालव्या ओ औ कण्ठोष्ठजौ
स्मृतौ ॥
अर्द्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत् ।
ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम् ॥
संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतन्तु द्विमात्रिकम् ।
घोषा वा संवृताः सर्व्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥
स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम् ।
तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च ॥
अनुस्वारयमानाञ्च नासिकास्थानमुच्यते ।
अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥
अलाबुवीणानिर्घोषो दन्त्यमूल्यस्वराननु ।
अनुस्वारस्तु कर्त्तव्यो नित्यं ह्रोः श-ष-सेषु च ॥
अनुस्वारे विवृत्त्यान्तु विरामे चाक्षरद्वये ।
द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णीयाद्यत्रौकारवकारयोः ॥
व्याघ्री यथा हरेत् पुत्त्रान् दंष्ट्राभ्यां न च पीड-
येत् ।
भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान् प्रयोजयेत् ॥
यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्रँ इत्यभिभाषते ।
एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खे अराँ इव खेदया ॥
रक्तवर्णं प्रयुञ्जीरन् नो ग्रसेत् पूर्व्वमक्षरम् ।
दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात् पश्चान्नासिक्यमाचरेत् ।
हृदये चैकमात्रः स्यादर्द्धमात्रस्तु मूर्द्धनि ।
नासिकायां तथार्द्धञ्च रङ्गस्यैवं द्विमात्रता ॥
हृदयादुत्करे तिष्ठन् कांस्येन समनुस्वरम् ।
मार्दवञ्च द्विमात्रञ्च जघन्वाँ इति निदर्शनम् ॥
मध्ये तु कम्पयेत् कम्पमुभौ पार्श्वौ समौ तथा ।
स रङ्गं कम्पयेत् कम्पं रथीवेति निदर्शनम् ॥
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः ।
सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥
गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः ।
अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥
माधुर्य्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः ।
धैर्य्यं लयसमर्थञ्च षडेते पाठका गुणाः ॥
शङ्कितं भीतमुद्‌घुष्टमव्यक्तमनुनासिकम् ।
काकस्वरं शिरसि गतं तथा स्थानविवर्ज्जितम् ॥
उपांशुदष्टं त्वरितं निरस्तं
विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम् ।
निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरञ्च
वदेन्न दीनं न तु सानुनास्यम् ॥
प्रातः पठेन्नित्यमुरःस्थितेन
स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन ।
मध्यं दिने कण्ठगतेन चैव
चक्राह्वसंकूजितसन्निभेन ॥
तारन्तु विद्यात् सवनं तृतीयं
शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् ।
मयूरहंसान्यभृतस्वराणां
तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन ॥
अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः श-रस्तथा ।
शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥
यमोऽनुनासिका न ह्रौ नादिनो ह-झषः
स्मृताः ।
ईषन्नादा यणो जश्च श्वासिनश्च खफादयः ॥
ईषच्छ्वासांश्चरो विद्यान् गोर्द्धामैतत् प्रचक्षते ।
दाक्षीपुत्त्रः पाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि ॥
छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ।
शिक्षा घ्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥

उदात्तमाख्याति वृषोऽङ्गुलीनां
प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्द्धा ।
उपान्तमध्ये स्वरितं धृतञ्च
कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥

उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात्प्रचयं मध्यतोऽङ्गुलिम् ।
निहतन्तु कनिष्ठिक्यां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥

अन्तोदात्तमाद्युदात्तमुदात्त-
मनुदात्तं नीचस्वरितम् ।
मध्योदात्तं स्वरितं द्व्युदात्तं
त्र्युदात्तमिति नवपदशय्या ॥
अग्निः सोमः प्र वो वीर्य्यं हविषां
स्वर्बृहस्पतिरिन्द्राबृहस्पती ।

अग्निरित्यन्तोदात्तं सोम इत्याद्युदात्तं प्र इत्युदात्तं व इत्यनुदात्तं वीर्य्यं नीचस्वरितम् ॥ हविषां मध्योदात्तं स्वरिति स्वरितम् । बृहस्पतिरिति द्व्युदात्तमिन्द्राबृहस्पती इति त्र्युदात्तम् ॥
अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्द्ध्न्युदात्त उदाहृतः ।
स्वरितः कर्णमूले तु सर्व्वास्ये प्रचयः स्मृतः ॥
चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रन्त्वेव वायसः ।
शिखी रौति त्रिमात्रन्तु नकुलस्त्वर्द्धमात्रकम् ॥
कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णञ्च भक्षितम् ।
न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्विषात् ॥
सुतीर्थादागतं व्यक्तं स्वाम्नायं सुव्यवस्थितम् ।
सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा
मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति
यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥

अनक्षरं हतायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम् ।
अक्षता शस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके ॥
हस्तहीनन्तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्ज्जितम् ।
ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥
हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् ।
ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥
शङ्करः शाङ्करीं प्रादाद्दाक्षीपुत्राय धीमते ।
वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥
येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥
येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः ।
तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥
अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥

त्रिनयनमुखनिःसृतामिमां य
इह पठेत् प्रयतश्च सदा द्विजः ।
स भवति धनधान्यपशुपुत्त्रकीर्त्तिमा-
नतुलञ्च सुखं समश्नुते दिवीति दिवीति ॥

अथ शिक्षामात्मोदात्तश्च हकारं स्वराणां यथा धीरादिका । मीत्यचोऽथोदात्त चाषस्तु

षष्ट्रं एकादश ॥" इति वेदशिक्षायमाशिम गमन ॥ * ॥ अपि च ।

अग्निरुवाच ।

"वक्ष्ये शिक्षां त्रिषष्टिः स्युर्वर्णा वा चतुरधिकाः ।
स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः ॥
यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ।
अनुस्वारो विसर्गश्च ×क×पौ चापि पराश्रितौ ॥
दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेय ऌकारः प्लुत एव च ।
रङ्गश्च खे अरो इव हकारः पञ्चमैर्युतः ॥
अन्तस्थाभिः समायुक्त औरस्यः कण्ठ्य एव सः ।
आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थं मनो युङ्क्ते विवक्षया ॥
मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ।
मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् ॥
प्रातःसवनयोगन्तं छन्दो गायत्रमाश्रितम् ।
कण्ठे माध्यन्दिनयुतं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् ॥
तारं तार्त्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ।
सोदीर्णो मूर्द्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः ॥
वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ।
स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः ॥
अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥
ओभावश्च विवृत्तिश्च श ष सा रेफ एव च ।
जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥
यद्योभावप्रसन्धानमुकारादिपरं पदम् ।
स्वरान्तं तादृशं विद्यात् यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः ॥
कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णञ्च भक्षितम् ।
एवमुच्चारणं पापमेवमुच्चारणं शुभम् ॥
सुतीर्थादागतं व्यक्तं स्वाम्नायं सुव्यवस्थितम् ।
सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥
न करालो न लम्बोष्ठो नाव्यक्तो नानुनासिकः ।
गद्गदो बद्धजिह्वश्च न वर्णान् वक्तुमर्हति ॥
उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ।
ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥
कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ।
स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या ऌतुलसाः स्मृताः ॥
जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः ।
एऐ तु कण्ठ्यतालव्यौ ओऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ ॥
अर्द्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यात् एकारैकारयोर्भवेत् ।
अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥
अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शरः स्मृताः ।
शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥
यमोऽनुनासिका न ह्रौ नादिनो हझषः स्मृताः ।
ईषन्नादा यणो जश्च श्वासिनश्च खफादयः ॥
ईषच्छ्वासांश्चरो विद्याद्गोर्द्धामैतत् प्रचक्षते ॥"
इत्याग्नेये महापुराणे शिक्षानिरूपणं नाम ३३६ अध्यायः ॥

शिक्षाकरः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । शिक्षाया करः ।) व्यासः । इति शब्दमाला ॥ शिक्षाकर्त्तरि त्रि ॥

शिक्षागुरुः, पुं (शिक्षाया गुरुः ।) विद्यादाता गुरुः । मन्त्रानुपदेशकर्त्ता दीक्षागुरुः । यथा । इयं हि रसभावविशेषदीक्षागुरोर्विक्रमादित्यस्याभिरूपभूयिष्ठा परिषत् । इत्यभिज्ञानशकुन्तलायाम् १ अङ्कः ॥

शिक्षितः त्रि, (शिक्ष + क्त ।) निपुणः । इत्यमरः ॥ शिक्षायुक्तः । यथा —
"आपरितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।
बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥"
इत्यभिज्ञानशकुन्तलायाम् १ अङ्कः ॥

शिक्षिताक्षरः पुं (शिक्षितानि अक्षराणि येन ।) शिक्षाकारी । छात्रः । यथा —
"स्याद्वक्षरमुखं कालाक्षरिकः शिक्षिताक्षरः ।"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(शिक्षिते त्रि । यथा राजतरङ्गिण्याम् ।५।८३।
'स सुप्यनामा मतिमान् प्रबुद्धः शिक्षिताक्षरः ।
कस्याप्यासीद्गृहपतेरर्भकाध्यापको गृहे ॥')

शिखकः पुं लेखकः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

शिखण्डः पुं मयूरपुच्छः । इत्यमरः ॥ यथा —
"शिखण्डोऽस्त्री पिच्छबर्हे शिखिपुच्छशिखण्डके ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा महाभारते । १२ । २८१ । ५८ ।
"वृत्रस्य रुधिराच्चैव शिखण्डाः पार्थ जज्ञिरे ।
द्विजातिभिरभक्ष्यास्ते दीक्षितैश्च तपोधनैः ॥")
चूडा । इति मेदिनी ॥

शिखण्डकः, पुं (शिखण्ड इव । कन् ।) काकपक्षः । इत्यमरः । जुल्फी इति भाषा । हे क्षत्रियकुमाराणां शिखात्रये । उक्तञ्च ।
बालानाञ्च शिरः कार्य्यं त्रिशिखं मुण्डमेव चेति ।
शिखापञ्चके इत्यन्ये । सामान्येन चूडायामित्यन्ये । काकपक्षाकारत्वात् काकपक्षः शिरसि खण्डते शिखण्डकः मनोरादि नामान्याहुः । शिखण्डं तु शिखावर्हे इति नामत्यागी इमव । शिखाखण्डकश्च । शिखण्डकशिखाखण्डकावपि वाचकानि ।" इति सुबोधिकायां भरतः ॥
(यथा रघुः । ११ । ५ ।
"तौ पितुर्नयनजेन वारिणा
किञ्चिदुक्षितशिखण्डकावुभौ ।
धन्विनौ तमृषिमन्वगच्छतां
पौरदृष्टिकृतमार्गतोरणौ ॥")
मयूरपुच्छे, स्त्री च । इति शब्दरत्नावली ॥

शिखण्डिकः पुं, (शिखण्डमिव कायति शब्दायते इति । कै + क । यद्वा शिखण्डोऽस्यास्तीति । शिखण्ड + ठन् ।) कुक्कुटः । इति हेमचन्द्रः ॥

शिखण्डिका, स्त्री, शिखा । यथा,—
"चूडा केशी केशपाशी शिखा शिखण्डिका
समाः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

शिखण्डिनी, स्त्री, (शिखण्डश्चूडा अस्त्यस्या इति । इनि । ङीप् ।) यूथिका । गुञ्जा । इति मेदिनी ॥ द्रुपदराजकन्या । (यथा, महाभारते ।५।१८९।२।
"कन्या शिखण्डिनी जाता पुरुषो वै निवे-
दितः ॥")
सा पश्चात् पुंस्त्वप्राप्त्या पुरुषो भूत्वा शिख-
ण्डीनाम्ना ख्यातः । एतद्विवरणं महा-
भारते । ५ । १८९ अध्यायमारभ्य विशेषतो
द्रष्टव्यम् ॥ मयूरी । शिखण्डिन्-शब्दात् स्त्रियां
ङीप्प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥ (विजिताश्वराजपत्नी ।
यथा, भागवते । ४ । २४ । ३ ।
"अपत्यत्रयमाधत्त शिखण्डिन्यां सुसम्मतम् ॥"
शिखण्डविशिष्टा । यथा, महाभारते । ६ ।
९५ । १ ।
"सा प्राद्रवत् काञ्चनमाल्यधारिणी
ध्वजेन भाभा प्रथिता यशस्विनी ।
सुदर्शिता वेदिविलग्नमध्या
सा पद्मपत्राभनिभा शिखण्डिनी ॥")

शिखण्डी, [न्] पुं, मयूरपुच्छः । गाङ्गेयारिः । स तु द्रुपदराजपुत्रः । (अस्य जन्मादिविवरणं महाभारते । ५ । १८९ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥) मयूरः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः ।१।३९।
"षड्जसंवादिनीः केका द्विधाभिन्नाः शिख-
ण्डिभिः ॥")
कुक्कुटः । वाणः । इति हेमचन्द्रः ॥ गुञ्जा । स्वर्णयूथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णुः । यथा । शिखण्डी नहुषो वृषेति तस्य सहस्र-नामस्तोत्रम् ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ३१ ।
"जटी चर्म्मी शिखण्डी च सर्व्वाङ्गः सर्व्व-
भावनः ॥")

शिखरं, क्ली, (शिखास्यास्तीति । "पुष्कराग्रकर्णिनि ।" ४ । २ । ८० । अश्मादित्वात् रः प्रत्ययः ।) पर्व्वताग्रम् । तत्पर्य्यायः । कूटम् २ शृङ्गम् ३ । इत्यमरः ॥ शैलाग्रदेशकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । १९ । २८ ।
"विदारयन् गिरिशिखराणि पत्रिभिः ॥")

शिखरः, पुं क्ली, (शिखास्त्यस्येति । शिखा + रः । प्रत्ययः ।) वृक्षाग्रम् । तत्पर्य्यायः । शिरः २ अग्रम् ३ । इत्यमरः ॥ शिरम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्राग्रम् ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्व्वताग्रम् । पुलकः । कक्षः । पक्वदाड़िम-बीजाभमाणिक्यम् । सकलाग्रम् । इति मेदिनी ॥ कोटिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शिखरवासिनी, स्त्री, (शिखरे वसतीति । वस + णिनिः । ङीप् ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शिखरा, स्त्री, मूर्व्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिखरिणी, स्त्री, रसाला । वृत्तभेदः । नारी-रत्नम् । मल्लिका । रोमावली । इति मेदिनी ॥ वृत्तभेदो यथा,—
"रसै रुद्रैश्छिन्ना य-म-न-स भला गः शिख-
रिणी ।
कराद्यस्य भ्रष्टं मधु शिखरिणी दक्षति शिशो-
र्व्विलोलाः साः सद्यं नियतमवधेयं तदखिलैः ।
इति व्यग्रो यावद्विमलनिजनालापकमितं
मितं बिभ्रत् देवो जगदवतु गोवर्द्धनधरः ॥"
इति छन्दोमञ्जर्य्याम् २ स्तवकः ॥
नवमालिका । द्राक्षाविशेषः । इति राज-निर्घण्टः ॥ मूर्व्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिखरी, [न्] पुं, (शिखराण्यस्य सन्तीति । शिखर + इनिः ।) पर्व्वतः । (यथा, गीतायाम् । १० । २३ ।
"वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणाम-
हम् ॥")
वृक्षः । अपामार्गः । इति मेदिनी ॥ कोट्टः । कोयष्टिः । इति हेमचन्द्रः । बन्दाकः । कर्कट-शृङ्गी । कुन्दुरुकः । यावनालः । इति राज-निर्घण्टः ॥ (कोटिविशिष्टे, त्रि । यथा, महा-भारते । १ । ७४ । ४ ।
"एतैः सुतैः शिखरिभिः विहङ्गसङ्घनादितैः
महान् ॥")

शिखलोहितः, पुं, वृक्षविशेषः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ कुकुरमुड़ा इति भाषा ॥

शिखा, स्त्री, (शी + "शीङो ह्रस्वश्च ।" उणा० ५ । २४ । इति खः ह्रस्वो गुणाभावश्च । स्त्रियां टाप् ।) अग्निज्वाला । तत्पर्य्यायः । ज्वालः २ कीलः ३ अर्चिः ४ हेतिः ५ शिखा ६ । इत्य-मरः ॥ (यथा, माघे, । १ । २० ।
"विदिद्युते वाड़वजातवेदसः
शिखाभिराश्लिष्ट इवाम्भसां निधिः ॥")
पिङ्गलशिखाग्नेः शुभशुभफलं यथा, वायु-पुराणे ।
"अर्चिष्मान् पिङ्गलशिखः सर्पिःकाञ्चनसन्निभः ।
स्निग्धः प्रदक्षिणश्चैव वह्निः स्यात् कार्य्य-
सिद्धये ॥"१॥
अग्नेरशुभलक्षणं यथा । ब्रह्मपुराणे ।
"अग्नि रूक्षे सस्फुलिङ्गे वामावर्त्ते भयानके ।
आर्द्रकाष्ठैश्च सम्पन्ने फुत्कारवति पावके ॥
कृष्णार्चिषि सदुर्गन्धे तथा लिहति मेदिनीम् ।
आहुतीर्जुहुयात् यस्य तस्य नाशो भवेत्
ध्रुवम् ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥२॥

शिरोमध्यस्थकेशः । तत्पर्य्यायः । चूड़ा २ केश-पाशी ३ । इत्यमरः ॥ जुटिका ४ चूटिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ केशी ६ शिखण्डिका ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ ॥ गायत्र्या शिखाबन्धनं यथा,—
"गायत्र्या तु शिखां बद्ध्वा नैरृत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः ।
जूटिकाञ्च ततो बद्ध्वा ततः कर्म्म समारभेत् ॥"६॥

चूडस्य शिखाबन्धे मन्त्रो यथा,—
"ब्रह्मवाणीसहस्राणि शिववाणी शतानि च ।
विष्णोर्नामसहस्रेण शिखाबन्धं करोम्यहम् ॥"७॥
शिखामोचनमन्त्रो यथा,—
"गच्छन्तु सकला देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
तिष्ठत्वचला लक्ष्मीः शिखामुक्तं करोम्य-
हम् ॥"८॥
शिखाबन्धनानन्तरमाचमनं यथा,—
"निबद्धशिखः प्राचीनो द्विज आचमनं चरेत् ।
उपवीती समाहितो वाङ्मनःकायसंयमः ॥"९॥
मुक्तशिखस्याचमने दोषो यथा,—
"शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा ।
अकृत्वा पादयोः शौचं आचान्तोऽप्यशुचि-
र्भवेत् ॥"
इति आह्निकतत्त्वम् ॥१०॥
शाखा । बर्हिचूड़ा । (यथा, महाभारते । १२ । ९८ । ५३ ।
"इत्यागतमथान्यानां शिखोद्भिन्नं बर्हिणाम् ॥")
लाङ्गलिकी । अग्रमात्रम् । (यथा, भागवते । ९ । १६ । ४४ ।
"जटाशिरोद्भूतशिखानुबिम्बभिः ॥")
चूड़ामात्रम् । प्रपदम् । इति मेदिनी ॥ प्रधा-नम् । शिफा । ऋद्धिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २१ । ८५ ।
"स्फुरद्रत्नशिखाजालं धाम्ना मोहतमोप-
हम् ॥")
कामज्वरः । इति शब्दरत्नावली ॥

शिखाकन्दं, क्ली, (शिखायुक्तः कन्दो यस्य ।) गृञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिखाटकः, पुं, काकमाचः । इति हेमचन्द्रः ॥

शिखातरुः, पुं, (शिखायाः दीपशिखायास्तरु-रिव ।) दीपवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिल-सुज इति भाषा ॥

शिखाधरः, पुं, (शिखाया धरः ।) मयूरः । इति शब्दमाला ॥ मञ्जुघोषः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

शिखाधारः, पुं, (शिखां धरतीति । धृ + अण् ।) मयूरः । इति शब्दरत्नावली ॥

शिखामूलं, क्ली, (शिखायुक्तं मूलं यस्य ।) गृञ्ज-नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिखाम्बुः, पुं, मयूरशिखा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिखावती, स्त्री, (शिखा विद्यतेऽस्याः । शिखा + मतुप् । मस्य वः । स्त्रियां ङीप् ।) मूर्व्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिखावरः, पुं, (शिखा विद्यते अस्य । शिखा + "दन्तशिखात् संज्ञायाम् ।" ५ । २ । ११३ । इति वलच् । रस्य लत्वम् ।) पनसवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

शिखावलः, पुं, (शिखा विद्यतेऽस्य । शिखा + "दन्तशिखात् संज्ञायाम् ।" ५ । २ । ११३ । इति वलच् ।) मयूरः । इत्यमरः ॥ (शिखावल-नगरम् । शिखावला स्थूणा । इति काशिका ॥)

शिखावला स्त्री, (शिखा+वलच । टाप ।) मयूरशिखा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिखावान् [न्] पु (शिखा विद्यतेऽस्य । शिखा +मतुप । मस्य व ।) अग्निः । चित्रकवृक्षः । इत्यमरः ॥ केतुग्रहः । इति शब्दरत्नावली ॥ शिखायुक्ते त्रि । (यथा, मनौ ।१ । ३८ श्लोके । 'कृतत्र शिखावन्ति ज्योतींषि ।' इति मेधातिथिकुल्लूकौ ॥)

शिखावृक्ष, पु (शिखाया वृक्ष इव ।) दीपवृक्षः । इति शिखातरुशब्ददर्शनात् ॥

शिखावृद्धि स्त्री, (शिखेव वृद्धिर्यस्याः ।) कायिकावृद्धिः । प्रात्यहिकदेयलाभः । इति स्मृतिः ॥

शिखिकण्ठ क्ली (शिखिनो मयूरस्य कण्ठ इव आकृतिर्यस्य ।) तुत्थम् । इति रत्नमाला ॥

शिखिग्रीव क्ली (शिखिनः ग्रीवेव आकृतिर्यस्य ।) तुत्थम् । इत्यमरः ॥

शिखिध्वज पु (शिखिनो वह्नेर्ध्वज इव ।) धूमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (शिखी मयूरो ध्वजो यस्य ।) कार्त्तिकेयः इति शब्दरत्नावली ॥

शिखिनी स्त्री, (शिखा विद्यतेऽस्याः । इनि । स्त्रियां ङीप् ।) मयूरशिखा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिखिपुच्छ क्ली, (शिखिनः पुच्छम् ।) मयूरपिच्छम् । यथा —

"शिखण्डोऽस्त्री पिच्छबर्हे शिखिपुच्छशिखण्डके ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

शिखिप्रिय पु (शिखिनः प्रियः ।) लघुबदरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिखिमण्डल, पुं, वरुणवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

शिखिमोदा, स्त्री, (शिखिनं मोदयतीति । मुद्+णिच्+अच् । टाप् ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिखियूप पु श्रीकारी मृगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिखिवर्द्धक, पु (शिखिनं जठराग्निं वर्द्धयतीति । वृध+ण्वुल ।) कुष्माण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥

शिखिवाहन पुं (शिखी वाहनं यस्य ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरः ॥

शिखिव्रत, क्ली, (शिखिनो व्रतम् ।) व्रतविशेषः । यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

"वक्ष्ये प्रतिपदादीनि व्रतानि व्यास शूयताम् ।
प्रतिपद्येकभक्ताशी समाप्ते कपिलाप्रदः ।
वैश्वानरपदं याति शिखिव्रतमिदं स्मृतम् ॥"

इति गारुडे १२८ अध्यायः ॥

शिखी, [न्] पुं, (शिखास्यास्तीति । शिखा+ "व्रीह्यादिभ्यश्च ।"५ । २ । ११६ । इति इनि ।) मयूरः । (यथा, वृहत्संहितायाम् । ३ । २८ । "शिखिपत्रनिभः सलिलं न करोति द्रा- ग्निः" । (यथा, महाभारते । ४ । ५१ । ८ ।

'खड्गी च धन्वी च विभाति पार्थः
शिखी वृत सुरभिरिवाच्यवितः ॥")

चित्रकवृक्षः । इत्यमरः । बलीवर्द्दः । शरः । केतुग्रहः । द्रुमः । कुक्कुटः । इति मेदिनी ॥ घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥ अजलोमा । इति रत्नमाला ॥ सितावरः । मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्व्वतः । ब्राह्मणः । दीपः । इति कश्चित् ॥ शिखायुक्ते त्रि । इति मेदिनी ॥

शिग्रु, पुं, (शेते स्वल्पेऽपि वायौ । शी+"शेवायह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः" इति । उणा० ४ । १०७ । इति रक् । ह्रस्वो गुणाभावश्च ।) शाकम् । इत्यमरः ॥ वृक्षविशेषः । सजिना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । हरितशाकः २ शाकपत्रः ३ सुपत्रकः ४ उपदंशः ५ घनादंशः ६ कोमलपत्रकः ७ बहुमूलः ८ दशमूलः ९ तीक्ष्णमूलः १० । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । वातकफमुखजाड्यशूलविड्विवन्धहरत्वम् । दीपनत्वम् । रुच्यत्वञ्च । तस्य पत्रशाकगुणाः । रुच्यत्वम् । वातकफहरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । पाचनत्वञ्च ॥ ० ॥ अपि च ।

'शोभाञ्जनो नीलशिग्रुस्तीक्ष्णगन्धोऽक्षप्रियः ।
सुखमोदः शाखिशिग्रुश्च शुभ्रो रुचिराञ्जनः ।
शोभाञ्जनस्तीक्ष्णकटुः स्वादूष्णः पिच्छिलस्तथा ।
जन्तुवातातिशूलघ्नश्चूर्ण्यो रोचनः परः ॥ ० ॥
श्वेतशिग्रुः सुतीक्ष्णः स्यान्मुखभङ्गः सिताह्वयः ।
सबलः श्वेतमरिचो रोचनो मधुशिग्रुकः ।
श्वेतशिग्रुः कटूष्णश्च शोफानिलनिकृन्तनः ।
अङ्गव्यथाहरो रुच्यो दीपनो मुखजाड्यनुत् ॥ ० ॥
रक्तको रक्तशिग्रुः स्यान्मधुरो बहुलच्छदः ।
सुगन्धिः कषायो तिक्तो मृगारिः प्रकीर्त्तितः ।
रक्तशिग्रुर्महावीर्य्यो मधुरश्च रसायनः ।
शोफाध्मानसमीरार्त्तिपित्तश्लेष्मापसारकः ॥"

इति राजनिर्घण्टः ।

(बालप्रस्तायमिश्रां तद्भक्षणनिषेधो यथा मनौ । ६ । १४ ।

"वर्ज्जयेन्मधुमांसञ्च भौमानि कवकानि च ।
भूस्तृणं शिग्रुकञ्चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥"

'शिग्रुकं वाहीकेषु प्रसिद्धं शाकम् ।' इति मेधातिथिकुल्लूकौ ।)

शिग्रुज क्ली (शिग्रोर्जायते इति । जन+ड ।) शोभाञ्जनवीजम् । तत्पर्य्यायः । श्वेतमरिचम् २ । इत्यमरः ॥ शिग्रुभवे, त्रि ॥

शिग्रुवीज, क्ली, (शिग्रोर्वीजम् ।) शोभाञ्जनवीजम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिघ इ आघ्राणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर० सक० सेट् ।) इ, शिङ्घते । इति दुर्गादासः ॥

शिङ्घाण क्ली (शिघि+आनक । पृषोदरादित्वात् साधुः) काचपात्रम् । लोहमलम् । नासिकामलम् । इति मेदिनी ॥ शिकनि इति भाषा ॥

शिङ्घाणक पु (शिङ्घते इति । शिघ+"आणको लूधूशिङ्घिधाञ्भ्यः ।" उणा० ३ । ८३ । इति आणक ।) श्लेष्मा । इत्युणादिकोषः ॥

शिङ्घाणक, पुं क्ली (शिघि+आणक ।) नासिकामलम् । इत्युणादिकोषः ॥

शिङ्घित त्रि, (शिघि+क्त ।) घ्रातम् । इति शब्दरत्नावली ॥

शिज इ ल कि ङ अस्फुटध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा० पक्षे भ्वा० अदा० च आत्म० अक० सेट् ।) अस्फुटध्वनिरिह भूषणकर्तृक एव । भूषणानां शिञ्जितमित्यमरात् । इ, शिञ्जति । ल ङ, शिङ्क्ते । कि ङ, शिञ्जयते शिञ्जते मञ्जीरम् । तालव्यादिरयं शिञ्जिनीति रमानाथः । वस्तुतस्तु शिङ्क्ते शिञ्जे चेत्यादित्वात् तत्र शिञ्ज इत्याहुः । इति दुर्गादासः ॥

शिञ्जा, स्त्री, (शिजि अव्यक्तशब्दे+"गुरोश्च हलः ।" ३ । ३ । १०३ । इत्यः । टाप् ।) भूषणशब्दः । इति शब्दरत्नावली ॥ धनुर्गुणः । इति हेमचन्द्रः ॥

शिञ्जित, क्ली (शिञ्ज+क्त ।) भूषणध्वनिः । इत्यमरः ॥ (यथा —

"नयानि विधुशङ्कया विरहिणो करव्याकुलान्
तत्र किमन्यथभ्रमात स्वयमथाग्निपद्दूरतः ।
ततो वलयशिञ्जितं भ्रमरगुञ्जिताशङ्कया
उच्चैरिति कुक्कुरवध्वनि यथा ततो मूर्च्छिता ॥"

इत्युद्भटः ॥)

शिञ्जिनी स्त्री (शिञ्जनि आसक्तत्वात् शब्दायते इति । शिञ्ज+णिनि । स्त्रियां ङीप् ।) धनुर्गुणः । इत्यमरः ॥ नूपुरः । इति हेमचन्द्रः ॥

शिञ्जी, [न्] त्रि भूषणशब्दविशिष्टः । शिञ्जा विद्यतेऽस्य इत्यर्थे इनुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

शिट, अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर० सक० सेट् ।) शेटति खलः लोकम् । इति दुर्गादासः ॥

शिण्डाकी, स्त्री खाद्यद्रव्यविशेषः । यथा —

"शिण्डाकी राजिकायुक्ते स्यान्मूलकदलद्रवे ।
सर्षपस्तरसैव्यापि शालिपिष्टकसंयुते ।
शिण्डाकी रोचनी गुर्वी पित्तश्लेष्मकरी स्मृता ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥

शित त्रि, (शो तनूकरणे+क्त । "शाच्छोरन्यतरस्याम् ।" ७ । ४ । ४१ । इति इकारादेशः ।) दुर्ब्बलः । निशितः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघौ । ६ । ४२ ।

"धारां शितां रामपरश्वधस्य
सम्भावयत्युत्पलपत्रसाराम् ॥")

कृशः । इति विश्वः ॥ (पु विश्वामित्रगोत्रीय । ४ । ५२ ।

"आह्निको नैकटिक् चैव शिलायूपः शितः
शुचिः ॥")

शितद्रुः, स्त्री, शतद्रुनदी । इत्यमरः ॥ शतलज् इति ख्याता ॥ चोरमोरटः । इति रत्नमाला ॥

शितशूकः, पुं, (शितं निशितं शूकं यस्य ।) यवः । इत्यमरः ॥ दन्त्यादिरित्येके इति भरतः ॥ गोधूमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शितिः, त्रि, (शोतिः शोचो धातुः+"क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच ।" उणा० ४ । १२१ । इति इन् । स च कित् । अत इकारश्च ।) शुक्लः । कृष्णः । (यथा, माघे । १५ । ४८ ।

"शितितारकानुमिततान्त्र-
नयनमरुणीकृतं क्रुधा ॥")

भूर्जवृक्षे, पुं । इति मेदिनी ॥ यथा च ।

"शितिस्त्रिषु सिते कृष्णे भूर्जे सारेऽपि च द्वयोः ।"
इति शब्दरत्नावली ॥

शितिकण्ठः, पुं, (शितिः कण्ठे यस्य ।) शिवः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । ३ । १२ ।

"पश्यां व्रजन्तीः शितिकण्ठ ! मण्डितं
नभो विमानैः कलहंसपाण्डुभिः ॥")

दात्यूहपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६० । ६ ।

"यदातु तान् वितुदन्ति वयांसि
तथा गृध्राः शितिकण्ठाः पतङ्गाः ॥")

शितिचारः, पुं, शाकविशेषः । यथा,—

"शितिचारः स्वनपुत्तो वितुन्नं सुनिषण्णकम् ॥"
इति जटाधरः ॥

शितिच्छदः, पुं, (शिती छदौ यस्य ।) हंसः । इति शब्दरत्नावली ॥

शितिपक्षः, पुं, (शिती शुक्लौ पक्षौ यस्य ।) हंसः । इति शब्दरत्नावली ॥

शितिसारकः, पु, (शितिः सारो यस्य ।) तिन्दुवृक्षः । इत्यमरः ॥

शिथिलं, त्रि, (श्रथ+"सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् ।" इति वा "अजिरशिशिरशिथिलेति ।" उणा० १ । ५४ । इति किरच्-प्रत्ययेन साधुः ।) श्लथः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ४ । २८ । १५ ।

"शिथिलावयवो यर्हि गन्धर्व्वैर्हृतपौरुषः ॥")

शिथिलं, क्ली, (श्रथ+किरच् ।) मन्दबन्धनम् । मन्थरत्वम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ संयोगविशेषः । यथा,—

"प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते ।"
इति भाषापरिच्छेदः ॥

"प्रचय इति सूत्रे शिथिलाख्य इति किञ्चिदवयवावच्छेदेनावयवान्तरसंयोगिनि महत्त्ववति अवयवे वर्त्तमानः संयोगः प्रचय इत्येके । अत्र महत्त्वपदं न देयं परमाणुसंयोगस्य प्रचयत्वेऽपि न क्षतिरित्यन्ये । भूयोऽवयवावच्छेदेनावयवान्तरसंयोगिन्यवयवे वर्त्तमानः संयोगः प्रचयः तेन परमाणुसंयोगो द्व्यणुकसंयोगो वा न प्रचय इत्यपरे ।" इति सिद्धान्तमुक्तावलीटीकादिनकरी ॥

शिनिः, पुं, क्षत्रियभेदः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४ । ३० ।

"अक्रूरः कृतवर्म्मा च सत्यकश्च शिनेः सुतः ॥")

शिनेर्नप्ता, [ऋ] पुं, सात्यकिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शिपविष्टः, पुं, शिपिविष्टः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

शिपिः, पुं. रश्मिः । यथा,—

"शैत्यात् शयनयोगाच्च शिपिवारि प्रचक्षते ।
तत्पानाद्रक्षणाच्चैव शिपयो रश्मयो मताः ।
तेषु प्रवेशात् विश्वेशः शिपिविष्ट इहोच्यते ॥"
इति व्यासवचनम् ॥

शिपिविष्टः, पुं, खलतिः । दुश्चर्म्मा । महेश्वरः । इत्यमरः ॥ कुष्ठी । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ अस्य रूपान्तरम् । शिपविष्टः । शिविपिष्टः । इत्यमरटीका ॥ विष्णुः । यथा,—

"नैकरूपो बृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः ॥"
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रं रमानाथश्च ॥

(पशुप्रविष्टे, त्रि । यथा, भागवते । ४।१३ । ३५ ।

"पुरोडाशं निरवपन् शिपिविष्टाय विष्णवे ॥"

"शिपिषु पशुषु यज्ञरूपेण प्रविष्टाय । तथाच श्रुतिः यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिः यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठतीति ।" इति श्रीधरस्वामी ॥)

शिप्रः, पुं, सरोवरविशेषः । यथा,—

"एवं विवाह्य विधिवत् मौवर्णे मानसाचले ।
अरुन्धतीं वशिष्ठस्तु मोदमाप तथा मुहुः ॥
तत्र यत् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरे ।
विवाहावभृथार्थाय शान्त्यर्थं वसुधाकृतम् ॥
ब्रह्मविष्णुमहादेवपाणिभिः समुदीरितम् ।
तत्तोयं सप्तधा भूत्वा पतितं मानसाचलात् ॥
हिमाद्रेः कन्दरे सानौ सरस्याश्च पृथक् पृथक् ।
तत्तोयं पतित शिप्रे देवभोग्ये सरोवरे ।
तेन शिप्रा नदी जाता विष्णुना प्रेरिता
क्षितिम् ॥"
इति कालिकापुराणे २३ अध्यायः ॥

शिप्रा, स्त्री, नदीविशेषः । यथा,—

"ततो हिमवतः प्रस्थे प्रतीच्यां तत्पुरस्य च ।
शिप्रं नाम सरः पूर्णं ददृशुर्हिमवाहयः ॥
तदहस्यागमासाद्य ब्रह्मशक्रादयः सुराः ।
उपविष्टा यथान्यायं पुरस्कृत्य महेश्वरम् ॥
तं शिप्रसंज्ञकासारं मनोज्ञं सर्व्वदेहिनाम् ।
शीतामलजलं सर्व्वैर्गुणैर्मानससम्मितम् ॥
दृष्ट्वा चर्चां हरस्तस्मिन् सौत्सुक्योऽभूद्दिवेचयी ।
शिप्रां नाम नदीं तस्मान्निःसृतां दक्षिणोदधिम् ।
गच्छन्तीञ्च ददर्शासौ पावयन्तीं जगज्जनान् ॥"
इति कालिकापुराणे १६ अध्यायः ॥

(हनुः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ६५ । १० ।

"उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वी शिप्रे अवेपयः ।"

"शिप्रे हनू ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

शिफः, पुं, शिफा । इत्यमरटीकायां विद्याविनोदः ॥

शिफा, स्त्री, वृक्षाणां जटाकारमूलम् । शिकड् इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । जटा २ । इत्यमरः ॥ मूलम् ३ । इति जटाधरः ॥ नदी (यथा, ऋग्वेदे । १ । १०४ । ३ ।

"इते ते स्यातां प्रवणे शिफायाः ।"

"शिफायाः शिफा नाम नदी तस्याः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥) मांसिका । माता । इति मेदिनी ॥ शतपुष्पा । हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ पद्मकन्दः । इति मुकुटधृतस्वामी ॥ (लता । इति मेधातिथिः ॥ यथा, मानौ । ८ । २३० ।

"शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यान्नृपतिर्दमम् ॥")

शिफाकः, पुं, (शिफा इव । कन् ।) पद्ममूलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

शिफाकन्दः, पुं, (शिफायुक्तः कन्दो यस्य ।) पद्ममूलम् । तत्पर्य्यायः । करहाटः २ । इत्यमरः ॥ शिफाकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्मकन्दः ४ कर्कटः ५ । इति जटाधरः ॥ शिफा ६ कन्दः ७ । इति मुकुटधृतस्वामी ॥

शिफाधरः, पुं, (शिफाया धरः ।) शाखा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिफारुहः, पुं, (शिफाया रोहतीति । रुह+कः ।) वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिम्टिडी, स्त्री, क्षुपविशेषः । चाक्षीनि इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्यायः । मतिदा २ बला ३ मधुव्यवहारिणी ४ द्रवत्पत्री ५ वातघ्नी ६ गुच्छपुष्पी ७ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातशूलनाशित्वम् । रसायने युक्ता चेत् देहदार्ढ्यकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिम्बः, पुं, चक्रमर्द्दकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिम्बा, स्त्री, (शिम्ब+टाप् ।) कलायादित्वक् । सुँटी इति छिमड़ा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । समी २ । इत्यमरः ॥ सिम्बा ३ सिम्बी ४ शिम्बी ५ शिम्बिका ६ शमी ७ सिम्बिका ८ शिम्बिः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ शमिः १० । इति हेमचन्द्रः ॥

शिम्बिः, स्त्री, शिम्बा । इति हेमचन्द्रः ॥ एरका । इति भावप्रकाशः ॥

शिम्बिकः, पुं, कृष्णमुद्गः । यथा,—

"कृष्णे प्रवरवासन्तहरिमन्थजशिम्बिकाः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

शिम्बिका, स्त्री, (शिम्बि+कन् । टाप् ।) शिम्बा । इति शब्दरत्नावली ॥

शिम्बिपर्णिका, स्त्री, (शिम्बिपर्णी+स्वार्थे कन् ।) मुद्गपर्णी । इति रत्नमाला ॥

शिम्बिपर्णी, स्त्री, (शिम्बेः पर्णमिव पर्णमस्याः । ङीप् ।) मुद्गपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिम्बी, स्त्री, (शिम्बि+पक्षे ङीप् ।) शिम्बा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १११ ।

"भुञ्जाने कच्छगुच्छानां शिम्बीरम्बुजलोचने ॥")

मुद्गपर्णी । कपिकच्छुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिरः, पुं, पिप्पलीमूलम् । इति मेदिनी ॥ मस्तकम् । इति जटाधरः ॥ (यथा,—

“पिण्डं दद्यात् गयाशिरे। इति वायुपुराणम्।
‘शिरो वाग्नी शिरोऽहन्तो हयोवाग्नी रजस्तथा।’
इति कोषान्तरम्।”) श्रृङ्गा। अजगर। इति
रुचिरमधारोगादिरश्मि।

शिर [स्] क्ली, (श्रि+“श्रयते स्वाङ्गे शिर
किच।” उणा॰ ४।१८३। असुन्। स च कित्।
धातो शिरादेशश्च।) शिखरम्। (यथा
महाभारते। ४।१३।२।
‘यथा वन्दैव वै दीर्घं पर्वतस्य महच्छिरः।’)
मस्तकम्। इत्यमरः। (यथा, लक्ष्मीचरित्रे।
“शिरः सपुष्प चरणौ सुपूजितौ।”)
नञ् मा मात्रेण भवति। इति मुग्धबोधः।
नदीगमाभ्रकौषधम्। यथा —
‘शिरोरामहरं दैपात गुञ्जाम्ल सकाञ्जिकम्।”
इति गारुडे १८८ अध्यायः।
प्रधानम्। (यथा भागवते। ५। १३। ४५।
“योगाय साङ्ख्यशिरसे प्रकृतीश्वराय।”)
सेनाग्रम्। इति मेदिनी।

शिरःकपाली, [न्] पुं, (शिरःकपालोऽस्यास्तीति।
इनि।) नरमस्तककपालधारी सन्न्यासी। इत्म
कश्चित्।

शिरःफल पुं, (शिरस्तुल्यं फलं यस्य।) नारि
केलः। इति त्रिकाण्डशेषः।

शिरःशूल क्ली, (शिरसः शूलम्।) मस्तक
वन्नारोग। (यथा कथासरित्सागरे। १२।
२५५।
‘तत सोऽपि शिरःशूलव्यपदेशेन वेदनम्।
कृत्वा प्रच्छादयामास ललाटतटमङ्कितम्।’)
तस्यौषधं यथा —
‘श्वेतापराजितामूलं पिप्पलीमुषितसयुतम्।
परिपिष्ट शिरोदेपात शिरःशूलविनाशनम्।”
इति गारुडे १८८ अध्यायः।

शिरज, पुं (शिरसो जायते इति। जन+ड।)
कचः। इति शब्दरत्नावली।

शिरसिज, पुं (शिरसि जायते इति। जन+
ड।) कचः। इति जटाधरः। (यथा,
माघे। ७। ६७।
“श्लथशिरसिजपाशपातभारा
दिव नितरां नतिमद्भिरसभागैः।”)

शिरसिरुह पुं, (शिरसि रोहतीति। रुह+
क।) केशः। इति शब्दरत्नावली।

शिरस्क, क्ली, शिरस्त्राणम्। इति हेमचन्द्रः।
शिरःसम्बन्धिनि त्रि।

शिरस्त्र क्ली (शिरस्त्रायते इति। त्रै+क।)
शिरोरक्षणसन्नाहः। टोप इति ख्यातः। इत्य
मरभरतौ। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ५। ४७।
‘वलगन् मध्यन्दिनारावां हृत्कलैरावबाधितः।
वलगादुन्नोदहल्लस शिरस्त्रं वामपाणिना।”)

शिरस्त्राण, क्ली, (शिरस्त्रायते अनेन। त्रै+
ल्युट्।) शिरोरक्षणसन्नाहः। खोपडा इति
टोप इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। शीर्षण्यम् २
शीर्षकम् ३ शिरस्कम् ४। इति हेमचन्द्रः।
शिरस्त्रम् ५। इत्यमरः। (यथा, रघौ।
४। ६४।
‘अपनीतशिरस्त्राणा शेषास्त शरणं ययुः।”)

शिरस्य, पुं (शिरस्+‘शरीरावयवाच्च यत्।’
५।१।६। इति यत्।) विशदकचः।
तत्पर्य्यायः। शीर्षण्यः २। इत्यमरः। द्वे स्नान
लानादिना वा निर्म्मले अन्योन्यासक्ते केशे।
इति भरतः।

शिरा स्त्री धमनिः। इति मेदिनी। शिर इति
भाषा। अस्याः पर्य्यायादिकं नाडीशब्दे द्रष्ट
व्यम्।

शिरापत्र पुं (शिरायुक्तं पत्रं यस्य।) हिन्ताल
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। कपित्थः। इति
शब्दचन्द्रिका।

शिराल, क्ली, (शिराः सन्ति अस्य। “प्राणि
स्थादातो लजन्यतरस्याम्।” ५।२।९६।
इति लच्।) कर्म्मरङ्गम्। इति शब्द
चन्द्रिका। (शिरायुक्ते, त्रि। यथा, भट्टौ।
२। ९०।
‘आपिङ्गरूक्षोर्द्ध्वशिरस्तुवाले
शिरालजङ्घैर्गिरिकूटदघ्ने।’)

शिरालक पुं (शिराल इव। कन्।) अस्थिभङ्ग
वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका। हाड़भाङ्गा इति
भाषा।

शिरावृत्त, क्ली, सीसकम्। इति राज
निर्घण्टः।

शिरि, पुं (श्रृणाति हिनस्तीति+‘कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिछि
दिभ्यश्च।’ उणा॰ ४।१४३। इति इः। स च
कित्।) खड्गः। शरः। हिंस्रः। इत्युणादि
कोषः। शलभः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि
वृत्तिः।

शिरीष पुं (श्रृणाति झटिति क्षायतीति। शॄ+
“कॄशॄपॄभ्यां किच्च।” उणा॰ ४।२७। इति
ईषन् स च कित्।) स्वनामख्यातवृक्षः। (यथा
कुमारे। ५। ४।
“पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं
शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः।”)
तत्पर्य्यायः। कपीतनः २ भण्डिलः ३। इत्य
मरः। भण्डिरः ४ भण्डीरः ५ भण्डीलः ६।
इति तट्टीका। मृदुपुष्पः ७ शुकतरुः ८ विष
नाशनः ९। इति रत्नमाला। शीतपुष्पः १०
भण्डिकः ११ स्वर्णपुष्पकः १२ शुकेष्टः १३ वर्ह
पुष्पः १४ विषहन्ता १५ सुपुष्पकः १६ उद्दा
नकः १७ शुकतरुः १८ लोमशपुष्पकः १९
कपीतकः २० कलिङ्गः २१ श्यामलः २२
शङ्खिनीफलः २३ मधुपुष्पः २४ वृत्तपुष्पः २५।
पुस्तकान्तरे शिखिनीफलः २६ भण्डी २७ प्रगा
२८ शुकपुष्पः २९। अस्य गुणाः। कटुत्वम्।
शीतलत्वम्। विषवातपामास्कुष्ठकण्डूत्वग्दोष
नाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। अपि च।
“शिरीषो भण्डिलो भण्डी भण्डीरश्च कपीतनः।
शुकपुष्पः शुकतरुर्मृदुपुष्पः शुकप्रियः।
शिरीषो मधुरोऽनुष्णस्तिक्तश्च तुवरो लघुः।
दोषशोथविसर्पघ्नः कासव्रणविषापहः।”
इति भावप्रकाशः। * ।
कपटकशिरीषस्य पर्य्यायः।
“कटभी किणिही श्वेता महाश्वेता च रोहिणी।’
इति रत्नमाला। * ।
अस्य गुणाः।
शिरीषो विषवीसर्पश्वित्रत्वग्दोषशोषजित्।
इति राजवल्लभः।

शिरीषपत्रिका, स्त्री (शिरीषस्य पत्रमिव पत्र
मस्याः। तत स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।)
श्वेतकिणिही। इति राजनिर्घण्टः।

शिरोगृह, क्ली (शिरसो गृहम्।) चाट्टालिको
परिगृहम्। तत्पर्य्यायः। चन्द्रशाला २। इति
हेमचन्द्रः।

शिरोग्रीव, क्ली शिरश्च ग्रीवा च द्वयो समा
हारः। यथा। द्वन्द्वैकत्वमव्ययीभावश्चेत्य
स्मात् द्वन्द्वस्य समासस्य एकत्वं समाहारद्वन्द्व
इत्यर्थः। यथा पाणिपादं शिरोग्रीवं पाणिपादं
शिरोग्रीवम्। इति कारलिङ्गसमासटीकायां
भरतः।

शिरोधरा स्त्री (शिरसो धरा।) ग्रीवा। इति
हेमचन्द्रः। (यथा भागवते। ३। १५। ४०।
‘सङ्गीनवद्दोन्नतद्रुमस्य शिरोधराम्।
अमुञ्चन् विविधा वाचो यामभिश्चालनन्तत।’
क्लीवलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा, तत्रैव। १।
१२। ३७।
दीर्घाङ्गुलभ्रोमन्नं शिरोधरम्।’)

शिरोधि, स्त्री, (शिरो धीयते अनया। धा+
‘कर्म्मण्यधिकरणे च। ३।३।९३। इति किः।)
ग्रीवा। इत्यमरः।

शिरोमणि पुं स्त्री (शिरसो मणिः।) मस्तक
धार्य्यरत्नम्। तत्पर्य्यायः। चूडामणिः २ शिरो
रत्नम् ३। इति शब्दरत्नावली। पण्डितस्य
उपाधिविशेषश्च। (द्योतकाङ्करत्नम्। यथा —
‘यस्य सांसारिकी चिन्ता चिन्ता चिन्तामणौ
कृता।
तथैव हि शिरःकम्पः स शिरोमणिधारणम्।”
इत्युद्भटः।)

शिरोमर्म्मा [न्] पुं (शिर एव मर्म्म जीवाधानं
यस्य।) शूकरः। इति हेमचन्द्रः।

शिरोरत्न क्ली (शिरसो रत्नम्।) शिरोमणिः।
इत्यमरः।

शिरोरुजा स्त्री (शिरसि रुजतीति। रुज+
क। टाप्।) सप्तपर्णवृक्षः। इति त्रिकाण्ड
शेषः। मस्तकरोगश्च।

शिरोरुट [ह्] पुं (शिरसि रोहतीति। रुह+
क्विप्।) कचः। इति शब्दरत्नावली।

शिरोरुह, पुं (शिरसि रोहतीति। रुह+क।)
केशः। इत्यमरः। (यथा भागवते। ४।
२८। ४४।
“चीरवासा व्रतक्षामा वेणीभूतशिरोरुहा।”)

शिरोरोगः, पुं, (शिरसो रोगः ।) मस्तकपीड़ा । यथा,—
अथ शिरोरोगाधिकारः । अत्र शिरोरोगस्य निदानं संख्याञ्चाह ।
"शिरोरोगास्तु जायन्ते वातपित्तकफैस्त्रिभिः ।
सन्निपातेन रक्तेन क्षयेण क्रिमिभिस्तथा ॥
सूर्य्यावर्त्तानन्तवातशङ्खकार्द्धावभेदकाः ।
एकादशविधस्यास्य लक्षणानि प्रचक्षते ॥"
शिरोरोगा अत्र शिरोरोगः शूलरूपा रुगभिधीयते । वातपित्तकफैस्त्रिभिः । ननु वातपित्तकफैरित्युक्ते तत्त्रित्वबोधात् । किमर्थं त्रिभिरिति पदम् । वातपित्तकफानां पृथक्कारणत्वबोधनार्थम् । तर्हि सर्व्व एव शिरोरोगाः सन्निपातसमुद्भवा इति कथम् । तदा वातादय उल्वणतया पृथक्कारणानि बोद्धव्यानि । क्षयेण रसादिक्षयेण ॥ * ॥ वातिकस्य लक्षणमाह ।
"यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च
भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम्
बन्धोपतापैः प्रशमश्च यत्र
शिरोऽभितापः स समीरणेन ॥"
भवेदिति विशेषः । अनिमित्तं अतर्कितविप्रकृष्टनिमित्तम् । निशि चातिमात्रं रात्रौ शैत्येन रोगाधिक्यात् । प्रतापः स्वेदनम् । शिरोऽभितापः शिरःपीड़ा ॥ * ॥ पैत्तिकमाह ।
"यस्योष्णमङ्गारचितं यथैव
भवेच्छिरो दह्यति नासिकाग्रम् ।
शीतेन रात्रौ च भवेच्छमश्च
शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात् ॥"
दह्यतीत्यार्षत्वात् ॥ * ॥ श्लैष्मिकमाह ।
"शिरो भवेद्यस्य कफोपदिग्धं
गुरु प्रतिष्टब्धमथो हिमञ्च ।
शूनाक्षिनासावदनञ्च यस्य
शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात् ॥"
कफोपदिग्धं अन्तःकफलिप्तम् । प्रतिष्टब्धं स्तब्धशिरम् ॥ * ॥ सान्निपातिकमाह ।
"शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते
सर्व्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति ।" * ।
रक्तजमाह ।
"रक्तात्मकः पित्तसमानलिङ्ग-
स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च ॥"
पैत्तिकाद्भेदकलिङ्गमाह । शिरःस्पर्शासहत्वमिति ॥ * ॥ क्षयजमाह ।
"वसाबलासक्षतसम्भवानां
शिरोगतानामतिसंक्षयेण
क्षयप्रवृत्तिः शिरसोऽभितापः
कष्टो भवेदुग्ररुजोऽतिमात्रम् ॥"
क्षतसम्भवं रुधिरम् । कष्टः कृच्छ्रसाध्यः ।
"भ्रमो भ्रमति तुद्येत शिरो विभ्रान्तनेत्रता ।
मूर्च्छा गात्रावसादश्च शिरोरोगे क्षयात्मिके ॥"
क्रिमिजमाह ।
"निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं
संभक्ष्यमाणं स्फुरतीव चान्तः ।
घ्राणाच्च गच्छेद्रुधिरं सपूयं
शिरोऽभितापः क्रिमिभिः सघोरः ॥"
संभक्ष्यमाणं क्रिमिभिरिति शेषः । घ्राणाच्चेति चकारेण क्रिमिनिर्गमोऽपि बोध्यते ॥ * ॥ सूर्य्यावर्त्तमाह ।
"सूर्य्योदयं या प्रतिमन्दमन्द-
मक्षिभ्रुवं रुक् समुपैति गाढ़म् ।
विवर्द्धते चांशुमता सहैव
सूर्य्यापवृत्तौ विनिवर्त्तते च ॥
शीतेन शान्तिं लभते च किञ्चि-
दुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाद्वा ।
सर्व्वात्मकं कष्टतमं विकारं
सूर्य्यावर्त्तं तमुदाहरन्ति ॥"
सूर्य्योदयमिति लक्षीकृत्य आरभ्येति यावत् । सूर्य्यस्यापवृत्तौ सूर्य्यस्याधोगतौ ॥ * ॥ अनन्तवातमाह ।
"दोषास्तु दुष्टाः स्त्रयमेवमन्यां
संपीड्य घाटां सरुजां सुतीव्राम् ।
कुर्व्वन्ति सोऽक्षिभ्रुवि शङ्खदेशे
स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ॥
गण्डस्य पार्श्वे तु करोति कम्पं
हनुग्रहं लोचनजान् विकारान् ।
अनन्तवातं तमुदाहरन्ति
दोषत्रयोत्थं शिरसो विकारम् ॥"
एवशब्दोऽत्रार्थे । अव्ययानामनेकार्थत्वात् । सरुजां सह रुजां यथादाहगौरवादिरूपां दोषाः कुर्व्वन्ति । अयमनन्तवातः । स अनन्तवातः अक्ष्यादिषु स्थितिं करोति । विशेषतः गण्डपार्श्वे स्थितिं करोति । पीड़या स्थितिं कृत्वा कम्पादीं च करोति ॥ * ॥ शङ्खकमाह ।
"पित्तरक्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः ॥
तीव्ररुग्दाहरागं हि शोथं कुर्व्वन्ति दारुणम् ॥
स शिरोविषवद्वेगान् निरुद्ध्याशु गलं तथा ।
त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नाम नामतः ।
त्र्यहाज्जीवति भैषज्यं प्रत्याख्येयस्य कारयेत् ॥"
पित्तरक्तानिलाः अत्र कफोऽपि बोध्यः । कृतानुतापः कफपित्तरक्तैरिति सुश्रुतवचनात् । विमूर्च्छिताः प्रवृद्धाः । स शोथः । त्रिरात्रात् त्रिरात्रमध्ये मारयति ॥ * ॥ अर्द्धावभेदकमाह ।
"रूक्षाशनात्यध्यशनावश्याप्राग्वातमैथुनैः ।
वेगसंधारणायासव्यायामैः कुपितोऽनिलः ॥
केवलः सकफो वार्द्धं गृहीत्वा शिरसो बली ।
मन्याभ्रूशङ्खकर्णाक्षिललाटार्द्धेषु वेदनाम् ॥
शस्त्राशनिनिभां कुर्य्यात्तीव्रां सोऽर्द्धावभेदकः ।
नयनं वाथवा श्रोत्रमभिवृद्धो विनाशयेत् ॥"
अवश्या अवश्यायः । आयासः अतिबलेन भारोद्वहनादिभिः । व्यायामः स्वल्पश्रमः । शस्त्राशनिनिभां शस्त्रपातेनेव वज्रपातेनेव वेदनाम् ॥ * ॥ अथ शिरोरोगाणां चिकित्सा ।
"वातजाते शिरोरोगे स्नेहस्वेदं विमर्द्दनम् ।
पानाहारोपनाहांश्च कुर्य्याद्वातामयापहाम् ॥
कुष्ठमेरण्डमूलं च नागरं तत्र पेषितम् ।
कटूष्णं शिरसः पीड़ां भाले लेपनतो हरेत् ॥
रसः श्वासकुठारोत्यस्तस्य नस्यं विशेषतः ।
शिरःशूलं हरत्येव विधेयो नात्र संशयः ॥" * ॥
अथ शिरोवस्तिविधिः ।
"आशिरोव्यापि तच्चर्म्म षोड़शाङ्गुलमुच्छ्रितम् ।
तेनावेष्ट्य शिरोऽधस्तान्माषकल्केन लेपयेत् ॥
निश्चलस्योपविष्टस्य तैलैः कोष्णैः प्रपूरयेत् ।
धारयेदारुजः शान्तेर्यामं यामार्द्धमेव च ॥
शिरोवस्तिर्हरत्येष शिरोरोगं मरुद्भवम् ।
हनुमन्याक्षिकर्णार्त्तिमर्द्दितं मूर्द्धकम्पनम् ।
विना भोजनमेवैष शिरोवस्तिः प्रयुज्यते ॥
दिनानि पञ्च वा सप्त रुजि तत्परतोऽपि वा ।
ततोऽपनीतस्नेहन्तु मोचयेद्वस्तिबन्धनम् ॥
शिरोललाटवदनग्रीवादीनि विमर्द्दयेत् ।
सुखोष्णेनाम्भसा गात्रं प्रक्षाल्याश्नाति यद्धितम् ॥
आमिषं जाङ्गलं पथ्यं तत्र शाल्यादयोऽपि च ।
मुद्गान् माषान् कुलत्थांश्च खादेद्वा निशि केवलान् ॥
कटुकोष्णान् ससर्पिष्कानुष्णं क्षीरं पिबेत्तथा ।
पित्तात्मके शिरोरोगे शीतानां चन्दनाम्भसाम् ॥
कुमुदोत्पलपद्मानां स्पर्शाः सेव्याश्च मारुताः ।
सर्पिषः शतधौतस्य शिरसा धारणं हितम् ॥
रसः श्वासकुठारोत्थः कर्पूरं कुङ्कुमं नवम् ।
शीतं छागीपयः सर्व्वं वदनेनावघर्षयेत् ॥
तस्य नस्यं भिषग्दद्यात् पित्तजायां शिरोरुजि ।
किन्तु मस्तकशूलेषु सर्व्वेष्वेवं हितं मतम् ॥
गुड़नागरकल्कस्य नस्यं मस्तकशूलनुत् ॥ * ।
रक्तजे पित्तवत् सर्व्वं भोजनालेपसेवनम् ॥
शीतोष्णयोश्च विन्यासो विशेषो रक्तमोक्षणम् ।
कफजे लङ्घनं स्वेदो रूक्षोष्णैः पाचकात्मकैः ॥ *
सन्निपातभवे कार्य्या सन्निपातहरी क्रिया ।
पुराणसर्पिषः पानं दिशन्त्येव हि ॥
एरण्डमूलं तगरं शताह्वा
जीवन्तिका सैन्धवरास्निके च ।
भृङ्गं विड़ङ्गं मधुयष्टिका च
विश्वौषधं कृष्णतिलस्य तैलम् ॥
अजापयस्तैलविमिश्रितस्य
चतुर्गुणे भृङ्गरसे विपक्वम् ।
षड़्बिन्दवो नासिकयोः प्रदेयाः
सर्व्वान् हन्युः शिरसो विकारान् ॥
च्युतांश्च केशान् पलितांश्च दन्तान्
निर्व्वद्ध्य मूलान् प्रकटीकरोति ।
सुपर्णगृध्रप्रतिमञ्च चक्षुः
कुर्व्वन्ति बाह्वोरधिकं बलञ्च ॥"
जीवन्तिका अत्र हरीतकी शाकविशेषश्च । इति षड्बिन्दुतैलम् ॥ * ॥
"क्षयजे क्षयनाशाय कर्त्तव्यो बृंहणो विधिः ।
पाने नस्ये च सर्पिः स्याद्वातघ्नैर्मधुरैः शृतम् ॥ *
क्रिमिजे व्योषनक्ताह्वैः शिग्रुवीजैश्च नावनम् ।
अजामूत्रयुतं नस्यं कर्त्तव्यं क्रिमिनुत् परम् ॥
सूर्य्यावर्त्ते विधातव्यं नस्यकर्म्मादिभेषजम् ।
भोजयेत् मधुरं सर्पिर्घृतपूर्णांश्च भक्षयेत् ॥

पाचयेत् क्षीरसर्पिर्भ्यां पानञ्च क्षीरसर्पिषोः ।
क्षीरं पयस्यासिद्धं जीवनीयैश्च शस्यते ।
भृङ्गराजरसच्छागक्षीरतुल्यार्कतापितः ।
सूर्य्यावर्त्तं निहन्त्याशु नस्येनैव प्रयोगराट् ।*।
अर्द्धावभेदके पूर्व्वं स्नेहस्वेदा हि भेषजम् ।
विरेकः कायशुद्धिश्च धूमः स्निग्धाश्च भोजनम् ।
विडङ्गानि तिलान् कृष्णान् समान् पिष्ट्वा
विलेपयेत् ।
नस्यं चाप्याचरेत्तस्मादर्द्धभेदं व्यपोहति ।
शिरीषमूलकं क्षीरं नीरं वा नारिकेलजम् ।
सुशीतं वापि पानाय सर्पिर्व्वा मस्तमस्तयोः ।”
नवनीतं नासिकया पिबेद्दिवसैस्य । तयोः
सूर्य्यावर्त्तार्द्धभेदयोः ।*।
अनन्तवाते कर्त्तव्यः सूर्य्यावर्त्तोदितो विधिः ।
शिराव्यधश्च कर्त्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ।
आहारश्च प्रदातव्यो वातपित्तविनाशनः ।
मधुमस्तकसंयावघृतपूरैश्च शस्यते ।”
संयावः पक्वान्नविशेषः । लपसिका इति लोके ।
स च मधुमस्तकः मधुनोपलिप्तः । घृतपूरो-
ऽपूपः ।
“पथ्याक्षधात्री रजनी गुडूची
भूनिम्बनिम्बैः सगुडः कषायः ।
भ्रूशङ्खकर्णाक्षिशिरोऽर्द्धशूल-
निहन्ति नासाविहितः प्रयोगः ॥”
इति पथ्यादिक्वाथः ।*।
“दार्व्वी हरिद्रा मञ्जिष्ठा सनिम्बोशीरपद्मकम् ।
एतत्प्रलेपनं कुर्य्याच्छङ्खकस्य विनाशयेत् ।
शीततोयाभिषेकश्च शतधौतसेवनम् ।
कल्केन क्षीरवृक्षाणां शङ्खके अथवा हितम् ।”
सर्व्वेषु ।
यष्टीमधुकमाषं स्यात् तुल्यांशमपि विमर्द्दयेत् ।
तयाशमन्तु सत्यं स्यात् सम्यक् संपाचितम् ।
नासिकाभ्यन्तरं न्यस्तं सर्व्वशीर्षव्यथां हरेत् ।
दृष्टयोगो योगोऽयमश्विभ्यामिरादितः ।
आर्द्रं यच्छ्राङ्खिकाचूर्णं चूलिकं नवसादरम् ।
उभयं योजितं नस्यात्तस्य नश्यति शीर्षकम् ॥”
इति भावप्रकाशे शिरोरोगाधिकारः ।

शिरोऽर्त्तिः स्त्री, (शिरसोऽर्त्तिः ।) शिरःपीडा । इति लोकप्रसिद्धिः । (यथा कथासरित्सागरे । ११ । १६२ ।
“सामरवात्तनिपातेन शिरोऽर्त्तिं व्यपदिश्य च ।
प्राप तत्स्थो वश्चिके वेश्मनिलाद्धृत शिरः ॥”)

शिरोवल्ली स्त्री, (शिरसो वल्लीव ।) वर्हिचूडा । इति शब्दचन्द्रिका ।

शिरोवृत्तं क्ली, (शिर इव वृत्तम् ।) मरिचम् । इति राजनिघण्टः ।

शिरोवृत्तपर्णः पुं (शिरसि वृत्तं पर्णं यस्य ।) रक्तापामार्गः । इति भावप्रकाशः ।

शिरोवेष्टः पुं (शिरो वेष्ट्यतेऽनेन । वेष्ट+घञ् ।) उष्णीषः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

शिरोवेष्टन, क्ली (शिरो वेष्ट्यतेऽनेन । वेष्ट+ल्युट् ।) शिरःपावरणम् । पागड़ी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उष्णीषः २ वेष्टनम् ३ वेष्टकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ शिरोवेष्टः ५ चैलोत्तुकः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

शिरोऽस्थि, क्ली, (शिरसोऽस्थि ।) मस्तकास्थि । माथार खुलि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । करोटिः २ शिरस्कम् ३ शीर्षकम् ४ । इति राजनिघण्टः ।

शिल, श उञ्छे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) उञ्छ उद्धृतशस्यप्रत्याहरणम् । श, शिलति धान्यं दीनः । शिलिता । इति दुर्गादासः ।

शिल, पुं क्ली, (शिल+क ।) उञ्छः । इति मेदिनी । (यथा, भागवते । ११ । १७ । ४२ ।
“अन्याभ्यामेव जीवेत शिलैर्व्वा दोषदृक्
तयोः ॥”)
जीवनोपायविशेषः । यथा,—
‘ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥
ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
मृतन्तु याचितं भैक्ष्यं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥”
इति मानवे ४ अध्यायः ।
“अवाधितस्थानेषु पथि वा क्षेत्रेषु वा अप्रतिहतावकाशेषु यत्र यत्रौषधयो विद्यन्ते तत्र तत्राङ्गुलीभ्यामेकैकं कणं समुच्चयित्वा इति बौधायनदर्शनात् । एकैकधान्यादिगुडकोच्चय उञ्छः । मञ्जर्य्यात्मकानेकधान्योच्चयनं शिलः । उञ्छश्च शिलश्च इत्येकवद्भावः । ततु सत्यसमानफलत्वादृतमित्युच्यते ।” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ (रघुवंशीयपार्थिवोत्तरपुरुषः । यथा, रघुवंशे । १८ । १७ ।
“तस्याभवत् सूनुरुदारशीलः
शिलः शिलापट्टविशालवक्षाः ॥”)

शिलगर्भजः पुं पाषाणभेदः । इति राजनिघण्टः ।

शिला, स्त्री, पाषाणः । (यथा, मनौ । २ । २०४ ।
“गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादस्रस्तरेषु कटेषु च ।
आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनौषु च ॥”)
द्वाराधःस्थितदारु । इत्यमरः । स्तम्भशीर्षम् । मनःशिला । इति मेदिनी । कर्पूरः । इति राजनिघण्टः ।

शिलाकर्णी, स्त्री (शिलेव कर्णौ कोषौ यस्याः । ङीष् ।) शल्लकीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ।

शिलाकुट्टकः, पुं (शिलां कुट्टयति दारयतीति । कुट्ट+ण्वुल् ।) टङ्कः । इति शब्दरत्नावली ।

शिलाज, क्ली (शिलाया जायते इति । जन+ड ।) शैलेयम् । इति शब्दचन्द्रिका । लोहम् । इति राजनिघण्टः ।

शिलाजतु, क्ली, (शिलाया जतु ।) पर्व्वतजातौषधिविशेषः । शिलाजित् इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्यायः । गैरेयम् २ अर्थ्यम् ३ गिरिजम् ४ अश्मजम् ५ । इत्यमरः ॥ शिलाजम् ६ अगजम् ७ शैलम् ८ अद्रिजम् ९ । इति रत्नमाला ॥ शैलेयम् १० शीतपुष्पकम् ११ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शिलाव्याधिः १२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अश्मोत्थम् १३ अश्मलाक्षा १४ अश्मजतुकम् १५ जत्वश्मकम् १६ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रसायनत्वम् । मेहोन्मादाश्मरीशोफकुष्ठापस्मारनाशित्वञ्च । इति राजनिघण्टः ॥ अपि च । शर्कराश्मरोगहरत्वम् । योगवाहित्वम् । कटूष्णशीतत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अथास्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः ।
“निदाघे घर्म्मसन्तप्ता धातुसारं धराधराः ।
निर्यासवत् प्रमुञ्चन्ति तच्छिलाजतु कीर्त्तितम् ॥
सौवर्णं राजतं ताम्रमायसं तच्चतुर्व्विधम् ।
शिलाधात्वभिधन्तु च शैलनिर्यास इत्यपि ।
गैरेयमश्मजञ्चापि गिरिजं शैलधातुजम् ।
शिलाजं कटु तिक्तोष्णं कटुपाकं रसायनम् ।
छेदि योगवहं हन्ति कफमेहाश्मशर्कराः ।
मूत्रकृच्छ्रं क्षयं श्वासं वातार्शांसि च
पाण्डुताम् ।
अपस्मारं तथोन्मादं शोथकुष्ठोदरक्रिमीन् ।
सौवर्णन्तु जवापुष्पवर्णं भवति तद्रसात् ।
मधुरं कटुतिक्तञ्च शीतलं कटुपाकि च ।
राजतं पाण्डुरं शीतं कटुकं स्वादुपाकि च ।
ताम्रं मयूरकण्ठाभं तिक्तं लवणं भवेत् ।
विपाके कटुकं शीतं सर्व्वश्रेष्ठमुदाहृतम् ।
इति भावप्रकाशः ।

शिलाञ्जनी स्त्री (शिलामञ्जयतीति । अञ्ज+ल्यु । स्त्रियां ङीप् ।) कालाञ्जनीवृक्षः । इति राजनिघण्टः ।

शिलाटकः, पुं, (शिलामटतीति । अट+ण्वुल् ।) अट्टः । बिलम् । इति मेदिनी ।

शिलात्मजं, क्ली (शिलाया आत्मजमिव ।) लौहम् । इति राजनिघण्टः ।

शिलात्मिका, स्त्री, मूषा । इति शब्दचन्द्रिका ।

शिलाद्रुः, पुं (शिलाया द्रुरिव ।) शैलेयम् । इति राजनिघण्टः ।

शिलाधातुः पुं (शिलानां धातुः ।) सितापलः । इति त्रिकाण्डशेषः । खड़ी इति भाषा । गैरिकभेदः । स तु शीतलः । इति राजनिघण्टः ।
“सितोपलः शिलाधातुर्व्वर्णरेखा च सङ्कलम् ।
शिलाधातुविशेषस्तु विज्ञेयो लोकभाषया ॥”
इति शब्दरत्नावली ।

शिलापट्टः पुं (शिलाया पट्टः ।) पेषणार्थशिला । शिल इति भाषा । इति केचित् ।

शिलापुत्रः पुं, (शिलाया पुत्र इव ।) पेषणाय शिला । नोड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खल्लः २ शिलापुत्रकः ३ । इति शब्दरत्नावली ।

शिलापुष्पं, क्ली, (शिलाया पुष्पमिव ।) शैलेयम् । इति राजनिघण्टः ।

शिलाभवं, क्ली, (शिलाया भवः उत्पत्तिर्यस्य ।) शैलेयम् । इति जटाधरः ॥

शिलाभेदः, पुं, (शिलां भिनत्तीति । भिद् + अच् ।), पाषाणभेदी वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ प्रस्तरभेदकास्त्रे, क्ली ॥

शिलारम्भा, स्त्री, (शिलेव दृढ़ा रम्भा ।) काष्ठकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिलावल्का, स्त्री, (शिलेव कठिनो वल्को यस्याः ।) ओषधद्रव्यविशेषः । शिलावाक् इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । शिलजा २ शैलवल्कला ३ वल्कला ४ शैलगर्भाह्वा ५ शिलात्वक् ५ श्वेता ७ । अस्या गुणाः । हिमत्वम् । स्वादुत्वम् । कृच्छ्रमेहमूत्ररोधाश्मरीशूलज्वरपित्तनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिलाव्याधिः, पुं, (शिलाया व्याधिरिव ।) शिलाजतु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शिलासनं, क्ली, (शिला आसनं यस्य ।) शैलेयम् । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रस्तरनिर्म्मितासनञ्च ॥

शिलासारं, क्ली, (शिलावत् सारो यत्र ।) लौहम् । इति हेमचन्द्रः ॥

शिलाह्वं, क्ली, (शिला इत्याह्वा यस्य ।) शिलाजतु । इति भावप्रकाशः ॥

शिलिः, पुं, भूर्ज्जपत्रवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

शिलिः, स्त्री, द्वाराधःस्थितकाष्ठम् । इति शब्दरत्नावली ॥ गोवराट् इति भाषा ॥

शिलिन्दः, पुं, मत्स्यविशेषः । यथा,—

"शिलिन्दः श्लेष्मलो वल्यो विपाके मधुरो गुरुः ।
आमवातकरो हृद्यो वातपित्तहरो मतः ॥"
इति राजवल्लभः ॥

शिली, स्त्री, (शिलि + कृदिकारादिति ङीष् ।) द्वाराधःस्थितकाष्ठम् ।) इति शब्दरत्नावली ॥ गण्डूपदी । स्तम्भशीर्षम् । इति मेदिनी ॥

शिलीन्ध्रं, क्ली, कदलीपुष्पम् । (यथा, माघे । ६ । ३२ ।

"नवकदम्बरजोरुणिताम्बरै-
रधिपुरन्ध्रिशिलीन्ध्रसुगन्धिभिः ॥")

करका । इति मेदिनी ॥ त्रिपुटा । इति विश्वः ॥

शिलीन्ध्रः, पुं, वृक्षविशेषः । इति मेदिनी ॥ मत्स्यविशेषः । स तु चित्रफलकमत्स्यः । इति जटाधरः ॥

शिलीन्ध्रकं, क्ली, गोमयच्छत्रिका । यथा,—

"गोमयच्छत्रिकामाहुर्द्दिलीरञ्च शिलीन्ध्रकम् ।"
इति हारावली ॥

शिलीन्ध्री, स्त्री, विहगीभेदः । गण्डूपदी । मृत्तिका । इति मेदिनी ॥

शिलीपदः, पुं, (शिलीव स्थूलं पदमस्मात् ।) पादरोगविशेषः । गोद इति भाषा । तत्पर्य्यायः । महागलोरः २ श्लीपदः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ पादवल्मीकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ श्लीपदस्य विप्रकृष्टं निदानमाह ।

"पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्व्वर्त्तुषु च शीतलाः ।
ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः ॥"

विशेषत इति वचनेनान्यत्रापि श्लीपदानि भवन्ति इति बोध्यते ॥ * ॥ सामान्यं लक्षणमाह ।

"यः सज्वरो वंक्षणजो भृशार्त्तिः
शोथो नृणां पादगतः क्रमेण ।
तत् श्लीपदं स्यात् करकर्णनेत्र-
शिश्नौष्ठनासास्वपि केचिदाहुः ॥"

तत्त्रिविधम् । वातिकं पैत्तिकं श्लैष्मिकञ्चेति । तेषां लक्षणमाह ।

"वातजं कृष्णरूक्षं हि स्फुटितं तीव्रवेदनम् ।
अनिमित्तरुजञ्चास्य बहुशो ज्वर एव च ॥ * ॥
पित्तजं पीतसङ्काशं दाहज्वरयुतं भृशम् ॥ * ॥
श्लैष्मिकन्तु भवेत् स्निग्धं तथा पाण्डु गुरु स्थिरम् ॥
त्रीण्यप्येतानि जानीयात् श्लीपदानि कफो-
च्छ्रयात् ।
गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कफात् ॥"

असाध्यमाह ।

"वल्मीकमिव संजातं कण्टकैरुपचीयते ।
सर्व्वात्मकं महत्तच्च वर्ज्जनीयं विशेषतः ॥
यत् श्लेष्मलाहारविहारजाते-
र्जातं तथा भूरिकफस्य पुंसः ।
सास्रावमत्युन्नतसर्व्वलिङ्गं
सकण्टकं वापि विवर्ज्जनीयम् ॥"

अस्य चिकित्सा ।

"लङ्घनालेपनस्वेदरेचनै रक्तमोक्षणैः ।
प्रायः श्लेष्महरैरुष्णैः श्लीपदं समुपाचरेत् ॥
सिद्धार्थशोभाञ्जनदेवदारु-
विश्वौषधैर्मूत्रयुतैः प्रलिम्पेत् ।
पुनर्नवा नागरसर्षपाणां
कल्केन वा काञ्जिकमिश्रितेन ॥"

श्लीपदमिति शेषः ।

"धत्तूरैरण्डनिर्गुण्डीवर्षाभूशिग्रुसर्षपैः ।
प्रलेपः श्लीपदं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम् ॥
असाध्यमपि यात्यन्तं श्लीपदं चिरकालजम् ।
मूलेन सहचरायाः तालमिश्रेण लेपनात् ॥"

तालस्य फलरसो ग्राह्यः ।

"सप्तलास्नुक्पत्राणां कल्कं तक्रेण वारिणा ।
संसृष्टं लवणोपेतं सेवितं श्लीपदं हरेत् ॥
शाखोटवल्कलक्वाथं गोमूत्रेण युतं पिबेत् ।
श्लीपदानां विनाशाय मेदोदोषनिवृत्तये ॥
रजनीं गुडसंयुक्तां गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
वर्षोत्थं श्लीपदं हन्ति दद्रुकुष्ठं विशेषतः ॥
वर्षाभूत्रिफलाचूर्णं पिप्पल्या सह योजितम् ।
सर्व्वाङ्गं श्लीपदं लिङ्गाश्चिरोत्थं श्लीपदं जयेत् ॥
गन्धर्व्वतैलसिद्धां हरीतकीं गोऽम्बुना पिबति ।
श्लीपदविबन्धमुक्तो भवत्यसौ सप्तरात्रेण ॥"

गन्धर्व्वतैलं एरण्डतैलम् । गोऽम्बुना गोमूत्रेण । इति भावप्रकाशः ॥

शिलीमुखः, पुं, (शिलीव मुखं यस्य ।) भ्रमरः । (यथा, रघुः । ४ । ५७ ।

"कटेषु करिणां पेतुः पुन्नागेभ्यः शिली-
मुखाः ॥")

वाणः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४० । ११ ।

"कस्यायं शायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ॥")

मूढम् । जड़ीभूतः । इति शब्दरत्नावली ॥

शिलेयं, क्ली, (शिलायां भवम् । शिला + ढः ।) शैलजम् । इति शब्दरत्नावली ॥ शिलाकल्पिनि, त्रि ॥ (शिलेव + "शिलाया ढः ।" ५ । ३ । १०२ । इति ढः । शिलासदृशे च त्रि ॥ यथा, शिलेयं दधि । इति काशिका ॥)

शिलोच्चयः, पुं, (शिलाया उच्चयो यत्र ।) पर्व्वतः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । २ । २७ ।

"न पादपोन्मूलनशक्तिरंहः
शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥")

शिलोञ्छः, पुं, उञ्छशिलम् । उपात्तशस्यात् क्षेत्रात् शेषावचयनम् । उञ्छेन परित्यक्तादानवदुग्रहणेन शिल्यते सञ्चीयते उञ्छशिलम् । उछि शुञ्छे शिल शुञ्छे कृद्योरित्युक्ते इगु ग ञेति इगुपधत्वात् कः उञ्छशिलं संघातविगृहीतं विपर्य्यस्तम् ।

"शक्यं न चेदुञ्छशिलेन वृत्तिः
फलेन मूलेन च वारिणा च ।"

इति समाहारद्वन्द्वे । उञ्छं शिलञ्च ।

"उञ्छमेतच्च यथान्यत् तत् परिग्रहणं त्विदम् ;"

इति निगमाभिधाने क्लीवं पुमानुञ्छ ऋतं शिलं इति श्रीपालिते पुंस्युञ्छः ।

"रघुकाराद्भुतसारे
परिणतवाक् कल्पकेदारे ।
भवभूतिकृतशिलोञ्छे
वयमपतितं वयं चिनुमः ॥"

इति गोवर्द्धनः । केचिदुञ्छशिलयोर्भेदमाहुः । प्रतिग्रहात् शिलं श्रेयस्ततोऽप्युञ्छः प्रशस्यते इति । तत्र शाल्यादेर्निपातितपरित्यक्तमञ्जरीणां आदानं शिलम् । शिलं धान्यमञ्जरीसंग्रह इति स्वामी च । एकैकशः कपोतवद्धान्यकणोद्ग्रहणमुञ्छः । तदुक्तं उञ्छो धान्यकणोच्चयः इति । शिलं तालव्यादि दन्त्यादि च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनौ । ७ । ३३ ।

"एवं वृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः ।
विस्तीर्य्यते यशो लोके तैलविन्दुरिवाम्भसि ॥")

शिलोत्थं, क्ली, (शिलाया उत्तिष्ठतीति । उत् + स्था + कः ।) शैलेयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिलोद्भवं, क्ली, (शिलाया उद्भवो यस्य ।) शैलेयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्दनविशेषः । यथा,—

"सुशीतलं चन्दनं यत् तैलपर्णिकमुच्यते ।
उभौ च तस्य पर्य्यायौ सोमयोनि शिलोद्भवम् ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिलौकाः, [स्] पुं, (शिला पर्व्वतः ओकः आस्थानं यस्य ।) गरुड़ः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शिल्पं, क्ली, (शील समाधौ + "खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः ।" उणा० । ३ । २८ । इति

च इत्यस्य ।) कलादिकं कर्म्म । इत्यमरः ॥ हुनर इति पारसीकभाषा । कारगरी इति हिन्दीभाषा । वात्स्यायनोक्तनृत्यगीतवाद्यादि चतुःषष्टिः बाह्यक्रिया तथा आलिङ्गनचुम्बनादिचतुःषष्टिः अभ्यन्तरक्रिया कला । आदिना स्वर्णकारादिकारुकर्म्मग्रहः । एतत् सर्व्वं शिल्पं कथ्यते । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २५ । १७५ ।

"ते तन्निरूप्य जगदुर्न्नेहशो दृश्च शक्यते ।
अपरः कर्त्तुमेतद्धि दिव्यं शिल्पं न मानुषम् ॥")

स्रुवः । इति मेदिनी ॥

शिल्पकारः, पुं (शिल्पं करोतीति । कृ + अण् ।) शिल्पी । शिल्पविद्याव्यवसायी । कारिकर इति भाषा । शिल्पं करोति इत्यर्थे अण्प्रत्ययेन निष्पन्नः ।

शिल्पकारी, [न्] त्रि (शिल्पं कर्त्तुं शीलमस्य । णिनिः ।) शिल्पकर्म्मकर्त्ता । तस्योत्पत्त्यादि यथा,—

"विश्वकर्म्मा च शूद्रायां वीर्य्याधानं चकार सः ।
ततो बभूवुः पुत्राश्च नवैते शिल्पकारिणः ॥
मालाकारः कर्म्मकारः शङ्खकारः कुविन्दकः ।
कुम्भकारः कांस्यकारः षडेते शिल्पिनां वराः ॥
सूत्रधारश्चित्रकरः स्वर्णकारस्तथैव च ।
पतितास्ते ब्रह्मशापादयाज्या वर्णसङ्कराः ॥
स्वर्णकारः स्वर्णचौर्य्यात् ब्राह्मणानां द्विजोत्तम ।
बभूव सद्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्म्मणा ॥
सूत्रधारो द्विजातीनां शापेन पतितो भुवि ।
शीघ्रञ्च यज्ञकाष्ठञ्च न ददौ तेन हेतुना ॥
व्यतिक्रमेण चित्राणां सद्यश्चित्रकरस्तथा ।
पतितो ब्रह्मशापेन ब्राह्मणानाञ्च कोपतः ॥
कश्चिद्वणिग्विशेषश्च संसर्गात् स्वर्णकारिणः ।
स्वर्णचौर्य्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

शिल्पशाला, स्त्री (शिल्पानां शाला ।) स्वर्णकारादीनां कर्म्मगृहम् । कारखाना इति पारसीकभाषा । तत्पर्य्यायः । आवेशनम् २ । इत्यमरः ॥ शिल्पिशाला ३ शिल्पशालम् ४ शिल्पिशालम् ५ । इति तट्टीका ॥

शिल्पशास्त्रं, क्ली, (शिल्पस्य शास्त्रम् ।) शिल्पकर्म्मग्रन्थः । तच्छास्त्राणि बहूनि सन्ति तन्मध्ये वास्तुशास्त्रीकं लिख्यते । यथा —

"आयुष्मादिकभोगसौख्यजनकं धर्म्मार्थकामप्रदं
जन्तूनां लयनं सुखास्पदमिदं शीताम्बुघर्म्मापहम् ।
वापीदेवगृहादिपुण्यमखिलं गेहात् समुत्पद्यते
गेहं पूर्व्वमुशन्ति तेन विबुधाः श्रीविश्वकर्म्मादयः ॥

विष्टौ ग्रहारम्भसुखानि हन्ता
श्लोकेऽदिते मासि वनव्ययश्च ।
ग्रहाङ्गवीर्य्यं सूर्य्यं विचिन्त्य
शुभं दयौ सौम्यगते प्रपन्नम् ॥

चैत्रे शोककरं गृहादि रचितं स्यान्माधवेऽर्थप्रदं
ज्यैष्ठे मृत्युकरं शुचौ पशुहरं तद्वृद्धिदं श्रावणे ।
शून्यं भाद्रपदेऽश्विने कलिकरं भृत्यक्षयं कार्त्तिके
धान्यं मार्गसहस्ययोर्दहनभीर्माघे श्रियं फाल्गुने ॥
आश्विने हरिकर्कनक्रघटगे पूर्व्वापरास्यं गृहं
कर्त्तव्यं तुलमेषवृश्चिकवृषे याम्योत्तरास्यं तथा ।
द्वारं भिन्नतया करोति कुमती रोगार्थनाशं सदा
कन्यामीनधनुर्गते मिथुनगे चास्मिन् कार्य्यं गृहम् ॥
कन्यादित्रिषु पूर्व्वतो यमदिशि व्यान्यश्च चापादितो
द्वारं पश्चिमतश्चिके जलचरात् सौम्ये रवौ युग्मतः ।
यस्माद्वत्सहृद्य दिशासु भवनं द्वारादिकं चानिलात्
षिड्वापि वृषश्च हरिकघटं वाते स्थितं सर्व्वतः ॥
प्राची मेषतुलारथापुन्यति स्याद्दैव्ये पद्मिभे
चित्राख्यातिभमध्यगा निगदिता प्राची बुधैः पञ्चधा ।
प्रासादो भवनं करोति नगरं दिङ्मूढमर्थक्षयं
हर्म्म्ये देवगृहे पुरे च नितरामायुर्धनं दिङ्मुखे ॥
तारे नाकटिकं भुवन्य समतां नीतं वशं वैनतं
दीपायेन तदैक्यतश्च कथिता सूर्य्येण सौम्या दिशा ।
शङ्कोर्न्निजगुणेन ३६ सकलवरे छाया तयोर्मध्ययो
आशा पञ्चगुणिस्तु शङ्कुतलतो याम्योत्तरे स्तत् स्फुटे ॥
राशीनामभिमीनसिंहभवनं पूर्व्वास्यं शोभनं
कन्याकर्कटनक्रराशिरश्चिनो याम्याननं मन्दिरम् ।
राशिर्धन्विमुलाशुगास्य सदनं शस्तं प्रतीचीमुखं
कुर्य्यात् कुम्भवृषालिराशिभवतां सौम्याननं स्याद्गृहम् ॥" ०॥

अथ भूपरीक्षा ।

"श्वेता ब्राह्मणभूमिका च घृतवद्गन्धा शुभस्वादिनी
रक्ता शोणितगन्धिनी नृपतिभूः स्वादे कषाया च सा ।
स्वादेऽम्ला निजतैलगन्धिवदिता पीता च वैश्या मही
शूद्रा मत्स्यकगन्धिनी च कटुका शूद्रेति भूलक्षणम् ॥

स्वादे भवद्दृष्टा मधुरा सिताभा
चतुर्षु वर्णेषु मही प्रशस्ता ।
पीतातिसिता मधुसुकटुकोपा
सौदान्यथाप्युदकालयोर्मा ॥ ० ॥

परीक्षितायां भुवि विप्रराज
समर्चयेत् शल्यकया समेतम् ।
दिशाधिपं वास्तुदिशाधिनाथान्
सुपुष्पधूपैर्बलिभिः सुखाय ॥

खातं भूमिपरीक्षणे करमितं तत् पूरयेत्तन्मृदा
हीने हीनफलं समे सममपि लाभो दशोर्द्ध्वं स्थितं ।
सत हत्वा जलपूर्णमाशशतपद गत्वा परीक्ष्य पुनः
पादोनेऽर्द्धविहीनकेऽथ निभृते मध्याधमेष्टं स्मृतं ॥
भूमेः प्राक् प्रवणञ्च शङ्करकृपसौम्यान्वितं सौख्यदं
वह्नौ वह्निभयं यमे च मरणं चौराद्भयं रक्षसि ।
वायव्ये प्रवणञ्च धान्यहरणं स्याच्छोकदं वारुणं
विप्रादेरनुवर्णतस्तु सुखदं सृष्टिक्रमात् शोभनं ॥
अश्मो दारवपाशमङ्कदिशि स्थाप्या क्रमात् कीलका
अश्वत्थात् खदिरात् शिरीषककुभात् तस्मात् क्रमेण द्विजा ।
यथानां कुशसूत्रकाशशयनं सुष्ठु क्रमात् स्वर्षेनिम्ना भूः
स्फुटितोर्व्वरा विलयतो शल्यैर्युता नाशुभा ॥"

ककुभादिषु वकुलादिति च पाठः ॥ ० ॥

"प्रश्नचय नामि गृहाधिपेन
इवस्य इषस्य जलस्य वापि ।
वाच्यं हि कोष्ठाक्षरसंयुतेन
सद्य विलोक्य भवनेषु दृष्टा ॥
क का च टा ता प च षा पावर्ण्यां
प्राच्यादिसौ कोष्ठके शल्यसङ्कम् ।
केशाङ्गारा काष्ठलोहास्थिकाद्या
तस्मात् कार्य्यं शोधनं भूमिकायाः ॥
शल्यं गवां भूपभयं हयानां
खरं शुनोऽस्थो कलहप्रणाशी ।
खरोष्ट्रयोश्चापि मृदङ्गनाशं
स्त्रीणामपत्यापिभयं तनोति ॥ ० ॥

कन्यादौ रवितश्चये फलिमुखं पूर्व्वादितोऽक्रम
स्यात्तं वास्तुवपुर्दिशाश्चयतश्चाग्नेयकुक्षौ शिरः ।
द्वारं तस्य मुखे गृहादि भयदं कुक्षिद्वये सौख्यदं
पुच्छे प्राकसनने शिरोऽग्निवपुष कुक्षौ सुखं दक्षिणे ॥
प्राच्यां नागमुखं बुधैर्निगदितं भाद्राश्विने कार्त्तिके ।
मार्गात् फाल्गुनशुक्रतः क्रमतया याम्ये जलं चोत्तरे ॥
चैत्रे चाष्टविभाजिते दिनकराद्दारार्कितेत् कोष्ठगान्
स्वस्त्ययोश्च तत्र पतिन शारीरकं मीदशनम् ॥ ० ॥
शीर्षे मातृपितृश्च प्रथमतो खातं वना पृष्ठके
पृष्ठे चाग्निमये च कुक्षिशयने स्यात् पुत्रधान्यादिकम् ।

पूर्व्वास्येऽनिलखातनं यमदले खातं शिवे कारयेत्
शीर्षे पश्चिमगे च वह्निखननं सौम्ये खनेन्नैर्ऋते ॥
दक्षिणकोणे पूर्व्वविभागे पूजनपूर्व्वं शिलां समर्च्य ।
स्थाप्या शेषशिला दक्षिणतः स्तम्भाः समर्च्य विधानेन ॥"८॥

वास्तुशम्भुर्यथा ।
"स्तम्भं भित्तिशिलान्यासं स्तम्भस्यारोपणं तथा ।
पूर्व्वदक्षिणयोर्मध्ये कुर्य्यादित्याह काश्यपः ॥"
नारदः ।
"नभस्यादिषु मासेषु त्रिषु त्रिषु यथाक्रमम् ।
पूर्व्वादिदिक्शिरोवामपार्श्वशायी प्रदक्षिणम् ॥"

वास्तुशास्त्रेऽप्युक्तम् ।
"वास्तोः शिरसि पुच्छे च वामकुक्षौ च पृष्ठतः ।
आयुःकामः खनेन्नैव दक्षकुक्षौ खनिः शुभा ॥
भित्तिर्मूलं स्थापनीयं नलान्ते
पाषाणे वा हैमरत्नैः सगर्भम् ।
शीर्षे गुर्व्वी लेपहीनाधिका वा
सन्धिश्लेषैः पादहीनार्धपार्श्वे ॥
भवनप्रस्तराणां स्तम्भे पूर्व्वमुक्तः
कथित इह पृथिव्याः शोधनेऽपि द्वितीयः ।
तदनु सुखनिवेशे स्तम्भसंरोपणे स्याद्भवनवसनकाले पञ्चमो वास्तुयज्ञः ॥१०॥
त्यक्ता दुग्धसकण्टकाश्च फलिनस्त्याज्या गृहाद् दूरतः
शस्ते चम्पकपाटले च कदली जाती तथा केतकी ।
यामार्द्धमधिकप्रहरसम्भवा छाया न शस्ता गृहे
पार्श्वे कस्य हरेर्वामपुरतो जैनानुयुक्ताः क्वचित् ॥
स दुग्धवृक्षा द्रविणस्य नाशं
कुर्व्वन्ति ते कण्टकिनोऽरिभीतिम् ।
प्रजाविनाशं फलिनः समीपे
गृहस्य वर्ज्याः कलधौतपुष्पाः ॥
दुष्टो भूतपमाश्रितोऽपि विटपो नोच्छिद्यते शक्तितः
तद्विल्वोऽथ शमीमशोकवकुलौ पुन्नागसच्चम्पकौ ।
द्राक्षापुष्पकमण्डपञ्च तिलकान् रम्भां वपेद्दाडिमीं
सौम्यादेः शुभदौ कपीतनवटावौदुम्बराश्वत्थकौ ॥
उत्सङ्गनामाभिमुखः प्रवेशः
स्यात् पृष्ठभङ्गो भवनस्य पृष्ठात् ।
विनाशहेतुः कथितोऽपसव्यः
सव्यः प्रशस्तो भवनेऽखिलेऽसौ ॥
प्रवेशः प्रतिकायको वरुणदिग्वक्त्रो भवेन्नैऋती
नामाकृते उदाहृतो यमसुखेऽसौ हीनबाहुर्बुधैः ।
उत्सङ्गो नरवाहनाभिवदनः सृष्टा यथा निर्म्मितः
प्राग्वक्त्रोऽपि च पूर्व्वबाहुरुदितो गेहे चतुर्द्धा पुरे ॥७॥
हस्तः पर्व्वाष्टयुक्तो मुनिवरचितः पर्व्व चैकं त्रिमात्रं
मात्रा यवा यवानामुदरमिलिता निस्तुषाणामष्टमानाम् ।
पुष्पेष्वत्वारि पूर्व्वं तदनु च विभजेदङ्गुलैः सर्व्वपुष्पे-
ष्विमन्यो रक्तकाष्ठो मधुमय उदितः खादिरो वंशधात्र्योः ॥
ज्येष्ठोऽष्टाभिर्यवोदरैस्तु मुनिभिर्म्मध्यस्तु षट्कान्यसो
माप्यं कौशमकेन ग्रामनगरं क्रोशादिकं योजनम् ।
प्रासादप्रतिमे नृपस्य भवनं मध्येन धर्म्मादिकं
यानं षड्यवसम्मदेन शयनं ह्यासनाद्यादिकम् ॥८॥
रुद्रो वायुर्विश्वकर्म्मा हुताशो
ब्रह्मा कालस्तोयपः सोमविष्णुः ।
पुष्पे देवा मन्ततोऽन्तश्च मध्यात्
पश्चादाद्यं द्वाविदं दिग्विभज्यम् ॥
ईशो मारुतविश्वविह्नविधयः सूर्य्यश्च रुद्रो यमो
वैरूपो वसवोऽष्ट दन्तिवदनौ षड्वक्त्र इच्छा क्रिया ।
ज्ञानं वित्तपनिर्निशाकरजयौ श्रीवासुदेवो हलौ
कामो विष्णुरिति क्रमेण मरुतो हस्ते त्रयोविंशतिः ॥१०॥
उच्चाटनं रोगभयञ्च दुःखं
वह्नेर्भयं पीडनकं प्रजायाः ।
मृत्युर्विनाशोऽपि धनक्षयः स्यान्-
मोक्षः क्रमाद्दैवतपीडनेन ॥ ७ ॥
यत्नो यत्नात् पुष्पयोरन्तराले
त्वष्ट्रा धार्य्यो मन्दिरादौ निवेशे ।
हस्ताद्भूमौ पातकस्तात्तदाशौ
कार्य्ये विघ्नं दुःखमाविष्करोति ॥
तालो द्वादशमात्रिकापरिमितस्तालद्वयं स्यात् करः
पादोनद्विकरोऽपि किष्कुरुदितश्चापश्चतुर्भिः करैः ।
क्रोशो दण्डसहस्रयुग्ममुदितो द्वाभ्याञ्च गव्यूतिका-
ताभ्यां योजनमेव भूमिरखिला कोटीशतं योजनैः ॥
स्त्र्यष्टकं हरिदृढस्तमीशं
कार्पासकं स्यादवलम्बसंज्ञम् ।
काष्ठञ्च सृष्टाक्षमतोऽपि लेख्य-
मित्यष्ट सूत्राणि वदन्ति सन्तः ॥"
इति वास्तुशास्त्रे राजवल्लभमण्डने मिश्रकालक्षणवर्णनं नाम १ अध्यायः ॥ ९ ॥
"संग्रामेऽन्धकरुद्रयोस्तु पतितः स्वेदो महेशात् क्षितौ
तस्माद्भूतमभूच्च भीतिजननं द्यावापृथिव्यावृतम् ।
तद्दैवैः रभसा विगृह्य निहितं भूमावधोवक्त्रकं
देवानां वचनाच्च वास्तुपुरुषस्तेनैव पूज्यो बुधैः ॥
प्रासादे भवने तडागखनने कूपे च वापीवने
जीर्णोद्धारपुरे च यागभवने प्रारम्भनिर्व्वर्त्तने ।
वास्तोः पूजनकं सुखाय कथितं पूजां विना हानये
पादौ रक्षसि कं शिवेऽङ्घ्रिकरयोः सन्धौ च कोणद्वये ॥
वैवाहतिर्व्वास्तुरिहार्चनीय-
स्त्रिकांशतोभागसहस्रयुक्तः ।
साधारणोऽष्टाष्टपदोऽपि वेश्म
चैकाधिकाशीतिपदस्तथैवं ॥ ९ ॥
ग्रामे भूपतिमन्दिरे च नगरे पूज्यश्चतुःषष्टिकै-
रेकाशीतिपदैः समस्तभवने जीर्णे नवाब्धांशकैः ।
प्रासादेऽथ शतांशकैस्तु सकले पूज्यस्तथा मण्डपे
कूपे षण्णवचन्द्रभागखचिते १९६ वापीतडागे वने ॥
ईशो मूर्द्धि समाश्रितः श्रवणयोः पर्ज्जन्यनामादितिरापस्तस्य गले तदंशयुगले प्रोक्तो जयश्चादितिः ।
उक्तावर्य्यमभूधरौ स्तनयुगे स्यादापवत्सो हृदि
पञ्चेन्द्रादिसुराश्च दक्षिणभुजे वामे च नागादयः ॥
सावित्रः सविता च दक्षिणकरे वामे द्वयं रुद्रतो
मृत्युर्मैत्रगणस्तथोरुविषये स्यान्नाभिपृष्ठे विधिः
मेढ्रे शक्रजयौ च जानुयुगले तौ वह्निरोगौ स्मृतौ
पूष्णो नन्दिगणाश्च सप्त विबुधाः जङ्घाः पदौ पैतृकः ॥ ७ ॥
ईशस्तु पर्ज्जन्यजयेन्द्रसूर्य्याः
सत्यो भृशाकाशक एव पूर्व्वे ।
वह्निश्च पूषा वितथाभिधानो
गृहक्षतः प्रेतपतिः क्रमेण ॥
गन्धर्व्वभृङ्गौ मृगपितृसंज्ञौ
दारस्यसुग्रीवकपुष्पदन्ताः ।
जलाधिनाथोऽप्यसुरश्च शोषः
स पापयक्ष्मापि च रोगनागौ ॥
मुख्यश्च भल्लाटकुबेरशैला-
स्तथैव बाह्ये दितितोऽदितिश्च ।
द्वात्रिंशदेवं क्रमतोऽर्चनीया-
स्तथोदशैव त्रिदशाश्च मध्ये ॥
प्रागर्य्यमा दक्षिणतो विवस्वान्
मैत्रोऽपरे सौम्यदिशाविभागे ।
पृथ्वीधरोऽथापश्च मध्यतोऽपि
ब्रह्मार्चनीयः सकलेषु मध्ये ॥
आपापवत्सौ शिवकोणमध्ये
सावित्रकोऽग्नौ सविता तथैव ।
कोणे महेन्द्रेन्द्रजयौ तृतीये
रुद्रोऽनिलेऽन्योऽपि च रुद्रदासः ॥

शिल्पशा

ईशानभागे चरकी द्वितीये
विदारिका पूतनिका तृतीये ।
पापाभिधा मारुतकोणके तु
पूज्या सुरा उक्तविधानतस्तु ॥ * ॥
ब्रह्मा वेदपदस्तु तेन समका देवार्यमाद्यास्तमी
कोणाद्यौ द्विपदास्तथाष्टमरुत कोणोऽर्द्धभागाद्
बहि ।
ष्ट्रेषा एकपदा सुरास्तु कथिता वेदर्तुके ६४
ऽन्यो नव
ब्रह्मा षट्पदिनोऽर्यमादिविबुधा ईशादयश्चै-
कश ॥
ब्रह्मा कलांशो वसुनोऽर्यमाद्या
कोणेऽष्ट चान्येऽपि च सार्द्धभागा ।
त्रिधात्मकोणे द्विपदास्तथान्ये
यथा सुरा एकपदा प्रमाणे ॥*॥
ब्रह्माजिनांश२४ उदित शिवतोऽर्यमाद्या
कोणेषु सार्द्धपदतोऽपि तथैव चान्ये ।
श्लेषा द्विभागसमका रविभागकोऽथ
पूज्यो दशाश्वगजवाहनकेऽपुयक्ते ।
यत्ते त्रयोऽन्यपदेऽपि पूजनीय
कृत पञ्चविंशतिरजो दशतोऽर्यमाद्या ।
कोणेऽथयोऽमरगणा बहिके कलांशा
भद्रेऽब्धिक रविविभागपरे द्विभागा ॥*॥
दाक्षिणत कमलासनोऽर्यमसुखा स्यु सूर्य
भागा क्रमात
कोणेऽन्येऽष्टसुरा द्विभागसहिता वाह्येषु
सार्द्धाशका ।
अन्ये रामपदा पुनर्द्विपदका षड् भागिनोऽन्ये
सुरा
चेत्ते षण्वचन्द्रभागसहिते १९६ स्यादुदेवतानां
क्रम ॥ * ॥
वन्यांशो त्रिशिरधर्मप्रभृतयस्तथा नवस्वष्टक
कोणेऽन्येऽष्टपदार्द्धगा परसुरा षड्भागहीने
पदे ।
वास्तोनन्दयुगांश ४९ एवमधुनाद्यैश्चैवतु
मण्डिके
सर्वे एवमितान् सुधी परिहरेद्वित्तीस्तुला
स्तम्भकान् ॥ * ॥
रेखाद्वय कोणगत विधेय
मध्यान्तरेणैव तु कथयस्थान ।
यन्त्रसंस्थे कथित तु पद्म
तस्मोत्पात स्वामिधनप्रणाश ।
प्रोक्त चतुर्विंशतिसाङ्गुल यत
पादार्द्धग द्वारिकर प्रमाथा ।
वंशभिस्तु स्तम्भैरथाय यत्र
कोणे त्रिशूलश्च रिपोर्भयाय ।
परीक्ष्य भूमीमतस्थपतिना
सुपथ्याथेन ततो विलेख्या ।
रेखा सुवर्णेन मणिप्रवाले
पिष्टाक्षतैश्चापि पुनरुद्धृत्य ।
द्वात्रिंशदशा एषुखे च दैर्घ्ये
कोणाद् वर्ण्या जिनपंक्य२४भागा ।

शिल्पशा

एतत्पदानां कथित सवस्त्र
चैतच्च सर्वेतमभेव वास्तो ॥ * ॥
मध्ये ब्रह्मा पूजनीय शतांशै-
श्चत्वारिंशद्भि पदैर्न्याह्यवीथ्यो ।
प्रोक्ता देवा अर्यमाद्या अशीत्या
मध्ये कोणेऽन्ये शत चाष्टषष्ठ्या ।
कोणेऽष्टयो नन्दपदे सुराश्च
पैशाच्च वाह्ये वसुभागिनश्च ।
वीथ्यौ च वाह्ये रविभागयुक्त
शत पदानां कथित सुधीन्द्रै ।
दुर्गप्रतिष्ठाविषय नियम्य
तथा महाचैत्य च कोटिहोमे ।
मेरौ च राष्ट्रेष्वपि ज्योतिर्लिङ्गे
वास्तु सहस्रेण पदै प्रपूज्य ॥*॥
त्रिमेखल श्रद्धरत्निभाग
कुण्ड प्रकुर्यात करतो गुणाष्टम ।
होम सुराणां पानसहस्रयुक्त
प्रत्येकमष्टाधिकविंशति वा ।
सध्वाज्यदध्नैदधिपकराद्यो
लाजोत्तिलैरोहिथवैर्नवाने ।
पलाशदूर्वाकुरदुग्धवृक्षै
होम तन्त्रे सुरपूजनञ्च ।
ईशे घृताक्षमपरे घृतान्नञ्च
दद्यात्पयाथ चरिताम्बरमेव कुम्भम ।
हव्यानि पिष्टकमय कृशिष सुरेन्द्रे
धूम्र वितानमुग्नञ्च दिवाकरस्य ।
गोधमयुक्त घृतमेव मध्ये
सत्यान् भृशं प्रक्षालिमशरीष्टे ।
वहौ स्रुव पूषि तथैव लाजा
दद्याद्धर्म चणकौदनञ्च ।
मध्वन्नञ्च गृहक्षताय यमतो मांसौदन दापयेत
गन्धर्वे शतपत्रमोदकयुत भृङ्गेऽथवास्त्री तथा ।
प्रोक्ता नीलपदा मृगाय पितृभ्यो दद्याञ्च सक्तो
दका
पैष्ट लपार्थकि तथैव विधिवद्दद्याच्च दौवारिके ।
सुग्रीवाय च धूपका गणवरे श्वेतप्रसून पद
पद्म वारुणके सुराप्यसुरके तैल तिला शोषके ।
पापाक्षेऽपि च पक्कमांसमुदित रोगाय सर्व्वौ
षधी
गोश्चीरं फणिने च मुख्यविबुधे क्षीरक्षमश्चैव
तथा ।
भल्लाटाय सुवर्णक धनपतौ सकलाश्च दुग्धं तथा
शक्रून् पर्वतकेऽदितेस्तु लपिका दद्याद्दितौ
पूरिकाम् ।
सक्षीर दधिक क्रमेण विहित त्वापापवत्से तथा
घृतमूलोऽदमणश्चन्दनञ्च पयसा युक्ता तथा
शर्करा ।
सावित्रेऽपि च लड्डुकाश्च सवितु पूपा गुडा
सद्घृता
एव वाथ विवस्वते घृतयुत दुग्ध तथा मोदका ।
इन्द्राख्ये कुसुमसगन्धलयके देय तथा चम्पक
मैत्रे दग्धघृतञ्च गुग्गुलुयुतो गन्धस्तथा रुद्रके ।

शिल्पशा

तत्सिद्धमन्नञ्चपि रुद्रदासे
सन्नत्रमालो पृथिवीधराय ।
पयश्चर्णा शाकमन्तं घटञ्च
दद्याद्विधौ सर्वमतोऽखिलेभ्य ।
सुराञ्च मांस विहित चरक्यै
तथैव पैतौऽन्यको विदार्यै ।
रक्तौदनै पूतनिकार्चनीया
सन्धारमचेनापि तथैव पापा ।
मांस दत्त पिलिपिञ्जाय सजम्भाथै विहित
मद्य ।
स्कन्दाय तन्दिशायुक्त चाथमयी दिशि
पूर्व्वाह्णे ।
य पूजयेद्वास्तुमन्त्रयुक्ता
। तस्य दु ख भवतीह किञ्चित ।
सौख्यमौ नवैभ्यश्च सुखेन
स्वर्ग गच्छत्युनि कल्पमेकम् ।”
इति श्रीधनधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे
राजवल्लभ वास्तुलक्षणम् ०[ध्या याय ॥ * ॥
“आयर्क्षव्ययतारकांशकविधु राशि एवाद्य
तथा
धाम्नं सौख्यप्रदोऽभिहितादिप्रिका यत्नादत
कथ्यत ।
आयास्तु ध्वजधूमसिंहशुनका गोराषभभा
क्रमात
ध्वाङ्क्षान्तम आयमेषु विषमा श्रेष्ठा सुराणां
गृहे ।
मान देवगृहादिभूपसदने प्राक्रोक्तहस्तेन तत
गेहे कर्मकरस्य नायकरत प्राखेण देय गृह ।
मध्यो दशकराङ्गुलादिमपि ते हस्ताङ्गुलैरग्रत
शेषस्याङ्गुमानतोऽपि नगर दत्तेन मान पुर ।
आय कल्प्यो हस्तमेये करैश्च
वेश्मे मानान्निर्मिते मात्रकाभि ।
मध्ये पद्मकामने मन्दिर च
देवागारे मण्डप भित्तिबाह्ये ।
ऊर्ध्वे देवगृह द्विजस्य भवने स्याद्वेदिकायां जले
विस्तारोच्छ्रयवस्त्रभूषणमठागारेषु शस्तो ध्वज ।
धूमो वह्न्युपजीविनामपि गृहे कुण्डे च होमो
ऽग्न
सिंहद्वारनृपालयेऽस्त्रनिचये छत्रञ्च सिंहा
सने ।
चण्डाले शुनको विशास्तु वृषभो हर्म्ये दयान्वि
हिता
वाणिज्ये वणभोजनस्य भवनेऽथो वान्यगेहे
खर ।
वादित्रे खरजीविनामपि गृहे श्रोहे गजो
योगिनो
याने स्त्रीगृहवाहन च शयने शस्तो गृहे हस्ति
नाम ।
ध्वाङ्क्ष शिल्पितपस्विनो द्विजवरस्तेषां मुख
नामवन्
ध्वाङ्क्ष काकमुखो विडालवदनो धूमो ध्वजो
मानुष ।

सर्व्वे पक्षिपदा हरेरिव गजो हस्तौ नरस्यैव तु
श्वाद्या: खद्दिगता: क्रमेण पतयो ध्वस्रौ च ते सम्मुखा: ॥७॥
देया: सिंहगजध्वजादिवृषभे सिंहध्वजौ कुञ्जरे
सिंहो वै ध्वज इष्यते न वृषभोऽन्यत्रापि देयो बुधै: ।
सिंहो हस्तिदृपालये न्टतिकरस्त्वायस्य वाह्यं गृहं
तस्मिन्नेव च वामदक्षिणदिशाद्वारे स च्याय: शुभ: ॥
च्यासे दैर्घ्यगुणेऽष्टभिर्विभजिते शेषो ध्वजाद्याय को-
ऽष्टघ्ने तद्गुणिते च धिष्ण्यभजिते स्यादृक्षमश्व्यादिकम् ।
नक्षत्रे वसुभिर्व्ययोऽपि भजिते हीनस्तु लक्ष्मीप्रद-
स्तुल्यायश्च पिशाचको ध्वजगृहे संवर्द्धितो राक्षस: ॥
नक्षत्रे व्ययदृक्मांशनामसहिते भक्ते त्रिभिस्त्वंशक:
स्यादिन्द्रोपमभूपतिक्रमवशाद्देवे सुरेन्द्रो हित: ।
वैश्यामेव यमस्तु पुण्यभवने नागे तथा भैरवे
राजांशो गजवाजियाननगरे राजालये मन्दिरे ॥८॥

यावद्गृहर्क्षं गणयेत् स्वधिष्ण्या-
त्ताराविभक्ते नवभिश्च शेषा: ।
बुधैस्तृतीया सकले विवर्ज्या
या पञ्चमी सप्तमिका न शस्ता ॥

धिष्ण्यानीह च सप्तशः क्रमतया वह्नेस्तु पूर्व्वादित:
स्पष्टा तानि भवन्ति यत्र गृहभं तत्रैव चन्द्रो भवेत् ।
हानिं पृष्ठगत: करोति पुरतस्त्वायु:क्षयं चन्द्रमा:
पार्श्वे दक्षिणवामके शुभकरोऽग्रे देवभूपालये ॥
प्रीति: स्यात् समसप्तमी च दशमी चैकादशी शोभना
दारिद्र्यं युगला करोति मरणं षष्ठी कलि: पञ्चमी ।
मेषोऽश्विन्नित्रये हरिस्तु पितृभाच्चापश्चये मूलत:
शेषै: स्युर्नव राशय: परमते नन्दांशकैस्ते पृथक् ॥
भौमो वृश्चिकमेषयो:र्वृषतुले शुक्रस्य राशिद्वयं
कन्या युग्मबुधस्य कर्कसदनं चन्द्रस्य सिंहो रवे: ।
जीवो मीनधनु:पतिर्म्मृगघटौ मन्दस्य गेहं स्मृतं
मित्राण्यर्कशशीन्दुदेवगुरवोऽन्ये चारयस्ते मिथ: ॥
दैवर्क्षं श्रुतिपुष्यभेऽश्विभमृगं मैत्रानिलं पौष्णभं
हस्तादित्यमघोऽनुरन्तकविधी पूर्व्वोत्तरा रुद्रभम् ।
रक्षोमूलविशाखिकाग्निपितृभं चित्रा धनिष्ठाद्वयं
ज्येष्ठाश्लेषमपीह दैत्यमनुजे न्टत्युस्तु देवे कलि: ॥
वैरं चोत्तरफल्गुनीयुगलयो: स्वातीभरण्योर्द्वयो
रोहिण्युत्तरषाढयो: श्रुतिपुनर्व्वस्वोर्विरोधं तथा ।
चित्राहस्तभयोश्च पुष्यफणिनोर्ज्येष्ठाविशाखाख्ययो:
प्रासादे भवनासने च शयने नक्षत्रवैरं त्यजेत् ॥
विप्रा: कर्कझषालिनो निगदिता: सिंहाजचापा नृपा
विट्कन्या मकरो वृषोऽथ वृषला युग्मश्च कुम्भस्तुला ।
वर्णेनोत्तमकामिनी च भवनं वर्ण्यं बुधैर्यत्नत:
श्रेष्ठा द्वादश नन्दराशियुगतो विप्रक्रमाद्राशय: ॥
अश्वोऽश्विनीशतभयोर्यमपुष्ययोश्च
छागोऽग्निपुष्य उरगोऽपि विधात्रसौम्ये ।
मूलार्द्रयो: शुनक ओतुरथादितिश्च
पूर्व्वा मघासु मत उन्दुरकैव योनि: ॥
गौर्भद्रोत्तरफल्गुनीत उदिता स्वातौ करे माहिषी
व्याघ्रस्त्वाष्ट्रविशाखयोश्च हरिणो ज्येष्ठानुराधाभयो: ।
पूषाढत्रवके कपिर्निगदितो वैश्वाभिजिन्नाकुलं
पूभाद्रां नसुभे न्टगेन्द्र उदितो वैरं त्यजेल्लोकत: ॥
आयर्क्षतारा व्ययमंशकञ्च
लोकत्र हत्वा विभजेत् क्रमेण ।
तिथ्या च वारेण तथैव लग्नै:
शेषैस्तु भान्येव भवेयुरङ्कै: ॥
दैर्घ्यं पृथुत्वेन च ताडनीयं
तयोर्यदैक्यं पुनरङ्कयेण ।
शेषेऽधिनाथो वसुभाजितेऽस्मिन्
सम: प्रशस्तो विषमस्तु नैव ॥ ७ ॥
वर्गाष्टकस्य पतयो गरुडो विडाल:
सिंहस्तथैव शुनकोरगमूषकैणा: ।
मेढ़ाककारच-ट-ता: प-य-शाश्च वर्गा
य: पञ्चम: स रिपुरेव बुधैर्निवर्ण्य: ॥
अश्विन्यादिकभत्रयं फणिनिभं चक्रं त्रिनाड्यु-द्भवं
लेकस्यां वरकन्ययोश्च यदि भं तन्मृत्युदं चांशत: ॥
नाड़ीसैवकमित्रगेहपुरतस्त्वेका शुभा सर्व्वथा
व्यायादित्रिकपञ्चसप्तनवभिस्त्वङ्गैर्गृहं सौख्यदम् ॥
गुणगणं लघुदोषसमन्वितं
भवनदेवगृहादिकमिष्यते ।
जललवेन शिखी बहुनापवा-
न्न शममेति गुणैरधिको यत: ॥"

इति श्रीसूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे राजवल्लभे व्यायादिलक्षणं ३ अध्याय: ॥

"वापीकूपतड़ागदेवभवनान्यारामयागादिकं
तीर्थानामवगाहनञ्च विधिवत् कन्याप्रदानादिकम् ।
सर्व्वं पुण्यमिदं नृप: स लभते य: कारयेत् पर्व्वते
दुर्गं सर्व्वजनाय शर्म्मजननं विश्राममेकं परम् ॥
सिंहो वैरिपराभवं प्रकुरुते तिष्ठन् गिरौ गह्वरे
दुर्गस्थो नृपति: प्रभूतकटकं शत्रुं जयेत् सङ्गरे ।
कैलासे नगरं शिवेन रचितं गौर्य्यादिसंरक्षणे
दुर्गं पश्चिमसागरे च हरिणाप्येषां किमत्रोच्यते ॥
भूदुर्गं जलदुर्गमद्रिविषये दुर्गं भवेद्गह्वरे
तेषामुत्तममद्रिमूर्द्धि रचितं तद्वैरिणां दुर्गमम् ।
अन्नाद्यैर्घृततोयतैलवर्गे: काष्ठैस्तृणाद्यैस्तथा
यन्त्रोपस्करबाणशस्त्रसुभटै: संपूरयेद्भूमिप: ॥
माहेन्द्रं चतुरस्रमायतपुरं तत् सर्व्वतोभद्रकं
वृत्तं सिंहविलोकनं सुवृत्तमायत्तं तथा वारुणम् ।
नन्दाख्यञ्च विरुक्तकोणमथ नन्द्यावर्त्तसंस्थाकृति
प्रोक्तं तद्यववज्जयन्तमपि तद्द्वियं गिरेर्मस्तके ॥
पुष्यं चाष्टदलोपमञ्च पुरुषाकारं पुरं पौरुषं
दीर्घं कुक्षिषु भूधरस्य कथितं दण्डाभिधं दैर्घ्यकम् ।
शान्तं प्राक् सरिता परत्र कमलं याम्ये नदी धार्म्मिकं
द्वाभ्यां चैव महाजयञ्च धनदाशायां नदी सौम्यकम् ॥
दुर्गैकेन युतं श्रियाख्यनगरं द्वाभ्यां रिपुघ्नं पुरं
त्वष्टास्ं नयवन्ति स्वस्तिकमिति प्रोक्ता गुणा विंशति: ।
भूपानां सुखदा यशोऽर्थफलदा: कीर्त्तिप्रतापोद्भवा
लोकानाञ्च निवासतो विरचिता: प्राक्शम्भुने ते गुणा: ॥"

इति पुराणां विंशतिगुणा: ॥८॥

"वह्नेर्भीतिकरं त्रिकोणनगरं षट्कोणकं क्लेशदं
वज्रे वज्रभयञ्च शाकटपुरे रोगस्त्रिशूले कलि: ।
प्रोक्तं तस्करभीतये द्विशकटं कर्णाधिकेऽर्थक्षयो
दोषा: सप्त भयावहा: प्रकटिता ये विश्वकर्म्मोदिता: ॥"

इति पुराणां सप्त दोषा: ॥ ९ ॥

"वक्ष्येऽथो विविधं पुरं स्वनिमतं मध्योत्तमं कन्यसं
तेषां हस्तसहस्रमन्तिमपुरं मध्यं तत: सार्द्धकम् ।
ज्येष्ठं युग्मसहस्रमेषु चरमं भागाष्टकेनाचितं
मध्यं द्वादशभागत: शशिकलं ज्येष्ठं विदध्यात् सुधी: ॥
मार्गा: सप्तदशैव चादिमपुरे हीनं चतुर्भि: पुरं
प्रोक्तं कन्यसमेव मार्गनवभिर्दैर्घ्ये तथा विस्तरे ।
ग्रामस्यैव पुरार्द्धतो हि तदनु ग्रामार्द्धत: खेटकं
खेटार्द्धेन तु कूटमेव विबुधै: प्रोक्तं तत: खर्व्वटम् ॥
हस्तानाञ्च युगाष्टषोड़शसहस्रं भूपतीनां पुरं
तन्मध्ये दशधा वदन्ति मुनयो दृष्ट्वा सहस्रैश्च तत् ।

व्यायामे वसुपादसार्द्धवसुतो भागः प्रयुक्तोऽधिक
स्त्वेकैकश्च चतुर्व्विध निगदितं कार्य्यं सम कथयो ॥

मन्त्रिद्विजा घट कमतो विट्शूद्रा
देव पुरे चत्वरके क्रमेण ।
यन्त्रेच्छया मानमुशन्ति केचित
प्राकारकोष्ठस्य च भित्तिकाया ॥*॥

पूर्व्वापरास्या पुरसम्मुखाश्च
दवा शुभा नोत्तरदक्षिणाश्च ।
भद्र पुरस्यापि पराङमुखास्ते
कुर्व्वन्ति धान्यर्कननाहनेशा ॥

ब्रह्मा विष्णुशिवस्तभास्करगुहा पूर्व्वापरास्या शुभा
प्रोक्तौ सर्व्वदिशासुखौ शिवजिनौ विष्णुविधाता तथा ।
चामुण्डा यक्षमातरो धनपतिर्दैमातुरो भैरवो
देवा दक्षिणदिङमुखा कपिवरो नैर्ऋत्यवक्त्रो भवन ॥

मार्गा सत्तदशाकृपश्चशिखिनो युग्म पुरान खर्व्वट
मागा षोडश सर्व्वसंख्यतिकरा कार्य्यास्त्रिधा विस्तरे ।
प्राकारोदयविस्तरसमभितो द्वाभ्यां विहीनोऽधिको
यासार्द्धेन सदुर्द्दलश्च कपिशीर्षाण्यसमाश्रा स्तरम् ॥

प्राकारेऽपि च कोष्ठका दशकरा छर्व्वेन्द्र हस्तास्तथा
प्रोक्तास्तेन समैव कोष्ठचलिता विद्याधरी मध्यमा ।
तस्या चाथ मुसलशी च विविध युद्धायन कारयेत्
प्राकारोदयतो विधाय परिखाविस्तार उक्तो बुधै ॥

विद्याधरीकोष्ठकदीप मध्ये
बाहुप्रमाण शरदामहस्तम् ।
पश्चाधिक पञ्चकरेण हीन
मिति त्रिधा वास्तुमतो हितश्च ॥*॥

दुर्गाश्रय वृत्तकरप्रमाण
मिथ्या सम समदशैव कचित् ।
एकान वक्र एपुन मयाना
दिककालहस्ताष्टकरा वदन्ति ।

तामल चलन्नागश्वकुसुम सक्तादिक यद्भवेत्
तावद्दारसुरालयो दि सुधिया कार्य्य पुर सज्जन ।
प्राचिप्राच्य नृपा दि दक्षिणाश्रिय स्तु सौम्यत शूद्रका
कुर्याया पुरमध्यतोऽपि वणिजो दैन्या विषिष्टे गृहे ।

इर्षे रजकरा कुविन्दरजका यद्दौ च तस्यो त्रिब

प्रोक्ता चन्त्यजचर्म्मकारवरटा स्तु शौण्डिका राक्षस ।
पश्यन्तीनिर्ऋतौ च मारुतयुते चोर्यो वसल सुभ्रकान्
वापीकूपतडागकुण्डमखिल तोय मथा वारुणे ॥
निद्दद्दारचतुष्टयश्च तत्कोटाराणि चाष्टौ तथा
कर्त्तव्यानि दृढार्गलानि शविरे कपाटकै सुदृढै ।
कीर्त्तिस्तम्भश्चपालयामरवदैवैर्दै शुधानिर्म्मितै
र्हर्म्यैश्चोपवनैर्जलाशययुते कार्य्य पुर शोभनन् ।”

इति नगरप्रमाणम् ॥ * ॥

“यत्ना पुराणामथ रक्षणाय
सथामवद्धाम्बुसमीरणाख्या ।
विनिर्म्मितस्ते जयदा कृपाणो
भवन्ति पुण्या सुरया च मासे ॥

हस्ता ष्वट च भैरवो नरकरस्थान्द्रो दशाद्यो भवे
इन्द्रो भीमयतोऽपि भास्करकरैर्यत्नमु विष्णैशिखी ।
प्रोक्तोऽयो यमदण्ड एव मुनिभिस्त्रिष्या महा भैरवो
हाष्टौ शङ्करनिर्म्मितश्च समरे देवासुरे भैरवे ॥
यन्त्रे चाएकरेऽष्टहस्तफणिनीस्याङ्कुला विस्तरे
स्तम्भा मर्कटिका च पञ्चरमत घटभिक्षस्ता क्रमात ।
यद्वा पृष्ठविभागतोऽपि रदनैस्तुल्योऽष्टमात्रा हुले
प्रोक्ता कुण्डलवलयी च वह्निती मध्यादशैन्य हुले ॥

यन्त्रा दृष्टा मर्कन्तिका विदध्या
लोहस्य कील न च चर्म्मणापि ।
यस्य क्रियाद्दृढकाष्ठकश्च
सन्धानया ज्योतिकया समेतम् ॥

कराङ्गुले पञ्जरकस्य दैर्घं
कथा मत हस्तमित च यन्त्रे ।
याटी कुली वह्निजलानिलाख्या
से लक्षयन्ते परिकल्पनीया ॥”

इति यन्त्राएकप्रमाणानि ॥ * ॥

‘नीराश्रय पुण्यवर्त्ता विधेय
मध्ये पुरस्यापि तथैव वाप्ती ।
वाप्यष्टतसोऽपि तथैव कूपा
श्चत्वारि कुण्डानि च घट तडागा ॥*॥

कूपा श्रीमुखवैजयौ च तन्दु प्रान्तस्तथा दुन्दुभि
स्तस्मादेव मनोहरश्च परम शीकरतु चरा मानि ।
दिग्भद्रो चयनन्दपङ्कजमतो देवान्दितैर्म्मिता
विन्यासै क्रमवर्द्धितैश्च कथिता दशाष्ट कूपिका ॥*॥

वापी च नन्देमुखा त्रिकूटा

जया त्रिवक्त्रा नवकूटयुक्ता
स्वकैस्तु कूटैर्विजया मता सा ॥*॥
सदोऽर्द्धचन्द्रश्च महासरश्च
वृत्त चतुष्कोणकमेव भद्रम् ।
भद्रे सुभद्र परिघेकयुग्म
वकमपर्णैकद्वयमेव यस्मिन् ॥
ज्येष्ठ मित दण्डसहस्रकैस्तु
मध्य सदर्द्धेन मत कनिष्ठम् ।
ज्येष्ठ करै पञ्चशतानि दैर्घं
स्तदर्द्धमध्य तु मत कनिष्ठम् ॥*॥

भद्राख्यकुण्ड चतुरस्रकञ्च
सुभद्रक भद्रयुत द्वितीयम् ।
नन्दाख्यक स्यात प्रतिभद्रयुक्त
मध्ये सुभद्र परिघ चतुर्थम् ॥
कराङ्गुलो एकशत प्रमाण
द्वारैश्चतुर्भि सहितानि कुण्डान
मध्ये गवाक्षश्च दिशो विभाग
कोणे चतुष्कालयपि सङ्घाला ॥*॥

गङ्गाद्या दवधी हरेश दशक वदा दशैकाधिका
दुग्धा भैरवमालिका गणपतिर्वर्द्धैस्तिक चण्डिका ।
दुर्व्वाषा हुतिमारदस्तु सकला दारावती लौलिका
लोका पञ्च पितामहादिविबुधा स्युर्मध्यभितो मता ॥

नस्योर्द्धेन श्रीधरमाङ्कस्य
सदर्शनात पूर्व्वफलञ्च कार्या ।
स्नानाद्य गङ्गाप्रवरस्य पुण्य
फल भवर्चैदिधिवर्द्धिषि ॥
विधाति त्रीक्षमेष यत्र
तडागपद्दैनैव सम पृथिव्याम् ।
स वर्द्धितश्च च सहस्रवर्ष
सत्लोकसौख्यान्यखिलानि भुङ्क्ते ॥

ग्राम वाथ पुरे नरेन्द्रभवन ततथोत्तशाध भवत
मध्यान पश्चिमदिकसमाश्रितमिन दुर्ग भवेद्भव प्रात
द्वार दक्षिणवामतश्च पुरत कार्यास्त्वथ चत्वर।
एवं वास्तुगृहादिशास्त्ररचना भूपेच्छया कारयेत ॥

इति सूत्रधारमण्डनविरचित वास्तुशास्त्रे राज वल्लभे प्राकारयन्त्रवापीकूपतडागलक्षणम ४ अध्याय ॥ * ॥

‘यथो नृपाणां भवनानि तस्य
त्रिकालपञ्चाधिपालकस्य ।
धनस्य दृष्टाप्यमनन्तिनश्च
यासि गृह चौतममेव तस्य ॥
ये द्वापरे भूमिभुजो बभूवु
स्तेषां गृह हस्तशत द्विदिशम ।
तथा प्रभुभीन्द्रको नृनाप
ह्रस्वाधिकाशीतिकर गृह स्यात ॥
ग्रामैकलक्षद्वयमस्ति यस्य

अशीतिहस्तं द्विकरेण हीनं
कुर्य्याद्गृहं शोभनमेव तस्य ॥
पञ्चायुतेशो नृपमण्डलीको
भवेद्गृहं तस्य कराष्टषष्टिः ।
सामन्तमुख्यो ह्ययुताधिपोऽसौ
तद्गेहमष्टौ करप्रमाणम् ॥
तदेक पञ्चाशदपि द्विहीनं
सामन्तवंशोऽयुतनाथ एव ।
तथा ततीयोऽपि ततो द्विहीनं
त्रिंशत्करात्पाधिकमेव गेहम् ॥
प्रोक्तः प्रवीणैश्चतुराशिकोऽसौ
ग्रामा हि यस्यैव सहस्रमेकम् ।
अष्टाधिकं विंशतिहस्तहर्म्यं
विद्धि समस्तानि यथोदितानि ॥
ग्रामाधिपा ये तु शताधिपाश्च
ते स्वल्पराष्ट्रा अपि सैनिकाश्च ।
तेषां गृहा अष्टदशाधिकैश्च
करैः समाना मुनिभिर्म्मिताश्च ॥
भूपालकार्द्धेन च मन्त्रिगेहं
यथाधिकारेण भवन्ति हीनम् ।
व्यासादृशांशाधिकमेव दैर्घ्यं
कुर्य्यादथो पञ्चमभागमिष्टम् ॥
गृहं चतुर्हस्तमितं करादि-
वृद्ध्या द्विरामान्तमितं प्रमाणम् ।
ततः परं भूपतिमन्दिराणि
यावच्छतं चाष्टकरादियुक्तम् ॥
स्यात्त्रिमिरेका वसुहस्तगेहे
दशाभिवृद्ध्या हितया पुनश्च ।
प्रासाद एवामरभूपयोश्च
हर्म्याणि लोके मुनिनोदितानि ॥
शालाया नवधा च पञ्चकरतो मानञ्च त्रिंशा-
न्तकं
भित्तिरेव चतुर्दशाङ्गुलमितिर्यावत् सपादं करम् ।
आगारस्य तु षोडशांशरहितोऽप्यर्द्धेन हीनो-
ऽथवा
भित्तेर्मानमिदं त्रिधा विरचितं कल्प्यं यथा-
योगतः ॥
दैर्घ्यं चन्द्रकलाङ्गुलोत्तमशिला मध्याङ्गुलो
नान्तिमा
व्यासे दिङ्नवभूरुदुक्तिरपि त्रिंशेन विस्ता-
रतः ।
हस्तादेस्त्रिकरोदयं नवविधं पीठं गृहे सर्व्वतो
विप्रादे रसभूतवेदगुणका: स्युःपीठके मेखलाः ॥
षष्ट्या वाथ शतार्द्धसप्ततियुतैर्व्यासस्य हस्ता-
ङ्गुलै-
र्द्वारस्योदयको भवेच्च भवने मध्यः कनिष्ठोत्तमैः ।
दैर्घ्यार्द्धेन तु विस्तरः शशिकलाभागोऽधिकः
सप्तति-
दैर्घ्यं त्र्यंशविहीनमर्द्धरहितं मध्यं कनिष्ठं
क्रमात् ॥
ज्येष्ठा प्रतोली तिथिहस्तसंख्या
प्रोक्तोदये विश्वकरा च मध्या ।
कनिष्ठिका रुद्रकरा क्रमेण
व्यासेऽष्ट सप्तैव च नागसंख्या ॥
वेदसशावकलांशकैर्युगगुणैर्हस्तैस्त्रिसार्द्धैर्युते-
र्हर्म्यस्य त्रिविधोदयः क्षितितलाद्यावच्च पट्टो-
र्द्धकम् ।
एकैकोऽपि पुनस्त्रिधा निगदितः सर्व्वे त एका-
दश
शेषाः षण्णवतौ नखाः शशिकला अष्टादशाद्य-
स्त्रिधा ॥
त्रिस्थाने युगपञ्चताष्टहस्तितयुता शिष्टोक्त-
विंशान्विता
मध्योऽयं त्रिकरैस्तदंशरहितैः प्रोक्तः कनिष्ठ-
स्त्रिधा । ६ ।
वृक्षं दुग्धविशुष्ककण्टकयुतं नीडैस्तु चैत्यद्रुमं
चीरं मारुतपातितञ्च भवने चिञ्चाविभीतं
त्यजेत् ॥
शाकः शालमधूकसर्ज्जखदिरा रक्तासना:
शोभना ।
एकोऽर्ज्जा सरलोऽर्ज्जुनश्च पनसः श्रीपर्णिनी
शिंशपा ।
हारिद्रः पिचुमर्दचन्दनतरुः पद्माख्यकस्तिन्दुकौ
नैतेऽन्येन युता भवन्ति फलदाः शाकादयः
शोभनाः ।७।
गेहोदयन्तु नवधा विभजेत् षडंशं
स्तम्भोर्द्धभागसमकं भरणं शिरश्च ।
कुम्भी तुदम्बरमसैकविभागतुल्या
पट्टश्च तत्तिकयुनोऽशसमान एव ॥
शालालीन्द उदाहृतो हि विबुधैर्वाणेषु युग्मां-
शकः
सप्तांशेषु गुणेश्च नन्दपदतो वेदांशतुल्यास्त्रिधा ।
कापाटं गृहदक्षिणे निगदितं वामे भवेद्गर्भगा
द्वारा निष्क्रमणं कृतं मुनिवरैर्द्वारेषु सर्व्वेषु यत् ॥
शालाजिनांशैर्मनुरेव मध्ये
त्रयो ह्यवान्ते ह्ययमस्य पार्श्वे ।
द्वारोत्तमाङ्गेन समानकर्णाः
शस्ता न शस्ता भवनाभिवक्राः ।८।
दीपालयो दक्षिणदिग्विभागे
वसा विधेयोऽर्गलया समानः ।
वामे च मध्ये न शुभाय गेहे
सुरालये वामदिशोऽष्टविद्धे ॥
द्वाराग्रे खटकोणके च नवधो द्वाः षोडशां-
शाधिकं
सर्व्वं वा शुभमिच्छता च सततं कार्य्यन्तु
पट्टादयः ।
तस्मूनं न शुभन्तुलानलगतं कुर्य्यात् तथा एकगं
काष्ठं पञ्चक एव नीतरहितं यन्मूलपूर्व्वोत्तरम् ।
द्वारोर्द्धे यद्वारमस्य प्रमाणं
संकीर्णं वा शोभनं नाधिकं तत् ।
हस्वद्वाराण्येव यानि पृथूनि
तेषां शोषाण्येकहस्तानि कुर्य्यात् ॥
सर्व्वं द्वारं नीचमानं गृहाणां
यद्वा दुःखं तत् करोत्यर्थनाशम् ।

गेहाद्यं यत् पूर्व्ववास्तुस्वरूपं
तेषां भङ्गान्नैव सौख्यं कदाचित् ॥
द्वारस्याष्टदशांशतोऽधिकमिदं कार्य्यं गृहं दक्षिणे
तुल्यं हस्तिगृहञ्च वाजिभवनं तेनाधिकं
वामनः ।
षष्ठांशेऽथ नवांशके च वितथे तोये जयेन्द्रे
हितं
द्वारं सौम्यगृहक्षते च कुसुमे भल्लाटके शस्यते
प्राग्द्वाराष्टकमध्यतोऽपि न शुभं सूर्य्यश-
पर्जन्ययो:
याम्यायाञ्च यमाग्निपौष्णमपरे शेषासुरं
पापकम् ।
सौम्यायामथ रोगनागगिरिशं त्याज्यं तथान्त-
स्तुभं
केचिद्वारुणसौम्यकं न हि हितं प्रोक्तञ्च
वातायने ॥
द्वारं विद्धमशोभनञ्च तरुणा कोणभ्रमस्तम्भकैः
कूपेनापि च मार्गदेवभवनैर्विद्धं तथा कीलकैः ।
उच्छ्रायाद्द्विगुणां विहाय पृथिवीं वेधो न
भित्त्यन्तरे
प्राकारान्तरराजमार्गपरतो वेधो न कोणहरे ॥
दैर्घ्यं सार्द्धशताङ्गुलञ्च दशभिर्हीनम् १४०।१३०।
१२०।११० चतुर्धा विधिः
प्रोक्तं वाथ शतं त्वशीतिसहितं १८० युक्तं २००
नवत्या शतम् १९० ।
तद्वत् षोडशभिः शतञ्च ११६ नवभिर्द्धीनं तथा-
शीतिकम् ८८
द्वारं मत्स्यमतानुसारि दशकं योग्यं विधेयं
बुधैः ।९।
स्वयमपि च कपाटोद्घाटनं वा पिधानं
भयदमधिकहीनं शाखयोर्व्वा विचाले ।
पुरुषयुवतिनाशस्तम्भशालादिहीनं
भयदमखिलकाष्ठाग्रं यदाधःस्थितं स्यात् ॥
देवालयं वा भवनं मठञ्च
भानोः करैर्व्वायुभिरत्र भिन्नम् ।
तन्मूलभूमौ परिवर्ज्जनीया
छाया गता यस्य गृहस्य कल्ये ॥
नैको लघुर्व्वामदिशाविभागे
मध्ये द्विपद् दारुणवर्णगेहे ।
स्तम्भासनं हीनमपि क्षयाय
यदाधिकं रोगकरं तदा स्यात् ॥
स्तम्भोऽष्टास्त्रसुवृत्तभद्रसहितो रूपेण चान्द्रतो
युक्तः पल्लवकैस्तथाभरणकं यत् पल्लवेनावृतम् ।
कुम्भो भद्रयुता कुमारसहितं शौर्षं तथा
विस्तृता:
पञ्चैवेति गृहे न शोभनमिदं प्रासादके शस्यते ।
स्तम्भौ द्वयोर्मध्यगतौ न शस्तौ
शुभंकरौ पट्टयुगांशतोर्द्धौ ।
गृहे प्रशस्ताश्चतुरस्रकाष्ठा
स्तम्भा न काष्ठेन विना प्रशस्ताः ।
द्वाभिस्तुलामध्यगता स्तम्भा
कार्य्यमदस्तात्प्रमितिस्थलम् ।

सलयपत्नाव्यपि दानवे स्य
स्तम्भाक्ष स्तम्भशिरस्य पीठम् ।
उत्तरधाद्वविनिर्गतं प्रयुगांशेनाधिक प्रस्यते
द्वाद्य पट्टसमानक सुखकर नाशाय निम्नोन्नतम् ।
तत काकस्य च पत्रवच कुमुदाभ सम्यकाला
यक
शालमत्र करालकञ्च विधुधे प्रोक्तञ्च तत्
षड्विधम् ।
भूम्यारोहयष्टुनस्तदुपरि प्रादक्षिण प्रस्यते
द्वार तुङ्गभवञ्च भूमिरपरा हस्ताकंभागे
क्रमात् ।
प्रासादे च मठे नरेन्द्रभवने शैल शुभो नो
गृहे
सक्षिप्त भित्तिषु वास्तुकास्तु शुभदा प्रागभूमि
कुम्भा तथा ॥*॥
एष्टे चान्यतमेन वास्तुना
गृहप्रवेशो न शुभङ्करोऽसौ ।
गृहस्य पृष्ठे यदि राजमार्गं
स्तदान्यभूमेन हि पृष्ठमीश्यम्
जीर्ण गेहे भित्तिभय 'वयोग
तत पाशव स्वर्णनागस्य दन्ते ।
गोमद्भैर्वा शिल्पिना निश्चयेन
पूजां कृत्वा वास्तुदोषो न तस्य ॥
हर्म्यस्यापि समन्ततो गृहपतिर हि यत्र
'पीडते
सम्याशासु विवर्जितश्च फलद दुष्टं तरेकत च ।
प्राश्नैरपि वैरसुतरदिग्भागे मनस्तापकृत्
पश्चान्यविनाशदक्षिणदिशि शत्रोर्भयं वहति ।
वामाङ्गे धनवच्चदेवभवनं यातु श्रियो वाजिनो
नाशक्तौषधिभोजनस्य भवनं स्याद्वाटिका
वामत ।
वहुर्गोगलन्तिशस्त्रच्छन्न क्रीडा तथा दक्षिणे
स्यात्र माहिषमाश्वमौक्तिकमिद याम्याग्निमध्ये
शुभम् ।
मृगेन्द्र वदनासुरे गजवरे स्याद्घोटकानां गृह
दारु युद्धगृहञ्च कृत्यगमन शास्त्रैवन्याश्रितम् ।
राज्ञो मातृगृह गजन्जयके वह्नेः महिष्या
गृह
सत्र धर्मगृहं रवौ पयगृह प्रोक्त जये
शीगृहम् ।
दुशशाथोरन्तरे गर्भभाना
सुदानां वा स्थानमेवात्र कार्य्यम् ।
धान्यागार स्याद्यथा प्राक्कोण
अग्नेर्यैवं शम्भुकोण शिवं चो ।
प्राकपश्चिमे मारुतवह्निकोणे
शाला प्रशालैरपि नृत्यशाला ।
वर्णादिदं राक्षसदष्ट काय
स्यात् पश्चिमे भोजनशालिका च ॥*॥
प्राक् शाभा नृपमन्दिर च पुरत स्यात तथा
पुस्तक
वामाङ्ग नृपवैस्तदायुधधरा हस्त्यालयश्चापि
च ।

ह्मन चामरतोयदा सगुरवस्ताम्बूलपुस्तदक्षिणे
गन्धाधीशगृहञ्च या च शयन सर्व्वासु भूमीषु
च ।
विवस्वदाख्ये शयन प्रशस्त
वादित्रगेहं सवितुर्व्विधेयम् ।
पूषाश्रित भोजनमन्दिरञ्च
महानस वह्निदिशाविभागे ।
माहेन्द्राख्ये गोपुर हित्रिभूमि
भागो सम्या तस्य मध्ये विधेया ।
उमासुत मन्दिराग्नि निवर्षे
स्वस्ता कार्य्या चाश्रया भूपतीनाम् ॥
दिक्पालानां लोकपालादिगेह
ज्येष्ठा मध्या कन्यसा दक्षिणाङ्गात ।
शाला कार्य्या लोकगेहे युगान्तात
चिदेका स्वभूमयस्तेषु नूनम् ॥"
इति श्रीसूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे
राजवल्लभे राजगृहनिवेशान्निलनाग ५ अ ॥*॥
"व्यर्केकशाल द्विगुणाग्निशाल
प्रस्तारतो लक्षणमेव तेषाम् ।
यथोदित वास्तुमते तथैव
ब्रवीमि राज्ञामथ मानवानाम् ।
चत्वारो गुरवस्तु पूर्व्वगुरुतोऽधो हस्ततोऽन्ये
समा
भूय पश्चिमपूरितञ्च गुरुभिर्यावल्लघुत्व भवत् ।
उद्दिष्टे द्विगुणाङ्कैलैर्बुभवे सव्यैकमिश्रीकृते
नष्टे को विषमे समे गुरुलघू रूपे तदङ्काहत ।
स्थाने लघो सन्मुखवारलिन्द
प्रदक्षिण स क्रमतो विदध्यात ।
प्रस्तारत षोडशक गृहाणां
प्रोक्त तथाख्या कथयामि तेषाम् ॥*॥
ध्रुवञ्च धान्य जयनन्दसञ्ज्ञे
खराख्यकान्तञ्च मनोरमाख्यम् ।
सुवक्रमस्मात् किल दुर्मखाख्य
क्रूर विपक्ष धनद क्षयञ्च ।
आक्रन्दक वैपुलवैजयञ्च
फलानि नाम्ना सदृशानि तेषाम् ।
इति ध्रुवादिषोडशगृहाणि ॥*॥
धान्यादितोऽष्टौ विजयान्तक हि
स्वलिन्दयुग्म सुखतो विदध्यात ।
रम्य श्रीधरमोहिनी च परतस्तद्वर्द्धमान गृह
कारालञ्च सुनाभमेव तदनु धाङ्क सन्दह तथा ।
इति रम्याष्टकम् ॥*॥
सनोक्त ध्रुवरेखमत नियत षड्दारके सुन्दर
प्रोक्त नदनश्च भद्रकुसुदश्चो वैरुमाच्च शिवम् ।
सतार्वनाभश्च विशालसञ्ज्ञ
तथा विमक्त लघुभ ध्वजञ्च ।
स्वनिदेव तथ भीषणञ्च
साम्यान्वित स्त कुलनन्दनञ्च ॥"
इति सुन्दरादिषोडशगृहाणि ॥*॥
"पूर्वालिन्दयमत्तकञ्च युगलं पट्टस्य शालान्तर
चषवैव सुमङ्गलञ्च परत श्रीम्य चर्य भाग्यकम् ।
तथानुत्तरयोविर च मतन शेम तथा चपक

चौदृत दयसुस्थितञ्च ययमानन्द सुनन्द
क्रमात् ।"
इति हस्तादिषोडशगृहाणि ॥*॥
"मध्येऽपवर्गं ध्रुवरूपकाणा
मलङ्कताङ्कं प्रथमञ्च तत्र ।
तथाप्यलङ्कारमिति क्रमश
स्यात तदन्य रमणञ्च पूर्व्वम् ।
तन्नेश्वर तदनु पुण्यमत सुगर्भ
प्रोक्त गृह कलहदुर्गतमव रिक्तम् ।
स्वार्गोषित तदनु भद्रकपक्षिते च
दीन गृह विभवकामन्मेव सत्या ।
इत्यलङ्कतादिषोडशगृहाणि ॥*॥
'षड्दार सर्व्वापवर्गकञ्च
प्रभावर्द्धञ्च तथ भावितञ्च ।
रुक्म तथाप्यत्तिनकञ्च तत्र
सत क्रीडन सौख्यमतो यशोदम् ।
कुसुमपि च काल भासुर भूषणञ्च
वसुधरमथ गृह धान्यनाश नन्दन
कुपितमपि च वित्त इद्रिद प्रोक्तमत
नन्द कुलक्षयह षोडश प्रोक्तमार्द्धे ।"
इति प्रभवादिषोडशगृहाणि ॥*॥
"सर्वे सुखालिन्दसमन्विताश्च
द्वारादिषट्क त्वपवर्गमध्ये ।
ततश्च चूडामणिक प्रभद
क्रम तथा प्रवसमुच्छ्रुतञ्च ।
विशालसञ्ज्ञ तथ भूतिदञ्च
ह्रद विरोध कथित क्रमेण ।
सत्कालपाश हि निरामयन्तु
सुशालदौर्द सुविसम्भताश्च ।
वच्य गृह चैव मनोरमञ्च
सुभदश्च कथिता च सत्या ।
इत्येकशालानि गृहाणि विद्या
स्ततश्च चत्वार्यधिक धुवाणि ।
अपवरक यत कथित तद्वामे धीमता गृहे
कार्य्यम्
यत् षड्दारकमुदित श्रेया सा सद्भ्रा गतो ।
इति चूडामण्यादिषोडशगृहाणि । इति चतु
स्तार प्रमुकशालगृहाणि ॥*॥
"अथ द्विशालालयलक्षणानि
पश्चिमि कोष्ठकरम्भतस्या ।
तन्मध्यकोष्ठ परिहृत्य युग्म
शालाश्रमसो हि भवन्ति दिक्षु ।
याम्याग्निगा च करितो धनशाभिधाना
पूर्वानना च सदिशौ पितृवाकलस्था
गावौ यमाभिधनापि च दोसमौख्य
चागौ मद्दश्रशिवयोर्मकवाभिधानी ।
दक्षिणश्या गदिशो द्विशालभवन सिद्धायक
तच्छुभं
गावौ माहिषमूलक तनिकर्ं तद्यामसञ्ज्ञ
भवेत ।
दण्ड हाशगतान्वित धनदश दक्षिणवाणौ
तथा

काचं गोकर्णियुतं न हि शुभं शुक्रो च पूर्व्वापरम् ॥

सामान्यतः सन्ततशान्तिदञ्च
स्याद्वर्द्धमानं त्वथ कुक्कुटाख्यम् ।
इत्यादितो नाम चतुष्टयञ्च
हर्म्म्यं द्विशालं प्रथमं तथैव ॥
यत् स्वस्तिकं तद्रसदारुमध्ये-
ऽलिन्दस्तथाग्रे कथितं द्विशालम् ।
हंसाख्यकं स्यादथ वर्द्धमानं
कीर्त्तिर्विनाशं भवनं चतुर्थम् ॥
अलिन्दयुग्मं पुरतो विदध्यात्
षड्दारु मध्येऽपि च शान्तसंज्ञम् ।
तस्माद्गृहे हर्षणवैपुले च
तथा चतुर्थं कथितं करालम् ॥
तस्मिन् गृहे दक्षिणतो ह्यलिन्दे
वित्तञ्च चित्तं धनकालदण्डे ।
वामे पुनर्बन्धुदपुत्रदं स्यात्
सर्व्वन्तु तस्मिन्नपि कालचक्रम् ॥
लघुश्च पश्चात् पुरतोऽपि युग्मं
स्याद्दक्षिणैको रसदारुमध्ये ।
तस्मैपुरं सुन्दरमेव नीलं
स्यात् कौटिलञ्चैव यथा क्रमेण ॥
प्रदक्षिणैकः पुरतोऽपि युग्मं
षट्कं गृहान्तः किल शाश्वदाख्यम् ।
ततो द्वितीयं खलु शास्त्रदं स्या-
च्छीलं तथा कोटरमेव संज्ञम् ॥
सौम्यं गृहं मण्डपसंयुतञ्च
तत्तुल्यरूपं विबुधैर्व्विधेयम् ।
सुभद्रमस्मादपि वर्द्धमानं
क्रूरञ्च सर्व्वेष्वशुभं चतुर्थम् ॥
मुखे त्रयं दक्षिणपार्श्वमेकः
षड्दारुकं श्रीधरनामधेयम् ।
प्रोक्ते गृहे कामदपुष्टिदे च
चतुर्थकं कीर्त्तिविनाशमेव ॥
वामे तथा दक्षिणपश्चिमैकौ
युग्मं मुखे मण्डपमग्रतश्च ।
श्रीभूषणं श्रीवसनं ततश्च
श्रीशोभकीर्त्तिक्षयमेव तद्वत् ॥
एकोऽपरे दक्षिणवामतश्च
सम्मध्यगं श्रीधरयुग्मपूर्व्वम् ।
सर्व्वार्थदं स्यान्मुखतस्त्रयश्चेत्
लक्ष्मीनिवासं कुपितञ्च नाम्ना ।
युग्मं मुखे मण्डपमेव चाग्रे
युग्मं तथा दक्षिणतोऽन्तभित्तिः ।
पृष्ठे तु उद्योतकबाहुतेजः
सुतेज एवं कलहावहं स्यात् ॥
उद्योतके पश्चिमभागतो द्वौ
कुर्य्यात् द्विशालञ्च वह्निनिवासम् ।
तत् पुष्टिदं कोपसमानमन्य-
मशुलापटकं क्रमतो विधेयम् ॥
लघुत्रिकं पूर्व्वदिशाविभागे
एको भवेद्दक्षिणवामपश्चात् ।

महान्तमेतन्महितञ्च दत्तं
कुलत्रयं मण्डपसंयुतं स्यात् ॥
भ्रमद्वयं दिक्त्रितये विभागे
मुखे त्रिकं मण्डपमग्रतस्तु ।
प्रतापवर्द्धन्यमिदञ्च दिव्यं
सुखाधिकं सौख्यहरं चतुर्थम् ॥
तस्यैव रूपं रसदारुयुग्मं
पुनस्त्वलिन्दोऽजगगन्तस्य ।
स्यात् सिंहनादं त्वथ हस्तियानं
ज्ञेयं तथा कण्टकमेतदन्त्यम् ॥
शान्तादिगेहानि च षोडशैव
द्विशालकानीह यथाक्रमेण ।
नामानि चत्वार्य्यपि रूपमेकं
हस्तादिभेदैः क्रमतो विधेयम् ॥”

इति सूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे राजवल्लभे एकद्विशालगृहलक्षणं ६ अध्यायः ॥

“द्विशालगेहानि तु षोडशैव
वास्तुदधेः सारतरं पुनश्च ।
वक्ष्याम्यलिन्दोऽपि मध्यो लघुश्च
द्वौ निन्दकाख्यौ कथितावलिन्दौ ॥
सर्व्वं द्विशालं लघुरस्य वामे
मुखे त्रिकं दक्षिणतस्तथैकः ।
मुखे तथा वासवमेव गेहं
वामेऽपसव्ये लघुरेक एव ॥
प्रासादसंज्ञं मुखतस्त्रयश्चेत्
प्रदक्षिणं निन्दकवेष्टितं स्यात् ।
अलिन्दयुक्तं विमलं द्विशालं
तद्दीर्घवत्तं सह मण्डपेन ॥
अथ द्विशालेषु समस्तकेषु
मध्ये विदध्याद्रसदारु चैकम् ।
तदा भवेद्भासुरमग्रयुग्म-
मेको लघुर्दक्षिणदिग्विभागे ॥
एको लघुर्दक्षिणपूर्व्वगः स्यात्
तदिन्दुभाङ्गं सुखमण्डपेन ।
द्वौ पूर्व्वतो दक्षिणतस्तथैको
युग्मं भवेन्मण्डपगं सुतेजः ॥
मुखे गुणा दक्षिणतस्तथैको
द्वौ मण्डपेऽस्मिन् इयजाभिधानम् ।
महान्तगेहं सुखजे त्रिके तु
युग्मान्वितं मण्डपमेतदेव ॥
मुखे तथा मण्डपके च युग्मं
वामेऽपसव्ये युगलं लघोश्च ।
लोकत्रयाडम्बरमस्य नाम
षड्दारं शम्भुगणेशयोश्च ॥
युग्मं मुखे मण्डपगं द्वयं स्या-
त्तथा द्वयं दक्षिणवामतश्च ।
एको हि पश्चाद्वरदाभिधानं
श्रीविश्वकर्म्मोक्तमताद्द्विशालम् ॥
मालीनसंज्ञं मुखगैश्चतुर्भि-
र्युग्मं भवेद्दक्षिणवामभागे ।
युग्मं तथा पश्चिमदिग्विभागे
तस्याग्रतो मण्डप एक एव ॥

प्राग्रामा लघवो विलासभवने वामे लघुर्दक्षिणे
तद्वैमण्डलसंयुतञ्च कमलं स्याद्दृहिदं सौख्यदम् ।
वेदास्तूरके मुखे च सततं वामेतरे दक्षिणे
तस्याग्रे सुखमण्डपस्य फलदानेवं गृहान् षोडश ॥”

इति सूर्य्यादिषोडशगृहाणि ॥

“अथ त्रिशालं त्रिदशैर्हर्षणोक्तं
स्यात्तैदशावासमरूपसंज्ञम् ।
तथा चतुर्थं कुमुदाभिधानं
हस्त्यादिभेदैः क्रमतो विधेयम् ॥
छत्रं त्वलिन्दश्च तथैव पुत्रं
हरञ्च कामन्त्वथ इन्द्रभद्रम् ।
षट्कञ्च मध्ये सधनं कुबेरं
पद्मं तथा कामदमेतदेव ॥
अलिन्दयुग्मं त्वथ भद्रयुक्तं
मध्ये कपाटं गजजाभिधानम् ।
स्यान्निवनं चैव गजं तपञ्च
षड्दारु मध्ये सकवे यथातः ॥
स्याद्वैजयं मण्डपहस्तभद्रं
जयं निनादं त्वथ कौशिकञ्च ।
भद्रोनहस्ताधिककाकलाङ्गं
निर्लोभकं वासदकौशले च ॥
त्रैरकं क्रमादीश्वरवारदाख्यं
भौमञ्च कौशल्यमतः क्रमेण ।
तदेव बुद्धस्वजनं तृतीयं
स्यात् कौशलं नीलमिदं चतुर्थम् ॥
मुखयुगललघुदामे दक्षिणे चैक एत-
द्धरदशरदसुक्तं दण्डकं काकपक्षम् ।
इदमिह हि निनादं मण्डपेनाधिकं स्या-
त्तदनु च गजनादं वाहुलं कीर्त्तिदाङ्कम् ॥
इत्यादिरूपसुखमण्डपमेव सिंहं
ज्ञेये गृहे इषगजे अपि कोशसंज्ञम् ।
वामेऽधिकञ्च लघुना कथितं सुभद्रं
स्यात्साग्निभद्रमपि रत्नकाञ्चनाख्ये ॥
युगसुखमपरैको भैरवं दक्षिणे च
भरत तरलमेतत् स्याच्चतुर्थं कुबेरम् ।
पुनरपि लघु वामे हस्तियानं वियानं
इयजक्रपजगेहं तच्चतुर्थं क्रमेण ॥
वर्णानां शुभदञ्च सागरगृहं पश्चैव हस्ता मुखे
प्रोक्तं चौरदरत्नदाढ्यमिदं कोलाहलञ्चापरम् ।
षड्दारुद्वयभद्रसप्तलघवस्तिर्य्यक् युतं शालया
गान्धर्व्वं क्षितिभूषणञ्च कथितं सर्व्वत्रकं दर्पकम् ॥
धान्यं वृद्धिकरं त्रिशालमुदितं शाला विना पावनी
प्राक्शाला रहितं शुभं निगदितं सुक्षेत्रमर्थप्रदम् ।
चुल्लीसंज्ञमिदं करोति मरणं हीनं तथा याम्यया
पक्षघ्नं महिषीन्द्रिते च भवनं तत्पुत्रवन्धुक्षयम् ॥”

इति त्रिदशादिषोडशगृहाणि ॥

चैत्रालानि च षोडश प्रथमत सोमश्च षट्‌

दारुक

नन्दैन्न पुरोऽपि शङ्करमिद् मध्ये क्रमात

पूर्ववत।

रुद्रे द्वौ सुखनेऽपि दक्षिणचतुष्केकाधिक

सागर

चत्वारो शुभशोभितश्च पुरत प्राग्दक्षिणैको

लघु ।

उत्थाये सकल भ्रमश्च लघुना सर्वस्य तत

सौख्य

दगाख्य भ्रमयुतश्च भवन तत सर्वशाल

भवेत ।

प्राग्वारयुग्मनन्दन क्रमतया त्वकट्यैकान्वित

तस्मिन्दक्षिणसयुते च लघुक कल्याणस ञ्च तथा।

सव्यावास लघुत्रय प्रस्तुत तत् षड्युग्म

क्रमात

नन्दौभाग्यविवर्द्धनश्च भवन दाक्षौ सदा निम्न-

तम्।

ध्यानन्द सुखराजिन्दक्षिणलघुपर्मि च पृष्ठे द्वय

रामास्य जनशोभन गुणगणैकमान्वित लक्षित ।

स्याद्गोवर्द्धनमधतो दक्षयुत शुभ्राम्मिने क्रमात

क्रमाये त्रिगुण त्रिकश्च लघवो लोकाधिक

सुन्दरम् ।

गेहे श्रीतिलके च भद्रसहित द्वन्द्वेन द्वान सुखे

तद्युक्त लग्ना च भद्रसहित विष्णुप्रिय

भूपते ।”

इति सोमादिषोडशशालानि ॥ * ॥

“षट्‌दारुक श्रीचिन्ह त्रिशाल

तत श्रीनिवास सुखदक्षयुक्तम ।

श्रीवत्सम श्रीधरमेव दृष्ट्वा

श्रीभूषण वेदसुखश्च गेहम ।

वामे श्रीजयमगलोऽपि चतुभि श्रीतैलिक

मन्दिर

दामाय नन्दावयुग्मसहित तत श्रीविलास

भवन ।

गेहस्त्रीभ्रमयुतश्च सुनिभि षट्‌दार युग्मान्वित

सोमादित्रिदशादिभूमतिपदा पञ्चाधिका

विंशति ।”

इति त्रिदशादिषट्‌शालानि ॥ * ॥

‘भवनचकयुक्त यथतु शालमध्यात

मधमलघुसुख स्याद्दक्षिणैकस्य चन्द्रम् ।

भवति षट्‌नन्धि सर्वतो दारुषट्‌क

द्विसयमपि च तेषामस्मिन युग्मयुक्तम् ।

मन्थमय च गेह वामसस्वाधिक स्यात

भवति च गुणहस्त शोभयत पूर्वभोऽपि ।

त्रिभिरपि च शुक्लौ दक्षयाम्ये तथैक

कन्दधकमपि वामे चैत्र नागन्दनश्च ।

चक्र चतुष्टयसुत सकलतु शस्त

याम्योत्तर हि नतुमपि जयावह स्यात् ।

मदाश्यश्च मकराध्वजैव न सान्

एषामक्षमपि वामन्नगमद्भम् ।”

इति विजयादिकाचतु शालशालानि ॥ * ॥

“शुद्धादयो मुनिमतेऽष्टविधा च शाला

तासां षडेव कथिता भवनप्रसङ्गे ।

शालालिमध्यरचितोऽपि लघु सुखाय

यदा गदचर्चिता पृथगेव शाला ।’

इति सूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे राज

वल्लभ द्विशालत्रिशालचतु शालपद्दलक्षणवर्णन

सप्तमोऽध्याय ॥ * ॥

‘प्रथमम्थ शुभानां तवङ्गुलानां प्रतीक

मवतिरपि गुनानां मणिवय षडविवर्धनम् ।

बलपतिगुणहस्त चाङ्गुलैन गुरोश्च

तद्नु युगलहीन भाकणादे प्रशस्तम् ।

चार्धोद्भागे ननरैघातश्च

कलोच्चात्रेऽधिक एव शस्त ।

त्र्यंशेन पादेन समुच्छ्रय स्यात

द्विचाङ्गुलानामधिको न कार्य ।

श्रीपर्णी धनपाठनोऽपि गन्धा वितमदा तिन्दुकी

वृद्धि शिमपयाथ शाकशयन शर्मापि शाले

क्षते ।

चायु मह्नकश्च च चन्दनमये शुभाय स्यात

सुख

श्रेष्ठ चैकमल शिरीषजनित पञ्चाङ्गुवाना

शनम् ।’

इति शयनम् ॥ * ॥

‘सिंहासन चोत्तमम्ङ्गुलानां

षष्ठ्या दशोनश्च पर तथैव ।

दशांशवक्षस्समनो विहीन

वास च दैर्घ्यादृसमुच्छ्रय स्यात् ।

मुनिभिरथ शिवैन्यो भद्रभागत्रय स्या

दुदय इति विभागैर्भाजिते पीठमर्धे ।

कनकमपि दशांश सप्तधा माक्षपङ्क्ती

शिवमयसुनिरश्वैर्दन्तिवाद्यौ निवद्यौ ।

छाद्य स्यात्सभागेन विधिनो भागेन कथासन

युक्त स्तम्भयुगन तोरणयुत रत्ने शुभे राजि

तम् ।

कर्णेश्च नृपवल्लभ मतिमता च्येष्ठश्च सिंहासन

भ्रातयश्च यथोऽभिवर्द्धनमिमे निर्दैशकचा

सनम् ।

वरेसु वेणी पुनरत्र छाद्य

सुखासन तोरणयुत स्यात् ।

पीठश्च कुम्भ कलश विटङ्क

सुमङ्गलश सह छाद्यकेन ।

पीठे गोदारिवन्दिके च शुभशान्दाद्वैन सिंहासन

द्वन्द्वौ मात्रकमदिकासनयुत तद्दीपचित्र भवत्।

दृश्य ज्येष्ठमधोलिन्नसहित द्वासनमिमध्यम

षष्ठ्या कन्यसमङ्गुलैर्नरपतदैव प्रसाद शुभम् ।

इति सिंहासनचतुष्कलक्षणानि । * ।

“वातायनो गुम्फिकया विहीनो

बुधैरनामक्षिपनाक एव ।

द्विगुम्फिकश्शोभयन्मकश्च

य स्वस्तिकोऽर्धौ युगगुम्फियुक्त ।

स्याद्वार्धै प्रियतक्र इव सुमुख षड्भि पुन

र्षेत्रि च

छाद्यैकन युत सुभद्र उदितो दाभ्यां प्रियाङ्गो

भवन ।

एकोन परिपञ्चमाभ उदितस्तद्वौपचितो पुर्गे

र्वैचित्र शरपडक्तिभिस्तु विविधाकारैर्यत

पञ्च च ।

सिंहो दैर्घ्यविवर्धितो हि पृथुषे च्कौ गवाक्षो

भवन

कुम्भोऽसौ मतिदोऽपि भद्रसहितो श्रीपस्तु

पुष्पाथद

द्वारतोऽव युगासनेन शरक्‌ पञ्चदय गालक

प्रोक्ता पञ्चप्रीव रूपमदला षष्ठ्यादिकन्‌

सर्वे ।

इति पञ्चदश गवाक्षा ॥ * ॥

‘सभा च नन्दा परतोऽथ भद्रा

जया च पूर्णा क्रमतोऽपि श्रिया ।

पच्चो सुरक्षोद्भविकोत्पलाद्यौ

बुधैर्विधयावनिपालगेहे ।

चैव चतुष्यपन्देऽपि षोडशाश्च

मध्ये तुरीयपन्मेकपन्नो लघुश्च ।

नन्देति भद्रसहिता च पदन भद्रा

सद्वन्तस्य जयदा लघुना च पूर्णा ।

दिशा सभा कवलनन्दभागा

भद्रैश्चतुर्भि सहिता च पच्चो ।

दशोद्भवा स्याद्युगतोऽपि सुक्तौ

तथोत्पलाख्या प्रतिभद्रतश्च ।

स्तम्भैसोरणराजिनैश्च मदना निर्यूहवेतालके

र्लूपकाद्यैगजसिंहराजविविधैर्नृत्याम्बिते

शोभितम् ।

रत्नस्फाटिकदण्डभूमिनृपते क्रीडासन मण्डप

कुर्याद्दक्षिणभद्रक च रुचिर यज्ञध्वनो वदि

कामू ।”

इति सभाष्टकम् ॥ * ॥

‘वदी काञ्चनचतुष्टयेन सकले पालिप्तेऽ स्वस्तिका

कल्याण रविकोणकैश्च नृपत सा भद्रिका

सर्वदा ।

कोणे श्रीधरिका च त्रिशतिमितैस्त्रिसोऽम

दारो वद

कोणैरष्टभिरन्विता च शुभदा चक्राधेने

पद्मिनी ।

विप्रे सप्तकराध भूपभवने षट्पञ्च वैश्ये तथा

कुर्याद्धस्तचतुष्टयाथ शूद्रक सिंहिकता चौतके ।

तस्योर्ध्वे च नरेश्वराघनमभो माया चतुस्तम्भक

दत्वा सं शिखपद्मकुलमयिभि गन्धालन

राजितम् ।

इति वन्दिकाचतुष्टकम् ॥ * ॥

दीपस्तम्भ त्रिकरमुदये षड्‌ भित्त्न क्रमेण

स्तम्भान्त विहितमपि तै पीठकुम्भान्वितश्च ।

गेपस्योर्ध्वे कनककलश शोभित कण्ठुनाद्यै

कुर्याद्वारेऽस्य तद्गतो नागदन्त त्रिवर्णे ।”

इति श्रीसूत्रधारमण्डनविरचित वास्तुशास्त्र

राजवल्लभ शयन सिंहासनगवाक्षसभा

वेदिकान्दिपस्तम्भलक्षण नामाष्टमोऽध्याय ।

"गृहा वास्तुशास्त्रोदधौ राजयोग्या
अनन्ता हि सन्त्यत्र तेभ्यः कियन्तः ।
मयोक्ताश्च योग्या नृपाणां समृद्ध्यै
सुशोभान्वितास्ते च कल्याणदाश्च ॥
त्रिशालं गृहं दिक्त्रये हस्तयुग्मं
मुखे वीथिकाग्रे च षड्दारुमध्यम् ।
शुभालिन्दचातुर्दिशं चैकवक्त्रं
गवाक्षश्च कोणे च भद्रे विधेयम् ॥
मुखे भद्रके श्रीधरं माण्डयुक्तं
तथा भूमिका पञ्चसप्तैकभूम्याम् ।
विनाच्छादनं मण्डपं वेदवक्त्रे
रिपुघ्नं गृहं राज्यवर्द्धन्यमेतत् ॥
मध्ये निम्नत्वङ्गणाग्रे तथोच्चैः
शस्तं नैवं पुत्रनाशाय गेहम् ।
स्तम्भश्रेणी मध्यमानेन कार्या
न्यूनाधिक्ये नैव पूज्या न च श्रीः ॥
हीनस्तम्भे शालयोर्व्वाथ पट्टे
नो वेधः स्यादन्यतो वेध एव ।
भूमेर्दैर्घ्यं रुद्रसंख्याप्रमाणं
तुल्या नेष्टा वर्द्धमानाः शुभाः स्युः ॥
सार्द्धत्रयेण विभजेत् करतत्त्वसंख्य-
मध्ये नवांशमुदितश्च करार्द्धभित्तिः ।
स्तम्भाश्च षोड़शशतेऽपि च भद्रकेषु
दन्तैर्मिताश्च सकलासु चतुर्मुखं स्यात् ॥
भद्रे च भूमिद्वयमूर्द्ध्वमाण्डं
सार्द्धत्रिभूमं कथितञ्च गेहम् ।
प्रतापवर्द्धन्यमिदं नृपाणां
लक्ष्मीविलासञ्च वदामि तस्मात् ॥
स्तम्भा दश दश भद्रकैकं
षोड़शमध्ये तत्समरूपम् ।
मदनशरावनिमाण्डसमेतं
लक्ष्मीः कर्म्म करोति च नित्यम् ॥
भागाः पञ्चगुणाश्च पञ्च भवनं षड्विंशता स्तम्भकैः
कुर्य्यं चार्द्धपदे च नन्दपदकैर्भद्रं चतुर्द्दारकैः ।
भद्रे वै गुणभद्रकाणि सकलेऽष्टाशीतिका स्तम्भका
माण्डं भूत्रितये च सार्द्धशरभूः स्याच्छ्रीनिवासं गृहम् ॥
मध्ये स्तम्भशतञ्च भागसमकं भित्तिश्चतुर्द्दारकं
सप्तांशादिशरांशरामसहितं भद्रं चतुस्त्रिंशता ।
षट्त्रिंशत् द्विशती च ते तु सकलाः स्तम्भाः क्षितौ पूर्व्वतो
नाम्ना तत् कमलोद्भवञ्च कथितं भूम्यर्द्धसप्तान्वितम् ॥
हर्म्म्यस्योदयकं विभज्य नवधा कुम्भी भवेद्भागतः
पादोनं भरणं शिरश्च कथितं पट्टः सपादो भवेत् ।
स्तम्भः पञ्चपदोनभाग उदितः कीणाष्टवृत्तस्तथा
भागार्द्धेन जयन्तिका निगदिता सा दन्तकस्योपरि ॥
गृहस्योदयं दश विभागैर्विभाज्यं
द्विभागेन कक्षासनं वेदिका स्यात् ।
त्रिभागेन तत्कण्ठतो निम्नमेवं
गृहस्योदयार्द्धेन पीठं नृपाणाम् ॥
उत्तानपट्टो नृपमन्दिरेऽसौ
हस्ते च हस्ते द्वियवोन्नतः स्यात् ।
पाषाणतः सौख्यकरी नृपाणां
धनक्षयं सोऽपि करोति गेहे ॥
सुधेष्टके शर्करया वियुक्ते
सकर्करैस्तैः सुदृढ़ा गृहे भूः ।
शस्ता न शस्तं भवनेषु चित्रं
कपोतगृध्राः कपिकाकरौद्रम् ॥
शुद्धोऽलिन्दविशेषतश्च सकला भूम्यौघरन्ध्रान्विता
छाद्येनाप्यथ मत्तवारणयुतं माण्डं तथार्द्धोदयम् ।
मौड़ो भद्रचतुष्किकाभिरुदितो माण्डेन युक्तस्तथा
मत्तैस्तुल्यसपादकैस्तु सकृशो वा शीर्षकैः शेखरः ॥
राज्ञो गृहं छन्दचतुष्टयं स्यात्
तथैव घण्टाकलसेन युक्तम् ।
तुङ्गारसंज्ञस्तथ सिंहकर्णः
प्रासादके तेऽपि षड़ेव शस्ताः ॥
षड़्जातिगेहं त्वगपर्णपट्टै-
र्व्वंशैः कटैर्व्वापि मृदा शिलाभिः ।
इत्थं प्रकारैः कथितञ्च षड़्भि-
र्लोकप्रसिद्ध्या च परीक्षणीयम् ॥"
इति राजगृहादि ॥*॥
"वामे भागे दक्षिणे वा नृपाणां
त्रेधा कार्य्या वाटिका क्रीड़नार्थम् ।
एकद्वित्रिर्द्दण्डसंख्या शतं स्या-
न्मध्ये धारामण्डपं तोययन्त्रैः ॥
चैत्रं सप्तविभागभाजितमतो भद्रञ्च भागत्रयं
तन्मध्ये जलवापिकाजिनपदैरेकांशतो वेदिका ।
स्तम्भैर्द्वादशभिश्च मध्यरचितः कोणेषु कूपान्वितः
कर्त्तव्यो जलयन्त्र एष विधिवत् भोगाय भूमीभुजाम् ॥
तस्यां चम्पककुन्दजातिसुमनोवल्ल्यः सुनिर्व्वालुका
जातीहैमवमानकेतकिरपि श्वेता तथा पाटला ।
नारङ्गः करुणा वसन्तलतिका चारुस्तपुष्पाश्रिकं
जम्बीरो वदरी च पूगमधुका जम्बूश्च चूतद्रुमाः ॥
मालूरः कदली च चन्दनवटावश्वत्थपथ्याशिवा-
चिञ्चाशोककदम्बनिम्बतरवः खर्ज्जूरिका दाड़िमी ।
कर्पूरागुरुकिंशुका हयरिपुः पुन्नागको निम्बुकी
प्रोक्ता नागलता च बीजनिम्बता स्यात् तिन्दुकी लाङ्गली ॥
द्राक्षैला शतपत्रिका च बकुला धत्तूरकंकोलकौ
शाल्मलाखतमालकौ मुनिवरो मन्दारपारिद्रुमौ ।
अन्ये भोग्यविचित्रखाद्यसुफलास्ते रोपणीया बुधैः
यत्नाप्नोति न भूतले शुभतरं तच्चम्पकान् वापयेत् ।
आस्थानं प्रतिषेचनाय च घटीयन्त्रस्तुषारोद्भवे
दोला स्त्रीजनखेलनाय रुचिरे वर्षावसन्तोत्सवे ।
वालाप्रौढ़वधूसमध्यवनितागानैर्मनोहारिभि-
र्ग्रीष्मे शारदकेऽथ शीतलजलक्रीड़ा शुभे मण्डपे ॥
इति वाटिका ॥*॥
"तुरङ्गमाणां गृहवामभागे
शाला चतुःषष्टिकरा विधेया ।
शतार्द्धतो मध्यमिका च दैर्घ्ये
कनीयसी तद्दशभिर्विहीना ॥
व्यासे च ज्येष्ठा तिथिहस्तमाना
त्रयोदशैकादशकैः क्रमेण ।
तद्वाह्यभित्तिश्च करप्रमाणा
पञ्चार्द्धपञ्चाब्धिकरोदया स्यात् ॥
तेजोहानिमपीहया विदधते पूर्व्वापरास्या नृणां
ते याम्योत्तरतो सुखादि सततं कीर्त्तियशो धान्यकम् ।
कर्णेशो धिषणं प्रतीह कलसस्थानं द्विहस्तोदयं
तस्यास्तोरणमुच्छ्रितञ्च मुनिभिर्हस्तैः सुशोभान्वितम् ॥
षष्ठ्या साधुहयाङ्गुलैर्निगदितो वेदाङ्गुलेनाधिकः
श्रीवत्सश्च हिताव एव च मनोहारी द्विसप्ताङ्गुलः ।
रागाद्यङ्गुलकैस्तु वाजिविजयोऽशीत्या तथा भैरवः
शान्ताख्यस्तु युगाष्टमात्र उदये मानं हरेः सप्तधा ॥"
इत्यश्वशाला ॥*॥
"सिंहद्वारं पूर्व्वमानेन कार्य्यं
त्रिद्वारका वा मालिका स्तम्भशीर्षे ॥
स्यातां मध्ये तान्वकौ रत्नयार्थं
तुल्यौ भागेनाधिकौ वापि सार्द्धौ ॥
भागे दक्षिणवामके च करिणां शाला हरेर्द्वारतः
कर्त्तव्या सुदृढ़ोन्नता च कलसैर्घण्टादिभिर्भूषिता ।
संकीर्णो रसनो नगैर्निगदितो मन्द्रा मृगाश्चाष्टतः
सर्व्वेभूत्तमभ जातिरुदितो नन्दैः करैरुन्नतः ॥"
इति गजशाला ॥*॥
"अष्टोत्तरहस्तशतं पृथुत्वे
नृपालयं चोत्तममेव तस्मात् ।
अष्टाभिरष्टाभिरतो विहीनं
पञ्चैव भागाधिकतोऽपि दैर्घ्ये ॥
अशीतितो रागकरैश्च हीनाः
पञ्चालया भूपसुतप्रियाश्च ।

त्रिभागदैर्घ्योऽधिकतो विधेया
मुख्या क्रमेणैव यथोन्निताश्च ।
प्रोक्तं चतु र्थहिकर पृथुत्वे
क्रमेण षड्भिश्च करैर्विहीनम् ।
षड्भागतो दैर्घ्यमतोऽधिकं स्या
द्भूलाधिपस्यैव च पञ्चहर्म्ये ।
षष्ठ्या हस्तैर्मन्त्रिगेह पृथुत्वे
हीनं हीनं पञ्चकं वेदवह्नेः ।
कुर्य्याद्धस्तैरष्टमांशोऽधिकोऽसौ
आयामोऽपि वह्निसो दैर्घ्यं एव ।
सामन्तादिकभूपतेश्च भवनं विंशच्छिवस्ते सम
हस्तैर्वेदविहीनकै क्रमतया भागाधिकं
दैर्घ्यत ।
देवज्ञस्य सभाधरस्य गुरुत पौरोधस भेषज
त्रिंशत्यष्टकरं दिहस्तरहितं दैर्घ्यं द्विधा तद्
भवेत् ।
वैश्याकर्षकिशिल्पिनामपि गृहे षट्राधिका
विंशति
र्मानं हस्तचतस्रयैर्विरहितं दैर्घ्योऽधिका
यामत ।
हर्म्यं दतकराम्बिकस्य रचितो हस्ते षम
विस्तरे
हीनं त्वर्द्धकरेण पञ्चकमिदं तुर्य्यांशदैर्घ्याधि
कम् ।
द्वात्रिंशता मानमिदं द्विजादेः
हीनं चतुर्भिः क्रमतो विधेयम् ।
षोडशरागाश्रिविभागतश्च
क्रमेण सदर्द्धचतुष्टयेऽपि ।
कर्याधिक विस्तरतोऽधिकञ्च
शीघ्रं विनाशं समुपैति गेहम् ।
द्वारं गत मूर्द्धि यदायतञ्च
तत सन्ततहानिकरं प्रदिष्टम् ।
व्यासं सप्तनिहस्तवियुक्ते
शालामानमिदं मनुभुक्ते ।
पञ्चत्रिंशत् पुनरपि तस्मिन्
मानसुधान्ति लघीरिव हद्दा ।
एकं द्वारं प्राङ्मुखं शोभनं स्यात्
चातुर्श्चक्र धाटभूपेशजेन ।
युग्मं प्राच्या पश्चिमं स्याच्चिरेषु
मूल द्वारं दक्षिण ‥वर्जनीयम् ।
इति वास्तुशास्त्र राज　　　हर्ने राजगृहादि
लक्षण नाम नवमोऽध्या　　॥ * ॥

शिल्पिका, स्त्री तृणविशेष । लहानसिपी इति
हिन्दीभाषा । तत्पर्य्याय । शिल्पिनी २ पौता
३ चैत्रला ४ मृदुस्कन्दा ५ । अस्या गुणा ।
मूत्ररोगाश्मरीमूलज्वरपित्तापहारकत्वम् । इति
राजनिर्घण्ट ॥

शिल्पिनी, स्त्री, कोलदलौषधि । इति मेदिनी ॥

शिल्पिशाला, स्त्री, क्ली (शिल्पिनां शाला ।)
शिल्पशाला । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

शिल्पी [न्] त्रि, (शिल्प क्रियाकौशलमस्यास्तीति ।
इनि ।) शिल्पकर्त्ता । (यथा मनौ । ७ । ७५ ।
"ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ।")
तत्पर्य्याय । कारु २ । इत्यमर । अस्य विव
रण शिल्पकारशब्दे द्रष्टव्यम् । शिल्पसम्बन्धी
च ॥

शिव, क्ली (शी + "सर्व्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिव
पद्वप्रह्वेष्वा अतन्त्रे ।" उणा० १ । १५३ । वन्
प्रत्ययेन साधु ।) मङ्गलम् । इत्यमर ॥ (यथा,
रघु । १ । ६० ।
"उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे ।
दैवीनां मानुषीणाञ्च प्रतिहर्त्ता त्वमापदाम् ॥")
सुखम् । जलम् । इत्युणादिकोष ॥ सैन्धवम् ।
समुद्रलवणम् । श्वेतटङ्कणम् । इति राज
निर्घण्ट ॥ (मङ्गलवति त्रि । यथा महा
भारते । १ । २०८ । ३६ ।
"तत्र रम्ये शिवे देशे कौरवस्य निवेशनम् ।")

शिव, पुं (शी + 'सर्व्वनिघृष्वेति । उणा० १ । १५३ ।
इति वन्प्रत्ययेन साधु ।) अष्टत्व संज्ञाविशेष ।
तस्य व्युत्पत्तिर्यथा । शिव कल्याणं विद्यतेऽस्य
शिव । शेते अशुभमिति वा । शेरतेऽवतिष्ठन्ते
अणिमादयोऽष्टौ गुणा अस्मिन् इति वा शिव ।
इत्यमरटीकायां भरत ॥ तत्पर्य्याय । शम्भु २
ईश ३ पशुपति ४ शूली ५ महेश्वर ६ ईश्वर
७ सर्व्व ८ ईशान ९ शङ्कर १० चन्द्रशेखर
११ भूतेश १२ खण्डपरशु १३ गिरीश १४
गिरिश १५ मृड १६ मृत्युञ्जय १७ कृत्ति
वासा १८ पिनाकी १९ प्रमथाधिप २० उग्र २१
कपर्द्दी २२ श्रीकण्ठ २३ शितिकण्ठ २४
कपालभृत् २५ वामदेव २६ महादेव २७
विरूपाक्ष २८ त्रिलोचन २९ कृशानुरेता ३०
सर्व्वज्ञ ३१ धूर्ज्जटि ३२ नीललोहित ३३
हर ३४ स्मरहर ३५ भर्ग ३६ त्र्यम्बक ३७
त्रिपुरान्तक ३८ गङ्गाधर ३९ अन्धकरिपु ४०
क्रतुध्वंसी ४१ वृषध्वज ४२ व्योमकेश ४३
भव ४४ भीम ४५ स्थाणु ४६ रुद्र ४७
उमापति ४८ । इत्यमर ॥ वृषपर्व्वा ४९
रेरिहाण ५० भगाली ५१ पांशुचन्दन ५२
दिगम्बर ५३ अट्टहास ५४ कालञ्जर ५५
पुरहिट ५६ वृषाकपि ५७ महाकाल ५८
वराक ५९ नन्दिवर्द्धन ६० हीर ६१ वीर ६२
खर ६३ भूरि ६४ कटप्रू ६५ भैरव ६६
ध्रुव ६७ शिपिविष्ट ६८ गुडाकेश ६९ देव
देव ७० महानट ७१ । इति जटाधर ॥
तीव्र ७२ खण्डपर्शु ७३ पञ्चानन ७४ कण्ठे
काल ७५ भव ७६ भीम ७७ भीषण ७८
कङ्कालमाली ७९ जटाधर ८० व्योमदेव ८१
सिद्धदेव ८२ धरणीश्वर ८३ विश्वेश ८४
जयन्त ८५ हररूप ८६ सन्ध्यानाटी ८७
सुप्रसाद ८८ चन्द्रापीड ८९ शूलधर ९०
वृषाङ्क ९१ वृषभध्वज ९२ भूतनाथ ९३
शिपिविष्ट ९४ वरेश्वर ९५ विश्वेश्वर ९६
विश्वनाथ ९७ काशीनाथ ९८ कुलेश्वर ९९
अस्थिमाली १०० विशालाक्ष १०१ हिण्डी १०२
प्रियतम १०३ विषमाक्ष १०४ भद्र १०५
ऊर्द्ध्वरेता १०६ यमान्तक १०७ नन्दीश्वर १०८
अष्टमूर्त्ति १०९ अर्घीश ११० खेचर १११
भृङ्गीश ११२ अर्द्धनारीश ११३ रसनायक ११४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ उ ११५ पिनाक
पाणि ११६ गणधर ११७ कैलासनिके
तन ११८ हिमाद्रितनयापति ११९ । इति
कविकल्पलता ॥ अस्य सहस्रनामानि श्रीमहा
भारते अनुशासनपर्व्वणि १७ अध्याये द्रष्टव्या
नि ॥ * ॥ अस्य कपालिनामकारणं यथा —
ईश्वर उवाच ।
"आसीत्तव वरारोहे ब्रह्मणस्तु शिरोऽपरम् ।
पञ्चमं शृणु सुश्रोणि जातं काञ्चनसुप्रभम् ॥
ज्वलत् परम शीर्षं जातं तस्य महात्मन ।
स एवमब्रवीद्देवि जन्म जानामि ते ह्यहम् ॥
ततः क्रोधपरीतेन संरक्तनयनेन च ।
वामाङ्गुष्ठनखाग्रेण छिन्नं तस्य शिरो मया ॥
ब्रह्मोवाच ।
यस्मादनपराधेन शिरश्छिन्नं त्वया मम ।
तस्माच्छापसमायुक्तः कपाली त्वं भविष्यसि ॥
इति मात्स्ये १५८ अध्याय ॥ * ॥
अथ शिवमन्त्रा । तत्र एकाक्षरमन्त्रो यथा —
"शान्तमौकारसंयुक्तं विन्दुभूषितमस्तकम् ।
प्रासादाख्यो मनु प्रोक्तो भजतां कामदो
मयि ॥ हौं ॥ * ॥
अस्य पूजा । प्रात कृत्यादिमातृकान्यास प्राणा
यामञ्च विधाय श्रीकण्ठादिन्यासं मातृकास्थानेषु
कुर्य्यात् । तत सामान्यपूजापद्धत्युक्तपीठन्यास
कृत्वा पीठशक्तीरर्च्चयेत् । तत ऋष्यादिन्यास ।
तत कराङ्गन्यासौ । तत ईशानाद्या पञ्च
मूर्त्तीर्न्यसेत । मूर्द्धसु एतत्पञ्चक न्यास कल्प
ध्यायेत । अन्यत्रानधिकारात् । तत ऊर्द्ध्व प्राग
दक्षिणोत्तरपश्चिमेषु मुखेषु ईशानस्य पञ्चकला
पञ्च मन्त्र स्वर पञ्चादिका प्रणवाद्या नमो
ऽन्ता न्यसेत् । तत पूर्व्वपश्चिमदक्षिणोत्तरेषु
तत्पुरुषस्य चतस्र कला विन्यसेत् । ततो हृन्य
ग्रीवायां अंसद्वये नाभौ कुक्षौ पृष्ठे वक्षसि
अघोरस्याष्टौ कला न्यसेत् । ततो गुह्ये अण्ड
कोषे ऊरुद्वये जानुद्वये जङ्घाद्वये स्फिग्द्वये
कट्यां पार्श्वयो वामदेवस्य त्रयोदशकला
विन्यसेत् । तत पार्श्वयो स्तनयोर्नासिकायां
मूर्द्धि बाहुयुग्मे सद्योजातस्याष्टौ कला न्यसेत् ।
तत पञ्चाङ्गुलीषु ईशानाद्या पञ्च कला न्यसेत् ।
एव मङ्गस्य हृदयगुह्यपादस्थिता कला न्यसेत् ।
ततोऽङ्गन्यासान्तरं कुर्य्यात् । एवं विन्यस्य
ध्यायेत् ।
'मुक्तापीतपयोदमौक्तिकजवावर्णैर्मुखै पञ्चभि
स्त्र्यक्षैरञ्चितमीशमिन्दुमुकुट पूर्णेन्दुकोटि
प्रभम् ।
शूलं टङ्कृपाणवज्रदहनान्नागेन्द्रघण्टाङ्कुशान्
पाशं भीतिहरं दधानममिताकल्पोज्ज्वलाङ्ग
भजे ॥'

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्घ्यस्थापनं कृत्वा शैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वा आवाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं कृत्वा आवरणपूजां विधाय धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणं पञ्चलक्षजपः ॥ १ ॥ ० ॥ अस्याष्टाक्षरमन्त्रो यथा,—

"षडक्षरः शक्तिरुद्धः कथितोऽष्टाक्षरो मनुः ॥"

ह्रीं ॐ नमः शिवाय ह्रीं। अस्य पूजा। प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठमन्त्रान्तं न्यासं विधाय ऋष्यादिन्यासकराङ्गन्यासान् प्राणायामञ्च कृत्वा ध्यायेत्।

"बन्धूकाभं त्रिनेत्रं शशिशकलधरं स्मेरवक्त्रं वहन्तं
हस्तैः शूलं कपालं वरदमभयदं चारुहारं भजामि।
वामोरूत्सङ्गगाया: करतलविलसच्चारुरक्तोत्पलाढ्या
हस्तेनाश्लिष्टदेहं मणिमयविलसद्भूषणाढ्या: प्रियाया: ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा शैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधायावरणपूजां कृत्वा धूपदानादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणं चतुर्द्दशलक्षजपः ॥ २ ॥ ० ॥ अस्याष्टाक्षरमन्त्रान्तरं यथा,—

"तारो माया वियद्बिन्दुमनुस्वारविभूषितम्।
पञ्चाक्षरसमायुक्तो वसुवर्णो मनुर्मतः ॥"

ॐ ह्रीं हौं नमः शिवाय। अस्य पूजा। प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठन्यासान्तं विधाय पूर्ववदृष्यादिन्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत्।

"वन्दे सिन्दूरवर्णं मणिमुकुटलसच्चारुचन्द्रावतंसं
भालोद्यन्नेत्रमीशं स्मितमुखकमलं दिव्यभूषाङ्गरागम्।
वामोरुन्यस्तपाणिं रुचकुवलयं संदधाना प्रियाया-
श्चञ्चत्तुङ्गस्तनाग्रे निहितकरतटं वेदटङ्केष्टहस्तम् ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा पीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधाय आवरणपूजां कृत्वा धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणमष्टलक्षजपः ॥ ३ ॥ ० ॥ अथास्य मृत्युञ्जयाख्यमन्त्रः।

"तारं स्थिरा सकर्णेन्दुर्भृगुः सर्गसमन्वितः।
त्र्यक्षरात्मा निगदितो मन्त्रो मृत्युञ्जयात्मकः ॥"

ॐ जुं सः। अस्य पूजा। प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठन्यासान्तं विधाय ऋष्यादिन्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत्।

"चन्द्रार्काग्निविलोचनं स्मितमुखं पद्मद्वयान्तःस्थितं
मुद्रापाशमृगाक्षसूत्रविलसत्पाणिं हिमांशुप्रभम्।
कोटीन्दुप्रगलत्सुधाप्लुततनुं हारादिभूषोज्ज्वलं
कान्त्या विश्वविमोहनं पशुपतिं मृत्युञ्जयं भावये ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा पीठमन्त्रान्तां पीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं कृत्वा आवरणपूजां विधाय धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणं लक्षत्रयजपः ॥ ४ ॥ ० ॥ अथास्यापरद्वादशाक्षरमृत्युञ्जयमन्त्रः।

"मृत्युञ्जयं समुच्चार्य्य पालय द्वितयं वदेत्।
मृत्युञ्जयं समुच्चार्य्य पुनरेव विलोमतः ॥"
द्वादशाक्षरोऽयं मन्त्रः स्यात् मृत्युञ्जयाभिधोऽपरः।"

ॐ जुं सः पालय पालय ॐ जुं सः। अस्य ध्यानपूजादिकं सर्व्वं पूर्व्ववत् ॥ ५ ॥ ० ॥ अस्य द्वाविंशत्यक्षरमन्त्रः।

"प्रणवो हृदयं पश्चात् ततो भगवते पदम्।
ङेऽन्तञ्च दक्षिणामूर्त्तिं मह्यं मेधां समीरयेत्।
प्रयच्छ ठद्वयान्तोऽयं द्वाविंशत्यक्षरो मनुः ॥"

ॐ नमो भगवते दक्षिणामूर्त्तये मह्यं मेधां प्रयच्छ स्वाहा। अस्य पूजा। प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठमन्त्रान्तं विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत्।

"वटवृक्षं महोच्छ्रायं पद्मरागफलोज्ज्वलम्।
नायलतमयैः पत्रैर्विचित्रैरुपशोभितम् ॥
नवरत्नमहाकल्पैर्लम्बमानैरलङ्कृतम्।
विचिन्त्य वटमूलस्थं चिन्तयेल्लोकनायकम् ॥
स्फटिकरजतवर्णं मौक्तिकीमक्षमाला-
ममृतकलशविद्याज्ञानमुद्राः कराब्जैः।
दधतमुरगकक्षं चन्द्रचूडं त्रिनेत्रं
विधृतविविधभूषं दक्षिणामूर्त्तिमीडे ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्य अर्घ्यस्थापनादिशैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधायावरणपूजां कृत्वा धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः ॥ ६ ॥ ० ॥ अथास्य मन्त्रान्तरम्।

"असितस्वर्णशादिवरामिलौ षष्ठबिन्दुमत्।
चिन्तामणिरिति ख्यातं बीजं सर्व्वसमृद्धिदम् ॥"
र-क्ष म-र य-ग्रौ ऊँ ॥ अपचारे।
"क्षगपाक-य-सरेफ-प्राक्सवामवाम-
श्रुतिहिमकरबिन्दुभिरिष्टो मन्त्रराजः।"

अस्य पूजा। प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठमन्त्रान्तं विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत्।

"नीलप्रवालरुचिरं विलसत्त्रिनेत्रं
पाशारुणोत्पलकपालकशूलहस्तम्।
अर्द्धाम्बिकेशमनिशं प्रविभक्तभूषं
बालेन्दुबद्धमुकुटं प्रणमामि रूपम् ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्घ्यं संस्थाप्य शैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं कृत्वा आवरणपूजां विधाय धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः। अयं अर्द्धनारीश्वरः ॥ ७ ॥ ० ॥

"पार्श्वो वह्निसमारूढ़ष्ठारवामाक्षमीरितम्।
धान्तो वह्निसमारूढ़ऊर्ध्वस्वरसमन्वितः ॥
बिन्द्वाढ्यस्तु द्वितीयः स्यात् टान्तः सर्गी तृतीयकः।
नीलकण्ठात्मको मन्त्रो विषदर्पहरः परः ॥"

प्रमाणान्तरम्।

"दोर्द्धितोऽन्त्यासनः शान्तो बिन्दुमान् प्रथमं पुनः।
द्वितीया वह्निबीजस्था दीर्घा शान्तीन्दुभूषिता ॥
तृतीया चाङ्कशी सर्गी मन्त्रो बीजत्रयात्मकः।
नीलकण्ठात्मको मन्त्रो विषद्वयहरः परः ॥"

प्रौं ग्रीं ठः इति मन्त्रः। अस्य पूजा। प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठन्यासान्तं कृत्वा ऋष्यादिन्यासं कराङ्गन्यासौ च विधाय ध्यानं कुर्य्यात्।

"बालार्कायुततेजसं धृतजटाजूटेन्दुखण्डोज्ज्वलं
नागेन्द्रैः कृतशेखरं जपवटीं शूलं कपालं करैः।
खट्वाङ्गं विदधतं त्रिनेत्रविलसत्पञ्चाननं सुन्दरं
व्याघ्रत्वक्परिधानमब्जनिलयं श्रीनीलकण्ठं भजे ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्घ्यस्थापनादिशैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वा आवाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं कृत्वा आवरणपूजां विधाय धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणं त्रिलक्षजपः। अयं नीलकण्ठः ॥ ८ ॥ ० ॥ अस्याष्टाक्षरमन्त्रो यथा,—

"तारो हृन्नीलकण्ठाय मन्त्रश्चाष्टाक्षरः परम्।

ॐ नमो नीलकण्ठाय। अस्य पूजादिकं सर्व्वं पूर्व्ववत् ॥ ९ ॥ ० ॥ अस्य पञ्चाक्षरमन्त्रः षडक्षरात्मा यथा,—

"हृदयं वदेत् चाथिव् वान्तोऽनन्तान्वितो भवेत्।
पञ्चाक्षरो मनुः प्रोक्तस्ताराद्योऽयं षडक्षरः ॥"

नमः शिवाय। ॐ नमः शिवाय। अस्य पूजा। प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठमन्त्रान्तं न्यासं विधाय ऋष्यादिन्यासं कुर्य्यात्। ततो मूर्त्तिन्यासः। ततः कराङ्गन्यासौ। ततो गोलकन्यासः। ततो व्यापकन्यासं प्राणायामञ्च कृत्वा ध्यायेत्।

"ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रावतंसं
रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम्।
पद्मासीनं समन्तात् स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानं
विश्वाद्यं विश्वबीजं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा शैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधायावरणपूजां कृत्वा धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्

अस्य पुरश्चरणं षट्त्रिंशल्लक्षजपः । १० । * ।
अथास्य मन्त्रान्तरम् ।
'अर्घीशो वह्निशिरसो लान्तस्थो दान्त ईरितः ।
षड्दलच्छन्दोऽसौ त्रिवर्णात्मा समीरितः ॥"
ऊर्द्धं फट् इति मन्त्रः । अस्य पूजा । प्रातः-कृत्यादिशैवोक्तपीठन्यासान्तं विधाय ऋष्यादि-न्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत् ।

'चण्डेश्वरं रक्ततनुं त्रिनेत्रं
रक्तांशुकाढ्यं हृदि भावयामि ।
टङ्कं त्रिशूलं स्फटिकाक्षमालां
कमण्डलुं बिभ्रतमिन्दुचूडम् ॥'

एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्यार्घ्यस्थापनादिशैवोक्त-पीठपूजान्तं विधाय तस्मिन् पीठे मूर्त्तिं सङ्कल्प्य पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदान-पर्य्यन्तं विधायावरणपूजां कृत्वा धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं त्रिलक्षजपः । अयं चण्डेश्वरः ॥ ११ ॥ इति तन्त्रसारे शिवमन्त्राः ॥ * ॥ * ॥ विष्णुशिवयोर-भेदो यथा —

वराह उवाच ।

"शिवो मे दक्षिणं स्थानं तिष्ठते विगतज्वरः ।
लोकानां प्रवरः श्रेष्ठः सर्व्वलोकवरो हरः ॥
न ये विन्दन्ति तं देवि । नूनं मामेव विन्दति ।
ये मां विन्दन्ति देवेशि । ते विन्दन्ति शिवं परम् ॥
अहं यत्र शिवस्तत्र शिवो यत्र वसुन्धरे ।
अहं तत्रापि तिष्ठामि आवयोर्नान्तरं क्वचित् ॥
शिवं यो वन्दते भूमे । स हि मामेव वन्दते ।
लभते पुष्कलां सिद्धिमेव यो वक्ति तत्त्वतः ॥'
इति वाराहे शालग्रामक्षेत्रमाहात्म्यवर्णननामा-ध्यायः ॥ * ॥ देवीविष्णुशिवानामभेदो यथा —
'अयं नारायणो गौरी जगन्माता सनातनः ।
विभज्य संस्थितो देवः स्वात्मानं परमेश्वरः ॥
न मे विदुः परं तत्त्वं देवाद्या न महर्षयः ।
एकोऽयं वेद देवानां भवानी विष्णुरेव च ॥
अहं हि निष्क्रियः शान्तः केवलो निष्परिग्रहः ।
मामेव कथ्यते देवमाहुर्देवीमथाम्बिकाम् ॥'
इति कौर्म्मे १४ अध्यायः ॥ * ॥
शिवनिन्दानिषेधो यथा —
'परात् परतरं यान्ति नारायणपरा जनाः ।
न ते तत्र गमिष्यन्ति ये द्विषन्ति महेश्वरम् ॥
ध्यानं होमस्तपस्तप्तं ज्ञानं यज्ञादिको विधिः ।
तेषां विनश्यति क्षिप्रं ये निन्दन्ति पिनाकिनम् ॥
यो मां समाश्रयेन्नित्यं एकान्तं भावमाश्रितः ।
विनिन्द्य देवमीशानं स याति नरकायुतम् ॥
तस्मात् सा परिहर्त्तव्या निन्दा पशुपतेर्द्विजाः ।
कर्म्मणा मनसा वाचा तद्भक्तेष्वपि यत्नतः ॥'
इति कौर्म्मे २५ अध्यायः ॥ * ॥
तस्य प्रलयकारकत्वं यथा —
"गते परार्द्धद्वितये काले लोकप्रकालकः ।
कालाग्निर्भस्मसात् कर्त्तुं करोति निखिलं मतिम् ॥
स्वात्मन्यात्मानमावेश्य भूत्वा देवो महेश्वरः ।
दहेदशेषं ब्रह्माण्डं सदेवासुरमानुषम् ॥
तमाविश्य महादेवो भगवान्नीललोहितः ।
करोति लोकसंहारं भीषणं लोकमाश्रितः ॥
प्रविश्य मण्डलं सौरं कृत्वासौ बहुधा पुनः ।
निर्द्दहत्यखिलं लोकं सप्तमूर्त्तिस्वरूपधृक् ॥
स दग्ध्वा सकलं सत्त्वमस्त्रं ब्रह्मशिरो महत् ।
देवतानां शरीरेषु क्षिपत्यखिलदाहकम् ॥
दग्धेष्वशेषदेवेषु देवी गिरिवरात्मजा ।
एका सा साक्षिणी शम्भोस्तिष्ठते वैदिकी श्रुतिः ॥
शिवः कपालैर्द्देवानां कृतस्रग्वरभूषणः ।
आदित्यचन्द्राग्निमयैः पूरयन् व्योममण्डलम् ॥
सहस्रनयनो देवः सहस्राकृतिरीश्वरः ।
सहस्रहस्तचरणः सहस्रार्च्चिर्म्महाभुजः ॥
दंष्ट्राकरालवदनः प्रदीप्तानललोचनः ।
त्रिशूलकृत्तिवसनो योगमैश्वरमास्थितः ॥
पीत्वा तत् परमानन्दं प्रभूतममृतं स्वकम् ।
करोति ताण्डवं देवमालोक्य परमेश्वरः ॥
पीत्वा नृत्यामृतं देवी भर्त्तुः परममङ्गला ।
योगमास्थाय देवस्य देहमायाति शूलिनः ॥
स मुक्त्वा ताण्डवरसं स्वेच्छयैव पिनाकधृक् ।
याति स्वभावं भगवान् दग्ध्वा ब्रह्माण्डमण्डलम् ॥
संस्थितेष्वथ देवेषु ब्रह्मविष्णुपिनाकिषु ।
गुणैरशेषैः पृथिवी विलयं याति वारिषु ॥
सवारितत्त्वं सगुणं ग्रसते हव्यवाहनः ।
तेजः स्वगुणसंयुक्तं वायौ संयाति संक्षयम् ॥
आकाशे सगुणो वायुः प्रलयं याति संक्षयम् ।
भूतादौ च तथाकाशं लीयते गुणसंयुतम् ॥
इन्द्रियाणि च सर्व्वाणि तैजसे यान्ति संक्षयम् ।
वैकारिके देवगणाः प्रलयं यान्ति सत्तमाः ॥
वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चेति सत्तमाः ।
त्रिविधोऽयमहङ्कारो महति प्रलयं व्रजेत् ॥
महान्तमेभिः सहितं ब्रह्माणममितौजसम् ।
अव्यक्तं जगतो योनिः संहरेदेकमव्ययम् ॥
एवं संहृत्य भूतानि तत्त्वानि च महेश्वरः ।
वियोजयति चान्योन्यं प्रधानं पुरुषं परम् ॥
प्रधानपुंसोरजयोरेष संहार ईरितः ।
महेश्वरेच्छाजनितो न स्वयं विद्यते लयः ॥
गुणसाम्यं तदव्यक्तं प्रकृतिः परिगीयते ।
प्रधानं जगतो योनिर्मायातत्त्वमचेतनम् ॥
कूटस्थश्चिन्मयो ह्यात्मा केवलः पञ्चविंशकः ।
गीयते मुनिभिः साक्षी महानेकः पितामहः ॥
एवं संहारकरणी शक्तिर्माहेश्वरी ध्रुवा ।
प्रधानाद्यं विशेषान्तं दहेद्रुद्र इति श्रुतिः ॥
योगिनामथ सर्व्वेषां ज्ञानविन्यस्तचेतसाम् ।
आत्यन्तिकश्चैव लयं विदधातीह शङ्करः ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे ४२ अध्यायः ॥ * ॥
ब्रह्मविष्णुशिवानामभेदो यथा, —

श्रीभगवानुवाच ।

"न ब्रह्मा भवतो भिन्नो न शम्भुर्मत्तस्तथा ।
न चाहं युवयोर्भिन्नो ह्यभिन्नस्य सनातनम् ॥
प्रधानस्याप्रधानस्य भागाभागस्य रूपिणः ।
ज्योतिर्म्मयस्य भागो मे ऽनेकोऽनेकोऽहमंशकः ॥
कस्त्वं कोऽहञ्च को ब्रह्मा ममैव परमात्मनः ।
अंशत्रयमिदं भिन्नं सृष्टिस्थित्यन्तकारणम् ॥
चिन्तयन् स्वात्मनात्मानं सम्भव कुरु चात्मनि ।
एकत्वं मद्वैकुण्ठशम्भूनां कुरुत कुरु ॥
शिरोग्रीवान्विते देहे यथैवैकस्य धर्म्मिणः ।
अङ्गानि मे तथैकस्य भागत्रयमिदं हर ॥
यज्ज्योतिरग्र्यं स्वपरप्रकाशं
कूटस्थमव्यक्तमनन्तरूपम् ।
नित्यञ्च दीर्घादिविशेषणाद्यै-
र्हीनं परं तत्र वयं न भिन्नाः ॥"
इति कालिकापुराणे ११ अध्यायः ॥
अपि च ।
'ततो ब्रह्मा च शारीरं त्रिधा चक्रे महेश्वरः ।
प्रधानच्छायतश्छन्नो निर्गुणः निर्गुणोत्तमम् ॥
तदूर्द्ध्वभागं सञ्जातं चतुर्व्वक्त्रं चतुर्भुजम् ।
पद्मकेशरगौराङ्गकायो ब्रह्मा महेश्वरः ॥
मध्यभागो नीलाङ्ग एकवक्त्रश्चतुर्भुजः ।
शङ्खचक्रगदापद्मपाणिः कायः स वैष्णवः ॥
अभवत्तदधोभागः पञ्चवक्त्रश्चतुर्भुजः ।
स्फटिकाभ्रसमः कायः शुक्लः स चन्द्रशेखरः ॥
ईशस्ततो ब्रह्मकाये सृष्टिशक्तिं न्ययोजयत् ।
स्वयमेवाभवत् स्रष्टा ब्रह्मरूपेण लोकधृक् ॥
स्थितिशक्तिं निजां मायां प्रकृत्याख्यां न्ययो-जयत् ।
महेशो वैष्णवे काये ज्ञानशक्तिं निजां तथा ॥
स्थितिकर्त्ता भवद्विष्णुरहमेव महेश्वरः ।
सर्व्वशक्तिनियोगेन सदा मद्रूपतां गतः ॥
अन्तशक्तिं तथा काये शाम्भवे समयोजयत् ।
अन्तकर्त्ता भवच्छम्भुः स एव परमेश्वरः ॥
ततस्त्रिषु शरीरेषु स्वयमेव प्रकाशते ।
ज्ञानरूपं परं ज्योतिरनादिर्भगवान् प्रभुः ॥
सृष्टिस्थित्यन्तकरणादिकं एव महेश्वरः ।
ब्रह्मा विष्णुः शिवश्चेति संज्ञामाप पृथक् पृथक् ॥
अतस्त्वञ्च विधाता च तथाहमपि न पृथक् ।
एकं शरीरं रूपञ्च ज्ञानमज्ञानकमन्तरम् ॥"
इति तत्रैव १२ अध्यायः ॥ * ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

"ततो ब्रह्माण्डसंस्थानं दर्शयामास शम्भवे ।
वपुषि तोयराशिस्थं ब्रह्माण्डञ्च यथा पुरा ॥
तन्मध्ये पद्मगर्भाभं ब्रह्माणं जगतः पतिम् ।
ज्योतीरूपं प्रकाशाय स्वरूपञ्च पृथग्गतम् ॥
शरीरेण स ददृशे ब्रह्माण्डान्तर्गतं तदा ।
चतुर्भुजं प्रकाशन्तं ज्योतिभिः कमलासनम् ॥
तत्रैव च त्रिधाभूतं वपुर्ब्रह्म ददर्श सः ।
ऊर्द्ध्वमध्यान्तभागैस्तु ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ॥
अधोर्द्ध्वभागो वपुषो ब्रह्मत्वमगमत्तथा ।
मध्यस्तदा विष्णुभूतो ददर्शान्तस्य शम्भुताम् ॥
एकमेव शरीरन्तु त्रिधाभूतं तदुन्मुखः ।
हरो ददर्श स्वे गर्भे तथा सर्व्वमिदं जगत् ॥
कदाचित् वैष्णवं कायं ब्राह्मकाये लयं व्रजेत् ।
ब्राह्मं तथा वैष्णवं च शाम्भवं वैष्णवे तथा ॥

शाम्भवं वैष्णवे काये ब्राह्मं चाप्यथ शाम्भवम् ।
गच्छन्तं लीनतां शम्भुरेकताञ्च मुहुर्म्मुहुः ॥
ददर्श वामदेवोऽपि भिन्नञ्चाप्यपृथग्गतम् ।
परमात्मनि गच्छन्तं लीनतां तदपृथ्व यत् ॥”

इति कालिकापुराणे १३ अध्यायः ॥ * ॥

अस्य शरभरूपधारणकारणं यथा,—

“इति तेषां निगदतां श्रुत्वा वाक्यं जनार्द्दनः ।
उवाच शङ्करं देवं ब्रह्माणञ्च विशेषतः ॥
यत्कृते देवताः सर्व्वाः प्रजाश्च सकला इमाः ।
प्राप्नुवन्ति महद्दुःखं शीर्य्यन्ते सकलं जगत् ॥
वाराहं सकलं कायं त्यक्तुमिच्छामि शङ्कर ।
त्वं त्याजयस्व तत् कायं यन्नात्मा शङ्कराधुना ॥
त्वमाप्यायस्व तेजोभिर्ब्रह्मन् स्मरहरं मुहुः ।
आप्यायन्तु तदा देवाः शङ्करो हन्तु पोत्रिणम् ॥
वासुदेवोऽपि तान् सर्व्वान् विसृज्य त्रिदशां-स्तदा ।
वाराहं तेजसा हर्त्तुं स्वयं ध्यानपरोऽभवत् ॥
शनैः शनैर्यदा तेन आहरत्येष माधवः ।
तदा देहन्तु वाराहं सत्त्वहीनं व्यजायत ॥
तेजोहीनं यदा देहं ज्ञातं सर्व्वैरथामरैः ।
आससाद महादेवो यत्रवाराहमद्भुतम् ॥
ब्रह्माद्यास्त्रिदशाः सर्व्वे महादेवसुमापतिम् ।
अनुजग्मुस्तदा तेन आधातुं स्मरनाशने ॥
ततः सर्व्वैर्देवगणैः स्वं स्वं तेजो हृषध्वजे ।
आहिते तेन बलवान् सोऽतीव समजायत ॥
ततः शरभरूपी स तत्क्षणाद्गिरिशोऽभवत् ।
जङ्घाधोभागतश्चाष्टपादयुक्तः सुभैरवः ।
द्विलक्षयोजनोच्छ्रायः सार्द्धलक्षैकविस्तृतः ॥”

इति कालिकापुराणे २८ अध्यायः ॥

अस्य विवाहो यथा,—

ईश्वर उवाच ।

“हिताय सर्व्वजगतां सम्भोगायात्मनस्तथा ।
दारान् गृहीतुमिच्छामि तथा सन्तानवृद्धये ॥
साहाय्यं तत्र कुर्व्वन्तु भवन्तो मम सांप्रतम् ।
मदर्थे तनयां कालीं याचन्तान्तु हिमाचलम् ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

हरं सम्बोध्य मुनयो त्वगच्छन् गिरिराड्गृहम् ।
तेन संपूजितास्ते तु प्रोचुस्ते मुनयो गिरिम् ॥
यश्चन्द्रशेखरो देवो देवदेवश्च यो मतः ।
शापानुग्रहयोः शक्तो य एको जगतां पतिः ॥
यः संहरति सर्व्वाणि जगन्ति प्रलयोद्भवे ।
यो विभूतिप्रदो भक्ते नानारूपो मनोहरः ॥
स ते दुहितरं कालीं भार्य्यामादातुमिच्छति ।
यदि पश्यसि त्वद्योग्यं वरं त्वं दुहितुः समम् ।
तदा प्रयच्छ तनयां कालीं शशिभृते गिरे ! ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्तस्तैर्गिरिपतिर्व्वरं यद्धृदयस्थितम् ।
दुहितुश्च प्रियं ज्ञात्वाप्राप्यं मुदमगात्तदा ॥
दास्यामि/शर्म्भवे पुत्रीं युष्माभिः प्रार्थित-स्त्वहम् ।
पूर्व्वमेव तपस्तप्ता तयेशः पतिरीप्सितः ॥
धातुर्नियोजनमिदं कोऽन्यथा कर्त्तुमुत्सहेत् ।
कोऽन्यः प्रार्थयितुं शक्तः सुतां मम विना हरात् ॥
हरेणानुगृहीता या तामन्यः कः समुत्सहेत् ।
हरं गृहीत्वा मनसा नान्यं सापीह वाञ्छति ॥
इत्युक्त्वा मेनया सार्द्धं सुतां दातुञ्च शम्भवे ।
अङ्गीकृत्य विसृष्टास्ते मुनयोऽगुर्महेश्वरम् ॥
ते गत्वा मुनयः सर्व्वे मरीचिप्रमुखा द्विजाः ।
शैलराजो यदाचष्ट तद्वपुर्मदनारये ॥
हिमवांस्तनयां दातुं तुभ्यमुत्सहते हर ।
यदिदानीं त्वया कर्त्तुं युज्यते क्रियतान्तु तत् ॥
अस्मांश्चाप्यनुजानीहि हर गन्तुं निजाश्रमम् ।
सिद्धं ज्ञात्वा हरः कार्य्यं मुदितस्तान् विसृष्ट-वान् ।
यथायोग्यं समाभाष्य क्रमादेकैकशो मुनीन् ॥
कालीविवाहदिवसे यूयमायात मां प्रति ।
इति चापि हरेणोक्तं प्रतिश्रुत्यर्षयो ययुः ॥
अथान्योन्यप्रियतया कृत्वा कृत्वा गतागतम् ।
समयं कारयामास विवाहाय हरो गिरिम् ॥
माधवे मासि पञ्चम्यां सितपक्षे गुरोर्द्दिने ।
चन्द्रे चोत्तरफल्गुन्यां भरण्यादौ स्थिते रवौ ॥
आगता मुनयस्तत्र मरीचिप्रमुखा मुहुः ।
हरेण चिन्तिताः सर्व्वे तथा ब्रह्मादयः सुराः ॥
तथा च सर्व्वे दिक्पाला मुनयो ये तपोधनाः ।
शच्या सह तदा शक्रो ब्रह्माण्याद्यास्तु मातरः ॥
नारदश्च गतस्तत्र देवर्षिर्ब्रह्मणः सुतः ।
एतैः परिकरैः सार्द्धं गणैराप्यायितः स्वकैः ।
कन्याविवाहविधिना गिरिपुत्रीं हरोऽग्रहीत् ॥
विवाहे गिरिशा शम्भोः सर्पा येऽष्टौ तनौ स्थिताः ।
ते जाम्बूनदसन्नद्धा अलङ्कारास्तदाभवन् ॥
त्रिशूलोऽभून्महादेवो जटाः केशत्वमागताः ।
शिरःस्थितश्चन्द्रखण्डः शोभिया ज्वलितोऽभवत् ॥
ललाटनेत्रमभवत्तदा रत्नं महार्घकम् ।
विचित्रवसनं व्याघ्रकृत्तिराशीत्तदा द्विजाः ॥
विभूतिलेपोऽभूत्तस्य सुगन्धिमलयोद्भवः ।
चारुरूपो हरस्तत्र बभूवाद्भुतदर्शनः ॥
ततो देवाः सगन्धर्व्वाः सिद्धा विद्याधरोरगाः ।
विस्मयं परमं प्रापुर्हरं दृष्ट्वा तथाविधम् ।
हिमवान् मुदितश्चाभूत् सहपुत्रैश्च मेनया ।
ज्ञातयश्चास्य सुसुहृद्धरं दृष्ट्वा तथाविधम् ॥
इदं ब्रह्मा तत्र जगौ हरं दृष्ट्वा मनोहरम् ॥
सर्व्वं शिवकरं यस्माद्धस्मात्वस्माभवत् सुराः ।
तस्मात् शिवोऽयं लोकेषु नास्मादन्योऽधिकः शिवः ॥
महेश्वरसमायुक्तमीदृशं यः स्मरेत्तदा ।
सततं तस्य कल्याणं वाञ्छितञ्च भविष्यति ॥
एवं काली महामाया योगनिद्रा जगत्प्रसूः ।
पूर्व्वं दाक्षायणी भूत्वा पश्चात् गिरिसुताभवत् ॥
स्वयं समर्थापि सती काली सम्मोहितुं हरम् ।
तथाप्युग्रं तपस्तेपे हिताय जगतां शिवा ।
एवं सम्मोहयामास कालिका चन्द्रशेखरम् ॥
इत्येतत् कथितं सर्व्वं त्यक्तदेहा सती यथा ।
हिमवत्तनया भूत्वा पुनः प्राप महेश्वरम् ॥”

इति कालिकापुराणे ४३ अध्यायः ॥ * ॥

अस्य गणा यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“हरोऽपि मन्दरे याते समाहूयाशु नन्दिनम् ।
प्राहामन्त्रय शैलादौ ये स्थितास्तत्र शासने ॥
ततो महेशवचनान्नन्दी सर्व्वगणाधिपः ।
उपस्पृश्य जलं धीमान् सस्मार गणनायकान् ॥
नन्दिना संस्मृताः सर्व्वे गणनाथाः महस्रशः ।
समुत्पत्य त्वरायुक्ताः प्रणताश्चित्रदशेश्वरम् ॥
आगतांश्च गणान्नन्दी कृताञ्जलिपुटोऽव्ययः ।
सर्व्वान्निवेदयामास शङ्कराय महात्मने ॥

नन्द्युवाच ।

यानेतान् पश्यसि शम्भो त्रिनेत्रान् जटिलान् शुचीन् ।
एते रुद्रा इति ख्याताः कोट्य एकादशैव च ॥
वानरास्यान् पश्यसि यान् शार्दूलसमविक्र-मान् ।
एते वै द्वारपालास्ते मन्नामानो यशोधनाः ॥
षण्मुखान् पश्यसि यांश्च शक्तिपाणीन् शिखि-ध्वजान् ।
षट् च षष्टिस्तथा कोट्यः स्कन्दनाम्नः कुमार-कान् ॥
एतावत्यस्तथा कोट्यः शाखा नाम षडानना ।
विशाखास्तावदेवोक्ता नैगमेयाश्च शङ्कर ! ॥
सप्तकोटिशताः शम्भो अमी वै प्रथमोत्तमाः ।
एकैकं प्रति देवेश तावत्यो ह्यपि मातरः ॥
भस्मारुणितदेहाश्च त्रिनेत्राः शूलपाणयः ।
एते शैवा इति प्रोक्तास्तव भक्ता गणेश्वराः ॥
तथा पाशुपताश्चान्ये भस्मप्रहरणा विभो ।
एते गणास्त्वसंख्याताः साहाय्यार्थं समागताः ॥
पिनाकधारिणो रौद्रा गणाः कालमुखाः परे ।
तव भक्ताः समायाता जटामण्डलिनोऽद्भुताः ॥
खट्वाङ्गयोधिनो वीरा रक्तचर्म्मसमावृताः ।
इमे प्राप्ता गणा योद्धुं महाव्रतिन उत्तमाः ॥
दिग्वाससो मौनिनश्च घण्टाप्रहरणास्तथा ।
निरामया नाम गणाः समायाता जगद्गुरो ॥
सार्द्धद्विनेत्राः पद्माक्षाः श्रीवत्साङ्कितवक्षसः ।
समायाताः खगारूढ़ा वृषभध्वजिनोऽव्ययाः ॥
महापाशुपता नाम चक्रशूलधरास्तथा ।
भैरवो विष्णुना सार्द्धमभेदेनार्च्चितो हि यैः ॥
इमे न्मृगेन्द्रवदनाः शूलबाणधनुर्द्धराः ।
गणास्त्वद्रोमसम्भूता वीरभद्रपुरोगमाः ॥
एते चान्ये च बहवः शतशोऽथ सहस्रशः ।
साहाय्यार्थं तवायाता यथाप्रीत्यादिशस्व तान् ।
ततोऽभ्येत्य गणाः सर्व्वे प्रणेमुर्वृषकेतनम् ॥”

इति वामनपुराणे ६४ अध्यायः ॥

अस्य लिङ्गपूजादि शिवलिङ्गशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
अस्मात् कोचविहारदेशीयराजवंशोत्पत्तिर्यथा,

श्रीदेव्युवाच ।

“देवेश परमेशान सर्व्वज्ञ सर्व्वपूजित ।
क्व गच्छसि मुहुर्नाथ तत्पर्या वद शङ्कर ॥

ईश्वर उवाच ।
कोलाख्याने च दंष्ट्रे च योनिमण्डलमीपत ।
साध्वी सती धार्मिका हि रेवती जनविश्रुता ॥
म्लेच्छदेशोद्भवा या तु योगिनी सुन्दरी मता ।
सत्कुचौ कठिनौ तुङ्गौ योनिस्तस्याश्च पीवरा ॥
भिक्षाचारप्रसङ्गेन गच्छामि च दिवानिशम् ।
तत्सन्निधौ महेशानि तया मे रमणं भवत् ॥
देव्युवाच ।
कुलाचीनं किं तपस्तप्तं कथं प्राप्तं महीतलम् ।
त्वया सार्द्धं रतिर्येन स्यात् तापस्य तपस
फलम् ॥
तथापि च कृपा तस्यां लक्ष्यते महती मया ।
इदानीं किमभूत् सा हि कृपया मदया वद ॥
ईश्वर उवाच ।
नगेन्द्रतनये बाले श्रृणु सत्याधवल्लभे ।
प्रावरीचरितं किञ्चित् कथयामि शुचिस्मिते ॥
स्वस्त्रीसाधकाराद्वेकान्तकामने सदा ।
वेदाङ्गसम्भवा साध्वी योगिनी सा सुरी मता ॥
नाभूत्तस्याः सुखप्रश्नैः सत्क्रियायां गताक्षपे ।
नामामुसुलकट तन्न हृयेमे पैलकामहे ॥
एकान्त्राह्मने देवि पर्वते नीलसङ्कुले ।
तत्रैको ब्राह्मणो जातो भिक्षार्थं तामुवाच च ॥
न दत्तमुत्तरं तस्मै भिक्षा तिष्ठतु दूरतः ।
ततः प्रग्राम विप्रस्तां म्लेच्छतां याहि दुर्मदे ॥
इत्युक्ता सा ययौ विप्रो म्लेच्छत्वमाप योगिनी ।
क्षमाऽर्थेन प्रसर्थयेत् याचित न ददाति च ॥
स दुर्गतमवाप्नोत्समर्थो विनयचरेत् ।
तस्मात्तु तपसा देवि क्रीतोऽहमभवं सदा ॥
कलस्तया रतिर्जाता मम कामिनि सर्वदा ।
तस्याः पुत्रो विशुचिह्नो महीरत्नसमुद्भव ॥
एकेन जितवान् कामान् सौमारान् गौडपत्त-
मान् ।
विनिर्जित्य नृपान् सर्वान् एक श्रीमान् महा
मतिः ॥
तस्यापि बहवः पुत्राः पृथिवीपरिपालकाः ।
कुलाचाधार्मिकाः सर्वे राजानो युद्धदुर्मदाः ॥
सतोऽपि स विशुचिह्नो योगमायेव विश्रुते ।
तिष्ठत्ययमस्तरूपेण यत्रे चाकल्पमम्बिके ॥
कामात् वा माधवी देवी महेन्द्र लीनतां गता ।
यथा जाया नन्दिमाता तथैव योगिनी मता ॥
यथा पुत्रो भृङ्गरीटिस्तथा विशुममापलः ।
विशुचिह्नोऽपि कल्पान्ते परां सिद्धिमवाप्यति ॥
तद्वंशजास्तु राजानः सर्वे कैलासवासिनः ।
भविष्यन्ति महात्मानो गगेशाः सर्वप्रापिनः ॥
रूपयौवनसम्पन्नैर्देवकन्याभिः सह ।
विहरन्ति यदा देवि क्रीडन्ति भैरवा यथा ॥
यदा यदा महामाये कामाख्यायां भवेत् पुनः ।
तदा तदा वसौमार्थं विश्वकामस्य पालकः ॥
तथा तद्वंशजाः सर्वे भवेयुः कामपालकाः ।
कल्पान्तमेव देवाद्रि यावत् प्राणो विमुच्यते ॥
तावदेव महामाये महीव्यात् क्षाहन ध्रुवम् ।
कल्पमेव महेशानि कर्त्ता वर्षेशयम ॥

यावत् परमेशानि सुकर्त्ता प्राप परात्मिके ।
कामाख्या हि महामाये तत्पत्नी मङ्गला भवेत् ॥
एव ते कथितं देवि सन्ताप्रापविमोचनम् ।
कामाख्यायां महेशानि सार्वकालेन मया ध्रुवम् ॥'
इति श्रीयोगिनीतन्त्रे देवीश्वरसंवादे चतुर्विंशति
साहस्रे १३ पटल ॥ मोच । कोलकवृक्ष ।
वालुकम् । गुग्गुलु । वेद । पुष्करीकद्रुम ।
इति मेदिनी । कृष्णधुस्तूर । पारद । इति
राजनिर्घण्टः । देव । इति शब्दरत्नावली ।
लिङ्ग । इत्युणादिकोष । विष्कम्भादिषु
विंशतियोगान्तर्गतविंशतितमयोग । तत्र जात
फलम् ।
"महेशभक्त शुचिपारदृश्वा
जितेन्द्रियस्तत्तनुसंहितात्मा ।
शिवाभिधाने खलु योगराज
प्रसूतिकाले यदि मानवानाम् ।"
इति कोष्ठीप्रदीप ।
शिवक पुं कीलक । इत्यमरः । इ खूँटा इति
ख्यात । गवां गात्रकण्डूयनार्थं गोष्ठे निखात
स्तम्भे इति सुभूति । कण्डूयनार्थकाष्ठे इति
कश्चित् । बन्धनदण्ड इति केचित् । यत्र बद्धा
गौर्दुह्यते इति केचित् । शयति गात्रकण्डूं शिव
णो तत्करोति काष्ठिति शिव एवं क
शिवकस्तालव्यादि । कीलयति बध्नातेऽस्मिन् कील
कील बन्धे घञ् स्वार्थे क कीलक । इति
भरत ॥
शिवकर, पु (शिवस्य कर ।) चतुर्विंशति
भूतार्हदन्तर्गतजिनविशेष । इति हेमचन्द्र ॥
मङ्गलकारके त्रि ।
शिवकाञ्ची, स्त्री, पुरीविशेष । यथा —
"शिवकाञ्ची विष्णुकाञ्ची काञ्चीयुगमथ प्रभातम् ।
एतस्मात् पृथिवीमध्ये न गमयन् कदाचन ।
काञ्ची शिवत्रिमूलस्था काञ्ची हरिहरात्मिका ।
वामदक्षिणदत्ताभ्यां दधार द्विजपुङ्गवा ।"
इति भूतशुद्धितन्त्रम् ।
शिवकीर्त्तन पुं (शिवं सुखकर कीर्त्तनं यस्य ।)
भृङ्गरीट । विष्णु । इति मेदिनी । शैव ।
इति शब्दरत्नावली ।
शिवगति, पु भूताईद्विशेष । इति हेमचन्द्र ।
शिवघर्मज, पु (शिवघर्मात् जात । जन्+ड ।)
मङ्गलग्रह । अस्य प्रमाण मङ्गलशब्दे द्रष्ट
-व्यम् ।
शिवङ्कर, त्रि मङ्गलकर्त्ता । तत्पर्याय । चेम
ङ्कर २ अरिष्टतातिः ३ शिवतातिः ४ । इति
हेमचन्द्र । (पु वालग्रहविशेष । यथा हरि
वंशे । १६६ । ७५ ।
"सचन्द्र सकुचम कालभूत शिवङ्कर ।")
शिवचतुर्दशी, स्त्री, (शिवप्रिया चतुर्दशी ।)
चतुर्दशीकर्त्तव्यशिवव्रतविशेष । यथा,—
नन्दिकेश्वर उवाच ।
"ब्रह्मण्यावहितो ब्रह्मन् वक्ष्ये माहेश्वरं व्रतम् ।
त्रिषु लोकेषु विख्यातं नाम्ना शिवचतुर्दशी ।

मार्गशीर्षे त्रयोदश्यां सितायामेकभक्तकम् ।
प्रार्थयेद्देवदेवेश त्वामहं शरणं गतः ।
चतुर्दश्यां निराहारः समभ्यर्च्य च शङ्करम् ।
सुवर्णवृषभं दत्त्वा भोक्ष्यामीति परेऽहनि ।
एव नियमकृत् सुप्त्वा प्रातरुत्थाय मानवः ।
कृतस्नानजप पश्चादुमया सह शङ्करम् ।
पूजयेत् कमलैः शुक्लैर्गन्धधूपानुलेपनैः ।
पादौ नम शिवायेति शिरः सर्वात्मने नमः ।
ललाटं वामदेवाय नेत्राणि हरये नमः ।
मुखमिन्दुमुखायेति श्रीकण्ठायेति कन्धरम् ।
सद्योजाताय कर्णौ तु वामदेवाय वै भुजौ ।
अघोरहृदयायेति हृदयञ्चापि पूजयेत् ।
स्तनौ तत्पुरुषायेति तथेशायेति चोदरम् ।
पार्श्वे चानन्तधर्माय ज्ञानभूताय वै कटिम् ।
ऊरू चानन्तवैराग्यसिंहायेति च पूजयेत् ।
अनन्तैश्वर्यनाथाय जानुनी चार्चयेद्बुध ।
प्रधानाय नमो जङ्घे गुल्फौ व्योमात्मने नमः ।
व्योमकेशात्मरूपाय पृष्ठमभ्यर्चयेन्नरः ।
नमः पुष्ट्यै नमस्तुष्ट्यै पार्वतीञ्चापि पूजयेत् ।
ततस्तु वृषभं हैमसुदकुम्भसमन्वितम् ।
शुक्लमाल्याम्बरयुतं पञ्चरत्नसमन्वितम् ।
भक्ष्यैर्नानाविधैर्युक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
प्रीयतां देवदेवोऽत्र सद्योजात पिनाकधृक् ।
ततस्तु विप्रानन्नेन तर्पयेच्छक्तितः शुभान् ।
पृषदाज्यञ्च सम्प्राश्य स्वपेद्भूमावुदङ्मुखः ।
पञ्चदश्यां ततः पूज्य विप्रान् भुञ्जीत वाग्यतः ।
तद्वत् कृष्णचतुर्दश्यामेतत् सर्वं समाचरेत् ।
चतुर्दशीषु सर्वासु कुर्यात् पूर्ववदर्चनम् ।
ये तु मासविशेषाः स्युस्तान्निबोध क्रमादिह ।
मार्गशीर्षादिमासेषु क्रमेणैतदुदीरयेत् ।
शङ्कराय नमस्तुभ्यं नमस्ते करवीरकम् ।
त्र्यम्बकाय नमस्तेऽस्तु महेश्वर नमः परम् ।
नमस्तेऽस्तु महादेव स्थाणवे च ततः परम् ।
नमः पशुपते नाथ नमस्ते शम्भवे पुनः ।
नमस्ते परमानन्द नमः सोमार्द्धधारिणे ।
नमो भीमाय इत्येवं त्वामहं शरणं गतः ।
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
पञ्चगव्यं तथा बिल्वं यवान् गोशृङ्गवारि च ।
तत्ताञ्च कृष्णान् विधिवत् प्राशनं क्रमशः
स्मृतम् ।
प्रतिमासं चतुर्दश्योरेकैकं प्राशनं स्मृतम् ।
मन्दारैर्मालतीभिश्च तथा धुस्तूरकैरपि ।
सिन्धुवारैरशोकैश्च मल्लिकाभिश्च पाटलैः ।
अर्कपुष्पैः कदम्बैश्च शतपत्रैस्तथोत्पलैः ।
एकैकेन चतुर्दश्यामर्चयेत् पार्वतीपतिम् ।
पुनश्च कार्त्तिके मासि सम्प्राप्ते तर्पयेत् द्विजान् ।
अन्नैर्नानाविधैर्भक्ष्यैर्वस्त्रमाल्यविभूषणैः ।
कृत्वा नीलवृषोत्सर्गं श्रुत्युक्तविधिना नरः ।
उमामहेश्वरं हैमं वृषभञ्च गवा सह ।
मुक्ताफलाष्टकयुतं सितनेत्रपटावृतम् ।
सर्वोपस्करयुक्तायां शय्यायां तदकुम्भयोः ।
ताम्रपात्रोपरि पुनः शालितण्डुलसंयुतम् ।

स्नाप्य विप्राय शान्ताय वेदव्रतपराय च ॥
ज्येष्ठसामविदे देयं न वकव्रतिने क्वचित् ।
गुणाढ्ये श्रोत्रिये दद्यादाचार्य्ये तत्त्ववेदिनि ॥
अव्यङ्गाङ्गाय सौम्याय सदाकल्याणकारिणि ।
सपत्नीकाय संपूज्य माल्यवस्त्रविभूषणैः ॥
गुरौ सति गुरोर्देयं तदभावे द्विजातये ।
न वित्तशाठ्यं कुर्व्वीत कुर्व्वन् मोहात् पतत्यधः ॥
अनेन विधिना यस्तु कुर्य्यात् शिवचतुर्द्दशीम् ।
सोऽश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिद्यदत्रामुत्र वा कृतम् ।
पितृभिर्भ्रातृभिश्चैव तत् सर्व्वं नाशमाप्नुयात् ॥
दीर्घायुरारोग्यकुलाभिवृद्धि-
रत्राक्षयामुत्र चतुर्भुजत्वम् ।
गणाधिपत्यं दिवि कल्पकोटि-
शतं वसित्वा पदमेति शम्भोः ॥
न बृहस्पतिरप्यनन्तमस्याः
फलमिन्द्रो न पितामहोऽपि वक्तुम् ।
न च सिद्धगणोऽप्यलं न चाहं
यदि जिह्वायुतकोटयोऽपि वक्त्रे ॥
भवत्यमरवल्लभः पठति यः स्मरेद्वा सदा
शृणोति च विमत्सरः सकलपापविध्वंसिनीम् ।
इमां शिवचतुर्द्दशीममरकामिनीकोटयः
स्तुवन्ति तमनिन्दितं किमु समाचरेद्यः सदा ॥
या वाथ नारी कुरुते च भक्त्या
भर्त्तारमापृच्छ्य सुतं गुरुं वा ।
सापि प्रसादात् परमेश्वरस्य
परं पदं याति पिनाकपाणेः ॥”
इति मात्स्ये शिवचतुर्द्दशीव्रतं ८० अध्यायः ॥*॥
फाल्गुनी कृष्णा चतुर्दशी । तत्र शिवव्रतं कर्त्त-व्यम् । तस्य विवरणं शिवरात्रिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शिवज्ञा, स्त्री, (शिवं जानातीति । ज्ञा+कः ।) शिवोपासिका । मङ्गलज्ञात्री । शिवं जानाति या इत्यर्थे कप्रत्ययः ॥

शिवज्ञानं, क्ली, (शिवस्य ज्ञानमस्मात् ।) शुभा-शुभकालबोधकशास्त्रम् । यदा यात्रादिक्रिया अवश्यकर्त्तव्या ज्योतिःशास्त्रोक्तशुभक्षणप्राप्तिश्च न भवति तदा शिवज्ञानोक्तशुभसमये कर्म्म कर्त्तुमुचितं भवति । एतच्छिवज्ञानोक्तमाहेन्द्र-योगे संतयात्रादिर्जयं अमृतयोगे कार्य्यसिद्धिं वक्रे कार्य्यनाशं शून्ये मृत्युं अपमानं वा प्राप्नोति । दिवारात्रौ माघ-फाल्गुन-चैत्र-वैशाखश्रावणभाद्रेषु एते योगा एकरूपाः आश्विनकार्त्तिकाग्रहायणपौषेषु एकप्रकाराः ज्यैष्ठाषाढयोश्च एकरूपा भवन्ति ॥ यथा,—

माघ-फाल्गुन-चैत्र-वैशाख-श्रावण-भाद्रेषु
दिवादण्डा यथा ।

रविवारे	मा २	अ ८	मू ८	मा २	व १० ।			
सोमवारे	अ ४	व ८	अ ६	व ६	मा ४	मू २ ।		
मङ्गलवारे	व ४	मू २	अ ६	व ४	मू २	घ ४	मू २	अ
बुधवारे	अ ४	व ६	अ ४	मू २	व ४	मा ४	घ ४	मू
गुरुवारे	मा ४	मू २	व ६	मा ६	मू ४	व ४	मू ४ ।	
शुक्रवारे	अ २	व २	अ ६	व ६	अ ६	मू ४	अ ४ ।	
शनिवारे	मू ४	व ४	मू २	घ ८	मू ४	व ४	मू ४ ।	

तेषु रात्रिदण्डा यथा ।

रविवारे	मू २	मा २	अ ४	व ८	मा ८	मू ६ ।		
सोमवारे	व २	अ ६	व ६	अ ८	मू ८ ।			
मङ्गलवारे	अ २	व ४	मू २	अ ६	व ६	अ ४	व ४	मू २
बुधवारे	मू २	अ ६	मा ४	व ४	मू ४	अ १० ।		
गुरुवारे	व १४	मू ४	व ४	अ २	मू ६ ।			
शुक्रवारे	व ४	अ ४	मू ४	मा २	व ६	मू ४	अ २	मा २
शनिवारे	मू २	व ४	अ ६	व ४	अ ४	व २	घ ४	मू ४ ।

आश्विन-कार्त्तिकाग्रहायणपौषेषु
दिवादण्डा यथा ।

रविवारे	मू २	अ ६	व ८	अ ८	मू २	मा २	मू २ ।	
सोमवारे	अ ४	मू ४	घ ६	व १६ ।				
मङ्गलवारे	अ २	व २	अ १०	व ६	मू ६	व ४ ।		
बुधवारे	अ २	मा २	अ २	व ६	अ ६	मू २	मा ६	व ४ ।
गुरुवारे	अ ४	व ४	मू ४	व ६	मू २	घ ४	व ६ ।	
शुक्रवारे	अ २	व २	अ ६	व ६	अ ८	मू २	अ ४ ।	
शनिवारे	अ २	व २	अ ६	व ६	अ ८	मू २	अ ४ ।	

तेषु रात्रिदण्डा यथा ।

रविवारे	मू २	व ४	अ ४	व ६	अ ४	मू २	अ ८ ।	
सोमवारे	व ६	अ ८	व ८	अ २	व ६ ।			
मङ्गलवारे	मा ६	अ २	मू २	अ ६	व ४	मा ४	मू २	अ ४ ।
बुधवारे	व २	अ २	व ४	अ १६	व २	मू ४ ।		
गुरुवारे	मू २	अ ८	व ६	अ ८	मू २	अ ४ ।		
शुक्रवारे	व २	अ ८	व ६	अ ८	मू २	अ ४ ।		
शनिवारे	व १४	मू ४	व ४	अ २	मू ६ ।			

ज्यैष्ठाद्यायोर्दिवारक्षा यथा।

रविवारे	शू ४	च ६	व ६	च ६	व ४	मा २	शू २।	
सोमवारे	व ८	च ४	शू ६	व ८	शू ४।			
मङ्गलवारे	च ६	शू ४	च ६	व ६	मा २	च २	मा २	श २।
बुधवारे	शू २	व ४	च ८	व ६	च ८	शू ४।		
गुरुवारे	मा २	शू २	व ६	मा ४	शू ४	व ६	च ६।	
शुक्रवारे	शू २	मा २	व ६	मा २	शू ४	च ६	व ४	शू ४।
शनिवारे	मा २	शू २	व ६	मा ६	शू ४	व ४	च ६।	

तत्र रात्रिदण्डा यथा।

रविवारे	च ४	शू ४	व ४	च ६	व ८	शू ४।		
सोमवारे	व ८	च ८	शू ४	च ४	शू २	मा २	शू २।	
मङ्गलवारे	च २	व ४	मा ४	शू ४	व २	च ६	शू २	व ६।
बुधवारे	च १०	शू २	व ४	च ४	शू १०।			
गुरुवारे	शू २	च ६	शू २	व ४	शू २	च ६	शू ४	च ४।
शुक्रवारे	च ६	शू २	व ४	शू ६	च ६	शू २	च ४।	
शनिवारे	शू २	च २	व ८	शू २	च ६	शू ४	च ६।	

मतान्तरे अस्य प्रमाणं यथा —
'माहेन्द्रे विजयो नित्यं लभ्यते कार्य्यशोभनम्।
वह्नौ कार्य्यविनाशः स्याच्छून्ये च मरणं ध्रुवम्।
वैशाखादिश्रावणान्तं एकभावेन सर्वदा।
अन्तादि दिवारात्रौ चतुर्मासं यथाक्रमम्।
यामसाम्ये दिवामाने ज्ञेयं सर्वत्र मासके।
तत्प्रमाणेन मानश्च दण्डमानं विचक्षणैः।
रात्रिमानप्रमाणेन ज्ञेयो दण्डप्रमाणकः।
न वारतिथिनक्षत्रं न योगकरणं तथा।
शिवज्ञानं समासाद्य सर्व्वं सुविनिवारयेत्।"
तथा।
'भाद्राश्विनमार्गपर्य्यन्तं सप्तवारे समादिशेत्।
शून्यचक्राग्नियोगं हि पौषाश्विन्योस्तथा।'
इति ज्योतिषे शिवज्ञानम्।०।
अनेकप्रकारं शिवज्ञानं शिवाख्या शिवालिखित अन्नघटी च दृष्ट किन्तु परस्परमनैक्य जातम्।
शिवताति, स्त्री कल्याणकारिणी। इति हेमचन्द्र। अस्य पर्य्याय शिवङ्करशब्दे द्रष्टव्य।
शिवदत्त क्ली (शिवेन दत्तम्।) विष्णुचक्रम्। इति केचित्। शिवेन शिवाय वा दत्त मत्र मात्रम्।
शिवदारु, क्ली (शिवस्य दारु।) देवदारुवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट।
शिवदूतिका, स्त्री (शिवदूती+स्वार्थे कन्।) मातृकाविशेष। इति शब्दरत्नावली।
शिवदूती स्त्री (शिवेन दूतयति सन्दिश प्रापयती कर्त्तरि दूत+णिच्+पचाद्यच्। यद्वा शिवो दूतो यस्या। गौरादित्वाज्ङीष्।) दुर्गा। इति जिकाण्डशेष। योगिनीविशेष। यथा,
"ब्रह्माणी प्रथमा प्रोक्ता ततो माहेश्वरी परा।
कौमारी वैष्णवी चैव वाराही पञ्चमी तथा।
नारसिंही तथैन्द्री शिवदूती तथाष्टमी।
एता पूज्या महाभागा योगिनी काम दायिनी।"

तस्या उत्पत्तिमन्त्रध्यानादि यथा —
"कौशिक्या हृदयाद्देवी नि सृता ध्यानतो हरे।
शिवदूतीति विख्याता शिवाशतसमावृता।
मन्त्रमस्या प्रवक्ष्यामि धर्म्मकामार्थदायकम्।
यत् श्रुत्वा साधको याति दुर्लभं शिवमन्दिरम्।
येनाराध्य महादेवीं शिवदूतीं शिवात्मिकाम्।
न चिराल्लभते कामान् सर्व्वजयी भवेत्।
अन्त समान्विन्दुयुतो विन्दिन्दुभ्यां दशावरा।
स्वरेण पान्तदन्त्येन षष्ठदीर्घेण पूर्व्वश।
स एव विन्दुयुगलपूर्व्वस्योपान्त्यपावक।
षष्ठस्वरकलायुक्ते स्वहित प्रथमस्थित।
मन्त्रोऽयं शिवदूत्यास्तु शिवदूतीजयप्रद।
रूपमस्या प्रवक्ष्यामि शृणु वत्सक सत्तम।
चतुर्भुज महाकायं सिन्दूरसदृशद्युतिम्।
रक्ताम्बरं मुण्डमालाजटाजूटार्द्धचन्द्रकम्।
नागकुण्डलहाराभ्यां शोभितं नखरोज्ज्वलम्।
व्याघ्रचर्म्मपरीधानं दक्षिणे शूलचक्रकम्।
वामे पाशं तथा चर्म्म बिभ्रतीं परिकमात्।
स्थूलवक्त्रं पीनोरु तुङ्गमूर्त्तिं भयङ्करम्।
निधाय दक्षिणं पादं संस्थितं कुणपोपरि।
वामपादं शृगालस्य पृष्ठे निवेशितं सुतम्।
इदृशं शिवदूत्यास्तु मूर्त्तिं ध्यायेद्विभूतये।
ध्यानमाधारयेत्तस्याः नर कल्याणमाप्नुयात्।
पूजनाद्चिराद्देवी सर्व्वान् कामान् ददाति च।
य शिवाविरुतं श्रुत्वा शिवदूतीं शिवप्रदाम्।
प्रणमेत् साधको भक्त्या तस्य कामा करे स्थिता।
यत्र अवाप जननी रक्तबीजविनाय वै।
महादेवी महामाया तन्नाम्ना कामदा स्मृता।
दूतं प्रस्थापयामास शिवं शुम्भाय चाम्बिका।
तेन सा शिवदूतीति लोके सर्व्वे प्रगीयते।
उग्रचण्डी च शान्ता च चण्डमाता महोग्ररी।
कराला कामदा देवी भगास्या भगमालिनी।
भगोदरी भगाद्यारा भगलिङ्गा भगा तथा।
एता द्वादश योगिन्य पूजने परिकीर्त्तिता।
एता द्वादश योगिन्य शिवदूत्या सदैव हि।
विचरन्ति स्वयं देवी यत्र यत्रैव गच्छति।"
इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ५० अध्याय। प्रमाणान्तरं वामने ५३ अध्याय मार्कण्डेयपुराणे स्तवमाहात्म्ये रक्तबीजवधाध्याये च द्रष्टव्यम्।
शिवद्रुम पु (शिवप्रियो द्रुम।) बिल्ववृक्ष। इति राजनिर्घण्ट।
शिवद्विष्टा, स्त्री, (शिवेन द्विष्टा तत्पूजनानर्हत्वात्।) केतकी। इति राजनिर्घण्ट।
शिवधातु पुं (शिवस्य धातु।) पारदम्। पारद शिववीर्य्यं स्यादिति दर्शनात्। गोमन्त मणि। इति कश्चित्।
शिवनाभि, पुं (शिवस्य नाभिरिव।) शिवलिङ्गविशेष। यथा,—
"उत्तम मध्यमश्चैव त्रिविध लिङ्गमीरितम्।
चतुरङ्गुलमुत्सेध रम्य वेदिकयान्वितम्।
उत्तमं लिङ्गमाख्यातं मुनिभि शास्त्रकोविदै।
तदर्द्ध मध्यम प्रोक्त तदर्द्धमधमं स्मृतम्।
शिवनाभिमयं लिङ्गं प्रतिपूज्य महाविधि।
ऐहिकं सर्व्वसिद्धिं च लभते पूर्व्वं विधानत।"
इति वीरमित्रोदय।
शिवपुरी स्त्री (शिवस्य पुरी।) काशी। इति हेमचन्द्र।
शिवप्रिय, क्ली, (शिवस्य प्रियम्।) रुद्राक्षम्। इति राजनिर्घण्ट। शिवस्य प्रियदर्शनि।
शिवप्रिय, पुं (शिवस्य प्रिय।) बकवृक्ष। इति जटाधर। स्फटिक। धुस्तूर। इति राजनिर्घण्ट।
शिवप्रिया, स्त्री (शिवस्य प्रिया।) दुर्गा। इति शब्दमाला।

शिवमल्लकः, पुं, अर्ज्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिवमल्लिका, स्त्री, (शिवप्रिया मल्लिका ।) वकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिवमल्ली, स्त्री, (शिवप्रिया मल्ली ।) वकवृक्षः । इत्यमरः ॥

शिवरसः, पुं, वांशात् पर्य्युषितरसः । तत्पर्य्यायः । अश्मोदकजः २ । अस्य गुणाः । दीपनत्वम् । मधुरत्वम् । अम्लत्वम् । अस्रगदाहहत्वम् । लघुतर्पणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिवरात्रिः, स्त्री, (शिवप्रिया रात्रिः ।) शिवचतुर्द्दशी । यथा, कालमाधवीये स्कान्दे नागरखण्डम् ।
"माघमासस्य शेषे या प्रथमे फाल्गुनस्य च ।
कृष्णा चतुर्द्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्त्तिता ॥"
अनेकस्यास्तिथेर्म्माघीयत्वफाल्गुनीयत्वे मुख्यगौणवृत्तिभ्यां अविरुद्धे । ततस्तु माघानन्तरा चतुर्द्दशी शिवरात्रिः तस्यामुपवासः प्रधानम् ।
"न स्नानेन न वस्त्रेण न धूपेन न चार्च्चया ।
तुष्यामि न तथा पुष्पैर्यथा तत्रोपवासतः ॥",
इति शङ्करोक्तेः ॥ * ॥
स्कान्दे ।
"ततो रात्रौ प्रकर्त्तव्यं शिवप्रीणनतत्परैः ।
प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजाश्चैव विशेषतः ॥"
अत्र वीप्सया प्रहरचतुष्टयसाध्यं व्रतं प्रतीयते ।
नरसिंहाचार्य्यधृतेश्वरसंहितायाम् ।
"शैवो वा वैष्णवो वापि यो वा स्यादन्यपूजकः ।
सर्व्वं पूजाफलं हन्ति शिवरात्रिवहिर्म्मुखः ॥" *
संवत्सरप्रदीपे ।
"दुग्धेन प्रथमं स्नानं दध्ना चैव द्वितीयके ।
तृतीये च तथाज्येन चतुर्थे मधुना तथा ॥"
ईशानसंहितायाम् ।
"माघे कृष्णचतुर्द्दश्यां रविवारो यदा भवेत् ।
भौमो वापि भवेद्देवि कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥
शिवयोगस्य योगेन तद्भवेदुत्तमोत्तमम् ।
शिवरात्रिव्रतं नाम सर्व्वपापप्रणाशनम् ।
आचाण्डालमनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥"
नागरखण्डे ।
"उपवासप्रभावेण बलादपि च जागरात् ।
शिवरात्रेस्तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजया ।
अक्षयान् लभते लोकान् शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥"
पाद्मे ।
"वर्षे वर्षे महादेवि नरो नारी पतिव्रता ।
शिवरात्रौ महादेवं कामं भक्त्या प्रपूजयेत् ॥"
ईशानसंहितायाम् ।
"एवमेव व्रतं कुर्य्यात् प्रति संवत्सरं व्रती ।
द्वादशाब्दिकमेतद्धि चतुर्व्विंशाब्दिकं तथा ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च मानवः ॥"
हेमाद्रिधृता स्मृतिः ।
"प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्द्दशी ॥"
प्रदोषमाह वत्सः ।
"प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते ॥"
ऊर्द्ध्वमनन्तरम् । वायुपुराणे ।
"त्रयोदश्यस्तगे सूर्य्ये चतसृष्वपि नाडिषु ।
भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिव्रतञ्चरेत् ॥"
ईशानसंहितायाम् ।
"माघे कृष्णचतुर्द्दश्यामादिदेवो महानिशि ।
शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिसूर्य्यसमप्रभः ॥
तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिव्रते तिथिः ।
अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्द्दशी ॥
व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्य्याद्‌व्रतं नरः ॥"
अत्र ।
"महानिशा द्वे घटिके रात्रेर्मध्यमयामयोः ॥"
इति देवलोक्तौ महानिशा ग्राह्या ॥ घटिका एकदण्डः । एवञ्च यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी चतुर्द्दशी तद्दिने व्रतं उभयव्याप्त्यनुरोधात् । कालमाधवीयेऽप्येवम् । एतेन परदिने उभयव्यापित्वेऽपि पूर्व्वदिवसीयरात्रिद्वितीययामप्रभृतिचतुर्द्दशीसत्त्वे बहुप्रहरव्यापित्वेन पूर्व्वदिन एव व्रतमिति निरस्तम् । यदा तु पूर्व्वेद्युर्निशीथमात्रव्याप्तिः परेद्युः प्रदोषमात्रव्याप्तिस्तदा पूर्व्वेद्युर्व्रतम् । प्रधानकालव्याप्त्यनुरोधात् ।
"पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्व्वा महानिशि चतुर्द्दशी ।
व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्य्याद्‌व्रतं नरः ॥"
इतीशानसंहितावचनाच्च ॥
एतद्विषय एव भविष्यपुराणम् ।
"अर्द्धरात्रात् पुरस्तात्तु जयायोगो भवेद्यदि ।
पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः ॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्ये भद्रजयान्विते ।
कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्य्याच्च पारणम् ॥"
तिथ्यन्ते पारणं जयन्तीमात्रपरं अत्र चतुर्द्दश्यामेव तत् ।
"ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।
पूजितानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते ॥"
इति स्कान्दात् ॥
"दिनमानप्रमाणेन या तु रात्रौ चतुर्द्दशी ।
शिवरात्रिस्तु सा ज्ञेया चतुर्द्दश्यान्तु पारणम् ॥"
इति गौतमीयाच्च ॥
यदा तु पूर्व्वदिने न निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा परा ग्राह्या । प्रदोषव्यापिनीति प्रागुक्तत्वात् तिथेस्त्रिसन्ध्यव्यापित्वाच्च । एतद्विषय एव लिङ्गपुराणम् ।
"शिवरात्रिव्रते भूतां कामविद्धां विवर्ज्जयेत् ।
एकेनैवोपवासेन ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥"
अत्रामावास्यायामेव पारणम् ।
"शिवा घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्द्दशी ।
कुहूयुक्तैव कर्त्तव्या कुह्वामेव हि पारणम् ॥"
इति वचनात् ॥ * ॥
तदयं संक्षेपः । यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी चतुर्द्दशी तद्दिने व्रतम् । यदा तु पूर्व्वेद्युर्निशीथव्यापिनी परेद्युः प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा पूर्व्वेद्युर्व्रतम् । यदा तु न पूर्व्वेद्युर्निशीथव्याप्तिः परेद्युः प्रदोषव्यापिनी तदा परदिने । पारणन्तु परदिने चतुर्द्दशीलाभे चतुर्द्दश्यां तदलाभे अमावस्यायाम् । तत्र प्रयोगः ॥ * ॥
प्रातरुदङ्मुखः नत सदिक्सूर्य्यः सूर्य्यः सोम इति पठित्वा जलादीन्यादाय सङ्कल्पयेत् ।
"मन्त्रेणानेन गृह्णीयाच्छियमं भक्तिमान्नरः ।
शिवरात्रिव्रतं ह्येतत् करिष्येऽहं महाफलम् ।
निर्व्विघ्नमस्तु मे चात्र त्वत्प्रसादाज्जगत्पते ॥"
इति शिवरहस्यात् शिवरात्रि इत्यादिना नियम्य ।
"चतुर्द्दश्यां निराहारो भूत्वा शम्भो परेऽहनि ।
भोक्ष्येऽहं भुक्तिमुक्त्यर्थं शरणं मे भवेश्वर ॥"
इति गरुड़पुराणीयं पठेत् ।
रात्रौ प्रथमप्रहरे प्रतिष्ठिते लिङ्गे अप्रतिष्ठिते वा प्रतिष्ठां विधाय पूजां कुर्य्यात् । ह्रौं अस्त्राय फड़िति पादघातत्रयेण विघ्नान्निःसार्य्य तेनैव तालत्रयेण करच्छोटिकया च दशदिग्बन्धनं कृत्वा भूतशुद्धिं विधाय ह्रां हृदयाय नम इत्यादिना षड़ङ्गानि न्यस्य ह्रौं इति मन्त्रेण प्राणायामं विधाय पूजयेत् । पार्थिवलिङ्गे चेत्तदा वक्ष्यमाणपूजाविधिना पूजयेत् । तत्रायं विशेषः । ह्रौं ईशानाय नम इति प्रथमप्रहरे दुग्धेन स्नापयित्वा पुनर्जलेन स्नापयित्वा ।
"शिवरात्रिव्रतं देव पूजाजपपरायणः ।
करोमि विधिवद्दत्तं गृहाणार्घ्यं महेश्वर ॥"
इत्यनेनार्घ्यं दत्त्वा गन्धादिभिः संपूज्य मूलमन्त्रं जपित्वा प्रणम्य गीतनृत्यादिभिस्तं प्रहरं नयेत् ।
तद्दानं तज्जपः स्नानं तत्कथाश्रवणादिकम् ।
उपवासकृतां ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥"
इति देवीपुराणे सामान्यतः श्रवणात् अत्रापि तथा ॥ * ॥ द्वितीयप्रहरे तु विशेषः । ह्रौं अघोराय नम इति दध्ना स्नानम् । अर्घ्यमन्त्रस्तु ।
"नमः शिवाय शान्ताय सर्व्वपापहराय च ।
शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यं प्रसीद उमया सह ॥" * ॥
तृतीयप्रहरे तु । ह्रौं वामदेवाय नम इति घृतेन स्नानम् । अर्घ्यमन्त्रस्तु ।
"दुःखदारिद्र्यशोकेन दग्धोऽहं पार्व्वतीश्वर ।
शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यमुमाकान्त गृहाण मे ॥" * ॥
चतुर्थप्रहरे तु । ह्रौं सद्योजाताय नम इति मधुना स्नानम् । अर्घ्यमन्त्रस्तु ।
"मया कृतान्यनेकानि पापानि हर शङ्कर ।
शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यं उमाकान्त गृहाण मे ॥"
ततो नमः शिवाय इति मूलमन्त्रं जपित्वा प्रभातेऽविघ्नेन इत्यादिवक्ष्यमाणमन्त्रान् पठेत् ।
तथा च गरुड़पुराणम् ।
"मूलमन्त्रं ततो जप्त्वा प्रभाते तत् समापयेत् ।
अविघ्नेन व्रतं देव त्वत्प्रसादात् समर्पितम् ।
समस्तजगतां नाथ त्रैलोक्याधिपते हर ।
यन्मयाद्य कृतं पुण्यं तद्रुद्रस्य निवेदितम् ॥

त्वत्प्रसादात्कया देव व्रतमद्य समर्पितम् ।
प्रसन्नो भव मे श्रीमन् मद्भुक्तिं प्रतिपद्यताम् ।
त्वदालोकनमात्रेण पवित्रोऽस्मि न संशयः ।”
परेऽह्नि ब्राह्मणान् भोजयित्वा चतुर्द्दशीलाभे तत्र तदलाभे अमावस्यायां पारणं कुर्य्यात् ।
तत्र मन्त्रः ।
“संसारक्लेशदग्धस्य व्रतेनानेन शङ्कर ।
प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥”*।
तत्र पार्थिवशिवलिङ्गपूजाविधिः । तत्र शिववाक्यं स्कान्दे ।
“विप्रस्य तु मदर्चायां प्राचेरप्यशुचेरपि ।
मद्भक्तं बलिं प्रवक्ष्यामि विप्राणामिव दर्शनात् ॥”
बलिं पूजाम् । तथा
“शूद्रः कर्म्माणि यो नित्यं स्त्रीयाणि कुरुते प्रिये ।
तस्याहमर्च्चां गृह्णामि चन्द्रखण्डविभूषिते ॥”
तथा,
“नमोऽन्तेन शिवेनैव स्त्रीणां पूजा विधीयते ॥”
एवकारेण प्रणवनिवृत्तिः । एवं शूद्रस्यापि । तथा नृसिंहतापनीये । “सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति । सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्री शूद्रो यदि जानीयात् स मृतोऽधो गच्छति इति ।” नेच्छन्ति धर्म्मज्ञा पराशरभाष्येऽपि लिखितम् । गोविन्दभट्टधृतम् ।
‘स्वाहाप्रणवसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं ददद्द्विजः ।
शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणः शूद्रतामियात् ॥”
गौतमः ।
‘रात्रावुन्दहनं कुर्य्यात् देवकार्य्ये सदैव हि ।
शिवार्च्चने मन्त्रयेव शुचिं कुर्य्यादुदङ्मुखः ॥”
अन्यदिशाद्यभावे । अत्र हेतुमाह रुद्रयामले ।
“न प्राचीमग्रतः शम्भोर्नोदीचीं शक्तिसंस्थिताम् ।
न प्रतीचीं यतः पृष्ठमतो दक्षं समाश्रयेत् ॥”
यजमानः शम्भोः प्राचीमवस्थितये न समाश्रयेत् शम्भोरुत्तरस्याः शक्त्यास्थानत्वात् ।
पञ्चवक्त्रपक्षे प्रधानं वक्त्रं प्राच्यवस्थितम् ।
एकवक्त्रपक्षे तु तदेव तथा । तद्रूपमाह भविष्यपुराणम् ।
“सौम्यं मौलीन्दुभृत् प्राच्य एकवक्त्रं चतुर्भुजम् ।
शिवरूपं यदि कुर्य्यात् प्रासादे प्राच्यमिष्टितम् ॥’
अथापि पूजाविधानं दक्षिणे अस्य प्राच्ये प्राचीं प्रोक्ता मुखक्रमे । दक्षस्य न विपः । विरुद्धाभिधानादिदृष्टिः प्राचीं ग्राह्या । एतद्दृष्टाद्यस्त्रमात्रपूर्म्मीणवर्ग्गैकपूजा । अतएव तन्त्रान्तरम् ।

> “यत्रैव भानुस्तु विष्णुरिति
> प्राचीति मां वेदविदो वदन्ति ।
> तथा एव पूर्ववृत्ते चैव
> मद्रागमज्ञा प्रवदन्ति नाम ॥”

अत्र देवतान्तरपूजा पूर्व्वाह्णे प्राच्यमुखेन कार्य्यं पश्चिमाभिमुखेन रात्रावुदङ्मुखेन कार्य्या ।
“प्राक्पश्चिमोदगास्यस्तु प्रातः सायं निशासु च ।”
इति वचनात् ।
इति कृत्यतत्त्वमिश्रा । नैव पूजा रत्नाकरोक्तभविष्यपुराणीयप्रासादगर्ब्भमन्त्रप्रकाशे एव प्रागादिदिङ्नियमाभिधानात् । अथ हारोऽपि अत्र न तथेति ॥ * ॥ लिङ्गपुराणे ।
‘विना भस्म त्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ।
तस्मान्मृदापि कर्त्तव्यं ललाटेऽपि त्रिपुण्ड्रकम् ॥”
नन्दिपुराणे ।
“आयुष्मान् बलवान् श्रीमान् पुत्रवान् धनवान् सुखी ।
वरमिष्टं लभेल्लिङ्गं पार्थिवं यः समर्च्चयेत् ।
तस्मात्तु पार्थिवं लिङ्गं ज्ञेयं सर्व्वार्थसाधकम् ॥”
भविष्ये ।
“रत्नजं गोमयजातं पिष्टं ताम्रकांस्यमयं तथा ।
तथा लिङ्गं सततं पूज्य वसेत् कल्पायुतं दिवि ॥*
पाषाणं चित्रप्रभं लिङ्गं स्फाटिकं सर्व्वकामदम् ।
नर्म्मदागिरिजं शैलमन्यदपि हि लिङ्गवत् ॥”
लिङ्गवत् लिङ्गाकारम् । कालकौमुद्याम् ।
“अङ्गुष्ठप्रमाणं न लिङ्गं कुत्रचिन्नर ।
कुर्व्वीताङ्गुष्ठतो ह्रस्वं न कदाचित् समाचरेत् ॥”
अत्रोऽपि तिरस्क्रिया । अङ्गुष्ठं दृष्टतृपर्व्वं परिमितम् ।
“अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानं तु यत्र यत्रोपदिश्यते ।
तत्र तत्र बृहत्पर्व्वग्रन्थिभिर्मिनुयात् सदा ॥”
इति छन्दोगपरिशिष्टात् ।
शिवधर्म्मे ।
“सहस्रमर्च्चयेल्लिङ्गं निरयं स न गच्छति ।
रुद्रलोकमवाप्नोति भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ॥’
तथा ।
“वालुकानि च लिङ्गानि सहस्राणि च कारयेत् ।
सहस्रमर्च्चनात् सोऽपि लभते वाञ्छितं फलम् ॥”
तत्र वाहुकत्वयावारभ्यासुकलाभकामः ‘सहस्रमितपार्थिवशिवलिङ्गपूजनमिति यथाख्याने वाक्ये देयम् ॥ * ॥ ब्रह्मपुराणे ।
“यावन्न गीयते चार्घ्यं भास्कराय निवेदितम् ।
तावन्न पूजयेद्विष्णुं शङ्करं वा महेश्वरीम् ॥”
राघवभट्टधृतम् ।
“सर्व्वमेव प्रयुक्तोऽसौ शिवधर्म्माचरणेन विना ।’
अत्र शाक । वह्निपुराणे ।
“नलिङ्गं पूजयेदस्मै सर्व्वदेवान् पृथक् पृथक् ।
ध्यात्वा चन्द्रपूर्व्वं तु नमात्वा सुसमाहितः ।
नमस्कारेण मन्त्रेण पुष्पाणि विन्यसेत् पृथक् ॥”*
देवीपुराणे ।
“स्नानावरणमधुप्रतिष्ठाङ्गानमेव च ।
स्नपनं पूजनञ्चैव विसर्ज्जनमतः परम् ।
हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक् ।
पशुपतिः शिवश्चैव महादेव इति क्रमात् ॥”
अत्र पूर्व्वोक्तमन्त्रकर्म्माणि परत्वनोक्तक्रमनामभिः क्रियाद्वयविभक्तिमद्दर्पणादा कार्य्याणि । अद्ययार्थयोरर्थक्रमासम्भवेन पाठक्रमादेव आवाहनात् प्राक् प्रतिष्ठा आर्द्रकुशासनदानमत ॥ * ॥ तत्रानुष्ठानम् । हराय नम इति मृदाहरणम् । महेश्वराय नम इति सङ्घट्टनम् । शूलपाणे इह सुप्रतिष्ठितो भव इति प्रतिष्ठा । ध्यायेन्नित्यमित्यादिना ध्यात्वा पिनाकधृक् इहागच्छ इत्याद्यावाहनम् । पशुपतये नम इति स्नपनम् । एतत् पाद्यं नमः शिवाय नम एवमर्घ्यादिना पूजयेत् । विसर्ज्जनात् पूर्व्वं भविष्यपुराणोक्तस्वभावसिद्धप्राच्यैशान्यादिदिक्षु वामावर्त्तेन पूजनम् । यथा । सर्व्वाय क्षितिमूर्त्तये नमः । भवाय जलमूर्त्तये नमः । रुद्राय अग्निमूर्त्तये नमः । उग्राय वायुमूर्त्तये नमः । भीमाय आकाशमूर्त्तये नमः । पशुपतये यजमानमूर्त्तये नमः । महादेवाय सोममूर्त्तये नमः । ईशानाय सूर्य्यमूर्त्तये नमः ।
“मूर्त्तयोऽष्टौ शिवस्यैता पूर्व्वादिक्रमयोगतः ।
आसामष्टमा प्रपूज्यासतु यतो लिङ्गं शिवं यजेत ॥”
ततो महादेव क्षमस्व इति संहारमुद्रया विसर्ज्जयेत ॥ * ॥ नन्दिपुराणे ।
‘गोभूतिलहिरण्यादिवस्त्रपुष्पनिवेदने ।
श्रेयो नमः शिव इति मन्त्रः सर्व्वार्थसाधकः ।
सर्व्वमन्त्राधिकश्चायमोङ्काराद्यः षडक्षरः ।
तन्मन्त्रभाषी व्रतकर्म्मरतस्तद्गतमानसः ।
निष्कामः पुरुषो राजन् स रुद्रपदमश्नुते ॥”
भविष्ये पञ्चाक्षरमुपक्रम्य ।
“अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा ।
महापातकयुक्तो वा मन्त्रस्यास्य जपे यथा ।
अधिकारी भवेत् सर्व्वः इति दर्शोऽमनोच्छ्रव ॥”
इति सर्व्वेषां । पूर्व्वोक्तवचनानुरोधात् । तेन यथाधिकारी भवन्यास्तवोद्दिष्टं । तथा
“सर्व्वेषामेव पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः ।
पतन्तं त्रायते यस्मादस्मात् नरकार्णवात् ।
शिवमुद्दिश्य यद्दत्तं सर्व्वकारणकारणम् ।
तदनन्तफलं दातुर्भवतीह किमद्भुतम् ।
दत्त्वा नैवेद्यवस्त्रादि नाद्यान्नं कदाचन ।
अशक्य शिवमुद्दिश्य तन्नाशे न तत्फलम् ।
आदाने गर्हितं । शिवधर्म्मे ।
“तस्मात् पुण्ये धने पक्षोऽपरेऽपि च यत् फलम् ।
तदनन्तफलं ज्ञेयं भक्तिरेवात्र कारणम् ॥”
भविष्ये ।
“लिङ्गानुलेपनं कार्य्यं चन्दनेन सुगन्धिभिः ।
वर्षकोटिशतं दिव्यं शिवलोके महीयते ॥”
शिवधर्म्मे ।
“तस्मात् पुष्पदानेन लिङ्गेषु प्रतिमासु च ।
अशीतिवर्षकोटीनां दुर्गतिं न नरो व्रजेत् ॥”
स्कान्दे ।
“गुग्गुलादपि च यत्नात् गन्धपत्रं सदैव हि ॥”
दानपूर्व्वोक्तम् । भविष्ये ।
“धुस्तूरकैश्च यो लिङ्गं सकृत् पूजयते नरः ।
स गोलक्षफलं प्राप्य शिवलोके महीयते ॥

बिल्वपत्रैरखण्डैश्च यो लिङ्गं पूजयेत् सकृत् ।
सर्व्वपापैर्व्विनिर्म्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥"
तथा ।
"सर्व्वकामप्रदं बिल्वं दारिद्र्यस्य प्रणाशनम् ।
बिल्वपत्रात् परं नास्ति येन तुष्यति शङ्करः ॥"
तथा ।
"कृमिकीटापविद्धानि निशि पर्य्युषितानि च ।
स्वयंपतितपुष्पाणि त्यजेदुपगतानि च ॥"
तथा ।
"देवदारुघनैश्च सर्ज्जश्रीवासकुन्दरम् ।
श्रीफलं चाज्यमिश्रन्तु दत्त्वाप्नोति परां गतिम् ॥"
सर्ज्जः शालरसः । श्रीवासः सरलद्रवः । कुन्दुरुः शैलेयम् ।
"शक्तः सौगन्धिकं धूपं षट्चक्रगुणोत्तरम् ।
अगुरुं शतधाङ्कं द्विगुणञ्चापि तागुरम् ।
गुग्गुलुं घृतसंयुक्तं साक्षात् प्रीणाति शङ्करः ॥"
तथा ।
"तैलेनापि हि यो दद्यात् भक्तिभावेन मानवः ।
तेन दीपप्रदानेन शिवपदमश्नुते सुखी ॥"
नन्दिकेश्वरे ।
"अथ भक्त्या शिवं पूज्य नैवेद्यमुपकल्पयेत् ।
यद्यदिष्टतमं श्रेयस्तदीशाय प्रकल्पयेत् ॥
शालितण्डुलप्रस्थस्य कुर्य्यादन्नं सुसंस्कृतम् ।
शिवाय तं चरुं दद्यात् चतुर्द्दश्यां विशेषतः ॥"
प्रस्थमानं प्रागुक्तम् । शिवधर्म्मे स्कान्दम् ।
"एकमाम्रफलं पक्वं यः शम्भोर्व्विनिवेदयेत् ।
वर्षाणामयुतं भोगैः क्रीड़ते स शिवे पुरे ॥
एकं मोचाफलं पक्वं यः शिवाय निवेदयेत् ।
वर्षलक्षं तथा भोगैः शिवलोके महीयते ॥"
शिवपुराणे ।
"नैवेद्यं घृतसंयुक्तं मधुपर्कं निवेदयेत् ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति मानवः ॥"
शिवधर्म्मे स्कान्दम् ।
"परिपक्वं सुगन्धाढ्यमाज्यसिक्तं सुसंस्कृतम् ।
शिवाय मांसं दत्त्वा तु श्रद्धया यत् फलमाप्नुयात् ॥
अश्वमेधसहस्रेण यत् फलं परिकीर्त्तितम् ।
तत् फलं प्राप्नुयान्नित्यं सर्व्वं मांसनिवेदनात् ॥"
शिवधर्म्मे ।
"लिङ्गवेदी भवेद्देवी लिङ्गं साक्षात् महेश्वरः ।
तयोः संपूजनात् स्यातां देवी देवश्च पूजितौ ॥"
देवीपुराणे ।
"सर्व्वं शिवशिवामयं प्रणालं नैव लङ्घयेत्
एकीभूतमना रुद्रे यः कुर्य्यात् त्रिःप्रदक्षिणम् ।
छिन्नस्तेन भवग्रन्थिर्न तस्य पुनरुद्भवः ॥"
भविष्ये ।
"जानुभ्याञ्चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः ।
कृत्वा प्रणामं देवेशं सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥"
लिङ्गपुराणे ।
"गन्धपुष्पनमस्कारैः स्तववाद्यैश्च सर्व्वशः ।
यो मामर्च्चयते तत्र तदा तुष्याम्यहं सदा ॥"
महाभारते ।
"सर्व्वलक्षणहीनोऽपि युक्तो वा सर्व्वपातकैः ।
सर्व्वं तरति तत् पापं भावयन् शिवमात्मना ॥"
दानमहत्त्वम् ।
"अधोमुखे पानपात्रे ऊर्द्ध्वास्यं दत्तदत्तकम् ।
लिम्पाङ्गुलीरङ्कुशीभिः संगृह्य परिवर्त्तयेत् ।
प्रोक्ता संहारमुद्रेयमर्पणे तु प्रशस्यते ॥"
अर्पणे न्यासकर्म्मणीति शेषः । स्कान्दे ।
"निर्म्माल्यं यो हि मस्तके शिरसा धारयि-
ष्यति ।
अशुचिर्भिन्नमर्य्यादो नरः पापसमन्वितः ॥
नरके पच्यते घोरे तिर्य्यग्योनौ च जायते ।
अकस्मादपि शुचिर्भूत्वा निर्म्माल्यं यस्तु धारयेत् ।
तस्य पापं सहस्रैर्न नाशयिष्ये महामते ॥"
शुचिः स्नानादिनेति शेषः । तत्रैव ।
"स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्म्माल्यं सवासा आप्लुतः
शुचिः ॥"
इति कालिकापुराणीयमशुचिविषयम् ॥
अशुचर्णोऽशुचिविषयमिति श्रीदत्तः । बह्वृचगृह्यपरि-
शिष्टम् ।
"अग्राह्यं शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
शालग्रामशिलासङ्गात् सर्व्वं याति पवित्रताम् ॥"
कालिकापुराणे ।
"यो महेशार्च्चनरतः स नैवेद्यभक्षकः ।
केवलं नीरशेषं तु पैशाचो नैव भक्षयेत् ॥"
इति शिवाह्निकम् ॥ * ॥
अन्यच्च ।
सूत उवाच ।
"शिवरात्रिव्रतं वक्ष्ये कथाञ्च सर्व्वकामदाम् ।
यथा च गौरी भूतेशं पृच्छति स्म परं व्रतम् ॥
श्रीमहादेव उवाच ।
माघफाल्गुनयोर्मध्ये या च कृष्णा चतुर्द्दशी ।
तस्यां जागरणाद्रुद्रः पूजितो भुक्तिमुक्तिदः ॥
कामयुक्तो हरः पूज्यो द्वादश्यामेव केशवः ।
उपोषितैः पूजितः सन्नरकात्तारयेत्तथा ॥
निषादश्चार्व्बुदे राजा पापी सुन्दरसेनकः ।
स कुक्कुरैर्भागयुक्तो मृगान् हन्तुं वनं गतः ॥
मृगादिकमसंप्राप्य क्षुत्पिपासार्दितो गिरौ ।
रात्रौ नदीतटे स निकुञ्जे जागरान्वितः ॥
तत्रास्ति लिङ्गं स्वं देहमुद्धरं चापि पश्यतः ।
पर्णानि पातयन्मूर्ध्नि लिङ्गस्योपरि न जानतः ॥
तेन धूलिनिरोधाय क्षिप्तं नीरञ्च लिङ्गके ।
शरः प्रमादेनैकस्तु प्रच्युतः करपल्लवात् ॥
जानुभ्यामवनीं गत्वा लिङ्गं स्पृष्ट्वा गृहीतवान् ।
एवं स्नानं स्पर्शनञ्च पूजनं जागरोऽभवत् ॥
प्रातर्गृहागतो भार्य्यादत्तान्नं भुक्तवान् स च ।
काले मृतो यमभटैः पाशैर्बद्ध्वा तु नीयते ॥
तदा मम गणैर्युद्धे जित्वा मुक्तीकृतः स च ।
कुक्कुरेण सहैवाभूद्गणो मत्पार्श्वगोऽमलः ॥
एवमज्ञानतः पुण्यं ज्ञानात् पुण्यमथाक्षयम् ।
त्रयोदश्यां शिवं पूज्य कुर्य्यात्तु नियमं व्रती ॥
प्रातर्देव चतुर्द्दश्यां जागरिष्याम्यहं निशि ।
पूजां दानं जपं होमं करिष्याम्यात्मशक्तितः ॥
चतुर्द्दश्यां निराहारो भूत्वा शम्भो परेऽहनि ।
भोक्ष्येऽहं भुक्तिमुक्त्यर्थं शरणं मे भवेश्वर ॥
पञ्चगव्यामृतैः स्नाप्य निशाकाले गृहं शिवः ।
ॐ नमो नमः शिवाय गन्धाद्यैः पूजयेद्धरम् ॥
तिलतण्डुलव्रीहींश्च जुहुयात् चरुकं घृतम् ।
हुत्वा पूर्णाहुतिं दद्यात् शृणुयाद्गीतसत्कथाम् ॥
अर्द्धरात्रे त्रियामे च चतुर्थे च पुनर्यजेत् ।
मूलमन्त्रं जपन् जप्त्वा प्रभाते च क्षमापयेत् ॥
अविघ्नेन व्रतं देव त्वत्प्रसादात् समर्पितम् ।
क्षमस्व जगतां नाथ त्रैलोक्याधिपते शिव ॥
यन्मयाद्य कृतं पुण्यं तद्रुद्रस्य निवेदितम् ।
त्वत्प्रसादान्मया देव व्रतमद्य समर्पितम् ॥
प्रसन्नो भव मे श्रीमन् सद्गतिः प्रतिपाद्यताम् ।
तदालोकनमात्रेण पवित्रोऽस्मि न संशयः ।
भोजयेद्ध्यानविष्ठांश्च वस्त्रच्छत्रादिकं ददेत् ॥
देवादिदेव भूतेश लोकानुग्रहकारक ।
मया श्रद्धया दत्तं प्रीयतां तेन मे प्रभुः ॥
इति क्षमाप्य च व्रती कुर्य्यात् द्वादशवार्षिकम् ।
कीर्त्तिश्रीपुत्रराज्यादि प्राप्य शैवं पुरं व्रजेत् ॥
द्वादशस्वपि मासेषु प्रकुर्य्यादिह जागरम् ।
व्रती द्वादश संपूज्य दीपदः स्वर्गमाप्नुयात् ॥"
इति गारुडे शिवरात्रिव्रतकथा १२४ अध्यायः ॥

शिवलिङ्गं, क्ली, (शिवस्य लिङ्गम् ।) महादेवस्य
चिह्नः । तदुत्पत्तिर्यथा,—
"तत्रापि गत्वा मदनो ददर्श वृषकेतनम् ।
दृष्ट्वा प्रहर्तुकामोऽस्य ततः स प्राद्रवद्धरः ॥
ततो दारुवनं घोरं मदनाभिद्रुतो हरः ।
विवेश ऋषयो यत्र सपत्नीका व्यवस्थिताः ॥
ते चापि ऋषयः सर्व्वे दृष्ट्वा मूर्द्ध्ना नताभवन् ।
ततस्तान् प्राह भगवान् भिक्षा मे प्रतिदीयताम् ।
ततस्ते मौनिनस्तस्थुः सर्व्व एव महर्षयः ।
तदाश्रमाणि पुण्यानि परिचक्राम नारद ॥
तं प्रविष्टं तदा दृष्ट्वा भार्गवात्रेययोषितः ।
प्रक्षोभमगमन् सर्व्वा हीनसत्त्वाः समन्ततः ॥
ऋते त्वरुन्धतीमेकामनसूयाञ्च भाविनीम् ।
एताभ्यां भर्त्तृपूजासु ततं वै सुस्थिरं मनः ॥
ततः संक्षुभिताः सर्व्वा यत्र याति महेश्वरः ।
तत्र प्रयान्ति कामार्त्ता मदविह्वलितेन्द्रियाः ॥
त्यक्त्वाश्रमाणि शून्यानि स्वानि ता मुनियोषितः ।
अनुजग्मुर्यथा मत्तं करिण्य इव कुञ्जरम् ॥
ततस्तु ऋषयो दृष्ट्वा भार्गवाङ्गिरसो मुने ।
क्रोधान्विताब्रुवन् सर्व्वे लिङ्गोऽस्य पततां भुवि ॥
ततः पपात देवस्य लिङ्गं पृथ्वीं विदारयत् ।
अन्तर्द्धानं जगामाथ त्रिशूली नीललोहितः ॥
ततस्तत्पतितं लिङ्गं विभिद्य वसुधातलम् ।
रसातलं विवेशाशु ब्रह्माण्डं चोर्द्ध्वतोऽभिनत् ॥
ततश्चचाल पृथिवी गिरयः सरितो नगाः ।
पातालभुवनाः सर्व्वे जङ्गमाजङ्गमाः स्थिताः ॥
संक्षुब्धान् भुवनान् दृष्ट्वा भूर्लोकादीन् पिता-
महः ।
जगाम माधवं द्रष्टुं क्षीरोदं नाम सागरम् ॥
तत्र दृष्ट्वा हृषीकेशं प्रणिपत्य च भक्तितः ।
उवाच देव भुवनाः किमर्थं क्षुभिता विभो ॥

अथोवाच हरिर्ब्रह्मन् शार्व्वं लिङ्गं महर्षिभिः ।
पातितन्तस्य भारार्त्ता सञ्चचाल वसुन्धरा ॥
ततस्तदद्भुतमथ श्रुत्वा देव पितामह ।
तत्र गच्छामि देवेश एवमाह पुनः पुनः ॥
ततः पितामहो देवः केशवश्च जगत्पतिः ।
आजगाम समुद्दिश्य यत्र लिङ्गं भवस्य तत् ॥
ततोऽनन्तं हरिर्लिङ्गं दृष्ट्वारुह्य खगेश्वरम् ।
पातालं प्रविवेशाथ विस्मयाविष्टितो विभुः ॥
ब्रह्मा पद्मविमानेन ऊर्द्धमाक्रम्य सर्व्वगः ।
नैवान्तमलभद्ब्रह्मा विस्मितः पुनरागतः ॥
विष्णुर्गत्वाथ पातालं सप्तलोकपरायणः ।
चक्रपाणिर्व्विनिष्क्रान्तो लेभेऽन्तं न महामुने ॥
विष्णुः पितामहश्चाद हरिर्व्वाब्यमाह च ।
नमोऽस्तु ते शूलपाणे नमोऽस्तु वृषभध्वज ।
जीमूतवाहन कवे सर्व्व त्र्यम्बक शङ्कर ॥
महेश्वर हरेशान सुवघ्राघ वृषाकपे ।
दक्षयज्ञक्षयकर काल रुद्र नमोऽस्तु ते ॥
त्वमादिरस्य जगतस्त्वं मध्यं परमेश्वर ।
भवानन्तश्च भगवान् सर्व्वगस्त्वं नमोऽस्तु ते ॥

पुलस्त्य उवाच ।

एवं संस्तूयमानस्तु तस्मिन् दारुवने हरः ।
स्वरूपी ताविदं वाक्यमुवाच वदतां वरः ॥

हर उवाच ।

किमर्थं देवतानाथौ परिभूतक्रमन्त्विह ।
मां स्तुवाते भृशाशस्य कामतापितविग्रहम् ॥

देवावूचतुः ।

भवताङ्गपातितं लिङ्गं यदेतद्भुवि शङ्कर ।
एतत् प्रगृह्यतां भूयस्ततो देव वदावहे ॥

हर उवाच ।

यद्यर्च्चयन्ति त्रिदशा मम लिङ्गं सुरोत्तमौ ।
तदेतत् प्रतिगृह्णीयान्नान्यथेति कथञ्चन ॥
ततः प्रोवाच भगवानेवमस्त्विति केशवः ।
ब्रह्मा स्वयञ्च जग्राह लिङ्गं कनकपिङ्गलम् ॥
ततश्चकार भगवांश्चातुर्व्वर्ण्यं हरार्च्चने ।
शास्त्राणि चैषां मुख्यानि नानोक्तिविदितानि च ॥
आद्यं शैवं परिख्यातमन्यत् पाशुपतं मुने ।
तृतीयं कालवदनं चतुर्थञ्च कपालिनम् ॥
शैव आसीत् स्वयं शक्तिर्व्वशिष्ठस्य प्रियः सुतः ।
तस्य शिष्यो बभूवाथ गोपायन इति श्रुतः ।
महापाशुपतश्चासीद्भारद्वाजस्तपोधनः ॥
तस्य शिष्योऽप्यभूद्राजा ऋषभः सोमकेश्वरः ।
कालास्यो भगवानासीदापस्तम्बस्तपोधनः ॥
तस्य शिष्यो वरो वैश्यो नाम्ना क्राथेश्वरो मुने ।
महाव्रती च धनदस्तस्य शिष्यश्च वीर्य्यवान् ॥
कुन्दोदर इति ख्यातो जात्या शूद्रो महातपाः ।
एवं स भगवान् ब्रह्मा पूजनाय शिवस्य च ॥
कृत्वा तु चातुराश्रम्यं स्वमेव भवनं गतः ।
गते ब्रह्मणि सर्व्वोऽपि सपत्नीकस्तदा ।
लिङ्गं चित्रवनं सूक्ष्मं प्रतिष्ठाप्य चचार ह ॥"

इति वामनपुराणे ६ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

'तत ऋषि चिन्तयतो ब्रह्मणो मोहितस्य च ।
वालिखिल्या समुत्पन्नाः सपत्नीकाः समारभन् ॥
दिव्यं वर्षसहस्रं वै तेपुस्ते दुश्चरं तपः ।
ततः कालेन महता पार्व्वती च पतिव्रता ॥
तेषां तपः समालोक्य जाता देवी सुदुःखिता ।
प्रसाद्य देवदेवेशं शङ्करं प्राह सुव्रता ॥
क्लिश्यन्ति वालिखिल्याश्च प्रसादार्थं तव प्रभो ।
एतेभ्योऽपि प्रियं देव विधिवत् कुरु सेवया ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं दृष्ट्वा पिनाकी परचिन्तकः ।
प्रोवाच काले कालघ्नं वचनं प्रियया सह ॥
न वेत्सि देवि तत्त्वेन धर्म्मस्य गहना गतिः ।
नैते धर्म्मं विजानन्ति यथार्थं धर्म्मचारिणः ॥
न दास्यामि वरं तेभ्यो यस्मात्ते मूढबुद्धयः ।
एतत् श्रुत्वाब्रवीत् देवी मा मैवं शंसितव्रताः ॥
ततो रुद्र उवाचेदं देवीं देवः स्मिताननः ।
तिष्ठ त्वमत्र यास्यामि यत्रैते मुनिसत्तमाः ॥
इत्युक्त्वा तु ततो देवीं शङ्करेण महात्मना ।
गच्छस्वेत्याह मुदिता भर्त्तारं भुवनेश्वरी ॥
यत्र ते मुनयः सर्व्वे काष्ठमौनसमाश्रिताः ।
तान् विलोक्य ततो देवो नग्नः सर्व्वाङ्गसुन्दरः ॥
वनमालाकृतापीडो युवा भिक्षाकपालभृत् ।
आश्रमे पर्य्यटन् भिक्षां मुनीनां नियतात्मनाम् ॥
देहि भिक्षां ततश्चोक्त्वा स भ्रमन्नाश्रमं ययौ ।
स विलोक्याश्रमगतं योषितो ब्रह्मवादिनाम् ॥
सकौतुकस्वभावेन तस्य रूपेण मोहिताः ।
प्रोचुः परस्परं काम्यमस्ति पश्याम भिक्षुकम् ॥
परस्परमितीवोक्त्वा गृह्य मूलफलं बहु ।
गृहाण भिक्षामित्युक्त्वा देवं मुनियोषितः ॥
तस्मै दत्त्वैव तां भिक्षां पप्रच्छुस्ताः स्मरातुराः ।

नार्य्य ऊचुः ।

कोऽसौ नाम व्रतविधिस्त्वया तापस सेव्यते ।
यत्र नग्नेन लिङ्गेन वनमालाविभूषितः ॥
भवान् वै तापसो हृद्यो हृद्याः स्मो यदि मन्यसे ।
इत्युक्तस्तापसस्ताभिः प्रोवाच हसिताननः ॥
इदं मम व्रतं किञ्चिन्न रहस्यं प्रकाश्यते ।
शृण्वन्ति बहवो यत्र तत्र तन्न विद्यते ॥
तस्य व्रतस्य सुभगा इति मत्वा गमिष्यथ ।
एवमुक्तास्तदा तेन ताः प्रत्युचुस्तदा मुनिम् ॥
ततोऽभ्येत्य गमिष्यामो मुने नः कौतुकं महत् ।
इत्युक्त्वा तास्तदालीव जगृहुः पाणिपल्लवे ॥
काचिच्चकर्ष बाहुभ्यां काचित् कामपरा तथा ।
जानुभ्यामपरा नार्य्या केशेषु लसनापरा ॥
अपरा तु कटीबन्धे चापरा पादयोरपि ।
क्षोभं विलोक्य मुनय आश्रमेषु स्वयोषिताम् ॥
हन्यतामिति सम्भाष्य काष्ठपाषाणपाणयः ।
पातयन्ति च देवस्य लिङ्गमुद्धृत्य भीषणम् ॥
पातिते तु ततो लिङ्गे गतोऽन्तर्द्धानमीश्वरः ।
देव्या स भगवान् रुद्रः कैलासं नगमाश्रितः ॥
पतिते देवदेवस्य लिङ्गे नष्टे चराचरे ।
क्षोभो बभूव सुमहानृषीणां भावितात्मनाम् ॥
उवाचैको मुनिवरस्तत्र बुद्धिमतां वरः ।
विरिञ्चिं शरणं याम स हि ज्ञास्यति चेष्टितम् ॥
एवमुक्ताः सर्व्व एव ऋषयो लज्जिता भृशम् ।
ब्रह्मणः सदनं जग्मुर्द्देवैः कृष्टं निषेवितम् ॥

ऋषय ऊचुः ।

अस्माकाश्रम तत ब्रह्मन्नस्माभिर्न गृह्यते ।
तस्योपशमने यत्न कुरु सर्व्वोपकारक ॥

ब्रह्मोवाच ।

गच्छाम शरणं देवं शूलपाणिं त्रिलोचनम् ।
प्रसादाद्देवदेवस्य भविष्यथ यथा पुरा ॥
इत्युक्त्वा ब्रह्मणा सार्द्धं कैलासं गिरिसत्तमम् ।
ददृशुस्ते समासीनमुमया सहितं हरम् ॥
ततः स्तोतुं समारब्धो ब्रह्मा लोकपितामहः ।
अनन्ताय नमस्तुभ्यं वरदाय पिनाकिने ॥
एवं स्तुतो महादेवो ब्रह्मणा ऋषिभिस्तथा ।
उवाच मा भा ब्रजतु लिङ्गं भो पुरतः पुनः ॥
क्रियतां महत्व शीघ्रं येन मे प्रीतिरुत्तमा ।
भविष्यति प्रशस्ता या लिङ्गस्थापनेन सम्प्रति ॥
ये लिङ्गं पूजयिष्यन्ति मम भक्तिसमाश्रिताः ।
न तेषां दुर्लभं किञ्चित् भविष्यति हितं फलम् ॥"

इति वामने ४२ अध्यायः ॥ * ॥

कुरुक्षेत्रस्थितानि लिङ्गानि यथा,—

सनत्कुमार उवाच ।

'वटस्य दक्षिणे भागे चक्रतीर्थं प्रकीर्त्तितम् ।
स्थाणोर्व्वटस्य पूर्व्वेण मम तीर्थं प्रकीर्त्तितम् ॥
स्थाणोर्व्वटस्योत्तरतस्तीर्थं गणेश्वरं मतम् ।
स्थाणोर्व्वटस्य पश्चिमतः स्कन्दतीर्थं प्रकीर्त्तितम् ॥
इमानि पुण्यतीर्थानि मध्ये रुद्रवटः स्थितः ।
महादेवं समभ्यर्च्य प्राप्नोति परमं पदम् ॥
वटस्य चोत्तरे पार्श्वे तक्षकेण महात्मना ।
प्रतिष्ठितं महालिङ्गं सर्व्वकामप्रदायकम् ॥
वटस्य पूर्व्वोदग्भागे विश्वकर्म्मकृतं महत् ।
लिङ्गं प्रत्यङ्मुखं दृष्ट्वा सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
तत्रैव लिङ्गरूपेण संस्थिता या सरस्वती ।
तां प्रणम्य प्रयत्नेन बुद्धिं मेधाञ्च विन्दति ॥
वटपार्श्वस्थितं लिङ्गं ब्रह्मणा तत् प्रतिष्ठितम् ।
दृष्ट्वा वटेश्वरं देवं प्रयाति परमं पदम् ॥
ततः स्थाणुवटं दृष्ट्वा कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥
स्थाणोः पश्चिमदिग्भागे नकुलीशो गणः स्मृतः ।
समभ्यर्च्य प्रयत्नेन सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
तस्य दक्षिणदिग्भागे तीर्थं रुद्राकरं स्मृतम् ।
तस्मिन् स्नातः सर्व्वतीर्थस्नातो भवति मानवः ॥
तस्य चोत्तरदिग्भागे रावणेन महात्मना ।
प्रतिष्ठितं महालिङ्गं गोकर्णं नाम नामतः ॥
आषाढमासे या कृष्णा भविष्यति चतुर्द्दशी ।
तस्यां पश्यति गोकर्णं तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
कामतोऽकामतो वापि यत् पापं तेन सञ्चितम् ।

तस्माद्दिमुच्यते पापात् पूजयित्वा परं शुचिः ॥
कौमारव्रतपर्य्यन्तं यत् पुण्यं प्राप्यते नरैः ।
तत् पुण्यं सकलं तेषामष्टम्यां योऽर्च्चयेच्छिवम् ॥
यदीच्छेत् परमं रूपं सौभाग्यं धनसम्पदम् ।
कुमारेश्वरमाहात्म्यात् सिध्यते नात्र संशयः ॥
तस्य चोत्तरदिग्भागे लिङ्गपूजां विभीषणः ।
अजरश्चामरश्चैव कल्पयित्वा बभूव ह ॥
आषाढ़स्य तु मासस्य शुक्ला या चाष्टमी
भवेत् ।
तस्यामभ्यर्च्य सोऽप्येवमवाप्तमवाप्नुयात् ॥
पूर्व्वेण पूजितं लिङ्गं तस्मिन् स्थाने द्विजोत्तम ।
पूजयित्वा प्रयत्नेन सर्व्वकाममवाप्नुयात् ॥
तृणबिन्दुरिराश्चैव तत्र पुण्यं महेश्वरम् ।
यथाभिलषितान् कामानवाप्तमुर्दान्विनौ ॥
चैत्रे मासि सिते पक्षे यो नरस्तान् पूजयेत् ।
तस्य तौ वरदौ देवौ प्रयच्छेतां हि वाञ्छितम् ॥
स्थाणोर्व्वतस्य पूर्व्वेण हस्तिपादेश्वरः स्थितः ।
तं दृष्ट्वा मुच्यते पापैरन्यजन्मसमुद्भवैः ॥
तस्य दक्षिणतो लिङ्गं हारीतस्य ऋषेः
स्थितम् ।
यं प्रणम्य प्रयत्नेन सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु हारीतस्य महात्मनः ।
लिङ्गं त्रैलोक्यविख्यातं सर्व्वपापहरं शिवम् ॥
कङ्कालरूपिणा चापि रुद्रेणाशु महात्मना ।
प्रतिष्ठितं महालिङ्गं सर्व्वपापविनाशनम् ॥
मुक्तिमुक्तिप्रदं प्रोक्तं सर्व्वकिल्बिषनाशनम् ।
तल्लिङ्गस्पर्शनादेव अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥
तस्य पश्चिमदिग्भागे लिङ्गं सिद्धप्रतिष्ठितम् ।
सिद्धेश्वरं भुवि ख्यातं सर्व्वसिद्धिप्रदायकम् ।
तद्दर्शनात् पूजनाच्च सर्व्वसिद्धिं हि विन्दति ॥
तस्य दक्षिणदिग्भागे मृकण्डेन महात्मना ।
प्रतिष्ठितं वस्तु लिङ्गं दर्शनात् सिद्धिदायकम् ॥
तस्य पूर्व्वे च दिग्भागे आदित्येन महात्मना ।
प्रतिष्ठितं लिङ्गवरं सर्व्वकिल्बिषनाशनम् ॥
चित्राङ्गदस्तु गन्धर्व्वो रम्भा चाप्सरसां वरा ।
परस्परं सानुरागौ स्थाणुदर्शनकाङ्क्षिणौ ॥
दृष्ट्वा स्थाणुं पूजयित्वा सानुरागौ परस्परम् ।
आगम्य वरदं देवं प्रतिष्ठाप्य महेश्वरम् ॥
चित्राङ्गदेश्वरं दृष्ट्वा तथा रम्भेश्वरं द्विज ।
सुभगो दर्शनीयश्च कुले जन्म समाप्नुयात् ॥
तस्य दक्षिणतो लिङ्गं शक्तिना स्थापितं पुरा ।
तस्य प्रसादात् सम्प्राप्तं मनसा चिन्तितं फलम् ॥
पराशरेण मुनिना तथैवाराध्य शङ्करम् ।
प्राप्तं कवित्वं परमं दर्शनाच्छङ्करस्य च ॥
वेदव्यासेन मुनिना चाराध्य परमेश्वरम् ।
सर्व्वज्ञत्वं ब्रह्मज्ञानं प्राप्तं देवप्रसादतः ॥
स्थाणोः पश्चिमदिग्भागे वायुना जगदायुना ।
प्रतिष्ठितं महालिङ्गं दर्शनात् पापनाशनम् ॥
तस्यापि दक्षिणे भागे लिङ्गं हैमवतेश्वरम् ।
प्रतिष्ठितं पुण्यकृता दर्शनात् सिद्धिदायकम् ॥
तस्यापि पश्चिमे भागे कार्त्तवीर्य्येण स्थापितम् ।
लिङ्गं पापहरं सद्यो दर्शनात् पुण्यमाप्नुयात् ॥

तस्याप्युत्तरदिग्भागे तत्पार्श्वे स्थापितं पुनः ।
आराध्य हनुमांश्चापि सिद्धिं देवप्रसादतः ॥
तस्यैव पूर्व्वदिग्भागे विष्णुना प्रभविष्णुना ।
आराध्य वरदं देवं चक्रं लब्धं सुदर्शनम् ॥
तस्यापि पूर्व्वदिग्भागे रुद्रेण वरुणेन च ।
प्रतिष्ठितौ लिङ्गवरौ सर्व्वकामप्रदायकौ ॥
एतानि मुनिभिः साध्यैरादित्यैर्व्वसुभिस्तथा ।
सेवितानि प्रयत्नेन सर्व्वपापहराणि वै ॥
स्थाणुलिङ्गस्य परितः ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
प्रतिष्ठितानि लिङ्गानि येषां संख्या न विद्यते ॥
तथा सुप्रारतश्चैव यावदोघवती नदी ।
सहस्रमेकं लिङ्गानां देवपश्चिमतः स्थितम् ॥
तस्यापि पूर्व्वदिग्भागे वालखिल्यैर्महर्षिभिः ।
प्रतिष्ठिता रुद्रकोटिर्यावत् सन्निहितं सरः ॥
दक्षिणेन तु देवस्य गन्धर्व्वैर्यक्षकिन्नरैः ।
प्रतिष्ठितानि लिङ्गानि येषां संख्या न विद्यते ॥
तिस्रः कोट्यर्द्धकोटी च लिङ्गानां वायुरब्रवीत् ।
असंख्याताः सहस्राणि ये रुद्रा स्थाणु-
माश्रिताः ॥
एतज्ज्ञात्वा श्रद्दधानः स्थाणुलिङ्गं समाश्रयेत् ।
यस्य प्रसादात् प्राप्नोति मनसा चिन्तितं फलम् ॥
अकामो वा सकामो वा प्रविष्टः स्थाणु-
मन्दिरम् ।
विमुक्तः पातकैर्घोरैः प्राप्नोति परमं पदम् ॥
चैत्रमासे त्रयोदश्यां दिने पुण्यतमे शुभे ।
प्रतिष्ठितं स्थाणुलिङ्गं ब्रह्मणा लोकधारिणा ॥
ऋषिभिर्द्देवसङ्घैश्च पूजितं शाश्वतीः समाः ।
तस्मिन् काले निराहारा मानवाः श्रद्धया-
न्विताः ।
पूजयन्ति शिवं ये वै ते यान्ति परमं पदम् ॥
स्थाणुतीर्थमिदं ज्ञात्वा ये कुर्व्वन्ति प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तैस्तु सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥”

इति वामनपुराणे ४३ अध्यायः ॥ १ ॥

एकगृहे लिङ्गद्वयार्च्चननिषेधो यथा,—
“गेहे लिङ्गद्वयं नार्च्च्यं शालग्रामद्वयं तथा ।
द्वे चक्रे द्वारकायास्तु नार्च्च्ये सूर्य्यद्वयं तथा ॥”
तन्निर्म्माल्यभक्षणविधिनिषेधौ यथा,—
“अभक्ष्यं शिवनिर्म्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
शालग्रामशिलायोगात् पावनं तद्भवेत् सदा ॥”
इति वाराहे रौप्यसौवर्णार्च्चास्थापननामा-
ध्यायः ॥ १ ॥ लिङ्गपूजां विनान्यपूजाकरणनिषेधो
यथा,—
“लिङ्गपूजां विना देवि ! अन्यपूजां करोति यः ।
विफला तस्य पूजा स्यादन्ते नरकमाप्नुयात् ।
तस्माल्लिङ्गं महेशानि प्रथमं परिपूजयेत् ॥” ॥
तत्पूजनप्रशंसा यथा,—
“यद्गृहं लिङ्गपूजायां रहितं सततं प्रिये ।
तद्गृहं पतितं मन्ये विष्ठाभूमिसमं स्मृतम् ॥
ब्रह्मक्षत्त्रियविट् देवि यदि लिङ्गं न पूजयेत् ।
तत्क्षणात् परमेशानि त्रयश्चाण्डालतां व्रजेत् ॥
शूद्रस्य परमेशानि सदा शूकरवत् प्रिये ।
पूजयेत् परमेशानि चत्वारो ब्राह्मणादयः ॥

शिवार्च्चनन्तु शूद्रस्य यद्गृहे वर्ज्जितं सदा ।
विष्ठागर्त्तसमं देवि तद्गृहं विद्धि पार्व्वति ॥
शाक्तो वा वैष्णवो वापि शैवो वा परमेश्वरि ।
आदौ लिङ्गं समभ्यर्च्य विल्वपत्रैर्व्वरानने ।
पश्चादन्यं महेशानि शिवं प्रार्च्य प्रपूजयेत् ॥
शिवपूजां विना देवि ! अन्यपूजां करोति यः ।
स एव रजनाद्धीनः कुम्भीरो जायते प्रिये ॥
निर्म्माय पार्थिवं लिङ्गं चतुर्व्वर्गफलप्रदम् ।
आशुतोषं महादेवं शङ्करं वृषभध्वजम् ।
निर्म्माय पार्थिवं लिङ्गं विधिवत् पूजयेत्
शिवम् ॥
शिवपूजा महेशानि यद्गृहे सततं प्रिये ।
काशीपुरं महेशानि तद्गृहं वरवर्णिनि ।
शिवलिङ्गं प्रपूज्याथ सर्व्वपूजाफलं लभेत् ॥” ॥
चतुर्व्विधलिङ्गं यथा,—
“चतुर्द्धा पार्थिवं लिङ्गं वर्णभेदेन पार्व्वति ।
शुक्लं रक्तं तथा पीतं कृष्णञ्च परमेश्वरि ॥
शुक्लन्तु ब्राह्मणे प्रोक्तं क्षत्त्रिये रक्तमिष्यते ।
हरितं वैश्यजातौ तु कृष्णं शूद्रे प्रकीर्त्तितम् ।
चन्दनञ्च महेशानि सर्व्वजातिषु शस्यते ॥”

इति लिङ्गार्च्चनतन्त्रे १।२।३ पटलाः ॥ १ ॥

अस्य पञ्चवक्त्राणि यथा,—
“तत् सर्व्वं शृणु चार्व्वङ्गि पार्थिवस्य तु यत् प्रिये ।
विभाव्य सुखपद्मं हि शिवस्य वरवर्णिनि ॥
सद्योजातं वामदेवमघोरञ्च ततः परम् ।
तत्पुरुषं तथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्त्तितम् ॥
सद्योजातञ्च वै शुक्लं शुद्धस्फटिकसन्निभम् ।
पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् ॥
कृष्णवर्णमघोरञ्च सर्व्वं भीमविवर्द्धनम् ।
रक्तं तत्पुरुषं देवं दिव्यमूर्त्तिमनोहरम् ॥
श्याममेव तथेशानं सर्व्वदेवशिवात्मकम् ।
चिन्तयेत् पश्चिमे चाद्यं द्वितीयन्तु तथोत्तरे ॥
अघोरं दक्षिणे देवं पूर्व्वे तत्पुरुषं तथा ।
ईशानं मध्यतो ध्येयं चिन्तयेत् भक्तितत्परः ॥”

इति तत्रैव ६ पटलः ॥ १ ॥

अस्य पूजायां मुखवाद्यकरणावश्यकत्वं यथा,
“संपूज्य पार्थिवं लिङ्गं परं ब्रह्म स्वयं प्रिये ।
ततस्तु लिङ्गकवचं पठित्वा कमलानने ॥
मुखवाद्यं सकृत्त्वं हि कृत्वा तु परमेश्वरि ।
मातृकामन्त्रसहितं मुखवाद्यं सुदुर्लभम् ॥
अकारादिक्षकारान्तं अनुलोमविलोमतः ।
उच्चार्य्य परमेशानि मुखवाद्यं सुचिस्मिते ॥
सबिन्दुवर्णमुच्चार्य्य पञ्चाशन्मातृकां प्रिये ।
अनुलोमविलोमेन सर्व्वत्र च वरानने ॥
अनेनैव विधानेन मुखवाद्यं करोति यः ।
स सिद्धः सगणः सोऽपि स शिवो नात्र संशयः ॥
म्लेच्छयोऽहं देवेशि मुखवाद्यप्रसादतः ॥
यस्मिन् काले महेशानि असुरो बलवद्भवेत् ।
तस्मिन् काले महेशानि मुखवाद्यं करोम्यहम् ॥
तत् श्रुत्वा परमेशानि असुरा राक्षसाश्च ये ।
पलायन्ते महेशानि तत् श्रुत्वा परमेश्वरि ।
ये नरा भुवि तिष्ठन्ति मुखवाद्यं विना प्रिये ।

स सर्व्वयातनाभोगो यस्ते कुम्भीरतां व्रजेत् ।”
इति च तत्रैव ८ पटलः ॥ ०॥

अस्य निर्माल्यभोजनदोषकारणं यथा —
देव्युवाच ।
“दुर्लभं तव निर्माल्यं ब्रह्मादीनां कृपानिधे ।
तत्कथं परमेशान निर्माल्यं तव दूषितम् ॥
ईश्वर उवाच ।
मथ्यमाने स्थिते यत्तु समुद्रे परमेश्वरि ।
प्रथमन्तु ईशान तत्र ऊर्द्ध्वं शुचिस्मिते ॥
कालाग्निरूपिणं तत्तु सम्यग्ज्ञानमयं सदा ।
तेजोमयं महेशानि सुरासुरभयङ्करम् ॥
क्षीरोदमथनं देवि उत्थितं गरलं महत् ।
तत्र कालकूटाख्यं तद्विषं परमेश्वरि ॥
निपीतं तद्विषं घोरं तीक्ष्णं ब्रह्माण्डनाशनम् ।
तद्विषं कण्ठदेशे तु स्थितं हि सततं मम ॥
तत्र प्रभृति देवेशि सुरे ज्वालायते सदा ।
पत्रं वा यदि वा पुष्पं फलं वा वरवर्णिनि ॥
अन्यं हि परमेशानि उपचारं मनोहरम् ।
यो दद्यात् परमेशानि मन्मुखोपरि पार्व्वति ॥
अग्राह्यं तत् निर्माल्यं भावाद्दूषणमयं यतः ।
एतत्तु परमेशानि निर्माल्यं यस्तु वै दयेत् ।
स भ्रष्टो जायते देवि निष्कृतिर्नास्ति तत्र वै ।
अग्राह्यं मम निर्माल्यं अतएव वरानने ॥
यद्दत्तं सम्मुखे देवि पुष्पं वा पत्रमुत्तमम् ।
तन्निर्माल्यं महेशानि गृह्णीयात् शिरसा सदा ॥
प्रथमं शिष्ये न्यस्य त्रिधामन्त्रेण पार्व्वति ।
निमन्त्र्य मम देवेशि शिष्योऽग्राह्यं वरानने ॥
देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्व्वाः किन्नरादयः ।
न सर्व्वे परमेशानि वराकाः पृथुबुद्धयः ।
मम त्वयुं च देवेशि अधिकारो कथं भवेत् ॥
इति च तत्रैव १३ । १४ पटलौ ॥ ०॥

चतुर्द्दश्यां महेशानि कुह्वां यो वरवर्णिनि ।
कृष्णायां वा महेशानि अमावास्यां विशेषतः ॥
निर्माय च चतुर्द्दश्यां लिङ्गं भक्त्या च पूजयेत् ।
एकहस्ते महेशानि निर्माय पार्थिवं शिवम् ॥
स्थितं वामहस्ते वा निर्माय यः च पार्थिवम् ।
तत्फलं परमेशानि लक्षलिङ्गसमं भवेत् ॥
इति लिङ्गार्च्चनतन्त्रम् ॥ ० ॥

बाणलिङ्गलक्षणादिकं बाणलिङ्गशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ० ॥

अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् । वीरमित्रोदयधृतम् —
“बाणसदृशं रौद्रमत्योऽन्यस्य विशेषणात् ।
बाणोद्भवात् तम स्निग्ध तथान्ते रौद्रमुच्यते ॥”
मत्स्यपुराणेऽपि ।
‘सरिज्जाह्नव्याः बाणलिङ्गसमाकृति ।
तन्त्ये चोद्दिष्टं रौद्रलिङ्गं सुख ध्वहम् ॥
नर्म्मदाह्नभङ्गायां बाणलिङ्गसमाकृते ।
तन्त्रे चोद्दिष्टं लिङ्गं रौद्रं भविष्यति ॥
रौद्रलिङ्गं तथा ज्ञेयं बाणलिङ्गसमं हरि ।
श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं विप्रादिपूजितम् ॥
तदभावात् कृष्णवर्णं वा सर्व्वजातिषु सिद्धिदम् ।
नर्म्मदासम्भवं रौद्रं बाणलिङ्गमुदीरितम् ॥
इति रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।

शिवनाभिलक्षणं तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ० ॥ अथ दैवलिङ्गलक्षणम् । दैवलिङ्गमधिकृत्य सिद्धान्तशेखरे ।
“करसम्पुटसंयुक्तं शूलटङ्कादिभूषितम् ।
रेखाकोटरसंयुक्तं नित्योन्नतसमन्वितम् ।
दीर्घाकारञ्च यल्लिङ्गं ब्रह्मभागादिवर्ज्जितम् ॥
अथ गोललिङ्गलक्षणम् ।
“लिङ्गं गोलमिति प्रोक्तं गोलकं प्रोच्यतेऽधुना ।
कुष्माण्डस्य फलाकारं नागरङ्गफलोपमम् ।
काकडिम्बफलाकारं गोललिङ्गमिहोदितम् ॥”
इति गोललिङ्गलक्षणम् ॥ ० ॥

अथार्षलिङ्गलक्षणम् । तत्रैव ।
“नानाकोलफलाकारं ब्रह्मसूत्रविवर्ज्जितम् ।
अग्रे स्थूलञ्च यल्लिङ्गं कपित्थफलसन्निभम् ।
नालिकेरफलाकारं मध्ये स्थूलञ्च यद्भवेत् ।
मध्ये स्थूलं च यल्लिङ्गमार्षमित्याहुरीरितम् ॥
इत्यार्षलिङ्गलक्षणम् ॥ ० ॥

लिङ्गं हि द्विविधमकृत्रिमं कृत्रिमञ्च । अकृत्रिमं स्वयम्भु स्वयम्भु बाणलिङ्गादि । कृत्रिमं निर्म्मितं धातुलिङ्गादि । सिद्धान्तशेखरे ।
“तल्लिङ्गं द्विविधं प्रोक्तमचलञ्च चलं तथा ।
प्रत्येकं त्रिविधं ज्ञेयं लिङ्गं सद्भावात्मकम् ॥
प्रासादे स्थापितं लिङ्गमचलं तच्छिलात्मकम् ।
स्थापितं त्वचलं गेहे स्थिरं लिङ्गमयाचितम् ।
पञ्चधा तत्र स्थितं लिङ्गं स्वयम्भु नैवपावकम् ।
आर्षञ्च मानुषं लिङ्गं तैर्वा लक्षणमुच्यते ॥”
सिद्धान्तशेखरे ।
‘नानाचिह्नैरसंयुक्तं नानावर्णसमन्वितम् ।
अदृश्यमूलं यल्लिङ्गं क्वचित् भुवि दृश्यते ॥
तत् लिङ्गन्तु स्वयम्भ्वमपरं लक्षणम् ।
स्वयम्भु लिङ्गमित्युक्तं तच्च नानाविधं मतम् ॥
शङ्खाभमस्तकं लिङ्गं वैष्णवं सद्गुणाढ्यम् ।
पद्माभमस्तकं ब्राह्मं छत्राभं शाक्रमुच्यते ॥
शिरोयुग्मं तथा ज्ञेयं त्रिपदं याम्यमीरितम् ।
खड्गं भवेदैशं लिङ्गं वारुणं कलशाकृति ॥
वायव्यं ध्वजवल्लिङ्गं कौवेरं गदान्वितम् ।
ईशानस्य त्रिशूलाभं लोकपालाश्रितं स्मृतम् ।
स्वयम्भु लिङ्गमाख्यातं सर्व्वशास्त्रविशारदैः ॥
इति स्वयम्भु लिङ्गलक्षणम् ॥ ० ॥

मत्स्यसूक्ते ।
दृष्ट्वा लिङ्गं महेशस्य स्वयम्भतस्य पार्व्वति ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः परे ब्रह्मणि लीयते ॥ ० ॥
तस्यां पूजाफलन्तु तत्रैव ।
शिवाग्रश्चैलजं शम्भोः मुक्तये चाश्मजन्ते ।
पार्थिवं भक्तये प्रोक्तं मुक्तये चाश्मजं ततः ।
यद्वै नारदं ज्ञेयं सिद्धिदं तथा पुनः ।
स्थिरलक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं हैमं राज्यप्रदं तत् ।
पुत्त्रवृद्धिकरं ताम्रं राङ्गमायुःप्रवर्द्धनम् ॥
पद्मपुराणम् ।
पारदञ्च महाभूत्यै सौभाग्याय च मौक्तिकम् ।
चन्द्रकान्तं स्मृतिजनं स्फाटिकं सर्व्वकामदम् ।
वीरमित्रोदयधृतकल्पोत्तरेऽपि ।
“सर्व्वा चलप्रदा भूमिर्म्मृणयस्तद्दद्ध हि ।
रत्नमाद्या महारत्नी शैवी सर्व्वलोकविद्युद्भुवा ॥
राजी प्रकाशका सर्व्वं विद्याद्यायतकारिका ।
नानावर्णास्तु विज्ञेया रत्नस्थैव स्मृताः ॥
वज्राद्या स्फाटिकाद्याश्च शुद्धाभादिविवर्ज्जितम् ।
सर्व्वकामप्रदं पुंसां लिङ्गं तात्कालिकं मतम् ॥
लक्षणसमुच्चये ।
“गान्धं सौभाग्यदं लिङ्गं पौष्पं मुक्तिप्रदायकम् ।
तथा ।
“नानागुणोद्भवं लिङ्गं नानाकामप्रदायकम् ।
सैकतं गुडदं लिङ्गं सौभाग्याय च लावणम् ।
उच्चाटने तु पाषाणं मौलं प्रधनयावकम् ।
तात्कालिकं दारिद्र्यं हत्वा भक्त्या समर्च्चयेत् ॥’
तथा ।
“कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च ।
कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशिनश्च चतुः समम् ॥
एतद्वै गन्धलिङ्गन्तु कृत्वा सम्पूज्य भक्तितः ।
शिवसायुज्यमाप्नोति बन्धुभिः सहितो नरः ॥
कार्य्यं पुष्पमयं लिङ्गं नानागन्धसमन्वितम् ।
नवखण्डां धरां भुक्त्वा तदाप्नोऽप्यधिको भवेत् ॥
रजोभिर्न्निर्म्मितं लिङ्गं यः पूजयति भक्तितः ।
विद्याधरपदं प्राप्य पश्चात् शिवसमो भवेत् ॥
श्रीकामो गोमयलिङ्गं कृत्वा भक्त्या प्रपूजयेत् ।
स्वच्छेन कापिलेनैव गोमयेन प्रकल्पयेत् ॥
कार्य्यं यवेक्षुमं लिङ्गं यवगोधूमशालिजम् ।
श्रीकामः पुष्टिकामश्च पुत्रकामस्तदर्च्चयेत् ॥
सितासण्डमयं लिङ्गं कार्य्यमारोग्यवर्द्धनम् ।
वत्स लवणजं लिङ्गं तालभिकटुकान्वितम् ।
गव्यघृतमयं लिङ्गं सम्पूज्य बुद्धिवर्द्धनम् ।
लवणं च सौभाग्यं पार्थिवं सर्व्वकामदम् ॥
कामदं तिलपिष्टोत्थं तुषोत्थं मारणे स्मृतम् ।
भस्मोत्थं सर्व्वफलदं गुडोत्थं प्रीतिवर्द्धनम् ॥
गन्धोत्थं गुणदं भूरि शर्करोत्थं सुखप्रदम् ।
वंशाङ्कुरोत्थं वंशकरं गोमयं सर्व्वरोगदम् ॥
कपिलं पिष्टमयं लिङ्गं सर्व्वशत्रुविनाशनम् ।
सौभाग्यं मारणं पिष्टसम्भवं लिङ्गमुत्तमम् ॥
दारिद्र्यं दग्धोद्धृतं पिष्टं सारस्वतप्रदम् ॥
दधिदुग्धोद्भवं लिङ्गं कीर्त्तिलक्ष्मीसुखप्रदम् ।
धान्यदं धान्यजं लिङ्गं फलोत्थं फलदं भवेत् ।
पुष्पोत्थं दिव्यभोगायुर्मुक्ति धात्रीफलोद्भवम् ।
नवनीतोद्भवं लिङ्गं कीर्त्तिसौभाग्यवर्द्धनम् ॥
दूर्व्वाकाण्डसमुद्भवमपमृत्युविनाशनम् ।
कर्पूरसम्भवं लिङ्गं चला वै भुक्तिमुक्तिदा ।
अयस्कान्तं चतुर्द्दा तु ज्ञेयं सामान्यसिद्धिषु ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥

मन्त्रमहोदधिभवं ग्रन्थ नाम नवममहीपालेन्दिरा
यमलिङ्गं महाभूत्यै सौभाग्याय च मौक्तिकम् ।
पुष्टिमतं महानीलं ज्योतिषीरसमुद्भवम् ।
स्पर्शकं कुलसत्वे तेजस रूप्यकान्तमम् ।

चन्द्रापीड़ं महाजितं स्फाटिकं सर्व्वकामदम् ।
मुक्ताख्यमधिजं शत्रुक्षयार्थं मौक्तिकं तथा ॥
चापल्यं हीरकं ज्ञेयं रोगहृन्मौक्तिकोद्भवम् ।
शुभकृत् पुष्करं तीर्थे वैदूर्य्यं शत्रुदर्पहृत् ।
नीलं लक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं स्फाटिकं सर्व्वकामदम् ॥"
इति सारसंग्रहः ॥
"महामुक्तिप्रदं हैमं राजतं भूतिवर्द्धनम् ।
आरकूटं तथा कांस्यं त्रपु सामान्यमुक्तिदम् ॥
त्रपुसीसायसं लिङ्गं शत्रूणां नाशने स्थितम् ।
कीर्त्तिदं कांस्यजं लिङ्गं राजतं पुत्त्रवर्द्धनम् ॥
पैत्तलं भुक्तिमुक्त्यर्थं मिश्रजं सर्व्वसिद्धिदम् ॥"
इति कालोत्तरतन्त्रम् ॥
तत्रैव शिवनारदसंवादे ।
"पितॄणां मुक्तये लिङ्गं पूज्यं रत्नसमुद्भवम् ।
हैमजं सत्यलोकस्य प्राप्तये पूजयेत् पुमान् ।
पूजयेत्ताम्रजं लिङ्गं पुष्टिकामो हि मानवः ॥"
मत्स्यसूक्ते ।
"ताम्रलिङ्गं कलौ नार्च्चेत् रैत्यस्य सीसकस्य च ।
रक्तचन्दनलिङ्गञ्च शङ्खकांस्यायसं तथा ॥" * ॥
मातृकाभेदतन्त्रे १२ पटले ।
"पार्थिवे शिवपूजायां सर्व्वसिद्धियुतो भवेत् ।
पाषाणे शिवपूजायां द्विगुणं फलमीरितम् ॥
स्वर्णलिङ्गे च पूजायां शत्रूणां नाशनं मतम् ।
सर्व्वसिद्धीश्वरो रौप्ये फलं तस्माच्चतुर्गुणम् ॥
ताम्रे पुष्टिं विजानीयात् कांस्ये च धनसंचयः ।
गङ्गायाश्च लक्षगुणं लाक्षायां रोगवान् भवेत् ॥
स्फाटिके सर्व्वसिद्धिः स्यात्तथा मरकते प्रिये ।
लौहलिङ्गे रिपोर्नाशं कामदं भक्तलिङ्गकम् ॥
वालुकायां कार्य्यसिद्धिर्गोमये रिपुहिंसनम् ।
सर्व्वलिङ्गस्य माहात्म्यं धर्म्मकामार्थमोक्षदम् ।
संस्कारेण विना देवि पाषाणादौ न पूजयेत् ॥"
तत्संस्कारस्तत्रैव यथा,—
"रौप्यञ्च स्वर्णलिङ्गञ्च स्वर्णपात्रे निधाय च ।
तस्मादुत्तोल्य तल्लिङ्गं दुग्धमध्ये दिनत्रयम् ॥
त्र्यम्बकेण स्नापयित्वा कालरुद्रं प्रपूजयेत् ।
षोड़शेनोपचारेण वेदान्तपावनीं यजेत् ॥
तस्मादुत्तोल्य तल्लिङ्गं गङ्गातोये दिनत्रयम् ।
ततो देवीशविधिना संस्कारमाचरेत् सुधीः ॥"
लक्षणहीनलिङ्गपूजने दोषो यथा,—
"लिङ्गं सुलक्षणं कुर्य्यात् लक्षेलिङ्गमलक्षणम् ।
दैर्घ्यहीने भवेद्व्याधिरधिके शत्रुवर्द्धनम् ॥
मानहीने विनाशः स्याद्धिके च शिशुक्षयः ।
विस्तारे चाधिके हीने राष्ट्रनाशो भवेत् ध्रुवम् ॥
पीठहीने तु दारिद्र्यं शिरोहीने कुलक्षयः ।
ब्रह्मसूत्रविहीने च राज्ञां राष्ट्रञ्च नश्यति ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन लिङ्गं कुर्य्यात् सुलक्षणम् ॥"
अथ लिङ्गप्रमाणम् ।
देव्युवाच ।
"लिङ्गप्रमाणं देवेश कथयस्व मयि प्रभो ।
पार्थिवे च शिलादौ च विशेषो यत्र यद्भवेत् ॥
श्रीशिव उवाच ।
मृत्तिकातोलकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।

एतदन्यन्न कुर्व्वीत कदाचिदपि पार्व्वति ॥"
इति मातृकाभेदतन्त्रे ७ पटलः ॥
अपि च ।
"मृत्तिकातोलकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।
त्रिसूत्रस्य प्रमाणेन घटनं कारयेद्बुधः ।
अङ्गुष्ठपर्व्वमानन्तु कृत्वा लिङ्गं प्रपूजयेत् ॥"
इति षट्कर्म्मदीपिकाधृतविश्वसारतन्त्रम् ॥ * ॥
त्रिसूत्रीकरणमुक्तं कालोत्तरे ।
"लिङ्गे वेद्यां तथा पीठे समसूत्रनिपातनात् ।
समस्येव विजानीयात् त्रिसूत्रीकरणन्त्विदम् ॥"
मृत्तिकाभेदेन ब्राह्मणादीनां पूजाफलस्य प्रश-स्तत्वमुक्तं तत्रैव ।
"शुक्लं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्म्माय यस्तु पूजयेत् ।
स एव परमेशानि त्रिवर्गफलभाग्भवेत् ॥
क्षत्त्रियस्तु वरारोहे रक्तं निर्म्माय पार्थिवम् ।
पूजयेत् सततं यस्तु त्रिवर्गफलभाग्भवेत् ॥
हरितं पार्थिवं देवि निर्म्माय यस्तु पूजयेत् ।
स च वैश्यो महेशानि त्रिवर्गफलभाग्भवेत् ॥
कृष्णं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्म्माय यस्तु पूजयेत् ।
स शूद्रः परमेशानि त्रिवर्गफलभाग्भवेत् ॥
शिलादौ च महेशानि स्थूलञ्च फलदायकम् ।
अङ्गुष्ठमानं देवेशि यदा हेमादिमानकम् ॥
क्रमेण देवदेवेशि फलं बहुविधं लभेत् ।
स्थूलात् स्थूलतरं लिङ्गं रुद्राक्षं परमेश्वरि ।
पूजनाद्धारणाद्देवि फलं बहुविधं स्मृतम् ॥"
स्थूलात् स्थूलतरमिति पार्थिवलिङ्गेतरपरम् ।
मृत्तिकातोलकं ग्राह्यमित्यादिवचनात् ॥ * ॥
शिलास्फाटिकमरकतादीनां पञ्चसूत्रीकरण-मुक्तम् । यथा,—
"शिवलिङ्गस्य यन्मानं तन्मानं दक्षसव्ययोः ।
योन्यग्रमपि यन्मानं तदधोऽपि तथा भवेत् ॥"
इति लैङ्गम् ॥
"लिङ्गस्य यादृग्विस्तारः परिणाहोऽपि तादृशः ।
लिङ्गस्य द्विगुणा वेदी योनिस्तदर्द्धसम्मिता ॥
कुर्व्वीताङ्गुष्ठतो ह्रस्वं न कदाचिदपि क्वचित् ।
रत्नादिशिवनिर्म्माणे मानमिच्छावशाद्भवेत् ॥"
इति तन्त्रान्तरम् ॥
लिङ्गशब्दव्युत्पत्तिर्यथा,—
"आकाशं लिङ्गमित्याहुः पृथिवी तस्य पीठिका ।
आलयः सर्व्वदेवानां लयनाल्लिङ्गमुच्यते ॥"
इति स्कन्दपुराणम् ॥ * ॥
लिङ्गमहिमा यथा,—
शिव उवाच ।
"न तुष्याम्यर्च्चितोऽर्च्चायां पुष्पधूपनिवेदनैः ।
लिङ्गेऽर्च्चिते तथात्यर्थं परं तुष्यामि पार्व्वति ॥
एष देवि पुरा कल्पे नीतोऽहं सर्व्वदैवतैः ।
लिङ्गत्वाल्लिङ्गमित्युक्तं सदेवासुरकिन्नरैः ॥
प्रयच्छामि दिवं देवि यो मल्लिङ्गार्च्चने रतः ।
त्यक्त्वा सर्व्वाणि पापानि निर्गतो दग्धकल्मषः ।
मन्मना मन्नमस्कारी मामेव प्रतिपद्यते ॥"
इति वीरमित्रोदयधृतस्कन्दपुराणम् ॥ * ॥

द्रव्यविशेषेण पूजादिफलमपि तत्रैव ।
"वस्त्रपूतजलैर्लिङ्गं स्नापयित्वा मम मानवाः ।
सहस्राश्वमेधानां फलमाप्नोति सत्तमः ॥
सुगन्धिचन्दनरसैर्लिङ्गमालिप्य भक्तितः ।
आलिप्यते सुरस्त्रीभिः सुगन्धैर्यक्षकर्द्दमैः ॥" * ॥
लिङ्गपूजनाकरणे दोषस्तत्पूजाफलञ्च तत्रैव शिवनारदसंवादे ।
"विना लिङ्गार्च्चनं यस्य कालो गच्छति नित्यशः ।
महाहानिर्भवेत्तस्य दुर्गतस्य दुरात्मनः ॥
एकतः सर्व्वदानानि व्रतानि विविधानि च ।
तीर्थानि नियमा यज्ञा लिङ्गाराधनमेकतः ॥
न लिङ्गाराधनादन्यत् पुरा वेदे चतुर्ष्वपि ।
विद्यते सर्व्वशास्त्राणामेष एव सुनिश्चितः ॥
भुक्तिमुक्तिप्रदं लिङ्गं विविधापन्निवारणम् ।
पूजयित्वा नरो नित्यं शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥
सर्व्वमन्यत् परित्यज्य क्रियाजालमशेषतः ।
भक्त्या परमया विद्वान् लिङ्गमेकं प्रपूजयेत् ॥"
इति स्कन्दपुराणम् ॥ * ॥
"अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
महेशार्च्चनपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥"
इति मत्स्यसूक्ते १६ पटलः ॥ * ॥
"स्वयं नारायणः प्रोक्तो यदि शम्भुं प्रपूजयेत् ।
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले ये देवाः संस्थिताः सदा ।
तेषां पूजा भवेद्देवि शम्भुनाथस्य पूजनात् ॥"
इति मातृकाभेदतन्त्रम् ॥ * ॥
षट्कर्म्मदीपिकायाम् ।
"असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयम् ।
काश्यां वासः सतां सङ्गो गङ्गाम्भः शम्भु-सेवनम् ॥" * ॥
अथ पारदशिवलिङ्गमाहात्म्यम् ।
"ज्योतिर्म्मयं महालिङ्गं कैलासनगरे प्रिये ।
तस्यैव षोड़शांशैकः काश्यां विश्वेश्वरः स्थितः ॥
पूर्णलिङ्गं महेशानि शिवबीजं न चान्यथा ।
शिलामध्ये यथा चक्रं लक्ष्मीनारायणः परम् ।
पारदस्य शतांशैको लक्ष्मीनारायणो न हि ॥
पकारं विष्णुरूपञ्च आकारं कालिका स्वयम् ।
रेफं शिवं दकारञ्च ब्रह्मरूपं न चान्यथा ॥
पारदं परमेशानि ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।
यो यजेत् पारदं लिङ्गं स एव शम्भुरव्ययः ॥"
इति मातृकाभेदतन्त्रे ८ पटलः ॥
तस्य निर्म्माणविधानं पारदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
प्रकारान्तरशिवलिङ्गोत्पत्तिर्यथा,—
"ततो विवाहं निर्व्वर्त्त्य कृतकृत्या यथागताः ।
गताः सर्व्वे महेशोऽपि सत्या सह तदा गृहम् ।
जगाम रेमे सत्या च चिरं निर्भरमानसः ॥
अथ काले कदाचित्तु सत्या सह महेश्वरः ।
रेमे न शेके तं सोढुं सती श्रान्ताभवत्तदा ।
उवाच दीनया वाचा देवदेवं जगद्गुरुम् ॥
भगवन्न हि शक्नोमि तव भारं सुदुःसहम् ।
क्षमस्व मां महादेव कृपां कुरु जगत्पते ॥
निशम्य वचनं तस्या भगवान् वृषभध्वजः ।
निर्भरं रमणं चक्रे गाढ़ं निर्दयमानसः ॥

कृत्वा सपूर्णरमथ सती च त्यक्तमैथुना ।
उत्थानाय मनश्चक्रे उभयोस्तेज उत्तमम् ।
पपात धरणीपृष्ठे तेनाप्लावमखिलं जगत् ।
पाताले भूतले स्वर्गे शिवलिङ्गास्तदाभवन् ।
तेन भूता भविष्याश्च शिवलिङ्गाः सयोनयः ।
यत्र लिङ्गं तत्र योनिर्यत्र योनिस्तत्र शिवे ।
उभयोश्चैव तेजोभिः शिवलिङ्गं व्यजायत ।”

इति नारदपञ्चरात्रे ३ रात्रम् । * ।

कामनाभेदे पार्थिवशिवलिङ्गसंख्या यथा —
“सङ्ख्या पार्थिवलिङ्गस्य यथाकामं निगद्यते ।
स्फलिङ्गं पार्थिवं नाम भुक्तिमुक्तिकरं परम् ।
देशकालादिकं ज्ञात्वा कुर्य्यात् लिङ्गं फलप्रदम् ।
न करोति यदा ज्ञात्वा न कार्य्यं तस्य सिध्यति ॥
विद्यार्थी शतसाहस्रं धनार्थी च तदर्द्धकम् ।
पुत्रार्थी सार्द्धसाहस्रं कन्यार्थी च शतत्रयम् ।
विद्वान् लिङ्गायुतं कुर्य्यात् सर्व्वपापहरं परम् ।
राज्यार्थी शतसाहस्रं कान्तार्थी शतपञ्चकम् ।
मोक्षार्थी कोटिगुणितं भूतिकामः सहस्रकम् ।
रूपार्थी त्रिसहस्रन्तु तीर्थार्थी द्विसहस्रकम् ।
सुहृत्कामः सहस्रन्तु वस्त्रार्थं शतमष्टकम् ।
मारणार्थं सप्तशतं मोहनार्थं शताष्टकम् ।
उच्चाटनवशश्चैव सहस्रन्तु यथोक्तत ।
स्तम्भने च सहस्रन्तु दारार्थे च तदर्द्धकम् ।
महाराजभये पञ्चशतञ्चापदि सङ्कटे ।
सहस्रमयुतं सर्व्वकामदं परिकीर्त्तितम् ।
एकं पापहरं प्रोक्तं द्विलिङ्गञ्चार्थसिद्धिदम् ।
त्रिलिङ्गं सर्व्वकामानां कारणं परमीरितम् ।”

तथा ।
“लिङ्गानामयुतं कृत्वा पूजा राजभयं हरेत् ।
सहस्राणि च लिङ्गानां निगडान्मोचयेद्‌ध्रुवम् ।
कारागृहविमुक्त्यर्थमयुतं कारयेद्‌बुधः ।
डाकिन्यादिभये पञ्चसहस्रं कारयेत्तथा ।
सहस्राणाञ्च पञ्चाशद्‌पुत्रो हि प्रकारयेत ।”

इति वीरमित्रोदयधृतम् ।

“अनेन च क्रमाद्देवि लक्षं यस्तु प्रपूजयेत् ।
सर्व्वाभीष्टफलं देवि लभते नात्र संशयः ।” * ।

एकोत्तरलिङ्गपूजाविधिनिषेधौ यथा,—
‘एकोत्तरं महेशानि युगलं न तु पूजयेत् ।
एकोत्तरं महेशानि दश पञ्च शतानि च ।
प्रत्येकेनाथवा देवि विल्वपत्रैः प्रपूजयेत् ।
एकैकं पूजयेल्लिङ्गं युगलं न तु पूजयेत् ।
दरिद्रो जायते देवि युगलस्य च पूजनात् ।”

इति लिङ्गार्चनतन्त्रम् । * ।

शिवलिङ्गमृत्तिकादिनिरूपणं यथा —
“तोयमध्यगतां समाहृत्य निर्म्माय लिङ्गमद्भुतम् ।
तोयाभावे महेशानि शुद्धस्य मृत्तिका प्रिये ।
पर्व्वतप्रभवा इति नर्म्मदाम्बुद्भवमुत्तमम् ।
एतद्धिना महेशानि नर्म्मदा शुभा इति प्रिये ।
निर्झरस्य च देवेशि नर्म्मदा सम्पत्प्रदायिनी ।
सर्व्वाभावे महेशानि गोष्पदस्थाय मृत्तिकाम् ।
अथवा परमेशानि यत्र चित्तं प्रसीदति ।
सुपीनं सुन्दरं रम्यं सर्व्वदारोहितं सदा ।

निर्म्माय पार्थिवं लिङ्गं कुण्डलीसहितं प्रिये ।
यो लिङ्गं परमेशानि स रुद्रः परमेश्वरः ।
कुण्डली वेष्टनी तस्य सा देवी परमेश्वरी ।
शिवस्य पूजनात् देवि देवीदेवौ च पूजितौ ।”

इति मत्स्यसूक्तम् । * ।

बाणलिङ्गनिर्म्माल्यग्रहणे प्रतिप्रसवो यथा —
‘बाणलिङ्गे न चाशौचं न च निर्म्माल्यकल्पना ।
सर्व्वं बाणार्पितं ग्राह्यं भक्त्या भक्तैश्च नान्यथा ।
ग्राह्याग्राह्यविचारोऽथ बाणलिङ्गे न विद्यते ।
तदर्पितं जलं पत्रं ग्राह्यं प्रसादमुग्रया ।
बाणलिङ्गे स्वयम्भूते चन्द्रकान्ते स्थिते ।
चान्द्रायणसमं ज्ञेयं शम्भोर्नैवेद्यभक्षणे ।”

इति शिवनारदसंवादः ।

शिवलोक पुं (शिवस्य लोकः ।) कैलासः । यथा,
‘विल्वपत्रैरखण्डैश्च यो लिङ्गं पूजयेत् सकृत् ।
सर्व्वपापैर्व्विनिर्म्मुक्तः शिवलोके महीयते ।”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतभविष्यपुराणम् ।

शिवस्य भुवनं जगच्च ।

शिववल्लभा स्त्री (शिवस्य वल्लभा ।) शतपत्री । इति राजनिर्घण्टः । शिवप्रिये त्रि ।

शिववल्लिका, स्त्री (शिवस्य वल्लिका ।) लिङ्गिनी । इति राजनिर्घण्टः ।

शिववल्ली, स्त्री, (शिवस्य वल्ली ।) लिङ्गिनी । श्रीवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ।

शिववाहन, पु (शिवस्य वाहनः ।) अनड्वान् । इति राजनिर्घण्टः ।

शिववीज, क्ली, (शिवस्य वीजम् ।) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ।

शिवशेखर पु (शिवं सुखकरं शिवप्रियो वा शेखरोऽग्रो यस्य ।) वकवृक्षः । इति जटाधरः । धुस्तूरः । इति राजनिर्घण्टः । शिवस्य मस्तकञ्च ।

शिवसायुज्य, क्ली (शिवस्य सायुज्यम् ।) मोक्षविशेषः । स च शिवेन सह योगः । यथा । नागरखण्डे ।
“उपवासप्रभावेण बलादपि च जागरात् ।
शिवरात्रेस्तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजया ।
अक्षयान् लभते लोकान् शिवसायुज्यमाप्नुयात् ।”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

शिवसुन्दरी, स्त्री, (शिवस्य सुन्दरी ।) दुर्गा । इति तन्त्रशास्त्रम् ।

शिवा स्त्री, (शिव + टाप् ।) दुर्गा । मुक्तिः । यथा,—
“शिवा मुक्तिः समाख्याता योगिनां मोक्षदायिनी ।
शिवाय यां जपेद्देवीं शिवा लोके ततः स्मृता ।”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ।

अपि च ।
“शिवा कल्याणरूपा च शिवदा च शिवप्रिया ।
प्रिये दातरि चाशब्दः शिवा तेन प्रकीर्त्तिता ।”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५७ अध्यायः ।

अपरञ्च ।
“शश्च कल्याणवचन इकारोत्कृष्टवाचकः ।
समूहवाचकश्चैव वाकारो दातृवाचकः ।
श्रेयःसङ्घोत्कृष्टदात्री शिवा तेन प्रकीर्त्तिता ।
शिवराशिस्वरूपिणी शिवा तेन प्रकीर्त्तिता ।
शिवो हि मोक्षवचनश्चाकारो दातृवाचकः ।
स्वयं निर्व्वाणदात्री या सा शिवा परिकीर्त्तिता ।”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २७ अध्यायः ।

शमीवृक्षः । हरीतकी । शृगालः । नामलकी । इत्यमरः । आमलकी । इति मेदिनी । बुद्धशक्तिविशेषः । स तु द्वाविंशतिनमाभा इति त्रिकाण्डशेषः । हरिद्रा । दूर्व्वा । गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः । * । शृगालस्य ध्वने शुभाशुभं यथा —
‘शोभनं शुभफलाभिसूचकं
कथ्यते यवितथं शिवारुतम् ।
शान्तदीप्तककुभां विशेषतो
जागमश्च च महीयमुच्यते ।
दग्धा दिगुक्ता दिननाथमुक्ता
विवस्वदाशा भवति प्रदीप्ता ।
सा धूमिता यां सविता प्रयाता
शेषा दिगन्ता किल पञ्च शान्ता ।
दग्धा दिगीशो ज्वलिता दिगीशो
प्रधूमिता चानलदिक्क्रमेण ।
प्रत्येकमेकं प्रहराष्टकन्तु
सहन्ते दिशोऽष्टौ सविता क्रमेण ।
आद्ये दिनस्य प्रहरे प्रवृत्ते
महेशदेवेशहुताशदिक्षु ।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
सन्त्रासकायक्षयबन्धनानि ।
याम्ये द्वितीये प्रहरस्य भागे
सहस्रनेत्रानलकालदिक्षु ।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
सन्त्रासकायक्षयबन्धनानि ।
प्राप्ते तृतीये प्रहरे दिनस्य
हुताशवैवस्वतयातुदिक्षु ।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
सन्त्रासकायक्षयबन्धनानि ।
समागतेऽह्नः प्रहरे तुरीये
प्रेतेशरक्षःपतिपाशिदिक्षु ।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
सन्त्रासकायक्षयबन्धनानि ।
आद्ये निशायाः प्रहरे प्रवृत्ते
रक्षोऽधिपाद्‌पतिवातदिक्षु ।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
सन्त्रासकायक्षयबन्धनानि ।
ततो द्वितीयप्रहरे रजन्या
तोयाऽधिपायानिलसोमदिक्षु ।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
सन्त्रासकायक्षयबन्धनानि ।
यामे तृतीयेऽपि च यामवत्या
समीरदोषाकरशम्भुदिक्षु ।

शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
संत्रासकायव्ययबन्धनानि ॥
समागते रात्रितुरीययामे
निशाकरेशानसुरेशदिक्षु ।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
संत्रासकायव्ययबन्धनानि ॥”

इति शिवारुते दग्धदीप्तधूमितदिक्त्रययाम-प्रकरणं प्रथमम् ॥ * ॥

“इतीरितं दिक्त्रययामयोगात्
फलं विरुद्धं विरुतैः शिवायाः ।
ब्रूमोऽथ दिक्पञ्चकयामयोगात्
फलानि पुंसां क्रमतः शुभानि ॥
कृतान्तरक्षोवरुणानिलेन्दु-
दिक्ष्वाद्ययामे रटितैः शृगाल्याः ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभः सुभिक्षं प्रियलोकसङ्गः ॥
रक्षःप्रचेतोऽनिलसोमशम्भु-
दिक्षु द्वितीये प्रहरे रुतेन ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभः सुभिक्षं प्रियलोकसङ्गः ॥
जलेशवातेन्दुशिवामरेश-
दिक्षारवेण प्रहरे तृतीये ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभः सुभिक्षं प्रियलोकसङ्गः ॥
समीरसोमेशसुरेशवह्नि-
दिक्षु स्वरेण प्रहरे चतुर्थे ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभः सुभिक्षं प्रियलोकसङ्गः ॥
शशाङ्करुद्रेन्द्रहुताशकाल-
दिक्षारवैः पञ्चमयामभागे ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभः सुभिक्षं प्रियलोकसङ्गः ॥
ईशानशक्राग्निकृतान्तरक्षो-
दिक्षु स्वरेण प्रहरे च षष्ठे
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभः सुभिक्षं प्रियलोकसङ्गः ॥
इन्द्राग्निकालासुरपाशपाणि-
दिक्षारवैः सप्तमयामकाले ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभः सुभिक्षं प्रियलोकसङ्गः ॥
वह्न्यन्तकक्रव्यभुक्पाशिवात-
दिक्ष्वष्टमे च प्रहरे रवेण ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभः सुभिक्षं प्रियलोकसङ्गः ॥”

इति श्रीवसन्तराजे शिवारुते दिग्यामप्रकरणं द्वितीयम् ॥ * ॥

“एकादिकानां निधनाष्टमानां
शिवारुतानामधुना यदर्थम् ।
प्राच्यादिकास्वष्टसु दिक्ष्वशेषं
यद्यत् फलं तत्तदुदीरयामः ॥
धनाप्त्यभीष्टाप्तिमभीष्टलाभं
ध्रुवं ततोऽर्थस्य फलं शुभञ्च ।
भयं प्रलापं सकलञ्च सौख्य-
मेकादिशब्दैः कुरुते प्रशान्ते ॥
भयान्यनिष्टश्रुतिरर्थहानि-
रिष्टैर्वियोगो महती च भीतिः ।
स्याद्विग्रहाप्तिर्मरणञ्च दीप्ते
ह्येकादिना चेत् क्रतसप्तकेन ॥
ऐन्द्र्यां निनादे प्रथमेऽर्थलाभो
भवेद्द्वितीये निधिदर्शनञ्च ।
कन्यां तृतीये लभते चतुर्थे
ह्यध्वागमं पञ्चमकेऽथ सिद्धिम् ॥
षष्ठे रवे क्रुध्यति भूमिनाथो
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमेषु ॥
वह्नेऽग्निभागे प्रथमे द्वितीये
नराधिपः क्रुध्यति भीस्तृतीये ॥
घातश्चतुर्थे नगरस्य शब्दे
शिवाकृते पञ्चमके च युद्धम् ।
वदन्ति तज्ज्ञाः कलहञ्च षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
याम्ये शुभं स्यादशुभं द्वितीये
याम्ये महाव्याधिभयं तृतीये ।
स्वरे चतुर्थे स्वजनागमः स्यात्
पुत्रो भवेत् पञ्चमके तु ख्यातेषु ॥
जायेत कन्या रटिते च षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ।
ग्रामस्य घातो दिशि राक्षसाना-
माद्ये द्वितीयेऽपि च गोकुलस्य ॥
मृत्युस्तृतीये द्विचतुष्पदानां
हानिश्चतुर्थेऽपि च पञ्चमेऽन्न ।
चौराद्भयं राजभयञ्च षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
शब्दे शिवाया वरुणस्य भागे
आद्ये भयं हानिरथ द्वितीये ।
स्याद्राजदूतागमनं तृतीये
दाहश्चतुर्थे खलु चौरभीतिः ॥
स्यात् पञ्चमे राजभयञ्च षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ।
वायव्यभागे भयमेकशब्दे
भयातिरेको भवति द्वितीये ॥
वृष्टिस्तृतीये महती चतुर्थे
मेघागमो वर्षति पञ्चमे च ।
क्षोभं विधत्ते नृपतेश्च षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
दिश्युत्तरस्यां विहिते विरावे
म्रियेत कश्चित् प्रथमे द्वितीये ।
महाभयं विप्रवधस्तृतीये
क्षत्त्रं चतुर्थे खलु हन्यते च ॥
विट् पञ्चमे षष्ठरवे च शूद्रो
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ।
राहोर्भया दर्शनमाद्यशब्दे
केतोर्द्वितीये च तथोत्तरेण ॥
उल्काप्रपातस्त्रिषु दुर्दिनञ्च
चतुर्षु मन्दं खलु पञ्चमे च ।
सङ्गो भवेद्वैरिजनैश्च षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
आद्ये भवेद्दुर्दिनमीशदेशे
वृष्टिर्द्वितीये च रवे शिवायाः ।
वातस्तृतीये त्वशनिश्चतुर्थे
म्रियेत कश्चित् खलु पञ्चमे च ॥
लभेत पृथ्वीं निनदे च षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥”

इति श्रीवसन्तराजे शिवारुते स्वराष्टकप्रकरणं तृतीयम् ॥ * ॥

“क्षेमलाभपुनरागमनानां
निश्चयं यमधिगम्य विशङ्कः ।
येन याति पथिकः परदेशं
तं शिवारुतमथ प्रथयामः ॥
यं यं देशं गन्तुमभ्युद्यतानां
पुंसां शब्दाननुचरन्ती शृगाली ।
शान्तायां सा सिद्धये वाञ्छितानां
दीप्तायान्तु स्यादभीष्टक्षयाय ॥
प्राचीं दिशं सम्मुखभानुबिम्बं
प्रतिष्ठमानस्य नरस्य यस्य ।
शब्दं शृगाली पुरतः करोति
बन्धं वधं वा प्रकरोति तस्य ॥
प्राचीदिगीशाभिमुखस्य पुंसः
प्रस्थानकामस्य शिवा सशब्दा ।
भियेऽर्थनाशाय च दक्षिणास्या
वामा पुनर्वाञ्छितकार्यसिद्ध्यै ॥
प्रत्यर्कमाशां चलितस्य पूर्वां
शिवा विरावं पुरुषस्य यस्य ।
करोति पृष्ठे प्रकरोति तस्य
सर्वप्रकाराभिलाषसिद्धिम् ॥
प्रस्थायिनो यस्य च दक्षिणाशां
शिवा रवं सृजति दक्षिणेन ।
आदित्यतुल्या यदि नो तदानीं
ध्रुवं भवेत्तस्य महीपतित्वम् ॥
वैवस्वताशां चलितस्य यस्य
दिवाकरस्तिष्ठति दक्षिणेन ।
शिवा च वामा कुरुते विरावं
सम्पद्यते तस्य समस्तमिष्टम् ॥
पुमान् यदा याम्यककुप्प्रवासी
करोति शब्दं पुरतः शृगाली ।
आस्ते विपक्षानपि सम्मुखश्चेत्
भवेत् तदानीमचिरेण मृत्युः ॥
नरस्य याम्यां ककुभं वियासोः
शृगालभार्या यदि पृष्ठभागे ।
फेत्कारमातन्वति मानवस्य
मृत्युश्च पुत्रेण भवत्यवश्यम् ॥
दिशं प्रतीचीं व्रजतः शृगाली
नरस्य यस्याभिमुखी विरौति ।
शान्ता शिवा शान्तफलप्रदात्री
दीप्ता तु दीप्तं फलमातनोति ॥
प्राचेतसीं सञ्चलितस्य काष्ठां
शृगालिका जल्पति दक्षिणेन ।

यस्या तस्यां सुखकृत्यर्थं
करोति यायात्यपि हन्ति पुष ।
स्त्रि प्रथम परिचाल्यमाना
नरस्य यस्य व्रजन शृगाली ।
वामा विराव प्रकरोति ग्रामा
भवन्त्यभिप्रेतफलानि तस्य ।
यो वारुणीं याति दिशं मनुष्य
स्तस्य शिवाया रटितानि पृष्ठे ।
गमस्य तस्याशु तुलाग्रभीति
स्तत्रय स्यात् द्रविणप्रदश्च ।
यस्योत्तरायां चलितस्य पुष
प्राच्यां शिवा सुष्ठाति फेतष्टनादि ।
भात् प्रतीच्यां विहितमिति
स्यथित सिध्यति तत्प्रदर्शन ।
सुखसुदायां चलितस्य पृष्ठे
शिवा विराव पुरतस्तु यस्य ।
चासौ च मध्ये नभसो विरस्ता
कल्याणदानिर्मरस प्रदिष्टम् ।
कुबेरकाष्ठां प्रति य प्रयाति
ज्वालामुखी चाभिमुखी विरौति ।
तस्याध्वगस्याभिमतार्थसिद्धि
र्भवत्यवश्यम् पुनरागमश्च ।
निष्ठति सौम्यरो दिशि पश्चा
धेन कुरत यदि तत्र शृगाली ।
तद्व्रजन पथिकस्य भवनी
निश्चयनो धनजीवितनाशौ ।
दक्षिणन प्रथम यदि पश्चात्
वामगता पथिकस्य शृगाली ।
येन कुरुत कुरुते सदवाप्य
सुमयताप्रियवाग्गमनानि ।
वायाष्ठ प्राग्ना ककुभ नरस्य
वामा शृगाली यदि वा रटन्ती ।
तत्पाठ्नाय विनष्टपक्ष-
मर्थंप्रद दक्षिणतो रटन्ती ।
वामा प्रदीप्ते ककुभ प्रदद्या
द्भनार्थं तथार्थमुपादिशन्ति ।
शिवा रटन्ती यदि दक्षिणा तु
स्त्रिप्रथमयामेच मध्यदेशे ।
प्राच्ये स्तिन्ने यदि वा प्रदीप्ते
पृष्ठे प्रयाणे प्रतिषेधविज्ञो ।
प्रस्थानमाना तु शिवा पुरस्तात्
विनश्यति पञ्चाप नश्यौ ।
वामे पश्चिन्मुखा प्राचीय पृष्ठे
पुष शिवा स्वयं च तत्र नत्र ।
चायाति गौरा प्रदीप्ते विराव
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

अयेनदा वा यदि वा विषाणो
या दिग्विकाराणि मनोरथानि ।
शुभस्य यात्रावसरे पुरस्तात्
प्रयाति चैतत्सं निवर्तयन्ती ।
कुर्याच्छिवा चैरिणराभव त
त्वयथिपथात्प्रियमत विदधाति ।
कायान्तरेष्वप्रगम्यमाना
श्रेयःप्रदा शान्तदिशि प्रदिष्टा ।
शिवा प्रदीप्ते तु दिशि प्रदर्ष्य
समारटन्ती महते भयाय ।
भयोद्गमे दीप्तदिशि प्रदीप्ते
नादेनुना हन्ति भयानि तद्वा ।
सन्धानि सर्वाण्यपि शान्तवादा
शान्तस्थिता सन्नभयप्रदात्री ।
यदा च नष्टुराया नराणां
ग्रस्तं शृगाली कुरुत कदाचित् ।
तदप्रिये तत् परिवर्तनीय
मङ्गल्य भाति कथेष्वरेभ्य ।"

इति श्रीवसन्तराजे शिवारुत मार्गप्रकरण चतुर्थम् । ॥

"स्थानस्थितानामपि योगभाजां
नैमित्तिकानामुपदिश्यते तु ।
शिवाविरावैरपि शिवञ्च
सुनिश्चितार्थं सुनिश्चितम् ।
करोति चे ये इति सन्दिग्धु
यदा तदा स्थानविधानपृष्ठे ।
शिवा विपक्षे सुधिना सध्यस्थाम्
दीप्तात् खराट् सुष्ठुति पेतुषेवाम ।
निरन्तरं रौति दिदिशु दिशु
समन्दकामदायकासुरा येन् ।
अपक्रमोऽपि यदा शृगाली
अम्ययष्टा वा कथितेव तत्र ।
शिवा प्रदीप्ते ककुभो विभाती
ज्वालामुखी यत् कुरुतेऽतिरौद्रम् ।
न भस्म तस्य प्रकरोति भाग्यं
तस्यापदा तिष्ठति यस्य मध्ये ।
यामस्य मध्य समयाच्च यस्य
ज्वालामुखी मुञ्चति विश्रुतानि ।
स भुञ्जते तत्पति विश्वमेव
लोकस्य वा स्यात् सुमहत्प्रभूतम् ।
यामान्तिके यत्र दिशाति यावत्
सवामभीयुषादित्यवेगकाल ।
विरौति पित्त कुरुते शृगाली
महाविमोक्ष भवप्रभूतम् ।
मध्य दिन यावदहानि यत्र
शिवा ककुभे समस्यं यस्य ।
विरौति चार्त विरुदाति तस्य
भवत्यं दुरुमर्थ प्रभूतम् ।
पश्चाह्रदानां च कथिदेवा
कुरुरथा चाशरे शृगाली ।
सन्तानि तत्र तत्र यत्नेन
सुहृन्तौरा यथाविधि ।

स्थानस्य यस्यापगता समीप
दिनानि पञ्चोपचरति प्रभाव ।
खरस्य रौद्रेण शृगालभाया
स्थानस्य हानिर्भवती नराणाम् ।
सुरालयस्यापि मनुष्यलक्ष्मी
र्यामस्य प्रौष यदैव विघ्ने ।
अथ दिनानां दिवसावसाने
शिवा रटन्ती मदनमरैव ।
दिगन्तरटन्ती सकलासु रौद्र
भ्रमत्यथिता परित पुरस्य ।
शृगालभार्या खलु तद्ब्रवीति
युद्ध महच्च सुमहाभिघातम् ।
ज्वाला विमुञ्चत्यतिरौद्रनादा
समाकुला धावति या समन्तात् ।
कौमारके या जनयत्ककस्मात्
कुर्याच्छिवा सा तुवराजयालम् ।
रोमोद्गम या जनयत्यकस्मात्
च दक्ष्यतिकरस्या नराणाम् ।
सत्त्व पुरीषम् सुरङ्गमाना
या सर्वदा स्यादशिवा शिवञ्च ।
तदप्रियौरोधिव कौरव्या
क्षीरं पय वा सुषति या विनाशाम् ।
शिवां शिवां तां शुभलिदाशौ
वर्द्धत देवीमभिवन्दयीयाम् ।
श्मशानभूमौ दिवसध्यभागे
मध्ये दक्षिणा सयत्नप्रदेश ।
या रौति तस्यै बलिमर्घ्ययुक्त
भक्त्या प्रदद्याद्यदि मर्त्यमिच्छेत् ।
सर्वेषु कार्येषु यदुदीतेषु
बलि शिवाया विनिवेदनीय ।
प्रयाति यस्मिन् विषमेऽनुपेथ
देवो बलि कल्पति तत्र सिद्धिम् ।'

इति श्रीवसन्तराजे शिवारुते स्थानस्थितप्रकरण पञ्चमम् । ॥

"कथ्यते बलिविधानमिदानीं
शाकुनानामतन शिवायाः ।
दिव्यमङ्गलविधानिदरोष
वाञ्छितानिसमुद्गतकामम् ।
भूत्वालय वनपत्र जमान
चतुष्पथ शान्तपद सनाभ्यम् ।
सन्ध्याव सकमनसमाना
बलिप्रदानाय मता प्रदेशा ।
तैलाद्य मध्याद् दिनपदे
विप्रोषित मत्स्यैन विन्यासाय् ।
पौराणिकदानपरीतमाया
नयत्र मोक्षविधमन्त्रपौषाय ।
[illegible]
[illegible]
तस्मिन् दिशि विनत विदधात
[illegible]
[illegible]
[illegible]

मध्ये सुतैः पञ्चभिरभ्युपेता
शिवान्विता पिष्टमयी प्रसन्ना ।
पूज्या शिवा तुष्यति भक्तियोगात्
प्रभूतपुष्पाक्षतधूपदीपैः ॥
साज्यगुडौदनमाषकुल्माषै-
र्यावकपूपलिकामिषमद्यैः ।
संभृतिरत्र नराधमधाम्नं
बुद्धिमता बलिकर्म्मणि कार्य्या ॥
प्राप्याष्टमीं वाथ चतुर्द्दशीं वा
संमन्त्र्य मन्त्रेण च सप्तसत्यः ।
बलिं शिवाया निशि निश्चयेन
दद्यात्मशुध्यो यदि भद्रमिच्छेत् ॥
अत्र मन्त्रः । ॐ शिवे ज्वालामुखि बलिं गृहाण गृहाण हुँ फट् स्वाहा । ॐ शिवे शिवदूति भगवति चण्डे इदमर्घ्यं बलिलीला-समुचितं गृहाण गृहाण आगच्छ आगच्छ वायुवेगेन शुभं कुरु कुरु स्वाहा । इत्यर्घ्य-मन्त्रः । बलिदानाय मन्त्रान्तरम् । ॐ नमो भगवति एनं एनं बलिं गृह्ण गृह्ण गन्धपुष्प-धूपदीपादिकं दह दह पच पच घोररूपिणि भो भगवति पिबत पिबत स्वाहा ।
एतस्य मन्त्रद्वितयस्य मध्या-
देकेन केनाप्यभिमन्त्रणीयः ।
बलिः शिवायाः सुमहाप्रभावं
पृथक् पृथक् मन्त्रयुगं वदेतत् ॥
ताम्बूलवस्त्रासनदक्षिणाभि-
र्नैमित्तिकं शाकुनशास्त्रदक्षम् ।
प्रपूजयेत्तत्र भवत्यभीष्ट-
माचार्य्यवर्य्ये परितोषिते हि ॥
अशेषिकावच्छिन्नतान्तरन्ध्र-
धिष्ण्यानि पूर्व्वोचितयेन सार्द्धम् ।
ज्येष्ठाश्च सन्त्यष्ट विरौति येह
श्रेयस्करी चानुकरोऽस्ति या ॥
हितैषिणी सर्व्वसमीहितेषु
देवी भवानी भुवि फेरवा च ।
कृताधिवासा कृपया सदैव
शिवारुते तेन यतेत विद्वान् ॥"
इति श्रीवसन्तराजशाकुने सदागमार्थशोभने समस्तसत्वकौतुके विरचितं शिवारुतं षष्ठम् ॥*॥
अथ तान्त्रिकशिवाबलिः । तदुक्तं कुलचूड़ामणौ ।
"विल्वमूले प्रान्तरे वा श्मशाने वाथ साधकः ।
मांसप्रधानं नैवेद्यं सन्ध्याकाले निवेदयेत् ॥
कालि कालीति वक्तव्यं ततः सा शिवरूपिणी ।
पशुरूपा समायाति परिवारगणैः सह ॥
भुक्त्वा रौति यदैशान्यां मुखमुत्तोल्य सुस्वरम् ।
तदैव मङ्गलं तस्य नान्यथा कुलभूषण ॥
अवश्यमन्नदानेन नियतं तोषयेच्छिवाम् ।
नित्यश्राद्धं तथा सन्ध्यावन्दनं पितृतर्पणम् ।
तथैव कुलसेवानां नित्यता कुलपूजने ॥
पशुरूपां शिवां देवीं यो नार्च्चयति निर्जने ।
शिवारावेण तस्याशु सर्व्वं नश्यति निश्चितम् ॥
जपपूजाविधानानि यत्किञ्चित् सुकृतानि च ।
गृहीत्वा शापं दत्त्वा च शिवा रोदिति निर्जने ॥
एकया भुज्यते यत्र शिवया देव भैरव ।
तत्रैव सर्व्वशक्तीनां प्रीतिः परमदुर्लभा ॥
पशुशक्तिः पक्षिशक्तिर्नरशक्तिर्यथाक्रमात् ।
पूजनात् द्विगुणं कर्म्म मङ्गलं साधयेत्ततः ॥
तेन सर्व्वप्रयत्नेन कर्त्तव्यं पूजनं महत् ।
राजादिभयमापन्ने देशान्तरभयादिके ॥
शुभाशुभानि कर्म्माणि विचिन्त्य बलिमाहरेत् ।
गृह्ण देवि महाभागे शिवे कालाग्निरूपिणि ॥
शुभाशुभफलं व्यक्तं ब्रूहि गृह्ण बलिं तव ।
एवमुच्चार्य्य दातव्यो बलिः कुलजनप्रियः ॥
यदि नो भुज्यते वत्स तदा नैव शुभं भवेत् ।
शुभं यदि भवेत्तत्र भुज्यते तदशेषतः ।
एवं ज्ञात्वा महादेव शान्तिस्वस्त्ययनं चरेत् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

शिवाक्षं, क्ली, (शिवस्याक्षि कारणत्वेनास्त्यस्येति । अच् ।) रुद्राक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य विवरणं रुद्राक्षशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

शिवाटिका, स्त्री, वंशपत्री । इति भावप्रकाशः ॥

शिवात्मकं, क्ली, (शिवः सुखकरः आत्मा स्वरूपो यस्य ।) सैन्धवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवमये, त्रि ॥

शिवानी, स्त्री, (शिवस्य भार्य्या । यद्वा, शिवं मङ्गलमानयतीति । आ+नी+डः । गौरादित्वात् ङीष् ।) दुर्गा । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ जयन्तीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिवाप्रियः, पुं, (शिवायाः प्रियः ।) छागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शिवस्य शिवाया अप्रियवस्तुनि शिवाया वल्लभे च त्रि ॥

शिवापीड़ः, पुं, (शिवस्यापीड़ इव ।) वकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवाशिवयोः शेखरस्य ॥

शिवाफला, स्त्री, (शिवाया इव फलमस्याः ।) शमीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिवारातिः, पुं, (शिवायाः शृगालस्यारातिः ।) कुक्कुरः । इति शब्दमाला ॥ शिवाशिवयोः शत्रुश्च ॥

शिवालयं, क्ली, (शिवा आलीयतेऽत्रेति । आ+ली+अच् ।) श्मशानम् । इति हारावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३ । ३४ ।
"रात्रावेवं युद्ध्यमानौ च पुण्ये शून्ये शिवालये ॥")

शिवालयः, पुं, (शिवायाः शिवस्य वा आलयः ।) रक्ततुलसी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शिवस्य गृहम् । यथा, रामार्च्चनचन्द्रिकायाम् ।
"चन्द्रसूर्य्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये ।
मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शिवालुः, पुं, शृगालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिवा(व)बलिः, पुं, (शिवाभ्यो दीयमानो बलिः ।) रात्रौ शिवादेयमांसप्रधाननैवेद्यम् । यथा । अथ शिवाबलिः । कुलचूड़ामणौ ।
"विल्वमूले प्रान्तरे वा श्मशाने वापि साधकः ।
मांसप्रधाननैवेद्यं सन्ध्याकाले निवेदयेत् ॥
कालि कालीति वक्तव्ये तत्रोमा शिवरूपिणी ।
पशुरूपधरायाति परिवारगणैः सह ॥
भुक्त्वा रौति यदैशान्यां मुखमुत्तोल्य सुस्वरम् ।
तदैव मङ्गलं तस्य नान्यथा कुलभूषण ॥
अवश्यमन्नदानेन नियतं तोषयेच्छिवाम् ।
नित्यश्राद्धं तथा सन्ध्यावन्दनं पितृतर्पणम् ॥
तथैव कुलसेवानां नित्यता कुलपूजने ।
पशुरूपां शिवां देवीं यो नार्च्चयति निर्ज्जने ॥
शिवारावेण तस्याशु सर्व्वं नश्यति निश्चितम् ।
जपपूजाविधानानि यत्किञ्चित् सुकृतानि च ॥
गृहीत्वा शापं दत्त्वा च शिवा रोदिति निर्जने ।
एकया भुज्यते यत्र शिवया देव भैरव ॥
तत्रैव सर्व्वशक्तीनां प्रीतिः परमदुर्लभा ।
पशुशक्तिः पक्षिशक्तिर्नरशक्तिर्यथाक्रमात् ॥
पूजनात् द्विगुणं कर्म्म मङ्गलं साधयेत्ततः ।
तेन सर्व्वप्रयत्नेन कर्त्तव्यं पूजनं महत् ॥*॥
राजादिभयमापन्ने देशान्तरभयादिके ।
शुभाशुभानि कर्म्माणि विचिन्त्य बलिमाहरेत् ॥
गृह्ण देवि महाभागे शिवे कालाग्निरूपिणि ।
शुभाशुभफलं व्यक्तं ब्रूहि गृह्ण बलिं तव ॥
एवमुच्चार्य्य दातव्यो बलिः कुलजनप्रियः ।
यदि न भुज्यते वत्स तदा नैव शुभं भवेत् ॥
शुभं यदि भवेत्तत्र भुज्यते तदशेषतः ।
एवं ज्ञात्वा महादेव शान्तिस्वस्त्ययनं चरेत् ॥
नैवेद्योपरि मूलमन्त्रमष्टोत्तरशतं जप्त्वा बलिं दद्यादिति शेषः ।" इति तन्त्रसारः ॥

शिवाह्लतिः, स्त्री, जयन्तीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिवाह्लादः, पुं, (शिवस्याह्लादो यस्मात् ।) वकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवस्यानन्दश्च ॥

शिवाह्वा, स्त्री, (शिवेन आह्वा यस्याः ।) रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवनामके, त्रि ॥

शिविः, पुं, हिंस्रपशुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भूर्ज्जवृक्षः । राजविशेषः । स च उशीनरराजपुत्रः । इति मेदिनी ॥ तस्य चरित्रं यथा,—
मैत्रेय उवाच ।
"शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि समासं शिविना यथा ।
समाश्रं दत्तवान् सत्यं पुरा ह्यौशीनरो युवा ॥
सत्यदानरतं ज्ञात्वा शिविमिन्द्राग्नुत्सुकौ ।
जिज्ञासार्थं समेयातां वर्त्तमाने महाध्वरे ।
वह्निर्भूत्वा कपोतस्तु हरिः श्येनपुरःसरः ।
शरणार्थी महीपालं निनिन्ये भयविह्वलः ॥
त्राहि मां पृथिवीपालेत्यवदत् श्येनजाद्भयात् ।
स तमाश्वासयामास कपोतं शरणागतम् ॥
राजानमुपगम्याथ श्येनः प्रोवाच संसदि ।
वचनं शृणु मे राजन् ! क्षुधार्त्तस्य कुटुम्बिनः ॥
धर्म्मात्मानं त्वामाहुर्व्वै पृथिव्यां सर्व्वपार्थिवाः ।
तद्विरुद्धं कथं कर्म्म कर्त्तुमिच्छसि पार्थिव ॥
सर्व्वस्य समरः स्वार्थः स्वपरार्थास्तु कस्यचित् ।
परार्था भवतो नित्यं सफलस्य तरोरिव ॥
नोपकारपरेऽप्येवमपकारपरो जनः ।
अपकारपरेऽपि त्वमुपकारपरः सदा ॥
ममैव विहितो धात्रा भक्ष्योऽयं त्वं समुत्सृज ।

स श्येनमाह यद्याग्न्यस्याणार्थी सन्निधौ मम ।
तस्मात्तवाहं न समर्पयिष्ये
कपोतकं श्येन यन्त्र युक्तम् ।
त्वं मन्यसे तत् करवाणि सर्व्वं
मते कपोतान् खलु संयमन्त्र ।
तुभ्यं हि शुभदद्यान्यं प्रयच्छामि विहङ्गम ।
यथा कामयसे चान्यद्वर्ज्जयित्वा कपोतकम् ।
श्येन उवाच किमेतत्ते प्रीतिरासीत् खग इष्टा ।
कथञ्चिदस्य तुल्यानि स्वमांसानि प्रयच्छ मे ।
राजा तमब्रवीद्धृष्टो यत्त्वं मांसानि याचसे ।
एतद्दयच्छामि ते सद्य स्वमांसं तुलया धृतम् ।
एवमुक्त्वा स्वमांसानि कपोतेन समं नृप ।
उत्कृत्य तोलयामास प्रहृष्टो मनसा मत ।
तुलया ध्रियमाणस्तु कपोतो ह्यतिरिच्यते ।
पुनश्चोत्कृत्य मांसानि तत प्राभात स पार्थिव ।
न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं क्वचित् ।
तत प्रक्षीणमांसोऽपि साधु सुखयते परम् ।
यदा तेन न तुल्यं तत स तुलामारुहत् स्वयम् ।
अस्य पुत्रवरस्त्वीषु न राज्ये न च जीविते ।
करुणासक्तचित्तेन तेनापेक्षा कृता क्वचित् ।
परदुःखातुरा नित्यं स्वसुखानि महान्त्यपि ।
नापेक्षन्ते महात्मान सर्व्वभूतहिते रता ।
परार्थमुद्यता सन्त सन्त किं किं न कुर्व्वते ।
तादृशान्यम्बुधेर्व्वारि जलदैस्तत् प्रपीयते
एक एव सतां मार्गो यदङ्गीकृतपालनम् ।
इदुमतमकरात् क्रोडं पावकं यदपांपतिः ।
आत्मानं पीडयित्वापि साधुः सुखयते परम् ।
छादयन् तापितान् वृक्षो दु खं सहते स्वयम् ।
अथ तस्मिन् समारूढे पुष्पवर्षं पपात च ।
देवदुन्दुभयो नेदुस्तुलामारूढवति नृपे ।
ततस्तस्य तदा श्येनो वाक्यं चैतदभाषत ।
अहं स्वरूपमास्थाय धर्म्मो राजन् परिस्थितिम् ।
इन्द्रोऽप्यग्निर्भद्र ते कपोतो हव्यवाहन ।
जिज्ञासमानौ त्वां राजन्निमं यज्ञमुपागतौ ।
महाकारुणिकेनेह यत् कृतं तत् सुदुष्करम् ।
नैव पूर्व्वै नृपाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
यत् मांसानि गात्रेभ्य समुत्कृत्तानि पार्थिव ।
तथा ते भ्रान्तयो कीर्त्तिर्लोकानभिभविष्यति ।
दिव्यरूपधरश्चैव पालयित्वा महीं चिरम् ।
सर्व्वान् लोकानतिक्रम्य ब्रह्मलोकं गमिष्यति ।
एवमुक्त्वा तमिन्द्राग्नी जग्मतुस्त्रिदशालयम् ।
राजा तु क्रतुमिष्ट्वा स सुहृदे दत्तवान् सदा ।”
इति वह्निपुराणे शिवेरुपाख्याननामाध्याय ।

शिविका, स्त्री (शिव करोतीति । शिव + णिच । ततो ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) यानविशेष । अस्य भाषा इति ख्याता । इति भरत । डुली इति पाल्की इति च भाषा । तत्पर्याय । याप्य यानम् २ । इत्यमर । शिबीरथ ३ । इति शब्दरत्नावली । तद्दानविधिर्यथा —

वह्निरुवाच ।

“प्रथ नारम्महीपाल महादानमनुत्तमम् ।
... मार्गशीर्षे शुभे पक्षे समुपोष्य हरेर्दिने ।
माघफाल्गुनयोर्व्वापि वैशाखस्य शरत्सु च ।
द्वादश्यां हरिमभ्यर्च्य कलसोपरिसंस्थितम् ।
शिबिकां चक्रवंशोत्थां फल्गुदारुमयीं तथा ।
आनीय स सुधि विप्रो शुभच्छत्रसमन्विताम् ।
सभूष्य च सुगेल्लकां आगार तत्र कारयेत् ।
विद्याभिजनसम्पन्नविदग्ध शास्त्रवित्तमम् ।
आत्माचार शुचि दक्ष कलत्रापत्यभूषितम् ।
प्रात सभार्य्यमभ्यर्च्य वासोभि स्वर्णभूषणै ।
उपानच्छत्रिकां खड्गां पट्टकञ्चुकवर्णकाम् ।
आदर्शस्थगिका पानीयपात्र कांस्यभाजनम् ।
चत्वारो वृषभा देया धेनव शुभलक्षणा ।
शिबिकावाहकानान्तु तथा छत्रस्य धारके ।
वृत्तिर्देया तथा तस्य वर्षास्त्र ब्राह्मणस्य तु ।
वर्षे वर्षे पुनर्देया ब्राह्मणस्य तदैव तु ।
वृत्तिरेव स्वसम्पत्तौ वर्षे वर्षेऽपि वार्षिकी ।
इहामुत्रात्मपत्नाथ कुरु केशव मे प्रभो ।
त्वत्प्रीणनाय मे दत्त शास्त्रविद्ब्राह्मणाय वै ।
यत प्रभो शिबिका देव प्रीतो भव जनार्द्दन ।
दत्तवान् ज्ञानविदुषे सपत्नीकाय पुत्रिणे ।
सुरापस्तेयकृत् स्त्रीघ्नो ब्रह्महा गुरुतल्पग ।
शिबिकादानमाहात्म्यात् मुच्यते नात्र संशय ।
पितृपक्षान्मातृपक्षान् पत्नीपक्षांस्तथैव च ।
आत्मानं बन्धुपक्षांश्च तारयेन्नरकार्णवात् ।
भुक्त्वा स विपुलान् भोगान् इहामुत्र सुखप्रदान् ।
सपत्नीक सपित्र्यको विशत्यायुष्यमश्नुते ।”
इति वह्निपुराणे शिबिकादाननामाध्याय ।

शिविपिष्ट पु महादेव । इति शब्दरत्नावली । शिपिविष्टशब्दार्थोऽप्यत्र ।

शिविर क्ली (शेरते राजबलान्यत्र । शीङ् स्वप्ने + बाहुलकात् किरच्प्रत्ययेन साधु । इत्युणादि वृत्तौ उज्ज्वलदत्त । १ । ५४ ।) निवेश । इत्यमर । हे आगन्तुकसैन्यवासे । कटके इत्यन्ये । नृपस्य मूलस्थाने इत्येके । इति भरत ।
‘शिविरस्तु निवेशे च क्लीबन्तु युद्धवेश्मनि ।”
इत्युणादिकोष । २ ।
अथ शिविरलक्षणम् ।

श्रीभगवानुवाच ।

‘शिविर परिखायुक्तं तथैव प्राकारवेष्टितम् ।
गुप्तद्वारप्रद्वारञ्च सिंहद्वारपुरस्कृतम् ।
युक्त विचित्रैर्विचित्रैश्च कृत्रिमैश्च कपाटकै ।
निषिद्धवृक्षरहितं प्रसिद्धैश्च पुरस्कृतम् ।
सुलक्षणं चन्द्रवेध शास्त्रयुक्तं तथैव च ।”
तत्र विहितनिषिद्धकाष्ठे तथा —

विश्वकर्मोवाच ।

“कस्य कस्य तरो काष्ठ प्रशस्त शिविरे प्रभो ।
अप्रशस्तं केषां वा सर्व्वं मां वक्तुमर्हसि ।

श्रीभगवानुवाच ।

आश्रमे नारिकेलञ्च गृहिणाञ्च धनप्रदम् ।
शिविरस्य पश्चिमाग्ने पूर्व्वे पुत्रप्रदस्तरु ।
सर्व्वेषां मङ्गलार्थेषु तरराजो मनोहर ।
शुभप्रदश्च सर्व्वत्र सुरकारो निरामय ।
बिल्वश्च पनसश्चैव जम्बीरो बदरी तथा ।
प्रजाप्रदश्च पूर्व्वस्मिन् दक्षिणे धनदस्तथा ।
सम्पत्प्रदश्च सर्व्वत्र यतो हि बहुल प्रदौ ।
जम्बुश्चैव दाडिम्ब कदल्याम्रातकस्तथा ।
बन्धुप्रदश्च पूर्व्वस्मिन् दक्षिणे मित्रदस्तथा ।
सर्व्वत्र शुभदश्चैव धनपुत्रशुभप्रद ।
हर्षप्रदो गुवाकश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा ।
ईशाने सुखदश्चैव सर्व्वत्रैव निरामय ।
सर्व्वत्र चम्पक शस्तो भुवि मङ्गलदस्तथा ।
अलाबुश्चापि कुष्माण्ड मायासुश्च सुकार्णिक ।
खर्ज्जूरी कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदा ।
वास्तूक कारवेल्लश्च वार्त्ताकुश्च शुभप्रदा ।
लताफलञ्च शुभद सर्व्व सर्व्वत्र निश्चितम् ।
प्रशस्त कथित काष्ठं निषिद्धञ्च निशामय ।
वन्यवृक्षो निषिद्धश्च शिविरे नगरेऽपि च ।
वटो निषिद्ध शिविरे नित्यं चौरभयं सत ।
नगरेषु प्रसिद्धश्च दर्शनात् पुण्यदस्तथा ।
द्वे काष्ठे तिन्तिडीवृक्षौ यत्नात परिवर्जय ।
धरेश धनहानि स्यात् प्रजाहानिर्भवेत् ध्रुवम् ।
शिविरेऽतिनिषिद्धश्च नगरे किञ्चिदेव च ।
न निषिद्ध प्रसिद्धश्च नगरेषु तथा पुरे ।
ग्रामानतिनिषिद्धश्च प्राज्ञस्त परिवर्जयेत् ।
खर्ज्जूरश्च इक्षुश्चैव निषिद्ध शिविरे तथा ।
न निषिद्ध प्रसिद्धश्च ग्रामेषु नगरेषु च ।
वृक्षश्च चणकादीनां धान्यञ्च मङ्गलप्रदम् ।
ग्रामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव च ।
इक्षुवृक्षश्च शुभद सन्तत शुभदस्तथा ।
अशोकश्च शिरीषश्च कदम्बश्च शुभप्रद ।
कच्ची हरिद्रा शुभदा शुभदश्चार्द्रकस्तथा ।
हरीतकी च शुभदा ग्रामेषु नगरेषु च ।
न वार्त्ता भद्रदा नित्यं तथा चामलकी ध्रुवम् ।
गजानामस्थि शुभदमश्वानाञ्च तथैव च ।
कन्याणसद्वै यवसी वास्तौ स्थापनकारिणाम् ।
न शुभप्रदमन्येषामस्थिमकारणं परम् ।
वानराणां नराणाञ्च गर्द्दभानां गवामपि ।
कुक्कुराणां शृगालानां मार्जाराणामभद्रकम् ।
भेटकानां शूकराणां सर्व्वेषामशुभप्रदम् ।
ईशाने चापि पूर्व्वस्मिन् पश्चिमे च तथोत्तरे ।
शिविरस्य जलं भद्रमन्यत्राशुभमेव च ।
दीर्घे प्रस्थे समानञ्च न कुर्य्यान्मन्दिर बुध ।
चतुरस्रे गृहे काष्ठे गृहिणां धननाशनम् ।
दैर्घ्यप्रस्थे परिमितो नवाङ्गेनापि मङ्गलम् ।
शून्येन रहितं भद्र शून्यं शून्यप्रदं गृणाम् ।
प्रस्थे चतुष्टयात् पूर्व्वं दैर्घ्ये हस्ताष्टकं तथा ।
गृहिणां शुभदं द्वार प्राकारस्य गृहस्य च ।
न मध्यदेशे कर्त्तव्यं किञ्चिन्न्यूनाधिके शुभम् ।
चतुरस्र चन्द्रवेध शिविरं मङ्गलप्रदम् ।
अभद्रं चन्द्रवेधं शिविरं मङ्गलनाशनम् ।
अभद्रं सूर्य्यवेधं प्राग्नयञ्च तथैव च ।
शिविराभ्यन्तरे भव्या स्थापिता तुलसी नृणाम् ।

प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्णदानफलं लभेत् ।
मालती यूथिका कुन्दमाधवी केतकी तथा ॥
नागेश्वरं मल्लिका च काञ्चनं वकुलं शुभम् ।
अपराजिता च शुभदा तेषामुद्यानमीप्सितम् ॥
पूर्व्वे च दक्षिणे चैव शुभदं नात्र संशयः ।
ऊर्द्ध्वं षोड़शहस्तेभ्यो नैवं कुर्य्याद्गृहं गृही ॥
ऊर्द्ध्वं विंशतिहस्तेभ्यः प्राकारं न शुभप्रदम् ।
सूत्रधारं तैलकारं स्वर्णकारञ्च चौरकम् ॥
वाटीमध्ये ग्राममध्ये न कुर्य्यात् स्थापनं बुधः ।
ब्राह्मणं क्षत्त्रियं वैश्यं सच्छूद्रं गणकं शुभम् ॥
भट्टं वैद्यं पुष्पकारं स्थापयेत् शिविरान्तिके ।*
प्रस्थे च परिखामानं शतहस्तं प्रशस्तकम् ।
परितः शिविराणाञ्च गम्भीरं दशहस्तकम् ॥
सङ्केतपूर्व्वकञ्चैव परिखाद्वारमीप्सितम् ।
शत्रोरगम्यं मित्रस्य गम्यमेव सुखेन च ॥
शाल्मलीनां तिन्तिड़ीनां हिन्तालानां तथैव च ।
निम्बानां सिन्धुवाराणां उडुम्बराणामभद्रकम् ॥
धुस्तूराणां वटानाञ्च एरण्डानामवाञ्छितम् ।
एतेषामतिरिक्तानां शिविरे कालमीप्सितम् ॥
वृक्षञ्च वज्रहतकं दूरतो वर्जयेद्बुधः ।
पुत्त्रदारधनं हन्यादित्याह कमलोद्भवः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥

शिवीरथः, पुं, वाप्ययानम् । इति हारावली ॥

शिवेष्टः, पुं, (शिवस्य इष्टः ।) वकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवप्रिये, त्रि ॥

शिवेष्टा, स्त्री, (शिवस्य इष्टा प्रिया ।) दूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिशिरः, पुं, (शशति इतस्ततो गच्छतीति । शश + किरच् प्रत्ययेन साधुः ।) हिमः । इति मेदिनी ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ९१ ।
"शब्दातिगः शब्दसहः शिशिरः शर्व्वरीकरः ॥")

शिशिरः, पुं,क्ली, (शशति गच्छति वृक्षादिशोभा यस्मात् । शश + "अजिरशिशिरशिथिलेति ।" उणा० १ । ५४ । इति किरच्प्रत्ययेन साधुः ।) ऋतुविशेषः । इत्यमरः ॥ स तु माघफाल्गुनमासद्वयात्मकः । तत्पर्य्यायः । कम्पनः २ शीतः ३ हिमकूटः ४ कोटनः ५ । क्वचित् पुस्तके कोटनस्थाने कोड़व इति पाठः । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्कालीनजलगुणा जलशब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥ तत्र जातफलम् ।
"मिष्टान्नभोगी मधुरप्रवादी
कलत्रपुत्त्रादियुतः क्षुधार्त्तः ।
क्रोधी सुधीश्चारुकलेवरश्च
यस्य प्रसूतिः शिशिराभिधाने ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
तत्र वर्णनीयानि । करीषधूमः कुन्दः पद्मनाशः शिशिरोत्कर्षश्च । इति कविकल्पलता ॥ * ॥
अस्य गुणाः ।
"शिशिरं शीतलं रूक्षं शीतं वातप्रकोपणम् ।"
इति राजवल्लभः ॥
अपि च ।
"शिशिरः शीतलोऽतीवरूक्षो वाताग्निवर्द्धनः ।"
इति भावप्रकाशः ॥

शिशिरः, त्रि, (शश प्लुतगतौ + किरच्प्रत्ययेन साधुः ।) शीतगुणयुक्तः । यथाह अमरः ।
"शीतं गुणे तद्वदर्थाः सुषीमः शिशिरो जड़ः ।
तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः ॥"
(यथा, रघुः । १४ । ३ ।
"आनन्दजः शोकजमश्रु वाष्पस्तयोरशीतं शिशिरो बिभेद ॥")

शिशुः, पुं, (श्यतीति । शो + "शः किन् सन्वच्च ।" उणा० १ । २१ । इति उः ।) बालकः । तत्पर्य्यायः । पोतः २ पाकः ३ अर्भकः ४ डिम्भः ५ पृथुकः ६ शावकः ७ । इत्यमरः ॥ शावः ८ अर्भः ९ शिशुकः १० पोतकः ११ भिषकः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ गर्भः १३ । इति जटाधरः ॥ तस्य लक्षणादि यथा । वृद्धशातातपः ।
"शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतम् ।
रजस्वलादिसंस्पृष्टे स्नातव्यन्तु कुमारकैः ॥
प्राक् चूड़ाकरणाद्बालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः ।
कुमारस्तु स विज्ञेयो यावन्मौञ्जी न बन्धनम् ॥"
इति गोपालन्यायपञ्चाननकृतशुद्धितिर्निर्णयः ॥
अपि च ।
"चतुर्थाद्वत्सरादूर्द्ध्वं यावद्वर्षं समा वयः ।
शिशोर्व्रतं प्रकुर्व्वन्ति गुरुसम्बन्धिबान्धवाः ॥"
इति ब्रह्मपुराणवचनम् ॥
"जातमात्रः शिशुस्तावत् यावदष्टौ समा वयः ।
स हि गर्भसमो ज्ञेयो व्यक्तिमात्रप्रदर्शकः ॥
भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथानृते ।
तस्मिन् काले न दोषः स्यात् स यावन्नोपनीयते ॥"
इति मनुवचनम् ॥ * ॥
तस्याध्यापनक्रमो यथा,—
"प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाभिमुखं शिशुम् ।
अध्यापयेच्च प्रथमं द्विजाशीर्भिः प्रपूजितम् ॥"
इति मलमासतत्त्वे वृहस्पतिवचनम् ॥ * ॥
शिशुपुत्त्रं त्यक्त्वा प्रव्रज्याश्रमनिषेधो यथा,—
"मातरं पितरं वृद्धं भार्य्याञ्चैव पतिव्रताम् ।
शिशुञ्च तनयं हित्वा नावधूताश्रमं व्रजेत् ॥"
इति महानिर्व्वाणतन्त्रम् ॥
अन्यद्बालशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ (कुमारः । कार्त्तिकेयः । यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ४ ।
"शिशुः शीघ्रः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः शुभाननः ॥")

शिशुकः, पुं, (शिशोरिव प्रतिकृतिः । शिशु + इवार्थे कन् ।) जलजन्तुविशेषः । शुशुक् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उलूपी २ । इत्यमरः ॥ दे उपल इति ख्याते अतिचक्षवे मत्स्ये । शिशुमाराकृतिर्मत्स्यभेदः उलूपी । इति कलिङ्गादयः । शोश इति ख्यातो मत्स्यविशेषः उलपीत्यन्ये । भँगाल इति ख्याते इत्येके । शिशुमार एव उच्यते इति सर्व्वस्वम् । यथा च रत्नकोषादौ 'चुलुपी शिशुमारः स्यादुलूपी शिशुकस्तथा ।' ऊर्द्ध्वं लुम्पति आर्द्रतां उलूपी लुप्लृ श प औ छेदे उत्पूर्व्वः पचादित्वादच् पृषोदरादित्वात् तलोपः गौरादित्वाच्च ह्रस्वोकारोऽपि । 'शिशुकस्तूलुपी वाचः शीशी तु नदर्द्धयोः ।' इति वाचस्पतिः । चुलुपीति पवर्गादिपाठ इति केचित् । शिशुरिव शिशुकः ।
'शिशुकः शिशुमारेऽपि बालकोलूतिकेऽपि च ।
इति रुद्रः ॥"
इति भरतः ॥ अपि च ।
"उलुपी स्यादुलूपीव चुलुम्पी चुलकीत्यपि ।
शिशुकश्चेति पर्य्यायः शिशुमाराकृतौ झषे ।
केचिदुत्पलसमत्वे तु पर्य्यायोऽयं निगद्यते ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
"शिशुकः शिशुमारश्च स च श्रोणी नरक्रकः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
शिशुमारः । (यथा, महाभारते । १३ । ८५ । ४८ ।
"कूर्म्मान् कर्कटकान् नक्रान् मकरान् शिशुकानपि ॥")
बालकः । इति मेदिनी ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २१ । ३९ ।
"शिशुकद्वयसंयुक्ता आसन्नी काचि दुर्गता ।
द्वारि स्थिता महाराज दैवदर्शनकाङ्क्षिणी ॥")
वृक्षविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

शिशुगन्धा, स्त्री, (शिशोर्गन्धो यस्य ।) मल्लिकाविशेषः । यथा,—
"लक्ष्मीपतिर्लवङ्गी स्यात् नीमाली नवमालिका ।
शिशुगन्धा मधुमल्ली तथा करुणमल्लिका ॥"
इति शब्दमाला ॥

शिशुचान्द्रायणं, क्ली, (शिशूरिव चान्द्रायणम् । स्वल्पचान्द्रायणमित्यर्थः ।) व्रतविशेषः । यथा,
"चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्य्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥"
इति मनुः ॥

शिशुता, स्त्री, (शिशोर्भावः । शिशु + तल् ।) शिशुत्वम् । शिशोरवस्था । इति जटाधरः ॥

शिशुत्वं, क्ली, (शिशोर्भावः । शिशु + त्व ।) शैशवम् । इत्यमरः ॥ तत्पर्य्यायः बाल्यशब्दे द्रष्टव्यः ॥

शिशुपालः, पुं, चेदिदेशीयराजः । स तु कृष्णेन हतः । शिशुपालवधकाव्यं माघेन कृतम् । तत्पर्य्यायः । दमघोषसुतः २ चैद्यः ३ चेदिराट् ४ । इति जटाधरः ॥ शिशुपालकः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते । ७ । १० । ३८ ।
"ताविहाथ पुनर्जातौ शिशुपालकरूषजौ ।
हरौ वैरानुबन्धेन पश्यतस्ते समीयतुः ॥")

शिशुपालकः, पुं, (शिशुपाल + स्वार्थे कन् ।) दमघोषसुतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ केलिकदम्बवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पालयतीति । पालि+ण्वुल् ।) बालकपालके त्रि ।

शिशुपालहा [न्] पुं (शिशुपालं हतवानिति । हन्+क्विप् ।) श्रीकृष्णः । इति हेमचन्द्रः ॥

शिशुभाव पुं (शिशोर्भावः ।) शिशुत्वम् । तान्त्रिकभावविशेषः । यथा —
उत्साहेनैव यत्किञ्चित् क्रियते सर्व्वदा प्रिये ।
शिशुभाव इति ख्यातः सर्व्वतन्त्रेषु गोपितः ॥"
इति तन्त्रम् ॥

शिशुमार पुं (शिशून् मारयतीति । मृ+णिच्+अण् ।) जलजन्तुभेदः । शोंस इति शुशक इति च ख्यातः ॥ इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २४ । ३० ।
नीलङ्गुः क्रिमिः शशकः शिशुमारो हिमवते हस्ती ॥) अस्य पर्य्यायः शिशुकशब्दे द्रष्टव्यः । अस्य मांसगुणाश्च पाण्डिम्बशब्दे द्रष्टव्याः । ताराकाचक्रम् । इति मेदिनी ॥ तद्विवरणं यथा —
शिशुमारस्तु यः प्रोक्तः स ध्रुवो यत्र तिष्ठति ।
सन्निवेशञ्च तस्यापि शृणुष्व मुनिसत्तम ॥
यदह्ना कुरुते पापं दृष्ट्वा तन्निशि मुच्यते ।
यावन्त्यश्चैव तारास्ताः शिशुमाराश्रिता दिवि ।
तावन्त्येव तु वर्षाणि जीवत्यभ्यधिकानि तु ।
उत्तानपादस्तस्याथ विज्ञेयो ह्युत्तरो हनुः ।
यज्ञोऽधरश्च विज्ञेयो धर्म्मो मूर्द्धानमाश्रितः ।
हृदि नारायणश्चास्ते अश्विनौ पूर्व्वपादयोः ॥
वरुणश्चार्य्यमा चैव पश्चिमे तस्य सक्थिनी ।
शिश्नः संवत्सरस्तस्य मित्रोऽपानं समाश्रितः ॥
पुच्छेऽग्निश्च महेन्द्रश्च कश्यपोऽथ ततो ध्रुवः ।
तारका शिशुमारस्य नास्तमेति चतुष्टयम् ॥
इत्येष सन्निवेशोऽयं पृथिव्यां ज्योतिषां तथा ।
द्वीपानामुदधीनाञ्च पर्व्वतानाञ्च कीर्त्तितः ॥
वर्षाणाञ्च नदीनाञ्च ये च तेषु वसन्ति वै ।
तेषां स्वरूपमाख्यातं सङ्क्षेपः श्रूयतां पुनः ॥
यदम्बु वैष्णवः कायस्ततो विप्र वसुन्धरा ।
पद्माकारा समुद्भूता पर्व्वताब्ध्यादिसंयुता ॥
ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णु-
र्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च ।
नद्यः समुद्राश्च स एव सर्व्वं
यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य्य ॥
ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसा-
वशेषमूर्त्तिर्न तु वस्तुभूतः ।
ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदान्
जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि ॥
यदा हि शुद्धं निजरूपि सर्व्वं
कर्म्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम् ।
तदा हि सङ्कल्पतरोः फलानि
भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः ॥
मृद्घटत्वं घटतः कपालिका
कपालिकाचूर्णरजस्ततोऽणुः ।
जनैः स्वकर्म्मस्तिमितात्मनिश्चयै-
रालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र वस्तु ॥"

इति विष्णुपुराणे २ अंशे १२ अध्यायः ॥ ॥ अपि च । "केचिदेतज्ज्योतिरनीकं शिशुमारसंस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयन्ति । यस्य पुच्छाग्रेऽवाक्शिरसः कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितः । तस्य लाङ्गूले प्रजापतिरग्निरिन्द्रो धर्म्म इति पुच्छमूले धाता विधाता च कट्यां सप्तर्षयः । तस्य दक्षिणावर्त्तकुण्डलीभूतशरीरस्य यान्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे नक्षत्राण्युपकल्पयन्ति । दक्षिणायनानि तु सव्ये यथा शिशुमारस्य कुण्डलाभोगसन्निवेशस्य पार्श्वयोरुभयोरप्यवयवाः समसङ्ख्या भवन्ति । पृष्ठे त्वजवीथी आकाशगङ्गा चोदरतः । पुनर्व्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयोः श्रोण्योरार्द्राश्लेषा च दक्षिणवामयोः पश्चिमयोः पादयोरभिजिदुत्तराषाढे दक्षिणवामयोर्नासिकयोर्यथासङ्ख्यं श्रवणपूर्व्वाषाढे दक्षिणवामयोर्लोचनयोर्धनिष्ठा मूलञ्च दक्षिणवामयोः कर्णयोर्मघादीन्यष्ट नक्षत्राणि दक्षिणायनानि वामपार्श्वबङ्क्रिषु युञ्जीत । तथैव मृगशीर्षादीन्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वबङ्क्रिषु प्रातिलोम्येन युञ्जीत । शतभिषाज्येष्ठे स्कन्धयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत् । उत्तराहनावगस्त्योऽधराहनौ यमो मुखे चाङ्गारकः शनैश्चर उपस्थे बृहस्पतिः ककुदि वक्षस्यादित्यो हृदये नारायणो मनसि चन्द्रो नाभ्यामुशना स्तनयोरश्विनौ बुधः प्राणापानयो राहुर्गले केतवः सर्व्वाङ्गेषु रोमसु सर्व्वे तारागणाः । एतदु हैव भगवतो विष्णोः सर्व्वदेवतामयं रूपमहरहः सन्ध्यायां प्रयतो वाग्यतो निरीक्षमाण उपतिष्ठेत नमो नमो ज्योतिर्लोकाय कालायनायानिमिषां पतये महापुरुषायाभिधीमहीति ।
ग्रहर्क्षताराभयमाधिदैविकं
पापापहं मन्त्रकृतां त्रिकालम् ।
नमस्यतः स्मरतो वा त्रिकालं
नश्येत तत्कालजमाशु पापम् ॥"
इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे शिशुमारसंस्थानं २३ अध्यायः ॥

शिशुवाहक पुं (शिशुं वहतीति । वह+ण्वुल् ।) वनच्छागलः । इति हेमचन्द्रः ॥ बालकवोढरि त्रि ॥

शिशुवाहक्क पुं (शिशुर्वाहो यस्य । ततः कन् ।) वनच्छागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शिश्न पुं (श्नथतीति । श्नथ+बाहुलकात् नक्प्रत्ययेन साधुः ।) मेढ्रः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । २ । ६ । ८ ।
"पुंसः शिश्न उपस्थस्तु प्रजात्यानन्दनिर्वृतेः ॥") अस्य पर्य्यायः लिङ्गशब्दे द्रष्टव्यः ॥

शिश्विदान त्रि (श्वेतितुमिच्छतीति । श्वित+सन्+"श्वितेश्च ।" उणा० २ । ८९ । इति आनच् । सनो लुक् तकारस्य च दकारः ।) पापकर्म्मा । तत्पर्य्यायः । कृष्णकर्म्मा २ । इत्यमरः ॥ हे पापाचारे । अश्वस्मिन्नाचरतेऽसौ शिश्विदानो मतः पादः इत्याशयः । कृष्णपापाचारत्वात् मलिनकर्म्मास्य कृष्णकर्म्मा । केचित् अकृष्णकर्म्मा इति पठन्ति । ड्वि मिथ्यापः । श्वित् श्वैत्ये स्वार्थे सनि शिश्विदानः । अकृष्णः निष्पापत्वात् शुक्लकर्म्मास्य अकृष्णकर्म्मा शुक्लकर्म्मा इत्यर्थः । इति सारसुन्दरी च । इति भरतः ॥ ॥
"शिश्विदानः कृष्णकर्म्मा शुक्लकर्म्मेति कथ्यते ॥"
इति जटाधरः ॥
(यथा प्रद्युम्नविजये । ७ अङ्के ।
"शार्ङ्गिणा छिद्यतो छिन्नो एष पाप शिश्विदानः ॥")

शिष वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर० सक० सेट् ।) शेषति । इति दुर्गादासः ॥

शिष ऌ ध ञौ विशेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधा० पर० सक० अनिट् ।) विशेष उपरञ्जनम् । ऌ अशिषत् । ध शिनष्टि स्वरमङ्गीरः । इति हलायुधः । नलिनीं विशिष्टं करोतीत्यर्थः । ञौ, शिष्टः । इति दुर्गादासः ॥

शिष कि असर्व्वोपयोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा० पक्षे भ्वा० सक० सेट् ।) असर्व्वोपयोगः परिशेषीकरणम् । कि शेषयति शेषति यशोराशिः लोकं अवशिष्टं करोतीत्यर्थः । वैदर्तिप्रायेणैव शिषं क्रियदुन्नतेः । कि, विशेषयति विशेषवादि सम्पत्त्या भूप विधिः । इति दुर्गादासः ॥

शिष्ट, त्रि (शास+क्त । "शास इदङ्हलोः ।" ६ । ४ । ३४ । इति उपधाया इकारः । "शासिवसिघसीनाञ्च ।" ८ । ३ । ६० इति षत्वम् ।) शान्तः । सुबुद्धिः । धीरः । तस्य लक्षणं यथा —
'न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः ।
न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य लक्षणम् ॥"
इति महाभारते अश्वमेधपर्व्व ॥
अपि च ।
'धर्म्मो नाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिबृंहणः ।
ते शिष्टा ब्राह्मणाः प्रोक्ता नित्यमात्मगुणा-
न्विताः ॥'
इति कौर्म्मे उपविभागे २४ अध्यायः ॥ ॥
अन्यच्च ।
"विशेषशब्दनिष्ठस्तु शेष शिष्ट प्रचक्षते ।
मन्वन्तरेषु ये शिष्टा इह तिष्ठन्ति धार्म्मिकाः ॥
मनुः सप्तर्षयश्चैव लोकसन्तानकारणात् ।
तिष्ठन्तीह च धर्म्मार्थं तान् शिष्टान् सम्प्रचक्षते ।
तैः शिष्टैः पालितो धर्म्मः स्थाप्यते वै युगे युगे ॥"
इति मात्स्ये १२० अध्यायः ॥
(अवशिष्टः । यथा गीतायाम् । ४ । ३० ।
"यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥")

शिष्टाचार पुं (शिष्ट आचारः । शिष्टानामाचारो वा ।) साधुव्यवहारः । यथा —
"सतः स्मार्त्तः स्मृतो धर्म्मो वर्णाश्रमविभागशः ।
एवं वै द्विविधो धर्म्मः शिष्टाचारः स उच्यते ॥

त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिः प्रजा वर्णाश्रमेष्वया ।
शिष्टैराचर्य्यते यस्मात् शिष्टाचारः स शाश्वतः ॥
दानं सत्यं तपोऽलोभो विद्येष्या पूजनं दमः ।
अष्टौ तानि चरित्राणि शिष्टाचारस्य लक्ष-
णम् ॥
शिष्टा यस्माचरन्त्येनं मनुः सप्तर्षयश्च ये ।
मन्वन्तरेषु सर्व्वेषु शिष्टाचारस्ततः स्मृतः ॥
श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितो धर्म्मो वर्णाश्रमात्मकः ।
शिष्टाचारविरुद्धस्तु धर्म्मः स साधुसम्मतः ॥"
इति मात्स्ये १२० अध्यायः ॥

शिष्टिः, स्त्री, (शास + क्तिन् । "शास इदङ्हलोः ।" ६ । ४ । ३४ । इति उपधाया इः ।) आज्ञा । शासनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ४ । १६४ ।
"अन्यत्र पुत्त्रात् शिष्याद्वा शिष्टार्थं ताडयेत्तु तौ ॥")

शिष्यः, त्रि, (शिष्यतेऽसाविति । शास + "एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ।" ३ । १ । १०९ । इति क्यप् । "शास इदङ्हलोः ।" ६ । ४ । ३४ । इति इः । "शासिवसीति ।" ८ । ३ । ६० । इति षः ।) उपदेश्यः । तत्पर्य्यायः । छात्रः २ अन्तेवासी ३ । इत्यमरः ॥ अन्तेसत् ४ । अन्तेषदः ५ । यथा,—
"छात्रान्तेवासिशिष्यान्तेषद एकार्थता इमे ॥"
इति जटाधरः ॥

तस्य लक्षणं यथा,—
"वाङ्मनःकायवसुभिर्गुरुशुश्रूषणे रतः ।
एतादृशगुणोपेतः शिष्यो भवति नारद ॥
देवताचार्य्यशुश्रूषां मनोवाक्कायकर्म्मभिः ।
शुद्धभावो महोत्साहो बोद्धा शिष्य इति स्मृतः ॥"
इति दीपातन्त्रम् ॥

अपि च ।
"शान्तो विनीतः शुद्धात्मा श्रद्धावान् धारणक्षमः ।
समर्थश्च कुलीनश्च प्राज्ञः सच्चरितो व्रती ।
एवमादिगुणैर्युक्तः शिष्यो भवति नान्यथा ॥" * ॥
निषिद्धशिष्यलक्षणमाह ।
"पापिने क्रूरचेष्टाय शठाय कृपणाय च ।
दीनायाचारशून्याय मन्त्रद्वेषपराय च ॥
निन्दकाय च मूर्खाय तीर्थद्वेषपराय च ।
भक्तिहीनाय देवेशि न देया मलिनाय च ॥
गुरुता शिष्यता वापि तयोर्व्वत्सरवासतः ॥"
तथा चोक्तं सारसंग्रहे ।
"सद्गुरुः स्वाश्रितं शिष्यं वर्षमेकं परीक्षयेत् ।
वर्षैकेन भवेद्योग्यो विप्रो गुणसमन्वितः ॥
वर्षद्वयेन राजन्यो वैश्यस्तु वत्सरैस्त्रिभिः ।
चतुर्भिर्व्वत्सरैः शूद्रः कथिता शिष्ययोग्यता ॥"
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

अन्यच्च ।
"आचारे शासयेद्यस्तु स आचार्य्य उदाहृतः ।
यस्याचार्य्यपराधीनस्तथाख्यं शास्त्रवे हृदि ।
शासने स्थिरवृत्तिश्च शिष्यः सद्भिरुदाहृतः ॥
एवं लक्षणसंयुक्तं शिष्यं सर्व्वगुणान्वितम् ।
अध्यापयेद्विधानेन मन्त्ररत्नमनुत्तमम् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे २५ अध्यायः ॥ * ॥

पुत्त्रशिष्ययोस्तुल्यत्वं यथा,—
"यथा पुत्त्रस्तथा शिष्यो न भेदः पुत्त्रशिष्ययोः ।
तर्पणे पिण्डदाने च पालने परिपोषणे ॥
यथाग्निदाता पुत्त्रश्च तथा शिष्यश्च निश्चितम् ।
इतीदं काण्वशाखायामुवाच कमलोद्भवः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६१ अध्यायः ॥

पुत्त्रशिष्याभ्यां विशेषो यथा,—
सनत्कुमार उवाच ।
"पुत्त्र एवास्मि देवेश यतः शिष्योऽस्म्यहं विभो ।
न विशेषोऽस्ति पुत्त्रस्य शिष्यस्य च पितामह ॥
ब्रह्मोवाच ।
विशेषः शिष्यपुत्त्राभ्यां विद्यते धर्म्मनन्दन ।
धर्म्मकर्म्मसमायोगे तथापि गदतः शृणु ॥
पुन्नाम्नो नरकात्त्राति पुत्त्रस्तेनेह गीयते ।
शेषपापहरः शिष्य इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥
सनत्कुमार उवाच ।
कोऽयं पुन्नामको देव नरकात्त्राति पुत्त्रकः ।
कस्माच्छेषं ततः पापं हरेच्छिष्यश्च तद्वद ॥"
इति वामने ५७ अध्यायः ॥
ब्रह्मोवाच ।
"अतः परं प्रवक्ष्यामि शेषपापस्य लक्षणम् ।
ऋणं देवर्षिभूतानां मनुष्याणां विशेषतः ॥
पितॄणाञ्च द्विजश्रेष्ठ सर्व्ववर्णेषु चैकतः ।
ओँकारादिनिवृत्तिश्च पापकार्य्यकृतिश्च या ॥
हत्यादिकं महापापं त्वगम्यागमनं तथा ।
घृतादिविक्रयं घोरं चण्डालादिप्रतिग्रहम् ॥
स्वदोषगोपनं पापं परदोषप्रकाशनम् ।
ईर्ष्याविद्धं वाक्यदुष्टं निष्ठुरत्वं घड्वरम् ॥
ढाकित्वं तालवादित्वं नाम्ना वाणाख्यधर्म्मजम् ।
मारणत्वमधार्म्मिक्यं नरकावहमुच्यते ॥
एतैः पापैश्च संयुक्तः पात्यते यदि शङ्करम् ।
ज्ञानाधिकमशेषेण शेषात् पापात् जयेत्ततः ॥
शारीरं वाचिकं यत्तु मानसं त्रिविधं तथा ।
पितृमातृकृतं यच्च कृतं यच्चाश्रितैर्नरैः ॥
ज्ञातिभिर्व्वान्धवैश्चापि तस्मिन् जन्मनि धर्म्मज ।
तत्सर्व्वं विलयं याति कर्म्मणा सुतशिष्ययोः ॥
तस्मात् पुत्त्रश्च शिष्यश्च विधानज्ञो विपश्चिता ।
शुभसमर्थमभिधाय शिष्यान श्रेष्ठतरः सुतः ॥
शेषात्तारयते शिष्यः सर्व्वमेव हि पुत्त्रकः ॥"
इति वामने ५८ अध्यायः ॥

शिह्लः, पुं, शिह्लकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिह्लकः, पुं, (शिह्ल एव । स्वार्थे कन् ।) गन्धद्रव्यविशेषः । शिलारसः । शिला इति लोवान् इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । कपिनामा २ कपिः ३ तैलम् ४ कृत्रिमम् ५ कपिलः ६ चला ७ तुरुष्कः ८ सुक्तिसक्तः ९ पिण्डातः १० वरः ११ । इति रत्नमाला ॥ पिण्डकः १२ सिह्लः १३ यावनः १४ । इत्यमरः ॥ अस्यानुलेपनगुणाः ।
"शिह्लकः परमा मांसी देवदारु सुरा नखम् ।
सर्व्वेऽमी परमा लक्ष्मी रद्योम्रा ज्वरनाशनाः ॥"
रौक्ष्यघ्ना इति वा पाठः । इति राजवल्लभः ॥
अन्यत् तुरुष्कशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शी, ङ ल ञि स्वप्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ङ ल, शेते । ञि, शयितोऽस्ति । मण्डपे शयामीति गणकृतानित्यत्वात् परस्मैपदे शपोऽलुगभावे चेति रमानाथः । वस्तुतस्तु शेते शयः पश्चात् शय इवाचरतीति क्वौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

शीः, स्त्री, (शी + क्विप् ।) शान्तिः । शयनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

शीक, ऋ ङ सेके । सर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अशिशीकत् । ङ, शीकते । इति दुर्गादासः ॥

शीक, कि आमर्षे । सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पक्षे भ्वा०-सक०-सेट् ।) कि, शीकयति शीकति । आमर्षः स्पर्शः । तथा च ।
"चन्द्रावतीवरङ्गार्द्रा शीकयन्ति च यद्वपुः ।"
इति हलायुधः ॥
वायवः स्पृशन्ति इत्यर्थः । भट्टमल्लस्तु आमर्षण इति मूर्द्धन्यषमध्यं पठित्वा क्षमार्थमाह । इति दुर्गादासः ॥

शीकरं, क्ली, (शीक्यतेऽनेनेति । शीक + वाहुलकात् अरः ।) शरलद्रवः । इति मेदिनी ॥

शीकरः, पुं, (शीक्यतेऽनेनेति । शीक + वाहुलकात् अरः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३ । १३१ ।) वातादिप्रेरितजलकणा । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे । १ । १५ ।
"भागीरथीनिर्झरशीकराणां
वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः ॥")
वायुः । इति मेदिनी ॥

शीघ्रं, क्ली, (शिङ्घति व्याप्नोतीति । शिघ व्याप्तौ + रक्प्रत्ययेन साधु ।) विलम्बाभावः । तत्पर्य्यायः । त्वरितम् २ लघु ३ क्षिप्रम् ४ अरम् ५ द्रुतम् ६ सत्वरम् ७ चपलम् ८ तूर्णम् ९ अविलम्बितम् १० आशु ११ । अव्ययाः शीघ्रवाचकाः यथा । स्राक् १२ झटिति १३ अञ्जसा १४ अह्नाय १५ सपदि १६ द्राक् १७ मङ्क्षु १८ । इत्यमरः ॥ तद्वैदिकपर्य्यायः । नु १ मक्षु २ द्रवत् ३ ओषम् ४ जीराः ५ जूर्णिः ६ शूर्त्ताः ७ शूघनासः ८ शीभम् ९ तृषु १० तूयम् ११ तूर्णिः १२ अजिरम् १३ भुरण्युः १४ शु १५ आशुः १६ प्राशुः १७ तूतुजिः १८ तूतुजानः १९ तुज्यमानासः २० अज्राः २१ साचिवित् २२ द्युगत् २३ ताजत् २४ तरणिः २५ वातरंहा २६ । इति षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि इति वेदनिघण्टौ । २ । १५ ॥ तामस्पकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुं, कुशवंशीयाग्निवर्णस्य पुत्त्रः । यथा, भागवते । ९ । १२ । ५ ।
"सुदर्शनोऽथाग्निवर्णः शीघ्रस्तस्य मरुः सुतः ॥")
शीघ्रविशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६७ । ६ ।
"स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा हया मम ।
भवेयुरश्वाध्यक्षोऽसि वेतनं ते शतं शताः ॥")

शीघ्रग त्रि, (शीघ्रं गच्छतीति । गम्+ड ।) द्रुतगामी । यथा,—

'हरिते रोगोऽशुताय शस्त्राघातभीतिभिश्च विध्वस ।
कपिले शीघ्रगसत्त्वैश्छन्नधोऽथ दुर्भिक्षम् ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वायौ पुं । इत्यमरे व्याशुगशब्ददर्शनात् । (यथा, महाभारते । २ । ३ । २५ ।

"मन सुपर्णा भूतानि शीघ्रग प्राय धारय ॥")

शीघ्रगामी, [न्] त्रि, आशुगमनशील । शीघ्रं गच्छतीत्यर्थे शीघ्रशब्दपूर्वकगमधातोर्णिनिप्रत्ययेन निष्पन्न ॥

शीघ्रचेतन, पुं (शीघ्रं चेततीति । चित+ल्यु ।) कुक्कुर । इति शब्दमाला । द्रुतचेतनायुक्ते, त्रि ।

शीघ्रजन्मा [न्] पुं (शीघ्रं जन्म यस्य ।) करञ्जविशेष । काँटाकरञ्ज इति भाषा । यथा,—

'पूतीक पांशुल मोदा शीघ्रजन्मा क्रकचित् ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ।

शीघ्रपुष्प, पुं (शीघ्रं पुष्पं यस्य ।) अगस्त्यवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ।

शीघ्रवधी, [न्] पुं (शीघ्रं विध्यतीति । विध छिद्रीकरणे+णिनि ।) क्षिप्रशरवेधकर्त्ता । तत्पर्याय । लघुहस्त २ । इति हेमचन्द्र ॥

शीघ्रा स्त्री, दन्तीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

शीघ्रीय त्रि, द्रुतसम्बन्धि । शीघ्रभवम् । शीघ्रशब्दात् छोपप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

शीत, स्त्री, (श्यै ङ गतौ+क्त । "द्रवमूर्त्तिस्पर्शयो श्य ।" ६ । १ । २४ । इति सम्प्रसारणम् । "हल ।" ६ । ४ । २ । इति दीर्घ ।) हिमगुण । इत्यमर । (यथा, मनु । ११ । ११४ ।
"उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
न कुर्वीतात्मनस्त्राण गोरकृत्वा तु शक्तित ॥")

जलम् । इति शब्दमाला । वचम् । इति राजनिर्घण्ट । शीत तुषारशीतरवहुवारद्रुमेषु च । इति भरतधृतारुप ॥

शीत पुं (श्यै+क्त ।) वेतसवृक्ष । बहुवारवृक्ष । इत्यमर ॥ अश्मपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥ पर्पट । निम्ब । कर्पूर । इति राजनिर्घण्ट ॥ हिम ऋतु । अस्य विवरण हेमन्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शीत, त्रि (श्यै+क्त ।) शीतल । इत्यमर । (यथा महाभारते । १ । १६८ । ५० ।
"शीतश्च सुखो वायु सुखश्चोष्णश्च शुचि ।
कर्मरत्नाविचित्रा च भूमि पुष्पविभूषिता ॥")

अलस । इति मेदिनी । क्लिन्न । इति शब्दचन्द्रिका । शीतवस्तुगुणा । पित्तमार्दवम् । वलवर्धनपुष्टिमम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभ ।

शीतक, पुं (शीत+स्वार्थे कन् ।) शीतकाल । सुखासन । दीर्घसूत्री । इति मेदिनी । वृश्चिक । इति शब्दमाला । (वृक्षविशेष । यथा, बृहत्संहितायाम् । १३ । २७ ।

"माषहलहूयकोद्दलशीतकमाख्यभूत पुरा ॥")

शीतकर, पुं, (शीत शीतल करो यस्य ।) चन्द्र । इति हिमकरशब्ददर्शनात् ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ४ । २६ ।

"भस्मनिभ परुषोऽरुणमूर्त्ति
शीतकर किरणे परिहीण ॥")

शीतलपाणियुक्ते शीतकारिणि च त्रि ।

शीतकषाय पुं, (शीतस्य कषाय ।) हिम कषाय । यथा,—

'क्षुण्ण द्रव्यपल सम्यक षड्भिर्जलपलै प्लुतम् ।
शर्वरीमुषित स स्याद्धिमशीतकषायक ॥)

इति वैद्यकम् ॥

शीतकाल, पुं, (शीतस्य काल ।) हिम ऋतु । स तु अग्रहायणपौषमासद्वयकालात्मक । तत्पर्याय । शीतक २ । इति मेदिनी । हेमन्त ३ । इत्यमर ॥ सहा ४ । इति जटाधर । हैमन ५ । इति शब्दरत्नावली । यथा,—

"कूपोदक वटच्छाया श्यामा स्त्री इष्टकागृहम् ।
शीतकाले भवेदुष्ण उष्णकाले च शीतलम् ॥"

इति चाणक्यम् ॥

शीतकिरण, पुं, (शीत शीतल किरण यस्य ।) चन्द्र । यथा —

"कान्ते कोऽयमुदेति शीतकिरणो जात कुतो वारिधौ
कस्ते सुन्दरि सोदर करमहो दत्ते मदीये जने ।
धन्या त्व युवती सती कुलवती भ्रातापि धन्य स्तव
इत्थ श्रीपरिहासकेलिकलया शम्भो हरि पातु व ॥"

इत्युद्भट ।

शीतकुम्भ, पुं करवीर । इति रत्नमाला ।

शीतकुम्भी, स्त्री, जलजवृक्षविशेष । शीउली छोप इति भाषा । यथा,—

"शीतली शीतकुम्भी च शुक्लपुष्पा जलोद्भवा ।"

इति रत्नमाला ।

शीतकृच्छ्र, पुं व्रतविशेष । यथा । "त्र्यह तु शीत क्षीरादि पीयते तदा शीतकृच्छ्र ।
'त्र्यह शीत पिबेत्तोय त्र्यह शीत पय पिबेत् ।
त्र्यह शीत घृत पीत्वा वायुभक्ष परत्र्यहम् ।

इति यमस्मरणात् ।" इति मिताक्षरा ।

शीतचार, स्त्री, (शीत चारो यस्य ।) श्वेत दृदुघ्नम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

शीतगन्ध स्त्री, (शीतो गन्धो यस्य ।) श्वेत चन्दनम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

शीतगु, पुं (शीता गौ किरणो यस्य ।) चन्द्र । इति बोपदेव । (यथा साहित्यदर्पणे । १० ।
"शुनकहृदलो मलमहिशुर्भाशशीतगु ॥")

शीतचम्पक, पुं दर्पणम् । प्रदीप । इति मेदिनी शब्दरत्नावली ॥

शीतपर्णी स्त्री (शीत पर्ण यस्या । ङीष् ।) अर्कपुष्पिका । इति रत्नमाला ॥ अर्कहुली इति भाषा ॥

शीतपल्लवा, स्त्री (शीत पल्लव यस्या ।) भूमिजम्बू । इति रत्नमाला ॥

शीतपाकिनी, स्त्री, (शीते पाकोऽस्या अस्तीति । इनि ।) काकोली । इति शब्दमाला । महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्ट ।

शीतपाकी, स्त्री (शीते पाको यस्या । ङीष् ।) वाट्यालक । इति शब्दरत्नावली । काकोली । इति रत्नमाला । गुञ्जा । इति राजनिर्घण्ट ।

शीतपुष्प क्ली, (शीत पुष्प यस्य ।) परिपेलम् । इति राजनिर्घण्ट ।

शीतपुष्प पुं (शीत पुष्प यस्य ।) शिरीषवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ।

शीतपुष्पक, क्ली, (शीत पुष्पमिव । कन् ।) शैलेयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शीतपुष्पक, पुं (शीत पुष्प यस्य । बहुव्रीहौ कन् ।) अर्कवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ।

शीतपुष्पा स्त्री, (शीत पुष्प यस्या ।) अतिबला । इति राजनिर्घण्ट ।

शीतप्रभ, पुं (शीता प्रभा यस्य ।) कर्पूर । इति राजनिर्घण्ट । शीतलप्रभायुक्ते त्रि ।

शीतप्रिय पुं (शीत प्रियो यस्य ।) पर्पट । इति राजनिर्घण्ट ।

शीतफल, पुं (शीत फल यस्य ।) उडुम्बर । पीलु । इति राजनिर्घण्ट ।

शीतबला स्त्री, महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्ट ।

शीतभानु पुं (शीता भानुर्यस्य ।) चन्द्र । इति शब्दरत्नावली ।

शीतभीरु, स्त्री (शीताद्भीरु ।) मल्लिका । इत्यमर । शीतभीते, त्रि ।

शीतमञ्जरी स्त्री, (शीता मञ्जरी यस्या ।) शेफाली । इति राजनिर्घण्ट ।

शीतमयूख पुं (शीता मयूखा यस्य ।) चन्द्र । कर्पूर । इति मेदिनी ।

शीतमरीचि पुं (शीता मरीचिर्यस्य ।) चन्द्र । कर्पूर । इति शब्दरत्नावली ।

शीतमूलक, क्ली (शीत मूल यस्य । बहुव्रीहौ कन् ।) उशीरम् । इति राजनिर्घण्ट । शीतमूलयुक्ते त्रि ।

शीतरम्य पुं (शीते रम्य ।) प्रदीप । इति जटाधर । शीतरमणीये, त्रि ।

शीतरश्मि पुं (शीता रश्मयो यस्य ।) चन्द्र । यथा

"इन्दु सुधाकरश्च शीतरश्मि ।"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।

कर्पूरश्च । चन्द्रशब्द इति दर्शनात् ।

शीतल, क्ली (शीत लातीति । ला+क ।) पुष्पकासीसम् । शैलजम् । समपाठकम् । तत्र चन्दनम् । इति मेदिनी । पद्मकम् । मौक्तिकम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ शैत्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वीरणमूलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शीतलः, पुं, अश्मन्तपर्णी । इत्यमरः ॥ अर्हद्विशेषः । स तु चतुर्विंशतितीर्थङ्करमध्ये दशमतीर्थङ्करः । इति हेमचन्द्रः ॥ व्रतविशेषः । स तु मेषसंक्रान्त्यां कर्त्तव्यः । चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चम्पकः । कर्पूरभेदः । रालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीतलः, त्रि, (शीतोऽस्यास्तीति । शीत + "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) शीतगुणविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । सुषीमः २ शिशिरः ३ जडः ४ तुषारः ५ शीतः ६ हिमः ७ । इत्यमरः ॥

शीतलकं, क्ली, सितोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीतलकः, पुं, मरुवकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीतलच्छदः, पुं, (शीतलश्छदो यस्य ।) चम्पकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलपत्रश्च ॥

शीतलजलं, क्ली, (शीतलं जलं यस्य ।) उत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिमवारि च ॥

शीतलता, स्त्री, (शीतलस्य भावः । तल् ।) शीतलत्वम् । शीतलस्य भाव इत्यर्थे तद्भावे तालमिति संक्षिप्तसारसूत्रेण ताप्रत्ययनिष्पन्ना ॥

शीतलत्वं, क्ली, (शीतलस्य भावः । त्व ।) जडता । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलता च ॥

शीतलप्रदः, पुं, (शीतलं प्रददाति । प्र + दा + कः ।) चन्दनम् । इति केचित् ॥ हिमदातरि, त्रि ॥

शीतलवातकः, पुं, (शीतलो वातो यस्य । कन् ।) अश्मन्तपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥ शीतलवायुयुक्ते, त्रि ॥

शीतला, स्त्री, (शीतल + स्त्रियां टाप् ।) शीतलीवृक्षः । यथा,—

"शीतला शीतली शीतकुम्भी पाण्डरपुष्पिका ।"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

देवीविशेषः । सा च वसन्तविस्फोटकादेरधिष्ठात्री देवता । यथा,—

स्कन्द उवाच ।

"भगवन् देवदेवेश शीतलायाः स्तवं शुभम् ।
वक्तुमर्हस्यशेषेण विस्फोटकभयापहम् ॥
ईश्वर उवाच ।
नमामि शीतलां देवीं रासभस्थां दिगम्बरीम् ।
मार्ज्जनीकलशोपेतां शूर्पालङ्कृतमस्तकाम् ॥"

इति स्कन्दपुराणम् ॥

अस्या विवरणं मसूरिकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ कुटुम्बिनी । आरामशीतला । वालुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीतलाषष्ठी, स्त्री, (शीतला षष्ठी ।) माघशुक्ला षष्ठी । यथा,—

"प्रक्रत्वा द्वादशे मासि पूज्यापत्यविवृद्धये ।
सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठी द्वादशरूपिणी ॥
वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्यैष्ठे चारण्यसंज्ञिता ।
आषाढ़े कार्द्दमी ज्ञेया श्रावणे लुण्ठनी तथा ॥
भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गाख्याश्वयुजे तथा ।
नाड्याख्या कार्त्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी ॥
पौषे मासान्नरूपा च शीतला तपसि स्मृता ।
गोरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता ॥"

इति स्कन्दपुराणम् ॥

शीतली, स्त्री, जलजन्तुविशेषः । शिउलीछोप् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शीतकुम्भी २ शुक्लपुष्पा ३ जलोद्भवा ४ कालानुसारिवा ५ । इति रत्नमाला ॥

शीतवल्कः, पुं, (शीतलो वल्को यस्य ।) उडुम्बरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलवल्कले, त्रि ॥

शीतवीर्य्यकः, पुं, (शीतं वीर्य्यं यस्य । कन् ।) प्लक्षवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलवीर्य्ययुक्ते, त्रि ॥

शीतशिवं, क्ली, (शीते शीतकाले शिवं मङ्गलप्रदम् ।) सैन्धवलवणम् । शैलेयनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥

शीतशिवः, पुं, (शीते शीतकाले शिवः शुभप्रदः ।) मधुरिका । इत्यमरः ॥ सक्तुफलावृक्षः । इति मेदिनी ॥

शीतशिवा, स्त्री, (शीते शिवा मङ्गलप्रदा ।) मिश्रेया । इति राजनिर्घण्टः ॥ शमीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

शीतशूकः, पुं (शीते शूको यस्य ।) यवः । इति केचित् ॥ शीतलशूकयुक्ते, त्रि ॥

शीतसहः, पुं, (शीतं सहते इति । सह + अच् ।) पीलुवृक्षः । इति जटाधरः ॥ शीतसहनीये, त्रि ॥

शीतसहा, स्त्री, (शीतसह + टाप् ।) नीलसिन्धुवारः । वासन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीता, स्त्री, रामपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ लाङ्गलपद्धतिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ यथा,—

"शीता नभःसरिदिति लाङ्गलपद्धतौ च
शीता दशाननरिपोः सहधर्म्मिणी च ।
शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च
शीतोऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः ॥"

इति तालव्यादौ धरणिः ॥

अतिबला । कुटुम्बिनी । दूर्व्वा । शिल्पिकाख्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीतांशुः, पुं, (शीताः अंशवो यस्य ।) कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रः । यथा,—

"शीतांशुर्मिष्टमन्नं जनयति सततं जन्मराशौ नराणाम् ।"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

शीतांशुतैलं, क्ली, (शीतांशोः कर्पूरस्य तैलम् ।) कर्पूरतैलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीताङ्गी, स्त्री, (शीतं अङ्गमस्याः । ङीप् ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीताङ्गे, त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते । २ । ८ ।

"प्रविश्यति शिरो यातु शीताङ्गी निरपत्रपा ।
नीलोद्धतशिरा हन्ति सा गर्भं स च तां तथा ॥")

शीतादः, पुं, (शीतमादत्ते इति । आ + दा + कः ।) दन्तरोगविशेषः । तस्य निदानं दन्तशब्दे द्रष्टव्यम् । तदौषधं यथा,—

"शीतादे हृतरक्ते तु तोयनागरसर्षपान् ।
निष्क्वाथ्य त्रिफलाञ्चापि कुर्य्याद्गण्डूषधारणम् ॥
कासीसलोध्रकृष्णा मनःशिला सप्रियङ्गुतेजोह्वा ।
एतच्चूर्णं मधुयुक् शीतादे पूतिमांसहरम् ॥"

तेजोह्वा तेजवला ।

"तैलं घृतं वा वातघ्नं शीतादे संप्रशस्यते ।"

इति भावप्रकाशः ॥

शीताद्रिः, पुं, (शीतजनकोऽद्रिः । शीतप्रधानोऽद्रिरिति वा ।) हिमालयपर्व्वतः । इति केचित् ॥

शीतावला, स्त्री, महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीतार्त्तः, त्रि, (शीतेन ऋतः पीड़ितः ।) शीतेन पीड़ितः । तत्पर्य्यायः । शीतालुः २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, शिवरात्रिव्रतकथायाम् ।

"शीतार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च कम्पान्वितकलेवरः ।
जजागार तदा रात्रौ क्षुतो नीहारवारिणा ॥")

शीतालुः, त्रि, (शीतं न सहते इति । शीत + "शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहते ।" ५ । २ । १२२ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या आलुच् ।) शीतार्त्तः । इति जटाधरः ॥

शीताश्मा, [न्] पुं, (शीतः शीतलोऽश्मा ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलप्रस्तरश्च ॥

शीतीभावः, पुं, (शीत + भू + घञ् । अभूततद्भावे च्विः ।) मोक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शीतलत्वञ्च ॥

शीतोत्तमं, क्ली, (शीतेषु वस्तुषु मध्ये उत्तमम् ।) जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शीर्य्यं, त्रि, सौख्यम् । श्लक्ष्णम् । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ शीतयोगश्च ॥

शीत्कारः, पुं, (शीदिति शब्दस्य कारः करणम् ।) वरस्त्रीणां रतिकालध्वनिः । यथा,—

"शीत्कारो रतनारीणां सुरते वरयोषिताम् ।"

इति जटाधरः ॥

(शीत्कृतिमात्रे । यथा, कथासरित्सागरे । २ । २ ।

"सन्ध्यानृत्योत्सवे ताराः करेणोद्धूय विघ्नजित् ।
शीत्कारशीकरैरन्याः कल्पयन्निव पातु वः ॥")

शीत्कृतं, क्ली, (शीदिति शब्दस्य कृतं करणम् ।) शीत्कारः । इति धरणिः ॥

शीधुः, पुं, क्ली, (शेतेऽनेनेति । शी + "शीङो धुक्लग्वलञ्वालनः ।" उणा० ४ । ३८ । इति धुक् ।) पक्वेक्षुरसकृतमद्यम् । इत्यमरभरतौ ॥

शीधुपः, त्रि, (शीधु पातीति । पा + कः ।) शीधुपानकर्त्ता । इति शाब्दिकाः ॥

शीधुगन्धः, पुं, (शीधोर्मद्यविशेषस्य गन्धो यत्र ।) वकुलवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मद्यगन्धश्च ॥

शीनं, त्रि, (श्यैङ गतौ + क्तः । "द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः ।" ६ । १ । २४ । इति सम्प्रसारणम् । "श्योऽस्पर्शे ।" ८ । २ । ४७ । इति नः ।) घनीभूतघृतादि । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

शीन, पुं (श्यै+क्त।) मूर्खः। अजगरः। इति मेदिनी॥

शीपालिका स्त्री, शैवालिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

शीभ ऋ ङ कत्थने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-आत्म० सक० सेट्।) ऋ अशिशीभत्। ङ, शीभते। कत्थनं प्रशंसा। इति दुर्गादासः॥

शीभर, पुं, शीकरः। इति शब्दरत्नावली॥

शीभ्य, पुं, (शीभ्यते प्रशस्यते इति। शीभ+ण्यत्।) शिवः। वृषः। इति कश्चित्॥ (त्रि, श्लाघ्याभिभवः। जलप्रवाहभवः। शिघ्रभवः। यथा वाजसनेयसंहितायाम्। १६। ३१।
"शीभ्याय च नम ऊर्म्याय।"
"शीभृ कत्थने शीभते कत्थते इति। शीभ श्लाघावी पराक्रमः। तत्र भवः शीभ्यः। शीभो जलप्रवाहो वा शीभं शिघ्रं वा तत्र भवाय नमः। इति तट्टीकायां महीधरः॥)

शीरः, पुं (शेते इति। शी+ "स्फायितञ्चीति।" उणा० २। १३। इति रक्।) अजगरसर्पः। इति शब्दरत्नावली॥

शारी, [न्] पुं करिम्भः। इति राजनिर्घण्टः॥ करिम्भे इति वा पाठः॥

शीर्णं क्ली, (शॄ+क्त।) स्थौणेयकम्। इति भावप्रकाशः॥

शीर्णं, त्रि, (शॄ+क्त।) कृशः। विशीर्णः। इति मेदिनी॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५६७।
"शीर्णप्रासादोपरि निर्मोऽशुरिव कलरव कणति॥")

शीर्णमाला, स्त्री, पृश्निपर्णी। इति शब्दचन्द्रिका॥ विशीर्णमालापि॥

शीर्णपत्र, पुं (शीर्णं पत्रमस्य।) कर्णिकार वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ पट्टिकालोध्रः। निम्बः। इति राजनिर्घण्टः॥ विशीर्णपर्णी, स्त्री॥

शीर्णपर्ण, पुं (शीर्णं पर्णमस्य।) निम्बवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ विशीर्णपर्णी, स्त्री॥

शीर्णपाद पुं (शीर्णौ पादौ यस्य। विनाशे शापादेवास्य तथात्वम्।) यमः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ शनैश्चरश्च॥

शीर्णपुष्पिका स्त्री, (शीर्णं पुष्पं यस्याः। शीर्ण पुष्पी। ततः स्वार्थे कन्।) शताह्वपुष्पी। इति शब्दचन्द्रिका॥

शीर्णवृन्त, क्ली, (शीर्णं वृन्तं यस्य।) त्रपुषोलम्। इति शब्दचन्द्रिका। तरमुज इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुवर्त्ताल २। इति रत्नमाला॥ सुखाश ३। इति केचित्॥ अस्य गुणाः। कफवातरक्तपित्तकारित्वम्। धारत्वम्। मधुरत्वम्। आमाढ़ोरक्तार्तिक्लम्। लघु पाकित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

शीर्णाङ्घ्रि, पुं (शीर्णौ अङ्घ्री यस्य। विनाशे शापादेवास्य तथात्वम्।) यमः। इति हेमचन्द्रः। शनैश्चरे, त्रि॥

शीर्ष्णि त्रि (शृणातीति। शॄ+"शॄस्वृस्निहीति।" उणा० ४। ५४। इति क्विन्।) अपकारकः। हिंसकः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

शीर्ष, क्ली, मस्तकम्। इत्यमरः॥ (यथा, हरिवंशे। १७८। ६।
"शीर्षाणां वै सहस्रन्तु विहितं शार्ङ्गधन्वना। सहस्रञ्चैव कायानां वहन् सङ्ख्यंस्तदा॥")
कृष्णागुरुः। इति राजनिर्घण्टः॥

शीर्षक, क्ली, (शीर्षं कं सुखमस्मात्।) शिरो रक्षकसन्नाहः। टोप इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शीर्षण्यम् २ शिरस्त्रम् ३। इत्यमरः॥ शिरोऽस्थि। इति राजनिर्घण्टः॥ जयपराजयपत्रम्। यथा, याज्ञवल्क्यः।
"तुलाग्न्यापो विषं कोषो दिव्यानीह विशुद्धये। महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि॥"
विशुद्धये सन्दिग्धार्थस्य सन्देहनिवृत्तये। महाभियोगेषु महापातकादिगुरुतराभियोगेषु। शीर्षकस्थे शीर्षकं प्रधानं शिरो व्यवहारस्य चतुष्पाद जयपराजयलक्षणं। तेन दण्डो लभ्यते तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्थः तत्संयुक्तस्य भागोऽर्थः। इति दिव्यतत्त्वम्॥

शीर्षक, पुं (शीर्षमिव। इवार्थे कन्।) राहुग्रहः। इति शब्दरत्नावली॥ मस्तके, क्ली॥

शीर्षघाती, [न्] त्रि, (शीर्षं हन्तीति। हन+"कुमारशीर्षयोर्णिनिः।" ३। २। ५१। इति णिनि।) मस्तकच्छेदकः। शीर्षशब्दपूर्व्वक हनधातोः कर्म्मभ्यां कुमारशीर्षाभ्यां हन इति अभिप्रसारसूत्रेण णिनुप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

शीर्षच्छेदिक, त्रि, (शीर्षच्छेदमर्हतीति। शीर्षच्छेद+ठक्।) वधार्हः। यथा,—
"स शीर्षच्छेदिकः शीर्षच्छेद्यो यो वधमर्हति।"
इति हेमचन्द्रः॥

शीर्षच्छेद्य, त्रि (शीर्षच्छेदं नित्यमर्हतीति। "शीर्षच्छेदात् यच्।" ५। १। ६५। इति यत्।) मस्तकच्छेदयोग्यः। वध्यः। इत्यमरः॥ (यथा उत्तरचरिते २ अङ्के।
"शम्बूको नाम वृषलः पृथिव्यां तप्यते तपः। शीर्षच्छेद्यः स ते राम तं हत्वा जीवय द्विजम्॥")

शीर्षण्य, क्ली (शिरसे हितम्। शिरस्+"शरीरावयवात् यत्।" ५। १। ६। इति यत्। "ये च तद्धिते।" ६। १। ६१। इति शिरसः शीर्षन्नादेशः।) शीर्षकम्। शिरस्त्रम्। इत्यमरः॥ चौकि शिरोरक्षकसन्नाहे टोप इति ख्यातः। शीर्षे कं सुखमस्मात् शीर्षकम्। शीर्षमारोहति शीर्षण्यं ढये कादिति यः। शिरस्त्रायते शिरस्त्रं च। इति भरतः॥

शीर्षण्य, पुं (शिरसि भवः। शिरस्+"शरीरावयवाच्च।" ४। ३। ५५। इति यत्। "वा केशेषु।" ६। १। ६१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या शीर्षन्नादेशः।) विशदकचः। तत्पर्य्यायः। शिरस्यः २। इत्यमरः॥ द्वे स्वतः क्षालादिना वा निर्म्मले अन्योन्यासंपृक्ते कचे। शीर्षे भवं शीर्षण्यं ढये कादिति यः। पादस्मोऽश्वादिना शीर्षस्य शीर्षन्नादेशः। इति भरतः॥ (शिरसि निवद्धे, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १। १६२। ८।
"शीर्षण्या रशना रज्जुरस्य।"
"शीर्षण्या शिरसि बद्धा रशना मेखला इव।"
इति तद्भाष्ये सायनः॥ श्रेष्ठे च त्रि। यथा, भागवते। ५। ४। १५।
"यद्यच्छीर्षण्याचरितं तत्तदनुवर्त्तते लोकः॥"
"शीर्षण्य श्रेष्ठेनाचरितम्।" इति तट्टीका॥)

शीर्षरक्ष, क्ली (शीर्षं मस्तकं रक्षतीति। रक्ष+अण्।) शिरस्त्राणम्। यथा,—
"शिरस्त्रं शीर्षरक्षञ्च शीर्षण्यं शीर्षकञ्च तत्।"
इति हारावली। ७३॥

शीर्षोदय, पुं, (शीर्षे शीर्षदेशे उदयो यस्य।) मिथुनसिंहकन्यातुलावृश्चिककुम्भमीनलग्नरूपः। यथा —
"अजगोमिथुनमथ कर्किधन्विमृगास्तथा। निशाख्याः स्युस्ताश्चैव पृष्ठाद्याश्च दिवा स्मृताः॥
निशाख्या विमिथुना स्युर्ना पृष्ठोऽन्यास्तथा। शेषाः शीर्षोदया ज्ञेया मीनश्चोभयसंज्ञकः॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

शील, ञि समाधौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० पर० सक० सेट्।) ञि शीलितोऽस्ति। समाधि चित्तशुभावन प्रवृत्तिर्वा। य शीलति सदा धर्म्ममिति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

शील ग क अभ्यासे। अतिशायने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त चुरा० पर० सक० सेट्।) अतिशायनं अतिशयकरणम्। तालव्यादिः। अशिशीलत्। उपधारणे इत्यन्ये। शीलयं नीलनिचोलमिति जयदेवः। इति दुर्गादासः॥

शील, क्ली, (शीलयतीति। शीलत क अतिशायने+अच्। यद्वा, शीङ् स्वप्ने+"शीङो धुक्लक्वलञ्वालनः।" उणा० ४। ३८। इति लक्। अर्द्धर्च्चादित्वात् पुंलिङ्गमपि।) स्वभावः। सद्वृत्तम्। इत्यमरमेदिन्यौ॥ (यथा, रामायणे। २। ३९। २४।
"साध्वीनान्तु स्थितानान्तु शीले सत्ये श्रुते स्थिते। स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते॥")
ब्रह्मण्यतादित्रयोदशविधधर्म्ममूलम्। रागद्वेषवर्ज्जनम्। यथा,—
"वेदोऽखिलो धर्म्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्। आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च॥"
इति मानवे २ अध्याये ६॥
शील ब्रह्मण्यतादिरूपम्। तदाह हारीतः। ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता सौम्यता अपरोपतापिता अनसूयता मृदुता अपारुष्यं मैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्यता कारुण्यं प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं शीलम्। गोविन्दराजस्तु। शीलं रागद्वेषपरित्याग इत्याह। इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥

शीलः, पुं, (शील अतिशायने+अच् ।) अज-
गरसर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ चरित्रम् ।
इत्यमरटीकायां नयनानन्दः ॥

शीलनं, क्ली, (शील+ल्युट् ।) अभ्यासनम् ।
(यथा, महाभारते । १२ । ३२१ । ४३ ।
"पुरा हका भयङ्करा मनुष्यदेहगोचराः ।
अभिद्रवन्ति सर्व्वतो यतस्व पुण्यशीलने ॥")
अतिशायनम् । उपधारणम् । सेवानुभावनम् ।
प्रवर्त्तनम् । इति शीलधातोरनट्प्रत्ययेन निष्प-
न्नम् ॥ पाठनिश्चयः । यथा,—
"भविनो गुणनी शीलनं स्तनम् ।"
इति ब्रह्मवर्गे त्रिकाण्डशेषः ॥

शीलवान्, [त्] त्रि, (शीलमस्यास्तीति । शील+
मतुप् । मस्य वः ।) शीलविशिष्टः । सत्-
स्वभावः । यथा,—
"पथ्याशिनां शीलवतां नराणां
सद्वृत्तभाजां विजितेन्द्रियाणाम् ।
एवंविधानामिदमायुरत्र
चिन्त्यं सदा वृद्धमुनिप्रवादः ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥
सद्वृत्तः । इति शीलशब्दार्थदर्शनात् ॥

शीला, स्त्री, (शीलमस्या अस्तीति । शील+अच् ।
टाप् ।) कौण्डिन्यमुनिपत्नी । यथा,—
"मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्य्य सरित्तटे ।
ददर्श शीला सा स्त्रीणां समूहं रक्तवास-
साम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शीलितं, क्ली, (शील+क्तः ।) चौर्य्यम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ अभ्यस्ते, त्रि ॥

शीवलं, क्ली, (शी+बाहुलकात् वलः गुणाभावश्च ।)
शैवेयम् । शैवालम् । इति मेदिनी ॥

शीवा, [न्] पुं, (शेते इति । शी+"शीङ्क्रुशि-
रुहीति ।" उणा० ४ । ११३ । इति क्वनिप् ।)
अजगरसर्पः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शुक, सर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) शोकति । सर्पो गमनम् । इति
दुर्गादासः ॥

शुक्, [च्] स्त्री, (शुच् शोके+क्विप् ।) शोकः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १२ । ७५ ।
"कामं जीवति मे नाथः इति सा विजहौ
शुचम् ।
प्राङ्ज्ञात्वा सत्यमस्यान्तं जीवितास्मीति
लज्जिता ॥")

शुकं, क्ली, (शोभते इति । शुभ दीप्तौ+"शुक-
वल्कोल्काः ।" उणा० ३ । ४२ । इति कप्रत्य-
येन निपातनात् साधुः ।) ग्रन्थिपर्णम् । इत्य-
मरः ॥ वस्त्रम् । वस्त्राञ्चलम् । शिरस्त्राणम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ शोणकवृक्षः । इति विश्वः ॥

शुकः, पुं, (शुभ दीप्तौ+कप्रत्ययेन साधुः । उणा०
३ । ४२ ।) पक्षिविशेषः । शुया इति वङ्ग-
भाषा । सुग्गा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः ।
कीरः २ । इत्यमरः ॥ वक्रतुण्डः ३ मेधावी ४
दाडिमप्रियः ५ रक्ततुण्डः ६ वक्रचञ्चुः ७ चिमिः
८ चिमिकः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ सूकः
१० प्रियदर्शनः ११ । इति जटाधरः ॥ मञ्जु-
पाठकः १२ । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् ।३८१।
"प्रकटयति रागमधिकं लपनमिदं वक्रिमाण-
मावहति ।
शीलयति च प्रतिपदं दूत शुकस्येव दयितस्य ॥")
अस्य मांसगुणाः । परमहृद्यत्वम् । विपाके
गुरुत्वम् । शीतलत्वम् । कासश्वासक्षयहरत्वम् ।
संग्राहित्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तस्य शुभसूचकत्वं यथा,
"वामः पठन् राजशुकः प्रयाणे
शुभं भवेद्दक्षिणतः प्रवेशे ।
वनेचराः काष्ठशुकाः प्रयातुः
स्युः सिद्धिदाः संमुखमापतन्तः ॥"
इति वसन्तराजशाकुने ८ वर्गः ॥ * ॥
व्यासपुत्त्रः । स च परीक्षिताय श्रीमद्भागवतं
श्रावयामास । तस्योत्पत्त्यादिर्यथा । हरिवंशे
वायवीये च ।
"पराशरकुलोत्पन्नः शुको नाम महायशाः ।
व्यासादरण्यां सम्भूतो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥
स तस्यां पितृकन्यायां पीवर्य्यां जनयिष्यति ।
छायां गौरं प्रभुं शम्भुं तथा भूरिश्रुतं जयम् ॥
कन्यां कीर्त्तिमतीं षष्ठीं योगिनीं योगमातरम् ।
ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीमनुहस्य च ॥"
इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १९ अध्यायटीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ वह्निपुराणे प्रजापतिसर्गनामा-
ध्यायेऽप्येवम् ॥ * ॥ अपि च ।
"द्वैपायनाच्छुको जज्ञे भगवानेव शङ्करः ।
अंशेनैवावतीर्य्योर्व्यां संप्राप परमं पदम् ॥
शुकस्याप्यभवन् पुत्त्राः पञ्चात्यन्ततपस्विनः ।
भूरिश्रवाः प्रभुः शम्भुः कृष्णो गौरश्च पञ्चमः ।
कन्या कीर्त्तिमती चैव योगमाता धृतव्रता ॥"
इति कौर्म्मे १० अध्यायः ॥ * ॥
(अस्यान्यविधोत्पत्तिविवरणं यथा, देवीभाग-
वते । १ । १४ । १—२३ ।
श्रीसूत उवाच ।
"दृष्ट्वा तामसितापाङ्गीं व्यासश्चिन्तापरोऽभवत् ।
किं करोमि न मे योग्या देवकन्येयमप्सराः ॥
एवं चिन्तयमानन्तु दृष्ट्वा व्यासं तदाप्सराः ।
भयभीता हि सञ्जाता शापं मां विसृजेदयम् ॥
सा कृत्वाथ शुकीरूपं निर्गता भयविह्वला ।
कृष्णस्तु विस्मयं प्राप्तो विहङ्गीं तां विलोकयन् ॥
कामस्तु देहे व्यासस्य दर्शनादेव सङ्गतः ।
मनोऽतिविस्मितं जातं सर्व्वगात्रेषु विसृतः ॥
स तु धैर्य्येण महता निगृह्णन् मानसं मुनिः ।
न शशाक नियन्तुञ्च स व्यासः प्रसृतं मनः ॥
बहुशो गृह्यमाणञ्च घृताच्या मोहितं मनः ।
भावित्वाच्चैव विसृतं व्यासस्यामिततेजसः ॥
मन्थनं कुर्व्वतस्तस्य मुनेरग्निचिकीर्षया ।
अरण्यामेव सहसा तस्य शुक्रमथापतत् ॥
सोऽविचिन्त्य तथा पातं ममन्थारणिमेव च ।
तस्माच्छुकः समुद्भूतो व्यासाकृतिमनोहरः ।
विस्मयं जनयन् बालः सञ्जातस्तदरणीजः ।
यथाध्वरे समिद्धोऽग्निर्भाति हव्येन दीप्तिमान् ॥
व्यासस्तु सुतमालोक्य विस्मयं परमङ्गतः ।
किमेतदिति सञ्चिन्त्य वरदानाच्छिवस्य वै ॥
तेजोरूपी शुको जातोऽप्यरणीगर्भसम्भवः ।
द्वितीयोऽग्निरिवात्यर्थं दीप्यमानः स्वतेजसा ॥
विलोकयामास तदा व्यासस्तु मुदितं सुतम् ।
दिव्येन तेजसा युक्तं गार्हपत्यमिवापरम् ॥
गङ्गान्तः स्नापयामास समागत्य गिरेस्तदा ।
पुष्पवृष्टिस्तु खाज्जाता शिशोरुपरि तापस ॥
जातकर्म्मादिकं चक्रे व्यासस्तस्य महात्मनः ।
देवदुन्दुभयो नेदुर्ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥
जगुर्गन्धर्व्वपतयो मुदितास्ते दिदृक्षवः ।
विश्वावसुर्नारदश्च तुम्बुरुः शुकसम्भवे ॥
तुष्टुवुर्मुदिताः सर्व्वे देवा विद्याधरास्तथा ।
दृष्ट्वा व्याससुतं दिव्यमरणीगर्भसम्भवम् ॥
अन्तरीक्षात् पपातोर्व्यां दण्डः कृष्णाजिनं शुभम् ।
कमण्डलुस्तथा दिव्यः शुकस्यार्थे द्विजोत्तमाः ॥
सद्यः स ववृधे बालो जातमात्रोऽतिदीप्तिमान् ।
तस्योपनयनं चक्रे व्यासो विद्याविधानवित् ॥
उत्पन्नमात्रं तं वेदाः सरहस्याः ससंग्रहाः ।
उपतस्थुर्महात्मानं यथास्य पितरं तथा ॥
यतो दृष्टं शुकीरूपं घृताच्या सम्भवे तदा ।
शुकेति नाम पुत्त्रस्य चकार मुनिसत्तमाः ॥
बृहस्पतिमुपाध्यायं कृत्वा व्याससुतस्तदा ।
व्रतानि ब्रह्मचर्य्यस्य चकार विधिपूर्व्वकम् ॥
सोऽधीत्य निखिलान् वेदान् सरहस्यान् ससं-
ग्रहान् ।
धर्म्मशास्त्राणि सर्व्वाणि कृत्वा गुरुकुले शुकः ।
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा समावृत्तो मुनिस्तदा ।
आजगाम पितुः पार्श्वे कृष्णद्वैपायनस्य च ॥"
अस्य दारपरिग्रहादिवृत्तान्तस्तु तत्रैव विशे-
षतो द्रष्टव्यः ॥ * ॥) स च श्रीराधायाः क्रीडार्थं
वृन्दावने उपनन्दस्य कन्या अभूत् । इति पाद्मे
पातालखण्डम् ॥ * ॥ रावणमन्त्री । शिरीष-
वृक्षः । इति मेदिनी ॥ वृक्षविशेषः । इति रत्न-
माला ॥ शेयालकाँटा इति भाषा ॥

शुकच्छदं, क्ली, (शुकवत् छदो यस्य ।) ग्रन्थि-
पर्णम् । इति जटाधरः ॥

शुकजिह्वा, स्त्री, (शुकस्य जिह्वेव फलं यस्याः ।)
वृक्षविशेषः । सुयाठोँटी इति भाषा ॥ यथा,
"शुकाख्या शुकनामा च शुकजिह्वा शुकाङ्गना ।"
इति रत्नमाला ॥

शुकतरुः, पुं, (शुकवत् तरुः । शुकवर्णपर्ण-
विशिष्टत्वादस्य तथात्वम् । शुकप्रियस्तरुर्वा ।)
शिरीषवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

शुकद्रुमः, पुं, (शुकवत् द्रुमः । तद्वर्णपर्णविशि-
ष्टत्वात् तथात्वम् । यद्वा, शुकप्रियो द्रुमः ।)
शिरीषवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

शुकनामा, स्त्री, (शुकस्य नाम नाम यस्याः ।)
शुकजिह्वा । इति रत्नमाला ॥ शुकसंज्ञके, त्रि ॥

शुकनाशन, पुं (शुकं नाशयतीति । नश+णिच्+ल्यु ।) द्रुमः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुकनाशके, त्रि ॥

शुकनास, पुं (शुकस्य नासेव फलं यस्य ।) श्योणाकवृक्षः । इत्यमरः ॥ शुकवन्नासायुक्ते, त्रि ॥

शुकपिच्छ, क्ली, शुकशिम्बी । इति शब्दरत्नावली ॥

शुकपुच्छ, पुं (शुकस्य पुच्छ इव ।) गन्धकः । इति हेमचन्द्रः ॥ शुकस्य लाङ्गूलञ्च ॥

शुकपुच्छक, क्ली (शुकस्य पुच्छ इव । कन् ।) स्थौणेयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुकवत्पुच्छयुक्ते, त्रि ॥

शुकपुष्प, क्ली (शुकप्रियं पुष्पमस्य ।) स्थौणेयम् । इति भावप्रकाशः ॥

शुकपुष्प, पुं, (शुकप्रियं पुष्पमस्य ।) शिरीषवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शुकप्रिय पुं, (शुकस्य प्रियः ।) शिरीषवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ शुकवल्लभे त्रि ॥

शुकप्रिया, स्त्री (शुकस्य प्रिया ।) जम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शुकफल, पुं (शुक इव फलमस्य । तद्वर्णफलवत्त्वात् तथात्वम् ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शुकबर्ह, क्ली, (शुकस्य बर्हमिव ।) गन्धद्रव्यविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गाँठियाला इति भाषा ॥

शुकम् व्य शीघ्रम् । इति कश्चित् ॥

शुकवल्लभ, पुं, (शुकस्य वल्लभः प्रियः ।) दाडिमः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुकप्रिये त्रि ॥

शुकवाह पुं, (शुको वाहो वाहनं यस्य ।) कामदेवः । इति केचित् । शुकपक्षिवाहके, त्रि ॥

शुकशिम्बा, स्त्री कपिकच्छुः । इति शब्दरत्नावली ॥

शुकशिम्बि, स्त्री, कपिकच्छुः । इति शब्दरत्नावली ॥

शुकाख्या, स्त्री, (शुकस्य आख्या आख्या यस्याः ।) वृक्षविशेषः । सुयाठोँटी इति भाषा । तत्पर्यायः । शुकनासा २ शुकशिम्बा ३ शुकानना ४ । इति रत्नमाला ॥

शुकादन, पुं (शुकैः अद्यतेऽसौ इति । अद्+कर्म्मणि ल्युट् ।) दाडिमः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शुकस्यादनीयद्रव्यमात्रे, त्रि ॥

शुकानना, स्त्री, (शुकस्याननमिव फलं यस्याः ।) शुकाख्यावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ शुकतुल्यमुखे त्रि ॥

शुकी, स्त्री, (शुक+ङीष् ।) कश्यपपत्नी । यथा,

"शुकी श्येनी च भासी च सुग्रीवा शुचि गृध्रिका ।"

अत्र शुचिभार्य्यका इत्यपि पाठः ।

"शुकी शुकानजनयदुलूकी प्रत्युलूककान् ।"

इति गारुडे ६ अध्यायः ॥

शुकपक्षिणी च ॥

शुकोदर, क्ली (शुकस्योदरमिव ।) तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः । कीरजठरञ्च ॥

शुक्त, क्ली, (शुच क्लेदे+क्त ।) मांसम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काञ्जिकम् । इति हारावली ॥ द्रवद्रव्यविशेषः । यथा,—

"कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च ।
यत्र द्रवेऽभिषूयन्ते तच्छुक्तमभिधीयते ॥"

अस्य गुणाः ।

"शुक्तं तीक्ष्णोष्णमत्यर्थं पित्तलं कटुकं लघु ।
रूक्षं तम्पुदरानाहशोषार्शोविषघ्नकृत् ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

शुक्तं यन्मधुरं कालवशादम्लतां गतम् । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ तस्य भक्षणनिषेधो यथा । यमः ।

"अपूपाश्च करम्भाश्च धाना वटकसक्तवः ।
शाकं मांसमपूपञ्च सूपं कृशरमेव च ॥
यवागूं पायसञ्चैव यच्चान्यत् स्नेहसम्भवम् ।
सर्व्वं पर्य्युषितं भक्ष्यं शुक्तञ्च परिवर्ज्जयेत् ॥"

तत्प्रतिप्रसवो यथा । मनुः ।

"दधिभक्ष्यञ्च शुक्तेषु सर्व्वञ्च दधिसम्भवम् ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(यथा च मनुः । २ । १७७ ।

"वर्ज्जयेन्मधुमांसञ्च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः ।
शुक्तानि यानि सर्व्वाणि प्राणिनाञ्चैव हिंसनम् ॥"

'यानि स्वभावतो मधुरादिरसानि कालवशेन उदकवासादिना चाम्लवन्ति तानि शुक्तानि ।'

इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

शुक्त, त्रि, (शुच+क्त ।) निष्ठुरम् । इति मेदिनी ॥ पूतम् । अम्लम् । इति विश्वः ॥ श्लिष्टम् । निर्ज्जनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

शुक्ता स्त्री, (शुक्त+स्त्रियां टाप् ।) शुक्तिका । इति शब्दरत्नावली ॥

शुक्ति, स्त्री (शुच+क्तिन् ।) जलजन्तुविशेषः । झिनुक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मुक्तास्फोटः २ । इत्यमरः ॥ शुक्तिका ३ । इति जटाधरः ॥ शुक्तिपुटः ४ महाशुक्तिः ५ मौक्तिकम् ६ मौक्तिकप्रसवा ७ मौक्तिकशुक्तिः ८ मुक्तामाता ९ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । श्वासहृद्रोगहारित्वम् । शूलप्रशमनत्वम् । रुच्यत्वम् । मधुरत्वम् । दीपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कपालखण्डम् । शङ्खः । नखनामगन्धद्रव्यम् । नखी । अश्वावर्त्तः । अर्शोरोगः । इति मेदिनी ॥ चक्षूरोगविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ तद्विवरणं यथा,—

'प्रस्तारिशुक्लक्षतजाधिमांस
स्नाय्वर्म्मसंज्ञाः खलु पञ्च रोगाः ।
स्याच्छुक्तिका चार्ज्जुनपिष्टकाख्या
जालं शिराणां पिडकाश्च तासाम् ॥
रोगा बलासग्रथितेन सार्द्धम्
एकादशोक्ताः खलु शुक्लभागे ॥"

शुक्तिमाह ।

'श्यावाः स्युः पिशितनिभाश्च बिन्दवोऽयं
शुक्लाभाः शितिनिचिता स शुक्तिसंज्ञः ।"

श्यावा इत्यादि वर्णत्रयविकल्पो बोद्धव्यः ॥ * ॥

अथास्याश्चिकित्सा ।

"सेकं व्याषोषेन पित्तोविद्गल्लसर्प्पेण तथा ।
पुटपाकोऽञ्जनं चैव कर्त्तव्यं सप्रशुक्तिकम् ॥"

इति कल्पविधिः ॥

तत्र सेकविधिर्यथा,—

"सकल्तु दिवसे कार्य्यो रात्रौ चात्यन्तिके गदे ।
सेकस्तु सूक्ष्मधाराभिः सर्व्वस्मिन्नयने हितः ॥
मीलिताक्षस्य मर्त्यस्य प्रदेयश्चतुरङ्गुलम् ।
एरण्डपल्लवमूलत्वक्क्वाथसमाजपयो हिमम् ।
सुखोष्णं नयनयोः सिक्तं वाताभिष्यन्दनाशनम् ॥ १ ॥
यष्टीगैरिकसिन्धूत्थदार्व्वीतार्क्ष्यैः समांशकैः ।
जलपिष्टैर्बहिर्लेपः सर्व्वनेत्रामयापहः ॥ २ ॥"

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

कर्षद्वयपरिमाणम् । इति शब्दमाला ॥ चतुस्तोलकपरिमाणम् । तत्पर्य्यायः । अष्टमिका २ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

शुक्तिका स्त्री, (शुक्तिरेव । स्वार्थे कन् ।) मुक्तास्फोटः । इति जटाधरः ॥ शुक्तिका । इति शब्दरत्नावली ॥

शुक्तिज, क्ली, (शुक्तेर्जायते यदिति । शुक्ति+जन्+ड ।) मुक्ता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, इदक्तम हिमालयाम् । १२ । ४ ।

प्रबलातपमुक्तिकशकलैश्च
सलिलाश्रयकृतेऽपि पतिः सरिताम् ॥')

शुक्तिबीज, क्ली, (शुक्तेर्बीजमिव ।) मुक्ता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शुक्तिमान् [त्] पुं, पर्व्वतविशेषः । यथा,—

"महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमान् गन्धमादनः ।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते च कुलाचलाः ॥"

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शुक्र, क्ली, (शुच क्लेदे+"ऋज्रेन्द्राग्रवज्र" इति । उणा० २ । २८ । इति रन्प्रत्ययेन साधु ।) मज्जजातधातुः । तत्पर्य्यायः । पुंस्त्वम् २ रेतः ३ बीजम् ४ वीर्य्यम् ५ पौरुषम् ६ तेजः ७ इन्द्रियम् ८ अग्निविकारः ९ मज्जारसः १० रोहणम् ११ बलम् १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्योत्पत्तिर्यथा,—

'रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते ।
मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्ज्ञः शुक्रस्य सम्भवः ॥"

तस्य स्वरूपं यथा —

"शुक्रं सौम्यं सितं स्निग्धं बलपुष्टिकरं स्मृतम् ।
गर्भबीजं वपुःसारो जीवस्याश्रय उत्तमः ॥"

जीवस्याश्रय उत्तम इति । यत आह ।

'जीवो वसति सर्व्वस्मिन् देहे तत्र विशेषतः ।
वीर्य्ये रक्ते मले यस्मिन् क्षीणे याति क्षयं क्षणात् ॥' * ॥

गर्भजनकशुक्रस्य लक्षणं यथा,—

"स्फटिकाभं द्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगन्धि च ।
शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैलक्षौद्रनिभं तथा ॥"

तस्य स्थानमाह ।

"यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षौ रसो यथा ।
एवं हि सकले काये शुक्रं तिष्ठति देहिनाम् ॥"
अत्र सर्पिर्दृष्टान्तो बहुशुक्रेऽल्पमथनेन सर्पिःशुक्रयोर्लाभात् । इक्षुरसदृष्टान्तस्तु स्वल्पशुक्रे पुंसि अतिपीड़नेनेक्षुरसशुक्रयोर्लाभात् ॥ * ॥
तस्य क्षरणमार्गो यथा,—
"द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चाप्यधः ।
मूत्रस्रोतःपथे शुक्रं पुरुषस्य प्रवर्त्तते ॥" * ॥
अथ शुक्रस्य क्षरणकारणमाह ।
"कृत्स्नदेहस्थितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा ।
स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात्तत् संप्रवर्त्तते ॥"
स्त्रीषु व्यायच्छतः सुरतरूपं व्यायामं कुर्व्वतः ।
अन्यच्च ।
"शुक्रं कामेन कामिन्या दर्शनात् स्पर्शनादपि ।
शब्दसंश्रवणात् ध्यानात् संभोगाच्च प्रवर्त्तते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
शुक्रक्षयकरद्रव्याणि यथा । सार्षपतैलम् १ राजमाषः २ तिलः ३ पटोलवालुककाकमाचीपुनर्नवाशाकभिन्नसर्व्वशाकम् ४ तावद्रजद्रव्यम् ५ कारवेल्लकफलम् ६ कर्कोटकफलम् ७ यादामम् ८ लिकुचम् ९ शुष्कमरिचम् १० गुड़त्वक् ११ पिप्पलीशुण्ठीभिन्नकटुरसः १२ । इति राजवल्लभात् संगृहीतम् ॥ * ॥ अपि च ।
"वीजक्षयकरं नित्यं भक्ष्यं भोज्यञ्च पानकम् ।
वर्जयेत् क्षारशाकाद्यानम्लञ्च बहुतिक्तकम् ॥
कासाराजतरङ्गस्थं तोयं पानेऽप्यवर्द्धनम् ।
मूत्रान्ते मूत्रवद्वीजक्षयकारि विवर्ज्जयेत् ॥"
शुक्रवृद्धिकरजलं यथा,—
"ताम्रायःस्वर्णसीसानां पात्रस्थं फलचर्म्मणोः ।
शुक्रवृद्धिकरं तोयं तत्तु पेयं प्रयत्नतः ॥"
इति कालिकापुराणे ८९ अध्यायः ॥ * ॥
शुक्रवर्द्धकद्रव्याणि यथा । पानीयम् १ विशेषतः हैमन्तिकजलम् २ तालाम्बु ३ चन्दनादिद्रव्यानुलेपनम् ४ रक्तशालिधान्यम् ५ हैमन्तिकषष्टिकधान्यम् ६ गोधूमः ७ माषः ८ सामान्यशुष्कनारीचपत्रशाकम् ९ सामान्यक्लिन्नशुष्कनारीचपत्रशाकफलम् १० कलम्बीशाकम् ११ काकमाचीशाकम् १२ गोक्षुरशाकम् १३ मुञ्जातकः १४ वार्त्ताकुः १५ विदारी १६ हस्त्यालुकम् १७ मध्वालुकम् १८ पक्वाम्रम् १९ दुग्धाम्रम् २० नागरङ्गम् २१ बहुवारफलम् २२ पक्वकण्टाफलम् २३ कण्टाफलास्थि २४ पक्वतालम् २५ पक्वकदलम् २६ चम्पककदलम् २७ द्राक्षा २८ खर्ज्जूरम् २९ धात्री ३० कुशाण्डमज्जा ३१ ताम्रमत्स्याः ३२ ह्रदमत्स्यः ३३ समुद्रमत्स्यः ३४ रोहितमत्स्यः ३५ भाकुटमत्स्यः ३६ पाठीनमत्स्यः ३७ भेकालिमत्स्यः ३८ चित्रफलमत्स्यः ३९ वाउशमत्स्यः ४० मद्गुरमत्स्यः ४१ वर्म्मिमत्स्यः ४२ फलीमत्स्यः ४३ चिङ्गटमत्स्यः ४४ पर्व्वतमत्स्यः ४५ एलङ्गमत्स्यः ४६ शकलीमत्स्यः ४७ चम्पकुन्दमत्स्यः ४८ प्रोष्ठीमत्स्यः ४९ दग्धमत्स्यः ५० सामान्यमांसम् ५१ प्रसहामांसम् ५२ भूशयामांसम् ५३ अनूपमांसम् ५४ जलजमांसम् ५५ जलेचरमांसम् ५६ छागमांसम् ५७ वाराहमांसम् ५८ कूर्म्ममांसम् ५९ तित्तिरि-६० कुलिङ्ग-६१ चटकानां मांसम् ६२ हंसमांसम् ६३ हंसयोगम् ६४ शुकपक्षिमांसम् ६५ मयूर-६६ शरारि-६७ मद्गु-६८ कादम्ब-६९ वलाका-७० वकमांसम् ७१ जीर्णमद्यम् ७२ समस्तक्षीरम् ७३ गोदुग्धम् ७४ हस्तिनीदुग्धम् ७५ तावत्क्षीरसन्तानिका ७६ माहिषदधि ७७ दधिसरः ७८ दधिमस्तु ७९ नवनीतम् ८० तावद्घृतम् ८१ तावदिक्षुः ८२ विशेषतः पौण्ड्रकेक्षुः ८३ दन्तनिष्पीड़ितेक्षुरसः ८४ यन्त्रनिष्पीड़ितेक्षुरसः ८५ अग्निपक्वेक्षुरसः ८६ इक्षुफाणितम् ८७ इक्षुगुड़ः ८८ इक्षुखण्डम् ८९ मधुरी ९० शुष्कपिप्पली ९१ शुण्ठी ९२ आर्द्रकम् ९३ लशुनम् ९४ पलाण्डुः ९५ सैन्धवम् ९६ अन्नम् ९७ सतैललवणान्वितदग्धमत्स्यः ९८ तैललवणयुक्तपलालवेष्टितकर्द्दमलेपिताङ्गारदग्धलवणवेशवारपुरस्कृतमार्द्रककटुतैलसन्तालितमत्स्यः ९९ शाकमत्स्याद्यव्यञ्जनम् १०० मांसरसः १०१ परिशुष्काख्यमांसम् १०२ घृतपूरः १०३ मधुमस्तकम् १०४ दुग्धफेनकः १०५ भूशय्या १०६ एरण्डफलम् १०७ गोक्षुरः १०८ सामान्यबला १०९ विशेषतः पीतबला ११० अश्वगन्धा १११ प्रसारणी ११२ माषपर्णी ११२ रुदन्तीरसः ११४ राजादनफलम् ११५ शिलाजतुः ११६ । इति राजवल्लभात् संगृहीतम् ॥ * ॥ नेत्ररोगविशेषः । इति मेदिनी ॥ अस्य विवरणं शुक्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शुक्रः, पुं, (शुच + रन् ।) ग्रहविशेषः । तत्पर्य्यायः । दैत्यगुरुः २ काव्यः ३ उशनाः ४ भार्गवः ५ कविः ६ । इत्यमरः ॥ सितः ७ आस्फुजित् ८ शतपर्व्वेशः ९ भृगुसुतः १० भृगुः ११ षोड़शार्च्चिः १२ मघाभूः १३ श्वेतः १४ श्वेतरथः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ षोड़शांशुः १७ । इति जटाधरः ॥ * ॥ तस्य शुक्रेति नामकारणं यथा,—
"निकुम्भादिषु दैत्येषु भूय एवोत्थितेष्वथ ।
युद्धायाभ्यागतेष्वेव नन्दी शङ्करमब्रवीत् ॥
महादेववचोऽसह्यं शृणु त्वं परमाद्भुतम् ।
अविचिन्त्यमसह्यञ्च मृतानां जीवनं पुनः ॥
ये हताः प्रमथैर्दैत्या यथाशक्त्या रणाजिरे ।
ते सर्व्वे जीविता भूयो भार्गवेणाद्य विद्यया ॥
तदिदं वै महादेव महत् कर्म्म कृतं रणे ।
संजातमफलं देव शुक्रविद्याबलाश्रयात् ॥
इत्येवमुक्ते वचने नन्दिना कुलनन्दिना ।
प्रत्युवाच प्रभुः प्रीत्या स्वार्थसाधनमुत्तमम् ।
गच्छ शुक्रं गणपते ममान्तिकमुपानय ॥
अहं तं संयतिष्यामि यथायोग्यं समेत्यति ॥
इत्येवमुक्तो रुद्रेण नन्दी गणपतिस्ततः ॥
तमनन्तमुपागम्य नन्दी संपूज्य वेगवान् ॥
रथाङ्गार्णवमानिन्ये सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ।
तमादाय हराभ्यासमाजगाम विनायकः ॥
निपात्य रक्षिणः सर्व्वानथ शुक्रं न्यवेदयत् ।
तमानीतं कविं शर्व्वः प्राक्षिपद्वदने प्रभुः ॥
स शम्भुना कविश्रेष्ठो ग्रस्तो जठरमास्थितः ।
तुष्टाव भगवन्तं तं वाग्मी वाग्भिरथादरात् ॥
शुक्र उवाच ।
नमोऽस्तु ते शङ्कर शर्व्व शम्भो
सहस्रनेत्राङ्घ्रिशिरो नमस्ते ।
दृष्ट्वेव सर्व्वं भुवनं तवोदरे
श्रान्तो भवन्तं शरणं प्रपन्नः ॥
इत्येवमुक्ते वचने महात्मा
शम्भुर्व्वचः प्राह ततो विहस्य ।
निर्गच्छ पुत्त्रोऽसि ममाधुना त्वं
शिश्नेन भो भार्गववंशचन्द्रः ॥
नाम्ना तु शुक्रेति चराचरास्त्वां
स्तोष्यन्ति नैवात्र विचारणास्ति ।
इत्येवमुक्त्वा भगवान् ससर्ज
शिश्नेन शुक्रः स च निर्जगाम ॥
विनिर्गतो भार्गववंशचन्द्रः
शुक्रत्वमापद्य महानुभावः ॥"
इति वामने ६६ अध्यायः ॥ * ॥
अयं श्यामवर्णाग्निकोणस्त्रीब्राह्मणजातियजुर्व्वेदरजोगुणाम्लरसवृषराशिक्षीरकरञ्जभोजकटदेशानामधिपतिः । भृगुमुनिसन्तानः । नवाङ्गुलशरीरः । पद्मस्थः । स्वर्णमुखः । श्वेतवर्णः । चतुर्भुजः । वराभयमालावरकमण्डलुदण्डधारी । शुक्लवस्त्रः । इन्द्रादिदेवताकः । शचीप्रत्यधिदेवताकः । शुभग्रहः । अपराह्णकाले प्रबलः । जलचारी । कफप्रकृतिः । रूप्यद्रव्यधान्यादिस्वामी । मध्यवयः । स्त्रीश्वरः । जलभूमिचारी । स्निग्धरुचिः । द्विपदमनुष्याणां स्वामी च । इति बृहज्जातकग्रहयागतत्त्वादयः ॥ * ॥ तस्य भोग्यं दिनं शुक्रवारः । तत्र जातफलम् ।
"प्रसन्नचित्तो मतिमान् गुणज्ञः
सुकेशवेशः सितवस्त्रमाल्यः ।
वन्धुप्रियो भार्गववारजातः
श्रीशप्रसादः कुशली नरः स्यात् ॥"
तस्य क्षेत्रजातफलम् ।
"शुक्रालये काव्यकलाविदग्धो
दातातिथेयः श्रुतशास्त्रदक्षः ।
कलिप्रियो बालकमान्वितः स्या-
न्मेधान्वितो हास्यपटुर्म्मदाढ्यः ॥"
तस्य द्रेक्काणजातफलम् ।
"द्रेक्काणे भृगुनन्दनस्य सुतनुः पात्रं धरित्रीपतेः
सर्व्वज्ञः स्वजनानुरागकुशलो दाता सतां वल्लभः ।
संपूर्णश्च वराङ्गनाभरणधनैः स्फीतः शुभाशुः शुचिः
शान्तः सत्वरतोऽभियुक्तहृदयो धर्म्मानुरक्तो ...।"

तस्य नवांशजातफलम् ।
"नारीरक्तो ललितनयनो मञ्जुकेशः कृशाङ्गः
कम्बुग्रीवो भवति कनकश्यामवर्णः सुकेशः ।
क्रूरः क्लैव्यः कविरविधनो दानशीलो गुणज्ञो
यस्य स्यात् यो विमलयशसा मानवो भार्गवांशे ॥"
तस्य द्वादशांशजातफलम् ।
"शूरो बहुधनो भोगी नृत्यगीतप्रियः सदा ।
शुचिर्दाता क्षमी भोक्ता द्वादशांशे भृगोर्नरः ॥"
तस्य त्रिंशांशजातफलम् ।
"बहुगुणपरिपूर्णः सुन्दरश्चारुदृष्टि-
र्युवतिजनविनोदी लब्धसौख्यार्थभोगः ।
द्विजसुरगुरुभक्तो दानशीलः कृपालु-
रसुरपतिगुरोः स्यात्सदक्षिंशकांशे ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतचतुर्विंशयोगः । तत्र जातफलम् ।
"प्राज्ञो विवादे विजयी सभार्यो
महत्स्वमाल्याम्बररत्नयुक्तः ।
जितेन्द्रियः स्यान्मनुजो महौजाः
शुक्राभिधाने जनने हि यस्य ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
अक्षि । चित्रकवृक्ष । ज्येष्ठमास । इत्यमरः ॥

शुक्रकर, पुं, (करोतीति । कृ+पचाद्यच् । शुक्रस्य करः ।) मज्जा । इति हेमचन्द्रः ॥ वीर्यकारके, त्रि ॥

शुक्रसृक्, [ज्] पुं, (शुक्रं सृजतीति । सृज+क्विप् ।) मयूरः । इति शब्दचन्द्रिका । रेतोमोचके, त्रि ॥

शुक्रभू, पुं, (शुक्रात् भूरुत्पत्तिर्यस्य ।) मज्जा । इति शब्दचन्द्रिका । वीर्यजातमात्रे त्रि ॥

शुक्रला, स्त्री, (शुक्रं लाति ददातीति । दा+क ।) उच्चटा । इति चक्रलाशब्दटीकायां भरतः ॥ वीर्यदातरि, त्रि ॥

शुक्रवार, पुं, (शुक्रस्य वारः ।) शुक्रग्रहभोग्यदिनम् । यथा । तीर्थतत्त्वे प्रतिप्रसवमाह । स्मृतिः ।
"अयने विषुवे चैव सङ्क्रान्त्यां ग्रहणेषु च ।
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे युगादौ मृतवासरे ।
सूर्य्यशुक्रादिवारेऽपि न दोषस्तिलतर्पणे ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

शुक्रशिष्य, पुं (शुक्रस्य शिष्यः ।) असुरः । इत्यमरः ॥

शुक्राङ्ग, पुं मयूरः । इति जटाधरः ॥

शुक्रिय, त्रि शुक्रसम्बन्धी । शुक्रशब्दात् इयप्रत्ययनियमः ॥ (शुक्रो देवता अस्येति । शुक्र+"शुक्राद्घन् ।" ४ । २ । २६ । इति घन् । शुक्रदेवताको ग्रहविशेषादिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ११० ।
"शुक्रियारण्यकजपो गायत्र्याश्च विशेषतः ॥")

शुक्ल, क्ली, (शुच शौचे+"ऋज्रेन्द्रेति ।" उणा० २ । २८ । इति रन् प्रत्ययेन साधुः ।) रजतम् । इति मेदिनी ॥ नवनीतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अक्षिरोगविशेषः । इति जटाधरः ॥ स तु चक्षुःशुक्लभागजरोगः । तद्विवरणं यथा —
"प्रस्तारिशुक्लक्षतजाधिमांस-
स्नाय्वर्म्मसञ्ज्ञाः खलु पञ्च रोगाः ॥"
तत्र शुक्लमाह ।
"सश्वेतं मृदु शुक्लार्म्म शुक्लं तद्वर्द्धते चिरात् ॥"
अस्य चिकित्सा ।
"शुक्रा पाथितस्य दृष्ट्वा चक्षुषोर्येऽपि नीयते
अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि यमेऽहान ॥
स्नानं कणातिलैर्व्वापि चक्षुष्यमतिमायहम् ।
आमले सततं स्नानं परदृष्टिबलापहम् ।
शुण्ठीनिम्बदलैः पिण्डी सुखोष्णा स्वल्पसैन्धवा ।
धार्य्या नेत्रेऽनिलश्लेष्मशोथकण्डूव्यथाहरी ।
त्रिफला पिण्डिका नेत्रे वातपित्तकफापहा ॥" *
अन्यदौषधं शुक्लिशुक्रशब्दयोर्द्रष्टव्यम् ॥ काञ्जिकादि । यथा —
"कार्त्तिके वर्जयेत्तैलं कार्त्तिके वर्जयेन्मधु ।
कार्त्तिके वर्जयेत् कांस्यं कार्त्तिके शुक्लसन्धितम् ॥"
इति श्रीगोपालभट्टविलिखिते भगवद्भक्तिविलासे १६ विलासः ॥ शुक्लं काञ्जिकादि पर्युषितान्नादय सन्धितञ्च वर्जयेत् । इति श्रीजीवगोस्वामिकृततट्टीका दिग्दर्शनी ॥

शुक्ल, पुं, (शुच+रन् । रस्य लः ।) वर्णविशेषः । सादा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शुभ्रः २ शुचिः ३ श्वेतः ४ विशदः ५ श्येतः ६ पाण्डरः ७ अवदातः ८ सितः ९ गौरः १० वलक्षः ११ धवलः १२ अर्ज्जुनः १३ । इत्यमरः ॥ श्वेता १४ श्येना १५ श्येनी १६ विषदः १७ सिता १८ धवलश्च १९ । इति तट्टीका ॥ शितिः २० पाण्डुः २१ । इति शब्दरत्नावली ॥ रामः २२ स्वच्छः २३ । इति जटाधरः ॥ शुक्रयोगः । इति मेदिनी ॥ श्वेतैरण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्लपक्षः । यथा षट्त्रिंशन्मतम् ।
"तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि ।
चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः ॥'
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
शुक्लगुणयुक्ते त्रि ॥ * ॥ शुक्लवस्तूनि यथा,—
"सुधांशुरुचेः श्रियः शम्भुकीर्त्तिज्योत्स्नाम्बर-
हंसाः ।
प्रासादश्वेतगरुमन्दारद्रुहिमाद्रयः ।
सर्व्वेन्दुकान्तकर्पूरकरम्भा रजतं हली ।
निर्म्मोकभस्मखडीरचन्दनकरका हिमम् ।
हारोर्णनाभतन्त्वस्थि स्वर्गङ्गैरावताभ्रकम् ।
शेषाहिः शर्करा दुग्धं दधि गङ्गा सुधा जलम् ।
स्फटालिकलताद्बकबककैरवचामरम् ।
रम्भागर्भः पुण्डरीककेतकीशङ्खनिर्झराः ।
सौधसिद्धध्वजच्छत्रपूर्णशुक्तिकपद्मकाः ।
मुक्ताकुसुमवत्पन्नगुण्योघगणोगुणाः ।
कैलासकाशकार्पासशशस्वासभकुञ्जराः ।
नारदः पारदः कुन्दखटिकास्फटिकादयः ॥'
इति चेताकिः ॥ * ॥
शुक्लकृष्णवाचकानि वस्तूनि यथा,—
"सितकृष्णौ विधुहरी शितितारा अजनागराज-
घनसाराः ।
रामपयोराश्यर्ज्जुनसिद्धीजानन्तचन्द्र-
हासाद्याः ॥"
विधुश्चन्द्रो विष्णुश्च । हरिः कृष्णः सिंहश्च । शिती धवलमेचकौ । तारा नक्षत्रम् अक्ष्णः कनीनिका च । अजकः गिरिजः मेघश्च । नागराजः शेषो गजश्च । घनसारः कर्पूरः मेघश्रेष्ठश्च । रामो बलभद्रो दाशरथिश्च । पयोराशिर्दुग्धसमूहः समुद्रश्च । अर्ज्जुनः शुभ्रः पार्थश्च । सिद्धीजः सिद्धो राहुश्च । अनन्तो बलभद्रः कृष्णश्च । चन्द्रहासः चन्द्रहास्यः खड्गश्च ।
'शुक्लकरतारकेशसदाकाशव्योमकशशालाङ्का ।
नीलांशुकाधिकशारिष्टसदाशिवपक्षकलकण्ठाः ॥'
शुक्लकरः कस्तुकान्तिः कृष्णश्च । तारकशः चन्द्र उज्ज्वलवालश्च । सदाकाशः सर्व्वदाकाशः सदागगनश्च । व्योमकशः शिवो नभोवालौ च । तालाङ्को बलभद्रस्तालकलङ्कौ च । नीलांशुको बलभद्रः कृष्णकान्तिश्च । अधिकशो अधिकशिवो अधिकवासश्च । अरिष्टलक्ष्म काकश्च । सदाशिवः शिवयो यस्य अशिवः खड्गसमूहश्च । कलकण्ठो हंसः पिकश्च ।
"कलकण्ठः पिके पारावते हंसे कलध्वनौ ।
हरिजिष्णुघनाब्धिभ्यो गजाः सिन्धुर्नदादिषु ।
अदृश्यो वाद्योऽक्षादि हयाद्ययुता शुभ्रितो
द्विषः ॥'
शुक्लकृष्णाभिधायका भवन्तीति सम्बन्धः । हरिगजः ऐरावतः । एवं जिष्णुगजः । अब्धिगजः । घनगजः । पक्षे हरिर्विष्णुर्गजो हस्ती । एवं सर्व्वत्र । गजा इति बहुवचननिर्देशात् गजपर्य्यायो ग्राह्यः । सुरादिसिन्धुर्गङ्गा कृष्णा यमुना च । अम्बुवाहः उच्चैःश्रवा शेषश्च । कृष्णाजः नाभीपुण्डरीकः नीलाजश्च । यमुनारिः बलभद्रो यमुनाद्वेषी च ।
"कृष्णपाचाटिनीवाचकशब्दात् परो यो
योऽन्यः ।
नीरदघनोपलसितसदाहिमकरसिन्धुवेणि-
द्युतुलाभाभाः ॥"
सितशब्दाभिधायका इति पूर्व्ववत् । कृष्णार्थापाचाटिनीवाचकशब्दाद्यथा । कृष्णनदी सरकान्तिः गङ्गासिन्धुकान्तिः । पक्षे कृष्णानदी यस्य सहृदस्येव कान्तिः । नीरदो निषिद्धो दन्तो मेघश्च । घनोपलसितः घनोपलः करका सदृशसितः घनो मेघः तद्दुपलसितः कान्तः । सदाहिमकरः चन्द्रः सर्पमकरौ च । सिन्धुवेणिर्नदीप्रवाहः सहृदशशिभ्याशी च । द्युतुलाभा सदृशी अद्यावस्थिताभा यस्य कृष्णस्येव च । तथा च ।
"बहलकलभच्छायमन्धकारातिदीप्तिः ।
सदाधिकशशच्छायो मेरुमौधमच्छवि ॥

वपुर्महोदधिच्छायं बिभ्रत् सैन्धवकान्तिमान्।
स्फाटिकी च सखलक्ष्मीः पट्टांशुककटिं वहन्॥
धौताम्बरश्रियं धत्ते स्फटिकान्तश्रियान्वितः।
अर्ज्जुनद्युतिविद्योतीत्येवमादि समुन्नयेत्॥"*॥
रक्तश्वेतवाचकानि वस्तूनि यथा,—
"रक्तश्वेतौ हरिशुचिपुष्करशतपत्रसूर्य्य-
क्रान्ताब्जाः।
नवहंसमहापद्मार्ककर्शोदराः कमलकीलाले॥"
हरिश्चन्द्रसूर्य्ययोः। शुचिः श्वेतवैश्वानरयोः।
पुष्करं जलपद्मयोः। शतपत्रं हंसपद्मयोः।
सूर्य्यकान्तः स्फटिके सूर्य्यकान्ते च। अब्जः
शङ्खाम्बुजयोः। नवहंसः नवहंसे प्रत्यग्रसूर्य्ये च।
महापद्मः श्वेतनागे पद्मे च। अर्कः स्फटिक-
सूर्य्ययोः। कमलं जलाम्बुजयोः। कीलालं
जलरक्तयोः।
"सुहृद्दलादिभिर्भानो रत्नेनाग्ने रदांशुकैः।
जलेभ्यो जन्मशोभाभिः सरोजकुमुदादिभिः॥"
भानोः परस्मात् सुहृद्दलादिभिः सितरक्तौ
यथा। रविमित्रं चन्द्रः रवितुल्यश्च। भानुरत्नं
सूर्य्यकान्तो रविपद्मरागौ च। अग्निरत्नं सूर्य्य-
कान्तो अग्निपद्मरागौ च। रदांशुकं दन्तवस्त्रे
अधरश्च। जलजशोभा जलजा चासौ शोभा
चेति पक्षे पद्मकान्तिः। एवं सरोजादिशोभा
सरोजसदृक्शोभा पक्षे सरोजादिश्चन्द्रः। कुमु-
दादिशोभा कुमुदसदृक्शोभा। पक्षे कुमुदादि-
रादित्यः॥*॥ पीतश्वेतवाचकानि वस्तूनि
यथा,—
"पीतश्वेतौ गौरद्विजराजकपर्द्दशम्भुहरि-
तार्क्ष्याः।
हैमस्तोमाष्टापदमहारजतचन्द्रकलधौताः॥"
गौरः श्वेतपीतयोः। द्विजराजो गुरुचन्द्रयोः।
कपर्द्दः शम्भुजटाजूटवराटयोः। शम्भुर्ब्रह्म-
त्रिलोचनयोः। हरिः पिङ्गलसिंहयोः। तार्क्ष्यो
गरुड़ः पक्षे उच्चैःश्रवाः। हैमस्तोमः हेम्नोऽयं
हैमः। पक्षे हिमस्यायम्। अष्टापदं सुवर्ण-
शरभयोः। महारजतं सुवर्णरूप्ययोः। चन्द्रः
स्वर्णशशाङ्कयोः। कलधौतं हेमरूप्ययोः।
"सुशोभितारकूटश्रीःस्वर्णस्तोमसमद्युतिः।
इहनोगलसत्कान्तिर्गाङ्गेयच्छविपेशलः॥"
तारकूटो रूप्यसमूहः। पक्षे आरकूटो रीतिः।
सुशोभनमर्णः कनकञ्च॥*॥ अथ श्लोकोक्ती-
र्णानि। गोपतितार्क्ष्यकान्तिः रविगरुड़च्छविः।
पक्षे गोपतिरिन्द्रस्तस्य तार्क्ष्यस्तुरङ्गः। वाम-
देवगिरिर्न्नोऽभ्रमेरुः कैलासश्च। इति कवि-
कल्पलतायाम् २ स्तबे उद्दिष्टवर्णनं १ कुसुमम्॥

शुक्लकः, पुं, (शुक्ल+स्वार्थे कन्।) शुक्लपक्षः।
यथा,—
"पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश
स्मृताः।
दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
श्वेतवर्णश्च॥

शुक्लकण्ठकः, पुं, (शुक्लः कण्ठो यस्य। कन्।)
दात्यूहपक्षी। इति शब्दमाला॥ श्वेतगलयुक्ते,
त्रि॥

शुक्लकन्दः, पुं, (शुक्लः कन्दो यस्य।) महिषकन्दः।
इति राजनिर्घण्टः॥ श्वेतमूलञ्च॥

शुक्लकन्दा, स्त्री, (शुक्लः कन्दो यस्याः।) अति-
विषा। इति राजनिर्घण्टः॥

शुक्लकर्म्मा, [न्] त्रि, (शुक्लं पूतं कर्म्म यस्य।)
अक्षय्यकर्म्मा। सुकर्म्मशीलः। इति जटाधरः॥

शुक्लकुष्ठं, क्ली, (शुक्लं कुष्ठम्।) श्वेतवर्णकुष्ठ-
रोगः। तस्यौषधं यथा,—
"सोमराजस्य बीजानि नवनीतयुतानि च।
मधुना खादितानि स्युः शुक्लकुष्ठहराणि वै॥"
इति गारुड़े १९५ अध्यायः॥

शुक्लक्षीरा, स्त्री, (शुक्लं क्षीरं यस्याः।) काकोली।
इति राजनिर्घण्टः॥ श्वेतदुग्धयुक्ते, त्रि॥

शुक्लत्वं, क्ली, (शुक्लस्य भावः। शुक्ल+त्व।)
शुक्लस्य भाव इत्यर्थे त्वप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

शुक्लदुग्धः, पुं, (शुक्लं दुग्धं निर्य्यासो यस्य।)
शृङ्गाटकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ श्वेतदुग्ध-
युक्ते, त्रि॥

शुक्लधातुः, पुं, (शुक्लः शुक्लवर्णो धातुः।) कठिनी।
इति हेमचन्द्रः॥ श्वेतवर्णधातुद्रव्यञ्च॥

शुक्लपक्षः, पुं, (शुक्लः पक्षः।) सितपक्षः। चन्द्र-
सम्बन्धि-वृद्ध्यनुकूल-पञ्चदशकलाक्रिया-प्रचयः।
तत्पर्य्यायः।
"सितश्चापूर्य्यमाणः स्यात् शुक्लश्च विशदः शुचिः।
शुक्लपक्षः कृष्णपक्षो बहुलो वदि च स्मृतः॥"
इति राजनिर्घण्टः॥
स तु शुक्लप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तपञ्चदश-
तिथ्यात्मकः। यथा,—
"तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि।
चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥*॥
कर्म्मविशेषे तत्रोदयगामितिथिग्राह्यत्वं यथा,—
"शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः।
कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः॥"
इति विष्णुधर्म्मोत्तरम्॥
संस्कारकर्म्मणः शुक्लपक्षकर्त्तव्यता यथा।
आश्वलायनः। उदगयने आपूर्य्यमाणे पक्षे
कल्याणे नक्षत्रे चौड़कर्म्मोपनयनगोदान-
विवाहाः विवाहः सार्व्वकालिक इत्येके॥*॥
विद्यारम्भस्य शुक्लपक्षकर्त्तव्यता यथा। मदन-
पारिजाते।
"रवेर्गुरोर्भृगोर्लग्ने तत्स्थेऽर्केऽपीन्दुरहितः।
गुर्व्वर्केन्दुशुद्धौ च विद्यारम्भः प्रशस्यते॥"*॥
पुष्करिण्यारम्भस्य शुक्लपक्षकर्त्तव्यता यथा।
मत्स्यपुराणे।
"प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे॥"
इत्यादि॥
देवप्रतिष्ठायाः शुक्लपक्षकर्त्तव्यता यथा। व्यव-
हारसमुच्चये।
"प्रतिष्ठा सर्व्वदेवानां केशवस्य विशेषतः।
उत्तरायण आपन्ने शुक्लपक्षे शुभे दिने॥"
गृहारम्भगृहप्रवेशयोः शुक्लपक्षकर्त्तव्यता यथा।
मत्स्यपुराणे।
"शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णे तस्करतो भयम्॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
नवान्नश्राद्धस्य शुक्लपक्षकर्त्तव्यता यथा।
आश्विनाधिकारे।
"शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं ज्ञात्वा सुशोभनम्।
गच्छेत् क्षेत्रे विधानेन गीतवाद्यपुरःसरम्।
तेन देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा॥"
अपि च।
"वृश्चिके शुक्लपक्षे तु नवान्नं शस्यते बुधैः॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

शुक्लपुष्पः, पुं, (शुक्लं पुष्पमस्य।) छत्रकवृक्षः।
कुन्दपुष्पवृक्षः। मरुवकः। इति रत्नमाला॥
श्वेतकुसुमयुक्ते, त्रि॥

शुक्लपुष्पा, स्त्री, (शुक्लं पुष्पमस्याः।) नागदन्ती।
शीतकुम्भी। इति रत्नमाला॥

शुक्लपुष्पी, स्त्री, (शुक्लं पुष्पमस्याः। ङीष्।)
नागदन्ती। इति राजनिर्घण्टः॥

शुक्लपृष्ठकः पुं. (शुक्लं पृष्ठं यस्य। कन्।) सिन्धुक-
वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ श्वेतवर्णपृष्ठयुक्ते,

शुक्लबलः, पुं, जिनविशेषः। यथा,—
"वासुदेवा अमी कृष्णा नव शुक्ला बलास्त्वमी।
अचलो विजलो भद्रः सुप्रभश्च सुदर्शनः।
आनन्दो नन्दनः पद्मो रामो विष्णुद्विषस्त्वमी॥"
इति हेमचन्द्रः॥

शुक्लमण्डलं, क्ली, (शुक्लं मण्डलम्।) चक्षुःश्वेत-
क्षेत्रम्। इति केचित्॥ श्वेतवर्णगोलवस्तु च॥

शुक्लरोहितः, पुं. (शुक्लः श्वेतवर्णो रोहितः।)
श्वेतरोहितवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ शुभ्र-
रोहितमत्स्यश्च॥

शुक्लला, स्त्री, (शुक्लं लातीति। ला+कः।)
उच्चटा। इति रत्नमाला॥ श्वेतदातरि,
त्रि॥

शुक्लवर्गः, पुं, (शुक्लानां वर्गः समूहः।) श्वेतवर्ण-
सजातीयद्रव्यम्। यथा। शङ्खशुक्तिकपर्दकादि।
इति राजनिर्घण्टः॥

शुक्लवायसः, पुं, (शुक्लो वायस इव।) वकः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ श्वेतकाकश्च॥

शुक्लशालः, पुं, (शुक्लः शाल इव।) गिरिनिम्बः।
इति राजनिर्घण्टः॥ श्वेतशालवृक्षश्च॥

शुक्ला, स्त्री, (शुक्लो वर्णोऽस्त्यस्या इति। अच्।
टाप्।) सरस्वती। इति त्रिकाण्डशेषः॥
शर्करा। इति शब्दचन्द्रिका॥ काकोली।
विदारी। स्नुही। इति राजनिर्घण्टः॥ श्वेत-
वर्णा च॥

शुक्लाङ्गी, स्त्री, (शुक्लमङ्गं यस्याः। ङीष्।)
शेफालिका। इति राजनिर्घण्टः॥ श्वेतावयव-
युक्ते, त्रि॥

शुक्लापाङ्गः, पुं, (शुक्लौ अपाङ्गौ यस्य ।) मयूरः । इति हेमचन्द्रः । श्वेतनेत्रप्रान्ते त्रि । (यथा, मेघदूते । ४१ ।
"शुक्लापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः प्रत्युद्यातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्येत् ॥")

शुक्लाम्ल, स्त्री (शुक्लं अम्लम् ।) चुक्रशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शुक्लार्म, [न्] क्ली नेत्ररोगभेदः । यथा । अथ शुक्लभागजा रोगाः । तेषां नामानि संख्या चाह ।
"प्रस्तारिशुक्लक्षतजाधिमांस-
स्नाय्वर्मसंज्ञाः खलु पञ्च रोगाः ।
स्याच्छुक्तिका चार्जुनपिष्टकाख्या
जालं सिराणां पिडकाश्च तासाम् ।
रोगा बलासग्रथितेन सार्द्ध-
मेकादशोक्ताः खलु शुक्लभागे ॥"
तेषु प्रस्तार्यर्म्मणो लक्षणमाह ।
"प्रस्तार्यर्म्म तनु स्तीर्णं श्यावरक्तनिभं सितम् ।"
तनु पुतली । स्तीर्णं विस्तीर्णम् । श्यावरक्तमिश्रवर्णं विकल्पो वोद्धव्यः ॥ १ ॥ शुक्लार्म्माह ।
"सश्वेतं मृदु शुक्लार्म शुक्ले तद्वर्द्धते चिरात् ॥"
रक्तार्म्माह ।
"पद्माभं मृदु रक्तार्म यन्मांसं चीयते सिते ।"
पद्माभं वर्णेन रक्तमित्यर्थः । चीयते उपचीयते । अधिमांसार्म्माह ।
"पृथु मृद्वधिमांसार्म्म बहुलञ्च यकृन्निभम् ।"
पृथु विस्तीर्णम् । बहुलं पुरुम् । यकृन्निभं रेषत् श्यामलोहितम् । ४ । स्नाय्वर्म्माह ।
"स्थिरं प्रस्तारि मांसाढ्यं शुष्कं स्नाय्वर्म पञ्चमम् ।"
स्थिरं कठिनम् । शुष्कं स्रावरहितम् ॥ ५ ॥ शुक्तिमाह ।
"श्यावाः स्युः पिशितनिभाश्च बिन्दवो ये शुक्त्याभाः सितनियता स शुक्तिसंज्ञः ।"
श्यावा इत्यादिकश्च विकल्पो बोद्धव्यः ॥ ६ ॥ अर्जुनमाह ।
"एको यः शशरुधिरोपमस्तु बिन्दुः शुक्लस्थो भवति तमर्जुनं वदन्ति ॥"
पिष्टकमाह ।
"श्लेष्ममारुतकोपेन शुक्ले मांसं समुन्नतम् । पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसन्निभम् ॥"
पिष्टवत् श्वेतम् ॥ ८ ॥ सिराजालमाह ।
"जालाभः कठिनः सिरो महान् सिराणां सजालो भवति सिराजालसंज्ञः ॥"
सिराभिर्जालमस्य सिराजालम् ॥ ९ ॥ सिरापिडकामाह ।
"शुक्लस्थाः सितपिडकाः सिरावृता याः सा विद्यादसितसमीपजाः सिराजाः ॥"
बलासग्रथितमाह ।
"कांस्याभोऽमृदुरथ वारिबिन्दुकल्पो विज्ञेयो नयनसिते बलासकः ।"
कांस्याभं कांस्यवर्णं रूक्षम् । अमृदुः कठिनः ।

वारिबिन्दुकल्पः एतेन मधाशुक्लमं बोध्यते । बलासग्रथः बलासग्रथितश्च । क्वचित्तकारपाठेऽपि बहुत्वादागमात् । यथा भीमो भीमसेन इति । अतएव सुश्रुते । नामस्थाने बलासग्रथितपद निर्द्दिष्टम् । इति भावप्रकाशः ।

शुक्लिमा, [न्] पुं (शुक्लस्य भावः । शुक्ल + "वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ।" ५।१।१२३ । इमनिच् ।) शुक्लता । शुक्लशब्दादिमनिप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

शुक्लोपला, स्त्री, (शुक्ल उपल इव आकृतिर्यस्याः ।) शर्करा । इति रत्नमाला ॥ शुक्लप्रस्तर, पुं ।

शुचि, पुं (शुच्यत्यनेनेति । शुच + "शुचिकुचिशुचिभ्यः किः ।" उणा० ४।१५५ । इति किः ।) वायुः । तेजः । चित्रम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

शुङ्ग, पुं वटवृक्षः । आम्रातकवृक्षः । इति मेदिनी । शूकः । शुंया इति भाषा । इति शूकशब्दार्थे मेदिन्यादिकोषौ ॥

शुङ्गा, स्त्री, (शुङ्गोऽस्त्यस्या इति । अच् । टाप् ।) पर्कटीवृक्षः । इति मेदिनी । नवपल्लवकोषी । इति हेमचन्द्रः । धान्यादिशूकश्च । शुंया इति प्रसिद्धिः । (यथा सुश्रुते । ४।२६ ।
"अश्वत्थपत्त्रन्नलकशुङ्गाभिः सह पयो नरः । पीत्वा सशर्करं क्षौद्रं कुलिङ्ग इव हृष्यति ॥")

शुङ्गाकर्म्म, [न्] क्ली पुंसवनसंस्कारविशेषः । यथा,
"अपि तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते । पुंसवने चन्द्रनामा शुङ्गाकर्मणि शोभनः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
तत्कर्म्मानुष्ठानं यथा । शोभननामानमग्निं संस्थाप्य विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समाप्य वटवृक्षस्य पूर्व्वोत्तरशाखायां फलयुगलशालिनीं शमीभिरनुपहतां वटशुङ्गां यवाभ्यां माषाभ्यां वा त्रिभिस्त्रिभिर्गृहीत्वा सप्तवारान् सप्रभिमन्त्र्य क्रीणीयात् । सप्तानां मन्त्राणामध्यापक ऋषिः । प्रजापतिर्ऋषिः सोमवरुणरुद्रमित्रमरुद्विश्वेदेवा देवता न्यग्रोधशुङ्गापरिक्रयणे विनियोगः । ॐ यद्यसि सौमी सोमाय त्वा राज्ञे परिक्रीणामि । इति शुङ्गकतयस्य एकपरिक्रयणम् । यद्यसि वारुणी वरुणाय त्वा राज्ञे परिक्रीणामि । इति शुङ्गक्रयणे द्वितीयपरिक्रयणम् । यद्यसि वस्वभ्यो वस्वभ्यस्त्वा राज्ञे परिक्रीणामि । इति शुङ्गक्रयणे तृतीयपरिक्रयणम् । यद्यसि रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्त्वा राज्ञे परिक्रीणामि । इति शुङ्गक्रयणे चतुर्थपरिक्रयणम् । यद्यस्यादित्येभ्य आदित्येभ्यस्त्वा राज्ञे परिक्रीणामि । इति शुङ्गक्रयणे पञ्चमपरिक्रयणम् । यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वा राज्ञे परिक्रीणामि । इति शुङ्गक्रयणे षष्ठपरिक्रयणम् । यद्यसि विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो राज्ञे परिक्रीणामि । इति शुङ्गक्रयणे सप्तमपरिक्रयणम् । तत आनीय वटशुङ्गां कन्येव मलीन हस्तेन धारयेत् । ॐ ओषधय इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः सर्व्वौषध्यो देवता न्यग्रोधशुङ्गाधारणे विनियोगः ।

ॐ ओषधयः सुमनसो भूत्वा अस्यां वीर्य्यं समाधत्त इयं कर्म्म करिष्यति । ततस्तां वटशुङ्गां क्षयिम वेदितामस्तरीवैवानीय अन्तरीक्षे स्थापयेत् । ततः शतशोभननाम्नो अग्नेरुत्तरतः प्रक्षालितशिलायां ब्रह्मचारी कुमारी भगवती वा सुस्नाताध्यायशीला वा ब्राह्मणः आचारतो मौनव्रतरूपेणाग्रतलोर्द्ध्वं पुनः पुनः पेषयेत् । ततोऽग्नेः पश्चिमतः उत्तराग्रेषु कुशेषु पश्चिमाभिमुखीं वधूं पूर्व्वदिगागतमस्तकां कृत्वा एतद्देशस्थितः पतिर्दक्षिणपाणेरङ्गुष्ठानामिकाभ्यां पञ्चकृत्वः पेषितवटशुङ्गां गृहीत्वा गर्भं सत्त्वा दक्षिणनासाशिखरे शुङ्गारसं निषिञ्चति अनेन मन्त्रेण । प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप् छन्दो ओषधयो देवता न्यग्रोधशुङ्गारसस्य दाने विनियोगः ।
पुमानग्निः पुमानिन्द्रः पुमान् देवो बृहस्पतिः । पुमांसं पुत्रं विन्दस्व तं पुमाननुजायताम् ॥
ततो महाव्याहृतिहोमं कृत्वा प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा प्रकृतं कर्म्म समाप्य उदीच्यं शाट्यायनहोमादि वामदेव्यगानान्तं कर्म्म समाप्य कर्म्मकारयितृब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् । इति भवदेवः ॥

शुङ्गी, [न्] पुं (शुङ्गा अस्त्यस्येति । शुङ्गा + इनि ।) प्लक्षवृक्षः । वटवृक्षः । इति जटाधरः । शुङ्गाविशिष्टे, त्रि ।

शुच शोके । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) तालव्यादिः । शोचति । शोक पुत्रादेरदर्शनादद्य तायुभवः । किं शोचते दान्धुर्न्य वनाद्गतामिति भट्टिः । प्रियतमा मां शोचति शोचति । इति महानाटकम् । शव शतासिद्धत्वादात्मनेपदम् । इति दुर्गादासः ॥

शुच इर् य ञ ई शौचे । विशरणे । क्लेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा०-उभ०-क्लेदे शौचे च अक०-अन्यत्र सक०-सेट् । विशायां वेट् ।) शौचं शुद्धिः । विशरणं विभेदः । क्लेद आर्द्रभावः । इर् अशुचत् अशोचीत् । य ञ शुच्यते लोकः आचारात् । शुच्यति मार्गं वातः । शुच्यति वस्त्रमम्भसा । ई शुक्तः । शुचिर पूत्यर्थ इति प्राञ्चः । इत्यादायम् एतत्सूत्रोपादनार्थं वाक्यानि । इति दुर्गादासः ॥

शुचा, स्त्री (शुच शोके + क्विप् । पक्षे टाप् ।) शोकः । इति शब्दरत्नावली ॥

शुचि, पुं (शुच्यति अनेनेति । शुच + "इगुपधात् कित् ।" उणा० ४।११९ । इति इन् । स च कित् ।) अग्निः । (यथा भागवते । ४।१।६० ।
"पावकं पवमानञ्च शुचिरित्यग्नयं पुरा । वसिष्ठप्रमुखा पुत्रास्तोमिति स्मृता ॥")
चित्रकवृक्षः । आषाढमासः । ग्रीष्मः । शुक्रः । शृङ्गाररसः । श्वेतवर्णः । शुद्धमन्त्री । चैत्रवृक्षः । इति मेदिनी । उपधाशुद्धामात्यः । इति हेमचन्द्रः । अर्कः । राज्ञि । यथा
"पावकः पवमानश्च शुचिरग्निश्च ते त्रयः । निर्मथ्यः पवमानः स्याद्वैद्युतः पावकः स्मृतः ॥"

यस्त्वासौ तपते सूर्य्यः शुचिरग्निस्त्वसौ स्मृतः।
तेषान्तु सन्ततावन्ये चत्वारिंशत्तु पञ्च च ॥
पावकः पवमानश्च शुचिस्तेषां पिता च यः।
एते चैकोनपञ्चाशद्वह्नयः परिकीर्त्तिताः ॥”
इति कौर्म्मे १२ अध्यायः ॥

सूर्य्यः। यथा,—
“तपनस्तापनश्चैव शुचिः सप्ताश्ववाहनः ॥”
इति शाम्बपुराणम् ॥

चन्द्रः। शुक्रः। ब्राह्मणः। इति केचित् ॥ (अन्धकस्य पुत्त्रविशेषः। यथा, भागवते। ९। २४। १९।
“कुकुरो भजमानश्च शुचिः कम्बलबर्हिषः ॥”
कार्त्तिकेयः। इति महाभारतम्। ३।२३१।४ ॥)

शुचिः, स्त्री, (शुच + इन्।) कश्यपपत्न्यास्ताम्रायाः सुता। यथा,—
“षट् सुताश्च महासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्त्तिताः।
शुकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी शुचिगृध्रिका ॥”
इति गारुडे ६ अध्यायः ॥

शुचिः, त्रि, (शुच + इन्।) शुक्लगुणविशिष्टः। इत्यमरः ॥ शुद्धः। (यथा, महाभारते। १। १२८। ४९।
“क्रीडावसाने ते सर्व्वे शुचिवस्त्राः स्वलङ्कृताः ॥”)
अनुपहतः। इति मेदिनी ॥ * ॥ परस्त्रीस्पर्शे हस्तक्षालनात् शुचिर्यथा,—
“देवान् परस्त्रियं दृष्ट्वा विरमेद् यो हरिं स्मरन्।
स्पृष्ट्वा परसुवर्णञ्च हस्तप्रक्षालनात् शुचिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६५ अध्यायः ॥
(निरपराधी। यथा, महाभारते। १। १४९। १४।
“अहो धिग् धृतराष्ट्रस्य बुद्धिर्नास्ति समञ्जसी।
यः शुचीन् पाण्डुदायादान् दाहयामास शत्रुवत् ॥”
शुद्धान्तःकरणः। यथा, मनुः। ७। ३८।
“वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन्।
वृद्धसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ॥”)

शुचिता, स्त्री, (शुचेर्भावः। शुचि + तल्।) शुचित्वम्। यथा,—
“शैत्यं नाम गुणस्तवैव सहजः स्वाभाविकी स्वच्छता
किं ब्रूमः शुचितां भवन्ति शुचयः स्पर्शेन यस्यापरे।
किञ्चान्यत् कथयामि ते स्तुतिपदं त्वं जीविनां जीवनं
त्वञ्चेन्नीचपथेन यास्यसि पयः कस्त्वां निषेद्धुं क्षमः ॥”
इति लक्ष्मणसेनः ॥

शुचिद्रुमः, पुं, (शुचिः पवित्रो द्रुमः।) अश्वत्थवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ शुद्धवृक्षश्च ॥

शुचिप्रणीः, पुं, (शुचिं प्रणयतीति। प्र + नी + क्विप्।) आचमनम्। यथा,—
“आचामः स्यादाचमनमुपस्पर्शः शुचिप्रणीः।”
इति शब्दरत्नावली ॥

शुचिमल्लिका, स्त्री, (शुचिर्मल्लिका।) नवमालिका। इति राजनिर्घण्टः ॥

शुचिरोचिः, [स्] पुं, (शुचिः शुक्लं रोचिः किरणो यस्य।) चन्द्रः। इति केचित् ॥ शुक्लकिरणे, त्रि ॥

शुच्य, ई अभिषवे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सक० च-सेट्। निष्ठायामनिट्।) तालव्यादिः। पञ्चमस्वरी। तालव्यवर्गाद्योपधः। ई, शुक्तः। यद्वा, यान्तोऽयमित्येके। अभिषवः स्नानं मन्थनं पीडनं सन्धानञ्च। इति दुर्गादासः ॥

शुटीरता, स्त्री, वीर्य्यम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शुटीर्य्यं, क्ली, वीर्य्यम्। इति शब्दरत्नावली ॥

शुठ, खोटने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) खोटनमिह गत्याघातः। शोटति पयः सेतुना। इति दुर्गादासः ॥

शुठ, इ खोटने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) खोटनमिह गत्याघातः। इ, शुण्ठ्यते। इति दुर्गादासः ॥

शुठ, इ कि शोषणे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा०पक्षे भ्वा०-अक०-सेट्।) इ, शुण्ठ्यते। कि, शुण्ठयति शुण्ठति पङ्कमातपात्। रमानाथस्तु भ्वादिपक्षे शुष्कीभावे। चुरादिपक्षे शुष्कीकरणेऽयमिति मत्वा भ्वादौ शुण्ठति पङ्कं चुरादौ शुण्ठयति काष्ठमातप इत्युदाहृतवान्। वस्तुतस्तु उभयत्र शुष्कीभावः अन्यथा भौवादिकस्यैव प्रेरणवाचित्वाच्चुरादिपाठोऽनर्थकः स्यात्। इति दुर्गादासः ॥

शुठ, क आलस्ये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट्।) क, शोठयति वृद्धः क्रियासु मन्दः स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥

शुण्ठिः, स्त्री, (शुठि शोषणे + इन्।) शुण्ठी। इत्यमरटीका ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। २७१।
“तस्मिन् गतार्द्रभावे वीतरसे शुण्ठिशकल इव पुरुषे।
अपि भूतिभाजि मलिने नागरशब्दो विडम्बाय ॥”)

शुण्ठी, स्त्री, (शुण्ठि + वा ङीप्।) शुष्कार्द्रकम्। शुँट् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। महौषधम् २ विश्वम् ३ नागरम् ४ विश्वभेषजम् ५। इत्यमरः ॥ शुण्ठिः ६ विश्वा ७ महौषधी ८। इति तट्टीका ॥ इन्द्रभेषजम् ९ भेषजम् १०। इति शब्दरत्नावली ॥ विश्वौषधम् ११ कटुग्रन्थिः १२ कटुभद्रम् १३ कटूषणम् १४ सौपर्णम् १५ शृङ्गवेरम् १६ कफारिः १७ चान्द्रकम् १८ शोषणम् १९ नागराह्वम् २०। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। स्निग्धत्वम्। कफशोफानिलमूलबन्धोदराध्मानश्वासश्लीपदनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च।
“शुण्ठी रुच्यामवातघ्नी पाचनी कटुका लघुः।
स्निग्धोष्णा मधुरा पाके कफवातविबन्धनुत् ॥
वृष्या स्वर्य्या च निःश्वासशूलकासहृदामयान्।
हन्ति श्लीपदशोथार्शः-आनाहोदरमारुतान् ॥
आग्नेयगुणभूयिष्ठं तोयांशं परिशोषयेत्।
संगृह्णाति मलं तत्तु ग्राहि शुण्ठ्यादयो यथा ॥
विबन्धभेदिनी या तु सा कथं ग्राहिणी भवेत्।
शक्तिर्व्विबन्धभेदे स्याद्यतो न मलपातने ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अन्यच्च।
“शुण्ठी तु कफवातघ्नी मलरोधा लघुदीपनी।
विपाके मधुरा वृष्या हृद्योष्णा कटुरोचनी ॥”
इति राजवल्लभः ॥

शुण्ठ्यं, क्ली, शुण्ठी। इति शब्दचन्द्रिका ॥

शुण्डः, पुं, (शुन गतौ + बाहुलकात् डः।) मदनिर्झरः। इति हेमचन्द्रः ॥ करिकरश्च ॥ (यथा, महाभारते। ७। ३५। ३५।
“घण्टाशुण्डान् विषाणाग्रान् क्षुरमालापदानुगान्।
शरैर्निशितधाराग्रैः शात्रवाणामशातयत् ॥”)

शुण्डकः, पुं, शौण्डिकः। इति शब्दरत्नावली। युद्धवेणुः। इति शब्दमाला ॥

शुण्डरोहः, पुं, (शुण्डवत् रोहतीति। रुह + अच्।) भूतृणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ पुस्तकान्तरे शृङ्गरोह इति पाठः ॥

शुण्डा, स्त्री, (शुन् + ड। टाप्।) मद्यपानगृहम्। अम्बुहस्तिनी। वेश्या। सुरा। हस्तिहस्तः। इति मेदिनी ॥ शुँड् इति भाषा ॥ नलिनी ॥ इति विश्वः ॥ कुट्टनी। इति शब्दमाला ॥

शुण्डापानं, क्ली, (शुण्डाया आपानम्।) मद्यपानगृहम्। तत्पर्य्यायः। मदस्थानम्। इत्यमरः ॥ मदस्थलम्। इति शब्दरत्नावली ॥

शुण्डारः, पुं, (शुण्डां रातीति। रा + कः।) शौण्डिकः। इति शब्दरत्नावली ॥ (इस्वा शुण्डा। “कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः।” ५। ३। ८८। इति रः। स्वल्पशुण्डा। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

शुण्डालः, पुं, (शुण्डेन अलतीति। अल पर्य्याप्तौ + अच्।) हस्ती। इति धनञ्जयः ॥

शुण्डिका, स्त्री, अलिजिह्वा। इति केचित् ॥ शुण्डाशब्दार्थोऽपि ॥

शुण्डिमूषिका, स्त्री, (शुण्डिनी शुण्डविशिष्टा मूषिका।) छुच्छुन्दरी। इति राजनिर्घण्टः ॥

शुण्डी, [न्] पुं, (शुण्डा अस्यास्तीति। शुण्डा + इनिः।) शौण्डिकः। इति शब्दरत्नावली ॥ हस्ती च ॥

शुण्डी, स्त्री, हस्तिशुण्डीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

शुतुद्रिः, स्त्री, शतद्रुनदी। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शुतुद्रुः, स्त्री, शतद्रुनदी। इति भरतद्विरूपकोषः ॥

शुद्धं, क्ली, (शुध + क्तः।) सैन्धवम्। मरिचम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ मरिचपर्य्याये न्ययं यल्लिखितं तदशुद्धम् ॥

शुद्ध त्रि, (शुध+क्त।) केवलम्। (यथा मनुः। ९। २७९
"तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा।
यद्वापि प्रतिसंस्कुर्य्यात् दाप्यस्तूत्तमसाहसम्॥")
निर्दोषः। (यथा, वृहत्संहितायाम्। ४९।४।
"सर्व्वं च शुद्धकाञ्चनविनिर्म्मिता श्रेयसो वृद्धौ॥")
पवित्रः। इति मेदिनी॥ (उज्ज्वलः। यथा, रघुः। १। ४६
"काम्यभिख्या तयोरासीत् व्रजतोः शुद्धवेशयोः॥")
शुक्लः। इति धरणिः॥ रागान्तरामिश्रितरागः। इति सङ्गीतशास्त्रम्॥ *॥ शरीरशुद्धताकारणं यथा —
श्रीनारद उवाच।
"मानवानां द्विजादीनां शरीरस्यापवित्रता।
भवेत् केन प्रकारेण कथ्यतां तत् सदाशिव॥
सर्व्ववेदपुराणादिशास्त्रज्ञानां द्विजन्मनाम्।
जितेन्द्रियस्तुतिविदां ततो कथय पूतताम्॥
सदाशिव उवाच।
या देहापवित्रत्वं विप्रादीनां यतो भवेत्।
एवं शृणु मत् सर्व्वं महाशामानुपूर्व्विकम्॥
जातके मृतकेऽस्नाते जलौकोभिः क्षते तथा
अपवित्रो द्विजादीनां देहः सन्ध्यादिकर्म्मसु॥
अपूतसुतसंस्पर्शे गतो मूत्रपुरीषयोः।
अस्पृश्यस्पर्शने चैव ब्रह्मयज्ञजपादिषु॥
रक्तपाते नखश्मश्रुदन्तखड्गादिभिः क्षते।
विप्रादेरशुचिः कायः शस्त्राग्नौ कण्टकादिभिः॥
भुक्त्वा हस्तास्योच्छिष्टोऽपवित्रः कृतमैथुनः।
शयने शालयादीनां शरीरं क्षुरकर्म्मणि॥
ज्वराग्निभिस्तु वह्निरोगैर्युक्तद्विजन्मनाम्।
वपुरप्रयतं पूजादानहोमजपादिषु॥
धूमोद्गारे वमौ श्राद्धपतितान्नादिभोजने
तथा च रेतःस्खलने सर्व्वदेहापवित्रता॥
अपवित्रं द्विजादीनां वपुः स्यान्नाम्बुदर्शने।
गर्हितदानग्रहणे पतिते मातकादिभिः॥
अशौचान्तेन शुद्धिः स्यात् जातके मृतकेऽपि च।
सर्व्ववर्णाश्रमादीनां नृणां सन्ध्यादिकर्म्मसु॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डे १८ अध्यायः॥

शुद्धजङ्घ, पुं, (शुद्धा जङ्घा यस्य।) गर्दभः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पवित्रजङ्घायुक्ते, त्रि॥

शुद्धदत् त्रि, शुद्धा दन्ता यस्य सः। ("अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च।" ५। ४। १४५। इति दन्तस्य दत्रादेशः।) शुद्धदन्तयुक्तः। यथा,—
"गते तस्मिन् जलमुचि शुद्धदन्तावलं शिखी।
जलपूरोऽभ्रमालावान् धारया न्यस्ताकुलः॥"
इति भट्टिः। ५। ९१॥

शुद्धमतिः, पुं, (शुद्धा मतिर्यस्य।) चतुर्विंशतिभूतादेरनागतजिनविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ (शुद्धा मतिर्यस्य) पवित्रबुद्धौ। सद्बुद्धौ, त्रि॥ (यथा, हितोपदेशे। २। ८०।
"उपकारिणि विश्रब्धे शुद्धमतौ यः समाचरति पापम्।
तं जनमसत्यसन्धं भगवति वसुधे कथं वहसि॥")

शुद्धमांसं, क्ली (शुद्धं मांसं यस्य।) मांसव्यञ्जनविशेषः। यथा,—
"पाकपात्रे घृतं दद्यात्तैलं वा तदभावतः।
तत्र हिङ्गुहरिद्राञ्च भर्ज्जयेत्तदनन्तरम्॥
छागादेरस्थिरहितं मांसं तत् खण्डखण्डितम्।
धौतनिर्गालितं तस्मिन् घृते तद्भर्ज्जयेच्छनैः॥
सिद्धयोग्यं जलं दत्त्वा लवणञ्च पचेत्ततः।
सिद्धे जलेन सम्पिष्य वेसवारं परिक्षिपेत्॥
अथापि वेसवारस्य नागवल्लीदलानि हि।
तण्डुलाश्च लवङ्गानि मरिचानि समासतः।
अनेन विधिना सिद्धं शुद्धमांसमिति स्मृतम्॥
शुद्धमांसं परं हृद्यं बल्यं रुच्यञ्च बृंहणम्।
त्रिदोषशमनं श्रेष्ठं दीपनं धातुवर्द्धनम्॥"
इति भावप्रकाशः॥

शुद्धवल्लिका, स्त्री, (शुद्धा वल्लिका लता।) गुडूची। इति शब्दचन्द्रिका॥ पवित्रलता च॥

शुद्धान्तः, पुं, (शुद्धः अन्तो यस्य। शुद्धा रक्षका अन्ता यस्य इति वा।) अन्तःपुरम्। (यथा, कुमारे। ६। ५२।
"विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्य दर्शकः।
स तैराक्रमयामास शुद्धान्तं शुद्धकर्म्मभिः॥")
नृपस्यासर्व्वगोचरकक्षान्तरम्। इत्यमरमेदिन्यौ॥ राजयोषित्। इत्यजयः॥ (यथा, नैषधे। ३। ९३।
"शुद्धान्तसम्भोगनितान्ततुष्टे
न नैषधे कार्य्यमिदं निगाद्यम्।
अपां हि तृप्ताय न वारिधारा
स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा॥")
अशौचान्तः। इति धरणिः॥

शुद्धान्तपालकः, पुं, (शुद्धान्तं पालयतीति। पालि+ण्वुल्।) अन्तःपुररक्षकः। तत्पर्य्यायः। गृहनैवारिकः २ कक्षारक्षकः ३ रात्रिन्दिवकः ४। इति शब्दमाला॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"वृद्धः कुलीनः सक्तः पितृपैतामहः शुचिः।
राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्यते॥"
इति मात्स्ये १८९ अध्यायः॥

शुद्धान्ता, स्त्री, (शुद्धान्त आश्रयत्वेनास्त्यस्या इति। अच्। टाप्।) राज्ञी। यथा —
"शुद्धान्तश्च विमदान्ते शुद्धान्ता राजयोषितः॥"
इति धरणिः॥

शुद्धापह्नुतिः, स्त्री, (शुद्धा अपह्नुतिः।) अर्थालङ्कारविशेषः। यथा —
"शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्म्मनिह्नवः।
नायं सुधांशुः किं तर्हि व्योमगङ्गासरोरुहम्॥"
इति चन्द्रालोकः॥

शुद्धिः, स्त्री, (शुध+क्तिन्।) दुर्गा। यथा,—
"सारत्वाज्जिल्लनाद्वापि शोधयेत् स हि पातकात्।
तेन शुद्धिः समाख्याता देवी वहतगी स्थिता॥"
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ४५॥
मार्ज्जना। इति जटाधरः॥ वैदिककर्म्मार्हत्वप्रयोजकसंस्कारविशेषः। यथा। शुद्ध्यशुद्धी संस्काररूपत्वेन एकपुरुषस्यैकदोभयस्थितिर्घटते। अशुद्धेर्भावरूपत्वे शुद्धेस्तदभावरूपत्वे नैतत् विरोधात्। अतएव छन्दः।
"तत्र श्राद्धमशुद्धौ तु कुर्य्यादेकादशे तथा।
कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः॥"
अशुद्धौ चतुर्थादौ। कथमशुद्धौ श्राद्धं कालाशौचस्याधिकारिविशेषणत्वादत आह कर्त्तुस्तात्कालिकीति। श्राद्धविधानाक्षेपात् स्नानजनिता शुद्धिः कल्प्यते। स पुनरशुद्ध एव कर्म्मान्तर एव। इति श्राद्धविवेकः॥ एवं शुद्धेर्भावरूपत्वे अशौचस्य तदभावरूपत्वे विरोधः। तथात्वे अशौचसङ्करोऽपि न स्यात्। एकस्मिन् शुद्ध्यभावरूपे अशौचे सत्यपरस्य तद्रूपस्य तदानीं तत्पुरुषीयशुद्धिरूपप्रतियोग्यन्तराभावादनुत्पत्तेः। तस्मात् शुद्ध्यशुद्धी भावरूपत्वम्। इति शुद्धितत्त्वम्॥*॥ अथाशौचिशुद्धिः
"अघवृद्धिमदाशौचमूर्द्ध्वं शेषेण शुध्यति।
अथ चेत् पञ्चमीं रात्रिमतीत्य परतो भवेत्।
अघवृद्धिमदाशौचं तदा पूर्व्वेण शुध्यति॥"
अघवृद्धिमत्त्वम्। सपिण्डजननाशौचापेक्षया स्वपुत्रजननाशौचस्य सपिण्डमरणाशौचापेक्षया पितृमातृभर्तृमरणाशौचस्य।*।
"जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेलन्तु विधीयते।
माता शुध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः॥"
शुध्येत् स्पर्शमात्रे उत्तरवाक्ये तथा स्पर्शनात्।*। जननाशौचमध्ये तु यद्यपरं जननं स्यात् तदा पूर्व्वाशौचव्यपगमे शुद्धिः। रात्रिशेषे दिनद्वयं प्रभाते दिनत्रयेण मरणाशौचमध्ये ज्ञातिमरणेऽप्येवमिति।*।
"यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्यत् स्यात् पश्चिमं त्वहः।
स तत्र वस्त्रशुद्धिञ्च गृहशुद्धिं करोत्यपि॥
समाप्य दशमं पिण्डं यथाशास्त्रमुदाहृतम्।
ग्रामाद्वहिस्ततो गत्वा प्रेतस्पृष्टे च वाससी॥
अन्त्यानामाश्रितानाञ्च त्यक्त्वा स्नानं करोत्यपि।
श्मश्रुलोमनखानाञ्च यत्त्याज्यं तज्जहात्यपि॥
गौरसर्षपकल्केन तिलतैलेन संयुतः।
शिरःस्नानं ततः कृत्वा तोयेनाचम्य वाग्यतः॥
वासोयुगं नवं शुभ्रमव्रणं शुद्धमेव च।
गृहीत्वा गां सुवर्णञ्च मङ्गलानि शुभानि च।
स्पृष्ट्वा सकीर्त्तयित्वा तु पश्चात् शुद्धो भवेन्नरः॥"
गृहशुद्धिः प्राक्तनपाकभाण्डपरित्याग उपलेपादिना। अन्यच्च व्याघ्रः।
"अथाह तु निरस्तेषु सूतकान्तं कृतमङ्गलः।
आयुष्याद्विप्रसुष्येत ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य च॥
अल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि।
न तु पूर्व्वेण शुद्धिः स्यात् स्वकालेनैव शुध्यति॥
समानं लघु चाशौचं पूर्व्वेणैव विशुध्यति।
यदि स्यात् सूतके सूतिर्मृतके च मृतिर्भवेत्।
शेषेणैव भवेच्छुद्धिरहःशेषे द्विरात्रकम्॥

सद्योत्पत्तिवियोगे तु सद्यःशुद्धिरिष्यते ॥ ६ ॥
अर्व्वाक् षण्मासतः स्त्रीणां यदि स्यात् गर्भसंस्रवः ।
तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥
गर्भस्रुत्यां यथामासमचिरे तूत्तमे त्र्यहः ।
राजन्ये तु चतूरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव च ॥
अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्त्तिता ।
रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुध्यति ॥
रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला ।
शुद्धा भर्त्तुश्चतुर्थेऽह्नि अशुद्धा दैवपैत्रयोः ।
दैवे कर्म्मणि पैत्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥ ७ ॥
दत्ता नारी पितुर्गेहे सूयते म्रियतेऽथवा ।
स्वजनौघं चरेत् सम्यक् पृथक्स्थानव्यवस्थिता ॥
तद्बन्धुवर्गस्त्वेकेन शुध्येत्तु जनकस्त्रिभिः ।'
यतेः सञ्चयनं कुर्य्यात् शयनादीनि चैव हि ।
बान्धवो वा परो वापि स दशाहेन शुध्यति ॥
स्त्रीणामसंस्कृतानान्तु त्र्यहात् शुध्यन्ति बान्धवाः ।
यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति हि सनाभयः ॥ ९ ॥
गर्भस्रावाभ्यन्तरे शूद्रे मृते चापि त्र्यहं विदुः ।
अनतीते द्विवर्षे वै मृते शुध्येत्तु पञ्चभिः ॥
बालस्त्वन्तर्दशाहे तु प्रेतत्वं यदि गच्छति ।
सद्य एव विशुद्धिः स्यान्नाशौचं नैव सूतकम् ॥
तृणामकृतचूडानामशुद्धिर्नैशिकी स्मृता ।
निर्वृत्तचूड़कानान्तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ ९ ॥
दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति प्रेतसूतके ।
त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः ॥
शुध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥
दशमेऽहनि शूद्रस्य कार्य्यं संस्पर्शनं बुधैः ।
मासेनैव विशुद्धिः स्यात् सूतके मृतकेऽपि वा ॥
संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते ।
संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्म्मो व्यवस्थितः ॥
पितृव्यपरमे स्त्रीणामूढ़ानान्तु कथं भवेत् ।
त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् शिवः ॥
यदा भोजनकाले तु अशुचिर्भवति द्विजः ।
भूमौ निःक्षिप्य तद्ग्रासं स्नात्वा चैव विशुध्यति ॥ ३ ॥
चिकित्सको यत् कुरुते तदन्येन न शक्यते ।
तस्मात् चिकित्सकस्पर्शे शुद्धो भवति नित्यशः ॥
गर्भिणी सूतिका नक्तं कुमारी च रजस्वला ।
यदाशुद्धा तदान्येन कारयेत् क्रियते सदा ॥ ४ ॥
प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो योऽनुगच्छति कामतः ।
स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ।
एकाहात् क्षत्त्रिये शुद्धिर्वैश्ये च स्याद्द्व्यहेन तु ।
शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः ॥ ५ ॥
नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ।
आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा ॥
असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।
विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥
यद्यन्नमत्ति तेषान्तु स दशाहेन शुध्यति ।
अनदन्नन्नमह्नैव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेत् ॥ ६ ॥
अस्थिसञ्चयनादर्व्वाक् यदि विप्रोऽश्रु पातयेत् ।
मृते शूद्रे गृहं गत्वा त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥
अस्थिसञ्चयनादूर्द्ध्वं यावन्मासं द्विजातयः ।
दिवसेनैव शुद्धिः स्याद्वाससां क्षालनेन च ॥ ७ ॥
अजातेर्दिवसेनैव त्र्यहात् क्षत्त्रियवैश्ययोः ।
स्पर्शं विनानुगमने शूद्रो नक्तेन शुध्यति ॥ ८ ॥
अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।
दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमिष्ठञ्च नवोदकम् ॥ ९ ॥
उदक्या सूतिका वापि अन्त्यजं संस्पृशेद्यदि ।
त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादिति शातातपोऽब्रवीत् ॥ १ ॥
नवस्रावजलं गावो महिष्यश्चाजयोनयः ।
शुध्यन्ति दिवसैरेव दशभिर्नात्र संशयः ॥
काले नवोदकं शुद्धं न पातव्यन्तु तत्त्र्यहम् ॥" २
अथ द्रव्यशुद्धिः । आह्निके ।
"सुवर्णरूप्यशङ्खाश्मशुक्तिरत्नमयानि च ।
कांस्यायस्ताम्ररैत्याणि त्रपुसीसमयानि च ॥
निर्लेपानि विशुध्यन्ति केवलेन जलेन तु ।
शूद्रोच्छिष्टानि शुध्यन्ति त्रिधाक्षारारम्लवारिभिः ॥
सूतिकाशवविण्मूत्ररजस्वलाहतानि च ।
प्रक्षेप्यानि तान्यग्नौ यच्च यावत् सहेदपि ॥"
रैत्यं पित्तलम् । त्रपु रङ्गम् । यत् पात्रं यावत् कालमग्निं सहेत तत् पात्रं प्रज्वालनानन्तरं तावच्छापनीयमित्यर्थः ॥ ३ ॥ वृहस्पतिः ।
"अम्भसा हेमरूप्यायःकांस्यं शुध्येत भस्मना ।
अम्लैस्ताम्रञ्च रैत्यञ्च पुनःपाकेन मृण्मयम् ॥"
राजधर्म्मे ।
"पञ्चभिश्छिष्टकांस्यं यत् गवाघ्रातमथापि वा ।
गण्डूषोच्छिष्टमपि च विशुध्येद्दशभिस्तु तत् ॥"
दशभिर्दिनैरिति शेषः । तथा च ।
"कांस्ये न धावयेत् पादौ यच्च स्यादपि भोजनमिति ।"
यत्र पात्रान्तरे भोजनं तत्र शूद्रस्यैव तस्य साहचर्य्यात् कांस्यशुद्धिः ॥ ४ ॥ बौधायनः ।
"भिन्नकांस्ये तु योऽश्नीयात् नद्यां स्नात्वा जपेद्द्विजः ।
गायत्र्यष्टसहस्रन्तु एकभक्तस्ततः शुचिः ॥"
देवलः । ताम्ररजतसुवर्णाश्मस्फटिकानां भिन्नमभिन्नम् । इति भिन्नत्वेऽपि न दोष इत्यर्थः ॥ ५ ॥
विष्णुः । शारीरैर्म्मलैः सुराभिर्म्मद्यैर्वा यदुपहतं तदत्यन्तोपहतं सर्व्वं लौहभाण्डमग्नौ प्रतप्तं शुध्येत । मणिमयमश्ममयमब्जमयञ्च सप्तरात्रं महीखननेन शृङ्गदन्तास्थिमयञ्च तक्षणेन दारुमयं मृण्मयं जह्यादिति । लौहपदं सुवर्णाद्युपलक्षणपरम् ॥ ६ ॥ मनुः ।
"त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।
अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥"
अदृष्टमुपघातसम्बन्धादिभिरज्ञातम् । अज्ञातञ्च सदा शुचि इति याज्ञवल्क्योक्तवाक्यत्वात् । वाचेति उपघातशङ्कायां पवित्रं भवत्विति ब्राह्मणैर्वाचा प्रशस्यते इति शूलपाणिमहामहोपाध्यायकुल्लूकभट्टौ ॥ ७ ॥ शातातपः ।
"गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः ।
अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च ॥"
मनुः ।
"मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्य्यरश्मयः ।
रजो भूर्व्वायुरग्निश्च स्पर्शे मेध्यानि निर्द्दिशेत् ॥"
बौधायनः ।
"अदुष्टाः सन्ततधारा वातोद्धुताश्च रेणवः ।
आकराः शुचयः सर्व्वे वर्ज्जयित्वा सुराकरम् ॥"
शूलपाणिरिति । आकरजातानि शोधितानि शुचीनि ॥ ८ ॥ यमः ।
"आममांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः ।
म्लेच्छभाण्डस्थिता दुष्टा निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः ॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"सुरवर्णश्च गौः शुद्धा मार्ज्जारश्चंक्रमे शुचिः ।
पुण्याहस्य वचानाच्च प्रोक्षणात् शुद्धिरिष्यते ॥"
अत्रिः ।
"मक्षिकाः सन्ततधारा भूमिस्तोयं हुताशनः ।
मार्ज्जारश्चापि दर्व्वी च मारुतश्च सदा शुचिः ॥"
बौधायनः । अनेकोदाहृते दारुशिले भूमिसमे इष्टकाश्च सङ्कीर्णीभूताः इति । सङ्कीर्णीभूताः परस्परसम्बद्धाः ॥ ९ ॥ विष्णुः । प्रोक्षणेन पुष्प' इति ॥ १ ॥ शातातपः ।
"तापनं घृततैलानां प्लावनं गोरसस्य च ।
तन्मात्रमुद्धृतं शुध्येत् कठिनन्तु पयो दधि ।
अविलीनं तथा सर्पिर्व्विलीनं श्रपणेन तु ॥"
अविलीनं कठिनम् ॥ २ ॥ मनुः ।
"द्रवाणाञ्चैव सर्व्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतम् ।
प्रोक्षणं संहतानाञ्च दारवाणाञ्च तक्षणम् ॥"
इदन्तूच्छिष्टाद्यल्पदोषे । उत्पवनं वस्त्रान्तरनिर्व्वापणेन कीटाद्यपनयनम् ॥ ३ ॥ शातातपः ।
"श्वीयाभिशस्तपतितैः सूतिकोदक्यनास्तिकैः ।
दृष्टं वा स्यात् यदन्नन्तु तस्य निष्कृतिरुच्यते ॥
अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य सङ्कीर्ताप्यविशङ्कितः ॥" ४ ॥
देवलः ।
"काकाद्येन शुना वापि दृष्टं हविरयज्ञियम् ।
विड़ालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्ज्जयेत् ॥"
अन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शादिति ॥ ५ ॥ मनुः ।
"अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् ।
प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते ॥"
शुद्धिरित्यनुवृत्तौ विष्णुः । गुड़ानामिक्षुविकाराणां प्रभूतानां वायुनिदानेन सर्व्वलवणानाञ्चेति ॥ ६ ॥ अङ्गिराः ।
"यथा यतस्ततो ह्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताः ।
शूद्राद्विप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टन्तु सदा शुचि ॥"
प्रविष्टं स्वल्पापादकप्रतिग्रहादिनेति शेषः ॥
"सङ्कल्पं सकर्द्दमं तेभ्यस्तोयमपास्य सत् ।
प्रक्षिपेत् पञ्चगव्यञ्च समन्तं सर्व्वशुद्धिदम् ॥
अपास्य कुम्भं तेभ्यो वसुधायेऽद एव च ।

घृत वज्रशवा त्रिघृत तोयकुम्भान् समुद्धरेत् ।
पञ्चगव्य ततस्तेषु प्रक्षिपेन्मन्त्रपूर्व्वकम् ॥"
घृतादि व्यस्तत्वापेक्षया व्यस्तस्य सर्व्वो द्वारत्वाभिधानात् । * । दक्षस्तु ।
"अभूद्यतिताघाल्या न्यसाद्द्विजमन्दिरे ।
शौच तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषित यथा ॥
दशरात्राच्छुचि प्रेते मासात् शूद्रे भवेच्छुचि ।
द्वाभ्यान्तु पतिते गेहे अन्त्ये मासचतुष्टयात् ।
अत्यन्ते वर्ज्जयेद्गेहमित्येव मनुरब्रवीत् ॥"
यम ।
'द्विजस्य मरणे वेश्म विशुध्यति दिनत्रयात् ।
दिनैकेन बहिर्भूमिरग्निदेपलोपने ॥ *॥
यथोक्तकालात्पर वर्णानाम् च सम्भवे ।
"गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्त स्थशवदूषिते ।
प्रोत्सृज्य मृण्मय पात्र सिद्धमन्न तथैव च ॥
गृहादपास्य तत् सर्व्व गोमयेनानुलेपयेत् ।
गोमयेनानुलिप्याथ छागेनाघ्रापयेद्बुध ॥
ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिभि ।
सर्व्वमभ्युक्षयेद्वेश्म तत शुध्यत्यसंशय ॥'
मत्स्यगारुडे गायत्री । * । दक्ष ।
"पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या विशुध्यति ।
दुष्टा द्विधा त्रिधा वापि शुध्यते मलिनैकधा ॥
दहन खनन भूमेरुपलेपनवापने ।
पर्ज्जन्यवर्षणञ्चापि शौच पञ्चविध स्मृतम् ॥
प्रसूते गर्भिणी यत्र म्रियते यत्र मानुष ।
चाण्डालैरुषित यत्र यत्र विन्यस्यते शव ॥
विण्मूत्रोपहत यत्र कुणपो यत्र दृश्यते ।
एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्यातिकथ्यते ।
कृमिकीटपदक्षेपैर्दूषिता यत्र मेदिनी ।
अमया कर्षिते छिन्ना वान्तैर्वा दूषिता भवेत् ॥
नखदन्ततनूजत्वक्तुषपांशुरजोमलै ।
भस्मपङ्कतृणैर्वापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत् ॥"
वापन स्थलान्तरेण पूरणम् । मध्या घनीभूत वेश्मादि । इति शुद्धितत्त्वम् । * । अपि च ।
याज्ञवल्क्य उवाच ।
"द्रव्यशुद्धि प्रवक्ष्यामि तान्निबोधत सत्तमा ।
सौवर्णराजताब्जानां शाकवस्त्रादिचर्म्मणाम् ॥
पात्राणां चमसानाञ्च वारिणा शुद्धिरिष्यते ।
उष्णाम्भसा स्रुक्स्रुवयोर्धान्यादे प्रोक्षणेन च ॥
तक्षणात् दारुशृङ्गादेर्यज्ञपात्रस्य मार्ज्जनात् ।
शोधितस्य च तैलस्य शुध्यत्याविककौषिकम् ।
भैक्ष्य शौविकास्त पुष्प पुन पाकाण्डजीवनम् ।
गोघ्राते च तथा केशमक्षिकाकीटदूषिते ।
भस्मादेराद्विशुद्धि स्याद्विशुद्धिर्मार्ज्जनादिना ।
त्रपुसीसकताम्राणां क्षाराम्लोदकवारिभि ।
भस्माद्भिर्लोहकांस्यानामग्निस्तत्र सदा शुचि ॥
अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैर्गन्धलेपापकर्षणात् ।
शुचि भाण्डमिद तोय प्रकृतिस्थ महीगतम् ॥
तथा मांस श्वचाण्डालक्रव्यादैर्निपातितम् ।
रश्मिरग्नी रजश्छाया गौरश्वो वसुधानिल ॥
विप्रुषो मक्षिका शुद्धा मेध्यान्यपि श्वामशविन्दव ।
छाया गौरश्वा मुखे शुभे मुखा रथोपमपथे ।

आचान्त पुनराचामेत् वासो धृत्वपरिधाय च ।
क्षुते निष्ठीविते स्वापे परिधानेऽश्रुपातने ॥
पञ्चस्वेतेषु नाचामेत् दक्षिण श्रवण स्पृशेत् ।
तिष्ठन्त्यग्न्यादयो देवा विप्रकर्णे तु दक्षिणे ॥'
इति गारुडे ६७ अध्याय ॥
अन्यच्च ।
'मणिवज्रप्रवालानां शङ्खमुक्ताफलस्य च ।
शैलदारुमयानाञ्च फलमूलौषधस्य च ॥
शाकधान्याजिनानाञ्च संहतानाञ्च वाससाम् ।
वल्कलानामशेषाणामम्भसा शुद्धिरिष्यते ॥
सस्नेहानामयोग्येन तिलकल्केन शोधनम् ।
कार्पासिकानां वस्त्राणां शुद्धि स्यात् सह
भस्मना ॥
नागदन्तास्थिशृङ्गाणां तक्षणाच्छुद्धिरिष्यते ।
पुन पाकेन भाण्डानां मृण्मयानाञ्च शुद्धता ॥
शुद्धं भैक्ष्य कारुहस्त पण्य योषिन्मुख तथा ।
रथ्यागतमविज्ञात दासवर्गेण यत् कृतम् ॥
वाक्प्रशस्त चिरातीतमनेकान्तरित लघु ।
चेष्टित बालवृद्धानां बालस्य तु मुख शुचि ।
कर्म्मशालासु गोष्ठेषु स्तनन्धयसुता स्त्रिय ।
वाग्विप्रुषो द्विजेन्द्राणां पाठे वागम्बुविन्दव ॥
भूमिर्विशुध्यते खातदाहमार्ज्जनलेपनै ।
लेपाद्युल्लेखनात् सेकात् वेश्मसम्मार्ज्जनार्च्चनात् ॥
केशकीटावपन्नेऽन्ने गोघ्राते मक्षिकान्विते ।
मृदम्बुभस्मक्षाराणि प्रक्षेप्तव्यानि शुद्धये ।
उदुम्बराणामम्लेन क्षारेण त्रपुसीसयो ।
कांस्यानां भस्मना शुद्धिस्तोयाच्छुद्धिर्द्रवस्य च ॥
अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैर्गन्धापहरणेन च ।
अन्येषामपि द्रव्याणां शुद्धिर्गन्धापहारत ॥
मातु प्रस्रवणे वत्स शकुनि फलपातने ।
गर्द्दभो भारवाहित्वे श्वा मृगग्रहणे शुचि ॥
रथ्याकर्द्दमतोयानि नाव पथि तृणानि च ।
मारुतेनैव शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥
प्रभूत शौचाद्वास्त्वामममेध्याभिप्लुत भवेत् ।
अपसृह्य ततश्चान्य शेषस्य शोधन स्मृतम् ॥
उपवासं त्रिरात्र वा दूषितान्नस्य भोजने ।
अज्ञाते ज्ञातपूर्व्वे च नैव शुद्धिर्विधीयते ॥
उदक्याश्वानग्नाश्च सूतिकान्त्यावसायिन ।
स्पृष्ट्वा स्नायीत शौचार्थ तथैव मृतहारिण ॥
सस्नेहमस्थि संस्पृश्य सवासा स्नानमाचरेत् ।
आचम्यैव तु नि स्नेह गामालभ्यार्कमीक्ष्य च ॥"
इति वामनपुराणे १४ अध्याय ॥
अन्यत् मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्याये द्रष्टव्यम् ।
जलशुद्धिर्यथा —
"गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।
नर्म्मदे सिन्धुकावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधि कुरु ॥"
भूतशुद्धिस्तु तच्छब्दे द्रष्टव्या । * । आसन शुद्धिर्यथा । 'इत गन्धपुष्पे आधारशक्तिकमला सनाय नम । आसनमन्त्रस्य मेरुपृष्ठ ऋषि सुतल छन्द कूर्म्मो देवता आसनपरिग्रहे विनियोग ।
पृथ्वि त्वया धृता लोका देवि त्व विष्णुना धृता ।

त्वञ्च धारय मां नित्य पवित्र कुरु चासनम् । *
मण्डपशुद्धिर्यथा —
"पञ्चगव्येन सर्व्वेण मण्डप परिशोधयेत् ।"
गौतमीये ।
'पञ्चगव्येन सद्गेह मण्डलञ्च विशोधयेत ।'
पञ्चगव्यप्रमाणन्तु तत्रैव ।
पलमात्र दुग्धभाग गोमूत्र तावदिष्यते ।
घृतञ्च पलमात्र स्यात् गोमय तोलकद्वयम् ।
दधि प्रसृतिमात्र स्यात् पञ्चगव्यमिद स्मृतम् ।
अथवा पञ्चगव्यानां समानो भाग इष्यते ।
मूलमन्त्रेण मन्त्रज्ञ तेनैव परिशोधयेत् ।
तेन सर्व्वविशुद्धि स्यात् सर्व्वपापनिकृन्तनम् ॥"
इति तन्त्रसार । * ।
गृहशुद्धिर्गोचरशब्दे द्रष्टव्या ।
शुद्धोऽन्तःपुर, पुं (शुद्धोऽन्तःस्य पुर ।) बुद्धभेद ।
इति हेमचन्द्र ।
शुध ऌ य ञौ शौचे । इति कविकल्पद्रुम । (दिवा० पर० अक० अनिट् ।) ऌ अशुधत् । य, शुध्यति लोक स्नानात् । ञौ शोद्धा । इजधा शुध्यते नारीत्यत्र शुध्यतीति क्विप् शुध करोतीति ञौ कर्म्मणि यकि रूपम् । इति दुर्गादास ॥
शुन श गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम । (तुदा०-पर० सक० सेट् ।) श शुनति । शोनिता ।
इति दुर्गादास ॥
शुन, पुं (शुनति सदा इतस्तत गच्छतीति शुन+क ।) कुक्कुर । यथा —
"कुक्कुरस्तु शुनि श्वान कपिलो मण्डल
शुन ॥"
इत्यमरटीकायां भरतधृतवाचस्पति ॥
(शुनति क्षिप्रं गच्छतीति । क । वायु । इति निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा । ५ । ६ । ३४ ।
क्ली सुखम् । इति ऋग्वेदभाष्ये सायण । ४ । ५७ । ८ ।)
शुनःशेप, पुं मुनिविशेष । स तु ऋचीकमुनि पुत्र । अम्बरीषेण यज्ञार्थ क्रीत विश्वामित्रेण रक्षितश्च । इति रामायणे वाल्मीकीये बाल काण्डे ६१ सर्ग । (वरुणप्रसादात् जलोदररोग मोक्तुं हरिश्चन्द्र अजीगर्त्तपुत्र शुनःशेप पशु विधाय वरुणतुष्ट्यर्थं यज्ञमारब्धवान् । कथमपि छिन्नो विश्वामित्रस्तु तमसौ कृपाकुलमवलोक्य मोचयामास । तत प्रभृति शुनःशेपोऽयं विश्वामित्रस्य पुत्र इति प्रसिद्धोऽभूत् । एतद्वृत्तान्तस्तु देवीभागवते ७ स्कन्धे १६ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्य ।) कुक्कुरशिश्ने, क्ली ।
शुनक, पुं, (शुनति इतस्तत गच्छतीति । शुन गतौ + "कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्व्वस्यापि ।" उणा० २ । ३२ । इति कुन् ।) कुक्कुर । इति राजनिर्घण्ट । (यथा महाभारते । १२ । १२० । १६ ।
"भिन्नभाण्डञ्च खट्वाञ्च कुक्कुट शुनक तथा ।
अप्रशस्तानि सर्व्वाणि यत्र वृक्षो यदि तत ॥"
ऋषिविशेष । यथा, महाभारते । २ । ७ । १० ।

"असितो देवलः सत्यः शूर्पमाली महाशिराः ।
चक्रावसुः सुमित्रश्च मैत्रेयः शुनको बलिः ॥")
शुनकचञ्चुका, स्त्री, (शुनकस्य चञ्चुरिव । इवार्थे कन् ।) क्षुद्रचञ्चुक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शुनकचिल्ली, स्त्री, (शुनकप्रिया चिल्ली ।) शाकविशेषः । तत्पर्य्यायः । श्वचिल्ली २ श्वानचिल्लिका ३ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कण्डूव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
शुनाशीरः, पुं, (शुनाशीरौ वायुसूर्य्यौ अस्य स्त इति । अर्श-आदित्वादच् ।) इन्द्रः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
शुनासीरः, पुं, (शुनासीरौ वायुसूर्य्यौ अस्य स्त इति । शुनासीर + अर्श आद्यच् ।) इन्द्रः । यथा,—
"शुनाशीरो हितालयः शुनासीरो हिदन्त्यकः।
तालव्यादिर्दन्त्यमध्यः शुनाषीरश्च दृश्यते ॥"
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । १।८।७।१ ।
"इन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशमिति ॥" * ॥ वायुसूर्य्यौ । इति निघण्टुः ।५।३ ॥ "शु-शब्दार्थविशिष्टात् शुन गतौ इत्यस्मात् इगुपधलक्षणः कः । क्षिप्रं गच्छत्यन्तरिक्षमिति शुनो वायुः । यद्वा, शु-शब्दोपपदाच्छ्वयतेर्गतिकर्मणः अन्येष्वपि दृश्यते इति डः । भाष्ये तु शु-एतदर्थतो निर्वचनं प्रायेण । वक्तः 'फिञ्जीरवानीरगभीरगम्भीर-कुम्भीरशरीरकाश्मीरजम्बीरवीरतीरादयः' इति ईरन्-प्रत्ययटिलोपश्च निपात्यते । सदा सरणात् सीर आदित्यः । शुनश्च सीरश्च देवताद्वन्द्वे च इत्यड् ।' इति तट्टीकायां देवराजयज्वा ॥ * ॥ इन्द्रवायू । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५७ । ८ ।
"शुनासीरा शुनमस्मासु धत्तम् ॥"
"हे शुनासीरा इन्द्रवायू वाय्वादित्यौ वा ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
शुनिः, पुं, (शुनति क्षिप्रं गच्छतीति । शुन गतौ + "इगुपधात् कित् ।" उणा० ४।११९। इति इन् । स च कित् ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ॥
शुनी, स्त्री, (श्वन् + गौरादित्वात् ङीष् ।) कुक्कुरी । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १८ । ११ ।
"अहो निरीक्ष्यतामस्या दास्याः कर्म्म ह्यसाम्प्रतम् ।
असद्धार्य्यं धृतवती शुनीव हविरध्वरे ॥")
कुष्माण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥
शुनीरः, पुं, कुक्कुरीसमूहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शुन्ध, क शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, शुन्धयति । अयमात्मनेपदीत्येके । इति दुर्गादासः ॥
शुन्ध, ञ शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-अक०-सक० च-सेट् ।) शुद्धिरिह शुद्धीभावः शुद्धीकरणञ्च । ञ, शुन्धति शुन्धते जलेन लोकः । यो गां शुन्धति वर्द्धनेति हलायुधः । गां वाचम् । इति दुर्गादासः ॥
शुन्ध्युः, पुं, (शुन्ध शुद्धौ + "यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ।" उणा० ३ । २० । इति युच् ।) अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥ (आदित्यः । पक्षिविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२४ । ४ ।
"उपो अदर्शि शुन्ध्युवो न वक्षः ॥"
"शुन्ध्युरादित्यः सर्व्वेषां शोधकत्वात् * * * यद्वा, शुन्ध्युरिति जलचरः श्वेतवर्णः पक्षिविशेषः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
शुनृभ, श दीप्तिहिंसनयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-अक०-हिंसने सक०-सेट् ।) श, शुभति शुम्भति । शुशोभ शुशुम्भ । इति दुर्गादासः ॥
शुन्यं, क्ली, शुनीसमूहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रिक्ते, त्रि । इति जटाधरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
"शुन्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चित् शनैर्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ॥"
शुने हितम् । श्वन् + "उगवादिभ्यो यत् ।" ५।१।२। इति यत् । "शुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम् ।" इत्युक्त्या सम्प्रसारणम् ॥)
शुभ, प श दीप्तिहिंसनयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-अक०-हिंसने सक०-सेट् ।) प श, शुम्भति शुशोभ । प्राचस्तु क्षान्ते च शुभ शुनृभ भासनहिंसनयोरिति पठन्ति । इति दुर्गादासः ॥
शुभ, ऌ ङ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ऌ, अशुभत् । ङ, शोभते । न शोभति सभामध्ये इति गणकृतानित्यत्वादिति रमानाथः । वस्तुतस्तु शोभते शोभः पचादित्वादच् । ततः शोभ इवाचरतीति क्वौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥
शुभं, क्ली, (शोभते इति । शुभ दीप्तौ + कः ।) मङ्गलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १२४ । ११२ ।
"अहो मूर्खोऽयमशुभं शुभमित्यभिनन्दति ॥")
पद्मकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उदकम् । इति निघण्टुः । १ । १२ ॥ शुभपर्य्याये शुभमित्यव्ययमप्यस्ति । इति काशिका । ५ । २ । १४० ॥)
शुभः, पुं, (शोभते इति । शुभ + कः ।) विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतत्रयोविंशयोगः तत्र जातफलम् । यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"शुभप्रसूतः शुभकृन्नराणां
शुभोदयेष्टो विदुषां समाजे ।
करोति नित्यं शुभकर्म्म धीमान्
शोभाधिकः शोभनवेशधारी ॥"
शुभः, त्रि, (शुभमस्यास्तीति । अर्श आद्यच् ।) क्षेमशाली । (यथा, मनुः । ८ । २८७ ।
"यथायथा भवेद्दण्डः शुभेषु स्वगमर्षिषु ॥")
खनखारिपुरम् । इति मेदिनी । भे, ८ ॥
शुभंयुः, त्रि, (शुभमस्यास्तीति । शुभम् + "अहं शुभमोर्युस् ।" ५ । २ । १४० । इति युस् ।) मङ्गलान्वितः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ८ । ६ ।
"अधिकं शुशुभे शुभंयुना
द्वितयेन द्वयमेव सङ्गतम् ॥")
शुभगन्धकं, क्ली, (शुभो गन्धो यस्य ।) बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मङ्गलगन्धयुक्ते, त्रि ॥
शुभग्रहः, पुं, (शुभः ग्रहः ।) सौम्यग्रहः । स तु गुरुः शुक्रः पापायुतबुधः अर्द्धाधिकचन्द्रश्च । यथा,—
"अर्द्धो नेन्दुः कृष्णो राहुः शनिस्तेयुत इन्दुजः ।
रविः पापा भवन्त्येते शुभास्त्वन्ये प्रकीर्त्तिताः ॥"
इति सारसंग्रहः ॥
तद्वारे शुभकर्म्मकरणं यथा,—
"शुभग्रहार्कवारे च स्टट्टुचिप्रजुपेषु च ।
शुभराशिविलग्ने च शुभं शान्तिकपौष्टिकम् ॥"
इति संस्कारतत्त्वम् ॥
शुभङ्करः, त्रि, (शुभं करोतीति । शुभ + कृ + खच् ।) मङ्गलकारकः । यथा, भूरिप्रयोगे ।
"क्षेमङ्करः क्षेमकारी मङ्गल्यशुभङ्करौ ॥"
स्वनामख्यातायुशास्त्रकारके, पुं ॥
शुभङ्करी, स्त्री, (शुभं करोति या । कृ + खच् । ङीप् ।) पार्व्वती । इति शब्दरत्नावली ॥
शुभदः, पुं, (शुभं ददातीति । दा + कः ।) अश्वत्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुभदातरि, त्रि ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६ । २२ ।
"अपरस्यां स्वात्याद्यं
ज्येष्ठाद्यं चापि मण्डलं शुभदम् ॥")
शुभदन्ती, स्त्री, (शुभौ दन्तौ यस्याः । ङीष् ।) पुष्पदन्तभयोषित् । सुदती । इति मेदिनी ॥
शुभपत्रिका, स्त्री, (शुभानि पत्राणि यस्याः । स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मङ्गलपत्रिका च ॥
शुभवासनः, पुं, (शुभं शोभनं यथा तथा वासयति सुखमिति । शुभ + वस + णिच् + ल्युः ।) सुखवासकरगन्धः । यथा,—
"सुखवासकरो गन्ध आमोदी सुखवासनः ।
सुखवासन इत्येके शुभवासन इत्यपि ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
शुभसूचनी, स्त्री, (शुभं सूचयतीति । सूच् + णिच् + ल्युः । स्त्रियां ङीष् ।) देवीविशेषः । सुवचनीति ख्याता । सा च स्त्रिया पूज्या । तस्याः ध्यानं यथा,—
"रक्ता पद्मचतुर्मुखी त्रिनयनी चामीकरालङ्कृता
पीनोत्तुङ्गकुचा दुकूलवसना हंसाधिरूढा परा ।
ब्रह्मानन्दमयी कमण्डलुकराऽभीतिहस्ता शिवा
ध्येया सा शुभसूचनी त्रिजगतःमम्बापदुद्धारिणी ॥"
रत्नाचारमार्त्तण्डः ॥
शुभस्थली, स्त्री, (शुभा स्थली ।) यज्ञभूमिः । इति केचित् ॥ मङ्गलभूमिश्च ॥

शुभा, स्त्री, शोभा। कान्तिः। इच्छा। इति मेदिनी। वंशरोचना। गोरोचना। शमी। प्रियङ्गुः। श्वेतदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः। सुरसभा। इति शब्दरत्नावली। उमासखी विशेषः। इति शब्दमाला। मङ्गलवनिका च।

शुभाङ्गी, स्त्री, (शुभानि अङ्गानि यस्याः। ङीष्।) कुवेरपत्नी। कामदेवपत्नी। इति कश्चित्। (कुरुराजपत्नी। यथा महाभारते।१।९५।३८।
'कुरुः खलु दशार्हीमुपयेमे शुभाङ्गीं नाम तस्यामस्य जज्ञे विदूरथः।") मङ्गलावयवयुक्ते, त्रि।

शुभाचारा, स्त्री, (शुभ आचारो यस्याः।) उमासखी। इति शब्दमाला। शोभनाचारे, त्रि।

शुभाञ्जन, पुं शोभाञ्जनवृक्षः। इति शब्दरत्नावली।

शुभान्वित, त्रि (शुभेन अन्वितः।) मङ्गलयुक्तः। तत्पर्य्यायः। शुभंयुः २। इत्यमरः।

शुभ्र, क्ली, (शोभते इति। शुभ दीप्तौ+"स्फायि तञ्चिवञ्चीति। उणा॰ २। १३। इति रक्।") अभ्रकम्। इति मेदिनी। गड़लवणम्। रौप्यम्। कासीसम्। इति राजनिर्घण्टः।

शुभ्र, पुं (शुभ दीप्तौ+रक्।) शुक्लवर्णः। इत्यमरः। चन्दनम्। इति शब्दचन्द्रिका।

शुभ्र, त्रि, (शुभ+रक्।) उद्दीप्तः। शुक्लगुणयुक्तः। इत्यमरः। (यथा रघुः। २। ६९।
'पयो घटोध्नीव कुलाभ्युपेता
शुभ्रं यथा प्रतिमिश्रामिव्ययः।")

शुभ्रदन्ती, स्त्री (शुभ्रौ दन्तौ यस्याः।) शुभ्रदन्ती। सा तु पुष्पदन्तनामदिग्गजकरिणी। इत्यमरटीका।

शुभ्ररश्मि, पुं, (शुभ्रा रश्मयो यस्य।) चन्द्रः। इति कश्चित्। चम्पकवृक्षः।

शुभ्रांशु पुं (शुभ्रा अंशवो यस्य।) चन्द्रः। इत्यमरः। कर्पूरः। इति राजनिर्घण्टः।

शुभ्रालु पुं, (शुभ्रः शुभ्र आलुः।) महिषकन्दः। इति राजनिर्घण्टः। श्वेतालुश्च।

शुभ्रि पुं, (शोभते इति। शुभ+"वर्ण्यादिभ्यः शुभश्च क्रिन्।" ४। ५४। इति क्रिन्।) ब्रह्मा। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः।

शुम्भ पुं दानवविशेषः। स तु गवेष्ठीपुत्रः प्रह्रादपौत्रः कश्यपवंशज इत्यर्थः। यथा,—
"हिरण्यकशिपुः प्राग् आदि यश्च तस्याभुवन् सुताः।
गवेष्ठी कालनेमिश्च जम्भो वाष्कल एव च।
शम्भुर्ज्येष्ठोऽनुजश्चैषां पुत्राः शम्भोर्महासुताः।
शुम्भश्चैव निशुम्भश्च विश्वकसेनो महाबलः।
गवेष्ठिनः सुता जाताः शुम्भस्य तनयास्त्रयः।"
इत्यादि वह्निपुराणे कश्यपवंशाख्यानाध्याये।
अन्यच।

पुलस्त्य उवाच।
"अन्धकस्य दनुर्नाम भार्य्याभार्य्याम् हिरण्मयम्।
अस्यास्तु द्वौ सुतावास्तां शक्रतुल्यपराक्रमौ।
ज्येष्ठः शुम्भ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरोऽसुरः।'
इति वामनपुराणे ५२ अध्यायः।

अपरञ्च।

ऋषिरुवाच।
"निशुम्भं निहतं दृष्ट्वा भ्रातरं प्राणसम्मितम्।
हन्यमानं बलञ्चैव शुम्भः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः।
बलावलेपदुष्टे त्वं मा दुर्गे गर्व्वमावह।"
इत्यादि।
"स चिप्तो धरणीं प्राप्य मुष्टिमुद्यम्य वेगितः।
अभ्यधावत दुष्टात्मा चण्डिकानिधनेच्छया।
तमायान्तं ततो देवी सर्व्वदैत्यजनेश्वरम्।
जगत्यां पातयामास भित्त्वा शूलेन वक्षसि।
स गतासुः पपातोर्व्व्यां देवीशूलाग्रविक्षतः।"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये शुम्भवधः १० अध्यायः।

शुम्भघातिनी, स्त्री, (शुम्भं हन्तीति। हन्+णिनि। ङीप्।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली।

शुम्भपुर, क्ली, (शुम्भस्य पुरम्।) शुम्भदैत्यस्य पुरी। तत्पर्य्यायः। एकचक्रम् २ हरिगृहम् ३। इति भूरिप्रयोगः। अधुना शम्भलपुर इति ख्यातम्।

शुम्भपुरी स्त्री, (शुम्भस्य पुरी।) शुम्भपुरम्। इति त्रिकाण्डशेषः।

शुम्भमर्द्दिनी, स्त्री, (शुम्भं मर्द्दयतीति। मर्द्द+णिनि।) दुर्गा। इति हेमचन्द्रः।

शुल्क, क भाषे। सर्ज्जने। वर्ज्जने। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा॰ पर॰ सक॰ सेट्।) क शुल्कयति। शुल्क श्लोक इत्येतयोरेतावर्थौ केचिन्न मन्यते। भाषः कथनम्। इति दुर्गादासः।

शुल्क, पुं क्ली, (शुल्क+घञ्।) घट्टादिदेयम्। मासुल इति भाषा। इत्यमरः। घट्टः पन्थाः तत्र व्यादिना क्रयविक्रयस्थानादौ च यद्देयं दीयते स शुल्को अगात् इति घटी इति राजः इति च ख्यातः। शुल्कं ति प्रतिबन्धोऽनेनेति शुल्कः। शुल अ गतौ तालव्यादिः आप्नोति कः निपातनात् उक्तम्। घट्ट चाले घट्टयतेऽत्र इति घञि घट्टः। घट्टो वर्त्मेति माधवी। घट्टो राजग्राह्य धनस्थानादिरिति सुभूतिः। घट्टो घाट इति ख्याते इति रमानाथः। इति तट्टीकायां भरतः। (यथा मनुः। ८। ४००।
"शौल्कस्थानं परिहरन् अकाले क्रयविक्रयी।")

"योऽरक्षन् बलिमादत्ते करं शुल्कञ्च पार्थिवः।
प्रतिभागञ्च दण्डञ्च स सद्यो नरकं व्रजेत्।"
वराङ्गनाग्रहणम्। इति मेदिनी। (यथा, मनुः। ३। ५१।
"न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णीयात् शुल्कमण्वपि।
गृह्णन् शुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी।"
धनम्। यथा, महाभारते। १। १८१। ८।
"इयं नो भवितार्य्यस्य शुल्कावाप्ता महात्मनः।
भ्राता भीमस्य वीरस्य त्वयि निष्कृतिमिच्छति।")

शुल्व, स्त्री रज्जुः। ताम्रम्। इत्यमरटीका।

शुल्व, क माने। सर्गे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा॰ पर॰ सक॰ सेट्।) पञ्चमस्वरयुक्तः तालव्यादिरन्तःस्थतृतीयोपधः। सर्गे सृष्टिः। क, शुल्वयति वेधा पृथिवीं परिमाति सृजति वा इत्यर्थः। इति दुर्गादासः।

शुल्व, क्ली, (शुल्व्यते अनेनेति। शुल्व माने+घञ्। यद्वा, शुच शोके+"उल्वादयश्च।" उणा॰ ४। ९५। इति वन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) ताम्रम्। रज्जुः। इत्यमरः। (यथा, भागवते। ९। ७। १०।
"गृहीत यद्यदुपबन्धममुष्य माता
शुल्वं सुतस्य न तु तत्तदमुष्य माति।")
ताम्रपात्रपक्वान्नभोजनदोषो यथा,—
'ताम्रे पक्वं चन्द्रसूर्य्यान्नमेवं भवति वै अयम्।"
इति मत्स्यसूक्ते ४२ पटलः।
यज्ञकर्म्म। आचारः। जलसन्निधिः। इति मेदिनी।

शुल्वारि, पुं, (शुल्वस्य अरिः।) गन्धकः। इति हेमचन्द्रः।

शुशुमा, स्त्री, शुक्रपत्नी। इति केचित्।

शुश्रुवान् [स्] त्रि श्रुतवान्। श्रुधातोः क्वसु प्रत्ययेन निष्पन्नः। इति सिद्धान्तकौमुदी। (यथा, भट्टिः। १। २०।
"स शुश्रुवान् तद्वचनं मुनीन्द्र
राजाभ्यनुज्ञासु सुतवियोगम्।")

शुश्रू स्त्री, माता। यथा। "स्त्रियो शुश्रूषकात् शुश्रूः।" इति महाभारते। १२। २६५। ३२।

शुश्रूषण, क्ली, (श्रु+सन्+ल्युट्।) सेवा। यथा
"शुश्रूषणोपासनञ्च सेवोपास्तिरुपासना।"
इति शब्दरत्नावली।
(यथा भागवते। १०। ७८। ३९।
'तं याम अद्य दाशार्हं तत्र शुश्रूषणं परम्।")

शुश्रूषा, स्त्री, (श्रु+सन् "अ प्रत्ययात्।" ३। ३। १०२। इति अ।) उपासनम्। (यथा, मनुः। २। ११२।
'धर्म्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा।
तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे।")
कथनम्। श्रोतुमिच्छा। इति मेदिनी। (यथा कामन्दकीये। ४। २२।
"शुश्रूषा श्रवणञ्चैव ग्रहणं धारणन्तथा।
ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च
धीगुणाः।")

शुष, य औ ष्ट शोषे। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवा॰ पर॰ अक॰ अनिट्।) शोषः रसहीनभावः। य, शुष्यति धान्यमातपेन। औ, शोष्टा। ष्ट, अशुषत्। इति दुर्गादासः।

शुष पुं (शुष+क।) शोषणम्। गर्त्तः। इत्यजयपालः।

शुषि, स्त्री, (शुष+इन्। स च कित्।) शोषः। छिद्रम्। इति मेदिनी।

शुषिर, क्ली (शुष शोषणे+"इषिमदिमुदीति।" उणा॰ १। ५१। इति किरच्। यद्वा, शुषि

छिद्रमस्यास्तीति । शुषि + "ऊषशुषिमुष्क-मधो रः ।" ५।२।१०७ । इति रः ।) विवरम् । वंशादिच्छिद्रम् । सरन्ध्रे, त्रि । इत्यमरः ॥ (आकाशः । इत्युज्ज्वलदत्तः । १ । ५० ॥)

शुषिरः, पुं, (शुषिर्बिलमस्यास्तीति । शुषि + रः ।) मूषिकः । इति मेदिनी ॥ अग्निः । इति विश्वः ॥

शुषिरा, स्त्री, (शुषिर + टाप् ।) नदी । इति शब्दरत्नावली ॥ नलीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥

शुषिलः, पुं, (शुष + "शुषादिभ्यः किन् ।" उणा० १ । ५७ । इति इलच् । स च कित् ।) वायुः । इत्युणादिकोषः ॥

शुष्कः, त्रि, (शुष शोषे + क्तः । यद्वा, "इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्" । "शुषिभ्यः कक् ।" उणा० ३।४१ । इति कक् ।) निस्नेहः । शुकना इति भाषा । यथा,—

"शुष्कं पर्युषितं वापि नीतं वा दूरदेशतः ।
कुक्कुरस्य मुखाद्भ्रष्टं तदन्नं पावनं महत् ॥"

इति स्कान्दे उत्कलखण्डम् ॥

(निष्प्रयोजनम् । यथा, मनुः । ४ । १३९ ।
"शुष्कवैरं विवादञ्च न कुर्य्यात् केनचित् सह ॥")

शुष्कपत्रं, क्ली, (शुष्कं पत्रम् ।) स्वेदरहितदलम् । आतपादिशोषितपट्टशाकम् । नालिता इति सुक्ता इति च भाषा । तस्य गुणाः ।

"शुष्कपत्रं पयोमिश्रं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ॥
तत् शुष्कपत्रं जलदोषनाशनं
विशेषतः पित्तकफज्वरापहम् ।
जलञ्च तस्यापि च पित्तहारकं
सुरोचनं व्यञ्जनयोगकारकम् ॥"

इति राजवल्लभः ॥

शुष्कमत्स्यः, पुं, (शुष्को मत्स्यः ।) आतपादिना निस्नेहीकृतमीनः । शुक्टी माछ इति भाषा । तस्य गुणा मत्स्यशब्दे द्रष्टव्याः ॥

शुष्कमांसं, क्ली, (शुष्कं मांसम् ।) आतपादिना निस्नेहीकृतमांसम् । तत्पर्य्यायः । उत्तप्तम् २ वल्लूरम् ३ । इत्यमरः ॥ वल्लूरा ४ शुष्कनी ५ । इति तट्टीका ॥ अस्य गुणाः ।

"वृद्धानां रोचकं मांसं बालानां बलदं लघु ।
त्रिदोषहृद्याल्लघु शुष्कं शूलकरं गुरु ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

शुष्करेवती, स्त्री, मातृकाविशेषः । यथा,—

"अस्थिभ्यश्च तथा काली दृष्टा पूर्व्वं महात्मना ।
तथा तद्रुधिरं पीतमन्धकानां महात्मनाम् ।
या चास्मिन् कथिता लोके नामतः शुष्क-
रेवती ॥"

इति मत्स्यपुराणे १५४ अध्यायः ॥

शुष्कलः, त्रि, आमिषम् । इत्युणादिकोषः ॥ आमिषाशी ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शुष्कली, स्त्री, शुष्कमांसम् । मांसमात्रम् । यथा,

"शुष्कली शुष्कमांसे स्यान्मांसमात्रेऽपि
दृश्यते ।"

इति शौष्कलशब्दटीकायां भरतः ॥

शुष्कवृक्षः, पुं, (शुष्को वृक्ष इव ।) धवरक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शुष्कव्रणः, पुं, (शुष्को व्रणः ।) किणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शुष्काङ्गः, पुं, (शुष्कं अङ्गं यस्य ।) धवरक्षः । इति वैद्यकम् ॥ स्नेहशून्यावयवे, त्रि ॥

शुष्काङ्गी, स्त्री, (शुष्काणीव अङ्गानि यस्याः ।) गोधिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शुष्कार्द्रं, क्ली, (शुष्कं आर्द्रम् ।) सुण्ठी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शुष्णः, पुं, (शुष्यत्यनेनेति । शुष + "तृषिशुषिरसिभ्यः कित् ।" उणा० ३ । १२ । इति नः । स च कित् ।) सूर्य्यः । इत्युणादिकोषः ॥ अग्निः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (बले, क्ली । इति निघण्टुः । २ । ९ ॥)

शुष्मं, क्ली, (शुष्यत्यनेनेति । शुष शोषे + "अर्त्ति-स्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् ।" उणा० १ । १४३ । इति मन् । स च कित् ।) तेजः । इति मेदिनी ॥ पराक्रमः । इति हेमचन्द्रः ॥

शुष्मः, पुं, (शुष्यत्यनेनेति । शुष + मन् ।) सूर्य्यः । इति मेदिनी ॥ वह्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वायुः । पक्षी । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ अर्च्चिः । यथा । शुष्मोऽर्च्चिषि हुताशने । इति शुभाङ्कः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शुष्म, [न्] क्ली, (शुष + मनिन् । संज्ञापूर्व्वकत्वात् न गुणः ।) तेजः । इति जटाधरः ॥ शौर्य्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

शुष्मा, [न्] पुं, (शुष्यत्यनेनेति । शुष शोषे + मनिन् ।) अग्निः । चित्रकवृक्षः । इत्यमरः ॥ अदन्तोऽपि शुष्मेति सर्व्वस्वम् । इति भरतः ॥

शूकः, पुं क्ली, (शो तनूकरणे + "उलूकादयश्च ।" इति ऊकप्रत्ययेन साधु ।) शस्यतीक्ष्णाग्रम् । शुँया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । किंशारुः २ । इत्यमरः ॥ शुङ्गा ३ कोशी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ दया । इति मेदिनी ॥ सविषास्थककुभादिजल-मलोद्भवजन्तुः । शूकप्रधानलिङ्गवृद्धिकरयोगः । तद्विवरणं यथा । अथ शूकदोषाधिकारः । तत्र शूकदोषस्य निदानमाह ।

"अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः ।
व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः ॥"

अक्रमात् अशुचितवृद्धिक्रमात् । अनुचिता च वृद्धिः भूरिविकारजनकस्य शूकस्य योगेन । शूकजाः । शूको जलशूकः सविषो जलजन्तु-विशेषः । स तु जलमलोद्भवः । अस्थककुभ इत्यादिकः । तथा शूकप्रधानो लिङ्गवृद्धिकरो वात्स्यायनाद्युक्तो योगः शूक उच्यते । यथा,

"भल्लातकास्थिजलशूकमथाब्जपत्र-
मन्तर्विदह्य मतिमान् सह सैन्धवेन ।
एतद्विसृष्टहतीफलतोयपिष्ट-
मालेपितं महिषविड्विमलीकृतेऽङ्गे ॥
स्थूलं महद्धरतुरङ्गमलिङ्गतुल्यं
शेफः करोत्यभिमतं न हि संशयोऽस्ति ।"

इत्यादि । यत्तु जलशूकरहितमश्वगन्धादितैलं तद्युचितमेव लिङ्गवर्द्धनम् ।

"अश्वगन्धा वरी कुष्ठं मांसी सिंहीफलान्वितम् ।
चतुर्गुणेन दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत् ।
तत्तैलं मेढ्रपीनकर्णपालिविवर्द्धनम् ॥"

ते च शूकदोषा दश चाष्टौ च भवन्ति ॥ * ॥ तेष्वादौ सर्षपिकामाह ।

"गौरसर्षपसंस्थाना शूकदुर्भग्नहेतुका ।
पिडिका श्लेष्मवाताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका तु सा ॥"

शूकदुर्भग्नहेतुका शूकनिमित्ता दुष्टयोनिनिमित्ता च ॥ * ॥ अष्ठीलिकामाह ।

"कठिना विषमैर्भुग्नैर्वायुनाष्ठीलिका भवेत् ।"

अष्ठीला लौहकारस्य भाण्डविशेषः । निहार इति लोके । तद्वत् कठिना इत्यष्ठीलिका । विषमैर्भुग्नैरिति वक्ष्यमाणशूकविशेषणम् । विषमैर्ह्रस्वदीर्घैः । भुग्नैः वक्रैः ॥ * ॥ ग्रथितमाह ।

"शूकैर्यत् पूरितं शश्वत् ग्रथितं नाम तत् कफात् ।"

यल्लिङ्गं सदा शूकैः पूरितं तद्ग्रथितत्वाद्ग्रथितम् ॥ * ॥ कुम्भिकामाह ॥

"कुम्भिका रक्तपित्तोत्था जम्ब्वास्थिनिभा
सिता ।"

कुम्भिका कुम्भतुल्यफलत्वात् ॥ * ॥ अलजीमाह ।

"अलजी स्यात्तथा याटक् प्रमेहपिडिकालजी ।
सा च रक्ता सिता स्फोटदारुणा कथिता च
सा ॥"

एषा रक्तपित्तनिमित्ता ज्ञेया ॥ * ॥ मृदितामाह ।

"मृदितं पीडितं यत्तु संरब्धं वातकोपतः ।
पाणिभ्यां भृशसंमूढे संमूढपिडिका भवेत् ॥"

शूकदोषे जाते पाणिभ्यां भृशसंमूढे मिन्दिते लिङ्गे अत्रापि वातकोपत इत्यनुवर्त्तते ॥ * ॥ अवमन्थमाह ।

"दीर्घा वाह्यश्च पिडिका दीर्य्यते मध्यमस्तु याग्
सोऽवमन्थः कफासृग्भ्यां वेदना लोमहर्षकृत् ॥"

दीर्घा दीर्घाङ्कुराः ॥ * ॥ पुष्करिकामाह ।

"पिडिका पिडिकाव्याप्ता पित्तशोणितसम्भवा ।
पद्मकर्णिकसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिकेति सा ॥"

पिडिकाव्याप्ता क्षुद्रपिडिकाव्याप्ता । अतएव पद्मकर्णिकसंस्थाना ॥ * ॥ स्पर्शहानिमाह ।

"स्पर्शहानिञ्च जनयेच्छोणितं शूकदूषितम् ।"

अत्र स्पर्शासहत्वमेव लक्षणम् ॥ * ॥ उत्तमा-माह ।

"मुद्गमाषोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा च सा ।
एषोत्तमाख्या पिडिका शूके जीर्णसमुद्भवा ॥" *

शतपोनकमाह ।

"छिद्रैरणुमुखैर्लिङ्गं चिरं यस्य समन्ततः ।
वातशोणितजो व्याधिर्विज्ञेयः शतपोनकः ॥"

शतपोनकं चालनी तत्तुल्यत्वाच्छतपोनकः ॥" *

त्वक्पाकमाह ।

"वातपित्तकृते ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहकृत् ।"

एतस्य लिङ्गं त्वक्पाकलक्षणम् ॥ * ॥ शोणिता-र्व्वुदमाह ।

"कृष्णैः स्फोटैः सरक्ताभिः पिडकाभिः प्रपी-
डितम् ।

लिङ्गं वामकजवोया ज्ञेय तत्र शोणितार्ब्बुदम् ।” वाकत्वक्स्फोटकादिस्थाने वेदना ॥ * ॥ मांसार्ब्बुदमाह ।
“मांसदुष्टा विजानीयादर्ब्बुदं मांससम्भवम् ।”
मांसपाकमाह ।
“शीर्य्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्व्वाश्च वेदना ।
विद्यात्तं मांसपाकन्तु सर्व्वदोषकृतं भिषक् ॥”
शीर्य्यन्ते गलन्ति । सर्व्ववेदना वातपित्तकफजा । विद्रधिमाह ।
“विद्रधि सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्द्दिशेत ।
उक्तं सान्निपातिकविद्रधितुल्यं कथयेत ॥ * ॥
तिलकालकमाह ।
“कृष्णानि चित्राण्यथवा शूकानि सविषाणि तु ।
पतितानि पचन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः ।
कलानि भूत्वा मांसानि शीर्य्यन्ते यस्य देहिनः ।
सन्निपातसमुत्थांश्च विद्यात्तां तिलकालकान् ॥”
चित्राणि नानावर्णानि । शूकानि शूकरूपाणि । तथा श्रीमन्नीलवत । सविषाणि सविष शूकाग्र्यजन्तुनिर्ष्मकृतानि । शीर्य्यन्ते गलन्ति । कृष्णतिलतुल्यत्वात् तिलकालकाः ॥ * ॥ असाध्यमाह ।
“तत्र मांसार्ब्बुदं यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः ।
विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः ॥”
अथ शूकदोषस्य चिकित्सा ।
“शूकाख्येषु सर्व्वेषु विषघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।
जलौकाभिर्हरेद्रक्तं रेचयेत्सघु भोजयेत ॥
गुग्गुलुं पाययेच्चापि त्रिफलाक्वाथसंयुताम् ।
क्षीरेण सपसक्वाथं शोभानत्र हि कारयेत् ।
दार्व्वासुरसयष्ट्याह्वैर्यधर्मनिशायुतैः ।
सम्यक् तैलमभ्यङ्गाच्छिद्रोगं विनाशयेत् ॥”
सुरसः तुलसी । दार्व्वीतैलम् ।
“दृष्टाङ्कनं साङ्ख्यमेकमेव
शुल्कपमाचिन्न वयेन शस्तमिम् ।
सपूर्तिपूयमयशोषकङ्क्
प्रणान्वितं सर्व्वमनङ्गरोगम् ॥”
साध्यमिदमङ्गरोगस्य विशेषणम् । अनङ्गरागस्य कस्यापि शून्यकरोति । इति शूकरोगाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

शूकक, पुं, (शूकेन कं प्रणीति । कै + क ।) प्रावृट । रसः । इति मेदिनी ॥

शूककीट, पुं, (शूकविशिष्टः कीटः ।) शूकयुक्तकीटविशेषः । शुंयापोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शूयिक १ । इत्यमरः । शूककीटकः १ । इति शब्दरत्नावली ॥

शूककीटक, पुं, (शूककीट + स्वार्थे कन् ।) शूककीटः । इति शब्दरत्नावली ॥

शूकज, क्ली, (शूकप्रधानं तृणम् ।) तृणविशेषः । शुकबो इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । शूकम् १ शूकाटम् २ कठिञ्जरम् ३ । अस्य गुणः ।
“तृणानां मधुराम्लं दृढस्नायुं हितञ्च तत् ।”
इति राजनिर्घण्टः ।
दुर्व्वारणुम्नाम इत्यरमु इति च पाठः ।

शूकधान्यं, क्ली, (शूकविशिष्टं धान्यम् ।) शूङ्गा शुक्तधान्यमात्रम् । स तु धान्ययवादि । यथा —
“ब्रीह्यादिकं यदिह शूकसमन्वितं स्यात्
तत्र शूकधान्यमथ सूक्ष्मकुष्ठकादि ।
शिम्बीनिगूढमिति तत् प्रवदन्ति शिम्बी
धान्यं तृणोद्भवमथो तृणधान्यमन्यत् ॥”
अस्य गुणाः ।
“तत्र त्रिदोषशमनं लघु शूकधान्यं
शैत्यबलातिशयवीर्य्यविवृद्धिदायि ।
देशे देशे शूकधान्येषु संख्या
ज्ञातुं शक्या नैव तैर्द्दैवतैर्वा ॥”
इति राजनिर्घण्टः ।
अपि च ।
“शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते ।
पुराणं प्रायशो रूक्षं प्रायेणाभिनवं गुरु ॥”
इति राजवल्लभः ।
अन्यच्च ।
“यवस्तु सितशूकः स्यात् निःशूकोऽतियवः स्मृतः ।
तोक्मस्तद्वत् स हरितस्तत्र स्वल्पश्च कीर्त्तितः ॥
यवः कषायो मधुरः शीतलो लेखनो मृदुः ।
व्रणेषु तिलवत् पथ्यो रूक्षो मेधाग्निवर्द्धनः ।
कटुपाकोऽनभिष्यन्दी स्वर्य्यो बलकरो गुरुः ।
बहुवातमलो वर्णस्थैर्य्यकारी च पिच्छिलः ।
कण्ठत्वगामयश्लेष्मपित्तमेदप्रणाशनः ।
पीनसश्वासकासोरुस्तम्भलोहिततृट्प्रणुत् ।
अस्मादतियवो न्यूनस्तोक्मो न्यूनतरस्ततः ॥”
इति भावप्रकाशः ।

शूकपिण्डि, स्त्री, (शूके पिण्डत इति । पिण्ड सङ्घाते + इन् ।) शूकशिम्बि । इति शब्दमाला शब्दरत्नावली ॥

शूकपिण्डी, स्त्री, (शूकपिण्डि + वा ङीष् ।) शूकशिम्बि । इति शब्दमालाशब्दरत्नावल्यौ ॥

शूकर, पुं, (शूकं सदृशलोम राति इति । रा + क ।) पशुविशेषः । शुयोर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वराहः २ स्तब्धरोमा ३ रोमशः ४ किरिः ५ चक्रदंष्ट्रः ६ किटिः ७ दंष्ट्री ८ क्रोडः ९ दंष्ट्रायुधः १० बली ११ पृथुस्कन्धः १२ पोत्री १३ घोणी १४ भेदन: १५ कोलः १६ पोत्रायुधः १७ भूरः १८ वक्रवक्त्रः १९ रदायुधः २० । अन्यस्य तस्य मांसगुणाः । गुरुत्वम् । वातहारित्वम् । वृष्यत्वम् । बलवर्द्धकत्वञ्च । ग्राम्यस्य तस्य मांसगुणाः । अन्यवराहमांसादगुरुत्वम् । मेदोबलवीर्य्यवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
अपि च ।
“शुभापसव्यारावचमरीवारनादय ।
यत्र कूर्च्चनरा शीता यत्र कूर्च्चे चरन्त्यमी ।
कूर्च्चेचरा महान्तश्चरा वृष्यवस्मापहा ।
मधुरा शीतला स्निग्धा बल्या शुक्र-
विवर्द्धनाः ॥”
इति भावप्रकाशः ।

शूकरकन्द, पुं, (शूकरप्रियः कन्दः ।) वाराही कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शूकरदंष्ट्र पुं, क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणमाह ।
“सदाही रक्तपर्य्यन्तस्त्वक्पाकी तीव्रवेदनः ।
कण्डूमान् ज्वरकारी च स स्याच्छूकरदंष्ट्रकः ॥”
स गुदभ्रंशः ॥ * ॥ तच्चिकित्सा यथा, —
“भृङ्गराजकमूलस्य रम्भाया महितस्य च ।
चूर्णेन सहसा लेपाद्वाराहदिव्यनाशनम् ।
राजीवमूलकल्कस्तु पीतो मधेन सर्पिषा प्रातः ।
शमयति शूकरदंष्ट्रं दंष्ट्रोद्भूतज्वरं घोरम् ।
रजनीमार्कवमूलं पिष्टं शीतेन वारिणा ।
तल्लेपाद्धन्ति वीसर्पं वाराहदशनाह्वयम् ॥”
इति भावप्रकाशः ।

शूकरपादिका, स्त्री, (शूकरस्य पादा इव मूलान्यस्याः । कप् । टाप् । अत इत्वम् ।) कोलशिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शूकराक्रान्ता, स्त्री, (शूकरेणाक्रम्यते स्मेति । आ + क्रम + क्त ।) वराहक्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शूकरी, स्त्री, (शूकर + ङीष् ।) वराहक्रान्ता । इति शब्दरत्नावली । शूकरपत्नी च ॥

शूकरेष्ट, पुं (शूकराणामिष्टः ।) कसेरु । इति राजनिर्घण्टः । शूकरप्रियवस्तु, त्रि ।

शूकल, पुं, (शूकवत् क्षिप्रं वातिं ददातीति । ला + क ।) दुर्व्विनीताश्वः । इति हैमचन्द्रः ॥

शूकवती, स्त्री (शूकाः सन्त्यस्याः । शूक + मतुप् ।) कपिकच्छुः । इति शब्दचन्द्रिका । शूकयुक्ते, त्रि ॥

शूकशिम्बा स्त्री (शूकविशिष्टा शिम्बा यस्याः ।) कपिकच्छुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शूकशिम्बि, स्त्री, (शूकविशिष्टा शिम्बिर्यस्याः ।) कपिकच्छुः । इत्यमरः ॥

शूकशिम्बिका, स्त्री, (शूकयुक्ता शिम्बिका यस्याः ।) कपिकच्छुः । इत्यमरटीका ॥

शूकशिम्बी स्त्री, (शूकयुक्ता शिम्बी यस्याः ।) कपिकच्छुः । इत्यमरटीका ॥

शूका, स्त्री, (शूकाः सन्त्यस्या इति । अर्श आदित्वादच् ।) कपिकच्छुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शूकापुट, पुं, तृणमणिः । इति हारावली । काफुरदाना इति कामरोगा इति च पारस्य भाषा ॥

शून्य, त्रि, अकथम् । इत्युणादिकोषः । असारम् । सव इति सिद्धा इति च भाषा । यथा, —
“बहुतण्डुलमायुक्तं पट्टसूत्रादिनिर्म्मितम् ।
वासो देवि गृहाणेदं सह्यं च परमेश्वरि ॥”
इति कालिकापुराणम् ।

शून्य, पुं लगल । आयाता । इत्युणादिकोषः ।

शूलिपर्ण, पुं, आरग्वधः । इति शब्दरत्नावली ॥

शूद्र पुं, (शोचतीति । शुच शोके + “शुचेर्दश्च ।” उणा० २ । १९ । इति रक् दश्चान्तादेशः धातो र्दीर्घश्च ।) चतुर्थवर्णान्तर्गतचतुर्थवर्णः । तत्पर्य्यायः । अवरवर्णः २ वृषलः ३ जघन्यजः ४ । इत्यमरः । दासः ५ पादजः ६ अन्त्यजन्मा ७ अधमः ८ द्विजसेवकः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

शूद्रः
शूद्रः

न्यः १० । इति जटाधरः ॥ अन्त्यवर्णः ११
जन्यः १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ चतुर्थः १३ द्विज-
दासः १४ उपासकः १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
जम्बुद्वीपे तस्य संज्ञा सत्याङ्गः । शाल्मलद्वीपे
इठुन्धरः । कुशद्वीपे कुलकः । क्रौञ्चद्वीपे
सेवकः । शाकद्वीपे अनुव्रतः । पुष्करद्वीपे सर्व्वे
एकवर्णाः । अस्योत्पत्तिर्ब्रह्मणः पादात् । अस्य
शास्त्रनिरूपितो धर्म्मः जीविका च ब्राह्मण-
क्षत्त्रियवैश्यशुश्रूषा । अस्यैकाश्रमो गार्हस्थ्यः ।
इति श्रीभागवतम् ॥ ६ ॥ अथ शूद्रधर्म्मादि ।
"विप्राणामर्च्चनं नित्यं शूद्रधर्म्मो विधीयते ।
तद्द्वेषी तद्धनग्राही शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत् ॥
गृध्रः कोटिसहस्राणि शतजन्मानि शूकरः ।
श्वापदः शतजन्मानि शूद्रो विप्रधनापहा ॥
यः शूद्रो ब्राह्मणीगामी मातृगामी स पातकी ।
कुम्भीपाके पच्यते स यावद्वै ब्रह्मणः शतम् ॥
कुम्भीपाके तप्ततैले भुक्तः सर्पैर्दहन्निशम् ।
शब्दञ्च विकृताकारं कुरुते यमताडनात् ॥
तदा चाण्डालयोनिः स्यात् सप्तजन्मसु पातकी ।
सप्तजन्मसु सर्पश्च जलौका सप्तजन्मसु ॥
जन्मकोटिसहस्रञ्च विष्ठायां जायते कृमिः ।
योनिक्रिमिः पुंश्चलीनां स भवेत् सप्तजन्मसु ॥
गवां व्रणकृमिः स्याच्च पातकी सप्तजन्मसु ।
योनौ योनौ भ्रमत्येवं न पुनर्जायते नरः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८३ अध्यायः ॥
अपि च ।
"द्विजानां पादशुश्रूषा शूद्रैः कार्य्या सदा त्विह ।
पादप्रक्षालनं सर्व्वैर्भोज्यमुच्छिष्टमात्रकम् ॥
ते तु चक्रुस्तदा चैव तेभ्यो भूयः पितामहः ।
शुश्रूषार्थं मया यूयं तुरीये तु पदे कृताः ॥
द्विजानां क्षत्त्रवर्णानां वैश्यानाञ्च भवद्विधाः ।
त्रिभ्यः शुश्रूषणा कार्य्या इत्यवादीद्विचक्षणः ॥"
इति पाद्मे सृष्टिखण्डे १६ अध्यायः ॥
किञ्च ।
"शुश्रूषैव द्विजातीनां शूद्राणां धर्म्मसाधनम् ।
कारुकर्म्म तथाजीवः पाकयज्ञोऽपि धर्म्मतः ॥"
इति गारुड़े ४६ अध्यायः ॥
शूद्रराज्ये वासनिषेधो यथा,—
"धार्म्मिकैर्नावृते ग्रामे न व्याधिबहुले भृशम् ।
न शूद्रराज्ये निवसेत् न पाषण्डजनैर्वृते ॥"
शूद्राय मतिदाननिषेधो यथा,—
"न शूद्राय मतिं दद्यात् कृशरं पायसं दधि ।
नोच्छिष्टं वा मधु घृतं न च कृष्णाजिनं हविः ।
न चैवास्मै व्रतं ब्रूयात् न च धर्म्मान् वदेद्बुधः ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः ॥ ७ ॥
शूद्राणां वेदाधिकारनिषेधो यथा,—
"त्रयो वर्णा महाभाग यज्ञसामान्यभागिनः ।
शूद्रा वेदपवित्रेभ्यो ब्राह्मणैस्तु बहिष्कृताः ॥"
इति वाराहे संसारचक्रनामाध्यायः ॥ ८ ॥
कलौ ते धन्याः । यथा,—
"कलिः साध्विति यत् प्रोक्तं शूद्रः साध्विति योषितः ।
यदाह भगवान् साधुर्धन्यश्चेति पुनः पुनः ॥"
इति विष्णुपुराणे ६ । २ । १२ ॥
तस्य मद्यपानादौ दोषो यथा,—
"तथा मद्यस्य पानेन ब्राह्मणीगमनेन च ।
वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत् ॥"
इति शूद्रकमलाकरधृतपराशरवचनम् ॥
ब्राह्मणस्य तदन्नभोजननिषेधो यथा,—
"शूद्रान्नं ब्राह्मणोऽश्नन् वै मासं मासार्द्धमेव वा ।
तद्योनावभिजायेत सत्यमेतद्विदुर्बुधाः ॥
अधोदरस्थशूद्रान्नो मृतः श्वानोऽपि जायते ।
दादश दंश पाष्टौ च गृध्रशूकरपुष्कराः ॥
उदरस्थितशूद्रान्नो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः ।
जुह्वन् वापि जपन् वापि गतिमूर्द्धं न विन्दति ॥
अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्त्रियान्नं पयः स्मृतम् ।
वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं स्मृतम् ॥
तस्मात् शूद्रं न भिक्षेत यज्ञार्थं सद्विजातयः ।
श्मशानमिव सच्छूद्रस्तस्मात्तं परिवर्ज्जयेत् ॥
कणानामथवा भिक्षां कुर्य्याच्चातिविकर्षितः ।
सच्छूद्राणां गृहे कुर्व्वन् तत्पापेन न लिप्यते ॥
विशुद्धान्वयसंजातो निवृत्तो मद्यमांसतः ।
द्विजभक्तो वणिग्वृत्तिः शूद्रः स परिकीर्त्तितः ॥"
इति वृहत्पराशरसंहितायाम् ४ अध्यायः ॥ ९ ॥
अपि च । हारीतः ।
"शूद्रान्नेन तु भुक्तेन उदरस्थेन यो मृतः ।
स वै खरत्वमुष्ट्रत्वं शूद्रत्वञ्चाधिगच्छति ॥"
शूद्रान्नं शूद्रस्वामिकान्नं तद्दत्तमपि भोजनकाले तद्गृहावस्थितं यत्तदपि शूद्रान्नम् । तदाहाङ्गिराः ।
"शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि ।
निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम् ॥"
अपिशब्दात् साक्षात्तद्दत्ततण्डुलादि । न तु तद्दत्तकपर्द्दकादिना क्रीतमपि । स्वगृहागते पुनरङ्गिराः ।
"यथा यतस्ततो ह्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताः ।
शूद्राद्विप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टन्तु सदा शुचि ॥"
प्रविष्टं स्वत्वापादकप्रतिग्रहादिनेति शेषः । अत एव पराशरः ।
"तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः ।
द्विजातिकरसंस्पृष्टं सर्व्वं तद्धविरुच्यते ॥"
स्पृशति प्रतिगृह्णातीति कल्पतरुः ॥ तच्च संप्रोक्ष्य ग्राह्यमाह विष्णुपुराणम् ।
"संप्रोक्षयित्वा गृह्णीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतम् ॥"
तच्च पात्रान्तरे ग्राह्यमाहाङ्गिराः ।
"स्वपात्रे यत्तु विन्यस्तं शूद्रो यच्छति नित्यशः ।
पात्रान्तरगतं ग्राह्यं दुग्धं स्वगृहमागतम् ॥"
एतेन स्वगृहमागतस्यैव शुद्धत्वं तद्गृहगतस्य शूद्रान्नदोषभागित्वं प्रतीयते । ततश्चैतादृगपि मुमुक्षुणा सर्व्वथा शूद्रान्नं न भोक्तव्यम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ ९ ॥ कलौ शूद्रविशेषान्नभोजननिषेधो यथा,—
"शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धशीरिणाम् ।
भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवातिदूरतः ॥
एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
निवर्त्तितानि कर्म्माणि व्यवस्थापूर्व्वकं बुधैः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अपरञ्च ।
व्यास उवाच ।
"नाद्यात् शूद्रस्य विप्रोऽन्नं मोहाद्वा यदि वान्यतः ।
स शूद्रयोनिं व्रजति यस्तु भुङ्क्ते ह्यनापदि ॥
षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम् ।
जीवन्नेव भवेत् शूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ॥
ब्राह्मणक्षत्त्रियविशां शूद्रस्य च मुनीश्वराः ।
यस्यान्नेनोदरस्थेन मृतस्तद्योनिमाप्नुयात् ॥"
कलीतरत्र शूद्रविशेषान्नभोजनविधिर्यथा,—
"आर्द्धिकः कुलमित्रञ्च गोपालो दासनापितौ ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥
कुशीलवः कुम्भकारः क्षेत्रकर्म्मक एव च ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना दत्त्वा स्वल्पं पणं बुधैः ॥
पायसं स्नेहपक्वञ्च यावकञ्चैव शक्तवः ।
पिण्याकञ्चैव तैलञ्च शूद्राद्ग्राह्यं द्विजातिभिः ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १६ अध्यायः ॥
अपि च ।
"कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधिशक्तवः ।
द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि ॥" * ॥
अन्यच्च ।
"शूद्रास्तु ये दानपरा भवन्ति
व्रतान्विता विप्रपरायणास्तु ।
अन्नं हि तेषां सततं सुभोज्यं
भवेद्द्विजैर्दृष्टमिदं पुरातनैः ॥
तस्माद्दानं प्रकर्त्तव्यं व्रतस्थेन प्रयत्नतः ।
सर्व्वपापविनाशाय महत्सुखविवृद्धये ॥"
इति वह्निपुराणे वृषदानाध्यायः ॥ * ॥
वैदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकारः । वेद-
मन्त्रवर्ज्जं शूद्रस्येति छन्दोगाह्निकाचारचिन्ता-
मणिधृतस्मृतौ वेदेति विशेषणात् । एतच्च
पुराणमधिकृत्य ।
"अध्येतव्यं न चान्येन ब्राह्मणं क्षत्त्रियं विना ।
श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन ॥"
इति भविष्यपुराणवचनं पुराणमन्त्रेतरपरम् ॥
पञ्चयज्ञस्नानश्राद्धेषु पौराणिकमन्त्रोऽपि नि-
षिद्धः । शूद्रमधिकृत्य ।
"नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ॥"
इति याज्ञवल्क्येन ॥
"ब्रह्मक्षत्त्रविशामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते ।
तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम् ॥"
इति योगियाज्ञवल्क्येन ॥
श्राद्धमधिकृत्य ।
"अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्ज्जितः ।
अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥"
इति वराहपुराणेन च ॥

लिङ्गं वातकजश्चोपा ज्ञेय तत शोणितार्ब्बुदम् ।”
वातरुजः स्फोटकादिस्थाने वेदना ।*। मांसा र्ब्बुदमाह ।
‘मांसदुष्टा विजानीयादर्ब्बुदं मांससम्भवम् ।”
मांसपाकमाह ।
‘शीर्य्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्व्वाश्च वेदनाः ।
विद्यात्तं मांसपाकन्तु सर्व्वदोषकृतं भिषक् ।”
शीर्य्यन्ते गलन्ति । सर्व्ववेदना वातपित्तकफजाः ।
विद्रधिमाह ।
“विद्रधिं सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्द्दिशेत ।
उक्तः सान्निपातिकविद्रधितुल्यः कथयत । * ।
तिलकालकमाह ।
“कृष्णानि चित्राण्यथवा शूकानि सविषाणि तु ।
पातितानि पचन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः ।
कृष्णानि भूत्वा मांसानि शीर्य्यन्ते यस्य देहिनः ।
सन्निपातसमुत्थांस्तु विद्यात्तान् तिलकालकान् ।”
चित्राणि नानावर्णानि । शूकानि शूकवर्णानि ।
मत्वा क्रोधमुत्पादितवन् । सविषाणि सविष शूकाण्यपजन्तु वशीकृतानि । शीर्य्यन्ते गलन्ति ।
कृष्णतिलतुल्यत्वात् तिलकालकाः ।*। असाध्य माह ।
“तत्र मांसार्ब्बुदं यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः ।
विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः ।”
अथ शूकदोषस्य चिकित्सा ।
“शूकदोषेषु सर्व्वेषु विषघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।
जलौकाभिर्हरेद्रक्तं रेचयेल्लघु भोजयेत् ।
गुग्गुलुं पाययेच्चापि त्रिफलाक्वाथसंयुतम् ।
क्षीरेण लपसकाथ शीतानच हि कारयेत् ।
दार्व्वीसुरसयष्ट्याह्वैरेधर्मानिशायुतैः ।
सम्यक् तैलमभ्यङ्गाच्छूकरोगो विनाशयेत ।”
सुरस तुलसी । दार्व्वीतैलम् ।

“रसाञ्जनं साध्यमेकमेव
प्रलेपमात्रेण जयेत् प्रशान्तिम् ।
सपूतिपूयव्रणशोथकष्टं
प्रणान्वितं सर्व्वमनङ्गरोगम् ।”

माध्यमित्यनङ्गरोगस्य विशेषणम् । अनङ्ग रोगस्य नामापि दूरीकरोति । इति शूक दोषाधिकारः । इति भावप्रकाशः ।

शूकक पु (शूकेन कं धनोति । कै+क ।) प्रावट । यव । इति मेदिनी ।

शूककीट पुं (शूकविशिष्टः कीटः ।) शूकयुक्त कीटविशेषः । शुं यापोका इति भाषा । तत्प र्य्यायः । वृश्चिकः २ । इत्यमरः । शूककीटकः ३ इति शब्दरत्नावली ।

शूककीटक, पु (शूककीट+स्वार्थे कन् ।) शूक कीट । इति शब्दरत्नावली ।

शूकतृण, क्ली, (शूकप्रधानं तृणम् ।) तृणविशेषः । शुकडी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । शूकम् १ शूकाढ्यम् २ कनिष्ठकम् ३ । अस्य गुणः ।
‘दुष्कारम् मधुरात्त शूकाम्माव पित्तघ्न तत ।”
इति राजनिर्घण्टः ।
दुष्कारगुल्मानि इत्यरुम् इति च पाठः ।

शूकधान्य, क्ली, (शूकविशिष्टं धान्यम् ।) शूक युक्तशस्यमात्रम् । स तु धान्ययवादिः । यथा —
‘शाल्यादिकं यदिह शूकसमन्वितं स्यात्
तत् शूकधान्यमथ मुद्गमकुष्ठकादि ।
शिम्बीनिगूढमिति तत् प्रवदन्ति शिम्बी
धान्यं तृणोद्भवमथो तृणधान्यमन्यत् ।”
अस्य गुणाः ।
“तत्र त्रिदोषशमनं लघु शूकधान्यं
तेजोबलातिशयवीर्य्यविवृद्धिदायि ।
देशे देशे शूकधान्येषु सन्ता
श्रातु भक्त्या नैव तैर्दैवतैर्व्वा ।”
इति राजनिर्घण्टः ।
अपि च ।
“शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते ।
पुरातनं वातकृदुक्तं प्रायेणाभिनवं गुरु ।”
इति राजवल्लभः ।
अन्यच्च ।
‘यवस्तु सितशूकः स्यात् निःशूकोऽतियवः स्मृतः ।
तोक्मस्तद्वत् स हरितस्तत स्वल्पश्च कीर्त्तितः ।
यवः कषायो मधुरः शीतलो लेखनो मृदुः ।
व्रणेषु तिलवत् पथ्यो रूक्षो मेधाग्निवर्द्धनः ।
कटुपाकोऽनभिष्यन्दी स्वर्य्यो बलकरो गुरुः ।
बहुवातमलो वर्णस्थैर्य्यकारी च पिच्छिलः ।
कण्ठत्वगामयश्लेष्मपित्तमेदप्रणाशनः ।
पीनसश्वासकासोरुस्तम्भलोहिततृट्प्रणुत् ।
अस्मादतियवो न्यूनस्तोक्मो न्यूनतरस्ततः ।”
इति भावप्रकाशः ।

शूकपिण्डि स्त्री, (शूके पिण्डते इति । पिण्ड सङ्घाते+इन् ।) शूकशिम्बि । इति शब्दमाला शब्दरत्नावली ।

शूकपिण्डी, स्त्री, (शूकपिण्डि+वा ङीष् ।) शूक शिम्बि । इति शब्दमालाशब्दरत्नावल्यौ ।

शूकर पु, (शूकं तद्रोम राजीति । रा+क ।) पशुविशेषः । शुयोर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वराहः २ स्तब्धरोमा ३ रोमशः ४ किरिः ५ चक्रदंष्ट्रः ६ किटिः ७ दंष्ट्री ८ क्रोडः ९ दन्ता युधः १० बली ११ पृथुस्कन्धः १२ घोणी १३ घोणी १४ भेदनः १५ कोलः १६ पोत्रायुधः १७ शूरः १८ बहुप्रजः १९ रदायुधः २० । वन्यस्य तस्य मांसगुणाः । गुरुत्वम् । वातहारित्वम् । वृष्यत्वम् । बलस्वेदकरत्वञ्च । ग्राम्यस्य तस्य मांसगुणाः । वन्यवराहमांसादगुरुत्वम् । मेदो बलवीर्य्यवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
अपि च ।
“तुलापगक्षवाराहचमरीवारणादयः ।
एते कूलचराः प्रोक्ता यतः कूले चरन्त्यमी ।
कूलेचरा मरुत्पित्तहरा वृष्या बलापहाः ।
मधुराः शीतलाः स्निग्धा मूत्रलाः श्लेष्म
विवर्द्धनाः ।”
इति भावप्रकाशः ।

शूकरकन्द, पुं, (शूकरप्रियः कन्दः ।) वाराही कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ।

शूकरदंष्ट्र पुं, क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणमाह ।
“सदाहो रक्तपर्य्यन्तस्त्वक्पाकी तीव्रवेदनः ।
कण्डूमान् ज्वरकारी च स स्याच्छूकरदंष्ट्रकः ।”
स गुदभ्रंशः ।*। तच्चिकित्सा यथा —
“भृङ्गराजकल्कस्य रसेन्द्रा सहितस्य च ।
चूर्णेन सहसा लेपाद्दाराहदिवनाशनम् ।
राजीवमूलकल्कस्तु दीनो गव्येन सर्पिषा प्रातः ।
शमयति शूकरदंष्ट्रं दंष्ट्रोद्भूतज्वरं घोरम् ।
रजनीमार्कवमूलं पिष्टं शीतेन वारिणा ।
तल्लेपाद्धन्ति वीसर्पं वाराहदशनाह्वयम् ।”
इति भावप्रकाशः ।

शूकरपादिका, स्त्री, (शूकरस्य पादा इव फला न्यस्याः । कन् । टाप् । अत इत्वम् ।) कोल शिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ।

शूकराक्रान्ता स्त्री, (शूकरेणाक्रम्यते स्मेति । आ +क्रम+क्त ।) वराहक्रान्ता । इति शब्द चन्द्रिका ।

शूकरी, स्त्री, (शूकर+ङीष् ।) वराहक्रान्ता । इति शब्दरत्नावली । शूकरपत्नी च ।

शूकरेष्ट, पुं (शूकराणामिष्टः ।) कसेरु । इति राजनिर्घण्टः । शूकरप्रियवस्तु, त्रि ।

शूकल पु (शूकवत् क्षेपं लाति ददातीति । ला +क ।) दुर्व्विनीताश्वः । इति हेमचन्द्रः ।

शूकवती स्त्री (शूका सन्त्यस्याः । शूक+मतुप् ।) कपिकच्छुः । इति शब्दचन्द्रिका । शूकयुक्ते, त्रि ।

शूकशिम्बा स्त्री (शूकविशिष्टा शिम्बा यस्याः ।) कपिकच्छुः । इति शब्दचन्द्रिका ।

शूकशिम्बि, स्त्री (शूकविशिष्टा शिम्बिर्यस्याः ।) कपिकच्छुः । इत्यमरः ।

शूकशिम्बिका, स्त्री (शूकयुक्ता शिम्बिका यस्याः ।) कपिकच्छुः । इत्यमरटीका ।

शूकशिम्बी स्त्री, (शूकयुक्ता शिम्बी यस्याः ।) कपिकच्छुः । इत्यमरटीका ।

शूका, स्त्री, (शूकाः सन्त्यस्या इति । अर्श आदि त्वादच् ।) कपिकच्छुः । इति शब्दचन्द्रिका ।

शूकापुष्प, पुं, स्थूलमणिः । इति हारावली । आकुरदाना इति काहरोबा इति च पारस्य भाषा ।

शूक्ष्म, त्रि, अल्पम् । इत्युणादिकोषः । अल्पतम् । सरु इति हिन्दी इति च भाषा । यथा,—
‘बहुतन्तुसमायुक्तं पट्टसूत्रविनिर्म्मितम् ।
वासो देवि सूक्ष्मञ्च गृहाण परमेश्वरि ।”
इति कालिकापुराणम् ।

शूक्ष्म पुं छलकः । अध्यात्मा । इत्युणादिकोषः ।

शूक्ष्मपर्ण, पु आरग्वधः । इति शब्दरत्नावली ।

शूद्र पु (शोचतीति । शुच शोके+‘शुचेर्द्दश्च ।” उणा० २ । १९ । इति रक् चस्य दत्वं धातो र्दीर्घश्च ।) चतुर्व्वर्णान्तर्गतचतुर्थवर्णः । तत् पर्य्यायः । अवरवर्णः २ वृषलः ३ जघन्यजः ४ । इत्यमरः । दासः ५ पादजः ६ अन्त्यजन्मा ७ जघन्यः ८ द्विजसेवकः ९ । इति शब्दरत्नावली ।

मपकर्षात्। अतएव सृष्टाभिरित्युक्तं न तु भक्षिताभिरिति।
"स्त्री शूद्रः शुध्यते नित्यं चालनाच करोष्ठयोः॥"
इति ब्रह्मपुराणवचनञ्च। याज्ञवल्क्यः।
"ब्राह्मेण ब्राह्मतीर्थेन द्विजो नित्यमुप-
स्पृशेत्।"
यत्र द्विजस्यैव आचमने ब्राह्मतीर्थोपादानात् स्त्रीशूद्रयोर्न तेनाचमनम्। एवमेव मिताक्षरायां यदुक्तं मरीचिना।
"स्त्रियाश्चेदशिकं तीर्थं शूद्रजातेस्तथैव च।
सकृदाचमनाच्छुद्धिरेतयोरेव चोभयोः॥" इति।
एतदनन्तरं इन्द्रियादिस्पर्शनन्तु ब्राह्मणवदेव। प्रमाणान्तरन्तु वाजसनेयिब्राह्मणश्राद्धाह्निकतत्त्वयोरनुसन्धेयम्। इति वन्द्यघटीयश्रीहरिहरभट्टाचार्य्यात्मज-श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्यविरचितं शूद्राह्निकाचारतत्त्वं समाप्तम्॥

शूद्रधर्म्मः, पुं, (शूद्रस्य धर्म्मः।) शूद्रस्य शास्त्रविहिताचारः। तस्य विवरणं शूद्रशब्दे द्रष्टव्यम्॥

शूद्रप्रियः, पुं, (शूद्राणां प्रियः।) पलाण्डुः। इति राजनिर्घण्टः॥ शूद्रस्य प्रियद्रव्ये, त्रि॥

शूद्रप्रेष्यः, पुं, (शूद्रस्य प्रेष्यः।) शूद्रस्य परिचारकब्राह्मणादिः। इति केचित्॥

शूद्रशासनं, क्ली, (शूद्रस्य शासनम्।) शूद्रस्याधिकारो वेदापपाठित्वं। यथा,—
"स्यादभिष्यन्दिरमणं शासनगरमित्यपि।
शासनं धर्म्महीनः स्यात्पाकृतिः शूद्रशासनम्॥"
इति पुरुवर्गे त्रिकाण्डशेषः॥

शूद्रा, स्त्री, (शूद्रस्य जातिः। शूद्र+"शूद्रा चामहत्पूर्व्वा जातिः।" इति टाप्।) शूद्रजातिस्त्री। इत्यमरः॥ (यथा, मनुः। ३।१३।
"शूद्रैव भार्य्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते॥")

शूद्रान्नं, क्ली, (शूद्रस्य अन्नम्।) शूद्रस्वामिकान्नम्। यथा,—
"शूद्रान्ने तु भुक्तेन उदरस्थेन यो मृतः।
न वै स्वरत्नमुक्त्वं शूद्रत्वञ्चाधिगच्छति॥"
शूद्रान्नं शूद्रस्वामिकान्नम्। इति शुद्धितत्त्वम्॥
अन्यत् शूद्रशब्दे द्रष्टव्यम्॥

शूद्राभार्य्यः, पुं, शूद्रा भार्य्या यस्य सः। शूद्रास्वामी। इति व्याकरणम्॥

शूद्रार्त्ता, स्त्री, (शूद्रेण चार्त्ता।) प्रियङ्गुवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

शूद्रावेदी, [न्] पुं, (शूद्रां विन्दतीति। विद्+णिनिः।) शूद्राविवाहकर्त्ता। यथा,—
"शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च।
शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः॥"
इति दायभागः॥

शूद्री, स्त्री, (शूद्रस्य स्त्री। "पुंयोगादाख्यायाम्।" ४।१।४८। इति ङीष्।) शूद्रस्य भार्य्या। इत्यमरः॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। १।९२।
"विप्रात् मूर्द्धाभिषिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम्।
अम्बष्ठः शूद्र्यां निषादो जातः पारशवोऽपि वा॥")

शून, त्रि, (टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः+क्तः।"ओदितश्च।" ८।२।४५। इति निष्ठातस्य नः। "वचिस्वपियजादीनां किति।" ६।१।१५। इति संप्रसारणम्।) "हलः।"६।४।२। इति दीर्घः। "श्वीदितो निष्ठायाम्।" ७।२।१४। इति इडागमस्य न।) वर्द्धितः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, सुश्रुते। ५।२।
"दुर्व्वर्णं हरिते शूने जायते चास्य कोपने॥"
शून्ये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ७।१।११।
"मा शूने अग्ने निषदाम नृणाम्॥"
"हे अग्ने! शूने शून्ये पुत्रादिरहिते गृहे मा निषदाम न निवसाम।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

शूनवान्, [त्] त्रि, (टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः+क्तवतु।) वर्द्धितः। इति व्याकरणम्॥

शूना, स्त्री, (श्वयन्ति मृत्युं गच्छन्ति कीटादयो यत्र। श्वि+क्तः। टाप्।) प्राणिवधस्थानम्। इति हलायुधः॥ पञ्चविधा शूना यथा,—
"पञ्च शूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः।
कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्॥"
पञ्चशूनापापनाशो यथा, मनुः।
"अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्॥
पञ्चैतान् यो महायज्ञान् न हापयति शक्तितः।
स गृहेऽपि वसन्नित्यं शूनादोषैर्न लिप्यते॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥
अधोजिह्विका। इति हारावली॥

शूनावान्, [त्] पुं, (शूना+मतुप्। मस्य वः।) शूना विद्यते यस्य सः। कसाइ इति भाषा। इति केचित्॥

शून्यं, क्ली, आकाशम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (यथा, भागवते। ६।१३।२०।
"स वै त्वाष्ट्रवधो भूयानपि पापचयो नृप।
नीलकण्ठेनैव शून्याय नीहार इव भानुना॥")
बिन्दुः। इति हेमचन्द्रः॥

शून्यः, त्रि, अतिशयेन ऊनः। अभावविशिष्टः। असम्पूर्णः। खालि इति पारस्यभाषा। तत्पर्य्यायः। वशिकः २ तुच्छः ३ रिक्तकः ४। इत्यमरः॥ शुन्यम् ५। इति तट्टीकायां भरतः॥
"अविद्यजीवनं शून्यं दिक् शून्या चेदबान्धवा।
पुत्त्रहीनं गृहं शून्यं सर्व्वशून्या दरिद्रता॥"
इति चाणक्यम्॥
(शूनायै प्राणिहिंसायै हितः रहस्स्थानत्वात्। शूना+यत्। यद्वा, शुने हितम्। श्वन्+"श्वनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम्।" ५।१।२। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यत् सम्प्रसारणं दीर्घत्वञ्च।) निर्जनः। इति मेदिनी॥ (यथा, भट्टिः।१८।२९।
"केन संविद्रधे नाम्नस्ते बान्धववत्सलः।
विरौमि शून्यं शोर्य्यामि कथं मन्युसमुद्भवम्॥")

शून्यमध्यः, पुं, (शून्यं मध्यं यस्य।) नलः। इति राजनिर्घण्टः॥ शून्यगर्भवस्तुनि, त्रि॥

शून्यवादी, [न्] पुं, (शून्यं वदतीति। वद्+णिनिः।) सौगतः। इति जटाधरः॥ नास्तिकश्च॥

शून्या, स्त्री, नली। इति विश्वमेदिन्यौ॥ महाकाटकिनी। इति शब्दचन्द्रिका॥ फणीमनसा इति ख्याता। वन्ध्या। इति राजनिर्घण्टः॥

शून्यालयः, पुं, (शून्य आलयः।) निर्ज्जनगृहम्। अत्र शयननिषेधो यथा। "मार्कण्डेयः।
'शून्यालये श्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे।
महादेवगृहे चापि शर्करालोष्टपांशुषु॥
धान्यगोविप्रदेवानां गुरूणाञ्च तथोपरि।
न चापि भग्नशयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम्॥
नार्द्रवासा न नग्नश्च नोत्तरापरमस्तकः।
नाकाशे सर्व्वशून्ये च न च चैत्यद्रुमे तथा॥'
न स्वपेदित्यर्थः।" इत्याह्निकतत्त्वम्॥

शूपकारः, पुं, (शूपं करोतीति। कृ+अण्।) शूद्राणां पाचकः। यथा,—
"शूद्रपाकोपजीवी यः शूपकार इति स्मृतः।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे २७ अध्यायः॥
अन्यत् दन्त्यसकारादौ द्रष्टव्यम्॥

शूर, ङ य ई स्तम्भे। हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-आत्म०-स्तम्भे अक०-हिंसे सक०-सेट्। निष्ठायामनिट्।) ङ य, शूर्य्यते। ई, शूर्णः। स्तम्भो जडीभावः। इति दुर्गादासः॥

शूर, त क ङ विक्रमे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरा०-आत्म०-अक०-सेट्।) ङ, अशुशूरत्। विक्रमः उद्यमः। इति दुर्गादासः॥

शूरः, पुं, (शूरयति विक्रामतीति। शूर+अच्। यद्वा, शवति वीर्य्यं प्राप्नोतीति। शु+"शुसिचिमीणां दीर्घश्च।" उणा० २।२५। इति क्रन् दीर्घश्च।) वीरः। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते। १।१०८।४।
"शूराश्च कृतविद्याश्च सन्तश्च सुखिनोऽभवन्॥")
यादवः। स तु श्रीकृष्णस्य पितामहः। इति मेदिनी॥ (यथा, भागवते। ९।२४।२६।
"शूरो विदूरथादासीत् भजमानस्तु तत्सुतः॥")
सूर्य्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सिंहः। शूकरः। चित्रकः। सालः। लकुचः। मसूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

शूरणः, पुं, (शूर्य्यते इति। शूर हिंसे+ल्युः।) कन्दविशेषः। ओल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अर्शोघ्नः २ कन्दः ३। इत्यमरः॥ सूरणः ४। इति तट्टीका॥ ओलः ५। इति जटाधरः॥ ओलः ६। इति मेदिनी॥ कण्डूलः ७ कन्दी ८ सुकन्दी ९ स्थूलकन्दकः १० दुर्नामारिः ११ सुवृत्तः १२ वातारिः १३ कन्दशूरणः १४ तीव्रकन्दः १५ कन्दार्हः १६ कन्दवर्द्धनः १७ बहुकन्दः १८ रुच्यकन्दः १९ शूरणकन्दः २०। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। रुच्यत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। क्रि[illegible]गुल्मश्वासकासवमनार्शः-

नमस्कारेणेति तूष्णीमिति मन्त्रवर्ज्जितमिति चाभिधानादेतत्पर वैदिकपरञ्च शूद्राधिकार नोत्तमन्त्रपरम्। अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्र इति। सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयो र्नेच्छन्ति। सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्री शूद्रा यदि जानीयात् स मृतोऽधो गच्छतीति। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥*॥ प्रसङ्गाच्च कायस्थोत् पत्तिर्लिख्यते। पाद्मे सृष्टिखण्डे।

"सृष्ट्यादौ सदसत्कर्म्मज्ञप्तये प्राणिनां विधि ध्यानस्थाने स्थितस्यास्य सर्व्वकायाद्विनिर्गत॥ दिव्यरूप पुमान् हस्ते मसीपात्रञ्च लेखनीम्। चित्रगुप्त इति ख्यातो धर्म्मराजसमीपत॥ प्राणिनां सदसत्कर्म्मलेखाय स निरूपित। ब्रह्मणातीन्द्रियज्ञानी देवाग्नियज्ञभुक् च वै। भोजनाच्च सदा तस्मादाहुतिर्दीयते द्विजै॥ ब्रह्मकायोद्भवो यस्मात् कायस्थो जातिरुच्यते। नानागोत्राश्च तद्वंश्या कायस्था भुवि सन्ति वै।'" *॥

प्रकारान्तरम् यथा स्कान्दे रेणुकामाहात्म्ये।

"एवं हत्वार्ज्जुनं रामः सन्धाय निशितान् शरान्। एक एव ययौ हन्तुं सर्व्वानेवासुरान् नृपान्॥ केचिद्दहनमाश्रित्य केचित् पातालमाविशन्। सगर्भा चन्द्रसेनस्य भार्य्या दाल्भ्याश्रमं ययौ॥ ततो रामः समायातो दाल्भ्याश्रममनुत्तमम्। पूजितो मुनिना सद्योऽर्घ्यपाद्यासनादिभिः॥ ददौ मध्याह्नसमये तस्मै भोजनमादरात्। रामस्तु भाषयामास हृदिस्थं स्वमनोरथम्। याचयामास रामश्च कामं दाल्भ्यो महामुनि॥ ततो तौ परमप्रीतौ भोजनं चक्रतुर्मुदा। भोजनानन्तरं दाल्भ्य पप्रच्छ भार्गवं प्रति। यत्त्वया प्रार्थितं देव तत्त्वं शंसितुमर्हसि॥

राम उवाच।

तवाश्रमे महाभाग सगर्भा स्त्री समागता। चन्द्रसेनस्य राजर्षेः क्षत्रियस्य महात्मन॥ तन्मे त्वं प्रार्थितं देहि हिंसेयं तां महामुने। ततो दाल्भ्य प्रत्युवाच ददामि तव वाञ्छितम्॥

दाल्भ्य उवाच।

स्त्रिय गर्भमसुं बालं तन्मे त्वं दातुमर्हसि। ततो रामोऽब्रवीद्दाल्भ्यं यदर्थमहमागत॥ क्षत्रियान्तकरश्चाहं तत्त्वं याचितवानसि। प्रार्थितश्च त्वया विप्र कायस्थो गर्भ उत्तम॥ तस्मात् कायस्थ इत्याख्या भविष्यति शिशोः शुभा। एवं रामो महाबाहुर्हित्वा तं गर्भमुत्तमम्॥ निर्जगामाश्रमात्तस्मात् क्षत्रियान्तकरः प्रभुः। कायस्थ एष उत्पन्नः क्षत्रियां क्षत्रियात्तत॥ रामाज्ञया स दाल्भ्येन क्षात्रधर्म्माद्बहिष्कृत। कायस्थधर्म्मोऽस्मै दत्तश्चित्रगुप्तस्य य स्मृत॥ तद्गोत्राश्च कायस्था दाल्भ्यगोत्रास्ततोऽभवन्। दाल्भ्योपदेशतस्ते वै धर्म्मिष्ठाः सत्यवादिन। सदाचारपरा नित्यं रता हरिहरार्च्चने। देवविप्रपितॄणाञ्च अतिथीनाञ्च पूजका॥" *॥

प्रकारान्तरम्।

"माहिष्यवनितासूनुर्वैदेहात् यः प्रसूयते। स कायस्थ इति प्रोक्तस्तस्य धर्म्मो विधीयते॥ चाटु वैश्याया माहिष्या वैश्यादिप्राप्तो वेदेह। लिपीनां देशजातानां लेखनं स समाचरेत्॥ गणकत्वं विचित्रञ्च वीजपाटीप्रभेदत। अधमः शूद्रजातिभ्य पञ्चसंस्कारवानसौ। चातुर्व्वर्ण्यस्य सेवा हि लिपिलेखनसाधनाम्। व्यवसायं शिल्पकर्म्म तज्जीवनमुदाहृतम्॥ शिखां यज्ञोपवीतञ्च धारयेत् सम्भवा। सर्व्वेण देवतानाञ्च कायस्थादो विवर्ज्जयेत॥'

इति कमलाकरभट्टकृतशूद्रधर्म्मतत्त्वम्।

शूद्रकृत्य क्ली (शूद्रस्य कृत्यम्।) शूद्रकर्त्तव्य कर्म्म। यथा —

"प्रणम्य सच्चिदानन्द शूद्राणां न्यायवर्त्तिनाम्। आह्लादाय तद्भवोत्साहं वक्ति श्रीरघुनन्दन॥

तत्र मत्स्यपुराणम्।

"एष शूद्रोऽपि सामान्य वृद्धिश्राद्धञ्च सर्व्वदा। नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्य्यादामान्नवद्बुध॥ दानप्रधान शूद्र स्यादित्याह भगवान् प्रभु। दानेन सर्व्वकामाप्तिरस्य सञ्जायते यत॥"

ततो दानमेवापेक्षितं न तु भोजनमपि। सामान्यं सर्व्वजनकर्त्तव्यत्वेन प्रतिमासङ्क्रान्त्यादिविहितं श्राद्धं आभ्युदयिकश्राद्धञ्च एवं द्विजातिवत् शूद्रोऽपि कुर्य्यादित्यन्वय। नमस्कारेण मन्त्रेण नतु स्वयं पठितमन्त्रेण। आमान्नवदित्यनेन जलसेक सिद्धान्नव्यावृत्ति। सिद्धमन्नमुदाहृतम्। इति वशिष्ठेन सिद्धस्यैवान्नत्वाभिधानात्। कन्दुपक्वस्य भक्षत्वं न तु सिद्धत्वम्। हारीतेन स्वेदनभर्ज्जनयो पृथक्त्वमुक्तम्। यथा। आग्नेयस्नानपचन स्वेदनभर्ज्जनपचनाभि पचतीति। अस्यार्थ। आर्द्रीपन काष्ठानाम्। तापन तोयादे। स्वेदन धान्यादे। भर्ज्जनं यवादे। पचनं तण्डुलादे। इति पचनी स्वार्था इति कल्पतरु। अतएव सिद्धपाकेन व्यवह्रियते।

"कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधि शक्तव। द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि॥"

इति कूर्म्मपुराणवचनेन शूद्रकर्त्तृककन्दुपक्वादे सद्विजस्य भक्ष्यत्वेन श्राद्धे देयत्वं युक्तम्। कन्दुपक्व जलोपसेकं विना केवलपाकेन यद्‌द्रविणा पक्वम्। पायसं पाकेन काठिन्यविकारापन्नं दुग्धम्। परमान्नपरत्वे पुंलिङ्गनिर्द्देशापत्ते। तथा चामर। परमान्नन्तु पायस इति।

"दिने त्रयोदशे प्राप्ते पाकेन भोजयेद्द्विजान्। अथ विधि प्रयोक्तव्य शूद्राणां मन्त्रवर्ज्जित॥"

इति श्राद्धचिन्तामणिधृतवराहपुराणवचनमपि कन्दुपक्वपरम्। एवञ्च एतद्वचन पक्वान्नपरं मैथिलोक्तं हेयम्। एवं आममांसस्यापि श्राद्धे देयत्वं आमश्राद्धतत्त्वेऽनुसन्धेयम्। तत्र दश देवतामकाश्राद्धे जपादौ ब्राह्मणेन मन्त्रा पाठ्या।

"अयमेव विधि प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्ज्जित। अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते॥"

इति वराहपुराणात्।

अथ श्राद्धनिकर्म्मयनाको विधि शूद्रकर्त्तृकमन्त्र पाठरहित। शूद्रस्य मन्त्रपाठानधिकारसिद्धौ यन्मन्त्रस्येति पुनर्व्वचनं तत् क्रिया गृह्यते च परिभाषायाञ्च। ततश्च तत्कर्म्मसमभिव्याहारेण विप्रस्तदीयकर्म्मकारयितृत्वाद्गृह्यते। तेन ब्राह्मणेन तत्र मन्त्र पठनीय इति तात्पर्यम्। तत्र यजुर्व्वेदिको मन्त्र। तथा च स्मृति।

"आर्षेक्रमेण सर्व्वत्र शूद्रा याजकनैधिन। तस्मात्सूत्र स्वयं कर्म्म यजुर्व्वेदेन कारयेत॥"

आर्षेक्रमेण मुन्युक्तक्रमेण यजुर्व्वेदसम्बन्धिशाखोक्तविधिना।

"चतुर्णामपि वर्णानां यानि प्रोक्तानि वेधसा। धर्म्मशास्त्राणि राजेन्द्र शृणु तानि नृपोत्तम॥ विशेषतस्तु शूद्राणां पावनानि मनीषिभि। अष्टादश पुराणानि चरितं राघवस्य च॥ रामस्य कुरुशार्दूल धर्म्मकामार्थसिद्धये। तथोक्तं भारतं वीर पाराशर्य्येण धीमता। वेदार्थं सकलं योज्य धर्म्मशास्त्राणि च प्रभो॥"

इति भविष्यपुराणवचनाच्छ्रौतानि पौराणिकानि विधियोग्यानि योजयित्वा। अत्र च श्राद्धे वेद मन्त्रवच्च शूद्रस्येतिवचने वेदैस्तुपादानात् श्राद्धे पुराणमन्त्र शूद्रेण पठनीय इति मैथिलोक्तम्। तन्न वराहपुराणे शूद्राणां मन्त्रवर्ज्जित इत्यनेन मन्त्रमात्रनिषेधात् मत्स्यपुराणेन नमस्कारेण मन्त्रेण इत्युपादानाच्च। पौराणिकस्यापि श्राद्धे निषेध प्रतीयते। एवं स्नानेऽपि।

"ब्रह्मक्षत्रविशामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते। तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम्॥"

इत्यनेन नमस्कारविधानात्। पद्मपुराणेऽपि।

'शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथा जीववान् भवेत्। शिल्पैर्व्वा विविधैर्जीवेत् द्विजातिहितमाचरन्॥

भार्य्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्त्ता श्राद्धक्रियारत। नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान् न हापयेत्॥"

इति नमस्कारमात्रविधानात् श्राद्धादिषु पौराणिकमन्त्रनिषेध। ततश्च स्नानश्राद्धपञ्चयज्ञेतरत्र शूद्रस्य पौराणिकमन्त्रपाठ प्रतीयते। अत्र।

"षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले।"

इति मनुवचनात्। चूडा कार्य्या यथाकुलं इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च संस्कारमात्रे कुलधर्म्मानुरोधेन कालान्तरस्य नामविशेषोच्चारणस्याभिधानाच्च शूद्रादीनां नामकरणं वसुघोषादिक पद्धतियुक्तनामकरणस्य च प्रतीतेर्वैदिककर्म्मणि शूद्राणां पद्धतियुक्तनामाभिधानं क्रियते इति। शूद्रस्याचमने दैवतीर्थेन ओष्ठे जलं सकृत् क्षिपेत् च पिबेत्। तथा च याज्ञवल्क्य।

"हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातय। शुद्ध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्तत॥"

अन्ततो दन्तादिसमीपेन ओष्ठेन उत्तरोत्तर-

निष्पावो राजमाषः। सौवीरं सन्धानभेदः। सुराविकारैः। परिपक्वान्नसन्धानसमुत्पन्ना सुरा मता। तस्या विकारैः। रविप्रतापः आतपः। ग्राम्यातियोगो मैथुनाधिक्यम्। विदाहीत्युक्तापि अशनैर्विदग्धैरिति बोधयति। अविदाहिवस्तुनोऽपि पित्तवशाद्विदाहित्वं भवति। जलदालये शरदि। शीते शीतकाले। शीतेर्व्वातादिभिः ॥ ५ ॥ श्लैष्मिकमाह।

"आनूपवारिजकिलाटपयोविकारै-
र्मांसेक्षुपिष्टकृशरातिलशष्कुलीभिः।
अन्यैर्बलासजनकैरपि हेतुभिश्च
श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम् ॥
हृल्लासकाससदनारुचिसंप्रसेकै-
रामाशये स्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः।
भुक्ते सदैव हि रुजं कुरुतेऽतिमात्रं
सूर्य्योदयेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च ॥"

आनूपं बहुजलदेशजं भक्ष्यम्। वारिजं शालूकादि। किलाटः।

"पक्वं दध्ना समं क्षीरं विज्ञेया दधिकूर्चिका।
तक्रेण तक्रकूर्चा स्यात्तयोः पिण्डः किलाटकः ॥"

पयोविकारः पायसादिः। पिष्टं माषादिः। अन्यैः गुर्व्वादिभिः स्तिमितमार्द्रचर्म्मावगुण्ठितमिव यत् कोष्ठं शिरश्च तयोर्गुरुत्वैः सह। सूर्य्योदय इति त्रिधाविभक्तदिवसप्रथमभागस्योपलक्षणम्। शिशिरे तत्र कफस्यातिसञ्चयात्। कुसुमागमे वसन्ते ॥ ६ ॥ द्वन्द्वजमाह।

"द्विदोषलक्षणैरेतैर्विद्याच्छूलं द्विदोषजम् ॥"

त्रिदोषजमाह।

"सर्व्वेषु देशेषु समस्तलिङ्गं
विन्द्याद्भिषक् सर्व्वभवं हि शूलम्।
सुकष्टमेनं विषवज्रतुल्यं
विवर्ज्जनीयञ्च वदन्ति तज्ज्ञाः ॥"

सर्व्वेषु देशेषु हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवस्तिनाभ्यामाशयेषु। सर्व्वभवं त्रिदोषजं शूलं विन्द्यात्। सुकष्टसाध्यं विषवज्रतुल्यं मारणात्मकत्वात् ॥ ७ ॥ आमजमाह।

"आटोपहृल्लासवमीगुरुत्व-
स्तैमित्यमानाहकफप्रसेकैः।
कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्ग-
मामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति ॥"

कफस्य कफशूलस्य। आमोद्भवं आमादुद्भवो यस्य तं शूलम्। अत्रामाच्छूले जाते पश्चाद्दोषसम्बन्धः। अतएव शूलस्याष्टत्वमुक्तम्। स च प्रथममामाशये भवति पश्चात् सम्बन्धिदोषैर्व्वस्तिनाभिहृत्पार्श्वकुक्षिषु भवति यथा दोषसम्बन्धः ॥ ८ ॥ आमशूलस्य दोषविशेषेण देशविशेषमाह।

"वातात्मकं वस्तिगतं वदन्ति
पित्तात्मकं चापि वदन्ति नाभ्याम्।
हृत्पार्श्वकुक्षौ कफसन्निविष्टं
सर्व्वेषु देशेषु च सन्निपातात् ॥"

हृत्पार्श्वकुक्षौ हृत्पार्श्वाभ्यां सहिते कुक्षौ। कफसन्निविष्टं कफेनाविष्टम् ॥ ९ ॥ तन्त्रान्तरोक्तमामशूलमाह।

"अतिमात्रं यदा भुक्तं पावके मृदुतां गते।
स्थिरीकृतन्तु तत् कोष्ठे वायुनावृत्य तिष्ठति ॥
यदान्नं न गतं पाकं तच्छूलं कुरुते भृशम्।
मूर्च्छाध्मानविदाहांश्च हृत्क्लेशं सविलम्बिकाम् ॥
कम्पवातमतीसारं प्रमोहं जनयेदपि।
अविपाकोद्भवं शूलमेतमाहुर्मनीषिणः ॥"

अविपाकोद्भवं आमोद्भवमित्यर्थः ॥ १० ॥ शूलस्योपद्रवानाह।

"वेदनातितृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवं ज्वरः।
भ्रमोऽरुचिः कृशत्वञ्च बलहानिस्तथैव च।
उपद्रवा दशैवैते यस्य शूलस्य नास्ति सः ॥"

शूलस्यैव भेदं परिणाममाह।

"स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वायुः सन्निहितो यदा।
कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्बली ॥
भुक्ते जीर्य्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम् ॥"

स्वैर्निदानैरित्यादिना निदानपूर्व्विका संप्राप्तिरुक्ता। भुक्ते जीर्य्यतीत्यादिना लक्षणमुक्तम्। समावृत्य आवृत्य ॥ ११ ॥ अपाम्नवनामानं शूलविशेषमाह।

"जीर्णे जीर्य्यत्यजीर्णे वा यच्छूलमुपजायते।
पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन वा।
न शमं याति नियमात् सोऽन्नद्रव उदाहृतः ॥"

नेदं शूलमसाध्यं चिकित्साभिधानात् ॥ १२ ॥ अथ शूलस्य चिकित्सा।

"वमनं लङ्घनं स्वेदं पाचनं फलवर्त्तयः।
क्षारचूर्णानि गुटिकाः शस्यन्ते शूलशान्तये ॥
विज्ञाय वातशूलन्तु स्नेहस्वेदैरुपाचरेत्।
शूलशल्याकुलस्य स्यात् स्वेद एव सुखावहः ॥
मृत्तिकां सजलां पाकाङ्गनीभूतां पटे क्षिपेत्।
कृत्वा तत्पोटलीं शूलौ तया स्वेदं विधापयेत् ॥"

इति मृत्तिकास्वेदः ॥

"कार्पासास्थिकुलत्थिकातिलयवैरेरण्डमूला-
तसी-
वर्षाभूशणबीजकाञ्जिकयुतैरेकीकृतैर्व्वा पृथक्।
स्वेदः स्यादथ कूर्परोदरशिरःस्फिक्पाणिपादाङ्गुली-
गुल्फस्कन्धकटीरुजो विजयते निःशेषवातापहा ॥"

इति कार्पासास्थ्यादिस्वेदः ॥

"तिलैश्च गुटिकां कृत्वा भ्रामयेज्जठरोपरि।
शूलं सुदुस्तरं तेन शान्तिं गच्छति सत्वरम् ॥
नाभिलेपाज्जयेच्छूलं मदनं काञ्जिकान्वितम् ॥"

मदनं मयनफलम् ॥ ॥

"बिल्वमेरण्डमूलन्तु क्वाथं कृत्वा जलं पिबेत्।
हिङ्गुसौवर्च्चलोपेतं सद्यः शूलनिवारणम् ॥ ॥
गुडशालियवाः क्षीरं सर्पिःपानं विरेचनम्।
जाङ्गलानि च मांसानि भेषजं पित्तशूलिनाम् ॥ ॥
मणीरजततास्राणां भाजनानि गुरूणि च।
तोयेन परिपूर्णानि शूलस्योपरि धारयेत् ॥ ॥
विरेचनं पित्तहरं प्रशस्तं
रसाश्च शस्ताः शशलावकानाम् ॥ ॥
सगुडां घृतसंयुक्तां भक्षयेद्वा हरीतकीम्।
शल्लक्याश्च फलशान्त्यर्थं धात्रीचूर्णं समाक्षिकम् ॥
शाल्यन्नं जाङ्गलं मांसमरिष्टं कटुकं रसम्।
मधूनि जीर्णगोधूमं कफशूले प्रयोजयेत् ॥"

अरिष्टं भेषजक्वाथसिद्धं मद्यम् ॥ ॥

"लवणत्रयसंयुक्तं पञ्चकोलं सरामठम्।
सुखोष्णेनाम्बुना पीतं कफशूलं प्रणाशयेत् ॥ ॥
आमशूले क्रिया कार्य्या कफशूलप्रणाशिनी।
सेव्यमामहरं सर्व्वं सद्योऽग्निविवर्द्धनम् ॥ ॥
तीक्ष्णावचूर्णसंयुक्तं त्रिफलाचूर्णमुत्तमम्।
प्रयोज्यं मधुसर्पिर्भ्यां सर्व्वशूलनिवारणम् ॥"

तीक्ष्णा राजिका ॥ ॥

"दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः।
अम्लपिष्टैः सुखोष्णैश्च लिम्पेच्छूलयुतोदरम् ॥ ॥
मूलं बैल्वं तथैरण्डं चित्रकं विश्वभेषजम्।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं सद्यः शूलनिवारणम् ॥"

वातरोगान्तर्गताध्मानचिकित्सायां लिखितो नाराचनामा रसोऽत्राप्युत्र निर्दिष्टं शूले हितम् ॥

"कूष्माण्डं तनु कृत्वा तु छिन्ना सर्व्वं विशोषयेत्।
स्थाल्यां निक्षिप्य तत् सर्व्वं पिधानेन विधाय च।
चुल्ल्यां निवेश्य वह्निञ्च ज्वालयेत् कुशलो जनः ॥
यथा तत्र भवेद्भस्म निर्व्वाङ्गारो दृढो भवेत्।
तदा निर्व्वापयेच्छीतं चूर्णितं चूर्णयेत्तु तम् ॥
मासद्वयमितं तावच्छुण्ठीचूर्णञ्च निश्चितम्।
चानेन भक्षयेन्नित्यं महाशूलाकुलो नरः ॥
असाध्यमपि यच्छूलं तदप्येतेन शाम्यति ॥"

इति कूष्माण्डक्षारः ॥ ॥

अथ परिणामशूलस्य चिकित्सा।

"लङ्घनं प्रथमं कुर्य्याद्वमनं सविरेचनम्।
पक्तिशूलोपशान्त्यर्थं तत्र चान्योविधिर्यथा ॥
पीत्वा तु क्षीरमाषाढमदनक्वाथसंयुतम्।
काश्मारकस्य पौष्कस्य कोशकारस्य वा रसम् ॥
कषायं वाथ निम्बस्य कटुतुम्बीरसं पचाम्।
यथाविधि वमेद्धीमान् पक्तिशूलार्दितो जनः ॥
त्रिवृता च तथा दन्त्या स्वेनैरण्डसेन वा।
दत्तं विरेचनं सद्यः पक्तिशूलं निवारयेत् ॥
विडङ्गं तण्डुलं व्योषं त्रिवृद्दन्तिसचित्रकम्।
सर्व्वाण्येतानि संयुज्य सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
गुडेन मोदकान् कृत्वा खादेदुष्णेन वारिणा।
जयेत्त्रिदोषजं शूलं परिणामसमुद्भवम् ॥"

इति विडङ्गादिमोदकः ॥ ॥

"नागरतिलगुडकल्कं पयसा संपिष्य यः पुमान्
लिह्यात्।
उग्रं परिणतिशूलं नश्यति तस्य त्रिरात्रेण ॥
पीतं शम्बूकजं भस्म जलेनोष्णेन तत्क्षणात्।
पक्तिजं नाशयत्येव शूलं विष्णुरिवासुरान् ॥
लोहपथ्याकणाशुण्ठीचूर्णं समधुसर्पिषा।
विलिहन् विनिहन्त्येव शूलं हि परिणामजम् ॥"

इति पथ्यादिलौहम् ॥ ॥

शूलगुल्मनाशित्वम्। अमदोषकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। अपि च।
'शूरणो दीपनो रूक्षः कषायः कण्डुकृत् कटुः।
विष्टम्भी विशदो रुच्यः कफार्शःकृन्तनो लघुः।
विशेषादर्शसे पथ्यः प्लीहगुल्मविनाशनः।
सर्व्वेषां कन्दशाकानां शूरणः श्रेष्ठ उच्यते।
दद्रूणां रक्तपित्तानां कुष्ठानां न हितो हि सः।
सन्धानयोगसम्प्राप्तः शूरणो गुणवत्तमः॥"
इति भावप्रकाशः॥

अन्यच्च।
"शूरणो दीपनो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः।
विशेषादर्शसां पथ्यो ग्राम्यकन्दस्तु दोषलः॥"
इति राजवल्लभः॥

वनोलाकन्दः। इति शब्दमाला॥

शूरणोद्भुज, पुं, हरिद्राङ्गपक्षी। इति शब्द-चन्द्रिका॥

शूरदत्त पुं, चतुर्व्विंशतिभाव्यर्हद्गणान्तर्गताईद्विशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

शूरसेन पुं, (शूरा सेना यस्य।) राजविशेषः। देशविशेषः। यथा,—
"शूरसेनो यदुपतिर्मथुरामावसन् पुरीम्।
माथुरान् शूरसेनांश्च विषयान् बुभुजे पुरा॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १ अध्यायः॥

शूर्प, क माने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा० पर० सक० सेट।) षष्ठस्वरी। क, शूर्पयति धान्यं सखी। इति दुर्गादासः॥

शूर्प, पुं क्ली, (शूर्पयति धान्यादीनिति। शूर्प+अच्। यद्वा शॄ हिंसायाम्+'शुष्टुभ्यां निच्।" उणा० ३।२६। इति प। चकारात् स च कित।) तण्डुलादिस्फोटनार्थं वंशादिनिर्म्मित पात्रविशेषः। कुला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रस्फोटनम् २। इत्यमरः॥ सूर्पं ३ कुल्य ४ प्रस्फोटनी ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,
'विहाय सूर्पवत् दोषान् गुणान् गृह्णन्ति साधवः॥")

द्रोणद्वयपरिमाणम्। इति शब्दमाला॥

शूर्पक, पुं (शूर्प इव प्रतिकृतिरस्य। 'इवे प्रतिकृतौ।" इति कन्।) असुरविशेषः। स च कामदेवस्य शत्रुः। इति हेमचन्द्रः॥

शूर्पकर्ण, पुं (शूर्पाविव कर्णौ यस्य।) हस्ती। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कुल्यतुल्यश्रुतियुक्ते, त्रि। (यथा कथासरित्सागरे। ५५।१६५।
"घटोदरः शूर्पकर्णो गणाध्यक्षो मनोरथैः॥")

शूर्पकाराति, पुं, (शूर्पकनामासुरः अरातिर्यस्य।) कामदेवः। इति हलायुधः॥

शूर्पकारि पुं (शूर्पकः अरिर्यस्य।) कामदेवः। इति हलायुधः॥

शूर्पणखा, स्त्री (शूर्पा इव नखा यस्याः। "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः।" ८।४।३। इति णत्वम्। "नखमुखात् संज्ञायाम्।" ४।१।५८। इति न ङीष्।) रावणभगिनी। इति शब्दमालाशब्दरत्नावल्यौ॥ (यथा, रघुः।१२।३८।
'रूपं शूर्पणखा नाम सदृशं प्रत्यपद्यत॥")

शूर्पणखी, स्त्री (शूर्पाकाराणि नखानि यस्याः। केवलयामिकेति ङीष।) रावणभगिनी। इति शब्दमालाशब्दरत्नावल्यौ॥

शूर्पपर्णी स्त्री, (शूर्पा इव पर्णानि यस्याः। ङीष।) शिम्बीविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥

शूर्पवात, पुं (शूर्पस्य वातः।) शूर्पस्य वायुः। कुलार बातास इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शूलपाल २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

शूर्पश्रुति, पुं (शूर्पौ इव श्रुती यस्य।) हस्ती। इति हारावली॥

शूर्पी स्त्री, (शूर्प+गौरादित्वात् ङीष।) क्षुद्रशूर्पः। इत्युणादिकोषः॥ शूर्पणखा। इति शब्दमाला॥

शूर्म्म, पुं, लौहप्रतिमा। इत्यमरटीकायां राय-मुकुटः॥

शूर्म्मि, स्त्री, लौहप्रतिमा। इति भरतद्विरूपकोषः॥

शूर्म्मिका, } स्त्री, लौहप्रतिमा। इति शब्द-
शूर्म्मी, } रत्नावली॥

शूल, रुजायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० पर०-सक०-सेट।) दीर्घी। शूलति लोकं रोगः। इति दुर्गादासः॥

शूल, पुं क्ली, (शूलति लोकानिति। शूल रोगे+अच्।) रोगविशेषः। अस्त्रविशेषः। बर्च्छी इति भाला इति च भाषा। इत्यमरः॥ मृत्युः। केतनम्। विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतनवमयोगः। इति मेदिनी॥ तद्योगजातफलम्। यथा,—
"भीतो दरिद्रो दयिताप्रियश्च
शूलोद्भवः शूल इव स्वबन्धोः।
विद्याभयाभ्यां रहितोऽपि शूली
करोति लोकं न हितं कदाचित्॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥

सुतीक्ष्णः। आयकीलः। इति भरतः॥ (यथा, महाभारते।१।१०७।१२।
'ततस्तं शूल आरोप्य तं मुनिं रक्षिणस्तदा।
प्रतिजग्मुर्महीपालं धनान्यादाय तान्यथ॥")
व्यथा। इति केचित्॥ विक्रेतव्यम्। यथा,—
"अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः।
प्रमदाः केशशूलिन्यो भविष्यन्ति कलौ युगे॥"
इति महाभारते आदिपर्व्व॥ *॥

अथ शूलाधिकारः। तत्र शूलस्य सन्निकृष्टनिदानमाह।
'दोषैः पृथक् समस्तामद्वन्द्वैः शूलोऽष्टधा भवेत्।
सर्व्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः॥'
प्रभुः कर्त्ता॥ *॥ वातिकस्य विप्रकृष्टनिदानपूर्व्वकं लक्षणमाह।
'व्यायामयानादतिमैथुनाच्च
प्रजागराच्छीतजलातिपानात्।
कलायमुद्गाढ़किकोरदूषात्
अत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात्॥
कषायतिक्तातिविरूढ़जान्न
विरुद्धवल्लूरकशुष्कशाकैः।
विट्शुक्रमूत्रानिलवेगरोधात्
शोकोपवासादतिहास्यभाषात्॥
वायुः प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं
हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवस्तिदेशे।
जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च
शीते च कोपं समुपैति गाढ़म्॥
मुहुर्म्मुहुश्चोपशमप्रकोपौ
विण्मूत्रसंस्तम्भनतोदभेदैः।
संस्वेदनाभ्यञ्जनमर्द्दनाद्यैः
स्निग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रयाति॥"
व्यायामो मल्लयुद्धादिः। यानं तुरङ्गरथादिः। मैथुनं स्त्रीसेवा। प्रजागरः रात्रौ। एषामति-योगात्। कलायस्त्रिपुटः। आढ़की तुवरी। कोरदूषकः कोद्रवः। अत्यर्थरूक्षं अत्यर्थरूक्षसेवा। अध्यशनं भुक्तस्योपरि भोजनम्। अभिघातो लोष्टादिभिः। कषायतिक्तरससेवा। विरूढ़जान्नं विरूढ़मङ्कुरितमन्नं कलायशाकादि तज्जमन्नं भक्ष्यम्। वल्लूरं शुष्कमांसम्। तस्य शूलस्य देशमाह। हृदयादिषु॥ *॥ तस्य हृच्छूलस्य पृथगपि लक्षणं पठति।
"कफपित्तावरुद्धस्तु मारुतो रसमूर्च्छितः।
हृदिस्थः कुरुते शूलमुच्छ्वासायासरोधकम्।
स हृच्छूल इति ख्यातो रसमारुतकोपजः॥"
पार्श्वशूलस्यापि लक्षणमाह।
"कफं निगृह्य पवनः सूचीभिरिव निस्तुदन्।
पार्श्वस्थः पार्श्वयोः शूलं कुर्य्यादाध्मानसंयुतम्।
तेनोच्छ्वसिति वक्त्रेण नरोऽन्नञ्च न काङ्क्षति।
निद्राञ्च नाप्नुयादेष पार्श्वशूलः प्रकीर्त्तितः॥'
वस्तिशूलस्यापि लक्षणमाह।
'सरोधात् कुपितो वायुर्वस्तिं संश्रित्य तिष्ठति।
वस्तिवङ्क्षणनाभीषु ततः शूलन्तु जायते।
विण्मूत्रानिलरोधी वस्तिशूलः स उच्यते॥"
प्रकृतमनुसरति। जीर्णे भुक्ते। प्रदोषे रात्रौ। शीते हेमन्तशिशिरे वातप्रकोपात्। घनागमे वर्षासु मेघोदये च॥ *॥ तथैव पैत्तिकमाह।
'क्षारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैल-
निष्पावपिण्याककुलत्थयूषैः।
कट्वम्लसौवीरसुराविकारैः
क्रोधानलायासरविप्रतापैः।
ग्राम्यातियोगादशनैर्व्विदग्धैः
पित्तं प्रकुप्याशु करोति शूलम्।
तृण्मोहदाहार्त्तिकरं हि नाभ्यां
संस्वेदमूर्च्छाभ्रमशोषयुक्तम्।
मध्ये दिने कुप्यति चार्द्धरात्रे
निदाघकाले जलदात्यये च।
शीतेऽतिशीते समुपैति शान्तिं
सुस्वादुशीतैरपि भोजनैश्च॥"

लोतृखा, स्त्री, सोमराजी। इति शब्दचन्द्रिका॥

शूल्यं, त्रि, (शूलेन संस्कृतम्। शूल+"शूलोखाद् यत्।" ४।२।१७। इति यत्) शूलाकृतम्। इत्यमरः॥ कावाव् इति पारस्यभाषा। तत्-पाकप्रकारो यथा,—

"कालखण्डादिमांसानि ग्रथितानि शलाकया।
घृतं सलवणं दत्त्वा निर्धूमे दहने पचेत्।
तत्तु शूल्यमिति प्रोक्तं पाककर्म्मविचक्षणैः॥"

अस्य गुणाः।

"शूल्यं बल्यं सुधातुल्यं रुच्यं वह्निकरं लघु।
कफवातहरं वृष्यं स्निग्धं पित्तहरं हि तत्॥"

इति भावप्रकाशः॥

अस्य पर्य्यायः शूलाकृतशब्दे द्रष्टव्यः॥

शूल्यपाकः, पुं, (शूल्येन पाको यस्य।) शूलविद्धा-ङ्गारपक्वमांसादि। इति पाकराजेश्वरः॥ कावाव् इति पारस्यभाषा॥

शृय, प्रसवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) शृयति। इति दुर्गादासः॥

शृकालः, पुं, शृगालः। इति शब्दचन्द्रिका॥

शृगालः, पुं, (सृजति मायामिति। सृज+कालन्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) पशुविशेषः। शेयाल् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शिवा २ भूरिमायः ३ गोमायुः ४ मृगधूर्त्तकः ५ वञ्चकः ६ क्रोष्टुः ७ फेरुः ८ फेरवः ९ जम्बुकः १०। इत्यमरः॥ सृगालः ११ जम्बूकः १२ मृत्युमत्तः १३ कुरवः १४ घोररावनः १५ वनश्वा १६ फेरः १७ मृगधूर्त्तः १८। इति शब्दरत्नावली॥ शालावृकः १९ गोमी २० कटखादकः २१। इति जटाधरः॥ शिवालुः २२ फेरण्डः २३ ग्रामनायकः २४। इति राजनिर्घण्टः॥ दैत्यभेदः। इति मेदिनी॥ वासुदेवः। निष्ठुरः। खलः। इति सारस्वता-भिधानम्॥ भीरुः। इत्यनेकार्थकोषः॥ * ॥

शृगालशब्दादीनां शुभाशुभसूचकत्वं यथा,—

"अनर्थहेतुर्गतिशब्दहीनः
सदा शृगालः खलु दृश्यमानः।
शस्ता हि वामा गतिरस्य शस्तो
वामो निनादो निशि यो बहूनाम्॥
हुवा हुवेति प्रथमं ततस्तु
टटेति दीर्घः सुतरां रवो यः।
स्वाज्जम्बुकानां स नतः प्रशस्त-
स्तदन्यरूपः कथितः प्रदीप्तः॥
शृगालशब्दो भवने निशाया-
मुच्चाटनार्थं दिशि पश्चिमायाम्।
प्राच्यां भयायोत्तरतः शिवाय
भवत्यवाच्यां भयनाशनाय॥"

इति वसन्तराजशाकुनम्॥

शृगालकण्टकः, पुं, (शृगालरोधकः कण्टको यस्य।) क्षुपविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ शेयालकाँटा इति भाषा॥

शृगालकोलिः, पुं, (शृगालप्रियः कोलिर्यस्य।) क्षुद्रकोलिवृक्षः। शेयाकुल् इति भाषा। तत्-पर्य्यायः। कर्कन्धुः २। इति रत्नमाला॥ अपि च।

"अथ घोण्टा ३ गोपघोण्टा ४ बदरं ५ बादि-रश्च ६ नत्।
बदरीसदृशे स्वल्पफले वृक्षे चतुष्टयम्॥"

इति शब्दरत्नावली॥

शृगालघण्टी, स्त्री, कोकिलाक्षः। इति राज-निर्घण्टः॥

शृगालजम्बुः, स्त्री, (शृगालस्य जम्बुरिव।) गोडुम्बः। घोषाफलम्। इति मेदिनी॥

शृगालविन्ना, स्त्री, (शृगालैर्विन्ना।) पृश्निपर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥

शृगालिका, स्त्री, शृगालपत्नी। भयात् पला-यनम्। इति मेदिनी॥ भूमिकुष्माण्डः। इति जटाधरः॥ क्षुद्रशृगालः। खेंकशियाली। इति भाषा। तत्पर्य्यायः। लोमालिका २ दीप्त-जिह्वा ३ किखिः ४ उल्कामुखी ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥

शृगाली स्त्री, विद्रवः। पलायनमिति यावत्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कोकिलाक्षः। विदारी। इति राजनिर्घण्टः॥ शृगालिका च॥

शृङ्खलः, त्रि, पुंसां कट्याभरणम्। गोट् इति भाषा॥ हस्त्यादीनां लौहमयपादबन्धोपकरणम्। आँदु इति दाँडुका इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। अन्दुकः २ निगडः ३। इत्यमरः॥ शृङ्खला ४। इति तट्टीकायां भरतः॥ (यथा, रघुः।५।७२।

"शय्यां जहत्युभयपक्षविनीतनिद्राः
स्तम्बेरमा मुखरशृङ्खलकर्षिणस्ते॥")

लौहरज्जुः। शिकल बेड़ि इत्यादि भाषा॥ बन्धनम्। इति हेमचन्द्रः॥

शृङ्खलकः, पुं, (शृङ्खलं बन्धनमस्य। "शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे।" ५।२।७९। इति कन्।) उष्ट्रः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, माघे। १२।७।

"तीर्णोत्थितान्नावदमस्परंहसो
विशृङ्खलं शृङ्खलकाः प्रतस्थिरे॥")

पलायननिषेधाय पादेषु दारुमयपाशलक्षित-करभः। इत्यमरभरतौ॥ (स्वार्थे कन्।) शृङ्ख-लश्च॥

शृङ्खला, स्त्री, निगडः। पुंस्कटीवस्त्रबन्धः। इति मेदिनी॥ अन्यत् शृङ्खलशब्दे द्रष्टव्यम्॥

शृङ्खलितः, त्रि, (शृङ्खलो जातोऽस्येति। इतच्।) शृङ्खलायुक्तः। निगडितः। इति धनञ्जयः॥

शृङ्खली, स्त्री, कोकिलाक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

शृङ्गं, क्ली, (शॄ हिंसे+"शृणातेर्ह्रस्वश्च।" उणा० १।१२५। इति गन्। धातोर्ह्रस्वत्वं किञ्च नुट् च प्रत्ययस्य।) पर्व्वतोपरिभागः। तत्प-र्य्यायः। कूटम् २ कूटः ३ शिखरम् ४। इत्य-मरः॥ दन्तः ५ प्राग्भारः ६। इति जटाधरः॥ शैलाग्रम् ७। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, रघुः।१३।२६।

"एतद्गिरेर्माल्यवतः पुरस्ता-
दाविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम्॥")

प्रभुः। इति नानार्थे अमरः॥ प्रभुत्वम्। चिह्नम्। क्रीडाजलयन्त्रम्।(यथा, रघुः।१६।७०।

"वर्णोदकैः काञ्चनशृङ्गमुक्तै-
स्तमायताक्ष्यः प्रणयादसिञ्चन्॥")

विषाणम्। (यथा, रघुः।१६।१३।

"वन्यैरिदानीं महिषैस्तदम्भः
शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम्॥")

उत्कर्षः। इति मेदिनी॥ (यथा, रघुः।८।६२।

"शृङ्गं स दृप्तविनयाधिकृतः परेषा-
मत्युच्छ्रितं न ममृषे न तु दीर्घमायुः॥")

सानुः।(यथा, कुमारे।७।४०।

"विमानशृङ्गाण्यवगाहमानः
शशंस सेवावसरं सुरेभ्यः॥")

तीक्ष्णम्। पद्मम्। इति शब्दरत्नावली॥ (कोटिः। यथा, कुमारे।२।६४।

"अथ सललितयोषिद् भ्रूलताचारुशृङ्गं
रतिवलयपदाङ्के चापमासज्य कण्ठे॥"

स्तनम्। यथा, भागवते।५।२।११।

"किं सम्भृतं रुचिरयोर्द्विज शृङ्गयोस्ते
मध्ये कृशो वहसि यत्र दृशिः श्रिता मे॥"

"स्तनावालक्ष्याह। शृङ्गयोः स्तनयोः किं सम्भृतं किं पूर्णमस्ति मनोहरं किञ्चिदस्ति इत्ये-तावत् जानामि।"इति तट्टीकायां स्वामी॥ *॥)

महिषादिशृङ्गनिर्म्मितवाद्यविशेषः। शिङ्गा इति भाषा। यथा,—

"क्वचिद्वनाशाय मनो दधद्व्रजात्
प्रातः समुत्थाय वयस्यवत्सपान्।
प्रबोधयन् शृङ्गरवेण चारुणा
विनिर्गतो वत्सपुरःसरो हरिः॥"

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १२ अध्यायः॥

कामोद्रेकः। यथा, साहित्यदर्पणे।३।२१०

"शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः।
उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते॥"*॥

गोशृङ्गभङ्गप्रायश्चित्तं यथा। भवदेवभट्टधृतं यमवचनम्।

"अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा लाङ्गूलच्छेदनं तथा।
पाटने कर्णशृङ्गाणां मासार्द्धन्तु यवान् पिबेत्॥"

अङ्गिराः।

"शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च चर्म्मनिर्म्मोचनेऽपि वा।
दशरात्रं चरेद्दत्सं सुस्था सा यदि गौर्भवेत्॥"

भवदेवभट्टहरिनाथोपाध्यायधृत संवर्त्तवचनम्।

"शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव च।
यदि जीवति षण्मासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते॥"

अत्र षण्मासोत्तरमरणे तद्दोषशमनाय प्राय-श्चित्तं नास्ति तदभ्यन्तरमरणे वधप्रायश्चित्तं भवति। एवञ्च शृङ्गभङ्गादिनिमित्तकपापे पृथक् प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यम्। वधप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा प्रसङ्गात्तदपगमसिद्धेः। षण्मासोत्तरन्तु शृङ्गभङ्गादिनिमित्तकपूर्व्वोक्तमासार्द्धयावकपानं प्राजापत्यं वा कर्त्तव्यम्। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

शृङ्गः, पुं, (शॄ+गन्। उणा० १।१२५।) कूर्च्च-शीर्षकवृक्षः। इति मेदिनी॥ मुनिभेदः। इति

शृङ्गिकं, क्ली, विषभेदः । इति हलायुधः ॥

शृङ्गिका, स्त्री, प्रतिविषा इति शब्दरत्नावली ॥

शृङ्गिणः, पुं,(शृङ्गे स्तः अस्येति । शृङ्ग+“ज्योत्स्ना-तमिस्रेति ।” ५ । २ । ११४ । इति इनच् ।) मेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

शृङ्गिणी, स्त्री, (शृङ्गे स्तः अस्या इति । शृङ्ग+इनिः । ङीप् ।) गौः । इत्यमरः ॥ मेषशृङ्गी-वृक्षः । मल्लिकावृक्षः । ज्योतिष्मतीवृक्षः । इति मेदिनी ॥

शृङ्गी, [न्] पुं, (शृङ्ग+इनिः ।) हस्ती । वृक्षः । पर्व्वतः । (यथा, रघुः । १२ । ८० ।
“रुरोध रामं शृङ्गीव टङ्कच्छिन्नमनःशिलः ॥”
ऋषिविशेषः । स तु शमीकपुत्रः । अभिमन्युजः परिक्षित् अनेनाभिशप्तः ।) शृङ्गयुक्ते, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे ।२।२५।२० ।
“महिषाः शृङ्गिणो रौद्रा न ते द्रुह्यन्तु पुत्त्रक ॥”)

शृङ्गी, स्त्री, (शृङ्गि+वा ङीष् ।) मत्स्यविशेषः । शिङ्गी इति शियल इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । मद्गुरप्रिया २ । इत्यमरः मधुश्च ॥ मद्गुरी ३ । इति शब्दार्णवः ॥ मद्गुरसी ४ अप्रिया ५ शृङ्गिः ६ । इति केचिदिति भरतः ॥ अस्या गुणाः । स्वादुरसत्वम् । स्निग्धत्वम् । बृंह-णत्वम् । कफकोपनत्वम् । शोषपाण्डुमरुत्पित्त-नाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अतिविषा । ऋषभौषधम् । इत्यमरः ॥ कर्कटशृङ्गी । वृक्षः । वटः । विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अलङ्कार-सुवर्णम् । यथा । स्त्री शृङ्गी मण्डनस्वर्णे । इति भरतधृतरत्नकोषः ॥

शृङ्गीकनकं, क्ली, (शृङ्गी मण्डनस्वर्णम् । तदेव कनकम् ।) अलङ्कारसुवर्णम् । इत्यमरः ॥ अलंङ्कारस्य कुण्डलादेर्यत् सुवर्णं तत् शृङ्गी-कनकमुच्यते शृङ्गी अलङ्कारः तदर्थं कनकं शृङ्गीकनकं अलङ्कारसुवर्णस्य शृङ्गीति च नाम । स्त्री शृङ्गी मण्डनस्वर्णे इति रत्नकोषः ॥ शृङ्गी इत्यात्मा च शृङ्गति कर्णादीन् शृङ्गिः अगि रुगि गतौ नाम्नीति इः निपातनात् निः पाठ्के-त्यादीति ईपि शृङ्गी । इति भरतः ॥

शृणिः, स्त्री, अङ्कुशः । इत्यमरः ॥ “शृणाति मर्म्म-स्थानं शृणिः । शॄ ॠ गि हिंसने कृगृज्यागला-श्लाघ्यादेर्निरिति स्त्रादित्वात् कर्णिः निपा-तनादिह ह्रस्वः । नाम्नीति ङीर्व्वा ।
‘शृणिरङ्कुशवाची च काशश्च ह्रस्ववाचकः ।’
इति शभेदात् तालव्यादिः । सरति मर्म्मस्थानं गच्छति सृणिर्दन्त्यादिरित्यन्ये । स्त्रियामित्यत्र द्वयोरिति पाठः । इति मेदिनी ॥ आचचमय-मवमत्य सृणिं शितायमिति माघः । स्त्रिया-मिति प्रायिकत्वादुक्तमिति मुकुटः ।” इति भरतः ॥

शृतं, त्रि, (श्रा पाके+क्तः । “शृतं पाके ।” ६ । १ । २७ । इति शृभावः ।) पक्वक्षीराज्य-पयांसि । इत्यमरः ॥ शृतमन्नं विवर्ज्जयेदिति तार्षम् । इति भरतः ॥ क्वथितम् । इति शब्द-चन्द्रिका रत्नमाला च ॥ ॥ अथ क्वाथविधिः ।
“पानीयं षोड़शगुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत् ।
मृत्पात्रे क्वाथयेत् ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम् ॥
कर्षादौ तु पलं यावत् दद्यात् षोड़शिकं जलम् ।
तज्जलं पाययेद्धीमान् कोष्णं मृद्वग्निसाधितम् ॥
शृतः क्वाथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते ॥”
क्वाथपानमात्रामाह ।
“मात्रोत्तमा पलेन स्यात्त्रिभिरक्षैस्तु मध्यमा ।
जघन्या च पलार्द्धेन स्नेहक्वाथौषधेन च ॥”
तन्त्रान्तरे ।
“क्वाथद्रव्यपले वारि द्विरष्टगुणमिष्यते ।
चतुर्भागावशिष्टन्तु पेयं पलचतुष्टयम् ॥
दीप्तानलं महाकायं पाययेत् द्व्यञ्जलिं जलम् ।
अन्ये त्वहं परित्यज्य प्रवृत्तन्तु चिकित्सकाः ॥
क्वाथत्यागमनिच्छन्तस्त्वष्टभागावशेषितम् ।
पारम्पर्य्योपदेशेन वृद्धवैद्याः पलद्वयम् ॥”
अष्टभागावशेषितस्य चतुर्भागावशिष्टापेक्षया गुरुत्वाद्दीप्तानलं महाकायं पलद्वयं पायये-न्मध्यमाग्निमध्यकायं पलमात्रं पाययेत् । मात्रो-त्तमा पलेन स्यादित्यादिवचनात् ।
“क्वाथे क्षिपेत् सितामंशैश्चतुर्थाष्टमषोड़शैः ।
वातपित्तकफातङ्के विपरीतं मधु स्मृतम् ॥
जीरकं,गुग्गुलुं क्षारं लवणञ्च शिलाजतु ।
हिङ्गु त्रिकटुकञ्चैव क्वाथे शाणोन्मितं क्षिपेत् ॥
क्षीरं घृतं गुड़ं तैलं मूत्रं चान्यत् द्रवं तथा ।
कल्कं चूर्णादिकं क्वाथे निक्षिपेत् कर्षसम्मितम् ॥
तत्रोपविश्य विश्रान्तः प्रसन्नवदनेक्षणः ।
औषधं हेम रजतं मृद्भाजनपरिस्थितम् ॥
पिबेत् प्रसन्नहृदयः पीत्वा पात्रमधोमुखम् ।
विधायाचम्य सलिलं ताम्बूलाद्युपयोजयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अन्यच्च ।
“द्रव्यादापोत्थितात्तोये वह्निना परितापितात् ।
निःसृतो यो रसः पूतः स शृतः समुदाहृतः ॥”
इति वैद्यकम् ॥

शृध, व ऌ ङ उ पर्द्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) व, शर्त्-स्यति शिशृत्सति । ऌ, अशृधत् । ङ, शर्द्धते । उ, शर्द्धित्वा शृद्ध्वा । पर्द्दोऽपानोत्सर्गः । शृधु प्रहसने इति चुरादिपरस्मैपदीधातुरन्यैर्न मन्यते । प्रहसनं विद्रवः । इति गोविन्दभट्टः । शर्द्धयति वृद्धं कुत्सितशब्दैर्वालः । इति रमा-नाथः । इति दुर्गादासः ॥

शृध, उ ञ क्लेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-अक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) उ, शर्द्धित्वा शृद्ध्वा । ञ, शर्द्धति शर्द्धते । क्लेदनमार्द्रभावः । इति दुर्गादासः ॥

शृधुः, पुं, (शृध+बाहुलकात् कुः ।) बुद्धिः । गुदम् । इति विश्वः ॥

शृधूः, पुं, (शृध+“कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः ।” उणा० १ । ८३ । इति ऊः ।) कुत्सितः । अपानम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

शॄ, गि हिंसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या०-पर०-सक०-सेट् ।) गि, शृणाति । शीर्णः शीर्णिः । इति दुर्गादासः ॥

शेखरं, क्ली, लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिगु-मूलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शेखरः, पुं, (शिखि गतौ+बाहुलकात् अरप्रत्य-येन साधुः ।) शिखावस्थितमाल्यम् । इत्य-मरः ॥ यथा,—
“शिखाविन्यस्तमालायामापीड़ः शेखरोऽपि च ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, माघे । ११ । ४६ ।
“नवकरनिकरेण स्पष्टबन्धूकसून-
स्तवकरचितमेतं शेखरं बिभ्रतीव ॥”
शिरोभूषणमात्रम् । यथा, कुमारे । ७ । ३२ ।
“बभूव भस्मैव सिताङ्गरागः
कपालमेवामलशेखरश्रीः ॥”)
गीतस्य ध्रुवविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
“द्वादशाक्षरपादः स्यात् स चाद्यन्तगुरुः प्रभोः ।
हंसके च रसे वीरे गीयते शेखरो ध्रुवः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
लघुशेखरो यथा,—
“लघुर्गुरुर्भवेद्यत्र स भवेल्लघुशेखरः ॥”
इति तत्रैव ॥
(शृङ्गम् । यथा, कथासरित्सागरे ।२८ ।१८६ ।
“ततोऽस्तगिरिशेखरं व्रजति वासरेशे शनैः
सखीं पुनरुपागमप्रणयिनीं समापृच्छ्य ताम् ।
स्वयं जनितविस्मया गगनमार्गमुत्पत्य सा
जगाम वसतिं निजां प्रसवनेव सोमप्रभा ॥”)

शेखरी, स्त्री, वन्दा । इति शब्दरत्नावली ॥

शेपः, पुं, (शी+बाहुलकात् पः ।) शेफः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १९ । ८८ ।
“वस्तिर्न शेपो हरसा तरस्वी ॥”)

शेपालः, पुं, (शी+वालन् । बाहुलकात् वकारस्य पकारः । इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः ।४।३८ ।) शैवालः । इति शब्दरत्नावली ॥

शेफः, पुं, शिश्नः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १० । ७ । ३८ ।
“विकटाः काललम्बोष्ठा बृहच्छेफाण्ड-पिण्डकाः ॥”)

शेफः, [स्] क्ली, (शेते रेतःपातानन्तरमिति । शी+“वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च ।” उणा० ४ । २०० । इति असुन् । अत्र केचित् फ चेति पठन्ति इत्यतो फः ।) शिश्नः । इत्य-मरः ॥ शुक्रपाते सति शेते पतति इति शेफः । शीङ्धातोर्नाम्नीति फसुप्रत्ययः । शेफसशेपसौ शेफशेपौ शेवश्चेति पञ्च रूपाणि भवन्तीत्या-चार्य्याः । इति भरतः ॥ (यथा, ऋक्संहि-तायाम् । ६८ । ८ ।
“अनुवृत्तशेफसो सेगुशिरालशिश्नाश्च घनवन्तः ॥”)

शृङ्गक, पुं, (शृङ्ग इव । कन् ।) जीवकवृक्षः । इति जटाधरः ॥

शृङ्गकन्द, पुं (शृङ्गवत् कन्दो यस्य ।) शृङ्गाटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शृङ्गज, क्ली, (शृङ्गात् जायते इति । जन+ड ।) अगुरु । इति रत्नमाला ॥ शरे, पुं । यथा, शृङ्गाच्छरो जायते । इति संक्षिप्तसारकारकपादः ॥ शृङ्गजाते, त्रि ॥

शृङ्गवेर क्ली, (शृङ्गस्येव वेरं शरीरं यस्य ।) आर्द्रकम् । इत्यमरः ॥ शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३८ ।
"पिप्पलीमरीचशृङ्गवेराणि त्रिकटुकम् ॥")
गुहचण्डालपुरम् । यथा,—
"मारुते गच्छ शीघ्रं त्वमयोध्यां भरतं प्रति ।
जानीहि कुशली कच्चित् जनो नृपतिमन्दिरे ॥
शृङ्गवेरपुरं गत्वा ब्रूहि मित्रं गुहं मम ।
जानकीलक्ष्मणोपेतमागतं मां निवेदय ॥"
इत्यध्यात्मरामायणे लङ्काकाण्डे १४ अध्यायः ॥

शृङ्गवेरक, क्ली, (शृङ्गवेरमेव । स्वार्थे कन् ।) आर्द्रकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

शृङ्गवेराभमूलक पुं, (शृङ्गवेराभं मूलं यस्य । कप् ।) एरका । इति भावप्रकाशः ॥

शृङ्गमूल पुं (शृङ्गवत् मूलं यस्य ।) शृङ्गाटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शृङ्गमोही, [न्] पुं (शृङ्गाय मन्मथोद्भेदाय मोहयतीति । मुह+णिच्+णिनि ।) चम्पकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शृङ्गला, स्त्री, (शृङ्गवत् लातीति । ला+क ।) अजशृङ्गी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शृङ्गवान्, [त्] पुं, (शृङ्गाणि सन्ति अस्येति । शृङ्ग+मतुप् । मस्य वः ।) कुरुवर्षीयसीमापर्वतः । स तु दैर्घ्ये ८०००० अशीतिसहस्रयोजनानि । प्रस्थे २००० द्विसहस्रयोजनानि । विस्तारः सर्वेषाम् । यथा —
"हिमवान् हेमकूटश्च निषधश्चास्य दक्षिणे ।
नीलः श्वेतश्च शृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्वताः ॥
लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्यौ दशहीनास्तथापरे ।
सहस्रद्वितयोच्छ्रायास्तावद्विस्तारिणश्च ते ॥"
इति विष्णुपुराणे २ अंशे २ अध्यायः ॥
लक्षप्रमाणौ द्वौ प्राक्पश्चिमतो दैर्घ्येण निषधनीलौ । यद्यपि जम्बुद्वीपस्य कलाकारस्य लक्षयोजनप्रमाणत्वात् मध्यदेशस्यामेव मुख्यं लक्षप्रमाणत्वम् । निषधनीलौ तु तन्मध्यदेशात् दक्षिणत उत्तरतश्च नवसहस्रयोजनमात्रान्तरालावस्थितौ । तथापि लक्षद्वयं लक्षप्रमाणाविरुद्धम् । अपरे तु हेमकूटाद्यो दशहीना दशदशहीना हेमकूटश्वेतौ नवतियोजनसहस्रप्रमाणौ हिमवच्छृङ्गिणावशीतियोजनप्रमाणौ । तट्टीका ।
"ईशस्य सप्तभिर्भागैः शृङ्गवान् प्रकीर्त्तितः ।"
इति लघुटीकायां श्रीधरस्वामी ॥
भागवतमते दैर्घ्ये १०००० दशसहस्रयोजनानि । प्रस्थे २००० द्विसहस्रयोजनानि । यथा । उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवान् इति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां वर्षाणां मर्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रयोजनपृथव एकैकशः पूर्व्वस्मात् पूर्व्वस्मादुत्तरोत्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति । एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयः । अयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिम्पुरुषभारतानां यथासङ्ख्यम् । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥

शृङ्गाट, क्ली, (शृङ्गमुत्कर्षं अटतीति । अट+अच् ।) चतुष्पथम् । इति हेमचन्द्रधरणी ॥

शृङ्गाट, पुं, (शृङ्गवत् कण्टकं अटतीति । अट+अच् ।) जलकण्टकः । इति भूरिप्रयोगत्रिकाण्डशेषौ ॥ त्रिकण्टकः । इति शब्दरत्नावली ॥ कामाख्यादेशस्थपर्व्वतः । यथा —
"दीपवत्याः पूर्व्वतस्तु शृङ्गाटो नाम पर्व्वतः ।
तत्र भर्गस्य देवस्य लिङ्गमेकं प्रतिष्ठितम् ॥
चरित सिद्धा त्रिस्रोता दक्षिणोदधिगामिनी ।
शृङ्गाटकस्य सततं सम्भूता चाद्रिपादतः ।
दक्षिणं सागरं याति भर्गस्य प्रियकारिणी ॥
सलिले यो नरः स्नाति त्रिस्रोतायां नगोत्तम ।
शृङ्गाटकं समारुह्य पूजयेल्लिङ्गशङ्करम् ॥
स दीप्तकायः शुद्धात्मा प्राप्य कामान् यथातुलान् ।
अन्ते भर्गगृहं याति ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

शृङ्गाटक, क्ली, (शृङ्गाटमेव । स्वार्थे कन् ।) चतुष्पथम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ७१ । ४५ ।
"तां शून्यशृङ्गाटकवेश्मरथ्यां
रजोऽरुणद्वारकपाटयन्त्राम् ॥")
जलज-लताफलविशेषः । पानिफल इति सिङ्गाड़ा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । जलसूचि २ त्रिघाटिका ३ वारिकण्टक ४ । इति जटाधरः ॥ शृङ्गाट ५ वारिकुब्जक ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नीरशूक ७ जलकण्टक ८ । इति शब्दमाला ॥ शृङ्गाटक ९ शृङ्गरुह १० जलवल्ली ११ जलाश्रय १२ शृङ्गकन्द १३ शृङ्गमूल १४ त्रिकोणी १५ । अस्य गुणाः । शोणितपित्तहरत्वम् । लघुत्वम् । सरत्वम् । श्रमनाशित्वम् । विशेषात् त्रिदोषवातश्लेष्मशोषनाशित्वम् । रुचिप्रदत्वम् । मेहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ग्राहित्वञ्च । सिंघरा इति हिन्दी भाषा ॥ यथा भावप्रकाशे ।
"शृङ्गाटकं समुक्तं कथितं त्वन्ति खरे ।
लरङ्गं विद्रुर्धाइनं च बालकगुणम् ।
एलाकोटरकम्बाकविम्बुरसमन्विनम् ।
पुत समन्ये तद्बर्द गुरेण शोभते मुखे ।
शृङ्गाटकं वमिनाशा सन पूरणपूरितम् ।
पुनः सर्पिषि सम्भृष्टं मांसं शृङ्गाटकं वन्तः ।
मांसं शृङ्गाटकं रुच्यं वलकृत् गुरु ।
वातपित्तहरं हृद्यं कफघ्नं वीर्य्यवर्द्धनम् ॥"

शृङ्गाटक पुं (शृङ्गाट एव । स्वार्थे कन् ।) जलकण्टकः । इति राजवल्लभः ॥

शृङ्गार, क्ली (शृङ्गं प्राधान्यमृच्छतीति । ऋ+अण् ।) लवङ्गम् । सिन्दूरम् । चूर्णम् । इति मेदिनी ॥ आर्द्रकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कालागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

शृङ्गार, पुं (शृङ्गं कामोद्रेकमृच्छतीति । ऋ गतौ+"कर्म्मण्यण् ।" ३।२।१ । इत्यण् । यद्वा, शृ हिंसायाम्+"भृङ्गारशृङ्गारौ ।" उणा० ३ । १३६ । इति आरन्प्रत्ययेन साधु ।) सुरतम् । नाट्यरसः । गजभूषणम् । इति मेदिनी ॥ ● । नाट्यरसस्य लक्षणं यथा —
"पुंसः स्त्रियां स्त्रियाः पुंसि संयोगं प्रति या स्पृहा ।
स शृङ्गार इति ख्यातो रतिक्रीडादिकारणम् ॥"
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
अपि च ।
"शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः ।
उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते ॥
परोढां वर्जयित्वात्र वेश्याञ्चाननुरागिणीम् ।
आलम्बनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः ॥
चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम् ।
भ्रूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्त्तितः ॥
त्यक्त्वौग्र्यमरणालस्यजुगुप्साव्यभिचारिणः ।
स्थायी भावो रतिः श्यामवर्णोऽयं विष्णुदैवतः ॥"
स च द्विधा । विप्रलम्भः सम्भोगश्च । इति साहित्यदर्पणम् ॥ अन्यत् मैथुनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ● ॥ शृङ्गारादिभङ्गे नरको यथा —
"शृङ्गाराहारनिद्राणां यश्च भङ्गं करोति च ।
स भ्रमेत् कालसूत्रञ्च स्वामिनश्च विशेषतः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४९ अध्यायः ॥

शृङ्गारक क्ली (शृङ्गारमेव । स्वार्थे कन् ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शृङ्गविशिष्टे, त्रि । शृङ्गशब्दात् "शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः ।" ५ । २ । १२२ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या आरकन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ स्वार्थे के शृङ्गारश्च गजः पुं ॥

शृङ्गारभूषण, क्ली, (शृङ्गारस्य भूषणम् ।) सिन्दूरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

शृङ्गारयोनि पुं (शृङ्गारे योनिरुत्पत्तिर्यस्य ।) कामदेवः । इति हलायुधहेमचन्द्रौ ॥

शृङ्गारी [न्] पुं (शृङ्गारोऽस्यास्तीति । इनि ।) पूगः । गजः । सशृङ्गारः । सुवेशः । इति मेदिनी ॥ माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शृङ्गि, स्त्री मत्स्यविशेषः । सिङ्गी माछ इति भाषा । यथा,—
"मद्गुरस्य प्रिया शृङ्गी शृङ्गारविभूषिता ।
स्यात्प्रिया मद्गुरस्येति च नामद्वयं कचित् ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

शीतलत्वम्। यथा,—
"शैत्यं नाम गुणस्तवैव सहजः स्वाभाविकी स्वच्छता
किं ब्रूमः शुचितां भवन्ति शुचयः स्पर्शेन यस्यापरे।
किं वान्यत् कथयामि ते स्तुतिपदं त्वं जीविनां जीवनं
त्वं चेन्नीचपथेन गच्छसि पयः कस्त्वां निषेद्धुं क्षमः॥"
इति लक्ष्मणसेनः॥

शैथिल्यं, क्ली, (शिथिल+भावे ष्यञ्।) शिथिलत्वम्। शिथिलस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (यथा, मार्कण्डेये। १०६। २२।
"भवन्तु केशाः पलिताः वलयः सन्तु मे शुभे।
शैथिल्यमेतु मे कायः शतशत्योऽसि मानिनि॥")

शैनेयः, पुं, (शिनेर्गोत्रापत्यमिति। शिनि+"इतश्चानिञः।"४।१।१२२। इति ढक्।) सात्यकिः। स तु श्रीकृष्णसारथिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, भागवते। १। ८। ७।
"आमन्त्र्य पाण्डुपुत्त्रांश्च शैनेयोद्धवसंयुतः।
द्वैपायनादिभिर्विप्रैः पूजितैः प्रतिपूजितः॥")

शैरीयकः, पुं, नीलझिण्टी॥ इति रत्नमाला॥ शैरेयकोऽपि पाठः। दन्त्यसादिश्च॥

शैलं, क्ली, (शिलाया भवम्। शिला+अण्।) शैलेयम्। तार्क्ष्यशैलम्। इति मेदिनी॥ शिलाजतु। इति राजनिर्घण्टः॥

शैलः, पुं, (शिलाः सन्त्यत्रेति। शिला+ज्योत्स्नादित्वादण्।) पर्व्वतः। इत्यमरः॥ (यथा, रघुः। ४। ७१।
"ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः।
वर्द्धयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेणुभिः॥"
शिलासम्बन्धिनि, त्रि। यथा, भागवते। ११। २७। १२।
"शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती।
मनोमयी दारुमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता॥")

शैलकं, क्ली, (शैलमेव। स्वार्थे कन्।) शैलजम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, वृहत्संहितायाम्। ७७। १०।
"हरीतकीशङ्खघनद्रवाम्बुभि-
र्गुडोत्पलैः शैलकतस्करान्वितैः।
नवान्तपादादिविवर्द्धितैः क्रमात्
भवन्ति धूपा बहवो मनोहराः॥")

शैलगन्धं, क्ली, (शैलस्य गन्धो यत्र।) शावरचन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

शैलगर्भाह्वा, स्त्री, शिलावल्का। इति राजनिर्घण्टः॥

शैलजं, क्ली, (शैले पर्व्वते जायते इति। जन+डः।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। शीतशिवम् २ शैलेयम् ३ शिलासनम् ४ शिलेयम् ५ शीतलम् ६ शैलम् ७ कालानुसार्य्यम् ८ शैलकम् ९ वृद्धम् १० कालानुसारि ११ अश्मपुष्पम् १२ शैलाख्यम् १३ शिलापुष्पम् १४ वृषम् १५। इति रत्नमाला॥ अस्य गुणाः शैलेयशब्दे द्रष्टव्याः॥ पर्व्वतजाते, त्रि॥

शैलजा, स्त्री, (शैले जायतेऽसौ इति। जन+डः। टाप्।) सैंहली। गजपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥ दुर्गा। हिमशैलजत्वात्। यथा,
"तत् श्रुत्वा भगवद्वाक्यं विस्मिता हिमशैलजा।"
इति शिवरात्रिव्रतकथा॥

शैलधन्वा, [न्] (पुं, (शैलवत् दृढं धनुरस्य। धनुषो धन्वन्नादेशः।) महादेवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

शैलधरः, पुं, (शैलस्य गोवर्द्धनस्य धरः।) श्रीकृष्णः। इति धनञ्जयः॥

शैलनिर्य्यासं, क्ली, (शैलस्य निर्य्यास इव रसो यत्र।) शैलेयम्। इति केचित्॥

शैलपत्त्रः, पुं, (शैलवत् सुगन्धि पत्त्रमस्य।) बिल्ववृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

शैलबीजः, पुं, (शैलवत् कठिनं बीजमस्य।) भल्लातकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

शैलभित्तिः, स्त्री, (शैलानां भित्तिर्भेदो यस्याः।) टङ्कः। इति जटाधरः॥

शैलराजः, पुं, (शैलानां राजा। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।"५।४।९१। इति टच्।) हिमालयपर्व्वतः। (यथा, कुमारे। ७। ६८।
"मूर्द्धानमालि क्षितिधारणोच्च-
मुच्चैस्तरं वक्ष्यति शैलराजः॥")

शैलराजसुता, स्त्री, (शैलराजस्य सुता।) दुर्गा। यथा,—
"अरूपा परभावत्वाद्बहुरूपा क्रियात्मिका।
जाता शैलेन्द्रगेहे सा शैलराजसुता ततः॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥
(गङ्गा। यथा, महाभारते। ३। १०९। ४।
"प्रयाचस्व महाबाहो शैलराजसुतां नदीम्।
पतमानां सरिच्छ्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिविष्टपात्॥")

शैलवल्कला, पुं, (शैलं शिला वल्कलं यस्याः।) शिलावल्कला। इति राजनिर्घण्टः॥

शैलशिविरं, क्ली, (शैलानां शिविरमिव। समुद्रगर्भे बहुपर्व्वतावस्थानात्तथात्वम्।) समुद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

शैलसुता, स्त्री, (शैलस्य सुता।) पार्व्वती। यथा,—
"मातः शैलसुतासपत्नि वसुधाशृङ्गारहारावलि
स्वर्गारोहणवैजयन्ति भवतीं भागीरथीं प्रार्थये॥"
इति वाल्मिकीयगङ्गाष्टकम्॥
ज्योतिष्मती। इति राजनिर्घण्टः॥

शैलाख्यं, क्ली, (शैलमिति आख्या यस्य।) इति रत्नमाला॥

शैलाग्रं, क्ली, (शैलस्य अग्रम्।) शिखरम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

शैलाजं, क्ली, (शैलादाजायते इति। आ+जन्+डः।) शैलेयम्। इति राजनिर्घण्टः॥

शैलाटः, पुं, (शैले अटतीति। अट्+अच्।) देवलः। सिंहः। शुक्लकाचः। किरातः। इति मेदिनी॥

शैलादिः, पुं, नन्दी। यथा,—
"निमित्तानीदृशान् दृष्ट्वा भूतभव्यभवो विभुः।
शैलादिं प्राह वचनं सस्मितं शशिशेखरः॥
हर उवाच।
नन्दिन् जयोऽद्य भावी नो न कथञ्चित् पराजयः।
निमित्तानीह दृश्यन्ते शुभदानि गणेश्वर॥
तच्छम्भुवचनं श्रुत्वा शैलादिः प्राह शङ्करम्।
कः सन्देहो महादेव यत् त्वं जयसि शत्रवान्॥")
इति वामने ६५ अध्यायः॥

शैलाली, [न्] पुं, (शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीते इति। शिलालि+"पाराशर्य्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः।"४। ३। ११०। इति णिनिः।) नटः। इत्यमरः॥

शैलिक्यः, पुं, सर्व्वलिङ्गी। इति जटाधरः॥

शैली, स्त्री, (शीलस्येयमिति। शील+अण्। ङीष्।) सङ्केतः। यथा,—
"प्रज्ञप्तिः परिभाषा शैली सङ्केतसमयकाराश्च।"
इति त्रिकाण्डशेषः॥
"आचार्य्याणामियं शैली यत् सामान्येनाभिधाय विशेषेण विवृणोति।" इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥ (शिलाप्रतिमा। यथा, रामायणे। १। ६४। १२।
"यन्मां लोभयसे रम्भे कामक्रोधजयैषिणम्।
दशवर्षसहस्राणि शैली स्थास्यसि दुर्भगे॥")

शैलूषः, पुं, (शिलूषस्यापत्यमिति। शिलूष+अण्।) नटः। (यथा, माघे। १। ६९।
"अथोपपत्तिं छलनापरोऽपरा-
मवाप्य शैलूष इवैष भूमिकाम्॥")
बिल्ववृक्षः। इत्यमरः॥ धूर्त्तः। तालधारकः। इति शब्दरत्नावली॥

शैलूषिकः, पुं, नटवृत्त्यन्वेषी। यथा,—
"वृत्त्यन्वेषी नटानान्तु स तु शैलूषिकः स्मृतः॥"
इति ब्रह्मपुराणोक्तम्॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः॥

शैलूषिकी, स्त्री, शैलूषिकजातिस्त्री। तद्गमनप्रायश्चित्तं यथा। संवर्त्तः।
"नटीं शैलूषिकीं चैव रजकीं वेणुजीविनीम्।
कामतस्तु यदा गच्छेच्चरेच्चान्द्रायणद्वयम्॥"
तत्राज्ञानतश्चान्द्रायणम्। चान्द्रायणे धेनुष्टकम्। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

शैलेन्द्रः, पुं, (शैलानामिन्द्रः।) हिमालयः। यथा,—
"दृष्टमुक्तं ततो देवीमीषद्धासां व्यवस्थिताम्।
सिंहस्योपरिशैलेन्द्रशृङ्गे महति काञ्चने॥"
इति देवीमाहात्म्यम्॥

शैलेन्द्रस्थः, पुं, (शैलेन्द्रे तिष्ठतीति। स्था+कः।) भूर्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

शेफालि स्त्री, (शेरते इति शेफाः शयनशालिन्यः अलयो भृङ्गा यत्र ।) शेफालिका । इति शब्दरत्नावली ॥

शेफालिका, स्त्री, (शेफालि + स्वार्थे कन् ।) पुष्पवृक्षविशेषः । शिउली इति भाषा । (यथा,—
"शेफालिकां विदलितामवलोक्य तन्वी
प्राणान् कथञ्चिदपि धारयितुं प्रभुः सा ।
आकर्ण्य सम्प्रति रुतं चरणायुधानां
किं वा भविष्यति न वेद्मि तपस्विनी सा ॥"
इत्युद्भटः ।)
तत्पर्य्यायः । सुवहा २ निर्गुण्डी ३ नीलिका ४ । इत्यमरः ॥ चत्वारि शेफालिकामात्रे । शियलीति ख्यातनीलपुष्पायां शेफालिकायामिति केचित् । शेफालिकादिद्वयं शेफालिकामात्रे निर्गुण्ड्यादिद्वयं नीलपुष्पशेफालिकायामिति केचित् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ शेफाली ५ मलिका ६ रजनीहासा ७ निशिपुष्पिका ८ । सा शुक्ला चेत् श्वेतसुरसा ९ भूतवेशी १० । इति शब्दरत्नावली ॥ शुक्लाङ्गी ११ शीतमञ्जरी १२ विजया १३ वातारिः १४ भूतकेशी १५ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । रूक्षत्वम् । वातकफाङ्गसन्धिवातगुदवातादिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

शेफाली, स्त्री (शेफालि + कृदिकारादिति वा ङीष् ।) शेफालिका । इति शब्दरत्नावली ॥ नीलसिन्धुवारः । इति भावप्रकाशः ॥

शेमुषी, स्त्री, (शेते इति शे मोहः । शी + विच् । तं मुष्णातीति । मुष स्तेये + मूलविभुजादित्वात् कः । गौरादित्वात् ङीष् । इत्यमरटीका ।) बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । २०६ ।
"क्लिष्टस्य हि विपर्य्येति सद्बुद्धस्यापि शेमुषी ॥")

शेल, ऋ चालगत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अशिशेलत् । इति दुर्गादासः ॥

शेलु, पुं, (शेलतीति । शेल गतौ + उः ।) बहुवारकवृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । ३८ ।
"विदार्य्यैरावतीशेलुशाल्मलीधन्वनाङ्कुराः ॥"
तत्फलमपि । यथा मनुः । ५ । ६ ।
"शेलुं गव्यञ्च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत् ॥")

शेव पुं (शेते रेतः पातानन्तरमिति । शी + "इण्शीङ्भ्यां वन् ।" उणा० १ । १५२ । इति वन् ।) मेढ्रः । अहिः । उन्नतिः, स्त्री । इत्युणादिकोषः ॥ (क्ली, सुखम् । इति निघण्टुः । ३ । ६ ॥ त्रि, सुखकरम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५८ । ६ ।
"मित्रं न शेवं दिव्याय जन्मने ।"
"मित्रं न शेवं यथा सखा सुखकारी भवति तद्वत् सुखकरमित्यर्थः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

शेवधि, पुं (शेवं सुखं धीयतेऽस्मिन्निति । धा + कि ।) निधिः । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः । २ । ११४ ।
"विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवधिस्तेऽस्मि रक्ष माम् ।
असूयकाय मां मादास्तथा स्यां वीर्य्यवत्तमा ॥")

शेवल क्ली, शैवालम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (मनुष्यनाम । इति पाणिनिः । ५ । ३ । ८४ ॥)

शेवलिनी, स्त्री, (शेवलं शैवालमस्या अस्तीति । इनिः ।) नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शेवाल क्ली, (शेते जले इति । शी + "शीङो धुक्लग्वलञ्वालनः ।" उणा० ४ । ३८ । इति वालन् ।) शैवालम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । २५ ।
"शृङ्गे शृङ्गे पतति यतते बालशेवालमूले
कूले लोलं किमपि कुरुते कर्म्म वैकुण्ठकूर्म्मः ॥")

शेवाली, स्त्री, आकाशमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शेष, क्ली, (शिष्यते यदिति । शिष + घञ् ।) प्रसादः । इति मेदिनी । षे २८ ॥

शेष पुं, (शेषति सङ्कर्षतीति । शिष हिंसायाम् + अच् ।) सङ्कर्षणः । स तु बलदेवः । (यथा, माघे । २ । ६८ ।
"निशम्य ताः शेषगवीरभिधातुमधोक्षजः ।
शिष्याय बृहतां पत्युः प्रस्तावमादिशद्दृशा ॥"
शिष वधे + भावे घञ् ।) वधः । अनन्तः । स च सर्पराजः । इति मेदिनी ॥ (यथा कुमारे । ३ । ३ ।
"आदिश्यते भूधरतामवेक्ष्य
कृष्णेन देहोद्वहनाय शेषः ॥")
तस्य ध्यानं यथा —
"पञ्चाशद्वदनयुक्तं चतुर्ब्बाहुं किरीटिनम् ।
नवाम्रपल्लवाकारं पिङ्गलश्मश्रुलोचनम् ॥
पीताम्बरधरं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
कराग्रे दक्षिणे पद्मं गदां तस्याप्यधः करे ।
दधानं सर्व्वलोकेशं सर्व्वाभरणभूषितम् ।
योगाश्रममध्ये श्रीमन्तमनन्तं पूजयेत्ततः ॥"
इति भविष्यपुराणम् ॥
गजः । नागः । स्वीकृतेतरवस्तु । इत्यजयपालः ॥ भगवतो द्वितीया मूर्त्तिः । यथा,—
"एका भगवतो मूर्त्तिर्ज्ञानरूपा शिवामला ।
वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला ॥
द्वितीया कालसंज्ञान्या तामसी शेषसंज्ञिता ।
निहन्ति सकलांश्चान्ते वैष्णवी परमा तनुः ॥"
इति कौर्म्मे ४८ अध्यायः ॥
शेषशयनप्रकारो यथा —
'अनन्तस्तत्र गत्वा तु यत्र क्षीरोदसागरः ।
तत्र स्वयं श्रिया युक्तं सुषुप्तं जनार्द्दनम् ॥
तस्योपधानमकरोदनन्तो दक्षिणां फणाम् ।
उत्तरां पादयोश्चक्रे उपधानं महाबलः ।
तालवृन्तं तदा चक्रे स शेषः पश्चिमां फणाम् ॥
स्वयन्तु वीजयामास शेषरूपी जनार्द्दनम् ।
शङ्खं चक्रं नन्दकासिमिषुधी द्वे महाबलः ।
ऐशान्याञ्च फणया स दधे गरुडं तदा ॥
गदां पद्मञ्च शार्ङ्गञ्च तथैव विविधायुधम् ।
यानि चान्यानि तस्याथ प्राच्या फणया दधौ ॥
एवं कृत्वा स्वकं कार्य्यं शयनीयं तदा हरेः ।
भूत्वानन्तो जगन्नाथं परापरपतिं हरिम् ।
दधार शिरसानन्तः स्वयमेव स्वकां तनुम् ।
एवं ब्रह्मदिनस्यैव प्रमाणेन निशां हरिः ।
सन्ध्यासु समधिप्राप्य शेते नारायणोऽव्ययः ॥"
इति कालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥

शेष, पुं क्ली, (शिष्यते इति । शिष + घञ् ।) उपयुक्तेतरवस्तु । इति मेदिनी ॥ शेषोऽवशिष्टमवशिष्टश्च शेषः शेषञ्चेत्यादि । अनन्ते तु शेषः पुंलिङ्ग एव शिष्टप्रयोगात् । उक्तञ्च शेषः । यथा । शङ्खपद्मौ निधिवाचकौ पुंलिङ्गौ जलजे तूभयलिङ्गौ । इति सर्व्वानन्दः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ऋणादिशेषरक्षणनिषेधो यथा,—
"ऋणशेषं चाग्निशेषं शत्रुशेषं तथैव च ।
पुनः पुनः प्रवर्द्धन्ते तस्मात् शेषं न कारयेत् ॥"
इति गारुडे ११६ अध्यायः ॥
(अवशिष्टे, त्रि । यथा, रघुः । ४ । ६४ ।
"अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ॥"
तथाच रामायणे । २ । ९६ । ६२ ।
"दर्शितश्चास्तया नित्यं याः शेषा मम मातरः ॥")

शेषत्व क्ली, (शेषस्य भावः । शेष + त्व ।) उपकारित्वम् । पारार्थ्यम् । परोद्देश्यप्रवृत्तिकत्वम् । यथा,—
"शेषत्वमुपकारित्वं यथाह बादरिः ।
पारार्थ्यं शेषता तत्र सर्व्वेष्वस्तीति जैमिनिः ॥"
इत्यधिकरणमालायां माधवाचार्य्यः ॥
शेषस्य भावः । इति व्याकरणम् ॥

शेषरात्रि, स्त्री (शेषा अवशिष्टा रात्रिः ।) रात्रिशेषः । तत्पर्य्यायः । उषः २ अपररात्रः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

शेषा, स्त्री, (शिष्यतेऽसौ । शिष् + घञ् । टाप् ।) स्वनिर्माल्यार्पणम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमारे । ३ । २२ ।
"तथेति शेषामिव भर्त्तुराज्ञा-
मादाय मूर्ध्ना मदनः प्रतस्थे ॥")

शैक्ष, पुं (शिक्षामधीते इति । शिक्षा + अण् ।) प्राथमकल्पिकः । इत्यमरः ॥ हे प्रथमारब्धवेदाध्ययने । शिक्षणं शिक्षा । तामत्तात् अधीते इति अण् । शिक्षा प्रथमोपदेशः तस्मात् प्रभृति अन्योऽपि शिक्षां तामधीयते शैक्षः । ठचे कादिनि च प्रथमं शिक्षणीय कल्पं शास्त्रमधीयते प्राथमकल्पिकाः । इति भरतः ॥ (शिक्षा शीलमस्येति । 'छत्रादिभ्यो णः ।' ४ । ४ । ६२ । इति णः । शिक्षाशीले, त्रि ॥)

शैक्षिक, त्रि, शिक्षाशास्त्रवेत्ता । शिक्षां वेत्ति अधीते वा इत्यर्थे ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

शैखरिक, पुं (शिखरे प्रायेण भवतीति । शिखर + ठञ् ।) अपामार्गः । इत्यमरः ॥

शैखरेय, पुं, (शिखरे भवः । शिखर + ढञ् ।) अपामार्गः । इति भरतधृतरत्नकोषः ॥

शैत्य क्ली, (शीतस्य भावः । शीत + "वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ।" ५ । १ । १२३ । इति ष्यञ् ।)

शीतलत्वम् । यथा,—
"शैत्यं नाम गुणस्तवैव तदनु स्वाभाविकी स्वच्छता
किं ब्रूमः शुचितां भवन्ति शुचयः स्पर्शेन यस्यापरे ।
किं वान्यत् कथयामि ते स्तुतिपदं त्वं जीविनां जीवनं
त्वञ्चेन्नीचपथेन गच्छसि पयः कस्त्वां निषेद्धुं क्षमः ॥"
इति काव्यसङ्ग्रहः ॥

शैथिल्यं, क्ली, (शिथिल + भावे ष्यञ् ।) शिथिलत्वम् । शिथिलस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १०८ । २२ ।
"भवन्तु केशाः पलिताः वलयः सन्तु मे शुभे ।
शैथिल्यमेतु मे कायः सत्यसन्धोऽस्मि मानिनि ॥")

शैनेयः, पुं, (शिनेर्गोत्रापत्यमिति । शिनि + "इतश्चानिञः ।" ४।१।१२२। इति ढक् ।) सात्यकिः । स तु श्रीकृष्णसारथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते । १ । ८ । ७ ।
"आमन्त्र्य पाण्डुपुत्रांश्च शैनेयोद्धवसंयुतः ।
द्वैपायनादिभिर्विप्रैः पूजितैः प्रतिपूजितः ॥")

शैरीयकः, पुं, नीलझिण्टी । इति रत्नमाला ॥ शैरेयकोऽपि पाठः । इत्यमरादिश्च ॥

शैलं, क्ली, (शिलाया भवम् । शिला + अण् ।) शैलेयम् । तार्क्ष्यशैलम् । इति मेदिनी ॥ शिलाजतु । इति राजनिर्घण्टः ॥

शैलः, पुं, (शिलाः सन्त्यत्रेति । शिला + "ज्योत्स्नादिभ्य" इत्यण् ।) पर्व्वतः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ४ । ७१ ।
"ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः ।
वर्द्धयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेणुभिः ॥"
शिलासम्बन्धिनि, त्रि । यथा, भागवते । ११ । २७ । १२ ।
"शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती ।
मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता ॥")

शैलकं, क्ली, (शैलमेव । स्वार्थे कन् ।) शैलजम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ७७ । १० ।
"हरीतकीशङ्खघनद्रवाम्बुभि-
र्गुडोत्पलैः शैलकमुस्तकान्वितैः ।
नवान्तपादादिविवर्द्धितैः क्रमात्
भवन्ति धूपा बहवो मनोहराः ॥")

शैलगन्धं, क्ली, (शैलस्य गन्धो यत्र ।) शबरचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शैलगर्भाह्वा, स्त्री, शिलावल्का । इति राजनिर्घण्टः ॥

शैलजं, क्ली, (शैले पर्व्वते जायते इति । जन + डः ।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । शीतशिवम् २ शैलेयम् ३ शिलासनम् ४ शिलेयम् ५ शीतलम् ६ शैलम् ७ कालानुसार्य्यम् ८ शैलकम् ९ वृद्धम् १० कालानुसारि ११ अश्मपुष्पम् १२ शैलाख्यम् १३ शिलापुष्पम् १४ वृषभम् १५ । इति रत्नमाला । अस्य गुणाः शैलेयशब्दे द्रष्टव्याः ॥ पर्व्वतजाते, त्रि ॥

शैलजा, स्त्री, (शैले जायतेऽसौ इति । जन + डः । टाप् ।) सैंहली । गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुर्गा । हिमशैलजातत्वात् । यथा,
"तत् श्रुत्वा भगवद्वाक्यं विस्मिता हिमशैलजा ।"
इति शिवरात्रिव्रतकथा ॥

शैलधन्वा, [न्] पुं, (शैलवत् दृढं धनुरस्य । धनुषो धन्वन्नादेशः ।) महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शैलधरः, पुं, (शैलस्य गोवर्द्धनस्य धरः ।) श्रीकृष्णः । इति धनञ्जयः ॥

शैलनिर्य्यासं, क्ली, (शैलस्य निर्य्यास इव रसो यत्र ।) शैलेयम् । इति केचित् ॥

शैलपत्रः, पुं, (शैलवत् सुगन्धि पत्रमस्य ।) बिल्ववृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शैलबीजः, पुं, (शैलवत् काठिन्यं बीजमस्य ।) भल्लातकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शैलभित्तिः, स्त्री, (शैलानां भित्तिर्भेदो यस्याः ।) टङ्कः । इति जटाधरः ॥

शैलराजः, पुं, (शैलानां राजा । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५।४।९१। इति टच् ।) हिमालयपर्व्वतः । (यथा, कुमारे । ७ । ६८ ।
"मूर्द्धाभिषिक्ता क्षितिधारणोच्च-
मुच्चैस्तरं वक्ष्यति शैलराजः ॥")

शैलराजसुता, स्त्री, (शैलराजस्य सुता ।) दुर्गा । यथा,—
"अरूपा परमा चाद्या स्वरूपा क्रियात्मिका ।
जाता शैलेन्द्रगेहे सा शैलराजसुता ततः ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
(गङ्गा । यथा, महाभारते । ३ । १०९ । ४ ।
"प्रयाचस्व महाबाहो शैलराजसुतां नदीम् ।
पतमानां सरिच्छ्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिविष्टपात् ॥")

शैलवल्कला, पुं, (शैलं शिला वल्कलं यस्याः ।) शिलावल्कला । इति राजनिर्घण्टः ॥

शैलशिविरं, क्ली, (शैलानां शिविरमिव । समुद्रगर्भे बहुपर्व्वतावस्थानत्वात्तथात्वम् ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शैलसुता, स्त्री, (शैलस्य सुता ।) पार्व्वती । यथा,—
"मातः शैलसुतासपत्नि वसुधाशृङ्गारहारावलि
स्वर्गारोहणवैजयन्ति भवतीं भागीरथीं प्रार्थये ॥"
इति वाल्मिकीयगङ्गाष्टकम् ॥
ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

शैलाख्यं, क्ली, (शैलमिति आख्या यस्य ।) इति रत्नमाला ॥

शैलाग्रं, क्ली, (शैलस्य अग्रम् ।) शिखरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शैलाजं, क्ली, (शैलादाजायते इति । आ + जन + डः ।) शैलेयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शैलाटः, पुं, (शैले अटतीति । अट् + अच् ।) देवलः । सिंहः । शुक्लकाचः । किरातः । इति मेदिनी ॥

शैलादिः, पुं, नन्दी । यथा,—
"निमित्तानीदृशान् दृष्ट्वा भूतभव्यभवो विभुः ।
शैलादिं प्राह वचनं सस्मितं शशिशेखरः ॥
हर उवाच ।
नन्दिन् जयोऽद्य भावी नो न कथञ्चित् पराजयः ।
निमित्तानीह दृश्यन्ते शुभदानि गणेश्वर ॥
तच्छम्भुवचनं श्रुत्वा शैलादिः प्राह शङ्करम् ।
कः सन्देहो महादेव यत् त्वं जयसि शत्रवान् ॥")
इति वामने ६५ अध्यायः ॥

शैलाली, [न्] पुं, (शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीते इति । शिलालि + "पाराशर्य्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ।" ४ । ३ । ११० । इति णिनिः ।) नटः । इत्यमरः ॥

शैलिक्यः, पुं, सर्व्वलिङ्गी । इति जटाधरः ॥

शैली, स्त्री, (शीलस्येयमिति । शील + अण् । ङीप् ।) सङ्केतः । यथा,—
"प्रश्नभिः परिभाषा शैली सङ्केतसमयकाराश्च ।"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
"आचार्य्याणामियं शैली यत् सामान्येनाभिधाय विशेषेण विवृणोति ।" इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ (शिलाप्रतिमा । यथा, रामायणे । १ । ६४ । १२ ।
"वस्मां लोभयसे रम्भे कामक्रोधजयैषिणम् ।
दशवर्षसहस्राणि शैली स्थास्यसि दुर्भगे ॥")

शैलूषः, पुं, (शिलूषस्यापत्यमिति । शिलूष + अण् ।) नटः । (यथा, माघे । १ । ६९ ।
"जयोपपत्तिं छलनापरोऽपरा-
मवाप्य शैलूष इवैष भूमिकाम् ॥")
बिल्ववृक्षः । इत्यमरः ॥ धूर्त्तः । तालधारकः । इति शब्दरत्नावली ॥

शैलूषिकः, पुं, नटदृशान्वेषी । यथा,—
"दृशान्वेषी नटानान्तु स तु शैलूषिकः स्मृतः ॥"
इति ब्रह्मपुराणोक्तम् ॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

शैलूषिकी, स्त्री, शैलूषिकजातिस्त्री । तद्गमनप्रायश्चित्तं यथा । संवर्त्तः ।
"नटीं शैलूषिकीं चैव रजकीं वेणुजीविनीम् ।
कामतस्तु यदा गच्छेच्चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ॥"
ततश्चाज्ञानतश्चान्द्रायणम् । चान्द्रायणे धेनवष्टकम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

शैलेन्द्रः, पुं, (शैलानामिन्द्रः ।) हिमालयः । यथा,—
"ददृशुस्ते ततो देवीमीषद्धास्यां व्यवस्थिताम् ।
सिंहस्योपरि शैलेन्द्रशृङ्गे महति काञ्चने ॥"
इति देवीमाहात्म्यम् ॥

शैलेन्द्रस्थः, पुं, (शैलेन्द्रे तिष्ठतीति । स्था + कः ।) भूर्जवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शैलेय क्ली, (शिलायां भवम्। शिला+ढक्।) शैलजाख्यगन्धद्रव्यम्। शैलेयक इति दन्तू च इति छडिला इति च ख्यातम्। तत्पर्य्यायो यथा,—
'शैलेयं शैलजं वृद्धं शिलापुष्पं शिलोद्भवम्। स्थविरं पलितं चौर्य्यं तथा कालानुसार्य्यकम्। शिलोत्थञ्च शिलादद्रु शैलाख्यं गिरिपुष्पकम्। शिलाप्रसूनं सुभगं शैलकं षोडशाह्वयम्।' अस्य गुणाः। 'शैलेयं शिशिरं तिक्तं सुगन्धि कफपित्तजित्। दाहतृष्णावमिश्वासव्रणदोषविनाशनम्।" इति राजनिर्घण्टः। अपि च। "शैलेयन्तु शिलापुष्पं वृद्धं कालानुसार्य्यकम्। शैलेयं शीतलं हृद्यं कफपित्तहरं लघु। कण्डूकुष्ठाश्मरीदाहविषहृद्गुदरक्तहृत्।" इति भावप्रकाशः॥ ॥ तालपर्णी। सैन्धवम्। इति मेदिनी।

शैलेय, त्रि, (शैले भवम्। शैल+ढक्।) शैलसम्भवम्। इति हेमचन्द्रः॥ शिलातुल्यम्। इति शब्दरत्नावली॥ (शिलेव। शिला+"शिलाया ढ।" ५।३।१०२। इति योगविभागेन ढञ्।)

शैलेय पुं, (शैले भवः। शैल+ढक्।) सिंहः। भ्रमरः। इति शब्दरत्नावली॥

शैलेयी, स्त्री, (शैले भवा। शैल+ढक्। ङीष्।) पार्व्वती। इति त्रिकाण्डशेषः॥

शैलोद्भवा स्त्री (शैलात् उद्भवो यस्याः।) क्षुद्रपाषाणभेदी। इति राजनिर्घण्टः॥

शैल्य, त्रि, (शिला+ष्यञ्।) शिलासम्बन्धि। शिलायाः इदं इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम्।

शैव क्ली, शैवालः। इति शब्दचन्द्रिका। (शिवमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः। शिव+अण्।) शिवपुराणम्। यथा—
"अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते। ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा।" इति मलमासतत्त्वे विष्णुपुराणम्॥ (शिवस्येदमिति। शिव+अण्।) शिवसम्बन्धि, त्रि। (यथा कथासरित्सागरे।४०।९८। "प्रापदायतनं शैवं सद्यःसत्यास्थशोभितम्।")

शैव पुं, (शिव+अण्।) वस्तुकः। धुस्तूरः। इति राजनिर्घण्टः। आचारविशेषः। यथा—
"षडाद्ययोगयुक्तो यस्तेदेवीं विधानतः। यावद्धारं समाविष्य तावत् शैवं प्रचक्षते।" इत्याचारभेदतन्त्रम्॥ ॥ शिवोपासकः। तत्पर्य्यायः। चौर्ड्डशैवलिकः २। इति त्रिकाण्डशेषः। एतद्भेदा यथा,—
"तस्मात्तकार भगवान् चातुर्व्वर्ण्यं ददार्थिने। आश्रमान् येषां मुख्यानि नानोत्क्षिविदितानि च। आद्यं शैवं परिख्यातमन्यत् पाशुपतं मुने। अन्येयं कालवदनं चतुर्थञ्च कपालिकम्। शैवं आसीत स्वयं शक्तिमर्हिष्ठस्य प्रियः सुतः। तस्य शिष्यो बभूवाथ गोपायन इति श्रुतः। महापाशुपतश्चासीद्भारद्वाजस्तपोधनः। तस्य शिष्योऽप्यभूद्राजा ऋषभः सोमकेश्वरः। कालास्यो भगवानासीदापस्तम्बस्तपोधनः। तस्य शिष्यो वक्री वैश्यो नाम्ना क्राथेश्वरी मुने। महाव्रती च धनदस्तस्य शिष्यश्च वीर्य्यवान्। कर्णोदर इति ख्यातो जात्या शूद्रो महातपाः। एव स भगवान् ब्रह्मा पूजनाय शिवस्य च। कृत्वा तु चातुराश्रम्यं स्वमेव भवनं गतः।"
इति वामने ६ अध्यायः॥ ॥ तस्य स्वरूपं यथा। आयान्तं शैवमालोक्याह।
'श्रीमानवाप्रेति जटालमौलिं
आद्यन्तमालम्बितमध्यभागः।
विभूतिसम्भूषितभास्वदङ्गो
रुद्राक्षमालाकलितोर्द्धदेहः।"
इति दिङ्मोदतरङ्गिण्याः २ तरङ्गः।

शैवल, क्ली, (शेते इति। शी+"शीङो धुक्लक्वलञ्वालनः।"उणा० ४।३८। इति वलञ्।) पद्मकाष्ठम्। शैवाले, पुं। इति मेदिनी। (यथा, कुमारे।५।९।
"न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं
सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते।")
विश्वसमीपस्थितप्रभागवर्तिगिरिविशेषः। यथा, रामायणे।७।८८।१३।
'शैवलस्योत्तरे पार्श्वे रम्ये सुमहत् सरः।")

शैवलिनी, स्त्री, (शैवलमस्या अस्तीति। इनि।) नदी। इत्यमरः॥

शैवाल क्ली, (शी+बाहुलकात् वालञ्।) जलजद्रव्यविशेषः। शेयाला इति भाषा। (यथा महाभारते।४।१०।१०।
"प्रावर्त्तयन्नदीं घोरां शोणितोदां तरङ्गिणीम्। कचशैवालसम्बाधां युगान्ते कालनिर्मिताम्।')
तत्पर्य्यायः। जलनीली २ शैवलः ३ इत्यमरः। शेपालम् ४ प्रवलम् ५ शीवलम् ६ शेपाल ७ जलनीलिका ८। इति वाचस्पतिः॥ जलनील ९। इति मुकुटादयः। इति भरतः॥ सेवालम् १० शैवालम् ११ वारिकाभरं १२ शैवलम् १३ सलिलकुन्तलम् १४ कटपर्णी १५ अम्बुतालम् १६। इति शब्दरत्नावली॥ वारक १७ जलकेश १८ कावारम् १९। इति हारावली॥ जलजम् २०। अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। स्निग्धत्वम्। सन्तापशमनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

शैव्य, पुं श्रीकृष्णस्य घोटकविशेषः। यथा,—
"तुरगा शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पवलाहकाः।"
इति त्रिकाण्डशेषः॥
(यथा च महाभारते।१।२२१।१।
"रथेन काञ्चनाङ्गेन कल्पितेन यथाविधि। शैव्यसुग्रीवयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना।")
मालववंशेनापतिविशेषः। यथा,—
"धृष्टकेतुश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्य्यवान्। पुरुजित् कुन्तिभोजश्च शैव्यश्च नरपुङ्गवः।"
इति श्रीभगवद्गीतायाम्।१।५।
(स्त्री, शतीषस्य राज्ञः पत्नी। इति महाभारतम्।१५।४४। सगरस्य राज्ञः पत्नी। सा तु असमञ्जसो जननी। यथा, महाभारते। ३।१०७।३६।
"असमञ्जा इति ख्यातः सगरस्य सुतोऽभवत्। य शैव्यां जनयामास पौराणां स हि दारकान्। गलेषु क्रोशतो गृह्य नद्यां चिक्षेप दुर्ब्बलान्।")
शिवसम्बन्धि, त्रि।

शैशव, क्ली शिशोर्भावः। (शिशु+"इगन्ताच लघुपूर्व्वात्।" ५।१।१३१। इति अण्।) बाल्यम्। इत्यमरः॥ यथा,
"शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम्। वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम्।"
इति रघुवंशे १ सर्गः॥

शैशिर पुं (शिशिरे काले भवः। शिशिर+अण्।) श्यामचटकः। इति राजनिर्घण्टः॥ शिशिरसम्बन्धि, त्रि। यथा। श्रुतिः। तप तपस्यौ शैशिरावृतू। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

शैष्योपाध्यायिका, स्त्री, (शिष्योपाध्यायानां भावः कर्म वा। शिष्योपाध्याय+"द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च।"५।१।१३३। इति वुञ्।) शिष्याध्यापना। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

शो, य निशाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा० पर० सक० अनिट्।) निशानमिह तनूकरणम्। य, श्यति शस्त्रं शूरः। इति दुर्गादासः॥

शोक, पुं, (शुच+घञ्।) चित्तविकलता। इष्टवियोगादुचित्तजम्। इति नागोजीभट्टः॥ बन्धादिवियोगजनिता मनःपीडा। इति भावप्रकाशः॥ तत्पर्य्यायः। मन्युः २ शुक् ३। इत्यमरः॥ शुचा ४ खेदः ५। इति शब्दरत्नावली॥ शोचनम् ६ खेदः ७। इति हेमचन्द्रः॥ तन्निवारणहेतुर्य्यथा,—
"भरत पतितं दीनं शोचन्तं सुभृशं तदा। शोचमानं वशिष्ठस्तु वारयामास हेतुभिः॥ शोचमानास्तु यत्स्नेहा बान्धवाः सुहृदस्तथा पातयन्ति गतं स्वर्गादश्रुपातेन राघव। भूरिद्युम्नो गतः स्वर्गं पुत्त्रेण पतितः पुनः। शोचितो बन्धुभिश्च स्नेहात् परित्यज।"
इति वह्निपुराणम्॥
अपि च। अथ शोकापनोदनम्। याज्ञवल्क्यः
"क्षतोदकान् समुत्तीर्णान् मृद्वाद्वलसंस्थितान्। स्नातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः। मानुष्ये कदलीस्तम्भे निःसारे सारमार्गणम्। य करोति स सम्मूढो जलबुद्बुदसन्निभे। पञ्चधा सम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः। कर्म्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना। गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्दैवतानि च। फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति। श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः। अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्य्याः स्वशक्तितः।"
इति शुद्धितत्त्वम्॥

अन्यच्च ।

श्रीभगवानुवाच ।

"अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥
अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्य्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥
अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्य्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥
देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्व्वस्य भारत ।
तस्मात् सर्व्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ।"

इति श्रीभगवद्गीतायाम् २ अध्यायः ॥

शोकनाशः, पुं, (शोकस्य नाशो यस्मात् ।) अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोकहारी, स्त्री, (शोकं हरतीति । हृ + अण् । ङीष् ।) वनबर्व्वरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोकारिः, पुं, (शोकस्य अरिः ।) कदम्बवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शोचनं, क्ली, (शुच् + ल्युट् ।) शोकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (शोचतीति । शुच शोके + "लुट-ङ्क्रम्यदन्द्रम्यच्चरमीति ।" ३ । २ । १५० । इति युच् । शोकशीले, त्रि ॥)

शोचना, स्त्री, शोकोत्पादना । शोचि णिङन्तात् ङनप्रत्ययान्तादाप्प्रत्ययनिष्पन्ना । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

शोचिः, [स्] क्ली, (शुच्यत्यनेनेति । शुच + "अर्चिशुचिहुसृपीति ।"उणा० २।१०८। इति इसिः ।) प्रभा । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते ।३।१५।२६।

"तद्विश्वगुर्व्वधिकृतं भुवनैकवन्द्यं
दिव्यं विचित्रविबुधाग्र्यविमानशोचिः ॥")

शोचिष्केशः, पुं, (शोचींषि केशा इव यस्य । नियतं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्वम् ।) अग्निः । चित्रकवृक्षः । इत्यमरः ॥ (क्वचित् वाच्यलिङ्गोऽपि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४५ । ६ ।

"शोचिष्केशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोढवे ।"
"शोचिष्केशं दीप्तिरूपकेशोपेतम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

शोच्यः, त्रि, अवरः । क्षुद्रः । इति शब्दमाला ॥

शोटीर्य्यं, क्ली, वीर्य्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

शोठः, त्रि, मूर्खः । अलसः । इति मेदिनी ॥ धूर्त्तः । नीचः । पामरः । इति शब्दरत्नावली ॥

शोण, ऋ गतौ । वर्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-वर्णे अक०-सेट् ।) वर्णेऽत्र रक्तीभावः । शोणति सूर्य्यः सन्ध्यायाम् । इति दुर्गादासः ॥

शोणं, क्ली, (शोणतीति । शोण वर्णे + पचाद्यच् ।) सिन्दूरम् । रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोणः, पुं, (शोण वर्णे + अच् ।) रक्तोत्पलतुल्यवर्णः । तत्पर्य्यायः । कोकनदच्छविः २ । इत्यमरः ॥ रक्तोत्पलनिभः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्तोत्पलाभः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । १ । ११ । २ ।

"स उच्चकाशे धवलोदरोदरो-
ऽप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा ॥")

नदविशेषः । तत्पर्य्यायः । हिरण्यवाहुः । इत्यमरः ॥ हिरण्यवाहः ३ । इति भरतः ॥ स तु अमरकण्टकदेशात् पाटलिपुत्रे गङ्गायां मिलितः । तज्जलगुणाः । रुचिदत्वम् । सन्तापशोषापहत्वम् । पथ्यत्वम् । वह्निकरत्वम् । बलवीर्य्याङ्गपुष्टिप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निः । श्योनाकः । लोहिताश्वः । कोकनदच्छाये, त्रि । इति मेदिनी ॥ समुद्रविशेषः । इति धरणिः ॥ रक्तेक्षुः । श्योनाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तवर्णे, त्रि । यथा, कुमारे । १ । ७ ।

"न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र
भूर्ज्जत्वचः कुञ्जरबिन्दुशोणाः ॥")

शोणकः, पुं, (शोण एव । स्वार्थे कन् ।) श्योनाकवृक्षः । इत्यमरः ॥

शोणझिण्टिका, स्त्री, (शोणा रक्तवर्णा झिण्टिका ।) रक्तसैरेयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोणझिण्टी, स्त्री, (शोणा रक्तवर्णा झिण्टी ।) कुरुवकः । कण्टकिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोणपत्रः, पुं, (शोणवत् रक्तानि पत्राणि यस्य ।) रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोणपद्मकं, क्ली, (शोणं रक्तवर्णं पद्मकम् ।) रक्तकमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोणपुष्पकः, पुं, (शोणं पुष्पं यस्य । कन् ।) कोविदारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोणपुष्पी, स्त्री, (शोणवत् पुष्पमस्याः । ङीष् ।) सिन्दूरपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोणरत्नं, क्ली, (शोणं रक्तवर्णं रत्नम् ।) महारागमणिः । इत्यमरः ॥

शोणा, स्त्री, (शोणो रक्तवर्णोऽस्त्यस्या इति । अच् । टाप् ।) शोणवर्णयुक्ता । इति जटाधरः ॥

शोणाकः, पुं, वृक्षविशेषः । शोणा इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । श्योनाकः २ शुकनासः ३ ऋक्षः ४ दीर्घवृन्तः ५ कुटन्नटः ६ अरलुः ७ स्वर्णवल्कलः ८ भ्रान्तशात्त्रवः ९ । इति शब्दमाला ॥ मण्डूकपर्णः १० पत्रोर्णः ११ नटः १२ कट्वङ्गः १३ टुण्टुकः १४ शोणकः १५ अरलः १६ । इत्यमरः ॥ स्योनाकः १७ अरटुः १८ । इति तट्टीका ॥

शोणितं, क्ली, (शोण वर्णे + क्तः ।) शोण + जातार्थे इतच् वा ।) रक्तम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ११ । २०८ ।

"शोणितं यावतः पांशून् संगृह्णाति महीतले ।
तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥")

तस्योत्पत्तिर्गर्भस्थस्य पञ्चमे मासि भवति । इति सुखबोधः ॥ कुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोणितचन्दनं, क्ली, (शोणितवत् चन्दनम् ।) रक्तचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोणितपुरं, क्ली, (शोणिताख्यं पुरम् ।) वाणपुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शोणिताह्वयं, क्ली, (शोणितं आह्वयो यस्य ।) कुङ्कुमम् । इति रत्नमाला ॥

शोणितोत्पलं, क्ली (शोणितवत् रक्तमुत्पलम् ।) रक्तोत्पलम् । इति केचित ॥

शोणी, स्त्री, (शोणं + "शोणात् प्राचाम् ।" ४ । १ । ४३ । इति ङीष् ।) रक्तोत्पलतुल्यवर्णा स्त्री । इति व्याकरणं जटाधरश्च ॥ (वड़वा । इति काशिका ॥)

शोणोपलः, पुं, (शोणो रक्तवर्ण उपलः ।) माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोथः, पुं, (श्ववतीति । श्वि गतौ + बाहुलकात् थन् । इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलः । २ । ४ ।) रोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । शोफः २ श्वयथुः ३ । इत्यमरः ॥ शोथकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अथ शोथाधिकारः । तत्र शोथस्य विप्रकृष्टनिदानमाह ।

"शुद्धामयाभक्तकृशाबलानां
क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरूपसेवा ।
दध्याममृच्छाकविरोधिपिष्ट-
गरोपसृष्टान्ननिषेवणञ्च ॥
अर्शांस्यचेष्टा वपुषो ह्यशुद्धि-
र्म्मर्म्मोपघातो विषमा प्रसूतिः ।
मिथ्योपचारः प्रतिकर्म्मणाञ्च
निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः ॥"

शुद्धिर्व्वमनविरेकादि । आमयाः पाण्डुरोगादयः । अभक्तं अभोजनम् । आमः अपक्वो भक्तस्य रसः । पिष्टगरोपसृष्टान्नं पिष्टो यो गरः संयोगजं विषं तेन उपसृष्टमन्नम् । वपुषो ह्यशुद्धिः शोधनार्हस्य वपुषोऽशोधनम् । मर्म्मोपघातः दोषकृत एव ज्ञेयः । बाह्यहेतुकृतस्तु मर्म्मोपघातः आगन्तुजशोथहेतुरेव । विषमा प्रसूतिः आमगर्भपतनादिना । प्रतिकर्म्मणां वमनादीनां पञ्चकर्म्मणाम् । मिथ्योपचारः असम्यक्करणम् । श्वयथोः शोथस्य । निजस्य आत्मीयस्य । सन्निकृष्टस्य हेतोर्व्वातादेः । हेतुः रूक्षोष्णमधुरादि ॥ * ॥ सन्निकृष्टनिदानमाह ।

"दोषैः पृथक् द्वयैः सर्व्वैरभिघाताद्विषादपि ।
सर्व्वो हेतुविशेषैस्तु रूपभेदो नवात्मकः ॥"*॥

संप्राप्तिपूर्व्वकं सामान्यं लक्षणमाह ।

"रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिःशिराः ।
नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्य्यात् त्वङ्मांससंश्रयम् ।
उत्सेधं संहतं शोथं तमाहुर्निचयादतः ॥
सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं
सोत्सेधमुष्माथ शिरातनुत्वम् ।
सलोमहर्षश्च विवर्णता च
सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम् ॥"

उत्सेधः उन्नतत्वं किं विशिष्टमुत्सेधं यतः पूर्व्वोक्तान्निचयात् रक्तपित्तकफवातानां सङ्घातात् । संहतं घनम् । तमुत्सेधं शोथमाहुरित्यन्वयः ॥ * ॥ तस्य शोथस्य किं स्यादित्या-

कार्श्यायामाह । अनवस्थितत्व स्यादनियमात् स्थिति स्थान्स्थैर्यं । चिकित्सायनिरकनापि निवृत्ति । तचानवस्थितत्व सगौरव स्यात । गौरवमप्यनवस्थित स्यात । अयं च शोतशेध स्यात । उन्नतत्वमप्यनवस्थित स्य दित्यर्थः । * ।
वातिकशोथमाह ।

> चरस्तनुस्त्वकपरुषोऽरुणोऽसित
> प्रसुप्तिहर्षात्तियुतो निमित्तत ।
> प्रशाम्यति प्रोन्नमेति पीडितो
> दिवा बली स्यात् श्वयथु समीरणात् ॥"

चर सञ्चारी । प्रसुप्ति स्पर्शाज्ञता । हर्षोऽत्र झिनिझिनी रोमाञ्चो वा । आर्त्ति पीडा । एतद्युत । दिवाबलीविकृतिविषमसमवाया दध्यात । अतएवोक्त चरकेण ।
"स्नेहोष्णमर्दनाद्यैर्यः प्रशाम्येत् स च वातिकः ।
यश्चाप्यरुणवर्णः स्यात् शोथो नक्तं प्रशाम्यति ।" * ।

पैत्तिकमाह

> मृदु सगन्धोऽसितपीतरागवान्
> भ्रमज्वरस्वेदतृषामदान्वित ।
> य उष्यते स्पर्शरुगक्षिरागकृत
> स पित्तशोथो भृशदाहपाकवान् ॥'

उष्यते सन्तप्यते । भृशदाहपाकवान् भृशदाहो य पाकस्तद्युक्त । * । श्लैष्मिकमाह ।

> गुरु स्थिर पाण्डुररोचकान्वित
> प्रसेकनिद्रा वमिवह्निमान्द्यकृत् ।
> स कृच्छ्रजन्मप्रशमो निपीडितो
> न चोन्नमेद्रात्रिबलीकफात्मक ॥ * ।

द्वन्द्वजमाह ।
'निदानाकृतिसंसर्गाच्छ्वयथु स्याद् द्विदोषज ।'
सान्निपातिकमाह
'सर्वाकृति सन्निपाताच्छोथो व्यामिश्रलक्षण ।'
व्यामिश्रलक्षण इत्युक्त सर्वाकृतिरिति उक्त वातादीनां यथोक्तलक्षणमिश्रलक्षणम् । * ।
अभिघातजमाह ।
'अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभि ।
हिमानिलोदध्यनिलैर्भल्लातकपिकच्छुजै ।
रसै शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्वयथु स्याद्विसर्पवान् ।
भृशोष्मा लोहिताभास प्रायश पित्तलक्षण ।'
हिम [illegible] पाषाणादिना चत ... [illegible] ... । भल्लातके रसे । कपिकच्छ्वां शूके । विसर्पवान् प्रसरणशील । पित्तलक्षण पैत्तिकशोथलक्षण । * । विषजमाह ।
'विषज सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् ।
दंष्ट्रादन्तनखाघातादविषप्राणिनामपि ।
विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसङ्करात् ।
विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गरयोगावचूर्णनात् ।
मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाहरुजाकर ।"
परिसर्पणं गात्रोपरि सञ्चरणम् । ... इत्यादि । ... । एवं

चापि भवा । अविषप्राणिनामपीत्यनेन दंष्ट्रादन्तनखानां स्वभाव एव सविषत्वमुक्तम् । किन्तु सर्पादिविषं मारकं भवति । अविषप्राणिनां दंष्ट्रादिविषं शोथमात्रकरं भवतीति विशेष । विण्मूत्रेत्यादिविडाद्युपहतं मलिनञ्च यद्वस्त्रं तथा सङ्कर समार्जनीनिक्षिप्तो धूल्यादि तेषां सम्पर्कात । गरयोगावचूर्णनात् गर संयोगज विषं तस्य योगो यस्य तेन वस्तुनावधूननात । अवलम्बी लम्बमान । अयमप्यागन्तुजस्तथापि सामान्यागन्तुजशोथचिकित्सातोऽस्य विशिष्टचिकित्साभिधानात् पृथक् पठित । * ।
यत्र स्थिता दोषा यत्र शोथं कुर्व्वन्ति तदाह ।
"दोषा श्वयथुमूर्द्ध्वं हि कुर्व्वन्त्यामाशये स्थिता ।
पित्ताशयस्था मध्ये तु वर्च्चस्थानगतास्त्वध ।
कृत्स्नदेहमनुप्राप्ता कुर्य्यु सर्व्वसर तथा ।"
ऊर्द्ध्वं उर प्रभृत्यूर्द्ध्वम् । मध्ये पक्वाशयमध्ये । अध पक्वाशयादध । * । उपद्रवानाह ।
'श्वास पिपासा छर्द्दिश्च दौर्ब्बल्यं ज्वर एव च ।
यस्य चान्ने रुचिर्नास्ति शोथिनं तं विवर्ज्जयेत् ।
कष्टसाध्यत्वादिकमाह ।
'यो मध्यदेशे श्वयथु स कष्ट सर्व्वगश्च य ।
अर्द्धाङ्गेऽरिष्टभूतश्च यश्चोर्द्ध्वं परिसर्पति ।'
मध्यदेशे उर पक्वाशयमध्ये । सर्व्वग सकलशरीरभव । सर्व्वज इति पाठे सान्निपातिक । अर्द्धाङ्गे अर्द्धनारीश्वराकारे । यश्चोर्द्ध्वं परिसर्पतीति पुरुषविषयम् । तथा च ।
"ऊर्द्ध्वगामी नरं पद्भ्यामधोगामी मुखात् स्त्रियम् ।
उभयं बस्तिसञ्जात शोथो हन्ति न संशय ।"
ऊर्द्ध्वगामी मुखगामी । तथा च तन्त्रान्तरे ।
"पादप्रवृत्त श्वयथुर्नृणां य प्राप्नुयान्मुखम् ।"
इति । स न सिध्यतीति शेष । अधोगामी पादगामी । तथा च तन्त्रान्तरे ।
"स्त्रीणां वक्त्रात पदं याति वस्तिजश्च न सिध्यति ।"
इति ।
उभयं नरं नारीञ्च । अपरञ्च ।
"अनन्योपद्रवकृत शोथ पादसमुत्थित ।
पुरुषं हन्ति वा नारीं मुखजो बस्तिजोऽद्वयम् ।
अयमर्थ । पादसमुत्थित पादाभ्यामुत्थित मुखगामीति यावत् शोथ पुरुषं हन्ति स किं विशिष्ट अनन्योपद्रवकृत । श्वासादयो ये उपद्रवास्तेषामुपद्रवे सति ... इत्यर्थ । न अन्योपद्रवकृत अनन्योपद्रवकृत । अन्यान् श्वासादीन् ... मुखसमुत्थित पादगामीति यावत् नारीं हन्ति । बस्तिजशोथ ... इत्यर्थ । बस्तिजश्च द्वय पुरुषं नारीञ्च हन्ति अनन्योपद्रवकृत एव । * । अथ शोथस्य चिकित्सा ।
"शाकैर्दारुघनैर्युक्तं कथितं पयसा सह ।
वस्तिर्वा ... ... ॥ * ।
पटोलत्रिफलारिष्टदार्व्वीक्वाथ सगुग्गुलु ।
हन्ति पित्तकृतं शोथं तृष्णाज्वरसमन्वितम् ॥ * ।
सुकषीरभाविता कृष्णा पथ्या मरिचसंयुता ।
योजिता शमयत्याशु शोथं श्लेष्मसमुत्थितम् ।
मिश्रं मिश्रक्रियां कुर्य्यात् सर्व्वजे सर्व्वमेव हि ।
बिल्वपत्ररसं पूतं शोषणं त्रिभवे पिबेत् ॥ * ।
शोथे त्वागन्तुजे कुर्य्यात् सेकलेपादिशीतलम् ।
भल्लातकात् हरेच्छोथं सतिला कृष्णमृत्तिका ।
महिष्या नवनीतञ्च लेपाद्दुग्धतिलान्वितम् ।"
अत्र दुग्धं महिष्या एव । वृन्द आह ।
'महिषीक्षीरसंपिष्टैर्नवनीतसमन्वितैः ।
तिलैर्लिप्तः शमं याति शोथो भल्लातकोत्थित ।
यष्टिदुग्धतिलैर्लेपो नवनीतेन संयुत ।
शोथमारुष्करं हन्ति चूर्णं शालदलस्य च ।
विषजशोथचिकित्सा तु विषचिकित्सायां द्रष्टव्या ।
अथ सामान्यचिकित्सा ।

> 'पथ्या निशा भार्गमृतामिदार्व्वी
> पुनर्नवा दारु महौषधञ्च ।
> क्वाथ प्रपीतोऽश्मनिवारणाय
> मुखागतं हन्त्यचिरेण शोथम् ।
> इति पथ्यादिक्वाथ । * ।

"फलत्रिकोद्भवं क्वाथं गोमूत्रेणैव साधयेत ।
वातश्लेष्मभवं शोथं हन्यादुग्रमसम्भवम् ॥ * ।

> श्वयदेवदारुमनागरेण
> दन्ती त्रिवृद्व्योषगणचूर्णकैर्वा ।
> दुग्धं सुसिद्धं विधिना निपीत
> नीतं परं शोथहरं भिषग्भि ।"

श्वदंष्ट्रा वर्षाभू । * ।
"कणास्तथार्कवर्षाभूनिम्बक्वाथेन शोथहृत् ।
गोमूत्रेणापि कुर्व्वीत सुखोष्णेनावसेचनम् ॥ * ।
पुनर्नवा दारु शुण्ठी शिग्रु सिद्धार्थकस्तथा ।
अम्लपिष्ट सुखोष्णोऽयं प्रलेप सर्व्वशोथहृत ।

> गुडार्द्रकं वा गुडनागरं वा
> गुडाभयां वा गुडपिप्पलीं वा ।
> कर्षाभिवृद्ध्या त्रिपलप्रमाणं
> खादेन्नर पक्षमथापि मासम् ।
> शोथप्रतिश्यायगलास्यरोगान्
> सश्वासकासारुचिपीनसादीन् ।
> जीर्णज्वरार्शोग्रहणीविकारान्
> हन्यात् तथान्यान् कफवातरोगान् ॥ * ।

त्रिंशद् गुडेन तुल्यं श्वयोर्दरमानुपानमभ्यस्तम् ।
विनिहन्ति सर्व्वशोथं पवनं चवानरागोऽरिव ॥ * ।
कणानागरजं चूर्णं सगुडं शोथनाशनम् ।
आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनम् ॥ * ।
गुडात् पलत्रयं ग्राह्यं मरिचैश्च पलत्रयम् ।
चतुर्विंशतिमा कृष्णा सहरिद्रा तिलस्य च पलम् ।
चूर्णमेतत् समुद्दिष्टं सर्व्वश्वयथुनाशनम् ।"
इति गुडादिवटिका ।
"मानकक्वाथकल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
एकजं द्वन्द्वजं शोथं त्रिदोषञ्च व्यपोहति ।"
इति मानकघृतम् ।
"शम्बमन्तकरम्भूनवरोद्धामदीर्घे ।
पञ्चाम्ब्लमत्तैल सम्पूर्णं श्वयथु हरेत् ।"

शुष्कमूलकतैलम् । इति शोथाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

शोथकः, पुं, (शोथ इव । स्वार्थे कन् ।) शोथः । इति शब्दरत्नावली ॥

शोथघ्नी, स्त्री, (शोथं हन्तीति । हन् + "अमनुष्य-कर्त्तृके च ।" ३।२।५३ । इति टक् ।) पुनर्नवा । इत्यमरः ॥ शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ शोथनाशके, त्रि ॥

शोथजित्, पुं, (शोथं जयतीति । जि + क्विप् ।) भल्लातकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शोथजिह्मः, पुं, (शोथे जिह्मः कुटिल इव । तन्नाशकत्वात् ।) पुनर्नवा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शोथहृत्, पुं, (शोथं हरति नाशयतीति । हृ + क्विप् ।) भल्लातकः । इति रत्नमाला ॥ शोथहारके, त्रि ॥

शोधनं, क्ली, (शोधयतीति । शुध + णिच् + ल्युः ।) कङ्कुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शुध + भावे ल्युट् ।) शौचम् । इति शुधधात्वर्थदर्शनात् ॥ (प्रायश्चित्तम् । यथा, मनुः । ११ । १६१ ।

"अभोज्यमन्नं नात्तव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता ।
अज्ञानभुक्तन्तूत्तार्य्यं शोध्यं वाप्याशु शोधनैः ॥")

विष्ठा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कासीसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ विहिताविहितमासादिविचारणम् । यथा,—

"सूर्य्यग्रहणकालेन समानो नास्ति कश्चन ।
तत्र यद्यत् कृतं सर्व्वमनन्तफलदं भवेत् ।
न मासतिथिवारादिशोधनं सूर्य्यपर्व्वणि ॥"

इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥

धातुनिर्दोषीकरणम् । यथा,—

"पत्तलीकृतपत्राणि हेम्नो वह्नौ प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैलतक्रे च काञ्जिके ॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये तु त्रिधा त्रिधा ।
एवं हेम्नः परेषाञ्च धातूनां शोधनं भवेत् ॥" * ॥

व्रणादिपरिष्करणम् । यथा,—

"व्रणस्य त्वविशुद्धस्य क्वाथः शुद्धिकरः परः ।
पटोलनिम्बपत्रस्य सर्व्वत्रैव प्रयुज्यते ॥
वातिके दशमूलानां क्षीरिणां पैत्तिके व्रणे ।
आरग्वधादेः कफजे कषायः शोधनं हितम् ॥"

अपि च ।

"अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा ।
अथवा क्वाथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत् ।
श्लेष्मामवातमेदोघ्नं वस्तिशोधनदीपनम् ॥"

इति च भावप्रकाशः ॥ * ॥

लिखितपत्रादेः प्रमाणीकरणम् । यथा । लेख्यशोधनमाह कात्यायनः ।

"स्वहस्तलेख्यसन्देहे जीवतो वा मृतस्य च ।
तत् स्वहस्तकृतैरन्यैः पत्रैस्तल्लेखनिर्णयः ॥" * ॥

विरुद्धलिखितस्य शुद्धीकरणम् । यथा । तच्छोधनमाह बृहस्पतिः ।

"न्यूनाधिकं पूर्व्वपक्षं तावद्वादी विशोधयेत् ।
न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ ॥"

कात्यायनः ।

"शोधयेत् पूर्व्वपक्षन्तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।
उत्तरेणावरुद्धस्य निवृत्तं शोधनं भवेत् ॥"

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ * ॥

अङ्कस्य हरणम् । यथा,—

"भाज्याद्धरः शुध्यति यद्गुणः स्या-
दन्त्यात् फलं तत् खलु भागहारे ।
समेन केनाप्यपवर्त्त्य हार-
भाज्यौ भवेद्वा सति सम्भवे तु ॥"

इति लीलावती ॥

अन्यत् शुद्धिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शोधनः, पुं, (शोधयतीति । शुध + णिच् + ल्युः ।) निम्बूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोधनः, त्रि, (शोधयतीति । शुध + णिच् + ल्युः ।) शुद्धिकारकः । यथा,—

"महासान्तपनः शुद्धो तप्तकृच्छ्रस्तु पावकः ।
जलोपवासकृच्छ्रस्तु ब्रह्मकूर्चस्तु शोधनः ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतविश्वामित्रवचनम् ॥

यथा च ।

"तैलसैन्धवयष्ट्याह्वनिम्बपत्रनिशायुतैः ।
त्रिवृद्दन्तयुतैः पिष्टैः प्रलेपो व्रणशोधनः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

शोधनी, स्त्री, (शोध्यतेऽनयेति । शुध शौचे + णिच् + करणे ल्युट् । ङीप् ।) संमार्ज्जनी । इत्यमरः ॥ ताम्रवल्ली । नीली । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोधनीबीजं, क्ली, (शोधन्या बीजमिव बीजं यस्य ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोधनीयः, त्रि, शोधितव्यः । शोध्यः । शुधधातोरनीयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५३ । १४१ ।

"भुक्तं मया तदन्नं यत् शोधनीयं मयापि तत् ॥")

शोधितं, त्रि, (शोध्यते स्मेति । शुध + णिच् + क्तः ।) मक्षिकाद्यपनयनेन कृतशोधनव्यञ्जनादि । तत्पर्य्यायः । संस्पष्टम् २ । इत्यमरभरतौ ॥ अपि च ।

"व्यञ्जने केशकीटादिशुद्धे संस्पष्टशोधिते ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

अपनीतमलम् । तत्पर्य्यायः । निर्णिक्तम् २ मृष्टम् ३ निःशोध्यम् ४ अनवस्करम् ५ । इत्यमरभरतौ ॥

शोफः, पुं, (शु गतौ । बाहुलकात् फः ।) शोथः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १४ ।

"तद्दुष्टं शोणितमनिर्ह्रियमाणं कण्डूशोफरागदाहपाकवेदना जनयेत् ॥")

शोफघ्नी, स्त्री, (शोफं हन्तीति । हन + टक् । ङीप् ।) शालपर्णी । रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोफनाशनः, पुं, (शोफं नाशयतीति । नश + णिच् + ल्युः ।) नीलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शोथनाशके, त्रि ॥

शोफहृत्, पुं, (शोफं हरतीति । हृ + क्विप् ।) भल्लातकः । इति भावप्रकाशः ॥ शोथहारके, त्रि ।

शोभनं, क्ली, (शोभते इति । शुभ + ल्युः ।) पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (शुभ + भावे ल्युट् ।) शुभम् । यथा, भागवते ।५।१६।२१।

"अहो वतैषां किमकारि शोभनं
प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः ॥")

शोभनः, पुं, (शुभ + ल्युः ।) ग्रहः । इति धरणिः ॥ विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतपञ्चमयोगः । इति मेदिनी ॥ तत्र जातफलम् ।

"स्याच्छोभनः शोभनयोगजन्मा
दक्षो विपक्षप्रतिलब्धवित्तः ।
सद्वृत्तरम्याङ्गवपुः सुधीरः
संमानयुक्तो मनुजः प्रवीणः ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

शोभनः, त्रि, (शोभते इति । शुभ + ल्युः ।) सुन्दरः । इति मेदिनी ॥ अस्य पर्य्यायो मनोज्ञशब्दे द्रष्टव्यः ॥

शोभनकः, पुं, (शोभते इति । शुभ + ल्युः । ततः कन् ।) शोभाञ्जनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोभनशब्दकारके, त्रि ॥

शोभना, स्त्री, (शोभन + टाप् ।) हरिद्रा । गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोभा, स्त्री, शोभन्तेऽनया । (शुभ + करणे घञ् । टाप् ।) दीप्तिः । तत्पर्य्यायः । कान्तिः २ द्युतिः ३ छविः ४ । इत्यमरः ॥ द्युती ५ छवी ६ । इति तट्टीका ॥ अभिख्या ७ । इति जटाधरः ॥ शुभा ८ भाः ९ श्रीः १० भासा ११ भा १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुषमा १३ छाया १४ विभा १५ रुक्प्रिया १६ भानम् १७ भातिः १८ कमा १९ रमा २० । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्या लक्षणम् ।

"सा शोभा रूपभोगाद्यैर्यत् स्यादङ्गविभूषणम् ।
शोभैव कान्तिराख्याता मन्मथाप्यायनोज्ज्वला ॥"

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥ * ॥

गोपीविशेषः । यथा,—

"दृष्ट्वा शोभया गोप्या युक्तं चन्दनकानने ।
सद्यो मच्छन्दमात्रेण तिरोधानं कृतं त्वया ॥
शोभा देहं परित्यज्य जगाम चन्द्रमण्डलम् ।
ततस्तस्याः शरीरञ्च स्निग्धं तेजो बभूव ह ॥
संविभज्य त्वया दत्तं हृदयेन विदूयता ।
रत्नाय किञ्चित् स्वर्णाय किञ्चिन्मणिवराय च ॥
किञ्चित् स्त्रीणां मुखाब्जेभ्यः किञ्चिद्राजाय किञ्चन ।
किञ्चित् किशलयेभ्यश्च पुष्पेभ्यश्चापि किञ्चन ॥
किञ्चिच्चन्दनपङ्केभ्यस्तोयेभ्यश्चापि किञ्चन ।
किञ्चित् फलेभ्यः शस्येभ्यः सुपक्वेभ्यश्च किञ्चन ।
किञ्चिन्नूतनवस्त्रेभ्यो दुग्धेभ्यश्चापि किञ्चन ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ६ अध्यायः ॥ * ॥

हरिद्रा । गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोभाञ्जनः, पुं, (शोभं रुचिरं अञ्जनं यस्मात् ।) वृक्षविशेषः । शजिना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शिग्रुः २ तीक्ष्णगन्धकः ३ अक्षीवः ४ मोचकः ५ । इत्यमरः ॥ तीक्ष्णगन्धः ६ सुतीक्ष्णः ७ घन-

मलव ८ श्वेतमरिच ९। इति जटाधरः ।
तीक्ष्णः १० गन्ध ११ गन्धक १२ काचीनक १३
आक्षीव १४ शुभाञ्जन १५ कौचिलहारी १६
द्विजमाश्रन १७। इति शब्दरत्नावली ।
कृष्णगन्धा १८ मूलकपर्णी १९। इति रत्नमाला ।
नीलशिग्रुः २० जनप्रियः २१ सुखमोचः २२
कृष्णशिग्रु २३ चक्षुष्य २४ रुचिराञ्जन २५।
अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वम्। कटुत्वम्। स्वादुत्वम्। उष्णत्वम्। पिच्छिलत्वम्। जन्तुवातार्ति
शूलवातारित्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। रोचनत्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः । अपि च ।
"शोभाञ्जनः कटुस्तिक्तः शोथविद्रधिगुल्महृत्।
इति राजवल्लभः ।
अन्यच्च। अथ शोभाञ्जनः श्याम श्वेत रक्तश्च।
शोभाञ्जनशिग्रुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः ।
तद्बीजं श्वेतमरिचं मधुशिग्रुः सलोहितः ।
शिग्रुः कटुः कटुः पाके तीक्ष्णोष्णो मधुरो लघुः।
दीपनो रोचनो रूक्षः क्षारस्तिक्तो विदाहकृत्।
संग्राहीशुक्रलो हृद्यः पित्तरक्तप्रकोपणः ।
चक्षुष्यः कफवातघ्नो विद्रधिश्वयथुक्रिमीन्।
मेदोऽपचीविषप्लीहगुल्मगण्डव्रणान् हरेत्।
श्वेतः प्रोक्तगुणो ज्ञेयो विशेषाद्दाहकृद्भवेत्।
शोथान् स्निग्धः हन्ति व्रणघ्नः पित्तरक्तहृत्।
मधुशिग्रुः प्रोक्तगुणो विशेषाद्दीपनः सरः ।
शिग्रुवल्कलपत्राणां स्वरसः परमार्तिहृत् ॥
चक्षुष्यं शिग्रुजं बीजं तीक्ष्णोष्णं विषनाशनम्।
अवृष्यं कफवातघ्नं तन्नस्येन शिरोऽर्त्तिनुत्।
शिग्रुशाकं हिमं स्वादु चक्षुष्यं वातपित्तहृत्।
हृद्यं शाकवत् स्निग्धं रूक्षं मदहृद्दीपनम्।"
अस्य पुष्पगुणाः ।
"शिग्रोः पुष्पन्तु कटुकं तीक्ष्णोष्णं स्नायुशोथहृत्।
क्रिमिहृत् कफवातघ्नं विद्रधिप्लीहगुल्मजित्।"
अस्य फलगुणाः ।
"शोभाञ्जनफलं स्वादु कषायं कफपित्तनुत्।
शूलकुष्ठक्षयश्वासगुल्मघ्नं दीपनं परम्।"
इति भावप्रकाशः ।
अथ रक्तशोभाञ्जनपर्य्यायः ।
"मुरङ्गी स्वादुगन्धा च मधुरश्च शोभाञ्जनः ।"
इति रत्नमाला ।
अन्यच्च ।
"रक्तशोभाञ्जने तुल्यौ मधुशिग्रुमधूकरौ ।"
इति शब्दरत्नावली ।
अस्य पुष्पगुणाः ।
"मधुशिग्रोस्तु पुष्पाणि हिमं रक्तपित्तप्रणाशनम्।"
इति भावप्रकाशः ।
अन्यत् रक्तशिग्रुशब्दे द्रष्टव्यम् ।
शोभी स्त्री पर्पटादिः। इति राजनिर्घण्टः ।
शोष पुं (शुष+भावे घञ् ।) शोषणम्। इति
मेदिनी। (शुष्यत्यनेनेति। शुष+करणे घञ् ।)
यक्ष्मरोगः । इत्यमरः । अस्मिन्नर्थे यथा —
"यथा विकारयोः कारणं देवेनाह च ।
स्त्रियो विरक्ता भीता सितो रक्षयोदयम्।

प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटु गोमूत्रेणावघर्षितम् ।
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा ।
अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम्।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शोभनम्।"
इति गारुडे १९९ अध्यायः ।
शोषण क्ली,(शुष+ल्युट्) रसाकर्षणम्। चोषण
इति भाषा। तत्पर्य्यायः । रसादानम् २। इति
हेमचन्द्रः । स्नेहरहितीकरणम्। यथा —
"शोषणेन शरीरस्य तपसाध्ययनेन च ।
पापकृन्मुच्यते पापाद्दानेन च दमेन च ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ।
शोषण पुं (शोषयतीति । शुष+णिच्+ल्यु ।)
कामदेवस्य बाणविशेषः । यथा —
'उन्मादनः शोषणश्च तापनः स्तम्भनस्तथा ।"
इति जटाधरः ।
श्योनाकवृक्षः । इति भावप्रकाशः । (शोषण
कारके, त्रि ।)
शोषसम्भव क्ली, (शोषाय रसाकर्षणाय सम्भवो
यस्य ।) पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ।
शोषापहा, स्त्री (शोषं अपहन्तीति। हन+ड ।
टाप ।) कीतनकम्। इति राजनिर्घण्टः ।
शोषनाशक, त्रि ।
शोषित त्रि, (शुष+णिच्+क्त ।) कृतशोषणः ।
यथा —
"आतापिर्भक्षितो येन वातापिश्च महासुरः ।
समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु ॥
इति मलमासतत्त्वम् ।
शौक क्ली (शुकानां समूहः । शुक+'खण्डिकादिभ्यश्च । ४।२।४५। इत्यञ् ।) शुकगणः । इत्यमरः । स्त्रीणां करणम्। इति
मेदिनी ।
शौकर, } क्ली (शूकरस्येदमिति । शूकर+
शौकरव } अण् ।) तीर्थविशेषः । यथा,—
वराह उवाच ।
"शृणु मे परमं गुह्यं यत्त्वया परिपृच्छितम् ।
मम चैव प्रियं चैव शुद्धं भागवतप्रियम् ।
परं कोकामुखं स्थानं तथा कुब्जाम्रकं परम्।
परं शौकरवं स्थानं सर्व्वसंसारमोक्षणम् ।
यत्र सन्त्या च मे हृदि उद्धृतासि रसातलात्।
यत्र भागीरथी गङ्गा मम शौकरवे स्थिता ।
धरण्युवाच ।
कथं सोऽस्तु पाताले शौकरे ते स्वना प्रभो।।
किं वा पुण्यं भवेत्तत्र स्नानस्य पिबतस्तथा ।
कति तीर्थानि विद्यन्ते तत्र शौकरवे नव।
धर्मसंस्थापनार्थाय तद्दिशा। वक्तुमर्हसि ।
वराह उवाच ।
शृणु तत्त्वेन मे भद्रे । यन्मां परिपृच्छसि ।
कां गतिं ते प्रपद्यन्ते नरा शौकरवं गताः ।
तेषां स्थानं वै पुण्यं गमनेन स्मरणेन वा।
मम यान्ति च लोकानि मम सायुज्यमिच्छिता ।
शृणु पुण्यं महाभागे मम धर्मं सुन्दरि ।

प्राप्नुवन्ति महाभागे गत्वा शौकरवं प्रति ।
दश पूर्व्वापरांश्चापि अपरान् सप्त पञ्च च ।
स्वर्गं गच्छन्ति ते सर्व्वे च स्नातास्तेषु जन्तवः ।
गमनादेव सुश्रोणि । शुद्धस्य मम दर्शनात् ।
सप्तजन्मान्तरे भद्रे जायते विपुले कुले ।
धनधान्यसमृद्धेषु रूपवान् गुणवान् शुचिः ।
मद्भक्तश्चैव जायेत मम कर्म्मपरायणः ।
एवं वै मानुषो भूत्वा अपराधविवर्ज्जितः ।
गमनं तस्य चैवस्य मरणं तत्र कारणम् ।
ये स्नातास्तत्र सुश्रोणि क्षेत्रे शौकरवे मम।
शङ्खचक्रगदापद्मचतुर्बाहुश्चतुर्भुजः ।
त्यक्त्वा कलेवरं तूर्णं मम लोकाय गच्छति ।"
इति वाराहे शौकरतीर्थमाहात्म्ये आदित्यवरप्रदानयज्ञमुकोपाख्याननामाध्यायः ।
शौक्तिकेय, क्ली, (शुक्तिकायां भवमिति । शुक्तिका
+ढक् ।) मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ।
शौक्तेय क्ली, (शुक्तौ भवमिति । शुक्ति+ढक् ।)
मुक्ता। इति राजनिर्घण्टः । शुक्तिसम्बन्धिनि,
त्रि ।
शौक्ल्य क्ली, (शुक्लस्य भावः । शुक्ल+"वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च । ५।१।१२३। इति ष्यञ् ।)
शुक्लता । यथा —
'पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ विस्रसा जरा।'
इत्यमरः ।
(यथा, हरिवंशे संहितायाम् ४ । १ ।
"अनतोऽकतलं शशिन
पश्चादवनमति यथा शौक्ल्यम् ।")
शौच, क्ली (शुचेर्भावः । शुचि+"इगन्ताच्च लघुपूर्व्वात् ।" ५ । १ । १३१ । इत्यण् ।) शुचिता ।
शुचित्वम् । शुद्धिः । तस्य लक्षणादि यथा —
"अभक्ष्यपरिहारस्तु संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः ।
स्वधर्म्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्त्तितम् ।"
इत्येकादशीतत्त्वे बृहस्पतिवचनम् ।
अन्यच्च ।
"सर्व्वेषामेव शौचानामर्थशौचं विशिष्यते ।
योऽर्थैः शुचिः स शौचानां न मृद्वारिणा
शुचिः ।
सत्यशौचं मनःशौचं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
सर्व्वभूतदयाशौचं जलशौचञ्च पञ्चमम् ॥
यस्य सत्यञ्च शौचञ्च तस्य स्वर्गो न दुर्लभः ।"
इति गारुडे ११० अध्यायः ।
अपि च ।
"यावता शुद्धिं मन्येत तावच्छौचं समाचरेत्।
प्रमाणं शौचसंख्याया न शिष्टैरुपदिश्यते ।
शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।
मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम् ।"
इति गारुडे २१५ अध्यायः ।
प्राणिनां शौचगुणा यथा —
"सर्व्वं पवित्रमायुष्यमलक्ष्मीकलिनाशनम् ।
पादयोर्मलमार्गाणां शौचाधानमभीक्ष्णशः ।"
इति राजवल्लभः ।

अपि च।
"उद्धृताभिर्मृत्तिकाभ्यामित्थं नारद यत्नतः।
कृत्वोत्सर्गं ततः कुर्य्यात् शौचं मूत्रपुरीषयोः॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०६ अध्यायः॥
प्रसङ्गादशौचमत्र लिख्यते।
व्यास उवाच।
"दशाहं प्राहुरशौचं सपिण्डेषु विपश्चितः।
मृतेषु वाथ जातेषु ब्राह्मणानां द्विजोत्तमाः॥
नित्यानि चैव कर्म्माणि काम्यानि च विशेषतः।
न कुर्य्याद्विहितं किञ्चित् स्वाध्यायं मनसापि च॥
शुचीनक्रोधनान् भव्यान् शालाग्नौ भावयेद्द्विजान्।
शुष्कान्नेन फलैर्व्वापि वैतानान् जुहुयात्ततः॥
न स्पृशेयुरिमानन्ये न च तेभ्यः समाहरेत्।
चतुर्थे पञ्चमे वाह्नि संस्पर्शः कथितो बुधैः॥
सूतके तु सपिण्डानां संस्पर्शो न प्रदुष्यति।
सूतकं सूतिकाञ्चैव वर्जयित्वा नृणां पुनः॥
दशाहं निर्गुणे प्रोक्तमशौचं चातिनिर्गुणे।
एकद्वित्रिगुणैर्युक्तं चतुस्त्र्येकदिनैः शुचिः॥
दशाहात्तु परं सम्यगधीयीत जुहोति च।
चतुर्थे तस्य संस्पर्शं मनुः प्राह प्रजापतिः॥
क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च।
यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम्॥
त्रिरात्रं दशरात्रं वा ब्राह्मणानान्तु शावकम्।
प्राक् संस्कारात् त्रिरात्रं स्याद्दशाहादूर्द्ध्वं दशाहकम्॥
ऊनद्विवार्षिके प्रेते मातापित्रोस्तदिष्यते।
त्रिरात्रेण शुचिस्त्वन्यो यदि ह्यत्यन्तनिर्गुणः॥
अदन्तजातमरणे पित्रोरेकाहमिष्यते।
जातदन्ते त्रिरात्रं स्याद्यदि स्यातान्तु निर्गुणौ॥
आदन्तजननात् सद्य आचूडादेकरात्रकम्।
त्रिरात्रमौपनयनात् सपिण्डानामुदाहृतम्॥
जातमात्रस्य बालस्य यदि स्यान्मरणं पितुः।
सद्यःशौचं सपिण्डानां कर्त्तव्यं सोदरस्य च॥
ऊर्द्ध्वं दशाहादेकाहं सोदरो यदि निर्गुणः।
अथोर्द्ध्वं दन्तजननात् सपिण्डानामशौचकम्॥
एकाहं निर्गुणानान्तु चूडादूर्द्ध्वं त्रिरात्रिकम्।
अदन्तजातमरणं सम्भवेद्यदि सत्तमाः॥
एकरात्रं सपिण्डानां यदि तेऽत्यन्तनिर्गुणाः।
व्रतादेशात् सपिण्डानामर्व्वाक् स्नानं विधीयते।
सर्व्वेषामेव गुणिनामूर्द्ध्वन्तु विषमं पुनः॥
अर्व्वाक् षण्मासतः स्त्रीणां यदि स्याद्गर्भसंस्रवः।
तदा माससमैस्तासामशौचं दिवसैः स्मृतम्॥
अत ऊर्द्ध्वन्तु पतने स्त्रीणां स्याद्दशरात्रकम्।
सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्रावाच्च वा ततः॥
गर्भच्युतावहोरात्रं सपिण्डेऽत्यन्तनिर्गुणे।
यथेष्टाचरणे ज्ञातौ त्रिरात्रमिति निश्चयः॥
यदि स्यात् सूतके सूतिर्म्मरणे वा मृतिर्भवेत्।
शेषेणैव भवेच्छुद्धिरहःशेषे त्रिरात्रकम्।
मरणोत्पत्तियोगे तु मरणाच्छुद्धिरिष्यते॥
अघवृद्धिमदाशौचमूर्द्ध्वं चेत्तेन शुध्यति।
अथ चेत् पञ्चमीं रात्रिमतीत्य परतो भवेत्।
अघवृद्धिमदाशौचं तदा पूर्व्वेण शुध्यति॥
देशान्तरगतं श्रुत्वा सूतकं शावमेव तु।
तावदप्रयतो मर्त्त्यो यावच्छेषः समाप्यते॥
अतीते सूतके प्रोक्तं सपिण्डानां त्रिरात्रकम्।
तथैव मरणे स्नानमूर्द्ध्वं संवत्सराद्यदि॥
वेदार्थविदधीयानो योऽग्निमान् वृत्तिकर्षितः।
सद्यःशौचं भवेत्तस्य सर्व्वावस्थासु सर्व्वदा॥
स्त्रीणामसंस्कृतानान्तु प्रदानात् परतः सदा।
सपिण्डानां त्रिरात्रं स्यात् संस्कारो भर्त्तुरेव च॥
अहस्त्वदत्तकन्यानामशौचं मरणे स्मृतम्।
ऊनद्विवर्षमरणे सद्यःशौचमुदाहृतम्॥
आदन्तात् सोदरे सद्य आचौडादेकरात्रकम्।
आप्रदानात् त्रिरात्रं स्याद्दशरात्रमतः परम्॥
मातामहानां मरणे त्रिरात्रं स्यादशौचकम्।
एकोदकानां मरणे सूतके चैतदेव हि॥
पक्षिणी योनिसम्बन्धे बान्धवेषु तथैव च॥
एकरात्रं समुद्दिष्टं गुरौ सब्रह्मचारिणाम्।
प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितिः॥
गृहे मृतासु दत्तासु कन्यकासु त्र्यहं पितुः।
परपूर्व्वासु भार्य्यासु पुत्त्रेषु कृतकेषु च॥
त्रिरात्रं स्यात्तथाचार्य्यभार्य्यास्वन्यगतासु च।
आचार्य्यपुत्त्रे पत्न्याञ्च अहोरात्रमुदाहृतम्॥
एकाहं स्यादुपाध्याये स्वग्रामे श्रोत्रियेऽपि च।
त्रिरात्रमसपिण्डेषु स्वगृहे संस्थितेषु च॥
एकाहं वा स्वसुर्य्यां स्यादेकरात्रञ्च शिष्यके।
त्रिरात्रं श्वश्रूमरणे श्वशुरे चैतदेव हि॥
सद्यःशौचं समुद्दिष्टं सगोत्रे संस्थिते सति॥
शुध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति॥
क्षत्रविट्शूद्रदायादा ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः।
तेषामशौचे विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते॥
राजन्यवैश्यावप्येवं हीनवर्णासु योनिषु।
स्वमेव शौचं कुर्य्यातां विशुद्ध्यर्थं न संशयः॥
सर्व्वे तूत्तमवर्णानां शौचं कुर्य्युरतन्द्रिताः।
तद्वर्णविधिदृष्टेन स्वन्तु शौचं स्वयोनिषु॥
षड्रात्रं वा त्रिरात्रं स्यादेकरात्रं क्रमेण तु।
वैश्यक्षत्रियविप्राणां शूद्रेष्वाशौचमेव तु॥
अर्द्धमासोऽथ षड्रात्रं त्रिरात्रं द्विजपुङ्गवाः।
शूद्रक्षत्रियविप्राणां वैश्येष्वाशौचमिष्यते॥
षड्रात्रं द्वादशाहञ्च विप्राणां वैश्यशूद्रयोः।
अशौचं क्षत्रिये प्रोक्तं क्रमेण द्विजपुङ्गव॥
शूद्रविट्क्षत्रियाणान्तु ब्राह्मणे संस्थिते सति।
दशरात्रेण शुद्धिः स्यादित्याह कमलोद्भवः॥
असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत्।
अशित्वा च सहोषित्वा दशरात्रेण शुध्यति॥
यद्यन्नमत्ति तेषान्तु त्रिरात्रेण ततः शुचिः।
अन्नदन्नमदन्नैव न च तस्मिन् गृहे वसन्॥
सोदरेष्वेतदेव स्यान्मातुराप्तेषु बन्धुषु।
दशाहेन शवस्पर्शी सपिण्डश्चैव शुध्यति॥
षड्रात्रेणाथवा सर्व्वे त्रिरात्रेणाथवा पुनः।
अनाथञ्चैव निर्हृत्य ब्राह्मणं धनवर्ज्जितम्॥
स्नात्वा संप्राश्य तु घृतं शुध्यन्ति ब्राह्मणादयः।
अवरश्चेद्वरं वर्णमवरं वा वरो यदि॥
अशौचे संस्पृशेत् स्नेहात्तदाशौचेन शुध्यति॥
प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो योऽनुगच्छति कामतः।
स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति॥
एकाहात् क्षत्त्रिये शुद्धिर्वैश्यानां स्यात् द्व्यहेन तु।
शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः॥
अनस्थिसञ्चिते शूद्रे रौति चेद्ब्राह्मणः स्वकः।
त्रिरात्रं स्यात्तथाशौचमेकाहं त्वन्यथा स्मृतम्॥
अस्थिसञ्चयनादर्व्वागेकाहं वैश्यशूद्रयोः।
अन्यथा चैव सज्योतिर्ब्राह्मणे स्नानमेव तु॥
अनस्थिसञ्चिते विप्रे ब्राह्मणो रौति चेत्तदा।
स्नानेनैव भवेच्छुद्धिः सचैलेन न संशयः॥
यस्तैः सहाशनं कुर्य्याच्छयनादीनि चैव हि।
बान्धवो वा परो वापि स दशाहेन शुध्यति॥
यस्तेषामन्नमश्नाति सकृदेवापि कामतः।
तदाशौचे निवृत्तेऽसौ स्नानं कृत्वा विशुध्यति॥
यावत्तदन्नमश्नाति दुर्भिक्षोपहतो नरः।
तावन्त्यहान्यशौचं स्यात् प्रायश्चित्तं ततश्चरेत्॥
दाहाद्यशौचं कर्त्तव्यं द्विजानामग्निहोत्रिणाम्।
सपिण्डानान्तु मरणे मरणादितरेषु च॥
सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते।
समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः।
लेपभागश्चतुर्थाद्याः सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्॥
अनूढानां तथा स्त्रीणां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्।
जायानां भर्त्तृसापिण्ड्यं प्राह देवः पितामहः॥
ये चैकजाता बहवो भिन्नयोनय एव च।
भिन्नवर्णास्तु सापिण्ड्यं भवेत्तेषां त्रिपौरुषम्॥
कारवः शिल्पिनो वैद्या दासी दासस्तथैव च।
दातारो नियमी चैव ब्रह्मविद्ब्रह्मचारिणौ॥
सत्रिणो व्रतिनस्तावत् सद्यःशौचा उदाहृताः।
राजा चैवाभिषिक्तश्च विप्राः सत्रिण एव च॥
यज्ञे विवाहकाले च दैवयागे तथैव च।
सद्यःशौचं समाख्यातं दुर्भिक्षे वाप्युपद्रवे॥
डिम्बाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवैर्द्विजैः।
सद्यःशौचं समाख्यातमज्ञातिमरणे तथा॥
अग्नौ मरुप्रपतने वीराध्वन्यप्यनाशके।
ब्राह्मणार्थे च संन्यस्ते सद्यःशौचं विधीयते॥
नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम्।
नाशौचं कीर्त्त्यते सद्भिः पतिते च तथा मृते॥
पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः।
न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्य्यं श्राद्धादिकं क्वचित्॥
व्यापादयेत्तथात्मानं स्वयं योऽग्निविषादिभिः।
विहितं तस्य नाशौचं नाग्निर्नाप्युदकादिकम्॥
अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियतेऽग्निविषादिभिः।
तस्याशौचं विधातव्यं कार्य्यञ्चैवोदकादिकम्॥
जाते कुमारे तदहः कामं कुर्य्यात् प्रतिग्रहम्।
हिरण्यधान्यगोवासस्तिलान्नगुड़सर्पिषः॥
फलानि पुष्पं शाकञ्च लवणं काष्ठमेव च।
तोयं दधि घृतं क्षीरमौषधं तैलमेव च।

अथाशौचिनां प्रसादद्यान्नं शुश्वत्वादमेव विश्रम ।"

इति कौर्म्मे उपविभागे २२ अध्याय: ।

अन्यत् प्रायश्चित्तत्त्वे १०८ अध्याये द्रष्टव्यम् ।

शौचाचार: पुं (शौच आचार ।) शुद्धिकर्म्म । यथा —

"शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फला: क्रिया ।"

इत्याह्निकाचारतत्त्वे ब्रह्मपुराणम् ।

अन्यच्च ।

"उपनीय गुरु: शिष्यं महाव्याहृतिपूर्व्वकम् ।
वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ।"

इति याज्ञवल्क्य: ।

शौचिक, पुं (शौच यद्वादे शुचिता कामस्ते नास्त्यस्येति । शौच+ठन् ।) वर्णसङ्करविशेष: । यथा —

"कैवर्त्तस्य च कन्यायां शौण्डिकादेव शौचिक: ।"

इति पराशरपद्धति: ।

शौचेय पु (शौचेन वस्त्राणि शुचिनि चरतीति शौच+ढक ।) रजक: । इति शब्दरत्नावली ।

शौट ऋ गर्व्वे । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा० पर० सक० सेट ।) चतुर्दशस्वरी । ऋ अशुशौटत् । शौटति वीर: । इति दुर्गादास: ।

शौटीर पुं (शौटतीति । शौट गर्व्वे+"कटपटिशौटिभ्य ईरन् ।" उणा० ४ । ३० । इति ईरन् ।) त्यागी । वीर: । इत्युणादिकोष: । गर्व्वान्वित त्रि । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि वृत्ति: । (यथा, महाभारते । १२ । ८३ । ४३ ।

"सम्भूत सम्भत यश्च शौटीरो हव्यपावक ।
सर्व्ववित् कामवित् शूर स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ।")

शौटीर्य क्ली, (शौटीरस्य भाव: कर्म्म वा । शौटीर+"गुणवचनब्राह्मणादिभ्य: कर्म्मणि च ।" ५ । १ । १२४ । इति ष्यञ् ।) वीर्य्यम् । इति शब्दरत्नावली । गर्व्व: । शौटीरशब्दात् भावे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

शौड ऋ गर्व्वे । इति कविकल्पद्रुम: । (भ्वा० पर० सक० सेट ।) चतुर्दशस्वरी । ऋ, अशुशौडत् । इति दुर्गादास: ।

शौण्ड त्रि, (शुण्डायां मदिरायां रत । शुण्डा+अण् ।) मत्त । इत्यमर: । (यथा महाभारते । २ । ५११ । २१ ।

"पद्माय शौण्डाय महायशाय
नीशाय दुराय प्रतापबक्त्राय ।")

शौण्डिक ,पुं (शुण्डा पण्यमस्य । शुण्डा+"तदस्य पण्यम् ।" ४ । ४ । ५१ । इति ठक ।) कल्पपालादि: । शुण्डी ८ न भावा । तत्पर्याय: । मद्यकारक २ । इत्यमर । धुजाय ३ शौण्डी ४ ध्वजक ५ । इति हलायुध । अपि ६ मान ७ पल ८ ९ न चटाधर: । कल्पपाल ८ सुराजीवी १० वारिवास ११ मानवक १२, आमी १३ आतुर्नैव १४ । इति हेमचन्द्र । तल्लोत्पत्तिस्तु यथा —

"ततो माल्लिककन्यायां कैवर्त्तादेव शौण्डिक ।
कैवर्त्तस्य च कन्यायां शौण्डिकादेव शौचिक ।"

इति पराशरपद्धति ।

(अस्य गृहे भोजननिषेधो यथा मनु: । ४ । २१६ ।

"श्वतां शौण्डिकानाञ्च चैलनिर्णेजकस्य च ।
रञ्जकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ।"

यथा गेहे नाद्यात् इत्यर्थ ॥ *॥ शौण्डिका दासतो, त्रि । यथ "शुण्डिकादिभ्योऽण् । ४ । ३ । ७६ । इत्यण ।)

शौण्डी [न्] पुं (शुण्डा सुरा एव शौण्डं मदम् । स्वार्थे अण् । तत प्रयत्नतास्त्यस्येति । शौण्ड+इन् ।) शौण्डिक । इति शब्दरत्नावली ।

शौण्डी, क्ली, (शुण्डायां मद्यपानगृहे भवा । मद्यानां कविप्रदत्वात् । शुण्डा+अण् । ङीप ।) पिप्पली । चव्यम् । इति विश्व ।

शौण्डीर, त्रि, (शौटतीति । शौट+ईरन् । पृषोदरादित्वात् साधु ।) अहङ्कारी । यथा,—

"शौण्डीरो गर्व्वितश्चापि नानो चावदूकवत् ।
उदयोव उद्धरीत्कश्चो सौचय पिशुनो द्यम ।"

इति धनञ्जयकोष ।

शौद्धोदनि, पुं (शुद्धोदनस्यापत्यं पुमानिति । शुद्धोदन+"अत इञ् ।" ४ । १ । ९५ । इति इञ ।) शाक्यवंशावतीर्णबुद्धमुनिविशेष । इत्यमर । "शुद्धमोदनमस्य इति मनोरमादि । शुद्धोदनो नाम राजा । तथाहि ।

'शुद्धोदनो यतो धक्ते शाक्यवत् शुद्धमोदनम् ।'

इत्याभिधानम् ।

शुद्धोदनस्यापत्यं शौद्धोदनि । बाह्वादित्व इति भरत ।

शौद्र, पुं (शूद्रायां भव । शूद्रा+अण ।) द्वादश विधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेष । स तु ब्राह्मण क्षत्रियवैश्यानामन्यतमात् शूद्रायां जात । यथा —

"औरस क्षेत्रजश्चैव दत्त कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ।
कानीनश्च सहोढश्च क्रीत पौनर्भवस्तथा ।
स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवा ।"

इति चटाधर ।

(यथा मनु । ९ । १६० ।

"कानीनश्च सहोढश्च क्रीत पौनर्भवस्तथा ।
स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवा ।"*॥

शूद्रस्येदमिति । अण ।) शूद्रसम्बन्धि, त्रि । (यथा, महाभारते १२ । ६२ । ३ ।

"लाभानि वैश्यानि च वैश्यमान
शौद्राणि कर्म्माणि च ब्राह्मण सन् ।
असिद्धकृत् निन्दितो मन्दचेता
मरे च लोके निरयं प्रयाति ।")

शौधिका स्त्री इक्षुकाण्ड । इति हेमचन्द्र ।

शौनक ,पुं, (शुनकस्यापत्यमिति । शुनक+"अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ ।" ४ । १ । १०४ । इति अञ ।) ऋषिविशेष । यथा,—

"अं'यज्ञोपवाहुद् अन्दात् प्रतिमाविकम् ।
एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनक ।"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

शौनिक पु (शूना प्राणिवधस्थानं प्रयोजनमस्य । शूना+ठक ।) मांसविक्रयकर्त्ता । यथा,—

"वैतसिक कौटिकश्च मांसिक शौनिक: समा ।"

इति चटाधर हेमचन्द्रश्च ।

व्याधा । इति शब्दमाला ।

शौभ क्ली (शोभायै हितम् । शोभा+अण ।) हरिश्चन्द्रपुरम् । इति त्रिकाण्डशेष । तत्पर्याय । सौभनगरम् २ । इति भूरिप्रयोग । (पुरमेतत् शाल्वस्य कृष्णेनाभिघातेन विनाशितम् । एतद्वृत्तान्तस्तु भागवते १० स्कन्धे ७७ अध्याये द्रष्टव्य ।)

शौभ पुं (शुभाय हित । शुभ+अण ।) देवता । इति त्रिकाण्डशेष । गुवाक । इति शब्दमाला ।

शौभनेय, त्रि शोभनसम्बन्धी । शोभनशब्दात् ढेयप्रत्ययेन निष्पन्न ।

शौभाञ्जन पुं (शोभाञ्जन एव । स्वार्थे अण ।) शोभाञ्जनवृक्ष । इति भरतद्विरूपकोष ।

शौभिक, पु (शौभ सौभनगर उपलक्षणेन तदद्भुताश्चर्यकर वस्तु साधनत्वेनास्त्यस्येति । शौभ+ठन् ।) ऐन्द्रजालिक । इति शब्दमाला ।

शौभ्रेय त्रि (शुभ्रा+"शुभ्रादिभ्यश्च ।" ४ । १ । १२३ । इति ढक ।) शुभ्राया अपत्यम् इति मुग्धबोधव्याकरणम् । शुभ्रसम्बन्धि च ।

शौरि , पुं (शूरस्यापत्यमिति । शूर+इञ ।) विष्णु । (यथा आनन्दलहर्य्याम् । २ ।

"तनीयांसं पांशुं तव चरणपङ्केरुहभवं
विरिञ्चि सञ्चिन्वन् विरचयति लोकानविकलम् ।
वहत्येनं शौरि कथमपि सहस्रेण शिरसां
हर संक्षुद्यैनं भजति भसितोद्धूलनविधिम् ।")

शनैश्चरः । इत्यमरटीका । (शूरवंशोद्भव मात्रे । वसुदेव । यथा भागवते ।३।१।२४।

"कच्चित् कुरूणां परम सुहृन्नो
भाम: स आस्ते सुखमङ्ग शौरि: ।"

बलदेव । यथा महाभारते । ५ । ७ । २५ ।

"ततोऽभ्ययाद्धीमतां वै रौहिणेय महायशम् ।
सर्व्वमागमने हेतुं स तस्मै सम्यगन्यत् ।
प्रत्युवाच तत शौरिर्धर्म्मराद्‌धमिदं वच ।"

कृष्ण । यथा, भागवते । १ । १० । ११ ।

"अथ दूरागतान् शौरि कौरवान् विरहा तुरान् ।
सन्निवर्त्य दृढ़ स्निग्धान् प्रायात् स्वनगरीं प्रियै ।")

शौर्प } त्रि (शूर्प+"शूर्पाद्‌ञन्यतरस्याम् ।"
शौर्पिक } ५ । १ । २६ । इति अञ पक्षे ठञ ।) शूर्पपरिमितम् । शूर्पशब्दात् अञ्प्रत्ययेन ठिक प्रत्ययेन च निष्पन्नौ ।

शौर्य्य, क्ली (शूरस्य भाव कर्म्म वा । शूर+ष्यञ ।) शक्ति । (यथा रामायणे । ६ । ११ । २ ।

"सत्त्वेन वीर्य्येण पराक्रमेण
धैर्य्येण शौर्य्येण च तेजसा च ॥")

आरभटी । इति मेदिनी ॥

शौल्कं, त्रि, शुल्कसम्बन्धि । शुल्कशब्दात् ष्णप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

शौल्किकः, पुं, (शुल्के अधिकृतः । शुल्क+ठञ् ।) शुल्काध्यक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १७६ ।

"शौल्किकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् ।
अर्व्वाक् संवत्सरात् स्वामी हरेत परतो नृपः ॥")

शौल्किकेयः, पुं, विषभेदः । इत्यमरः ॥ शुल्किको देशभेदस्तत्र भवः शौल्किकेयः । ष्णेयः । तालव्यादिः । इति भरतः ॥

शौलफं, क्ली, शाकविशेषः । शुलफा इति भाषा । भूतचतुर्द्दश्यां चतुर्द्दशशाकमध्ये तद्भक्षणीयम् । यथा, निर्णयामृते ।

"ओलं केमुकवास्तूकं सर्षपं कालश्च निम्बं जयां
शालञ्चीं हिलमोचिकाश्च पटुकं शौलफं गुडूचीन्तथा
भण्टाकीं सुनिषण्णं शिवदिने खादन्ति ये मानवा
प्रेतत्वं न च यान्ति कार्त्तिकदिने कृष्णे च भूते तिथौ ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अस्य पर्य्यायगुणाः शतपुष्पाशब्दे द्रष्टव्याः ॥

शौल्विकः, पुं, कांस्यकारः । काँसारि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ताम्रकुट्टकः २ । इत्यमरः ॥ कामन्दमी ३ कांस्यकारः ४ । इति जटाधरः ॥ ताम्रिकः ५ ताम्रकारकः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥

शौवं, क्ली, (श्वन्+"शुनः सङ्कोच उपसंख्यानम् ।" ६ । ४ । १४४ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या अणि साधु ।) शुनः सङ्कोचः । शुनो वृन्दम् । श्वोभवम् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

शौवनं, क्ली, (श्वन्+अण् ।) शुनो भावः । शुनोऽपत्यम् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ (शुनः समूहः । श्वन्+"खण्डिकादिभ्यश्च ।" ४।२।४५। इत्यञ् । कुक्कुरसमूहः । इति व्याकरणम् ॥ शुनो मांसम् । इति काशिका ।६। ४ । १३३ ॥)

शौवस्तिकं, त्रि, (श्वो भवम् । श्वस्+"श्वसस्तुट् च ।" ४ । ३ । १५ । इति ठञ् तुडागमश्च ।) भाविदिनस्थायिवस्तु । यथा,—

"आलम्भरिस्त्वं पिशितैर्नराणां
फलेग्रहीन् हंसि वनस्पतीनाम् ।
शौवस्तिकत्वं विभवा न येषां
व्रजन्ति तेषां दयसे न कस्मात् ॥"

इति भट्टौ २ सर्गः ॥

"येषां विभवाः सम्पदः शौवस्तिकत्वं भाविदिनस्थितत्वं न व्रजन्ति तेषां कस्मान्न दयसे । श्वोभवः शौवस्तिकः श्वसो भवार्थे कर्णविधानात् कचि मनीषादित्वात् ष्णागमः हारस्तरेति उम्शिल्वे त्रिरिति त्रिः स्वतौ भावे इति त्वम् ।"

इति तट्टीका ॥

शौवापदं, त्रि, (श्वापदस्येदमिति । श्वापद+अण् । "पादान्तस्यान्यतरस्याम् ।" ७।३।६। इति पक्षे ऐच् ।) श्वापदसम्बन्धि । श्वापदशब्दात् ष्णप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, अनर्घराघवे । १ । ७५ ।

"कच्चित् कान्तारभाजां भवति परिभवः
कोऽपि शौवापदो वा
प्रत्यूहेन क्रतूनां न खलु मखभुजो भुञ्जते
वा हवींषि ॥")

शौष्कलः, पुं, (शुष्कलं पण्यमस्येति । अण् ।) शुष्कमांसस्य पणकः । इति मेदिनी ॥

शौष्कलः त्रि, (शुष्कलीमत्तीति । शुष्कली+अण् ।) आमिषाशी । इत्यमरः ॥ मत्स्यमांसभोजनशीलः । आमिषं अश्नाति आमिषाशी ग्रहादित्वाण्णिन् । शुष्कली शुष्कमांसे स्यात् मांसमात्रेऽपि दृश्यते । तामत्ति शौष्कलः णः । तालव्यादिर्न्तःस्थमध्यः । शुष्कं मांसं लाति इति शुष्कलः प्रज्ञादित्वात् अणि शौष्कलः । इति विद्याविनोदः । शाष्कलः इति पाठः । इति स्वामी । इति भरतः ॥

श्चुत } ,इर् क्षरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
श्चुत } (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) द्वौ तालव्यवर्गाद्युक्ततालव्यादी । शेषोऽन्तःस्थादियुक्तश्च । नकारजावनुस्वारपञ्चमाविभ्यादिनियमेऽप्यनयोस्तालव्यादित्वं तद्वचनस्य व्यभिचारसूचनार्थं तेन चुलुम्प लोपे इत्यादीनामोष्ठ्यवर्गशेषोपधत्वं सङ्गच्छते । तेन क्विपि संयोगान्तलोपे चुलुम् इत्यादि सिद्धम् । किन्तु द्वौ दन्त्यादी इति धातुप्रदीपक्रमदीश्वरौ । तेन घृतं श्चोतति इति घृतश्चुत् तमाचष्टे इति णौ णौमंघेति टिलोपे घृतश्चयति पुनः क्विपि णेर्लोपे घृतश्च इति स्थिते संयोगादेः सस्य लोपे घृतक् इति केचित् ॥ इर्, अश्चुतत् अश्चोतीत् । अश्चुतत् अश्चोतीत् । क्षर इति आसेचनं क्षरणञ्च । रक्तमाश्चोतति च्युर इति । इदं कवचमश्चोतीदिति । निश्चोतन्ते सुतनुकबरी बिन्दवो यावदेते । इति मालत्यां गयक्तानित्यत्वम् । इति दुर्गादासः ॥

श्चोतः, पुं, (श्चोतनमिति । श्चुत+घञ् ।) प्राधारः । इत्यमरः ॥

श्म, [न्] क्ली, सुखम् । इति अमरशब्दटीकायां भरतः ॥ (शरीरम् । इति निरुक्तिः । ३ । ५ ॥ शवः । इति पुराणम् । अस्य प्रमाणं श्मशानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

श्मशानं, क्ली, (श्मनो शवानां शानं शयनं यत्र । यद्वा, शवानां शयनमिति । "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टानि ।" ६ । ३ । १०९ । इति शवशब्दस्य श्मादेशः शयनशब्दस्यापि शानशब्द आदेशः ।) शवदाहस्थानम् । तत्पर्य्यायः । पितृवनम् २ । इत्यमरः ॥ शतानकम् ३ रुद्राक्रीडः ४ दाहसरः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अन्तशय्या ६ पितृकाननम् ७ । इति जटाधरः ॥ ॥ तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—

"श्मशब्देन शवः प्रोक्तः शानं शयनमुच्यते ।
निर्व्वचन्ति श्मशानार्थं मुने शब्दार्थकोविदाः ॥
महान्त्यपि च भूतानि प्रलये समुपस्थिते ।
शेरतेऽत्र शवा भूत्वा श्मशानन्तु ततो भवेत् ॥"

महाश्मशानं यथा,—

"वाराणसीति विख्याता रुद्रावास इति द्विजाः ।
महाश्मशानमित्येवं प्रोक्तमानन्दकाननम् ॥"

इति श्रीस्कान्दे काशीखण्डे ३० अध्यायः ॥ ॥

"उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे शत्रुविग्रहे ।
राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥"

इति चाणक्यम् । १७ ॥ ॥

श्मशाने गत्वा विष्णुस्पर्शे दोषो यथा,—

वराह उवाच ।

"श्मशानं यो नरो गत्वा अस्नात्वैव तु मां स्पृशेत् ।
मम दोषापराधस्य शृणु तस्येन यत् फलम् ॥
जम्बुको जायते भूमे वर्षाणां नव पञ्च च ।
गृध्रस्तु सप्तवर्षाणि जायते खचरेश्वरः ॥
चरन्तौ मानुषं मांसं उभौ तौ गृध्रजम्बुकौ ।
पिशाचो जायते तत्र वर्षाणि नव पञ्च च ॥
ततस्तु कृष्णपौण्ड्रिश्च त्रिंशद्वर्षाणि खादति ।
ततो नारायणाच्छ्रुत्वा धरणी वाक्यमब्रवीत् ॥
एतन्मे परमं गुह्यं लोकनाथ जनार्द्दन ।
परं कौतूहलं देव निखिलं वक्तुमर्हसि ॥
श्मशानं पुण्डरीकाक्ष ईश्वरेण प्रशंसितम् ।
तत्र किं विगुणं देव पावित्रे शिवभाषिते ॥
स तत्र रमते नित्यं भगवांस्तु महाद्युतिः ।
कपालं गृह्य देवोऽत्र दीप्तिमन्तं महौजसम् ॥
प्रशंसितश्च रुद्रेण भवता किं विनिन्दितम् ।
श्मशाणं पद्मपत्राक्ष रुद्रस्य च निशि प्रियम् ॥

वराह उवाच ।

शृणु तत्त्वेन मे देवि इदमाख्यानमुत्तमम् ।
यद्यापि ते न जानन्ति अनघे शंसितव्रताः ॥
कृत्वा सुदुष्करं कर्म्म सर्व्वभूतपतिर्हरः ।
हत्वा च वालवृद्धाणि त्रिपुरे स्त्रपिणीः स्त्रियः ।
तेन पापेन संवद्धो न शक्नोति विचेष्टितुम् ॥
तत ईशो मया चोक्तो वाक्यमेव सुखावहम् ।
किमिदं तिष्ठसे रुद्र कश्मलेन समावृतः ।
तव चैव प्रियार्थाय वेगाद्धमिदमागतः ॥
ततो मम वचः श्रुत्वा लब्धसंज्ञो महेश्वरः ।
उवाच मधुरं वाक्यं पापसन्तप्तलोचनः ॥
तव विष्णो प्रसादेन मया तत्त्रिपुरं हतम् ।
निहता दानवास्तत्र गर्भिण्यश्च निपातिताः ॥
वालवृद्धा हतास्तत्र विस्फुरन्तो दिशो दश ।
तस्य पापस्य दोषेण न शक्नोमि विचेष्टितुम् ॥
प्रनष्टयोगमायश्च नष्टैश्वर्य्यश्च माधव ।
किं मया विप्रकर्त्तव्यमेनोऽवस्थेन माधव ॥
विष्णो तत्त्वेन मे ब्रूहि शोधनं पापनाशनम् ।
येन वै कृतमात्रेण शीघ्रं मुच्येत किल्बिषात् ॥

एवं चिन्तान्वितस्तत्र मया दृष्टस्य भाविनम् ।
कपालमालां संदृश्य समलं गच्छ शङ्कर ।
ममैव वचनं श्रुत्वा भगवान् परमेश्वरः ।
उवाच मां पुनर्वृत्तं मां बाधय वसुन्धरे ।
काष्ठं समन्तो विन्ध्यो यत्र गच्छामीह वयम् ।
ततस्तस्य वचः श्रुत्वा प्रभुरस्य यशस्विनि ।
सर्वपापविशोधनार्थाय यथावाच प्रभाषितम् ।
श्मशानं समन्तो रुद्र पूतिको भ्रमते चक्र ।
स्वयं तिष्ठति वै तत्र सङ्क्रुद्धा विगतस्पृहा ।
तत्र रुद्र कपालानि इमं तत्रैव सङ्कुलम् ।
तत्र यक्षसहस्राणि तिष्ठन्तीह दृढव्रत ।
ततो भक्ष्य मांसानि पापकर्मविकीर्णक ।
छिन्नमानानि भोज्यानि ये च भोज्यास्तथ
प्रिया ।
एवं पर्वताग्रे तिष्ठ इमं तत्र सुनिश्चित ।
पूर्णे वर्षसहस्रे तु स्थित्वा त्वं समये पुनः ।
तस्यापि स्वाश्रमं पुण्यं गौतमस्य महात्मने ।
तत्र स्वाश्रमे वाराह आश्रमे विधिसंस्थिते ।
प्रसादात् गौतमस्यापि भविता गतकिल्विष ।
एवं तस्य वरं दत्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ।
रुद्रोऽपि भ्रमते तत्र श्मशाने पापकर्म्मणी ।
एवं न दीयते भूमे श्मशानं मे कदाचन ।
यस्तु वदेत पापं स्थितं चिन्नं भयावहम् ।
एतत्ते कथितं भद्रे श्मशानं मे शुभं वनम् ।
विद्वापि तत्समस्कारो मम कर्मपराधय ।
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि येन शुध्यति किल्विषात् ।
कृत्वा चतुर्थभक्तन्तु दिनानि दश पञ्च च ।
आकाशशयनं कुर्य्यात् एकभक्तं कुशास्तरे ।
प्रभाते पञ्चगव्यन्तु पातव्यं कायशोधनम् ।
प्रमुक्तः सर्वपापेभ्यो मम लोकाय गच्छति ।"
इति वाराहे श्मशानप्रवेशापराधप्रायश्चित्त नामाध्यायः ।

श्मशानकाली, स्त्री (श्मशानस्य काली ।) कालिकाविशेषः । अथ श्मशानकाली । तदुक्तं कालीतन्त्रे ।
"वाग्बीजं मायाबीजं लक्ष्मीं कामबीजमतः परम् ।
कालिके सम्पुटेन चतुष्कं बीजमालिखेत् ।
एकान्ताक्षरी दर्शिता चतुर्वर्गप्रदायिनी ।" ● ।
अस्या ध्यानम् ।
"पद्ममध्ये कृतं तदाद्रि षट्कोणम् ।
चतुर्द्वारसमायुक्तं मध्ये यन्त्रं समालिखेत् ।
दक्षिणस्तु त्रिकोणं कमलादष्टकम् ।
चतुर्द्वारं त्रिकोणमध्ये चतुष्कञ्च चतुष्कम् ।
पूर्व्वादि उत्तरान्तञ्च मध्ये देवीं प्रपूजयेत् ।"●।
अस्याः पूजाक्रमः । प्रातःकृत्य शिरसायामाख्य कर्मे कृत्वा अङ्गन्यासं कुर्य्यात् यथा । ह्रीं । अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । श्मशानकालिके तर्ज्जनीभ्यां नमः । मध्यमाभ्यां नमः । अनामिकाभ्यां नमः । कनिष्ठाभ्यां नमः । सर्व्वाङ्गे कामबीजं कीलकाय नमः । तत करन्यासः । एं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ह्रीं तर्ज्जनीभ्यां स्वाहा । एं मध्यमाभ्यां वषट् । ऐं अनामिकाभ्यां हुं ।
कालिके कनिष्ठाभ्यां वौषट् । ह्रीमादिनामभयाभ्यां करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिषु ● । ततो ध्यानम् ।
"अञ्जनादिनिभां देवीं श्मशानालयवासिनीम् ।
रक्तनेत्रां मुक्तकेशीं शुष्कमांसातिभैरवाम् ।
पिङ्गाक्षीं वामहस्तेन मद्यपूर्णं समांसकम् ।
सद्यःकृत्तशिरो दक्षहस्तेन दधतीं शिवाम् ।
स्मितवक्त्रां सदा चाममांसचर्व्वणतत्पराम् ।
नानालङ्कारभूषाङ्गीं नग्नां मत्तां सदासवैः ।
एवं ध्यात्वा जपेद्देवीं श्मशाने तु विशेषतः ।
यदि चापि गृहस्थोऽपि मत्स्यमांसैः सुभोजनैः ।
नग्नो भूत्वा महापूजां कुर्य्याद्दामां विशेषतः ।" ●
पूजनन्तु ध्यात्वा मानसैः उपचारैः स्थापनं कुर्य्यात् । पुनश्च तां यथोपचारैः सम्पूज्य पञ्च मांसादिकं पूजयेत् । तद्विधिरसिताङ्गादिक पूजयेत् । अस्याः पुरश्चरणं एकादशलक्षजप ।
तथा च ।
"अयुतञ्च जपेत्तस्य तद्दशांशेन होमयेत् ।
मन्त्रान्तरम् । तत्रैव ।
"कामबीजं समालिख्य कालिकायै समालिखेत् ।
नमोऽन्तेन च दत्वाथ सप्तार्णं मनुसत्तम ।
सर्व्वाङ्गे कालिका देवी ध्यानं सर्व्वन्तु पूर्व्ववत् ।"
इति तन्त्रसारः ।

श्मशानवासी [न्] पुं (श्मशाने वसतीति । वस + णिनि ।) शिवः । यथा,—
'क्षेत्रपः क्षेत्रपालश्च क्षेत्रज्ञः क्षत्रियो विराट् ।
श्मशानवासी मांसाशी खर्परोऽमरान्तकृत् ॥"
इति बटुकभैरवस्तोत्रम् ॥●।
श्मशाने वासकर्त्तरि त्रि । यथा । प्रथममप्ति बल्यादिकं श्मशानवासिचक्रालादिभ्यो दद्यात् ।
इति प्राह्निकतत्त्वम् ।

श्मशानवेश्मा [न्] पुं (श्मशानं वेश्म यस्य ।) महादेवः । इति शब्दचन्द्रिका ।

श्मशानवासिनी स्त्री (श्मशाने वसति या । वस + णिनि । ङीप् ।) काली । यथा,—
श्मशानवासिनी सौम्या शिवानी शिवसम्भवा ।"
इति कालिकासहस्रनामस्तोत्रम् ।

श्मशानालयवासिनी स्त्री (श्मशानालये श्मशान गृहे वसतीति । वस + णिनि । ङीप् ।) काली । यथा —
"घोररावां महारौद्रीं श्मशानालयवासिनीम् ।"
इति तन्त्रसारे दक्षिणकालिकाध्यानम् ।

श्मश्रु क्ली (श्म मुखं श्रयति आश्रयतीति । श्म + श्रि + "श्मनि श्रयतेर्डुन् ।" उणा० ५ । २८ । डुन् ।) पुंसां वक्त्रलोम । इत्यमरः । दाढ़ी इति भाषा । पुंसां पुरुषाणां तैरां वक्त्रे मुखे यल्लोम तत् श्मश्रु उच्यते । श्मनीति मुखनामसु पठितं श्म मुखं श्रयतीति श्मश्रु न स्त्रीति तु श्मश्रु क्लीवमुक्तम् । श्मशुक्तं पत्ति श्मन श्रयतेर्ड़ुनिति इति श्मश्रु श्मान्तःस्थे । इति भरत । ● । तस्य मुण्डनं यथा
"निज वक्त्रमुखानां क्षपकानाञ्च कृन्तकम् ।
सदृश भोगिनां कार्य्यं श्मश्रु स्निग्धं शुभं सदा ।
मद्दनं चास्फुटितानां रक्तश्मश्रुश्च चौरक ।
रक्तान्यदक्तश्मश्रुकर्णां स्यु पापकर्मणः ।
इति गारुडे ११ अध्याय ॥●।
क्रोधार्त्तस्यापि तत्र यथा —
मार्कण्डेय उवाच ।
"इति प्रतिज्ञाय तदा नारिष्यन्तसुतो दम ।
कोपामर्षविवृत्ताक्ष श्मश्रुमावर्त्तयन् पाणिना ।
हा हतोऽस्मीति पितरं ध्यात्वा दैवं विनिन्द्य च ।
प्रोवाच मन्त्रिणः सर्व्वानानिनाय पुरोहितम् ।"
इति मार्कण्डेयपुराणे नवाध्यायः ॥●।
अस्य धारणफलं यथा । दानधर्म्मे ।
"केशश्मश्रु धारयतामग्र्या भवति सन्ततिः ।" ●
तस्य क्षौरकर्म यथा । वराहपुराणम् ।
"श्मश्रुकर्म्म कारयित्वा नखच्छेदमनन्तरम् ।"
गोभिलः ।
कक्षश्मश्रुरोमनखानि वापयीत शिखावर्जम् ।
इति शुद्धितत्त्वम् ।

श्मश्रुमुखी स्त्री (श्मश्रु मुखे यस्याः । ङीष् ।) श्मश्रुयुक्ता नारी । तत्पर्य्यायः । पालि २ पाली ३ । इति शब्दरत्नावली । पोटा ४ । इति जटाधरः ।

श्मील निमेषे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा० पर० अक० सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषयुक्तः । श्मीलति चक्षुः पक्ष्मभिराहत स्यान्निमेषः । इति दुर्गादासः ।

श्यान त्रि गतः । श्यैधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

श्यामा स्त्री (श्यैङ् गतौ + "इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक् ।" उणा० १ । १४४ । इति मक् ।) हरितम् । क्षिप्तबलम् । इति मेदिनी ।

श्याम, त्रि (श्यायते गतो यस्मात् । श्यै + मक ।) कृष्णगुणविशिष्टः । (यथा, मनुः । ७ । २५ ।
"यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत् साधु पश्यति ।")
हरिद्गुणविशिष्टः । इत्यमरः ।

श्याम, पुं (श्यै + मक ।) प्रयागस्य वटः । (यथा रघुः । १३ । ५३ ।
"त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः
सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।
राशिर्मणीनामिव गारुडानां
सपद्मरागः फलितो विभाति ॥")
मेघः । वृद्धदारकः । कोकिलः । धुस्तूरः । हरिद्वर्णः । इति मेदिनी । धुस्तूरः । धान्यवपनं । श्यामाकः । इति राजनिर्घण्टः । दमनकवृक्षः । मरुवकम् । इति विश्वः । ● । अस्य मरकतमिव यथा —
"लक्ष्माणि कैशिका बीजिक्षौर चन्दायुराचर ।
विस्फारितचञ्चलपाण्डुराचर ।
स्निग्धश्यामलरैपाचराघनगता ।
प्रविद् परस्या काली कलिकान्तमारा ।
कन्नकम्बुकचूडोराजपरिपूरकम् ।

पिकवकोपकुटूश्यामाशुरुपापतमोनिशाः ॥
मसीपङ्कमदाम्भोधियमुनाघमकोकिलाः ।
गोलाङ्गूलाख्यगुञ्जास्ये कण्ठः खञ्जनकेकिनोः ॥
शैवलं तालतापिञ्छनिलेन्दीवरवलयः ।
रसविद्भूतपद्मारौ कटाक्षोऽलिः कनीनिका ॥
नीली जम्बूफलं मुस्ता काककन्या कुकोकिलः ।
भिन्नच्छाया गजाङ्गारखलान्तःकरणादयः ॥”
इति कविकल्पलतायां श्यामस्तवके ४कुसुमम् ॥
श्यामकं, क्ली, (श्याम + संज्ञायां कन् ।) रोहिष-तृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्यामवर्णे, त्रि । यथा, हरसंहितायाम् । ६९ । ८ ।
“श्यामकपुष्पचिताङ्गो
भस्मारुणसन्निभो विडालाक्षः ॥”)
श्यामकः, पुं, (श्यामं तद्वर्णं अकनीति । अक गतौ + अण् । शकन्ध्वादित्वात् साधु ।) श्यामाकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (शूरस्य पुत्रविशेषः । स तु वसुदेवस्य भ्राता । इति भागवतम् ।९।२४।२८।)
श्यामकण्ठः, पुं, (श्यामः कण्ठो यस्य ।) मयूरः । इति हलायुधः ॥ शिवः । पक्षिविशेषः । इति नीलकण्ठशब्ददर्शनात् ॥
श्यामकन्दा, स्त्री, (श्यामः कन्दो यस्याः ।) अतिविषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्यामकाण्डा, स्त्री, (श्यामः काण्डो यस्याः ।) गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्यामग्रन्थिः, स्त्री, (श्यामो ग्रन्थिर्यस्य ।) गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्यामपत्रः, पुं, (श्यामानि पत्राणि यस्य ।) तमालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
श्यामलः, पुं, (श्यामो वर्णः अस्त्यस्येति । श्याम + “सिध्मादिभ्यश्च ।”५।२।९७। इति लच् ।) कृष्णवर्णः । पिप्पलः । इति मेदिनी ॥ कृष्णगुणवति, त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा, मुकुन्दमालायाम् ।२।
“जयतु जयतु मेघश्यामलः कोमलाङ्गो
जयतु जयतु पृथ्वीभारनाशो मुकुन्दः ॥”)
श्यामलचूडा, स्त्री, (श्यामला चूडा यस्याः ।) गुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्यामलता, स्त्री, (श्यामा लता ।) स्वनामख्यातलता । तत्पर्य्यायः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“गोपी गोपा गोपवल्ली सारिवोत्पलसारिवा ।
अनन्ता शारिवा श्यामा स्फोटा श्यामलताह्वये ॥”
अपि च ।
“कालपेषी महाश्यामा सुभद्रोत्पलसारिवा ।
दीर्घमूला च मालिन्दी मसृरविदला च सा ॥”
इति रत्नमाला ॥
राजनिर्घण्टोक्तपर्य्यायगुणौ सारिवाशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
श्यामला, स्त्री, पार्व्वती । श्यामं श्रीकृष्णं लाति ददातीति व्युत्पत्तिसिद्धा । इति केचित् ॥ कस्तूरी-गन्धा । कटभी । जम्बूः । कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्यामलिका, स्त्री, नीली । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्यामलेक्षुः, पुं, (श्यामलः कृष्णवर्णः इक्षुः ।) कृष्णेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्यामसुन्दरः, पुं, (श्यामः सुन्दरश्च ।) श्रीकृष्णः । यथा,—
“यावन्ति च शरीराणि भोगार्हाणि महामुने ।
प्राकृतानि च सर्व्वाणि श्रीकृष्णविग्रहं विना ॥
ध्यायन्ति योगिनस्तच्च शुद्धं ज्योतिःस्वरूपिणम् ।
एकपादादिरहितं निर्गुणं प्रकृतेः परम् ॥
वैष्णवास्तं न मन्यन्ते तद्भक्ताः सूक्ष्मदर्शिनः ।
कुतो बभूव तज्ज्योतिरहो तेजस्विनं विना ।
ज्योतिरभ्यन्तरे नित्यं शरीरं श्यामसुन्दरम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ४१ अध्यायः ॥*॥
अन्यच्च ।
“श्यामसुन्दर ते दास्यः करवाम तवोदितम् ।
देहि वासांसि धर्म्मज्ञ नो चेद्राज्ञे ब्रुवामहे ॥”
इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे २२ अध्यायः ॥*॥
अपि च ।
“ददर्श श्रीहरिं ब्रह्मा शङ्करश्च सुरैः सह ।
वसन्तं तन्मध्यदेशे यथेन्दुं तारकावृतम् ॥
अमूल्यरत्ननिर्म्माणसर्व्वभूषणभूषितम् ।
किरीटिनं कुण्डलिनं वनमालाविभूषितम् ॥
शङ्खचक्रगदापद्मधारिणञ्च चतुर्भुजम् ।
नवीननीरदश्यामसुन्दरं सुमनोहरम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १४ अध्यायः ॥
श्यामा, स्त्री, (श्यामो वर्णोऽस्त्यस्या इति । अच् । टाप् ।) शारिवौषधी । अप्रसूताङ्गना । प्रियङ्गुः । वाकुचिः । यमुना । रात्रिः । कृष्णत्रिवृतिका । नीलिका । इति मेदिनी ॥ गुग्गुलुः । सोमलता । गुन्द्रा । कृष्णा । अम्बिका । इति विश्वः ॥ गुडूची । कस्तूरी । वटपत्री । वन्दा । नीलपुनर्नवा । पिप्पली । हरिद्रा । नीलदूर्व्वा । तुलसी । पद्मबीजम् । गौः । स्त्री । छाया । कृष्णसारिवा । शिंशपा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नारीविशेषः । यथा, भट्टिः । ५ । १८ ।
“योषिद्वृन्दारिका तस्य दयिता हंसगामिनी ।
दूर्व्वाकाण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला ॥”
तल्लक्षणं यथा, तट्टीकायाम् ।
“शीते सुखोष्णसर्व्वाङ्गी ग्रीष्मे च सुखशीतला ।
तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा स्त्री श्यामेति कथ्यते ॥”)
पक्षिविशेषः । श्यामा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वराही २ शकुनी ३ कुमारी ४ दुर्गा ५ देवी ६ चटका ७ कृष्णा ८ पोतकी ९ भारद्वाजिका १० वामा ११ कालिका १२ शिलिम्बिनी १३ । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ श्यामाया उत्पत्तिर्यथा,
“ततः सा कालिका देवी योगनिद्रा जगन्मयी ।
पूर्व्वत्यक्तसतीरूपा जन्मार्थं मेनकां ययौ ॥
समयस्यानुरूपेण मेनकाजठरे शिवा ।
सम्भूय च समुत्पन्ना सा लक्ष्मीरिव सागरात् ॥
वसन्तसमये देवी नवम्यां मृगयोगतः ।
अर्द्धरात्रौ समुत्पन्ना गङ्गेव शशिमण्डलात् ॥
ततस्तस्यान्तु जातायां प्रसन्नाश्चाभवन् दिशः ।
सानुकूलो ववौ वायुर्गम्भीरो गन्धिलः शुभः ॥

बभूव पुष्पवृष्टिश्च तोयवृष्टिः परा तथा ।
अप्सरसो ननृतुश्च जगुर्गन्धर्व्वकिन्नराः ॥
तस्यान्तु जायमानायां सर्व्वे लोकास्तमपहत ।
तान्तु दृष्ट्वा यथाजातां नीलोत्पलदलाद्युतिम् ॥
श्यामां सा मेनका देवी मुदमापातिहर्षिता ।
देवाश्च हर्षमतुलं प्रापुस्तत्र मुहुर्मुहुः ॥
तुष्टुवुस्तामन्तरीक्षे गन्धर्व्वाप्सरोगणाः ।
तान्तु नीलोत्पलदलश्यामां हिमवतः सुताम् ॥
कालीति नाम्ना हिमवानाजुहाव ततो दिने ।
यान्यथास्तु स्वसन्तानां नाम्ना तां पार्व्वतीति
च ।
कालीति च तथा नाम्ना कीर्त्तिता गिरि-
नन्दिनी ॥”
इति कालिकापुराणे ४० अध्यायः ॥*॥
अथ श्यामामन्त्रः । क्रीं क्रीं क्रीं हूँ हूँ ह्रीँ ह्रीँ दक्षिणे कालिके क्रीं क्रीं क्रीं हूँ हूँ ह्रीँ ह्रीँ स्वाहा । यथा, कालीतन्त्रे ।
“कामबीजं वह्निसंस्थं रतिविन्दुसमन्वितम् ।
कूर्च्चयुग्मं तथा लज्जायुग्मं तदनन्तरम् ॥
दक्षिणे कालिके चेति पूर्व्वबीजानि चोच्चरेत् ।
अन्ते वह्निवधूं दद्यात् विद्या राज्ञी प्रकीर्त्तिता ॥”
गन्धर्व्वस्य यामले ।
“ककारात्सत्स्वरूपत्वात् केवलं मोक्षदायिनी ।
ज्वलनार्णसमायोगात् सर्व्वतेजोमयी शुभा ।
मायाचयेण देवेशि स्थितिस्थित्यकारिणी ॥
बिन्दूनां निष्कलत्वाच्च कैवल्यफलदायिनी ।
बीजत्रयात् प्राक्भवी सा केवलं ज्ञानचित्कला ॥
शुद्धबीजद्वयेनैव शब्दराशिप्रबोधिनी ।
लज्जाबीजद्वयेनैव सृष्टिस्थित्यन्तकारिणी ॥
सम्बोधनपदेनैव सदा सन्निधिकारिणी ।
स्वाहया जगतां माता सर्व्वपापप्रणाशिनी ॥”
अस्याः पूजाप्रयोगः । प्रातःकृत्यादिकं कृत्वा मन्त्राचमनं कुर्य्यात् । यथा,—
“कालिकाभिः त्रिभिः पीत्वा काल्यादिभि-
रुपस्पृशेत् ।
द्वाभ्यामोष्ठौ हिरुन्मृज्य चक्रेन चालयेत् करम् ॥
मुखप्राणचक्षुःश्रोत्रनाभ्युरस्कं मुखौ क्रमात् ।
आचम्यैवं भवेत् कालो वत्सराचां प्रपश्यति ॥”
कं शिरः । तद्यथा । क्रीमिति त्रिराचामेत् । ॐ काल्यै नमः कपालिन्यै नमः इति ओष्ठौ द्विरुन्मृजेत् । ॐ कुल्लायै नमः इति वारं चालयेत् । ॐ कुरुकुल्लायै नमः इति मुखे । ॐ विरोधिन्यै नमः इति दक्षिणनासायाम् । ॐ विप्रचित्तायै नमः इति वामनासायाम् । ॐ उग्रायै नमः ॐ उग्रप्रभायै नमः इति नेत्रयोः । ॐ दीप्तायै नमः ॐ नीलायै नमः इति श्रोत्रयोः । ॐ घनायै नमः इति नाभौ । ॐ बलाकायै नमः इति वक्षसि । ॐ मात्रायै नमः इति शिरसि । ॐ मुद्रायै नमः ॐ मितायै नमः इत्यंसयोः । इति मन्त्राचमनम् ।*। ततो भूतशुद्धान्तं विधाय मायाबीजेन यथाविधि

प्राणायामत्रयं कुर्यात् ॥ * ॥ ऋष्यादिन्यास । यथा। अस्य मन्त्रस्य भैरव ऋषिरुष्णिक् छन्दो दक्षिणकालिका देवता ह्रीं बीजं हूं शक्ति क्रीं कीलकं पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धये विनियोग । तथा च कालीकल्पे।

"कीलकं चाद्यबीजं स्यात् चतुर्व्वर्गप्रदायकम्।"

शिरसि भैरवाय ऋषये नमः। मुखे उष्णिक् छन्दसे नमः । हृदि दक्षिणकालिकायै देवतायै नमः । गुह्ये ह्रीं बीजाय नमः । पादयोः हूं शक्तये नमः । सर्व्वाङ्गे क्रीं कीलकाय नमः ॥ * ॥ अथ कराङ्गन्यासौ । तदुक्तं कालीकल्पे।

'षडङ्गन्यासकरन्यासौ यथावदभिधीयते ।

भैरवोऽस्य ऋषिः प्रोक्त उष्णिक् छन्द उदाहृतम् ॥

देवता कालिका प्रोक्ता लज्जाबीजन्तु बीजकम्।

कीलकं चाद्यबीजं स्याच्चतुर्व्वर्गप्रदम् ॥

शक्तिश्च कूर्च्चबीजं स्यान्नियुक्ता मत्प्रभौ।

कविलाय नियोग स्यान्निश्चादि तेन मायया।"

षडङ्गन्यास ।

"षड्दीर्घभाजा बीजेन प्रणवादेन कल्पयेत्।"

वीरतन्त्रेऽपि।

"षड्दीर्घयुक्तादिन प्रणवादेन कल्पयेत्।"

इति वा । तद्यथा । ॐ क्रां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ॐ क्रीं तर्ज्जनीभ्यां स्वाहा । ॐ क्रूं मध्यमाभ्यां वषट् । ॐ क्रैं अनामिकाभ्यां हुं । ॐ क्रौं कनिष्ठाभ्यां वौषट् । ॐ क्रः करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिषु । ॐ क्रां हृदयाय नमः इत्यादि। एवं ॐ ह्रां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः इत्यादि वा ॥ * ॥ तथा वर्णन्यास । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ नमः इति हृदये। ए ऐ ओ औ अं अः क ख ग घ ङ नमः इति दक्षिणबाहौ । च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण नमः इति वामबाहौ । त थ द ध न प फ ब भ म नमः इति दक्षिणपादे। य र ल व श ष स ह ळ क्षं नमः इति वामपादे। [illegible] न्यास । यथा वीरतन्त्रे । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ [illegible] हृदये [illegible] । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ [illegible] हृदये [illegible] । [illegible] ॥ * ॥ अथ [illegible] । [illegible] ।

"[illegible] मातृका [illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ॥"

यथा ॐ अं ॐ इत्येवं मातृकापुटितनाराम्। एवं नीबीजपुटितां ताम्। तत्पुटितं नीबीजम्। एवं क्रमेण पुटितां मातृकाम्। मातृकापुटितकामम्। एवं प्रकारेण पुटितां मातृकां मातृकापुटितां शक्तिं न्यसेत्। यथा क्रीं इत्यत्र अं अः इत्यादि पूर्व्ववत्। तत्पुटितां मातृकां न्यसेत्। मातृकापुटितश्च तत्। मन्त्रपुटितां मातृकां तत्पुटितं मन्त्रम्। पुनरनुलोमविलोमेन केवलमातृकास्थाने न्यस्य मूलेनाष्टधा व्यापकं कुर्यात् अथ न्यासधारणा अपि कार्य्या ।

'इति गुप्तेन दुर्गाया षड्न्यासः प्रकीर्त्तिता ।

ताराया कालिकायाश्च उक्तन्यासं समाचरेत् ॥

एतस्मिन् न्यासवर्य्ये च सर्व्वं पापं प्रणश्यति ॥"

तत्त्वन्यास । यथामूलं त्रिखण्डं विधाय प्रथमखण्डान्ते ॐ आत्मतत्त्वाय स्वाहेति पादादिनाभिपर्य्यन्तम्। द्वितीयखण्डान्ते ॐ विद्यातत्त्वाय स्वाहा इति नाभ्यादिहृदयान्तम्। तृतीयखण्डान्ते ॐ शिवतत्त्वाय स्वाहा इति हृदयादिशिरःपर्य्यन्तं न्यसेत्। तदुक्तं तन्त्रे।

"मूलविद्यां त्रिखण्डान्ते प्रणवाद्यैर्यथाविधि।

आत्मविद्या शिवैस्तत्त्वैस्तत्त्वन्यास समाचरेत् ॥"

अथ बीजन्यास । तदुक्तं कुमारीकल्पे।

"ब्रह्मरन्ध्रे भ्रुवोर्मध्ये ललाटे नाभिदेशके।

गुह्ये वक्त्रे च सर्व्वाङ्गे सप्तबीजं क्रमान्न्यसेत् ॥"

यथा आद्यबीजं ब्रह्मरन्ध्रे द्वितीयबीजं भ्रूमध्ये तृतीयबीजं ललाटे चतुर्थबीजं नाभौ पञ्चमबीजं गुह्ये षष्ठबीजं वक्त्रे सप्तमबीजं सर्व्वाङ्गे। इति न्यासक्रमम् ॥ * ॥ ततो मूलेन सप्तधा व्यापकं न्यासं कृत्वा यथाविधि सुखी प्रसन्नो ध्यायेत्। यथा कालीतन्त्रे।

"करालवदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजाम्।

कालिकां दक्षिणां दिव्यां मुण्डमालाविभूषिताम्॥

सद्यश्छिन्नशिरः खड्गवामाधोर्द्ध्वकराम्बुजाम्।

अभयं वरदञ्चैव दक्षिणोर्द्ध्वाधः पाणिकाम् ॥

महामेघप्रभां श्यामां तथा चैव दिगम्बरीम्।

कण्ठावसक्तमुण्डालीगलद्रुधिरचर्च्चिताम् ॥

कर्णावतंसतानीतशवयुग्मभयानकाम्।

घोरदंष्ट्रां करालास्यां पीनोन्नतपयोधराम् ॥

शवानां करसङ्घातैः कृतकाञ्चीं हसन्मुखीम् ॥

सृक्कद्वयगलद्रक्तधाराविस्फुरिताननाम् ॥

घोररावां महारौद्रीं श्मशानालयवासिनीम् ।

बालार्कमण्डलाकारलोचनत्रितयान्विताम् ॥

दन्तुरां दक्षिणव्यापिमुक्तालम्बिकचोच्चयाम्।

शवरूपमहादेवहृदयोपरिसंस्थिताम् ॥

शिवाभिर्घोररावाभिश्चतुर्दिक्षु समन्विताम्।

महाकालेन च समं विपरीतरतातुराम् ॥

सुखप्रसन्नवदनां स्मेराननसरोरुहाम्।

एवं सञ्चिन्तयेत् कालीं सर्व्वकामसमृद्धिदाम् ॥" * ॥

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible]

दर्शनादुभयमेव पाठ ॥ * ॥ ध्यानान्तर तन्त्रे

"अञ्जनाद्रिनिभां देवीं करालवदनां शिवाम्।

मुण्डमालावलीकीर्णां मुक्तकेशीं स्मिताननाम् ॥

महाकालहृदम्भोजस्थितां पीनपयोधराम्।

विपरीतरतासक्तां घोरदंष्ट्रां शिवैः सह ॥

नागयज्ञोपवीताढ्यां चन्द्रार्द्धकृतशेखराम्।

सर्व्वालङ्कारसंयुक्तां मुक्तमालाविभूषिताम् ॥

मृतहस्तसहस्रैस्तु बद्धकाञ्चीं दिगंशुकाम्।

शिवाकोटिसहस्रैस्तु योगिनीभिर्विराजिताम् ॥

रक्तपूर्णमुखाम्भोजां मद्यपानप्रमत्तिकाम्।

वह्न्यर्कशशिनेत्राञ्च रक्तविस्फुरिताननाम् ॥

विगतासुकिशोराभ्यां कृतकर्णावतंसिनीम्।

कण्ठावसक्तमुण्डालीगलद्रुधिरचर्च्चिताम् ॥

श्मशानवह्निमध्यस्थां ब्रह्मकेशववन्दिताम्।

सद्यःकृत्तशिरःखड्गवराभीतिकराम्बुजाम् ॥"

ध्यानान्तर तन्त्रे। यथा —

"शवारूढां महाभीमां घोरदंष्ट्रां हसन्मुखीम्।

चतुर्भुजां खड्गमुण्डवराभयकरां पराम् ॥

मुण्डमालाधरां देवीं ललज्जिह्वां दिगम्बरीम्

एवं सञ्चिन्तयेत् कालीं श्मशानालयवासिनीम् ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्य शङ्खस्थापनं कुर्य्यात्। यथा। स्ववामे भूमौ हूं कारगर्भं त्रिकोणं विलिख्य अर्घ्यपात्रं संस्थाप्य मूलेन शुद्धजलादिना सुगन्धिपुष्पादिपूर्णं गन्धादिकं दत्वा ॐ मं वह्निमण्डलाय दशकलात्मने नमः इत्याधारम्। अं सूर्य्यमण्डलाय द्वादशकलात्मने नमः इति शङ्खम्। उं सोममण्डलाय षोडशकलात्मने नमः इति जलं सम्पूज्य। ॐ ह्रां हृदयाय नमः । ॐ ह्रीं शिरसे स्वाहा। ॐ हूं शिखायै वषट्। ॐ हैं कवचाय हुं इत्यग्न्यादिकोणेषु। मध्ये ॐ ह्रौं नेत्रत्रयाय वौषट्। चतुर्दिक्षु ॐ ह्रः अस्त्राय फट्। इत्यभ्यर्च्य तदुपरि मत्स्यमुद्रयाच्छाद्य मूलं दशधा जप्त्वा धेनुमुद्रया अमृतीकृत्य अर्घ्यजलस्य [illegible] विचिन्त्य [illegible] पूजोपकरणान्युक्षेत् पीठपूजामारभेत् ॥ * ॥ अथ पीठपूजाक्रम । आदौ विन्दु त्रिकोणं पञ्चकोणं विलिख्य तदाबहिः [illegible] चतुर्द्वारं विलिखेत्। तदुक्तं कालीतन्त्रे।

"आदौ त्रिकोणमालिख्य त्रिकोणं तद्बहिर्लिखेत्।

ततो वै विलिखेन्मन्त्री त्रिकोणत्रयमुत्तमम् ॥

ततो वृत्तं समालिख्य लिखेदष्टदलं ततः ।

वृत्तं विलिख्य विधिवल्लिखेद्भूपुरमेककम् ॥"

कुमारीकल्पे।

"मध्ये तु बैन्दवं चक्रं बीजमायाविभूषितम् ॥"

इति ॥ * ॥

अथ त्रिविधाधारो मुण्डमालायाम्।

"तालपत्रे वस्त्रे वा स्वर्णादिधातुनिर्म्मिते।

मूर्त्तौ वा [illegible] शिलायां मणौ वा [illegible] ॥

[illegible] ॥"

यन्त्रान्तरमाह तन्त्रे ।
'शक्तयग्निभ्याञ्च षट्कोणं शक्तिभिश्च नवात्मकम् ।
पद्मे वसुदले भूमिपूश्चतुर्द्वारसंयुतेति ॥*॥
पीठपूजां ततः कुर्य्यादाधारशक्तिपूर्व्वकम् ।
प्रकृतिं कमठञ्चैव शेषं पृथ्वीं तथैव च ॥
सुधाम्बुधिं मणिद्वीपं चिन्तामणिगृहं तथा ।
श्मशानं पारिजातञ्च तन्मूले रत्नवेदिकाम् ॥
तस्योपरि मणेः पीठं न्यसेत् साधकसत्तमः ।
चतुर्द्दिक्षु मुनीन् देवान् शिवांश्च शवमुण्ड-
कान् ॥"

धर्म्मादधर्म्मादींश्चेत्यादि ह्रीँ ज्ञानात्मने नमः इत्यन्तं संपूज्य केशरेषु पूर्व्वादिक्रमेण पूजयेत् ।
"इच्छा ज्ञाना क्रिया चैव कामिनी काम-
दायिनी ॥
रती रतिप्रिया नन्दा मध्ये चैव मनोन्मनी ॥"
सर्व्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । तदुपरि ह्सौः सदाशिवमहाप्रेतपद्मासनाय नमः ॥*॥ ततः पुनर्ध्यात्वा पुष्पाञ्जलावानीय मूलमन्त्रकल्पितमूर्त्तावावाहयेत् ।
"ॐ देवेशि भक्तिसुलभे परिवारसमन्विते ।
यावत्त्वां पूजयिष्यामि तावत् त्वं सुस्थिरा भव ॥"
ततो मूलमुच्चार्य्य अमुकीदेवि इहावह इह तिष्ठ इह सन्निधेहि इह सन्निरुध्यस्व इह सन्निहिता भव । ततः हूमित्यवगुण्ठ्य अङ्गमन्त्रैः सकलीकृत्य धेनुमुद्रया अमृतीकृत्य परमीकरणमुद्रया परमीकृत्य भूतिन्याकर्षिणीयोनिमुद्राः प्रदर्श्य प्राणप्रतिष्ठां विधाय मूलेन पाद्यादिभिः पूजयेत् । ततो मूलमुच्चार्य्य एतत् पाद्यममुकदेवतायै नमः । इदमर्घ्यं स्वाहा । आचमनीयं स्वधा । स्नानीयं निवेदयामि । पुनराचमनीयं स्वधा । एष गन्धो नमः । एतानि पुष्पाणि वौषट् । ततो मूलेन पञ्च पुष्पाञ्जलीन् दत्त्वा धूपदीपौ दद्यात् । वनस्पतीत्यादि पठन् मूलमुच्चार्य्य एष धूपो नमः । दीपमन्त्रस्तु ।
"सुप्रकाशो महादीपः सर्व्वतस्तिमिरापहः ।
सबाह्याभ्यन्तरं ज्योतिर्दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥"
मूलमुच्चार्य्य एष दीपो नमः । ततः ॐ जयध्वनिमन्त्रमातः स्वाहा इति घण्टां संपूज्य वामहस्तेन तां वादयन् नीचैर्धूपं दत्त्वा दृष्टिपर्य्यन्तं दीपं दद्यात् । ततो मूलेन पुष्पाञ्जलित्रयं दत्त्वा यथोपपन्नं नैवेद्यं दत्त्वा आवरणपूजां कुर्य्यात् ॥ श्रीअमुकीदेवि आवरणं ते पूजयामि इत्याज्ञां गृहीत्वा केशरेष्वग्न्यादिकोणेषु ॐ ह्रां हृदयाय नमः । ॐ ह्रीँ शिरसे स्वाहा । ॐ ह्रूँ शिखायै वषट् । ॐ ह्रैँ कवचाय हूँ । ॐ ह्रौँ नेत्रत्रयाय वौषट् । चतुर्दिक्षु ॐ ह्रः अस्त्राय फट् । बहिःषट्कोणे ॐ काल्यै नमः । सर्व्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन कपालिन्यै कुल्लायै कुरुकुल्लायै विरोधिन्यै विप्रचित्तायै उग्रायै उग्रप्रभायै दीप्तायै इत्यन्तत्र्यस्रे । ॐ नीलायै नमः । एवं घनायै बलाकायै इति द्वितीयत्र्यस्रे । एवं मात्रायै मुद्रायै मितायै इति तृतीयत्र्यस्रे ।

"सर्व्वाः श्यामा असिकरा मुण्डमालाविभूषिताः ।
तर्ज्जनीं वामहस्तेन धारयन्त्यः शुचिस्मिताः ॥
दिगम्बर्य्यो हसन्मुख्यः स्वस्ववाहनभूषिताः ॥"
एवं ध्यात्वार्चयेत् ॥ * ॥ ततोऽष्टपत्रेषु पूर्व्वादिक्रमेण ॐ ब्राह्म्यै नमः । एवं नारायण्यै माहेश्वर्य्यै चामुण्डायै कौमार्य्यै अपराजितायै वाराह्यै नारसिंह्यै एता गन्धादिभिः पूजयेत् । पत्राग्रे असिताङ्गादिभैरवान् पूजयेत् । ततो मूलेन पुष्पाञ्जलित्रयं दत्त्वा पाद्यादिना महाकालं पूजयेत् ॥ * ॥ तस्य ध्यानम् ।
"महाकालं यजेद्देव्या दक्षिणे धूम्रवर्णकम् ।
बिभ्रतं दण्डखट्टाङ्गौ दंष्ट्राभीममुखं शिशुम् ॥
व्याघ्रचर्म्मावृतकटिं तुन्दिलं रक्तवाससम् ।
त्रिनेत्रं मुक्तकेशञ्च मुण्डमालाविभूषितम् ॥
जटाभारलसच्चन्द्रखण्डमुग्रं ज्वलन्निभम् ॥"
तथा च कुमारीकल्पे ।
"देव्यास्तु दक्षिणे भागे महाकालं प्रपूजयेत् ।"
हूँ च्रौँ यां रां लां वां आं क्रों महाकालभैरव सर्व्वविघ्नान्नाशय नाशय ह्रीँ श्रीँ फट् स्वाहा इत्यनेन पाद्यादिभिराराध्य त्रिस्तर्पयित्वा मूलेन देवीं पञ्चोपचारैः पूजयेत् । तथा च कालीतन्त्रे ।
"महाकालं यजेद्यत्नात् पश्चाद्देवीं प्रपूजयेत् ।"
कालीकल्पे ।
"कवचं च्रौं समुद्धृत्य यां रां लां वां आं च
क्रोन्ततः ।
महाकालभैरवेति सर्व्वविघ्नान्नाशयेति च ॥
नाशयेति पुनः प्रोच्य मायां लक्ष्मीं समुद्धरेत् ।
फट् स्वाहया समायुक्तो मन्त्रः सर्व्वार्थसाधकः ॥"
ततो देवीं ध्यात्वा यथाशक्ति जप्त्वा गुह्यातीत्यादिना वामहस्ते जपं समर्प्य आत्मसमर्पणं कुर्य्यात् । ततः स्तुत्वा प्रदक्षिणीकृत्य अष्टाङ्गप्रणामं कृत्वा त्रैलोक्यमङ्गलं नाम कवचं पठेत् ॥ * ॥ ततो आवरणदेवता देव्यङ्गे विलोप्य संहारमुद्रया अमुकीदेवि क्षमस्वेति विसृज्य तत्तेजःपुष्पेण समं स्वहृद्यारोपयेत् ।
"उत्तरे शिखरे देवि भूम्यां पर्व्वतवासिनि ।
ब्रह्मयोनिसमुत्पन्ने गच्छ देवि ममान्तरम् ॥"
इति मन्त्रेण ॥*॥
ततस्तन्नैवेद्यं किञ्चिदुच्छिष्टचाण्डालिन्यै नमः इत्यैशान्यां दिशि दत्त्वा शेषमिष्टेभ्यो दत्त्वा किञ्चित् स्वीकृत्य पादोदकं पीत्वा निर्म्माल्यं शिरसि विधृत्य यथेच्छं विहरेत् ॥ * ॥ ततो यन्त्रलेपं वामहस्ते कृत्वा सव्यहस्तकनिष्ठया मायाबीजं विलिख्य तया तिलकं कुर्य्यात् । तथा च ।
"वामे कृत्वा यन्त्रलेपं मायां सव्यकनिष्ठया ।
विलिख्य तिलकं कुर्य्यात् मन्त्रेणानेन साधकः ॥
ॐ यं यं स्पृशामि पादेन यो मां पश्यति
चक्षुषा ।
स एव दासतां यातु राजानो दुष्टदस्यवः ॥"
जपकाले तु कर्पूरयुक्ता शिखा कार्य्या ।

"कर्पूराढ्या सदा शिखा कर्त्तव्या जपकर्म्मणि ।"
इति विश्वसारवाक्यात् इयं काम्यजप इति तत्त्वम् । ततो मूलेनाष्टोत्तरशताभिमन्त्रितं पुष्पं चन्दनञ्च धृत्वा त्रैलोक्यं वशमानयेत् ।
"सर्व्वसिद्धियुतो भूत्वा भैरवो वत्सराद्भवेत् ।"
अस्य पुरश्चरणं लक्षद्वयजपः । तथा च कालीतन्त्रे ।
"लक्षमेकं जपेन्मन्त्रं हविष्याशी दिवा शुचिः ।
रात्रौ ताम्बूलपूरास्यः शय्यायां लक्षमानतः ॥"
व्यवस्थामाह स्वतन्त्रे ।
"दिवा लक्षं शुचिर्भूत्वा हविष्याशी जपेन्नरः ।
ततस्तु तद्दशांशेन होमयेत् हविषा प्रिये ॥"
अत्राङ्गस्य कालान्तरमाह नीलसारस्वते ।
"लक्षमेकं जपेन्मन्त्रं हविष्याशी दिवा शुचिः ।
अशुचिश्च तथा रात्रौ लक्षमेकं तथैव च ॥"
"दशांशं होमयेन्मन्त्री तर्पयेदभिषेचयेत् ।"इति साम्प्रदायिकाः । वस्तुतस्तु कुमारीकल्पे ।
"लक्षमेकं जपेद्विद्यां हविष्याशी दिवा शुचिः ।
रात्रौ ताम्बूलपूरास्यः शय्यायां लक्षमानतः ॥"
रात्रिजपे तु कालो मुण्डमालायाम् ।
"गते तु प्रथमे यामे तृतीयप्रहरावधि ।
निशायान्तु प्रजप्तव्यं रात्रिशेषे जपेन्न तु ॥
एवं लक्षद्वयं जप्त्वा तद्दशांशेन मन्त्रवित् ।
अयुतं होमयेद्देवि दिवारात्रिविभेदतः ॥"
तेन दिवा लक्षं जप्त्वा तद्दशांशं होमं कुर्य्यात् । रात्रौ लक्षं जप्त्वा तद्दशांशं होमं कुर्य्यादिति रहस्यार्थः ।
"द्विजातीनाञ्च सर्व्वेषां दिवा विधिरिहोच्यते ।
शूद्राणाञ्च तथा प्रोक्तं रात्रावेव महाफलम् ॥"
अन्यत्र च ।
"दिवैव प्रजपेन्मन्त्रं न तु रात्रौ कदाचन ॥"*॥

अथ मन्त्रभेदाः ।

क्रीँ । १ । क्रीँ क्रीँ क्रीँ । ३ । अनयोः पूजाप्रयोगः सर्व्वं पूर्व्ववत् । ध्यानं सिद्धेश्वरतन्त्रे ।
"शवारूढ़ां महाभीमां घोरदंष्ट्रां वरप्रदाम् ।
हास्ययुक्तां त्रिनेत्राञ्च कपालकर्त्तृकाकराम् ॥
मुक्तकेशीं ललज्जिह्वां पिबन्तीं रुधिरं मुहुः ।
चतुर्ब्बाहुयुतां देवीं वराभयकरां स्मरेत् ॥"
अनयोः पुरश्चरणं लक्षजपः ॥ * ॥ ॐ ह्रीँ ह्रीँ हूँ हूँ क्रीँ क्रीँ क्रीँ दक्षिणे कालिके क्रीँ क्रीँ क्रीँ हूँ हूँ ह्रीँ ह्रीँ । २१ । अस्याः पूजादिकं दक्षिणावत् कार्य्यम् । पुरश्चरणं लक्षजपः ॥*॥ ॐ ह्रीँ ह्रीँ हूँ हूँ क्रीँ क्रीँ क्रीँ दक्षिणे कालिके क्रीँ क्रीँ क्रीँ हूँ हूँ ह्रीँ ह्रीँ स्वाहा । २३ ॥ * ॥ ह्रीँ ह्रीँ हूँ हूँ क्रीँ क्रीँ क्रीँ दक्षिणे कालिके क्रीँ क्रीँ क्रीँ हूँ हूँ ह्रीँ ह्रीँ स्वाहा । २२ ॥ * ॥ ह्रीँ ह्रीँ हूँ हूँ क्रीँ क्रीँ क्रीँ दक्षिणे कालिके क्रीँ क्रीँ क्रीँ हूँ हूँ ह्रीँ ह्रीँ ।२०। ध्यानपूजादिकं दक्षिणावत् ॥*॥ क्रीँ क्रीँ क्रूँ ।३॥ * ॥ ॐ ह्रीँ क्रीँमे स्वाहा ।६। अस्याः पूजाप्रयोगः । अस्य भैरव ऋषिर्व्विराट् छन्दः सिद्धकाली ब्रह्मरूपा संवनेश्वरी देवता

विपरीते श्वेत सव्यायोन प्रासि । सर्वं न्यासादि पूर्व्ववत् । ध्यानम् ।
"खड्गाद्रिविन्दुखचमदन्तरबोधाविताङ्गी
विभ्रा
मध्ये मार्यौकमाणीक्रमन्दस्मयौ हस्तकमौ
यिवन्तो ।
सिन्धावकाच मर्घमपहदस्मादैर्पुंना शीघ्र
सिद्धा
मायामौमोयनाभा रविमुद्धिविमथनकुन्तला
सौदमाम ।"
एन ध्यात पूर्व्विकावत सर्व्वं कार्य्यम् । पुरश्चर
गन्तु एकविंशतिसहस्रजप ।•। क्रीँ ह्री ह्रीं ।
३ ।•। क्रीँ क्रीँ क्रीँ स्वाहा । ४ ।•। क्रीँ
क्रीँ क्रीँ फट् स्वाहा । ६ ।•। क्रीँ क्रीँ क्रीँ
क्रीँ क्रीँ क्रीँ स्वाहा । ९ ।•। ए नम । क्रीँ
ए नम । क्रीँ कालिकायै स्वाहा । १२ ।•।
एतेषां पूजाप्रयोगः । अस्य रविधा ऋषि
र्गा य मात्रुच्छन्द कालिका देवता । ध्यानम् ।
' चतुर्भुजा कृष्णवर्णा मुण्डमालाविभूषिता ।
खड्गञ्च दक्षिणे पाणौ विभ्रतीन्दीवरद्वयम् ।
कर्त्रीञ्च खर्परञ्चैव क्रमाद्वामेन विभ्रती ।
द्यां लिखन्तीं जटामेकां विभ्रती शिरसा स्वयम् ।
मुण्डमालाधरा शीर्षे ग्रीवायामथ चापराम् ।
वक्षसा नागहारञ्च विभ्रती रक्तलोचना ।
कृष्णवस्त्रधरा कट्यां व्याघ्राजिनसमन्विता ।
वामपादं शवहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् ।
विन्यस्य सिंहपृष्ठे तु लेलिहाना शवं स्वयम् ।
साट्टहासा महाघोररावयुक्ता सुभीषणा ।"
ध्यात्वैवं अस्याः सर्व्वं पूर्व्ववत् । पुरश्चरण
मष्टदशजप । अन्यासां मन्त्रकमहालक्ष
जप ।•। क्रीँ ह्रीं ह्रीं दक्षिणे कालिके
स्वाहा । ११ ।•। क्रीँ ह्रूँ ह्रीं दक्षिणे कालिके
स्व । १० ।•। क्रीँ क्रीँ ह्रूँ ह्रूँ ह्रीं ह्रीं दक्षिणे
कालिके क्रीँ क्रीँ ह्रूँ ह्रूँ ह्रीं ह्रीं स्वाहा । २० ।
एतासां ऋषिरादयः पूर्ववत् महाकालऋषिः उष्णिक्छन्दः अथ
कालिका देवता । अत्र सर्वे न्यासादि ।•।
क्रीँ स्वाहा । ३ । भैरवोऽस्य ऋषि ।•। क्रीँ
क्रीँ ह्रूँ ह्रूँ ह्रूँ ह्रीं स्वाहा । ८ ।•। क्रीँ
ह्रूँ ह्रीं स्वाहा । ५ । अस्य पञ्चवक्त्र ऋषि ।•।
क्रीँ क्रीँ क्रीँ ह्रूँ ह्रूँ ह्रीं ह्रीं स्वाहा । ८ ।•।
क्रीँ दक्षिणे कालिके स्वाहा । ८ ।•। क्रीँ
ह्रूँ ह्रीं क्रीँ ह्रूँ ह्रीं स्वाहा । ८ ।•। क्रीँ
क्रीँ क्रीँ ह्रीं ह्रीं ह्रूँ ह्रूँ क्रीँ क्रीँ क्रीँ ह्रीं
ह्रीं ह्रूँ ह्रूँ स्वाहा । १६ ।•। नम ए क्रीँ
क्रीँ कालिकायै स्वाहा । ११ ।•। नम आ
आ क्रीँ क्रीँ फट् स्वाहा कालि कालि
ह्रूँ । १४ ।•। एतासां ऋष्यादिक पूजादिकञ्च
दक्षिणावत् । पुरश्चरणं लक्षजप ।•। अथ
गुह्यकालिकामन्त्रा । क्रीँ क्रीँ क्रीँ ह्रूँ ह्रूँ
ह्रीं ह्रीं गुह्ये कालिके क्रीँ क्रीँ क्रीँ ह्रूँ ह्रूँ
ह्रीं ह्रीं स्वाहा । २१ ।•। क्रीँ ह्रूँ ह्रीं
गुह्ये कालिके क्रीँ क्रीँ ह्रूँ ह्रूँ ह्रीं ह्रीं
स्वाहा । १९ ।•। क्रीँ क्रीँ क्रीँ ह्रूँ ह्रूँ ह्रीँ
ह्रीं गुह्ये कालिके स्वाहा । १४ ।•। क्रीँ
ह्रूँ ह्रीं गुह्ये कालिके ह्रूँ ह्रूँ ह्रीं ह्रीँ
स्वाहा । १६ ।•। क्रीँ ह्रूँ ह्रीं दक्षिणे
कालिके ह्रूँ ह्रूँ ह्रीं ह्रीं स्वाहा । १५ ।•।
ह्रूँ ह्रीं गुह्ये कालिके क्रीँ क्रीँ ह्रूँ ह्रूँ ह्रीँ
ह्रीं स्वाहा । १५ ।•। क्रीँ गुह्ये कालिके
क्रीँ स्वाहा । ८ ।•। क्रीँ दक्षिणे कालिके
क्रीँ स्वाहा । १० ।•। एतासां सर्व्वं पूर्व्ववत् ।
बलिमन्त्रस्तु । एह्येहि जगत्कालसंमते चण्डि
एह्य एह्य मम बलिं गृह्ण गृह्ण दह दह प्रभुञ्जय
कुरु कुरु क्रूँ क्रूँ ह्रीं ह्रीं फट फट ॐ कालि
कायै नम फट स्वाहा ।•। एषा गुह्यकाल्या
अपि मन्त्र । एह्येहि गुह्यकालि मम बलिं गृह्ण
गृह्ण मम शत्रून् नाशय नाशय खादय खादय
स्फुर स्फुर छिन्धि छिन्धि सिद्धिं देहि देहि
क्रूँ फट स्वाहा ।•। अथ भद्रकाल्यादिमन्त्रा ।
क्रीँ क्रीँ क्रीँ ह्रूँ ह्रूँ ह्रीं ह्रीं भद्रकालि
क्रीँ क्रीँ क्रीँ ह्रूँ ह्रूँ ह्रीं ह्रीं स्वाहा । २० ।•।
क्रीँ क्रीँ क्रीँ ह्रूँ ह्रूँ ह्रीं ह्रीं श्मशानकालि
क्रीँ क्रीँ क्रीँ ह्रूँ ह्रूँ ह्रीं ह्रीं स्वाहा । २१ ।•।
क्रीँ क्रीँ क्रीँ ह्रूँ ह्रूँ ह्रीं ह्रीं महाकालि
क्रीँ क्रीँ क्रीँ ह्रूँ ह्रूँ ह्रीं ह्रीं स्वाहा । २० ।•।
एतासां पूजादिकं दक्षिणावत् । ध्यानम् ।
"महामेघप्रभां देवीं कृष्णवस्त्रपिधायिनीम् ।
लोलजिह्वां घोरदंष्ट्रां कोटराक्षीं हसन्मुखीम् ।
नागहारलतोपेतां चन्द्रार्द्धकृतशेखराम् ।
द्यां लिखन्तीं जटामेकां लेलिहानां शवं स्वयम् ।
नागयज्ञोपवीताङ्गीं नागशय्यानिषेदुषीम् ।
पञ्चाशन्मुण्डसंयुक्तवनमालां महोदरीम् ।
सहस्रफणसंयुक्तमनन्तं शिरसोपरि ।
चतुर्दिक्षु नागफणावेष्टितां गुह्यकालिकाम् ।
तक्षकसर्पराजेन वामकङ्कणभूषिताम् ।
अनन्तनागराजेन कृतदक्षिणकङ्कणाम् ।
नागेन रशनाहारकल्पितां रत्ननूपुराम् ।
वामे शिवस्वरूपञ्च कल्पितं वत्सरूपकम् ।
द्विभुजां चिन्तयेद्देवीं नागयज्ञोपवीतिनीम् ।
नरदेहसमाबद्धकुण्डलश्रुतिमण्डिताम् ।
प्रसन्नवदनां सौम्यां नवरत्नविभूषिताम् ।
नारदाद्यैर्मुनिगणैः सेवितां शिवमोहिनीम् ।
साट्टहासां महाभीमां साधकाभीष्टदायिनीम् ।"
गुह्यकाली ध्यानमिदम् ।•। भद्रकालीध्या
नम् ।
"प्रागल्भ्याशमुखञ्च कालानि यन्मुद्गरत् ।
महाकालीयन्त्रभ्रा किलिरुम्म नम यश्म् ।
अक्षम मद्वियाख्योऽय भद्रकाल्या महामनु ।"
ॐ कालि महाकालि किलि किलि फट
स्वाहा । ८ । ध्यानं यथा —
"क्षुत्क्षामा कोटराक्षी मसिमलिनमुखी
मुक्तकेशी रुदन्ती
नाहं तृप्ता वदन्ती जगदखिलमिदं ग्रासमेकं
करोमि ।
हस्ताभ्यां धारयन्ती ज्वलदनलशिखासन्निभं
पाशमुग्रं
दन्तैर्जम्बूफलाभैः परिहरतु भयं पातु मां
भद्रकाली ।"
अस्याः पुरश्चरणादिकं दक्षिणकालीवत् ।
इति केचित् । वस्तुतस्तु पुरश्चरणमष्टादश
सहस्रजपः । इति कृष्णानन्दकृततन्त्रसारः ।•।
श्मशानकालीमन्त्रादिकं तन्त्रान्तरे द्रष्टव्यम् ।•।
अथ दीपान्विताश्यामापूजा । वामदेवे ।
"कार्त्तिके मासि कृष्णायां पञ्चदश्यां महानिशि ।
पूजयेद्यो नियमेन काली सिद्धा प्रजायते ।
कृष्णवर्णां प्रतिमां कृत्वा महाकालीं प्रपूजयेत् ।"
योमकुञ्जसंहितायाम् ।
"तुलार्के पञ्चमासाख्यां निशार्द्धे घोरदर्शिताम् ।
पूजयेद्विधिवद्भक्त्या मन्त्रसिद्धीश्वरो भवेत् ।" इति ।
एतच्च अर्द्धरात्र पूजायां मुख्यकालः । एव
कार्त्ते यद्युभयदिने तथा पूर्व्वदिने पूजा । यथा,
तन्त्रेव ।
"उभयदिने प्रदोषकाले भूतपूजा यदि ।
उभा माहेश्वरी सा च तिथि सिद्धिप्रदा
मता ।
वसिष्ठाय वशिष्ठतिथावाक्यमायस्वरं परम् ।
अवलम्ब न कार्य्यं वसिष्ठाय विसर्जने ।
मन्त्रसिद्धिकरं तत्र महाकाशे जपसाधनम् ।
रात्रौ पूजा प्रकर्त्तव्या रात्रावेव विसर्ज्जनम् ।
प्रकार्य्ये सिद्धिदात्रि स्वाङ्गीपने सिद्धिदा तथा ।"
तथा कालीकल्पे ।
"तुलार्के कृष्णपक्षे च पञ्चदश्यां महानिशि ।
यथोपचारैः संपूज्य महाविद्या कृपा भवेत् ।
यदि भौमदिनं चैव स्वातिनक्षत्रसंयुतम् ।
तत्रोभयदिने भूतयुक्ता कृष्णा महानिशि ।
इमां यात्रां कारयित्वा चक्रवर्त्ती भवेन्नृप ।"
इति ।
महेश्वरीं दक्षिणकालीं तन्त्रप्रकरणोक्तविधानतः ।•।
कार्त्तिकामावास्यायां कालीपूजाकालमाह शिव
सारे ।
"कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु पञ्चदश्यां महानिशि ।
आविर्भूता महाकाली योगिनीकोटिभि
सह ।
अतोऽत्र पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैः ।
बलिपूजादिकं सर्व्वं निशायां क्रियते तु यैः ।
तेषां च यत्र यान्ति काली विद्या प्रसीदति ।"
महानिशि अर्द्धरात्रे । तथा च उत्तरकामाख्या
तन्त्रे ।
"शरत्काले च दशमी दीपयात्रादिनेऽपि च ।
अमावास्या समायाति मध्यरात्रौ विशेषतः ।
स्थण्डिले पूजयेत् कृष्णां नानाविधिरलङ्कृताम् ।
बलिं नानाविधं दद्यात् वाद्यमानसमन्वितम् ।
इत्थमेव कुर्य्यात् यावत् सूर्य्योदयो भवेत् ।
प्रातः काले शङ्खतोये स्नापयेन्मातरं शिवम् ।"
इति ।
दीपमाला दीपयात्रा अर्द्धरात्रे व्याप्ता । व्याप्ति

श्यामा
श्यामा

भूतेत्यनेनार्द्धरात्रे जन्मश्रवणात् तत्रैव पूजा मुख्येति । तथा बृहद्धर्म्मपुराणे ।
"रात्रौ निशीथव्याप्तायाममावास्यामिहैव तु ।
पृथ्वीतलं समायाता काली हिमवताम्बिका ॥
अतस्तामत्र वै भक्त्या देवदेवीं द्विजातयः ।
पूजयेदात्मनो भक्त्या पशुपुष्पार्घ्यसम्पदा ॥" इति ॥
तथा गुप्तसाधनतन्त्रे ।
"निशा तु परमेशानि सूर्य्ये चास्तमुपागते ।
प्रहरे च गते रात्रौ घटिके द्वे परे च ये ॥
महानिशा समाख्याता तत्रस्थातिमहानिशा ।
अर्द्धरात्रे गते देवि पशुभावो न पूजयेत् ॥"
अर्द्धरात्रे गते अर्द्धरात्रात् परम् । तथा ।
"दशदण्डे तु या पूजा तत् सर्व्वमक्षयं भवेत् ।
षष्ठक्रोशे महेशानि तत् सर्व्वमन्नोपमम् ॥
सप्तमक्रोशके देवि सर्व्वं क्षीरोपमं भवेत् ।
अष्टमक्रोशके देवि ! दधितुल्यं न संशयः ॥
अतः परं महेशानि विषतुल्यं न संशयः ।
एतत् सर्व्वं महेशानि पशुभावे मयोदितम् ॥"
अर्द्धरात्रस्य गौणत्वश्रवणात् पशूनां यत्र पूर्व्वदिने अर्द्धरात्रव्यापिन्यमावास्या न तु तत्पूर्व्वं प्राप्तिः परदिने च रात्रेः पञ्चममुहूर्त्तव्यापिनी तदा परेद्युः पूजेति चेन्न गुप्तसाधनतन्त्रोक्तवचनस्य नित्यपूजादिपरम् । कार्त्तिकामावास्याया-मर्द्धरात्रे जन्मनिमित्तकपूजाया निशेषेणाभिधानात् । पशुभिरपि एवंभूतस्थले पूर्व्वदिने अर्द्धरात्र एव पूजा कार्य्या । यथा श्रीकृष्णपूजायाः सामान्यतो निशायामकर्त्तव्यत्वेऽपि जन्माष्टम्यामर्द्धरात्रकर्त्तव्यता मुख्यमेति । परन्तु यत्र पूर्व्वदिने अर्द्धरात्रात् परममावास्या परदिने अर्द्धरात्रात् पूर्व्वमेव तत्र पशुभाविनः परदिने वीरदिव्ययोश्च पूर्व्वदिने पूजा कार्य्या इति । प्रमाणं गोप्यगोपनलीलागमीयषष्ठपटले । एवं यत्र पूर्व्वदिने अर्द्धरात्रव्यापिन्यमावास्या परदिने तथा भूतापि कुजवारादियुक्ता तत्रापि पूर्व्वदिने पूजा गुणफलकुजवारादिकमपेक्ष्य चतुर्द्दशीयोगस्य मुख्यत्वात् । तथोक्तं व्योमकेशतन्त्रे ।
"कुजवारे लक्षगुणं पूर्व्वविद्धा ततोऽधिकेति ।"
कुजवार इति शनिवारोपलक्षणम् ।
"शनिभौमदिने चेत् स्यात्ततः शतगुणं फलम् ।"
इति श्रवणात् ॥
कार्त्तिकामावास्यायां कालीपूजाया नित्यतामाह मायातन्त्रे ।
"वर्षे वर्षे च कर्त्तव्यं कालिकाया महोत्सवम् ।
कार्त्तिके तु विशेषेण अमावास्यां निशार्द्धके ॥"
इति ॥
देव्यागमे च ।
"प्रतिसंवत्सरं कुर्य्यात् कालिकाया महोत्सवम् ।
कार्त्तिके तु विशेषेण अमावास्यां निशार्द्धके ।
तत्र संपूजयेद्देवीं भोगमोक्षप्रदायिनीम् ॥"
इति ।
एवञ्चात्र कार्त्तिकपदं गौणचान्द्रकार्त्तिकपरं जन्मतिथिकृत्यत्वात् । न तु नानावचने तुलार्कश्रवणात् सौरकार्त्तिकपरम् । तथा सति यस्मिन् वर्षे तुलार्के रात्रौ नामावास्याप्राप्तिस्तद्वर्षे कृत्यलोपः स्यात् । एवं यत्र वर्षे तुलार्के दर्शद्वयं तत्रानध्यवसायापत्तेः । स्पष्टमुक्तं विद्योत्पत्तितन्त्रे ।
"कार्त्तिकस्याप्यमावास्या गौणचान्द्रप्रमाणतः ।
निशीथव्यापिनी या तु तस्यां पूजां समाचरेत् ॥"
निशीथमर्द्धरात्रम् । एवं यत्र पूर्व्वदिने निशीथव्यापिन्यमावास्या कन्यार्के परदिने च तुलार्केऽर्द्धरात्रात् परं मुहूर्त्तादिव्यापिनी तत्रापि पूर्व्वदिने निशीथस्य मुख्यकालत्वानुरोधात् भूततिथियोगानुरोधाच्च तुलार्कस्य दिनभेदनियामकत्वेनाश्रुतत्वात् । परन्तु तुलार्कपदं नानावचने यदस्ति तत्प्रायिकाभिप्रायेण गुणफलाभिप्रायेण वा बोध्यम् । अतएव तिथितत्त्वधृतमादिपुराणम् ।
"ऋक्षराशिविशेषेण यत् कर्म्म विहितं नरैः ।
दैवं वाप्यथवा पैत्रं तदन्यत्रापि दृश्यते ॥"
इति ।
अगस्त्यसंहितायाम् ।
"मेषं पूषणि संप्राप्ते लग्ने कर्कटकाह्वये ।
आविरासीत् सकलया कौशल्यायां परः पुमान् ॥"
इति ॥
अत्र मेषार्के जन्मश्रवणं मीनार्केऽपि कदाचित् उपवासः । यत्तु तन्त्रीयमिति कृत्वा पठन्ति ।
"तुलार्के त्वर्द्धरात्रे या दीपयात्रातिथिर्भवेत् ।
तत्र संपूजयेत् कालीं सर्व्वकामार्थसिद्धये ॥
निशार्द्धे सा तिथिर्नास्ति तदधः कालसंयुता ।
तत्रापि पूजयेत् कालीं तुलार्कं नैव लङ्घयेत् ॥"
इति तदमूलम् । समूलकत्वेऽपि तुलार्के इत्यत्र तुशब्दः कन्यार्कग्राहकः । तेन तुलार्के कन्यार्के वा इत्यर्थः । तुलार्कमात्रपरत्वे प्रतिसंवत्सर इत्यस्य बाधापत्तिरुक्तत्वात् । तुलार्कं नैव लङ्घयेदित्यस्य तुलार्कविहितपूजां न त्यजेत् इत्यर्थः । तुलार्कविहितपूजाया गौणकार्त्तिकत्वेन कर्त्तव्यतायां विधेस्तात्पर्य्यस्योक्तत्वात् । यद्वा सर्व्वत्र तुलार्कघटितवचनेषु तुलार्कस्यामावास्यायामुपलक्षणतयान्वयः । न तु विशेषणतया । न वा पूजायामपि तदन्वयः । तेन तुलार्कोपलक्षितामावास्यायां निशीथे कालीं पूजयेत् इति विधिस्तेन गौणचान्द्रकार्त्तिकामावास्यालाभः । तस्यामेव तुलार्कसम्बन्धनियमात् । अन्यथा तुलास्थरव्यारब्धत्वाभावेन कदाचित् तत्परप्रतिपदादिदर्शान्तस्य मुख्यकार्त्तिकत्वानुपपत्तिः । मुख्यकार्त्तिकामावास्यायाः कदाचित् वृश्चिके सत्त्वात् न तु तुलार्के नियमः । तथा च तुलार्कनियतामावास्यायां निशीथे कालीं पूजयेदिति पर्य्यवसितम् । तुलार्कं नैव लङ्घयेदित्यत्र तुलार्कपदस्य तुलार्कोपलक्षितामावास्यापूजापरम् । संकल्पवाक्ये तु कार्त्तिके मासीत्युल्लेख्यं न तु राश्युल्लेखोऽपि गौणचान्द्रेण विधानात् । केचित्तु उपलक्षणतया अमावास्यायां अन्वयतात्पर्य्येण तुलाराशिस्थे भास्करे इत्युल्लेख्यं इति भास्करपदोत्तरसप्तम्या उपलक्षणतया तत्कालसम्बन्धबोधनसामर्थ्यात् इति वदन्ति ॥ * ॥ तन्त्रान्तरे ।
"तुलाराशिं गते भानौ दीपयात्रानिशासु च ।
पूजयेत् कालिकां देवीं धर्म्मकामार्थसिद्धये ॥"
तन्त्रे ।
"अर्द्धरात्रात् पुरस्तात्तु यावद्वे घटिकाद्वयम् ।
सा महारात्रिरुद्दिष्टा यद्दत्तमक्षयं भवेत् ॥
महानिशात्र विज्ञेया अर्द्धरात्रात् परं शिवे ।
नाडीचतुष्टयं शस्तं तत्र पूजा महाफला ॥"
विद्योत्पत्तितन्त्रे ।
"दीपोत्सवचतुर्द्दश्याममाया योग एव च ।
कालरात्रिर्म्महेशानि काली तारा प्रियङ्करी ॥"
ज्ञानार्णवे ।
"महारात्रावमावास्यां दक्षिणायाः प्रपूजनम् ।
कार्त्तिके मासि सुश्रोणि कालीप्रीतिकरं परम् ॥
तत्रापि च निशीथे तन्महासिद्धिप्रदं नृणाम् ।
निशीथात् परतो देवि यत्तु नाडीचतुष्टयम् ॥
सा महारात्रिरुत्कृष्टा तत्र पूजा महाफला ।
तारतम्येन देवेशि पूजायाः फलकल्पनम् ॥"
कुलार्णवेऽपि ।
"भूतयुक्ता महेशानि महारात्रौ तु या कुहूः ।
सा कालरात्रिरुद्दिष्टा काली तारा प्रियङ्करी ॥
तत्र पूजा तयोः कार्य्या नानापशुविहिंसनम् ।
बलिदानं बलितिथावात्मनाशकरं शिवे ! ॥"
कुलचूडामणौ ।
"तिथिभ्यः शतगुणं पर्व्व दर्शः कोटिगुणोत्तरः ।
फलोपचारबहुले ज्येष्ठे सूर्य्येन्दुसङ्गमे ।
पूजयित्वा महाकालीं नरो निर्व्वाणमृच्छति ॥
चतुर्वर्गप्रदं दर्शे कार्त्तिके कालिकार्च्चनम् ।
अनन्तफलदं तत्र पर्व्वयुक्ते च पर्व्वणि ॥
निशार्द्धे पूजयेद्देवीं नृमुण्डां मुण्डमालिनीम् ।
पश्चाच्छिवारवे घोरे सर्व्वप्राणिभयङ्करे ॥"
कालीकुलसद्भावे ।
"दीपोत्सवचतुर्द्दश्या संमिश्रा या भवेत् कुहूः ।
तस्यां या तामसी रात्रिः सोच्यते कालरात्रिका ॥
तस्यां पूजा प्रकर्त्तव्या काली तारा प्रियङ्करी ॥
तुलामकरमेषेषु कन्यायां मिथुने तथा ।
भूतविद्धाप्यमावास्या पूज्या भवति यत्नतः ॥"
इति जीमूतवाहनकृतधर्म्मरत्ने कालविवेकधृतहारीतवचनम् ॥ * ॥ शिवरात्रिप्रकरणे देवलोक्तमहानिशा यथा,—
"महानिशे द्वे घटिके रात्रेर्म्मध्यमयामयोः ।"
इति गङ्गामाहात्म्यप्रकरणे गङ्गावाक्याकरधृता तु ।
"महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।
तत्र स्नानं न कुर्व्वीत नित्यनैमित्तिकादृते ॥"
ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।
"षण्मुहूर्त्ते व्यतीते तु रात्रावेव महानिशा ।"
कृत्यतत्त्वार्णवे बौधायनः ।
"महानिशा तु विज्ञेया मध्यं मध्यमयामयोः ।"

निशागमे ।
"अमावास्यामर्द्धरात्रे दक्षिणां पूजयेत् पराम् ।"
कुलकर्चे च य कुर्य्यात् स गर्व्वेऽप्सिद्धवसति
धिम् ।
तुलायां भौमवारे च अमावास्या यदा भवेत् ।
तिथिः सापि महापुण्या शिवेन परिकीर्त्तिता ॥
वर्षैश्चतुर्भिर्यत् पुण्यं विधिवत् पूज्य चण्डिकाम् ।
तत्फलं लभते वीर अमावास्यां निशार्द्धके ॥"
कालीकुलतन्त्रे ।
"निशार्द्धे पूजयेद्देवीं श्मशानालयवासिनीम् ॥"
इति ॥
मालिनीतन्त्रे ।
"एतत्सन्ध्याचयेणैव अर्द्धरात्रौ तु वन्दना ।
महारात्रावपि तथा कार्य्या देशिकसत्तमैः ॥"*
व्यापकालो यथा —
श्रीदेव्युवाच ।
देवदेव महादेव संसारार्णवतारक ।
देवताया व्यापकालं कथयस्व दयानिधे ॥
श्रीशिव उवाच ।
चतुर्द्दण्डात् परं देवि रात्रेः प्रथमयामकः ।
व्यापकालस्तु कथितः पूजानर्थफलप्रदः ।
पूजा होमस्तोत्रस्तौ व्यापकाले प्रशस्यते ॥"
इति कालीकुलाम्नायतन्त्रे १३॥
"समुद्रमथने देवि देवासुरगणाः पुरा ।
आराध्य त्वां प्रमथ्यैव सुरनस्ते विषस्पृशि ॥
आविर्भूता महाकाली ब्रह्माण्डव्यापनाशिनी ।
तद्दृष्ट्वा देवा दैत्याश्च भीता मां शरणं गताः ॥
तेषामपि भयं दृष्ट्वा भीतोऽहं विषमनिधौ ।
गत्वा ध्यानपरो भूत्वा विषं पातुं समारभे ॥
पूर्व्वोक्ता या महाविद्या आविर्भूता च मे
हृदि ।
तुलां कृत्वा निशार्द्धे च देवदानवनिन्दिते ॥
मनुष्यपशुपक्ष्यादौ निहितं चान्धजन्तुषु ।
तस्मिन् काले मया पूज्या इन्द्रेणाप्यसुरेण तु ॥
देव्युवाच ।
कुत्र काले त्वया पूज्या इन्द्रेणाप्यसुरेण च ॥
महादेव उवाच ।
अर्द्धरात्रान्मुहूर्त्ते च मया पेन्द्रेण पूजिता ।
ततो मुहूर्त्ते सम्पूज्या वीरेणाप्यसुरेण च ॥
अत आद्यं मायया स्यात् वेदः प्रव प्रकी
र्त्तितः ।
स्वायम्भुवेन मनुना मर्त्त्ये तेन प्रपूजिता ॥"
इति गौतमीयपद्मोलागमे ६ पटल १६॥
कालीकुलसर्व्वस्वे ।
"निशार्द्धे वा निपिकालि तदूर्द्ध्वं भजनत्युता ।
तथापि पूजयेद्देवीं भूमपुत्रो न लङ्घयेदिति ।"
अथ दयाकालीपूजाप्रमाणम् । उत्तरकामाख्या
तन्त्रे ।
"मारीभये समायाते दुर्भिक्षभयपीडिते ।
पूजयेत् परया भक्त्या कालीं कालविनाशिनीम् ॥
दयावान् धर्म्मभूतात्मा दयाकालीति सा
स्मृता ।"

श्मशानार्थे ।
"सर्व्वविघ्नोपशान्त्यर्थं दयाकालीं प्रपूजयेत् ।
शनिमङ्गलवारे च प्रदोषे पूजयेत् शिवाम् ॥
चतुर्द्दश्याममायां वा नवम्यामष्टमीतिथौ ।
पूजनात् वरदा काली यथेप्सितफलप्रदा ॥"
कालीकुलसर्व्वस्वे ।
"निशामुखे महेशानी काली रक्षार्थमादरात् ।
पूजनीया नृभिः सर्व्वैरुपचारसमन्विते ।
वित्तशाठ्यं न कर्त्तव्यं यथाविभवविस्तरैः ॥"
निरुत्तरतन्त्रे ।
"बलिदानन्तु विधिवत् मधुभिः पायसेन च ।
पूपैर्मोदकसंघैश्च पृथुकैः श्रीफलैरपि ॥
नानाफले शाकसूपैः पञ्चतत्त्वैर्महेश्वरीम् ।
पूजयेद्विघ्नशान्त्यर्थं कालीं रक्षाविधायिनीम् ।
प्रदोषसमये पूजा कर्त्तव्या भूतिमिच्छता ।
रात्रौ विसर्ज्जनं कार्य्यं क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥"
भैरवतन्त्रे ।
'अथ वक्ष्ये महेशानि घोरे मारीभये तथा ।
औत्पातिके च दुर्भिक्षे युद्धे राष्ट्रभयागते ।
पूजां कुर्य्यात् महाकाल्या रक्षार्थं पञ्चपर्व्वसु ॥
प्रदोषकाले सम्पूज्य निशायान्तु विसर्ज्जयेत् ।
मुहूर्त्तद्वितयं कालं प्रदोषोऽस्तमयात्तत ॥"
तन्त्रान्तरे ।
"निशामुखे महाकालीं महामारीभये शिवाम् ।
कालीं त्रैलोक्यरक्षार्थं पूजयेत् रक्षणाभि
काम् ॥"*
अथ फलहारीपूजाप्रमाणम् ।
"मधुमासे सिताष्टम्यां वैशाखसितपञ्चमि ।
पौर्णमास्यां तथा ज्यैष्ठे अमायाञ्च महेश्वरि ।"
इत्यादि ।
"अमायां कार्त्तिके चैव नवम्यां शुक्लपक्षके ।"
इति कामाख्यातन्त्रे ७८ पटल ॥
"ज्यैष्ठे मासि तथामायां फलैः कालिकार्च्च
नम् ।"
इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटल ॥
"ज्यैष्ठे मासि अमायां वै मधुरान्ते महेश्वरि ।
पूजयेत् कालिकां देवीं नानाद्रव्योपहारकैः ॥
तथैव सितपक्षे तु चतुर्द्दश्यां निशार्द्धके ।
पूजयेच्च महेशानि प्रत्यक्षो चापि कालिकाम् ॥"
इति मायातन्त्रे १० पटल ॥
अथ रटन्तीपूजाप्रमाणम् ।
"माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्द्दशी ।
तस्यां निशार्द्धसमये पूजयेन्मुण्डमालिनीम् ॥"
इति मायातन्त्रे १० पटल ॥
"मकरस्थे रवौ कृष्णचतुर्द्दश्यां निशार्द्धके ।
पूजयेद्दक्षिणां कालीं सर्व्वकामार्थसिद्धये ॥"
इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ८ पटल ॥
श्यामाकः, पुं, (श्यामं श्यामवर्णमकतीति । अक
गतौ + अण् ।) तृणधान्यभेदः । श्यामा इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । श्यामकः १ श्यामः २
त्रिबीजः ३ अविप्रियः ४ सुकुमारः ५ राज
धान्यम् ६ तृणबीजोत्तमः ७ । अस्य गुणाः ।

मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । कषायत्वम् । लघुत्वम् ।
शीतलत्वम् । वातकारित्वम् । कफपित्तव्रणदोष
नाशित्वम् । सुपाहित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
"श्यामाकः शोषणो रूक्षो वातलः कफपित्त
हृत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
श्यामाङ्गः, पुं, (श्यामानि अङ्गानि यस्य ।) बुध
ग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः । श्यामकलेवरे, त्रि ।
यथा —
"श्यामाङ्गीं शशिशेखरां त्रिनयनां कराम्बुजै रक्तो
त्पल
रत्नाढ्यं चषकं परं भयहरं संविभ्रतीं शाश्व
तीम् ।
मुक्ताहारलसत्पयोधरनतां नेत्रत्रयोल्लासिनीं
वन्देऽहं सुरपूजितां हरवधूं रक्तारविन्द
स्थिताम् ॥"
इति तन्त्रसारे भुवनेश्वरीध्यानम् ॥
श्यामाम्बी, स्त्री, (श्यामा चासौ अम्बी चेति
कर्म्मधारयः ।) नीलाम्बी । इति राज
निर्घण्टः ॥
श्यालः, पुं (श्यायते भर्म्मार्थं प्राप्यतेऽसौ इति ।
श्यै + बाहुलकात् कालन् ।) पत्नीभ्राता ।
इत्यमरः ॥ शाला इति भाषा ॥ (यथा, गीता
याम् । १ । ३४ ।
"मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिन
स्तथा ।
एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ॥")
तत्पर्य्यायः । स्यालः २ स्यालकः ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ श्युर्यः ४ आलवोरः । इति
जटाधरः ॥ सकारस्य शकारान्तोऽपि यथा ।
आचार्य्यपत्नीपुत्त्रोपाध्यायमातुलश्वशुरश्यार्य्य
सहाध्यायिशिष्यैकरात्रैरिति । इति शुद्धि
तत्त्वम् ॥ इत्यमरादिश्च । (भगिनीपतिः । यथा,
ब्रह्मवैवर्त्ते । १ । १० । १५१ ।
"भगीपुत्रो भागिनेयो भ्रातृपुत्रश्च भ्रातृजः ।
श्यालस्तु भगिनीकान्तो भगिनीपतिरेव च ॥")
श्यालकः, पुं, (श्याल एव । स्वार्थे कन् ।) श्यालः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । १ ।
१० । १४८ ।
"पत्नीभ्राता श्यालकश्च पत्नीभग्नी च
श्यालिका ॥")
श्यालिका, स्त्री, पत्न्या भगिनी । शाली इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । श्याली १ केलिकुञ्चिका २ ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । १ ।
१० । १४८ ।
"पत्नीभ्राता श्यालकश्च पत्नीभग्नी च
श्यालिका ॥")
श्यावः, पुं (श्यै + बाहुलकात् वः ।) कपिशः ।
इत्यमरः ॥ स तु कृष्णपीतमिश्रवर्णः । इति
भरतः ॥ तद्युक्ते, त्रि ॥ (यथा, हठयोगप्रदी-
पिकायाम् । ३ । ५८ ।

"श्यावंतनुः स्फुटितः स्फुरणो वा
क्षुत्समरामयचौरभयाय ॥")

श्यावदन्, [त्] त्रि, (श्यावा दन्ता यस्य ।"विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ।"५ । ४ । १४४ । इति दन्तादेशः ।) कृष्णपीतमिश्रितवर्णदन्तयुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्यावदन्तः, श्यावदन्तकः, त्रि, (श्यावा दन्ता यस्य । "विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ।" ५ । ४ । १४४ । इति विभाषया दन्तादेशो न । स्वार्थे कन् च ।) स्वाभाविककृष्णवर्णदशनयुक्तः । प्रधानदन्तद्वयमध्यस्थक्षुद्रदन्तविशिष्टः । प्रधानदन्तोपरिदन्तान्तरयुक्तः। यथा विष्णुः । अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि भवन्ति । कुष्ठातिपातकी । ब्रह्महा यक्ष्मी । सुरापः श्यावदन्तकः । सुवर्णहारी कुनखी । गुरुतल्पगो दुश्चर्म्मा इत्यादि । श्यावदन्तकः स्वभावकृष्णदन्तः । प्रधानदन्तद्वयमध्यवर्त्तिक्षुद्रदन्तः । प्रधानदन्तोपरि दन्तान्तरमिति केचित् ॥ कुनखी सङ्कुचितनखः । दुश्चर्म्मा स्वभावतः अनावृतमेढ्रः । अतएव महारोगिणो यावज्जीवमशौचमाह कूर्म्मपुराणम् ।

"क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहुर्म्मरणान्तमशौचकम् ॥"

क्रियाहीनस्य नित्यनैमित्तिकक्रियाननुष्ठायिनः । मूर्खस्य गायत्त्रीरहितस्य । सार्थगायत्त्रीरहितस्येति रुद्रधरः ॥ महारोगिणः पापरोगाष्टकान्यतमरोगवतः । ते च उन्मादस्त्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगन्दर उदरोऽश्मरी इत्यष्टौ पापरोगा नारदोक्ताः । यथेष्टाचरणस्य मृतवेश्याद्यासक्तस्य । एवञ्च भविष्यपुराणोक्तं यतिचान्द्रायणप्रायश्चित्तं अकृतप्रायश्चित्तानां कुष्ठादीनां दाहे बोद्धव्यम् । अन्यथैषां प्रायश्चित्तोपदेशो विफलः स्यात् । यथा विष्णुः । कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं कृच्छ्रं चरित्वोद्धरेयातां तद्दन्तनखौ इति । अत्र द्वादशरात्रं पराकरूपं तत्र पञ्च धेनवः । न तु प्राजापत्यम् । द्वादशकृच्छ्रैर्यतिचान्द्रायणेन विषमशिष्टत्वात् । अत्र बहूनामेकधर्म्मावधारणात् आकाङ्क्षितत्वात् कुष्ठादीनामपि प्रायश्चित्तम् । अतएव प्रायश्चित्तविवेकेऽप्युक्तं एवं दुश्चर्म्मादिष्वप्यूह्यमिति । महापातकादतिपातकस्य गुरुत्वात् तच्चिह्नेऽपि प्रायश्चित्तं द्विगुणम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

श्येतः, पुं, (श्यै ङ गतौ+"हृश्याभ्यामितन् ।" उणा० ३ । ९३ । इति इतन् ।) शुक्लवर्णः । तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥

श्येतकोलकः, पुं, (श्येतः कोलः क्रोडदेशो यस्य ; कन् ।) मत्स्यविशेषः । पुंटी इति भाषा । यथा । सफरः श्वेतकोलकः । इति हारावली ॥

श्येनः, पुं, (श्यै ङ गतौ+"श्यास्त्याहृञ्विभ्य इनच् ।" उणा० २ । ४६ । इति इनच् ।) पाण्डुरवर्णः । इति मेदिनी ॥ पक्षिविशेषः । सचान इति बाज् इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । शशादनः २ पत्त्री ३ । इत्यमरः ॥ कपोतारिः ४ पतङ्गीरुः ५ । इति शब्दरत्नावली । घातिपक्षी ६ ग्राहकः ७ मारकः ८ । इति जटाधरः ॥ शशादः ९ क्रव्यादः १० क्रूरः ११ वेगी १२ खगान्तकः १३ करणः १४ नीलपिच्छः १५ लम्बकर्णः १६ रणप्रियः १७ रणपक्षी १८ पिच्छवाणः १९ स्थूलनीलः २० भयङ्करः २१ । इति राजनिर्घण्टः ॥ शशघातकः २२ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य मांसगुणाः पक्षशब्दे द्रष्टव्याः ॥*॥ तस्य शुभाशुभसूचकत्वं यथा,—

"प्रदक्षिणीकृत्य नरं व्रजन्तो
यात्रासु वामेन गताः प्रवेशे ।
श्येनाः प्रशस्ताः प्रकृतस्वरास्ते
शान्ताः प्रदीप्ता विततस्वरास्ते ।
श्येनो नृणां दक्षिणवामपृष्ठ-
भागेषु भाग्यैः स्थितिमादधाति ।
तिष्ठन् पुरस्तान्मृतये करोति
युद्धे जयं छत्रध्वजगस्यः ॥"

इति वसन्तराजशाकुने अष्टमवर्गः ॥

श्येनघण्टा, स्त्री, दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्येनचित्, पुं, (श्येनेन चयति अन्यपक्षिण इति । चि+क्विप् ।) श्येनपक्षिरक्षकः । इति केचित् ॥ (श्येन इव चीयते इति । "कर्म्मण्यग्न्याख्यायाम् ।" ३ । २ । ९२ । इति क्विप् । अग्न्यर्थे इष्टकाचयः । इति काशिका ॥)

श्येनी, स्त्री, श्वेतवर्णा । इति जटाधरः ॥ श्येनपत्नी च ॥ (सा तु कश्यपात् दक्षकन्यायां ताम्रायां समुत्पन्ना । यथा, मार्कण्डेये ।१०४।८।
"ताम्रा च सुषुवे श्येनीप्रमुखाः कन्यका द्विज ।
यासां प्रसूताः खगमाः श्येनभासप्रका-
द्यः ॥")

श्यै, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) तालव्यादिरन्तस्थायोपधः । ङ, श्यायते । इति दुर्गादासः ॥

श्येनम्पाता, स्त्री, (श्येनपातोऽस्यां वर्त्तते इति । "घञः सास्यां क्रियेति ञः ।" ४ । २ । ५८ । इति ञः । "श्येनतिलस्य पाते ञे ।"६।३।७१ । इति मुमागमः ।) मृगया । इत्यमरः ॥ (यथा, नैषधे । १९ । १२ ।
"नभसि महसां ध्वान्तध्वाङ्क्षप्रमापणपत्त्रिणामिह विहरणैः श्येनम्पातां रवेरवधारयन् ॥")

श्यो(शो)नाकः, पुं, (श्यायते इति । श्यै ङ गतौ+पिनाकादयश्चेति निपातनात् साधुः ।) वृक्षविशेषः । शोनागाछ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मण्डूकपर्णः २ पत्त्रोर्णः ३ नटः ४ कट्वङ्गः ५ टुण्टुकः ६ शुकनासः ७ ऋक्षः ८ दीर्घवृन्तः ९ कुटन्नटः १० शोषकः ११ अरलुः १२ । इत्यमरः ॥ स्योनाकः १३ । इति भरतः ॥ शोषः १४ अवटुः १५ दीर्घवृन्तकः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ पृथुशिम्बिः १७ भल्लूकः १८ । इति जटाधरः ॥ कटम्भरः १९ मयूरजङ्घः २० अरलुकः २१ प्रियजीवः २२ । तद्भेदा यथा,—

"श्योनाकः पृथुशिम्बोऽन्यो भल्लूको दीर्घवृन्तकः ।
टेन्टुकः पीतवृक्षश्च भूतसारो सुनिद्रुमः ॥
निःसारः फलवृन्ताकः पूतिपत्त्रो वसन्तकः ।
मण्डूकवर्णः पीताङ्गो जम्बुकः पीतपादकः ॥
वातारिः पीतकः शोषः कुलटश्च विरोचनः ।
भ्रमरेष्टो वह्निजङ्घो नेत्रनेत्रमिताभिधः ॥"

पुस्तकान्तरे टेन्टुकस्थाने टुण्टुकः फलवृन्ताकस्थाने फलगुवृन्ताकः पीतपादकस्थाने पीतपादपः कुलटस्थाने कुनटः वह्निजङ्घस्थाने बर्हिजङ्घ इति च पाठः ॥ तयोर्गुणाः ।

"श्योनाकयुगलं तिक्तं शीतलञ्च त्रिदोषजित् ।
पित्तश्लेष्मातिसारघ्नं सन्निपातज्वरापहम् ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥*॥

अपि च ।

"श्योनाकः शोषणश्च स्यान्नटकट्वङ्गटुण्टुकाः ।
मण्डूकपर्णपत्त्रोर्णशुकनासकुटन्नटाः ॥
दीर्घवृन्तोऽरलुश्चापि पृथुशिम्बः कटम्भरः ।
श्योनाको दीपनः पाके कटुकस्तुवरो हिमः ॥
ग्राही तिक्तोऽनिलश्लेष्मपित्तकासप्रणाशनः ।
कटुकस्य फलं बालं रूक्षं वातकफापहम् ॥
हृद्यं कषायं मधुरं रोचनं लघु दीपनम् ।
गुल्मार्शःकृमिहृत् प्रोक्तं गुरु वातप्रकोपणम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

श्रकि, इ ङ सर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्ताद्यः । इ, श्रङ्क्यते । ङ, श्रङ्कते । सर्पो गतिः । इति दुर्गादासः ॥

श्रग, इ श्रगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-क्षुतौ अक०-सेट् ।) रेफान्ततालव्यादिः । अयं क्षुतगताविति भट्टमल्लः । इ, श्रङ्गते । इति दुर्गादासः ॥

श्रण, क दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, श्राणयति । श्रमते अस्य मादि पुस्तविकल्पनेऽप्यष्टमस्वरानुबन्धाभावोऽन्येषामनुरोधात् । इति दुर्गादासः ॥

श्रण, म दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर०-सक०-सेट् ।) तालव्यादी रेफयुक्तः । म, श्रणयति । इति दुर्गादासः ॥

श्रत्, अ, श्रद्धा । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ (सत्यम् । इति निघण्टुः । ३ । १० ॥)

श्रथ, इ ङ शैथिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सक० च-सेट् ।) शैथिल्यमिह शिथिलीभावस्तत्करणञ्च । इ, श्रन्थ्यते । ङ, श्रन्थते वस्त्रं शिथिलं स्यादित्यर्थः । श्रन्थते वस्त्रं लोकः शिथिलं करोति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

श्रथ, क यत्ने । प्रतिहर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-यत्ने अक०-प्रतिहर्षे सक०-सेट् ।) क, श्राथयति पठितुं शिष्यः । श्राथयति शिशु लोकः पुनःपुनर्हर्षयति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

श्रथ कि सर्गे । मोक्षे । वधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा० पक्षे भ्वा० सक० सेट ।) कि, श्राथयति श्रथयति । श्लाघ्यं आथयति स्फटार्थं मधुरं सन्दर्भं पदं यस्य भावालङ्कृतिपेशलं श्रथयति सदाक्षरं नाटकम् । श्रथ्नाति पथि तावदातपहरं श्रान्तं विचिन्त्य च इति हलायुधोक्तं श्रथयतीति श्रथ त क दौर्ब्बल्ये इत्यदन्तस्य रूपम् । अनेकार्थत्वात् यत्नार्थे । इति दुर्गादास ॥

श्रथ त क दौर्ब्बल्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्त चुरा० पर० अक० सेट ।) श्रथयति । इति दुर्गादास ॥

श्रथ, म वधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा० पर० सक० सेट ।) म, श्रथयति । इति दुर्गादास ॥

श्रथन क्ली, (श्रथ+ल्युट ।) वध । यत्न । पुन पुनर्हर्षणम् । बन्धनम् । मोचनम् । शिथिलीकरणम् । इति श्रथधातोरनटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

श्रद्दधान, त्रि (श्रद्दधाति इति । श्रत्+धा+शानच ।) श्रद्धायुक्त । यथा —

“तच्छ्रद्दधाना मुनयो ज्ञानवैराग्ययुक्तया ।
पश्यन्त्यात्मनि चात्मानं भक्त्या श्रुतगृहीतया ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्ध २ अध्याय ॥

श्रद्धा, स्त्री (श्रद्दधानमिति । श्रत्+धा+“षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।” ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । टाप ।) सम्प्रत्यय । स्पृहा । इत्यमर ॥ (यथा रामायणे २ । २८ । २ ।

‘चिच्छेद जीविते श्रद्धां धर्म्मे यशसि चात्मन ॥’)

आदर । शुद्धि । इति शब्दरत्नावली ॥ शास्त्रार्थे दृढप्रत्यय । यथा —

“प्रत्ययो धर्म्मकार्य्येषु तथा श्रद्धेत्युदाहृता ।
नास्ति ह्यश्रद्दधानस्य धर्म्मकृत्ये प्रयोजनम् ॥”

इति स्मृति ॥

(यथा, रघु । २ । १६ ।

‘बभौ च सा तेन सतां मतेन
श्रद्धेव साक्षात् विधिनोपपन्ना ॥’)

चेतस प्रसाद । इति पातञ्जलभाष्ये वदव्यास ॥ सा त्रिविधा । यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

“त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥
सत्त्वानुरूपा सर्व्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्ध स एव स ॥
यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसा ।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जना ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्याय ॥

तस्या प्रशंसा यथा —

ब्रह्मोवाच ।

“श्रद्धापूर्व्वा इमे धर्म्मा श्रद्धा मध्यान्तसंस्थिता ।
श्रद्धा नित्या प्रतिष्ठाश्च धर्म्मा श्रद्धैव कीर्त्तिता ।
श्रुतिमात्ररसा सूक्ष्मा प्रधानपुरुषेश्वरा ।
श्रद्धामात्रेण गृह्यन्ते न करेण न चक्षुषा ॥
कायक्लेशैर्न बहुभिस्तथैवार्थस्य राशिभि ।
धर्म्म सम्प्राप्यते सूक्ष्म श्रद्धाहीनै सुरैरपि ॥
श्रद्धा धर्म्म पर सूक्ष्म श्रद्धा ज्ञानं हुतं तप ।
श्रद्धा स्वर्गश्च मोक्षश्च श्रद्धा सर्व्वमिदं जगत् ॥
सर्व्वस्वं जीवितं वापि दद्यादश्रद्धया यदि ।
नाप्नुयात्तत्फलं किञ्चित् श्रद्धादानं ततो भवेत् ॥
एवं श्रद्धान्वया सर्व्वे सर्व्वधर्म्मा प्रकीर्त्तिता ।
केशव श्रद्धया गम्यो ध्येय पूज्यश्च सर्व्वदा ॥”

इति वह्निपुराणे धेनुदानमाहात्म्याध्याय ॥

देवल ।

‘यथावदाहृदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम् ।
दानमित्यभिनिर्द्दिष्टं व्याख्यानन्तस्य वक्ष्यते ॥”

उद्दिष्टे शास्त्रकथिते । श्रद्धा देवलोक्ता यथा,

प्रतुकतिष्ठानस्या च सदा श्रद्धेति कीर्त्तिता ।’

अतएव भगवद्गीतासु ।

‘अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नेह च ॥”

हरिवंशे बलिं प्रति भगवद्वाक्यम् ।

अश्रोत्रियं श्राद्धमधीतमव्रतं
त्वदक्षिणं यज्ञमनृत्विजा हुतम् ।
अश्रद्धया दत्तमसंस्कृतं हवि
भागा षडेते तव दैत्यपुङ्गव ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

याज्ञवल्क्य ।

“श्रद्धाविधिसमायुक्तं कर्म्म यत् क्रियते नृभि ।
सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते ॥”

योगियाज्ञवल्क्य ।

विधिहीनं भवेद्दुष्टं कृतमश्रद्धया च तत् ।
तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मन ॥’

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

श्रद्धालु स्त्री (श्रद्दधातीति । श्रत्+धा+“स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रेति ।” ३ । २ । १५८ । इति आलुच ।) दोहदवती । श्रद्धायुक्ते, त्रि । इत्यमर ॥ (यथा भागवते । १ । ८ । १० ।

“सोऽहं तवैतत् कथयामि वत्स
श्रद्धालवे नित्यमनुव्रताय ॥”)

श्रद्धावान्, [त्] त्रि (श्रद्धा विद्यतेऽस्येति । श्रद्धा+मतुप । मस्य व ।) श्रद्धायुक्त । यथा,—

“श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्पर संयतेन्द्रिय ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥”

इति भगवद्गीतायां ४ अध्याय ॥

श्रन्थ, कि दर्भे । वधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा० पक्षे भ्वा० सक० सेट ।) कि श्रन्थयति श्रन्थति । दर्भो ग्रन्थनम् । इति दुर्गादास ॥

श्रन्थ श मोचे । प्रतिहर्षे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (क्र्या० पर० सक० सेट ।) श श्रथ्नाति वत्स लोक मोचयतीत्यर्थ । श्रथ्नाति शिशु लोक पुन पुनर्हर्षयति इत्यर्थ । शश्रन्थ । इति दुर्गादास ॥

श्रन्थ पुं (श्रथ्नाति मोचयति भक्तान् संसारादिति । श्रन्थ+अच ।) विष्णु । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (श्रन्थ+भावे घञ् ।) श्रन्थधात्वर्थोऽप्यत्र ॥

श्रन्थन क्ली, (श्रन्थ+भावे ल्युट ।) ग्रन्थनम् । यथा —

सन्दर्भो रचना गुम्फ श्रन्थनं ग्रन्थनं समा ।

इति हेमचन्द्र ॥

श्रन्थित त्रि ग्रन्थित । बद्ध । सन्दर्भ । मुक्त । हर्षित । इति श्रन्थधातो क्तप्रत्ययेन निष्पन्न ॥

श्रपित त्रि (श्रप+क्त ।) घृतदुग्धजलमिश्रपक्वद्रव्यम् । यथा —

‘निष्पक्वं क्वथिते पक्वस्वान्यं चौरं पय शृतम् ।
चन्यत्तु श्रपितं श्राणं स्यादुत्तोहृते मले ।

इति जटाधर ॥

श्रपिता स्त्री (श्रप+क्त । टाप ।) काञ्जिकम् । इति कश्चित ॥

श्रम उ भ य जि इर तप खेदयो । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा० पर० अक० सेट क्त्वावेट) उ श्रमित्वा श्रान्त्वा । भ य श्राम्यति लोक तप करोति खिद्यति वेत्यर्थ । जि श्रान्तोऽस्ति । इर, अश्रमत् अश्रमीत । अस्मात् पुषादित्वाद्विश्व इत्यन्ये । श्रम्यात् विश्रामश्चेति च इति रघो श्राम तु क मर्षे इत्यदन्तस्य रूपम् । इति दुर्गादास ॥

श्रम, पुं (श्रम+घञ् । मोदात्तोपदेशस्येति वृद्ध्यभाव ।) तप । खेद । इति श्रमधात्वर्थदर्शनात् । क्लान्ति । तत्पर्य्याय । क्लम २ क्लेश ३ परिश्रम ४ प्रयास ५ आयास ६ व्यायाम ७ । इति हेमचन्द्र ॥ क्लमथ ८ । इत्यमर ॥ (यथा, भागवते । ५ । १६ । १४ ।

“यथेहिकामुष्मिककामलम्पट
सुतेषु दारेषु धनेषु चिन्तयन् ।
शङ्केत विद्वान् कुकलेवरात्ययात्
यस्तस्य यत्न श्रम एव केवलम् ॥”)

शास्त्राभ्यास । तत्पर्य्याय । खुरली २ योग्य ३ अभ्यास ४ । इति च हेमचन्द्र ॥

श्रमण, पुं (श्राम्यति तपस्यतीति । श्रम+ल्यु ।) यतिविशेष । इति मेदिनी ॥ (स तु बौद्धसन्न्यासी ।) तत्पर्य्याय ।

“सुक्तिर्मोचोऽपवर्गोऽथ मुमुक्षु श्रमणो यति ।
वाचयमो व्रती साधुरनगार ऋषिर्मुनि ।
निर्ग्रन्थो भिक्षुरस्य तु तपोयोगसमादय ॥”

इति हेमचन्द्र ॥

(यथा, रामायणे । १ । १४ । १२ ।

“तापसा भुञ्जते चापि श्रमणाश्चैव भुञ्जते ॥”)

निन्द्यजीविनि, त्रि । इति मेदिनी ॥

श्रमणा स्त्री, सुदर्शना । मांसी । मुण्डीरी । शबरीभेद । इति मेदिनी ॥

श्रमी [न्] त्रि, श्रमविशिष्ट । श्रमशब्दादस्त्यर्थे इनप्रत्ययेन निष्पन्न । (यद्वा, श्राम्यतीति ।

श्रम तपःखेदयोः + "श्रमित्वराभ्यो घिनुण् ।" ३ । २ । १४१ । इति घिनुण् ।)

श्रयः, पुं, (श्रि + "एरच् ।" ३ । ३ । ५६ । इति अच् ।) आश्रयः । श्रिधातोरल्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

श्रयणं, क्ली, (श्रि + ल्युट् ।) आश्रयः । तत्पर्य्यायः । आयः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ८ । ६ । २८ ।
"तत्रामृतं सुरगणाः फलमञ्जसापु-
र्यत्पादपङ्कजरजःश्रयणान्न दैत्याः ॥")

श्रवः, पुं, (श्रूयतेऽनेनेति । श्रु + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।) कर्णः । (यथा, कथासरित्सागरे । १०३ । १५८ ।
"तुमुलप्रोल्लसच्छङ्खदुन्दुभिध्वानरुद्धश्रवः ।
चचाल स बलाम्भोधिस्तूर्य्यगम्भीरभीषणः ॥"
श्रु + भावे अप् ।) श्रवणम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, रघुः । ११ । ७१ ।
"सुप्तसर्प इव दण्डघट्टनात्
रोषितोऽस्मि तव विक्रमश्रवात् ॥"
श्रूयते इति । कर्म्मणि अप् । शब्दः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । ३४ ।
"नमो वन्याय च कक्ष्याय च नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च ॥")

श्रवः, [स्] क्ली, (श्रूयतेऽनेनेति । श्रु + "सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।" इत्यसुन् ।) कर्णः । इत्यमरः ॥ (अन्नम् । इति निघण्टुः । २ । ७ ॥ यथा, ऋग्वेदे । ३ । १६ । ५ ।
"अधिश्रवांसि धेहि नस्तनूषु ॥"
धनम् । इति निघण्टुः । २ । १० ॥ यशः । यथा, भागवते । ४ । १७ । ६ ।
"श्रवः सुश्रवसः पुण्यं सर्व्वदेवकथाश्रयम् ॥"
शब्दः । यथा, तत्रैव । ५ । ११ । ६ ।
"गन्धाकृति स्पर्शरसश्रवांसि
विसर्गरत्यर्त्त्यभिजल्पशिल्पाः ॥")

श्रवणं, क्ली, (श्रूयतेऽनेनेति । श्रु + करणे ल्युट् ।) कर्णः । इत्यमरः ॥ न स्त्रियां श्रवणः कर्णः । इति हेममाली । इति तट्टीकायां भरतः ॥ यत्त्वाचाभ्यन्तरे श्रवणयोश्छिद्रं भवति । इति सुखबोधः ॥ श्रुतिः । सा तु कर्णेन्द्रियज्ञानम् । इति मेदिनी ॥ शोना इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ८ । ७४ ।
"समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति ॥"
तत्तु नीतिशास्त्रोक्तधीगुणानामन्यतमम् । यथा, कामन्दकीये । ४ । २२ ।
"शुश्रूषा श्रवणञ्चैव ग्रहणं धारणं तथा ।
ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः ॥")
षड्विधलिङ्गैरशेषवेदान्तानामद्वितीये वस्तुनि तात्पर्य्यावधारणम् । लिङ्गानि तु उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्व्वता फलार्थवादोपपत्त्याख्यानि । इति वेदान्तसारः ॥

श्रवणः, पुं क्ली, श्रवणानक्षत्रम् । इति मेदिनी ॥ (यथा च स्मृतिः ।
"अमार्कपाते श्रवणं यदि स्यादिति ॥")

श्रवणद्वादशी, स्त्री, (श्रवणयुक्ता द्वादशी ।) श्रवणानक्षत्रयुक्तभाद्रशुक्लद्वादशी । यथा,—
पितामह उवाच ।
"श्रवणद्वादशीं वक्ष्ये भुक्तिमुक्तिप्रदायिनीम् ।
एकादशी द्वादशी च श्रवणेन च संयुता ॥
विजया सा तिथिः प्रोक्ता हरिपूजादि चाक्षयम् ।
एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ॥
उपवासेन भक्ष्येण नैवाद्वादशिको भवेत् ।
कांस्यं माषं तथा क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम् ।
व्यायामञ्च व्यवायञ्च दिवास्वप्नमथाञ्जनम् ।
शिलापिष्टं मसूरञ्च द्वादश्यां वर्ज्जयेन्नरः ॥
मासि भाद्रपदे शुक्ले द्वादशी श्रवणान्विता ।
महती द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफला ॥
सङ्गमे सरितः स्नानं बुधयुक्ता महाफला ।
कुम्भे सरत्ने सजले यजेत् स्वर्णन्तु वामनम् ॥
सितवस्त्रयुगच्छन्नं छत्रोपानद्युगान्वितम् ।
ॐ नमो वासुदेवाय शिरः संपूजयेत्ततः ॥
श्रीधराय मुखं तद्वत् कण्ठं कृष्णाय वै नमः ।
नमः श्रीपतये वक्षो भुजौ सर्व्वास्त्रधारिणे ॥
व्यापकाय नमः कुक्षौ केशवायोदरं बुधः ।
त्रैलोक्यपतये मेढ्रं जङ्घां सर्व्वभृते नमः ॥
सर्व्वात्मने नमः पादौ नैवेद्यं घृतपायसम् ।
कुम्भांश्च मोदकान् दद्यात् जागरं कारयेन्निशि ॥
स्नात्वा प्रातोऽर्च्चयित्वा तु कृतपुष्पाञ्जलिर्व्वदेत् ।
नमो नमस्ते गोविन्द बुध श्रवणसंज्ञक ॥
अघौघसंक्षयं कृत्वा सर्व्वसौख्यप्रदो भव ।
प्रीयतां देव देवेशो विप्रेभ्यः कलसान् ददेत् ।
नद्यास्तीरेऽथवा कुर्य्यात् सर्व्वान् कामानवा-
प्नुयात् ॥"
इति गारुडे १४१ अध्यायः ॥
अन्यत् द्वादशीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

श्रवणशीर्षिका, स्त्री, श्रावणीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रवणा, स्त्री पुं, नक्षत्रविशेषः । इति मेदिनी ॥ सा तु अश्विन्याद्यन्तर्गतद्वाविंशनक्षत्रम् । तस्याः स्वरूपं शराकारतारात्रयात्मकम् । तस्याधिदेवो हरिः । यथा,—
"तारकात्रयमिते शराकृतौ
केशवे गगनमध्यवर्त्तिनि ।
मत्तवारणगतेऽनलप्रभो
निर्व्ययुर्गजमहीशलिप्सिकाः ॥" दं १ । पं १८
इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥ * ॥
तत्र जातफलम् ।
"शास्त्रानुरक्तो बहुपुत्रमित्रः
सत्पुत्रभक्तिर्विजितारिवर्गः ।
चेज्जन्मकाले श्रवणा हि यस्य
प्रेमा पुराणश्रवणे प्रवीणः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
तत्र गृहारम्भार्थतृणकाष्ठादिच्छेदनसंग्रहदक्षिणादिक्गमननिषेधो यथा,—
"छेदनं संग्रहञ्चैव काष्ठादीनां न कारयेत् ।
श्रवणादौ बुधः षट्के न गच्छेद्दक्षिणां दिशम् ॥
अग्निपीडा भयं शोको राजपीडा धनक्षयः ।
संग्रहे तृणकाष्ठानां कृते वस्वादिपञ्चके ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

श्रवणा, स्त्री, मुण्डतिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

श्रवाय्यः, पुं, (श्रु श्रवणे + "श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः ।" उणा० ३ । ९६ । इति आय्यः ।) बलियोग्यपशुः । यज्ञियपशुः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (श्रवणीये, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । २७ । ८ ।
"वाजो अस्ति श्रवाय्यः ॥"
"श्रवाय्यः श्रवणीयो वाजोऽस्ति बलविशेषोऽस्ति ।" इति तद्भाष्यम् ॥)

श्रविष्ठा, स्त्री, (श्रवणमिति श्रवः । सोऽस्या अस्तीति । मतुप् । अतिशयेन श्रववती । अस्ति श्रयणे तमाविष्ठनौ इति इष्ठन् । विन्मतोर्लुगिति मतुपो लुक् ।) धनिष्ठानक्षत्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, वामनपुराणे १७ अध्याये ।
"श्रविष्ठायां तथा एवं शालिभक्तञ्च दोहदे ।
पूषे सुखं पुनश्चैव दोहदे घृतपायसम् ॥")

श्रविष्ठाजः, पुं, (श्रविष्ठायां जायते इति । जन् + डः ।) बुधग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्र जाते, त्रि ॥

श्रव्यः, त्रि, श्रोतव्यः । श्रवणार्हवाक्यादिः । श्रुधातोर्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, राधातन्त्रे । ६ । ३ ।
"यच्छ्रुत्वा परमेशानि श्रव्यमन्यन्न रोचते ॥")

श्रा, ल खेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-पर०-अक०-अनिट् ।) रेफयुक्तसात्वयादिः । ल, श्राति । इति दुर्गादासः ॥

श्रा, ल म पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) रेफयुक्तसात्वयादिः । ल, श्राति । म, श्रपयति । इति दुर्गादासः ॥

श्राणं, त्रि, (श्रा + क्तः ।) पक्वम् । इति मेदिनी ॥ एतद्दुग्धजलभिन्नपक्वद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥

श्राणा, स्त्री, (श्रायते स्मेति । श्रा + क्तः ।) यवागूः । इत्यमरः ॥

श्राद्धं, क्ली, (श्रद्धा प्रयोजनमस्य । श्रद्धा + "चूडादिभ्य उपसंख्यानम् ।" ५ । १ । ११० । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या अण् ।) शास्त्रोक्तविधानेन पितृकर्म्म । इत्यमरः ॥ पितृनुद्दिश्यकश्रद्धयान्नादिदानम् । तस्य लक्षणम् । यथा,—
"संस्कृतव्यञ्जनाढ्यञ्च पयोदधिघृतान्वितम् ।
श्रद्धया दीयते यस्मात् श्राद्धं तेन निगद्यते ॥"
इति पुलस्त्यवचनात् श्रद्धया अन्नादेर्दानं श्राद्धम् इति वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकम् । इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ अपि च । सम्बोधनपदोपनीतान् पित्रादीन् चतुर्थ्यन्तपदेनोद्दिश्य हविस्त्यागः श्राद्धम् । तच्च द्वादशविधं यथा । विश्वामित्रः ।
"नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम् ।
पार्व्वणञ्चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्ध्यर्थमष्टमम् ॥
कर्म्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम् ।
यात्रार्थैकादशं प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं स्मृतम् ॥

एतद्भविष्यपुराणे विवृतम्। यथा भविष्ये
अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमभिधीयते।
वैश्वदेवविहीनं तन्मशक्तावुदकेन तु॥
एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते।
तदप्यदैवं कर्त्तव्यमयुग्मानाशयेद्द्विजान्॥
कामाय तु हितं काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये।
पार्व्वणेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप॥
वृद्धौ यत् क्रियते श्राद्धं वृद्धिश्राद्धं तदुच्यते।
सर्व्वं प्रदक्षिणं कार्य्यं पूर्व्वाह्णे तूपवीतिना।
गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्य्यात् पात्रचतुष्टयम्।
अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत्।
ये समाना इति द्वाभ्यामेतज्ज्ञेयं सपिण्डनम्।
नित्येन तुल्यं शेषं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि॥
अमावास्यां यत् क्रियते तत् पार्व्वणमुदाहृतम्।
क्रियते वा पर्व्वणि यत् तत् पार्व्वणमिति स्थितिः।
गोष्ठ्यां यत् क्रियते श्राद्धं गोष्ठीश्राद्धं तदुच्यते।
बहूनां विदुषां सम्यक्सुखाय पितृतृप्तये॥
क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानान्तु भोजनम्।
शुद्ध्यर्थमिति तत् प्रोक्तं वैनतेय मनीषिभिः॥
निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा।
ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्म्माङ्गमेव च॥
देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धं तद्दैविकं मिहोच्यते।
हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यत्नतः॥
गच्छन् देशान्तरं यस्तु श्राद्धं कुर्य्यात्तु सर्पिषा।
यात्रार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः॥
शरीरोपचये श्राद्धमर्थोपचय एव च।
पुष्ट्यर्थमेतद्विज्ञेयमौपचायिकमुच्यते॥ *॥
तस्य पञ्चविधत्वं यथा कूर्म्मपुराणे
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं तथैव च।
पार्व्वणञ्चेति मनुना श्राद्धं पञ्चविधं स्मृतम्॥'
कूर्म्मपुराणे।
अहन्यहनि नित्यं स्यात् काम्यं नैमित्तिकं पुनः।
एकोद्दिष्टन्तु विज्ञेयं वृद्धिश्राद्धञ्च पार्व्वणम्॥
एतत् पञ्चविधं श्राद्धं मनुना परिकीर्त्तितम्॥"
मत्स्यपुराणे त्रैविध्यमुक्तं यथा —
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं श्राद्धमुच्यते॥"
तस्य त्रैविध्यम्। त्रिधाना नित्यकाम्यरूपतया
द्वैविध्यं वक्ष्यते। तत्र नित्यपदमावश्यकत्वपरतया
पार्व्वणैकोद्दिष्टयोरपि परिभाषायाम्। काम्य
पदमनावश्यकत्वार्थम् इति श्राद्धविवेकः॥*॥
आदावाश्चर्य्यमुनिपुत्रस्य निमिना तत्पुत्रस्य
श्राद्धं कृतम् यथा —
धरण्युवाच।
"को गुणः पितृयज्ञस्य कथमेव प्रपूज्यते।
केन चोत्पादितं श्राद्धं कस्मिन् काले किमात्मकम्॥
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण वदस्व मे।
वराह उवाच।
ममोद्भवे ब्रह्मणस्तु आत्रेय इति विश्रुतः।
आत्रेयस्यात्मजो विप्रो निमिर्नाम तपोधनः॥
निमिपुत्रस्तु धर्म्मात्मा नियुक्तोऽभूत् विश्रुतः।
वर्षाणाञ्च सहस्राणि सम्पूर्णानि वसुन्धरे।
कृत्वा तपश्च घोरमसौ पञ्चत्वमागतः॥
नष्टञ्च तं सुतं दृष्ट्वा निमेः शोक उपाविशत्।
पुत्रशोकाभिसन्तप्तो दिवा रात्रौ च चिन्तयन्॥
निमिः कृत्वा ततः शोकं विधिना तत्र माधवि।
तमेव गतसङ्कल्पश्चिरात्रे प्रत्यपद्यत॥
तस्य प्रतिविशुद्धस्य माघमासे तु द्वादशीम्।
मनः सहृत्य विषयं बुद्धिविस्तारगामिनी॥
स निमिश्चिन्तयामास श्राद्धकल्पं समाहितः।
यानि तस्यैव भोज्यानि मूलानि च फलानि च॥
यानि कानि च भक्ष्याणि यच्च रससम्भवम्।
यानि तस्यैव पेयानि सर्व्वमेतदुदाहरत्॥
आमन्त्र्य ब्राह्मणं पूर्व्वं शुचिर्भूत्वा समाहितः।
दक्षिणावर्त्तितं सर्व्वं बुधिः स्वयमकुर्व्वत॥
सप्त कृत्वा ततस्तत्र युगपत् समुपाविशत्।
दत्त्वा तु माषशाकानि मूलानि च फलानि च।
पूजयित्वा तु विप्रान् स सप्त तत्र सुन्दरि॥
कृत्वा तु दक्षिणाग्रांश्च कुशांश्च प्रयतः शुचिः।
प्रददौ श्रीमतः पिण्डं नामगोत्रमुदाहरन्॥
एतस्मिन्नन्तरे देवि नारदो द्विजसत्तम।
जगाम तापसारण्यं स्वच्छाश्रमविभूषितम्॥
स दृष्ट्वा पूजयामास स्वागतेनाथ माधवि।
भीतो गद्गदया वाचा निश्वसंश्च मुहुर्मुहुः॥
सर्व्वोऽहं भाषतः विप्र कारुण्येन समन्वितः।
कृतं स्नेहाच्च पुत्रार्थं मया सकरुणं यत् कृतम्॥
तर्पयित्वा द्विजान् सप्त अन्नाद्येन फलेन च।
पश्चाद्विसर्ज्जितं पिण्डं दर्भानास्तीर्य्य भूतले॥
उदकानयनञ्चैव अपसव्येन पातितम्।
शोकस्नेहप्रभावेण एतत् कर्म्म मया कृतम्॥
न च श्रुतं मया पूर्व्वं न दैवैरृषिभिः कृतम्।
भयं तीव्रं प्रपद्यामि मुनिशापात् सुदारुणात्॥
नारद उवाच।
न भेतव्यं द्विजश्रेष्ठ पितरं शरणं व्रज।
अधर्म्मं न च पश्यामि धर्म्मश्चैवात्र संशयः॥
नारदेनैवमुक्तस्तु निमिध्यानमुपाविशत्।
कर्म्मणा मनसा वाचा पितरं शरणं गतः॥
ततोऽसौ चिन्तयामास वंशकर्त्तारमात्मनः।
ध्यायमानस्ततोऽभ्यासं आजगाम तपोधनः॥
पुत्रशोकेन सन्तप्तं दृष्ट्वा तपोधनः।
पुत्रमाश्वासयामास वाग्भिरिष्टाभिरव्ययैः॥
निमे सङ्कल्पितश्चायं पितृयज्ञस्तपोधन।
पितृयज्ञेति निर्दिष्टो धर्म्मोऽयं ब्रह्मणा स्वयम्॥
ततो व्यतिक्रम्य धर्म्मं क्रतुरेकः प्रतिष्ठितः।
कृतः स्वयम्भुवा पूर्व्वं श्रेष्ठो यो विधिरुत्तमः॥"
इति वाराहे श्राद्धोत्पत्तिनामाध्यायः॥*॥
अपि च।
अपसव्येन दातव्यं माघि माघि तिलोदकम्।
प्रणम्य शिरसा देवीर्न्निर्व्वापस्य च धारिणी।
वैष्णवी काश्यपी चेति अभया चेति नामतः॥
एवं स्मृतः प्रीयन्ते पितरश्च न संशयः।
परमात्मा शरीरस्थो देवतानां मया कृतः॥
अयमत्र वरारोहे देवताभ्यादिनि कृताः।
पितृदेवा भविष्यन्ति भोक्तारः पितृपिण्डकान्॥
देवतासुरगन्धर्व्वा यक्षराक्षसपन्नगाः।
पिण्डं श्राद्धस्य पश्यन्ति वायुभूता न संशयः॥
पितृयज्ञं विधानाद्धि ये कुर्व्वन्ति विदो जनाः।
आयुः कीर्त्तिर्व्वलं तेजो धनं पुत्रपशुस्त्रियः॥
ददन्ति पितरस्तस्य आरोग्यं नात्र संशयः।
आत्मकर्म्मवशाल्लोकान् प्राप्नुवन्तीह शोभनान्।
तिर्य्यक्त्वं च विमुच्यन्ते पितृभावाच्च मानवाः।
नरके पच्यमानानां त्राता भवति मानवः॥
पूजकः पितृदेवानां सर्व्वकालं यशस्विने।
द्विजातीस्तर्पयित्वा तु पूर्व्वेण विधिना नरः॥
अर्च्चयेत्तस्य मन्यन्ते पितरः श्राद्धतर्पिताः।
वरा ये पितृभक्तास्ते प्राप्नुवन्ति परां गतिम्॥*॥
यथार्हं तत्र वै कार्य्यं सुविश्लेषं शृणुष्व मे।
रत्ने तु तत्र मध्याह्ने श्राद्धारम्भन्तु कारयेत्॥
स्वागतञ्च तथा कृत्वा पाद्यार्थं मण्डलं शुचि।
पाद्यं दत्त्वा तु विप्राय गृहस्याभ्यन्तरं नयेत्॥
आसनं कल्पयित्वा तु आवाह्य तदनन्तरम्।
अर्घ्यं दद्याद्विधानेन गन्धमाल्यैः प्रपूज्य च॥
धूपं दीपं तथा वस्त्रं तिलोदकमथापि वा।
पात्रञ्च भोजनस्यार्थे विप्राग्रे धारयेत्तथा॥
भक्षणं मण्डलं कार्य्यं पङ्क्तिदोषनिवारकम्।
अभिकाय्य ततः कृत्वा अन्नञ्च परिवेशयेत्॥
तच्च काम्यन्तु सङ्कल्प्य पितॄनुद्दिश्य सुन्दरि। \
यथासुखेन भोक्तव्यमिति ब्रूयाद्द्विजान् प्रति।
रक्षोघ्नमन्त्रपाठोऽथ आचमेत विचक्षणः।
तृप्तांस्तु ब्राह्मणान् ज्ञात्वा दद्याद्वै विकिरं
ततः॥
उत्तरापोशनं दत्त्वा पिण्डपूजान्तु कारयेत्।
दक्षिणाभिमुखो भूत्वा दर्भानास्तीर्य्य भूतले॥
पिण्डदानं प्रकुर्व्वीत पित्रादित्रितयं तथा।
पिण्डानां पूजनं कार्य्यं तन्मुद्रैर्यथाविधि॥
ब्राह्मणस्य च हस्ते तु दद्यान्मध्यमात्मवान्।
पिण्डाक्षयस्तु वसुधे यावत्तिष्ठन्ति भूतले।
आप्यायमानाः पितरस्तावत्तिष्ठन्ति वै शुभे।
उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा दद्यात् प्राग्दक्षिणानि च॥
प्रणम्य शिरसा भूमौ निर्व्वापस्य च धारिणी।
वैष्णवी काश्यपी चेति अभया चेति नामतः॥
भक्षयेत् प्रथमं पिण्डं मन्त्रैः देवञ्च मध्यमम्।
तृतीयमुदके दद्यात् श्राद्धे एवं विधिः स्मृतः।
पितृदेव विसृज्याथ भक्त्या तु प्रणमेत्तान्।
एवं कृते तुष्यन्ति पितृदेवा न संशयः॥
आयुष्यं प्रयच्छन्ति पुत्रपौत्रधनानि च।
तथोत्तमेषु विप्रेषु दद्यात् श्राद्धं विधानतः॥
अन्यथा तत्तु वै श्राद्धं निष्फलं नास्ति संशयः।
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं यत् श्राद्धं कुरुते द्विजः।
मन्त्रत्रयासुरैन्द्रस्य फलं भवति भामिनि॥"
इति वाराहे पितृयज्ञनिर्णयनामाध्यायः॥*॥
तस्याधिकारिक्रमो यथा —
पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा भ्रातृ
सन्ततिः।
सपिण्डसन्ततिर्व्वापि क्रियार्हो नृप जायते।
तेषामभावे सर्व्वेषां समानोदकसन्ततिः।
मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धा ये जलेन वा।

कुलद्वयेऽपि चोत्सन्ने स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृप ।
संघातान्तर्गतैर्व्वापि कार्य्याः प्रेतस्य याः क्रियाः ॥
उत्सन्नबन्धुरिक्थाद्वा कारयेदवनीपतिः ।
पूर्व्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः ॥
त्रिप्रकाराः क्रियास्त्वेतास्तासां भेदं शृणुष्व मे ।
आदाहवार्य्यायुधादिस्पर्शाद्यन्तास्तु याः क्रियाः ॥
ताः पूर्व्वा मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः ।
प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ॥
क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः ।
पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा ॥
संघातान्तर्गतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा ।
पूर्व्वाः क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ।
दौहित्रैर्व्वा नरश्रेष्ठ कार्य्यास्तत्तनयैस्तथा ।
मृताहनि च कर्त्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः ॥
प्रतिसंवत्सरं राजन्नेकोद्दिष्टं विधानतः ॥"

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १३ अध्यायः ॥ * ॥

याज्ञवल्क्य उवाच ।

"अथ श्राद्धविधिं वक्ष्ये सर्व्वपापप्रणाशनम् ।
अमावास्याष्टकावृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।
द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिर्विषुवत् सूर्य्यसंक्रमः ।
व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्य्ययोः ॥
श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्त्तिताः ॥ * ॥
अग्र्यः सर्व्ववेदेषु श्रोत्रियो वेदविद्युवा ।
वेदार्थविज्ज्येष्ठसामा त्रिमधुस्त्रिसुपर्णिकः ॥
स्वस्रीयऋत्विग्जामातृयाज्यश्वशुरमातुलाः ।
त्रिणाचिकेतदौहित्रशिष्यसम्बन्धिबान्धवाः ॥
कर्म्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निर्ब्रह्मचारिणः ।
पितृमातृपराश्चैव ब्राह्मणाः श्राद्धदेवताः ॥ * ॥
रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ।
अवकीर्णादयो ये च ये चाचारविवर्ज्जिताः ।
अवेक्ष्याश्च ये सर्व्वे न श्राद्धार्हाः कदाचन ॥ * ॥
निमन्त्रयेच्च पूर्व्वेद्युर्ब्राह्मणांश्च संयतैः ।
आयातांश्चैव पूर्व्वाह्णे ह्यासने उपवेशयेत् ॥
युग्मान्दैवे तथा पित्र्ये सुप्रदेशे स्वशक्तितः ।
द्वौ दैवे प्रागुदक् पित्र्ये त्रीण्येकं चोभयोः पृथक् ॥
मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ।
हस्तप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि ॥
आवाह्य तदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्यृचा ।
यवैरन्ववकीर्य्याथ भाजने सपवित्रके ॥
शन्नो देव्या पयः क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवांस्तथा ।
या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वेव विनिक्षिपेत् ॥
गन्धोदके तथा धूपमाल्यदानप्रदीपकम् ।
अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणम् ॥
द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा उशन्तस्त्वेत्यृचा पितॄन् ।
आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायान्तु नस्ततः ॥
यवार्थस्तु तिलैः कार्य्यः कुर्य्यादर्घ्यादि पूर्व्ववत् ।
दत्त्वा तु संस्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ॥
पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं पात्रं करोत्यधः ।
अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्नं घृतप्लुतम् ॥
कुरुष्वेति तथोक्तोऽसौ हुत्वाग्नौ पितृयज्ञवत् ।
हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ॥
यथालाभोपपन्नेषु रौप्येषु च विशेषतः ।
दत्त्वान्नं पृथिवी ते पात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् ॥
कृत्वेदं विष्णुरित्यन्ने द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ।
सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवातेत्यृचं तथा ॥
जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः ।
अन्नमिष्टं हविष्यञ्च दद्यादक्रोधनोऽत्वरः ॥
आतृप्तेश्च पवित्राणि जप्त्वा पूर्व्वजपं तथा ।
अन्नमादाय तृप्ताः स्थ शेषञ्चैवानुमन्त्र्य च ॥
तदन्नं विकिरेद्भूमौ दद्याच्चापः सकृत् सकृत् ।
सर्व्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ॥
उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् प्रदद्यात् पितृयज्ञवत् ।
मातामहानामप्येवं दद्यादाचमनं ततः ॥
स्वस्ति प्रोच्यतामिति चाप्येवं विश्वेदेवान् अलं ददत् ।
स्वस्तिवाच्य ततो दद्यादक्षय्योदकमेव च ॥
दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदीरयेत् ।
वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यश्च स्वधोच्यताम् ॥
विप्रैस्तु स्वधेत्युक्तो भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ।
दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ॥
श्रद्धा च नो मा व्यगमत् बहु देयञ्च नोऽस्त्विति ।
इत्युक्त्वापि प्रियं वाच्यं प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत् ॥
वाजे वाजे इति प्रीत्या पितृपूर्व्वं विसर्ज्जनम् ।
यस्मिंस्ते संस्रवाः पूर्व्वमर्घ्यपात्रे निपातिताः ॥
पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान् विसर्ज्जयेत् ।
प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम् ॥
ब्रह्मचारी भवेत्तान्तु रजनीं भार्य्यया सह ।
एवं प्रदक्षिणं कृत्वा वृद्धौ नान्दीमुखानपि ॥
यजेत दधिकर्कन्धुमिश्राः पिण्डा यवैः क्रियाः ।
एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्घ्यैकपवित्रकम् ॥
आवाहनाग्नौकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ।
उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने विप्रान् विसर्ज्जयेत् ॥
अभिरम्यतामिति वदेद्ब्रूयुस्तेऽभिरताः स्म ह ।
गन्धोदकतिलैर्मिश्रं कुर्य्यात् पात्रचतुष्टयम् ॥
अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ।
ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्व्ववदाचरेत् ॥
एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ।
अर्व्वाक् सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सराद्भवेत् ॥
तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात् संवत्सरं द्विज ।
पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ॥
हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन तु वत्सरम् ।
मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतैः ॥
ऐणरौरववाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमम् ।
मासवृद्ध्यापि तुष्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः ॥
दद्याद्वर्षां त्रयोदश्यां मघासु च न संशयः ।
प्रतिपत्प्रभृतिष्वेवं कन्यादीन् श्राद्धदो भवेत् ॥
शस्त्रेण निहतानान्तु चतुर्द्दश्यां प्रदीयते ॥ * ॥
स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्य्यं क्षेत्रं बलं तथा ॥
पुत्रश्रैष्ठ्यं ससौभाग्यमपत्यं मुख्यतां शुभम् ।
प्रवृत्तचक्रतां पुत्रान् वाणिज्यप्रभृतींस्तथा ॥
अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम् ।
धनं विद्यां भिषक्सिद्धिं कुप्यं गोऽजाविकं तथा ॥
अश्वानायुश्च विधिवद्यः श्राद्धं संप्रयच्छति ।
कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामानाप्नुयादिमान् ॥
वस्वाद्याः प्रीणयन्त्येव नरं श्राद्धं कृतं द्विजाः ।
आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ॥
प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नित्यं पितामहाः ॥"

इति गारुडे ९९ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

"श्राद्धाङ्गमहं वक्ष्ये भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणाम् ।
पूर्व्वं निमन्त्रयेद्विप्रान् निशि स्युर्ब्रह्मचारिणः ॥
प्रदक्षिणोपवीतेन देवान् वामोपवीतिना ।
पितॄन्निमन्त्रयेत् पादौ प्रक्षाल्याचमनन्ततः ॥
ॐ स्वागतं भवद्भिरिति प्रश्नः । ॐ सुस्वागतमिति तदुक्ते ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्य एतत् पादोदकमर्घ्यं स्वाहा पितृभ्यः स्वधा इति देवब्राह्मणपादयोर्देवतीर्थेनाक्षतकुशजलकुसुमदानम् । ततो दक्षिणास्यस्य वामोपवीतेन अमुकगोत्रेभ्यः अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो यथानामशर्म्मभ्यः सपत्नीकेभ्य एतत् पादोदकमर्घ्यं स्वधा इति पित्रादिब्राह्मणपादयोः पितृतीर्थेन भुग्नकुशतिलकुसुमजलदानम् । एवं मातामहादिषु । एतद्व आचमनीयं स्वाहा स्वधेति ब्राह्मणहस्ते । एष वो अर्घ्यः इति ब्राह्मणहस्तेऽर्घ्यदानम् । एतद्वः पुष्पं इति ब्राह्मणहस्ते पुष्पदानम् । ॐ सिद्धमिदमासनं ददाम्यहमित्यभिधाय ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यं व्याहृतिभिः पूर्व्वमुखदैवब्राह्मणोपवेशनम् । उत्तराभिमुखाः पितरः ॐ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥ इति त्रिर्ज्जपेत् । ॐ अद्यास्मिन्देशे अमुकमासे अमुकराशिगते सवितरि अमुकायां तिथौ अमुकगोत्राणामस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां यथानामशर्म्मणां विश्वदेवपूर्व्वकं श्राद्धमहं करिष्ये ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमासनं स्वाहा । ॐ विश्वान् देवानावाहयिष्ये ॐ आवाहय इत्युक्ते ॐ विश्वेदेवास आगत शृणुताम इमं हवं एदं बर्हिर्निषीदत । ॐ विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवं मे ये अन्तरीक्षे य उपद्यविष्ठ येऽग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम् । ॐ ओषधयः संवदन्त सोमेन सह राज्ञा यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि ।
ॐ आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः ।
ये यत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते ॥
ॐ अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषदः । इति त्रिभिर्यवविकिरणम् । ॐ पवित्रमहं करिष्ये ॐ कुरुष्वेति तेनोक्ते साग्रकुशपत्रद्वयं प्रादेशप्रमाणं कृत्वा ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ अनेन कुशान्तरेण छित्त्वा ॐ विष्णोर्मनसा पूते स्थः

इत्यभ्युक्ष्य कुशान्तरेण निधाय पात्रे पवित्रनिवेशनम्। शन्नो देवीरभीष्टये आपो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु नः। इति पात्रे जलदानम्। ॐ यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारातीः इति यवदानम्।

ॐ गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम्।
ईश्वरीं सर्व्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम्॥
इति गन्धदानम्।

ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ इति पुष्पदानम्। ॐ या दिव्या आपः पयसा सम्बभूवुर्या अन्तरीक्षा उत पार्थिवीर्या हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः शिवाः शं स्योनाः सुहवा भवन्तु ॐ धुरिलोचनसञ्ज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य एषोऽर्घो नमः। इति हस्तेऽर्घ्यं दत्त्वा अनेनैव पात्रेण सजलपवित्रग्रहणं प्रथमपात्रेण सजलपवित्रञ्च गृहीत्वा ब्राह्मणदक्षिणपार्श्वे कुशोपरि ऊर्द्ध्वमुखपात्रे स्थापनं तदुपरि कुशदानम्। ततः ॐ धुरिलोचनसञ्ज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य एतानि गन्धपुष्पधूपदीपवासोयुगलोत्तरीययज्ञोपवीतानि नमः। गन्धादिदानमच्छिद्रमस्तु सङ्कल्पसिद्धिरस्तु। ब्राह्मणवाचनम्। ततः पितृपितामहप्रपितामह मातामह प्रमातामह वृद्धप्रमातामहानां सपत्नीकानां श्राद्धमहं करिष्ये। अनुज्ञापनम्। ॐ कुरुष्व न ब्राह्मणोक्तिः। ॐ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च। इति त्रिजपेन। ततः ॐ अमुकसगोत्राणां अमुकपितृपितामहप्रपितामहानां यथानामशर्म्मणां सपत्नीकानां श्राद्धं युष्मास्वहं करिष्ये। ॐ कुरुष्व श्राद्धकरणानुज्ञानम्। ॐ अमुकसगोत्रेभ्यः अमुकपितृपितामहप्रपितामहेभ्यो यथानामशर्म्मभ्यः सपत्नीकेभ्य इदमासनं स्वधा। ब्राह्मणवामपार्श्वे आसनम्। ॐ पितॄनावाहयिष्ये ॐ आवाहयेत्युक्ते ॐ उशन्तस्त्वा निधीमह्युशन्तः समिधीमहि। उशन्नुशत आवह पितॄन् हविषे अत्तवे ॐ आयान्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः। अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान्। इत्यावाहनम्। ॐ अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषदः। त्रितिलविकिरणम्। ॐ तिलोऽसि सोमदैवत्यो गोसवो देवनिर्म्मितः। प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वधया पितॄन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा। तिलदानम्। गन्धपुष्पहस्ताभ्यां दत्त्वा पितृपात्रमुत्थाप्य या दिव्या इति पठित्वा अमुकगोत्र अमुकपितः अमुकशर्म्मन् सपत्नीक एष ते अर्घ्यः स्वधा। एवं पितामहादौ। सपवित्रं पात्रं गृहीत्वा ब्राह्मणवामपार्श्वे न्यस्तकुशोपरि ॐ पितृभ्यः स्थानमसीति अधोमुखपात्रस्थापनम्। ॐ शुन्धन्तां लोकाः पितृषदनाः पितृषदनमसि। अधोमुखपात्रार्च्चनम्। ततः अमुकसगोत्रेभ्यः अमुकपितृपितामहप्रपितामहेभ्यः सपत्नीकेभ्य एतानि गन्धपुष्पधूपदीपवासोयुगलोत्तरीययज्ञोपवीतानि स्वधा। पितृतीर्थेन गन्धार्च्चनम्। गन्धादिदानमच्छिद्रमस्तु सङ्कल्पसिद्धिरस्तु। ब्राह्मणवाचनम्। एवं मातामहादीनामनुष्ठानमग्नि-कर्म्म। ॐ या दिव्येति भूमिसम्मार्ज्जनम्। ततो घृताक्तमन्नं गृहीत्वा दक्षिणोपवीत पितृब्राह्मणम्। ॐ अग्नौ करणमहं करिष्ये ॐ कुरुष्वेति तेनोक्ते ॐ अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा। ॐ सोमाय पितृमते स्वाहा। आहुतिद्वयं ब्राह्मणहस्ते दत्त्वा अवशिष्टार्द्धं पिण्डार्थं स्थापयित्वा अपरमर्द्धं पित्रादिपात्रे मातामहादिपात्रे च निक्षिपेत्। पात्रे अन्नादि निधाय कुशं दत्त्वा अधोमुखाभ्यां पाणिभ्यां पात्रं गृहीत्वा। ॐ पृथिवी ते पात्रं द्यौः पिधानं ब्राह्मणस्य मुखे अमृते अमृतं जुहोमि स्वाहा। पात्राभिमन्त्रणम्। इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्। समूढमस्य पांशुरे विष्णो हव्य रक्षस्व। इत्यन्नोपरि अधोमुखाङ्गुष्ठनिवेशनम्। ॐ अपहतेति यवविकिरणम्।

ॐ निहन्मि सर्व्वं यदमेध्यवद्भवेत्
हताश्च सर्व्वेऽसुरदानवा मया।
रक्षांसि यक्षाः सपिशाचसङ्घा
हता मया यातुधानाश्च सर्व्वे॥
इति सिद्धार्थविकिरणम्।

ततः ॐ धुरिलोचनसञ्ज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य एतदन्नं सघृतं सपानीयं सव्यञ्जनं स्वाहा इति वारिकुशाद्यैरन्नमुत्सृजनम्। ॐ श्राद्धमिदमच्छिद्रमस्तु सङ्कल्पसिद्धिरस्तु। ततो वामोपवीतेन सव्यञ्जनं सघृतमन्नं पित्रादिपात्रे निधाय तदुपरि भूमिसंलग्नकुशं दत्त्वा ॐ पृथिवी ते पात्रमभिमन्त्रणम्। उत्तानाभ्यां पाणिभ्यां पात्रं गृहीत्वा ॐ इदं विष्णुरित्यन्नोपरि उत्तानाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ॐ अपहता इति तिलविकिरणम्। भूमिपातितवामजानुः। अमुकगोत्रेभ्य अमुकपितृपितामहप्रपितामहेभ्य अमुकामुकशर्म्मभ्य सपत्नीकेभ्य एतदन्नं सघृतं सपानीयं सव्यञ्जनं प्रतिविहितवर्ज्जितं स्वधा। अन्नोत्सर्गः। ॐ ऊर्ज्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम् स्वधास्थ तर्पयत मे पितॄन्। दक्षिणामुखवारिधारात्यागः। ॐ अन्नमिदमच्छिद्रमस्तु सङ्कल्पसिद्धिरस्तु। ततः सव्याहृतिकया गायत्र्या विक्षर्य्यित्वा मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः मधु द्यौरस्तु नः पिता। मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमानस्तु सूर्य्यः माध्वीर्गावो भवन्तु नः। मधु मधु मधु इति जपः। यथासुखं वाग्यता भुञ्जध्वमिति ब्रूयात्। भुक्तवत्सु सप्तव्याधादिकं पितृस्तोत्रं जपेत्।

ॐ सप्तव्याधा दशार्णेषु मृगाः कालञ्जरे गिरौ।
चक्रवाकाः शरद्वीपे हंसाः सरसि मानसे।
तेऽपि जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः।
प्रस्थिता दूरमध्वानं यूयं तेभ्योऽवसीदत॥

सन्तृप्तेषु। दक्षिणामुखो वामोपवीती। उच्छिष्टाग्रतः।

ॐ अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम।
भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम्।

इति भूमौ कुशोपरि सघृतमन्नं जलप्लुतं विकिरेत्। ततो देवब्राह्मणक्रमेण जलगण्डूषं दत्त्वा पूर्व्ववत् पुनः सव्याहृतिकां सावित्रीं मधुवात त्रिचं मधु मध्विति च जप्त्वा ॐ तृप्ताः स्थ भवद्भिरिति देवब्राह्मणप्रश्नः। सुतृप्ताः स्म इति तेनोक्ते ॐ शेषमन्नमस्तीति प्रश्नः। इष्टैः सह भुज्यतामिति तेनोक्ते पित्रादिब्राह्मणे वामोपवीतेन ॐ तृप्ताः स्थ इति प्रश्नः। ॐ तृप्ताः स्म इत्युक्ते शेषमन्नमिति प्रश्नः। ॐ इष्टैः सह भुज्यतामिति तेनोक्ते मातामहादिब्राह्मणे तथैव प्रश्नः। ततः पित्रादिब्राह्मणे पिण्डानहं पातयिष्ये पातयेत्युक्ते। तदुच्छिष्टाग्रतोऽभ्युक्षणं मण्डलञ्च चतुष्कोणं तिलविकिरणं ॐ अमुकगोत्र अमुकपितः अमुकशर्म्मन् सपत्नीक एतत्ते पिण्डासनं स्वधा इत्य रेखामध्ये पितामहाय प्रपितामहाय च। सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवातेति त्रिर्जपन् अन्नं साज्यं पिण्डं कृत्वा कुशोपरि अमुकगोत्रामुकपितः अमुकशर्म्मन् सपत्नीक एष ते पिण्डः ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा। एवं पितामहप्रपितामहमातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहेभ्यः। पिण्डशेषविकिरणं पिण्डान्तिके। ॐ लेपभुजः प्रीयन्तां इति लेपयुक्तकुशाग्रेषु हस्तमार्ज्जनम्। प्रक्षालितेन पिण्डपात्रोदकेन अमुकगोत्र अमुकपितः अमुकशर्म्मन् सपत्नीक एतत्ते जलमवनेनिक्ष्व ॐ ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति पितृपिण्डसेचनम्। पिण्डपात्रमधोमुखं कृत्वा बद्धाञ्जलिः ॐ अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति जपः। अथ स्पृष्ट्वा वामेन परावृत्य उदङ्मुखश्च प्राणान् संयम्य।

ॐ वसन्ताय नमस्तुभ्यं ग्रीष्माय च नमो नमः।
वर्षाभ्यश्च शरत्संज्ञकर्त्तवे च नमः सदा।
हेमन्ताय नमस्तुभ्यं नमस्ते शिशिराय च।
मासवत्सरेभ्यश्च दिवसेभ्यो नमो नमः।

ॐ षड्भ्य ऋतुभ्यो नमः पितृभ्यो नमः। इति जपः। वामेनैव परावृत्य दक्षिणामुखः अमी मदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत। इति जपः। वामं शिथिलीकृत्याञ्जलिं कृत्वा ॐ नमो वः पितरः पितरो नमो वः। इति जपः। गृहान् नः पितरो दत्त। इति गृहनिरीक्षणम्। ॐ सतो वः पितरो देष्म। इति पिण्डनिरीक्षणम्। ॐ एतद्वः पितरो वास इत्युच्चार्य अमुकगोत्र इत्यादिना एतत्ते वासः ॐ ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा। दशाभवसूत्रदानम्। वामेन पाणिना उदकपात्रं गृहीत्वा ॐ ऊर्ज्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः

फीलालं इत्यादिना पिण्डोपरि वारिधारा-त्यागः। पूर्व्वस्थापितपात्रशेषोदकैः प्रत्येकं पिण्ड-सेचनम्। पिण्डवाससेन गन्धादिदानम्। पिण्डो-परि कुशं हस्तञ्च दत्त्वा ॐ अत्रपितरो मदन्त यथाभागमावृषायध्वम् अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषतेति जपः। इत्थं मातामहादीनां ब्राह्मणानामाचमनं सुप्रो-क्षितमस्त्विति भूम्यभ्युक्षणं कृत्वा।

अपां मध्ये स्थिता देवा सर्व्वमप्सु प्रतिष्ठितम्।
ब्राह्मणस्य करे न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु
नः॥

शिवा आपः सन्त्विति हस्ते ब्राह्मणस्य जल-दानम्।

लक्ष्मीर्वसति पुष्पेषु लक्ष्मीर्वसति पुष्करे।
लक्ष्मीर्वसते सदा गोष्ठे सौमनस्यं सदास्तु मे॥

सौमनस्यमस्तु पुष्पदानम्।

ॐ अक्षतञ्चास्तु मे पुण्यं शान्तिः पुष्टिर्धृतिश्च
मे।
यद्यत् श्रेयस्करं लोके तत्तदस्तु सदा मम॥

ॐ अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्तु यवतण्डुलदानम्। अमुक-गोत्राणामस्मत्-पितृ-पितामह-प्रपितामहानां सपत्नीकानां दत्तमिदमन्नपानादिकमक्षय्यमस्तु इति पित्रादिब्राह्मणहस्ते सतिलजलदानम्। यजमानस्य प्रश्ने अस्त्विति ब्राह्मणो वदेत। एवं मातामहादीनामक्षय्यम्। आशिषः।

ॐ अघोराः पितरः सन्तु गोत्रं नो वर्द्धताम्।
दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च।
श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयञ्च नोऽस्त्विति॥
अन्नञ्च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि।
याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कञ्चन॥

एता एवाशिषः सन्तु सौमनस्यमस्तु सुसुखं चास्तु इत्युक्ते पिण्डपात्रे अर्घ्यसम्बन्धान् कुशान् पवित्राणि चास्तीर्य्य पित्रादिब्राह्मणं स्पृष्ट्वा स्वधां वाचयिष्ये ॐ वाच्यतां ॐ पितृपितामह-प्रपितामह-मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमाता-महेभ्यो यथानामशर्म्मभ्यः सपत्नीकेभ्यः स्वधो-च्यतां अस्तु स्वधा इत्युक्ते ऊर्ज्जं वहन्तीरमृतं घृतं इति पिण्डानामुपरि वारिधारां दद्यात्। तत ॐ विश्वेदेवा अस्मिन् यज्ञे प्रीयन्तां देव-ब्राह्मणहस्ते यवोदकदानं ॐ प्रीयन्तामिति तेनोक्ते ॐ देवताभ्य इति निर्व्वपेत्। अधो-मुखपिण्डपात्राणि चालयित्वा आचम्य दक्षिणो-पवीती पूर्व्वाभिमुखः ॐ अमुकसगोत्राय अमुकशर्म्मणे ब्राह्मणाय सपत्नीकाय श्राद्ध-प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं रजतं तुभ्यमहं ददे इति दक्षिणां दद्यात् एवं मातामहादौ ततो देवब्राह्मणाय दक्षिणादानम्। ततः पितृ-ब्राह्मणे। पिण्डपात्रमुत्तानं कृत्वा ॐ पिण्डाः सम्पन्नाः ॐ सुसम्पन्ना इति पिण्डे क्षीरधारां दत्त्वा पिण्डचालनम्।

ॐ वाजे वाजे वत्तवाजिनो नो
धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः।
अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं
तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः॥
इति पित्रादिविसर्ज्जनम्॥

ॐ आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्या-
देमे द्यावा पृथिवी विश्वरूपे।
आ मा गन्तां पितरा मातरा चुव-
मा मा सोमोऽमृतत्वाय गम्यात्॥
इति देवविसर्ज्जनम्॥

ॐ अभिरम्यतामित्युक्ते अभिरताः स्म इति ब्राह्मणैरनुज्ञातस्य निवर्त्तनम्। गवादिषु पिण्ड-प्रतिपादनमिति।

एष श्राद्धविधिः प्रोक्तः पठतां पापनाशनः।
अनेन विधिना श्राद्धं कृतं वै यत्र कुत्रचित्॥
अक्षयं स्यात् पितृणाञ्च स्वर्गप्राप्तिर्ध्रुवा तथा।
इत्युक्तं पार्व्वणश्राद्धं पितृणां ब्रह्मलोकदम्॥"

इत्यादि गारुड़े पार्व्वणश्राद्धम् २२२ अध्यायः॥

ब्रह्मोवाच।

"नित्यश्राद्धं प्रवक्ष्यामि पूर्व्ववत्तद्विशेषवेत्॥

ॐ अमुकसगोत्राणामस्मत्पितृपितामहप्रपिता-महानाममुकशर्म्मणां सपत्नीकानां श्राद्धं सिद्धा-न्नेन युष्मभ्यमहं करिष्ये।

आसनादिकमत्र स्याद्विश्वेदेवविवर्ज्जितम्।
वृद्धिश्राद्धं प्रवक्ष्यामि पूर्व्ववत्तद्विशेषकम्॥

जातपुत्त्रमुखदर्शनादौ वृद्धिश्राद्धं पूर्व्वाभिमुखेषु दक्षिणोपवीतिषु मधुयवबदरमिश्राः पिण्डाः देव-तीर्थेन नमस्कारान्तेन दक्षिणोपचारेण कार्य्यम्। दक्षिणजानु गृहीत्वा ॐ अद्यास्मदीयामुकवृद्धौ अमुक-गोत्राणामस्मत्पितृ-पितामह प्रपिता-मह-मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहानां अमुकशर्म्मणां सपत्नीकानां नान्दीमुखानां श्राद्धे कर्त्तव्ये वसुसत्यसंज्ञकानां विश्वेषां देवानां श्राद्धं सिद्धान्नेन युष्माभिः मया कर्त्तव्यम्। इति देवब्राह्मणामन्त्रणं ॐ करिष्यसीति तेनोक्ते इत्यमेव मातृपितामहीप्रपितामहीनां देवब्राह्म-णामन्त्रणम्। तत ॐ अमुकगोत्राया मत्-प्रपितामह्या अमुकी देव्या नान्दीमुख्याः श्राद्धं सिद्धान्नेन युष्माभिः मया कर्त्तव्यमिति प्रपिता-महीब्राह्मणामन्त्रणम्। करिष्यसीति तेनोक्ते इत्यमेव पितामहीब्राह्मणामन्त्रणं मातृब्राह्मणा-मन्त्रणञ्च। तत ॐ अद्यामुकवृद्धौ अमुक-गोत्राणामस्मत्-प्रपितामह-पितामह-पितृणां नान्दीमुखानां श्राद्धं सिद्धान्नेन युष्माभिः मया कर्त्तव्यमिति ब्राह्मणामन्त्रणं ॐ करिष्यसीति तेनोक्ते इत्यमेव वृद्धप्रमातामहादि ब्राह्मणा-मन्त्रनम्। देवपितृसर्व्वदेवब्राह्मणश्राद्धकरणानु-ज्ञापनम्। आसने ॐ विश्वेदेवास आगत शृणु-ताम इमं हवं एदं बर्हिर्निषीदत ॐ विश्वे-देवाः शृणुतेमं हवं ये अन्तरीक्षे य उपद्यविष्ठ ये अग्निजिह्वा उतवा यजत्रा आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम्। ॐ आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा इति विश्वेदेवावाहनम्। गन्धादि-दानञ्च। अच्छिद्रावधारणवाचनम्। ततः प्रपि-तामहीप्रभृतीनामनुज्ञापनं आसनं गन्धादि-दानं अच्छिद्रावधारणम्। इत्थं प्रपितामहा-दीनां अनुज्ञापनम्। आसनं आवाहन गन्धादिदानम्। एवं वृद्धप्रमातामहादीनां अनुज्ञापनादिकरणम्। ॐ वसुसत्यसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य एतदन्नं सघृतं सपानीयं सव्य-ञ्जनं सबदरं सदधि प्रतिषिद्धवर्ज्जितं नमः। इति अन्नसङ्कल्पनम्। ॐ अमुकगोत्रे मत्-प्रपितामहि अमुकीदेवि नान्दीमुखि एतदन्नं सबदरं सदधि नमः। इत्थं पितामहीमातृ-ब्राह्मणे। ततः प्रपितामहादिब्राह्मणपात्रे ॐ अमुकगोत्रेभ्यो मत्प्रपितामहपितामहपितृभ्य एतदन्नं सबदरं सदधि सव्यञ्जनं सपानीयं नमः। एवं वृद्धप्रमातामहादिभ्यः॥ ॥

एकोद्दिष्टं प्रवक्ष्यं तद्विशेषं वदे शृणु॥

प्रथमं निमन्त्रणं पादप्रक्षालनं आसनम्। अद्य अमुकगोत्रस्य मत्पितुरमुकदेवशर्म्मणः प्रति-सांवत्सरिकमेकोद्दिष्टं श्राद्धं सिद्धान्नेन युष्माभिः अहं करिष्ये। श्राद्धकरणानुज्ञापनम्। आसन अर्घ्यः। गन्धादिदानं पितृस्थापनम्। अन्न सङ्कल्पनं अर्घ्यं निवीती उत्तराभिमुखीभूत तिथिश्राद्धं कुर्य्यात्। ततस्तृप्तिं ज्ञात्वा दक्षि णाभिमुखो वामोपवीती उच्छिष्टसमीपे ये अग्निदग्धा इति अन्नविकिरणम्। ॐ अमुक-गोत्र पितरमुकदेवशर्म्मन् एतत्ते जलमवने-निक्ष्व ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा इति रेखोपरि दक्षिणामुखवारिधारा दानम्।" इति गारुड़े २२३ अध्यायः॥ ॥

ब्रह्मोवाच।

"सपिण्डीकरणं वक्ष्ये पूर्णेऽब्दे तत्क्षयाहनि।
कृत्वा कृतपकाले तु प्रेतादेः पितृलोकदम्।
सपिण्डीकरणं कुर्य्यात् अपराह्णे तु पूर्व्ववत्॥

पितामहादिब्राह्मणनिमन्त्रणम्। ॐ पुरोरवो माद्रवःसंज्ञकेभ्यो देवेभ्य एतदासनं नमः। वामपार्श्वे आसनदानम्। ततः पितामह-प्रपितामहवृद्धप्रपितामहानां सपत्नीकानां श्राद्धमहं करिष्ये। इत्यनुज्ञाग्रहणम्। पात्र-त्रयकरणं पात्रोपरि कुशं दत्त्वा पात्रान्तरेण पिधाय अच्छिद्रावधारणान्तं परिसमाप्य तथैव पितुरपि सपत्नीकस्य प्रेतान्तनाम्ना श्राद्धकर-णानुज्ञापनम्। देवपात्राच्छिद्रावधारणम्। तं परिसमाप्य पितामहप्रपितामहवृद्धप्रपितामह-पितृक्रमेण पात्राणां मनाक् चालनं उद्घाटनं कृत्वा ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये।

तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम्।
ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः।
तेषां श्रीर्मयि कल्पतां अस्मिन् लोके शतं
समाः॥

एतन्मन्त्रद्वयेन पितृपात्रोदकं पितामहप्रपिता-महवृद्धप्रपितामहपात्रे दत्त्वा वृद्धप्रपितामह-पात्रं परित्यज्य पितामहप्रपितामहयोरुदकं पवित्रञ्च पितृपात्रे निक्षिपेत्। ततः पितृ-

ब्राह्मणहस्ते पवित्रदानम्। पात्रपुष्पेण शिरःकरपादार्च्चनं हस्तेऽन्यजलदानं हस्ताभ्यां पात्रमुत्थाप्य ॐ या दिव्येति च पठित्वा अमुकगोत्र मत्पितरमुकप्रेत एष ते अर्घ्यो ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा इति पितृब्राह्मणहस्ते स्तोकमर्घ्योदकं पितृतीर्थेन दत्त्वा पितामहब्राह्मणहस्ते पवित्रदानं पात्रपुष्पेण शिरःकरपादार्च्चनं हस्तेऽन्यजलदानम्। हस्ताभ्यां पात्रमुत्थाप्य या दिव्येति पठित्वा अमुकगोत्र मत्पितामह अमुकदेवशर्म्मन् सपत्नीक एष तेऽर्घ्यः स्वधा। पितृपात्रेणैव पितामहब्राह्मणहस्ते स्तोकमर्घ्योदकं दत्त्वा शेषमर्घ्यं पितृसदनार्थं पात्रान्तरे निधाय तेनैव पात्रेण पितामहब्राह्मणानां हस्तस्थं उदकं पवित्रञ्च गृहीत्वा पितृब्राह्मणवामपार्श्वे दक्षिणाग्रकुशोपरि पितृभ्यः स्थानमसीति अधोमुखपात्रस्थापनम्। पितामहानां गन्धादिदानम् अग्नौकरणम्। देवानां अन्नप्रदानं पितामहादिपात्रे क्षिपेत्। पितामहाद्यन्नपात्राभिमन्त्रणादिजपपर्य्यन्तं क्रमेण समाप्य पितृब्राह्मणपात्राभिमन्त्रणं अङ्गुष्ठनिवेशनं तिलविकिरणम्। तिलान्नविकिरणञ्च कृत्वा अमुकगोत्र मत्पितरमुकप्रेत एतत्ते अन्नं सघृतं सपानीयं सव्यञ्जनं प्रतिषिद्धवर्जितं ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा। ततो देवप्रभृति आपोशानं दद्यात्। अतिथौ प्राप्ते अतिथिश्राद्धं कुर्य्यात् अशितवत्सु ततो विकिरणम्। पितामहादौ प्रश्नं कृत्वा पितृब्राह्मणे ॐ स्वदितं भवद्भिरिति प्रश्नः अमुकगोत्र मत्पितामह अमुकशर्म्मन् सपत्नीक एष ते पिण्डो ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा। एवमन्ययोः। पिण्डदानमक्षय्यमस्तु। सङ्कल्पसिद्धिरस्तु इति वाचनं कृत्वा तत्र पिण्डशेषपिण्डपातनं ॐ सङ्कल्पसिद्धिरस्त्विति वाचनम्। तं समाप्य पिण्डं त्रिधा कृत्वा ये समाना इति मन्त्रद्वयं पठित्वा पितामहप्रपितामहवृद्धप्रपितामहपिण्डेषु क्षिपेत्। पिण्डेषु गन्धादिकं पिण्डचालनम्। अतिथिब्राह्मणे स्वदितमित्यादि प्रश्नः। ब्राह्मणानामाचमनं मुखक्रमेण ताम्बूलदानं सुप्रोक्षितमस्तु शिवा आपः सन्तु इत्यादिक्रमेण ब्राह्मणानां हस्ते जलदानम्। गोत्रस्याक्षय्यमस्तु पितृब्राह्मणहस्ते ॐ उपतिष्ठतामिति सतिलजलदानं तामसाभिश्च उपतिष्ठतामिति तेनोक्ते अघोराः पितरः सन्तु सन्त्विति उक्ते स्वधां वाचयिष्ये इति पितामहादिब्राह्मणानुज्ञापनम् ॐ वाच्यतामित्युक्ते पितामहादिभ्यः स्वधोच्यताम् अस्तु स्वधा इत्युक्ते पितृब्राह्मणे पितृभ्यः स्वधोच्यतां इति अस्तु स्वधा इत्युक्ते ॐ ऊर्ज्जं वहन्तीरमृतमिति दक्षिणाभिमुखवारिधारादानम्। ॐ विश्वेदेवा अस्मिन् यज्ञे प्रीयन्तामिति देवब्राह्मणहस्ते यथोक्तदानम्। ॐ देवताभ्य इति त्रिर्जपः। पिण्डान् पात्रे तोलयित्वा आचम्य पितामहादिभ्यो दक्षिणां दत्त्वा ततः पितृब्राह्मणाय ततो अतिथिब्राह्मणाय च। आशिषः प्रदीयन्तामित्यादौ प्रार्थनं आशिषः प्रतिगृह्णन्तामित्युक्ते दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामिति पात्रमुत्तानं कृत्वा वाजे वाजे इति विसर्जनम्। अभिरम्यतामिति पितृब्राह्मणविसर्जनम्।

सपिण्डीकरणश्राद्धं व्यासप्रोक्तं मया तव।
श्राद्धं विष्णुः श्राद्धकर्त्ता फलं श्राद्धान्तिकं हरिः।"

इति गारुडे २२४ अध्यायः ॥ * ॥

तिथ्यादिविशेषे श्राद्धकरणफलं यथा,—

व्यास उवाच।

"अथ श्राद्धममावास्यां प्राप्य कार्य्यं द्विजोत्तमैः।
पिण्डान्वाहार्य्यकं भक्तभुक्तिमुक्तिफलप्रदम्॥
पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते।
अपराह्णे द्विजातीनां प्रशस्तेनामिषेण तु॥
प्रतिपत्प्रभृति ह्यन्यास्तिथयः कृष्णपक्षके।
चतुर्द्दशीं वर्जयित्वा प्रशस्ता ह्युत्तरोत्तरा॥
अमावास्याष्टकास्तिस्रः पौषमाघादिषु त्रिषु।
तिस्रश्चान्वष्टकाः पुण्या माघस्य दशमी तथा॥
त्रयोदशी मघायुक्ता वर्षासु तु विशेषतः।
शस्यपाकश्राद्धकाला नित्याः प्रोक्ता दिने दिने॥
नैमित्तिकं हि कर्त्तव्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः।
बान्धवानाञ्च मरणे नारकी स्यादतोऽन्यथा॥
काम्यानि चैव श्राद्धानि शस्यन्ते ग्रहणादिषु।
अयने विषुवे चैव व्यतीपातेऽप्यनन्तकम्॥
संक्रान्त्यामक्षयं श्राद्धं तथा जन्मदिनेष्वपि।
नक्षत्रेषु च सर्व्वेषु तथा कामे विशेषतः॥
स्वर्गन्तु लभते कृत्वा कृत्तिकासु द्विजोत्तमः।
अपत्यमथ रोहिण्यां सौम्ये तु ब्रह्मवर्च्चसम्॥
रौद्राणां कर्म्मणां सिद्धिमार्द्रायां शौर्य्यमेव च।
पुनर्व्वसौ तथा भूमिं श्रियं पुष्ये तथैव च॥
सर्व्वान् कामांस्तथा सार्पे पैत्रे सौभाग्यमेव च।
आर्य्यम्णे तु धनं विन्द्यात् फाल्गुन्यां पापनाशनम्॥
ज्ञातिश्रैष्ठ्यं तथा हस्ते चित्रायां सुबहून् सुतान्।
वाणिज्यसिद्धिं स्वातौ च विशाखायां सुवर्णकम्॥
मैत्रे बहूनि मित्राणि राज्यं शाक्रे तथैव च।
मूले कृषिं लभेद्यानं सिद्धिमाप्ये तथैव च॥
सर्व्वान् कामान् वैश्वदेवे श्रैष्ठ्यन्तु श्रवणे पुनः।
श्रविष्ठायां तथा कामान् वारुणे च परं बलम्॥
अजैकपादे कुप्यं विन्देद् गृहं शुभम्।
रेवत्यां बहवो गावो ह्यश्विन्यां तुरगांस्तथा॥
याम्ये च जीवनं तस्माद्यदि श्राद्धं प्रयच्छति।
आदित्यवारे त्वारोग्यं चान्द्रे सौभाग्यमेव च॥
कौजे सर्व्वत्र विजयं सर्व्वान् कामान् बुधस्य च।
विद्यामभीष्टां जीवे तु धनं वै भार्गवे पुनः॥
शनैश्चरे लभेदायुः प्रतिपत्सु शुभान् सुतान्।
कन्यका वै द्वितीयायां तृतीयायां भुवन्तथा॥
पशून् क्षुद्रांश्चतुर्थ्यान्तु पञ्चम्यां शोभनान् सुतान्।
षष्ठ्यां द्युतिं कृषिञ्चापि सप्तम्यां लभते नरः॥
अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते श्राद्धदः सदा।
स्यान्नवम्यां एकखुरं दशम्यां द्विखुरं बहु॥
एकादश्यां तथा रूप्यं ब्रह्मवर्च्चस्विनः सुतान्।
द्वादश्यां जातरूपञ्च रजतं रौप्यमेव च॥
ज्ञातिश्रैष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्द्दश्यान्तु कुप्रजाः।
पञ्चदश्यां सर्व्वकाममाप्नोति श्राद्धदः सदा॥
तस्माच्छ्राद्धं न कर्त्तव्यं चतुर्द्दश्यां द्विजातिभिः।
शस्त्रेण तु हतानां वै तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत्॥
द्रव्यब्राह्मणसम्पत्तौ न कालनियमः कृतः।
तस्माद्भोगापवर्गार्थं श्राद्धं कुर्य्यात् द्विजातिभिः॥
कर्म्मारम्भेषु सर्व्वेषु कुर्य्यादाभ्युदयं पुनः।
पुत्रजन्मादिषु श्राद्धं पार्व्वणं पर्व्वसु स्मृतम्॥
अहन्यहनि नित्यं स्यात् काम्यं नैमित्तिकं तथा।
एकोद्दिष्टन्तु विज्ञेयं वृद्धिश्राद्धञ्च पार्व्वणम्॥
एतत् पञ्चविधं श्राद्धं मनुना परिकीर्त्तितम्।
यात्रायां षष्ठमाख्यातं तत् प्रयत्नेन पालयेत्॥
शुद्धये सप्तमं श्राद्धं ब्रह्मणा परिकीर्त्तितम्।
दैविकं चाष्टमं श्राद्धं यत् कृत्वा मुच्यते भयात्॥
सन्ध्यारात्र्योर्न कर्त्तव्यं राहोरन्यत्र दर्शनात्।
देशानाञ्च विशेषेण भवेत् पुण्यमनुत्तमम्॥
गयायामक्षयं श्राद्धं प्रयागेऽमरकण्टके।
गायन्ति पितरो गाथां कीर्त्तयन्ति मनीषिणः॥
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत्।
यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत्॥
एष्टव्या बहवः पुत्राः शीलवन्तो गुणान्विताः।
तेषान्तु समवेतानां यद्येकोऽपि गयां व्रजेत्॥
गयां प्राप्यानुषङ्गेण यदि श्राद्धं समाचरेत्।
तारिताः पितरस्तेन स याति परमां गतिम्॥
वराहपर्व्वते चैव गङ्गायाञ्च विशेषतः।
वाराणस्यां विशेषेण यत्र देवः स्वयं हरः॥
गङ्गाद्वारे प्रभासे च बिल्वके नीलपर्व्वते।
कुरुक्षेत्रे च कुब्जाम्रे भृगुतुङ्गे महालये॥
केदारे फल्गुतीर्थे च नैमिषारण्य एव च।
सरस्वत्यां विशेषेण पुष्करे च विशेषतः॥
नर्म्मदायां कुशावर्त्ते श्रीशैले भद्रकर्णके।
वेत्रवत्यां विशाखायां गोदावर्य्यां विशेषतः॥
एवमादिषु चान्येषु तीर्थेषु पुलिनेषु च।
नदीनाञ्चैव तीरेषु तुष्यन्ति पितरः सदा ॥ * ॥
व्रीहिभिश्च यवैर्म्माषैरद्भिर्मूलफलेन च।
श्यामाकैश्च तथा शाकैर्नीवारैश्च प्रियङ्गुभिः॥
गोधूमैश्च तिलैर्मुद्गैर्मासं प्रीणयते पितॄन्।
आम्रानाम्रातकानिक्षून् मृद्वीकांश्च सदाडिमान्॥
विदारींश्च भरण्डांश्च श्राद्धकाले प्रदापयेत्।
लाजान् मधुयुतान् दद्यात् सक्तून् शर्करया सह॥
दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन शृङ्गाटककशेरुकान्।
द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान् हारिणेन तु॥
औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेन तु पञ्च च।
षण्मासान् छागमांसेन पार्षतेनाथ सप्त वै॥
अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु।
दश मासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषैः।

शशकूर्म्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥
संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन वा ।
वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥
कालशाकं महाशल्कं खड्गिनोऽप्यामिषं मधु ।
आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्व्वशः ॥
क्रीत्वा लब्ध्वा स्वयंवाथ मृतानाहृत्य वै द्विजः ।
दद्यात् श्राद्धं प्रयत्नेन तदस्याक्षयमुच्यते ॥*॥
पिप्पलिं क्रमुकञ्चैव तथा चैव मसूरकम् ॥
कूष्माण्डालाबुवार्त्ताकान् भूतृणं सुरसं तथा ।
कुसुम्भं पिण्डमूलं वै तण्डुलीयकमेव च ॥
राजमाषांस्तथा क्षीरं माहिषञ्च विवर्जयेत् ।
कोद्रवान् कोविदारांश्च पालक्यं मरिचं तथा ।
वर्जयेत् सर्व्वयत्नेन श्राद्धस्थाने द्विजोत्तमः ॥"

इति कौर्म्मे उपविभागे १८ अध्यायः ॥

व्यास उवाच ।

"कृत्वा यथोक्तं संतर्प्य पितॄन् चन्द्रक्षये द्विजः ।
पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं कुर्य्यात सौम्यमनाः शुचिः ॥
पूर्व्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने चातिथिः स्मृतः ॥
ये सोमपा विरजसो धर्म्मज्ञाः शान्तचेतसः ।
व्रतिनो नियमस्थाश्च ऋतुकालाभिगामिनः ॥
पञ्चाग्निरप्यधीयानो यजुर्व्वेदविदेव च ।
बह्वृक् च त्रिसुपर्णस्त्रिमधुर्व्वाथ यो भवेत् ॥
त्रिणाचिकेतच्छन्दोगो ज्येष्ठसामग एव च ।
अथर्व्वशिरसोऽध्येता रुद्राध्यायी विशेषतः ॥
अग्निहोत्रपरो विद्वान् न्यायविच्च षडङ्गवित् ।
मन्त्रब्राह्मणविच्चैव यश्च स्याद्धर्म्मपाठकः ।
ऋषिव्रती ऋषिकश्च तथा द्वादशवार्षिकः ॥
ब्रह्मदेयानुसन्तानो गर्भशुद्धः सहस्रदः ।
चान्द्रायणव्रतचरः सत्यवादी पुराणवित् ।
गुरुदेवाग्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ॥
विमुक्तः सर्व्वतो धीरो ब्रह्मभूतो द्विजोत्तमः ।
महादेवार्च्चनरतो वैष्णवः पंक्तिपावनः ॥
अहिंसानिरतो नित्यमप्रतिग्राहकस्तथा ।
सत्रिणो दाननिरता विज्ञेयाः पंक्तिपावनाः ॥
मातापित्रोर्हिते युक्तः प्रातःस्नायी च यो द्विजः ।
अध्यात्मविन्मुनिर्द्दान्तो विज्ञेयः पंक्तिपावनः ॥
ज्ञाननिष्ठो महायोगी वेदान्तार्थविचिन्तकः ।
श्रद्धालुः श्राद्धनिरतो ब्राह्मणः पंक्तिपावनः ॥
वेदविद्याव्रतस्नातो ब्रह्मचर्य्यपरः सदा ।
आथर्व्वणो मुमुक्षुश्च ब्राह्मणः पंक्तिपावनः ॥
असमानप्रवरको ह्यसगोत्रस्तथैव च ।
असम्बन्धी च विज्ञेया ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः ॥
भोजयेद्योगिनं पूर्व्वं तत्त्वज्ञानरतं यतिम् ।
अलाभे नैष्ठिकं दान्तमुपकुर्व्वाणकं तथा ॥
तदलाभे गृहस्थं वा मुमुक्षुं सङ्गवर्ज्जितम् ।
सर्व्वालाभे साधकं वा गृहस्थमपि भोजयेत् ॥
प्रकृतेर्गुणतत्त्वज्ञो यस्याश्नाति यतिर्हविः ।
फलं वेदविदां तस्य सहस्रादतिरिच्यते ॥
तस्मात् यत्नेन योगीन्द्रमीश्वरज्ञानतत्परम् ।
भोजयेद्धव्यकव्येषु त्वलाभे त्वितरान् द्विजान् ॥
एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥*॥
मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम् ।
दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥*॥
न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्य्योऽस्य संग्रहः ।
पैशाची दक्षिणा सा हि नैवामुत्र फलप्रदा ॥
कामं श्राद्धेऽर्च्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।
द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् ॥
ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ।
तस्मै हव्यं न दातव्यं न च भस्मनि हूयते ॥
यथोषरे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम् ।
तथानृचे हविर्द्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ॥
यावतो ग्रसते पिण्डान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् ।
तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तान् शूलर्ष्ट्ययोगुडान् ॥
अपि विद्याकुलैर्युक्ता हीनवृत्ता नराधमाः ।
यत्रैते भुञ्जते हव्यं तद्भवेदासुरं द्विजाः ॥
यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् ।
एष त्वब्राह्मणो नार्हः श्राद्धादिषु कदाचन ॥
शूद्रप्रेष्यो भृतो राज्ञा वृषलग्रामयाजकः ।
वधबन्धोपजीवी च षडेते ब्रह्मबन्धवः ॥
दत्तानुयोगी वृत्त्यर्थं पतितान्मनुरब्रवीत् ।
वेदविक्रयिणो ह्येते श्राद्धादिषु विगर्हिताः ॥
श्रुतिविक्रयिणो ये तु परपूर्व्वासमुद्भवाः ।
अधमान् ये याजयन्ति पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥
असंस्कृताध्यापका ये भृत्यर्थेऽध्यापयन्ति ये ।
अधीयते तथा वेदान् पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥
वृद्धश्रावकनिर्ग्रन्थाः पञ्चरात्रविदो जनाः ।
कापालिकाः पाशुपताः पाषण्डा ये च तद्विधाः ॥
यस्याश्नन्ति हवींष्येते दुरात्मानस्तु तामसाः ।
न तस्य तद्भवेच्छ्राद्धं प्रेत्य चेह फलप्रदम् ॥
अनाश्रमी यो द्विजः स्यादाश्रमी वा निरर्थकः ।
मिथ्याश्रमी च ये विप्रा विज्ञेयाः पंक्तिदूषकाः ॥
दुश्चर्म्मा कुनखी कुष्ठी श्वित्री च श्यावदन्तकः ।
विद्धप्रजननश्चैव स्तेनः क्लीबोऽथ नास्तिकः ॥
मद्यपो वृषलीसक्तो वीरहा दिधिषूपतिः ।
आगारदाही कुण्डाशी सोमविक्रयिणो द्विजाः ॥
परिवेत्ता तथा हिंस्रः परिवित्तिर्निराकृतिः ।
पौनर्भवः कुसीदी च तथा नक्षत्रदर्शकः ॥
गीतवादित्रनिरतो व्याधितः काण एव च ।
हीनाङ्गश्चातिरिक्ताङ्गो ह्यवकीर्णी तथैव च ॥
कन्यादूषी कुण्डगोलौ अभिशस्तोऽथ देवलः ।
मित्रध्रुक् पिशुनश्चैव नित्यं भार्य्यानुवर्त्तकः ॥
मातापित्रोर्गुरोस्त्यागी दारत्यागी तथैव च ।
गोत्रभिद्भ्रष्टशौचश्च काण्डस्पृष्टस्तथैव च ॥
अनपत्यः कूटसाक्षी याचको रङ्गजीवनः ।
समुद्रयायी कृतहा तथा समयभेदकः ॥
वेदनिन्दापरश्चैव परदाररतास्तथा ।
द्विजनिन्दारताश्चैव वर्ज्याः श्राद्धादिकर्म्मसु ।
कृतघ्नः पिशुनः क्रूरो नास्तिको वेदनिन्दकः ।
मित्रध्रुक् कुहकश्चैव विशेषात् पंक्तिदूषकाः ॥
सर्व्वे पुनरभोज्यान्नास्त्वदानार्हा हि कर्म्मसु ।
ब्रह्मभावान्निरस्ताश्च वर्ज्जनीयाः प्रयत्नतः ॥
शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गः सन्ध्योपासनवर्ज्जितः ।
महायज्ञविहीनश्च ब्राह्मणः पंक्तिदूषकः ॥
अधीतनाशनश्चैव स्नानहोमविवर्ज्जितः ।
तामसो राजसश्चैव ब्राह्मणः पंक्तिदूषकः ॥
बहुनात्र किमुक्तेन विहितान् ये न कुर्व्वते ।
निन्दितानाचरन्त्येते वर्ज्जनीयाः प्रयत्नतः ॥"

इति कौर्म्मे उपविभागे २० अध्यायः ॥*॥

"गोमयेनोदकैर्भूमिं शोधयित्वा समाहितः ।
सन्निपात्य द्विजान् सर्व्वान् साधुभिः सन्निमन्त्रयेत् ॥
श्वो भविष्यति मे श्राद्धं पूर्व्वेद्युरभिपूज्य च ।
असम्भवे परेद्युर्व्वा यथोक्तैर्लक्षणैर्युतान् ॥
तस्य ते पितरः श्रुत्वा श्राद्धकालमुपस्थितम् ।
अन्योन्यमनसा ध्यात्वा सम्पतन्ति मनोजवाः ॥
ब्राह्मणैस्ते सहाश्नन्ति पितरो ह्यन्तरीक्षगाः ।
वायुभूताश्च तिष्ठन्ति भुक्त्वा यान्ति परां गतिम् ॥
आमन्त्रिताश्च ते विप्राः श्राद्धकाल उपस्थिते ।
वसेयुर्नियताः सर्व्वे ब्रह्मचर्य्यपरायणाः ॥
अक्रोधनोऽत्वरोऽमत्तः सत्यवादी समाहितः ।
भारं मैथुनमध्वानं श्राद्धकृद्वर्ज्जयेज्जपम् ॥
आमन्त्रितो ब्राह्मणो यः अन्यं वै कुरुते क्षणम् ।
स याति रौरवं घोरं सूकरत्वं प्रयाति च ॥
आमन्त्रयित्वा यो मोहादपरं मन्त्रयेत् द्विजम् ।
स तस्मादधिकः पापी विष्ठाकीटोऽभिजायते ॥
श्राद्धे निमन्त्रितो विप्रो मैथुनं योऽधिगच्छति ।
ब्रह्महत्यामवाप्नोति तिर्य्यग्योनौ च गच्छति ॥
श्राद्धं कृत्वा तु भुक्त्वा च योऽध्वानं प्रतिपद्यते ।
भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं पांशुभोजनाः ॥
निमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे प्रकुर्य्यात् कलहं द्विजः ।
भवन्ति तस्य तन्मासं पितरो मलभोजनाः ॥
तस्मान्निमन्त्रितः श्राद्धे नियतात्मा भवेद्द्विजः ।
अक्रोधनः शौचपरः कर्त्ता चैव जितेन्द्रियः ॥
श्वोभूते दक्षिणां गत्वा दिशं दर्भान् समाहितः ।
समूलानाहरेद्वापि दक्षिणाग्रान् सुनिर्म्मलान् ॥
दक्षिणाप्रवणं स्निग्धं विविक्तं शुभलक्षणम् ।
शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ॥
नदीतीरेषु तीर्थेषु स्वभूमौ चैव सानुषु ।
विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्ते च पितरः सदा ॥
पारक्ये भूमिभागे तु पितॄणां नैव निर्व्वपेत् ।
स्वामिभिस्तद्विहन्येत मोहात् यत् क्रियते नरैः ॥
अटव्यः पर्व्वताः पुण्यास्तीर्थान्यायतनानि च ।
सर्व्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः ॥
तिलान् प्रविकिरेत्तत्र सर्व्वतो बन्धयेदजान् ।
असुरोपहतं सर्व्वं तिलैः शुध्यत्यजेन वा ॥
ततोऽन्नं बहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनमच्युतम् ।
चोष्यपेयसमृद्धञ्च यथाशक्त्या प्रकल्पयेत् ॥
ततो निवृत्ते मध्याह्ने लुप्तरोमनखान् द्विजान् ।
अभिगम्य यथामार्गं प्रयच्छेद्दन्तधावनम् ॥
तैलमभ्यञ्जनं स्नानं स्नानीयञ्च पृथग्विधम् ।
पात्रैरौडुम्बरैः कुर्य्यात् वैश्वदेवत्यपूर्व्वकम् ॥
ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।

पाद्यमाचमनीयञ्च गन्धपुष्पं यथाक्रमम् ।”
पुस्तकान्तरे विप्रेभ्य स्थाने निमित्तेभ्य इति निवृत्तेभ्य इति च पाठः ।
“ये चात्र विश्वेदेवानां द्विजाः पूर्व्वं निमन्त्रिताः ।
प्राङ्मुखान्यासनान्येषां त्रिदर्भोपहितानि च ।
दक्षिणामुखमुक्तानि पितॄणामासनानि च ।
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु प्रोक्षितानि तिलोदकैः ।
तेषूपवेशयेदेतानासनं संस्पृशन् द्विजः ।
आसध्वमिति संजल्पन्नासीरंस्ते पृथक् पृथक् ।
द्वौ दैवे प्राङ्मुखौ पित्र्ये त्रयश्चोदङ्मुखास्तथा ।
एकैकं वा भवेत्तत्र देवमातामहेष्वपि ।
सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदम् ।
पञ्चैतान् विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ।
अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
श्रुतशीलादिसम्पन्नमलक्षणविवर्जितम् ।
उद्धृत्य पात्रे चान्नं तत् सर्व्वस्मात् प्रकृतात् पुनः ।
देवतायतने चासौ निवेद्यान्यत् प्रवर्त्तयेत् ।
प्रास्येदग्नौ तदन्नन्तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ।
तस्मादेकमपि श्रेष्ठं विद्वांसं भोजयेद्द्विजम् ।
भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः ।
उपविष्टेषु यः श्राद्धे कामं तमपि भोजयेत् ।
अतिथिर्यस्य नाश्नाति न तत् श्राद्धं प्रशस्यते ।
तस्मात् प्रयत्नात् श्राद्धेषु पूज्या ह्यतिथयो द्विजैः ।
आतिथ्यरहिते श्राद्धे भुञ्जते ये द्विजातयः ।
काकयोनिं व्रजन्त्येते दाता चैव न संशयः ।
हीनाङ्गः पतितः कुष्ठी व्रणी पुक्कसनास्तिकौ ।
कुक्कुटाः शूकराः श्वानो वर्ज्याः श्राद्धेषु दूरतः ।
बीभत्समशुचिं नग्नं मत्तं धूर्त्तं रजस्वलाम् ।
नीलकाषायवसनं पाषण्डांश्च विवर्जयेत् ।
यत्तत्र क्रियते कर्म्म पैतृकं ब्राह्मणान् प्रति ।
तत् सर्व्वमेव कर्त्तव्यं वैश्वदेविकपूर्व्वकम् ।
यथोपविष्टान् सर्व्वांस्तानलङ्कुर्य्याद्विभूषणैः ।
स्रग्दामभिः शिरोवेष्टैर्धूपवासोऽनुलेपनैः ।
ततस्त्वावाहयेद्देवान् ब्राह्मणानामनुज्ञया ।
उदङ्मुखो यथान्यायं विश्वेदेवास इत्यृचा ।
द्वे पवित्रे गृहीत्वा च भाजने क्षालिते पुनः ।
शन्नो देव्या जलं क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवांस्तथा ।
या दिव्या इति मन्त्रेण हस्ते त्वर्घं निवेदयेत् ।
प्रदद्याद्गन्धमाल्यानि धूपादीनि च शक्तितः ।
अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणां दक्षिणामुखः ।
आवाहनं ततः कुर्य्यादुशन्तस्त्वेत्यृचा बुधः ।
आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायान्तु नस्ततः ।
शन्नो देव्योदकं पात्रे तिलोऽसीति तिलांस्तथा ।
क्षिप्त्वा चार्घं यथापूर्व्वं दत्त्वा हस्तेषु वै पुनः ।
संस्रवांश्च ततः सर्व्वान् पात्रे कुर्य्यात् समाहितः ।
पितृभ्यः स्थानमेतच्च न्युब्जं पात्रं निधाय तु ।
अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छेदन्नं घृतप्लुतम् ।
कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो जुहुयादुपवीतवत् ।
यज्ञोपवीतिना होमः कर्त्तव्यः कुशपाणिना ।
प्राचीनावीतिना पित्र्यं वैश्वदेवन्तु होमयेत् ।
दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा ।
पितॄणां परिचर्य्यासु पातयेदितरं तथा ।
सोमाय वै पितृमते स्वधा नम इति ब्रुवन् ।
अग्नये कव्यवाहनाय स्वधेति जुहुयात्ततः ।
अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ।
महादेवान्तिके वाथ गोष्ठे वा सुसमाहितः ।
ततस्तैरभ्यनुज्ञातो गत्वा वै दक्षिणां दिशम् ।
गोमयेनोपलिप्योर्व्वीं स्थानं कृत्वा तु सैकतम् ।
मण्डलं चतुरस्रं वा दक्षिणावनतं शुभम् ।
त्रिरुल्लिखेत्तस्य मध्यं दर्भेणैकेन चैव हि ।
ततः संस्तीर्य्य तत्स्थाने दर्भान् वै दक्षिणाग्रकान् ।
त्रीन् पिण्डान् निर्व्वपेत्तत्र हविःशेषात् समाहितः ।
उप्य पिण्डांस्तु तद्धस्तं निमृज्याल्लेपभागिनाम् ।
तेषु दर्भेष्वथाचम्य त्रिराचम्य शनैरसून् ।
षडृतूंश्च नमस्कुर्य्यात् पितॄनेव च मन्त्रवत् ।
उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनः ।
अवजिघ्रेत्तान् पिण्डान् यथान्युप्तान् समाहितः ।
अथ पिण्डाच्च शिष्टान्नं विधिना भोजयेद्द्विजान् ।
मांसान्यपूपांश्च विविधान् दद्यात् कृशरपायसम् ।
सूपशाकफलानीक्षून् पयो दधि घृतं मधु ।
अन्नञ्चैव यथाकामं विविधं भक्ष्यपेयकम् ।
यद्यदिष्टं द्विजेन्द्राणां तत्तत् सर्व्वं निवेदयेत् ।
धान्यांस्तिलांश्च विविधान् शर्करा विविधास्तथा ।
उष्णमन्नं द्विजातिभ्यो दातव्यं श्रेय इच्छता ।
अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानकेभ्यस्तथैव च ।
नाभूमौ पातयेज्जानु न कुप्येन्नानृतं वदेत् ।
न पादेन स्पृशेदन्नं न चैतदवधूनयेत् ।
क्रोधेन चैव यद्दत्तं यद्भुक्तं त्वरया पुनः ।
यातुधाना विलुम्पन्ति जल्पता चोपपादितम् ।
स्विन्नगात्रो न तिष्ठेत सन्निधौ च द्विजन्मनाम् ।
न चात्र श्येनकाकादीन् पक्षिणः प्रतिषेधयेत् ।
न दद्यात्तत्र हस्तेन प्रत्यक्षं लवणं तथा ।
न चायसेन पात्रेण न चैवाश्रद्धया पुनः
काञ्चनेन तु पात्रेण तथैवोदुम्बरेण च ।
दत्तमक्षयतां याति खड्गेन च विशेषतः ।
पात्रे तु मृन्मये यो वै श्राद्धे भोजयते पितॄन् ।
स याति नरकं घोरं भोक्ता चैव पुरोधसः ।
न पङ्क्त्यां विषमं दद्यान्न याचेन्न च दापयेत् ।
याचिता दापिता दाता नरकान् यान्ति दारुणान् ।
भुञ्जीत वाग्यताः शिष्टा न ब्रूयुः प्राकृतान् गुणान् ।
तावद्धि पितरोऽश्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ।
नाग्रासनोपविष्टस्तु भुञ्जीत प्रथमं द्विजः ।
बहूनां पश्यतां सोऽज्ञः पङ्क्त्या हरति किल्विषम् ।
न किञ्चिद्वर्जयेच्छ्राद्धे नियुक्तस्तु द्विजोत्तमः ।
न मांसं प्रतिषेधेत न चान्यस्यान्नमीक्षयेत् ।
यो नाश्नाति द्विजो मांसं नियुक्तः पितृकर्म्मणि ।
स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम् ।
स्वाध्यायं श्रावयेदेषां धर्म्मशास्त्राणि चैव हि ।
इतिहासपुराणानि श्राद्धकल्पांश्च शोभनान् ।
ततोऽन्नमुत्सृजेद्भुक्ताग्रतो विकिरन् भुवि ।
पृष्ट्वा स्वदितमित्येवं तृप्तानाचामयेत्ततः ।
आचान्ताननुजानीयादभितो रम्यतामिति ।
स्वधास्त्विति च ते ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ।
ततो भुक्तवतां तेषामन्नशेषं निवेदयेत् ।
यथा ब्रूयुस्तथा कुर्य्यादनुज्ञातो द्विजोत्तमैः ।
पित्र्ये स्वदितमित्येवं वाच्यं गोष्ठेषु सूत्रितम् ।
सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ।
विसृज्य ब्राह्मणांस्तान् वै पितृपूर्व्वन्तु वाग्यतः ।
दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन् याचेतेमान् वरान् पितॄन् ।
दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।
श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयञ्च नोऽस्त्विति ।
पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।
मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात् पत्नी सुतार्थिनी ।
प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत् ।
ज्ञातिष्वपि च तुष्टेषु स्वान् भृत्यान् भोजयेत्ततः ।
पश्चात् स्वयञ्च पत्नीभिः शेषमन्नं समाचरेत् ।
नोद्वासयेत्तदुच्छिष्टं यावन्नास्तं गतो रविः ।
ब्रह्मचारी भवेत्तान्तु दम्पती रजनीन्तु ताम् ।
दत्त्वा श्राद्धं तथा भुक्त्वा सेवते यस्तु मैथुनम् ।
महारौरवमासाद्य कीटयोनिं व्रजेत् पुनः ।
शुचिरक्रोधनः शान्तः सत्यवादी समाहितः ।
स्वाध्यायञ्च तथाध्वानं कर्त्ता भोक्ता च वर्जयेत् ।
श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धे भुञ्जते ये द्विजातयः ।
महापातकिभिस्तुल्या यान्ति ते नरकान् बहून् ।
एष वोऽभिहितः सम्यक् श्राद्धकल्पः सनातनः ।
अनेन वर्द्धयेन्नित्यमुदासीनोऽथ तत्त्ववित् ।
अनग्निरध्वगो वापि तथैव व्यसनान्वितः ।
आमश्राद्धं द्विजः कुर्य्याद्वृषलस्तु सदैव हि ।
आमश्राद्धं यदा कुर्य्याद्विधिज्ञः श्रद्धयान्वितः ।
तेनाग्नौकरणं कुर्य्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्व्वपेत् ।
योऽनेन विधिना श्राद्धं कुर्य्यात् शान्तमानसः ।
व्यपेतकल्मषो नित्यं योगिनां वर्त्तते पदम् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन श्राद्धं कुर्य्याद्द्विजोत्तमः ।
आराधितो भवेदीशस्तेन सम्यक् सनातनः ।
अपि मूलफलैर्वापि प्रकुर्य्यान्निर्धनो द्विजः ।
तिलोदकैस्तर्पयेद्वा पितॄन् स्नात्वा समाहितः ।
न जीवत्पितृको दद्याद्धोमान्तं वा विधीयते ।
येषां वापि पिता दद्यात्तेषाञ्चेके प्रचक्षते ।
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
यो यस्य म्रियते तस्मै देयं नान्यस्य तेन तु ।
भोजयेद्वापि जीवन्तं यथाकामन्तु भक्तितः ।
न जीवन्तमतिक्रम्य ददाति श्रूयते श्रुतिः ।
द्व्यामुष्यायणिको दद्याद्बीजिक्षेत्रिकयोः समम् ।
अधिकारी भवेत् सोऽथ नियोगोत्पादितो यदि ।
अनियुक्तात् सुतो यस्तु शुक्रतो जायते द्विजः ।
प्रदद्याद्बीजिने पिण्डं क्षेत्रिणे तु ततोऽन्यथा ।

द्वौ पिण्डौ निर्व्वपेत्ताभ्यां चैत्रिके चौलिने तथा ॥
कौर्त्तयेदथ चैकस्मिन् चौलिनं चैत्रिकं ततः ।
स्वनामधेये तु कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं विधानतः ॥
अथ चैत्र परिज्ञीते काम्यं वै कामतस्ततः ।
पूर्व्वाह्णे चैव कर्त्तव्यं श्राद्धमभ्युदयार्थिना ॥
देववत् सर्व्वमेव स्यात् नैव कार्य्या तिलक्रिया ।
दर्भाश्च ऋजवः कार्य्या युग्मान् वै भोजयेत्
द्विजान् ॥
नान्दीमुखास्ते पितरः प्रीयन्तामिति वाचयेत् ।
मातृश्राद्धन्तु पूर्व्वं स्यात् पितॄणां स्यादनन्तरम् ॥
ततो मातामहानाञ्च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ।
दैवपूर्व्वन्तु दद्याद्वै न कुर्य्यादप्रदक्षिणम् ॥
प्राङ्मुखो निर्व्वपेत् पिण्डानुपवीती समाहितः ।
पूर्व्वं वै मातरः पूज्या भक्त्या चैव गणेश्वरः ॥
स्थण्डिलेषु पवित्रेषु प्रतिमासु द्विजातिषु ।
पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्गन्धाद्यैर्भूषणैरपि ॥
पूजयित्वा मातृगणान् कुर्य्यात् श्राद्धत्रयं बुधः ।
अकृत्वा मातृयागन्तु यः श्राद्धं परिवेषयेत् ।
तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसामिच्छन्ति मातरः ॥"

इति कौर्म्मे उपविभागे २१ अध्यायः ॥

मात्स्ये १६ । १७ । १८ अध्यायेषु चान्यत् द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥ श्राद्धे कदलीमन्नं निषिद्धं भोजनपात्रतया । इति हेमाद्रिधारा श्राद्धखण्डे ॥ न जातीकुसुमानि दद्यात् न कदलीपत्रम् । इति क्रतुवचनम् ॥ ९ ॥ श्राद्धोत्तरनिषिद्धानि यथा,—

"यात्रा युद्धं नदीपारं मिथ्यालापो द्विर्भोजनम् ।
द्यूतक्रीड़ा दिवानिद्रा श्राद्धे सप्त विवर्जयेत् ॥"

इति कर्म्मलोचनम् ॥

स्मृतिः ।
"द्यूतञ्च कलहञ्चैव सायंसन्ध्यां दिवाशयनम् ।
श्राद्धकर्त्ता च भोक्ता च पुनर्भुक्तञ्च वर्जयेत् ॥"
अपि च । विष्णुपुराणम् ।
"वर्ज्यानि कुर्व्वता श्राद्धं कोपोऽध्वगमनं त्वरा ।
भोक्तुरप्यत्र राजेन्द्र त्रयमेतन्न शस्यते ॥"
राजमार्त्तण्डे ।
"पुनर्भोजनमध्वानं द्यूताध्ययनमैथुनम् ।
दानं प्रतिग्रहं सन्ध्यां श्राद्धं कृत्वाष्ट वर्जयेत् ॥"
नयवद्धमानधृता स्मृतिः ।
"पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्ययनमैथुनम् ।
दानं सन्ध्यां पुनः स्नानं श्राद्धं कृत्वाष्ट वर्जयेत् ॥"

इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

अथ वैष्णवश्राद्धविधिः ।
"प्राप्ते श्राद्धदिनेऽपि प्रागन्नं भगवतेऽर्पयेत् ।
तच्छेषेणैव कुर्व्वीत श्राद्धं भागवतो नरः ॥"
यच्च स्मृतौ ।
"गदाग्निश्रुदेवानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
पितृपाको न दातव्यो यावत् पिण्डान्न निर्व्वपेत् ॥"

इति ॥

"ईदृक् सामान्यवचनं विशेषवचनब्जैः ।
श्रुतिस्मृतिपुराणादिवचोभिर्व्वाध्यते ध्रुवम् ॥"
तथा च पाद्मे ।
"विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् ।
पितृभ्यश्चापि तद्देयं तदानन्त्याय कल्पते ॥"
मोक्षधर्म्मे नारदोक्तौ ।
"सात्वतं विधिमास्थाय प्राक् सूर्य्यमुखनिःसृतम् ।
पूजयामास देवेशं तच्छेषेण पितामहान् ॥"
ब्रह्माण्डपुराणे ।
"यः श्राद्धकाले हरिभुक्तशेषं
ददाति भक्त्या पितृदेवतानाम् ।
तेनैव पिण्डांस्तुलसीविमिश्रा-
नाकल्पकोटिं पितरः सुतृप्ताः ॥"
स्कान्दे श्रीशिवोक्तौ ।
"देवान् पितॄन् समुद्दिश्य यद्विष्णोर्विनिवेदितम् ।
तानुद्दिश्य ततः कुर्य्यात् प्रदानं तस्य चैव हि ।
प्रयान्ति तृप्तिमतुलां भोजनेन तु तेन वै ।
सुकुन्दनानलग्नेन माकन्दानां विलेपनम् ॥
चन्दनेन तु पिण्डानां कार्य्यं पितृकर्म्मणि ।
देवानाञ्च पितॄणाञ्च जायते तृप्तिरक्षया ॥
एवं कृते मर्त्त्यपाल मा भवेत् संशयः क्वचित् ॥"
तत्रैव श्रीपुरुषोत्तममाहात्म्ये ।
"अभावं श्राद्धकाले तु पतितादैर्निरीक्षितम् ।
सुगन्धोदकसिक्तेन तुलसीनाभिषिच्यते ॥
तदन्नं शुद्धतामेति विष्णोर्नैवेद्यमिश्रितम्
विष्णोर्नैवेद्यशेषन्तु नमस्येयं द्विजन्मना ।
पिण्डे चैव विशेषेण पितॄणां तृप्तिमिच्छता ॥"
तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।
"पितॄनुद्दिश्य यैः पूजा केशवस्य कृता नरैः ।
त्यक्त्वा ते नारकीं पीड़ां मुक्तिं यान्ति महामुने ॥
धन्यास्ते मानवा लोके कलिकाले विशेषतः ।
ये कुर्व्वन्ति हरेर्नित्यं पित्रर्थं पूजनं मुने ॥
किं दत्तैर्बहुभिः पिण्डैर्गयाश्राद्धादिभिर्मुने ।
यैरर्च्चितो हरिर्भक्त्या पित्रर्थञ्च दिने दिने ॥
यमुद्दिश्य हरेः पूजा क्रियते मुनिपुङ्गव ।
उद्धृत्य नरकावासात्तं नयेत् परमं पदम् ॥
यो ददाति हरेः स्नानं पितॄनुद्दिश्य नारद ।
कार्य्यं हि पितॄणां यच्च कृतं तेन भो द्विज ॥"८
श्रुतौ च । एक एव नारायण आसीत् न ब्रह्मा नेमे द्यावापृथिवी सर्व्वे देवाः सर्व्वे पितरः सर्व्वे मनुष्याः विष्णुना अशितमश्नन्ति विष्णुना घ्रातं जिघ्रन्ति विष्णुना पीतं पिबन्ति तस्माद्विद्वांसो विष्णूपहृतं भक्षयेयुरिति । अतएवोक्तं श्रीभगवता विष्णुधर्म्मे ।
"प्राणिभ्यो जुहुयादन्नं मन्निवेदितमुत्तमम् ।
तृप्यन्ति सर्व्वदा प्राणा मन्निवेदितभक्षणात् ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन प्रदेयं मन्निवेदितम् ।
ममापि हृदयस्थस्य पितृणाञ्च विशेषतः ॥"
किञ्च तत्रैवान्यत्र ।
"भक्ष्यं भोज्यञ्च यत्किञ्चिदनिवेद्याग्रभोक्तरि ।
न देयं पितृदेवेभ्यः प्रायश्चित्ती यतो भवेत् ॥
सर्व्वादौ कथितो देवैरग्रभुक् भगवान् हरिः ।
यज्ञभागभुजो देवा ततस्तेन प्रकल्पिताः ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ९ विलासः ॥ ९ ॥

न्ययोपवासदिने श्राद्धनिषेधः । पाद्मे पुष्करखण्डम्
"एकादश्यां यदा राम श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।
तद्दिनं तु परित्यज्य द्वादश्यां श्राद्धमाचरेत् ॥"
तत्रैवोत्तरखण्डे ।
"एकादश्यान्तु प्राप्तायां मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
द्वादश्यां तत् प्रदातव्यं नोपवासदिने क्वचित् ॥
गर्हितान्नं न चाश्नन्ति पितरश्च दिवौकसः ॥"
स्कान्दे ।
"एकादश्यां यदा नित्यं श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।
उपवासं तदा कुर्य्यात् द्वादश्यां श्राद्धमाचरेत् ॥"
ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"ये कुर्व्वन्ति महीपाल श्राद्धं चैकादशीदिने ।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दाता भोक्ता च प्रेरकः ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १२ विलासः ॥

श्रान्त, त्रि, (श्रम खेदे । श्रम + "प्रज्ञा स्वाद्यर्थाभिन्नो नः ।" ५।२।१०३ । इति नः ।) श्रमविशिष्टम् । इति जटाधरः ॥

श्राद्धकर्त्ता, [ऋ] त्रि, (करोतीति । कृ + तृच् । श्राद्धस्य कर्त्ता ।) श्राद्धकारकः । यथा,—
"श्राद्धकर्त्ता च भोक्ता च पुनर्भुक्तञ्च वर्ज्जयेत् ॥"

इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

श्राद्धदेवः, पुं, (श्राद्धस्य देवः ।) यमः । इत्यमरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ७ । १५६ ।
"श्राद्धदेवेन कथितं विश्वामित्रस्य चेष्टितम् ॥")
स तु विवस्वतः संज्ञायां पत्न्यां जातः ॥ मनुभेदः । इति पुराणम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १०६ । ४ ।
"मनुर्वैवस्वतो ज्येष्ठः श्राद्धदेवः प्रजापतिः ।
ततो यमो यमी चैव यमजौ सम्बभूवतुः ॥")

श्राद्धशाकं, क्ली, (श्राद्धे देयं शाकम् ।) कालशाकम् । इति भावप्रकाशः ॥

श्राद्धिकः, त्रि, (श्राद्धमनेन भुक्तमिति । श्राद्ध + "श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ।" ५ । २ । ८५ । इति ठन् ।) श्राद्धभोक्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ श्राद्धसम्बन्धिद्रव्यादि । यथा, याज्ञवल्क्यः ।
"सन्ध्यागर्ज्जितनिर्घाते भूकम्पोल्कानिपातने ।
समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥
पञ्चदश्यां चतुर्द्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।
ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

श्राद्धी, [न्] त्रि, श्राद्धभोक्ता । श्राद्ध + "श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ।" ५ । २ । ८५ । इति अनेन इनिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्रान्तः, पुं, (श्रम + क्तः ।) शान्तः । जितेन्द्रियः । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रमयुक्ते, त्रि । श्रम तपःखेदयोः इत्यस्मात् क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा,—
"सखि गत्वायताञ्चक्षु श्रान्तवर्णा निरन्तरम् ।
क्षतिश्वासाभि सञ्चारक्लेशयोरिदमौषधी ॥"

इति काव्यचन्द्रिका ॥

श्रामणवाहन, क्ली, (श्रामणस्य सवाहनम् ।) श्रमान्वितस्य अश्वादिप्रदानद्वारा श्रमोपशमनम् । इति कश्चित् ।

श्राम, त क मन्त्रे । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त चुरा० पर० सक०-सेट ।) अशश्रामत् । मन्त्रो ऽभिप्रायीकरणम् । गुप्तोक्तिरित्येके, इति दुर्गादासः ।

श्राम पुं, (श्रामयतीति । श्राम + अच् ।) माघः । मण्डपः । कालः । इति मेदिनी ।

श्रामणेर, पुं, जिनभिक्षुशिष्यः । तत्पर्य्यायः । चेलुकः २ प्रव्रजितः ३ महाबालकः ४ मौनी ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

श्राय पुं, (श्रि अये + "श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ।" ३ । ३ । २४ । इति घञ् ।) आश्रयम् । आश्रय । इत्यमरः । (यथा, भट्टिः । ७ । ३६ ।
"यात यत्र यमश्राय दिश्यं नायेन दक्षिणाम् ।")
श्रीसम्बन्धिनि, त्रि । यथा । श्रीश्रेयसा श्रायः छवि । इति श्रीशब्दादण्प्रत्ययेन निष्पन्नमिति सिद्धान्तकौमुदी ।

श्रायस, त्रि (श्रेयस् + अण् । "देविकाशिंशपेति । ७ । ३ । १ । इति आदेरच आत् ।) श्रेयसि भव । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

श्राव पु श्रवणम् । शृधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (इक्ष्वाकुवंशीयनृपतिविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । २०१ । ३ ।
"आर्द्रात् युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्यात्मजो ऽभवत् ।")

श्रावक, पुं (शृणोतीति । शु + ण्वुल् ।) श्राव्य ध्वनिविशेष । काक । इति त्रिकाण्डशेष ।
(श्रावयतीति । शु + णिच् + ण्वुल् । दूरश्रावि । यथा माघे । ११ । १ ।
"श्रुतिसमधिकमुच्चैः पञ्चमं पीडयन्तः सततमृषभहीनं भिन्नकीकृत्य षड्जम् ।
परिणतिमिति रात्रेर्मागधा माधवाय ।")
[illegible] त्रि (यथा पुराणम्
"श्रावकाः [illegible] [illegible] विधवहितम् ।
चतुर्वेद [illegible] वैश्यानवकैश्च ।")

श्रावण पु (श्रवणेनायनम् । कार्तिकि । श्रवण + अण् ।) श्रावणः । इति मेदिनी ।
(श्रवणेन युक्ते इति । श्रवण + "नक्षत्रेण ।" ४ । २ । ३ । इत्यण् । ततः । इति काशिका ।)
[illegible] यत्र मासि श्रवणा पौर्णमासी श्रावणी सा यत्र [illegible] । (श्रवणा + अण् ।) नभस्यः । नभः । श्रावणिकः । इत्यमरः । नभाः । [illegible] [illegible] । स च द्विविधः [illegible]

"लोकप्रसिद्धो धनवान् वदान्य
शुद्धस्वभावश्च सदाप्ययुक्तः
श्रद्धाकरो यस्य जनस्य सर्वे
स श्रावणाख्ये सुतरां प्रसूतः ।"

अथ श्रावणकृत्यम् । तत्र देवीपुराणम् ।
"शुभे नभस्ये कृष्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गने ।
पूजयेन्मनसा देवीं स्नुहीविटपसंस्थिताम् ।"
स्नुही सिजवृक्ष ।
"देवीं सम्पूज्य मत्या च न सर्पभयमाप्नुयात् ।
पञ्चम्यां पूजयेन्नागाननन्ताद्यान् महोरगान् ।
क्षीरं सर्पिश्च नैवेद्यं देयं सर्वविषापहम् ।"
गारुडे ।
"अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्बलमेव च ।
तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रञ्च शङ्खकम् ।
कालीयं तक्षकञ्चापि पिङ्गलं मणिभद्रकम् ।
पञ्चम्यामर्च्चयेन्नागान् एतान् दिवं व्रजेत् ।"
पुराणान्तरेऽपि
"अनन्तो वासुकिः शङ्खो महापद्मोऽथ तक्षकः ।
कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिता ।"
भट्टे ।
"शेषः पद्मो महापद्मः कुलीरः शङ्खपालकः ।
वासुकिस्तक्षकश्चैव कालीयो मणिभद्रकः ।
ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ।"
रत्नाकरे ।
"पिशुमर्द्दस्य पत्राणि स्थापयेद्भवनोदरे ।
स्वयञ्चापि तदश्नीयात् ब्राह्मणानपि भोजयेत् ।"
पिशुमर्द्दः निम्बः । * । तत्र प्रयोगः । हरिप्रबोधानन्तरं गौडपाद्मश्रावणकृत्य मनस्या लतापादिव्रतम् । अद्य श्रावणे मासि कृष्णे पक्षे पञ्चम्यां तिथौ अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा सर्पभयाभावकामो मनसादेवीपूजामहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य स्नुहीवृक्षे पूजयेत् । तदभावे घटे जले वा ध्यानादिकं कृत्वा देवीमम्बिति ध्यात्वा मनसादेवि इहागच्छ इहातिष्ठ एतत् पाद्यं ॐ मनसादेव्यै नमः । इत्यनेन यथाशक्ति गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि दद्यात् । ततोऽनन्तादीन् नागान् पूजयेत् तत्र चौरमनिर्णयस्य प्रमाणम् । अनन्तादिकं पादादिभिः संपूज्य ।
"ॐ श्रीतारकमन्त्रस्य प्रसादं मनसादेवम् ।
पुष्पचन्दनरचनोपि तस्मै सिद्धं नमो नमः ।"
इत्यनेन [illegible] पूजयेत् । एवं दशनागादिनामान्तेन चतुर्थ्या पूजयेत् । ॐ वासुकये नमः । ॐ शङ्खाय नमः । ॐ कम्बलाय नमः । ॐ कर्कोटकाय नमः । ॐ तक्षकाय नमः । ॐ कालीयाय नमः । ॐ पद्मकाय नमः । ॐ पिङ्गलाय नमः । ॐ महापद्माय नमः । ॐ कुलिकाय नमः । ॐ शङ्खपालाय नमः । ॐ धनञ्जयाय नमः । ॐ शेषाय नमः । ॐ ऐरावताय नमः । [illegible] गन्धपुष्पाभ्यां पूजयेत् । निम्बपत्राणि [illegible] स्थापयेत् [illegible] दद्यात्

स्वयं भक्षयेच्च । उभयदिने पूर्व्वाह्णे सम्पूर्णाभावे पञ्चमीलाभे पूर्व्वदिने पूजा कुर्य्यात् । श्रावणी पौर्णमास्यां श्राद्धमावश्यकम् । इति मलमासतत्त्वम् । श्रवणानक्षत्रसम्बन्धिनि, त्रि ।

श्रावणा, स्त्री, दग्धाभीकरञ्ज । इति मेदिनी ।

श्रावणिक, पुं, (श्रवणा पौर्णमास्यामस्मिन्निति । श्रवणा + "विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः ।" ४ । २ । २३ । इति ठक् ।) श्रावणमासः । इत्यमरः ।

श्रावणी, स्त्री, (श्रवणेन नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी । श्रवण + "नक्षत्रेण युक्तः कालः ।" ४ । २ । ३ । इत्यण् । ङीप् ।) श्रावणमासीयपूर्णिमा । यथा
"पौर्णमासी तथा माघी श्रावणी च नरोत्तम ।
एतास्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।"
इति श्राद्धतत्त्वम् ।
क्षुपविशेषः । मुण्डी इति गोलमुण्डिका इति च हिन्दीभाषा । तत्पर्य्यायः । मुण्डितिका २ भिक्षुः ३ श्रवणशीर्षिका ४ श्रवणा ५ प्रव्रजिता ६ परिव्राजी ७ तपोधना ८ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । अपचीगलगण्डादिविषमज्वरक्रिमिनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । अपि च ।
"मुण्डी भिक्षुरपि प्रोक्ता श्रावणी च तपोधना ।
श्रवणाख्या मुण्डितिका तथा श्रवणशीर्षिका ।
महाश्रावणिकान्या तु सा स्मृता भूकदम्बिका ।
कदम्बपुष्पिका च स्यादव्यथा तु सर्पिणी ।
मुण्डितिका कटुः पाके वीर्य्योष्णा मधुरा लघुः ।
मेध्या गलदा पथ्या जन्तुग्रन्थिनिवारिणी ।
श्लीपदापच्यपस्मारप्लीहमेदोगुदार्त्तिनुत् ।
महामुण्डी च तत्तुल्या गुणैरुक्ता महर्षिभिः ।"
इति भावप्रकाशः ।
अस्यास्तु मुण्डितिकाशब्दे द्रष्टव्यम् ।

श्रावस्ती, स्त्री, धर्म्मपत्तनाख्यदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

श्राविष्ठीय त्रि, (श्रविष्ठासु जातः । श्रविष्ठा + "श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधेति ।" ४ । ३ । ३४ । इति छण् ।) श्रवणानक्षत्रजातः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

श्रि, ञ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-उभ० सक० सेट ।) ञ, श्रयति श्रयते । इति दुर्गादास ।

श्रित त्रि (श्रि + क्त । "गत्यर्थाकर्म्मकेति ।" ३ । ४ । ७२ । इति कर्त्तरि क्त ।) सेवित । आश्रित । इति सिद्धान्तकौमुदी । (यथा रघुः । १ । ११ ।
"भावकस्य हि समुपैति या
तां विना मनसि यस्य वीचिरः ।") *।
गत । यथा, रामायणे । ७ । ३६ । ४८ ।
"अन्यच्च पुनरप्याहुर्दाशरथेन
स्पृशं यदि भ्रमराद् विन प्लवगेन्द्रता यथा ।
हेमवा दिवसकृत्खलु वक्रमुखवा स्फुरत् ।")

श्रितवत् [त्] त्रि (श्रि + क्तवतु । "क्तक्तवतू निष्ठा ।" १ । १ । २६ । इति क्तवतु ।) सेवितवान् । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

श्रियंमन्या, स्त्री आत्मानं श्रियं मन्यते या। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (यथा, भट्टिः।५।७१।
"मिथ्यैव श्रीः श्रियंमन्या श्रीमन्मन्यो न्वथा-हरिः॥")

श्रिष, उ दाहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) क्त्वावेट्। (उ, श्रेषित्वा श्रिष्ट्वा। इति दुर्गादासः॥

श्री, ञ ग पाके। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्या०-उभ०-सक०-सेट्।) ञ ग, श्रीणाति श्रीणीते। इति दुर्गादासः॥

श्रीः, स्त्री,(श्रयतीति। श्रि+"क्विब्वचिप्रच्छीति।" उणा० २।५७। इति क्विप् दीर्घश्च।) लक्ष्मीः। (यथा, विष्णुपुराणे। १।८।१२।
"श्रीश्च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या॥")
लवङ्गम्। इत्यमरः॥ वेशरचना। शोभा। (यथा, रामायणे। २।९४।१०
"एवमादिभिराकीर्णः श्रियं पुष्यत्ययं गिरिः॥")
सरस्वती। त्रिवर्गः। सम्पत्तिः। (यथा,
"न दातुं नोपभोक्तुं वा शक्नोति कृपणः श्रियम्॥")
विधा। उपकरणम्। विभूतिः। मतिः। इति मेदिनी॥ अधिकारः। प्रभा। कीर्त्तिः। इति धरणिः॥ वृद्धिः। सिद्धिः। इति शब्दरत्नावली॥ दृत्तार्हन्माता। इति हेमचन्द्रः॥ कमलम्। विल्ववृक्षः। वृद्धिनामौषधम्। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥ देवादिनाम्नः पूर्व्वं श्रीशब्द-प्रयोगः कर्त्तव्यः। यथा,—
"देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम्।
सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्व्वं समुदीरयेत्॥"
इति राघवभट्टधृतप्रयोगसारदर्शनात् स्वर्गगामित्यादिना सिद्धोऽधिकारो येषां नराणां इत्यनेन जीवतां श्रीशब्दादित्वं नाम्नः। न तु मृतानां तथेति शिष्टाचारः। इति संस्कारतत्त्वम्॥ *॥ मत्पृष्ठे श्रीशब्ददानप्रमाणं पत्रशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (एकाक्षरच्छन्दोविशेषः। यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्। "ग् श्रीः।" उदाहरणम्। "श्रीस्ते। सास्ताम्॥")

श्रीः, पुं, (श्रि+क्विप् दीर्घश्च।) रागविशेषः। स तु हनुमन्मते षड्रागान्तर्गतपञ्चमरागः। पृथिव्या नाभितो निर्गतः। अस्य जातिः सम्पूर्णा। तस्य स्वरावलिः। ष ऋ ग म प ध नि। अस्य ग्रहं षड्जस्वरः। हेमन्तर्त्तौ अपराह्ने गानसमयः। रागमालायां अस्याकारः। सुन्दरपुरुषः। शुक्लवस्त्रपरीधानः। मतान्तरे रक्तवस्त्रपरीधानः। स्फाटिकपद्मरागमणिमालागलः। पद्मपुष्पहस्तः। विचित्रसिंहासनारूढः। अस्य संमुखे गायन्ति गायकाः॥ हनुमन्मते अस्य भार्य्याः पञ्च। यथा। प्रथमा मालश्रीः। तस्याः सम्पूर्णजातिः। अस्याः स्वरावलिः। ष ऋ ग म प ध नि। अस्या ग्रहं षड्जस्वरः। हिमर्त्तौ द्वितीयप्रहरदिवसे गान-समयः। रागमालायां तस्याः स्वरूपम्। रक्तवर्णा स्त्री। कोमलाङ्गी। पीतवस्त्रपरीधाना। कौतुकाद्भ्रमन्ती सती नायकाद्भिन्ना सखीगणेन सह हास्ययुक्ताम्रतरुतलोपविष्टा॥ १॥ द्वितीया मारवा अथवा मालवा। अस्याः षाड्वजातिः। अस्याः स्वरावलिः। ष प ग म ध नि। अस्या ग्रहं षड्जस्वरः। हिमर्त्तौ ग्रीष्मवेलायां गानसमयः। रागमालायां तस्याः स्वरूपं यथा। स्वर्णवस्त्रपरीधाना। पुष्पमाल्यधरा। नायकमेलनार्थमेकाकिनीसङ्केतस्थानोपविष्टा॥ २॥ तृतीया धनाश्रीः। अस्याः षाड्वजातिः। अस्याः स्वरावलिः। ष प ध नि ऋ ग। ग्रहं षड्जस्वरः। हिमर्त्तौ द्वितीयप्रहरदिवसे ग्रीष्मवेलायां वा गानसमयः। रागमालायां तस्याः स्वरूपम्। वियोगिनी नारी। रक्तवस्त्रपरीधाना। वियोगजसन्तापेन दुःखितातिकृशा। एकाकिनी रोदनमाना वकुलतरुतलोपविष्टा॥ ३॥ चतुर्थी वसन्तरागिणी। अस्याः सम्पूर्णा जातिः। अस्याः स्वरावलिः। ष ऋ ग म प ध नि। अस्या ग्रहं षड्जस्वरः। हिमर्त्तौ मध्याह्ने वसन्तर्त्तौ दिवामात्र च गानसमयः। रागमालायां तस्याः स्वरूपम्। सुन्दरपुरुषाकृतिः। कस्यचिन्मते श्यामवर्णा। रक्तवसना। मयूरपुच्छशिखा। आम्रमुकुलहस्ता। यौवनमदनमदमत्ता। पुष्पमाल्यगलदेशा। पुष्पोद्याने सह नर्त्तकीसुस्वरगायनीभिः सुखेन रागरङ्गयुता। वामहस्तधृतताम्बूलवीटिका। स्त्रीगणसहितहास्यकौतुकक्रीडानृत्यगीतवाद्यासक्ता। रागमालान्तरे उक्तगुणयुक्ता श्रीकृष्णमूर्त्तिसदृशमूर्त्तिर्लिखिता॥ ४॥ पञ्चमी आशावरी। अस्या औड्वजातिः। अस्याः स्वरावलिः। ध नि ष म प। अस्याः ग्रहं धैवतस्वरः। हिमर्त्तौ द्वितीयप्रहरदिवसे गानसमयः। रागमालायां अस्याः स्वरूपम्। श्यामवर्णा स्त्री। कोमलाङ्गी। श्वेतशाटीपरिधाना। कर्पूरानुलेपना। हस्तपदयोर्धृतसर्पवेष्टिता केशैर्बद्धचूडा। जलमध्यस्थपर्व्वतगुहायामुपविष्टा। रागमालान्तरे उक्तगुणयुक्ता वृषपत्रबद्धकटिदेशा नग्ना लिखिता॥ ५॥ *॥ अस्य पुत्रा अष्टौ। यथा। सिन्धुः १ मालवः २ गौड़ः अथवा गोण्डः ३ अस्य स्थाने केचित् कल्याणः इति केचिच्च हामीर इति पठन्ति। गुणसागरः ४ कुम्भः ५ गम्भीरः ६ शङ्करः अथवा आगड़ः ७ विहागरः ८॥ *॥ कल्लिनाथमते श्रीरागः प्रथमरागः अस्य भार्य्या षट्। यथा। गौरी १ गौलाहली २ धवली ३ रुद्राणी ४ मालकौश अर्थात् कौशिकी ५ देवगान्धारी ६। तन्मते पुत्रा अष्टौ हनुमन्मततुल्याः। किन्तु गौड़शङ्करविहागरस्थाने वाल्लाया आगड़ा विगड़ा लिखिताः॥ *॥ सोमेश्वरमतेऽपि प्रथमरागोऽयम्। अस्य रागिण्यः षट्। यथा। मालवी अथवा मरुषा १ त्रिवेणी अथवा तिरवनी २ गौरी ३ केदारा ४ मधुमाधवी ५ पाहाड़िका अथवा पाहाड़ी ६। अस्य पुत्राः पूर्व्वोक्तमतद्वयतुल्याः। तन्मते अस्य रागस्य रागिणीसहितस्य शिशिरर्त्तौ गानसमयः॥ *॥ भरतमते पञ्चमरागोऽयम् अस्य रागिण्यः पञ्च। यथा। सिन्धुवी १ काफी २ ठुमरी ३ पूर्व्वदेशे विस्तार इति ख्याता। विचित्रा ४ शिरहटी अथवा सोरठी ५ तन्मते अस्याष्ट पुत्राः यथा। गौरमणः १ कोलाहलः २ वासन्तः ३ शङ्करणः ४ राकेश्वरः ५ खटरागः ६ वड़हंसः ७ दशकारः ८। तेषां भार्य्या यथा। विद्या १ धान्यः २ कुम्भा ३ सुहनी ४ शारदा ५ क्षेमा ६ शशिरेखा ७ सरस्वती ८। इति नानासङ्गीतशास्त्रतः संगृहीतम्॥

श्रीकण्ठः, पुं, (श्रीः शोभा कण्ठे यस्य।) शिवः। इत्यमरः॥ कुरुजाङ्गलदेशः। स तु हस्तिनापुरस्य उत्तरपश्चिमे वर्त्तते। इति हेमचन्द्रः॥ (पक्षिविशेषः। यथा, वृहत्संहितायाम् १८६।३८।
"स्त्रीसंज्ञा भासभषककपिश्रीकर्णच्छिक्कराः।
शिखिश्रीकण्ठपिप्पीकरुरुश्येनाश्च दक्षिणाः॥")

श्रीकण्ठपदलाञ्छनः, पुं, (श्रीकण्ठ इति पदं लाञ्छनं यस्य।) भवभूतिः। स तु मालतीमाधवादि-नाटककर्त्ता। इति शब्दमाला॥ (यथा, उत्तरचरिते प्रस्तावनायाम्।
"अस्ति खलु तत्रभवान् काश्यपः श्रीकण्ठपदलाञ्छनो भवभूतिर्नाम॥")

श्रीकण्ठसखः, पुं, (श्रीकण्ठस्य महादेवस्य सखा। समासे टच्।) कुवेरः। इति हलायुधः॥

श्रीकन्दा, स्त्री, (श्रीः शोभा तद्युक्तः कन्दो यस्याः।) वन्ध्याकर्कोटकी। इति राजनिर्घण्टः॥

श्रीकरं, क्ली, रक्तोत्पलम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

श्रीकरः, पुं, विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ स्मृतिग्रन्थकारविशेषः। यथा। श्रीकराचार्य्यादिग्रन्थादरपराहतविवेकानाम्। इति दायभागाद्यशोकटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः॥ (श्रियः शोभायाः करः।) श्रीकारके, त्रि॥

श्रीकरणं, क्ली, (श्रीः क्रियतेऽनेनेति। कृ+करणे ल्युट्।) लेखनी। इति शब्दरत्नावली॥

श्रीकान्तः, पुं, (श्रियाः कान्तः।) विष्णुः। इति शब्दरत्नावली॥

श्रीकारी, [न्] पुं, (श्रियं शोभां करोतीति। कृ+णिनिः।) मृगविशेषः। तत्पर्य्यायः। शिखियूपः २ कुरङ्गः ३ महावदः ४ यवनः ५ वेगिहरिणः ६ जङ्घालः ७ जाङ्घिकाश्रयः ८। अस्य मांसगुणाः। लघुत्वम्। ग्राहकम्। बलप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

श्रीखण्डः, पुं क्ली, (श्रियः शोभायाः खण्ड इव यत्र।) चन्दनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, गीतगोविन्दे। ६।१०।

"यद्युक्तं विपरीतकारिणि तव श्रीखण्डचर्चा विष
शीतांशुस्तपनो हिमं हुतवहः क्रीडामुदो यातना ।")

श्रीगर्भः, पुं (श्रीर्गर्भेऽस्य ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खड्गः । यथा —
"असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः ।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्म्मपाल नमोऽस्तु ते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

श्रीग्रह, पुं, (श्रियः ग्रहो यत्र ।) पक्षिणां पानीयस्थानम् । तत्पर्य्याय । प्रकुविप्रपा २ । इति हारावली ॥

श्रीघन क्ली (श्रिया घनम् ।) दधि । इति जटाधरः ॥

श्रीघन, पुं, (श्रिया शुद्धा घनः ।) बुद्धः । इत्यमरः ॥

श्रीचक्र क्ली (श्रियाश्चक्रम् ।) त्रिपुरसुन्दर्याः पूजायन्त्रविशेषः । यथा,—
"श्रीचक्रस्योद्धृतिं वक्ष्ये यत्र पूजाप्रसिद्धये ।
बिन्दुगर्भं त्रिकोणन्तु कृत्वा चाष्टारमुद्धरेत् ॥
दशारद्वयमन्वश्रारचोडशकोणकम् ।
त्रिरेखात्मकभूगेहवेष्टितं चक्रमालिखेत् ॥"
इति मन्त्रमहोदधौ ११ तरङ्गः ॥
अपि च । अथ श्रीचक्रम् । यथा बिन्दुमत त्र्यस्र अष्टकोण दशारद्वय चतुर्द्दशारचक्रम् । द्विदशार चतुर्द्दशार स्थितचक्रमेतत्त्रयम् । अष्टपत्र षोडशपत्र वृत्तत्रयम् । भूपुरत्रय चतुर्द्वार समायुक्तमेतत् चक्रात्मकम् । तदुक्तं यामले ।
"बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्म-
मन्वश्रनागदलसङ्गतषोडशारम् ।
वृत्तत्रयञ्च धरणीसदनत्रयञ्च
श्रीचक्रराजमुदितं परदेवतायाः ॥"
चक्रराजं सिन्दूरकुङ्कुमादिना लिखितं सुवर्णरजतपद्मरागस्फाटिकताम्रादिनाथ कुर्य्यात् । तथा भूतभैरवतन्त्रे ।
"अचला सुषमा रेखा नालिका सुषमं सुखम् ।
पीठं यत्र प्रवर्त्तेत तस्य यत्र फलान्यहम् ॥
यस्या यत्र स्थितिर्हि तत्र तां नार्चयेद्यदि ।
मन्त्राधिष्ठात्री एव यात्रा तस्य जायते ॥
यन्त्रोद्धारोऽर्च्चनं न स्यात्तथा कुर्वन्त यत्नतः ।
यदि दैवात् यन्त्रोदये स्थितं विदितं क्वचित् ।
समाक्रम्यतिरेवाश्च क्रियते पापबुद्धिना ॥"
तथा भूतभैरवे ।
"योऽर्च्चयेत् यन्त्रमहेशानि कैशोराणि प्रकल्पयेत् ।
योगिनीश्वरिताच्छस्य हिंसां कुर्वन्ति भैरवाः ॥"
इति वचनाच्च कराणि ।
"न ताम्रयन्त्रयत् यन्त्र छायकस्तु कदाचन ।
प्रमादाद्दोषतः यन्त्रे प्रापा भवन्ति तत्पदात् ॥
महापद्मानिवालुक्य ब्रह्मीरं अवाप्त च ।
सच देवी पश्यन्ति यद्यन्त्रे पूजनं मम ॥"
तथा कच्छपभैरवे ।
"सुवर्णे कालिङ्ग यन्त्रं चकमाला सुसुन्दरम् ।
रत्नादिषु च निर्म्माणे मानमिच्छावशाद्भवेत् ॥
एकतोलं द्वितोलं वा त्रितोलं वेदतोलकम् ।
दशतोऽधिकं नरः कृत्वा प्रायश्चित्ती भवेत् ध्रुवम् ॥
रत्नेन रजसापूर्य्य श्रीचक्रं भुवि पूजयेत् ।
नश्यन्ति सर्व्वविघ्नानि प्राप्यते च यथेप्सितम् ॥
दशभागं सुवर्णस्य ताम्रस्य द्वादश तथा ।
षडंशं रजतस्याथ चैतल्लौहत्रयं भवेत् ॥
चक्रेऽस्मिन् पूजयेद्यो हि स सौभाग्यमवाप्नुयात् ।
अणिमाद्यष्टसिद्धीनामधिपो जायतेऽचिरात् ॥
विद्रुमे रचितं यन्त्रं पद्मरागेऽथवा प्रिये ।
इन्द्रनीलेऽथ वैदूर्य्ये स्फाटिकं मरकतेऽपि वा ॥
धनं पुत्त्रं तथा दारान् यशांसि लभते ध्रुवम् ।
तास्रन्तु कान्तिदं प्रोक्तं सुवर्णं प्रवृणाद्भवम् ॥
राजतं क्षेमदश्चैव स्फाटिकं सर्व्वसिद्धिदम् ॥"
एतद्यन्त्रमात्रे ज्ञेयम् ॥ * ॥ अथ श्रीचक्रनाशे प्रायश्चित्तम् ।
"दग्धे च स्फुटिते यन्त्रे हृते चौरेण वा प्रिये ।
उपवासं प्रकुर्व्वीत दिनमेकमतन्द्रितः ॥
अयमात्रं जपं कृत्वा होमतर्पणपूर्व्वकम् ।
सङ्कल्प्य च गुरुं तोष्य ब्राह्मणानपि भोजयेत् ॥"
तत्र सम्प्रदायादशांशहोमं तद्दशांशञ्च तर्पणम् । तथा मन्त्रमिव्येके ।
कदाचिच्छुभचिह्नं वा स्फुटितादि विदूषणम् ।
भग्नं करोति यो मर्त्यो मृत्युस्तस्य द्रुतं भवेत् ।
तस्माच्च तीर्थराज्ये वा गङ्गादिसरितांवरे ।
समुद्रे वा क्षिपेद्देवि चान्यथा तु क्षमाप्नुयात् ॥"
इदन्तु यन्त्रमात्रविषयम् ॥ * ॥ अथ श्रीचक्रपादोदकमाहात्म्यम् ।
गङ्गापुष्करनर्म्मदासु यमुनागोदावरीगोमती-
गङ्गाद्वारगयाप्रयागबदरीवाराणसीसिन्धुषु ।
रेवासेतुसरस्वतीप्रभृतिषु स्नानाच्चभाग्योदय
तीर्थस्नानसहस्रकोटिफलदं श्रीचक्रपादोदकम् ॥"
अथ दर्शनफलम् ।
"सम्यक् शतक्रतून् कृत्वा यत् फलं समवाप्नुयात् ।
तत् फलं लभते भक्त्या कृत्वा श्रीचक्रदर्शनम् ॥
भीवर्य्यं वा महादानं कृत्वा यल्लभते फलम् ।
तत् फलं समवाप्नोति कृत्वा श्रीचक्रदर्शनम् ॥
सार्द्धत्रिकोटितीर्थेषु स्नात्वा यत् फलमश्नुते ।
तत् फलं लभते भक्त्या कृत्वा श्रीचक्रदर्शनम् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

श्रीज, पुं (श्रियः जायते इति । जन्+ड ।) कामदेवः । श्रियाः जातत्वात् । प्रद्युम्नः । इति केचित् ॥

श्रीताल, पुं, (श्रियुक्तस्तालः ।) तालवृक्षवदाकृतिवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । मधुताल २ लक्ष्मीताल ३ मधुस्वर ४ विधालपत्र ५ दीर्घदल ६ महीपतिदल ७ चिरायुफलक ८ पार्थोद्भूत । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । ईषत् कषायत्वम् । पित्तनाशित्वम् । कफकारित्वम् । ईषद्वातप्रकोपकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीद पुं, (श्रियं ददातीति । दा+क ।) कुबेरः । इत्यमरः ॥ शोभादातरि त्रि ॥

श्रीधर पुं, (धरतीति । धृ+अच् । श्रिया धरः ।) विष्णुः । (यथा मुकुन्दमालायाम् । ६ ।
"मा भीर्मन्दमनो विचिन्त्य बहुधा यामीश्चिरं यातना
नामी नः प्रभवन्ति पापरिपवः स्वामी ननु श्रीधरः ।
आलस्यं व्यपनीय भक्तिसुलभं ध्यायस्व नारायणं
लोकस्य व्यसनापनोदनकरो दासस्य किं न क्षमः ॥")
भूताईद्भेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ शालग्रामचक्रे क्ली । यथा,—
"अतिस्निग्धं द्विचक्रञ्च वनमालाविभूषितम् ।
श्रीधरं देवि विज्ञेयं श्रीप्रदं गृहिणां सदा ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १६ अध्यायः ॥

श्रीनन्दन पुं (श्रिया नन्दनः ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥ लक्ष्मीपुत्त्रश्च ॥

श्रीनिकेतन पुं (श्रियं निकेतयति वासयतीति । नि+कित+णिच्+ल्यु ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा भागवते । ६ । १८ । १३ ।
'भगवानपि विश्वात्मा पावनः श्रीनिकेतनः ।"
श्रियः आश्रयस्थाने त्रि । यथा, भागवते । ३ । ३ । २० ।
'स्निग्धस्मितावलोकेन वाचा पीयूषकल्पया ।
चरित्रेणानवद्येन श्रीनिकेतेन चात्मना ॥)

श्रीनिवास, पुं (श्रियो निवास आश्रयस्थानम् ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

श्रीप, त्रि, (श्री+पा+क ।) श्रियं पाति यः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

श्रीपञ्चमी, स्त्री (श्रियं सरस्वत्या पञ्चमी ।) माघशुक्लपञ्चमी । यथा —
"चतुर्थी वरदा शुक्ला तत्र गौरी सुपूजिता ।
सौभाग्यमतुलं कुर्य्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥"
सरस्वतीपूजानध्यायश्चात्र गौडाचारः । अत्र श्रीपञ्चम्यामारभ्य प्रतिमासं षडब्दमाद्य श्रीपञ्चमीव्रतं कुर्व्वन्ति पठन्ति च । इति चतुर्वर्गचिन्तामणिधृतदानखण्डवचनम् ॥

श्रीपति पुं, (श्रियः पतिः ।) विष्णुः । इत्यमरः ॥ (यथा, मुकुन्दमालायाम् । १६ ।
"श्रीश श्रीपतिरेव सर्व्वजगतामेकान्ततः शाश्वत
प्रकाशश्च विमोहकाच कारणार्थ पाण्वाक्य कृत्या भुवं ॥")
पृथिवीनाथ । इति मेदिनी ॥

श्रीपथ, पुं (श्रियः पन्थाः । "ऋक्पूरब्धूः पथा मानक्षे । ५ । ४ । ७४ । इति अ ।) राजपथः । इति हेमचन्द्रः ॥

श्रीपत्र, क्ली, (श्रीर्विद्यन्ते पत्राणि यस्य ।) पद्मम् । अपिमत्स्यरूप । इति मेदिनी ॥

श्रीपर्णिका, स्त्री, (श्रीपर्णी एव । स्वार्थे कन् ।) कट्फलवृक्षः । इत्यमरः ॥

श्रीपर्णी, स्त्री, (श्रीयुक्तानि पर्णानि यस्याः । ङीप् ।) गम्भारीवृक्षः । इत्यमरः ॥ कट्फलवृक्षः । इति मेदिनी ॥ शाल्मलीवृक्षः । पद्मवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । अग्निमन्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीपिष्टः, पुं, (श्रियः सरलद्रुमस्य पिष्टः ।) सरलद्रवरसः । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥

श्रीपुत्त्रः, पुं, अश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (श्रियः पुत्त्रः ।) कामदेवश्च ॥

श्रीपुष्पं, क्ली, (श्रीयुक्तं पुष्पमस्य ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पद्मकाष्ठम् । इति रत्नमाला ॥

श्रीफलः, पुं, (श्रीयुक्तं फलमस्य ।) बिल्ववृक्षः । इत्यमरः । राजादनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीफला, स्त्री, (श्रीविशिष्टं फलमस्याः ।) नीली । क्षुद्रकारवेल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीफलिका, स्त्री, (श्रीफला + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) क्षुद्रकारवेल्ली । महानीलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीफली, स्त्री, (श्रीयुक्तं फलमस्याः । ङीष् ।) आमलकी । नीली । इति मेदिनी ॥

श्रीभद्रा, स्त्री, भद्रमुस्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥

श्रीभागवतं, क्ली, (श्रीमत् भागवतमिति मध्यपदलोपिसमासः ।) अष्टादशमहापुराणान्तर्गताष्टादशसहस्रश्लोकयुक्तपुराणविशेषः । (तत्तु मतभेदेन विष्णुभागवतदेवीभागवतभेदात् द्विविधम् ।) यथा,—

"अष्टादशं भागवतं सारमादाय सर्व्वतः ।
कृतवान् भगवान् व्यासः शुकञ्चाध्यापयत् सुतम् ॥
स्कन्धैर्द्वादशभिर्युक्तं नानाविद्यासमन्वितम् ।
वेदवेदान्तसारं तत् पुराणानाञ्च सत्तम ॥
यत्र संकीर्त्तितः कृष्णो भगवान् वै पदे पदे ।
श्रीभागवतमित्येव ये स्मरन्ति नराः क्वचित् ।
मुच्यन्ते सर्व्वपापेभ्यो यथा गङ्गा नदीष्वतः ॥
महीभृतां यथा मेरुर्देवानां केशवो यथा ।
सुरभिः कामधेनूनामश्वरत्नं यथोच्चैःश्रवाः ॥
पार्थिवानां सार्व्वभौमो राज्ञां दाशरथिर्यथा ।
स्त्रीणाञ्चैव गन्धर्व्वी नदीनां जाह्नवी यथा ।
पुराणानां तथा राजन् श्रीभागवतमुत्तमम् ॥

अम्बरीष उवाच ।

पुराणं त्वं भागवतं पठ मे पुरतो हरेः ।
चरितं दैत्यराजस्य प्रह्लादस्य च सन्मते ॥

गौतम उवाच ।

अम्बरीष शुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु ।
पठस्व स्वमुखेनापि यदीच्छसि भवक्षयम् ॥
स्कन्धे स्कन्धेऽश्वमेधस्य फलमाप्नोति मानवः ।
प्रत्यध्यायं राजसूयफलेन परिपुष्यते ॥
प्रतिश्लोकं वाजपेयफलं तस्योपजायते ।
पदे पदे महाराज तीर्थस्नानफलं लभेत् ॥
एतद्भागवतं देवि पुराणं भक्तिसाधकम् ।
तत्रापि दशमस्कन्धः सर्व्वभक्तमनोहरः ।
तत्रापि रासलीलाढ्या पञ्चाध्यायी महाफला ॥

श्रीपार्व्वत्युवाच ।

सर्व्वं च हरिलीलाढ्यं श्रीमद्भागवतं वद ।
स्कन्धस्य दशमस्यायं महिमा केन हेतुना ॥
रासलीलेति तत्रापि कथ्यते सर्व्वतोऽधिका ।
तत्र मे कारणं श्रोतुमुत्कण्ठा वर्द्धते भृशम् ॥

श्रीसदाशिव उवाच ।

स्वयं भगवतो जन्म तस्य लीला च वर्ण्यते ।
श्रुतीनाञ्च स्तुतिर्यत्र सर्व्ववेदार्थवल्गिता ॥
स्वयं भगवतो लीला सर्व्वशक्तिश्च दर्शिता ।
दशमस्कन्धमाहात्म्ये एतदे कारणं मतम् ।
तत्रापि रासलीलाया अत्याख्यानमुदीरितम् ।
तत्रापि कारणं वच्मि शृणु पर्व्वतनन्दिनि ॥
यः स्वयं भगवान् कृष्णः पूर्णैश्वर्य्यं दधीश्वरि ।
स सर्व्वशक्तिसम्पूर्णः सर्व्वलीलाप्रकाशकः ॥
तस्यैव शक्तयो गोप्यः प्रोक्ताः सर्व्वोत्तमा यतः ।
शक्तीनाञ्च शक्तिमतो लीला यत्रैकतः स्थिता ।
सा लीला सर्व्वतः श्रेष्ठा कीर्त्तिता परमर्षिभिः ॥"

इति पाद्मे पातालखण्डे ७१ अध्यायः ॥

(तथाच शिवपुराणे ।

"भगवत्याश्च दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते ।
तत्तु भागवतं प्रोक्तं ननु देवीपुराणकम् ॥"

अस्य विशेषविवृतिस्तु पुराणशब्द-भागवतशब्दयोर्द्रष्टव्यम् ॥)

श्रीभ्राता, पुं, (श्रियः भ्राता सहजन्मत्वात् ।) अश्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रः । समुद्रोत्पन्नत्वात् ॥

श्रीमतिः, स्त्री, राधा । यथा,—

"श्रीराधा श्रीमतिः श्रेष्ठा सेव्यरूपा श्रुतिप्रिया ॥"

इति नारदपञ्चरात्रे तस्याः सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

श्रीमती, स्त्री, (श्रीर्विद्यतेऽस्या इति । मतुप् । ङीप् ।) श्रीयुक्ता । योषिन्नाम्नः पूर्व्वं सततञ्चेदं योज्यः । इति शिष्टाचारः ॥

श्रीमस्तकः, पुं, (श्रीयुक्तं मस्तकमस्य ।) रसोनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (श्रियो मस्तकः ।) लक्ष्मीशिरश्च ॥

श्रीमान्, [त्] पुं, (श्रीर्विद्यतेऽस्येति । मतुप् ।) तिलकवृक्षः । इत्यमरः ॥ अश्वत्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुवेरः । इति शब्दमाला ॥

श्रीमान्, [त्] त्रि, (श्री + मतुप् ।) मनोज्ञः । (यथा, माघे । १ । १ ।

"श्रियः पतिः श्रीमति शासितुं जगत्
जगन्निवासो वसुदेवसद्मनि ।
वसन् ददर्शावतरन्तमम्बरात्
हिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनिं हरिः ॥")

धनी । इति मेदिनी ॥ तत्पर्य्यायः । लक्ष्मीवान् २ लक्ष्मणः ३ श्रीलः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा,—

"श्रीमन्नाथ भवद्यशोविटपिनः खे तारकाः कोरका-
स्तासामेकतमः पुरा विकसितो यः पूर्णिमाचन्द्रमाः ।
तेनेह प्रसरद्विशुद्धसुधास्यन्देर्जगत् मण्डितं
येऽधस्तेषु विकस्वरेषु भविता कीदृक् न जानीमहे ॥"

इति कालिदासः ॥)

श्रीमलापहा, स्त्री, क्षुद्रपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीमुखः, पुं, शालिवाहनस्य नवमवत्सरः । इति केचित् ॥ पत्रपृष्ठे श्रीशब्दलेखनम् । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ शोभायुक्तानने, क्ली ॥

श्रीमूर्त्तिः, स्त्री, (श्रीयुक्ता मूर्त्तिः ।) देवविग्रहः । विष्णुप्रतिमा । यथा । अथ श्रीमूर्त्तयः । एकादशतत्त्वे ।

"शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती ।
मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा मता ॥
चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमन्दिरम् ।
उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्चने ॥
अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्थण्डिले तु भवेद्द्वयम् ।
स्नपनं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्ज्जनम् ॥
शालग्रामनोद्दिष्टत्वात् तच्छिलामूर्त्तिरर्पिता ।
तथापि वैष्णवश्लोके तेभ्याः श्रीमूर्त्तयोऽर्पिताः ॥"
अथ श्रीमूर्त्तिलक्षणानि । हयशीर्षपञ्चरात्रे ॥
भगवद्धयशीर्षब्रह्मसंवादे ।
"आदिमूर्त्तिर्व्वासुदेवः सङ्कर्षणमथासृजत् ।
चतुर्म्मूर्त्तिः परं प्रोक्तं एकैको भिद्यते त्रिधा ॥
केशवादिप्रभेदेन मूर्त्तिद्वादशकं स्मृतम् ।
पङ्कजं दक्षिणे स्यात् पाञ्चजन्यं तथोपरि ॥
वामोपरि गदा यस्य चक्रं चाधोऽवस्थितम् ।
आदिमूर्त्तेस्तु भेदोऽयं केशवेति प्रकीर्त्तितः ॥१॥
अधरोत्तरभावेन हस्तेषु यत्र वै ।
नारायणाख्या सा मूर्त्तिः स्थापिता भुक्तिमुक्तिदा ॥ २ ॥
अथाधः पङ्कजं यस्य पाञ्चजन्यं तथोपरि ।
दक्षिणोर्द्ध्वे गदा यस्य चक्रं चाधोऽवस्थितम् ॥
आदिमूर्त्तेस्तु भेदोऽयं माधवेति प्रकीर्त्त्यते ॥३॥
दक्षिणाधःस्थितं चक्रं गदा यस्योपरिस्थिता ॥
वामोर्द्ध्वसंस्थितं पद्मं शङ्खं चाधोऽवस्थितम् ।
सङ्कर्षणस्य भेदोऽयं गोविन्देति प्रकीर्त्त्यते ॥४॥
दक्षिणोपरि पद्मं तु गदा चाधोऽवस्थिता ।
सङ्कर्षणस्य भेदोऽयं विष्णुरित्यभिशब्द्यते ॥५॥
दक्षिणोपरि शङ्खश्च चक्रं चाधः प्रदृश्यते ।
वामोपरि तथा पद्मं गदा चाधः प्रदृश्यते ।
मधुसूदननामायं भेदः सङ्कर्षणस्य च ॥६॥
त्रिविक्रममूर्त्तिमाह ।
दक्षिणोर्द्ध्वे गदा यस्य पङ्कजं चाप्यधः स्थितम्
वामोर्द्ध्वे संस्थितं चक्रमधः शङ्खं प्रदृश्यते ।
प्रद्युम्नं वामपादं दक्षिणं शेषपृष्ठगम् ॥७॥
श्रीवामनमूर्त्तिमाह ।
वज्रिपद्मसंयुक्तं वामनं चाप्यधःस्थितम् ।
वामोर्द्ध्वे कौमोदकी यस्य पुण्डरीकमधःस्थितम् ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥ पितृतीर्थम् । तत्तु तर्ज्जन्यङ्गुष्ठान्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०४ ॥ (पितुरिदं पितुरागतं वेति । पितृ+"पितुर्यत् । ४ । ३ । ७९ । इति यत् । ततो रीङादेशः ।) पितृसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—
'ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पित्र्यं धनमशेषतः ।
शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥'
इति दायभागः ॥
(पितृप्रियत्वात् श्राद्धार्हे च त्रि । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
'कफघ्नं खड्गपिशितं कषायमनिलापहम् ।
पित्र्यं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणम् ॥')

पित्र्यः, पुं, (पितुस्तुल्य इति । बाहुलकात् यत् । ततो रीङादेशः ।) ज्येष्ठभ्राता । इति हेमचन्द्रः । ३ । २१५ ॥ (पितॄणां प्रिय इति यत् ।) माषः । इति शब्दमाला ॥

पित्र्या, स्त्री, (पितरो देवता यस्या इति । पितृ+यत् । पितृदैवतत्वादेव तथात्वम् ।) मघानक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २५ ॥ पौर्णमासी । इति शब्दमाला ॥

पित्सन्, [त्] पुं, (पतितुमिच्छतीति । पत+सन्+"सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् ।' ७ । ४ । ५४ । इति इस् । अभ्यासस्य लोपश्च । ततः पित्स+शतृ ।) पक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । ३४ ॥ प्रतिपन्ने पतनेच्छौ च त्रि । इति विश्वः ॥

पित्सल, स्त्री, (पतत्यनेनेति । पत+"सल पतरिदिहा ।' २ । २९२ । इति उणादिकोषधृतसूत्रात् अधिकरणे सल । अकारस्य इच ।) पन्था । इत्युणादिकोषः । २ । २९२ ॥

पिधान, क्ली (अपि+धा+ल्युट् । अपेरल्लोपः ।) छादनम् । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ४७१ ।
युगपज्जघनोरःस्तनपिधानमधुरे । त्रपाविलसाक्षि ।
लोलाक्षि । नैष पवनो विरमति तव वसनपरिवर्त्ती ॥")
उन्मसनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६२ ॥

पिनद्ध, त्रि (अपि नह्यते स्मेति । अपि+नह+क्त । अपेरल्लोपः ।) परिहितवस्त्रादि । तत्पर्य्यायः । आमुक्त २ प्रतिमुक्त ३ अपिनद्ध ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ६५ ॥ (आच्छादित । यथा भागवते । ११ । ८ । ३३ ।
'यस्थिभिर्निर्मितवंशवंश्य-
स्थूणं त्वचा रोमनखैः पिनद्धम् ॥'

पिनाक, पुं क्ली (पाति रक्षति पनाय्यते स्तूयते वा । पाल रक्षणे पन स्तुतौ वा+"पिनाकादयश्च ।" उणां ४ । १५ । इति आकप्रत्ययेन निपातनात् साधु ।) शिवधनुः । तत्पर्य्यायः । अजगवम् २ । (यथा महाभारते । ६ । ६० । १८ ।
पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून् ॥)
शूलम् । इत्यमरः । १ । १ । ३७ ॥ शूलमपि

शङ्करमिवेति केचित् । इति भरतः ॥ पांशुवर्षणम् । इति मेदिनी । के ११९ ॥

पिनाकी, [न्] पुं, (पिनाकोऽस्त्यस्येति । इनि ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३३ ॥ (यथा, हरिवंशे । ३५ । २० ।
'ज्ञात्वा च निश्चयं सर्व्वे पलायनपरायणाः ।
विहाय मथुरां रम्यां मानयन्तः पिनाकिनम् ॥'
रुद्रभेदः । यथा मात्स्ये । ५ । २९—३० ।
'अजैकपादहिर्ब्रध्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ॥")

पिन्यास, स्त्री, (अपिगतो विन्यासो यत्तद्गन्धस्तात् न्यासो यस्य । अपेरल्लोपः ।) हिङ्गु । इति जटाधरः ॥

पिपतिषत्, [त्] त्रि (पतितुमिच्छतीति । पत+सन् । ततः शतृ ।) पतनेच्छुः । विहङ्गमे, पुं । इति मेदिनी । ते, २३१ ॥

पिपतिषु, पुं, (पतितुमिच्छतीति । पत+सन् । पिपतिष+'सनाशंसभिक्ष उः ।' ३।२।१६८ । इति उः ।) पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पतनेच्छौ, त्रि ॥)

पिपासा, स्त्री, (पातुमिच्छेति । पा+सन्+अ । ततष्टाप् ।) पानेच्छा । तत्पर्य्यायः । तृष्णा २ तर्षः ३ उदन्या ४ उदकाशिका ५ तृट् ६ तृषा ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५९ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने १ अध्याये । 'स्वाभाविकाः क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयः ॥")

पिपासित, त्रि (पिपासा जातास्येति । पिपासा+इतच् ।) पिपासायुक्तः । तृषितः । इति हलायुधः ॥ (यथा मनौ । ८ । ९३ ।
'नग्नो मुण्डः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ।
अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥)

पिपासु, त्रि, (पातुमिच्छुः । पा+सन्+उ ।) पानेच्छुः । तत्पर्य्यायः । तृषितः २ तृष्णजः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १२२ । २५ ।
'भार्गवं तपसो धाम तेषां सोमं तथाध्वरे ।
पिपासवो यथुर्देवाः शतक्रतुपुरोगमाः ॥)

पिपीतक, पुं ब्राह्मणविशेषः । अस्य प्रमाणं पिपीतकीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पिपीतकी, स्त्री (पिपीतको ब्राह्मणविशेषः प्रवर्त्तकतयास्त्यस्येति । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वैशाखशुक्लद्वादशी । तत्र कर्त्तव्यव्रतं यथा —
शतानीक उवाच ।
'जलदानस्य माहात्म्यं यत्त्वया परिकीर्त्तितम् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि पिपीतकीकथां शुभाम् ॥
पुरा केन कृतञ्चैतत् केन चैतत् प्रकाशितम् ।
कथं पिपीतकीनाम विधानञ्चैव कीदृशम् ॥
तत् सर्व्वं ब्रूहि देवर्षे । यदि तुष्टो मयि प्रभो ! ॥
नारद उवाच ।
शृणु राजन् । प्रवक्ष्यामि द्वादशीं तां पिपीतकीम् ।
यां कृत्वा यमलोकादै प्राप्यते वैष्णवं पदम् ॥
पिपीतक इति ख्यातो ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
सत्यस्वाध्यायनिरतः सर्व्वप्राणिहिते रतः ॥
शान्तो दान्तः क्षमायुक्तो बलिहोमपरायणः ।
निवसन् निजनेऽरण्ये बहून् कालान् द्विजोत्तम ॥
चिरं कृत्वा तपोऽरण्ये काले मृत्युमुपेयिवान् ।
ततः कालेन कियता यमदूतैर्महाबलैः ।
नीयमानः स विप्रेन्द्रो यमलोकं भयावहम् ॥
ददर्श बहुशस्तत्र नरान्निरयसंस्थितान् ॥
असिपत्रादनेकेषु कुम्भीपाकेषु संस्थितान् ।
कृतार्त्तरावांस्तान् दृष्ट्वा विषादमगमद्द्विजः ।
क्षुत्पिपासाकुलो भूत्वा प्रेतराजवशं गतः ॥
बहून् वस्त्रावृतान् कुम्भान् ददर्शाऽतिमनोहरान् ।
परिशाणीसितांस्तत्र प्रासादैरुपशोभितान् ॥
शीतवाताहिरूल्वैश्च सथ्यमानान् समन्ततः ।
क्वचित् प्रहरमाणांश्च किङ्करैर्यमशासनैः ॥
नीयमानांस्ततः प्रेतान् बध्यमानान् स्वकर्म्मभिः ।
शोकसन्तापसंयुक्तान् तृषया परिपीडितान् ॥
अपश्यमानो राजेन्द्र । ययाचे किङ्करान् जलम् ।
बहुशो याच्यमानैश्च किङ्करैरभिताडितः ॥
स नीयमानो ददृशे बहुशाखं द्रुमोत्तमम् ।
सच्छायं शीतलं रम्यं महान्तं पिप्पलद्रुमम् ॥
तत्रैव सगणान् कुम्भान् माल्यग्रीवान् सुशोभितान् ।
ददर्श वस्त्रावृतमुखान् सुवासितसुशीतलान् ॥
रक्षन्ति बहवस्तत्र किङ्करा यमशासनाः ।
तोयदर्शनमात्रेण साक्षाद् ब्राह्मणोऽभवत् ॥
विनयावनतो भूत्वा ययाचे किङ्करान् जलम् ।
ब्राह्मण उवाच ।
यमदूता महात्मानस्तोयं मे दीयतामिति ।
अप्राप्य तोयं शाखानां विनाशो जायते ध्रुवम् ॥
तत्कालतोयदानेन प्राणान् रक्षत मेऽधुना ।
श्रुत्वा विप्रस्य तद्वाक्यं तमूचुर्यमकिङ्कराः ॥
न कृतं कर्म्म तद्विप्र ! येन तोयञ्च लभ्यते ॥
प्रार्थयानं पुनस्तोयं यमदूतैः स ताडितः ॥
दयार्त्तवचनं श्रुत्वा यमः प्रोवाच तं द्विजम् ।
ब्रूहि त्वं विप्र ! मा रोदीः का ते पीडाधिवर्त्तते ॥
पुनर्ययाचे सत्तोयं तृषयाकुलचेतनः ।
श्रुत्वा विप्रस्य तद्वाक्यं तमुवाच स धर्म्मराट् ।
त्वया तन्न कृतं कर्म्म येन वै लभ्यते जलम् ॥
ब्राह्मण उवाच ।
त्वयि प्रसन्ने न्कृपाल ! तत्तोयं दुर्लभं न मे ।
तत्कालतोयप्रदानेन प्राणरक्षां कुरु प्रभो ! ॥
इत्थं बहुविधैर्व्वाक्यैर्यमः प्रीतोऽभवत्तदा ॥
यम उवाच ।
वरं वरय विप्रेन्द्र । यत्ते मनसि वर्त्तते ॥
ब्राह्मण उवाच ।
यदि तुष्टोऽसि मे देव ! यन प्राप्तोऽसि तत्फलम् ।
तत् कुरुष्व धर्म्मराज । सर्व्वप्राणभृत् । प्रभो ! ॥

यम उवाच ।

वैष्णवं तद्व्रतं विप्र ! कुरु गत्वा निजालयम् ।
विधानं शृणु विप्रेन्द्र ! द्वादशी यादृशी भवेत् ॥
वैशाखे शुक्लपक्षस्य द्वादशी वैष्णवी तिथिः ।
तस्यां सुशीतलजलैः स्नापयेत् केशवं प्रभुम् ॥
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्धूपदीपैर्विधानतः ॥
नैवेद्यैर्विविधैश्चैव ताम्बूलैरथ वाससा ॥
जप्त्वा तु वैष्णवं मन्त्रं दण्डवत् प्रणमेत्ततः ।
दद्याद्द्विजेभ्यो विधिवत् कुम्भांस्तोयसमन्वितान् ।
प्रथमेऽब्दे चतुःकुम्भान् दद्याज्जलसंयुतान् ॥
शुक्लवस्त्रावृतमुखानुपवीतसुसंयुतान् ।
धनुर्मात्रसमायुक्तान् सभोज्यदक्षिणान्वितान् ॥
द्वितीयेऽष्टौ घटान्दद्याद्दधिशर्करसंयुतान् ।
तृतीये द्वादश घटान् तिलमोदकसंयुतान् ॥
चतुर्थे षोड़शघटान् दुग्धलड्डुकसंयुतान् ।
दद्यात् संपूज्य देवेशं द्विजातिभ्यः प्रयत्नतः ॥
दक्षिणां शक्तितो दद्यात् भोज्यञ्चैव विशेषतः ।
यत्र कुत्रापि संगच्छेत् कुत्रापि लक्षान्वितः ॥
ततो द्विजो गृहं गत्वा चकार द्वादशीव्रतम् ॥
अन्ते जगाम स्वर्लोकं वैष्णवं पदमुत्तमम् ॥
पिपीतकीति नाम्नातो विख्यातो वैष्णवी तिथिः ।
नरो यः कुरुते भक्त्या नारी वा भक्तिसंयुता ।
इह पुत्रादिसम्पन्ना धनधान्यसुतान्विता ॥”

इति भविष्यपुराणे पिपीतकीव्रतकथा समाप्ता ॥

पिपीलकः, पुं, (अपिपीलतीति । अपि + पील स्तम्भने + ण्वुल् । अपेरल्लोपः ।) पीलकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७२ ॥ डेउया पिँपीड़ा इति भाषा ॥

पिपीलिका, स्त्री, (पिपीलक + टापि अत इत्वम् ।) क्षीणाङ्गी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७३ ॥ क्षुद्रे पिँपीड़ा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पिपीलिकः २ पिपीलः ३ पीलकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ पिपीली ५ पिपिली ६ स्त्रीसंज्ञा ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षीरा ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, हरिवंशे । २४ । ४ ।
“श्रुत्वा तु याच्यमानां तां क्रुद्धां सूक्ष्मपिपीलिकाम् ।
ब्रह्मदत्तो महाहासमकस्मादेव चाहसत् ॥”)

पिपीली, स्त्री, (अपिपीलतीति । पील् + अच् । अपेरल्लोपः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) पिपीलिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिप्पटा, स्त्री, खाद्यद्रव्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । गुड़शर्करा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिप्पलं, क्ली, (पीयते इति । पा + अलच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) जलम् । वस्त्रच्छेदभेदः । इति मेदिनी । ले, १११ ॥

पिप्पलः, पुं, (पिप्पलं जलं विद्यमानत्वेनास्त्यस्य मूलावच्छेदे इति । पिप्पल + “अर्श आदिभ्योऽच् ।” ५।२।१२७ । इत्यच् ।) अश्वत्थवृक्षः । (यथा, महाभारते । २ । २१ । ८ ।
“वनराजीस्तु पश्येमाः पिप्पलानां मनोरमाः ।
लोध्राणाञ्च शुभाः पार्थ ! गौतमौकःसमीपगाः ॥”)
निरंशुकः । पक्षिभेदः । इति मेदिनी । ले, ११२ ॥ * ॥ अश्वत्थस्वरूपं यथा,—

नारद उवाच ।

“अनायासेन यत्कर्त्तुः सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ।
सर्व्वदेवात्मकञ्चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ! ॥

ब्रह्मोवाच ।

शृणु नारद ! यत्नेन गुह्यं सर्व्वात्मकं गुरुम् ।
प्रदक्षिणीकृत्य नित्यं नराणां सर्व्वकामदम् ॥
पूजयेत् परया भक्त्या सर्व्वसिद्धियुतो भवेत् ।
अश्वत्थं पूजयेद्विप्र ! सर्व्वसिद्धिविधायकम् ॥ * ॥
अश्वत्थदक्षिणे रुद्रः पश्चिमे विष्णुरेव च ।
ब्रह्मा चोत्तरतस्तस्य पूर्व्वे चेन्द्रादिदेवताः ॥
स्कन्धे स्कन्धे च पत्रेषु ब्राह्मणा ऋषयः स्मृताः ।
तस्य मूले सर्व्ववेदाः श्रद्धा तस्य द्रुमाश्रिता ॥
नदीनदाः सागराद्याः पूर्व्वस्यान्दिशि संस्थिताः ।
लोकधर्म्मान् समाश्रित्य तस्मात्तं सेवयेन्नरः ॥
पुराणस्मृतिमन्त्रेभ्यः सारमुद्धृत्य सञ्चितम् ।
निष्ठाप्रतिष्ठितं सम्यगश्वत्थं सेवयेन्नरः ॥
त्वं क्षीरी फलितश्चैव शीतलश्च वनस्पते ! ।
त्वामाराध्य नरो हन्यात् दैहिकाधिष्ठितं मलम् ॥
अश्वत्थ ! यस्मात् त्वयि वृक्षराज !
नारायणस्तिष्ठति सर्व्वकालम् ।
अतः शुचिस्त्वं सततं तरूणां
विशेषतोऽरिष्टविनाशनोऽसि ॥
क्षीरोदमथने चैव यथा श्रीस्त्वामुपासते ।
सत्येन तेन वृक्षेन्द्र ! आशीर्मयि निषिञ्चतु ॥
एकादशोऽसि रुद्राणां वसूनामष्टमस्तथा ।
नारायणोऽसि देवानां वृक्षाणामसि पिप्पलः ॥
अग्निगर्भस्त्वमश्वत्थ ! देवगर्भः प्रजापतिः ।
हिरण्यश्चैव श्रीगर्भो यज्ञगर्भ ! नमोऽस्तु ते ॥
अरातेरग्निरश्वत्थ ! परापर ! नमोऽस्तु ते ।
निर्वाते लभिवर्षेन्तु स्वस्ति तेऽस्तु नमोऽस्तु ते ॥
अक्षिस्पन्दं भुजस्पन्दं दुःस्वप्नं दुर्निरीक्षितम् ।
शत्रूणाञ्च समुत्थानमश्वत्थ ! शमयाशु मे ॥
यं स्पृष्ट्वा मुच्यते रोगैः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
समाश्रित्य च दीर्घायुस्तमश्वत्थं नमाम्यहम् ॥
अश्वत्थ ! सुमहाभाग ! सर्व्वदा प्रियदर्शन ! ।
दिव्यान्नभोजनं देहि शत्रूणाञ्च पराजयम् ॥
आयुः प्रजां धनं धान्यं सौभाग्यं सर्व्वदा सुखम् ।
देहि देव महावृक्ष ! त्वामहञ्चाभिवादये ॥
अश्वत्थ ! देवमूलस्कन्दपिभिः शोध्यते सदा ॥
ब्रह्महा गुरुहा चैव दरिद्रो व्याधिपीड़ितः ।
आवृत्य दशलक्षन्तु शुद्धः पापातिगो भवेत् ॥
ब्रह्मचारी हविष्याशी अधःशायी जितेन्द्रियः ।
पापापहन्ता मर्त्यस्तु व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
एकहस्तं द्विहस्तं वा कुर्य्याद्गोमयलेपनम् ।
अश्वत्थे स्थापिते यस्तु मूले जपनमाचरेत् ॥
धनायुःसन्ततिं हृष्टो नरकात्तारयेत् पितॄन् ॥
अश्वत्थमूलमासाद्य शाकेनान्नोदकेन वा ।
एकं वा भोजयेद्विप्रं कोटि कोटि फलं भवेत् ॥
अश्वत्थमूलमासाद्य तमो होमः सुरार्च्चनम् ।
अक्षय्यं मुनिशार्दूल ! ब्रह्मणो वचनं यथा ॥
एवं समर्च्चितोऽश्वत्थः सर्व्वसौख्यप्रदो भवेत् ।
यज्ञार्थं छेदितोऽश्वत्थः सर्व्वारोग्यप्रदो भवेत् ॥
अश्वत्थः पूजितो येन पूजिताः सर्व्वदेवताः ।
अश्वत्थश्छेदितो येन छेदिताः सर्व्वदेवताः ॥
अन्तःशुद्धः सुसन्तुष्टोऽश्वत्थो देवमयो गुरुः ।
स सेव्यः पूजनीयश्च गुणत्रयविनाशकः ॥
भृगवर्कवारे भौमे च मध्याह्ने निशि सन्ध्ययोः ।
अश्वत्थदर्शनं कार्य्यं कुलक्षयभयात्मभिः ॥ * ॥
अश्वत्थस्य जले यस्य छाया तिष्ठति कुत्रचित् ।
तत् प्रयागसमं तीर्थं तत्र सन्निहितो हरिः ॥
तस्मात् कार्त्तिकमासेऽच पूर्व्वोक्तविधिना मुने ! ।
अश्वत्थं सेचयेद्विद्वान् संप्रदक्षिणमादिशेत् ॥
पापोपहतमर्त्यानां पापनाशो भवेद्ध्रुवम् ।
सकामो लभते कामं निष्कामो मोक्षमाप्नुयात् ॥
यः पठेत् शृणुयाद्वापि अश्वत्थस्य समीपतः ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १२६ अध्यायः ॥

ऋषय ऊचुः ।

“कथं त्वयाश्वत्थवटौ गोब्राह्मणसमौ कृतौ ।
सर्व्वेभ्योऽपि तरुभ्यस्तौ कथं पूज्यतमौ कृतौ ॥

सूत उवाच ।

अश्वत्थरूपी भगवान् विष्णुरेव न संशयः ।
रुद्ररूपी वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपधृक् ॥
दर्शनस्पर्शसेवासु ते वै पापहराः स्मृताः ।
दुःखापद्व्याधिदुष्टानां विनाशकारिणो ध्रुवम् ॥

ऋषय ऊचुः ।

कथं वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
एतत् कथय सर्व्वज्ञ ! संशयोऽत्र महान् हि नः ॥

सूत उवाच ।

पार्व्वतीशिवयोर्द्देवैः सुरतं कुर्व्वतोः किल ।
अग्निं ब्राह्मणवेशेन प्रेष्य विघ्नः कृतः पुरा ॥
ततस्तु पार्व्वती क्रुद्धा शशाप त्रिदिवौकसः ।
रेतःसेकसुखभ्रंशकम्पमाना तदा रुषा ॥

पार्व्वत्युवाच ।

क्रिमिकीटादयोऽप्येते जानन्ति सुरते सुखम् ।
तस्मान्मम सुखभ्रंशाद्यूयं वृक्षत्वमाप्स्यथ ॥

सूत उवाच ।

एवं सा पार्व्वती देवी अशपत् क्रुद्धमानसा ।
तस्माद्वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
तस्मादिमौ विष्णुमहेश्वरावुभौ
बभूवतुर्ब्बोधिवटौ मुनीश्वराः ! ।
बोधिस्तयं चार्किदिनं विनैव
नस्पृश्यतामर्कजवारयोगात् ॥

ऋषय ऊचुः ।

अस्पृश्यत्वं कथं यातः सूत ! बोधितरुः स्वयम् ।
स्पृश्यत्वञ्च कथं प्राप्तस्तथायं शनिवासरे ॥

सूत उवाच ।

समुद्रमथनाद्यानि रत्नान्यापुः सुरोत्तमाः ।
श्रेष्ठञ्च कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः सुराः ॥
यावदग्रीचकारासौ लक्ष्मीं भार्य्यार्थमात्मनः ।
तावत् विज्ञापयामास लक्ष्मीस्तं चक्रपाणिनम् ॥

लक्ष्मीरुवाच ।
असंस्कृत्य कथं ज्येष्ठां कनिष्ठा परिणीयते ।
तस्मात्त्वमग्रजामेतामलक्ष्मीं मधुसूदन ॥
विवाह्योद्वह मां पश्चादेष धर्मः सनातन ।
तस्माद्धर्म्मव्यतिक्रामं न कुर्य्या मधुसूदन ॥
सूत उवाच ।
इति तद्वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावन ।
उद्दालकाय मुनये सुनीचैस्तपसे सदा ।
आम्नायवाक्यानुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल ॥
स्थूलोष्ठीं शुष्कवक्त्रां विरूपां बिभ्रतीं तनुम् ।
सवर्णारक्तनयनां रूक्षपिङ्गशिरोरुहाम् ॥
स मुनिर्विष्णुवाक्यात्तामङ्गीकृत्य स्वमाश्रमम् ।
वेदध्वनिसमाकुलमानयामास धर्म्मवित् ॥
होमधूमसुगन्धाढ्यं वेदघोषेण नादितम् ।
आश्रमन्तं विलोक्याथ व्यथिता साब्रवीदिदम् ॥
ज्येष्ठोवाच ।
नेह वासोऽनुरूपोऽयं वेदध्वनियुतो मम ।
नागमिष्ये भो ब्रह्मन् नयस्वान्यत्र मां ध्रुवम् ॥
उद्दालक उवाच ।
कथं नायासि किञ्चात्र वर्त्तते स्वमतं तव ।
तव योग्यं च वसतिं का भवेत्तद्वदस्व माम् ॥
ज्येष्ठोवाच ।
वेदध्वनिर्भवेद्यस्मिन्नतिथीनाञ्च पूजनम् ।
यज्ञदानादिकं यत्र नैव तत्र वसाम्यहम् ॥
परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते ।
पितृदेवार्च्चनं यत्र तत्र नैव वसाम्यहम् ॥
द्यूतशौचे न विद्येते परद्रव्यापहारिणः ।
परदाररता यत्र तत्र स्थाने रतिर्म्मम ॥
वृद्धसज्जनविप्राणां यत्र स्यादपमाननम् ।
निष्ठुरं भाषणं यत्र तत्र सम्यग्वसाम्यहम् ॥
सूत उवाच ।
इति तद्वचनं श्रुत्वा विषण्णवदनोऽभवत् ।
उद्दालकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच ह ॥
उद्दालक उवाच ।
अश्वत्थवृक्षमूलेऽस्मिन्नलक्ष्मि । आस्यतां त्वया ।
आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाम्यहं पुनः ॥
सूत उवाच ।
इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः ।
प्रतीक्ष्यन्ती चिरं तत्र यदा तं न ददर्श सा ॥
तदा रुरोद करुणं भर्त्तृत्यागेन दुःखिता ।
तदा तस्याः क्रन्दितं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽशृणोत् ।
तदा विज्ञापयामास विष्णुं हृदयमाश्रिता ॥
लक्ष्मीरुवाच ।
स्वामिन् । मद्भगिनी ज्येष्ठा स्वामित्यागेन
दुःखिता ।
तामाश्वासयितुं याहि कृपालो । यद्यहं प्रिया ॥
सूत उवाच ।
लक्ष्म्या सह ततो विष्णुस्तत्रागात् कृपयान्वितः ।
आश्वासयन्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत् ॥
विष्णुरुवाच ।
अश्वत्थवृक्षमाश्रित्य सदालक्ष्मि ! स्थिरा भव ।
ममांशसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः ॥
मन्दवारे सदा नूनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति ।
अश्वत्थोऽसौ भवेत्तस्मान्मन्दवारं विना किल ॥
प्रत्यब्दमर्च्चयिष्यन्ति त्वां ज्येष्ठां गृहमेधिनः ।
तेषां गृहे कनिष्ठा ते सदा तिष्ठत्वनामया ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे । १६०—१६१ । अध्यायौ ॥
(रेवत्यां जातो मित्रस्य पुत्रविशेषः । यथा
भागवते । ६ । १८ । ६ ।
“रेतः सिषिचतुः कुम्भे उर्व्वश्याः सन्निधौ द्रुतम् ।
रेवत्यां मित्र उत्सर्गमरिष्टं पिप्पलं व्यधात् ॥”)
पिप्पलक, क्ली, (पीयते इति । पा + अलच् ।
पृषोदरादित्वात् साधुः । ततः संज्ञायां कन् ।)
स्तनवृन्तम् । सीवनसूत्रम् । इति मेदिनी । के,
१६८ ॥
पिप्पलि, स्त्री, (पिपर्त्तीति । पॄ लि पूर्त्तौ + बाहु
लकात् अलच् । गौरादित्वात् ङीष् । ह्रस्वः ।
पृषोदरादित्वात् साधुः ।) पिप्पली । इति
शब्दरत्नावली ॥
पिप्पली स्त्री, (पिपर्त्तीति + पॄ + बाहुलकात्
अलच् । पृषोदरादित्वात् साधुः । गौरादित्वात्
ङीष् ।) वृक्षविशेषः । पिँपुल इति भाषा ।
तत्पर्य्यायः । कृष्णा २ उपकुल्या ३ वैदेही ४
मागधी ५ चपला ६ कणा ७ उषणा ८ शौण्डी
९ कोला १० । इत्यमरः । २ । ४ । ९७ ॥
ऊषणा ११ पिप्पलि १२ । इति भरतः ॥
तीक्ष्णा १३ कटुबीजा १४ कोरङ्गी १५ तिक्त
तण्डुला १६ श्यामा १७ दन्तफला १८ मगधो
द्भवा १९ । अस्या गुणाः । ज्वरनाशित्वम् ।
वृष्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् । मारुतश्वासकासश्लेष्म
क्षयापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वादु
पाकत्वम् । रसायनत्वम् । लघुत्वम् । पित्तल
त्वम् । रेचनत्वम् । कुष्ठप्रमेहगुल्मार्शः प्लीह
शूलामनाशित्वञ्च ॥ आर्द्रायास्तस्या गुणाः ।
कफप्रदत्वम् । स्निग्धत्वम् । शीतलत्वम् । मधुर
त्वम् । गुरुत्वम् । पित्तप्रशमनत्वञ्च । राजवल्लभे
तु कफापहत्वम् । मधुयुक्तायास्तस्या गुणाः ।
मेदःकफश्वासकासज्वरहरत्वम् । वृष्यत्वम् ।
मेधाग्निवर्द्धनत्वञ्च । गुडपिप्पलीगुणाः । जीर्णे
ज्वरे अग्निमान्द्ये च शस्तत्वम् । कासाजीर्णा
रुचिश्वासहृत्पाण्डुकृमिनाशित्वञ्च । द्विगुणात्
पिप्पलीचूर्णाद्गुडोऽत्र भिषजां मतः । इति
भावप्रकाशः ॥ (ऋष्यवन्तपर्व्वतात्रि सृतो नदी
विशेषः । यथा, मात्स्ये । ११३ । २५ ।
“तमसा पिप्पली श्रेणी तथा चित्रोत्पलापि
च ॥”)
पिप्पलीका स्त्री, अश्वत्थीवृक्षः । इति राज
निर्घण्टः ॥
पिप्पलीमूल, क्ली (पिप्पल्या मूलमिव मूलमस्य ।)
स्वनामख्यातमूलम् । पिँपुलमूल इति भाषा ।
तत्पर्य्यायः । ग्रन्थिकम् २ चटिकाशिरः ३ ।
इत्यमरः । २ । ९ । ११० ॥ षड्ग्रन्थि ४ । इति
रत्नमाला ॥ मूलम् ५ कोलमूलम् ६ कटुग्रन्थि ७
चटमूलम् ८ कटूषणम् ९ सर्व्वग्रन्थि १० पञ्चा
ढ्यम् ११ विरूपम् १२ शोषघ्नम् १३
सुगन्धि १४ ग्रन्थिकम् १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
ऊषणम् १६ । अस्य गुणाः । दीपनत्वम् ।
कटुत्वम् । पाचनत्वम् । लघुत्वम् । रूक्षत्वम् ।
पित्तकरत्वम् । भेदकत्वम् । कफवातोदरानाह-
प्लीहगुल्मकृमिश्वासक्षयापहत्वञ्च । इति भाव
प्रकाशः । उष्णत्वम् । रोचनत्वम् । इति राज
निर्घण्टः ॥
पिप्पिका, स्त्री, दन्तमलम् । इति हेमचन्द्रः ।
३ । २८६ ॥
पिप्लुः, पुं, (अपि प्लवते देहोपरि इति । अपि +
प्लु + डुः । अपेरल्लोपः ।) जडुलः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ४९ ॥
पियालः पुं (पीयति तर्पयतीति । पीय + “शीङ्
कपिभ्यां कालन् ह्रस्वः सम्प्रसारणञ्च ।” उणा
४ । ७६ । इति कालन् ह्रस्वश्च ।) वृक्षविशेषः ।
अस्यैव बीजं चिरौञ्जीति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः ।
राजादनम् २ सन्नकद्रुः ३ धनुष्पटः ४ । इत्य
मरः । २ । ४ । ३५ ॥ राजाह्वनम् ५ राजातन
६ प्रियालः ७ सन्नः ८ कद्रुः ९ धनुः १० पटः
११ । इति तट्टीका ॥ तृणमक्तः १२ धन्वपटः
१३ पियालकः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥
खरस्कन्धः १५ चारः १६ बहुलवल्कलः १७
तापसेष्टः १८ ॥ (यथा, भागवते । ८ । २ । १० ।
“चूतैः पियालैः पनसैराम्रैराम्रातकैरपि ॥”)
तस्य गुणाः । पित्तकफास्रनाशित्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥ अस्य फलगुणाः । मधुरत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । हृद्यत्वम् । वातपित्तनाशित्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ गुरुत्वम् । सरत्वम् । दाह
ज्वरतृष्णापहत्वञ्च । तस्य मज्जगुणाः । मधु
रत्वम् । वृष्यत्वम् । पित्तानिलापहत्वम् । हृद्य
त्वम् । अतिदुर्जरत्वम् । स्निग्धत्वम् । विष्टम्भि
त्वम् । आमवर्द्धनत्वञ्च । इति भावप्रकाशे पूर्व्व-
खण्डे प्रथमो भागः ॥
पिल, क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां
परं सक सेट् ।) क, पेलयति । क्षिप् प्रेरणे ।
इति दुर्गादासः ॥
पिलुक, पुं (अपिलातीति । अपि + ला + बाहु-
लकात् डुः । अपेरल्लोपः । ततः कन् ।) पीलु-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
पिलुपर्णी स्त्री, (पिलोरिव पर्णमस्याः । ङीष् ।)
मोरटा । इति रत्नमाला ॥
पिल्ल, पुं, (क्लिन्ने चक्षुषी यस्येति । “इनचपिट
चिकचि च ।” ५ । २ । ३३ । इत्यत्र “क्लिन्नस्य
चिल्पिल्लश्चास्य चक्षुषी ।” इति वार्त्तिकोक्त्या
पिल्लादेशः ।) क्लेदयुक्तचक्षुः । (अस्य चिकित्सा
यथा,—
“ताम्रपात्रे गुहामूलं सिन्धूत्थमरिचान्वितम् ।
आरनालेन संघृष्टमञ्जनं पिल्लनाशनम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नेत्ररोगाधिकारे ॥)
तद्युक्ते, त्रि । इत्यमरः । ३ । ६ । ६० ॥

पिलका, स्त्री, (पिलेन क्लेदयुक्तचक्षुषा कायतीति। कै+कः। टाप्।) हस्तिनी। इति शब्दमाला॥

पिव, ऌ सेचने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) ऌ, पिन्वति। इति दुर्गादासः॥

पिश, श प अवयवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-मुचां-परं-अकं-सेट्।) श प, पिंशति पटः अवयवी स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

पिशङ्गः, पुं, (पिंशतीति। पिश+"पिशादिभ्यः कित्।" उणां ।१।१२०। इत्यङ्गच् स च कित्।) पिङ्गलवर्णः। तद्वति, त्रि। इत्यमरः। १। ५। १६—१७॥ (यथा, ऋग्वेदे। १। ८८। २।

"तेरुक्मेभिर्नरमा पिशङ्गैः शुभे कं यान्ति रथतूर्भिरश्वैः॥"

यथा च माघे। १। ६।

"पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्ज्जुनच्छविं
वसानमेणाजिनमञ्जनद्युति।
सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बरां
विडम्बयन्तं शितिवाससस्तनुम्॥"

नागभेदः। यथा, महाभारते। १। ५७। १६।

"भैरवो मुण्डवेदाङ्गः पिशङ्गश्चोद्रपारकः॥")

पिशाचः, पुं, (पिशितं मांसमश्नातीति। पिशित+अश+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इति अण्। ततः "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्।" ६।३।१०९। इति शितभागस्य लोपः अशभागस्य शाचादेशः।) देवयोनिविशेषः। इत्यमरः। १। १। ११॥ पिचाश इति भाषा॥ (यथा, मनौ। १। ३७।

"यक्षरक्षःपिशाचांश्च गन्धर्व्वाप्सरसोऽसुरान्॥"

"यक्षो वैश्रवणस्तदनुचराश्च। रक्षांसि रावणादीनि। पिशाचास्तेभ्योऽपकृष्टा अशुचिमरुदेशनिवासिनः।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥)

तस्य लोको यथा,—

"अन्तरीक्षचरा ये च भूतप्रेतपिशाचकाः।
वर्जयित्वा रुद्रगणांस्ते तत्रैव चरन्ति हि॥
गोर्द्धे विक्रमते शक्तिस्तेषां सम्भृतपापनाम्।
यत कर्म्म हि विप्रेन्द्र! राक्षमा ये कृतैनसः।
ते तु सर्व्वाधः सर्व्वे विहरन्त्यूर्द्ध्ववर्जिताः॥"

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे १५ अध्यायः॥

प्रेतः। यथा, शुद्धितत्त्वे।

"अग्नौ प्राप्तं तु द्वितीयेऽह्नि यस्य नोत्सृज्यते हयः।
पिशाचत्वं भवेत्तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि॥"

पिशाचकी, [न्] पुं, (पिशाचाः सन्त्यस्येति। "वातातीसाराभ्यां कुक् च।" ५।२।१२९। इत्यत्र "पिशाचाच।" इति वार्त्तिकोक्त्या इनिः कुक् च।) कुवेरः। इति हेमचन्द्रः।२।१०३॥

पिशाचद्रुः, पुं, (पिशाचानां द्रुः पिशाचप्रियो द्रुर्वा निविड़त्वादन्धकारवत्त्वादशुचित्वागमत्वाच्च।) शाखोटवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (शाखोटशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

पिशाचवृक्षः, पुं, (पिशाचानां वृक्षः पिशाचप्रियो वृक्षो वा।) शाखोटवृक्षः। इति रत्नमाला॥

पिशाचसभं, क्ली, पिशाचानां सभा। इति नपुंसकलिङ्गसंग्रहटीकायां भरतः॥

पिशाची, स्त्री, (पिशाच+ङीष्।) पिशाचिका। स्त्री पिशाची। इति शब्दमाला॥ (पिशाचयक्षयोरस्य्यस्था इति। अच् ततो ङीष्। तद्दद्गन्धयुक्तत्वात् तथात्वम्।) गन्धमांसी। इति राजनिर्घण्टः॥

पिशितं, क्ली, (पिंशति अवयवीभवतीति। पिश+"पिशेः किच्।" उणां। ३। ९५। इति इतन् स च कित्। यद्वा, पिश्यते स्मेति। क्तः।) मांसम्। इत्यमरः। २। ६। ६३॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ३५। १७।

"पाशोऽग्निमन्दर्शनमचिदुग्ग-
मलुब्धकं तर्ज्जनमङ्गनायाः।
कुशादि मीनं पिशितं घनं तत्
स्नानं रतेः किं नरकं न योषित्॥")

पिशिता, स्त्री, (पिशितवद्गन्धोऽस्त्यस्या इति। अच् ततष्टाप्।) जटामांसी। इति मेदिनी। ते, ३३॥

पिशिताशी, [न्] त्रि, (पिशितं अश्नातीति। अश्+णिनिः।) राक्षसः। मांसभक्षकः। इति हेमचन्द्रः। ३। ८३॥ (यथा, महाभारते। १। ८४। १४।

"सङ्कीर्णाचारधर्म्मेषु प्रतिलोमचरेषु च।
पिशिताशिषु चान्त्येषु मूढ़! राजा भविष्यसि॥")

पिशी, स्त्री, (पिंशतीति। पिश+कः। गौरादित्वात् ङीष्।) जटामांसी। इति राजनिर्घण्टः॥ (जटामांसीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

पिशुनं, क्ली, (पिंशतीति। पिश+"क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्।" उणां ३। ५५। इति उनन्। स च कित्।) कुङ्कुमम्। इत्यमरः। २। ६। १२४॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—

"कुङ्कुमं घुसृणं रक्तं काश्मीरं पीतकं वरम्।
सङ्कोचं पिशुनं धीरं वाह्लीकं शोणिताभिधम्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

पिशुनः, पुं, (पिश+उनन्। स च कित्।) कपिवक्त्रः। नारदः। काकः। इति मेदिनी। ने, ८२॥ (अङ्गरुषः पुत्रः। यथा, मार्कण्डेये। ५१। ६५।

"अङ्गध्रुक् तनयं लेभे पिशुनं नाम नामतः॥"

कौशिकस्य पुत्रभेदः। यथा, हरिवंशे।२१।५-६।

"वाग्दुष्टः क्रोधनो हिंस्रः पिशुनः कविरेव च।
खसृमः पितृवर्त्ती च नामभिः कर्म्मभिस्तथा॥
कौशिकस्य सुतास्तात! शिष्या गार्ग्यस्य भारत!।
पितर्य्युपरते सर्व्वे व्रतवन्तस्तदाभवन्॥")

पिशुनः, त्रि, (पिश+उनन्। स च कित्।) अप्रकाश्येनाड्गितप्रबोधकः। परस्परभेदशीलः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ तत्पर्य्यायः।

"द्विजिह्वः सूचकः कर्णेजपः पिशुन इत्यपि।
दुर्ज्जनो दुर्व्विधो विश्वकद्रुश्च पिशुनः खलः॥"

इति जटाधरः॥ *॥

"कर्णेजपः सूचकः स्यादनौचित्यप्रबोधने।
परस्परं भेदशीले पिशुनो दुर्ज्जनः खलः॥"

इति शब्दरत्नावली॥

(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५८।

"अशुभद्वेष न तथा व्यथयति कटुकूजितैर्यथा पिशुनः।
रुधिरादानादधिकं दुनोति कर्णे क्वणन् मशकः॥")

क्रूरः। इति मेदिनी। ने, ८२॥ (यथा, मनौ। ३। १६१।

"भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा॥")

पिशुना, स्त्री, (पिशुन+टाप्।) पृक्का। इति मेदिनी। ने, ८२॥ पिडिंशाक इति भाषा॥ (पृक्काशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

पिष, ऌ औ ह चूर्णे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (रुधां-परं-सकं-अनिट्।) ऌ, पिनष्टि लोको गोधूमम्। औ, पेष्टा। ह, अपिषत्। इति दुर्गादासः॥

पिष्टं, क्ली, (पिष्यते स्मेति। पिष+क्तः।) सीसकम्। इति रत्नमाला॥ पिष्टकः। यथा,—

"अन्नादष्टगुणं पिष्टं पिष्टादष्टगुणं पयः।
पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादष्टगुणं घृतम्।
घृतादष्टगुणं तैलं मर्द्दनान्न च भक्षणात्॥"*॥

अस्य गुणाः।

"पिष्टं प्राणकरं रूक्षं विदाहि गुरु दुर्ज्जरम्॥
शालिपिष्टमया भक्ष्याः कफपित्तनिनाशनाः।
वैदला गुरवो भक्ष्या विष्टम्भिनोऽप्यमारुताः॥
सगुड़ाः सतिलाश्चैव गव्यौदश्वारशर्कराः।
भक्ष्या बल्याश्च हृद्याश्च गुरवो बृंहणाः परम्॥
ससेहाः स्नेहसिद्धाश्च भक्ष्या गोधूमसम्भवाः।
गुरवस्तर्पणा हृद्या बलोपचयवर्द्धनाः॥
मर्द्दिता समिता क्षीरनारिकेलघृतादिभिः।
अयमङ्गे घृते पक्वा घृतपूरोऽयमुच्यते॥
घृतपूरो गुरुर्वृष्यः कफरक्तमांसदः।
रक्तपित्तहरो हृद्यः स्वादुः पित्तहरोऽग्निदः॥"
गोधूमचूर्णं समिता।
"समिता मधुदुग्धेन खण्डेलामरिचादिभिः।
घृते पक्वा क्षिपेत् खण्डे संयावो बृंहणो गुरुः॥
समिता वेष्टिता मध्ये मधु दत्त्वा घृते भृता।
मधुमस्तकसुद्दिष्टं तद्द्रव्यं गुरु दुर्ज्जरम्॥"

इति राजवल्लभः॥

पर्पटशष्कुलीफेनकवटकलड्डुकानां गुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः॥ *॥ चूर्णीकृते, त्रि॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ६। ४१।

"कृत्वा तांश्चणकान् पिष्टान् गृहीत्वा जलकुम्भिकाम्।
अतिष्ठं चत्वरे गत्वा छायायां नगराद्बहिः॥")

पिष्टकं, क्ली, (पिष्टमिव प्रतिकृतिः। इवार्थे कन्।) तिलचूर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥

पिष्टकः, पुं, (पिष्टानां विकार इति। "संज्ञायाम्।" ४। ३। १४७। इति कन्।) पिष्टानां तण्डुलादीनां विकारः। पिठा इति भाषा॥

तत्पर्य्यायः । पूपः २ अपूपः ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ४८ ॥ अपूपः ४ पिष्टः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः पिष्टशब्दे द्रष्टव्याः । नेत्ररोगविशेषः । इति मेदिनी । के १२० ॥ तस्य लक्षणम् । यथा,—
'श्लेष्मा मारुतकोपेन शुक्ले पिष्टसमुन्नतम् ।
पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसन्निभम् ॥'
इति माधवकरः ॥
(अस्य चिकित्सा यथा —
'वैदेही श्वेतमरिचं सैन्धवं नागरं समम् ।
मातुलुङ्गरसे पिष्टमञ्जनं पिष्टकापहम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नेत्ररोगाधिकारे ॥)

पिष्टपं, क्ली पुं (विशन्त्यत्र सुकृतिन इति । 'विटपपिष्टपविशिपोलपाः ।" उणा । ३ । १४५ । इति कपप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) भुवनम् । इत्यमररत्नकोषौ ॥ (यथा, मनौ । ४ । २३१ ।
'यानशय्याप्रदो भार्य्यामैश्वर्य्यमभयप्रदः ।' इत्यादि)
'यानद्रुह् श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य विष्टपम् ॥')

पिष्टपचनं, क्ली (पच्यतेऽत्रेति । पच + आधारे ल्युट् । पिष्टस्य पचनम् ।) पिष्टपाकपात्रम् । तलाभी इति ख्यातम् । इति सुभूतिः ॥ तत्पर्य्यायः । ऋजीषम् २ । इत्यमरः । २ । ९ । ३२ ॥ ऋचीषम् ३ । इति स्वामी ॥ पिष्टपाकभृत् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने सप्तविंशाध्याये ।
त्रिकङ्कतकसत्रानां दीप्ते पिष्टपचने पिष्टवद्‌दुत स्वेदोति ॥)

पिष्टपाकभृत्, क्ली (पिष्टपाकः तदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति न्यायात् पच्यमानपिष्टं बिभर्त्ति धारयतीति । भृ + क्विप् तुगागमश्च ।) पिष्टकपाकपात्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८६ ॥

पिष्टपूरः, पुं (पिष्टे पूर्य्यते इति । पूरि + कर्म्मणि अच् ।) वटकः । इति भूरिप्रयोगः । पिष्टकविशेषः । तत्पर्य्यायः । घृतपूरः २ घृतवरः ३ घार्त्तिकः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥

पिष्टवर्त्तिः, पुं (पिष्टं वर्त्तयतीति । वर्त्ति + इन् ।) मुद्गमसुरादिपिष्टम् । तत्पर्य्यायः । चमसिः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६३ ॥

पिष्टसौरभं, क्ली, (पिष्टेन पेषणेन सौरभं यस्य ।) चन्दनम् । इति हारावली । १०३ ॥

पिष्टातः, पुं (पिष्टं अतति गच्छतीति । अत + अण् ।) पटवासचूर्णम् । इति भरतः ॥ वस्त्रादिवासनायमेकीकृतगन्धद्रव्यचूर्णम् । इति सारसुन्दरी ॥ फक्का । इति भानुदीक्षितः ॥ आवीर इति ख्यातः । इति रमानाथनीलकण्ठौ ॥ तत्पर्य्यायः । पटवासकः २ । इत्यमरः । २ । ७ । १३९ ॥ धूलिगुच्छकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिष्टिकं, क्ली, (पिष्टसम्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्येति । ठन् ।) तण्डुलोद्भवसनधीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिष्टिका, स्त्री (पिष्टं पेषणं साधनतया अस्त्यस्या इति । पिष्ट + ठन् । ततष्टाप् ।) पिष्टद्विदलः ।
'द्विदलं सम्यापिता तोये ततोऽपहृतकञ्चुका ।
शिलायां साधु संपिष्टा पिष्टिका कथिता बुधैः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

पिष्टोडी, स्त्री, श्वेतात्रि । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिस इ कि द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां परं अकं सेट् । इदित् ।) इ, पिंस्यते । कि पिंसयति पिंसति । द्युतिर्दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

पिस ऋ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट् ।) ऋ अपिपिसत् अपिपिसत । पिपेसतु पिपिसतुः । इति दुर्गादासः ॥

पिस क धर्ष्यार्थे । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं सकं सेट् ।) क, पेसयति । गत्यर्थान्तोऽयमिति केचित् । धर्ष्यार्थो निकेतनादिसंस्करणादिः । इति दुर्गादासः ॥

पिहितः, त्रि, (अपि धीयते स्मेति । धा + क्त । 'दधातेर्हिः ।" ७ । ४ । ४२ । इति ह्यादेशः । अपेरल्लोपः ।) आच्छादितम् । तत्पर्य्यायः । संवीतम् २ रुद्धम् ३ आवृतम् ४ संवृतम् ५ छन्नम् ६ स्थगितम् ७ अपवारितम् ८ अन्तर्हितम् ९ तिरोधानम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४४ । १८ ।
'धनेन पिहिता सर्व्वा दिशो न प्रतिभान्ति मे ।
गाण्डीवस्य च शब्देन कर्णौ मे बधिरीकृतौ ॥')

पी ङ य पाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां आत्मं सकं अनिट् ।) ङ य, पीयते । इति दुर्गादासः ॥

पीठं, त्रि, (पेठन्त्युपविशन्त्यस्मिन्निति । पिठ + 'हलश्च ।' ३ । ३ । १२१ । इति घञ् । बाहुलकादिकारस्य दीर्घः । यद्वा, पीयतेऽत्रेति । पी ङ पाने + बाहुलकात् ठक् ।) उपवेशनाधारः । इत्यमरः । २ । ६ । १३८ ॥ पिंड़ी चौकी इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । आसनम् २ उपासनम् ३ पीठी ४ विष्टरः ५ । इति शब्दरत्नावली । व्रतिनामासनम् । तत्तु कुशासनादि । तत्पर्य्यायः । विष्टरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वृषी ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ३८ । २ ।
"पीठं दत्त्वा साधवेऽभ्यागताय
आनीयापः परिनिर्णिज्य पादौ ।
सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थां
ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः ॥')

अथ पीठोद्देशः ।
"धातुपाषाणकाष्ठैश्च पीठस्त्रिविध उच्यते ।
धातवश्च शिलाश्चैव काष्ठानि विविधानि च ॥
तदत्र संप्रवक्ष्यामि यद्‌येषामुपयुज्यते ॥"

अथ मानम् ।
"हस्तद्वयस्तु दैर्घ्येण सन्नद्धं परिणाहतः ।
सन्नद्धोन्नत पीठं सुखं इत्यभिधीयते ॥
हस्तद्वयद्व्याधिक्यात् पञ्च पीठा भवन्ति हि ।
सुखं जयं शुभं सिद्धिः सम्पच्चेति यथाक्रमम् ॥
समन्तार्द्धसुखावाप्तिर्विंशते विषमादरः ॥
आयामपरिणाहाभ्यां हस्तद्वयमितो हि यः ।
अर्द्धहस्तोन्नतः पीठो जारको नाम विश्रुतः ॥
दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैश्चतुर्हस्तमितो हि यः ।
राजपीठ इति ज्ञेयः सकलार्थप्रसाधकः ।
अन्नाभिषेकमिच्छन्ति चिन्तितस्य प्रदायिनम् ॥
दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैः षड्‌हस्तमितो हि यः ।
राज्ञां विजयप्रसादाय कलिपीठाभिधानकः ॥
दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैरष्टहस्तमितो हि यः ।
अङ्गपीठो लय नाम्ना भवेत् पञ्चसुखप्रदः ॥
जानको राजपीठः स्यादजयो वा राजनः सुखः
राज्ञामेवोपयोक्तव्यो लघवश्चोत्तरोत्तरम् ॥
राजपीठे चिरायुः स्यादजयः सर्व्वां महीं जयेत्
जारको जारयेच्छत्रून् सुखे सुखमवाप्नुयात् ॥
राजतः कीर्त्तिजननो धनवृद्धिकरः परः ।
ताम्रः प्रतापजननो विपक्षक्षयकारकः ॥
लौहस्तूच्चाटने शस्तः सर्व्वकर्म्मसु शस्यते ।
वपुषीसकरङ्गाद्या ग्रसुत्रयफलप्रदाः ॥'
इति धातुपीठाः ।

अथ शिलापीठाः ।
"राजपीठो वज्रपाषाणैरेव नान्यस्य शस्यते ।
पद्मरागो दिनेशस्य चन्द्रकान्तो विधोरपि ॥
राहोर्मारकतं पीठं शनेर्नीलमसुप्रदम् ।
गोमेदकस्तु सौम्यस्य स्फाटिकस्तु बृहस्पतेः ॥
शुक्रस्य वैदूर्य्यभवः प्रवालो मङ्गलस्य हि ॥'
इत्थं पुराणवार्त्ता ॥ * ॥
"यो यस्य हि दशाजातः पीठस्तस्य हि तन्मयः ।
स्फाटिकस्तु महीन्द्राणां सर्व्वेषामेव शस्यते ॥
अभिषेके च यात्रायामुत्सवे जयकर्म्मणि ।
अयस्कान्तोपघटितं सदा मे पीठ इष्यते ॥
गरुडोद्‌गाररचितैः वज्राद्यैरुपनिर्म्मितः ।
शुद्धरत्नमयं पीठं भवेत् चक्रवर्त्तिनः ॥
सामान्यं प्रस्तरं पीठो विनाशाय महीभुजाम् ।
एवं मानं गुणाश्चापि विज्ञेया धातुपीठवत् ॥'

अथ काष्ठपीठाः ।
तद्यथा, मानं पूर्व्ववदेव ।
'सम्पत्तिसुखवृद्धार्थं गाम्भारीजनितो जयः ।
जारको रोगनाशाय सुखं शत्रुविनाशनः ॥
सिद्धिः सर्व्वार्थसिद्ध्यै विजयाय च वैरिणाम् ।
शुभं स्यादभिषेके च सम्पद्वैरिनिवारणे ॥
पानसो राजकः पीठः सुखसम्पत्तिकारकः ।
जयः स्यादभिषेके च शुभः शत्रुविनाशनः ॥
सुखो रोगविनाशाय सिद्धिः सर्व्वार्थदायिका ।
सम्पद्‌उच्चाटनविधौ विज्ञेयं पीठलक्षणम् ॥
चान्दनस्तु सुखं पीठो ह्यभिषेके महीभुजाम् ।
जयः स्यादभोगनाशाय शुभं सौख्यं प्रयच्छति ॥
जारको महदुत्साहः सर्व्वो तु रतिदुष्करः ।
असितो निर्म्मितास्ते तु सामान्यफलदायकाः ॥
काश्मीरको यावको हि भूभुजामभिषेचने ।
पीठानगुरुकाष्ठानामश्मचन्दनवद्विदुः ॥
...ठी भूभुजामभिषेचने ।

जयो रोगविनाशाय सुखसम्पत्तिकारकः ॥
सिद्धिः सिद्धिप्रदा सम्यक् संग्रामे विजयप्रदः ।
जारको जारणाय स्यादिति भोजस्य सम्मतम् ॥
एवं सुगन्धिकुसुमाः ससारा ये च पादपाः ।
चाकुलेन समः कार्य्य एवं पीठस्य निर्णयः ॥
ये शुष्ककाष्ठा वृक्षास्तु रुद्रवो लघवोऽथवा ।
गाम्भारीसदृशः पीठस्तेषां कार्य्यस्तथा गुरुः ॥
फलिनश्च ससाराश्च रक्तसाराश्च ये नगाः ।
तेषां पानसवत् पीठस्तथैव गुणमावहेत् ॥”* ॥

अथ निषेधः ।

“विज्ञेयो निन्दितः पीठो लौहोत्थः सर्व्वधातुजे ।
शिलोत्थः शार्करो वर्ज्यः कर्करश्च विशेषतः ॥
काष्ठेषु च पीठेषु नासारा नातिसारिणः ॥”
तथाहि ।
“आन्त्रजमुकदमानामासनं पंशनाशनम् ॥”
भोजस्त्वाह ।
“गुरुः पीठो गौरवाय लघुर्लाघवकारकः ॥”
पराशरस्तु ।
“नाग्रन्थिर्नातिग्रन्थिश्च नागुरुर्नामसमाहृतिः ।
पीठः स्यात् सुखसम्पत्त्यै नातिदीर्घो न वामनः ॥
ये चान्ये पीठसदृशा द्रव्याः शिल्पिविनिर्म्मिताः ।
गुणान्दोषांश्च मानञ्च तेषां पीठवदादिशेत् ॥
विचार्य्यानेन विधिना यः शुद्धं पीठमाचरेत् ।
तस्य लक्ष्मीरियं वेश्म कदाचिन्न विमुञ्चति ॥
अज्ञानादथवा मोहाद्योऽन्यथा पीठमाचरेत् ।
एतानि तस्य नश्यन्ति लक्ष्मीरायुर्व्वलं कुलम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरौ पीठोद्देशः ॥ १ ॥

सत्ययुगे दक्षयज्ञे शिवनिन्दां श्रुत्वा प्राण-त्यक्तवत्याः सत्याः शरीरं शिरसि धृत्वा भ्रमति शिवे विष्णुना चक्रेण छिन्नाङ्गस्या अवयवा यत्र यत्र पतितास्तत्र देशा एकपञ्चाशन्महापीठा अभवन् ॥ इति पौराणिकी वार्त्ता ॥ * ॥

तेषां निरूपणं यथा,—

ईश्वर उवाच ।

“मातः परापरे ! देवि ! सर्व्वज्ञानमयीश्वरि ! ।
कथ्यतां मे सर्व्वपीठं शक्तिभैरवदेवता ॥

देव्युवाच ।

शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि दयालो ! भक्तवत्सल ! ।
याभिर्विना न सिध्यन्ति जपसाधनसत्क्रियाः ॥
पञ्चाशदेकपीठानि एवं भैरवदेवताः ।
अङ्गप्रत्यङ्गपातेन विष्णुचक्रक्षतेन च ॥
ममान्यवपुषो देव ! हिताय त्वयि कथ्यते ।
ब्रह्मरन्ध्रं हिङ्गुलायां भैरवो भीमलोचनः ॥
कोट्टरी सा महामाया त्रिगुणा या दिगम्बरी ॥१
शर्करारे त्रिनेत्रं मे देवी महिषमर्द्दिनी ।
क्रोधीशो भैरवस्तत्र सर्व्वसिद्धिप्रदायकः ॥ २ ॥
सुगन्धायां नासिका मे देवस्त्र्यम्बकभैरवः ।
सुन्दरी सा महादेवी सुनन्दा तत्र देवता ॥३॥
काश्मीरे कण्ठदेशञ्च त्रिसन्ध्येश्वरभैरवः ।
महामाया भगवती गुणातीता वरप्रदा ॥ ४ ॥
ज्वालामुख्यां महाजिह्वा देव उन्मत्तभैरवः ।
अम्बिका सिद्धिदानाम्नी ५ स्तनं जालन्धरे मम ।
भीषणो भैरवस्तत्र देवी त्रिपुरमालिनी ॥ ६ ॥
हार्द्दपीठं वैद्यनाथे वैद्यनाथस्तु भैरवः ।
देवता जयदुर्गाख्या ७ नेपाले जानुनी मम ।
कपाली भैरवः श्रीमान् महामाया च देवता ॥८॥
मानसे दक्षहस्तो मे देवी दाक्षायणी हर ।
अमरो भैरवस्तत्र सर्व्वसिद्धिप्रदायकः ॥ ९ ॥
उत्कले नाभिदेशञ्च विरजाक्षेत्रमुच्यते ।
विमला सा महादेवी जगन्नाथस्तु भैरवः ॥१०॥
गण्डक्यां गण्डपातश्च तत्र सिद्धिर्न संशयः ।
तत्र सा गण्डकी चण्डी चक्रपाणिस्तु भैरवः ॥११॥
बहुलायां वामबाहुर्ब्बहुलाख्या च देवता ।
भीरुको भैरवो देवः सर्व्वसिद्धिप्रदायकः ॥१२॥
उज्जयिन्यां कूर्परञ्च माङ्गल्यः कपिलाम्बरः ।
भैरवः सिद्धिदः साक्षाद्देवी मङ्गलचण्डिका ॥१३॥
चट्टले दक्षबाहुर्मे भैरवश्चन्द्रशेखरः ।
व्यक्तरूपा भगवती भवानी तत्र देवता ॥
विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥ १४ ॥
त्रिपुरायां दक्षपादो देवता त्रिपुरा मता ।
भैरवस्त्रिपुरेशश्च सर्व्वाभीष्टफलप्रदः ॥ १५ ॥
त्रिस्रोतायां वामपादो भ्रामरी भैरवोऽम्बरः ॥१६॥
योनिपीठं कामगिरौ कामाख्या तत्र देवता ।
यत्रास्ते त्रिगुणातीता रक्तपाषाणरूपिणी ।
यत्रास्ते माधवः साक्षादुमानन्दोऽथ भैरवः ॥
सर्व्वदा विहरेद्देवी तत्र मुक्तिर्न संशयः ।
तत्र श्रीभैरवी देवी तत्र नक्षत्रदेवता ॥
प्रचण्डचण्डिका तत्र मातङ्गी त्रिपुरात्मिका ।
बगला कमला तत्र भुवनेशी सुधूमिनी ॥
एतानि वरपीठानि शंसन्ति वरभैरव ! ।
एवं ता देवताः सर्व्वा एवन्ते दश भैरवाः ॥
सर्व्वत्र विरला चाहं कामरूपे गृहे गृहे ।
गौरीशिखरमारुह्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥१७॥
करतोयां समासाद्य यावत् शिखरवासिनीम् ।
शतयोजनविस्तीर्णं त्रिकोणं सर्व्वसिद्धिदम् ॥
देवा मरणमिच्छन्ति किं पुनर्म्मानवादयः ।
भूतधात्री महामाया भैरवः क्षीरखण्डकः ॥
युगाद्यायां महादेव ! दक्षाङ्गुष्ठं पदो मम ॥१८॥
नकुलीशः कालिपीठे दक्षपादाङ्गुलीषु च ।
सर्व्वसिद्धिकरी देवी कालिका तत्र देवता ॥१९॥
अङ्गुलीषु च हस्तस्य प्रयागे ललिता भवः ॥२०॥
जयन्त्यां वामजङ्घा च जयन्ती क्रमदीश्वरः ॥२१॥
भुवनेशी सिद्धिरूपा किरीटस्था किरीटतः ।
देवता विमला नाम्नी संवर्त्तो भैरवस्तथा ॥२२॥
वाराणस्यां विशालाक्षी देवता कालभैरवः ।
मणिकर्णीति विख्याता कुण्डलञ्च मम श्रुतेः ॥२३॥
कन्याश्रमे च पृष्ठं मे निमिषो भैरवस्तथा ।
सर्व्वाणी देवता तत्र २४ कुरुक्षेत्रे च गुल्फतः ॥
स्थाणुर्नाम्ना च सावित्री देवता २५ मणि-वेदके ।
मणिबन्धे च गायत्री सर्व्वानन्दस्तु भैरवः ॥२६॥
श्रीशैले च मम ग्रीवा महालक्ष्मीस्तु देवता ।
भैरवः शम्बरानन्दो देशे देशे व्यवस्थितः ॥२७॥
काञ्चीदेशे च कङ्कालो भैरवो रुरुनामकः ।
देवता देवगर्भाख्या २८ नितम्बः कालमाधवे ॥
भैरवश्चासिताङ्गश्च देवी काली च सिद्धिदा ।
दृष्ट्वा दृष्ट्वा महादेव ! मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात् ॥
कुजवारे भूततिथौ निशार्द्धे यस्तु साधकः ।
नत्वा प्रदक्षिणीकृत्य मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात् ॥२९॥
शोणाख्यं भद्रसेनस्तु नर्म्मदाख्ये नितम्बकः ॥३०॥
रामगिरौ स्तनान्यच्च शिवानी चण्डभैरवः ॥३१॥
वृन्दावने केशजाले उमानाम्नी च देवता ।
भूतेशो भैरवस्तत्र सर्व्वसिद्धिप्रदायकः ॥३२॥
संहाराख्य ऊर्द्धदन्ते देवी नारायणी शुचौ ।
अधोदन्ते महारुद्रो वाराही पञ्चसागरे ॥३३॥
करतोयातटे तल्पं वामे वामनभैरवः ।
अपर्णा देवता तत्र ब्रह्मरूपा करोद्भवा ॥३४॥
श्रीपर्व्वते दक्षतल्पं तत्र श्रीसुन्दरी परा ।
सर्व्वसिद्धिकरी सर्व्वा सुन्दरानन्दभैरवः ॥ ३५ ॥
कपालिनी भीमरूपा वामगुल्फो विभाषके ॥३६॥
उदरञ्च प्रभासे मे चन्द्रभागा यशस्विनी ।
वक्रतुण्डो भैरव-३७ श्चोर्द्धोष्ठो भैरवपर्व्वते ।
अवन्ती च महादेवी लम्बकर्णस्तु भैरवः ॥३८॥
चिबुके भ्रामरी देवी विकृताक्षी जले स्थले॥३९॥
गण्डो गोदावरीतीरे विश्वेशी विश्वमातृका ।
दण्डपाणिर्भैरवस्तु वामगण्डे तु राकिणी ॥
वत्सनाभो भैरवो वत्स ! सर्व्वशैलालकोपरि ॥४०॥
रत्नावल्यां दक्षस्कन्धः कुमारी भैरवः शिवः ॥४१॥
मिथिलायां उमा देवी वामस्कन्धो महोदरः॥४२॥
नलाहाट्यां नलापातो योगेशो भैरवस्तथा ।
तत्र सा कालिका देवी सर्व्वसिद्धिप्रदायिका॥४३॥
कर्णाटे चैव कर्णं मे अभीरुर्नाम भैरवः ।
देवता जयदुर्गाख्या नानाभोगप्रदायिनी ॥ ४४ ॥
वक्रेश्वरे मनःपातो वक्रनाथस्तु भैरवः ।
नदी पापहरा तत्र देवी महिषमर्द्दिनी ॥ ४५ ॥
यशोरे पाणिपद्मञ्च देवता यशोरेश्वरी ।
चण्डश्च भैरवो यत्र तत्र सिद्धिमवाप्नुयात् ॥४६॥
अट्टहासे चोष्ठपातो देवी सा फुल्लरा स्मृता ।
विश्वेशो भैरवस्तत्र सर्व्वाभीष्टप्रदायकः॥ ४७ ॥
हारपातो नन्दिपुरे भैरवो नन्दिकेश्वरः ।
नन्दिनी सा महादेवी तत्र सिद्धिर्न संशयः॥४८॥
लङ्कायां नूपुरञ्चैव भैरवो राक्षसेश्वरः ।
इन्द्राक्षी देवता तत्र इन्द्रेणोपासिता पुरा ॥४९॥
विराटदेशमध्ये तु पादाङ्गुलिनिपातनम् ।
भैरवश्चामृताख्यश्च देवी तत्राम्बिका स्मृता ॥५०॥
मागधे दक्षजङ्घा मे व्योमकेशस्तु भैरवः ।
सर्व्वानन्दकरी देवी सर्व्वकामफलप्रदा ॥ ५१ ॥
एतास्ते कथिताः पुत्र ! पीठनाथाधिदेवताः ॥
क्षेत्राधीशं विना देवं पूजयेत् पीठदेवताम् ।
भैरवैर्ह्रियते सर्व्वं जपपूजादिसाधनम् ॥
अज्ञात्वा भैरवं पीठं पीठशक्तिञ्च शङ्कर ! ।
प्राणनाथ ! न सिध्येत कल्पकोटिजपादिभिः ॥
न देयं परशिष्येभ्यो निन्दकाय दुरात्मने ।
शठाय वञ्चकायेदं दत्त्वा मृत्युमवाप्नुयात् ॥
दद्यात् शान्ताय शिष्याय नैष्ठिकाय शुचौ प्रिये
साधकाय कुलीनाय मन्त्री मन्त्रार्थसिद्धये ॥”)

इति तन्त्रचूडामणौ शिवपार्व्वतीसंवादे एकपञ्चाशद्विद्योत्पत्तौ पीठनिर्णयः समाप्तः ॥ * ॥ (देवीभागवतोक्ताष्टाधिकशतपीठनामानि यथा तत्रैव । ७ । ३० । ४४—९५ ।
'अपश्यत्तां सतीं वह्नौ दह्यमानान्तु चित्कलाम् ।
स्कन्धेऽध्यारोपयामास हा ! सतीति वदन् मुहुः ॥
बभ्राम भ्रान्तचित्तः सन्नागादेशेषु शङ्करः ।
तदा ब्रह्मादयो देवाश्चिन्तामापुरनुत्तमाम् ॥
विष्णुस्तु त्वरया तत्र धनुरुद्यम्य मार्गणैः ।
चिच्छेदावयवान् तस्यास्तत्तत्स्थानेषु तेऽपतन् ॥
तत्तत्स्थानेषु तत्रासीन्नानामूर्त्तिधरो हरः ।
उवाच च ततो देवान् स्थानेष्वेतेषु ये शिवाम् ॥
भजन्ति परया भक्त्या तेषां किञ्चिन्न दुर्लभम् ।
नित्यं सन्निहिता यत्र निजाङ्गेषु पराम्बिका ॥
स्थानेष्वेतेषु ये मन्त्राः पुरश्चरणकर्म्मिणः ।
तेषां मन्त्राः प्रसिध्यन्ति मायावीजं विशेषतः ॥
इत्युक्त्वा शङ्करस्तेषु स्थानेषु विरहातुरः ।
कालं निन्ये नृपश्रेष्ठ जपध्यानसमाधिभिः ॥

जनमेजय उवाच ।

कानि स्थानानि तानि स्युः सिद्धपीठानि चानघ ! ।
कतिसंख्यानि नामानि कानि तेषाञ्च मे वद ॥
तत्र स्थितानां देवीनां नामानि च कृपाकर ! ।
कृतार्थोऽहं भवे येन तद्वदाशु महामुने ! ॥

व्यास उवाच ।

शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि देवीपीठानि साम्प्रतम् ।
येषां श्रवणमात्रेण पापहीनो भवेन्नरः ॥
यत्र येषु च पीठेषूपास्यैव सिद्धिकाङ्क्षिभिः ।
भूतिकामैरभिध्येया तानि वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥
वाराणस्यां विशालाक्षी गौरीमुखनिवासिनी ।
क्षेत्रे वै नैमिषारण्ये प्रोक्ता सा लिङ्गधारिणी ॥
प्रयागे ललिता प्रोक्ता कामुकी गन्धमादने ।
मानसे कुमुदा प्रोक्ता दक्षिणे चोत्तरे तथा ॥
विश्वकामा भगवती विश्वकामप्रपूरिणी ।
गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी ॥
मदोत्कटा चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे ।
गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा तु मलयाचले ॥
एकाम्रपीठे संप्रोक्ता देवी सा कीर्त्तिमत्यपि ।
विश्वे विश्वेश्वरीं प्राहुः पुरुहूताञ्च पुष्करे ॥
केदारपीठे संप्रोक्ता देवी सन्मार्गदायिनी ।
मन्दा हिमवतः पृष्ठे गोकर्णे भद्रकर्णिका ॥
स्थानेश्वरी भवानी तु बिल्वके बिल्वपत्रिका ।
श्रीशैले माधवी प्रोक्ता भद्रा भद्रेश्वरे तथा ॥
वराहशैले तु जया कमला कमलालये ।
रुद्राणी रुद्रकोट्यान्तु काली कालञ्जरे तथा ॥
शालग्रामे महादेवी शिवलिङ्गे जलप्रिया ।
महालिङ्गे तु कपिला माकोटे मुकुटेश्वरी ॥
मायापुर्य्यां कुमारी स्यात् सन्ताने ललिताम्बिका ।
गयायां मङ्गला प्रोक्ता विमला पुरुषोत्तमे ॥
उत्पलाक्षी सहस्राक्षे हिरण्याक्षे महोत्पला ।
विपाशायाममोघाक्षी पाडला पुण्ड्रवर्द्धने ॥
नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी ।
विपुले विपुला देवी कल्याणी मलयाचले ॥
सह्याद्रावेकवीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका ।
रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां मृगावती ॥
कोटवी कोटतीर्थे तु सुगन्धा माधवे वने ।
गोदावर्य्यां त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया ॥
शिवकुण्डे शुभानन्दा नन्दिनी देविकातटे ।
रुक्मिणी द्वारवत्यान्तु राधा वृन्दावने वने ॥
देवकी मथुरायान्तु पाताले परमेश्वरी ।
चित्रकूटे तथा सीता विन्ध्ये विन्ध्याधिवासिनी ॥
करवीरे महालक्ष्मीरुमादेवी विनायके ।
आरोग्या वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी ॥
अभयेत्युष्णतीर्थेषु नितम्बा विन्ध्यपर्व्वते ।
माण्डव्ये माण्डवी नाम स्वाहा माहेश्वरीपुरे ॥
छागलण्डे प्रचण्डा तु चण्डिकामरकण्टके ।
सोमेश्वरे वरारोहा प्रभासे पुष्करावती ॥
देवमाता सरस्वत्यां पारावारा तटे स्मृता ।
महालये महाभागा पयोष्ण्यां पिङ्गलेश्वरी ॥
सिंहिका कृतशौचे तु कार्त्तिके त्वतिशाङ्करी ।
उत्पलावर्त्तके लोला सुभद्रा शोणसङ्गमे ॥
माता सिद्धवने लक्ष्मीरनङ्गा भरताश्रमे ।
जालन्धरे विश्वमुखी तारा किष्किन्धपर्व्वते ॥
देवदारुवने पुष्टिर्मेधा काश्मीरमण्डले ।
भीमादेवी हिमाद्रौ तु तुष्टिर्विश्वेश्वरी तथा ॥
कपालमोचने शुद्धिर्माता कायावरोहणे ।
शङ्खोद्धारे धरा नाम धृतिः पिण्डारके तथा ॥
कला तु चन्द्रभागायामच्छोदे शिवधारिणी ।
वेणायाममृता नाम बदर्य्यामुर्व्वशी तथा ॥
औषधिश्चोत्तरकुरौ कुशद्वीपे कुशोदका ।
मन्मथा हेमकूटे तु कुमुदे सत्यवादिनी ॥
अश्वत्थे वन्दनीया तु निधिर्वैश्रवणालये ।
गायत्री वेदवदने पार्व्वती शिवसन्निधौ ॥
देवलोके तथेन्द्राणी ब्रह्मास्येषु सरस्वती ।
सूर्य्यविम्बे प्रभा नाम मातृणां वैष्णवी मता ॥
अरुन्धती सतीनान्तु रामासु च तिलोत्तमा ।
चित्ते ब्रह्मकला नाम शक्तिः सर्व्वशरीरिणाम् ॥
इमान्यष्टशतानि स्युः पीठानि जनमेजय ! ।
तत्संख्याकास्तदीशान्यो देव्यश्च परिकीर्त्तिताः ॥
सतीदेव्यङ्गभूतानि पीठानि कथितानि च ।
अन्यान्यपि प्रसङ्गेन यानि मुख्यानि भूतले ॥
य स्मरेच्छृणुयाद्वापि नामाष्टशतमुत्तमम् ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो देवीलोकं परं व्रजेत् ॥
एतेषु सर्व्वपीठेषु गच्छेद् यात्राविधानतः ।
सन्तर्पयेच्च पितॄन् श्राद्धादीनि विधाय च ॥
कुर्य्याच्च महतीं पूजां भगवत्या विधानतः ।
क्षमापयेज्जगद्धात्रीं जगदम्बां मुहुर्मुहुः ॥
कृतकृत्यं स्वमात्मानं जानीयाज्जनमेजय ! ।
भक्ष्यभोज्यादिभिः सर्व्वान् ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
सुवासिनीः कुमारीश्च बटुकादींस्तथा नृप ! ।
तस्मिन् क्षेत्रे स्थिता ये तु चाण्डालाद्या अपि प्रभो ! ॥
देवीरूपाः स्मृताः सर्व्वे पूजनीयास्ततो हि ते ।
प्रतिग्रहादिकं सर्व्वं तेषु क्षेत्रेषु वर्ज्जयेत् ॥
यथाशक्तिपुरश्चर्य्यां कुर्य्यान्मन्त्रस्य सत्तम ! ।
मायावीजेन देवेशीं तत्तत्पीठाधिवासिनीम् ॥
पूजयेदनिशं राजन् ! पुरश्चरणकृद्भवेत् ।
वित्तशाठ्यं न कुर्व्वीत देवीभक्तिपरो नरः ॥
य एवं कुरुते यात्रां श्रीदेव्याः प्रीतमानसः ।
सहस्रकल्पपर्य्यन्तं ब्रह्मलोके महत्तरे ॥
वसन्ति पितरस्तस्य सोऽपि देवीपुरे तथा ।
अन्ते लब्ध्वा परं ज्ञानं भवेन्मुक्तो भवाम्बुधेः ॥')
अन्यानि पीठादीनि कालीपुराणे १८।५०।६१ अध्यायेषु द्रष्टव्यानि ॥ * ॥ पीठन्यासस्तु न्यासशब्दे द्रष्टव्यः । पीठदेवतापूजनं न्यासक्रमेणैव ॥

पीठकेलिः, पुं, (पीठे आसने केलिर्न्नर्म्मादिरस्य ।) पीठमर्द्दनायकः । यथा,—
"षिड्गो चलीकः षटप्रज्ञः कामकेलिर्विदूषकः ।
पीठकेलिः पीठमर्द्दो भविलम्बिदुरो विटः ॥"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पीठमर्द्दः, पुं, (मर्द्दनातीति । मृद्+अच् । पीठस्यासनस्य मर्द्दः ।) नायकविशेषः । तस्य लक्षणम् । कुपितस्त्रीप्रसादकः । उदाहरणं यथा,—
"कोऽयं कोपविधिः प्रयच्छ करुणागर्भं वचो जायतां
पीयूषद्रवदीर्घिकापरिमलैरामोदिता मेदिनी ।
आस्तां वा स्मृणयाशु लोचनमिदं श्रावयन्ती मुहु-
र्यस्मै कुप्यसि तस्य सुन्दरि ! तपोवृन्दानि वन्दामहे ॥"
नर्म्मसचिवोऽप्ययमेव । इति रसमञ्जरी ॥ (अयं हि नायकस्य उत्तमसहायानामन्यतमः । इति साहित्यदर्पणम् ।३।५३ ॥ नायकप्रियः । अतिधृष्टः । यथा, मेदिनी । दे, ५० ।
"पीठमर्द्दोऽतिधृष्टे स्यात् नायकस्य प्रियेऽपि च ॥"
यथा, महाभारते । ४ । २० । ३३ ।
'प्रेषिते स्म विराटस्तु कङ्कस्य वचनो नृप ।
रथिनः पीठमर्द्दाश्च हस्त्यारोहाश्च नैगमाः ॥')

पीठसर्पी, [न्] त्रि, (पीठेन सर्पतीति । सृप+णिनि ।) खञ्जः । तत्पर्य्यायः । पङ्गुः २ । इति हारावली ॥

पीठी, स्त्री, (पीठ+स्वल्पार्थे ङीष् ।) आसनम् । इति शब्दरत्नावली । पीँडी इति भाषा ॥

पीड, ऋ क बाधे । गाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) बाधो विहतिः । गाहो विलोडनम् । ऋ, अपीपिडत् अपिपीडत् । क, पीडयति शत्रुं लोकः । पीडयति स्तनं कामी । इति दुर्गादासः ॥

पीडनं, क्ली, (पीड बाधे अवगाहे वा+भावे ल्युट् ।) शस्यादिसम्पन्नदेशस्य परचक्रेण पीडनम् । शत्रुकृतगाढ़प्रहारः । इति कश्चित् । पराक्रमणम् । इति कश्चित् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । अवमर्द्दः २ । इत्यमरः ।२।८।१०८ ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । १२ । १३ ।
"पीडनञ्चैव पाशाख्यं तथा द्यूते पराजयः ।')

दुःखनम्। यथा,—
"भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम्।
नरकं पीड़ने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत्॥"
इति दायभागधृतमनुवचनम्॥
मर्द्दनम्। टिपन चापन इत्यादि भाषा। यथा,—
"गर्भोऽभिघातविषमाशनपीड़नाद्यैः
पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन॥"
इति माधवकरः॥

पीड़ा, स्त्री, (पीड़नमिति। पीड़+"षिद्भिदादिभ्योऽङ्।" ३।३।१०४। इति अङ्। ततष्टाप्।) पीड़नम्। तत्पर्य्यायः। बाधा २ व्यथा ३ दुःखम् ४ अमानस्यम् ५ प्रसूतिजम् ६ कष्टम् ७ कृच्छ्रम् ८ आभीलम् ९। इत्यमरः। १।९।३॥ आबाधा १०। इति हलायुधः॥ आमानस्यम् ११। इति रायमुकुटः॥ (शूलम् १२ रुग् १३ वेदना १४ आर्त्तिः १५ तोदः १६ रुजा १७। इति वैद्यकरत्नमाला॥ यथा, मनुः। ७।१९९।
"यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः।
तदात्वे चाल्पिकां पीड़ां तदा सन्धिं समाश्रयेत्॥")
एषां पीड़ादीनां मध्ये विशेष्यगामिनो ये दुःखकष्टकृच्छ्राभीलास्ते त्रिलिङ्गाः। सा आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकतापत्रयभेदेन त्रिविधा। आध्यात्मिकोऽपि द्विविधः। यथा,—
"आध्यात्मिकादि मैत्रेय! ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः।
उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम्॥
आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मानसस्तथा।
शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयताञ्च सः॥
शिरोरोगप्रतिश्यायज्वरशूलभगन्दरैः।
गुल्मार्शःश्वयथुश्वासच्छर्द्यादिभिरनेकधा॥
तथाक्षिरोगातीसारकुष्ठाङ्गामयसंज्ञकैः।
भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि॥"
अक्षामयो वातजलोदरादिः। १॥ *॥
"कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः।
शोकासूयावमानेर्ष्यामात्सर्य्यादिभवस्तथा॥
मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ! तापो भवति नैकधा॥२॥
इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः॥
मृगपक्षिमनुष्याद्यैः पिशाचोरगराक्षसैः।
सरीसृपाद्यैश्च नृणां जन्यते चाधिभौतिकः॥
शीतोष्णवातवर्षाम्बुवैद्युतादिसमुद्भवः।
तापो द्विजवरश्रेष्ठ! कथ्यते चाधिदैविकः॥
गर्भजन्मजराज्ञानमृत्युनारकजं तथा।
दुःखं सहस्रशो भेदैर्भिद्यते मुनिसत्तम!॥"
इति विष्णुपुराणे। ६।५।१—९॥ *॥
क्षमा। शिरोमाला। सरलद्रुः। इति मेदिनी। ड़े, २०॥

पीड़ितं, त्रि, (पीड़+क्तः। यद्वा, पीड़ास्य जातेति तारकादित्वात् इतच्।) स्त्रीणां करणम्। यन्त्रितम्। बाधितम्। इति मेदिनी। ते, १३३॥ मर्द्दितम्। इति हेमचन्द्रः॥ इतमल्यान्तः पीड़ापर्य्यायोऽप्यत्र॥ (मन्त्रभेदः। यथा, तन्त्रसारे। [श्चयाः॥)
"बहुस्वार्णाधिका मन्त्रा दण्डकाः पीड़िता-

पीतं, क्ली, (पा+भावे क्तः।) पानम्। इति मेदिनी। ते, ३४॥ (पीतो वर्णोऽस्यास्तीति। अच्। पीताभत्वादस्य तथात्वम्।) हरितालम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (हरिचन्दनम्। तत्पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"पीतसारं सुशीतञ्च तत्पीतं हरिचन्दनम्॥")

पीतः, पुं, (पिबति वर्णान्तरमिति। पा+कर्त्तरि औणादिकः क्तः।) वर्णविशेषः। हल्दिया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गौरः २ हरिद्राभः ३। इत्यमरः। १।५।१४॥ कुसुम्भः। अङ्कोटः। शाखोटः। पुष्परागः। इति राजनिर्घण्टः॥ पीतवस्तूनि यथा,—
"पीतानि ब्रह्म-१जीवे-२न्द्र-३गरुड़े-४श्वरदृग्-५जटाः ६।
गौरी-७द्वापर-८गोमूत्र-९मधु-१०वीररसा-११रजः १२।
हरिद्रा१३रोचना१४रीति-१५गन्धक१६द्वीप-१७चम्पके १८।
किञ्जल्क-१९वल्कले२०शालि-२१हरिताल-२२मनःशिला: २३।
कर्णिकारम्२४ चक्रवाक-२५ वानरौ२६ शारिकासुखम् २७।
केशवांशुक-२८मण्डूक-२९सराग-३०कनकादयः३१॥" *॥
पीतश्वेतवाचकानि यथा,—
"पीतश्वेतौ गौर-१द्विजराज-२कपर्द-३शम्भु-४हरि-५तार्क्ष्याः ६।
हैमलोमा-७ष्टापद-८ महारजत-९चन्द्र-१०कलधौताः११॥"
अस्यार्थः। गौरः श्वेतपीतयोः। द्विजराजो गरुड़चन्द्रयोः। कपर्दः शम्भुजटाजूटकपर्द्दयोः। शम्भुर्ब्रह्मत्रिलोचनयोः। हरिः पिङ्गलसिंहयोः। तार्क्ष्यो गरुड़ः पक्षे उच्चैःश्रवाः। हैमलोमः हेम्नोऽयं हैमः पक्षे हिमस्यायम्। अष्टापदं सुवर्णशरभयोः। महारजतं सुवर्णरूप्ययोः। चन्द्रः स्वर्णशशाङ्कयोः। कलधौतं हेमरूप्ययोः।
"सुशोभितारकूटश्रीः स्वर्णलोमसमद्युतिः।
दहनोपलसत्कान्तिर्गाङ्गेयच्छविपेशलः॥"
अस्यार्थः। तारकूटो रूप्यसमूहः पक्षे आरकूटो रीतिः। सुशोभनमर्णः कनकञ्च। गोपतितार्क्ष्यकान्तिः रविगरुड़च्छविः। पक्षे गोपतिरिन्द्रः तस्य तार्क्ष्यस्तुरङ्गः। वामदेवगिरिर्मनोज्ञमेरुः कैलासश्च॥*॥ पीतश्यामवाचकानि यथा,
"पीतश्यामौ छायाम्बर-१ मधुजित्-२ ध्वान्तजेतारः ३।
विद्युत्कान्तः ४ ध्वान्तद्वेषि-५ हरि-६ स्वर्णच्छायाः ७॥"
अस्यार्थः। छायाम्बरं विष्णुपक्षे छायाकाशयोः। मधुजित् मधुतुल्यविष्णोः। ध्वान्तजेता सूर्यतमस्तुल्ययोः। विद्युत्कान्तः मेघतड़िन्मनोज्ञयोः। ध्वान्तद्वेषी सूर्य्यान्धकारतुल्ययोः। हरिः कपिकृष्णयोः। स्वर्णच्छायः सुवर्णसुन्दसमुद्रतुल्यशोभयोः। इति कविकल्पलता॥ (पर्व्वतविशेषः। यथा, मात्स्ये। १२१। ६३
"प्रथमः सूर्य्यसङ्काशः सुमना नाम पर्व्वतः।
पीतस्तु मध्यमस्तत्र शातकौम्भमयो गिरिः॥")

पीतं, त्रि, (पीतवर्णोऽस्यास्तीति। अच्।) पीतवर्णयुक्तम्। इति मेदिनी। ते, ३४। (यथा, महाभारते। ४। ४१। २०।
"ये त्विमे निशिताः पीताः पृथवो दीर्घवाससः।
हेमपुङ्खाश्चिपर्व्वाणो राज्ञ एते महाशराः॥"
पा+कर्म्मणि क्तः।) कृतपानम्। यथा,—
"हालाहलमपि पीतं बहुशो भिक्षापि भक्षिता भवता।
अनयोरवगतरसयोः कियदन्तरं वद योगिन्!॥"
इत्युद्भटः॥
(पीतं पानमस्यस्येति। अच्। यद्वा, पीतं नीरं क्षीरं वा येन इत्युत्तरपदलोपः। पीतदुग्धादिकम्। यथा, रघौ। २। १।
"अथ प्रजानामधिपः प्रभाते
जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां
यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच॥")

पीतकं, क्ली, (पीत+"यावादिभ्यः कन्।" ५। ४। २९। इति स्वार्थे कन्।) हरितालम्। इत्यमरः॥ (पीतेन पीतवर्णेन कायतीति। कै+कः।) कुङ्कुमम्। इति जटाधरः॥ (अस्य पर्य्यायो लक्षणञ्च यथा,—
"कुङ्कुमं घुसृणं रक्तं काश्मीरं पीतकं वरम्।
सङ्कोचं पिशुनं धीरं वाह्लीकं शोणिताभिधम्॥
काश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमं यद्भवेद्धितम्।
सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम्॥
वाह्लीकदेशसञ्जातं कुङ्कुमं पाण्डुरन्ततम्।
केतकीगन्धयुक्तन्तन्मध्यमं सूक्ष्मकेशरम्॥
कुङ्कुमं पारसीकेयम्मधुगन्धि तदीरितम्।
ईषत्पाण्डुरवर्णन्तदधमं स्थूलकेशरम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
अगुरु। पद्मकाष्ठम्। रीतिः। माक्षिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ नन्दीवृक्षः। पीतशालः। इति रत्नमाला॥ श्योनाकप्रभेदः। हरिद्रुः। किङ्किरातवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (पीतेन पीतवर्णेन रक्तमिति। पीत+"लाक्षारोचनाट्ठक्।" ४। २। २। इत्यस्य "पीतात् कन्।" इति वार्त्तिकोक्त्या कन्। पीतवर्णरञ्जिते पीतवर्णविशिष्टे च त्रि॥ पीत+स्वार्थे कन्। पीतवर्णः, पुं। यथा, महाभारते। १२। १८८। ५।
"ब्राह्मणानां सितो वर्णः क्षत्रियाणान्तु लोहितः।
वैश्यानां पीतको वर्णः शूद्राणामसितस्तथा॥")

पीतकदली, स्त्री, (पीता कदलीति नित्यकर्म्मधारयः।) स्वर्णकदली। इति राजनिर्घण्टः॥

त्वामतिक्रम्य मधुना राजन् कुम्भीनसी हृता" ॥)

कुम्भीपाकः, पुं, (कुम्भ्यां उखायां पाक इव पाको यत्र ।) नरकविशेषः । इति जटाधरः ॥ तत्पर्य्यायः । सम्प्रतापनः २ । इति मनुः ॥ "य इह पशून् पक्षिणो वा प्राणतो रन्धयति तं परत्र यमदूतास्तप्ततैले रन्धयन्ति यत्र । इति श्रीभागवते । ५ । २६ । ७ ॥

कुम्भीरः, पुं, (कुम्भिनं हस्तिनमपि ईरयति । ईर + "कर्म्मण्यण्" । ३।२।१ ।) जलजन्तुविशेषः । कुमीर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नक्रः २ । इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ कुम्भीलः ३ । इति तट्टीका ॥ गिलग्राहः ४ महाबलः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वार्भटः ६ अम्बकिरातः ७ अम्बुकण्टकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १११ । ५८ ।
"गर्दभत्वन्तु संप्राप्य दशवर्षाणि जीवति ।
संवत्सरन्तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानवः" ॥)

कुम्भीरमक्षिका, स्त्री, (कुम्भीर इत्याख्या मक्षिका । यद्वा कुम्भीरोपपदयुक्ता मक्षिका ।) मक्षिकाविशेषः । कुमीरा पोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कणा २ । इति हारावली ॥

कुम्भीलः, पुं, (कुम्भीर + रस्य लः ।) कुम्भीरः । इत्यमरटीका ॥

कुम्भीवीजं, क्ली, (कुम्भ्या वीजम् ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जयपालशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

कुर श शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।) श कुरति कोरिता । इति दुर्गादासः ॥

कुरका, स्त्री, (कुर् + कः । कुरः शब्दः कायति प्रकाशतेऽस्मिन् । कै + कः ।) सल्लकीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरङ्करः, पुं, (कुरमित्यव्यक्तशब्दं करोति । कुरम् + कृ + टः ।) सारसपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरङ्कुरः, पुं, (कुरं इत्यस्फुटशब्दं कुरति । कुर् + कः ।) सारसपक्षी । इति धारावली ॥

कुरङ्गः पुं, (कौ पृथिव्यां भूमौ वा रङ्गति । रगि + अच् । यद्वा, "विड़ादिभ्यः कित्" । उणां १।१२० इति अङ्गच् बाहुलकात् उत्वं रपरत्वञ्च । कुरङ्गविहङ्गादयः सर्व्वे निपात्यन्ते । इति वा ।) हरिणः । इत्यमरः । २ । ५ । ८ ॥ कुतङ्गकोऽपि ॥
(यथा, भागवतटीकायां स्वामिना प्रोक्तम् ।
"कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्ग-
मीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च" ॥
अस्य गुणाः यथा,—
"कुरङ्गो वृंहणो बल्यः शीतलः पित्तहृद्गुरुः ।
मधुरो वातहृद्ग्राही किञ्चित्कफकरः स्मृतः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ * ॥
अस्य लक्षणं यथा,—
"न कृष्णो न च ताम्रश्च कुरङ्गः सोऽभिधीयते" ॥
इति सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

कुरङ्गनयना, स्त्री, (कुरङ्गस्य नयने इव नयने यस्याः ।) मृगनयना नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उक्तञ्च, "किन्त्वेकायमुना कुरङ्गनयना नेत्राम्बुभिर्वर्द्धते" ॥)

कुरङ्गनाभिः, पुं, (कुरङ्गस्य नाभिः ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कस्तूरीशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

कुरङ्गमः, पुं, (कौ भूमौ रङ्गं मिमीते । मा + डः ।) हरिणविशेषः । तत्पर्य्यायः । एणः २ ऋष्यः ३ रिष्यः ४ चारुलोचनः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरङ्गिका, स्त्री, (कौ रङ्गोऽस्या अस्तीति । ठन् टाप् च ।) मुद्गपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरचिल्लः, पुं, (कुरे शब्दे चिल्लति । चिल्ल शैथिल्ये + अच् ।) कर्कटः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरटः, पुं, (कुर् + अटन् कित् । कु कुत्सितत्वया रटति जीवति देहयात्रां सम्पादयति वा । रट + अच् ।) चर्म्मकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरण्टकः, पुं, (कुर्य्यते शब्द्यते इति । कुर् + कर्म्मणि बाहुलकात् अण्टक् स्वार्थे कन् ।) पीताम्लानः । पीतझिण्टी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायलक्षणगुणा यथा,—
"सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्द्यपि कथ्यते ॥
कुरण्टकोऽत्र पीते स्याद्रक्ते कुरवकः स्मृतः ।
नीले बाणाह्वयोक्तो दासे आर्त्तगलश्च सः ॥
सैरेयः कुष्ठवातास्रकफकण्डूविषापहः ।
तिक्तोष्णो मधुरोऽनम्लः सुस्निग्धः केशरञ्जनः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"किंशुकं कफपित्तघ्नं तद्वदेव कुरण्टकम्" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ॥ अत्रास्य नपुंसकत्वं व्यज्यते ॥)

कुरण्डः, पुं, (कुर + अण्डच् ।) मुष्कवृद्धिरोगः । कोरण्ड इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वृद्धिः २ अण्डवर्द्धनः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणं यथा,—
"क्रुद्धोऽनूर्द्ध्वगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन् ।
मुष्कौ वङ्क्षणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनीः ॥
प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोषयोः ।
दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः स वृद्धिः सप्तधा मतः ॥
मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलम् ।
वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ॥
पक्वोडुम्बरसङ्काशः पित्ताद्दाहोष्मपाकवान् ।
कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान्कठिनोऽल्परुक् ॥
कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तजः ।
कफवन्मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः ॥
मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ।
अम्भोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरुङ्मृदुः ॥
मूत्रकृच्छ्रमधः स्याच्च चालयन् फलकोषयोः ।
वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ॥
धारणेरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः ।
क्षोभणैः क्षुभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा ॥
पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ।
कुर्य्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा ॥
उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धि-
माध्मानरुक् स्तम्भवतीं स वायुः ।
प्रपीड़ितोऽन्तःस्वनवान् प्रयाति
प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥
अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः" ॥
इति वृद्धिनिदानम् ॥ इति माधवकरः ॥ * ॥
तस्यौषधं यथा,—
"द्विजयष्ट्याश्च वै मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
गण्डमालां हरेल्लेपात् कुरण्डगलगण्डकम् ॥
रसाञ्जनं हरीतक्याश्चूर्णं तेनैव गुण्ठनात् ।
नश्येद्वै पुरुषव्याधिं नात्र कार्य्या विचारणा" ॥
इति गारुड़े १९० अध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"गव्यं घृतं सैन्धवसंप्रयुक्तं
शम्बूकभाण्ड़े निहितं तदेव ।
सप्ताहमादित्यकरैर्व्विपक्वं
हन्यात् कुरण्डं चिरजं प्रवृद्धम्" ॥
गव्यघृत कर्ष १ । सैन्धव मा ४ । शम्बूकभाण्ड घृत्वा सप्तदिनं यावत् रौद्रे भावयेत् तेन कुरण्डरक्षणम् ॥
"सैन्धवञ्च घृताभ्यक्तं ताम्रभाजन आतपे ।
प्रतप्तमूर्णया घृष्टं तन्मलञ्च समाहरेत् ॥
कुरण्डं अक्षयेत्तेन स निर्व्विघ्नं दिवानिशम् ।
कुरण्डं तेन संलिप्तं नास्तीत्याह पुनर्व्वसुः ॥
ताम्रभाजने घृतं सैन्धवं दत्त्वा रौद्रे तप्तं घृत्वा मेषलोमकुण्डिकया घृष्ट्वा मलग्रहं कृत्वा तेन म्रक्षयेत् ॥
धत्तूरस्य वीजञ्च पिष्ट्वा तपार्द्रकैः सह ।
कुरण्डं नाशयेल्लेपे लेपनान्नात्र संशयः ॥
घृतेनैणोत्पलं मूलं पिष्ट्वा लिम्पेत् कुरण्डकम् ।
अथवा लेपनं कुर्य्यात् गृहमण्डूकशोणितैः" ॥
इति भैषज्यरत्नावली ॥ * ॥ अपरञ्च ।
"गुग्गुलुं रुबुतैलं वा गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
वातवृद्धिं निहन्त्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥
सक्षीरं वा पिबेत्तैलं मासमेरण्डसम्भवम् ।
पुनर्नवायास्तैलं वा तैलं नारायणन्तथा ॥
पाने वस्तौ रुबोस्तैलं पेयं वा दशकाम्भसा ।
चन्दनं मधुकं पद्ममुशीरं नीलमुत्पलम् ॥
क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याद्दाहशोथरुजापहः ।
पञ्चवल्कलकल्केन सघृतेन प्रलेपनम् ॥
सर्व्वं पित्तहरं कार्य्यं रक्तजे रक्तमोक्षणम् ।
श्लेष्मवृद्धिं तूष्णवीर्य्यैर्मूत्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
पीतदारुकषायञ्च पिबेन्मूत्रेण संयुतम् ।
स्विन्नां मेदःसमुत्थान्तु लेपयेत् सुरसादिना ॥
शिरोविरेकद्रव्यैर्व्वा सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ।
संस्वेद्य मूत्रप्रभवां वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥
सेवन्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्येद्व्रीहिमुखेन वै ।
शङ्खोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा सेवनिमादरात् ॥
व्यत्यासाद्वा सिरां विध्येदन्त्रवृद्धिनिवृत्तये ।
अङ्गुष्ठमध्ये त्वक् छित्वा दहेदङ्गविपर्य्यये ॥
रास्नायष्ट्यमृतैरण्डबलागोक्षुरसाधितः ।
क्वाथोऽन्त्रवृद्धिं हन्त्याशु रुबुतैलेन मिश्रितः ॥
तैलमेरण्डजं पीत्वा बलासिद्धपयोऽन्वितम् ।
आध्मानशूलोपचितामन्त्रवृद्धिं जयेन्नरः ॥

यतिकरौ मूत्रवृद्धौ सविन्नरक्ताल्पिताम् ।
ग्रन्थप्राग्रस्य देवेन वमनानामदायकाम् ॥
गोमूत्रविष्टां सृतिकस्थां
वर्त्तिकरौ सैन्धवपूर्णं दुग्धाम् ।
मारेद्रस्य कोष्णकार्पासार्त्तां
निहन्ति वृद्धिं चिरजां प्रवृद्धाम् ॥
चिरकालजमारोमूत्रं पिबेत् मासमात्रितः ।
बधमालोद्भवं हन्ति सद्यो वृषणोत्थितम् ॥
मत्स्याण्डवृक्षाणि देवदारुमहौषधम् ।
मूत्रवासान्तरमिदं सौषधं वमनान्तरम् ।
चिरकालादयोमूत्र बल्व प्रमात्रमुद्धर ।
इन्द्रसैन्धवभस्मौ वृद्धिरोमहर परः ॥
स्यं घन सैन्धवाद्यद्य
कुम्भस्थानैः निहितं प्रयमात् ।
समाचमाचिन्त्यकैर्विधर
निहन्ति कुरण्डमतिप्रवृद्धम् ॥
देवीमूलमव पृष्ठं सदुग्धेन मर्दितम् ।
बलाङ्गोपन्ना पीत सर्ववृद्धिनिवारणम् ।
इन्द्रवारुणीमूला कटकाकृत्यर्पिता ।
यदा कन्धि ग्रन्थ प्राणि चिरजापि न सशय ।
निर्गुण्डीमातपत्रेण ... ।
देवीवद्धमान हन्ति सद्यमूत्रमपि दग्धम् ।
स्वरसर्वदृष्टेन वृद्धौ वृद्धिविनाशन ।
कथायमकपास्पृक्ष द्वयो वृद्धिहर परः" ॥ * ॥
"मूत्रं विम्बवृद्धरोगदुष्टकल्पदैर्घ्योदयो
स्तासादयितापूर्वदृष्टकर्त्तृभिर्षौषधन्यकल्पम् ।
इन्द्रवारुणीपक्व प्रधारापि मात्रामोपनाम्
पीतदृष्टबृहदपीनादिकतिपयवृद्धिनाशनम् ।
मत्स्यपीतिक गोधूमकल्क कुन्दुरुकस्य वा ।
प्रदेयम् ...।
अन्त्रेणे तु वै वातोदरे तत्र प्रदेयदत् ।
...।
...।
...।
...।
...।
...।
...।
...।
...।
...।
...।
...।
...।
तथैमारार्द्द तैलम् ।
"...।
...।

(अत कवित... मधा
...
...
...
...
...
... वृद्धि-

कन्धादि वल्लिकटीमुष्कमेद्राणि वेदनावस्त-
निग्रह्य प्रवक्ष्यामोऽपेक्षेति ।

तत्रानिलपरिपूर्णा वस्तिमिवाततां परुषां
मनिमित्तानिलवत वातवृद्धिमाचक्षते, पक्वोदु-
म्बरसङ्काशां ज्वरदाहोष्मवती चाशुसमुत्थानपाका
पित्तवृद्धिं कठिनामल्पवेदनां शीतां कण्डूमतीं
श्लेष्मवृद्धिं कृष्णस्फोटावृतां पित्तवृद्धिलिङ्गां रक्त-
वृद्धिं मृदुस्पर्शां कण्डूमतीमल्पवेदनां तालफल-
प्रकाशां मेदोवृद्धिम् । मूत्रसन्धारणशीलस्य मूत्र
वृद्धिर्भवति सा गच्छतोऽम्बुपूर्णा दृतिरिव क्षुभ्यति
मूत्रकृच्छ्रवेदना वृषणयोः श्वयथु कोषयोश्चापाद
यति तां मूत्रवृद्धिं विद्यात् । भारहरणबलवद्वि-
ग्रहवृक्षप्रपतनादिभिरायासविशेषैर्वायुरतिप्रवृद्ध
प्रकुपितश्च स्थूलान्त्रस्येतरस्य चैकदेशं द्विगुणमा
दायाधोगत्वा वङ्क्षणसन्धिमुपेत्य ग्रन्थिरूपेण स्थि
त्वाऽप्रतिक्रियमाणे च कालान्तरेण फलकोष प्र-
विश्य मुष्कशोफमापादयत्याध्मातो वस्तिरिवातत
प्रदीर्घः शोथो भवति सशब्दमवपीडितश्चोर्द्ध्वमुपैति
विमुक्तश्च पुनराध्मति तामन्त्रवृद्धिमसाध्या-
माचक्षते" ॥ * ॥ इति सुश्रुते निदानस्थाने ।
१२ अध्याये ।

चिकित्सितमस्य यथा,—
"अन्त्रवृद्धावथ चैव वा वृद्धरुग्णाश्च वर्जयेत् ।
अम्लादिपान व्यायाम मैथुन वेगनिग्रहम् ।
अध्यासनमयुक्तमुपवास गुरूणि च ।
तत्रादितो वातवृद्धौ मैत्रकाथिमनातुरम् ।
स्नेहेन यथान्याय पाययेत् विरेचनम् ।
कोष्णमनिलघ्नैः द्रव्यैस्तैलैर्वा नरम् ।
मधुरैर्वा निरेचनं तैलमेरण्डसम्भवम् ।
तत्र चाविष्टनिरूहाणां हास्ये कर्म्मण बुद्धिमान् ।
निरूहदेवाङ्कुरण मुष्कवन यथोदरम् ।
पश्चीमधुकसिद्धेन स्नेहेनानुवासयेत् ।
पैत्तीकस्थौ कुर्याच्च प्रदेहांश्चानिलापहान् ।
स्निग्धं चावलिना वा वेतनं परिवर्त्तयेत् ।
शिराव्यधन प्रतिश्याद्यां सर्वोक्त कममाचरेत् ।
पित्तवातामयहायां पित्तग्रन्थिनो हित ।
यदा वा शीरवेष्टितां कोषदेत् पीतवर्त्तिका ।
गुडकाण निवारयत् नैवं कल्पस्य रोपदम् ।
...हिताङ्कुरम् ।
...।
...।
...।
...।
...।
...।
...।
...।
...।
...।
...।
...।

मत शिरावल्लवदि निर्दयमायम्भरेयु च ।
मूत्रजां स्वेदयित्वा तु वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
सेवन्या पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्येद्व्रीहिमुखेन तु ।
अथाथ विमुक्तां नाडीं दत्त्वा विस्रावयेद्बुधः ।
मूत्र नाडीमथोद्धृत्य व्रणिकानन्तमाचरेत् ।
मुदायां योग्यं दद्यात् वर्जयेत्काञ्चिकीम् ।
अधाम्पल्कोष्मायां वातवृद्धिक्रमो हित ।
तत्र या वृक्षाक्ष्मा तां दहेदर्द्धेन्दुवक्रया ।
शङ्खमूर्द्धार्भ विनोपादं कोषप्राप्तान्तु वर्जयेत् ।
तत्र निष्पाकुष्ठमध्ये दहेदङ्गुलिपर्य्ययात् ।
अनेनैव विधानेन वृद्धी वातकफात्मिके ।
प्रदहेत् यथा किन्तु पादच्छेदोऽधिकस्तयोः ।
इन्द्रोपरि च कर्णान्तो त्वक्षा दहेन सेवनीम् ।
कथावाहा शिरां विध्येदन्त्रवृद्धिनिवृत्तये" ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १९ अ ॥ * ॥)
भावप्रकाशोक्तचिकित्सादि अन्त्रवृद्धिशब्दे द्रष्टव्या ॥
शाकवल्लरीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ।

कुरङ्गक, पुं, (कुर्यते शब्द्यते इति । कुर + बाहुल
कात् अङ्गच् । पृषोदरात् साधु । तत स्वार्थे
कन् ।) कुरङ्गकशब्दः । इत्यमरटीकायां रायमु
कुटः । (कुरङ्गकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

कुरर, पुं, (कुर् शब्दे + "कुरः क्ररन्" । उणा
३ । १३३ । इति क्ररन् प्रत्यय ।) कुरलपक्षी ।
तत्पर्य्याय । उत्क्रोशः २ । इत्यमरः । २ । ५ । २२ ।
मत्स्यनाद ३ कौच ४ पल्लिवाटः ५ मराः ६ । इति
राजनिर्घण्टः । (यथा महाभारते १ कर्णोत्थान
पर्व्वणि । ६४ । ११०
"पोतकुटा कौरवकुरैश्च शाकोपकूजिताम्" ।
अस्य मांसस्य गुणादिविषय । यथा,—
"कुररश्च मयूरः कङ्कटश्चकिमकुणास्का ।
चातिदानकृदयामजपाटिश्च्याटिट्टिभादयः ।
...।
इत्येते चरका ..." ॥ इति चरके प्रथमे
स्थाने २७ अध्याये ।)

कुरराङ्घ्रि, पुं, (कुररस्य अङ्घ्रिरिव ।) देवसर्षपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कुररी, स्त्री, (कुरर + स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।)
मेषी । इति हेमचन्द्रः ॥ कुररपक्षिणी । इत्य
मरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६ । १० ।
"ततो व्यलपद्यदा कोशन्ती कुररीमिव" ॥)

कुरल, पुं, (कुरर इति यस्य लः ।) कुररपक्षी ।
चूर्णकुन्तल । इति भाषा ॥

कुरव, पुं, (कु ईषत् रव ...
...) ... । इति राज
निर्घण्टः ॥ कुरबक । ... । इति शब्द-
रत्नावली ॥ ... । इति हेमचन्द्र ॥
(... ।) ...
(... ।) ... ॥

कुरवक, पुं, (कुरव + स्वार्थे कन् ।) रक्त झिण्टी ।
इत्यमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा ऋतु
संहारे ६ ।
"... कुरवक..."

अस्याकम्पितकुड्मले कुरवके निर्वाप्य वन्यद्विपैः” ॥ तस्य पुष्पादिरपि । यथा कुमारटीकायां मल्लिनाथः । “आलोकितः कुरवकः कुरुते विकाशम्” ॥ अस्य पर्य्याया लक्षणञ्च यथा ॥

“सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्द्यपि कथ्यते ।
कुरण्टकोऽत्र पीते स्याद्रक्ते कुरवकः स्मृतः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) कुत्सितरवे त्रि ॥

कुरसः, पुं, (कुत्सितो रसो यत्र ।) मद्यभेदः । इति हारावली ॥ कर्म्मधारये कुत्सितरसः । बहुव्रीहौ कुत्सितरसयुक्ते त्रि ॥

कुरसा, स्त्री, (कुत्सितः ईषत् वा रसो यस्याः ।) गोजिह्वा लता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुराहः, पुं, कुलाहः । ईषत्पाण्डुः श्यामजङ्घो घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरी, स्त्री, (कुं भूमिं राति ददाति । कु + रा + कः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) तृणधान्यभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरीरं, क्ली, (“कृञ उच्च” । उणां ४ । ३३ । इति ईरन् उकारादेशश्च ।) मैथुनम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कुरुः, पुं, (कृ + “कृग्रोरुच्च” । उणां १ । २५ । इति कुः उच्च ।) आग्नीध्रराजपुत्त्रः । स तु प्रियव्रतराजपौत्त्रः । (स्वायम्भुवमनोः प्रपौत्त्रः उत्तरकुरुराज्यं प्राप्तवांश्च । तत्रत्या नदी च भद्रेति नाम्ना विश्रुता । यथा विष्णुपुराणे । २ । १ । १९-२२ ।

“जम्बुद्वीपेश्वरो यस्तु आग्नीध्रो मुनिसत्तम ! ।
तस्य पुत्त्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ॥
नाभिः किम्पुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृतः ।
रम्यो हिरण्वान् षष्ठश्च कुरुर्भद्राश्व एव च ॥
केतुमालस्तथैवान्यः साधुचेष्टो नृपोऽभवत् ।
जम्बुद्वीपविभागांश्च तेषां विप्र ! निशामय ॥
पित्रा दत्तं हिमाह्वन्तु वर्षं नाभेस्तु दक्षिणम् ।
हेमकूटं तथा वर्षं ददौ किम्पुरुषाय सः ॥
तृतीयं नैषधं वर्षं हरिवर्षाय दत्तवान् ।
इलावृताय प्रददौ मेरुर्यत्र तु मध्यमः ॥
नीलाचलाश्रितं वर्षं रम्याय प्रददौ पिता ।
श्वेतं यदुत्तरं वर्षं पित्रा दत्तं हिरण्वते ॥
यदुत्तरं शृङ्गवतो वर्षं तत्कुरवे ददौ ।
मेरोः पूर्व्वेण यद्वर्षं भद्राश्वाय प्रदत्तवान्” ॥

वैवस्वतमनुवंश्यचन्द्रवंशीयराजविशेषः । स तु सम्बरणराजभार्य्यायां सूर्य्यकन्यायां तपत्यां जातः । अयमेव कुरुक्षेत्रपतिः । धार्त्तराष्ट्रपाण्डवानां पूर्व्वपुरुषः । यथा,—

“योऽजमीढसुतस्तस्य ऋक्षः सम्बरणस्ततः ।
तपत्यां सूर्य्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः ॥
परीक्षित् सुधनुर्जह्नुर्निषधाश्वः कुरोः सुताः” ॥

इति श्रीभागवते । ९ । २२ । ४ ॥) भक्तम् । देशविशेषः । इति मेदिनी ॥ स तु जम्बुद्वीपस्य नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ तद्देशवासी । तत्र बहुवचनान्तः । (यथा गीतायाम् १ । २५ ।

“उवाच पार्थ ! पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति” ॥)

कण्टकारिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुरुकन्दकं, क्ली, (कुरुः इव विस्तीर्णः कन्दो यस्य । कप् ।) मूलकम् । इति शब्दमाला ॥

कुरुक्षेत्रं, क्ली, (कुरुणा चन्द्रवंशोद्भवेन राजविशेषेण भूरितपसोपार्ज्जितं धर्म्मक्षेत्रनाम्ना प्रसिद्धं कुरुदेशान्तर्गतं क्षेत्रम् । शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपः ।) देशविशेषः । तत्तु धर्म्मक्षेत्रम् । (निःक्षत्त्रिये क्षेत्रे क्षत्त्रियकुलारण्यकुठारेण भृगुवंशधुरन्धरेण भगवता जामदग्न्यरामेण क्षत्त्रियशोणितैः पञ्च ह्रदाः कृताः तदारभ्य च क्षेत्रमेतत् समन्तपञ्चकनाम्नोच्यते । नितरामेवात्र युध्यतां क्षत्त्रियाणां शरीरविसर्ज्जनेन पुण्यप्राचुर्य्यात् वैकुण्ठप्राप्तिः । तत एवात्र कुरुपाण्डवानां समरयुद्धं निर्वृत्तम् । एतद्विवरणं महाभारतीये १२ । ४८ अध्याये श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे द्रष्टव्यम् ॥ यथा भगवद्गीतायाम् १ । १ ।

“धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्व्वत सञ्जय !” ॥

एतत्क्षेत्रस्य सीमानिर्द्देशे बहूनि मतानि दृश्यन्ते दिङ्मात्रमुदाहृतमत्र । यथा, हेमचन्द्रः ।

“धर्म्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं द्वादशयोजनावधि” ॥

तथा त्रिकाण्डशेषेऽपि ।

“कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च हिमाद्रिं विन्ध्यमन्तरा” ॥

एष हि ब्रह्मर्षिदेशः । यथा, मनौ । २ । १९ ।

“कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः” ॥)

कुरुक्षेत्रीयोगः, पुं, एकस्मिन् श्रावणदिने तिथित्रयनक्षत्रत्रययोगत्रयाणाञ्च स्पर्शः । इति स्मृतिः ॥ कुरुक्षेत्रे मृत्युयोगः । यथा,—

“पञ्चग्रहयुते मृत्यौ लग्नसंस्थे बृहस्पतौ ।
सौम्यक्षेत्रगते लग्ने कुरुक्षेत्रे मृतिर्भवेत्” ॥

इति जातकाभरणसंग्रहे योगाध्यायः ॥

कुरुटः, पुं, (कुत्सितं रोटते दीप्यते प्रतिहन्ति वा । रुट दीप्तौ प्रतिघातादिषु च + “इगुपधेति” ३ । १ । १३५ । कः ।) सितावरशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरुण्टः, पुं, (कुत्सितं दुर्गन्धादिकं रुण्टति लुण्ठतीति । कु + रुटि स्तेये + अच् ।) पीतझिण्टी । पीताम्लानः । इति मेदिनी ॥ (कुरुण्टकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कुरुण्टकः, पुं, (कुरुण्ट + स्वार्थे कन् ।) पीताम्लानः । पीतझिण्टी । तत्पर्य्यायः । सहचरी २ सहचरः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥ सहाचरः ४ कुरण्टकः । इति भरतः ॥

(“वीरः सहचरः पीतपुष्पो दासीकुरण्टकः” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् । यत्रास्य व्यवहारस्तद्यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये आरग्वधादिवर्गे ॥ “आरग्वधमदनगोपघोण्टा कुटजपाठा कण्टकीपाटलामूर्व्वेन्द्रयवसप्तपर्णनिम्बकुरुण्टकदासीत्यादिषु द्रष्टव्यः ॥)

कुरुण्टी, स्त्री, (कु कुत्सितं रुण्टति स्वभावात् । कु + रुटि + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दारुपुत्तलिका । इति मेदिनी ॥ (कु कुत्सितं पापं रुण्टति नाशयति ब्राह्मणः पत्युर्वा परिचर्य्यया ।) ब्राह्मणी । इति जटाधरः ॥

कुरुम्बं, क्ली, (कुर् + बाहुलकात् उम्बच् ।) कूपपालकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कामरालेबु इति भाषा ॥

कुरुम्बा, स्त्री, (कुरुम्ब + स्त्रियां टाप् ।) द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्रोणपुष्पीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

कुरुम्बिका, स्त्री, (कुरुम्बा + स्वार्थे कः टाप् इत्वं च ।) द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरुम्बी, स्त्री, (कुरुम्ब + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) सैंहलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरुराट् [ज्] पुं, (कुरुषु राजते । राज् + क्विप् ।) दुर्य्योधनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरुलः, पुं, (कुर् + उलक् ।) भालस्थितचूर्णकुन्तलः । तत्पर्य्यायः । भ्रमरकः २ भ्रमरालकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरुवकः, पुं, (रौतीति रवो भ्रमरः । कुत्सितः स्वल्पमधुलाभात् विरक्तो रवो यत्र । स्वल्पमधुत्वादस्य तथात्वम् ।) रक्तझिण्टी । रक्ताम्लानः । इत्यमरः । २ । ४ । ७४ ॥ पीतझिण्टी । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुरवकशब्दे पीतझिण्टीशब्दे च अस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

कुरुविन्दं, क्ली, (कुरून् विन्दति + विद्लृ लाभे “अनुपसर्गात् लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च” । ३ । १ । १३८ । इति शः मुचादित्वात् नुम् च ।) काचलवणम् । माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुरुविल्वरत्नम् । कुल्माषशस्यम् । इति मेदिनी ॥ (क्वचिदस्य पुंलिङ्गत्वमपि दृश्यते । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अः ।

“कासीससैन्धवं किण्वं कुरुविन्दो मनःशिला” ॥)

कुरुविन्दः, पुं, (कुरु + विद् + शः नुम् च ।) मुस्तकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५९ ॥ माषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—

“मुस्तकं न स्त्रियां मुस्तं त्रिषु वारिदनामकम् ।
कुरुविन्दस्य सञ्जातोऽपरः क्रोड़कसेरुकः ।
भद्रमुस्तश्च गुन्द्रा च तथा नागरमुस्तकः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कुरुविस्तः, पुं, (कुरुषु तिस्त इव ।) पद्मरागमणिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरुविस्तकः, पुं, (कुरुविस्त + संज्ञायां कन् ।) कुल्माषः । वनकुलत्थिका । इति रत्नमाला ॥ (गुणाश्चास्य कुल्माषशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कुरुविस्तः, पुं, (कुरुषु विख्यातः विस्तः ।) स्वर्णपलम् । इत्यमरः । २ । ९ । ८६ ॥ चारि तोला सोणा ! इति भाषा ॥

कुरूप्यं, क्ली, (कु ईषत् रूप्यमिव । रूप्यवत् शुभ्रत्वाद्यभावात् ।) रङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुर्कुरः, पुं स्त्री, (कुर् इत्यस्फुटं शब्दं कुरति शब्दायते । कुर् + कुर् + कः ।) कुक्कुरः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कुर्णाजः, पुं, कुलञ्जनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुर्द्द ख क्रीडायाम्। इति कविकल्पद्रुमः।(भ्वां-आत्मं-अक-सेट्।) पञ्चमस्वरी। दीर्घस्य पृथक् पाठ सामर्थ्यात् पूर्वस्य दन्त्यत्वादीति दीर्घो न स्यात्। ख कुर्द्दते। इति दुर्गादासः।

कुर्द्दन, क्ली, (कुर्द्द+भावे ल्युट्।) क्रीडा। इत्यमरटीकायां स्वामी।

कुर्पर, पुं,(कुर्+क्विप् कुः। पिपर्त्ति। पृ+अच् परः। तत कर्म्मधारयः।) कफोणिः। जानु। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ। (कूर्परशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्।)

कुर्पास, पुं, (कूर्परे अस्यते आस्ते वा। असु, आस वा+घञ् तत पृषोदरात् साधुः।) अर्द्धचोलकः। इति हारावली।

कुर्पासक, पुं, (कुर्पास+स्वार्थे कन्।) कञ्चुलिका। इत्यमरः। काँचुलि इति भाषा। (यथा रत्नावलीनाटके। "मनोज्ञकुर्पासकपीडितस्तनाः")

कुर्व्वत्, त्रि, (करोति इति। कृ+शतृ।) कर्म्मकारः। भृत्यः। इति विश्वः।

कुल श बन्धौ। संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-पर-अक-क्वचित् सक सेट। ज्वलादि।) श कोलः कुलः। कोलति कुलीनः सर्व्वेषां बन्धुत्वादित्यर्थः। संहती राशीकरणमिति चतुर्भुजः। केचित्तु संहतिस्थाने संस्त्यान पठित्वा कोलति कुलाल गमयति इत्यर्थं इत्याहुः। संस्त्यानं पठित्वा संस्त्यान उपचयः। इति रामः। अन्ये तु बन्धुत्वादिषु वर्त्तमानोऽप्य अन्यथास्य न प्रयोगः। शक्तिस्थे इतिवदित्याहुः। इति दुर्गादासः।

कुल, क्ली, (कुल्+ "इगुपधेति"। ३।१।१३५। कः।) वंशः। (यथा, रघौ। १६। ८६
"इत्थं विगाढमधुनाभरणं क्षितीश
श्लाघ्यो भवान् स्वजन इत्यनुभाषितारम्।
संयोजयां विधिवदास समेतबन्धु
कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन"॥
तस्य लक्षणं यथा, त्रिकाण्डशेषः।
"आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम्।
निष्ठा वृत्तिस्तपो दानं नवधा कुललक्षणम्"॥)
तन्नाशकारणं यथा।
"श्रौतस्मार्त्तविनिर्द्दिष्टया राज्ञोपसेवया।
कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि सत्तम॥
कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण वै॥
अनृतात् पारदार्य्याच्च तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणात्।
अश्रौतधर्म्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्॥
अश्रोत्रिये वै वेदानां वृषले वर्णिके च।
विहिताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्"॥
इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः॥
सजातीयगणः। इत्यमरः।३।७।१।(कुं भूमिं लाति व्याप्नोति। ला+क।) जनपदः। गृहम्। (कौ भूमौ लीयते। अन्येभ्योऽपीति डः।) शरीरम्। इति मेदिनी। अग्रम्। इति महाभारतम्। (प्रथमं हलबदेन यावती भूमिः कृष्यते तावती भूमिः। यथा, मनुः। ७। ११९।
"दशी कुलन्तु भुञ्जीत विंशी पञ्चकुलानि च"॥)

कुल, पुं, (कुल्+क।) कुलिकः। शिल्पिकुलप्रधानः। इत्यमरटीकायां भरतः।

कुलक, क्ली, (कौ भूमौ लीयते। कु+ली+ड। सञ्ज्ञायां कन्।) पटोलकलता। सम्बद्धश्लोकसमूहः। इति मेदिनी। (यथा, साहित्यदर्पणे ६। ३०७।
"कलापकं चतुर्भिश्च तदूर्द्ध्वं कुलकं मतम्"॥
पटोलार्थे यथा,—"करीरं कुलकं नन्दी" इति वाभटे सूत्रस्थाने। ६ अः। कुलकं पटोलभेदः। तिक्तपत्रा इति ख्यातम्। इति तट्टीका॥)

कुलक, पुं, (कुल्+सञ्ज्ञायां कन्।) काकेन्दुः। इत्यमरः।२।४।३९। वल्मीकः। कुलश्रेष्ठः। इति मेदिनी। मरुवकवृक्षः। इति रत्नमाला। हरितसर्पः। इति राजनिर्घण्टः। कुपीलुः। इति भावप्रकाशः। शिल्पिकुलप्रधानः। इत्यमरटीकायां भरतः।

कुलकर्कटी, स्त्री, (कुला कर्कटी इति नित्यकर्म्मधारयः।) चीनाकर्कटी। इति राजनिर्घण्टः।

कुलकुण्डलिनी } स्त्री, (कुले कुलचक्रे पृथिवीतत्त्व
कुलकुण्डली } रूपे मूलाधारे कुण्डलाकृत्या सार्द्ध त्रिवलयाकारेण स्वयम्भुलिङ्गं वेष्टयित्वा तिष्ठतीति। कुल+कुण्डलिन्+ङीप्। कुण्डल+ङीष्। यद्वा कौ पृथिवीतत्त्वाधारे मूलाधारे इत्यर्थः लीयते इति। कु+ली+अन्येभ्योऽपीति डः। तत कर्म्मधारयः।) मूलाधारस्थद्वितीयशिवशक्तिविशेषः। यथा। पूर्णानन्दकृतषट्चक्रप्रकाशः।
"कूजन्ती कुलकुण्डली च मधुरं मत्तालिमालास्फुट वाचः कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैः। श्वासोच्छ्वासविवर्त्तनेन जगतां जीवो यया धार्य्यते सा मूलाम्बुजगह्वरे विलसति प्रोद्दामदीप्तावली"॥
कूजन्तीति। सा मूलाम्बुजगह्वर इत्यादि या स्यातम्। कादृशी कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैः कोमला कमनीयत्वविशिष्टा या काव्यबन्धरचना तस्या भेदातिभेदक्रमैः भेदातिप्रभेदक्रमैर्विशिष्टा वाचः मत्तालिमालास्फुटं मत्ता या अलिमाला भ्रमरसमूहस्तद्वदस्फुटं यथा स्यात् एवं मधुरं यथा स्यात् तथा कूजन्ती अव्यक्तमधुरध्वनिं कुर्व्वन्तीत्यर्थः। सा का इत्याकाङ्क्षायामाह यया कुलकुण्डलिन्या श्वासोच्छ्वासविवर्त्तनेन श्वासोच्छ्वासयोः परिवर्त्तनेन गमनागमनेन जगतां समाराणां जीवः प्राणो धार्य्यते। पुनः कीदृशी प्रोद्दामदीप्तावली प्रकृष्टोत्कृष्टदीप्तिश्रेणीस्वरूपा। तथा च मूलाधारपद्मे सर्पाकारसार्द्धत्रिवलयवेष्टनविशिष्टा विद्युत्सदृशरूपा कुलकुण्डलिनी तिष्ठतीत्यर्थः। इति तट्टीका॥*॥ अन्यत् चक्रशब्दे मूलाधारशब्दे षट्चक्रशब्दे च द्रष्टव्यम्॥

कुलक्क, पुं, (कु+कल्ल+भावे घञ्।) कटाक्षी। तत्पर्य्यायः। वाम्भंदंष्ट्रः ०। इति हारावली।

कुलक्षया, स्त्री, (कुलस्य मूलस्य विकृतत्वात्नाशो वा क्षयो यया।) मूर्च्छिनी। इति शब्दचन्द्रिका।

कुलज, पुं, (कुले सत्कुले जायते। जन्+ड।) कुलीनः। सत्कुलोद्भवः। इति शब्दरत्नावली। (यथा, मनुः ८। १७९।
"कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्म्मज्ञे सत्यवादिनि।
महापक्षे धनिन्यार्य्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः"॥)

कुलञ्ज, पुं,(कुं पृथिवीं रञ्जयति। रञ्ज+णिच्+रस्य लः।) कुलञ्जनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।

कुलञ्जन, पुं, (कु+रञ्ज+णिच+ल्युः। रस्य लः।) स्वनामख्यातवृक्षः। तत्पर्य्यायः। कुलीनः २ गन्धमूलः ३ कुलञ्जः ४। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। दीपनत्वम्। मुखदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलटा, स्त्री, (कुलात् व्यभिचारार्थं कुलान्तरं अटतीति। कुल+अट्+अच्। शकन्ध्वादित्वात् अलोपः।) व्यभिचारिणी। असती।
(यथाह, आर्य्यासप्तशती ३९३।
"परपतिनिर्द्दयकुलटाशोषितशठ। नेर्ष्यया न कोपेन दग्धगमतोपतप्ता रोदिमि तव तानव वीक्ष्य"॥)
तत्पर्य्यायः। पुंश्चली २ धर्षिणी ३ बन्धकी ४ असती ५ इत्वरी ६ स्वैरिणी ७ पांशुला ८। इत्यमरः।२।६।१०॥ धर्षणी ९ पांसुला १०। इति तट्टीका॥ पृष्टा ११ दुष्टा १२ धर्षिता १३। इति शब्दरत्नावली॥ लङ्का १४ निशाचरी १५ अपरत्रपा १६। इति जटाधरः॥ नायिकाविशेषः। यथा,—
"एते वारिकणान् किरन्ति पुरुषान् वर्षन्ति नाम्भोधरा शैला शाद्वलमुद्वहन्ति न पुनर्ल्लोके पुनर्गायकान्। त्रैलोक्ये तरवः फलानि नैवारमन्ते जनान् भात। कातरमाख्यापामि कुलटाहेतोस्त्वया किं कृतम्"॥ इति रसमञ्जरी॥ अस्या अन्नभोजनप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे अभोज्यान्नभक्षणप्रकरणे द्रष्टव्यम्॥

कुलटी, स्त्री, (कुत्सितं रटति। रट भाषणे+अच्। गौरादित्वात् ङीष् रस्य लः।) मनःशिला। इति रत्नमाला अमरटीका च॥ (अस्या गुणादयो मनःशिलाशब्दे ज्ञातव्याः॥)

कुलतिथि, स्त्री पुं,(कुला तिथिः।) चतुर्थ्यष्टमीद्वादशीचतुर्द्दश्यः। यथा, तन्त्रसारे।
"द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्।
विषमाश्चाकुलाः सर्व्वे शेषाश्च तिथयः कुलाः"॥

कुलत्थ, पुं, (कुलं भूमिरूपं सत् तिष्ठति। कुल+स्था+क। पृषोदरात् साधुः।) शस्यभेदः। कुलथकलाइ इति भाषा। (यथा, मार्कण्डेये। १५।७
"धान्ययवाग्निभाण्मासान्कुलत्थान्सर्षपांस्तथा"॥)
तत्पर्य्यायः। कालवृन्तः २ ताम्रवृन्तः ३ कुलत्थिका ४। इति रत्नमाला। ताम्रवर्णः ५। शिलाकुलकः। ताम्रवीजः ६ सितेतरः ७। इति राजनिर्घण्टः। अस्य गुणाः। कफवातगुल्मशुक्राश्मरीमेदःश्वासकासपमेहनाशित्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। ग्राहित्वम्। इति राजवल्लभः। कषायत्वम्। रूक्षत्वम्। रक्तपित्तकारित्वम्। पाकशोषित्वम्। तस्य यूषगुणाः। वायु

शर्कराश्मरीनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य अपरे पर्य्यायगुणा यथा,—
"कुलत्थिका कुलत्थश्च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
कुलत्थः कटुकः पाके कषायः पित्तरक्तकृत् ।
लघुर्विदाही वीर्य्योष्णः श्वासकासकफानिलान् ॥
हन्ति हिक्काश्मरीशुक्रदाहानाहान् सपीनसान् ।
स्वेदसंग्राहको मेदोज्वरक्रिमिहरः परः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ * ॥
"उष्णः कुलत्थो रसतः कषायः
कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः ।
शुक्राश्मरीगुल्म-निषूदनश्च
संग्राहकः पीनसकासहारी ॥
आनाहमेदोगुदकीलहिक्का
श्वासापहः शोणितपित्तकृच्च ।
कफस्य हन्ता नयनामयघ्नो
विशेषतो वन्यकुलत्थ उक्तः" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥ * ॥)

कुलत्था, स्त्री, (कुलत्थ + स्त्रियां टाप् ।) वनकुलत्थः । तत्पर्य्यायः । दृक्प्रसादा २ अरण्यकुलत्थिका ३ कुलाली ४ लोचनहिता ५ चक्षुष्या ६ कुम्भकारिका ७ कुलत्थिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुल्माषः ९ कुरविल्लकः १० । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । अर्शःशूलनाशित्वम् । विबन्धाध्मानशमनत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । व्रणरोपणत्वञ्च । कुलत्थाञ्जनम् । अस्य पर्य्यायः पूर्व्ववत्तदधिकास्तु । कुम्भकारी १ प्रलापहा २ । अस्य गुणाः । चक्षुर्हितत्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । हिमत्वम् । विषविस्फोटकण्डूव्रणदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलत्थिका, स्त्री, (कुलत्था स्वार्थे संज्ञायां वा कन् अत इत्वम् ।) कुलत्थाकाराञ्जनप्रस्तरविशेषः । इत्यमरः ।२।९।१०२॥ अस्य गुणपर्य्यायौ कुलत्थाशब्दे द्रष्टव्यौ । वनकुलत्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलधर्म्मः, पुं, (कुलस्य कुले वा आचरितो धर्म्मः ।) स्वजातीयधर्म्मः । कुलाचारः । यथा,—
"उत्सन्नकुलधर्म्माणां मनुष्याणां जनार्द्दन ! ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १ । ४३ ॥

कुलधारकः, पुं, (कुलं धारयति रक्षति यः । कुल + धृ + णिच् + ण्वुल् ।) पुत्त्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुलनायिका, स्त्री, (कुले कुलाचारयजनकाले पूज्या या नायिका ।) पञ्च-मकारयजने पूज्या स्त्री । यथा,—
"रक्तमाल्येन सम्वीतो रक्तपुष्पाविभूषितः ।
पञ्चीकरणसङ्केतैः पूजयेन कुलनायिकाम्" ॥
सा नवविधा यथा,—
"नटी कापालिनी वेश्या रजकी नापिताङ्गना ।
ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका ।
मालाकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकीर्त्तिताः" ॥
इति तन्त्रसारः ॥

कुलनक्षत्रं, क्ली, (तन्त्रसारोक्तपारिभाषिकलक्षणं कुलं तत्र तत्सम्बन्धि वा नक्षत्रम् ।) भरणीरोहिणीपुष्यमघोत्तरफल्गुनीचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्व्वाषाढाश्रवणोत्तरभाद्रपदः । यथा,—
"वारुण्यार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम् ।
कुलानि समधिष्ण्यानि शेषाणि चाकुलानि च" ॥
इति तन्त्रसारः ॥

कुलनाशः, पुं, (कुलं भूमिलग्नं न अश्नाति । न + अश् + अच् । सुप्सुपेति समासः । उष्ट्रस्य हि उन्नतकन्धरत्वात् भूमिलग्नस्याभक्षकतया तथात्वम् ।) उष्ट्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुलस्य नाशः ध्वंसः ।) कुलध्वंसः ॥

कुलपतिः, पुं, (कुलस्य वंशस्य गोत्रस्य वा पतिः स्वामी ।) कुलस्वामी । गोत्रप्रधानः । कुलनायकः । यथा । "अथ सिन्धुसौवीरपतेरहूगणस्य व्रजत इक्षुमत्यास्तटे तत्कुलपतिना शिबिकावाहपुरुषान्वेषणसमये दैवेनोपसादितः स द्विजवर उपलब्धः" । इति श्रीभागवते ५ । १० । १ ॥ (कुलस्य छात्रवर्गस्य पतिः पालकः । अन्नदानपोषणपूर्व्वकं अध्यापको मुनिविशेषः । उक्तञ्च ।
"मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् ।
अध्यापयति विप्रर्षिः स वै कुलपतिः स्मृतः" ॥)

कुलपत्रः, पुं, (कुलं मूलाग्रं पत्रं पर्णमस्य ।) दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलपालकं, क्ली, (कुलं समूहं पालयतीति । पालि + ण्वुल् । बहुफलोत्पत्तेस्तथात्वम् ।) कुशम्बम् । कमलानेवु इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कुलं वंशं पालयति । पाल + णिच् + ण्वुल् ।) वंशप्रतिपालके, त्रि ॥

कुलपालिः, स्त्री, (कुलं पालयति या । पालि + इन् ।) कुलवती । इति शब्दमाला ॥

कुलपालिका, स्त्री, (कुलं पालयति । पालि + ण्वुल् टाप् इत्वम् । यद्वा कुलपालि + स्वार्थे कन् टाप् ।) कुलस्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥

कुलभृत्या, स्त्री, (कुलैः वंशभवैः भृत्या भरणम् । कुल + भृ + भावे क्यप् ।) गर्भिण्युपर्य्युपासना । इति जटाधरः ॥ (कुलस्य भृत्या । वंशभरणम् ।)

कुलम्भरः, पुं, (कुलं गृहं भरति हन्ति सन्धिकर्त्तनादिना इति । कुल + भृ + अच् । निपातनात् मुम् लस्य रः ।) कुलम्भलः । चौरः । इति हारावली ॥

कुलवर्णा, स्त्री, (कुलेषु निषक्तकुलेषु वर्णः वर्णनं गुणकथनं यस्याः ।) रक्तत्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलवारः, पुं, (कुलसंज्ञया प्रसिद्धो वारः ।) मङ्गलशुक्रवारौ । यथा ।
"रविश्चन्द्रो गुरुः सौरिश्चत्वारश्चाकुला इमे ।
भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः" ॥
इति तन्त्रसारः ॥

कुलविप्रः, पुं, (कुलपरम्परागतः कुलहिताय नियुक्तो वा विप्रः ।) कुलपुरोहितः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

कुलश्रेष्ठी, [न्] त्रि, (कुलेषु शिल्पिकुलेषु श्रेष्ठी ।) शिल्पिकुलप्रधानः । तत्पर्य्यायः । कुलिकः २ । इत्यमरः । २ । १० । ५ ॥ कुलकः ३ कुलः ४ श्रेष्ठी ५ । इति तट्टीकायां भरतः ॥

कुलसम्भवः, पुं, (कुले कस्यचित् वंशे सम्भवः उत्पत्तिरस्य ।) यस्य कस्यचित् कुले जातः । तत्पर्य्यायः । बीज्यः २ । इत्यमरः । २ । ७ । २ ॥

कुलसौरभं, क्ली, (कुलं श्रेष्ठं सौरभं यस्य ।) मरुबकवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

कुलस्त्री, स्त्री, (कुले कुलस्थिता स्त्री ।) कुलपालिका । अनन्यगामिनी कुलरक्षिका स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥ (तथा च चाणक्ये ।
"असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टा इव पार्थिवाः ।
सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाश्च कुलस्त्रियः" ॥
कुले कुलचक्रे मूलाधारे विराजते या स्त्री । कुलकुण्डलिनीशक्तिः । यथा, कुलार्णवे ।
"कुलस्त्रीज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः" ॥)

कुलहण्डकः, पुं, (कुलाय संघाय ऊण्डते । ऊडि संघे + ण्वुल् । पृषोदरात् उकारलोपः ।) आरणिः । आवर्त्तः । इति हारावली ॥

कुलाकुलतिथिः, पुं स्त्री, (तन्त्रोक्तकुलाकुलनाम्ना प्रसिद्धा तिथिः ।) द्वितीयाषष्ठीदशम्यः । यथा ।
"द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्" ॥
इति तन्त्रसारः ॥

कुलाकुलनक्षत्रं, क्ली, (तन्त्रोक्तकुलाकुलसंज्ञकं नक्षत्रम् ।) आर्द्रामूलाभिजिच्छतभिषानक्षत्राणि । यथा, तन्त्रसारे ॥
"वारुण्यार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम्" ॥

कुलाकुलवारः, पुं, (तन्त्रोक्तकुलाकुलनामा वारः ।) बुधवारः । यथा, तन्त्रसारे ॥
"भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः" ॥

कुलाचलः, पुं (कुलसंज्ञकः अचलः पर्व्वतः । शाकपार्थिववादिवत् मध्यपदलोपः ।) कुलपर्व्वतः । यथा ।
"अष्टकुलाचलसप्तसमुद्रा
ब्रह्मपुरन्दरदिनकररुद्राः ।
न त्वं नाहं नायं लोक-
स्तदपि किमर्थं क्रियते शोकः" ॥
इति मोहमुद्गरे ७ ॥ सप्तकुलपर्व्वता यथा ।
"सप्त येऽस्मिन् महापर्व्वाः विस्तृताः कुलपर्व्वताः ।
माहेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवानपि ॥
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च इत्येते कुलपर्व्वताः" ॥
इति मात्स्ये ९५ अध्यायः ॥

कुलाचार्य्यः, पुं, (कुलस्य वंशस्य व्याख्यायां वर्णनादौ गुणकीर्त्तनविषये वा आचार्य्यः ।) कुलज्ञः । कुलीनादीनां वंशप्रशंसाव्याख्याकर्त्तृब्राह्मणः । अस्य विवरणं घटकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कुलाटः, पुं, (कुलेन संघेन अटतीति । अट + अच् ।) क्षुद्रमत्स्यभेदः । इति शब्दमाला ॥

कुलाद्रिः, पुं, (कुलनाम्ना ख्यातोऽद्रिरचलः ।) कुलाचलः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

कुलाधारकः, पुं, (कुलस्य वंशस्य आधारकः प्रतिष्ठापकः ।) पुत्त्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुलायं, क्ली, (कौ पृथिव्यां लायो लयो यस्य ।) शरीरम् । इति पुराणम् ॥

कुलायः, पुं, (कुलानां पक्षिसमूहानां अयः वास-

स्थानम् ।) नीड़ं । (यथा, माघे ।
"खगकुलाकुलायनिलायिताम्" ।)
स्थानमात्रम् । इति मेदिनी ॥

कुलायस्थ, पुं, (कुलाये नीडे तिष्ठति । स्था + क ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुलायिका, स्त्री, (कुलाय पक्षिवासस्थान विद्यते ऽस्याम् । ठन् ।) पक्षिशाला । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कुलाल, पुं, (कुल घटादिनिर्म्माणोपयोगिमृदाद्युपादान आलाति सम्यगादत्ते । आ + ला + क । कुलं वर्गं घटादिसमूहं वा अलति पर्य्याप्नोति वा अल + कर्म्मण्यण् । कुल + "तमिविशिविडीति" उणा १ । ११७ । इति कालन् वा ।) कुम्भकार । इत्यमर । २ । १० । ६ ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा ।
"मालाकारात् कर्म्मकार्य्यां कुम्भकारो व्यजायत" ॥
इति पराशरसंहिता ॥
"पट्टिकाराच्च तैलिक्यां कुम्भकारो बभूव ह" ॥
इति पराशरपद्धति ॥ ब्रह्मवैवर्त्तोक्ता च कुम्भकारशब्दे द्रष्टव्या ॥ कुक्कुभपक्षी । इति मेदिनी ॥

कुलाली, स्त्री, (कुल पर्व्वतकुल कलायकुल वा अलति परिवर्द्धयति । अल + अण् । ङीप् ।) कुलत्थाकाराञ्जनप्रस्तरविशेष । कुलत्थाञ्जनमिति ख्याता । इत्यमर । २ । ९ । १०२ ॥ अरण्यकुलत्थिका वनकुलत्थकडाइ इति भाषा । इति राजनिर्घण्ट ॥ (कुलाल + स्त्रियां ङीष् ।) कुलालभार्य्या ॥

कुलाह, पुं, (कुल पाल्लककुल स्वकुल वा आहन्ति । आ + हन + ड ।) ईषत्पीतवर्णं कृष्णजानुर्घोटक । इति हेमचन्द्र ॥

कुलाहक पुं, (कुलाह + संज्ञायां कन् ।) कृकलास । इति शब्दमाला ॥ वृक्षविशेष । राङ्गा कुलेखाडा इति भाषा । अस्य गुणा । आमवात वातरक्तरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभ ॥

कुलाहल, पु (कुल आहलति स्पृशति स्पर्द्धते वा । आ + हल विलेखने + अच ।) क्षुद्रवृक्षविशेष । कोकसीमा इति भाषा । तत्पर्य्याय । अनम्बुक २ गोच्छाल ३ भृकदम्ब ४ । इति रत्नमाला ॥

कुलि, पुं, (कुल् + इन् किच ।) हस्त । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कुलि, स्त्री, (कुल इन् किच ।) कण्टकारी । इति शब्दरत्नावली ॥

कुलिक, त्रि, (कुल अधीनतया प्रशस्ततया वा अस्त्यस्य । इति ठन ।) शिल्पिकुलप्रधान । इत्यमर । २ । १० । ५ ॥ कुलसत्तम इति मेदिनी ॥

कुलिक, पु, अष्टमहानागान्तर्गतनागविशेष ।
(यथा, भागवते । ५ । २४ । ३१ ।
"ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति" ।
अस्य रूपमुक्तं हेमाद्रौ यथा ।
"कुलिकोऽर्द्धचन्द्रमौलिर्ज्वालाधूमसमप्रभ" ।)
कण्टकविशेष इति मेदिनी । केलेकडा इति भाषा ।

कुलिकवेला, स्त्री, रव्यादिवारेषु शुभकर्म्मसु निषिद्ध कालविशेष । यथा । रवौ सप्तमयामार्द्धम् सोमे षष्ठयामार्द्धम् । मङ्गले पञ्चमयामार्द्धम् । बुधे चतुर्थयामार्द्धम् । गुरौ तृतीययामार्द्धम् शुक्रे द्वितीययामार्द्धम् । शनौ प्रथमयामार्द्धम् । राघवभट्टमते तु पूर्व्वोक्तयामार्द्धाना दिवाशेषभाग । रात्रौ प्रथमभाग । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

कुलिङ्ग, पु, (को पृथिव्या लिङ्गति गच्छतीति । कु + लिगि + अच् + इदित्वात् नुम । यद्वा कुत्सितं कृष्णवर्णं लिङ्गं वर्णो यस्य ।) पक्षिविशेष । फिङ्गा इति भाषा । तत्पर्य्याय । कलिङ्ग २ धुम्याट ३ फिङ्गक ४ । इति शब्दमाला ॥ भृङ्ग ५ । इत्यमर ॥ अस्य मांसगुणा । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । कफपित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

कुलिङ्गक, पु, (कुलिङ्ग + अल्पार्थे कन् ।) चटकपक्षी । इति हेमचन्द्र ॥

कुलिङ्गाक्षी, स्त्री, (कुलिङ्गस्य अक्षिवत् फल यस्य ।) पेटिकावृक्ष । इति रत्नमाला । पेटारी इति भाषा ॥

कुलिङ्गी, स्त्री, (कुलिङ्ग + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्कटशृङ्गीवृक्ष । इति रत्नमाला ॥

कुलिर, पुं, (कुल + बाहुलकात् इरन् किच ।) कर्कट । इति शब्दरत्नावली ॥

कुलिश,क्ली,पु, (कुलौ हस्ते शेते अवतिष्ठते । कुल + शी + ड । यद्वा कुलिन पर्व्वतान् श्यति दारयतीति । शो + ड । "आतोनुपसर्गे क" । ३ । २ । ३ । इति को वा ।) वज्रम् । इत्यमरभरतौ ॥
(यथा, कुमारे । २ । २० ।
"कुण्ठेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्रा-
वर्वेदनाज्ञ कुलिशक्षतानाम्" ॥)
कु ईषत् कुत्सित वा लिशति । कु + लिश अल्पीभावे गतौ च + क ।) मत्स्यविशेष । तत्पर्य्याय । कण्टकाष्ठील २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालकनन्दिवारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतय सामुद्रा" ॥ कौ भूमौ लिशति अल्पीभवति कुभूमि लिशति गच्छति ह्रस्वतया प्राप्नोति वा ।) अस्थिसंहारवृक्ष । इति रत्नमाला ॥

कुलिशनायक, पु, (कुलिशवत् नायको यस्मिन् ।) शृङ्गारबन्धविशेष । तस्य लक्षणम् ।
"स्त्रीपादद्वयमाकृष्य विमुञ्चितलिङ्गक ।
योनिञ्च पीडयेत् कामी बन्ध कुलिशनायक" ॥
इति रतिमञ्जरी ॥

कुलिशाङ्कुशा, स्त्री, (कुलिशेनाङ्कुशेन चैव नियच्छते मनो यया । यद्वा कुलिशवत् दृढमङ्कुश यस्याः ।) बौद्धाना विद्यादेवीविशेष । इति हेमचन्द्र ॥

कुलिशासन, पुं, (कुलिश वज्र तद्वत् दृढमासनमस्य ।) शाक्यमुनि । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कुली, स्त्री, (कुलि + कृदिकारादक्तिन् वा ङीष् ।) कण्टकारी । इत्यमर । २ । ४ । ९४ ॥ पत्नीज्येष्ठभगिनी । इति हेमचन्द्र ॥ वृहती । इति राजनिर्घण्ट ॥

कुलीन, पु, (कुले प्रशस्तवंशे जात । "कुलात् ख" । ४ । १ । १३९ । इति ख ।) श्रेष्ठघोटक । तत्पर्य्याय । आजानेय २ । इत्यमर ॥ अजानेय ३ । इति तट्टीका ॥ सजानेय ४ जात्य ५ बाल्हिश ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (तन्त्रशास्त्रोक्तकुलाचारव्रते स्थित कौल ।) उत्तमकुलोद्भवे, त्रि । तत्पर्य्याय । महाकुल २ आर्य्य ३ सभ्य ४ सज्जन ५ साधु ६ । इत्यमर । २ । ७ । २ ॥ * ॥ अथाधुनिककुलीनलक्षणम् । कुल उत्कर्षविशेषवत् । इति सङ्केतम् । अथवा रूढ्यर्थम् । तस्यापत्यमित्यर्थे कुलशब्दादीनप्रत्ययेन कुलीन इति पदसिद्धिरिति केचित् । अर्थात् कुलीनशब्देन उत्कर्षविशेषवद्वंशजातव्यक्तिरिति । तथा च लक्षणम् । उत्कर्षविशेषधर्म्मावच्छिन्नवंशजातत्वे सति तद्धर्म्मवत्त्व कुलीनत्वमिति । उत्कर्षविशेषस्तु नवधा गुणा । ते च यथा ।
"आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् ।
निष्ठाऽऽवृत्तिस्तपो दान नवधा कुललक्षणम्" ॥
अत एव उत्कर्षविशेषात्मकनवधागुणविशिष्टत्व कुलीनत्वम् । एतेन इदानीं साधारणसामान्यजनानां यदि नवधा गुणा वर्त्तन्ते तदा तेऽपि कुलीना स्युरिति । अनवच्छिन्नपर्य्यायत्व कुलीनत्वम् । प्रमाण यथा,—
"सपर्य्याय समासाद्य दानग्रहणमुत्तमम् ।
कन्याऽभावे कुशत्याग प्रतिज्ञा वा परस्परम्" ॥
तथा च ।
"कुलीनस्य सुता लब्ध्वा कुलीनाय सुता ददौ ।
पर्य्यायक्रमतश्चैव स एव कुलदीपक" ॥
तथा च ।
'आदानञ्च प्रदानञ्च कुशत्यागस्तथैव च ।
प्रतिज्ञाघटकाश्च कुलकर्म्म चतुर्व्विधम्" ॥
इति कुलदीपिका ॥ * ॥ अथ वल्लालभूपालकृता पञ्चगोत्रराढीयब्राह्मणस्य ग्रामविशिष्टस्य मुख्यगौणभेदेन द्वाविंशतिकुलीना यथा । शाण्डिल्यगोत्रे भट्टनारायणवंशज आदिवराहवन्द्य स मुख्य । रामगडगाड निपकेशरकोणी गुंथी कुशभी वटु दिर्घाटि वैकुण्ठपारियाल एते पञ्च गौणा ॥ काश्यपगोत्रे दक्षवंशज सुषोधनचट्ट स मुख्य । जगद्ध धीरगुड काकपीतमण्डी एते त्रयो गौणा ॥ भरद्वाजगोत्रे श्रीहर्षवंशज धुन्धारमुखटीश च मुख्य । विनायकदिण्डीसांयी गन्धर्व्वराथी एतौ द्वौ गौणौ ॥ सावर्णगोत्रे वेदगर्भवंशज वीरव्रतमाकुली सुधीरकुन्द एतौ द्वौ मुख्यौ । वीरसूदनघण्टेश्वर गय गौण ॥ वात्स्यगोत्रे छान्दडवंशज सुरभिघोषवाल कविकाञ्जिलाल रविपूतितण्ड एते मुख्या । भानुचौटखण्डी पतिकानुमधिन्धा वरमाशिपिप्पली एते गौणा ॥ अधुना एषा मध्ये मुख्या अष्टौ कुलीना गौणाश्चतुर्दशश्रोत्रिया । अन्येऽपि पञ्चगोत्रजाता सप्तशतश्रोत्रिया सन्ति । तत्र लक्ष्मणसेनेन मुख्याष्टकुलीनो न विंशतिगुणाणां समीकरण कृतम् । तत एतेषां नानादोषदर्शनात् देवीवरेण

कुवं, क्ली, (कौ पृथिव्यां वलते मण्डलाकारपुष्पावरणेन संवृणोतीव। वल संवरणे अन्येभ्योऽपीति डः। यद्वा कुं भूमिं वाति। कु+वा+कः।) उत्पलम्। जलजपुष्पमात्रम्। इति हेमचन्द्रः॥

कुवकालुका, स्त्री, (कुवमिव कायते प्रकाशते। कुव+कै+कः। कुवका आलुका इव।) घोलीशाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कुवङ्गं, क्ली, (कुत्सितं वङ्गमिव गुणैः।) सीसकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कुवचः, त्रि, (कुत्सितं वचः यस्य।) कुवादः। परदोषकथनशीलः। इत्यमरः॥

कुवज्रकं, क्ली, (कु ईषत् वज्रं हीरकमिव कायते। कै+कः।) वैक्रान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुवरः, पुं, (कुत्सितं यथा स्यात् तथा व्रियते। वृ+अप्। यद्वा कुत्सितं रसं वृणोति गृह्णाति। कु+वृ+अच्।) तुवरः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

कुवलं, क्ली, (कौ वलते। वल्+पचाद्यच्।) उत्पलम्। मुक्ताफलम्। वदरीफलम्। इति मेदिनी॥

कुवलयं, क्ली, (कोः पृथिव्या भूमेर्वा वलयमिव शोभाकारकत्वात्।) उत्पलम्। इत्यमरः। १। १०। ३७॥ नीलोत्पलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा,—मेघदूते ४६।

"ज्योतिर्लेखा वलयिगलितं यस्य वर्हं भवानी।
पुत्त्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति" ॥)

कुवलयापीड़ः, पुं, (कुवलयं उत्पलं आ सम्यक् पीड़यति। कुवलयं सर्व्वं भूवलयं आपीड़यति वा आ+पीड्+अच्।) कंसस्य हस्तिरूपो दैत्यविशेषः। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा, हरिवंशे १०५। २६-२७।

"शकुनिं केशिनञ्चैव यमलार्ज्जुनकावपि।
नागं कुवलयापीड़ं चानूरं मुष्टिकं तथा॥
कंसञ्च बलिनां श्रेष्ठं सगणं देवकीसुतः।
निहत्य गोपवेशेन क्रीड़यामास केशवः" ॥
कुवलयं नीलोत्पलं आपीड़ः भूषणं यस्य इति व्युत्पत्त्या नीलोत्पलालङ्कृतो जनः॥)

कुवलयिनी, स्त्री, (कुवलयानां सङ्घः ततः खलादित्वात् इनिः। यद्वा कुवलयानि सन्त्यस्यां इति इनिः ङीप्।) उत्पलिनी। इति राजनिर्घण्टः॥

कुवलाश्वः, पुं, (कौ पृथिव्यां वलते विचरणसमर्थो भवति यद्वा कुं भूमिं पृथिवीं वा वलते व्याप्नोतीव। वल्+अच्। कुवलः वेगगमनेन भूवलयभ्रमणक्षमः अश्वो यस्य।) धुन्धुमारराजः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, विष्णुपुराणे ४। २। १२। "श्रावस्तस्य वृहदश्वस्तस्यापि कुवलाश्वः योऽसावुतङ्कस्य महर्षेरपकारिणं धुन्धुनामानमसुरं वैष्णवेन तेजसाऽऽप्यायितः पुत्रसहस्रैरेकविंशतिभिः परिवृतो जघान धुन्धुमारसंज्ञामवाप च"॥ अयमेव कुवलयाश्व इति नाम्नापि विश्रुतः॥)

कुवली, स्त्री, (कुवल+स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष्।) कोलिवृक्षः। इति रत्नमाला॥

कुवादः, त्रि, (कुत्सितो वादः मायणं यस्य।) कुवचः। परदोषकथनशीलः। इत्यमरः। ३। १। ३०॥

कुवाहलः, पुं, (कुत्सितं वहतीति। कु+वह+उलच्।) उष्ट्रः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कुविन्दः, पुं, (कुत्सितं भक्तादिम्रक्षितसूत्रादिकं कुत्सितया वा जीविकां विन्दतीति।) तन्तुवायः। स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मौरसजातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥

कुवृत्तिकृत्, पुं, (कुवृत्तिं ईषदावरणरूपं चरणं करोति कुत्सितैः कण्टकादिभिर्वा वृत्तिं आवरणं करोति आत्मानमिति शेषः। कुवृत्ति+कृ+क्विप् तुगागमश्च।) पूतिकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ काँटा करञ्ज इति भाषा॥ (कुत्सितां वृत्तिं व्यवहारं करोतीति असद्व्यवहारकारी॥)

कुवेणी, स्त्री (कु ईषत् वेणन्ते गच्छन्ति मत्स्या अस्याम्। कु+वेण्+इन्। ततः कृदिकारान्तादिति वा ङीप्।) मत्स्यधानी इत्यमरः। १। १०। १६॥ खालइ इति भाषा। कुत्सिता वेणी यस्याः। निन्दितवेणी नारी च॥

कुवेरः, पुं, (कुत्सितं वेरं शरीरमस्य।) तथा च वायुमार्कण्डेयपुराणे।

"कुत्सायां क्विति शब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते।
कुवेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः" ॥
इत्यमरटीकायां भरतः॥ देवताविशेषः। स तु विश्रवोमुनेरिड़विड़ाभार्य्यायां जातः। धनयक्षोत्तरदिशां पतिश्च। इति श्रीभागवतम्॥ चित्ररथोऽस्यवंशोऽयं जातः। तत्पर्य्यायः। त्र्यम्बकसखः २ यक्षराट् ३ गुह्यकेश्वरः ४ मनुष्यधर्म्मा ५ धनदः ६ राजराजः ७ धनाधिपः ८ किन्नरेशः ९ वैश्रवणः १० पौलस्त्यः ११ नरवाहनः १२ यक्षः १३ एकपिङ्गः १४ ऐलविलः १५ श्रीदः १६ पुण्यजनेश्वरः १७। इत्यमरः। १। १। ७१—७३। हर्य्यक्षः १८ अलकाधिपः १९। इति जटाधरः॥ * ॥ नन्दीवृक्षः। इति मेदिनी॥ अर्हदुपासकविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

कुवेरः, त्रि, (कुत्सितं वेरं क्षेपणं दानादिकं गतिर्वा यस्य।) मन्दः। इति धरणी॥ (कुत्सितं वेरं शरीरं यस्य।) कुशरीरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुवेरकः, पुं, (कुवेर+संज्ञायां कन्।) नन्दीवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। १२७॥

कुवेराक्षी, स्त्री, (कुवेरस्य अक्षीव पिङ्गलं पुष्पमस्याः।) पाटलावृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५५॥ लताकरञ्जः। सितपाटलिकावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुवेराचलः, पुं, (कुवेरस्य अचलः।) कैलासपर्व्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुवेराद्रिः, पुं, (कुवेरस्य अद्रिः पर्व्वतः।) कैलासपर्व्वतः। इति जटाधरः॥

कुवेलं, क्ली, (कुवेषु जलजपुष्पेषु मध्ये इं शोभां लाति गृह्णातीति। ला+कः।) कुवलयम्। इति हेमचन्द्रः॥

कुश ङ कि द्युतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी। ङ कुंशयते। कि कुशयति कुंशति। इति दुर्गादासः॥

कुश य ड श्लिषि। आलिङ्गने इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-सेट्।) य कुश्यति वाला कान्तम्। ड अकुशत् अकोशीत्। अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

कुशं, क्ली पुं, (कु पापं श्यति नाशयति। कु+शो+डः। यद्वा कौ भूमौ शेते राजते शोभते इत्यर्थः।) खनामख्याततृणम्। तत्पर्य्यायः। कुथः २ दर्भः ३ पवित्रम् ४। इत्यमरः। २। ४। १६६॥ याज्ञिकः ५ ह्रस्वगर्भः ६ वर्हिः ७ कुतुपः ८। इति शब्दरत्नावली॥ अपि च।

"कुशो दर्भस्तथा वर्हिः सूच्यग्रो यज्ञभूषणः।
ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च" ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"वर्हिष्मती नाम पुरी सर्व्वसम्पत्समन्विता।
न्यपतन् यत्र रोमाणि यज्ञस्याङ्गं विधुन्वतः॥
कुशकाशास्त एवासन् शश्वद्धरितवर्च्चसः।
ऋषयो यैः पराभाव्य यज्ञघ्नान् यज्ञमीजिरे" ॥
इति श्रीभागवतम्॥ अस्य गुणाः।
"दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम्।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित्" ॥
इति भावप्रकाशः॥ * ॥ तस्य धारणविधिस्तत्प्रतिनिधिश्च यथा,—
"पूजाकाले सर्व्वदैव कुशहस्तो भवेच्छुचिः।
तर्ज्जन्या रजतं धार्य्यं स्वर्णं धार्य्यमनामया॥
कुशकार्य्यकरं यस्मान्न तु वन्याः कुशाः कुशाः।
कुशेन रहिता पूजा विफला कथिता मया॥
नान्यस्य रजतं स्वर्णं धार्य्यं हि निजमङ्गले" ॥
इति वरदातन्त्रे १ पटलः॥ * ॥
सधवायास्तत्स्पर्शनिषेधो यथा,—
"न स्पृशेत्तिलदर्भांश्च सधवा तु कथञ्चन" ॥
इति हलायुधधृतब्राह्मणसर्व्वस्वम्॥ अन्यत् दर्भशब्दे द्रष्टव्यम्॥

कुशं, क्ली, (कौ पृथिव्यां भूमौ शेते। भूलग्नत्वात् तथात्वम्।) जलम्। इति मेदिनी॥

कुशः, पुं, (कु पापं श्यति नाशयति विहितराजधर्म्मानुष्ठानेन। कु+शो+डः। अपरा व्युत्पत्तिर्यथा, रामायणे।

"यस्तयोः पूर्व्वजो जातः स कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः।
निर्म्मार्ज्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत्" ॥)
रामसुतः। (यथा, रघुः १६। ७२।
"यत् कुम्भयोनेरधिगम्य रामः
कुशाय राज्येन समं दिदेश।
तदस्य जैत्राभरणं विहर्तु-
रज्ञातपातं सलिले ममज्ज" ॥)
योक्त्रम्। इति मेदिनी॥ पुराणोक्तसप्तद्वीपेषु द्वीपभेदः। स तु घृतसमुद्रेणावृतः। तत्र देवनिर्म्मितोऽग्नितुल्यः कुशस्तम्बोऽस्ति। (अतः कुशद्वीप इति संज्ञया विख्यातः।) तदधिपः प्रियव्रतराजपुत्रो हिरण्यरेताः तद्द्वीपं विभज्य सप्त-

पुत्रेभ्यो दत्तवान्। तेषां नामानि यथा। वसु १ वसुदान २ दृढरुचि ३ नाभिगुप्त ४ स्तुत्यव्रत ५ विविक्तनामा ६ देवनामा ७। तेषां वर्षेषु सप्त सीमागिरय। यथा। बभ्रु १ चतुःशृङ्ग २ कपिल ३ चित्रकूट ४ देवानीक ५ ऊर्द्धरोमा ६ द्रविण ७। सप्त नद्यश्च यथा। रसकुल्या १ मित्रविन्दा २ श्रुतविन्दा ३ देवगर्भा ४ घृतच्युता ५ मधु ६ माला ७ तत्र स्थिता कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसञ्ज्ञा क्रमेण ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्रा भगवन्तमग्निरूपिणं आसां नदीनां पयोभिर्यजन्ते। इति श्रीभागवतम्॥ (विष्णुपुराणे तु एतद्द्वीपाधिपतेस्तत्पुत्राणां गिरीणां नदीनाञ्च नामान्तराणि दृश्यन्ते। यथा २। ४। ३६—४४।

"ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्त पुत्त्राः शृणुष्व तान्।
उद्भिदो वेणुमांश्चैव वैरथो लम्बनो धृतिः॥
प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नामा वर्षपद्धतिः।
तस्मिन् वसन्ति मनुजाः सह दैतेयदानवैः॥
तथैव देवगन्धर्व्वयक्षकिम्पुरुषादयः।
वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः॥
दमिनः शुष्मिणः स्नेहा मन्देहाश्च महामुने!।
ब्राह्मणाः क्षत्त्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः॥
यथोक्तकर्म्मकर्त्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते।
तत्रैव तं कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्द्दनम्॥
यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमधिकारं फलप्रदम्।
विद्रुमो हेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा॥
कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः।
वर्षाचलास्तु तत्रैते सप्तद्वीपे महामुने!॥
नद्यश्च सप्त तासान्तु शृणु नामान्यनुक्रमात्।
धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा॥
विद्युदम्भा मही चान्या सर्व्वपापहरास्त्विमाः।
अन्याः सहस्रशस्तत्र क्षुद्रनद्यस्तथाचलाः॥
कुशद्वीपे कुशस्तम्बः सञ्ज्ञया तस्य तत् स्मृतम्।
तत्प्रमाणेन स द्वीपो घृतोदेन समावृतः"॥)

कुश, त्रि (कु कुत्सिते कर्म्मणि शेते अवतिष्ठते। कु + शी + क।) पापिष्ठः॥ (कुत्सिते सदसत्याया शेत इति।) मत्तः। इति मेदिनी॥

कुशण्डिका स्त्री (कुशे कण्डिका इव। कुशकण्डिका पृषोदरात् कस्य लोपः।) सर्व्वहोमार्थाग्निसंस्कारकक्रिया। तत्र सर्व्वेषामाहुतियुक्तकर्म्मणां कुशण्डिकासंस्कृताग्निसाध्यत्वात् सैव प्रथममभिधीयते। तत्र हस्तप्रमाणं चतुरस्रं स्थण्डिलं शर्कराङ्गारास्थिकेशतुषादिरहितं पूर्व्वोत्तरप्लवं समं वा कृत्वा गोमयेनोपलिप्य स्नातः शुचिराचान्तः प्राङ्मुखः कुशमण्डितासनोपविष्टः कर्त्ता उत्तरस्यां दिशि अन्वाधानार्थं कुशकुसुमसहितजलपात्रं निधाय दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा उत्तराग्रकुशोपरि सव्यहस्तप्रादेशमुत्तानं वह्निस्थापनपर्य्यन्तं भूमौ निधाय दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठगृहीतकुशमूलेन स्थण्डिलदक्षिणप्रान्ते द्वादशाङ्गुलप्रमाणां प्रागग्रां रेखामुल्लिख्य रेखेयं पृथ्वीदेवताका पीतवर्णा इति ध्यायेत्। तन्मूलात् प्रत्येकविंशत्यङ्गुलप्रमाणां उत्तराभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं अग्निदेवताका लोहितवर्णा इति ध्यायेत्। ततः प्रथमरेखाया उत्तरतः सप्ताङ्गुलान्तरिता प्रादेशप्रमाणा पूर्व्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं प्रजापतिदेवताका कृष्णवर्णा इति ध्यायेत्। ततः सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्व्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं इन्द्रदेवताका नीलवर्णा इति ध्यायेत्। ततोऽपि सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्व्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं सोमदेवताका शुक्लवर्णा इति ध्यायेत्। ततः क्रमेण दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां रेखासूत्करं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता रेखासूत्करनिरसने विनियोगः। ॐ निरस्तः परावसुरित्यैशान्यां दिशि अरत्निमात्रान्तरिते देशे प्रक्षिपेत्। ततः पूर्व्वस्थापितजलेन रेखाभ्युक्षणं कृत्वा दक्षिणदिक्स्थकांस्यपात्रस्थामेनैव शुभावस्थायैर्व्वा ज्वलदिन्धनं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्निर्द्देवताग्निसंस्कारे विनियोगः। ॐ क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः। अनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्रक्षिपेत्। ततोऽपरमग्निं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिर्बृहतीच्छन्दः प्रजापतिर्द्देवता अग्निस्थापने विनियोगः। ॐ भूर्भुवः स्वरोम्। इत्यनेनाग्निमात्माभिमुखं तृतीयरेखोपरि स्थापयेत्। ततो वामहस्तमुत्तोल्याञ्जलिं बद्ध्वा पठेत्। प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवताग्निस्थापने विनियोगः। ॐ इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्॥ ततोऽग्ने! त्वं विश्वरूपनामासि इति नाम कृत्वा ध्यात्वाऽऽवाह्य विश्वरूपनाम्ने अग्नये नमः इति पाद्यादिनाभ्यर्च्य। ॐ सर्व्वतः पाणिपादान्तः सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखः। विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्व्वकर्म्मसु॥ इति पठेत्॥ ततः प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा ब्रह्मस्थापनं कुर्य्यात्। समाग्रपञ्चाशत्कुशपत्ररचितं दक्षिणावर्त्तमूर्द्ध्वमुखं दर्भवटुं अधीतवेदं ब्राह्मणं वा छत्रमुत्तरासङ्गं वा कमण्डलुं वा ब्रह्मत्वेन परिकल्प्य धारासहितमुदकपात्रं गृहीत्वा अग्नेरुत्तरतः प्रभृति दक्षिणावर्त्तेन दक्षिणदेशं गत्वा अरत्निमात्रान्तरिते देशे पूर्व्वाभिमुखीं वारिधारां दत्त्वा तदुपरि प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्य पश्चिमाभिमुखोऽनुपविश्य तिष्ठेत्। वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यामास्तीर्णकुशपत्रमेकं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता तृणनिरसने विनियोगः। ॐ निरस्तः परावसुरित्यनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्रक्षिपेत्। ततोऽप उपस्पृश्य दक्षिणपार्श्वेन सव्यपादमवष्टभ्य उत्तराभिमुखीभूय आस्तीर्णकुशानङ्गुरम्भुवः प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः अग्निर्द्देवता ब्रह्मोपवेशने विनियोगः। ॐ आवसोः सदने सीद इति। ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु ब्राह्मण एव सीदामीति ब्रूयात्। अन्यत्र कुशोपरि पूर्व्वोक्तं कुशब्राह्मणं ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु उत्तराभिमुखं स्थापयित्वा तदुपरि कुशान् दत्त्वा अङ्गुरम्भुवः कुशकुसुमैरर्च्चयेत्। ततस्तेनैव पथा प्रत्यागत्यासने पूर्व्वाभिमुख उपविष्टो भूमिजपादिकं कुर्य्यात्। यदि तु ब्रह्मत्वेनारोपितो ब्राह्मणः अयज्ञीयवाचं वदेत्तदा इमं मन्त्रं जपेत्। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्री छन्दो विष्णुर्द्देवता अयज्ञीयवाग्वचननिमित्तजपे विनियोगः। ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूढमस्य पांशुले। इति जपेत्। कुशादिब्रह्मपक्षे तु कर्म्मकर्त्तुरेव कृताकृतावेक्षणादिब्रह्मकार्य्यकर्त्तृत्वादयज्ञीयवाग्वचननिमित्तं स एव जपेत्। यदि प्रकृते कर्म्मणि चरुहोमोऽस्ति तदा अस्मिन्नेव समये चरुं श्रपयित्वा तदुपरि घृतं दत्त्वा अग्नेरुत्तरतः कुशोपरि संस्थाप्य भूमिजपादिकं कुर्य्यात्। दक्षिणजानु भूमौ पातयित्वा दक्षिणहस्तोपरिभावेन अधोमुखौ हस्तौ भूमौ निधाय। परमेष्ठी ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता भूमिजपे विनियोगः। ॐ इदं भूमेर्भजामह इदं भद्रं सुमङ्गलम्। परा सपत्नान् बाधस्वान्येषां विन्दते धनम्। इति जप्त्वा रात्रौ चेत् कर्म्म तदा धनमित्यस्थाने वस्विति प्रयोक्तव्यम्। ततो दक्षिणहस्तेन कुशान् गृहीत्वा अग्नेरुत्तरतः प्रभृति दक्षिणावर्त्तेन ऐशान्यादिक्रमेणानेन मन्त्रेण परिशोधयेत्। मन्त्राणामेषामस्याग्नेः साधारणः। कौत्सऋषिर्जगतीच्छन्दोऽग्निर्द्देवता एतस्य मन्त्रस्य षष्ठेऽहन्यग्निमारुते शस्त्रे परिसमूहने विनियोगः। ॐ इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सम्महेमा मनीषया भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव। ॐ भरामेध्मं कृणवामा हवींषि ते चितयन्तः पर्व्वणा पर्व्वणा वयम्। जीवातवे प्रतरां साधया धियोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव। ॐ शकेम त्वा समिधं साधया धियस्त्वे देवा हविरदन्त्याहुतम्। त्वमादित्यानावह तान् ह्युश्मस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव। ततस्तान् कुशानैशान्यां दिशि प्रक्षिपेत्। ततोऽग्नेः पूर्व्वतः उत्तरान्ताद्दक्षिणान्तं यावत् उपमूललूनान् एकपत्नीकृतान् कुशान् अग्रेण मूलमाच्छादयन् वारत्रयमास्तरेत्। एवं दक्षिणस्यां पूर्व्वान्तात् पश्चिमान्तं यावत्। प्रतीच्याञ्च दक्षिणादुत्तरान्तं यावत्। एवमुत्तरस्यां पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावत् क्रमेणास्तरेत्। ततो घृताक्तसमिल्लिकान् दशदिक्षु पूर्व्वादिक्रमेण दद्यात्। ॐ इन्द्राय लोकपालाय स्वाहा। एवं अग्नये इत्यादि। ततः प्रादेशद्वयप्रमाणां धवखदिरपलाशोडुम्बराणामन्यतमस्य विंशतिशाखिकां मध्ये घृतस्रुवं दत्त्वा प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा तूष्णीमग्नौ जुहुयात्। ततः स्तरणकुशादेव समाग्रकुशपत्रद्वयं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिः पवित्रे देवते पवित्रच्छेदने विनियोगः। ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ इति मन्त्रेण प्रादेशप्रमाणं कृत्वा कुशान्तरेण वेष्टयित्वा नखव्यतिरेकेण छित्त्वा प्रजापतिर्ऋषिः पवित्रे देवते पवित्रमार्ज्जने विनियोगः। ॐ विष्णोर्म्मनसा पूते स्थ इत्यनेनाद्भिः ताम्रादिपात्रे पवित्रमुत्तराग्र

कुशण्डि

कुशण्डि

निधाय तत्र होमार्थं घृतं निःक्षिपेत्। ततस्तत्कुशपत्रद्वयमग्रे दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां मूले च वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा दक्षिणहस्तोपरिभावेनाधोमुखव्यस्तपाणिः प्रजापतिर्ऋषिराज्यं देवता आज्योत्पवने विनियोगः। ॐ देवस्त्वा सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्य्यस्य रश्मिभिः स्वाहा। इत्यनेन कुशपत्रद्वयमध्येन घृतमग्नौ सकृज्जुहुयात्। तूष्णीं वारद्वयम्। ततस्तत्कुशपत्रद्वयमद्भिरभ्युक्ष्याग्नौ निःक्षिपेत्। ततस्तस्याज्यपात्रस्योदकेनानुमार्ज्जनमग्नेरुपरि निधानं उत्तरस्यां दिश्यवतारणं इत्यमेव वारत्रयं संस्कुर्य्यात् इत्याज्यसंस्कारः। ततो धवखदिरपलाशोडुम्बराणामन्यतमस्य अरत्निमात्रं अमिताङ्गुष्ठपर्व्वविलं नासारन्ध्रवन्मध्यस्थितमर्य्यादं स्रुवं इत्यमेव वारत्रयं संस्कुर्य्यादिति। स्रुवसंस्कारः। एवं स्रुक्प्रोक्षणादिकं संस्कुर्य्यात्। ततो दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा उदकाञ्जलिं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिरदितिर्द्देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ अदिते अनुमन्यस्व इत्यनेनाग्नेर्द्दक्षिणतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। ततः प्रजापतिर्ऋषिरनुमतिर्द्देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ अनुमते अनुमन्यस्व इत्यनेनाग्नेः पश्चिमतो दक्षिणान्तादुत्तरान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। ततः प्रजापतिर्ऋषिः सरस्वती देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ सरस्वत्यनुमन्यस्व इत्यनेनाग्नेरुत्तरतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। ततः प्रजापतिर्ऋषिः सविता देवता अग्निपर्य्युक्षणे विनियोगः। ॐ देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्व्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचन्नः स्वदतु इत्यनेनोदकाञ्जलिना दक्षिणावर्त्तेनाग्निं वेष्टयेत्। ततो दक्षिणं जानूत्थाप्य उपर्य्यधःस्थितदक्षिणवाममुष्टिभ्यां फलपुष्पकुशान् गृहीत्वा विरूपाक्षजपं कुर्य्यात्। परमेष्ठी ऋषी रुद्ररूपोऽग्निर्द्देवता विरूपाक्षजपे विनियोगः। ॐ भूर्भुवः स्वरोम् महान्तमात्मानं प्रपद्ये विरूपाक्षोऽसि दन्ताञ्जिस्तस्य ते शय्या पर्णे गृहान्तरीक्षे विमितं हिरण्मयं तद्देवानां हृदयान्ययस्मये कुम्भेऽन्तः सन्निहितानि तानि बलभृच्च बलसाच्च रक्षतोऽप्रमणी अनिमिषत्सत् सत्यं यत्ते द्वादशपुत्त्रास्ते त्वा संवत्सरे संवत्सरे कामप्रेण यज्ञेन याजयित्वा पुनर्ब्रह्मचर्य्यमुपयन्ति त्वं देवेषु ब्राह्मणोऽस्म्यहं मनुष्येषु ब्राह्मणो वै ब्राह्मणमुपधावत्युपधावामि जपन्तं मा मा प्रतिजापीर्जुह्वन्तं मा मा प्रतिहौषीः कुर्व्वन्तं मा मा प्रतिकार्षीस्त्वां प्रपद्ये त्वया प्रसूत इदं कर्म्म करिष्यामि तन्मे राध्यतां तन्मे समृद्ध्यतां तन्म उपपद्यतां समुद्रो मा विश्वव्यचा ब्रह्माऽनुजानातु तुथो मा विश्ववेदा ब्रह्मणः पुत्त्रोऽनुजानातु श्वात्रो मा प्रचेता मैत्रावरुणोऽनुजानातु तस्मै विरूपाक्षाय दन्ताञ्जये समुद्राय विश्वव्यचसे तुथाय विश्ववेदसे श्वात्राय प्रचेतसे सहस्राक्षाय ब्रह्मणः पुत्त्राय नमः। इति जपित्वा गृहीतकुशान् प्रागुदीच्यां दिशि क्षिपेत्। फलपुष्पं ब्रह्मणे निवेदयेत् ॥ * ॥ अथ काम्यकर्म्मार्थं कुशण्डिका तदा प्राणान् संयम्य प्रथमं पुटाञ्जलिः। ॐ तपश्च तेजश्च श्रद्धा च ह्रीश्च सत्यश्चाक्रोधश्च त्यागश्च धृतिश्च धर्म्मश्च सत्वश्च वाक् च मनश्चात्मा च ब्रह्म च तानि प्रपद्ये तानि मामवन्तु। इति जपित्वा पश्चात् विरूपाक्षजपं कुर्य्यात्। इति सामवेदिनां सर्व्वसाधारणी कुशण्डिका समाप्ता। इति भवदेवभट्टः ॥ * ॥ अन्यत् रघुनन्दनभट्टाचार्य्यकृतसंस्कारतत्त्वे द्रष्टव्यम् ॥ यजुर्व्वेदिनां कुशण्डिका पशुपतिकृतदशकर्म्मपद्धतौ ऋग्वेदिनां कुशण्डिका कालेशिकृतदशकर्म्मपद्धतौ च द्रष्टव्या ॥ * ॥ * ॥ अथ कुशण्डिकानन्तरं प्रकृतं कर्म्म कर्त्तव्यम्। तत्र प्रथमं प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा महाव्याहृतिहोमं कुर्य्यात्। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्द्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ भूः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरुष्णिक्छन्दो वायुर्द्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ भुवः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः सूर्य्यो देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ स्वः स्वाहा। इति स्रुवेणाज्याहुतित्रयन्दद्यात्। यदि प्रकृते कर्म्मणि चरुहोमोऽस्ति तदा आज्यतन्त्रोपक्रमविहितत्वात् महाव्याहृतिहोमस्य प्रथमं महाव्याहृतिहोमो न कर्त्तव्योऽन्ते तु कर्त्तव्य एव विहितत्वात्। ततः प्रकृतं कर्म्म समाप्य पुनर्म्महाव्याहृतिहोमं कृत्वा प्रादेशप्रमाणां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा शाट्यायनहोमादिवामदेव्यगानान्तं उदीच्यं साधारणं कर्म्म करणीयम्। तदभिधीयते। तत्र प्रथमं ॐ अद्येत्यादि अत्रामुककर्म्मणि यत्किञ्चिद्वैगुण्यं जातं तद्दोषप्रशमनाय शाट्यायनहोममहं कुर्व्वीय इति सङ्कल्पं कृत्वा अग्ने त्वं विधुनामासि इति नाम कृत्वा संपूज्य पुनर्घृताक्तां प्रादेशप्रमाणां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा महाव्याहृतिहोमञ्च पूर्व्ववत् कृत्वा प्रायश्चित्तहोमं कुर्य्यात्। प्रजापतिर्ऋषिरग्निर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ पाहि नोऽग्न एनसे स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिर्व्विश्वेदेवा देवताः प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ पाहि नो विश्ववेदसे स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिर्व्विभावसुर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ यज्ञं पाहि विभावसो स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिः शतक्रतुर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ सर्व्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ पाहि नो अग्न एकया पाह्युत द्वितीयया पाहि गीर्भिस्तिसृभिरूर्ज्जांपते पाहि चतसृभिर्व्वसो स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ पुनरूर्ज्जा निवर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा पुनर्नः पाह्यंहसः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ सहर्ज्जा निवर्त्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया विश्वप्स्न्या विश्वतः परि स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ यदस्मिन्याज्ञे यदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथः अग्ने तदस्य कल्पय त्वं हि वेत्थ यथायथं स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिः पङ्क्तिच्छन्दः प्रजापतिर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिता बभूव। यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नोऽस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां स्वाहा। ततः पूर्व्ववदेव महाव्याहृतिहोमः समित्प्रक्षेपश्च। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्द्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ भूः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरुष्णिक्छन्दो वायुर्द्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ भुवः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः सूर्य्यो देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः ॐ स्वः स्वाहा ॥ * ॥

ततोनवग्रहहोमः। ॐ आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यञ्च हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् स्वाहा। ॐ आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोमवृष्ण्यं भवा वाजस्य सङ्गथे स्वाहा। ॐ अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत् पतिः पृथिव्या अयं अपां रेतांसि जिन्वति स्वाहा। ॐ अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधोऽमर्त्य आदाशुषे जातवेदो वहा त्वमद्याँ देवाँ उषर्बुधः स्वाहा। ॐ बृहस्पते परिदीया रथेन रक्षोहाऽमित्राँ अपबाधमानः प्रभञ्जत्सेनाः प्रमृणो युधा जयन्नस्माकमेध्यविता रथानां स्वाहा। ॐ शुक्रन्तेऽन्यद्यजन्तेऽन्यद्विषुरूपेऽहनी द्यौरिवासि। विश्वा हि माया अवसि स्वधावन् भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु स्वाहा। ॐ शन्नो देवी रभीष्टये शन्नो भवन्तु पीतये। शंयोरभिस्रवन्तु नः स्वाहा। ॐ कयानश्चित्र आभुवदूती सदावृधः सखा कया सचीष्ठया वृता स्वाहा। ॐ केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्य्या अपेशसे समुषद्भिरजायथाः स्वाहा ॥ * ॥ ततः इन्द्राद्यष्टलोकपालहोमं प्रत्यक्षदेवताहोमञ्च कृत्वा घृताक्तां प्रादेशप्रमाणां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा उदकाञ्जलिसेकं कुर्य्यात्। प्रजापतिर्ऋषिः सविता देवताग्निपर्य्युक्षणे विनियोगः। ॐ देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्व्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्व्वाचन्नः स्वदतु। अनेनोदकाञ्जलिना दक्षिणावर्त्तेनाग्निं वेष्टयेत्। प्रजापतिर्ऋषिरदितिर्द्देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ अदितेऽन्वमंस्थाः अनेनाग्नेर्द्दक्षिणतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। प्रजापतिर्ऋषिरनुमतिर्द्देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ अनुमतेऽन्वमंस्थाः अनेनाग्नेः पश्चिमतो दक्षिणान्तादुत्तरान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। प्रजापतिर्ऋषिः सरस्वती देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ सरस्वत्यन्वमंस्थाः। अनेनाग्नेरुत्तरतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। तत उत्तानहस्तद्वयेन कतिपयास्तरण-

कुशान् गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिर्ब्बंशो देवता दर्भ द्रव्याभ्यञ्जने विनियोगः । ॐ अक्त रिहा णाव्यन्तु वयः । अनेनाग्रमध्यमूलानि घृतेनाभ्यनक्ति वार त्रयं मन्त्रश्च वारत्रयमेव पठनीयः । ततस्तान् कुशानद्भिरभ्युक्ष्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दो रुद्र रूपोऽग्निर्द्देवता दर्भत्रुटिकाहोमे विनियोगः । ॐ यः पशूनामधिपती रुद्रस्तन्तिचरो वृषा । पशूनस्माकं मा हिंसीरेतदस्तु हुतन्तव स्वाहा । अनेनाग्नौ क्षिपेत् । ततः अग्ने त्वं मृडनामासीति नाम कृत्वा गन्धमाल्यवस्त्रताम्बूलैरभिअभ्यर्च्य प्रजापतिर्ऋषिर्व्विराट्छन्द इन्द्रो देवता यशस्का मस्य यजनीयप्रयोगे विनियोगः । ॐ पूर्णहोमं यशसे जुहोमि योऽस्मै जुहोति वरमस्मै ददाति वरं वृणे यशसा भामि लोके स्वाहा । अनेन पूर्णाहुतिं दद्यात् । ततो ब्रह्मणे पूर्णपात्रादि दक्षिणां दत्त्वा होमदक्षिणां कुर्य्यात् । ततः प्रद क्षिणेन दक्षिणां देशं गत्वा ब्रह्मग्रन्थिं मुक्त्वा प्रत्या गत्यासने पुनरुपविश्य कुशकुसुमसहितजलपात्रे हस्तं निधाय मह्वावामदेव्य ऋषिर्व्विराड्गाय त्रीछन्द इन्द्रो देवता शान्तिकर्म्मणि जपे विनि योगः । ॐ कया न श्चित्र आभुवदूती सदा वृधः सखा कया शचीष्ठया वृता । ॐ कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः दृढ़ाचिदारुजे वसु । ॐ अभीषुणः सखीनामविता जरितॄणां शतम्भवास्यूतये । ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्ट नेमिः स्वस्ति नो वृहस्पतिर्दधातु ॥ “एता ऋचो गीत्वा शान्तिं कुर्य्यात् । गानाशक्तौ एता एव ऋचस्त्रिरावृत्त्या पठेदिति । ततो दक्षिणां दत्त्वा अच्छिद्रावधारणं कुर्य्यात् । इति सर्व्वकर्म्मसा धारणमुदीच्य कर्म्म समाप्तम् ॥

कुशप, पुं, (कुश श्लेषे + बाहुलकात् कपन् ।) पानपात्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

कुशपुष्प, स्त्री, (कुशाकारं पुष्पमस्य ।) ग्रन्थिपर्णम् । इति रत्नमाला ॥ गाँठियाला इति भाषा ॥

कुशल, क्ली, (कुश + वृषादित्वात् कलन् । यद्वा कु पाप तस्मात् शलति गच्छति पृथक् प्राप्नोतीत्यर्थः । कु + शल + अच्) कल्याणम् । (यथा, रघु १।५८।
“अथाच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः” ॥*॥
समागमे द्विहिते अभिवादकमरवयस्क स मानजयस्कमनभिवादकमपि ब्राह्मणं कुशलमिति शब्दविशेषोच्चारणेनैव कल्याणप्रश्नं पृच्छेत् । य दुक्तं मनौ २ । १२७ ।
“ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च” ।)
पर्य्यायः । पुण्यम् । (तद्वति, त्रि ।
यथा, गीतायाम् १८ । १० ।
“न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म्म कुशले नानुषज्जते” ।
कौ पृथिव्यां शलति श्लाघां प्राप्नोतीति । शल + अच ।) शिक्षिते, त्रि । इत्यमरः । ३ । ३ । २०१ ॥ (यथा, मनु ८ । १५० ।
“अमुद्रवानकुशलाः दक्षाकार्यंदर्शिनः ।
ख्यापयन्ति तु या वृद्धिं सा सत्राधिगमं प्रति” ॥
कुशं लाति गृह्णाति । कुश + ला + क । कुश ग्राहक । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ।)

कुशलवौ, पु, (पुष्पवन्तोरिव एकशक्त्या तयोरेव बोधकत्वम द्वन्द्वसमासे तु कुशश्च लवश्च तौ कुशी लवौ मित्रावरुणावित्यादिवज्ज्ञेयम् ।) एकयोनयो रामपुत्रौ । इति हेमचन्द्रः ॥ तयोर्नामकारणं यथा,—
“यस्तयोः प्रथमं जातः स कुशैर्म्मन्त्रसंस्कृतैः ।
निर्म्मार्ज्जनीयो नाम्ना हि भविता कुश इत्यसौ ॥
यश्चावरज एवासील्लवणेन समाहितः ।
निर्म्मार्ज्जनीयो वृद्धाभिर्नाम्ना स भविता लवः ॥
एवं कुशलवौ नाम्ना यमौ तौ सम्बभूवतुः ।
भगवत्कृतनामानौ सुखिनावन्वयौ च तौ’ ॥
इति रामायणम् ।

कुशलप्रश्न,पुं (कुशलं शुभं प्रश्नः ।) कुशलजिज्ञासा । तत्पर्य्यायः । कौशली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुशली, स्त्री, (कुश इव लीयते । ली + ड गौरादि त्वात् ङीष् ।) अश्मन्तकवृक्षः । क्षुद्राम्लिका । इति वैद्यकम् ॥

कुशली, [न्] त्रि, (कुशलं अस्त्यस्य । कुशल + इनि ।) मङ्गलान्वितः । (यथा, रघौ ५ । ४ ।
“अप्यग्रणीर्म्मन्त्रकृतामृषीणां
कुशाग्रबुद्धे ! कुशली गुरुस्ते” ।)

कुशस्थल, क्ली, (कुशप्रधानं स्थलम् ।) कान्यकुब्ज देशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, वेणीसंहारे ।
“कुशस्थलं वृकस्थलं माकन्दं वारणावतम् ।
देहि मे चतुरो ग्रामान् कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्” ॥)

कुशस्थली, स्त्री, (कुशस्थल + स्त्रियां ङीष् ।) द्वा रिका । इति जटाधरः ॥ (यथा,—महाभारते २ । सभापर्व्वणि १४ । ४९ ।
“इति सञ्चिन्त्य सर्व्वे स्म प्रतीचीं दिशमाश्रिताः ।
कुशस्थलीं पुरीं रम्यां रैवतेनोपशोभिताम्” ॥
पूर्व्वेषा तु पुरा रैवतनाम्ना केनचित् नरपतिना निर्म्मिता कालवशात राक्षसैरुत्सादिता श्वापदा श्रयीभूताऽऽसीत् ततो देवप्रमुखैर्यादवैः संस्कृता सती तेषामेव वासभूमिरासीत् ॥)

कुशा, स्त्री, (कुश श्लेषे + क टाप् च ।) रज्जुः । इति मेदिनी । मधुकर्कटिका । इति शब्द चन्द्रिका ॥ वल्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ (छन्दोगा स्तोत्रीयागणनार्थमौदुम्बरान् शङ्कून् कुशा इति व्यवहरन्ति । इति चिन्तामणिः ।)

कुशाकरः, पुं, (कुशैराकीर्य्यते समन्तात् अयेण मूलाच्छादनेन वेष्ट्यतेऽत्र । आ + कृ + अधिक रणे अप् । कुशविकाशसमये कुशैरेतमान् तथा त्वम ।) अग्निः । इति शब्दमाला ॥ (कुशां रज्जु करोतीति व्युत्पत्त्या रज्जुकारकः ।)

कुशाक्ष, पुं, (कुश इव सूक्ष्मं स्थूलमित्यर्थः अक्षि यस्य । समासे षच् ।) वानरः । इति शब्दमाला ॥

कुशाग्रीयमति, त्रि, (कुशाग्रीया कुशाग्रमिव सूक्ष्मा मतिर्यस्य ।) तीक्ष्णबुद्धिः । (यदुक्तं शिष्टे ।
“अथच भाष्यकारश्च कुशाग्रीयधियावुभौ ।
नैव शब्दाम्बुधेः पारं किमन्ये जडबुद्धयः ॥)
तत्पर्य्यायः । सूक्ष्मदर्शी २ तत्कालधीः ३ प्रत्युत्पन्न मतिः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ सूक्ष्मायां बुद्धौ कर्म्म धारयस्तत्र स्त्री ॥

कुशारणि, पु, (कुशः शापप्रदानार्थं जलं अरणिरिव यस्य ।) दुर्व्वासाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुशाल्मलि, पु, (कुत्सितः शाल्मलिः ।) रोहित वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुशिंशपा, स्त्री, (कुत्सिता शिंशपा ।) कपिलशिं शपा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुशिक, पु, (कुशः कुशसञ्ज्ञको महीपालो जनकत्वे नास्त्यस्य । कुश + ठन् ।) स्वनामख्यातन्पविशेषः । (स तु विश्वामित्रपितामहः गाधेः पिता । एत द्विवरणन्तु महाभारते १३ । भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे ५२ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ।) फालः । सर्ज्जवृक्षः । विभीतकवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ अश्वकर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैलशेषः । इति विश्वः ॥ केकरे त्रि । इति शब्दमाला ॥

कुशित, त्रि, (कुश + इतच् । यद्वा कुशसंश्लेषे + क्त इट् च ।) जलमिश्रितम् । इत्युणादिकोषः ॥

कुशी, स्त्री, (कुश + अयोविकारार्थे “जानपदेति” ४ । १ । ४२ । इति ङीष् ।) फालः । इति मेदिनी ॥

कुशी, [न्] पु, (कुशाः सन्त्यस्य । समाधियोगकाले अङ्केषु कुशोत्पत्तेस्तथात्वम् ।) वाल्मीकिमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुशविशिष्टे, त्रि । यथा, महा भारते १३ । मेघवाहनोपाख्याने १४ । २७४ ।
“दिनेऽष्टमे तु विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि ।
दण्डी मुण्डी कुशी चीरी घृताक्तो मेखलीकृतः” ।)

कुशीद, क्ली, (कुसीद + पृषोदरात् सस्य शत्वम् ।) वृद्धिजीविका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ रक्त चन्दनम् । इति मुकुटमालातन्त्रम् ॥

कुशीलव, पुं, (कुत्सितं शीलं अस्य इति कुशील । कुशलीतिसमास अन्यत्रापि दृश्यते इति व । यद्वा कुशीलं वाति गच्छति प्राप्नातीति यावत् । वा + क ।) चारणः । इत्यमरः । २ । १० । १२ ॥ नटविशेषः । कथकादि । इत्यन्ये । देशान्तरे कीर्त्तिं प्रचारयति यो नटः । इत्यन्ये । इति भरतः ॥ (एते हि अपाङ्क्तेय हव्यकव्ययोर्वर्ज्याः । यथा, मनुः ३ । १५५ ।
“कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च” ॥
कुशीलववत्काव्यं नाट्यशास्त्रप्रचारकत्वात् वाल्मी किमुनिः ।)

कुशीलवौ, पु, (कुशश्च लवश्च तौ कुशीलवौ ।) एक योनयो रामपुत्रौ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, रामायणे ७ । १०७ सर्ग ।
“अभिषिच्य महात्मानावुभौ राम कुशीलवौ” ।)

कुशीवश, पु, (कुशीव कुशवान् सन् शेते समाधौ अवतिष्ठते इति । शी + ड ।) वाल्मीकिमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुशूल, पु, (कुसूल + पृषोदरात् शत्वम् ।) तुषानलः । इति जटाधरः ॥ धान्यागारम् । तत्पर्य्यायः । कुसू कोष्ठकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ मोदागारम् ॥

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः ४ । ७ ।
"कुशूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।
त्र्यैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा" ॥)
कुशेशयं, क्ली, (कुशे जले शेते । कुश + शी + अच् । अलुक् समासः ।) पद्मम् । (यथा, रघुः ६ । १८ ।
"कुशेशयाताम्रतलेन कश्चित् करेण रेखाध्वजलाञ्छनेन" ॥) सारसपक्षी । इत्यमरः । १ । १० । ४० ॥
कुशेशयः, पुं, (कुशेशयं पद्ममिव आकृतिर्विद्यतेऽस्य । अर्श आद्यच् ।) कर्णिकारवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कुशद्वीपस्थपर्व्वतविशेषः । इति विष्णुपुराणे २ । ४ । ३६ ।)
कुष ग निष्कर्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (क्र्यां-परं-सकं-सेट् ।) ग कुष्णाति चुकोष । निष्कर्ष इयत्तापरिच्छेदः । तूलैरवकुष्णातीति वोपदेवः । निष्कर्षोऽन्तःप्रकाशनमिति गोविन्दभट्टः ॥ "ततोऽकुष्णाद्दशग्रीवः क्रुद्धः प्राणान् वनौकसाम्" । इति भट्टौ अनेकार्थत्वान्निष्कोषणार्थः । इति दुर्गादासः ॥
कुषलः, त्रि, (कुष + बाहुलकात् कलच् ।) कुशलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कुषाकुः, पुं, (कुष + "कठिकुषिभ्यां काकुः" । उणां ३ । ७७ । इति काकुः ।) कपिः । अग्निः । अर्कः । परोत्तापिनि, त्रि । इति मेदिनी ॥
कुषितः, त्रि, (कुष् निष्कर्षे + क्तः ।) जलमिश्रितः । इत्युणादिकोषः ॥
कुषीदं, क्ली, (कुसीद + पृषोदरात् षत्वम् ।) कुसीदम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कुष्ठं, क्ली, (कुष्णाति रोगम् । कुष + "हनि कुषीति" । उणां २ । २ । इति क्थन् ।) विषभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ औषधविशेषः । कुड़ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । व्याधिः २ पारिभव्यम् ३ वाप्यम् ४ पाकलम् ५ उत्पलम् ६ । इत्यमरः । २ । ४ । १२६ ॥ आप्यम् ७ । इति तट्टीका ॥ जरणम् ८ । इति रत्नमाला ॥ रुजा ९ गदः १० आमयः ११ पारिभद्रकम् १२ रामम् १३ वाणीरजम् १४ पावनम् १५ कुत्सितम् १६ पद्मकम् १७ गदाह्वम् १८ गदाह्वयम् १९ कौवेरम् २० भास्वरम् २१ । इति शब्दरत्नावली ॥ काकलम् २२ नीरुजम् २३ । इति जटाधरः ॥
"कुष्ठं रोगाह्वयं वाप्यं पारिभव्यं तथोत्पलम् ।
कुष्ठमुष्णं कटु स्वादु शुक्रलं तिक्तकं लघु ।
हन्ति वातास्रवीसर्पकासकुष्ठमरुत्कफान्" ॥ * ॥
अथ कुष्ठभेदपुष्करमूलम् ।
"उक्तं पुष्करमूलन्तु पुष्करं पौष्करञ्च तत् ।
पद्मपत्रञ्च काश्मीरं कुष्ठभेदमिदं जगुः ॥
पौष्करं कटुकं तिक्तमुष्णं वातकफज्वरान् ।
हन्ति शोथारुचिश्वासान् विशेषात् पार्श्वशूलनुत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । कफवायुकुष्ठरोगविसर्पविषकण्डूखर्ज्जूदद्रुनाशित्वम् । कान्तिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वासकासज्वरहिक्कानाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
स्वनामख्यातरोगः । कुट् इति भाषा । तत्पर्य्यायः

श्वित्रम् २ । इत्यमरः । २ । ४ । ५४ ॥ श्वेतम् ३ श्वेत्रम् ४ । इति तट्टीका ।
तस्य निदानपूर्व्विका संप्राप्तिर्यथा ।
"विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च ।
भजतामागतां छर्द्दिं वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥
व्यायाममतिसन्तापमतिभुक्त्वा निषेविणाम् ।
शीतोष्णलङ्घनाहारान् क्रमं मुक्त्वा निषेविणाम् ॥
घर्म्मश्रमभयार्त्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम् ।
अजीर्णाध्यशिनाञ्चैव पञ्चकर्म्मापचारिणाम् ॥
नवान्नदधिमत्स्यातिलवणाम्लनिषेविणाम् ।
माषमूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुड़ाशिनाम् ॥
व्यायामञ्चाप्यजीर्णेऽन्ने निद्राञ्च भजतां दिवा ।
विप्रान् गुरून् धर्षयतां पापं कर्म्म च कुर्व्वताम् ॥
वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च ।
दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ॥
अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव तु ।
कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः ॥
सर्व्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः" ॥ * ॥
तस्य पूर्व्वरूपं यथा ।
"अतिश्लक्ष्णः खरः स्पर्शः स्वेदास्वेदौ विवर्णता ।
दाहः कण्डुस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिर्भ्रमः ॥
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
रूढ़ानामतिरूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम् ॥
रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम्" ॥ * ॥
तच्च वातादिभेदेन अष्टादशप्रकारम् ।
तत्र सप्तमहाकुष्ठानि यथा ।
"कृष्णारुणकपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु ।
कापालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥ १ ॥
रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम् ।
उडुम्बरफलाभासं कुष्ठमौडुम्बरं वदेत् ॥ २ ॥
श्वेतं रक्तं स्थिरं स्त्यानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् ।
कृच्छ्रमन्योन्यसंयुक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ ३ ॥
कर्कशं रक्तपर्य्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम् ।
यदृष्यजिह्वासंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते ॥ ४ ॥
सश्वेतं रक्तपर्य्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
सोत्सेधञ्च सरागञ्च पुण्डरीकं प्रचक्षते ॥ ५ ॥
श्वेतं ताम्रं तनु च यद्रजो घृष्टं विमुञ्चति ।
प्रायश्चोरसि तत् सिध्ममलाबुकुसुमोपमम् ॥ ६ ॥
यत् काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति" ॥ ७ ॥
एकादशक्षुद्रकुष्ठानि यथा ।
"अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यसकलोपमम् ।
तदेव कुष्ठं चर्म्माख्यं बहलं हस्तिचर्म्मवत् ॥ १ ॥
श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम् ॥ २ ॥
वैपादिकं पाणिपादस्फुटितं तीव्रवेदनम् ॥ ३ ॥
कण्डुमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम् ॥ ४ ॥
सकण्डुरागपिड़कं दद्रुमण्डलमुद्गतम् ॥ ५ ॥
रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं यद्दलत्यपि ।
तच्चर्म्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते ॥ ६ ॥
सूक्ष्मा बह्वाः पिड़काः स्राववत्यः
पामेत्युक्ताः कण्डुमत्यः सदाहाः । ७ ॥
सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता
ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रास्फिचोश्च ॥ ८ ॥
स्फोटाः श्यावारुणा भासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ॥ ९ ॥
रक्तं श्यावं सदाहार्त्ति शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ॥ १० ॥
सकण्डुपिड़का श्यावा बहुस्रावा विचर्च्चिका" ॥ ११ ॥
इति माधवकरः ॥
कुष्ठः, पुं, (कुष्णाति शरीरस्थशोणितं विकुरुते इति । निष्कर्षार्थकस्य कुषधातोरत्र विकारार्थत्वं बोध्यते धातूनामनेकार्थत्वात् । कुष् निष्कर्षे + "हनि कुषीति" । उणां २ । २ । इति क्थन् ।) स्वनामख्यातरोगः ।
तस्य निदानं पूर्व्वलिखितम् । औषधं यथा ।
"सर्व्वकुष्ठेषु वमनं रेचनं रक्तमोक्षणम् ।
वचावासापटोलानां निम्बस्य फलिनीत्वचः ॥
कषायो मधुना पीतो वातकृन्मदनान्वितः ।
विरेचनं प्रयोक्तव्यं त्रिवृद्दन्तीफलत्रिकैः ॥
मनःशिला मरीचानि तैलपाकं पयो हरेत् ।
सर्व्वकुष्ठानुलेपोऽयं शिवा पञ्चगुड़ोदनम् ॥
करञ्जैड़गजौ कुष्ठं गोमूत्रेण प्रलेपतः ।
करवीरोद्वर्त्तनञ्च तैलाक्तस्य तु कुष्ठहृत् ॥
हरिद्रामलयं राखा गडुचेड़गजस्तथा ।
आरग्वधः करञ्जश्च लेपः कुष्ठहरः परः ॥
मनःशिला विड़ङ्गानि वाकुची सर्षपस्तथा ।
करञ्जो मूत्रपिष्टोऽयं लेपः कुष्ठहरोऽर्कवत् ॥
विड़ङ्गैड़गजाकुष्ठनिशासिन्धूत्थसर्षपैः ।
मूत्राम्लपिष्टो लेपोऽयं दद्रुकुष्ठविनाशनः ॥
प्रपुन्नाटकवीजानि धात्री सर्ज्जरसः स्नुही ।
सौवीरपिष्टं दद्रूणामेतदुद्वर्त्तनं परम् ॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत् ,
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिध्मागमेव च ॥
उष्णा पीता वाकुची च कुष्ठजित् क्षीरभोजि
तिलाज्यत्रिफलाक्षौद्रव्योषभल्लातशर्कराः ॥
वृष्यः सप्तसमो मेध्यः कुष्ठहा कामचारिणः ।
विड़ङ्गत्रिफलाकृष्णाचूर्णं लीढ़ं समाक्षिकम् ॥
हन्ति कुष्ठं कृमीन्मेहनाड़ीव्रणभगन्दरान् ।
यः खादेदभयारिष्टामलकानि तथा निशा ॥
स जयेत् सर्व्वकुष्ठानि मासादूर्द्ध्वं न संशयः ।
दह्यमानाच्युतः कुम्भे मूलगे खदिराङ्कुरः ॥
साक्षधात्रीरसक्षौद्रं हन्यात् कुष्ठं रसायनम् ।
धात्रीखदिरयोः क्वाथं पीत्वावल्गुजसंयुतम् ॥
शङ्खेन्दुधवलं श्वित्रं हन्ति तूर्णं न संशयः ।
पीत्वा भल्लातकं तैलं मासव्याधिं जयेन्नरः ॥
सेवितं खादिरं वारि पानाद्यैः कुष्ठजिद्भवेत् ।
वासा गुडूची त्रिफला पटोलञ्च वारङ्गकम् ॥
निम्बासनं कषायैर्न क्वाथकल्केन यद्युतम् ।
वज्रकं तद्धरेत् कुष्ठं घृतं वर्षाणि जीवति ॥
खरसेन च दूर्व्वायाः पचेत्तैलं चतुर्गुणम् ।
कच्छुर्विचर्च्चिका पामा अभ्यङ्गादेव नश्यति ॥
द्रुमत्वगर्ककुष्ठानि लवणानि च मूत्रकम् ।
गण्डीरिका चित्रकैस्तैस्तैलं कुष्ठव्रणादिनुत्" ॥
इति गारुड़े १७५ अध्यायः ।
"कुष्ठेन्द्रयवसिद्धार्थनिशा दूर्व्वा च कुष्ठजित्" ॥
इति तत्रैव १७६ अध्यायः ॥

"करवीरं भृङ्गराजं लवणं कुष्ठमर्द्दकम् ।
धत्तूरकेन मूत्रेण पचेत्तैलं हरेच्च तत् ।
पामां विचर्च्चिकां कुष्ठमन्यान्यङ्गानि वै" ॥
"सैन्धवञ्च विडङ्गानि सोमराजी तु सर्षपाः ।
रजनी द्वे विषाश्चैव गोमूत्रेण च पेषयेत् ।
कुष्ठनाशस्तु तल्लेपान्निम्बपत्राशनात्तथा" ॥
इति च गारुडे १८७ अध्यायः ॥
"शतक्रकाशमूलं वा वाकुचीमूलमेव वा ।
काञ्जिकेन च वाकुच्या मूलं वै कुष्ठरोगनुत्" ॥
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥
"पीतं हस्तिकमूलन्तु पर्य्युषितजलेन वै ।
सार्द्धं विनाशयेद्द्वाहज्वरञ्च परमेश्वर ॥
शिखायाश्चैव तद्वद्धि भवेदेकाहिकादिनुत् ।
एतत् सकाञ्जिकं पीतं वातकुष्ठज्वरादिनुत्" ॥
इति गारुडे १९३ अध्यायः ॥
"नित्यं निम्बदलानाञ्च चूर्णमामलकस्य च ।
प्रत्यूषे भक्षयेच्चैव तस्य कुष्ठं विनश्यति ॥
हरीतकी विडङ्गञ्च हरिद्रा सितसर्षपाः ।
सोमराजस्य बीजानि करञ्जस्य च सन्धवम् ।
गोमूत्रपिष्टान्येतानि कुष्ठरोगहराणि च" ॥
बीजानि स्थाने मूलानि वा पाठः ।
इति तत्रैव १९४ अध्यायः ॥
"चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरो जातिपत्रिका ।
जातीकक्कोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥
अगुरुश्चीरकस्तूर्य्यः कुष्ठं तगरनालिका ।
गोरोचना प्रियङ्गुश्च बोलं मदनकं नखम् ॥
सरलं सप्तपर्णञ्च लाक्षा चामलकी तथा ।
कर्व्वूरकं पद्मकञ्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ।
प्रस्वेदमलदौर्गन्ध्यकण्डूकुष्ठहरं परम्" ॥
इति गारुडे १९८ अध्यायः ॥ * ॥

अथ वैद्यकमते कुष्ठचिकित्सामाह ।

"वातोत्तरेषु सर्पिर्व्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं श्रेष्ठम् ॥
पुराणधान्यानि च जाङ्गलानि
मांसानि मुद्गाश्च पटोलयुक्ताः ।
यवादयश्चात्र हिताः पुराणाः
घृतानि शाकानि च तिक्तकानि" ॥

तन्त्रान्तरे ।

"पुराणाः शालिगोधूममुद्गाद्याः कुष्ठिनो हिताः ।
तिक्तशाकं जाङ्गलञ्च पानादौ खदिरोऽम्बुकम् ॥
ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्गतासृग्दोषाणाम् ।
संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम् ॥
दूर्व्वाऽभयासैन्धवचक्रमर्द्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः ।
त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूला
कण्डूश्च दद्रूश्च निवारयन्ति ॥
तुल्यो रसः श्यामलरोम्णुषेण
सचक्रमर्द्दोऽप्यभयाविमिश्रः ।
पानीयभुक्तेन सदम्लपिष्टो
लेपः कृतो दद्रुगजेन्द्रसिंहः ॥
विडङ्गैडगजाकुष्ठनिशासिन्धूत्थसर्षपैः ।
धान्याम्लपिष्टैर्लेपोऽयं दद्रुकुष्ठविनाशनः ॥
एडगजकुष्ठसैन्धवसौवीरसर्षपैः क्रिमिघ्नैः ।
क्रिमिसिध्मदद्रुमण्डलकुष्ठानां नाशनो लेपः ॥
पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य
तक्रेण पर्णान्यथ काकमाच्याः ।
तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठा-
न्युद्वर्त्तयेदश्वहनच्छदैश्च ॥ ५ ॥
विडङ्गसैन्धवशिवाशशिरेखा
सर्षपकरञ्जरजनीभिश्च ।
गोजलपिष्टो लेपः
कुष्ठहरो दिवसनाथसमः ॥ ६ ॥
कासमर्द्दकमूलञ्च काञ्जिकेन प्रपेषितम् ।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि जयेदेतत्प्रलेपनात् ॥ ७ ॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत् ।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिध्मानमेव च ॥ ८ ॥
चक्राह्वयं सुधीक्षीरं भावितं मूत्रसंयुतम् ।
रवितप्तं हि किञ्चित् स्याल्लेपनं किट्टिमापहम् ॥ ९ ॥
शिखरीरसेन सुपिष्टं मूलकबीजं प्रलेपनं सिध्मे ।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥
सक्षारं गन्धकं लेपात् कटुतैलेन सिध्मजित् ॥
कासमर्द्दकबीजानि मूलकानां तथैव च ॥ १२ ॥ १३ ॥
गन्धाश्मचूर्णमिश्राणि सिध्मनां परमौषधम् ॥
उपदेशात् काञ्जिकपिष्टैर्लेपः ॥ १४ ॥
गन्धपाषाणचूर्णेन यवक्षारेण लेपितम् ।
सिध्मनाशं व्रजत्याशु कटुतैलयुतेन च ॥
द्वयं समं कटुतैलेन लेपः ॥ १५ ॥
कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गवः सर्षपास्तथा रजनी ।
एतत् केशरषष्ठं निहन्ति बहुवार्षिकं सिध्म ॥ १६ ॥
नीलकुरण्टकपत्रैरालिप्य गात्रमतिबहुशः ।
लिम्पेन्मूलकबीजैः पिष्टैस्तक्रेण सिध्मनाशाय ॥ १७ ॥
एडगजातिलसर्षपकुष्ठं मागधिकाम्लयुतदधिमस्तु ।
पूतिकृतं दिवसत्रयमतद्धन्ति विचर्च्चिकदद्रुककुष्ठम् ॥ १८ ॥
सिन्दूरमरिचचूर्णं महिषीनवनीतसंयुतं बहुशः ।
लेपान्निहन्ति पामां तैलं करवीरसिद्धं वा ॥ १९ ॥ २० ॥
पारदं शङ्खगन्धञ्च शिलाचोत्तरवारुणी ।
प्रपुन्नाडञ्च सर्पाक्षिमघनादाग्निनाङ्गली ॥
उत्तरवारुणी, राखालशशा इति ख्याता ॥
मल्लातं गृहधूमञ्च मुनिगुञ्जा स्नुहीपयः ।
अरिष्टञ्च गुडं क्षौद्रं वाकुजीबीजतुल्यकम् ॥
गोमूत्रैरारनालैर्व्वा पिष्ट्वा लेपञ्च कारयेत् ।
दद्रुमण्डलकण्डूश्च विचर्च्चिञ्च विनाशयेत् ॥ २१ ॥
मनःशिलाले मरिचञ्च तैल-
मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रलेपः ॥ २२ ॥
दिषवचाहरिद्राचित्रकागारधूम-
मगलमरिचदूर्व्वाक्षीरमर्कस्नुहीभ्याम् ।
दहति पतितमात्रात् कुष्ठजातीरशेषा
कुलिशमिव सरोषाच्छक्रहस्तादिमुक्तम् ॥
अथ अनल भल्लातक ॥ २३ ॥
भल्लातका द्वीपि सुधार्कमूलं
गुञ्जाफलं त्र्यूषणशङ्खचूर्णम् ।
तुल्यं सकुष्ठं लवणानि पञ्च
क्षारद्वयं लाङ्गलिकाश्च भल्ला ।
स्नुह्यर्कदुग्धं घनमायसस्थं
शलाकया तद्विदधीत लेपम् ।
कुष्ठे विलासे तिलकालके च
अर्शःसु दुर्नामसु चर्म्मकीले ॥
भल्लातका द्वीपि चित्रकं तन्मूलम् ॥
एषां समभागचूर्णं सिजार्कयोः क्षीरे दत्त्वा किञ्चित् पाकं कुर्य्यात् । अथ वा क्षीरद्वयं चतुर्गुणं चूर्णं पादिकं लेपयोग्यं पाकं कुर्य्यात् । शलाकया कुष्ठस्थाने दद्यात् ॥ २४ ॥
"स्नुक्काण्डसुषिरे दग्ध्वा गृहधूमं ससैन्धवम् ।
अन्तर्धूमं तैलयुक्तं लेपाद्धन्ति विचर्च्चिकाम्" ॥
सिजकाण्डे सैन्धवगृहधूमं समभागं प्रपूर्य्य स्थाल्यभ्यन्तरे कृत्वा शरावेण पिधाय दग्ध्वा पिष्ट्वा कटुतैलेन लेपः ॥ २५ ॥
"स्नुक्काण्डे सर्षपात् कल्कं कुकूलानलपाचितम् ।
लेपाद्विचर्च्चिकां हन्ति रागवेग इव त्रपाम्" ॥
सिजकाण्डे राइकल्कं प्रपूर्य्य शुष्कगोमयाग्नौ दग्ध्वा कटुतैलेन लेपः ॥ २६ ॥
"नारिकेलोदरे न्यस्तस्तण्डुलः पूतितां गतः ।
लेपाद्विपादिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ २७
तिलकुसुमलवणगोजलकटुतैलं लौहभाजने कृत्वा ।
शोषितमर्कमयूखैः पादस्फुटनं निहन्ति लेपेन" ॥ २८
"उन्मत्तकस्य बीजेन माणकक्षारवारिणा ।
कटुतैलं विपक्वञ्च शीघ्रं हन्ति विपादिकाम्" ॥
कटुतैलं श ४ माणनालपत्राणां क्षारं पल ६४ जलं श ६४ शेष श १६ कल्कः धस्तुरबीजं पल ८ । उन्मत्ततैलम् ॥ २९ ॥
"अवल्गुजं कासमर्द्दं चक्रमर्द्दं निशायुगम् ।
माणिमन्थञ्च तुल्यांश मस्तुकाञ्जिकपेषितम् ।
कण्डूकच्छूजयत्युग्रा सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥ ३० ॥
कोमलसिंहास्यदलं सनिशं सुरभीजलेन पिष्टम् ।
दिवसत्रयेण नियतं क्षपयति कच्छूं विलेपनतः ॥ ३१
"वायस्यैडगजाकुष्ठकृष्णाभिर्गुडिका कृता ।
वस्तमूत्रेण सम्पिष्टा लेपाच्छ्वित्रविनाशिनी" ॥
समभागचूर्णं छागमूत्रेण पिष्ट्वा गुडिका कार्य्या ।
तेनैव लेपः ॥ ३२ ॥
'पूतिकार्कस्नुक्नरेन्द्रद्रुमाणां
मूत्रे पिष्टाः पल्लवाः सौमनाश्च ।
लेपाच्छ्वित्रं हन्ति दद्रुव्रणांश्च
कुष्ठान्यर्शांस्युग्रनाडीव्रणांश्च' ॥
सौमनाः जातीपत्री । सर्व्वेषां पल्लवान् गोमूत्रेण पिष्ट्वा लेपो देयः ॥ ३३ ॥
"गजचित्रव्याघ्रचर्म्ममसीतैलविलेपनात् ।
श्वित्रं नाशं व्रजेत् किं वा पूतिकीटविलेपनात्" ॥
गजचर्म्म चित्ररोमव्याघ्रचर्म्म अनयोर्भस्म कटुतैलञ्च लेपः । अथवा पादुडियाकीटं पिष्ट्वा लेपः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ "कुडवोऽवल्गुजबीजात् हरितालचतुर्थभागसम्मिश्रः । गवां मूत्रेण पिष्टः सवर्णकरणः परः श्वित्रे" ॥ आयुर्व्वेदसारेऽपि ।
'कुडवो वागुजीबीजात् हरितालपलान्वितः ।
गवां मूत्रेण संपिष्य लेपनात् श्वित्रनाशनम् ॥ ३६ ॥

धात्रीखदिरयोः क्वाथं पीत्वा च मधुसंयुतम् ।
शङ्खकुन्देन्दुधवलं जयेच्छ्वित्रं न संशयः ॥ ३७ ॥
धात्रीखदिरयोः क्वाथमवल्गुजरजोऽन्वितम् ।
पीत्वा शङ्खेन्दुकुन्दाभं हन्ति श्वित्रं न संशयः ॥३८॥
क्षारे सुदग्धे गजलण्डजे च
गजस्य मूत्रेण बहुश्रुते च ।
द्रोणप्रमाणं दशभागयुक्तं
दत्त्वा पचेत् बीजमवल्गुजस्य ॥
एतद्यदा चिक्कणतामुपैति
तदाशु सिद्धां गुडिकां प्रकुर्य्यात् ।
श्वित्रं प्रलिम्पेदथ तेन घृष्टं
तदा व्रजत्याशु सवर्णभावम् ॥ ३९ ॥
श्वेतजयन्तीमूलं पीतं पिष्टञ्च पयसैव ।
श्वित्रं निहन्ति नियतं रविवारे वैद्यनाथाज्ञा॥४०॥
गुञ्जाफलाग्निचूर्णन्तु लेपितं श्वेतकुष्ठनुत् ।
शिलापामार्गभस्मापि लिप्ता श्वित्रं विनाशयेत् ॥
४१ ॥ ४२ ॥
एरण्डतुलसीबीजं वागुजी चक्रमर्दकम् ।
तिक्तकोषातकीबीजं कृष्णाङ्कोठस्य बीजकम् ॥
गोमूत्रदधिदुग्धैश्च पचेदप्याजमूत्रकैः ।
कल्कं दत्त्वा शिला काशी पथ्या कुष्ठं विडङ्गकम्॥
कटुतैलञ्च तल्लेपाद्दृष्ट्वा घृष्ट्वा विलेपनैः ।
पञ्चाननमिदं तैलं श्वेतकुष्ठकुलापहम्" ॥
कटुतैल शं ४ क्वाथ्यएरण्डबीजादीनां मिलित्वा शं
२ कल्कशिलाकाश्यादीनां मिलित्वा शं १ ।
इति श्वित्रे पञ्चाननतैलम् ॥ ४३ ॥
"आरग्वधं धवं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
रजनीद्वयसंयुक्तं पचेत्तैलं विधानवित् ॥
एतेनाभ्यञ्जनादेव क्षिप्रं श्वित्रं विनश्यति" ॥
तिलतैल शं ४ पा शं १६ कल्कमिलित शं १ ।
इति आरग्वधाद्यं तैलम् ॥ ४४ ॥
"शुद्धसूतं समं गन्धं त्रिफला भृङ्गवागुजी ।
भल्लातकं तिलाः कृष्णा निम्बबीजं समं समम् ।
मर्द्दयेद्भृङ्गजद्रावैः शोष्यं पेष्यं पुनः पुनः ॥
इत्थं कुर्य्यात्त्रिसप्ताहं रसः श्वेतारिको भवेत् ।
मध्वाज्यैर्निष्कमात्रन्तु खादेत् श्वेतं विनाशयेत्"॥
इति श्वेतारिः ॥ ४५ ॥
"पिबति सकटुतैलं गन्धपाषाणचूर्णं
रविकिरणसुतप्तं पामनो यः पलार्द्धम् ।
त्रिदिनतदनुसिक्तः क्षीरभोजी च शीघ्रं
भवति कनकदीप्तिः कामरूपी मनुष्यः" ॥ ४६ ॥
"तीव्रेण कुष्ठेन परीतदेहो
यः सोमराजीं नियमेन खादेत् ।
संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयां
स सोमराजीं वपुषाऽतिशेते ॥ ४७ ॥
घर्म्मसेवी कदुष्णेन वारिणा वागुजीं पिबेत् ।
क्षीरभोजी च सप्ताहात् कुष्ठी कुष्ठं व्यपोहति ॥४८
अवल्गुजबीजकर्षं पीत्वा कोष्णेन वारिणा ।
भोजनं सर्पिषा कार्य्यं सर्व्वकुष्ठविनाशनम् ॥ ४९ ॥
छिन्नायाः स्वरसो वापि सेव्यमानो यथाबलम् ।
जीर्णे घृतेन भुञ्जीत मुद्गयूषौदनेन च ॥
अपि पूतिशरीरोऽपि दिव्यरूपी भवेन्नरः ॥ ५० ॥
यः खादेदभयारिष्टमरिष्टामलकानि वा ।
स जयेत् सर्व्वकुष्ठानि मासादूर्द्ध्वं न संशयः ॥५१॥५२॥
निम्बस्य पत्रं मूलानि सत्वक्पुष्पफलानि च ।
चूर्णितानि घृतक्षौद्रसंयुतानि दिने दिने ॥
लिह्यात् पिबेद्वा मूत्रेण संयक्तान्युदकेन वा ।
मदिरामलतोयेन पयसा वा यथाबलम् ॥
भुञ्जीत घृतयूषाद्यैः शाल्यन्नं पयसापि वा ।
सर्व्वकुष्ठविसर्पार्शोनाड़ीदुष्टव्रणानपि ॥
कामलाश्च गदानन्यांस्तथा पित्तकफोद्भवान् ।
संवत्सरप्रयोगेण सर्व्ववर्ज्यविवर्ज्जितः ॥
जयत्येतत् पञ्चनिम्बं रसायनमनुत्तमम्" ॥
इति पञ्चनिम्बम् ॥ ५३ ॥
"पुष्पकाले च पुष्पाणि फलकाले फलानि च ।
संचूर्ण्य पिचुमर्द्दस्य त्वङ्मूलानि दलानि च ॥
द्विरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत् ।
त्रिफलात्र्यूषणं ब्राह्मी श्वदंष्ट्रारुष्कराग्निकाः॥
विड़ङ्गसारवाराहीलौहचूर्णामृताः समाः ।
हरिद्राद्वयावल्गुजव्याधिघाताः सशर्कराः ॥
कुष्ठेन्द्रयवपाठाश्च कृत्वा चूर्णं सुसंयुतम् ।
खदिरासननिम्बानां घनक्वाथेन भावयेत् ॥
सप्तधा पञ्चनिम्बस्य मार्कवस्वरसेन च ।
स्निग्धशुद्धतनुर्धीमान् योजयेच्च शुभे दिने ॥
अधुना तिक्तहविषा खदिरासनवारिणा ।
सेव्यसुखाम्बुना वापि कोलवृद्ध्या पलं पिबेत् ॥
तिक्तहविषा वक्ष्यमाणपञ्चतिक्तघृतेन ॥
जीर्णे च भोजनं कार्य्यं स्निग्धं लघु हितञ्च यत् ॥
विचर्चिकोडुम्बरपुण्डरीक-
कपालदद्रूकिटिमालसादि ।
शतारुविस्फोटविसर्पपामां
कुष्ठप्रकोपं विविधं किलासम् ॥
भगन्दरं श्लीपदवातरक्तं
जड़ान्ध्यनाड़ीव्रणशीर्षरोगान् ।
सर्व्वप्रमेहान् प्रदरांश्च सर्व्वान्
दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥
स्थूलोदरः सिंहकृशोदरश्च
सुश्लिष्टसन्धिर्मधुनोपयोगात् ।
समोपयोगादपि ये दशन्ति
सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु ॥
जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः
शुभे रतस्त्रसमानकान्तिः" ॥
इति पञ्चनिम्बः ॥ ५४ ॥
"अमृतायाः पलशतं दशमूल्यास्तथा शतम् ।
पाठामूर्व्वाबलातिक्तादार्व्वीगन्धर्व्वहस्तकाः ॥
एषां दशपलान् भागान् विभीतक्याः शतं हरेत् ।
द्वे शते च हरीतक्या धात्र्यकस्तथा शतम् ॥
जलद्रोणद्वये पक्त्वा षष्ठभागावशेषितम् ।
प्रस्थं गुग्गुलुमाहृत्य प्रस्थार्द्धञ्च घृतं पचेत् ॥
पाकसिद्धौ प्रदातव्यं गुडूच्याः सत्त्वमेव च ।
पलद्वयं तथा शुण्ठ्याः पिप्पल्याश्च पलद्वयम् ॥
ततो मात्रां प्रयुञ्जीत ज्ञात्वा दोषबलाबलम् ।
अष्टादशसु कुष्ठेषु वातरक्तगदेषु च ॥
कामलामामवातञ्च अग्निमान्द्यं भगन्दरम् ।
पीनसञ्च प्रतिश्यायं श्लीहानमुदरं तथा ॥
एतान् रोगान्निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा" ॥
अमृतागुग्गुलुः । अयं वातरक्ते प्रशस्तः ॥ ५५ ॥
"निम्बामृतावृषपटोलनिदिग्धिकानां
भागान् पृथग्दशपलान् विपचेद्घटेऽपाम् ।
अष्टांशशेषितरसेन सुनिश्चितेन
प्रस्थं घृतस्य विपचेत् पिचुभागकल्कैः ॥
पाठाविड़ङ्गसुरदारुगजोपकुल्या-
द्विक्षारनागरनिशामिषिचव्यकुष्ठैः ।
तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकाग्नि-
रोहिण्यरुष्करवचाकणमूलयुक्तैः ॥
मञ्जिष्ठयातिविषया वरया यमान्या
संशुद्धगुग्गुलुपलैरपि पञ्चसंख्यैः ।
तत् सेवितं विधमति प्रबलं समीरं
सन्ध्यस्थिमज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥
नाड़ीव्रणार्व्वुदभगन्दरगण्डमाला-
जत्रूर्द्ध्वसर्व्वगदगुल्मगुदोत्थमेहान् ।
यक्ष्मारुचिश्वसनपीनसकासशोष-
हृत् पाण्डुरोगगलविद्रधिवातरक्तम्" ॥
इति पञ्चतिक्तघृतगुग्गुलुः ॥ ५६ ॥ * ॥
"श्वेतकरवीरमूलं विषांशकं साधितं गोमूत्रे।
चर्म्मदलसिध्मपामाविस्फोटक्रिमिकिटिमजित्तैलम्"॥
तिलतैल ४ शेर, गोमूत्र १६ शेर, श्वेतकरवीर-
मूल ४ पल, विष ४ पल । करवीरतैलम् ॥ ५७ ॥
"मृतस्य कृष्णसर्पस्य शिरःपुच्छान्त्रवर्ज्जितम् ।
अन्तर्धूमं कृतं भस्म वागुजीतैलमिश्रितम् ।
एतेन मर्दनादेव गलत्कुष्ठं विनश्यति" ॥
इति कृष्णसर्पतैलम् ॥ ५८ ॥
"सूतकं गन्धकं कुष्ठं सप्तपर्णञ्च चित्रकम् ।
सिन्दूरञ्च रसोनञ्च हरितालमवल्गुजम् ॥
आरग्वधस्य बीजानि जीर्णताम्रं मनःशिला ।
प्रत्येकं कर्षमेतेषां कटुतैलं पलाष्टकम् ॥
साधयेत् सूर्य्यतापेन सर्व्वकुष्ठविनाशनम् ।
श्वित्रमौडुम्बरं कच्छूं मांसवृद्धिं भगन्दरम् ॥
विचर्चिकाञ्च पामानं वातरक्तं सुदारुणम् ।
गम्भीरञ्च तथोत्तानं नाशयेत् यस्य स्वच्छयात् ॥
कुष्ठराक्षसनामेदं सवर्णकरणं परम् ।
अश्विभ्यां निर्म्मितं ह्येतत् लोकानुग्रहहेतवे" ॥
इति कुष्ठराक्षसतैलम् ॥ ५९ ॥
"सूतं गन्धं शिला तालं काञ्जिकैर्मर्दयेद्दिनम् ।
तल्लिप्तवस्त्रवर्त्तीं तां तैलाक्तां ज्वालयेदधः ॥
स्थिते पात्रे पचेत्तैलं गृहीत्वा लेपयेत्ततः ।
कुष्ठस्थानं विशेषेण सर्व्वकुष्ठं हरत्यलम् ॥
इदं कालानलं तैलं वातकुष्ठे महौषधम्" ॥
"एषां समं काञ्जिकं सर्व्वेषां द्विगुणं तिलतैलम् ।
कल्कं वस्त्रे संलिप्य संशोष्य वर्त्तीं कुर्य्यात् तां
तैलाक्तां सन्दंशिकया ज्वालयित्वा उपरि तैलं
दत्त्वा ततः पतितं तैलं अधःपात्रे गृह्णीयात् ततः
कुष्ठस्थाने दद्यात्" ॥
इति कुष्ठकालानलतैलम् ॥ ६० ॥
"सिन्दूरामृततालगैरिकहरिद्रानागजीरद्यूषणै-
र्दन्तीमाषाकरसोनवायदहनस्नुह्यर्कदुग्धैर्निशा।

राजीगन्धकहिङ्गुभि परिमितै सुतया पचेत् सार्षप
तैल प्रस्थमित घृतस्य कुडव पात्र तथाकार्द्दनम्"॥
हरितालशिला मनःशिला।
'गोमूत्रञ्च तथा विनीय सकल पूत शृत रोगिणां
दद्यात कुष्ठविचर्च्चिकादिषु भिषक् नाम्ना तु मृड
विन्दुकम'॥ इति मृद्विन्दुतैलम्॥ ९१॥
'सर्व्वकुष्ठे सर्व्वव्रणे सर्व्वाङ्ग गलिते क्षते।
नक्तमाल हरिद्रे द्वे अर्क तगरमेव च॥
करवीरवचाकुष्ठ आस्फोता रक्तचन्दनम्।
मालती सिन्धुवारञ्च मञ्जिष्ठा सप्तपर्णकम्॥
एषामर्द्धपलान भागान विषस्य द्विपल तथा।
चतुर्गुणे गवा मूत्रे तैलप्रस्थ विपाचयेत॥
श्वित्रविस्फोटकिटिभकीटलूताविचर्च्चिका।
कण्डूकच्छुरिकायाश्च ये व्रणा विषदूषिता॥
ते सर्व्वे नाशमायान्ति तम सूर्य्योदये यथा॥
विषतैलमिद नाम्ना सर्व्वव्रणविशोधनम्"॥

इति विषतैलम्॥ ९२॥

"सोमराजी हरिद्रे द्वे सर्षपा कुष्ठमेव च।
करञ्जैडगजावीज पत्रा(ण्या)रग्वधस्य च॥
विपचेत् सार्षप तैल नाडीदुष्टव्रणापहम्।
अनेनाशु प्रशाम्यन्ति कुष्ठान्यष्टादशैव तु॥
नीलिका पिडका व्यङ्ग गम्भीर वातशोणितम्।
कण्डूकच्छुप्रशमन दद्रुपामानिवारणम्"॥

इति सोमराजीतैलम्॥ ९३॥

"सोमराजीतुलाक्वाथे यथा दद्रुघ्नस्य च।
गोमूत्रस्य तथा पात्रे कल्क दत्त्वा विचक्षण॥
विपचेत कार्षिकैर्भागै कटुतैलाढक भिषक।
चित्रक लाङ्गलाख्या च नागर कुष्ठमेव च॥
हरिद्रा नक्तमालञ्च हरिताल मन शिला।
आस्फोतार्ककरवीर सप्तपर्णञ्च गोमयम॥
खदिरो निम्बपत्रञ्च मरिच कासमर्द्दकम।
एतान सूक्ष्मपिष्टानि कल्क दत्त्वा विचक्षण॥
हन्ति सर्व्वाणि कुष्ठानि क्रिमिदुष्टव्रणानि च।
किटिम दद्रुजातञ्च गात्रवैवर्ण्यमेव च॥
विशीर्णचर्म्ममासादिदृढीकरणमुत्तमम्।
पामरोग तथा कण्डू विसर्प हन्ति दारुणम।
ये चान्ये त्वगता रोगास्तास्तु शीघ्र व्यपोहति"॥

इति बृहत्सोमराजीतैलम्॥ ९४॥

"मरिचालशिलाब्दार्कपयोऽश्वारिजटात्रिवृत।
शकृद्रसविशालारुक निशाद्वयदारुचन्दनै॥
कटुतैलात् पचेत प्रस्थ द्वात्रैर्विषपलान्वितै।
सगोमूत्रैस्तदभ्यङ्गाद्दद्रुश्वित्रविनाशनम्॥
सर्व्वेष्वपि च कुष्ठेषु तैलमेतत प्रशस्यते"॥

इति मरिचाद्य तैलम्॥ ९५॥

"मरिच त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्क शकृद्रस।
देवदारु हरिद्रे द्वे मासी कुष्ठ सचन्दनम्॥
विशाला करवीरञ्च हरिताल मन शिला।
चित्रको लाङ्गलाख्या च विडङ्ग चक्रमर्द्दकम्॥
शिरीष कुटजो निम्ब सप्तपर्ण स्नुहामृता।
शम्पाको नक्तमालोऽब्द खदिर पिप्पली वचा॥
ज्योतिष्मती च पलिका विषस्य द्विपल भवेत।
आढक कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम॥

मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत्।
पक्का तैलवर छोतम्रक्षयेत कुष्ठकान् व्रणान्॥
पामाविचर्च्चिकादद्रुकण्डूविस्फोटकानि च।
वलय पलित छाया नली व्यङ्ग तथैव च॥
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्य्यञ्च जायते।
प्रथमे वयसि स्त्रीणा यासा नस्यन्तु दीयते॥
पराममि जरा प्राप्य न स्तना यान्ति नम्रताम्।
बलीवर्द्दस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीडित॥
त्रिभिरभ्यङ्गनैर्गाढ भवेन्मारुतविक्रम"॥
कटुतैल १६ सेर गोमूत्र ६४ सेर, कल्कार्थं
मरिचादीना प्रत्येक १ पल, विष २ पल।

इति बृहन्मरिचाद्य तैलम्॥ ९६॥

"सप्तपर्णस्तथा काली गुडूची पिचुमर्द्दकम्।
शिरीषञ्च महानिम्बा जया तुम्बी मृगादनी'॥
काली कालया लता॥
'निशादशपलान भागान् जलद्रोणे विपाचयेत्।
तैलप्रस्थ समादाय गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम्॥
आरग्वधो भृङ्गराजो जयाधुस्तूरराजय।
इन्द्राशनाभिखर्जूर गोमयार्कस्नुहीच्छदम्॥
तैलतुल्य प्रदातव्य स्वरसञ्च पृथक् पृथक्।
महाकालवचा ब्राह्मी तुम्बाभिष्टहपुत्रिका॥
कुचेला कुलका राजिर्मेघनामा च ग्रन्थिका।
सम्पाकमर्कक्षीरञ्च कासुन्देश्वरमूलकम्"॥
कासुन्दमूलक कालकासुन्दामूलम्। कासुन्द
खरमर्द्दकमिति क्वचित्पाठ तन्मते ईश्वरमूलस्थाने
अपामार्गमूलम्।
"आखु लिङ्गी महानिम्बा विशाला कृमिपत्रकम्।
पूतिकास्फोत मूर्व्वा च सप्तपर्ण शिरीषकम्"॥
कृमिपत्रक विकातिपत्रम्॥
"कुटज पिचुमर्द्दश्च महानिम्ब तथैव च।
गुडूची चन्द्ररेखा च सोमराट चक्रमर्द्दकम्॥
तुम्बरुस्तृणपत्र्याककन्दक कटुरोहिणी।
शटीदार्व्वी त्रिवृत् पद्मग्रन्थिकाशुक्रपुष्करम्॥
कर्पूर कट्फल मासी सुरेलाटकषाभयम्।
एतेषां कार्षिकै कल्कैर्नाम्ना कन्दर्प उच्यते॥
अष्टादशविध कुष्ठ ग्रन्थिभञ्जगल तथा।
हस्तपादाङ्गुलीसन्धिगलित सर्व्वसन्धिषु॥
अधिकानि च मासानि यस्य गात्रे भविष्यति।
नासाकर्णाक्षिवैकल्य भेकाकारवपुस्त्वचम्॥
श्वेत रक्त तथा कुष्ठ नानावर्ण विपादिकम्।
श्वित्र बहुविधञ्चैव वातशोणितमेव च॥
कपाल क्रिमिश कुष्ठ कण्डूदद्रुविचर्च्चिकाम
पामादिस्फोटकादीनि क्रिमिवृद्धि तथैव च॥
कटीदद्रु मसूरीञ्च किटिम रक्तमण्डलम्।
कुष्ठमौदुम्बर पद्म महापद्म तथैव च॥
गलगण्डार्व्वुद हन्याद्गण्डमाला भगन्दरम्।
वातज पित्तजञ्चैव श्लेष्मज सान्निपातिकम्॥
एकोल्वण द्वन्द्वजञ्च कुष्ठ हन्यान्न सशय"॥

इति कन्दर्पसारतैलम्॥ ९७॥ *॥

"भल्लातकाना पवनोद्धताना
वृन्तच्युताना यदाढक स्यात।
तदिष्टकाचूर्णकणैर्विघृष्य
प्रक्षालयित्वा विसृजेत प्रवाते॥
शुष्क पुनस्तद्दिरलीकृतञ्च
तत्र पचेदम्बु चतुर्गुणाम्बु।
तत्पादशेष परिपूतशीतम्
क्षीरेण तुल्येन पुन पचेत्तु॥
तदर्द्धया शर्करया विकीर्ण
तत खजेनोन्मथित विधाय।
तत् सप्तरात्रादुपजातवीर्य्यं
सुधारसादप्यधिकत्वमेति॥
प्रातर्विबुद्ध कृतदेवकार्य्य
मात्राञ्च खादेत् स्वशरीरयोग्याम
न चान्नपाने परिहार्य्यमस्ति
न चातपे चाध्वनि मैथुने च॥
यथेष्टचेष्टो विहितोपयोगा
द्भवेन्नर काञ्चनराशिगौर।
स्थान्यमेधा नरसिंहतेजा
दृष्टेन्द्रियोऽव्याहतबुद्धिसत्त्व॥
दन्ताश्च शीर्णा पुनरुद्भवन्ति
केशाश्च शुक्ला पुनरेव दिव्या।
नीलाञ्जनालिप्रतिमा भवन्ति
त्वचो विवर्णा पुनरेव दिव्या॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
क्रिम्यर्द्दितो भिन्नगलोऽपि कुष्ठी।
सोऽपि क्रमाद्रुढितायशाख
कल्पर्यथा भाति नभोऽम्बुसिक्त॥
उद्दाम् मयूरान् जयति स्वरेण
बलेन मातङ्गतुरगौ जवेन।
रसायनस्यास्य नर प्रसादा-
द्बृहस्पतेरप्यधिकोऽपि बुद्ध्या॥
यस्मात् विशालान् पुनरक्षिदोषान
म्लानाति शीघ्र न च नश्यते तु।
कुर्व्वन्निम कल्पमनल्पबुद्धि
र्जीवेन्नरो वर्षशतानि पञ्च॥
राजा ह्यय सर्व्वरसायनाना
चकार योग भगवानगस्त्य"॥

इति अमृतभल्लातकम्॥ ९८॥

"निम्ब गोपाकन्या कट्वी चायन्ती त्रिफला घनम्।
पर्पटारग्वधानन्तावचाखदिरचन्दनम्"॥
आरग्वध वाकुचवीजम्।
"पाठा शुण्ठी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम्।
श्यामेन्द्रवारुणी मूर्व्वा विडङ्गेन्द्रविषानलम्॥
हस्तिकर्णामृता द्वेका पटोल रजनीद्वयम्।
कर्णारग्वधसप्ताङ्गश्यामेयोषटापलम्'॥
द्वेका महानिम्बम। कर्णारग्वध शोणालिपत्र
मज्जा।
"भूकन्द इयापर्णाञ्च लिङ्गी पद्माटमूषली।
विश्वकसेना च कैटर्य्य शरपुङ्खा क्षीरकञ्चुकी॥
एषा द्विपलिकान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत।
अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत्॥
भल्लातकसहस्राणि त्रीणि छित्वाम्भसोऽम्भसि।
चतुर्भागावशेषन्तु कषायमवतारयेत्॥
तौ कषायौ समानीय वस्त्रपूतौ च कारयेत।

स्य तु तुला ताभ्यां कषायं विपचेत् भिषक् ॥
...तकसहस्राणां मज्जानं तत्र दापयेत् ।
त्रिकटुत्रिफलामुस्तसैन्धवानां पलं पलम् ॥
...कस्य पलञ्चैव चातुर्ज्जातं पलांशिकम् ।
चूर्णं प्रक्षिपेदत्र कन्दकञ्च चतुःपलम् ॥
...घभाण्डे विनिक्षिप्य स्थापयेत् कुशलो भिषक् ।
...भल्लातको ह्येष महादेवेन निर्म्मितः ॥
...तस्तु हितार्थाय जयेच्छीघ्रं न संशयः ।
...त्रमौडुम्बरं दद्रुमृष्यजिह्वं सकाकणम् ॥
...ण्डरीकञ्च चर्म्माख्यं विस्फोटं मण्डलं तथा ।
...कपालं कण्डूञ्च पामानं सविषादिकम् ॥
...तरक्तमुदावर्त्तं पाण्डुरोगं व्रणक्रिमीन् ।
...र्शांसि षट्प्रकाराणि कासं श्वासं भगन्दरम् ॥
सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरम् ।
अनुपाने प्रयोक्तव्यं छिन्नाक्काथं पयोऽथवा ।
भोजने च सदा भोज्यमुष्णान्नं विशेषतः" ॥
इति महाभल्लातकगुडः ॥ ६९ ॥
"ऊताग्रमुखसंशुद्धं पलमेकं रसस्य वै ।
पलं लौहस्य ताम्रस्य पलं भल्लातकस्य च ॥
गन्धकञ्च पलञ्चैकमभ्रकस्य च गुग्गुलोः ।
हरीतकीविभीतक्योश्चूर्णं कर्षद्वयं द्वयोः ॥
अष्टमाषाधिकं तत्र धात्र्याः पाणितलानि षट् ।
घृतं द्व्यष्टगुणं लौहात् द्वात्रिंशत्त्रिफलाजलम् ॥
एवं कृत्वा पचेत् पात्रे लौहे च विधिपूर्व्वकम् ।
पाकमेतस्य जानीयात् कुशलो लौहपाकवित् ॥
विबुद्धः प्रातरुत्थाय गुरुदेवद्विजार्च्चकः ।
रक्तिकादिक्रमेणैव घृतभामरमर्द्दितम् ॥
लौहे लौहस्य दण्डेन कुर्य्यादेतन्नशायनम् ।
अनुपानञ्च कुर्व्वीत नारिकेलोदकं पयः ॥
सर्व्वकुष्ठहरं श्रेष्ठं वलीपलितनाशनम् ।
पाण्डुमेहामवातघ्नं वातरक्तरुजापहम् ॥
क्रिमिशोथाश्मरीशूलदुर्नामवातरोगनुत् ।
क्षयं हन्ति महाश्वासमत्यर्थं शुक्रवर्द्धनम् ।
अग्निसन्दीपनं हृद्यं कान्त्यायुर्बलवृद्धिकृत् ॥
विवर्ज्या शाकाम्लमपि स्त्रियश्च
श्रेयो रसो लाक्षजाविकानाम् ।
शाल्योदनं षष्टिकमान्यमुद्ग-
क्षौद्रं गुड़ः क्षीरमिह क्रियायाम् ॥
शालिञ्च गुर्व्वादिरिह हरुक्करञ्ज-
शिलाजतुक्षौद्रयुतं पयश्च ।
सर्पिर्युतं भक्षयतो विहङ्गान्
प्रपूर्य्यते दुर्व्वलदेहधातुः ॥
श्यामस्य पक्षस्य सिते तु पक्षे
त्रिपञ्चरात्रेण यथा शशाङ्कः" ॥
पाकलक्षणं यथा,—
"वस्त्रे निष्पीड़ितं सूक्ष्मे स्थूलतन्तौ घने दृढ़े ।
समस्तं जायते यत्नां न निःसरति सन्धिभिः ।
न च शब्दायते वह्नौ तदा सिद्धिं विनिर्द्दिशेत्" ॥
इति अमृताङ्कुरलौहम् ॥ ७० ॥
"गन्धकेन हतं ताम्रं दशभागं समुद्धरेत् ।
उपरं पञ्चभागं स्यादमृतञ्च द्विभागिकम् ।
दातव्यं कुष्ठिने सम्यगनुपानस्य योगतः ।
गलिते स्फुटिते चैव विपुले मण्डले तथा ॥
विचर्च्चिकादद्रुपामासर्व्वकुष्ठप्रशान्तये" ॥
इति उदयभास्करः ॥ ७१ ॥
"तालकं वंशपत्राख्यं कुष्माण्डसलिले क्षिपेत् ।
सप्तधा वा त्रिधा वापि दध्यम्लेन तथैव च ॥
शोधयित्वा पुनः शुष्कं चूर्णयेत् तण्डुलाकृतिः ।
ततः शरावके यन्त्रे स्थापयेत् कुशलो भिषक् ॥
वदरीपल्लवोत्थेन लेपनं कारयेत् ततः ।
अरुणाभमधःपात्रं तावज्ज्वाला प्रदीयते ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य माणिक्याभो भवेद्रसः ।
घृतक्षौद्रेण संमर्द्य खादयेद्रक्तिकाद्वयम् ॥
संपूज्य देवदेवेशं कुष्ठरोगाद्विमुच्यते ।
स्फुटितं गलितं कुष्ठं वातरक्तं भगन्दरम् ॥
नाड़ीव्रणं व्रणं दुष्टमुपदंशं विचर्च्चिकाम् ।
नासास्यसम्भवान् रोगान् हतान् हन्यात् सुदारुणान् ।
पुण्डरीकञ्च चर्म्माख्यं विस्फोटं मण्डलं तथा" ॥
इति रसमाणिक्यम् ॥ ७२ ॥
"कुष्माण्डत्रिफलातैलकन्याकाञ्जिकभावितम् ।
तालकं तुल्यगन्धं स्यादर्द्धपारदमर्द्दितम् ॥
अजाक्षीरेण निम्बूककन्यातोयैर्द्दिनत्रयम् ।
प्रत्येकं भावयेत् शुष्कं चक्रिकाकारतां गतम् ॥
विपचेत् हण्डिकामध्ये पलाशक्षारमध्यगम् ।
यामान् द्वादश शीतेऽस्मिन् प्रयोज्यं रक्तिकाद्वयम् ॥
हन्त्यष्टादशकुष्ठानि रोमविध्वंसनं तथा ।
द्विविधं वातरक्तञ्च नाड़ीदुष्टव्रणानि च" ॥
इति तालकेश्वरः ॥ ७३ ॥
"दद्रुघ्नवाणाङ्घ्रिरसं दत्त्वा तालं सुचूर्णितम् ।
पुनः पुनश्च संमर्द्य शुष्कं कृत्वा पुटे दहेत्" ॥
वाणाङ्घ्रिरसं शरपुङ्खपत्ररसम् ॥
दृढ़स्थाल्यां घृतं क्षारं पालाशञ्चाप्युपर्य्यधः ।
ततो ज्वाला प्रदातव्या दिनरात्रे मृतं भवेत् ॥
शुक्लवर्णो यदा च स्याद्वह्नौ दत्ते न धूमकम् ।
तदा ज्ञातं मृतं तालं सर्व्वकुष्ठविनाशनम् ॥
गलत् कुष्ठं वातरक्तं ताम्रवर्णञ्च मण्डलम् ।
शीतपित्तमहादद्रुकुच्छुन्दरविनाशनम् ।
पथ्यं मसूरचणकं मुद्गयूषं यथेच्छया" ॥
इति तालकेश्वरः ॥ ७४ ॥ अतिदृष्टफलोऽयम् ।
"संमर्द्य तालकं शुष्कं वंशपत्राख्यमुत्तमैः ।
कुष्माण्डनीरे सम्भाव्य त्रिदिनं शोधयेत् पुनः ॥
घृतकन्याद्रवैर्भूयो भावयेच्च दिनत्रयम् ।
संमर्द्य काञ्जिकेनैव दध्यम्लेन विमर्द्दयेत् ॥
संमर्द्य चूर्णसलिले रसे पौनर्नवे पुनः ।
त्रिदिनं मर्द्दयित्वा तु कारयेत् खटिकाकृतिम् ॥
स्थाल्यां दृढतरायान्तु पलाशक्षारसञ्चयम् ।
उपर्य्यधस्तालकस्य क्षारं दत्त्वा शरावकैः ॥
पिधाय लेपयेत् यत्नात् पूरयेत् क्षारसञ्चयम् ।
पुनरूर्द्ध्वं शरावेण लेपयेत्तत् दृढ़ं ततः ॥
द्वात्रिंशद्यामपर्य्यन्तं वह्निज्वाला प्रदीयते ।
एवं सिद्धेन तालेन गन्धतुल्येन मेलयेत् ॥
द्वयोस्तुल्यं जीर्णताम्रं वालुकायन्त्रगं पचेत् ।
अयं तालेश्वरो नाम रसः परमदुर्लभः ॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि वातशोणितनाशनः ।
रक्तमण्डलमत्युग्रं स्फुटितं गलितं तथा ॥
वक्ररूपं सर्व्वजातं नाशयेदविकल्पतः ।
दुष्टव्रणञ्च वीसर्पं त्वग्दोषञ्च विनाशयेत् ॥
दृष्टो वारसहस्रञ्च रोगवारणकेशरी" ॥
इति महातालकेश्वरः ॥ ७५ ॥
"कुष्माण्डत्रिफलातैलकन्याकाञ्जिकभावितम् ।
तालकं तुल्यगन्धं स्यादर्द्धपारदमर्द्दितम् ॥
अजाक्षीरेण निम्बूककन्यातोयैर्द्दिनत्रयम् ।
प्रत्येकं भावयेच्छुष्कं चक्रिकाकारतां गतम् ॥
विपचेत् हण्डिकामध्ये पलाशक्षारमध्यगम् ।
यामान् द्वादशशीतेऽस्मिन् प्रयोज्यं रक्तिकाद्वयम् ।
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि रोमविध्वंसनादिकम्" ॥
इति तालकेश्वरः ॥ ७६ ॥
इति गोविन्दविशारदकृतभैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठचिकित्सा समाप्ता ॥

कुष्ठकेतुः, पुं, (कुष्ठस्तन्नाशकः केतुरिव ।) भूम्याडल्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठगन्धि, क्ली, (कुष्ठस्येव गन्धोऽस्य । समासे इच् ।) एलवालुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठघ्नः, पुं, (कुष्ठं हन्ति इति । हन्+टक् ।) हितावली । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठघ्नी, स्त्री, (कुष्ठघ्न+स्त्रियां टित्वात् ङीप् ।) काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वाकुची । अस्याः पर्य्याया यथा ।
"अवल्गुजो वाकुची स्यात् सोमराजी सुपर्णिका ।
शशिलेखा कृष्णफला सोमापूतिफलीति च ॥
सोमवल्ली कालमेषी कुष्ठघ्नी च प्रकीर्त्तिता" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अस्या व्यवहारो यथा—
"कुटजाग्निनिम्बनृपतरुखदिरासनसप्तपर्णनिर्यूहे ।
सिद्धा मधु-घृतयुक्ताः कुष्ठघ्नीर्भक्षयेदभयाः" ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने १९ अध्याये ॥)

कुष्ठनाशनः, पुं, (कुष्ठं नाशयतीति । नश्+णिच्+ल्युः ।) वाराहीकन्दः । गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः । क्षीरीशवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कुष्ठनाशिनी, स्त्री, (कुष्ठं नाशयतीति । नश+णिच्+णिनिः । स्त्रियां नान्तत्वात् ङीप् ।) सोमराजिः । इति रत्नमाला ॥

कुष्ठलं, क्ली, (कु कुत्सितं स्थलम् । अम्बष्ठादित्वात् षत्वम् ।) कुत्सितस्थलम् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

कुष्ठसूदनः, पुं, (कुष्ठं सूदयति नाशयतीति । सूदि+ल्युः ।) आरग्वधः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(आरग्वधशब्दे गुणपर्य्याया अस्य ज्ञातव्याः ॥)

कुष्ठहन्ता, [ऋ] पुं, (कुष्ठं हन्ति इति । कुष्ठ+हन्+तृच् ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठहन्त्री, स्त्री, (कुष्ठहन्तृ+स्त्रियां ऋदन्तात् ङीप् ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः । हाकुच इति भाषा ॥

कुष्ठहृत्, पुं, (कुष्ठं हरतीति । कुष्ठ+हृ+क्विप् तुगागमश्च ।) खदिरवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुष्ठारिः, पुं, (कुष्ठस्य अरिः शत्रुः नाशक इत्यर्थः ।)

विट्खदिरः । इति शब्दचन्द्रिका । पटोलः । आदित्यपत्त्रः । खदिरः । गन्धकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठी, [न्] त्रि, (कुष्ठः अस्यास्तीति । कुष्ठ + इनि ।) कुष्ठरोगयुक्तः । (यथा, मनुः । ३ । ७ ।
'क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च' ॥)

कुष्मल, क्ली, (कुष + "कुटिकुषिभ्यां क्मलन्" । उणां ४ । १८९ । इति क्मलन् ।) छेदनम् । विकशितम् । इत्युणादिकोषः ॥

कुष्माण्ड, पुं स्त्री, शिवस्य गणदेवताभेदः । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १२ । १३ ।
"कुष्माण्डा विविधै रूपैः सैन्त्रैश्च महामुने ! ।
समाधिभङ्गमत्यन्तं व्याख्याः कर्त्तुमातुराः" ॥)
कुम्भविशेषः इति मेदिनी । (कुष्माण्डाकारत्वात् शिवगणभृणयोस्तथात्वम् ॥ कु ईषत् उष्मा अण्डेषु वीजेषु यस्य ।) स्वनामख्यातलताविशेषः । कुमुडा इति कोहडा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । पुष्पफलः २ तिमिषः ३ ग्राम्यकर्कटी ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुष्माण्डकः ५ कर्कारुः ६ । इत्यमरः ॥ पुष्पफल ७ । इति रत्नमाला ॥ कुष्माण्डी ८ कर्कोटिका ९ कुम्भाण्डी १० वृहत्फला ११ सुफला १२ कुसफला १३ नागपुष्पफला १४ शुभी १५ कूष्माण्ड १६ शीलितवृन्तक १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुष्माण्डक १८ । इत्यमरटीका ॥

अपि च ।
'कुष्माण्डं स्यात् पुष्पफलं पीतपुष्पं बृहत्फलम् ।
कुष्माण्डं वृंहणं वृष्यं गुरुपित्तास्रवातनुत् ॥
बालं पित्तापहं शीतं मध्यमं कफकारकम् ।
वृद्धं नातिहिमं स्वादु सक्षारं दीपनं लघु ॥
वस्तिशुद्धिकरं चेतोरोगहृत् सर्व्वदोषजित्' ॥ * ॥

अथ कोहडी ।
'कुष्माण्डी तु भृशं लघ्वी कर्कारुरपि कीर्त्तिता ।
कर्कारुर्ग्राहिणी शीता रक्तपित्तहरा गुरुः ।
पक्वा तिक्ताग्निजननी सक्षारा कफवातनुत्' ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य फलगुणाः । मूत्राघात-प्रमेहकृच्छ्राश्मरीनाशित्वम् । विण्मूत्रग्लपनत्वम् । तृष्णार्त्तिशमनत्वम् । वीर्य्यपुष्टिप्रदत्वम् । गुरु-वृद्धिकारित्वम् । स्वादुतरत्वम् । अरोचकहरत्वम् । बलकारित्वम् । पित्तापहत्वम् । बल्लीफलानां मध्ये प्रवरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य बालफलगुणाः । पित्तहरत्वम् । मध्यमफलगुणौ । कफकारित्वम् । अतिगुरुपाकित्वम् ॥ पक्वफलगुणाः । लघुपाकित्वम् । उष्णत्वम् । क्षारत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । वस्तिशोधनत्वम् । सर्व्वदोषनाशित्वम् । हृद्यत्वम् । चित्तविकारिणां पथ्यत्वञ्च ॥ अस्य नाडिकागुणाः । क्षारत्वम् । मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । रुच्यत्वम् । रुचिकारित्वम् । वायुकफाश्मरीकृच्छ्ररोगनाशित्वञ्च ॥ अस्य मज्जगुणाः । शुक्रकारित्वम् । पित्तनाशित्वम् । वस्तिशोधनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कुष्माण्डक, पुं (कुष्माण्ड + स्वार्थे कन् ।) कुष्माण्डः । इत्यमरः । २ । ४ । १५५ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
"घृते तप्ते विनिक्षिप्य खण्डान् कुष्माण्डसम्भवान् ।
वार्त्ताकुविधिना कुर्य्यात् प्रलेहखण्डादिकम् ॥
वेसवारान्वितमथ घृते तलनपूर्व्वकम् ।
कुष्माण्डकं पचेत् सिद्धं विद्धि शुभ्रादु सुन्दरम्" ॥
नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ११ ।
"नागः शङ्खमुखश्चैव तथा कुष्माण्डकोऽपरः" ॥)

कुष्माण्डी, स्त्री, (कुष्माण्ड + स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।) उमा । (अम्बिका ।) ओषधी । इति हेमचन्द्रः ॥ कर्कारुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ याज्ञिकाविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुस इ कि भासने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वा-पर-अक-सेट्-इदित् ।) पञ्चमस्वरी । इ कुंस्यते । कि कुंसयति कुंसति । भासनं दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

कुस य इर श्लिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-पर-सक-सेट् ।) य, कुस्यति बाला कान्तम् । इर, अकुसत् अकोसीत् । अस्मात् पुषादित्वान्नित्य ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

कुसल, क्ली, (कुस् + कलच् ।) कुशलम् । इत्यमरटीका ॥

कुसितः, पुं, (कुस + "कुषेरम्भोमेदेताः" । उणां ४ । १०६ । इति इतः ।) जनपदः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कुसितायी, स्त्री, (स्त्रीत्वे "वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः" ।४।१।३७। इति प्रकृतेरैकारादेशो ङीष् च ।) कुसीदपत्नी । इति जटाधरः ॥

कुसिम्बी, स्त्री (कौ पृथिव्यां शिम्बीति ख्याता । पृषोदरात् न ।) शिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ।
("कुसिम्बिवल्लीप्रभवास्तु शिम्बाः" ।
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।)

कुसीद, क्ली, (कुस + "कुषेरम्भोमेदेताः" उणां । ४ । १०६ । इति ईदप्रत्ययः । अत्र सूत्रे तृतीयप्रत्ययो कुस्मादिर्दीर्घादिश्चेति तत्त्वबोधिनीकारः । वृषाकप्यग्नीति सूत्रे कुस एवेति वृत्तिकारहरदत्तादयः । यद्वा कुत्सितं निन्द्यत्वमुपलक्षितं सीदति अधोमर्णो यत्र । पृषोदरात् साधुः । यथा वृहस्पतिः "कुत्सितात् सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रगृह्यते । चतुर्गुणं चाष्टगुणं कुसीदाख्यमतः स्मृतम्" ॥) अर्थप्रयोगजीविका । वृद्ध्याजीवनम् । सुद बाडि दथोया इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । अर्थप्रयोगः २ वृद्धिजीविका ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ४ ॥ यथा,—
"कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्व्वीतास्वयंकृतम् ।
आपत्काले स्वयं कुर्व्वन्नेनसा युज्यते द्विजः ॥
मन्त्रो वर्त्तनोपाया ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ।
सर्व्वेषामपि चैतेषां कुसीदमधिकं विदुः ॥
अनावृष्ट्या राजभयान्मूषिकाद्यैरुपद्रवैः ।
कृष्यादिके भवेद्बाधा सा कुसीदे न विद्यते ॥
शुक्लपक्षे तथा कृष्णे रजन्यां दिवसेऽपि वा ।
उष्णे वर्षति शीते वा वर्द्धनं न निवर्त्तते ॥
देशान्तरगतानां या वृद्धिर्नानापण्योपजीविनाम् ।
कुसीदं कुर्व्वतः सम्यक् अभ्रिनस्यैव जायते ॥
अन्यनाम पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत् ।
ते तुष्टास्तस्य तद्दोषं शमयन्ति न संशयः ॥
वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रं गां काञ्चनादिकम् ।
कृषीवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च ॥
पण्येभ्यो विंशतिं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम् ।
पादेनाथाग्रं मारभ्य कुर्य्यात् सद्यममात्मवान् ॥
अर्द्धेन चात्मभरणं नित्यनैमित्तिकान्वितम् ।
पादञ्च मार्षमायस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत् ॥
विद्याशिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षा विपणिः कृषिः ।
वृत्तिर्भैक्ष्यं कुसीदञ्च दश जीवनहेतवः" ॥
इति मार्कण्डे २१५ अध्याय ॥ * ॥ गौतमः ।
"कृषिगोरक्षवाणिज्यञ्चास्वयं कृतं कुसीदञ्चेति ।
कुसीदस्य पृथक् ग्रहणं स्वयङ्कृतस्याभ्यनुज्ञानार्थम्" ॥
कुसीद वृद्धिधर्म्मेति प्रदेशान्तरेऽभिधानात् इति कल्पतरुः ॥ वृहस्पतिः ।
"कुसीदं कृषिवाणिज्यं प्रकुर्व्वीतास्वयं कृतम् ।
आपत्काले स्वयं कुर्व्वन् नैनसा युज्यते द्विजः ॥
अन्यनामः पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत् ।
ते तुष्टास्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः ॥
वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रगोकाञ्चनादिकम् ।
कृषीवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च ॥
पण्येभ्यो विंशकं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम् ॥
वणिक् कुसीददोषं स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात् ।
राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवतानाञ्च विंशकम् ।
त्रिंशद्भागञ्च विप्राणां कृषिं कृत्वा न दोषभाक्" ॥
तथा, मनुः ।
"अशीतिभागं गृह्णीयात् मासाद्वार्द्धुषिकः शतात् ।
द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्म्ममनुस्मरन् ॥
द्विकं शतञ्च गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्बिषी ।
शतकार्षापणे अशीतिभागं विंशति पणान्" ॥
द्विकं सुराजवयम् । एवंविधनियममतिक्रम्य अनापदि स्वयमन्यद्वारा वा यः वाक्वृत्त्येन अत्र हरति तस्यैव प्रायश्चित्तम् । आपदि तु स्वयंकरण-नियमातिक्रमे च न दोषः । इति प्रायश्चित्तविवेकः । इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ कुसीदिके त्रि । इति मेदिनी ॥

कुसीदायी, स्त्री, (कुसीदः कुसीदजीवी तस्य पत्नी । मुग्धबोधमते ईप् ऐङ् च । पाणिन्यादिमते तु कुसितकुसिदशब्दाभ्यां क्रमसध्याभ्यामेव ङीप् ऐङ् इति विशेषः । तदा 'वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः" । ४ । १ । ३७ । इति प्रकृतेरैकारादेशो ङीप् च ।) कुसीदपत्नी । इति जटाधरः ॥

कुसीदिक, त्रि, (कुसीद वृद्ध्यर्थं द्रव्यं कुसीदं तत् प्रयच्छति । "कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ" । ४ । ४ । ३१ । इति ष्ठन् ।) वृद्धिजीवी । तत्पर्य्यायः । वार्द्धुषिकः २ वृद्ध्याजीवः ३ वार्द्धुषिः ४ । इत्यमरः । २ । ९ । ५ ॥ कुसीदः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुसीदी ६ । यथा, आह्निकतत्त्वे ॥
"वणिक् कुसीददोषं स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात्" ॥

कुसुम, क्ली, ('कुषेरम्भोमेदेताः' । उणां ४ । १०६ । इति उम । निपातनात् गुणाभावः ।) पुष्पम् । (यथा ऋतुसंहारे वसन्तवर्णने ४ ।

"वापीजलानां मणिमेखलानां
शशाङ्कभासां प्रमदाजनानां ।
चूतद्रुमाणां कुसुमान्वितानां
ददाति सौभाग्यमयं वसन्तः" ॥

फलकुसुमविशेषाणां द्रव्यान्तरसुलभत्वादिद्वचकत्वं दर्शितं यथा बृहत्संहितायां २९ अध्याये ।
"फलकुसुमसम्वृद्धिं वनस्पतीनां विलोक्य विज्ञेयम् । सुलभत्वं द्रव्याणां निष्पत्तिश्चापि शस्यानाम्" ॥
केन कस्य वृद्धिर्ज्ञेया तदाह ।
"शालेन कलमशालीरक्ताशोकेन रक्तशालिश्च ।
पाण्डूकः क्षीरिकया नीलाशोकेन मसूरकः ॥
न्यग्रोधेन तु यवकस्तिन्दुकवृद्ध्या च षष्टिको भवति ।
अश्वत्थेन ज्ञेया निष्पत्तिः सर्व्वशस्यानाम् ॥
जम्बूभिस्तिलमाषाः शिरीषवृद्ध्या च कङ्गुनिष्पत्तिः ।
गोधूमाश्च मधुकैर्यववृद्धिः सप्तपर्णेन ॥
अतिमुक्तककुन्दाभ्यां कर्पासं सर्षपान् वदेदसनैः ।
बदरीभिश्च कुलत्थांश्चिरविल्वेनादिशेन्मुद्गान् ॥
अतसीवेतसपुष्पैः पलाशकुसुमैश्च कोद्रवा ज्ञेयाः ।
तिलकेन शङ्खमौक्तिकरजतान्यथ चेङ्गुदेन शणः ॥
करिणश्च हस्तिकर्णैरादेश्या वाजिनोऽश्वकर्णेन ।
गावश्च पाटलाभिः कदलीभिरजाविकं भवति ॥
चम्पककुसुमैः कनकं विद्रुमसम्पच्च बन्धुजीवेन ।
कुरुवकवृद्ध्या वज्रं वैदूर्य्यं नन्दिकावर्त्तैः ॥
विद्याच्च सिन्धुवारेण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुम्भेन ।
रक्तोत्पलेन राजा मन्त्री नीलोत्पलेनोक्तः ॥
श्रेष्ठी सुवर्णपुष्पैः पद्मैर्विप्राः पुरोहिताः कुमुदैः ।
सौगन्धिकेन बलपतिरर्केण हिरण्यपरिवृद्धिः ॥
आम्रैः क्षेमं भल्लातकैर्भयं पीलुभिस्तथारोग्यम् ।
खदिरशमीभ्यां दुर्भिक्षमर्ज्जुनैः शोभना वृष्टिः ॥
पिचुमर्द्दनागकुसुमैः सुभिक्षमथमारुतः कपित्थेन ।
निचुलेनावृष्टिभयं व्याधिभयं भवति कुटजेन ॥
दूर्व्वाकुशकुसुमाभ्यां भिक्षुर्वङ्क्षिश्च कोविदारेण ।
श्यामालताभिवृद्ध्या बन्धक्यो वृद्धिमायान्ति" ॥)

फलम् । स्त्रीरजः । (यथा, ज्योतिषशास्त्रे ।
"यदा नार्य्याः पितुर्गेहे कुसुमस्तनसम्भवः" ।)
नेत्ररोगविशेषः । इति मेदिनी ॥

कुसुमपुरं, क्ली, (कुसुमाख्यं पुरम् ।) पुरविशेषः । पाटना इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । पाटलिपुत्रम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मुद्राराक्षसे २याङ्के । "सखे ! विराधगुप्त ! वर्णयेदानीं कुसुमपुरवृत्तान्तशेषं अपि क्षमन्ते कुसुमपुरनिवासिनोऽस्मद्गुणानां चन्द्रगुप्तप्रकृतयः" ॥)

कुसुममध्यं, क्ली, (कुसुमं मध्ये अभ्यन्तरे यस्य ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । चालिता गाछ इति भाषा ॥

कुसुमाञ्जनं, क्ली, (कुसुमाकारमञ्जनं शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) कुसुमाकाररीतिमलसम्भवमञ्जनम् । तत्पर्य्यायः । पौष्पकम् २ रीतिपुष्पम् ३ पुष्पकेतु ४ । इत्यमरः । २ । ९ । १०३ ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ पुष्पाञ्जनशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

कुसुमात्मकं, क्ली, (कुसुममेवात्मा स्वरूपं यस्य । कप् ।) कुङ्कुमम् । इति हारावली ॥

कुसुमाधिपः, पुं, (कुसुमेषु कुसुमप्रधानवृक्षेषु अधिपः श्रेष्ठः ।) चम्पकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चम्पकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

कुसुमाधिराट्, [ज्] पुं, (कुसुमेषु कुसुमप्रधानवृक्षेषु अधिराजते दूरव्यापिसुगन्धित्वात् । अधि + राज् + क्विप् ।) चम्पकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुसुमायुधः, पुं, (कुसुमानि आयुधानि अस्त्राणि यस्य ।) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शाकुन्तले ३याङ्के ।
"भगवन् मन्मथ ! कुतस्ते कुसुमायुधस्य सतस्तैक्ष्ण्यमेतत्" ॥ तथा, कुमारे च । ४ । ४० ।
"कुसुमायुधपत्नि ! दुर्लभ-
स्तव भर्त्ता न चिराद्भविष्यति" ॥ इति ॥)

कुसुमालः, पुं, (कुसुमवत् लोभनीयं द्रव्यादिकं आलाति सम्यक् अगोचरेणैव गृह्णाति । आ + ला + कः ।) चौरः । इति हारावली ॥

कुसुमासवं, क्ली, (कुसुमानां तद्रसानां आसवम् मद्यम् ।) मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुसुमेषुः, पुं, (कुसुमानि इषवो वाणा यस्य ।) कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २७ ॥ (यथा, माघे । ८ । ७० ।
"स्वच्छाम्भःस्नपनविधौतमङ्गमोष्ठ-
स्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।
वासश्च प्रतनु विविक्तमस्त्वितीया-
नाकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्यः" ॥)

कुसुम्भं, क्ली, (कौ पृथिव्यां सुम्भति शोभते दीप्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः । कु + सुभि + अच् इतित्वात् नुम् ।) स्वर्णम् । इति मेदिनी ॥ पुष्पविशेषः । कुसुमफुल इति भाषा ॥ (यथा, ऋतुसंहारे वसन्तवर्णने ६ ।
"कुसुम्भरागारुणितैर्दुकूलै-
र्नितम्वविम्वानि विलासिनीनाम् ।
तन्वंशुकैः कुङ्कुमरागगौरै-
रलङ्क्रियन्ते स्तनमण्डलानि" ॥)
तत्पर्य्यायः । कमलोत्तमम् २ वह्निशिखम् ३ महारजनम् ४ । इत्यमरः । २ । ९ । १०६ ॥ पावकम् ५ पीतम् ६ मधोत्तरम् ७ रक्तम् ८ लोहितम् ९ वस्त्ररञ्जनम् १० अग्निशिखम् ११ । अस्य शाकगुणाः । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विण्मूत्रदोषमदनाशित्वम् । दृष्टिप्रसादनत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । अग्निदीप्तिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रूक्षत्वम् । कफवायुनाशित्वम् । पित्तकारित्वञ्च । तत्तैलगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । त्रिदोषकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ कृमियक्ष्मत्वनाशित्वम् । तेजोजनकारित्वञ्च । घर्षणेनास्य गुणाः । त्रिदोषकारित्वम् । पुष्टिवलक्षयकण्डूकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुसुम्भशाकभक्षणे निषेधमाह तिथितत्त्वधृतशङ्खवचने यथा,—
"कुसुम्भं ललिताशाकं वृन्ताकं पूतिकां तथा ।
भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः" ॥)

कुसुम्भः, पुं, ("कुसेरुम्भोमेदेताः" । उणां । ४ । १०६ । इति उम्भ प्रत्ययः ।) कमण्डलुः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३६ ॥ (यथा, मनौ । ६ । ५२ ।
"आमपक्वोग्रनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान्" ॥)
महारजनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुसुम फुल इति भाषा ॥ अस्य पर्य्याया यथा ।
"पद्मोत्तमविकाशः स्यात् कुसुम्भः शरटस्तथा" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ अस्य गुणाश्च यथा ।
"कटुर्विपाके कटुकः कफघ्नो
विदाहिभावादहितः कुसुम्भः" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

कुसूः, पुं, (कुस् + कूप्रत्ययः ।) किञ्चुलुकः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुसूलः, पुं, (कुस् + कूलच् । यद्वा कुशूलः निपातनात् सत्वम् ।) कुशूलः । इति कटशब्दार्थे भरतः ॥

कुसृतिः, स्त्री, (कुत्सिता सृतिः उपायः व्यवहारो वा ।) शाठ्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३० । इन्द्रजालम् । इति हेमचन्द्रः । (कर्म्मधारये कुत्सितपथः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥ कुत्सिता सृतिराचारो यस्येति विग्रहे, दुराचारे च ।
यथा, भागवते ८ । २३ । ७ ।
"कस्मादयं कुसृतयः खलयोनयस्ते
दाक्षिण्यदृष्टिपदवीं भवतः प्रणीताः" ॥)

कुस्तुभः, पुं, (कुं भुवं स्तुभ्नोति । स्तुम्भ + सूत्रादित्वात् कः ।) विष्णुः । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥ (समुद्रः । तस्येदं अण् कौस्तुभम् इति शब्दार्थचिन्तामणिः ।

कुस्तुम्बरी, स्त्री, (कुत्सिता तुम्बरी । पृषोदरात् सुटि साधुः ।) धन्याकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ।
"आर्द्रां कुस्तुम्बरीं कुर्य्यात् स्वादुसौगन्ध्यहृद्यताम् ।
सा शुष्का मधुरा पाके स्निग्धा तृड्दाहनाशनी" ॥)

कुस्तुम्बुरु, क्ली, (कुत्सितं तुम्बति अर्द्दयति यत् । तुवि अर्द्दने + बाहुलकात् उरुप्रत्ययः । जातिनिर्द्देशात् सुट् ।) धन्याकम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३८ ॥ (अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"धन्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम् ।
धन्या कुस्तुम्बुरी चान्या वेषसौरा वितुन्नकम्" ॥)
(पुं, यक्षविशेषः । यथा, महाभारते । २ । १० । १५ ।
"कुस्तुम्बुरुः पिशाचश्च गजकर्णो विशालकः ।
एते चान्ये च बहवो यक्षाः शतसहस्रशः" ॥)

कुस क ङ मतीच्छिते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) कुस्मिति च । (अत्र अर्कं) ऋखी दन्त्योपधः । मतीच्छितं बुद्धिपूर्व्वकदर्शनम् । कुस्मित् कुत्सितमीषद्धास्यम् । क ङ, कुस्मयते जनः । बुद्ध्या पश्यति कुत्सितं स्मयते वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुह त् क ङ विस्मापने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋखी । विस्मापनमन्यतो विस्मयोत्पादनम् । ङ कुहयते । कुहकेनेन्द्रजालिको लोकं विस्मापयति इत्यर्थः । स्नातां कुहयते विस्मापयते हेतुतो भयमिति भट्टमल्लदर्शनादिस्मापने इति पाठ इत्येके । इति दुर्गादासः ॥

कुह, व्य, ("वा ह च छन्दसि" । ५ । ३ । १३ ।

इति ह्र । "कु तिहो" । ७।२।१०४।इति किम कु ।)कुत्र। वैदिकप्रयोगोऽयम् । इति व्याकरणम् । (यथा, ऋग्वेदे २ । १२ । ५ । "यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेतिघोरमुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम्" ॥)

कुह, पु, (कुहयति विस्माययति ऐश्वर्य्यप्रभावेन य । कुह + णिच् + अच ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः । (स्त्री,माया । कुहकम् । यथा, रामायणे ३।७१।२७ सत्पुरुषवर्गोऽद्य लोकयात्रा प्रवाहते । "अकुह श्रद्दधान सन् कार्य्याकार्य्यविचक्षणः" ॥)

कुहक, स्त्री, (कुह + "बहुलमन्यत्रापि" । उणा २ । ३७ इति कुन् ।) माया । (यथा, भागवते । १ । १ । १ । "जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञ स्व राट तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत् सूरय । तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहक सत्य पर धीमहि" ॥) तत्पर्य्याय । इन्द्रजालम् २ जा लम ३ कुसृति ४ । तद्युक्ते त्रि । तत्पर्य्याय । धूर्त्त २ वञ्चक ३ व्यसक ४ दाम्भाजनिक ५ मायी ६ जालिक ७।इति हेमचन्द्र । दाम्भिक । इत्युणादिकोष । (सर्पविशेष । यथा, विष्णु पुराणे १ । १७ । ३८ ॥ "हत्यस्त्रासेन ते सर्पा कुहकास्तक्षकादयः । अदशन्त समस्तेषु गात्रेष्वतिविषोल्वणा" ॥)

कुहकजीवी, [न्] त्रि, (कुहकेन इन्द्रजालविद्यया जीवति जीवनयात्रा सम्पादयतीति।कुहक + जीव + णिनि ।) मायाजीवी । इति महाभारतम् । वाजिकर इति भाषा ॥ (सर्पजीवि । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थ । साপুড়ে इति भाषा ॥)

कुहकस्वन, पु, (कुहक विस्मापक स्वन शब्दो यस्य ।) कुक्कुटपक्षी । इति हेमचन्द्र ॥

कुहकस्वर, पु, (कुहक विस्मापक स्वरो यस्य ।) कुक्कुट । इति हारावली ॥

कुहका, पु, तालभेद । यथा, सङ्गीतदामोदरे । "द्रुतद्वन्द्व लघुद्वन्द्व ताले कुहकसञ्ज्ञके" ।

कुहन, स्त्री, (कु ईषत प्रयत्नेन हन्यते इति । हन् + कर्म्मणि अप ।) मृद्भाण्डविशेष । काचभाजनम् । (कुत्सिताचारेण हन्तीति । हन् + अच्) ईर्ष्यालौ त्रि । इति मेदिनी ॥

कुहन, पु, (कु पृथ्वी भूमि वा हन्ति खनतीत्यर्थ । हन् + अच् ।) मूषिक । (कौ पृथिव्या कुत्सित वा हन्ति दशतीति । हन् + अच् ।) सर्प । इति हेमचन्द्र ॥

कुहना, स्त्री, (कुह + "ण्यासश्रन्थो युच" । ३ । ३ । १०७ । इति युच ।) दम्भचर्य्या । इति मेदिनी ॥ लोभान्मिथ्येर्य्यापथकल्पना । इत्यमर । ३ । ७ । ५३ ॥ अर्थलिप्सया मिथ्याचारभेदस्य सम्पादना । दम्भमात्रकृतध्यानमौनादि । अर्थलिप्सया धर्म्मा चरण इत्यन्ये । इति भरत ॥

कुहनिका, स्त्री, (कुह + युच स्वार्थे क टाप् अत इत्वम् ।) कुहना । इति शब्दरत्नावली ॥

कुहर, क्ली, (कुं भूमि हरतीति । कु + हृ + अच ।) गह्वरम् । छिद्रम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, प्रसन्न राघवे । 'तं किं मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपयामो कराः' ॥) कर्णे कण्ठशब्दे । गल । अन्तिकम् । इत्यजयपाल ॥

कुहर, पु, (कुह विस्मायने + क । कुह विस्मायन भयमित्यर्थ राति ददाति भय जनयतीति भाव । रा + क ।) नागविशेष । इति मेदिनी ॥

कुहरित, क्ली, (कुहरयति कण्ठशब्द करोति । कुहर + ततौ णिच् + भावे क्त ।) पिकालाप । रतिध्वनि । इति मेदिनी ॥ रटितम् । इति विश्व ॥

कुहलि ,पु, (कु + हलि + इन् ।) पूगपुष्पिका । इति त्रिकाण्डशेष । पान इति भाषा ॥

कुहा, स्त्री, (कुह + क टाप् च ।) कटुकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वदरी । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणाध्याये वदरशब्दे शेषा ॥)

कुहू, स्त्री, (कुह + मृगय्वादित्वात् कु ।) कुहू । इति हेमचन्द्र । (यथा, महाभारते । "कोकिलाना कुहूरवै सुखे श्रुतिमनोहरै" ॥)

कुहू, स्त्री, (कुह + बाहुलकात् कूप्रत्यय ।) नष्टेन्दु कलामावास्या । इत्यमर । १ । ४ । ८ ॥ (यथा, श्रुतौ । "दे ह वा अमावास्ये या पूर्व्वामावास्या सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति" ॥) व्याख्यमाह कालमाधवीये व्यास । "दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूर्मता" ॥ मतान्तरे तु । "तिथिच्छये सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूर्मता । वाङ्गल्येपि कुहूर्ज्ञेया वेदवेदान्तवेदिभि" ॥ तत्र श्राद्धाधिकारिभेदमाह । यथा जावालि । "अपराह्णद्वयाव्यापी यदि दर्शस्तिथिच्छये । आहिताग्नि सिनीवाली निरग्न्यादि कुहूर्मता" ॥ आदिशब्दात् स्त्रीशूद्रयोरपि ग्रहण्य यथाह लौगाक्षि । "सिनीवाली द्विजै कार्य्या साग्निकै पितृकर्म्मणि । स्त्रीभि शूद्रै कुहू कार्य्या तथा चानग्निकैर्द्विजै" ॥ तदधिष्ठात्री देवपत्नी । यथा, निरुक्ते । "सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्याविति" ॥ सा च अङ्गिरस सुता । यथाह भागवते ४ । १ । ३८ । "श्रद्धा त्वङ्गिरस पत्नी चतस्रोऽसूत कन्यका । सिनीवाली कुहूराका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा" ॥) कोकिलालाप । इति मेदिनी ॥ (यथा, आर्य्या सप्तशती ६३० । "केनाधायि पिकानां कुहू विस्मायिनेव शब्द" ॥)

कुहूकण्ठ , पु, (कुहूरितिशब्द कण्ठे यस्य ।) कोकिल । इति शब्दरत्नावली ॥

कुहूमुख , पु, (कुहूरिति शब्द मुखे यस्य ।) कोकिल । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कुहूरव , पु, (कुहूरिति रवो यस्य ।) कोकिल । इति राजनिर्घण्ट । (यदुक्तम् । "पिक । विधुमव हन्ति सम तम स्तमपि चन्द्रविरोधिकुहूरव" ॥)

कुहुल, क्ली, (कुह + उलकप्रत्यय ।) सशल्यश्वभ्रः । इति जटाधर ॥

कुहेडिका, स्त्री, (कु ईषत् हेडते वेष्टते नेत्रा दोऽस्याम् । हेड ङ वेष्टने + इन् तत स्वार्थे तत टाप् ।) कुज्झटिका । इति भूरिप्रयोग ॥

कुहेडी, स्त्री, (कु ईषत् हेडति वेष्टते नेत्रमस्याम् । हेड वेष्टने + "सर्व्वधातुभ्य इन्" ४ । ११७ । इति इन् । तत कृदिकारान्तात् ङीष् ।) कुहेडिका । इति शब्दमाला ॥

कुहेलिका, स्त्री, (कु ईषत् हेडति वेष्टते नेत्रमस्याम् । हेडवेष्टने + इन् । तत स्वार्थे क टाप् । डस्य लत्वम् ।) कुज्झटि । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कू ङि ङ आर्त्तस्वरे । इति कविकल्पद्रुम । (तु आत्म-अक-सेट् ।) ङि ङ कुवते अकुवि इति दुर्गादास ॥

कू ञ ग शब्दे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (क्र्या-उभ-अक-सेट ।) ञ ग कूनाति कूनीत । कूस्याः ऽयमिति जैमिनि । दन्त्योष्ठ्योपधोऽपि । नकाररहितो कूशान्त इति रमानाथ । दीर्घान्त कौमरा । इति दुर्गादास ॥

कू, स्त्री, (कूनाति शब्दायते इति । कू + क्विप् ।) पिशाची । इति शब्दमाला ॥

कूकुद, त्रि, (कू शब्दे भावे क्विप् । कुव शब्द कीर्त्तिरित्यर्थ कु भूमि आसप्तदशरूपान् यावत् ददातीति । कूकु + दा + क ।) सत्कृत्य अलङ्कृता कन्या यो ददाति स । इत्यमर । ३ । १४ ॥

कूच, पुं (कु शब्दे "कुवश्चट् दीर्घश्च" । उ ४ । ९९ । इति चट् दीर्घश्च ।) स्तन । इत्युणादिकोष ॥

कूचिका, स्त्री, (कूच + टिलात् ङीप् । स्वार्थे कन् ।) तूलिका । इति हेमचन्द्र ॥

कूज अव्यक्ते । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा पर अक सेट् ।) दीर्घी । अव्यक्तमव्यक्तशब्दः । कूजति कोकिलः । इति दुर्गादास ॥

कूजित, क्ली (कूज + भावे क्त ।) पक्षिध्वनि । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, गीतगोविन्दे १ । ३ । २ । "ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे" ॥)

कूट क ङ अप्रसादाप्रदे । इति कविकल्पद्रुम । (चुरा आत्म अक सेट ।) अप्रदा दानाभाव । क ङ कूटयते खल स्फुटमप्यर्थ प्रसन्न न करोति किञ्चिन्न ददाति वेत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

कूट त् क दाहे । मन्त्रे । इति कविकल्पद्रुम । (अदन्तचुरा पर सक सेट् ।) दीर्घी । अचुकूटत् इति दुर्गादास ॥

कूट , पुं, (कूटयति दग्धीकरोति शापप्रभावेन सापराधान् इति । कूट दाहे + णिच् + अच् ।) अगस्त्यमुनि । इति शब्दरत्नावली ॥

कूटः, पुं, स्त्री, (कूट्यते दातुं न शक्यते स्थावरत्वादिति। कूट अप्रदाने + कर्म्मणि घञ्।) गृहम्। इति शब्दरत्नावली॥

कूटः, पुं, क्ली, (कूट + घञ्।) निश्चलः। राशिः। (यथा, छेः रामायणे। १।१४।१५।
"अन्नकूटाश्च दृश्यन्ते बहवः पर्व्वतोपमाः"॥)
लौहमुद्गरः॥ (यथा, भागवते। ४।२५।८।
"एते त्वां संप्रतीक्षन्ते स्मरन्तो वैशसं तव।
संपरेतमयःकूटैश्छिन्दन्त्युत्थितमन्यवः"॥)
माया। (यथा, महाभारते वनपर्व्वणि।
"नैव धर्म्मेण तद्राज्यं नार्ज्जवेन न चौजसा।
अक्षकूटमधिष्ठाय हृतं दुर्य्योधनेन वै"॥)
पर्व्वतशृङ्गम्। (यथा, महाभारते आनुशासनिके।
"अद्रीणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते"॥)
तुच्छः। सीरावयवः। यन्त्रम्। फाँद इति भाषा। (यथा, रामायणे।
"वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैस्तथा"॥)
अनृतम्। इति मेदिनी॥ भग्नशृङ्गवृषः। इति हेमचन्द्रः॥ कैतवम्। इत्यमरः। ३।३।३६॥ (यथा, भागवते। ६।५।१०।
"वाचः कूटन्तु देवर्षेः स्वयं विमम्शुर्धिया"॥
दहति त्रि। यथा, मनुः। ७।९०।
"न कूटैरायुधैर्हन्यात् युध्यमानो रणे रिपून्"॥
मिथ्याभूते त्रि। यथा, याज्ञवल्क्यः।
"द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्व्वसाक्षिणः"॥
पुरद्वारम्। यथा, महाभारते। ४।५।१४।
"इयं कूटे मनुष्येन्द्र! गहने महती शमी।
भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः"॥
अत्र कूटशब्दस्तु टीकाकृन्मतभेदेन अर्थान्तरेऽपि वर्त्तते। अग्रभागमात्रम्। यथा, रामायणे।
"किरीटकूटैर्ज्वलितं शृङ्गारं दीप्तकुण्डलम्"॥
भागवते च। ३।१३।२९।
"सयत्नकूटाङ्घ्रिनिपातवेग-
विशीर्णकुक्षिः स्तनयन्नुदन्वान्।
उत्सृष्टदीर्घोर्म्मिभुजैरिवार्त्त-
श्चुक्रोश यज्ञेश्वर! पाहि मेति"॥)

कूटकं, क्ली, (कूट + संज्ञायां कन्।) फालम्। इत्यमरः।२।९।१३॥

कूटकः, पुं, (कूट + ण्वुल्।) कवरी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सुरानामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दमाला॥ (पर्व्वतविशेषः। यथा, भागवते। ५।१९।१७।
"भारते ऽस्मिन्वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवः"।
"त्रिकूट ऋषभः कूटकः कौल्लः सह्यः" इति॥)

कूटकृत्, पुं, (कूटं करोतीति। कूट + कृ + क्विप् तुगागमश्च।) शिवः। कायस्थः। इति त्रिकाण्डशेषः। कितवे, त्रि॥ (तुलाकर्म्मणि कैतवकारी। यथा, याज्ञवल्क्यः। २।२४३।
"तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च"॥)

कूटजः, पुं, (कूटे पर्व्वते एव जायते। जन + डः।) कुटजवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुटजशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः॥)

कूटपूर्व्वं, पुं, हस्तिनां त्रिदोषजज्वरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कूटपर्व्वोऽपि क्वचित्पाठः॥

कूटपालकः, पुं, (कूटं गृहस्तोमं पालयतीति। पालि + ण्वुल्।) कुलालस्य पवनम्। कुमारेर पोयान् इति भाषा। पित्तज्वरः। इति हारावली॥

कूटयन्त्रं, क्ली, (कूटं कैतववत् यन्त्रम्।) आमिषं दत्त्वा मृगपक्षिबन्धनार्थं यत् सन्धानयन्त्रं निवेश्यते तत्। फाँद इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उन्माथः २। इत्यमरः।२।१०।२६॥

कूटशाल्मलिः, पुं, (कूटः शाल्मलिः।) शाल्मलिविशेषः। काशिमाला इति ख्यातः। कुत्सितशाल्मलिः अन्तशाल्मलिर्वा। इत्यन्ये। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। रोचनः २। इत्यमरः।२।४।४७॥ (क्वचित् स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते। कूटशाल्मलिरिव इति व्युत्पत्त्या यमस्य गदायाः गौणी संज्ञा। यथा, रघौ १२।९५।
"अयःशङ्कुचितां रक्षः शतघ्नीमथ शत्रवे।
हृतां वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिमक्षिपत्"॥
नरकस्थकण्टकाचितलोहशाल्मलिवृक्षविशेषः। स च दुरारोहः। यथा, महाभारते १८।३।४।
"नादृश्यन्त च तास्तत्र यातनाः पापकर्म्मिणाम्।
नदी वैतरणी चैव कूटशाल्मलिना सह"॥)
राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ रोहितकशब्दे द्रष्टव्यौ॥

कूटसंक्रान्तिः, स्त्री, अर्द्धरात्रातीते सूर्य्यस्य राश्यन्तरगमनम्। यथा,—
"संक्रान्तिर्द्विविधा यत्र पूर्व्वं तत्र परित्यजेत्।
कर्त्तव्यं कूटसंक्रान्त्यां स्नानदानतपोव्रतम्॥
अर्द्धरात्रव्यतीते तु यदा संक्रमते रविः।
सा ज्ञेया कूटसंक्रान्तिर्मुनिभिः परिकीर्त्तिता"॥
इति विद्यानिधिकृतज्योतिःसागरसारधृतं वचनम्॥ *॥ अपि च।
"अर्द्धरात्रे व्यतीते तु संक्रान्तिर्यदहर्भवेत्।
पूर्व्वे त्वतन्द्रितं कुर्य्यात् परेद्युः स्नानदानयोः॥
इति भीमपराक्रमीयम्॥ स्नानदानयोरित्यत्र सप्तमीनिर्द्देशात् परदिवसीयस्नानदाननिमित्तकं पूर्व्वदिने उपवाससंयमनरूपव्रतादिकं कुर्य्यादित्यर्थः। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

कूटस्थः, त्रि, (कूटे मायायां तिष्ठतीति। यद्वा, कूटवत् निर्व्विकारेण निश्चलः सन् तिष्ठतीति। कूट + स्था + कः।) एकरूपतया यः कालव्यापी सः। इत्यमरः॥ (परमात्मा। यथा, पञ्चदश्यां ६।२२-२७।
"अधिष्ठानतया देहद्वयावच्छिन्नचेतनः।
कूटवन्निर्व्विकारेण स्थितः कूटस्थ उच्यते॥
कूटस्थे कल्पिता बुद्धिस्तत्र चित्प्रतिबिम्बकः।
प्राणानां धारणाज्जीवः संसारेण स युज्यते॥
जलव्योम्ना घटाकाशो यथा सर्व्वस्तिरोहितः।
तथा जीवेन कूटस्थः सोऽन्योन्याध्यास उच्यते॥
अयं जीवो न कूटस्थं विविनक्ति कदाचन।
अनादिरविवेकोऽयं मूलाविद्येति गम्यताम्॥
विक्षेपावृतिरूपाभ्यां द्विधा ऽविद्या प्रकल्पिता।
न भाति नास्ति कूटस्थ इत्यापादनमावृतिः॥
अज्ञानी विदुषा पृष्टः कूटस्थं न प्रबुध्यते।
न भाति नास्ति कूटस्थ इति बुद्धा वदत्यपि"॥
कूटस्थचैतन्यस्य अविद्याध्यस्ततयैव जीवत्वं नतु स्वरूपतः नितरां तस्मादपि निरध्यस्तत्वात् निर्म्मलः सच्चिदानन्दस्वरूपावस्थः पुरुषोत्तमः परमात्मेत्युच्यते। यथा, गीतायां १५।१६-१७।
"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
क्षरः सर्व्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्त्यव्यय ईश्वरः"॥)
एकेनैव स्वभावेन निरवधिकालस्य व्यापको य आकाशादिः। इति भरतः॥ (कूटे भयावहे तिष्ठति यः। स्था + कः।) व्याघ्रनखः। इति राजनिर्घण्टः॥ (व्याघ्रनख इति भाषा॥)

कूटस्थं, क्ली, (कूटस्थ इव प्रकाशते यत्। अर्शआदेरच्।) व्याघ्रनखाख्यगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥

कूटसाक्षी, [न्] त्रि, (कूटः मायावी मिथ्यावादी कापटीत्यर्थः साक्षी।) मिथ्यासाक्षी इति व्यवहारतत्त्वम्॥ (याज्ञवल्क्ये कूटसाक्षिलक्षणम्। यथा,—
"द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्व्वसाक्षिणः"॥
ते तु गुरुदण्डार्हाः। अकृतप्रायश्चित्ताः रौरवाख्यनरकं व्रजेयुः॥ यो हि जानन्नपि साक्ष्यं न ददाति स कूटसाक्षितुल्यः। तथा च तत्रैव।
"न ददाति तु यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः।
स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि"॥)

कूटागारं, क्ली, (कूटं आगारं गृहम्।) वड़भी। तत्पर्य्यायः। चन्द्रशालिका २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ स्त्रीणां क्रीड़ागारम्। इत्यादिकाण्डटीका॥

कूटार्थभाषिता, स्त्री, (कूटार्थस्य दुर्भेद्यार्थस्य कल्पितार्थस्य वा या भाषिता।) प्रबन्धकल्पनाकथा। इति शब्दरत्नावली॥ रूपकथा इति भाषा॥

कूड़, श घान्ये। भक्षे। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदां-परं-अकं-सकञ्च-सेट्।) षष्ठस्वरी। फलाभावेऽप्यस्य कूटादौ पाठः प्राचामनुरोधात्। प्राञ्चोऽपि डान्तप्रस्तावादिमं कूटादौ पठितवन्तः। श, कूड़ती कूड़न्ती। घान्यं घनीभावः। कूड़ति दुग्धं वह्नियोगात्। कूड़त्यन्नं लोकः। इति दुर्गादासः॥

कूड्यं, क्ली, (कूड़ति घनीभवति मृदादिना। कूड़ + ण्यत्।) भित्तिः। इति शब्दरत्नावली॥ देयाल इति भाषा॥

कूण, त् क सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट्।) दीर्घी मूर्द्धन्योपधः अचुकूणच्चक्षुः सङ्कुचितमभूदित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कूण, क ङ सङ्कुचि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-अकं-सेट्।) षष्ठस्वरी। क ङ, कूणयते चक्षुः सङ्कुचितं स्यादित्यर्थः। पञ्चमस्वरीत्येके। इति दुर्गादासः॥

कूणिः, त्रि, (कूणति कुञ्चितो भवति रोगादिभिरिति शेषः। कूण सङ्कोचे "सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणां ४।११७। इति इन्।) कूणिः। रोगादिना

कुत्सितकर । इत्यमरटीकायां भरत ॥

कूणिका, स्त्री, (कूण्+ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च ।) पशुशृङ्गम् । वीणामूलस्थशृङ्गशलाका । तत्पर्य्यायः । कलिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥

कूदर, पु, (कुत्सितं उदरं यस्य । ऋतुदोषेण मातो दरजातत्वात् तथात्वम् ।) जातिविशेषः । यथा — ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ।

"ब्राह्मण्यामृषिवीर्य्येण ऋतौ प्रथमवासरे ।
कुत्सिते चोदरे जातः कूदरस्तेन कीर्त्तितः ॥
तदशौचे विप्रतुल्यः पतितो ऋतुदोषतः ।
सद्यः कोटकसर्गाधमो जगतीतले" ॥

कूद्दाल, पु, (कुद्दाल+पृषोदरात् दीर्घत्वे साधुः ।) कुद्दालवृक्षः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

कूप, त् क दौर्ब्बल्ये । (चुरा-पर-अक-सेट् ।) अथ षष्ठस्वरी । इति त्रिलोचनः । सप्तमस्वरी । इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥

कूप, पु, (कु ईषत् आपो यत्र । "ऋक्पूरब्धूः" । ५ । ४ । ७४ । उदनेरित्यत्र दीर्घनिर्द्देशादन्यथा पूर्ळ्दिति वा । यद्वा कुवन्ति मण्डूका अत्र । "कुपु भ्राम्" । उणा ३ । २७ इति पो दीर्घश्च ।) खनात् मस्यातो जलाधारः । कूया इति पाल्या इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । अन्धुः २ प्रहिः ३ उदपानम् ४ । इत्यमरः । १ । १० । २६ ॥ अवटः ५ कोट्टार ६ । इति जटाधरः ॥ कातः ७ कर्त्तः ८ वव्रः ९ काटः १० खातः ११ अवतः १२ क्रिविः १३ सूदः १४ उत्सः १५ ऋश्यदात् १६ कारोतरात् १७ कुशेषः १८ केवटः १९ । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्याये त्रयोदशकूपनामानि ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

"भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः ।
बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात्तदम्भः कौपमुच्यते" ।

इति भावप्रकाशः ॥ तज्जलगुणाः । वातकफनाशित्वम् । अग्निदीपनत्वम् । लघुत्वम् । पित्तवर्द्धनत्वम् । क्षारत्वम् । शीतकाले उष्णत्वम् । उष्णकाले शीतलत्वम् । वसन्तकाले प्रशस्तत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

("कृत्तं कफघ्नं लवणात्मकञ्च
सन्दीपनं पित्तकरं लघूष्णम् ।
कूपोदकं वातहरं प्रदिष्टं
हितं न शस्तं शरदो वदन्ति" ।

इति हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ।)

कूपादिकरणफलादिकं जलाशयतत्त्वधृतविविधपुराणवचनम् । यथा,—

"सेतुबन्धरता ये च तीर्थशौचरताश्च ये ।
तडागकूपकर्त्तारो मुच्यन्ते ते तृणाभयात्" ॥

विष्णौ च । "अथ कूपकर्त्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृतार्द्धं विनश्यति" । तत्पूर्वे स्वकूपात् दूषिते । विष्णुधर्म्मोत्तरे च ।

"तडागकूपकर्त्तारस्तथा कन्याप्रदायिनः ।
छत्रोपानहदातारस्ते नराः स्वर्गगामिनः" ॥

तथा, नन्दिकेश्वरपुराणे ।

"यो वापीमथवा कूपं देशे तोयविवर्ज्जिते ।
खानयेत् स दिवं याति बिन्दौ बिन्दौ शतं समाः" ॥

तत्संस्कारकर्त्तुरपि फलमुच्यते विष्णौ । यथा,—

"कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च ।
पुनः संस्कारकर्त्ता च लभते मौलिकं फलम्" ॥

परं जलशून्यदेशखनने एव प्रतिष्ठा न तु मद्दो द्वारमात्रे । "ग्रामे जलमुत्पाद्य" इति वचनात् ।) गर्त्तः । गगवृत्तः । नदीमध्यस्थितो वृक्षः पर्व्वतो वा । इत्यादिकोषः । कूपकः । कूपा इति भाषा । मन्मानम् । इति मेदिनी ॥

कूपक, पु, (कूपः गर्त्तः कायते प्रकाशते इति । कै+क ।) नौकागुणबन्धनस्तम्भः । इत्यमरः । १ । १० । १२ । मास्तूल इति भाषा । तैलपात्रम् । कूपा इति भाषा । कुकुन्दरम् । उदपानम् । चिता । इति मेदिनी ॥ (शुष्कनद्यादौ जलार्थं कृतो गर्त्तः । इत्यमरः । १ । १० । १० ।)

कूपाङ्क, पु, (कूपाकारः अङ्कः अस्मिन् ।) रोमाञ्चः । इति शब्दरत्नावली ॥ कूपाङ्गोऽपि पाठः ॥

कूपार, पु, (कुं पृथिवीं पिपर्त्ति पूरयति । पृ+अण् पृषोदरात् उकारस्य दीर्घः ।) अकूपारः । इत्यमरटीका ॥ कुवारोऽपि पाठः ॥

कूपिका, स्त्री, (कूप+सञ्ज्ञायां कन् ततष्टाप् अत इत्वञ्च ।) जलान्तर्गतोपलम् । जलमध्यस्थितपर्व्वतादि । इति मेदिनी ॥

कूपी, स्त्री, (कूप+इन् ततो ङीप् ।) पात्रविशेषः । यथा, अजीर्णचिकित्सायां भावप्रकाशः ॥

"भावयेत् सप्तकृत्वश्च चणकाम्लजलेन च ।
तत् सशोष्य सपिष्य कूपीमध्ये निधापयेत्" ॥

कूम, स्त्री, (कौ पृथिव्यां भूमेर्व्वा उमा कान्तिर्यस्मात् ।) सरोवरः । इति जटाधरः ॥

कूर, पु, (विज स्तुतौ+भावे क्विप् ऊ । कौ भूमौ ऊव वयनं लाति गृह्णातीति । ला+क । लस्य रः ।) भक्तम् । इति हलायुधः ॥

कूर्च, स्त्री, (कूर्च्यते इति कुर बाहुलकात् चट् निपातनात् दीर्घः ।) मलापकर्षणार्थकशरादिमुष्टिः । कूंचि इति भाषा । यथा,—नारसिंहपुराणे ।

"ततः समर्पयेत् कूर्च्चमुशीरादिविनिर्म्मितम् ।
मलापकर्षणार्थं श्रीमन्मूर्त्त्यैङ्गसस्थितम्" ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे च ।

"उशीरकूर्चकं दत्त्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
दत्त्वा गोवालजं कूर्चं सर्व्वांस्तापान् यथोदितान् ।
दत्त्वा चामरजं कूर्चं श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम्" ॥

इति श्रीहरिभक्तिविलासस्य ६ विलासे ४८ श्लोकः ॥

कूर्च, पु स्त्री, (कुर+चट् निपातनात् दीर्घः ।) भ्रुवोर्मध्यम् । भ्रूद्वयमध्यस्थानम् । इत्यमरः । २ । ६ । ९२ । मयूरपुच्छमुष्टिः । कुशमुष्टिः । इति हरिवंशे पुण्यकल्पटीकायां नीलकण्ठः । कठिनम् । शाद्यम् । केतवम् । इति मेदिनी । विकत्थनम् । दम्भः । शिरोपरिभागः । स तु अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्य उपरिभागः । इति हेमचन्द्रः । हुं बीजम् । इति तन्त्रम् । (यथा, कर्पूरस्तवे "वर्णाद्यं वह्निसंस्थं विधुरतिवलितं तत्त्रयं कूर्चयुग्मम्" ।) तथा, भैरवतन्त्रे ।

"कालीबीजद्वयं देवि । दीर्घं हुङ्कारमेव च ।
चाचरी सा महाविद्या चामुण्डा कालिका स्मृता ॥)

कूर्च, पु, (कुर+बाहुलकात् चट् निपातनात् दीर्घः ।) ग्रीष्मम् । इति धरणी ॥

कूर्चशिर [स] स्त्री, (कूर्चस्य शिर इव शिरो ऽस्य ।) श्यन्तिकन्य । इति हेमचन्द्रः । गुडमुडा इति भाषा ॥ ('गुल्फसन्धेरध उभयतः कूर्चशिरो नाम तत्र रुजा शोथो' । "द्वे द्वे कूर्चशिरांसि च । इति सुश्रुते शारीरस्थाने ६ अध्याये ।)

कूर्चशीर्ष, पु, (कूर्चं श्मश्रु तद्वत् शीर्षं यस्य ।) जीवकवृक्षः । स तु अष्टवर्गमध्यपतितौषधिः । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ । (जीवकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

कूर्चशीर्षक, पु, (कूर्चं श्मश्रु तद्वत् शीर्षं यस्य । कप् ।) जीवकः । इति राजनिर्घण्टः । (नारिकेलवृक्षः । इति चिन्तामणिः ।)

कूर्चशेखर, पु, (कूर्चमिव शेखरमस्य ।) नारिकेलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कूर्चिका, स्त्री, (कूर्चाकारोऽस्त्यस्याः । कूर्च+ठन् ।) क्षीरविकृतिः । चीरसा इति भाषा । इत्यमरः । २ । ९ । ४४ ॥ सा द्विधा यथा,—

"दध्ना सह च यत् पक्वं क्षीरं सा दधिकूर्चिका ।
तक्रेण पक्वं यत् क्षीरं सा भवेत्तक्रकूर्चिका" ॥

इति भरतः ॥

("कूर्चिका विकृता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तलाः" । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।)

सूचिका । सूंच इति भाषा । तूलिका । तुली इति भाषा । कुड्मलः । कुडि इति भाषा । कुञ्चिका । कुंजि इति भाषा । इति हेमचन्द्रो मेदिनी च ॥

कूर्द्द उ क्रीडायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-आत्म-अक-सेट् ।) षष्ठस्वरी । उ, कूर्द्दते । इति दुर्गादासः ॥

कूर्द्दन, स्त्री, (कूर्द्द+भावे ल्युट् ।) क्रीडा । खेला । इत्यमरः । १ । ७ । ३३ ॥

कूर्द्दनी, स्त्री, (कूर्द्दतेऽस्याम् । कूर्द्द+अधिकरणे ल्युट् ततो ङीप् ।) चैत्रीपूर्णिमा । सा तु कामदेवोत्सवतिथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कूर्प, स्त्री, (कुरं याति । पा+क ।) भ्रूद्वयमध्यम् । इति हेमचन्द्रः ।

कूर्पास, पु, (कूर्परे शरीरे अस्यते आस्ते वा । अस+घञ् । पृषोदरात् रलोपः पूर्व्वदीर्घश्च ।) कञ्चुकः । वारबाणः । इति हेमचन्द्रः । (स्वार्थे कन् प्रत्ययेनास्योदाहरणं यथा, माघे । ५ । २३ ।

"प्रस्वेदवारिकविशेषविषिक्तमङ्गे
कूर्पासकं क्षतनखक्षतमुद्दिपन्ती" ।)

कूर्म्म, पुं, (कुत्सितं ईषद् वा ऊर्म्मिः वेगो यस्य । के जले ऊर्म्मिर्वेगोऽस्येति वा पृषोदरात् साधुः ।) जलजन्तुविशेषः । काछिम इति भाषा । (यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ५८ ।

"यदा संहरते चायं कूर्म्मोऽङ्गानीव सर्व्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता" ।)

तत्पर्य्यायः । कच्छपः २ कमठः ३ गूढः ४ पञ्च

गुप्तः ५ पीवरः ६ कमठः ७ जलगुल्मः ८। इति जटाधरः। अस्य मांसादिगुणपर्य्यायान्तरौ कच्छपशब्दे द्रष्टव्यौ॥ *॥ (तल्लक्षणं यथा,—
वृहत्संहितायाम् ६४ अध्याये।
"स्फटिकरजतवर्णो नीलराजीव चित्रः
कलशसदृशमूर्त्तिश्चारुवंशश्च कूर्म्मः।
अरुणसमवपुर्व्वा सर्षपाकारचित्रः
सकलनृपमहत्त्वं मन्दिरस्थः करोति॥
अञ्जनभृङ्गश्यामवपुर्व्वा विन्दुविचित्रोऽव्यङ्गशरीरः।
सर्पशिरा वा स्थूलगलो यः सोऽपि नृपाणां राष्ट्रविवृद्ध्यै॥
वैदूर्य्यत्विट् स्थूलकण्ठस्त्रिकोणो
गूढच्छिद्रश्चारुवंशश्च शस्तः।
क्रीड़ावाप्यां तोयपूर्णे मणौ वा
कार्य्यः कूर्म्मो मङ्गलार्थं नरेन्द्रैः"॥
परमेश्वरः। यथाह ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिकायां दयानन्दः।
"परमेश्वरेणेदं सकलं जगत्क्रियते तस्मात् तस्य कूर्म्म इति संज्ञा"॥ प्रजापतेरवतारविशेषः। यथा, शतपथब्राह्मणे। ७।५।१।५।
"स यत् कूर्म्मो नाम एतद्वै रूपं कृत्वा प्रजापतिः प्रजा असृजत यदसृजताकरोत्तद् यदकरोत् तस्मात् कूर्म्मः कश्यपो वै कूर्म्मस्तस्मादाहुः सर्व्वाः प्रजाः काश्यप्य इति। स यः स कूर्म्मोऽसौ स आदित्यः"॥ इति॥ *॥)
वाह्यवायुविशेषः। यथा,—
"उन्मीलने स्मृतः कूर्म्मो भिन्नाञ्जनसमप्रभः"॥
इति शारदातिलकटीका॥ *॥ मुद्राविशेषः। यथा,—
"वामहस्तस्य तर्ज्जन्यां दक्षिणस्य कनिष्ठया।
तथा दक्षिणतर्ज्जन्यां वामाङ्गुष्ठेन योजयेत्॥
उन्नतं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामस्य मध्यमादिकाः।
अङ्गुलीर्योजयेत् पृष्ठे दक्षिणस्य करस्य च॥
वामस्य पितृतीर्थेन मध्यमानामिके तथा।
अधोमुखे च ते कुर्य्याद्दक्षिणस्य करस्य च॥
कूर्म्मपृष्ठसमं कुर्य्याद्दक्षपाणिञ्च सर्व्वतः।
कूर्म्ममुद्रेयमाख्याता देवताध्यानकर्म्मणि"॥
इति तन्त्रसारः॥ *॥ (आसनविशेषः। यथा हठयोगदीपिकायाम्। १।२२।
"गुदं निरुध्य गुल्फाभ्यां व्युत्क्रमेण समाहितः।
कूर्म्मासनं भवेदेतदिति योगविदो विदुः"॥)
सत्ययुगे समुद्रमन्थनकाले मन्दरपर्व्वतधारणार्थं कच्छपरूपभगवदवतारविशेषः। यथा,—
"क्षीरोदमध्ये भगवान् कूर्म्मरूपी स्वयं हरिः"॥
इति पद्मपुराणम्॥ अपि च।
"विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो
दुरन्तवीर्य्योऽवितथोऽभिसन्धिः।
कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत्
प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार"॥
इति श्रीभागवतम्॥ *॥ ("काश्यपतनयाः कद्रोः पुत्रेषु एकः। स च नागविशेषः। यथा, महाभारते। १।६५।४१।
"शेषोऽनन्तो वासुकिश्च तक्षकश्च भुजङ्गमः।

कूर्म्मश्च कुलिकश्चैव काद्रवेयाः प्रकीर्त्तिताः"॥)
कूर्म्मचक्रं, क्ली (कूर्म्माकारं चक्रम्। मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः।) ज्यौतिषकर्म्मोक्तकच्छपाकारचक्रम्।
तस्याकारो यथा,—
"प्राङ्मुखो भगवान् देवः कूर्म्मरूपी व्यवस्थितः।
आक्रम्य भारतं वर्षं नवभेदं यथाक्रमम्"॥
तत्र नक्षत्रन्यासक्रमः।
"मध्यप्रागग्नियाम्यादिस्त्रित्रिकादिषु च त्रयैः।
कृ वेधयुतैस्तेस्तु पीड्यन्ते तन्निवासिनः"॥
तत्र वेधो यथा,—
"पूर्व्वापरे भवेद्वेधो वेधश्चोत्तरदक्षिणे।
ईशाने राक्षसे वेधो वेध आग्नेयमारुते।
ताराभयान्वितं तत्र सौरिं यत्नेन चिन्तयेत्"॥
तत्र वेधादिजन्यदोषाः।
"अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः।
सचक्रं परचक्रञ्च सप्तैते सम्भवन्ति च॥
गतं देशस्थग्रामत्वेनमर्क्षतो वदेत्।
तथा च यत्र नक्षत्रे दिव्यपार्थिवनाभसाः॥
दृश्यन्ते सुमहोत्पाताः सा दिशं तत्र पीड़येत्।
सौरिर्व्वलाधिपो दृष्टः सम्पवीर्य्यः शुभावहः॥
यदा पीड़येद्देशं भानुजः कूर्म्मचक्रके।
तत्र स्थाने महाविघ्नो जायते नात्र संशयः॥
दुष्टस्थाने गते चन्द्रे कर्त्तव्यं शान्तिपौष्टिकम्"॥
तत्रादौ मध्यस्था देशाः।
"मध्ये साम्भता मत्स्याः शूरसेनाः समाथुराः।
पञ्चालशाल्वमाण्डव्यकुरुक्षेत्रगजाह्वयाः॥
मरुनैमिषविन्ध्याद्रिपाण्ड्याघोषाः सयामुनाः।
काश्यपोध्या प्रयागश्च गया वैदेहकादयः"॥
तत्र पूर्व्वस्थदेशाः।
"प्राच्यां मागधशोणौ च वारेन्द्रीगौड़राढकाः।
वर्द्धमानतमोलिप्तप्राग्ज्योतिषोदयाद्रयः"॥
तत्राग्निकोणस्थदेशाः।
"आग्नेय्यामङ्गवङ्गोपवङ्गत्रैपुरकोशलाः।
कालिङ्गौड्रान्ध्रकिष्किन्धाविदर्भशवरादयः"॥
तत्र दक्षिणस्थदेशाः।
"दक्षिणेऽवन्तिमाहेन्द्रमलयाः ऋष्यमूककाः।
चित्रकूटमहारण्यकाञ्चीसिंहलकोङ्कणाः।
कावेरी ताम्रपर्णी च लङ्कात्रिकूटकादयः"॥
तत्र नैर्ऋतकोणस्थदेशाः।
"नैर्ऋते द्रविड़ानर्त्तमहाराष्ट्राश्च रैवतः।
यवनः पह्लवः सिन्धुः पारसीकादयो मताः"॥
तत्र पश्चिमस्थदेशाः।
"पश्चिमे हैहयाऽस्ताद्रिम्लेच्छवासप्रकादयः"॥
तत्र वायुकोणस्थदेशाः।
"वायव्ये गुर्ज्जराटञ्च नाटजालन्धरादयः"॥
तत्र उत्तरस्थदेशाः।
"उत्तरे चीननेपालल्लनकैकेयमन्दराः।
गान्धारहिमवत्क्रौञ्चगन्धमादनमालवाः।
कैलासमद्रकाश्मीरम्लेच्छदेशाः खसादयः"॥
तत्रेशानकोणस्थदेशाः।
"ऐशाने स्वर्णभौमश्च गङ्गाद्वारस्तु टङ्कणाः।
वाह्लीकब्रह्मपुरककीराता दरदादयः"॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ *॥ जपयज्ञकर्म्मोक्तकमठाकारचक्रम्। तस्य लिखनक्रमः।
"चतुरस्रां भुवं लिख्य कोष्ठानां नवकं लिखेत्।
पूर्व्वकोष्ठादि विलिखेत् स्वरवर्गाननुक्रमात्॥
सप्तमीषे मध्यकोष्ठे स्वरान् युग्मक्रमाल्लिखेत्।
दिक्षु पूर्व्वादितो यत्र स्वैनायव्यक्षरसंस्थितिः॥
मुखं तत्तस्य जानीयात् पुच्छं तावुभयतः स्थितौ॥
कोष्ठे कुक्षी उभे पादौ द्वे शिष्टे पुच्छमीरितम्॥
क्रमेणानेन विभजेन्मध्यस्थमपि भागतः"॥ *॥
तस्याङ्गविभागे स्थितस्य जपादौ गुणदोषाः यथा।
"मुखस्थो लभते सिद्धिं करस्थः स्वल्पजीवनः।
उदासीनः कुक्षिसंस्थः पादस्थो दुःखमाप्नुयात्॥
पुच्छस्थः पीड्यते मन्त्री बन्धनोच्चाटनादिभिः।
कूर्म्मचक्रमिदं प्रोक्तं मन्त्रिणां सिद्धिदायकम्"॥*॥
तदज्ञाने दोषो यथा, पिङ्गलायाम्।
"कूर्म्मचक्रमविज्ञाय यः कुर्य्यात् जपयज्ञकम्।
तस्य तत्फलं नास्ति सर्व्वानर्थाय कल्पते"॥
इति तन्त्रसारः॥ (तन्त्रोक्तग्रहणीयमन्त्रशुभादिसूचककूर्म्माकारचक्रविशेषः। तत्स्वरूपादि रुद्रयामले उक्तम्। यथा।
"कूर्म्मचक्रं प्रवक्ष्यामि शुभाशुभफलात्मकम्।
यज्ज्ञात्वा सर्व्वतन्त्रार्थं जानाति मन्त्रिसत्तमः॥
अभेद्यं भेदकं चक्रं स्वरगुप्तादरपूर्व्वकम्।
कूर्म्माकारं महाचक्रं चतुष्पादसमावृतम्॥
तुण्डे स्वरान्, दक्षपादे कवर्गं, वामपादके।
चवर्गं, कीर्त्तितं पश्चात् अधःपादे टवर्गकम्॥
तदधस्तु तवर्गः स्यादुदरे च पवर्गकम्।
यवान्तं हृदये प्रोक्तं शहान्तं पृष्ठमध्यके॥
लाङ्गूले प्रणवबीजञ्च क्षकारं लिङ्गमध्यके।
लिखित्वा गणयेन्मन्त्री चक्राकारं मनोहरम्॥
स्वरे लाभः कवर्गे श्रीश्चवर्गश्च विवेकदः।
टवर्गे राजपदवी तवर्गे धनवान् भवेत्॥
उदरे सर्व्वनाशः स्यात् हृदये बहुदुःखभाक्।
पृष्ठे च सर्व्वसन्तापः लाङ्गूले मरणं ध्रुवम्॥
वैष्णवे पृष्ठदेशे तु दुःखञ्च वामपादके।
विरुद्धदयलाभे तु न कुर्य्याच्चक्रचिन्तनम्॥
विरुद्धैके धर्म्मनाशो युग्मदोषे च मारणम्।
यत्र देवाक्षरञ्चास्ति तत्र चैव निजवर्णकम्॥
विरुद्धञ्च त्यजेच्चक्रमन्यमन्त्रं विचारयेत्।
पृथक् धौमे यदि भवेत् वर्णमाला महेश्वर!॥
यदि तत्सौख्यभावः स्यात् तत्सौख्यं नापि वर्ज्जयेत्॥
विभिन्नगेहे दोषस्तेत् शुभमन्त्रञ्च संत्यजेत्॥
इति ते कथितं देव! दृष्टादृष्टफलप्रदम्।
ये शोधयन्ति चक्रेन्द्रं मन्त्रसिद्धिप्रदं शुभम्"॥*॥
कूर्म्मरूपी विष्णुः केन रूपेण विराजते तत्संस्थानविवरणं मार्कण्डेयपुराणे ५८ अध्याये उक्तम्॥
तद् यथा। क्रोष्टुकिरुवाच।
"भगवन्! कथितं सम्यक् भवता भारतं मम।
सरितः पर्व्वता देशा ये च तत्र वसन्ति व॥
किन्तु कूर्म्मस्त्वया पूर्व्वं भारते भगवान् हरिः।
कथितस्तस्य संस्थानं श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः॥
कथं स संस्थितो देवः कूर्म्मरूपी जनार्द्दनः॥

शुभाशुभं मनुष्याणां व्यज्यते च तत् कथम् ।
यथामुख यथापादन्तस्य तद्ब्रूह्यशेषत ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
प्राङ्मुखो भगवान् । देव कूर्म्मरूपी व्यवस्थित ।
आक्रम्य भारत वर्षं नवभेदमिद द्विज ।।
नवधा सस्थितान्यस्य नक्षत्राणि समन्तत ।
विषयाश्च द्विजश्रेष्ठ ! ये सम्यक् तान्निबोध मे ॥
वेदमन्त्रा विमाण्डव्या शाल्वनीपास्तथा शका ।
उज्जिहानास्तथा वत्सा घोषसङ्ख्यास्तथा खशा ॥
मध्ये सारस्वता मत्स्या शूरसेना समाथुरा ।
धर्म्मारण्या ज्योतिषिका गौरग्रीवा गुडाश्मका ॥
विदेहका सपाञ्चाला सङ्केता कङ्कमारुता ।
कालकोटिसपाषण्डा पारिपात्रनिवासिन ॥
कापिङ्गला कुरुर्वाह्यास्तथैवोड्म्बरा जना ।
गजाह्वयाश्च कूर्म्मस्य जलमध्यनिवासिन ॥
कृत्तिका रोहिणी सौम्या एतेषा मध्यवासिनाम् ।
नक्षत्रत्रितय विप्र । शुभाशुभविपाटकम् ॥
वृषध्वजोऽञ्जनश्चैव जम्भ्वाख्यो मानवाचल ।
शूर्पकर्णो व्याघ्रमुख खर्मक कर्व्वटाशन ॥
तथा चन्द्रेश्वराश्चैव खशाश्च मगधास्तथा ।
गिरयो मैथिला शुभ्रास्तथा वदनदन्तुरा ॥
प्राग्ज्योतिषा सलौहित्या सामुद्रा पुरुषादका ।
पूर्णोत्कटो भद्रगौरस्तथोदयगिरिर्द्विज ।।
कषाया मेखलामुष्टास्ताम्रलिप्तैकपादपा ।
वर्द्धमाना कोशलाश्च मुखे कूर्म्मस्य सस्थिता ॥
रौद्र पुनर्व्वसु पुष्यो नक्षत्रत्रितय मुखे ।
पादे तु दक्षिणे देशा कीर्त्तके वदत श्रृणु ।
कलिङ्गवङ्गजठरा कोशला मूषिकास्तथा ।
चेदयश्चोर्द्धकर्णाश्च मत्स्याद्या विन्ध्यवासिन ॥
विदर्भा नारिकेलाश्च धर्म्मद्वीपास्तथैलिका ।
व्याघ्रग्रीवा महाग्रीवास्त्रैपुरा श्मश्रुधारिण ॥
कैष्किन्धा हैमकूटाश्च निषधा कटकस्थला ।
दशार्णाहारिका नग्ना निषादा काकुलालका ॥
तथैव पर्णशवरा पादे व पूर्व्वदक्षिणे ।
आश्लेषा तथा पश्च पालस्त्य प्रथमास्तथा ॥
नक्षत्रत्रितय पादमाश्रित पूर्व्वदक्षिणम् ।
लङ्का कालाजिनाश्चैव शैलिका निकटास्तथा ॥
महेन्द्रमलयाद्रौ च दर्दुरे च वसन्ति ये ।
कर्कोटकवने ये च भृगुकच्छा सकोङ्कणा ॥
सर्व्वाश्चैव तथाऽऽभीरा वेण्यास्तीरनिवासिन ।
अवन्तयो दासपुरा स्तथैवाकणिनो जना ॥
महाराष्ट्रा सकर्णाटा गोनर्दाश्चित्रकूटका ।
चोला कोलगिराश्चैव क्रौञ्चद्वीपजटाधरा ॥
कावेरी ऋष्यमूकस्था नासिक्याश्च ये जना ।
शङ्खशुक्त्यादिवैदूर्य्यशैलप्रान्तचराश्च ये ।
तथा वारिचरा कोला धर्म्मपट्टनिवासिन ।
गणवाह्या परा कृष्णाद्वीपवासनिवासिन ।
सूर्य्याद्रौ कुमुदाद्रौ च ते वसन्ति तथा जना ।
औखावना सपिशिका स्तथा ये कम्मनायका ॥
दक्षिणा कौरुषा ये च ऋषिकास्तापसाश्रमा ॥
ऋषभा सिंहलाश्चैव तथा काञ्चीनिवासिन ।
तिलङ्गा कुञ्जरदरी कच्छवासाश्च ये जना ।
ताम्रपर्णी तथा कुक्षिरिति कूर्म्मस्य दक्षिण ।
फाल्गुन्यश्चोत्तरा हस्ता चित्रा चर्क्षत्रय द्विज ।।
कूर्म्मस्य दक्षिणे कुक्षौ वाह्यपादस्तथापरम् ।
काम्बोजा पह्लवाश्चैव तथैव वडवामुखा ।
तथा च सिन्धुसौवीरा सानर्त्ता वनितामुखा ॥
द्रावणा सार्गिगा शूद्रा कर्णप्राधेयवर्व्वरा ।
किराता पारदा पाण्ड्यास्तथा पारशवा कला ॥
धूर्त्तका हैमगिरिका सिन्धुकालकवैरता ।
सौराष्ट्रा दरदाश्चैव द्राविडाश्च महार्णवा ॥
एते जनपदा पादे स्थिता वै दक्षिणेऽपरे ।
स्वात्यो विशाखा मैत्रञ्च नक्षत्रत्रयमेव च ॥
मणिमेघ क्षुराद्रिश्च खञ्जनोऽस्तगिरिस्तथा ।
अपरान्तिका हैहयाश्च शान्तिका विप्रशस्तका ॥
कोकङ्कणा पञ्चदका वमना ह्यवरास्तथा ।
तारक्षुरा ह्यङ्गतका शर्करा शाल्मवेश्मका ॥
गुरुस्वरा फल्गुनका वेणुमत्याश्च ये जना ।
तथा फल्गुलुका घोरा गुरुहाश्च कलास्तथा ॥
एकेक्षणा वाजिकेशा दीर्घग्रीवा सचूलिका ।
अश्वकेशास्तथा पुच्छे जना कूर्म्मस्य सस्थिता ॥
ऐन्द्रमूलन्तथाषाढा नक्षत्रत्रयमेव च ।
माण्डव्याश्चण्डखाराश्च अश्वकालनतास्तथा ॥
कुन्यतालडहाश्चैव स्त्रीवाह्या वालिकास्तथा ।
नृसिंहा वेणुमत्याश्च बलावस्थास्तथापरे ॥
धर्म्मबद्धास्तथालूका उरुकर्म्मस्थिता जना ।
वामपादे जना पार्श्वे स्थिता कूर्म्मस्य भागुरे ॥
आषाढाश्रवणे चैव धनिष्ठा यत्र सस्थिता ।
कैलासो हिमवाश्चैव धनुष्मान् वसुमांस्तथा ॥
क्रौञ्चा कुरवकाश्चैव क्षुद्रवीणाश्च ये जना ।
रसालया सकैकया भोगप्रस्था सयामुना ॥
अन्तर्द्वीपास्त्रिगर्त्ताश्च अग्नीज्या सार्दना जना ।
तथैवाश्वमुखा प्राप्ताश्चिविडा केशधारिण ॥
दासेरका वाटधाना शवधानास्तथैव च ।
पुष्कलाधमकैरात्ता क्षया तक्षशिलाश्रया ॥
अम्बाला मालवा मद्रा वेणुका सवदन्तिका ।
पिङ्गला मानकलहा हूणा कोहलकास्तथा ॥
माण्डव्या भूतियुवका शातका हेमतारका ।
यशोमत्या सगान्धारा खरसागरराशय ॥
यौधेया दासमेयाश्च राजन्या श्यामकास्तथा ।
क्षेमधूर्त्ताश्च कूर्म्मस्य वामकुक्षिमुपाश्रिता ॥
वारुणञ्चात्र नक्षत्र तत्र प्रोष्ठपदाद्वयम् ।
येन किन्नरराज्यञ्च पशुपाल सकीचकम् ॥
काश्मीरक तथा राष्ट्रमभिसारजनस्तथा ।
दरदास्त्वङ्गनाश्चैव कुलटा वनराष्ट्रका ॥
सैरिष्ठा ब्रह्मपुरकास्तथैव वनवाह्यका ।
किरातकौशिकानन्दा जना पह्लवलोलना ॥
दार्वादा मरकाश्चैव कुरटाश्चान्नदारका ।
एकपादा खशा घोषा स्वर्गभौमानवद्यका ॥
तथा यवना हिङ्गाश्चीरप्रावरणाश्च ये ।
त्रिनेत्रा पौरवाश्चैव गन्धर्व्वाश्च द्विजोत्तम ।।
पूर्व्वोत्तरान्तु कूर्म्मस्य पादमेते समाश्रिता ।
रेवत्याश्चिश्विन्यश्च याम्यर्क्षमिति त्रयम् ॥
तत्र पाद समाख्यात पाकाय मुनिसत्तम ।।
देशेष्वेतेषु चैतानि नक्षत्राण्यपि वै द्विज ।॥
एतत्पीडा अमी देशा पीड्यन्ते ये क्रमोदिता ।
यान्ति चाभ्युदय विप्र । ग्रहै सम्यगवस्थितै ।
यस्यर्क्षस्य पतिर्यो वै ग्रहस्तद्भाविता भयम् ।
तद्देशस्य मुनिश्रेष्ठ । तदुत्कर्षे शुभागम ।
प्रत्येक देशसामान्य नक्षत्रग्रहसम्भवम् ॥
भय लोकस्य भवति शोभन वा द्विजोत्तम ! ।
स्वर्क्षैरशोभनैर्जन्तो सामान्यमिति भीतिदम ॥
ग्रहैर्भवति पीडोत्थमल्पायासमशोभनम ।
तथैव शोभन पाको दुःस्थितैश्च तथा ग्रहै ॥
अल्पोपकाराय न्यृणा देशस्यैवात्मनो बुधे ।
द्रव्ये गोष्ठेऽथ भृत्येषु सुहृत्सु तनयेषु वा ॥
भार्य्यायाञ्च ग्रहे दुःस्थे भय पुण्यवता न्यृणाम् ।
आत्मन्यथाल्पपुण्याना सर्व्वत्रैवातिपापिनाम् ।
नैकत्रापि ह्यपापाना भयमस्ति कदाचन ॥
दिग्देशजनसामान्य न्यृपसामान्यमात्मजम् ।
नक्षत्रग्रहसामान्य नरो भुङ्क्ते शुभाशुभम् ॥
परस्पराभिरक्षा च ग्रहादौस्थ्येन जायते ।
एतेभ्य एव विप्रेन्द्र । शुभहानिस्तथाशुभे ॥
यदेतत् कूर्म्मसस्थान नक्षत्रेषु मयोदितम् ।
एतत्तु देशसामान्यमशुभ शुभमेव च ।
तस्मात् विज्ञाय देशर्क्ष ग्रहपीडान्तथात्मन ॥
कुर्व्वीत शान्ति मेधावी लोकवादाश्च सत्तम ।।
आकाशाद्देवतानाञ्च दैत्यादीनाञ्च दोर्हृदा ॥
पृथ्व्या पतन्ति ते लोके लोकवादा इति श्रुता ।
ता तथैव बुध कुर्य्यात् लोकवादान्न हापयेत् ।
तेषान्तत्करणाद्दुःग युक्तो दुष्टागमक्षय ॥
शुभोदय प्रहाणिश्च पापानां द्विजसत्तम ।।
प्रज्ञाहानि प्रकुर्य्युस्ते द्रव्यादीनाञ्च कुर्वते ।
तस्माच्छान्तिपर प्राज्ञो लोकवादरतस्तथा ।
लोकवादांश्च शान्तीश्च ग्रहपीडासु कारयेत् ॥
अद्रोहानुपवासाश्च शस्त चैत्यादिवन्दनम् ।
जप होम तथा दान स्नान क्रोधादिवर्ज्जनम् ॥
अद्रोह सर्व्वभूतेषु मैत्रीं कुर्य्याच्च पण्डित ।
वर्ज्जयेदसतीं वाचमतिवादांस्तथैव च ॥
ग्रहपूजाञ्च कुर्व्वीत सर्व्वपीडासु मानव ।
एव शाम्यन्त्यशेषाणि घोराणि द्विजसत्तम ! ॥
प्रयतानां मनुष्याणां ग्रहर्क्षोत्थान्यशेषत ।
एष कूर्म्मो मया ख्यातो भारते भगवान् विभु ॥
नारायणो ह्यचिन्त्यात्मा यत्र सर्व्व प्रतिष्ठितम् ।
तत्र देवा स्थिता सर्व्वे प्रतिनक्षत्रसश्रया ॥
तथा मध्ये हुतवह पृथ्वी सोमश्च वै द्विज ।।
मेषादयस्त्रयो मध्ये मुखे द्वौ मिथुनादिकौ ।
प्राग्दक्षिणे तथा पादे कर्किसिंहौ व्यवस्थितौ ।
सिंहकन्यातुलाश्चैव कुक्षौ राशित्रय स्थितम् ।
तुलाथ वृश्चिकश्चोभौ पादे दक्षिणपश्चिमे ॥
पृष्ठे च वृश्चिकेनैव सह धन्वी व्यवस्थित ।
वायव्ये चास्य वै पादे धनुर्ग्राहादिक त्रयम् ।
कुम्भमीनौ तथैवास्य उत्तरां कुक्षिमाश्रितौ ।
मीनमेषौ द्विजश्रेष्ठ । पादे पूर्व्वोत्तरे स्थितौ ॥
कूर्म्मे देशास्तथर्क्षाणि देशेष्वेतेषु वै द्विज ! ॥
राशयश्च तथर्क्षेषु ग्रहराशिष्ववस्थिता ।

कासादग्रहर्च्छपीड़ासु देहपीड़ां विनिर्दिशेत् ॥
तत्र शान्तां प्रकुर्व्वीत दानहोमादिकं विधिम् ।
न एष वैष्णवः पादो ब्रह्मा मध्ये ग्रहस्य यः" ॥
विष्णुः । स एव कश्यपसंज्ञया परिकीर्त्त्यते तत्प्रमाणादिकं यथा,—शतपथब्राह्मणे । ७ । ५ । १ । ५ ।
"स यत्कूर्म्मो नाम । प्रजापतिः प्रजा असृजत यदसृजताकरोत् तद् यदकरोत् तस्मात् कूर्म्मः कश्यपो वै कूर्म्मस्तस्मादाहुः सर्व्वाः प्रजाः काश्यप्य" इति ॥ अत्र सायनाचार्य्यकृतभाष्यम् ।
स यत् कूर्म्म इति । "परमेश्वरेणेदं सकलं जगत् क्रियते तस्मात्तस्य कूर्म्म इति संज्ञा । कश्यपो वै कूर्म्म इत्यनेन परमेश्वरस्यैव कश्यपनामास्ति । तेनैव इमाः सर्व्वाः प्रजा उत्पादितास्तस्मात् सर्व्वा इमाः प्रजाः काश्यप्य इत्युच्यन्ते । कश्यप कस्मात् पश्यको भवतीति निगमाया पश्यतीति पश्यः सर्व्वज्ञतया सकलं जगत् विजानाति स पश्यः पश्य एव निर्भ्रमतया तिसूक्ष्ममपि वस्तु यथार्थं जानात्येव अतः पश्यक इति । आद्यान्ताक्षरविपर्य्ययासिद्धेः सिंहः कृतेस्तर्कुमित्यादिवत् कश्यप इति अयवरट् इत्येतस्योपरि महाभाष्यप्रमाणेन पदं सिध्यति अतः एव विज्ञायते काश्यप्यः प्रजा इति" ॥)
कूर्म्मपृष्ठः, पुं, (कूर्म्मस्य पृष्ठमिव । कठोरत्वात् तथात्वम् ।) घस्त्रानरक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कच्छपस्य पृष्ठदेशः । (यथा, महाभारते ३ । ४६ । ११ ।
"गूढ़गुल्फशिरौ पादौ ताम्रायततलाङ्गुली ।
कूर्म्मपृष्ठोन्नतौ चापि शोभेते किङ्किणीकिरौ" ॥)
कूर्म्मपृष्ठकं, क्ली, (कूर्म्मपृष्ठमिव कायते प्रकाशते इति । कै+कः ।) शरावम् । इति शब्दचन्द्रिका शरा इति भाषा ॥
कूर्म्मराजः, पुं, (कूर्म्मरूपेण कूर्म्मेषु वा राजते यः । राज्+अच् ।) कच्छपराजः । तत्पर्य्यायः । अकूपारः २ परीवर्त्तः ३ । इति जटाधरः । तथाहि ।
"पृथ्वि ! स्थिरा भव भुजङ्गम ! धारयैनां
त्वं कूर्म्मराज ! तदिदं द्वितयं दधीथाः ।
दिक्कुञ्जराः कुरुत तत्त्रितये दिधीर्षा-
मार्य्यः करोतु हरकार्म्मुकमाततज्यम्" ॥
इति महानाटकम् ॥ स एवादिकच्छपः । यथा ।
"विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरी
दुरन्तवीर्य्योऽवितथोऽभिसन्धिः ।
कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत्
प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार ॥
सुरासुरेन्द्रैर्भुजवीर्य्यवेपितं
परिभ्रमन्तं गिरिमङ्ग ! पृष्ठतः ।
बिभ्रत्तदावर्त्तनमादिकच्छपो
मेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेयः" ॥
इति श्रीभागवते । ८ । ७ । ८,१० ॥
कूल, आवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) मधखरी । कूलति वाटी प्राचीरम् । इति दुर्गादासः ॥
कूलं, क्ली, (कूलति जलप्रवाहं आवृणोतीति । कूल्+अच् ।) नद्या जलसमीपस्थानम् ।
(यथा, रघुः । १६ । ३५ ।
"इत्यध्वनः कैश्चिदहोभिरन्ते
कूलं समासाद्य कुशः सरय्वाः" ।)
तत्पर्य्यायः । रोधः २ तीरम् ३ प्रतीरम् ४ तटम् ५ तटः ६ तटी ७ । इत्यमरः । १ । १० । ७ । रोधम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ वेला ९ । इति जटाधरः ॥ (कूल्यते आव्रियतेऽसौ । कूल+घञर्थे कः ।) स्तूपः । सैन्यपृष्ठम् । तड़ागः । इति विश्वः ॥
कूलकं, क्ली, पुं, (कूल+स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) स्तूपः । इति मेदिनी । तीरम् । इति विश्वः ॥
कूलकः, पुं (कूल+संज्ञायां कन् ।) कृमिपर्व्वतः । इति मेदिनी । उइर ढिपि इति भाषा ॥
कूलङ्कषः, पुं, (कूलं तीरं कषति भिनत्तीति । कष्+खश् मुम् च ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कूलङ्कषा, स्त्री, (कूलङ्कष+टाप् ।) नदी । इति हलायुधः । (यथा, शाकुन्तले ५ माङ्के ।
"व्यपदेशमाविलयितुं समीहसे मां च नाम पातयितुम् । कूलङ्कषेव सिन्धुः प्रसन्नमोघं तटतरुञ्च" ॥)
कूलभूः, स्त्री, (कूलस्य तीरस्य भूः भूमिः ।) तीरभूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥
कूलवती, स्त्री, (कूलं तटः अस्त्यस्याः । अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । ततो ङीप् ।) नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कूलहण्डकः, पुं, (कूले तड़ागादौ ऊहते संधीभवतीति । ऊहि सघे+ण्वुल् इदित्वात् नुम् च । पृषोदरात् उकारलोपः ।) जलावर्त्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कूवरः, पुं, क्ली, (कू शब्दे+वरच् ।) युगन्धरः । यत्र रथस्य युपकाष्ठमासज्यते तत्र । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, रामायणे ३ । २८ । ३० ।
"हेमचन्द्रमसम्बाधं वैदूर्य्यमणिकूवरम्" ॥
रथमित्यर्थः ।)
कूवरः, पुं, (कु+वरच् ।) कुब्जकः । कुँजा इति भाषा । मनोज्ञे, त्रि । इति मेदिनी ॥
कूवरी, स्त्री, (कूवर+गौरादित्वात् ङीष् ।) कम्बलाच्छादितरथः । इति हलायुधः ॥
कूष्माण्डः, पुं, (कु ईषत् ऊष्मा अण्डेषु वीजेषु यस्य ।) कर्क्कारुः । गणदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कूष्माण्डाकारत्वात् शिवगणोऽपि तन्नाम्नाऽऽख्यायते । यथा, भागवते २ । ६ । ४२ । "अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूतकूष्माण्डयादोम्गपक्ष्यधीशाः" ॥
ऋषिविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये ।
"कूष्माण्डो राजपुत्त्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः" ॥
यजुर्व्वेदिकमन्त्रविशेषः । यथा, मनुः ८ । १०६ ।
"कूष्माण्डैर्व्वापि जुहुयाद् घृतमग्नौ यथाविधि" ॥
"कूष्माण्डमन्त्रा यजुर्व्वेदिकाः यद्देवा देवहेलनमित्येवमादयः । तैर्मन्त्रदेवतायै घृतमग्नौ जुहुयात्" ।
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)
कूष्माण्डकः, पुं, (कूष्माण्ड+स्वार्थे कन् ।) कूष्माण्डः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
कूष्माण्डी, स्त्री, (कूष्माण्ड+गौरादित्वात् जातित्वात् वा ङीष् ।) ओषधिः । अम्बिका । इति हेमचन्द्रः ॥ (अम्बिकायाश्च कूष्माण्डबलिप्रियत्वात् तथात्वम् । मन्त्रात्मकदेवतासु ऋक्षु तु स्त्रियां ङीप् । यथा, याज्ञवल्क्ये ।
"त्रिरात्रोपोषितो जप्त्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः ।
सुरापः स्वर्णहारी च रुद्रजापी जले स्थितः" ॥
"त्रिरात्रमुपोषितः कूष्माण्डीभिर्यद्देवा देवहेडनमित्यादिभिः कूष्माण्डदृष्टाभिरनुष्टुब्भिर्मन्त्रलिङ्गदेवताभिर्घृतंभिस्तत्वारिंशद्घृताहुतीर्हुत्वा शुचिर्भवेत्" ॥ तथा, मिताक्षरायाम् "अथ कूष्माण्डीभिर्जुहुयाद्योऽपूतमिवात्मानं मन्येत यदर्व्वाचीनमेनोभ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते अयोनौ वा रेतः सिक्त्वा अन्यत्र स्वप्नादिति" । वशिष्ठस्मृतौ च ।
"सर्व्वेदपवित्राणि वक्ष्याम्यहमतः परम् ।
येषां जपैश्च होमैश्च पूयन्ते नात्र संशयः ॥
अघमर्षणं देवकृतः शुद्धवत्यस्तरत् समाः ।
कूष्माण्ड्यः पावमान्यश्च दुर्गासावित्र्ययैव च" ॥)
कूहना, स्त्री, (कुह+युच् । पृषोदरात् पूर्व्वदीर्घः ।) कुहना । इति शब्दरत्नावली ॥
कूहा, स्त्री, (कु कुत्सितं ईषद्वा ऊह्यतेऽत्र । ऊह वितर्के+अधिकरणे घञर्थे कः । यद्वा कुहयति मोहयति लोकान् । कुह+कः पृषोदरादित्वाद् दीर्घः ।) कुज्झटिका । इति शब्दरत्नावली । कुया इति भाषा ॥
कृ, ञ हतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकंअनिट् ।) ञ, करति करते । अयं कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
कृ, ञ न वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-उभं-सकंअनिट् ।) ञ न, कृणोति कृणुते । इति दुर्गादासः ॥
कृ, ञ द ड़ कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-उभं-सकं-अनिट् ।) ञ द, करोति कुरुते । ड़, कृत्रिमम् । अस्मादगुणी मकारोऽप्यगुणी वा वक्तव्य इति वररुचिः ॥ "तेन किं करोमि कथं कुर्मि क्वानु गच्छामि माधव ! । दुर्य्योधनविहीनन्तु शून्यं सर्व्वमिदं जगत्" ॥ इति दुर्गादासः ॥
कृकः, पुं, (कृ+काक् ।) गलः । इति हेमचन्द्रः ॥
कृकणः, पुं, (कृ इति कणति शब्दं करोतीति । कृ+कणशब्दे+अच् ।) क्रकरपक्षी । कयार इति भाषा । इत्यमरः । २ । ५ । १९ ॥ कृमिः । इति हारावली ॥
कृकरः, पुं, (कृ करणं क्षुधादिकार्य्यं करोतीति । कृ+ट ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कृ इति क्षुतादिशब्दं करोतीति ।) शरीरवाह्यपञ्चवाय्वन्तर्गतवायुविशेषः । यथा,—
"कृकरस्तु क्षुते चैव जवाकुसुमसन्निभः" ।
इति शारदातिलकटीका ॥ क्रकरपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ चव्यकम् । करवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कृकला, स्त्री, (कृकाकारं गलदेशाकृतिं लातीति । ला+कः टाप् च ।) पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृकं शोभितगलं लातीति । कृकलासस्त्री । यथा, रुद्रयामलतन्त्रे ।
"सर्पदन्तं गृहीत्वा तु क्षणाद्वृश्चिककण्टकम् ।
कृकलासास्थिसंयुक्तं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत्" ॥)

कृकलाय, पुं, (कृक कण्ठं लासयति शोभायुक्तं करोति । कृक+लस+णिच्+अच् । पृषो दरात् लाक्षणप्रकारः ।) कृकलास । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृकलास, पुं, (कृक कण्ठं लासयति शोभान्वितं करोतीति । कृक+लस+णिच्+अच् ।) जन्तु विशेषः । कांकलास इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । ८ । १० । ११ ।
"शिवाभिराखुभिः केचित् कृकलासैः शशैर्नरैः"।)
तत्पर्य्यायः । सरटः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ वेदारः ३ कृकचपात् ४ क्रयाङ्गनः ५ प्रतिसूर्य्यः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रतिसूर्य्यकशयानकः ७ वृत्तिस्थः ८ कण्टकागारः ९ दुरारोहः १० दुमाश्रयः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सूर्य्यवंशोद्भवो नृगनामको राजा ब्रह्मशापवशेन कृकलासत्व गतस्तद्विवरणं महाभारते १३ । ७० अध्याये । उक्तं यथा,—
"अत्रैव कीर्त्त्यते सद्भिर्ब्राह्मणस्वाभिमर्षणे ।
नृगेण सुमहत्कृच्छ्रं यदवाप्तं कुरूद्वह ॥
अद्भावसत महाकूपस्तृणवीरुत्समावृतः ।
प्रयत्नं तत्र कुर्व्वाणास्तस्मात् कूपाज्जलार्थिनः ॥
श्रमेण महता युक्तास्तस्मिन् तोये सुसंवृते ।
ददृशुस्ते महाकायं कृकलासमवस्थितम् ॥
तस्य चोद्धरणे यत्नमकुर्व्वंस्ते सहस्रशः ।
प्रग्रहैश्चर्म्मपट्टैश्च तं बद्ध्वा पर्व्वतोपमम् ।
नाशक्नुवन् समुद्धर्त्तुं ततो जग्मुर्जनार्द्दनम् ।
खमावृत्योदपानस्य कृकलासः स्थितो महान् ।
तस्य नास्ति समुद्धर्त्तेत्यथ तत् कृष्णे न्यवेदयन्"॥)

कृकवाकु, पुं, (कृकेन गलेन वक्ति । "कृके वच कश्च" । उणां १ । ६ । इति कृकशब्दे उपपदे वच् कश्चान्तादेशः ।) कुक्कुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥ (यथा, माघे ११ । ६ । "अनुनयमगृहीत्वा व्याज सुप्ता पराची बलमथ कृकवाकोस्तारमाकर्ण्य कल्ये" ॥) मयूरः । सरटः । इति मेदिनी ॥

कृकवाकुध्वज, पुं, (कृकवाकुः मयूरः ध्वजे रथध्वजे यस्य ।) कार्त्तिकेयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृकाटिका, स्त्री, (कृक कण्ठं अटति आप्नोति कण्ठ व्याप्नोतीति भावः । अट+ण्वुल् टाप् अत इत्वं च ।) घाटा । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥ घाड़ इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते "चतुर्द्ध मर्म्माणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृकाटिके" ।
"कान्तकुञ्चद्गन्धीकृताधिपग्रीवमवलम्बितकुन्द शाखं कृकाटिकेति तन्त्रिमर्म्माणि" ।)

कृकुलास, पुं, (कृकलास+पृषोदरात् उकार ।) कृकलास । इत्यमरटीका ॥

कृच्छ्र, क्ली, (कृन्तति सुखम् । कृति छेदने "कृतेश्छ च" । उणां । २ । २१ । इति रक् छकारादेशः ।) कष्टम् । (यथा, मनुः ६ । ७८ ।
"नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।
तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद्ग्राहाद्विमुच्यते" ॥
"शिलाहता वा समद हस्तो वा
भग्नेऽथ कर्म्मणि च्यवन स्यात्" ।
"रेतोविघातप्रभवे तु कृच्छ्रे
समीक्ष्य दोषं प्रतिकर्म्म कुर्य्यात्" ।
इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ।)
तद्वति त्रि । कृन्तत्यनेन पापमिति । सान्तपनादि व्रतम् । इत्यमरः । २ । ७ । ४२ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये ।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कुशोदकम् ।
जग्ध्वा परेऽह्न्युपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरन्" ॥)
स्मृतौ व्रते पुलिङ्गोऽप्ययम् ॥ पापम् । इति मेदिनी ॥ मूत्रकृच्छ्ररोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
("हरीतकीगोक्षुरराजवृक्ष
पाषाणभिद्धन्वयवासकानाम् ।
क्वाथं पिबेन्माक्षिकसम्प्रयुक्तम् ।"
इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहे मूत्रकृच्छ्राधिकारे ॥ व्यसनम् । यथा, रामायणे ४ । १४ । १४ ।
"अन्तं नोपलभे चैव कृच्छ्रेऽपि तिष्ठता ।
धर्म्मलोभपरीतेन न च वश्ये कथञ्चन" ॥)

कृच्छ्रातिकृच्छ्र, पुं, (कृच्छ्रात् कष्टादपि अतिकृच्छ्रः ।) व्रतविशेषः । यथा, वशिष्ठः । "अब्भक्षस्तृतीयः कृच्छ्रातिकृच्छ्रो यावत् सकृदाददीत । यावदेकवार मुदकं हस्तेन ग्रहीतुं शक्नोति तावन्नवसु दिवसेषु भक्षयित्वा त्र्यहमुपवासः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः" ॥ यमस्तु यथा । "द्वादशाहं निराहारः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । एतत् कृच्छ्रातिकृच्छ्रद्वयं द्वादशाहसाध्यमशक्तविषयम्" ॥ ब्रह्मपुराणम् ।
"चरेत् कृच्छ्रातिकृच्छ्रञ्च पिबेत्तोयञ्च शीतलम् ।
एकविंशतिरात्रन्तु कालेष्वेतेषु संयतः" ॥
कालेष्विति प्रातः सायंमध्याह्नेष्वित्यर्थः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (यथा, मनुः ११ । २०८ ।
"अवगूर्य्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्व्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम्" ॥)

कृच्छ्रारि, पुं, (कृच्छ्रस्य मूत्रकृच्छ्ररोगस्य कष्टस्य वा अरिर्नाशकः ।) शिलारम्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृच्छ्रार्द्ध, पुं, (कृच्छ्रस्य षडहव्यापकस्य व्रतविशेषस्य अर्द्धं अर्द्धविशेषः । दिनषट्कसाध्यत्वात्तथात्वम् ।) दिनषट्कसाध्यव्रतविशेषः । यथा, आपस्तम्बः ।
"सायं प्रातस्तथैकैकं दिनद्वयमयाचितम् ।
दिनद्वयञ्च नाश्नीयात् कृच्छ्रार्द्धं सोऽभिधीयते" ॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

कृत्नु, पुं, (करोति प्रतिमूर्त्त्यादिकम् । कृ+बाहुलकात् क्नु प्रत्ययः ।) चित्रकरजातिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृत्, इ ञ य छिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां परं सकं सेट् ।) इ, कृन्त । ञ य, कृन्तति । (यथा, हितोपदेशे,—
"न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति" ॥)
अनङ्गपूर्व्वादिभ्यश्च कृतादेः निष्ठायां आविशब्दे निष्ठे काय कृदन्तं च इडभावो नेम् श्रीधरस्य काशिका संशयार्थं । तेन धावुका भवे प्रभेदैर्नी धाविता पदरूपा इत्यादि सिद्धमिति रमानाथः । मनित यतितं इत्यादि सिद्धमिति क्रमदीश्वरः । इदित्करणमाभ्यां यङ् लुकि निष्ठायां इण्निषेधार्थं इति केचित् । अवीकृत इति । किञ्चैतन्मते धावितादौ धावन धाव धावोऽस्य जात धावित इत्यादि समाधानम् । 'विरचितनिकृन्तनकुन्तमुखाहति केतकिदन्तुरिताशे" इत्यत्र निकृन्तन इति अथ देवीय निकृन्त करोति इति श्यन्तात् ण्यौ नन्द्यादित्वादने साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

कृत्, इ ध वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां परं सकं सेट् । इन्निष्ठायामनिट् ।) इ, कृन्त । ध, कृणत्ति चक्रं । इति दुर्गादासः ॥

कृत, क्ली, (क्रियते सत्यमेवानुष्ठीयतेऽस्मिन् यद्वा क्रियते सत्ये स्थाप्यते लोको यत्र । कृ+क्त ।) सत्ययुगम् । (यथा, विष्णुपुराणे । २ । १ । ४१ ।
"कृतत्रेतादिसर्गेण युगाख्या ह्येकसप्तति" ॥)
पर्य्याप्तम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ७६ ॥ फलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ अलमर्थं । इति मेदिनी ॥ (यथा,— शाकुन्तले १ माङ्के । "अथवा कृतं सन्देहेन" ॥ पुं, वसुदेवस्य रोहिण्यां पत्न्यां जात पुत्रविशेषः । यथा, भागवते ९ । २४ । ४६ ।
"बलं गदं सारणञ्च दुर्म्मदं विपुलं ध्रुवम् ।
वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत्" ॥)

कृत, त्रि, (क्रियते विधीयते जन्यते निष्पाद्यते वा । कृ+कर्म्मणि क्त ।) विहितम् । (यथा, वेणीसंहारे ।
"कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकम्" ॥)
हिंसितम् । इति मेदिनी ॥ निष्पादितम् । इत्यमरटीकायां मथुरानाथः ॥

कृतक, क्ली, (कृत+संज्ञायां कन् ।) त्रिङ्लवणम् । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,
"विडस्याच्च कृतक तथा द्राविडमासुरम्" ।
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कृन्ततीति कृती छेदने + "बहुलमन्यत्रापि" । उणां २ । ३० । इति क्नुन् । मिथ्या । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ पुं, वसुदेवस्य मदिरायां पत्न्यां जात पुत्रविशेषः । यथा, भागवते ९ । २४ । ४८ ।
"नन्दोपनन्दकृतकशूराद्या मदिरात्मजाः" ॥
त्रैलोक्यमेतत् कृतकमित्युच्यते कार्य्यत्वात् । यथा, विष्णुपुराणे । २ । ७ । १९ २० ।
"पादगम्यन्तु यत्किञ्चित् वस्त्वस्ति पृथिवीमयम् ।
स भूर्लोकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मयोदितः ॥
भूमिसूर्य्यान्तरं यच्च सिद्धादिमुनिसेवितम् ।
भुवर्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो मुनिसत्तम ॥
ध्रुवसूर्य्यान्तरं यच्च नियुतानि चतुर्द्दश ।
स्वर्लोकः सोऽपि गदितो लोकसंस्थानचिन्तकैः ॥
त्रैलोक्यमेतत् कृतकं मैत्रेय । परिपठ्यते ।
जनस्तपस्तथा सत्यमिति चाकृतकं त्रयम् ॥
कृतकाकृतकयोर्मध्ये महर्लोक इति स्मृतः ।
शून्यो भवति कल्पान्ते योऽत्यन्तं न विनश्यति" ॥
अत्र कार्य्यत्वात् कृतकत्वमित्यादिनोक्तम् ।
यथा,—
"त्रैलोक्यं कृतकं प्रतिकल्पं कार्य्यत्वात् ।

जन्मलोकादिविषयं यत्कृतकं प्रतिकल्पमकार्य्यत्वात् ॥
महर्लोकस्य कृताकृतत्वे हेतुमाह शून्य इति" ।)
कृतकः, त्रि, (कृन्तति स्वरूपम् । कृत् + क्वुन् । करणा-
ज्जात इत्यर्थः । कृत्रिमस्य स्वरूपाच्छादकत्वात्
तथात्वम् ।) कृत्रिमः । इत्युणादिकोषः ॥
(यथा, महाभारते । ४ । २ । २९ ।
"एतेन विधिना कृन्नः कृतकेन यथानलः" ।)
कृतकर्म्मा, [न्] त्रि, (कृतं कर्म्म येन सः ।) कार्य्य-
क्षमः । तत्पर्य्यायः । प्रवीणः २ शिक्षितः ३ नि-
ष्णातः ४ निपुणः ५ दक्षः ६ कृतहस्तः ७ कृतमुखः
८ कुशलः ९ चतुरः १० अभिज्ञः ११ विज्ञः १२
वैज्ञानिकः १३ पटुः १४ छेकः १५ विदग्धः १६ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते १ । १५५ । २९ ।
"अथवाप्यहमेवैनं हनिष्यामि वृकोदर ! ।
कृतकर्म्मा परिश्रान्तः साधु तावदुपारम" ॥
पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४९ । ९७ ।
"इज्यकर्म्मा महाकर्म्मा कृतकर्म्मा कृतागमः" ॥)
कृतकृत्यः, त्रि, (कृतं निष्पादितं कृत्यं कार्य्यं येन सः ।)
निष्पन्नकर्म्मा । समाप्तकार्य्यः । यथा, माघे । २ । ३२ ।
"कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्द्धयति तस्य ताम्" ॥
कृतकोटिः, पुं, (कृता विहिता कोटिः शास्त्राणां
अन्तरर्थादिभेदने पूर्व्वपक्षविशेषो येन । यद्वा,
कृता लब्धा कोटिः श्रेष्ठता येन । धातूनामने-
कार्थत्वात् कृधातुरत्र प्राप्त्यर्थे वर्त्तते ।) काश्यप-
मुनिः । उपवर्षमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कृतक्रियः, त्रि, (कृता क्रिया कार्य्यं येन सः ।) कृत-
कार्य्यः । यथा, मनुः । ५ । ९९ ।
"विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्त्रियो वाहनायुधम् ।
वैश्यः प्रतोदं रश्मीन् वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः" ॥
कृतघ्नः, त्रि, (कृतं येन केनचिज्जनेन उपकृतं
हन्ति नाशयति यः । अहङ्कारादिप्रयुक्तया दुष्ट-
बुद्ध्या उपकृतस्यानङ्गीकारकत्वात् तथात्वम् ।)
कृतहन्ता । अर्थात् येन केनचित्कृतस्य उपकारा-
देर्घातकः अस्वीकर्त्ता । नेमकहाराम इति पारस्य
भाषा ॥ (यथा, मनुः ४ । २१४ ।
"पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा ।
शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च" ॥)
तस्य प्रायश्चित्ताभावो यथा,—
"ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे च गुरुतल्पगे ।
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः" ॥
स तु बहुविधो यथा,—
"भर्त्तृपिण्डापहर्त्ता च पितृपिण्डापहारकः ।
यस्मादधीत्य विद्याश्च दक्षिणां न प्रयच्छति ॥
पुत्त्रान् स्त्रियश्च यो द्वेष्टि यश्च तान् घातयेन्नरः ।
कृतस्य दोषं वदति सकामान् न करोति यः ॥
न स्मरेच्च कृतं यस्तु आश्रमान् यस्तु दूषयेत् ।
सर्व्वांस्तानृषिभिः सार्द्धं कृतघ्नानब्रवीन्मनुः" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे स्कान्दपुराणवचनम् ॥
कृतच्छिद्रा, स्त्री, (कृतं छिद्रं यस्याम् ।) कोशातकी
लता । इति राजनिर्घण्टः ॥
कृतज्ञः, त्रि, (कृतं उपकृतं जानाति स्वीकरोति यः ।
ज्ञा + कः ।) मर्य्यादी ।
(यथा, मनुः । ७ । २०९—२१० ।
"धर्म्मज्ञञ्च कृतज्ञञ्च तुष्टप्रकृतिमेव च ।
अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघुमित्त्रं प्रशस्यते ॥
प्राज्ञं कुलीनं शूरञ्च दक्षं दातारमेव च ।
कृतज्ञं धृतिमन्तञ्च कष्टमाहुररिं बुधाः" ।)
कुक्कुरे, पुं । इति मेदिनी ॥
(पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४९ । २२ ।
"अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान्" ॥)
कृतत्रा, स्त्री, (कृतं त्रायते । कृत + त्रै + कः ।)
त्रायमाणा लता । इति राजनिर्घण्टः ॥
कृतदासः, पुं, (कृतः विहितः कृतनियमो वा दासः ।)
नारदोक्तपञ्चदशदासान्तर्गतदासविशेषः । स तु
केनचिन्निमित्तेन एतावत्कालपर्य्यन्तं तवाहं दास
इति कृतसमयः । इति क्रमसंग्रहः ॥
कृतपुङ्खः, त्रि, (कृतः अभ्यस्तः पुङ्खः पुङ्खयुक्तो वाणो
येन ।) वाणशिक्षाविचक्षणः । भाल तिरन्दाज
इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कृतहस्तः २ सुप्रयोग-
विशिखः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ६८ ॥
कृतपूर्व्वी, [न्] त्रि, (कृतं निष्पादितं पूर्व्वमनेन ।
कृतपूर्व्व + "सपूर्व्वाच्च" । ५ । २ । ८७ । इति
इनिः ।) पूर्व्वनिष्पन्नकर्म्मा । यथा । कृतपूर्व्वी
कटम् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥
कृतफलं, क्ली, (कृतं फलं यस्य ।) कक्कोलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कृतफला, स्त्री, (कृतं फलं यस्याः ।) कोलशिम्बी
इति राजनिर्घण्टः ॥
कृतमालः, पुं, (कृता माला यस्य । मालावदुत्पन्नप्रस-
नत्वादस्य तथात्वम् ।) आरग्वधवृक्षः । सोँदालि
इति भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । २४ ॥ कर्णिका-
रवृक्षः । स तु लघ्वारग्वधः । इति राजनिर्घण्टः ।
छोट शोनालु इति भाषा ॥ (अस्य पर्य्याया यथा ।
"आरेवतो राजवृक्षः प्रग्रहश्च तुरङ्गलः ।
आरग्वधोऽथ शम्याकः कृतमालः सुवर्णकः" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
चरके कल्पस्थाने ऽष्टमेऽध्याये ऽस्य पर्य्याया यथा ।
"आरग्वधो राजवृक्षः सम्पाकश्च तुरङ्गलः ।
प्रग्रहः कृतमालश्च कर्णिकारोऽवघातकः" ॥)
कृतमुखः, त्रि, (कृपं संस्कृतं मुखं यस्य ।) कृतकर्म्मा ।
कृती । इत्यमरः । ३ । १ । ४ ॥
कृतलक्षणः, त्रि, (कृतानि लक्षणानि यस्य ।) गुणैः
प्रतीतः । शौर्य्यादिगुणैः ख्यातः । इत्यमरः । ३ ।
१ । १० ॥ (पुं, सर्व्वलक्षणवत्त्वात् विष्णुः । यथा,
महाभारते । १३ । १४९ । ६४ ।
"अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणः" ॥)
कृतवेतनः, त्रि, (कृतं विहितं वेतनं यस्य ।) वेतनेन
नियुक्तदासादिः । इति स्मृतिः ॥
कृतवेधकः, पुं, (कृतः वेधोऽस्य । ततः कप् ।) घोषा-
तकी । इति रत्नमाला । श्वेतघोषा इति भाषा ॥
कृतवेधना, स्त्री, (कृतं वेधनं यस्याः ।) कोषातकी
लता । इति राजनिर्घण्टः ॥
कृतश्रमः, त्रि, (कृतः श्रमो यत्र ।) महोत्साहः । येन
श्रमः कृतः सः । इति शब्दमाला ॥
कृतसापत्निका, स्त्री, (कृतं सापत्न्यं यस्याः । कप् टाप्
ततः अत इत्वे य लोपः ।) कृतसपत्नीभावा ।
प्रथमविवाहिता स्त्री । तत्पर्य्यायः । अध्यूढा २
अधिविन्ना ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥ कृतसा-
पत्नका ४ कृतसापत्नी ५ कृतसापत्नीका ६ । इति
तट्टीकायां रमानाथः ॥
कृतहस्तः, त्रि, (कृतः अभ्यस्तः हस्तः वाणादिनिक्षेप-
लाघवरूपा शिक्षा येन सः ।) कृतपुङ्खः । सुशि-
क्षितशरमोक्षयोधादिः । इत्यमरः २ । ८ । ६८ ॥
(यथा, महाभारते । ४ । ५६ । २० ।
"अप्राप्तांश्चैव तान्पार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवत्" ॥)
कृताञ्जलिः, त्रि, कृतः अञ्जलिः येन सः । बद्धाञ्जलिः ।
यथा, छन्दोगपरिशिष्टे ।
"तदसंयुक्तपार्ष्णिर्व्वा एकपादर्द्धपादपि ।
कुर्य्यात्कृताञ्जलिर्व्वापि ऊर्द्ध्वबाहुरथापि वा" ॥
इति सूर्य्योपस्थाने आह्निकाचारतत्त्वम् ॥ (कृतः
अञ्जलिरिव पत्रसङ्कोचो येन ।) ओषधिभेदे, पुं ।
इति धरणी ॥
कृतान्तः, पुं, (कृतः अन्तः नाशः, शास्त्रनिर्णयः, विप-
र्य्ययो वा येन । यथायथं व्युत्पत्तिर्दर्शनीया ।)
यमः । (यथा, गौः रामायणे । ५ । ३५ । ३ ।
"ऐश्वर्य्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे ।
रज्ज्वेव पुरुषो बद्ध्वा कृतान्तेनोपनीयते" ।)
सिद्धान्तः । (यथा, भगवद्गीतायाम् । १८ । १३ ।
"पञ्चेमानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्व्वकर्म्मणाम्" ॥
दैवम् । पूर्व्वदेहकृतं फलोन्मुखीभूतं शुभाशुभ-
कर्म्म । अकुशलकर्म्म । इत्यमरः । ३ । ३ । ६४ ॥
शनिवारः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, तिथि-
तत्त्वधृतज्योतिषवचने ।
"कृतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत्" ॥
यमदैवत्यभरणीनक्षत्रम् । तेन द्वित्वसङ्ख्या ॥ अश्वि-
यमदहनेति वचनात् ॥)
कृतान्तजनकः, पुं, (कृतान्तस्य यमस्य जनकः जन्म-
दाता ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
कृतान्ता, स्त्री, (कृतान्त + टाप् ।) रेणुकानामगन्ध-
द्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कृतार्थः, त्रि, (कृतः निष्पादितः प्राप्तो वा अर्थः
प्रयोजनं येन ।) कृतप्रयोजनः । कृतकार्य्यः ।
यथा, माघे । १ । ९ । "विलोकनेनैव तवामुना मुने
कृतः कृतार्थोऽस्मि निवर्हितांहसा" ॥
कृतालयः, पुं, (कृते अन्यकृतगर्त्ते जलाशयादौ आलयः
आश्रयो यस्य ।) भेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(कृतः आलयः येन । कृतवासे, त्रि । यथा,
रामायणे ।
"यत्र ते दयिता भार्य्या तनयाश्च कृतालयाः" ॥)
कृतावशक्थिकः, त्रि, (कृता आवशक्थिका येन ।
वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घादिबन्धः । इति
कात्यायनः ॥ (यथा, आह्निकतत्त्वधृतकात्यायन-
वचने ।
"प्रौढपादो न कुर्व्वीत स्वाध्यायपितृतर्पणम् ।
आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।

कृतावश्यक्रियको यस्तु प्रौढपाद स उच्यते ॥)

कृति, स्त्री, (कृ + भावे क्तिन् ।) करणम् । हिंसा । इति मेदिनी ॥ (पुरुषप्रयत्नः । कर्तृव्यापारः । क्रिया । यथा, मुग्धबोधे ।
"जनता कारकं कृत्या कृतिर्मुररिपोरियम्" ॥
पुं, ऋषिविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । ३ । ६ । ७
"हिरण्यनाभशिष्यश्च चतुर्विंशतिसंहिताः ।
प्रोवाच कृतिनामासौ शिष्येभ्यः स महामतिः" ॥
नृपभेदः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे ८ । २१ ।
'सप्ताश्वमेधानाहृत्य राजसूयञ्च पार्थिव ।
कृतिर्नाम च्युतः स्वर्गात् असत्यवचनात् सकृत्" ॥
नहुषजनकवंशजातः । यथा, भागवते ९।१३।२६।
"बहुलाश्वो धृतेस्तस्य कृतिरस्य महावशः" ॥
विंशत्यक्षरपादकच्छन्दोभेदः ॥ यथा कृतिः प्रकृतिराकृतिः' । विंशतिसङ्ख्या । कर्त्तनी । यथा ऋग्वेदे । १ । १६८ । ३ ।
"येषामर्णेषु रम्भिणीव रारभे
हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च सन्दधे" ॥
विद्या । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ७२ ।
'अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान्' ॥)

कृतिकर, पुं (कृतिसङ्ख्याः विंशतिसङ्ख्याः कराः यस्य ।) रावणः । इति शब्दमाला ॥

कृती [न्] त्रि, (कृतं कर्म्म प्रशस्तमस्यास्तीति अत इनिः ।) निपुणः । पण्डितः । इत्यमरः ।३ १।४॥ साधुः । पुण्यवान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (कृतक्रियः । यथा रघौ ३ । ५१ ।
"गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते
नखल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान्" ॥)

कृत्त, त्रि, (कृती छ ए छेदि + क्तः ।) छिन्नम् । वेष्टितम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कृत्ति, स्त्री, (कृत्यते इति । कृत + कर्म्मणि क्तिन् ।) कृष्णसारादिचर्म्म । इत्यमरः । २ । ७ । ४७ ॥ (यथा, महादेवध्याने ।
'समन्तात् स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानम्' ॥) त्वक् । भूर्जः । कृत्तिकानक्षत्रम् । इति मेदिनी ॥

कृत्तिका, स्त्री, (कृन्तति उपतापात् । कृत + 'कृतिभिदिलतिभ्यः कित्' उणा ३ । १४७ । इति तिकन् कित् ।) अश्विन्यादिसप्तविंशत्यन्तर्गततृतीयनक्षत्रम् । तत्पर्य्यायः । बहुला २ अग्निदेवा ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्या रूपम् । अग्निशिखाकृतिषट्तारकामयम् । इति कालिदासः । क्षुरनिभषट्तारामयम् । इति केचित् । तस्या अधिष्ठात्री देवता अग्निः । सा तु मिश्रगणान्तर्गता । इति दीपिका ॥ तत्र जातस्य फलम् ।
"क्षुधाधिकः सत्यधनैर्विहीनो
वृथाटनोत्पन्नमतिः कृतघ्नः ।
कठोरवाक् चाहितकर्म्मकृत् स्यात्
चेत् कृत्तिकायां मनुजः प्रसूतः" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

कृत्तिकाभव, पुं, (कृत्तिकायाः भवोऽस्य ।) चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कृत्तिकाधवः । इति केचित् ॥)

कृत्तिकासुत पुं, (कृत्तिकाभिः सुतः तया पालितत्वात् ।) कार्त्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृत्तिवास पुं, (कृत्त्या गजासुरचर्म्मणा वस्ते स्वकटिदेशं आच्छादयति यः । वस आच्छादने + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) शिवः । इति द्विरूपकोषः ॥

कृत्तिवासाः [स्] पुं, (कृत्तिर्गजासुरस्य चर्म्म वासोऽस्य ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३३ ॥ (यथा च महादेवस्य चर्म्माम्बरत्वं जातं तथा काशीखण्डे ६४ अध्याये वर्णितं यथा,—
"कोलाहलो महानासीत् त्राहि त्राहीति सर्व्वतः ।
महिषासुरपुत्त्रोऽसौ समायाति गजासुरः ॥
प्रमथ्नन् प्रमथान् सर्व्वान् निजवीर्य्यमदोद्धतः ।
यत्र यत्र धरायां स चरणं प्रणिधाति हि ॥
अचलानचलास्तत्र तत्रास्य भारतः ।
ऊरुवेगेन तरवः पतन्ति शिखरैः सह ॥
तस्य दोर्दण्डघातेन चूर्णाः स्युश्च शिलोच्चयाः ।
यस्य मौलिनसङ्घर्षात् घना व्योम त्यजन्त्यलम् ॥
नीलिमानं न चाद्यापि जहत्यम्बरसङ्गजम् ।
यस्य निश्वाससम्भारैरुत्तरङ्गा महाम्बुधेः ॥
नद्योऽप्यमन्दकल्लोला भवन्ति तिमिभिः सह ।
योजनानां सहस्राणि नव यस्य समुच्छ्रयः ॥
तावानेव हि विस्तारस्तनोर्मायाविनोऽस्य हि ।
यन्नेत्रयोः पिङ्गलिमा तथा तरलिमा पुनः ॥
विद्युता नोज्झितऽद्यापि सोऽयमायाति सत्वरः ।
या या दिशं समभ्येति सा सा दुष्टदानवः ॥
नाद्य समीभवेदस्य साध्वसादिव दिग्भयम् ।
ब्रह्मण्याक्षवरस्याथ ह्यवीरनगरत्रयः ॥
अवध्योऽहं भवामीति स्त्रीपुम्भिः कामनिर्जितैः ।
तं तस्त्रिशूलहेतिस्तमायान्तं दैत्यपुङ्गवम् ॥
विज्ञायावध्यमन्येन शूलेनाभिजघान तम् ।
प्रोतस्तेन त्रिशूलेन स च दैत्यो गजासुरः ॥
छत्रीकृतमिवात्मानं मन्यमानो जगौ हरम् ॥
गजासुर उवाच ।
त्रिशूलपाणे ! देवेश ! जाने त्वां स्मरहारिणम् ।
तव हस्ते मम वधः श्रेयानेव पुरान्तक ! ॥
किञ्चिद्विज्ञप्तुमिच्छामि अवधेहि ममेरितम् ।
सत्यं ब्रवीमि नासत्यं मृत्युञ्जय ! विचारय ।
त्वमेको जगतीवन्द्यो ! विश्वस्योपरि संस्थितः ॥
अहं त्वदुपरिष्टाच्च स्थितोऽस्मीति शिव मया ।
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि त्वत्त्रिशूलाग्रसंस्थितः ॥
कालेन सर्व्वैर्मर्त्तव्यं श्रेयसे मृत्युरीदृशः ।
इति तस्य वचः श्रुत्वा देवदेवः कृपानिधिः ।
प्रोवाच प्रहसन् शम्भुर्धर्म्मोद्भवगजासुरम् ॥
ईश्वर उवाच ।
गजासुर ! प्रसन्नोऽस्मि महापौरुषसेवधे ! ।
अनुकूलं वरं ब्रूहि ददामि सुमते ऽसुर ! ॥
इत्याकर्ण्य स दैत्येन्द्रः प्रत्युवाच महेश्वरम् ॥
गजासुर उवाच ।
यदि प्रसन्नो दिग्वासस्तदा नित्यं वसान मे ।
इमां कृत्तिं विरूपाक्ष ! त्वत्त्रिशूलाग्निपाविताम् ।
स्वप्रमाणां सुखस्पर्शां रणाङ्गणपणीकृताम् ।
इष्टगन्धि सदैवास्तु सदैवास्त्वतिकोमला ।
सदैव निर्म्मला चास्तु सदैवास्त्वतिमङ्गलम् ॥
महातपोऽनलज्वालां प्राप्यापि सुचिरं विभो ! ।
न दग्धा कृत्तिरेषा मे पुण्यगन्धनिधिस्ततः ॥
यदि पुण्यवती नैषा मम कृत्तिर्दिगम्बर ! ।
तदा त्वदङ्गसङ्गोऽस्याः कथं जातो रणाङ्गने ॥
अन्यच्च मे वरं देहि यदि तुष्टोऽसि शङ्कर ! ।
नामास्तु कृत्तिवासास्ते प्रारभ्याद्यतनं दिनम् ॥
इति तस्य वचः श्रुत्वा तथेत्युक्त्वा च शङ्करः ।
पुनः प्रोवाच तं दैत्यं भक्तिनिर्म्मलमानसम् ॥
ईश्वर उवाच ।
अन्यत् पुण्यनिधे ! दैत्य ! वरमन्यं सुदुर्लभम् ।
अविमुक्ते महाक्षेत्रे गयात्यक्तकलेवर ! ॥
इदं पुण्यशरीरं ते क्षेत्रेऽस्मिन् मुक्तिसाधने ।
मम लिङ्गं भवत्वत्र सर्व्वेषां मुक्तिदायकम् ॥
कृत्तिवासेश्वरं नाम महापातकनाशनम् ।
सर्व्वेषामेव लिङ्गानां शिरोभूतमिदं वरम् ॥
यावन्ति सन्ति लिङ्गानि वाराणस्यां महान्त्यपि ।
उत्तमं तावतामेतदुत्तमाङ्गवदुत्तमम्' ॥ * ॥
यदि चात्र गजासुरचर्म्मणाच्छादकत्वं वर्णितं तथापि कार्य्यावस्थाविशेषेण व्याघ्रचर्म्मणाप्यस्य परिधेयत्वं दृश्यते यथा व्याघ्रकृत्तिं वसानमिति ध्यानादौ स्फुटमेव वस्तुतस्तु नचैतत् वाह्यचर्म्मादिविषयं एव ग्रन्थकारेण भगवता महर्षिणा वर्णितं त्रिगुणात्मिका प्रकृतिरेव तस्याच्छादिका इति आध्यात्मिकी सरूपोक्तिः । यथा,
"गुणमयी मायैषा वावद्द तस्य परस्य आच्छादनी" । व्याघ्रहस्त्यादेरुक्तिस्तु मायाया वैचित्र्यप्रदर्शनायैव । अपि च कटिदेशपर्य्यन्तोक्तिरेकपाद एव मायाच्छादितत्वात् । यथा, श्रुतिः ।
"पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादोऽस्ति स्वयम्प्रभः' ॥)

कृत्नु, त्रि, (कृ + "कृहनिभ्यां क्त्नुः" । उणा ३ । ३० । इति क्त्नुः ।) शिल्पी । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,—ऋग्वेदे १ ९२।१०। 'श्वघ्नीव कृत्नुर्विज आमिनाना मर्त्तस्य देवी जरयन्त्यायुः" ॥)

कृत्य स्त्री, (कृ + "विभाषा कृवृषोः' ।३।१।१२०। इति क्यप् तुगागमश्च ।) कार्य्यम् ।
(यथा, गो रामायणे ३ । ६० । २७ ।
"तथा स राक्षसोक्तः राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
निष्क्रान्तः पुरात्तस्मौ किं कृत्यमिति चिन्तयन्" ॥)
प्रयोजनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कृत्य, त्रि, (कृ + क्यप् तुगागमश्च ।) विद्विष्टः । इति मेदिनी ॥ धनादिभिर्भेद्यः । इति जटाधरः ॥ प्रत्ययविशेषः । यथा,—
"कृत्या षट् ते समाख्याता अपरञ्चतौ भावकर्म्मणोः ।
तव्यानीयावकन्ताद्यल्केलिम कर्म्मकर्त्तरि" ॥
इति सुपद्मसम्मता कारिका ॥ कर्त्तरि कर्म्मणि चार्थे विहिता कृत्या वाच्यलिङ्गाः स्युः । कृत्यास्तव्यादयः वोपदेवमते "त ल्या' "कृद्धे भावे" इत्युक्ते क्वचित् कृत्याः कर्त्तर्य्यपि स्युः । कर्त्तरि यथा भव्यस्तव भव्या लता भव्यं वनम् । कर्म्मणि यथा, ग्रामो गन्तव्यः नगरी गन्तव्या पुरं गन्तव्यम् ।

कर्त्तरि कर्म्मणि क्तिं स्यातवं स्थेयं ब्रह्म-
भूयम्॥ ब्रह्महत्या इह भावे कृत्याः। असं-
ज्ञायामित्येव सूर्य्योऽर्कः भिद्योद्ध्यौ नदौ। इत्यमर-
टीकायां भरतः॥

या, स्त्री, (कृ+भावे क्यप्।) क्रिया। यथा कां
कृत्यामकार्षीः। देवता। यक्षदेवताविशेषः। इत्य-
मरभरतौ॥ यथा, प्रह्लादचरिते।
"कृत्यामुत्पादयामासुर्ज्वालामालोज्ज्वलाकृतिम्"॥
तस्या ध्यानं यथा,—

"क्रोधाज्ज्वलन्तीं ज्वलनं वमन्तीं
त्रृष्टिं दहन्तीं दितिजं ग्रसन्तीम्।
भीमं नदन्तीं प्रणमामि कृत्यां
रोरूयमाणां त्रधयोग्रकालीम्"॥ * ॥

आभिचारिकी क्रिया। यथा,—
"रोगकृत्याग्रहादीनां निग्रहः शान्तिरीरिता।
वश्यं जनानां सर्व्वेषां विधेयत्वमुदीरितम्"॥
इति षट्कर्म्मदीपिका॥

कृत्रिमं, क्ली, (कृ+क्त्रिः मप् च।) विड्लवणम्।
इति मेदिनी। काचलवणम्। जवादिनामगन्ध-
द्रव्यम्। रसाञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कृत्रिमः, पुं, सिह्लकः। (तुरुष्कनामगन्धद्रव्यविशेषः।)
इति मेदिनी॥ (कृ+"ड्वितः क्त्रिः"।कृत्या क्रियया
निर्वृत्त इति "त्रेर्मप् नित्यम्।" इति मप्।) द्वाद-
शविधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः। इति जटाधरः।
(एतद्विषयकविवरणन्तु पुत्रशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

कृत्रिमः, त्रि, ("ड्वितः क्त्रिः"। ३। ३। ८८। इति
क्त्रिः। ततः कृत्या निर्वृत्तः। "त्रेर्मप् नित्यम्"
४।४।२०। इति मप्।) करणाज्जातः। रचितः।
इति मेदिनी॥ (यथा, रघौ १९। ३७।

"प्रावृषि प्रमदबर्हिणेष्वभूत्
कृत्रिमाद्रिषु विहारविभ्रमः"॥)

कृत्रिमकः, पुं, (कृत्रिम+स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।)
तुरुष्कनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कृत्रिमधूपकः, पुं, (कृत्रिमः विविधसुगन्धिद्रव्यादि
कल्पितो धूपः। ततः स्वार्थे कन्।) नानासुगन्धि-
द्रव्यकृतदशाङ्गादिधूपः। तत्पर्य्यायः वृक्षधूपः २।
इत्यमरः। २। ६। १२८॥

कृत्रिमपुत्रः, पुं, (कृत्रिमश्चासौ पुत्रश्चेति।) द्वादश-
पुत्रमध्ये पुत्रविशेषः। तथा च मनुः।
"सदृशन्तु प्रकुर्य्याद्यं गुणदोषविचक्षणम्।
पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः"॥
अस्यार्थः। "यः पुनः समानजातीयं पित्रोःपार-
लौकिकश्राद्धादिकरणाकरणाभ्यां गुणदोषौ भवत
इत्येवमादिज्ञं पुत्रगुणैश्च मातापित्रोराराधनादि-
भिर्युक्तं पुत्रं कुर्य्यात् स कृत्रिमाख्यः पुत्रो बोध्यः"।
इति कुल्लूकभट्टः॥ पुत्तलिका। यथा। कुमारे।१।२९।

"सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च
रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनाम्"॥

कृत्रिममित्रः, पुं, (कृत्रिमं मित्रं इति। पुं स्त्वं निया-
मकात्।) रचितबन्धुः। इति स्मृतिः॥

कृत्सं, क्ली, (कृन्तति कृणत्ति वा। कृत् छेदे वेष्टने
च। "कृवृज्वसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यः कित्"। उणां ३। ६६।
इति सः किच।) जलम्। इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिवृत्तिः॥ समुदायः। इत्युणादिकोषः॥

कृत्स्नं, क्ली, (कृत्+ क्स्न प्रत्ययः।) जलम्। सर्व्वम्।
(यथा, गीतायाम्। ११। १३।
"तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा"॥)
कुक्षिः। इति मेदिनी॥

कृत्स्नः, त्रि, (कृत्+"कृत्यशूभ्यां क्स्नः"। उणां ३।
१७। इति क्स्नः।) अशेषः। समस्तः। इत्यमरः।
३। १। ६५॥ (यथा, मनुः २। १६५।
"तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना"॥)

कृदरः, पुं, (कृ+अच्। "कृदरादयश्च"। उणां ५।
४१। इति साधुः।) धान्यादिगृहम्। गोला इति
भाषा॥ इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कृन्तत्रं, क्ली, (कृन्तति इति। "कृतेर्नुम् चेति"। उणां
३। १०९। इति कत्रन् नुम् च।) लाङ्गलम्। इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कृन्तनं, क्ली, (कृत्यते इति। कृत्+भावे ल्युट्।)
छेदनम्। यथा, कर्म्मलोचने नारदवचनम्॥
"कृन्तनं नखकेशानां छेदनञ्च वनस्पतेः।
शावाशौचे न कर्त्तव्यं पाठनं पठनन्तथा"॥
(यथा च गीतगोविन्दे,१। ३२।
"विगलितलज्जितजगदवलोकनतरुणकरुणकृतहा-
से। विरहिनिकृन्तनकुन्तमुखाकृतिकेतकिदन्तुरि-
ताशे"॥)

कृप, ऊ ङ व लृ कल्पने। इति कविकल्पद्रुमः॥
(भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) सप्तमस्वरी। कल्पनं
सामर्थ्यम्। ऊ, अकल्पिष्ट अक्लृप्त। ङ, कल्पते
कल्पते रुद्रवदिति हलायुधः॥ व, कल्प्स्यति चिकॢ-
प्सति। लृ, अक्लृपत्। हते तस्मिन् प्रियं श्रुत्वा
कल्पता कीर्तिं परां प्रभुरिति अनेकार्थत्वेऽन्तर्भूत-
ण्यर्थत्वात् जनयितेत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कृप, ल दौर्ब्बल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-
चुरां-परं-अकं-सेट्।) सप्तमस्वरी। कृपयति।
पञ्चस्वरीति त्रिलोचनः। इति दुर्गादासः॥

कृप, कि युतौ। चित्रे। कल्पने। इति कविकल्पद्रुमः॥
(चुरां पक्षे भ्वां-परं-अकं सकञ्च-सेट्।) सप्तम-
स्वरी। कि कल्पयति कल्पति। कृपः क्लृपोऽस्त्र-
मादाविति क्लृपादेशः। इति दुर्गादासः॥

कृपः, पुं, (कृपा अस्त्यस्य पालनसाधनत्वेन। अर्श-
आदित्वात् अच्।) कृपाचार्य्यः। स तु द्रोणाचार्य्य-
श्यालकः। इति मेदिनी॥ तथा चोक्तम्।
"गौतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तम्बाच्छरद्वतः।
अश्वत्थाम्नश्च जननी कृपश्चैव महाबलः"॥
इति महाभारतम्॥ (स तु गौतमवंश्यस्य शरद्वतः
पुत्रः राज्ञा शान्तनुना कृपया पालितः अतः कृप
इति नाम्ना प्रसिद्धः। सोऽसौ यावज्जीवं कौमार-
ब्रह्मचर्य्यमालम्ब्य कुरुबालकानामाचार्य्यत्वे भीष्मा-
दिभिर्नियोजितः। कुरुक्षेत्रयुद्धे दुर्य्योधनपक्षमा-
श्रित्य पाण्डवैः सह संग्रामं कृत्वा लोकक्षयकरे
तस्मिन् समरे अमरत्वात् न निहतः॥ अस्य
उत्पत्तिविवरणन्तु महाभारते १। १३० अध्याये
द्रष्टव्यम्॥) व्यासः। इति धरणी। (राजर्षि-
विशेषः। यथा, ऋग्वेदे। ८। ३। १२।
"शग्धि यथा रुशमं श्यावकं कृपमिन्द्र! प्रावः
स्वर्णरम्"। "रुशमं श्यावकं कृपं च एतन्नामकां-
स्त्रीन् राजर्षीन् यथा प्रावः"। इति भाष्यम्॥)

कृपणः, त्रि, (कल्पते स्वल्पमपि दातुम्। कृप्+
बाहुलकात् क्युन् अत एव न लत्वम्।) अदाता।
(यथा, व्यासोक्तौ।
"दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति"॥)
तत्पर्य्यायः। कदर्य्यः २ किम्पचानः ३ मितम्पचः ४
क्षुद्रः ५। इत्यमरः। ३। १। ४८॥ किम्पचः ६
अनमितम्पचः ७। इति तट्टीका॥ मन्दः ८
कीनाशः ९ कुमुत् १० कीनाशः ११। इति जटा-
धरः॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। २। ७५।
"दाता लघुरपि सेव्यो भवति न कृपणो महा-
नपि समृद्ध्या। कूपोऽन्तः स्वादुजलः प्रीत्यै लोकस्य
न समुद्रः"॥) दीनः। यथा, हैः रामायणे१।३२।२८।
"ततः स पुरुषव्याघ्रलक्ष्मणं सहलक्ष्मणः।
द्विजेभ्यो बालवृद्धेभ्यः कृपणेभ्यो ह्यदापयत्"॥
पारिभाषिककृपणमाह॥ महाव्यसनप्राप्तो दीनः।
यथा, रामायणे ४। २१। १९।
"आदितः कृपणस्त्वियं कृपणो न स राघव!।
महात्मा व्यसनं प्राप्तो दीनः कृपण उच्यते"॥
यो हि अक्षरं ब्रह्म अविज्ञाय लोकान्तरगामी
भवति सः। यदुक्तं बृहदारण्यके याज्ञवल्क्यप्रक-
रणे। "यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्मा
ल्लोकात् प्रैति स कृपणः" इति॥ दुहिता हि
कृपापात्रत्वात् कृपणम्। यदुक्तं मनौ ४। १८५।
"भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्य्या पुत्रः स्वका तनुः।
छाया स्वोदासवर्गश्च दुहिता कृपणं परम्"॥)
कुत्सितः। इति मेदिनी॥

कृपणः, पुं, कृमिः। इति मेदिनी॥

कृपा, स्त्री, (क्रपेः सम्प्रसारणञ्चेति भिदादिपाठादङ्
टाप् च।) करुणा। इत्यमरः। १। ७। १८॥
(यथा, महाभारते।
"उवाच भीमं कल्याणी कृपान्वितमिदं वचः"॥)

कृपाणः, पुं, (कृपां नुदति प्रेरयति दूरीकरोतीत्यर्थः।
नुद प्रेरणे+अन्येभ्योऽपीति डः। पूर्व्वपदादिति
णत्वम्।) खड्गः। इत्यमरः। २। ८। ८९॥
(यथा, कालिकापुराणे।

"जघान दैत्यमतिरक्तलोचना
कृपाणपाशाङ्कुशशूलपट्टिशैः"॥)

कृपाणकः, पुं, (कृपाण+स्वार्थे कन्।) खड्गः। इति
हारावली॥

कृपाणिका, स्त्री, (कृपाणक+स्त्रियां टाप् अत इत्वं
च।) छुरिका। इति हेमचन्द्रः॥

कृपाणी, स्त्री, (कृपाण+गौरादित्वात् ङीष्।)
कर्त्तरी। इत्यमरः। २। १०। ३४॥ छुरिका।
इति मेदिनी॥

कृपाद्वैतः, पुं, (कृपायां कृपावितरणे वा अद्वैतः अद्वि-
तीयः।) बुद्धभेदः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कृपालुः, त्रि, (कृपां लाति आदत्ते । ला + डुः । यद्वा कृपा विद्यतेऽस्यामिन् वा । कृपा + आलुच् ।) दयालुः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ।
(यथा भागवते । ४ । १२ । ५१ ।
"कृपालोर्दीननाथस्य देवास्तस्यानुकुर्व्वते" ।)

कृपी, स्त्री, (कृप + ङीष् ।) द्रोणाचार्य्यपत्नी । इति मेदिनी । (यथा, महाभारते । १ । १३१ । २२ ।
"शारद्वतीं ततो भार्य्यां कृपीं द्रोणोऽन्वविन्दत" ।
अस्या जन्मविवरणं यथा,—
पुरा किल महर्षेर्गौतमस्य पुत्त्रः शरद्वान् नाम ऋषिः धनुर्व्वेदपरत्वात् विपुलेन तपसा च इन्द्रं सन्तापयामास । इन्द्रस्तु अस्य तपोविघ्नं चिकीर्षुः जानपदीं नाम सर्व्वोत्तमां प्राहिणोत् । अथ रूपयौवनाढ्यां तामवलोकयतस्तस्य सहसा रेतश्च स्कन्नं तत्तु शरस्तम्बे स्थापितं सत् द्विधाऽभवत् । ततस्तस्मात् मिथुनं समजायत । तदैव राजा शान्तनुर्मृगयामागतः अपत्यमिथुनं समवलोक्य राजधानीमानीय संस्कारादिभिः संवर्द्धयामास । कृपया संवर्द्धनाच्च कृपः कृपीति तयोर्नाम चक्रे । सेयं कृपाचार्य्यस्य भगिनी । एषैव अश्वत्थाम्नो जननीत्यवगन्तव्या ।)

कृपीटं, क्ली, (कृप + "कृतॄकृपिभ्यः कीटन्" । उणा० ४ । १८४ । इति कीटन् । बाहुलकात् गत्वाभावः ।) उदरम् । जलम् । इति मेदिनी । विपिनम् । इन्धनम् । इति शब्दरत्नावली ।

कृपीटपालः, पुं, (कृपीटं जलं पालयतीति । पालि + अण् ।) केनिपातः । समुद्रः । इति मेदिनी । पवनः । इति शब्दरत्नावली ।

कृपीटयोनिः, पुं, (कृपीटस्य जलस्य योनिः कारणं "वायोरग्निरग्नेरापः" इति श्रुतेस्तथात्वम् । यद्वा कृपीटं काष्ठं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १ । ५६ ।

कृपीपतिः, पुं, (कृप्याः कृपभगिन्याः पतिर्भर्त्ता ।) द्रोणाचार्य्यः । इति शब्दमाला ।

कृपीपुत्त्रः, पुं, (कृप्याः पुत्त्रः ।) अश्वत्थामा । इति भूरिप्रयोगः ।

कृपीसुतः, पुं, (कृप्याः सुतः ।) अश्वत्थामा । इति त्रिकाण्डशेषः ।

कृमिः पुं, (क्रामतीति । क्रमु पादविक्षेपे + "क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च" । उणा० । ४ । १२१ । इति इन् "भ्रमे सम्प्रसारणञ्च" इति अनुवृत्तेः सम्प्रसारणञ्च ।) कीटः । पोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नीलाङ्गुः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १३ । निलाङ्गुः ३ क्रिमिः ४ । इति तट्टीका । पुलुः ५ । इति जटाधरः । लाक्षा । कृमिलः । खरः । इति विश्वमेदिन्यौ । उदरजातकीटरोगः । तस्यौषधं यथा,—
"वदरीकारवीमूलं गुडाढ्येन समन्वितम् ।
अग्निना साधितं पीत्वा कृमीन् सर्व्वान् हरेच्छिशुः" ॥
इति गारुडे १८४ अध्यायः ।
("कृमयो द्विविधाः प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरसम्भवाः ।
बाह्याः यूकाः प्रसिद्धाः स्युः किञ्चुलूकास्तथान्तराः ॥
सप्तधा हि भवेद्बाह्याः षड्धाश्चान्तःसमुद्भवाः ।
तेषां वक्ष्यामि सम्भूतिं बाह्याभ्यन्तरे लक्षणम् ॥
स्वेदादतिबलात् मेदात् चिन्तया शोषणादपि ।
बाह्यधातुसमुद्भूतास्तीक्ष्णा यूका भवन्ति हि ॥
यूकाः कृष्णाः परा श्वेतास्तीक्ष्णाश्चर्म्मणि स्थिताः ।
सूक्ष्मातिविकटाः कृष्णाश्चर्म्मणाश्चर्म्मयूकिका ।
चतुर्थी लिन्दुकी नाम चतुर्था सूक्ष्मसम्भवा ॥
मत्कुणाश्चाथ मशको बाह्योपद्रवकारिणः ।
यूका मस्तकसंस्थाने श्वेता वस्त्रनिवासिनी ॥
चर्म्मयूका नेत्रचर्म्मे सूक्ष्मा रोमणि षट्पदा ।
उत्पद्यन्ति विशेषाच्च चर्म्मणि मधुरद्रवात् ॥
कृष्णाम्लगोधूमयवान्नपिष्ट-
गुडेन वा क्षीरविपर्य्ययेण ।
दिवाशयाने च कपित्थकेन
वर्म्मेण पापोदकसेचनेन ॥
सञ्जायते तेन मनुष्यदेहे
कृमिश्च कोष्ठविकारकारि ॥
षड्विधास्ते समुद्दिष्टास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।
कफकोष्ठे मलाधारे कोष्ठे सर्पन्ति सर्पवत् ॥
पृथुमध्या भवन्त्येके केचित् किंशुकसन्निभाः ।
धान्याङ्कुरनिभाः केचित् केचित् सूक्ष्माणवस्तथा ॥
सूचीमुखाः परिस्रावाभ्यन्तराणि खादयन्ति ते ।
वक्ष्यामि लक्षणं तेषां चिकित्साञ्च शृणुष्व मे ॥
ज्वरो विमोहशूलं वा वमिहृत् क्लेदनं भ्रमः ।
अरुचिश्चैव वैवर्ण्यमतीसारः सरोगिणाम् ॥
गर्ज्जनं जठरे चैव मन्दाग्निश्च जायते ।
पिपासा पीतता नेत्रे शिशुनः पीडितस्य च ॥
इति षट्पदलक्षणम् । * ।
सूचीवत्तुद्यतेऽङ्गानि रक्तश्चैवातिसार्य्यते ।
यकृता भक्षयन्त्यन्ते रक्तं वा वमते भृशम् ॥
शोथो मुखेऽस्थिशीर्णश्च मन्दाग्निश्च वेपथुः ।
तृष्णा च ज्वरो ज्ञेया सूचीमुखकृमीरजाम् ॥
इति सूचीमुखलक्षणम् । * ।
ये च धान्याङ्कुरास्तेषां वक्ष्याम्यथ च लक्षणम् ।
मलाशयस्था कृमयो मलं भञ्जन्ति ते भृशम् ॥
तैस्तु सम्पीड्यते देहे विड्भेदः पक्वमता ।
कृष्णश्चापि घृतक्लेद कृमयो जनयन्ति ते ॥
हारीत सम्प्रणम्य पादौ संगृह्य पृच्छति ।
कथं देहे मनुष्यस्य मलमूत्रवसाश्रये ॥
सम्भवन्ति कथञ्चादौ वर्द्धयन्ति कथं पुनः ।
कथं वा शीर्य्यतेऽदेहे नानाहारविभक्षणे ॥
जायन्ते कथं कृमयः सूक्ष्माधोगामिनोऽप्यथ ।
नानाऽऽमपक्वभक्ष्याणि दह्यते वा जठराग्निना ॥
कथन्ते कृमयस्तत्र न दह्यन्तेऽन्तराग्निना ।
एवं पृष्टो महाचार्य्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गव ॥
आत्रेय उवाच ।
वत्स पुत्त्र । महाबाहो । कृमिसम्भवकारणम् ।
विरुद्धाशनसे पुत्त्र । रक्तश्चैवास्य कुप्यति ॥
कफमेकदिनं याति शुक्रेयाःकारणं भवेत् ।
पञ्चभूतात्मके वायौ तं तु जाता सचेतनाः ॥
कोष्ठाग्निना न दह्यन्ते न शीर्य्यन्ते रसाग्निना ।
विषे जातो यथा कीटो न विषेण म्रियते क्वचित् ॥
तथा जाताग्निनोद्भूता न जाताग्निन शीर्य्यन्ति ।
भेषजं सम्प्रवक्ष्यामि येन तेऽपि सरन्ति वै ॥
पतन्ति वा प्रशमयान्ति भेषजानि शृणुष्व मे ।
यवाऽजमोदा कृमिशत्रुनाम्ना
वीजं शठी रामठकं त्रिवृच्च ।
उशीरकं तत्परिपिष्य पेयं
पतन्ति शीघ्रं गतधातुकीटाः ॥
शठी यवानी पिचुमर्दपत्रात्
विडङ्गचव्यातिविषा रसोनम् ।
सम्पिष्य मूत्रेण चिरन्तनानाम्
विनाशनं सर्व्वकृमीरजानाम् ॥
मरिचं पिप्पलीमूलं विडङ्गशिग्रुपत्रनिकाचितम् ।
गोमूत्रेण तु पेयं पानं शीघ्रं कृमीन् हन्ति ॥
मुस्ता विशाला त्रिफला सुपर्णी
शिग्रुः सदारु सलिलेन पक्वा ।
पानं सकृष्णा कृमिशत्रुचूर्णं
विनाशनं सर्व्वकृमीरजाञ्च" ॥
"मातुलुङ्गस्य मूलानि रसोन कृमिनिम्बकम् ।
अजमोदा निम्बपत्रं गोमूत्रेण तु पेषयेत् ॥
पानमेतत् प्रशंसन्ति कृमिदोषनिवारणम् ।
ज्वरप्रोक्तानि पथ्यानि कृमिदोषे प्रदापयेत् ॥
इति कृमिचिकित्सा" । * ।
इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे कृमिचिकित्सा नाम पञ्चमोऽध्यायः । * ।
अस्य निदानपूर्ब्बकसम्प्राप्तिचिकित्सितं यथा ।
"अजीर्णाध्यशनासात्म्यविरुद्धमलिनाशनैः ।
अव्यायामदिवास्वप्नगुर्व्वतिस्निग्धशीतलैः ॥
माषपिष्टान्नविदलबिसशालूककशेरुकैः ।
पर्णशाकसुरासूक्तदधिक्षीरगुडेक्षुभिः ॥
पललानूपपिशितपिण्याकपृथुकादिभिः ।
स्वाद्वम्लद्रवपानैश्च श्लेष्मा पित्तञ्च कुप्यति ॥
कृमीन् बहुविधाकारान् करोति विविधाश्रयान् ।
आमपक्वाशयस्तेषां प्रसवः प्रायशः स्मृतः ॥
विंशतेः कृमिजातीनां त्रिविधः सम्भवः स्मृतः ।
पुरीषकफरक्तानि तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
अयवा विपवाः क्षिप्याश्चिप्या गण्डूपदास्तथा ।
चूरवो द्विमुखाश्चैव सर्व्वैवैते पुरीषजाः ॥
श्वेताः सूक्ष्मास्तुदन्त्येते गुदं प्रतिसरन्ति च ।
तेषामेवापरे पुच्छे पृथवश्च भवन्ति हि ॥
शूलाग्निमान्द्यपाण्डुत्वविष्टम्भबलसंक्षयाः ।
प्रसेकारुचिहृद्रोगविड्भेदास्तु पुरीषजे ॥
रक्ता गण्डूपदा दीर्घा गुदकण्डूनिपातिनः ।
शूलाटोपशकृद्भेदपक्तिनाशकरास्तु ते ॥
दर्भपुष्पा महापुष्पाः प्रलूनाश्चिपिटास्तथा ।
पिपीलिका दारुणाश्च कफकोपसमुद्भवाः ॥
रोमशा रोममूर्द्धानः सपुच्छाः श्यावमण्डलाः ।
रूढधान्याङ्कुराकाराः शुक्लास्ते तनवस्तथा ॥
मज्जादा नेत्रलेढारस्तालुश्रोत्रभुजस्तथा ।
शिरोहृद्रोगवमथुप्रतिश्यायकरास्तु ते ॥
केशरोमनखादाश्च दन्तादाः किक्किशास्तथा ।
कुष्ठजाश्च परीसर्पाः ज्ञेयाः शोणितसम्भवाः ॥
ते सरक्ताश्च कृष्णाश्च स्निग्धाश्च पृथवस्तथा ।

रक्ताधिष्ठानजान् प्रायो विकारान् जनयन्ति ते ।
माषपिष्टान्नलवणगुड़शाकैः पुरीषजाः ।
मांसमाषगुड़क्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः ॥
विरुद्धा जीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ।
ज्वरो विवर्णताशूलं हृद्रोगः सदनं भ्रमः ।
भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातकृमिलक्षणम् ।
दृश्यास्त्रयोदशाद्यास्तु कृमीणां परिकीर्त्तिताः ॥
केशाद्यास्त्वदृश्यास्ते द्वावाद्यौ परिवर्ज्जयेत् ।
एषामन्यतमं ज्ञात्वा जिघांसुः स्निग्धमातुरम् ॥
सुरसादिविपक्केन सर्पिषा वान्तमादितः ।
विरेचयेत्तीक्ष्णतरैर्योगैरास्थापयेच्च तम् ॥
यवकोलकुलत्थानां सुरसादेर्गणस्य च ।
विड़ङ्गस्नेहयुक्तेन क्वाथेन लवणेन च ॥
प्रत्यागते निरूहे तु नरं स्नातं सुखाम्बुना ।
युञ्ज्यात् कृमिघ्नैरशनैस्ततः शीघ्रं भिषग्वरः ॥
स्नेहेनोक्तेन चैनन्तु योजयेत् स्नेहवस्तिना ।
ततः शिरीषकिणिहीरसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।
केवुकस्वरसं वापि पूर्व्ववत्तीक्ष्णभोजनः ॥
पलाशबीजस्वरसं कल्कं वा तण्डुलाम्बुना ।
पारिभद्रकपत्राणां क्षौद्रेण स्वरसं पिबेत् ॥
पत्तूरस्वरसं वापि पिबेद्वा सुरसादिजम् ।
लिह्यादश्वशकृच्चूर्णं विड़ङ्गं वा समाक्षिकम् ॥
पत्रैर्मूषिकपर्ण्या वा सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।
खादेत् पूपलिकान् पक्कान् धान्याम्लञ्च पिबेदनु ॥
सुरसादिगणे तैलं पक्कं वा पानमिष्यते ।
विड़ङ्गचूर्णपिष्टाभ्यां तस्मिन् भक्ष्यन्तु कारयेत् ॥
तत्कषायप्रपीतानां तिलानां स्नेहमेव वा ।
त्वाविधः शललस्तूर्णं सप्तरात्रं सुभावितम् ॥
विड़ङ्गानां कषायेण त्रैफलेन तथैव च ॥
क्षौद्रेण लिह्यादनुपिबेदसमामलकोद्भवम् ।
पथ्याभया रसश्चापि विधिरेषोऽयसामपि ॥
पूतीकास्वरसं वापि पिबेद्वा मधुना सह ।
पिबेद्वा पिप्पलीमूलमजामूत्रेण संयुतम् ॥
सप्तरात्रं पिबेद्दृष्टमल्पशो दधिमस्तुना ।
पुरीषजान् कफोत्थांश्च हन्यादेव कृमीन् भिषक् ॥
शिरोऽदरस्थानवलाच्चि संदंतांश्च एवंविधान् ।
विशेषेणाञ्जनैर्नस्यैरवपीड़ैश्च साधयेत् ॥
शक्रसन्तुरङ्गस्य संशुष्कं भावयेदिति । ।
निःक्वाथेन विड़ङ्गानां चूर्णं प्रधमनन्तु तत् ॥
अयश्चूर्णान्यनेनैव विधिना योजयेद्भिषक् ।
चकांस्यनीषं तैलञ्च नस्यं स्यात् सुरसादिके ॥
इन्द्रलुप्तविधिश्चापि विधेयो रोमभोजिषु ।
दन्तादानां समुद्दिष्टं विधानं मुखरोगिकम् ॥
रक्तजानां समुद्दिष्टं कुर्य्यात् कुष्ठचिकित्सिते ।
सुरसादिन्तु सर्व्वेषु सर्व्वथैवोपयोजयेत् ॥
प्रयत्नतिक्तकटुकं भोजनञ्च हितं भवेत् ।
कुलत्थक्वाथसंसृष्टं क्षीरपानञ्च पूजितम् ॥ * ॥

क्षीराणि मांसानि घृतानि चैव
दधीनि शाकानि च पर्व्ववन्ति ।
समासतोऽम्लान् मधुरान् हिमांश्च
कृमीन् जिघांसुः परिवर्ज्जयेत्तु" ॥

इति सुश्रुत उत्तरतन्त्रे चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥)

कृमिकण्टकं, क्ली, (कृमेः कृमिरोगस्य रोगे वा कण्टकमिव । तन्नाशकत्वा तथात्वम् ।) विड़ङ्गम् । चित्राङ्गः । उडुम्बरः । इति मेदिनी ॥

कृमिकोषोत्थं, त्रि, (कृमेः कृमिभिर्निर्मितो वा कोषः । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपः । तस्मात् उत्तिष्ठति उत्पद्यते । उत् + स्था + कः ।) कौषेयम् । इत्यमरः । २ । ६ । १११ । रेसमिकापड़ इति भाषा ।

कृमिघ्नः, पुं, (कृमिं हन्ति इति । हन् + टक् । "हन्तेरत् पूर्व्वस्य" । ८ । ४ । २२ । इति नियमात् न णत्वम् ।) विड़ङ्गः । इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ॥ पलाण्डुः । कोलकन्दः । पारिभद्रः । भल्लातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विड़ङ्गघ्रिका च, इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

कृमिघ्ना, स्त्री, (कृमिघ्न + अजादित्वात् टाप् ।) हरिद्रा । इति भावप्रकाशः ॥

कृमिघ्नी, स्त्री, (कृमिघ्न + टित्वात् ङीप् ।) धूमपत्रा । विड़ङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृमिजं, क्ली, (कृमिभ्यो जायते इति । अन्येष्वपीति डः ।) अगुरु ॥ इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ॥ (कृमिजातमात्रे, त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १०३ ।
"कौषेयं कृमिजं सुवर्णमुपलाद्दूर्व्वापि गोरोमतः ।
पङ्कात्तामरसं शशाङ्क उदधेरिन्दीवरं गोमयात्" ।
अस्य पर्य्याया यथा ।
"अगुरु प्रवरं लोहं राजार्हं योगजन्तथा ।
वंशिकं कृमिजं वापि कृमिजग्धमनार्य्यकम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणाश्चास्यागुरुशब्दे ज्ञातव्याः ।)

कृमिजग्धं, क्ली, (कृमिभिर्जग्धं भुक्तम् । उपचारात् तज्जाततया तथात्वम् ।) अगुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("कृमिजग्धमनार्य्यकम्" । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृमिजा, स्त्री, (कृमिभ्यो जायते या । जन + डः टाप् च । लाक्षा ।) इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"कीटजा कृमिजा लाक्षा जतुका च नवायिका" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कृमिरिपुः, पुं, (कृमीणां रिपुर्नाशकः । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) विड़ङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
(विड़ङ्गशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

कृमिला, स्त्री, (कृमीन् कृमिवत् सन्तानान् लाति आदत्ते । ला + कः टाप् च ।) बहुप्रजा । बहुसन्तानप्रसवा । इति हेमचन्द्रः ॥ कृमियुक्ते त्रि ॥

कृमिवृक्षः, पुं, (कृमिप्रधानः कृमिमयो वा वृक्षः ।) कोषाम्रः । इति भावप्रकाशः ॥
(कोषाम्रशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

कृमिशङ्खः, पुं, (कृमिरिव जीवन् शङ्खः ।) जीवशङ्खः । तत्पर्य्यायः । कृमिजलजः २ कृमिवारिरुहः ३ जन्तुकम्बुः ४ । अस्य गुणाः । रसवीर्य्यादौ शङ्खसदृशत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृमिशुक्तिः, स्त्री, (कृमिरिव शुक्तिः ।) जलशुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृमिशैलकः, पुं, (कृमिनिर्म्मितः शैल इव । ततः स्वार्थे कन् ।) वल्मीकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृमीलकः, पुं, (कृमीन् ईरयति जनयतीति । ईर् + ण्वुल् । रस्य लत्वम् ।) वनमुद्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृव, इ न कृतौ । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् । इदित् ।) कृन्वी । न, कृणोति । इ, कर्म्मणि कृण्व्यते । इति दुर्गादासः ॥

कृविः, पुं, (क्रियते वस्त्रादिकमनेन । डु कृञ् करणे "कृविघृष्विच्छविस्थविकिकीदिवि" । उणां ४ । ५६ । इति क्विन् निपातनात् ।) वापयन्त्रम् । इति उणादिवृत्तिः । ताँत इति भाषा ॥

कृश, इर् य कार्श्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् । इरित् ।) कार्श्यं कृशीकरणम् । इर्, अकृशत् अकर्शीत् । अस्मात् पुषादित्वान्नित्ये ङ इत्यन्ये । य, कृश्यति चन्द्रं काष्णपक्षः । इति दुर्गादासः ॥

कृशः, त्रि, (कृशधातोः क्तप्रत्यये "अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबेति" ।८।२।५५। निपातनात् साधुः ।) अल्पः । (यथा, मनौ । ४ । १८४ ।
"आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः" ॥)
सूक्ष्मः । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥
(यथा, आर्य्यासप्तशती । ४६५ ।
"राजसि कृशाङ्गि ! मङ्गलकलशी सहकारपल्लवेनेव । तेनैव चुम्बितमुखी प्रथमाविर्भूतरागेण" ॥
" व्यायाममतिसौहित्यं क्षुत्पिपासामयौषधम् ।
कृशो न सहते तद्वदतिशीतोष्णमैथुनम् ॥
प्लीहा कासः क्षयः श्वासो गुल्मार्शांस्युदराणि च ।
कृशं प्रायोऽभिधावन्ति, रोगाश्च ग्रहणीगताः" ॥
"सततं व्याधितावेतावतिस्थूलकृशौ नरौ ।
सततञ्चोपचर्य्यौ हि कर्षणैर्बृंहणैरपि" ॥
"स्थौल्यकार्श्ये वरं कार्श्यं समोपकरणौ हितौ ।
यद्युभौ व्याधिरागच्छेत् स्थूलमेवाति पीड़येत्" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २१ अध्याये ॥
"कश्चिदन्यः कृशोऽतीव बलवान् दृश्यते तदा" ॥
तत्र हेतुमाह ;
"आधानसमये यस्य शुक्रभागोऽधिको भवेत् ।
मेदोभागस्तु हीनः स्यात् स कृशोऽपि महाबलः" ॥
यस्याधानसमये जनयितुः शुक्रस्याधिक्यं भवति ।
मेदसोऽल्पता तस्य कृशस्यापि बहु बलमित्यर्थः ॥
अथ कार्श्यस्य चिकित्सा ।
"स्वप्नाशनादि निमित्ते तु कृशे युञ्जीत भेषजम् ।
बृंहणं बलकृद्यच्च तथा वाजीकरञ्च यत् ॥

पीताश्वगन्धा पयसार्द्धमासं
घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।
कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
बालस्य शस्यस्य यथाम्बुवृष्टी ॥

अश्वगन्धस्य कल्केन क्वाथे तस्मिन् पयस्यपि ।
सिद्धं तैलं कृशाङ्गानामभ्यङ्गादङ्गपुष्टिदम्" ॥
इति अश्वगन्धातैलम् ॥ * ॥
इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे तृतीयभागे कार्श्याधिकारे ॥) (अल्पमः । यथा, मनौ । ४ । १३५ ।

"क्षत्रियञ्चैव सर्पञ्च ब्राह्मणञ्च बहुश्रुतम् ।
नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन" ॥
पुं, सर्व्वाकारवत्त्वात् विष्णुः, यथा, महाभारते । १३ । १४९ । १०३ ।
"अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान्" ॥
स्वनामख्यातो मुनिपुत्त्रः । स तु परीक्षिच्छाप प्रदातुः शृङ्गिणः सखा ।
यथा, महाभारते । १ । ४१ । २ ।
"स तं कृशमभिप्रेक्ष्य सूनृतां वाचमुत्सृजन् ।
अपृच्छत् कथं तात स तेऽद्य मृतधारकः" ॥
ऐरावतकुलोत्पन्नो नागविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । आस्तीकपर्व्वणि । ५७ । ११ ।
"पारावतः पारिजातः पाण्डरो हरिणः कृशः ।
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्" ॥)

कृशरः, पुं, (कृशः अल्पमात्रा राति इति । रा + क । कृशयोऽपि बलं राति वा ।) तुल्यतिलान्नम् । तत्पर्य्यायः । त्रिसरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, मत्स्यपुराणे,—
"गुडौदनं रवेर्दद्यात् सोमाय घृतपायसम् ।
कृशरञ्च कुजे दद्यात् क्षीरान्नं सोमसूनवे ।
दध्योदनञ्च जीवाय शुक्राय तु घृतौदनम् ।
शनैश्चराय कृशरमाजमांसञ्च राहवे ।
चित्रौदनञ्च केतुभ्यः सर्व्वभक्ष्यैः समर्चयेत्" ॥)

कृशरा, स्त्री, (कृशर + टाप् ।) तिलौदनम् । इति हारावली ॥ द्विदलमिश्रितान्नम् । खिचडी इति भाषा । यथा,—
"तण्डुला दालिसम्मिश्रा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
संयुक्ताः सलिले सिद्धाः कृशरा कथिता बुधैः" ॥
अस्या गुणाः । शुक्रबलकारित्वम् । गुरुत्वम् । पित्तकफप्रदत्वम् । दुर्जरत्वम् । विष्टम्भमलमूत्रकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥
("माषेक्षुपिष्टकृशरा तिलशष्कुलीभिः" ।
इति माधवकरीयरोगविनिश्चयस्य कफशूलाख्यानेविजयेनोक्त यथा,—
"कृशरा तिलतण्डुलमाषयवागूः" ॥)

कृशला, स्त्री, (कृशं कार्श्यं लातीति । ला + क । टाप् ।) केशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृशशाखः, पुं, (कृशा क्षीणा शाखा यस्य ।) पर्पटः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृशाङ्गी, स्त्री, (कृशानि सूक्ष्माणि अङ्गानि यस्याः । स्वाङ्गत्वात् ङीष् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तन्वङ्गविशिष्टे, त्रि । (यथा,— आर्य्यासप्तशत्याम् । ४९५ ।
"राजसि कृशाङ्गि ! सङ्गतकलशी सहकारपल्लवेनेव । तेनैव चुम्बितमुखी प्रथमाविर्भूतरागेण" ॥)

कृशानुः, पुं, (कृशयति तनूकरोति काष्ठादिवस्तुजातमिति । "कृशेरानुक्" इति । उणां । ४ । २ । इति आनुक् ।) वह्निः । इत्यमरः । १ । १ । ५७ ॥
(यथा, रघुः । ७ । २४ ।
"प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानो-
रुदर्च्चिषस्तन्मिथुनं चकासे" ॥)
चित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृशानुरेताः, [स्] पुं, (कृशानौ वह्नौ रेतो निक्षिप्तं तेजो यस्य ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥
(अस्य कृशानुरेतोनाम्नः कारणं कालिकापुराणे ४७ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

कृशाश्वी, [न्] पुं, (कृशाश्वेन धनुर्मारवशपन्तमवि प्रोक्तं शाश्वसूत्रादिकं अधीते वेत्ति वा । "कर्मन्दकृशाश्वादिनिः" । ४ । ३ । १११ । इति इनिः ।) नटः । इत्यमरः । २ । १० । १२ ॥

कृशिका, स्त्री, (कृश इव कायतीति । कै + क । टाप् इत्वञ्च ।) आखुकर्णीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष, औ आकर्षे । विलेखने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) औ, अकार्क्षीत् अक्रक्षत् अक्राक्षीत् । आकर्षि आकर्षणे । कर्षन्ति तुरगा रथम् । इति दुर्गादासः ॥
(यथा, मनुः । ३ । ६६ ।
"मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
कुलसङ्ख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः" ॥
आखुकर्णीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

कृष, औ ञ श आकर्षे । विलेखने । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-उभं-सकं-अनिट् ।) श ञ, कृषति कृषते भूमिं कृषकः । औ, अकार्क्षीत् अक्राक्षीत् अक्रक्षत् । इति दुर्गादासः ।

कृषकः, त्रि, (कृषति भूमिं यः । "कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम्" । उणां । २ । ३८ । इति क्वुन् ।) कर्षकः । इति मेदिनी ॥

कृषकः, पुं, (कृषति भूमिमनेन इति करणे क्वुन् ।) फालः । इति मेदिनी ॥ वृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृषाणुः, पुं, (कृष् + आनुक् । पृषोदरात् षत्वम् ।) कृशानुः । इत्यमरटीका ॥

कृषिः, स्त्री, (कृष् विलेखने । "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां ४ । ११७ । इति इन् । "इगुपधात् कित्" । उणां । ४ । ११९ । इति कित् ।) वैश्यवृत्तिविशेषः । कर्षणम् । चाष इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अनृतम् २ । इत्यमरः । २ । ९ । २ । प्रमृतम् ३ । इति जटाधरः ॥
(यथा, मेघदूते । १६ ।
"त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविकारानभिज्ञैः
प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः" ॥)

कृषिकः, पुं, (कृषत्यनेन "कृषिचमितनि" । उणां । २ । ४० । इति क्विकन् ।) फालः । इत्यमरः । २ । ९ । १ ॥ कर्षकः । इति केचित् ॥

कृषीवलः, त्रि, (कृषिरस्यास्ति वृत्तित्वेन इति "रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्" ५ । २ । ११२ । इति वलच् । "वले" ६ । ३ । ११८ । इति दीर्घः ।) कर्षकः । कृषिजीवी । इत्यमरः । २ । ९ । ६ ॥
(यथा, महाभारते । २ । ५ । ७७ ।
"कच्चिन्न चौरैर्लुब्धैर्वा कुमारैः स्त्रीबलेन वा ।
त्वया वा पीड्यते राष्ट्रं कच्चित् तुष्टाः कृषीवलाः" ॥)
काकशङ्खाच्छः । इति रत्नमाला ॥

कृष्करः, पुं, (कृषं करोति छर्द्दिव्याधिक्यं प्रहितयोगात् सम्पादयतीति । कृष + कृ + टक् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्टं, त्रि, (कृष्यते यत् तत् । कृष + कर्म्मणि क्तः ।) कृष्टक्षेत्रम् । चसा क्षेत् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सीत्यम् २ हल्यम् ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ८ ॥
(यथा, मनौ । ११ । १४५ ।
"कृष्टजानामोषधीनां जातानाञ्च स्वयं वने" ॥
भावे क्तः । कर्षणम् ॥)

कृष्टपच्यः, त्रि, (कृष्टे क्षेत्रे स्वयमेव पच्यते इति कर्म्मकर्त्तरि कृष्ट + पच + "राजसूयसूर्य्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः" । ३ । १ । ११४ । इति क्यबन्तो निपातितः ।) व्रीहिः । धान्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ७ । १२ । १८ ।
"न कृष्टपच्यमश्नीयादकृष्टञ्चाप्यकालतः" ॥)

कृष्टपाक्यः, त्रि, (कृष्टे पच्यते इति । कृष्ट + पच + कर्म्मणि ण्यत् । "चजोः कु घिण्ण्यतोः" । ७ । ३ । ५२ । इति चस्य कुत्वम् ।) कृष्टपच्यम् । इति व्याकरणम् ॥

कृष्टिः, पुं, (कृषन्त्यन्तर्भुवं विद्यालोचनाभ्यासादिभिरसौ । कृष् + कर्त्तरि क्तिच् बाहुलकात् तिवां ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ६ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ६ । १८ । २ । "वृहद्रेणुश्च्यवनो मानुषीणामेकः कृष्टीनामभवत् सहावा" ॥)
कर्षणे, स्त्री । इति मेदिनी ॥ (कृष + भावे क्तिन् । आकर्षणम् । जनसाधम् । इति निरुक्तम् । यथा ऋग्वेदे । ८ । ६ । ४ । "विश्वा नमन्त कृष्टयः" । "कृष्टयः प्रजाः" । इति भाष्यम् ॥)

कृष्णा, स्त्री, ("कृषेर्वर्णे" । उणां ३ । ४ । इति नक् ततो णत्वम् ।) मरिचम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३६ ॥
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"मरिचं वेल्लजं कृष्णमूषणं धर्म्मपत्तनम्" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणाश्चास्य मरिचशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
लौहम् । इति जटाधरः ॥ नीलाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कालागुरु । इति रत्नमाला ॥

कृष्णः, पुं, (कर्षत्यरीन् महाप्रभावशक्त्या । यद्वा, कर्षति आत्मसात् करोति आनन्दत्वेन परिणमयतीति मनो भक्तानां इति यावत् "कृषेर्वर्णे" । उणां । ३ । ४ । इति बाहुलकात् वर्णं विनापि । नक् णत्वञ्च । यद्वा, कर्षति सर्व्वान् स्वकुक्षौ प्रलयकाले । "कर्षणात् कृष्णो रमणात् रामो व्यापनात् विष्णुः" । इति श्रुतेः स्मरणम् ॥
अपरा व्युत्पत्तिर्यथा —
"कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
तयोरैक्यात् परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते" ॥
इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा च, महाभारते । ५ । यानसन्धिपर्व्वणि ७० । ५ ।
"कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
कृष्णस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति सात्वतः" ॥)
भगवदवतारविशेषः । स च भूभारहरणार्थं द्वापरयुगशेषे भाद्रकृष्णाष्टम्यां रोहिणीनक्षत्रे निशीथे देवकीगर्भे आविर्भूतः । तस्य जन्मसमयो यथा,
"उदक्षा प्रभिभौमवाभ्रिमणयो लग्नं हरौ लाभगो जीवः सिंहतुलालिषु क्रमशात् पूषो

गनोराहवः। नैशीथः समयोऽष्टमी बुधदिनं ब्रह्मर्क्षमत्रक्षणे श्रीकृष्णाभिधममुबेक्षणमभूदाविः परं ब्रह्म तत्" ॥ इति खमाणिक्यनामज्योतिर्ग्रन्थः॥ (यदि च भगवतो विष्णोः कृष्णावतारकालः क्वचित् द्वापरयुगशेषे इत्ययं पाठो लभ्यते तथापि कलावेव कृष्णावतार इत्येव भूरिसम्मतमिति बोध्यम्। तत्र भूरि भूरिप्रमाणानि च सन्ति तेषां कानिचिदत्रोद्धृतानि।

तद्यथा, ब्रह्मपुराणे,—

"अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे।
अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः" ॥

परं कस्मिन्नेव कलौ प्रादुर्बभूव भगवानिति जिज्ञासायां वैवस्वतमन्वन्तरीयाष्टाविंशतिमे युगे इत्युक्त्या वर्त्तमानकलेः प्रथम एव निर्णीयते। तथा च उदयशः शशिभौमचान्द्रिशनय इति। खमाणिक्यनामज्योतिर्ग्रन्थोक्तेः कलियुगस्य ६४७ वर्षेषु गतेषु एतत्समयस्य सम्भवः ततः पूर्व्वं कलौ तादृशसमयासम्भवात्। किञ्च राजतरङ्गिण्याम्। १। ५१।

"शतेषु षट्सु सार्द्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले।
कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः" ॥

इत्यनेन कलियुगस्य ६५३ वर्षेषु गतेषु तत्समकालीनयोः कुरुपाण्डवयोरुत्पत्तिः कथिता अतो भगवतः कृष्णस्यापि तत्कालोत्पत्तिकत्वं सूचितम्। अपि च कृष्णस्य नामकरणे यच्च गर्गर्षिराह ततोऽपि कलेरादावेव भगवदाविर्भावः सूच्यते। यथा, भागवते। १०। ८। ९।

"आसन् वर्णास्त्रयो ह्यस्य गृह्णतोऽनुयुगं तनूः।
शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः" ॥

इदानीं कलाविव्यर्थः। तथा, पुराणान्तरे,—

"कृते शुक्लं हरिं विद्यात् त्रेतायां रक्तवर्णकम्।
द्वापरे पीतवर्णञ्च कलौ कृष्णत्वमागतः" ॥

तथा तत्रैव ११ अध्याये युगावतारकथने।

"कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः।
कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डकमण्डलुम् ॥
हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः।
त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः ॥
द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः।
श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः ॥
नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ॥
कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम्।
यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः" ॥

अपि च कृते शुक्ल इत्यादयो ये ये वर्णा निर्णीताः नतु केवलं तेषां बाह्यवर्णत्वेन पर्य्यवसीतत्वं किन्तु युगभेदानुसारेण लोकानां गुणधर्मत्वमेव निर्णीयते। यथा, कृते शुक्लं इति कथनात् सत्वगुणः प्रदर्शितः सत्वस्य हि शुक्लत्वं प्रसिद्धं यथा,—

"तत्र सत्त्वं निर्म्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम्।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ !" ॥

त्रेतायां रक्तवर्णकं इत्युक्त्या रजस एव निर्द्देशः कृतः यथा,—

"रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्।
तन्निबध्नाति कौन्तेय ! कर्म्मसङ्गेन देहिनम्" ॥

द्वापरे पीतवर्णं इत्युक्त्या रजोमिश्रितमसो निर्द्देशः। यथा,—

"आवृत्य रजो वै यदा अन्धकारात्मकेन तमसा संगच्छते तदा ऽस्य घोरमौढ्यादिबहवो दोषा प्रकाशन्ते" ॥ तथा, हरिवंशे वर्णभेदकथने वैश्यत्वप्राप्तिहेतुमाह।

"गोभ्यो वृत्तिं समास्थाय पीताः कृष्युपजीविनः।
स्वधर्म्मान्नानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः" ॥

पीताः रजस्तमःप्रधाना इति तट्टीका ॥

कलौ कृष्णतामागत इत्युक्त्या तु केवलं तमः प्राधान्यनिर्द्देशः यथा,—

"तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्व्वदेहिनाम्।
निद्रा तन्द्रा तथालस्यं प्रमादो दीर्घसूत्रिता" ॥

इत्यतः दुरात्माक्रान्तायाः पृथिव्या भारहरणाय तमःप्रधानां मायामधिष्ठायैव कलावेव भगवतः प्रादुर्भावः सम्भवति ॥

यदा तु शालिवाहनस्य शकाब्दाख्याः प्रचलितुमारब्धास्तदा वै पाण्डुकुलनन्दनमहाराजयुधिष्ठिरप्रवर्त्तिताब्दानां षड्विंशाधिकसार्द्धद्विसहस्राण्येवातीतानि। महाभारतभागवतादिशास्त्रोक्त्या भगवतः कृष्णस्य तृतीयपाण्डवेनार्ज्जुनेन तुल्यवयस्कत्वात् उपर्य्युक्तराजतरङ्गिणीमतानुसारेण च कलेः त्रिपञ्चाशदधिकषट्शतेषु वर्षेषु गतेषु युधिष्ठिराविर्भावकालः। तद्गणनया हि कलेः सप्तपञ्चाशदधिकेषु षट्शतेषु वर्षेषु गतेष्वेव कथञ्चित् कृष्णावतारसमयो निश्चीयते। किञ्च, एतावदपि निर्द्धारितं यत् विक्रमादित्याब्दा यिषुख्रीष्टाविर्भावादेकोनाशीतिवर्षोत्तरकाल एव प्रवर्त्तितुमारब्धाः। अतः षड्विंशाधिकचतुर्विंशतिशतवर्षेभ्य एकोनाशीतिवर्षेषु वियुक्तेषु यिषुख्रीष्टाविर्भावात् सप्तचत्वारिंशदधिकशतवर्षपूर्व्वमेव युधिष्ठिराविर्भावकालः। ततो नितरामेव यिषुख्रीष्टात् सप्तचत्वारिंशदधिकषड्विंशतिशतवर्षेभ्यः प्राग्भगवतः कृष्णस्य प्रादुर्भावः कथमपि निरूप्यते ॥)

अधुना अस्य ध्यानम् कथ्यते यथा,—

"स्मरेद्वृन्दावने रम्ये मोहयन्तमनारतम्।
गोविन्दं पुण्डरीकाक्षं गोपकन्याः सहस्रशः ॥
आत्मनो वदनाम्भोजे प्रेरिताक्षिमधुव्रताः।
पीड़िताः कामबाणेन चिरमाश्लेषणोत्सुकाः ॥
मुक्ताहारलसत्पीनतुङ्गस्तनभरानताः।
स्रस्तधम्मिल्लवसना मदस्खलितभाषणाः ॥
दन्तपङ्क्तिप्रभोद्भासिस्पन्दमानाधराञ्चिताः।
विलोभयन्ती विविधैर्विभ्रमैर्भावगर्व्वितैः ॥
फुल्लेन्दीवरकान्तिमिन्दुवदनं बर्हावतंसप्रियं
श्रीवत्साङ्कमुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम्।
गोपीनां नयनोत्पलार्च्चिततनुं गोगोपसंघावृतं
गोविन्दं कलवेणुवादनपरं दिव्याङ्गभूषं भजे" ॥

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ अस्य पादचिह्नानि यथा,

"अर्द्धचन्द्रं कलसं त्रिकोणधनुषी खं गोष्पदं प्रोष्ठिकां शङ्खं सव्यपदे ऽथ दक्षिणपदे कोणाष्टकं स्वस्तिकम्।
चक्रं छत्रयवाङ्कुशं ध्वजपवीजम्बूर्द्ध्वरेखाम्बुजं बिभ्राणं हरिमूनविंशतिमहालक्ष्माञ्चिताङ्घ्रिं भजे" ॥

इति रूपचिन्तामणिः ॥ * ॥ अस्यावतारा ह्यसंख्येयाः। तत्र युगावतारास्चत्वारः। यथा,—

"कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः।
कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डकमण्डलुम् ॥
त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः।
हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः ॥
द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः।
श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः ॥
नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु।
कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम् ॥
यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः" ॥ * ॥

अस्य कल्पावतारा दश यथा। मत्स्यः १ कूर्म्मः २ वराहः ३ नृसिंहः ४ वामनः ५ परशुरामः ६ रामः ७ कृष्णः ८ बुद्धः ९ कल्की १०। इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अस्य गुणाश्चतुःषष्टिर्यथा।

"अयं नेता सुरम्याङ्गः १ सर्व्वसल्लक्षणान्वितः २। रुचिर-३ स्तेजसा युक्तो ४ बलीयान् ५ वयसान्वितः ६ ॥ विविधाद्भुतभाषावित् ७ सत्यवाक्यः ८ प्रियम्वदः ९। वावदूकः १० सुपाण्डित्यो ११ बुद्धिमान् १२ प्रतिभान्वितः १३॥ विदग्ध-१४ श्चतुरो १५ दक्षः १६ कृतज्ञः १७ सुदृढ़व्रतः १८। देशकालसुपात्रज्ञः १९ शास्त्रचक्षुः २० शुचि-२१ र्व्वशी २२॥ स्थिरो २३ दान्तः २४ क्षमाशीलो २५ गम्भीरो २६ धृतिमान् २७ समः २८। वदान्यो २९ धार्म्मिकः ३० शूरः ३१ करुणो ३२ मान्यमानकृत् ३३॥ दक्षिणो ३४ विनयी ३५ ह्रीमान् ३६ शरणागतपालकः ३७। सुखी ३८ भक्तसुहृद् ३९ प्रेमवश्यः ४० सर्व्वशुभङ्करः ४१॥ प्रतापी ४२ कीर्त्तिमान् ४३ रक्तलोकः ४४ साधुसमाश्रयः ४५। नारीगणमनोहारी ४६ सर्व्वाराध्यः ४७ समृद्धिमान् ४८॥ वरीया-४९ नीश्वर-५० श्चेति गुणास्तस्यानुकीर्त्तिताः। सदास्वरूपसम्प्राप्तः ५१ सर्व्वज्ञो ५२ नित्यनूतनः ५३॥ सच्चिदानन्दसान्द्राङ्गः ५४ सर्व्वसिद्धिनिषेवितः ५५। अविचिन्त्यमहाशक्तिः ५६ कोटिब्रह्माण्डविग्रहः ५७॥ अवतारावलीबीजं ५८ हतारिगतिदायकः ५९। आत्मारामगणाकर्षी ६० त्यमी कृष्णे किलाद्भुताः॥ सर्व्वाद्भुतचमत्कारलीलाकल्लोलवारिधिः ६१। अतुल्यमधुरप्रेममण्डितप्रियमण्डलः ६२ ॥ त्रिजगन्मानसाकर्षी मुरलीकलकूजितः ६३। असमानोर्द्ध्वरूपश्रीविस्मापितचराचरः ६४ ॥
लीलाप्रेम्नाप्रियाधिक्यं माधुर्य्ये वेणुरूपयोः।
इत्यसाधारणं प्रोक्तं गोविन्दस्य चतुष्टयम्।
एवं गुणाश्चतुर्भेदाश्चतुःषष्टिरुदाहृताः' ॥ * ॥

अस्य गदा कौमोदकी। खड्गः नन्दकः। धनुः शार्ङ्गम्। शङ्खः पाञ्चजन्यः। चक्रं सुदर्शनः। मणिः कौस्तुभः। वाहनं गरुड़ः। रथः गरुड़ध्वजः। रथस्याश्वाः शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः। इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अस्य पत्नाः गोलोके वृन्दावने च श्रीराधा। वैकुण्ठे लक्ष्मीः। इति ब्रह्मवैवर्त्तम् ॥ द्वारकायां रुक्मिणी १ जाम्बवती २

सत्यभामा ३ कालिन्दी ४ मित्रविन्दा ५ नाग्नजिती ६ भद्रा ७ लक्ष्मणा ८ एताः प्रधानाः । अन्या अपि शताधिकषोडशसहस्राणि स्थिताः । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ व्रजस्थितस्यास्य सखायश्चतुर्विधाः । तत्र किञ्चिद्वयसाधिकाः सुहृदो यथा । सुभद्र १ मण्डलीभद्र २ भद्रवर्द्धन ३ गोभट ४ यक्षेन्द्रभट ५ भद्राङ्ग ६ वीरभद्र ७ महागुण ८ विजय ९ बलभद्र १० इत्याद्याः ॥ वयसा न्यूनाः सखायो यथा । विशाल १ वृषभ २ ओजस्वी ३ देवप्रस्थ ४ वरूथप ५ मणिबन्ध ६ करन्धम ७ इत्याद्याः ॥ वयसा तुल्याः प्रियसखायो यथा । श्रीदामा १ सुदामा २ वसुदामा ३ किङ्किणी ४ स्तोककृष्ण ५ अंशु ६ भद्रसेन ७ विलासी ८ पुण्डरीकविटङ्काक्ष ९ कलविङ्क १० इत्याद्याः ॥ पूर्व्वत श्रेष्ठा आत्यन्तिकरहस्येषु युक्ता भावविशेषविशिष्टाः प्रियनर्म्मसखायो यथा । सुबल १ अर्ज्जुन २ गन्धर्व्व ३ वसन्त ४ उज्ज्वल ५ इत्याद्याः ॥ इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥ * ॥ वृन्दावनस्थितस्य अस्य सख्य शतकोटयः । तत्र वेदमुनिदेवस्त्रियोऽपि कृष्णाराधनार्थं गोपाङ्गनारूपेण जाताः । तत्र अस्य नित्यप्रिया यथा । राधा १ चन्द्रावली २ विशाखा ३ ललिता ४ श्यामा ५ पद्मा ६ शैव्या ७ भद्रिका ८ तारा ९ विचित्रा १० गोपाली ११ धनिष्ठा १२ पालिका १३ खञ्जनाक्षी १४ मनोरमा १५ मङ्गला १६ विमला १७ लीला १८ कृष्णा १९ शारी २० विशारदा २१ तारावली २२ चकोराक्षी २३ शङ्करी २४ कुङ्कुमादय २५ । एतासां मध्ये विशाखा ललिता पद्मा शैव्या एतास्वतस्य सख्यः । अन्या यूथाधिपाः । तासां मध्ये राधादयोऽष्टौ सुभगाः । आसां राधाचन्द्रावल्यौ श्रेष्ठे । अनयोरपि राधाधिका । इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥ * ॥ अपि च । चन्द्रावली १ सुशीला २ तस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । शशिकला ३ अस्याः सहचर्य्यं षोडशसहस्राणि । चन्द्रमुखी ४ अस्याः सहचर्य्यं षोडशसहस्राणि । माधवी ५ अस्याः सहचर्य्यं एकादशसहस्राणि । कदम्बमाला ६ अस्याः सहचर्य्यं त्रयोदशसहस्राणि । कुन्ती ७ अस्याः सहचर्य्यं दशसहस्राणि । यमुना ८ अस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । जाह्नवी ९ अस्याः सहचर्य्यं नवसहस्राणि । पद्ममुखी १० अस्याः सहचर्य्यं नवसहस्राणि । सावित्री ११ अस्याः सहचर्य्यं पञ्चदशसहस्राणि । सुधामुखी १२ अस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । शुभा १३ अस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । पद्मा १४ अस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । गौरी १५ अस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । सर्व्वमङ्गला १६ अस्याः सहचर्य्यं षोडशसहस्राणि । सरस्वती १७ अस्याः सहचर्य्यं त्रयोदशसहस्राणि । भारती १८ अस्याः सहचर्य्यं दशसहस्राणि । अपर्णा १९ अस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । रति २० अस्याः सहचर्य्यं दशसहस्राणि । गङ्गा २१ अस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । अम्बिका २२ अस्याः सहचर्य्यं षोडशसहस्राणि । सती २३ अस्याः सहचर्य्यं त्रयोदशसहस्राणि । नन्दिनी २४ अस्याः सहचर्य्यं दशसहस्राणि । सुन्दरी २५ अस्याः सहचर्य्यं त्रयोदशसहस्राणि । कृष्णप्रिया २६ अस्याः सहचर्य्यं षोडशसहस्राणि । मधुमती २७ अस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । चम्पा २८ अस्याः सहचर्य्यं त्रयोदशसहस्राणि । चन्दना २९ अस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥ (महादेव । यथा, महाभारते १३ । १७ । ४१ ।
'दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च" ॥)
व्यासः । (अयन्तु द्वैपायनः व्यासः सत्यवत्यां महर्षेः पराशराज्जातः कृष्णवर्णत्वात् कृष्णकालान्तर्गतत्वाद्वा कृष्ण इत्यभिधीयते ।
यथा महाभारते १ । १०५ । १४ ।
"यो व्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृषिः ।
लोके व्यासत्वमापेदे कार्ष्ण्यात् कृष्णत्वमेव च" ॥)
अर्ज्जुनः । (अयन्तु तृतीयपाण्डवः । अस्य दशनामसु अन्यतमं नाम । यथा, महाभारते ३ । ४२ । २२ ।
"कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम ।
कृष्णावदातस्य सदा प्रियत्वाद्बालकस्य वै" ॥
कृष्णो वर्णोऽस्यास्तीति । गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिति लुक् ॥) कोकिलः । इति विश्वः ॥ काकः । इति मेदिनी ॥ करमर्द्दकः । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्णविशेषः । कालवर्णः । तत्पर्य्यायः । नीलः १ असितः २ श्यामः ३ कालः ४ श्यामलः ५ मेचकः ६ बहुलः ७ रामः ८ शितिः ९ ॥ इति जटाधरः ॥ तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥ (कर्षति पापानि शरणागतानां बाहुलकात् कृषेर्नक् वर्णं विनापि सत्वम् । परब्रह्म । यथा, गौतमीयतन्त्रे योगिनी-गाथायाम् ।
"कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते ।
भस्मीभवन्ति राजेन्द्र । महापातककोटयः" ॥
चन्द्रप्रकाशकप्रथमादिपञ्चदशकलाक्रियारूपप्रतिपदादिदर्शान्तात्मकपञ्चदशतिथ्यात्मकः कालभेदोऽर्द्धमासः । यथा, तिथितत्त्वे २६ ।
"चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः" ॥
कृष्णपक्षाभिमानिदेवताविशेषः । यथा, गीतायाम् ।
"धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्" ॥
कृष्णसारमृगः । यथा, महाभारते १ । १३० । १५ ।
"धनुश्च मयूरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च" ॥
अश्वमर्म्मः । वेदोक्तासुरविशेषः । अयन्तु इन्द्रेण सगणो निहतः । ऋषिविशेषः । अयन्तु ऋग्वेदस्य अष्टममण्डलस्य ८५–८७ सूक्तानि, तथा दशममण्डलस्य ४२–४४ सूक्तानि च प्रणिनाय ॥ अथर्व्ववेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः । यथा, मुक्तिकोपनिषदि । "गोपालतापनकृष्णहयग्रीवदत्तात्रेयगारुडानामथर्व्ववेदगतानामेकत्रिंशत्सङ्ख्याकानामुपनिषदां भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः" ॥)

कृष्णकन्द, क्ली, (कृष्णः कृष्णवर्णः कन्दो यस्य ।) रक्तोत्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णकर्म्मा, [न्] त्रि, (कृष्णम् अशुभं कर्म्म यस्य ।) पापाचारयुक्तः । तत्पर्य्यायः । शिश्विदानः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ (श्वेतितुमिच्छति श्विताव्वर्णे इत्यस्य श्विते श्वेयानच् इत्य सनो लुक् च इति शिश्विदानः । केचित्तु अकृष्णकर्म्मा इति पठन्ति । अकृष्णा निष्पापत्वात् शुक्लं कर्म्मास्य अकृष्णकर्म्मा शुक्लकर्म्मा इत्यर्थः । इति व्याचक्षते । इति भरतः ॥
'शिश्विदानः कृष्णकर्म्मा शुक्लकर्म्मेति कस्यचित्" ॥
इति जटाधरः ॥ क्ली, त्वगादेः कृष्णत्वसम्पादकक्रियाविशेषः । यथा, सुश्रुतोक्तौ "अथ षष्ट्युपक्रमा भवन्तीत्युपक्रम्य दारुणकर्म्मोत्सादकर्म्माधिकर्म्म कृष्णकर्म्मपाण्डुकर्म्म" । इति ॥)

कृष्णकलि, स्त्री, (कृष्णस्य चूडा इव कलि कलिका यस्याः ।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः । तस्य शाखा रक्ततण्डुलीयकालवद्ग्रन्थियुक्ता पत्र दूर्व्वतामूलवद्भवति । तस्य पुष्पं श्वेतरक्तपीतपाटलवर्णमिलितपञ्चदलं षट्केशरमध्यं स्वल्पसद्गन्धयुक्तमपराह्णे प्रस्फुटति । तस्य बीजं कृष्णमरिचतुल्यम् पुष्पं सर्व्वकाले सुलभं वर्षाकाले प्रचुरं भवति । तदुत्पत्तिस्तस्य मूलतो बीजतश्च । इति लोकप्रसिद्धम् ॥ अस्याः पिष्टपत्रमूलादिना व्रणस्फोटनं भवति इति वैद्यकम् ॥

कृष्णकाष्ठ, क्ली, (कृष्णं काष्ठं यस्य ।) कालागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अगुरुशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ॥)

कृष्णकेलि, स्त्री, (कृष्णस्य केलिः क्रीडा यस्य चूडा इव पुष्पकलिका यस्याः ।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः । (अस्या अपरविवरणं कृष्णकलिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कृष्णकोहल, पु, (कृष्णकस्य कुत्सितकर्म्मणः ऊहं वितर्कं लाति गृह्णातीति । ला + क ।) द्यूतकृत् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णगन्धा, स्त्री, (कृष्ण उग्रो गन्धो यस्याः ।) शोभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
("इमास्तीनपरान् वृक्षानाकुर्य्याद्विरेचनान् ।
पूतिकः कृष्णगन्धा च तिल्वकश्च तथा तरुः ।
विरेचने प्रयोक्तव्यः पूतिकस्तिल्वकस्तथा ।
कृष्णगन्धा परीसर्पे शोथेष्वर्शः सु चोच्यते" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने १ अध्याये ॥)

कृष्णगर्भ, पु, (कृष्णः कृष्णवर्णो गर्भः अभ्यन्तरदेशो यस्य ।) कट्फलः । इति राजनिर्घण्टः ।

कृष्णचञ्चुक, पु, (कृष्णा चञ्चुरस्य । ततः कप् ।) चणकः । इति राजनिर्घण्टः ।
(चणकशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)

कृष्णचतुर्द्दशी, स्त्री, (कृष्णा कृष्णपक्षसम्बन्धिनी चतुर्द्दशी ।) कृष्णपक्षीयचतुर्द्दशी । तत्पर्य्यायः । भूतः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णचर, त्रि (कृष्णस्य भूतपूर्व्वो गौः चरट् ।) कृष्णस्य भूतपूर्व्वो गवादिः । इति मुग्धबोधम् ॥

कृष्णचूडा, स्त्री, (कृष्णस्य चूडेव पुष्पचूडा यस्याः ।) स्वनामख्यातसकण्टकपुष्पवृक्षः । तस्य पत्र वव

उच्चदलवद्वर्त्तते। तस्य पुष्पं पीतरक्तवर्णं उपर्य्यधः स्थूलसूक्ष्मदशदलं दीर्घवृन्तं दशदीर्घकेशरसंयुक्तं ईषत्सुगन्धयुक्तञ्च जायते। तत्फलं शिम्बीसदृशं पुष्पं सर्व्वकाले सुलभं वर्षाकाले प्रचुरं भवति। तदुत्पत्तिस्तस्य मूलतो बीजाच्च भवति इति लोकप्रसिद्धम्॥

कृष्णचूड़िका, स्त्री, (कृष्णा चूड़ा अग्रं यस्याः। ततः काप् तत्स्थाप् अत इत्वञ्च।) गुञ्जा। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुँचफल इति भाषा।)

कृष्णचूर्णं, क्ली, (कृष्णस्य लोहस्य चूर्णम्। दग्धलोहाग्निसंहतकीट्टमित्यर्थः।) लौहमलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णजटा, स्त्री, (कृष्णा कृष्णवर्णा जटा यस्याः।) जटामांसी। इति रत्नमाला॥

कृष्णजीरकः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो जीरकः।) कृष्णवर्णस्थूलजीरकः। कालीजीरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुगवी २ कारवी ३ पृथ्वी ४ पृथुः ५ काला ६ उपकुञ्चिका ७। इत्यमरः॥ सुषवी ८ कुञ्चिका ९। इति तट्टीकायां नयनानन्दः॥ उपकुञ्चिः १०। इति रत्नमाला॥ कृष्णा ११ जरणा १२ काली १३ बहुगन्धा १४। पृथ्वीका १५ पृथिवी १६ मेघजम् १७। इति शब्दरत्नावली॥ अपि च।

"कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः।
कणाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका॥
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः कृष्णोपकुञ्चिका।
उपकुञ्ची च कुञ्ची च वृहज्जीरक इत्यपि॥
जीरकत्रितयं रूक्षं कटूष्णं दीपनं लघु।
संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत्॥
ज्वरघ्नं पाचनं वल्यं वृष्यं रुच्यं कफापहम्।
चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृत्"॥

इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफशोथजीर्णज्वरनाशित्वम्। रुचिचक्षुर्हितकारित्वम्। ग्राहित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ स तु स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विधा॥

कृष्णतण्डुला, स्त्री, (कृष्णः तण्डुलो बीजं यस्याः।) चर्म्म-[illegible]। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णताम्रं, क्ली, (कृष्णं ताम्रम्। "वर्णो वर्णेन"। २।१।६९। इति कर्म्मधारयः।) गोशीर्षचन्दनम्। इति शब्दमाला॥

कृष्णतारः, पुं, (कृष्णा तारा यस्य।) हरिणः। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णत्रिवृता, स्त्री, (कृष्णा त्रिवृता।) कृष्णवर्णा त्रिवृत्। काल तेउड़ी इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। श्यामा २ पालिन्दी ३ कालमेषिका ४ काला ५ मसूरविदला ६ अर्द्धचन्द्रा ७ सुषेणिका ८। इति जटाधरः॥ (अस्या गुणा यथा, कषायत्वम्। मधुरत्वम्। रूक्षत्वम्। विपाके कटुकत्वम्। कफपित्तप्रशमकारित्वम्। रूक्षत्वात् वातकोपनत्वञ्च॥ इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्याये॥)

कृष्णदन्ता, स्त्री, (कृष्णाः कृष्णवर्णा दन्ताः शिखरदेशो यस्याः।) काश्मरीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कृष्णदन्तविशिष्टे, त्रि। दन्तस्तु मद्यपानादिना कृष्णत्वं प्राप्नोति॥)

कृष्णदेहः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो देहो यस्य।) भ्रमरः। इति सारस्वतः॥ कृष्णवर्णशरीरे, त्रि॥

कृष्णद्वैपायनः, पुं, (द्वीपे भव इत्यण्। यद्वा द्वीपः अयनं उत्पत्तिस्थानं यस्य। प्रज्ञाद्यण्। कृष्णश्चासौ द्वैपायनश्चेति।) वेदव्यासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते १।१०५।१३।

"ततस्तस्मिन् प्रतिज्ञाते भीष्मेण कुरुनन्दन!।
कृष्णद्वैपायनं काली चिन्तयामास वै मुनिम्"॥

अस्य यमुनाद्वीपोत्पत्तिकथा यथा तत्रैव १।१०५।७—१४।

"धर्म्मयुक्तस्य धर्म्मार्थं पितुरासीत्तरी मम।
सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथमयौवने॥
अथ धर्म्मविदां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः।
आजगाम तरीं धीमांस्तरिष्यन् यमुनां नदीम्॥
स तार्य्यमाणो यमुनां मामुपेत्याब्रवीत्तदा।
सान्त्वपूर्व्वं मुनिश्रेष्ठः कामार्त्तो मधुरं वचः॥
तमहं शापभीता च पितुर्भीता च भारत!।
वरैरसुलभैरुक्ता न प्रत्याख्यातुमुत्सहे॥
अभिभूय स मां बालां तेजसा वशमानयत्।
तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत!॥
मत्स्यगन्धो महानासीत् पुरा मम जुगुप्सितः।
तमपास्य शुभं गन्धमिमं प्रादात् स मे मुनिः॥
ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम्।
द्वीपेऽस्या एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि॥
पाराशर्य्यो महायोगी स बभूव महानृषिः।
कन्यापुत्त्रो मम पुरा द्वैपायन इति श्रुतः"॥

अन्यत् विवरणादिकमस्य व्यासशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

कृष्णधत्तूरकः, पुं, (कृष्णवर्णो धत्तूरकः।) कृष्णवर्णधुस्तूरः। कालधुतुरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सिद्धः २ कनकः ३ सचिवः ४ शिवः ५ कृष्णपुष्पः ६ विषारातिः ७ अरधूर्त्तः ८। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कान्तिकारित्वम्। व्रणात्तिलदोषखर्ज्जूकण्डूतिज्वरभ्रमनाशित्वञ्च॥ "सितनीलकृष्णलोहितपीतप्रसवाश्च सन्ति धत्तूराः। सामान्यगुणोपेतास्तेषु गुणाढ्यस्तु कृष्णकुसुमः स्यात्"॥ इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णपर्णी, स्त्री, (कृष्णवर्णानि पर्णानि यस्याः।) कालतुलसी। इति रत्नमाला॥

कृष्णपक्षः, पुं, (कृष्णस्तमसावृतश्चन्द्रक्षयात्मकः पक्षः।) असितपक्षः। स तु प्रतिपदाद्यमावास्यान्तानि पञ्चदश दिनानि। यथा, तिथ्यादितत्त्वम्॥

"तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि।
चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः॥
पक्षद्वयात्मकास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः।
दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके"॥

कृष्णपाकः, पुं, (पच्यतेऽसौ। पच+घञ्। पाकः फलम्। कृष्णः कृष्णवर्णः पाकः फलं यस्य।) करमर्द्दः। इति शब्दरत्नावली॥

कृष्णपाकफलः, पुं, (कृष्णपाकरूपं फलं यस्य।) करमर्द्दकः। इत्यमरः। २।४।६७॥

कृष्णपिङ्गला, स्त्री, ("वर्णो वर्णेन"। २।१।६९। इति कर्म्मधारयः।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कृष्णपिङ्गलवर्णयुक्ते, त्रि।

ॐ "ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्।
ऊर्द्ध्वलिङ्गं विरूपाक्षं विश्वरूपं नमो नमः"॥)

कृष्णपिण्डीतकः, पुं, (कृष्णः पिण्डीतकः। नित्यकर्म्मधारयः।) वृक्षविशेषः। तत्पर्य्यायः। वराहः २ कृष्णपिण्डीरः ३। इति रत्नमाला॥

कृष्णपिण्डीरः, पुं, (कृष्णः पिण्डीरः।) कृष्णपिण्डीतकवृक्षः। इति रत्नमाला॥

कृष्णपिपीली, स्त्री, (कृष्णा पिपीली।) कृष्णवर्णपिपीलिका। कालपिपीड़ा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। स्थूला २ वृत्तरुहा ३। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णपुष्पः, पुं, (कृष्णं पुष्पं यस्य।) कृष्णधत्तूरकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कृष्णधत्तूरशब्देऽस्य पर्य्याया ज्ञेयाः॥)

कृष्णपुष्पी, स्त्री, (कृष्णपुष्प+जातित्वात् ङीष्।) प्रियङ्गुवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कृष्णफलः, पुं, (कृष्णं उग्रं कुत्सितं वा फलं यस्य।) करमर्द्दकः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कृष्णफलपाकः, पुं, (कृष्णं फलरूपेण पाको यस्य।) करमर्द्दकः। इति द्विरूपकोषः॥

कृष्णफला, स्त्री, (कृष्णं फलं यस्याः।) सोमराजी। इत्यमरः। २।४।६६॥ (कोलशिम्बी। आल्कुशी इति भाषा। छोट जाम इति भाषा। अस्याः पर्य्याया यथा॥

"सूक्ष्मकृष्णफला जम्बूर्दीर्घपत्रा च मध्यमा"॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥ कोलशिम्बिः॥ सुवरा शेंगि इति भाषा॥ अस्याः पर्य्याया। यथा,—

"कोलशिम्बिः कृष्णफला तथा पर्य्यङ्कपट्टिका"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

कृष्णभूमः, पुं, (कृष्णा कृष्णवर्णा भूमिर्मृत्तिका यत्र देशे। समासे अच्।) कृष्णवर्णमृत्तिकायुक्तो देशः। इति हेमचन्द्रः॥

कृष्णभूमिजा, स्त्री, (कृष्णाया भूमेर्जायते इति। जन+डः। ततष्टाप्।) गोमूत्रिकातृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णभेदा, स्त्री, (कृष्णवर्णेन भेदश्छेदोऽस्याः।) कटुका। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्याया यथा॥

"कटुः तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

कृष्णभेदी, स्त्री, (कृष्णेन वर्णेन भेदोऽस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) कटुकी। इत्यमरः। २।४।८६॥ (कटुकीशब्देऽस्या गुणपर्य्याया बोद्धव्याः।)

कृष्णमुद्गः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो निकृष्टो वा मुद्गः वनजातत्वात्।) मुद्गविशेषः। कालमुग् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वासन्तः २ माधवः ३ सराघ्रजः ४ अस्य गुणाः। त्रिदोषदाहनाशित्वम्। मधुरत्वम्। लघुत्वम्। दीपनत्वम्। पथ्यत्वम्। बल-

वीर्य्यांश्च पुष्टिदाहलश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथाह भावप्रकाशः ।
"मुद्गो रूक्षो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिमः । स्वादुरल्पानिलो नेत्र्यो ज्वरघ्नो वनजस्तथा ॥ मुद्गो बहुविधः श्यामो हरितः पीतकस्तथा । श्वेतो रक्तश्च तेषान्तु पूर्व्वः पूर्व्वो लघुः स्मृतः ॥ सुश्रुतेन पुनः प्रोक्तो हरितः प्रवरो गुणैः । चरकादिभिरप्युक्तः स एव गुणाधिकः" ॥)

कृष्णमूली, स्त्री, (कृष्णं मूलमस्याः । स्त्रियां ङीप् ।) शारिवाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णमृत्, स्त्री, (कृष्णा मृत् मृत्तिका ।) कालमृत्तिका । तत्पर्य्यायः । कृष्णभूमिः २ । अस्या गुणाः । क्षत-दाहासृग्प्रदरश्लेष्मपित्तहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णमृत्तिक, पुं, (कृष्णा मृत्तिका भूमिर्यत्र ।) कृष्णभूमः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णरुहा, स्त्री, (कृष्णा सती रोहतीति । रुह + क ।) जतुका लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णरूप्य, त्रि, (कृष्णस्य भूतपूर्व्वो गौः भूतपूर्व्वो कृष्णः । कृष्णचरः । कृष्णस्य भूतपूर्व्वो गवादिः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

कृष्णल, पुं, (कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्याद्धैवलेसिध्मादि-त्वात् लच् । ततः स्वार्थे कन् ।) गुञ्जा । परिमाण-विशेषः । यथा, मनुः । ८ । १३४ ।
"पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश" ॥

कृष्णलवण, क्ली, (कृष्णं लवणम् ।) सौवर्च्चललवणम् । काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, गारुडे १८८ अध्याये ।
"मस्तु कृष्णलवणं सौवीरं मत्स्यपित्तकम्" ॥ अस्य पर्य्याया यथा । वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"रुचकं कृष्णलवणमक्षं सौवर्च्चलञ्च तत्" ॥)

कृष्णला, स्त्री, (कृष्णल + टाप् ।) गुञ्जा । इत्यमरः । २ । ४ । ९९ । (क्ली, परिमाणविशेषः । यथा, मनुः । ८ । १३४ ।
"सर्षपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवन्त्वेककृष्णलम् । पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश" ॥ अस्य टीकायां कुल्लूकभट्टेन यद्व्याख्यातं तद्यथा । "गौरसर्षपाः षट् मध्यो न स्थूलो नापि सूक्ष्मो यवो भवति । त्रिभिर्यवैः कृष्णलं रक्तिकेति प्रसिद्धं पञ्चभिः कृष्णलैर्माषः षोडशमाषा सुवर्णं स्यात्" ॥ अस्याः पर्य्याया यथा ।
"गुञ्जा कृष्णला गुञ्जा रक्तिका काकणन्तिका । काकाञ्ची काकणिका काकजङ्घा शिखण्डिनी" ॥ इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कृष्णलोह, क्ली, (कृष्णं लोहम् ।) अयस्कान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("चपलोलताम्रवजकृष्णलोहसुवर्णानि लोह-मलश्चेति" । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्यायः ॥)

कृष्णलोहित, पुं, (कृष्ण लोहितश्च । "वर्णो वर्णेन" २ । १ । ६९ । इति समासः ।) कृष्णलोहित-वर्णः । धूम्रवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः । ३ । ४ । ११ ॥

कृष्णवक्त्र, पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं वक्त्रं मुखं यस्य ।) वानरः । इति हलायुधः ॥

कृष्णवर्त्मा, [न्] पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं वर्त्म यस्य । वायुप्रसारितधूमपथानन्तरं एव गतिरस्येति भावः ।) वह्निः । (यथा, महाभारते १ । ८५ । १२ ।
"हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते" ।) चित्रक-वृक्षः । इत्यमरः ॥ (कृष्णं पापविषं कर्म्म यात्र्य यस्य ।) दुराचारः । राहुः । इति मेदिनी ॥ (कृष्णः वासुदेवः परब्रह्म इत्यर्थः वर्त्म गतिर्यस्य । ब्रह्मनिष्ठपुरुषः । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥)

कृष्णवल्ली, स्त्री, (कृष्णा वल्ली ।) कृष्णार्ज्जकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शारिवाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा ।
"कृष्णार्ज्जकः कृष्णवल्ली कालमालः करालकः" । इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कृष्णवल्लिका, स्त्री, (कृष्णा वल्लिका ।) जतुका लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णवल्वेरक, पुं, (कृष्णः वल्वेरकः ।) वल्वेरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वल्वेरकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कृष्णवानर, पुं, (कृष्णः वानरः ।) कालवानरः । तत्पर्य्यायः । गोलाङ्गूलः २ गौरास्यः ३ कपिः ४ कृष्णमुखः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णवीज, क्ली, (कृष्णं वीजं यस्य ।) कालिङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कालिन्द तरमुज इति लोके । अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा ।
"कालिन्दं कृष्णवीजं स्यात् कालिङ्गञ्च सुवर्त्तुलम् । कालिन्दं ग्राहिदृक्पित्तशुक्रघ्नं शीतलं गुरु । पक्वन्तु सोष्णं सक्षारं पित्तलं कफवातजित्" ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णवीज, पुं, (कृष्णं उग्रं वीजं यस्य ।) रक्तशिग्रु-वृक्षः । इति जटाधरः ॥

कृष्णवृन्ता, स्त्री, (कृष्णं वृन्तं यस्याः ।) पाटलावृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५५ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा ।
"पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा । कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी कालस्थाल्यलिवल्लभा । ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटला सिता" ॥ इति च तस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) माषपर्णी । इति मेदिनी ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा ।
"सिंहपुच्छी ऋषिप्रोक्ता माषपर्णा महासहा । कृष्णवृन्ता च काम्बोजी पाण्डुलोमशपर्णिनी" ॥ इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) क्ली । गम्भारीवृक्षः । अस्य पर्य्याया यथा ।
"गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका । काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्य्यः पीतरोहिणी । कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकापि च" ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणाश्चास्याः पाटलामाषपर्णीगम्भारीशब्देषु ज्ञातव्याः ॥)

कृष्णवृन्तिका, स्त्री, (कृष्णं वृन्तं यस्याः तत् स्वार्थे कन् ततष्टाप् अत इत्वञ्च ।) गम्भारीवृक्षः । पेटिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कृष्णशार, पुं, (कृष्णः शारः शबलश्च ।) कृष्णसारमृगः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

कृष्णशालि, पुं, (कृष्णः शालिर्धान्यविशेषः ।) कालधान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कालशालिः २ श्यामशालिः ३ सितेतरः ४ । अस्य गुणाः । त्रिदोषदाहनाशित्वम् । मधुरत्वम् । पुष्टिवीर्य्य-वर्द्धनत्वम् । वर्णकान्तिबलकारित्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः ॥

कृष्णशिग्रु, पुं, (कृष्णः रूक्षगुणयुक्तः शिग्रुः ।) शोभाञ्जनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णशिम्बिका, स्त्री, (कृष्णा कृष्णवर्णा शिम्बिका कुत्सिता शिम्बिका वा ।) कृष्णवर्णशिम्बी । काल शिम इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काकाण्डी २ । इति रत्नमाला । (अस्या गुणा गाम्भारीशब्दे ज्ञातव्याः ॥
"सितासिता पीतकरक्तवर्णा भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिम्बाः । यथोदितास्ते गुणतः प्रधाना ज्ञेया कटुघ्ना रसपाकयोश्च" ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

कृष्णशृङ्ग, पुं, (कृष्णं शृङ्गं विषाणो यस्य ।) महिषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णसख, पुं, कृष्णस्य सखा । ("राजाहःसखिभ्य-ष्टच्" । ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) अर्ज्जुनः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (अर्ज्जुनशब्दः ॥)

कृष्णसखी, स्त्री, (कृष्णस्य सखी ।) द्रौपदी । सा तु पञ्चपाण्डवमहिषी पञ्चालराजदुहिता । कृष्णस्य सखी सहचरी इव कृष्णवर्णत्वात् ।) जीरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृष्णसर्षप, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः सर्षपः ।) राजसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्याया ।
"क्षवः क्षताभिजनकः क्षमिजत् कृष्णसर्षपः" ॥ अस्य गुणाश्च ।
"अति तीक्ष्णो विशेषेण तद्वत् कृष्णोऽपि राजिका" ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णसार, पुं, (कृष्णश्चासौ सारश्चेति ।) हरिण-भेदः । इत्यमरः । २ । ५ । १० । कालसार इति भाषा ॥ (यथा, मनौ २ । २३ ।
"कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः । स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः" ॥) अस्य मांसगुणाः । स्वादुत्वम् । रुचिबलकारि-त्वम् । ज्वरनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ स्नुही-वृक्षः । शिंशपावृक्षः । इति मेदिनी ॥ खदिर-वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृष्णसारङ्ग, पुं, कृष्णवर्णः सारङ्गो मृगः । कृष्णसारः । (यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे । ७ । ८ । २१ ।
"कृष्णसारङ्गमेधसम्भवे लोहितसारङ्गम्" ॥ तथा, शतपथब्राह्मणे । ३ । ३ । ४ । १६ । "कृष्ण-सारङ्गं स्यादित्याहुः यदि कृष्णसारङ्गं न विन्देत् अपो अपि लोहितसारङ्गम्" । "कृष्णसारङ्गा ग्राम्यपशव" । इति भाष्यम् । पक्षिभेदश्च । यथा, "कृष्णा विस्विभिर्ब्बिन्दुभिर्युक्ताः सारङ्गाः कृष्णसारङ्गाः

यदि चेत् न विन्देत लभेत अथो अपि तर्हि लोहितसारकं सगुणभावं उपासीत इत्यर्थः ।)

कृष्णसारथिः, पुं, अर्ज्जुनपाण्डवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णः सारथिः युद्धे सहायोऽस्य इति विग्रहे ।) पार्थः । (स तु तृतीयपाण्डवः । भारतीयमहायुद्धे पार्थप्रार्थनया श्रीकृष्णस्य तत्सारथ्याङ्गीकारः । यथा, महाभारते । ५ । ७ । ३५ ३८ ।

अर्ज्जुन उवाच ।

"भवान् समर्थस्तान् सर्व्वान् निहन्तुं नात्र संशयः ।
निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषर्षभ ! ॥
भवांस्तु कीर्त्तिमान् लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति ।
यशसा चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः ॥
सारथ्यन्तु त्वया कार्य्यं इति मे मानसं सदा ।
चिररात्रेप्सितं कामं तद्भवान् कर्त्तुमर्हति ॥

वासुदेव उवाच ।

उपपन्नमिदं पार्थ! यत् स्पर्द्धेथा मया सह ।
सारथ्यं ते करिष्यामि कामः सम्पद्यतां तव" ॥)

कृष्णसारा, स्त्री, (कृष्णसार + अजादित्वात् टाप् ।) शिंशपावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्य्यायाः यथा,

"शिंशपा पिच्छिला श्यामा कृष्णसारा च सा गुरुः ।
कपिला सैव मुनिभिर्भस्मगर्भेति कीर्त्तिता" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णस्कन्धः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः स्कन्धो यस्य ।) कालस्कन्धः । तमालवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कृष्णा, स्त्री, (कृषेर्नक् णत्वं ततः टाप् ।) द्रौपदी । (सा तु पञ्चपाण्डवमहिषी । कृष्णवर्णत्वादेव अस्याः नाम तथा जातम् । यथा, महाभारते १ । १६८ । ४४ ।

"कृष्णेत्येवाब्रुवन् कृष्णां कृष्णाऽभूत् सा हि वर्णतः ।
तथा तन्निधनं वज्रे द्रुपदस्य महामखे" ॥)

नीलीवृक्षः । पिप्पली । (अस्याः पर्य्याया यथा ।

"पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा ।
कृष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला" ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) द्राक्षा । इति मेदिनी ॥ नीलपुनर्नवा । कृष्णजीरकः । गम्भारी । कटुका । सारिवाविशेषः । राजसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्पटी । इति भावप्रकाशः ॥ काकोली । सोमराजी । इति जटाधरः ॥ (द्वादशप्रकाराणां जलौकसां मध्ये सविषप्रकारीयजलौकोविशेषः । तस्य लक्षणं यथा ।

"तासञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा" ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १३ अध्याये ॥)

कृष्णागुरु, क्ली, (कृष्णं कृष्णवर्णं अगुरु ।) कृष्णवर्णसुगन्धिकाष्ठविशेषः । तत्पर्य्यायः । अगुरु २ प्रवरम् ३ विश्वरूपकम् ४ शीर्षम् ५ कालागुरु ६ केश्यम् ७ वसुकम् ८ कृमिकाष्ठम् ९ धूपार्हम् १० वल्लरम् ११ मिश्रवर्णम् १२ गन्धम् १३ । (यथा, भविष्यपुराणे आत्मतत्त्वोपदेशे ।

"विलिप्य कृष्णागुरुणा वाजपेयफलं लभेत्" ॥)

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । लेपे शीतलत्वम् । पाने पित्तहरत्वम् । केषाञ्चित् मते त्रिदोषघ्नत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः । अथ अगुरु कृष्णागुरु ।

"अगुरुप्रवरं लोहं राजार्हं योङ्गजं तथा ।
वंशिकं कृमिजं चापि कृमिजग्धमनार्य्यकम् ।
अगुरूष्णं कटु त्वच्यं तिक्तं तीक्ष्णञ्च पित्तलम् ॥
लघु कर्णाक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणुत् ॥
कृष्णं गुणाधिकं तत्तु लोहवद्वारि मज्जति ।
अगुरुप्रभवः स्नेहः कृष्णागुरुसमः स्मृतः" ॥

इति भावप्रकाशः ॥

कृष्णाचलः, पुं, (कृष्णस्य प्रियः अचलः पर्व्वतः । तद्वसतेस्तथात्वम् ।) रैवतपर्व्वतः । इति जटाधरः ॥ (अस्मिन्नेव गिरौ भगवतः कृष्णस्य द्वारकाधाम । इति पुराणप्रसिद्धम् ॥)

कृष्णाञ्जनी, स्त्री, (अज्यतेऽनया इति । अन्ज + करणे ल्युट् ततो ङीप् । कृष्णा कृष्णवर्णा अञ्जनी ।) कालाञ्जनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णानदी, स्त्री, (कृष्णा इत्याख्याता नदी ।) नदीभेदः । तत्पर्य्यायः । कृष्णसमुद्भवा २ कृष्णवेण्णा ३ कृष्णगङ्गा ४ । (यथा, महाभारते ६ । ९ । ३३ ।

"सदा निरामयां कृष्णां मन्दगां मन्दवाहिनीम्" ॥)

अस्य जलगुणाः । स्वच्छत्वम् । रुच्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णाभा, स्त्री, (कृष्णा सती आभाति । आ + भा + कः । ततष्टाप् ।) कालाञ्जनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णामिषं, क्ली, (कृष्णं कृष्णेन इत्यर्थः आमिषति स्पर्द्धते वर्णेन । आ + मिष् + कः ।) कृष्णायसम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णायसं, क्ली, (कृष्णं कालं अयसम् । स्वार्थे अण् ।) कृष्णवर्णलौहम् । इति रत्नमाला ॥

कृष्णार्चिः, [स्] पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं अर्चिर्यस्य कृष्णवर्णधूमेन मन्द अर्चिर्यस्येति वा ।) अग्निः । इति भूरिप्रयोगः ॥

कृष्णार्जकः, पुं, (कृष्णः अर्जकः वनवर्व्वरः ।) कालतुलसी । तत्पर्य्यायः । कालमालः २ मालूकः ३ कृष्णमालुकः ४ कृष्णमल्लिका ५ गरघ्नः ६ वनवर्व्वरः ७ वर्व्वरी ८ जातिः ९ ।

(अन्ये पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

"कृष्णार्व्वकः कृष्णवल्ली कालमालः करालकः" ॥)

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातामयनेत्ररोगनाशित्वम् । रुचिसुखप्रसवकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णालुः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः आलुः ।) नीलालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति । आ + वस् + अधिकरणे अञ् । कृष्णस्य आवासः आलयः ।) अश्वत्थवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रैवतपर्व्वतः ॥ इति भारतम् ॥ अश्वत्थशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

कृष्णाश्रितः, त्रि, (कृष्णं आश्रितः प्राप्ताश्रयः ।) यस्य आश्रयः कृष्णः सः । इति मुग्धबोधम् ॥

कृष्णिका, स्त्री, (कृष्णेव इति । कृष्णा + संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वम् । यद्वा, कृष्णवर्णो भूम्नाऽस्त्यस्य इति ठन् टाप् च ।) राजिका । इत्यमरः । २ । ९ । १८ ॥ राइ सर्षा इति भाषा ॥ (" कृष्णिका राजिकासुरी क्षुधको राजसर्षपः" ॥ इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

श्यामापक्षिणी । तस्या नामानि यथा,

"श्यामा वराही शकुनी कुमारी
दुर्गा च देवी घटिका तथोमा ।
त्वं पोतकी पाण्डविका त्वमेव
त्वं कृष्णिका त्वं सितपक्षिणी च ॥
त्वं ब्रह्मपुत्त्री शकुनैकदेवी
धनुर्द्धरी माल्यसमुद्भवाता ।
प्रत्यक्षरूपा भगवत्युमोमा
नमोऽस्तु तुभ्यं कुरु मेऽर्थसिद्धिम्" ॥

इति वसन्तराजशाकुनम् ॥

कृष्णेक्षुः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः इक्षुः ।) इक्षुभेदः । कालखी आक् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । श्यामेक्षुः २ कोकिलेक्षुकः ३ कोकिलाक्षः ४ कान्तारकः ५ । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । पाके मधुरत्वम् । स्वादुत्वम् । सुहृद्यत्वम् । कटुत्वम् । रसायनत्वम् । त्रिदोषापहारित्वम् । समवीर्य्यं वङ्गवीर्य्यसुवर्णदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य भावप्रकाशोक्तगुणाः कान्तारशब्दे मन्तव्याः ॥

कृष्णोदुम्बरिका, स्त्री, (कृष्णस्य काकस्य प्रिया उदुम्बरिका । यद्वा कृष्णा कृष्णवर्णा उदुम्बरिका ।) काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृसरः, पुं, (कृ हि ञ् कारणे + "कृधूमादिभ्यः कित्" । उणां ३ । ७३ । इति सरन् कित्त्व । बाहुलकात् न णत्वम् ।) कृशरः । इति जटाधरः ॥ (यथा, छन्दोगपरिशिष्टे—

"तिलतण्डुलसम्पक्वः कृसरः सोऽभिधीयते" ॥

खिचुड़ी इति भाषा । यथा, च मनौ ५ । ७ ।

"वृथा कृसरसंयावं पायसापूपमेव च ।
अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च" ॥)

कॄ, श विक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, किरति । अस्यापि निष्ठायां कीर्णं इति । ऋल्वादेरित्यत्र मूर्च्छेवर्जनसामर्थ्यात् येन केनापि प्रकारेण रेफान्तान्निष्ठातस्य न इति व्याख्यानात् कदिरणाविति इरि उरि च इते रान्तत्वात् निष्ठा तस्य न स्यात् । एवं गॄ श निगरणे इत्यादेरपि गीर्णं इत्यादि बोध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

कॄ, ञ गि हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां—उभं—सकं—सेट् ।) ञ गि, कृणाति कृणीते । यीर्णः किर्णिः । इति दुर्गादासः ॥

कॄ, क ङ विज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां—आत्मं—सकं—सेट् ।) क ङ, कारयते । इति दुर्गादासः ॥

कॄत्, क संशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां—परं—सकं—सेट् ।) दीर्घी । क, कीर्त्तयन्ति च

गोष्ठीषु यद्गुणाग्रहारोऽस्या । कीर्त्तादिकस्य नित्यत्वेऽपि कृतपाठ कीर्त्तादिगण यभिचारत्वख्यापनार्थं तेन अचीकृतदिति सिद्धम् । इति दुर्गादास ॥

कूम, त्रि, कम्पनार्थकृपधातो कर्म्मणि क्ते सूपादेश । विरत । ईषत्कम्पन । कम्पन सामर्थ्य तद्रहित । यथा,' अवायन्तृमाभि दर्व्वतश्चपरस्थादितनद्ध मांसबिम्ब्राधिकारयतायतिभिरेवोपपत्ती '। इति जगदीश ॥ (यथा, मनौ । ११ । २७ ।
"इष्टिं वैश्वानरीं नित्य निर्व्वपेदब्दपर्य्यये ।
कूप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भवे" ॥)

कूप्तकीला, स्त्री, (कूप्त कीलयति । कील+'कर्म्माण्यण्' । ३ । २ । १ । इति अण् ।) व्यवस्थापत्रम् । तत्पर्य्याय । पट्टोलिका २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कूप्तधूप, पु, (कूप्त कृत धूपो येन गन्धद्रव्यादिकृतेन ।) सिल्हक । इति जटाधर । (कूप्तश्चासौ धूपश्चेति विग्रहे कल्पितो धूप ॥)

कूप्तिक, त्रि, (कूप्त मूल्यदानेन तस्य देयत्वेनास्त्यस्य । कूप्त+ठन् ।) क्रीत । इति हलायुध ॥

केकय, पुं, (केकय्यस्तदाख्यया प्रसिद्ध प्रदेशो राज्य येनास्यस्य ।) सूर्य्यवंशीयराजविशेष । इति श्री भागवतम् । (स तु भरतस्य मातामहः दशरथ श्वशुरश्च । यथा रामायणे १ । १३ । २१ ।
"तथा केकयराजान वृद्ध परमधार्म्मिकम् ।
श्वशुर राजसिंहस्य सपुत्रन्तमिहानय" ॥
जनपदवाचि तु बहुवचनान्त । यथा, महाभारते । ६ । जम्बूखण्डविनिर्म्माणपर्व्वणि ९ । ४८ ।
"उपावृत्तास्तुपावृत्ता सुराष्ट्रा केकयास्तथा" ॥)

केकयी, स्त्री, (केकयस्यापत्य स्त्री । सङ्घोषे मात्रा मातात् केकयाज्जन्यकभावेऽपि पुंयोगा" इति पुंयोगादाख्याया ङीष् ।) दशरथराजपत्नी । सा तु केकयराजपुत्री भरतमाता च । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे ।
"भरतस्य केकयोरथ केकयी भरतमातृका" ॥)

केका, त्रि, (के शिरसि मूर्द्धि इत्यर्थ कर्तुं मेघ आर्ता शोभमाना । "हलो देतुरागे व्याप्यधर्मेषु" । ३ । २ । ७० । इति ट । "हलदन्तात् सप्तम्या सज्ञायाम्" । ६ । ३ । ९ । इत्यलुक् ।) मयूरः । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ । टेरा इति भाषा । (यथा मनौ ।
"दिवा विचरतश्च केकरी स्वप्नदा" ।
चन्द्रवर्णं काकवन् । यथा, विक्रम रामे । "चतु केकर केकर" ॥)

केका, स्त्री, (के मूर्द्धि कायति । कै+क टाप् । अलुक् समास । यद्वा, कायेऽप्यौपीति कर्म्मणि का । "हलदन्तात् सप्तम्या सज्ञायाम्" । ६ । ३ । ९ । इत्यलुक् ।) मयूरवाणी । इत्यमरः । १ । ६ । ३१ ॥ (यथा, रघौ १ । ३९ ।
"श्रुतकेकान्दिशी केकाभिर्भिन्न षड्जसमुद्गिभि" ॥)

केकावल, पुं, (केका अतिशयितेन अस्त्यस्येति । केका+वल+अच् । यद्वा, केका+बल इति मत्वर्थीयवलच् प्रत्यय ।) मयूर । इति शब्दचन्द्रिका ॥

केकी, [न्] पु, (केका ध्वनिभेद अस्यास्तीति । व्रीह्यादिखेति इनि ।) मयूर । इत्यमर २ । ५ । ३० । (यथा, काशीखण्डे । ३ । ७१ ।
'केकी केका परित्यज्य मौन तिष्ठति सद्रुमात् ।
चकोरश्चन्द्रिकाभोक्ता नक्तव्रतमिवाश्रितः" ॥)

केकेयी, स्त्री, (कैकेयी पृषोदरात् एकारत्वम् ।) केकयी । इति शब्दरत्नावली ॥

केचन, अ, (पाणिनिमते पदद्वयम् । मुग्धबोधमते "किम सवन्ताच्चिचनौ" । इति चनप्रत्यय ।) केचित् । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ५९ ।
"पूर्व्वापरपरामर्शविकल्पास्तत्र केचन" ॥)

केचित्, अ, (पाणिनिमते पदद्वयम् । मुग्धबोधमते तु "किम सवन्ताच्चिचनौ" । इति चित् प्रत्यय ।) केचन । इति व्याकरणम् । कोन व्यक्तिरा इति भाषा ॥ (यथा, रामगीतायाम् । १७ । "केचिद् वदन्तीति वितर्कवादिन "। केचित्ताभावकोविदा । इति रामतर्कवागीश ॥)

केचुक, स्त्री, (कचु+स्वार्थे कन् । पृषोदरात् अस्य साधु ।) कचु । इति त्रिकाण्डशेष ॥

केणिका, स्त्री, (के शिरसि कुत्सितो वा अणक तत टाप् अत इत्वम् । कीत्व लौकिकम् ।) पटकुटी । इति हेमचन्द्र । कानात् इति भाषा ॥

केत, त् क मन्त्रणे । नि आवते । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्त,चुरा-पर सक सेट । मन्त्रणे निमन्त्रणे । अचिकेतत् । निन्त्रावग्र समयोद्वावनम् । इति दुर्गादास ॥

केतक, पुं, (कितनिवासे+ण्वुल् ।) केतकीवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेष । (यथा, रघु ९ । ४० ।
"विलासिनीविभ्रमदन्तपत्र
मापाण्डुर केतकवर्हमन्य" ।
अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा,—
"केतक सूचिकापुष्पो जम्बुक क्रकचच्छद" ।
"केतक कटुक स्वादुर्लघुस्तिक्त कफापह" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

केतकी, स्त्री, (केतक+गौरादित्वात् ङीष् ।) पुष्पवृक्षविशेष । केया इति भाषा ।
(यथा, भ्रमराष्टके । १ ।
"गन्धाढ्यासौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा
पद्मभ्रान्त्या क्षुधितमधुप पुष्पमध्ये पपात" ॥)
तत्पर्य्याय । स्वर्णपुष्पा २ क्षुरीन ३ जम्बुक ४ । इति रत्नमाला । केतक ५ सूचिकापुष्प ६ जम्बुक ७ क्रकचच्छद ८ । इति भावप्रकाश । दीर्घपुष्पा ९ विफला १० सूचिपुष्पिका ११ मेधा १२ कण्टदला १३ त्रिवृद्दिष्टा १४ स्थपत्रिका १५ जलजा १६ दीर्घपत्रा १७ स्थिरगन्धा १८ गन्धपुष्पा १९ इन्दुकलिका २० दलपुष्पा २१ पांशुलाच्छ २२ । अस्या गुणा । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कफनाशित्वम् । कटुत्वम् । लघुत्वम् । स्वर्णकेतकी । वर्णत्वम् । केतकीद्वयनाशित्वम् । हैमवती लघ्वी स्वादुः । चक्षुष्याप्यायनत्वम् । सुरभित्वम् । सौभाग्यप्रदत्वम् । मदन जनप्रिया । अति-

शिशिरत्वम् । कटुत्वम् । पित्तकफापहत्वम् । रसायनत्वम् । वर्णदेहदार्ढ्यकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

केतन, क्ली, (कित् निवासादर्थेषु+कर्म्मभावकरणाधिकरणादिषु यथायथ ल्युट् ।) ध्वज ।
(यथा, रघुवंशे ९ । ३९ ।
"अथ तुषारतया विशदप्रभै
सुरतखङ्गपरिश्रमनोदिभिः ।
कुसुमचापमतेजयदंशुभि
र्हिमकरो मकरोर्ज्जितकेतनम्" ॥)
कार्य्यम् । निमन्त्रणम् । इत्यमर । ३ । ३ । ११२ । (यथा, मनु । ४ । ११० ।
"प्रतिगृह्य द्विजो विद्वान् एकोद्दिष्टस्य केतनम् ।
त्र्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके" ॥)
चिह्नम् । गृहम् । इति हेमचन्द्र ।
(यथा, रामायणे १ । ७४ । ८ ।
"स त्व धर्म्मपरो भूत्वा कामपाय बहुन्धराम् ।
दत्त्वा वनमुपागम्य महेन्द्रकृतकेतन" ॥)
स्थानम् । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, विष्णुपुराणे १ । ११ । ८ ।
"एतद्राजासन सर्व्वभूभृतसंश्रयकेतनम्" ॥)

केतु, पु, नवग्रहान्तर्गतग्रहविशेष । स तु राहोः शरीरम् । तत्पर्य्याय । शिखी २ । इति दीपिका । अय पापग्रह । यथा,—
"अर्क्को नेन्द्वर्कसौरास्ता पापा सौम्यास्तथापरे ।
पापयुक्तो बुधः पापो राहुकेतू च पापदौ" । इति ।
अयन्तु जन्मराश्यपेक्षया षडेकादशस्थानस्थितश्चेत् शुभ । यथा,—
"केतुपन्नगभौममन्दगतय षडेकत्रिसम्स्था शुभा
श्चन्द्रार्कावपि तेषु तौ च दशमौ चन्द्र पुन सप्तम ।
जीव सप्तमदिपञ्चमगतो दुःखेषु सौम्याकाभ
शुक्र षड्दशसप्तवर्ज्जितहे सर्व्वेऽप्युपान्त्ये शुभा" ॥
इति ॥ * ॥ अस्य त्रिकोणा उच्चस्थानादीनि समभोग यथा,—
"सिंहक्रिकोणं धनुश्चचश्च
मीनो स्वस्थ गृहमुक्तो विपत्तौ ।
सूर्य्योस्पचन्द्राः सुहृद समानौ
जीवेन्दुजौ षट् शिखिनः परेशा" ॥ इति ।
"कोऽयाय सप्तम जीव प्राक्सुवोर्विशिर्दिग्धेन्" ।
इति ॥ * ॥ अस्य विशिर्यथा,—
"केतुर्यदि यदुपेऽभ्युदितश्चकिम् प्रसूयते जन्तुः ।
रौद्रे सर्पमुहूर्त्ते वा प्राणै संत्यज्यते जन्तु" ॥
इति च ज्योतिषतत्त्वम् ॥ * ॥ अस्य दशाफल केतवोशामध्ये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथात केतुग्रहाणां व्याख्यायते । तत्रादौ शतात्परमायार्थं माह ।
"शार्गीव ग्रिलिनाचे बराहयमलिनदेशकरच ।
अस्याय बहुरूपा दिवतेऽप्रमम कुलाचार" ॥
पार्थिवमर्थमौल केतवो चारमत् पराशरेण सर्व्वन्निचकमभिधाय सर्वे एव देवनिरपित यतस्तु केतुधाराम् आरभ्य तदाद्यादपि कारणत्वाणि पृथक्‌रणाद्यादिनि विश्वाम यच द्वाः यथा चर्च

अनाकुलो निःसन्देहः केतुचारः क्रियते ॥ * ॥

अथोदयास्तमयलक्षणं आह ।

"दर्शनमस्तमयो वा न गणितविधिनास्य शक्यते ज्ञातुम् । दिव्यान्तरीक्षभौमास्त्रिविधाः स्युः केतवो यस्मात्" ॥

अस्य केतोर्दर्शनं उदयः अस्तमयोऽदर्शनं गणितविधानेन ज्ञातुं न शक्यते । यस्मात् केतवस्त्रिविधास्त्रिप्रकाराः । दिवि आकाशे भवा दिव्याः । अन्तरीक्षे भवा आन्तरीक्षाः । ग्रहनक्षत्रस्थानं विहायान्यत्र आकाशे ये दृश्यन्ते ते आन्तरीक्षाः । भूमौ भवाः भौमाः । इति त्रैतोल्पात-रूपत्वात् एषामुदयास्तमयौ न ज्ञायेते इति ॥ * ॥

अथ केतूनां दिव्यवर्ज्जितानां अन्येषां स्वरूपमाह ।

"चञ्चताग्रेऽनलरूपं यस्मिंस्तत्केतुरूपमेवोक्तम् । खद्योतपिशाचालयमणिरत्नादीन् परित्यज्य" ॥

अञ्चताग्रे अनलवर्ज्जिते यस्मिन् देशे अनलरूपमग्निरूपं दृश्यते यत् तदेव केतुरूपमुक्तम् । किन्तु खद्योत इन्द्रगोपकद्रुमिविशेषः । पिशाचालयं यक्षस्थानम् । मणयश्चन्द्रकान्तप्रभृतयः । रत्नानि मरकतप्रभृतीनि । आदिग्रहणादन्यान्यपि काष्ठप्रभृतीनि तेजोरूपाणि एतान् त्यक्त्वा । यत एषां सभावादेवानलरूपमञ्चताग्रे दृश्यते अतो न तत् केतुरूपमिति ॥ * ॥

अथ दिव्यान्तरीक्षभौमानां केतूनां लक्षणमाह ।

"ध्वजशस्त्रभवनतरुतुरगकुञ्जराद्येष्वान्तरीक्षास्ते । दिव्या नक्षत्रस्था भौमाः स्युरतोऽन्यथा शिखिनः" ॥

ध्वजश्चिह्नम् । शस्त्रमायुधादि । भवनं गृहम् । तरुर्वृक्षः तुरगोऽश्वः । कुञ्जरो हस्ती । आदिग्रहणादन्येषु चतुष्पदेषु ये दृश्यन्ते ते आन्तरीक्षाः । दिव्या नक्षत्रस्थाः । अतोऽस्मादुक्तादन्यथा भूमौ ये दृश्यन्ते ते भौमाः । शिखिनः केतवः इति ॥ * ॥

अथ केतूनां संख्यानं मतान्तरेणाह ।

"शतमेकाधिकमेके सहस्रमपरे वदन्ति केतूनाम् । बहुरूपमेकमेव प्राह मुनिर्नारदः केतुम्" ॥

एके पराशरादयः एकाधिकं शतं केतूनां कथयन्ति । तथा च पराशरः । "शतमेकोत्तरं केतूनां भवन्ति तेषां षोड़श मृत्युनिश्वासजाः । द्वादशादित्यसम्भवाः । दश दक्षमखविलयने रुद्रक्रोधजाः । सप्त पैतामहाः । पञ्चदश कश्यपस्य प्रथालिकस्य पुत्त्राः । सप्तदश मरीचिकश्यपजलजाटजाः । पञ्च च प्रजापतिसहजाः । त्रयो विभावसुजाः । धूमोद्भवश्चैकः । चतुर्दश मथ्यमानेऽन्ते सोमेन सह सम्भूताः । एकस्तु ब्रह्मकोपजः" इति ॥ * ॥ अपरे गर्गादयः सहस्रं केतूनां वदन्ति ।

तथा च गर्गः ।

"अनित्योदयचाराणामशुभानाञ्च दर्शनम् । आगन्तूनां सहस्रं स्यात् ग्रहाणां सन्निबोध मे" ॥

बहुरूपमेकमेवेति नारदाख्यो मुनिरेकमेव केतुं बहुरूपं प्राह । तन्मते एक एव केतुस्तस्य बहूनि रूपाणि स एव दिव्यान्तरीक्षभौम इत्यर्थः ।

तथा च नारदः ।

"दिव्यान्तरीक्षभौमस्य एकः केतुः प्रकीर्त्तितः । शुभाशुभफलं लोके ददात्यस्तमयोदयैः" इति ॥ * ॥

एवं मतान्तराण्युक्त्वा स्वसिद्धान्तमाह ।

"यथैको यदि बहवः किमनेन फलन्तु सर्व्वथा वाच्यम् । उदयास्तमनैः स्थानैः स्पर्शैराधूमनैर्वर्णैः" ॥

यथैक एव केतुः यदि वा बहवः केतवः किमनेन । सर्व्वथा तेषामुदयास्तमयैः स्थानैः स्पर्शैराधूमनैर्वर्णैश्च शुभाशुभं फलं पुनर्वक्तव्यम् । उदयः कस्यां दिश्युदितः । अस्तमयः कस्यामेवास्तमितः । स्थानं यथा कस्मिन्नाकाशभागे कस्य नक्षत्रस्य वा समीपे उदितोऽस्तमितश्च । स्पर्शनं कस्तेन ग्रहो नक्षत्रं वा स्पृष्टम् । आधूमनं कोऽपि शिखयाभिधूपितः । वर्णाः सितरक्तपीतकृष्णादिकाः । एवमादिभिस्तस्य फलं वाच्यं तस्मादेको बहवो वा भवन्तु का नः क्षतिरिति ॥ * ॥

अथ केतुचारे येषां केतूनामभिदृष्टानां कियन्तं कालं यावत् फलपाको भवति तेषां फलपाकनियमार्थमाह ।

"यावन्त्यहानि दृश्यो मासास्तावन्त एव फलपाकः । मासैरब्दांश्च वदेत् प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः" ॥

दृश्यः केतुरिति सम्बध्यते । फलस्य पाकः फलपाकः । यः केतुर्यावन्त्यहानि दृश्यो भवति तस्य तावन्तो मासास्तस्य केतोस्तावतो मासान् फलपाको ब्रूयात् । यावत्सङ्ख्यकानि दिनानि दृष्टो भवति तत्तुल्यान् मासान् तस्य फलपाको वदेत् । मासैस्तु पुनरब्दान् संवत्सरान् ब्रूयात् । माससङ्ख्यादर्शने मासतुल्यानि वर्षाणि च वदेत् । यावत् सङ्ख्यान्मासान् दृश्यो भवति तावत्सङ्ख्यानि वर्षाणि तस्य फलपाको वदेत् । कस्मात् कालात् प्रभृतिरित्यत आह प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः । सर्व्वेषां केतूनां दिनसाम्यत्वम् । यावन्ति दिनानि दृश्यः केतुस्तस्माद्दर्शनादूर्द्ध्वं प्रथमं पक्षत्रयं पञ्चचत्वारिंशद्दिनानि यावत् निष्फलानि तस्मात् पक्षत्रयात् परतः तावतो मासान् फलपाकः । अथ मासान् दृश्यते तदा तस्मादेव दर्शनात् परतः पक्षत्रयमतिक्रम्य मासतुल्यानि वर्षाणि वदेत् । प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः तत्र पक्षत्रयं यावद्दिनसङ्ख्या गृह्यते । पक्षत्रयादूर्द्ध्वं यदा दृश्यते केतुस्तदा मासतुल्यानि वर्षाणि वदेत् । अत्र सन्देहव्युदासार्थं गर्गोक्तं नियमकमभिलिख्यते ।

तथा च गर्गः ।

"यावन्त्यहानि दृश्यः स्यात्तावन्मासान् फलं भवेत् । मासांस्तु यावद्दृश्येत तावतोऽब्दांस्तु वैकृतान् ॥ त्रिपक्षात् परतः कर्म्म पचेत्तस्य शुभाशुभम् । यद्दिङ्मुदिते केतौ फलं नेहादिशेद्बुधः" ॥

तथा वृद्धगर्गः ।

"यावतो दिवसांस्तिष्ठेत्तावन्मासान् विनिर्दिशेत् । त्रिपक्षात् परतस्तानि कर्म्म केतोः प्रपद्यते ॥ तस्मात् कालात् परं ब्रूयात् फलमस्य शुभाशुभम् । यद्दिङ्मुदये केतोः फलं नेहादिशेद्बुधः" ॥

यद्येवं तदा द्वितीयव्याख्यानमत्र न घटते प्रथमव्याख्यानमेव न्याय्य इति । यथा प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः दर्शनादूर्द्ध्वं पक्षत्रयं यावन्निष्फलं पक्षत्रयात् परतः फलपाकस्य कालसङ्ख्या प्रव[र्त्तते] तस्मादुक्तं यद्दिङ्मुदये केतोः फलं नेहादिशे[त्] इति । यदुक्तं मासैरब्दांश्च वदेत् तदेकदेशेन प्रतिमासमेकद्वित्रिदिनदर्शनेन माससङ्ख्या ल[भ्यते] इत्यर्थः । सर्व्वथा किमनेनास्माकमसदिकल्पे[न] दिवसैः पक्षत्रयात् परतो मासान् वदेत् । म[ासैः] तस्मादेव पक्षत्रयात् परतोऽब्दान् वदेत् । [तस्मा]त् परतो दिनाधिक्यं दृष्ट्यनुपातवशात् वाच्य[म्] यथा यदि दिनत्रिंशता वर्षं लभ्यते तद्दृष्ट्या [एक]केन मासेनकमिति ।

तथा च सभासंहितायाम् ।

"केचित् केतुसहस्रं शतमेकसमन्वितं वदन्त्येके नारदमतमेकोऽयं विश्वानसमुद्भवो विविधरू[पः] । दिव्या ग्रहर्क्षजातास्तीव्रफलकरा भौमाः । प्रासादध्वजादिषु चान्तरीक्षा न चाल्पशुभा[ः] । उदयास्तमयाधूपनसंयोगाकारमार्गदिक्[भा]तैः । फलानि दिवसैर्मासान् मासैस्तु वर्षाणि स[मादि]शेत् केतोः" ॥ * ॥

अथ शुभस्य केतोर्लक्षणमाह ।

"ह्रस्वतनुः प्रसन्नः स्निग्ध ऋजुरचिरसंस्थितः शुक्ल[ः] उदितो वाप्यभिदृष्टः सुभिक्षसौख्यावहः केतुः" ॥

चटुरकुटिलः । अचिरसंस्थितः शीघ्रमे[व] दर्शनं याति । शुक्लः श्वेतः । उदितो वाप्यभि[दृष्टः] अथवोदित एवाभिदृष्टस्तस्मिंस्तु उदितमात्रे [एव] दृष्टिर्भवति तदा शुभः । अन्यथा अशुभः ॥

अशुभस्य केतोर्लक्षणमाह ।

"उक्तविपरीतरूपो न शुभकरो धूमकेतुरुत्पन्न[ः] इन्द्रायुधानुकारी विशेषतो द्वित्रिचूलो वा" ॥

ह्रस्वतनुः प्रसन्न इत्यस्मादुक्तात् यो विपरीतरू[पः] केतुरुत्पन्नः स धूमकेतुः । स च न शुभकरः [अशुभं] करोतीत्यर्थः । इन्द्रधनुःसदृशो न शुभकर ए[व] तथा द्विशिखस्त्रिशिखश्च विशेषतः पापफलद[ः] ।

तथा च सभासंहितायाम् ।

"अचिरस्थितोऽभिदृष्टस्तनुः सितः स्निग्धमूर्[त्तिः] ऋजुरुदितः । ह्रस्वतनुः प्रसन्नः केतुर्लोकस्य भवा[य] न शुभो विपरीतो विशेषतः शक्रचापसंकाशः । द्वित्रिचतुश्चूलो वा दक्षिणसंस्थश्च मृत्युकरः" ॥

अधुना केतुसहस्रलक्षणं विवक्षुस्तत्रादावेव रवि[जाः] पञ्चविंशतिः केतवो भवन्ति । तेषां लक्षणमाह ।

"हारमणिहेमरूपाः किरणाख्याः पञ्चविंश[तिः] सशिखाः । प्रागपरदिशोर्दृश्या नृपतिविरो[धा]वहा रविजाः" ॥ हारो मुक्ताहारः । मणयश्च[न्द्र]कान्तप्रभृतयः । हेम सुवर्णम् । तत्समानवर्णा[ः] केतवस्ते किरणाख्याः किरणसंज्ञाः । सशिख[ाः] सचूलाः । ते च पञ्चविंशती रविजाः सूर्य्यसुत[ाः] प्रागपरयोश्च दिशोर्दृश्याः । प्राक् पूर्व्वस्यां परस्यां पश्चिमायां दिशि दृश्यन्ते । एतेषां मध्य[े] देक एव दृश्यते न सर्व्वे युगपदिति । सर्व्वत्रे[यं] परिभाषा । ते च नृपते राज्ञो विरोधप्रदाः [प्र]नियदा इत्यर्थः ।

तथा च गर्गः ।

"शुद्धस्फटिकसंकाशा मृणालरजतप्रभाः ।

केतुः

मुक्ताहारसुवर्णाभा सशिरा पञ्चविंशतिः ।
किरणाख्या रवेः पुत्त्रा दृश्यन्ते प्राग्दिशि स्थिताः ।
तथा च परभागस्था नृपतेर्भयदाश्च ते ॥ * ॥

अथाग्निपुत्त्रास्तावन्त आह ।

"शुकदहनबन्धुजीवकलाक्षाक्षतजोपमा हुताशसुताः ।
आग्नेय्यां दृश्यन्ते तावन्तस्तेऽपि शिखिनो भयदाः" ॥

शुकपक्षो नीलपीतवर्णः । दहनोऽग्निः । बन्धुजीवकः पुष्पविशेषोऽतिलोहितः । लाक्षा वृक्षनिर्यासः । क्षतजं रक्तम् । तदुपमास्तत्तुल्यवर्णाः । ते च तावन्तः पञ्चविंशतिः आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते । ते च हुताशसुता अग्निपुत्त्रा अग्निभयदाः ।

तथा च गर्गः ।

'नानावर्णाग्निसङ्काशा दीप्तिमन्तोऽपि शूलिनः ।
सृजन्त्यग्निमिवाकाशात् सर्व्वज्योतिषनाशनाः ॥
तेऽग्निपुत्त्रा ग्रहा ज्ञेया लोकेऽग्निभयवेदिनः ।
आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते पञ्चविंशा प्रकीर्त्तिताः' ॥

अथ मृत्युसुतास्तावन्त एवाह ।

"वक्रशिखा मृत्युसुता रूक्षाः कृष्णाश्च तेऽपि तावन्तः ।
दृश्यन्ते याम्यायां जनमरकावेदिनस्ते च" ॥

वक्रशिखा असरलचूडाः । तथ रूक्षा अस्निग्धास्तेऽपि पञ्चविंशतिरेव । ते च मृत्योः पुत्त्रा दक्षिणस्यां दिशि दृश्यन्ते । ते च जनानां मरकमावेदयन्ति ।

तथा च गर्गः ।

"कृष्णा रूक्षा वक्रशिखा दृश्यन्ते याम्यदिक्स्थिताः ।
पञ्चविंशा मृत्युसुताः प्रजाक्षयकराः स्मृताः" ॥

अथ भूपुत्त्रा द्वाविंशतिरेवाह

'दर्पणवृत्ताकारा विशिखाः किरणान्विता धरतनयाः । क्षुद्भयदा द्वाविंशतिरैशान्यामम्बुतैलनिभाः' ॥ दर्पणवत् वृत्तं वर्त्तुलमाकारो येषां ते विशिखा विचूडा रश्मिसंयुक्ता भूमेः पुत्त्राः । ते च द्वाविंशतिरैशान्यां दृश्यन्ते । जलस्य तैलस्य च सदृशकान्तयः । एते दृष्टा दुर्भिक्षं ददति ॥

तथा च गर्गः

'सम वृत्ता विशिखा रश्मिभिः परिवारिताः ।
अम्बुतैलप्रतीकाशा द्वाविंशा भूसुताः स्मृताः ।
ऐशान्यां दिशि दृश्यन्ते दुर्भिक्षभयदाश्च ते" ॥ * ॥

अथ चन्द्रसुतास्त्रय आह । 'शशिकिरणहिम रजतकुमुदकुन्दकुसुमोपमाः सुताः शशिनः । उत्तरतो दृश्यन्ते त्रयः सुभिक्षावहाः शिखिनः" ॥ एते सौम्यायां दिशि दृश्यन्ते । ते च सुभिक्षं कुर्व्वन्ति ।

तथा च गर्गः ।

"चन्द्ररश्मिसवर्णाभा हिमकुन्देन्दुसप्रभाः ।
त्रयस्ते शशिनः पुत्त्राः सौम्याशास्था शुभावहाः" ॥

अथ ब्रह्मदण्डाख्यस्य लक्षणमाह ।

"ब्रह्मसुत एक एव त्रिशिखो वर्णैस्त्रिभिर्युगान्तकरः ।
अनियतदिक्सप्रभवो विज्ञेयो ब्रह्मदण्डाख्यः" ॥

ब्रह्मपुत्त्र एक एव । स च त्रिचूडः । वर्णैः सितादिभिश्चोपलक्षितः । स तु ब्रह्मदण्डनामा ज्ञेयः । अनियतायामनिश्चितायां दिशि सम्प्रभव उत्पद्यते सर्व्वासु दिक्षु दृश्यत इत्यर्थः । स तु युगस्यान्तं करोति सर्व्वक्षयकर इत्यर्थः ।

केतुः

तथा च गर्गः ।

"एको ब्रह्मसुतः क्रूरस्त्रिवर्णस्त्रिशिखान्वितः ।
सर्व्वासामाशानां दृश्यः स्यात् ब्रह्मदण्डः क्षयावहः" ॥

एकाधिकं शतं कथितम् अन्यानि नवशतान्येकोनानि कथनीयानि इत्यत आह ।

"शतमभिहितमेकसमेतमेकाधिकाच्छतात्परतः ।
एकोनानि नवशतानि केतूनां स्पष्टलक्षणैः कथयिष्ये" ॥

शतमभिहितमेकसमेतं एकेनाधिकं केतूनां शतमभिहितमुक्तम् । तस्मादेकाधिकाच्छतात् परतः एकोनानि एकेन विरहितानि नवशतानि केतूनां स्पष्टैर्लक्षणैश्चिह्नैः कथयिष्ये ॥

अथ शुक्रपुत्त्रांश्चतुरशीतिसङ्ख्यानाह ।

"शुक्रसुता विसर्पकाः सौम्यैशान्योरुदयं यान्ति चतुरशीत्याख्याः । विपुलसिततारकास्ते स्निग्धाश्च भवन्ति तीव्रफलाः" ॥ सौम्या उत्तरा । ऐशानी ईशानदिक् । तयोरुदयं दर्शनं गच्छन्ति । ते च विपुला विस्तीर्णाः सिताः शुभ्रास्तारका येषाम् । स्निग्धा निर्म्मलदेहाः ते च तीव्रफला अनिष्टफला इति ।

तथा च गर्गः ।

'एकैकतारका श्वेता स्नेहवन्तश्च सुप्रभाः ।
अर्चिष्मन्तः प्रसन्नाश्च तीव्रेण च शुभान्विताः ॥
एते विसर्पका नाम शुक्रपुत्त्राः पुरोदयाः ।
अशीतिश्चतुरश्चैव लोकक्षयकराः स्मृताः" ॥ * ॥

अथ षष्टिं शनैश्चरपुत्त्रानाह ।

"स्निग्धाः प्रभासमेता द्विशिखाः षष्टिः शनैश्चराङ्गरुहाः । अतिकष्टफला दृष्टाः सर्व्वत्रैते कनकसंज्ञाः" ॥ ईदृशाः षष्टिः शनैश्चरपुत्त्राः कनकाः एते सर्व्वत्र सर्व्वासु दिक्षु दृष्टा अत्यशुभफलाश्च ते ।

तथा च गर्गः ।

"सुस्निग्धा रश्मिसंयुक्ता द्विशिखाः सिततारकाः ।
षष्टिस्ते कनका घोराः शनैश्चरसुता ग्रहाः" ॥ * ॥

अथ गुरुसुतान् पञ्चषष्टिमाह ।

"विकचा नाम गुरुसुताः सितैकताराः शिखापरित्यक्ताः । षष्टिः पञ्चभिरधिकाः स्निग्धा याम्याश्रिताः पापाः" ॥

पञ्चषष्टिः केतवो विकचा नाम बृहस्पतिपुत्त्राः । ते च सितः श्वेत एकस्तारको येषां चूडारहिताः । ते च दक्षिणस्यां दृश्यन्ते पापा अनिष्टफलदा इत्यर्थः ।

तथा च गर्गः ।

'स्निग्धाः शुक्लाः प्रसन्नाश्च महारूपाः प्रभान्विताः ।
एकतारा वपुष्मन्तो विशिखा रश्मिभिर्वृताः ॥
एते बृहस्पतेः पुत्त्राः प्रायशो दक्षिणाश्रयाः ।
नामतो विकचा घोराः पञ्चषष्टिर्भयावहाः" ॥

अथैकपञ्चाशद्बुधपुत्त्रानाह ।

"नातिव्यक्ताः सूक्ष्मा दीर्घाः शुक्ला यथेष्टदिक्प्रभवाः ।
बुधजास्तस्करसंज्ञाः पापफलास्त्वेकपञ्चाशत्" ॥

तस्करनामान एकपञ्चाशत् केतवो बुधस्य पुत्त्राः । नातिस्फुटा अल्पदेहाः यथेष्टायां दिशि प्रभव उत्पत्तिर्येषां सर्व्वासु दिक्षु दृश्यन्त इत्यर्थः । ते चानिष्टफलाः ।

तथा च गर्गः ।

केतुः

"बृहस्पतिसमा व्यक्ताः केचिदव्यक्ततारकाः ।
पाण्डुवर्णाः सुदीर्घाश्च सूक्ष्मा रश्मिभिरावृताः ॥
एते बुधात्मजा ज्ञेयास्तस्कराख्या भयावहाः ।
एकाधिकास्ते पञ्चाशद्योऽत्यर्थपरा ग्रहाः" ॥ * ॥

अथ षष्टिं भौमपुत्त्रानाह ।

"क्षतजानलानुरूपास्त्रिचूलताराः कुजात्मजाः षष्टिः । नाम्ना च कौङ्कुमास्ते सौम्याशासंस्थिताः पापाः" ॥ कौङ्कुमनामानः षष्टिः केतवो मङ्गलपुत्त्राः रक्तवह्निसदृशाः लोहिता इत्यर्थः । त्रिचूलास्त्रिशिखास्ताराः येषां ते च उत्तरस्यां दृश्यन्ते पापफलाश्च ।

तथा च गर्गः ।

"त्रिशिखाश्च सिताराश्च रक्तलोहितरश्मयः ।
प्रायश्चोत्तरामाशां सेवन्ते नित्यमेव ते ॥
लोहिताङ्गात्मजा ज्ञेया ग्रहाः षष्टिः समासतः ।
नामतः कौङ्कुमा ज्ञेया राज्ञां सङ्ग्रामकारकाः" ॥ * ॥

अथ त्रयस्त्रिंशद्राहुपुत्त्रानाह ।

"त्रिंशत् त्र्यधिका राहोस्ते तामसकीलका इति ख्याताः । रविशशिगा दृश्यन्ते तेषां फलमर्क्कचारोक्तम्" ॥

त्रयस्त्रिंशत् स्वर्भानुपुत्त्रास्ते च नामतः तामसकीलका इति प्रसिद्धाः । ते च अर्कचन्द्रमण्डलस्था दृश्यन्ते तेषाञ्च फलं सूर्य्यचारे कथितं तामसकीलकसंज्ञा राहुसुता इति

तथा च गर्गः ।

"छायामाः छायपर्य्यन्ताः सकुलाः छायरश्मयः ।
राहुपुत्त्रास्त्रयस्त्रिंशत् कीलकाश्चातिदारुणाः ॥
रविमण्डलगास्त्वेते दृश्यन्ते चन्द्रगास्तथा" ॥

तथा च पराशरः ।

"अपर्व्वण्येव दृश्यन्ते छिद्रिता काककीलकाः ।
रवेरिवाङ्गिरामध्ये ह्युभयोः काककीलकौ ॥
अङ्गिरा सरथो वापि दृश्यते पुरुषाकृतिः ।
काकः काकाकृतिर्घोरस्त्रिकोणो वाथ लक्ष्यते ॥
मण्डलः कीलको मध्ये मण्डलस्याथितो यदि ।
सद्यान्तपरिरोधाय यस्यर्क्षं तस्य मृत्यवे" इति ॥ * ॥

अथ विंशत्यधिकं शतमग्निपुत्त्रानाह ।

"विंशत्यधिकमन्यच्छतमग्नेर्विश्वरूपसंज्ञानाम् ।
तीव्रानलभयदानां ज्वालामालाकुलतनूनाम्" ॥

अन्यत् अपरं शतं विंशत्यधिकं केतूनामग्नेः सुतानां विश्वरूपनाम्नां कीदृशानां ज्वालामालाभिराकुला व्याप्तास्तनवो मूर्त्तयो येषाम् । तथा तीव्रं घोरमग्निभयं ददति ।

तथा च गर्गः ।

'नानावर्णा हुताशाभा दीप्तिमन्तो विस्फुलिङ्गाः ।
सृजन्त्यग्निमिवाकाशे सर्व्वज्योतिर्व्विनाशनाः ॥
तेऽग्निपुत्त्रा ग्रहा ज्ञेया लोकेऽग्निभयवेदिनः ।
विंशं ग्रहशतं घोरं विश्वरूपेति विश्रुतम्" ॥ * ॥

अथ सप्तसप्ततिं वायुपुत्त्रानाह ।

"श्यावारुणा वितारा श्चामररूपा विकीर्णदीधितयः ।
अरुणाख्या वायोः सप्तसप्ततिः पापदाः प्रथिताः" ॥

अरुणसंज्ञा वायोः पुत्त्राः श्यावलोहितवर्णाः तारकवर्जिताश्चामररूपा वालव्यजनाकृतयः

व्याधिप्ररश्मयः रूक्षाः दुष्टफलप्रदाः। अत्र येषां दिङ्नियमो नास्ति तेऽनियतदर्शनाः सर्व्वास्वपि दिक्षु दृश्यन्ते।

तथा च गर्गः।

"ध्वतारूपप्रतिमाः श्यावरक्तासवर्णिनः।
वाजरूपा इवाभान्ति शुक्लविस्तीर्णरश्मयः॥
सप्तसप्तति चैवान्ये वायोः पुत्त्राः प्रचक्षते।
लोकविध्वंसना रूक्षा नामतस्त्वरुणा ग्रहाः"॥*॥

अथाष्टौ प्रजापतिसुता द्वे च शते चतुरधिके ब्रह्मणः पुत्त्रास्तानाह।

"तारापुञ्जनिकाशा गणका नाम प्रजापतेरष्टौ।
द्वे च शते चतुरधिके चतुरस्रा ब्रह्मसन्तानाः॥
अष्टौ केतवो गणका नाम प्रजापतेः पुत्त्राः"।

ते च ताराणां नक्षत्राणां पुञ्जः समूहस्तदाकाराः। ते च अशुभदायिनः। तथा च। द्वे शते चतुरधिके केतूनां ते च चतुरस्रसंज्ञाः चतुरास्त्रतयस्ते च ब्रह्मणः पुत्त्राः पापफला एव ज्ञेयाः ते चाग्नेयदिग्भवाः। तथा च गर्गः।

"तारापुञ्जप्रतीकाशा व्योममण्डलसंस्थिताः।
प्राजापत्या ग्रहास्त्वष्टौ गणका भयवेदिनः॥
यस्याश्च चतुरस्रा वा सशिखाः श्वेतरश्मयः।
द्वे शते चतुरस्रैव ब्रह्मजा भयदाश्च ते"॥*॥

अथ द्वात्रिंशद्वरुणपुत्त्रानाह।

"कङ्का नाम वरुणजा द्वात्रिंशत् गुल्मसंस्थानाः।
शशिवत्प्रभासमेतास्तीव्रफलाः केतवः प्रोक्ताः"॥

ते वरुणपुत्त्राः वंशगुल्मवत् संस्थानमाकृतिर्येषां। गुल्म एकमूलजो लतासमूहः। शशिवत् चन्द्रवत् प्रभया कान्त्या समेतास्ते च तीव्रफलाः कष्टफलाः प्रोक्ताः कथितास्ते चानियतदिक्प्रभवाः। तथा च गर्गः।

"वंशगुल्मप्रतीकाशा महान्तः पूर्णरश्मयः।
काकतुण्डनिभैश्चापि रश्मिभिः केचिदावृताः॥
मयूखानुन्मजन्तीव स्निग्धत्वात् सौम्यदर्शनाः।
एते कष्टफलाः कङ्का द्वात्रिंशद्वारुणा ग्रहाः"॥*॥

अथ षण्णवतिकालपुत्त्रानाह।

"षण्णवतिः कालसूताः कबन्धसंज्ञाः कबन्धसंस्थानाः।
पुण्ड्रभयप्रदाः स्युर्व्विरूपताराश्च ते शिखिनः"॥

कालपुत्त्राः कबन्धसंस्थानाः षण्णवतिः। कबन्धश्छिन्नशिरःपुरुषस्तद्वत् संस्थानमाकृतिर्येषां ते च विरूपा अस्फुटास्तारका येषां ते शिखिनः केतवः पुण्ड्रा नाम जनपदास्तेषां भयस्कराः स्युः। अन्यत्र पुनर्भयदास्ते चानियतदिक्संप्रभवाः।

तथा च गर्गः।

"ताराणुञ्जविरूपाश्च कबन्धाकृतिसंस्थिताः।
भीतारुणाः सवर्णाश्च भस्मकर्पूररश्मयः॥
कालपुत्त्राः कबन्धाश्च नवतिः षट् प्रकीर्त्तिताः।
लोकरोगकरा घोराः पुण्ड्राणामभयप्रदाः"॥*॥

अथ नवविदिक्पुत्त्राः सर्व्वेषाञ्च संख्यामन्येषाञ्च वक्ष्यामीत्येतदाह।

"शुक्लविपुलैकतारा नवविदिशां केतवः समुत्पन्नाः।
एवं केतुसहस्रं विशेषमेषामतो वक्ष्ये"॥

विदिशां दिगन्तराणाञ्च नव केतवः समुत्पन्नाः विदिक्पुत्त्रा इत्यर्थः। किम्भूताः शुक्लाः श्वेतवर्णाः विपुलो विस्तीर्ण एकतारो येषां ते विदिक्केतवो दृश्यन्ते दृष्टाश्च पापफलाः।

तथा च गर्गः।

"शुक्लैकतारा विपुला विदिक्पुत्त्रा नवग्रहाः।
विदिक्षु संस्थिता एव दृश्यन्ते भयदायकाः"॥

एवं केतुसहस्रमिति। एवं केतूनां सहस्रं उक्तं एषामेव विशेषलक्षणं वक्ष्ये। एषां मध्यात् केचिद् दृश्यन्ते न सर्व्व एव। तत्र ये दृश्यन्ते तेषां लक्षणं वसाकामसञ्ज्ञादावेव केतोर्लक्षणमाह॥*॥

"उदगायतो महान् स्निग्धमूर्त्तिरपरोदयी वसाकेतुः। सद्यः करोति मरकं सुभिक्षमप्युत्तमं कुरुते"॥ उदगायत उत्तरस्यां दिश्यायतो दीर्घः महानतिस्थूलः निर्म्मलतनुः अपरोदयी पश्चिमायां दिश्युदयं याति। स च नाम्ना वसाकेतुर्दृष्टः सद्य एव तस्मिन्नहनि मरकं करोति। उत्तममपि प्रधानं सुभिक्षञ्च कुरुते॥*॥

अथास्थिकेतोः शस्त्राख्यस्य च लक्षणमाह।

"तल्लक्षणोऽस्थिकेतुः स तु रूक्षः क्षुद्भयावहः प्रोक्तः। स्निग्धस्तादृक् प्राच्यां शस्त्राख्यो डमरमरकाय"॥

तदित्यनेन वसाकेतोः परामर्शः। अस्थिकेतुश्च तल्लक्षणैर्वसाकेतुसदृशैर्युक्तः। उदगायत इत्यादि किन्त्वयं विशेषः स तु रूक्षः स्नेहरहितः दृष्टश्च क्षुद्भयावहः कथितः। स्निग्धस्तादृगिति तादृग्वसाकेतुसदृशोऽन्यः स्निग्धो निर्म्मलदेहः प्राच्यां दृश्यते। स तु शस्त्रनामा केतुर्दृष्टः डमरं शस्त्रकलहं मरकञ्च करोति। तथा च पराशरः।

"एभिः षड्विंशतिरर्थैः फलमावेदयन्ति।
तन्नामतो रूपतः फलतः कालतोऽभिधास्यामः"॥

तत्र मार्त्तिकास्त्रय उदयं यान्ति। एकैकशो वसास्थिशस्त्रकेतुर्व्वा। तत्र वसाकेतुः स्निग्धो महानुदगायतशिखस्त्रिंशदर्षशतं प्रोष्य संज्ञवे युगे पश्चिमोदितः सद्यो मरकफलः सौभिक्षकरः रूक्षोऽस्थिकेतुः सौभिक्षकरस्तुल्यप्रवासकालफलः पूर्व्वेण स्निग्ध एव शस्त्रकेतूराजविरोधमरकफलः समोदयः॥*॥

अथ कपालकेतोर्लक्षणमाह।

"दृश्योऽमावास्यायां कपालकेतुः सधूम्ररश्मिशिखः। प्राङ्नभसोऽर्द्धविचारी क्षुन्मरकाव्यष्टिरोगकरः"॥

कपालकेतुर्नाम अमावस्यायां दृश्यते पूर्व्वदिशि उदयं याति। कीदृशः सधूम्रा रश्मिशिखा यस्य किरणकान्तिर्धूम्रवर्णेत्यर्थः। नभस आकाशस्य अर्द्धं यावद्विचरति। स च दुर्भिक्षमरकावर्षणरोगप्रदः।

तथा च पराशरः।

"अथादित्यजानां कपालकेतुरुदयते अमावास्यायां पूर्व्वस्यां दिशि सधूम्रार्चिशिखो नभसो विभयार्द्धचरो दृश्यते। पञ्चविंशवर्षशतं प्रोष्य चौंश्च मत्वा न् रुतिर्यश्च कुमुदकेतोश्चारान्ते स दृष्ट एव। दुर्भिक्षानावृष्टिव्याधिभयं प्रत्युपद्रवान् सृजति। यावतो दिवसान् दृश्यते तावन्मासान्मासैः संवत्सरान् पक्षप्रस्थं वर्षाधान्यस्यार्घं कृत्वा प्रजानामेकमुपयुङ्क्ते"॥

अथ रौद्रकेतोर्लक्षणमाह।

"प्राग्वैश्वानरमार्गे शूलाग्रः श्यावरूक्षताम्रार्च्चिः।
नभसस्त्रिभागगामी रौद्र इति कपालतुल्यफलः"॥

रौद्रनामा केतुः पूर्व्वस्यां दिशि वैश्वानरमार्गे दहनवीथ्यां दृश्यते। पूर्व्वाषाढोत्तराषाढयोः समीप इत्यर्थः। कीदृशः शूलाग्रः शूलाकृतिरग्रं यस्य केतोः स शूलाग्रः त्रिशिख इत्यर्थः। तस्यैव विशेषणं श्यावरूक्षताम्रार्च्चिः श्यावरूक्षं ताम्रं चार्च्चिस्तेजो यस्य स श्यावरूक्षताम्रार्च्चिः। नभस आकाशस्य त्रिभागगमनशीलः। स च कपालकेतोः समफलः। एतदुक्तं भवति क्षुन्मरकाद्यष्टिरोगकृत्। आचार्य्येण शुक्राचारे वैश्वानरमार्गः प्रदर्शित एव आषाढाद्वयं दहन इति।

तथा च पराशरः।

"अथ दक्षयज्ञे रुद्रक्रोधोद्भवः कालकेतुस्त्रीणि वर्षशतानि नव च मासान् प्रोष्य उदयते। पूर्व्वेण वैश्वानरमार्गे इत्यन्ततमयस्य मणिकेतोश्चारान्ते श्यावरूक्षताम्रारुणां शूलाकारसदृशीं शिखां कृत्वा नभसस्त्रिभागचारी स शस्त्रभयरोगदुर्भिक्षावृष्टिमरकैर्यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि त्रिभागशेषां प्रजां कृत्वा"॥ शारदधान्यस्याढ़कमर्घं कृत्वा चास्तं व्रजति।

तथा च वृद्धगर्गः।

"ज्येष्ठमूलमनुराधा या वीथी संप्रकीर्त्तिता।
ताश्च वीथीं समारुह्य केतुश्चेत् क्रीडते भृशम्॥
दक्षिणाभिनतां कृत्वा शिखां घोरां भयङ्कराम्।
शूलाग्रसदृशीं तीक्ष्णां श्यावताम्रारुणप्रभाम्॥
पूर्व्वेण उदितस्यैव नक्षत्राण्युपधूपयेत्।
घोरं प्रजासूतङ्गजति फलं मासे त्रयोदशे॥
त्रिभागं नभसो गत्वा ततो गच्छत्यदर्शनम्।
यावतो दिवसांस्तिष्ठेत् तावद्वर्षाणि तद्भयम्॥
शस्त्राग्निभयरोगैश्च दुर्भिक्षमरकैर्हताः।
शूर्पसमाः प्रजाः सर्व्वा विद्रवन्ति दिशो दश"॥*॥

अथ चलकेतोर्लक्षणमाह।

"अपरस्यां चलकेतुः शिखया याम्याग्रयाङ्गुलोच्छ्रितया। गच्छेत् यथोदक् तथा तथा दैर्घ्यमायाति॥ सप्तमुनीन् संस्पृश्य ध्रुवमभिजितमेव प्रतिनिवृत्तः स्यात्। नभसोऽर्द्धमात्रमित्वा याम्येनास्तं समुपयाति॥ हन्यात् प्रयागकूलात् यावदवन्तीञ्च पुष्करारण्यम्। उदगपि च देविकामपि भूयिष्ठं मध्यदेशाख्यम्॥ अन्यानपि च स देशान् क्वचित् क्वचिद्धन्ति रोगदुर्भिक्षैः। दश मासान् फलपाकोऽस्य कैश्चिदष्टादश प्रोक्तः"॥

अपरस्यामिति पश्चिमायां दिशि चलकेतुनामा केतुर्दृश्यते। स च कीदृशः याम्यायां दिशि अग्रं यस्याः तया अङ्गुलप्रमाणोच्छ्रितया यथा येन प्रकारेण उदक् उत्तरस्यां दिशि याति तथा तेनैव प्रकारेण दैर्घ्यं दीर्घतां प्राप्नोति। सप्तमुनीन् वशिष्ठादीन् संस्पृश्य तथा ध्रुवं ध्रुवतारकं अभिजितञ्च नक्षत्रं संस्पृश्य ततः प्रतिनिवृत्तः प्रत्या-

गत नभस आकाशस्य अर्द्धभागमित्वा गत्वा प्राप्य याम्येन दक्षिणस्यां दिशि अदर्शनं याति। स एव चलकेतु प्रयागकूलादारभ्य यावदवन्तीं पुष्करारण्यनामस्थान तावत् नाशयेत्। उदगपि चोत्तरस्या दिश्यपि च यावत् देविका नदीं तावद्धन्यात। मध्यदेशाख्य मध्यदेश भूयिष्ठमतिशयेन हन्यात। अन्यानपि च स देशानिति। स चल केतु अन्यान् अपरान देशानपि रोगदुर्भिक्षै क्वचित् क्वचित नाशयति न सर्व्वत्र। अस्य केतो र्दशमासान् यावत फलपाक। अदर्शनात् भिम न्नात परतो यावद्दश मासास्तावदशुभ फल ददाति। कैश्चिदन्यैर्गर्गादिभिरष्टादश मासान् यावत् फलपाक प्रोक्त। तथा च पराशर।

"अथ पैतामहश्चलकेतु पञ्चदशवर्षशत प्रोष्य उदित पश्चिमेनाङ्गुलिपर्व्वमात्रा शिखा दक्षिणा भिनतां कृत्वा चलकेतुश्चारान्ते नभसस्त्रिभागमनुचरन् यथा यथोत्तरां व्रजति तथा तथा शूला ग्राकारां शिखा दर्शयन ब्राह्म नक्षत्रमुपस्पृश्य मनाक् ध्रुव ब्रजराशि सप्तर्षीन सस्पृश्य नभसो ऽर्द्धमात्र दक्षिणमनुपरिक्रम्य अस्त व्रजति। स स्वर्गे दारुणकर्म्मा स्वर्गप्राप्तित्वादेव वक्रान्तमभि निहन्ति लोकमपि च। भूमि कम्पयित्वा दश मासान् मध्यदेशे भूयिष्ठ जनपदमवशेष कुरुते। तेष्वपि च क्वचित क्वचित शस्त्रदुर्भिक्षमरक व्याधिभयै क्लिश्यात्यष्टादशमासानिति॥

तथा च गर्ग।

"क्षुच्छस्त्रमरकव्याधिभयै सपीडयेत् प्रजा।
मासान् दश तथाष्टौ च चलकेतु सुदारुण"॥*॥

तत श्वेतकेतोर्लक्षणमाह।

"प्रागर्द्धरात्रदृश्यो याम्याग्र श्वेतकेतुरन्यश्च।
क इति युगाकृतिरपरे युगपत्तौ सप्तदिनदृश्यौ॥
स्निग्धौ सुभिक्षशिवदौ अथाधिक दृश्यत कनामा
य। दशवर्षाण्युपताप जनयति शस्त्रप्रकोपकृत॥"

प्रागर्द्धरात्रदृश्य इति। श्वेतकेतुनामा केतु प्राक् पूर्व्वस्यां दिशि अर्द्धरात्रकाले दृश्यते याम्याग्रो दक्षिणशिख अन्यश्च द्वितीय क इति कनामा केतुरपरे पश्चिमायां दिशि दृश्यते। युगाकृति युगसस्थानाकार तौ द्वावपि युगपत्तुल्यकाल सप्त दिवसान् दृश्येते। तौ च द्वावपि स्निग्धावति निर्म्मलौ दृश्यौ च सुभिक्षशिवदौ। अथ य कनामा स यदि सप्तभ्योऽधिक दृश्यते तदा शस्त्र प्रकोपज सग्राममनुपताप जनयति।

तथा च पराशर।

"अथौद्दालक श्वेतकेतुर्दशोत्तर वर्षशत प्रोष्य भटकेतोश्चारान्ते पूर्व्वस्यां दक्षिणाभिनतशिखो ऽर्द्धरात्रकाले दृश्यस्तेनैव सह द्वितीय क प्रजा पतिपुत्त्र। पश्चिमकेन स्फकेतुर्युगसस्थायी दशसप्ताहान् दृश्येत। ततस्तावुभौ सप्तरात्रदृश्यौ दश वर्षाणि प्रजा पीडयते। क प्रजापतिपुत्रो यद्य धिक दृश्यते तदा दारुणतर प्रजाना शस्त्रकोप कुर्य्यात। तथैव श्वेतवर्णो क्षेमारोग्यसुभिक्षदो भवत"।

अथ श्वेतस्य लक्षणमाह।

"श्वेत इति जटाकारो रूक्ष श्यावो वियत्त्रिभागगति। विनिवर्त्ततेऽपसव्य त्रिभागशेषा प्रजा कुरुते"॥

श्वेतनामा केतु जटाकारो जटासदृश श्याव कृष्णवर्ण वियत्याकाशे त्रिभाग यावद्गच्छति ततो ऽपसव्य प्रदक्षिण वामभागे निवर्त्तते तृतीयांश वशेषा प्रजा कुरुते।

तथा च पराशर।

"अथ काश्यप श्वेतकेतु पञ्चदशवर्षशत प्रोष्योग्र सोमसहजस्य वप्रकेतोश्चारान्ते श्यावरूक्षो नभसस्त्रिभागमाक्रम्यापसव्य निरत्योर्द्ध प्रदक्षिण जटाकारशिख स यावन्मासान दृश्यते तावद्वर्षाणि सुभिक्षमावहति। मध्यदेशे आर्य्यगणा नामदो नामोदीच्यैर्भूमिष्ठस्त्रिभागशेषा प्रजाम वशेषयति"॥*॥

अथ रश्मिकेतोर्लक्षणमाह।

"आधूम्रयातिशिखया दर्शनमायाति कृत्तिकासस्थ। ज्ञेय स रश्मिकेतु श्वेतसमान फल धत्ते"॥

य केतुराधूम्रवर्णया शिखयोपलक्षितस्तथा कृत्ति कासस्थ कृत्तिकानां समीपे दर्शन गच्छति स रश्मिकेतु श्वेतकेतो सदृश फल धत्ते।

तथा च पराशर।

"अथ रश्मिकेतुर्व्विभावसुज प्रोष्यत्रवर्षशत मावर्त्तकेतो। उदितश्चारान्ते कृत्तिकासु धूम केतु"॥*॥

ध्रुवकेतोर्लक्षणमाह।

"ध्रुवकेतुरनियतगति प्रमाणाकृतिर्भवति। विष्वक् दिव्यान्तरीक्षभौमो भवत्यय स्निग्ध इष्टफल॥
सेनाङ्गेषु नृपाणा गृहतरुशैलेषु चापि देशानाम्।
गृहिणामुपस्करेषु च विनाशिना दर्शन याति"॥

ध्रुवेति। अनियता अनिश्चिता गतिर्गमन प्रमाण स्थूलसूक्ष्ममध्यभावमाकृति आकारो यस्य स तथा भूत। स च विष्वक् समन्ततो भवति सर्व्वासु दिक्ष्वित्यर्थ। स च दिव्यान्तरीक्षभौमस्त्रिविधो भवति। क्वचिद्विविधो नानाकारो भवति। स च स्निग्धो निर्म्मलशरीर इष्टफल। एष च एव विधाना विनाशिना मुमूर्षूणां दर्शनमुदय याति। नृपाणा विनाशिना सेनाङ्गेषु सोपकरणेषु खलो नतोरणादिषु दर्शन याति। देशाना विनाशिनां गृहवृक्षपर्व्वतेषु च दृश्यते। तथा गृहिणामुप स्करेषु उपस्करभाण्डेषु दर्व्वीशूर्पमार्ज्जन्यादिषु गृहतरुशैलेषु विनाशिनामेव दर्शन याति।

तथा च पराशर।

'अथानियतदिक्कालरूपवर्णप्रमाणसस्थानो धूमकेतु यदा भविष्यता देशाना राज्ञा जन पदानाञ्च बृहत्पुरपर्व्वतवेश्मध्वजपताकाश्वत्थ र्म्मायधावरणरथनागाश्वपुरुषशयनासनभवनेषु च दृश्यते। स एव दिवि स्निग्धो विमल प्रदक्षिण शिखो गगनागवीथीनामुत्तरेण व्रजन सुभिक्ष क्षेमारोग्य चावहति। दशैकविंशतिदिनस्थिश तथा वा दर्शनमिच्छन्ति गुरवो धूमकेतोस्तस्य च प्रागुदयान्निमित्तान्यर्व्वाचीनचलनमपे प्रभा मत्स्यप्रधूपन दिशा शीतोष्णविपर्य्यय इतिर्थंचि वाङ्सम्भवश्च'॥*॥

अथ कुमुदकेतोर्लक्षणमाह।

"कुमुद इति कुमुदकान्तिर्व्वारुण्या प्राक्शिखो निशामेकाम्। दृष्ट सुभिक्षमतुल दश किल वर्षाणि स करोति"॥

कुमुद इति श्वेतवर्ण इत्यर्थ। पश्चिमाया प्राकशिख पूर्व्वाग्रो निशामेका दृश्यते। किलेत्यागमसूचने। स च दृष्टो दश वर्षाण्यतुलमसम सुभिक्ष करोति। तथा च पराशर। "अथामृतज कुमुदो मणिर्नेमी भव पद्म आवर्त सम्वर्त शङ्खो हिमो रत्न कुक्षि पतो विसर्पण शीतस्वेति। तत्र कुमुदकतुर्व्वसाकेतो श्वार्द्धसमाप्तो वारुण्या दर्शनमुपैति। गोक्षीर विमलस्निग्धप्रभा पूर्व्वेणाभिनता शिखा एकैक रात्रिचर *स दृष्ट एव सुभिक्षमुत्पादयति दश* वर्षाणि प्रजानामविरोधश्च। प्रतीच्यानाञ्च मुख रोगारोचकप्रतिश्यायपाण्डुरोगज्वरै प्रजाना बाधत इति"॥*॥

अथ मणिकेतोर्लक्षणमाह।

"सकृदेकयामदृश्यो ससूक्ष्मतार पश्चिमेन मणिकेतु। ऋज्वी शिखाऽस्य शुक्ला स्तनोद्गता क्षीरधारेव॥
उदयन्नेव सुभिक्ष चतुरो मासान् करोत्यसौ सार्द्धान्। प्रादुर्भाव प्राय करोति च क्षुद्रजन्तूनाम्"॥

सकृदिति। मणिकेतु स च पश्चिमाया दिशि सूक्ष्मतारोऽल्पतारक सकृदेक वारमेकयामदृश्य। यामशब्देन रात्रिचतुर्भाग। अस्य केतोर्ऋज्वी स्पष्टा शिखा चूडा श्वेतवर्णा दृश्यते। कीदृशी स्तनोत्था क्षीरधारेव स्तनाद् नि सृता क्षीरधारा यथा दृश्यते तद्वत्तच्छिखा। उदयन्नेवति। असौ केतुरुदयन्नेवोदितमात्र एव चतुर सार्द्धानर्द्धेनपञ्चमासान् सुभिक्ष क्षेममुत्पादयति। प्रायो बाहुल्येन क्षुद्रजन्तूनां नकुलादीनां प्रादुर्भावमूत्पत्ति करोति।

तथा च पराशर।

मणिकेतुरपि कपालकेतोरवसाने प्रतीच्यामुदय याति। स तु सूक्ष्मतारक श्वेतवर्णया क्षीरप्रसंकाश पूर्व्वाभिनतया शिखया शर्व्वर्य्यामेकयाम दृश्य। स उदयात प्रभृति पञ्च मासान् क्षेम सुभिक्षमुत्पादयति। क्षुद्रजन्तूनां प्रादुर्भाव करो त्यतिमात्रकालदृष्ट"॥*॥

अथ जलकेतोर्लक्षणमाह।

"जलकेतुरपि च पश्चात स्निग्ध शिखयाऽपरेण चोन्नतया। नव मासान सुभिक्ष करोति शान्तिञ्च लोकस्य"॥

पश्चात् पश्चिमायां दिशि दृश्यते अपरेण पश्चिमेन चोन्नतया उन्नया शिखया युक्त। स च दृष्ट नवमासपर्य्यन्त सुभिक्ष करोति लोकमङ्गलकरश्च। तथा च पराशर। 'अथ जलकेतु पैतामह यस्य चलकेतोर्नवमासावशिष्टे कर्म्माणि कृते प्रवर्त्तयति। पश्चिमेनोदित स्निग्ध सुजातोऽनुपश्चिमाभिनत। स च शिखो नव मासान्तात् क्षेमसुभिक्षारोग्याणि प्रजाभ्यो धत्ते।

"अन्ययश्चकृतानां चाशुभानां व्याघातायेति" ॥*॥

अथ भवकेतोर्लक्षणमाह।

"भवकेतुरेकरात्रं दृश्यः प्राक् सुसूक्ष्मतारकः स्निग्धः। हरिलाङ्गूलोपमया प्रदक्षिणावर्त्तया शिखया॥ यावदेव मुहूर्त्तान् दर्शनमायाति निर्दिशेन्मासान्। तावदतुलं सुभिक्षं रूक्षे प्राणान्तिकान् रोगान्"॥ भवकेतुः पूर्व्वस्यां दिशि एकां निशां दृश्यः सुसूक्ष्मोऽल्पः तारको यस्य स्निग्धो निर्म्मलदेहः शिखयोपलक्षितः। कीदृशया हरिः सिंहस्तस्य लाङ्गूलं पुच्छं तदुपमया तदाकारया प्रदक्षिणेनावर्त्तो यस्याः तथाभूतया स च यावत्संख्यान् क्षणान् दृश्यते तावन्मासान् समं सुभिक्षं निर्दिशेत् यदि स्निग्धः। रूक्षे तु पुनः प्राणान्तिकान् रोगान् वदेत्। तथा च पराशरः। "अथ जलकेतोः कर्म्मसमाप्ताः धूमादयः शीतात्ता अष्टौ प्रादुर्भवन्ति। तत्र त्रयोदशचतुर्द्दशाष्टादशवर्षान्तात् दृश्यते। सुभिक्षा क्षेम्या विपर्य्यया विपरीताः क्षुद्रजन्तूनाञ्च वधाय तेषामष्टानां कर्म्मण्यतीते भवकेतुर्दृश्यते। पूर्व्वेणैकरात्रं यावत् कृत्तिकानामन्तरतो वा तत्प्रमाणया स्निग्धपारुष्याभया सिंहलाङ्गूलसंस्थानया प्रदक्षिणावर्त्तया शिखयोदितः। स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् भवत्यतीव सुभिक्षाय॥ रूक्षः प्राणहरायाञ्च रोगाणां प्रादुर्भावायेति"॥*॥

अथ पद्मकेतोर्लक्षणमाह।

"अपरेण पद्मकेतुर्म्मृणालगौरो भवेन्निशामेकाम्। सप्त करोति सुभिक्षं वर्षाण्यतिहर्षयुक्तानि"॥

पद्मकेतुः पश्चिमायां दिशि रात्रिमेकां दृश्यते कीदृशः मृणालवत् गौरः श्वेत इत्यर्थः। दृष्टः सप्तवर्षाणि अतिहर्षयुक्तानि सुभिक्षं करोति। तथा च पराशरः।

"सप्तवर्षाण्यनुच्छिन्नं हर्षमावहति जगतः"॥*॥

अथावर्त्तकेतोर्लक्षणमाह।

"आवर्त्त इति निशार्द्धेऽसव्यशिखोऽरुणनिभोऽपरे स्निग्धः। यावत्क्षणान् स दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षकरः"॥ निशार्द्धे पश्चिमायां दिशि दक्षिणदिगाश्रितशिखः स्निग्धो निर्म्मलमूर्त्तिर्दृश्यते स तु यावत्संख्यान् मुहूर्त्तान् दृश्यते तावदेव मासान् सुभिक्षं करोति।

तथा च पराशरः।

"अथावर्त्तकेतुः श्वेतकेतोः कर्म्मण्यतीतेऽपरेऽर्द्धरात्रेऽसव्योदितारुणाभया प्रदक्षिणेन ताम्रया शिखयोदितः। स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् अतीव सुभिक्षं नित्यपञ्चोत्सवं जगत्"॥*॥

अथ सम्वर्त्तकेतोर्लक्षणमाह।

"पश्चात् सन्ध्याकाले सम्वर्त्तो नाम धूम्रताम्रशिखः। नभस्त्रिभागमाक्रम्य समूलाग्रस्थितो रौद्रः"॥

यावत एव मुहूर्त्तान् दृश्यो वर्षाणि हन्ति तावन्ति। भूपांश्च शस्त्रनिपातैरुदयर्क्षं चापि पीड़यति"॥ पश्चादिति। पश्चिमायां दिशि यावतो मुहूर्त्तान् दृश्यस्तावन्ति तत्संख्यानि वर्षाणि नाशयति तथा नृपान् संग्रामे हन्ति। तथोदयर्क्षं यस्मिन्नक्षत्रे उदितो दृश्यते तच्च पीड़यति। तथा च पराशरः। अथ सम्वर्त्तको वर्षसहस्रमष्टोत्तरं प्रोष्य पश्चिमेनास्तं गते सवितरि सन्ध्यायां दृश्यते तन्वीं ताम्ररूपां शूलाभां धूमं विसृजन्तीं दारुणां शिखां कृत्वा नभस्त्रिभागमाक्रम्य यावन्मुहूर्त्तं निशि तिष्ठति तावद्वर्षाणि हन्ति परस्परं शस्त्रौघमपि पार्थिवाः। यानि नक्षत्राणि समाश्रयति यत्र चोदेति तानि दाहनतरं पीड़यति तदाश्रितांश्च देशानिति"।

तथा च गर्गः।

"येषां नक्षत्रविषये रूक्षः स ज्वाललोहितः।
दृश्यते वक्रमूर्त्तिश्च तेषां विद्यात् महाभयम्॥
अवर्षं शस्त्रपारुष्यकोपं दुर्भिक्षमेव च।
कुर्य्यान्नृपतिपीड़ाञ्च सचक्रापरचक्रतः॥
यत्र तिष्ठति नक्षत्रे प्रवासं यत्र गच्छति।
धूपयेद्वा स्पृशेद्वापि हन्याद्देशांस्तथाश्रयान्॥
यस्याभिषेकनक्षत्रं जन्मभं कर्म्मभं तथा।
देशर्क्षं पीड़येद्वापि न शान्तिपरमो भवेत्॥
स्निग्धः प्रसन्नो विमलः प्रदक्षिणशिखस्तथा।
दृश्यते येषु देशेषु शिवं तेषु विनिर्द्दिशेत्"॥

अथ शुभान् केतून् वर्ज्जयित्वाशुभानां नक्षत्रस्पर्शनाधूपनाद्दुष्टफलं वक्ष्यामीत्याह।

"ये शस्तास्तान् हित्वा केतुभिराधूपितेऽथवा स्पृष्टे। नक्षत्रे भवति वधो येषां राज्ञां प्रवक्ष्ये तान्"॥

ये केतवः शस्ताः प्रशस्तफलास्तान् त्यक्त्वान्यैः केतुभिः नक्षत्रे धूपिते अथवा स्पृष्टे येषां नृपाणां वधो मरणं भवति तान् नृपान् कथयिष्ये तांश्चाधुनाह। "अश्विन्यामश्मकपं भरणीषु किरातपार्थिवं हन्यात्। बहुलासु कलिङ्गेशं रोहिण्यां शूरसेनापतिम्"॥ अश्विन्यामभिधूपितायां स्पृष्टायां वा केतुना अश्मकानां जनानामधिपतिं नाशयेत् एवं सर्व्वत्र। अन्येऽप्याह। "उशीनरमपि भाग्ये उज्जयनीपमार्य्यम्णे। सावित्रे दण्डकाधिपतिं मैत्रके असिकेशम्। मघायां अङ्गाधिपं पूर्व्वफल्गुन्यां पाण्ड्यनाथम्"॥ भाग्ये पूर्व्वफल्गुन्यां उशीनरम्। आर्य्यम्णे उत्तरफल्गुन्यां उज्जयनीपतिम्। सावित्रे हस्तायां दण्डकारण्यनाथम्। मैत्रके अश्लेषायां असिका जनास्तेषामीशम्।

अन्येऽप्याह।

"चित्रासु कुरुक्षेत्राधिपस्य मरणं समादिशेत्। वाचा काश्मीरकाम्बोजौ नृपती प्राभञ्जने न स्तः"॥

चित्रासु केतुनाभिधूपितासु स्पृष्टासु च कुरुक्षेत्राधिपस्य मरणं वधं केतूपघातज्ञः समादिशेत्। प्राभञ्जने स्वात्यां काश्मीरकाम्बोजाधिपौ न स्तः न भवतः। अन्येऽप्याह। "इक्ष्वाकुरलकनाथश्च हन्यते यदि भवेद्विशाखासु। मैत्रे पुण्ड्राधिपतिं ज्येष्ठासु च सार्व्वभौमकान्यकुब्जाधिपवधः"॥ विशाखासु यदि केतूपघातो भवेत् तदा इक्ष्वाकुनाथोऽलकनाथश्च हन्यते। इक्ष्वाकवो जनाः। अलका नगरी। अनुराधायां पुण्ड्राधिपतिं हन्यात्। ज्येष्ठासु च सार्व्वभौमस्य राज्ञो वधः कान्यकुब्जाधिपस्य च वधः। अन्येऽप्याह। "मूले अन्ध्रमद्रकपती जलदेवे काशिपो मरणमेति। यौधेयकार्ज्जुनायनशिविचैद्यान् वैश्वदेवे च"॥ मूले केतुनाभिधूपिते स्पृष्टे वा अन्ध्रपतिं मद्रकपतिं च हन्ति। जलदेवे पूर्व्वाषाढ़ायां काशिपतिर्मरणमेति। वैश्वदेवे उत्तराषाढ़ायां यौधेयकः आर्ज्जुनायनः शिविः चैद्यः एतान्नृपतीन् हन्ति। अथान्येऽप्याह। "हन्यात् कैकयनाथं पाञ्चनदं सिंहलाधिपं वङ्गपम्। नैमिषनृपं किरातपं श्रवणादिषु षट्सु षड्मान् क्रमशः"॥ षट्सु श्रवणादिषु एतेषु षड्मान्नृपान् क्रमशः क्रमेण हन्यात्॥ तद्यथा।

श्रवणे हते कैकयनाथम्। धनिष्ठायां पञ्चनदाधिपतिम्। शतभिषायां सिंहलाधिपतिम्। प्राग्भाद्रपदायां वङ्गाधिपतिम्। उत्तरासु नैमिषनृपम्। रेवत्यां किराताधिपं हन्यात्॥*॥

अथ केतोर्व्विशेषमाह।

"उल्काभिताड़ितशिखः शिखी शिवः शिवतरोऽभिदृष्टः। अशुभः स एव चोलवङ्गसितहूणचीनानाम्"॥ यः शिखी केतुः उल्काभिमुखेन ताड़िता हता शिखा चूड़ा यस्य स शिवः श्रेयस्करः योऽभिदृष्ट उदितमात्र एव दृष्टः स शिवतरः अतिशयेन शुभप्रदः केतुरेवं विधश्चोलानां वङ्गानां सितानां हूणानां चाशुभः। चोलाद्याः सर्व्व एव जनाः॥*॥

अन्यद्विशेषमाह।

"नम्रा यतः शिखिशिखाभिरुता यतो वा
अर्क्षं च संस्पृशति तत्कथितांश्च देशान्।
दिव्यप्रभावनिहतान् स यथा गरुत्मान्
भुङ्क्ते गतो नरपतिः परभोगिभोगान्"॥

यतो यस्यां दिशि शिखिनः शिखा केतुशिखा नम्रा वक्रा तत्र ये देशा यस्यां वा गन्तुं प्रवृत्ता अथ यदि अर्क्षं नक्षत्रं संस्पृशति तत्कथितांश्च देशान् यस्यां दिशि शिखा नम्रा तत्र च ये देशा वक्ष्यमाणास्तांस्तत्कथितान् नरपती राजा गतो भुङ्क्ते स्वीकरोति। कीदृशान् दिव्येनाप्रतिहतेन प्रभावेण पराक्रमेण निहतान् निर्ज्जितान् कीदृशान् परैरन्यैर्भोगिभिर्भुज्यन्ते भोगा ग्रामास्तान् कथं स राजा भुङ्क्ते यथा गरुत्मान् गरुड़ः दिव्यप्रभावनिहतान् परभोगिभोगान् भुङ्क्ते परा उत्कृष्टा ये भोगिनः सर्पास्तेषां भोगाः शरीराण्यङ्गानि च तान् यथा येन प्रकारेण तथा।

तथा च पराशरः।

"यस्यां दिशि समुत्तिष्ठेत् तां दिशं नाभियोजयेत्।
यतः शिखा यतो धूमस्ततो यायान्नराधिपः॥
प्रतिलोमो यतः केतुर्य्यया ध्यायति पार्थिवः।
सामान्याद्वाहनबलस्तन्नाशमधिगच्छति"॥

इति भट्टोत्पलविरचितायां संहितावृत्तौ केतुचाराध्यायः॥*॥

अन्यच्च।

"अनग्नावग्निरूपं वा ध्वजशस्त्रगृहोपमम्।
तुरङ्गगजवृक्षादिनानारूपाणि केतवः॥
शतमेकोत्तरं व्योम्नि सहस्रमपरे विदुः।

नानारूपमनेकञ्चाप्येकमेवाह नारद ॥
दिव्या ऽन्तरिक्षा भौमा केतवस्त्रिविधा मता ।
शुक्लो ह्रस्वतनु स्निग्ध प्रसन्नश्चाचिरस्थित ॥
उदितोऽप्यतिवृष्टि स्यात् सुभिक्षसुखकृच्छिखी ।
विपरीतस्वरूपस्तु धूमकेतुर्न शोभन ॥
इन्द्रायुधानुकारी च द्विचूडो वा त्रिचूडक ।
स्वेन प्रजाकुल कुर्य्याल्लोहितश्चाग्निज भयम् ।
क्षुद्भय पीतक कुर्य्यात् कृष्णो रोगमयोऽक्षयम् ।
शस्त्राकारो विनाशाय सुखाय शुभचारुकृति ॥
दीर्घ सूक्ष्म शुभायैव ह्रस्व स्थूलो विनाशकृत ।
मयूरवर्णच्छवयाभा किरणाभ्या शिखान्विता ॥
प्राक् पश्चिमदिशोर्दृश्या नृपध्वंसाय तेऽर्कजा
वह्निजा शुक्लवर्णाश्च लाक्षाबन्धूकसन्निभा ॥
आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते ते च वह्निभयप्रदा ।
कृष्णा वक्रशिखा रूक्षा मृत्युजा पञ्चविंशति ॥
याम्यायां ते च दृश्यन्ते नृणां मरकसूचका ।
आदर्शवृत्ताकृतयो विशिखा क्षितिसम्भवा ॥
सान्द्रवत्तैलतोयाभा ऐशान्यां क्षुद्भयप्रदा ।
चन्द्रजा हिमकुन्देन्दुकुमुदाभाश्च तेजवत् ॥
जलाभाश्चोत्तरे दृश्या केतवस्ते सुभिक्षदाः ।
त्रिवर्णस्त्रिशिरश्चैको ब्रह्मजोऽसौ युगान्तकृत् ।
स चानियतदिक्संस्थो ब्रह्मदण्ड स उच्यते ।
अर्कजा वह्निजा याम्यास्त्रयस्ते तत्त्वसङ्ख्यया (२५) ॥
क्षितिजा शान्तिसङ्ख्याश्च(२२) चन्द्रजोऽन्ये ब्रह्मजोऽप्ययम् ।
एकोत्तरशत ह्येते सहसन्त्यथ कथ्यते ॥
शुक्राच्चतुरशीत्याख्या विपुला सिततारका ।
स्निग्धास्तीव्रफला ज्ञेया सप्रभा द्विशिखा परे ॥
षष्टि शनितनूद्भूतास्त्वतिभयफलप्रदा ।
सर्व्वे च कनकोद्दीप्ता विकचा नाम जीवजा ॥
शितैकतारा त्रिशिखा यामा याम्याश्रितास्तु ते ।
नातिव्यक्ता स्वल्पदीर्घा शुक्ला बुधसमुद्भवा ॥
पापदास्तस्करा ख्यातास्ते यथेष्टदिक्प्रभान्विता ।
त्रिचूडतारा षष्टिजा नामाख्या कुजात्मजा ॥
कौङ्कुमाख्या हि ते सौम्य दिक्स्था पापफलप्रद
निःशिखाश्च त्रितारास्य रक्ता लोहितरश्मय ॥
आहिताङ्गारभा षष्टि प्रजाभयकारका ।
तामसा कीलकाख्याश्च राहुजा सूर्य्यबिम्बगा ॥
दृष्टा शुभफलास्ते च चन्द्रस्था पापदायिन ।
कबन्धश्चानलस्त्वाभास्त्वेन्द्रकेऽप्यशुभप्रदा ॥
कृष्णाभा कृष्णपर्य्यन्ता सकला कृष्णरश्मय ।
राहुपुत्रास्त्रयस्त्रिंशत् केतवश्चातिदारुणा ॥
यत्रार्कबिम्बे दृश्यन्ते श्वमनस्तन्सदीपते ।
स्वचक्र परचक्रेण पीड्यते च्छद्मान्वितम् ॥
अनोधनु लघुरूपा नृपवित्तचयावहा ।
ध्वाङ्क्षो वा कृष्णशङ्खो वा कबन्धो वार्कमण्डले ॥
दृश्यते यत्र तत्रासु भूमिपालो विनश्यति ।
दण्डकीलकपीठाश्च दृश्यते सूर्य्यमण्डले ॥
दुर्भिक्षनिभयव्याधिवह्निचौरादिपीडनम् ।
प्रस्थानान सम्भाषस्थान शस्त्रान्यान मृगपक्षिण ॥
आदित्यमण्डले दृष्ट्वा दण्डभङ्ग विनिर्द्दिशेत् ।
मण्डलाभ्यन्तरस्थस्य क्रयादेर्मृगपक्षिभि ॥
पञ्चकागमो वात्य प्रजानाशस्तथैव च ।
यत्रार्कबिम्बस्थ स्याद्राजाऽन्यत्र प्रजाक्षय ॥
अभ्रो दुर्भिक्षदाव्याल्पप्राणभयप्रद ।
सितरक्तहरित्कृष्णैर्लिङ्गो द्विजपूर्व्वादिदा ।
वह्निजा बिम्बरूपाग्रा ज्वालामालाकुला शतम् ॥
श्यामारुणा वितारास्य त्रिकोणामरसन्निभा ।
तारागुच्छनिभा रूक्षा वायुजा सप्तसप्तति ॥
मण्डभाषगुरस्तास्ते पदाधिकशतद्वयम् ।
हाश्मिमदमसृष्टाभा कङ्काल्या वरुणोद्भवा ॥
प्रभाद्या शशिवसे च श्रेयाम्लीत्फलप्रदा ।
विकल्पतारात्रिका वा त्रिलिनस्तोऽशुभप्रदा ॥
सर्व्वदिक्प्रभवा शुभा केतवो भयदायिन ।
एवं केतुसहस्रञ्च तद्विशेषश्च वक्ष्यते" । * ॥
"उत्तरायतशिखस्निग्धो महान् पश्चादपरोदयी ।
करोति मरक सद्य सुभिक्षञ्च तथोत्तमम् ॥
रूक्षोऽग्निकेतु शुल्बीये प्राच्यां स्निग्धोऽप्युपप्लव ।
कपालकेतुर्य्यां दर्श्य सधूम्रांशुशिखो भवेत् ॥
प्रागर्द्धचारी नभस शुभमारादिकारक ।
प्राग्दिग्मार्गाच्छूलाग्रो रूक्ष श्यामशताम्रक ॥
त्रिभागचारी नभसो रौद्राख्य पूर्व्ववत् फलम् ।
अपरस्यां चलकेतुः शिखया दक्षिणाग्रया ॥
अङ्गुलोच्छ्रायया गच्छेदुत्तराशां यथा यथा ।
तथा दैर्घ्यं समायाति मुनीन् संस्पृश्य साम च ।
ध्रुव प्रतिनिवृत्तोऽभिजितश्च नभसोऽर्द्धकम् ।
गत्वाऽस्त याति याम्येन स प्रयागकुलावधि ।
अवन्तीं पुष्करारण्य यावद्गत्वा ततः परान् ।
देशान् कांश्चित् कश्चिद्रोगदुर्भिक्षे परिपीडितान् ।
श्वेताख्यस्तु जटाकारो श्यामो व्योमत्रिभागग ।
निवर्त्ततेऽपसव्येन त्रिभागी कुरुते प्रजा ॥
आधूम्रशिखया दृश्य कृत्तिकामश्रितोऽपर ।
रश्मिकेतुरिति ख्यातस्त्रिभागी कुरुते प्रजा ॥
पश्चात् सन्ध्यासु सव्वर्त्तो धूम्रताम्रशिखो वियत ।
व्याक्रम्य शूलाग्रावस्थितो रौद्रदर्शन ॥
मुहूर्त्तान् यावतो दृश्यस्तावद्वर्षाणि हन्ति स ।
भूपशस्त्रनिपाताद्यैरुदयस्तु निपीडयेत्" ॥ * ॥
'चैत्रवैशाखयोर्म्मध्ये कौवेरांस्तु विनिर्द्दिशेत् ।
उच्छ्रितैर्यूपवेदीनिवहैश्छत्रैर्ध्वजतोरणै ॥
हविर्धूमाकुला तत्र दृश्यते च वसुन्धरा ।
ज्येष्ठे चैव तथाषाढे वायुपुत्रांश्च निर्द्दिशेत ॥
वान्ति चैव तथा वाता महायुद्धं महाभयम् ।
श्रावणप्रौष्ठपदयोर्व्वारुणांस्तु विनिर्द्दिशेत् ।
आरोहयन्ति ते मेघान् पूर्णां कुर्व्वन्ति वसुन्धराम् ।
धान्यं समर्घतां याति ईतयो न भवन्ति च ॥
आश्विने कार्त्तिके चैव सूर्य्यपुत्रान् विनिर्द्दिशेत ।
ततो दहति तीव्रांशु सर्व्वाङ्गानि दिवाकर ॥
म्रियन्ते च तदा गाव श्वापदाश्च विशेषत ।
मार्गशीर्षे च पौषे च वह्निपुत्रान विनिर्द्दिशेत ॥
शीघ्रं भवति दुर्भिक्षं हाहाभूतमचेतनम् ।
माघे च फाल्गुने चैव यमपुत्रान् विनिर्द्दिशेत् ॥
कष्टं ज्वरातिसाराश्च ग्लानिश्चैवाक्षिवेदना ॥ * ॥
कृत्तिका रोहिणी सौम्यं पृथिव्या मध्यमुच्यते ॥
केतवो यत्र दृश्यन्ते आग्नेया दश पञ्च च ।
आग्नेयेषु च दृष्टेषु लोकाना सक्षयो भवेत् ॥
निम्नोद्दिष्टा प्रजा सर्व्वा भवन्ति हि न संशय ।
पुनर्व्वसुस्तथा पुष्य पृथिव्या पूर्व्वमुच्यते ॥
केतवो यत्र दृश्यन्ते रौद्रास्त्वेकविंशति ।
यदा रौद्रा प्रदृश्यन्ते दुर्भिक्ष निर्द्दिशेत्तदा ॥
शूलैश्च प्रजा सर्व्वा मृत्युरोगनिपीडिता ।
आश्लेषापित्र्यभाग्यानि विशाखादिकपूर्व्वत ॥
केतवो यत्र दृश्यन्ते वैद्याम्बिकसुता दश ।
सुभिक्ष क्षेममारोग्य सुवृष्टि शस्यसम्पद ॥
आर्य्यमादीनि च त्रीणि विशाखादिकभागत ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते काश्यपाश्चतुर्द्दश ॥
अनावृष्टिभयं घोरं प्रजानामतिदारुणम् ।
स्वाती विशाखा मित्रञ्च भागो दक्षिणपश्चिम ॥
केतवो यत्र दृश्यन्ते वासवो मृत्युसम्भवा ।
दुर्भिक्ष मरक घोरमनावृष्टिस्तथैव च ॥
उपद्रवश्च भूताना तदा भवति दारुण ।
ज्येष्ठा मूलमथाषाढा भाग उत्तरपश्चिम ॥
केतवो यत्र दृश्यन्ते नयन्ते सोमसम्भवा ।
सुभिक्षञ्च सुवृष्टिश्च मही यज्ञोत्सवाकुला ॥
उत्तरा श्रवणा चैव नक्षत्र वसुदैवतम् ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते माहेन्द्रा पञ्चविंशति ॥
माहेन्द्रेषु च दृष्टेषु लोकाना सक्षयो ध्रुवम् ।
तदा राजसहस्राणां मही पिबति शोणितम् ॥
वारुणञ्चैव नक्षत्र तथा भाद्रपदद्वयम् ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते वारुणास्त्रय एव ते" ॥ * ॥
'उर्म्मिकेतु श्वेतकेतुर्धूमकेतुस्तृतीयक ।
उर्म्मिकेतुर्यदा दृश्येत्तदाप्युदकज भयम् ॥
श्वेतकेतुर्यदा दृश्येत् श्वेतास्थि कुरुते महीम् ।
तदा मानुषमांसानि भक्षयन्तीह मानुषा ॥
चतुर्थांशे जगत् कृत्स्न चक्रवद्भ्रमते तदा ।
धूमकेतुर्यदा दृष्टस्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
स हन्ति शिखया योधान् राज्ञ मन्त्रिण जनान् ।
देवताश्चपुरश्चैव नक्षत्रं यमदैवतम् ॥
केतवो यत्र दृश्यन्ते यमपुत्रास्त्रयोदश ।
यमपुत्रेषु दृष्टेषु लोकाना सक्षयो ध्रुवम् ॥
चतुर्व्विधाना भूतानां सक्षयो जायते महान्" ॥ * ॥
"अपरे त्रिविधा सन्ति सहस्राद्यधिकेतव ॥
नृपनाशविनाशाय दुर्भिक्षभयदायका ।
कुमुदाभस्तु कुमुदो वारुण्यां प्राक्शिखो निशाम् ॥
एका दृष्ट सुभिक्षाय दशवर्षाणि सौख्यद ।
पश्चिमाभ्युदिताश्चान्ये कुर्व्वन्ति प्रबलान् ज्वरान् ॥
पाण्डुरोग प्रतिश्याय मुखरोगमरोचकम् ।
क्षीरधारेव शुक्लाभा स्वच्छो सूक्ष्मतरा शिखा ॥
सकृद्यामैकदृश्यास्ते चतुर्म्मास सुभिक्षदा ।
जलकेतुस्तु य पश्चात् शिखया नतया परे ॥
सुभिक्ष कुरुते शान्ति प्रजाना नवमासत ।
भवकेतुस्त्वेकरात्र दृश्य प्राक् सूक्ष्मतारक ॥
दक्षिणावर्त्तशिखया हरिलाङ्गूलतुल्यया ।
मुहूर्त्तान् यावतो दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षद
स एव रूक्षो दृश्यश्चेद्रोगप्राणान्तकारणम् ।
महाकेतुर्म्मृणालाभो निशामेका प्रदृश्यते ॥
सप्त मासान् सुभिक्ष स हर्षवर्षणदायक ।
आवर्त्त सव्यशिखयारुणाभश्च निशार्द्धग ॥

क्षिप्रो यावतृद्दयात् दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षदः।
ध्रुवकेतुस्त्वनियतगतिवर्णाकृतिर्विभुः ॥
दिव्यान्तरीक्षभौमोऽयं क्षिप्र इष्टः स नान्यथा।
सेनाङ्गेषु महीन्द्राणां देशस्य गिरिशाखिषु ॥
उपस्करेषु गेहिनां दृश्यते च विनाशकृत्।
इन्द्रादुत्था यदागस्त्यं केतुर्व्याप्युपधूपयेत् ॥
दुर्भिक्षं मरकश्चैव तदा जगति जायते।
यदा तु भार्गवं प्राप्य धूमकेतुः प्रधूपयेत् ॥
तदा सैन्यानि बध्यन्ते यत्रोद्युक्ता नराधिपाः।
यात्रागताश्च ये सार्था अग्रमन्त्रस्य ये जनाः ॥
तथा चारगणाः सर्व्वे भयमृच्छन्ति दारुणम्।
यदा प्रधूपयेत् केतुः सप्तर्षीन् ध्रुवमेव च ॥
तदा लोकाः क्षयं यान्ति सलिलञ्चापि शुष्यति।
धूमकेतुर्यदा राज्ञो दृश्यते विषये क्वचित् ॥
सराष्ट्रः सपुरो राजा क्षिप्रमेव प्रणश्यति।
यावन्त्यहानि दृश्यन्ते तावन्मासान् फलप्रदाः ॥
मासैरब्दान् विजानीयात् प्रथमे तु त्रिपक्षतः” ॥*॥
“केतूत्पाते तु सर्व्वस्मिन् समये समुपस्थिते ॥
महाशान्तिं प्रकुर्व्वीत विविधां भूरिदक्षिणाम्।
धनं वा सर्व्वमुत्सृज्य मृत्योर्मुच्येत बन्धनात् ॥
स्याद्वा पृथिवीं सर्व्वां राजा शान्तिं नियच्छति।
अकस्माद्दृश्यते केतुरुदयेऽस्तमयेऽपि वा ॥
निहन्यन्तःपुरे राज्ञो ज्वरः पित्तोद्भवो भवेत्।
दधिमधुघृताक्तानां पुष्पाणामयुतं ततः ॥
गुडूच्यादिन्द्रनीलस्य केतुं दद्याद्द्विजातये।
भूषितं हेमरत्नाद्यैस्ततः सम्पद्यते शुभम्” ॥
इति मथुरानाथविद्यालङ्कारकृतसमयामृते केतूत्पाताः समाप्ताः ॥ केतुगणाः कुशद्वीपजाताः जैमिनिमुनेः सन्तानाः षडङ्गुलः धूम्रवर्णः गृध्रवाहनः शूद्रवर्णः विकृताननः सूर्य्याभिमुखः वृद्धः धूम्रवसनः वरदः गदाधरश्च। तस्याधिदेवता चित्रगुप्तः प्रत्यधिदेवता ब्रह्मा। इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥ अस्य स्वरूपं शनिराहुवत्। स च शिखावान् अनेकरूपः। इति जातकम् ॥ * ॥
रोगः। पताका। (यथा, रघौ ७। ४५।
“सशोणितैस्तेन शिलीमुखाग्रै-
र्निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम्” ॥)
उत्पातः। (यथा, मनुः १। ३८।
“उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च” ॥)
चिह्नम्। इति मेदिनी। (यथा, रघुः २। ३३।
“तमार्य्यगृह्यं निगृहीतधेनु-
र्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम्।
विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ
सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः” ॥)
दीप्तिः। इति हेमचन्द्रः ॥ (सूर्य्यः। यथा, ऋग्वेदे १०। ८। १। “प्रकेतुना वृहता यात्यग्निः”। तत्रैव। ३। ३४। ४ “अरोचयन् मनवे केतुमह्नाम्”। रश्मिः ॥ यथा, ॐ उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः दृशे विश्वाय सूर्य्यम्” ॥)
केतुभः, पुं, (केतुरिव भातीति। भा + कः।) मेघः। इति शब्दमाला ॥
केतुमालं, क्ली, जम्बुद्वीपस्य नवखण्डान्तर्गतखण्डविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते। यथा, महाभारते ६। ६। ३२।
“मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते!।
जम्बुखण्डे च तत्रैव महाजनपदो नृप” ॥
आग्नीध्रराजपुत्त्रः स्वायम्भुवमनोः प्रपौत्त्रश्च।
यथा, भागवते ५। २। २०।
“तस्यामु ह वा आत्मजान् स राजवर आग्नीध्रो नाभिकिम्पुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान् नवपुत्त्रानजनयत्” ॥
स्त्री, नदी। यथा, महाभारते। ३। ८९। १४।
“ततः पुण्यतमा राजन्! सततं तापसैर्युता।
केतुमाला च मेध्या च गङ्गाद्वारञ्च भूमिप!” ॥)
केतुरत्नं, क्ली, (केतोः रत्नं केतुभिः रश्मिभिः युक्तं वा रत्नम्।) वैदूर्य्यमणिः। इति राजनिर्घण्टः ॥
केदरः, पुं, (के मस्तके दृणाति। दृ + अच्। केन दीर्य्यते वा। दृ + अप् कर्म्मणि।) वृक्षविशेषः। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः। टेरके चि। इति शब्दरत्नावली॥
केदारः, पुं, (के जले दारः आदरो यस्य। यद्वा केन जलेन ध्रियते आध्रियते इति। निपातनात् साधुः।) क्षेत्रम्। क्षेत् इति भाषा। इत्यमरः। २। ९। ११॥ (यथा, मनौ ९। ३८।
“भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलैः।
नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः” ॥
क्षेत्रस्थक्षुद्रजलाधारविशेषः। यथा, रामायणे ३। २२। १८।
“द्वयः पिवति केदारे निश्वासाकुलितं पयः” ॥)
केदारजलगुणाः। मधुरत्वम्। विपाके गुरुत्वम्। दोषदत्वम्। “तदेव बद्धमुक्तन्तु विशेषाद्दोषदं भवेत्”। इति राजनिर्घण्टः ॥ (के मस्तके शिखरदेशे दारः प्रस्रवणादिकारणस्वरूपविदीर्णस्थानं यस्य।) पर्व्वतविशेषः। (के मस्तके शिरःस्थितजटाभ्यन्तरे गङ्गारूपिणी दाराः पत्नी यस्य सर्व्वत्र निपातनात् साधुः।) शिवः। भूमिभेदः। आलवालम्। इति मेदिनी ॥ (भूमध्यस्थानविशेषः। यथा, हठयोगदीपिकायाम्। ३। २४।
“कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षणः।
त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्मनः” ॥
“केदारभ्रुवोर्मध्ये शिवस्थानं केदारशब्दवाच्यं तं मनः स्थान्तं प्रापयेत्”। इति तट्टीका ॥ तीर्थविशेषः। यथा, महाभारते। ३। ८३। ६६।
“केदारे चैव राजेन्द्र! कपिलस्य महात्मनः।
अब्राह्मणमधिगत्वा च शुचिः प्रयतमानसः।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते” ॥ * ॥
केदारपर्व्वतस्थलिङ्गभेदः। स तु लिङ्गमूर्त्त्या काश्यामाविर्भावात् तन्नाम्ना एवाख्यातः तद्विवरणं यथा, काशीखण्डे। ७७ अध्याये।
श्रीपार्व्वत्युवाच।
“नमस्ते देवदेवेश! प्रणमत्करुणानिधे!।
वद केदारमाहात्म्यं भक्तानामनुकम्पया ॥
तस्मिन् लिङ्गे सदा प्रीतिस्तव काश्यामनुत्तमा।
तद्भक्ताश्च जना नित्यं देवदेव! महाधियः ॥
श्रीदेवदेव उवाच।
शृणुष्वपर्णेऽभिधास्यामि केदारेश्वरसंकथाम्।
समाकर्ण्यापि यां पापी ऽप्यपापो जायते क्षणात् ॥
केदारं यातुकामस्य पुंसो निश्चितचेतसः।
आजन्मसञ्चितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
गृहादिनिर्गते पुंसि केदारगतिनिश्चिते।
जन्मद्वयार्ज्जितं पापं शरीरादपि निर्व्रजेत् ॥
मध्येमार्गं प्रपन्नस्य त्रिजन्मजनितं लघम्।
देहगेहादिनिःसृत्य निराशं याति निश्वसत् ॥
सायं केदार केदार केदारेति त्रिरुच्चरन्।
गेहेऽपि निवसन्नूनं यात्राफलमवाप्नुयात् ॥
दृष्ट्वा केदारशिखरं पीत्वा तत्रत्यमम्बु च।
जन्मजन्मकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
हरपापह्रदे स्नात्वा केदारेशं प्रपूज्य च।
कोटिजन्मार्ज्जितैनोभिर्मुच्यते नात्र संशयः ॥
सकृत्प्रणम्य केदारं हरपापकृतोदकः।
स्थाप्य लिङ्गं हृदम्भोजे प्रान्ते मोक्षं गमिष्यति ॥
हरपापह्रदे श्राद्धं श्रद्धया यः करिष्यति।
उद्धृत्य सप्त पुरुषान् स मे लोकं गमिष्यति ॥
पुरा रथन्तरे कल्पे यदभूदत्र तत् शृणु।
अपर्णे दत्तकर्णा त्वं वर्णयामि तवाग्रतः ॥
एको ब्राह्मणदायाद उज्जयिन्या इहागतः।
कृतोपनयनः पित्रा ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थितः ॥
स्थली पाशुपती कार्शी स विलोक्य समन्ततः।
द्विजैः पाशुपतैः कीर्णा जटामुकुटमण्डितैः ॥
कृतलिङ्गसमर्च्चैश्च भूतिभूषितवर्ष्मभिः।
भिक्षाहृतान्नसन्तुष्टैः पुण्यैर्गङ्गोदकाप्तैः ॥
बभूवानन्दितमना व्रतं जग्राह चोत्तमम्।
हिरण्यगर्भादाचार्य्यान्महत्पाशुपताभिधम् ॥
स च शिष्यो वशिष्ठोऽभूत् सर्व्वपाशुपतोत्तमः।
स्नात्वा ह्रदे हरपापे नित्यं प्रातः समुत्थितः ॥
विभूत्याहरहः स्नाति त्रिकालं लिङ्गमर्चयन्।
नान्तरं स विजानाति शिवलिङ्गे गुरौ तथा ॥
स द्वादशाब्ददेशीयो वशिष्ठो गुरुणा सह।
ययौ केदारयात्रार्थं गिरिं गौरीगुरोर्गुरुम् ॥
यत्र गत्वा न शोचन्ति किञ्चित् संसारिणः क्वचित्।
प्राश्योदकं लिङ्गरूपं लिङ्गरूपत्वमागताः।
असिधारं गिरिं प्राप्य वशिष्ठस्य तपस्विनः।
गुरुर्हिरण्यगर्भाख्यः पञ्चत्वमगमत् तदा।
पश्यतां तापसानाञ्च विमाने सार्व्वकामिके ॥
आरोप्य तं पारिषदाः कैलासमनयन् मुदा।
यस्तु केदारमुद्दिश्य गेहाद‌र्द्धपथेऽप्यहो ॥
अकातरस्त्यजेत् प्राणान् कैलासे स चिरं वसेत्।
तदाश्चर्य्यं समालोक्य स वशिष्ठस्तपोधनः ॥
केदारमेव लिङ्गेषु वक्रमंस्त सुनिश्चितम्।
अथ कृत्वा स केदारीं यात्रां वाराणसीमगात् ॥
अग्रहीन्नियमं चापि यथार्थं चाकरोत् पुनः।
प्रतिचैत्रं सदा चैत्र्यां यावज्जीवमहं ध्रुवम् ॥
विलोकयिष्ये केदारं वसन् वाराणसीं पुरीम्।
तेन यात्राः कृताः सम्यक् षष्टिरेकाधिका मुदा ॥
आनन्दकानने नित्यं वसता ब्रह्मचारिणा।
पुनर्यात्रां स वै चक्रे मधौ निकटवर्त्मनि ॥

नानारूपमनेकस्याप्येकमेवाह नारद ।
दिव्या नाक्षत्रा भौमा केतवस्त्रिविधा मताः ।
शुक्लो ह्रस्वतनुः स्निग्ध ऋजुश्चाचिरसंस्थित ।
उदितोऽप्यतिवृष्टिः स्यात् सुभिक्षसुखकृच्छिखी ।
विपरीतस्वरूपस्तु धूमकेतुर्न शोभनः ।
इन्द्रायुधानुकारी च द्विचूडो वा त्रिचूडकः ।
स्नेहः शस्त्राकुलं कुर्य्याल्लोहितस्त्वग्निजं भयम् ।
धूम्रश्च पीतकः कुर्य्यात् कृष्णो रोगमयोऽन्वयम् ।
शस्त्राकारो विनाशाय सुखाय शुभसाकृतिः ।
दीर्घः सूक्ष्मः सुखायैव ह्रस्वः स्थूलो विनाशकृत् ।
मणिवर्णसुवर्णाभा किरणाभ्यां शिखान्विता ।
प्राक्पश्चिमदिशोर्दृश्या नृपदुःखाय तेऽर्कजा ।
वह्निजाः शुकवर्णाश्च लाक्षाबन्धूकसन्निभा ।
आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते ते च वह्निभयप्रदाः ।
कृष्णा वक्रशिखा रूक्षा मृत्युजा पञ्चविंशतिः ।
याम्यायां ते च दृश्यन्ते नृणां मरकसूचकाः ।
आदर्शवृत्ताकृतयो विशिखाः क्षितिसम्भवाः ।
साम्बुवत्तैलतोयाभा ऐशान्या क्षुद्भयप्रदाः ।
चन्द्रजा हिमकुन्देन्दुकुमुदाभाश्च तैजसाः ।
अथाभासोत्तरे दृश्याः केतवस्ते सुभिक्षदाः ।
त्रिवर्णस्त्रिशिखश्चैको ब्रह्मजोऽसौ युगान्तकृत् ।
न चानियतदिक्संस्थो ब्रह्मदण्डः स उच्यते ।
अर्कजा वह्निजा याम्यास्त्रयस्ते तत्त्वसङ्ख्यया (२५) ।
क्षितिजा जातिसङ्ख्याश्च(२२) ययोऽन्ये ब्रह्मजोऽप्ययम् ।
एकोत्तरशतं प्रोक्तं सहस्रन्त्वथ लक्षणैः ।
शुक्राश्चतुरशीत्याख्या विपुला सिततारकाः ।
स्निग्धास्तीव्रफला ज्ञेया सप्रभा द्विशिखा परे ।
षष्टिः शनिसनूद्भूतास्तेऽतिशुक्लफलप्रदाः ।
सर्व्वत्र कनकोद्दीप्ता विकचा नाम जीवजाः ।
शिलैकतारा त्रिशिखा याम्या याम्याश्रितास्तु ते ।
नातिव्यक्ता कृष्णदीर्घा शुक्ला बुधसमुद्भवाः ।
पापदास्तस्कराख्यास्ते यथेष्टदिक्प्रभान्विताः ।
त्रिचूडतारा: सतजा नानारूपाः कुजात्मजाः ।
कौङ्कुमाख्या हि ते सौम्यदिक्स्था पापफलप्रदाः ।
त्रिशिखाश्च त्रितारास्ते रक्तलोहितरश्मयः ।
लोहिताङ्गात्मजा षष्टिः महाभयकारकाः ।
तामसा कीलकाख्याश्च राहुजाः सूर्य्यबिम्बगाः ।
दृष्टाः शुभफलास्ते च चन्द्रस्था पापदायिनः ।
कबन्धध्वान्तशङ्खाभाश्चन्द्रेऽर्केऽप्यशुभप्रदाः ।
कृष्णाभाः कृष्णपर्यन्ता सकुला कृष्णरश्मयः ।
गाङ्गपत्राख्यशस्त्रिंशत केतवश्चातिदारुणाः ।
यदार्कबिम्बे दृश्यन्ते व्यसनन्तन्महीपतेः ।
सचक्रं परचक्रेण पीड्यते सदनान्वितम् ।
अनीधनुः सदाकृष्णः नृपविस्तारयारवान् ।
भङ्गो वा कृष्णशङ्कुर्व्वा कबन्धो वार्कमण्डले ।
दृश्यते यत्र तत्राशु भूमिपालो विनश्यति ।
दण्डकीलकपीठाभ्यां दृश्यते सूर्य्यमण्डले ।
दुर्भिक्षातिभयव्याधिवह्निचौरादिपीडनम् ।
द्वादशान्तान् सम्भवास्तान् सौम्यान्यान् नृपभीमाः ।
आदित्यमण्डले दृष्टा शुभं विनिर्द्दिशेत् ।
मण्डलाभ्यन्तरस्थश्च क्रव्यादैर्म्मागपक्षिभिः ।
परचक्रागमो वाच्य पद्माभाश्चैव च ।

यथार्कबिम्बस्तत्र स्याद्राजाऽन्यत्र प्रजाक्षय ।
एको दुर्भिक्षदान्याल्पनाशभयप्रद ।
सितरक्तहरित्कृष्णैर्भिन्नो द्विनन्दपादिशः ।
वह्निजा दिग्भवाग्न्या ज्वालामालाकुलाः स्मृताः ।
श्यामारुणा त्रितारश्च त्रिकोणानलसन्निभाः ।
ताराग्रभिन्ना रूक्षा वायुना सम्भ्रमति ।
ब्रह्मजाश्चतुरस्राश्च वेदाधिकशतद्वयम् ।
द्वात्रिंशद्ब्रह्मसूत्राभा लङ्कोल्का वरुणोद्भवाः ।
प्रभाद्या शशिवत्ते च ऐशान्यां लगफलप्रदाः ।
विरूपतारा शिखिनो वा शिखिनस्तेऽशुभप्रदाः ।
सर्व्वदिक्प्रभवा शुभा केतवो भयदायिनः ।
एवं केतुगणस्यास्य तद्विशेषश्च वक्ष्यते" ॥ * ॥
"उत्तरायततस्निग्धो महान् पश्चापरोदयी ।
करोति नरकं सद्य सुभिक्षञ्च तथोत्तमम् ।
रूक्षोऽग्निकेतुः सङ्क्रान्ते प्राच्यां स्निग्धोऽप्युपद्रव ।
कपालकेतुर्व्वा दर्शे सधूम्रांशुशिखो भवेत् ।
प्रागर्द्धचारी नभसः क्षुन्मारादिष्टिकारकः ।
प्राक्पश्चिमार्गोत्कूलाग्रो रूक्षः श्यामलताम्रकः ।
त्रिभागचारी नभसो रौद्राख्यः पूर्व्ववत् फलम् ।
अपरस्यां चलकेतुः शिखया दक्षिणाश्रया ।
अङ्गुलोच्छ्रायया गच्छेदुत्तरां यथा यथा ।
तथा दैर्घ्यं समायाति मुनीन् संस्पृश्य सप्त च ।
ध्रुवं प्रतिनिवृत्तोऽभिजितञ्च नभसोऽर्द्धकम् ।
गत्वाऽस्तं याति याम्येन स प्रयागकुलावधि ।
अवन्तीं पुष्करारण्यं यावदन्यास्तथापरान् ।
देशान् क्वचित् क्वचिद्रोगदुर्भिक्षैः परिपीडितान् ।
श्वेताख्यस्तु जटाकारो रूक्षः श्यामो व्योमत्रिभागगः ।
निवर्त्ततेऽपसव्येन त्रिभागी कुरुते प्रजाः ।
आयम्यशिखया दृश्यः कृत्तिकामश्रितोऽपरः ।
रश्मिकेतुरिति ख्यातस्त्रिभागी कुरुते प्रजाः ।
पश्चात् सन्ध्यासु गम्यन्तो धूमताम्रशिखो वियत् ।
व्याप्तमाक्रम्य शूलाग्रावस्थितो रौद्रदर्शनः ।
मुहूर्त्तान् यावतो दृश्यस्तावद्वर्षाणि हन्ति स ।
भूपशस्त्रनिपातादैर्यदयं निपीडयेत्" ॥ * ॥
"चैत्रवैशाखयोर्म्मध्ये कौवेरांस्तु विनिर्द्दिशेत् ।
उद्भिन्नैर्धूपवेदीभिरच्छिन्नैर्ध्वजतोरणैः ।
हविर्धूमाकुला तत्र दृश्यते च वसुन्धरा ।
ज्येष्ठे चैव तथाषाढे वायुपुत्रांश्च निर्द्दिशेत् ।
वान्ति चैव तथा वाता महायुद्धं महाभयम् ।
श्रावणप्रौष्ठपदयोर्व्वारुणांस्तु विनिर्द्दिशेत् ।
आरोहयन्ति ते मेघान् पूर्णां कुर्य्युर्व्वसुन्धराम् ।
धान्यं समार्घतां याति ईतयो न भवन्ति च ।
आश्विने कार्त्तिके चैव सूर्य्यपुत्रान् विनिर्द्दिशेत् ।
ततो दहति तीव्रांशु सर्व्वाण्यानि दिवाकरः ।
म्रियन्ते च तदा गावः श्वापदाश्च विशेषतः ।
मार्गशीर्षे च पौषे च वह्निपुत्रान् विनिर्द्दिशेत् ।
शीघ्रं भवति दुर्भिक्षं हाहाभूतमचेतनम् ।
माघे च फाल्गुने चैव यमपुत्रान् विनिर्द्दिशेत् ।
कर्द्दिर्ज्वरातिसारश्च ग्लानिश्चैवाक्षिवेदना ॥ * ॥
कृत्तिका रोहिणी सौम्यं पृथिव्या मध्यमुच्यते ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते आग्नेया दश पञ्च च ।
आग्नेयेषु च दृष्टेषु लोकानां संक्षयो भवेत् ।

नित्योद्विग्ना प्रजा सर्व्वा भवन्ति हि न संशय ।
पुनर्व्वसुस्तथा पुष्य पृथिव्याः पूर्व्वमुच्यते ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते रौद्रास्तेऽप्येकविंशतिः ।
यदा रौद्राः प्रदृश्यन्ते दुर्भिक्षं निर्द्दिशेत्तदा ।
पूर्णान्ते च प्रजा सर्व्वा मृत्युरोगप्रपीडिताः ।
आश्लेषापित्र्यभाग्यानि विद्याद्दक्षिणपूर्व्वतः ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते पौष्णाश्चाष्टमिता दश ।
सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सुवृष्टिं शस्यसम्पदः ।
आर्य्यमादीनि च त्रीणि विद्याद्दक्षिणभागतः ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते काश्यपेयाश्चतुर्द्दश ।
अनावृष्टिभयं घोरं प्रजानामतिदारुणम् ।
स्वाती विशाखा मित्रश्च भागो दक्षिणपश्चिम ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते चत्वारो मृत्युसम्भवाः ।
दुर्भिक्षं मरकं घोरमनावृष्टिस्तथैव च ।
उपद्रवश्च भूतानां तदा भवति दारुणः ।
ज्येष्ठा मूलमथाषाढा भाग उत्तरपश्चिमः ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते चत्वारः सोमसम्भवाः ।
सुभिक्षञ्च सुवृष्टिश्च मही यज्ञोत्सवाकुला ।
उत्तरा श्रवणा चैव नक्षत्रं वसुदैवतम् ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते माहेया पञ्चविंशतिः ।
माहेयेषु च दृष्टेषु लोकानां संक्षयो ध्रुवम् ।
तदा राजसहस्राणां मही पिबति शोणितम् ।
वारुणश्चैव नक्षत्रं तथा भाद्रपदद्वयम् ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते वारुणाख्याश्च ये तु ते" ॥ * ॥
'ऊर्म्मिकेतुः श्वेतकेतुर्धूमकेतुस्तृतीयकः ।
ऊर्म्मिकेतुर्यदा दृश्येत्तदाप्युदकजं भयम् ।
श्वेतकेतुर्यदा दृश्येत् श्वेतास्थि कुरुते महीम् ।
तदा मानुषमांसानि भक्षयन्तीह मानुषाः ।
क्षुद्भयार्त्तं जगत् सर्व्वं चक्रवद्भ्रमते तदा ।
धूमकेतुर्यदा दृष्टः श्रयताश्च वक्ष्यामि लक्षणम् ।
स हन्ति शिखया योधान् राजानं मन्त्रिणं जनान् ।
रेवत्याश्वयुजश्चैव नक्षत्रं यमदैवतम् ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते यमपुत्रास्त्रयोदश ।
यमपुत्रेषु दृष्टेषु लोकानां संक्षयो ध्रुवम् ।
चतुर्व्विधानां भूतानां संक्षयो जायते महान्" ।* ।
'अपरे त्रिविधा सन्ति ह्यद्रुतत्वात्रिकेतवः ।
नृपशस्त्रविनाशाय दुर्भिक्षभयदायकाः ।
कुमुदाभस्तु कुमुदो वारुण्यां प्राक्शिखो निशाम् ।
एका दृष्टः सुभिक्षाय दशवर्षाणि सौम्यदः ।
पश्चिमाभ्युदिताश्चान्ये कुर्व्वन्ति प्रबलान् ज्वरान् ।
पाण्डुरोगं प्रतिश्यायं मुखरोगमरोचकम् ।
क्षीरधारेव सुस्नाभा श्लक्ष्णा सूक्ष्मतरा शिखा ।
सकृद्यामैकदृश्यास्ते चतुर्म्मासं सुभिक्षदाः ।
जलकेतुस्तु य पश्चात् शिखया नतया परे ।
सुभिक्षं कुरुते शान्ति प्रजानां नवमासतः ।
भवकेतुस्त्वेकरात्रं दृश्यः प्राक् सूक्ष्मतारकाः ।
दक्षिणावर्त्तशिखया हरिलाङ्गूलतुल्यया ।
मुहूर्त्तान् यावतो दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षद ।
स एव रूक्षो दृश्यश्चेद्रोगप्राणान्तकारकम् ।
पद्मकेतुर्म्मृणालाभो निशामेका प्रदृश्यते ।
सप्त मासान् सुभिक्षं स हर्षवर्षणदायकः ।
आवर्त्त सव्यशिखयाकाशस्य निशार्द्धगः ।

स्निग्धो यावत्त्व्यहान् दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षदः ।
ध्रुवकेतुरनियतगतिवर्णाकृतिर्व्वङ्कः ॥
दिव्यान्तरीक्षभौमोऽयं स्निग्ध इष्टः स नान्यथा ।
सेनाङ्गेषु महीन्द्राणां देशस्य गिरिशाखिषु ॥
उपस्करेषु गृहिणां दृश्यते च विनाशकृत् ।
छत्राद्युक्ता यदा गर्व्वं केतुर्व्वाप्युपधूपयेत् ॥
दुर्भिक्षं मरकश्चैव तदा जगति जायते ।
यदा तु भार्गवं प्राप्य धूमकेतुः प्रधूपयेत् ॥
तदा सैन्यानि वध्यन्ते यत्रोद्युक्ता नराधिपाः ।
यात्रागताश्च ये सार्था असमन्तश्च ये जनाः ॥
तथा चारणगाः सर्व्वे भयमृच्छन्ति दारुणम् ।
यदा प्रधूपयेत् केतुः सप्तर्षीन् ध्रुवमेव च ॥
तदा लोकाः क्षयं यान्ति सलिलञ्चापि शुष्यति ।
धूमकेतुर्यदा राज्ञो दृश्यते विषये क्वचित् ॥
सराष्ट्रः सपुरो राजा क्षिप्रमेव प्रणश्यति ।
यावन्त्यहानि दृश्यन्ते तावन्मासान् फलप्रदाः ॥
मासैरब्दान् विजानीयात् प्रथमे तु । न पश्चतः"॥*॥
"केतूत्पाते तु सर्व्वस्मिन् समये समुपस्थिते ॥
महाशान्तिं प्रकुर्व्वीत विविधां भूरिदक्षिणाम् ।
धनं वा सर्व्वमुत्सृज्य मृत्योर्म्मुच्येत बन्धनात् ॥
दत्त्वा वा पृथिवीं सर्व्वां राजा शान्तिं नियच्छति ।
अकस्माद्दृश्यते केतुरुदयेऽस्तमयेऽपि वा ॥
निहन्त्यन्तःपुरे राज्ञो ज्वरः पित्तोद्भवो भवेत् ।
दधिमधुघृताक्तानां पुष्पाणामयुतं ततः ॥
जुहुयादिन्द्रनीलञ्च केतुं दद्याद्द्विजातये ।
भूषितं हेमरत्नाद्यैस्ततः सम्पद्यते शुभम्" ॥
इति मथुरानाथविद्यालङ्कारकृतसमयामृते केतूत्पाताः समाप्ताः॥ केतुगणाः कुशद्वीपजाताः जैमिनिमुनेः सन्तानाः षडङ्गुलः धूम्रवर्णाः गृध्रवाहनः शूद्रवर्णाः विकृताननः सूर्य्याभिमुखः वरदः धूम्रवसनः वरदः गदाधरश्च । तस्याधिदेवता चित्रगुप्तः प्रत्यधिदेवता ब्रह्मा । इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥ अस्य स्वरूपं शनिराहुवत् । स च शिखावान् अनेकरूपः । इति जातकम् ॥ * ॥ रोगः । पताका । (यथा, रघौ ७ । ६५ ।
"सशोणितैस्तेन शिलीमुखाग्रै-
र्निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम्" ॥)
उत्पातः । (यथा, मनुः १ । ३८ ।
"उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च" ॥)
चिह्नम् । इति मेदिनी । (यथा, रघुः २ । ३३ ।
"तमार्य्यगृह्यं निगृहीतधेनु-
र्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।
विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ
सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः" ॥)
दीप्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सूर्य्यः । यथा, ऋग्वेदे १० । ८ । १ । "प्रकेतुना बृहता यात्यग्निः" । तत्रैव । ३ । ३४ । ४ "प्रारोचयन् मनवे केतुमह्नाम्" । रश्मिः । यथा, ॐ उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः दृशे विश्वाय सूर्य्यम्" ॥)

केतुमः, पुं, (केतुरिव भातीति । भा + कः ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

केतुमालं, क्ली, जम्बुद्वीपस्य नवखण्डान्तर्गतखण्डविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते ६ । ६ । ३२ ।
"मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते ! ।
जम्बुखण्डे च तत्रैव महाजनपदो नृप" ॥
आग्नीध्रराजपुत्त्रः स्वायम्भुवमनोः प्रपौत्त्रश्च । यथा, भागवते ५ । २ । २० ।
"तस्यामु ह वा आत्मजान् स राजवर आग्नीध्रो नाभिकिम्पुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान् नवपुत्त्रानजनयत्" ॥
स्त्री, नदी । यथा, महाभारते । ३ । ८९ । १४ ।
"ततः पुण्यतमा राजन् ! सततं तापसैर्युता ।
केतुमाला च मेध्या च गङ्गाद्वारञ्च भूमिप !" ॥)

केतुरत्नं, क्ली, (केतोः रत्नं केतुभिः रश्मिभिः युक्तं वा रत्नम् ।) वैदूर्य्यमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

केदरः, पुं, (के मस्तके दृणाति । दृ + अच् । केन दीर्य्यते वा । दॄ + अप् कर्म्मणि ।) वृक्षविशेषः । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः । टेरके चि । इति शब्दरत्नावली ॥

केदारः, पुं, (के जले दार आदरो यस्य । यद्वा केन जलेन द्रियते आद्रियते इति । निपातनात् साधुः ।) क्षेत्रम् । क्षेत् इति भाषा । इत्यमरः । २ । ९ । ११ ॥ (यथा, मनौ ९ । ३८ ।
"भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलैः ।
नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः" ॥
क्षेत्रस्यालवालजलाधारविशेषः । यथा, रामायणे ३ । २२ । १८ ।
"द्रुमः पिबति केदारे निश्वासाकुलितं पयः" ॥)
केदारजलगुणाः । मधुरत्वम् । विपाके गुरुत्वम् । दोषत्वम् । "तदेव बद्धमुक्तान्तु विशेषाद्दोषदं भवेत्" । इति राजनिर्घण्टः ॥ (के मस्तके शिखरदेशे दारः प्रस्रवणादिकारणस्वरूपविदीर्णस्थानं अस्य ।) पर्व्वतविशेषः । (के मस्तके शिरःस्थितजटाभ्यन्तरे गङ्गारूपिणी दाराः पत्नी यस्य सर्व्वत्र निपातनात् साधुः ।) शिवः । भूमिभेदः । आलवालम् । इति मेदिनी ॥ (भूमध्यस्थानविशेषः । यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ३ । २४ ।
"कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षणः ।
त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्मनः" ॥
"केदारभ्रुवोर्मध्ये शिवस्थानं केदारशब्दवाच्यं तं मनः स्वान्तं प्रापयेत्" । इति तट्टीका ॥ तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८३ । ६६ ।
"केदारे चैव राजेन्द्र ! कपिलस्य महात्मनः ।
ब्रह्माणमधिगत्वा च शुचिः प्रयतमानसः ।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते" ॥ * ॥
केदारपर्व्वतस्थलिङ्गभेदः । स तु लिङ्गमूर्त्त्या काश्यामाविर्भावात् तन्नाम्ना ख्यातः तद्विवरणं यथा, काशीखण्डे । ७७ अध्याये ।

श्रीपार्व्वत्युवाच ।
"नमस्ते देवदेवेश ! प्रणमत्करुणानिधे ! ।
वद केदारमाहात्म्यं भक्तानामनुकम्पया ॥
तस्मिन् लिङ्गे सदा प्रीतिस्तव काश्यामनुत्तमा ।
तद्भक्ताश्च जना नित्यं देवदेव ! महाधियः ॥

श्रीदेवदेव उवाच ।
शृणु अपर्णेऽभिधास्यामि केदारेश्वरसंकथाम् ।
समाकर्णापि यां पापोऽप्यपापो जायते क्षणात् ॥
केदारं यातुकामस्य पुंसो निश्चितचेतसः ।
आजन्मसञ्चितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
गृहादिनिर्गते पुंसि केदारगतिनिश्चिते ।
जन्मद्वयार्जितं पापं शरीरादपि निर्व्रजेत् ॥
मध्येमार्गं प्रपन्नस्य त्रिजन्मजनितं त्वघम् ।
देहगेहादिनिःसृत्य निराशं याति निश्वसत् ॥
सायं केदार केदार केदारेति चिरुच्चरन् ।
गेहेऽपि निवसन्नूनं यात्राफलमवाप्नुयात् ॥
दृष्ट्वा केदारशिखरं पीत्वा तत्रत्यमम्बु च ।
जन्मजन्मकृतात्पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
हरपापह्रदे स्नात्वा केदारेशं प्रपूज्य च ।
कोटिजन्मार्ज्जितैनोभिर्मुच्यते नात्र संशयः ॥
सकृत्प्रणम्य केदारं हरपापकृतोदकः ।
स्थाप्य लिङ्गं हृदम्भोजे प्रान्ते मोक्षं गमिष्यति ॥
हरपापह्रदे श्राद्धं श्रद्धया यः करिष्यति ।
उद्धृत्य सप्त पुरुषान् स मे लोकं गमिष्यति ॥
पुरा रथन्तरे कल्पे यदभूदत्र तत् शृणु ।
अपर्णे दत्तकर्णा त्वं वर्णयामि तवाग्रतः ॥
एको ब्राह्मणदायाद उज्जयिन्या इहागतः ।
कृतोपनयनः पित्रा ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थितः ॥
स्वर्णी पाशुपतीं काशीं स विलोक्य समन्ततः ।
द्विजैः पाशुपतैः कीर्णां जटामुकुटमण्डितैः ॥
कृतलिङ्गसमर्च्चैश्च भूतिभूषितवर्ष्मभिः ।
भिक्षाहृतान्नसन्तुष्टैः पुष्टैर्गङ्गोदकामृतैः ॥
बभूवानन्दितमना व्रतं जग्राह चोत्तमम् ।
हिरण्यगर्भादाचार्य्यान्महत्पाशुपताभिधम् ॥
स च शिष्यो वशिष्ठोऽभूत् सर्व्वपाशुपतोत्तमः ।
स्नात्वा ह्रदे हरपापे नित्यं प्रातः समुत्थितः ॥
विभूत्याहरहः स्नाति त्रिकालं लिङ्गमर्च्चयन् ।
नान्तरं स विजानाति शिवलिङ्गे गुरौ तथा ॥
स द्वादशाब्ददेशीयो वशिष्ठो गुरुणा सह ।
ययौ केदारयात्रार्थं गिरिं गौरीगुरोर्गुरुम् ॥
यत्र गत्वा न शोचन्ति किञ्चित् संसारिणः क्वचित् ।
प्राश्योदकं लिङ्गरूपं लिङ्गरूपत्वमागताः ।
अधित्यकां गिरिं प्राप्य वशिष्ठस्य तपस्विनः ।
गुरुर्हिरण्यगर्भाख्यः पञ्चत्वमगमत् तदा ।
पश्यतां तापसानाञ्च विमाने सार्व्वकामिके ॥
आरोप्य तं पारिषदाः कैलासमनयन् मुदा ।
यस्तु केदारमुद्दिश्य गेहादर्द्धपथेऽप्यहो ॥
अकातरस्त्यजेत् प्राणान् कैलासे स चिरं वसेत् ।
तदाश्चर्य्यं समालोक्य स वशिष्ठस्तपोधनः ॥
केदारमेव लिङ्गेषु बह्वमंस्त सुनिश्चितम् ।
अथ कृत्वा स केदारीं यात्रां वाराणसीमगात् ॥
अग्रहीन्नियमं चापि यथार्थं चाकरोत् पुनः ।
प्रतिचैत्रं सदा चैत्र्यां यावज्जीवमहं ध्रुवम् ॥
विलोकयिष्ये केदारं वसन् वाराणसीं पुरीम् ।
तेन यात्राः कृताः सम्यक् षष्टिरेकाधिका मुदा ॥
आनन्दकानने नित्यं वसता ब्रह्मचारिणा ।
पुनर्यात्रां स वै चक्रे मधौ निकटवर्त्मनि ॥

परमोत्साहसन्तुष्टः पलितारुणितोऽप्यलम् ।
तपोधनैस्तन्निधनं शङ्कमानैर्निवारितः ॥
कारुण्यपूर्णहृदयैरन्यैरपि च सद्भिः ।
ततोऽपि न तदुत्साहभङ्गोऽभूदृढचेतसः ॥
मध्ये मार्गं मृतस्यापि गुरोरिव गतिर्मम ।
इति निश्चितचेतस्के वशिष्ठे तापसे शुचौ ॥
अभूद्दाशपरीप्सुष्टे तुष्टोऽहं चण्डिकेऽभवम् ।
स्वप्ने मया स सम्प्रोक्तो वशिष्ठस्तापसोत्तमः ।
दृढव्रत ! प्रसन्नोऽस्मि केदारं विद्धि मामिह ॥
अभीष्टं वरं मत्तः प्रार्थयस्वाविचारितम् ।
इत्युक्तवत्यपि मयि स्वप्नो मिथ्येति सोऽब्रवीत् ॥
ततोऽपि स मया प्रोक्तः स्वप्नो मिथ्यासुचिन्तनाम् ।
भवादृशामसिध्यैव स्वाध्यायव्रतवर्त्तिनाम् ॥
वरं ब्रूहि प्रसन्नोऽस्मि स्वप्नशङ्कां त्यज द्विज ।
तव सत्त्ववतः किञ्चित् मयाऽदेयं न किञ्चन ॥
इत्युक्ते मे समाकर्ण्य वरयामास मामिति ।
शिष्यो हिरण्यगर्भस्य तपस्विजनसत्तम ॥
यदि प्रसन्नो देवेश ! तदा मे सानुगा इमे ।
सर्व्वे मुनिजनुग्राह्या एष एव वरो मम ॥
देवि ! तस्येदमाकर्ण्य परोपकृतिशालिनः ।
वचनं नितरां प्रीतस्तथेति तमुवाच ह ॥
पुनः परोपकरणात् तत्तपोद्विगुणीकृतम् ।
तेन पुण्येन स मया पुनः प्रोक्तो वरं वृणु ॥
स वशिष्ठो महाप्राज्ञो दृढपाशुपतव्रतः ।
देवि ! मे प्रार्थयामास हिमशैलादिहस्थितिम् ॥
ततस्तत्तपसा तुष्टः कलामात्रेण तत्र हि ।
हिमशैले स्थितस्त्वाच सर्व्वभावेन सुस्थितः ॥
ततः प्रभाते सञ्जाते सर्व्वेषां पश्यतामहम् ।
हिमाद्रेः प्रस्थितः प्राप्तः स्तूयमानः सुरर्षिभिः ॥
वशिष्ठ पुरतः कृत्वा सर्व्वसार्थसमायुतम् ।
हरपापह्रदे तीर्थे स्थितोऽहं तदनुग्रहात् ॥
मत्परिग्रहतः सर्व्वे हरपापह्रदोदकाः ।
आराध्य मामनेनैव वपुषा सिद्धिमागताः ॥
तदाप्रभृति लिङ्गेऽस्मिन् स्थितः साधकसिद्धये ।
अविमुक्ते परे क्षेत्रे कलिकाले विशेषतः ॥
तुषाराद्रिं समासाद्य केदारं वीक्ष्य यत् फलम् ।
तत् फलं सप्तगुणितं काश्यां केदारदर्शने ॥
गौरीकुण्डं यथा तत्र हंसतीर्थञ्च निर्म्मलम् ।
यथा मधुस्रवा गङ्गा काश्यां तदखिलं तथा ॥
इदं तीर्थं हरपापं सप्तजन्माघनाशनम् ।
गङ्गायां मिलितं पश्चाज्जन्मकोटिकृताघहम्" ॥
केदाराख्य पर्व्वतस्य तीर्थयात्रिभिः प्रायेण वदर्य्याश्रमात् सप्तदिने समागमनीयः । *॥)

केदारकटुका, स्त्री, (केदारस्य क्षेत्रस्य कटुका इव ।) कटुका । इति राजनिर्घण्टः । कटकी इति भाषा ॥ (कटुकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

केदारजं, क्ली, (केदारात् जायते इति । जन्+ड ।) पद्मकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

केदारेशः, पुं, (केदारः तन्नामा पर्व्वतः तत्र यः ईशः लिङ्गरूपी महादेवः । यद्वा, केदाराख्यः ईशः ।) काशीस्थशिवविशेषः । यथा,—
"हरपापह्रदे स्नात्वा केदारेशं प्रपूज्य च ।
कोटिजन्मार्ज्जितैनोभिर्मुच्यते श्रद्धयान्वितः" ॥
इति स्कान्दे काशीखण्डे ७७ अध्यायः ॥

केदारेश्वरः, पुं, (केदाराख्य ईश्वरः । केदारपर्व्वतस्य ईश्वरो वा ।) काशीस्थशिवविशेषः । यथा,—
"शृणु वक्ष्येऽभिधास्यामि केदारेश्वरसत्कथाम् ।
समाकर्ण्यापि यां पापोऽप्यपापो जायते क्षणात्" ॥
इति स्कान्दे काशीखण्डे ७७ अध्यायः ॥

केनारः, पुं, (के मूर्द्धि नारः । अलुक्समासः ।) कुम्भिनरकः । इति हेमचन्द्रः । शिरः । कपोलः । सन्धिः । इति मेदिनी ॥

केनिपातः, पुं, (के जले निपात्यतेऽसौ । नि+पत+णिच्+अच् ।) अरित्रम् । इति शब्दरत्नावली । हालि इति भाषा ॥

केनिपातकः, पुं, (केनिपात+स्वार्थे कन् ।) केनिपातः । इत्यमरः । १ । १० । १३ ॥

केन्दुः, पुं, (कु ईषत् इन्दुरिव । कोः कादेशः ।) तिन्दुकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

केन्दुकः पुं, (केन्दु+संज्ञायां कन् ।) गाबवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । गाब इति भाषा । तालविशेषः । यथा । "लघुद्वयं विरामान्ततालो केन्दुकसञ्ज्ञके" । लघुद्वयं स्थाने द्रुतद्वयमिति च पाठः । अपरं नियमं विना । इति सङ्गीतदामोदरः ॥

केन्द्रं, क्ली, लग्नम् । लग्नात् चतुर्थसप्तमदशमस्थानानि । तत्पर्य्यायः । कण्टकम् २ । यथा,—
"लग्नाम्बुद्यूनकर्म्माणि केन्द्रमुक्तञ्च कण्टकम् ।
चतुष्टयञ्च खेटो बली लग्ने विशेषतः" ॥
इति नीलकण्ठकृतवर्षतन्त्राख्यजातकम् । स्पष्टग्रहानयनार्थं शीघ्रमन्दसञ्ज्ञकाङ्कद्वयम् । यथा,—
"मन्दूच्चेन हीनो ग्रहो मन्दकेन्द्रं
चलोच्चं ग्रहोनं भवेच्छीघ्रकेन्द्रम्" ॥
इति भास्करीयसिद्धान्तशिरोमणौ स्पष्टाधिकारः ॥ ग्रहं संशोध्य मन्दोच्चात् तथा शीघ्रात् विशोध्य च शिष्टं केन्द्रम् । इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥ गोलस्य मध्यस्थानम् । यथा,—
'वृत्तस्य मध्यं किल केन्द्रमुक्तम्
केन्द्रं ग्रहोच्चान्तरमुच्यतेऽत्र ।
यतोऽन्तरे तावति तुङ्गदेशात्
नीचोच्चवृत्तस्य सदैव केन्द्रम्" ॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥ (यात्रायोगविशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचने ।
"आपोक्लिमगते चन्द्रे केन्द्रस्थे सुरपूजिते ।
योगः केन्द्र इति ख्यातो यातुरिष्टार्थसिद्धिदः" ॥
प्रान्तसीमा । यथा, योगशास्त्रे ।
'पृथिव्या उभयोः केन्द्रयोः स्थितौ द्वावेव योगिनौ । एकत्र सान्निध्यस्थितिवत् सन्निकर्षस्थिताविव वा अन्योन्यमालपतिः' ॥)

केप, ऋ ङ गत्याम् । चाले । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-आत्म-सक-सेट् ऋदित् ।) ङ, केपते । ऋ, अचिकेपत् । इति दुर्गादासः ॥

केमद्रुमः, पुं, जन्मकालीनग्रहयोगविशेषः । यथा ।
"रविवर्ज्जं द्वादशगैरनफा चन्द्रात् द्वितीयगैः सुनफा ।
उभयस्थितैर्दुरधरा केमद्रुमसञ्ज्ञितोऽन्यः" ॥
अनफादियोगः । सञ्ज्ञीकं विषयसुखान्वितं प्रभुः स्यातियशमनकाथाम् । सुनफाया धीधनकीर्त्तिस्तुत्यमात्मार्जितैश्वर्य्यञ्च ॥ बहुभृत्यकुटुम्बारम्भमुद्विग्नचित्तमपि दौरुधुरे । मलिनं दुःखितमधनं जाम केमद्रुमे विद्यात् । अनफादिफलम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ (केमद्रुमयोगे जातस्य फलं यथा, जातकपद्धतौ ।
"नृपतेर्वंशजातोऽपि केमद्रुमभवो नरः ।
मलिनो दुःखितो नीचो निःस्वो दासो भवेत् खलः" ॥
तद्भङ्गस्तु तत्रैव । "चन्द्रे केन्द्रगतेऽथवा ग्रहयुते सर्व्वैश्च दृष्टे विधौ सर्व्वैः कण्टकसंश्रितैर्ग्रहयुतैः केमद्रुमो नेष्यते । लग्नाद् विधौ वा वृद्धिस्थे शुभैः सर्व्वं शुभं फलम् । द्वाभ्यां मध्यं तथैकेनाल्पं चेन्नास्ति दरिद्रता' ॥)

केमुकः, पुं, (कं शिरोवच्छदं अमयतीति । अम् रोगे +उक प्रत्ययः ।) कन्दविशेषः । केँउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पेचुकः २ पेचुनी ३ पेचु ४ पेचिका ५ दलसारिणी ६ केमुकः ७ । इति रत्नमाला ॥ तस्य गुणाः । कफपित्तनाशित्वम् । रोचनत्वम् । अग्निदीपनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ कटुत्वम् । पाके तिक्तत्वम् । ग्राहित्वम् । हिमत्वम् । लघुत्वम् । पाचनत्वम् । हृद्यत्वम् । ज्वरकुष्ठकासप्रमेहास्रनाशित्वम् । वातलत्वम् । मदुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (एतत् फलं हविष्ये वर्ज्जनीयम् । स्त्री, कन्दशाकविशेषः ॥)

केयूरं, क्ली, (के बाहुशिरसि भूषणतां याति । या गत्यां+ऊरः । अलुक् समासः ।) अलङ्कारविशेषः । ताड इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अङ्गदम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १०७ ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ६७ । २१ ।
'पादानां भूषणानाञ्च केयूराणाञ्च सर्व्वशः ।
राशयश्चात्र दृश्यन्ते भीष्मभीमसमागमे" ॥)

केयूरः, पुं, रतिबन्धविशेषः । यथा,—
"स्त्रीगण्डे चैव सम्पीड्य दोर्भ्यामालिङ्ग्य सुन्दरीम् ।
कारयेत् शयनं कामी बन्धं केयूरसञ्ज्ञकं" ।
इति स्मरदीपिका । अपि च ।
"स्त्रीयां जङ्घान्तराविष्टो गाढमालिङ्ग्य सुन्दरीम् ।
कामयेद्विपुलं कामी बन्धं केयूरसञ्ज्ञकं" ॥
इति रतिमञ्जरी ॥

केरलः, पुं, देशभेदः । मालेवार इति भाषा । यथा । उमा केरलपर्य्याया । इति हेमचन्द्रः ॥ वेदयागानधिकारिशूद्रधारिम्लेच्छविशेषः । पुरैते क्षत्त्रिया आसन् सगरेणैषां धर्म्मो नाशितः वेशान्यत्वञ्च कृतम् । यथा,—
"निःस्वाध्यायवषट्कारा कृतास्तेन महात्मना ।
शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पह्लवास्तथा ॥
कोलिसर्पा माहिषका दर्व्वाश्चोलाः सकेरलाः ।
सर्व्वे ते क्षत्त्रियास्तात । धर्म्मस्तेषां निराकृतः" ॥
इति हरिवंशः । (तथा च रघुवंशे । ४ । ५४ ।
"भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।
अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः" ॥)

केरली, स्त्री, (केरल+गौरादित्वात् ङीष् ।)

ज्योतिर्ग्रन्थविशेषः। होरा। इति शब्दरत्नावली॥ (केरलज्योतिर्विद्यायां सङ्केतविशेषो दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते गर्गसंहितायां यथा,—
"वर्गवर्णप्रमाणाश्च सस्वरं ताडितं मिथः।
पिण्डसञ्ज्ञा भवेत्तस्य यथाभागैस्तु कल्पना"॥
अस्यार्थः अ क च ट त प य श इत्यष्टौ वर्गा एतैरेव प्रश्नादयो यथायथं साङ्केतिकक्रममालया निरूप्यन्ते॥ केरलदेशोद्भवा स्त्री। यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे। ६।
"चौडी चूडामरणहरणः कौर्णकर्णावतंसः
कर्णाटीनां मुषितसुरती केरलीहारलीलः"॥)

केल, ऋ घाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-गत्यर्थे सकं-सेट्-ऋदित्।) ऋ, अचिकेलत्। घालः कम्पः। चालः कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

केलकः, पुं, (केल+कर्त्तरि ण्वुल्।) खड्गधारादिनर्त्तकः। तत्पर्य्यायः। प्लवकः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

केलिः, पुं स्त्री, (केल्+इन्।) परीहासः। तत्पर्य्यायः। द्रवः २ क्रीडा ३ लीला ४ नर्म्म ५। इत्यमरः। १।७।३२॥ (नायिकालङ्कारविशेषः। यथा, एतल्लक्षणं साहित्यदर्पणे। ३।१२२।
"विहारे सह कान्तेन क्रीडितं केलिरुच्यते"॥
यथा, भ्रमराष्टके। ४।
"मालत्याः कुसुमेषु येन सततं केलिः कृता हेलया"॥)

केलिः, स्त्री, (केलति सदा गच्छतीति। "सर्व्वधातुभ्य इन्"। इति इन्।) पृथिवी। इति शब्दमाला॥

केलिकः, पुं, (केलिर्विलासः प्रयोजनमस्य इति ठन्।) अशोकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवृतिरस्याशोकशब्दे ज्ञेया॥)

केलिकला, स्त्री, (केलिरूपा कला। शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपिसमासः।) सरस्वतीवीणा। इति शब्दरत्नावली॥ (केलिः क्रीडा तस्याः कला चंशविशेषः। यथा, भ्रमराष्टके। ७।
"अलिरसौ नलिनीवनवल्लभः
कुमुदिनीकुलकेलिकलारसः"॥)

केलिकिलः, पुं, (केलिना लीलया किलतीति। किल क्रीडायां+कः।) कुशाण्डकः। स तु शिवस्यानुचरः। नाट्ये नायकवयस्यः। तत्पर्य्यायः। विदूषकः २ वासन्तिकः ३ वैहासिकः ४ प्रहासी ५ प्रीतिदः ६। इति हेमचन्द्रः॥ (केलिना परीहासेन किलतीति विग्रहे वाच्यलिङ्गः। यथा, हरिवंशे।
"न तु केलिकिलो विप्रो भेदशीलश्च नारदः"॥)

केलिकिला, स्त्री, (केलिना विहारेण किलतीति किल्+कः। ततः टाप्।) रतिः। सा तु कामदेवपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

केलिकीर्णः, पुं, (केलिनिमित्तकैः पांशुभिः कीर्णः।) उष्ट्रः। इति हेमचन्द्रः॥

केलिकुञ्चिका, स्त्री, (केलीनां कुञ्चिका इव। श्यालिका। इति त्रिकाण्डशेषः। शाली इति भाषा॥

केलिकोषः, पुं, (केलीनां रहस्यानां क्रीडापरीहासादीनां वा कोष आधार इव।) नटः। इति शब्दरत्नावली॥

केलिनागरः, पुं, (केलिनिपुणः प्रधानको वा नागरः।) सम्भोगवान्। इति जटाधरः॥

केलिमुखः, पुं, (केलिः मुखं प्रधानमत्र।) परीहासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

केलिवृक्षः, पुं, (केलिनिमित्तको वृक्षः।) कदम्बविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ केलिकदम्ब इति ख्यातः॥

केलिसचिवः, पुं, (केलौ क्रीडाविषये सचिवः सहायः।) नर्म्मदः। क्रीडाविषयकमन्त्री। इति शब्दमाला॥

केव, ऋ ङ सेवने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां—आत्मं—सकं—सेट्—ऋदित्।) ङ, केवते। ऋ, अचिकेवत्। इति दुर्गादासः॥

केवर्त्तः, पुं, (के जले वर्त्तते। वृत्+अच्। अलुक् समासः।) कैवर्त्तजातिः। इति द्विरूपकोषः॥ (एषोऽन्त्यजश्शूद्रः। यथा, ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे।
"रजकश्चर्म्मकारश्च नटो वरुड एव च।
केवर्त्तो मेदभिल्लश्च षडेते अन्त्यजाः स्मृताः"॥)

केवलं, क्ली, (केव ङ सेवने+वृषादित्वात् कलच्। यद्वा, के शिरसि मूर्द्धावच्छेदे वलयति। वल्+अच्। अलुक् समासः।) निर्णीतम्। इत्यमरमेदिनीकरौ॥ ज्ञानभेदः। इति विश्वो हेमचन्द्रश्च॥ (साङ्ख्यकारिकायां यथा,—"अविपर्य्ययात् विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम्"॥)
शुद्धम्। (यथा, रघौ २।६३।
"न केवलानां पयसां प्रसूति-
मवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम्"॥)
कृत्स्नम्। (यथा, रघुवंशे १०।२९।
"केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः।
अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि"॥)
असहायः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥
(अद्वितीयः। यथा, कुमारे ५।८३।
"न केवलं यो महतोऽपभाषते
शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक्"॥)

केवलः, पुं, कुहकः। इति मेदिनी। (कुम्भकविशेषः। यथा, हठयोगदीपिकायाम्। २।७१।
"प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः।
सहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः"॥)

केवलः, त्रि, एकः। (यथा, रघुवंशे। ११।१९।
"वाममिन्द्रहृदया निपेतुषी
सा स्वकाननभुवं न केवलाम्।
विष्टपत्रयपराजयस्थिरां
रावणश्रियमपि व्यकम्पयत्"॥)
कृत्स्नः। इत्यमरमेदिनीकरौ। (यथा, रघुः १०।२९।
"केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः।
अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि"॥)

केवलज्ञानी, [न्] पुं, (केवलं शुद्धं ज्ञानं अस्यास्तीति। इनिः।) भूतार्हद्विशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

केवलद्रव्यं, क्ली, (केवलं द्रव्यम्।) मरिचम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

केवली, स्त्री, (केवल+ङीप्।) ज्ञानभेदः। इति मेदिनी। ग्रन्थविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

केवली, [न्] पुं, (केवलं शुद्धं ज्ञानमस्यास्तीति इनिः।) जैनविशेषः। इति हलायुधः॥

केविका, स्त्री, (केव गतिचालनयोः+ण्वुल्+टाप् अत इत्वम्।) पुष्पविशेषः। केवेर इति भाषा। कोङ्कणे प्रसिद्धा। तत्पर्य्यायः। कविका २ केविका ३ भृङ्गारिः ४ नृपवल्लभा ५ भृङ्गमारी ६ महागन्धा ७ राजकन्या ८ अलिवाहिनी ९। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। दाहपित्तश्रमवातश्लेष्मरोगपित्तच्छर्द्दिविनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

केशः, पुं, (के मस्तके शेते। शी+अच्। अलुक् समासः।) सव्वजातोमधातुविशेषः। चुल इति भाषा। स तु गर्भस्थबालकस्य षष्ठमासि जायते। इति सुखबोधः। (केशादयस्तु पितृतो जायन्ते। यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये। "गर्भस्य केशश्मश्रुलोमास्थिनखदन्तसिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पितृजानि"॥ भावप्रकाशे च।
"केशाः श्मश्रु च लोमानि नखा दन्ताः सिरास्तथा
धमन्यः स्नायवः शुक्रमेतानि पितृजानि हि"॥)
तत्पर्य्यायः। चिकुरः २ कुन्तलः ३ वालः ४ कचः ५ शिरोरुहः ६। इत्यमरः। २।६।९५॥ शिरसिजः ७ मूर्द्धजः ८ अस्रः ९ वृजिनः १०। इति जटाधरः॥ (रोगविशेषेणास्योत्पाटनानन्तरमुद्भवोपायाश्च। यथा,—
"वटावरोहकेशिन्योश्चूर्णेनादित्यपाचितम्।
गुडूचीस्वरसे तैलमभ्यङ्गात्केशरोहणम्"॥
इति आदित्यपाकगुडूचीतैलम्॥ *॥
"मधुकेन्दीवरमूर्व्वा तिलाज्यगोक्षीरभृङ्गलेपेन।
अचिराद्भवन्ति घनकेशा दृढमूलायतास्त्वजवः"॥
"चन्दनं मधुकं मूर्व्वा त्रिफला नीलमुत्पलम्।
कान्तावटप्ररोहश्च गुडूचीबिसमेव च॥
लौहचूर्णं तथाकेशी शारिवे द्वे तथैव च।
मार्कवस्वरसेनैव तैलं मृदग्निना पचेत्॥
शिरस्युत्पतिताः केशा जायन्ते घनकुञ्चिताः।
दृढमूलाश्च स्निग्धाश्च तथा भ्रमरसन्निभाः॥
नस्येनाकालपलितं निहन्यात्तैलमुत्तमम्"॥
इति चन्दनाद्यं तैलम्॥ *॥
"तैलं सयष्टीमधुकैः क्षीरे धात्रीफलैः शृतम्।
नस्ये दत्तं जनयति केशान् श्मश्रूणि चाप्यथ"॥
पक्वावस्थापन्नस्यास्य कृष्णीकरणोपाया यथा,—
"त्रिफलाचूर्णसंयुक्तं लौहचूर्णं विनिक्षिपेत्।
ईषत्पक्वे नारिकेले भृङ्गराजरसान्विते॥
मासमेकन्तु निःक्षिप्य सम्यग्गर्भात् समुद्धरेत्।
ततः शिरो मुण्डयित्वा लेपं दद्याद्भिषग्वरः॥
सम्वेष्ट्य कदलीपत्रैर्मोचयेत्सप्तमे दिने।
क्षालयेत्त्रिफलाक्वाथैः क्षीरमांसवसाशिनः॥
कपालरञ्जनञ्चैव कृष्णीकरणमुत्तमम्"॥
"उत्पलं पयसा सार्द्धं मासं भूमौ निधापयेत्।
केशानां कृष्णकरणं स्नेहनञ्च विधीयते"॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ।) तत्समूहार्थवाचकाः शब्दा यथा,—
"पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात् परे" ।
इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ (कस्य जलस्य ईशः ।) वरुणः । ह्रीवेरम् । इति मेदिनी ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"वालं ह्रीवेरबर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) दैत्यविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कस्य ब्रह्मणोऽपि ईशः । के जले शेते वा ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली । (काशते प्रकाशते लोके लोकं काशयति वा । काश+अच् पृषोदरात् एत्वे साधुः । सूर्य्याग्निप्रभृतिरश्मिः ।
"ब्रह्म विष्णु रुद्र सञ्ज्ञाः शक्तयः केशसञ्ज्ञिताः" ।
इति भागवतोक्ते परब्रह्मशक्तिः । ब्रह्मा ।
"केशो योनौ तथा भावे हावभावद्वयोरपि ।
लम्पटे पुरुषे चैव प्रमदाया विशेषतः ।
प्रजापतौ कचे चैव केशशब्दः प्रकीर्त्तितः" ।
इति महाभारतटीकायां नीलकण्ठः ॥)

केशकलापः, पुं, (केशानां कलापः समूहः ।) केशपाशः । केशसमूहः । इति हेमचन्द्रः ॥

केशकारः, पुं, (केशं केशवत् केशाकृतिं वा करोति आत्मानं केशाकारेण वर्द्धयति इति भावः । केश+कृ+"कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) इक्षुभेदः । करिया कुशियार इति हिन्दी भाषा । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । शीतत्वम् । रक्तपित्तक्षयापहत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

केशगर्भकः, पुं, (केशो गर्भे अभ्यन्तरेऽस्य । कप् ।) कवरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

केशघ्नं, क्ली, (केशं हन्ति नाशयतीति । हन+टक् ।) इन्द्रलुप्तकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

केशच्छित्, [द्] पुं केशं छिनत्ति । छिद्+क्विप् ।) नापितः । इति शब्दमाला ॥

केशटः, पुं, (कौ ब्रह्मा ईशः महादेवः तौ अटतः गच्छतः प्रलये यं । महाप्रलये मूर्त्तिविशेषात् तथात्वम् । यद्वा ब्रह्मशिवाभ्यां अटति गच्छति यः सः । त्रयाणामेकात्मत्वात् ।) विष्णुः । (केशेषु काशादि तृणजातेषु अटति चरतीति । अट+अच् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) छागः । (केशेषु मूर्द्धजेषु अटतीति । अट+अच् शकन्ध्वादित्वात् अलोपे साधुः ।) यूका । इति मेदिनी । भ्राता । इति शब्दरत्नावली ॥ (केशेषु कामार्त्तपुरुषनारीषु अटति । अट्+अच् ।) कामदेवस्य शोषणवाणः । इति विश्वः । (केश इव प्रतिभासु शटमञ्जर्य्यादिषु अटति स्वगात्रेणेति यावत् ।) शोणकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

केशधृत् पुं, (केशमिव धरति । धृ+क्विप् ।) भूतकेशनामकवृक्षभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

केशनाम, [न्] क्ली, (केशनामैव नाम यस्य ।) वालम् । इत्यमरः । वाला इति भाषा ॥

केशपक्षः, पुं, (केशानां पक्षः समूहः । बाहुलकात् पक्षादेशो वा ।) केशपाशः इत्यमरः । २ । ६ । ९८ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ३६ । ४१ ।
"उत्तरन्तु प्रधावन्तमनुद्रुत्य धनञ्जयः ।
गत्वा शतपदं तूर्णं केशपक्षे परामृशत्" ॥)

केशपर्णी, स्त्री, (केश इव पर्णान्यस्य । जातित्वात् ङीष् ।) अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

केशपाशः, पुं, (केशानां पाशः समूहः ।) केशसमूहः । यथा —
"पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात् परे" ।
इत्यमरः । २ । ६ । ९८ ॥ (यथा, कुमारे । १ । ४८ ।
"तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्य्युर्
वालप्रियत्वं शिथिलं चमर्य्यः" ॥)

केशपाशी, स्त्री, (केशपाश+स्वाङ्गात् ङीप् ।) शिरोमध्यस्थशिखा । चूडा । इत्यमरः । २ । ६ । ९७ ॥

केशभूः, पुं, (केशानां भूरुत्पत्तिस्थानम् ।) शिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

केशमथनी, स्त्री, (केशा मथ्यन्तेऽनया । मन्थ विलोडने+करणे ल्युट् ततो ङीप् । अस्याः कण्टके समीपं गन्तुः केशोत्पाटनात् तथात्वम् ।) शमीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

केशमार्जकं, क्ली, (केशं मार्ष्टि । मृज शोधने+कर्त्तरि ण्वुल् ।) कङ्कतिका । इति जटाधरः । चिरुणी इति भाषा ॥

केशमार्जनं, क्ली, (केशो मृज्यतेऽनेन । मृज्+करणे ल्युट् वृद्धिश्च ।) कङ्कतिका । इति हेमचन्द्रः । केशशुद्धिश्च । (भावे ल्युट् । केशशोधनक्रियामात्रम् ॥)

केशमुष्टिः, पुं, (केशानां मुष्टिरिव ।) विषमुष्टिवृक्षः । महानिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

केशरः, पुं क्ली, (के जले पद्मशिरसि वा । सरतीति । सृ+अच् । पृषोदरात् शत्वम् । यद्वा केश इव केशाकारः अस्त्यस्येति । केश+र ।) किञ्जल्कः । इत्यमरः । १ । १० । ४२ ॥

केशरः, पुं, (केश इव केशाकृतिपदार्थः अस्त्यस्येति मत्वर्थीयो रः ।) नागकेशरवृक्षः । (यथा,—गीतगोविन्दे । १ । ३१ । "मदनमहीपतिकनकदण्डरुचिकेशरकुसुमविकाशे" ।) वकुलवृक्षः । (यथा, कुमारे । ३ । ५५ ।
"स्रस्तां नितम्बादवलम्बमाना
पुनः पुनः केशरदामकाञ्चीम्" ॥)
पुन्नागवृक्षः । (यथा, महाभारते । १ । १२५ । ३ ।
"पलाशैस्तिलकैश्चूतैश्चम्पकैः पारिभद्रकैः ।
कर्णिकारैरशोकैश्च केशरैरतिमुक्तकैः" ॥)
सिंहजटा । इति मेदिनी ॥ (यथा, कादम्बर्य्याम्
"मृगपतिरिव स्कन्धावलम्बितकेशरभारः" ॥)
हिङ्गुवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ नीपः । केलिकदम्ब इति भाषा । यथा, मेघदूते । २२ ।
"नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केशरैरर्द्धरूढैः" ॥)

केशरञ्जनः, पुं, (केशान् रञ्जयति । रञ्ज+णिच+ल्यु ।) भृङ्गराजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । भीमराज इति भाषा ॥

केशराजः, पुं, (केशो राजतेऽनेन । राज+करणे घञ् ।) शाकभेदः । केसरे इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भृङ्गराजः २ भृङ्गः ३ पतङ्गः ४ मार्कवः ५ । इति रत्नमाला ॥ मार्कवः ६ । इत्यमरः ॥ नागमारः ७ भवः ८ भृङ्गसोदरः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ केशरञ्जनः १० केश्यः ११ । कुन्तलवर्द्धनः १२ । इति वैद्यकम् ॥ अङ्गारकः १३ एकरजः १४ करञ्जकः १५ भृङ्गरजः १६ भृङ्गारः १७ । इति जटाधरः ॥ अजागरः १८ भृङ्गरजाः १९ मकरः २० । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
"भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च ।
भृङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरञ्जनः ।
भृङ्गराजः कटुस्तिक्तो रूक्षोष्णः कफवातनुत् ।
केश्यस्त्वच्यः क्रिमिश्वासकासशोथामपाण्डुनुत् ।
दन्त्यो रसायनो बल्यः कुष्ठनेत्रशिरोऽर्त्तिजित्" ।
इति भावप्रकाशः । अस्य गुणाः । अग्निकारित्वम् । केशचक्षुर्हितत्वम् । पाण्डुकफापहत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

केशराम्लः, पुं, (केशरे तदवच्छेदे अम्लरसो यस्य ।) मातुलुङ्गवृक्षः । इति जटाधरः

केशरी, [न्] पुं, (केशराः सन्त्यस्य इति इनिः ।) सिंहः । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा, रघुवंशे २ । २९ ।
"स पाटलायां गवि तस्थिवांसं
धनुर्द्धरः केशरिणं ददर्श" ॥)
घोटकः । पुन्नागवृक्षः । नागकेशरवृक्षः । इति मेदिनी ॥ बीजपूरकवृक्षः । इति जटाधरः ॥

केशरुहा, स्त्री, (केश इव रोहति अच् । केशरुह+"टाप्"......) मदर... इति राजनिर्घण्टः ॥

केशवरूपा, स्त्री, (केशवरूपमस्याः ।) वन्दाकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (परगाछा इति भाषा ॥)

केशवः, पुं, (को ब्रह्मा ईशः रुद्रः तौ आत्मनि सत्त्वे वयति प्रलये उपाधिरूपमूर्त्तिद्वयं मुक्त्वा एकमात्र परमात्मस्वरूपेणावतिष्ठते इति । यथा, भागवते २ अध्याये चतुःश्लोक्याम् ।
"अहमेवासमेवाग्रे नान्यद् यत् सदसत् परम् ।
पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ।
ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि
तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथातमः ॥
यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु ।
प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् ॥
एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्व्वत्र सर्व्वदा ॥
एतन्मतं समातिष्ठ परमेण समाधिना ।
भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित्" ।
तथा, केशं केशिनं वाति हन्ति । केश+वा+कः । यथा, हरिवंशे । ८० । ६६ ।
"यस्मात्त्वया हतः केशी तस्मान्मच्छासनं शृणु ।
केशवो नाम नाम्ना त्वं ख्यातो लोके भविष्यसि" ।
यद्वा, के जले शववत् भातीति । प्रलयकाले क्षीरोदशायितया तथात्वम् । कश्च अश्च ईशश्च ते केशाः ब्रह्मविष्णुरुद्राः नियन्तृतया सन्त्यस्य । यद्वा, कश्च ईशश्च तौ केशौ प्रशस्तौ सन्त्यस्य । केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ॥ ५ । २ । १०९ ।

इति वप्रत्ययः। अथवा वाति गच्छति तद्रूपतया। वा+कः। स्वरूपतस्तेषां भेदाभावादपि वासुदेवे सर्व्वात्मनि परमेश्वरेऽस्य वृत्तिः। यतो विष्णुसंहितायाम्।

"नरसिंहवपुः श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः" ॥

किञ्च।

"त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः"॥ पूज्यपादैर्भाष्यकृद्भिरपि केशवशब्दस्य निरुक्तिद्वयमवलम्ब्य नामद्वयं समर्थितं तयोरर्थे। अभिरूपाः केशा यस्य स केशवः। कस्य अस्य ईशस्य केशाख्यमूर्त्तयस्ते वशे वर्त्तन्ते यस्य सः। केशिदानवहननगाढा केशवः।

"यस्मात् त्वयैव दुष्टात्मा हतः केशी जनार्द्दन! तस्मात् केशवनाम्ना त्वं लोके ज्ञेयो भविष्यसीति"॥ भागवतादिषु। द्वितीये। केशसंज्ञिताः सूर्य्यादिसंक्रान्ता अंशवः तद्वत्त्वेन केशवो वा।

"अंशवो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः। सर्व्वज्ञाः केशवं तस्मात् प्राहुर्म्मां द्विजसत्तमाः" ॥ इति महाभारतम्। "त्रयः केशिनः"। इति श्रुतेश्च ब्रह्मविष्णुशिवाख्या हि शक्तयः केशसंज्ञिताः। "मत्केशा वसुधातले" इति भागवते च। यथा, हरिवंशोक्तौ,—

"को ब्रह्मेति समाख्यातः ईशोऽहं सर्व्वदेहिनाम्। आवां तवांशसम्भूतौ तस्मात् केशवनामवान्" ॥ तेनास्य बहुधा निरुक्तिः।) विष्णुः। इत्यमरः। १।१।१८॥ पुन्नागवृक्षः॥ (केशाः प्रशस्ताः सन्त्यस्य। "केशाद्वोऽन्यतरस्याम्"। ५।२।१०९। इति वः।) केशवति त्रि। इति मेदिनी॥ (जलस्थशवदेहः। यथा, विदग्धमुखमण्डनम्।

"केशवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणो हर्षमुपागतः। रुदन्ति पाण्डवाः सर्व्वे हा! हा! केशव! केशव!"॥ के जले शवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणः काकः हर्षं प्राप्तवान् पाण्डवाः शृगालाः रुदन्ति चीत्कारं कुर्व्वन्तीत्यर्थः॥)

केशवर्द्धिनी, स्त्री, (केशाः वर्द्धन्तेऽनया। केश+वृध+करणे ल्युट् टित्वात् ङीप्।) सहदेवीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

केशवायुधः, (केशवस्य विष्णोरायुधाकारं मुकुलादयस्य।) आम्रवृक्षः। इति शब्दमाला। (केशवस्य विष्णोः आयुधं चक्रम्। इति विग्रहे पुं, विष्णोरस्त्रे, क्ली॥)

केशवालयः, पुं, (केशवस्य आलयः वासस्थानम्।) अश्वत्थवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

केशवावासः,पुं, (आवसत्यस्मिन् इति। आ+वस्+अधिकरणे घञ्।) केशवस्य आवासः अश्वत्थवृक्षः। इति जटाधरः॥

केशवेशः, पुं, (केशस्य कुन्तलस्य वेशः बन्धनरूपवेशादिभिर्विन्यास इति यावत्।) कवरी। इत्यमरः॥ चुलेरखोँपा इति भाषा। (यथा, आश्वलायनगृह्ये। १।१७।१७। "कुलधर्मं केशवेशान् कारयेत्"। "एकशिखस्त्रिशिखः पञ्चशिखो वा" इति बौधायनः। "पूर्व्वशिखः परशिखः" इति कुलधर्म्माः। "तेषु यो यस्य कुलधर्म्मः तेन तस्य केशसन्निवेशान् कारयेत्" इति नारायणवृत्तिः॥)

केशहन्त्री, स्त्री, (केशस्य हन्त्री नाशिनी। यद्वा केशान् हन्ति या। केश+हन्+तृच् ततो ङीप्।) शमीवृक्षः॥ इति राजनिर्घण्टः॥

केशहस्तः, पुं, (केशानां केशस्य वा हस्तः समूहः। हस्तादयश्च केशात् समूहार्थे।) केशसमूहः। इत्यमरः॥

केशाकेशि,क्ली, केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्धम्। ("तत्र तेनेदमिति सरूपे"। २।२।२७। इति कर्म्मव्यतिहारे इच् समासे पूर्व्वदीर्घः।) अन्योन्यकेशग्रहणपूर्व्वकप्रवृत्तयुद्धम्। इति व्याकरणम्॥ चुलाचुलि इति भाषा। (यथा, महाभारते। ३।२८३।२७।

"केशाकेश्यभवद्युद्धं रक्षसां वानरैः सह"॥)

केशारुहा,स्त्री,(केशा आरोहन्त्यनया। आ+रुह+करणे घञर्थे कः।) सहदेवीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

केशार्हा, स्त्री, (केशं केशवर्णम् अर्हति इति। केश+अर्ह+"कर्म्मण्यण्"। ३।२।१। इति अण्।) महानीली। इति राजनिर्घण्टः॥

केशिकः, त्रि, (प्रशस्तः केशः अस्यास्तीति ठन्।) प्रशस्तकेशयुक्तः। इत्यमरः। २।६।४५॥

केशिका, स्त्री, (केशीव कायति प्रकाशते। केशिन्+कै+कः।) शतावरी। इति राजनिर्घण्टः॥

केशिनिसूदनः, पुं, (केशीत्याख्यः दानवः कंसासुरचरस्तं निसूदयति हन्ति। नि+सूद+कर्त्तरि ल्युः।) श्रीकृष्णः। (यथा, गीतायां १८।१।

"सन्न्यासस्य महाबाहो! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्। त्यागस्य च हृषीकेश! पृथक् केशिनिसूदन!"॥ केशिदानववधविवरणं हरिवंशे ८० अध्याये द्रष्टव्यम्।)

केशिनी, स्त्री, (केशाकाराः सन्त्यस्याः।) जटामांसी। इति राजनिर्घण्टः॥ चोरपुष्पी। प्रशस्तकेशविशिष्टा। इत्यमरः। २।६।४५॥

केशिसूदनः, पुं, (केशिनं तदाख्यया प्रसिद्धं दैत्यं सूदयतीति। केशिन्+सूद+कर्त्तरि ल्युः।) श्रीकृष्णः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (केशिदानववधविवरणं हरिवंशे ८० अध्याये द्रष्टव्यम्॥)

केशिहा, [न्] पुं, (केशिनं हतवान्। हन्+क्विप्) श्रीकृष्णः। इति हेमचन्द्रः॥

केशी, [न्] त्रि, (प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य।) प्रशस्तकेशयुक्तः। इत्यमरः। २।६।४५॥

केशी, [न्] पुं, (केशः सर्व्वज्ञा शक्तिरस्यास्तीति।) विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दैत्यभेदः। इति मेदिनी॥ (यथा, हरिवंशे। ८०।६५।

"यस्मात्त्वया हतः केशी तस्मात् मच्छासनं शृणु। केशवो नाम नाम्ना त्वं ख्यातो लोके भविष्यसि"॥ केशाः केसराः सन्त्यस्य।) सिंहः। इति शब्दरत्नावली॥

केशी, स्त्री, (केश+स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष्।) नीली। इति राजनिर्घण्टः॥ भूतकेशीवृक्षः॥ अजलोमावृक्षः। इति रत्नमाला॥

केशोच्चयः, पुं, (केशानां उच्चयः समूहः।) केशसमूहः। इति हेमचन्द्रः॥

केश्यं, क्ली, (केशाय हितं इति यत्।) कृष्णागुरु। भृङ्गराजे, पुं। इति राजनिर्घण्टः॥ (केशहितकारके, त्रि॥)

केसरं, क्ली, (के जले सरतीति। सृ+अच्।) हिङ्गुः इति हेमचन्द्रः॥ नागकेसरपुष्पम्। कासीसम्। स्वर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥

केसरः, पुं, (के हस्तिशिरोऽवच्छेदे उच्छ्रितदेशे इत्यर्थः सरति। सृ+अच्।) नागकेशरवृक्षः। तुरङ्गस्कन्धकेशः। (यथा, रघुवंशे। ४।६७।

"विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः। दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धान् लग्नकुङ्कुमकेसरान्"॥) सिंहस्कन्धकेशः। (यथा, पञ्चतन्त्रे। १।२०४।

"व्याकीर्णकेसरकरालमुखा मृगेन्द्रा नागाश्च भूरि मदराजि विराजमानाः"॥) वकुलवृक्षः। (यथा, रघुवंशे। ९।३६।

"ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं सुरभिगन्धपराजितकेसरम्"॥) पुन्नागवृक्षः। किञ्जल्कः। इति हेमचन्द्रः॥

केसरः, पुं क्ली, (के जले सरतीति। सृ+पचाद्यच्। हलदन्तादिति अलुक्समासः।) किञ्जल्कः। हिङ्गुनि, पुं स्त्री। इति रभसः॥

केसरवरं, क्ली, (केसरेषु वरं श्रेष्ठं गुणाधिक्यात्। यद्वा, केसरैः किञ्जल्केन वृणातीति। वृ+अच्।) कुङ्कुमम्। इति राजनिर्घण्टः॥

केसराम्लः, पुं, (के जलनिमित्तकः सरः अम्लः तद्रसो यस्य।) बीजपूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

केसरिका, स्त्री, (के जले सरति स्थायितया साधुकारितया वा। वुन् अलुक्समासः। ततष्टाप् अत इत्वम्।) सहदेवीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

केसरिसुतः, पुं, (केसरी स्वनामख्यातो वानरभेदः तस्य सुतः पुत्त्रः।) हनूमान्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते ३।१४७।२७।

"अहं केसरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुना। जातः कमलपत्राक्ष! हनूमान् नाम वानरः"॥)

केसरी, [न्] पुं, (केसराः जटाः सन्त्यस्य। केसर+इनिः।) सिंहः। घोटकः। पुन्नागः। नागकेशरः। इति मेदिनी॥ रक्तशिग्रुः। इति राजनिर्घण्टः॥ वानरविशेषः। स तु हनूमत्पिता। (यथा, रामायणे। ७।४०।१९।

"सूर्य्यदत्तवरस्वर्णः सुमेरुर्नाम पर्व्वतः। यत्र राज्यं प्रशास्त्यस्य केसरी नाम वै पिता"॥)

कै, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-अनिट्।) कायति। एषामादन्तत्वेन दिवादौ पाठेऽपीष्टसिद्धौ आदवैकारान्तत्वेन पाठो गणाकृतमनित्यमिति ज्ञापयति। तेन अयधातोरात्मनेपदानित्यत्वं प्रापो लुकि च ग्लोर्लोम इति यत्नोपि अयधातौ परे उपसर्गरेफो रा इति वक्तव्यात् पराशब्दस्य रेफस्य लकारे "अयं कालः समुत्पन्नोयः पलाति स जीवति" इति सिद्धम्। वेदेषूच्चारण-

भेदार्थो श्यादो पाठ इति केचित्। इति दुर्गादास ॥

कैकयी, स्त्री, (जनपदात् क्षत्रियात् अञ्। यद्वा, केकय + स्वार्थे अण्। केकय + बाहुलकात् न याद् गियादेश। तस्यापत्यं स्त्री ङीप्।) कैकयी। इति शब्दरत्नावली ॥

कैकेयी, स्त्री, (केकेय केकयराज तस्यापत्यं स्त्री ङीप्।) केकयी। सा तु केकयराजकन्या दशरथ राजपत्नी च। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ १२। २।
"तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति।
कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा" ॥)

कैङ्कर्य्य, क्ली, (किङ्करस्य भाव किङ्करस्येदं किङ्करस्य कर्म्म वा। किङ्कर + ष्यञ्।) किङ्करत्वम्। दासत्वम् ॥ (यथा, भागवते। ३। २। २२।
"तत् तस्य कैङ्कर्य्यमलं भृतान् नो
विग्लापयत्यङ्ग! यदुग्रसेनम्" ॥)

कैटज, पु, (कुटज एव स्वार्थे अण् वृद्धि। पृषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वम्।) कुटजवृक्ष। इति भावप्रकाश ॥

कैटभ, पु, स्वनामख्यातो दैत्यविशेष ॥ (अयन्तु विष्णोः कर्णमलोद्भूतयोरसुरयोरन्यतर। पाद्मकल्पे जात सन् एकार्णवे योगनिद्रायां स्थितस्य भगवतो नाभिपद्मादाविर्भूतं पद्मयोनिं ब्रह्माणं यदा हन्तुमुद्यत तदा योगनिद्रां विहाय समुत्थितेन भगवता जघनोपरि समुत्थाप्य निहतोऽयं दुर्दान्तोऽसुर।) यथा,— मार्कण्डेयपुराणम्।
"योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्येकार्णवीकृते।
आस्तीर्य्य शेषमभजत् कल्पान्ते भगवान् प्रभुः।
तदा द्वावसुरौ घोरौ विख्यातौ मधुकैटभौ।
विष्णुकर्णमलोद्भूतौ हन्तुं ब्रह्माणमुद्यतौ" ॥
(एतस्योत्पत्त्यादिकं सविस्तरं हरिवंशे ५२ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

कैटभजित्, पु, (कैटभं स्वनामख्यातमसुरं जितवान्। जि + भूते क्विप्। तुगागमश्च।) विष्णु। इत्यमर ॥ (अस्य विवरणं हरिवंशे ५२ अध्याये द्रष्टव्यम्।)

कैटभहा, [न्] पु, (कैटभं स्वनामख्यातं महासुरं हन्ति हतवान् वा। हन् + क्विप् भूते।) विष्णुः। इति हेमचन्द्र ॥ (स च सर्व्वशक्तिर्भगवान् स्वरूपतो निर्गुणोऽपि सृष्ट्यादिकार्य्यसम्पादनार्थं गुणाधिष्ठातृत्वमभ्युपैति, तत्र तु यदा जीवादृष्टवशात् यद्यद्गुणोद्रेकात्मिका क्रियाशक्तिरुपतिष्ठते नितरां गुणाधिष्ठातृतया भगवानपि तदा तत्तद्गुणोपयोगिक्रियावानिव प्रतिभाति। परं देहाभिमानवतां जीवानामिव तस्य प्राकृतबुद्धिकृतो भ्रमो न सम्भवति हृषीकेशत्वात् गुणनियन्तृत्वान्नित्यं देहाभिमानराहित्याच्च अत एव स कैटभजिन्मधुजिदित्याद्युपाधिकृतयोरुक्तवस्तुतः जीववत् किञ्चित् क्रियते तत्र सर्व्वमेव गुणप्रतन्त्रेरेवमेव एव। ईश्वरस्य तु भृत्या इव गुणा एवाधीना सन्त तदाज्ञयैव क्रिया उत्पादयन्ति सम्पादयन्ति च ॥)

कैटभा, स्त्री, (कूटा गुणात्तत्त्वाख्य सृष्ट्यादिकं कीट। कूट + अण् वृद्धि पृषोदरात् औकारस्य ऐकारत्व। तेन तैर्वा भाति प्रकाशते वा। भा + क्विप्।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेष ॥

कैटभारि, पु, (कैटभस्य स्वनामख्यातस्यासुरभेदस्य अरिः शत्रु। पक्षे कैटभस्य तमस अरिर्दमयिता। सगुणावस्थायामपि ईश्वरस्य विष्णो सत्त्वगुणप्राधान्यात् तथात्वम्।) विष्णु। इति हलायुध ॥

कैटभी, स्त्री, (कैटभ तदाख्यया प्रसिद्ध असुर प्रति इ' हननक्रियारूपतेज प्रकाशोऽस्या।) यद्वा, कूट तम प्रधानभावमधिष्ठाय तामसी प्रकृतिरिति विश्रुता देवकार्य्यसाधनानुरोधात् तत्त्वतया भातीति। कूट + अणि वृद्धौ कौट पृषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वे कैट भा + क। ततो ङीप् कैटभी तामसीत्यर्थ ॥) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेष। (मधुकैटभभीतब्रह्मणा स्तुत्या प्रसादिततया तामस्या विमोहितौ तौ दुर्दान्तावसुरौ विष्णुना निहतौ। यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ८१ अध्याये।
'एवं स्तुता तदा देवी तामसी तत्र वेधसा।
विष्णोः प्रबोधनार्थाय निहन्तुं मधुकैटभौ ॥
नेत्रास्यनासिकाबाहुहृदयेभ्यस्तथोरस।
निर्गम्य दर्शने तस्थौ ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मन" ॥
इत्युपक्रम्य।
"समुत्थाय ततस्ताभ्यां युयुधे भगवान् हरिः।
पञ्चवर्षसहस्राणि बाहुप्रहरणो विभु ॥
तावप्यतिबलोन्मत्तौ महामायाविमोहितौ।
उक्तवन्तौ वरोऽस्मत्तो व्रियतामिति केशवम्" ॥)

कैटभेश्वरी, स्त्री, (कैटभस्य कैटभपुर्य्या ईश्वरी कर्त्री। पक्षे कैटभस्य तमोगुणस्य ईश्वरी नियन्त्री।) दुर्गा। यथा।
"कैटभन्तु वधं कृत्वा गृहीता तत्पुरी यया।
तेन सा गीयते देवी पुराणे कैटभेश्वरी" ॥
इति देवीपुराणे ४५ अध्याय ॥

कैटर्य्य, पु, (किट त्रासे + भावे घञ्। कैट त्रास राति ददाति तिक्तादीनामातिशय्यात्। रा दाने + क। तत स्वार्थे ष्यञ्।) कट्फल। इत्यमर। २। ४। ४० ॥ निम्ब। महानिम्ब। इति रत्नमाला ॥ मदनवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट ॥

कैडर्य्य, पु, (कैटर्य्य + पृषोदरात् डत्वे साधु।) कटफलः। पूतिकरञ्ज। कटभीवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट ॥

कैतक, क्ली, (केतक्या इद 'तस्येदम्'। ४। ३। १२०। इत्यण्) केतकीपुष्पम्। यथा। कैतक तिक्तकटुकमिति राजवल्लभ ॥

कैतव, क्ली, (कितव + स्वार्थे अण्।) कपट। (कितवस्य भाव कर्म्म वा। युवादित्वादण्।) द्यूत। इत्यमर। २। १०। ४५ ॥ वैदूर्य्यमणि। इति राजनिर्घण्ट ॥ (कितवस्य भाव। कपटता। यथा, भागवते १। १। २। 'धर्म्मः प्रोज्झितकैतवो ऽत्र परमो निर्म्मत्सराणां सतां वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवद तापत्रयोन्मूलनम्' ॥)

कैदार, क्ली, (केदाराणां क्षेत्राणां समूह। इति अण्।) क्षेत्रसमूह। इत्यमरटीकायां भरत। (केदारे क्षेत्रे प्रयत्नेनानीत यज्जल तत्कैदारम्। तद्गुणादिकमुक्तं भावप्रकाशे यथा—
'केदार क्षेत्रमुद्दिष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम्।
कैदारं वार्य्यभिष्यन्दि मधुरं गुरुदोषकृत्" ॥)

कैदार, पु, (केदारे क्षेत्रे भव इत्यण्।) शालिधान्यम्। इति राजनिर्घण्ट ॥ (केदारसम्बन्धिनो ये ते कैदारा इत्यर्थ। यथा, भावप्रकाशे।
'कैदारा वातपित्तघ्ना गुरव कफशुक्रला।
कषाया अल्पवर्च्चस्का मेध्याश्चैव बलावहा" ॥)

कैदारक, क्ली, (केदाराणां समूह केदारस्य इद वा। केदार + वुञ्।) केदारसमूहः। क्षेत्रगण। इत्यमर। २। ९। ११ ॥

कैदारिक, क्ली, (केदाराणां समूह केदारे भव तस्येदं वा। केदार + ठञ्।) कैदारकम्। इत्यमर। २। ९। ११ ॥

कैदार्य्य, क्ली, (केदाराणां समूह। केदार + ष्यञ्।) क्षैत्रम्। क्षेत्रसमूह। इत्यमर। २। ९। ११ ॥

कैमुतिक, पु, (किमुत इत्यव्यय तस्मात् आगत। ठक्।) न्यायविशेष। तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्।
'वेदाश्छन्दांसि सर्व्वाणि ब्रह्माद्याश्च दिवौकस।
जलार्थिनोऽथ पितरो मरीच्याद्यास्तथर्षयः ॥
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे स्नानार्थं ब्रह्मवादिन।
यियासूननुगच्छन्ति संहृष्टा ह्यशरीरिण ॥
समवायस्तु यत्रैषां तत्रान्ये बहवो मला।
नूनं सर्व्वे क्षयं यान्ति किमुतैकं शरीरज" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

कैरव क्ली, (के जले रौति कलनादं करोतीति। रु + अच् केरव हंसः तत्प्रिये छत्रीत्यनुक। तस्य प्रियमित्यण्।) कुमुदम्। श्वेतोत्पलम्। इत्यमर। १। १०। ३७ ॥ (यथा, महाभारते १। १। ८६।
"पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाः प्रकाशिता।
नृबुद्धिकैरवाणाञ्च कृतमेतत् प्रकाशनम्" ॥)

कैरव, पु, (कुत्सितो रवो यस्य स एव स्वार्थे अण्। पृषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वम्।) शत्रु। कितव। इति मेदिनी ॥

कैरविणी, स्त्री, (कैरव पुष्करादित्वात् इनिः। ततो ङीप्।) कुमुदिनी। इति शब्दरत्नावली ॥ (कैरवाणि सन्त्यस्या इति इनि ङीप् च। कुमुदयुक्ता पुष्करिणी ॥)

कैरवी, स्त्री, (कैरवस्य प्रिया इत्यण् ङीप् च।) चन्द्रिका। इति मेदिनी ॥ मेथिका। इति राजनिर्घण्ट ॥

कैरवी, [न्] पु, (कैरव प्रियत्वेन प्रकाश्यत्वेन वा अस्त्यस्य इति इनि।) चन्द्र। इति शब्दमाला ॥

कैराटक पु, (किर पर्य्यन्तभूमिं चरमावस्थां मृत्युदशामित्यर्थं अटति प्राप्नोति यस्मात्। किर + अट् + अच्। तत स्वार्थे कन् अण् च।) स्थावरविषभेदः। इति हेमचन्द्र ॥

कैरातं, क्ली, (किराते पर्य्यन्तभूमौ भवं इत्यण्।) भूनिम्बः। इति शब्दचन्द्रिका॥ श्वेतचन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कैरातः, पुं, (किराते पर्य्यन्तभूमौ भवः। इत्यण्।) भूनिम्बः। इति राजनिर्घण्टः॥ (किरात इव शूरः इत्यर्थे अण्।) बलवान् पुरुषः। तत्पर्य्यायः। दीर्घदृः २ स्थामः ३। इति हारावली॥ (किरातस्य वेशः इव वेशो यस्य। अर्श आद्यच् ततः स्वार्थे अण्। किरातवेशधारिणि, त्रि। यथा, महाभारते १।२।५०।
"ईश्वरार्ज्जुनयोर्युद्धं पर्व्वकैरातसंज्ञितम्"॥
तथा, मन्त्राधाने। "कैरातीं वरदाभयोद्यतकरां देवीं त्रिनेत्रां भजे"॥)

कैरालं, क्ली, (किरं पर्य्यन्तभूमिं अलति पर्य्याप्नोतीति। अल्+"कर्म्मण्यण्" इत्यण्। ततः स्वार्थे अण्।) विडङ्गम् इति वैद्यकम्॥

करालो, स्त्री, (कैराल+स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष्।) विडङ्गा। इति राजनिर्घण्टः॥

कैलासः, पुं, (के जले लासो लसनं दीप्तिरस्य। "इगुपधात् कित्" इत्यादि। ६।३।९। इति अलुक्। केलसः स्फटिकमणिः तद्वत् शुभ्रः इत्यण्। यद्वा, केलीनां समूहः। कैलं। "तस्य समूहः"। ४।२।३७। इत्यण् वृद्धिश्च। कैलेनास्यतेऽत्र। आस्+अधिकरणे घञ्।) स्वनामख्यातपर्व्वतः। इत्यमरः। १।२।७४॥ स च शिवकुवेरयोः स्थानम्। तस्य परिमाणं यथा। "जठरदेवकूटौ मेरोः पूर्व्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुतुङ्गौ भवतः। एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ"। इति श्रीभागवतम्॥ (अयं हि वराहसंहितायां कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः॥)

कैलासनिकेतनः, पुं, (कैलासः निकेतनं यस्य।) शिवः। इति कविकल्पलता॥

कैलासौकाः, [स्] पुं, (कैलासः ओकः स्थानं आलयोऽस्य।) कुवेरः। इति हेमचन्द्रः॥

कैवर्त्तः, पुं, (के जले वर्त्तते। वृत्+अच् अलुक् समासः। ततः स्वार्थे अण्।) स्वनामख्यातवर्णसङ्करजातिः। सतु वैश्यागर्भे क्षत्रियतौरसजातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥ तत्पर्य्यायः। दासः २ धीवरः ३। इत्यमरः। २।१०।१५॥ दाशेरकः ४ जालिकः ५। इति जटाधरः॥ (यथा, मनुः। १०। ३४।
"निषादो मार्गवं सूते दाशं नौकर्म्मजीविनम्।
कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्य्यावर्त्तनिवासिनः"॥
अस्य टीकायां कुल्लूकभट्टेन यदुक्तं तद्यथा।
"ब्राह्मणेन शूद्रायां जातो निषादः प्रागुक्तः प्रव्रातायामायोगव्यां मार्गवं दाशापरनामानं नौव्यवहारजीविनं जनयति। यमार्य्यावर्त्तदेशवासिनः कैवर्त्तशब्देन कीर्त्तयन्ति"॥)

कैवर्त्तमुस्तं, क्ली, (के जले जलयुक्तभूमौ वर्त्तते जायते इति कैवर्त्तं ततः स्वार्थे अण्। कैवर्त्तं च तत् मुस्तञ्चेति कर्म्मधारयः।) कैवर्त्तमुस्तकम्। इति शब्दरत्नावली॥

कैवर्त्तमुस्तकं, क्ली, (कैवर्त्तमुस्त+स्वार्थे कन्। यद्वा कैवर्त्तस्य प्रियं मुस्तकम्।) कैवर्त्तीमुस्तकम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कैवर्त्तिका, स्त्री, (कैवर्त्ती जलस्था इव। इवार्थे कन् ततो ह्रस्वः।) मालवे प्रसिद्धो लताविशेषः। तत्पर्य्यायः। सुरङ्गा २ लता ३ वाञ्छी ४ दृढ़ानता ५ रङ्गिणी ६ वस्तरङ्गा ७ सुभगा ८। अस्या गुणाः। लघुत्वम्। रूक्षत्वम्। कषायत्वम्। कफकासश्वासमन्दाग्निदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कैवर्त्तिमुस्तकं, क्ली, (कैवर्त्ताः कैवर्त्तपत्नगाः प्रियं मुस्तकम्। संज्ञायां "ङ्यापोः"। ६।३।६३। इति वा ह्रस्वः।) कैवर्त्तीमुस्तकम्। इत्यमरटीका॥

कैवर्त्ती, स्त्री, (के जले वर्त्तते इति। वृत्+अच्। कैवर्त्ता जलस्था सा एव इति स्वार्थे अण् ततो ङीप्।) परिपेलम्। इति वैद्यकम्॥ कैवर्त्तपत्नी च॥

कैवर्त्तीमुस्तकं, क्ली, (कैवर्त्ताः कैवर्त्तपत्नगाः प्रियं मुस्तकम्। संज्ञायां "ङ्यापोः"। ६।३।६३। इति विकल्पे ह्रस्वविधेरत्र ह्रस्वाभावः।) मुस्ताप्रभेदः। इति भरतः॥ केवोटमुता इति भाषा। केशुर इति नीचोक्तिः। केशुरिया मुथा। इति सारसुन्दरी॥ तत्पर्य्यायः। कुटन्नटम् २ दाशपुरम् ३ वानेयम् ४ परिपेलवम् ५ प्लवम् ६ गोपुरम् ७ गोनर्द्दम् ८ इत्यमरः। २।४।१३१॥ दाशपुरम् ९ दाशपूरम् १० दशपुरम् ११ दशपूरम् १२ परिपेलम् १३ पारिपेलम् १४ कैवर्त्तमुस्तकम् १५ कैवर्त्तिमुस्तकम् १६। इति तट्टीका॥ वनसम्भवम् १७। इति रत्नकोषः॥ धान्यम् १८ शीतपुष्पम् १९ जीर्णबुध्नकम् २० वन्यम् २१ सितपुष्पम् २२। इति जटाधरः॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफवायुव्रणदाहाश्मकुष्ठरक्तदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ हिमत्वम्। तिक्तत्वम्। कषायत्वम्। कान्तिदत्वम्। पित्तविसर्पकुष्ठकण्डुविषनाशित्वञ्च। इदन्तु वितुन्नकनाम्नो वृक्षस्य त्वक् मुस्तासदृशी॥ इति भावप्रकाशः॥

कैवलं, क्ली, (के शिरोऽवच्छेदे वलते संवृणोति केशादिरतिसौरभकरणात् के जले वलते गुणाधिक्यात् वर्त्तते वा। वल+अच् ततः स्वार्थे अण्।) विडङ्गम्। इति रत्नमाला॥ (केवलस्य भावः इति केवलशब्दात् ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्॥)

कैवल्यं, क्ली, (केवलस्य सर्व्वोपाधिवर्ज्जितस्य भावः इति। केवल+ष्यञ्।) मुक्तिः। इत्यमरः। १।५।६॥ (तथा च पातञ्जले कैवल्यपादे ३ सूत्रं यथा,
"निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां
वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्"॥
निमित्तं धर्म्मादि तत्प्रकृतीनामर्थान्तरपरिणामेन प्रयोजकं न हि कार्य्येण कारणं प्रवर्त्तते। वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ततस्तस्मादनुष्ठीयमानाद् धर्म्मात् वरणमावरकं अधर्म्मादि तस्यैव विरोधित्वात् भेदः क्षयः क्रियते तस्मिन् प्रतिबन्धे क्षीणे प्रकृतयः स्वयमभिमतकार्य्याय प्रभवन्ति। क्षेत्रिकवत्। यथा, क्षेत्रिकः कृषीवलः केदारात् केदारान्तरं जलं निनीषुर्जलप्रतिबन्धकावरणभेदमात्र करोति। तस्मिन् भिन्ने जलं स्वयमेव प्रसरद्रूपं परिणामं गृह्णाति न तु जलप्रसरणे तस्य कश्चित् प्रयत्नः। फलतः यावत् योगादिप्रभावेण अधर्म्मावरणभेदो न भवेत् तावत् कुतस्तत्त्वज्ञानं किञ्च यावत्तत्त्वज्ञानप्रभावात् सर्व्वा वासना न क्षयं यान्ति तावत् तथैव कैवल्यापत्तिरिति ध्येयम्। तथा च तत्रैव। ११।
"हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वादेषामभावे तदभावः"॥
वासनानामनन्तरानुभवो हेतुस्तस्यानुभवस्य रागादयस्तेषामविद्येति साक्षात् पारम्पर्य्येण च हेतुः। फलं शरीरादि स्मृत्यादि च। आश्रयो बुद्धिरालम्बनं यदेवानुभवस्य तदेव वासनानामतस्तैर्हेतुफलाश्रयालम्बनैरनन्तानामपि वासनानां संगृहीतत्वात्तेषां हेतूनामभावे ज्ञानयोगाभ्यां दग्धबीजकल्पत्वे विहिते निर्म्मूलत्वान् वासनाः प्ररोहं न यान्ति न वा कार्य्यमारभन्त इति तासामभावः॥ अत्र भगवद्गीतायाम्। ४।३७।
"यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुन!।
ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुते तथा"॥
अतएव सत्त्वादिषु गुणेषु कृतार्थेषु भोगापवर्गादिलक्षणेषु पुरुषार्थेषु समाप्तेषु कैवल्यमित्येव सारसिद्धान्तवाक्यम्। यथा, पातञ्जले। ३३।
"पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति"।
समाप्तभोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थानां गुणानां यः प्रतिप्रसवः प्रतिलोमस्य परिणामस्य समाप्तौ विकारानुद्भव अणेषु यदि वा चिच्छक्तेर्वृत्तिसारूप्यनिवृत्तौ स्वरूपमात्रेऽवस्थानं तत् कैवल्यमुच्यते। इत्थं सर्व्वेष्वेव दर्शनेष्वधिष्ठातृत्वं विहाय नान्यदात्मनोरूपमुपपद्यते। अधिष्ठातृत्वञ्च चिद्रूपत्वं तच्च जड़ात् वैलक्षण्यमेव चिद्रूपतया यदधितिष्ठति तदेव भोग्यतां नयति यच्च चेतनाधिष्ठितं तदेव सकलकार्य्यकारयोग्यं भवति। एवञ्च सति नित्यत्वात् प्रधानस्य व्यापारनिवृत्तौ यदात्मनः कैवल्यमुक्तमभियुक्तं तदभिप्राय दर्शनान्तराणां नान्या गतिः तस्मादिदमेव युक्तमुक्तं वृत्तिसारूप्यपरिहारेण स्वरूपे प्रतिष्ठा चितिशक्तेः कैवल्यम्। यथा,
"पुरुषस्य आत्मनस्तुष्टा चित्तदारेण सकलव्यवहारनिष्पत्तिमुपपाद्यपुरुषसत्त्वे प्रमाणमुपदर्श्य कैवल्यनिर्णयाय दशभिः सूत्रैः क्रमेणोपयोगिनोऽर्थानभिधाय शास्त्रान्तेऽप्येतदेव कैवल्यमित्युपपाद्य कैवल्यस्वरूपं निर्णीतम्"। परं जन्मौषधिमन्त्रसमाधिजन्यासु सिद्धिषु सतीष्वपि ज्ञानभक्त्यादियोगेन येन केनचिदुपायेन भगवदनुकम्पालाभ एव कैवल्योपायः। पातञ्जलदर्शनटीकाकृत् सम्राड्राजभोजाधीश्वरोऽप्येतदर्थं कैवल्यपादस्य टीकायां मङ्गलाचरणं कृतवान्। यथा,—
"यदाश्रयैव कैवल्यं विनोपायैः प्रजायते।
तमेकमजमीशानं चिदानन्दमयं स्तुमः"॥

क्षायनशर्व्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः ।
यथा, मुक्तिकोपनिषदि । "कठवल्लीतैत्तिरीयक ब्रह्मकैवल्यश्वेताश्वतरेत्युपक्रम्य कृष्णयजुर्व्वेदगतानां द्वात्रिंशत्संख्यकानामुपनिषदां सहनाववत्विति शान्तिः" ॥)

कैशिक, क्ली, (केशानां समूहः । "केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्" । ४ । २ । ४८ । इति पक्षे ठक् ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ९८ ॥

कैशिकः, पुं, (केशेषु केशविन्यासादौ साधुः । केश+ठक् ।) शृङ्गाररसः । इति शब्दरत्नावली जटाधरश्च ॥

कैशिकी, स्त्री, (कैशिक+स्त्रियां ङीप् ।) नाटकवृत्तिविशेषः । यथा । "भारती सात्वती कैशिक्या रभटी च वृत्तयः" । इति हेमचन्द्रः ।

कैशोरं, क्ली, (किशोरस्य भावः । किशोर+अण् ।) किशोरावस्था । इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु दशमवर्षावधिपञ्चदशवर्षावधिः । इति स्मृतिः ॥

कैश्यं, क्ली, (केशानां समूहः । इति ष्यञ् ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ९८ ॥

कोक, पुं, (कोकते आदत्ते चन्द्रसुधामिति । कुक आदाने+पचाद्यच् ।) चक्रवाकः ।
(यथा, गीतगोविन्दे ५ । १७ ।
"कोकानां करुणस्वनेन सदृशी दीर्घा मदभ्यर्थना" ॥)
वृकः । (यथा, रामायणे । ५ । २६ । ९ ।
"वने युथपरिभ्रष्टा मृगी कोकैरिवार्द्दिता" ॥)
ज्येष्ठी । खर्ज्जूरीवृक्षः । भेकः । इति मेदिनी । विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कोकड, पुं (कोकं कोकरवं वृकध्वनिवत् ध्वनिमित्यर्थः लाति गृह्णातीति । ला+क । लस्य डत्वम् ।) विलेशयमृगविशेषः । तत्पर्य्यायः । जविनः २ कोकवाचः ३ विलेशयः ४ चमरपुच्छः ५ लोमशः ६ धूम्रवर्णकः ७ । तन्मांसगुणाः । श्वासानिलकासहरत्वम् । पित्तदाहकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकदेव, पुं (कोकश्चक्रवाक स इव दीव्यति क्रीडतीति । दिव+अच् ।) कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकनदं, क्ली, (कोकान् चक्रवाकान् नदति नादयति तापविकाशेन । कोक+नद+अन्तर्भावितण्यर्थः ततोऽच् मूलविभुजादित्वात् को वा ।) रक्तकुमुदम् । रक्तपद्मम् । इति मेदिनी । (यथा, गीतगोविन्दे । १० । ५ ।
'नीलनलिनाभमपि तन्वि ! तव लोचनं धारयति कोकनदरूपम्' । अस्य पर्य्याया यथा,—
'रक्तं कोकनदं पद्ममल्पमन्यद्दलोहितम्' ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कोकनदच्छवि पुं (कोकनदस्य रक्तोत्पलस्य छविरिव छविर्दीप्तिर्यस्य ।) रक्तवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः ॥

कोकबन्धुः, पुं, (कोकयोः चक्रवाकयुगलयोर्दिवसप्रभया वियोगकारितया बन्धुरिव ।) सूर्य्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कोकाम्रः, पुं, (कोक खर्ज्जूरीदलाकारदलयम्रमाम्रोऽस्य ।) समष्ठिलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकाह, पुं, (कोक इव आहन्ति वेगेन गच्छतीति । आ+हन्+ड ।) श्वेतघोटकः । तत्पर्य्यायः । ककः २ । इति हेमचन्द्रः । क्वचित् पुस्तके काकाह इति पाठः ॥

कोकिल, पुं (कुक आदाने+"सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच्" । उणां १ । ५५ । इति इलच् ।) सनामख्यातकृष्णवर्णमधुरस्वरपक्षी । (यथा, रामायणे । २ । ५२ । २ ।
"भास्करोदयकालोऽयं गता भगवती निशा ।
असौ सुकृष्णविहगः कोकिलस्तात ! कूजति" ॥)
तत्पर्य्यायः । वनप्रियः २ परभृतः ३ पिकः ४ । इत्यमरः । २ । ५ । १९ । परपुष्टः ५ वाल ६ वसन्तदूतः ७ ताम्राक्षः ८ गन्धर्व्वः ९ मधुगायनः १० वासन्तः ११ कलकण्ठः १२ कामान्धः १३ काकलीरवः १४ कुहूरवः १५ अन्यपुष्टः १६ मत्तः १७ मदनपाठकः १८ । इति राजनिर्घण्टः ।
(अस्य गुणा यथा,—हारीते १ स्थाने ११ अध्याये ।
"कोकिलः श्लेष्मलो ज्ञेयः पित्तस्य शमनस्तथा" ॥
मूषिककल्पान्तर्गतमूषकविषजातीयविशेषः ।
तद्दंशनजनितलक्षणानि यथा,—
"शूयथुः कोकिलेनोक्ता ज्वरो दाहश्च दारुणः" ॥
इति सुश्रुते कल्पस्थाने सप्तमाध्याये उक्तम् ॥)
अङ्गारः । इति त्रिकाण्डशेषः । (छन्दोविशेषः । इति वृत्तरत्नाकरः ॥)

कोकिलनयन, पुं, (कोकिलस्य नयनमिव रक्तवर्णं पुष्पमस्य ।) कोकिलाक्षवृक्षः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (कोकिलाक्षशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कोकिलाक्ष, पुं, (कोकिलस्याक्षीव रक्तं पुष्पमस्य । "अक्ष्णोऽदर्शनात्" । ५ । ४ । ७६ । इति अच् ।) वृक्षविशेषः । कुलियाखाडा इति भाषा । तालमखाना इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । इक्षुगन्धा २ काण्डेक्षुः ३ इक्षुरः ४ क्षुरः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १०४ । भृङ्गाली ६ वज्रवल्ली ७ क्षुरकः ८ भृङ्गालघटी ९ वर्षाक्षी १० वज्रदुला ११ वज्रकण्टकः १२ इक्षुः १३ इक्षुरकः १४ वज्रः १५ वज्रकीला १६ पिकेक्षणा १७ पिच्छिला १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेतस्य तस्य पर्य्यायाः । वीरतरुः २ विदुरः ३ क्षुरकः ४ शुक्लपुष्पः ५ । रक्तस्य तस्य पर्य्यायः । क्षुरकः २ अतिच्छत्रः ३ । इति रत्नमाला ॥ सामान्यस्य तस्य गुणाः । आमवातवातरक्तरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तातिसारनाशित्वम् । शुक्रकफवातविकारित्वम् । स्तन्यपथ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्वेतकोकिलाक्षमूलं काञ्जीदुग्धेन पिष्टं सत् भक्षितं क्षयरोगं नाशयेत । यदुक्तं गारुडे १९३ अध्याये ।
"श्वेतकोकिलाक्षमूलं काञ्जीक्षीरेण संयुतम् ।
विसमात्रेण वै पीतं क्षयरोगं क्षयं नयेत्" ॥)

कोकिलाक्षक, पुं, (कोकिलाक्ष+स्वार्थे कन् ।) कोकिलाक्षवृक्षः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (पक्षिकस्य व्यवहारस्तथा,—
"कोकिलाक्षकनिर्य्यूहः पीतस्तच्छाकभोजिना ।
कृपाभ्यास इव क्रोधं वातरक्तं नियच्छति" ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने २२ अध्याये ।)

कोकिलावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति । आ+वस+अधिकरणे घञ् । कोकिलानां आवासः ।) आम्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकिलेक्षुः, पुं, (कोकिल इव कृष्णवर्णः इक्षुः ।) कृष्णेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकिलेष्टा, स्त्री, (कोकिलस्य इष्टा प्रिया ।) महाजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकिलोत्सव, पुं, (कोकिलानां उत्सवोऽत्र ।) आम्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोङ्कणा, स्त्री, (कोङ्कणे भव कोङ्कणदेशस्य जन्मकारे निर्म्मितमिति भावः । "तत्र भवः" । ४ । ३ । ५३ । इत्यण् तस्य लुक् ।) शस्त्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

कोङ्कण, पुं, देशविशेषः । इति विश्वः । कोङ्कण इति भाषा । (यथा, आगमे ।
"अग्राभ्यङ्क समारभ्य कटिदेशस्य मध्यगे ।
समुद्रप्रान्तदेशो हि कोङ्कणः परिकीर्त्तितः" ॥
देशोऽयं कूर्म्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि वर्त्तते ।
यथा, मात्स्ये रते । ६ । ८ । ५९ ।
"अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ" ।
"कौकुट्टकास्तथा चोला कोङ्कणा मलजा नराः" ॥
क्वचिदेकवचनमपि दृश्यते ।
यथा, स्मृतितत्त्वे ।
'मालवे गौड़देशे च सिन्धुदेशे च कोङ्कणे ।
व्रत चूड़ां विवाहञ्च वर्ज्जयेत् मकरे गुरौ' ॥)

कोङ्कणासुत, पुं, (कोङ्कणे तदाख्यप्रदेशे भवा । अण् तस्य लुक् च । कोङ्कणा रेणुका तस्या सुत पुत्रः ।) परशुरामः । इति शब्दमाला ॥

कोच, पुं, (कुच्+ज्वलादित्वात् कर्त्तरि ण ।) जातिविशेषः । स तु मांसच्छेदिगर्भे तीवरस्यौरसजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

कोजागर, पुं, (को जागर्त्ति अस्यां पौर्णमासी निशायां इति लक्ष्म्या देव्या उक्तियोग समये । पृषोदरादित्वात् साधु ।) आश्विनी पूर्णिमा । तत्पर्य्यायः । शारदी २ द्यूतपूर्णिमा ३ शरत्पर्व्व ४ कौमुदी ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अथ कोजागरकृत्यानि । तत्र ब्रह्मपुराणम् ।
'आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां निकुम्भो वालुकार्णवात् ।
आयाति सेनया सार्द्धं कृत्वा युद्धं सुदारुणम् ॥
तस्मात् तत्र नरैर्गार्ग्यः स्वगेहस्य समीपतः ।
शोधितव्या प्रयत्नेन भूषितव्याश्च सद्मनि ॥
पुष्पार्घ्यफलमूलौघसर्षपप्रकरैस्तथा ।
वेश्मानि भूषितव्यानि नानावर्णैर्विशेषतः ॥
सखातैरनुलिप्तैश्च नरैर्भाव्यं सबान्धवैः ।
दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विचक्षणैः ॥
स्त्रीबालवृद्धमूर्खैश्च भोक्तव्यं पूजिते सुरे ।
पूज्याश्च सकले यक्षैस्तथा दारोर्द्धभित्तयः ॥
दारोपान्ते सदीपस्तु सम्पूज्यो हव्यवाहनः ।
यवाद्यक्षतहतोपेतैस्तण्डुलैश्च सतर्पितः ॥

संपूजितव्यः पूर्णेन्दुः पयसा पायसेन च ।
स्कन्दः सभार्य्यः स्कन्दश्च तथा नन्दीश्वरो मुनिः ॥
गोमद्भिः सुरभिः पूज्या छागवद्भिर्हुताशनः ।
उरभ्रवद्भिर्वरुणो गजवद्भिर्विनायकः ॥
पूज्यः साश्वैश्च रेवन्तो यथाविभवविस्तरैः ।
ततः पूज्यो निकुम्भोऽपि समांसैस्तिलतण्डुलैः ॥
सुगन्धिभिर्घृतोपेतैः सशराखैश्च भूरिभिः ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम् ॥
वह्निपार्श्वगतैर्नेया दृष्ट्वा क्रीडाः पृथग्विधाः" ॥ * ॥
लिङ्गपुराणे यथा,—
"आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि ।
कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये ॥
कौमुद्यां पूजयेल्लक्ष्मीमिन्द्रमैरावतं स्थिरम् ।
सुगन्धिर्निशि सद्वेशस्त्वक्षैर्जागरणञ्चरेत् ॥
निशीथे वरदा लक्ष्मीः को जागर्त्तीति भाषिणी ।
तस्मै वित्तं प्रयच्छामि अक्षैः क्रीडां करोति यः ॥
नारिकेलैश्चिपिटकैः पितॄन् देवान् समर्चयेत् ॥
बन्धूंश्च प्रीणयेत्तेन स्वयं तदशनो भवेत्" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (अत्र निशायां बन्धुभिरक्षैः क्रीडयित्वा लक्ष्मीप्रसादात् धनभाग्भवेत् । अक्षक्रीडानियमश्च चतुरङ्गशब्दे द्रष्टव्यः ॥)

कोटः, पुं, (कुट्यते प्रताप्यते शत्रुरत्र अनेन वा । दुर्गमाश्रित्य प्रबलविपक्षमपि प्रतापयितुं शक्यते इत्यर्थः । कुट प्रतापने + अधिकरणे करणे वा घञ् ।) दुर्गम् । इति कुटशब्दार्थे मेदिनी ॥ गड़ कोट्टा इति च भाषा ॥ (कुट् + भावे घञ् । कौटिल्यम् प्रतापनम् ॥)

कोटकः, पुं, (कुट् + कर्त्तरि ण्वुल् ।) गृहकारकः । घरामि इति भाषा । स तु कुम्भकार्य्यां गर्भे अट्टालिकाकारस्त्वौरसजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

कोटरं, क्ली पुं, (कोटं कौटिल्याकारं स्थानं गर्त्तमिति यावत् । रातीति । रा + कः ।) वृक्षस्थितगह्वरम् । गाछेर खोंडोल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । निष्कुहः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १३ ॥ निर्गुडः ३ कोटरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रान्तरम् ५ । तरुविवरम् ६ । इति जटाधरः ॥ (कोटशब्दात् चतुरर्थ्यां अश्मरादित्वात् रः । पां, ४ । २ । ८० ॥ दुर्गवन्निष्छिद्रदेशादौ, त्रि ॥)

कोटरावणं, क्ली, (कोटरान्वितानां तरूणां वनम् । पूर्व्वदीर्घत्वं णत्वञ्च ।) सकोटरवृक्षयुक्तवनम् । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

कोटरी, स्त्री, (कोटं कौटिल्यं रीयति गच्छतीति । रीगतौ + क्विप् ।) नग्ना स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । १७ ॥ (कोटं कुटिलस्वभावं राक्षसासुरादिकं रीयति हन्ति । री + क्विप् ।) चण्डिका ॥ इत्यमरटीका ॥

कोटवी, स्त्री, (कोटं कौटिल्यं निर्लज्जतां वाति गच्छतीति । कोट + वा गमनहिंसयोः "आतोऽनुपसर्गे कः" । ३ । २ । ३ । इति कः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) विवस्त्रा स्त्री । इत्यमरटीका । (कोटं दुर्गं दुर्गनामानमसुरं वाति नाशयतीति ।) दुर्गा । इति धरणी ॥

कोटिः, स्त्री, (कोट्यते छिद्यतेऽनया । कुट छेदे । "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां । ४ । ११७ । इति इन् । बाहुलकात् गुणः ।) अस्त्रादेः कोणः । (यथा, रघुवंशे । ७ । ४६ ।
"हृतान्यपि श्येननखाग्रकोटि
व्यासक्तकेशानि चिरेण पेतुः" ॥)
उत्कर्षः । शतलक्षसंख्या । क्रोर इति भाषा ॥ (यदुक्तं अङ्कशास्त्रे ।
"एकं दशं शतञ्चैव सहस्रमयुतन्तथा ।
लक्षञ्च नियुतञ्चैव कोटिरर्व्वुदमेव च" ॥)
धनुरग्रम् । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ४० । २२ ।
"तस्य स्कन्धे मृतं सर्पं क्रुद्धो राजा समासजत् ।
समुत्क्षिप्य धनुष्कोट्या स चैनं समुपैक्षत" ॥)
(रेखा । यथा, कुमारे । २ । २६ ।
"आवर्ज्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः ।
रुद्राणामपि मूर्द्धानः क्षतहुङ्कारशंसिनः" ॥
वादविचारः । संशयनिर्णयाय पूर्व्वपक्षः । यथा, गादाधरीसंशयहेतूक्तिः ।
"विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यकोट्युपस्थितिः" ।
लीलावत्युक्तत्रिकोणादिक्षेत्रावयवरेखाभेदः । यथा,
"इष्टाद्वाहोर्य्यस्मात् तत्स्पर्द्धिन्यां दिशीतरो बाहुः ।
त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः" ॥
सिद्धान्तशिरोमण्युक्तारात्रिचक्रस्य तृतीयांशः । यथा,
"त्रिभिर्भैः पदं तानि चत्वारि चक्रे क्रमात् स्यादयुग्मयुग्मसंज्ञा च तेषां । अयुग्मे पदे यातमेष्यन्तु युग्मे भुजस्ताङ्कहीनं त्रिभं कोटिरुक्ता" ॥ छायानिरूपणार्थं कल्प्यमानक्षेत्रावयवरेखाविशेषः । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।
"दिक्साम्यसम्पातगतस्य शङ्कोः-
श्छायाग्रपूर्व्वापरसूत्रमध्यम् ।
दोर्दोःप्रभा वर्गवियोगमूलं
कोटिर्नरात् प्रागपरा ततः स्यात्" ॥ * ॥
"दिक्साम्यपातस्य शङ्कोर्भाग्रं यत्र पतति तस्य पूर्व्वापरसूत्रस्य च यदन्तरं स दोरित्युच्यते । दोःश्छाययोर्वर्गान्तरपदं पूर्व्वापरा कोटिः" । इति ॥ चन्द्रस्य शृङ्गोन्नतिज्ञानार्थं क्षेत्रावयवविशेषः । यथा, तत्रैव "योऽधो नरो दिनकृतः स विधोर्यदग्रशङ्क्वन्वितो यदि मता खलु सैव कोटिः" ॥ अपि च अर्कस्य योऽसौ अधः शङ्कुः यस्य ऊर्द्धशङ्कुना युक्तस्यैव तथैव कोटिर्मतेति । यथा, तत्रैव ।
"यो रवेरधः शङ्कुरसौ विधोरूर्द्धशङ्कुना युतः । सैव कोटिर्मम मता । अत्रोपपत्तिः । इहार्केन्दोर्याम्योत्तरभावेन यदन्तरं स भुजः । ऊर्द्धाधोभावेन यदन्तरं सा कोटिः । सा चैव भवति । उदयेऽस्ते वा यदि शृङ्गोन्नतिस्तदारविशङ्कोरभावात् शशिशङ्कुरेव कोटिः । यदा निशि रवेरधः शङ्कुस्तदा स शङ्कुर्विधोरुदयशङ्कुना युतो यावांस्तावत् तयोर्यथाखयोः ऊर्द्धाधरमन्तरं सैव कोटिरुचिता । यतो द्रष्टा भुवस्यात्मनोऽवस्थानवशेन शशिनः शृङ्गमुन्नतमवलोकयम् । अतः स्वावस्थानसमसूत्रादूर्द्धरूपिण्या कोट्या भवितव्यम् । भुजकोटिकर्णैःकृतं त्र्यस्रं दृष्टेरग्रत आदर्शवत् सम्मुखं यथा भवति तथा कल्प्यम् ॥ किञ्च, उदयास्तसूत्रकल्पितक्षेत्रावयवविशेषः । तत्रैव यथा,—
"सूत्राद्दिवा शङ्कुतलं यमाशं
याम्यां गतं हि द्युनिशं कुगोले ।
अधश्च सौम्यां निशि सौम्यमस्मात्
सद्युक्तियुक्तं न्वतलं निरुक्तम् ॥
सौम्याग्रकाग्रान्नृतलं हि याम्यं
याम्याग्रकाग्रात् पुनरेव याम्यम् ।
तदन्तरेवं समवृत्तखेट-
मध्यांशजीवां भुवि बाहुमाहुः ।
दृग्ज्यां श्रुतिं चाथ तयोस्तु कोटिं
पूर्व्वापरां वर्गवियोगमूलम्" ॥
"क्षितिजस्थाहोरात्रवृत्तसम्पातयोर्बद्धं सूत्रमुदयास्तसूत्रम् । यद्दस्थानात् लम्बः शङ्कुः तस्य तलं उदयास्तसूत्रात् दक्षिणतो भवति । यतः क्षितिजादुपरि दक्षिणतोऽहोरात्रवृत्तं गतम् । अधस्तु उत्तरतो गतम् । अतो निशि उत्तरं न्वतलम् । अथ भुज उच्यते । उत्तरगोलेऽग्रोत्तरं न्वतलं याम्यम् । अतस्तेनोनाया बाहुर्भवति । बाहुर्नाम शङ्कुः प्राचि अपरसूत्रयोरन्तरम् । यदाऽग्रा शङ्कुतलादूना तदा तयोरन्तरं दक्षिणं शङ्कुतलं बाहुः स्यात् । एवं समवृत्तप्रवेशादुपरि दक्षिणगोले तु अग्रा याम्या शङ्कुतलं च याम्यं तयोर्योगे कृते बाहुः स्यात् रविसममण्डलयोरन्तरांशानां ज्या बाहुः । तत्र या दृग्ज्या स कर्णः तयोर्वर्गान्तरपदं पूर्व्वापरा कोटिः" ॥) एका । इत्यमरः ॥ पिड़िङ्ग शाक इति भाषा ॥

कोटिकः, पुं, (कोट्या बहुसंख्यया कायति प्रकाशते । कै + कः ।) इन्द्रगोपनामकीटः । इति जटाधरः ॥

कोटिजित्, पुं, (कोटिं भणितानां समूहं विचारपर्णं कोटिपरिमितं द्रव्यं वा जितवान् । कोटि + जि + क्विप् तुगागमश्च ।) कालिदासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मेधावी । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

कोटिपात्रः, पुं, (कोटिरग्रभागः पात्रं पत्राकारमस्य । यद्वा, कोटिरग्रं पात्रे जलांशोऽस्य जलक्षेपणादिति भावः ।) केनिपातकः । इति हेमचन्द्रः ॥ केरोयाल इति भाषा ॥

कोटिरः, पुं, (कोटिं असंख्यं राति ददातीति । रा + कः ।) इन्द्रः । नकुलः । शक्रगोपककीटः । इति मेदिनी ॥

कोटिवर्षं, क्ली, (कोटिसंख्यकानि अस्त्राणि उपस्थितान् शत्रून् प्रति वर्षयत्र । कोटि + वृष + अच् ।) बाणपुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कोटिवर्षा, स्त्री, (कोटिभिरग्रभागैर्वर्षति मधु । कोटि + वृष + अच् । स्त्रियां टाप् ।) एका । इत्यमरः ॥ पिड़िङ्ग शाक इति भाषा ॥

(अस्या पर्य्याया यथा।
'स्पृक्काऽसृक् ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः।
समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥
गणाश्चास्याः स्पृक्काशब्दे ज्ञेयाः॥)

कोटिश, पु, (कोट्या अग्रेण श्यति नाशयति चूर्णीकरोतीत्यर्थः। कोटि+शो+क।) लोष्टभञ्जसाधनमुद्गरः॥ इति भरतः॥ मइ इति ख्यात इति केचित्। तत्पर्य्यायः। लोष्टभेदनः २। इत्यमरः।२।९।१२॥ लोष्टघ्नः ३ कोटीशः ४। इति रत्नकोषः॥ लोष्टभेदी ५ चूर्णदण्डः ६ लोष्टभञ्जमुद्गरः ७। इति शब्दरत्नावली॥ लोष्टघ्नः ८। इति जटाधरः॥ (कोटिरस्त्यस्येति लोमादित्वात् शः। कोटियुक्ते, त्रि॥ वासुकीवंशीयनागविशेषः। यथा, महाभारते।१।५७।५।
"कोटिशो मानसः पूर्णः शलः पालो हलीमकः"॥)

कोटिश, [स्] व्य, (कोटि+वारार्थे शस्।) कोटिं कोटिं। इति व्याकरणम्।
(यथा, रघौ।२।४९।
"गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः"॥)

कोटी, स्त्री, (कुट+"सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणा ४।११७। इतीन ततो वा ङीष्।) खड्गादेरग्रभागः। इत्यमरटीका। एकाग्राकम्। इति शब्दरत्नावली। कोटिसङ्ख्या। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥ (यथा, महाभारते।७। जयद्रथवधपर्व्वणि।८७।३०।
"प्रतोदैश्चापकोटीभिर्हुङ्कारैः साधु वाहितैः।
कशापार्ष्णिभिघातैश्च वाग्भिरुग्राभिरेव च"॥)

कोटीर, पु, (कोटीभिः ईरयति प्रेरयति। कोटी+ईर+णिच् अच्।) जटा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, आनन्दलहर्य्याम्।३०।
"किरीटं वैरिञ्चं परिहर पुरः कैटभभिदः
कठोरे कोटीरे स्खलसि जहि जम्भारिमुकुटम्"॥)
किरीटम्। इति हेमचन्द्रः॥

कोटीवर्ष, स्त्री, (कोटीसङ्ख्याकानि बाणादस्त्राणि विपक्षान् प्रति वर्षन्ति अच्। कोटी+वृष्+अच्।) बाणपुरम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (इदानी देवीकोट इत्याख्यायते॥)

कोटीवर्षा, स्त्री, (कोटीं कोटीः वर्षति माधुर्य्यादिस्वादम्। वृष+अच+टाप्।) कोटिवर्षा। इति शब्दरत्नावली। पिडिङ्ग शाक इति भाषा॥

कोटीश, पु, (कोटीं लोष्टादीनां कोटीसंख्या श्यति चूर्णयतीति। कोटी+शो+क।) कोटिशः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कोट्ट, स्त्री, (कुट्टात विपक्षोऽस्मिन् अच् वा। कुट्ट+अधिकरणे घञ्। निपातनात् गुणः।) दुर्गम्। इति हेमचन्द्रः। कला गड इत्यादि भाषा॥

कोट्ट, पुं, (कुट्टान्ते शत्रवोऽत्र। कुट्ट छेदे+घञ्। निपातनात् गुणः।) दुर्गपुरम्। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः॥

कोट्टवी, स्त्री, दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ नग्ना स्त्री। इति शब्दरत्नावली॥ नग्नमुक्तकेशी नारी।
"या तु वासा मुक्तकेशी कोट्टवी नग्निका च सा"॥
इति जटाधरः॥ (कोट्ट कुट्टनं छेदनं लज्जायास्तस्येति यावत् वाति छिनत्ति निवारयतीत्यर्थः। यद्वा, कोट्टे कुट्टने संग्रामे स्वसुतस्य रक्षार्थं वाति गच्छतीति। कोट्ट+वा गमनहिंसयोः+क गौरादित्वात् ङीष्॥) नग्ना स्त्रीरूपिणी दुर्गा।
"तन्माता कोट्टवी नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा।
पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्त्रप्राणरिरक्षया"॥
इति भागवते।१०।६३।२०॥
(नद्यीय स्वयमाद्याशक्तिरूपिणी दुर्गा किन्त्वस्या अस्याश्चोऽष्टमो भागः। यथा, हरिवंशे बाणयुद्धे १८२ अध्याये २२।२३।
"आविध्यमाने चक्रे तु कृष्णेनाप्रतिमौजसा।
कुमारररक्षणार्थाय बिभ्रती सुतनुं तदा॥
दिग्वासा देववचनात् प्रातिष्ठत्तत्र कोट्टवी॥
लम्बा नाम महाभागा भागो देव्यास्तथाष्टमः।
चित्राकनकशक्तिस्तु सा च नग्ना स्थितान्तरे"॥)

कोट्टवीपुर, क्ली, (कोट्टव्याः पुरम्।) बाणपुरम्। इति शब्दरत्नावली॥

कोट्टार, पु, (कुट्ट+आरक्प्रत्ययः। पृषोदरात् साधुः। कोट्टं कोटं दुर्गमित्यर्थः ऋच्छति प्राप्नोति। कोट्ट+ऋ+"कर्म्मण्यण्"। इति अण्।) नागरः। कूपः। पुष्करिण्याः पाटकः। इति मेदिनी॥ दुर्गपुरम्। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥

कोठ, पु, (कुठि+अच् निपातनात् नलोपे साधुः।) चक्राकारकुष्ठरोगः। तत्पर्य्यायः। मण्डलकम् २। इत्यमरः।२।६।५४॥ दुष्कर्म्मा ३ त्वग्दोषः ४ चर्म्मदूषिका ५। इति राजनिर्घण्टः॥ तस्य लक्षणं यथाह माधवकरः।
"असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः।
मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च।
उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते"।
अन्यच्च। "वरटीदष्टसंस्थानः कण्डूमान् लोहितो ज्वरः कफपित्तात्। क्षणिकोत्पादविनाशः कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञैः"॥ इति रक्षितः॥
(अस्य चिकित्सा यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे शीतपित्तोदर्द्दाद्यधिकारे।
"अभिमन्थमूलं पिष्टं पीतञ्च सर्पिषा।
शीतपित्तोदर्द्दकोठान् सप्ताहादेव नाशयेत्।
उदर्द्दोक्तां क्रियाञ्चापि कोठरोगे समाचरेत्।
सर्पिः पीत्वा महातिक्तं कार्य्यं शोणितमोक्षणम्"॥)

कोठर, पु, (कुण्ठ्यते छिद्यतेऽसौ। कुठ+अरन्।) अङ्कोटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ आँकोड इति भाषा॥

कोठरपुष्पी, स्त्री, (कोठरस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः। कोठरपुष्प+ङीष्।) वृद्धदारकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (वृद्धदारकशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

कोण, पु, (कुणति वादयत्यनेन कुणति वादयतीति वा। कुण शब्दे+करणे घञ्। कर्त्तरि+अच् वा।) वीणादिवादनम्। भेरीप्रभृति यन्त्रवाद्यवार काठी इति भाषा॥ (यथा, रामायणे २।७१।२८।
"भेरीमृदङ्गवीणानां कोणसङ्घट्टितः पुनः"॥)
अस्त्रादेरग्रभागः। तत्पर्य्यायः। पालिः २ अश्रिः ३ कोटिः ४। इत्यमरः।२।८।९३॥ (यथा, कादम्बर्य्याम्। "कनककोणैरभिहन्यमान"॥) वाद्यप्रभेदः। गृहादेरेकदेशः। (यथा, कथासरित्सागरे।१९।३३।
"तस्य गृहस्यान्कुने तेन चत्वारः स्वर्णपूरिताः।
कुम्भाश्चतुर्षु कोणेषु निगूढाः स्थापिता भुवि"॥)
लगुडः। इति मेदिनी। मङ्गलग्रहः। इति हेमचन्द्रः॥ शनिः। इति विश्वः॥ द्वयोर्दिशोर्मध्यभागः। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्य विवरणं विदिक्शब्दे द्रष्टव्यम्॥ (कोणमात्रम्। यथा, तन्त्रसारे।
"बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मम्"॥)

कोणकुण, पु, (कोणे मस्तकैकदेशभागे कुणति विचरतीति। कुण+अच्।) उत्कुणः। इति हेमचन्द्रः॥ उकुण इति भाषा। (मत्कुणम्। छारपोका इति भाषा। खटमल इति हिन्दी भाषा॥)

कोणि, त्रि, (कुण+"सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणा ४।११७। इति इन् बाहुलकात् गुणः।) कुणिः। इत्यमरटीका॥ कोणा इति भाषा॥

कोथ, पु, (कुथ्यते पूतिस्स गम्यते अनेन। कुथ पूतिभावे+करणे घञ्।) नेत्ररोगभेदः। कथो इति भाषा। (कुथ्यति गुदं छिनत्तीति। कुथ् कर्त्तरि अच्। गुह्यक्षयकारकभगन्दररोगविशेषः। यथा, सुश्रुते।
"मूढेन मांसलुब्धेन यदस्थिशल्यमन्नेन सहाभ्यवहृतं यदावगाढपुरीषोन्मिश्रमपानेनाध प्रेरितमसम्यगागतं गुदं छिनत्ति तत्र क्षतनिमित्तं कोथ उपजायते"। भावे घञ्। गलनम्। यथा, तत्रैव।
"तस्मिन् क्षते पूयरुधिरावकीर्णमांसकोथे भूमाविव जलसिक्तायां कृमयो जायन्ते"॥)
शटिते मथिते च त्रि। इति मेदिनीकर हेमचन्द्रौ॥

कोदण्ड, क्ली, (कु शब्दे+विच्। कौ शब्दायमानो दण्डोऽस्य।) धनुः। इत्यमरः।२।८।८३॥
(यथा, भागवते ३।२१।५२।
"विस्फूर्ज्जच्चण्डकोदण्डो रथेन वासयन्नघान्"॥)

कोदण्ड, पु, (कोदण्डं धनुः तत्सदृशमाकारो विद्यतेऽस्य। अर्श आदित्वादच्।) भ्रूः। जनपदविशेषः। इति मेदिनी॥

कोद्रव, पु, (कु+विच्। कौ क्षम द्रवतीति। द्रु+अच्। द्रव। कौ द्रव इति कर्म्मधारयः। केन वायुना द्रवति वा पृषोदरात् पूर्ब्बस्य ओकारादेशे साधुः।) धान्यविशेषः। कोदो इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कोरदूषः २। इत्यमरः।२।९।१३॥ कुद्रवः ३। इति तट्टीका॥ कुद्दालः ४ मदनाग्रकः ५ कोदवः ६ कोरदूषकः ७। इति शब्दरत्नावली॥

(यथा श्रुतौ। "अयज्ञिया वै कोद्रवाः"॥) अपि च।
"कोद्रवः कोरदूषः स्यादुद्दालो वनकोद्रवः।
कोद्रवो वातलो ग्राही हिमः पित्तकफापहः।
उद्दालस्तु भवेदुष्णो ग्राही वातकरो भृशम्"॥
इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। व्रणिनां पथ्यकारकत्वम्। कफपित्तहरत्वम्। रूक्षत्वम्। मोहकारित्वम्। नूतनस्य तु गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ परमग्राहित्वम्। वातलत्वम्। इति राजवल्लभः॥

कोपः, पुं, (कुप्यते इति। कुप्+भावे घञ्।) क्रोधः। इत्यमरः। १। ७। २६॥
(यथा, विष्णुपुराणे १। ११। १३।
"वत्स! कः कोपहेतुस्ते कश्च त्वां नाभिनन्दति"॥)

कोपक्रमं, क्ली, (उपक्रम्यते आरभ्यते यत् तत् उपक्रमं स्तुत्यादिकम्। उप+क्रम्+कर्म्मणि घञ्। कस्य ब्रह्मणः उपक्रमं स्तुतिः।) ब्रह्मणः स्तुतिः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (कोपेन क्रम्यते इति। यद्वा, कोपस्य क्रमः उद्योगोऽस्य।) कोपयुक्ते, त्रि॥

कोपनः, त्रि, (कुप्+युच्।) कोपविशिष्टः। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते १। २६। १६।
"आसीद्विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम्"॥
पुं, बलिवंशीयः कोपनो नामासुरः।
यथा, हरिवंशे। ४१। ८४।
"शरभः शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रथः"॥
क्ली, कुप्+णिच् भावे ल्युट्। दोषविकारकारकव्यापारविशेषकोपनिष्पादनम्। यथा, महाभारते अनुगीतायाम्। १४। १७। १३।
"सदोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम्।
अपि वोद्बन्धनादीनि परीतानि व्यवस्यति"॥)

कोपनकः, पुं, (कोपनः कोपशील इव कायति प्रकाशते। कै+कः।) चोरकनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कोपना, स्त्री, (कुप्यतीति। कुप्+ताच्छील्ये युच्+टाप्।) कोपवती। तत्पर्य्यायः। भामिनी २। इत्यमरः। २। ६। ४॥ चण्डी ३। इति जटाधरः॥ भीमा ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कुमारे। ३। ८।
"कयासि कामिन् सुरतापराधात्
पादानतः कोपनयावधूतः।
तस्याः करिष्यामि दृढ़ानुतापं
प्रवालशय्याशरणं शरीरम्"॥)

कोपलता, स्त्री, (कोपहेतुर्लता।) कर्णस्फोटालता। इति राजनिर्घण्टः॥

कोपी, [न्] त्रि, 'अवश्यं कुप्यति इति आवश्यके णिनिः।) क्रोधनः। इत्यमरः। ३। १। ३२॥ (यथा, मार्कण्डेये २८। २६।
"सर्व्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्य्यमकोपिता।
यतेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसतिश्चिरम्"॥)
जलपारावते, पुं,। इति राजनिर्घण्टः॥

कोमलं, क्ली,(कौति शब्दायते वाय्वादियोगेन स्रोतोवेगेन वा। कु शब्दे वृषादित्वात् कलच् तस्य मुट् च। बाहुलकात् गुणः।) जलम्॥ इति मेदिनी॥

कोमलः, त्रि, (कमु कान्तौ+बाहुलकात् कलच् अत उत्वं गुणश्च॥) अकठिनः। नरम इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुकुमारः २ मृदुलः ३ मृदुः ४। इत्यमरः। ३। १। ७८। पेलवः ५। इति जटाधरः॥ मनोज्ञः। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, रघुः। ६। ३५।
"श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः
कुसुमकोमलदन्तरुचो बभुः।
उपवनान्तलताः पवनाहतैः
किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः"॥)

कोमलकं, क्ली, (कोमल+संज्ञायां कन्।) मृणालम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (स्वार्थे कन्। जलम्॥)

कोमला, स्त्री, (कोमल+स्त्रियां टाप्।) क्षीरिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ (वृत्यनुप्रासघटकवृत्तिभेदः। क्षीरिकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

कोमासिका, स्त्री, (कु ईषत् उमा अतसीवृक्षः स इव आस्ते। आस्+ण्वुल्+टाप् अत इत्वम्। कोः कादेशः।) जालिका। इति हारावली॥ फलेर जालि इति भाषा॥

कोयष्टिः, पुं, (कं जलं यष्टिरिवास्य पृषोदरात् अत उत्वे गुणत्वे च साधुः।) जलकुक्कुभपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मनौ। ५। १२।
"प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्"॥)

कोयष्टिकः, पुं, (कोयष्टि+संज्ञायां कन्।) पक्षिभेदः। कोँड़ापक्षी इति भाषा। इत्यमरः। २। ५। ३५॥

कोरकः, पुं, (कुर संस्थाने+कर्त्तरि ण्वुल्। लस्य रत्वम्।) कलिका। इत्यमरः। २। ४। १६॥ ("कलिका कोरकः पुमान्" इत्यमरवाक्यं प्रायिकाभिप्रायेण इति बोध्यम्। यतः "कोरकं कुड्मलेऽपि स्यात् कक्कोलकमृणालयोरिति" "कोरकोऽस्त्री कुड्मले स्यादिति" च विश्वमेदिनीकाराभ्यामुक्तम्॥)

कोरकः, पुं क्ली, (कुल्+ण्वुल्। लस्य रः।) मुकुलम्। (यथा, माघे। ७। २६।
"मधुरवनिरुहां रजोवधूभ्यः
समुपहरन् विचकार कोरकाणि"॥)
कक्कोलकम्। मृणालम्। इति मेदिनी॥ चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥

कोरङ्गी, स्त्री, (कुरति कोरङ्गीत्याख्यां गच्छतीति कुर्+अङ्गच् गौरादित्वात् ङीष्।) सूक्ष्मैला। इत्यमरः। २। ४। १२५॥ (अस्याः पर्य्यायाः यथा,
"सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविड़ीत्रुटिः"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

कोरदूषः, पुं, (कोलं संस्थानं दूषयति। दूष्+णिच् "कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इत्यण्। लस्य रत्वम्।) कोद्रवः। इत्यमरः। २। ६। १६॥ (यथा, महाभारते। ३। १६०। १८—१६।
"ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्य्युपस्थिते।
वस्त्राणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोरदूषकाः।
भार्य्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये"॥
अस्य गुणा यथा,—
"स कोरदूषः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः।
वातलः कफपित्तघ्नः शीतसंग्राहि शोषणः"॥
इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥)

कोलं, क्ली, (कुल् अच् गौरादित्वात् ङीष्। कोली तस्याः फलमित्यण् तस्य लुक् "लुक्तद्धितलुकि"। १। २। ४६। इति ङीषो लुक्।) वदरीफलम्। तत्पर्य्यायः। कुवलम् २ फेनिलम् ३ सौवीरम् ४ वदरम् ५ घोण्टा ६। इत्यमरः। १। ४। ३६॥ पिच्छिलम् ७ स्वादुफलम् ८ वदरीफलम् ६। इति शब्दरत्नावली॥ कोकिलम् १०। इति जटाधरः॥ अपि च।
"पुंसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धूर्वदरीकोलमित्यपि।
फेनिलं कुवलं घोण्टा सौवीरं वदरञ्च तत्॥
अजाप्रिया कुहा कोलिर्विषमो भयकण्टकः"॥
अथ वदरविशेषाणां लक्षणानि गुणाश्च।
"पच्यमानं सुमधुरं सौवीरं वदरं महत्।
सौवीरं वदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्रलम्॥
वृंहणं पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारणम्।
सौवीराल्लघु संपक्वं मधुरं कोलमुच्यते॥
कोलन्तु वदरं ग्राहि रुच्यमुष्णञ्च वातहृत्।
कफपित्तकरं चापि गुरु सारकमीरितम्॥
कर्कन्धुः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्व्वसूरिभिः।
अम्लं स्यात् क्षुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाक्॥
स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम्।
शुष्कं भेद्यग्निकृत् सर्व्वं लघु तृष्णाक्लमास्रजित्"॥
इति भावप्रकाशः॥ वदरादित्रयं शृगालकोली। वदरीसदृशा घोण्टा शृगालकोलिः। यदुक्तम्।
"वदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत्।
अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते"॥
इति सुभूतिः॥
"हस्तिकोलिर्गोपघोण्टा घोण्टा च वदरीच्छदा।
शृगालकोलिः कर्कन्धुः" इति। रत्नकोषः॥ केचित्तु कोलादित्रयं वदरीफले सौवीरादित्रयं शृगालकोलाविल्याहुः॥ स्वामी तु "कर्कन्धुर्वदरी कोलिघोण्टा कुवलफेनिलौ। सौवीरं वदरं कोलम्"॥ इति पठति। तत्राद्यास्त्रयो वृक्षार्थाः अन्ये फलार्था घोण्टा तूभयस्मिन्निति व्याचष्टे। "सौवीरं वदरं कोलं वदरीणां फलं मतम्"। इति कोषान्तरञ्च। इति भरतः॥ * ॥ अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। वायुकफनाशित्वञ्च॥ पक्वस्यास्य गुणाः। वायुपित्तनाशित्वम्। स्निग्धत्वम्। सुमधुरत्वम्। सारकत्वञ्च॥ शुष्कस्यास्य गुणाः। कफवायुनाशित्वम्। पित्तविरोधित्वञ्च॥ पुरातनस्यास्य गुणाः। श्रमतृष्णानाशित्वम्। स्निग्धत्वम्। लघुत्वञ्च॥ अस्य मज्जगुणाः। मधुरत्वम्। पित्तच्छर्द्दितृष्णानाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ * ॥ तोलकपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥ (यथा, चरके कल्पस्थाने १२ अः।
"प्राणौ द्वौ मध्यमं विद्यात् कोलं वदरमेव च"॥) मरिचम्। इति राजनिर्घण्टः॥ चव्यम्। इति वैद्यकम्॥

कोलः, पुं, (कोलति कामपि वाधां न मत्वैव शत्रुं प्रतिधावतीति। कुल+अच्।) शूकरः। (कोलति स्रवते

(अस्या पर्य्याया यथा।
'सुकालक् आस्माकी देवी मवमाला लता लघु।
समुद्रान्ता वधू कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि"।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
गन्धद्रव्या स्पृक्काशब्दे ज्ञेया।)

कोटिशः, पुं, (कोट्या अग्रेण श्यति शाय्यति चूर्णीकरोतीत्यर्थः। कोटि+शो+क।) लोष्टभञ्जनसाधनमुद्गरः। इति भरत। मई इति ख्यात इति केचित्। तत्पर्य्यायः। लोष्टभेदनः २। इत्यमरः।२।९।१२। लोष्टघ्नः ३ कोटीशः ४। इति रत्नकोषः। लोष्टभेदी ५ चूर्णदण्डः ६ लोष्टभञ्जमुद्गरः ७। इति शब्दरत्नावली। कोटिशा ८। इति जटाधरः। (कोटिरस्यास्तीति लोमादित्वात् शः। कोटियुक्ते, त्रि। वासुकीवंशीय नागविशेषः। यथा, महाभारते।१।५७।५।
"कोटिशो मानसः पूर्णः शलः पालो हलीमकः"।)

कोटिश, [स्] व्य, (कोटि+वारार्थे शसच्।) कोटिः कोटि। इति व्याकरणम्।
(यथा, रघौ।२।४९।
"गा कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नी"।)

कोटी, स्त्री, (कुट+'सर्व्वधातुभ्य इन्'। उणां ४।११७। इतीन् ततो वा ङीष्।) खड्गादेरग्रभागः। इत्यमरटीका। एकाग्रकम्। इति शब्दरत्नावली। कोटिसङ्ख्या। इति सिद्धान्तसारटीकायां भरतः। (यथा, महाभारते।७। जयद्रथवधपर्व्वणि।८१।३०।
"प्रतोदैश्चापकोटीभिर्हुङ्कारैः साधु वाहितैः।
कशापार्ष्ण्यभिघातैश्च वाग्भिरुग्राभिरेव च"।)

कोटीरः, पुं (कोटीभिः ईरयति प्रेरयति। कोटी+ईर+णिच् अच्।) जटा। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा आनन्दलहर्य्याम्।३०।
"किरीटं वैरिञ्चं परिहर पुरः कैटभभिदः
कठोरे कोटीरे स्खलसि जहि जम्भारिमुकुटम्"।)
किरीटम्। इति हेमचन्द्रः।

कोटीवर्षा, स्त्री, (कोटीसङ्ख्यकानि वायादसायि विपत्त्यान प्रति वर्षन्ति यत्र। कोटी+वृष+अच्।) वायपरम। इति त्रिकाण्डः प। (इदानी दवीकोट इत्यादयो रूपायते।)

कोटीवर्षा, स्त्री, (कोटीं कोटीशां वर्षति माधुर्य्यादि स्वादम्। वृष+अच्+टाप्) कोटिवर्षा। इति शब्दरत्नावली। पिडिङ्ग शाक इति भाषा।

कोटीशः, पु, (कोटीं लोष्टादीनां कोटीमस्याः श्यति चूर्णयतीति। कोटी+शो+क।) कोटिशः। इत्यमरटीकायां भरतः।

कोट्टः, स्त्री, (कुट्यन्त विपद्योऽस्मिन् अच् वा। कुट्ट+अधिकरणे घञ्। निपातनात् गुणः।) दुर्गम। इति हेमचन्द्रः। कञ्चा गड इत्यादि भाषा।

कोट्टः, पु (कुट्यन्ते शत्रवोऽत्र। कुट्ट छेदे+घञ्। निपातनात् गुणः।) दुर्गपुरम्। इति सिद्धान्तसारटीकायां अमरः।

कोट्टवी, स्त्री, दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः। नग्ना स्त्री। इति शब्दरत्नावली। नग्नमुक्तकेशी नारी।
"या लसस्त्रा मुक्तकेशी कोट्टवी नग्निका च सा"।
इति जटाधरः। (कोट्टं कुट्टनं छेदनं सम्प्रयोगमिति यावत् वाति हिनस्ति निवारयतीत्यर्थः। यद्वा, कोट्टे कुट्टने सङ्ग्रामे शत्रूणां रक्तार्थं वाति गच्छतीति। कोट्ट+वा इत्यस्मिन्नर्थे+क गौरादित्वात् ङीष्।) नग्ना स्त्रीरूपविशेषदुर्गा।
"तन्माता कोट्टवी नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा।
पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राणरिरक्षया"।
इति भागवते।१०।६३।२०।
(नग्नीभूय सङ्ग्रामस्थितरूपिणी दुर्गा विष्णुस्या अपरोऽष्टमो भागः। यथा, हरिवंशे वाणयुद्धे १८२ अध्याये २२।२३।
"आविध्यमाने चक्रे तु कृष्णेनाप्रतिमौजसा।
कुमाररक्षणार्थाय बिभ्रती तनुमुत्तमाम्।
दिग्वासा देवदवाक्षात् प्रातिष्ठत कोट्टवी।
लम्बा नाम महाभागा भागो देव्याष्टमस्तु यः।
चित्राकनकधातुलिप्ता सा च नग्ना स्थितान्तरे"।)

कोट्टवीपुरं, स्त्री, (कोट्टव्याः पुरम्।) वाणपुरम्। इति शब्दरत्नावली।

कोट्टारः, पु, (कुट्ट+आरकप्रत्ययः। पृषोदरात् साधुः। कोट्टं कोटं दुर्गमित्यर्थः ऋच्छति प्राप्नोति। कोट्ट+ऋ+'कर्म्मण्यण्'। इति अण्।) नागरः। कूपः। पुष्करिण्या पाटकः। इति मेदिनी। दुर्गपुरम्। इति सिद्धान्तसारटीकायां भरतः।

कोठ, पुं (कुठि+अच् निपातनात् नलोपे साधुः।) मण्डलाकारकुष्ठरोगः। तत्पर्य्यायः। मण्डलकम् २। इत्यमरः।२।६।५४। दुष्कर्म्मा ३ लवदोषः ४ चर्म्मदूषिका ५। इति राजनिर्घण्टः। तस्य लक्षणं यथाह माधवकरः।
"असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः।
मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च।
उत्कोटः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते"।
अन्यच्च। "वरटीदष्टसंस्थानः कण्डूमान् लोहितो ऽसकृत्पित्तात्। क्षणिकोत्पादविनाशः कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञैः"। इति रक्षितः।
(अस्य चिकित्सा यथा, वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहे शीतपित्तोदर्द्दाद्यधिकारे।
"अमिन्यग्रभव मूल पिष्ट पीतञ्च सर्पिषा।
शीतपित्तोदर्द्दकोठान् सप्ताहादेव नाशयेत्।
उदर्द्दोक्ता क्रियाश्चापि कोठरोगे समाचरेत्।
सर्पि पीत्वा महातिक्तं कार्य्यं शोणितमोक्षणम्"।)

कोठरः, पु, (कुथ्यते छिद्यतेऽसौ। कुठ+अरन् अच्।) अङ्कोठवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। आँकोड इति भाषा।

कोठरपुष्पी, स्त्री, (कोठरस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः। कोठरपुष्प+ङीष्।) वृद्धदारकः। इति राजनिर्घण्टः। (वृद्धदारकशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः।)

कोणः, पु, (कुणति वादयत्यनेन कुणति वादयतीति वा। कुण शब्दे+करणे घञ्। कर्त्तरि+अच् वा।) वीणादिवादनम्। भेरीप्रभृति यन्त्रवाद्य वार काठी इति भाषा। (यथा, रामायणे। २।७१।२८।
"भेरीमृदङ्गवीणानां कोणसङ्घट्टितः पुनः"।)
असादेरग्रभागः। तत्पर्य्यायः। पालिः २ अश्रिः ३ कोटिः ४। इत्यमरः।२।८।९३। (यथा, कादम्बर्य्याम्। "कनककोणैरभिहन्यमान"।)
वाद्यप्रभेदः। गृहादेरेकदेशः। (यथा, कथासरित्सागरे।१८।३३।
"तस्यदृश्यमानेन तेन चत्वारः कलशपूरिताः।
कुम्भाश्चतुर्षु कोणेषु निगूढा स्थापिता भुवि"।)
लगुडः। इति मेदिनी। मङ्गलग्रहः। इति हेमचन्द्रः। शनिः। इति विश्वः। द्वयोर्दिशोर्मध्य भागः। इति राजनिर्घण्टः। अस्य विवरणं विदिक्शब्दे द्रष्टव्यम्। (कोणमात्रम्। यथा, तन्त्रसारे।
"बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मम्"।)

कोणकुणः, पुं, (कोणे मत्कुणकरेणमार्गे कुणति विचरतीति। कुण+अच्।) उत्कुणः। इति हेमचन्द्रः। उकुण इति भाषा। (मत्कुणम्। छारपोका इति भाषा। खटमल इति हिन्दी भाषा।)

कोणि, त्रि, (कुण+"सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणां ४। ११७। इति इन् बाहुलकात् गुणः।) कुणि। इत्यमरटीका। कोणा इति भाषा।

कोथ, पुं, (कुथ्यते पूतिस्त गम्यते अनेन। कुथ पूतिभावे+करणे घञ्।) नेत्ररोगभेदः। कथो इति भाषा। (कुथ्यति गुदं छिद्योतिः। कुथ कर्त्तरि अच्। गुह्यदाहकारकभगन्दर रोग विशेषः। यथा, सुश्रुते।
"मूढ़ेन मांसलुब्धेन यदस्थिशल्यमन्नेन सहाभ्यवहृत यदावगाढ़पुरीषोन्मिश्रमपानेनाध प्रेरितमसम्यगागतं गुदं छिद्योतिः तत्र क्षतनिमित्तः कोथ उपजायते"। भावे घञ्। गलनम्। यथा, तत्रैव।
"तस्मिन् क्षते पूयरुधिरावकीर्णमांसकोथे भूमाविव जलसिक्तायां क्रिमयो जायन्ते"।)
मथिते मथिते च त्रि। इति मेदिनीकर हेमचन्द्रौ।

कोदण्ड, क्ली, (कु शब्दे+विच्। कौ शब्दायमानो दण्डोऽस्य।) धनुः। इत्यमरः।२।८।८३।
(यथा, भागवते ३।२१।५२।
"विस्फूर्ज्जच्चण्डकोदण्डो रथेन त्रायसनघान्"।)

कोदण्ड, पु, (कोदण्ड धनुः तत्तदृशमाकारो विद्यते अस्य। अर्श आदित्वादच्।) भ्रूः। जनपदविशेषः। इति मेदिनी।

कोद्रव, पु, (कु+विच्। कौ सन् द्रवतीति। द्रु+अच्। द्रव। कौ द्रव इति कर्म्मधारयः। केन वायुना द्रवति वा पृषोदरात् पूर्व्वस्य ओकारादेशे साधुः।) धान्यविशेषः। कोदो इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कोरदूषः २। इत्यमर।२।९।२९। कुद्रवः ३। इति तट्टीका। कुद्दालः ४ मदनाग्रकः ५ कोद्रवः ६ कोरदूषकः ७। इति शब्दरत्नावली।

(यथा श्रुतौ।"अयज्ञिया वै कोद्रवाः"॥) अपि च।
"कोद्रवः कोरदूषः स्यादुद्दालो वनकोद्रवः।
कोद्रवो वातलो ग्राही हिमः पित्तकफापहः।
उद्दालस्तु भवेदुष्णो ग्राही वातकरो भृशम्"॥
इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। व्रणिनां पथ्यकारकत्वम्। कफपित्तहरत्वम्। रूक्षत्वम्। मोहकारित्वम्। नूतनस्य तु गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ मलसंग्राहित्वम्। वातलत्वम्। इति राजवल्लभः॥

कोपः, पुं, (कुप्यते इति। कुप्+भावे घञ्।) क्रोधः। इत्यमरः।१।७।२६॥
(यथा, विष्णुपुराणे १।११।१३।
"वत्स! कः कोपहेतुस्ते कश्च त्वां नाभिनन्दति"॥)

कोपक्रमं, क्ली, (उपक्रम्यते आरभ्यते यत् तत् उपक्रमं सृष्ट्यादिकम्। उप+क्रम्+कर्म्मणि घञ्। कस्य ब्रह्मणः उपक्रमं सृष्टिः।) ब्रह्मणः सृष्टिः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (कोपेन क्रम्यते इति। यद्वा, कोपस्य क्रमः उद्योगोऽस्य।) कोपयुक्ते, त्रि॥

कोपनः, त्रि, (कुप्+युच्।) कोपविशिष्टः। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते १।२८।१६।
"आसीद्विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम्"।) पुं, बलिवंशीयः कोपनो नामासुरः। यथा, हरिवंशे। ४१।८४।
"शरभः शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रथः"॥
क्ली, कुप्+णिच् भावे ल्युट्। दोषविकारकारकव्यापारविशेषकोपनिष्पादनम्। यथा, महाभारते अनुगीतायाम्।१४।१७।१३।
"सदोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम्।
अपि वोद्बन्धनादीनि परीतानि व्यवस्यति"॥)

कोपनकः, पुं, (कोपनः कोपशील इव कायति प्रकाशते। कै+कः।) चोरकनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कोपना, स्त्री, (कुप्यतीति। कुप्+ताच्छील्ये युच्+टाप्।) कोपवती। तत्पर्य्यायः। भामिनी २। इत्यमरः।२।६।४॥ चण्डी ३। इति जटाधरः॥ भीमा ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कुमारे।३।८।
"कयासि कामिन् सुरतापराधात्
पादानतः कोपनयावधूतः।
तस्याः करिष्यामि दृढ़ानुतापं
प्रवालशय्याशरणं शरीरम्"॥)

कोपलता, स्त्री, (कोपहेतुर्लता।) कर्णस्फोटालता। इति राजनिर्घण्टः॥

कोपी, [न्] त्रि, 'अवश्यं कुप्यति इति आवश्यके णिनिः।) क्रोधनः। इत्यमरः।३।१।३२॥ (यथा, मार्कण्डेये २८।२९।
"सर्व्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्य्यमकोपिता।
यतेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसतिश्चिरम्"॥)
जलपारावते, पुं,। इति राजनिर्घण्टः॥

कोमलं, क्ली,(कौति शब्दायते वाय्वादियोगेन स्रोतोवेगेन वा। कु शब्दे वृषादित्वात् कलच् तस्य मुट् च। बाहुलकात् गुणः।) जलम्॥ इति मेदिनी॥

कोमलः, त्रि, (कम् कान्तौ+बाहुलकात् कलच् अत उत्वं गुणश्च।) अकठिनः। नरम इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुकुमारः २ मृदुलः ३ मृदुः ४। इत्यमरः।३।१।७८। पेलवः ५। इति जटाधरः॥ मनोज्ञः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुः।९।३५।
"श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः
कुसुमकोमलदन्तरुचो बभुः।
उपवनान्तलताः पवनाहतैः
किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः"॥)

कोमलकं, क्ली, (कोमल+संज्ञायां कन्।) मृणालम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (स्वार्थे कन्। जलम्॥)

कोमला, स्त्री, (कोमल+स्त्रियां टाप्।) क्षीरिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ (वृत्त्यनुप्रासघटकवृत्तिभेदः। ह्लीरिकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

कोमासिका, स्त्री, (कु ईषत् उमा अतसीवृक्षः स इव आस्ते। आस्+ण्वुल्+टाप् अत इत्वम्। कोः कादेशः।) जालिका। इति हारावली॥ फलेर जालि इति भाषा॥

कोयष्टिः, पुं, (कं जलं यष्टिरिवास्य पृषोदरात् अत उत्वे गुणत्वे च साधुः।) जलकुक्कुभपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मनौ।५।१३।
"प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्"॥)

कोयष्टिकः, पुं, (कोयष्टि+संज्ञायां कन्।) पक्षिभेदः। कोँड़ापक्षी इति भाषा। इत्यमरः।२।५।३५॥

कोरकः, पुं, (कुर संस्थाने+कर्त्तरि ण्वुल्। लस्य रत्वम्।) कलिका। इत्यमरः।२।४।१६॥ ("कलिका कोरकः पुमान्" इत्यमरवाक्यं प्रायिकाभिप्रायेण इति बोध्यम्। यतः "कोरकं कुड्मलेऽपि स्यात् कक्कोलकमृणालयोरिति" "कोरकोऽस्त्री कुड्मले स्यादिति" च विश्वमेदिनीकाराभ्यामुक्तम्।)

कोरकः, पुं क्ली, (कुल्+ण्वुल्। लस्य रः।) मुकुलम्। (यथा, माघे।७।२६।
"मदनवनिरुहां रजोवधूभ्यः
समुपहरन् विचकार कोरकाणि"॥)
कक्कोलकम्। मृणालम्। इति मेदिनी॥ चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥

कोरङ्गी, स्त्री, (कुरति कोरङ्गीत्याख्यां गच्छतीति कुर्+अङ्गच् गौरादित्वात् ङीष्।) सूक्ष्मैला। इत्यमरः।२।४।१२५॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,
"सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविड़ी त्रुटिः"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।) पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

कोरदूषः, पुं, (कोलं संस्थानं दूषयति। दूष्+णिच् "कर्म्मण्यण्"।३।२।१। इत्यण्। लस्य रत्वम्।) कोद्रवः। इत्यमरः।२।९।१६॥ (यथा, महाभारते।३।१९०।१८—१९।
"ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्य्युपस्थिते।
वस्त्राणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोरदूषकः।
भार्य्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये"॥
अस्य गुणा यथा,—
"स कोरदूषः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः।
वातलः कफपित्तघ्नः शीतसंग्राहि शोषणः"॥
इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥)

कोलं, क्ली,(कुल्+अच् गौरादित्वात् ङीष्। कोली तस्याः फलमित्यण्, तस्य लुक् "लुक्तद्धितलुकि"।१।२।४९। इति ङीषो लुक्।) बदरीफलम्। तत्पर्य्यायः। कुवलम् २ फेनिलम् ३ सौवीरम् ४ बदरम् ५ घोण्टा ६। इत्यमरः।१।४।३६॥ पिच्छिलम् ७ स्वादुफलम् ८ बदरीफलम् ९। इति शब्दरत्नावली॥ कोकिलम् १०। इति जटाधरः॥ अपि च।
"पुंसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धुर्बदरीकोलमित्यपि।
फेनिलं कुवलं घोण्टा सौवीरं बदरञ्च तत्॥
अजाप्रिया कुहा कोलिर्विषमो भयकण्टकः"॥
अथ बदरविशेषाणां लक्षणानि गुणाश्च।
"पच्यमानं सुमधुरं सौवीरं बदरं महत्।
सौवीरं बदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्रलम्॥
बृंहणं पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारणम्।
सौवीराल्लघु संपक्वं मधुरं कोलमुच्यते॥
कोलन्तु बदरं ग्राहि रुच्यमुष्णञ्च वातहृत्।
कफपित्तकरं चापि गुरु सारकमीरितम्॥
कर्कन्धुः क्षुद्रबदरं कथितं पूर्व्वसूरिभिः।
अम्लं स्यात् क्षुद्रबदरं कषायं मधुरं मनाक्॥
स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम्।
शुष्कं भेद्यग्निकृत् सर्व्वं लघु तृष्णाक्लमास्रजित्"॥
इति भावप्रकाशः॥ बदरादिद्वयं शृगालकोली। बदरीसदृशी घोण्टा शृगालकोलिः। यदुक्तम्।
"बदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत्।
अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते"॥
इति सुभूतिः॥
"हस्तिकोलिर्गोपघोण्टा घोण्टा च बदरीच्छदा।
शृगालकोलिः कर्कन्धुः" इति। रत्नकोषः॥ केचित्तु कोलादित्रयं बदरीफले सौवीरादित्रयं शृगालकोलावित्याहुः॥ स्वामी तु "कर्कन्धुर्बदरी कोलिर्घोण्टा कुवलफेनिलौ। सौवीरं बदरं कोलम्"॥ इति पठति। तत्राद्यास्त्रयो वृक्षार्थाः अन्ये फलार्था घोण्टा तूभयत्रेति व्याचष्टे। "सौवीरं बदरं कोलं बदरीणां फलं मतम्"। इति कोषान्तरञ्च। इति भरतः॥ * ॥ अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। वायुकफनाशित्वञ्च॥ पक्वस्यास्य गुणाः। वायुपित्तनाशित्वम्। स्निग्धत्वम्। सुमधुरत्वम्। सारकत्वञ्च॥ शुष्कस्यास्य गुणाः कफवायुनाशित्वम्। पित्ताविरोधित्वञ्च॥ पुरातनस्यास्य गुणाः। श्रमतृष्णानाशित्वम् स्निग्धत्वम्। लघुत्वञ्च॥ अस्य मज्जगुणाः। मधुरत्वम्। पित्तच्छर्द्दितृष्णानाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ * ॥ तोलकपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥ (यथा, चरके कल्पस्थाने १२ अः।
"शाणौ द्वौ द्रङ्क्षणं विद्यात् कोलं बदरमेव च"॥) मरिचम्। इति राजनिर्घण्टः॥ चव्यम्। इति वैद्यकम्॥

कोलः, पुं, (कोलति कामपि बाधां न मत्वैव शत्रुं प्रतिधावतीति। कुल+अच्।) शूकरः। (कोलति श्लवते

जले इति ।) भव । इत्यमरः । १ । १० । ११ । भेगा माड इत्यादि भाषा । अङ्कपालि । ध्वनि । चित्रम् । चिता इति भाषा । (कोलन्ति आश्लिष्यन्त्यङ्गान्यत्र । कुल + अधिकरणे हलश्चेति घञ् ।) क्रोडम् । इति मेदिनी । देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली । अस्त्रभेदः । इति धरणी । वर्णसङ्करजातिविशेषः । (यथा, हरिवंशे । ३२ । १२३ ।
"पाण्ड्यश्च केरलश्चैव कोलश्चोलश्च पार्थिवः ।
तेषां जनपदाः स्फीताः पाण्ड्याश्चोलाः सकेरलाः" ॥)
स तु लेटात् तीवरकन्यायां जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ शस्त्रधारिम्लेच्छजातिविशेषः । स च पूर्व्वं क्षत्रिय आसीत् सगरराजेनाशौ वेदपाठादावनधिकारी कृतः । एतद्विवरणं हरिवंशे १४ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥
(अयन्तु कोलः ययातिवंशीयस्य राज्ञो दुष्मन्तस्य पौत्रेष्वन्यतमः । इदानीं पार्व्वत्य असभ्यजातिविशेषः । उत्कलदेशादुत्तरभागे ह्यस्य वसतिः । इयन्तु कोलजातिः मद्यप्रिया शूकरप्रभृतिमांसप्रिया चेति उच्यते ।)

कोलक, क्ली, (कोल + संज्ञायां कन् । कुल + क्वुनादित्वात् वुन् वा ।) गन्धद्रव्यविशेषः । काँकला इति भाषा । मरिचम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३६ ॥

कोलक, पुं, (कुल + कर्त्तरि ण्वुल् । कुलालादित्वात् वुन् वा ।) अङ्कोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बकुलवृक्षः । इति जटाधरः ॥

कोलकन्द, पुं, (कोल इव कन्दोऽस्य ।) महाकन्दविशेषः । तत्पर्य्यायः । क्रमिघ्न २ पक्कल ३ वज्रपक्कल ४ पुटालु ५ सपुट ६ पुटकन्द ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्रिमिदोषनाशित्वम् । वान्तिविच्छर्द्दिशमनत्वम् । विषदोषनिवारणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोलकर्कटिका, स्त्री, (कोल इव कर्कटिका ।) मधुखर्ज्जूरिका इति राजनिर्घण्टः ॥

कोलदल, क्ली, (कोलं बदरीफलं तद्वत् दलमस्य ।) नखीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३० ॥ (नखीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ।)

कोलनासिका, स्त्री, (कोलस्य शूकरस्य नासिका नासिनी । नस + ण्वुल टाप् अत इत्वम् ।) वच्छिणीवृक्षः । इति हारावली ॥

कोलपुच्छ, पुं, (कोलस्य शूकरस्य पुच्छ इव पुच्छोऽस्य ।) कङ्कपक्षी । इति हारावली ॥

कोलमूल, क्ली, (कोलस्य बदरीफलस्य मूलवत् मूलमस्य । यद्वा, कोलं बदरीफलमिव मूलमस्य ।) पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोलम्बक, पुं, (कुल + बाहुलकात् अम्बच् । ततः संज्ञायां कन् ।) वीणाया कायः । इत्यमरः । १ । ७ । ७ ॥ स तु तन्त्रीदण्डादिसमुदायशरीरम् । अलाबुदण्डककुभसमुदायस्तन्त्रीहीनः इत्यन्ये । इति भरतः ॥

कोलवल्ली, स्त्री, (कोलो वराहः तत्प्रियत्वात् वल्ली । वराहलोमतुल्यमञ्जरीत्वात् तथात्वम् ।) गज-पिप्पली । इत्यमरः । २ । ४ । ९७ ॥ चव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"चविकायाः फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली ।
कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसीवशिरश्च सा" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कोलशिम्बी, स्त्री, (कोलस्य शूकरस्य पादाकारा शिम्बिरस्याः । ततो वा ङीष् ।) लताविशेषः । आलकुशी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कृतपला २ खड्गा ३ शूकरपादिका ४ काकाण्डोला ५ दधिपुष्पा ६ काकाण्डा ७ पर्य्यङ्कपादिका ८ । अस्या गुणाः । वातनाशित्वम् । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । कफपित्तकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्पर्य्यायगुणा । यथा, भावप्रकाशे ।
'कोलशिम्बी कृष्णफला तथा पर्य्यङ्कपाकिका ।
कोलशिम्बी समीरघ्नी गुर्व्वी कफवातहृत् ।
शुक्राग्निसादकृद्रूक्षा रुचिकृत् बद्धविड्गुरु" ॥)

कोला, स्त्री, (कुल + ज्वलादित्वात् ण ततष्टाप् ।) कोलिवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ पिप्पली । (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा ।
कृष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला" ॥)
चव्यम् । इति मेदिनी । (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"चव्य तेजोवती कोला नाकुली च विकोषणा" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कोलाञ्च, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्र पुरं कान्यकुब्जम् ॥

कोलाहल, पुं, (कोल एकीभूताव्यक्तशब्दविशेषं तं आहलति आलिखतीति । हल विलेखने + अच् ।) बहुविधदूरगाव्यक्तध्वनिः । तत्पर्य्यायः । कलकल २ । इत्यमरः । १ । ६ । २५ ॥ कालकोल ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । ३ । ३१ । ४१ ।
"ततो हलहलाशब्द पुन कोलाहलो महान् ।
महान् राक्षसनादश्च पुनस्तूर्य्यरवो महान्" ॥)

कोलि पुं स्त्री, (कुल् + "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणा ४ । ११७ । इतीन् ।) वृक्षविशेषः । कुलगाछ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्कन्धु २ बदरी ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥ कर्कन्धू ४ बदर ५ कोली ६ कोला ७ कुवली ८ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ कोल ९ । इति तट्टीका सारसुन्दरी ॥ (यथा, गारुडे १९४ अध्याये ।
"जातीपत्रं कोलिपत्रं तथाचैव मन शिला ।
एभिश्चैव कृता वर्त्तिर्व्वरार्थौ महेश्वर ॥
धूमपानैः कासहरं माघ काथौं विचारणा" ॥)

कोली, स्त्री, (कोलति पौनःपुन्येन जायते वर्द्धते वा । कुल् + अच् + गौरादित्वात् ङीष् । यद्वा, कोलि + वा ङीष् ।) कोलिवृक्षः इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"पुंसि स्त्रियान्तु कर्कन्धूर्बदरी कोलमित्यपि
फेनिलं कुवलं घोण्टा सौवीरं बदरं महत् ।
अजप्रिया कुहा कोली विषमोभयकण्टका" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
न्यग्रोधादिगणे अवस्थावरोऽस्य यथा —
"कोली कदम्बविरणा मधुकं मधूकम्" ।
इति सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

कोल्या, स्त्री, (कोलमर्हतीति यत् ।) पिप्पली । इति रत्नमाला ॥

कोविद, त्रि, (कुङ् शब्दे विच् कौ वेदः तं वेत्ति जानातीति । विद + "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥ (यथा, भागवते । १ । १२ । २९ ।
"इति राज्ञ उपादिश्य विप्रा जातककोविदाः ।
लब्धोपचितयः सर्व्वे प्रतिजग्मुः स्वकान् गृहान्" ॥)

कोविदार, पुं, (कु भुवं विदृणाति विदारयति भूमिं विदार्य्योद्भवतीत्यर्थः । दॄ + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् । तत पृषोदरात् साधुः ।) रक्तकाञ्चनवृक्षः । तत्पर्य्यायः । चमरिक २ कुद्दाल ३ युगपत्रक ४ । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥ काञ्चनार ५ काञ्चनारक ६ कान्तपुष्प ७ करक ८ कान्तार ९ यमलच्छद १० काञ्चनाल ११ ताम्रपुष्प १२ कुदार १३ रक्तकाञ्चन १४ । इति जटाधरः ॥ विदल १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
"काञ्चनाल काञ्चनको गण्डारि शोणपुष्पकः" ॥
अथ कचनारभेदः ।
"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ।
कुण्डली ताम्रपुष्पश्चाश्मान्तकः स्वल्पकेशरी ॥
काञ्चनारो हिमो ग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत् ।
क्रिमिकुष्ठगुदभ्रंशगण्डमालाव्रणापहः ॥
कोविदारोऽपि तद्वत्स्यात् तयोः पुष्पं लघु स्मृतम् ।
रूक्षं संग्राहि पित्तास्रप्रदरक्षयकासनुत्" ॥
इति भावप्रकाशः । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । संग्राहित्वम् । व्रणरोपणत्वम् । दीपनत्वम् । कफवातमूत्रकृच्छ्रनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पुष्पगुणाः । धारकत्वम् । रुचिकारित्वम् । रक्तपित्तरोगे सुपथ्यत्वञ्च इति राजवल्लभः ॥ (यथा, पाकशास्त्रे ।
"कोविदारकलिकातिकोमला
तक्रसिद्धविकृतैलपाचिता ।
हिङ्गुवासकसुवासवासिता
वेसवारलुलितातिमोदा" ॥)
पारिजातः । हरिवंशे कोविदारस्य व्युत्पत्तिकथने एतद्विवृतिर्यथा । १२४ । ७०-७१ ।
"कोऽप्ययं दारविध्याकरजानन्तो यतो जनाः ।
कोविदार इति ख्यातस्तत स शुभदायकः ॥
मन्दारः कोविदारश्च पारिजातश्च नामभिः ।
स वृक्षो ज्ञायते दिव्यो यस्यैतत् कुसुमोत्तमम्" ॥)

कोश, पुं, (कुश्यते संश्लिष्यते । कुश संश्लेषणे + "हलश्च" "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण" इति अधिकरणादौ घञ् ।) अण्डम् । इति शब्दरत्नावली ॥ कुश्यते आहूयते अत्र स्थानेभ्यः कोषः । कुष निष्कर्षे घञ् कोषो मूर्द्धन्यान्तः तालव्यान्त इत्यन्ये । इति भरतः ॥ कृताकृतहेमरूप्यम् । तत्पर्य्यायः । हिरण्यम् २ । इत्यमरः । २ । ९ । ९१ ॥ कृताकृतं हेम

रूपद्वयं मिलितं प्रत्येकञ्च कोशादिद्वयवाच्यम्। ततमावर्त्तितं व्यक्ततमाकरोत्यं चूर्णं घटिताघटितमिति स्वामी ॥ ततमाभरणीकृतं व्यक्तं चूर्णादिरूपमाकरोत्यमिति केचित्। (व्यावर्त्य-विशेषः। यथा, भागवते। २। १। ३४।

"अव्यक्तमाङ्घ्रिहृदयं मनश्च

स चन्द्रमाः सर्व्वविकारकोशः" ॥

मुकुलम्। यथा, रघौ। ३। ८।

"तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः

सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम्" ॥)

कोशकारः, पुं, (कोशं करोति त्वक्पत्रादिभिरात्मानमाच्छादयति। कोश + कृ + अण्।) इक्षुः। इति शब्दरत्नावली ॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम् ॥ (कोशं करोति स्वमुखलालारूपतन्तुभिरात्मानमावृणोतीति। कीटविशेषः। गुटिपोका इति भाषा। यथा, भागवते। ६। १। ५२।

"कोशकार इवात्मानं कर्म्मणाच्छाद्य मुह्यति" ॥)

कोशफलं, क्ली, (कोशे फलं बीजं यस्य।) कक्कोलकम्। इत्यमरः। २। ६। १३०। (कक्कोलकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

कोशफला, स्त्री, (कोशे फलं यस्याः।) महाकोशातकी। चपुषी। इति राजनिर्घण्टः ॥

कोशलः, पुं स्त्री, (कुश + "वृषादित्वात्" उणां। १। १०८। कलः वाञ्छकात् गुणः।) अयोध्यानगरी। इति शब्दमाला उणादिकोषश्च। मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम्। (यथा, रामायणे। १। ५। ५।

"कोशलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान्।

निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान्" ॥)

कोशलात्मजा, स्त्री, (कोशलस्य कोशलाधिपतेरात्मजा दुहिता।) कौशल्या। सा तु श्रीराममाता दशरथराजपत्नी च। इति शब्दरत्नावली ॥

कोशलिकं, क्ली, (कुशलाय कर्म्मणे हितजनककार्य्यसिद्ध्यर्थमिति भावः दीयते यत्। कुशल + ठक् निपातनात् पूर्व्वस्य ओकारत्वम्।) उत्कोचः। इति हेमचन्द्रः। घुष इति भाषा। मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम् ॥

कोशाङ्गं, क्ली, (कोश इव अङ्गमस्य।) इत्कटः। इति हारावली ॥ ओकड़ा इति भाषा ॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम् ॥

कोशातकः, पुं, (कोशं शिरःकोशं अतति गच्छति सातत्येन प्राप्नोतीति। अत + क्वुन्।) कचः। इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (कोशं वेदात्मकमाकरमतति प्राप्नोतीति वाक्ये। यजुर्वेदीयशाखाविशेषः। काठवल्ली उपनिषत्॥)

कोशातकी, स्त्री, (कोशं अततीति। अत + क्वुन्। ततः कोशातक + गौरादित्वात् ङीष्।) पटोली। घोषकः। इति मेदिनी ॥ फलशाकविशेषः। झिङ्गा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कृतच्छिद्रा २ जालिनी ३ कृतवेधना ४ क्ष्वेडा ५ सुतिक्ता ६ घण्टाली ७ मृदङ्गफलिनी ८ कर्कशच्छदा ९। अस्या गुणाः। शिशिरत्वम्। कटुत्वम् ॥ कषायत्वम्। पित्तवातकफनाशित्वम्। मलाध्मानविशोधनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम्। महाकोशातकी। राजकोशातकी। यथा।

अथ नेनुया।

"महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफला।

धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृतः ॥

महाकोशातकी स्निग्धा सरा पित्तानिलापहा" ॥

अथ तोरई।

"धामार्गवो पीतपुष्पो जालिनी कृतवेधना।

राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला ॥

राजकोशातकी शीता मधुरा कफवातला।

पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरकासकृमिप्रणुत्" ॥

इति भावप्रकाशः ॥ (अस्या गुणा यथा,—

"कोशातकी फलं स्वादु मधुरं वातपित्तनुत्।

विपाके च कफं हन्ति ज्वरे शस्तं प्रदिश्यते" ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥)

कोशातकी, [न्] पुं, (कोशातकोऽस्यास्तीति। इनिः।) वार्द्धिव्यम्। वणिक्। वाड़वाग्निः। इति विश्वः ॥

कोशाम्रः, पुं, (कोशे + आम्र इव फलमस्य।) फलवृक्षविशेषः। कोशाम इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कृमिवृक्षः २ सकोशकः ३। इति भावप्रकाशः ॥ घनस्कन्धः ४ वनाम्रः ५ जन्तुपादपः ६ क्षुद्राम्रः ७ रक्ताम्रः ८ लाक्षावृक्षः ९ सुरक्तकः १०। अस्य गुणाः। कुष्ठशोथास्रपित्तव्रणकफापहत्वम्। तत्फलगुणाः। ग्राहित्वम्। वातघ्नत्वम्। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्। गुरुत्वम्। पित्तदत्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥ कफार्त्तिप्रदत्वम्। विदाहित्वम् विशोषकारित्वञ्च ॥ पक्वस्य तस्य गुणाः। मधुरत्वम्। अम्लत्वञ्च ॥ पक्वादियुक्तस्य तस्य गुणाः। दीपनत्वम्। रुचिपुष्टिबलकारित्वञ्च। तत्तैलस्य गुणाः। सारकत्वम्। कृमिकुष्ठव्रणापहत्वम्। अम्लमधुरत्वम्। वल्यत्वम्। पथ्यत्वम्। रोचनत्वम्। पाचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ (रोगविशेषेऽस्य व्यवहारो यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ९ अध्याये ॥

"कारञ्जं वा सार्षपं वा चातेषु

चेष्यं तैलं शिग्रुकोशाम्रयोर्वा" ॥)

कोशिला, स्त्री, (कोशः कोश इव पदार्थो वा अस्याः अस्तीति। कोश + पिच्छादित्वात् इलच्।) मुद्गपर्णी। इति राजनिर्घण्टः ॥

कोशी, स्त्री, (कुश् संश्लेषे + अच् गौरादित्वात् ङीष्।) उपानत्। जुता मोजा इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। पन्नद्धी २ पादविरजाः ३ पादरथी ४। इति हारावली ॥ शुङ्गा। इति हेमचन्द्रः। धान्यादिर शुँया इति भाषा ॥

कोषः, पुं क्ली, (कुष्यन्ते आकृष्यन्ते फलपुष्पोत्पादकमधुमयपरागादयो यस्मिन्। कुष ण निष्कर्षे + घञ्कर्त्तरि चेति अधिकरणे घञ्।) कुड्मलः। कुँड़ि इति भाषा। खड्गपिधानम्। खाप इति भाषा। (यथा, महाभारते। ४। ४०। १३-१५।

"कस्यायं विपुलः खड्गो गव्ये कोषे समर्पितः।

हेमत्सरुरनाधृष्यो नैषधो भारसाधनः ॥

कस्य पाञ्चनखे कोषे शायको हेमविग्रहः।

प्रमाणरूपसम्पन्नः पीत आकाशसन्निभः ॥

कस्य हेममये कोषे सुतप्ते पावकप्रभे।

निस्त्रिंशोऽयं गुरुः पीतः शैक्यः परमनिर्व्रणः" ॥)

अर्थसमूहः। (यथा, रघौ। ५। १।

"तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं

निःशेषविश्राणितकोषजातम्" ॥)

दिव्यम्। (यथा, राजतरङ्गिण्यां। ५। ३२५।

"ततो निक्षिप्य चरणं रक्ताक्षे मेषचर्मणि।

कोषं चक्रतुरन्योऽन्यं सखड्गौ नृपडामरौ" ॥)

अण्डम्। कृताकृतं हेमरूप्यम्। इत्यमरः। २। ९। ९१। अस्य विवरणं ताम्रव्यान्ते द्रष्टव्यम्। पात्रम्। जातीकोषः। जायफल इति भाषा। (जातीपत्री। जयित्री-पर्य्याये व्यवहारो। यथा, गर्भचिन्तामणिरसे।

"रसं तारं तथा लौहं प्रत्येकं कर्ममात्रकम्।

कर्षद्वयन्तथाचाभ्रं कर्पूरं वङ्गताम्रकम् ॥

जातीफलं तथा कोषं गोक्षुरञ्च शतावरीम्।

बलातिबलयोर्मूलं प्रत्येकं तोलकं शुभम् ॥

वारिणा वटिका कार्य्या द्विगुञ्जा फलमानतः।

सन्निपातं निहन्त्याशु स्त्रीणाञ्चैव विशेषतः ॥

गर्भिण्या ज्वरदाहञ्च प्रदरं सूतिकामयम्" ॥

इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे स्त्रीरोगाधिकारे ॥) शब्दादिसंग्रहः। इति मेदिनी। (यथा, अमरकोषः ॥) भाण्डागारम्। पानपात्रचषकः। योनिः। शिम्बा। इति हेमचन्द्रः ॥ पनसादिफलस्यान्तः। इति धरणी ॥ शब्दान्तरसंयोगे गोलकवाचकः। यथा सूत्रकोषः नेत्रकोष इत्यादि। इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ धनसंहतिः। इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये।

"कोषो बलञ्चापहृतं तत्रापि स्वपुरे ततः" ॥)

तत्सञ्चयगुणाः।

"कोषो महीपतेर्जीवो न तु प्राणाः कथञ्चन।

द्रव्यं हि राजा भूपस्य न शरीरमिति स्थितिः ॥

धर्म्महेतोः सुखार्थाय भृत्यानां भरणाय च।

आपदर्थञ्च संरक्ष्यः कोषः कोषवता सदा ॥

धनात् कुलं प्रभवति धनाद्धर्म्मः प्रवर्त्तते।

नाधनस्य भवेद्धर्मः कामश्चैव कथञ्चन ॥

अधर्म्मान्न धनं कुर्य्यात्तद्धनं गृह्यते परैः।

स्वयं पापस्य पात्रं स्यात् सिंहो हस्तिवधादिव।

तादात्विको मूलहरः कदर्य्यस्त्रिविधोऽर्थकः।

उत्पन्नार्थव्ययकरो यो भविष्यद्धनाशया ॥

स तादात्विक आख्यातः कल्याणी तस्य नायतिः।

यः पित्रार्ज्जितं वित्तमन्यायेन तु भक्षयेत् ॥

स मूलहर आख्यातस्तदुदर्कोऽपि चाशुभः।

स कदर्य्यस्तु भृत्यात्मपीड़नैरर्थसञ्चयी ॥

तद्धनं राजदायादतस्कराणां निधिर्भवेत्।

भिक्षा च राजकोषश्च स्तोकस्तोकेन वर्द्धते ॥

व्यञ्जनश्च धनञ्चैव स्तोकस्तोकेन क्षीयते।

कोषस्य साधनोपायो मुख्यं राष्ट्रमिति स्मृतम् ॥

भूगुणैर्वर्द्धते राष्ट्रं तद्वृद्धिर्नृपवत्तता।

राज्ञोपायेन संरक्ष्या ग्रामे ग्रामे कृषीवलाः ॥

तेभ्यः कृषिस्ततस्तार्था अर्थेभ्यः सर्व्वसम्पदः।

शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ॥

तथा वर्षेषु वर्षेषु कर्षणाव भूगुणाच्चयः।

एकस्या गुणहीनायां कृषिमन्यत्र कारयेत्” ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ *॥ (वेदान्तशास्त्रोक्तस्थूल सूक्ष्मादिभेदेन शरीरत्रयावच्छिन्न अन्नमय प्राणमय मनोमय विज्ञानमय आनन्दमयश्च इत्येते पञ्च कोषवदाच्छादकत्वादात्मनः कोषतयोच्यन्ते । यथा, पञ्चदश्याम् ३ । १ ११ ।
“गुहाहितं ब्रह्म यत्तत् पञ्चकोषविवेकतः ।
बोद्धुं शक्यं ततः कोषपञ्चकं प्रविविच्यते ॥
देहादभ्यन्तरः प्राणः प्राणादभ्यन्तरं मनः ।
ततः कर्त्ता ततो भोक्ता गुहा सेयं परम्परा ॥
पित्रभुक्तान्नजाद्वीर्य्याज्जातोऽन्नेनैव वर्द्धते ।
देहः सोऽन्नमयो नात्मा प्राक्चोर्द्ध्वं तदभावतः ॥
पूर्व्वजन्मन्यसत्त्वे तज्जन्म सम्पादयेत् कथम् ।
भाविजन्मन्यसत्कर्म्म न भुञ्जीतेह सञ्चितम् ॥
पूर्णो देहे बलं यच्छन्नक्षाणां यः प्रवर्त्तकः ।
वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्ज्जनात् ॥
अहन्तां ममतां देहे गेहादौ च करोति यः ।
कामाद्यवस्थया भ्रान्तो नासावात्मा मनोमयः ॥
लीना सुप्तौ वपुर्बोधे व्याप्नुयादानखाग्रगा ।
चिच्छायोपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयशब्दभाक् ॥
कर्त्तृत्वकरणत्वाभ्यां विक्रियेतान्तरिन्द्रियम् ।
विज्ञानमनसी अन्तर्व्बहिश्चैते परस्परम् ॥
काचिदन्तर्मुखा वृत्तिरानन्दप्रतिबिम्बभाक् ।
पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण लीयते ॥
कादाचित्कत्वतो नात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम् ।
बिम्बभूतो य आनन्द आत्माऽसौ सर्व्वदास्थितेः ॥
ननु देहमुपक्रम्य निद्रानन्दान्तवस्तुषु ।
माभूदात्मत्वमन्यस्तु न कश्चिदनुभूयते” ॥)

कोषकः, पुं, (कोष एव । कोष + स्वार्थे कन् ।) अण्डम् । अण्डकोषः । इति शब्दरत्नावली ॥

कोषकारः, पुं, (कोषं करोति स्वपत्रलालादिभिरात्मानं छादयति । कोष + कृ + “कर्म्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् ।) इक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥ इक्षुविशेषः । कुशारि इति भाषा । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । शीतलत्वम् । रक्तपित्तक्षयापहत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (कोषं स्ववेष्टनं स्वमुखनिःसृतलालारूपतन्तुभिः करोतीति । कृ + अण् ।) कीटविशेषः । गुटिपोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तन्तुकीटः २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३२८ । २९ ।
“अल्पः परिग्रहेष्वेह दोषवान् हि परिग्रहः ।
कृमिर्हि कोषकारस्तु बध्यते स्वपरिग्रहात्” ॥ कोषम् अर्थात् शब्दसंयोजनरूपग्रन्थविशेषं करोतीति ।) अभिधानकर्त्ता च । तालव्यमध्योऽप्ययम् ॥

कोषचञ्चुः, पुं, (कोषः खड्गकोष इव चञ्चुर्यस्य ।) सारसपक्षी । इति शब्दमाला ॥

कोषपानं, क्ली, (परीक्षाविशेषार्थं कोषजलस्य प्रतिमास्नानजलस्य पानम् ।) तार्किकदैविकपरीक्षाकप्रतिमास्नानजलपानरूपपरीक्षाविशेषः । यथा,—
अथ कोषविधिः । नारदः ।
“पञ्चाङ्गसोपवासस्य आर्तस्यार्द्रपटस्य च ।
सशूचकाव्यसनिनो कोषपानं विधीयते ॥
इच्छतः श्रद्दधानस्य देवब्राह्मणसन्निधौ ।
मद्यपस्त्रीव्यसनिना कितवानां तथैव च ॥
कोषः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः ।
महापराधे निर्द्धर्म्मे कृतघ्ने क्लीबकुत्सिते ॥
नास्तिकव्रात्यदासेषु कोषपानं विवर्ज्जयेत् ।
तमाहूयाभिशस्तन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ॥
आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत् प्रसृतित्रयम् ।
ऊर्द्ध्वं यस्य द्विसप्ताहाद्वैकृतन्तु महद्भवेत् ॥
नाभियोज्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात्” ॥
सशूचकः आस्तिकः इति मिताक्षरा ॥ महापराधी महापातकी । निर्द्धर्म्मो वर्णाश्रमरहितः । कुत्सितः प्रतिलोमजः । दासः कैवर्त्तः । मण्डलाभ्यन्तरे गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे । वैकृतं रोगादि । महच्छल्पम् । तस्य देहिनामपरिहार्य्यत्वात् ।
तदाह कात्यायनः ।
“अथ दैवविसंवादे द्विसप्ताहन्तु दापयेत् ।
अभियुक्तं प्रयत्नेन तदर्थं दण्डमेव च ॥
नस्यैकस्य न सर्व्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत् ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमञ्च सः ॥
ज्वरातिसारविस्फोटगूढास्थिपरिपीडनम् ।
नेत्ररुक् गलरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते ॥
शिरोरुग्भुजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणाम्” ॥
गलरोग इत्यत्र शूलरोग इति क्वचित् पाठः । द्विसप्ताहन्तु महाभियोगभवविषयम् । महाभियोगेष्वेतानीति प्रस्तुत्य चतुर्द्दशकादर्ङ्घ इति याज्ञवल्क्याभिधानात् । मिताक्षराप्येवम् । यत्तु
“त्रिरात्रात् सप्तरात्राद्वा द्वादशाहात् द्विसप्तकात् ।
वैकृतं यस्य दृश्येत पापकृत् स उदाहृतः” ॥
इति पितामहोक्तं तन्महाभियोगात् कारणद्रव्यादर्व्वाचीनं द्रव्यं त्रिधा विभज्य त्रिरात्रादिपक्षत्रयव्यवस्थापनीयमिति मिताक्षरा । तथा ।
“भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् ।
समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥
दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः ।
भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तन्न पाययेत् ॥
दुर्गायाः स्नापयेच्छूलमादित्यस्य च मण्डलम् ।
अन्येषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि च ॥
अत्र, स्वल्पापराधे देवानां स्नापयित्वायुधोदकम् ।
पाय्यो विकारे चाशुद्धो नियम्य शुचिरन्यथा” ॥
इति कात्यायनोक्तविशेषान्महापराधे देवस्नानोदकमिति विषयभेदः । रत्नाकरोऽप्येवम् । मण्डलयोमेति व्यवहारदीपिका । तत्रां विष्णुः । उग्रान् देवान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकप्रसृतित्रयं पिबेत् । इदं मया न कृतमिति व्याहरन्देवतामुखं इति । एतदनुसारादेवान्यत्र प्रतिज्ञा प्रागुक्ता । अत्र क्रमः । प्राड्विवाको गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे धर्म्मावाहनादि सर्व्वदेवतापूजा हवनान्तां निर्व्वर्त्य दक्षिणां दत्त्वा समन्त्रकं प्रतिमापत्रं शोध्यशिरसि निधाय यथाविहितं देवं सम्पूज्य तत्स्नानोदकमानीय ।
“ॐ तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यन्तु निर्म्मितम् ।
शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ।
अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे” ॥
इत्याभ्यामभिमन्त्र्य गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे स्थितं सोपवासं स्नातार्द्रवाससमादित्याभिमुखं ॐ सत्येन मामभिरक्षस्व वरुणेत्यनेन शोध्यपठितेनाभिमन्त्रितं प्रसृतित्रयं जलं पाययेत् । ततो यदि अवधिकालाभ्यन्तरे रोगपीड़ा न भवति तदा शुद्ध इति । ततो दक्षिणा देया । इति दिव्यतत्त्वम् ॥

कोषफलं, क्ली, (कोषे फलमस्य ।) कक्कोलम् । तच्च कर्पूरतुल्यगन्धद्रव्यविशेषः । इत्यमरटीकायां रमानाथ सारसुन्दरी च ॥

कोषफलः, पुं, (कोषे फलमस्य ।) घोषकलता । इति जटाधरः ॥

कोषफला, स्त्री, (कोषफल + अजादित्वात् टाप् ।) पीतघोषा । इति रत्नमाला ॥ तालव्यमध्यापीयम् ॥ (घोषकशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

कोषला, स्त्री, (कुष् + वृषादित्वात् कलप्रत्ययः बाहुलकाद् गुणः पृषोदरादत्वात् षकारादेशः ।) अयोध्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (सा च सरयूतटस्था राजधानी । यथा, मार्कण्डेये । ८ । २१९ ।
“मच्छोकमग्नमनसः कोषलानगरे जनाः ।
तिष्ठन्ति तानपोह्याद्य कथं यास्याम्यहं दिवम्” ॥
परन्तु कोषलदेशो द्विविधः प्राच्योत्तरभेदेन । तत्रायोध्यायुक्तदेशस्योत्तरकोषलत्वम् । यथा, रघुवंशे । ९ । १ ।
“पितुरनन्तरमुत्तरकोषलान्
समधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः ।
दशरथः प्रशशास महारथो
यमवतामवतां च धुरि स्थितः” ॥
प्राच्यकोषलन्तु राममातामहस्य । तस्य राजा अभिजनो वा अञ् वञ्ञुष् तस्य लुक् । तद्देशवासिनि । यथा, महाभारते । २ । ३१ । १२ ।
“स विजित्य दुराधर्षं भीष्मकं माद्रिनन्दनः ।
कोषलाधिपतिञ्चैव तथा वेण्वातटाधिपम् ।
कान्तारकांश्च समरे तथा प्राक्कोषलान् नृपान्” ॥)

कोषवृद्धिः, स्त्री, (कोषस्य अण्डकोषस्य वृद्धिः ।) कुरण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कोषस्य वृद्धिरिति विग्रहे अर्थसञ्चयवृद्धिः ॥)

कोषशायिका, स्त्री, (कोषे पिधानमध्ये शेते तिष्ठतीत्यर्थः । कोष + शी + कर्त्तरि ण्वुल् ततष्टाप् अत इत्वम् ।) क्षुरिका । इति जटाधरः ॥

कोषातकः, पुं, (कोषाकारं अतति प्राप्नोतीति । कोष + अत + क्वुन् ।) केशः । इति जटाधरः ॥ (कोषं गच्छति प्राप्नोति ज्ञानानामाकरत्वात् । वेदपाठशाखाविशेषः ॥)

कोषातकी, स्त्री, (कोषातक + गौरादित्वात् ङीष् ।) घोषकलता । अस्या फलगुणाः । कषायोष्णाग्नित्वम् । पक्वफलगुणाः । आमाशयशुद्धिकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (इयमेव क्वचित् राजपूर्व्वा कोषातकीति च ख्याता । यथा, भावप्रकाशे ।
“धामार्गवः पीतपुष्पा जालिनी कृतवेधना ।
राजकोषातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला ।

राजकोषातकी शीता मधुरा कफवातला ।
पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरकासकृमिप्रणुत्" ॥
अस्या व्यवहारो यत्र तद्यथा,—

"कोषातकीनां स्वरसेन नस्यं
तुम्बाम्बु वा पिप्पलिसंयुतेन ।
तैलेन वारिष्टभवेन कुर्य्या-
द्वचोपकुल्ये सह माक्षिकेण" ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे गलगण्डाद्यधिकारे ॥) ज्योत्स्निका । झिङ्गा इति भाषा । ज्योत्स्नावती रात्रिः । इत्यमरभरतौ ॥ तालव्यमध्यापीयम् ॥

कोषाम्रं, क्ली, (कोषे आम्रफलमिव ।) फलविशेषः । केचोड़ा इति भाषा । अस्य गुणाः । कफवायुनाशित्वम् । अग्निदीपनत्वम् । मलवद्धताकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते । यथा, भावप्रकाशे ।
"कोषाम्रः कुष्ठशोथास्रपित्तव्रणकफापहः ।
तत्फलं ग्राहि वातघ्नमम्लोष्णं गुरु पित्तलम् ।
पक्वन्तु दीपनं रुच्यं लघूष्णं कफवातहृत्" ॥)
तालव्यमध्यमपीदम् ॥

कोषी, स्त्री, (कुष्+अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) पादुका । इति शब्दरत्नावली ॥ शुङ्गा । इति तालव्यान्ते हेमचन्द्रः ॥ शस्येर शुँया इति भाषा ॥

कोषी, [न्] पुं,(कोषोऽस्त्यस्य इति इनिः ।) आम्रवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

कोष्ठः,पुं, (कुष् ग निष्कर्षे+"उषिकुषिगतिभ्यस्थन्"। उणां।२।४। इति थन् ।) कुसूलः । (यथा, महाभारते । २ । ५ । ६८ ।
"कच्चित् कोषश्च कोष्ठश्च वाहनं द्वारमायुधम् ।
आयश्च कृतकल्याणैस्तव भक्तैरनुष्ठितः" ॥)
गृहमध्यम् । (यथा, भागवते । ९ । १० । १७ ।
"सा वानरेन्द्रबलरुद्धविहारकोष्ठ-
श्रीद्वारगोपुरसदोवलभीविटङ्का ॥)
कुक्षिमध्यम् । यथा, वैद्यके ।
"स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ।
हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते" ॥
"कोष्ठः पुनरुच्यते महास्रोतः शरीरमध्यं महानिम्नमामपक्वाशयश्चेति पर्य्यायशब्दैस्तन्त्रे सरोगमार्ग आभ्यन्तरः" ॥ "वीसर्पश्वयथुगुल्मार्शो विद्रध्यादयः कोष्ठमार्गानुसारिणो भवन्ति रोगाः" ॥ इति चरके सूत्रस्थाने ११ अध्याये ॥ कोष्ठाङ्गानि यथा,—
"सप्तचाधाराः रक्तस्यास्य क्रमात् परे ।
कफामपित्तपक्वानां वायोर्मूत्रस्य च स्मृताः ॥
गर्भाशयोऽष्टमः स्त्रीणां पित्तपक्वाशयान्तरे ।
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोमफुप्फुसम्" ॥
इति च वाभटे शारीरस्थाने ३ अः ॥ पञ्चदश कोष्ठाङ्गानि तद्यथा, "नाभिश्च हृदयञ्च क्लोम च यकृच्च प्लीहा च वृक्कौ च वस्तिश्च पुरीषाधारश्चामाशयश्चेति पक्वाशयश्चोत्तरगुदश्चाधरगुदश्च क्षुद्रान्त्रञ्च स्थूलान्त्रञ्च वपावहनश्चेति" । इति च चरके शारीरस्थाने ७ अध्याये ॥
उदरम् । यथा, भागवते । ६ । १८ । ५३ ।
"पतिं भार्य्यामतिष्ठेत ध्यायेत् कोष्ठगतञ्च तम्" ॥
नाभेरुपरिस्थितमणिपूरपद्मम् । यथा, तत्रैव । ४ । २३ । १४ ।
"संपीड्य पायुं पार्ष्णिभ्यां वायुमुत्सारयन् शनैः ।
नाभ्यां कोष्ठेष्ववस्थाप्य हृदुरःकण्ठशीर्षणि" ॥
प्राकारः । यथा, भागवते । ४ । २८ । ५६ ।
"पञ्चारामं नवद्वारमेकपालं त्रिकोष्ठकम् ।
षट्कुलं पञ्चविपणं पञ्चप्रकृति स्त्रीधवम्" ॥
अत्र टीका चूर्णौ त्रिकोष्ठकं त्रिप्राकारमित्याह ॥ तन्त्रोक्तमन्त्रदीक्षाप्रकरणे अकथहादिचक्रचतुःपार्श्वस्थितरेखाचतुष्कयुतस्थानभेदः ॥) आत्मीये त्रि । इति मेदिनी ॥

कोष्णं, क्ली, (कु ईषत् उष्णम् । कोः कादेशः ।) ईषदुष्णम् । तत्पर्य्यायः । कवोष्णम् २ मन्दोष्णम् ३ कदुष्णम् ४ । तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ४ । ३५ ॥ (यथा, रघौ । १ । ८४ ।
"भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृथादपि ।
प्रस्रवेणाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्त्तिना" ॥)

कोहलः, पुं, (कोहयति विस्मापयतीति । कुहत्क विस्मापने+बाहुलकात् कलच् । पृषोदरात् गुणः ।) मद्यभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य गुणा यथा,—
"त्रिदोषो भेद्यरुच्यश्च कोहलो वदनप्रियः" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥ * ॥ कौ पृथिव्यां पार्थिवकोलाहलेन सह हलति स्पर्द्धते पृषोदरात् ओत्वं ।) वाद्यभेदः । नाट्यशास्त्रप्रवक्ता मुनिविशेषः । इति मेदिनी ॥ (अयमेव सर्पसत्रे सदस्य आसीत् । यथा, महाभारते । १ । ५३ । ९ ।
"कोहलो देवशर्म्मा च मौद्गल्यः समसौरभः" ॥)

कौकृत्यं, क्ली, (कुत्सितं अज्ञानजन्यं कृत्यं कार्य्यम् । तस्मात् भवमित्यण् ।) अनुतापः ॥ (स्वार्थे अण् ।) अयुक्तकरणम् । इति मेदिनी ॥

कौक्कुटिकः, पुं, (कुक्कुटवद्दम्भेन विहरति । यद्वा, कुक्कुटीं मायां कापथ्यादिकं वा पादविक्षेपस्थानञ्च पश्यति इति । "संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति" । ४ । ४ । ४६ । इति ठक् ।) दाम्भिकः । अदूरेरितेक्षणः । कीटादिवधभीत्या संयतचक्षुः पादनिक्षेपदेशदर्शी भिक्षुः । इत्यमरभरतौ ॥ अदूरदर्शनशीलः । इति सारसुन्दरी ॥

कौक्कुटिकन्दलः, पुं, (कुक्कुटस्य वह्निस्फुलिङ्गस्यायं इति इञ् कौक्कुटिः । कौक्कुटिरिव कन्दलः कपालो यस्य । अस्याग्निस्फुलिङ्गवत् चक्षुष्मत्त्वात् भोगादौ च स्फुलिङ्गवत् चाकचिक्यत्वात्तथात्वम् ।) सर्पविशेषः । बोड़ासाप इति भाषा । तत्पर्य्यायः । माण्डपुष्पः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौक्षेयकः, पुं, (कुक्षौ कोषे तिष्ठति इति ढकञ् ।) खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८९ ॥

कौङ्कः, पुं, (कोङ्क+स्वार्थे अण् ।) देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ कोकण इति ख्यातः ॥

कौङ्किणः, पुं, (कोङ्कण+स्वार्थे अण् । ततः पृषोदरादित्वात् इकारः ।) कोङ्कणदेशः ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

कौञ्चः,पुं, (क्रुञ्च एव स्वार्थे अण् । पृषोदरात् रलोपः ।) क्रौञ्चपर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौञ्जायनः, पुं, (कुञ्जस्य पुत्रपत्यम् । "गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च फञ्" । ४ । १ । ९८ । इति फञ् ।) कुञ्जस्य पुत्रादिः । इति । व्याकरणम् ॥

कौञ्जायनी, स्त्री, (कुञ्जस्यापत्यं स्त्री । "गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च फञ्" । ४ । १ । ९८ । इति फञ् । ततः स्त्रियां ङीष् ।) ब्राह्मणी । इति जटाधरः ॥ कुञ्जस्य स्त्र्यपत्यम् । इति मुग्धबोधम् ॥

कौञ्जायन्यः, पुं, ("गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च फञ्" । ४ । १ । ९८ । इति फञ् । ततः स्वार्थे ञ्य प्रत्ययः ।) कुञ्जस्य पुत्रपत्यम् । इति मुग्धबोधम् ॥

कौटः, पुं, (कुटे गिरौ भवः । "तत्र भवः" । ४ । ३ । ५३ । इत्यण् ।) कुटजवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य गुणादयः कुटजशब्दे दर्शनीयाः ॥ कूटे मायायां भवः अण् । कपटसाक्षी ॥ कूट्यां वशीकृतमायायां भव इत्यण् । स्वाधीनतन्त्रः ॥ इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥)

कौटकिकः, त्रि, (कूटमेव इति स्वार्थे कन् । कूटकं मांसं पण्यमस्य इति ठञ् ।) मांसिकः । मांसविक्रेता । इति शब्दरत्नावली ॥

कौटजः, पुं, (कुटमेव कौटं स्वार्थे अण् । तत्र जायते इति । "अन्येभ्योऽपीति" । जनेर्डः ।) कुटजवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (अस्य गुणादयः कुटजशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कौटतक्षः, पुं, (कौटः स्वाधीनः स चासौ तक्षाचेति कर्म्मधारयः । "ग्रामकौटाभ्याञ्च तक्ष्णः" । ५ । ४ । ९५ । इति टच् ।) स्वकर्म्मजीवी स्वगृहस्थितोऽनधीनस्तक्षा । इत्यमरः । २ । १० । ९ ॥ स्वाधीन छुतर इति भाषा ॥

कौटल्यः, पुं, (कुटः घटः तं लान्ति कुटलाः कुलधान्याः तेषामपत्यं कौटल्यः । गर्गादिर्यञ् ।) वात्स्यायनमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कौटसाक्षी, [न्] पुं, कूटमेव कौटं स्वार्थे अण् । तादृशः साक्षी ।) मिथ्यासाक्षी इति मिताक्षरा ॥

कौटिकः, त्रि, (कूटेन मृगादिबन्धनयन्त्रेण चरति । "चरति" । ४ । ४ । ८ । इति ठक् ।) मांसविक्रेता । कषाइ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वैतंसिकः २ मांसिकः ३ । इत्यमरः । २ । १० । १४ ॥

कौटिलिकः, पुं, (कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः कर्म्मारनिर्म्मितलोहास्त्रविशेषश्च । तया हरति मृगान् अङ्गारान् वा । "अण् कुटिलिकायाः" । ४ । ४ । १८ । इत्यण् ।) व्याधः । लौहकारः । इति केचित् ॥

कौटिल्यं, क्ली, (कुटिलस्य भावः इति ष्यञ् । चाणक्यमूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुटिलता । यथा । "कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरतलेषु रागस्ते । काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति" ॥ इति काव्यप्रकाशः ॥

कौटुम्बिकः, पुं. (कुटुम्बे कुटुम्बभरणे प्रसृतः व्याप्त आसक्तो वा । कुटुम्ब+ठक् ।) कुटुम्बी । कुटुम्बविशिष्टः । कुटुम्बोऽस्यास्तीत्यर्थे ष्णिकप्रत्ययः । इति

धधोधमतम्। (यथा, श्रीमद्भागवते।५।१३।८।
"पदे पदेऽभ्यन्तरवह्निनार्द्दित
कौटुम्बिकः क्रुध्यति वै जनाय"।)

वक, त्रि, (कुडवस्य वाप।"तस्य वाप"।५।१।४५। इति ठञ्।) कुडवपरिमितवीजवपनयोग्यक्षेत्रम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुट॥

र, पु, (कुणपभक्षिधातुक शरीर यस्यो वा त नयितु शीलमस्य। इत्यण्।) राक्षस। इत्य ८।१।१।६२। (यथा, महाभारते।१। ३१।१४।

कौणपा ह्रङ्गिणो वा न च देवाप्रमञ्ज"॥
सुकिवशोद्भव सर्पविशेष। यथा, महाभा ते।१।५७।४।
पिच्छल कौणपसक्र कापनेग प्रकाशन।
हरणथाक्ष शरग कक्षक कालदढक।
ते वासुकिजा नागा प्रविष्टा हव्यवाहने"।)

पदन्त, पुं, (कौणपस्य दन्ता इव दन्ता यस्य।) भीष्म। इति त्रिकाण्डशेष॥

यडन्य, पु, (कुण्डिनस्य खनामख्यातमुनिविशेषस्य गोत्रापत्य इति। गर्गादित्वात् यञ्।) कुण्डिन मुनिपुत्र। तत्पर्य्याय। विष्णुगुप्त २। इति त्रिकाण्डशेष॥

तुक, क्ली, (कुतुक+प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण्। कुतुकस्य भाव इति युवादित्वात् अण् वा।) कुतूहलम् इत्यमरः।१।७।३१। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्।५।१६४।
'यकतु कौतुकोङ्गीवां सभां चित्रार्पितामिव॥)
अभिलाष। (यथा, कथासरित्सागरे।
'पाश्चात्ये नृप तस्या लज्जाकौतुकयोर्हृदि।
अभूदन्योन्यसमर्द्दो रथयस्या गतागतम्"॥)
उत्सव। (यथा, भागवते।४।३।११।
"कथ सुताया पितृगेहकौतुक
निशम्य देह सुरवर्य्य नेङ्गते"॥)
नर्म्म। हर्ष। (यथा, भागवते।१।१७।२५।
"इदम् भूर्भगवता न्यासितोऽमरा सती।
श्रीमद्भिस्तत्पदन्यासे सर्व्वत कृतकौतुका"॥)
परम्परायातमङ्गलम। विवाहसूत्रम्। (यथा, कुमारे।७।२।
"वैवाहिकै कौतुकसंविधानै
र्गृहे गृहे व्यग्रपुरन्ध्रिवर्गम्"॥)
गीतादिभोग। इति मेदिनी। गीतादि। भोगकाल। इति हेमचन्द्र॥

तूहल, क्ली, (कुतूहलस्य भाव कर्म्म वा युवादित्वात् अण्। यद्वा, कुतूहलमेव इति प्रज्ञाद्यण्।) कुतूहलम्। अपूर्व्ववस्तुदिदृक्षातिशय। इत्यमर।१।७।३१। (यथा, मार्कण्डेये।८।१।
"भवद्भिरिदमाख्यात यथाप्रश्नमनुक्रमात्।
महत् कौतूहलमेऽस्ति हरिश्चन्द्रकथा प्रति"॥)

द्दालक, पुं, (कु भूमि दारयतीति। कुदाल। तेन आचरतीति ईकन् रथयो दैत्यात् स्य वलम्।) कुद्दालक तत्र भवार्थे अण्।) सकलगुल्मादि रोदक। स तु दन्ताश्च मौतरध्यान।

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥

कौद्रविक, क्ली, (कोद्रव तत् निमित्तमस्य इति ठञ्।) सौवर्च्चललवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कौद्रवीण, त्रि, (कुत्सित यथा तथा भवति इति। पृषोदरादि सिद्धे कोद्रव कुत्सितधान्यभेद तस्य भवन उत्पत्तिस्थान। "धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्"। ५।२।१। इति खञ्।) कोद्रवधान्योद्भवयोग्यक्षेत्रम्। इत्यमर।२।९।८। कोदोर क्षेत इति भाषा॥

कौन्तिक, पुं, (कुन्तास्त्रेण प्रासेन युध्यते। कुन्त प्रास प्रहरणमस्येति वा। ठञ्।) प्रासिक। प्रासास्त्रधारी योद्धा। इत्यमर।२।८।७०॥

कौन्ती, स्त्री, (कुन्तिषु देशविशेषेषु भवा। "तत्रभवः"। ४।३।५३। इति अण्। ततो ङीष।) रेणुका नामगन्धद्रव्यम्। इत्यमर।२।४।१२०॥
(अस्याः पर्य्याया यथा,—
"रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा।
भस्मगन्धा पाण्डुपुत्री स्मृता कौन्ती हरेणुका"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे॥
पर्य्यायान्तरञ्च यथा,—
"हरेणु रेणुका कौन्ती ब्राह्मणी हैमगन्धिनी"॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्। गुणाश्चास्या रेणुका शब्दे बोद्धव्याः॥)

कौन्तेय, पु, (कुन्त्या अपत्य इति ढक्।) कुन्तीपुत्र। स तु युधिष्ठिरादि। इति महाभारतम्। (यथा, भगवद्गीतायाम्।२।३।
"मा क्लैब्य गच्छ कौन्तेय! नैतत्त्वय्युपपद्यते"॥)
अर्ज्जुनवृक्ष। इति राजनिर्घण्टः॥

कौप, क्ली, (कूपे भव कूपस्येद वा इत्यण्।) कूपोदकम्। अस्य गुणाः यथा,—
"कौप पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हिम लघु।
तत्क्षारं कफवातघ्न दीपन पित्तकृत् परम्"॥
इति भावप्रकाश॥ (सुश्रुतोक्ता गुणा यथा,—
"सक्षार पित्तल कौप श्लेष्मघ्न दीपन लघु"॥
कौपसलिलसेवने कालनिर्द्देशः। यथा, तत्रैव।
"वसन्ते कौप माध्वय वा चौण्ड्यमेवम्"॥)

कौपीन, क्ली, (कूपपतनमर्हतीति। "शालीनकौपीने अधृष्टाकार्य्ययोः"। ५।२।२०। इति साधु।) पापम्। तत्साधनत्वात तद्गोप्यत्वात् पुरुषलिङ्गमपि। तत्सम्बन्धात् तदाच्छादनमपि। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ अकार्य्यम्। गुह्यदेश। इत्यमरः॥ चीरम्। इति मेदिनी॥ तत्तु मेखलाबद्धपरिधेय वस्त्रखण्डम्। कपिनी इति भाषा। तत्पर्य्याय। कच्छा २ कच्छटिका ३ कक्षा ४ घटी ५। इति त्रिकाण्डशेष॥ (यथा, भागवते।७।१३।२।
"त्रिदण्डपात्रकमण्डलु कौपीनाच्छादनपरम्"॥)

कौमोदकी, स्त्री, (कौमोदकी इति पृषोदरादित्वात् मध्य पत्वम्।) कौमोदकी। इति भरतो द्विरूप कोषश्च॥

कौमार, क्ली, (कुमारस्य कर्म्म भावो वा। वयोवचन त्वादण्।) कुमारावस्था।
("काल कु पृथिवीं यद्वा मारयेत तत्कुमारक।
इति प्रमाणतो विद्धि कौमार प्राग्वत्सरः"॥
इत्युक्तावधिके "कौमारं पञ्चमावधि"। इत्युक्ते वयोवस्थाभेदे। सा तु जन्मावधिपञ्चमवर्षपर्य्यन्ता। इत्यर्थ॥) तन्त्रमते षोडशवर्षपर्य्यन्ता। (यथा, भगवद्गीतायाम्।२।१३।
"देहिनोऽस्मिन यथा देहे कौमार यौवन जरा।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति"॥)
पु, कुमारस्य सनत्कुमारस्य इद अण्। सृष्टिभेद। यथा, "कौमार आर्ष प्राजापत्यो मानव इत्यादि सर्गनामानि"। इति श्रीधरः। तथा च भागवते।१।३।६।
"स एव प्रथम देव कौमार सर्गमाश्रित।
चचार दुश्चर ब्रह्मा ब्रह्मचर्य्यमखण्डितम्"॥)
तद्वति पु, स्त्री। इति शब्दमाला। अपूर्व्वपति कुमारीं पतित्वपन्न "कौमारापूर्व्ववचने"।४।२।१३। इति द्वितीयान्तादुपयमनकर्त्तर्य्यण्प्रत्ययेन साधु। अपूर्व्वपतिकुमारीपतिः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

कौमारी, स्त्री, मातृकाविशेषः। सा तु कार्त्तिकेय शक्ति। इति शब्दमाला। यथा,—
"कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना।
योद्धुमभ्याययौ दैत्यानम्बिका गुहरूपिणी"॥
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये।८२।१६। (अपूर्व्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना। "कौमारापूर्व्ववचने"।४।२।१३। इति स्वार्थे अण् प्रत्ययेन साधु ततो ङीष। अपूर्व्वभार्य्याकुमारपत्नी। यथा, भट्टौ।७।९०।
"उपकम्भाममपश्यन्त कौमारीं पतताम्बर"॥)
प्रथमवर्षीया बालिका। कौमारी अवस्था। यथा, भागवते।३।२।२८।
"कौमारीं दर्शयंश्चेष्टां प्रेक्षणीयां व्रजौकसाम्"॥)
वाराहीकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

कौमुद, पुं, (कौ पृथिव्यां मोदन्ते जना यस्मिन्। मुद+क। सप्तम्या अलुक्।) कार्त्तिकमास। इति त्रिकाण्डशेष॥ (यथा, महाभारते।
"एतैरन्यैश्च राजेन्द्र पुरा मांस न भक्षितम्।
शारद कौमुद मास ततस्ते स्वर्गमाप्नुयुः।
कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षे नराधिप।
वर्ज्जयेत् सर्व्वमांसानि धर्म्मो ह्यत्र विधीयते"॥

कौमुदिका, स्त्री, (कौमुदी+स्वार्थे कन् ततः ह्रस्वः टाप् च।) उमासखीविशेष। इति शब्दमाला॥ (स्वार्थे कन् ह्रस्व टाप च। ज्योत्स्ना। त्रि, चतुरर्थ्यां कुमुदादित्वात् ठक। कौमुदिक। कुमुदाख्यपर्व्वतसन्निकृष्टदेशविशेष॥)

कौमुदी, स्त्री, (कुमुदस्य इय प्रकाशकत्वात् "तस्येद"। ४।३।१२०। इत्यण ततो ङीप्।) ज्योत्स्ना। इत्यमरः।१।३।१६। (यथा, कुमारे।४।३३।
"शशिना सह याति कौमुदी।
सह मेघेन तडित्प्रलीयते।
प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति
प्रतिपन्न हि विचेतनैरपि"॥)
उत्सव। इति धरणी। (यथा, महाभारते ११ पर्व्वणि।

"चकालकौमुदीयैव चक्रतुः सार्व्वकामिकीम्" ॥ कौमुदस्य कार्त्तिकमासस्य इयं "तस्येदम्" । ४ । ३ । १२० । इति अण् । ततो ङीप् । यदुक्तम् ।
"कुशब्देन मही ज्ञेया मुद हर्षे ततो द्वयम् ।
धातुज्ञैर्नियमैश्चैव तेन सा कौमुदी स्मृता" ॥)
कार्त्तिकोत्सवः । स तु कार्त्तिकीपूर्णिमायां कार्य्यः ॥ इति त्रिकाण्डशेषः । कार्त्तिकीपूर्णिमा ॥ आश्विनीपूर्णिमा । इति शब्दरत्नावली । (यथा,—
"आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि ।
कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये" ॥
दीपोत्सवतिथिः । यथा, रघुप्रभृतिटीकायां मल्लिनाथधृतभविष्योत्तरवचनम् ।
"कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी स्मृता" ॥
कुमुदान्येव कौमुदी । मुदी वा चान्दुया इति भाषा ।)

कौमुदीचारः, पुं स्त्री, (कौमुद्याः ज्योत्स्नायाः चारः प्रचारस्तत्र समये ।) कोजागरपूर्णिमा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौमुदीपतिः, पुं, (कौमुद्याः ज्योत्स्नायाः पतिः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

कौमुदीवृक्षः, पुं, (कौमुद्याः इव प्रकाशिकायाः दीपशिखाया वृक्ष इवाधारः ।) दीपवृक्षः । इति हारावली ॥ दीपगाछा पिलसुज इत्यादि भाषा ॥

कौमोदकी, स्त्री, (कोः पृथिव्याः पालकत्वात् मोदकः । कुमोदको विष्णुः । तस्येयं इत्यण् ततो ङीप् ।) विष्णुगदा । इत्यमरः । १ । १ । ३० ॥ (यथा, भागवते । ८ । ४ । १९ ।
"श्रीवत्सं कौस्तुभं मालां गदां कौमोदकीं मम" ॥)

कौमोदी, स्त्री, (कुं पृथ्वीं मोदयति नन्दयतीति । कुमोदः विष्णुः तस्येयं इति अण् ततो ङीप् ।) विष्णुगदा । इति शब्दरत्नावली ॥

कौरवः, पुं स्त्री, (कुरोरपत्यमिति अण् । कुरोरयं इति कच्छादित्वादण् वा । कुरुराजसन्ततिः । इति महाभारतम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । द्रुपदशासने १३९ । १६ ।
"तमुद्यतं रथेनैकमाशुकारिणमाहवे ।
अनेकमिव सन्त्रासान्मेनिरे तत्र कौरवाः" ॥
कुरुसम्बन्धिदेशः । यथा, मेघदूते । ५० ।
"क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः" ॥
स्त्रियां ङीप् कौरवी कुरुसम्बन्धिनीत्यर्थः । यथा, महाभारते । १ । १३०१ । १५ ।
"द्रुपदः कौरवान् दृष्ट्वा प्राधावत समन्ततः ।
शरजालेन महता मोहयन् कौरवीं चमूम्" ॥)

कौरव्यः, पुं, (कुरोरपत्यम् । "कुर्व्वादिभ्यो ण्यः" । ४ । १ । १५१ । इति ण्यः ।) कौरवः ।
(यथा, महाभारते । ३ । २३२ । ५५ ।
"अनिशायां निशायाञ्च सहायाः क्षुत्पिपासयोः ।
आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुल्या रात्रिरहश्च मे" ॥
कौरव्याः ब्राह्मणाः कुरुसम्बन्धिनो ब्राह्मणा इत्यर्थः । क्षत्रिये तु । "कुर्व्वादिभ्यो ण्यः" । ४ । १ । १७२ । इति ण्ये कृते तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामिति बहुत्वे लुकि कुरव इति बोध्यम् ॥ नागविशेषः । यथा, महाभारते । १।३५।१३-१४ ।
"कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च शङ्खपिण्डश्च वीर्य्यवान् ।
विरजाश्च सुबाहुश्च शालिपिण्डश्च वीर्य्यवान्" ॥)

कौर्प्यः, पुं, वृश्चिकराशिः । यथा, दीपिकायाम् ।
"क्रियतावरिजित्तमकुलीरलेयपाथेय यूकौर्प्यान्त्याः ।
तौक्षिक आकोकेरो हृद्रोगश्चान्त्यभं चेत्थम्" ॥)

कौलः, त्रि, (कुले सत्कुले भवः इत्यण् ।) सत्कुलोद्भवः । तत्पर्य्यायः । आन्वयिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कुले कुलाचारे रतः कुलं कुलतत्त्वं वेत्ति वा इत्यण् ।) दिव्यवीरपशुभावत्रयान्तर्गतदिव्यभावरतः । स तु शक्त्युपासी । तद्यथा,—
"दिव्यभावरतः कौलः सर्व्वत्र समदर्शनः" ॥
इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥
"पशोर्वक्त्राल्लब्धमन्त्रः पशुरेव न संशयः ।
वीरात्तु लब्धमनुर्व्वीरः कौलात् ब्रह्मविद्भवेत्" ॥ इति महानीलतन्त्रम् ॥ (कुलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । कुलाचारतत्त्वविधिप्रतिषेधोपदेशसाध्यसाधनव्यापारविशिष्टकुलोपनिषदादिग्रन्थविशेषः ॥)

कौलकेयः, त्रि, (कुले सत्कुले भव इति ढक् कुक् च ।) सत्कुलोद्भवः । (कुलटायाः अपत्यं इति ढक् । पृषोदरात् ततः अण् ।) असतीपुत्त्रे, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥

कौलटिनेयः, पुं स्त्री, (कुलटाया अपत्यं । "कुलटाया वा" । ४ । १ । १२७ । इति इनङ् । स्त्रीभ्यो ढक् ।) असतीसुतः । तत्पर्य्यायः । कौलटेयः २ । इत्यमरः ॥ कौलटेरः ३ । इति तट्टीकायां सारसुन्दरी । २ । ६ । २७ ॥ सती या भिक्षार्थं कुलानि गृहाणि अटति न तु जारार्थं सापि कुलटा तत्सुतोऽपि ॥

कौलटेयः, पुं, स्त्री, (कुलटायाः असत्याः अपत्यं इति ढक् ।) कौलटिनेयः । असतीसुतः । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ (कुलानि गृहाणि भिक्षार्थं अटति या सती सापि कुलटा । तस्या अपत्येऽपि इति कश्चित् ॥ स्त्रियां ङीप् कौलटेयी ॥)

कौलटेरः, पुं स्त्री, (कुलानि गृहाणि व्यभिचारार्थं अटति सा कुलटा । तस्याः असत्याः अपत्यम् । "क्षुद्राभ्यो वा" । ४ । १ । १३१ । इति ढ्रक् ।) असतीसुतः । इत्यमरः । २।६।२६ ॥ कौलटिनेयः । इति सारसुन्दरी । (कुलानि गृहाणि भिक्षार्थमटति या सती सापि कुलटा तस्या अपत्येऽपि । इति कश्चित् । स्त्रियां ङीप् कौलटेरी ॥)

कौलत्थीनं त्रि, (कुलत्थस्य कुलत्थाख्यकलायविशेषस्य भवनं क्षेत्रं वा इति । "धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्" । ५ । २ । १ । इति । खञ् ।) कुलत्थकलायोद्भवक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कौलवः, पुं, ववाद्येकादशान्तर्गततृतीयकरणम् । तत्र जातस्य फलं यथा,—
"वाग्मी विनीतो नितरां स्वतन्त्रः
प्रागल्भ्ययुक्तो मनुजो महौजाः ।
सुसम्मतः स्यादिदुषां हि तज्ञ-
श्चेत् कौलवाख्यं करणं प्रसूतौ" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

कौलिकः, पुं, (कुलं सूत्रादिकं वयति वस्त्रत्वेनावरणादिकं आपादयतीति । ठक् ।) तन्तुवायः । इति शब्दमाला ॥ (कु कुत्सितं अवन्याचारं लातीति । कुलः दुःशीलः ततः स्वार्थे ठक् ।) पाषण्डः । इति त्रिकाण्डशेषः । (कुलादागतमिति ठक् ।) कुलपरम्परागते, त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।
"वर्ज्जयेत् कौलिकाचारं मित्रं प्राज्ञतरो नरः" ॥
कुले कुलागमे कुलतन्त्रे शिवोक्तशास्त्रे इति यावत् सिद्धः इति ठक् । कुलतन्त्रज्ञः ॥ कौलं कुलधर्म्मं प्रवर्त्तयति तत्त्वज्ञानं शिष्यपरम्परोपदेशेन विस्तारयति इति ठक् । कुलधर्म्मप्रवर्त्तकः शिवः ॥ कुलं कुलाचारः प्रयोजनमस्य इति ठक् । शक्तिपूजकः । यथा, श्रुतौ । "शाक्ताः कौलिकाः" ॥)

कौलीनं, क्ली, (कौ पृथिव्यां लीनम् । भूलीनपदार्थानामिव एतेषामप्रकाशतया तथात्वम् ।) युद्धम् । अन्यम् । कुकर्म्म । (कुलीनस्य भावः । युवादित्वादण् ।) कुलीनता । (यथा, रामायणे ।
"सदश्व इव मर्य्यादां कौलीनं नाभ्यवर्त्तत" ॥)
पश्वहिपक्षियां युद्धम् । इति मेदिनी ॥ कौलेयकः । इति विश्वः ॥ (गौ भावे क्तः तस्य लतम् । लीनं लयः । कौ पृथिव्यां लीनं लयो यस्मात् । कुलीनं भूमिशयमर्हतीति अण् वा ।) लोकवादः । इत्यमरः । ३ । ३ । ११६ ।
(यथा, रघौ । १४ । ८४ ।
"कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता
न तेन वैदेहसुता मनस्तः" ॥
निन्दा । यथा, तत्रैव । १४ । ३६ ।
"कौलीनमात्माश्रयमाचचक्षे
तेभ्यः पुनश्चेदमुवाच वाक्यम्" ॥)

कौलीरा, स्त्री, (कुलीरः कर्कटः तच्छृङ्गाकारोऽस्त्यस्या इत्यण् । ततष्टाप् ।) कर्कटशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्कटशृङ्गीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कौलेयः, त्रि, (कुले सत्कुले भवः इति बाहुलकात् ढक् ।) कुलीनः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कौलेयकः, पुं, (कुले भवः । "कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु" । ४ । २ । ९६ । इति ढकञ् ।) कुक्कुरः । इत्यमरः । २ । १० । २१ ॥ (कुलस्यापत्यम् । "अपूर्व्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ" । ४ । १ । १४० । इति ढकञ् ।) कुलीने त्रि । इति मेदिनी ॥

कौल्माषीणं, त्रि, (कुल्माषायां धान्यकुलत्थादीनां भवनं क्षेत्रं इति खञ् ।) कुल्माषधान्योद्भवक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कौल्यः, त्रि, (कुले सत्कुले भवः बाहुलकात् यत् ।) कुलीनः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कौवलं, क्ली, (कुवलमेव इति । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण् ।) कुवलम् । कोलिफलम् । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कौवेरं, क्ली, (कुवेरो अधिष्ठात्री देवताऽस्य इत्यण् ।) कुष्ठम् । कुड् इति भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥ (कुवेरस्य इदं इत्यण् ।) कुवेरसम्बन्धिनि तत्कार्य्ये च त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ८५ । २ ।

"कौवेरमथ याम्यञ्च पश्चाते वरुणस्य च" ।

कौवेरी, स्त्री, (कुवेर अधिष्ठात्री देवता अस्या इत्यण् । ततो ङीप्) उत्तरा दिक् । यथा,—

"दिग्विभागे तु कौवेरी दिक् श्रिया प्रतिदायिनी" ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् । कुवेरस्यापि ।

कौश,क्ली, (कुशा प्राचुर्य्येण भूम्ना या सन्त्यत्र इत्यण् ।) कान्यकुब्जदेशः । इति हेमचन्द्रः । (कुश+स्वार्थे अण् । कुशद्वीपः । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।

"शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशम्" ।

कोषे भवम् । कृमिकोषोद्भवं पट्टवस्त्रम् । यथा, भागवते । ३ । ४ । ७ ।

"दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितं पीतकौशाम्बरेण च" ।

एतद्दुपलक्षितं कृष्णं अद्राक्षमित्यन्वयः ।

कुशस्येदं तद्विकारो वा अण् । कुशमयम् । कुश सम्बन्धि वा । यथा, महाभारते । १३ । १९ । २९ ।

"तत्र वासाय शयने कौश्ये सुखमुवास ह" ।

स्त्रियां ङीप् । कौशी । तत्रैव । १३ । ५४ । २१ ।

"कौश्यां शय्यां समासीनं जपमानं महाव्रतम्" ।)

कौशल, क्ली, (कुशलस्य भावः कर्म्म वा इति । युवादित्वात् अण् ।) कुशलता । यथा,—

"न चातिकर्कशः शान्तो न चातिललितः शुचिः ।

एकत्र कार्य्ये व्याख्यातुस्तावद्धि कौशलं कवेः" ।

इति अमरव्याख्यासारकटीका । (नपुंसकम् । यथा, भागवते । १ । १६ । ७७ ।

"सातन्त्र्यं कौशलं कान्तिर्धैर्य्यं मार्द्दवमेव च" ।

कुशलमेव इति । स्वार्थे अण् । मङ्गलम् । यथा, तत्रैव । ३ । १ । १२ ।

"स एष दोषः पुरुषद्विडास्ते

गृहान् प्रविष्टो यमपत्यमत्या ।

पुष्णासि कृष्णाद्विमुखो गतश्रीः

त्यजाश्वशैवं कुलकौशलाय" ।

चातुर्य्यम् । यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ५० ।

"तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्म्मसु कौशलम्" ।)

कौशलिका, स्त्री, (कुशलाय मङ्गलाय हिता । इति ठक् टाप् च ।) प्राभृतकम् । इति हारावली । नजर इति भाषा । (कुशलस्य एषा इति ठक् टाप् च । कुशलप्रश्नः ।)

कौशली,स्त्री, (कुशलस्य एषा कुशलाय दीयते वा । अण् ततो ङीप् ।) कुशलप्रश्नः । प्राभृतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

कौशलेय, पुं, (कौशल्यायाः अपत्यं पुमान् इति ढक् । यलोपश्च ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, रामायणे ।

उज्जहार प्रियां देवीं रक्षो गृध्रमिवामिषम् ।

कौमारं दाशरथिश्चैव कौशलेयं यशस्विनम्" ।)

कौसल्या, स्त्री, (कोशलस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री । कोशल+अञ् । ततः कुशलैव स्वार्थे ष्यञ् ।) कोशलराजसुता सा तु कौशल्यापरनाम्नी दशरथपत्नी च । इति शब्दरत्नावली । (यथा, रामायणे १ । १९ । २९ ।

"कौशल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा" ।

कौशले भवः । तद्देशाधिपतिर्वा । कोशल देशीया । अथ कच्छकनम् ।

यथा,महाभारते । ६ । ८ । ४० ।

"मत्स्याः कुशट्टाः कौशल्याः कुन्तयः काशिकोशलाः" ।

कुशलस्य भावः कर्म्म वा कुशलमेव वा इति ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । कुशलत्वे, क्ली । यथा, महाभारते । ३ । ४४ । २० ।

"दृष्ट्वा कौशल्यमन्योन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे" ।)

कौशल्यानन्दन, पुं, (कौशल्यायाः दशरथपत्न्याः नन्दनः पुत्रः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ।

कौशल्यायनि, पुं, (कौशल्याया अपत्यम् । "कौशल्य कार्म्मार्य्याभ्याञ्च" । ४ । १ । १५५ । इति फिञ् । फस्यायनादेशः ।) श्रीरामः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, भट्टौ । ७ । ९० ।

"प्रियामहे न गच्छाम कौशल्यायनिवल्लभाम् ।

उपलभ्यामपश्यन्त कौमारीं पततां वरः !" ।)

कौशाम्बी, स्त्री, (राज्ञः कुशस्य पुत्रेण स्वनामप्रसिद्धेन कुशाम्बेन निर्वृत्ता या । "तेन निर्वृत्तम्" । ४ । २ । ६८ । इति अण् ततो ङीप् ।) देशविशेषः । तत्पर्य्यायः । वत्सपत्तनम् २ । इति हेमचन्द्रः । (यथा, रामायणे । १ । ३२ । ५ ।

("कुशाम्बस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत्पुरीम्" ।

सा तु गौड़देशान्तर्गतमत्स्यराजभूमिगता नगरी तत्र चाणक्येन चन्द्रगुप्तादिसमये कुसुमपुरी व्याख्या प्रदत्ता इदानीं सैव पुरी पाटलीपुत्रनगरी पाटना इति भाषाया प्रसिद्धा जाता । यथा, कथासरित्सागरे । "अस्ति वत्स इति ख्यातो देशः" । इत्युपक्रम्य कौशाम्बी नाम तत्रास्ति मध्यभागे महापुरी" इत्युक्तम् ।)

कौशिक, पुं, (कुशिकस्यापत्यम् ऋष्यण् । कुशिके तद्वंशे भवो वा इत्यण् ।) इन्द्रः । (अयं हि सर्वत्र कुशिकराजस्य तपःप्रभावं विधार्य्य साक्षात् तत्पुत्रतामङ्गीचकार ।

यथा, हरिवंशे । २७ । १३ १६ ।

"कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं विभुः ।

लभेयमिति स शक्रस्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवान् ।

पूर्णे वर्षसहस्रे वै तन्तु शक्रो ह्यपश्यत ।

अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ।

समर्थः पुत्रजनने स्वमेवांशमवासयत् ।

पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः ।

स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम्" ।

अस्मिंस्तु देवेन्द्रस्य जन्मधाम्नि कुशिकत्वात् कौशिकत्वमिति । कुशेन कृत इति ठञ् ।

यथा, हरिवंशे । ११८ । २—३ ।

"स वशी कवचो जिष्णुरविद्यामभिरक्षिवान् ।

सहते महायो द्युतिमान् यथा कौशिकोऽभि ततः ।

जातमात्रस्तु भगवान् अदित्याः स कुरूत्तमः ।

तदाप्रभृति देवेश कौशिकत्वमुपागतः" ।)

गुग्गुलुः । उलूकः । व्याघ्राह्वी । इत्यमरः । ३ । ४ । २४ । नकुलः । कोषज्ञः । (मगधराजजरासन्धस्य सेनापतिर्हंसनाम्ना नरपतिरपि कौशिकनाम्ना विख्यात आसीत् । यथा, महाभारते । २ । जरासन्धवधपर्व्वणि । २२ । ३१ ३२ ।

"स तु सेनापतिं राजा सस्मार भरतर्षभ ।

कौशिकं चित्रसेनञ्च तस्मिन् युद्ध उपस्थिते ।

ययोस्ते नामनी राजन् ! हंसेति डिम्भकेति च ।

पूर्व्वं सङ्कथिते पुम्भिर्नृलोके लोकसत्कृते" ।

कुशिकस्य गोत्रापत्यं इति विश्वामित्रः । कुशिकस्य पुत्रो गाधिस्तत्पुत्रो विश्वामित्रोऽपि कुशिकवंशजातत्वात् कौशिकः । (विश्वामित्रमुनिः । इति मेदिनी । (यथा, रामायणे । १ । २१ । १ ।

'तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्य्याकुलाक्षरम् ।

समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम्" ।

पुरुवंशीयनृपविशेषः । यथा, हरिवंशे ।

"प्रतिष्ठायाश्च द्वौ पुत्रौ पैप्पलादिश्च कौशिकः" ।

कोशं करोतीति । कोश+ठक् ठञ् वा आकर्षात् ।) कोषकारः । इति शब्दरत्नावली । शृङ्गाररसः । इति त्रिकाण्डशेषः । मज्जा । इति हेमचन्द्रः । अश्वकर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (कोशात् कृमिकोशाज्जातम् । कृमिकोशोद्भवे, त्रि । यथा, महाभारते । २ । ९७ । २४ ।

"या लाद कौशिकैर्वस्त्रैः शुभैराच्छादिता पुरा ।

दृष्टवत्यसि राजेन्द्र ! तां त्वां पश्यामि कौशिकीम्" ।)

कौशिकप्रिय, पुं, (कौशिकस्य कुशिकपौत्रस्य राजर्षेः विश्वामित्रस्य प्रियः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ।

कौशिकफल, पुं, (कौशिकं कोषगतं फलमस्य ।) नारिकेलवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ।

कौशिका, स्त्री, (कोश एव स्वार्थे कः ततोऽण् ततः टाप् अत इत्वञ्च ।) चषकम् । पानभाजनम् । इति हेमचन्द्रः ।

कौशिकात्मज, पुं, (कौशिकस्य इन्द्रस्य आत्मजः । अयन्तु पाण्डुराजपत्न्यां कुन्त्यां इन्द्रोरसजातत्वात् अर्ज्जुनस्यापि तथात्वम् ।) अर्ज्जुनः । इति शब्दमाला । (अस्य जन्मविवरणं यथा, महाभारते । १ । १२३ । ३२ ।

"एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी ।

अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्ज्जुनम्" ।

कौशिकस्य विश्वामित्रस्य आत्मजः । इति विग्रहे विश्वामित्रपुत्रः शुनःशेफादिः ।)

कौशिकायुध, क्ली, (कौशिकस्य इन्द्रस्य आयुधम् ।) इन्द्रधनुः । इति शब्दरत्नावली ।

कौशिकाराति, पुं, (कौशिकस्य पेचकस्य अरातिः शत्रुः ।) काकः । इति राजनिर्घण्टः ।

कौशिकारिः, पुं, (कौशिकस्य उलूकस्य अरिः शत्रुः ।) काकः । इति राजनिर्घण्टः ।

कौशिकी, स्त्री, (कौशिकस्य गोत्रापत्यम् । कुशिक+अण्+ङीप् । सुरराजस्य इन्द्रस्य कुशिकनृपते भार्य्यायाम् पुत्रत्वेनोत्पद्यमानत्वात् कौशिकाभिधानप्राप्तेस्तेनैवेन्द्रेणाख्या योगमायाया भगिनीतयाङ्गीकृतत्वात्तथात्वम् ।) चण्डिका । (यथा, हरिवंशे । ५७ । ४८ ।

"तत्रैव त्वां भगिन्यर्थे ग्रहीष्यति स वासवः ।

कुशिकस्य तु गोत्रेण कौशिकी त्वं भविष्यसि" ।

तन्नैवाख्या नदी । ६८ । ३ ।

"आर्य्यां कात्यायनीं देवीं कौशिकीं ब्रह्मचारिणीं ।

जननी सिद्धसेनस्य उपचारी महातपाः" ॥

कुशिकस्य गोत्रापत्यं इति विग्रहः। कुशिकवंशजातत्वात् तस्यास्तथात्वम्। नदीविशेषः। इति मेदिनी। (यथा, रामायणे। १। ३४। ६—११।

"स पिता मम काकुत्स्थ! गाधिः परमधार्म्मिकः।
कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन! ॥
पूर्व्वजा भगिनी चापि मम राघव! सुव्रता।
नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता ॥
सशरीरागता स्वर्गं भर्त्तारमनुवर्त्तिनी।
कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महा नदी ॥
दिव्या पुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता।
लोकस्य हितकार्य्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ॥
ततोऽहं हिमवत्पार्श्वे वसामि नियतः सुखम्।
भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः कौशिक्यां रघुनन्दन! ॥
सा तु सत्यवती पुण्या सत्ये धर्म्मे प्रतिष्ठिता।
पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितां वरा" ॥

"कौशिकी सरितां श्रेष्ठा कुलोद्द्योतकरी तव" ॥२१

यसावेवेदानीं कुशी नदीति ख्याता। इयन्तु नेपालराज्यान्तर्गतायाः हिमवच्छाखायाः निःसृता सती १६६ क्रोशान्तं गता गङ्गया सङ्गता ॥)

कौशिफलोजः, पुं, (कौशिफला इव तीव्रं फलोजो यस्य। पृषोदरात् साधुः।) शाखोटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। शाखोड़ा इति भाषा ॥

कौशीतकी, स्त्री, (कुशितकस्यापत्यम्। ऋष्यण्, ततो ङीप्।) अगस्त्यपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कुशीतकेनाधीता प्रणीता वा या शाखा सा कौशीतकी। स्वनामख्यातवेदान्तर्गतशाखाविशेषः ॥ ऋग्वेदान्तर्गत उपनिषद्विशेषः। यदुक्तं मुक्तिकोपनिषदि।

'मैत्रायणी कौषी(षी)तकी वष्कलावाललापनी'।)

कौशेयं, त्रि, (कोशे भवम्। इति ढक्।) कृमिकोशोत्थवस्त्रादि। इत्यमरः। २। ६। ११२ ॥ मूर्द्धन्यमध्यश्च ॥ (यथा, माघे। ८। ६।

"कौशेयं व्रजदपि गाढ़तामजस्रम्।
सस्रंसे विगलितनीविनीरजाक्ष्याः" ॥)

कौषिकः, पुं, (कौशिक + पृषोदरात् षकारादेशः।) कौशिकः। इति मेदिनी ॥

कौषिकी, स्त्री, (कौशिकी + पृषोदरात् षकारादेशः।) कौशिकी। इति मेदिनी ॥ कालिकाकायकोषनिःसृतदेवीविशेषः। यथा,—

"कायकोषाद्विनिःसृता या कालिकायास्तु भैरव!।
सा कौषिकीति विख्याता चारुरूपा मनोहरा ॥
निःसृता हृदयाद्देव्या रमणाग्रेण चण्डिका।
नैतस्याः सदृशी मूर्त्या चारुरूपेण विद्यते ॥
त्रिषु लोकेषु कान्त्या वा नास्यास्तुल्या भविष्यति।
योगनिद्रा महामाया या मूलप्रकृतिः स्मृता ॥
तस्याः प्राग्रूपरूपेयं देवी सा कौषिकी स्मृता।
नेत्रबीजं तथैतस्या बीजन्तु परिकीर्त्तितम् ॥
तन्त्रमस्याः प्रवक्ष्यामि सर्व्वकामप्रदं त्वयाम्।
रमाणि नान्यदन्त्यस्तु षष्ठवर्णादिबिन्दुना ॥
षष्ठस्वरेण संयुक्तो बिन्दुना समलङ्कृतः।
कौषिकीतन्त्रमन्त्रोऽयं धर्म्मकामार्थदायकः ॥
एतस्याः सम्प्रवक्ष्यामि मूर्त्तिरूपञ्च भैरव!।
एकाग्रेकमना भूत्वा अशेषाकारकारणम् ॥
धम्मिल्लसंयतकचा विधोश्चाधोमुखीं कलाम्।
केशान्ते तिलकस्योर्द्ध्वे दधती शुभशोभना ॥
मणिकुण्डलसंघृष्टगण्डा मुकुटमण्डिता।
सज्योतिःकर्णपूराभ्यां कर्णमापूर्य सङ्गता ॥
सुवर्णमणिमाणिक्यनागभामविराजिता।
सदा सुगन्धिभिः पुष्पैरम्लानैरतिसुन्दरी ॥
मालां बिभर्त्ति ग्रीवायां रत्नकेयूरधारिणी।
मृणालायतवृत्तैस्तु बाहुभिः कोमलैः शुभैः ॥
राजन्ती कञ्चुकोपेतपीनोन्नतपयोधरा।
क्षीणमध्या पीतवस्त्रा त्रिवलीपरिभूषिता ॥
शूलं वज्रञ्च बाणञ्च खड्गं शक्तिं तथैव च।
दक्षिणैः पाणिभिर्देवी स्फुरल्लीलाविराजिता ॥
गदां घण्टाञ्च चापञ्च चर्म्म शङ्खं तथैव च।
ऊर्द्ध्वादिक्रमतो देवी दधती वामपाणिभिः ॥
सिंहस्योपरि तिष्ठन्ती व्याघ्रचर्म्मणि कौषिकी।
बिभ्रती रूपमतुलं सुरासुरमनोहरम् ॥
एतस्याः परञ्च बहु तत्र याः पूज्या चण्डयोगिनीः।
ताः पूजितास्तु कुर्व्वन्ति चतुर्व्वर्गं नृणां सदा ॥
ब्रह्माणी प्रथमा प्रोक्ता ततो माहेश्वरी परा।
कौमारी वैष्णवी चैव वाराही परमी तथा ॥
नारसिंही तथैवैन्द्री शिवदूती तथाष्टमी।
एताः पूज्या महाभागा योगिनीः कामदायिनीः" ॥

इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः ॥ *

अन्यच्च।

"शरीरकोषतस्यास्याः समुद्भूताब्रवीच्छिवा।
स्तोत्रं ममैतत् क्रियते शुम्भदैत्यनिराकृतैः ॥
देवैः समेतैः समरे निशुम्भेन पराजितैः।
शरीरकोषाद्यत्तस्याः पार्व्वत्या निःसृताम्बिका ॥
कौषिकीति समस्तेषु ततो लोकेषु गीयते" ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः ॥

अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—

"अल्पेनैवोपकारेण यस्माल्लोके सुखप्रदा।
कौषेयधारणाद्दापि सुप्रसादाच्च कौषिकी" ॥

इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ४५ ॥

कौषेयं, त्रि, (कौशेय + पृषोदरात् षकारादेशः।) कृमिकोषोत्थवस्त्रादि। रेसमी कापड़ इति भाषा। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। १५। २७।

"कोषकारस्य कौषेये हृते वस्त्रेऽभिजायते" ॥)

कौसीद्यं, क्ली, (कुत्सितं सीदति अस्मिन् इति। सीद + शः ततः स्वार्थे ष्यञ्।) आलस्यम्। तन्द्रा। इति हेमचन्द्रः। (कुसीदस्य कर्म्म भावो वा। इति ष्यञ्।) कुसीदत्वम् ॥

कौसुमं, क्ली, (कुसुमेन निर्वृत्तम्। इत्यण्।) कुसुमाञ्जनम्। पुष्पाञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुसुमस्येदम्। तस्येदमित्यण्। कुसुमसम्बन्धि वस्तुजातम्। कुसुमेषु भवम्। यथा, माघे। ७। ५७।

"विनयति सुदृशो दृशः परागं

प्रणयिनि! कौसुममाननानिलेन" ॥)

कौसुम्भः, पुं, (कुसुम्भ + स्वार्थे अण्।) वनजकुसुम्भः। इति राजनिर्घण्टः ॥ शाकविशेषः। यथा,—

"कौसुम्भं कौसुमं शाकं कामसर्द्दविमर्द्दितम्।
पाचितं तत्र सुहृते मारिषसम्बिमिश्रितम्" ॥

इति भक्तार्थचिन्तामणिः ॥ कुसुम्भेन रक्तम्। "तेन रक्तं रागात्"। ४।२।१। इत्यण्।) कुसुम्भपुष्परागयुक्ते त्रि। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः। (यथा, माघे।

"कौसुम्भं पृथुकुचकुम्भसङ्गिवासः" ॥

कुसुम्भस्येदं तस्येदमित्यण्। कुसुम्भसम्बन्धिवस्तुमात्रम्। यथा, माघे। ११। ५२।

"दिनकरकरकाकौसुम्भकान्ति" ॥)

कौसृतिकः, त्रि, (कुत्सया सृतिकया गत्या चरति इति। ठञ्।) मायाधरः। इति जटाधरः ॥

कौस्तुभः, पुं, (कुं भुवं स्तुभ्नाति व्याप्नोति इति। कुस्तुभः सागरः तत्र भव इत्यण्। यद्वा, कुं भूमिं जगदित्यर्थः स्तुभ्नाति व्याप्नोति सर्व्वमाक्रम्य तिष्ठतीति भावः। कुस्तुभो विष्णुः तस्यायं मणिरित्यण्।) विष्णुवक्षःस्थो मणिः। इत्यमरः। १। १। ३०। (यथा, भागवते। ८। ८। ५।

"कौस्तुभाख्यमभूद्रत्नं पद्मरागो महोदधेः।
तस्मिन् हरिः स्पृहां चक्रे वक्षोऽलङ्करणे मणौ" ॥
"कौस्तुभस्य महातेजाः कोटिसूर्य्यसमप्रभः।
इदं विमृश याच्ञां प्रदीपादीप्तिमानिति" ॥

इति भागवतामृतम् ॥ मुद्राविशेषः। यथा,—

"अनामाङ्गुष्ठसंलग्ना दक्षिणस्य कनिष्ठिका।
कनिष्ठयान्यया बद्धा तर्जन्या दक्षया तथा ॥
वामानामाञ्च बध्नीयाद् दक्षिणाङ्गुष्ठमूलके।
अङ्गुष्ठमध्यमे भूयः संयोज्य सरलाः पराः।
चतस्रोऽप्यग्रसंलग्ना मुद्रा कौस्तुभसंज्ञिका" ॥

इति तन्त्रसारः ॥

कौस्तुभवक्षाः, [स्] पुं, (कौस्तुभः वक्षसि उरःस्थले यस्य।) विष्णुः। इति हारावली ॥

क्नथ, कि म वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कि म, क्नथयति। इति दुर्गादासः ॥

क्नस, उ म य ऋतौ। भासने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट्।) एष दन्त्यनकारयुक्तः। उ, क्नसित्वा क्नस्त्वा। म, क्नसयति कान्त्या जगतामयः। य, क्नस्यति खलः कुटिलः स्यादित्यर्थः। ऋतिरिह कौटिल्यम्। इति दुर्गादासः ॥

क्नस, इ कि भासने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुर। पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट्।) इ, क्नंस्यते। कि, क्नंसयति क्नंसति। भासनं दीप्तिः। इति दुर्गादासः ॥

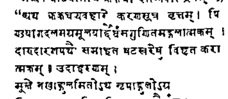
क्नूय, ई ङ दुर्गन्धे। आर्द्रत्वे। शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ दन्त्यनकारयुक्तो दीर्घी। (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्-ईर्निष्ठायामनिट्।) तथा च। क्नूयी स्मायति ते विदेव य इमे सेविष्य सेवित्तता। इति शार्दूलविक्रीडिते कविकल्प० ॥ ई, क्नूतः। ङ,

क्रूयते मत्स्य दुर्गन्ध स्यादित्यर्थः । क्रूयते वस्त्र मम्भसा । इति दुर्गादासः ॥

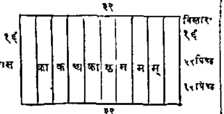
क्मर, कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अक-सेट ।) ओष्ठवर्गाद्यपयुक्तः । क्मरति खलः कुटिलः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्रकच, पु स्त्री, ग्रन्थिलवृक्षः । इति मेदिनी ॥ (ज्योतिषोक्तयोगभेदः । तस्य लक्षणं यथा,—
"षष्ठ्यादितिथयो मन्दाद् विलोमं क्रकचः स्मृतः" ॥
अस्य विवृतिर्यथा ।
"शनौ षष्ठी, शुक्रे सप्तमी, गुरौ अष्टमी, बुधे नवमी, सोमे दशमी, भौमे एकादशी, रवौ द्वादशी, एते योगाः क्रकचाख्या विज्ञेयाः" । यथा, नारदोक्तिः ।
"त्रयोदशस्युर्मिलने सङ्ख्ययोस्तिथिवारयोः ।
क्रकचो नाम योगोऽयं मङ्गलेष्वतिगर्हितः" ॥*॥
क्र इति कृत्वा कचति शब्दायते । कच शब्दे + पचाद्यच् ।) करपत्रम् । काष्ठविदारणास्त्रविशेषः । करात इति भाषा । इत्यमरः । २ । १० । ३५ ॥ (यथा, महाभारते ३ । २२ । ३४ ।
"मध्येन पाटयामास क्रकचो दार्व्विवोच्छ्रितम्" ॥)
"अथ क्रकचव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम् । पिण्डयोगदलमग्रमूलयोर्दैर्घ्यसङ्गुणितमङ्गुलात्मकम् । दारुदारणपथैः समाहतं षट्स्वरेषु विहृतं करात्मकम् ॥ उदाहरणम् ;
मूले नखाङ्गुलमितोऽथ नृपाङ्गुलोऽग्रे
पिण्डः शताङ्गुलमितं किल यस्य दैर्घ्यम् ।
तद्दारुदारणपथेषु चतुर्षु किं स्यात्
हस्तात्मकं वद सखे गणितं द्रुतं मे ॥

न्यास



पिण्डयोगदलम् । १८ । दैर्घ्येण । १०० । सङ्गुणितम् । १८०० । दारुदारणपथैः । ४ । गुणितम् । ७२०० । षट्स्वरैः । ५७६ । विहृते जातं करात्मकं गणितम् । $\frac{२५}{२}$ । क्रकचान्तरे करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् । छिद्यते तु यदि तिर्य्यगुक्तवत् पिण्डविस्तृतिहते मुखे तदा । इष्टिकाचितिदृषच्चितिखातक्राकच व्यवहृतौ खलु मूल्यम् । कर्म्मकारजनसम्प्रतिपत्त्या तन्मृदुत्वकठिनत्ववशेन ॥ उदाहरणम् ।
यद्दारुणो विस्तृतिरङ्गुलानि
चिह्नान्यथा षोडश यत्र कोष्ठे ।
द्वाविंशतिस्तिर्य्यगनस्य प्रकल्प्य
किं स्यात् पथैश्च करात्मकं मे ।



विस्तृतिहतिः । ५१२ । दारुदारणमार्गैः । ८ । घ्ना । ४६०८ । षट्स्वरैः । ५७६ । विहृते जातं फलं हस्ताः । ८ । इति लीलावत्यां क्रकचव्यवहारः ॥ * ॥

क्रकचच्छद पु (क्रकच करपत्रमिव छदाः पत्राणि यस्य ।) केतकीवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रकचपत्र, पु, (क्रकचवत् पत्रं यस्य ।) शाकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (केतकीवृक्षः ॥)

क्रकचपाद [द्] पु, (क्रकच इव पादो यस्य । अन्त्यलोपः ।) ककलासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रकचपाद पु, (क्रकचमिव पादो यस्य ।) ककलासः । इति हारावली ॥

क्रकचपृष्ठी, स्त्री, (क्रकचवत् पृष्ठं पृष्ठदेशो यस्याः । इति ङीष् ।) कवयी मत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रकचा स्त्री, (क्रकचस्तदाकारोऽस्त्यस्याः । अर्श आदित्वात् अच ततष्टाप् ।) केतकी इति रत्नमाला ॥

क्रकण पु,(क्र इति कणति शब्दायते । कण शब्दे + अच । जातित्वात् स्त्रियां ङीष् ।) पक्षिविशेषः । इत्यमरः ॥ कयार इति भाषा ॥

क्रकर ,पु (क्र इति शब्दं कर्त्तुं शीलमस्य इति । कृ + ताच्छील्ये ट ।) करीरवृक्षः । उटकाटार इति भाषा । क्रकणपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥ कयार इति करकरा इति च भाषा ॥ (यथा,— महाभारते १२ । १११ । १०२ ।
"मन्त्रौषधं चोरयित्वा तु क्रकरत्वं नियच्छति" ॥)
अस्य मांसस्य गुणः । लघुत्वम् । हृद्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
"चकोरकलविङ्कमयूरक्रकर इत्याद्युपक्रम्य लघवः क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः" ।
इत्यन्तेनोपसंहृताः ॥) दीनः । क्रकचः । इति मेदिनी ॥

क्रतु, पु, (क्रियतेऽसौ इति । कृ + "कृञः क्रतुः" । उणा १ । ७८ । इति कर्म्मणि क्रतु प्रत्ययः ।) यज्ञः । इत्यमरः ॥ सप्तर्ष्यन्तर्गतब्रह्ममानसपुत्रमुनिविशेषः । इति मेदिनी । अयन्तु ब्रह्मणः करात् जातः । (यथा, महाभारते । १ । ६५ । १० ।
"ब्रह्मणो मानसाः पुत्त्रा विदिता षण्महर्षयः ।
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः" ॥)
एतस्य भार्य्या प्रजापतेः कर्द्दमस्य कन्या क्रिया । पुत्त्राः षष्टिसहस्राणि वालिखिल्याख्या अङ्गुष्ठमात्रा अभवन् ।
(यथा,—भागवते । ४ । १ । ३८ ।
"क्रतोरपि क्रिया भार्य्या वालखिल्यानसूयत ।
ऋषीन् षष्टिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा" ॥)
विश्वेदेवविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
"आत्मार्थे चासृजत् पुत्त्रान् लोककर्त्ता पितामहः ॥
विश्वे प्रजानां पतयो येभ्यो लोका विनिःसृताः" ॥
तत उक्तं "दक्षं मरीचिमत्रिञ्च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । वशिष्ठं गौतमञ्चैव भृगुमङ्गिरसं मनुम्" । इत्याद्युपक्रम्य ।
"अथर्व्वभूता इत्येते ख्याताश्चैव महर्षयः ।
त्रयोदशसुता येषां वंशा वै सुप्रतिष्ठिताः" ॥
जटाधरेण तु "विश्वेदेवा दशस्मृताः" । इत्युक्तं तत्कल्पभेदादविरुद्धम् ॥
यथा, शतपथब्राह्मणे १० । ६ । ३ । १ ।
"यावत् क्रतुरयमस्माल्लोकात् प्रैत्येवं क्रतुरमुं लोकं प्रेत्य सम्भवति" ॥
यूपसहितः सोमसाध्यो यज्ञः । विष्णुः । यथा, विष्णुसंहितायाम् ।
"यज्ञ इज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः" ॥
अस्य भाष्यं यथा,—
"अस्य सर्व्वयज्ञस्वरूपत्वात् यज्ञः यूपसहितो यज्ञः क्रतुरिति" । अतएव विष्णोः सर्व्वयज्ञमयत्वात् यज्ञत्वं क्रतुशब्दस्यापि यूपसहितयज्ञबोधकत्वं प्रसिद्धम् । तद्यागे शतपथब्राह्मणादावुल्लिखिता यूपविशेषाः । यथा, तत्र सोमसाध्ययागाश्च त्रय क्रतवः । तथाहि श्रुतौ "त्रीन् क्रतूनन्वाहाग्नेयमुक्थ्यमाश्विनम्" । सङ्कल्पः । सङ्कल्पस्तु कामनाधीनश्चित्तवृत्तिविशेषः । उक्तञ्च 'काम क्रतुः कर्म्म जन्मैवेत्येषां क्रमो भवेत्' । पुंसो या विषयापेक्षा स काम इति भण्यते । स एव वर्द्धमानश्चेत् क्रतुत्वं प्रतिपद्यते" ॥
रुचेरतिशय्यम् । यथा,—
'रुचेरतिशय काम्ये विषये क्रतुरीर्य्यते' ॥
क्रत्वादिकर्म्म । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २१ । १० ।
"पुरुष्टुत । क्रत्वा न सन्ति" । "क्रत्वा कर्म्मणा स्तुत्यादिहेतुना" । इति भाष्यम् ॥
प्रज्ञा । यथा, छान्दोग्योपनिषदि । "अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति । तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्व्वीत" ॥
अस्य भाष्यं यथा,—
"कथमुपासीत । स क्रतुं कुर्व्वीत क्रतुर्निश्चयोऽध्यवसायः एवमेव नान्यथेति अविचलः प्रत्ययस्तं क्रतुं कुर्व्वीतोपासीत इत्यनेन व्यवहितेन सम्बन्धः । किं पुनः क्रतुकरणेन कर्त्तव्यं प्रयोजनम् ? कथं वा क्रतुः कर्त्तव्य ? क्रतुकरणं चाभिप्रेतार्थसाधनं कथम् ? इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथेत्यादि ग्रन्थः । अथ खल्विति हेत्वर्थः । यस्मात् क्रतुमयः क्रतुप्रायोऽध्यवसायात्मकः पुरुषो जीवः । यथा क्रतुर्यादृक् क्रतुरस्य सोऽयं यथा क्रतुर्यथाध्यवसायो यादृङ्निश्चयोऽस्मिंल्लोके जीवन्निह पुरुषो भवति । तथेतोऽस्माद्देहात् प्रेत्य मृत्वा भवति । क्रत्वनुरूपफलात्मको भवतीत्यर्थः । एवं ह्येतच्छास्त्रतो दृष्टम् । 'यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्' इत्यादि' । एवं च यथा प्राप्त

दृष्ट्याऽतः स एवं जानन् क्रतुं कुर्व्वीत यादृशं क्रतुं वक्ष्यामस्तम्। यत एवं शास्त्रप्रामाण्यादुपपद्यते क्रत्वनुरूपं फलमतः स कर्त्तव्यः क्रतुः”। आषाढ़मासः। अस्मिन्नेव मासे चातुर्मास्यादियागप्राचुर्य्यात् तस्य तथात्वम्। यथा, यजुर्व्वेदे। १८। २८।

“वाजाय स्वाहा, प्रसवाय स्वाहा, अपिजाय स्वाहा, क्रतवे स्वाहा, वसवे स्वाहा”। इति।“क्रतवे यागरूपाय चातुर्मास्यादियागप्राचुर्य्यात् क्रतुराषाढ़ः”॥ इति वेददीधितिः॥ अश्वमेधयज्ञः। यथा, मनौ। ७। ७९।

“यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः।
धर्म्मार्थञ्चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च” ॥)

क्रतुद्विट्, [ष्] पुं, (क्रतुं यज्ञं द्वेष्टीति। द्विष्+“सत्सूद्विषेति”। ३। २। ६१। क्विप्।) असुरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्रतुध्रुक्, [ह्] पुं, (क्रतवे यज्ञाय द्रुह्यति द्रोहमाचरतीति। द्रुह्+क्विप्।) असुरः। इति जटाधरः॥ अस्य रूपान्तराणि। क्रतुध्रुग्। क्रतुध्रुट्। क्रतुध्रुड्॥

क्रतुध्वंसी, [न्] पुं, (क्रतुं दक्षयज्ञं ध्वंसयतीति। ध्वन्स्+णिनिः। स्वजटोत्पादितवीरभद्रेण क्रतुध्वंसकारितत्वादस्य तथात्वम्।) शिवः। इत्यमरः॥ (यथाहि अनेन दक्षयज्ञध्वंसः कृतस्तथा तद्विवरणमुच्यते। पुरा किल कोपपरवशो दक्षः वैरनिर्यातनाय शिवरहितयज्ञं चिकीर्षुस्तत्र सर्व्वान् देवोपदेवब्रह्मर्षिप्रभृतीन् आहूतवान्। अथ पत्युर्भवस्यावमाननामसहमाना भवानी सती दाक्षायणी पितुर्दक्षस्य यज्ञं दिदृक्षुरनाहूताऽपि दक्षगृहं समाययौ। दक्षस्तु तां शिवां दृष्ट्वा मोहान्धः कालप्रेरितः शिवनिन्दया सतीं तिरश्चकार। सा तु शिवनिन्दामाकर्ण्य समाधियोगाग्निना स्वशरीरं परितत्याज। एतच्छ्रुत्वा रुद्ररूपी देवदेवः स्वजटातः वीरभद्रमुत्पादयन् दक्षयज्ञक्षयमनैषीत्। एतद्विवरणन्तु काशीखण्डे ८९ अध्याये तथा श्रीमद्भागवतप्रभृतिग्रन्थे च विस्तरशो द्रष्टव्यम्॥)

क्रतुपशुः, पुं, (क्रतोरश्वमेधादेर्यज्ञस्य अङ्गविशेषः पशुः।) अश्वः। इति हारावली॥

क्रतुपुरुषः, पुं, (क्रतुः यज्ञः तन्मयः तदधिष्ठाता वा पुरुषः।) विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अयं हि वराहरूपियज्ञपुरुषः। यदुक्तं भागवते। ३। १३। २१—२४।

“किमेतत्शौकरव्याजं सत्त्वं दिव्यमवस्थितम्।
अहोवताश्चर्य्यमिदं नासाया मे विनिःसृतम्॥
दृष्टोऽङ्गुष्ठशिरोमात्रः क्षणाद्‌ गण्डशिलासमः।
अपिस्विद्भगवानेष यज्ञो मे खेदयन् मनः॥
इति मीमांसतस्तस्य ब्रह्मणः सह सूनुभिः।
भगवान् यज्ञपुरुषो जगर्जाऽगेन्द्रसन्निभः॥
ब्रह्माणं हर्षयामास हरिस्तांश्च द्विजोत्तमान्।
स्वगर्जितेन ककुभः प्रतिस्वनतया विभुः”॥
अस्य रूपवर्णनं यथा, तत्रैव। ३५–३८।

“रूपं तवैतन्ननु दुष्कृतात्मनां
दुर्दर्शनं देव! यदध्वरात्मकम्।
छन्दांसि यस्य त्वचि वर्हिरोम
स्वाज्यं दृशि त्वङ्घ्रिषु चातुर्होत्रम्॥
स्रुक् तुण्ड आसीत् स्रुव ईश! नासयो-
रिड़ोदरे चमसाः कर्णरन्ध्रे।
प्राशित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ते
यच्चर्वणन्ते भगवन्नग्निहोत्रम्॥
दीक्षानुजन्मोपसदः शिरोधरं
ते प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः।
जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः
सभ्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते॥
सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः
संस्थाविभेदास्तव देव! धातवः।
सत्राणि सर्व्वाणि शरीरसन्धय-
स्त्वं सर्व्वयज्ञक्रतुरिष्टिवन्धनः”॥

अत्र श्रीधरस्वामिना यद्व्याख्यातं तद्‌यथा,

“यज्ञात्मतां प्रपञ्चयन्तः स्तुवन्ति रूपमित्यादि चतुर्भिः। छन्दांसि गायत्र्यादीनि यज्ञाङ्गभूतछन्दआद्यनुवादेन भगवदवयवता विधीयते वर्हिः शब्दे दीर्घाभावः आर्षः। दृशि चक्षुषि चातुर्होत्रं होत्रादिचतुष्टयं कर्म्म। स्रुक् जुहूः। तुण्डे मुखाग्रे। स्रुवो नासिकयोः। इड़ा भक्षणपात्रं चमसा ग्रहाश्च सोमपात्राणि। प्राशित्रं ब्रह्मभागपात्रम्। ग्रस्यतेऽनेनेति ग्रसनं मुखान्तर्वर्त्तिच्छिद्रं चर्व्वणं भक्षणम्। दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः अनुजन्म वारंवारं अभिव्याप्तिः। उपसदस्तिस्र इष्टयः शिरोधरं ग्रीवा। प्रायणीया दीक्षानन्तरेष्टिः। उदयनीया समाप्तीष्टिः ते एव दंष्ट्रे यस्य। प्रवर्ग्यो महावीरः प्रत्युपसदः पूर्व्वं क्रियते। सभ्यो होमरहितोऽग्निः। आवसथ्य औपासनाग्निः ततो द्वन्द्वैक्यं क्रतुजपस्य शीर्षकं शिरः। चितयः इष्टकावचयनानि पञ्च असवः प्राणाः। प्रातः सवनादीनि अवस्थितिरासनं वाल्याद्यवस्था वा। अग्निष्टोमो इत्यग्निष्टोमः उक्थ्यः षोड़शी वाजपेयोऽतिरात्रः आप्तोर्यामः इति सप्तसंस्थाविभेदाः सप्तत्वङ्‌मांसादिधातवः। सत्राणि द्वादशाहादीनि बहुयागसङ्घातरूपाणि असोमा यज्ञाः ससोमाः क्रतवस्तद्रूपस्त्वं इष्टिर्यजनं अनुष्ठानञ्च तदेवबन्धनं यस्य सः” ॥)

क्रतुभुक्,[ज्] पुं,(क्रतौ यज्ञे देयं आज्यादिकं भुङ्क्ते। क्रतु+भुज्+क्विप्।) देवता। इत्यमरः १।१।९॥

क्रतुराजः, पुं, (क्रतुषु यज्ञेषु राजते इति। राज्+अच्। यद्वा, क्रतूनां राजा। राजन्+टच्।) राजसूययज्ञः। इति शब्दरत्नावली॥ (क्रतुराट्। अश्वमेधयज्ञः। यथा, मनौ ११। २६०।

“यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्व्वपापापनोदनः।
तथाघमर्षणं सूक्तं सर्व्वपापापनोदनम्” ॥)

क्रतूत्तमः, पुं, (क्रतुषु यज्ञेषु उत्तमः।) राजसूययज्ञः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्रथ,'म वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां–परं–सकं–सेट्। घटां। क्रथति। म, क्रथयति।)

क्रथ,. क प्रतिहर्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां–परं–सकं–सेट्।) रेफयुक्तः। प्रतिहर्षः पुनः पुनर्हृष्टीकरणम्। क, क्राथयति शिशुं लोकः पुनःपुनर्हर्षयति इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

क्रथ, कि वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां–परं–सकं–सेट्।) रेफयुक्तः। कि, क्राथयति क्रथति। इति दुर्गादासः॥

क्रथ, कि म वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां–परं–सकं–सेट्।) रेफयुक्तः। पुनः पाठात् पूर्व्वो न मित्। कि म, क्रथयति। इति दुर्गादासः॥

क्रथनं, क्ली, (क्रथ्यते इति। क्रथ् वधे+भावे ल्युट्।) मारणम्। इत्यमरः। २। ८। ११५॥ (शुक्लागुरु। इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥ पुं, देवयोनिविशेषः। यथा, महाभारते। १। ३२। १८।

“अश्वक्रन्देन वीरेण रेणुकेन च पक्षिराट्।
क्रथनेन च शूरेण तपनेन च खेचरः॥
प्ररुजेन च संग्रामं चकार पुलिनेन च” ॥
दानवविशेषः। यथा, महाभारते। १। ६७। ५८।
“क्रथनस्तु महावीर्य्यः श्रीमान् राजन् महासुरः”॥)

क्रथनकं, क्ली, (क्रथन+स्वार्थे कन्।) सितागुरु। इति शब्दचन्द्रिका॥ (पुं, क्रथने दन्तकरणककण्टकच्छेदने प्रहृतः कन्। उष्ट्रः। इति पञ्चतन्त्रम्॥)

क्रद, इ रोदने। आह्वाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां–परं–अकं–आह्वाने सकं–सेट्। इदित्।) इ, क्रन्द्यते। ततोऽक्रन्दीद्दशग्रीव इति। क्रन्दति भर्त्तारमिवाभिपन्नम्। दुर्गादासमते तु षमङानुबन्धी। यथा, ष, क्रन्दा। म, क्रन्दयति। ङ, क्रन्दते। इति॥

क्रद, ष म ङ वैक्लव्यविकलत्वयोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां–आत्मं–अकं–सेट्–घटां।) ष, क्रदा। म, क्रदयति। ङ, क्रदते। इति दुर्गादासः॥

क्रन्द, क शब्दसातत्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां–परं–अकं–सेट्।) रेफयुक्तः। आ उपसर्गपूर्व्वकः। क, आक्रन्दयति। शब्दसातत्यं निरन्तरशब्दक्रिया। इति दुर्गादासः॥

क्रन्दनं, क्ली, (क्रदि+भावे ल्युट्।) शोकादिनाऽश्रुपतनम्। काँदन इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्रन्दितम् २ रुदितम् ३ क्रुष्टम् ४ रोदनम् ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ४। ३१।

“तं भक्षितं मत्वा गङ्गदत्तस्तारस्वरेण धिग्धिक् प्रलापपरः कथञ्चिदपि न क्रन्दनात् विरराम” ॥)
योधसंरावः। आह्वानम्। इत्यमरः। २। ८। १०७॥

क्रन्दनः, पुं, (क्रन्दनं रोदनमिव शब्दविशेषः अस्यास्तीति अच्।) विड़ालः। इति शब्दमाला॥

क्रन्दितं, क्ली, (क्रदि+भावे क्तः।) रोदनम्। इत्यमरः। १। ०। ३५॥ आह्वानम्। इति मेदिनी॥ योधचीत्करणम्। इति शब्दरत्नावली॥

क्रप, ष म ङ कृपायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां–आत्मं–अकं–सेट्।) कृपा दया। ष, कृपा। [illegible]

णात् रेफस्य षत्वार । म, क्रमयति । इ क्रमते दयालुर्दीनम् । इति दुर्गादास ॥

क्रम, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर-सक-सेट।) उ, क्रमित्वा क्रान्त्वा क्रन्त्वा । क्रामति । वारिपूर्णां मही कृत्वा पश्चात् सङ्क्रमत गुरु रिति सम्पूर्व्वस्योपसर्गप्रतिरूपकत्वे वार्गादिश्चा त्मनेपदम् । उपसर्गात्पूर्व्वापरयोरेपसर्गान्तरपूर्व्वा दप्यात्मनेपदमिति श्ररणदेव । सङ्क्रामयतीत्यादि तु सङ्क्रामन्त करोतीति णन्तात् णौ साध्यम् । अन्यथा अमन्तत्वाद्ध्रस्व स्यात् । हरेर्यदक्रामि पदैकेनेत खमिति तु धातुपारायणमते चुरादि विवक्षया सिद्धम् । तन्मतन्तु परिभाषाया लिखितम् । अथवा आक्रमेति कर्म्मणोऽध्याहारे प्रेरणे णौ साध्यम् । हरे पद आक्राम यत् ख क्रामयामास । इत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

क्रम, य गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा पर सक सेट ।) य, क्रम्यति । गोविन्दभट्टक्रमदीश्वरौ तु दीर्घं विधाय । क्राम्यतीत्याहतु । तथ च ।
"दृश्यते श्यनि दीर्घत्व दाक्षिणात्यैरवेदिभि ।
तेन क्राम्यति कौमारे शमीत्यस्योपलक्षणात्" ॥
इति दुर्गादास ॥

क्रम, पु, (क्रम्यते प्राप्यते पाठभेदो ऽनेन । क्रम + घञ् । "नोदात्तोपदेशस्येति" । ७ । ३ । ३४ । इति न वृद्धि ।) वैदिकविधानम् । तत्पर्याय । कल्प २ विधि ३ । इत्यमर । २ । ७ । ४० ॥ (क्रम + भावे घञ् ।) अनुक्रम ।
(यथा, रघु । ११ । २४ ।
"लोकमन्धतमसात् क्रमोदितौ
रश्मिभि शशिदिवाकराविव" ।)
शक्ति । आक्रमणम् । इति मेदिनी ॥ (आक्रमणेन भ्रम न वृद्धि) चरण । इति हेमचन्द्र । (स्वनामख्यात वत्सप्रीपुत्र ।
यथा, मार्कण्डेये ११८ । १ ।
"तस्य तस्या सुनन्दाया पुत्रा द्वादश जज्ञिरे ।
प्रांशु प्रवीर शूरश्च सुचक्रो विक्रम क्रम" ॥
सर्व्वाक्रमणात् रुद्र ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२९ ।
"क्रम सुक्रमो विख्याता लोक सर्व्वाश्रय क्रम" ॥
त्रिपादेन सर्व्वाक्रमणात् विष्णु ।
यथा, तत्रैव १३ । १४९ । २२ ।
"ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रम क्रम" ।)

क्रमक, पु (क्रम वदपाठभेद अधीते वेत्ति वा । "क्रमादिभ्यो वुन्" । ४ । २ । ६१ । इति वुन् ।) क्रमज्ञ । इति मुग्धबोधम् ॥

क्रमण, पुं, (क्राम्यतेऽनेन करणे ल्युट् ।) चरण । इति हेमचन्द्र ॥ (पदचरणीयस्पविशेष । यथा हरिवंशे ।
"क्रमित्वा क्रमणैर्भूयो गत गत पुरन्दर" ॥
क्ली । भावे ल्युट् । पादविक्षेप । यथा, भागवते ८ । १० । २१ ।
"एते क्रमणे क्रमणेषु यत्नम्" ।)

क्रमपूरक, पुं, (क्रमेण पूरयति वाणम् । पूर + णिच्
ण्वुल् । पुष्पदन्ते क्रमेणास्य वीजपूरकत्वात् तथा त्वम् ।) वकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

क्रमश, [स] अ, (कारकार्थवृत्ते क्रमात् + वीप्साया शस् ।) क्रमेण क्रमेण । क्रमेक्रमे इति भाषा । यथा । "भवति विरलतम क्रमशो जन" । इति प्राचीना ॥ (तथा च मनौ । ३ । १२ ।
'सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्म्मणि ।
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमा स्यु क्रमशोऽवरा" ॥)

क्रमागत, त्रि, (क्रमणागत आयातम् ।) क्रमायातम् । पितृपितामहादिक्रमेण प्राप्तम् । यथा,—
"अस्वतन्त्रा स्त्रिय सर्व्वा पुत्रदासपरिग्रहा ।
अस्वतन्त्रस्तत्र गृही यत्र तत् स्यात् क्रमागतम्" ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारद ॥ (तथा च मनु । २ । १८ ।
"तस्मिन् देशे य आचार पारम्पर्य्यक्रमागत ।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते" ॥)

क्रमायात, त्रि, (क्रमणायात आगत ।) क्रमागत । इति मिताक्षरा ॥

क्रमि, पु (क्रम् + इन ।) कृमि । इति भरतो द्विरूपकोषश्च । रोगविशेष । तच्चिकित्सा यथा,
"विडङ्गयोषसयुक्तमश्नन्तर पिवेन्नर ।
दीपन क्रिमिनाशाय जठराग्निविवृद्धये ॥
प्रत्यह कटुक तिक्त भोजन कफनाशनम् ।
क्रिमीणां नाशन चैवमग्निसन्दीपन परम् ॥
विडङ्गघृतपानीय विडङ्गेनावधूलितम् ।
पीत क्रिमिहर दृष्ट क्रिमिनाश गदान् जयेत् ॥
लिह्याद्विडङ्गचूर्ण वा मधुना क्रिमिनाशनम् ।
पलाशवीजस्य रस पिबेन्माक्षिकसयुतम् ।
पिबेत्तद्वीजकल्क वा तक्रेण क्रिमिनाशनम् ।
काम्पिल्यचूर्णकर्षार्द्धं गुडेन सह भक्षितम् ।
पातयेत क्रिमीन् सर्व्वानुदरस्थान् सशय ।
विडङ्ग कीटज वीज तथा वीज पलाशजम् ॥
सचूर्ण खादेत् गुडेन क्रिमीन्नाशयितु नर ।
निम्बपत्रसमुद्भूत रस क्षौद्रयुत पिवेत ॥
धुस्तूरपत्रज वापि क्रिमिनाशनमुत्तमम् ।
रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धुस्तूरपत्रज ॥
ताम्बूलपत्रजो वापि लेपाद्यूकाविनाशन ।
धत्तूरपत्रकल्केन तद्रसेनैव पाचितम् ॥
तैलमभ्यङ्गमात्रेण यूकान्नाशयति क्षणात् ।
क्रिमीणां विटकमोत्थानामेतदुक्त चिकित्सितम् ।
रक्तजानान्तु सहार कुर्य्यात् कुष्ठचिकित्सया ॥
क्षीराणि मांसानि घृतानि वापि
दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।
समाश स्निग्ध रस विपाक त
क्रिमीन् जिघासु परिवर्ज्जयेद्धि" ॥
इति क्रिम्यधिकार । इति भावप्रकाश ॥

क्रमिकण्टक, क्ली, (क्रमौ क्रमिनाशे कण्टकमिव । तस्य नाशकत्वात्तथात्वम् ।) चित्राङ्ग । विडङ्गम् । उडुम्बर । इति मेदिनी ॥

क्रमिघ्न, क्ली, (क्रमि हन्ति । हन् + ट ।) विडङ्गम् । इति रत्नमाला ॥

क्रमिज, क्ली, (क्रमे क्रमिभ्यो वा जायते इति । जन् + ड ।) अगुरु । इत्यमर ॥

क्रमिजा, स्त्री, (क्रमिज + टाप् ।) लाक्षा । इति इति रत्नमाला ॥

क्रमिशत्रु, पु, (क्रमे क्रमीणां वा शत्रुरिव नाश कत्वात् ।) विडङ्ग । इति रत्नमाला ॥

क्रमु, पु, (क्रमु + बाहुलकादु ।) गुवाक । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

क्रमुक, पु, (क्रमु + सज्ञाया कन् ।) पट्टिकालोध्र । *गुवाकवृक्ष । ब्रह्मदारुवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ४१* ॥ भद्रमुस्तकम् । कार्पासिकाफलम् । इति मेदिनी ।

क्रमुकफल, क्ली, (क्रमुक एव फलम् । क्रमुकस्य गुवाकादिवृक्षस्य फल वा ।) गुवाकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, माघे ।
"व्याकोशितान्क्रमुका समुद्रात्" ॥
क्रमुका क्रमुकफलानीत्यर्थ ।) अस्य गुवाकपर्य्यायो गुवाकशब्दे द्रष्टव्यो ॥

क्रमुकी, स्त्री, (क्रमुक + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) गुवाक । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रमेल, पु, (क्रममालम्ब्य एलति गच्छतीति । एल् + अच् ।) उष्ट्र । इत्युणादिकोष ॥

क्रमेलक, पु, (क्रममालम्ब्य एलति गच्छति । एल गतौ + ण्वुल् । यद्वा, क्रमेल + स्वार्थे कन् ।) उष्ट्र । इत्यमर २ । ९ । ७५ ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । १ । ४१४ ।
"भो ममाग्रेऽपि क्रमेलकहृदय भक्षयित्वा कथम् मम मुखमवलोकयसि" ॥)

क्रमोद्वेग, पु, (क्रमण उद्गत उत्कृष्टो वा वेगो यस्य ।) वृष । इति भूरिप्रयोग ॥

क्रय, पु, (क्री + भावे अच् ।) पण्यग्रहणादिमूल्य दानेन विक्रेतु स्वत्वापनयनेन स्वत्वापादनरूपव्यापारविशेष । मूल्येन द्रव्यग्रहणम् । केना इति भाषा । यथा —
"प्रकाश वा क्रय कुर्य्यात् मूल्य वापि समर्पयेत्" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे वृहस्पति ॥

क्रयलेख्य स्त्री, (क्रयस्य क्रये क्रयमधिकृत्य वा लेख्यम् ।) भूम्यादिक्रयलिपि । कवाला इति पारस्य भाषा । यथा,
"गृह क्षेत्रादिक क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् ।
पत्र कारयते यत्तु क्रयलेख्य तदुच्यते" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे वृहस्पति ॥

क्रयविक्रय, पु, (क्रयश्च सह विक्रय ।) वाणिज्यम् । केना वेचा इति भाषा । यथा,—
"शुद्रेण सहाराम क्रमश क्रयविक्रयम् ।
न कुर्य्यात् गुरुणा सार्द्ध शिष्यो भूत्वा कदाचन" ॥
इति तन्त्रसार ॥
(कश्चित् क्रयो विक्रयश्चेत्यर्थ । तत्र द्वन्द्व यथा, क्रयश्च विक्रयश्च तौ क्रयविक्रयौ ।
यदुक्तं मनुसंहितायाम् ।
"आगम निर्गमस्थान तथा वृद्धिक्षयावुभौ ।
विचार्य्य सर्व्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ ॥
पक्षरात्रे पक्षरात्रे पक्षे पक्षे अथवा गते ।

नात् रेफस्य चकारः । म, क्रमयति । इ क्रमते दयालुर्दीनम् । इति दुर्गादासः ।

क्रम, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-पर-सकं-सेट् ।) उ, क्रमित्वा क्रान्त्वा क्रान्त्वा । क्रामति । वारिपूर्णां नदीं क्रान्त्वा पश्चात् सङ्क्रमत गुरुरिति सम्बन्धस्योपसर्गप्रतिरूपकत्वे वागेरिति व्यनेपदम् । ... दयात्मनेपदमिति प्ररयादेव । सङ्क्रामयतीत्यादि तु सङ्क्रामन्तं करोतीति प्रयन्तात् णौ साध्यम् । अन्यथा अमन्तत्वाद्धस्व स्यात् । ... पदेकेन समिति तु धातुपारायणमते चुरादि विवक्षया सिद्धम् । तन्मतन्तु परिभाषाया लिखितम् । अथवा आक्रमेति कर्मिणोऽध्याहारे प्रेरणे णौ साध्यम् । ... पदं आत्मानं यतः स क्रामयामास । इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्रम, य गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा-पर-सकं-सेट् ।) य, क्राम्यति । गोविन्दभट्टक्रमदीश्वरौ तु दीर्घं विधाय । क्राम्यतीत्याहतुः । तथा च ।
'इष्यते शमि दीर्घत्वं दाक्षिणात्यैरपीहि ।
तेन क्राम्यति कौमारे शमीत्यस्योपलक्षणात्' ॥
इति दुर्गादासः ॥

क्रम, पु, (क्रम्यते प्राप्यते पाठभेदो ऽनेन । क्रम + घञ् । "नोदात्तोपदेशस्येति" । ७ । ३ । ३४ । इति न वृद्धिः ।) वैदिकविधानम् । तत्पर्य्यायः । कल्पः २ विधिः ३ । इत्यमरः । २ । ७ । ४० ॥ (क्रम + भावे घञ् ।) अनुक्रमः । (यथा, रघुः । ११ । २४ ।
"लोकमन्धतमसात् क्रमोदितौ
रश्मिभिः शशिदिवाकराविव" ॥)
शक्तिः । आक्रमणम् । इति मेदिनी ॥ (क्रमतेऽनेन घञ् न वृद्धिः ।) चरणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (मनागनुज्ञाता वत्सप्रीपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये ११९ । १ ।
"तस्य तस्यां सुनन्दायां पुत्रा द्वादश जज्ञिरे ।
प्रांशुः प्रवीरः शूरश्च सुचक्रो विक्रमः क्रमः" ॥
सर्व्वाक्रमणात् हरः ।
यथा महाभारते । १३ । १७ । १२८ ।
"क्रमः सुकर्मा विख्यातो लोके सर्व्वाश्रयः क्रमः" ।
त्रिपादेन सर्व्वाक्रमणात् विष्णुः ।
यथा, तत्रैव १३ । १४९ । २२ ।
"ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः" ॥)

क्रमक, पु क्रमं वदपाठभेदं अधीते वेत्ति वा । "क्रमादिभ्यो वुन्" । ४ । २ । ६१ । इति वुन् ।) क्रमज्ञः । इति मुग्धबोधम् ॥

क्रमण, पुं, (क्रामत्यनेन करणे ल्युट् ।) चरणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वदनुपदस्थविशेषः । यथा हरिवंशे ।
"क्रमित्र क्रमणैर्गतः ..." ॥
क्री । भावे ल्युट् । पादविक्षेपः । यथा, भागवते । १० । ११ ।
"एते अस्मिन् क्रमणेषु दक्षम्" ॥)

क्रमपूरक, पुं, (क्रमेण पूरयति बीजम् । पूर + णिच् ण्वुल् । पक्वदशायां क्रमेणास्य बीजपूरकत्वात् तथात्वम् ।) बकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रमशस्, [स्] अ, (कारकार्थवृत्तेः क्रमात् + वीप्सायां शस् ।) क्रमेण क्रमेण । क्रमेक्रमे इति भाषा । यथा । "भवति विज्ञतमः क्रमशो जनः" । इति प्राचीनाः ॥ (तथा च मनौ । ३ । १२ ।
'सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्म्मणि ।
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः' ॥)

क्रमागत, त्रि, (क्रमेणागतः आयातम् ।) क्रमायातम् । पितृपितामहादिक्रमेण प्राप्तम् । यथा,—
"अक्षतस्त्वा स्त्रियः सर्व्वाः पुत्रदासपरिग्रहाः ।
अस्वतन्त्रस्तु सर्व्वो यत्र तत् स्यात् क्रमागतम्" ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥ (तथा च मनुः । २ । १८ ।
'तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्य्यक्रमागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते' ॥)

क्रमायात, त्रि, (क्रमेणायातः आगतः ।) क्रमागतः । इति मिताक्षरा ॥

क्रमि, पु (क्रम् + इन् ।) कृमिः । इति भरतो द्विरूपकोषः ॥ रोगविशेषः । तच्चिकित्सा यथा,
"विडङ्गयोषसयुक्तमजमदः पिवेन्नरः ।
दीपनं क्रिमिनाशाय जठराग्निविवृद्धये ॥
प्रत्यह कटुकं तिक्तं भोजनं कफनाशनम् ।
क्रिमीणां नाशनं क्षयमग्निसन्दीपनं परम् ॥
विडङ्गफलपानीयं विडङ्गेनावधूलितम् ।
पीतं क्रिमिघ्नं दुष्टक्रिमिजांश्च गदान् जयेत् ॥
लिह्याद्विडङ्गचूर्णं वा मधुना क्रिमिनाशनम् ।
पलाशबीजस्य रसं पिवेन्माक्षिकसंयुतम् ।
पिबेत्तद्बीजकल्कं वा तक्रेण क्रिमिनाशनम् ।
काम्पिल्यचूर्णकर्षार्द्धं गुडेन सह भक्षितम् ॥
पातयेत् क्रिमीन् सर्व्वानुदरस्थान् न संशयः ।
विडङ्गं कोटजं बीजं तथा बीजं पलाशजम् ।
सचूर्णं खादेत् खलेन क्रिमीणामपि ... नरः ।
निम्बपत्ररसमुद्धृत्य रसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥
धुस्तूरपत्रं वापि क्रिमिनाशनमुत्तमम् ।
रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धुस्तूरपत्रजः ।
ताम्बूलपत्रजो वापि लेपाद्यूकाविनाशनः ।
धुस्तूरपत्रकल्केन तद्रसेनैव साधितम् ॥
तैलमभ्यङ्गमात्रेण यूकाक्षालयति ध्रुवम् ।
क्रिमीणां विटकपोत्थानामेतद्धि चिकित्सितम् ॥
रक्तजानान्तु सर्व्वान् कुर्य्यात् कुष्ठचिकित्सया ॥
क्षीराणि मांसानि घृतानि चापि
दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।
समासतोऽम्लं मधुरं रसञ्च
क्रिमीन् जिघांसुः परिवर्ज्जयेद्धि" ॥
इति क्रिम्यधिकारे । इति भावप्रकाशः ॥

क्रमिकण्टक, क्ली, (क्रमौ क्रमिनाशे कण्टकमिव । तस्य बाधकत्वात्तथात्वम् ।) चित्राङ्गः । विडङ्गम् । उडुम्बरः । इति मेदिनी ॥

क्रमिघ्नी, स्त्री, (क्रमिं हन्ति । हन् + टक् ।) विडङ्गम् । इति रत्नमाला ॥

क्रमिज, क्ली, (क्रमेः क्रमिभ्यो वा जायते इति । जन् + ड ।) अगुरु । इत्यमरः ॥

क्रमिजा, स्त्री, (क्रमिज + टाप् ।) लाक्षा । इति ... इति रत्नमाला ॥

क्रमिशत्रु, पु, (क्रमेः क्रमीणां वा शत्रुरिव नाशकत्वात् ।) विडङ्गः । इति रत्नमाला ॥

क्रमु, पु, (क्रमु + बाहुलकात् उः ।) गुवाकः । इति भरतो द्विरूपकोषः ॥

क्रमुक, पु, (क्रमु + सञ्ज्ञायां कन् ।) पट्टिकालोध्रः । गुवाकवृक्षः । भद्रमुस्तकः । इत्यमरः । २ । ४ । ४१ ॥ भद्रमुस्तकम् । कार्पासिकाफलम् । इति मेदिनी ।

क्रमुकफल, क्ली, (क्रमुक एव फलम् । क्रमुकस्य गुवाकादिवृक्षस्य फलं वा ।) गुवाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माघे ।
"आस्वादितार्द्रक्रमुकाः समुद्रात्" ॥
क्रमुकाः क्रमुकफलानीत्यर्थः ॥) अस्य गुणपर्य्यायौ गुवाकशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

क्रमुकी, स्त्री, (क्रमुक + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) गुवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रमेल, पुं, (क्रममालम्ब्य एलति गच्छतीति । इल् + अच् ।) उष्ट्रः । इत्युणादिकोषः ॥

क्रमेलक, पु (क्रममालम्ब्य एलति गच्छति । एल गतौ + ण्वुल् । यद्वा, क्रमेल + स्वार्थे कन् ।) उष्ट्रः । इत्यमरः २ । ९ । ७५ ॥ (यथा प्रबोधचन्द्रे । १ । ११४ ।
"भो ममायेऽपि क्रमेलककण्ठदघ्न भयादितो बधुर मम मुखमवलोकयसि' ॥)

क्रमोद्वेग, पु, (क्रमेण उद्गतः उत्कृष्टो वा वेगो यस्य ।) वृषः । इति भूरिप्रयोगः ॥

क्रय, पु, (क्री + भावे अच् ।) पण्यपूरणार्थमूल्यदानम् विक्रेतुः स्वत्वापनयनेन स्वत्वापादनया पारविशेषः । मूल्येन द्रव्यग्रहणम् । केना इति भाषा । यथा —
"प्रकाशं वा क्रयं कुर्य्यात् मूल्यं वापि समर्पयेत्" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे बृहस्पतिः ॥

क्रयलेख्य क्ली, (क्रयस्य क्रये क्रयमधिकृत्य वा लेख्यम् ।) भूम्यादिक्रयलिपिः । कवाला इति पारस्य भाषा । यथा,
'गृह क्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् ।
पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते' ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे बृहस्पतिः ॥

क्रयविक्रय, पु, (क्रयेण सह विक्रयः ।) वाणिज्यम् । केना वेचा इति भाषा । यथा —
"... तथादानं ... ।
न कुर्य्यात् गृहस्थः ... क्रयविक्रयम्" ।
इति तन्त्रसारः ॥
(कचित् ... ।
यथा, ... ।
... ।
' ... ।
... ।
... ।

कुर्व्वीत येषां प्रत्यच्चमर्घसंस्थापनं नृपः" ॥

क्रयविक्रयानुशयः, पुं, (क्रये विक्रये च क्रयविक्रयोर्व्वा अनुशयः पश्चात्तापः ।) अष्टादशविवादान्तर्गतविवादविशेषः । यथा ।

"येतस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः ।

क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः" ॥

अस्य विवरणम् । यथा, मनौ ।

"क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवेत् ।

सोऽन्तर्दशाहात् तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा" ॥

क्रयविक्रयिकः, पुं, (क्रयविक्रयाभ्यां जीवतीति । "वस्नक्रयविक्रयात् ठन्" ।४।४।१३। इति ठन् ।) वणिक् । इत्यमरः । २ । ९ । ७८ ॥

क्रयशीर्षं, क्ली, (कपिशीर्ष + पृषोदरात् साधुः ।) कपिशीर्षम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रयारोहः, पुं, (क्रय + आ + रुह + अधिकरणे घञ् । क्रयार्थं आरोहः समारोहोऽत्र ।) हट्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रयिकः, पुं, (क्रयः प्रयोजनमस्यास्य इति ठन् ।) क्रेता । तत्पर्य्यायः । क्रायकः २ । इत्यमरः ॥ क्रयी ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।

"धनेन क्रयिको हन्ति खादकश्चोपभोगतः" ॥

क्रयेण जीवतीति । "वस्नक्रयविक्रयात् ठन्" । ४ । ४ । १३ । इति क्रयादपि ठन्) क्रयजीवी । वणिक् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, माघे ।

"पर्य्याप्तवत् क्रयिकलोकमगण्यपण्यः" ।)

क्रयी, [न्] त्रि, (क्रयोऽस्त्यस्य इति । क्रय + इनिः ।) क्रयकर्त्ता । इति हेमचन्द्रः ॥

क्रय्यं, त्रि, (डुक्रीञ् द्रव्यपरिवर्त्तने + "अचो यत्" । ३ । १ । ९७ । "क्रय्यस्तदर्थे" ६ । १ । ८२ । इति साधुः ।) क्रये प्रसारितम् । क्रयनिमित्तं हट्टादौ न्यस्तं यत् द्रव्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ३ । ३ । ३ । १ । "क्रय्यन्ते सोमो राजा इति क्रय इवाह सोमविक्रयी" ।)

क्रव्यं, क्ली, (क्लव + यत् । लस्य रत्वम् ।) मांसम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १८ । २४ ।

"क्रव्यादाः प्राणिनः क्रव्यं दुदुहुः स्वे कलेवरे ।

सुपर्णवत्सा विहगाश्चरं चाऽचरमेव च" ।)

क्रव्याघातनः, पुं, (क्रव्यस्य क्रव्यार्थं वा घात्यतेऽसौ । हन् + ण्यन्ते णिच् + कर्म्मणि ल्युट् ।) मृगः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्रव्यात्, [द्] पुं, (क्रव्यं मांसं अत्तीति । "क्रव्ये च विट्" । ३।२।६९ । इति ।) राक्षसः । इत्यमरः ॥ मांसाशिनि त्रि । इति मेदिनी । (व्याघ्रादिमांसभुक् पक्षिविशेषश्चापि । यथा, रघौ । १५ । १६ ।

"धूमधूम्रो वसागन्धी ज्वालावभ्रुशिरोरुहः ॥

क्रव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्गमः" ॥

"क्षपानुपक्ते क्रव्यादो व्याघ्रादयः" । इति मल्लिनाथः । व्याघ्रादिहिंस्रपशुभेदः ।

यथा, मनुः ५ । १३१ ।

"श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।

क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः" ॥

"क्रव्याद्भिः व्याघ्रश्येनादिभिरेति" । कुल्लूकभट्टः ।

ग्राम्यक्रव्यादो मार्ज्जारादयः ।

यथा, मनौ । ११ । १९९ ।

"श्वशृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च" ।

"ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरामगांसाशिभिर्मार्ज्जारादिभिः" ।

इति कुल्लूकभट्टः ॥ गुरुपत्नीगामिनां नरकभोगावसाने क्रव्यादां चाममांसाशिनां योनिप्राप्तिर्भवति ।

यथा, तत्रैव । १२ । ५८ ।

"तृणगुल्मलतानाञ्च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि ।

क्रूरकर्म्मकृताञ्चैव शतशो गुरुतल्पगः" ॥

अग्निदाहकर्त्ताग्निभेदः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १ । २ । १ । ४ ।

"अथाग्ने ! अग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं सेध इत्यर्थं वा आमादं येनेदं मनुष्याः पक्त्वाऽश्नन्ति अथ येन पुरुषं दहन्ति स क्रव्यात् एतावेवैतदुभावतोऽपहन्ति" । "हे अग्ने ! गार्हपत्य ! आमादमग्निमपगच्छ परित्यज्य तथा,—

"क्रव्यादमग्निं निर्णेधनिर्णयं दूरे गमय" ।

इति भाष्यम् ॥ ऋग्वेदे च । १० । १६ । १० ।

"योऽग्निं क्रव्यात् प्रविवेश वो गृहम्" ।)

क्रव्यादः, पुं, (क्रव्यं मांसमत्ति । अद + उपपदे "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् । क्रव्यं विग्रं तदेव पुरुषविशेषतः स्वर्त्ता यस्य मुखे इति क्रव्यविग्रहपक्षशब्दस्य पृषोदरात् क्रव्यादेशः । इति काशिका ।) राक्षसः । इत्यमरः । सिंहः । श्येनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शवभक्षकाग्निः । यथा,

"क्रव्यादो शवभक्षणे" । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ मांसाशिनि त्रि । इति धरणी ॥ (पुरा किल केनचिद्राक्षसाभिमुखादियमेव सा भृगुभार्य्या पुलोमेति विदितेऽनेनापहृतायामस्यां पुलोमायां महर्षिर्भृगुरत्यन्तामर्षमाण्डस्त्वं सर्व्वभक्षो भविष्यसीति तस्मै वह्नये शापं प्रददौ तेन हि तस्य क्रव्यादत्वं प्रसिद्धम् । ततः शप्तेनापि तेनाग्निदेवेनात्मनः सर्व्वभक्षकत्वरूपशापं परिहर्त्तुकामेन सर्व्वभक्षः सन्नपि देवादीनां मुखं भविष्यामीति चिन्तयता यज्ञहोत्रेषु यज्ञसत्त्रक्रियासु च व्यात्मनः संहारः कृते । पितामहस्तु देवादिभिरनुरुद्धो वह्नेः सप्रभावमनुसारयन् कौशलेन ऋतभागग्रहणाङ्गीकारमकारयत् । एतद्विवरणन्तु महाभारते । १ । ६–७ अध्याययोर्द्रष्टव्यम् । तद्यथा,

भृगुरुवाच ।

"केनासि रक्षसे तस्मै कथिता त्वं जिहीर्षते ।

न हि त्वां वेद तद्रक्षो मद्भार्य्यां चारुहासिनीम् ॥

तत्त्वमाख्याहि तं ह्यद्य शप्तुमिच्छाम्यहं रुषा ।

बिभेति को न शापान्मे कस्य चायं व्यतिक्रमः ॥

पुलोमोवाच ।

अग्निना भगवंस्तस्मै रक्षसेऽहं निवेदिता ।

ततो मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥

साहं तव सुतस्यास्य तेजसा परिमोचिता ।

भस्मीभूतन्तु तद्रक्षो मामुत्सृज्य पपात वै ॥

सूत उवाच ।

इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगुः परममन्युमान् ।

शशापाग्निमतिक्रुद्धः सर्व्वभक्षो भविष्यसि" ॥

"शप्तस्तु भृगुणा वह्निः क्रुद्धो वाक्यमथाब्रवीत् ।

किमिदं साहसं ब्रह्मन् कृतवानसि मां प्रति" ॥

"यस्मादग्नौ हूयते यत् तस्मात्तन्मुखतः सुराः ।

अग्नेर्मुखे हि हूयन्ते भुञ्जते च हुतं हविः ॥

सर्व्वभक्षः कथं तेषां भविष्यामि मुखं त्वहम्" ॥

"चिन्तयित्वा ततो वह्निश्चक्रे संहारमात्मनः ।

द्विजानामग्निहोत्रेषु यज्ञसत्त्रक्रियासु च ॥

निरोङ्कारवषट्काराः स्वधास्वाहाविवर्ज्जिताः ।

विनाग्निना प्रजाः सर्व्वास्तत आसन् सुदुःखिताः ॥

अथर्षयः समुद्विग्ना देवान् गत्वाब्रुवन् वचः ।

अग्निनाशात् क्रियाभ्रंशात् भ्रान्ता लोकास्त्रयोऽनघाः ।

विदध्वमत्र यत्कार्य्यं न स्यात् कालात्ययो यथा ।

अथर्षयश्च देवाश्च ब्रह्माणमुपगम्य तु ॥

अग्नेरावेदयञ्छापं क्रियासंहारमेव च ।

भृगुणा वै महाभाग ! शप्तोऽग्निः कारणान्तरे ॥

कथं देवमुखो भूत्वा यज्ञभागाग्रभुक् तथा ।

हुतभुक् सर्व्वभूतेषु सर्व्वभक्षत्वमेष्यति ।

श्रुत्वा तु तद्वचस्तेषामग्निमाहूय विश्वकृत् ।

उवाच वचनं श्लक्ष्णं भूतभावनमव्ययम् ॥

लोकानामिह सर्व्वेषां त्वं कर्त्ता चान्त एव च ।

त्वं धारयसि लोकांस्त्रीन् क्रियाणाञ्च प्रवर्त्तकः ॥

स तथा कुरु लोकेश ! नोच्छिद्येरन् क्रिया यथा ।

कस्मादेवं विमूढस्त्वमीश्वरः सन् हुताशन ! ॥

त्वं पवित्रः सदा लोके सर्व्वलोकगतिश्च ह ।

न त्वं सर्व्वशरीरेण सर्व्वभक्षत्वमेष्यसि ॥

अपाने ह्यर्चिषो यास्ते सर्व्वं भक्ष्यन्ति ताः शिखिन् ! ।

क्रव्यादा च तनुर्या ते सा सर्व्वं भक्षयिष्यति ॥

यथा सूर्य्यांशुभिः स्पृष्टं सर्व्वं शुचि विभाव्यते ।

तथा त्वदर्च्चिर्निर्दग्धं सर्व्वं शुचि भविष्यति ॥

त्वमग्ने ! परमं तेजः स्वप्रभावाद्विनिर्गतम् ।

स्वतेजसैव तं शापं कुरु सत्यमृषेर्विभो ! ॥

देवानाञ्चात्मनो भागं गृहाण त्वं मुखे हुतम्" ।

"एवमस्त्विति तं वह्निः प्रत्युवाच पितामहम् ॥

जगाम शासनं कर्त्तुं देवस्य परमेष्ठिनः" ॥ * ॥

अतएव मृतदहनेषु क्रव्यादाख्याग्नेः शान्तिकर्म्मादिष्वपसारणं जातवेदोऽग्नेरादानं प्रोक्तम् ।

यथा, ऋग्वेदे । १० । १६ । ९ ।

"क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं

यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः ।

इहैवायमितरो जातवेदा

देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्" ॥

"क्रव्यं मांसमयं अत्ति क्रव्यादः तं तीव्रमग्निं दूरं विप्रकृष्टे देशे प्रहिणोमि प्रगमयामि । रिप्रं पापं तस्य वाहः वोढ़ा यद्वा रिप्रं पापं वहति उपपदे "कर्म्मण्यण्" इति वह + अण् । सोऽग्निः यमराज्ञः यमो राजा येषां तान् यमराजकान् प्रदेशान् गच्छतु प्राप्नोतु । अथ शान्तिकर्म्मार्थं उपासने इतरः क्रव्यादादन्यः जातवेदा अग्निः इहैव देशे देवेभ्यः देवार्थं हव्यं वहतु" ॥ इति भाष्यम् ॥

क्रव्यं मांसं अत्ति । अद + उपपदे "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इत्यण् । रक्तनामाममांसाशिमृगभेदः ।

यथा, भागवते । ५ । २६ । ११ ।

"एवमेव महारौरवो यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्येण घातयन्ति यः केवलं देहम्भरः" ।)

क्रान्त, पुं, (क्रम्यते आक्रम्यते इति । क्रम + क्त ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पादेन्द्रियम् । यथा, मनौ । १२ । १२१ ।
"मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम् । वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम्" ॥
"क्रान्ते पादेन्द्रिये विष्णुमिति" । कुल्लूकभट्टः । भावे + क्त । क्ली, पादक्षेपः । गमनम् । यथा माघे ।
"क्रान्तं रुचा काञ्चनवप्रभाजा" ।
यथा च शतपथब्राह्मणे ५ । ४ । २ । ६ ।
"विष्णोः क्रान्तमसीतीमे लोका विष्णो-र्विक्रमस्य विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तम्" ॥)
आक्रान्ते त्रि ॥

क्रान्ता, स्त्री, (क्रम + कर्त्तरि क्त । स्त्रियां जाति लक्षणाभावेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप् ।) बृहती । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रान्ति, स्त्री, (क्रम + भावे क्तिन् ।) खगोलमध्यवर्त्तिसूर्य्यगमनार्थतिर्य्यग्गोलरेखा । यथा,—
"अयनादयनं यावत् कक्षा तिर्य्यक् तथापरा । क्रान्तिसंज्ञा तया सूर्य्यः सदा पर्य्येति भासयन्" ॥
इति सूर्य्यसिद्धान्ते गोलाध्यायः । "नाडीमण्डलात् दक्षिणोत्तरं क्रान्तिमण्डलावधियदन्तरं तत्" । इति तट्टीकायां रङ्गनाथः । तत्पर्य्यायः । अपमण्डलम् २ अपवृत्तम् ३ अपक्रमः ४ अपक्रान्तिः ५ । इति सूर्य्यसिद्धान्तः । अपमः ६ । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ इष्टक्रान्त्यानयनप्रकारो यथा,—
"परमापक्रमज्या च सप्तरन्ध्रगुणेन्दवः । तद्गुणाज्या त्रिजीवाप्ता तच्चापं क्रान्तिरुच्यते" ॥
इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥ * ॥ आक्रमः । इति हेमचन्द्रः ॥ गतिः । गत्यर्थात् क्रमधातोर्भावे क्तिन् प्रत्ययात् तथात्वम् ॥

क्रान्तिवलय, पुं, (सूर्य्यसिद्धान्तोक्ता क्रान्तिरेव वलयं वृत्तम् ।) क्रान्तिमण्डलम् । विषुवद्वृत्तात् चतुर्विंशतिभागैर्दक्षिणे चोत्तरे यद्वृत्तं तत् । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

क्रान्तु, पुं, (क्रामतीति । "कमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्चेति" । उणा० १ । ४३ । इति तुन् वृद्धिश्च ।) पक्षी । इत्युणादिकोषः ॥

क्रायक, पुं, (क्रीणाति इति । कर्त्तरि ण्वुल् ।) क्रेता । इत्यमरः ॥ क्रयजीवी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

क्रिमि, पुं, (क्रमु पादविक्षेपे । "क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च" । उणा० ४ । १२१ । इति इन् कित् अत इच्च ।) कीटः । कृमयः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ रोगविशेषः । तस्य प्रकारो यथा,—
"क्रिमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः । बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ॥
नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः । तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ॥
बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिख्याश्च नामतः । द्विधा ते कोठपिडकाः कण्डूगण्डान् प्रकुर्वते ॥ * ॥"

निदानं यथा ।
"अजीर्णभोजी मधुराम्लनित्यो द्रवप्रियः पिष्टगुडोपभोक्ता । व्यायामवर्जी च दिवाशयानो विरुद्धभुक् संलभते क्रिमींश्च" ॥
पुरीषजनिदानं यथा,—
"माषपिष्टान्नलवणगुडशाकैः पुरीषजाः" ॥ * ॥
कफजनिदानं यथा,—
"मांसमाषगुडक्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः" ।
रक्तजनिदानं यथा,—
"विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि" ॥
अभ्यन्तरक्रिमिलक्षणं यथा,—
"ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगश्छर्दनं भ्रमः । भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातक्रिमिलक्षणम्" ॥
कफजरूपं यथा,—
"कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्व्वतः । पृथुब्रध्ननिभाः केचित् केचिद्गण्डूपदोपमाः ॥
रूढधान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाणवः । श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ॥
अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुदाः । चुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्व्वते ॥
हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम् । मूर्च्छाच्छर्दिज्वरानाहकार्श्यक्षवथुपीनसान्" ॥ * ॥
रक्तजरूपं यथा,—
"रक्तवाहिशिराख्याना रक्तजा जन्तवोऽणवः । अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात् केचिददर्शनाः ॥
केशादा रोमविध्वंसा रोमद्वीपा उडुम्बराः । षट् ते कुष्ठैककर्म्माणः सहसौरसमातरः" ॥
विड्जरूपं यथा,—
"पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः । वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदामाशयोन्मुखाः ॥
तदास्योद्गारनिःश्वासविड्गन्धानुविधायिनः । पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः ॥
ते पञ्च नाम्ना क्रिमयः ककेरुकमकेरुकाः । सौसुरादाः सलूनाख्या लेलिहा जनयन्ति हि" ॥
विमार्गगक्रिमिलक्षणं यथा,—
"विड्भेदशूलविष्टम्भकार्श्यपारुष्यपाण्डुताः । रोमहर्षाग्निसदनगुदकण्डूर्विमार्गगाः" ॥
इति माधवकरः ॥
(अस्य सहेतुकलक्षणचिकित्सितानि यथा,—
"इह खल्वग्निवेश विंशतिविधाः क्रिमयः पूर्व्वमुक्ता नानाविधेन प्रविभागेनान्यत्र सहजेभ्यः । ते पुनः प्रकृतिभिर्भिद्यमानाश्चतुर्व्विधा भवन्ति । तद्यथा । पुरीषजाः श्लेष्मजाः शोणितजा मलजाश्चेति । तत्र मलो बाह्यश्चाभ्यन्तरश्च । तत्र बाह्ये मले जातान् मलजान् सञ्चक्ष्महे, तेषां समुत्थानं मृजावर्ज्जनं, स्थानं केशश्मश्रुलोमपक्ष्मवासांसि संस्थानमण्वस्तिलाकृतयो बहुपादाः, वर्णः कृष्णः शुक्लश्च, नामानि यूकाः पिपीलिकाश्चेति, प्रभावः कण्डूजननं कोठपिडकाभिनिर्व्वर्त्तनञ्च चिकित्सितं त्वेषामपकर्षणं मलोपघातो मलकराणाञ्च भावानामनुपसेवनमिति । शोणितजानान्तु कुष्ठैः समानं समुत्थानं, स्थानं रक्तवाहिन्यो धमन्यः, संस्थानमणवो वृत्ताश्चापादाश्च सूक्ष्मत्वाच्चैके भवन्त्यदृश्याः, वर्णस्ताम्रः, नामानि केशादा लोमादा लोमद्वीपाः सौरसा औदुम्बरा जन्तुमातरश्चेति । प्रभावः केशश्मश्रुनखलोमापध्वंसो व्रणगतानाञ्च हर्षकण्डूतोदसंसर्पणान्यतिवृद्धानाञ्च त्वक्शिरास्नायुमांसतरुणास्थिभक्षणमिति, चिकित्सितमप्येषां कुष्ठैः समानं तदुत्तरकालमुपदेक्ष्यते ।

श्लेष्मजाः क्षीरगुडतिलमत्स्यानूपमांसपिष्टान्नपरमान्नकुसुम्भस्नेहाजीर्णपूतिक्लिन्नसङ्कीर्णविरुद्धासात्म्यभोजनसमुत्थानाः । तेषामामाशयः स्थानं प्रवर्द्धमानास्तूर्द्ध्वमधो वा विसर्पन्ति, उभयतो वा । संस्थानवर्णविशेषास्तु श्वेताः पृथुब्रध्नसंस्थानाः केचित्, केचिद्वृत्तपरिणाहा गण्डूपदाकृतयश्च श्वेतास्ताम्रावभासाः, केचिदणवो दीर्घास्तन्त्वाकृतयः श्वेताः । तेषां त्रिविधानां श्लेष्मनिमित्तानां क्रिमीणां नामानि, अन्त्रादा, उदरादा, हृदयादाश्चुरवो दर्भपुष्पाः, सौगन्धिकाः, महागुदाश्चेति । प्रभावो हृल्लासास्यसंस्रवणमरोचकाविपाको ज्वरो मूर्च्छाजृम्भाक्षवथुरानाहोऽङ्गमर्द्दश्छर्द्दिः कार्श्यं पारुष्यमिति ।

पुरीषजास्तुल्यसमुत्थानाः श्लेष्मजैस्तेषां स्थानं पक्वाशयः । प्रवर्द्धमानास्त्वधो विसर्पन्ति । यस्य पुनरामाशयाभिमुखाः स्युस्तदनन्तरं तस्योद्गारनिःश्वासाः पुरीषगन्धिनः स्युः । संस्थानवर्णविशेषास्तु सूक्ष्मवृत्तपरीणाहाः श्वेता दीर्घोर्णांशुकसङ्काशाः केचित् केचित् पुनः स्थूलवृत्तपरीणाहाः श्यावनीलहरितपीताः । तेषां नामानि ककेरुकमकेरुका लेलिहाः सशूलकाः सौसुरादाश्चेति । प्रभावः पुरीषभेदः कार्श्यं पारुष्यं लोमहर्षाभिनिर्व्वर्त्तनञ्च । त एव चास्य गुदमुखं परितुदन्तः कण्डूञ्चोपजनयन्तो गुदमुखं पर्य्यासते । ते जातहर्षा गुदनिष्क्रमणमतिवेलं कुर्व्वन्ति ।

इत्येषः श्लेष्मजानां पुरीषजानाञ्च क्रिमीणां समुत्थानादिविशेषः । चिकित्सितन्तु खल्वेषां समासेनोपदिश्य पश्चाद्विस्तरेणोपदेक्ष्यते । तत्र सर्व्वक्रिमीणामपकर्षणमेवादितः कार्य्यम् । ततः प्रकृतिविघातोऽनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनमिति ।

तत्रापकर्षणं हस्तेनाभिगृह्यापनयनमुपकरणवतानुपकरणेन वा । स्थानगतानान्तु क्रिमीणां भेषजेनापकर्षणं न्यायतश्चतुर्विधमिति । तद्यथा,—शिरोविरेचनं वमनं विरेचनमास्थापनमित्यपकर्षणविधिः ।

प्रकृतिविघातस्त्वेषां कटुतिक्तकषायक्षारोष्णानां द्रव्याणामुपयोगो यच्चान्यदपि किञ्चित् श्लेष्मपुरीषप्रत्यनीकभूतं तत् स्यादिति प्रकृतिविघातः ।

अनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनम् । यदुक्तं निदानविधौ, तस्य वर्ज्जनं तथाविध

प्रायशां चापरेषां द्रव्याणामिति लक्षणतश्चिकित्सितमनुव्याख्यातमेतदेव पुनर्विस्तरेणोपदेक्ष्यते।

अथैनं क्रिमिकोष्ठमातुरमग्रे षड्रात्रं सप्तरात्रं वा स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य श्वोभूते एनं संशोधनं पाययितास्मीति, क्षीरदधिगुड़तिलमत्स्यानूपमांसपिष्टान्नपरमान्नकुसुम्भस्नेहसम्प्रयुक्तैर्भोज्यैः सायम्प्रातरुपपादयेत् समुदीरणार्थञ्चैव क्रिमीणाङ्कोष्ठाभिसरणार्थञ्च। भिषगथ व्युष्टायां रजन्यां सुखोषितं सुप्रजीर्णभुक्तञ्चाज्ञायास्थापनवमनविरेचनैस्तदर्हरेवोपपादयेत्। उपपादनीयञ्चेत्स्यात् सर्व्वान् परीक्ष्य विशेषान् समीक्ष्य सम्यक्। अथाहरेति ब्रूयात्। मूलक-सर्षपलशुनकरञ्ज-शिग्रु-खरपुष्पभूस्तृण-सुमुख-सुरस-कुठेरककाण्डीर-कालमालकपर्णासक्षवकफणिज्झकानि सर्व्वाण्यथवा यथालाभम्। तान्याहृतान्यभिसमीक्ष्य खण्डशश्छेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां स्थाल्यां समावाप्य गोमूत्रेणार्द्धोदकेनाभ्यासिच्य साधयेत्। सततमवघट्टयन् दर्व्व्या तमुपयुक्तं भूयिष्ठेऽम्भसि। गतरसेष्वौषधेषु स्थालीमवतार्य्य सुपरिपूतं कषायं सुखोष्णं मदनफलपिप्पलीविड़ङ्गकल्कतैलोपहितं स्वर्जिकालवणमभ्यासिच्य वस्तौ विधिवदास्थापयेदेनम्"।

"मदनफलपिप्पलीकषायेणाञ्जलिमात्रेण त्रिवृत्कल्काक्षमात्रमालोड्य पातुमस्मै प्रयच्छेत्। तदस्य दोषमुभयतो निर्हरति साधु। एवमेव कल्पोक्तानि वमनविरेचनानि संसृज्य पाययेदेनं बुद्ध्या सर्व्वविशेषानवेक्षमाणः।

अथैनं सम्यग्विरिक्तं विज्ञायापराह्णे शैखरिककषायेण सुखोष्णेन परिषेचयेत्। तेनैव च कषायेण बाह्याभ्यन्तरान् सर्व्वोदकार्थान् कारयेत् शश्वत्। तदभावे वा कटुकतिक्तकषायाणामौषधानां क्वाथैर्मूत्रक्षारैर्वा परिषेचयेत्। परिषिक्तञ्च एवं निवातमागारमनुप्रवेश्य पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरसिद्धेन यवाग्वादिना क्रमेणोपक्रमयेत्। विलेप्याक्रमागतञ्चैनमनुवासयेत् विड़ङ्गतैलेनैकान्तरं द्विस्त्रिर्व्वा। यदि पुनरस्यातिप्रवृद्धान् शीर्षादीन् क्रिमीन् मन्येत, शिरस्येवाभिसर्पतः कदाचित्। ततः स्नेहस्वेदाभ्यामस्य शिर उपपाद्य, विरेचयेदपामार्गतण्डुलादिना शिरोविरेचनेन।

यस्त्वभ्याहार्य्यविधिः प्रकृतिविघातोक्तः क्रिमीणां सोऽनुव्याख्यास्यते। मूषिकपर्णीं समूलाग्रप्रतानामपहृत्य खण्डशश्छेदयित्वा उदूखले क्षोदयित्वा पाणिभ्यां पीड़यित्वा च रसं गृह्णीयात्। तेन रसेन लोहितशालितण्डुलपिष्टं समालोड्य पूपलिकां कृत्वा विधूमेष्वङ्गारेषूपकुश्य विड़ङ्गतैललवणोपहितां क्रिमिकोष्ठाय भक्षयितुमुपयच्छेत्। तदनन्तरमम्लकाञ्जिकमुदश्विद्वा पिप्पल्यादि पञ्चवर्गसंसृष्टं सलवणमनुपाययेत्"।

"अथाश्वशकृदाहृत्य महति किलिञ्जे प्रतीर्य्यातपे शोषयित्वोदूखले क्षोदयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि कारयित्वा विड़ङ्गकषायेण त्रिफलाकषायेण वा अष्टकृत्वो दशकृत्वो वा आतपे सुपरिभावितानि भावयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि कारयित्वा नवे कलसे समवाप्यानुगुप्तं निधापयेत्। तेषान्तु खलु चूर्णानां पाणितलं पूर्णं यावद्वा साधु मन्येत क्षौद्रेण संसृज्य क्रिमिकोष्ठाय लेढुम्प्रयच्छेत्॥

तथा भल्लातकास्थीन्याहार्य्य कलसप्रमाणेन सम्पोथ्य स्नेहभाविते दृढ़े कलसे सूक्ष्मानेकच्छिद्रब्रध्ने मृदावलिप्ते समवाप्योडुपेन पिधाय भूमावाकण्ठं निखातस्य स्नेहभावितस्यैव दृढ़स्योपरि कुम्भस्यारोप्य समन्तात् गोमयैरुपचित्य दाहयेत्। स यदा जानीयात् साधु दग्धानि गोमयानि विगतस्नेहानि भल्लातकास्थीनीति ततस्तं कुम्भमुद्धारयेत्। अथ तस्मात् द्वितीयात् कुम्भात्तं स्नेहमादाय विड़ङ्गतण्डुलचूर्णैः स्नेहार्द्धमात्रैः प्रतिसंसृज्यातपे सर्व्वमहः स्थापयित्वा ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत् पानाय। तेन साधु विरिच्यते विरिक्तस्य चानुपूर्व्वी यथोक्ता"॥

"अथाहरेति ब्रूयात् शारदान्नवांस्तिलान् सम्पदुपेतानाहृत्य सुनिष्पूतान्निष्पूय सुशुद्धान् शोधयित्वा विड़ङ्गकषाये सुखोष्णे प्रक्षिप्य सुनिर्व्वापितान् निर्व्वापयेत् आदोषगमनात्। गतदोषानभिसमीक्ष्य सुप्रलूनान् प्रलुच्य पुनरेव सुनिष्पूतान्निष्पूय सुशुद्धान् शोधयित्वा विड़ङ्गकषायेण त्रिःसप्तकृत्वः सुपरिभावितान् भावयित्वातपे शोषयित्वोदूखले संक्षुद्य दृषदि पुनः श्लक्ष्णपिष्टान् कारयित्वा द्रोण्यामभ्यवधाय विड़ङ्गकषायेण मुहुर्मुहुरवसिञ्चन् पाणिमर्द्दं मर्द्दयेत्। तस्मिन् खलु प्रपीड्यमाने यत्तैलमुपरियात् तत्पाणिभ्यां पर्य्यादाय शुचौ दृढ़े कलसे समासिच्यानुगुप्तमभिधापयेत्। अथाहरेति ब्रूयात् तिल्वकोद्दालकयोर्द्वौ बिल्वमात्रौ पिण्डौ श्लक्ष्णपिष्टौ विड़ङ्गकषायेण, ततोऽर्द्धमात्रौ श्यामात्रिवृतयोरर्द्धमात्रौ दन्तीद्रवन्त्योरतो अर्द्धमात्रौ चव्यचित्रकयोरित्येतत् सम्भारं विड़ङ्ग-कषायस्यार्द्धाढ़कमात्रेण प्रतिसंसृज्य तत्तैलप्रस्थमावाप्य सर्व्वमालोड्य महति पर्य्यङ्गे समासिच्यागावधिश्रित्य महत्यासने सुखोपविष्टः सर्व्वतः स्नेहमवलोकयन्नजस्रं मृद्वग्निना साधयेद्दर्व्व्या सततमवघट्टयन्। स यदा जानीयाद्विरमति शब्दः, प्रशाम्यति च फेनः, प्रसादमापद्यते स्नेहो यथास्वञ्च गन्धवर्णरसोत्पत्तिः संवर्त्तते, भैषज्यमङ्गुलिभ्यां मृद्यमानमनतिमृदुमनतिदारुणमनङ्गुलिग्राहि चेति। स कालस्तस्यावतारणाय। ततस्तमवतीर्णं घृतं शीतीभूतं महता वाससा परिपूय शुचौ दृढ़े कलसे समासिच्य पिधानेन पिधाय शुक्लेन वस्त्रपट्टेनाच्छाद्य सूत्रेण सुबद्धं सुनिगुप्तमभिधापयेत्। ततोऽस्मै मात्राम्प्रयच्छेत् पानाय। तेन साधु विरिच्यते। सम्यगपहृतदोषस्य चास्यानुपूर्व्वी यथोक्ता। ततश्चैनमनुवासयेदनुवासनकाले"॥

"इत्येतत् त्रयाणां श्लेष्म-पुरीष-सम्भवानां क्रिमीणां समुत्थानस्थानसंस्थानवर्ण-नाम-प्रभाव-चिकित्सितविशेषा व्याख्याताः सामान्यतः। विशेषतस्त्वल्पमात्रमास्थापनानुवासनानुलोमहरणभूयिष्ठं तेष्वौषधेषु पुरीषजानां क्रिमीणां चिकित्सितं कार्य्यं मात्राधिकं पुनः शिरोविरेचनवमनोपशमनभूयिष्ठं तेष्वौषधेषु श्लेष्मजानां क्रिमीणां चिकित्सितं कार्य्यम्। इत्येष क्रिमिघ्नो भेषजविधिरनुव्याख्यातो भवति"॥ इति चरके विमानस्थाने सप्तमोऽध्यायः॥ *॥

"सूतं गन्धं मृतं लौहं मरिचं विषमेव च।
मुस्तकं त्रिफला शुण्ठी धातकी सरसाञ्जनम्॥
च्यूषणं मुस्तकं पाठा बालकं बिल्वमेव च।
एतानि समभागानि स्वरसैर्भृङ्गजैस्तथा॥
वराटिका प्रमाणेन भक्षणाय विशेषतः।
क्रिमिरोगविनाशाय क्रिमिरोगविनाशनः"॥

इति क्रिमिरोगारिरसः॥ *॥

"क्रमेण वृद्धं रसगन्धकाजमोदा विड़ङ्गं विषमुष्टिका च।
पलाशबीजञ्च विचूर्णमस्य निष्कप्रमाणं मधुनावलीढ़म्॥
पिबेत् कषायं घनजं तदूर्द्ध्वं रसोऽयमुक्तः क्रिमिमुद्गराख्यः।
क्रिमीन्निहन्यात् क्रिमिजांश्च रोगान् सन्दीपयत्यग्निमयं त्रिरात्रात्"॥

इति क्रिमिमुद्गरो रसः॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे क्रिमिरोगाधिकारे॥*॥

अथास्य पथ्यापथ्यविधिः। पथ्यानि यथा,—

"आस्थापनं कायशिरोविरेचनं धूमः कफघ्नानि शरीरमार्ज्जना।
चिरन्तना वैणवरक्तशालयः पटोलवेत्राग्ररसोनवास्तुकम्॥
कुठारमन्दारदलानि सर्षपा नवीनमोचं बृहतीफलान्यपि।
तिक्तानि नाली च दलानि मौषिकं मांसं विड़ङ्गं पिचुमर्द्दपल्लवम्॥
पथ्या च तैलन्तिलसर्षपोद्भवं सौवीरशुक्तञ्च तुषोदकं मधु।
पचेलिमं तालमरुष्करं गवां मूत्रञ्च ताम्बूलसुराम्ललाशुनम्॥
सौष्ट्राणि मूत्राण्यपयांसि रामठं चाराजमोदा खदिरञ्च वत्सकम्।
जम्बीरनीरं सुषवी यमानिका क्षाराः सुराक्षा गुरुशिंशपोद्भवाः॥
तिक्तः कषायः कटुको रसोऽप्ययं वर्गो नराणां क्रिमिरोगिणां सुखः"॥ *॥

अपथ्यानि यथा,—

"छर्द्दिञ्च तद्वेगविधारणञ्च विरुद्धपानाशनवह्निनिद्राम्।
द्रवञ्च पिष्टान्नमजीर्णताञ्च घृतानि माषान् दधिपत्रशाकम्॥
मांसं पयोऽम्लं मधुरं रसञ्च क्रिमीन् जिघांसुः परिवर्ज्जयेच्च"॥

इति वैद्यकक्रिमिरोगपथ्यापथ्यविधिग्रन्थे ।)

क्रिमिशत्रुं, क्ली, (क्रिमी शत्रुर्यस्मिन् ।) क्रमि कण्टकम् । इति मेदिनी ।

क्रिमिघ्न, पुं, (क्रिमि हन्ति नाशयतीति । "अमनुष्यकर्तृके च" । ३ । २ । ५३ । इति टक् । गुणवि भूतादित्वात् सिद्धः । अत् पूर्व्वस्येति न्यायात् मतम् ।) क्रमिघ्न । विडङ्ग । इत्यमरटीकायां रमानाथः । (क्रिमिरोगनाशकौषधविशेषः ।
"क्रिमिघ्न क्रिमुकारिष्टबीज शक्रयवफलकम् ।
बन्ध्यायामलुपथ्याभिमे क्रिमिविनाशन" ।
इति क्रिमिघ्नो रसः ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे क्रिम्यधिकारे ।)

क्रिमिघ्नी, स्त्री, (क्रिमिघ्न + टित्वात् स्त्रियां ङीप् ।) सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ।

क्रिमिज, क्ली, (क्रिमिभ्यः जायते इति । "अन्येष्वपि दृश्यते" । ३ । २ । १०१ । इति डः ।) अगुरु । इत्यमरः ।

क्रिमिजा, स्त्री, (क्रिमिज + स्त्रियां टाप् ।) लाक्षा । इति रत्नमाला ।

क्रिमिपुष्प, पुं, (क्रिमेः प्रपुष्टिः नाशकत्वात् ।) गन्ध पुष्पः । इति शब्दचन्द्रिका । पान्तिआमादार इति भाषा ।

क्रिमिशाबक, पुं, (अणु + स्वार्थे कन् शावक । क्रिमेः शावक इव सूक्ष्मत्वात् ।) चिटकविदिकः । इति शब्दचन्द्रिका ।

क्रिमिशैल, पुं, (क्रिमिभिर्निर्म्मित शैल इव ।) वल्मीकः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

क्रिय, पुं, (क्रिया यज्ञादावावश्यकी क्रिया क्रियते अत्र कार्य्यादौ इति ।) मेषराशिः । इति दीपिका ।

क्रिया, स्त्री, (क्रियते कर्त्तव्यते अर्थो अनेन इति वा । डुकृञ् करणे कारककर्माधिकरणादौ च भावादौ च प्रत्ययः । 'कृञः श च' । ३ । ३ । १०० । इति निपातितः । "करणाधिकरणयोश्च" । ३ । ३ । ११७ । इति ल्युट् ।) आरम्भः । निष्कृतिः । शिक्षा । पूजनम् । सम्प्रधारणा । उपायः । कर्म्म । चेष्टा । चिकित्सा । यथा —
"आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं सम्प्रधारणम् ।
उपायः कर्म्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रिया" ।
इति भागुरिः । चेष्टा । चिकित्सा । इत्यमरः । १ । ३ । १६ । कारणम् । इति हेमचन्द्रः । आद्यः । इत्यमरटीकायां स्वामी । श्रौतम् । इति शब्दरत्नावली । श्राद्धं कर्म्म वा । इति वैद्यकम् । क्रिया तावत्तत्परा कर्म्माणि सामान्येन यत्किञ्चित्करं वस्तु अस्तिनास्ति [illegible] इति सिद्धान्तकौमुदी । [illegible] क्रिया [illegible] । तस्याः [illegible] लक्षणमिदमेव क्रिया । [illegible] मितकर्म्मणि [illegible] । यथा, —
"[illegible] क्रिया [illegible] ।"

स्वाभाविकी धातुमात्रस्य मानुषी त्रिविधा स्मृता ।
घटाद्या धर्म्मशास्त्राच्च दैविकी नवधा स्मृता" ।
इति व्यवहारतत्त्वे बृहस्पतिः । (चिकित्साकार्य्ये यथा, — चरके सूत्रस्थाने १० अध्याये ।
"याभि क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्म्मतद्भिषजां मतम् ॥
कथं शरीरे धातूनां वैषम्यं न भवेदिति ।
समानाञ्चानुबन्धः स्यादित्यर्थं क्रियते क्रिया" ।
"याह्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च ।
सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत्" ।
शीते शीतप्रतीकारमुष्णेचोष्णनिवारणम् ।
कृत्वा कुर्य्यात् क्रियाप्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत्" ।
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ।)

क्रियाकार, पुं, (क्रियां शिक्षारम्भं करोतीति । कृ + उपपदे "कर्म्मण्यण्" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) नव च्छात्र । नूतन पडुआ इति भाषा । इति त्रिकाण्डशेषः । कर्म्मकर्त्तरि त्रि ।

क्रियाद्वेषी, [न्] पुं, (क्रियां व्यवहाराङ्गसाधन साक्षिलेख्यादिकं द्वेष्टि । द्विष + णिनि ।) साक्षिलिखितभुक्तिद्विट्पञ्चधा । स च व्यवहारविषये पञ्चधा । हीनवादिगतहीनविशेषः । यथाह, — व्यवहारतत्त्वे नारदः ।
"अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः ।
आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः" ।
(तल्लक्षणं यथा । वीरमित्रोदयव्यवहारकाण्डधृतवचने ।
"लेख्यं साक्षिणश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः ।
तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात् क्रियाद्वेषी स उच्यते" ।)
कर्म्मद्वेष्टरि त्रि ।

क्रियापाद, पुं, (क्रिया सिद्धान्तसाधनं पाद इव ।) चतुष्पाद्व्यवहारान्तर्गततृतीयपादः । यथा, —
"पूर्व्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः ।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्मृतः" ।
इति बृहस्पतिः । स च साक्षिलिखितभुक्तिभुक्ति प्रमाणरूपः । इति व्यवहारतत्त्वम् ।

क्रियाभ्युपगम, पुं, (क्रियायाः कर्म्मादिक्रियायां अभ्युपगमः स्वीकारः ।) परस्परक्रियास्वीकारः । द्वयोः पुरुषयोः कस्मिंश्चिद्विषये परस्परप्रतिज्ञा देशे अनुमतिः । यथा, —
"क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रे बीजार्थं यत् प्रदीयते ।
तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च" ।
इति मनुः । अस्यार्थः । "इदमस्माकं क्षेत्रे उत्पत्स्यते तदावयोरुभयोरेवेति निर्द्धार्य्य क्षेत्रस्वामिना बीजवपनार्थं यत्क्षेत्रं दीयते तस्यापत्यस्य लोके बीजक्षेत्रिकौ स्वामिनौ भागिनौ दृष्टौ" । इति कुल्लूकभट्टः । उभयस्वामिकमेतत् ।

क्रियायोग, पुं, (क्रियैव योगः योग उपायः ।) देवताराधनयागादिक्रियाकलापप्रतिपादकम्। यथा, —
नारद उवाच ।
"क्रियायोगः कथं ब्रह्मन् मे प्रकाशय ॥
यज्ञ योगमितिस्य [illegible] अर्थ [illegible] ।
ब्रह्मोवाच ।
[illegible] ।

यस्तु बाह्यार्थसंयोगः क्रियायोगः स उच्यते ।
प्रधानं कारणं योगो मुक्तेर्मुनिवरोत्तम ।
क्रियायोगस्तु योगस्य परमं तात ! साधनम् ।
यदेतत्कृतवा एव तदर्थैकमना प्रभु ।
दैत्य देवालय विष्णो शुभं दारुमयं कृतम् ।
कारयेन्मृन्मयं वापि ध्रुवं तस्य फलं मुने ! ।
अहन्यहनि योगेन यजतो यन्महाफलम् ।
प्राप्नोति तत् फलं विष्णोर्यः कारयति मन्दिरम् ।
कुलानां शतमागामि समतीतं तथा शतम् ।
कारयेद्भगवद्धाम नयत्यच्युतमन्दिरम् ।
सप्तजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
विष्णोरालयविन्यासप्रारम्भादेव नश्यति ।
पतितं पतमानन्तु तथार्द्धपतितं तथा ।
समुद्धृत्य हरेर्धाम द्विगुणं फलमाप्नुयात् ।
"प्रतिमां लक्षणवतीं य कुर्य्यादेव मानव ।
केशवस्य पदं सोऽक्षयं प्रतिपद्यते ।
चतुर्भागो यथा राज्ये दत्तो राजाय कैङ्करः ।
केवलं ये जनास्तासां समुपासिताः ।
भक्तिं परिहार्य्यार्थिते तेषां नास्तीह संशयः ।
मम कृष्णापराधात्म वासुदेवेषु दीरितम् ।
यैर्नाभाविते दुर्लाक्षे च तस्याः सुदूरतः ।
दान दरिद्रैर्दत्तमपुण्य प्रीयतामिति ।
अक्षायुद सो लिख ते च तस्याः सुदूरतः" ।
इत्यादि वह्निपुराणे वैष्णवक्रियायोगो नामानुशासनं नामाध्यायः । तथा च पातञ्जले ।
"तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" ।)

क्रियावसन्न, त्रि, (क्रियया अवसन्नः ।) साक्ष्यादिना प्राप्तपराजयः । यथा, —
"सदसम्भवपन्नो हि साध्यांर्थसिद्धोऽपि सन् ।
क्रियावसन्नो वादे तु पदं अन्यायघारकम्" ।
इति व्यवहारतत्त्वम् ।

क्रियावान्, [त्] त्रि, (क्रिया अस्त्यस्येति मतुप् । मस्य वः ।) कर्म्मोद्यतः । क्रियाशु विदुरः । इत्यमरः । ३ । १ । १६ । (यथा, भट्टिः । ६ । १० ।
"कुशीलता तेन बराङ्गनाभि
रामाय दिवाय क्रमुक क्रियावान्" ।)

क्रियावादी, [न्] पुं, (क्रियां क्रियावाद्यां वदति । वद + णिनि ।) प्रमाणवादी । कार्य्यवादी । इति मिताक्षरा । फरियादी इति भाषा ।

क्रियेन्द्रिय, क्ली, ("वाचा कर्म्मेक साधनं इति दम् ।) कर्म्मेन्द्रियम् । इति हेमचन्द्रः । (तानि च वचनादानादि नामकाणीन्देव हस्तपदादानि च मलितानि मनस्तु उभयात्मकं कर्म्मेषु प्रवर्त्तकम् । यथा मनौ ।
"श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता" ॥)

क्री, ञ् ष न क्रयणेऽर्थे । इति कविकल्पद्रुमः । (क्र्या-उभं-सक-अनिट् ।) प्यन्तोऽयं क्रीणाति । ञ, क्रीणिताम् । क्रीणीते । ञ, क्रीणीते । क्रीणीते वार्षिं ध्वनं क्रीड । इति दुर्गादासः ।

क्रीड़, ऋ क्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-पर-सक-सेट् ।) ऋ, चक्रीडिष क्रीडति

वालः शिशुभिः। इति दुर्गादासः ॥

क्रीड़ः, पुं, (क्रीड़+भावे घञ्।) परीहासः। इति शब्दरत्नावली ॥

क्रीड़नं, क्ली, (क्रीड़+भावे ल्युट्।) खेला। यथा।

"बाल्यक्रीड़नमिन्दुशेखरधनुर्भङ्गावधि यत्कृता
ताते काननसेवनावधि तथा सुग्रीवसख्यावधि"।

इति महानाटकम् ॥

क्रीड़ा, स्त्री, (क्रीड़+भावे घञ् ततष्टाप्।) परीहासः। खेला। इत्यमरः। १। ७। ३३ ॥

(यथा, भागवते। २। ३। १५।

"स वै भागवतो राजा पाण्डवेयो महारथः।
बालक्रीड़नकैः क्रीड़न् कृष्णक्रीड़ां य आददे" ॥)

अवज्ञानम्। इति मेदिनी ॥

क्रीड़ातालः, पुं, (क्रीड़ानांसकतालः।) तालप्रभेदः। यथा,—

"एका एव द्रुतो यत्र क्रीड़ातालः स कथ्यते।
अपरं नियमं विना"। इति सङ्गीतदामोदरः ॥

क्रीड़ारत्नं, क्ली, (क्रीड़ायां क्रीड़ायाः वा रत्नमिव।) रतिः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ [हलायुधः ॥

क्रीड़ारथः,पुं, (क्रीड़ायै रथः।) क्रीड़ार्थरथः। इति

क्रीतः, पुं, (क्री+कर्म्मणि क्तः।) क्रीतकपुत्त्रः। स तु द्वादशविधपुत्त्रान्तर्गतपुत्त्रभेदः। इति जटाधरः ॥ (यथाह, याज्ञवल्क्यः।

"दद्यात् माता पिता वा यं स पुत्त्रो दत्तको भवेत्।
क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः"॥)

कृतक्रये त्रि। केना इति भाषा। यथा,—

"दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यन्तु यः क्रयी।
स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः" ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे नारदः ॥

क्रीतकः, पुं, (क्रीत+स्वार्थे कन्।) क्रीतपुत्त्रः। यथा, मनुः। ९। १७४।

"क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात्।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा" ॥

क्रीतानुशयः, पुं, (क्रीते क्रये अनुशयः पश्चात्तापः।) द्रव्यं क्रीत्वा पश्चादनुतापः। यथा,—

"क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बहु मन्यते।
क्रीतानुशय इत्येतत् विवादपदमुच्यते" ॥

इति याज्ञवल्क्यः ॥

क्रुङ्,[ञ्च] पुं स्त्री, (क्रुञ्चति वक्रं यथा स्यात् तथा गच्छति। "ऋत्विग् दधृक्स्रगिति"। ३। २। ५९। इति निपातनात् साधुः।) क्रौञ्चः। इत्यमरः। २। ५। २२॥ कोँच् बक इति भाषा। (यथा, यजुर्वेदे १९। ७३।

"अद्भ्यः क्षीरं व्यपिबत् क्रुङ्ङाङ्गिरसो धिया।
ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्"।

"आङ्गिरसः अङ्गानां रसः प्राणो यथा, क्रुङ् हंसो भूत्वा धिया प्रज्ञया अद्भ्यः सकाशात् क्षीरं दुग्धं व्यपिबत् पिबति संसृष्टाभ्यां क्षीरोदकाभ्यां क्षीरमेव हंसः पिबतीति जातिस्वभावः"। इति भाष्यम् ॥)

क्रुञ्चः, पुं, (क्रुञ्च+अच्।) क्रौञ्चपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः॥ (वकविशेषः। यथा,यजुर्वेदे २४। २२।

"वायवे वलाका इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान्" ॥)

क्रुञ्चा, स्त्री, (क्रुञ्च+स्त्रियां संयोगोपधत्वात् टाप्।) अजादित्वात् टाबित्येके। वीणाभेदः। इति शब्दरत्नावली ॥

क्रुत्, [ध्] स्त्री, (क्रुध्+सम्पदादित्वात् क्विप् भावे) क्रोधः। इत्यमरहेमचन्द्रौ॥ अस्या रूपान्तर [illegible]। क्रुद्। क्रुत क्रुद्। इति संक्षिप्तसार[illegible]रणम् ॥

क्रुद्धः, त्रि, (क्रुध्+कर्त्तरि क्[illegible] [illegible]युक्तः। यथा।

"योद्धुमभ्याययौ क्रुद्धो [illegible] महासुरः" ॥

इति देवीमाहात्म्यम् ॥ [illegible] क्तः।) क्रोधे क्ली ॥

क्रुध, ल्ल य औ कोपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अकं-अनिट्।) ल्ल, अक्रुधत्। य, क्रुध्यति लोकः शिशवे। औ, क्रोद्धा। इति दुर्गादासः॥ * ॥ रेलते १ हेलते २ भामते ३ भ्यमीयते ४ भोगाति ५ क्रेयति ६ दोधति ७ वनष्यति ८ कम्पते ९ भोजते १०। इति दश क्रुध्यतिकर्म्माणः। इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः॥

क्रुधा,स्त्री,(क्रुध्+क्विप् स्त्रियां हलन्तत्वात् वा टाप्।) क्रोधः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

क्रुन्च, गत्याम्। वक्रत्वे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अकं च-सेट्।)रेफयुक्तादिः पञ्चमस्वरी। क्रुञ्चति। इति दुर्गादासः॥

क्रुन्थ, ग क्लिषि। क्लिशि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां-परं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी रेफयुक्तः। ग, क्रुथ्नाति वुभुक्षार्त्तः। इति हलायुधः। चुक्रुन्थ। इति दुर्गादासः॥

क्रुश, ग औ रोदे। ह्वानो इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-रोदने अकं-आह्वाने सकं-अनिट्।) श, क्रोशः क्रुशः। औ, अक्रुक्षत्। रोदोऽश्रुविमोचनम्। ह्वतिराह्वानम्। इति दुर्गादासः॥

क्रुश्वा, [न्] पुं स्त्री, (क्रोशति रौतीति। क्रुश+"लोड् क्रुशिरुहीति"। उणां ४। ११३। इति क्वनिप्।) शृगालः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

क्रुष्टं, क्ली, (क्रुश्+भावे क्तः।) रोदनम्। इत्यमरः। १। ७। ३५॥ रावः। इति मेदिनी ॥

क्रूरः, त्रि, (कृत् छेदने+"कृतेश्छक्रूच"। उणां २। २१। इति रक्प्रत्ययः धातोः क्रूरादेशश्च।) परद्रोहकारी। (यथा, मेघदूते। १०७।

"क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः" ॥)

निर्दयः। तत्पर्य्यायः। नृशंसः २ घातुकः ३ पापः ४। (यथा, भागवते। ९। १४। ३७।

"स्त्रियो ह्यकरुणाः क्रूरा दुर्मर्षाः प्रियसाहसाः"॥

यथा, च कुमारे। २। ४९

"तस्मिन्नुपायाः सर्व्वे नः क्रूरे प्रतिहतक्रियाः"।

"क्रूरे घातुके" इति मल्लिनाथः ॥)

कठिनः। इत्यमरः। ३। ३। १९०॥

(यथा, रघुवंशे। १२। ४।

"तस्याभिषेकसम्भारं कल्पितं क्रूरनिश्चया"॥)

घोरः। इति मेदिनी ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ३। २५।

"क्रूरो लुब्धोऽलसोऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः"॥)

उष्णः। इति हेमचन्द्रः॥ प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तम-नवमैकादशराशयः। यथा,—

"ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च
क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च।
चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः" ॥

इति दीपिका ॥

क्रूरः,पुं, (कृन्ततीति। "कृतेश्छक्रूच"। उणां २। २१। इति रक् धातोः क्रूरादेशश्च।) भूताङ्कुशवृक्षः। रक्तकरवीरवृक्षः। श्येनपक्षी। काङ्कपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रूरकर्म्मा, [न्] पुं, (क्रूरं कर्म्म यस्य।) भयानककर्म्मकर्त्तरि त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ७०।

"छिद्रान्वेषी क्रूरकर्म्मायो निष्ठाच्छिद्रानुसारिणः।
दूरतोऽपि हि पश्यन्ति राजानो भुजगा इव"॥)

कटुतुम्बिनीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (अर्कपुष्पी। अस्याः पर्य्याया यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।

"अर्कपुष्पी क्रूरकर्म्मा पयस्या जलकामुका" ॥)

क्रूरगन्धः,पुं, (क्रूरः उग्रो गन्धोऽस्य।) गन्धकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रूरगन्धा,स्त्री,(क्रूरः उग्रो गन्ध एकदेशे ऽस्याः। स्त्रियां टाप्।) कन्थारीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रूरदृक्, [श्] त्रि, (क्रूरा दृक् दृष्टिर्यस्य। क्रूरं यथा स्यात् तथा पश्यति वा। दृश्+क्विन्।) पिशुनः। शनैश्चरे पुं। इति मेदिनी ॥ (यथा,—ज्योतिषतत्त्वे। "आरोवक्रः क्रूरदृक् चावनेयः" ॥)

क्रूरधूर्त्तः पुं, (क्रूरः कृष्णवर्णतया धूर्त्त इव।) कृष्णधत्तूरकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कृष्णधत्तूरकशब्देऽस्य गुणपर्य्याया ज्ञातव्याः॥)

क्रूररावी, [न्] पुं, (क्रूरं कर्कशं उग्रं वा रौतीति। रु+णिनिः।) द्रोणकाकः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रूरलोचनः, पुं, (क्रूरे लोचने क्रूरं लोचनं वा यस्य।) शनिः। इति हारावली ॥

क्रूरस्वरः, त्रि, (क्रूरः कर्कशः स्वरोऽस्य।) कर्कशध्वनियुक्तः। यथा,—

"क्रूरस्वरा काकोलूकखरष्ट्रोष्ट्राश्वगर्द्दभाः" ॥

इति कविकल्पलतायां द्वितीयश्लेषस्तवके तृतीयकुसुमम् ॥

क्रूरा, स्त्री, (क्रूर+स्त्रियां जातिलेऽपि न ङीष् यतः टाप्।) रक्तपुनर्नवा। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रूराकृतिः, पु, (क्रूरा आकृतिर्यस्य।) रावणः। इति शब्दमाला ॥ (कठोरमूर्त्तौ, त्रि ॥)

क्रेणिः, पुं, (क्री+निः।) क्रयणम्। इत्युणादिकोषः।

क्रेतव्यं, त्रि, (क्री+कर्म्मणि तव्यत्।) क्रयवस्तु। यथा,

"क्रेयं क्रेतव्यमात्रके"। इत्यमरः। २। ९। ८१ ॥

क्रेता, [ऋ] त्रि, (क्री+तृच्।) क्रयकर्त्ता। यथा।

"विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम् ॥
क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी" ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे याज्ञवल्क्यः ॥

क्रेयं, त्रि, (क्री+कर्म्मणि यत्।) क्रेतव्यमात्रकम्। इत्यमरः। २। ९। ८१॥ किनिवार उपयुक्त द्रव्य इति भाषा॥

क्रोञ्चदारण, पु, (क्रुञ्च + अच बाहुलकाद्गुणः । क्रोञ्चं पर्व्वतविशेषं । तस्य दारणः दारकः इत्यर्थः । क्रोञ्चं दारयति वा । दृ + णिच + ल्यु ।) कार्त्तिकेय । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

क्रोड, क्ली, स्त्री, (क्रुड + घञ् ।) वाहोर्मध्यम् । कोल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भुजान्तरम् २ उरः ३ वत्सम् ४ वक्षः ५ । इत्यमरः ।२।६।७७। उत्सङ्गः ६ भोगः ७ वपुष्पाक ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, यजुर्व्वेदे । २५ । ८। "इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यम्"। कात्यायनश्रौतसूत्रे च । ६। ८ १३। "श्रेणिभिडा पात्र्यामासिच्य क्रोडमनश्रोनि च पास्यति" ॥ वृक्षोमदेशे च ।

"तत्र तरोर्निर्मितनीडक्रोडे पक्षिणः सुखं वर्षास निवसन्ति" ।)

क्रोड, पु, (कुड + घञ् । क्रोडोऽस्यास्तीति अर्श-आदित्वात् अच वा ।) सूकर । इत्यमरः ।२।५।२। शनि । इति मेदिनी । वाराहीकन्द । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, महाभारते । १३ । ५० । २० । "नदी शैवालदिग्धाङ्गं हरिश्मश्रुजटाधरम् । नखै शङ्खनखैर्यान्ति क्रोडैश्चित्रैर्विराजितम्" ॥)

क्रोडकन्या, स्त्री, (क्रोडस्य सूकरस्य कन्या इव ।) वाराहीकन्द । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोडचूडा, स्त्री, (क्रोडे चूडा यस्या ।) महाश्रावणिकावृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥ बड़ मुण्डिरि इति भाषा ।

क्रोडपर्णी, स्त्री, (क्रोडे कण्टकमध्ये पर्णा यस्या ।) कण्टकारिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कण्टकारीशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम् ॥)

क्रोडपाद, पु, (क्रोडे शरीराभ्यन्तरे पादोऽस्य ।) कच्छप । इति हेमचन्द्रः ॥

क्रोडाङ्ग पु, (क्रोडे अङ्गानि अस्य ।) कच्छप । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रोडाङ्घ्रि, पु, (क्रोडे अङ्घ्रिरस्य ।) कच्छप । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रोडी,स्त्री, (क्रोड + जातिवाचकत्वात् गौरादित्वात् ङीष् ।) वाराहीकन्द । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोडीकरण, क्ली, (क्रोड + कृ + भावे ल्युट् । अभूततद्भावे च्वि ।) आलिङ्गनम् । इति हलायुधः ॥

क्रोडीकृति,स्त्री,(क्रोड + कृ + भाव + क्तिन् । अभूततद्भावे च्वि ।) आलिङ्गनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

क्रोडीमुख, पु, (क्रोड्या शूकर्या मुखमिव मुखमस्य ।) गण्डक । गण्डार । इति राजनिर्घण्टः । गण्डार इति भाषा ।

क्रोडेष्टा, स्त्री, (क्रोडस्य शूकरस्य इष्टा प्रिया ।) मुस्ता इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोथ, पु, (क्रुथ हिंसन + भावे घञ् ।) हननम् । इति हेमचन्द्रः ॥

क्रोध, पुं, (क्रुध + भावे घञ् ।) प्रतिकूले सति तैक्ष्णस्य प्रबोध । (यथा, भगवद्गीतायाम् ।३ अ० "काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः । महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्" ॥) तत्पर्य्यायः कोपः २ अमर्षः ३ रोषः ४ प्रतिघ ५ रुट् ६ क्रुत् ७ क्रुध् ८ । इत्यमरः ।१।७।२६॥ अमर्ष ९ इति सट्टीकासारसुन्दरी । भीम १० क्रुधा ११ यथा १२ । इति शब्दार्णवः ॥ स तु ब्रह्मणो भ्रुवो र्जात शरीरस्थषड्रिपोरन्तर्गतश्च । इति पुराणम् ॥ हेल १ हर २ हृणि ३ त्यज ४ भाम ५ एह ६ ह्वर ७ तपुषी ८ जूर्णि ९ मन्यु १० व्यथि ११ । इत्येकादश क्रोधनामानि । इति वेदनिघण्टौ २ अध्याय । (वत्सरभेद । यथा, ' विषमस्थं जगत् सर्व्वं व्याकुलं समुदाहृतम् । जनाना जायते भङ्गे । क्रोधे क्रोध परस्परम्" ॥ इति शब्दार्थचिन्तामणि । स्त्रियां टाप् । दक्षकन्याविशेषः । यथा, महाभारते १ । ६५ । १२ । "क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनि" ॥)

क्रोधज, पु, (क्रोधात् जायते । जन् + ड ।) मोह । यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ६२ । "सङ्गात् सञ्जायते काम कामात् क्रोधोऽभिजायते । क्रोधाद्भवति सम्मोह सम्मोहात् स्मृतिविभ्रम" ॥ त्रिधाव्यसनगणान्तर्गतव्यसनगण । यथा, मनु । "पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टक" ॥

क्रोधन, त्रि, (क्रुध + "क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च" । ३ । २ । १५१ । इति युच ।) क्रोधविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । अमर्षण २ कोपी ३ । इत्यमरः ।३ । १ । ३२ । क्रोधी ४ रोषण ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, वेणीसंहारे तृतीयाङ्के । "यदामेव कृत तदेव कुरुते द्रौणायनि क्रोधन" ॥ कुरुवंशीयनृपविशेष । यथा, भागवते । ९ । २२ । ११ । "ततश्च क्रोधनस्तस्माद् देवातिथिरमुष्य च" ॥ षष्टिवर्षान्तर्गतोनषष्टितमवर्षभेद । यथा तन्त्रे । "रोगी मरणदुर्भिक्षं विरोधोत्तरवङ्गजम् । क्रोधने विषमं सर्व्वं समाख्यातं वरप्रिये ।" ॥ भैरवभेद । यदुक्तं तन्त्रे । "असिताङ्गो रुरुश्चण्ड उन्मत्त क्रोधनस्तथा" ॥)

क्रोधना, स्त्री, (क्रुध + युच + स्त्रियां टाप् ।) कोपवती । तत्पर्य्यायः । भामिनी २ चण्डी ३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, रामायणे । २ । ७० । १० । "आत्मकामा सदा चण्डी क्रोधना प्राज्ञमानिनी" ॥)

क्रोधमूर्च्छित, पु, (क्रोध क्रोधमय इव मूर्च्छित ।) चोरनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दरत्नावली । (क्रोधेन मूर्च्छित ।) अतिकोपने त्रि ॥ (यथा, रामायणे । १ । १ । ४८ । "रक्षसा निहतान्यासन् सहस्राणि चतुर्द्दश । ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावण क्रोधमूर्च्छित" ॥)

क्रोधी, [न्] त्रि, (क्रोधोऽस्यास्तीति इनि । यद्वा, क्रुध्यति इति । क्रुध + णिनि ।) क्रोधयुक्त इति हेमचन्द्रः ॥ महिषः । इति राजनिर्घण्टः । (यथा सुश्रुते । "तत्र जागरूक शीतद्वेषी दुर्भगस्तेनो मत्सर्य्यनार्य्यो गान्धर्व्वचित्त स्फुटितकरचरणोऽति-रूक्षश्मश्रुनखकेश क्रोधी दन्तनखखादी च" ॥)

क्रोश, पुं (क्रोशति यत । क्रुश + अपादाने घञ् ।) सहस्रधनु । धनुःसहस्रद्वयपरिमाणम् । कोश इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गव्यूतम् २ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, रघुवंशे । १३ । ७९ । "क्रोशार्द्धं प्रकृतिपुर सरेण गत्वा काकुत्स्थ स्तिमितजवेन पुष्पकेण" ॥) द्विसहस्रदण्ड । अष्टसहस्रहस्तपरिमाणम् । इति लीलावती ॥ मुहूर्त्तं । यथा,— "दण्डदण्डे तु या पूजा तत्फलं अमृतं भवेत् । पलकोशे महेशानि तत् । सर्व्वममृतोपमम् ॥ सप्तमक्रोशके देवि । सर्व्वं क्षीरोपमं भवेत् । अष्टमक्रोशके देवि । दध्युतुल्यं न संशय ॥ अत परं महेशानि । विषतुल्यं न संशय" । इति गुप्तसाधनतन्त्रे अष्ट पटल ॥ क्रुश + भावे घञ् । रोदनम् । आह्वानम् ।)

क्रोशताल, पु, (क्रोशं व्याप्य ताल शब्दभेद यस्य ।) ढक्का । इति हारावली ॥

क्रोशध्वनि, पु, (क्रोशं व्याप्य ध्वनिरस्य ।) ढक्का । इति हारावली ॥

क्रोशयुग, क्ली, (क्रोशस्य क्रोशपरिमिताध्वनो युगं युग्मम् ।) क्रोशद्वयम् । तत्पर्य्यायः । गव्यूति २ । इत्यमरः ॥ गोरुतम् ३ गव्या ४ गव्युतम् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

क्रोष्टा, [ष्टृ] पु स्त्री, (क्रोशति रौतीति । क्रुश + "सितनिगमिमसीति" । उणा० १ । ७० । इति तुन् । "तृज्वत् क्रोष्टु " । ७ । १ । ९५ । इति तृज्वत् ।) शृगाल इत्यमरः ।२।५।५॥ (यथा, महाभारते १ । २१४ । ८ । "ब्राह्मणस्य प्रशान्तस्य हविर्धाङ्क्षै प्रभुज्यते । शार्दूलस्य गुहां शून्यां नीच क्रोष्टाभिमर्द्दति" ॥ यदुवंशीयो राजविशेष । यथा, हरिवंशे ३३।६९ "क्रोष्टोस्तु शृणु राजेन्द्र । वंशमुत्तमपौरुषम् । यदोर्वंशधरस्याथ यज्वन पुण्यकर्म्मण । क्रोष्टोर्हि वंश श्रुत्वेमं सर्व्वपापै प्रमुच्यते" ॥)

क्रोष्टुपुच्छिका, स्त्री, (क्रोष्टुकस्य शृगालस्य पुच्छमिव अस्त्यस्या । ठन टाप ।) पृश्निपर्णी । चाकुलिया इति भाषा । रामदासक इति ख्याता । इति केचित् । इत्यमरटीकायां स्वामी । गोलोमिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोष्टुकमेखला स्त्री,(क्रोष्टुकस्येव मेखला कटक पश्चाद्भागो वा अस्त्यस्या ' अर्श आदिभ्य "। ५।२।१२७। इति अच् टाप् ।) पृश्निपर्णी । इति रत्नमाला ॥

क्रोष्टुपुच्छिका, स्त्री, (क्रोष्टो शृगालस्य पुच्छमिव अस्त्यस्या । ठन् टाप् अत इत्व च ।) पृश्निपर्णी । इति रत्नमाला ॥

क्रोष्टुपुच्छी, स्त्री, (क्रोष्टो पुच्छमिव अस्त्यस्या इति ' अर्श आदिभ्य "। ५ । २ । १२७ । इति अच् ङीष् ।) पृश्निपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रोष्टुफल, पुं, (क्रोष्टो प्रिय फलं अस्य अस्मिन् वा ।) इङ्गुदीवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोष्टुविन्ना, स्त्री, (क्रोष्टुभि विन्ना ज्ञाता वा अन्ना इव ।) पृश्निपर्णी । इत्यमरः । २ । ४ । ९१ । शि रालडाणि इति ख्याता इति केचित् । इति भरत ॥ (अस्या पर्य्याया । यथा,—

"ऋद्धिपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घिपर्ण्यपि ।
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशीधावनिर्गुहा" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्रोष्टेक्षुः, पुं, (क्रोष्टोः प्रियः इक्षुः । पृषोदरात् उकारस्य पत्वे सन्धिः ।) श्वेतेक्षुः । इति राज-निर्घण्टः ॥

क्रोष्ट्री, स्त्री, (क्रोष्टु + "तृज्वत् क्रोष्टुः" । इति ऋदन्तात् स्त्रियां ङीप् ।) भुङ्कभूमिकुष्माण्डः । इत्यमरः । २ । ४ । ११० ॥
('विदारी स्वादुगन्धा च सा तु क्रोष्ट्री सिता स्मृता'॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) शृगालिका । शम्बविदारी । लाङ्गली । इति मेदिनी ॥

क्रौञ्चः, पुं, (क्रुञ्च + प्रज्ञाद्यण् स्वार्थे ।) पक्षिभेदः । कौंच बक इति भाषा । (यथा, रामायणे । १ । २ । १५ ।
"मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्" ॥)
तत्पर्य्यायः । क्रुङ् २ क्रुञ्चः ३ क्रुञ्चा ४ क्रौञ्चा ५ । इत्यमरभरतौ ॥ काक्षिकः ६ कालीकः ७ कलि-कः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य गुणा यथा,—
"क्रौञ्चो वृष्योऽतियमिष्टाश्मरीं हन्ति नित्यशः ।
शोषमूर्च्छाहरो दीप्यो हन्ति कासमरोचकम्" ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये ॥)
पर्व्वतविशेषः । इति मेदिनी ॥ (अयन्तु हिमवतः पौत्रः मैनाकस्य पुत्त्रः ।
यथा, हरिवंशे १८ । १३-१४ ।
"एतेषां मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः ।
पत्नी हिमवतः श्रेष्ठा यस्या मैनाक उच्यते ॥
मैनाकस्य सुतः श्रीमान् क्रौञ्चो नाम महागिरिः ।
पर्व्वतप्रवरः शुभ्रो नानारत्नसमन्वितः" ॥)
कुररपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्वीपभेदः । स च दधिमण्डोदसमुद्रेणावृतः षोडशलक्षयोजन-परिमितः । (यथा, विष्णुपुराणे । २ । ४ । ५७-५८ ।
"क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च ।
आवृतः सर्व्वतः क्रौञ्चद्वीपतुल्येन मानतः ॥
दधिमण्डोदकश्चापि शाकद्वीपेन संवृतः ।
क्रौञ्चद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणेन महामुने !" ॥
तस्याधिपतिः प्रियव्रतराजपुत्त्रो घृतपृष्ठः । यथा, भागवते । ५ । २० । १८-२० ।
"तथा च बहिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः स्वमानेन क्षीरोदेन परीत उपक्लृप्तो वृतो यथा, कुशद्वीपो घृतोदेन । यस्मिन् क्रौञ्चो नाम पर्व्वतराजो द्वीप-नामनिर्व्वर्त्तक आस्ते । योऽसौ गुहप्रहरणोन्म-थितनितम्बकुञ्जोऽपि क्षीरोदेनासिच्यमानो भग-वता वरुणेनाभिगुप्तो विभयो बभूव ॥ तस्मि-न्नपि प्रैयव्रतो घृतपृष्ठो नामाधिपतिः स्वे द्वीपे वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्त्रनामसु सप्त रिक्थादान् वर्षपान् निवेश्य स्वयं भगवान् भगवतः परम-कल्याणयशस आत्मभूतस्य हरेश्चरणारविन्दमुप-जगाम" । दैत्यविशेषः । स च मयदानवपुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । ७६ । २१—२४ ।
"तान्पाशवज्रग्रथितांश्छादितान् शीतरश्मिना ।
मयो ददर्श मायां वै दानवानां महात्मनाम् ॥
स शिलाजालवितततां गण्डशैलाट्टहासिनीम् ।
पादपोत्कटकूटाग्रां कन्दराकीर्णकाननाम् ॥
सिंहव्याघ्रगजाकीर्णां नदन्तीमिव यूथपैः ।
ईहामृगगणाकीर्णां पवनाघूर्णितद्रुमाम् ॥
निर्म्मितां स्वेन पुत्त्रेण क्रौञ्चेन दिविगामगाम् ।
प्रसृतां पार्व्वतीं मायां ससृजे दानवोत्तमः" ॥
अयमेवासुरः क्रौञ्चद्वीपे क्रौञ्चपर्व्वते हैमकन्दरे भगवता स्कन्देन निहतः । यथा,—स्कन्देन संहि-तायाम् ।
"क्रौञ्चे क्रौञ्चो हतो दैत्यः क्रौञ्चाद्रौ हैमकन्दरे ।
स्कन्देन युद्धा सुचिरं चित्रमायी सुमायिना ।
स शैलस्तस्य दैत्यस्य ख्यातश्चित्रेण कर्म्मणा ।
केतुतामगमत्तस्य नाम्ना क्रौञ्चः स उच्यते" ॥)
अर्हतां ध्वजः । राक्षसविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्रौञ्चदारणः, पुं, (क्रौञ्चं स्वनामख्यातपर्व्वतविशेषं दारयतीति । दृ + णिच् + ल्युः । क्रौञ्चस्य दारण इति केचित् ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरः । १ । १ । ४३ ॥ अस्य क्रौञ्चदारणकथा महाभारते ३ । मार्कण्डेय-समस्यापर्व्वणि २२४ । ३१-३६ ।
"स तूत्थाय महाबाहुरुपसान्त्व्य च तान् गणान् ।
धनुर्विस्फार्य्य व्यसृजद्बाणान् श्वेते महागिरौ ॥
बिभेद स शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम् ।
तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरुं गच्छन्ति पर्व्वतम् ॥
स विशीर्णोऽपतच्छैलो भृशमार्त्तस्वरान् रुवन् ।
तस्मिन्निपतिते त्वन्ये नेदुः शैला भृशं तदा ॥
स तं नादं भृशार्त्तानां श्रुत्वापि बलिनाम्वरः ।
न प्राव्यथदमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् ॥
सा तदा विमला शक्तिः क्षिप्ता तेन महात्मना ।
बिभेद शिखरं घोरं श्वेतस्य तरसा गिरेः ॥
स तेनाभिहतो दीर्णो गिरिः श्वेतोऽचलैः सह ।
उत्पपात महीं त्यक्त्वा भीतः स सुमहात्मनः" ॥
क्रौञ्चं असुरविशेषं दारयति नाशयतीति च । क्रौञ्चासुरवधकथा क्रौञ्चशब्दे द्रष्टव्या ॥)

क्रौञ्चा, स्त्री, (क्रौञ्च + टाप् ।) क्रौञ्चभार्य्या । कौंचबकी इति भाषा । इति जटाधरः ॥ (केचित्तु टावन्तं न मन्यन्ते ङीबन्तमेवेच्छन्ति । तथा च रामायणे १ । २ । १४ ।
"निशाम्य रुदतीं क्रौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत्" ॥)

क्रौञ्चादनं, क्ली, (अद्यते इति । अद + कर्म्मणि ल्युट् । क्रौञ्चस्य अदनं भक्ष्यम् ।) मृणालम् । घेचुली । घेंचु इति भाषा । चिचोटकः । इति मेदिनी ॥ चेंचको इति भाषा । शीषस्य गुणाः । गुरुत्वम् । अजीर्णकारित्वम् । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ("क्रौञ्चादनं घेचुलिका" । इति वैद्यकरत्नमाला-याम् ।) पिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रौञ्चादनी, स्त्री, (क्रौञ्चादन + ङीप् ।) पद्मबीजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रौञ्चारातिः, पुं, (क्रौञ्चस्य स्वनामख्यातस्य पर्व्वतस्य दैत्यस्य वा अरातिः शत्रुः ।) कार्त्तिकेयः । इति हलायुधः ॥

क्रौञ्चारिः, पुं, (क्रौञ्चस्य अरिः ।) कार्त्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥ परशुरामः । इति शब्दमाला ॥

क्रौशशतिकः, पुं, (क्रोशशतं गच्छति । "क्रोशशतयो-जनशतयोरुपसंख्यानम्" । वार्त्ति ५ । १ । ७४ । इति ठञ् ।) शतक्रोशगमनकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ (क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति । "ततोऽभिगमन मर्हति" । इति ठञ् क्रोशशतादागन्ता भिक्षुः ॥)

क्लथ, कि म वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । कि, क्लाथ-यति क्लथति । म, क्लथयति । इति दुर्गादासः ॥

क्लद, इ ष उ शदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-आत्मं च-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थ तृतीययुक्तः । इ, कर्म्मणि क्लन्द्यते । ञ, क्लन्दति क्लन्दते । उ, क्लन्दते । शदि रोदने । इति दुर्गादासः ॥

क्लद, इ घ म ऊ रोदने । आह्वाने । इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-आह्वाने सकं-सेट् ।) इ, कर्म्मणि क्लन्द्यते । घ, क्लन्दा । म, क्लन्दयति । ऊ, क्लन्दते । इति दुर्गादासः ॥

क्लद, घ म ङ वैक्लव्यविकलत्वयोः । इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) वैक्लव्यं विह्वली-भावः । घ, क्लदा । म, क्लदयति । ङ, क्लदते शोकार्त्तः । इति दुर्गादासः ॥

क्लम, उ म इर् ग्लानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) अन्तःस्थ-तृतीययुक्तः । उ, क्लमित्वा क्लान्त्वा । म, क्ला-म्यति । भ्वादिपाठेऽपि शमादित्वं "ष्ठिवुक्लमाचम" इति दीर्घज्ञापनार्थम् । इर्, अक्लमत् अक्लमीत् । इति दुर्गादासः ॥

क्लम, ञि य भ ग्लानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । ञि, क्लान्तोऽस्ति । य भ, क्लाम्यति । इति दुर्गादासः ॥

क्लमः, पुं, (क्लम + भावे घञ् । "नोदात्तोपदेशस्येति" । ७ । ३ । ३४ । इति न वृद्धिः ।) आयासः । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ (यथा, मनौ । ७ । २२५ ।
"तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित् तूर्य्यघोषैः प्रहर्षितः ।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥ अस्य लक्षणं यथा,—
"योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्ज्जितः ।
क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः" ॥
इति सुश्रुतेन शारीरस्थाने चतुर्थाध्याये उक्तम् ॥)

क्लमथः, पुं, (क्लम + "शमादिभ्योऽथच् इति" अथच् ।) आयासः । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥

क्लव, य म ङ भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) य, क्लवा । म, क्लवयति । ङ, क्लवते । विक्लवन्ति दिवि ग्रहाः । इति पचा-दित्वादनि विक्लवा इवाचरन्तीति क्वौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

क्लान्तः, त्रि, (क्लम + कर्त्तरि क्तः ।) क्लान्तियुक्तः श्रान्तः । यथाह, जयदेवः ।
"मदनकदनक्लान्तः कान्ते ! प्रियस्तव वर्त्तते" ॥
(महाभारते च । ३ । ७३ । २७ ।
"विश्राम्यतामित्युवाच क्लान्तोऽसीति पुनःपुनः" ॥)

क्लिद, इ ञ उ शदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां उभं-आत्मं च-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः ।

इ, कर्म्मणि क्लिन्द्यते । ञ, क्लिन्दति क्लिन्दते । ङ, क्लिन्दते । रुदि रोदने । इति दुर्गादास ॥

क्लिद, य उ इर क्लेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा पर अक वट् ।) अन्त स्थतीययुक्त । क्लेद आर्द्री भाव । य, क्लिद्यति वस्त्र पयसा । उ, क्लेदिष्यति क्लेत्स्यति । इर, अक्लिदत् अक्लेदीत् । अस्मात् पुषादित्वात् ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादास ॥ (यथा, नारदपञ्चरात्रे ।
"सवेश पुरुष दृष्ट्वा भ्रातर यदि वा सुतम् ।
योनि क्लिद्यति नारीणा सत्य सत्य हि नारद ।" ॥)

क्लिन्न, त्रि, (क्लिद् कर्त्तरि क्त ।) आर्द्रम् । इत्यमर । ३।१।१०५॥ भिजा इति भाषा । (यथा, रामायणे १ । ४२ । १९ ।
"गङ्गाया सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषा महात्मनाम् ।
स्वर्ग गच्छेयुरत्यन्त सर्व्वे च प्रपितामहा ॥")

क्लिन्नाक्ष त्रि, (श्लेष्मादिक्लेदन क्लिन्ने क्लेदयुक्ते अक्षिणी यस्य ।) श्लेष्मादिना क्लिन्नचक्षु । कफादि जनितक्लेदयुक्त चक्षुर्यस्य स । तत्पर्य्याय । चुल्ल २ चिल्ल ३ पिल्ल ४। कर्म्मधारयेण क्लिन्ने चक्षुषि क्ली । इत्यमर । २ । ६ । ६० ॥

क्लिश, य उ न उपतापे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा-उभ-अक-सकञ्च-सेट । उदित्वात् क्त्वा वेट ।) य न क्लिश्यति क्लिश्यते । उ, क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा । उपताप इह उभतभीभाव । तत्करणञ्च । क्लिश्यते न च निष्फलमिति हलायुध । क्लिश्यते झपथ सर्गमपीति चतुर्भुज । अन्ये त्वस्मात् परस्मैपदमनन्यमाना क्लिश्यन्नपि हि मेधावीति । प्रत्या सन्नतुषारदीधितिकरक्लिश्यत्तमो वल्लवीत्यादि च क्लिश करोतीति कण्ड्वादित्वात् क्ये शत्रन्तमाहु । न्यपात्मजौ चिक्लिशतु सचीरावित्ति भट्टिप्रयोगश्च क्रैयादिकात् समादधते वद्धयम् । क्रैयादिकस्य सकर्म्मकत्वात् । इति दुर्गादास ॥

क्लिश ऊ ग विहते । इति कविकल्पद्रुम ॥ (क्र्या-पर-सक-वेट ।) ऊ अक्लेशीत अक्लिक्षत । ग, "इत्यमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम्" । इति दुर्गादास ॥

क्लिशित, त्रि, (क्लिश्+कर्त्तरि क्त इट वा ।) क्लिष्ट । इत्यमर । ३ । १ । ९८ ॥

क्लिष्ट, त्रि, (क्लिश+क्त पक्षे नेट ।) क्लेशयुक्त । (यथा, मेघदूते ८४ ।
"इन्दोर्दैन्य त्वदनुसरणक्लिष्टकान्तेर्बिभर्त्ति" ॥)
तत्पर्य्याय । क्लिशित २ । पूर्व्वापरविरुद्धवाक्ये, क्ली । तत्पर्य्याय । सङ्कुलम् २ परस्परपराहतम् ३ । इत्यमर । ३ । १ । ९८ ॥ (यथा, भागवते । १ । ६ । १२ ।
"जीवितु नार्हथ क्लिष्ट विप्रधर्म्माच्युताश्रया" ॥)

क्लिष्टि, स्त्री, (क्लिश+भावे क्तिन ।) क्लेश । सेवा । इति धरणी ॥

क्लीतक, क्ली, (क्लीद+क्त । निपातनात् दलोप । क्लीतमधाष्ट्यं कलतीति । कल क्षेपे+अन्येभ्यो ऽपीति ड ।) यष्टिमधुका । इत्यमरः ।२।४।२०९ ॥ (अस्य पर्य्याया यथा ।
"यष्ट्याह्व मधुक यष्टि क्लीतक मधुयष्टिका" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम ॥
'आनूप स्थलजञ्चैव क्लीतक द्विविध स्मृतम' ॥
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
'श्यामा गिरिह्वाञ्जनकी दन्तिष्
द्राक्षारसे सप्तलिकारसे च ।
इत पिबत् क्लीतकसप्रसिद्धम्
पित्तार्व्वुदी नव्जठरी च जन्तु" ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)

क्लीतकिका, स्त्री,(क्लीतक कयोऽस्त्यस्या । "अत इनिठनौ" । ५ । २ । ११५ । इति ठन् रसा स्त्वम् ।) नीलीवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ९४ । (क्लीतक+स्वार्थे कन टाप अत इत्व च । यष्टिमधुका ॥)

क्लीव, ऋ ङ अधार्ष्ट्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म अक सेट ।) अन्त स्थतीययुक्त । अधा र्ष्ट्यमप्रगल्भीभाव । ङ, शाकिन क्लीवते सर्व्व । इति हलायुध । ऋ, अचिक्लीवत् । इति दुर्गा दास ॥

क्लीव, ऋ ङ वान्तवत् । (भ्वा-आत्म अक-सेट ।) ऋ, अचिक्लीवत् । ङ, क्लीवते । वान्तवदिति क्लीरङ अधार्ष्ट्ये इत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

क्लीव, पु क्ली, (क्लीरङ अधार्ष्ट्ये "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । इति क ।) स्त्रीपुरुषभिन्न ।
तत्पर्य्याय । षण्ड २ नपुसकम् ३ तृतीयाप्रकृति ४ शण्ड ५ । इत्यमर ।२।६।३९॥ तृतीयप्रकृति ६ षण्ड ७ सण्ड ८ शराड ९ । इति तट्टीका ॥ पुस्त्वहीन । तस्य लक्षणम् । यथा, उद्वाहतत्त्वे ।
"न मूत्र फेनिल यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति ।
मेढ्रश्चोन्मादशुक्राभ्या हीन क्लीव स उच्यते" ॥
(यथा, पराशरसंहितायाम् ।
"नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणा पतिरन्यो विधीयते" ॥
क्लीवस्तु चतुर्द्दशप्रकार । यथाह नारद ।
"चतुर्द्दशविध शास्त्रे षण्डो दृष्टो मनीषिभि ।
चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधि क्रमात् ॥
निसर्गषण्डोऽवद्धश्च पक्षषण्डस्तथैव च ।
अभिशापाद्गुरो रोगाद् देवक्रोधात् तथैव च ॥
ईर्ष्याषण्डस्तथाऽसेक्यो वातरेता मुखेभग ।
आक्षिप्रा मोघवीजश्च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ॥
तत्राद्यावप्रतीकार्य्यौ पक्षाख्ये मासमाचरेत्
अनुक्रमात् त्रयस्यास्य काल संवत्सर स्मृत ।
ईर्ष्याषण्डादयो येऽन्ये चत्वार समुदाहृता ।
त्यक्तव्यास्ते पतितवत् क्षतयोन्या अपि स्त्रिया ॥
आक्षिप्तमोघवीजाभ्या लब्धेपि पतिकर्म्मणि ।
पतिरन्य स्मृतो नार्य्या वत्सरार्द्धं प्रतीक्ष्य तु ॥
शालीनस्यापि दृष्टस्त्री सयोगादुक्षयेद्ध्वज ।
त हीनवेगमन्यस्त्रीबालाद्याभिरुपाचरेत् ॥
अन्यस्या यो मनुष्य स्यादमनुष्य स्वयोषिति ।
लभेत स्त्राप्य भर्त्ता सा एतत्कार्य्य प्रजापते ॥
अपत्यार्थं स्त्रिय सृष्टा स्त्रीक्षेत्र वीजिनो नरा ।
क्षेत्र वीजवते देय नावीजी क्षेत्रमर्हति" ॥)

क्लीव, त्रि, विक्रमहीन । इत्यमर । ३ । ३ । २१२ । (यथा, महाभारते ३ । अर्ज्जुनाभिगमने ।३३।१३ ।
'कच्चिद्राजन् न निर्व्वेदादापन्न क्लीवजीविकाम्' ॥
धर्म्मकार्य्यादौ निरुत्साह । यथा, मनौ २ । १६५ ।
"आचारहीन क्लीवञ्च नित्य याचनकन्तथा" ॥)

क्लेद, पु, (क्लिद्+भावे घञ् ।) आर्द्रम् । यथा,—
"पदस्थितस्य पद्मस्य बन्धू वरुणभास्करौ ।
पदच्युतस्य तस्यैव क्लेदशोषकरावुभौ" ॥
इत्युद्भट ॥ (यथा च याज्ञवल्क्यसंहितायाम् ।
"रसात्तु रसन प्राज्य स्नेह क्लेद समार्द्दवम्" ॥
अत्र मिताक्षरा । "रसादुदकात् रसनेन्द्रिय शैत्यमङ्गाना स्नेह स्निग्धता मृदुतासहित क्लेद मार्द्दवम्" ॥)

क्लेदन, पु, (क्लेदयति श्लेष्मादिभिरिति । क्लिद्+णिच+कर्त्तरि ल्यु ।) कफ । इति शब्दचन्द्रिका । पञ्चप्रकारश्लेष्मान्तर्गतश्लेष्मविशेष । इति सुश्रुतबोध । (भावे+ल्युट् । आर्द्रीकरणम् । यथा, भागवते ३ । २६ । ४३ ।
"क्लेदन पिण्डन तृप्ति प्राणनाप्यायनोदनम्" ॥)

क्लेदा [न] पु, (क्लेदयति शीतरश्मिभिर्जगत् । क्लिद+णिच्+"श्वन् उक्षन् पूषन् प्लीहन्निति । उणा १ । १५८ । इति कनिन् । न लोपे पूर्व्व दीर्घ ।) चन्द्र । इत्युणादिकोष ॥

क्लेदु, पु (क्लेदयति इति । क्लिद्+"भृ मृ शी" इति" । उणा १ । ११ । इति उन् ।) चन्द्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥ सन्निपात । इति सङ्क्षिप्त सार उणादिवृत्ति ॥

क्लेश, ङ वधे । उपतापे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म सक उपतापार्थे अक सेट् ।) ङ क्लेशते विक्लेशे । धातुप्रदीपे तु क्लेष व्यक्ताया वाचीति मूर्द्धन्यान्तो दृश्यते । क्लेषते न स्पष्टवाक्यमिति । हलायुधोऽपि । इति दुर्गादास ॥

क्लेश, पु, (क्लिश्+भावे घञ ।) दु खम् । तत्पर्य्याय । आदीनव २ आस्रव ३ । इत्यमर । (यथा, भगवद्गीतायाम् । १२ । ५ ।
"क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्" ॥)
स तु पञ्चविध । अविद्या १ विद्याविरोधिनी अस्मिता २ अहमस्मीत्यहङ्कार । राग ३ इच्छा विशेष । द्वेष ४ वैरिता । अभिनिवेश ५ मरण भयम् । इति कुसुमाञ्जलि ॥ (तथाच पातञ्जले साधनपादे २ । २—३ ।
"समाधिभावनार्थ क्लेशतनूकरणार्थश्च । अवि द्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशा" ॥
"क्लेशतनूकरणार्थं इत्युक्त तत्र के क्लेशा इत्याह अविद्यादयो वक्ष्यमाणलक्षणा पञ्च ते बाधना लक्षण परितापमुपजनयन्त क्लेशशब्दवाच्या भवन्ति । ते हि चेतसि प्रवर्त्तमाना संस्कार लक्षण गुणपरिणाम द्रढयन्ति' । इति तट्टीका कृन्मार्त्तण्ड ॥) कोप । व्यवसाय । इति मेदिनी ॥

क्लेशित, त्रि, (क्लेशोऽस्य जात । क्लेश+इतच ।) क्लेशयुक्त । यथा —शृङ्गारतिलके ।
"निद्रा याता मम पतिरसौ क्लेशित कर्म्मदु खी" ।

क्लीतकिकं, क्ली, (क्लीतकेन यष्टिमधुकया निर्वृत्तं इति ठन्।) मद्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (विवरणमस्य मद्यशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

क्लोम, [न्] क्ली, (क्लुङ् गतौ+मनिन्।) फुप्फुसम्। कोँफड़ा इति फुलफुला इति च ख्यातम्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। तिलकम् २। इत्यमरः॥२।६।६५॥ क्लोमम् ३ क्लोमस् ४। इति तट्टीका॥
"वामोर्द्धयोर्मध्ये वक्षः तन्मध्ये हृदयं तत्पार्श्वे क्लोम पिपासास्थानम्"। इति वैद्यकम्॥
("उदकवहे द्वे तयोर्मूलं तालु क्लोम च"॥
इति सुश्रुते शारीरस्थाने नवमाध्यायः॥)

क्व, व्य, (कस्मिन्निति "किमोऽत्"।५।३।१२। इति अत् ततः "क्वाति"।७।२।१०५। इति क्वादेशः।) कुत्र। कोथा इति भाषा। इति व्याकरणम्॥ अत्यन्तासम्भावनायां पण्डितैः क्वद्वयं प्रयुज्यते। यथा, रघुः।१।२।
"क्व सूर्य्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः"॥

क्वङ्गुः, पुं, (कु+अगि+उन्।) कङ्गुः। इति हेमचन्द्रः॥

क्वचन, व्य, (पाणिनिमते पदद्वयमेतत्। मुग्धबोधमते तु "किमः त्रयन्ताच्चिचनौ"। इति चनः।) क्वचित्। इति व्याकरणम्॥

क्वचित्,व्य, (पाणिनिमते पदद्वयम्। मुग्धबोधमते तु "किमः त्रयन्ताच्चिचनौ"। इति चित्।) कस्मिंश्चित्। कुत्रचित्। कोनस्थाने इत्यादि भाषा। इति व्याकरणम्॥
(यथा, विष्णुपुराणे १।२२।३८।
"हन्ति वा यत् क्वचित् किञ्चित् भूतं स्थावरजङ्गमम्"॥)

क्वण, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) वकारयुक्तः। क्वणति वीणा। इति दुर्गादासः॥

क्वणः, पुं, (क्वण्+भावे अप्।) कणकणेति शब्दविशेषः। इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी॥ वीणायाः शब्दः अन्यस्य च शब्दः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। निक्वाणः २ निक्वणः ३ क्वाणः ४ क्वणनम् ५। इत्यमरः।१।७।२४॥

क्वणनं, क्ली, (क्वण्+भावे ल्युट्।) क्वाणः। इत्यमरः। १।७।२४॥

क्वणनः,पुं,(क्वणति इति। क्वण्+ल्युः।) चण्डिकासुतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ छोटकाँड़ी इति भाषा॥

क्वथ, ए ज निष्पचने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) वकारयुक्तः। ए, अक्वथीत्। ज, क्वाथः क्वथः। क्वथति वैद्य औषधं निष्पक्वमित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

क्वथितः, त्रि, (क्वथ्यते स्म इति। क्वथ+कर्म्मणि क्तः।) अतिपक्वव्यञ्जनदशमूलादिः। तत्पर्य्यायः। निष्पक्वः २। इत्यमरः।३।१।९५॥ कषायः ३ निर्यूहः ४ क्वाथः ५ शृतः ६। इति वैद्यकपरिभाषा॥

क्वाणः, पुं, (क्वण्+भावे कर्म्मादिवाच्ये च यथायथं घञ्।) क्वणः। इत्यमरः।१।७।२४॥

(यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे १७॥
"सञ्जाते त्वयि हारिहारवलयक्वाणं क्वणत्कङ्कणं
पश्यत्काञ्चनकाञ्चि सा भगवती नर्त्तितवाग्देवता"॥)

क्वाथः, पुं, (क्वथ्+भावे घञ्।) दुःखम्। व्यसनम्। द्रव्यनिष्पाकः। इति हेमचन्द्रः॥ क्वाथ्यमानं तोयं त्रिविधम्। पादावशेषम् १ अर्द्धावशेषम् २ त्रिपादावशेषञ्च ३। अस्य नाम पारिभाषिकोष्णोदकम्। तत्र त्रिपादावशेषं वातनाशकम्। अर्द्धावशेषं पित्तनाशकम्। पादावशेषं कफनाशकम्। लघु अग्निवर्द्धकञ्च। तेषां मध्ये त्रिपादावशेषजलं हेमन्ते शिशिरे च प्रशस्तम्। वसन्ते पादावशेषजलं प्रशस्तम्। शरदि ग्रीष्मे च अर्द्धावशेषजलं प्रशस्तम्। वर्षायां अष्टमभागावशेषजलं प्रशस्तम्। तत्काले बहुदोषत्वात्। दिनपक्वजलं रात्रौ गुरु रात्रिपक्वजलं दिवा गुरु। इति राजवल्लभः॥ अथास्य करणप्रणाली॥
"पानीयं षोड़शगुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत्।
मृत्पात्रे क्वाथयेद्ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम्॥
तज्जलं पाययेद्धीमान् कोष्णं मृद्वग्निसाधितम्।
शृतः क्वाथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते"॥
इति शार्ङ्गधरेण मध्यखण्डे द्वितीयाध्याये उक्तम्।)

क्वाथोद्भवं, क्ली, (क्वाथादुद्भवो यस्य। क्वाथाद् उद्भवतीति वा।) तुत्थाञ्जनम्। इत्यमरः।२।९।१०२॥

क्वेल, ऋ चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-गतौ सकं-सेट्।) वकारयुक्तः। ऋ, अचिक्वेलत्। चालः कम्पः। चालः केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

क्ष, क्षकारः। (अयन्तु ककारषकारयोगेन जातः। अतोऽस्य पृथक् वर्णत्वशङ्का नास्त्येव।) तन्त्रमते तु व्यञ्जनचतुस्त्रिंशवर्णः। अष्टमवर्गीयपञ्चमवर्णः। एकपञ्चाशन्मातृकावर्णानां चरमवर्णश्च। यथा,—
"पञ्चाशल्लिपिभिर्माला विहिता सर्व्वकर्म्मसु।
अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता॥
क्षार्णं मेरु मुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तमः।
अनया सर्व्वमन्त्राणां जपः सर्व्वसमृद्धिदः"॥
इति गौतमीयतन्त्रम्॥ * ॥
कण्ठदेशोद्भवोऽयम्। यथा,—
श्रीशिव उवाच।
"विशेषं कथयाम्यद्य प्रोच्चार्य्याः कण्ठतः स्वराः।
ऋद्वयं जिह्वया मूर्द्धा लृद्वयं जिह्वदन्तजम्।
सुखस्थानाद्भलौ वाच्याः क्षकारः कण्ठघातजः"॥
इति वरदातन्त्रे १० पटलः॥ * ॥
अस्य स्वरूपं यथा,—
"क्षकारं शृणु चार्व्वङ्गि! कुण्डलीत्रयसंयुतम्।
चतुर्व्वर्गमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा।
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा॥
त्रिविन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्।
शरच्चन्द्रप्रतीकाशं हृदि भावय सुन्दरि!"॥
इति कामधेनुतन्त्रम्॥ * ॥
अस्याभिधानानि यथा,—
"क्षः क्रोधसम्बुकः कालो रुद्रः सम्वर्त्तकः परः।
नृसिंहो विद्युता माया महातेजा युगान्तकः॥
परात्मा क्रोधसंहारी वलान्तो मेरुवाचकः।
सर्व्वाङ्गः सागरः कामः संयोगात्मक्षित्रिपूरकः॥
क्षेत्रपालो महाक्षोभो मातृकान्तानलः क्षयः।
मुखं कव्यवहानन्तौ कालजिह्वा गणेश्वरः।
क्रोधात्मकश्च संघातो मलयश्रीर्ललाटकः"॥
इति तन्त्रशास्त्रे वर्णाभिधानम्॥ * ॥ अपि च।
"क्षकारो नरसिंहश्च मेरुः सम्वर्त्तकोऽपि च।
तव स्नेहान्मया देवि! कथितं मातृकाक्षरम्।
पर्य्यायैरपि विज्ञेयं न प्रकाश्यं कदाचन"॥
इति श्रीरुद्रयामले ८ पटले मन्त्राभिधानम्॥ * ॥
अस्य ध्यानं यथा,—
"चतुर्भुजां रक्तवर्णां नानाम्बरविभूषिताम्।
रत्नालङ्कारसंयुक्तां वरदां पद्मलोचनाम्॥
ईषद्धास्यमुखीं लोलां रक्तचन्दनचर्च्चिताम्।
शंदायीश चतुर्व्वर्गप्रदां सौम्यां मनोहराम्॥
गन्धर्व्वसिद्धदेवाद्यैर्ध्यातामाद्यां सुरेश्वरीम्।
एवं ध्यात्वा क्षकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्"॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ क्षकारस्य ककारषकारयोगजत्वेन केचित् पृथग्वर्णत्वेन न मन्यन्ते। तेषां मते तन्त्रोक्तैकपञ्चाशद्वर्णानुपपत्तिः तन्त्रशास्त्रे तस्य मेरुत्वेन गणनानुपपत्तिश्च भवति। अतः पृथङ्निर्दिश्यते इति केचित्। तथा च।
"मान्ताः स्युर्यद्यपि क्षान्ता वर्णानामनुरोधतः।
पृथक्क्रमेण कथ्यन्ते तथाप्येते समन्वयात्"॥
इति विश्वप्रकाशः॥ अपि च।
"अकारादिलकारान्ता वर्णाः पञ्चाशदीरिताः;
संयोगात् कषयोरेषः क्षकारो मेरुरीरितः"॥
इति कृष्णानन्दधृततन्त्रशास्त्रम्॥

क्षः, पुं, (क्षयति लोकान् युगान्तकाले प्रलये सर्व्वाणि भूतानि महाकालोदरं प्रेरयतीति। क्षि क्षये+ड प्रत्ययः।) सम्वर्त्तः। (क्षिणोति हन्ति मनुष्यादिजीवानिति। राक्षसः। (क्षिणोति हन्ति हिरण्यकशिप्वाद्यसुरानिति।) नरसिंहः। (क्षयति क्षिणोति वा भूतानि स्वकीयाग्निना इति।) विद्युत्। (क्षयति शस्याद्युत्पत्त्या क्रमशः इति। क्षि+डः।) क्षेत्रम्। क्षेत्रपालः। (क्षि क्षये+भावे डः।) नाशः। इति मुद्राङ्कितमेदिनी॥

क्षज, इ क तङ्के। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) तङ्को दुःखेन जीवनम्। इ क, क्षञ्जयति दीनः। इति दुर्गादासः॥

क्षज, इ ष म ङ } दानगत्योः। इति कविकल्पद्रुमः॥
क्षज, ष म ङ } (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) इ, क्षञ्जते। ष, क्षञ्जा। येमतात् सरोरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ अस्य मानुबन्धस्वरपर्यन्तघटादिभ्यो ङ इति प्राचीनमतानुरोधात्। म, अक्षञ्जि अक्षाञ्जि क्षञ्जं क्षञ्जं क्षाञ्जं क्षाञ्जम्। मानुबन्धबलात् अनुपधाया अपि दीर्घः। स्वमते तु अत्र दीर्घविधिरुपधां नापेक्षते। ङ, क्षञ्जते। ष, क्षजा। म, क्षजयति। ङ, क्षजयते। दा दानम्। इति दुर्गादासः॥

क्षण, द ज उ वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (तनां-उभं-सकं-सेट्।) द ज, क्षणोति क्षणुते। उ,

द, कर्म्मणि क्लिन्द्यते । ण, क्लिन्दति क्लिन्दते । ङ, क्लिन्द्ते । रुदि रोदने । इति दुर्गादासः ॥

क्लिद, य उ इर क्लेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा-पर-अक-वेट् ।) अन्तस्थतृतीययुक्तः । क्लेदः आर्द्रीभावः । य, क्लिद्यति वस्त्रं पयसा । ऊ, क्लेदिष्यति क्लेत्स्यति । इर, अक्लिदत् अक्लेदीत् । अस्मात् पुषादित्वात् ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, नारदपञ्चरात्रे ।

"सुवेशं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम् ।
योनिं क्लिद्यति नारीणां सत्यं सत्यं हि नारद ।" ॥)

क्लिन्न, त्रि, (क्लिद् कर्त्तरि क्तः ।) आर्द्रम् । इत्यमरः । ३।१।१०५ ॥ भिजा इति भाषा । (यथा, रामायणे १ । ४२ । १८ ।

"गङ्गायाः सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषां महात्मनाम् ।
स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्व्वे च प्रपितामहाः" ॥)

क्लिन्नाक्ष त्रि, (श्लेष्मादिक्लेदेन क्लिन्ने क्लेदयुक्ते अक्षिणी यस्य ।) श्लेष्मादिना क्लिन्नचक्षुः । कफादिजनितक्लेदयुक्तचक्षुर्विशिष्टः । तत्पर्य्यायः । चुल्लः २ चिल्लः ३ पिल्लः ४ । कर्म्मधारये क्लिन्ने चक्षुषी । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥

क्लिश, य उ ङ उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-उभ-अकं-सकं च-सेट् । उदित्वात् क्त्वा वेट् ।) य ङ, क्लिश्यति क्लिश्यते । उ, क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा । उपताप इह उपतप्तीभावः । तत्करणञ्च । क्लिश्यते न च निष्फलमिति हलायुधः । क्लिश्यते स्वयं स्वर्गमपीति चतुर्भुजः । अन्ये त्वस्मात् परस्मैपदमन्यमानाः क्लिश्यन्नपि हि मेधावीति । प्रक्षामन्नुत्तरदीधितिकरक्लिश्यत्तमो वल्लवीत्यादि च क्लिशं करोतीति कण्ड्वादित्वात् क्ये अत्यन्तमाहुः । न्यायतमो विक्लिश्यतु अधीरवितिभट्टिप्रयोगञ्च श्यादिकात् समादधते वक्ष्यम् । मैत्रादिकस्य सकर्म्मकत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

क्लिश, उ श विबाधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या-पर-सक-वेट् ।) उ अक्लेशीत् अक्लिक्षत् । श, "इत्यमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम्" । इति दुर्गादासः ॥

क्लिशित, त्रि, (क्लिश्+कर्त्तरि क्त इट् वा ।) क्लिष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥

क्लिष्ट, त्रि, (क्लिश+क्त पक्षे नेट् ।) क्लेशयुक्तः । (यथा, मेघदूते ८४ ।

"इन्दोर्दैन्यं त्वदनुसरणक्लिष्टकान्तेर्बिभर्त्ति" ॥)

तत्पर्य्यायः । क्लिशितः २ । पूर्व्वापरविरुद्धवाक्ये, क्ली । तत्पर्य्यायः । अबद्धम् २ परस्परपराहतम् ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ । (यथा, भागवते । १ । ८ । १२ ।

"कोऽपि तु नाहं च क्लिष्टं शिवधर्म्मनुवाचया" ॥)

क्लिष्टि, स्त्री, (क्लिश्+भावे क्तिन् ।) क्लेशः । सेवा । इति धरणी ॥

क्लीतक, क्ली, (क्लीव+क्त । निपातनात् वलोपः । क्लीतमधर्म्मं करोतीति । कन रोगे+अन्येभ्योऽपीति डः ।) यष्टिमधुका । इत्यमरः । २।४।१०९ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा ।

"यष्ट्याह्वं मधुकं यष्टिः क्लीतकं मधुयष्टिका" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

"आनूपं स्थलजञ्चैव क्लीतकं द्विविधं स्मृतम्" ।
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।

"श्यामा गिरिकर्णिकासनकौ रमेषु
द्राक्षारसे समलिकारसे च ।
घृतं पिबेत् क्लीतकसम्प्रसिद्धम्
पित्तार्ब्बुदी तज्जठरी च जन्तुः" ॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)

क्लीतकिका, स्त्री, (क्लीतकं क्रयोऽस्यस्याः । "अत इनि ठनौ" । ५ । २ । ११५ । इति ठन् रस्य लत्वम् ॥) नीलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ९४ ॥ (क्लीतक+स्वार्थे कन टाप् अत इत्वं च । यष्टिमधुका ॥)

क्लीव, ऋ ङ अधार्ष्ट्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-अक-सेट् ।) अन्तस्थतृतीययुक्तः । अधार्ष्ट्यमप्रगल्भीभावः । ङ, श्लोकेन क्लीवते सर्व्वः । इति हलायुधः । ऋ, अचिक्लीवत् । इति दुर्गादासः ॥

क्लीव, ऋ ङ वान्तवत् । (भ्वा-आत्म-अक-सेट् ।) ऋ, अचिक्लीवत । ङ, क्लीवते । वान्तवदिति क्लीबृङ अधार्ष्ट्ये इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्लीव, पुं क्ली, (क्लीबृङ अधार्ष्ट्ये "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) स्त्रीपुरुषभिन्नः । तत्पर्य्यायः । षण्डः २ नपुंसकम् ३ तृतीयाप्रकृतिः ४ शण्डः ५ । इत्यमरः । २।६।३९ ॥ तृतीयप्रकृतिः ६ षण्डः ७ सण्डः ८ शण्ठः ९ । इति तट्टीका ॥ पुरुषत्वहीनः । तस्य लक्षणम् । यथा, उद्वाहतत्त्वे ।

"न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति ।
मेढ्रश्चोन्मादशुक्राभ्यां हीनः क्लीवः स उच्यते" ॥
(यथा, पराशरसंहितायाम् ।

"नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते" ॥

क्लीवस्तु चतुर्द्दशप्रकारः । यथाह नारदः ।

"चतुर्द्दशविधः शास्त्रे षण्ढो दृष्टो मनीषिभिः ।
चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ।
निसर्गषण्ढोऽवद्धश्च पक्षषण्ढस्तथैव च ।
अभिशापाद्गुरो रोगाद् देवक्रोधात् तथैव च ।
ईर्ष्याषण्ढश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः ।
आक्षिप्तो मोघवीजश्च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ।
तत्राद्यावप्रतीकार्य्यौ पक्षाख्यं मासमाचरेत् ।
अनुक्रमात् त्रयस्यास्य कालः संवत्सरः स्मृतः ।
ईर्ष्याषण्ढादयो येऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः ।
त्यक्तव्यास्ते पतितवत् क्षतयोन्या अपि स्त्रिया ।
आक्षिप्तमोघवीजाभ्यां कृतेऽपि पतिकर्म्मणि ।
पतिरन्यः स्मृतो नार्य्या वत्सरार्द्धं प्रतीक्ष्य तु ।
शालीनस्यापि धृष्टस्त्रीसंयोगाद्भ्रश्यते ध्वजः ।
स हीनवेगमध्यस्थो नाभिसन्धार्य्यते ॥
अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोषिति ।
लभेत सान्यं भर्त्तारं एतत्कार्य्यं प्रजापतेः ॥
अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्रीक्षेत्रं वीजिनो नराः ।
क्षेत्रं वीजवते देयं नावीजी क्षेत्रमर्हति" ॥)

क्लीव, त्रि, निरुत्साहः । इत्यमरः । ३ । ३ । २१२ । (यथा, महाभारते ३ । अर्ज्जुनाभिगमने । ३३ । १३ ।

"कच्चिद्राजन् न निर्व्वेदादापन्नः क्लीवजीविकाम्" ॥

धर्म्मकार्य्यादौ निरुत्साहः । यथा, मनौ ३ । १६१ ।

"आचारहीनं क्लीवञ्च नित्यं याचनकन्तथा" ॥)

क्लेद, पुं, (क्लिद्+भावे घञ् ।) आर्द्रम् । यथा,—

"पदस्थितस्य पद्मस्य बन्धू वरुणभास्करौ ।
पदच्युतस्य तस्यैव क्लेदशोषकरावुभौ" ॥

इत्युद्भटः ॥ (यथा च याज्ञवल्क्यसंहितायाम् ।

"रसात्तु रसनं श्रैत्यं स्नेहं क्लेदं समार्द्दवम्" ॥

अत्र मिताक्षरा । "रसादुदकात् रसनेन्द्रियं शैत्यमङ्गानां स्नेहं स्निग्धतां मृदुतासहितं क्लेदं मार्द्दवम्" ॥)

क्लेदन, पुं, (क्लेदयति श्लेष्मादिभिरिति । क्लिद्+णिच्+कर्त्तरि ल्युः ।) कफः । इति शब्दचन्द्रिका । पञ्चप्रकारश्लेष्मान्तर्गतश्लेष्मविशेषः । इति सुश्रुतः । (भावे+ल्युट् । आर्द्रीकरणम् । यथा, भागवते ३ । २६ । ४३ ।

"क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोदनम्" ॥)

क्लेदु [न्] पुं, (क्लेदयति शीतरश्मिभिर्जगत् । क्लिद्+णिच्+"श्वन् उक्षन् पूषन् प्लीहन्निति" । उणा १ । १५८ । इति कनिन् । न लोपे पूर्व्व दीर्घः ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥

क्लेदु, पुं, (क्लेदयति इति । क्लिद्+"भृमृशीङिति" । उणा १ । ११ । इति उन् ।) चन्द्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तौ । सन्निपातः । इति संक्षिप्तसार उणादिवृत्तिः ॥

क्लेश, ङ वधे । उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-सक-उपतापार्थे अक-सेट् ।) ङ, क्लेशते चिक्लेशे । धातुप्रदीपे तु क्लेष अव्यक्तायां वाचीति मूर्द्धन्यान्तो दृश्यते । क्लेषते न व्यावाच्यमिति । हलायुधोऽपि । इति दुर्गादासः ॥

क्लेश, पुं, (क्लिश्+भावे घञ् ।) दुःखम् । तत्पर्य्यायः । आदीनवः २ आस्रवः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । १२ । ५ ।

"क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्" ॥)

स तु पञ्चविधः । अविद्या १ विद्याविरोधिनी अस्मिता २ अयमहमस्मीत्यहङ्कारः । रागः ३ इच्छाविशेषः द्वेषः ४ वैरिता । अभिनिवेशः ५ मरणभयम् । इति कुसुमाञ्जलिः ॥ (तथाच पातञ्जले साधनपादे २ । २—३ ।

"समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः" ॥

"क्लेशतनूकरणार्थः इत्युक्तं तत्र के क्लेशाः कियन्तो वेत्याह अविद्यादयो बलाभावलक्षणाः पञ्च ते बाधनालक्षणं परितापमुपजनयन्तः क्लेशशब्दवाच्या भवन्ति । ते हि चेतसि प्रवर्त्तमानाः संस्कारलक्षणं गुणपरिणामं द्रढयन्ति" । इति तट्टीका भोजराजकृता ॥) कोपः । व्यवसायः । इति मेदिनी ॥

क्लेशित, त्रि, (क्लेशोऽस्य जातः । क्लेश+इतच् ।) क्लेशयुक्तः । यथा,—शृङ्गारतिलके ।

"विरहानलो सम्भवति भवती क्लेशितं कथं कुरुते" ॥

क्लीतकिकं, क्ली, (क्लीतकेन यष्टिमधुकया निर्वृत्तं इति ठञ्।) मद्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (विवरणमस्य मद्यशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

क्लोम, [न्] क्ली, (क्लृङ् गतौ+मनिन्।) फुप्फुसम्। फोँफड़ा इति फुलघरा इति च ख्यातम्। इति भरतः॥ तत्पर्यायः। तिलकम् २। इत्यमरः॥ २। ६। ६५॥ क्लोमम् ३ कोमम् ४। इति तट्टीका॥

"वाक्षोर्द्वयोर्मध्ये वक्षः तन्मध्ये हृदयं तत्पार्श्वे क्लोम पिपासास्थानम्"। इति वैद्यकम्॥

("उदकवहे द्वे तयोर्मूलं तालु क्लोम च"॥ इति सुश्रुते शारीरस्थाने नवमाध्यायः॥)

क्व, व्य, (कस्मिन्निति "किमोऽत्"। ५। ३। १२। इति अत् ततः "क्वाति"। ७। २। १०५। इति क्वादेशः।) कुत्र। कोथा इति भाषा। इति व्याकरणम्॥ अत्यन्तासम्भावनायां गम्यितेः क्वद्वयं प्रयुज्यते। यथा, रघुः। १। २।

"क्व सूर्य्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः"॥

क्वङ्कुः, पुं, (क्व+अगि+उन्।) कङ्कुः। इति हेमचन्द्रः॥

क्वचन, व्य, (पाणिनिमते पदद्वयमेतत्। मुग्धबोधमते तु "किमः ग्यन्ताच्चिचनौ"। इति चनः।) क्वचित्। इति व्याकरणम्॥

क्वचित्, व्य, (पाणिनिमते पदद्वयम्। मुग्धबोधमते तु "किमः ग्यन्ताच्चिचनौ"। इति चित्।) कस्मिंश्चित्। कुत्रचित्। कोनस्थाने इत्यादि भाषा। इति व्याकरणम्॥

(यथा, विष्णुपुराणे १। २२। ३८।

"हन्ति वा यत् क्वचित् किञ्चित् भूतं स्थावरजङ्गमम्"॥)

क्वण, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) वकारयुक्तः। क्वणति वीणा। इति दुर्गादासः॥

क्वणः, पुं, (क्वण्+भावे अप्।) क्वणकणेति शब्दविशेषः। इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी॥ वीणायाः शब्दः अन्यस्य च शब्दः। इति भरतः॥ तत्पर्यायः। निक्वाणः २ निक्वणः ३ क्वाणः ४ क्वणनम् ५। इत्यमरः। १। ७। २४॥

क्वणनं, क्ली, (क्वण्+भावे ल्युट्।) क्वणः। इत्यमरः। १। ७। २४॥

क्वणनः, पुं, (क्वणति इति। क्वण्+ल्युः।) हण्डिकासुतः। इति शिक्षाण्डशेषः॥ छोटहाँड़ी इति भाषा॥

क्वथ, ए ज निष्पचने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) वकारयुक्तः। ए, अक्वथीत्। ज, क्वाथः क्वथः। क्वथति वैद्य औषधं निष्पक्वीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

क्वथितः, त्रि, (क्वथ्यते स्म इति। क्वथ्+कर्म्मणि क्तः।) अतिपक्वव्यञ्जनदशमूलादि। तत्पर्य्यायः। निष्पक्वः २। इत्यमरः। ३। १। ६५॥ कषायः ३ निर्यूहः ४ क्वाथः ५ शृतः ६। इति वैद्यकपरिभाषा॥

क्वाथः, पुं, (क्वथ्+भावे कर्म्मादिवाच्ये च यथायथं घञ्।) क्वाथः। इत्यमरः। १। ७। २४॥

(यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे १७॥

"सञ्जाते त्वयि हारिहारवलयक्वाथं क्वथत्कङ्कणां कक्षत्काञ्चनकाञ्चि सा भगवती नर्नर्त्ति वाग्देवता"॥)

क्वाथः, पुं, (क्वथ्+भावे घञ्।) दुःखम्१ व्यसनम्। इत्यनिष्पाकः। इति हेमचन्द्रः॥ क्वाथ्यमानं तोयं त्रिविधम्। पादावशेषम् १ अर्द्धावशेषम् २ त्रिपादावशेषञ्च ३। अस्य नाम पारिभाषिकोष्णोदकम्। तत्र त्रिपादावशेषं वातनाशकम्। अर्द्धावशेषं पित्तनाशकम्। पादावशेषं श्लेष्मनाशकम्। लघु अग्निवर्द्धकञ्च। तेषां मध्ये त्रिपादावशेषजलं हेमन्ते शिशिरे च प्रशस्तम्। वसन्ते पादावशेषजलं प्रशस्तम्। शरदि ग्रीष्मे च अर्द्धावशेषजलं प्रशस्तम्। वर्षायां अष्टभागावशेषजलं प्रशस्तम्। तत्पाने बहुदोषत्वात्। दिनपक्वजलं रात्रौ गुरु रात्रिपक्वजलं दिवा गुरु। इति राजवल्लभः॥ अथास्य करणप्रणाली॥

"पानीयं षोडशगुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत्।
मृत्पात्रे क्वाथयेद्ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम्॥
तज्जलं पाययेद्धीमान् कोष्णं मृद्वग्निसाधितम्।
शृतः क्वाथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते"॥

इति शार्ङ्गधरेण मध्यखण्डे द्वितीयाध्याये उक्तम्॥)

क्वाथोद्भवं, क्ली, (क्वाथादुद्भवो यस्य। क्वाथात् उद्भवतीति वा।) तुत्थाञ्जनम्। इत्यमरः। २। ९। १०२॥

क्विल, ऋ याले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-गतौ सकं-सेट्।) वकारयुक्तः। ऋ, अचिक्वलत्। चालः कम्पः। चालः केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

क्ष, क्षकारः। (अयन्तु ककारषकारयोगेन जातः। अतोऽस्य पृथक् वर्णत्वशङ्का नास्त्येव।) तन्त्रमते तु व्यञ्जनचतुस्त्रिंशवर्णः। अष्टमवर्गीयपञ्चमवर्णः। पञ्चाशन्मातृकावर्णानां चरमवर्णश्च। यथा,—

"पञ्चाशल्लिपिभिर्माला विहिता सर्व्वकर्म्मसु।
अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता॥
आर्णं मेरु मुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तमः।
अनया सर्व्वमन्त्राणां जपः सर्व्वसमृद्धिदः"॥

इति गौतमीयतन्त्रम्॥ ॥

कण्ठदेशोद्भवोऽयम्। यथा,—

श्रीशिव उवाच।

"विशेषं कथयाम्यद्य प्रोच्चार्य्याः कण्ठतः स्वराः।
मद्द्वयं जिह्वया मूर्द्धा हृदयं जिह्वदन्तगम्।
मुखस्थानाद्भवो वाच्यः क्षकारः कण्ठघातजः"॥

इति वरदातन्त्रे १० पटलः॥ ॥

अस्य स्वरूपं यथा,—

"क्षकारं शृणु चार्व्वङ्गि! कुण्डलीत्रयसंयुतम्।
चतुर्व्वर्गमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा।
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा॥
त्रिविन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्।
शरच्चन्द्रप्रतीकाशं हृदि भावय सुन्दरि!"॥

इति कामधेनुतन्त्रम्॥ * ॥

अस्याभिधानानि यथा,—

"क्षः क्रोधः कुम्भकर्णः कालो रुद्रः सम्वर्त्तकः परः।
नृसिंहो विद्युता माया महातेजा युगान्तकः॥
महात्मा क्रोधसंहारी वलान्तो मेरुवाचकः।
सर्व्वाङ्गः सागरः कामः संयोगान्त्यस्त्रिपूरकः॥
क्षेत्रपालो महाक्षोभो मातृकान्तानलः क्षयः।
मुखं कव्यवहानन्ता कालजिह्वा गणेश्वरः।
छायापुत्रस्य संघातो मलयश्रीर्ललाटकः"॥

इति तन्त्रशास्त्रे वर्णाभिधानम्॥ * ॥ अपि च।

"क्षकारो नरसिंहस्य मेरुः सम्वर्त्तकोऽपि च।
तव स्नेहान्मया देवि! कथितं मातृकाक्षरम्।
पर्य्यायैरपि विज्ञेयं न प्रकाश्यं कदाचन"॥

इति श्रीरुद्रयामले ८ पटले मन्त्राभिधानम्॥ * ॥

अस्य ध्यानं यथा,—

"चतुर्भुजां रक्तवर्णां शुक्लाम्बरविभूषिताम्।
रत्नालङ्कारसंयुक्तां वरदां पद्मलोचनाम्॥
ईषद्धास्यमुखीं लोलां रक्तचन्दनचर्च्चिताम्।
शंदात्रीं चतुर्व्वर्गप्रदां सौम्यां मनोहराम्॥
गन्धर्व्वसिद्धदेवाद्यैर्ध्यातामाद्यां सुरेश्वरीम्।
एवं ध्यात्वा क्षकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्"॥

इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ क्षकारस्य ककारषकारयोगजत्वेन केचित् पृथग्वर्णत्वेन न मन्यन्ते। तेषां मते तन्त्रोक्तैकपञ्चाशद्वर्णानुपपत्तिः तन्त्रशास्त्रे तस्य मेरुत्वेन गणनानुपपत्तिश्च भवति। अतः पृथङ्निर्द्दिश्यते इति केचित्। तथा च।

"यान्ताः स्युर्यपि क्षान्ता वर्णानामनुरोधतः।
एषन्क्रमेण कथ्यन्ते तथाप्येते समन्वयात्"॥

इति विश्वप्रकाशः॥ अपि च।

"अकारादिक्षकारान्ता वर्णाः पञ्चाशदीरिताः;
संयोगात् कषयोरेव क्षकारो मेरुरीरितः"॥

इति ब्रह्मानन्दकृततन्त्रशास्त्रम्॥

क्षः, पुं, (क्षयति लोकान् युगान्तकाले प्रलये सर्व्वाणि भूतानि महाकालोदरं प्रेरयतीति। क्षि क्षये+ड प्रत्ययः।) सम्वर्त्तः। (क्षिणोति हन्ति मनुष्यादिजीवानिति। राक्षसः। (क्षिणोति हन्ति हिरण्यकशिप्वाद्यसुरानिति।) नरसिंहः। (क्षयति क्षिणोति वा भूतानि स्वकीयाग्निना इति।) विद्युत्। (क्षयति शस्याद्युत्पत्त्या क्रमशः इति। क्षि+डः।) क्षेत्रम्। क्षेत्रपालः। (क्षि क्षये+भावे डः।) नाशः। इति सुद्राङ्कितमेदिनी॥

क्षज, इ क तन्के। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) तङ्को दुःखेन जीवनम्। इ क, क्षञ्जयति दीनः। इति दुर्गादासः॥

क्षज, इ घ म ङ } दागत्योः। इति कविकल्पद्रुमः॥
क्षज, घ म ङ } (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) इ, क्षञ्जते। म, क्षञ्जा। सेमक्षात् सरोरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ अस्य मानुबन्धस्वरपर्यन्तघटादिभ्यो ङ इति प्राचीनमतानुरोधात्। म, अक्षञ्जि अक्षाञ्जि क्षञ्जं क्षञ्जं क्षाञ्जं क्षाञ्जम्। मानुबन्धवलात् अनुपधाया अपि दीर्घः। समते तु अत्र दीर्घविधिश्चपधां नापेक्षते। ङ, क्षञ्जते। घ, क्षजा। म, क्षजयति। ङ, क्षजयते। दा दानम्। इति दुर्गादासः॥

क्षण, द ज उ वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (तनां-उभं-सकं-सेट्।) द ज, क्षणोति क्षणुते। उ,

क्षणित्वा क्षत्वा। इति दुर्गादासः।

क्षण, पुं, (क्षणोति हन्ति नाशयति वा सर्व्वं यथा काल आयतवसाने वा। काल एव युगान्ते सर्व्व मात्मसात् करोतीत्यर्थः। स एवांशभेदेन नाना रूपो भवतीत्यर्थः।) निमेषकालपरिमितकालः। स च द्वादशपलपरिमितः। (निमेषक्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थभागः। यथा,—

"आयुषः क्षण एकोऽपि न लभ्यः स्वर्णकोटिभिः।
स चेत्तु विफलो याति का नो हानिस्ततोऽधिका"॥
इति शब्दार्थचिन्तामणिः। अपि च।
"क्वचिद्रुष्टः क्वचित्तुष्टो रुष्टस्तुष्टः क्षणे क्षणे।
अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयावहः"॥
इति हितोपदेशः॥ क्षणोति दुःखं नाशयति उत्सवकाले। क्षण वधे + अच।) उत्सवः। (यथा, माघे १। ४।

"नवानधोऽधो बृहतः पयोधरान्
समूढकर्पूरपरागपाण्डुरम्।
क्षणं क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना
स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना"॥)

निर्व्यापारस्थितिः। इत्यमरः। ३।३।४७॥ पर्व्व। अवसरः। परतन्त्रत्वम्। मध्यम्। इति हेमचन्द्रः॥ (प्रशस्तमुहूर्त्तः। यथा, कथासरित्सागरे। ५। २।
"अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा"॥)

क्षणनुः, पुं, (क्षण भावे + बाहुलकात् अनुप्रत्ययः।) व्रणः। इति हेमचन्द्रः॥ क्षणुरिति च पाठः॥

क्षणद, क्ली, (क्षणं उत्सवं ददातीति। दा + कः।) जलम्। इति मेदिनी॥

क्षणदः, पुं, (क्षणं यात्रादिशुभमुहूर्त्तं ददातीति। दा + कः।) गणकः। इति मेदिनी॥

क्षणदा, स्त्री, (क्षणद + स्त्रियां टाप्।) रात्रिः। (यथा, भागवते। ३। २। ३१।

"इमं लोकममुं चैव रमयन् सुतरां यदून्।
रेमे क्षणदया दत्तक्षणस्त्रीक्षणसौहृदः"॥)

हरिद्रा। इत्यमरः। २। ४। ४॥ (हरिद्राशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

क्षणन, क्ली, (क्षण + भावे ल्युट्।) वधः। इत्यमरः॥

क्षणनिश्वासः, पुं, (क्षणात् क्षणकालात् परं निश्वासोऽस्य।) शिशुमारः। इति शब्दरत्नावली॥

क्षणप्रभा, स्त्री, (क्षणं व्याप्य प्रभाऽस्याः।) विद्युत्। इत्यमरः। २। ८। ११४॥

क्षणभङ्गुर, त्रि, (क्षणात् भङ्गुरः।) क्षणिकनाश्यः। यथा। "यदि पुनरमी किमपि नाहमास्पदमस्ति किञ्चिदपि वस्तु स्थिरं विश्वमेव क्षणभङ्गुरमलीकं वेत्यवधारयेरन् न किञ्चिदपि काम येरन् न चाकामयमाना केचिदपि प्रवर्त्तन्ते"। इति बौद्धाधिकारशिरोमणिः॥

क्षणरामी, [न्] पुं, (क्षणात् परं क्षणे क्षणे वा रमते इति। रम + णिनिः।) पारावतः। इति शब्दमाला॥ (चटकः। इति केचित्॥)

क्षणिक, त्रि, (क्षणः स्वसत्ताव्याप्यतयाऽस्त्यस्य। ठन्।) क्षणमात्रस्थायी। यथा। "क्षणभङ्गे विश्व [illegible]

स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणोत्पत्ति-कत्वे सति कादाचित्कत्वं उत्पत्तिमत्त्वं वा। उत्पत्तिश्च स्वाधिकरणक्षणावच्छिन्नप्रागभावप्रतियोगि क्षणसम्बन्धः। क्षणश्च स्वाधेयपदार्थप्रागभावाधारः समयः। प्रतिक्षिप्तं विशेषवैशेषिकाणां प्रागभावे चरमध्वंसे च निषेधस्य बौद्धानामलीके। स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्व क्षणिकत्वमिति तु न्यायः"। इति बौद्धाधिकारे रघुनाथशिरोमणिः॥ अन्यच्च।

"द्व्यारम्भश्चतुर्थे स्यात् पञ्चाकाशशरीरिणाम्।
अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते"॥
इति भाषापरिच्छेदे २७॥ "क्षणिकत्वञ्च तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम्"। इति सिद्धान्तमुक्तावली॥

क्षणिका, स्त्री, (क्षणिक + स्त्रियां टाप्।) विद्युत्। इति हेमचन्द्रः॥ (क्षणकालमात्रस्थायिनी। यथा, हितोपदेशे। १। १५७।

"योऽत्ति यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यतान्तरम्।
एकस्य क्षणिका प्रीतिरन्यः प्राणैर्व्वियुज्यते"॥)

क्षणिनी, स्त्री, (क्षण उत्सवोऽस्त्यस्याम्। क्षण + इनि। ङीप्।) रात्रिः। इति शब्दरत्नावली॥ (उत्सववति, त्रि। यथा, महाभारते। २। सभापर्व्वणि १२। ४४।

"स विश्रान्तं शुभे देशे क्षणिनं कल्यमच्युतम्।
धर्म्मराजः समागम्याज्ञापयत् स्म प्रयोजनम्"॥)

क्षत, क्ली, (क्षण्यते बध्यतेऽनेन। क्षण + करणे क्तः।) खड्गक्षतपूयादि। घा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। व्रणः २ अरुः ३ ईर्म्मम् ४ क्षणनुः ५। इति हेमचन्द्रः॥ क्षतति त्रि॥ *॥

क्षतेन मृतस्याशौचं यथा, व्यासः।

'क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्‌द्विजाः।
आसप्ताहात् त्रिरात्रं स्यादूर्द्ध्वमतः परम्॥
शस्त्रघाते त्र्यहादूर्द्ध्वं यदि कश्चित् प्रमीयते।
अशौचं प्राकृतं तत्र सर्व्ववर्णेषु नित्यशः॥
अत्र शस्त्रघातपदं क्षतेतरशस्त्रघातपरं मारिमात्रिकशस्त्राघातपरमपि। अन्यथा क्षतं विना पतनादिभिर्विलम्बमृतानां त्रिरात्रत्र्यहाशौचव्यवस्था स्यात्'। इति शुद्धितत्त्वम्॥ *॥ चन्द्रग्रहणादौ क्षतदोषाभावो यथा,—पुलस्त्यः।

"चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव मृतानां पितृकर्म्मसु।
महातीर्थे च सम्प्राप्ते क्षतदोषो न विद्यते"
अन्यत्र तु देवलः।
"सव्रणः सूतकी शूली सर्व्वोऽभ्यन्तरलक्षणाः।
मृतबन्धुर्बन्धुश्च वर्ज्यास्त्यष्टौ खकालजे"॥
इत्यनेन वर्ज्यतामाह। अत्रिरप्याह।
"दन्तजमसृजं स्याद्यं लेपं मन्येत दन्तवत्।
न तत्र बहुशः कुर्य्यात् यत्नमुद्धरणे पुनः।
भवेदशौचमत्यर्थं त्वग्वेधात् व्रणे क्षते"॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ (विदारणम्। यथा, कुमारे। ३। २९।
"नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्"॥
[illegible]

"क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः
क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः"॥
त्रि, ताडितः। विद्धः। यथा, रघुः। ३। ५२।
"रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा
हृदि क्षतो गोत्रभिदोऽप्यमर्षणः"॥
क्षतियुक्तः। यथा, कुमारे। २। २९।
"महामानपि मूर्द्धानि क्षताङ्कुशग्राहिणः"॥
(रोगविशेषः। तस्य सकारणलक्षणानि चिकित्सितञ्च यथा,—
"धनुषायस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम्।
पततो विषमोच्चेभ्यो युध्यमानस्य वाजिभिः।
वृष वृषं वा धावन्तं दम्यं वान्यं निगृह्णतः।
शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान्।
अधीयानस्य वात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम्।
महानदीं वा तरतो गजैर्वा सह धावतः।
सहसोत्पततो दूरं तूर्णं चातिप्रनृत्यतः।
तथान्यैः कर्म्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा।
विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्य्यते।
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः।
उरो विरुज्यते तस्य भिद्यतेऽथ विरुह्यते।
प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते।
क्रमाद्वीर्य्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते।
ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदाग्निवधावपि।
दुष्टः श्यावः सदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहुः।
कासमानस्य च श्लेष्मा सरक्तः संप्रवर्त्तते।
स क्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात्"॥
पूर्ब्बरूपं यथा,—
"अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्ब्बरूपमिति स्मृतम्।
उरोरुक् शोणितच्छर्द्दिः कासो वैशेषिकः क्षते"।
असाध्यसाध्यत्वादिकं यथा,—
"अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः।
गते संवत्सरे याप्यः सर्व्वलिङ्गन्तु वर्ज्जयेत्"।
चिकित्सास्य यथा।
"उरोमत्वाक्षतं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम्।
सद्य एव पिबेज्जीर्णे पयसाद्यात् सशर्करम्।
पार्श्वबस्तिरुजालल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम्।
भिन्नविट्कः समुस्तातिविषा पाठां सवत्सकाम्।
लाक्षां सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयगणं सिताम्।
त्वक्क्षीरी समितं क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत्।
इक्ष्वालिकाबिसग्रन्थिपद्मकेशरचन्दनैः।
शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षती।
यवानां चूर्णमादाय क्षीरसिद्धं घृतप्लुतम्।
ज्वरदाहे सिताक्षौद्रसक्तून् वा पयसा पिबेत्।
कासी पर्णाश्चिमूली च सिद्धाज्यमाम्लिकाः।
मधूकमधुकद्राक्षा त्वक्क्षीरीपिप्पलीबलाः"॥
"रक्तेऽतिवृद्धे दद्यात् चूर्णकोद्रेण वा पिबेत्।
चटकाण्डरसं चापि रक्तं वा छागजाङ्गलम्।
चूर्णं गौधूमं रक्तशालितण्डुलसर्करम्।
रक्तष्ठीवी पिबेत् सिद्धं द्राक्षारसपयोघृतैः।
मधूकमधुकक्षीरसिद्धं वा तण्डुलीयकम्।
शर्क्कराजमवकयोः क्वाथे क्षीरसमं घृतम्।
[illegible]

कोललाद्यारसे तद्वत् क्षीराच्चगुणसाधितम्।
कल्कैः कट्फलदार्व्वीत्वग्वत्सकत्वक्फलैर्घृतम्॥
जीवकर्षभकौ वीरां जीवन्तीं नागरं शठीम्।
चतस्रः पर्णिनीर्मेदे काकोल्यौ द्वे निदिग्धिके॥
पुनर्नवे द्वे मधुकं चात्मगुप्तां शतावरीम्।
ऋद्धिं परूषकं भार्गीं मृद्वीकां बृहतीन्तथा॥
शृङ्गाटकीं तामलकीं पयस्यां पिप्पलीं बलाम्।
वदराक्षोटखर्जूरवातामाभिषुकाण्यपि॥
फलानि चैवमाद्यानि कल्कान् कुर्व्वीत कार्षिकान्।
धात्रीरसविदारीक्षु छागमांसरसं पयः॥
कुर्य्यात्प्रस्थोन्मितं तेन घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
प्रस्थार्द्धं मधुनः शीते शर्कराद्धतुलान्तथा॥
द्विकार्षिकाणि पत्रैला हेमत्वङ्मरिचानि च।
चूर्णितानि विनीयास्माल्लिह्यान्मात्रां सदा नरः॥
अमृतप्राशमित्येतन्नराणाममृतं घृतम्।
सुधामृतरसं प्राश्य क्षीरमांसरसाशिना॥
नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्व्वलव्याधिकर्षितान्।
स्त्रीप्रसक्तान् कृशान् वर्णस्वरहीनांश्च बृंहयेत्॥
कासहिक्काज्वरश्वासदाहतृष्णास्रपित्तनुत्।
पुत्त्रदं वमिमूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहम्"॥
इत्यमृतप्राशघृतम्॥
"मधुकाष्टपलं द्राक्षा प्रस्थक्वाथे घृतं पचेत्।
पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले॥
पृथगष्टपलं क्षौद्रशर्कराभ्यां विमिश्रयेत्।
समं शक्तुक्षतक्षीणे रक्तगुल्मेषु तद्धितम्"॥
इति शक्तुप्रयोगः॥
"शक्तूनां वस्त्रपूतानां मन्थं क्षौद्रघृतान्वितम्।
यावान्नसात्म्यो दीप्ताग्निः क्षतः क्षीणः पिबेन्नरः"॥
"एका षोड़शिका धान्याद्द्वि द्वेऽजाज्यजमोदयोः।
ताभ्यां दाड़िमवृक्षाम्लद्विर्द्विः सौवर्चलात्पलम्॥
सुण्ठ्याः कर्षं दधित्थस्य मध्यात्पञ्च पलानि च।
तच्चूर्णं षोड़शपले शर्कराया विमिश्रयेत्॥
षाड़वोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्व्ववत्"॥
इति षाड़वः॥
"यचोक्तं यक्ष्मिणां पथ्यं कासिनां रक्तपित्तिनाम्।
तच्च कुर्य्यादपेक्ष्याग्निं व्याधिं सात्म्यबलांस्तथा"॥
इति चरके चिकित्सास्थाने १६ अध्याये॥)

क्षतकासः, पुं, (क्षतजः कासः। मध्यपदलोपी समासः।) पञ्चविधकासरोगान्तर्गतकासरोगविशेषः। यथा,—
"पञ्चकासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः।
क्षयायोपेक्षिताः सर्व्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्"॥
एषां पूर्व्वरूपमाह।
"पूर्व्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता।
कण्ठेकण्डुश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते"॥
भोज्यानामवरोधः कवलगिलने कण्ठव्यथा॥
अस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह।
"अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः।
रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत्"॥
अश्वगजयोर्निग्रहो दमनम्। लक्षणमाह।
"संपूर्व्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम्।
कण्ठेन रुजतात्यर्थं विरुग्णेनेव चोरसा॥

सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिः तुद्यमानेन शूलिना।
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीड़ाभितापिना॥
पर्व्वभेदज्वरश्वासः तृष्णावैस्वर्य्यपीड़ितः।
पारावत इवाकूजेत् कासवेगात् क्षतो भवात्"॥
कण्ठेनेत्युपलक्षणे तृतीया एवमुरसाऽपि॥
तस्य चिकित्सा यथा,—
"इक्षिक्षुवालिकापद्ममृणालोत्पलचन्दनम्।
मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरी॥
द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्व्वचतुर्गुणा।
लिह्यात्तन्मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकासनिवृत्तये"॥
इक्षुवालिका इक्षुभेदः। चन्द्र इति लोके। पद्मं पद्मकाष्ठम्। मृणालं विसम्। उत्पलं कमलम्। चन्दनमत्र धवलं चूर्णत्वात्। शृङ्गी कर्कटशृङ्गी। तुगाक्षीरी वंशरोचना। सा चेक्षोर्द्विगुणा। इति भावप्रकाशः॥
("युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथावलम्॥
उरस्यन्तः क्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली।
कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम्॥
पीतं श्यामञ्च शुष्कञ्च ग्रथितं कुथितं बहु।
ष्ठीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना।
पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यकम्पवान्॥
पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च।
क्रमाद्वीर्य्यं रुचिः पक्तिर्बलं वर्णश्च हीयते"॥
अस्य चिकित्सा यथा—
"उरस्यन्तः क्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत्॥
क्षीरेण शालीन् जीर्णेऽद्यात् क्षीरेणैव सशर्करान्।
पार्श्ववस्ति सरुक्चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम्।
भिन्नविट्कः समुस्तातिविषा पाठां सवत्सकाम्॥
लाक्षा सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयं गणं सितम्।
त्वक्क्षीरी समितं क्षीरे पक्वा दीप्तानलः पिबेत्॥
इक्ष्वाविकाबिसग्रन्थिपद्मकेशरचन्दनैः।
शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं क्षती पिबेत्॥
क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः"।
इति वाभटे निदानस्थाने चिकित्सास्थाने च चतुर्थाध्याये॥)

क्षतघ्नः, पुं, (क्षतं हन्ति नाशयतीति। हन्+"अमनुष्यकर्त्तृके च"। ३।२।५३। इति टक्।) क्षुपविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ कुकुरशोंखा इति भाषा॥

क्षतघ्नी, स्त्री, (क्षतं हन्ति। हन्+"अमनुष्यकर्त्तृके च"।३।२।५३। इति टक् स्त्रियां ङीप्।) लाक्षा। यथा,—
"लाक्षा द्रुमामयो राक्षा रङ्गमाता पलङ्कषा।
जतु क्षतघ्नी क्रमिजा यावालक्तौ तु तद्रसः"॥
इति हेमचन्द्रः। क्षतघ्नापि पाठः॥

क्षतजं, क्ली, (क्षतात् व्रणात् जायते उत्पद्यते इति। जन् डः।) रक्तम्। इत्यमरः। २।६।६४॥ (यथा, रघौ। ७।४३।
"स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणु-
स्तस्योपरिष्टात् पवनावधूतः"।)
पूयम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

क्षतजतृष्णा, स्त्री, (क्षतजा शस्त्रादिभिः क्षताज्जाता या तृष्णा पिपासा।) शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य पिपासा। तस्या निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह।
"भयश्रमाभ्यां वलसंक्षयाद्वा
ऊर्द्ध्वं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च।
पित्तं सवातं कुपितं नराणां
तालुप्रपन्नं जनयेत् पिपासाम्॥
स्रोतःस्वपांवाहिषु दूषितेषु
दोषैश्च तृट्सम्भवतीह जन्तोः।
तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी
क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च॥
भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां
निबोध लिङ्गान्यनुपूर्व्वशस्तु"॥
नराणां चितं स्वस्थान एव सञ्चितं पित्तं सवातं कटूष्णोष्णपित्तविवर्द्धनैः। कटूष्णोष्णादिभिः कुपितं भयश्रमाभ्यां वलसंक्षयादुपवासादेश्च वातः कुपितः। तद्द्वयं ऊर्द्ध्वं प्रसरत् तालुप्रपन्नं सत्पिपासां जनयेत्। न केवलं तालुन्येव दूषिते तृतीया भवति। किन्तु जलवाहिस्रोतःस्वपि। अत आह स्रोतःस्वित्यादि नन्वत्र बहुवचनं न युक्तम्। यतो जलवहे द्वे स्रोतसी सुश्रुतेनोक्ते। उच्यते। तयोरेवानेकप्रतानयोगान्न दोषः। अपां वाहिषु स्रोतःस्विति जिह्वादेरप्युपलक्षणम्। यत आह चरकः। रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वाहृदयगलतालुक्लोम च। संशोष्य नृणां देहेषु कुरुतः तृष्णामतिप्रवलौ पित्तानिलाविति॥ संख्यामाह तिस्र इत्यादि॥ तृष्णायाः सामान्यलक्षणमाह।
"सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति।
पुनः काङ्क्षति तोयन्तु तं तृष्णार्दितमादिशेत्"॥
क्षतजामाह।
"क्षतस्य रुक् शोणितनिर्गमाभ्यां
तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु"।
क्षतस्य शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य। रुक् पीड़ा॥
अथ तृष्णायाश्चिकित्सा॥
"वातघ्नमन्नपानं मृदु लघु शीतञ्च वाततृष्णायाम्।
तृष्णायां पवनोत्थायां सगुड़ं दधि शस्यते॥
स्वादु तिक्तं द्रवं शीतं पित्ततृष्णाहरं परम्।
मुस्तपर्पटकोदीच्यच्छत्राख्योशीरचन्दनैः॥
शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये"॥
कृत्वा धान्याकम्। क्वचित् धात्रीञ्च दद्यात् चन्दनमत्र धवलं दद्यात्। तस्यातितृष्णाहरत्वात्। शृतं अर्द्धपक्वमत्र कर्त्तव्यम्। षड़ङ्गपानम्।
"लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुड़विमर्द्दितम्।
काश्मरीशर्करायुक्तं पिबेत् तृष्णार्दितो नरः॥
आस्तरणमार्द्रवासः प्रावरणं चार्द्रमेव स्यात्।
तेन पिपासा शाम्यति दाहस्रोशोऽपि देहिनां नियतम्॥
गोस्तनीक्षुरसक्षीरयष्टीमधुमधूत्पलैः।
नियतं नासिकापीतैस्तृष्णा शाम्यति दारुणा॥
वैशद्यञ्च गयत्यास्ये सन्दधाति मुखे जलम्।
तृष्णादाहप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम्॥

जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्द्धनि दापयेत्।
केशरं मातुलुङ्गस्य घृतसैन्धवसंयुतम् ॥
दाडिमं बदरं लोध्रं कपित्थं बीजपूरकम्।
पिष्ट्वा मूर्द्धनि लेपः स्यात् पिपासादाहनाशनः ॥
वारि शीतं मधुयुतमाकण्ठाद्वा पिपासितम्।
पाययेद्वामयेच्चापि तेन तृष्णा प्रशाम्यति ॥
प्रातः सशर्करं पेयो हिमो धान्याकसम्भवः।
जयेत् तृष्णां तथा दाहं भवेत् स्रोतोविशोधनम् ॥
अमृतं कमलं कुष्ठं लाजाश्च वटरोहकम्।
एतच्चूर्णस्य मधुना गुटिका धारयेन्मुखे ॥
तृष्णां प्रवृद्धां हन्त्येषा मुखशोषञ्च दारुणम्।
क्षतोद्भवां रुग्विनिवारणेन
जयेत् क्षतानामसृजश्च पाते।
क्षयोत्थितां क्षीरजलं निहन्यात्
मांसोदकं वा मधुकोदकं वा ॥
आमोद्भवां बिल्ववचायुतानां
जयेत् कषायेण च दीपनानाम्।
गुर्व्वन्नजामुल्लिखनैर्जयेच्च
क्षयं विना सर्व्वकृताञ्च तृष्णाम्" ॥
उल्लिखनैः लेखनद्रव्यैः। स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या तृष्णा स्यात्ताञ्च गुडाम्बुना शमयेत्। अतिरोगदुर्ब्बलानां तृष्णां शमयेन्नृणामिक्षुरसं पयः ॥ पयोऽत्र दुग्धम्।
"मूर्च्छाच्छर्द्दितृषादाहस्त्रीमद्यभृशकर्षिताः।
पिबेयुः शीतलं तोयं रक्तपित्ते मदात्यये ॥
सान्निपातिकभेषज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत् पुनः।
तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्सितुम् ॥
तृष्यन् पूर्व्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि।
मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् त्वरितं नरः ॥
तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति।
तस्मात् सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥
अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम्।
तोयाभावात् पिपासार्त्तः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते' ॥
इति तृष्णाधिकारः। इति भावप्रकाशः ॥

क्षतविध्वंसी, [न्] पुं, (क्षतं व्रणं स्रवद्रक्तपूयादिकं विध्वंसयतीति। वि + ध्वंस + णिच् + णिनि।) रुद्रदारवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षतव्रण, पुं, (क्षतजन्यः व्रणः क्षतजो व्रणो वा।) पञ्चप्रकारव्रणरोगान्तर्गतव्रणरोगविशेषः। इति भावप्रकाशः ॥ तद्विवरणं व्रणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

क्षतव्रत, त्रि, (क्षतं भग्नं व्रतमस्य।) भग्ननियमः। तत्पर्य्यायः। अवकीर्णी २। इत्यमरः।२।७।५४॥ तथा च याज्ञवल्क्यः।
'अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम्।
गर्द्दभं पशुमालभ्य नैरृतं स विशुद्ध्यति' ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

क्षतहर, क्ली, (क्षतं हरतीति। हृ + ट।) अगुरु। इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षति, स्त्री, (क्षण + क्तिन्।) अपचयः। क्षयः। (यथा, महाभारते।३।१७२।१८।
'दृष्ट्वा न स्मरि कांचित् न दृष्ट्वा न मानवः')
'न तत्रापि निरयविमुक्त

का क्षतिरस्त्यखिलाम्बुपातॄणाम्।
केवलघनरसभक्षी
चातकपक्षी कमाश्रयति" ॥
इत्युद्भटश्च ॥

क्षतोदर, पुं, (क्षतं शर्करादिभिन्नं उदरमत्र रोगे। अथवा क्षतात् क्षुतात् जातं उदरं उदररोगविशेषो यत्र।) उदररोगविशेषः। तस्य सामान्यरूपमाह।
"आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्ब्बल्यं दुर्ब्बलाग्निता।
शोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः।
दाहस्तन्द्रा च सर्व्वेषु जठरेषु भवन्ति हि' ॥
सन्निकृष्टनिदानपूर्व्विकां सङ्ख्यामाह।
"पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः।
सम्भवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु" ॥
क्षतोदरमाह।
"शल्यं तथान्नोपहितं यदन्नं
भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा वा।
तस्मात् स्रुतोऽन्त्रात् सलिलप्रकाशः
स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूयः ॥
नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं
निस्तुद्यते दाल्यति चातिमात्रम्।
एतत् परिस्राव्युदरं प्रदिष्टं
दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध' ॥
शल्यं कण्टककर्करादि अन्नोपहितं अन्ननिहितं भुक्तं यत् अन्त्रं भिनत्ति तथा अन्यथा आगतं भोजनं विना आगतं शरादि तदपि यदन्त्रं भिनत्ति एतदुपलक्षणम्। जृम्भणमत्यशनञ्च अन्त्रं भिनत्ति। यत उक्तं चरके।
"शर्करातृणकाष्ठास्थिकण्टकैरन्नसंयुतैः।
भिद्येतान्त्रं यदा भुक्तं जृम्भयात्यशनेन च' ॥ इति तस्मात् भिन्नादन्त्रात्। गुदतस्तु भूयः अन्त्रात् स्रुत्वा पुनर्गुदतः स्रवेदित्यर्थः। दाल्यति विदीर्य्यत इव। पदसिद्धिरार्षत्वात्। एतत् क्षतोदरं तन्त्रान्तरे परिस्राव्युदरं प्रदिष्टम् ॥
तस्य चिकित्सा।
'शालिषष्टिकगोधूमयवनीवारभोजनम्।
निरूहो रेचनं श्रेष्ठं सर्व्वेषु जठरेषु च ॥
आनूपमौदकं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलाः।
व्यायामाध्वदिवास्वप्नयानयानानि वर्ज्जयेत् ॥
तथोष्णलवणाम्लानि विदाहीनि गुरूणि च।
नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानञ्च वर्ज्जयेत् ॥
उदराणां मलाढ्यत्वात् भृशं शोधनं हितम्।
क्षीरमार्गजं तक्रं पिबेन्मूत्रेण वा सह' ॥
इति भावप्रकाशः। (उदररोगशब्देऽस्य विशेषविवृतिरस्य ज्ञेया।)

क्षत्ता, [ऋ] पुं, (क्षद् सदने। सौत्रधातुरयम्। 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ'। उणा।२।९४। इति संज्ञायां तृच् स चानिट्।) सारथिः। द्वाःस्थः। इत्यमरः।३।३।४२॥ दासीपुत्रः। (यथा, महाभारते।१। विदुरागमनपर्व्वणि। २०१।१७
तत श्रीमान् क्षत्ता धर्मात्मा विदुरः ...

उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्द्धन्त इति विस्मितः" ॥) नियुक्तः। ब्रह्मा। इति मेदिनी। क्षत्त्रियायां शूद्राज्जातः। (यथा, मनुः।१०।१२।
"शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम्।
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः" ॥)
मत्स्यः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः।

क्षत्र, क्ली, (क्षतात् त्रायते इति। क्षत् + त्रै + क।) शरीरम्। इत्युणादिकोषः। तगरम्। इति राजनिर्घण्टः। (क्षत्त्रियकुलम्। यथा, ऋग्वेदे।५।६२।६।
"अक्रविहस्ता सुकृते परस्पा
यं त्रासाथे वरुणेळास्वन्तः।
राजाना क्षत्रमहृणीयमाना
सहस्रस्थूणं बिभृथः सह द्वौ" ॥)

क्षत्र, पुं, (क्षद् + "गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः"। उणा।४।१६६। इति त्र।) क्षत्त्रियः। इत्युणादिकोषः ॥ (यद्वा, क्षतं क्षतात् त्रायते इति। त्रै + क। यथा, रघुः।२।५३।
'क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः
क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः"।
"नाम्बुजादिवत् केवलरूढः किन्तु पङ्कजादिवत् योगरूढः" इत्यर्थः। इति मल्लिनाथः ॥)

क्षत्रबन्धु, पुं (क्षत्त्रियस्य बन्धुरिव।) निन्दितक्षत्त्रियः। इत्यमरटीका। (यथा, मार्कण्डेये।८।७४।
"क्षत्रबन्धो! ममैतां त्वं सदृशीं यच्छ दक्षिणाम्।
मन्यसे यदि तत् क्षिप्रं प्रयच्छ त्वं मे बलं परम्" ॥
क्षत्त्रं राज्यं देशो वा बन्धुरिवास्य।) क्षत्त्रमात्रम्। (यथा, मनुः।२।३८।
"आषोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते।
आद्वाविंशात् क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥)

क्षत्रवृक्ष, पुं (क्षत्रसञ्ज्ञकः वृक्षः।) मुचुकुन्दः। इति राजनिर्घण्टः। (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"मुचुकुन्दः क्षत्रवृक्षश्चित्रकः प्रतिविष्णुकः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे। गुणाश्चास्य मुचुकुन्दशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

क्षत्त्रिय, पुं (क्षत्त्रे राष्ट्रे साधुः। क्षत्त्रस्यापत्यं वा। 'क्षत्त्राद् घः"।४।१।१३८। इति जातौ घः।) क्षदति रक्षति जनान् क्षत्त्रः। क्षद सदनौ सौत्रः तत्रस्तासुचिति त्रः। क्षतात् त्रायते इति डे मनीषादित्वात् क्षतान्त्याकारलोपो वा क्षत्त्रम्। क्षत्त्रो हितकारः। पुंनपुंसकयोः क्षत्त्रम्। प्रतिम्नाम क्षत्त्रमशेषभूभृतः प्रभाभिरामो भव तस्य जिष्णुरिति राघवपाण्डवीये। क्षत्त्र एव क्षत्त्रियः स्वार्थे इयः। अपत्यार्थे इय इत्यन्ये। इति भरतः ॥ * ॥
ब्रह्मबाहुजवर्णविशेषः। छत्री इति भाषा। (यथा, मनुः।१।३१।
"लोकानां तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः।
ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत्" ॥)
तत्पर्य्यायः। मूर्द्धाभिषिक्तः २ राजन्यः ३ बाहुजः ४ विराट् ५। इत्यमरः।२।८।१॥ क्षत्रः ६ द्विजलिङ्गी ७ राजा ८ नाभिः ९। इति जटाधरः। नृपः १०

मूर्द्धवाः ११। इति शब्दरत्नावली ॥ पार्थिवः १२ सार्व्वभौमः १३। इति राजनिर्घण्टः। ते च सूर्य्यचन्द्रवंशीयराजानः कलेः सहस्रवर्षपर्य्यन्तं आसन् ततः महानन्दिसुतो नन्दः शूद्रायां समुत्पन्नः शतवर्षं राज्यं चकार तदन्ते चाणक्यनामा ब्राह्मणो नन्दं तत्पुत्त्रांश्च हत्वा मुरवंशजं चन्द्रगुप्तं राजानं कृतवान् कलौ नन्दान्तक्षत्त्रियवंशः। इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १ अध्यायात् संगृहीतम् ॥ * ॥ प्लक्षद्वीपे क्षत्त्रियस्य नाम पतङ्गः। शाल्मलद्वीपे वीर्य्यधरः। कुशद्वीपे कोविदः। क्रौञ्चद्वीपे ऋषभः। शाकद्वीपे सत्यव्रतः पुष्करद्वीपे सर्व्वे एकवर्णाः॥ अस्य शास्त्रनिरूपितधर्म्मास्त्रयः। अध्ययनं यजनं दानञ्च। प्रजारक्षणं जीविका। अस्याश्रमास्त्रयः। गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्य्यं वानप्रस्थञ्च। इति तत्रैव २० अध्यायादितः संगृहीतम् ॥ * ॥

तल्लक्षणं यथा,—

"क्षत्त्रजं सेवते कर्म्म वेदाध्ययनसंयुतः।
दानादानवद्भिर्यस्तु स वै क्षत्त्रिय उच्यते" ॥

तस्य धर्म्मो यथा,—

नारद उवाच।

"क्षत्त्रियस्यापि यो धर्म्मस्तं ते वक्ष्यामि पार्थिव!।
दद्याद्राजा न याचेत यजेत न च याजयेत् ॥
नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत्।
नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्य्यात् पराक्रमम् ॥
ये तु क्रतुभिरीजानाः श्रुतवन्तश्च पार्थिवाः।
ये तु युद्धे विजेतारस्ते तु लोकजितो नृपाः ॥
अविक्षतशरीरो हि संगरादयो निवर्त्तते।
क्षत्त्रियस्य तु तत् कर्म्म नोभयत्र यशःप्रदम् ॥
क्षत्त्रियाणामयं धर्म्मो निर्णीतो मुनिभिः परः।
नास्य कृत्यतमं किञ्चिद्राज्ञो दस्युविनिग्रहात् ॥
दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां क्षेमोऽभिधीयते।
तस्माद्राज्ञा महाराज! योद्धव्यं धर्म्मशीलिना ॥
प्रजाः स्वेषु च धर्म्मेषु स्थापयेत महीपतिः।
धर्म्माण्येव हि कर्म्माणि कारयेत् सततं प्रजाः ॥
परमां सिद्धिमाप्नोति नृपतिः परिपालनात्।
कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यान्मैत्रो राजन्य उच्यते" ॥

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २६ अध्यायः ॥*॥ अपि च।

"राजन्यानां करादानं विना वैवाहिकञ्च यः।
प्रतिग्रहः स निन्द्योऽत्र परत्र चासुखप्रदः ॥
युद्धे पलायनञ्चैव तथा कातरतार्थिषु।
अपालनं प्रजानाञ्च दाने धर्म्मे विरक्तता ॥
अनवेक्षा स्वराष्ट्रस्य ब्राह्मणानामनादरः।
अमात्यानामसम्मानं तेषां कर्म्मानवेक्षणम्।
भृत्यानाञ्च परीहासो निषिद्धः क्षत्त्रजन्मनाम्" ॥
"राजन्यस्तु महाराज! यथाश्रममवाप्नुयात्।
तत् शृणुष्व तवाख्यास्ये धर्म्मसंग्रहतत्परः ॥
वेदानधीत्य धर्म्मेण राजशास्त्राणि चानघ!।
सन्तानादीनि कर्म्माणि कृत्वा सोमं निषेव्य च ॥
पालयित्वा प्रजाः सर्व्वा धर्म्मेण जयताम्वर!।
राजसूयाश्वमेधादीन् मखानन्यांस्तथैव च ॥
आनयित्वा यथापाठं विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणः।
संग्रामे विजयं प्राप्य तथाल्पं यदि वा बहु ॥
स्थापयित्वा प्रजापालं पुत्त्रं राज्ये च पार्थिव!।
अन्यगोत्रं प्रशस्तं वा क्षत्त्रियं क्षत्त्रियर्षभ! ॥
अर्च्चयित्वा पितॄन् सम्यक् पितृयज्ञे यथाविधि।
देवान् यज्ञैर्ऋषीन् वेदैरर्च्चयित्वा प्रयत्नतः ॥
अन्तकाले च सम्प्राप्ते य इच्छेदाश्रमान्तरम्।
सोऽनुपूर्व्व्याश्रमान्राजन् गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
राजर्षित्वेन राजेन्द्र! भैक्षचर्य्याध्वसेवया।
अपेतगृहधर्म्मोऽपि चरेज्जीवितकाम्यया ॥
न चैतन्नैष्ठिकं कर्म्म त्रयाणां भूरिदक्षिणम्।
चतुर्णां राजशार्दूल! प्राहुराश्रमवासिनाम् ॥

वाह्वायत्तं क्षत्त्रियैर्मानवानां
लोकश्रेष्ठ धर्म्ममासेवमानैः।
सर्व्वे धर्म्माः सोपधर्म्मास्त्रयाणां
राज्ञो धर्म्मादिति वेदात् शृणोमि ॥
एवं धर्म्मान्राजधर्म्मेषु सर्व्वान्
सर्व्वावस्थं सम्प्रलीनान्निबोध।
अल्पश्रमानल्पफलान् वदन्ति
धर्म्मानन्यान् वेदविदो मनुष्याः ॥
महाश्रमं बहुकल्याणरूपं
क्षात्त्रं धर्म्मं नेतरं प्राहुरार्य्याः।
सर्व्वे धर्म्मा राजधर्म्मप्रधानाः
सर्व्वे धर्म्माः पाल्यमानाश्चरन्ति ॥
सर्व्वत्यागो राजधर्म्मेषु राजं-
स्त्यागं धर्म्मञ्चाहुरग्र्यं पुराणम्।
मज्जेत्त्रयी दण्डनीतौ हतायां
सर्व्वे धर्म्माः प्रक्षयेयुर्व्विरुद्धाः ॥
सर्व्वे धर्म्माश्चाश्रमाणां हताः स्युः
क्षात्त्रे त्यक्ते राजधर्म्मे पुराणे।
सर्व्वे त्यागा राजधर्म्मेषु चोक्ताः
सर्व्वा विद्या राजधर्म्मेषु युक्ताः ॥
सर्व्वे लोका राजधर्म्मे प्रविष्टा
यथा जीवाः प्राकृतैर्व्वध्यमानाः।
धर्म्मश्रुतानामुपपीडनाय
एवं धर्म्मा राजधर्म्मैर्व्वियुक्ताः ॥
सञ्चिन्वन्ते नाद्रियन्तो स्वधर्म्मम् ॥

चातुराश्रम्यधर्म्माश्च यतिधर्म्माश्च पार्थिव!।
लोकवेदोत्तराश्चैव क्षात्त्रे धर्म्मे समाहिताः ॥
सर्व्वाण्येतानि धर्म्माणि क्षात्त्रे राजन्यसत्तम!।
अप्रत्यक्षं बहुद्वारं धर्म्ममाश्रमवासिनाम्।
क्षात्त्रेणैव हि धर्म्मेण प्रत्यक्षं क्रियते नृप!" ॥

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २८ अध्यायः ॥*॥ अपि च।

"द्विजार्च्चनं क्षत्त्रियाणां तथा नारायणार्च्चनम्।
राज्यानां पालनञ्चैव रणे निर्भयता तथा ॥
नित्यं दानं ब्राह्मणेभ्यः शरणागतरक्षणम्।
पुत्त्रतुल्यं प्रजानाञ्च दुःखिनां परिपालनम् ॥
शस्त्रास्त्राणाञ्च नैपुण्यं रणे सौन्दर्य्यमेव च।
तपश्च धर्म्मकृत्यञ्च यत्नतः कुरुते मुदा ॥
पण्डितं नीतिशास्त्रज्ञं नित्यञ्च परिपालयेत्।
नियोजयेत् सभामध्ये नित्यं सद्भिश्च संयुतः ॥
हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गञ्च चतुष्टयम्।
पालयेत् यत्नतो नित्यं यशस्वी च प्रतापवान् ॥
रणे निमन्त्रितश्चैव दाने न विमुखो भवेत्।
रणे यो वा त्यजेत् प्राणान् तस्य स्वर्गो यशस्करः" ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८३ अध्यायः ॥*॥

अथ सूर्य्यवंशीय क्षत्त्रियविवरणम्।

परमेश्वरात् ब्रह्मा जातः तस्य पुत्त्रो मरीचिस्तस्य कश्यपस्तस्य सूर्य्यस्तस्य वैवस्वतो मनुः। सत्ययुगे मनुरेव राजासीत्। त्रेतायुगे तस्य पुत्त्र इक्ष्वाकुः अयोध्यायां राजा आसीत्। त्रेतायुगे अतिदीर्घायुषो राजानो बहुकालं राज्यं कृतवन्तः। द्वापरे ततः किञ्चिद्-न्यूनायुषः। युगस्य प्रथमापेक्षया उत्तरोत्तरं आयुषो ह्रासः। कलियुगे अल्पमेवायुः शेषे अत्यल्पं भविष्यति। तस्य पुत्त्रो विकुक्षिस्तस्य पाकुत्स्थः तस्य अनेनाः तस्य पृथुः तस्य विश्वगन्धिः तस्य चन्द्रः तस्य युवनाश्वः तस्य श्रावः तस्य वृहदश्वः तस्य धुन्धुमारः तस्य दृढाश्वः तस्य हर्य्यश्वः तस्य निकुम्भः तस्य कृशाश्वः तस्य सेनजित् तस्य युवनाश्वस्तस्य मान्धाता चक्रवर्त्त्यभूत्। तस्य पुरुकुत्सः तस्य त्रसदस्युः तस्य अनरण्यः तस्य हर्य्यश्वः तस्य प्रारुणः तस्य त्रिबन्धनः तस्य सत्यव्रतः तस्य त्रिशङ्कुः तस्य हरिश्चन्द्रः यः राजसूयं कृतवान्। तस्य रोहितः तस्य हरितः तस्य चम्पः तस्य सुदेवः तस्य विजयः तस्य भरुकः तस्य वृकः तस्य बाहुकः तस्य सगरश्चक्रवर्त्ती। तस्य असमञ्जाः तस्य अंशुमान् तस्य भगीरथः। यस्तपः कृत्वा पृथिव्यां गङ्गामानीतवान्। तस्य श्रुतः तस्य नाभः तस्य सिन्धुद्वीपः तस्य अयुतायुः तस्य ऋतुपर्णः तस्य सौदासः तस्य अश्मकः तस्य मूलकः तस्य दशरथः तस्य ऐडविडिः तस्य विश्वसहः तस्य खट्वाङ्गश्चक्रवर्त्ती। तस्य दीर्घवाहुः तस्य रघुः तस्य अजः तस्य दशरथः। विष्णुः श्रीरामरूपेण तस्य पुत्त्रत्वं प्राप्तवान्। तस्यानुजा भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नाः। श्रीरामचरितं बहुविस्तीर्णं वाल्मीकिव्यासादिमुनिभिर्वर्णितम्। असौ त्रेताद्वापरयोः सन्धौ अवतीर्णः। एते खट्वाङ्गमारभ्य श्रीरामपर्य्यन्ताश्चक्रवर्त्तिनः। द्वापरस्य प्रथमे तस्य पुत्त्रः कुशो जातः। तस्य अतिथिः तस्य निषधः तस्य नभः तस्य पुण्डरीकः तस्य क्षेमधन्वा तस्य देवानीकः तस्य हीनः तस्य पारियात्रः तस्य वलस्थलः तस्य वज्रनाभः तस्य अर्कः तस्य सगणः तस्य विधृतिः तस्य हिरण्यनाभः तस्य पुष्पः तस्य ध्रुवसन्धिः तस्य सुदर्शनः तस्य अग्निवर्णः तस्य शीघ्रः तस्य मरुः यो योगसिद्धः सन् सुमेरुनिकटे कलापग्रामे आस्ते कलेरन्ते नष्टं सूर्य्यवंशं पुनर्भावयिष्यति। मरोः पुत्त्रः प्रसुश्रुतः तस्य सन्धिः तस्य अमर्षणः तस्य महस्वान् तस्य विश्ववाहुः तस्य प्रसेनजित् तस्य तक्षकः तस्य वृहद्बलः। असौ युधिष्ठिरस्य समकालीनः भारतयुद्धे अभिमन्युना हतः। तस्य वृहद्रणः तस्य उरुक्रियः तस्य वत्सवृद्धः तस्य प्रतिव्योमः तस्य भानुः तस्य दिवाकः तस्य सहदेवः तस्य वीरः तस्य वृहदश्वः तस्य भानुमान् तस्य प्रतीकाश्वः तस्य सुप्रतीकः तस्य मरुदेवः तस्य सुनक्षत्रः तस्य पुष्करः तस्य अन्तरीक्षः तस्य सुतपाः तस्य अमित्रजित्

तस्य बृहद्राजः तस्य बर्हिः तस्य कृतञ्जयः तस्य रणञ्जयः तस्य सञ्जयः तस्य शाक्यः तस्य शुद्धोदः तस्य लाङ्गलः तस्य प्रसेनजित् तस्य क्षुद्रकः तस्य सुमित्रः । एते राजानः कलौ सहस्रवत्सरपर्य्यन्तं राज्यं कृतवन्तः । एतत्पर्य्यन्तं सूर्य्यवंशविश्रान्तिः पुनः सत्ययुगे सूर्य्यवंशोत्पत्तिर्भविष्यति । इति श्रीभागवतनवमस्कन्धमतम् । चन्द्रवंशविवरणं चन्द्रवंशशब्दे द्रष्टव्यम्* ॥

क्षत्रिया, } स्त्री, (क्षत्रियाणां स्त्रीजातिः । "अर्य्य-
क्षत्रियाणी, } क्षत्रियाभ्यां वा" । वार्त्तिं इति स्वार्थे आनुगभावे टाप् योपधत्वात् न ङीष् । पक्षे आनुगागम ङीष् च ।) क्षत्रियस्त्रीजातिः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ३ । ४४ ।
"शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया" ।
दुर्गा । यथा, हरिवंशे विष्णुपर्व्वणि । ५८ । ४२ ।
"निद्रा च सर्व्वभूतानां मोहिनी क्षत्रिया तथा" ॥)

क्षत्रियी, स्त्री, (क्षत्रियस्य पत्नी इति । "पुंयोगादाख्यायाम्" । ४ । १ । ४८ । इति ङीष् ।) क्षत्रियपत्नी । इत्यमरः । २ । ६ । १५ ॥

क्षद, संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सौत्र-आत्म-सक-सेट् ।) क्षत्ता । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, ऐतरेयब्राह्मणे । १ । १५ । "तद्यथैवादो मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन् वार्हत्युक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्त एवमेवास्मा एतत्" ॥)

क्षन्ता, [ऋ] त्रि, (क्षम् + कर्त्तरि तृच् ।) क्षमाशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥ अस्य पर्य्यायः सहिष्णुशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १०२ । ३१ ।
"ये क्षन्तारो नाभिजल्पन्ति चान्यान्
शक्तीभूताः सततं पुण्यशीलाः ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र" ॥)

क्षप, इ क क्षान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-सक-सेट्-इदित् ।) शक्तिरिह क्षमा । इ क, क्षम्पयति दुःखं मुनिः । सहते इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्षप, त् क म क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरा-पर-सक-सेट् ।) म, क्षपयति क्षपापि क्षप क्षप क्षाप क्षापम् । मानुबन्धसामर्थ्यात् स्थानिवत्त्वाभावे दीर्घः । मते तु अत्र दीर्घविधिरुपधां नापेक्षते । इति दुर्गादासः ॥

क्षपण, त्रि, (क्षपयति क्षिपति दूरीकरोति लज्जां इति । क्षप क्षेपे + कर्त्तरि ल्यु ।) निर्लज्जः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (क्षपयति विश्वरागं इति ।) बौद्धसन्न्यासी ॥ (भावे ल्युट् क्षपणम् । यथा मनुः । ४ । २२२ ।
"भुक्तातोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम्" ॥)

क्षपणक, पुं, (क्षप् + ल्यु । स्वार्थे कन् ।) बुद्धभेदः । इति जटाधरः ॥ सन्न्यासी । यथा । "एक क्षपणक शाकाहर्त्ता तत्र क्षपणक दशशाकाश्चा । यत्र क्षपणक दशशाकाश्चा तत्र क्षपणक का शाकाश्चा" ॥ इत्युद्भटः ॥ (यथा च महाभारते । १ । ३ । १२४ ।
'सोऽपश्यदथ पथि नग्नं क्षपणकमागच्छन्तम्' ॥
विक्रमादित्यसभास्थनवरत्नानामेकः । यथा,—
"धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः" ॥)

क्षपण्युः, पुं, (क्षप + बाहुलकात् अन्युः ततो यत्वम् ।) अपराधः । इति शब्दमाला ॥

क्षपा, स्त्री, (क्षपयति नाशयति चेष्टामिन्द्रियाणाम् । क्षप + अच् ।) रात्रिः । (यथा, महाभारते । ३ । अरण्ययात्रापर्व्वणि । १ । ४३ ।
"राजानन्तु कुरुश्रेष्ठ ते पञ्चमधुरस्वराः ।
आश्वासयन्तो विप्राग्र्याः क्षपां सर्व्वां व्यनोदयन्" ॥)
हरिद्रा । इत्यमरः ॥

क्षपाकर, पुं, (क्षपां रात्रिं करोतीति । कृ + ट ।) चन्द्रः । कर्पूरः । इत्यमरः । ४ । ५३ । ७ ॥

क्षपाचर, पुं, (क्षपायां रजन्यां चरतीति । चर + ट ।) राक्षसः । (यथा, महाभारते । ३ । इन्द्रजिद्वधपर्व्वणि । २८८ । ३३ ।
'निर्याहि स मतिं कृत्वा निधायामि क्षपाचर ।
आज्ञापयामास तदा रथो मे कल्प्यतामिति" ॥)

क्षपाटः, पुं, (क्षपायां अटतीति । अट् गतौ + अच् ।) राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भट्टिः । २ । ३० ।
"तत क्षपाटैः पृथुपिङ्गलाक्षैः
खं प्रावृषेण्यैरिव चानशेऽब्दैः" ॥)

क्षपापतिः, पुं, (क्षपायाः रजन्याः पतिः ।) चन्द्रः । कर्पूरः । इति निशापतिशब्ददर्शनात् ॥

क्षम, उ इर् अ य मर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-पर-सक-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) मर्षः सहनम् । उ, क्षमित्वा क्षान्त्वा । वक्ष्यमाणानुबन्ध इत्येके । इर्, अक्षमत् अक्षमीत् । अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये । अ य क्षाम्यति दोषं साधुः । इति दुर्गादासः ॥

क्षम, उ ङ षि अ मर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-सक-सेट् ।) उ, क्षमित्वा क्षान्त्वा । ङ, क्षमते । षि, क्षान्तोऽस्ति । अ, क्षमा । इति दुर्गादासः ॥

क्षम, क्ली, (क्षम् + पचाद्यच् ।) युक्तम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १९९ । (यथा, शाकुन्तले ५ अङ्के ।
"यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा
त्वमसि किं पुनरुत्कुलया त्वया ।
अथ तु वेत्सि शुचिव्रतमात्मनः
पतिगृहे तव दास्यमपि क्षमम्" ॥)

क्षमः, त्रि, (क्षमते इति । क्षम् + अच् ।) शक्तः । हितः । इत्यमरः । ३ । ३ । १४९ ॥ [illegible] २ प्रभुः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।
"इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-
स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति" ।

* क्षत्रियाणामन्यतराख्या कायस्थाः ।
यथा प्रथमतः—"दासाम् आपस्तम्बशाखायाम् [illegible] ।
[illegible] क्षत्रिया जाता [illegible] जगतीतले ।
[illegible] भूमिमण्डले ॥
चैत्ररथः सुतस्तस्य यशस्वी कुलदीपकः ।
क्षत्रियो समुद्भूतो गोतमो नाम नामतः ।
तस्य [illegible] ॥
द्वितीयतः,—
[illegible] क्षत्रिय [illegible] चैत्ररथेन [illegible] ॥
तृतीयतः,—
"[illegible] भविष्यति ॥
कायस्थः क्षत्रियो यथा न तु शूद्रः कदाचन ।
[illegible] ॥
[illegible] ॥
इत्यादि [illegible] ॥
चतुर्थतः —
[illegible] यथा —
"[illegible] ॥
इति [illegible] १८८ पत्रम् ।
पञ्चमतः,—
"[illegible]" ॥
इति [illegible] ॥
षष्ठतः,—
[illegible] ॥
"[illegible] ॥

[illegible] ॥
[illegible] ॥
इति [illegible] ॥

रघौ च । ११ । ६ ।
"आज्ञीयं प्रयुयुजे न वाहिनीं
सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा" ॥)
क्षमता, स्त्री, (क्षमस्य भावः इति । क्षम + तल् ।) योग्यता । सामर्थ्यम् । यथा,—
"श्रुतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं
वाक्यं पदान्येव तु संहतानि ।
सा प्रक्रिया या करणस्य काङ्क्षा
स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या" ॥
इति भट्टवार्त्तिकम् ॥ क्षमता अर्थप्रकाशनसामर्थ्यम् । यथा । बर्हिर्देवसदनं दामीत्यत्र दामीति पदस्य छेदनप्रकाशनसामर्थ्यात् बर्हिरित्यस्य चास्तृतदर्भप्रकाशनसामर्थ्यात् आस्तृतदर्भच्छेदने समुदायमन्त्रस्य नियोगोऽवगम्यते । इति धर्म्मदीपिका ॥
क्षमा, स्त्री, (क्षमते आत्मोपरिस्थितानां जीवानामपराधं या । क्षम् अच् षिलादङ् वा ततष्टाप् ।) क्षितिः । (यथा, भट्टिः । ३ । २२ ।
"विभूषणान्युन्मुमुचुः क्षमायां
पेतुर्बभञ्जुर्वलयानि चैव" ॥)
क्षान्तिः । इत्यमरः ।३।३।१२२॥ क्षमालक्षणम् । यथाह, वृहस्पतिः ।
"वाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित् ।
न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता" ॥
इत्येकादशीतत्त्वम् । अपि च ।
"आकुष्टोऽभिहतो यस्तु नाक्रोशेन्न हनेदपि ।
अदुष्टैर्वाङ्मनःकायैस्तितिक्षुस्य क्षमा स्मृता" ॥
इति मात्स्ये १२० अध्यायः ॥ अन्यच्च ।
"विभागशीलः सततं क्षमायुक्तो दयात्मकः ।
गृहस्थस्तु क्षमायुक्तो न गृहेण गृही भवेत् ॥
क्षमा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः शमः ।
अध्यात्मनिरतज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥
विगर्हातिक्रमक्षेपहिंसाबन्धवधात्मनाम् ।
अन्यमन्युसमुत्थानां दोषाणां वर्ज्जनं क्षमा" ॥
इति कौर्म्मे १४ अध्यायः ॥ (अपरञ्च यथा, महाभारते । ३ । द्रौपदी-युधिष्ठिरसंवादे । २९ । ३५—।
"अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
गीताः क्षमावता कृष्णे ! काश्यपेन महात्मना ॥
क्षमा धर्म्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतम् ।
य एतदेवं जानाति स सर्व्वं क्षन्तुमर्हति ॥
क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतञ्च भावि च ।
क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमयेदं धृतं जगत् ॥
अतियज्ञविदां लोकान् क्षमिणः प्राप्नुवन्ति च ।
अतिब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम् ॥
अन्ये वै यजुषां लोकाः कर्म्मिणामपरे तथा ।
क्षमावतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ॥
क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।
क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमा शमः ॥
तां क्षमामीदृशीं कृष्णे ! कथमस्मद्विधस्त्यजेत् ।
यस्यां ब्रह्म च सत्यञ्च यज्ञा लोकाश्च धिष्ठिताः ॥
क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता ।
यदा हि क्षमते सर्व्वं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
इह सम्मानमर्हन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥
येषां मन्युर्मनुष्याणां क्षमयाभिहतः सदा ।
तेषां परतरे लोकास्तस्मात् क्षान्तिः परा मता" ॥)
खदिरः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ दुर्गा । इत्यमरटीकायाम् मथुरानाथः ॥ तथा हि ।
"जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।
दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते" ॥
इति दुर्गार्चनतत्त्वम् ॥ अपि च ।
"क्षमा तु श्रीमुखे कार्य्या योगपट्टोत्तरीयका ।
पद्मासनकृताधारा वरदोद्यतपाणिनी ॥
शूलमेखलसंयुक्ता प्रशान्ता योगसंस्थिता ।
सितपुष्पोपहारेण सितहोमेन सिद्धिदा" ॥
इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताविंशतिविधिः प्रथमः ॥ खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोपीविशेषः । यथा । राधिकोवाच ।
"मया पूर्व्वञ्च त्वं दृष्टो गोप्या च क्षमया सह ।
सुवेशयुक्तो मालावान् गन्धचन्दनसंयुतः ॥
रत्नभूषितया गन्धचन्दनोक्षितया तया ।
सुखेन मूर्च्छितस्तल्पे पुष्पचन्दनसंयुते ॥
श्लिष्टो निद्रितया सद्यः सुखेन नवसङ्गमात् ।
मया प्रबोधिता सा च भवांश्च स्मरणं कुरु ॥
गृहीतं पीतवस्त्रन्ते मुरली च मनोहरा ।
वनमाला कौस्तुभश्चाप्यमूल्यं रत्नकुण्डलम् ॥
पश्चात् प्रदत्तं प्रेम्णा च सखीनां वचनाद्धरे ।
लज्जया कृष्णवर्णश्च तेनाप्यद्यापि पश्यतः ॥
क्षमा देहं परित्यज्य लज्जया पृथिवीं गता ।
ततस्तस्याः शरीरञ्च गुणश्रेष्ठं बभूव ह ॥
संविभज्य त्वया दत्तं प्रेम्णा प्ररुदता पुरा ।
किञ्चिद्दत्तं विष्णवे च वैष्णवेभ्यश्च किञ्चन ॥
धर्म्मिष्ठेभ्यश्च धर्म्माय दुर्व्वलेभ्यश्च किञ्चन ।
तपस्विभ्योऽपि देवेभ्यः पण्डितेभ्यश्च किञ्चन ॥
एतत्ते कथितं सर्व्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ९ अध्यायः ॥ * ॥
क्षमादंशः, पुं, (क्षमां पृथिवीं दंशतीति । दन्श + अच् । तीक्ष्णमूलत्वात् तथात्वम् ।) शिग्रुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षमावान्, [त्] त्रि, (क्षमा विद्यते अस्य अस्मिन् वा इति मतुप् मस्य वत्वम् ।) क्षान्तियुक्तः । यथा,
"एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः" ॥
इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥
क्षमिता, [ऋ] त्रि, (क्षम् + तृच् ।) क्षमाशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥
क्षमी, [न्] त्रि, (क्षम् + "शमीत्यष्टाभ्यो घिनुण्" । ३।२।१४१। इति घिनुण् ।) क्षमाशीलः । तत्पर्य्यायः । सहिष्णुः २ सहनः ३ क्षन्ता ४ तितिक्षुः ५ क्षमिता ६ । इत्यमरः ।३।१।३१॥ क्षमः ७ शक्तः ८ सहः ९ प्रभूष्णुः १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ९ । १५ । ४० ।
"क्षमिणामाशु भगवांस्तुष्यते हरिरीश्वरः" ॥)
क्षयः, पुं, (क्षि क्षये । "नन्दिग्रहिपचादिभ्यः" ।३।१।१३४। इति अच् ।) नीतिवेदिनां त्रिवर्गान्तर्गतप्रथमवर्गः । स तु राज्ञामष्टवर्गस्यापचयः । यथा,—
"क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्" ॥
इत्यमरः ३।१।१३४ ॥ नीतिवेदिनां नीतिशास्त्रज्ञानां क्षयादिभिस्त्रिवर्गः अन्येषान्तु धर्म्मकामाद्यः पूर्व्वमुक्तः । अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः । तस्यैवोपचयो वृद्धिः । तस्य नोपचयो नाप्यपचयः स्थानम् । अष्टवर्गो यथा,—
"कृषिर्व्वणिक्पथो दुर्गं सेतुकुञ्जरबन्धनम् ।
कन्याकरबलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् ॥
अष्टवर्गः स्मृतो राज्ञां" । इति तट्टीकायां भरतः ॥
लयः । तत्पर्य्यायः । सम्वर्त्तः २ प्रलयः ३ कल्पः ४ कल्पान्तः ५ ॥ अपचयः । तत्पर्य्यायः । क्षिया २ ॥ निलयः । तत्पर्य्यायः गृहशब्दे द्रष्टव्यः ॥ कासरोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । यक्ष्मा २ शोषः ३ । इत्यमरः ॥ राजयक्ष्मा ४ रोगराजः ५ गदाग्रणीः ६ उग्मा ७ अतिरोगः ८ रोगाधीशः ९ नृपामयः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥
(लक्षणानि चिकित्सितञ्च यथा,—
"शृणुत गुणगरिष्ठा व्याधिघोरं नराणां
भवति रहितचेष्टो वातुलः प्राणिनां वै ।
चिरनिरयकरोऽयं प्राक्तनैः कर्म्मपाकै-
रिह परिभवकारी मानुषस्य क्षयोऽयम् ॥
देवानां प्रकरोति भङ्गमथवा भूपस्य सम्पातनं
गोपृथ्वीधरविप्रबालहननञ्चावासविध्वंसनम् ।
योऽयं स्थानविनाशनञ्च कुरुते स्त्रीणां वधो यो नर-
स्तस्यैतैर्गुरुकर्म्मभिः क्षयगदो देहार्थहारी महान् ॥
देवानां दमतो धनञ्च दहतो भ्रूणप्रपातेऽपि च
देवत्वं हरतो विषञ्च ददत आरामकं भिन्नतः ।
तेनासौ नियमेन सम्भवति वै नृणाञ्च तीव्रा रुजा
धातूनां क्षयकारिणी च मनुजस्यात्मापहा दारुणा ।
क्षयो दशविधश्चैव विज्ञातव्यो भिषग्वरैः ॥
श्रान्त्या भारादिविषमशयनैर्दीर्घमार्गाक्रमैर्व्वा
भुक्तैर्दोषादतिशयरतेः सेवनाद्वै नरस्य ।
ज्वरेणातिक्रान्तो विषमशयनात् कूटनपरैः
जाता रोगा मनुजवपुषः क्षीणतां संनयन्ति ।
रोगाक्रान्तो विषमशयनात्तस्य मन्दज्वराद्वा ।
श्लेष्मा पित्तं मरुदथशयनैर्याति देहक्षयं वा ।
रसरक्तमांसमेदश्चास्थिमज्जानि शुक्रतः ॥
एवं दशविधा ज्ञेयाः क्षया नृणां वपुःषु च ।
पुनश्च लक्षणान्येषां वक्ष्यते शृणु साम्प्रतम् ।
अतिखेदातिघर्म्मेण चिन्ताशोपभयादिना ॥
वाताद्यैः सेवितैश्चापि जायते मारुतक्षयः ।
तेन तन्द्राङ्गदाहश्च पिपासारुचिवेपथुः ॥
तमः क्लमो भ्रमश्चैव भवेच्च मारुतक्षये ।
तस्मादिमानि सेव्यानि रसानि पललानि च ।
रसोनादिककल्कञ्च सेवयेद्वातवर्द्धनम् ।
पित्तक्षयेऽग्निमान्द्यञ्च जायतेऽरुचिशाब्यता ॥
कासहृल्लासशोफश्च जायते मन्दचेष्टता ।
स्नेहाभ्यङ्गानि पानानि दीपनानि प्रयोजयेत् ॥
जाङ्गलानि रसान्नानि सेवयेत् पित्तजत्क्षये ।
व्यायामे च व्यवाये च रूक्षाशनाहारसेवनैः ॥

सन्तापक्रोधनैश्चापि जायते कफसञ्चय ।
तेनदाहोऽथवा भ्राम्ये शोषो निःश्वसन भ्रम ॥
विनिद्रता च तृष्णा च स्त्रीसङ्गे नाभिनन्दति ।
तस्य शीतान्नपानानि कफप्रशान्तिकरेरसे ॥
आनुपैर्दधिदुग्धैर्वा सेवन न समीहितम् ।
विमिश्रैर्ये क्षय प्राप्तस्तदा हि मरण ध्रुवम् ॥
तस्य क्रिया पयोक्ताया साधारण्या महामते ॥
अथ धातु क्षय वक्ष्ये हारीत ! श्रणु साम्प्रतम् ।
रसरक्तमांसमेदः प्रत्येकं क्षयलक्षणम् ॥
रसक्षयेऽतिशोषश्च मन्दाग्नित्वञ्च वेपथु ।
शिरोरुक् मन्दचेष्टत्व जायते च श्रमो भ्रम ॥
रक्तक्षये क्षय पाण्डुर्मन्दचेष्टो भवेन्नर ।
श्वासनिष्ठीवन शोषो मन्दाग्नित्वञ्च जायते ॥
मांसक्षयेऽतितृष्णता चेष्टनशाङ्गभङ्गता ।
निद्रानाशोऽतिनिद्राश्च विसन्धौ लघुविक्रम ॥
मेद क्षये मन्दबलो विसञ्ज्ञता
पादस्य भङ्गो वमन परूषता ।
श्वासाधिकासोऽरुचिताग्निमन्दता
विशेषकम्पो वपुषश्च शुष्कता ॥
अस्थिक्षये स्यात् अतिमन्दचेष्टता
मन्दश्च वीर्य्य खलु मेदस क्षये ।
विसञ्ज्ञता स्यात् क्षगता च कम्पन
पादस्य भङ्गो वमन परूषता ॥
शोषश्च देहे सदनश्च शोषिता
विक्रमान शोषकता च जायते ।
शिरस्तरत्त्व च स्वेदमस्तत्व
मज्जक्षये कम्पनमेव जायते ॥
भ्रम श्रम स्यादतिमन्दचेष्ट
शोषो निशाजागरणश्च तन्द्रा ॥
मन्दज्वर शोषसमो मनुष्ये
शुक्रक्षये चास्य विचेष्टितानि ।
कृच्छ्र भ्रम वस्मनशोषरोध
स्त्रीद्वेषितादीनि विरूपता च ॥
इदानी सप्रवक्ष्ये भेषजानि यथाक्रमम् ।
येन रसक्षयेतदा विस्तापन हितम् ।
जाङ्गलानि च मांसानि भोजनानि च सेवयेत् ॥
गडूची शृङ्गवेरञ्च यवानी क्वथित जलम् ।
मरिचैः क्वथित दुग्ध पाने रात्रौ प्रशस्यते ॥
रसानां तत्र वृद्धि स्यात् शीघ्र तस्माद्विमुच्यते ।
रसानां वृद्धिकरण गोधूमयवशालिभि ।
क्वथितानि भिषक् श्रेष्ठोऽजाङ्गलानि विशेषत ॥
घृतदुग्धलताक्षौद्रसरित्तानि च पिप्पली ।
पान शस्त मनुष्याणां रसवृद्धिकर मतम्" ॥
इति रसरक्तवृद्धिकरम् ॥ * ॥
"आनुपानि च धान्यानि लघुमांसानि कल्पयेत् ।
मन्दाग्नि घृतदुग्धादीन् मेदोमधुराणि च ॥
रसाश्च जाङ्गलानि स्युः पथ्यार्थे भिषग्वर ।
सितोदकादि [illegible] सर्व्वोत्तमम् ।
हित पान क्षये [illegible]" ।
इति मांसमेदोवृद्धिकरम् ॥ * ॥
"[illegible] च [illegible] विविधानि च ।
[illegible] च [illegible] पुष्टानि च भिषग्वर ॥

जाङ्गलानि च सर्व्वाणि सेवनीयानि पुत्रक ।
अम्लानि मधुराणीह सर्व्वाणि च प्रयोजयेत्" ॥
इत्यस्थिवृद्धिकरम् ॥ * ॥
"शुक्रक्षये प्रमाणानि रसानि च विशेषत ।
नवनीत तथा क्षीर मधुराणि च सेवयेत् ॥
कर्कटी मूलपयसा विदारी कन्दशाल्मली ।
सिताढ्यश्च हित पान प्रशस्ते मधुराणि च" ॥
इति शुक्रक्षयवृद्धिकरम् ॥ * ॥
"बला विदारी लघुपञ्चमूली
क्षीरद्रुमत्वक् च तत प्रयोज्या ।
पुनर्नवा मेघनुगारजन्य
सञ्जीवनीयैर्मधुकै समांशै ॥
अक्षप्रमाणानि समानि तानि
सर्व्वाणि चेतान्यपि चूर्णयित्वा ।
विमिश्रयेत् तच्च कणाशतानि
यवान्नगोधूमयवाश्च पिष्टा ॥
तुगासमाशा सितलतण्डुलाना
पेय तु शृङ्गाटकमिश्रितञ्च ।
प्रकीर्णकार्द्धेन वियोजनीय
सर्व्वांशकेनापि सिता प्रयोज्या ।
विभावयेच्चामलकीरसेन
वारत्रय गोपयसा विभाव्य ।
ततोऽस्य सर्व्व सह शर्कराभि
र्घृतेन चैव पुनरेव भाव्यम् ।
त भक्षयेत् क्षौद्रयुत पलार्द्ध
जीर्णे च भोज्य बटुकान्नसञ्ज्ञम् ॥
क्षीर घृत वा सितशर्करा वा
यवान्नगोधूमकशालिभक्तान ।
आत्माविपाक जठरे नरस्य
देयो विधिज्ञै क्षयरोगशान्त्यै ।
मद्यक्षये श्वासचिराभिताप
सपीडितानाञ्च तथाशिरोऽर्त्तौ ।
"पित्तातुराणां रुधिरक्षयाणां
श्वासाध्वसपीडितकामलानाम् ।
श्वासातुराणां मधुमेहिनाञ्च
क्षीणेन्द्रियाणां बलकारि शस्तम्" ॥
इति बालादिचूर्णम् ॥ * ॥
"पिप्पली वर्द्धमानन्तु क्षारे जीर्णे प्रशस्यते ।
मन्दाग्नौ शीतमेवाथ गदजे वा तथा पुन" ॥
इति पिप्पलीवर्द्धमानम् ॥ * ॥
"द्वे पले मार्कव धातु साश्वकञ्च पुनर्नवा ।
तुगा एला शालिपर्णी वासकञ्च दुरालभा ॥
चूर्णार्द्धेन सम योज्य विगन्ध मरिचानि च ।
तालीशं मगधा चैव तदर्द्धेन त्रिकोटुरम् ॥
त्रिभागभिन्नतदर्द्धेन सर्व्वमेकत्र मिश्रयेत् ।
समेन त्रिफलाचूर्णन्तु शर्कराभि समायुतम् ॥
तेन क्षयी रोगयुक्ता कामला च विनश्यति ।
अपस्मार श्वयथु बलीपलितवर्जित भवेत् ॥
आमाग्नि च महाश्वासा शुभाद्यो जायते नर" ॥
इति हिम [illegible] चूर्णम् ॥ * ॥
"बलाश्वगन्धा कदलीकन्द
वर्द्धक मोचक श्रीरा च ।

पटोलनिम्बस्य दलानि मुस्तम्
सत्रायमाणा सदुरालभा च ॥
कृत्वा कषायञ्च पलावशेष
घृते ततश्चूर्णमिद प्रदद्यात् ।
द्राक्षा शठी पुष्करमूलधात्री
दुग्ध सम तामलकीकषायम् ॥
सर्पि प्रयत्न नवनीतकञ्च
सर्पिस्तदर्द्धेन वियोजनीयम् ।
सिद्ध घृत पानमथैव वस्तौ
नस्ये तथाभ्यञ्जनभोजने च ॥
स पाण्डुकासक्षयकामलानाम
राजक्षये क्षीणबलेन्द्रियाणाम् ।
क्षतेषु शोषेषु ग्रहेषु शस्त
शिरोऽक्षिपार्श्वाशिगुदामयघ्नम्" ॥
इति बलाद्य घृतम् ॥ * ॥
"चन्दन सरल दारु पद्मैला बालक शठी ।
नलदशैलेयक एला मद्यक नागकेशरम् ॥
कक्कोलक सुराभासी शैलेय द्वे हरीतकी ।
रेणुकालक कुङ्कुमञ्च शारिवे द्वे त्रिशागुरु ॥
बला द्राक्षा च नलिका कषाय सुपरिस्रुतम् ।
तैलमस्तु तथा लाक्षा रसेन समभागिकम् ॥
मन्दाग्निना पचेत्तैल सिद्ध पाने च वस्तिषु ।
नस्ये चाभ्यञ्जने चैव योजयेत्तद्भिषग्वर ॥
हन्ति पाण्डु क्षय कास ग्रहञ्च बलवर्द्धनम् ।
मन्दज्वरमपस्मारकुष्ठपाम हरेत् पुन ।
करोति बलपुष्टीच प्रज्ञायुर्बलवर्द्धनम् ।
रूपसौभाग्यद पुण्य सर्व्वभूतवशङ्करम्" ॥
इति चन्दनाद्य तैलम् ॥
इति क्षयरोगचिकित्सा ॥ इति हारीते चिकित्सितस्थाने दशमऽध्याये ॥ * ॥
"त्रिकटु त्रिफलैलाभिर्जातीफललवङ्गकै ।
नवभागोन्मित तुल्य लौह पारदसिन्दुरम् ।
मधुना क्षयरोगाणां हन्ताय क्षयकेशरी" ॥
इति क्षयकेशरी रस ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसग्रहे यक्ष्माधिकारे ॥ * ॥)
अस्य अन्यत् निदानादि यक्ष्मशब्दे द्रष्टव्यम् ।
तस्यौषधान्तर यथा,—
"श्वेतकोकिलाक्षमूल काञ्जीक्षीरेण सघृतम् ।
त्रिसप्ताहेन वै पीत क्षयरोग क्षय नयेत्" ॥
इति गारुडे १९३ अध्याय ॥ (क्षयत्यक्षारणेन वा क्षि + क्षये + अच् । क्षयति विनाशयति इति । अन्तर्भूतणिच् ततोऽच् ।) रोगमात्रम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

क्षयतरु, पुं, (क्षयस्य क्षयार्थे वा तरु ।) आम्रो वृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथास्य पर्य्याया ।
"सन्दोहकोऽश्वत्थभेद प्रदोषो गणपादप ।
स्थाणी वृक्ष क्षयतरु क्षोदी च स्यात् कफदर्पित" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

क्षयथु, पुं, (क्षि + अथुच् ।) कास । इति हेमचन्द्र ॥

क्षयनाशिनी, स्त्री, (क्षय क्षयरोग नाशयतीति । क्षय + नश् + णिच् + णिनि + ङीप् ।) जीवन्ती वृक्ष । इति शब्दमाला ॥

(गुणादयोऽस्य जीवन्तीशब्दे ज्ञेयाः ॥)

क्षय्यं, त्रि, (क्षेतुं शक्यम्। क्षि + "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे" । ६ । १ । ८१ । इति यत् ।) क्षयणीयम्। क्षयितव्यम् । क्षययोग्यम् । इति व्याकरणम् ॥ "क्षेतुं नेतुं योग्यं क्षेयं पापं जेयं मनः" । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, महाभारते ।
"अपवर्गे तु वैश्यस्य श्राद्धकर्म्मणि भारत ! ।
अक्षय्यमभिधातव्यम्" इति ॥)

क्षर, ज सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् । क्वचित् सकर्म्मकश्च ।) ज, क्षारः क्षरः । सञ्चलनमिह मोचनं स्रवणञ्च । आद्ये सकर्म्मकः । "स्रोतोभिस्त्रिदशगजा मदं क्षरन्तः" । इति किराते । ७ । ८ । स्रवणे तु । क्षरत् क्षतजवत्तयः । इति दुर्गादासः ॥

क्षरं, क्ली, (क्षरति स्रवति वर्षति च । क्षर् + अच् ।) जलम् । तथा च सत्यसावित्र्योपनिषदि । १ । ८ । १० ।
"क्षरन्त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या" ॥) मेघे पुं । इति मेदिनी ॥

क्षरः, पुं, (क्षर् + अच् ।) नश्वरवस्तु । यथा,—
"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्व्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १५ । १६ ।
"क्षरश्चाक्षरश्चेति द्वाविमौ लोके प्रसिद्धौ । तावेवाह तत्र क्षरः पुरुषो नाम सर्व्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्थावरान्तानि शरीराणि अविवेकिलोकस्य शरीरेष्वेव पुरुषत्वप्रसिद्धेः । कूटो राशिः शिला राशिः । पर्व्वत इव एकदेशेषु नश्यत्स्वपि निर्व्विकारतया तिष्ठतीति कूटस्थश्चेतनो भोक्ता स त्वक्षरः पुरुष उच्यते विवेकिभिः" । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (तथा, महाभारते । १४ । अनुगीतापर्व्वाध्याये । १७ । १७ ।
"ततः संवेदनः सद्यो जीवः प्रच्यवते क्षरात्" ॥)

क्षरणं, क्ली, (क्षर् + भावे ल्युट् ।) मोचनम् । स्रवणम् । (यथा, रघुः । १९ । १९ ।
"कौल्यमेत्य गृहिणीपरिग्रहात्
नर्त्तकीष्वसुलभासु तद्वपुः ।
वर्त्तते स्म स कथञ्चिदालिख-
न्नङ्गुलीक्षरणसन्नवर्त्तिका" ॥)

क्षरी, [न्] (क्षरः क्षरणं वर्षणं अस्त्यस्मिन् काले क्षरोऽस्त्यस्य वा । क्षर् + इनिः ।) वर्षाकालः । इति हेमचन्द्रः । क्षरणविशिष्टे त्रि ॥

क्षल, क शौचे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) शौचमिह शुद्धीकरणम् । क, क्षालयति पात्रं पयसा लोकः । इति दुर्गादासः ॥

क्षल, ज चाले । चये । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) ज, क्षालः क्षलः । चालः कम्पः । चयश्चयनम् । इति दुर्गादासः ॥

क्षवः, पुं, (क्षु शब्दे क्षुते च + भावे अप् ।) क्षुतम् । राजिका । इत्यमरः ॥ कासः ॥ इति शब्दरत्नावली । राजिकाभेदः । तत्पर्य्यायः । क्षुधाभिजननः २ चपलः ३ तीक्ष्णगन्धिकः ४ सुकुमारः ५ रक्तबीजः ६ मधुरः ७ क्षवकः ८ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तश्रमहरत्वम् । रुच्यत्वम् । रुच्यत्वम् । पवनाध्मानपुष्टिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षवकः, पुं, (क्षु + अप् + स्वार्थे कन् ।) अपामार्गः । राजिका । भूताङ्कुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (व्यवहारोऽस्य यथा सुरसादिगणपाठे ।
"क्षवकसुरसिभार्गी कार्मुका काकमाची
कुलहलविषमुष्टी भूस्तृणो भूतकेशी" ॥
इति वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥)

क्षवकृत्, स्त्री, (क्षवं करोतीति । कृ + क्विप् ।) छिक्कनी । इति भावप्रकाशः ॥

क्षवथुः, पुं, (क्षु + अथुच् ।) क्षुतम् । कासः । इति मेदिनी । कण्ठकण्डूयनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्षवथुर्नाम रोगविशेषः । तस्य सकारणसम्प्राप्तिकलक्षणानि यथा,—
"तीक्ष्णघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रतृणादिभिः ।
वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिका तरुणास्थनि ॥
विघट्टितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृङ्गाटकं व्रजेत् ।
निवृत्तः कुरुतेऽत्यर्थं क्षवथुं स भृशं क्षवः" ॥
इति वाभटे उत्तरस्थाने १९ अध्याये ॥
"घ्राणाश्रिते मर्म्मणि संप्रदुष्टे
यस्यानिलो नासिकया निरेति ।
कफानुयातो बहुशः सशब्द-
स्तं रोगमाहुः क्षवथुं विधिज्ञाः ॥
तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतो वा
भावान् कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा ।
सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्म्म-
ण्युद्घाटिते यः क्षवथुर्निरेति" ॥
इत्युत्तरतन्त्रे द्वाविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
चिकित्सा यथा ।
"क्षेप्यं नस्यं मूर्द्धवैरेचनीये-
र्नाड्याचूर्णं क्षवथौ भ्रंशथौ च" ॥
इति तत्रैव २३ अध्याये तेनोक्तम् ॥ अयं विघातज्जातो यः स यथा,—
"भवन्ति गाढं क्षवथोर्विघाता-
च्छिरोऽक्षिनासाश्रवणेषु रोगाः ।
मन्याहनुस्तम्भशिरोऽतितोदः
पूजस्य वायोरथवा प्रवृत्तिः" ॥
इति चोत्तरतन्त्रे पञ्चपञ्चाशत्तमेऽध्याये च तेनोक्तम् ॥)

क्षवपत्रा, स्त्री, (क्षवः क्षुतहेतुः पत्रं यस्याः । एतत् पत्राघ्राणेन हि क्षुतं जायते । अतस्तथात्वम् ।) श्वेतपुष्पा । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षविका, स्त्री, (क्षवः क्षुतं साध्यतयाऽस्त्यस्य इति ठन् + टाप् च ।) वृहतीभेदः । तत्पर्य्यायः । सर्षतनुः २ मीनतण्डुला ३ पुत्त्रप्रदा ४ बहुफला ५ गोधिनी ६ । अस्या गुणाः । "क्षविका वृहती तिक्ता कटुरुष्णा च तत्समा" । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षान्तः, त्रि, (क्षम् + कर्त्तरि क्तः ।) सहनशीलः । तत्पर्य्यायः । सोढः २ । इत्यमरः ॥ क्षमान्वितः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तितिक्षितः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, हरिवंशे । २९ । २१ ।
"निर्व्वैरो निर्व्वृतः क्षान्तो निर्म्मन्युः सवितेव च" ॥)

क्षान्तिः, स्त्री, (क्षम + भावे क्तिन् ।) सत्यपि सामर्थ्ये अपकारिणि अपकाराचिकीर्षा । इति देवीमाहात्म्यटीकायां नागभट्टः ॥ तत्पर्य्यायः । तितिक्षा २ । इत्यमरः ॥ सहिष्णुता ३ क्षमा ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् १८ । ४२ ।
"शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्ज्जवमेव च" ॥)

क्षान्तुः, त्रि, (क्षम् + "क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्च" । उणां । १ । ७३ । इति तुन् वृद्धिश्च ।) क्षमाशीलः । तत्पर्य्यायः । मर्षकः २ । इत्युणादिकोषः ॥

क्षान्तुः, पुं, (क्षम् + तुन् वृद्धिश्च ।) पिता । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

क्षामः, त्रि, (क्षै + कर्त्तरि क्तः । "क्षायो मः" । ८ । २ । ५३ । इति निष्ठा तस्य मत्वम् ।) क्षीणः । अबलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ३ । २१ । ४६ ।
"विद्योतमानं वपुषा तपस्युग्रयुजा चिरम् ।
नातिक्षामं भगवतः स्निग्धापाङ्गावलोकनात्" ॥
स्त्रियां टाप् । यथा, मेघदूते । ८९ ।
"आधिक्षामां विरहशयने सन्निषण्णैकपार्श्वाम्" ॥
सर्व्वरूपवत्त्वात् विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ विष्णुसहस्रनामकीर्त्तने । १४९ । १०४ ।
"आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः" ॥)

क्षामवती } स्त्री, (क्षामं दोषक्षयः साध्यतया-
क्षामवतीष्टिः } स्त्यस्या मतुप् मस्य वत्वम् । स्त्रियां ङीप् । पक्षे कर्म्मधारयः ।) यागविशेषः । यथा, भविष्ये ।
"क्षामवत्यादिना यद्वत् कर्म्मणा एतनापते ! ।
दैवदोषादकारणे जाते दोषकदम्बके ।
होमेनैकेन दोषाणां सर्व्वेषां क्षयमादिशेत् ॥
एवञ्च एकप्रायश्चित्तेनानेकदोषक्षयाय क्षामवतीष्टिः सर्व्वत्र दृष्टान्तः" । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

क्षामास्यं, क्ली, (क्षामस्य क्षयस्य आस्यं स्थानम् ।) कुपथ्यम् । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
"अपथ्यमहितं रोग्य क्षामास्यं परिकीर्त्तितम्" ॥
पुस्तकान्तरे क्षमस्यमिति च पाठः ।

क्षारं, क्ली, (क्षरतीति । क्षर् सञ्चलने + "ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः" । ३ । १ । १४० । इति ज्वलादित्वात् णः ।) विड्लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ यवक्षारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्षारः, पुं, (क्षर् सञ्चलने + ज्वलादित्वात् णः ॥) रसविशेषः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३१५ ।
"तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः
क्षारं जलं कापुरुषः पिबन्ति" ॥
अस्य गुणा यथा ।
"क्षारः क्लेदं जनयति मुखे स्वादुरुष्णो विदाही
शूलश्लेष्मा रुचिभृदुदयामूत्रदृक्छोषणश्च ।
व्यानाद्यं सञ्जनयति पुनर्वह्निसन्धुक्षणः स्या-
देवं प्रोक्तं विदितगुणकैः कोविदैः क्षारवीर्य्यम्" ॥

क्षिताः । अस्माकन्तु मनोरथोपरचितप्रासाद-वापीतटक्रीडाकाननकेलिमण्डपयुगामायुः परं क्षीयते” । इति कर्म्मकर्त्तरि साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

क्षि, ग वासगत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सकं च-अनिट् ।) ग, क्षियति । इति दुर्गादासः ॥

क्षि, त्रि, (क्षि + बाहुलकात् डिः ।) निवासः । गतिः । क्षयः । इति मेदिनी ॥

क्षिण, उ ञ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-उभं-सकं-सेट्-उदित्त्वात् क्त्वा वेट् ।) उ ञ, क्षिणोति क्षिणुते । उ, क्षिणित्वा क्षित्वा । इति दुर्गादासः ॥

क्षितः, त्रि, (क्षि + कर्म्मणि क्तः ।) हिंसितः । क्षितः कामो मया हिंसित इत्यर्थः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

क्षितिः, स्त्री, (क्षियन्ति वसन्त्यस्याम् । क्षि + अधिकरणे क्तिन् ।) अस्या अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—

“मदालये क्षयं यासि क्षितिस्तेन प्रकीर्त्तिता ।
काश्यपी कश्यपस्येयमचला स्थिररूपतः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ७ अध्यायः ॥

पृथिवी । (यथा, मनौ ४ । २४१ ।

“मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ट्रसमं क्षितौ ।
विमुखा बान्धवा यान्ति धर्म्मस्तमनुगच्छति” ॥)

वासः । क्षयः । इत्यमरः । ३ । ३ । ७० ॥ कालभेदः । स तु प्रलयः । इति मेदिनी ॥ रोचनानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥

क्षितिकणः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः कणः ।) धूलिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्षितिक्षमः, पुं, (क्षितिरिव क्षमते क्षिताविव क्षमाकारणीभूता शक्तिरस्मिन् वा ।) खदिरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षितिजं, क्ली, (क्षिति + जन् + डः ।) खगोले आकाशमध्यान्नवत्यंशान्तरे तिर्य्यग्वृत्तम् । यथा,—

“पर्व्वापरं विरचयेत् सममण्डलाख्यं
याम्योत्तरञ्च विदिशोर्व्वलयद्वयञ्च ।
ऊर्द्ध्वाध एवमिह वृत्तचतुष्कमेत-
दाबेध्य तिर्य्यगपरं क्षितिजं तदर्द्धे” ॥

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलबन्धाधिकारः ॥

क्षितिजः, पुं, (क्षितेर्जायते इति । जन् + डः ।) भूनागः । इति राजनिर्घण्टः । मङ्गलग्रहः । यथा,—

“परमैश्वर्य्यमतुलं नानाविधसुखाश्रयम् ।
करोति सोमपुत्त्रस्तु क्षितिजान्तर्द्दशां गतः” ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ भूजाते त्रि ॥

क्षितिजन्तुः, पुं, (क्षितौ क्षितेर्वा जन्तुरिव ।) भूनागः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षितिधरः, पुं, (क्षितिं पृथ्वीं धरति धारयति वा । धृ धारि + वा अच णिच्पक्षे पूर्व्ववत् ।) पर्व्वतः । इति हलायुधः ॥ (यथा, कुमारे । ७ । ६४ ।

“अथ विबुधगणांस्तानिन्दुमौलिर्व्विसृज्य
क्षितिधरपतिकन्यामाददानः करेण” ॥)

कूर्म्मवासुकिदिग्गजाश्च ॥

क्षितिनागः, पुं, (क्षितिजातो नागः । मध्यपदलोपी समासः ।) भूनागः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षितिनाथः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः नाथः सहायः शास्ता इत्यर्थः ।) राजा । (क्षितिपतिदर्शनात् ॥)

क्षितिपः, पुं, (क्षितिं पातीति । पा + डः ।) राजा । यथा,—“अथर्य्युनाथ क्षितिपः शुभंयु-
रूचे वचस्तापसकुञ्जरेण” ॥

इति भट्टौ । १ । २० ॥ (यथा च पञ्चतन्त्रे । २ । २४ ।

“यः सम्मानं सदा धत्ते भृत्यानां क्षितिपोऽधिकम् ।
वित्ताभावेऽपि तं दृष्ट्वा ते त्यजन्ति न कर्हिचित्” ॥)

क्षितिपतिः, पुं, (क्षितेः पतिः पालकः ।) राजा । यथा,—

“मूर्खोऽशान्तस्तपस्वी क्षितिपतिरलसो मत्सरी
धर्म्मशीलो दुःस्थो मानी गृहस्थः प्रभुरतिकृपणः
शास्त्रविद्धर्म्महीनः” । इति नवरत्ने । ६ । (तथा च रघुः । ६ । ८६ ।

“प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्
क्षितिपतिमण्डलमन्यतो वितानम्” ॥)

क्षितिपालः, पुं, (क्षितिं पालयतीति । पालि + “कर्म्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इत्यण् ।) राजा । यथा, प्रबोधचन्द्रोदयनाटके १ अङ्के ।

“नीताः क्षयं क्षितिभुजो नृपतेर्विपक्षा
रक्षावती क्षितिरभूत् प्रथितैरमात्यैः ।
साम्राज्यमस्य विहितं क्षितिपालमौलि-
मालार्चितं भुवि पयोनिधिमेखलायाम्” ॥

(तथा, रघुः । २ । ५१ ।

“एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे
प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन ।
शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः
प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव” ॥)

क्षितिपालभाक्, [ज्] पुं, (क्षितिपालं भजते इति । भज् + क्विप् ।) राजा । यथा, भट्टौ ३ । २१ ।

“आ[illegible] नैवात्र शुचा व्यरंसीत्
कृताकृतेभ्यः क्षितिपालभाग्भ्यः ।
स चन्दनोशीरमृणालदिग्धः
शोकाग्निनागाद्द्युनिवासभूयम्” ॥

क्षितिपुत्त्रः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः पुत्त्रः ।) नरकराजः । (पुरा किल सिद्धेश्वरकपिलदेवकोपेन रसातलगतां भगवतीं क्षितिमुद्धर्त्तुं भगवान् विष्णुः वराहरूपेणावतीर्णः सन् तत्र दुर्द्दान्तं दितिनन्दनं हिरण्याक्षं निपात्य रसातलात्तामुद्धृत्य तस्यामेव धरायां नरकनामानं पुत्त्रमुत्पादयामास ।) यथा,—

“स तीरे नदराजस्य लौहित्यस्य महात्मनः ।
ब्रह्मार्च्चनं समारभ्य तपस्तप्तुमुपस्थितः ॥
स मानुषेण मानेन क्षितिपुत्त्रः शतं समाः ।
जलाहारव्रतेनैव समानर्च पितामहम् ॥
स तुष्टः शतवर्षान्ते ब्रह्मा लोकपितामहः ।
प्रत्यक्षीभूय नरकस्याग्रतः समुपस्थितः” ॥

इति कालिकापुराणे ३८ अध्यायः ॥ अन्यत् नरकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (मङ्गलग्रहः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥)

क्षितिबदरी, स्त्री, (क्षितौ स्थिता खर्व्वा वा बदरी ।) भूबदरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षितिरुहः, पुं, (क्षितौ रोहतीति । रुह + कः ।) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । ६ ।

“सन्धानं वः करिष्यामि सह क्षितिरुहैरहम्” ॥)

क्षितिवर्द्धनः, पुं, (क्षितिं वर्द्धयति । वृध् + णिच् ल्युः ।) शवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भूमिवर्द्धके त्रि ॥

क्षितिव्युदासः, पुं, (क्षितिं व्युदस्यति । वि + उत् + अस् + अण् ।) गर्त्तः । भाँड़सी इति तरखाना इति च भाषा । इति केचित् ॥

क्षित्यदितिः, स्त्री, (क्षितौ अदितिः । देवमातुरदित्याः पृथिव्यां देवकीरूपेणाविर्भावात्तथात्वम् ।) देवकी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतद्विवरणं यथा,— हरिवंशे ५५ अध्याये ।

वैशम्पायन उवाच ।

“नारदस्य वचः श्रुत्वा सस्मितं मधुसूदनः ।
प्रत्युवाच शुभं वाक्यं देवानां प्रभुरीश्वरः ॥
त्रैलोक्यस्य हितार्थाय यन्मां वदसि नारद ! ।
तस्य सम्यक् प्रवृत्तस्य श्रूयतामुत्तरं वचः ॥
विदिता देहिनो जाता मयैते भुवि दानवाः ।
यां च यस्ततुमास्थाय दैत्यः पुष्यति विग्रहम् ॥
जानामि कंसं सम्भूतमुग्रसेनसुतं भुवि ।
केशिनञ्चैव जानामि दैत्यं तुरगरूपिणम् ॥
नागं कुवलयापीडं मल्लौ चाणूरमुष्टिकौ ।
अरिष्टञ्चैव जानामि दैत्यं वृषभरूपिणम् ॥
विदितो मे खरश्चैव प्रलम्बश्च महासुरः ।
सा च मे विदिता विप्र ! पूतना दुहिता बलेः ॥
कालियञ्चैव जानामि यमुनाह्रदगोचरम् ।
वैनतेयभयाद् यस्तु यमुनाह्रदमाविशत् ॥
विदितो मे जरासन्धः स्थितो मूर्द्ध्नि महीक्षिताम् ।
प्राग्ज्योतिषपुरे चापि नरकं साधु तर्कये ॥
मानुषे पार्थिवे लोके मानुषत्वमुपागतम् ।
बाणञ्च शोणितपुरे गुहप्रतिमतेजसम् ॥
दृप्तं बाहुसहस्रेण देवैरपि सुदुर्ज्जयम् ।
मय्यासक्तां च जानामि भारतीं महतीं धुरम् ॥
तच्च सर्व्वं विजानामि यथा यास्यन्ति ते नृपाः ।
क्षयो भुवि मया दृष्टः शक्रलोके च सत्क्रिया ॥
तेषां पुरुषदेहानामपरावृत्तिवर्त्तिनाम् ।
सम्प्रवेक्ष्याम्यहं योगमात्मनश्च परस्य च ॥
सम्प्राप्य मानुषं लोकं मानुषत्वमुपागतः ।
कंसादींस्तांश्च सर्व्वांश्च वधिष्यामि महासुरान् ॥
तेन तेन विधानेन येन यः शान्तिमेष्यति ।
अनुप्रविश्य योगेन तास्ता हि गतयो मया ॥
अमीषां हि सुरेन्द्राणां हन्तव्या रिपवो युधि ।
जगत्यर्थे कृतो योऽयमंशोत्सर्गो महात्मभिः ॥
सुरदेवर्षिगन्धर्व्वैरितश्चानुमते मम ।
विनिश्चयो हि प्रागेव नारदायं कृतो मया ॥
निवासं तत्र मे ब्रह्मा विदधातु पितामहः ॥
यत्र देशे यथा जातो येन वेशेन वा वसन् ॥
तानहं समरे हन्यां तन्मे ब्रूहि पितामह ! ॥

ब्रह्मोवाच ।

नारायणेमं सिद्धार्थमुपायं शृणु मे विभो ! ।
भुवि यस्ते जनयिता जननी च भविष्यति ॥

वर्ज्जयित्वा स्त्रिया स्तन्यमाममेव हि तद्धितम् ॥
धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा ।
तदेवातिशृतं सर्व्वं गुरु वृंहणमुच्यते ॥
भ्रौ(?)।दृगन्धमसम्लं विवर्णं विरसञ्च यत् ।
वर्ज्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च विग्रथितं भवेत् ॥
इति क्षीरवर्गः ॥
इति सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमे ऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् । * ।)
दुग्धधारास्नानफलम् । यथा, वराहपुराणे ।
"धेनुस्तनादिनिष्क्रान्ता धारा क्षीरस्य यो नरः ।
शिरसा प्रति गृह्णाति स पापेभ्यः प्रमुच्यते" ॥
क्षीरेण विष्णोः स्नाने फलम् । यथा,—
"येषु क्षीरवहा नद्यो ह्रदाः पायसकर्द्दमाः ।
तान् लोकान् पुरुषा यान्ति क्षीरस्नापनका हरेः ॥
आह्लादं निर्वृतिं स्वाम्यमारोग्यं चारुरूपताम् ।
सम्प्रभ्रमखवाप्नोति क्षीरस्नानपरो हरेः ॥
दध्यादीनां विकाराणां क्षीरं सम्भवो यथा ।
तथैवाशेषकामानां क्षीरस्नपनमुत्तमम् ॥
यथा च विमलं क्षीरं यथा निर्वृतिकारकम् ।
तथास्य विमलं ज्ञानं भविष्यति फलप्रदम् ॥
प्रह्लादानुकूलतां पुष्टिं प्रियत्वञ्चाखिले जने ।
करोति भगवान् विष्णुः क्षीरस्नपनतोषितः ॥
सर्व्वोऽस्य स्निग्धतामेति दृश्यमाने प्रसीदति ।
घृतक्षीरेण देवेशे स्नापिते मधुसूदने" ॥
इत्यादि वह्निपुराणे क्रियायोगनामाध्यायः ॥ * ॥
क्षीरपाकविधिर्यथा,—
"क्षीरमष्टगुणं द्रव्यात् क्षीरान्नीरं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषं तत्पीतं शूलमामोद्भवं जयेत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ वरलक्ष्य । इति शब्दरत्नावली । (यथा, रामायणे । २ । ५२ । ६९ ।
"जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय ।
तत्क्षीरं राजपुत्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत्" ॥)
क्षीरकः, पुं, (क्षीरमिव कायति प्रकाशते । कै + कः ।) क्षीरमोरटलता । इति रत्नमाला ॥
क्षीरकञ्चुकी, स्त्री, (क्षीरं क्षीरप्रधानं कञ्चुकमावरणं तदिव यस्याः ।) क्षीरीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
क्षीरकण्ठः, पुं, (क्षीरं कण्ठेऽस्य ।) बालकः । यथा,
"बालः पाकः शिशुर्डिम्भः पोतः शावः स्तनन्धयः ।
पृथुकोत्तानशयः क्षीरकण्ठः कुमारकः" ॥
इति हेमचन्द्रः ॥
क्षीरकण्ठकः, पुं, (क्षीरकण्ठ + स्वार्थे कन् ।) शिशुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
क्षीरकन्दः, पुं, (क्षीरं कन्दे यस्य । क्षीरं क्षीरप्रधानः कन्दोऽस्य वा ।) क्षीरविदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षीरकन्दा, स्त्री, (क्षीरकन्द + टाप् ।) क्षीरवल्ली । कालभूमिकुष्माण्ड इति ख्यातः । यथा,—
"क्षीरवल्ली क्षीरकन्दा महाश्वेतर्क्षगन्धिका" ॥
इति जटाधरः ॥
क्षीरकाकोलिका, स्त्री, (क्षीरवत् शुभ्रा काकोली । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् पूर्व्व-ह्रस्वश्च ।) क्षीरकाकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
क्षीरकाकोली, स्त्री, (क्षीरमिव शुभ्रा काकोली ।) अष्टवर्गे प्रसिद्धौषधिविशेषः । तत्पर्य्यायः । मधुरा वीरा २ ध्वाङ्क्षोली ३ पयस्विनी ४ । इति रत्नमाला ॥ क्षीरशुक्ला ५ पयस्या ६ क्षीरविषाणिका ७ जीववल्ली ८ जीवशुक्ला ९ । यथा, राजनिर्घण्टे ।
"रसवीर्य्यविपाकेषु काकोल्या सदृशी च सा" ॥
अथ काकोल्योरुत्पत्तिलक्षणनामगुणाः ।
"जायते क्षीरकाकोली महामेदोद्भवस्थले ।
यत्र स्यात् क्षीरकाकोली काकोली तत्र जायते ॥
पीवरी सदृशः कन्दः सक्षीरः प्रियगन्धवान् ।
सा प्रोक्ता क्षीरकाकोली काकोली निक्रमुच्यते ॥
यथा स्यात्क्षीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत् ।
एषा किञ्चित् भवेत् छाया मेदोऽयमुभयोरपि ।
काकोली वायसोली च वीरा कायस्थिका तथा ।
सा शुक्ला क्षीरकाकोली वयस्था क्षीरवल्लिका ॥
कथिता क्षीरिणी धीरा शुक्लक्षीरा पयस्विनी ।
काकोलीयुगलं शीतं शुक्रलं मधुरं गुरु ।
वृंहणं वातदाहास्रपित्तशोषज्वरापहम्" ॥
काकोली क्षीरकाकोल्योःस्थाने अश्वगन्धामूलम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ (शुक्रजननान्तर्गतौषधविशेषः । यथा । "जीवकर्षभककाकोली क्षीरकाकोली मुद्गपर्णी माषपर्णी मेदा वृद्धरुहा जटिला कुलिङ्गा इति दशेमानि शुक्रजननानि भवन्ति ॥ इति चरके सूत्रस्थाने ४ अध्याये ॥)
क्षीरकाण्डकः, पुं, (क्षीरयुक्तं काण्डं यस्य । ततः कप् ।) स्नुही । अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षीरकाष्ठा, स्त्री, (क्षीरमयं क्षीरप्रधानं वा काष्ठं यस्याः ।) वटीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षीरकीटः, पुं, (क्षीरजातः कीटः क्षीरस्य कीटो वा ।) दुग्धजातकीटः । तत्पर्य्यायः । कालिका २ । इति हारावली ॥
क्षीरजं, क्ली, (क्षीराज्जायते । जन् + ड ।) दधि । इति राजनिर्घण्टो हेमचन्द्रश्च ॥ क्षीरजातद्रव्ये त्रि ॥ (दधिशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
क्षीरदलः, पुं (क्षीरयुक्तं दलं यस्य क्षीरं दले यस्य वा ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षीरद्रुमः, पुं, (क्षीरप्रधानो द्रुमः ।) अश्वत्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षीरधेनुः, स्त्री, (क्षीरेण निर्म्मिता धेनुः ।) दानार्थं क्षीरनिर्म्मितधेनुः । यथा,—
होतोवाच ।
"क्षीरधेनुं प्रवक्ष्यामि तां निबोध नराधिप ! ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे गोमयेन नृपोत्तम ! ॥
गोचर्म्ममात्रमानेन कुशानास्तीर्य्य सर्व्वतः ।
तस्योपरि महाराज ! न्यसेत् कृष्णाजिनं बुधः ॥
तस्योपरि कुण्डलिकां गोमयेन कृतामपि ।
क्षीरकुम्भं ततः स्थाप्य चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥
सुवर्णमुखशृङ्गाणि चन्दनागुरुकाणि च ।
प्रशस्तपत्रश्रवणां तिलपात्रोपरि न्यसेत् ॥
मुखं गुडमयं तस्या जिह्वा शर्कराया तथा ।
फलप्रशस्तदशना मुक्ताफलमयेक्षणाम् ॥
इक्षुपादां दर्भरोमां सितकम्बलकम्बलाम् ।
ताम्रपृष्ठीं कांस्यदोहां पट्टसूत्रमयीं तथा ॥
पुच्छञ्च व्यग्रपादूनां नवनीतमयस्तनीम् ।
सर्व्वरत्नखुरां पञ्चरत्नसमन्विताम् ॥
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्द्दिक्ष्वपि स्थापयेत् ।
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्धपुष्पैः समर्च्चयेत् ॥
धूपदीपादिकं कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
आच्छाद्यालङ्कृतां कृत्वा मुद्रिकाकर्णकुण्डलैः ।
सद्भक्तोपानहौ छत्रं दत्त्वा दानं समर्पयेत् ॥
अनेनैव तु मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रसादयेत् ॥
या धेनुः सर्व्वभूतानामित्यादि नरपुङ्गव ! ।
आप्यायस्वेति मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रसादयेत् ॥
यो गृह्णाति पठेन्मन्त्रं ग्राहको राजसत्तम ! ।
दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥
दत्ता हेमसहस्रेण शतेनाथ सुशक्तितः ।
शताईमथवाप्यर्द्धं यथाशक्त्या यथेच्छया ॥
दत्त्वा धनुं महाराज ! शृणु तस्यापि यत् फलम् ।
षष्टिवर्षसहस्राणि ब्रह्मलोके महीयते ॥
पितृपितामहैः सार्द्धं ब्रह्मणो भवनं व्रजेत् ।
दिव्यं विमानमारूढो दिव्यस्रगनुलेपनः ॥
क्रीडित्वा सुचिरं कालं विष्णुलोकं स गच्छति ।
द्वादशादित्यसङ्काशे विमाने वरमण्डिते ॥
गीतवादित्रनिर्घोषैरप्सरोगणसेविते ।
तस्योर्ध्वे विष्णोः सौराज्यं विष्णुसायुज्यतां व्रजेत् ॥
य इदं श्रावयेदाजन् पठेद्वा भक्तिभावितः ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति" ॥
इति वाराहे श्वेतोपाख्याने क्षीरधेनुमाहात्म्यं नामाध्यायः ॥
क्षीरनाशः, पुं, (क्षीरं नाशयतीति । नश् + णिच् "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इत्यण् ।) शाखोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षीरस्य नाशः इति दुग्धक्षयः ॥)
क्षीरनीरं, क्ली, (क्षीरमिव नीरमिव एकीभूतया यत्नात् तथात्वम् ।) आलिङ्गनम् । इति शब्दमाला । (क्षीरञ्च नीरञ्च द्वयोः समाहारः ।) दुग्धजलम् ।
(यथा, वेतालपञ्चविंशतौ । १२ । १८ ।
"क्षीरनीरसमं मिश्रं प्रशंसन्ति विपश्चितः ।
नीरं क्षीरायते तत्र यत्रो तप्यति तत्पयः" ॥)
क्षीरपर्णी, [न्] पुं, (क्षीरयुक्तं पर्णमस्यास्तीति । इनि ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विवरणमस्यार्कशब्दे बोद्धव्यम् ॥)
क्षीरपा, } स्त्री, (पीयते इति । पा + भावे ल्युट्
क्षीरपानं, } क्षीरस्य पानम् । "वा भावकरणयोः" । ८ । ४ । १० । णत्वविकल्पः ।) दुग्धपानम् । दुग्धपायिनादेशे तत्सदृशे च त्रि । यथा । देशे पानस्य । पूर्व्वपदस्थितमकारदेशवर्त्तर्भ परस्य पानस्य णत्वं वा स्यात् देशे वाच्ये । पीयते यत्तत् पानं कर्म्मण्यल्युट् । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । सौवीरपाणाः बाह्लीकाः । कषायपाणा गान्धाराः । उशीनरादि-

शब्दानां देशवाचित्वेऽपि तन्निवाससम्बन्धेन मनुष्येषु प्रवृत्तिः। अथवा क्षीरं पानं यत्र इति व्युत्पत्त्या देशो वाच्यः। भावकरणयोरनटौ वा। क्षीरपाणं क्षीरपानम्। क्षीरं पीयतेऽनयेति क्षीरपाणी क्षीरपानी पात्री। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥

क्षीरपायी, [न्] त्रि, (क्षीरं पिबति इति। "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये"। ३। २। ७८। सुप्युपदे णिनिः।) दुग्धपानकर्त्ता। यथा। "क्षीरपायीत्यादिकन्तु प्रकृत्यर्थावच्छिन्नकृदन्तार्थस्यान्वयबोधे समर्थोऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्य ततः पानशीलसामान्यस्याप्रत्ययात्"। इति शब्दशक्तिप्रकाशिका॥

क्षीरमोरटः, पुं, (क्षीरवत् स्वादुः स्वादुर्वा मोरटः।) लताभेदः। तत्पर्य्यायः। सितद्रुः २ मुदलः ३ क्षीरकः ४। इति रत्नमाला। अन्यत् मोरटशब्दे द्रष्टव्यम्॥

क्षीरवल्ली, स्त्री, (क्षीरयुक्ता क्षीरप्रधाना वा वल्ली।) क्षीरविदारी। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्याः पर्य्यायः।

"विदारी स्वादुकन्दा च सा तु क्रोष्ट्री सिता स्मृता॥
इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पयस्विनी।
वाराहवदना गृष्टिर्वदरेत्यपि कथ्यते"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

क्षीरविकृतिः, स्त्री, (क्षीरं विकृतिर्विकारोऽस्याः क्षीरवत् विकृतिर्निर्य्यासोऽस्याः वा।) कूर्चिका। इत्यमरः। २। ९। ४४॥ क्षीरसा इति भाषा॥

क्षीरविदारिका, स्त्री, (क्षीरयुक्ता क्षीरवत् शुभ्रा वा विदारिका।) क्षीरविदारी। इति शब्दरत्नावली॥

क्षीरविदारी, स्त्री, (क्षीरवत् शुभ्रा क्षीरप्रचुरा वा विदारी।) कृष्णभूमिकुष्माण्डः। तत्पर्य्यायः। महाश्वेता २ ऋक्षगन्धिका ३। इत्यमरः। इक्षुवल्लरी ५ इक्षुवल्ली ६ क्षीरकन्दः ७ क्षीरवल्ली ८ पयस्विनी ९ क्षीरशुक्ला १० क्षीरलता ११ पयःकन्दा १२ पयोलता १३ पयोविदारिका १४। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। अम्लत्वम्। कषायत्वम्। तिक्तत्वम्। पित्तशूलमूत्रमेहामयनाशित्वञ्च (विदारीशब्देऽस्या अपर गुणा ज्ञेयाः॥)

"क्षीरकन्दो द्विधा प्रोक्तो विनालस्तु सनालकः।
विनालो रोगहर्त्ता स्याद्द्वयस्तन्मी सनालकः"॥

इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरविषाणिका, स्त्री, (क्षीरमिव शुभ्रं क्षीरयुक्तं वा विषाणं अग्रभागो यस्याः ततः कन्, टाप् च।) दृश्चिकाली। क्षीरकाकोली। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरवृक्षः, पुं, (क्षीरमयः क्षीरप्रधानो वा वृक्षः।) उडुम्बरवृक्षः। इति जटाधरः॥ क्षीरिका। इति भरतः॥ राजादनी। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सश्रुते २४ अध्याये चिकित्सास्थाने।

"क्षीरवृक्षकषायैर्वा क्षीरैर्वा च विमिश्रितैः"॥

राजादन्यर्थे पर्य्याया यथा,—

"राजादनः क्षीरवृक्षः फलाध्यो वानरप्रियः"॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

क्षीरशरः, पुं, (क्षीरं दुग्धं शीर्य्यतेऽस्मात् यत्र वा। शॄ + अपादानेऽधिकरणे वा अप्। क्षीरं शृणाति विकृतीकरोतीति। शॄ + कर्त्तरि अच्।) दधियोगात् पक्कोष्णदुग्धजातः। छाना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। आमिक्षा २ पयस्या ३। इति हेमचन्द्रः॥

क्षीरशीर्षः, पुं, (क्षीरं शीर्षेऽस्य।) श्रीवासः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरशुक्ला, स्त्री, (क्षीरवत् शुभ्रा शुक्ला।) क्षीरविदारी। क्षीरकाकोली। इति राजनिर्घण्टः॥ (क्षीरविदारीशब्दे विवरणमस्या ज्ञेयम्॥)

क्षीरशुक्लः, पुं, (क्षीरवत् शुक्लः।) फलकण्टकः। पानिफल इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका॥ राजादनी। क्षीरखी इति भाषा। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरशुक्ला, स्त्री, (क्षीरमिव शुक्ला।) शुक्लभूमिकुष्माण्डः। इत्यमरः। २। ४। ११०॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।

"क्षीरशुक्ला विदारीक्षुविदारी च पलाशिका।
प्रसिद्धो भूमिकुष्माण्डो विदारीकन्द इत्यपि"॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥

"विदारी स्वादुकन्दा च सा तु क्रोष्ट्री सिता स्मृता।
इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पयस्विनी।
वाराहवदना गृष्टिर्वदरेत्यपि कथ्यते"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥

"जीवकर्षभकौ मेदां श्रावणी कर्कटाह्वयम्।
मुद्गमाषाख्यपर्ण्यौ च महतीं श्रावणीन्तथा"॥
काकोलीं क्षीरकाकोलीं शुभां छिन्नरुहान्तथा।
क्षीरशुक्लांमयस्याश्च यष्ट्याह्वं विधिना पिबेत्।
वातपित्तहितान्येतान्यादीनि तु कफानिले"॥

इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्यायः॥)

क्षीरसः, पुं, (क्षीरं स्यतीति। सो + कः।) क्षीरसारः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरसन्तानिका, स्त्री, (क्षीरस्य दुग्धस्य सन्तानिका इव।) दुग्धविकारविशेषः। छाना इति नट्क्षीर इति च भाषा। अस्या गुणाः। "क्षीरसन्तानिका वृष्या स्निग्धा पित्तानिलापहा"। इति राजवल्लभः॥

क्षीरसमुद्रः, पुं, (क्षीरतुल्यः स्वादुरसः क्षीरमयो वा समुद्रः।) दुग्धसागरः। स तु श्वेतद्वीपे वर्त्तते। यथा। क्षीरसमुद्राय नमः श्वेतद्वीपाय नमः इत्यादि पीठन्यासप्रकरणे तन्त्रसारः॥

क्षीरसागरसुता, स्त्री, (क्षीरसागरस्य क्षीरोदसमुद्रस्य सुता।) लक्ष्मीः। इति कविकल्पलता॥

क्षीरसारः, पुं, (क्षीरस्य दुग्धस्य सारः। यद्वा क्षीरं सरति प्राप्नोति कारणत्वेन इति। क्षीर + सृ + "कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इति अण्।) क्षीरविशेषः। मालजिनु इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षीरसः २। यथा,—

"हृष्यश्लेष्मकरं गौल्यं पित्तघ्नं तर्पणं गुरु।
पुष्टिं चैवामिधा तस्य क्षीरसारस्य क्षीरसः"।

इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरस्फटिकः, पुं, (क्षीरवत् शुभ्रः स्फटिकः।) क्षीरवर्णस्फटिकविशेषः। यथा,—

"सूर्य्यकान्तः सूर्य्यमणिः सूर्य्याश्मा दहनोपलः।
चन्द्रकान्तश्चन्द्रमणिश्चान्द्रश्चन्द्रोपलश्च सः॥
क्षीरतैलस्फटिकाभ्यामन्यौ खस्फटिकाविमौ"॥

इति हेमचन्द्रः॥

क्षीरस्रवः पुं, (क्षीरस्य स्रवः वासोत्थश्लेष्मा इव। घनीभूतत्वात्तथात्वम्।) दुग्धपायायाः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरा, स्त्री, (क्षीरवर्णोऽस्त्यस्याः इति "अर्शआदिभ्योऽच्"। ५। २। १२७। इत्यच्। ततष्टाप्।) काकोली। इति राजनिर्घण्टः॥ (काकोलीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

क्षीराब्धिः, पुं, (क्षीरमयोऽब्धिः क्षीरस्याब्धिर्वा।) क्षीरसमुद्रः। इति शब्दरत्नावली॥

क्षीराब्धिजं, क्ली, (क्षीराब्धेः क्षीरोदसागरात् जायते इति। जन् + डः।) सामुद्रलवणम्। मौक्तिकम्। इति मेदिनी॥

क्षीराब्धिजः, पुं, (क्षीराब्धेर्जायते इति। जन् + डः।) चन्द्रः। इति मेदिनी॥

क्षीराब्धिजा, स्त्री, (क्षीराब्धिज + टाप्।) लक्ष्मीः। इति मेदिनी॥ (यथा, भागवते ८। ८। ८।

"ततश्चाविरभूत् साक्षात् श्रीरमा भगवत्परा।
रञ्जयन्ती दिशः कान्त्या विद्युत्सौदामनी यथा"॥)

क्षीराब्धितनया, स्त्री, (क्षीराब्धेः तनया कन्या।) लक्ष्मीः। इत्यमरः। १। १। २९॥

क्षीराविका, स्त्री, (क्षीरं अवतीति। "कर्म्मण्यण्"। ततो ङीप् ततः स्वार्थे कन् टापि पूर्व्वह्रस्वः।) क्षीरावी। इति शब्दरत्नावली॥

क्षीरावी, स्त्री, (क्षीरं अवतीति "कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इत्यण्। ङीप् च।) दुग्धिका। इत्यमरः। २।४।१००॥ तत्पर्य्यायः। ग्राहिणी २ कच्छुरा ३ ताम्रमूला ४ मरुद्भवा ५। इति रत्नमाला॥ द्वे क्षीरावि इति ख्यातायाम्। इयञ्च वकुलपत्रतुल्यपत्रा लताछेदे क्षीरं स्रवतीति सभूतिः। तन्मते दुदिया कोंगा इति ख्यातायामित्यनुमीयते। द्वे क्षीरकाकोल्यामिति स्वामी। क्षीरमवति रक्षति क्षीरावी अव रक्षणे अण् ईप्। दुग्धमस्त्यस्याः दुग्धिका विकारसंघेति ख्याकः। इति भरतः॥ अन्यद्दुग्धिकाशब्दे द्रष्टव्यम्॥

क्षीराङ्कः, पुं, (क्षीरं आङ्क्यते स्पर्द्धते इति। अङ्क + कः।) सरलवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्षीरिका, स्त्री, (क्षीरवत् स्वादोऽस्त्यस्य इति ठन्।) क्षीरीवृक्षः। क्षीरखर्ज्जूर इति पिण्डखर्ज्जूर इति च केचित्। तत्पर्य्यायः। राजादनः २ फलाध्यक्षः ३। इत्यमरः। २।४।३५॥ राजातनः ४ राजादनफलम् ५ अध्यक्षम् ६ मधुका ७ क्षीरवृक्षः ८ पलाशी ९ मर्कटप्रियः १० गुरुस्कन्धः ११ श्रेष्मला १२ आतपली १३ दया १४ मौक्तिकाशाखी १५। इति भरतधृततत्त्ववाचस्पतिः॥ क्षीरिवृक्षः १६ वानरप्रियः १७। इति रत्नमाला॥ राजन्यः १८ प्रियदर्शनः १९ दृढस्कन्धः २० कपीठः २१। इति जटा-

यत्र त्वं च महावाहो जातः कुलकरो भुवि।
यादवानां महद्वंशमखिलं धारयिष्यसि॥
तांश्चासुरान् समुत्पाट्य वंशं कृत्वात्मनो महत्।
स्थापयिष्यसि मर्य्यादां नृणां तन्मे निशामय॥
पुरा हि काश्यपो विष्णो! वरुणस्य महात्मनः।
जहार यज्ञिया गा वै पयोदास्तु महामखे॥
अदितिः सुरभिश्चैव हे भार्य्ये काश्यपस्य तु।
प्रदीयमाना गास्तास्तु नैच्छेतां वरुणस्य च॥
ततो मां वरुणोऽभ्येत्य प्रणम्य शिरसा नतः।
उवाच भगवन्! गावो गुरुणा मे हृता इति॥
कृतकार्य्यो हि गास्तास्तु नानुजानाति मे गुरुः।
अन्ववर्त्तत भार्य्ये द्वे अदितिं सुरभिं तथा॥
मम ता ह्यक्षया गावो दिव्याः कामदुघाः प्रभो!।
चरन्ति सागरान् सर्व्वान् रक्षिताः स्वेन तेजसा॥
कस्ता धर्षयितुं शक्तो मम गाः काश्यपादृते।
अक्षयं वा क्षरन्त्यग्र्यं पयो देवामृतोपमम्॥
प्रभुर्व्वा व्युत्थितो ब्रह्मन् गुरुर्व्वा यदि वेतरः।
त्वया नियम्याः सर्व्वे वै त्वं हि नः परमा गतिः॥
यदि प्रभवतां दण्डो लोके कार्य्यमजानताम्।
न विद्यते लोकगुरो! न भवेत् लोकसंस्थितिः॥
यथा वास्तु तथा वास्तु कर्त्तव्यो भगवान् प्रभुः।
मम गावः प्रदीयन्तां ततो गन्तास्मि सागरम्॥
या आत्मा मम हि ता गावो या गावः सत्त्वमव्ययम्।
लोकानां त्वत्प्रवृत्तानामेकं गोब्राह्मणं स्मृतम्॥
त्रातव्याः प्रथमं गावस्त्राताम्त्रायन्ति या द्विजान्।
गोब्राह्मणपरित्राणात् परित्रातं जगत् भवेत्॥
इत्यम्बुपतिना प्रोक्तो वरुणेनाहमच्युत!।
गवां कारणतत्त्वज्ञः काश्यपे शापमुत्सृजम्॥
येनांशेन हृता गावः काश्यपेन महात्मना।
स तेनांशेन वै मर्त्त्ये गत्वा गोपत्वमेष्यति॥
या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुरारणी।
ते प्युभे तस्य भार्य्ये वै तेनैव सह यास्यतः।
स ताभ्यां सह गोपत्वे काश्यपो भुवि रंस्यते।
तदस्य काश्यपस्यांशस्तेजसा काश्यपोपमः।
वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले।
गिरिर्गोवर्द्धनो नाम मथुरायास्त्वदूरतः।
तत्रासौ गाय्यभिरतः कंसस्य करदायकः।
तस्य भार्य्याद्वयञ्चैव अदितिः सुरभिस्तथा।
देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः॥
तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन!।
जयाशीर्व्वचनैस्त्वेते वर्द्धयन्ति दिवौकसः॥
आत्मानमात्मना हि त्वमवतार्य्य महीतले।
देवकीं रोहिणीञ्चैव गर्भाभ्यां परितोषय"॥)

क्षितिः, [न्] पु, (क्षि निवासगत्योः +"प्रोङ् कषि
ष्वपिभिरिदयभ्य ऋणिप्"। उणां ४।११३।
इति क्षिप तुट् च।) वायुः। इति सिद्धान्त
कौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

क्षिद्रः, पुं (क्षिद्+रक्।) रोगः। सूर्य्यः।
विषाणम्। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

क्षिप, य औ नुदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा
पर-सक-अनिट्।) य, क्षिप्यति। औ, क्षेप्ता।
इति दुर्गादासः॥

क्षिप, श ञ औ नुदि। इति कविकल्पद्रुमः॥
(तुदा उभ सक अनिट्।) नुदि प्रेरणे। श ञ,
क्षिपति क्षिपते शरं योधः। औ, क्षेप्ता। इति
दुर्गादासः॥

क्षिपः, पु, (क्षिप+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः"।३।
१।१३५। इति कः।) क्षेप्ता। क्षेपणम्। इति
व्याकरणम्॥

क्षिपकः, पु, (क्षिप+कः तत संज्ञायां कन्।)
योद्धा। इत्युणादिकोषः॥

क्षिपका, स्त्री, (क्षिप्+कन्+टाप् अतो नेत्वम्।
"न यासयोः"।७।३।४५। इत्यस्य वार्त्तिके
'क्षिपकादीनाञ्च न"। इति कथनात्।) क्षेपणम्।
इति व्याकरणम्॥

क्षिपणं, क्ली,(क्षिप+ल्युट् भावे किच्च।) क्षेपणम्।
तत्पर्य्यायः। क्षिपा २। इति जटाधरः॥

क्षिपणिः, पु, (क्षिप्यते इति। क्षिप्+कर्म्मणि
अनिः।) अस्त्रम्। इत्युणादिकोषः॥

क्षिपणिः, स्त्री,(क्षिप्यते असौ अनया वा। क्षिप+
कर्म्मणि करणे वा अनिः।) क्षेपणी। नौका
दण्डः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ जालविशेषः।
मन्त्रः। अध्वर्युः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥
(यथा, ऋग्वेदे।४।४१।४।

"उतस्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति
ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि"।)

क्षिपणी, स्त्री, (क्षिप+अनि ङीष्।) क्षिपणिः।
इत्यमरटीकायां भरतः॥

क्षिपण्युः, पु, (क्षिपति इति। क्षिप्+'अनुङ्
नदे च"। उणां ३।५२। इति अनुङ्।) वायुः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, ऋग्वेदे।४।५८।६।

"सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना
अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः।
एते अर्षन्त्यूर्मयो घृतस्य
मृगा इव क्षिपणोरीषमाणाः"॥)

क्षिपण्युः, पुं, (क्षिप+'कन्युच् क्षिपेश्च"। उणां
३।५१। इति कन्युच् प्रत्ययः।) वसन्तकालः।
इत्युणादिकोषः। देहः। सुरभौ त्रि। इति
मेदिनी॥

क्षिपा, स्त्री, (क्षिप+'षिद्भिदादिभ्योऽङ्"।३।३।
१०४। इत्यङ्। ततष्टाप्।) क्षेपणम्। इत्यमरः।
२।२।११। रात्रिः। इति तट्टीकायां भरतः॥

क्षिप्तः, त्रि, (क्षिप+कर्म्मणि क्तः।) निक्षिप्तवस्तु।
त्यक्तः। तत्पर्य्यायः। नुत्तः २ नुन्नः ३ अस्तः ४
निष्ठ्यूतः ५ विद्धः ६ ईरितः ७। इत्यमरः।३।
१।८७॥
(उद्गीर्णः। यथा, माघे।३।७३।

'क्षिप्ता इवेन्दोः स्वरुचोऽधिवेलं
मुक्तावलीराकरवाप्यहार"॥
कर्त्तरि क्तः। पतितः। यथा, माघे १०।७१।

'क्षिप्तमायतमदर्शयदुर्व्वी
काञ्चिदामजघनस्य महत्त्वम्"॥
"इवैव उर्व्या क्षिप्तं पतितम्"। इति मल्लिनाथः॥
हृतः। यथा, माघे २।५३।

"क्षेपणी निकुरञ्चिप्रमणयुते मयाधिप"॥
अवज्ञातः। यथा, भागवते।२।१८।४८।
'तिरस्कृता विप्रलब्धा शप्ताः क्षिप्ता हता अपि"॥
विक्षिप्तः। यथा, मार्कण्डेये।८८।१८।
"नारसिंही नृसिंहस्य बिभ्रती सदृशं वपुः।
प्राप्ता तत्र सटाक्षेपक्षिप्तनक्षत्रसंहतिः"॥)
वायुग्रस्तः। क्षेपा इति भाषा। इति लोक
प्रसिद्धः॥

क्षिप्ता, स्त्री, (क्षिप्त+टाप्।) रात्रिः। इति शब्द
युधः॥

क्षिप्नुः, त्रि, (क्षिप्+"त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः"।
३।२।१४०। इति क्नुप्रत्ययः।) निराकरिष्णुः।
निराकरणशीलः। इत्यमरः।३।१।३०॥

क्षिप्रं, क्ली, (क्षिप्+"स्फायितञ्चिवञ्चीति"। उणां
२।१३। इति रक्।) शीघ्रम्। तद्युक्ते त्रि।
इत्यमरः।१।२।६८॥ (यथा, मनुः।३।
१७६। "विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवा
म्भसि"॥ मर्म्मविशेषः। यथा,—"तत्र पादाङ्
गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्म्म तत्र विद्धस्याक्षेप
केण मरणम्"॥ इति सुश्रुते शारीरस्थाने षष्ठे
ऽध्याये॥)

क्षिप्रपाकी, [न्] पु, (क्षिप्रं पच्यतेऽनेन। क्षिप्रं
पचति पाचयति वा। पच्+णाच्छकात् घिनुण्।)
गर्द्दभाण्डवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (अस्य गर्द्द
भाण्डशब्दे ऽस्य गुणपर्य्यायाः।) शीघ्रपाकविशिष्टे
त्रि॥

क्षिया, स्त्री, (क्षि क्षये+'षिद्भिदादिभ्योऽङ्"।
३।३।१०४। इत्यङ्। टाप् च।) अपचयः।
इत्यमरः।३।२।७॥

क्षिव, उ निरासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर
सक सेट् उदित्वात् क्त्वावेट्।) क्षुवी। निरास
इह फुत्कारः इति भट्टमल्लः। मुखेन श्लेष्मादेर्नि
र्गमनमिति केचित्। पृथक् पाठात् पूर्व्वो भ्वादिः।
क्षेवति। उ, क्षेवित्वा ष्ठ्यूत्वा। इति दुर्गादासः॥

क्षिव, य उ निरासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा
पर सक सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) क्षुवी। य,
क्षीव्यति। उ, क्षेवित्वा ष्ठ्यूत्वा। इति दुर्गादासः॥

क्षी, ञ हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-उभ
सक-अनिट्।) ञ, क्षयति क्षयते। इति दुर्गा
दासः॥

क्षीज, हिक्काने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर
अक सेट्।) दीर्घी। हिक्कानमव्यक्तशब्दः। अस्येह
ध्वन्यात्मकशब्दे क्षीजे प्रयोगः। इति रक्षितः।
क्षीजति अक्षेदी जनः। इति दुर्गादासः॥

क्षीजनं, क्ली, (क्षीज्+भावे ल्युट्।) कीचकानां
नादः। इति हेमचन्द्रः॥

क्षीणः, त्रि, (क्षि+क्तः। "निष्ठायामण्यदर्थे"।
६।४।६०। इति दीर्घः। "क्षियोदीर्घात्"।
८।२।४६। इति निष्ठातस्य नः।) सूक्ष्मः।
अबलः। तत्पर्य्यायः। दुर्ब्बलः २ शातः ३ क्षामः ४
तनुः ५ छातः ६ तलिनः ७ अमांसः ८ पेलवः ९।
इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, गीतगोविन्दे।८।२१।

"ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" ॥
राजयक्ष्मान्तर्गतरोगविशेषे, पुं ।
"क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटीग्रहः" ॥
अस्य चिकित्सा यथा,—
"क्षामः क्षीणः क्षतोरस्कस्त्वनिद्रः सबलेऽनले ।
शृतक्षीररसेनाद्यात् सक्षौद्रघृतशर्करम् ॥
शर्कराञ्च यवक्षौद्रजीवकर्षभकौ मधु ।
शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात् क्षीणः क्षतः कृशः ॥
क्रव्यादमांसनिर्यूहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः" ॥
"क्षामक्षीणकृशाङ्गानां एतान्येव घृतानि च ।
त्वक्क्षीरीशर्करालाजचूर्णैः पानानि योजयेत् ।
सर्पिर्गुडान् समध्वंशान् भंध्वा दद्यात्पयोऽनु च ॥
रेतो वीर्य्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात्" ॥
"फलाम्लं सर्पिषा भृष्टं विदारीक्षुरसे शृतम् ।
स्त्रीषु क्षीणः पिबेद्यूषं जीवनं बृंहणं परम् ॥
जीवनीयोपसिद्धं वा घृतभृष्टन्तु शाकुलम् ।
रसं प्रयोजयेत् क्षीणो व्यञ्जनार्थं सशर्करम्" ॥
"दध्यत् सन्तर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु ।
अन्नपानं निषेव्यन्तत् क्षतक्षीणैः सुखार्थिभिः" ॥
इति चिकित्सास्थाने षोडशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)

क्षीणवान्, [त्] त्रि, (क्षि + क्तवतु "क्षियो दीर्घात् । ८ । २ । ४६ । इति निष्ठातस्य नः ।) क्षयविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

क्षीणाष्टकर्म्मा, (न्) पुं, (क्षीणानि अष्टकर्म्माणि यस्य ।) जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीव, (ब) ऋ ङ मदे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) मदे मत्तीभावे । ऋ, अचिक्षीवत् । ङ, क्षीवते मद्यपः । इति दुर्गादासः ॥

क्षीवः, त्रि, (क्षिव + "अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवकृशोल्लाघाः" । ८ । २ । ५५ । इति तलोपे साधुः ।) मत्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ५ । १० । १९ ।
"अथारोहणमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः ।
क्षीवं राक्षसशार्दूलं प्रेक्षते स महाकपिः" ॥)

क्षीरं, क्ली, (घस्यते अद्यते इति । "घसेः किच्च" । उणां ४ । ३४ । इति ईरन् उपधालोपे षत्वं च ।) जलम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १०४ । ३ ।
"अव त्मना भरते केतवेदा अव त्मना भरते फेनमुदन् । क्षीरेण स्नातः कुयवस्य योषे हते ते स्यातां प्रवणे शिफायाः" । दुग्धम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५१ ॥ (यथा, मनुः । ५ । ८ ।
"स्त्रीक्षीरञ्चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि" ।)
"[illegible] क्षीरं पेयूषमुच्यते ।
परतो मोरटं विद्यादपथ्यं कफात्मकम्" ॥
इति रत्नमाला ॥
(क्षीरस्य उत्पत्तिर्गुणाश्च यथा,—
"अथातः संप्रवक्ष्यामि क्षीरवर्गन्तु पुत्रक ! ।
[illegible] ॥
[illegible] क्षीरसम्भवम् ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
पच्यमानं शिराप्राप्तं क्षीरं तद्विद्धि पुत्रक ! ॥
तेन क्षीरमिति ख्यातमग्निसोमात्मकं पयः ।
अमृतं सर्व्वभूतानां जीवनं बलदन्नतम् ॥
हारीतः संशयापन्नः पप्रच्छ पितरं पुनः ।
कथं रसस्य सम्पत्तिः कथं संक्षीयते विभो ! ॥
कथं रक्तस्य संस्थाने क्षीरं पाण्डुत्वमीयते ।
कथं तत्र कुमारीणां वन्ध्यानां न कथं भवेत् ॥
एवं पृष्टो महाचार्य्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ।
अतिहर्षप्रदं पुत्र ! परिपृष्टं भिषग्वर ! ॥
सितास्निग्धं तथारक्तं पित्तेन पाकतां गतम् ।
रक्तं श्वेतत्वमायाति तथा क्षीरं सितं भवेत् ॥
अपधातुबलं यस्मात् तस्मात् क्षीरं न जायते ।
वन्ध्यानां क्षीरनाड्यस्तु वातेन परिपूरिताः ॥
क्षीरञ्च न भवेत्तस्मात् आर्त्तवं चाधिकं यतः ।
प्रसूतासु च नारीषु बलेन सह सूयते ॥
तेन स्रोतोविशुद्धिः स्यात् क्षीरमासु प्रवर्त्तते ।
तस्मात् सद्यः प्रसूतायां जायते श्लैष्मिकं पयः ॥
तेन काठिन्यमायाति तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ।
श्रेयश्चाविकृतं नार्य्या बलदाहोपनाशनम् ॥
पयस्त्रिदोषशमनं वृष्यस्याग्निप्रवर्द्धनम्" ॥

अथ प्राभातिकक्षीरगुणाः ।
"निशा शीतांशुसंशीतं निद्रालस्यश्रमावहम् ।
कफकृत्सघनं शीतं क्षीरं प्राभातिकं भवेत्" ॥

अथ दिनक्षीरगुणाः ।
"वासरे सूर्य्यसन्तापात् सदोष्णं कफवातजित् ।
हितं तत्पित्तशमनं सुशीतं भोजने निशि" ॥

अथ क्षीरपानविधिः ।
"क्षीणानां दुर्ब्बलानाञ्च तथाजीर्णज्वरार्द्दिते ।
दीप्ताग्नीनामतन्द्राणां श्रमशोषविकारिणाम् ॥
राजयक्ष्मयुतानाञ्च क्षीरपानं विधीयते ॥
न शस्तं लवणैर्युक्तं क्षीरमाम्लेन वा पुनः ।
करोति कुष्ठं त्वग्दोषं तस्मान्नैव हितं मतम्" ॥
इति प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
"अथ क्षीराणि वक्ष्यन्ते कर्म्म चैषां गुणाश्च ये ॥
अविक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषञ्च यत् ।
उष्ट्रीणामथ नागीनां वडवायाः स्त्रियास्तथा ॥
प्रायशो मधुरं स्निग्धं शीतं स्तन्यं पयो मतम् ।
प्रीणनं बृंहणं वृष्यं मेध्यं बल्यं मनस्करम् ॥
जीवनीयं श्रमहरं श्वासकासनिबर्हणम् ।
हन्ति शोणितपित्तञ्च सन्धानं विहतस्य च ॥
सर्व्वप्राणभृतां सात्म्यं शमनं शोधनन्तथा ।
तृष्णाघ्नं दीपनीयञ्च श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च ॥
पाण्डुरोगेऽम्लपित्ते च शोषे गुल्मे तथोदरे ।
अतीसारे ज्वरे दाहे श्वयथौ च विधीयते ॥
योनिशुक्रप्रदोषे च मूत्रेषु प्रदरेषु च ।
पुरीषे ग्रथिते पथ्यं वातपित्तविकारिणाम् ॥
नस्यालेपावगाहेषु वमनास्थापनेषु च ।
विरेचने स्नेहने च पयः सर्व्वत्र युज्यते" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
प्राणिभेदेनास्य गुणविशेषा यथा,—
"स्वादु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं श्लक्ष्णपिच्छिलम् ।
गुरु मन्दं प्रसन्नञ्च गव्यं दशगुणं पयः ॥
तदेव गुणमेवौजः सामान्यादभिवर्द्धयेत् ।
प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥
महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।
स्नेहान्यूनमनिद्राय हितमत्यग्नये च तत् ॥
रूक्षोष्णं क्षीरमुष्ट्रीणामीषत्सलवणं लघु ।
शस्तं वातकफानाहक्रिमिशोफोदरार्शसाम् ॥
बल्यं स्थैर्य्यकरं सर्व्वमुष्णञ्चैकशफं पयः ।
साम्लं सलवणं रूक्षं शाखावातहरं लघु ॥
छागं कषायमधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।
रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥
हिक्काश्वासकरन्तूष्णं पित्तश्लेष्मलमाविकम् ।
हस्तिनीनां पयो बल्यं गुरु स्थैर्य्यकरं परम् ॥
जीवनं बृंहणं सात्म्यं स्नेहनं मानुषं पयः ।
नावनं रक्तपित्ते च तर्पणञ्चाक्षिशूलिनाम्" ॥
इति च तत्र सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
"सर्व्वप्राणभृतां तस्मात् सात्म्यं क्षीरमिहोच्यते" ॥

तत्र सर्व्वमेव क्षीरं प्राणिनामप्रतिषिद्धं जातिसात्म्यात् । वातपित्तशोणितमानसविकारेष्वविरुद्धम् । जीर्णज्वर-कास-श्वास-शोष-क्षय-गुल्मोन्मादोदर-मूर्च्छा-भ्रम-मद-दाह-पिपासा-हृद्बस्तिपाण्डुरोग-ग्रहणीदोषार्शःशूलोदावर्त्तातिसारप्रवाहिकायोनिरोग-गर्भास्राव-रक्तपित्तश्रमक्लमहरं पाप्मापहम् बल्यं वृष्यं वाजीकरणं रसायनं मेध्यं सन्धानं स्थापनं वयःस्थापनमायुष्यं जीवनं बृंहणं वमनं विरेचनञ्च तुल्यगुणत्वाच्चौजसो वर्द्धनमिति बालवृद्धक्षतक्षीणानां क्षुद्व्यवायव्यायामकर्शितानाञ्च पथ्यतमम् ।
"गोक्षीरमनभिष्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनम् ।
रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥
जीवनीयं तथा वातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् ।
गव्यतुल्यगुणन्त्वाजं विशेषाच्छोषिणां हितम् ॥
दीपनं लघु संग्राहि श्वासकासास्रपित्तनुत् ।
अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ॥
नात्यम्बुपानाद्व्यायामात् सर्व्वव्याधिहरं पयः ।
रूक्षोष्णं लवणं किञ्चिदौष्ट्रं स्वादुरसं लघु ॥
शोफगुल्मोदरार्शोघ्नं क्रिमिकुष्ठविषापहम् ।
आविकं मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तकफावहम् ॥
पथ्यं केवलवातेषु कासे चानिलसम्भवे ।
महाभिष्यन्दि मधुरं माहिषं वह्निनाशनम् ॥
निद्राकरं शीतकरं गव्यात्स्निग्धतरं गुरु ।
उष्णमैकशफं बल्यं शाखावातहरं पयः ॥
मधुराम्लरसं रूक्षं लवणानुरसं लघु ।
नार्य्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमम् ॥
नस्याश्च्योतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् ।
हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु ॥
स्निग्धं स्थैर्य्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ।
प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥
रात्र्यां सोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ।
दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिलसेवनात् ॥
वातानुलोमि श्रान्तिघ्नं चक्षुष्यञ्चापराह्णिकम् ।
पयोऽभिष्यन्दि गुर्व्वामं प्रायशः परिकीर्त्तितम् ॥
तदेवोक्तं लघुतरमनभिष्यन्दि वै शृतम् ।

धा ॥ वरादनम् २२ क्षीरी २३ क्षीरी [न्] २४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अस्याः फलगुणाः ।
"क्षीरिकायाः फलं पक्वं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
कषायं मधुरं साम्लं नातिवातप्रकोपणम्" ॥
इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
"क्षीरिकायाः फलं हृद्यं बल्यं स्निग्धं हिमं गुरु ।
तृष्णामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयापहम्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अन्यत् राजादनीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ परमान्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
("क्षीरिका मधुरा चैव फलवर्गे प्रकीर्त्तिता" ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥
परमान्नार्थे पर्य्याया पाकप्रकारश्चास्या यथा,—
"पायसं परमान्नं स्यात् क्षीरिकापि तदुच्यते ।
शुद्धेऽर्द्धपक्वे दुग्धे तु घृताक्तांस्तण्डुलान् पचेत् ॥
ते सिद्धाः क्षीरिका ख्याता सिताज्ययुतोत्तमा" ॥
गुणाश्च यथा,—
"क्षीरिका दुर्ज्जरा प्रोक्ता बृंहणी बलवर्द्धिनी" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

क्षीरिणी, स्त्री, (क्षीरं क्षीरसदृशो निर्य्यासो-ऽस्त्यस्य इति इनि । ततः ङीप् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । काञ्चनक्षीरी २ कर्षणी ३ पटुकर्णिका ४ तिक्तदुग्धा ५ हैमवती ६ हिमदुग्धा ७ हिमावती ८ हिमाद्रिजा ९ पीतदुग्धा १० यवचिञ्चा ११ हिमोद्भवा १२ हैमी १३ हिमजा । १४ । अस्या गुणाः ।
"क्षीरिणी तिक्तशीता च रेचनी शोफतापनुत् ।
क्रिमिदोषकफघ्नी च पित्तज्वरहरा परा" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ वराङ्गकान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुटुम्बिनी । काश्मरी । दुग्धिका । इति च राजनिर्घण्टः ॥
(व्यवहारोऽस्या यत्र तद्यथा ।
"तथा दन्तीद्रवन्त्यो स्यादश्वघ्नाजगन्धयोः ।
क्षीरिण्या नीलिकायाश्च तथैव च करञ्जयोः ॥
मयूरविदलायाश्च प्रत्यक् श्रेण्यास्तथैव च ।
विडङ्गार्द्धं शकल्केन तद्वत् साध्यं घृतं पुनः ।
शङ्खिनी सप्तलाधात्री कषाये साधयेद्‌घृतम्" ॥
इति कल्पस्थाने ११ अध्याये चरकेणोक्तम् ॥)

क्षीरिवृक्षः, पुं, (क्षीरी क्षीरयुक्तः वृक्षः ।) क्षीरयुक्तपञ्चप्रकारवृक्षः । यथा,—
"न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारिशप्लक्षपादपाः ।
पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक्पञ्चवल्कलम्" ।
कश्चित्तु पारिशस्थाने शिरीषं वेतसं परे" ।
वदन्तीति शेषः । अस्य गुणाः ।
"क्षीरिवृक्षाः हिमा वर्ण्या योनिरोगव्रणापहाः ।
रूक्षाः कषाया मेदोघ्ना विसर्पामयनाशनाः ।
शोथपित्तकफास्रघ्नाः भग्नसन्धानयोजकाः" ॥
तथा त्वग्गुणाः ।
"त्वक्पञ्चकं हिमं ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित्" ।
तेषां पल्लवगुणाः ।
"तथा पत्रं हिमं ग्राहि कफवातास्रनुत्परम् ।
विष्टम्भाध्मानशमनं कषायं लघु लेखनम्" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरी, [न्] पुं, (क्षीरं क्षीरवन्निर्य्यासोऽस्त्यस्य, इनि ।) क्षीरिकावृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
(अस्य व्यवहारो यथा, कनकतैले ।
"कनकक्षीरी शैला भार्गी दन्तीफलानि मूलञ्च ।
जातिप्रवालानि प्रवालसर्षपलशुनविडङ्गकरञ्जत्वक् ॥
सप्तच्छदार्कपल्लवमूलत्वङ्‌निम्बचित्रकास्फोता ।
गुञ्जैरण्डस्नुहीमूलकसुरसार्ज्जकफलानि ॥
कुष्ठं पाठामुस्तं तुम्बुरुमूर्व्वा वचा सषड्ग्रन्था ।
एडगजकुटजशिग्रुत्र्यूषणभल्लातकक्षवकाः ॥
हरितालमवाक्पुष्पी तुत्थं कम्पिल्लकोऽमृतासङ्गः ।
सौराष्ट्रिकाकासीसं दार्व्वीत्वक्सर्ज्जिकालवणम् ॥
कल्कैरेभिस्तैलं करवीरकमूलकपल्लवकषाये ।
सार्षपमथवा तैलं गोमूत्रचतुर्गुणं साध्यम् ॥
स्थाप्यं कटुकालाबुनि तत्सिद्धं तेनास्य मण्डलान्याशु ।
भिन्द्यादभ्यङ्गात् क्रिमींश्च कण्डूं विनिहन्यात्" ॥
इति कनकतैलम् ॥ इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
यथा, मनुः । ८ । २४६ ।
"सीमावृक्षांश्च कुर्व्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् ।
शाल्मलीन् शालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्" ॥)
दुग्धिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्नुही । अर्कवृक्षः । राजादनी । दुग्धपाषाणः । वटः । अश्वत्थः ।
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"वटो रक्तफलः शृङ्गी न्यग्रोधः स्कन्धजो ध्रुवः ।
क्षीरी वैश्रवणो वासो बहुपादो वनस्पतिः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सोमलता । क्षालीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरी, स्त्री, (क्षीर + अस्त्यर्थे अच् गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षीरीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
(पक्वान्नविशेषः । तस्य पाकप्रणाली यथा,—
"नारिकेलस्तनूकृत्य क्षिप्त्वा पयसि गोः क्षिपेत् ।
सितां गव्याज्यसंयुक्तां तत्पचेन्मृदुनाग्निना" ॥
अस्या गुणाश्च ।
"नारीकेलोद्भवा क्षीरी स्निग्धा शीतातिपुष्टिदा ।
गुर्व्वी सुमधुरा वृष्या रक्तपित्तानिलापहा" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

क्षीरीशः, पुं, (क्षीरिणां क्षीरप्रधानानां वृक्षाणां ईशः श्रेष्ठः ।) क्षीरकञ्चुकी । तत्पर्य्यायः । वरपर्णः २ स्थूलकन्दः ३ कुष्ठनाशनः ४ बल्यः ५ मूलकमूलकः ६ खसकन्दः ७ कञ्चुकी ८ । इति रत्नमाला ॥

क्षीरेयी, स्त्री, (क्षीर + बाहुलकात् ढञ् ततो ङीप् । यद्वा, क्षीरेण ई शोभां यातीति । या + क गौरादित्वात् ङीष् ।) पायसम् । यथा,—
"क्षीरेयी पायसं प्रोक्तं परमान्नञ्च सूरिभिः" ॥
इति हलायुधः ॥

क्षीरोदः, पुं, (क्षीर + 'उदकस्योदः संज्ञायाम्', ६ । ३ । ५७ । "उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्" । इति वार्त्तिकम् ।) दुग्धसमुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । २ ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १४ । ३१३ ।
"अमृतं यौवनं तेऽस्तु तेनैवानलोपमम् ।
क्षीरोदसागरश्चैव यत्र यत्रेच्छसि प्रियम्" ॥)
तस्य मन्थनं यथा,—
"मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ।
दानवैः सहिता भूत्वा मथध्वं क्षीरसागरम् ॥
अहञ्च तत्र साहाय्यं करिष्यामि दिवौकसः ।
भविष्यत्यमृतं तत्र तत्पानाद्‌बलवत्तराः ॥
भविष्यन्ति तथा देवा अमृतस्य प्रभावतः ।
यूयं सर्व्वे महावीर्य्या भुक्तिष्ठा रणविक्रमाः ॥
इन्द्राद्यास्तु महोत्साहा ध्यानलब्धा महानदीन् ।
ततो हि दानवान् जेतुं समर्था नात्र संशयः ।
इत्युक्ता देवदेवेन देवाः सर्व्वे जगत्पतिम् ।
प्रणम्यागत्य निलयं सन्धिं कृत्वाथ दानवैः ॥
क्षीराब्धिमथने सर्व्वे चक्रुरुद्योगमुत्तमम् ।
बलिना सोद्धृतो राजन् मन्दराख्यो महागिरिः ।
क्षीराब्धौ क्षिपितश्चैव तेनैकेन नृपोत्तम ॥
सर्व्वौषधिश्च प्रक्षिप्ता देवैर्दैत्यैः पयोदधौ ।
वासुकिश्च ततस्तत्र राजन् ! नारायणाज्ञया ।
सर्व्वदेवहितार्थाय विष्णुश्च स्वयमागतः ॥
ततो विष्णुसमादेशात्तत्र सर्व्वे सुरासुराः ।
समेत्य मित्रभावेन क्षीराब्धेस्तटमाश्रिताः ॥
मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वाथ वासुकिम् ।
ततो मथितुमारब्धा नृपते ! तरसाऽमृतम् ॥
विष्णुना मुखभागे तु वासुकेर्दानवाः कृताः ।
देवाश्च पुच्छभागे तु मथनार्थे नियोजिताः ॥
एवन्तु मथ्यमानस्तु मन्दरोऽथ प्रविष्टो वै ।
आधारेण विना राजंस्तं दृष्ट्वा सहसा हरिः ।
सर्व्वलोकहितार्थाय कूर्म्मरूपमधारयत् ।
आत्मानं सुप्रवेश्याथ मन्दरस्य गिरेरधः ॥
प्रविश्य धृतवान् शैलं पृथगरूपेण केशव ।
उपर्य्याक्रान्तवान् शैलं पृथग्रूपेण केशवः ॥
चकर्ष नागराजानं देवैः सार्द्धं जनार्द्दनः ।
असुरैरप्यरूपेण दैत्यमध्ये च केशव ॥
ततस्ते तु त्वरायुक्ता ममन्थुः क्षीरसागरम् ।
यावच्छक्त्या नृपश्रेष्ठ ! बलवन्तः सुरासुराः ॥
मथ्यमानात् ततस्तस्मात् क्षीराब्धेरभवन्नृप ।
कालकूटमिति ख्यातं विषमत्यन्तदुःसहम् ।
नागा जगृहुः सर्व्वं तच्छेषं शङ्करोऽग्रहीत् ।
नारायणाज्ञया तत्र नीलकण्ठत्वमाप्नुयात् ॥
ऐरावतश्च नागेन्द्रो हयश्चोच्चैःश्रवाः पुनः ।
द्वितीयावर्त्तनाज्जाता उत्पन्नाविति नः श्रुतम् ।
तृतीयावर्त्तनाद्‌धन्वन्तरिर्जातः सुधोत्तमः ।
चतुर्थात् पारिजातश्च उत्पन्नः स महातरुः ।
पञ्चमात् हिमशृङ्गस्मात् उत्थितः क्षीरसागरात् ।
स भवः शिरसा धत्ते नारी च लक्ष्मीको नृप ।
नानाविधानि रत्नानि दिव्यान्याभरणानि च ।
क्षीरोदधेस्तूत्थितानि गन्धर्व्वाश्च सहस्रशः ।
एतान् दृष्ट्वा तदोत्पन्नान् विस्मयहर्षसमन्विताः ।
अभवन् जातहर्षास्ते तत्र सर्व्वे सुरासुराः ।
देवपक्षे ततो मेघाः स्वयं वर्षन्ति मन्दिरा ।
तथाज्ञया तु वायुस्तु सुखं वाति सुरान् प्रति ॥
विषनिश्वासवातेन वासुकेर्याकर्त्तितानलात् ।
निस्तेजसोऽभवन् दैत्या निर्व्वीर्य्याश्च महामते ॥
तत श्रीरत्थिता तत्र क्षीरोदोद्भवपङ्कजा ।
विभ्राजमाना राजेन्द्र ! दिशः सर्व्वाः सतेजसा ॥

ततस्तीर्थोदकैः स्नाता दिव्यवस्त्रैरलङ्कृता ।
दिव्यगन्धानुलेपैस्तु सुमनोभिः सुपूजिता ॥
देवपक्षं समासाद्य स्थिता क्षणमरिन्दम ! ।
हरिवक्षःस्थलं प्राप्ता ततः सा कमलालया ॥
ततोऽमृतघटं पूर्णं गृहीत्वा पयसोनिधेः ।
धन्वन्तरिः समुत्तस्थौ ततः प्रीताः सुरा नृप ॥
दैत्याः श्रिया परित्यक्ता दुःखितास्तत्र ते पुनः ।
आदायामृतघटं शीघ्रं ते च जग्मुर्यथेच्छया ॥
ततः स्त्रीरूपमकरोद्विष्णुर्देवहिताय वै ।
आत्मानं नृपशार्दूल ! नार्य्या लक्षणसंयुतम् ॥
ततो जगाम भगवान् स्त्रीरूपेण सुरान् प्रति ।
दिव्यरूपान्तु तां दृष्ट्वा मोहितास्ते सुरद्विषः ॥
अमृतपूर्णं घटं भूमौ हैमं संस्थाप्य सत्तम ।
कामेन पीड़िता ह्यासन्नसुरास्तत्र तत्क्षणात् ॥
मोहयित्वा तु तानेवमसुरानवनीपते ।
अमृतभाजनमादाय देवेभ्यः प्रददौ हरिः ॥
तत् पीत्वा तु ततो देवा देवदेवप्रसादतः ।
बलवन्तो महावीर्य्या रणे जघ्नुर्महासुरान्" ॥
इति नृसिंहपुराणे ३९ अध्यायः ॥

क्षीरोदतनया, स्त्री, (क्षीरोदस्य क्षीरसमुद्रस्य तनया ।) लक्ष्मीः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्या उत्पत्तिकथा क्षीरोदशब्दे द्रष्टव्या ।)

क्षीरोदतनयापतिः, पुं, (क्षीरोदतनयाया लक्ष्म्याः पतिः ।) विष्णुः । इति कविकल्पलता ॥

क्षीरोदनन्दनः, पुं, (क्षीरोदस्य दुग्धसमुद्रस्य नन्दनः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षीव, ऋ ङ दर्पे ॥ इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचिक्षीवत् । ङ, क्षीवते । इति दुर्गादासः ॥

क्षीव, निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) निरास इह फुत्कारः । इति भट्टमल्लः ॥ मुखेन श्लेष्मादेर्व्वमनमिति केचित् । क्षीवत्यन्नं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

क्षीवः, त्रि, (क्षीव ङ मदे + क्तः । "अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवेति" । ८ । २ । ५५ । तलोपो निपातनात् ।) सुरामत्तः । यथा । "मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवाः" । इत्यमरः । २ । २ । २३ ॥ दन्त्योष्ठवकारान्तोऽयम् ॥
(यथा, रामायणे । ५ । ६० । १२ ।
"उन्मत्तभूताः प्लवगा मधुपानप्रहर्षिताः ।
क्षीवाः कुर्व्वन्ति हास्यं च कलहांश्च तथाऽपरे" ॥)

क्षु, टु श क्षुते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-सेट् ।) क्षुतं हाँचो इति ख्यातम् । टु, क्षवथुः । श, क्षौति कपी । शतकं कामिनि चुक्षुवे मृगाक्ष्या । इति माघे । इति दुर्गादासः ॥

क्षुः, पुं, (क्षणोति हिनस्ति जीवान् इति । क्षण् हिंसायां + डुः ।) सिंहः । इत्येकाक्षरकोषः ॥

क्षुणः, पुं, (क्षु + नक् ।) अरिष्टवृक्षः । यथा,—
"अरिष्टो वस्तिकर्म्माढ्यो वेणीवः फेनिलः क्षुणः" ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अरिष्टशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

क्षुणं, त्रि, (क्षुद संपेषणे + कर्म्मणि क्तः ।) प्रहतम् । (अभ्यस्तम् । यथा, रघौ । १ । १७ ।
"रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्त्मनः परम्" ॥
माघे च । १ । ३२ ।
"उदीर्णरागप्रतिरोधकं जनै-
रभीक्ष्णमक्षुण्णतयातिदुर्गमम् ।
उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विन-
स्त्वमग्रभूमिर्निरपायसंश्रया" ॥)
चूर्णीकृतम् । इति जटाधरः ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८३ । २४-२५ ।
"सोऽपि कोपान्महावीर्य्यः क्षुरक्षुण्णमहीतलः ।
शृङ्गाभ्यां पर्व्वतानुच्चांश्चिक्षेप च ननाद च ॥
वेगभ्रमणविक्षुण्णा मही तस्य व्यशीर्य्यत" ॥)

क्षुत्, स्त्री, (क्षु शब्दे क्षुते च + सम्पदादित्वात् भावे क्विप् तुगागमश्च ।) क्षुतम् । इत्यमरः ।२।६।५२ ॥ (धान्यविशेषः । देधान इति लोके । अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"क्षुत्क्षुन्यहो गोजिह्वा च गुन्द्रागुल्मा गवेधुका" ॥)

क्षुत्, [ध्] स्त्री, (क्षुध् + सम्पदादित्वात् भावे क्विप् ।) क्षुधा । इत्यमरः । २ । ९ । ५४ ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८ । ३५ ।
"तात ! तात ! ददस्वान्नमम्बाम्ब ! भोज्यं दद ।
क्षुन्मे बलवती जाता जिह्वाग्रं शुष्यते तथा" ॥)

क्षुतं, क्ली, (क्षु शब्दे क्षुते च + भावे क्तः ।) नासिकाभिघातजन्यसशब्दवायुनिःसरणम् । हाँचो इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षुत् २ क्षवः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥ क्षुता ४ छिक्का ५ क्षवथुः ६ क्षुतः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ हञ्छिः ८ । इति जटाधरः ॥*॥ तस्य शकुनानि यथा,—
"अथ क्षुताख्यं शकुनं अमेयमहाप्रभावं प्रतिभावयामः ।
नश्यन्ति यस्माच्छकुनाः समस्ता
मृगाधिनाथादिव वन्यसत्त्वाः ॥
सर्व्वस्य सर्व्वत्र च सर्व्वकालं
क्षुतं न कार्य्यं क्वचिदेव शस्तम् ।
यातुः क्षुते तेन न किञ्चिदेव
कुर्य्यात् क्षुतं प्राणहरस्य गन्तुः ॥
निषेधमग्रेऽक्षिणि दक्षिणे च
धनक्षयं दक्षिणकर्णदेशे ।
तत् पृष्ठभागे कुरुतेऽर्थवृद्धि
क्षुतं कदाचित् शुभमादधाति ॥
भोगाय वामश्रवणस्य पृष्ठे
कर्णे च वामे कथितं जयाय ।
सर्व्वार्थलाभाय च वामनेत्रे
जातं क्षुतं स्यात् क्रमशोऽष्टधैव ॥
क्रमान्निषेधं गमनस्य विघ्नं
कलिं समृद्धिं क्षुतमुग्ररोगम् ।
करोति रोगक्षयमर्थलाभं
दीप्तादिनाशञ्च क्षुतं करोति ॥
प्राणस्य पुंसः परतोऽपरा स्यात्
पुनः पुनर्व्वा तत एव जातः ।
वृद्धाच्छिशोर्व्वा कफतो हठाद्वा
जातं क्षुतं केऽपि वदन्ति सत्यम् ॥
आद्यन्तयोर्न स्नपने प्रशस्तं
क्षुतं प्रशंसन्ति न भोजनादौ
भवेत् कथञ्चिद्यदि भोजनान्ते
भवेत्तदाग्रे न हि भोज्यलाभः ॥
आदौ क्षुतञ्चेत् शकुनैस्ततः किं
जातानजातान् शकुनान्निहन्ति ।
क्षुतं क्षणेनात्र न संशयोऽस्मिन्
प्रयोजने यत्नकृतेऽपि जातम् ॥
क्षुतं क्षणात्तद्विनिहन्त्यवश्यं
कार्य्यात्मकेनापि मनागपीदम् ॥
तस्मादुपेक्ष्यं न विचक्षणेन
क्षुतं यतस्तस्य फलं विधत्ते" ॥
इति वसन्तराजशाकुने क्षुतप्रकरणं तृतीयम् ॥
अपि च ।
"छिक्कायाः सदनं वदेत् लभेत् पूर्व्वे महाफलम् ।
आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
नैर्ऋत्ये शोकसन्तापौ मिष्टान्नञ्चैव पश्चिमे ।
अन्नं प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे कलहो भवेत् ।
ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं छिक्काफलाफलम्" ॥
इति गारुड़े ज्योतिषके ६० अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च । वर्षकृत्ये ।
"वित्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भयं
याम्यामभिभयं सुरद्विषि कलिर्नामः समुद्रालये ।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे
ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने ॥
ज्येष्ठीकृते क्षुतेऽप्येवमूचुः केचिच्च कोविदाः" ।
इति ॥*॥ क्षुते जीवेति प्रयोगः कर्त्तव्यः । यथा, मदनपारिजातधृतम् ।
"जीवेति क्षुवतो ब्रूयात् जीवेत्युक्तस्त्वया सह" ॥
इति ॥ * ॥
"क्षुतोत्पातजृम्भासु जीवोत्तिष्ठाङ्गुलिध्वनिः ।
शम्भोरपि च कर्त्तव्यनन्यथा ब्रह्महा भवेत्" ॥
इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ तस्य शुभजनकत्वम् । यथा, दाक्षिणात्यास्तु ।
"आसने शयने दाने भोजने वस्त्रसंग्रहे ।
विवादे च विवाहे च क्षुतं सप्तसु शोभनम्" ॥
अन्यत्र विष्णोरित्यधिकृत्य विष्णुधर्म्मोत्तरम् ।
"नामसंकीर्त्तनं नित्यं क्षुतप्रस्खलितादिषु ।
वियोगं शीघ्रमाप्नोति सर्व्वानर्थो न संशयः" ॥
इति ॥ * ॥ असंवृतमुखस्य क्षुन्निषेधो यथा,—
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"नासंवृतमुखः कुर्य्याद्धास्यं जृम्भां तथा क्षुतम्" ॥
इति ॥ * ॥ क्षुते आचमनं कर्त्तव्यं यथा । याज्ञवल्क्यः ।
"स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेत् वासोविपरिधाय च" ॥
इति ॥ * ॥ अशक्तौ स्मृतिः ।
"क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।
कर्म्मस्थ एषु नाचामेद्दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्" ॥
इति च उद्वाहतत्त्वम् ॥ * ॥ बलिनां सकृत् क्षुतं भवति यथा,—
"शूरे दक्षिणवक्त्रा स्याद्बलिनाञ्च क्षुतं सकृत्" ।

सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु ।
जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः
शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्तिः ॥
अयमर्थः । निम्बस्य फल पुष्प त्वक् पत्र मूलानि सर्व्वाणि समुन्मितानि द्विगुणानि चूर्णितानि भृङ्गराजस्य रसेन सप्तवारान् भावयेत् । त्रिफलादीनि पाठान्तानि समुन्मितान्येकभागानि चूर्णितानि खदिरासननिम्बानां निविडक्वाथेन भावयेत् । तत सर्व्वमेकीकृत्य मध्वादिनावलिह्यात् । पञ्चनिम्बावलेहः ॥ * ॥
"शशिलेखापञ्चपलमावह्निजस्य गुग्गुलोर्द्वयं च ।
ताप्यस्य पलत्रितयं द्वे लौहस्यावर्णकायाः ॥
त्रिफलाकरञ्जपञ्चकखदिरगुडूचीचित्रदन्त्य ।
मुस्ताविडङ्गव्योषकुटजत्वक्निम्बवह्निसम्पाकाः ॥
एतै रचिता वटिका मधुघृतमिश्रा गिलेत प्रातः ।
गोमूत्रेण च कुष्ठं नुदन्त्यसृग्वातमचिरेण ॥
श्वित्राणि पाण्डुरोगं विषमानुग्रप्रमेहगुल्मांश्च ।
नाशयति वलीपलितं योगः स्वायम्भुवो नाम्ना ॥
शशिलेखा सोमराजी । शिखिजस्य शिलाजतुन ताप्यस्य सुवर्णमाक्षिकस्य । आवर्णिका मुण्डी इति लोके । स्वायम्भुवो गुग्गुलुः ॥ * ॥
"चित्रकं त्रिफला व्योषमजाजी कारवी वचा ।
सैन्धवातिविषे कुष्ठं चव्यैलायवशूकजम् ।
विडङ्गान्यजमोदा च मुस्ता चामरदारु च ।
यावन्त्येतानि सर्व्वाणि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुम् ।
सङ्कुट्य सर्पिषा सार्द्धं गुटिकां कारयेद्भिषक् ।
प्रातर्भोजनकाले च खादेदग्निबलं यथा ॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि कृमीन् दुष्टव्रणानि च ।
ग्रहण्यर्शोविकारांश्च मुखामयगलग्रहान् ॥
गृध्रसीमस्थिभङ्गञ्च गुल्मञ्चापि नियच्छति ।
व्याधीन् कोष्ठगतांश्चापि जयेद्विष्णुरिवासुरान्' ॥
एकविंशतिको गुग्गुलुः ॥ * ॥
"वातरक्ताधिकारोक्तः पुरः कैशोरकाभिधः ।
कुष्ठानां वातरक्तानां नाशाय परमौषधम् ॥
कैशोरको गुग्गुलुः ॥ * ॥
"भल्लातकं प्रस्थमितं छित्त्वा द्रोणजले क्षिपेत् ।
[illegible] तत्राम्भसि ॥
चतुर्थांशावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।
वस्त्रपूते कषाये च तन्मानानि विनिक्षिपेत् ॥
सद्यस्कं गोसर्पिर्दुग्धस्याढ़कं तथा ।
सिता प्रस्थमिता दद्यात् पश्चार्द्धं माणिकां क्षिपेत् ॥
सर्व्वमेकत्र भाण्डे तु पचेन्मृद्वग्निना शनैः ।
सर्व्वदर्व्ये घनीभूते पात्रादवतारयेत् ॥
तत्र शीतेऽपि चूर्णानि क्षिपेद्भिन्नमितान्यतः ।
वाकुची चाप दन्ती त्रिवृन्मुष्टि हरीतकी ।
भार्गी रास्ना च मञ्जिष्ठा मरिचं नागरं कणा ।
हवुषा त्रिवृता मूलं चित्रकं नागकेशरम् ॥
वचा पद्मकं वाग्मुष्टी चन्दनं तथा ।
रोहिण्याश्च बीजानि कर्पूरं रक्तचन्दनम् ।
एतच्च चूर्णमेषामिह क्षिपेत् ।
[illegible]
[illegible]

वातरक्तानि सर्व्वाणि सर्व्वाण्यर्शांसि सेवितः ।
व्यायाममातपं वह्निमम्लं मांसं दधि स्त्रियम् ।
तैलाभ्यङ्गं तथाध्वानं नरो भल्लातके त्यजेत्" ॥
इति अमृतभल्लातकावलेहः ॥ * ॥
"निम्बं गोपारुया कट्वी चारन्ती त्रिफला घनम् ।
पर्पटावल्गुजानन्ता वचा खदिरचन्दनम् ॥
पाठा शुण्ठी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम् ।
श्यामेन्द्रवारुणी मूर्व्वा विडङ्गेन्द्रयवानलम् ॥
हस्तिकर्णोऽमृता द्रेका पटोलं रजनीद्वयम् ।
कथारगेवधसप्ताह्वह्यच्चैवोधटाफलम् ॥
मञ्जिष्ठा लाङ्गली रास्ना नक्तमाल पुनर्नवा ।
दन्ती विजयसारश्च भृङ्गराज कुरण्टकम् ॥
अङ्कोठकं च शाखोटं द्विपलांशं पृथक् पृथक् ।
गृहीयात्तानि सर्व्वाणि जलद्रोणे पचेच्छनैः ॥
अष्टमांशावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।
विधाय वाससा पूतं स्थापयेद्भाजने दृढे ॥
भल्लातकसहस्राणि छित्त्वा षोडशमेऽम्भसि ।
पचेदष्टावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥
तत्र वस्त्रेण संशोध्य द्वौ कषायौ विमिश्रयेत् ।
गुडस्य तु तुलां दत्त्वा लेहवत् साधु साधयेत् ॥
भल्लातकसहस्राणि तत्र बीजानि विक्षिपेत् ।
त्रिकटु त्रिफला मुस्त विडङ्गं चित्रकं तथा ॥
सैन्धवं चन्दनं कुष्ठं दीप्यकञ्च पलं पृथक् ।
सौगन्ध्यार्थं क्षिपेत्तत्र चातुर्जातं पलं पलम् ॥
महाभल्लातको ह्येष महादेवेन भाषितः ।
प्राणिनां हितकामाय ज्येष्ठोऽग्र प्रयोगतः ॥
श्वित्रमौडुम्बरं दद्रूमृच्छजिह्व सकाकणम् ।
पुण्डरीकञ्च चर्म्माख्यं विस्फोट रक्तमण्डलम् ॥
कण्डु कापालिकं कुष्ठं पामानञ्च विपादिकाम् ।
वातरक्तं चडर्शांसि पाण्डुरोगं तथा कृमीन् ॥
रक्तपित्तमुदावर्त्तं कासं श्वासं भगन्दरम् ।
सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरम् ॥
निर्यन्त्रणन्तु कथितो विहाराहारमैथुने ।
कुरुते परमां कान्तिं प्रदीप्तं जठरानलम् ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं हितार्थे पयोऽथवा ।
भोजने तु सदा काव्यमुष्णमन्नं विशेषतः' ॥
गोपा गां पातीति गोपा गोपकन्या श्वेत साउ इति लोके । यत आह निर्घण्टः । "शारिवाशार दाम्फोटा गोपकन्या प्रतानिका ' इति । गङ्गाचको गोपीशब्दश्च । यत आह । गोपी श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवेत्यमरः ॥ गोपाङ्गना गोप वल्ली लताऽऽस्फोटा काष्ठशारिवेति भरतपाल' । वचया अजीत । अवल्गुजः सोमराजी । अनन्ता दुरा लभा । चन्दनं श्वेतम् । भार्गी भनाभे वनकारी मूलं यष्टीदाम् । श्यामा कृष्ण साउ । हस्तिकर्ण हस्तिकन्द । द्रेका वकाइनि । अमाज्ञ कालिदन । हस्तीन चनवेतन । उषटाफल आरग्वधफलम् । कुरण्टक पीतझिण्टकरोदा । दीप्यक यवानी । महाभल्लातकः ॥ * ॥
"मञ्जिष्ठा त्रिफला तिक्ता वचा दारु निशामृता ।
निम्बश्चैषां कृतः क्वाथः सर्व्वकुष्ठानि नाशयेत्" ॥
[illegible] ॥ * ॥

"मञ्जिष्ठा शकुची चक्रमर्द्दश्च पिचुमर्द्दक ।
हरीतकी हरिद्रा च धात्री वासा शतावरी ।
बला नागबला यष्टीमधुक क्षुद्रकोऽपि च ।
पटोलस्य शतोषीर गुडूची रक्तचन्दनम् ।
मञ्जिष्ठादिरयं क्वाथः कुष्ठानां नाशनः परः ।
वातरक्तस्य संहर्त्ता कण्डू मण्डलदद्रुनः" ।
इति मध्यममञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥
"मञ्जिष्ठा कुटजामृता घनवचाशुण्ठीहरिद्राद्वयक्षुद्रारिष्टपटोलकुष्ठकटुकाभार्गीविडङ्गामिषम् ।
मूर्व्वादारुकलिङ्गभृङ्गमगधात्रायन्तिपाठाशरी,
गायत्रीत्रिफलाकिरातकमहानिम्बासमारग्वधम् ।
श्यामावल्गुजचन्दनं वरुणक दन्ती च शाखोटक
वासा पर्पटसारिवा प्रतिविषानन्ता विशाला गणम् ।
मञ्जिष्ठादिरयं कषायमिति यः सन्धेवते तस्य तु
नश्यन्ति धातुरोषा हृषिरेण यान्ति विलय कुष्ठानि चाष्टादश ।
नाशं गच्छति वातरक्तमखिलं नश्यन्ति रक्तामया
वीसर्पस्त्वचि शून्यता नयनजा रोगाः प्रशाम्यन्ति च' ।
अरिष्टः निम्ब । कलिङ्गमिन्द्रयवम् । भृङ्गः भृङ्गरा । वरी शतावरी । गायत्री खदिर । वरुण विजयसार । श्यामा प्रियङ्गु । चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । सारिवा साउ । अनन्ता दुरालभा । विशाला इन्द्रवारुणी । जल मेचशाला ।
इति वृहन्मञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥
'मरिच त्रिवृता मुस्ता हरिताल मनःशिला ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ।
विशाला करवीरञ्च क्षीरमर्कसमुद्भवम् ।
गोमयस्य रसं कुर्य्यात् प्रत्येकं कर्षसम्मितम् ॥
विषस्यार्द्धपलं देयं तैलं प्रस्थमितं कटु ।
पचेच्चतुर्गुणे नीरे गोमूत्रे द्विगुणे तथा ।
मरिचाद्यमिदं तैलमभ्यङ्गात् कुष्ठनाशनम् ।
एतस्याभ्यङ्गतः श्वित्रं विवर्णं तत्प्रयाति भवेत् ।
तैलमेतत् जयेत् कण्डू पामां सिध्म विचर्च्चिकाम् ।
पुण्डरीकं तथा दद्रुं शून्यता निक्षेविनाम् ।
इति लघुमरिचाद्यं तैलम् ॥ * ॥
"मरिच त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकृद्रसः ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ।
विशाला करवीरश्च हरितालं मनःशिला ।
चित्रकं लाङ्गली मुस्ता विडङ्गं चक्रमर्द्दकः ।
शिरीषः कुटजो निम्बः सप्तपर्णोऽमृता स्नुही ।
सम्पाको नक्तमालश्च खदिरो वाकुची वचा ।
ज्योतिष्मती च पलिका विष द्विपलिकं भवेत् ।
आढ़क कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ।
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
मरिचाद्यमिदं तैलं महद्भिः परिकीर्त्तितम् ।
भिषक्तैलेन तेनैव मर्द्दयेत् कोविदान् बहून् ।
पामाविचर्च्चिकादद्रुकण्डूविस्फोटकानि च ।
वली च पलित छाया नीलं व्यङ्गं तथैव च ।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्य्यञ्च जायते ।
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्यं प्रदीयते ।
तासामपि जरां प्राप्य न स्तनौ पतितौ स्मृतौ ।
बलीवर्द्दस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीड़ित ।
[illegible]"

ज्योतिष्मती मालकङ्गुनी इति लोके।

इति महामरिचादितैलम् ॥ * ॥

"तालकस्य तु पत्राणि यस्य सन्ति पृथक् पृथक्।
अभ्रकस्यैव तद्ग्राह्यं हरितालं चिकित्सकैः ॥
पुनर्नवायाः सरसे तालकं तद्विमर्द्दयेत्।
दिनमेकं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमिते सति ॥
कुर्व्वीत चक्रिकां तां तु शोषयेत् सम्यगातपे।
पुनर्नवासमस्ताङ्गक्षारे स्थालीं गलावधि ॥
पूरयेच्च ततः क्षारं दृढ़येत् पीडनेन हि।
क्षारस्योपरि तां दद्यात् तालकस्य तु चक्रिकाम् ॥
तत आच्छादनं दत्त्वा मुद्रां कृत्वा विशोषयेत्।
स्थालीं चुल्ल्यां निधायाग्निममन्दं ज्वालयेत् भिषक् ॥
निरन्तरमहोरात्रपञ्चकं तेन सिध्यति।
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य गृह्णीयाद्रसमुत्तमम् ॥
तालकेश्वरनामायं भुक्तो गुञ्जामितो रसः।
गुडूच्यादिकषायेण गदानेतान् विनाशयेत् ॥
अष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्तं तथोद्धतम्।
फिरङ्गदेशजं रोगं दुस्तरञ्च व्यपोहति ॥
एतद्भेषजसेवी तु लवणाम्लौ विवर्जयेत्।
तथा कटुरसं वह्निमातपं दूरतस्त्यजेत् ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन।
स तु सैन्धवमश्नीयात् मधुरोपरसो हि सः" ॥

इति तालकेश्वरो रसः ॥ *

"तालताप्यशिलासूतटङ्कणं सिन्धुसंयुतम्।
गन्धार्कौ द्विगुणौ सूताज्जम्बीराद्भिः प्रमर्द्दयेत् ॥
षड्हं पुटितं षोढ़ा भूधरे सकलं त्विदम्।
षट्पलं द्विपलं ताम्रं लोहभस्म चतुष्पलम्।
जम्बीराद्भिर्दिनं घृष्टं त्रिंशदंशं विषं क्षिपेत्।
अस्य माषद्वयं खादेन्महिषीघृतसंयुतम् ॥
मध्वाज्यैर्व्वाकुचीवीजैः कर्षं लिह्यात्ततः परम्।
तालकेश्वरनामायं सर्व्वकुष्ठहरो रसः"।
अर्कौ मारितं ताम्रम्। द्वितीयतालकेश्वरो रसः ॥ * ॥

"रसो वलिस्ताम्रमयः पुरोऽग्निः
शिलाजतु स्याद्विषतिन्दुकञ्च।
वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज-
वीजं पृथग्भागचतुष्टयञ्च ॥
संमर्द्य सर्व्वं मधुना घृतेन
घृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात्।
कर्षं भजेत् प्रत्यहमस्य पथ्यं
शाल्योदनं दुग्धमधुत्रयञ्च ॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
भवेदनेन स्मरतुल्यमूर्त्तिः।
दारापरित्याग इह प्रदिष्टो
जलौदनं तत्र निबद्धमूले" ॥

ताम्रमयश्च मारितम्। पुरो गुग्गुलुः। अग्नि-चित्रकम्। विषतिन्दुकः कुचिला। वरा त्रिफला। रसादि त्रिफलान्तं सर्व्वं तुल्यम्। गगनमभ्रकम्। करञ्जवीजञ्च पृथक् चतुर्गुणं स्यात्। तत्र कुष्ठे बद्धमूले सति जलौदनमेव पथ्यम्।

इति गलत्कुष्ठारिरसः ॥ * ॥

"अथ नागवधाख्यस्य रसस्य विधिरुच्यते ॥
यः पुरा मुनिवरैरुदाहृतो
यश्चिकित्सकजनैः समादृतः।
यस्तु कुष्ठपरमोपकारको
नागमारणविधिः स लिख्यते ॥
सुपक्वां स्थालिकामेकामाढ़काम्बुधृतिक्षमाम्।
गुड़चूर्णकृतैः पङ्कैरागलं लेपयेद्बहिः ॥
गन्धकं भिषगानीय शरावमितमुत्तमम्।
चूर्णयित्वा तदर्द्धन्तु तस्यां स्थाल्यां प्रसारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य ताम्रस्य पत्राण्यतितनूनि च।
स्थाल्यां वद्गन्धकं तस्मिन्नुपर्य्युपरि धारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य सीसस्य पत्राणि च तनूनि च।
धारयेत्ताम्रपत्राणामुपर्य्येव तथैव च ॥
गन्धकस्य शरावार्द्धं पत्राणामन्तरान्तरा।
दत्त्वा तस्यावशेषन्तु सर्व्वेषामुपरि क्षिपेत् ॥
ततः पिधानं दत्त्वा तु विदध्यात् सन्धिमुद्रणम्।
गुड़ं चूर्णञ्च खदिरं मिश्रयेत्तेन मुद्रयेत् ॥
मुद्रां संशोष्य तां स्थालीं चुल्ल्यामुपरि धारयेत्।
तदधो ज्वालयेदग्निं द्वादशप्रहरावधि ॥
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य ततो निष्काश्य चौषधम्।
शिलायां चूर्णयित्वा तु वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ॥
त्रिदोषजलयोग्यन्तु विशालास्यं महावटम्।
गुडचूर्णकृतैः पङ्कैरागलं लेपयेद्बहिः ॥
सर्पः षष्ठ्यङ्गुलायामः सार्द्धषष्ठ्यङ्गुलोऽथवा।
फणिकः कृष्णवर्णः स्यात् किं वा गोधूमवर्णवान् ॥
वधस्तस्य विधातव्यो यथा देहो न भिद्यते।
तालकं सदलं यत्नाच्चूर्णयेत् कुड़वद्वयम् ॥
विषं पलमितं चास्य दत्त्वा दत्त्वान्तरान्तरम्।
हरितालस्य चूर्णेन पूरयेद्भुजगोदरम् ॥
विषं पलमितं चास्य वाकुचीं पलसंमिताम्।
भल्लातकं सुपक्वं यत् प्रस्थमिन्द्रयवं तथा ॥
सर्व्वाणि सम्यगास्तीर्य्य धारयेत महाघटे।
तेषामुपरि सर्पञ्च धारयेत् कुण्डलीकृतम् ॥
सर्पस्योपरि संक्षिप्य धार्य्याण्येतानि पीड़नैः।
सनालमर्कपत्रं तु शरावयुगलं क्षिपेत् ॥
स्नुहीदलं सनालञ्च क्षिपेत् प्रस्थमितं तथा।
वटप्ररोहं प्रस्थं च कुमारीं प्रस्थसंमिताम् ॥
दत्त्वा पिधानं चूर्णेन गुड़ेन खदिरेण च।
मुद्रयेत् सह वस्त्रेण मृदा कुट्टितयापि च ॥
मुद्रां संशोष्य चुल्ल्यान्तु धारयेत्तं महाघटे।
तदधो ज्वालयेदग्निं याममेकं यथौदने ॥
ततो हठाग्निर्दातव्यो यावत् स्युः प्रहरा दश।
पुनः प्रहरमेकञ्च वह्निं दद्याद्यथौदने ॥
ततो लौहे कटाहे तु शरावत्रितयोन्मिते।
गोघृतं प्रक्षिपेत् सर्व्वमौषधं यद्घटे स्थितम् ॥
दत्त्वाग्निं चालयेत्तावद्यावदुत्तिष्ठतेऽनलः।
भेषजं च भवेच्छ्वेतं ततस्तस्मिन् परिक्षिपेत् ॥
भ्रष्टायाः स्फटिकाख्याया द्वे पले तत्र निःक्षिपेत्।
भ्रष्टस्य टङ्कणस्यापि पलयुग्मञ्च निःक्षिपेत् ॥
ततः प्रहरमेकं तच्चालयेच्चुल्लिकोपरि।
ततस्ताम्रञ्च सीसञ्च मिश्रयित्वावतारयेत् ॥
रसो नागवधाख्योऽयं विधिनानेन सिध्यति।
आदौ गुञ्जामितं खादेत्तावन्मरिचसंयुतम् ॥
क्रमेण वर्द्धयेत्तावद्यावद्गुञ्जाचतुष्टयम्।
वर्द्धयेन्मरिचञ्चापि तथैव हि यथारसम् ॥
यवस्य पर्पटीं भोक्तुं दद्याद्वा षष्टिकौदनम्।
लवणं वर्जयेत् सप्त दिनानि गुणलोलुपः ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन।
सैन्धवं खादयेत्तेन तच्च सप्तदिनोपरि ॥
रसेनानेन नश्यन्ति कुष्ठानि सकलान्यपि।
सन्निपाताश्च नश्यन्ति राजयक्ष्मादयस्तथा ॥

इति नागवधाख्यो रसः ॥ * ॥ अथ विशिष्टानां कुष्ठानां चिकित्सा। तत्र सिध्मस्य चिकित्सा।

"कुष्ठं मूलकवीजं प्रियङ्गवः सर्षपा रजनी।
एतत् केशरषष्ठं निहन्ति च वज्रवार्षिकं सिध्मम् ॥
शिरीषरसेन पिष्टं मूलकवीजं प्रलेपतः सिध्मम्।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥
दार्व्वी मूलकवीजानि तालकः सुरदारु च।
ताम्बूलपत्रं सर्व्वाणि कार्षिकाणि पृथक् पृथक् ॥
शङ्खचूर्णन्तु शाणः स्यात् सर्व्वाण्येकत्र वारिणा।
पेषयेत प्रलेपोऽयं सिध्मानां नाशनः परः" ॥ * ॥

अथ चर्म्मदलस्य चिकित्सा।

"सलिले चाम्रपेशी तु किञ्चित्सैन्धवसंयुता।
ताम्रपात्रे विनिर्घृष्टा लेपाच्चर्म्मदलापहा" ॥
आम्रपेशी आमचूर।
"सलिलेन तु शुष्काणि घृष्टा धात्रीफलानि च।
कराभ्यां सुखमाप्नोति नरश्चर्म्मदलान्वितः" ॥ * ॥

अथ पामाचिकित्सा।

"शीरकस्य पलं पिष्टं सिन्दूरार्द्धपलं तथा।
कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परम्" ॥
कटुतैलं षट्पलमितम्। शीरकादितैलम् ॥ * ॥
"मञ्जिष्ठात्रिफलालाक्षालाङ्गलीरात्रिगन्धकैः।
चूर्णितैस्तैलमादित्यपाकं पामाहरं परम्" ॥

इति आदित्यपाकतैलम् ॥

"सैन्धवं चक्रमर्द्दश्च सर्षपाः पिप्पली तथा।
आरनालेन संपिष्टाः पामकण्डूहराः स्मृताः" ॥ * ॥

अथ कच्छूचिकित्सा।

"अर्कपत्ररसे पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतम्।
नाशयेत् सार्षपं तैलं पामां कच्छूं विचर्च्चिकाम्" ॥

अर्कतैलम्।

"मनःशिलालं कासीसं गन्धाश्मा सिन्धुजन्म च।
स्वर्णक्षीरी शिलाभेदी शुण्ठी कुष्ठञ्च मागधी ॥
लाङ्गलीकरवीरश्च दद्रुघ्नः कृमिहानलः।
दन्तीनिम्बदलश्चैभिः पृथक्कार्षमितैर्भिषक् ॥
कल्कीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितम्।
अर्कसीऊण्डदुग्धेन पृथक्पलमितेन च ॥
गोमूत्रस्याढ़केनापि शनैर्मृदग्निना पचेत्।
अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छूदुःसाध्यतामपि ॥
पामानश्च तथा कण्डूं त्वग्व्याधिरुधिरामयान्।
कच्छूराक्षसनामेदं तैलं हारीतभाषितम् ॥

इति कच्छूराक्षसनामतैलम् ॥ * ॥

अथ दद्रुचिकित्सा।

"कुष्ठं कृमिघ्नो दद्रुघ्नो निशा सैन्धवसर्षपाः।
अम्लपिष्टाः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिसूदनः ॥
दूर्व्वाऽभयासैन्धवचक्रमर्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः

दलितयवकेति भाषाविशेषणम् । इति च गारुडे ९९ अध्यायः ।

क्षुत, पुं, (क्षु + क्त । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) क्षुतम् । इति शब्दरत्नावली ।

क्षुतक, पुं, (क्षुताय साधुरिति कन् स्वार्थे वा ।) राजिका । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुता, स्त्री (क्षुत + टाप् ।) क्षुतम् । इति शब्दरत्नावली ।

क्षुताभिजनन, पुं, (क्षुतं अभिजनयति । अभि + जन् + णिच् + ल्यु ।) कृष्णसर्षपः । इत्यमरटीकायां स्वामी ।

क्षुत्करी, स्त्री, (क्षुतं करोतीति । कृ + ट + ङीप् च ।) कन्नालिका । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
"मुण्डघातिनी सूरिः सर्षाची क्षुत्करी स्पृहा" ।

क्षुद, र ध औ इर् क्षुदि । इति कविकल्पद्रुमः । (रुधां-उभं-सकं-अनिट् ।) र ध, क्षुणत्ति क्षुन्ते । औ, क्षोत्ता । इर् अक्षुदत् अक्षौत्सीत् । क्षुदि चूर्णीकरणे । इति दुर्गादासः । (यथा, भट्टिः । १७ । ३२ ।
"मित्रघ्न प्रक्षुदद् गदयाङ्ग विभीषण ।
सुग्रीवः प्रघसं भमे वक्ष्यामक्षतहं च" ।)

क्षुत्, [ध्] स्त्री, (क्षुध् + सम्पदादित्वात् भावे क्विप् ।) क्षुधा । इत्यमरः । २ । ८ । ५४ ॥ (विष्णुपुराणे । १ । ५ । ३८ ।
"रजोमात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जगृहे तनुम् ।
ततः क्षुद् ब्रह्मणो जाता जज्ञे कोपस्तया ततः" ।)

क्षुद, पुं, (क्षुद + 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) तण्डुलादिचूर्णम् । क्षुद इति भाषा ।

क्षुद्र, पुं, (क्षुदि + "स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपि क्षुदीति" । उणा । २ । १३ । इति रक् ।) नटः लम्पटः । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः । वज्रः । इति शब्दरत्नावली । (मक्षिकाविशेषः । तद्गुणम् ।
"मक्षिकाः कपिलाः क्षुद्राः क्षुद्राख्याकारसम्भवम् मधु ।
मुनिभिः क्षौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात् कपिलं भवेत्" ।)

क्षुद्र, त्रि, (क्षुद् + "स्फायितञ्चीति" उणा । २ । १३ । इति रक् ।) कृपणः । अधमः । (यथा, कुमारे । १ । १२ ।
"क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव" ।
नृशंसः । यथा, रामायणम् । २ । ६ ।
"क्षुद्र इ [illegible] शिक्षोऽसि दयामा ।" ।)
अल्पः । इत्यमरमेदिन्यौ । (यथा, महाभारते । १ । आस्तीकपर्व्वणि । १० । ४४ ।
"न भीता जनापायाबो बदन् भविनामरः ।
अपाय समुमारेव च च क्षुद्रमद्य यदा" ।)
दरिद्रः । इति हेमचन्द्रः ।

क्षुद्रकण्टकारी, स्त्री, (क्षुद्रा कण्टकारी ।) कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रकण्टकी, स्त्री, (क्षुद्रं कण्टकं यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) बृहती । इति भावप्रकाशः । कण्टकार्य्यपि च पाठः ।

क्षुद्रकम्बु, पुं, (क्षुद्रश्चासौ कम्बुश्चेति ।) क्षुद्रशङ्खः । तत्पर्य्यायः । शङ्खनकः २ क्षुल्लकः ३ । इति हेमचन्द्रः ।

क्षुद्रकारवेल्ली, स्त्री, (क्षुद्रा कारवेल्ली ।) कारवेल्लविशेषः । छोट करला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुडकन्धी २ शीतपत्रिका ३ प्रतिपक्षपर्णा ४ सुषवी ५ कारवी ६ बहुपर्णा ७ क्षुद्रकारवेल्लिका ८ कन्दपर्णा ९ । कन्दपत्राख्याने कन्दलता इति च पाठः । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनदत्वम् । रक्तानिलदोषकारित्वम् । पथ्यत्वञ्च । तत्फलस्याप्येते गुणाः । तत्कन्दगुणाः । अर्शोनाशित्वम् । मलरोधविशोधनत्वम् । योनिनिर्गतदोषगर्भपातविधायकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रकारवेल्लिका, स्त्री, (क्षुद्रा कारवेल्लिका ।) क्षुद्रकारवेल्ली । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रकुलिश, पुं, (क्षुद्रं कुलिशं वज्रमणिविशेषः । नित्यकर्म्मधारयः ।) वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रकुष्ठ, क्ली, (क्षुद्रं अल्पं कुष्ठम् ।) अल्पकुष्ठरोगः । तत्तु एकादशप्रकारम् । यथा । क्षुद्रकुष्ठान्याह ।
"एककुष्ठ १ ततः पूर्ब्बं गजचर्म्म २ ततः परम् ।
ततश्चर्म्मदलं ३ प्रोक्तं ततश्चापि विचर्च्चिका ४ ॥
विपादिकाभिधा ५ स्यैव पामाकच्छू—६ ततः परा ।
ततो दद्रुश्च ७ विस्फोट ८ किटिभश्च ९ ततः परम् ।
ततश्चालसकं १० प्रोक्तं शतारुश्च ११ ततः परम् ।
क्षुद्रकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः" ॥
ननु दद्रोः कथं क्षुद्रकुष्ठेषु गणना सुश्रुतेन महाकुष्ठेषूक्तत्वात् । उच्यते । असिता च गाढमूला दद्रुः सुश्रुते महाकुष्ठेषूक्ता असितेतरा अगाढमूला दद्रुः क्षुद्रकुष्ठमेव । एवं विधाया दद्रोश्चरकेण क्षुद्रकुष्ठेषु दर्शितत्वात् । * ।
कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेनैकत्वे त्रिदोषस्याभ्यन्तरात्मकत्वमाह ।
"सर्व्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशाधिकत्वतः ।
कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वं समागतैः" ।
सर्व्वेष्वपि कुष्ठेषु त्रिदोषजेषु सत्सु व्यपदेशाधिकत्वतः व्यपदेशः कायमार्गादिसमासेनामनः तदुत्कर्षं तदधिकत्वं तस्मात् कुष्ठानि सप्तधा । के दोषैः पृथग्द्वन्द्वं समागतैः । समागतैः सङ्घातैर्मिलितैरिति यावत् । तत्रायमर्थः ।
किमपि कुष्ठं वातोत्कटं किमपि पित्तोत्कटं किमपि कफोत्कटं किमपि वातपित्तोत्कटं किमपि वातश्लेष्मोत्कटं किमपि पित्तश्लेष्मोत्कटं किमपि त्रिदोषोत्कटमिति । * । पूर्ब्बरूपमाह ।
"अतिश्लक्ष्णं खरस्पर्शं स्वेदास्वेदौ विवर्णता ।
दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः श्रमः ॥
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
रूढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम् ।
रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम्" ॥
अतिश्लक्ष्णं अतिमसृणं । अथवा खरं कर्कशं वा स्पर्शं । स्वेदः स्वेदोऽत्यर्थं स्वेदाभावो वा । अथवा सर्व्वादिसमस्तेऽपि स्वेदभाव । त्वचि स्वापः स्पर्शाज्ञता । कोठोन्नतिः शीघ्रा उत्पत्तिर्व्रणानामित्यन्वयः । * । सम्प्राप्तिपूर्ब्बकं सामान्यलक्षणमाह ।
"शिराः प्रपद्य तिर्य्यक् च त्वग्लसीकासृगामिषम् ।
दूषयन्ति यथोक्तास्ते निस्सरन्तो बहिस्ततः ।
त्वचः कुर्व्वन्ति वैवर्ण्यं दोषाः कुष्ठमुशन्ति तत्" ।
तिर्य्यक् तिर्य्यग्गताः शिराः प्रपद्येत्यन्वयः ।* येनोत्कटेन दोषेण यत् कुष्ठं समुत्पद्यते तदाह ।
"वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनौडुम्बरं कफात् ।
मण्डलाख्यं विचर्च्ची च ऋष्याख्यं वातपित्ततः ।
चर्म्मैककुष्ठकिटिभसिध्मालसविपादिकाः ।
वातश्लेष्मोद्भवाः पित्तकफात् दद्रुशतारुषी ।
पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्म्मदलं तथा ।
सर्व्वैः स्यात् काकणं पूर्ब्बं त्रिकं दद्रुसकाकणम् ।
पुण्डरीकर्ष्यजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु" ।
सर्व्वदोषोल्बणैर्दोषैराद्यं काकणकं बुधाः" ।
विचर्च्ची च तथादित्यन्वयः ।
"पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्म्मदलं तथा" ।
पित्तकफादित्यन्वयः । * । अथ क्षुद्रकुष्ठमध्ये एककुष्ठस्य लक्षणमाह ।
"अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ।
तदेककुष्ठं चर्म्माख्यं बहलं हस्तिचर्म्मवत्" ।
महावास्तु महास्थानम् । मत्स्यशकलोपमं मत्स्यशकलशब्देन लक्ष्यते त्वगुच्यते । तेन यथा मत्स्यत्वक्पत्रसदृशं भवति । एककुष्ठमिति क्षुद्रकुष्ठेषु मुख्यत्वात् । * । गजचर्म्माह ।
"चर्म्माख्यं बहलं हस्तिचर्म्मवत् कृष्णं रूक्षं च"
गजचर्म्माख्यं बहलं स्थूलं हस्तिचर्म्मवत् कृष्णम् । २ । चर्म्मदलमाह ।
"रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं दलदपि ।
तच्चर्म्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते" ।
दलदपि विदारयदपि चर्म्मेति शेषः । * ।
विचर्च्चिकामाह ।
"सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्च्चिका" ।
पिडका क्षुद्रपिडका । * । ननु क्षुद्रकुष्ठानां एकादशत्वम् । विपादिका चाल्पलक्षणभावात् उच्यते । विचर्च्चिकैव पाददोषैर्व्वर्त्तते विदारणयोगात् विपादिका तेन न पृथगिति । अथ भोज ।
"दाल्यते पादयोर्यस्य पीडा पादौर्व्वेदना विचर्च्चिका ।
पादे विपादिका ज्ञेया स्वामभेदाद्विचर्च्चिका" ।
दाल्यते विदार्य्यते । विचर्च्चिकैव हि विपादिकेत्यभिप्रायः ।
"वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम्" ।
पाणिपादस्फुटनं पाण्योः पादयोश्च स्फुटनं विदरणं येन तत् । ४ । पामामाह ।
"सूक्ष्मा बह्व्यः स्राविण्यः पामाख्याः
पाण्डुराः पिडकाः कण्डूमत्यः" ।
पिडकाः मैनुदातिस्तु इति भिद्यन्ते इति विदारणाः । ५ ।
कच्छूमाह ।
"सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता
ज्ञेया पाण्योः कच्छूरुग्रा स्फिचोश्च" ।

सैव पामा। स्फोटैर्म्महद्भिः। स्फिचौ प्रोथौ॥ ६॥
दद्रूमाह।
"सकण्डूरागपिडकं दद्रूमण्डलमुद्गतम्"॥
दद्रूमण्डलं मण्डलरूपेणोत्पद्यते। उद्गतमुच्छूनम्
॥ ७॥ विस्फोटमाह। "स्फोटाः श्यावारुणा भासा
विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः॥ ८॥ किटिभमाह। "श्यावं
किणखरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम्"। किणखर-
स्पर्शं किणः शुष्कव्रणस्थानं तद्वत् कर्कशस्पर्शम्॥
परुषं रूक्षम्॥ ९॥ अलसकमाह।
"कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकश्चितम्"।
गण्डैर्महापिडकाभिः। चितं विचेष्टितम्॥ १०॥
शतारुषमाह।
"रक्तं श्यावं सदाहार्त्तिशतारुः स्याद्बहुव्रणम्"॥ ११॥
अथ सप्तधातुगतानां कुष्ठानां लक्षणमाह। तत्र
रसगतस्य लक्षणमाह।
"त्वक्स्थे वैवर्ण्यमङ्गेषु कुष्ठे रौक्ष्यञ्च जायते।
त्वक्स्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्त्तनम्"॥
त्वक्शब्देनात्र रस उच्यते। धातुप्रस्तावात् त्वक्-
स्वाप। त्वक्स्वापः स्पर्शाज्ञत्वम्। त्वक्स्वाप इत्या-
दिकं केचिदत्र रक्तगतस्य लिङ्गं मन्यन्ते॥ १॥
रुधिरगतमाह।
"कण्डूर्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसम्भवे"॥
विपूयः विशेषेण पूयः॥ २॥ मांसगतमाह।
"बाहुल्यं वक्त्रशोषश्च कार्कश्यं पिड़कोद्गमः।
तोदः स्फोटाः स्थिरत्वञ्च कुष्ठे मांससमाश्रिते"॥
बाहुल्यं कुष्ठस्य पुष्टिः। पिड़कोद्गमः क्षुद्रपिड़को-
द्गमः। स्फोटाः स्फुटपिड़काः। स्थिरत्वं अंश-
चारित्वम्॥ ३॥ मेदोगतमाह।
"कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम्।
मेदःस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च"॥
कौण्यं हस्तनाशः। अङ्गानां सम्भेदः अङ्गभङ्गः।
क्षतसर्पणं क्षत सरणम्। प्रागुक्तानि रक्तमांस-
गतलिङ्गानि॥ ४॥ अस्थिमज्जगतमाह।
"नासाभङ्गोऽक्षिरोगश्च क्षतेषु कृमिसम्भवः।
स्वरोपघातः पिड़का भवेत् कुष्ठेऽस्थिमज्जगे"॥ ५।६॥
शुक्रगतमाह।
"दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्याद्दुष्टशोणितशुक्रयोः।
यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम्"॥
दम्पत्योः स्त्रीपुरुषयोर्दुष्टशोणितशुक्रयोर्यदपत्यं
तयोर्जातमिति॥ ८॥ *॥ ननु शुद्धशोणित-
शुक्रयोरेव दम्पत्योर्गर्भसम्भवाद्दुष्टशोणितशुक्रयोः
कथमपत्योत्पत्तिः। यत आह सुश्रुतः।
"कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः।
गर्भः सञ्जायते नार्य्याः स जातो बाल उच्यते"॥
इति। अन्यच्च। वातादिदुष्टरेतसः प्रजोत्पादने न
समर्थाः। इति। उच्यते। गर्भोऽत्र शुद्धो बोद्धव्यः॥
अशुद्धस्तु गर्भो दुष्टशोणितशुक्रयोरपि भवति
पङ्गुकुब्जान्धबधिरादीनां सम्भवात्। शोणितमत्रा-
र्त्तवम्। कुष्ठितं कुष्ठं संजातमस्येति तारकादि-
त्वादितच्। शुक्रार्त्तवगतं कुष्ठमपत्येन व्यज्यते
इति तात्पर्य्यम्॥ *॥ कुष्ठेषूल्वणवातादि दोष-
लक्ष्माह।

"खरं श्यावारुणं रूक्षं वातकुष्ठं सवेदनम्।
पित्तात् प्रकुपितं दाहरागस्रावान्वितं मतम्॥
कफात् क्लेदि घनं स्निग्धं सकण्डू शैत्यगौरवम्।
द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं कुष्ठं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम्"॥
खरं कर्कशम्। श्यावारुणं श्यावं चारुणञ्च। प्रकु-
पितं क्लेदपूतिबहुलम्। क्लेदि आर्द्रतायुक्तम्।
घनं पुष्टम्॥ *॥ साध्यत्वादिकमाह।
"साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकञ्च यत्।
मेदोगं द्वन्द्वजं याप्यं वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम्॥
कृमितृड्दाहमन्दाग्निसंयुक्तं यत्त्रिदोषजम्"।
वातश्लेष्माधिकञ्च यत् एतेन सिद्धैककुष्ठगजचर्म्म-
विपादिकाकिटिभालसकानि साध्यानि। मज्जा-
प्रत्यासत्त्या शुक्रगतमप्यसाध्यम्। कृमितृडाद्यपि
वर्ज्यमित्यन्वयः॥ *॥ अरिष्टमाह।
"प्रभिन्नं प्रस्रुताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरम्।
पञ्चकर्म्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम्"॥
प्रभिन्नं विदीर्णम्। हतस्वरं घर्घरस्वरम्। पञ्च-
कर्म्मगुणातीतं असंशताचमनादिपञ्चकर्म्मगुणम्॥
अथ त्वग्दूषित्वसाम्यात् कुष्ठभेदत्वाभावेन श्वित्रमाह।
"कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासञ्चारुणं भवेत्।
निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम्"॥
कुष्ठैकसम्भवं कुष्ठेन सह एकतुल्यः सम्भवो
निदानं यस्य तत्॥ *॥ श्वित्रस्य भेदानाह। किलास-
मारुणं भवेत्। श्वित्रमेव रक्तमांसाश्रयात् कि-
लासमरुणञ्च भवेदित्यर्थः॥ *॥ ननु कुष्ठस्य
श्वित्रस्य च को भेद इत्यत आह। निर्दिष्टमपरि-
स्राविति। श्वित्रमपरिस्रावि भवति कुष्ठन्तु स्रावि
अथ च त्रिधातूद्भवसंश्रयमिति त्रयो धातवो
वातपित्तकफास्तेभ्यः पृथग्भूतेभ्य उद्भवो यस्य
तत्। अथ च त्रयो धातवो रक्तमांसमेदांसि सं-
श्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत्। कुष्ठं सान्निपातिकं
सर्व्वधातुगतञ्च भवतीति भेदः॥ *॥
दोषभेदेन लक्षणभेदानाह।
"वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत्।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु॥
सकण्डूकं क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत्।
वर्णेनैवेदृगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम्"॥
अरुणमीषल्लोहितम्। कमलपत्रवदित्यनेन मध्ये
श्वेतमन्ते लोहितं बोधयति। घनं पुष्टम्। क्रमा-
द्रक्तं मांसमेदःसु चादिशेत्। तथा च चरकः।
"अरुणं रक्तगे वाते ताम्रं पित्ते मांसगते।
श्वेतं श्लेष्मणि मेदःस्थे श्वित्रं कुष्ठं परं परम्"॥
उभयं द्विविधमपि श्वित्रं वर्णेन ईदृगेव अरुणं
ताम्रं श्वेतञ्च। दोषभेदात् द्विविधं दोषजं व्रण-
जञ्च। तथा च भोजः। "श्वित्रन्तु द्विविधं विद्या-
दोषजं व्रणजं तथा" इति॥ *॥
श्वित्रं साध्यमसाध्यञ्चाह।
"अशुक्लरोमाबहुलमसंसृष्टमथो नवम्।
अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा"॥
अबहुलं तनु। अन्यच्च।
"गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम्।
वर्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता"॥

गुह्यं मेढ्रं भगञ्च। तलमत्र पादतलम्। सुश्रुते-
नान्ते जातमिति सामान्यतो निर्दिष्टत्वात्। अ-
चिरन्तनं नवमपि॥ *॥ कुष्ठस्य संसर्गजत्वे प्रस-
ङ्गेनान्यानपि संसर्गजान् रोगानाह।
"प्रसङ्गात् गात्रसंस्पर्शात् निश्वासात् सहभोजनात्।
एकशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात्॥
कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च।
औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम्"॥
प्रसङ्गात् प्रकर्षेण सङ्गः प्रसङ्गो मैथुनं तस्मात्।
गात्रसंस्पर्शात् तर्हि मैथुनादिति विशेषार्थम्।
वस्त्रमाल्यानुलेपनात् एकस्मादेव। शोषो यक्ष्मा।
औपसर्गिकरोगाः शीतलादयः॥ *॥ सकुष्ठस्य
मृतस्य पुनर्जातस्यापि कुष्ठं भवतीत्याह।
"म्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्जातस्य तद्भवेत्।
नातो निन्द्यतरो रोगो यथा कुष्ठं प्रकीर्त्तितम्"॥
एतावता कुष्ठिनां कुष्ठं सर्व्वथा प्रतिकरणीयं न
तदुपेक्षणीयम्॥

अथ कुष्ठस्य चिकित्सा।

"वातोत्तरेषु सर्पिर्व्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं श्रेष्ठम्"॥
"पथ्याकरञ्जसिद्धार्थनिशावल्गुजसैन्धवैः।
विडङ्गसहितैः पिष्टैर्लेपो मूत्रेण कुष्ठनुत्"॥
अवल्गुजः बकुचीति लोके। पथ्यादिर्लेपः॥ *॥
"सोमराजीभवं चूर्णं शृङ्गवेरसमन्वितम्।
उद्वर्त्तनमिदं हन्ति कुष्ठे रागक्षतास्पदम्"॥
सोमराजी बकुचीति लोके। सोमराज्युद्वर्त्तनम्॥
"रसायनं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम्।
मार्कण्डेयप्रभृतिभिर्यत् प्रयुक्तं महर्षिभिः॥ *॥
पुष्पकाले तु पुष्पाणि फलकाले फलानि च।
संगृह्य पिचुमर्द्दस्य त्वङ्मूलानि दलानि च॥
चिरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत्।
त्रिफला त्र्यूषणं ब्राह्मी श्वदंष्ट्रारुष्करागमः॥
विडङ्गसारवाराहीलौहचूर्णास्ततः समाः।
निशाद्वयावल्गुजकव्याधिघाताः सशर्कराः॥
कुष्ठमिन्द्रयवाः पाठा चूर्णमेषान्तु संयुतम्।
खदिरासननिम्बानां घनक्वाथेन भावयेत्॥
सप्तधा पञ्चनिम्बन्तु मार्कवस्य रसेन च।
स्निग्धः शुद्धतनुर्द्धीमान् योजयेत्तच्छुभे दिने॥
मधुना तिक्तहविषा खदिरासनवारिणा।
लेह्यमुष्णाम्भसा वापि कोलवृद्ध्या पलं भवेत्॥
जीर्णे तस्मिन् समश्नीयाद् स्निग्धं लघु हितञ्च यत्॥

विचर्च्चिकोदुम्बरपुण्डरीक-
कपालदद्रूकिटिभालसादि।
शतारुविस्फोटविसर्पमालाः
कफप्रकोपं त्रिविधं किलासम्॥
भगन्दरश्लीपदवातरक्त-
जड़ान्ध्यनाड़ीव्रणशीर्षरोगान्।
सर्व्वान् प्रमेहान् प्रदरांश्च सर्व्वान्
दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति॥
स्थूलोदरः सिंहकृशोदरः स्यात्
सुश्लिष्टसन्धिर्मधुनोपयोगात्।
सदोषयोगादपि येदशान्ति

मर्दादयो यान्ति विनाशमाशु ।
जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः
शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्तिः ॥
अयमर्थः । निम्बस्य फल पुष्प त्वक् पत्र मूलानि सर्व्वाणि समुन्मितानि द्विगुणानि चूर्णितानि भृङ्गराजस्य रसेन सप्तवारान् भावयेत् । त्रिफलादीनि पाठान्तानि समुन्मितान्येकभागानि चूर्णितानि खदिरासननिम्बानां निविडक्वाथेन भावयेत् । ततः सर्व्वमेकीकृत्य मध्वादिनावलिह्यात् । पञ्चनिम्बावलेहः ॥ * ॥
"शशिलेखापलचतुष्टयं तावद्गिरिजस्य गुग्गुलोर्द्वे च ।
ताप्यस्य पलत्रितयं द्वे लोहस्यावशोकायाः ॥
त्रिफलाकरञ्जपल्लववह्निगुडूचीचित्रदन्त्यः ।
मुस्ताविडङ्गरजनीकुटजत्वक्‌निम्बवर्क्रिमन्थाकाः ॥
एते रचिता वटिका मधुघृतमिश्रा गिलेत् प्रातः ।
गोमूत्रेण च कुष्ठं नुदन्त्यस्मात् मचिरेण ॥
श्वित्राणि पाण्डुरोगं विषमानुन्नप्रमेहगुल्मांश्च ।
नाशयति वलीपलितं योगः स्वायम्भुवो नाम्ना ॥
शशिलेखा सोमराजी । गिरिजस्य शिलाजतुनः ताप्यस्य सुवर्णमाक्षिकस्य । आवर्त्तिका मुड़ी इति लोके । स्वायम्भुवो गुग्गुलुः ॥ * ॥
"चित्रकं त्रिफला व्योषमजाजी कारवी वचा ।
सैन्धवातिविषे कुष्ठं चव्यैलायवशूकजम् ।
विडङ्गान्यजमोदा च मुस्ता चामरदारु च ।
यावन्त्येतानि सर्व्वाणि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुम् ॥
सङ्क्षुद्य सर्पिषा सार्द्धं गुटिकां कारयेद्भिषक् ।
प्रातर्भोजनकाले च खादेदग्निबलं यथा ॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि क्रिमीन् दुष्टव्रणानि च ।
ग्रहण्यर्शोविकारांश्च मुखामयगलग्रहान् ॥
गृध्रसीमस्थिभग्नञ्च गुल्मञ्चापि नियच्छति ।
व्याधीन् कोष्ठगतांश्चापि जयेद्विष्णुरिवासुरान्' ॥
एकविंशतिको गुग्गुलुः ॥ * ॥
"वातरक्ताधिकारोक्तः पुरः कैशोरकाविधिः ।
कुष्ठानां वातरक्तानां नाशाय परमौषधम् ॥
कैशोरको गुग्गुलुः ॥ * ॥
"भल्लातकं प्रस्थयुग्मं छित्त्वा द्रोणजले क्षिपेत् ।
प्रस्थद्वयं गुडूच्याश्च पचेत् तत्राम्भसि [illegible] ॥
चतुर्थांशावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।
वस्त्रपूते कषाये च वस्त्रमात्राणि निक्षिपेत् ।
शतावरीमानं ग्रासधिर्मोद्गध्याढ़कं तथा ।
सिता प्रस्थमिता दद्यात् प्रस्थार्द्धं माक्षिकं क्षिपेत् ।
सर्व्वाण्येकत्र भाण्डे तु पचेन्मृदग्निना शनैः ।
सर्व्वं दर्व्या घनीभूतं पात्रकादवतारयेत् ॥
तत्र क्षेप्याणि चूर्णानि क्रमो त्रिफलामृता ।
वाकुची चाथ दन्ती च पिचुमर्द्दो हरीतकी ॥
धात्री रात्रिश्च मञ्जिष्ठा मरिचं नागरं कणा ।
यवानी सैन्धवं मुस्तं सर्पिषा नागकेशरम् ॥
पर्पटं पद्मकं वासमुशीरं चन्दनं तथा ।
लोहचूर्णं च बीजानि पर्पटो रक्तचन्दनम् ॥
एतेषां पलार्द्धमानानां चूर्णमेषामिह क्षिपेत् ।
प्रत्यहमिह प्राग्‌ समश्नीया [illegible] ॥
नाशयेदपरेयोऽपि कुष्ठ

वातरक्तानि सर्व्वाणि सर्व्वाण्यर्शांसि सेवितः ॥
व्यायाममातपं वह्निमम्लं मासं दधि स्त्रियम् ।
तैलाभ्यङ्गं तथाध्वानं नरः भल्लातकं त्यजेत्" ॥
इति अमृतभल्लातकावलेहः ॥ * ॥
"निम्बं गोपाख्यया कट्वी चामृता त्रिफला घनम् ।
पर्पटावल्गुजानन्ता वचा खदिरचन्दनम् ॥
पाठा शुण्ठी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम् ।
श्यामेन्द्रवारुणी मूर्व्वा विडङ्गेन्द्रयवाननम् ॥
हस्तिकर्णोऽमृता द्वेका पटोलं रजनीद्वयम् ।
कणारग्वधसप्ताह्वपाषाणभेदपटोलकम् ॥
मञ्जिष्ठा लाङ्गली रास्ना नक्तमालः पुनर्नवा ।
दन्ती विजयसारश्च भृङ्गराजः कुरण्टकम् ॥
अङ्कोठश्च तथा वोटं द्विपलांशं पृथक् पृथक् ।
गृह्णीयात्तानि सर्व्वाणि जलद्रोणे पचेच्छनैः ॥
अष्टमांशावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।
विधाय वाससा पूतं स्थापयेद्भाजने दृढ़े ॥
भल्लातकसहस्राणि छित्त्वा चोण्यम्बुगोऽम्भसि ।
पचेच्चतुरवशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥
तत्र वस्त्रेण संशोध्य द्वौ कषायौ विमिश्रयेत् ।
गुडस्य तु तुलां दत्त्वा लेहवत् साधु साधयेत् ॥
भल्लातकसहस्राणि तत्र बीजानि विक्षिपेत् ।
त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चित्रकं तथा ।
सैन्धवं चन्दनं कुष्ठं दीप्यकस्य पलं पृथक् ।
सोमन्ध्यर्थं क्षिपेत्तत्र चातुर्जातं पलं पलम् ॥
महाभल्लातको ह्येष महादेवेन भाषितः ।
प्राणिनां हितकामाय ज्येच्छीघ्रप्रयोगतः ॥
श्वित्रमौडुम्बरं दद्रूमृष्यजिह्वं सकाकणम् ।
पुण्डरीकञ्च चर्म्माख्यं विस्फोटं रक्तमण्डलम् ॥
कण्डूं कापालकं कुष्ठं पामानञ्च विपादिकाम् ।
वातरक्तं षडर्शांसि पाण्डुरोगं तथा क्रिमीन् ॥
रक्तपित्तमुदावर्त्तं कासं श्वासं भगन्दरम् ।
सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरम् ॥
नियमस्तु कथितो विहाराहारमैथुने ।
कुरुते परमां कान्तिं प्रदीप्तं जठरानलम् ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं क्षिप्रासौ पयोऽथवा ।
भोजने तु सदा त्याज्यमुष्णमन्नं विशेषतः ॥
गोपा गां पातीति गोपा गोपकन्या श्वेत साउ इति लोके । यत आह निर्घण्टः "शारिवाशार दास्फोटा गोपकन्या प्रतानिका" इति । महावको गोपीशब्दश्च । यत आह । गोपी श्यामा शारीवा स्यादनन्तोत्पलशारिवत्यमरः ॥ गोपाङ्गना गोपवल्ली लताङ्का काष्ठशारिवेति मदनपालः । वत्सका वतीस । अवल्गुजः सोमराजी । अनन्ता दुरालभा । चन्दनं स्वनम । भार्गी अनाभे कण्टकारी मूलं गृह्णीयात् । श्यामा श्यामा लाउ । हस्तिकर्णं हस्तिकन्द । द्वेका वकारनि । भृङ्गराजः कृतिवन । इन्द्रवारुणी अनरैतस । उशटापन आरग्वधमा पक्वम् । कुरण्टकः पीतपुष्पकण्टसरैया । दीप्यकः यवानी । महाभल्लातकः ॥ * ॥
त्रिफला तिला वचा दारु निशामृता ।
[illegible] सर्व्वकुष्ठानि नाशयेत्' ॥
॥ * ॥

'माञ्जिष्ठा वाकुची चक्रमर्द्दश्च पिचुमर्द्दकः ।
हरीतकी हरिद्रा च धात्री वासा शतावरी ॥
बला नागबला यष्टीमधुकं दुरालभापि च ।
पटोलस्य लतोशीरं गुडूची रक्तचन्दनम् ॥
मञ्जिष्ठादिरयं क्वाथः कुष्ठानां नाशनः परः ।
वातरक्तस्य संहर्त्ता कण्डूमण्डलखण्डनः" ॥
इति मध्यममञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥
"मञ्जिष्ठा कुटजामृता घनवचाशुण्ठीहरिद्राद्वयक्षुद्रारिष्टपटोलकुष्ठकटुकाभार्गीविडङ्गाग्निकम् ।
मूर्व्वादारुकलिङ्गभृङ्गमगधात्रायन्तिपाठावरी गायत्रीत्रिफलाकिरातकमहानिम्बासनारग्वधम् ।
श्यामावल्गुजचन्दनं वरुणकं दन्ती च शाखोटकं वासा पर्पटसारिवा प्रतिविषाखण्डा विशाला जलम् ।
मञ्जिष्ठादिरयं कषायमिति यः संसेवते तस्य तु त्वग्दोषा रुधिरेण यान्ति विलयं कुष्ठानि चाष्टादश ।
नाशं गच्छति वातरक्तमखिलं नश्यन्ति रक्तामया वीसर्पस्त्वचि शून्यता नयनजा रोगा प्रणाश्यन्ति च ॥
अरिष्टः निम्ब । कलिङ्गमिन्द्रयवम् । भृङ्गः भङ्गरा । वरी शतावरी । गायत्री खदिरः । असनः विजयसारः । श्यामा प्रियङ्गुः । चन्दनञ्च रक्तचन्दनम् । सारिवा साउ । खण्डा दुरालभा । विशाला इन्द्रवारुणी । जलं नेत्रवाला ।
इति बृहन्मञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥
'मरिच त्रिवृता मुस्ता हरिताल मनःशिला ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
विशाला करवीरश्च क्षीरमर्कसमुद्भवम् ।
गोमयस्य रसं कुर्यात् प्रत्येकं कर्षसम्मितम् ॥
विषस्यार्द्धपलं देयं तैलं प्रस्थमितं कटु ।
पचेच्चतुर्गुणे नीरे गोमूत्रे द्विगुणे तथा ॥
मरिचाद्यमिदं तैलमभ्यङ्गात् कुष्ठनाशनम् ।
एतस्याभ्यङ्गतः श्वित्रं विवर्णं तत्क्षणात् भवेत् ॥
तैलमेतत् जयेत् कण्डूं पामां सिध्मविचर्च्चिकाम् ।
पुण्डरीकं तथा दद्रूं शून्यतां नित्यसेविनाम् ॥
इति लघुमरिचाद्यं तैलम् ॥ * ॥
"मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकृद्रसः ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
विशाला करवीरश्च हरितालं मनःशिला ।
चित्रकं लाङ्गली मुस्ता विडङ्गं चक्रमर्द्दकः ॥
शिरीषः कुटजो निम्बः सप्तपर्णोऽमृता स्नुही ।
सम्पाको नक्तमालश्च खदिरो वाकुची वचा ॥
ज्योतिष्मती च पलिका विषं द्विपलिकं भवेत् ।
आढ़कं कटुतैलस्य गोमूत्रस्य चतुर्गुणम् ॥
मृत्पात्रे लोहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
मरिचाद्यमिदं तैलं महद्भिर्मुनिभिरीरितम् ॥
भिषक्तेन तैलेन अभ्यङ्गेत् कौष्ठिकान् व्रणान् ।
पामाविचर्च्चिकादद्रूकण्डूविस्फोटकानि च ॥
वली च पलितं छाया नीलं व्यङ्गं तथैव च ।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्य्यञ्च जायते ॥
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्यं प्रदीयते ।
तासामपि जरां प्राप्य न स्तनौ पतितौ क्वचित् ॥
बलीवर्द्दस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीड़ितः ।
त्रिभिरभ्यञ्जनैरस्य भवेन्मारुतविक्रमः' ॥

ज्योतिष्मती मालकाङ्गुनी इति लोके ।
इति महामरिचादितैलम् ॥ * ॥
"तालकस्य तु पत्राणि यस्य सन्ति पृथक् पृथक् ।
अभ्रकस्येव तद्ग्राह्यं हरितालं चिकित्सकैः ॥
पुनर्नवायाः सरसे तालकं तद्विमर्द्दयेत् ।
दिनमेकं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमिते सति ॥
कुर्व्वीत चक्रिकां तां तु शोषयेत् सम्यगातपे ।
पुनर्नवाससस्ताङ्गारे स्थालीं गलावधि ॥
पूरयेच्च ततः क्षारं दृढ़येत् पीडनेन हि ।
क्षारस्योपरि तां दद्यात् तालकस्य तु चक्रिकाम्॥
तेन आच्छादनं दत्त्वा मुद्रां कृत्वा विशोषयेत् ।
स्थालीं चुल्ल्यां निधायाग्निममन्दं ज्वालयेत् भिषक्॥
निरन्तरमहोरात्रपञ्चकं तेन सिध्यति ।
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य गृह्णीयाद्रसमुत्तमम् ॥
तालकेश्वरनामायं भुक्तो गुञ्जामितो रसः ।
गुडूच्यादिकषायेण गदानेतान् विनाशयेत् ॥
अष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्तं तथोद्धतम् ।
फिरङ्गदेशजं रोगं दुस्तरञ्च व्यपोहति ॥
एतद्भेषजसेवी तु लवणाम्लौ विवर्जयेत् ।
तथा कटुरसं वह्निमातपं दूरतस्त्यजेत् ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
स तु सैन्धवमश्नीयात् मधुरोपरसो हि सः" ॥
इति तालकेश्वरो रसः ॥ * ॥
"तालताप्यशिलासूतटङ्कणं सिन्धुसंयुतम् ।
गन्धार्कौ द्विगुणौ सूताज्जम्बीराद्भिः प्रमर्द्दयेत् ॥
षड्हं पुटितं मोढ़ा भूधरे सकलं लिहन् ।
षट्पलं द्विपलं ताम्रं लोहभस्म चतुष्पलम् ।
जम्बीराद्भिर्दिनं घृष्टं त्रिंशदंशं विषं क्षिपेत् ।
अस्य माषद्वयं खादेन्मधुमोहतसंयुतम् ॥
मध्वाज्यैर्व्वाकुचीबीजैः कर्षं लिह्यात्ततः परम् ।
तालकेश्वरनामायं सर्व्वकुष्ठहरो रसः" ।
अर्कौ मारितं ताम्रम् । द्वितीयतालकेश्वरो रसः ॥ * ॥
"रसो बलिस्ताम्रमयः पुरोऽग्निः
शिलाजतु स्याद्विषतिन्दुकस्य ।
वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज-
बीजं पृथग्भागचतुष्टयञ्च ॥
संमर्द्य सर्व्वं मधुना घृतेन
घृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात् ।
कर्षं भवेत् प्रत्यहमस्य पथ्यं
शाल्योदनं दुग्धमधुत्रयञ्च ॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
भवेदनेन स्मरतुल्यमूर्त्तिः ।
दारापरित्याग इह प्रदिष्टो
जलौदनं तत्र निवद्धमूले" ॥
ताम्रमयञ्च मारितम् । पुरो गुग्गुलुः । अग्नि-
श्चित्रकम् । विषतिन्दुकः कुचिला । वरा त्रिफला ।
रसादि त्रिफलान्तं सर्व्वं तुल्यम् । गगनमभ्रकम् ।
करञ्जबीजञ्च पृथक् चतुर्गुणं स्यात् । तत्र कुष्ठे
बद्धमूले सति जलौदनमेव पथ्यम् ।
इति गलत्कुष्ठारिरसः ॥ * ॥
"अथ नागवधाख्यस्य रसस्य विधिरुच्यते ॥
यः पुरा मुनिवरैरादृतो
यश्चिकित्सकजनैः समादृतः ।
यस्तु कुष्ठपरमोपकारको
नागमारणविधिः स लिख्यते ॥
सुपक्कां स्थालिकामेकामाढ़कामभ्रधृतिक्षमाम् ।
गुड़चूर्णकृतैः पङ्कैरागलं लेपयेद्बहिः ॥
गन्धकं भिषगानीय शरावमितमुत्तमम् ।
चूर्णयित्वा तदर्द्धन्तु तस्यां स्थाल्यां प्रसारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य ताम्रस्य पत्राण्यतितनूनि च ।
स्थाल्यां यद्गन्धकं तस्मिन्नुपर्य्युपरि धारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य सीसस्य पत्राणि च तनूनि च ।
धारयेत्तान्नपत्राणामुपर्य्येव तथैव च ॥
गन्धकस्य शरावार्द्धं पत्राणामन्तरान्तरा ।
दत्त्वा तस्यावशेषन्तु सर्व्वेषामुपरि क्षिपेत् ॥
ततः पिधानं दत्त्वा तु विदध्यात् सन्धिमुद्रणम् ।
गुड़ं चूर्णञ्च खदिरं मिश्रयेत्तेन मुद्रयेत् ॥
मुद्रां संशोष्य तां स्थालीं चुल्लग्रामुपरि धारयेत् ।
तदधो ज्वालयेदग्निं द्वादशप्रहरावधि ॥
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य ततो निष्काश्य चौषधम् ।
शिलायां चूर्णयित्वा तु वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ॥
त्रिदोषजलयोगन्तु विशालाख्यं महाघटम् ।
गुड़चूर्णकृतैः पङ्कैरागलं लेपयेद्बहिः ॥
सर्पः षष्ठ्यङ्गुलायामः सार्द्धषष्ठ्यङ्गुलोऽथवा ।
फणिकः कृष्णवर्णः स्यात् किं वा गोधूमवर्णवान् ॥
वधस्तस्य विधातव्यो यथा देहो न भिद्यते ।
तालकं सदलं यत्तच्चूर्णयेत् कुड़वद्वयम् ॥
विषं पलमितं सूक्ष्मं दत्त्वा दत्त्वान्तरान्तरम् ।
हरितालस्य चूर्णेन पूरयेद्भुजगोदरम् ॥
विषं पलमितं सूक्ष्मं वाकुचीं पलसंमिताम् ।
भल्लातकं सुपक्वं यत् प्रस्थमैन्द्रयवं तथा ॥
सर्व्वाणि सम्यगास्तीर्य्य धारयेत महाघटे ।
तेषामुपरि सर्पञ्च धारयेत् कुण्डलीकृतम् ॥
सर्पस्योपरि संछिद्य धार्य्याण्येतानि पीड़नैः ।
सनालमर्कपत्रं तु शरावयुगलं क्षिपेत् ॥
स्नुहीदलं सनालञ्च क्षिपेत् प्रस्थमितं तथा ।
वटप्ररोहं प्रस्थं च कुमारीं प्रस्थसंमिताम् ॥
दत्त्वा पिधानं चूर्णेन गुड़ेन खदिरेण च ।
मुद्रयेत् सह वस्त्रेण मृदा कुटिलयापि च ॥
मुद्रां संशोष्य चुल्लग्रान्तु धारयेतं महाघटे ।
तदधो ज्वालयेदग्निं याममेकं यथौदने ॥
ततो हठाग्निर्दातव्यो यावत् स्युः प्रहरा दश ।
पुनः प्रहरमेकञ्च वह्निं दद्याद्यथौदने ॥
ततो लौहे कटाहे तु शरावत्रितयोन्मिते ।
गोघृतं प्रक्षिपेत् सर्व्वमौषधं यद्घटे स्थितम् ॥
दत्त्वाग्निं चालयेत्तावद्यावदुत्तिष्ठतेऽनलः ।
भेषजं च भवेच्छ्वेतं ततस्तस्मिन् परिक्षिपेत् ॥
भस्मायाः स्फटिकाख्याया द्वे पले तत्र निःक्षिपेत् ।
भस्मस्य टङ्कणस्यापि पलयुग्मञ्च निःक्षिपेत् ॥
ततः प्रहरमेकं तच्चालयेच्चुल्लिकोपरि ।
ततस्ताम्रञ्च सीसञ्च मिश्रयित्वावतारयेत् ॥
रसो नागवधाख्योऽयं विधिनानेन सिध्यति ।
आदौ गुञ्जामितं खादेत्ताम्रमरिचसंयुतम् ॥
क्रमेण वर्द्धयेत्तावद्यावद्गुञ्जाचतुष्टयम् ।
वर्द्धयेन्मरिचञ्चापि तथैव हि यथारसम् ॥
यवस्य पर्पटीं भोक्तुं दद्याद्वा षष्टिकौदनम् ।
लवणं वर्जयेत् सप्त दिनानि गुणलोलुपः ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
सैन्धवं खादयेत्तेन तत्र सप्तदिनोपरि ॥
रसेनानेन नश्यन्ति कुष्ठानि सकलान्यपि ।
सन्निपातास्च नश्यन्ति राजयक्ष्मादयस्तथा ॥
इति नागवधाख्यो रसः ॥ * ॥ अथ विशिष्टानां
कुष्ठानां चिकित्सा । तत्र सिध्मस्य चिकित्सा ।
"कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गवः सर्षपा रजनी ।
एतत् केशरषष्ठं निहन्ति च बहुवार्षिकं सिध्मम् ॥
शिरीषरसेन पिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्मम् ।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥
दार्व्वी मूलकबीजानि तालकः सुरदारु च ।
ताम्बूलपत्रं सर्व्वाणि कार्षिकाणि पृथक् पृथक् ॥
शङ्खचूर्णन्तु शाणः स्यात् सर्व्वाण्येकत्र वारिणा ।
पेषयेत् प्रलेपोऽयं सिध्मानां नाशनः परः" ॥ * ॥
अथ चर्म्मदलस्य चिकित्सा ।
"सलिले चाम्रपेशी तु किञ्चित्सैन्धवसंयुता ।
ताम्रपात्रे विनिर्घृष्टा लेपाच्चर्म्मदलापहा" ॥
चाम्रपेशी आमचूर ।
"सलिलेन तु शुष्काणि घृष्ट्वा धात्रीफलानि च ।
कराभ्यां सुखमाप्नोति नरश्चर्म्मदलान्वितः" ॥ * ॥
अथ पामाचिकित्सा ।
"जीरकस्य पलं पिष्टं सिन्दूरार्द्धपलं तथा ।
कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परम्" ॥
कटुतैलं षट्पलमितम् । जीरकादितैलम् ॥ * ॥
"मञ्जिष्ठात्रिफलालाक्षाहरिद्रा शङ्कलीराचिगन्धकैः ।
चूर्णितैस्तैलमादित्यपाकं पामाहरं परम्" ॥
इति आदित्यपाकतैलम् ॥
"सैन्धवं चक्रमर्द्दञ्च सर्षपाः पिप्पली तथा ।
आरनालेन संपिष्टाः पामकण्डूहराः स्मृताः" ॥ * ॥
अथ कच्छूचिकित्सा ।
"अर्कपत्ररसे पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतम् ।
नाशयेत् सार्षपं तैलं पामां कच्छूं विचर्च्चिकाम्" ॥
अर्कतैलम् ।
"मनःशिलालं कासीसं गन्धाश्मा सिन्धुजन्म च ।
स्वर्णक्षीरी शिलाभेदी शुण्ठी कुष्ठञ्च मागधी ॥
लाङ्गलीकारवीरञ्च ददुघ्नः कृमिहानलः ।
दन्तीनिम्बदलैश्चैभिः पृथक्कर्षमितैर्भिषक् ॥
कल्कीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितम् ।
अर्कसीहुण्डदुग्धेन पृथक्पलमितेन च ॥
गोमूत्रस्याढ़केनापि शनैर्म्मृदग्निना पचेत् ।
अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छूदुःसाध्यतामपि ॥
पामानञ्च तथा कण्डू लग्व्याधिरुधिरामयान् ।
कच्छूराक्षसनामेदं तैलं हारीतभाषितम् ॥
इति कच्छूराक्षसनामतैलम् ॥ * ॥
अथ ददुचिकित्सा ।
"कुष्ठं कृमिघ्नो ददुघ्नो निशासैन्धवसर्षपाः ।
अम्लपिष्टाः प्रलेपोऽयं ददुकुष्ठनिसूदनः ॥
दूर्व्वाऽभयासैन्धवचक्रमर्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः

ज्योतिष्मती मालकाङ्गुनी इति लोके ।
इति महामरिचादितैलम् ॥ * ॥
"तालकस्य तु पत्राणि यस्य सन्ति पृथक् पृथक् ।
अभ्रकस्येव तद्ग्राह्यं हरितालं चिकित्सकैः ॥
पुनर्नवायाः सरसे तालकं तद्विमर्दयेत् ।
दिनमेकं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमिते सति ॥
कुर्व्वीत चक्रिकां तां तु शोषयेत् सम्यगातपे ।
पुनर्नवासमस्ताङ्गक्षारे स्थालीं गलावधि ॥
पूरयेच्च ततः क्षारं दृढ़येत् पीड़नेन हि ।
क्षारस्योपरि तां दद्यात् तालकस्य तु चक्रिकाम्॥
तत आच्छादनं दत्त्वा मुद्रां कृत्वा विशोषयेत् ।
स्थालीं चुल्ल्यां निधायाग्निमसमन्दं ज्वालयेत् भिषक्॥
निरन्तरमहोरात्रपञ्चकं तेन सिध्यति ।
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य गृह्णीयाद्रसमुत्तमम् ॥
तालकेश्वरनामायं भुक्तो गुञ्जामितो रसः ।
गुडूच्यादिकषायेण गदानेतान् विनाशयेत् ॥
अष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्तं तथोद्धतम् ।
फिरङ्गदेशजं रोगं दुस्तरञ्च व्यपोहति ॥
एतद्भेषजसेवी तु लवणाम्लौ विवर्जयेत् ।
तथा कटुरसं वह्निमातपं दूरतस्त्यजेत् ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
स तु सैन्धवमश्नीयात् मधुरोपरसो हि सः" ॥
इति तालकेश्वरो रसः ॥ * ॥
"तालताप्यशिलासूतटङ्कणं सिन्धुसंयुतम् ।
गन्धार्कौ द्विगुणौ सूताज्जम्बीराद्भिः प्रमर्दयेत् ॥
षड़हं पुटितं षोड़ा भूधरे सकलं त्विदम् ।
षट्पलं द्विपलं ताम्रं लोहभस्म चतुष्पलम् ।
जम्बीराद्भिर्दिनं घृष्टं त्रिंशदंशं विषं क्षिपेत् ।
अस्य माषद्वयं खादेन्मरिचैर्घृतसंयुतम् ॥
मध्वाज्यैर्व्वाकुचीबीजैः कर्षं लिह्यात्ततः परम् ।
तालकेश्वरनामायं सर्व्वकुष्ठहरो रसः" ।
अर्को मारितं ताम्रम्। द्वितीयतालकेश्वरो रसः॥*॥

"रसो बलिस्ताम्रमयः पुरोऽग्निः
शिलाजतु स्वादिषतिन्दुकञ्च ।
वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज-
बीजं पृथग्भागचतुष्टयञ्च ॥
संमर्द्य सर्व्वं मधुना घृतेन
घृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात् ।
कर्षं भजेत् प्रत्यहमस्य पथ्यं
शाल्योदनं दुग्धमधुत्रयञ्च ॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
भवेदनेन स्मरतुल्यमूर्त्तिः ।
दारापरित्याग इह प्रदिष्टो
जलौदनं तत्र निबद्धमूले" ॥

ताम्रमयश्च मारितम् । पुरो गुग्गुलुः । अग्नि-
श्चित्रकम् । विषतिन्दुकः कुचिला । वरा त्रिफला ।
रसादि त्रिफलान्तं सर्व्वं तुल्यम् । गगनमभ्रकम् ।
कारञ्जबीजञ्च पृथक् चतुर्गुणं रसात् । तत्र कुष्ठे
बद्धमूले सति जलौदनमेव पथ्यम् ।
इति गलत्कुष्ठारिरसः ॥ * ॥
"अथ नागवधाख्यस्य रसस्य विधिरुच्यते ॥
यः पुरा मुनिवरैरुदाहृतो
यश्चिकित्सकजनैः समादृतः ।
यस्तु कुष्ठपरमोपकारको
नागमारणविधिः स लिख्यते ॥
सुपक्वां स्थालिकामेकामाढ़काम्बुघृतिक्षमाम् ।
गुड़चूर्णघृतैः पक्वैरागर्भं लेपयेद्बहिः ॥
गन्धकं भिषगानीय शरावमितमुत्तमम् ।
चूर्णयित्वा तदर्द्धन्तु तस्यां स्थाल्यां प्रसारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य ताम्रस्य पत्राण्यतितनूनि च ।
स्थाल्यां यद्गन्धकं तस्मिन्नुपर्य्युपरि धारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य सीसस्य पत्राणि च तनूनि च ।
धारयेत्ताम्रपत्राणामुपर्य्येव तथैव च ॥
गन्धकस्य शरावार्द्धं पत्राणामन्तरान्तरा ।
दत्त्वा तस्यावशेषन्तु सर्व्वेषामुपरि क्षिपेत् ॥
ततः पिधानं दत्त्वा तु विदध्यात् सन्धिमुद्रणम् ।
गुड़ं चूर्णञ्च खदिरं मिश्रयेत्तेन मुद्रयेत् ॥
मुद्रां संशोष्य तां स्थालीं चुल्ल्यामुपरि धारयेत् ।
तदधो ज्वालयेदग्निं द्वादशप्रहरावधि ॥
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य ततो निष्काश्य चौषधम् ।
शिलायां चूर्णयित्वा तु वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ॥
त्रिदोषजलयोग्यन्तु विशालास्यं महाघटम् ।
गुड़चूर्णघृतैः पक्वैरागर्भं लेपयेद्बहिः ॥
सर्पः षष्ट्यङ्गुलायामः सार्द्धषष्ट्यङ्गुलोऽथवा ।
फणिकः कृष्णवर्णः स्यात् किं वा गोधूमवर्णवान् ॥
वधस्तस्य विधातव्यो यथा देहो न भिद्यते ।
तालकं सदलं यत्तच्चूर्णयेत् कुड़वद्वयम् ॥
विषं पलमितं चूर्णं दत्त्वा दत्त्वान्तरान्तरम् ।
हरितालस्य चूर्णेन पूरयेद्भुजगोदरम् ॥
विषं पलमितं चूर्णं वाकुचीं पलसंमिताम् ।
भल्लातकं सुपक्वं यत् प्रस्थमैन्द्रयवं तथा ॥
सर्व्वाणि सम्यगाक्षोट्य धारयेत महाघटे ।
तेषामुपरि सर्पञ्च धारयेत् कुण्डलीकृतम् ॥
सर्पस्योपरि संक्षिप्य धार्य्याण्येतानि पीड़नैः ।
सनालमर्कपत्रं तु शरावयुगलं क्षिपेत् ॥
स्नुहीदलं सनालञ्च क्षिपेत् प्रस्थमितं तथा ।
वटप्ररोहं प्रस्थं च कुमारीं प्रस्थसंमिताम् ॥
दत्त्वा पिधानं चूर्णेन गुड़ेन खदिरेण च ।
मुद्रयेत् सह वस्त्रेण मृदा कुटितयापि च ॥
मुद्रां संशोष्य चुल्ल्यान्तु धारयेत्तं महाघटे ।
तदधो ज्वालयेदग्निं याममेकं यथोदने ॥
ततो हठाग्निर्दातव्यो यावत् स्युः प्रहरा दश ।
पुनः प्रहरमेकञ्च वह्निं दद्याद्यथौदने ॥
ततो लौहे कटाहे तु शरावमितयोन्मिते ।
गोघृतं प्रक्षिपेत् सर्व्वमौषधं यद्घटे स्थितम् ॥
दत्त्वाग्निं चालयेत्तावद्यावदुत्तिष्ठतेऽनलः ।
भेषजं च भवेच्छीतं ततस्तस्मिन् परिक्षिपेत् ॥
भस्मायाः स्फटिकाख्याया द्वे पले तत्र निःक्षिपेत् ।
भस्मस्य टङ्कणस्यापि पलयुग्मञ्च निःक्षिपेत् ॥
ततः प्रहरमेकं तज्ज्वालयेच्चुल्लिकोपरि ।
ततस्ताम्रञ्च सीसञ्च मिश्रयित्वावतारयेत् ॥
रसो नागवधाख्योऽयं विधिनानेन सिध्यति ।
आदौ गुञ्जामितं खादेत्ताम्बूलमरिचसंयुतम् ॥
क्रमेण वर्द्धयेत्तावद्यावद्गुञ्जाचतुष्टयम् ।
वर्द्धयेन्मरिचञ्चापि तथैव हि यथारसम् ॥
यवस्य पर्पटीं भोक्तुं दद्याद्वा षष्टिकौदनम् ।
लवणं वर्जयेत् सप्त दिनानि गुणलोलुपः ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
सैन्धवं खादयेत्तेन तच्च सप्तदिनोपरि ॥
रसेनानेन नश्यन्ति कुष्ठानि सकलान्यपि ।
सन्निपाताश्च नश्यन्ति राजयक्ष्मादयस्तथा ॥
इति नागवधाख्यो रसः ॥ * ॥ अथ विशिष्टानां
कुष्ठानां चिकित्सा । तत्र सिध्मस्य चिकित्सा ।
"कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गवः सर्षपा रजनी ।
एतत् केशरषष्ठं निहन्ति च बहुवार्षिकं सिध्मम् ॥
शिरीषरसेन पिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्मम् ।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥
दार्वी मूलकबीजानि तालकः सुरदारु च ।
ताम्बूलपत्रं सर्व्वाणि कार्षिकाणि पृथक् पृथक् ॥
शङ्खचूर्णन्तु शाणः स्यात् सर्व्वाण्येकत्र वारिणा ।
पेषयेत प्रलेपोऽयं सिध्मानां नाशनः परः" ॥ * ॥
अथ चर्म्मदलस्य चिकित्सा ।
"सलिले चाम्रपेशी तु किञ्चित्सैन्धवसंयुता ।
ताम्रपात्रे विनिर्घृष्टा लेपाच्चर्म्मदलापहा" ॥
चाम्रपेशी आमचूर ।
"सलिलेन तु शुष्काणि घृष्टा धात्रीफलानि च ।
कराभ्यां सुखमाप्नोति नरश्चर्म्मदलान्वितः" ॥ * ॥
अथ पामाचिकित्सा ।
"जीरकस्य पलं पिष्टं सिन्दूरार्द्धपलं तथा ।
कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परम्" ॥
कटुतैलं षट्पलमितम् । जीरकादितैलम् ॥ * ॥
"मञ्जिष्ठात्रिफलालाक्षालाङ्गलीरात्रिगन्धकैः ।
चूर्णितैस्तैलमादित्यपाकं पामाहरं परम्" ॥
इति आदित्यपाकतैलम् ॥
"सैन्धवं चक्रमर्द्दञ्च सर्षपाः पिप्पली तथा ।
आरनालेन संपिष्टाः पामकण्डूहराः स्मृताः" ॥ * ॥
अथ कच्छूचिकित्सा ।
"अर्कपत्ररसे पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतम् ।
नाशयेत् सार्षपं तैलं पामां कच्छूं विचर्च्चिकाम्" ॥
अर्कतैलम् ।
"मनःशिलालं कासीसं गन्धाश्मा सिन्धुजन्म च ।
स्वर्णक्षीरी शिलाभेदी शुण्ठी कुष्ठञ्च मागधी ॥
लाङ्गलीकरवीरश्च दद्रुघ्नः कृमिहानलः ।
दन्तीनिम्बदलैश्चैभिः पृथक्कार्षमितैर्भिषक् ॥
कल्कीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितम् ।
अर्कक्षीरस्नुहीदुग्धेन पृथक्पलमितेन च ॥
गोमूत्रस्याढ़केनापि शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छूदुःसाध्यतामपि ॥
पामानञ्च तथा कण्डूं त्वग्व्याधिरुधिरामयान् ।
कच्छूराक्षसनामेदं तैलं हारीतभाषितम् ॥
इति कच्छूराक्षसनामतैलम् ॥ * ॥
अथ दद्रुचिकित्सा ।
"कुष्ठं कृमिघ्नो दद्रुघ्नो निशासैन्धवसर्षपाः ।
अम्लपिष्टाः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिसूदनः ॥
दूर्व्वाऽभयासैन्धवचक्रमर्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः

चिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलं
दद्रुञ्च कुष्ठञ्च विनाशयन्ति ।
कुठेरकः ममरी इति लोके।
लोके गण्डिनकाख्या सिद्धार्थश्च स्नुहीक्षीरम् ।
चयमिति समभागं स्यादेषां द्विगुणस्तु दद्रुघ्नः ।
अम्लसुभो मोतके तानि प्रस्तानि सन्दध्यात् ।
दिवसत्रितयादूर्द्धं सम्यङ्निष्पेषयेत्तानि ।
वन्योपलेन घृष्ट्वा दद्रुमालेपयेत्तेन ।
सप्ताहाल्लेपोऽयं दद्रुमवश्यं विनाशयति" । * ।

अथ श्वित्रस्य चिकित्सा ।

"विभीतकत्वङ्मलपूजटाना
क्वाथेन हत्वा गुडसंयुतेन ।
अवल्गुजं बीजमपाकरोति
श्वित्राणि कृच्छ्राण्यपि पुण्डरीकम्" ।

मलपूः काकोडुम्बरिका । अवल्गुजः सोमराजी ।
"कुडवावल्गुजबीजं हरितालं तच्चतुर्थांशम् ।
मनःशिला तालकार्द्धं गुञ्जाफलमग्निमूलञ्च ।
मूत्रेण गवां पिष्टं सवर्णताकारकं श्वित्रस्य ।
श्वित्रकुष्ठं प्रशमयत्ययं यत्नाद्दिनाधिकेन वा ।
गिरिकर्ण्याः सितायाश्च मूलेन परिलेपितम्" ।
गिरिकर्णी नीलापराजिता ।
"शाक्यः सबाकुचीचूर्णो धात्रीखदिरसारयोः ।
शङ्खेन्दुकुन्दधवलं श्वित्रं संसेवितो हन्ति ।
मथितेन पिबेत् चूर्णं काकोडुम्बर्य्यवल्गुजम् ।
तैलाक्तो घर्मसेवी स्यात्तक्राशी श्वित्रहृद्भवेत्" ।
मथितं निर्ज्जलं विलोडितं दधि ।
तक्रं चतुर्थांशजलयुतं वस्त्रपूतं दधि ।
"खदिरस्य पलान्यष्टौ सोमराज्याः पलद्वयम् ।
त्रिफला पिचुमर्दश्च दारु दार्व्वी च पर्पटी ।
पृथक् पलांशमुद्धृत्य सिंहिकायाः पलद्वयम् ।
जलाढकद्वये साध्यं यावत् पादावशेषितम् ।
क्वाथमानश्च भद्रश्री घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
चतुष्पलं सोमराज्याः खदिरस्य पलं तथा ।
पटोलमूलं त्रिफला त्रायमाणा दुरालभाम् ।
कर्षार्द्धं कटुकं चापि कार्षिकं सम्प्रपेषितम् ।
पलद्वयं कौशिकस्य शुद्धस्यात्र प्रदापयेत् ।
सिद्धं सर्पिरिदं श्वित्रं हन्त्यारम्भं इवानलम् ।
अष्टादशानां कुष्ठानां परमश्चैतदौषधम् ।
सोमराजीघृतं नाम निर्म्मितं ब्रह्मणा पुरा ।
लोकानामुपकाराय श्वित्रकुष्ठादिरोगिणाम्" ।

इति सोमराजीघृतम् ।

"महौषधं महामदा निम्बपत्राणि सर्षपाः ।
मनःशिला च सिन्दूरं पद्मचारिण्यवल्गुजम् ।
हरिद्रे हरितालञ्च त्रिफला मीनगन्धकः ।
एतानि समभागानि विषार्द्धांशानि योजयेत् ।
सर्पिषश्च पलान्यष्टौ देवदारुरसं शुभम् ।
द्विगुणं त्रिगुणं क्षीरं गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ।
ताम्रपात्रे तु संस्थाप्य प्रमर्द्दं दिनं पचेत् ।
चतुर्भागावशेषन्तु सकल्कमवतारयेत् ।
एषां लिप्तानि शब्दं कनमुष्टं विषन्नाय ।
अभ्यङ्गादस्य मार्गेण सर्व्वान् गदान् जयेत् ।
अष्टादश कुष्ठानि दद्रुं श्वित्रं तथा ।

दुष्टनाडीषु मर्म्मानां खाविणां कीटिनां तथा ।
असृक्स्रावपरीता ये ये च त्यक्ता भिषक्क्रियाः ।
सर्व्वग्रहवियुक्तानां शीर्णाङ्गानां विशेषतः ।
सर्व्वधातुगते कुष्ठे पतितं भूमिरोहकम् ।
घर्घराव्यक्तघोषाणां तथा सर्व्वाङ्गवातिनाम् ।
पानेऽभ्यङ्गे तथा नस्ये वस्तिकर्म्मणि नित्यशः ।
सप्तरात्रप्रयोगेण सर्व्वकुष्ठानि नाशयेत् ।
द्विसप्ताहप्रयोगेण पूर्णचन्द्रनिभाननः ।
जातकेशनखश्मश्रुर्भाति षोडशवर्षवत् ।
अनङ्गसदृशः साक्षात् सर्व्वामयविनाशनः ।
एतद् घृतं महाश्रेष्ठं भार्गवेणावतारितम् ।
मनुष्याणां हितार्थाय सर्व्वव्याधिहरं परम् ।
महामार्त्तण्डकमिदं घृतं सर्व्वामरार्च्चितम्" ।
इति महामार्त्तण्डघृतम् । * । इति कुष्ठाधिकारः । इति भावप्रकाशः ।

क्षुद्रगोक्षुरक, पुं, (क्षुद्रः गोक्षुरः । ततः स्वल्पार्थे कन् क्षुद्रगोक्षुर इव कायति इत्येके ।) गोक्षुरवृक्षभेदः । छोटा गोखुरु इति हरचिकार इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । चिकटकः २ कण्टी ३ षडङ्गः ४ वङ्ककण्टकः ५ क्षुरः ६ गोकण्टकः ७ कण्टफलः ८ पलङ्कषा ९ क्षुद्रक्षुरः १० भद्राटकः ११ स्थलशृङ्गाटकः १२ वनशृङ्गाटकः १३ इक्षुगन्धः १४ स्वादुकण्टः १५ । अस्य गुणाः । सुशीतलत्वम् । बलप्रदत्वम् । मधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । कृच्छ्राश्मरीमेहविदाहनाशित्वम् । रसायनत्वम् । तत्र वृहतो गुणो न्तरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रघण्टिका, स्त्री, (घण्टा स्वल्पार्थे कन् टाप् इत्वञ्च ततः क्षुद्रा घण्टिका इति कर्म्मधारयः ।) कट्यलङ्कारविशेषः । घाघर इति घुङ्गुर इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । किङ्किणी २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११० । क्षुद्रघण्टी ३ प्रतिसरा ४ किङ्किणीका ५ कङ्कणी ६ कङ्कणिका ७ क्षुद्रिका ८ । इति शब्दरत्नावली । घर्घरी ९ । इति जटाधरः । [इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रघोली, स्त्री, (क्षुद्रा घोली ।) चिविल्लिकाक्षुपः ।

क्षुद्रचञ्चु, स्त्री, (क्षुद्रा चञ्चुः सा इवाकृतिरस्याः ।) क्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । चञ्चुः २ चञ्चूः ३ शुकचञ्चुका ४ त्वक्सारभेदिनी ५ क्षुद्रा ६ कटुका ७ कटुपत्रिका ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । दीपनत्वम् । शूलगुल्मार्शोविबन्धनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । स्वल्पोरुकः ।

क्षुद्रचन्दन, क्ली, (क्षुद्रं चन्दनमिति नित्यकर्म्मधारयः ।) रक्तचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(यथास्य पर्य्यायाः ।
"रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम् ।
तिलपर्णं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतम्" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ।)

क्षुद्रचिर्भिटा, स्त्री, (क्षुद्रा चिर्भिटा ।) गोपालकर्कटी । इति राजनिर्घण्टः । (क्षुद्रचिर्भिटीति च क्वचित् दृश्यते ।)

क्षुद्रचूड, पुं, (क्षुद्रा चूडा यस्य ।) पक्षिविशेषः । गोसालिक इति भाषा । यथा,—
"प्रवमल्ल क्षुद्रचूडो गृधलस्तु सालिकः" ।
इति शब्दचन्द्रिका ।

क्षुद्रजन्तु, पुं, (क्षुद्रः जन्तुर्जीवभेदः ।) शतपदी । इति शब्दमाला । स्वल्पप्राणिमात्रञ्च । (अमलकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ।)

क्षुद्रजातीफल, क्ली, (क्षुद्रं जातीफलम् ।) आमलकम् । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रजीर, पुं, (क्षुद्रः जीरः ।) स्वल्पजीरकः । इति शब्दचन्द्रिका । क्षुदिया जीरा इति भाषा ।

क्षुद्रजीवा, स्त्री, (क्षुद्रा जीवा कर्म्मधारयः ।) जीवन्ती इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रता, स्त्री, (क्षुद्रस्य भावः । क्षुद्र + तल् टाप् च ।) क्षुद्रत्वम् । इति व्याकरणम् ।

क्षुद्रत्व, क्ली, (क्षुद्रस्य भावः । क्षुद्र + त्वप्रत्ययः ।) अल्पता क्रूरता । अधमत्वम् । दरिद्रत्वम् ।

क्षुद्रतुलसी, स्त्री, (क्षुद्रा तुलसीति नित्यकर्म्मधारयः ।) अर्जकः । स तु वर्व्वरीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रदंशिका, स्त्री, (क्षुद्रा दंशिका ।) स्वल्पदंशकः । छोट डाँश इति भाषा । यथा,—
"पतङ्गिका पुत्तिका स्यात् दंशस्तु वनमक्षिका ।
प्राचिका चाथ तज्जातिर्दंशी स्यात् क्षुद्रदंशिका" ।
इति जटाधरः ।

क्षुद्रदंशी, स्त्री, (दंश + ङीष । क्षुद्रा दंशी ।) क्षुद्रदंशिका । इति जटाधरदर्शनात् ।

क्षुद्रदुरालभा, स्त्री, (क्षुद्रा दुरालभा लताविशेषः ।) स्वल्पदुरालभाख्यः । तत्पर्य्यायः । मरुस्था २ मरुसम्भवा ३ विशारदा ४ अजभक्ष्या ५ अग्रदन्ती ६ उष्ट्रभक्षिका ७ कषाया ८ पशिहृत् ९ ग्राहिणी १० करभप्रिया ११ करभादनिका १२ । अस्या गुणाः । गौल्यत्वम् । अम्लत्वम् । ज्वरकुष्ठश्वासकासभ्रमनाशित्वम् । पारदशुद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रदुस्पर्शा, स्त्री, (दुःसहः स्पर्शो यस्याः दुस्पर्शा । क्षुद्रा दुस्पर्शा इति कर्म्मधारयः ।) अग्निदमनी । इति राजनिर्घण्टः । (अस्याः अग्निदमनीशब्दे विवृतिः ।)

क्षुद्रधात्री, स्त्री, (क्षुद्रा धात्री ।) कर्कटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रनासिक, त्री, (क्षुद्रा नासिका नासा अस्य ।) स्वल्पनासायुक्तः । तत्पर्य्यायः । नःक्षुद्रः २ । इति हेमचन्द्रः ।

क्षुद्रपत्रा, स्त्री, (क्षुद्रं पत्रं पर्णं यस्याः । ततष्टाप् ।) चाङ्गेरी । इति रत्नावली ।

क्षुद्रपत्री, स्त्री, (क्षुद्रं पत्रं यस्याः । ततो गौरादित्वात् ङीष ।) वचा । इति राजनिर्घण्टः । (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्व्विका ।
क्षुद्रपत्री च मङ्गल्या जटिलोग्रा च लोमशा" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

क्षुद्रपनस पुं, (क्षुद्रश्चासौ पनसश्चेति कर्म्मधारयः ।)

लकुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षुद्रकण्टाफलश्च ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—

"लकुचः क्षुद्रपनसो लकुचो डहू इत्यपि" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्षुद्रपर्णः पुं, (क्षुद्रं पर्णं पत्रं यस्य ।) अर्ज्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सूक्ष्मपत्रे त्रि ॥ (विवरणमस्यार्ज्जकशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

क्षुद्रपाषाणभेदा, स्त्री, (क्षुद्रा पाषाणभेदा इति नित्यकर्म्मधारयः ।) क्षुपविशेषः । क्षुद्रपाषाणभेदो इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । चतुःपत्री २ पार्व्वती ३ नगभूः ४ अश्मकेतुः ५ गिरिभूः ६ कन्दरोद्भवा ७ शैलोद्भवा ८ गिरिजा ९ नगजा १० । अस्या गुणाः । व्रणकृच्छ्राश्मरीहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रपिप्पली, स्त्री, (क्षुद्रा पिप्पली ।) वनपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रपोतिका, स्त्री, (क्षुद्रा पोतिका । नित्यकर्म्मधारयः ।) मूलपोती । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रफलकः, पुं, (क्षुद्रं फलमस्य इति कप् ।) जीवनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षुद्रफला, स्त्री, (क्षुद्रं फलं अस्या इति टाप् ।) भूमिजम्बुः । इति शब्दमाला । इन्द्रवारुणी । गोपालकर्कटी । कण्टकारी । अग्निदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रबुद्धिः, त्रि, (क्षुद्रा अल्पा अधमा क्रूरा वा बुद्धिर्मतिर्यस्य ।) अल्पमतिः । क्रूरधीः । अधमचेतनः ॥

क्षुद्रमुस्ता, स्त्री, (क्षुद्रा मुस्ता इति कर्म्मधारयः ।) कसेरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कसेरुशब्देऽस्या गुणपर्य्याया ज्ञेयाः ॥)

क्षुद्ररोगः, पुं, (क्षुद्रः रोगः ।) स्वल्पव्याधिः । तस्य गणना यथा । पलितः १ इन्द्रलुप्तः २ दारुणकः ३ अरुंषिका ४ इरिवेल्लिका ५ पनसिका ६ माषाणगर्द्दभः ७ मुखदूषिका ८ व्यङ्गः ९ नीलिका १० वल्मीकः ११ कच्छा १२ गन्धिनाम १३ अग्निरोहिणी १४ विदारिका १५ चिप्पः १६ परिवर्त्तिका १७ अवपाटिका १८ निरुद्धप्रकाशः १९ सन्निरुद्धगुदः २० वृषणकच्छुः २१ अहिपूतनः २२ गुदभ्रंशः २३ शूकरदंष्ट्रः २४ अनुशयी २५ अलसः २६ दारी २७ कदरः २८ तिलकालकः २९ मसकः ३० जतुमणिः ३१ न्यच्छः ३२ पद्मिनीकण्टकम् ३३ अजगल्लिका ३४ यवप्रख्या ३५ अन्त्रालजी ३६ विवृता ३७ इन्द्रवृद्धा ३८ गर्द्दभिका ३९ जालगर्द्दभः ४० कच्छपी ४१ शर्कराव्वुर्दः ४२ । एषां मध्ये येषां लक्षणचिकित्सा पूर्व्वं न लिखिता ते चात्र लिख्यन्ते ॥ * ॥

अथ अरुंषिकालक्षणमाह ।

"अरुंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदीनि मूर्द्धनि ।
कफासृक्कृमिकोपेन तानि विद्यादरुंषिकाम्" ॥

अरुंषि व्रणानि । अथारुंषिकायाश्चिकित्सा ।

"नीलोत्पलस्य किञ्जल्को धात्रीफलसमन्वितः ॥
यष्टीमधुकयुक्तश्च लेपाद्धन्यादरुंषिकाम् ।
त्रिफलाया रजो यष्टी मार्कवोत्पलसारिवा ।
सैन्धवं पक्त्वैतैस्तु तैलं हन्यादरुंषिकाम्" ॥

इति त्रिफलाद्यं तैलम् ॥ * ॥

अथाग्निरोहिणीलक्षणमाह ।

"कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणाः ।
अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः ॥
सप्ताहात् द्वादशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम् ।
तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सान्निपातिकाम्" ॥

सप्ताहादित्यादि वातपित्तकफाधिकापेक्षया बोद्धव्यम् । घ्नन्तीत्यनुपक्रान्ताः । उपक्रान्तास्तु साध्या एव । चरकेणाग्निरोहिण्याश्चिकित्साया उक्तत्वात् ।

तस्याश्चिकित्सा ।

"पित्तं वीसर्पविधिना साधयेदग्निरोहिणीम् ।
रोहिण्यां लङ्घनं कुर्य्याद्रक्तमोक्षणरूक्षताम् ॥
शरीरस्य च संशुद्धिं तान्तु वृद्धां परित्यजेत्" ॥ * ॥

अथ विदारिकालक्षणमाह ।

"विदारिकन्दवद्वृत्तो कक्षावङ्क्षणसन्धिषु ।
रक्तो विदारिकां विद्यात् सर्व्वजां सर्व्वलक्षणाम्" ॥

अत्र पिडकामिति विशेष्यपदमध्याहरणीयम् ॥

अथ तच्चिकित्सा ।

"विदारिकायां प्रथमं जलौकायोजनं हितम् ।
पाटनञ्च विपक्वायां ततो व्रणविधिः स्मृतः" ॥ * ॥

अथावपाटिकालक्षणमाह ।

"अल्पीयसीं यदा हर्षात् बलाद्गच्छेत् स्त्रियं नरः ।
हस्ताभिघातादथवा चर्म्मण्युद्वर्त्तिते बलात् ॥
मर्द्दनात् पीड़नाद्वापि शुक्रवेगविघाततः ।
यत्रावपाट्यते चर्म्म तां विद्यादवपाटिकाम् ॥
वातेन कर्कशा रूक्षा सूक्ष्मा कृष्णा रुगन्विता ।
पित्तेन पीता रक्ता वा दाहतृष्णासमन्विता ॥
श्लेष्मणा कठिना स्निग्धा कण्डुमत्यल्पवेदना" ।

अल्पीयः अल्पतरं योनिच्छिद्रं यस्यास्ताम् । अवपाट्यते विदार्य्यते ।

अथ तस्याश्चिकित्सा ।

"स्वेदस्वेदैरिमां वैद्यश्चिकित्सेदवपाटिकाम्" ॥

अथ सन्निरुद्धगुदस्य लक्षणमाह ।

"वेगसन्धारणाद्वायुर्विहतो गुदसंश्रितः ।
निरुणद्धि महास्रोतः सूक्ष्मं द्वारं करोति हि ॥
मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति ।
सन्निरुद्धगुदं व्याधिमेतं विद्यात् सुदुस्तरम्" ॥

अथ तस्य चिकित्सा ।

"सन्निरुद्धगुदे तैलैः सेको वातहरैर्हितः ।
तथा निरुद्धप्रकाशक्रियापि कथिता हिता" ॥

अथाजगल्लिकालक्षणमाह ।

"स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता निरुजा मुद्गसन्निभा ।
कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका" ॥

ग्रथिता गुम्फितेव । मुद्गसन्निभा मुद्गाकृतिः ॥

अथ तस्याश्चिकित्सा ।

"तत्राजगल्लिकामामां जलौकोभिरुपाचरेत् ।
शुक्तिसौराष्ट्रिकाक्षारकल्कैश्चालेपयेन्मुहुः ॥
कठिना क्षारयोगैश्च द्रावयेदजगल्लिकाम् ।
श्यामालाङ्गलिकामूर्व्वाकल्कैरपि विलेपयेत् ॥
पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत्" ॥

अथान्त्रालजीलक्षणमाह ।

"घनामवक्त्रां पिड़कामुन्नतां परिमण्डलाम् ।
अन्त्रालजीमल्पपूयां तां विद्यात् कफवातजाम्" ॥

घनां कठिनाम् । परिमण्डलां वर्त्तुलाम् । अल्पपूयां मल्पस्रावाम् ॥

अथ तस्याश्चिकित्सा ।

"अन्त्रालजीं यवप्रख्यां पूर्व्वं स्वेदैरुपाचरेत् ।
मनःशिलादेवदारुकुष्ठकल्कैः प्रलेपयेत् ॥
पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत्" ॥

इति भावप्रकाशे क्षुद्ररोगाधिकारः ॥

(अस्य सकारणलक्षणसम्प्राप्तिचिकित्सितानि यथा,-

"स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसम्मिता ।
पिटिका कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका ॥
यवप्रख्या यवप्रख्या ताभ्यां मांसाश्रिता घना ।
अवक्त्राश्चालजीवृत्ताःस्तोकपूया घनोन्नताः ॥
ग्रन्थयः पञ्च वा षड् वा कच्छपी कच्छपोन्नता ।
कर्णस्योर्द्ध्वं समन्ताद्वा पिटिका कठिनोग्ररुक् ॥
शालूकाभा पनसिका शोफस्त्वल्परुजः स्थिरः ।
हनुसन्धिसमुद्भूतस्ताभ्यां पाषाणगर्द्दभः ॥
शाल्मलीकण्टकाकाराः पिटिकाः सरुजो घनाः ।
मेदोगर्भा मुखे यूनां ताभ्याञ्च मुखदूषिकाः ॥
ते पद्मकण्टका ज्ञेया यैः पद्ममिव कण्टकैः ।
चीयते नीरुजैस्तैतैः शरीरं कफवातजैः ॥
पित्तेन पिटिकावृत्ता पक्वोदुम्बरसन्निभा ।
महादाहज्वरकरी विवृता विवृतानना ॥
गात्रेष्वन्तश्च वक्त्रस्य दाहज्वररुजान्विताः ।
मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः ॥
ततः कष्टतराः स्फोटा विस्फोटाख्या महारुजाः ।
या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता ॥
सा विद्धा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्द्दभी ।
मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाचिता ॥
कक्षेति कक्षासन्नेषु प्रायो देशेषु सानिलात् ।
पित्ताद्भवन्ति पिटिकाः सूक्ष्मा लाजोपमा घनाः ।
तादृशी महती त्वेका गन्धनामेति कीर्त्तिता ।
घर्म्मस्वेदपरीतेऽङ्गे पिटिकाः सरुजो घनाः ॥
राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकाह्वयाः ।
दोषैः पित्तोल्वणैर्मन्दैर्विसर्पति विसर्पवत् ॥
शोफोऽपाकस्तनुस्ताम्रो ज्वरकृज्जालगर्द्दभः ।
मलैः पित्तोल्वणैः स्फोटा ज्वरिणो मांसदारुणाः ,
कक्षाभागेषु जायन्ते येऽग्न्याभाः साग्निरोहिणी ।
पञ्चाहात्सप्तराचाद्वा पक्षाद्वा हन्ति जीरितम् ॥
त्रिलिङ्गा पिटिका वृत्ता जत्रूर्द्ध्वमिरिवेल्लिका ।
विदारी कन्दकठिना विदारी कक्षवङ्क्षणे ॥
मेदोऽनिलकफैर्ग्रन्थिः स्नायुमांसशिराश्रयैः ।
भिन्नो वसाज्यमध्वाभं स्रवेत्तत्रोल्बणोऽनिलः ॥
मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करामुपपादयेत् ॥
दुर्गन्धं रुधिरं क्लिन्नं नानावर्णं ततो मलाः ॥
तां स्रावयन्ति निचितां विन्द्यात्तच्छर्कराव्वुदम् ।
पाणिपादतले सन्धौ जत्रूर्द्ध्वं वोपचीयते ॥
वल्मीकवच्छनैर्ग्रन्थिस्तद्वत्सूक्ष्ममुखैः ।
रुग्दाहकण्डूक्लेदाढ्यो वल्मीकोऽसौ समस्तजः ॥
शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।

ग्रन्थिः कीलवदुत्सन्नो जायते कदरन्तु तत् ।
वेगसन्धारणाद्वायुरपानोऽपानसंश्रयम् ।
अणूकरोति बाह्यान्तर्मार्गमस्य ततः शकृत् ।
कृच्छ्रान्निर्गच्छति व्याधिरयं बद्धगुदस्ततः ।
कुर्य्यात् पित्तानिलौ पाकं नखमांसे सवेदनम् ।
चिप्यमक्षतरोगञ्च विद्यादुपनखञ्च तम् ।
कृष्णोऽभिघाताद्रूक्षश्च खरश्च कुनखो नखः ।
दुष्टकर्द्दमसंस्पर्शात् कण्डूक्लेदान्वितान्तराः ।
अङ्गुल्योऽलसमित्याहुस्तिलाभांस्तिलकालकान् ।
कृष्णानवेदनांस्त्वक्स्थान् माषांस्तानेव चोन्नतान् ।
माषेभ्यस्तून्नततरांश्चर्म्मकीलान् सितासितान् ।
तथाविधो जतुमणिः सहजो लोहितस्तु सः ।
कृष्णं सितं वा सहजं मण्डलं लाञ्छनं समम् ।
शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखे तनु ।
श्यामलं मण्डलं व्यङ्गं वक्त्रादन्यत्र नीलिका ।
परुषं परुषस्पर्शं व्यङ्गं श्यावञ्च मारुतात् ।
पित्तात्ताम्रान्तमानीलं श्वेतान्तं कण्डुमत् कफात् ।
रक्ताद्रक्तान्तमाताम्रं सोषं चिमचिमायते ।
वायुनोदीरितः श्लेष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति ।
ततस्त्वग् जायते पाण्डुः क्रमेण च विचेतना ।
अल्पकण्डूरविक्लेदा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तितः ।
असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः ।
मण्डलान्यतिकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ।
उत्कोठः सोऽनुबन्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ।
प्रोक्ताः षट्त्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा विभागशः” ।
इति वाभटे उत्तरस्थाने एकत्रिंशोऽध्यायः ।

अतोऽस्य प्रतिषेधो यथा,—

“विध्यावेज्जलौकोभिरपक्वामजगल्लिकाम् ।
स्वेदयित्वा यवप्रख्यां विलयाय विलेपयेत् ।
दारुकुष्ठमनोह्वालैरित्यापाषाणगर्द्दभात् ।
विधिस्तांश्चाचरेत् पक्वान् व्रणवत्साजगल्लिकान् ।
लोध्रकुस्तुम्बुरुवचाप्रलेपो मुखदूषिके ।
वटपल्लवयुक्ता वा नारिकेलोत्थशुक्तयः ।
अशान्तौ वमनं नस्यं ललाटे च शिराव्यधः ।
निम्बाम्बु वान्तो निम्बाम्बु साधितं पद्मकण्टके ।
पिबेत् क्षौद्रान्वितं सर्पिर्निम्बारग्वधलेपनम् ।
विवृतादींस्तु भागान्ताश्चिकित्सेद्गिरिवल्लिकान् ।
पित्तवीसर्पवत्तद्वत् प्रत्याख्यायाग्निरोहिणीम् ।

विकङ्कतं रक्तविमोक्षणञ्च
विरूक्षणं कायविशोधनञ्च ।
धात्रीप्रयोगान् शिशिरप्रदेहान्
कुर्य्यात् सदा जालकगर्द्दभस्य ।

विदारिकां हृतं रक्तं श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।
मेदोऽर्व्वुदक्रियां कुर्य्यात् सुतरां शर्करार्व्वुदे ।
पक्वं सवक्रं छिन्द्यात् मशकं मर्म्मसु स्थितम् ।
वल्मीके पाणिपादे च वर्ज्जयित्वा ततः पुनः ।
शुद्धस्याभे घृते लिम्पेत् मधुशीरस्तवे ।
[illegible]
पक्वे तु दुष्टमांसानि छित्त्वा मर्म्माणि दाहयेत् ।
[illegible] कल्पयेत् वा ।
[illegible]
निरुद्धमणिवन्मार्गं बद्धपायोर्व्विचिकित्सितम् ।
चिप्यं शुद्धा जितोष्माणं साधयेद्दुष्टकर्म्मणा ।
दुष्टं कुनखमप्येवं चरणावलसे पुनः ।
धान्याम्लसिक्तौ कासीसपटोलीरोचनातिलैः ।
सनिम्बपत्रैरालिम्पेद्दहेत्तु तिलकालकान् ।
माषांश्च सूर्य्यकान्तेन क्षारेण यदि वाग्निना ।
तद्वदुत्कृत्य शस्त्रेण चर्म्मकीलजतूमणी ।
लाञ्छनादित्रये कुर्य्याद्यथासन्नं सिराव्यधम् ।
लेपयेत् क्षीरपिष्टैश्च क्षीरिवृक्षत्वगङ्कुरैः ।
व्यङ्गेषु चार्ज्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ।
लेपः सनवनीता वा श्वेताश्वखुरजा मषी ।
रक्तचन्दनमञ्जिष्ठा कुष्ठरोध्रप्रियङ्गवः ।
वटाङ्कुरा मसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ।
द्वे जीरके कृष्णतिलाः सर्षपाः पयसा सह ।
पिष्टाः कुर्व्वन्ति वक्त्रेन्दुमपास्तव्यङ्गलाञ्छनम् ।
क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुषाः ।
मसूराः क्षीरपिष्टा वा तीक्ष्णाः शाल्मलिकण्टकाः ।
सगुडः कोलमज्जा वा शशादकः क्षौद्रकल्कितः ।
सप्ताहं मातुलुङ्गस्य कुष्ठं वा मधुनान्वितम् ।
पिष्टा वाच्छागपयसा सक्षौद्रा मौशलीजटा ।
गौरस्थिरमुशलीमूलं युक्तं वा साज्यमाक्षिकम् ।
जम्ब्वाम्रपल्लवा मस्तु हरिद्रे द्वे नवो गुडः ।
लेपः सवर्णकृत् पिष्टं स्वरसेन च तिन्दुकम् ।
उत्पलपत्रं तगरं प्रियङ्गुकालीयकं बदरमज्जा ।
इदमुद्वर्त्तनमास्यं करोति शतपत्रसङ्काशम् ।
एभिरेवौषधैः पिष्टैर्मुखाभ्यङ्गाय साधयेत् ।
यथादोषर्त्तुकान् स्नेहान् मधुकक्वाथसंयुतान् ।
यवान् सर्ज्जरसं रोध्रमुशीरं चन्दनं मधु ।
घृतं गुडञ्च गोमूत्रे पचेदादर्व्विलेपनात् ।
तदभ्यङ्गान्निहन्त्याशु नीलिकाव्यङ्गदूषिकान् ।
मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ।
कुङ्कुमोशीरकालीयलाक्षायष्ट्याह्वचन्दनम् ।
न्यग्रोधपादास्तरुणान् पद्मकं पद्मकेशरम् ।
सनीलोत्पलमञ्जिष्ठं पालिकं सलिलाढके ।
पक्त्वा पादावशेषेण तेन पिष्टैश्च कार्षिकैः ।
लाक्षापत्तङ्गमञ्जिष्ठायष्टीमधुककुङ्कुमैः ।
अजाक्षीरद्विगुणितं तैलस्य कुडवं पचेत् ।
नीलिकापलितव्यङ्गवलीतिलकदूषिकान् ।
हन्ति तन्नस्यमभ्यक्तं मुखोपचयवर्णकृत् ।
मञ्जिष्ठा शवरोद्भवस्तु वरिकाभाषा हरिद्राद्वय
नेपालीहरितालकुङ्कुमगदागोरोचनागैरिकम् ।
पत्रं पाण्डुरटस्य चन्दनयुगं कालीयकं पारद
पत्तङ्गं कनकत्वचं कमलजं बीजं तथा केशरम् ।

सिक्थं तुत्थं पद्मकाद्यौ वसाज्य-
मज्जाद्याः क्षीरिवृक्षाम्बुधामौ ।
सिद्धं सिद्धं व्यङ्गनील्यादिनाशं
वक्त्रच्छायामैन्द्वीमाशु धत्ते ।

मार्कवस्वरसक्षीरतोयपिष्टानि भावन ।
प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्तं कुर्य्याद्दाहञ्च वह्निना ।
उत्कोठे कफपित्तोक्तं कोठे स्यांश्च कौष्ठिकम्” ।
इति वाभटे उत्तरतन्त्रे द्वात्रिंशोऽध्यायः ।
“समासेन चतुश्चत्वारिंशत् क्षुद्ररोगा भवन्ति ।
तद्यथा,—अजगल्लिका यवप्रख्याऽन्धालजी विवृता
कच्छपिका वल्मीकमिन्द्रवृद्धा पनसिका पाषाण-
गर्द्दभो जालगर्द्दभः कक्षा विस्फोटकोऽग्निरो-
हिणी चिप्यं कुनखोऽनुशयी विदारिका शर्करा-
र्व्वुदं पामा विचर्च्चिका रकसा पाददारिकाकदर-
मलसेन्द्रलुप्तौ दारुणकोऽरुंषिका पलितं मसू-
रिका यौवनपिडका पद्मिनीकण्टको जतुमणि-
र्मशकश्चर्म्मकीलस्तिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः परि-
वर्त्तिकाऽवपाटिका निरुद्धप्रकाशः निरुद्धगुदो-
ऽहिपूतनं वृषणकच्छूर्गुदभ्रंशश्चेति” । इति सुश्रुते
निदानस्थाने त्रयोदशेऽध्याये । अस्योक्तचिकित्सा-
दिकं यथारोगं ज्ञेयम् । * ।

अस्य पथ्यापथ्यानि यथा,—

“क्षुद्ररोगेषु सर्व्वेषु नानारोगानुकारिषु ।
दोषान् दूष्यानवस्थाश्च निरीक्ष्य मतिमान् भिषक् ।
तस्य तस्य च रोगस्य पथ्यापथ्यानि सर्व्वशः ।
यथादोषं यथादुष्टं यथावस्थञ्च कल्पयेत्” ।
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ क्षुद्ररोगाधिकारः ।)

क्षुद्रवचा, स्त्री, (क्षुद्रा वचा ।) वराहक्रान्ता । इति केचित् ।

क्षुद्रवर्व्वशा, स्त्री, (क्षुद्रा वर्व्वशा ।) वरटा । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रवल्ली, स्त्री, (क्षुद्रा वल्ली ।) मूषपोती । इति राजनिर्घण्टः

क्षुद्रवार्त्ताकी, स्त्री, (क्षुद्रा वार्त्ताकी ।) वृहती । इत्यमरः ।

क्षुद्रवार्त्ताकिनी, स्त्री, (क्षुद्रा वार्त्ताकिनीति ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रशङ्ख, पुं, (क्षुद्रः शङ्खः स्वल्पशङ्खजातिः । जोङ्का इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शङ्खनखः २ । इत्यमरः । १ । १० । २२ । शङ्खनकः ३ इति तट्टीका । क्षुल्लकः ४ शम्बूकः ५ भवशङ्खकः ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शूलहरत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रशर्करा, स्त्री, (क्षुद्रा शर्करा विशेषकर्म्मधारयः ।) यावनालशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रशार्दूल, पुं (क्षुद्रः शार्दूलः । विशेषकर्म्मधारयः ।) चित्रव्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रशीर्ष, पुं, (क्षुद्रं शीर्षं यस्य ।) मयूरशिखावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ।

क्षुद्रशुक्ति, स्त्री, (क्षुद्रा शुक्तिः । विशेषकर्म्मधारयः ।) जलशुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रश्यामा, स्त्री, (क्षुद्रा श्यामा ।) कटभी । इति राजनिर्घण्टः । (कटभीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ।)

क्षुद्रश्लेष्मान्तकः, पुं, (श्लेष्मा अन्तकः श्लेष्मान्तकः । क्षुद्रः श्लेष्मान्तकः ।) भूकर्बुदारकः । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रश्वास, पुं, (क्षुद्रः अल्पः श्वासः ।) श्वासरोगः । यथा,—
“[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

क्षुद्राम्लिका, स्त्री, (क्षुद्रा अम्लिका ।) वृक्षविशेष । आमरूल इति भाषा इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्य्याय । चाङ्गेरी २ चुक्राह्वा ३ चुक्रिका ४ लोणाम्ला ५ अम्लपत्री ६ लोणी ७ लोढा ८ अम्लपर्णिका ९ अम्लष्ठा १० अम्लवती ११ अम्ला १२ दन्तशठा १३ शाकाम्ला १४ अम्लपत्री १५ । अस्या गुणा । अम्लरसत्वम् । उष्णत्वम् । वह्निवर्द्धनत्वम् । रुचिकारित्वम् । ग्राहित्वम् । दोषदुर्नामकफवातघ्नत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रिका, स्त्री, (क्षुद्र + संज्ञायां कन् तत टाप् पूर्व्वात इत्वञ्च ।) दंशः । इति राजनिर्घण्टः । (हिक्का रोगप्रकारभेदः । यथा,—
"विकृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्त्तते ।
क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलात् प्रधाविता" ।
इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चाशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।)

क्षुद्रेङ्गुदी, स्त्री, (क्षुद्रा इङ्गुदी कर्म्मधारय ।) यवासः । इति राजनिर्घण्टः । (यवासशब्देऽस्या गुणादि विवरणम् ।)

क्षुद्रैर्व्वारु, पुं, (क्षुद्रा इर्व्वारुः कर्म्मधारयः ।) गोपालकर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रोदुम्बरिका, स्त्री, (क्षुद्रा उदुम्बरिका ।) काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रोपोदकनाशी, स्त्री, (क्षुद्रा उपोदकनाशी ।) मूषपोती । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रोपोदकी, स्त्री, (क्षुद्रा उपोदकी ।) अल्पपूतिका शाकः । तत्पर्य्यायः । सूक्ष्मपत्रा २ मत्स्याक्षी ३ । अस्या गुणाः । "रसवीर्य्यविपाकेषु सदृशी पूर्व्वयाऽपरम्" । पूर्व्वया उपोदक्या । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रोलूक, पुं, (क्षुद्र उलूक इति कर्म्मधारय ।) वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुध, ष य औ क्षुधि । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा-पर-सक-अनिट ।) भोक्तुमिच्छा । ष, क्षुधा । य, क्षुध्यति बुभुक्षित । औ, क्षोद्धा । इति दुर्गादासः ।

क्षुधा, स्त्री, (क्षुध बुभुक्षायां सम्पदादित्वात् क्विप् कृत्त्वमाभावात् वा टाप् ।) भोजनेच्छा । इति दुर्गादासः । अम्बरादित्वात् बोधाः इति । "या देवी सर्व्वभूतेषु क्षुधारूपेण संस्थिता" । इति देवीमाहात्म्यटीकायां नागोजीभट्टः । तत्पर्य्यायः । अशनाया २ बुभुक्षा ३ क्षुत् ४ । इत्यमरः शब्द-रत्नावली च । जिघत्सा ५ । इति जटाधरः ।०। तस्याः सृष्टि यथा —
"ब्राह्मणो निर्म्मिता सर्व्वं क्षुधया पूर्व्वतम ।
कुमारी मुक्ते बालो मन्देशस्थितो नरः ।
क्षुधार्त्तेन विरोधेन प्रेतवस्त्रधरो महान् ।
क्रोधदिविषमान् लोभात् स्वकष्टान्मरणानि च ।
न चेष्टन्ते नराः किञ्चित् क्षुधया वशवर्त्तिनः ।
यथा भूमिगत तोयं निर्म्मिते शुष्यति ।
शरीरं कृष्णता यत् तु क्षुधया समुपाविशन् ।
न पश्यति न जानाति कृष्णा न च शृणोति ।
वदते वेत्ति मूढः शुष्यते च क्षुधार्द्दितः ।
मूकत्वं बधिरत्वञ्च आत्मानः दुःखम् ।
रोदन मर्य्यादहीनत्वं क्षुधा सर्व्वं प्रवर्त्तते ।
भगिनीं जननीं पुत्रं भार्य्यां दुहितरं तथा ।
भ्रातरं स्वजनं वापि क्षुधाविष्टो न विन्दति" ।
इति वह्निपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ।

क्षुधाकुशल, पुं, (क्षुधायाः क्षुद्बोधकविषये कुशल निपुण विशेषेण क्षुधोत्पादक ।) विम्बान्तरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुधातुर, त्रि, (क्षुधा क्षुधया आतुरः ।) क्षुधा-पीडितः । यथा,—
"अर्थातुराणां न सुहृन्न बन्धु
कामातुराणां न भयं न लज्जा ।
चिन्तातुराणां न सुखं न निद्रा
क्षुधातुराणां न बलं न तेजः" ॥
इति मार्कण्डे ११६ अध्याय ।

क्षुधार्त्त, त्रि, (क्षुधया आर्त्तः ऋतो वा तृतीयातत्पुरुषे ऋतस्य वृद्धिः ।) क्षुत्पीडितः । यथा,—
"शीतार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च कम्पान्वितकलेवरः ।
कन्यागारं तदा रात्रौ श्रुतो शीतारवारितः" ॥
इति शिवरहस्ये शिवरात्रिव्रतकथा । (यथा, च मनु । १० । १०७ ।
'भरद्वाजः क्षुधार्त्तस्तु सपुत्रो विजने वने ।
बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह वृधोस्तक्ष्णो महातपाः" ॥)

क्षुधाभिजनन, पुं, (क्षुधा अभिजनयतीति । अभि + जन् + णिच् + ल्यु ।) राजिका । इत्यमरः । २ । ९ । १८ । क्षुधाजनकद्रव्यमात्रे त्रि ।

क्षुधावती, स्त्री, (क्षुधाऽस्यामस्तीति । मतुप् मस्य वत्वम् ।) क्षुधाजनकौषधवटी । अजीर्णादि रोगनाशकगुटिका । यथा,—
"रसादो गन्धकाभ्राभ्यां त्र्यूषणं त्रिफला वचा ।
यमानी दन्तपुष्पा च चविका जीरकद्वयम् ।
प्रत्येकं पञ्चभागाश्च ग्रन्थिकं पुनर्नवा ।
मार्कवं वृश्चिकं मूलं केशराजसुदर्शना ।
दन्तीमूलं त्रिवृद्दन्ती आमलक्यामलारग्वधम् ।
भङ्गापामार्गकुष्ठं मण्डूकं पर्णार्द्रकम् ।
आर्द्रकस्वरसेनाथ गुटिकां सम्प्रकल्पयेत् ।
बदराम्लिकमात्रेण मर्द्दयित्वा पिबेदनु ।
वारिभिश्च सहैव मातरुत्थाय मानवः ।
वटी क्षुधावती नाम सर्व्वाजीर्णविनाशिनी ।
अग्निञ्च कुरुते दीप्तं सकृत्तस्य निदर्शति ।
अपथ्यञ्च गुरुद्रव्यं परिहार्य्यमनन्तरं यत् ।
तस्यैव क्रमपथ्यान् भास्करेणेरितं यथा ।
मधुरं वर्ज्जयेदन्नं विधेयात् क्षीरशर्करे" ॥
इति भैषज्यरत्नावल्यामग्निमान्द्यचिकित्सा । तस्याः सम्यग्रचना तत्रैव द्रष्टव्या ।०। क्षुधायुक्ते त्रि । (क्षुधाजनकापरौषधम् । यथा —
"रसं पञ्चगुणं गन्धं त्रिकटुकं यवक्षारके ।
अभ्रकं पञ्चमानं दौ दौ मरिचचित्रकौ ।
मुण्डीभृङ्गरसैर्भाव्य रक्तदोषेण भावयेत् ।
वटीं कुर्य्यात् गुञ्जामानेन भावयेद्भिषजां वरः ।
आमशूलमयं हन्ति विसूचिं विशेषतः ।
दुर्नामकर्म्मगुल्मं मन्दाग्निञ्च विनाशयेत् ।
अस्या क्षुधावती देवी वह्निरोग निकृन्तनी ।
अस्याः प्रसादान्मन्दाग्निर्भवेद्दावानलो नरः" ॥
इति चिकित्सासारसंग्रहे मन्दाग्न्यधिकारे ।)

क्षुधासागररस, पुं, (क्षुधायाः क्षुधाया वा सागर इव क्षुधोद्दीपकत्वात् तथात्वम् ।) औषधविशेष । यथा,—
'त्रिकटु त्रिफला चैव तथा जीरकद्वयम् ।
क्षारत्रय रसं गन्धं माक्षिकं पूर्व्ववद्विषम् ।
गुञ्जामात्रां वटीं कुर्य्याल्लवङ्गं पञ्चभिः सह ।
क्षुधासागरनामायं रसः सूर्य्येण निर्म्मितः" ।
पूर्व्ववद्विषमित्यस्तत्रच्चूर्णसमानवत् । तेनात्र विषभागद्वयम् । इति भैषज्यरत्नावली ।

क्षुधित, त्रि, (क्षुध + कर्त्तरि क्त । यद्वा क्षुधा जाता अस्य इति तारकादित्वादितच् प्रत्ययः ।) क्षुधान्वितः । तत्पर्य्याय । बुभुक्षित २ जिघत्सु ३ अशनायित ४ । इत्यमरः । ३ । १ । २० ।

क्षुध्र, पुं, (क्षुध बुभुक्षायां + "स्फायितञ्चि-" इत्यादिना रक्, "किच्च"। उणा । २ । १४ । इति उणादिः न च कित् ।) वृक्षभेदः । इत्युणादिकोषः ।

क्षुप, सादे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-पर-सक-सेट् ।) सौत्रधातुरयम् । क्षुपति । इति दुर्गादासः ।

क्षुप, पुं, (क्षुप् + "इगुपधेति कः" । ३ । १ । १३५ ।) ह्रस्वशाखाशिफः । क्षुद्रवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ८ । (यथा, महाभारते । १ । १७२ । २८ ।
"तस्याः क्षुपेण च गिरिर्वेगेन च विशेषतः ।
स वृक्षक्षुपलतो हिरण्मय इवाभवत्" ॥)
श्रीकृष्णात् सत्यभामायां जातपुत्रविशेषः । यथा,
"जज्ञिरे सत्यभामायां भानुर्भीमरथः क्षुपः ।
रोहितो दीप्तिमांश्चैव ताम्रजाक्षो जलान्तकः ।
भानुर्भीमरिका चैव ताम्रपक्षा जलन्धमा ।
चतस्रो जज्ञिरे तेषां स्वसारो गरुडध्वजात्" ॥
इति महाभारते हरिवंशे १६२ अध्यायः ।०। इक्ष्वाकुराजपिता । यथा,—
"आसीत् कृतयुगे तात । मनुर्दण्डधरः प्रभुः ।
तस्य पुत्रो महाबाहुः प्रसन्धिरिति विश्रुतः ।
प्रसन्धेरभवत् पुत्रः क्षुप इत्यभिविश्रुतः ।
क्षुपस्य पुत्रस्त्विक्ष्वाकुर्महीपालोऽभवत् प्रभुः" ।
इति महाभारते । १२ । १२२ । १४ । शारकायविम-दिकसम्पर्व्वणि । यथा,—
"दक्षिणस्यां दिशा राज्ञः पतयो विराजते ।
इन्द्रबृहस्पतीशाश्च अश्विमरुद्गणा क्षुपः" ।
इति महाभारते हरिवंशे रामकीर्त्तिविशेषनिर्म्माणे १५० अध्यायः ।

क्षुपक, पुं, (क्षुप + स्वार्थे कन् ।) क्षुपः । क्षुद्रवृक्षः । यथा —
"अन्तो वो विपरीत स्यात् शाखायां न च उच्यते ।
अधस्तात् क्षुपको वृक्षस्य उत्पादने क्षुपः" ।
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याय ।

क्षुपाम्ल, पुं, (क्षुप + अम्लमस्य ।) आम्रवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुपोद्धूमि, पुं, (क्षुप उत्पन्ने + अच् तस्य उद्गमः शयनम् । सर्व्वेषु क्षुप शरीरराष्

साधुः। तादृक् मुष्टिर्यस्य।) विषमुष्टिक्षुपः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विषमुष्टिशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः॥)

क्षुम्भः, पुं, (क्षुभ्+“क्षुभ्नस्वान्तध्वान्तलग्नेति” । ७ । २ । १८ । इति निपातनात् साधुः।) मन्थानदण्डः। इति हेमचन्द्रः॥ षोड़शरतिबन्धान्तर्गतैकादशबन्धः। यथा,—

“पार्ष्णोपरि पदौ कृत्वा योगी लिङ्गेन ताड़येत्।
बाहुभ्यां धारयं गाढ़ं बन्धो वै क्षुम्भसंज्ञकः”॥

इति रतिमञ्जरी। क्षोभविशिष्टे त्रि॥

क्षुभ, ल ङ सञ्चलने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां–आत्मं–अकं–सेट्। लृदित्।) लृ, अक्षुभत्। ङ, क्षोभते नातुशीविषु। इति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

क्षुभ, य ग सञ्चलने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां–क्र्यां च–परं–अकं–सेट्।) य, क्षुभ्यति रिपुस्त्वेवेति हलायुधः। ग, क्षुभ्नाति चुक्षोभ। इति दुर्गादासः॥

क्षुभः, पुं, (क्षुभ्+“इगुपधज्ञाप्रीकिरः” । ३।१। १३५। इति कः।) प्रवर्त्तकः। यथा,—

“ये च तेऽनुचराः सर्व्वे पादोपान्तं समाश्रिताः।
मांठराग्यदण्डाद्यास्तांस्तान् वन्देऽग्निक्षुभान्”॥

इति महाभारते। ३। ३। ६८। “अग्निक्षुभान् विद्युदग्न्यादिप्रवर्त्तकान्”। इति तट्टीकायां नीलकण्ठः॥

क्षुभा, स्त्री, (क्षुभ+स्त्रियां टाप्।) निग्रहानुग्रहकर्त्री देवता। यथा, महाभारते ३।३। ६९।

“क्षुभया सहिता मैत्री याश्चान्या भूतमातरः।
ताश्च सर्व्वा नमस्यामि यान्तु मां शरणागतम्”॥

“क्षुभा मैत्री निग्रहानुग्रहकर्त्र्यौ देवते। भूतमातरः गौरीपद्माद्यः। ब्राह्मीमाहेश्वर्य्यादयश्च”। इति तट्टीकायां नीलकण्ठः॥

क्षुभितः, त्रि, (क्षुभ+कर्त्तरि क्तः।) भीतः। इति हलायुधः॥ सञ्चलितः। इति क्षुभधात्वर्थदर्शनात्॥

क्षुमा, स्त्री, (क्षु+मक् टाप्।) अतसी। इत्यमरः। २।९।२०। शणः। इति तट्टीकासारसुन्दरी॥ नीलिका। इति मेदिनी॥ लताभेदः। इति शब्दरत्नावली॥

क्षुर, श विलेखने। खनने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां–परं–सकं–सेट्।) श, क्षुरति भूमिं लोकः। क्षोरिता। क्षुरो लोमच्छेदनः। इति दुर्गादासः॥

क्षुरः, पुं, (क्षुर+“इगुपधेति”।३।१।१३५। कः। यद्वा, “क्ष्वेक्षायवक्षविप्रकुमुश्रक्षुरखुरेति”। उणां। ८।२८। इति निपातनात् सिद्धम्।) कोकिलाक्षः। इत्यमरः। २।८।४९॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—

“कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः।
भिक्षुः काण्डेक्षुरप्युक्ता इक्षुगन्धेक्षुबालिका”॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) शफम्। इति तट्टीका। छेदनद्रव्यम्। तत्तु नापितस्य लोमच्छेदकास्त्रम्। (यथा, मनुः। ८। २९२।

“सर्व्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारन्तु पार्थिवः।
प्रवर्त्तमानमन्याये छेदयेल्लवशः क्षुरैः”॥)

गोक्षुरः। इति मेदिनी॥ (अस्य पर्य्याया यथा,— वैद्यकरत्नमालायाम्।

“त्रिकण्टः स्वादुशृङ्गाटो गोकण्टोऽथ त्रिकण्टकः।
त्रिपुटः कण्टकफलः श्वदंष्ट्रा गोक्षुरः क्षुरः”॥

महापिण्डीतकः। शरः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, महाभारते। १। १३४। ८०।

“ततस्तस्य नगस्थस्य क्षुरेण निशितेन च।
शिर उत्कृत्य तरसा पातयामास पाण्डवः”॥

खट्वादिपादुका। इति धरणिः। क्षुरा इति भाषा॥

क्षुरकः, पुं, (क्षुर+स्वार्थे कन्।) तिलकवृक्षः। इत्यमरः। २।४।४०॥ कोकिलाक्षः। (अस्य पर्य्याया यथा,—

“कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः।
भिक्षुः काण्डेक्षुरप्युक्ता इक्षुगन्धेक्षुबालिका”॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ अस्य व्यवहारो यथा,—

“यवानी जीरके द्वे च नागरीगजपिप्पली।
जातीफलं सपत्रञ्च लवङ्गागुरुचन्दनम्॥
तालीशं तिलमाषञ्च क्षुरकं गोक्षुरस्तथा।
शतावरी शताङ्गा च वचा दार्व्वी पुनर्नवा॥
निकुम्भकुम्भौ मार्ज्जारी कन्दो नागवला तथा।
वासामांसी मुरामुस्तं पिप्पलीमूलमेव च॥
मूषली वानरी भृङ्गी शाल्मली मूलमेव च।
मेथिकागजकर्णी च शर्करा चाग्निशोषणम्।
मातुलुङ्गाश्वगन्धा द्राक्षा च चोचकं समम्”॥

इत्यादिषु द्रष्टव्यम्। इति वैद्यककषायसंग्रहे वृहत्कामेश्वरमोदकान्तर्गते॥) गोक्षुरः। इति मेदिनी॥ भूताङ्कुशः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुरकर्म्म, [न्] क्ली, (क्षुरेणोचितं क्षुरसाध्यं वा कर्म्म।) क्षौरम्। क्षुरद्वारा केशादिकर्त्तनम्। यथा,—

“यो जन्ममासे क्षुरकर्म्म यात्रां
कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात्।
नूनं स रोगं धनपुत्त्रनाशं
प्राप्नोति मूढ़ो वधबन्धनानि॥
जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
श्चाष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम्।
जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च
चूड़े विवाहे क्षुरकर्णवेधे॥

देवकार्य्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिक्षये।
क्षुरकर्म्म न कुर्व्वीत जन्ममासेऽथ जन्मभे”॥

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ चौरानन्तरं स्नानं कर्त्तव्यम्। यथा,—

“दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरिक्ते क्षुरकर्म्मणि।
चितिं यूपश्मशानास्थ्नां स्पर्शने स्नानमाचरेत्”॥

इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्याये पराशरवचनम्॥ अन्यत् क्षौरशब्दे द्रष्टव्यम्॥

क्षुरधारः, पुं, (क्षुरस्य धारा इव धारा यस्य।) अस्त्रविशेषः। यथा, महाभारते। ४। ६। २८।

“खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान्।
विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह”॥

“विपाठान् वाणविशेषान् तादृशान् क्षुरधारांश्च”। इति तट्टीकायां नीलकण्ठः॥ * ॥ क्षुरस्य धारायुतमुखम्। तद्युक्ते त्रि। (यथा, महाभारते। ४। ६२। २७।

“अथ जिष्णुरुपावृत्य क्षुरधारेण कार्मुकम्।
चकर्त्त भीष्मस्य तदा जातरूपपरिष्कृतम्”॥)

क्षुरधारा, स्त्री, (क्षुरस्य धारा।) क्षुरधारः। यथा,

“अन्तकः पवनो मृत्युः पातालं वड़वामुखम्।
क्षुरधारा विषं सर्पो वह्निरित्येकतः स्त्रियः”॥

इति महाभारते। १२। पञ्चचूड़ानारदसंवादे ३८। २९॥ “अन्तकादिवत् सद्यो नाशिका इत्यर्थः”। इति तट्टीकायां नीलकण्ठः॥

क्षुरपत्रः, पुं, (क्षुरस्य पत्रमिव पत्रमस्य क्षुरवत् पत्रमस्य वा।) शरः। इति राजनिर्घण्टः॥ (दर्भविशेषः। यथा,—

“ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च”॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) क्षुरतुल्यपत्रयुक्ते त्रि॥

क्षुरपत्रिका, स्त्री, (क्षुर इव पत्रमस्याः स्वार्थे कन् स्त्रियां टापि अत इत्वम्।) पालङ्क्यशाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुरप्रः, पुं, (क्षुर इव प्राति छिनत्ति। छेदनक्रियां पूरयति वा प्रा+कः। किलाम गयः।) वाणविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। ४। ५३। ४६।

“स तु द्रोणं त्रिसप्तत्या क्षुरप्राणां समार्पयत्”॥) क्षुरप्रनामकघासच्छेदनास्त्रञ्च॥

क्षुरप्रगं, क्ली, (क्षुरप्रं क्षुरप्रतां गच्छतीति। गम+डः।) क्षुरप्रास्त्रम्। इति केचित्॥ (क्षुरप्र इव गच्छतीति। क्षुरप्रसदृशास्त्रविशेषः॥)

क्षुरभाण्डं,क्ली, (क्षुरस्य भाण्डं आधारः।) क्षुराधारः। भाँड़ि इति भाषा। यथा,—“भद्रे! शीघ्रमानीयतां क्षुरभाण्डं येन क्षौरकर्म्मकरणाय गच्छामि। सापि छिन्ननासिका गृहमध्यस्थितैव कार्य्यकरणोपेक्षया क्षुरभाण्डात् क्षुरमेकं समाकृष्य तस्याभिमुखं प्रेषयामास”। इति विष्णुशर्म्मविरचितपञ्चतन्त्रे १ तन्त्रम्॥

क्षुरमर्दी, [न्] पुं, (क्षुरं मर्द्दातीति। क्षुर+मृद्+णिनिः।) नापितः। यथा,—

“पुंस्तं लेप्यादिकर्म्मि स्यात् नापितस्त्वखिलः क्षुरी।
क्षुरमर्दी दिवाकीर्त्तिर्मुण्डकोऽन्तावसाय्यपि”॥

इति हेमचन्द्रः॥

क्षुराङ्गः, पुं, (क्षुर इवाङ्गमस्य।) गोक्षुरकः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुरिका, स्त्री, (क्षुर+ङीप् स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) पालङ्क्यशाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (पालङ्क्यशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या॥) मृत्याश्वविशेषः। छुरी इति भाषा। (कृष्णयजुर्व्वेदान्तर्गत उपनिषद्विशेषः। यदुक्तं मुक्तिकोपनिषदि। “अमृतनादकालाग्निरुद्रक्षुरिका सर्व्वसारेत्युपक्रम्य सरस्वतीरहस्यानां कृष्णयजुर्वेद-

नवानां द्वाविंशत् सहस्राणां उपनिषदां मध्ये नादबिन्दुरिति प्रसिद्धिरिति" ॥)

क्षुरिकापत्र, पुं, (क्षुरिका इव क्षुरवदित्यर्थः पत्रं यस्य ।) शरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरिणी, स्त्री, (क्षुरः अस्याः अस्तीति । इनि ङीप् च ।) वराहक्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नापित भार्य्या च ॥

क्षुरी, [न्] पुं, (क्षुरोऽस्यास्तीति । क्षुर+इनि ।) नापितः । इत्यमरः । २ । १० । १० ॥

क्षुरी, स्त्री, (क्षुद् क्षुरः क्षुर इव वा । क्षुर+स्वल्पार्थे ङीष् ।) छुरिका । इति हेमचन्द्रः ॥ छुरीति च पाठः ॥

क्षुल्ल, त्रि, (क्षुद् सम्पेषणे+सम्पदादित्वात् क्विप् । क्षुदं लाति गृह्णातीति । क्षुद्+ला+क ।) लघु । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ३ । ५ । १० ।
"[illegible] क्षुल्लसुखावहानां
तेषामृते कृष्णकथामृतौघात्" ॥)

क्षुल्लक, त्रि, (क्षुल्ल+स्वार्थे कन् ।) क्षुद्रः । इत्यमरः । ३ । १ । १० ॥ स्वल्पः । नीचः । कनिष्ठः । दरिद्रः । इति भरतः ॥ पामरः । दुःखितः । (यथा, भागवते । ४ । १० । २८ ।
"येनोपशान्तिर्भूतानां क्षुल्लकानामपीहताम् ।
अन्तर्हितोऽन्तर्हृदये कस्मान्नो वेद नाशिषः" ॥)
खलः । इति हेमचन्द्रः ॥ शब्दरत्नावल्यां क्षुद्रक इति च पाठः ॥

क्षुल्लक, पुं, (क्षुल्ल+संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) क्षुद्रशङ्खः । इति हेमचन्द्रः राजनिर्घण्टश्च ॥ (शोधनादिप्रकरणेऽस्य विषयो यथा,—
"कपर्द्दं गैरिकं शङ्खं कासीसं टङ्कणं तथा ।
नीलाञ्जनं शुक्तिभेदाः क्षुल्लकाः सवराटिकाः ॥
जम्बीरवारिणा स्विन्नाः क्षालिताः कोष्णवारिणा
शुद्धिमायान्त्यमी योज्या भिषग्भिर्योगसिद्धये" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

क्षुल्लतात, पुं, (क्षुल्लः पितुः कनिष्ठः स चासौ तातश्चेति नित्यकर्म्मधारयः ।) पितृकनिष्ठभ्राता । इति क्षुल्लतातकशब्ददर्शनात् ॥ शब्दरत्नावल्यां क्षुल्लतात इति पाठः ॥

क्षुल्लतातक, पुं, (क्षुल्लतात+स्वार्थे कन् ।) पितृव्यः । इति जटाधरः ॥ खुड़ा इति भाषा ॥

क्षेत्र, क्ली, (क्षि+ष्ट्रन् ।) भूमिः । क्षेत इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वप्रम् २ केदारः ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ११ ॥ क्षेत्रम् ४ । निम्नम् ५ शालिका ६ पाटी ७ । इति जटाधरः ॥ * ॥ तत्समुद्भवादि यथा,—
"केदारस्तु केदारं क्षेत्रं केदारकं तथा ।
वारटेति वप्रमिति क्षेत्रखण्डे निरूप्यते" ॥
इति [illegible] ॥ * ॥ तद्भेदा यथा —
"[illegible] क्षेत्रं वैदेय तत् [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] क्षेत्रं [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।

एवं माषान्तु माषीणं कौद्रव्यं कौद्रवीणवत् ।
तथा भङ्गायं भाङ्गीनमुम्यमौमीनमित्यपि ।
अथ मौद्गाय मौद्गीनमणव्यमाणवीनवत् ।
माषकोद्रवभङ्गोमामुद्गाणुप्रभवोचितम् ।
शैलाक्षतमुमाच्छमुत तौतिलमाख्यये ।
सीत्यं हल्यं हल्यश्च तृतीयाकृतमित्यपि ।
त्रिगुणाकृतमित्येव त्रिवारकृष्टभूमिषु ।
शम्बाकृतं द्विहल्यश्च द्वितीयं द्विगुणाकृतम् ।
द्वितीयाकृतमप्येवं द्विवारकृष्टभूमिषु ।
द्रौणाढकखार्य्यादेर्व्वापादौ द्रौणिकस्तथा ।
स्यादाढकिकखारीकौ उत्तमर्णादयश्च ये ।
खारिभ्यां प्रास्थिकादिश्च पाकादौ द्रौणिकोऽपि च" ॥
इति च शब्दरत्नावली ॥

परक्षेत्रे गोचारकथननिषेधो यथा,—
"न कुर्य्यात् सह वैराणि विवादं न च पैशुनम् ।
परक्षेत्रे गां चरन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित्" ॥
इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । मनुः ।
"आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले ।
भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तञ्चैव वत्सकम्" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥ तदन्नगुणाः ।
"केदारं मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरु दोषनम्" ।
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अथ सिद्धक्षेत्राणि ।

तत्र वाराणसीक्षेत्रं यथा,—
"आसन्न गुरवो क्षेत्रमिदं वाराणसी तु यत् ।
कथितं नातिदूरे च वसते नरसत्तमौ" ॥ * ॥
कामरूपक्षेत्रं यथा,—
"नाधिरात् कामदं पुण्यं क्षेत्रं पीठं निगद्यते ।
चिरात् कामदो देवो न चिराद्यत्र कामदः ।
तत् क्षेत्रमिति लोके यद्गद्यते पूर्व्वसूरिभिः ।
कामरूपं महापीठं गुह्याद्गुह्यतमं परम्" ।
इति च कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥ * ॥
गङ्गाक्षेत्रं यथा, स्कान्दे ।
"तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते" ।
नारायणक्षेत्रं यथा,—
"प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम् ।
तत्र नारायणः स्वामी गङ्गागर्भान्तरे वरे ।
तत्र नारायणक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं हरेः पदे ।
एतस्मिन्नेव यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः ।
न च तार्दशपतिघाती कुम्भीपाकं प्रयाति च" ।
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ९० अध्यायः ॥ * ॥
भास्करक्षेत्रं यथा, स्मृतिसमुच्चयलिखितवचने ।
"गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्म्मृते गुरौ ।
आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम्" ।
भास्करक्षेत्रं प्रयागः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
महाक्षेत्रं यथा,—
"पर्य्यङ्कोम महाक्षेत्रं कोटिमेकं मनःस्थिरा" ।
इति वायुपुराणम् ॥ * ॥ पुरुषोत्तमक्षेत्रं यथा,—
मुनय ऊचुः ।
"पुरुषोत्तमाख्यं सुमहत् क्षेत्रं परमपावनम्" ।
इत्यादि ।

जैमिनिरुवाच ।
"एतत् क्षेत्रवरस्यास्य वसुभूतं महात्मनः ।
स्वयं वपुष्मान् यत्रास्ते स्वनाम्ना ख्यापितं हि तत्" ।
इत्युत्कलखण्डम् ॥ * ॥ विष्णुक्षेत्राणि यथा,—
श्रीभगवानुवाच ।
"सर्व्वत्रावस्थितो ब्रह्मन् । गुह्यनामानि मेऽधुना ।
क्षेत्राणि चैव गुह्यानि तव वक्ष्यामि यत्नतः ,
कोकामुखे वराहञ्च मन्दरे मधुसूदनम् ।
अनन्तं कपिलद्वीपे प्रभासे रविनन्दनम् ।
माल्योदये तु वैकुण्ठं महेन्द्रे तु नृपात्मजम् ।
ऋषभे तु महाविष्णुं द्वारकायान्तु भूपतिम् ।
पाण्डुसह्ये तु देवेशं वसुकुण्डे जगत्पतिम् ।
वल्लीवने महायोगं चित्रकूटे नराधिपम् ।
नैमिषे पीतवासञ्च गवां निष्क्रमणे हरिम् ।
शालग्रामे तपोवासमचिन्त्यं गन्धमादने ।
कुब्जाम्रके हृषीकेशं गङ्गाद्वारे गदाधरम् ।
गरुडध्वजं सोमके च गोविन्दं नागसाह्वये ।
वृन्दावने तु गोपालं मथुरायां स्वयम्भुवम् ।
केदारे माधवं विद्यात् वाराणस्यान्तु केशवम् ।
पुष्करे पुष्कराक्षन्तु इषद्व्यां जयध्वजम् ।
तृणबिन्दुवने वीरमशोकं सिन्धुसागरे ।
कसेरटे महाबाहुममृतं तैजसे वने ।
विशाखयूपे विश्वेशं नारसिंहं वने वने ।
लोहाकुले रिपुहरं देवशाले त्रिविक्रमम् ।
पुरुषोत्तमं दशपुरे कुब्जके वामनं विदुः ।
विद्याधरं वितस्तायां वाराहे धरणीधरम् ।
देवदारुवने गुह्यं कावेर्य्यां नागशायिनम् ।
प्रयागे योगमूर्त्तिञ्च पयोष्ण्यां सुन्दरं विदुः
कुमारतीर्थे कौमारं लौहित्ये हयशीर्षकम् ।
उज्जयन्यां त्रिविक्रमं लिङ्गस्फोटे चतुर्भुजम् ।
हरिहरं कुरुभद्रायां दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते ।
विश्वरूपं कुरुक्षेत्रे मणिकुण्डे हलायुधम् ।
लोकतीरमयोध्यायां कुण्डिने रुक्मिणीपतिम् ।
भण्डीरे वासुदेवञ्च चक्रतीर्थे सुदर्शनम् ।
आद्यं विष्णुपदे विद्यात् शूकरे शूकरं विदुः ।
कुबेरं मानसे तीर्थे दण्डके श्यामलं विदुः ।
त्रिकूटे नागमोक्षञ्च मेरुपृष्ठे च भास्करम् ।
विरजं पुष्पभद्रायां बालं शालोकरे विदुः ।
यशस्करं विपाशायां माहिष्मत्यां हुताशनम् ।
क्षीराब्धौ पद्मनाभञ्च विमले तु सनातनम् ।
शिवनद्यां शिवकरं गयायाञ्च गदाधरम् ।
सर्व्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स मुच्यते ।
अष्टषष्टिस्तु नामानि कीर्त्तितानि मया तव ।
क्षेत्राणि चैव गुह्यानि कथितानि विशेषतः ।
एतानि मम नामानि रहस्यानि वसुन्धरे ।
येष्वेतेषु विद्यते तेषां मुक्तिं ददाम्यहम्" ।
इति नारसिंहे ६९ अध्यायः ॥ * ॥ भैरवादि
दाक्षायणीक्षेत्रं यथा,—
"वाराणस्यां विशालाक्षी नैमिषे लिङ्गधारिणी ।
प्रयागे ललिता देवी कामुकी गन्धमादने" ॥ * ॥
प्रयागे क्षेत्राणि यथा,—
कुरुक्षेत्रमुपेन्द्रकोमलमुदारबीभत्सम् ।

जीवार्किभानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः" ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च ।
"मेषमङ्गारकक्षेत्रं वृषं शुक्रस्य कीर्त्तितम् ।
मिथुनस्य बुधो ज्ञेयः सोमः कर्कटकस्य तु ॥
सूर्य्यक्षेत्रं भवेत् सिंहः कन्या क्षेत्रं बुधस्य च ।
धनुः सुरगुरोश्चैव शनेर्मकरकुम्भकौ ॥
मीनः सुरगुरोश्चैव ग्रहक्षेत्रं प्रकीर्त्तितम्" ॥
इति गारुडे ६० अध्यायः ॥ * ॥ शरीरम् । (यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । १ ।
"इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते" ॥
कुतः शरीरस्य क्षेत्रत्वमित्यत्र शाङ्करभाष्यम् । यथा,—"इदमिति सर्व्वनाम्नोक्तं विशिनष्टि शरीरमिति । हे कौन्तेय ! क्षतत्राणात् क्षयात् क्षरणात् क्षेत्रवद्वास्मिन् कर्म्मफलनिर्वृत्तेः क्षेत्रमितीतिशब्दः एवं शब्दपदार्थकः क्षेत्रमित्येवमभिधीयते कथ्यते" ॥ इच्छा । द्वेषः । सुखम् । दुःखम् । चेतना । धृतिः । यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । ६ ।
"इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ।
एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्" ॥
इत्यत्र शाङ्करभाष्यं यथा,—"अथेदानीं आत्मगुणा इति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्म्मा एव न तु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान् इच्छा द्वेष इति । इच्छा यज्जातीयं सुखहेतुमर्थमुपलब्धवान् पूर्व्वं पुनस्तज्जातीयमुपलभ्यमानस्तमादातुमिच्छति सुखहेतुरिति सेयमिच्छान्तःकरणधर्म्मो ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं तथा द्वेषो यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वेनानुभूतवान् पूर्व्वं पुनस्तज्जातीयमुपलभ्यमानस्तं द्वेष्टि सोऽयं द्वेषो ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव तथा सुखमनुकूलं प्रसन्नं सत्त्वात्मकं ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव दुःखं प्रतिकूलात्मकं ज्ञेयत्वात् तदपि क्षेत्रं संघातो देहेन्द्रियाणां संहतिस्तस्यामभिव्यक्तान्तःकरणवृत्तिः तप्त इव लोहपिण्डेऽग्निरात्मचैतन्याभासरसविद्धा चेतना सा च क्षेत्रं ज्ञेयत्वात् धृतिर्ययावसादं प्राप्तानि देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते सा च ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं सर्व्वान्तःकरणधर्म्मोपलक्षणार्थमिच्छादिग्रहणं यत उक्तं तदुपसंहरति एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारं सह विकारेण महदादिनोदाहृतमुक्तं यस्य क्षेत्रभेदजातस्य संहतिरिदं शरीरं क्षेत्रं इत्युक्तं तत् क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिभेदादभिन्नं धृत्यन्तम्" ॥ इत्यत्र श्रीधरस्वामिनापि यदुक्तं तदुच्यते । "एते चेच्छादयो दृश्यत्वान्नात्मधर्म्मा अपि तु मनोधर्म्मा अतः क्षेत्रान्तःपातिन एवोपलक्षणञ्चैतत् सङ्कल्पादीनाम् । तथा च श्रुतिः । कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्व्वं मन एवेति" ॥ * ॥ सप्तद्वीपा पृथिवी । यथा, भागवते ९ । ६ । ३७ ।
"यावत् सूर्य्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति ।
सर्व्वं तद्यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते" ॥)
सिद्धस्थानम् । (यथा, कथासरित्सागरे । ३ । ७८ ।
"पाटलिपुत्रं क्षेत्रं लक्ष्मीसरस्वत्योः" ।) कलत्रम् । इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः । ९ । ३३ ।
"क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ।
क्षेत्रबीजसमायोगात् सम्भवः सर्व्वदेहिनाम्" ॥)
गृहम् । नगरम् । इति वैजयन्तीकोषः ॥ * ॥

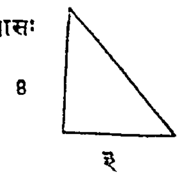
अथ क्षेत्रव्यवहारो लिख्यते ।

तत्र भुजकोटिकर्णानामन्यतमे ज्ञातेऽन्यतमयोर्ज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।
इष्टाद्बाहोर्यः स्यात्तत्स्पर्द्धिन्यां दिशीतरो बाहुः ।
त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः ॥
तत्कृत्योर्योगपदं कर्णो दोःकर्णवर्गयोर्व्विवरात् ।
मूलं कोटिः कोटिश्रुतिकृत्योरन्तरात् पदं बाहुः ॥

उदाहरणम् ।

कोटिश्चतुष्टयं यत्र दोस्त्रयं तत्र का श्रुतिः ।
कोटिं दोःकर्णतः कोटिश्रुतिभ्याञ्च भुजं वद ॥

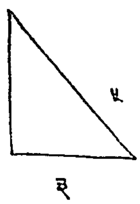
न्यासः



कोटिः ४ । भुजः ३ । भुजवर्गः ९ । कोटिवर्गः १६ । एतयोर्योगात् २५ । मूलं ५ कर्णो जातः ॥

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

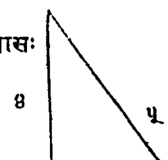
न्यासः



कर्णः ५ । भुजः ३ । अनयोर्वर्गान्तरम् १६ । एतन्मूलं कोटिः ४ ॥

अथ कोटिकर्णाभ्यां भुजानयनम् ।

न्यासः

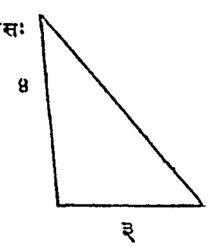


कोटिः ४ । कर्णः ५ । अनयोर्वर्गान्तरम् ९ । एतन्मूलं भुजः ३ ॥

प्रकारान्तरेण तज्ज्ञानाय करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।

राश्योरन्तरवर्गेण द्विघ्ने घाते युते तयोः ।
वर्गयोगो भवेदेवं तयोर्योगान्तराहतिः ।
वर्गान्तरं भवेदेवं ज्ञेयं सर्व्वत्र धीमता ॥
कोटिश्चतुष्टयमिति पूर्व्वोक्तोदाहरणे ।

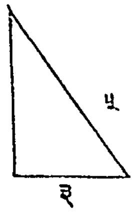
न्यासः



कोटिः ४ । भुजः ३ अनयोर्घातः १२ । द्विघ्ने २४ । अन्तरवर्गेण १ । युते वर्गयोगः २५ । अस्य मूलं कर्णः ५ ॥

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

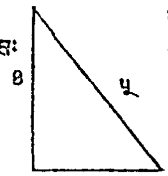
न्यासः



कर्णः ५ । भुजः ३ । अनयोर्योगः ८ । पुनरेतयोरन्तरेण-(२) हतो वा १६ । वर्गान्तरमस्य मूलं कोटिः ४ ॥

अथ भुजज्ञानम् ।

न्यासः

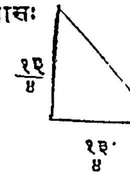


कोटिः ४ । कर्णः ५ । एवं जातो भुजः ३ ॥

उदाहरणम् ।

सार्द्धत्रयमितो बाहुर्यत्र कोटिश्च तादृशी ।
तत्र कर्णप्रमाणं किं गणक ! ब्रूहि मे द्रुतम् ॥

न्यासः



भुजः $\frac{१३}{४}$ । कोटिः $\frac{१}{४}$ । अनयोर्वर्गयोर्योगः $\frac{१६९}{८}$ । अस्य मूलाभावात् करणीगत एवायं कर्णः ॥ अस्यासन्नमूलज्ञानार्थमुपायः ।

वर्गेण महतेष्टेन हताच्छेदांशयोर्वधात् ।
पदं गुणपदक्षुण्णच्छिद्भक्तं निकटं भवेत् ॥
इयं कर्णकरणी $\frac{१६९}{८}$ । अस्याः छेदांशघातः १३५२ । अयुतघ्नः १३,५२०,००० । अस्यासन्नमूलं ३६७७ । इदं गुणमूलं १०० । गुणितच्छेदेन ८०० । भक्तं लब्धमासन्नपदम् ४ । भागाः $\frac{५७७}{८००}$ । अयं कर्णः । एवं सर्व्वत्र ॥

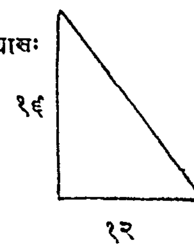
अथ जात्ये करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।

इष्टो भुजोऽस्माद्द्विगुणेष्टनिघ्ना-
दिष्टस्य कृत्यैकवियुक्तयाप्तम् ।
कोटिः पृथक् सेष्टगुणा भुजोना
कर्णो भवेत्त्र्यस्रमिदन्तु जात्यम् ॥
इष्टो भुजस्तत्कृतिरिष्टभक्ता
द्विःस्थापितेष्टोनयुतार्द्धिता वा ।
तौ कोटिकर्णाविति कोटितो वा
बाहुश्रुती वाकरणीगते स्तः ॥

उदाहरणम् ।

भुजे द्वादशके यौ यौ कोटिकर्णावनेकधा ।
प्रकाराभ्यां वद क्षिप्रं तौ तावकरणीगतौ ॥

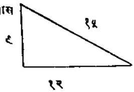
न्यासः



इष्टो भुजः १२ । इष्टं २ । अनेन द्विगुणेन ४ । गुणितो भुजः ४८ । इष्टः २ । कृत्या ४ । एकोनया ३ । भक्तो लब्धा कोटिः १६ । इयमिष्टगुणा ३२ । भुजोना १२ । जातः कर्णः २० ॥
त्रिकोणेष्टेन वा ।

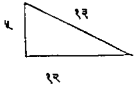
क्षेत्रं

न्यास



कोटि ९। कर्णः १५।

पञ्चकेन वा।



कोटि ५। कर्णः १३। इत्यादि॥

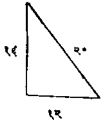
अथ द्वितीयप्रकारेण।

न्यास



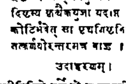
इष्टो भुजः १२। अस्य कृतिः १४४। इष्टेन २। भक्ताल्लब्धं ७२। इष्टेन २। ऊनं ७०। युतं ७४। वर्द्धितौ जातौ कोटिकर्णौ ३५। ३७।

चतुष्टयेन वा।



कोटि १६। कर्णः २०।

षट्केन वा।



कोटि ९। कर्णः १५।

अथेष्टकर्णात् कोटिभुजानयने करणसूत्रं वृत्तम्।

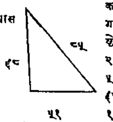
इष्टेन निघ्नाद् द्विगुणाच्च कर्णा-
दिष्टस्य कृत्यैकयुजा यदाप्तम्।
कोटिर्भवेत् सा पृथगिष्टनिघ्नी
तत्कर्णयोरन्तरमत्र बाहुः॥

उदाहरणम्।

पञ्चाशीतिमिते कर्णे यौ यावत्करणीगतौ।
स्यातां कोटिभुजौ तौ तौ वद कोविद सत्वरम्॥

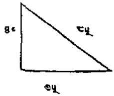
क्षेत्रं

न्यास



कर्णः ८५। अयं द्विगुणः १७०। द्विकेनेष्टेन हतः ३४०। इष्टः २। कृतिः ४। सैकः ५। भक्ते जाता कोटिः ६८। इयमिष्टगुणा १३६। कर्णोनिता जातो भुजः ५१।

चतुष्केणेष्टेन वा।



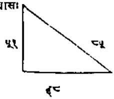
कोटि ४०। भुजः ७५।

पुनः प्रकारान्तरेण तत्करणसूत्रं वृत्तम्।

इष्टवर्गेण सैकेन द्विघ्नः कर्णोऽथवा हृतः।
फलोनः श्रवणः कोटिः फलमिष्टगुणं भुजः॥

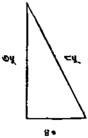
पूर्वोदाहरणे।

न्यासः



कर्णः ८५। अत्र द्विकेनेष्टेन जातौ कोटिभुजौ ५१। ६८।

चतुष्केण वा।



कोटि ७५। भुजः ४०। अत्र दोःकोट्योर्नाम भेद एव केवलं न स्वरूपभेदः।

अथेष्टाभ्यां भुजकोटिकर्णानयने करणसूत्रं वृत्तम्।

इष्टयोराहतिर्द्विघ्नी कोटिर्वर्गान्तरं भुजः।
कृतियोगस्तयोरेव कर्णश्चाकरणीगतः॥

उदाहरणम्।

यैर्यैस्त्र्यस्रं भवेज्जात्यं कोटिदोःश्रवणैः सखे।
त्रीनप्यविदितानेतान् क्षिप्रं ब्रूहि विचक्षण॥

न्यासः

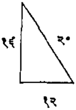


अथेष्टे २। १। आभ्यां कोटिभुजकर्णाः ४। ३। ५।

क्षेत्रं



अथवेष्टे ३। २। आभ्यां कोटिभुजकर्णाः १२। ५। १३।



अथवा २। ४। आभ्यां कोटिभुजकर्णाः १६। १२। २०। एवमन्यत्रानेकधा।

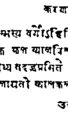
कर्णकोटियुतौ भुजे च ज्ञाते पृथक्करणसूत्रं वृत्तम्।

वंशाग्रमूलान्तरभूमिवर्गो
वंशोद्धृतस्तेन पृथग्युतोनौ।
वंशौ तदर्द्धे भवतः क्रमेण
वंशस्य खण्डे श्रुतिकोटिरूपे॥

उदाहरणम्।

यदि समभुवि वेणुर्द्वित्रिपाणिप्रमाणो
गणक पवनवेगादेकदेशे स भग्नः।
भुवि नृपमितहस्तेष्वङ्ग लग्नं तदग्रं
कथय कतिषु मूलादेष भग्नः करेषु॥

न्यास



वंशाग्रमूलान्तरभूमि १६। वंश ३२। कोटिकर्णयुति ३२। भुज १६। जाते ऊर्द्धाधःखण्डे २०। १२।

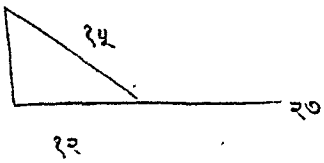
बाहुकर्णयोगे दृष्टे कोट्यां च ज्ञातायां पृथक्करणसूत्रं वृत्तम्।

स्तम्भस्य वर्गोऽहिबिलान्तरेण
भक्तः फलं व्यालबिलान्तरालात्।
शोध्यं तदर्द्धप्रमिते करैः स्यात्
बिलाग्रतो व्यालकलापियोगः॥

उदाहरणम्।

अस्ति स्तम्भतले बिलं तदुपरि क्रीडाशिखण्डी स्थितः स्तम्भे हस्तनवोच्छ्रिते त्रिगुणितस्तम्भप्रमाणान्तरे। दृष्ट्वाहिं बिलमाव्रजन्तमपतत् तिर्यक् स तस्योपरि क्षिप्रं ब्रूहि तयोर्बिलात् कतिमितैः साम्येन गत्योर्युतिः॥

न्यासः



स्तम्भः ९ अहिबिलान्तरम् २७। जाता बिलचुल्योर्मध्यहस्ताः १२ ॥

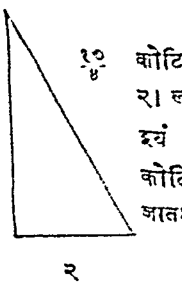
कोटिकर्णान्तरे भुजे च दृष्टे पृथक्करणसूत्रं वृत्तम्।

भुजाद्वर्गितात् कोटिकर्णान्तराप्तं
द्विधा कोटिकर्णान्तरेणोनयुक्तम्।
तदर्द्धे क्रमात् कोटिकर्णौ भवेता-
मिदं धीमता वेद्य सर्व्वत्र योज्यम् ॥
सखे! पद्म तन्मज्जनस्थानमध्यं
भुजः कोटिकर्णान्तरं पद्मदृश्यम्।
नलः कोटिरेतन्मितं स्याद्यदम्भो
वदेवं समानीय पानीयमानम् ॥

उदाहरणम्।

चक्रक्रौञ्चाकुलितसलिले क्वापि दृष्टं तडागे
तोयादूर्द्ध्वं कमलकलिकाग्रं वितस्तिप्रमाणम्।
मन्दं मन्दं चलितमनिलेनाहतं हस्तयुग्मे
तस्मिन्मग्नं गणक! कथय क्षिप्रमम्भःप्रमाणम् ॥

न्यासः



कोटिकर्णान्तरं $\frac{१}{२}$। भुजः २। लब्धं जलगाम्भीर्य्यं $\frac{१५}{४}$। इयं कोटिः $\frac{१५}{४}$। इयमेव कोटिः कलिकामानयुता जातः कर्णः $\frac{१७}{४}$ ॥

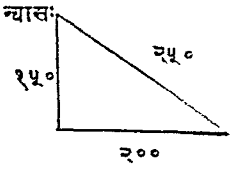
कोट्येकदेशेन युते कर्णे भुजे च दृष्टे कोटिकर्णज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम्।

द्विनिघ्नतालोच्छ्रितिसंयुतं यत्
सरोऽन्तरं तेन विभाजितायाः।
तालोच्छ्रितेस्तालसरोऽन्तरघ्ना
उड्डीयमानं खलु लभ्यते तत् ॥

उदाहरणम्।

वृक्षाद्धस्तशतोच्छ्रयाच्छतयुगे वाप्यां कपिः कोऽप्यगादुत्तीर्य्याथ परो द्रुतं श्रुतिपथेनोड्डीय किञ्चिद्द्रुमात्।
जातैवं समता तयोर्यदि गतावुड्डीयमानं कियद्विद्वन्! चेत्सुपरिश्रमोऽस्ति गणिते क्षिप्रं तदाचक्ष्व मे।

न्यासः



वृक्षवाप्यन्तरं २००। वृक्षोच्छ्रायः १०० लब्धमुड्डीयमानं ५०। कोटिः १५०। कर्णः २५०। भुजः २०० ॥

क्षेत्रं

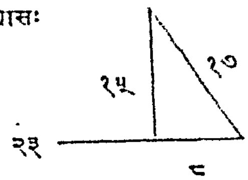
भुजकोट्योर्योगे कर्णे च ज्ञाते पृथक् करणसूत्रं वृत्तम्।

कर्णस्य वर्गाद्द्विगुणाद्विशोध्यो
दोःकोटियोगः स्वगुणोऽस्य मूलम्।
योगो द्विधा मूलविहीनयुक्तः
स्यातां तदर्द्धे भुजकोटिमाने ॥

उदाहरणम्।

दशसप्ताधिकः कर्णस्त्र्यधिका विंशतिः सखे!।
भुजकोटियुतिर्यत्र तत्र ते मे पृथग्वद ॥

न्यासः

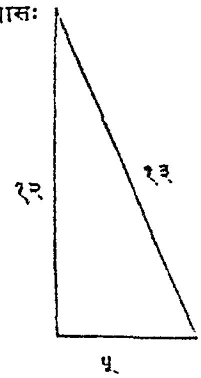


कर्णः १७। दोःकोटियोगः २३। जाते भुजकोटी ८। १५।

उदाहरणम्।

दोःकोट्योरन्तरं शैलाः कर्णो यत्र त्रयोदश।
भुजकोटी पृथक् तत्र वदाशु गणकोत्तम! ॥

न्यासः



कर्णः १३। भुजकोट्यन्तरम् ७। लब्धे भुजकोटी ५। १२।

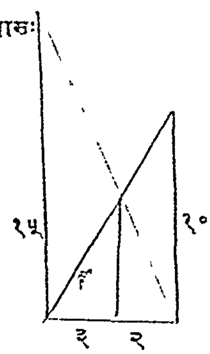
लम्बावबाधाज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम्।

अन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगात्
वेण्वोर्वधे योगहृते च लम्बः।
वंशौ स्वयोगेन हृतावभीष्ट-
भूघ्नौ च लम्बोभयतः कुखण्डे ॥

उदाहरणम्।

पञ्चदशदशकरोच्छ्रायवेण्वोरज्ञातमध्यभूमिकयोः।
इतरेतरमूलाग्रगसूत्रयुतेर्लम्बमानमाचक्ष्व ॥

न्यासः



वंशौ १५। १०। जातो लम्बः ६। वंशान्तरभूः ५। अत्र जाते भूखण्डे ३। २। अथवा भूः १०। खण्डे ६। ४। वा भूः १५। खण्डे ९। ६। वा भूः २०। खण्डे १२। ८। एवं सर्व्वत्र लम्बः। स एव यदत्र भूमितुल्ये भुजे वंशः कोटिस्तदा भूखण्डेन किमिति त्रैराशिकेन सर्व्वत्र प्रतीतिः

क्षेत्रं

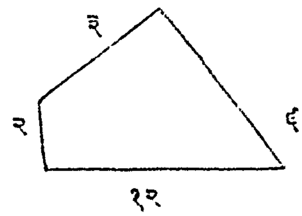
अथ अक्षेत्रलक्षणे सूत्रम्।

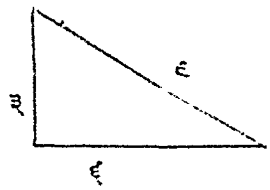
धृष्टोद्दिष्टमृजुभुजं क्षेत्रं यत्रैकबाहुतः स्वल्पा।
तदितरभुजयुतिरथवा तुल्या ज्ञेयं तदक्षेत्रम् ॥

उदाहरणम्।

चतुरस्रे त्रिपड्द्वार्का भुजास्त्र्यस्रे त्रिषड्नवाः।
उद्दिष्टा यत्र धृष्टेन तदक्षेत्रं विनिर्दिशेत् ॥

एते अनुपपन्ने क्षेत्रे।





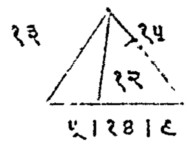
भुजप्रमाणा ऋजुशलाकाः भुजस्थानेषु विन्यस्यानुपपत्तिर्दर्शनीया ॥

आबाधादिज्ञानाय करणसूत्रमार्य्याद्वयम्।
त्रिभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लब्ध्या।
द्विस्था भूरूनयुता दलिताबाधे तयोः स्याताम् ॥
स्वाबाधा भुजकृत्योरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः।
लम्बगुणं भूम्यर्द्धं स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति ॥

उदाहरणम्।

क्षेत्रे मही मनुमिता त्रिभुजे भुजौ तु यत्र
त्रयोदशतिथिप्रमितौ च यस्य।
तत्रावलम्बकमथो कथयावबाधे
क्षिप्रं तथा च समकोष्ठमितिं फलाख्याम् ॥

न्यासः

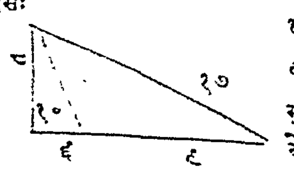


भूः १४। भुजौ १३। १५। लब्धे आबाधे ५। ९। लम्बश्च १२। क्षेत्रफलञ्च ८४ ॥

ऋणाबाधोदाहरणम्।

दशसप्तदशप्रमौ भुजौ
त्रिभुजे यत्र नवप्रमा मही।
अबधे वद लम्बकं तथा
गणितं गाणितिकाशु तत्र मे ॥

न्यासः



भुजौ १०। १७। भूमिः ९। अत्र त्रिभुजे भुजयोर्योग इत्या-

क्षेत्र

दिना लब्धम् २१। अनेन भूरूना न स्यात्। अस्मादेव भूरपनीता। प्रेषार्द्धस्यगता बाधा द्विवे परीक्षेनेत्यर्थ। तथा जाते आबाधे ६। १५। अत उभयथापि जातो लम्ब ८। फलम् ३६॥

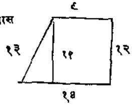
चतुर्भुजत्रिभुजयोरस्पष्टस्पष्टफलानयने करणसूत्रं वृत्तम्।

सर्व्वदोर्युतिदलं चतुः स्थितं
बाहुभिर्विरहितञ्च तद्वधात्।
मूलमस्फुटफलं चतुर्भुजे
स्पष्टमेवमुदितं त्रिबाहुके॥

उदाहरणम्।

भूमिश्चतुर्दशमिता मुखमङ्कसङ्ख्यं
बाहू त्रयोदशदिवाकरसम्मितौ च।
लम्बोऽपि यत्र रविसम्मित एव तत्र
क्षेत्रे फलं कथय तत् कथितं यदाद्यैः॥

न्यास

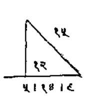


भूमि १४। मुखम् ९। बाहू १३। १२। लम्ब १२। उक्तवत् करणेन जातं क्षेत्रफलं करणी २६८०।

अस्याः पदं किञ्चिन्नूनमेकचत्वारिंशच्छतम् १४१। इदमत्र क्षेत्रे न वास्तवं फलं किन्तु लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डमिति वक्ष्यमाणकरणेन वास्तवं फलं १३८।

अथ त्रिभुजस्य पूर्व्वोदाहृतस्य।

न्यास



भूमि १४। भुजौ १३। १५। अनेनापि प्रकारेण त्रिबाहुके तदेव वास्तवं फलं ८४। अथ चतुर्भुजस्यास्पष्टमुदितम्॥

अथ स्थूलत्वनिरूपणार्थं सूत्रं सार्द्धवृत्तम्।

चतुर्भुजस्यानियतौ हि कर्णौ
कथं ततोऽस्मिन्नियतं फलं स्यात्।
प्रसाधितौ तच्छ्रवणौ यदाद्यैः
स्वकल्पितौ तावितरत्र न स्तः॥
तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णा-
वनेकधा क्षेत्रफलं ततश्च॥

चतुर्भुजे हि एकान्तरकोणावाक्रम्यान्तः प्रवेश्यमानौ तत्सक्तं स्वकर्णं सङ्कोचयतः। इतरौ तु बहिः प्रसरन्तौ स्वकर्णं वर्द्धयेत अत उक्तं तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णाविति।
लम्बयोः कर्णयोर्व्वैकमनिर्दिश्यापरः कथम्।
पृच्छत्यनियतत्वेऽपि नियतञ्चापि तत्फलम्॥
स पृच्छकः पिशाचो वा वक्ता वा नितरां ततः।
यो न वेत्ति चतुर्बाहुक्षेत्रस्यानियतां स्थितिम्॥

क्षेत्रं

समचतुर्भुजायतयोः फलानयने करणसूत्रं सार्द्धश्लोकद्वयम्।

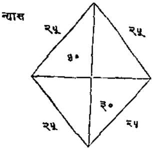
इष्टा श्रुतिस्तुल्यचतुर्भुजस्य
कल्प्याथ तद्वर्गविवर्जिता या।
चतुर्गुणा बाहुकृतिस्तदीयं
मूलं द्वितीयश्रवणप्रमाणम्॥
अतुल्यकर्णाभिहतिर्द्विभक्ता
फलं स्फुटं तुल्यचतुर्भुजे स्यात्।
समश्रुतौ तुल्यचतुर्भुजे च
तथायते तद्भुजकोटिघातः॥
चतुर्भुजेऽन्यत्र समानलम्बे
लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डम्॥

अथोद्देशकः।

क्षेत्रस्य पञ्चकृतितुल्यचतुर्भुजस्य
कर्णौ ततश्च गणितं गणक प्रचक्ष्व।
तुल्यश्रुतेश्च खलु तस्य तथायतस्य
यद्विस्तृती रसमिताष्टमितञ्च दैर्घ्यम्॥

प्रथमोदाहरणे।

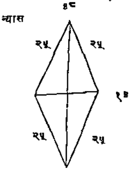
न्यास



भुजा २५। २५। २५। २५। अत्र त्रिंशन्मितामेका ३० श्रुतिं प्रकल्प्य यथोक्तकरणेन जातान्या श्रुतिः ४०। फलञ्च ६००॥

अथवा।

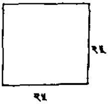
न्यास



चतुर्दशमितामेकां १४। श्रुतिं प्रकल्प्योक्तवत् करणेन जाता अन्या श्रुतिः ४८। फलञ्च ३३६॥

द्वितीयोदाहरणे।

न्यासः

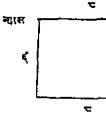


क्षेत्रं

तत्कृत्योर्योगपदं कर्ण इति जाता कर्णैकैव श्रुतिरुभयत्र तुल्यैव १,२५०। गणितञ्च ६२५।

अथायतस्य।

न्यास

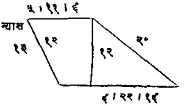


विस्तृतिः ६। दैर्घ्यम् ८। अस्य गणितम् ४८।

उदाहरणम्।

क्षेत्रस्य यस्य वदनं मदनारितुल्यं
विश्वम्भरा द्विगुणितेन मुखेन तुल्या।
बाहू त्रयोदशनखप्रमितौ च लम्ब-
सूर्य्योन्मितश्च गणितं वद तत्र किं स्यात्॥

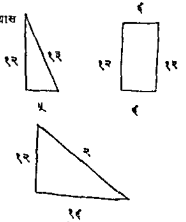
न्यास



वदनम् ११। विश्वम्भरा २२। बाहू १३। २०। लम्ब १२।

अत्र सर्व्वदोर्युतिदलमित्यादिना स्थूलफलं २५०। वास्तवन्तु लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डमिति जातं फलम् १९८। क्षेत्रस्य खण्डत्रयं कृत्वा फलानि पृथगानीय ऐक्यं कृत्वास्य फलोपपत्तिर्दर्शनीया खण्डत्रयदर्शनम्।

न्यास



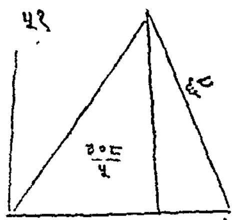
प्रथमस्य भुजकोटिकर्णाः ५। १२। १३। द्वितीयस्यायतस्य विस्तृतिः ६। दैर्घ्यम् १२। तृतीयस्य भुजकोटिकर्णाः १६। १२। २०।

अथ त्रिभुजयोर्द्वयोर्भुजकोटिघातार्द्धं फलं आयते चतुरस्रे च तद्भुजकोटिघातः फलं यथा। प्रथमक्षेत्रे फलम् ३०। द्वितीये ७२। तृतीये ९६।
एकमैक्यं ...

अथान्यदुदाहरणम् ।

पञ्चाशदेकसहिता वदनं यदीयं
भूः पञ्चसप्ततिमिता प्रमितोऽष्टषष्ट्या ।
सव्यो भुजो द्विगुणविंशतिसन्मितोऽन्य-
स्तस्मिन् फलं श्रवणलम्बमिती प्रचक्ष्व ॥

न्यासः



वदनम् ५१ । भूमिः ७५ । भुजौ ६८ । ४० ।

$\frac{२०१}{५}$ । ७५ । $\frac{१४४}{५}$

अत्र फलावलम्बश्रुतीनां सूत्रं वृत्तार्द्धम् ।

ज्ञातेऽवलम्बे श्रवणः श्रुतौ तु
लम्बः फलं स्यान्नियतन्तु तत्र ।

कर्णस्यानियतत्वात् लम्बोऽप्यनियत इत्यर्थः ॥

लम्बज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।

चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजेऽवलम्बः
प्राग्वत् भुजौ कर्णभुजौ मही भूः ॥

अत्र लम्बज्ञानार्थं सव्यभुजाग्राद्दक्षिणभुजमूलगामी इष्टः कर्णः सप्तसप्ततिमितः ७७ कल्पितस्तेन चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजं कल्पितं तत्रासौ कर्ण एको भुजः ७७ । द्वितीयस्तु सव्यभुजः ६८ । भूः सैव ७५ । अत्र प्राग्वज्जातो लम्बः $\frac{३०८}{५}$ ।

लम्बे ज्ञाते कर्णज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तम् ।

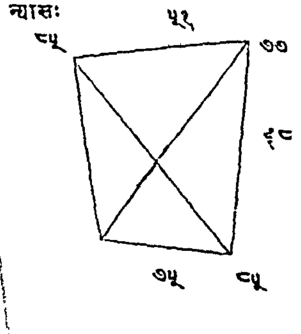
यल्लम्बलम्बाश्रितबाहुवर्ग-
विश्लेषमूलं कथिताबधा सा ।
तदूनभूवर्गसमन्वितस्य
यल्लम्बवर्गस्य पदं स कर्णः ॥

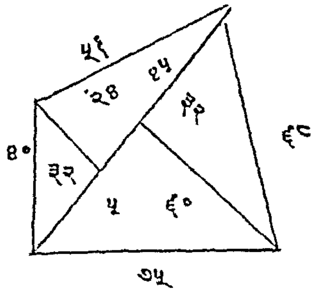
अत्र सव्यभुजाग्राल्लम्बः किल कल्पितः $\frac{३०८}{५}$ । अतो जाताबाधा $\frac{१४४}{५}$ । तदूनभूवर्गसमन्वितेत्यादिना जातः कर्णः ७७ ॥

द्वितीयकर्णज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तद्वयम् ।

इष्टोऽत्र कर्णः प्रथमं प्रकल्प्य
स्त्र्यस्रे तु कर्णोभयतः स्थिते ये ।
कर्णं तयोः क्ष्मामितरौ च बाहू
प्रकल्प्य लम्बावबधे च साध्ये ॥
आबाधयोरेककुप्स्थयोर्यत्
स्यादन्तरं तत् कृतिसंयुतस्य ।
लम्बैक्यवर्गस्य पदं द्वितीयः
कर्णो भवेत् सर्वचतुर्भुजेषु ॥

न्यासः





तत्र चतुर्भुजे सव्यभुजाग्रात् दक्षिणभुजमूलगामिनः कर्णस्य मानं कल्पितम् ७७ । तत्कर्णरेखावच्छिन्नस्य क्षेत्रस्य मध्ये कर्णरेखोभयतो ये त्र्यस्रे उत्पन्ने तयोः कर्णः भूमी तदितरौ च भुजौ प्रकल्प्य प्राग्वल्लम्बः आबाधा च साधिता तद्यथा लम्बः ६० । द्वितीयलम्बः २४ । आबाधयो ४५ । ३२ । एककुप्स्थयोरन्तरम् १३ । कृते १६९ लम्बैक्य ८४ । कृतेश्च ७०५६ । योगः ७२२५ । तस्य पदं द्वितीयकर्णप्रमाणम् ८५ ।

अत्रेष्टकर्णकल्पने विशेषोक्तिसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।

कर्णाश्रितं स्वल्पभुजैक्यमुर्वीं
प्रकल्प्य तच्छेषमितौ च बाहू ।
साध्योऽवलम्बोऽथ तथान्यकर्णः
स्वोर्व्याः कथञ्चिच्छ्रवणो न दीर्घः ॥
तदन्यलम्बान्न लघुस्तथेदं
ज्ञात्वेष्टकर्णः सुधिया प्रकल्प्यः ॥

चतुर्भुजं हि एकान्तरकोणावाक्रम्य सङ्कोच्यमानं त्रिभुजत्वं याति तत्रैककोणे लग्नलघुभुजयोरैक्यं भूमिरितरौ भुजौ प्रकल्प्य साधितं स च लम्बादूनः सङ्कोच्यमानः कर्णः कथञ्चिदपि न स्यात् तदितरौ भुजौ भूमेरधिकौ न स्यातामेवमुभयथापि एतदनुक्तमपि बुद्धिमता ज्ञायते ॥

विषमचतुर्भुजफलानयनाय करणसूत्रं
वृत्तार्द्धम् ।

त्र्यस्रे तु कर्णोभयतः स्थिते ये
तयोः फलैक्यं फलमत्र नूनम् ॥

अनन्तरोक्तक्षेत्रान्तस्त्र्यस्रयोः फले । ९२४ ।२३१० । अनयोरैक्यम् ३२३४ । तस्य फलम् ॥

समानलम्बस्याबधादिज्ञानाय करणसूत्रं
वृत्तद्वयम् ।

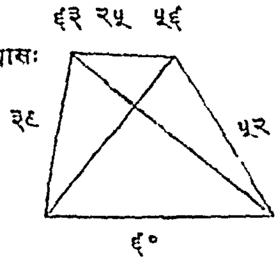
समानलम्बस्य चतुर्भुजस्य
मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिम् ।
भुजौ भुजौ त्र्यस्रवदेव साध्ये
तस्याबधे लम्बमितिस्ततश्च ॥
अबाधयोना चतुरस्रभूमि-
स्तल्लम्बवर्गैक्यपदं श्रुतिः स्यात् ।
समानलम्बे लघुदोःकुयोगा-
न्मुखान्यदोःसंयुतिरल्पिका स्यात् ॥

उदाहरणम् ।

द्विपञ्चाशन्मितत्र्येकचत्वारिंशन्मितौ भुजौ ।
मुखन्तु पञ्चविंशत्या तुल्यं षष्ट्या मही किल ॥
अतुल्यलम्बकं क्षेत्रमिदं पूर्वैरुदाहृतम् ।

षट्पञ्चाशत् त्रिषष्टिश्च नियते कर्णयोर्मिती ॥
कर्णौ तत्रापरौ ब्रूहि समलम्बश्च तत्कृतौ ॥

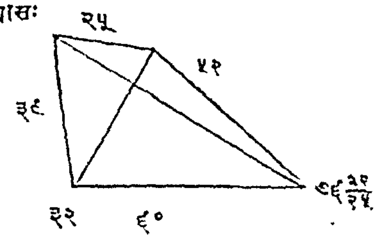
न्यासः



अत्र वृहत् कर्णं त्रिषष्टिमितं प्रकल्प्याच ज्ञातः प्राग्वदन्यः कर्णः ५६ ॥

अथ षट्पञ्चाशत्स्थाने द्वात्रिंशन्मितं कर्णं ३२ प्रकल्प्य प्राग्वत् साध्यमाने कर्णे ।

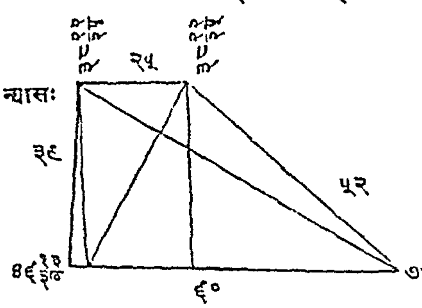
न्यासः



जातं करणीखण्डद्वयम् ६२१ । २७०० अनयोर्मूलयोः २४ $\frac{२३}{२५}$ । ५१ $\frac{२५}{२५}$ । ऐक्यं द्वितीयः कर्णः ७६ $\frac{२२}{२५}$ ।

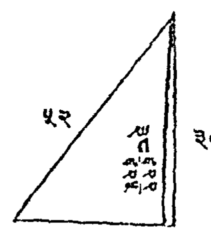
अथ तदेव क्षेत्रञ्चेत् समलम्बम् ।

न्यासः



तदा मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिमितिज्ञानार्थं त्र्यस्रङ्कल्पितम् । अत्र क्षेत्रे लम्बांशहारयोः षट्शते पतिते ।

न्यासः

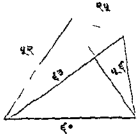


$\frac{१०२}{५}$ । ३५ । $\frac{७}{५}$

अत्राबाधे जाते $\frac{७}{५}$ $\frac{१०२}{५}$ लम्बस्य करणीगतो जातः $\frac{१८०१६}{२५}$ आसन्नमूलकरणेन जातः २८ $\frac{६२२}{६२५}$ । अयं तत्र चतुर्भुजे समलम्बः लघ्वाबाधोनितभूमेः समलम्बस्य च वर्गयोगः ५०४९ । अयं कर्णवर्गः । एवं वृहदाबाधातो द्वितीयकर्णवर्गः २१७६ । अनयोरासन्नमूलकरणेन जातौ कर्णौ ७१ $\frac{१}{३०}$ ४६ $\frac{१३}{३०}$ एवं चतुरस्रे तेष्वेव बाहुष्वन्यौ कर्णौ बहुधा भवतः एवमनियतत्वेऽपि नियतावेव कर्णावानीतौ ब्रह्मगुप्ताद्यैस्तदानयनं यथा ।

कर्णाश्रितभुजघातैक्यमुभयथान्योन्यभाजितं गुणयेत् । योगेन भुजप्रतिभुजवधयोः कर्णौ पदे विषमे ॥

न्यास



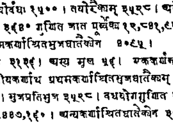
कर्णाश्रितभुजघातैक्यमिति एकवारमनयो २५। ३९। घात ९७५। तथा ५२। ६०। अनयोर्घात ३१२०। घातयोर्द्वयोरैक्यम् ४०९५। तथा द्वितीय वारम् २५। ५२। अनयोर्घाते जातम् १३००। तथा द्वितीयवारम् ३९। ६० अनयोर्घाते २३४०। घातयोर्द्वयोरैक्यम् ३६४०। एतदैक्य भुजप्रतिभुजयो ५२। ३९। घात २०२८। पश्चात् २५। ६०। अनयोर्वधः १५००। तयोरैक्यम् ३५२८। अनेनैक्येन ३६४० गुणित जात पूर्वैक्य १२,८४१,९२०। प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्येन ४०९५। भक्त लब्ध ३१३६। अस्य मूल ५६। एककर्णस्तथा द्वितीयकर्णाथ प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्यम् ४०९५। भुजप्रतिभुज ३५२८। वधयोगगुणित जात १४,४४७,१६०। अन्यकर्णाश्रितघातैक्येन ३६४० भक्त लब्ध ३९६९। अस्य मूलम् ६३। द्वितीय कर्णं। अस्मिन् विषमे क्षेत्रे कर्णौ साधन अस्य कर्णानयनस्य प्रक्रिया गौरवम्॥

लघुप्रक्रियादर्शनद्वारेणाह।

अभीष्टजात्यद्वयबाहुकोटय
परस्पर कर्णहता भुजा इति॥
चतुर्भुज यद्विषम प्रकल्पित
श्रुती तु तत्र त्रिभुजद्वयात्ततः॥
बाह्वोर्वध कोटिवधेन युक् स्या
देका श्रुति कोटिभुजा वधैक्यम्।
अन्या लघौ सत्यपि साधनेऽस्मिन्
पूर्वैः कृतं यद्गुरु तन्न विद्म॥

जात्यक्षेत्रद्वयम्।

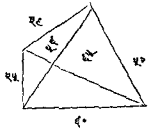
न्यास



एतयोः इतरेतरकर्णहता भुजा कोटय इतरेतरकर्णहता कोटया भुजा इति कृत जातम् ५२। ३९। ६०। २५। तथा महती भूर्भवत्यल्पमितस्तौ बाहू इति प्रकल्प्य क्षेत्रन्यासेन इमौ कर्णौ सुखतयाऽभिज्ञातौ ६३। ५६। अथैव जात्यद्वयस्योरितरेतरभुजकोट्योर्घातौ जातौ ३६। २०। अनयोरैक्यमेकः कर्णः ५६। बाहू ३। ५। कोट्यौ ४। १२। घातौ १५। ४८। अनयो रैक्यमन्य कर्णं ६३। एवं श्रुती स्यातां एवं सुखेन ज्ञाते।

अथ यदि पार्श्वभुजयोरैक्यं ज्ञात्वा न्यस्तं क्षेत्रम्।

न्यास



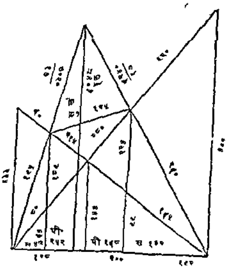
तदा जात्यद्वयकर्णयोर्वधं ६५। द्वितीयकर्णं।

अथ सूचीक्षेत्रोदाहरणम्।

क्षेत्रे यत्र शतत्रय ३०० क्षितिमितिस्तत्रेन्दु १२५ तुल्य मुख बाहू खाङ्कृतिभि २६० शराति धृतिभि १९५ तुल्यौ च तत्र श्रुती। एका खाष्टयमै २८० समा तिथिगुणै ३१५ अन्याथ तल्लम्बकौ तुल्यौ गोधृतिभि १९८ तथा जिनयमै २२४ योगाच्छ्रुवो लम्बयो॥

तत् खण्डे कथयाधरे श्रवणयोर्योगाच्च लम्बाधरे तत्सूची निजमार्गवृद्धभुजयोर्योगाद्यथा स्यात्तत। साबाध वद लम्बकाश्च भुजयो सूच्या प्रमाणे च के सर्वं गाणितिक। प्रपञ्च नितरां क्षेत्रेऽत्र दक्षो ऽसि चेत्॥

न्यास।



सूच्याबाधा $\frac{१३३४}{१०}$ सूच्याबाधा $\frac{१६६४}{१०}$।

भूमानम् ३००। मुखम् १२५। बाहू २६०। १९५। कर्णौ २८०। ३१५। लम्बौ १९८। २२४॥

अथ सन्ध्याद्यानयनाय करणसूत्र वृत्तद्वयम्।
लम्बतदाश्रितबाह्वोर्मध्य सन्ध्याख्यमस्य लम्बस्य।
सन्ध्योना भू पीठ साध्य ह्यधर खण्डम्॥
सन्धिर्द्विघ्न परलम्बघ्नश्च परस्य पीठेन।
भक्तौ लम्बश्रुत्योर्योगात् स्यातामध खण्डे॥

लम्ब १९८। तदाश्रितभुज १९५। अनयो मध्ये यत्तल्लम्बाश्रितबाहुवर्गान्तरादिना गता बाधा सन्धिसंज्ञा ४८। तदूनितभूरिति द्वितीया बाधा पीठसंज्ञा २५२।

एव द्वितीयलम्ब २२४। तदाश्रितभुजः २६०। पूर्ववत् सन्धि १३२। पीठम् १६८।

अथाद्यलम्बस्याध १९८। खण्ड साध्यम्।

अस्य सन्धिः ४८। द्विघ्न ४८। परलम्बेन २२४। श्रवणेन च २८०। एवमुणित १००५२। १३४४०। परस्य पीठेन १६८। भक्तौ लब्ध लम्बाध खण्डम् ६४। श्रवणाध खण्डञ्च ८०।

एव द्वितीयलम्बस्य २२४। सन्धिः १३२ परलम्बेन १९८। कर्णेन च ३१५। एवमुणित परस्य पीठेन २५२। भक्तौ लब्ध लम्बाध खण्डम्। ९९। श्रवणाधःखण्डञ्च १६५।

अथ कर्णयोर्योगादधोलम्बज्ञानार्थं
सूत्र वृत्तम्।

लम्बौ भूघ्नौ निजनिजपीठविभक्तौ च वधौ स्त।
ताभ्या प्राग्वत् श्रुत्योर्योगाल्लम्ब कुखण्डे च॥

लम्बौ १९८। २२४। भू ३००। घ्नौ जातौ ५९४००। ६७२००। स्वपीठाभ्यां २५२। १६८। भक्तौ एवमत्र लब्धौ वधौ २३५। ४००। आभ्या मन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगादित्यादिकरणेन लब्ध कर्णयोगादधोलम्ब। १४४। भूखण्डे च १०८। १९२॥

अथ सूच्याबाधालम्बभुजज्ञानार्थं सूत्र
वृत्तद्वयम्।

लम्बहतौ निजसन्धिःपरलम्बगुण समाह्वयौ ज्ञेय।
समपरसन्ध्योरैक्य हारकेनोद्धृतौ तौ च॥
समपरसन्धी भूघ्नौ सूच्याबाधे पृथक् स्याताम्।
हारहृतः परलम्ब सूचीलम्बो भवेद्घ्नः॥
सूचीलम्बघ्नभुजौ निजनिजलम्बोद्धृतौ सूच्या।
भुजौ क्षेत्रेऽत्रोदः पार्श्वयोरागमात् ज्ञेया॥

क्षेत्रं

अत्र किलायं लम्बः २२४। अस्य सन्धिः १३२। अयं परलम्बेन १८६। गुणितो २२४। अनेन भक्तो जातः समाबाधः $\frac{८६१}{८}$। अस्य परसन्धेश्च ४८। योगो हारः $\frac{१२७५}{८}$। अनेन भूम्नः ३००। समः $\frac{२६७३००}{८}$। परसन्धिश्च। $\frac{१४४००}{१}$ भक्तौ जाते सन्ध्याबाधे $\frac{३५६४}{१७}$। $\frac{१५३६}{१७}$। एवं द्वितीयः समाबाधः $\frac{५१२}{९}$।

द्वितीयो हारः $\frac{१७००}{९}$। अनेन भूम्नः स्वीयः समः $\frac{१५३६००}{९}$। परसन्धिश्च $\frac{३६९००}{१}$। भक्तौ जाते सन्ध्याबाधे $\frac{१५३६}{१७}$ $\frac{३५६४}{१७}$। परलम्बः २२४। भूमि ३००। गुणो हारेण $\frac{१७००}{९}$। भक्तो जातः सन्धीलम्बः $\frac{६०४८}{१७}$। सन्धीलम्बेन गुणौ १६५। २६०। गुणितौ खखलम्बाभ्याम् १८६।२२४। यथाक्रमं भक्तौ जातौ खमार्गस्थौ सूचीभुजौ $\frac{६२४०}{१७}$ $\frac{७०२०}{१७}$।

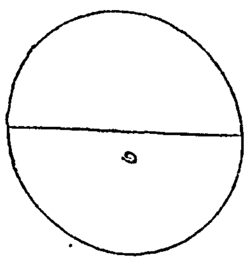
एवमत्र सर्वत्र भागहारराशिं प्रमाणं गुणगुणकौ तु यथायोग्यं फलेच्छे प्रकल्प्य सुधिया त्रैराशिकमूह्यम्॥

अथ वृत्तक्षेत्रे करणसूत्रं वृत्तम्।

व्यासे भनन्दाग्नि ३९२७ हते विभक्ते
खबाणसूर्यैः १२५० परिधिः स सूक्ष्मः।
द्वाविंशतिघ्ने विहृतेऽथ शैलैः ७
स्थूलोऽथवा स्याद्व्यवहारयोग्यः॥

उदाहरणम्।

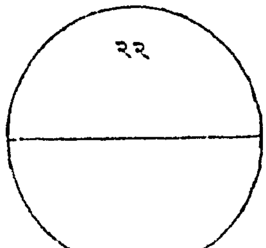
विष्कम्भमानं किल सप्त यत्र
तत्र प्रमाणं परिधेः प्रचक्ष्व।
द्वाविंशतिर्यत् परिधिप्रमाणं
तद्व्याससंख्यां च सखे विचिन्त्य॥



व्यासमानम् ७। लब्धं परिधिमानम् २१$\frac{१२३६}{१२५०}$।
स्थूलो वा परिधिर्लब्धः २२।

क्षेत्रं

अथवा परिधितो व्यासानयनाय।



गुणहारविपर्ययेण व्यासमानं सूक्ष्मम् ७$\frac{११}{३९२७}$। स्थूलं वा ७।

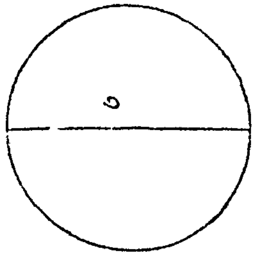
वृत्तगोलयोः फलानयने करणसूत्रं वृत्तम्।

वृत्तक्षेत्रे परिधिगुणितव्यासपादः फलं यत्
क्षुण्णं वेदैरुपरि परितः कन्दुकस्येव जालम्।
गोलस्यैवं तदपि च फलं पृष्ठजं व्यासनिघ्नं
षड्भिर्भक्तं भवति नियतं गोलगर्भे घनाख्यम्॥

उदाहरणम्।

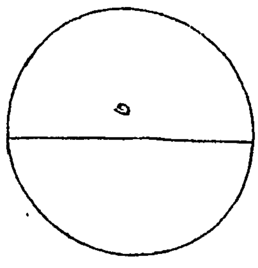
यद्व्यासस्तुरगैर्मितः किल फलं क्षेत्रे समे तत्र किं
व्यासः सप्तमितश्च यस्य सुमते गोलस्य तस्यापि किम्।
पृष्ठे कन्दुकजालसन्निभफलं गोलस्य तस्यापि किं
मध्ये ब्रूहि घनं फलं च विमलां चेद्वेत्सि लीलावतीम्॥

वृत्तक्षेत्रफलदर्शनाय।



व्यासः ७। परिधिः २१$\frac{१२३६}{१२५०}$। क्षेत्रफलम् ३८$\frac{२८२३}{५०००}$।

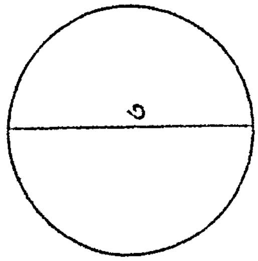
गोलपृष्ठफलदर्शनाय।



व्यासः ७। गोलपृष्ठफलम् १५३$\frac{११७३}{१२५०}$।

क्षेत्रं

गोलान्तर्गतघनफलदर्शनाय।



व्यासः ७। गोलस्यान्तर्गतं घनफलम् १७९$\frac{२४८७}{२५००}$।

अथ प्रकारान्तरेण तत्फलानयने करणसूत्रं सार्धवृत्तम्।

व्यासस्य वर्गे भनवाग्निनिघ्ने
सूक्ष्मं फलं पञ्चसहस्रभक्ते।
रुद्राहते शक्रहृतेऽथवा स्यात्
स्थूलं फलं तद्व्यवहारयोग्यम्॥
घनीकृतव्यासदलं निजैक-
विंशांशयुग्गोलघनं फलं स्यात्॥

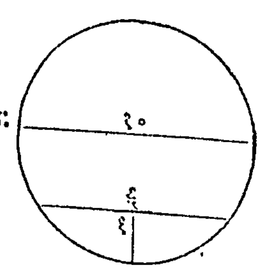
व्यासः ७। अस्य वर्गः ४९। भनवाग्निनिघ्नः पञ्चसहस्रभक्तः तदेव सूक्ष्मं फलम् ३८$\frac{२२३४}{५०००}$। अथवा व्यासस्य वर्गः ४९। रुद्राहतः ५३९। शक्रहृते लब्धं स्थूलं फलम् ३८$\frac{१}{२}$। घनीकृतव्यासदलम् $\frac{३४३}{२}$। निजैकविंशांशयुग्गोलस्य घनफलं स्थूलम् १७९$\frac{२}{३}$।

शरजीवानयनाय करणसूत्रं सार्धवृत्तम्।

ज्याव्यासयोगान्तरघातमूलं
व्यासस्तदूनो दलितः शरः स्यात्॥
व्यासाच्छरोनाच्छरसंगुणाच्च
मूलं द्विनिघ्नं भवतीह जीवा।
जीवार्धवर्गे शरभक्तयुक्ते
व्यासप्रमाणं प्रवदन्ति वृत्ते॥

उदाहरणम्।

दशविस्तृतिवृत्तान्तर्यत्र ज्या षण्मिता सखे।
तत्रेषुं वद बाणाज्ज्यां ज्याबाणाभ्यां च विस्तृतिम्॥



व्यासः १०। ज्या ६। योगः १६। अन्तरम् ४। घातः ६४। मूलम् ८। एतदूनो व्यासः २।

क्षेत्रं

हानि १। व्यास घ्नर १। व्यासोन १०। शरोनित ९। शर १। संगुणात ९। मूलम् ३। द्विनिघ्न जाता जीवा ६। अथ ज्याबाणाभ्यां व्यासानयनं यथा जीवा ६। दलं ३। वर्ग ९। शर १। भक्ते ९। शर १। युक्ते जातो व्यास १०।

अथ वृत्तान्तस्त्र्यस्रादिनवास्रान्तक्षेत्राणां भुजमानानयनाय करणसूत्रं

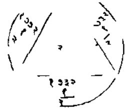
वृत्तत्रयम् ।

त्रिद्व्यङ्काग्निनभश्चन्द्रै १०३९२३
त्रिबाणाष्टयुगाष्टभिः ८४८५३ ।
वेदाग्निबाणखाश्वैश्च ७०५३४
खखाभ्राभ्ररसैः ६०००० क्रमात् ॥
बाणेषुनखबाणैश्च ५२०५५
द्विद्विनन्देषुसागरैः ४५९२२ ।
कुरामदशवेदैश्च ४१०३१ वृत्तव्यासे समाहते ॥
खखखाभ्रार्क १२०००० संभक्ते
लभ्यन्ते क्रमशो भुजाः ।
वृत्तान्तस्त्र्यस्रपूर्वाणां
नवास्रान्तं पृथक् पृथक् ॥

उदाहरणम् ।

सहस्रद्वितयव्यासं यद्वृत्तं तस्य मध्यतः ।
समत्र्यस्रादिकानां मे भुजान् वद पृथक् पृथक् ॥

अथ वृत्तान्तस्त्रिभुज भुजमानानयनाय ।



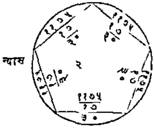
व्यास २०००। त्रिद्व्यङ्काग्निनभश्चन्द्रै १०३९२३। गुणित २०७८४६०००। खखखाभ्रार्कै १२००००। भक्ते लब्धं त्र्यस्रे भुजमान १७३२ $\frac{१}{२०}$।

वृत्तान्तश्चतुर्भुजे भुजमानानयनाय।



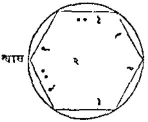
व्यास २०००। त्रिबाणाष्टयुगाष्टभि ८४८५३। गुणित १६९ ७०६ ०००। खखखाभ्रार्कै १२००००। भक्ते लब्धं चतुरस्रे भुजमानं १४१४ $\frac{१३}{६०}$।

वृत्तान्त पञ्चभुजे भुजमानानयनाय।



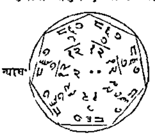
व्यास २०००। वेदाग्निबाणखाश्वै ७०५३४। गुणित १४१०६८००० खखखाभ्रार्कै १२००००। भक्ते लब्धं पञ्चास्रे भुजमान ११७५ $\frac{१७}{३०}$।

वृत्तान्त षड्भुजे भुजमानानयनाय।



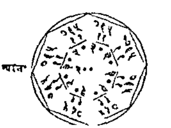
व्यास २००० खखाभ्राभ्ररसै ६००००। गुणित १२० ००० ०००। खखखाभ्रार्कै १२००००। भक्ते लब्धं षडस्रे भुजमान १०००।

वृत्तान्त सप्तभुजे भुजमानानयनाय।



व्यास २००० बाणेषुनखबाणै ५२०५५। गुणित १०४,११० ०००। खखखाभ्रार्कै १२००००। भक्ते लब्धं सप्तास्रे भुजमान ८६७ $\frac{७}{१२}$।

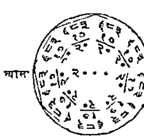
वृत्तान्तरष्टभुजे भुजमानानयनाय।



व्यास २०००। द्विद्विनन्देषुसागरै ४५९२२। गुणित ९१,८४४,०००। खखखाभ्रार्कै १२००००। भक्ते लब्धमष्टास्रे भुजमान ७६५ $\frac{११}{३०}$।

क्षेत्रं

वृत्तान्तर्नवभुजे भुजमानानयनाय।



व्यास २०००। कुरामदशवेदै ४१०३१ गुणित ८२ ०६२ ०००। खखखाभ्रार्कै १२००००। भक्ते लब्धं नवास्रे भुजमान ६८३ $\frac{१७}{२०}$।

एवमिष्टव्यासादिभ्योऽन्यासामपि जीवा सिध्यन्तीति तासु शेषं ज्योत्पत्तौ वक्ष्ये।

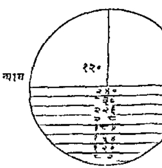
अथ स्थूलजीवाज्ञानार्थं लघुक्रियया करणसूत्रं वृत्तम्।

चापोननिघ्नपरिधिः प्रथमाह्वयः स्यात्
पञ्चाहतः परिधिवर्गचतुर्थभागः।
आद्योनितेन खलु तेन भजेच्चतुर्घ्न-
व्यासाहतं प्रथममाप्तमिह ज्यका स्यात्॥

उदाहरणम्।

अष्टादशांशेन वृतेः समानम्
एकादिनिघ्नेन च यत्र चापम्।
पृथक् पृथक् तत्र वदाशु जीवाः
खार्कैर्मितं व्यासदलं च यत्र॥

०५४



४२

व्यास २४०। अत्र किलाष्टादशांशतुल्यं चापमिति परिधिः ७५४। अस्याष्टादशांश ४२। अत्रापि आद्यचापस्य द्वयादिचापानामपि यथोक्तं करणं पृथक् पृथगेकादिगुणितेन भुजो धनुषि कल्पिते ज्या साध्या।

अथवात्र सुखार्थं परिधेरष्टादशांशेन परिधि धनूंषि चापखण्डानि ज्या साध्यादिगता एव भवन्ति।

व्यासार्धेन व्यास। परिधि १८। चापानि १।२।३।४।५।६।७।८।९। पूर्वोक्त-करणेन लब्धा जीवा ४२।८२।१२०।१५४।१८४।२०८।२२६।२३६।२४०।

अथ चापानयनाय करणसूत्रं वृत्तम् ।

व्यासाब्धिघातयुतमौर्व्विकया विभक्तो
जीवाङ्घ्रिपञ्चगुणितः परिधिस्तु वर्गः ।
लब्धोनितात् परिधिवर्गचतुर्थभागा-
दाप्ते पदे वृतिदलात् पतिते धनुः स्यात् ॥

उदाहरणम् ।

विदिता इह ये गुणास्ततो
वद तेषामधुना धनुर्मितिम् ।
यदि तेऽस्ति धनुर्गुणक्रिया
गणिते गाणितिकातिनैपुणम् ॥

न्यासः ४२ । ८२ । १२० । १५४ । १८४ । २०८ । २२६ । २३६ । २४० । स एवापवर्त्तित-परिधिः १८ । जीवाङ्घ्रिणा । $\frac{२१}{२}$ पञ्चभिश्च ५ । परिधेः १८ । वर्गो ३२४ गुणितः १७०१० । व्यासा-२४० । ब्धि ४ । घात ९६० । युतमौर्व्विकयानया १००२ भक्तो लब्धः १७ । अत्राङ्कलाघवाय चतु-र्विंशत्यंशेऽधिकसहस्रांशयुतो गृहीतोऽनेनोनितात् परिधिः १८ । वर्ग ३२४ । चतुर्थभागात् ८१ । पदे प्राप्ते ८ । वृति १८ । दलात् ९ । पतिते १ । जातं धनुः एवं जातानि धनूंषि । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । एतानि परिधिस्वद्वा-दशांशेन गुणितानि स्युः । इति श्रीभास्करा-चार्य्यविरचितायां लीलावत्यां क्षेत्रव्यवहारः समाप्तः ॥

क्षेत्रकर्कटी, स्त्री, (क्षेत्रजाता कर्कटी । मध्य-पदलोपिकर्म्मधारयः ।) वालुकी । इति राज-निर्घण्टः ॥

क्षेत्रचिर्भिटा, स्त्री, (क्षेत्रजाता चिर्भिटा । शाक-पार्थिववत् मध्यपदलोपिसमासः ।) चिर्भिटा-कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षेत्रजः, पुं, (क्षेत्रे स्त्रीरूपक्षेत्रे गुर्व्वाद्यनुज्ञात-देवरादिशुक्रात् जायते इति । क्षेत्र+जन्+ डः ।) स्वस्त्रियामन्यद्वारा जनितः पुत्त्रः । द्वादशविधपुत्त्रान्तर्गतपुत्त्रविशेषः । (यथाह मनुः । ९ । १६७ ।
"यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा ।
स्वधर्म्मेण नियुक्तायां स पुत्त्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥"
द्वादशविधपुत्त्रा यथा तत्रैव ।९।१५९—१६० ।
"पुत्त्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः ।
तेषां षड् बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः ॥
औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥
कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयन्दत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः ॥")
स च देवरादिना भ्रात्रादिभार्य्यायां यथोक्त-विधानेनोत्पन्नः । यथा,—
"अपुत्त्रां गुर्व्वनुज्ञातो देवरः पुत्त्रकाम्यया ।
सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥
आगर्भसम्भवाद्गच्छेत् पतितस्त्वन्यथा भवेत् ।
अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत् सुतः ॥"
इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः ॥

तत्पर्य्यायः । देवरादिजः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ तस्य पितृरिक्थभागित्वं यथा, मनुः ।९।१६५ ।
"औरसक्षेत्रजौ पुत्त्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ ।
दशापरे च क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः ॥"
अनियोगोत्पन्नक्षेत्रजस्य औरसेन सह विभाग-माह मनुः । ९ । १६२ ।
"यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ।
यद्यस्य पैतृकं रिक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः ॥"
(अत्र कुल्लूकभट्टः । "यदीति । अपुत्त्रेण पर-क्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्म्मत इति याज्ञ-वल्क्योक्तविषये यदा क्षेत्रिकस्य पितुः क्षेत्रजा-नन्तरमौरसः पुत्त्रो भवति तदा तौ औरसक्षेत्रजौ एकरिक्थिनौ एकस्य पितुर्यद्यपि रिक्थार्हौ भवतस्तथापि यद्यस्य जनकसम्बन्धि धनं तदेव स गृह्णीयात् न क्षेत्रजः क्षेत्रिकपितुः । यत्तु वक्ष्यति षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात् पैतृका-द्धनात् । औरसो विभजन् दायमिति तत्पुत्त्रवत् बीजिविषयम् । यत्तु याज्ञवल्क्येन उभयसम्बन्धि-रिक्थहरत्वमुक्तं तत् क्षेत्रिकपितुरौरसपुत्त्रा-भावे बोद्धव्यम् । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु औरसमनियुक्तापुत्त्रञ्च विषयीकृत्य इमं श्लोकं व्याचक्षाते । तन्न । अनियुक्तापुत्त्रस्याक्षेत्रजत्वात् अनियुक्तासुतश्चैवेत्यनेन तस्य रिक्थग्रहणनिषे-धात् यद्येकरिक्थिनौ इत्यनन्वयाच्च ॥") एक-रिक्थिनौ एकस्यां जातौ रिक्थिनौ यस्य बीजाद्यो जातः स तस्य रिक्थं गृह्णीयात् । इतरोऽन्यबीजजो न गृह्णीयादित्यर्थः । स्त्रीधने यत्पितृदत्तं यद्धनं स्त्रियै तद्बीजजस्तद्धनं गृह्णीयात् नान्य इत्याह नारदः ।
"द्वौ सुतौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने ।
तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात् स तद्गृह्णीत नेतरः ॥"
इति दायतत्त्वम् ॥ * ॥
कलौ क्षेत्रजपुत्त्रकरणनिषेधो यथा, आदित्य-पुराणे ।
"दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं धारणञ्च कमण्डलोः ।
देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्तकन्या प्रदीयते ॥"
इत्यादि ।
"दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्त्रत्वेन परिग्रहः ।"
इत्यादि ।
"एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
निवर्त्तितानि कर्म्माणि व्यवस्थापूर्व्वकं बुधैः ॥"
इत्यादि च उद्वाहतत्त्वम् ॥ * ॥
क्षेत्रजाते त्रि ॥

क्षेत्रजा, स्त्री, (क्षेत्रज+स्त्रियां टाप् ।) श्वेतकण्ट-कारी । शशाण्डुली । गोमूत्रिका । शिल्पिका । चणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वस्त्रियामन्य-द्वारा जाता कन्या च ॥

क्षेत्रज्ञः, पुं, (क्षेत्रं शरीरं एतच्छरीरं ममेति ज्ञात्वा यो जानाति व्यापादतलमस्तकं ज्ञानेन विषयीकरोति स्वाभाविकेन औपदेशिकेन वेद-नेन विषयीकरोति वा हलीवलवत् तत्फल-भोक्तृत्वादित्यर्थः । ज्ञा + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) शरीराधिदैवतम् । तत्पर्य्यायः । आत्मा २ पुरुषः ३ । इत्यमरः । १।४।२९ ॥ जीवः शरीराधिदैवतेऽन्तर्भोक्तरि । (क्षेत्रेषु सर्व्वदेहेषु सर्व्वान्तर्यामितया विराज-मानः सन् "सर्व्वज्ञः सर्व्वशक्तिमान् सर्व्वक्षेत्र-पालयिता" इत्यात्मस्वरूपं जानाति अनुभवति यः प्रज्ञानघनः परमपुरुषः स सर्व्वान्तरात्मा असंसारी परमेश्वरः ।) क्षेत्रं शरीरं जाना-तीति क्षेत्रे शरीरे जानाति ज्ञानवान् भव-तीति वा क्षेत्रज्ञः । [illegible]दिति डः । इति भरतः ॥ तस्य पर्य्यायान्तरम् । सुबीजः ४ पुरुषः ५ अन्तर्य्यामी ६ ईश्वरः ७ पुद्गलः ८ परसंज्ञकः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रधानम् १० । इति जटाधरः ॥ * ॥ (उभयतः प्रमाणं यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । १—२ ।
"इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥
क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि सर्व्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥"
ईश्वरपक्षे भाष्यहृदयो यथा,—"क्षेत्रक्षेत्रज्ञा-युक्तौ किमेतावज्ज्ञानेन ज्ञातव्याविति नेत्युच्यते क्षेत्रज्ञमिति । क्षेत्रज्ञं यथोक्तलक्षण-ञ्चापि मां परमेश्वरमसंसारिणं विद्धि जानीहि योऽसौ सर्व्वक्षेत्रेष्वेकः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादिस्तम्ब-पर्य्यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तस्तं निरस्तसर्व्वो-पाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्धी-त्यभिप्रायः । हे भारत ! यस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञे-श्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरमन्यद-वशिष्टमस्ति तस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोर्यज्-ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विषयीक्रियेते तज्ज्ञानं सम्यक्ज्ञानमिति मतं अभिप्रेत-मित्यभिप्रायो मम ईश्वरस्य विष्णोः ॥" अपि च तत्रैव । १३ । २२ ।
"उपद्रष्टानुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । विष्णुसहस्र-नामकीर्त्तने । १४९ । १५ ।
"पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ।
अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च ॥")
वटुकभैरवः । यथा,—"क्षेत्रज्ञः क्षत्रियो विराट् ।" इति तस्य स्तोत्रम् ॥ छेकः । इति मेदिनी ॥ विदग्धः । क्षपकः । इति शब्दरत्नावली ॥ शेषद्वयार्थे त्रि ॥

क्षेत्रदः, पुं, (क्षेत्रं शरीरं ददाति रोगादिभ्यो मोचयति स्तुतिपाठिनो भक्तस्येति भावः । क्षेत्र +दा+कः ।) वटुकभैरवः । यथा,—
"क्षेत्रदः क्षेत्रपालश्च क्षेत्रज्ञः क्षत्रियो विराट् ।
श्मशानवासी मांसाशी खर्परासी मखान्तकृत् ॥"
इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपदुद्धारकल्पे वटुक-भैरवस्तोत्रम् ॥ * ॥ (क्षेत्रं शस्याद्युत्पादनक्षमां भूमिं ददातीति ।) क्षेत्रदातरि त्रि ॥

क्षेत्रदूती स्त्री (क्षेत्रस्य क्षेत्रे वा दूतीव। यद्वा क्षेत्रे शरीरे दूतीव। औषधान्तरैर्युक्तस्यास्य आरोग्यसम्पादकतया तथात्वम।) श्वेतकण्टकारी। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षेत्रदेवता स्त्री (क्षेत्राधिष्ठात्री देवता।) क्षेत्राद्यधिष्ठात्री। सा च सर्पाकृतिः। यथा "दक्षाद्य कथयति। अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने हरिदत्तो नाम ब्राह्मणः। तस्य च कृषिकर्म्मणस्तैव निष्फलः कालोऽतिवर्त्तते। अथैकस्मिन् दिवसे स ब्राह्मण उष्णकालावसाने घर्म्मार्त्तः स्वक्षेत्रमध्ये वृक्षच्छायायां प्रसुप्तः। अनतिदूरे वल्मीकोपरि प्रसारितबृहत्फटाटोपं भीषणं भुजङ्गमं दृष्ट्वा चिन्तयामास। नूनमेषा क्षेत्रदेवता मया कदापि न पूजिता। तेनेदं मे कृषिकर्म्म विफलीभवति।" इति पञ्चतन्त्रे काकोलूकीयं नाम ३ तन्त्रम्॥

क्षेत्रपः पुं (क्षेत्रं शरीरं पाति रक्षति क्षेत्रं कारिणा भक्तानिति यावत्। क्षेत्र+पा रक्षणे आतोऽनुपसर्गे कः। ३।२।३। इति कः।) दण्डभैरवः। यथा —

"क्षेत्राणाम्भुक्तां यस्य यस्ते नीन्यान्यनम्।
भाषय कल्याणमौ क्षेत्रपाल ध्रुवं नमेत॥"

इति शिवरहस्ये दण्डभैरवकल्पे वटुकभैरवस्तवम्॥ * ॥ (क्षेत्रं प्रत्येतमात्मानमर्भाः पातीति। क्षेत्र+पा+कः।) क्षेत्ररक्षके त्रि॥ (क्षेत्रं शरीरं विश्वं जगत् वा पाति अपरिमेयात्मैश्वर्य्यप्रभावेन चेतनत्वेन वा इति परमात्मा परमेश्वरः॥)

क्षेत्रपतिः पुं (क्षेत्रस्य शस्यभूमेः पतिः।) कृषीवलः। क्षेत्रस्वामी। यथा — "स्वप्रभाते स क्षेत्रपतिर्लगुडहस्तस्तत्प्रदेशमागच्छन् काक-मालोकितः।" इति हितोपदेशे मित्रलाभ-प्रकरणम्॥ (क्षेत्रस्य शरीरस्य विश्वस्य वा पतिः। जीवः। आत्मा। परमात्मा। यथा तत्रवार्त्ते।

"आर्यं क्षेत्रपतिं प्राहुः क्षेत्रिणं विश्वधारकम्।
स्वतन्त्र एव स कर्त्तृत्व आत्मस्य पतिरित्यते॥")

क्षेत्रपर्पटी स्त्री (पाप पर्पटीव। यद्वा क्षेत्रे जाता पर्पटी।) शुल्वाख्या। इति वैद्यकम्॥ क्षेत्रपापड़ा इति भाषा॥

क्षेत्रपालः पुं (क्षेत्रं पालयतिरक्षतीति। क्षेत्र+पाल+णिच्+अण् अच् वा।) देवताविशेषः। तद्विवरणं यथा —

"अथ वक्ष्यामि पयसाम् क्षेत्रपालस्य कीर्त्तनम्।
माहकालाश्च दैत्याः कथिता नामभिस्तथा।
अजरश्चापकुम्भश्च इन्द्रमूर्त्तिश्च यः।
इडाचारश्चालमस्तु करालः विशिष्टकः।
कालुक्षा सर्वभक्षश्च ज्वालाबोधैकदृष्ट।
करालभीषणश्चापि ज्वालामुखैश्च च।
धतूरध्वजश्च वरदः सहस्रानन।
धामुख्यश्चैव चक्राभिश्च वराहश्च काकरालः।
कराटेशी चण्डवास्त्र अट्टहास अट्टहासः।
टङ्कपाणिस्तथा चान्ये स्थान वल्मुख डामरः।
धक्कारश्च गदाचर्म्म नखिह्ं दीप्तिरस्तथा।
स्फुरो घण्टाख्यो दन्तिकाम्ल प्रचण्डकः।
घटकार्षो भीरवघण्ट भल्लाक्षो मेघभासुरः।
दुर्गाक्षो रौद्ररथश्च लम्बोष्ठो वसुत्कला।
शूकजङ्घ महालम्बः सुतामाभद्रकस्तथा।
इतीमे स्व समाख्याता मातृकाक्षरयोगिकाः॥" *॥

क्षेत्रपालकथनप्रयोजनं यथा —

'नामपञ्चस्य यथार्णो यो वर्णो मातृकाक्षरे।
द्वयगो प्रथमं तत्र तत्राय क्षेत्रपालकः॥
तत्र तत्र विशिष्टात्मा भक्तैस्तैश्चर्च्चितः।
ततो विशिष्टो यष्टव्यः क्षेत्रपालस्तु सर्व्वतः॥
क्षेत्रपालमसम्पूज्य यः कर्म्म कुरुते क्वचित्।
तस्य कर्म्मफलं हन्ति क्षेत्रपालो न संशयः॥'

इति शक्तीमयशानुक्षेत्रपालकथनम्।
इति क्षेत्रपालप्रकरणे प्रयोगसारः॥ *॥

अथ क्षेत्रपालमन्त्रः। मन्त्रमहोदधिप्रकाशिकायाम्। क्षौमितिवर्णान्ते क्षेत्रपालाय इति नमोऽन्तः। अथ प्रकारान्तरेण मन्त्रः। यथा —

'वर्णान्त्यमौ बिन्दुयुक्तं क्षेत्रपालाय तत्क्रतुः।
तारादो वसुवर्णोऽयं क्षेत्रपालस्य ईरितः॥'

प्रातःकृत्यादितन्त्रादं प्राणायामान्तमस्य पूर्व्वां विधाय धर्म्मादिपीठे विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्य्यात्। अस्य मन्त्रस्य अतिथिगायत्री छन्दः क्षेत्रपालो देवता क्षौं बीजं आयतिशक्तिः षड्दीर्घभाजा बीजेनाङ्गन्यासः। ततो ध्यानम्।

'भास्वत्कनकजटाधर त्रिनयन नीलाञ्जनाद्रिप्रभं
दोर्दण्डात्तकपालमलखटाङ्गमसिपाशकं ईशानम्।
घण्टामेखलघर्घरध्वनिमिलज्झङ्कारभीमं विभुं
वन्दे संहितसर्पकुण्डलधरं तं क्षेत्रपालं सदा॥'

एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा धर्म्मादिकल्पितपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधायावरण-पूजामारभेत्। अङ्गैः प्रथममावरणम्। अनन्तादिकपालकरालपतगारघस्मराक्षपर्वतपिनाकघ्न-पिङ्गलाद्यष्टकैर्भैरवैर्द्वितीयम्। इन्द्रादिभि-स्तृतीयम्। वज्रादिभिश्चतुर्थम्। ततो धूपादि-विसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरण-लक्षजपः। नान्येन जपेत् न्यासमिष्टाम्। तथा च तिरः।

"लक्षमेकं जपेन्मन्त्रं अष्टाङ्गीहुताशनम्।
जपेत्तु एवम्भितस्तत्र क्षेत्रमर्च्चयेत्॥"

मन्त्रमहोदधिप्रकाशिकायाम् प्रकारान्तरेणाय मन्त्रः। अस्य पुरश्चरणमस्तम्भकवपः॥ *॥

अथान्यत् बलिविधानम्। रात्रौ महाद्रव्यान्नं दधि सर्व्वं तत्र दीप सर्पिकादि मधुच्युदात्तं चरुमं च मस्तकं त्रिवारं बलिं दद्यात् सर्व्वादिकालमध्ये आवाहनादिसर्व्वेषु दद्यात्। बलिमन्त्रः। एह्येहि विद्धि हुरु हुरु स्फुर भञ्ज मन्थय मन्थय विघ्नं विघ्नं महाभैरव क्षेत्रपाल बलिं गृह्ण गृह्ण स्वाहा। तथा च तिरः।

पूर्ण्णैर्मेदिरुधयप्रथमान् विद्धि स्फारं प्रभृत्वरम्।
धुञ्जयच्चितय भुवनत्रयं ज्वलितय पुनः॥
तथा विघ्नपञ्चकम् महाभैरव ततपरम्।
क्षेत्रपाल बलिं गृह्ण द्वय पावकसुन्दरी॥"

यद्वा एह्येहि हुरु हुरु स्फुर स्फुर जम्भ जम्भ हन हन विघ्नं विनाशय विनाशय महाबलि क्षेत्रपाल गृह्ण गृह्ण स्वाहा। इति मन्त्रः। एवं बलिविधिः सर्व्वविघ्ननिवारको विजयदश्चैव भवति। बलिमपि सोपस्करं तद्विधिना दद्यात्। तन्त्रम्।

'बलिदानेन सन्तुष्टः क्षेत्रपालः प्रयच्छति।
कान्तिमेधाबलारोग्यतेजःपुष्टियशःश्रियः॥'

इति तन्त्रसारः॥

(द्वारपालो भैरवविशेषः। यथा तन्त्रसारे।
"गणेशं वटुकश्चैव क्षेत्रपालञ्च योगिनीः।
पूर्व्वादिक्रमयोगेन द्वारपालान् प्रपूजयेत्॥"

क्षेत्ररक्षके त्रि। यथा —
"स एव ग्रामपालोऽभूत् पशुपालः स एव च।
क्षेत्रपालः स एवासीत् द्विजातीनाञ्च रक्षिता॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे। १८। ४३।)

क्षेत्रपालरसः पुं (क्षेत्रपाल इति संज्ञा विद्यते यस्य। स एव रसः औषधविशेषः।) यकृत्कीरुक्-शोथनौषधम्। दुःखघ्नीति ख्यातम्। यथा —

विशुद्धञ्च विषं तालं सौद्धं तालकमृतम्।
श्रीरसात्पूर्व्वकञ्च समभागं विमर्द्दयेत्॥
यथाश्वा वटिका कार्य्या पथ्यं दुर्ग्धान्नं हितम्।
वातरक्तं पारिषौद्भवं नाशनं भिषजां वरे॥
गुल्मशोथमग्निमान्द्यं यकृत्प्लीहनिदानकम्।
ज्वरञ्च विषमं जीर्णं नाशयेन्नात्र संशयः॥"

इति भैषज्यरत्नावली॥

आयुर्व्वेदे व्यहितम्॥

क्षेत्रयमानिका स्त्री (क्षेत्रे जाता यमानिका।) क्षेत्रजयमानी। यथा —
उपाधिष्ठाणौ तु वनादौ यमानिके॥"

इति भावप्रकाशे निघण्टौ॥

क्षेत्ररुहा स्त्री (क्षेत्रे रोहति उत्पद्यते इति। क्षेत्र+रुह+कः।) वालुकीकर्कटी। इति राजनिर्घण्टः। क्षेत्रजाते त्रि॥

क्षेत्रलिप्ता स्त्री भूमण्डलस्य कला। यथा। अथ यदि दृगगोलाध्यायाभिरज्ञात्वमतानि अथ लिप्ता लभ्यतः तत्र तत्काल कलाकाधि सिमिति पर्व्व क्षेत्रलिप्ता या यत्राकाशं भूमण्डलाल मात्या। भूमण्डले हि क्षेत्रलिप्तामाकाशमण्डले वानाति कलाय क्षेत्रलिप्तेकल भूमण्डले द्विरो मध्य इति भूमण्डलम्। इति सिद्धान्तशिरो-मणौ गणिताध्याये मध्यमाधिकारः॥ *॥ आधुनिकैर्व्यवह्रियते। यथा —

"भूमण्डले क्षेत्रलिप्तामिते
सहस्रे पत्र नैषधिता गणकाः॥"
इति तत्रैव व्याख्यानाध्यायः॥

क्षेत्रिन् [न्] पुं (क्षेत्रं शरीरं अधिष्ठातृत्वेन वेत्ति जानाति इति कर्म्मादीनैतरस्य

आत्मत्वेन मन्यते इत्यर्थः । क्षेत्र+विद्+क्विप् ।) क्षेत्रज्ञः । जीवात्मा । यथा,—

"त्वं नरेन्द्र ! जगतामथ तस्थुषाञ्च
देहेन्द्रियासुधिषणात्मभिरावृतानाम् ।
यः क्षेत्रवित्तपतया हृदि विश्वगाविः
प्रत्यक् चकास्ति भगवांस्तमवेहि सोऽस्मि ॥"
इति श्रीभागवते । ४ । २२ । ३५ ॥

"यस्मादनात्मरतिरनर्थहेतुः तत् तस्माज्जगतां जङ्गमानां तस्थुषां स्थावराणाञ्च देहादिभिः आत्मना अहङ्कारेण चावृतानां हृदि यश्चकास्ति प्रकाशते तमवेहि । कथं सोऽस्मीति । सोऽस्मीति पाठे स एवैकोऽस्ति ततोऽन्यदसत् इत्यर्थः । ननु जीवो हृदि चकास्ति नान्यस्तत्राह । क्षेत्रविदं जीवं तपति नियमयतीति क्षेत्रवित्तपः तस्य भावस्तत्ता तया अन्तर्यामिरूपेण । यद्वा क्षेत्रवित्त अहं ममतास्पदे पातीति क्षेत्रवित्तपः तेन रूपेण । जीवस्तु पारतन्त्र्यान्न पाति । ननु कर्म्म जीवं नियच्छति न आविः प्रत्यक्षः । तर्हि बुद्धिर्न प्रत्यक् प्रतिलोमं चकास्ति बुद्धिस्तु पराक् विषयाकारेण । तर्ह्यहङ्कारः न विश्वक् व्यापकत्वेन स तु परिच्छिन्नः । एवम्भूतो यो भगवान् तमवेहीति ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

क्षेत्रसम्भवः, पुं, (क्षेत्रे सम्भवति उत्पद्यते इति । क्षेत्र+सम्+भू+अच् ।) चक्षुक्षुपः । भिण्डाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूमिजे त्रि ॥

क्षेत्रसम्भूतः, पुं, (क्षेत्रे सम्भूतः जातः ।) कुन्दरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षेत्रोद्भवे त्रि ॥

क्षेत्रसीमा, स्त्री, (क्षेत्रस्य भूमेः सीमा मर्य्यादा ।) अङ्गारतुषस्थूचादिद्वाराचिह्नितभूमिमर्य्यादा । यथा "सीमा क्षेत्रादिमर्य्यादा सा चतुर्व्विधा । जनपदसीमा ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति ।" इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये सीमाविवादशब्दे द्रष्टव्यः ॥

क्षेत्रजीवः, त्रि, (क्षेत्रेण क्षेत्रोद्भवशस्यादिना आजीवतीति । आ+जीव्+कर्त्तरि अच् ।) कर्षकः । इत्यमरः । २ । ९ । ६ ॥

क्षेत्राधिदेवता, स्त्री, (क्षेत्रस्य अधिदेवता अधिष्ठात्री देवता ।) तीर्थाधिपदेवता । यथा,—

"देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम् ।
सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्व्वं समुदीरयेत् ॥"
इति संस्कारतत्त्वे प्रयोगसारः ॥

क्षेत्राधिपः, पुं, (क्षेत्रस्य अधिपः स्वामी अधिष्ठाता वा ।) मेषादिद्वादशराशीनामधिपतिग्रहगणः । यथा,—

"कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीसुवाम् ।
जीवार्किभानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

क्षेत्राधिष्ठात्री देवता च ॥

क्षेत्रामलकी, स्त्री, (क्षेत्रे भूमौ जाता आमलकी । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः ।) भूम्यामलकी ॥ इति शब्दमाला ॥

क्षेत्रिकः, पुं, (क्षेत्रं अस्यास्तीति । ठन् ।) क्षेत्रस्वामी । यथा, मनुः । ९ । ५४—५५ ।

"ओघवाताहृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।
क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न वप्ता फलमर्हति ॥
एष धर्म्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ।
विहङ्गमहिषीणाञ्च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥"

"तत्र दासीपदं परोढ़ापरं तस्यामन्येन जातो दासीभर्त्तुर्न बीजिभर्त्तुः ।" इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ कलत्रस्वामी । यथा, मनुः । ९ । १४५ ।

"हरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्त्रो यथौरसः ।
क्षेत्रिकस्य तु तद्बीजं धर्म्मतः प्रसवश्च सः ॥"

"हरेदिति । तत्र नियुक्तायां यो जातः क्षेत्रजः पुत्त्र औरस इव धनं हरेत् यस्मात् यत्तस्य कारणभूतं बीजं तत् क्षेत्रस्वामिन एव तत्कार्य्यकरत्वात् ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥

क्षेत्रियं, क्ली, क्षेत्रजतृणम् । परदेहचिकित्स्या । इति मेदिनी ॥

क्षेत्रियः, पुं, (परक्षेत्रे चिकित्स्यः । "क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ।" ५ । २ । ९२ । इति परक्षेत्रस्य क्षेत्रियजादेशः ।) असाध्यरोगः । परदाररतः । इति मेदिनी ॥ (त्रि, परदेहचिकित्स्यो रोगादिः । यथा, भट्टिः । ४ । ३२ ।

"अहं शूर्पणखा नाम्ना नूनं नाज्ञायिषि त्वया ।
दण्डोऽयं क्षेत्रियो येन मय्यपातीति साब्रवीत् ॥")

क्षेत्री, [न्] त्रि, (क्षेत्रमस्यास्तीति इनिः ।) क्षेत्रविशिष्टः । कृषीवलः । यथा, हेमचन्द्रः ।

"कुटुम्बी कर्षकः क्षेत्री हली कृषिककार्षिकौ ॥"

(यथा च मानवे । ९ । ५१ ।

"तथैवाक्षेत्रिणो बीजं परक्षेत्रप्रवापिणः ।
कुर्व्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम् ॥")

परगवादिना शस्यविनाशे तत्प्राप्तिर्यथा,—

"यावत् शस्यं विनश्येत्तु क्षेत्री तावत् फलं लभेत् ।
पालस्ताड्योऽथ गोस्वामी पूर्व्वोक्तं दण्डमर्हति ॥

इति याज्ञवल्क्यवचने गवादिदोषेण यावत् शस्यं विनश्यति तावदेव पालकात् प्राप्तव्यं पालकाशक्तौ पालकस्ताड्यः गोस्वामी पूर्व्वोक्तं दण्डादिकं अर्हति ।" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

क्षेत्री, [न्] पुं, (क्षेत्रं स्त्री अस्त्यस्य । क्षेत्र+इनिः ।) स्वामी । भर्त्ता । यथा, मनुः । ९ । ३२ ॥

"भर्त्तुः पुत्त्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधन्तु भर्त्तरि ।
आहुरुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः ॥"

"भर्त्तुरिति । भर्त्तुः पुत्त्रो भवतीति मुनयो मन्यन्ते । भर्त्तरि द्विप्रकारा श्रुतिर्व्वर्त्तते । केचिदुत्पादकमवोढ़ारमपि भर्त्तारं तेन पुत्त्रेण पुत्त्रिणमाहुः । अन्ये तु वोढ़ारं भर्त्तारमनुत्पादकमपि अन्यजनितेन पुत्त्रेण पुत्त्रिणमाहुः ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ (परमात्मा । यथा, गीतायाम् । १३ । ३३ ।

"यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥")

क्षेत्रेक्षुः, पुं, (क्षेत्रे इक्षुरिव ।) यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षेत्रोपेक्षः, पुं, श्वफल्कपुत्त्रः । इति केचित् ॥ यथा,—

"युगन्धरोऽनमित्रस्य वृष्णिः पुत्त्रोऽपरस्ततः ।
श्वफल्कश्चित्ररथश्चैव गान्दिन्याञ्च श्वफल्कतः ॥
अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्त्रा द्वादश विश्रुताः ।
आसङ्गः सारमेयश्च मृदुरो मृदुविद्गिरिः ॥
धर्म्मवृद्धिः सुकर्म्मा च क्षेत्रोपेक्षोऽरिमर्द्दनः ।
शत्रुघ्नो गन्धमादश्च प्रतिबाहुश्च द्वादश ॥"
इति श्रीभागवते । ९ । २४ । १४—१६ ॥

क्षत्त्रोपेक्ष इति साधुपाठः । (तत्र क्षत्त्रेषु क्षत्त्रियकुलेषु उपेक्षा यस्य ॥)

क्षेपः, पुं, (क्षिप+घञ् ।) निन्दा । (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । २०७ ।

"क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदश ॥")

विक्षेपः । (यथा, गोः रामायणे । ४ । ६२ । १२ ।

"पक्षक्षेपपरिक्लिष्टाः सुपार्श्वेऽभ्यपयास्यति ॥")

लेपनम् । गर्व्वः । प्रेरणम् । इति मेदिनी ॥ विलम्बः । हेला । लङ्घनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ गुच्छः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मेघदूते । ४९ ।

"कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मविम्बम् ॥")

क्षेपकः, त्रि, (क्षिपतीति । क्षिप्+ण्वुल् ।) क्षेपकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

क्षेपणं, क्ली, (क्षिप+भावकर्म्मादिषु ल्युट् ।) प्रेरणम् । तत्पर्य्यायः । क्षिपा २ । इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ यापनम् । यथा,—

"विधवा यौवनस्था च नारी भवति कर्कशा ।
आयुषः क्षेपणार्थन्तु दातव्यं स्त्रीधनं सदा ॥"
इति विवादचिन्तामणिधृतहारीतवचनम् ॥

प्रस्तरादीनां दूरप्रेरणार्थरज्जुनिर्म्मितशिक्यम् । फिङ्गा इति भाषा । यथा, श्रीभागवते । ३ । १९ ।

"प्रववुर्व्वायवश्चण्डास्तमः पांशवमैरयन् ।
दिग्भ्यो निपेतुर्ग्रावाणः क्षेपणैः प्रहिता इव ॥"

"पांशुकृततमश्च प्रेरितवन्तः । क्षेपणैर्यन्त्रैः ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (परित्यागः । यथाह मनुः । ४ । ११९ ।

"उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम् ॥"

"उपाकर्म्मणि उत्सर्गे त्रिरात्रमध्ययनक्षेपणम् ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥ मल्लयोद्धॄणां सहसा भूपातनरूपनियुद्धकौशलविशेषः । यथा, महाभारते । ४ । १२ । २८ ।

"क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिस्वनैः ।
तलैर्वज्रनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च ॥"

"क्षेपणं कथ्यते यत्तु स्थानात् प्रच्यवनं हठात् ॥"
इति तट्टीकाकृन्नीलकण्ठधृतमल्लशास्त्रम् ॥

क्षेपणिः, क्षेपणी, स्त्री, (क्षिप+बाहुलकात् अनिः ङीप् वा ।) नौकादण्डः । इत्यमरः । १ । १० । १३ ॥ डाँड़ इति भाषा । जालभेदः । इति मेदिनी ॥ (अस्त्रविशेषः । यथा, रामायणे । ६ । ७ । २४ ।

"क्षेपण्यस्तोमराश्चोग्राश्चक्राणि मुषलानि च ॥")

क्षेपणीयं, क्ली, (क्षिप+अनीयर् ।) पाषाणप्रक्षेपणास्त्रम् । यथा, रघुवंशे ४ । ७७ ।

"तत्र घोरं रणोर्युद्धं मार्गतीर्थगणैरभूत्।
नाराचक्षेपणीयाग्रविर्यैर्गोत्पतितानलम् ॥"
'तत्रेति। तत्र हिमालये गते महत् रणोर्युद्धं अभूत्। किंगते मर्म्मे उत्पन्ने। किं युद्ध भयङ्करम्। पुन कि नाराचानां बाणविशेषाणां क्षेपणीयानां पाषाणप्रक्षेपणयन्त्राणां च अग्रमान् क्षेपाद् घर्षणेन उत्पतिता अग्नयो यस्मिन्।' इति तट्टीका॥ क्षेपण्योर्म्मि त्रि॥
क्षेपदिन, क्ली अहर्गणानयनार्थं स्वीयविशेषयुत चयनाडी। यथा। 'इदानीमहर्गणार्थं क्षेप दिनान्याह। स्वीयनताग्रयुता चयनाड्या क्षेप दिनानि दिवागणसिद्ध्यै। पूर्व्वमानीता ये चयाहाश्तेषामधो सन्नाडिकाद्यं तत्र स्वीय विशेषयुतं महिनाद्यं कल्प्यम्। या घटिका स्तानि दिनानि। या विघटिकास्ता घटिका स्तासामधो ये यद्यपास्तानि पानीयपलानि कल्प्यानीति।' इति सिद्धान्तशिरोमणौ गणि ताध्याये प्रत्यब्दशुद्धि॥
क्षेपपात पु ग्रहकक्षाक्रान्तिमण्डलयोर्योग। यथा। इदानीं क्रान्तिदृक्समाह। क्रान्तिदृत विधेय यद्वाद् भ्रमयन्न भागुच भाद्गं कुभा भागत। क्रान्तिपात प्रतीप तथा प्रस्फुटा क्षेपपाताश्च वन्यवेधकृत॥' इति सिद्धान्त शिरोमणौ गोलाध्याय॥
क्षेपिमा, [न्] पु, (क्षिप्रस्य भाव 'पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा।' ५।१।१२२। इति इमनिच्। 'स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्व्वस्य च गुण।' ६।४।१५६। इति साधु।) अति शयक्षय। इति सिद्धान्तकौमुदी॥
क्षेपिष्ठ त्रि, (अतिशयेन क्षिप्र। क्षिप्र+इष्ठन्। स्थूलदूरेति। ६।४।१५६। इति साधु।) अति शीघ्र। क्षिप्रतम। इत्यमर'। ३।२।१११॥
क्षेपीयान्, [स्] त्रि (अतिशयेन क्षिप्र। ईयसुन्। स्थूलदूरेति।' ६।४।१५६। इति साधु।) अति शयक्षिप्र। इति सिद्धान्तकौमुदी॥
क्षेप्ता [ऋ] त्रि (क्षिपति इति। क्षिप+तृच।) क्षेपणकर्त्ता। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा रामायणे। ४।६।८४।
'उपागमय क्षेप्तारं ग्राप क्षेमारं वाणिज प्रति।')
क्षेम क्ली प्रक्षद्वीपस्य वर्षविशेष। यथा। 'प्रक्षा ख्यप्रमाणो द्वीपाख्यातिकरो हिरण्मय उत्थितो यत्राग्निरुपास्ते सप्तजिह्व। तस्याधिपति प्रिय व्रतात्मज इध्मजिह्व स्व द्वीप सप्त वर्षाणि विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम। शिवं वयसं सुभद्रं शान्त क्षेममनृतमभयमिति वर्षाणि।" इति श्रीभागवते।५।२०।२॥ * ॥ सर्व्वविशेष। यथा —
सम यथौ च वासुकेश्च चर्व्वाविषायक।
भोजकस्तक्षकस्तथा क्षेमकाद्याभिरक्षक।'
इति राजतरङ्गिण्यां ४ तरङ्ग॥
क्षेम पु क्ली, (क्षि भाव+'अर्त्तिस्तुसु… ईति।' उणा। १।१३६। इति मन्। (कुशल। (यथा मनु' ।२।१२७।
'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च।")
तद्वति त्रि। इत्यमर' २।४।२६॥ (यथा गो रामायणे। ५।८।१७।
'क्षत्वा क्षेमाश्च पन्थान सुखं गच्छन्ति खेचरा।')
लब्धरक्षणम्। इति मेदिनी॥ मोक्ष'। इति हेमचन्द्र॥
क्षेम' पु (क्षेम मङ्गलमस्मिन्नस्तीति। अर्श आद्यच।) चोरनामगन्धद्रव्यम्। चण्डानामौषधम्। इति शब्दरत्नावली मेदिनी च। धर्म्मेण शान्त्यासुत-शान्ति' पुत्त्र। यथा, विष्णुपुराणे।१।७।२८।
'व्यवसाय प्रसूते वै क्षेम शान्तिरसूयत।
सुखञ्चाहं सिद्धिरग्रा कीर्त्तिरिति धर्म्मसूनव॥"
कलिङ्गदेशस्य राजा। यथा,—
'क्षेमोऽग्रतीर्थ' कुरुर कलिङ्गेषु नराधिप।
मतिमांश्च मनुष्येन्द्र। ईश्वरश्चेति विश्रुत।'
इति महाभारते।१।६७।६५॥ * ॥
चन्द्रवंशीयशुचिराजपुत्त्र। यथा,—
'तत सुनक्षत्रात्मज शुचिस्तस्य भविष्यति।
क्षेमोऽथ सुव्रतस्तस्माद्धर्म्मसूत्र समस्तत॥"
इति श्रीभागवते।६।२२।४७॥ * ॥
लब्धपरिपालनम्। यथा,—
'उपेयादीश्वरञ्चैव योगक्षेमार्थसिद्धये।
स्नात्वा देवान् पितृंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा।"
इति याज्ञवल्क्यसंहितायामाचाराध्याय॥ तदनन्तरमीश्वरमभिषिक्तादिगुणयुक्तमन्यं वा श्रीमन्तमकुत्सितं योगक्षेमार्थम्। अलब्धलाभो योग। लब्धपरिपालन क्षेम तदर्थमुपेयात्। उपायीत उपेयादित्यनेन सेवां प्रतिषेधति। ततश्चयदृष्टेन चाचारकय सेवा तस्यास्तवृत्ति-र्लेन निषेधात।" इति तट्टीका मिताक्षरा॥ (यथाच मनु'।८।२३०।
'योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात्।")
क्षेमक, पु (क्षेम+स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधर॥ * ॥ नागविशेष। यथा —
'नाग शङ्खमुखश्चैव तथा कुष्माण्डकोऽपर।
क्षेमकश्च तथा नागो नाग पिण्डारकस्तथा।"
इति महाभारते।१।३५।११॥
जनमेजयवंशीयपरराजविशेष। यथा,—
'प्रत्यनीकाद्दुदेमलस्तस्यापत्य सहीनर।
दण्डपाणिर्निमिस्तस्य क्षेमको भविता यत॥"
इति श्रीभागवते।६।२२।४३॥
एतत्पर्यन्त यस्य वंशस्य विश्रान्ति। परो क्षिनामस्य क्षेमकान्ते काले सहस्रवत्सर पर्य्यन्त राजानः आसन्। तत सोमवंशस्याग्रा न्तरे समाप्तायां राजान कलौ बहुकाल स्थिता। इति श्रीभागवतमतम्॥ राक्षस-विशेष। यथा,—
'एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृप॥
शून्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षस।"
इति हरिवंशे। २८।७६॥
क्षेमकर' त्रि, (करोतीति। कृ+अच।) मङ्गल कारक। इति सिद्धान्तकौमुदी। (यथा महाभारते। १४।३५।३०।
"पन्थानं व' प्रवक्ष्यामि शिवं क्षेमकरं द्विजा।")
क्षेमकार' त्रि (क्षेम करोतीति। क्षेम+कृ+ 'कर्म्मणि अण्।" ३।२।१। इति अण्।) शुभङ्कर। इति भूरिप्रयोग॥ क्षेमङ्कर। मङ्गलकर्त्ता। यथा 'क्षेमप्रियमद्रात कृत्वा इति स्वेन क्षेमप्रद्रात परस्य कधातो' खप्रत्यय भाववर्गे प्रात वक्षिः अणप्रत्ययेन निष्पन्न। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (यथा, भट्टि।५।७७।
'पितु प्रियङ्करो भक्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम्।)
क्षेमकृत, त्रि, (क्षेम करोतीति। क्षेम+कृ+ क्विप्।) मङ्गलकारक। यथा,—
'दुर्लभं प्राकृतं वाक्यं दुर्लभ' क्षेमकृत् सुत।
दुर्लभा सदृशी भार्य्या दुर्लभ' स्वजन' प्रिय।'
इति चाणक्ये। ५४॥
क्षेमगुप्त', पु (क्षेमेण मङ्गलमयेन परमेश्वरेण गुप्त रचित' यद्वा क्षेम लब्धरक्षणं तेन गुप्त।) काश्मीरस्य राजविशेष। यथा —
'क्षेमगुप्ताभिधानोऽभूत् राजा तदात्मज'।
श्यामवासैर्वनीतं मित्तवित्ततारुण्यसम्वर।'
इति राजतरङ्गिण्यां ६ तरङ्ग॥
(क्षेमगुप्त त्रि॥)
क्षेमङ्कर, त्रि, (क्षेम करोतीति। क्षेम+कृ+ "क्षेमप्रियमद्रेऽण् च।' ३।२।४४। इति खच्। च्यात् अण् सुम् च।) मङ्गलकारक। तत्पर्य्याय। अरिष्टताति २ शिवताति ३ शिवङ्कर' ४। इति हेमचन्द्र॥ क्षेमकार' ५ मङ्गर ६ शुभ ङ्कर' ७। इति भूरिप्रयोग॥
क्षेमङ्करी, स्त्री, (क्षेमङ्कर+स्त्रियां ङीप्।) देवी विशेष। यथा,—
'क्षेमान् ददेषु या देवी स्तुता दैत्यपते त्वयम्।
क्षेमङ्करी शिवनीशा पूज्या लोके भविष्यसि॥
अनेनैव तु रूपेण विद्याक्षयमन्विता।
एका वा नगरान्तस्था पूजिता स्थापिता शुभा॥
प्रासादे पट्टके वा पुस्तके अलङ्कृता।
निक्षिप्य पूजयेत क्षेमां सर्व्वकामफलप्रदाम्॥
इमको पद्ममाला च गोधोगा चक्षुसत्रा।
यश्च भक्तिरादया पूजयेत सुसंवृता।
एताभि स्थापन कार्य्यं शिवायनमात्मनम्।"
इति देवीपुराणे क्षेमङ्करीप्रादुर्भाव ३०अध्याय॥
शङ्खचिल्ली। सा च भगवत्या मूर्त्ति। तस्या नमस्कारमन्त्र'। यथा,—
"कुङ्कुमाङ्कसर्व्वाङ्गि! कुन्देन्दुधवलानने।
मत्स्यमांसप्रिये देवि! क्षेमङ्करि! नमोऽस्तु ते।"
अपि च।
"क्षेत्राङ्गि महाचण्डे! रक्ताङ्गि! वलिप्रिये!।
कुलाचारमप्रासादे नमस्ते शङ्करप्रिय!।"
इति तन्त्रम्॥

क्षेमजित्, पुं, (क्षेमं मङ्गलं जयति जितवान् वा सर्व्वदा पुण्यात्मककर्म्मणा। यद्वा क्षेमं प्राप्तस्य रक्षणं जितवान् स्वायत्तीकृतवान् दैवपुरुषकारादिप्रभावेणेति यावत्।) राजविशेषः। स तु मगधदेशे षट्त्रिंशद्वर्षपर्य्यन्तं राजा भविष्यति। तस्य नामान्तरं क्षेमार्च्चिः। इति मत्स्यपुराणमिति केचित्॥

क्षेमदर्शी, [न्] पुं, (क्षेमं द्रष्टुं शीलमस्य यद्वा क्षेमं मङ्गलं प्राप्तस्य रक्षणं वा पश्यतीति। क्षेम+दृश्+णिनिः।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः। यथा, महाभारते। १२।८२।६।
"कोशलानामाधिपत्यं संप्राप्तं क्षेमदर्शिनम्।
मुनिः कालकवृक्षीय आजगामेति नः श्रुतम्॥"

क्षेमधन्वा, [न्] पुं, (क्षेमं लब्धरक्षणपटु धनुर्यस्य यद्वा क्षेमं प्रजानां मङ्गलसाधनं जगद्धितकरमित्यर्थः धनुर्यस्य।) सूर्य्यवंशीयराजविशेषः। स तु पुण्डरीकपुत्त्रः। यथा,—
"नभस्य पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः स्मृतः।
क्षेमधन्वसुतस्त्वासीद्देवानीकः प्रतापवान्॥"
इति हरिवंशे। १५।२७॥
सावर्णनामकतृतीयमनुपुत्त्रविशेषः। यथा,—
"सर्व्वगः सुशर्म्मा च देवानीकः पुरूद्वहः।
क्षेमधन्वा दृढायुश्च आदर्शः पण्डको मनुः।
सावर्णस्य तु पुत्त्रा वै तृतीयस्य नव स्मृताः॥"
इति च तत्रैव। ७।७४॥

क्षेमधर्म्मा [न्,] पुं, (क्षेमं मङ्गलरूपं क्षेमे वा धर्म्मो यस्य। यद्वा क्षेमरक्षणे धर्म्मो यस्य।) राजविशेषः। यथा, "ततश्च शिशुनागस्तस्य पुत्त्रश्च काकवर्णो भविता तस्य पुत्त्रः क्षेमधर्म्मा तस्यापि क्षत्त्रौजाः।" इति विष्णुपुराणे। ४।२४।३॥

क्षेमधूर्त्तिः, पुं, (क्षेमे मङ्गले लब्धरक्षणे वा धूर्त्तिर्धारणा यस्य।) राजविशेषः। यथा,—
"बृहत्क्षत्त्रमथायान्तं कैकयं दृढविक्रमम्।
क्षेमधूर्त्तिर्महाराज! विद्याधोरसि मार्गणैः॥"
इति महाभारते। ७।१०६।१॥

क्षेममूर्त्तिः, पुं. (क्षेमा मङ्गलमयी प्रियदर्शना मूर्त्तिरस्य।) कल्पदेशीयराजविशेषः। इति केचित्॥ क्षेमधूर्त्तिरिति साधुपाठः। यथा,—
"काल्पकाश्च राजानः क्षेमधूर्त्तिस्तथैव च।
श्रुतायुरुद्भवश्चैव बृहत्सेनस्तथैव च॥"
इति महाभारते आदिपर्व्वणि ६७ अध्यायः॥

क्षेमवान् [त्] त्रि, (क्षेमं मङ्गलं अस्यास्तीति। अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वत्वम्।) मङ्गलयुक्तः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

क्षेमशूरः, पुं, (क्षेमे मङ्गलस्थाने निर्व्विघ्नस्थाने वा शूरः।) निर्भयस्थाने बलप्रकाशकः। यथा,—
"किं क्षेमशूरैर्विबुधैरसंयुगविकत्थनैः।
रहोजुषा वा हरिणा शम्भुना वा वनौकसा॥"
इति श्रीभागवते। १०।४।३६॥
"क्षेमे निर्भयदेशे शूरैः। संयुगादन्यत्र विकत्थनं प्रौढ़वादो येषां तैः। ननु हरेर्बिभेमि शम्भोश्चेति चेत्तत्राह रहोजुषेति। सर्व्वस्यान्तःप्रविष्टेन न क्वचिदपि वहिर्दृष्टेन इत्यर्थः। पुरुषप्रवेशरहितमिलावृतवनं ओको यस्य तेन शम्भुना।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

क्षेमा, स्त्री, (क्षेम+टाप्।) कात्यायनी। इति मेदिनी॥ क्षेमङ्करी। यथा,—
"निस्त्रिंशे पूजयेत् क्षेमां सर्व्वकामफलप्रदाम्।"
इति देवीपुराणे क्षेमङ्करीप्रादुर्भावनामाध्यायः॥
(अप्सरोभेदः। यथा, महाभारते।१।१२३।५६।
"अम्बिका लक्षणा क्षेमा देवीरम्भामनोरमा॥")

क्षेमाधिः, पुं, (क्षेमा मङ्गलमयी क्षेमे मङ्गलविषये धीर्यस्य पृषोदरात् ह्रस्वः।) मिथिलादेशस्य सूर्य्यवंशीयराजविशेषः। यथा,—
"अरिष्टनेमिस्तस्यापि श्रुतायुस्तत् सुपार्श्वकः।
ततश्चित्ररथो यस्य क्षेमाधिर्मिथिलाधिपः॥"
इति श्रीभागवते। ९।१३।२३॥

क्षेमाफला, स्त्री, (क्षेमं मङ्गलजनकं हितकरं फलं यस्याः। पृषोदरादाकारत्वे साधुः।) क्षेमफला इति वा पाठः॥ उडुम्बरवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

क्षेम्यं, त्रि, (क्षेमाय साधुः "प्राग्घितादत्।"४।४।७५। इति यत्। यद्वा, क्षेममर्हति "दण्डादिभ्यो यत्।"।५।१।६६। इति यत्।) क्षेमीयम्। कुशलयोग्यम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, मनुः। ७।२१२।
"क्षेम्यां शस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि।
परित्यजेत् नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन्॥")

क्षेम्यः, पुं, (क्षेममर्हत्यसौ। क्षेम+यत्।) राजविशेषः। यथा, हरिवंशे। २०।४६।
"उग्रायुधस्य दायादः क्षेम्यो नाम महायशाः॥
क्षेम्यात् सुवीरो नृपतिः सुवीरात्तु नृपञ्जयः।
नृपञ्जयाद् बहुरथ इत्येते पौरवाः स्मृताः॥"

क्षै, क्षये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-अनिट्।) चादिः। क्षायति। इति दुर्गादासः॥

क्षैण्यं, क्ली, (क्षीणस्य भावः। क्षीण+ष्यञ्।) क्षीणता। यथा, "क्षैण्यज्ञाने तु प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणपादादिकम्॥" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ अपि च।
"अस्मिन् धनजनक्षैण्यनिमित्तं मङ्गलोत्तमे।
सर्व्वतो दिक्षु सुतस्यावधानधरम्परा॥"
इति राजतरङ्गिण्याम् ५ तरङ्गः॥

क्षैत्रं, क्ली, (क्षेत्राणां समूहः। "भिक्षादिभ्योऽण्।" ४।२।३८। इति अण्।) क्षेत्रसमूहः। तत्पर्य्यायः। केदारिकम् २ कैदार्य्यम् ३ कैदारकम् ४। इत्यमरः। २।९।११॥ वारटम् ५। इति शब्दरत्नावली॥

क्षैत्रज्ञं, क्षैत्रज्ञ्यं, क्ली, (क्षेत्रज्ञ+"हायनान्तयुवादिभ्योऽण्।" ५।१।१३०। इति अण्।
"कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञाः युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते।" क्षेत्रज्ञ पक्षे+ "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च।" ५।१।१२४। इति ष्यञ्।) क्षेत्रज्ञस्य भावः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

क्षैरेयी, स्त्री, (क्षीरे संस्कृतं यदन्नम्। ततः स्त्रियां ङीप्।) परमान्नम्। इति हेमचन्द्रः॥ क्षीरसम्बन्धिनि त्रि। क्षीरेयी इति च पाठः॥

क्षोड़ः, पुं, (क्षोड्यते वध्यते अस्मिन्। क्षोड़+अधिकरणे+अप्। घञ् इति केचित् इच्छन्ति वैदिकधातुश्चायम्।) आलानम्। गजबन्धनी। इति भूरिप्रयोगः॥

क्षोणिः, क्षोणी, स्त्री, (क्षै+बाहुलकात् डोनिः वा ङीप्।) पृथिवी। इति शब्दरत्नावली॥ अमरटीका च॥ (यथा, ऋग्वेदे १।५४।१।
"अक्रन्दयो नद्योऽरोरुवद्वना कथा न क्षोणीर्भियसा समारत॥")

क्षोदः, पुं, (क्षुद्यते इति। क्षुद् पेषणे+कर्म्मणि भावे च घञ्।) चूर्णः। इत्यमरः।२।८।६६॥ (यथा, काशीखण्डे। ३३।६३।
"सापि प्राग्वासना योगाल्लिङ्गार्च्चनरता सती।
हित्वा मलयजक्षोदं विभूतीं वहुसंस्त वै॥")
रजः। पेषणम्। इति मेदिनी॥ (यथा, रत्नावलीनाटिकायाम् १ अङ्के।
"कीर्णैः पिष्टातकौघैः कृतदिवसमुखैः कुङ्कुमक्षोदगौरैर्हेमालङ्कारभाभिर्भरनमितशिरःशेखराङ्कैः किरातैः॥")

क्षोदितं, क्ली, (क्षुद्+भावे क्तः। वाच्यलिङ्गे तु कर्म्मणि+क्तः।) चूर्णम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ पेषिते त्रि॥

क्षोदिमा, [न्] पुं, (क्षुद्+"पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा।" ५।१।१२२। इति इमनिच्।) अतिशयक्षुद्रता। इति व्याकरणम्॥

क्षोदिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन क्षुद्र इति। इष्ठन् प्रत्ययः।) अतिशयक्षुद्रः। इत्यमरः।३।२।१११॥

क्षोदीयान्,[स्] त्रि, (क्षुद्+ईयसुन्।) अतिक्षुद्रः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, माघे।२।१००।
"बृहत्सहायः कार्य्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति।
सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा॥")

क्षोद्यः, त्रि, (क्षोदनयोग्यः क्षोदितुमर्हति वा। क्षुद्+"अचो यत्।" ३।१।९७। इति यत्।) क्षोदनीयः। चूर्णीकरणीयः। यथा,—
"बध्नन्तु बन्धनीयांश्च क्षोद्यान् सघुक्षुद्रस्तथा।
विभिन्दुर्भेदनीयांश्च तांस्तान् देशान्नरास्तदा॥"
इति रामायणे। २।८०।१०॥
"बन्धनीयान् सेतून्। क्षोद्यान् क्षोदनीयान् शर्कराभूयिष्ठप्रदेशान्। सघुक्षुद्रः चूर्णवासाः। भेदनीयान् जलनिर्गमार्थं भेद्यान्॥" इति तट्टीका॥

क्षोभः, पुं, (क्षुभ+भावे घञ्।) क्षोभणम्। सञ्चलनम्। चित्तचाञ्चल्यम्। यथा,—
"पूरोत्पीड़े तड़ागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया।
शोकक्षोभे तु हृदयं प्रलापैरेव धार्य्यते॥"
इति उत्तरचरिते। ३ अङ्के॥
परीवाहः सेतुभेदः। शोकक्षोभे शोकाधीनचित्तचाञ्चल्ये। प्रलापैः रोदनादिभिरित्यर्थः॥

अपि च शाक्तानन्दतरङ्गिण्यां धृतान्ते
'भुक्त्वा पीत्वा चरेत् पूजां जपं दद्यात् समाहितः ।
साधके क्षोभमापन्ने मम क्षोभः प्रजायते ।
तस्माद्भुक्त्वा च पीत्वा च अनुक्षो यजनं चरेत् ॥

क्षोभकः पुं (क्षोभ + संज्ञायां कन् ।) कामाख्यास्थ पर्व्वतविशेषः । यथा —
'दुर्ज्जयाख्यस्य पूर्व्वस्यां पुरं नाम वरासनम् ।
तद्दक्षिणे महाशैलः क्षोभको नाम नामतः ॥
तस्मिन् गिरौ शिलापृष्ठे वर्त्ते देवी व्यवस्थिता ।
पद्मपुष्करिणी नाम्ना पद्मयोनिस्वरूपिणी ॥
एकत्र पद्मभिद्गुर्गा योनिभिः पद्मवक्त्रकम् ।
स्थिता रमयितुं तत्र नित्यमेव हिमाद्रिजा ॥
इति कालिकापुराणे कामाख्याकल्पनिर्णये ८१ अध्यायः ॥ * ॥ (क्षुभ + कर्त्तरि + ण्वुल् ।) क्षोभजनके त्रि ॥

क्षोभणं त्रि (क्षुभ + णिच + ल्यु ।) क्षोभजनकम् । सञ्चलनकारकम् । यथा —
'आहताङ्गैः ससत्त्वैस्त दग्धप्रहरणैस्तदा ।
अक्षोभ्याणां समुद्राणां क्षोभणं क्षिप्रकारिणम् ॥
इति रामायणे । ३ । २६ । १० ॥
क्षोभणं क्षोभकर्त्तारम् । इति तट्टीका ॥
(क्ली भावे ल्युट् । क्षोभः ॥)

क्षोभणः पुं (क्षुभ + णिच + ल्यु ।) वटुकभैरवः । यथा विश्वसारोद्धारतन्त्रे तस्य स्तोत्रम् ।
'कङ्कालधारी मुण्डी च व्यालयज्ञोपवीतवान् ।
जृम्भणो मोहनस्तम्भी मारणः क्षोभणस्तथा ॥

क्षोभितः त्रि (क्षुभ + णिच + कर्म्मणि क्त ।) क्षोभयुक्तः । सञ्चालितः । यथा —
'पादाक्रान्त्या नतभुवं किरीटोल्लिखिताम्बरम् ।
क्षोभिताशेषपातालं धनुर्ज्यानिःस्वनेन नाम ॥'
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ८२ । ३७ ॥

क्षोमं क्ली (क्षुम + मन् । पृषोदरात् वृद्धिवा ।) दुकूलम् । इत्यमरः २ । ३ । १२ । क्षौमं इति च पाठः ॥

क्षोमः पुंक्ली (क्षम + मन् ।) अट्टः । इत्यमरटीकायां भरतः । क्षौमोऽपि पाठः ॥

क्षोमकः पुं (क्षोम + स्वार्थे कन् ।) अट्टवासकः । इति जटाधरः ॥

क्षोणि } स्त्री (क्षु + बाहुलकात् णि अत्र
क्षोणी } वृद्धि वा ङीप् च ।) पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । २ ॥ अस्या व्युत्पत्तिर्यथा —
"इच्छ च यागाधाराच्च क्षोणी क्षोणालये च या ।
महालये च याति स्थिरितेन प्रकीर्त्तिता ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ७ अध्यायः ॥
(यथा भागवते । ६ । १३ । १ ।
"तस्य क्षोदयतः क्षोणीं सन्दर्यैव लीलया ।")

क्षोणीप्राचीरः पुं (क्षोण्याः प्राचीर इव ।) समुद्रः । इति जटाधरः ॥

क्षोणीभुक् [ज्] पुं (क्षोणीं पृथ्वीं भुनक्तीति । भुज + क्विप् ।) राजा । यथा —
"हन्ता प्रत्यर्थिभीविकाकतिपयधामेतुरीणाः प्रजाः
मद्भक्तो रिपुभिर्ज्जितैरपहृता क्षोणीभुजश्चे चिन्ता ।
विद्वांसोऽपि वयं किल त्रिजगतां सम्स्थितिव्यापन्ना
मोक्षस्तत्परिचर्य्यया न गणितो येरेव नारायण ॥
इति शान्तिशतके । १ । ११ ॥

क्षोणीमयः पुं (क्षोणी + मयट् ।) स्थलमय । पृथिव्याश्रय । यथा —
मत्स्यो युगान्तसमये मनुनोपलब्धः
क्षौणीमयो निखिलजीवनिकायकेतः ।
विस्रंसितानुरुभये सलिले मुखान्मे
आदाय तत्र विजहार ह वेदमार्गान् ॥
इति श्रीभागवते । २ । ७ । १२ ॥
मत्स्यावतारमाह । मत्स्यो भाविना वैवस्वतेन मनुना दृष्टः । क्षोणीमयः पृथ्वीमयः पृथिवी प्रधानस्तदाश्रय इत्यर्थः । अत एव निखिल जीवनिकायानामाश्रयः । मे मुखाद्विस्रंसितान् गलितान् वेदस्य मार्गान् वेदानादाय तत्र युगान्तसलिले विजहार । ह हर्षे । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ क्षोणीमयोऽपि पाठः ॥

क्षौद्रं क्ली (क्षुद्राभिः पिङ्गलवर्णमक्षिकाभिः सरघाभिर्निर्म्मितम् । क्षुद्र + क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् । ४ । ३ । ११६ । इति अञ् ।) मधु । इत्यमरः । २ । ९ । १०७ ॥ जलम् । इति मेदिनी ॥ पिङ्गलवर्णक्षुद्रमक्षिकाकृतकपिलवर्ण मधु । अस्य गुणाः । अतिशीतलत्वम् । लघुत्वम् । क्लेदनाशित्वम् । एतद्गुणक्षौद्रस्य द्विगुणत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
माक्षिका कपिलाः सूक्ष्मा क्षुद्राख्यास्तत्कृतं मधु ।
मुनिभिः क्षौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात् कपिलं भवेत् ॥
गुणैर्माक्षिकवत् क्षौद्रं विशेषान्मेहनाशनम् ॥
इति भावप्रकाशः ॥

क्षौद्रः पुं (क्षुद्र + अण् ।) चम्पकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वर्णसङ्करविशेषः । स तु क्षत्त्रा वैश्यायां मागध्यां जातः । यथा —
चतुरो मागधी सूते क्रूरान् मायोपजीविनः ।
मांसं स्वादुकरं क्षौद्रं सौगन्धमिति विश्रुतम् ॥
इति महाभारते । १३ । ४८ । २२ ॥
"एते मागध्यामायोगवाच्चिन्त्यचतुष्टयं क्रमाच्चाह । इत्युपसंहरति चतुर इति । एते चत्वारो वागुराभिर्जीवन्तीति मायोपजीविनः । अन्येऽपि चत्वारो मागध्यां विशुना सजाती याद्रुत्पद्यन्ते । तेषां नामानि मांसमित्यादि । मांसं मांसविक्रेतारम् । स्वादुकरं मांसस्यैव संस्कारकम् । क्षौद्रं क्षौद्रमित्ति पाठनयेऽपि साक्षादमपाककरम् । सौगन्धम् उक्तगन्धर्वं सैरन्ध्रम् । एकस्यैव मागधस्य एतद्वृत्तिचतुष्टयं सङ्करमिति ध्येयम् ।" इति तट्टीकायां नील कण्ठः ॥ * ॥ क्षुद्रता । इति पाणिनिव्याकरणम् ॥

क्षौद्रक्य, त्रि (क्षुद्रकः आयुधजीविसङ्घः । "आयुधजीविभ्यश्छः पर्व्वते ।" ५ । ३ । ११४ । इति ञ्यट् ।) क्षुद्रम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

क्षौद्रजं क्ली (क्षौद्रात् जायते इति । जन + ड ।) सिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुजात मात्रे त्रि ॥

क्षौद्रधातुः पुं (क्षौद्रजातो धातुः क्षौद्रं धातु रिव वा ।) माक्षिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षौद्रप्रियः पुं (क्षौद्राणां सरघाणां प्रियः क्षौद्र वत् मधुवत् प्रियो वा ।) जलमधूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुप्रिये त्रि ॥

क्षौद्रमेहः पुं (क्षौद्रसदृशो मेहः ।) प्रमेहरोगविशेषः । मधुमेह इति वैद्यकम् ।) तल्लक्षणं यथा —
कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेही वदन्त्युषः ।
कषायं कषायवर्णम् । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य चिकित्सा प्रमेहशब्दे द्रष्टव्या ॥

क्षौद्रेयं क्ली (क्षौद्रे भवं इति । ढक् ।) सिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षौद्रसम्बन्धिनि त्रि ॥

क्षौमं त्रि (क्षु + "अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभा" उणा । १ । १३९ । इति मन् । ततः प्रज्ञादित्वात् अण् । वृद्धि ।) क्षुमाया विकारः । स्त्रियां क्षौमी कन्या इत्यादि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

क्षौमः पुंक्ली (क्षु + मन् । ततोऽण् वृद्धिश्च ।) अट्टालकः । तत्पर्य्यायः अट्टः २ इत्यमरः २ । २ । १२ ॥
दे हर्म्म्यादिगृहे । प्राकाराग्रस्थितरथ्यागृहे इति कौटिल्यः । अट्टेति ख्याते गृहविशेषे इति कौट्टकः । प्राकारमध्यपल्लीपरिशालायामिति केचित् । हर्म्म्याग्निशालकुटिकायामिति केचित् । मञ्चोपरि हर्म्म्यपृष्ठे इति केचित् । प्राकार धारणार्थोऽभ्यन्तरे क्षौमाख्योऽट्टः । इति भट्टः । अट्टालोऽसौ अट्टः । अट्ट ड विक्रमे बध वल । क्षुवन्ति शब्दायन्तेऽत्र क्षौमं । ट क्षु ल क्षुते नाम्नि इति म गुण स्वार्थेऽणि क्षौमश्च । अट्ट दुकूलयोः क्षौमं गुणवत् । वस्त्रभेदे क्षौमं इति मदिरेति वदन् । क्षौममट्टे दुकूले स्यादलसी वसनेऽपि चेति विश्वप्रकाशः अतसीवचनेन सह भादावन्तेऽपि क्षौममन्तमस्वरवच । तत्र हि परेषां वृद्धिविधानात् । इति सुखबोधे भरतः ॥ * ॥ अतसीवस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह याज्ञवल्क्ये । १ । १८७ ।
स गौरसर्षपैः क्षौमं पुनः पाकान्महीमयम् ।
कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्ष्यं योषिन्मुखं तथा ॥")
'क्षुमाया विकारः क्षौमं इत्यादि बाह्यविहिते स्त्रियां क्षौमी कन्येत्यादि । इति दुर्गे भरतः ॥ * ॥ पट्टवस्त्रम् । तत्पर्य्यायः । दुकूलम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११३ । "द्वे पट्टवस्त्रे । क्षौमवस्त्रादधिकं क्षौति क्षौमं टु क्षु शब्दे नाम्नीति मः गुणः । यत् पुनरतसीविकारस्य च प्रत्ययान्तरं तद्वृद्धिमत् दुकूलायाम क्षौमान् सार्व्वप्रदाग्निभारणि क्षौमधौत केचित् । दुकूलानि उपनाभयति अधिकशोभायमानादिति नाम्नीनि कूलानि दुकूलम् ।" इति च दुर्गे भरतः ॥ * ॥ शुक्लवस्त्रम् । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

"क्षौमं दुकूले स्यादट्टे पुंनपुंसकयोरिह ।
क्षौमन्तु शणवेऽपि स्यादतसीजे नपुंसकम् ॥"
(यथा, महाभारते । १।२००।३ ।
"कृष्णा च क्षौमसंवीता कृतकौतुकमङ्गला
कृताभिवादना श्वश्र्वास्तस्थौ प्रह्वा कृताञ्जली ॥")

क्षौमकः, पुं, (क्षुमा एव क्षौमः प्रज्ञादित्वात् अण् । ततः संज्ञायां कन् ।) चोरनामगन्धद्रव्यम् । इति केचित् ॥

क्षौमी, स्त्री, (क्षुमा एव इति स्वार्थे अणि वृद्धिः ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) अतसी । इति रत्नमाला ॥ (विकारार्थे अणि) क्षुमानिर्म्मितकन्था । इति क्षौमशब्दटीकायां भरतः ॥

क्षौरं, क्ली, (क्षुरस्य कार्य्यं कर्म्म क्षुरकृतं कर्म्मेति भावः क्षुरस्येदं वा ।) क्षुरकर्म्म । कामान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मुण्डनम् २ भद्रकरणम् ३ वपनम् ४ परिवापनम् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य गुणः ।
"केशश्मश्रुनखादीनां कर्त्तनं संप्रसाधनम् ।"
संप्रसाधनं पवित्रीकरणमिति यावत् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ व्रतादिसंयमे क्षौरकर्म्माकरणे दोषो यथा,—
"व्रतानामुपवासानां श्राद्धादीनाञ्च संयमे ।
न करोति क्षौरकर्म्म अशुचिः सर्व्वकर्म्मसु ॥
स च तिष्ठति कुण्डेषु नखादीनाञ्च सुन्दरि ! ।
तदेव दिनमानाब्दं तद्भोजी दण्डताडितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥*॥
नित्यक्षौरविहितनिषिद्धदिनादि यथाह राजमार्त्तण्डः ।
"न स्नानमाचरणमनोत् भुक्तभूषितानाम्-
मभ्यक्तमुक्तरणकालनिरासनानाम् ।
सन्ध्यानिशाशनिकुजार्कदिनेषु रिक्ते
क्षौरं हितं प्रतिपदह्नि न चापि विष्ट्याम् ॥"*॥
"प्राचीमुखः सौम्यमुखोऽपि भूत्वा
कुर्य्यान्नरः क्षौरमनुत्कटस्थः ॥
उत्तरात्रितयशाम्यरोहिणी-
रौद्रसर्पपितृभेषु चाश्विभे ।
श्मश्रुकर्म्म सकलं विवर्ज्जयेत्
प्रेतकार्य्यमपि बुद्धिमान्नरः ॥"
प्रेतकार्य्यं पतितप्रेतसंप्रदानकदासीघटदानविषयकम् । अन्यथा वक्ष्यमाणवचनविरोधः स्यात् ॥
"चन्द्रशुद्धिर्यदा नास्ति ताराबाच्च विशेषतः ।
अचौरिभिरपि कर्त्तव्यं चन्द्रचन्द्रचयोर्द्दिने ॥
मानं हन्ति गुरुः क्षौरे शुक्रं शुक्रो धनं रविः ।
आयुरङ्गारको हन्ति सर्व्वं हन्ति शनैश्चरः ॥"*॥
श्रीपतिरत्नमालायाम् ।
"आज्ञया नरपतेर्द्विजन्मनां
दारकर्म्मण्मृतसूतकेषु च ।
बन्धमोक्षमखदीक्षणेष्वपि
क्षौरमिष्टमखिलेषु चोडुषु ॥
दैवकार्य्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिचये ।
क्षुरिकर्म्म न कुर्व्वीत जन्ममासे च जन्मभे ॥"*॥
वृद्धगार्ग्यः ।
"केशवमानर्त्तपुरं पाटलिपुत्त्रं पुरीमहिच्छत्त्रम् ।
दितिमदितिञ्च स्मरतां क्षौरविधौ भवति कल्याणम् ॥ * ॥"
अत्र क्रमो वराहपुराणे ।
"श्मश्रुकर्म्म कारयित्वा नखच्छेदमनन्तरम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
अपि च । गोभिलः । "केशश्मश्रुलोमनखानि वापयीत शिखावर्ज्जम् ।" इति शुद्धितत्त्वम् ॥*॥ अन्यच्च ।
"रोहिण्याञ्च विशाखायां मैत्रे चैवोत्तरासु च ।
मघायां कृत्तिकायाञ्च द्विजैः क्षौरं विवर्ज्जितम् ॥
कृत्वा तु मैथुनं क्षौरं यो देवांस्तर्पयेत् पितॄन् ।
रुधिरं तद्भवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥
नापितगृहे क्षौरनिषेधो यथा,—
"स्वयं माल्यं स्वयं पुष्पं स्वयं घृष्टञ्च चन्दनम् ।
नापितस्य गृहे क्षौरं शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥
रवौ दुःखं सुखं चन्द्रे कुजे मृत्युर्बुधे धनम् ।
मानं हन्ति गुरोर्व्वारे शुक्रे शुक्रक्षयो भवेत् ॥
शनौ च सर्व्वदोषाः स्युः क्षौरमत्र विवर्ज्जयेत् ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥ * ॥
अथ प्रथमक्षौरस्य चूडाकरणस्य विहितदिनादि । ज्योतिषे ।
"अयुग्माब्दे तथा मासि चूडा भौमशनीतरे ।
अर्केन्दुकालशुद्धौ च जन्ममासेन्दुभेतरे ।
रिक्तादर्शाष्टमीषष्ठीप्रतिपद्वर्ज्जिते सिते ॥"
दक्षोऽपि सामान्यतो दोषमाह ।
"षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्द्दशी ।
अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे ॥
मेषसिंहतुलाकर्किवृश्चिकेतरलग्नके ।
श्रवणादित्रयस्वातीचित्रापुष्याश्विचन्द्रभे ॥
आदित्यरेवतीहस्ता ज्येष्ठामूले च चौड़कम् ॥
पौष्णाश्विपुष्यवसुरामकवासुदेव-
नक्षत्रार्कचन्द्रवरुणादितिचित्रभेषु ।
वारेषु सोमबुधवाक्पतिभार्गवाणां
क्षौरं करोति कुशलं खलु मानवानाम् ॥"
इति वचनात् रोहिण्यामपि चूडाकरणम् ।
अत्रापि तिथ्यङ्गादिविहितञ्च विवर्ज्जयेत् ॥
"ऋक्षे दक्षिणमार्गगामिनि हरौ शुभे निरंशे रवौ
क्षीणे शीतरुचौ मदीजयमयोर्व्वारे निशासन्ध्ययोः ।
भुक्तेऽभ्यक्ततनौ निषिद्धसमयेऽलङ्कारयुक्ते शिशौ
चौरात्रौगभयं वदन्ति यवना मृत्युं तथान्ये जगुः ॥"
राजमार्त्तण्डे ।
"मानं हरेत् क्षौरमिहायुषोऽर्कः
शनैश्चरः पञ्च कुजस्तथाष्टौ ।
आचार्य्यभृत्विन्दुबुधाः क्रमेण
दद्युर्द्दशैकादश सप्त पञ्च ॥"
जीवादिवारे क्षौरं प्रशस्तम् ॥*॥ भोजराजः ।
"शिखिसन्निधाने च चूडाकरणं जगुः शुभं यवनाः ।
चैत्रे माघि दिवाकरवारे उत्तरवर्त्मनि सवितरि ॥"
दिवाकरवारविनिर्म्मोके तु गर्गः ।
"जन्मर्क्षे जन्ममासे च युग्ममासे च वत्सरे ।
न कुर्य्यात् प्रथमं क्षौरं विशेषाच्चैत्रपौषयोः ॥"
ज्येष्ठपुत्त्रकन्ययोस्तु ज्येष्ठदशाष्टाभ्यन्तरे चूडानिषेधो विवाहप्रकरणे उक्तः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
अपि च । भोजराजः ।
"यो जन्ममासे क्षुरकर्म्म यात्रां
कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात् ।
नूनं स रोगं धनपुत्त्रनाशं
प्राप्नोति मूढो वधबन्धनानि ॥
जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
श्चाष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम् ।
जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च
चूड़े विवाहे क्षुरकर्णवेधे ॥"
एतद्विषयभेदस्तु राजमार्त्तण्डे ।
"उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुनः सम्भावितानि च ।
सापेक्षनिरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः ॥
सापेक्षनिरपेक्षाणि समर्थासमर्थविषयकाणि ।
क्षुरेति क्षुरकर्म्म ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

क्षौरपव्यं, क्ली, (क्षुरैः पविभिर्व्वज्रैर्निर्म्मितं निर्वृत्तमिव वा गृहम् ।) क्षुरवज्रतुल्यतीक्ष्णहड़गृहम् । यथा, श्रीभागवते । ६ । ५ । ८ ।
"नदीमुभयतो वाहां पञ्चपञ्चाद्भुतं गृहम् ।
क्वचिद्धंसं चित्रकथं क्षौरपव्यं स्वयं भ्रमि ॥"
"पञ्चपञ्चानां पञ्चविंशतेः । अद्भुतं गृहम् ।
क्षौरपव्यं क्षुरैः पविभिर्व्वज्रैश्च निर्म्मितमिव तीक्ष्णं हड़स्थलार्थैः । स्वयं स्वतन्त्रम् । भ्रमि भ्रमणस्वभावम् ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

क्षौरिकः, पुं, (क्षुरकर्म्म क्षुरेण वा कर्म्म करोति । यद्वा क्षुरिकर्म्म कार्य्यत्वेनास्त्यस्य । इति ठण् । क्षौरं शिल्पत्वेनास्त्यस्य इति तु ठन् ।) नापितः । इति शब्दमाला ॥

क्ष्णु, ल तेजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-सकं-सेट् ।) मूर्द्धन्यणकारोपधः । चादिः । क्ष्णौति खड्गं कर्म्मकारः । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्णुतः, त्रि, (क्ष्णु + कर्म्मणि क्तः ।) शाणितः । तीक्ष्णीकृतः । इत्यमरः । ३ । १ । ९१ ॥

क्ष्मा, स्त्री, (क्षमते सहते भारं अपराधजनितं वास्यानां जीवानां चतुर्व्विधानां इति । क्षम् + अच् उपधायाः लोपश्च ।) पृथ्वी । इत्यमरः । २ । १ । ३ । (यथा, भागवते । ३ । ८ । ३३ ।
"दौलत् सटोत्क्षिप्तविमानसङ्कुला
प्रोत्सर्पत क्ष्मा च पदातिपीड़िता ॥")

क्ष्माजः, पुं, (क्ष्मा पृथ्वी तस्यां तस्याः वा जातवान् इति । क्ष्मा + जन् + डः ।) मङ्गलग्रहः । इति ज्योतिषम् ॥

क्ष्मातलं, क्ली, (क्ष्मायाः तलम् ।) भूतलम् । (यथा, मार्कण्डेये । २३ । ४७ ।
"यद्यस्ति क्ष्मातले खेऽन्यतो वा
तत्समर्थं तत्स्वरैर्व्यञ्जनैश्च ॥")
पृथिवीमध्यम् । इति केचित् ॥

क्ष्माधृतिः, पुं, (क्ष्मायां पृथ्व्यां धृतिर्धारणं पालनीशक्तिर्यस्य ।) काश्मीरदेशीयराजविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४८२ ।

"यथाभिषिक्त [illegible] विदितेन [illegible] ।
[illegible] ॥"

क्ष्मार पुं (क्ष्मां पाति रक्षतीति । क्ष्मा+पा+क ।) राजा । यथा —

"[illegible] ।
[illegible] ॥"

इति राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३१८ ॥

क्ष्मापाल पुं (क्ष्मां पालयति । क्ष्मा+पाल+णिच्+अण् । [illegible] ।) राजा । यथा राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३२३ ।

"[illegible] ।
[illegible] ॥"

क्ष्माभुक् [ज्] पुं (क्ष्मां पृथ्वीं भुनक्ति [illegible] । क्ष्मा+भुज+क्विप् । कुत्वम् ।) राजा । इत्यमरः । २ । ८ । १ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ५५ ।

"[illegible] ।
[illegible] ॥")

क्ष्माभृत् पुं (क्ष्मां पृथ्वीं बिभर्ति । क्ष्मा+भृ+क्विप् तुगागमश्च ।) राजा । (यथा पञ्चतन्त्रे । १ । १६६ ।

"[illegible] ।
[illegible] ॥")

पर्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । १ ॥ (यथा राजेन्द्रकर्णपूरे । ६० ।

"[illegible] च [illegible] च [illegible] च
[illegible]
[illegible] च ॥")

क्ष्माय ई ङ विधूनने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) [illegible] ॥

"[illegible] ।
[illegible] ॥")

[illegible] इति [illegible] ॥

क्ष्मायित त्रि (क्ष्माय+क्त ।) कम्पितः । इति व्याकरणम् ॥

क्ष्मायि[त] त्रि (क्ष्माय+[illegible] ।) [illegible] इति व्याकरणम् ॥

क्ष्मील [illegible] इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-

सक० सेट् ।) [illegible] ॥ इति दुर्गादासः ॥

क्ष्विड ऋ ञ्या ङ मि स्नेहे । मोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक० मोचे सक० सेट् ।) वकारयुक्तः । ऋ अचिक्ष्वेडत् । ञ्या क्ष्विडित क्ष्विण्णं तेन । ङ क्ष्वेडते । मि क्ष्विडयति । [illegible] क्ष्वेडते तेन [illegible] । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्विण्ण, त्रि, (क्ष्विद+क्त ।) मुक्तः । स्निग्धः । इति व्याकरणम् ॥

क्ष्विद ञ्या मि कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक० सेट् ।) ञ्या [illegible] तेन । मि क्ष्विदयति । [illegible] । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्विद, इर य ञ्या गात्रे । स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-अक० गात्रे तु सक० सेट् ।) इर अक्ष्विदत् [illegible] । [illegible] । य क्ष्विद्यति । ञ्या क्ष्विण्णः क्ष्विदित तेन । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्विद ऋ ञ्या ङ मि मोचे । स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक० स्नेहे तु सक० सेट् ।) [illegible] वकारयुक्ता [illegible] । ऋ अचिक्ष्वेदत् । ञ्या [illegible] क्ष्विण्ण तेन । ङ क्ष्वेदते [illegible] । मि क्ष्विदयति । [illegible] । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्वेड स्त्री (क्ष्विड+घञ् ।) [illegible] । [illegible] । इति मेदिनी । डे । ६ ॥

क्ष्वेड पुं (क्ष्विड+भावे घञ् । क्ष्वेडते इति [illegible] ।) ध्वनिः । [illegible] । विषम् । इति मेदिनी । डे । ५ ॥ (यथा [illegible] । ४८ ।

"[illegible] कालकण्ठा
[illegible] ॥")

[illegible] । इति [illegible] ॥ ६ ॥ [illegible] ॥

क्ष्वेड त्रि (क्ष्विड+[illegible] ।) दुरासदः । कुटिलः । इति मेदिनी । डे । ६ ॥

क्ष्वेडा, स्त्री (क्ष्विड+भावे [illegible] ।) [illegible] । [illegible] । यथा महाभारते । [illegible] । १०८ । ४६ ।

"[illegible] ।
[illegible] ॥"

क्ष्वेडा स्त्री (क्ष्विड+घञ्+टाप् च ।) वंशशलाका । [illegible] । इति मेदिनी । डे । ७ ॥ ([illegible] । ६६ ।

[illegible]

सुभि [illegible] ।
क्ष्वेडारव [illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।"

[illegible] । उत्तरे तु [illegible] । [illegible] । क्ष्वेडेन [illegible] क्ष्वेडया [illegible] । क्ष्वेडा [illegible] ।" इति तट्टीका ।)

कोषातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्ष्वेडित क्ली, (क्ष्विड+भावे क्त ।) सिंहनादः, इत्यमरः । ३ । ५ । ३४ ॥ (यथा महाभारते । १ । १८ । ६ ।

"नानायुधधरैश्चापि नानायुधधरैस्तथा ।
क्ष्वेडितस्तनितैश्चैव क्ष्वेडितास्फोटितरवैः ।
[illegible] पादपैः ।")

क्ष्वेल ऋ चालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक० गतौ तु सक० सेट् ।) वकारयुक्तः । [illegible] । ऋ अचिक्ष्वेलत् । [illegible] । [illegible] । इति दुर्गादासः ॥ (क्रीडायामिति केचित् । यथा रामायणे । ५ । १० । १९ ।

"आस्फोटयति [illegible] ॥")

क्ष्वेलिका, स्त्री (क्ष्वेला+स्वार्थे कन् टाप् इत्वञ्च ।) क्रीडा । यथा भागवते । ५ । ८ । १८ ।

"क्ष्वेलिकायां मां [illegible]
[illegible] ।" "[illegible] क्ष्वेलिकायां क्रीडायां [illegible] ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

क्ष्वेली, स्त्री (क्ष्वेल+गौरादित्वात् ङीष् ।) क्रीडा । यथा भागवते । १० । १५ । १६ ।

"[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥"

[illegible] । [illegible] ॥ [illegible] ॥

ख

ख, खकारः । स तु व्यञ्जनद्वितीयवर्णः । अस्यो-च्चारणस्थानं कण्ठः । (यथा, सिद्धान्तकौमु-द्याम् । "अ-कु-ह-विसर्ज्जनीयानां कण्ठः ।" इति । शिक्षायान्तु अस्य जिह्वामूलीयत्वमुक्तम् । यथा,—"जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः ।" इति । परं जिह्वामूलीयस्यापि कण्ठमूलोच्चारणपर-त्वात् न दोषाय एव ॥) यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"खकारं परमाश्चर्य्यं शङ्खकुन्दसमप्रभम् ।
कोणत्रययुतं शून्यं विन्दुत्रयसमन्वितम् ॥
गुणत्रययुतं देवि ! पञ्चदेवमयं सदा ।
त्रिशक्तिसंयुतं वर्णं खकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
तस्योत्पत्तिर्यथा, प्रपञ्चसारे ।
"स सर्गः प्रेरितः कण्ठे वायुना कादिमीरयेत् ।
वर्गस्पर्शनमात्रेण कं खरस्पर्शनात्तु खम् ॥"
(वङ्गाक्षरैः) तस्य लेखनप्रकारादिर्यथा,—
"शिवरूपा वामरेखा दक्षरेखा प्रजापतिः ।
अधोरेखा विष्णुरूपा साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपिणी ॥
वामादामगता रेखा वह्निरूपा च सा स्मृता ।
मात्रा कुण्डलिनी साक्षात् खकारः पञ्चदैवतः ॥
ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! ।
बन्धूकपुष्पसङ्काशां रत्नालङ्कारभूषिताम् ॥
वराभयकरां नित्यामीषद्धास्यमुखीं पराम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु,—
"खः प्रचण्डः कामरूपी ऊर्द्ध्ववह्निः सरस्वती ।
आकाशमिन्द्रियं दुर्गा चण्डीशस्तापिनी गुरुः ॥
शिखण्डी दन्तजातीशः कफोणिर्गरुतो वह्निः ।
शून्यं कपाली कल्याणी सूर्पकर्णोऽजरामरः ।
शुभाशेया चण्डलिङ्गो जना वङ्गारखड्गकौ ॥"
खं, क्ली, (खर्व्वति मनोऽस्मिन् खन्यते क्षुभ्यते मनोऽनेन वा । खर्व्व गतौ, खन दारणे वा अन्येभ्योऽपीति डः ।) इन्द्रियम् । (यथा, मनौ । २ । ९० ।
"निराचामेदपः पूर्व्वं द्विः प्रमृज्यात् ततो मुखम् ।
खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च ॥")
पुरम् । क्षेत्रम् । शून्यम् । (यथा, महाभारते । १ । ८८ । ७ ।
"मतस्तुरीयान्मुधरान्मकारात्
खात् खेचराणां प्रवरो यथार्कः ॥")
बिन्दुः । (यथा, लीलावत्यां क्षेत्रव्यवहारे ।
"वेदाग्निवाणखाश्वेन्दुखखाभाम्बरवेदैः क्रमात् ॥")
आकाशम् । (यथा, मनौ । १२ । १२० ।
"खं सन्निवेशयेत् खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ॥"
"खं वाह्याकाशं खेषु उदरादवच्छिन्नशरीरा-काशेषु ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥) संवेदनम् । देव-लोकः । शर्म्म । इति मेदिनी । खे । १ ॥ लग्नात् दशमराशिः । इति दीपिका ॥ (यथा, जातक-प्रकरणे । "तनुदिननखमेशाः केन्द्रकोणे

त्रिलाभे ॥") अभ्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शब्दतन्मात्रम् । यथा, मुण्डकोपनिषदि ।
"एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्व्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथ्वी सर्व्वस्य धारिणी ॥"
चिदानन्दमयब्रह्माकाशम् । यथा, छान्दोग्योप-निषदि "कं ब्रह्म खं ब्रह्म यदेव कं तदेव खं गङ्गाकारो वै पुरुषो वकारो घोषयंस्तथा ॥"
छिद्रम् । यथा, भागवते । ७ । १२ । २५ ।
"खे खानि वायौ निःश्वासांस्तेजस्सूष्माणमात्म-वान् ॥")
खः, पुं, (खर्व्वयति स्वरश्मिभिरिति । खर्व्व+अन्त-र्भूतणिच्+डः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
खकुन्तलः, पुं, (खं आकाशं कुन्तलं कुन्तल-स्थानीयं यस्य ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विष्णुः । "आकाशं वै विष्णुर्व्योमकेशः शिवो महर्षिः ।"इति श्रुतिः ॥)
खक्ख, हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कोपधः । खादिः । खक्खति । इति दुर्गादासः ॥
खक्खटः, पुं, (खक्ख+अटन् ।) कक्खटः । कठिनः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
खखोल्कः, पुं, (खे आकाशे सूर्य्यरूपेण खेषु इन्द्रियेषु आत्मरूपेण उल्का इव । अन्तर्बहिः-प्रकाशकत्वात् तथात्वम् ।) सूर्य्यः । यथा,—
हरिरुवाच ।
"पुनः सूर्य्यार्च्चनं वक्ष्ये यदुक्तं भृगवे पुरा ।
ओम् खखोल्काय ओम् नमः ॥"
इति गारुडे १९ अध्यायः ॥
खषोल्कायेति च पाठः ॥ (अयं हि काशीस्थिता-दित्यः । इति काशीखण्डम् ॥ यदुक्तं तत्रैव ५० अध्याये ।
"खखोल्को नाम भगवानादित्यः परिकीर्त्तितः॥"
एतद्विवरणं तत्रैवाध्याये विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)
खगः, पुं, (खे आकाशे गच्छति । खं+गम्+डः ।) सूर्य्यः । ग्रहः । (यथा, ज्योतिषे ।
"आमोक्षिमे यदि खगाः च किलेन्दुवारः ॥")
देवः । वायुः । पक्षी । इति मेदिनी । गे । ९ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३३ । १९ ।
"तं व्रजन्तं खगश्रेष्ठं वज्रेणेन्द्रोऽभ्यताडयत् ॥")
वायुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, महाभारते वनपर्व्वणि ।
"तस्मांश्चैव यथा सूर्य्यो दृष्टाग्निर्धनात् खगः ॥")
शलभः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । १२ । ६३ ।
"मांसं गृध्रो वपां मद्गुस्तैलं तैलपकः खगः ॥"
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ ।९६ ।
"आकाशनिर्व्विरूपश्च निपाती ह्यवशः खगः॥")
खगस्थानं, क्ली, (खन्यते इति । खन्+कर्म्मणि घञ् । खगानां पक्षिणां खानं वासार्थं-कोटरम् ।) वृक्षकोटरम् । इति शब्द-चन्द्रिका ॥
खगपतिः, पुं, (खगान् पातीति । खग+पा+

"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) गरुडः । इति शब्दरत्नावली ॥
खगवक्त्रः, पुं, (खगस्य वक्त्रमिव वक्त्रं अग्रभागः आकृतिर्वा यस्य ।) वङ्गाच्छ्वः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥
खगवती, स्त्री, (पृथिव्याः स्वकक्षायामाकाशगति-मत्त्वात् खगतुल्यगतित्वेन साद्दश्यमस्त्यस्या इति आर्य्यभट्टः । सूर्य्यसिद्धान्तमते तु खगसाद्दश्यं आकाशस्थितित्वेनास्त्यस्याः । मतुप् । मस्य वः ।) पृथ्वी । इति जटाधरः ॥
खगशत्रुः, पुं, (खगानां शत्रुरिव ।) पृश्निपर्णी चाकुलिया इति भाषा ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥
खगान्तकः, पुं, (खगानां अन्तकः यम इव । यद्वा, अन्तयति अन्तं करोति इति । अन्तणिच् ततो ण्वुल् ।) श्येनपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
खगासनः, पुं, (खगस्य सूर्य्यस्य आसनमिव उदय-स्थानं यत्र । आसनत्वेन कल्पितत्वात्तथात्वम् ।) उदयपर्व्वतः । इति शब्दमाला ॥ (खगो गरुड आसनं यस्येति विग्रहे ।) विष्णुः । (एतद्विवरणं यथा, महाभारते ।१। सौपर्णे । ३३ । १२—१८ ।
"तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः ॥
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।
अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाप्यहम् ॥
एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम् ।
प्रतिगृह्य वरौ तौ च गरुडो विष्णुमब्रवीत् ॥
भवतेऽपि वरं दद्यां वृणोतु भगवानपि ।
तं वव्रे वाहनं विष्णुर्गरुत्मन्तं महाबलम् ।
ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥
एवमस्त्विति तं देवमुक्त्वा नारायणं खगः ।
वव्राज तरसा वेगाद् वायुं स्पर्द्धन् महाजवः ॥")
खगेन्द्रः, पुं, (खगानां पक्षिणां इन्द्रः ।) गरुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १ । सौपर्णे । ३१ । ३५ ।
"पतत्त्रीणाञ्च गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत ॥"
अस्य खगेन्द्रत्वकथा यथा तत्रैव । १९—२० ।
"तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।
वालिखिल्यानुपागम्य कर्म्मसिद्धिमपृच्छत ॥
एवमस्त्विति तच्चापि प्रत्यूचुः सत्यवादिनः ।
तान् कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्व्वं प्रजापतिः ॥
अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद् ब्रह्मणः कृतः ।
इन्द्रार्थे च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः ॥
न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्त्तुमर्हथ सत्तमाः ! ॥
भवतां हि न मिथ्यायं सङ्कल्पो वै चिकीर्षितः ॥
भवत्वेष पतत्त्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान् ।
प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः ॥")
खगेन्द्रध्वजः, पुं, (खगेन्द्रो गरुडो ध्वजः केतुर्वाहनं च यस्य ।) विष्णुः । (यथा, भागवते ।१।१८।१६ ।
"ज्ञानेन वैयासकिशब्दितेन
भेजे खगेन्द्रध्वजपादमूलम् ॥")
खगेश्वरः, पुं, (खगानां ईश्वरः ।) गरुडः । इत्य-मरः । १ । १ । ३१ ॥

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थितिः ।

	अगस्त्यः	मृगव्याधः । कालपुरुषः	हुतभुक्	ब्रह्महृदय	सप्तर्षितारा
राशि	३	२	१	१	१
भागः	०	२०	२२	२२	१
कला	०	०	०	०	३
अपक्रम	६०	६४०	३८	३३०	५
भागा	द	द	द	द	उ
	पुनर्व्वसौ	आर्द्रायाम्	रोहिण्याम्	रोहिण्याम्	हस्तिकायाम्

अथ खगोलरचना ।

स्वाभिमत काष्ठनिर्म्मितं भूगोलं तन्मध्यगं सुमेरोरुभयत्र निर्गतं दण्डञ्च कृत्वा मध्योत्तर ध्रुवत्रय परिमितं समविभक्तं आधारकक्षाद्वय विषुवत्कक्ष्यैका च कार्य्या ॥

अथ मेषादिराशिस्थितिः ।

अहोरात्रार्द्धकर्णे मतृप्रभागानुमानेन च क्रान्तिस्थानात् दक्षिणोत्तरविभक्तैर्विक्षेपभागै र्निजनिजापक्रमैश्च मेषादीनां राशीनां तिस्र कक्ष्याः कुर्य्यात् । ता एव कक्ष्याः कर्कादीनां वैपरीत्येन कुर्य्यात् । तादृशास्तिस्रस्तुलादीनां तथा विपर्य्ययात् मकरादीनाञ्च कुर्य्यात् ॥

अहोरात्रार्द्धकर्णमानं यथा ।

स्वक्रान्तिरुतक्रमज्या द्वे कुर्य्यात् । तत्र उत्क्रमज्यया हीना त्रिज्या दक्षिणोत्तरं दिन व्यासदलं स्यात् ॥

विक्षेपमानं यथा ।

चन्द्रः स्वक्रान्त्यंशात् निजपातेन राशिचक्र कलाशीतिभागे परमं दक्षिणोत्तरं विक्षिप्यते । तस्य नवभागं द्विगुणितं बृहस्पतिः मङ्गलः त्रिगुणितं अन्ये चतुर्गुणं विक्षिप्यन्ते । तत्र क्रमः चन्द्रस्य मध्यविक्षेपकला २७०मङ्गलस्य९० बुधस्य १२० बृहस्पतेः ६० शुक्रस्य १२० शनेः १२० रवेर्विक्षेपकला नास्ति ॥

अथ नक्षत्रादिकक्षास्थानम् ।

आधारकक्षाद्वयोपरि याम्योदग्गोलसंस्थितानां भचक्रांशैर्नक्षत्रा कुर्य्यात् । सर्व्वासां कक्षाणां मध्यस्थाने विषुवत्कक्षा स्थिता । तदाधार कक्षयोर्युतिद्वये अयने विषुवद्द्वयञ्च कुर्य्यात् । विषुवस्थानात् भांशसञ्चारपर्य्यन्तं स्फुटभागै र्मेषादीनां चिह्नान्येव कुर्य्यात् अर्थात् मेषादि राशीन् तिर्य्यक्कक्षाभी रचयेत् । तथा अयन स्थानात् अन्यायनपर्य्यन्तं तिर्य्यक् अपरा कक्षा क्रान्तिसञ्ज्ञा कार्य्या । तया कक्षया सूर्य्यं प्रकाशयन् सूर्यो भ्रमति । चन्द्राद्या ग्रहाः अपमण्डलमाश्रिते स्वस्वपातोद्भवैरपक्रमात् विक्षेपे मार्गेषु अपक्रमैर्यावदा सन्तो चार्केऽङ्कस्ते । क्षितिजे उदयन् राशिः लग्नं स्यात् तद्वशात् अस्तं गच्छञ्च अस्तलग्नं स्यात् । लङ्कोदयैर्यथा सिद्धं दशमचतुर्थस्थानञ्च कुर्य्यात् । मध्यक्षिति जयोर्मध्ये या ज्या सा अन्त्या कथ्यते । विषुवत्क्षितिजयोरन्तरज्या चरदलज्या । उपरि स्वकस्थाने मध्ये क्षितिजमण्डलं कृत्वा वस्त्र वेष्टितं लोकालोकवेष्टितञ्च कृत्वा जलप्रवाहयोगेन पारदसाधयोगेन वा कालभ्रमणं साधयेत् । इति सूर्य्यसिद्धान्तसमाप्तम् ॥

खगड, पुं (खे आकाशे गलतीति । गल + अच् पृषोदरात् साधुः ।) वृक्षविशेषः । खागड़ा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः पोटगलः २ बृहत् काशः ३ काकेक्षुः ४ । इति रत्नमाला ॥

खङ्करः पुं (खन्यते कङ्कतिकया इति । खन् दारणे + क्विप् । कीर्य्यते विकीर्य्यते इति । कॄ विक्षेपे + अप् । ततः कर्म्मधारयः ।) चूर्णकुन्तलः । इति हेमचन्द्रः ॥

खच ग भूतिपृथ्वीरुत्पत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां परं अकं सेट ।) भूतिः सम्पत्तिः पूतिः पवित्रता तयोरुत्पत्तिः प्रादुर्भावः । भूत्युत्पत्तौ पूत्युत्पत्तौ चेत्यर्थः । ग, खचनाति राजा सम्पन्नः स्यादित्यर्थः । शेषार्थे कातन्त्रादयस्मतः । इति दुर्गादासः ॥

खच त क बन्धने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरां परं सकं सेट ।) खचयति । इति दुर्गादासः ॥

खचमसः पुं (खे आकाशे चम्यते भक्ष्यतेऽसौ पितृलोकस्थैः पुण्यात्मभिरित्यर्थः । चमु भक्षणे + असच् । खे चमसः यज्ञीयपात्रमिव अमृतमय लावण्यात्मम् ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खचरः पुं, (खे आकाशे चरतीति । चर + "चरेष्ट ।" ३।२।१६। इति टः ।) मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वायुः । राक्षसः । सूर्य्यः । एतेषां प्रमाणं यथा । महाभारते द्रोणपर्व्वणि ।

"खचरस्य सुतस्य सुतः खचरः
खचरस्य पिता न पुनः खचरः ।
खचरस्य सुतेन हतः खचरः
खचरी परिदेवति हा खचर ! ॥"

आकाशगामिनि त्रि । यथा । स्मृतिः ।

"पवनो निकपतिर्भूमिः रत्नाकाश खचरामराः ।

रूपकभेदः । यथा । सङ्गीतदामोदरः ।

"खचरो रङ्गताले स्यात् गुरुरादौ लघुस्तथा ।
प्रान्तेऽथवा दाशरथे भवदश्च रमाधर ॥"

खचित, त्रि, (खच + क्त ।) संयुक्तम् । तत्पर्य्याय करम्बितम् २ रूषितम् ३ गुरुगुम्फितम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ करम्बम् ५ कबरम् ६ मिश्रम् ७ सम्पृक्तम् ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ व्याप्तम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ गुम्फितम् १० छुरितम् ११ । इति जटाधरः ॥

खज मन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट ।) मन्थो विलोडनम् । खजति जलं मत्स्यः । इति दुर्गादासः ॥

खञ्ज, इ पाङ्गुल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं सेट । इदित् ।) इ खञ्ज्यते । पङ्गु खोड़ भावप्रधाननिर्द्देशात् पङ्गुत्वमिति यावत् । सो ऽस्यास्तीति चूड़ादित्वात् । पङ्गुलस्य भाव पाङ्गुल्यं खोञ्जनमित्यर्थः । खञ्जति खोड़ः । भावप्रधाननिर्द्देशो यथा । कुरङ्गकं इति का तन्त्रवचनम् । अत्र अमवर्णे परे उपर्ण्ण वकारस्य प्राप्तौ लोप इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

खञ्जः, पुं, (खञ्ज्यते निर्म्मीयते ऽनेन । खज + करणे अच् । यद्वा, खजति मथ्नातीति । खज + अच् ।) दर्व्वी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ चाटु इति भाषा ॥ (यथा महाभारते । १२ । ८१४ । २१ ।

'प्रयागमाध्यिर्त अर्पये दद्र त्रिय पते अपि ।
शुक्र निर्मन्थने तद्देवसङ्कर्षणे ॥"

"खञ्जकामश्च न स्याद्य सति इत्युपयोजितम् ॥"

इति चाभङ्गे निकितमासगमने स्मोधेऽध्याये ॥

खजकः, पुं (खजति मथ्नातीति । खज + ण्वुल् ।) मन्थानदण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥

खजपः, क्ली (खज्यते मथ्यते इति । उणादि "दलिकाभ्यस्तिभ्यः अपन् ।" उणां ३ । १४१ । इति अपन् ।) घृतम् । इत्युणादिकोषः ॥

खजलं, क्ली, (खे आकाशे जलमिव जलत्वम् ।)

नीहारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आकाशवारि । यथाह राजवल्लभः । [लूताश्च ।
"वर्षासु चरन्ति घनैः सह्वोरगा वियति कीट-
तद्विषयुतमपेयं खवलमगस्त्योदयात् पूर्व्वम् ॥"

खजा, स्त्री, (खज्+भावे अप् टाप् च ।) मन्थः । मथौया इति भाषा ॥ प्रहस्तः । इति मेदिनी ॥ (खज्+करणे अप् स्त्रियां टाप् ।) दर्व्वी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, चिकित्सितस्थाने मद्-विषेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।
"गुणाफलं गोक्षुरकाच बीजं
तयोर्घटां गोपयसा विपाच्य ।
खजाहतं शर्करया च युक्तं
पीत्वा नरो हृष्यति सर्व्वरात्रम् ॥"
पाकसाधनद्रव्यविशेषः । यथा, महाभारते । ४ । ७ । ११ ।
"खजाश्च दर्व्वीश्च करेण धारय-
न्नसिञ्च कालाङ्गमकोषमव्रणम् ।")
मारणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

खजाकः, पुं, (खज् मन्थे+"खजेराकः ।" उणां ४ । १३ । इति आकः ।) पक्षी । इत्युणादिवृत्तिः ॥

खजाका, स्त्री, पुं, (खजति मथ्नाति पाकम् । खज् मन्थे+"खजेराकः ।" उणां ४ । १३ । इति आकः ततष्टाप् ।) दर्व्वी । इत्यमरः । २ । ९ । ३४ । हाता चमच इत्यादि भाषा ॥
("खजाकः पक्षिणि ख्यातः खजाका दर्व्विरुच्यते ॥" इत्युणादिवृत्तिटीका ।)

खजित्, पुं, (खेन आकाशध्यानेन शून्यभावनयेति भावः जयति संसारभावं यः । जि+क्विप् । शून्यवादिनां बौद्धानां शून्यं सर्व्वमेव इत्याकारभावनया संसारभावजयनात् तथात्वम् ।) बुद्धविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४९ ॥

खज्योतिः, [स्] पुं, (खे आकाशे ज्योतिर्यस्य ।) खद्योतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खञ्जः, त्रि, (खजि गतिवैकल्ये+अच् ।) विकलगतिः । खोँड़ा इति भाषा ॥ यथा, मनुः । ३ । २४२ ।
"खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत् ॥")
तत्पर्य्यायः । खोड़ः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४९ । खोरः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ खोरः ४ खञ्जकः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ खोटः ६ । इति खोड़धातुपदर्शनात् ॥ तस्य लक्षणं यथाह माधवकारः ।
"वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद्यदा ।
खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात् ॥"

खञ्जकः, त्रि, (खञ्जतीति । खजि+कर्त्तरि ण्वुल् । स्वार्थे कन् वा ।) खञ्जः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११६ ॥

खञ्जकारिः, पुं, (खञ्जकस्य अरिः नाशकः ।) सुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ खेँसारि इति भाषा ॥

खञ्जखेटः, पुं, (खञ्ज इव खेटति गच्छति नृत्यन्निव भूमौ चरतीत्यर्थः । खिट्+अच् ।) खञ्जनपक्षी । इति शब्दमाला ॥

खञ्जखेलः, पुं, (खञ्ज इव खेलति तद्वच्चलनादित्यर्थः । खेल्+अच् ।) खञ्जनपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खञ्जनं, क्ली, (खजि विकलगतौ+भावे ल्युट् ।) गमनम् । इति मेदिनी । ने । ५५ ॥

खञ्जनः, पुं, (खजि+कर्त्तरि ल्युः ।) खनामख्यातपक्षी । तत्पर्य्यायः । खञ्जरीटः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १५ ॥ कणाटीनः ३ काकच्छर्दिः ४ खञ्जखेलः ५ तातनः ६ मुनिपुत्रकः ७ भद्रनामा ८ रत्ननिधिः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खञ्जखेटः १० गूढ़नीड़ः ११ तडकः १२ चरः १३ । इति शब्दमाला ॥ काकच्छदः १४ नीलकण्ठः १५ कणाटीरः १६ कणाटारकः १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य दर्शनेन यत् शुभाशुभं फलं भवति तदुक्तं वृहत्संहितायां ४५ अध्याये । तद्यथा,—
"खञ्जनको नामायं यो विहगस्तस्य दर्शने प्रथमे ।
प्रोक्तानि यानि मुनिभिः फलानि तानि प्रवक्ष्यामि ॥"
तत्र चत्वारः खञ्जना भवन्ति । तेषां नामान्याह ।
"स्थूलोऽभ्युन्नतकण्ठः कृष्णगलो भद्रकारको भद्रः ।
आकण्ठमुखात् कृष्णः सम्पूर्णः पूरयत्याशाम् ॥
कृष्णो गलेऽस्य बिन्दुः सितकरटान्तः स रिक्तकृद्रिक्तः ।
पीतो गोपीत इति क्लेशकरः खञ्जनो दृष्टः ॥"
अथ कस्मिन् काले दृष्टः कीदृक्फलं करोति इत्याह ।
"अथ मधुरसुरभिफलकुसुमतरुषु सलिलाशयेषु पुण्येषु ।
करितुरगभुजगमूर्द्धनि प्रासादोद्यानहर्म्येषु ॥
गोगोष्ठसत्समागमयज्ञोत्सवपार्थिवद्विजसमीपे ।
हस्तितुरङ्गमशालाच्छत्रध्वजचामराद्येषु ॥
हेमसमीपसिताम्बरकमलोत्पलपूजितोपलिप्तेषु ।
दधिपात्रधान्यकूटेषु च श्रियं खञ्जनः कुरुते ॥
पङ्के स्वाद्वन्नाप्तिर्गोरससम्पच्च गोमयोपगते ।
शाद्वलगे वस्त्राप्तिः शकटस्थे देशविभ्रंशः ॥
गृहपटलेऽर्थभ्रंशो वध्रे बन्धोऽशुचौ भवति रोगः ।
पृष्ठे त्वजाविकानां प्रियसङ्गममावहत्याशु ॥
महिषोष्ट्रगर्दभास्थिश्मशानगृहकोणशर्करा-
द्रिस्थः ।
प्राकारभस्मकेशेषु चाशुभो मरणरुग्भयदः ॥
पक्षौ धुन्वन्नशुभः शुभः पिबन् वारि निम्नगासंस्थः ।
सूर्य्योदयेऽथ शस्तो नेष्टफलः खञ्जनोऽस्तमये ॥
नीराजने निवृत्ते यया दिशा खञ्जनं नृपो यान्तम् ।
पश्येत्तया गतस्य क्षिप्रमरातिर्वशमुपैति ॥
तस्मिन् निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन्
यस्मिंस्तु छर्दयति तत्र तलेऽस्ति काचः ।
अङ्गारमप्युपदिशन्ति पुरीषणेऽस्य
तत्कौतुकापनयनाय खनेद्धरित्रीम् ॥
मृतविकलविभिन्नरोगितः
खतनुसमानफलप्रदः खगः ।
धनकृदभिनिलीयमानको
वियति च बन्धुसमागमप्रदः ॥
नृपतिरपि शुभं शुभप्रदेशे
खगमवलोक्य महीतले विदध्यात् ।
सुरभिकुसुमधूपयुक्तमर्घं
शुभमभिनन्दितमेवमेति वृद्धिम् ॥
अशुभमपि विलोक्य खञ्जनं
द्विजगुरुसाधुसुरार्च्चने रतः ।
न नृपतिरशुभं समाप्नुया-
न्न यदि दिनानि च सप्त मांसभुक् ॥"
ततः कालफलप्रदर्शनार्थमाह । [दिनशेषे ।
"आ वर्षात् प्रथमे दर्शने फलं प्रतिदिनं तु
दिक्स्थानमूर्त्तिलग्नर्क्षशान्तदीप्तादिभिश्चोह्यम् ।"
शाकुने दिग्विशेषेऽस्य शब्दफलं यथा,—
"वित्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भयं
याम्यायामशिभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः समुद्रालये ।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे-
ऽप्यैशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने ॥")

खञ्जनरतं, क्ली, (खञ्जनस्य रतमिव गोपनीयं अप्रत्यक्षं रतं रतिः ।) यमिनां गोप्यं रतम् । यतीनां गोपनीयमैथुनम् । इति हारावली ॥

खञ्जना, स्त्री, (खञ्जन इवाचरति । खञ्जन+क्यच् +क्विप् टाप् च । यद्वा, खजि+युच्+टाप् ।) सर्षपी । क्षुद्रखञ्जनजातिः । इति मेदिनी ॥

खञ्जनाकृतिः, स्त्री, (खञ्जनस्याकृतिरिवाकृतिरस्य ।) खञ्जनविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्पर्य्यायः । छायुत्रिका २ खञ्जनिका ३ सर्षपी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

खञ्जनिका, स्त्री, (खञ्जनस्तदाकारोऽस्त्यस्याः इति । खञ्जन+ठन् टाप् च ।) खञ्जनाकारपक्षिविशेषः । तत्पर्य्यायः । छायुत्रिका २ तुलिका ३ स्फोटिका ४ सर्षपी ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खञ्जनाकृतिः ६ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खञ्जरीटः, पुं, (खञ्ज इव ऋच्छतीति । ऋ गतौ+बाहुलकात् कीटन् ।) खञ्जनपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । १५ ॥ (यथा, अमरुशतके । ६६ ।
"तन्वी शरत्सुविपयगापुलिने कपोलौ
लोले दृशौ रुचिरचञ्चलखञ्जरीटौ ॥")

खट, काङ्क्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) खटति । काङ्क्षि आकाङ्क्षायाम् । इति दुर्गादासः ॥

खटः, पुं, (खट्+अच् ।) अन्धकूपः । कफः । प्रहारान्तरम् । टङ्कः । इति मेदिनी ॥ तृणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ लाङ्गलम् । कतृणम् । इति जटाधरः ॥

खटकः, पुं, (खट्+बाहुलकाद् वुन् ।) घटकः । तत्पर्य्यायः । नागवीटः २ टाङ्करः ३ चाचरः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुञ्चितपाणिः । इति शब्दमाला ॥

खटिकः, पुं, (खटः अस्त्यस्य इति ठन् ।) कुञ्चितपाणिः । इति हेमचन्द्रः ॥

खटिका, स्त्री, (खट्+अच् । ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च ।) लेखनद्रव्यम् । खड़ी इति भाषा । (यथा, कलाविलासे । २ । २३ ।

खगोलः

अथ ग्रहाणां मध्यभुक्तयः ।

	शनेः	राहोः	चन्द्रोच्चस्य
दिने— कलाद्याः	२।०।२३	३।१०।४४	६।४१।०
वर्षे—— राश्याद्याः	०।१२।१२।५४	०।१८।२१।१२।३६	१।१०।४०।५८।४२
युगे—— भगणाद्याः	२४६५६८	२३१२३८	४८८१०३
कल्पे—— भगणाद्याः	२४६५६८०००	२३१२३८०००	४८८१०३०००

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थितिः ।

	अश्विनी	भरणी	कृत्तिका	रोहिणी	मृगशिरा	आर्द्रा	पुनर्वसुः	पुष्या	अश्लेषा
राशिः अंशः कला	० १ ०	० २० ०	१ १ ३	१ २८ ३०	२ ३ ०	२ १ १०	२ २० ४०	३ १६ २०	३ २८ २०
अपक्रम- भागाः	१० उत्तरः	१२ उत्तरः	५ उत्तरः	५ दक्षिणः	१० दक्षिणः	८ दक्षिणः	६ उत्तरः	० उत्तरः	७ दक्षिणः

	मघा	पूर्व्वफल्गुनी	उत्तरफल्गुनी	हस्ता	चित्रा	स्वाती	विशाखा	अनुराधा	ज्येष्ठा
राशिः अंशः कला	४ २ २०	४ २२ २०	५ ५ ४०	५ १० ०	५ २४ १०	६ १६ ४	६ २६ ४०	७ २४ ०	७ २८ ०
अपक्रम- भागाः	उ	१२ उ	१३ उ	११ द	२ द	२७ उ	३४ द	३ द	४ द

	मूला	पूर्व्वाषाढ़ा	उत्तराषाढ़ा	अभिजित्	श्रवणा	धनिष्ठा	शतभिषा	पूर्व्वभाद्रपद्	उत्तरभाद्रपद्	रेवती
राशिः अंशः कला	८ १ १०	८ १४ ०	८ २० ०	८ २४ ४०	९ १० ०	९ २० ०	१० २० ०	१० २६ ०	११ १ ०	११ २९ ५०
अपक्रम- भागाः	८ द	५ ३० द	५ द	३० उ	३० उ	३३ उ	३० द	२४ उ	२६ उ	० उ

खगोलः, पुं आकाशमण्डलम्। तस्य विवरणं यथा। एतद्ब्रह्माण्डं सच्छिद्रं कटाहद्वयस्य गोलाकारसम्पुटतुल्यम्। यत्र भूर्भुवःस्वर्महर्जनतपःसत्य सञ्ज्ञकानि सप्तभुवनानि सन्ति। ब्रह्माण्डमध्ये यः परिधिः स आकाशकक्षा। तन्मध्ये प्रवाह परिवह सुवह संवहोद्वहाख्यानां सप्तानां वायूनां स्थानानि अधोऽधःक्रमेण सन्ति। तदन्तर्गतअधोऽधःस्थितपूर्वाभिमुखशनिबृहस्पतिराहुकेतुमङ्गलसूर्यशुक्रबुधचन्द्रग्रहयुक्त दक्षिणोत्तरस्थितध्रुवाख्य तारादयेन बद्धं नक्षत्रचक्रं सदापश्चिमगतिना प्रवहवायुना भ्रमति। ततः अधोऽधःक्रमेण सिद्धविद्याधरमेघविद्युदादियुक्तः सदोत्तरगतिरावहवायुर्भ्रमति एतद्ब्रह्माण्डस्य मध्ये समन्तात् ईश्वरस्य धारणात्मिकां शक्तिं विभ्राणो भूगोलः शून्ये तिष्ठति। पृथ्व्यन्तर्गता नागासुरसमाश्रया दिव्यौषधिरत्नोपेता रम्याः पातालं रसातलं महातलं तलातलं सुतलं वितलातल-सञ्ज्ञकाः ऊर्द्ध्वोर्द्ध्वक्रमेण सप्तपातालभूमयश्च सन्ति। सुमेरुपर्व्वतोपरि शून्ये एका ध्रुवतारा भ्रमति। एवं वड़वानलोपरि शून्ये अन्या ध्रुवतारा भ्रमति।

	अथ कक्षायोजनानि	व्यासयोजनानि	पृथिव्युच्चयोजनानि
आकाशस्य ब्रह्माण्डस्य वा	१८७१२०८०८६४००००००	५९५६२८३६११२०७२०२०	२९७९१४२१९५५६३६३६३
नक्षत्रस्य	२५९८९००००	८२६६२२०३	४१३४५३३६
शनेः	१२७६६८२५५	४०६२०२१७	२१३१००५८
राहुकक्षा	८०५७२८६३२	२५६३३६८२०१	१२८१८८३३००
गुरोः	५१३७५७६४	१६३४६८३४	८१७२६१७
चन्द्रोच्चस्य	३८३२८४८४	१२७४२८२८	६३७०६१४
मङ्गलस्य	८१४६९०९	२५९२१९८	१२९५२९९
सूर्यस्य	४३३१५००	१३७८२०४	६८८३०२
शुक्रशीघ्रस्य	२६६४६३७	८४७८३९	४२३११९
बुधशीघ्रस्य	१०४३२०९	३३१९३०	१६५१६५
बुधशुक्रयोः	४३६१५०	१३८७०५	६८५८८
चन्द्रस्य	३२४०००	१०३०९१	५०४५
आवहवायोः	५१०४	१६२४	१२
भूगोलस्य	४९६७	१५८१	०

अथ ग्रहाणां मध्यभुक्तयः।

	रवेः	चन्द्रस्य	मङ्गलस्य
नित्ये— कलाद्याः	५९।८।१०।०	७९०।३४।५२	३१।२६।२८
वर्षे—— राश्याद्याः	१२।०।०।०	४।१२।४६।४०।४८	६।११।१२४।९।३६
युगे—— भगणाद्याः	४३२००००	५७७५३३३६	२२९६८३२
कल्पे—— भगणाद्याः	४३२०००००००	५७७५३३३६०००	२२९६८३२०००

	बुधशीघ्रस्य	बृहस्पतेः	शुक्रशीघ्रस्य
नित्ये— कलाद्याः	२४५।३२।२१	४।५९।९	९६।७।४३
वर्षे—— राश्याद्याः	१।२।४।३४।२२।४८	१।०।२१।२।३६	७।१५।११।४९।१२
युगे—— भगणाद्याः	१७९३७०६०	३६४२२०	७०२२३७६
कल्पे —— भगणाद्याः	१७९३७०६००००	३६४२२००००	७०२२३७६०००

खगोलः

अथ ग्रहाणां मध्यगतयः।

	शनेः	राहोः	चन्द्रोच्चस्य
दिने— कलाद्याः	२।०।२३	३।१०।४४	६।४१।०
वर्षे— राश्याद्याः	०।१२।१२।५४	०।१८।२१।१२।३९	१।१०।४०।५८।४
युगे— भगणाद्याः	२४६५६८	२३२२३८	४८८२०३
कल्पे— भगणाद्याः	२४६५६८०००	२३२२३८०००	४८८२०३०००

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थितिः।

	अश्विनी	भरणी	कृत्तिका	रोहिणी	मृगशिरा	आर्द्रा	पुनर्वसुः	पुष्य	आश्लेषा
राशिः	०	०	१	१	२	२	२	३	३
अंशः	१	२०	१	२८	३	१	२०	१९	२८
कला	०	०	३	३०	०	१०	४०	२०	२०
अपक्रम-भागाः	१० उत्तरः	१२ उत्तरः	५ उत्तरः	५ दक्षिणः	१० दक्षिणः	८ दक्षिणः	६ उत्तरः	० उत्तरः	७ दक्षिणः

	मघा	पूर्वफल्गुनी	उत्तरफल्गुनी	हस्ता	चित्रा	स्वाती	विशाखा	अनुराधा	ज्येष्ठा
राशिः	४	४	५	५	५	६	६	७	७
अंशः	२	२२	५	१०	२४	१९	२९	२४	२८
कला	२०	२०	४०	०	१०	४	४०	०	०
अपक्रम-भागाः	उ	१२ उ	१३ उ	११ द	२ द	२७ उ	३४ द	३ द	४ द

	मूला	पूर्वाषाढा	उत्तराषाढा	अभिजित्	श्रवण	धनिष्ठा	शतभिषा	पूर्वभाद्रपद्	उत्तरभाद्रपद्	रेवती
राशिः	८	८	८	९	९	९	१०	१०	११	११
अंशः	१	१४	२०	२४	१०	२०	२०	२६	१	२९
कला	१०	०	०	४०	०	०	०	०	०	५०
अपक्रम-भागाः	८ द	५ ३० द	५ द	३० उ	३० उ	३३ उ	३० द	२४ उ	२६ उ	० उ

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थितिः ।

	अगस्त्यः	मृगव्याधः । कालपुरुषः	हुतभुक्	ब्रह्महृदयं	सप्तर्षितारा
राशि	३	२	१	१	१
भागाः	०	२०	२२	२२	१
कला	०	०	०	०	३
अपक्रम-भागाः	६० द	४० द	३८ उ	३० द	५ उ
	पुनर्वसौ	आर्द्रायाम्	रोहिण्याम्	रोहिण्याम्	कृत्तिकायाम्

अथ खगोलरचना ।

सर्वाङ्कितं काष्ठनिर्मितं भूगोलं तन्मध्यगा सुमेरोरुभयत्र निर्गतं दण्डञ्च कृत्वा मध्यमान्तरं [illegible] परिमितं सर्वविभक्तं आधारकक्षाद्वय विश्वकक्षैका च कार्या ।

अथ मेषादिराशिस्थितिः ।

अहोरात्रार्द्धकर्णे सनधमाणानुमानेन च [illegible] दक्षिणोत्तरविभक्तैर्विक्षेपभागै- [illegible]पक्रमैश्च मेषादीनां राशीनां तिस्र [illegible] कुर्यात् । ता एव कक्षा कर्क्यादीनां [illegible] कुर्यात् । तादृशास्त्विमास्तुलादीनां तथा [illegible] मकरादीनाञ्च कुर्यात् ।

अहोरात्रार्द्धकर्णमानं यथा ।

[illegible] हे कुर्यात् । तत्र [illegible] क्षीणा [illegible] दक्षिणोत्तरं दिन- [illegible]दलं स्यात् ।

विक्षेपमानं यथा ।

[illegible] स्वकान्त्यमानं निजपातेन राशिचक्र [illegible]भागे परमं दक्षिणोत्तरं विक्षिप्यते । [illegible] द्विगुणितं बृहस्पति मङ्गल [illegible] अर्धे चतुर्गुण विक्षिप्यते । तत्र [illegible] सार्द्धविक्षेपकला २७० मङ्गलस्य ९० बुधस्य १२० बृहस्पतेः ६० शुक्रस्य १२० [illegible] १२० इत्येवं विक्षेपकला नास्ति ।

अथ नक्षत्रादिकक्षास्थापनम् ।

आधारकक्षाद्वयोपरि [illegible] नक्षत्राणां कक्षा कुर्यात् । तासां कक्षाणां [illegible] विषुवत्कक्षा स्थिता । तत्पार्श्व [illegible] हे अयने विषुवद्वयं कुर्यात् । विषुवत्स्थानात् भागत्रयार्धेन स्फुटभागे [illegible] चिह्नादीनि कुर्यात् अर्थात् मेषादि राशीनां [illegible] । तदा [illegible] निबद्ध [illegible] कार्या । तथा [illegible] भवति । [illegible] विषुवत्कक्षा [illegible] क्षितिज उदयन् राशिः लग्नं स्यात् तद्वशात् [illegible] गच्छंश्च अस्तलग्नं स्यात् । लङ्कोदयैर्यथा सिद्धं दशमचतुर्थस्थानञ्च कुर्यात् । मध्यक्षितिजयोर्मध्ये या ज्या सा अक्षज्या कथ्यते । [illegible] वनक्षितिजयोरन्तरज्या चरदलज्या । उपरि [illegible] स्थानं मध्ये क्षितिजमण्डलं कृत्वा तस्य वेष्टितं लोकालोकवेष्टितञ्च कृत्वा जलयन्त्रयोगेन पारदसूत्रयोगेन वा कालभ्रमणं साधयेत् । इति सूर्य्यसिद्धान्तसम्मतम् ॥

खगण्ड पुं, (खे आकाशे गलतीति । गल + अच पृषोदरात् साधुः ।) खर्व्वविशेषः । खागड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः मोटगल २ बृहत्-काण्ड ३ काकेक्षु ४ । इति रत्नमाला ॥

खर्ज्जुरः, पुं (खर्ज्जति कण्डूतिकया इति । खर्ज्ज व्यथने + किप । कीर्य्यते विकीर्य्यते इति । कॄ विक्षेपे + अप । ततः कर्म्मधारयः ।) सूर्य्यकुण्डल । इति [illegible] ॥

खच, श भूतिप्रादुर्भावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-सकं-सेट् ।) भूतिः सम्पत्तिः पूतिः पवित्रता तयोरुत्पत्तिः प्रादुर्भावः । भूत्युत्पत्तौ पूतुत्पत्तौ चेत्यर्थः । श, खच्नाति राजा सम्पद स्यादित्यर्थः । शिवार्थे कातन्त्राद्यसम्मतः । इति दुर्गादासः ॥

खच त् क बन्धने । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त चुरां-परं-सकं-सेट् ।) खचयति । इति दुर्गादासः ॥

खचमसः, पुं (खे आकाशे चम्यते भक्ष्यतेऽसौ पितृभिर्देवैः सुधाकरैरित्यर्थः । चम भक्षणे + असच । खे चमसः यज्ञीयपात्रमिव आकाशस्य भाजनम् ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खचरः, पुं, (खे आकाशे चरतीति । चर + "चरेट ।" ३।२।१६ । इति ट ।) मेघः । इति शब्दार्थ[illegible] । वायुः । राक्षसः । [illegible] । [illegible] प्रमाणं यथा । महाभारते [illegible] ।

"खचरस्य सुतस्य सुतं खचर
खचरस्य पिता न च पुत्र खचरः ।
खचरस्य गृहीत्वा [illegible] खचर
खचरो [illegible] खचरः ॥"

आकाशगामिनि त्रि । यथा । स्मृतिः ।

"पवनो दिक्पतिर्भूमि राकाशं खचरामरा ।"

रूपकभेदः । यथा । सङ्गीतदामोदरे ।

"खचरो रङ्गताले स्यात् गुरुरादौ लघुस्तथा ।
[illegible] भवेदत्र दृश्यतः ॥"

खचित, त्रि, (खच + क्त ।) संयुक्तम् । तत्पर्य्याय करम्बितम् २ रूषितम् ३ गुण्ठितम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ करम्बम् ५ कबरम् ६ मिश्रम् ७ सम्पृक्तम् ८ । इति हेमचन्द्रः । व्याप्तम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ गुम्फितम् १० कुरितम् ११ । इति जटाधरः ॥

खज मन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) मन्थो विलोडनम् । खजति धम मल्लः । इति दुर्गादासः ॥

खञ्ज, इ पाङ्गुल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् । इदित् ।) इ खञ्ज्यते । पङ्गु लोके भावप्रधाननिर्देशात् पङ्गुत्वमिति यावत् । [illegible] इत्यादि [illegible] । [illegible] पाङ्गुल्यं [illegible] । खञ्जति लोके । भावप्रधाननिर्देशो यथा । [illegible] इति का तन्त्रम् । अत्र [illegible] प्राचीनोऽयमर्थः । इति दुर्गादासः ॥

खञ्जः, पुं, (खञ्जते निर्म्मीयतेऽनेन । खञ्ज + [illegible] अच । यद्वा, खञ्जति सघातीति । खञ्ज + अच ।) इति । [illegible] भरतः । [illegible] इति भाषा । (यथा, महाभारते । १२ । [illegible]

"[illegible] निर्म्मीयते [illegible] ।
[illegible] ।"
"[illegible] ।"

इति [illegible] ।

खञ्जकः, पुं (खञ्जति [illegible] । खञ्ज + ण्वुल् ।) [illegible] । इति [illegible] ॥

खञ्जनं, क्ली (खञ्ज्यते [illegible] इति । [illegible] "[illegible] ।" [illegible] । इति [illegible] ।) [illegible] ॥

खञ्जनी, स्त्री, (खे आकाशे [illegible] ।)

नीहारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आकाशवारि ।
यथाह राजवल्लभः । [लुताख्य ।
"वर्षासु चरन्ति घनैः सहोरगा वियति कीट-
तद्विषजुष्टमपेयं खजलमगस्त्योदयात् पूर्व्वम् ॥"

खजा, स्त्री, (खज् + भावे अप् टाप् च ।) मन्थः ।
मन्थोया इति भाषा ॥ प्रहस्तः । इति मेदिनी ॥
(खज् + करणे अप् स्त्रियां टाप् ।) दर्व्वी ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, चिकित्सितस्थाने षड्-
विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।
"गुग्राफलं गोक्षुरकाच्च बीजं
तथोच्चटां गोपयसा विपाच्य ।
खजाहतं शर्करया च युक्तं
पीत्वा नरो हृष्यति सर्व्वरात्रम् ॥"
शाकसाधनद्रव्यविशेषः । यथा, महाभारते ।
४।७।११ ।
"खजाश्च दर्व्वीश्च वरेण धारय-
न्नविश्च कालाङ्गमकोषमव्रणम् ।")
मारणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

खजाकः, पुं, (खज् मन्थे + "खजेराकः ।" उणां
४।१३ । इति आकः ।) पक्षी । इत्युणादिवृत्तिः ॥

खजाका, स्त्री, पुं, (खजति मथ्नाति पाकम् ।
खज् मन्थे + "खजेराकः ।" उणां ४।१३ । इति
आकः ततष्टाप् ।) दर्व्वी । इत्यमरः । २।९।३४ ।
हाता चमस इत्यादि भाषा ॥
("खजाकः पक्षिणि ख्यातः खजाका दर्व्विरुच्यते ॥"
इत्युणादिवृत्तिटीका ।)

खजित्, पुं, (खेन आकाशध्यानेन शून्यभावनयेति
भावः जयति संसारभावं यः । जि + क्विप् । शून्य-
वादिनां बौद्धानां शून्यं सर्व्वमेव इत्याकार-
भावनया संसारभावजयनात् तथात्वम् ।) बुद्ध-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४९ ॥

खज्योतिः, [स्] पुं, (खे आकाशे ज्योतिर्यस्य ।)
खद्योतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खञ्जः, त्रि, (खजि गतिवैकल्ये + अच् ।) विकल-
गतिः । खोँड़ा इति भाषा ॥ यथा, मनुः ।३।२४२।
"खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा
भवेत् ॥")
तत्पर्य्यायः । खोड़ः २ । इत्यमरः ।२।६।४९ ।
खोरः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ खोरः ४
खञ्जकः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ खोटः ६ । इति
खोड़धात्वर्थदर्शनात् ॥ तस्य लक्षणं यथाह
माधवकरः ।
"वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद्यदा ।
खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात् ॥"

खञ्जकः, त्रि, (खञ्जतीति । खजि + कर्त्तरि ण्वुल् ।
स्वार्थे कन् वा ।) खञ्जः । इति हेमचन्द्रः ।३।११६॥

खञ्जकारिः, पुं, (खञ्जकस्य अरिः नाशकः ।) सुखा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ खे ँसारि इति भाषा ॥

खञ्जखेटः, पुं, (खञ्ज इव खेटति गच्छति नृत्यन्निव
भूमौ चरतीत्यर्थः । खिट् + अच् ।) खञ्जन-
पक्षी । इति शब्दमाला ॥

खञ्जखेलः, पुं, (खञ्ज इव खेलति तच्चलनादि-
त्यर्थः । खेल् + अच् ।) खञ्जनपक्षी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

खञ्जनं, क्ली, (खजि विकलगतौ + भावे ल्युट् ।)
गमनम् । इति मेदिनी । ने । ५५ ॥

खञ्जनः, पुं, (खजि + कर्त्तरि ल्युः ।) खनामख्यात-
पक्षी । तत्पर्य्यायः । खञ्जरीटः २ । इत्यमरः ।
२।५।१५॥ कणाटीनः३ काकच्छर्दिः४ खञ्जखेलः५
तातनः ६ मुनिपुत्त्रकः ७ भद्रनामा ८ रत्न-
निधिः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खञ्जखेटः १०
गूढ़नीड़ः ११ तञ्जकः १२ चरः १३ । इति
शब्दमाला ॥ काकच्छदः १४ नीलकण्ठः १५
कणाटीरः १६ कणाटीरकः १७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (अस्य दर्शनेन यत् शुभाशुभं फलं
भवति तदुक्तं बृहत्संहितायां ४५ अध्याये ।
तद्यथा,—
"खञ्जनको नामायं यो विहगस्तस्य दर्शने प्रथमे ।
प्रोक्तानि यानि मुनिभिः फलानि तानि
प्रवक्ष्यामि ॥"
तत्र चत्वारः खञ्जना भवन्ति । तेषां नामान्याह ।
"स्थूलोऽभ्युन्नतकण्ठः कृष्णगलो भद्रकारको भद्रः ।
आकण्ठमुखात् कृष्णः सम्पूर्णः पूरयत्याशाम् ॥
कृष्णो गलेऽस्य बिन्दुः सितकरटान्तः स रिक्त-
इत्युक्तः ।
पीतो गोपीत इति क्लेशकरः खञ्जनो दृष्टः ॥"
अथ कस्मिन् काले दृष्टः कीदृक्फलं करोति
इत्याह ।
"अथ मधुरसुरभिफलकुसुमतरुषु सलिलाशयेषु
पुण्येषु ।
करितुरगभुजगमूर्द्ध्नि प्रासादोद्यानहर्म्म्येषु ॥
गोगोष्ठसत्समागमयज्ञोत्सवपार्थिवद्विजसमीपे ।
हस्तितुरङ्गमशालाच्छत्रध्वजचामराद्येषु ॥
हेमसमीपसिताम्बरकमलोत्पलपूजितोपलिप्तेषु ।
दधिपात्रधान्यकूटेषु च श्रियं खञ्जनः कुरुते ॥
पङ्के स्वाद्वन्नाप्तिर्गोरससम्पच्च गोमयोपगते ।
शाद्वलगे वस्त्राप्तिः शकटस्थे देशविभ्रंशः ॥
गृहपटलेऽर्थभ्रंशो वध्रे बन्धोऽशुचौ भवति रोगः ।
पृष्ठे लवाविकानां प्रियसङ्गममावहत्याशु ॥
महिषोष्ट्रगर्द्दभास्थिश्मशानगृहकोणशर्करा-
द्रिस्थः ।
प्राकारभस्मकेशेषु चाशुभो मरणरुग्भयदः ॥
पक्षौ धुन्वन्नशुभः शुभः पिबन् वारि निम्नगासंस्थः ।
सूर्य्योदयेऽथ शस्तो नेष्टफलः खञ्जनोऽस्तमये ॥
नीराजने निवृत्ते यया दिशा खञ्जनं नृपो यान्तम् ।
पश्येत्तया गतस्य क्षिप्रमरातिर्वशमुपैति ॥
तस्मिन् निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन्
यस्मिंस्तु छर्दयति तत्र तलेऽस्ति काचः ।
अङ्गारमप्युपदिशन्ति पुरीषणेऽस्य
तत्कौतुकापनयनाय खनेद्धरित्रीम् ॥
क्षतविकलविभिन्नरोगितः
स्वतनुसमानफलप्रदः खगः ।
धनकृदभिनिलीयमानको
वियति च बन्धुसमागमप्रदः ॥
नृपतिरपि शुभं शुभप्रदेशे
खगमवलोक्य महीतले विदध्यात् ।
सुरभिकुसुमधूपयुक्तमर्घं
शुभमभिनन्दितमेवमेति वृद्धिम् ॥
अशुभमपि विलोक्य खञ्जनं
द्विजगुरुसाधुसुरार्चने रतः ।
न नृपतिरशुभं समाप्नुया-
न्न यदि दिनानि च सप्त मांसभुक् ॥"
ततः कालफलप्रदर्शनार्थमाह । [दिनशेषे ।
"आ वर्षात् प्रथमे दर्शने फलं प्रतिदिनं तु
दिक्स्थानमूर्त्तिलग्नर्क्षशान्तदीप्तादिभिश्चोह्यम् ।
शाकुने दिग्विशेषेऽस्य शब्दफलं यथा,—
"वित्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भयं
याम्यामग्निभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः समुद्रालये ।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे-
ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने ॥")

खञ्जनरतं, क्ली, (खञ्जनस्य रतमिव गोपनीयं
अव्यक्तं रतं रतिः ।) यमिनां गोप्यं रतम् ।
यतिनां गोपनीयमैथुनम् । इति हारावली ॥

खञ्जना, स्त्री, (खञ्जन इवाचरति । खञ्जन + डाच्
+ क्विप् टाप् च । यद्वा, खजि + युच् + टाप् ।)
सर्षपी । क्षुद्रखञ्जनजातिः । इति मेदिनी ॥

खञ्जनाकृतिः, स्त्री, (खञ्जनस्याकृतिरिवाकृतिरस्य ।)
खञ्जनविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्-
पर्य्यायः । छायुक्तिका २ खञ्जनिका ३ सर्षपी ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

खञ्जनिका, स्त्री,(खञ्जनस्तदाकारोऽस्त्यस्याः इति ।
खञ्जन + ठन् टाप् च ।) खञ्जनाकारपक्षि-
विशेषः । तत्पर्य्यायः । छायुक्तिका २ तुलिका३
स्फोटिका ४ सर्षपी ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
खञ्जनाकृतिः ६ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खञ्जरीटः, पुं (खञ्ज इव ऋच्छतीति । ऋ गतौ +
बाहुलकात् कीटन् ।) खञ्जनपक्षी । इत्यमरः ।
२ । ५ । १५ ॥ (यथा, अमरुशतके । ९९ ।
"तन्वी शरत्त्रिपथगापुलिने कपोलौ
लोले दृशौ रुचिरचञ्चलखञ्जरीटौ ॥")

खट, काङ्क्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट् ।) खटति । काङ्क्षि आकाङ्क्षायाम् ।
इति दुर्गादासः ॥

खटः, पुं, (खट् + अच् ।) अन्धकूपः । कफः ।
प्रहारान्तरम् । टङ्कः । इति मेदिनी ॥ तृणम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ लाङ्गलम् । कन्तृणम् । इत्य-
जयपालः ॥

खटकः, पुं, (खट् + बाहुलकाद् वुन् ।) घटकः ।
तत्पर्य्यायः । नागवीटः २ टाङ्करः ३ चारचरः ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुञ्चितपाणिः । इति शब्द-
माला ॥

खटिकः, पुं, (खटः अस्त्यस्य इति ठन् ।) कुञ्चित-
पाणिः । इति हेमचन्द्रः ॥

खटिका, स्त्री, (खट् + अच् । ततः संज्ञायां कन्
टाप् अत इत्वञ्च ।) लेखनद्रव्यम् । खड़ी इति
भाषा । (यथा, कलाविलासे । २ । २३ ।

"त्रिविधवर्णागुरुश्यामम्पन्दनकर्पूरमर्दिष
पूगफले ।
खटिकाहस्तः स सम्यक् गणयति कोटीर्मुहूर्त्तेन ॥")
कर्णरन्ध्रम् । चीरणम् । इति विश्वः ॥

खटिनी स्त्री (खट+बाहुलकात् इनि । ङीप् च ।) खटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा हितोपदेशे ।
'न पतति खटिनी ससम्भ्रमा यस्य महेन्द्र नायाम् ॥")

खटी स्त्री (खट+अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) लेखनद्रव्यम् । खडी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खटिनी२ खटिका३ धवलमृत्तिका४ सितधातुः५ पाण्डुरतः६ पाण्डुमृत्तिका ७ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तदाहश्वयदोषकफास्रनेत्ररोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः पर्य्यायान्तराणि कठिनीशब्दे द्रष्टव्यानि ॥ (यथास्याः पर्य्याया गुणाश्च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
'खटिका कठिनी चापि लेखनी च निगद्यते ।
खटिका दाहजिच्छीता मधुरा विषशोथजित् ॥
लेपादेतद्गुणा प्रोक्ता भक्षिता मृत्तिका समा ।
खटी गौरखटी द्वे च गुणैस्तुल्ये प्रकीर्त्तिते ॥)

खट्ट क वृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पर सक सेट ।) दन्त्यान्तः । क, खट्टयति । इति संवरणम् । इति दुर्गादासः ॥

खट्टन त्रि (खट्टते व्रियते प्राप्यान्तरिति खट्ट वृतौ कर्मणि ल्युट् ।) खर्व्वः । इति हेमचन्द्रः । छोट इति भाषा ॥ खम्न इति पाठोऽपि दृष्टः ॥

खट्टा स्त्री (खट्ट+टाप् ।) खट्वा इति शब्दचन्द्रिका ॥

खट्टाश पुं स्त्री (खट्ट आच्छाद्य शेते अश्नाति इति भाषा अश भोजने ... गात्र गन्धक वा ... अच् ।) वनजन्तु-विशेषः । खटाश इति गन्धगोकुला इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । गन्धौतुः २ पूतनाशन ३ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खट्टाशी४ पुनाड़ुः५ । इति शब्दरत्नावली । खट्टाशः ६ गन्धमार्जारः ७ वनमार्जारः ८ पूतिः ९ इति जटाधरः ॥ पुष्प-कः १० इति दत्तान्यसुन्दरवचनम् ॥

खट्टाशि पुं खट्टाश + इञ् ... प्रकारस्य सत्त्वम् । यद्वा ... खट्टाशि । इति जटाधरः ॥ (अस्य मांसं यथा भैषज्यरत्नावल्यां वातव्याधि-प्रकरणे ।
'खट्टाशस्य ... मांसस्य च ।
समता ... मध्यमा मतोत्तमा ॥)

खट्टि पुं (खट्ट+इन् ।) शवयानम् । तत्पर्य्यायः । चलकुत्सा २ चारट ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खट्टिक त्रि (खट्टेः कारणं खट्टं मांसं छित्त्वा लेभा स्नातीति । ठन् ।) खाड्गिकः । इति शब्द-माला । पाँसिनादा इति भाषा ॥

खट्टिका स्त्री (खट्ट+अण् स्वार्थे वा कन्+टाप्
अत इत्वम् ।) क्षुद्रखट्वा । तत्पर्य्यायः । निषद्या २ मञ्ची ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आसन्दी ४ । इति जटाधरः । शवयानम् । इति शब्दमाला ॥

खट्टेरक, त्रि (खट्ट+बाहुलकात् कर्म्मणि एरक ।) खर्व्वः । इति शब्दमाला ॥

खट्वा स्त्री (खट्यते काङ्क्ष्यते शयनार्थिभिरिति । खट काङ्क्षायाम्+'अशूप्रुषिलटीति ।" उणां १ । १५१ । इति क्वन् ।) काष्ठादिरचितशय्याधारः । खाट इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शयनम् २ मञ्चः ३ पर्य्यङ्कः ४ पल्यङ्कः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १३८ ॥ तल्पम् ६ शय ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तद्युक्तिर्यथा —
'अष्टाभिः काष्ठखण्डैश्च खट्वेति प्रतिपद्यते ।'
अथैषां नामानि ।
'तिष्ठेत् यत्रालम्बा खट्वा तत्रापि चरणद्वयम् ।
शिरः स्यादुपधानं स्यात् अधः स्यात् निरूपकम् ॥
आलिङ्गने उभे पार्श्वे प्राह भोजमहीपतिः ।
आलिङ्गने चतुर्हस्ते उपधाननिरूपके ॥
तदर्द्धेन तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति ।
सप्तषोडशिका खट्वा सर्व्वत्राभयदायिका ॥
आलिङ्गने सार्द्धवत् उपधाननिरूपके ।
सार्द्धद्वयं च चरणा हस्तैकपरिसम्मिता ॥
सप्ताष्टाङ्गिका खट्वा सर्व्वकामफलप्रदा ।
आलिङ्गने षड्हस्ते उपधाने निरूपके ॥
तदर्द्धेन तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति ।
सप्तविंशतिका खट्वा धनधान्यजयप्रदा ॥
आलिङ्गने षड्हस्ते उपधाने निरूपके ।
वितस्तिसम्मिते पादा हस्तैकपरिसम्मिता ॥
सर्व्वविंशतिका खट्वा राज्यमप्युपजायते
आलिङ्गने सार्द्धपञ्चे उपधाने निरूपके ॥
तदर्द्धेन तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति ।
सप्तद्वाविंशिका खट्वा सर्व्वसम्पत्प्रदायिनी ॥
आलिङ्गने च पञ्चाङ्गे उपधाने निरूपके ।
वितस्तिसम्मिते पादाश्चत्वारश्चरणा इति ॥
चतुर्विंशतिका खट्वा सर्व्वरोगजयङ्करी ।
आलिङ्गने सप्तहस्ते उपधाने निरूपके ॥
वितस्ते सा द्वयाद्धं चत्वारश्चरणा इति ।
सर्व्वषड्विंशतिका खट्वा सर्व्वसौभाग्यकारिका ॥
आलिङ्गने सार्द्धसप्त उपधाने निरूपके ।
सार्द्धवितस्ते साद्धाश्च चत्वारश्चरणा इति ॥
सप्ताष्टाविंशिका खट्वा सर्व्वभोगप्रदायिका ।
आलिङ्गने चाष्टहस्ते उपधाने निरूपके ॥
चतुर्हस्ते सार्द्धहस्ताश्चत्वारश्चरणा इति ।
सर्व्वत्रिंशतिका खट्वा सर्व्वकामार्थदायिनी ।
इत्येवमादिका खट्वा समानेनोपलक्षिता ।
चातुर्वर्ण्यार्थिनां पूर्णा सम्पत्तिप्रदायिका ॥
काम्या क्षितिपतिभिरेतास्तु विविधाङ्गनिरूपणा ।
सर्व्वषोडशिका खट्वा सर्व्वेषामेव युज्यते ॥
अष्टौ नामानि तासां स्युश्चतुर्हस्तयुतानि च ।
ईशितमङ्गला नाम खट्वा एषितैषिते ॥
एव चान्या भद्रान्या तत्र सर्व्वदाभिधा ।
सार्व्वार्थसिद्धिः सर्व्वसिद्धिरमया चाष्टमङ्गला ॥ * ॥
एकैकहस्तखण्डा तु भवेन्मध्यमकं परम् ।
जयोऽथ मङ्गलं प्रियात् चित्रकान्तं यतो महान् ॥
एकैकहस्तखण्डा तु महानामिति लक्षणम् ।
सा तुङ्गा ह्यतितुङ्गा च शिखरी विशेषतः ॥
एकैकहस्तखण्डा तु टङ्क इत्यभिधीयते ।
यात्रासिद्धिं समारभ्य येऽमी षोडश कीर्त्तिताः ॥
आदित्यादिग्रहाणामाद्यस्त्वेकद्वय क्रमात् ।
दूरदर्शी दीर्घस्पर्शी दुर्लक्ष्योऽथ दुरासदः ॥
यथोत्तरं दशगुणाः पादैकपरिवाहिनः ।
प्रासादसंज्ञकाः काम्या राज्ञा सुखमभीप्सता ॥
चत्वार एते सर्व्वेषां भूपतीनां सुखावहाः ॥ * ॥
भोजमतं च ।
'सर्व्वविंशतिका यावत् आरभ्याभयषोड़शीम् ।
खट्वानामिति नामानि अष्टौ हस्तद्वयाधिकाम् ॥
तद्यथा —
'मङ्गला विजया पुष्टिः क्षमा तुष्टिः सुखासनम् ।
प्रचण्डा सर्व्वतोभद्रा खट्वानामाष्टकं विदुः ॥
आसां विभागः पूर्व्ववत् ॥ * ॥
पराशरस्य हितायाम् ।
'अष्टाभिः काष्ठखण्डैस्तु योऽत्र पिण्डो विधायते ।
स चैत समो भवेत् खट्वा प्रयत्ना स्यादतोऽन्यथा ॥
समे सर्व्वायसम्पत्तिर्विषमे विषमास्पदम् ।
तस्मात् खट्वाङ्गपिण्डोऽयं समः कार्य्यः सदा सूरिभिः ॥"
इत्यन्तु सामान्यं सर्व्वसम्मतम् । काष्ठनियमस्तु पूर्व्ववदेव । इत्यासनयुक्तौ खट्वोद्देशः ॥ * ॥
तस्या दोषगुणा यथा —
'खट्वायां यो गुणो भावो मानश्च परिकीर्त्तितम् ।
तेनैव खट्वा काष्ठौघा तथैव गुणमावहेत् ॥
अनेनैव विधानेन कार्य्यं खट्वाविधासनम् ।
विना नौकां सम कार्य्यं सर्व्वमेवासनं गुरु ॥
इति तत्रैव युक्तिकल्पतरुः ॥
अस्या गुणः । वातलत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
प्रेङ्खा । इत्यमरटीका ॥ कालशिमी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खट्वाङ्ग क्ली (खट्वाया अङ्गम् । तच्चिह्नमस्ति यस्येति ।) शिवस्यास्त्रविशेषः । तत्पर्य्यायः । सुखसुप्त २ । इति हेमचन्द्रः । (यथा मार्कण्डेये । ८० । ६ ।
'विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥)

खट्वाङ्ग पुं (खट्वाङ्ग इत्याख्याऽस्य । शिवस्य खट्वाङ्गास्त्रम् अनेन दुर्लभमासनत्वात् अमोघवीर्य्यत्वाच्चास्य तथात्वम् ।) सूर्य्यवंशीयराजविशेषः । स तु दिलीपः राजपुत्रः । यथा — श्रीमद्भागवते । ९ । ९ । ४१ ।
'ततो दशरथात्तस्मात् पुत्र एकविंशतिः ।
राजा विश्वसहो यस्य खट्वाङ्गश्चक्रवर्त्तिभूः ॥"

खट्वाङ्गधर पुं (खट्वाङ्गं बिभर्त्ति इति । धृ+अच् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥

खट्वाङ्गी, [न्] पुं (खट्वाङ्गं अस्त्रविशेषः अस्यास्तीति इनि ।) शिवः । इति हारावली ॥ (प्रायश्चित्तार्थं धारणीय खट्वाङ्गास्त्रधारी तपस्विविशेषः । यथा, मनुः । ११ । १०५ ।

"खट्वाङ्गी चीरवासा वा ब्रह्मचारी विजने वने ।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः ॥")

खट्वारूढः, त्रि, (खट्वामारूढः । "खट्वा चेपे ।" २।१।२६ । इति निन्दायां द्वितीयान्तस्य क्तान्तेन नित्यसमासः ।) अविनीतः । प्रमादवान् । इति त्रिकाण्डशेषभूरिप्रयोगौ ॥ (यथा, भट्टौ ।५।१०।
"वृतस्त्वं पात्रिसमितैः खट्वारूढः प्रमादवान् ।
पानशौण्डः श्रियं नेता नात्यन्तीनत्वमुन्मनाः ॥"
"खट्वारूढः उत्पथस्थितः । खट्वा चेपे इति द्वितीया ।" इति जयमङ्गलटीका ॥) खट्वारूढो नरो जाल्मः । इति कलापव्याकरणम् ॥ (वेदं व्रतानि च समाप्य समावर्त्तेन हि खट्वा रोढ़व्या ब्रह्मचर्य्य एव भूमिशयनार्थोऽपि यः खट्वामारोहति स जाल्मः । रूढ़ार्थं तेन खट्वामारोहतु मा वा निषिद्धानुष्ठानपरः सर्व्वोऽपि खट्वारूढ़ उच्यते । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥) खट्वोपरिस्थितश्च ॥

खट्विका, स्त्री, (अल्पा खट्वा । अल्पार्थे कन् । अत इत्वञ्च ।) क्षुद्रखट्वा । इति जटाधरः ॥ खट्वाविशेषः । तद्युक्तिर्यथा,—
"प्रस्तचत्रियवैश्यानां चतुःषड्ष्टकोणिका ।
खट्विका सुखसम्भूताः शुक्लरक्तासिताम्बराः ॥"
इति युक्तिकल्पतरौ खट्विकोद्देशः ॥

खड, इ ड मथि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् । इदित् ।) मथि मन्थने मन्थवचेह भञ्जनम् । इ, खण्ड्यते । ड, खण्डते दण्डेन भाण्डं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

खड, क भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, खाड़यति । इति दुर्गादासः ॥

खड़ं, क्ली, पुं, (खड्यते छिद्यते धान्ये मर्द्दे सति इति । खड़+कर्म्मणि घञ् ।) तृणतृणम् । इति शब्दरत्नावली । खड़ इति भाषा ॥

खड़ः, पुं, (खड़+भावकर्म्मादौ यथायथं घञ् ।) पानान्तरम् । भेदः । इति मेदिनी । ड़े । ८ ॥ खड़यूषो यथा, पञ्चदत्ते ।
"तक्रं कपित्यचाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकैः ।
सुपक्वं खड़यूषोऽयमयं काम्बलिकोऽपरः ॥"

खड़क्किका, स्त्री, (खड़क् इत्यव्यक्तशब्दं करोतीति । कृ+बाहुलकात् ड़ः ततो गौरादित्वात् ङीष् । ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) पक्षद्वारम् । इति हारावली ॥ खड़्किद्वार इति भाषा ॥

खड़तूः, पुं, (खड़+अतूप्रत्ययः ।) बाहुलङ्काभरणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

खड़िका, स्त्री, (खड़्+घञ्+गौरादित्वात् ङीष् । ततः स्वार्थे कन् पूर्व्वह्रस्वः ।) कठिनी । इति जटाधरः ॥

खड़ी, स्त्री, (खड़्+घञ्+ततो ङीष् ।) कठिनी । स्वनामख्यातश्वेतवर्णमृत्तिकाविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्या गुणपर्य्यायौ कठिनीशब्दे खटीशब्दे च द्रष्टव्यौ ॥

खडूः, स्त्री, (खड़्+"खड़ेर्डूः ।" उणां ।१।८४। इति ऊः ।) मृतशय्या । (बाहुलङ्काभरणम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

खड्गं, क्ली, (खड़ भेदे+"छापूखड़िभ्यः कित् ।" उणां ।१।१२३ । इति गन् प्रत्ययः ।) लौहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

खड्गः, पुं, (खड़ति भिनत्तीति । खड़्+"छापूखड़िभ्यः कित् ।" उणां ।१।१२३ । इति गन् ।) गण्डकः । गण्डार इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ३ । २७२ ।
"कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु ।
आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्व्वशः ॥"
"खड्गो गण्डकः लोहो लोहितवर्णश्छाग एव ।"
इति कुल्लूकभट्टः ॥) गण्डकाङ्गम् । खाग इति भाषा । बुद्धभेदः । इति मेदिनी ॥ चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्त्रविशेषः । खाँड़ा तरवाल इत्यादि भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४१ । २५ ।
"वत्सदन्तं विपुलः खड्गो गव्ये कोषे समर्पितः ।
वहदेवस्य विज्ञेयं सर्व्वभारसहं दृढ़म् ॥")
तत्पर्य्यायः । निस्त्रिंशः २ चन्द्रहासः ३ असिः ४ रिष्टिः ५ कौक्षेयकः ६ मण्डलाग्रः ७ करवालः ८ कृपाणः ९ । इत्यमरः ।२।८।८९ ॥ ऋष्टिः १० करपालः ११ । इति तट्टीका ॥ विशसनः १२ तीक्ष्णधारः १३ दुरासदः १४ श्रीगर्भः १५ विजयः १६ धर्म्मपालः १७ कौक्षेयः १८ तरवारिः १९ तवरानः २० कृपाणकः २१ कृपाणी २२ शस्त्रः २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्न्निर्माणो यज्ञाग्नौ यथा,—
"विकीर्य्याग्निं तथाभूतमुत्थितं श्रूयते तदा ।
नीलोत्पलसवर्णाभं तीक्ष्णदंष्ट्रं कृशोदरम् ॥
प्रांशुं सुदुर्द्दर्शतरं तथैव ह्यमितौजसम् ।
ततस्तद्रूपमुत्सृज्य बभौ निस्त्रिंश एव सः ॥
विमलस्तीक्ष्णधारश्च कालान्तक इवोद्यतः ।
ततः स शितिकण्ठाय रुद्रायर्षभकेतवे ॥
ब्रह्मा ददावसिं तीक्ष्णमधर्म्मप्रतिवारणम् ।
ततः स भगवान् रुद्रो दानवव्रतनोचितम् ॥
असिं धर्म्मस्य गोप्तारं ददौ सत्कृत्य विष्णवे ।
विष्णुर्मरीचये स महर्षिभ्यः ते इन्द्राय स लोकपालेभ्यः ते मनवे सूर्य्यपुत्राय स क्षुपाय स इक्ष्वाकवे स पुरूरवसे स आयवे स नहुषाय स ययातये स पूरवे स अमूर्त्तरयसे स भूमिशयाय स भरताय स ऐलविलाय स धुन्धुमाराय स काम्बोजाय स मुचुकुन्दाय स मरुत्ताय स रैवताय स युवनाश्वाय स रघवे स हरिणाश्वाय स शुनकाय स उशीनराय स भोजाय स शिवये स प्रतर्द्दनाय स अष्टकाय स रुशदश्वाय स भरद्वाजाय स द्रोणाय स कृपाय स पाण्डवेभ्यो दत्तवान् ॥ * ॥ अथ खड्गविषयकत्रयोदशविधप्रचारं यथा, महाभारते ।
"मण्डलाकारतः खड्गभ्रामणं भ्रान्तमुच्यते ।
तदेव बाहुमुद्यम्य कृतमुद्भ्रान्तमीरितम् ॥
भ्रामणं खड्ग परितः खड्गस्याविद्धमुच्यते ।
परप्रयुक्तशस्त्रस्य वारणार्थमिदं त्रयम् ॥
शत्रोराक्रमणार्थाय गमनन्त्वाप्लुतं मतम् ।
खड्गस्याग्रेण तद्देहस्पर्शनं प्रसृतं मतम् ॥
वञ्चयित्वा रिपौ शस्त्रपातनं गदितं स्मृतम् ।
परिवृत्तं भवेन् शत्रोर्वामदक्षिणतो गतिः ॥
पश्चात् पदापसरणं निवृत्तं संप्रचक्षते ।
अन्योऽन्यताड़नं प्राहुः सम्पातमुभयोरपि ॥
व्याधिवधमालम्बो यत्न तत् समुदीर्णमुदीरितम् ।
अङ्गप्रत्यङ्गदेशेषु भ्रामणं भारतं स्मृतम् ॥
विचित्रखड्गसञ्चारदर्शनं कौशिकं स्मृतम् ।
निलीय चर्म्मणि चैषो वदसे: सात्वतं हि तत् ॥"
तस्य परीक्षा तरवारिशब्दे द्रष्टव्या ॥ (अस्य लक्षणादिकं यथा, बृहत्संहितायां ५० अध्याये ।
"अङ्गुलशतार्द्धमुत्तम ऊनः स्यात्पञ्चविंशतिं खड्गः ।
अङ्गुलमानाज्ज्ञेयो व्रणोऽशुभो विषमपर्वस्थः ॥
श्रीवृक्षवर्द्धमानातपत्रशिवलिङ्गकुण्डलाब्जानाम् ।
सदृशा व्रणाः प्रशस्ता ध्वजायुधस्वस्तिकानाञ्च ॥
कृकलाससकाककङ्कक्रव्यादकबन्धवृश्चिकाकृतयः ।
खड्गे व्रणा न शुभदा वंशानुगाः प्रभूताश्च ॥
स्फुटितो ह्रस्वः कुण्ठो वंशच्छिन्नो न दृङ्मनोऽनुगतः ।
अस्वन इति चानिष्टः प्रोक्तविपर्य्यस्त इष्टफलः ॥
क्वणितं मरणायोक्तं पराजयाय प्रवर्त्तनं कोशात् ।
स्वयमुद्गीर्णे युद्धं ज्वलिते विजयो भवति खड्गे ॥
नाकारणं विवृणुयान्न विघट्टयेच्च
पश्येन्न तत्र वदनं न वदेच्च मूल्यम् ।
देशं न चास्य कथयेत् प्रतिमानयेच्च
नैव स्पृशेन्नृपतिरप्रयतोऽसियष्टिम् ॥
गोजिह्वासंस्थानो नीलोत्पलवंशपत्रसदृशश्च ।
करवीरपत्रशूलाग्रमण्डलाग्राः प्रशस्ताः स्युः ॥
निष्पन्नो न च्छेद्यो निकषैः कार्य्यः प्रमाणयुक्तः सः ।
मूले म्रियते स्वामी जननी तस्याग्रतश्छिन्ने ॥
यस्मिन् तत्प्रदेशे व्रणो भवेत्तद्वदेव खड्गस्य ।
वनितानामिव तिलको गुह्ये वाच्यो मुखे दृष्ट्वा ॥
अथवा स्पृशति यदङ्गं प्रष्टा निस्त्रिंशभृत्तदवधार्य्य ।
कोशस्थस्यादेश्यो व्रणोऽसि शास्त्रं विदित्वेदम् ॥
शिरसि स्पृष्टे प्रथमेऽङ्गुले द्वितीये ललाटसंस्पर्शे ।
भ्रूमध्ये च तृतीये नेत्रे स्पृष्टे चतुर्थे च ॥
नासौष्ठकपोलहनुश्रवणग्रीवांसकेषु पञ्चाद्याः ।
उरसि द्वादशसंस्थस्त्रयोदशे कक्षयोर्ज्ञेयः ॥
स्तनहृदयोदरकुक्षीनाभीषु चतुर्द्दशादयो ज्ञेयाः ।
नाभीमूले कट्यां गुह्ये चैकोनविंशतितः ॥
ऊर्व्वोर्द्वाविंशे स्याद् ऊर्व्वोर्मध्ये त्रयस्त्रयोविंशे ।
जानुनि च चतुर्विंशे जङ्घायां पञ्चविंशे च ॥
जङ्घामध्ये गुल्फे पार्ष्ण्यां पादे तदङ्गुलीष्वपि च ।
षड्विंशतिकाद्यावत्रिंशदिति मतेन गर्गस्य ॥
पुत्तमरणं धनाप्तिर्धनहानिः सम्पदश्च बन्धश्च ।
एकाद्यङ्गुलसंस्थैर्व्रणैः फलं निर्द्दिशेत् क्रमशः ॥
सुतलाभः कलहो हस्तिलब्धयः पुत्रमरणधनलाभौ ।
क्रमशो विनाशवनिताप्तिचित्तदुःखानि षट्प्रभृति ॥
लब्धिर्हानिः स्त्रीलब्धयो वधो वृद्धिमरणपरितोषाः ।
ज्ञेयाश्चतुर्द्दशादिषु धनहानिश्चैकविंशे स्यात् ॥

विशाखिरनिर्वाणं धनागमो नृपसम्पदोऽभ्यलम् ।
ऐश्वर्य्यमुखराष्ट्यानि च क्रमादिशन्तिदिति यावत् ॥
चरतो न विशेषफलं विषमसमस्थास्तु पाप-
शुभफलदाः ।
केचिदफलाः प्रदिशाखिंशत्परतोऽसमिति यावत् ॥
करवीरोत्पलगजमदघृतकुङ्कुमकुन्दचम्पकसगन्धः ।
शुभदोऽनिष्टो गोमूत्रपङ्कमेदःसदृशगन्धः ॥
कूर्म्मवसासृक्क्षारोपमश्च भयदुःखदो भवति गन्धः ।
वैदूर्य्यकनकविद्युत्प्रभो जयारोग्यवृद्धिकरः ॥
इदमौशनसं च शस्त्रपानं
रुधिरेण श्रियमिच्छतः प्रदीप्ताम् ।
हविषा गुणवत्सुताभिलिप्सोः
सलिलेनाक्षयमिच्छतश्च वित्तम् ॥
वडवोष्ट्रकरेणुदुग्धपानं
यदि पापेन समीहतेऽर्थसिद्धिम् ।
झषपित्तमृगाश्वबस्तदुग्धैः
करिहस्तच्छिदये सतालगर्भैः ॥
आर्कं पयो हुडुविषाणमषीसमेतं
पारावताखुशकृता च युतः प्रलेपः ।
शस्त्रस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं
पश्चाच्छितस्य न शिलासु भवेद्विघातः ॥
क्षारे कदल्या मथितेन युक्ते
दिनोषिते पायितमायसं यत् ।
सम्यक् छितं चाश्मनि नैति भङ्गं
न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौण्ठ्यम् ॥")

खड्गकोषः, पु, खड्गलता । तत्पर्य्यायः ।
खड्गपत्रः २ खड्गमारः ३ अश्वपुच्छकः ४ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (खड्गस्य कोषः ।)
खड्गाधारः । खाप इति भाषा । अयं व्युत्-
पत्तिलभ्योऽर्थः ॥

खड्गटः, पु, (खड्ग इव चटतीति । चट्+अच् ।
शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) बृहत्काशः । इति
हारावली ॥

खड्गधेनुः, स्त्री, खड्गपुत्रिका । छुरि इति
भाषा । (खड्गस्य गण्डकस्य धेनुः पत्नी ।)
गण्डकस्त्री । इति मेदिनी ॥ मादी गण्डार इति
भाषा ॥

खड्गपत्रः, पुं, (खड्गाकाराणि पत्राणि अस्य ।)
खड्गलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खड्गपिधानं, क्ली, (खड्गस्य पिधानमाच्छा-
दनम् ।) खड्गकोषः । खाप इति भाषा ।
इति हलायुधः ॥

खड्गपिधानकं, क्ली, (खड्गस्य पिधानकम् ।)
खड्गपिधानम् । खाप इति भाषा । तत्-
पर्य्यायः । शय्याकारः २ परीवारः ३ कोषः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

खड्गारीटः, त्रि, (खड्गं कर्त्तीति । कृ+कीटन् ।
निपातनात् पूर्व्ववृद्धिः । यद्वा खड्गारिरिवा-
चरति इति । क्विः ततः कीटन् ।) चलकः ।
असिधाराव्रतधारी । इति मेदिनी ॥

खड्गिकः, पुं, महिषीक्षीरपेणः । शौनिकः । इति
मेदिनी ॥

खड्गिमारः, पुं, (खड्गिनं गण्डकं मारयतीति ।
मृ+णिच् "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।
अस्त्रविशेषः ।) खड्गकोषलता ॥ इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

खड्गी, [न्] पुं, (खड्गस्तदाकारं शृङ्गमस्या-
स्तीति । इनिः ।) वनजन्तुविशेषः । गण्डार
इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गण्डकः २ खड्गः ३ ।
इत्यमरः ।२।५।४ ॥ खड्गदंष्ट्रः ४ क्रोडीमुखः ५
गुरुत्वचः ६ बली ७ वज्रचर्म्मा ८ वाध्रीणसः ९ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ एकचरः १० शर्य्योत्-
साहः ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गण्डः १२
खनोत्साहः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य
मांसगुणाः । बलकारित्वम् । बृंहणत्वम् । गुरु-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफवायुनाशित्वम् ।
कषायत्वम् । पितृलोकतृप्तिकारित्वम् । पवित्र-
त्वम् । आयुर्हितत्वम् । मूत्रबन्धकारित्वम् ।
रूक्षत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
("कफघ्नं खड्गिपिशितं कषायमनिलापहम् ।
पित्र्यं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥
महादेवः । यथा, महाभारते ।१३।१७।४२।
"शृङ्गी शृङ्गप्रियो खड्गी पट्टिशी चायुधी
महान् ॥"
खड्गी विद्यतेऽस्य इति व्युत्पत्त्या तु वाच्य-
लिङ्गः यथा, भागवते । ८।१५।८ ।
"कवची शरवान् धन्वी खड्गी धृतेषुधिः ॥")

खड्गीकं, क्ली, (खड्गस्तत् कर्म्मणि कुशलम् । बाहु-
लकात् ईकः ।) दात्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

खण्डं, क्ली, (खडि+घञ् । इदित्वात् नुम् ।)
विड्लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ इक्षुवि-
कारः । अस्य गुणाः । वृष्यतमत्वम् । चक्षु-
ष्यत्वम् । वातपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(अस्य गुणाः यथा,—
"खण्डन्तु मधुरं वृष्यं चक्षुष्यं बृंहणं हिमम् ।
वातपित्तहरं स्निग्धं बल्यं वान्तिहरं परम् ॥"
मधुखण्डगुणाः यथा,—
"मधुजा शर्करा रूक्षा कफपित्तहरी गुरुः ।
छर्द्यतीसारतृड्दाहरक्तहृत्तुवरा हिमा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

खण्डः, पुं, क्ली, (खडि+घञ् इदित्वात् नुम् ।) एक-
देशः । तत्पर्य्यायः । भित्तम् २ शकलम् ३ । इत्य-
मरः ।१।३।१६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।८३।२६ ।
"धुतस्तङ्गविभिन्नाश्च खण्डखण्डं ययुर्मृगाः ॥"
चक्रादिसङ्घः । इत्यमरः । १ । १० । ४२ ॥)

खण्डः, पुं, (खडि+घञ् ।) इक्षुविकारः । खाँड
इति भाषा । मणिदोषः । इति मेदिनी ॥ (योगि-
विशेषः । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । ८ ।
"भानुकी नारदेवश्च खण्डः कापालिकस्तथा ॥")

खण्डकः, पुं, (खण्डेन निर्वृत्तः इति संज्ञायां कः ।)
निर्व्वेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सितासण्डः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (खण्डयतीति । खडि+
ण्वुल् । छेदकारी ।)

खण्डकथा, स्त्री, (खण्डा खण्डिता कथा ।)
वाङ्मयभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खण्डकर्णः, पुं, (खण्ड इव कर्णः कन्दो यस्य ।)
आलुविशेषः । शकरकन्द आलु इति भाषा ।
तत्पर्य्यायः । पत्रकन्दः २ । इति रत्नमाला ॥
अस्य गुणाः । कफपित्तनाशित्वम् । कटुपाकि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

खण्डकालु, क्ली, (खण्ड इव कायतीति । कै+कः ।
ततः खण्डकं आलु इति कर्म्मधारयः ।) आलु-
विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खण्डजः, पुं, (खण्ड इव जायते खण्डाकारेण
जायते वा । जन्+डः ।) गुडः । यवासशर्करा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खण्डजोद्भवः, पुं, (खण्डज उद्भवोऽस्य इति खण्ड-
जोद्भवः तस्माज्जायते इति । जन्+डः ।) यव-
रासोद्भवखण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खण्डतालः, पुं, (खण्डेन वाद्यांशभेदेन निर्वृत्त-
तालः ।) तालविशेषः । यथा,—
"द्रुतमेकं भवेद्यत्र खण्डतालः स उच्यते ।
अपरं नियमं विना ।"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

खण्डधारा, स्त्री, (खण्डे एकदेशे धारो यस्याः ।)
कर्त्तरी । इति शब्दमाला ॥ काँचि इति भाषा ॥

खण्डनं, क्ली, (खडि भावे+ल्युट् ।) भञ्जनम् ।
भेदनम् । निराकरणम् । छेदनम् । यथा,—
"घटय भुजबन्धनं जनय रदखण्डनं देहि पद-
पल्लवमुदारम् ॥" इति जयदेवः ॥

खण्डपरशुः, पुं, (खण्डयति शत्रून् इति खण्ड-
स्तादृशः परशुरस्य ।) शिवः । इत्यमरः ।१।१।३१
(यथा, महाभारते ७ । रुद्रमाहात्म्ये ।२०० ।४१ ।
"पिनाकिनं खण्डपरशुं लोकानां पतिमीश्वरम् ।"
विष्णुः । यथा, महाभारते ।१३।१४९।७४ ।
"सुधन्वा खण्डपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः ॥")

खण्डपर्शुः, पुं, (शत्रून् खण्डयति विदारयति इति
खण्डस्तथाविधः पर्शुरस्य ।) परशुरामः । शिवः ।
चूर्णलेपी । खण्डामलकभैषज्यम् । राहुः । इति
मेदिनी ॥ भग्नदन्तहस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥

खण्डपालः, पुं, (खण्डं पालयतीति । पालि+"कर्म्म-
ण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) मोदकः । मयरा
इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खाण्डिकः २ । इति
हारावली ॥

खण्डमोदकः, पुं, (खण्डेन खण्डोत्पादितशर्करया
दिशा वा मोदयतीति । खण्ड+मुद्+णिच्+
ण्वुल् ।) यवासशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

खण्डलवणं, क्ली, (खण्ड्यते इति खण्डम् । खडि+
कर्म्मणि घञ् । तच्च तत् लवणञ्चेति ।) विड्-
लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विड्शब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

खण्डशाखा, स्त्री, (खण्डा खण्डिता शाखा
यस्याः ।) सविषवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

खण्डसरः, पुं, (खण्ड इव सरतीति । सृ+अच् ।)
यवासशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

खडाभ्रं, क्ली, (खण्डं अभ्रं मेघ: ।) अभ्रलेश: । छेंड़ा मेघ इति भाषा । दन्तक्षतविशेष: । इति मेदिनी ॥

खण्डिक:, पुं, (खण्डोऽस्यास्तीति । ठन् ।) कलाय: । कड़ाइ इति भाषा । इत्यमर: ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,— [अथ ॥"

"त्रिपुट: खण्डिकोऽपि स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गुणाश्चास्य त्रिपुटशब्दे वक्तव्या: ॥) कङ्क: । इति हेमचन्द्र: ॥ वगल इति भाषा ॥

खण्डितं, त्रि, (खड़ि + क्त: ।) खण्डीकृतम् । तत्पर्य्याय: । छिन्नम् २ लूनम् ३ छितम् ४ दितम् ५ छेदितम् ६ वृक्णम् ७ वृत्तम् ८ । इति हेमचन्द्र: ॥ (यथाह शब्दार्थचिन्तामणि: ।

"चन्द्रे कलङ्क: सुजने दरिद्रता
विकाशलक्ष्मी: कमलेषु चञ्चला ।
सुखेऽप्रवाह: सधनेषु सर्व्वदा
यशो विधातु: कथयन्ति खण्डितम् ॥"

खण्डिताङ्ग: । खण्डिताङ्गत्वं दुष्टवचनकर्म्मविपाक: । यथाह शातातप: । ३ अध्याये ।

"दुष्टवादी खण्डित: स्यात् स वै दद्यात् द्विजातये । रूप्यं पलद्वयं दुग्धं घटद्वयसमन्वितम् ॥")

खण्डिता, स्त्री, (खण्डित + टाप् ।) स्वीयादिनायिकाया भेद: । अस्या लक्षणम् । अन्योपभोगचिह्नित: पति: प्रातरागच्छति यस्या: सा । यथाश्रेष्ठा । "अस्फुटालापावन्तासन्तापनिश्वासतूष्णीम्भावाश्रुपातादय: ।" इति रसमञ्जरी ॥ (साहित्यदर्पणोक्तलक्षणं यथा, तत्रैव । ३ । ८३ ।

"पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसम्भोगचिह्नित: ।
सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकषायिता ॥

उदाहरणं यथा, तत्रैव ।

"तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति
प्रियजनपरिभुक्तं यद्दुकूलं दधान: ।
मदधिवसतिमागा: कामिनां मण्डनश्री-
र्व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन ॥")

खण्डिनी, स्त्री, (खण्डोऽस्यास्तीति । खण्ड + इनि: । स्त्रियां ङीप् । यद्वा, खण्डयति आत्मानं द्वीपपर्व्वतसमुद्रादिभिर्व्वक्ष्येदेनेति शेष: । खड़ि + णिनि: ।) पृथ्वी । इति शब्दरत्नावली ॥

खण्डी, [न्] पुं, (खण्डयति आत्मानं द्विदलरूपेण इति । खड़ि + णिनि: ।) वनमुद्ग: । इति हेमचन्द्र: ॥

खण्डीर:, पुं, (खण्डी + सुषामादित्वात् र: ।) पीतमुद्ग: । इति हेमचन्द्र: ॥

खतमाल:, पुं, (खे आकाशे अन्तरीक्षे तमाल इव । तद्वर्णसादृश्यात्तथात्वम् ।) धूम: । मेघ: । इति मेदिनी ॥

खद, स्थैर्य्ये । वधे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-अकं-वधे तु सकं-सेट् ।) खदति । इति दुर्गादास: ॥

खदिका, स्त्री, (खे भर्ज्जनपात्रादूर्द्ध्वाकाशे दीयते खण्ड्यते इति । ख + दा अवखण्डने + घञर्थे क: । तत: संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च ।) लाजा: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ खइ इति भाषा ॥

खदिर:, पुं, (खद स्थैर्य्यहिंसयो: + "अजिरशिशिरशिथिलेति ।" उणां । १ । ५४ । इति किरच् ।) वृक्षविशेष: । खयेरगाछ इति भाषा । तत्पर्य्याय: । गायत्री २ बालतनय: ३ दन्तधावन: ४ । इत्यमर: । २ । ४ । ४६ ॥ तिक्तसार: ५ कण्टकीद्रुम: ६ । इति रत्नमाला ॥ बालपत्र: ७ खदापत्री ८ क्षितिक्षम: ९ सुशल्य: १० वक्रकण्ट: ११ यज्ञाङ्ग: १२ जिह्मशल्य: १३ कण्टी १४ सारद्रुम: १५ कुष्ठारि: १६ बहुसार: १७ मेध्य: १८ बालपुत्र: १९ रक्तसार: २० कर्कटी २१ जिह्मशल्य: २२ । इति जटाधर: ॥ कुष्ठहृत् २३ बालपत्रकम् २४ यूपद्रुम: २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च भावप्रकाशे ।

"खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावन: ।
कण्टकी बालपत्रश्च बहुशल्यश्च यज्ञिक: ॥
खदिर: शीतलो दन्त्य: कण्डूकासारुचिप्रणुत् ।
तिक्त: कषायो मेदोघ्न: कृमिमेहज्वरव्रणान् ।
श्वित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफान् हरेत् ॥"

अस्य गुणा: । तिक्तत्वम् । शीतलम् । पित्तकफकुष्ठकासरक्तशोफकण्डुव्रणनाशित्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ विसर्पवेदनामेहमेदोनाशित्वम् । इति राजवल्लभ: ॥*॥ (अथ श्वेतखदिर: । सपरी खयेर इति भाषा ॥

"खदिर: श्वेतसारोऽन्य: कदर: सोमवल्कल: ।
कदरो विशदो वर्ण्यो मुखरोगकफास्रजित् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे च ॥

खदति हन्ति शत्रून् इति । खद् + किरच् ।) इन्द्र: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (खे आकाशे दीर्य्यते यस्माच्चन्द्रलोकादिष्टापूर्त्तादिकर्म्मिभि: । दृ + बाहुलकात् अपादाने किरच् । इष्टापूर्त्तादिकर्म्मिणां हि आरब्धाम्मयदेहविदारेण चन्द्रमण्डलात् आकाशे पतनात् तथात्वम् ।) चन्द्र: । इति मेदिनी ॥ (तथा च सांख्यदर्शनभाष्ये ।

"येन कर्म्मवृन्देन चन्द्रमसमारूढा: फलोपभोगाय तस्मिन् उपभोगेन क्षयिते तेषां यदम्मयं शरीरं चन्द्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोगक्षयदर्शनशोकाग्निसम्पर्कात् प्रलीयते सवितृसम्पर्कात् हिमकरका इव हुतभुगर्च्चि:सम्पर्कादिव च घृतकाठिन्यम् । तत: कृतात्यये कृतस्य इष्टादे: कर्म्मण: फलोपभोगेनोपक्षये सति सानुशया एवेममवरोहन्ति ॥")

खदिरपत्रिका, स्त्री, (खदिरस्य पत्रमिव पत्रमस्या: । कप् कापि अत इत्वम् ।) अरिखदिर: । लज्जालुलता । इति राजनिर्घण्ट: ॥

खदिरपत्री, स्त्री, (खदिरस्य पत्रमिव पत्रमस्या: ।) लज्जालुलता । इति वैद्यकम् ॥

खदिरा, स्त्री, (खदिरस्तत्पत्राकारोऽस्त्यस्या: । अच् टाप् च ।) लज्जालुलता । इति राजनिर्घण्ट: ॥

खदरिका, स्त्री, (खदिरेण खदिररसेन रक्तो रसोऽस्त्यस्या: । अस्त्यर्थे + ठन् तत: टाप् ।) लाक्षा । इति राजनिर्घण्ट: ॥

खदिरी, स्त्री, (खद् + किरच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) खदिरीशाकम् । लाजालु इति ख्याता । इति केचित् । किन्तु रभसेन वराहक्रान्ता लज्जालु: समङ्गा जलकारिकेति खदिरिकायां सङ्कोचपत्री लज्जालुरिति लज्जालुकायां पठितम् । इति भरत: ॥ तत्पर्य्याय: । नमस्कारी २ गण्डकाली ३ समङ्गा ४ । इत्यमर: । २ । ४ । १४१ ॥ (क्वचित् खदिरेति पाठो दृश्यते ॥) गण्डकारी ५ । इति भरत: ॥ शमी पत्रा ६ रक्तपत्री ७ अञ्जलिकारिका ८ राक्षा ९ । इति जटाधर: ॥

("गण्डकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरी क्वचित् ।"
इति वैद्यरत्नमालायाम् ॥)

खदिरोपमं, क्ली, (खदिरेण उपमीयते इति । खदिर उपमा अस्य वा ।) कदर: । इति रत्नमाला । काँटा वावला इति भाषा ॥

खदूरवासिनी, स्त्री, (खे शून्ये दूरे च वसतीति । वस् + णिनि: । ततो ङीप् ।) बुद्धशक्तिविशेष: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

खद्योत:, पुं, (खं आकाशं द्योतयतीति । द्युत दीप्तौ + णिच् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् ।) सूर्य्य: । इति जटाधर: ॥ (यथा, भागवते । ४ । २९ । १० ।

"खद्योताविर्म्मुखी चात्र नेत्रे एकत्र निर्म्मिते ।
रूपं विभ्राजितं ताभ्यां विचष्टे चक्षुषेश्वर: ॥"

नेत्रस्य हि सूर्य्याधिष्ठातृतया रूपादिदर्शनशक्तिरिति प्रसिद्धेस्तथात्वम् ॥ खे आकाशे द्योतते इति । द्युत + अच् ।) कीटविशेष: । जोनाक पोका इति भाषा । तत्पर्य्याय: । ज्योतिरिङ्गण: २ । इत्यमर: । २ । ५ । २८ ॥ खज्योति: ३ प्रभाकीट: ४ उपसूर्य्यक: ५ । इति राजनिर्घण्ट: ॥ ध्वान्तोन्मेष: ६ तमोमणि: ७ दृष्टिबन्धु: ८ तमोज्योति: ९ ज्योतिरिङ्ग: १० निमेषक: ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । १६ । ४६ ।

"विदितमनन्तसमस्तं
तव जगदात्मनो जनैरिहाचरितम् ।
विज्ञाप्यं परमगुरो:
कियदिव सवितुरिव खद्योतै: ॥")

खद्योतन:, पुं, (द्योतयतीति । द्युत + णिच् + कर्त्तरि ल्यु: । तत: खस्य आकाशस्य द्योतन: प्रकाशक: ।) सूर्य्य: । इति जटाधर: ॥

खधूप:, पुं, (खं आकाशं धूपयति । खे धूप: ज्वलच्छिखवह्निरिव वा । धूप् + "कर्म्मण्यण् ।" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) अग्निक्रीड़ाविशेष: । हाउइ इति भाषा । यथा, भट्टौ । ३ । ५ ।

"उदाम्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्
ध्वजान् ववन्धुर्मुमुचु: खधूपान् ॥"

खन, उ ञ विदारे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-उभं सकं-सेट् ।)

खनति गङ्गातीरे कूपं खनति दुर्म्मतिः। खनते। इति दुर्गादासः॥

खनकः पुं (खन + शिल्पिनि ष्वुन्। ३।१।१४५। इति वुन् च च धिन।) उन्दुरः। सन्धितस्करः। सिंदेल चोर इति भाषा। भूमिविलम्। खन्यादुत्पत्तिस्थानञ्च। इति हेमचन्द्रः॥ (स्वनामप्रसिद्धो विदुरस्य बन्धुविशेषः। यथा महाभारते जतुगृहे। १।१४८।१।

विदुरस्य सुहृत् कश्चित् खनकः कुशलो नरः।)

खनकः त्रि (खन + वुन्।) अवदारकः। खननकर्त्ता। इति मेदिनी॥ (यथा, गो रामायणे। १।१२।६।

खापत्येषेह खात्यम्भी दृष्टाः परमधार्म्मिकाः।
कर्म्मान्तिका लिपिकरा वधका खनका अपि॥)

खननं क्ली (खन + भावे ल्युट्।) विदारणम्। खो इन खोदन इति च भाषा। यथाह कश्चित्।
'यस्य स्व खनने नखेन तदभूदालोक्य मूकः प्रतः॥

खनयित्री, स्त्री (खन् + णिच् न वृद्धिर्निपातनात्। ततस्तृच् ङीप् च।) अवरुभिः। खन्तीति भाषा। यथा नारदपञ्चरात्रे पाद्मसंहिता।

खनयित्री शुभा यात्रा जयार्थं जयकाङ्क्षिणाम्।
पञ्चवर्णांशुकयुता चालनीया पुरः सताम्॥

खनि स्त्री (खन विदारे + खनिकष्यज्यसीति। उणां। ४।१३९। इति इन्।) रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम्। खानि इति भाषा। (यथा रघु। १८।२२।

उत्खातशत्रुं वसुधोपतस्थे
रत्नोपहारैरुदितैः खनिभ्यः॥)

तत्पर्य्यायः। आकरः २। इत्यमरः। २।३।७॥ खानी ३ खनी ४ खानि ५। इति शब्दरत्नावली॥ गञ्जा ६। इति हेमचन्द्रः॥

खनित्रं क्ली (खन् + अर्त्तिलूधूसूखनेति। ।३।२।१८४। इत्र।) अस्त्रविशेषः। खन्ता इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अवदारणम्। इत्यमरः। २।९।१२॥ (तथाहि भागवते। ७।२।१५।

केचित् खनित्रैर्बिभिदुः सेतुप्राकारगोपुरान्॥)

खनी स्त्री (खनि + वा ङीष्।) रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम्। इति शब्दरत्नावली॥

खपुरं क्ली (खं आकाशं पिपर्त्ति। पॄ + क।) घटः। इति हेमचन्द्रः॥ (खे आकाशे चरं पुरम्।) जङ्गमपुरम्। (स तु दैत्यपुरविशेषः। तदुत्पत्तिस्तथा यथा महाभारते। ३।१७३। निवातकवचवधे। ७।११।

'पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी।
दिव्यवर्षसहस्रं ते चेरतुः परमं तपः॥
तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां स्वयम्भूरददद्वरम्।
अगृह्णीतां वरं ते तु सुतानामल्पदुःखताम्।
अवध्यताञ्च राजेन्द्र। सुरराक्षसपन्नगैः॥
पुरं सुरमणीयञ्च खेचरञ्च महाप्रभम्।
सर्व्वरत्नैः समुदितं दुर्द्धर्षममरैरपि॥
महर्षियक्षगन्धर्व्वपन्नगासुरराक्षसैः।
सर्व्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम्॥
ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ। कालकेयकृते कृतम्।
तदेतत् खपुरं दिव्यं चरत्यमरवर्जितम्॥'

खे आकाशे उत्थितं पुरम्। शुभाशुभार्थसूचनार्थं प्रकाशितं गन्धर्व्वनगरम्। अस्मो शरादिदिग्भेदेनोदये फलभेदो यथा वृहत्संहितायाम् ३६ अध्याये।

उन्मादिपुरोहितशपबलपतियुवराजदोषदं खपुरम्।
सितरक्तपीतकृष्णं विप्रादीनामभावाय॥
नागरनृपतिजयावहमुदग्विदिक्स्थं विवर्णनाशाय।
शान्तायाञ्च दृष्टं सतोरणं नृपतिविजयाय॥
सर्व्वदिगुत्थं सततोत्थितञ्च भयदं नरेन्द्रराष्ट्राणाम्।
चौराटविकान् हन्याद्धूमानलशक्रचापाभम्॥
गन्धर्व्वनगरमुत्थितमापाण्डुरमशनिपातवातकरम्।
दीप्ते नरेन्द्रमृत्युर्वामेऽरिभयं जयः सव्ये॥
अनेकवर्णाकृति खे प्रकाशते
पुरं पताकाध्वजतोरणान्वितम्।
यदा तदा नागमनुष्यवाजिनां
पिबत्यसृग्भूरि रणे वसुन्धरा॥")

हरिश्चन्द्रपुरम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खपुरः पुं (खं पिपर्त्ति उच्छ्रयत्वेन। पॄ + क।) गुवाकः। (अस्य पर्य्याया यथा।
'खपुरो वृक्षकः पूगः।' इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥ खेन आकाशगतेन हिमकरादिना पूर्य्यते इति। पॄ + कर्म्मणि घञर्थे क।) भद्रमुस्तकम्। (खमिन्द्रियं पिपर्त्ति। पॄ + क।) अलसके त्रि। इति मेदिनी॥ आलस्यः। इति राजनिर्घण्टः॥

खभ्रान्तिः पुं (खे आकाशे अन्तरिक्षे भ्रान्तिर्भ्रमणं आमिषाय यस्य।) चिल्लः। इति शब्दरत्नावली॥ चिल इति भाषा॥

खमणिः, पु (खे आकाशे मणिरिव ज्योतिर्मयत्वात् प्रकाशकत्वाद्वा।) सूर्य्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खमीलनं क्ली (खानां इन्द्रियाणां मीलनम्।) तन्द्रा। इति शब्दरत्नावली॥

खमूलिः स्त्री (खं शून्यभूतं मूलमस्याः पृषोदरात् साधुः। मूलराहित्यादस्यास्तथात्वम्।) कुम्भिका। इति शब्दरत्नावली॥ पाना इति भाषा॥

खमूलिका स्त्री (खमूलि + स्वार्थे कन् ततष्टाप्।) खमूली। कुम्भिका। इति शब्दरत्नावली॥

खम्ब गतौ इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सकं सेट्।) ओष्ठवर्गशेषोपधः। खम्बति। इति दुर्गादासः॥

खरं क्ली (खाय अन्तरिन्द्रियाय खस्य वा तीव्रतारूपगुणं रातीति। ख + रा + कः।) तीक्ष्णम्। तत्पर्य्यायः। तिग्मम् २ तीक्ष्णम् ३। इत्यमरः। १।३।३५॥ (यथा, भागवते। ७।८।२८।

सटावधूताम्बुदमुक्तसाभ्रं
निमीलिताक्षा जगृहे महाजवः॥'

तद्वति त्रि। यथा, रघुवंशे। ८।९।

'न खरो न च भूयसा मृदुः
पवमानः पृथिवीरुहानिव॥)

खरः पुं (खं सुखकुहरं छिद्रमतिशयेनास्यास्तीति। रः।) गर्द्दभः। इत्यमरः। २।९।७७॥ (यथा मनुः। २।२०१।
'परीवादात् खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः॥"

अश्वतरः। यथा तत्रैव। ११। २०१।
"उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानन्तु कामतः॥)

घर्म्मः। इति मेदिनी॥ निष्ठुरः। राक्षसविशेषः। स तु रावणभ्राता। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा रामायणे। १।३।२०।
'वधं खरत्रिशिरसोर्वधं रावणस्य च॥")

दैत्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा भागवते। २।७।३४।
"ये च प्रलम्बखरदर्दुरकेश्यरिष्ट-
मल्लेभकंसयवनाः कुजपौण्ड्रकाद्याः॥")

कण्टकिवृक्षविशेषः। इत्यजयः॥ कङ्कः। काकः। कुररपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥ (सम्वत्सरविशेषः। यथा ज्योतिस्तत्त्वे।
'उपद्रुतं जगत् सर्व्वं तस्करैर्भूमिके सदा।
पीडिताश्च प्रजाः सर्व्वा देशभङ्गः खरे प्रिये॥"

कठिनम्। रविपार्श्वगः। पश्चिमद्वारगृहम्। इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥)

खरकाष्ठिका, स्त्री, (खरं उग्रं काष्ठं यस्याः। ततः कप् टाप् च। कापि अत इत्वम्।) बला। इति राजनिर्घण्टः॥

खरकुटी स्त्री (खरा क्षुरवत्त्वया तीक्ष्णा कुटी।) नापितशालिका। नापितस्य गृहम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खरकोणः पुं (खरवत् कोणयति शब्दायते। अत्र सङ्कोचार्थकुणधातोः शब्दार्थ इति बोध्यं धातूनामनेकार्थत्वात्। यद्वा कोणयति आत्मानं सङ्कोचयति वा। कुण + अच्। कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इति अण् वा।) तित्तिरिपक्षी। इति हेमचन्द्रः॥

खरगन्धनिभा स्त्री (खरगन्धेन तीव्रगन्धेन नितरां अतिशयेन भातीति। नि + भा + कः।) नागबला। इति जटाधरः॥

खरगन्धा स्त्री (खरो गन्धो यस्याः।) नागबला। इति राजनिर्घण्टः॥

खरगृहं क्ली (खरस्य गर्द्दभस्य गृहम्।) गर्द्दभशाला। गादार घर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। खरगेहः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खरगेहं क्ली (खरस्य गेहम्।) खरगृहम्। इति शब्दरत्नावली॥

खरग्रहः पु (खरस्य ग्रहः गृहम्।) खरगृहम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (खरो गृह्यते निपीड्यतेऽस्मात्। ग्रह + अप्। गर्द्दभग्रहभेदः॥)

खरघातनः, पुं, (खरं उग्रं रोगविशेषं घातयतीति । हन्+स्वार्थे णिच्+कर्त्तरि ल्युः ।) नागकेशरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (खरं रतन्नाम्ना प्रसिद्धं राक्षसं घातयतीति । श्रीरामचन्द्रः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

खरच्छदः, पुं, (खरस्तीव्रश्छदः पत्रमस्य ।) उलूकाम् । उलुखड़ इति भाषा ॥ इत्कटः । थोकड़ा इति भाषा । इति रत्नमाला ॥ क्षुन्दरत्रणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरणसः, त्रि, (खरा तीक्ष्णा नासिका यस्य । "खुरखराभ्यां वा नस् ।" इति वार्त्तिं पत्ते "अच् नासिकायाः ।" ५ । ४ । ११८ । इत्यच् नसादेशश्च । ततः "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।" ८।४।३। इति णत्वम् ।) तीक्ष्णनासिकः । तत्पर्य्यायः । खरणाः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥

खरणाः, [स्] त्रि, (खरा तीक्ष्णा नासिका यस्य । "खुरखराभ्यां वा नस् ।" वार्त्तिं इति नसादेशः । "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।" ८।४।३। इति णत्वम् ।) तीक्ष्णनासिकः । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥

खरत्वक्, स्त्री, (खरा तीक्ष्णा त्वक् यस्याः ।) अलम्बुषा । लज्जालुप्रभेदः । इति भावप्रकाशः ॥

खरदण्ड, क्ली, (खरः कर्कशः दण्डो म्टणालं यस्य कण्टकाक्ततत्वेति भावः ।) पद्मम् । इति धरणी ॥

खरदला, स्त्री, (खरं कर्कशं दलं पत्रमस्याः ।) खेमाफला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ डुमुर इति भाषा ॥

खरदूषणः, पुं, (खरं उग्रं दूषणं मादकताजनकदोषो यत्र ।) धुस्तूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ खरेण राक्षसेन सह दूषणश्च ॥ (त्रि, बहुदोषः ॥)

खरध्वंसी [न,] पुं, (खरं स्वनामविश्रुतं राक्षसं ध्वंसयतीति । ध्वन्स्+णिच्+णिनिः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (खरं कंसचरं दैत्यं ध्वंसयतीति । क्षणः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

खरनादिनी, स्त्री, (खरं कर्कशं नदतीति । नद्+णिनिः । ततः स्त्रियां ङीप् ।) रेणुकानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खरपत्रः, पुं, (खरं पत्रमस्य ।) क्षुद्रपत्रतुलसी । शाकाख्यवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ यावनालशरः । हरिदर्भः । मरुवकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरपत्रकः, पुं, (खरपत्र+कप् संज्ञायां कन् वा ।) तिलकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खरपत्री, स्त्री, (खरपत्र+गौरादित्वात् ङीष् ।) गोजिह्वावृक्षः । काकोडुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरपात्रं, क्ली, (खरं कठोरं कठिनं वा पात्रम् ।) लौहपात्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खरपादाढ्यः, पुं, (खरैः दृढ़ैः पादैर्मूलैराढ्यः ।) कपित्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खरपुष्पः, पुं, (खरं पुष्पमस्य ।) मरुवकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

खरपुष्पा, स्त्री, (खरं पुष्पं खराणि पुष्पाणि वा यस्याः ।) वर्व्वरा । इत्यमरः । २ । ४ । १३८ ॥ वाबुइ तुलसी इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः । "वर्व्वरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ व्यवहारोऽस्या यथा चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये कटुकस्कन्धे । "एला-कुष्ठ-भल्लातकास्थि-हिङ्गु-किलिम-मूलक-सर्षप-लशुन-करञ्ज-शिग्रुक-मधुरशिग्रुक-खरपुष्पा" इत्यादिषु ॥)

खरप्रियः, पुं, (खलः धान्यकलायादिशस्यमर्द्दनस्थानं प्रियोऽस्य । लस्य रत्वम् ।) पारावतः । इति शब्दमाला ॥

खरमञ्जरी, स्त्री, (खरा मञ्जरी यस्याः ।) अपामार्गः । इत्यमरः । २ । ४ । ८८ ॥ (स्वर्जिकादितैलेऽस्या व्यवहारो यथा,—

"स्वर्जिकासिन्धुदन्त्यग्निरूपिकानलनीलिका ।
खरमञ्जरीवीजेषु तैलं गोमूत्रपाचितम् ।
दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाड़ीव्रणापहम् ॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नाड़ीव्रणाधिकारे ॥)

खररोमा [न,] पुं, (खरं रोम यस्य ।) नागभेदः । इति जटाधरः ॥

खरवल्लिका, स्त्री, (खरा वल्लरी ततः स्वार्थे कन् टाप् च ईकारस्य ह्रस्वत्वं रस्य लत्वञ्च ।) नागवला । इति रत्नमाला ॥ गोरचचाउलिया इति भाषा ॥

खरशब्दः, पुं, (खर उग्रः शब्दोऽस्य ।) कुररपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरशाकः, पुं, (खरं शाकमस्य ।) भार्गी । इति भावप्रकाशः ॥ वामणहाटी इति भाषा ॥

खरस्कन्धः, पुं, (खरः स्कन्धोऽस्य ।) प्रियालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरस्कन्धा, स्त्री, (खरः स्कन्धोऽस्याः ।) खर्ज्जूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरस्वरा, स्त्री, (खरं रौद्रं स्वृणाति नाशयतीति । स्वृ+अच् ।) वनमल्लिका । इति रत्नमाला ॥

खरा, स्त्री, (खं आकाशं लाति गृह्णातीति । ला+कः । लस्य रत्वम् ।) देवताड़वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥

खरांशुः, पुं, (खरा अंशवो रश्मयो यस्य ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खरागरी, स्त्री, (खरं आगिरतीति । आ+गॄ+अच् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) देवताड़वृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"वेणी जीमूतकश्चाखुविषाजिलोमशच्छदः ।
खरागरी कदम्बश्च खुङ्गाको देवताड़कः ॥")

खराब्दाङ्कुरकं, क्ली, (खराब्दात् तीव्रगर्ज्जनमेघात् अङ्कुरयतीति । अङ्कुरि+ण्वुल् । अस्य हि नूतनजलदध्वनेरङ्कुरोत्पत्तेस्तथात्वम् ।) वैदूर्य्यमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खराश्वा, स्त्री, (खरैरश्यते भुज्यतेऽसौ । अश् भोजने+"उस्वादयश्च ।" उणां । ४ । ६५ । इति वः ।) मयूरशिखा । रुद्रजटा इति ख्याता । चीनवमानिका इति केचित् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथास्या गुणाः ।
"खराश्वा कफवातघ्नी वस्तिरोगरुजापहा ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)

खराह्वा, स्त्री, (खरं तीव्रगन्धं आह्वयतीति । ह्वे+कः । स्त्रियां टाप् ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"अजगन्धाजमोदाख्या खराह्वा कारवी च सा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

खरिका, स्त्री, (खात् शून्यात् गन्धविशेषं रातीति । रा+कः ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च ।) कस्तूरीभेदः । सा तु चूर्णाकृतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरुः, पुं, (खन्+'खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु ।" उणां १ । ३७ । इति कुः रश्चान्तादेशः ।) शिवः । हयः । दर्पः । दन्तः । इति मेदिनी । रे । २१ ॥ कामदेवः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ शुक्लवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥

खरुः, त्रि, (खन्+"खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु ।" उणां १ । ३७ । इति कुः रश्चान्तादेशः ।) श्वेतः । इति मेदिनी । रे ।२२। निषिद्धेकरुचिः । इति हेमचन्द्रः ॥ निर्व्वोधः । क्रूरः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ तीक्ष्णः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

खर्ज्ज, यथाङ्गत्नोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) खर्ज्जति । म्टट् मार्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

खर्ज्जिका, स्त्री, (खर्ज्ज+ण्वुल्+स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) अवदंशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खर्ज्जुः, पुं, (खर्ज्ज+उन् ।) खर्ज्जूरी । कण्डुः । कीटः । इति हेमचन्द्रः ॥

खर्ज्जुरं, क्ली, (खर्ज्ज+उरच् ।) रौप्यम् । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

खर्ज्जूः, स्त्री, (खर्ज्ज व्यथने+"कषिचमितनीति ।" उणां १ । ८२ । इति ऊः ।) कण्डुः । कीटः । इत्युणादिकोषः ॥

खर्ज्जूघ्नः, पुं, (खर्ज्जूं कण्डूयनं हन्तीति । हन्+टक् ।) चक्रमर्द्दः । धत्तूरः । अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खर्ज्जूरं, क्ली, (खर्ज्जूरस्य फलम् । फले विहितस्याणो लुप् ।) खर्ज्जूरफलम् । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । गुरुत्वम् । क्षयाभिघातदाहवातपित्तरोगे हितत्वम् । हृद्यत्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ("अपक्वखर्ज्जूरफलं त्रिदोषशमनं मतम् ।
पक्वमेव हितं श्रेष्ठं त्रिदोषशमनं परम् ॥"
इति प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥ यथा च चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ।
"मधुरं वृंहणं वृष्यं खर्ज्जूरं गुरु शीतलम् ।

चयेऽभिघाते दाहे च वातपित्ते च तद्धितम् ।) रौप्यम् । हरितालम् । इति हेमचन्द्रः ॥ खलः । इति मेदिनी ॥

खर्ज्जूरः पुं स्त्री (खर्ज्ज मार्ज्जने + “खर्ज्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ।” उणां ४ । ९० । इति ऊरः ।) खर्ज्जूरीवृक्षः । खेजुर गाछ इति भाषा । अस्य फलस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । मूत्रातङ्करोगनाशित्वम् । बलप्राणशुक्रवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

(“खर्ज्जूरस्य विषं हन्ति तदा वै नात्र संशयः ।” इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे विषाधिकारे ॥) वृश्चिकः । इति मेदिनी ॥

खर्ज्जूरिका स्त्री (खर्ज्जूर + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ततः संज्ञायां कन् टाप् च ततो ह्रस्वः ।) मिष्टान्नविशेषः । इति पाकराजेश्वरः । मिठा गजा इति भाषा ॥

खर्ज्जूरी स्त्री (खर्ज्जूर + गौरादित्वात् ङीष् ।) वनखर्ज्जूरः । इत्यमरः । २ । ४ । १७० ॥ खर्ज्जूरवृक्षः । खेजुरगाछ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खरस्कन्धा २ दुष्प्रधर्षा ३ दुरारोहा ४ निःश्रेणी ५ कषायी ६ यवनेष्टा ७ हरप्रिया ८ । अस्याः गुणाः । कषायत्वम् । पक्वे शैत्यत्वम् । कषायित्वम् । पित्तक्रमिनाशित्वम् । हृद्यत्वम् । कफशुक्रवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।

‘भूमिखर्ज्जूरिका स्वाद्वी दुरारोहा मृदुच्छदा ।
तथा स्वल्पफला काककर्कटी स्वादुमस्तका ॥ * ॥
पिण्डखर्ज्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् ।
खर्ज्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता ॥
जायते पश्चिमे देशे सा छोहारेति कीर्त्यते ।
खर्ज्जूरीत्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥
स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं गुरु ।
तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भशुक्रदम् ॥
कोष्ठमारुतहृद्बल्यं वान्तिवातकफापहम् ।
ज्वराभिघाततृट्कासश्वासनिवारकम् ॥
मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकृत् ।
महतीभ्यां गुणैरल्पा स्वल्पा खर्ज्जूरिका स्मृता ॥ * ॥
खर्ज्जूरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत् ।
वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत् ॥ * ॥
सुनेपाली तु मृदुला बलिहीनफला च सा ।
सुनेपाली श्रमभ्रान्तिदाहमूर्च्छास्रपित्तहृत् ॥
इति भावप्रकाशः ॥

खर्द्द दशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) दशनं दन्तकरणकक्रिया । खर्द्दति मत्कुणः लोकः । केचित्तु दन्दशूके इति पठित्वा दन्दशूकः दन्दशूककर्तृकक्रियेत्याहुः । इति दुर्गादासः ॥

खर्परः पुं (कर्परः । पृषोदरात् खत्वम् ।) तस्करः । धूर्त्तः । भिक्षापात्रम् । कपालम् । इति मेदिनी ॥ छत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खर्परी स्त्री स्त्री (खर्परः उपधातुभेदकारकत्वेनास्त्यस्या इति अच् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्परीतुत्थम् । इत्यमरटीका ॥

खर्परीतुत्थ क्ली (खर्पर्य्येव तुत्थं खर्परीरूपं तदाख्यं तुत्थं वा ।) तुत्थविशेषः । तत्पर्य्यायः । खर्परीरसकम् २ चक्षुष्यम् ३ अमृतोत्पन्नम् ४ तुत्थम् ५ खर्परिका ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । रसायनत्वम् । त्वग्दोषशमनत्वम् । दीप्तत्वम् । बलपुष्टिप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

खर्ब्ब गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) खर्ब्बति इति दुर्गादासः ॥

खर्ब्ब क्ली (खर्ब्ब + अच् ।) संख्याविशेषः । इति मेदिनी । तत्तु दशार्ब्बुदसंख्या । इति लीलावती ॥ दशवृन्दसंख्या । १० ०००,०००,००० । इति स्मृतिः ॥ (सहस्रमहापद्मसंख्या । इति गो-रामायणम् । यथा, तत्रैव । ६ । ४ । ५६ ५९ ।

‘शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः ।
शतं कोटिसहस्राणां शङ्कुरित्यभिधीयते ॥
शतं शङ्कुसहस्राणां वृन्दमाहुर्मनीषिणः ।
शतं वृन्दसहस्राणां महावृन्दमिति स्मृतम् ॥
महावृन्दसहस्राणां शतं पद्मं परिस्मृतम् ।
शतं पद्मसहस्राणां महापद्मं विभाव्यते ॥
महापद्मसहस्राणां तथा खर्व्वमिहोच्यते ॥’)

खर्व्वः पुं (खर्व्व + अच् ।) कुवेरस्य निधिविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ दशवृन्दसंख्या । इति स्मृतिः ॥ कुब्जवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वामनः । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥ स्त्री । गायत्रीस्वरूपा भगवती । यथा देवीभागवते । १२ । ६ । ३८ ।

‘खड्गखेटकरा खर्व्वा खेचरी खगवाहना ॥’)

ख(र्व्वे)र्व्व त्रि (खर्व्व + अच् ।) क्षुद्रः । खाटो छोट इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । न्यङ् २ नीचः ३ वामनः ४ ह्रस्वः ५ । इत्यमरः । ३ । १ । ७० ॥ निखर्व्वः ६ खट्टतः ७ खर्व्वशाखः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ धनुषः ९ अनायतः १० । इति जटाधरः ॥

खर्व्वशाख त्रि (खर्व्वा शाखा हस्तपदाद्यवयवा यस्य ।) वामनः । खर्व्वः । इति हेमचन्द्रः ॥

खर्म्म पुं (खुर + बाहुलकात् मक् पृषोदरात् उकारस्य लोपः ।) पौरुषम् । क्षौमांशुकम् । पट्टवस्त्रम् । इति मेदिनी ॥

खर्व्व गर्व्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थवकारान्तोऽयम् ॥ खर्व्वति । इति दुर्गादासः ॥

खर्व्वः त्रि (खर्व्व + अच् ।) ह्रस्वः । वर्ग्यबकारान्तखर्ब्बशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

खर्व्वटः पुं क्ली (खर्व्व + अटन्) चतुःशतग्राममध्यस्थलम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ पर्व्वतप्रान्तग्रामः । इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥

खर्व्वुरा स्त्री (खर्व्व + उरच् टाप् च ।) खरदोषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खर्व्वूज क्ली (खर्व्वू + जन + डः ।) खरमुजा । इति भावप्रकाशः ॥ खरबुजा इति भाषा (अस्य लक्षणं गुणाश्च यथा —

“दशाङ्गुलन्तु खर्व्वूजं कथ्यते तद्गुणा अथ ।
खर्व्वूजं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु ।
स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यं पित्तानिलापहम् ।
तेषु यच्चाम्लमधुरं सक्षारञ्च रसाद्भवेत् ।
रक्तपित्तकरन्तत्तु मूत्रकृच्छ्रकरम्परम् ॥’
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

खल चलनार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) चलनार्थश्चालसञ्चयौ । चालनेह स्खलनम् । खलति खलो धर्म्मात् । इति दुर्गादासः ॥

खलं क्ली (खल + अच् ।) भूः । स्थानम् । कल्कः । इति मेदिनी । खलाधानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ धान्यमर्द्दनस्थानम् खामार इति भाषा ॥ (यथा मनुः । ११ । १७ ।

‘खलात् क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाप्युपलभ्यते ॥’)

खलः पुं (खल + अच्) सूर्य्यः । इति भूरिप्रयोगः ॥ तमालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ धत्तूरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्रवाहिकारोगे भेषजादिविहितपथ्यविशेषः । यथा चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ।

‘कल्को बिल्वशलाटूनां तिलकल्कश्च तत्समः ।
दध्नः सरोऽम्लः सस्नेहः खलो हन्ति प्रवाहिकाम् ॥’)

खलः त्रि नीचः । अधमः । इति मेदिनी ॥ क्रूरः । (यथा मृच्छकटिकायां १ मे अङ्के ।

‘खलस्वभावं भवितव्यता तथा
चकार सर्व्वं किल शूद्रको नृपः ॥’)

तत्पर्य्यायः । दुर्जनः २ पिशुनः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ४७ ॥ द्विजिह्वः ४ विश्वकद्रुः ५ नृशंसः ६ घातुकः ७ क्रूरः ८ पापः ९ । इति जटाधरः ॥

खलतिः, पुं (स्खलन्ति केशा अस्मात् । स्खल सञ्चलने + “खलतिः ।” उणां ३ । ११२ । इति निपातनात् साधुः ।) इन्द्रलुप्तरोगयुक्तः । टाकपड़ा माथ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खल्वाटः २ ऐन्द्रलुप्तिकः ३ शिपिविष्टः ४ बभ्रुः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ खल्लीटः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः । खल्लिटः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ।
प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ।
रोमकूपान् रुणद्ध्यस्य तेनान्येषामसम्भवः ।
तदिन्द्रलुप्तं रूढ्यां च प्राहुश्चाचेति चापरे ।
खलतेरपि जन्मैव मरणं तत्र तु क्रमात् ॥’
इति वाभट्टे उत्तरस्थाने चयोविंशेऽध्याये ॥)

खलपूः त्रि (खलं भूमिं पुनाति परिष्कृतं करोतीति । खल + पू + क्विप् ।) मार्ज्जनकारी । झाड़ुकष फराश इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । बहुकरः २ । इत्यमरः । ३ । १ । १७ ॥

खलमूर्त्तिः पुं (खल इव अनिष्टकारकत्वात् उग्रा मूर्त्तिरस्य ।) पारदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पारा इति भाषा ॥

खलाधारा, स्त्री, (खल आधारो यस्याः ।) तैल-पायिका । इति जटाधरः ॥ आरसुला इति भाषा ॥

खलिः, पुं, (खल + इन् ।) तैलकिट्टम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भारतरत्नाकरे । २।६८ ।
"स्थाल्यां वैदूर्य्यमय्यां पचति तिलखलिं चन्दनै-रिन्धनौघैः ॥")

खलिनः, पुं क्ली, (खे अश्वमुखच्छिद्रे लीनः पृषो-दरादित्वात् वा ह्रस्वः ।) खलीनः । इत्यमर-टीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा, कादम्बर्य्याम्
"उभयतः खलिनकनककटकामलमाभ्यां पदे पदे छताकुञ्चनप्रयत्नाभ्यां पुरुषाभ्यामवलम्ब्यमानम् ।"
अश्वमित्यर्थः ॥)

खलिनी, स्त्री, (खलानां समूहः।"इति खलादिभ्य." ४ । २ । ५१ । इति इनिः । ततो ङीप् ।) खलसमूहः । धानेर अनेक खामार इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । खल्या २ । इत्यमरः । ३ । २ । ४२ ॥ तालखर्ज्जूरी । इति रत्नमाला ॥

खलिशः, पुं, (खे जलादूर्द्ध्वाकाशे लिशति ईषदुद्-गच्छतीति । यद्वा, खे जलाभ्यन्तरे छिद्रादौ लिशति स्वल्पीभावेन तिष्ठतीति । लिश् + कः ।) खगामख्यातमत्स्यः । खलिशामाछ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कञ्चोटः २ खलेशयः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । वाहित्वम् । कषायत्वम् । वायुकोपनत्वम् । रूक्षत्वम् । लघु-त्वम् । शूलहरत्वम् । किञ्चिदामविनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ खलिशोऽपि पाठः ॥

खलीकारः, पुं, (खल + च्वि + कृ + घञ् । अभूततद्भावे च्विः ।) अपकारः । इति जटाधरः ॥ (निर्भर्त्स-नम् । इति चिन्तामणिः ॥)

खलीनः, पुंक्ली, (खे अश्वमुखच्छिद्रे लीनः।) कविका । इत्यमरः । २ । ८ । ४६ ॥ कडियालि इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६६ । १५ ।
"शतं रथानां वरहेममालिनां चतुर्युजां हेमखलीनमालिनाम् ॥")

खलु, अ, (खल् + बाहुलकात् उन् ।) निषेधः । वाक्यालङ्कारः । (यथा, माघे । २ । ७० ।
"अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्‌वृत्तिः सन्निबन्धना । शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा ॥" ... खलु वाचिकम् ॥"
"अत्रादौ खलुशब्दः प्रतिषेधार्थे द्वितीयः वाक्या-लङ्कारे ॥"इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)जिज्ञासा । (यथा, गणरत्ने । "स खल्वधीते वेदम् ?") अनु-नयः । इत्यमरः । ३ । ४ । १८ ॥ (यथा, गणरत्ने ।
"न खलु न खलु सुभ्रु ! साहसं कार्य्यमेतत्" ॥) निश्चितम् । (यथा, कुमारे । ४ । २८ ।
"दयिताखनवस्थितं नृणां न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने ॥")
पदवाक्यादिपूरणम् । (यथा, रामायणे । ३ । ३१ । ६ ।
"वध्याः खलु न वध्यन्ते सचिवास्तव रावण ! । ये त्वामुत्पथमारूढं न निगृह्णन्ति सर्व्वशः ॥") वीप्सा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,— शाकुन्तले १ मे अङ्के ।
"न खलु न खलु वाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन् मृदुनि मृगशरीरे तूलराशाविवाग्निः ॥")

खलुक्, [च्] पुं, (खं इन्द्रियं दर्शनेन्द्रियं लुञ्च-यति हन्तीति । ख + लुञ्च + क्विप् ।) अन्धकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खलुरिः, पुं, (खलुरिष्यते बध्यतेऽस्मिन् । खलु + रिष् + कर्म्मणि घञ् ।) स्थानभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खलूरिका, स्त्री, (खलु + रिष् + निपातनात् साधुः ।) शस्त्राभ्यासभूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥

खलेधानी, स्त्री, (खले धीयन्ते इयमस्मिन् । धा + अधिकरणे ल्युट् ततो ङीप् ।) मेधिः । खलेपशुबन्धनदारु । इति जटाधरः ॥

खलेवाली, स्त्री, (खले वाल्यन्ते चाल्यन्तेऽत्र इयमा इति । वल् + अधिकरणे घञ् गौरा-दित्वात् ङीष् ।) खले गोबन्धनदारु । इति हेमचन्द्रः ॥ मेढ़ काठ इति भाषा ॥ (यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे । २२ । ३ । ४८ ।
"खलेवालीयूपो दाक्षिणेषाः")

खलेशः, पुं, (खे जलादूर्द्ध्वाकाशे गमनकाले लिशति ईषद्गच्छतीति । लिश् + अच् ।) खलिश-मत्स्यः । इति हारावली ॥

खलेशयः, पुं, (खलेशं जलादूर्द्ध्वाकाशसंसर्गं यातीति । या + कः ।) खलिशमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

खल्या, स्त्री, (खलानां समूहः । यत् ।) खलिनी । इत्यमरः । ३ । ६ । ४२ ॥ धानमाड़ार अनेक खामार इति भाषा ॥

खल्लः, पुं, (खलतीति क्विप् खल् तं लातीति । ला आदाने + कः ।) वस्त्रप्रभेदः । गर्त्तः । चर्म्म । चातकपक्षी । इति मेदिनी ॥ दृतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ मशक इति भाषा । औषध-मर्द्दनपात्रम् । खल इति भाषा । इति वैद्यकम् ॥ ("अजागलस्तनयामिव भूगर्भे स्थितयं चिपेत् । तस्योपरिस्थितं खल्लं तप्तखल्लमिति स्मृतम् ॥" इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-कारे ॥)

खल्लिका, स्त्री, (खल्ल + संज्ञायां कन् ततष्टाप्, कापि अत इत्वम् ।) भर्जनीयम् । पिष्टकादि-भर्जनपात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खल्लिटः, त्रि, (खल्ल + इन् । खल्लि इव टलतीति । टल् + डः ।) खलतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

खल्ली, स्त्री, (खल्ल + गौरादित्वात् ङीष् ।) हस्त-पादावमर्द्दनाख्यरोगः । इति मेदिनी ॥ तस्य लक्षणं यथा, माधवकरः ।
"खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी ॥"
तच्चिकित्सा यथा, भावप्रकाशे ।
"कुष्ठसैन्धवयोः कल्कश्चुक्रतैलसमन्वितः । सुखोष्णो मर्द्दने योज्यः खल्लीशूलनिवारणः ॥"
अपि च भैषज्यरत्नावल्याम् ।
"खल्ल्यां स्निग्धाम्ललवणैः स्वेदोष्णादीपनाहनम्॥"

खल्लीटः, त्रि, (खल्लीव टलतीति । टल् + बाहु-लकात् डः ।) खलतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तच्चिकित्सा यथा, गारुडे । १९० । १ ।
"महाराजात्प्रजायन्ते खल्लीटस्य कथाः शुभाः । दग्धहस्तिदन्तमसिना नानाचौररसाञ्जनात् ॥")

खव, ग भूतिप्रादुर्भावयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-अकं-सेट् ।) भूतिः सम्पत्तिः पूतिः पवित्रता तयोरुत्पत्तिः प्रादुर्भावः ॥

खवल्ली, स्त्री, (खे आकाशे स्थिता वल्ली ।) आकाशवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायः गुणाश्च । अथ आकाशवल्ली । अमर-वेलि इति च भाषा ।
"आकाशवल्ली तु बुधैः कथितामरवल्लरी । खवल्ली ग्राहिणी तिक्ता पिच्छिलाक्ष्यामयापहा । तुवरामिकरी हृद्या पित्तश्लेष्मामनाशिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

खवारि, क्ली, (खे आकाशे स्थितं वारि उद-कम् । खादागतं वारि वा ।) दिव्योदकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

खवाष्पः, पुं, (खे आकाशे ऊर्द्ध्वे स्थितो वाष्पः ।) हिमम् । इति हारावली ॥

खशः, पुं, देशविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तद्देशवासिनि तद्देशनृपे च बहुषु अस्य लुक् ।) तथा हि मनुः । १० । ४४ ।
"पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः । पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥")

खशा, स्त्री, सुरागामगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ (कश्यपमुनेरपत्यत्वात् सः प्रजा-पतिर्दक्षः आदौ तदग्रीं कन्यात्मककर्म्मोलभ्यादेन शेते इति । ख + शी + डः ततष्टाप् ।) दक्ष-कन्या । सा च कश्यपपत्नी । यथा,—
"धर्म्मपत्न्यः समाख्याताः कश्यपस्य वदाम्यहम् । अदितिर्दितिर्दनुश्चैव कालाऽनायुः सिंहिका मुनिः ॥ कद्रूः प्राधा इरा क्रोधा विनता सुरभिः खशा ॥"
"इरा वृक्षलतावल्लीः तृणजातीश्च सर्व्वशः । खशा च यक्षरक्षांसि मुनिरप्सरसस्तथा ॥"
इति गारुडे ६ अध्यायः ॥

खशीटः, पुं, (खं शीटति इति । शिट् अनादरे अच् । अस्य गमनसमये खस्यानादरत्वेन गति-योग्यत्वाभावेऽपि तद्गमनादरात् गमनात्तथा-त्वम् ।) खलिशमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खश्वासः, पुं, (खस्य आकाशस्य श्वास इव ।) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खष, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) खषति । इति दुर्गादासः ॥

खष्यं, क्ली, (खन् + "खष्यमित्यवाप्येति ।" उणां ३ । २८ । इति यप्रत्ययात् निपातनात् सिद्धम् ।) क्रोधः । बलात्कारः । इत्युणादिकोषः ॥

खसः, पुं, (खं इन्द्रियादीन्द्रियं स्यति निकालीकरो-तीति । सो + कः ।) पामा । खोस इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पाम २ कच्छूः ३ विचर्च्चिका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (पामन्शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

खसकन्दः पुं (खस इव कन्दोऽस्य ।) चौर कचुकीटकः । इति रत्नमाला ॥ खसगन्धोऽपि क्वचित् पाठः ॥

खसतिलः पुं (खसपूय इव तिलति स्निह्यतीति । तिल स्नेहे+कः । अस्य शुक्लस्नेहविशिष्टत्वात् तथात्वम् ।) खस्खसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य यथा —

"तिलभेदः खसतिलः कासश्वासहरः स्मृतः ।
स्याद्वा खसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु ॥
ग्राहि तिक्तं कषायञ्च वातकृच्च कफासहृत् ।
धातूनां शोषणं रूक्षं मदकृद्वाग्विवर्द्धनम् ॥
मुहुर्मोहकरं रुच्यं सेवनात् पुंस्त्वनाशनम् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

खसमः पुं (खेनाकाशेन समः ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खसम्भवा स्त्री (खे सम्भवतीति । सम्+भू+अच् ।) आकाशमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खसर्पणः पुं (खे शून्ये सर्पणमस्य योगप्रभावात् ।) बुद्धविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खसात्मजः पुं (खसायाः कश्यपपत्न्या आत्मजः ।) राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खसृमः पुं विप्रचित्तिदैत्यपुत्त्रः । यथा —

"सिंहिकायां समुत्पन्ना विप्रचित्तिसुतास्तथा ।
व्यंशः शल्यश्च बलवान् नभश्चैव महाबलः ॥
वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा ।
अञ्जको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥
निवातकवचा दैत्याः प्रह्रादस्य कुलेऽभवन् ॥"

इति गारुडे ६ अध्यायः ॥

खस्खसः पुं (खस+पृषोदरात् द्वित्वम् ।) वृक्षविशेषः । पोस्ता इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सूक्ष्मबीजः २ सूक्ष्मतण्डुलः ३ सुबीजः ४ । अस्य गुणः । पाके मधुरत्वम् । कान्तिवीर्य्यबलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (खसतिलशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

खस्खसरसः पुं (खस्खसस्य तुन्दबीजस्य विशेषस्य रसः ।) अहिफेनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ आफिं इति भाषा ॥

खस्तनी स्त्री (खम् आकाशं स्तनः यस्याः मेघवारिपतनेन शस्याद्युत्पत्त्या प्रभूतपानीयानां पृथिव्यां जीवानां जीवनधारणात् तथात्वम् ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खस्फटिकः पुं (खस्य निर्म्मलः स्फटिकः । यद्वा खस्फटिकः सूर्य्यः स अधिष्ठाताऽस्य ।) सूर्य्यकान्तमणिः । चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः ॥

खाखसः पुं (खस प्रकारे द्वित्वं ततः पृषोदरात् साधुः ।) वृक्षविशेषः । पोस्तादाना इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।

"तिलभेदः खसतिलः कासश्वासहरः स्मृतः ।
स्याद्वा खसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु ॥
ग्राहि तिक्तं कषायञ्च वातकृत् कफकासहृत् ।
धातूनां शोषकं रूक्षं मदकृद्वाग्विवर्द्धनम् ॥
मुहुर्मोहकरं रुच्यं सेवनात् पुंस्त्वनाशनम् ॥"

अथ अहिफेनम् ।

उक्तं खसफलक्षीरमाफूकमहिफेनकम् ।
आफूकं शोषणं ग्राहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तलम् ॥
तथा खसफलोद्भूतं वल्कलप्रायमित्यपि ।

अथ खसबीजम् ।

उच्यन्ते खसबीजानि ते खाखसतिला अपि ॥
खसबीजानि बल्यानि वृष्याणि सुगुरूणि च ।
जनयन्ति कफं तानि शमयन्ति समीरणम् ॥

इति भावप्रकाशः ॥

खाजिकः पुं (खे ऊर्द्ध्वदेशे आजः क्षेपः तत्र साधु ठन् ।) लाजा । इति हारावली ॥ खै इति भाषा ॥

खाटः पुं स्त्री (खे ऊर्द्ध्वमार्गे अटत्यनेन । अट+करणे घञ् ।) शवरथः । इति शब्दरत्नावली ॥ मरार खाट इति भाषा ॥

खाटिः स्त्री (खट काङ्क्षायां बाहुलकात् इञ् ।) असद्ग्रहः । किणः । शवरथः । इति मेदिनी ॥

खाटिका स्त्री (खाटि+स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ततष्टाप् ।) खाटः । शवरथः । इति शब्दरत्नावली ॥

खाण्डवं क्ली (खाण्डवाख्यया प्रसिद्धायाः नगर्य्याः जातम् । खाण्डवी+अण् । यदुक्तं कालिकापुराणे ९० अध्याये ।
"पुरा तु विजयो राजा खाण्डवीं नाम तां पुरीम् ।
भङ्क्त्वा वनं ततश्चक्रे तेन तत् खाण्डवं वनम् ॥")
वनविशेषः । तद्विवरणं यथा —

"विकुक्षस्याभवन्नाभिर्नाभेर्म्मित्रोऽभवत् सुतः ।
तेषां कल्पोऽभवद्राजा कल्पात्तु विजयोऽभवत् ।
यो विजित्य क्षितिं सर्व्वां पार्थिवान् भूरितेजसः ।
शक्रस्यानुमते चक्रे खाण्डवं शतयोजनम् ।
यत्र सव्यसाची ह्यदहत् पाण्डुपुत्त्रः प्रतापवान् ।
आवहन् परमां प्रीतिं ज्वलनस्य महात्मनः ॥

ऋषय ऊचुः ।

कथं स खाण्डवं चक्रे विजयः शतयोजनम् ।
तद्वयं श्रोतुमिच्छामः कथयस्व तपोधन ! ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

सोमवंशेऽभवद्राजा महात्मा स महाबलः ।
धीरः सुदर्शनो नाम चारुरूपः प्रतापवान् ।
स वै हिमवतो नातिदूरे भङ्क्त्वा महावनम् ।
निहत्य व्याघ्रान् समुत्सार्य्य ऋषिवर्य्यान् तपोधनान् ।
खाण्डवीं नाम नगरीमकरोत्तत्र शोभनाम् ।
विस्तृतायतविस्तीर्णामायतां शतयोजनम् ।
उच्चप्राकारसंयुक्तां नानाशालासुतोरणाम् ।
निचिताभिरलिन्दाभिः परिखाभिः समावृताम् ।
दीर्घिकाभिश्चोपवनैर्बहुभिश्चापरैरपि ।
आकीर्णाञ्च तथावासैर्वणिग्भिरपि मानवैः ।
सोत्सवाः सततं यत्र जनाः स्वान्ते निवेशिताः ।
यद्वच्च सा सुरपुरी आढ्या भोगसमन्विता ।
स वै सुदर्शनो राजा राज्ञां भूमिं विराज्य च ।
महीं कुर्वन् दृढां वासयामास खाण्डवीम् ।
आश्रित्य खाण्डवीमध्ये तेन खातैश्च वर्त्मभिः ।
वक्रास्तु वक्रगा भूत्वा याति सीतां नदीं प्रति ।
स जित्वा सकलान् भूपान् वित्तान्याहृत्य भूरिशः ।
राशीचकार खाण्डव्यां मध्ये रत्नैरनेकशः ।
अन्येभ्यो नगरेभ्यस्तु जनानानीय भूपतिः ।
खाण्डव्यां वासयामास हठादपि सुदर्शनः ।
देवदानवगन्धर्व्वान् जित्वा जित्वा युधा कृती ।
इन्द्रस्य देवराजस्य दैवीञ्चापि तथा वधीम् ।
खाण्डव्यां रोपयामास महामात्यः सुदर्शनः ।
असहिष्णुस्ततो जिष्णुर्भूपतिन्तं सुदर्शनम् ।
ज्ञात्वापचारं बहुधा देवानाञ्च तथा नृणाम् ।
वाराणसीपतिं वीरं विजयं जयशालिनम् ।
सन्धाय कृत्वा साचिव्यं तत्रैवासौ न्ययोजयत् ।
विजयो विवरं प्राप्य महाबलपराक्रमः ।
सुदर्शनस्य नृपतेरवस्कन्दमथाकरोत् ।
नासहत सोऽप्यवस्कन्दं विजयस्य सुदर्शनः ।
चतुरङ्गबलेनाशु युद्धायाभिमुखोऽभवत् ।
विजयो रथमारुह्य नियुज्य चतुरङ्गिणीम् ।
सेनां सुदर्शनं योद्धुं सम्मुखोऽभवदञ्जसा ।
तदा महद्युद्धमासीद्विजयेन महात्मना ।
सुदर्शनस्य नृपतेर्वृत्रवासवयोरिव ।
ततः सुदर्शनो राजा दारितो गत्यभावतः ।
सन्निपतिते वीरे सेनाभिजस्य सैनिकाः ।
भयात् सम्प्राद्रवन्नादिश्य प्रदिश एव च ।
नष्टेषु तस्य सैन्येषु विजयः खाण्डवीं पुरीम् ।
प्रविश्य ददृशे तत्र राशीभूतान् गिरीनिव ।
सुवर्णानाञ्च रत्नानां सञ्चयान् बहुशः पुरः ।
दृष्ट्वा सरांसि तत्रापि प्रफुल्लकमलानि तु ।
हंसकारण्डवाद्यैश्च नादितानि समन्ततः ।
राशीन् सुवर्णरत्नानां पर्व्वतानिव विस्तृतान् ।
पुष्पितान् देववृक्षांश्च भ्रमद्भ्रमरभूषितान् ।
प्रासादान् विपुलान् शुभ्रान् कैलाससदृशान् गजान् ।
विस्फुटांश्च सुगन्धाढ्यान् प्रतिगेहे व्यवस्थितान् ।
उत्फुल्लनयनो राजा विजयः परवीरहा ।
मेनेऽमरावतीं नाम्ना पुरीं चिन्तितामिव ।
तं वीक्ष्य नरपतिं नगरीं तां सुरेश्वरः ।
समेत्य विजयं प्राह सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा ।

इन्द्र उवाच ।

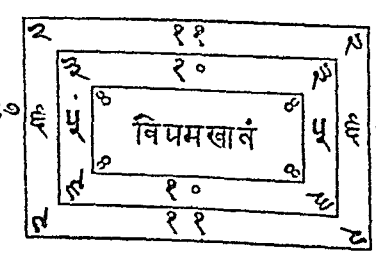
राजन्नद्वनमिदमासीद्दिव्यगाहनम् ।
नरगन्धर्व्वयक्षाणां मुनीनाञ्च मनोहरम् ।
अस्मादुत्साद्य दैत्यादीन् मम चाप्यप्रिये रतः ।
भङ्क्त्वा वनमिदं शुभ्रं समुत्साद्य तपोधनम् ।
खाण्डवीं नगरीं चक्रे हठादासौ सुदर्शनः ।
तदिदं पुनरेव त्वं वनं कुरु नृपोत्तम ! ॥
तत्राहं विहरिष्यामि त्वत्कृते मम रत ।
मुनीनाञ्च तथा स्थानं भवत्वं ते प्रसादतः ।
भविष्यति च यच्चाक्षी विकाराञ्च पार्थिव ! ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य शक्रस्य विजयस्तदा ।
वनमेवाकरोत्तान्तु खाण्डवीं शक्रगौरवात् ।
तस्मात् भो यथार्थं प्रजा धर्म्मा यदीच्छथ ।

येषां वाञ्छास्ति लोकानां मद्राज्यगमने पुनः ॥
वाराणसीं ते गच्छन्तु मयैव प्रतिपालिताम् ।
ततस्तस्य वचः श्रुत्वा जनाः केचिन्निजं पदम् ॥
जग्मुर्वाराणसीं केचिद्विजयेनाभिपालिताम् ।
ततो धनानां तान्राशीन्रत्नानाञ्च पृथक् पृथक् ॥
अश्मनां कनकानाञ्च रूप्याणां विजयस्तदा ।
धीवरैर्वाहयामास पुरीं वाराणसीं प्रति ॥
गन्धर्व्वाप्सरसां देवानां यदानीतं पुरा ।
रत्नदार्व्वादिकं यत्तु विजयं तत् प्रसादाद्‌ च ॥
तैस्तैर्नीतन्तु खाण्डवाः स्वस्थानं प्रति धर्षितैः ।
त्रिंशद्योजनविस्तीर्णां शतयोजनमायताम् ।
तां पुरीं विजयश्चक्रे न चिरादेव वै वनम् ।
तस्मिन् शक्रस्य सम्मत्या तक्षकः सुस्थितो गणैः ॥
उवास सुचिरं तत्र ततोऽभून्निर्जनं वनम् ।
तत्र देवाः सगन्धर्व्वाः क्रीडन्तोऽप्सरसां गणाः ॥
आश्चर्य्यञ्च विजयं स्तवेषु विजयावहम् ।”*॥
“अष्टाविंशतिमे प्राप्ते युगे द्वापरसंयुते ।
वह्निर्नाशमन्वयाप्य भिक्षां विष्णुमयाचत ।
दातुमङ्गीकृते भिक्षां तदा पाण्डुसुतेन वै ॥
वह्निः स्वरूपमास्थाय जिष्णुं वचनमब्रवीत् ।
अहमग्निः पाण्डुपुत्र ! यज्ञभागातिभोजनात् ॥
व्याधितोऽहं ततो व्याधिं मम त्वं नाशयाधुना ।
खाण्डवं नाम विपिनं सपक्षिमृगराक्षसम् ॥
यदि त्वं मां भोजयितुं शक्नोषि श्वेतवाहन ! ।
तदा ममाऽयमसौ व्याधिरपयास्यति नोचिरात् ॥
पुरा तु विजयो राजा खाण्डवीं नाम तां पुरीम् ।
भङ्क्त्वा वनं ततश्चक्रे तेन तत् खाण्डवं वनम् ॥
तदर्थं देवविहितं वनं तच्छ्वेतवाहन ! ।
विरोधात्तत्तु शक्रस्य न स्वयं भोक्तुमुत्सहे ॥
तस्मात् माहि महाभाग ! वने तस्मिन्नियोजय ।
यथाऽहं सकलं भोक्तुं प्राप्नोमि त्वत्प्रसादतः ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सव्यसाची महाबलः ।
दाहयामास विपिनं तत् सर्व्वं प्राणिसंयुतम् ।
देवक्रीतनयेनायौ वासुदेवेन पालितः ।
खाण्डवं दाहयामास ज्वलनस्य हिते रतः ॥”
“सुप्रीतः प्रददौ तस्मादर्ज्जुनाय महात्मने ।
वह्निर्दिव्यधनुः गाण्डीवं वारुणं देवनिर्म्मितम् ॥
अक्षयाविषुधी द्वौ च रूप्यामांश्चतुरो हयान् ।
हनूमताधिष्ठितन्तु महान्तं वानरध्वजम् ॥
खड्‌गञ्च निशितं तीक्ष्णं रथञ्च सव्यसाचिने ।
नीरोगश्चाभवद्वह्निस्तदा जिष्णुप्रसादतः ॥
तैर्व्वाणैस्तेन धनुषा तेन खड्‌गेन केतुना ।
तदश्वस्यन्दनेनापि विजिग्ये फाल्गुनो रणे ॥
एवं भैरववर्गेषु संजातो विजयो नृपः ।
खाण्डवं नाम विपिनं चकार सुमहाद्युती ॥”
इति श्रीकालिकापुराणे ८० अध्यायः ॥
(खण्डस्य इक्षुरसघनादेर्व्विकार इत्यण् । गुडादि-विकारमिष्टान्नद्रव्यम् । यथा, महाभारते । १३ । ५३ । १८ ।
“रसानापूपकांश्चित्रान् मोदकानथ खाण्ड- [वान् ॥”)
खाण्डवी, स्त्री, (हिमवतः सन्निहितं दृष्टद्वनं खण्डयित्वा चन्द्रवंशीयेन राज्ञा सुदर्शनेन निर्म्मिता या पुरी सा ।) चन्द्रवंशीयसुदर्शनराजकर्त्तृहिमवत्पर्व्वतनिकटस्थपुरीविशेषः । तद्विवरणं खाण्डवशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
खाण्डिकः, पुं, (खण्डं मोदकादिकं शिल्पमस्य । इति ठन् ।) खण्डपालः । मोदकः । इति हारावली ॥ मयरा इति भाषा ॥ (क्लीवे तु खण्डिकानां समूहः “खण्डिकादिभ्यश्च ।” ४ । २ । ४५ । इत्यञ् । खण्डिकसमूहः ॥)
खातं, क्ली, (खन्यते इति । खन् + कर्म्मणि क्तः ।) पुष्करिणी । इत्यमरः । १ । १० । २७ ॥ तस्य परिमाणं यथा,—शतेन धनुर्भिः पुष्करिणी त्रिभिः शतैर्दीर्घिकाचतुर्भिर्द्रोणः पञ्चभिस्तडागः द्रोणदशगुणा वापीति ॥
“चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तो धनुश्चतुरुत्तरः ।
शतधन्वन्तरञ्चैव तावत् पुष्करिणी शुभा ।
एतत्पञ्चगुणः प्रोक्तस्तडाग इति निर्णयः ॥”
इति नयवर्द्धमानधृतो वशिष्ठः ॥
खातकं, क्ली, (खात + संज्ञायां कन् ।) परिखा । इति हेमचन्द्रः ॥ खाना मगार इत्यादि भाषा ॥
खातकः, पुं, अधमर्णः । धारी । ऋणी । यथा,—
“उत्तमर्णो धनस्वामी अधमर्णस्तु खातकः ॥”
इति संक्षिप्तसारटीकायां गोयीचन्द्रः ॥
(परसैन्यविदारकः । यथा, महाभारते । १२ । ११८ । ११ ।
“खातकं व्यूहतत्त्वज्ञं यन्त्रप्रयोगकोविदम् ॥”
“खातकः परसैन्यविदारकः ।” इति तट्टीकाकृन्नीलकण्ठः ॥)
खातभूः, स्त्री, (खातयुक्ता भूर्भूमिः ।) प्रतिकूपः । परिखा । इति हारावली ॥
खातव्यवहारः, पुं, (खातस्य पुष्करिण्यादेर्व्यवहारः परिमाणम् ।) पुष्करिण्यादिपरिमाणम् । पुष्करे कालीति भाषा ॥
“अथ खातव्यवहारे करणसूत्रं सार्द्धार्या ।
गणयित्वा विस्तारं बहुषु स्थानेषु तद्युतिर्भाज्या ।
स्थानकमित्या सममितिरेवं दैर्घ्ये च वेधे च ।
क्षेत्रफलं वेधगुणं खाते घनहस्तसंख्या स्यात् ॥
उदाहरणम् ।
भुजवक्रतया दैर्घ्ये दशेशार्ककरैर्मितम् ।
त्रिषु स्थानेषु षट्पञ्चसप्तहस्ता च विस्तृतिः ॥
यस्य खातस्य वेधोऽपि द्विचतुस्त्रिकरः सखे ! ।
तत्र खाते कियन्तः स्युर्घनहस्ताः प्रचक्ष्व मे ॥”

१२

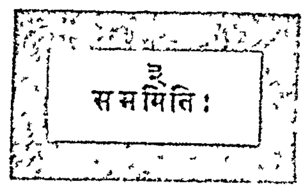


न्यासः ७ ... ०

१२

अत्र सममितिकरणेन विस्तारे हस्ताः । ६ । दैर्घ्ये । ११ । वेधे । ३ । तत्क्षेत्रदर्शनं यथा,—

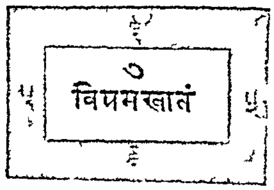
११

न्यासः ६


११

यथोक्तकरणेन लब्धा घनहस्तसंख्या ॥ १९८ ॥
खातान्तरे करणसूत्रं मार्द्धवृत्तम् ।
मुखजतलजतद्युतिजक्षेत्रफलैक्यं हृतं षड्‌भिः ।
क्षेत्रफलं सममेतत् वेधगुणं फलं घनफलं स्पष्टम् ।
समखातफलत्र्यंशः सूचीखाते फलं भवति ॥
उदाहरणम् ।
मुखे दशद्वादशहस्ततुल्यं
विस्तारदैर्घ्यन्तु तले तदर्द्धम् ।
यस्याः सखे सप्तकरश्च वेधः
का खातसंख्या वद तत्र वाप्याम् ॥

१२

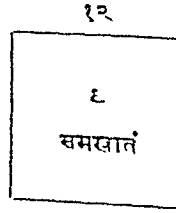
न्यासः १०


१०

१२

मुखजं क्षेत्रफलम् । १२० । तलजम् । ३० । तद्युतिजम् । २७० । एषामैक्यम् । ४२० । षड्‌भिः । ६ । हृतं जातं समफलम् । ७० । वेध- ७ हतं जातं खातफलं घनहस्ताः । ४९० ।
द्वितीयोदाहरणम् ।
खातेऽथ तिग्मकरतुल्यचतुर्भुजे च
किं स्यात् फलं नवमितः किल यत्र वेधः ।
वृत्ते तथैव दशविस्तृतिपञ्चवेधे
सूचीफलं वद तयोश्च पृथक् पृथङ्मे ॥

१२

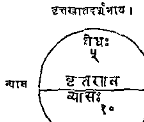
न्यासः १२


१२

१२

भुजः । १२ । वेधः । ९ । जातं यथोक्तकरणेन खातफलं घनहस्ताः । १२९६ । सूचीफलम् । ४३२ ।

वृत्तखातदर्शनाय।



व्यास । १० । वेध । ५ । अत्र सूक्ष्मपरिधि $\frac{३९२७}{१२५}$ । सूक्ष्मक्षेत्रफलम् $\frac{३९२७}{५०}$ । वेधगुणि तात सूक्ष्मखातफलम् $\frac{३९२७}{१०}$ । सूक्ष्मसूची फलम् $\frac{१३०९}{१०}$ । यद्वा स्थूलखातफलम् $\frac{२७५०}{७}$ । सूचीफलं स्थूलम् $\frac{२७५०}{२१}$ ।

इति लीलावत्यां खातव्यवहारः समाप्तः ॥

खात क्ली (खनु विदारे+ ‘अशिखनिभ्यां क्तिन्। उणा। ४। १६१। इति कृत् किच्च।) खातम्। खनित्रम्। इत्युणादिकोषः ॥ दारणम्। वनम्। खननम्। इति सिद्धान्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (जलाधारविशेषश्च। इति उज्ज्वलदत्तः ॥)

खाद ऋ भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर सक सेट्। कादित।) ऋ अचखादत्। इति दुर्गादासः ॥

खादक, त्रि (खाद भक्षणे+ण्वुल।) ऋणग्रहीता। खातक इति ख्यातः। इति मिताक्षरा ॥ भक्षकः। यथा —

‘विक्रयेणोर्विनिमयैर्दत्त्वा गोमांसखादक।
ब्रत चान्द्रायणं कुर्यादवधे मासाद्धर्धी भवेत ॥’
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गोभिलः ॥

खादन क्ली (खाद+भावे ल्युट्।) भक्षणम्। आहारः। (खादति चर्व्ययत्यनेन इति।) दन्तः पु। इति हेमचन्द्रः ॥

खादित त्रि (खाद+क्त।) भक्षितम्। इत्यमरः। ३। १। ११०। खाओया इति भाषा ॥ (‘अशितं खादितं पीतं लीढ़ं कोष्ठगतं नृणाम्। तज्जीर्यति यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा ॥’ इति शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

खादिरसार पुं, (खदिर+स्वार्थे अण् तस्य सारः षष्ठी तत्पुरुषः।) खदिरवृक्षनिर्यासः। खयेर इति भाषा। तत्पर्यायः। खादिरं २ बहुसारः ३ भनुसारः ४ रङ्गदः ५ रदः ६। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातव्रण कण्ठामयनाशित्वम्। दीपनकारित्वम्। रोपनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः। खदिरसारोऽप्यत्र पाठः। (यथा —

‘विना खदिरसारेण तारल्यं दृश्यतेऽधुना।
अधरे आयते रागो नागरस्य यथाधरे।’
इति उद्भटः ॥)

खादुक त्रि (खादति हिनस्ति इति। खाद्+उञ् सञ्ज्ञायां कन्।) हिंसालुकः। इति हारावली ॥

खाद्य त्रि (खाद्यते इति। खाद+कर्म्मणि ण्यत्।) भक्षणीयद्रव्यम्। यथा —

‘कश्च भद्रखलेश्वरोऽद्य मिह किं घोरे वने स्थीयते
शार्दूलादिभिरेव हिंस्रपशुभिः खाद्योऽहमित्याशया।’ इत्युद्भटः ॥

खानपान क्ली, (धातूनामनेकार्थत्वात् खै भक्षणे+भावे ल्युट् खानम्। पा पाने+भावे ल्युट् पानम्। खानेन सह पानं यद्वा खानञ्च पानञ्च तयोः समाहारः।) कठिनद्रवद्रव्ययोर्गलाधःकरणम्। खाना पिना इति हिन्दी भाषा ॥ यथा गारुडे नीतिसारे १०८ अध्यायः।

‘सद्भावेन हि तुष्यन्ति देवाः सत्पुरुषा द्विजाः।
इतरे खानपानेन वाक्प्रदानेन पण्डिताः ॥’

खानि स्त्री (खन+इन्। पृषोदरात् वृद्धिः।) खनिः। इति हेमचन्द्रः ॥

खानिक क्ली (खानेन खननेन निर्वृत्त इति ठण्।) कुडच्छेद्यम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देयालेर गर्त्त इति भाषा ॥

खानिल त्रि, (खानं खननं शिल्पत्वेनास्त्यस्य। इति वातुलकात् इलच्।) भित्तिचौरः। इति शब्दरत्नावली ॥ सिंधेल चोर इति भाषा ॥

खानी स्त्री (खानि+वा ङीष्।) खनिः। इति शब्दरत्नावली ॥

खानोदक पु (खानाय पानार्थं उदकमस्य।) नारिकेलः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खापगा स्त्री (खे आकाशे स्थिता आप् आगता वा आपगा नदी।) गङ्गा। इति हेमचन्द्रः ॥

खार पुं (ख अवकाशमाधिक्येन ऋच्छतीति। ऋ+अण्।) खारीपरिमाणम्। इति हेमचन्द्रः ॥

खारि स्त्री, (ख मध्यावकाशं आरातीति। आ रा+इन्।) खारीपरिमाणम्। इति भरतधृतहेमचन्द्रः ॥

खारिक क्ली (खारि+सञ्ज्ञायां कन्।) महापारेवतम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

खारिम्पच त्रि (खारिं खारीपरिमितधान्यमितयं पचतीति। पच+‘परिमाणे पच।’ ३। २। ३३। इति खश्+ततो मुम्।) खारिपरिमितान्नादिपाककर्त्ता। इति व्याकरणम् ॥

खारी, स्त्री (ख मध्यावकाशं आरातीति। आ+रा+क्त। ‘इद्दिकारान्तादक्तिनः।’ ४।१।४५। इत्यस्य वार्त्तिं इति पक्षे ङीष्।) परिमाणविशेषः। इत्यमरः। २। ९। ८८॥ यदाह तट्टीकायां भरतः।

‘पल प्रकुञ्चकं मुष्टि कुडवस्तच्चतुष्टयम्।
चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुः प्रस्थमथाढकम् ॥
अष्टाढको भवेद्द्रोणो द्विद्रोणः शूर्प उच्यते।
सार्द्धशूर्पो भवेत् खारी द्वे शूर्पौ गोणी मता ॥
तामेव भारं जानीयात् वाहो भारचतुष्टयम् ॥’’
‘‘षोडशद्रोणपरिमाणम्।’’ इत्यमरटीकायां स्वामी लीलावती च ॥ माणीचतुष्टयम्। तत्

चतुर्दशाधिकचतुःसहस्रपलानि। पाचशत चार सेर इति भाषा। इति वैद्यकपरिभाषा। द्रोणचतुष्टयम्। यथा,—

‘चतुराढको भवेद्द्रोणः खारी द्रोणचतुष्टयम्।’
इति स्मृतिः ।

खारीक, त्रि (खारीं खारीवापमर्हतीति। खार्या ईकन्। ५। १। ३३। ‘केवलायाश्चेति वक्तव्यम्।’ इति वार्त्तिं इति ईकन्।) खारीक्षेत्रम्। खारीपरिमितवीजवपनोपयुक्तक्षेत्रम्। तत्पर्यायः। खारीवाप २। इत्यमरः। २।६।११॥

खारीवाप त्रि, (खारी तत्परिमितधान्यं उप्यते ऽत्र। वप+अधिकरणे घञ्।) खारीकः। इत्यमरः। २। ९। १०॥ (खारीं वपतीति। वप+कर्त्तरि अण्। धान्यादिवपनकारी।)

खिखि स्त्री, (खिरित्यव्यक्तशब्देन खेटति भीषयत्यनुपादयतीति। खि+खिट+ड। पृषोदरात् साधु।) किखिः। इति क्वचित् त्रिकाण्डशेषे पाठः ॥ खेंकशियाली इति भाषा ॥

खिङ्खिर पु (खिं अव्यक्तध्वनिविशेषं किरति विकृतिभावेन शब्दं करोतीत्यर्थः। कृ+क। पृषोदरात् खत्वेन साधु।) शिवाभेदः। खेंकशियाली इति भाषा। खट्वाङ्गम्। तत्तु शिवस्याङ्गम्। वारिवालकम्। तत्तु गन्धद्रव्यम्। इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥

खिट भयभीषणे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां पर भये अक भयोत्पादने सक सेट्।) भीषा स्वतो भयोत्पादनम्। खेटति जनो व्याघ्रादिभि र्भीत्यर्थः। खेटति व्याघ्रो जनं भीषयते इत्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥

खिद श प ञौ परिघाते। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदां पर सक अनिट्।) श प खिन्दति दुष्टं राजा। ञौ खिन्ना। इति दुर्गादासः ॥

खिद इ ध य ञौ दैन्ये। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवां रुधां च आत्म अक अनिट्।) दैन्यमनुपतप्तीभावः। इ ध, खिन्ते सेवेव वैद्यम् दीयमान न यच्छते। इति हलायुधः। इ य खद्यते विरमिलाप खिद्यते लोकहेतोरिति प्राकृतरेले। ञौ, खेत्ता। इति दुर्गादासः ॥

खिदिर, पुं, (खिद्यते अल्पपक्षेण तु खेन तपसा वा। यथायथ शुक्लपक्षततः खिद+‘इषि मदि मुदि खिदीति।’ उणां। १। ५२। इति किरच्।) चन्द्रः। इत्युणादिकोषः ॥ दीनः। तापसः। इति सिद्धान्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

खिद्यमान, त्रि (खिद्+ताच्छील्ये चानश्।) खेदयुक्तः। दैन्ययुक्तः। उपतप्तः। यथा —

‘‘खिद्यमानन्तु तं दृष्ट्वा स्वर्गं शक्राद्यथ तदा।’’
इति ब्राह्मपुराणे स्यमन्तकः ॥

खिद्र, पुं (खिद् दैन्ये+‘‘स्फायि तञ्चीति।’’ उणां। २। १३। इति रक्।) रोगः। दरिद्रः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

खिन्न त्रि, (खिद+क्त।) दैन्ययुक्तः। खेदयुक्तः। यथा, श्रीभागवते।

"गौर्भूत्वासुमुरारी सिन्ना रुदन्ती करुणं विभोः॥"

खरयष्टी, स्त्री, महासमङ्गा। इति राजनिर्घण्टः॥

खिलं, त्रि, (खिल्+कः।) हलादिना अकृष्टभूमिः। खिल भूँइ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। अप्रहतम् २। इत्यमरः।२।१।५॥ सारसंग्रहे मेधसि च पुं। इति मेदिनी॥

"खिलो नारायणः प्रोक्तः सर्व्वस्तपुराणः स्मृतः।"

इति खिलेषु हरिवंशे इत्यत्र नीलकण्ठटीका॥

खु, ङ ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-अनिट्।) ङ, खवते। इति दुर्गादासः॥

खुङ्गाहः, पुं (खुं इत्यव्यक्तशब्दं कुर्व्वन् गाहते रणस्थलं विलोड़यतीति। गाह+अच्।) कृष्णवर्णघोटकः। इति हेमचन्द्रः॥

खुज, उ स्तेये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। उदित्त्वात् क्त्वा वेट्।) उ, खोजिला खुक्त्वा। स्तेयं चौर्य्यम्। इति दुर्गादासः॥

खुण्डाकः, पुं, (खुण्+आकः निपातनात् अस्य द्वित्वम्।) देवताड़कवृक्षः। इति रत्नमाला॥ खुखाक इति क्वचित् पाठः॥

खुड, ङ ड खण्डे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी। खण्डः खोटनम्। ङ, कर्म्मणि खुड्यते। ङ, खुडते खोड़। इति दुर्गादासः॥

खुड, क }
खुड, इ क } भेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्। पाक्षिकइदित्।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ। क, खोड़यति। द्वितीयं आद्यस्वरीति कातन्त्रगाद्याः। समते तु द्वितीयस्याद्यस्वरित्वे पूर्व्वोभयोरनुबन्धः स्यात्। पञ्चमस्वरित्वे तु सजातीयस्य पुनःपाठात् पूर्व्वो नेदनुबन्धः। खुण्डयति। खण्डयतीति प्रयोगस्तु खडि ङ् मथोऽयस्तात् घञि खण्डं करोतीति णौ साध्यम्। तस्य भेदवाचित्वन्तु धातूनामनेकार्थत्वात्। इति दुर्गादासः॥

खुर, श विलेखने। छेदने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) श, खुरति भूमिं खुर्ग वा लोकः। खोरिता। खुरः शफम्। इति दुर्गादासः॥

खुरः, पुं, (खुर छेदने+कः। यद्वा "श्रमेन्द्राग्र-वज्रेति।" उणां।२।२८। इति रन् गुणाभावोऽन्त्यलोपश्च।) शफम्। गवादीनां पादाग्रम्। (यथा, मनुः।४।६७।

"न भिन्नश्रृङ्गाक्षिखुरैर्न वालधिविरूपितैः॥")

कोलदलम्। नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति मेदिनी॥ छेदनवस्तु। नापितस्य खुरः। इति शब्दरत्नावली॥ खट्वादीनां पादकम्। इति धरणी॥ खुरा इति भाषा॥

खुरकः, पुं, (खुर+संज्ञायां कन्। खुरो गन्धद्रव्यविशेषः स इव कायति वा। कै+कः।) तिलवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (तिलशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः॥)

खुरणसः, त्रि, (खुर इव नासिका अस्य "अञ्ना-सिकायाः इति।" ५।४।११८। इति अच्। नसादेशश्च "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः।" ८।४।३। इति णत्वम्।) चिपिटनासिकः। इत्यमरः।२।६।४७॥ चेपटानाकयुक्त इति भाषा॥

खुरणाः, त्रि, (खुर इव नासिका अस्य "खुर खराभ्यां वा नस्।" इति नसादेशः "पूर्व्वपदादिति।"८।४।३। इति णत्वं च।) खुरणसः। इत्यमरः।२।६।४७॥ चिपिटनासिकायुक्त इति भाषा॥

खुरप्रः, पुं, (खुर इव प्राति पूरयति लक्ष्यम् कार्य्यं पूरयतीत्यर्थः। खुर+प्रा+कः।) बाणविशेषः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ खुरपा इति भाषा॥

खुरली, स्त्री, (खुरैः शरैः निदिध्यासित अभ्यासार्थं लाति गौणःपुनःपुनः विधार्थमत्र। ला अदन्ते+ इन्+वा ङीप्।) शराभ्यासः। इति हेमचन्द्रः॥

खुराकः, पुं, (खुर+आकन्।) षण्डः। दलु-मादिकोषः॥

खुरालकः, पुं, (खुर इव अलति पर्य्याप्नोतीति। अल+ण्वुल्।) लौहमयबाणः। इति शब्दमाला॥

खुरालिकः, पुं, (खुराणां आलिभिः कायति प्रकाशते। कै+कः।) नापितभाण्डः। नापितेर भाँड़ इति भाषा। नाराचः। उपधानम्। इति मेदिनी॥ खुरालिकोऽपि पाठः॥

खुर्द्द, ङ क्रीड़ायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। दीर्घिणः पृथक्पाठात् पूर्व्वस्य न दीर्घः। ङ, खुर्द्दते। इति दुर्गादासः॥

खुल्लं, स्त्री, (क्षुद्+बन्धदादित्वात् सिम्। खं लातीति। खा+कः। पृषोदरात् साधुः।) नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ क्षुद्रे नीचे च त्रि॥

खुल्लकः, त्रि, (खुल्ल+स्वार्थे कन्।) स्वल्पः। नीचः॥ कनिष्ठः। दरिद्रः। निष्ठुरः राजा। इत्यमरटीका॥

खुल्लतातः, पुं, (खुल्लः कनिष्ठः तातस्य पितुरिति पूर्व्वनिपातः।) पितृकनिष्ठभ्राता। इति शब्दरत्नावली॥ खुड़ा इति भाषा॥

खुल्लमः, पुं, (खल्लेन मीयते इति। मा+बर्थे कः।) पन्थाः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खूर्द्द, ङ क्रीड़ायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। ङ, खूर्द्दते। इति दुर्गादासः॥

खेगमीरकः, पुं, (खे आकाशे खीलक इव लक्ष्यं रत्नम्।) शब्दवती गतिः। इति हारावली॥

खेगमनः, पुं, (खे आकाशे गमनं यस्य।) कालकण्ठपक्षी। इति शब्दमाला॥

खेचरः, पुं, (खे चरतीति। चर+"चरेष्टः।" ३।२।१६। इति टः। अलुक् समासः।) शिवः। इति शब्दरत्नावली॥ विद्याधरः। इति जटाधरः॥ पारदः। इति राजनिर्घण्टः॥ आकाशचारिणि त्रि॥

("इतो हन्ति जराव्याधिं करोति व्याधिघातकाः। महा: खेचरता यस्य कोऽन्यः खलात् रुपाकरः।" इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे आरमारगाधिकारः॥ मेषादिराशिः। यथा ज्योतिषतत्त्वे—"खेचराश नरे॥")

खेचरान्नं, क्ली, (खेचरं द्विदलादिमिश्रितं अन्नम्।) द्विदलादिमिश्रिताकृतमन्नम्। खिचड़ी इति भाषा॥ इति पाकराजेश्वरः॥

खेट, त् व भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट्।) अचिखेटत्। इति दुर्गादासः॥

खेटं, क्ली, (खि+अट्+अप्।) कृषणम्। इति शब्दरत्नावली॥ खेडमपि पाठः॥

खेटः, पुं, (खे आकाशे अटति। अट्+अच्।) ग्रहः। यथा, भास्वतीये।

"यस्मिन् राशौ स्थितः खेटस्तेन तं परिपूरयेत्॥"

खेटः, त्रि, (खिट्+अच्। खेट+कः या।) अधमः। इत्यमरः।३।१।५४॥ घोटकः। इति शब्दरत्नावली॥ मृगया। ३।१। लिपिः॥ सुनन्दक इति पाठे बलरामस्य गदा नाम कश्चित्॥

खेटः, पुं, क्ली, (खिद्यते भयमनुपदमते अस्मादनेन वा। खिट्+भयादानं करोति वा घञ्।) मृगया। इति शब्दरत्नावली॥ कफः। (खिलते भयोपपर्व्वतिलस्यादिना स्थानेषुग्रामस्य लक्ष्मात्।) ग्रामभेदः। स तु कर्षकग्रामः। (तथा च भागवते।१।६।११।

"खेटखर्व्वटवाटीश्च वनान्युपवनानि च॥"

"खेटाः कर्षकग्रामाः।" इति श्रीधरस्वामी॥) चर्म्म। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ॥

खेटकः, पुं, (खेट+स्वार्थे कः।) ग्रामभेदः। खामार गाँ इति भाषा॥ इति जटाधरः॥ फलकम्। इति हेमचन्द्रः॥ "खेटकं वसुनन्दके।" इति हारावली॥ वसुनन्दको धनदत्तवीफलः। इति तत्त्वरची॥ बलदेवस्य गदा इति कश्चित्॥

खेटः } पुं, (खेटति भयस्तुपादयत्यनेन। खिट्
खेटरः } +करणे घञ्। खेट+स्वार्थे कः।) बलिः। यथा,—

"यष्टिखड्गेण खेटं। धनुरिषुरसकारकः।
दैत्यौद्यस्यथितौ नित्यं मम रक्षां कुरुष्व च॥"

इति शारदीयदुर्गापूजापद्धतौ खड्गपूजाप्रकरणम्॥

"खेटकं पूर्णचापञ्च पाशमङ्कुशमेव च॥"

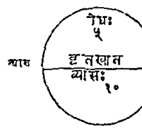
इति च तत्र दशभुजाया दुर्गाया ध्यानम्॥

खेटितालः, पुं, (खे अटतीति अट् इन्। खिट्+इन् वा। खेटिः तालोऽस्य।) वैतालिकः। इति शब्दमाला॥

खेटी, [न्] पुं, (खेट्+णिनिः।) नागरः। कामी। इति शब्दमाला॥

खेड, त् क भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट्।) अचिखेड़त्। इति दुर्गादासः॥

वृत्तखातस्योदाय।



व्यासः । १० । वेधः । ५ । अत्र सूक्ष्मपरिधिः $\frac{३९२७}{१२५}$ । सूक्ष्मक्षेत्रफलम् $\frac{३९२७}{५०}$ । वेधगुणि-तात् सूक्ष्मखातफलम् $\frac{३९२७}{१०}$ । सूक्ष्मसूची-फलम् $\frac{१३०९}{१०}$ । यद्वा स्थूलखातफलम् $\frac{२७५०}{७}$ ।

सूचीफलं स्थूलम् $\frac{२७५०}{२१}$ ।

इति लीलावत्यां खातव्यवहारः समाप्तः ॥

खात क्ली (खनु विदारे + "उषिखनिभ्यां कित्।" उणा । ४ । १६१ । इति थन् किच्च ।) खातम् । खनित्रम् । इत्युणादिकोषः । दारणम् । वनम् । खननम् । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः । (कला धारविशेषश्च । इति उज्ज्वलदत्तः ।)

खाद ऋ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-पर-सक-सेट् । ऋदित् ।) ऋ अचखादत् । इति दुर्गादासः ॥

खादक त्रि (खाद भक्षणे + ण्वुल् ।) कृत-ग्रहीता । अधमर्णः । खातक इति ख्यातः । इति मिताक्षरा । भक्षकः । यथा —

'विक्रयैर्वाविनिमयैस्ता गोमांसखादकः ।
स च चान्द्रायणं कुर्य्यात् तद्वधे भक्षणैरधी भवेत् ॥'

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गोभिलः ॥

खादन क्ली (खाद + भावे ल्युट् ।) भक्षणम् । आहारः । (खादन्ति चर्व्वयन्त्यनेन इति ।) दन्तः पु । इति हेमचन्द्रः ॥

खादित त्रि (खाद + क्त ।) भक्षितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ११० ॥ खाओया इति भाषा ॥ (अग्निना खादितं पीतं लीढं काष्ठगतं कृतम् । तत्कायाग्निं यथाकालं प्रीणितं पितरोऽक्षयाः ॥

इति चारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।)

खादिरसार पुं, (खदिर + स्वार्थे अण् ततः षष्ठी-तत्पुरुषः ।) खदिरवृक्षनिर्यासः । खयेर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खादिरः २ खदिरसारः ३ घनसारः ४ रङ्गदः ५ रक्तः ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातव्रण-कण्ठामयनाशित्वम् । दीपकारित्वम् । लेपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । खदिरसारोऽपि पाठः । (यथा —

'विना खदिरसारेण दाहकं हरितां वर्णम् ।
माधवे आयतेन रागो नानुरागः पयोधरे ॥'

इति उद्भटः ।)

खादुक त्रि (खादन्ति हिनस्ति इति । खाद + उन् संज्ञायां कन् ।) हिंसालुकः । इति शब्दावली ॥

खाद्य त्रि (खाद्यते इति । खाद + कर्म्मणि ण्यत् ।) भक्षणीयद्रव्यम् । यथा —

'कस्य भवद्भिरीदृशमिदं किं घोरे वने स्थीयते शार्दूलाग्निभिरेव हिंस्रपशुभिः खाद्योऽहमित्या भया ।' इत्युद्भटः ॥

खानपान क्ली (धातूनामनेकार्थत्वात् खं भक्षणे + भावे ल्युट् खानम् । पा पाने + भावे ल्युट् पानम् । खानेन सह पानं यद्वा खानञ्च पानञ्च तयोः समाहारः ।) कठिनद्रवद्रव्ययोर्भक्षणा-करणम् । खाना पिना इति हिन्दी भाषा ॥ यथा गारुडे नीतिसारे १०८ अध्यायः ।

'सद्भावेन हि तुष्यन्ति देवाः सत्पुरुषा द्विजाः । इतरे खानपानेन वाक्प्रदानेन पण्डिताः ॥'

खानि स्त्री, (खन + इन् । पृषोदरात् वृद्धिः ।) खनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

खानिक क्ली (खानेन खननेन निर्वृत्त इति ठञ् ।) कुड्यच्छेद्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दयालेर गर्त इति भाषा ॥

खानिल त्रि, (खाने खनने शिल्पत्वेनास्त्यस्य । इति बाहुलकात् इलच् ।) भित्तिचौरः । इति शब्दरत्नावली ॥ सिंदल चोर इति भाषा ॥

खानी स्त्री (खानि + वा ङीप् ।) खनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

खानोदक पु (खानाय पानार्थं उदकमत्र ।) नारिकेलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खापगा स्त्री (खे आकाशे स्थिता खात् आगता वा आपगा नदी ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥

खार पु (खं अवकाशमाधिक्येन ऋच्छतीति । ऋ + अण् ।) खारीपरिमाणम् । इति हेमचन्द्रः ॥

खारि स्त्री, (खं मध्यावकाशं आराति । आ + रा + इन् ।) खारीपरिमाणम् । इति भरत-धृतरुद्रः ॥

खारिक क्ली (खारि + संज्ञायां कन् ।) मद्गु-पारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

खारिम्पच त्रि (खारिं खारीपरिमितधान्य-मित्यर्थः पचतीति । पच + 'परिमाणे पचः ।' ३ । २ । ३३ । इति खश् + ततो मुम् ।) खारी-परिमितामादिपाककर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

खारी, स्त्री (खं मध्यावकाशं आराति । आ + रा + इन् । "कृदिकारादक्तिनः" । ४।१।४५। इत्यस्य वार्त्तिके इति पक्षे ङीष् ।) परिमाण-विशेषः । इत्यमरः । २ । ९ । ८८ ॥ यदाह तट्टी-कायां भरतः ।

"पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्टयम् ।
चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम् ॥
अष्टाढको भवेद्द्रोणो द्विद्रोणः शूर्प उच्यते ।
सार्द्धशूर्पो भवेत् खारी द्वे खार्य्यौ गोण्युदाहृता ॥
तामेव भारं जानीयात् वाहो भारचतुष्टयम् ॥"
"षोडशद्रोणपरिमाणम् ।" इत्यमरटीकायां स्वामी लीलावती च ॥ शाणीचतुष्टयम् तत्तु षण्णवत्यधिकचतुःसहस्रपलानि । चारमन बार सेर इति भाषा । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ द्रोण-चतुष्टयम् । यथा —

'चतुराढको भवेद्द्रोणः खारी द्रोणचतुष्टयम् ।'

इति स्मृतिः ॥

खारीक, त्रि (खारीं खारीवापमर्हतीति । खार्य्या ईकन् । ५ । १ । ३३ । 'केवलायाश्चेति वक्त-व्यम् ।' इति वार्त्तिकं इति ईकन् ।) खारी-क्षेत्रम् । खारीपरिमितबीजवपनोपयुक्तक्षेत्रम् । तत्पर्य्यायः । खारीवापः २ । इत्यमरः । २।९।१०॥

खारीवाप त्रि, (खारी तत्परिमितधान्यं उप्यते ऽत्र । वप + अधिकरणे घञ् ।) खारीकः । इत्य-मरः । २ । ९ । १० ॥ (खारीं वपतीति । वप + कर्त्तरि अण् । धान्यादिवपनकारी ॥)

खिखि स्त्री, (खिरित्यव्यक्तशब्देन खेटति भीत्या भयमुत्पादयतीति । खि + खिट + डः । पृषो-दरात् साधु ।) किखिः । इति कश्चित् त्रिकाण्ड-शेषे पाठः ॥ ख्याकशियाली इति भाषा ॥

खिङ्गिर पु (खिं अव्यक्तध्वनिविशेषं किरति त्रिस्त्रिभावेन शब्दं करोतीत्यर्थः । कॄ + कः । पृषोदरात् खत्वेन साधु ।) शिवाभेदः । ख्याक-शियाली इति भाषा । खट्वाङ्गम् । तत्तु शिव-स्याङ्गम् । वारिबालकम् । तत्तु गन्धद्रव्यम् । इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥

खिट भयभीषये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर भये अक भयोत्पादने सक सेट् ।) भीषा त्रासो भयोत्पादना । खेटति जनो याघ्रादिभि-रीत्यर्थः । खेटति व्याघ्रो जनं भीषयते इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

खिद, श प श्रौ परिघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां पर सक अनिट् ।) श प खिन्दति दुष्टं राजा । श्रौ खेत्ता । इति दुर्गादासः ॥

खिद, द घ य श्रौ दैन्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां रुधां च आत्म अक अनिट् ।) दैन्यं सुपतभीभावः । द घ, खिन्ते तेन्विन ये द्रव्यम् दीयमानं न गृह्यते । इति हलायुधः ॥ द य सुखेनिरभिलाषः खिद्यते लोकश्चेतोरिति शाकुन्तले । श्रौ खेत्ता । इति दुर्गादासः ॥

खिदिर, पुं (खिद्यते हव्यपचेन दुःखेन तपसा वा । यथायथं ज्ञातपतिस्थानतया । खिद् + इषि मदि मुदि खिदीति ।" उणा । १ । ५२ । इति किरच् ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥ दीनः । तापसः । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

खिद्यमान त्रि (खिद + ताच्छील्ये चानश् ।) खेदयुक्तः । दैन्ययुक्तः । उपतप्तः । यथा —

"खिद्यमानन्तु तं दृष्ट्वा सर्व्वं लब्धालभस्तदा ।"

इति ब्राह्मपुराणे सत्यवतः ॥

खिद्र पु (खिद् दैन्ये + 'स्फायि तञ्चिवञ्चीति ।" उणा । २ । १३ । इति रक् ।) रोगः । दरिद्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

खिन्न त्रि (खिद + क्त ।) दैन्ययुक्तः । खेद-प्राप्तः । यथा श्रीभागवते ।

"गौर्भूलासुखी खिन्ना वदन्ती करुणं विभोः॥"
खिरष्टिष्टी, स्त्री, महाश्वमज्ञा। इति राजनिर्घण्टः॥
खिलं, त्रि, (खिल्+कः।) हलादिना अकृष्टभूमिः। खिल भूँइ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। अप्रहतम् २। इत्यमरः।२।१।५॥ सारसंग्रहे वेधसि च पुं। इति मेदिनी॥
"खिलो नारायणः प्रोक्तस्तत्र ब्रह्मगुणाः स्मृताः।"
इति खिलेषु हरिवंशे इत्यत्र नीलकण्ठटीका॥
खु, ङ ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-अनिट्।) ङ, खवते। इति दुर्गादासः॥
खुङ्गाहः, पुं (खुं इत्यव्यक्तशब्दं कृत्वा गाहते रणस्थलं विलोडयतीति। गाह्+अच्।) कृष्णवर्णघोटकः। इति हेमचन्द्रः॥
खुज, उ स्तेये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। उदित्त्वात् क्त्वा वेट्।) उ, खोजित्वा खुक्त्वा। स्तेयं चौर्य्यम्। इति दुर्गादासः॥
खुज्जाकः, पुं, (खुज्+आकः निपातनात् जस्य द्वित्वम्।) देवताडवृक्षः। इति रत्नमाला॥ खुञ्जाक इति क्वचित् पाठः॥
खुड, इ ठ खञ्जे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी। खञ्जः खोटनम्। इ, कर्म्मणि खुण्ड्यते। ङ, खुण्डते खोडः। इति दुर्गादासः॥
खुड, क } भेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥
खुड, इ क } (चुरां-परं-सकं-सेट्। माधिक इदित्।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ। क, खोडयति। द्वितीय आद्यस्वरीति कातन्त्रादयः। स्वमते तु द्वितीयस्याद्यस्वरित्वे पूर्व्वोपैदनुबन्धः स्यात्। पञ्चमस्वरित्वे तु सजातीयस्य पुनःपाठात् पूर्व्वो नेदनुबन्धः। खुण्डयति। खण्डयतीति प्रयोगस्तु खडि ङ् मथोत्स्यात् घञि खण्डं करोतीति णौ साध्यम्। तस्य भेदवाचित्वन्तु धातूनामनेकार्थत्वात्। इति दुर्गादासः॥
खुर, श विलेखने। छेदने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) श, खुरति भूमिं लवं वा लोकः। खोरिता। खुरः शफम्। इति दुर्गादासः॥
खुरः, पुं, (खुर छेदने+कः। यद्वा "ऋज्रेन्द्राग्रवज्रेति।" उणां।२।२८। इति रन् गुणाभावोऽन्त्यलोपश्च।) शफम्। गवादीनां पादाग्रम्। (यथा, मनुः।४।६७।
"न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न वालधिविरूपितैः॥")
कोलदलम्। नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति मेदिनी॥ छेदनवस्तु। नापितस्य क्षुरः। इति शब्दरत्नावली॥ खट्वादीनां पादकम्। इति धरणी॥ खुरा इति भाषा॥
खुरकः, पुं, (खुर+संज्ञायां कन्। खुरो गन्धद्रव्यविशेषः स इव कायति वा। कै+कः।) तिलवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (तिलशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः॥)
खुरणसः, त्रि, (खुर इव नासिका यस्य "अप्नासिकाया इति।" ५।४।११९। इति अच् नसादेशश्च "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः।" ८।४।३। इति णत्वम्।) चिपिटनासिकः। इत्यमरः।२।६।४७॥ चेपटानाकायुक्त इति भाषा॥
खुरणाः, त्रि, (खुर इव नासिका यस्य "खुर खराभ्यां वा नस्।" इति नसादेशः "पूर्व्वपदादीति।" ८।४।३। इति णत्वं च।) खुरणसः। इत्यमरः।२।६।४७॥ चिपटानासिकायुक्त इति भाषा॥
खुरप्रः, पुं, (खुर इव प्राति खुरास्त्रवत् कार्य्यं पूरयतीत्यर्थः। खुर+प्रा+कः।) बाणविशेषः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ खुरपा इति भाषा॥
खुरली, स्त्री, (खुरैः सह विविधानि अस्त्रादीनि लाति पौनःपुन्येन शिक्षार्थमत्र। ला आदाने+रन्+वा ङीप्।) शराभ्यासः। इति हेमचन्द्रः॥
खुराकः, पुं, (खुर+आकन्।) मद्यः। इत्युणादिकोषः॥
खुरालकः, पुं, (खुर इव अलति पर्य्याप्नोतीति। अल+ण्वुल्।) लौहमयवाणः। इति शब्दमाला॥
खुरालिकः, पुं, (खुराणां आलिभिः कायति प्रकाशते। कै+कः।) वाणकोभेदिः। नापितेर भाँड़ि इति भाषा। नाराचः। उपधानम्। इति मेदिनी॥ खुरालिकोऽपि पाठः॥
खुर्द, ङ क्रीडायाम्। इति कविकल्पद्रुमः (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। दीर्घित्वपृथक्पाठात् पूर्व्वस्य न दीर्घः। ङ, खुर्दते। इति दुर्गादासः॥
खुलं, स्त्री, (क्षुद्+सम्पदादित्वात् क्विप्। क्षुदं लातीति। ला+कः। पृषोदरात् साधुः।) नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ क्षुद्रे नीचे च त्रि॥
खुल्लकः, त्रि, (खुल्ल+स्वार्थे कन्।) स्वल्पः। नीचः॥ कनिष्ठः। दरिद्रः। निष्ठुरः खलः। इत्यमरटीका॥
खुल्लतातः, पुं, (खुल्लः कनिष्ठः तातस्य पितुरिति पूर्व्वनिपातः।) पितृकनिष्ठभ्राता। इति शब्दरत्नावली॥ खुड़ा इति भाषा॥
खुल्लमः, पुं, (खुल्लेन मीयते इति। मा+घञर्थे कः।) पन्थाः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
खूर्द, ङ क्रीडायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) षष्ठस्वरी। ङ, खूर्दते। इति दुर्गादासः॥
खेकीलकः, पुं, (खे आकाशे कीलक इव लक्ष्यम्।) शब्दवती गतिः। इति हारावली॥
खेगमनः, पुं, (खे आकाशे गमनं यस्य।) कालकण्ठपक्षी। इति शब्दमाला॥
खेचरः, पुं, (खे चरतीति। चर+"चरेष्टः।" ३।२।१६। इति टः। अलुक् समासः।) शिवः। इति शब्दरत्नावली॥ विद्याधरः। इति जटाधरः॥ पारदः। इति राजनिर्घण्टः॥ आकाशचारिणि त्रि॥
("इतो हन्ति जराव्याधिं मर्द्दितो व्याधिघातकः। मदः खेचरतां धत्ते कौतुकः खतात् क्षमावनः॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे पारमारणाधिकारः॥
मेषादिराशिः। यथा ज्योतिषतत्त्वे—"खेचराश्च सर्व्वे॥")
खेचरी, स्त्री, (खेचरं छिद्रादिमिश्रितं अन्नम्।) छिद्रादिमिश्रितपक्वतण्डुलम्। खिचड़ीति भाषा॥ इति भावप्रकाशः॥
खेट, त् क भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट्।) अचिखेटत्। इति दुर्गादासः॥
खेटं, स्त्री, (खे+अट्+अच्।) लग्नम्। इति शब्दरत्नावली॥ खेडमपि पाठः॥
खेटः, पुं, (खे आकाशे अटति। अट्+अच्।) ग्रहः। यथा, भावविवेके।
"यस्मिन् राशौ स्थितः खेटस्तेन तं परिपूरयेत्॥"
खेटः, त्रि, (खिट्+अच्। खेट्+कः वा।) अधमः। इत्यमरः।३।१।५४॥ घोटकः। इति शब्दरत्नावली॥ मृगनिन्दकः। इति विश्वः॥ मृगनन्दक इति पाठे बलदेवस्य गदा नाम कश्चित्॥
खेटः, पुं, स्त्री, (खिद्यते भयमुत्पद्यते अस्मादनेन वा। खिट्+अपादाने करणे वा घञ्।) मृगया। इत्यमरहेमचन्द्रौ॥ कफः। (खेलने मद्योपयोगिशस्त्रादिना उपजीवति अस्मात्।) ग्रामभेदः। स तु कर्षकग्रामः। (तथा च भागवते।१।६।११।
"खेटखर्व्वटवाटीश्च वनान्युपवनानि च॥"
"खेटाः कर्षकग्रामाः।" इति श्रीधरस्वामी॥)
चर्म्म। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ॥
खेटकः, पुं, (खेट+स्वार्थे कः।) ग्रामभेदः। चासार गाँ इति भाषा॥ इति जटाधरः॥ फलकम्। इति हेमचन्द्रः॥ "खेटकं वसुनन्दके।"
इति हारावली॥ वसुनन्दको धनदक्षिणीवकः। इति तत्सूची॥ बलदेवस्य गदा इति कश्चित्॥
खेटः } पुं, (खेटति भयमुत्पादयत्यनेन। खिट्+करणे घञ्। खेट+स्वार्थे कः।)
खेटकः } चर्म्म। यथा,—
"यष्टिरूपेण खेट ! त्वमरिसंहारकारकः। देवीहस्तस्थितो नित्यं मम रक्षां कुरुष्व च॥"
इति शारदीयदुर्गापूजापद्धतौ अस्त्रपूजाप्रकरणम्॥
"खेटकं पूर्णचापञ्च पाशमङ्कुशमेव च॥"
इति च तत्र दशभुजाया दुर्गाया ध्यानम्॥
खेटितालः, पुं, (खे अटतीति अट्+इन्। खिट्+इन् वा। खेटिः तालोऽस्य।) वैतालिकः। इति शब्दमाला॥
खेटी, [न्] पुं, (खेट+इनिः।) नागरः। कामी। इति शब्दमाला॥
खेड, त् क भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट्।) अचिखेडत्। इति दुर्गादासः॥

खेद, पुं, (खिद + भावे घञ् ।) शोकः । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रवश्रमता । इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ । ४६ । ७ ।
"यद्यापीदं वनं दुर्गं विचिन्वन्तु वनौकसः ।
खेदं त्यक्त्वा पुनः सर्व्वं वनमेव विचिन्वताम् ॥")

खेदिनी, स्त्री, (खिद + णिच् + णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) अश्मन्तपर्णौषधम् । लता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दैन्यकारिणी । शोककारिणी । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

खेय, क्ली (खन्यते इति । खनु विदारे + "ई च खनः ।" ३ । १ । १११ इति कर्म्मणि क्यप् ईकार चान्तादेशः ।) परिखा । गडखाइ इति भाषा । इत्यमरः ॥ खननीयम् । इति व्याकरणम् ॥ (सेतुभेदः । यथा मिताक्षराधृतनारदवचनम् ।
"सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्ध्यस्तथैव च ।
तोयप्रवर्त्तनात् खेयः ।" इति ॥)

खेल, ऋ चाले । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-चलने अकं गत्यां सकं सेट् ।) कवर्ग-द्वितीयादिः । अचिखेलत् । चाल, कम्पः । चान, केचिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

खेलन, क्ली, (खेल + भावे ल्युट् ।) क्रीडनम् । इति हलायुधः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ४१ ।
"कापि विलासविलोलविलोचन
खेलनजनितमनोजम् ॥")

खेलनी, स्त्री (खेलति अस्मिन् इति । खेल + अधिकरणे ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) शारिफलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

खेला, स्त्री, (खेल + भाव + अप् टाप् ।) खेलनम् । तत्पर्य्यायः । क्रीडा २ कूर्द्दनम् ३ । इत्यमरः । १ । ७० । ३३ ॥

खेलि, स्त्री (खे आकाशे अलति पर्य्याप्नोति । अल + इन् ।) गीतम् । वाणः । सूर्य्यः । पक्षी । जन्तुः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥

खेव क ड सेवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्म सकं सेट् कण्वि ।) क, अचिखेवत् । ड खेवते । इति दुर्गादासः ॥

खेचर,,पु (खे आकाशे इव दुलतामिलान चरतीति । चर + ट ।) अनुविशेषः । खचर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अश्वतरजः २ महागर्भः ३ अश्वाः ४ खमी ५ कम्बुः ६ मिश्रज ७ मिश्रशब्दः ८ अतिभारगः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥

खै ड मौर्व्ये । खनने । हिंसायाम । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां पर मौर्व्ये अकं खननादौ सक अनिट् ।) खायति । इति दुर्गादासः ॥

खोङ्गाह, पु, (खे आकाशे नड इत्यव्यक्तशब्द कुर्व्वन् गाहत इव प्रधावनात् । गाह + अच् । पृषोदरात् साधुः ।) श्वेतपिङ्गलाश्वः । इति हेमचन्द्रः । खाङ्गाहोऽपि पाठः ॥

खोट ऋ गतिप्रतिघाते । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां पर अकं सेट् ।) ऋ अचुखोटत् । खोटति । ...

खोट, तु क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां परं-सकं सेट् ।) अचुखोटत । इति दुर्गादासः ॥

खोटि, स्त्री, (खोट + इन् ।) चतुरा स्त्री । इति शब्दमाला ॥ खोरिरित्यपि पाठः ॥

खोटी, स्त्री, (खोटि + वा ङीष् ।) मालङ्गी इत्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चतुरापि ॥

खोड, ऋ खोटने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचुखोडत् । खोडति खञ्जः । रमानाथस्तु खोडति बाला क्रिमिमित्युदाहृतवान् । इति दुर्गादासः ॥

खोड, त क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरां-परं सकं सेट् ।) अचुखोडत् । इति दुर्गादासः ॥

खोडः त्रि (खोडति इति । खोड + अच् ।) खञ्जः । खोंडा इति भाषा ॥ इत्यमरः २।६।४८॥

खोडकशीर्षकं, क्ली, (खोड क्षेपे + ण्वुल । खोडकं शीर्षं यस्य इति कप ।) कपिशीर्षम् । कपिशीर्षम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खोर, ऋ खोटने । गतिवैकल्ये इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं सेट् ।) ऋ, अचुखोरत् । खोरति खञ्जः । इति दुर्गादासः ॥

खोर, त्रि, (खोरति इति । खोर + अच् ।) खञ्जः । इति हेमचन्द्रः ॥

खोल, ऋ खोटने । गतिवैकल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं-सेट् ।) ऋ, अचुखोलत् । खोलति खञ्जः । रमानाथस्तु खोलति बाला क्रिमिमित्युदाहृतवान् । इति दुर्गादासः ॥

खोल, त्रि, (खोलति इति । खोल + अच् ।) खञ्जः । इति शब्दमाला ॥

खोलक, पु, (खोल + संज्ञायां कन् ।) पाकः । खोला इति भाषा ॥ शिरस्त्रः । खोपडा इति भाषा ॥ वल्मीकः । उइर ढिपि इति भाषा ॥ पूगकोषः । इति मेदिनी ॥ गुयार छोवडा इति भाषा ॥

खोलि, स्त्री, (खोल + इन् ।) तूणः । इति शब्दमाला ॥

खोल्मुक पु, (खे आकाशे उल्मुक इव लोहित वर्णतयेति बोध्यम् ।) मङ्गलग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ख्या ल ख्यातौ । कथने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां परं अकं कथनादौ तु सक-अनिट् ।) ख्यातिः प्रसिद्धिः । ल, ख्याति गुणी प्रसिद्धः स्यादित्यर्थः । ख्याति साधु कथां हरेः । तथा च । ख्या प्रकथने । प्रकथनं प्रसिद्धिरिति गोविन्दभट्टः । ख्या प्रकथने इति चतुर्भुजभूमतौ । इति दुर्गादासः ॥

ख्यात त्रि (ख्या + क्त ।) ख्यातियुक्तः । तत्पर्य्यायः । प्रतीतः १ प्रथितः २ वित्तः ३ ... २ विज्ञातः ... । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥
"अमितमपमीयानं सर्व्वभोगीयमुत्तमम् ।
आवयोः पितरं विद्धि ख्यातं दशरथं भुवि ।")

ख्यातगर्हणः त्रि (ख्याता विश्रुता गर्हणा निन्दा यस्य ।) प्रसिद्धकुत्सनः । तत्पर्य्यायः । अवगीतः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥

ख्यातगर्हित, त्रि, (ख्यातं गर्हितं गर्हणमस्य ।) ख्यातगर्हणः । इति जटाधरः ॥

ख्याति, स्त्री, (ख्या + क्तिन् ।) प्रसिद्धिः । तत्पर्य्यायः । प्रथा २ । इत्यमरः । ३ । २ । ६ ।
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४०२ । [यतः ।"
"लोके ख्यातिमुपागताऽत्र सकले लोकोक्तिरेषा
मनुष्य । १२ । ३६ । [पुष्कलाम् ।
"येनास्मिन् कर्म्मणा लोके ख्यातिमिच्छति
न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयन्तु राजसम् ।"
प्रकाशः । ज्ञानम् । यथा, माघे । ४ । ५५ ।
"मैत्र्यादिचित्तपरिकर्म्मविदो विधाय
क्लेशप्रहाणमिह लब्धसवीजयोगाः ।
ख्यातिं च सत्त्वपुरुषान्यतयाऽधिगम्य
वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम् ।"
"मैत्रीति । इहाद्रौ समाधिभृतो योगिनः । मैत्री करुणा मुदिता उपेक्षेति चतस्रश्चित्तवृत्तयः । तत्र पुण्यवत्सु मैत्री दुःखिषु करुणा सुखिषु मुदिता अनुमोदनं पापिषु उपेक्षा । मैत्र्यादिर्येषां तानि चित्तस्य परिकर्म्माणि प्रसाद कानि शोधकानीत्यर्थः तानि विन्दन्ति लभन्ते इति तद्विदः तद्वाजस्तैः शोधकाः कारकमलाः इत्यर्थः । अतएव क्लेशप्रहाणं विधाय । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः । तत्रानित्येषु नित्यत्वाभिमानः अनात्मनि च देहेन्द्रियादौ आत्मधीरित्यादि विभ्रमोऽविद्या । अस्मिता अहङ्कारः । रागोऽभिमतविषयाभिलाषः । द्वेषोऽनभिमतविषयेषु रोषः । अभिनिवेशः । कार्य्याकार्य्यव्यापृतः । ते हि पुरुषं क्लिश्नन्ति इति क्लेशाः क्लेशहेतवः तेषां प्रहाणं नाशं, तद्विघाय क्लेशान् हित्वा इत्यर्थः । अतो लब्ध सवीजः सालम्बयोगो यैस्ते लब्धसवीजयोगाः, सत्त्वालम्बनमेव अर्थात् । सत्त्वपुरुषयोरन्यतया अन्यत्वेन मिथो भिन्नत्वेन ख्यातिं ज्ञानं अधिगम्य प्रकृतिपुरुषौ भिन्नाविति ज्ञात्वा प्रकृति पुरुषयोर्विवेकाग्रहणात् संसारः । विवेकग्रहणात मुक्तिरिति साङ्ख्याः । अथ तां ख्यातिमपि निरोद्धुं निवर्त्तयितुं वाञ्छन्ति इतिरूपां तां निवर्त्य स्वयम्प्रकाशतयैवावस्थातुमिच्छन्तीत्यर्थः । प्रकृतावुपरतायां पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मुक्तिरिति साङ्ख्यसिद्धान्तः ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

ग

ग, गकारः । स तु व्यञ्जनतृतीयवर्णः । अस्यो-च्चारणस्थानं कण्ठः । (यथा, "अ-कु-ह-विस-र्ज्जनीयानां कण्ठः ।") इति व्याकरणम् ॥ * ॥
"गकारं परमेशानि ! पञ्चदेवात्मकं सदा ।
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं निरीहं निर्म्मलं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं सर्व्वशक्त्यात्मकं प्रिये ! ।
अरुणादित्यसङ्काशां कुण्डलीं प्रणमाम्यहम् ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥
"समर्गः श्वसितः कण्ठे वायुना कादिमीरयेत् ।
वर्गसंघर्षनमात्रेण कं स्वरसर्गनात्तु खम् ।
स्तोकगम्भीरसंस्पर्शाद्गवौ ङश्च वह्निर्गतम् ॥"
इति प्रपञ्चसारः ॥ * ॥
(वङ्गाक्षरेऽस्य लेखनप्रकारादिर्यथा,—
"अधःकुञ्चितरेखा या गणेशी सा प्रकीर्त्तिता ।
ततो दक्षगता या तु कमला तत्र संस्थिता ।
अधोगता ततो या तु तस्यामीशः सदा वसेत् ॥"
अधोमुखेन गता पुनरूर्द्धमुखेनागतेत्यर्थः ॥ * ॥
तस्य ध्यानं यथा,—
"ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व वरवर्णिनि ! ।
दाडिमीपुष्पसङ्काशां चतुर्ब्बाहुसमन्विताम् ॥
रक्ताम्बरधरां नित्यां रत्नालङ्कारभूषिताम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
तस्य नामानि यथा,—
"गोगौरी गौरवो गङ्गा गणेशो गोकुलेश्वरः ।
शार्ङ्गी पञ्चात्मको गाथा गन्धर्व्वः सर्व्वगः स्मृतिः ॥
सर्व्वसिद्धिः प्रभा धूम्रा द्विजाख्यः शिवदर्शनः ।
विश्वात्मा गौः पृथग्रूपा बालवृद्धस्त्रिलोचनः ॥
गीतं सरस्वती विद्या भोगिनी नन्दनो धरा ।
भोगवती च हृदयं ज्ञानं जालन्धरो लवः ॥"
इति नानातन्त्राहृतनामानि ॥

गं, क्ली, (गीयते इति । गै गाने+भावे बाहु-लकात् डः ।) गीतम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

गः, पुं, (गच्छति सर्व्वं जानाति इच्छामात्रेण अभिलषितं सर्व्वं प्राप्नोति वा सर्व्वज्ञत्वात् प्राप्त-सर्व्वैश्वर्य्यत्वाच्च । गम्+डः ।) गणेशः । (गायति इति । गै+डः ।) गन्धर्व्वः । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (गुरुसंज्ञकवर्णः स तु छन्दसो गणविशेषः । यथा, छन्दोमञ्जर्य्यां १ मे स्तवके ।
"म्यरसतजभ्नगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः ।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥"
"गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ॥"
वाच्यलिङ्गे तु उपसर्गरहितः कर्म्मोपपदश्च स्यात् । तत्र "गापोष्टक् ।" ३ । २ । ८ । इति टक् । यथा, साम गायतीति सामगः । तथा च मनुः । २ । ६२ ।
"हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभि-रन्ततः ॥")

गगनं, क्ली, (गं गानं शब्दात्मकं गुणं गच्छति यद्वा गकारं भूतेषु प्रथमभूतत्वात् प्राधान्यं गच्छति । यद्वा गच्छन्त्यस्मिन् देवादय इति । "गमेर्गश्च ।" उणां । २ । ७७ । इति युच् गश्चान्तादेशः ।) आकाशम् । इत्यमरः । १ । २ । १ ॥ (यथा मेघदूते । ४८ ।
"प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टी-रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥")
तत्पर्य्यायः । अमरोक्तपर्य्यायाः आकाशशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (तेभ्यः परम् ।) वर्हिः १६ धन्व २० आपः २१ पृथिवी २२ भूः २३ स्वयम्भूः २४ अध्वा २५ सगरः २६ समुद्रः २७ अध्वरः २८ । इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ * ॥
"आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्ममुच्यते ।
अधिभूतं तथा शब्दो दिशस्तत्राधिदैवतम् ॥"
इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥
तस्य गुणाः । शब्दः १ व्यापित्वम् २ छिद्रता ३ अनाश्रयम् ४ अनालम्बम् ५ आश्रयान्तर-शून्यम् । अव्यक्तम् ६ स्पर्शशून्यत्वात् । अवि-कारिता ७ द्रव्यान्तरानारम्भकत्वम् । अप्रती-घातिता ८ भूतत्वम् ९ श्रोत्रेन्द्रियोपादानत्वात् । विकृतानि १० देहान्तर्गतच्छिद्राणि । तद्यथा,—
"आकाशस्य गुणः शब्दो व्यापित्वं छिद्रमेव च ।
अनाश्रयमनालम्बमव्यक्तमविकारिता ॥
अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं विकृतानि च ।
गुणाः पञ्चाशतः प्रोक्ताः पञ्चभूतात्मभूतता ॥"
पञ्चानां भूतानां आत्मा प्राप्तिः स्वकं स्वरूपं तत्र लक्षिता । इति मोक्षधर्म्मः ॥ (गगनात् पतिताम्बुगुणविशेषो यथा,—
"गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत् सुभाजने ।
बल्यं रसायनं मेध्यं पात्रापेक्षि ततः परम् ॥
रक्षोघ्नं शीतलं ह्लादि ज्वरदाहविषापहम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः ॥)

गगनध्वजः, पुं, (गगने गगनस्य वा ध्वज इव ।) मेघः । इति हारावली ॥ सूर्य्यः । इति हेम-चन्द्रः ॥

गगनाध्वगः, पुं, (गगनरूपाध्वना आकाशपथेन गच्छतीति यद्वा गगनाध्वानं व्याप्य गच्छति । अनन्तगगनरूपमहान्तं व्याप्य सर्व्वतः स्थित इत्येव प्रकृततात्पर्य्यार्थः । गम+डः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

गगनेचरः, पुं, (गगने चरतीति । "चरेष्टः ।" ३ । २ । १६ । इति टः । अलुक् समासः ।) ग्रहः । नक्षत्रम् । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (गगन-चारिणि त्रि । यथा, महाभारते । १ । २७ । १५ ।
"तस्मिंस्तु कथिते माता कारणे गगनेचर ॥")

गगनोल्मुकः, पुं, (गगने गगनस्य वा उल्मुक इव । मङ्गलग्रहस्य रक्तवर्णत्वात् तथात्वम् ।) मङ्गलग्रहः । इति हारावली ॥

गगध, हसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कण्ठ्यवर्गतृतीयोपधः । गगधति । इति दुर्गादासः ॥

गङ्गका, स्त्री, (गङ्गा+अज्ञातादर्थे कः । ततो ह्रस्वः । "अभाषितपुंस्काच्च ।" ७ । ३ । ४८ इति पक्षे इत्वाभावः ।) गङ्गा । इति मुग्धबोधम् ॥

गङ्गा, स्त्री, (गमयति प्रापयति ज्ञापयति वा भगवत्पदं या शक्तिः यद्वा गम्यते प्राप्यते ज्ञाप्यते मोक्षार्थिभिर्या । गम गतौ+"गन् गम्यद्योः ।" उणां । १ । १२२ । इति गन् तत-ष्टाप् ।) स्वनामख्यातनदी । तदधिष्ठात्री देवता च । तत्पर्य्यायः । विष्णुपदी २ जह्नुतनया ३ सुरनिम्नगा ४ भागीरथी ५ त्रिपथगा ६ त्रिस्रोताः ७ भीष्मसूः ८ । इत्यमरः । १ । १० । ३१ ॥ अर्थतीर्थम् ९ तीर्थराजः १० । इति पद्मपुराणम् ॥ त्रिदशदीर्घिका ११ कुमारसूः १२ सरिद्वरा १३ सिद्धापगा १४ स्वरापगा १५ स्वर्ग्यापगा १६ खापगा १७ ऋषिकुल्या १८ हैमवती १९ सर्व्वापी २० हरशेखरा २१ । इति हेमचन्द्रः ॥ सुरापगा २२ धर्म्मद्रवी २३ सुधा २४ जह्नु-कन्या २५ गान्दिनी २६ रुद्रशेखरा २७ नन्दिनी २८ अलकनन्दा २९ सितसिन्धुः ३० । इति जटाधरः ॥ अध्वगा ३१ उग्रशेखरा ३२ सिद्धसिन्धुः ३३ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्वर्ग-सरिद्वरा ३४ मन्दाकिनी ३५ जाह्नवी ३६ पुण्या ३७ समुद्रसुभगा ३८ स्वर्नदी ३९ सुर-दीर्घिका ४० सुरनदी ४१ स्वर्धुनी ४२ ज्येष्ठा ४३ जह्नुसुता ४४ भीष्मजननी ४५ शुभ्रा ४६ शैले-न्द्रजा ४७ भवायना ४८ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ अस्या जलस्य गुणाः । शीतत्वम् । स्वादु-त्वम् । स्वच्छत्वम् । अत्यन्तरुच्यत्वम् । पथ्यत्वम् । पावनत्वम् । पापहारित्वम् । तृष्णामोहध्वंसन-त्वम् । दीपनत्वम् । प्रज्ञाधारित्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः ॥ * ॥
("गङ्गा सरस्वती शोणं यमुना सरयूः सती ।
वेणा इरावती नीला उत्तरात् पूर्व्ववाहिनी ॥
हिमवत्-प्रभवा स्रोता हिमसम्भवशीतलाः ।
समाः सर्व्वगुणैर्नद्यो वातश्लेष्महरा नृणाम् ॥
आसां नवशतैर्युक्ता गङ्गा पूर्व्वसमुद्रगा ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)
अस्या उत्पत्तिस्तु हिमालयात् सुमेरु-दुहितरि मनोरमायाम् । हिमालयः प्रार्थितः सन् देवेभ्य इमां दत्तवान् । तां नीला देवाः स्वर्गं गतवन्तः ॥ * ॥ पृथिव्यामस्या अव-तरणकारणम् । सगरराजस्य सुतान् कपिल-शापेन भस्मीभूतानुद्धर्त्तुं भगीरथराजः पृथिव्यां गङ्गानयनाय तपस्तेपे । ततो ब्रह्मा तुष्टस्तस्मै तं वरं दत्त्वा गङ्गाधारणार्थं शिवाराधनं कर्त्तुं समुक्तवान् । स शिवं पर्य्यतोषयत् । शिवोऽपि हिमालयपर्व्वतं गत्वा जटां विकीर्य्य पतेति गङ्गामब्रवीत् । सा तज्जटासु पतित्वा संवत्सर-पर्य्यन्तं बभ्राम । ततः शिवो भगीरथप्रार्थनया जटामेकामुत्क्षिप्य तामुत्ससर्ज्ज । साऽतिवेगेन पृथिवीतलमागत्य भगीरथस्य पश्चात् पश्चा-दाजगाम । स सगरपुत्त्रकृतखातेन तां रसातल-

मानीय स्वजलेन सगरसुतान् तांस्तर्पयामास । ते पूताः स्वर्गं गतवन्तः । इति वाल्मीकिरामायणमतम् ॥ * ॥ प्रकारान्तरम् । वामनदेवस्य बलेः सकाशात्त्रिलोकीहरणकाले ब्रह्माण्डोपरि गतवामपादाङ्गुष्ठनखजनितविवरेण ब्रह्माण्डोर्द्ध्वस्थिता या जलधारा तच्चरणस्पर्शेन समधिकपूता सती ध्रुवलोके पपात । ततो देवमार्गेण सुमेरुपर्व्वतोपरि ब्रह्मसदने पतित्वा सीतालकनन्दा चक्षुर्भद्रेति चतुर्द्धा भूत्वा चतुर्दिशमाश्रित्य लवणसमुद्रं प्रविष्टा । तत्र सीता ब्रह्मसदनात् केशराचलादिशृङ्गेभ्योऽधोऽधः स्रवन्ती गन्धमादनमूर्द्धसु पतित्वा भद्राश्ववर्षमध्येन प्राच्यां दिशि एव चक्षुर्माल्यवच्छिखरान्निपत्य केतुमालवर्षमध्येन प्रतीच्यामपरः भद्रा गिरिशृङ्गाण्यतिक्रम्य शृङ्गवतः शिखरान्निपत्य उत्तरकुरुवर्षमध्येनोदीच्यामतोऽलकनन्दा बहुपर्व्वतशृङ्गाण्यतिक्रम्य हिमकूटान्निपत्य भारतवर्षमध्येन दक्षिणस्यां दिशि क्रमेण लवणसमुद्रं सर्व्वा प्रविष्टा । इति भागवतमतम् ॥ * ॥ अस्याः पृथिव्यामवतरणकालस्तु आदित्यपुराणे ।

'वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां युधिष्ठिर ! ।
यवानुत्पादयामास युगञ्चारब्धवान् कृतम् ॥
ब्रह्मलोकात् त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत् ।
तस्यां कार्य्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्च्चयेत् ॥'* ॥

अस्या हिमालयान्निर्गताया दशहरा संज्ञा । तथा च स्मृतिः ।

'ज्येष्ठे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां
हस्ते शैलान्निरगमदियं जाह्नवी मर्त्त्यलोकम् ।
पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशेत्याहुरार्य्याः
पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेधायुतस्य ॥' * ॥

अथ गङ्गाध्यानम् । भविष्ये ।

'चतुर्भुजां त्रिनेत्राञ्च सर्व्वावयवभूषिताम् ।
रत्नकुम्भां सिताम्भोजां वरदामभयप्रदाम् ॥
श्वेतवस्त्रपरीधानां मुक्तामणिविभूषिताम् ।
ततो ध्यायेत् सुरूपाञ्च चन्द्रायुतसमप्रभाम् ॥
चामरैर्वीज्यमानाञ्च श्वेतच्छत्रोपशोभिताम् ।
सुप्रसन्नां सुवदनां करुणार्द्रनिजान्तराम् ॥
सुधाप्लावितभूपृष्ठामार्द्रगन्धानुलेपनाम् ।
त्रैलोक्यनमितां गङ्गां देवादिभिरभिष्टुताम् ॥
दिव्यरूपविभूषाञ्च दिव्यमाल्यानुलेपनाम् ॥'

अपि च ।

सितमकरनिषण्णां शुक्लवर्णां त्रिनेत्रां
करधृतकमलोद्यत्सूत्पलाऽभीत्यभीष्टाम् ।
विधिहरहररूपां सेन्दुकोटीरचूडां
कलितसितदुकूलां जाह्नवीं तां नमामि ॥ * ॥

अथ गङ्गामाहात्म्यश्रवणपठनफलम् । यथा भविष्ये ।

माहात्म्यं ये च गङ्गायाः शृण्वन्ति च पठन्ति च ।
तेऽप्यशेषैर्महापापैर्मुच्यन्ते नात्र संशयः ॥

अस्याः स्मरणफलम् । [वदन् ।

गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन् ध्यायन् जाग्रद्भुञ्जन् श्वसन्
यः स्मरेत् सततं गङ्गां स च मुच्येत बन्धनात् ।
भवनानि विचित्राणि विचित्राभरणाः स्त्रियः ।
आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्मरणजं फलम् ॥

अस्या दर्शनात्फलम् । ब्रह्माण्डाग्नेययोः ।

दृष्टा तु हरते पापं स्पृष्टा तु त्रिदिवं नयेत् ।
प्रसङ्गेनापि या गङ्गा मोक्षदा त्ववगाहिता ॥

तथा भविष्ये ।

'यत् फलं जायते पुंसां दर्शनात् परमात्मनः ।
तद्भवेदेव गङ्गाया दर्शने भक्तिभावतः ॥'

अस्याः स्नानफलम् । ब्रह्माण्डपुराणे ।

'ये पुण्यवाहिनीं गङ्गां सकृद्भक्त्याऽवगाहिताः ।
तेषां कुलानां लक्षन्तु भवात्तारयते शिवा ॥
अनेकजन्मसम्भूतं पापं पुंसां प्रणश्यति ।
स्नानमात्रेण गङ्गायां सद्यः पुण्यस्य भाजनम् ॥

दानधर्म्मे । [ऽन्यजाः ।

'अन्धाः क्लीवा जडा व्यङ्गाः पतिता रोगिणो
गङ्गां संसेव्य पुरुषा देवैर्गच्छन्ति तुल्यताम् ॥
स्नानन्तु भक्त्या गङ्गायां कर्त्तुकामस्य गच्छतः ।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं मर्त्त्यस्य जायते ॥'

तथा ब्रह्माण्डे ।

'ये गच्छन्ति स्वतो गङ्गां परांश्च प्रेरयन्ति ये ।
इह ते सर्व्वभोगानामन्ते स्नानस्य भाजनम् ॥'

अस्याः पूजायाः फलम् । आग्नेये ।

'गङ्गायां पूजितायान्तु पूजिताः सर्व्वदेवताः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन पूजयेदमरापगाम् ॥' * ॥

तस्यां यज्ञादिकरणफलम् । स्कान्दे ।

'यज्ञो दानं तपो जप्यं श्राद्धञ्च सुरपूजनम् ।
गङ्गायां यत् कृतं सर्व्वं कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥

तथा भविष्ये ।

'सुलभं सकलं पुण्यं यज्ञदानादिजं फलम् ।
गङ्गातोयैश्च सतिलैर्दुर्लभं पितृतर्पणम् ॥
गयाश्राद्धं कृतं तेन ऊतश्चस्तु वृषस्तथा ।
येन तद्बीजसिक्तं तीरे श्राद्धमकारि च ॥' * ॥

तज्जलपानफलम् । भविष्ये ।

'गण्डूषमात्रपानेन अश्वमेधफलं लभेत् ।
स्वच्छन्दं यः पिबेदापस्तस्य मुक्तिः करे स्थिता ॥
त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिस्त्वथ यामुनम् ।
नार्म्मदं दशभिर्मासैर्गाङ्गं वर्षेण जीर्य्यति ॥
नाभ्यन्तगततोयानां मृतानां क्वापि देहिनाम् ।
तत्तत्तीर्थफलप्राप्तिर्नात्र कार्य्या विचारणा ॥

यमोक्तौ ।

चैत्रस्थमुद्धृतं वापि शीतमुष्णमथापि वा ।
गाङ्गेयं हरते पापमाजन्ममरणान्तिकम् ॥ * ॥

अस्यां मरणफलम् । कूर्म्मपुराणे ।

'गङ्गायां स्नानतो मृत्वा मुक्तिमाप्नोति मानवः ।
अज्ञानाद्ब्रह्मलोकञ्च याति नास्त्यत्र संशयः ॥
गङ्गायाञ्च जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले ।
अन्तरीक्षे च गङ्गाया गङ्गासागरसङ्गमे ॥

तथा च स्मृतौ ।

शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गङ्गायामुत्तरायणे ।
धन्या देहं विमुञ्चन्ति हृदयस्थे जनार्द्दने ॥' * ॥

तत्रास्थिनिक्षेपफलम् ।

दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्थि मज्जति ।
गङ्गायां मरणं यादृक् तादृक्फलमवाप्नुयात् ॥" *

तत्र चर्य्याऽशक्तियावर्जनं यथा ब्रह्माण्डे ।

'गङ्गां पुण्यजलां प्राप्य चतुर्दश विवर्ज्जयेत् ।
शौचमाचमनं सेकं निर्माल्यं मलघर्षणम् ॥
गात्रसम्वाहनं क्रीडां प्रतिग्रहमथो रतिम् ।
अन्यतीर्थरतिञ्चैव अन्यतीर्थप्रशंसनम् ॥
वस्त्रत्यागमथाघातं सन्तारञ्च विशेषतः ॥"* ॥

अथ नारायणक्षेत्रलक्षणम् । ब्रह्मपुराणे ।

'प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम् ।
अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन ॥"

अथ गर्भतीरयोर्लक्षणम् ।

'भाद्रकृष्णचतुर्द्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदूर्द्ध्वं तीरमुच्यते ।
सार्द्धहस्तशतं यावद्गर्भतस्तीरमुच्यते ॥' * ॥

तीरे प्रतिग्रहादिनिषेधो यथा —

'तीरे प्रतिग्रहस्त्याज्यस्त्याज्यो धर्म्मस्य विक्रयः ॥"

अथ गङ्गाक्षेत्रफलम् । स्कान्दे ।

'तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते ।
अत्र यन्यत् कृतं कर्म्म गङ्गायां नात्र संशयः ।
अत्रस्थास्त्रिदिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

(अस्या माहात्म्यं यथा महाभारते ।३।८५।९४।

'न गङ्गासदृशं तीर्थं न देवः केशवात् परः ।
ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः ॥'

अस्याश्च माहात्म्यवर्णने सहस्रनामकथनं यथा काशीखण्डे २९ अध्याये ।

अगस्त्य उवाच ।

विना स्नानेन गङ्गायां नृणां जन्म निरर्थकम् ।
उपायान्तरमस्त्यन्यद् येन स्नानफलं लभेत् ॥
अशक्तानाञ्च पङ्गूनामालस्योपहतात्मनाम् ।
दूरदेशान्तरस्थानां गङ्गास्नानं कथं भवेत् ॥
दानं वाथ व्रतं वाथ मन्त्रः स्तोत्रं जपोऽथवा ।
तीर्थान्तराभिषेको वा देवतोपासनन्तु वा ॥
यद्यस्ति किञ्चित् षड्वक्त्र ! गङ्गास्नानफलप्रदम् ।
विधानान्तरमात्रेण तद्वद प्रणताय मे ॥
त्वत्तो न वेद स्कन्दान्यो गङ्गागर्भसमुद्भव ! ।
परं स्वर्गतरङ्गिण्या महिमानं महामते ! ॥

स्कन्द उवाच ।

सन्ति पुण्यजलानीह सरांसि सरितो मुने ! ।
स्थाने स्थाने च तीर्थानि जितात्माध्युषितानि च ॥
दृष्टप्रत्ययकारीणि महामहिमभाञ्ज्यपि ।
परं स्वर्गतरङ्गिण्याः कोट्यंशोऽपि न तत्र वै ॥
अनेनैवानुमानेन बुध्यस्व कलशोद्भव ! ।
दध्रे गङ्गोत्तमाङ्गेन देवदेवेन शम्भुना ॥
स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु जप्यते जाह्नवी जनैः ।
विना विष्णुपदीं क्वान्यत् समर्थमघशोधने ॥
गङ्गास्नानफलं ब्रह्मन् ! गङ्गायामेव लभ्यते ।
यथा द्राक्षाफलस्वादो द्राक्षायामेव नान्यतः ॥ १० ॥
अस्त्युपायं इह त्वेकः स्यादयेनाविकलं फलम् ।
स्नानस्य देवसरितो महागुह्यतमो मुने ! ॥
शिवभक्ताय शान्ताय विष्णुभक्तिपराय च ।
श्रद्धालवे त्वास्तिकाय गर्भवाससुमुक्षवे ॥

कथनीयं न चान्यस्य कस्यचित् केनचित् क्वचित् ।
इदं रहस्यं परमं महापातकनाशनम् ॥
महाश्रेयस्करं पुण्यं मनोरथकरं परम् ।
द्युनदीप्रीतिजनकं शिवसन्तोषसन्तति ॥
नाम्नां सहस्रं गङ्गायाः स्तवराजेषु शोभनम् ।
जप्यानां परमं जप्यं वेदोपनिषदां समम् ॥
जपनीयं प्रयत्नेन मौनिना वाचकं विना ।
शुचिस्थानेषु शुचिना सुस्पष्टाक्षरमेव च ॥
स्कन्द उवाच । ओँ नमो गङ्गादेव्यै ॥
ओँकाररूपिण्यजराऽतुलाऽनन्ताऽमृतस्रवा ।
अत्युदाराऽभयाऽशोकाऽलकनन्दाऽमृताऽमला ॥
अनाथवत्सलाऽमोघाऽपां योनिरमृतप्रदा ।
अव्यक्तलक्षणाऽक्षोभ्याऽनवच्छिन्नाऽपराजिता ॥
अनाथनाथाऽभीष्टार्थसिद्धिदाऽनङ्गवर्द्धिनी ।
अणिमादिगुणाधाराऽग्रगण्याऽलीकहारिणी ॥
अचिन्त्यशक्तिरनघाऽद्भुतरूपाऽघहारिणी ।
अद्रिराजसुताऽष्टाङ्गयोगसिद्धिप्रदाऽच्युता ॥२०॥
अक्षुण्णशक्तिरसुदाऽनन्ततीर्थाऽमृतोदका ।
अनन्तमहिमाऽपाराऽनन्तसौख्यप्रदाऽन्नदा ॥
अशेषदेवतामूर्त्तिरघोराऽमृतरूपिणी ।
अविद्याजालशमनी ह्यप्रतर्क्यगतिप्रदा ॥
अशेषविघ्नसंहर्त्री त्वशेषगुणगुम्फिता ।
अज्ञानतिमिरज्योतिरनुग्रहपरायणा ॥
अभिरामानवद्याङ्ग्यनन्तसाराऽकलङ्किनी ।
आरोग्यदाऽऽनन्दवल्ली त्वापन्नार्त्तिविनाशिनी ॥
आश्चर्यमूर्त्तिरायुष्या ह्याढ्याद्याप्रार्य्यसेविता ।
आप्यायिन्याप्तविद्याख्या त्वानन्दाश्वासदायिनी ॥
आलस्यघ्न्यापदां हन्त्री ह्यानन्दामृतवर्षिणी ।
इरावतीष्टदात्रीष्टा त्विष्टापूर्त्तफलप्रदा ॥
इतिहासश्रुतीड्यार्था त्विहामुत्र शुभप्रदा ।
इज्याशीलसमिज्येष्ठा त्विन्द्रादिपरिवन्दिता ॥
इलालङ्कारमालेद्धा त्विन्दिरा रम्यमन्दिरा ।
इदिन्दिरादिसंसेव्या त्वीश्वरीश्वरवल्लभा ॥
ईतिभीतिहरेड्या च त्वीडनीयचरित्रभृत् ।
उत्कृष्टशक्तिरुत्कृष्टोडुपमण्डलचारिणी ॥
उदिताम्बरमार्गोस्रोरगलोकविहारिणी ।
उक्षोर्वरोत्पलोत्कुम्भा उपेन्द्रचरणद्रवा ॥३०॥
उदन्वत्पूर्त्तिहेतुश्चोदारोत्साहप्रवर्द्धिनी ।
उद्वेगघ्न्युष्णशमनी उष्णरश्मिसुताप्रिया ॥
उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिण्युपरिचारिणी ।
ऊर्जं वहन्त्यूर्जधरोर्जावती चोर्मिमालिनी ॥
ऊर्ध्वरेतःप्रियोर्ध्वाध्वा ह्यूर्मिलोर्ध्वगतिप्रदा ।
ऋषिवृन्दस्तुतर्द्धिश्च ऋणत्रयविनाशिनी ॥
ऋतम्भरर्द्धिदात्री च ऋक्स्वरूपा ऋजुप्रिया ।
ऋक्षमार्गवहर्क्षार्चिर्ऋजुमार्गप्रदर्शिनी ॥
एधिताखिलधर्मार्था त्वेकैकामृतदायिनी ।
एधनीयस्वभावैज्या त्वेजिताशेषपातका ॥
ऐश्वर्यदैश्वर्यरूपा ह्यैतिह्यं ह्यैन्दवीद्युतिः ।
ओजस्विन्योषधीक्षेत्रमोजोदौदनदायिनी ॥
ओष्ठामृतौन्नत्यदात्री त्वौषधं भवरोगिणाम् ।
औदार्यचञ्चुरौपेन्द्री त्वौग्री ह्यौमेयरूपिणी ॥
अम्बराध्ववहाम्बष्ठाम्बरमालाम्बुजेक्षणा ।
अम्बिकाम्बुमहायोनिरन्धोदान्धकहारिणी ॥
अंशुमाला ह्यंशुमती त्वङ्गीकृतषडानना ।
अन्धतामिस्रहन्त्र्यन्धुरञ्जना ह्यञ्जनावती ॥
कल्याणकारिणी काम्या कमलोत्पलगन्धिनी ।
कुमुद्वती कमलिनी कान्तिः कल्पितदायिनी ॥
काञ्चनाक्षी कामधेनुः कीर्त्तिकृत् क्लेशनाशिनी ।
क्रतुश्रेष्ठा क्रतुफला कर्म्मबन्धविभेदिनी ॥४१॥
कमलाक्षी क्लमहरा कृशानुतपनद्युतिः ।
करुणार्द्रा च कल्याणी कलिकल्मषनाशिनी ॥
कामरूपा क्रियाशक्तिः कमलोत्पलमालिनी ।
कूटस्था करुणा कान्ता कूर्म्मयाना कलावती ॥
कमला कल्पलतिका काली कलुषवैरिणी ।
कमनीयजला कम्रा कपर्दिसुकपर्दगा ॥
कालकूटप्रशमनी कदम्बकुसुमप्रिया ।
कालिन्दी केलिललिता कलकल्लोलमालिका ॥
क्रान्तलोकत्रया कण्डूः कण्डूतनयवत्सला ।
खड्गिनी खड्गधाराभा खगा खण्डेन्दुधारिणी ॥
खे खेलगामिनी खस्था खण्डेन्दुतिलकप्रिया ।
खेचरी खेचरीवन्द्या ख्यातिः ख्यातिप्रदायिनी ॥
खण्डितप्रणताघौघा खलबुद्धिविनाशिनी ।
खातैनःकन्दसन्दोहा खड्गखट्वाङ्गखेटिनी ॥
खरसन्तापशमनी खनिः पीयूषपाथसाम् ।
गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्व्वनगरप्रिया ॥
गम्भीराङ्गी गुणमयी गतातङ्का गतिप्रिया ।
गणनाथाम्बिका गीता गद्यपद्यपरिष्टुता ॥५०॥
गान्धारी गर्भशमनी गतिभ्रष्टगतिप्रदा ।
गोमती गुह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी ॥
गोत्रप्रवर्द्धिनी गुण्या गुणातीता गुणाग्रणीः ।
गुहाम्बिका गिरिसुता गोविन्दाङ्घ्रिसमुद्भवा ॥
गुणनीयचरित्रा च गायत्री गिरिशप्रिया ।
गूढरूपा गुणवती गुर्व्वी गौरववर्द्धिनी ॥
ग्रहपीडाहरा गुन्द्रा गरघ्नी गानवत्सला ।
घर्म्महन्त्री घृतवती घृततुष्टिप्रदायिनी ॥
घण्टारवप्रिया घोराऽघौघविध्वंसकारिणी ।
घ्राणतुष्टिकरी घोषा घनानन्दा घनप्रिया ॥
घातुका घूर्णितजला घृष्टपातकसन्ततिः ।
घटकोटिप्रपीतापा घटिताशेषमङ्गला ॥
घृणावती घृणिनिधिर्घस्मरा घूकनादिनी ।
घुसृणापिञ्जरतनुर्घर्घरा घर्घरस्वना ॥
चन्द्रिका चन्द्रकान्ताम्बुश्चञ्चदापा चलद्युतिः ।
चिन्मयी चितिरूपा च चन्द्रायुतशतानना ॥
चाम्पेयलोचना चारुश्चार्वङ्गी चारुगामिनी ।
चार्य्या चारित्रनिलया चित्रकृच्चित्ररूपिणी ॥
चम्पूश्चन्दनशुच्यम्बुश्चर्चनीया चिरस्थिरा ।
चारुचम्पकमालाढ्या चमिताऽशेषदुष्कृता ॥६०॥
चिदाकाशवहाऽचिन्त्या चञ्चच्चामरवीजिता ।
चोरिताशेषवृजिना चरिताऽशेषमण्डला ॥
छेदिताऽखिलपापौघा छद्मघ्नी छलहारिणी ।
छन्नत्रिविष्टपतला छोटिताऽशेषबन्धना ॥
छुरिताऽमृतधारौघा छिन्नैनाश्छन्दगामिनी ।
छत्रीकृतमरालौघा छटीकृतनिजामृता ॥
जाह्नवीज्या जगन्माता जप्या जङ्घालवीचिका ।
जया जनार्दनप्रीता जुषणीया जगद्धिता ॥
जीवनं जीवनप्राणा जगज्ज्येष्ठा जगन्मयी ।
जीवजीवातुलतिका जन्मिजन्मनिबर्हिणी ॥
जाड्यविध्वंसनकरी जगद्योनिर्जलाविला ।
जगदानन्दजननी जलजा जलजेक्षणा ॥
जनलोचनपीयूषा जटातटविहारिणी ।
जयन्ती जन्तुपापघ्नी जनितज्ञानविग्रहा ॥
झल्लरीवाद्यकुशला झलज्झालजलावृता ।
झिण्टीशवन्द्या झङ्कारकारिणी झर्झरावती ॥
टीकिताऽशेषपाताला टङ्किकैनोऽद्रिपाटने ।
टङ्कारनृत्यत्कल्लोला टीकनीयमहातटा ॥
डम्बरप्रवहा डीनराजहंसकुलाकुला ।
डमड्डमरुहस्ता च डामरोक्तमहाण्डका ॥७०॥
ढौकिताऽशेषनिर्व्वाणा ढक्कानादचलज्जला ।
ढुण्ढिविघ्नेशजननी ढणड्ढुणितपातका ॥
तर्पणी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी ।
त्रिलोकगोप्त्री तोयेशी त्रैलोक्यपरिवन्दिता ॥
तापत्रितयसंहर्त्री तेजोबलविवर्द्धिनी ।
त्रिलक्ष्या तारणी तारा तारापतिकरार्च्चिता ॥
त्रैलोक्यपावनी पुण्या तुष्टिदा तुष्टिरूपिणी ।
तृष्णाच्छेत्त्री तीर्थमाता त्रिविक्रमपदोद्भवा ॥
तपोमयी तपोरूपा तपःस्तोमफलप्रदा ।
त्रैलोक्यव्यापिनी तृप्तिस्तृप्तिकृत्तत्त्वरूपिणी ॥
त्रैलोक्यसुन्दरी तुर्य्या तुर्य्यातीतफलप्रदा ।
त्रैलोक्यलक्ष्मीस्त्रिपदी तथ्या तिमिरचन्द्रिका ॥
तेजोगर्भा तपःसारा त्रिपुरारिशिरोगृहा ।
त्रयीस्वरूपिणी तन्वी तपनाङ्गजभीतिनुत् ॥
तरिस्तरणिजामित्रं तर्पिताऽशेषपूर्व्वजा ।
तुलाविरहिता तीव्रपापतूलतनूनपात् ॥
दारिद्र्यदमनी दक्षा दुष्प्रेक्षा दिव्यमण्डना ।
दीक्षावती दुरावाप्या द्राक्षामधुरवारिभृत् ॥
दर्शिताऽनेककुतुका दुष्टदुर्ज्जयदुःखहृत् ।
दैन्यहृद्दुरितघ्नी च दानवारिपदाब्जजा ॥८०॥
दन्दशूकविषघ्नी च दारिताऽघौघसन्ततिः ।
द्रुता देवद्रुमच्छन्ना दुर्व्वाराघविघातिनी ॥
दमग्राह्या देवमाता देवलोकप्रदर्शिनी ।
देवदेवप्रिया देवी दिक्पालपददायिनी ॥
दीर्घायुःकारिणी दीर्घा दोग्ध्री दूषणवर्ज्जिता ।
दुग्धाम्बुवाहिनी दोह्या दिव्या दिव्यगतिप्रदा ॥
द्युनदी दीनशरणं देहिदेहनिवारिणी ।
द्राघीयसी दाघहन्त्री दितपातकसन्ततिः ॥
दूरदेशान्तरचरी दुर्गमा देववल्लभा ।
दुर्वृत्तघ्नी दुर्व्विगाह्या दयाधारा दयावती ॥
दुरासदा दानशीला द्राविणी द्रुहिणस्तुता ।
दैत्यदानवसंशुद्धिकर्त्री दुर्बुद्धिहारिणी ॥
दानसारा दयासारा द्यावाभूमिविगाहिनी ।
दृष्टादृष्टफलप्राप्तिर्देवतावृन्दवन्दिता ॥
दीर्घव्रता दीर्घदृष्टिर्दीप्ततोया दुरालभा ।
दण्डयित्री दण्डनीतिर्दुष्टदण्डधरार्चिता ॥
दुरोदरघ्नी दावार्च्चिर्द्रवद्द्रव्यैकशेवधिः ।
दीनसन्तापशमनी दात्री दवथुवैरिणी ॥
दरीविदारणपरा दान्ता दान्तजनप्रिया ।

दारिद्र्याद्रिलता दुर्गा दुर्गारण्यप्रचारिणी ॥९०॥
धर्मद्रवा धर्मधुरा धेनुर्धीरा धृतिर्ध्रुवा ।
धेनुदानफलस्पर्शा धर्मकामार्थमोक्षदा ॥
धर्म्मोर्म्मिवाहिनी धुर्य्या धात्री धात्रीविभूषणम् ।
धर्म्मिणी धर्म्मशीला च धन्विकोटिकृतावना ॥
ध्यातृपापहरा ध्येया धावनी धूतकल्मषा ।
धर्म्मधारा धर्म्मसारा धनदा धनवर्द्धिनी ॥
धर्म्माधर्म्मगुणच्छेत्री धत्तूरकुसुमप्रिया ।
धर्म्मेशी धर्म्मशास्त्रज्ञा धनधान्यसमृद्धिकृत् ॥
धर्म्मलभ्या धर्म्मजला धर्म्मप्रसवधर्म्मिणी ।
ध्यानगम्यस्वरूपा च धरणी धातृपूजिता ॥
धूर्धूर्जटिजटासंस्था धन्या धीर्धारणावती ।
नन्दा निर्वाणजननी नन्दिनी नुन्नपातका ॥
निषिद्धविघ्ननिचया निजानन्दप्रकाशिनी ।
नभोऽङ्गणचरी नूतिर्नम्या नारायणी नुता ॥
निर्म्मला निर्म्मलाख्याना नाशिनी तापसम्पदाम् ।
नियता नित्यसुखदा नानाश्चर्य्यमहानिधिः ॥
नदीनदसरोमाता नायिका नाकदीर्घिका ।
नष्टोद्धरणधीरा च नन्दनानन्ददायिनी ॥
निर्णिक्ताशेषभुवना निःसङ्गा निरुपद्रवा ।
निरालम्बा निष्प्रपञ्चा निर्णाशितमहामला ॥१००॥
निर्म्मलज्ञानजननी निःशेषप्राणितापहृत् ।
नित्योत्सवा नित्यतृप्ता नमस्कार्य्या निरञ्जना ॥
निष्ठावती निरातङ्का निर्लेपा निश्चलात्मिका ।
निरवद्या निरीहा च नीललोहितमूर्द्धगा ॥
नन्दिभृङ्गिगणस्तुत्या नागानन्दा नगात्मजा ।
निष्प्रत्यूहा नाकनदी निरयार्णवदीर्घनौः ॥
पुण्यप्रदा पुण्यगर्भा पुण्या पुण्यतरङ्गिणी ।
पृथुः पृथुफला पूर्णा प्रणतार्त्तिप्रभञ्जिनी ॥
प्राणदा प्राणिजननी प्राणेशी प्राणरूपिणी ।
पद्मालया पराशक्तिः पुरजित्परमप्रिया ॥
परापरफलप्राप्तिः पावनी च पयस्विनी ।
परानन्दा प्रकृष्टार्था प्रतिष्ठा पालिनी परा ॥
पुराणपठिता प्रीता प्रणवाक्षररूपिणी ।
पार्व्वती प्रेमसम्पन्ना पशुपाशविमोचनी ॥
परमात्मस्वरूपा च परब्रह्मप्रकाशिनी ।
परमानन्दनिष्पन्दा प्रायश्चित्तस्वरूपिणी ॥
पानीयरूपनिर्व्वाणा परित्राणपरायणा ।
पापेन्धनदवज्वाला पापारिः पापनामनुत् ॥
परमैश्वर्य्यजननी प्रज्ञा प्राज्ञा परापरा ।
प्रत्यक्षलक्ष्मीः पद्माक्षी परव्योमामृतस्रवा ॥११०॥
प्रसन्नरूपा प्रणिधिः पूता प्रत्यक्षदेवता ।
पिनाकिपरमप्रीता परमेष्ठिकमण्डलुः ॥
पद्मनाभपदार्घ्येण प्रसूता पद्ममालिनी ।
परर्द्धिदा पुष्टिकरी पथ्या पूर्त्तिः प्रभावती ॥
पुनाना पीतगर्भघ्नी पापपर्व्वतनाशिनी ।
फलिनी फलहस्ता च फुल्लाम्बुजविलोचना ॥
फालितैनोमहाक्षेत्रा फणिलोकविभूषणम् ।
फेनच्छलप्रणुन्नैनाः फुल्लकैरवगन्धिनी ॥
फेनिलाच्छाम्बुधाराभा फडुच्चाटितपातका ।
फाणितस्वादुसलिला फाण्टपथ्यजलाविला ॥
विश्वमाता च विश्वेशी विश्वा विश्वेश्वरप्रिया ।
ब्रह्मण्या ब्रह्मकृद् ब्राह्मी ब्रह्मिष्ठा विमलोदका ॥
विभावरी च विरजा विक्रान्तानेकविष्टपा ।
विश्वमित्र विष्णुपदी वैष्णवी वैष्णवप्रिया ॥
विरूपाक्षप्रियकरी विभूतिर्व्विश्वतोमुखी ।
विपाशा वैबुधी वेद्या वेदाक्षररसस्रवा ॥
विद्या वेगवती वन्द्या बृंहणी ब्रह्मवादिनी ।
वरदा विप्रकृष्टा च वरिष्ठा च विशोधनी ॥
विद्याधरी विशोका च वयोवृन्दनिषेविता ।
बहूदका बलवती व्योमस्था विबुधप्रिया ॥१२०॥
वाणी वेदवती वित्ता ब्रह्मविद्यातरङ्गिणी ।
ब्रह्माण्डकोटिव्याप्ताम्बुर्ब्रह्महत्यापहारिणी ॥
ब्रह्मेशविष्णुरूपा च बुद्धिर्व्विभववर्द्धिनी ।
विलासिसुखदा वैश्या व्यापिनी च वृषारणिः ॥
वृषाङ्कमौलिनिलया विपन्नार्त्तिप्रभञ्जिनी ।
विनीता विनता ब्रध्नतनया विनयान्विता ॥
विपञ्ची वाद्यकुशला वेणुश्रुतिविचक्षणा ।
वर्च्चस्करी बलकरी बलोन्मूलितकल्मषा ॥
विपाप्मा विगतातङ्का विकल्पपरिवर्ज्जिता ।
वृष्टिकर्त्री वृष्टिजला विधिर्व्विच्छिन्नबन्धना ॥
व्रतरूपा वित्तरूपा बहुविघ्नविनाशकृत् ।
वसुधारा वसुमती विचित्राङ्गी विभावसुः ॥
विजया विश्वबीजञ्च वामदेवी वरप्रदा ।
वृषाश्रिता विषघ्नी च विज्ञानोर्म्म्यंशुमालिनी ॥
भव्या भोगवती भद्रा भवानी भूतभाविनी ।
भूतधात्री भयहरा भक्तदारिद्र्यघातिनी ॥
भुक्तिमुक्तिप्रदा भेशी भक्तस्वर्गापवर्गदा ।
भागीरथी भानुमती भाग्यं भोगवती भृतिः ॥
भवप्रिया भवद्वेष्ट्री भूतिदा भूतिभूषणा ।
भाललोचनभावज्ञा भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥१३०॥
भ्रान्तिज्ञानप्रशमनी भिन्नब्रह्माण्डमण्डपा ।
भूरिदा भक्तसुलभा भाग्यवद्दृष्टिगोचरी ॥
भञ्जितोपप्लवकुला भक्ष्यभोज्यसुखप्रदा ।
भिक्षणीया भिक्षुमाता भावाभावस्वरूपिणी ॥
मन्दाकिनी महानन्दा माता मुक्तितरङ्गिणी ।
महोदया मधुमती महापुण्या मुदाकरी ॥
मुनिस्तुता मोहहन्त्री महातीर्था मधुस्रवा ।
माधवी मानिनी मान्या मनोरथपथातिगा ॥
मोक्षदा मतिदा मुख्या महाभाग्यजनाश्रिता ।
महावेगवती मेध्या महामहिमभूषणा ॥
महाप्रभावा महती मीनचञ्चललोचना ।
महाकारुण्यसम्पूर्णा महर्द्धिश्च महोत्पला ॥
मूर्त्तिमन्मुक्तिरमणी मणिमाणिक्यभूषणा ।
मुक्ताकलापनेपथ्या मनोनयननन्दिनी ॥
महापातकराशिघ्नी महादेवार्द्धहारिणी ।
महोर्म्मिमालिनी मुक्ता महादेवी मनोन्मनी ॥
महापुण्योदयप्राप्या मायातिमिरचन्द्रिका ।
महाविद्या महामाया महामेधा महौषधम् ॥
मालाधरी महोपाया महोरगविभूषणा ।
महामोहप्रशमनी महामङ्गलमङ्गलम् ॥१४०॥
मार्त्तण्डमण्डलचरी महालक्ष्मीर्म्मदोज्झिता ।
यशस्विनी यशोदा च योग्या युक्तात्मसेविता ॥
योगसिद्धिप्रदा याज्या यज्ञेशपरिपूरिता ।
यज्ञेशी यज्ञफलदा यजनीया यशस्करी ॥
यमिसेव्या योगयोनिर्य्योगिनी युक्तबुद्धिदा ।
योगज्ञानप्रदा युक्ता यमाद्यष्टाङ्गयोगयुक् ॥
यन्त्रिताघौघसञ्चारा यमलोकनिवारिणी ।
यातायातप्रशमनी यातनानामकृन्तनी ॥
यामिनीशहिमाच्छोदा युगधर्म्मविवर्ज्जिता ।
रेवती रतिकृद्रम्या रत्नगर्भा रमा रतिः ॥
रत्नाकरप्रेमपात्रं रसज्ञा रसरूपिणी ।
रत्नप्रासादगर्भा च रमणीयतरङ्गिणी ॥
रत्नार्च्ची रुद्ररमणी रागद्वेषविनाशिनी
रमा रामा रम्यरूपा रोगिजीवानुरूपिणी ॥
रुचिकृद्रोचनी रम्या रुचिरा रोगहारिणी ।
राजहंसा रत्नवती राजत्कल्लोलराजिका ॥
रामणीयकरेखा च रुजारी रोगशोषिणी ।
राका रङ्कार्त्तिशमनी रम्या रोलम्बराविणी ॥
रागिणी रञ्जितशिवा रूपलावण्यशेवधिः ।
लोकप्रसूर्लोकवन्द्या लोलत्कल्लोलमालिनी ॥
लीलावती लोकभूमिर्लोकलोचनचन्द्रिका ।
लेखस्रवन्ती लटभा लघुवेगा लघुत्वहृत् ॥१५०॥
लास्यत्तरङ्गहस्ता च ललिता लयभङ्गिगा ।
लोकबन्धुर्लोकधात्री लोकोत्तरगुणोर्ज्जिता ॥
लोकत्रयहिता लोका लक्ष्मीर्लक्षणलक्षिता ।
लीलालक्षितनिर्व्वाणा लावण्यामृतवर्षिणी ॥
वैश्वानरी वासवेड्या वन्ध्यत्वपरिहारिणी ।
वासुदेवाङ्घ्रिरेणुघ्नी वज्रिवज्रनिवारिणी ॥
शुभावती शुभफला शान्तिः शन्तनुवल्लभा ।
शूलिनी शैशववया शीतलामृतवाहिनी ॥
शोभावती शीलवती शोषिताशेषकिल्बिषा ।
शरण्या शिवदा शिष्टा शरजन्मप्रसूः शिवा ॥
शक्तिः शशाङ्कविमला शमनस्वसृसम्मता ।
शमा शमनमार्गघ्नी शितिकण्ठमहाप्रिया ॥
शुचिः शुचिकरी शेषा शेषशायिपदोद्भवा ।
श्रीनिवासश्रुतिः श्रद्धा श्रीमती श्रीः शुभव्रता ॥
शुद्धविद्या शुभावर्त्ता श्रुतानन्दा श्रुतिस्तुतिः ।
शिवेतरघ्नी शबरी शाम्बरीरूपधारिणी ॥
श्मशानशोधनी शान्ता शश्वच्छतधृतिस्तुता ।
शालिनी शालिशोभाढ्या शिखिवाहनगर्भभृत् ॥
शंसनीयचरित्रा च शातिताशेषपातका ।
षड्गुणैश्वर्य्यसम्पन्ना षडङ्गश्रुतिरूपिणी ॥१६०॥
षण्ढताहारिसलिला स्त्यायन्नदनदीशता ।
सरिद्वरा च सुरसा सुप्रभा सुरदीर्घिका ॥
स्वःसिन्धुः सर्व्वदुःखघ्नी सर्व्वव्याधिमहौषधम् ।
सेव्या सिद्धिः सती सूक्तिः स्कन्दसूश्च सरस्वती ॥
सम्पत्तरङ्गिणी स्तुत्या स्थाणुमौलिकृतालया ।
स्थैर्य्यदा सुभगा सौख्या स्त्रीषु सौभाग्यदायिनी ॥
स्वर्गनिःश्रेणिका सूमा स्वधा स्वाहा सुधाजला ।
समुद्ररूपिणी स्वर्ग्या सर्व्वपातकवैरिणी ॥
स्मृताघहारिणी सीता संसाराब्धितरण्डिका ।
सौभाग्यसुन्दरी सन्ध्या सर्व्वसारसमन्विता ॥
हरप्रिया हृषीकेशी हंसरूपा हिरण्मयी ।
हृताघसङ्घा हितकृद्धेला हेलाघगर्व्वहृत् ॥
क्षेमदा क्षालिताघौघा क्षुद्रविद्राविणी क्षमा ।

इति नामसहस्रं हि गङ्गायाः कलशोद्भव ! ।
कीर्त्तयित्वा नरः सम्यग् गङ्गास्नानफलं लभेत् ॥
सर्व्वपापप्रशमनं सर्व्वविघ्नविनाशनम् ।
सर्व्वस्तोत्रजपाच्छ्रेष्ठं सर्व्वपावनपावनम् ॥
श्रद्धयाभीष्टफलदं चतुर्व्वर्गसमृद्धिकृत् ।
सकृज्जपादवाप्नोति ह्येकक्रतुफलं मुने ! ॥१७०॥
सर्व्वतीर्थेषु यः स्नातः सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
तस्य यत् फलमुद्दिष्टं त्रिकालपठनाच्च तत् ॥
सर्व्वव्रतेषु यत् पुण्यं सम्यक् तीर्थेषु वाडव ! ।
तत् फलं समवाप्नोति त्रिसन्ध्यं नियतः पठन् ॥
स्नानकाले पठेद्यस्तु यत्र कुत्र जलाशये ।
तत्र सन्निहिता नूनं गङ्गा त्रिपथगा मुने ! ॥
श्रेयोऽर्थी लभते श्रेयो धनार्थी लभते धनम् ।
कामी कामानवाप्नोति मोक्षार्थी मोक्षमाप्नुयात् ॥
वर्षं त्रिकालपठनात् श्रद्धया शुचिमानसः ।
ऋतुकालाभिगमनादपुत्त्रः पुत्त्रवान् भवेत् ॥
नाकालमरणं तस्य नाग्निचौराहिसाध्वसम् ।
नाम्नां सहस्रं गङ्गाया यो जपेच्छ्रद्धया मुने ! ॥
गङ्गानामसहस्रन्तु जप्त्वा ग्रामान्तरं व्रजेत् ।
कार्य्यसिद्धिमवाप्नोति निर्व्विघ्नो गेहमाविशेत् ॥
तिथिवारर्क्षयोगानां न दोषः प्रभवेत् तदा ।
यदा जप्त्वा व्रजेदेतत् स्तोत्रं ग्रामान्तरं नरः ॥
आयुरारोग्यजननं सर्व्वोपद्रवनाशनम् ।
सर्व्वसिद्धिकरं पुंसां गङ्गानामसहस्रकम् ॥१७९॥
जन्मान्तरसहस्रेषु यत् पापं सम्यगर्ज्जितम् ।
गङ्गानामसहस्रस्य जपनात् तत् क्षयं व्रजेत् ॥
ब्रह्मघ्नो मद्यपः स्वर्णस्तेयी च गुरुतल्पगः ।
तत्संयोगी भ्रूणहन्ता मातृहा पितृहा मुने ! ॥
विश्वासघाती गरदः कृतघ्नो मित्रघातकः ।
अग्निदो गोवधकरो गुरुद्रव्यापहारकः ॥
महापातकयुक्तोऽपि संयुक्तोऽप्युपपातकैः ।
मुच्यते श्रद्धया जप्त्वा गङ्गानामसहस्रकम् ॥
आधिव्याधिपरिक्षिप्तो घोरतापपरिप्लुतः ।
मुच्यते सर्व्वदुःखेभ्यः स्तवस्यास्यानुकीर्त्तनात् ॥
संवत्सरेण युक्तात्मा पठन् भक्तिपरायणः ।
अभीप्सितां लभेत् सिद्धिं सर्व्वैः पापैः प्रमुच्यते ॥
संशयाविष्टचित्तस्य धर्म्मविद्वेषिणोऽपि च ।
दाम्भिकस्यापि हिंस्रस्य चेतो धर्म्मपरं भवेत् ॥
वर्णाश्रमपथीनस्तु कामक्रोधविवर्ज्जितः ।
यत् फलं लभते ज्ञानी तदाप्नोत्यस्य कीर्त्तनात् ॥
गायत्र्ययुतजप्येन यत् फलं समुपार्ज्जितम् ।
सकृत् पठनतः सम्यक् तदशेषमवाप्नुयात् ॥१८८॥
गां दत्त्वा वेदविदुषे यत् फलं लभते कृती ।
तत् पुण्यं सम्यगाख्यातं स्तवराजसकृज्जपात् ॥
गुरुशुश्रूषणं कुर्व्वन् यावज्जीवं नरोत्तमः ।
यत् पुण्यमर्ज्जयेत् तद्भाग् वर्षं त्रिषवणं जपन् ॥
वेदपारायणात् पुण्यं यदत्र परिपठ्यते ।
तत् षण्मासेन लभते त्रिसन्ध्यं परिकीर्त्तनात् ॥
गङ्गायाः स्तवराजस्य प्रत्यहं परिशीलनात् ।
शिवभक्तिमवाप्नोति विष्णुभक्तोऽथवा भवेत् ॥
यः कीर्त्तयेदनुदिनं गङ्गानामसहस्रकम् ।
तत्समीपे सहचरी गङ्गादेवी सदा भवेत् ॥

सर्व्वत्र पूज्यो भवति सर्व्वत्र विजयी भवेत् ।
सर्व्वत्र सुखमाप्नोति जाह्नवीस्तोत्रपाठतः ॥
सदाचारी स विज्ञेयः स शुचिस्तु सदैव हि ।
कृतसर्व्वसुरार्च्चः स कीर्त्तयेद् य इमां स्तुतिम् ॥
तस्मिंस्तृप्ते भवेत् तृप्ता जाह्नवी नात्र संशयः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन गङ्गाभक्तं समर्च्चयेत् ॥
स्तवराजमिमं गाङ्गं शृणुयाद्यश्च वै पठेत् ।
श्रावयेदथ तद्भक्तान् दम्भलोभविवर्ज्जितः ॥
मुच्यते त्रिविधैः पापैर्म्मनोवाक्कायसम्भवैः ।
क्षणान्निष्पापतामेति पितॄणाञ्च प्रियो भवेत् ॥
सर्व्वदेवप्रियश्चापि सर्व्वर्षिगणसम्मतः ।
अन्ते विमानमारुह्य दिव्यस्त्रीशतसंवृतः ।
दिव्याभरणसम्पन्नो दिव्यभोगसमन्वितः ।
नन्दनादिवने स्वैरं देववत् स प्रमोदते ॥२००॥
भुज्यमानेषु विप्रेषु श्राद्धकाले विशेषतः ।
जपन्निदं महास्तोत्रं पितॄणां तृप्तिकारकम् ॥
यावन्ति तत्र सिक्थानि यावन्तोऽम्बुकणाः स्थिताः ।
तावन्त्येव हि वर्षाणि मोदन्ते स्वः पितामहाः ॥
यथा प्रीणन्ति पितरो गङ्गायां पिण्डदानतः ।
तथैव तृप्नुयुः श्राद्धे स्तवस्यास्यानुसंश्रवात् ॥
एतत् स्तोत्रं गृहे यस्य लिखितं परिपूज्यते ।
तत्र पापभयं नास्ति शुचि तद्भवनं सदा ॥
अगस्ते ! किं बहूक्तेन शृणु मे निश्चितं वचः ।
संशयो नात्र कर्त्तव्यः सन्देग्धरि फलं न हि ॥
यावन्ति मर्त्ये स्तोत्राणि मन्त्रजालान्यनेकशः ।
तावन्ति स्तवराजस्य गाङ्गेयस्य समानि न ॥
यावज्जन्म जपेद्यस्तु नाम्नामेतत् सहस्रकम् ।
स कीकटेष्वपि मृतो न पुनर्गर्भमाविशेत् ॥
नित्यं नियमवानेतद्यो जपेत् स्तोत्रमुत्तमम् ।
अन्यत्रापि विपन्नः स गङ्गातीरे मृतो भवेत् ॥
एतत् स्तोत्रवरं रम्यं पुरा प्रोक्तं पिनाकिना ।
विष्णवे निजभक्ताय मुक्तिबीजाक्षरास्पदम् ॥
गङ्गास्नानप्रतिनिधिः स्तोत्रमेतन्मयेरितम् ।
सिस्नासुर्जाह्नवीं तस्मादेतत् स्तोत्रं जपेत् सुधीः ॥”
इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे गङ्गासहस्र-नामकथनं नामैकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ * ॥ * ॥
इयमेव शिवस्य तोयरूपा परा मूर्त्तिः । यथा, काशीखण्डे । २७ । २--७ ।

ईश्वर उवाच ।

“निशामय महाबाहो ! विष्णो ! त्रैलोक्यसुन्दर !
प्राप्तं वाराणसीत्याख्यामविमुक्तं यथा तथा ॥
निर्द्दग्धान् सागरान् श्रुत्वा कपिलक्रोधवह्निना ।
अश्वमेधाश्वसंयुक्तान् पूर्व्वजान् स्वान् भगीरथः ॥
सूर्य्यवंश्यो महातेजा राजा परमधार्म्मिकः ।
आरिराधयिषुर्गङ्गां तपसे कृतनिश्चयः ॥
हिमवन्तं नगश्रेष्ठमसाद्यन्यस्तराज्यधूः ।
जगाम यशसां राशिरुद्दिधीर्षुः पितामहान् ॥
ब्रह्मशापाग्निनिर्द्दग्धान् महादुर्गतिगानपि ।
विना त्रिमार्गगां विष्णो ! को नन्तुं त्रिदिवं नयेत् ॥
ममैव सा परा मूर्त्तिस्तोयरूपा शिवात्मिका ।
ब्रह्माण्डानामनेकानामाधारः प्रकृतिः परा ॥

शरीरस्था इडा नाडी । यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ३ । ११० ।
“इडा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुनानदी ।
इडापिङ्गलयोर्मध्ये बालरण्डा च कुण्डली ॥”)
दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
“क्रियाकारणरूपत्वात् सरणाच्च सरिन्मता ।
गङ्गमाङ्गमनाद्गङ्गा लोके देवी विभाव्यते ॥”

गङ्गका, स्त्री, (गङ्गा एव । स्वार्थे कन् ततः “अभाषितपुंस्काच्च ।” ७।३।४८ । इति पाणिनिमतेन गङ्गका, गङ्गिका इत्येव पदद्वयं सिद्धं परं मुग्धबोधमतेन “वाचापोऽनुक्तपुंस्कस्य ।” इति सूत्रेण । गङ्गिका गङ्गाका गङ्गका इति पदत्रयं सिद्धम् । “वाग्रहणमकारस्यापि स्थित्यर्थम् ।” इति मुग्धबोधटीकाकृद् दुर्गादासः ।) गङ्गा । इति मुग्धबोधम् ॥

गङ्गाचिल्ली, स्त्री, (गङ्गास्थिता चिल्ली ।) चिल्लविशेषः । गाङ्चिल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । देवट्टी २ विश्वका ३ जलकुक्कुटी ४ । इति हारावली ॥

गङ्गाजः, पुं, (गङ्गायाः गङ्गागर्भात् जायते इति । जन्+डः ।) भीष्मः । इति शब्दरत्नावली ॥ कार्त्तिकेयः । इति भारतम् ॥

गङ्गाटेयः, पुं, (गङ्गायां गङ्गादिनद्यामित्यर्थः अटतीति । अट्+अच् । ततो ढक् । यद्वा गङ्गातटे यातीति । या+कः । पृषोदरात् तकारलोपे साधुः ।) मत्स्यभेदः । चिङ्गिड़ि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गङ्गानिलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गङ्गाधरः, पुं, (धरतीति धरः । धृ+अच् । गङ्गाया धरः । स्वशिरोजटाभिरिति शेषः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३६ ॥ (तस्य गङ्गाधारणविवरणं यथा, रामायणे । १ । ४३ । १-११ ।
“देवदेवे गते तस्मिन् सोऽङ्गुष्ठाग्रनिपीड़िताम् ।
कृत्वा वसुमतीं राम ! वत्सरं समुपासत ॥
अथ संवत्सरे पूर्णे सर्व्वलोकनमस्कृतः ।
उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत् ॥
प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ ! करिष्यामि तव प्रियम् ।
शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् ॥
ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्व्वलोकनमस्कृता ।
तदा सातिमहद्रूपं कृत्वा वेगञ्च दुःसहम् ॥
आकाशादपतद्राम ! शिवे शिवशिरस्युत ।
अचिन्तयच्च सा देवी गङ्गा परमदुर्द्धरा ॥
विशाम्यहं हि पातालं स्रोतसा गृह्य शङ्करम् ।
तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान् हरः ॥
तिरोभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिनयनस्तदा ।
सा तस्मिन् पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्द्धनि ॥
हिमवत्प्रतिमे राम ! जटामण्डलगह्वरे ।
सा कथञ्चित् महीं गन्तुं नाशक्नोत् यत्नमास्थिता ॥
नैव सा निर्गमं लेभे जटामण्डलमन्ततः ।
तत्रैवाबम्भ्रमद्देवी संवत्सरगणान् बहून् ॥
तामपश्यत् पुनस्तत्र तपः परममास्थितः ।
स तेन तोषितश्चासीदत्यन्तं रघुनन्दन ! ॥

विसर्ज्जं ततो गङ्गां हरो विन्दुसरः प्रति ॥
समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ (औषधविशेषः ।
सारदोमनाशकचूर्णौषधविशेषः । यथा —
'धातक्यामलकीपयोधरशटीकङ्गुयष्टीमधु
शीलम्बात्रफलास्थिनागरविषाह्रीवेरलोध्रैः समैः ।
तुल्यांशैः विहितं सपाण्डुसजलं गङ्गाधराख्यं महत्
चूर्णं तूर्णमपाकरोति सकलं जीर्णातिसारं परम् ॥
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

गङ्गापत्री स्त्री (गङ्गावत् पवित्रं शुभ्रं वा पत्रमस्याः इति ङीष् ।) शुक्लविशेषः । ततृमपाय । पत्रीश सुगन्धा ३ गन्धपत्रिका ४ । अस्याः गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातनाशित्वम् व्रण रोपणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गङ्गापुत्त्र पुं (गङ्गायाः पुत्त्रः ।) भीष्मः । इति पुराणम् ॥ वर्णसङ्करजातिविशेषः । सुरदा परास इति भारस्य भाषा । स तु लेटात् तीवर कन्यायां जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ (कार्त्तिकश्च ॥)

गङ्गासुत पुं (गङ्गायाः सुतः पुत्त्रः ।) कार्त्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा महाभारते ३ । २३१ । १५ ।

'सहस्रशीर्षस्त्वमनन्तरूप-
महस्रपात्त्वं गुरुशक्तिधारी ।
गङ्गासुतस्त्वं स्वमतेन देव ।
स्वाहामहीकृत्तिकानां सदैव ॥"

भीष्मश्च । इति पुराणम् ॥

गङ्गिका स्त्री (गङ्गा एव । स्वार्थे कन् ततः 'अभाषितपुंस्काच्च ७।३।४८ इति पक्षे इत्वम् ।) गङ्गा । इति मुग्धबोधम् ॥

गच्छ पुं (गम् + सम्पदादित्वात् क्विप् तुक् च गतं गमनं श्यति नाशयतीति । गत + शो + क ।) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ गाछ इति भाषा ॥ निर्विमर्षे गमनक्रियानुमतिः । (तदा गमधातोः लोटि मध्यमपुरुषस्यैकवचनस्य रूपम् ।) इति व्याकरणम् ॥ यास्रो इति भाषा ॥

गज स्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं सेट ।) गजति । इति दुर्गादासः ॥

गज इ मदे स्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं सेट इदित् ।) इ कर्म्मणि गञ्ज्यते । इति दुर्गादासः ॥

गज क स्वने । (चुरां परं अकं सेट ।) क गाजयति । इति दुर्गादासः ॥

गज पुं (गजति मदेन मत्तो भवतीति । गज + अच् ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (स तु त्रिविधः । यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः ।
'भद्रो मन्दो मृगश्चेति त्रिधा जातिर्गजस्य च ॥
अस्य लक्षणादिकं यथा बृहत्संहितायां ६७ अध्याये ।

"मध्वाभदन्ताः सुविभक्तदेहा
न चोपदिग्धाश्च कृशाः क्षमाश्च ।
गात्रैः समैश्चापसमानवंशा
वराहतुल्यैर्जघनैश्च भद्राः ॥
वक्षोऽथ कक्षावलयः श्लथाश्च
लम्बोदरस्त्वग्बृहती गलश्च ।
स्थूला च कुक्षिः सह पेचकेन
सैंही च दृग्मन्दमतङ्गजस्य ॥
मृगास्तु ह्रस्वाधरवालमेढ्रा
स्तन्वङ्घ्रिकण्ठद्विजहस्तकर्णाः ।
स्थूलेक्षणाश्चेति यथोक्तचिह्नैः
सङ्कीर्णनागा व्यतिमिश्रचिह्नाः ॥
पञ्चोन्नतिः सप्त मृगस्य दैर्घ्य-
मष्टौ च हस्ताः परिणाहमानम् ।
एकद्विवृद्धावथ मन्दभद्रौ
सङ्कीर्णनागोऽनियतप्रमाणः ॥
भद्रस्य वर्णो हरितो मदश्च
मन्दस्य हारिद्रकसन्निकाशः ।
कृष्णो मदश्चाभिहितो मृगस्य
सङ्कीर्णनागस्य मदो विमिश्रः ॥
ताम्रौष्ठताल्वदनाः कलविङ्कनेत्राः
स्निग्धोन्नताग्रदशनाः पृथुलायतास्याः ।
चापोन्नतायतनिगूढनिमग्नवंशा-
स्तन्वेकरोमचितकूर्म्मसमानकुम्भाः ॥
विस्तीर्णकर्णहनुनाभिललाटगुह्याः
कूर्म्मोन्नतद्विनवविंशतिभिर्नखैश्च ।
रेखात्रयोपचितवृत्तकराः सुवाला
धन्याः सुगन्धिमदपुष्करमारुताश्च ॥
दीर्घाङ्गुलिरक्तपुष्कराः
सजलाम्भोदनिनादबृंहिणः ।
बृहदायतवृत्तकन्धरा
धन्या भूमिपतेर्मतङ्गजाः ॥
निर्मदाभ्यधिकहीननखाङ्गान्
कुब्जवामनकमेषविषाणान् ।
दृश्यकोशफलपुष्करहीनान्
श्यावनीलशबलासिततालून् ॥
स्वल्पवक्त्ररुहमत्कुणषण्डान्
हस्तिनीं च गजलक्षणयुक्ताम् ।
गर्भिणीं च नृपतिः परदेशं
प्रापयेदतिविरूपफलास्ते ॥ * ॥
यथा, भट्टिः । १४ । ५ ।
हया जिहेषिरे हर्षाद्गम्भीरं जगजुर्गजाः ॥)
परिमाणविशेषः । स तु हस्तद्वय परिमितो हस्त-
द्वयञ्च । (यथा शब्दार्थचिन्तामणौ ।
'अरत्नीनां प्रमाणञ्च षोडशाधिकानि च ।
गजप्रमाणमाख्यातं मुनिभिस्तत्त्ववादिभिः ॥)
वास्तुन स्थानभेदः । इति मेदिनी ॥
प्रस्तारे दैर्घ्यमानन्तु स्वहस्तेन तथा नरैः ।
कृत्वा विप्र गजेन्द्रं वा वास्तुस्थाननिरूपणम् ॥
ध्वजो धूमश्च सिंहश्च श्वा वृषः खर एव च ।
गज काकपदश्चैव स्थानान्यष्टौ च वास्तुनः ॥
ध्वजे विभूतिमरणञ्च धूमे
सिंहे जयः श्वा च करोत्यनयम् ।
वृषे च भोगो नयनं खरे च
पुष्टिर्गजे काकपदे विनाशः ॥"
इति ज्योतिषम् ॥ * ॥

औषधपाकार्थं गर्त्तविशेषः । यथा —
हस्तप्रमाणगर्त्तो यः पुटः स तु गजाह्वयः ।
इत्थं चार्त्तिके कुण्डे पुटो वाराह उच्यते ॥
इति वैद्यकपरिभाषा ॥
(असुरविशेषः । स तु महिषासुरपुत्त्रः । यथा काशीखण्डे । ६८ । ३ ।
'महिषासुरपुत्त्रोऽसौ समायाति गजासुरः ।
प्रमथन् प्रमथान् सर्व्वान् निजवीर्य्यमदोद्धतः ॥)

गजकन्द पुं (गज इव स्थूलः गजस्य दन्त इव वा कन्दो यस्य ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजकूर्म्माशी [न्] पुं (गजश्च कूर्म्मश्च तौ गजकूर्म्मौ । तौ अश्नातीति । अश् भोजने + णिनि ।) गरुडः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुरा हि कश्चित् विभावसुसुप्रतीकनामानौ द्वौ भ्रातरौ ब्राह्मणकुमारौ पितृधनार्थमन्योन्यमभिशप्तौ गजत्वं कूर्म्मत्वं च गतावपि पूर्ववैरमनुस्मरन्तौ सुचिरं युध्यमानौ प्रजापतिकश्यपादिष्टेन पतगेश्वरेण गरुडेन भक्षितौ । एतद्विवरणन्तु महाभारतीयादिपर्व्वणि सौपर्णे २९ अध्याये सविस्तरं दर्शनीयम् ॥)

गजचिर्भटा स्त्री (गजस्य प्रिया चिर्भटा ।) इन्द्रवारुणी । इति रत्नमाला ॥ गोरक्षलाउ राखालशसा इति च भाषा ॥

गजचिर्भिट पुं (गजप्रियश्चिर्भिटः ।) गोडुम्बा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गजचिर्भिटा स्त्री (गजभक्ष्या चिर्भिटा ।) महेन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजच्छाया स्त्री (गजस्य कुञ्जरस्य छाया प्रतिबिम्बः । हस्तिच्छाया ।) योगविशेषः । यथा —
'यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।
याम्या तिथिर्भवेत् सा हि गजच्छाया प्रकीर्त्तिता ॥"
इति मिताक्षरापरिभाषा ॥
अपि च । कृत्यचिन्तामणौ ।
'हस्तापदे यद्योन्द्रनौ मघाभिन्दुः करे रविः
यत्र तत्र गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते ॥"
अन्यच्च ।
'योगो मघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञितः ।
मघस्थायां शशी च शशिन्यर्कें करे स्थिते ॥"* ॥
चन्द्रसूर्य्ययोर्ग्रहणकालः । यथा वराहः ।
'सैंहिकेयो यदा भानुं ग्रसते पर्व्वसन्धिषु ।
गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥"
अमावास्याश्राद्धकालः । यथा —
'अमावास्यां गते सूर्य्ये छाया या प्राङ्मुखी भवेत् ।
गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥"
इति च मलमासतत्त्वम् ॥

गजटक्का स्त्री (गजस्य उपरिभागे स्थिता या ढक्का ।) गजोपरिस्थढक्का । तत्पर्य्यायः । मन्द्रधानः २ । इति हारावली ॥

गजता स्त्री (गजानां समूहः । "पाशादिभ्यो यः" । ४ । २ । ४९ । इतस्य समूह

"गजसहायाभ्याञ्चेति वक्तव्यम्।" वार्त्तिं इति तल्।) गजसमूहः। तत्पर्य्यायः। हास्तिकम् २। इत्यमरः। २। ८। ३६॥

गजदघ्नः, पुं, (गजेन परिमाणमस्य इति परिमाणार्थे दघ्नच्।) गजपरिमाणम्। इति मुग्धबोधम्॥

गजदन्तः, पुं, (गजस्य दन्तौ इव दन्तोऽस्य।) गणेशः। इति शब्दरत्नावली॥ (गजस्य दन्तः।) गजसम्बन्धिदन्तः। नागदन्तः। हातिर दाँत इति भाषा। स तु द्रव्यस्थापनार्थं भित्तिस्थदण्डद्वयम्। दाण्डा इति भाषा॥

गजदन्तफला, स्त्री, (गजदन्ताकृति गजदन्त इव शुभ्रं वा फलमस्याः।) कर्क्कटीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

गजदानं, क्ली, (गजस्य दानं मदः गण्डकटादिभ्यः क्षरितो मद इत्यर्थः।) हस्तिमदः। इति राजनिर्घण्टः॥ (तस्य प्रस्रवणस्थानानि। यथा,—
"करात् कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्याञ्च मदच्युतिः।"
इति पालकाप्यम्॥
तथा च रघुः। ४। ४५।
"स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना।
कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत्॥"
गजस्य हस्तिनो दानं प्रदानम्। गजसम्प्रदानम्। इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः॥)

गजद्वयसः, त्रि, (गजेन परिमाणमस्य इति। गज + "दघ्नमात्रद्वयसट्माने।" इति परिमाणार्थे द्वयसट्।) परिमितः। इति मुग्धबोधम्॥

गजपादपः, पुं, (गजस्य नाम्ना ख्यातः पादपः गजप्रियः पादपो वा।) स्थालीवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥

गजपिप्पली, स्त्री, (गजोपपदेन युक्ता पिप्पली। गजनाम्ना ख्याता पिप्पली वा।) पिप्पलीभेदः। गजपिंपुल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। करिपिप्पली २ इभकणा ३ कपिवल्ली ४ कपिल्लिका ५ श्रेयसी ६ वशिरः ७ गजाह्वा ८। इति रत्नमाला॥ कोलवल्ली ९। इत्यमरः॥ वसिरः १०। इति तट्टीका॥ गजोषणा ११ चव्यफलम् १२ चव्यजा १३ छिद्रवैदेही १४ दीर्घग्रन्थिः १५ तैजसी १६ वर्त्तली १७ स्थूलवैदेही १८। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। रक्षामलविशोषणत्वम्। वलासवातहरत्वम्। स्तनकर्ण्यविवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ मेदाग्निकारित्वम्। इति राजवल्लभः॥ तत्पर्य्यायगुणाः। यथा, भावप्रकाशः।
"चविकायाः फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली।
कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरश्च सा॥
गजकृष्णा कटुर्वातश्लेष्मघ्नी वह्निवर्द्धिनी।
उष्णा निहन्त्यतीसारश्वासकण्ठामयक्रिमीन्॥"

गजपुटः, पुं, (गजाह्वयः पुटः हस्तप्रमाणो गर्त्तः।) औषधपाकार्थं हस्तपरिमितगर्त्तः। इति वैद्यकम्॥ अस्य प्रमाणं गजशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (लौहमारणादावस्य प्रयोजनं यथा,—
"दशादिशतपर्य्यन्तो गजपुटावधिर्म्मतः॥"
इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे जारणविध्यधिकारे॥ क्वचित् क्लीवलिङ्गत्वमपि दृश्यते। यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे।
"सपादहस्तमानेन कुण्डे निम्ने यथायते।
वनोपलसहस्रेण पूर्णे मध्ये विधारयेत्॥
पुटनद्रव्यसंयुक्तां कोष्ठिकां मुद्रितां मुखे।
अथार्द्धानि करण्डानि अर्द्धान्युपरि निःक्षिपेत्॥
एतद्गजपुटं प्रोक्तं ख्यातं सर्व्वपुटोत्तमम्॥
हस्तश्चतुर्व्विंशत्यङ्गुलप्रमाणः सपादस्तेन त्रिंशदङ्गुलप्रमाणेनेत्यर्थः। अतएवोक्तम्।
साधारणनराङ्गुल्या त्रिंशदङ्गुलको गजः॥"
इति गजपुटम्।)

गजप्रिया, स्त्री, (गजस्य प्रिया।) शल्लकीवृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥

गजबन्धनी, स्त्री, (गजः हस्ती बध्यते लौहशृङ्खलादिभिः रुध्यतेऽस्याम्। बन्ध + ल्युट् ङीप् च।) गजबन्धनस्थानम्। हातिशाला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वारी २। इत्यमरः। २। ८। ४३॥ वारिः ३। इति भरतः॥ शारिः ४। इति जटाधरशब्दरत्नावली॥

गजभक्षकः, पुं, (गजेन हस्तिना भक्ष्यते इति। भक्ष + कर्म्मणि अप् ततः कप् स्वार्थे कन् वा। यद्वा गजः हस्ती भक्षकोऽस्य।) अश्वत्थवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गजभक्षा, स्त्री, (गजेन भक्ष्यतेऽसौ। भक्ष + अप् + टाप्।) शल्लकीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

गजभक्ष्या, स्त्री, (गजेन भक्ष्या भक्षणीया।) शल्लकीवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। १२३॥

गजमाचलः, पुं, स्त्री, (मच + भावे घञ् माचः। गजस्य हस्तिनः माचं दम्भं लाति आदत्ते लुनाति वा बाहुलकात् डः।) सिंहः। इति हारावली॥

गजमात्रः, त्रि, (गजेन परिमाणमस्य इति। "दघ्नमात्रद्वयसट् माने।" इति परिमाणार्थे मात्र।) गजपरिमितः। इति मुग्धबोधम्॥

गजमोटनः, पुं, स्त्री, (गजं हस्तिनं मोटयति मर्द्दयतीति। मुट मर्द्दने + कर्त्तरि ल्युः।) सिंहः। इति शब्दमाला॥

गजवदनः, पुं, (गजस्य वदनमेव वदनं यस्य।) गणेशः। इति हलायुधः॥

गजवल्लभा, स्त्री, (गजस्य वल्लभा प्रिया।) गिरिकदली। शल्लकी। इति राजनिर्घण्टः॥

गजसाह्वयं, क्ली, (गजनाम्ना नरपतिना सह आह्वयो नाम यस्य।) हस्तिनापुरम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। ३। १। ८।
"ततो द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः।
धार्त्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निर्य्ययुर्गजसाह्वयात्॥")

गजाख्यः, पुं, (गजत्वेन आख्यातः गजेन सह आख्या यस्येति वा गजकर्णवदस्य पत्राकारत्वात्तथात्वमिति केचित्।) चक्रमर्द्दवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गजाग्रणीः, पुं, (अग्रे नीयते इति अग्रणीः। गजानां अग्रणीः श्रेष्ठः।) ऐरावतहस्ती। इति शब्दरत्नावली॥

गजाजीवः, पुं, (आजीव्यतेऽनेनादनेन वा आजीवः आ + जीव् + कर्म्मणि घञ्। गजः आजीवः जीवनोपायोऽस्य। गजपरिचालनपालनादिकार्य्यमालम्ब्य आजीवतीति। जीव् + कर्त्तरि अच् वा।) हस्तिपालकः। तत्पर्य्यायः। आधोरणः २ हस्तिपकः ३ इभपालकः ४। इति हेमचन्द्रः॥

गजाण्डं, क्ली, (गजस्याण्डवत् मूलमस्य।) पिण्डमूलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गजाननः, पुं, (गजस्य हस्तिन आननं मुखमेव आननं यस्य।) गणेशः। इत्यमरः। १। १। ४१॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ९ अध्याये।
"शनिदृष्ट्या शिरश्छेदात् गजवक्त्रेण योजितः।
गजाननः शिशुस्तेन नियतिः केन बाध्यते॥"
पुराणान्तरे मतभेदोऽपि दृश्यते यथा, स्कान्दे गणेशखण्डे ११ अध्याये।

गुरुरुवाच।

"अवतारो यदि धृतः साधुत्राणाय भो विभो।
प्रकाशयास्य वदनं सर्व्वेषां शोकनाशनम्॥
नयस्व सर्व्वदेवानामानन्दं हृदये प्रभो!।

शिव उवाच।

प्रत्युवाच गुरुं पुत्त्रः पार्व्वत्या हीनमस्तकः॥

शिशुरुवाच।

महेशाख्येन राज्ञा ते प्रणतः चरणे यदा।
तदाशीर्य्या त्वया दत्ता तस्मै राज्ञे गुरो मुदा॥
गजयोगात्वनिर्मुक्तिः शिवहस्तादुदीरिता।
तत् सर्व्वमभवत् तस्य विद्यते चारुमस्तकः॥
पूज्यमानः शिवेनास्ते शुण्डादण्डः सुशोभनः।
अवतारकरोऽसौ मे गुरोऽस्ति भविता सुखम्॥

शिव उवाच।

आश्चर्य्यपूर्णहृदयो गुरुरूचे पुनः शिशुम्॥

गुरुरुवाच।

भगवन्! विश्वरूपोऽसि त्रिकालज्ञोऽखिलेश्वरः।
मया यदुदितं तन्मे त्वया ज्ञातं यतः प्रभो!॥
अहमीशस्वरूपं ते परिच्छेत्तुं न च क्षमः।
श्रुत्वैव ब्रह्मणः पुत्त्रो नारदस्तत्र चाब्रवीत्॥

नारद उवाच।

एवमेवावतीर्णोऽसि हीनमूर्द्धा कथं प्रभो!।
अथवा बालरूपस्य छिन्नं ते केन तच्छिरः॥
एतन्मे संशयं छिन्धि कृपया परमेश्वर!।

शिव उवाच।

निपीय नारदीं वाणीमुवाच शिशुरञ्चकैः॥

शिशुरुवाच।

सिन्दूरः कोऽपि दैत्यो मे वायुरूपधरोऽच्छिनत्।
अष्टमे मासि सम्पूर्णे प्रविश्योमोदरं शिरः॥
तमिदानीं हनिष्येऽहं गजास्यं साम्प्रतं द्विज!।

शिव उवाच।

श्रुत्वैव नारदः प्राह शिशुरूपिणमीश्वरम्॥

नारद उवाच।

अकिञ्चिज्ज्ञा वयं देव! योजनेऽस्य मुखस्य ते।
त्वमेव च स्वभावेन मखमेनद्वियोजय॥

संख्या । चोरनामगन्धद्रव्यम् । इति मेदिनी ॥ *॥
गणेशः । यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे ।
"गणपस्तु महेशानि ! गणदीक्षाप्रवर्त्तकः ॥"
अश्विन्यादिजन्मनक्षत्रानुसारेण देवमानुष-
राक्षसगण इति तु पारिभाषिकम् । यथा,—
"दे म रा म दे मा दे दे रा रा म म द रा द रा ॥
दे रा रा म म दे रा रा म म इति गणक्रमम् ॥"
इति ज्योतिषरत्नमाला ॥
"पूर्व्वोत्तरात्रयश्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी ।
इमानि मानुषाण्याहुर्नक्षत्राणि मनीषिणः ॥
ज्येष्ठाशतभिषामूलधनिष्ठाश्लेषकृत्तिकाः ।
चित्रामघाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः ॥
अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्व्वसुः ।
अनुराधा मृगशिरः श्रवणं देवतारकाः ॥"
इति निबन्धः ॥
(तस्य मिलनकथनं यथा, ज्योतिषे ।
"स्वजातौ परमा प्रीतिर्मध्यमा देवमानुषे ।
देवासुरे कनिष्ठा च मृत्युर्मानुषराक्षसे ॥")
धातुसमूहः । यथा, मनोरमा ।
"भ्वाद्यदादिजुहोत्यादिदिवादिः स्वादिरेव च ।
तुदादिश्च तनुक्र्यादिचुरादिश्च गणा दश ॥"
(छन्दःशास्त्रोक्तपारिभाषिकाक्षरविशेषः । स तु
म-न-भ-य-ज-र-स-त-ग-लसंज्ञः । इति छन्दो-
मञ्जरी ॥ * ॥ महादेवः । यथा, महाभारते ।
१३ । १७ । ४० ।
"विश्वरूपः स्वयं श्रेष्ठो बलवीरो बलो गणः ॥"
दैत्यविशेषः । स तु अभिजिदिति नामान्तरस्य
दैत्यस्य गुणवतो भार्य्यायां गुणवत्यां सम्भूतः ।
यथा, स्कन्दपुराणे गणेशखण्डे ३ अध्याये ।
"अथ सोऽप्यभिजित् पत्न्या समुद्रस्नानमाययौ ।
पर्व्वणि श्रद्धया युक्तस्तत्र स्नानं तया सह ॥
स्नपिता सा गुणवती पपौ चाञ्जलिना जलम् ।
यद्वीर्य्यं ब्रह्मणा त्यक्तं दैवात्तद्दूरे गतम् ॥"
"भार्य्या गुणवती तस्य नवमासादनन्तरम् ।
पुत्त्रं प्रसूताह्नि शुभे दिव्यरूपं गुणाद्भुतम् ॥
ज्योतिर्व्विद्भिरयञ्जातो गण इत्यभिधां पिता ।
कृत्वाभ्युदयिकं चक्रे यत्नीतं दशमेऽहनि ॥"
स च महादेवमाराध्य वरं लब्ध्वा त्रैलोक्यं
निर्जित्य च कपिलमुनेश्चिन्तामणिमपहृतवान् ।
कपिलमुनिस्तु प्रसादमराधात् जातमन्युर्गणेश-
माराधयामास । अथ प्रसन्नेन गणपतिना तद्-
गृहे अवतीर्य्य तं गणदैत्यं विनाशितवान् इत्येषा
कथा तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्या ॥)
गणकः, पुं, (गणयति शुभाशुभग्रहभोगजनितफलं
निरूपयतीति । गण सं ख्याने + कर्त्तरि
ण्वुल् ।) दैवज्ञः । ज्योतिर्व्वित् । तत्पर्य्यायः । साम्वत्-
सरः २ ज्योतिषिकः ३ दैवज्ञः ४ मौहूर्त्तिकः ५
मौहूर्त्तः ६ ज्ञानी ७ कार्त्तान्तिकः ८ इत्यमरः ।
२।८।१४ ॥ ज्योतिषिकः ९ । इति तट्टीका ॥ स तु
वर्णसङ्करजातिविशेषः । देवलाद्वैश्यागर्भजातः ।
तस्य कर्म्म तिथिवारादिज्ञापनम् । इति परा-
शरपद्धतिः ॥ स तु अस्पृश्यः । यथा,—
"कलिकाले महाशानि ! पापिष्ठा गणका घनाः ।
सङ्कीर्णास्ते महेशानि ! तत्सङ्गाद्धानितां व्रजेत् ॥
तस्मात् प्रयत्नतो देवि ! संसर्गं वर्ज्जयेत् सुधीः ।
वरं चाण्डालसंसर्गं कुर्य्यात्तु साधकोत्तमः ॥
तथाप्यसृक्खगणकं सर्व्वदा तं परित्यजेत् ॥"
इति शाक्तानन्दतरङ्गिण्यां षोडशोल्लासे महिष-
मर्द्दिनीतन्त्रवचनम् ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"ज्योतिःशास्त्रविशेषज्ञः सुन्दराङ्गः सभापटुः ।
कुलक्रमागतः शुद्धो गणकः स्यान्महीपतेः ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(यदि च शास्त्रविशेषे गणकस्य निन्दादिकं
श्रूयते तत्तु केवलं नक्षत्रजीविन एवेति
बोध्यम् । प्रकृतज्योतिःशास्त्रन्तु द्विजातिभिरेवा-
वश्यमध्ययनीयं वेदाङ्गत्वात् । यथा,—
"संयुतोऽपीतरैः कर्णनासादिभि-
श्चक्षुषाङ्गेन हीनो न किञ्चित् करः ।
तस्माद्द्विजैरध्ययनीयमेतत्
पुण्यं रहस्यं परमञ्च तत्त्वम् ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ *॥
प्रजापतिपुत्त्रास्ताराविशेषा एते च । यथा,—
"ताराः पुञ्जनिकाशा गणका नाम प्रजापतेरष्टौ
पुत्त्राः ॥"
इति वृहत्संहिता । ११ । २५ ॥
संकीर्णजातिविशेषः । यथोक्तम् ।
"चर्म्मकारस्य द्वौ पुत्त्रौ गणको वाद्यपूरकः ॥")
गणकर्णिका, स्त्री, (गणस्य गणाधिपस्य कर्णवत्
पत्त्रमस्याः ।) इन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
गणकारः, पुं, (गणानां सैन्यानां कारः कर्त्ता
सेनापरिचालनदक्षः ।) भीमसेनः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (गणं धात्वर्थप्रकाशकग्रन्थविशेषं
करोतीति । कृ + अण् ।) धातुसंग्रहकर्त्ता ।
यथा, "गणकारवचनत्रमाणार्थमिदम् ।" इति
कातन्त्रवृत्तिः ॥
गणकी, स्त्री, (गणकस्य पत्नी इति । तत्पत्न्यामिति
ङीष् ।) गणकपत्नी । इति जटाधरः ॥
गणचक्रकं, क्ली, (गणः धार्म्मिकगणास्तेषां चक्रं
सम्भूय भोजनमत्र इति कप् ।) धार्म्मिकाणां
सम्भूय भोजनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गणता, स्त्री, (गणस्य धर्म्मः भावो वा इति तल् ।)
गणस्य भावः । समूहत्वम् । पक्षपातित्वम् ।
इति लोकप्रसिद्धिः ॥
गणदीक्षी, [न्] पुं, (गणान् बहुशिष्यान् दीक्ष-
यति दीक्षां कारयतीति ।) बहुयाजकः । इति
मिताक्षरा ॥ (वाच्यलिङ्गे तु गणस्य शिवस्य
गणेशस्य वा दीक्षा विद्यते यस्मिन् यस्य वा ।
दीक्षा + इनिः । शिवदीक्षितः । गणेशदीक्षिते
त्रि । गणस्य गणेशस्य दीक्षा गणदीक्षा । इति
महानिर्व्वाणतन्त्रम् ॥
गणदेवता, स्त्री, (गणः सङ्घः तद्रूपा देवता
सम्भूय स्थिता देवता इत्यर्थः ।) संहतदेवता-
विशेषः । यथा,—
"आदित्या विश्ववसवस्तुषिता भास्वरानिलाः ।
महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥
आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः ।
वसवश्चाष्टसंख्याताः षट्त्रिंशत् तुषिता मताः ॥
आभास्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः पञ्चाशदूनकाः ।
महाराजिकनामानो द्वे शते चापि विंशतिः ॥
साध्या द्वादश विख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः ।
एते च संहता देवास्त्वादित्याः स्वनामतः ॥"
इति जटाधरः ॥
गणद्रव्यं, क्ली, (गणानां साधारणानां द्रव्यम् । यद्वा
द्रव्याणां गण इति परनिपातः ।) साधारण-
द्रव्यम् । मिलितानेकस्वामिकासम्बन्धिद्रव्यम् ।
द्रव्यसमूहः । तत्र द्रव्याणां गण इति व्युत्-
पत्तिः ॥
गणनं, क्ली, (गण्यते इति । गण + भावे ल्युट् ।)
संख्यानम् । गणा ठिक् देया इति च भाषा ॥
यथा, विश्वसारतन्त्रे ।
"येनैव लिखनं कुर्य्यात्तेनैव गणनं स्मृतम् ॥"
गणना, स्त्री, (गण + युच् टाप् च ।) गणनम् ।
संख्या । (यथा, नैषधे । ३ । ४० ।
"यदि त्रिलोकी गणनापरा स्या-
त्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात् ।
पारे परार्द्धं गणितं यदि स्यात्
गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात् ॥")
गणनाथः, पुं, (गणानां विघ्नकर्तृदेवविशेषाणां
नाथः ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
(गणानां प्रमथानां नाथः स्वामी इति व्युत्पत्त्या
शिवः ॥)
गणनायकः, पुं, (गणानां नायकः ।) गणेशः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १ । ७७ ।
"लेखको भारतस्यास्य भव त्वं गणनायक ! ॥"
गणानां देवसङ्घानां नायकः । यथा, भागवते ।
५।१७।१३ । "यत्र ह देवपतयः स्वैः स्वैर्गण-
नायकैर्विहितमहार्हणाः ॥" इति ॥*॥ गणानां
प्रमथानां नायकः । शिवः ।)
गणनायिका, स्त्री, (गणानां नायकः शिवः तस्य
शक्तिरिति टाप् अत इत्वं च गणनेत्री इत्यर्थः ।)
दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गणनीयं, त्रि, (गण + अनीयर् ।) गणनार्हम् ।
संख्येयम् । तत्पर्य्यायः । गणेयम् २ । इत्यमरः ।
३ । १ । ६४ ॥ गणितव्यम् ३ गण्यम् ४ । इति
व्याकरणम् ॥ संख्येयम् ५ । इति जटाधरः ॥
गणपतिः, पुं, (गणानां गणसंज्ञकानां देवानां
पतिः अधीश्वरः स्वामी वा ।) गणेशः । इति
हलायुधः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १७० ।
"वक्तुं वाञ्छति शाम्भवो गणपतेराखुं क्षुधार्त्तः
फणी
तं च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि
नागाशनम् ॥"
अग्रपूजनीयप्रधानदेवताविशेषः । यथा, यजुः
र्वेदीयवाजसनेयसंहितायाम् । १६ । २५ । "नमो
गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नम इति ॥"

इत्यमरः । यथा ऋग्वेदे । २ । २३ । १ ।

'गणानां त्वा गणपतिं हवामहे
कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।'

शिवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । ४१ ।

"गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च ।
मन्त्रवित् परमो मन्त्रः सर्व्वभावकरो हरः ॥"

[illegible] । यथा [illegible] प्रथमाध्याये ।

"[illegible]
[illegible] ॥)

गणपर्व्वतः पुं (गणानां प्रमथगणानां गणपश्चाति [illegible] वा [illegible] पर्व्वतः । गणभयिष्ठ पर्व्वतो वा ।) कैलासपर्व्वतः । इति त्रिकाण्ड शेषः ॥

गणपीठक स्त्री (गणस्य शिवस्य परमेश्वर [illegible] पीठं [illegible] कायति प्रका शते इति । कै + कः ।) [illegible] । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

गणरात्रं पुं (गणानां बह्वीनां रात्रीणां समाहारः [illegible] तद्धितार्थेति द्विगु समासः । [illegible] । ५ । ४ । ७८ । इत्यच् । [illegible] रात्रिविशेषः [illegible] "रात्राह्नाहाः पुंसि । २ । ४ । २९ । इति [illegible] । इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥

गणरूप पुं (गणाः बहुप्रकाराणि रूपाणि [illegible] ।) अर्कवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ८० ॥

गणरूपक पुं (गणरूप + संज्ञायां कन् । गण रूप इव कायति प्रकाशते इति वा । कै + कः ।) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणहासी, [न्] पुं (गणाः बहुविधानि रूपाणि [illegible] सम्पन्नं [illegible] इति ।) [illegible] । इति रत्नमाला ॥

गणाधिप पुं (गणस्य [illegible] ।) [illegible] । यथा [illegible]

"[illegible] ।
[illegible] ॥"

[illegible] पुं ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ॥

[illegible] पुं ([illegible]) [illegible] । इत्यमरः । १ । १ । ११८ ॥

[illegible] पुं ([illegible]) [illegible] । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

[illegible] पुं ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ॥

[illegible] पुं ([illegible]) [illegible] । इत्यमरः । १ । १ । ४० । [illegible] । इति [illegible] ॥

[illegible] स्त्री ([illegible]) [illegible] । [illegible] ॥

गणिका स्त्री (गणः समूहोऽस्त्युपभोक्तृत्वेन अस्याः इति ठन् ।) वेश्या । (यथा, हरिवंशे । ८६ । ९ ।

'गणिकानां सहस्राणि शुभ्राण्यलङ्कृतानि च ।') यूथिका । इत्यमरः । २ । ४ । ७२ ॥ गणि कारिका च । इति शब्दरत्नावली । हस्तिनी । इति धरणिः ॥

गणिकारिका स्त्री (गणिं गणनं करोतीति । कृ + ण्वुल् + टाप् + अत इत्वञ्च । यद्वा गणिकाख्यां कारिकामेति । "क्षिपकादीनाम् ।" ७ । ३ । ४५ । इत्यस्य वार्त्तिकम् इत्यत्वञ्च ।) वृक्षविशेषः । गणियारी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । श्रीपर्णम् २ अग्निमन्थः ३ कणिका ४ जया ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ तेजोमन्थः ६ हविर्मन्थः ७ ज्योतिष्कः ८ पावकः ९ अरणिः १० वह्निमन्थः ११ मथनः १२ । इति रत्नमाला ॥ अग्निमथनः १३ तर्कारी १४ वैजयन्तिका १५ अरणीकेतुः १६ श्रीपर्णी १७ कर्णिका १८ नादेयी १९ विजया २० अनन्ता २१ गणिका २२ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । अनिलकफशोथश्लेष्मा-माद्याग्निमान्द्यविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षुद्रगणिकारिकागुणपर्य्यायौ क्षुद्राग्नि मन्थशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

गणिकारी स्त्री (गणिं गणनं करोति पुष्पान्वितत्वात् गणनं कारयतीत्यर्थः । कृ + कर्म्मण्यण् ततो ङीप् ।) पुष्पवृक्षविशेषः । गणियारी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कामिनिका २ काञ्चन पुष्पी ३ वसन्तदूती ४ गन्धकुसुमा ५ अनिमोदा ६ वन्यकेतौ ७ मदनमालिनी ८ । अस्या गुणाः । सुरभित्वम् । शिशिरमन्वत्वम् । राजयोग्य कामक्रीडाहर्षकरत्वञ्च । वातपित्तहर त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषव्याख्या गणिकारिकाग्निमन्थशब्दयोर्बोद्धव्या ॥)

गणितं त्रि (गण + कर्म्मणि क्तः ।) सङ्ख्या-तम् । तत्पर्य्यायः । गणितम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । ९४ ॥ (चिन्तितम् । यथा त्रिपुराविजये [illegible] । १५ । २७ ।

"दृष्टं च दिव्यं तव गणितं न मया तथा ॥")

गणितं, क्ली (गणनं इति । गण + क्त ।) अङ्क शास्त्रम् । तत् द्विविधं यथा पाटीगणितम् । बीजगणितम् । इति लीलावती ॥ गण नम् । यथा, नैषधे । ७ । ३० ।

"धारे परार्द्ध गणितं यदि स्यात् ।"

गणितदाह स्त्री [illegible] । [illegible] । इति हेमचन्द्रः । २ । १३९ ॥

गणित, त्रि (गण + इतच् ।) [illegible] । [illegible] । इत्यमरः । ३ । १ । ६४ । (यथा नैषधे । १ । १० ।

"[illegible] ।")

[illegible] पुं (गण + बाहुलकात् इन् ।) [illegible] । इति [illegible] । ४ । १३७ ॥

[illegible], स्त्री (गण + बाहुलकात् [illegible] ।) [illegible] । [illegible] । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३९ ॥

गणेरुका, स्त्री (गणान् गणिकानां गर्भदान् वा मध्ये कायति प्रकाशते इति । कै + कः ।) कुट्टिनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गणेशः पुं (गणानां प्रमथगणानां वा गणानां जीवजातानां ईशः ईश्वरः ।) शिवः । इति धारावली । ८ । (यथा महाभारते । १ । कैराते । ३९ । ७८ ।

'प्रसादये त्वां भगवन् । सर्व्वभूतमहेश्वर ॥ गणेश जगतः शम्भु लोककारणकारणम् ॥'

गणानां गणाध्यक्षदेवविशेषाणां विघ्नेश्वराणां वा ईशः नियन्ता ।) शिवपुत्रः । (यथा महा भारते । १ । १ । ७३ ।

'काव्यस्य लेखनार्थाय गणेशः स्मर्य्यतां मुने ॥')

तत्पर्य्यायः । विनायकः २ विघ्नराजः ३ द्वैमातुरः ४ गणाधिपः ५ एकदन्तः ६ हेरम्बः ७ लम्बोदरः ८ गजाननः ९ । इत्यमरः । १ । १ । ३८ ॥ विघ्नेशः १० पर्शुपाणिः ११ गजास्यः १२ आखुगः १३ । इति हेमचन्द्रः । २ । १२१ ॥ शूर्पकर्णः १४ । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिः । तत्र पार्व्वतीं प्रति श्रीकृष्ण रूपधारिणो ब्राह्मणस्य वाक्यम् । यथा —

"[illegible] ।
[illegible] पुत्रकम् ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
तत्पश्चाद् [illegible] ।
[illegible] यथा ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"

[illegible] यथा —

"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"

तान् सर्व्वान् मूर्च्छितान् दृष्ट्वा चारुह्य गरुडं हरिः ।
जगाम पुष्पभद्रां स उत्तरस्यां दिशि स्थिताम् ॥
पुष्पभद्रानदीतीरे ददर्श काननस्थितम् ।
गजेन्द्रं निद्रितं तत्र शयानं हस्तिनीयुतम् ॥
शीघ्रं सुदर्शनेनैव चिच्छेद तच्छिरो मुदा ।
स्थापयामास गरुडे रुधिराक्तं मनोहरम् ॥
आगत्य पार्व्वतीस्थानं बालं कृत्वा स्ववक्षसि ।
रुचिरं तच्छिरः कृत्वा योजयामास बालके ॥
ब्रह्मस्वरूपो भगवान् ब्रह्मज्ञानेन लीलया ।
जीवनं जीवयामास हुंकारोच्चारणेन च ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥

अस्य ध्यानम् ।

"खर्व्वं स्थूलतनुं गजेन्द्रवदनं लम्बोदरं सुन्दरं
प्रस्यन्दन्मदगन्धलुब्धमधुपव्यालोलगण्डस्थलम् ।
दन्ताघातविदारितारिरुधिरैः सिन्दूरशोभाकरं
वन्दे शैलसुतासुतं गणपतिं सिद्धिप्रदं कामदम् ॥"

इति पुराणम् ॥ * ॥

ध्यानान्तरं यथा,—

"सिन्दूराभं त्रिनेत्रं पृथुतरजठरं हस्तपद्मैर्दधानं
दन्तं पाशाङ्कुशेष्टान्युरुकरविलसद्वीजपूराभि-
रामम् ।
बालेन्दुद्योतमौलिं करिपतिवदनं दानपूरार्द्रगण्डं
भोगीन्द्राबद्धभूषं भजत गणपतिं रक्तवस्त्राङ्ग-
रागम् ॥"

इति तन्त्रसारः ॥

(तस्य नमस्कारमन्त्रो यथा,—

"देवेन्द्रमौलिमन्दारमकरन्दकणारुणाः ।
विघ्नं हरन्तु हेरम्बचरणाम्बुजरेणवः ॥"

इति पूजापद्धतिः ॥)

एकपञ्चाशद्गणेशाः । यथा,—

"विघ्नेशो विघ्नराजश्च विनायकशिवोत्तमौ ।
विघ्नकृत् विघ्नहर्त्ता च गणैकद्विसुदन्तकाः ॥
गजवक्त्रनिरञ्जनौ कपर्द्दी दीर्घजिह्वकः ।
शङ्कुकर्णश्च वृषभध्वजश्च गणनायकः ॥
गजेन्द्रः सूर्पकर्णश्च स्यात्त्रिलोचनसंज्ञकः ।
लम्बोदरमहानन्दौ चतुर्म्मूर्त्तिसदाशिवौ ॥
आमोददुर्म्मुखौ चैव सुमुखश्च प्रमोदकः ।
एकपादो द्विजिह्वश्च सुरवीरः सषण्मुखः ॥
वरदो वामदेवश्च वक्रतुण्डो द्विरण्डकः ।
सेनानीर्ग्रामणीर्म्मत्तो विमत्तो मत्तवाहनः ॥
जटी मुण्डी तथा खड्गी वरेण्यो वृषकेतनः ।
भक्ष्यप्रियो गणेशश्च मेघनादकसंज्ञकः ॥
व्यापी गणेश्वरः प्रोक्ताः पञ्चाशद्गणपा इमे ।
तरुणारुणसङ्काशा गजवक्त्रास्त्रिलोचनाः ॥
पाशाङ्कुशवराभीतिहस्ताः शक्तिसमन्विताः ॥"ॐ॥
तेषामेकपञ्चाशच्छक्तयश्च यथा,—

"ह्रीः श्रीश्च पुष्टिः शान्तिश्च स्वस्तिश्चैव सरस्वती ।
स्वाहामेधाकान्तिकामिन्यो मोहिन्यपि वैनटी ॥
पार्व्वती ज्वलिनी नन्दा सुयशाः कामरूपिणी ।
उमा तेजोवती सत्या विघ्नेशानी सुरूपिणी ॥
कामदा मदजिह्वा च भूतिः स्याद्भौतिका सिता ।
रमा च महिषी प्रोक्ता भ्रुङ्गिणी च विकर्णपा ॥
भ्रुकुटिः स्यात्तथा लज्जा दीर्घघोणा धनुर्द्धरा ।
यामिनी रात्रिसंज्ञा च कामान्धा च शशिप्रभा ॥
लोलाक्षी चञ्चला दीप्तिः सुभगा दुर्भगा शिवा ।
भर्गा च भगिनी चैव भोगिनी सुभगा मता ॥
कालरात्रिः कालिका च पञ्चाशच्छक्तयः स्मृताः ।
सर्व्वालङ्करणोद्दीप्ताः प्रियाङ्कस्थाः सुशोभनाः ॥
रक्तोत्पलकरा ध्येया रक्तमाल्याम्बरारुणाः ॥"

इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टः ॥

गणेशकुसुमं, क्ली, (गणेश इव कुसुमम् । रक्त-वर्णसादृश्यात्तथात्वम् ।) रक्तकरवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणेशभूषणं, क्ली, (गणेशस्य भूषणमिव ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणोत्साहः, पुं, (गणाय गणार्थं वा यूथीकरणायेत्यर्थः उत्साहोऽस्य । यद्वा गणान् यूथान् उत्साहयतीति । उत् + साहि + अण् ।) गण्डकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गण्डार इति भाषा ॥

गण्डः, पुं, (गडि व्यास्यैकदेशे + अच् । यद्वा गम गतौ + "अमन्ताड्डः ।" उणां । १।११३। इति डः ।) हस्तिकपोलः । (यथा, पञ्चतन्त्रे ।१।३५६।
"प्रमाणाभ्यधिकस्यापि गण्डश्याममदच्युतेः ।
पदं मूर्द्ध्नि समाधत्ते केशरी मत्तदन्तिनः ॥")
तत्पर्य्यायः । कटः २ । इत्यमरः।२।८।३७ ॥ करटः ३ । इति तट्टीका ॥ कटकः ४ हस्तिगण्डकः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कपोलः । इत्यमरः । २ । ६ । ९० ॥ गाल इति भाषा ॥ (यथा, कुमारे । ७ । ८२ ।
"तदीयदार्द्रारुणगण्डलेखं
उच्छ्वासिकालाञ्जनरागमक्ष्णोः ॥")
खड्गी । वीथ्यङ्गम् । पिटकः । चिह्नम् । वीरः । हयभूषणम् । बुद्बुदः । इति मेदिनी ॥ स्फोटकः । ग्रन्थिः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ विष्कुम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतदशमयोगः । (यथा, ज्योतिषवचने ।
"गण्डो वृद्धिर्ध्रुवश्चैव व्याघातो हर्षणस्तथा ॥")

तत्र जातफलम् ।

"स्वकार्य्यकर्त्ता परकार्य्यहर्त्ता
गण्डोद्भवः स्यादतिगण्डवाक्यः ।
अत्यन्तधूर्त्तः पुरुषः कुरूपः
सुहृज्जनानामतितापदाता ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

दोषजनकोऽश्विन्यादिनक्षत्राणां भागविशेषः । यथा,—

"अश्विनीमघमूलानां तिस्रो गण्डाद्यनाडिकाः ।
अन्त्याः पौष्णोरगेन्द्राणां पञ्चैव जवना जगुः ॥
मूलेन्द्रयोर्दिवा गण्डो निशायां पितृसर्पयोः ।
सन्ध्याद्वये तथा ज्ञेयो रेवतीतुरगर्क्षयोः ॥" * ॥
तत्र जातस्य दोषो यथा,—

"सन्ध्यारात्रिदिवाभागे गण्डयोगोद्भवः शिशुः ।
आत्मानं मातरं तातं विनिहन्ति यथाक्रमम् ॥"
तस्य शान्तिर्यथा,—

"सर्व्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते ।
तातेनादर्शनं वापि यावत् षाण्मासिको भवेत् ॥
कुङ्कुमं चन्दनं कुष्ठं गोरोचनमथापि वा ।
घृतैरन्वान्वितं कृत्वा चतुर्भिः कलसैर्बुधः ॥
सहस्राक्षेण मन्त्रेण बालकं स्नापयेत्ततः ।
पितृयुक्तं दिवाजातं मातृयुक्तञ्च रात्रिजम् ॥
स्नापयेत् पितृमातृभ्यां सन्ध्ययोरुभयोरपि ।
कांस्यपात्रं घृतैः पूर्णं गण्डदोषोपशान्तये ॥
दद्याद्धेनुं द्विजायाथ ग्रहांश्चापि प्रपूजयेत् ।
कन्यायाः प्रथमे पादे पितुर्व्वपुर्व्विनश्यति ॥
द्वितीये नियतां पीडां मातुः कुर्य्यात पितुस्तथा ।
तृतीये धननाशाय चतुर्थे सर्व्वसम्पदः ॥
व्यत्ययेन फलं ज्ञेयमश्लेषास्वपि पूर्व्ववत् ।
वल्मीकमृत्तिकां नद्यास्तूभयतटमृत्तिकाम् ॥
गोविषाणमृदश्चापि दन्तिमृदश्च निःक्षिपेत् ।
तीर्थाम्भःपञ्चगव्येन स्नानं मातुः पितुः शिशोः ॥
दिवा जाता तु या कन्या निशि जातस्तु यः पुमान् ।
नोभयोर्गण्डदोषः स्यात् नाचलो हन्ति पर्व्वतम् ॥"

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

गण्डकः, पुं, (गण्ड + स्वार्थे कन् ।) खड्गी । इत्यमरः । १ । १० । १७ ॥ गण्डार इति भाषा ॥ खड्गः । संख्याप्रभेदः । गण्डा इति भाषा । विद्याविशेषः । अवच्छेदः । अन्तरायः । इति मेदिनी । के ८२ ॥ (देशविशेषः । यथा, महाभारते । २ । २९ । ४ ।
"ततः स गण्डकान् शूरो विदेहान् भरतर्षभः ॥"
भूषणम् । यथा, कादम्बर्य्याम् । "व्याघ्रनखपङ्क्तिमण्डिता गण्डकाभरणा च ॥" ग्रन्थिः । यथा, तत्रैव । "गोरोचनालिखितभूर्ज्जपत्रगर्भान् मन्त्रगण्डकान् ॥" स्फोटकरोगविशेषः । यथा, तत्रैव ।
"अनेकवेत्राघातनिर्म्मितबहुगात्रगण्डकाम् ।")

गण्डकारी, स्त्री, (गण्डं भग्नास्थिग्रन्थिमित्यर्थः करोति संयोजयतीति ।) खदिरीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वराहक्रान्ता । इति रत्नमाला ॥

गण्डकाली, स्त्री, (गण्ड + कृ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ततो ङीप् । रस्य लत्वं यद्वा गण्डेषु ग्रन्थिषु काली यस्याः ।) खदिरीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १४१ ॥
("गण्डकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरी क्वचित् ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गण्डकी, स्त्री, (गण्डक + स्त्रियां जातौ ङीष् ।) स्वनामख्याता नदी । इति मेदिनी । ८२ ॥ यथा, स्मृतिः ।
"गण्डक्याश्चैकदेशे च शालग्रामस्थलं स्मृतम् ।
पाषाणं तद्भवं यत्तत् शालग्राममिति स्मृतम् ॥'

तत्र शालग्रामोत्पत्तिकारणं यथा,—

"गण्डक्यापि पुरा तप्तं वर्षाणामयुतं विधो ।
शीर्णपर्णाशनं कृत्वा वायुभक्ष्याप्यनन्तरम् ॥
दिव्यं वर्षशतं तेपे विष्णुं चिन्तयती तदा ।
ततः साक्षाज्जगन्नाथो हरिर्भक्तजनप्रियः ॥
उवाच मधुरं वाक्यं प्रीतः प्रणतवत्सलः ।
गण्डकि ! त्वां प्रसन्नोऽसि तपसा विस्मितोऽनघे ! ॥
अनवच्छिन्नया भक्त्या वरं वरय सुव्रते ! ।
किं देयं तद्वदस्वाशु प्रीतोऽस्मि वरवर्णिनि ! ॥

गण्डक्यपि पुरो दृष्ट्वा शङ्खचक्रगदाधरम् ।
दण्डवत् प्रणता भूत्वा ततः स्तोतुं प्रचक्रमे ॥
अहो देव मया दृष्टो दुर्दर्शो योगिनामपि ।
त्वया सर्व्वमिदं सृष्टं जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥
तदनु त्वं प्रविष्टोऽसि पुरुषस्तेन चोच्यते ।
त्वल्लीलोकीलिते विश्वे कः स्वतन्त्रोऽस्ति वै पुमान् ॥
अनाद्यन्तमपर्य्यन्तं यद्ब्रह्म श्रुतिबोधितम् ।
तदेव त्वं महाविष्णो ! यस्त्वां वेद स वेदवित् ॥
तववाद्या जगन्माता या शक्तिः परमा स्मृता ।
तां योगमायां प्रकृतिप्रधानमिति वक्ष्यते ॥
निर्गुणः पुरुषोऽव्यक्तश्चित्स्वरूपो निरञ्जनः ।
आनन्दरूपः शुद्धात्मा ह्यकर्त्ता निर्विकारकः ॥
त्वं योगमायामाविश्य कर्त्तृत्वं प्राप्तवानसि ।
प्रकृत्या सृज्यमानेऽस्मिन् द्रष्टा साक्षी निगद्यते ॥
प्रकृतेस्त्रिगुणैरस्मिन् सृज्यमानेऽपि नान्यथा ।
सान्निध्यमात्रतो देव त्वयि स्फुरति कारणे ॥
स्फटिके हि यथा स्वच्छे जवाकुसुमरागतः ।
प्रकाशते त्वत्प्रकाशात् ज्योतीरूपं नतास्मि त ॥
ब्रह्मादयोऽपि कवयो न विन्दन्ति यथाथतः ।
ततः कथं वदाम्यहं मूढा तव रूपं निरञ्जनम् ॥
मूढस्य जगतो मध्ये स्थिता किञ्चिदजानती ।
त्वया दृष्टा कृता चास्मि योग्यायोग्यमविन्दती ॥
तेन लोके महत्त्वञ्च त्वत्प्रसादेन चक्षती ।
यन्याचे नत्तपोऽगार तन्म दातुं त्वमर्हसि ॥
दयालुरसि दीनेषु नतिं मां न वद प्रभो ।
ततः प्रोवाच भगवान् देवि यद्यत्त्वमिच्छसि ॥
तदयाचय वरारोहे अदेयमपि सर्व्वथा ।
यद्दुर्लभं मनुष्याणां शीघ्रं याचय मां प्रति ॥
मद्दर्शनमसुप्राप्य कोवाऽपूर्णमनोरथः ।
नता हिमांशो । सा देवी गण्डकी लोकतारिणी ॥
प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा मधुरं वाक्यमब्रवीत् ।
यदि त्वं प्रसन्नोऽसि देयो मे वाञ्छितो वरः ॥
मम गर्भगतो भूत्वा विष्णो मत्पुत्रतां व्रज ।
तत प्रसन्नो भगवान् चिन्तयामास गण्डक ॥
किं याचितं निम्नगया नित्यं मत्सङ्गलुब्धया
दास्यामि याचितं चैव लोकानां भवमोचनम् ॥
एवं कृपया देवी निश्चित्य मनसा स्वयम्
गण्डकीमवदत् प्रीतः शृणु देवि वचो मम ॥
शालग्रामशिलारूपी तव गर्भगतः सदा
तिष्ठामि तव पुत्रत्वं भक्तानुग्रहकारणात् ॥
मत्सान्निध्यात् नदीनां त्वमतिश्रेष्ठा भविष्यसि ।
दर्शनात् स्पर्शनात् स्नानात् पानाच्चैवावगाहनात्
हरिष्यसि महापापं वाङ्मनःकायसम्भवम् ।
यः स्नास्यति विधानेन दर्शादिषु तटे तव ॥
तर्पयेत् स्वपितॄन् सोऽपि तारयित्वा दिवं नयेत् ।
स्वयं मम प्रियो भूत्वा मल्लोकं गमिष्यति ॥
यदि त्वय्युत्सृजेत् प्राणान् मम कर्म्मपरायणः ।
सोऽपि याति परं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ॥
एवं श्रुत्वा वरान् देवी तत्रैवान्तरधीयत ।
तत प्रभृति तिष्ठामि क्षेत्रेऽस्मिन् शशलाञ्छन ॥
इति वराहपुराणे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमा
दर्विसृक्तम्तत्रिवेण्यादिमहिमनामाध्यायः ॥

गण्डकुसुमं, क्ली, (गण्डेषु गजानां कपोलदेशेषु कुसुममिव । हस्तिनां हि कटदेशात् कपोलयोरेव मदवारि क्षरति ।) हस्तिमदः । तत्पर्य्यायः । उतकटः २ । इति हारावली ।१६१॥

गण्डकूपः, पुं, (गण्डे गिरेरुच्चदेशे कूप इव ।) पर्व्वतस्योर्द्ध्वस्थानम् । (यथा —
"उद्देशो गण्डकूपस्तु पर्व्वतस्याभिधीयते ॥"
इति हारावली । ५१ ॥)

गण्डकारञ्ज, क्ली, (गण्ड स्फोटक इव वन्धुरत्वं उच्चत्वं गात्रेऽस्य ।) फलविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ व्याना इति भाषा ॥

गण्डदूर्व्वा, स्त्री, (गण्डा ग्रन्थिला दूर्व्वेति कर्म्मधारयः ।) दूर्व्वाविशेषः । गाटिया दूर्व्वा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गण्डाली २ अतितीव्रा ३ मत्स्याक्षी ४ वारुणी ५ मीनपर्णी ६ सूचीनेत्रा ६ श्यामग्रन्थिः ७ ग्रन्थिला ८ ग्रन्थिपर्णी ९ सूचीपत्रा १० श्यामदण्डा ११ जलरुहा १२ शकुलाक्षी १३ कलाया १४ चित्रा १५ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । वातपित्तज्वरभ्रमतृष्णाग्निमद्वन्द्वदोषनाशित्वम् । शिशिरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा भावप्रकाशे ।
"गण्डदूर्व्वा तु गण्डाली मत्स्याक्षी शकुलादनः ।
गण्डदूर्व्वा हिमा लोहद्राविणी ग्राहिणी लघुः ॥
तिक्ता कषाया मधुरा वातकृत् कटुपाकिनी ।
दाहतृष्णाबलासास्रकुष्ठपित्तज्वरापहा ॥"

गण्डमाला, स्त्री, (गण्डानां ग्रीवाजातस्फोटविशेषाणां माला समूहोऽस्याम् ।) गलरोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । गलगण्डः २ । इति हेमचन्द्रः ३ । १३१ ॥ तस्यौषधं यथा —
"अजमोदं मञ्जिष्ठा हरितालमिशाद्वयम् ।
चारद्वयं मनशुमाद्रकं सुरलोचनम् ॥
इन्द्रवारुण्यपामार्गकदलीकन्दकं समं ।
एभिः सर्षपजं तैलं गजामूत्रेण योजितम् ॥
सर्द्धितं पक्वदेशम् ... करीषेण संयुतम् ।
अजमोदादिकं तैलं गण्डमालां व्यपोहति ॥
स्निग्धस्तु पचतं पक्वं पक्वञ्चैव विशोधयेत् ।
रोपणं मृदुभावञ्च तैलनावन कारयेत् ॥
अजमोदादिकं तैलं महारोग्यञ्च रोगनुत् ॥"
इति गारुडे १७८ अध्यायः ॥
अपि च । तत्रैव १ अध्याये ।
"द्विजयष्ट्याश्च वै मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
गण्डमालां हरत्याशु कुरुण्डगलगण्डकम् ॥"
अपि च । तत्रैव १९८ अध्याये ।
"अपराजितायाः मूलञ्च गोमूत्रेण समन्वितम् ।
पीतञ्चापि हरत्येव गण्डमालां न संशयः ॥"
अपि च ।
"बिल्वाग्निमन्थश्योनाकपाटलापारिभद्रकम् ।
प्रसारण्यश्वगन्धा च बृहती कण्टकारिका ॥
बला चातिबला रास्ना प्ररक्ता च पुनर्नवा ।
एरण्डशारिवा पर्णी गुडूची कपिकच्छुरा ॥
एषां दशपलिकान् भागान् क्वाथयेत् सलिले ऽमले ।
तेन पादावशेषेण तैलं पात्रे विपाचयेत् ॥
आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥
द्रव्याणि यानि पेष्याणि तानि वक्ष्यामि तत् शृणु ।
शतपुष्पा देवदारु शालपर्णी वचागुरु ॥
कुष्ठं मांसी सैन्धवञ्च पलैकैकं पुनर्नवा ।
पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ॥
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च गण्डमालाञ्च नाशयेत् ।
अपस्मारं वातरक्तमायुष्मांश्च पुमान् भवेत् ॥
गर्भमश्वतरी विन्देत् किं पुनर्मानुषी स्त्रिय ।
अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां नृणां तथा ।
तैलमेतत् प्रदातव्यं सर्व्ववातविकारिणाम् ॥"
इति गारुडे १९८ अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च ।
अथ गण्डमालाया लक्षणमाह ।
"कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैः
कक्षांसमन्यागलवङ्क्षणेषु ।
मेदःकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः
स्याद्गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः ॥"
कर्कन्धुः क्षुद्रवदरी । कोलं वृहद्वदरम् । चिरमन्दपाकैः चिरेण मन्दोऽल्पः पाको यषां तैः ॥*॥
अथ गण्डमालाया एवावस्थाविशेषमपचीमाह ।
"ते ग्रन्थयः कतिचिदाप्तपाकाः
स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ।
कालानुबन्धं चिरमादधाति
सैवापचीति प्रवदन्ति केचित् ॥"
ते ग्रन्थयः गण्डमालाया एवं गण्डाः कतिचिदाप्तपाकाः सन्तः स्रवन्ति कतिचित् नश्यन्ति अन्ये भवन्ति च । कालानुबन्धाच्चिरमादधाति या गण्डमाला । अरं तिष्ठति सैवापची इति कतिचिद्वदन्ति ॥ * ॥
अपथ्याः साध्यत्वादिकमाह ।
"साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूल-
कासज्वरच्छर्द्दियुतास्त्वसाध्याः ॥" * ॥
अथ ग्रन्थेः । ग्रन्थेर्लक्षणमाह ।
"वातादयो मांसमसृक् च दुष्टाः
संदूष्य मेदश्च तथा शिराश्च ।
वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोथं
कुर्व्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥"
विग्रथितं ग्रन्थिरूपम् । अतो ग्रन्थिः ।*। अस्य निदानादिपूर्व्वलिखितम् । अथ गण्डमालायाश्चिकित्सा ।
"काञ्चनारत्वचः क्वाथः शुण्ठीचूर्णेन संयुतः ।
माक्षिकाढ्यः सकृत्पीतः क्वाथो वरुणमूलजः ।
गण्डमालां हरत्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ।
पलमर्द्धपलं वापि पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।
काञ्चनारत्वचं पीत्वा गण्डमालां व्यपोहति ।
काञ्चनारस्य गृह्णीयात् त्वचं पञ्चपलोन्मितम् ।
नागरस्य कणायाश्च मरीचस्य पलं पलम् ।
पथ्याविभीतधात्रीणां पलमर्द्धं पृथक् पृथक् ।
वरुणस्याप्येकञ्च पत्रकैलात्वचः पुनः ।
टङ्कं टङ्कं समादाय सर्व्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ।

यावच्चूर्णमिदं सर्व्वं तावानेवात्र गुग्गुलुः ॥
सङ्कुट्य सर्व्वमेकत्र पिण्डं कृत्वा विधारयेत् ।
गुटिकाः शाणिकाः कृत्वा प्रभाते भक्षयेन्नरः ॥
गण्डमालां जयत्युग्रामपचीमर्व्वुदानि च ।
ग्रन्थ्यर्व्वुदानि गुल्मांश्च कुष्ठानि च भगन्दरम् ॥
प्रदेयश्चानुपानार्थं क्वाथो मुण्डितिकाभवः ।
क्वाथः खदिरसारस्य क्वाथः कोष्णोऽभयाभवः ॥"
इति काञ्चनारगुग्गुलुः ॥ * ॥
"चक्रमर्द्दकमूलस्य कल्कं दत्त्वा विपाचयेत् ।
केशराजरसे तैलं कटुकं स्वटुनाशिना ॥
पादशेषे विनिःक्षिप्य सिन्दूरमवतारयेत् ।
एतत्तैलं निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणाम् ॥"
इति चक्रमर्द्दतैलम् ॥ * ॥
"गुञ्जानलफलैस्तैलं विपक्वं द्विगुणाम्भसा ।
हरेदभ्यङ्गतस्त्वाभ्यां गण्डमालां सुदारुणाम् ॥"
इति गुञ्जतैलम् ॥*॥ अथापच्याश्चिकित्सा ।
"चन्दनं साभया लाक्षा वचा कटुकरोहिणी ।
एभिस्तैलं शृतं पीतं समूलामपचीं हरेत् ॥"
इति चन्दनादितैलम् ॥ * ॥
"व्योषं विडङ्गं मधुकं सैन्धवं देवदारु च ।
तैलमेभिः शृतं नस्यात् सकृच्छ्रामपचीं हरेत् ॥"
व्योषादितैलम् ॥ * ॥ अथ ग्रन्थिचिकित्सा ।
"सर्ज्जिकामूलकक्षारशङ्खचूर्णसमन्वितम् ।
एतेन सहितो लेपो हन्ति ग्रन्थिं तथार्व्वुदम् ॥
ग्रन्थिर्न यो नश्यति भेषजेन
निष्काश्य तं शस्त्रचिकित्सकेन ।
जात्यादिपक्वेन घृतेन वैद्यो
व्रणेन चान्येन च संचिकित्सेत् ॥
ग्रन्थिमुत्कृत्य पश्चात्तु व्रणोक्तं क्रममाचरेत् ।
शिराग्रन्थिं विहायान्ये शेषे शस्त्रं प्रयुज्यते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(यथास्याः सकारणलक्षणचिकित्सितानि ।
"इक्ष्वासुपानसवादननिषेवणाच्च
सञ्जायते च क्रिमिसम्भवगण्डमाला ।
सा मारुतेन कफपित्तभवे विकारे
संसर्पति क्रिमिजदोषगणाच्च गण्डात् ॥
वातेन वातसदृशानि च लक्षणानि
पित्तेन दाहसरुजज्वरशोषतापाः ।
सा श्लेष्मणा च घनशीतलसम्प्रयोगात्
स्यात् सन्निपातविहिता च समस्तलिङ्गैः ॥
तस्य चेमं प्रतीकारं वक्ष्यामि शृणु पुत्त्रक ! ।
रोहिणी विशदा चैव विजया च विभेदिनी ॥
कान्तारी वज्रपुष्पा च तथा चेन्द्रायुधा परा ।
इति सप्तविधा लूताः शृणु पश्चात् पृथक् पृथक् ॥
रक्तमुखा भवेद्रक्ता रक्तस्थाने च रोहिणी ।
विशदा मांसलस्थाने श्वेतवर्णा च दीर्घिका ॥
विजया च शिरो मध्ये पीतवर्णा यवप्रभा ।
भेदिनी मेदसः स्थाने श्वेता च नीलरेखिका ॥
कान्तारी च वस्तिमध्ये श्वेताङ्गा रक्तमुण्डिका ।
वज्रपुष्पा चास्थिमध्ये श्वेताश्रया शिरा मता ॥
वज्रायुधा शिरान्ते च धूम्रा छाया शिरा मता ।
रोहिण्यङ्गुलिमात्रेण स्त्रेण विशदा समा ॥

विजया च यवाकारा वर्त्तुला विजया तथा ।
अन्या नयार्च विज्ञेया तण्डुली कण्टकानिभा ॥
रोहिणी विजया विश्वा मांसस्थानसमाश्रिता ।
गुल्फे वा चास्थिसन्धौ च दृश्यते भेदिनी नरे ॥
कुचौ कर्णान्तरेऽपाङ्गे कान्तारी विद्धि पुत्त्रक ! ।
वज्रपुष्पा शिरसि च शिरान्तार्त्तिप्रदा मता ॥
अतो वक्ष्यामि भैषज्यं शृणु पुत्त ! प्रयत्नतः ।
सान्द्रपूयविस्रावञ्च गण्डीरञ्च व्रणं विदुः ॥
अन्यच्च सहजश्चैव पक्वजम्बूसमप्रभम् ।
लूताव्रणानाश्रितानि अपक्वं यदि दृश्यते ॥
त्वक्का सन्धिस्थमर्म्मस्थां लूताश्चैव हि तद्व्रणम् ।
तदा तप्तेन तैलेन दाहश्चाशु विधीयते ॥
अङ्कोलश्चैवमश्वानि पारिभद्रदलानि च ।
गृहधूमं क्षणक्षीरं गोमूत्रेण तु पेषितम् ॥
लेपनञ्च प्रशस्तञ्च लूतानां मारणे परम् ।
पिण्डीतकं विड़ङ्गानि तथा चेन्द्रदिमूलकम् ॥
वीजपूरकमूलानि पेषितानि विलेपयेत् ।
गण्डमालां तथा घोरां हन्ति शीघ्रं प्रकण्टकाम् ।
सुहीक्षीरञ्चार्कक्षीरं लूतारन्ध्रे नियोजयेत् ॥
तेन कीटस्तु तन्मध्ये म्रियते नात्र संशयः ।
चास्यतो गिरिकर्णीञ्च चन्दनञ्च समांशकम् ॥
पिष्ट्वा लेपः प्रयोक्तव्यो लूतां हन्ति सुदारुणाम् ।
करवीरञ्चार्कदुग्धं तथा च कटुतुम्बिकाम् ॥
निशाद्वयं जाङ्गलिकां तिलतैले विपाचयेत् ।
लूतामभ्यञ्जने हन्ति गण्डमालाञ्च दारुणाम् ॥
घृतं जात्यादिकं नाम तथा चात्र प्रयोजयेत् ।
अन्यान्यपि व्रणे यानि प्रोक्तानि च यथाविधि ॥"
इति महर्षात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने लूतागण्डमालाचिकित्सा नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥
"गलस्य पार्श्वे गलगण्ड एकः
स्याद्गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः ।
साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूल-
कासज्वरच्छर्द्दियुतास्त्वसाध्याः ॥
तेषां सिरा-काय-शिरो-विरेको
धूमः पुराणस्य घृतस्य पानम् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तदशेऽध्याये ॥)

गण्डमालिका, स्त्री, (गण्डानां ग्रन्थीनां मालाऽस्त्यस्यां वा इति कप् । ततष्टाप् अत इत्वञ्च ।) लज्जालुवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

गण्डशैलः, पुं, (गण्ड इव शैलः स्खलितस्थूलोपलः । शैलशब्दोऽत्र शैलावयवे वर्त्तते । "विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ।" २ । १ । ५७ । इति समासः । यद्वा शैलस्य पर्व्वतस्य गण्ड इव । राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपातः ।) गिरेश्च्युतः स्थूलोपलः । भूकम्पादिना पर्व्वतात् गलितो महान् प्रस्तरः । इत्यमरः । २ । ३ । ६ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । १७६ ।
"किं पुत्त्रि ! गण्डशैलभ्रमेण नवनीरदेषु निद्रासि ।
अनुभव चपलाविलसितगर्ज्जितदेशान्तरभ्रान्तीः ॥")
ललाटम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०२ ॥

गण्डाङ्गः, पुं, (गण्ड इव उच्चमङ्गमस्य ।) खड्गी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गण्डारिः, पुं, (गण्डस्य रोगविशेषस्य अरिः । तन्नाशकत्वात्तथात्वम् ।) कोविदारवृक्षः । (यथा,—
"काञ्चनाल ! काञ्चनको गण्डारिः शोणपुष्पकः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥)

गण्डाली, स्त्री, (गण्डं चलतीति । चल + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् । गण्डेन ग्रन्थिना चाल्यते भूष्यते वा । चल + घञ् स्त्रियां ङीष् ।) श्वेतदूर्व्वा । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥ सर्पाक्षी । इति भावप्रकाशः ॥ गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गण्डिः, पुं, (गडि + इन् ।) वृक्षस्य मूलाच्छाखावधिभागः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८६ ॥ गुँड़ि इति भाषा ॥

गण्डीरः, पुं, (गण्ड + ईरन् ।) समष्ठिला । शुला इति ख्यातः । समठ इति ख्यातः । अनूपदेशजं शाकम् । इति केचित् । गुण्ठिया इति ख्यातशाकम् । इति सर्व्वानन्दः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ("गण्डीरः शाकविशेषो गण्डीनीति लोके गन्तारी मञ्जिष्ठा च ।" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ अस्य गुणा यथा, चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
"वायुं वत्सादनी हन्यात् कफङ्गण्डीरचित्रकौ ॥")
वीरः । इति जटाधरः ॥

गण्डीरी, स्त्री, (गण्डीर + गौरादित्वात् ङीष् । यद्वा गण्डं रोगविशेषं ईरयति दूरीकरोति स्वनिर्य्यासादिभिरिति शेषः ।) सेहुण्डवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सिज इति भाषा ॥

गण्डुः, पुं स्त्री, (गण्ड्यते शिरोभागः स्थाप्यतेऽत्र । गडि + अधिकरणे उन् ।) उपधानम् । इति जटाधरः ॥

गण्डूपदः, पुं, (गण्डवः ग्रन्थयः ताभिरन्वितानि पदानि यस्य । शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।) किञ्चुलुकः । इत्यमरः । १ । १० । २२ ॥ ("गण्डूपदस्य रूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥" इति वैद्यकमाधवकररोगविनिश्चये अर्शोऽधिकारे ॥)

गण्डूपदभवं, क्ली, (गण्डूपद इव भवति उत्पद्यते इति । भू + अच् ।) सीसकम् । इति हेमचन्द्रः ।३।१०७ ॥

गण्डूपदी, स्त्री, (गण्डूपद + स्त्रियां अल्पार्थे ङीष् ।) किञ्चुलुकपत्नी । तत्पर्य्यायः । शिली २ । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ सिली ३ क्षुद्रकिञ्चुलुकजातिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ छोटजाति केँचुया इति भाषा ॥

गण्डूषः, पुं, (गडि + "गण्डेश्च ।" उणां ।४।७८। इति ऊषन् ।) मुखपूरणम् । (यथा, भागवते । ६ । १५ । ३ ।
"भीमस्तु विजयस्याथ काञ्चनो हैत्रकस्ततः ।
तस्य जह्नुः सुतो गङ्गां गण्डूषीकृत्य योऽपिवत् ॥")
हस्तिशुण्डाग्रभागः । प्रसृतिपरिमितम् । इति मेदिनी । षे ३५ ॥ (यदाह कश्चित् ।

"चक्राणि घनसारी विकारी न च राधितो
गन्धर्वगणमाश्रित शफरी पर्व्वतायने ।")

गन्धूषा पुं (गन्धूष+टाप ।) गन्धूष । इति शिद्धान्तकौमुदी अमर । "सुमगुम्फोयमिति भगो । रायमुकुन्दस्तु गण्डूषशब्दो सुमपूरके क्लीबलिङ्ग । पुंलिङ्गस्तु गण्डूषशब्दः सुतुकपादि मात इति । यथा —
चर्पा इत्र गन्धूषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते ।
इति सद्दीकासारसुन्दरी ॥

गण्डोल पुं (गडि+"कडिगडिगडिकटोति ।" उणा १ । ६७ । इति ओलच ।) गुडः । ग्रासः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६० ॥

गत त्रि (गम भच्या इति । "गत्यर्थाकर्मक" ३ । ४ । ७२ । इति क्त । यद्वा गम्यते इति । कर्म्मणि क्त । क्तस्य भर । "गत्यर्थेभ्यो क्त ।" ३।३।१३४ । इति पाणिनिः ।) गमकीयम् । गति मदम् । ततपर्य्याय । गतायम् २ मतीयम् ३ । इति हेमचन्द्र ।३।३।१ । (यथा ऋग्वेदे ।१।७५। 'स्त्री इव सुन्दरो रोचमाना इता यथा गच्छा माहिता गो ॥)

गत त्रि (गच्छति जानाति प्राप्नोति वा । "गत्यर्थाकर्मक" । ३ । ४ । ७२ । इति कर्त्तरि क्त ।) ज्ञातम् । प्राप्तम् । इति मेदिनी । ते १५ ॥ (यथा किरातार्ज्जुनीये । ४ । ५ ।
"कुमुदीन मल मधुपाद्रियमाण
विकशाद्रि दल्धना गति ॥
गन्दो इति । भार ह्रि तु गमने क्ली । यथा माघ । १ । ७ ।
"गत निरन्तरमसकमारके
चलितान्दुकल्पश्च पविर्मुखः ।")

गतार्त्तिक त्रि (गता निर्दिष्टा आर्त्तिका यस्य ।) आर्त्तिकारहित । तत्पर्य्याय । त्रिग २ । इत्य मर ।३।१।१६ । त्रिगु ३ । त्रिमात्रिक ४ । इति शब्दरत्नावली । त्रिगा । ३ ५ त्रिवय ६ । इति जटा ॥

गतमत्सर पुं (गर्व मद सा) त्यक्तो येन यस्मात् तस्य वा इति व ह ।) निरभिमाने । इति शब्द चन्द्रिका ।

गतागत क्ली (गत जह आगत आगम अनयोः समाहारः ।) गमनागमनम् । इति अमरः । (इन्द्व आगत इत्य समाहार ।) यातायातम् । यथा रघुवंशे म ।
"गतागतकुतूहलं नयनयोरपाङ्गावधि ।"
(यथाच भगवद्गीतायाम् । ९ । २१ ।
"ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
एवं त्रयीधर्म्ममनुप्रपन्ना
गतागतं कामकामा लभन्ते ॥"
अत्र निजं कालेन पुरः संसारादर्शं दर्शन, ते प्राप्य कीर्त्तिं न पुन आवर्त्तन इति व्याख्या गतागतम् । ३ । ७३ ॥ यथा महाभारते । १ । १ । १० । ६५ ।
गौतिस्तैनीति मुद्राका नद्रो माध्वो गतागत ।')

गतागता स्त्री (गत निवृत्त आर्त्तवं रजोऽस्या ।) वृद्धा । (गत दृष्टं आर्त्तवमस्या इति ।) वन्ध्या । इति राजनिर्घण्टः ॥

गति स्त्री, (गम्+भावे क्तिन् ।) गमनकर्म्म । (यथा रघुवंशे । १ । ४ ।
'अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्व्वसूरिभि ।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गति ॥")
तत्पर्य्याय । वर्त्तते १ अयते २ लोटते ३ लोठते ४ स्यन्दते ५ कसति ६ सर्पति ७ स्यमति ८ स्रवति ९ संसते १० अवति ११ श्चोतति १२ ध्वंसति १३ वेनति १४ मार्ष्टि १५ गुरण्यति १६ भ्रेषति १७ कालयति १८ पेलयति १९ कण्टति २० पिस्यति २१ विस्यति २२ मिस्यति २३ पवते २४ प्लवते २५ च्यवते २६ कवते २७ गवते २८ नवते २९ क्षोदति ३० नक्षति ३१ सश्चति ३२ स्यन्यति ३३ सचति ३४ आच्छति ३५ तुरीयति ३६ चमति ३७ अमति ३८ गाति ३९ दयमति ४० यचति ४१ सरति ४२ रघति ४३ यतते ४४ ध्रमति ४५ धजति ४६ रजति ४७ लजति ४८ चियति ४९ धमति ५० मिनाति ५१ ऋण्वति ५२ ऋणोति ५३ स्वरति ५४ सिषक्ति ५५ वेविष्टि ५६ योषिष्टि ५७ अकाति ५८ अयते ५९ सेवति ६० दघ्याति ६१ दघोति ६२ युध्यति ६३ धन्वति ६४ अरणति ६५ आयति ६६ वौधते ६७ तकति ६८ टौयते ६९ इषति ७० वर्त्तति ७१ इनति ७२ आर्हति ७३ अर्हति ७४ सगते ७५ असते ७६ हर्षति ७७ इयक्षि ७८ ईर्ते ७९ ईङ्खते ८० चर्यति ८१ माद्यति ८२ गर्जति ८३ आगमौगति ८४ अगति ८५ जिन्वति ८६ चषति ८७ गमति ८८ पति ८९ प्राति ९० धर्षति ९१ नदते ९२ रपर्य्यति ९३ सेवते ९४ मंहति ९५ शुम्भति ९६ याति ९७ वाति ९८ याति ९९ द्रवति १०० हाति १०१ सूर्णति १०२ रंहति १०३ नमति १०४ मर्त्ति १०५ वपति १०६ आर्तति १०७ पतते १०८ सभिर १०९ सिधति ११० आगात् १११ अचात् ११२ जिगाति ११३ मत्ति ११४ इयर्त्ति ११५ द्रवति ११६ मर्त्ति ११७ ईमति ११८ इयक्षति ११९ गति १२० अतसायत् १२१ आदुरः १२२ । इति द्वाविंशं शतं गतिकर्म्माः । इति वैदिकनिघण्टौ २ अध्याय ॥ (गम्यतेऽनया इति । गम+करणे क्तिन् ।) मार्गः । (यथा भगवद्गीतायाम् । ८ । २६ ।
"शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्त्तते पुनः ।")
दशा । (यथा तत्रैव । ६ । ३७ ।
"अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥"
गम्यते प्राप्यते अनया । करणे क्तिन् ।) ज्ञानम् । (यथा रघुवंशे । ७ । ३१ ।
"न हि सिंहो गजास्कन्दी भयाद्
गजरिपुरिव पलायते ।"

अथवा यथा मेघदूते ।
लीलापाङ्गैरनुनयपरैः पृष्ठलग्नामुन्नतां
स्तोकम्रापिषु गुरुर्न्नितम्बैर्यस्या गति भग्ना ।
"मन्दिरं यथैवोर्जितं पदैः सदा संगतानि गतानि ।"
इति सद्दीकायां स्वामी ।) यात्रा । (गम्यते प्राप्यतेऽनया इति । गम+करणे क्तिन् ।) अभ्युपायः । (यथा महाभारते ।१३।१४५।१२।
'यत्र रम्यो मरुत्पथः क्रतु यत्र सता गति ।")
नाडीव्रणम् । सरणी । इति मेदिनी । १३ ।
(गम्+भावे क्तिन् ।) परिणतिः । यथा किरातार्ज्जुनीये । १० । ४० ।
'मन्मथप्रदधी च इव ताभी
दुरधिगमा हि गति प्रयोजनानाम् ।"
'गति परिणति ।' इति तट्टीकायां मल्लिनाथ । प्रमाणम् । यथा तत्रैव । १३ । १५ ।
'सर्वति यदस्तु महा चाल चमा
इतन पूर्व्वं न भयेति का गति ।'
'मया वैखत्र का गति कि प्रमाणम् ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ ॥ गम्यते इति । गम्+कर्म्मणि क्तिन् । अवस्थानम् । यथा तत्रैव । ६ । १६ ।
चरतस्तपस्तव वनेषु सदा
न वयं निरूपयितुमस्य गतिम् ।"
'तव वनेषु तपश्चरतोऽस्य गतिं अवस्थानं निरूपयितुम् ।" इति मल्लिनाथ । विषय । यथा कुमार । ५ । ६४ ।
तप किलेदं तदवाप्तिसाधनं
मनोरथानामगतिर्न विद्यते ।"
"मनोरथानां कामानाम् अगति अविषय ।" इति मल्लिनाथ । कर्म्मफलम् । यथा भगवद्गीतायाम् । ६ । १८ ।
"गतिर्भर्त्ता प्रभु साक्षी निवास शरणं सुहृत्"
"गति कर्म्मफलम् ।" इति शाङ्करभाष्यम् ॥
यदभक्त गतिभेदा यथा —
"यदुत्तमा कालस्य पर्व्वयो भगवद्धिया ।
सौरमध्यसमानाभ्या मध्यायां सनिवेनि ॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्त ॥
तत्र तु पञ्चभेदम् सुपमृदसा गतिभेदी यथा
इदन्त ज्ञिनायाम् । ७ काण्डे ।
"मानुषानवरिक्तेन कर्म्मविद्रवि नमतो यथ
व्रजम् ।
अमन्दत्वन्तममदनम् धान्यार्थयदितो व ।
विवृत्तिरस्यर्थस्या प्राणाने स्त्रविमेथे ।
मम्बू विमवदानन्द अतोऽद्द्रदभीष्म ।
दौविर्ण्णं सुपाजान्मर्थ्याने गम्यते ॥
मकार्णानन्दमतोचितमार्तन्दम्यासे ।
कृतानोऽपि विनायर वृद्धानुग्जोऽपि
मुक्त ।
धेवमाप्नितिर्बुक्तार्थ चौरार्ध सापे वर्णः ।
चन्द्रमृत्ये वृत्ते गमुर्व्य मदनस्यमनो त्रोटक ।
यच्छन्दा सुखो निशम सम्पन्ना त्वम्बुदस्य ।
कामविकासदलानन्दस्यमकुल वैराग्यवदुः

पराग्नियमनीजीविकासलिलजतुरगोपघातकरः ॥
पूर्व्वाद्या चरितयादकमपीन्दोः सुतोऽभिवृद्धी-
यान् ॥
क्षुत्क्षतरुग्भयप्रदायी चरन् जगतः ॥
प्राकृतविमिश्रसङ्क्षिप्ततीक्ष्णयोगान्तघोर-
पामाख्याः ।
सप्तपराशरतन्त्रे नक्षत्रैः कीर्त्तिता गतयः ॥
प्राकृतसंज्ञा वायव्ययाम्यपैतामहानि बहुलाच ।
मिश्रा गतिः प्रदिष्टा शशिशिवपितृभुजगदैवानि॥
सङ्क्षिप्तायां पुष्यः पुनर्वसुः फल्गुनीद्वयं चेति ।
तीक्ष्णायां भद्रपदाद्वयं सशाक्राश्वयुक् पौष्णम् ॥
योगान्तिकेति मूलं द्वे चाषाढ़े गतिः सुतस्येन्दोः ।
घोराश्रवणस्त्वाष्ट्रं वसुदैवं वारुणं चैव ॥
पामाख्या सावित्रं मैत्रं शक्राग्निदैवतं चेति ।
उदयप्रवासदिवसैः स एव गतिलक्षणं प्राह ॥
चत्वारिंशत्त्रिंशद्द्विसमेता विंशतिर्द्दिनवकाश्च ।
नव मासार्द्धं दश चैकसंयुताः प्राकृताद्यानाम् ॥
प्राकृतगत्यामारोग्यवृष्टिसस्यप्रवृद्धयः क्षेमम् ।
सङ्क्षिप्तमिश्रयोर्मिश्रमेतदन्यासु विपरीतम् ॥
अन्व्रातिवक्रा वक्रा विकला च मतेन देवल-
स्यैताः ।
पञ्च चतुर्द्व्येकाहा ऋज्व्यादीनां षड़भ्यस्ताः ॥
ऋज्वी हिता प्रजानामतिवक्रार्थं गतिर्वि-
नाशयति ।
शस्त्रभयदा च वक्रा विकला भयरोगसञ्जननी ॥
पौषाषाढ़श्रावणवैशाखेष्विन्दुजः समाघेषु ।
दृष्टो भयाय जगतः शुभफलकृत् प्रोषितस्तेषु ॥
कार्त्तिकेऽश्वयुजि वा यदि मासे
दृश्यते तनुभवः शिशिरांशोः ।
शस्त्रचौरहुतभुग्गदतोय-
क्षुद्भयानि च तदा विदधाति ॥
रुद्धानि सौम्येऽस्तमिते पुराणि
यान्युद्गते तान्युपयान्ति मोक्षम् ।
अन्ये तु पश्चादुदिते वदन्ति
लाभः पुराणां भवतीति तज्ज्ञाः ॥
हेमकान्तिरथवा शुकवर्णः
सस्यकेन मणिना सदृशो वा ।
स्निग्धमूर्त्तिरलघुश्च हिताय
व्यत्यये न शुभकृच्छशिपुत्रः ॥"
अन्येषामपि ग्रहाणां गतिस्तत्रैव क्रमशो विशे-
षतो द्रष्टव्या ॥)

गतिला, स्त्री, (गम् + "मिथिलादयश्च ।" उणां ।
१ । ५८ । इति इलच् मलोपे तुक् च ।) नदी-
विशेषः । परम्परामेदः । इत्युणादिकोषः ॥ (वेत्र-
लता । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

गत्वरः, त्रि, (गच्छतीति । गम् + "इन्नशजि-
सर्त्तिभ्यः क्वरप् ।" ३ । २ । १६३ । इति क्वरप् ।)
गमनशीलः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शान्ति-
शतके । १ । २० ।
"वीभत्सा विषया जुगुप्सिततमः कायो वयो
गत्वरं
सर्व्वैर्बन्धुभिरध्वनीव पथिकैर्योगो वियोगावहः॥")

गद, त् क अभ्रध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-अकं-सेट् ।) अभ्रध्वनौ मेघकर्तृक-
शब्दे । गदयति मेघः । इति दुर्गादासः ॥

गद, भाषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-
सेट् ।) गदति । सारङ्गं कतिचिच्च संजगदिरे
इति गणकृतानित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

गदं, क्ली, (गद्यते पीयतेऽस्मादनेन वा । गद +
अपादाने करणे वा अप् ।) विषम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गदः, पुं, (गद्यते रुग्यतेऽनेन गदयति वा । गद +
करणे अप् । कर्त्तरि णिच् अच् वा ।) रोगः ।
(यथा, हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।
"शत्रुः स्थानबलं प्राप्य विक्रमं कुरुते बली ।
तथा धान्वन्तरं प्राप्य विक्रमं कुरुते गदः ॥
"यावत् स्थानं समाश्रित्य विकारं कुरुते गदः ।
तावत्तस्य प्रतीकारः स्थानत्यागाद्विलीयमः ॥")
श्रीकृष्णभ्राता । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२७ ॥
(यथा, भागवते । १ । १४ । २८ ।
"हृदीकः ससुतोऽक्रूरो जयन्तगदसारणाः ॥")
भाषणञ्च । (औषधम् । यथा, महाभारते । १ ।
४३ । २१ ।
"अथ शुश्राव गच्छन् स तत्तकी जगतीपतिम् ।
मन्त्रैर्गदैर्विषहरै रक्ष्यमाणं प्रयत्नतः ॥"
असुरविशेषः । यथा, वायुपुराणे ५ अध्याये
"गदो नामासुरो ह्यासीत् वज्रादृवज्रतरो दृढ़ः॥")

गदयित्नुः, पुं, (गदयति कामयुक्तं करोतीति ।
"स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् ।" उणां ।
३ । २९ । इति इत्नुच् णेरयादेशश्च ।) कन्दर्पः ।
इति मेदिनी । १८२ ॥

गदयित्नुः, त्रि, (गदयति वाचालं वावदूकं काम-
युक्तं वा करोतीति । "स्तनिहृषीति ।" उणां ।
३ । २९ । इति इत्नुच् णेरयादेशश्च ।)
जल्पाकः । कामुकः । इति मेदिनी । १८२ ॥

गदा, स्त्री, (गदयति पीड़यत्यनया विपक्षमिति शेषः।
गद् + णिच् + करणे अप् + टाप् च । गदयतीति
णिच् अच् वा ।) स्वनामख्यातलौहमयास्त्रम् ।
इति मेदिनी । दे । ४ ॥ (यथा महाभारते । ६ ।
५६ । २५ ।
"तं महात्मा महात्मानं गदामुद्यम्य पाण्डवः ।
अभिदुद्राव वेगेन धार्त्तराष्ट्रं वृकोदरः ॥"
गदायुद्धस्य गतिप्रहारादिभेदो यथा तत्रैव ।
६ । ५७ । १७—२० ।
"अचरद्भीमसेनस्तु मार्गान् बहुविधांस्तथा ।
मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥
अस्त्रयन्त्राणि चित्राणि स्थानानि विविधानि च ।
परिमोक्षं प्रहाराणां वर्ज्जनं परिधावनम् ॥
अभिद्रवणमाक्षेपमवस्थानं सविग्रहम् ।
परिवर्त्तनसंवर्त्तमवप्लुतमुपप्लुतम् ॥
उपन्यस्तमपन्यस्तं गदायुद्धविशारदौ ।
एवं तौ विचरन्तौ तु न्यघ्नतां वै परस्परम् ॥"
भगवतो विष्णोर्गदा तु गदसंज्ञकस्यासुरविशेष-
स्यास्थ्ना देवशिल्पिना विश्वकर्म्मणा निर्म्मिता ।
अतएवासौ गदेति नाम्ना प्रसिद्धा अपरा गदा
तु एतदुपलक्षणेनैव सिद्धेति बोध्यम् । यथा, वायु
पुराणे गयामाहात्म्ये ५ अध्याये ।
"गदो नामासुरो ह्यासीत् वज्राद्वज्रतरो दृढ़ः ।
प्रार्थितो ब्रह्मणे प्रादात् स्वशरीरास्थि दुस्त्यजम् ।
ब्रह्मोक्तो विश्वकर्म्मापि गदां चक्रेऽद्भुतां तदा ॥"
योगविशेषः । यथा, लघुजातकप्रकरणे । १० । ३ ।
"अनन्तरयोः केन्द्रयोर्यदा सर्व्वे ग्रहा भवन्ति
तदा गदानाम योगो भवति ॥")
पाटलावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गदाख्यं, क्ली, (गदत्वेन रोगनाशकतया आख्या-
यते विख्यते इति गद इत्याख्याख्यस्येति वा ।)
कुष्ठम् । इति रत्नमाला ॥ कुड़् इति भाषा ॥

गदागदौ, पुं, (गदं रोगं आगदवतः नाशयतः
इति । आ + गद + णिच् + अच् । यद्वा गदं रोगं
आगच्छति प्राप्नोतीति गदागं रुग्णं दायतः
विशोधयतः इति । दैप् शोधने + कः ।) अश्विनी-
कुमारौ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्विवचनान्तोऽयं
शब्दः ॥

गदाग्रजः, पुं, (गदस्य वसुदेवपुत्त्रभेदस्य अग्रजः ।)
श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते ।
४ । २३ । १२ ।
"तावन्न योगगतिभिर्यतिरप्रमत्तो
यावन्न गदाग्रजकथासु रतिं न कुर्य्यात् ॥")

गदाग्रणीः, पुं, (अग्रे नीयते । अग्र + नी + क्विप् ।
गदानां रोगाणां गदेषु वा अग्रणीः ज्यायान् ।
अचिरात् संहारकत्वात् तथात्वम् ।) क्षय-
रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गदाधरः, पुं, (गदां धरति धारयति वा । धृ + अच् ।
यद्वा धरति इति धरः गदायाः धरः । धृ +
अन्तर्भावितण्यर्थात् अच् ।) विष्णुः । इति
हलायुधः ॥ (यथा, भागवते । १ । ८ । ३९ ।
"नेयं शोभिष्यते तत्र यथेदानीं गदाधर ! ।
त्वत्पदैरङ्किता भाति स्वलक्षणविलक्षितैः ॥"
अस्य गदाधारणकथा यथा, वायुपुराणे गया-
माहात्म्ये ५ अध्याये ।
"अथ कालेन महता मनौ स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
हेतिरक्षो ब्रह्मपुत्त्रस्तपस्तेपे सुदारुणम् ॥
दिव्यवर्षसहस्राणां शतं वायुमभक्षयत् ।
उन्मुखश्चोर्द्ध्वबाहुश्च पादाङ्गुष्ठभरेण हि ॥
एकेनातिष्ठदव्यग्रः शीर्णपर्णानिलाशनः ।
ब्रह्मादींस्तपसा तुष्टान् वरं वव्रे वरप्रदान् ॥
दैवैर्दैत्यैश्च शस्त्रास्त्रैर्विविधैर्मनुजादिभिः ।
कृष्णेशानस्य चक्राद्यैरवध्यः स्यां महाबलः ॥
तथेत्युक्ताग्नि हेतिस्तु हेतिर्देवानधारजयत् ।
इन्द्रत्वमकरोद्धेतिर्भीता ब्रह्महरादयः ॥
हरिन्ते शरणं जग्मुरूचुर्हेतिं जहीति तान् ।
ऊचे हरिरवध्योऽयं हेतिर्देवासुरैः सुराः ॥
महास्त्रं मे प्रयच्छध्वं हेतिं हन्मि हि येन तम् ।
इत्युक्तास्ते ततो देवा गदान्तां हरये ददुः ॥
दधार तां गदामादौ देवैरुक्तो गदाधरः ।
गदया हेतिमाहत्य देवेभ्यस्त्रिदिवं ददौ ॥"

बुद्धितत्त्वात्मिकैव भगवतो विष्णोः कौमोदकीनाम गदेति अध्यात्मशास्त्रेषु परिदृश्यते । तथाच विष्णुसहस्रनामभाष्ये ।

'मनस्तत्त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिकां गदाम् ।
धारयन् लोकरक्षार्थमुक्तश्चक्रगदाधरः ॥"

मल्लास्त्रं । स तु गयायां वर्त्तते । यथा महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे ।

'भोजपुरे भोजनाथो गयायाञ्च गदाधरः ॥

गदाधारिणि त्रि ॥)

गदाभृत् पुं (गदां बिभर्त्तीति । गदा+भृ+क्विप् । तुक् च ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३३ ॥ (यथा भागवते । १ । १३ । १० ।

'भवद्विधा भागवतास्तीर्थीभूताः स्वयं विभो ।
तीर्थीकुर्व्वन्ति तीर्थानि स्वान्तःस्थेन गदाभृता ॥)

गदाम्बर पुं (गदं सशब्दं अम्बरं यस्मात् ।) मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गदाराति पुं (गदस्य रोगस्य अरातिः शत्रुः तन्नाशकत्वात्) औषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गदाह्वा स्त्री (गद एव आह्वा आख्या यस्य ।) कुष्ठम् इति शब्दरत्नावली । कुड इति भाषा ॥

गदी [न्] पुं (गदा विद्यते अस्ति यस्य । गदा+इनिः ।) विष्णुः । इति हारावली । ८ ॥ (यथा भगवद्गीतायाम् । ११ । १७ ।

किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च
तेजोराशिं सर्व्वतो दीप्तिमन्तम् ॥)

गदाविशिष्टे रोगयुक्ते च त्रि ॥

गद्गद पुं लुप्तपदार्थवचनाभिधायी । अव्यक्तवक्ता । तस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकलक्षणं यथा —

'आवृत्य वायुः सकफो धमनीं शब्दवाहिनीम् ।
नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्गदान् ॥

इति माधवकरः ॥

(अस्पष्टोक्ते त्रि । यथा अमरुशतके । ५३ ।

'खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्व्वेऽपराधा मयि ।
तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते ॥)

गद्गदध्वनि पुं (गद्गदेन वायुपरिचालितश्लेष्मान्वितयोऽस्पष्टोक्तो ध्वनिः । गद्गदरूपो ध्वनिर्वा ।) हर्षशोकादिना अस्पष्टध्वनिः । तत्पर्य्यायः । मन्मनः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गद्य क्ली (गद्यते छन्दसा विना केवलं कथाप्रबन्धैरेव विरच्यते इति गद+ गदमदचरयमश्चानुपसर्गे । ३ । १ । १०० इति यत् ।) पद्यभिन्नम् । कवित्वम् । अपादः पदसन्तानः । इत्यमरः । ३ । ५ । ३१ ॥ कवित्वभिन्ने त्रि । यथा गद्यो व्यवहारः गद्या वाक् गद्यं वचः । इति सट्टीकायां भरतः ॥ (यथा महाभारते ३।२६३ ।

धर्म्यमार्थ्यञ्च साम्ना च गदानाश्चैव सर्व्वशः ।
आसीद्गद्यमानानां निस्वनो हृदयङ्गमः ॥)

अपादः पदसन्तानो गद्यमाख्यायिका कथा ॥

इति दण्डी ॥

आख्यायिका तु नायकेन प्रतिपाद्यते आख्यायिका अत्र नायकेन स्वगुणप्रख्यापनम् आख्यायते इत्येकः । आसामायां मतायायां कथायां आख्यायिका । सा च माधविका वासवदत्ता हर्षचरितादिः । कथा तु । प्रबन्धस्य कल्पना रचना बहुसत्या लोकमत्या कथा ।

प्रबन्धकल्पनां लोकमत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः ।
परम्पराश्रया यस्मात् सा मताख्यायिका क्वचित् ॥

इति कोलाहलाचार्य्यः ॥

कथा कादम्बर्य्यादिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (गद्यन्तु त्रिधा विभक्तं यथा छन्दोमञ्जर्य्याम् ।

अपादः पदसन्तानो गद्यं तत्तु त्रिधा मतम् ।
वृत्तकोत्कलिकाप्रायचूर्णकप्रायभेदतः ॥

एतेषामपि लक्षणं यथा तत्रैव ।

'अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं वृत्तकं मतम् ।
तत्तु वैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत् ॥
भवेदुत्कलिकाप्रायं समासाढ्यं दृढाक्षरम् ।
वृत्तैकदेशसम्बन्धात् वृत्तगन्धि पुनः स्मृतम् ॥

मतभेदेनैतत् क्वचित् चतुर्द्धापि दृश्यते । यथा साहित्यदर्पणे । ६ । ३६५ ।

'वृत्तगन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च ।
भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकञ्च चतुर्व्विधम् ॥
आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम् ।
अन्यद्दीर्घसमासाढ्यं तुर्य्यञ्चाल्पसमासकम् ॥)

गद्याणक क्ली (गद्येन औषधादिपरिमाणभेदेन आनीयते इति । आ+नी+ड । ततः स्वार्थे कन् ।) अष्टचत्वारिंशद्रक्तिकापरिमाणम् ।

(तुल्या यवाभ्यां कथितात्र गुञ्जा
वल्लस्त्रिगुञ्जो धरणञ्च तेऽष्टौ ।
गद्याणकस्तद्द्वयमिन्द्रतुल्यै-
र्वल्लैस्तथैको घटकः प्रदिष्टः ॥

इति लीलावती ॥)

षड् वा षड्गुञ्जापरिमाणम् । इति वैद्यकम् ॥ गद्याणकमिति क्वचित् पाठः ॥

गन्तृ [ऋ] त्रि (गच्छतीति । गम+कर्त्तरि तृच् ।) गमनकर्त्ता । इति व्याकरणम् । (यथा नलोपाख्याने । ४ । ३३ ।

न हीकाङ्क्षा ततो गन्ता त्वन्तरेणं पुमानिह ।

गच्छति प्राप्नोतीति प्रीत्यर्थे भाविकाले तृन् । यथा भगवद्गीतायाम् । २ । ५२ ।

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्व्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥

अत्र प्रीत्यर्थे तृन्नन्तत्वात् न कर्म्मणि षष्ठीति बोध्यम् ॥)

गन्तु पुं (गच्छतीति । गम+ सितनिगमीति । उणां । १ । ७० । इति तुन् ।) पथिकः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा ऋग्वेदे । ३ । ५४ । १८ ।

'युयोत नो अनपत्यानि गन्तोः प्रजावान्
पशुमा अस्तु गातु ॥)

गन्त्री स्त्री (गम्यतेऽनया इति । गम्+ सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन् । उणां । ४ । १५८ । इति करणे ष्ट्रन् । ततो ङीष् ।) वृषवहनीयशकटम् । सगर गाडि इति भाषा । इत्यमरः । २ । ८ । ५२ ॥ (गच्छतीति । गम्+कर्त्तरि तृच्+ स्त्रियां ङीप् । गमनशीला गमनकारिणी वा । यथा याज्ञवल्क्ये । १ । १० ।

"गन्त्री वसुमतीनाशमुदधिर्दैवतानि च ।
फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्त्यलोको न यास्यति ।")

गन्त्रीरथ पुं (गन्त्र्यां गन्त्र्याकारो रथो गम नाय यो रथः ।) शकटम् । तत्पर्य्यायः । मठः ८ । इति हारावली । १८८ ॥

गन्ध क इ दन्ति । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां आत्म सक सेट् ।) क इ गन्धयते । हृषि हिंसायाम् । गतिहिंसायाचनेष्विति रमानाथः । इति दशानाम ॥

गन्ध स्त्री (गन्धो विद्यतेऽस्य । अर्श आदित्वादच् ।) लताशुरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्ध पुं (गन्ध+घञादयश्च ।) आमोदः । इति विश्वः । स तु घ्राणग्राह्यपृथिवीगुणः । यथा —

'घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः ।
सौरभञ्चासौरभञ्च स द्वेधा परिकीर्त्तितः ॥"

इति भाषापरिच्छेदे । १०३ ॥

(अस्य लक्षणान्तरं यथा शब्दमालायाङ्गुणलक्षणाव्याख्यानिमते गन्धत्वं यद्वा पृथिवीवृत्तिमात्र वृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वमिति ।) स तु दशविधः । (यथा महाभारते । १४।५०।४०-४२।

"शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
एते पञ्च गुणा भूमेर्विज्ञेया द्विजसत्तमाः ॥
पार्थिवश्च सदा गन्धो गन्धश्च बहुधा स्मृतः ।
तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून् गुणान् ॥
इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरोऽम्लः कटुस्तथा ।
निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च ।
एवं दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत ।"

एतेषामपि केषु को गन्ध इत्येतद्विवृतिमाह ।)

इष्टः १ कस्तूरिकादौ । अनिष्टः २ शवादौ । मधुरः ३ मधुपुष्पादौ । अम्लः ४ आम्लतकादौ । कटुः ५ मरिचादौ । निर्हारी ६ हिङ्ग्वादौ । संहतः ७ चित्रगन्धः घनैककक्षगतः । स्निग्धः ८ सद्यस्कघृतादौ । रूक्षः ९ सार्षपतैलादौ । विशदः १० शाल्यन्नादौ ॥ इति द्रव्यगुणः ॥ सौरभम् । तत्तु पञ्चविधम् । यथा —

'गन्धश्च सम्यक् कथितं पुत्र वेतालभैरव ।।
चूर्णीकृतो वा घृष्टो वा दाहाकर्षित एव वा ।
रसः सम्मर्दजो वापि प्राण्यङ्गोद्भव एव वा ।
गन्धः पञ्चविधः प्रोक्तो देवानां प्रीतिदायकः ॥
गन्धचूर्णं गन्धपत्रं चूर्णं सुमनसां तथा ।
प्रशस्तगन्धपुष्पाणां मन्त्रचूर्णानि यानि च ॥
तानि गन्धश्च्युतानि स्युः स गन्धः प्रथमः स्मृतः १
घृष्टो मलयजो गन्धः सुरलश्च नमेरुणा ।
अगुरुप्रभृतिश्चापि यस्य पङ्कः प्रदीयते ।
घृष्टा स घृष्टो गन्धोऽयं द्वितीयः परिकीर्त्तितः ।२॥
देवदारुगुरुद्रुमश्यामालसाराज्वलन्दनाः ।
प्रियादीनाञ्च यो दग्धा गृह्यते दाहजो रसः ।
स दाहाकर्षितो गन्धस्तृतीयः परिकीर्त्तितः ।३॥
सगन्धकरवीरविल्वगन्धिनीतिलकं तथा ।

प्रभृतीनां रसो योऽसौ निष्पीड्य परिगृह्यते ।
स संमर्द्दोद्भवो गन्धः संमर्द्देन इतीष्यते ॥ ४ ॥
मृगनाभिसमुद्भूतस्तत्कोषोद्भव एव वा ।
गन्धः प्राण्यङ्गजः प्रोक्तो मोददः स्वर्गवासि-
नाम् ॥ ५ ॥
कर्पूरगन्धसाराद्याः क्षोदे दृष्टे च संस्थिताः ।
चन्द्रभागादयश्चापि रसे पङ्के च सङ्गताः ॥
गन्धसारस्तु सर्व्वत्र संसर्गादौ प्रयुज्यते ।
मृगनाभिर्भवेद्दृष्टश्चूर्णोऽप्यन्यस्य योगतः ॥
एवं सर्व्वस्तु सर्व्वत्र गन्धो भवति पञ्चधा ।
दृष्टादिभावादन्योन्यं गन्धः प्रीतिकरः परः ॥
गन्धस्य विस्तरो भेदः प्रोक्तः कालीयकादयः ।
सर्व्वः पञ्चविधेष्वेव प्रविष्टो भवति चागतात् ॥”*॥
“गन्धो मलयजो यस्तु देवे पैत्रे च सम्मतः ।
तत्पङ्को वा रसो वापि चूर्णो वा विष्णुतुष्टिदः ॥
सर्व्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मलयोद्भवः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन दद्यान्मलयजं सदा ॥
कृष्णागुरुः सकर्पूरः सहितो मलयोद्भवैः ।
वैष्णवीप्रीतिदो गन्धः कामाख्यायाश्च भैरव ! ॥
कुङ्कुमागुरुकस्तूरीचन्द्रभागैः समीकृतैः ।
त्रिपुराप्रीतिदो गन्धस्तथा चण्डाश्च शम्भुना ॥
दैवतोद्देशपूर्व्वेण गन्धान् सम्पूज्य साधकः ।
देवायेप्याय वितरेत् सर्व्वसाध्येषु पूजकः ॥
गन्धेन लभते कामं गन्धो धर्म्मप्रदः सदा ।
अर्थानां साधको गन्धो गन्धे मोक्षः प्रतिष्ठितः ॥
अयं वां कथितो गन्धः पुत्रौ वेतालभैरवौ ! ॥
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥
प्रतिवेशी । लेशः । सम्बन्धः । गन्धकः । इति
मेदिनी ॥ (यथा, प्रयोगामृते ।
“शोधितो यस्तु गन्धः स्यात् जराम्टत्युरुजापहः ।
अग्निसन्दीपनः श्रेष्ठो वीर्य्यवृद्धिकरोऽस्यिहृत् ॥”)
गर्व्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ शोभाञ्जनः । इति
शब्दरत्नावली ॥ घृष्टचन्दनम् । यथा, “घृष्टो
मलयजो गन्धः ।” इति शुद्धितत्त्वम् ॥

गन्धकः, पुं, (उग्रो गन्धोऽस्यास्तीति । “अर्श आदि-
भ्योऽच् ।” ५।२।१२७। इत्यच् ततः स्वार्थे कन् ।)
शोभाञ्जनवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ उपधातु-
विशेषः । तत्पर्य्यायः । गन्धाश्मा २ सौग-
न्धिकः ३ । इत्यमरः । २।९।१०२ ॥ गन्धिकः ४
सुगन्धिकः ५ । इति तट्टीका ॥ गन्धपाषाणः ६
पामाघ्नः ७ । इति रत्नमाला ॥ गन्धमोदनः ८
पूतिगन्धः ९ अतिगन्धः १० वरः ११ सुगन्धः १२
दिव्यगन्धः १३ गन्धः १४ रसगन्धकः १५
कुष्ठारिः १६ क्रूरगन्धः १७ कीटघ्नः १८ शर-
भूमिजः १९ गन्धी २० । इति शब्दरत्नावली ॥
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तीव्र-
गन्धत्वम् । अतिवह्निकारित्वम् । विषकुष्ठकण्डूति-
खजुत्वग्दोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्रिमिप्लीहनेत्ररोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
तस्य भेदाः ।
“श्वेतो रक्तश्च पीतश्च नीलश्चेति चतुर्व्विधः ।
गन्धको वर्णतो ज्ञेयो भिन्नभिन्नगुणाश्रयः ॥
श्वेतः कुष्ठापहारी स्याद्रक्तो लोहप्रयोगकृत् ।
पीतो रसे प्रयोगार्हो नीलो वर्णान्तरोचितः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अथ गन्धकस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः ।
“श्वेतद्वीपे पुरा देव्याः क्रीड़न्त्या रजसाप्लुतम् ।
दुकूलं तेन वस्त्रेण स्नातायाः क्षीरनीरधौ ।
प्रसृतं यद्रजस्तस्माद्गन्धकः समजायत ॥
गन्धको गन्धिकश्चापि गन्धपाषाण इत्यपि ।
सौगन्धिकश्च कथितो बलिर्वलवसापि च ॥
चतुर्द्धा गन्धकः प्रोक्तो रक्तः पीतः सितोऽसितः ।
रक्तो हेमक्रियासूक्तः पीतश्चैव रसायने ।
व्रणविलेपने श्वेतः कृष्णः श्रेष्ठः सुदुर्लभः ॥”
श्रेष्ठो हेमक्रियादिषु सर्व्वत्र प्रशस्ततरः ॥ * ॥
“गन्धकः कटुकस्तिक्तो वीर्य्योष्णस्तुवरः सरः ।
पित्तलः कटुकः पाके कण्डूवीसर्पजन्तुजित् ॥
हन्ति कुष्ठक्षयप्लीहकफवातान् रसायनः ।
अशोधितो गन्धक एष कुष्ठं
करोति तापं विषमं शरीरे ।
सौख्यञ्च रूपञ्च बलं तथौजः
शुक्रं निहन्त्येव करोति चास्रम् ॥”*॥
तस्य शोधनविधिर्यथा,—
“लोहपात्रे विनिःक्षिप्य घृतमग्नौ प्रतापयेत् ।
तप्ते घृते तत्समानं क्षिपेद्गन्धकजं रजः ॥
विद्रुतं गन्धकं दृष्ट्वा तद्दुग्धे विनिःक्षिपेत् ।
यथा वस्त्राद्विनिःसृत्य दुग्धमध्येऽखिलं क्षिपेत् ॥
एवं स गन्धकः शुद्धः सर्व्वकर्म्मोचितो भवेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
“शोधितो यस्तु गन्धः स्यात् जराम्टत्युरुजापहः ।
अग्निसन्दीपनः श्रेष्ठो वीर्य्यवृद्धिकरोऽस्यिहृत् ॥”
इति प्रयोगामृतम् ॥

गन्धकन्दकः, पुं, (गन्धमूलः गन्धप्रधानो वा कन्दो
ऽस्य ततः कप् स्वार्थे कन् वा ।) कशेरु ।
इति वैद्यकम् ॥

गन्धकारिका, स्त्री, (गन्धं सुरभिप्रधानं मण्डनं
करोतीति । गन्ध + कृ + ण्वुल् ततष्टाप् कापि
अत इत्वञ्च ।) सैरिन्ध्री । सा तु परवेश्मस्था
स्ववशा शिल्पकारिका । इति हलायुधः ॥

गन्धकालिका, स्त्री, (गन्धं प्रशस्तगन्धं पराशर-
मुनेर्व्वरप्रभावेन दूरवाहिगात्रसौरभं कलयति
धारयतीति । कल + णिच् + अच् ङीप् च । ततः
स्वार्थे कन् टाप् च पूर्व्वह्रस्वः ।) व्यासमाता ।
इति हेमचन्द्रः ॥

गन्धकाली, स्त्री, (गन्धं प्रशस्तदूरवाहिगात्र-
सौरभं कलयतीति । कल् + णिच् अच् ङीप् च ।
यद्वा, गन्धवती काली । मध्यपदलोपि-
समासः ।) व्यासमाता । इति शब्दरत्नावली ॥
(इयं हि दाशराजकन्या पुरा बाल्यसमये मत्स्य-
गन्धा कालीत्येतन्नाम्ना ख्यातासीत् । ततः
कदाचित् नदीपरपारं जिगमिषुणा मुनि-
प्रवरपराशरेण सङ्गता तस्यैव ऋषेर्व्वरप्रभा-
वेन निजगात्रे पद्मपुष्पवत् सौरभमवाप्य
ततः प्रभृति पद्मगन्धा गन्धकालीति नाम्ना
च विश्रुताऽभवत् । परं तस्यामेव कन्यायां तदा
पराशरौरसात् कानीनपुत्रो महर्षिर्व्यासः
सञ्जातः । ततो गच्छति काले महात्मना
भीष्मेण राज्यं दारपरिग्रहञ्च न करिष्या-
मीति निदारुणं प्रतिश्रुत्य दाशराजसकाशात्
समानीता भुवनविश्रुता सा पद्मगन्धाढ्या गन्ध-
काली तत्कालुकाय पित्रे शान्तनवे समर्पिता ।
एतद्विवरणं महाभारते १ । सम्भवे । ९९-१०० ।
अध्याययोर्विशेषतो दर्शनीयम् ॥ अस्या हेतो-
रेव नरपतिरुग्रायुधः समरे भीष्मेण निहतः ।
यथा, हरिवंशे ।२०।४७-५० ।
“स चापुग्रायुधस्तात ! दुर्बुद्धिरभवत्तदा ।
प्रदीप्तचक्रो बलवान् नीपान्तकरणोऽभवत् ॥
स दर्पपूर्णो हत्वाजौ नीपानन्यांश्च पार्थिवान् ।
पितर्य्युपरते मह्यं श्रावयामास किल्बिषम् ॥
मामम्मात्यैः परिवृतं शयानं धरणीतले ।
उग्रायुधस्य राजेन्द्र ! दूतोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ॥
यदा त्वं जननीं भीष्म ! गन्धकालीं यशस्विनीम् ।
स्त्रीरत्नं मम भार्य्यार्थे प्रयच्छ कुरुनन्दन ! ॥”
ईदृशं जुगुप्सितवाक्यं दूतमुखादाकर्ण्यामित-
प्रतापो महात्मा भीष्मः अशौचान्ते तं दुरा-
त्मानं समराङ्गणे समाहूय निपात्य च राज्ञे
काम्पिल्याय तत् पैतृकं राज्यं समर्पयत् । अस्मि-
न्नेवाध्याये एतत् सर्व्वं वृत्तं सविशेषं द्रष्टव्यम् ॥)

गन्धकाष्ठं, क्ली, (गन्धप्रधानं सुगन्धसमन्वितं
काष्ठमस्य । कर्म्मधारयो वा ।) अगुरुकाष्ठम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शम्बरचन्दनम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गन्धकुटी, स्त्री, (गन्धस्य सुगन्धस्य कुटी आलय
इव गन्धबाहुल्यात् तथात्वम् ।) मुरानाम-
गन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ।२।४।१२३ ॥

गन्धकुसुमा, स्त्री, (गन्धं सुरभियुक्तं कुसुमं
यस्याः ।) गणिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धकेलिका, स्त्री, (गन्धं केलयति गमयति
प्रापयति सन्निकर्षस्थानिति । गन्ध + केल + णिच्
+ अच् ततः स्वार्थे कन् अत इत्वञ्च । गन्धं केल-
तीति ण्वुल् वा ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धकोकिला, स्त्री, (गन्धमूलिका गन्धप्रधाना
वा कोकिला ।) गन्धद्रव्यविशेषः । अस्या
गुणाः । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कफनाशित्वम् ।
तिक्तत्वम् । सुगन्धित्वम् । इति भावप्रकाशः ।

गन्धखेड़ं, क्ली, (गन्धस्य खेड़ः खेलोऽत्र । डलयो-
रैक्यात्तथात्वम् ।) गन्धवीरणम् । गन्धवेणा इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । भूतृणम् २ रौहिषम् ३
गोमयप्रियम् ४ । इति रत्नमाला ॥

गन्धखेड़कं, क्ली, (गन्धेन खेड़ति खेलतीति ।
खेल् + ण्वुल् । गन्धस्य खेड़ः खेलोऽत्र इति
कप् वा ।) गन्धतृणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धचेलिका, स्त्री, (गन्धं चेलति गच्छतीति । चेल्
+ ण्वुल् + टाप् अत इत्वञ्च ।) कस्तूरी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (कस्तूरीशब्देऽस्या विवृति-
र्वर्णिता ॥)

गन्धजात, क्ली (गन्धेन सह जातं उत्पन्नम् ।) तेजपत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धज्ञा, स्त्री (गन्धं इष्टानिष्टगन्धं ज्ञायते अनया इति । ज्ञा + करणे क ततष्टाप् ।) नासिका । इति हेमचन्द्रः ।३।२४४॥

गन्धतूर्य्य क्ली (गन्धे जिनरथोद्धृणी घोषितत्वादि गन्धयुक्तहिंसाप्रधानस्थाने रणभेरी इत्यर्थः । वाद्यमानं स्थितं वा यत् तूर्य्यम् ।) वाद्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । रणतूर्य्यम् २ महाध्वनि ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धतृण क्ली (गन्धः सुगन्धान्वितं तृणम् ।) सुगन्धतृणम् । तत्पर्य्यायः । सुगन्धभूस्तृणम् २ सुरसं सुरभि सुगन्धि ५ सुरवास ६ । अस्य गुणाः । सुगन्धित्वम् । इषत्तिक्तत्वम् । रसायनत्वम् । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तश्रमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धत्वक् क्ली (गन्धयुक्ता गन्धप्रधाना वा त्वगस्य ।) एलवालुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धदला स्त्री, (गन्धयुक्तं दलं पत्रमस्याः ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धधूमज पुं (गन्धाढ्यात् धूमात् जायते उत्पद्यते इति । जन् + ड ।) स्वादुनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धधूलि स्त्री (गन्धप्रकाशकं धूलिः अणुः चूर्णं वा अस्याः ।) कस्तूरी । इति हेमचन्द्रः ।

गन्धन क्ली (गन्ध अर्द्दिहिंसायाम् चुरा + भावे ल्युट् ।) उत्साहः । प्रकाशनम् । सूचनम् । हिंसा । इति मेदिनी । ने । ५७ ॥

गन्धनकुल पुं, (गन्धः दुर्गन्धप्रधानो नकुल इव ।) छुछुन्दरी । इति हारावली । ८३ । छुंछा इति भाषा ॥

गन्धनाकुली स्त्री (गन्धयुक्ता नाकुली रास्ना ।) रास्ना । इत्यमरः ।२।४।११४॥ कन्दविशेषः । तत्पर्य्यायः । महासुगन्धा २ सुवहा ३ सर्पाक्षी ४ फणिवल्ली ५ नकुलाढ्या ६ अहिभुक् ७ विषमर्द्दनिका ८ अहिमर्द्दनी ९ विषमर्द्दनी १० महाहिगन्धा ११ अहिलता १२ । अस्याः गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । त्रिदोषानेकविषनाशित्वम् । नाकुल्याः किञ्चित् श्रेष्ठत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।

'नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विषनाशिनी ॥
नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत् ।
भोगिलूताहवृश्चिकाखुविषज्वरक्रिमिव्रणान् ॥'

इति भावप्रकाशः ॥

('रास्ना युक्तरसा युक्ता श्रेयसी सुवहा वहा ।
सुगन्धा सर्पगन्धाख्या नाकुली गन्धनाकुली ॥'

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गन्धनामा, [न्] पुं, (गन्धेन सम्पूर्णं नामास्य ।) रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ॥

गन्धनाम्नी स्त्री (गन्धनामन् + स्त्रियां ङीप् नाम्नो नान्तात् ङीप् वा ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणम् । यथा —

'बाहुकक्षांसपार्श्वेषु कृष्णस्फोटां सवेदनाम् ।
पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षामिति विनिर्द्दिशेत् ॥
एकान्तु तादृशीं दृष्ट्वा पिडकां स्फोटसन्निभाम् ।
त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धनाम्नीं प्रचक्षते ॥
तादृशी चाक्षिपु कक्षा सवेदना च ॥ * ॥

तच्चिकित्सा यथा —

'कक्षाञ्च गन्धनाम्नीञ्च चिकित्सेत् चिकित्सकः ।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया पूर्व्वसूक्तया ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

गन्धनाली स्त्री, (गन्धाय गन्धघ्राणार्थं नाली प्रणालीव । गन्धग्रहणाय नालीव वा ।) नासिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गन्धनिलया स्त्री (गन्धस्य इष्टानिष्टघ्राणस्य निलया आश्रयीभूता । गन्धस्य निलयोऽत्र वा स्त्रियां टाप् ।) नवमल्लिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गन्धनिशा स्त्री (गन्धात् गन्धहेतोर्गन्धेन वा निशा हरिद्रेव ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपत्र पुं (गन्धवत् पत्रमस्य ।) श्वेततुलसी । इति रत्नमाला ॥ मरुवः । वर्व्वरः । नारङ्गः । बिल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपत्रा स्त्री (गन्धाढ्यं पत्रमस्याः ।) शटीभेदः । पलाश इति मालवे प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । स्थूला २ तिक्तकन्दिका ३ वनजा ४ शटिका ५ वधूः ६ तवक्षीरी ७ एकपत्रिका ८ गन्धपीता ९ पलाशाख्या १० गन्धाढ्या ११ गन्धपत्रिका १२ दीर्घपत्रा १३ गन्धनिशा १४ वेधमुख्या १५ सुपाकिनी १६ । अस्याः गुणाः । कटुत्वम् । स्वादुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातकासच्छर्द्दिज्वरनाशित्वम् । पित्तकोपकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपत्रिका, स्त्री (गन्धपत्रा + स्वार्थे कन् अत इत्वम् ।) गन्धपत्रा । अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्याः गन्धपत्राशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

गन्धपर्णी स्त्री (गन्धपर्ण + गौरादित्वात् ङीष् ।) अम्बष्ठा । अश्वगन्धा । अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपलाशिका, स्त्री (गन्धाढ्यं पलाशं पत्रमस्याः ङीष् । स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च । कप् टाप् अत इत्वञ्च इत्यन्ये ।) हरिद्रा । इति हारावली । ९३ ॥

गन्धपलाशी स्त्री (गन्धाढ्यं पलाशं पत्रमस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) शटी । इति भावप्रकाशः ॥ (यथाच शब्दार्थचिन्तामणिः ।

'भवेद् गन्धपलाशी तु कषाया ग्राहिणी लघुः ।
तिक्ता तीक्ष्णा च कटुकाऽनुष्णास्यमलनाशिनी ।
शोथकासव्रणश्वासशूलहिक्काग्रहापहा ॥"

गन्धपाषाण, पुं, (गन्धयुक्तः पाषाणः । पाषाण इव काठिन्यात् तथात्वम् ।) गन्धकः । इति जटाधरः ॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।

'गन्धको गन्धिकश्चापि गन्धपाषाण इत्यपि ।
सौगन्धिकश्च कथितो बलिर्बलरसोऽपि च ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

यथास्य व्यवहारो यथा,—

'गन्धपाषाणचूर्णेन यवक्षारेण लेपितम् ।
सिध्मगात्रं व्रजत्याशु कटुतैलयुतेन तु ॥'

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कुष्ठरोगाधिकारे ।)

गन्धपिशाचिका, स्त्री (गन्धेन पिशाचिका इव । पिशाचिका तामसप्रकृतिरूपदेवभेदः तस्याः इव गन्धत्वात् तथात्वम् । नैवास्याः सर्व्वाङ्गीणत्वेनोपमानम् । किं गन्धमात्रग्रहणात् एकदेशेनैव साहश्यमिति बोध्यम् ।) धूपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१३ ॥

गन्धपीता स्त्री (गन्धाढ्या पीता पीतवर्णश्च पत्रमस्याः ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपुष्प पुं (गन्धसमन्वितं पुष्पमस्य ।) वेतसवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ अङ्कोटवृक्षः । इति जटाधरः ॥ बहुवारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपुष्पा स्त्री, (गन्धाढ्यं पुष्पमस्याः ।) नीली । केतकी । गणिकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धफणिज्झक पुं (गन्धसारः गन्धप्रधानो वा फणिज्झकः ।) रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ॥

गन्धफल, पुं (गन्धाढ्यं फलमस्य ।) कपित्थः । बिल्वः । तेजःफलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धफला स्त्री, (गन्धेन युक्तं फलमस्याः ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ मेथिका । विदारी । शल्लकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धफली, स्त्री (गन्धेन फलति विशीर्य्यते व्याप्नोतीति यावत् । गन्ध + फल विशरणे + कर्म्मण्यण् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) चम्पककलिका । (यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

'चाम्पेयश्चम्पको भोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृतः ।
एतस्य कलिका गन्धफलीति कथिता बुधैः ॥')

प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥

गन्धवधू, स्त्री (गन्धेन बध्नाति सन्निकृष्टजनानाकर्षतीति । बन्ध + उः न लोपः वा ऊङ् । गन्धस्य वधूरिव वा ।) शटी । चोरकाख्यगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धबन्धु, पुं, (गन्धेन बध्यते इति गन्धः बन्धुरिति वा । बन्ध + उन् । यद्वा गन्धस्य बन्धुरिव बन्धोरिव चिरसम्बन्धत्वात् अस्य तथात्वम् ।) आम्रवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धबहुल, पुं (गन्धः बहुलः बहुलोऽस्य ।) सितार्ज्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धबहुला, स्त्री, (गन्धबहुल + टाप् ।) गोरक्षीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धबीजा, स्त्री, (गन्धः बीजेऽस्याः ।) मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मेथिकाशब्देऽस्या गुणा ज्ञेयाः ॥)

गन्धभद्रा स्त्री (गन्धः भद्रोऽस्याः गन्धेन भद्रा वा । एतया द्रुतस्य आश्रयभूतस्य गन्धमात्रग्रहणे

नेव रसस्य मङ्गलं भवतीति भावः ।) लता-
विशेषः । गन्धभादालिया इति भाषा ॥ इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (गुण-पर्य्यायावस्थाः प्रसारणी-
शब्दे ज्ञातव्याः ॥)

गन्धभाण्डः, पुं, (गन्धस्य भाण्डमिव ।) गर्द्दभाण्ड-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,
"नन्दिवृक्षस्ताम्रपाकी फलपाकी च पीतकः ।
गन्धभाण्डो गन्धमुण्डो द्वितीयः चिप्रपाक्यसौ ॥"
इति वैद्यकरत्नमाला ॥)

गन्धमांसी, स्त्री (गन्धयुक्ता मांसी ।) जटामांसी-
भेदः । तत्पर्य्यायः । केशी २ भूतजटा ३
पिशाची ४ पूतना ५ भूतकेशी ६ लोमशा ७
जटाला ८ लघुमांसी ९ । अस्या गुणाः । तिक्त-
त्वम् । शीतत्वम् । कफकण्ठामयरक्तपित्तविष-
भूतज्वरनाशित्वम् । वर्ण्यत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (जटामांसीशब्देऽस्या विवृति-
र्बोद्धव्या ॥)

गन्धमाता, स्त्री, (गन्धस्य मातेव । गन्धगुणप्राधान्यात्
तथात्वम् । यथा, मनौ । १ । ७८ ।
"ज्योतिषश्च विकुर्व्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः ।
अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः ॥")
पृथिवी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २ ॥

गन्धमादनं, क्ली पुं, (गन्धैः व्याप्तोपरिसञ्जातौषधी-
विशेषसौरभैः मादयति सन्निहितस्थानिति ।
मद् + णिच् + कर्त्तरि ल्युः । मादत्यनेन इति
णिच् ल्युट् वा ।) पर्व्वतविशेषः । इत्यमरः ।
२ । ३ । ३ ॥ अयं इलावृतभद्राश्ववर्षयोः सीमा-
पर्व्वतः । अस्य विस्तारः नीलनिषधपर्व्वत-
पर्य्यन्तः । इति श्रीभागवतम् ॥ (तथा च महा-
भारते । २ । १० । ३० ।
"मलयो दर्दुरश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः ।
इन्द्रकीलः सुनाभश्च तथा दिव्यौ च पर्व्वतौ ॥"
अस्य गिरेरधिष्ठातृदेवोऽपि एतन्नाम्ना विश्रुतः ।
यथा, तत्रैवाध्याये । २८ श्लोके ।
"इमः किम्पुरुषेशश्च उपास्ते धनदेश्वरम् ।
राक्षसाधिपतिश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः ॥"
अयमेव पर्व्वतो भगवत्याः पीठस्थानविशेषः ।
यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ५६ ।
"प्रयागे ललिता प्रोक्ता कामुकी गन्धमादने ॥")

गन्धमादनः, पुं, (गन्धेन पुष्पसौरभेण मादयत्या-
त्मानमिति । गन्ध + मद् + णिच् + ल्युः । यद्वा
गन्धेन मादयति इति । मद् + स्वार्थे णिच् + ल्युः ।)
भ्रमरः । वानरविशेषः । (यथा, रामायणे ४ ।
२५ । ३३ ।
"गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ।
मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमान् जाम्बवांस्तथा ॥")
गन्धकः । इति मेदिनी ॥ ने । २३४ ॥

गन्धमादनी, स्त्री, (गन्धेन मादयत्यनया । मद् +
णिच् + करणे ल्युट् ततो ङीप् ।) मदिरा । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ वन्दाकः । चीड़ानामगन्धद्रव्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धमादनी स्त्री, (गन्धेन मादयतीति । मद् +
णिच् + णिनिः ।) लाक्षा । मुरानामगन्धद्रव्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धमार्ज्जारः, पुं, (गन्धेन गात्रगन्धेन युक्तः गन्ध-
प्रधानो वा मार्ज्जारः ।) खट्टासः । इति जटा-
धरः ॥

गन्धमालती, स्त्री, (गन्धेन मालती इव ।) गन्ध-
द्रव्यविशेषः । सा तु गुणैर्गन्धकोकिलातुल्या ।
(यथा, भावप्रकाशे ।
"गन्धकोकिलया तुल्या विज्ञेया गन्धमालती ॥")

गन्धमालिनी, स्त्री, (गन्धानां गन्धस्य वा माला समूहः
अस्त्यस्यामस्या वा इति । अस्त्यर्थे इनिः ततो
ङीप् ।) मुरानामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥

गन्धमुण्डः, पुं, (गन्धं अपरगन्धं मुण्डयति मर्द्दयति
स्वगन्धेनेति शेषः । मुड़ि मर्द्दने + णिच् + अण् ।
यद्वा गन्धेन स्वगन्धेन अन्यं दुष्टगन्धं मार्ष्टि
शोधयतीति । मुड़ि शोधने + णिच् + अच् ।)
लताविशेषः । गन्धभादालिया इति भाषा ।
तत्पर्य्यायः । नन्दीवृक्षः १ ताम्रपाकी ३ फल-
पाकी ४ पीतकः ५ गर्द्दभाण्डः ६ चिप्रपाकी ७ ।
इति वैद्यकम् ॥

गन्धमूलः, पुं, (गन्धयुक्तं मूलमस्य ।) कुलञ्जन-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धमूलकः, पुं, (गन्धमूल + संज्ञायां कन् ।) शटी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धमूला, स्त्री, (गन्धयुक्तं गन्धप्रधानं वा मूल-
मस्याः ।) शल्लकी । शटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धमूलिका, स्त्री, (गन्धमूली + संज्ञायां कन् ।
पूर्व्वह्रस्वः । यद्वा गन्धप्रधानं मूलमस्य इति कप्
ततष्टाप् कापि अत इत्वम् ।) माकन्दी । शटी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धमूली, स्त्री, (गन्धमूल + स्त्रियां ङीष् ।) शटी ।
इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ॥

गन्धमूषिकः, पुं स्त्री, (गन्धप्रधानो मूषिकः ।)
छुछुन्दरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गन्धमूषी, स्त्री, (गन्धा दुर्गन्धप्रधाना मूषी ।)
छुछुन्दरी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६८ ॥

गन्धमृगः, पुं, (गन्धाढ्यः गन्धेन युक्तो वा मृगः ।)
खट्टासः । इति शब्दमाला ॥ (खट्टाशशब्देऽस्य
गुणादयो व्याख्याताः ॥)

गन्धमैथुनः, पुं, (गन्धेन वासितायाः ऋतुमत्या
गोर्योनिघ्राणेन मैथुनोद्योगः स्पृहा वा यस्य ।)
वृषः । इति जटाधरः ॥

गन्धमोदनः, पुं, (गन्धेन व्यामोद्धवगन्धेन मोद-
यतीति । मुद् + णिच् + ल्युः ।) गन्धकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गन्धमोहिनी, स्त्री, (गन्धेन स्वावयवस्थगन्धेनेत्यर्थः
मोहयति सन्निकर्षस्थानिति । मुह् + णिच् +
णिनिः ङीप् च ।) चम्पककली । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गन्धरसः, पुं, (गन्धाढ्यः गन्धान्वितो वा रसोऽस्य ।)
उपधातुविशेषः । फुलसत्व इति ख्यातः । तत्-
पर्य्यायः । बोलः २ प्राणः ३ पिण्डः ४ गोपः ५
रसः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । १०४ ॥ रस-
गन्धः ७ गोसः ८ पिण्डगोसः ९ शुभः १० गोस-
शुभः ११ । इति तट्टीका ॥ गन्धारम् १२ ससि-
वर्द्धनम् १३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गोपरसः १४
बोलकः १५ गोपकः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । ५ । २७ । ११ ।
"न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्यो यदन्नं
श्रद्धापूतं गन्धरसोपपन्नम् ॥")

गन्धरसाङ्गकः, पुं (गन्धरसो अङ्गे यस्य इति कप् ।)
श्रीवेष्टनामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धराजं, क्ली, (गन्धेन राजते इति । राज् +
अच् ।) चन्दनम् । जवादिनामगन्धद्रव्यम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ स्वनामख्यातशुक्लवर्णपुष्पञ्च ॥

गन्धराजः, पुं, (गन्धानां गन्धसाराणां राजा ।
"राजाहस्सखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति
टच् ।) मुद्गरवृक्षः । कणगुग्गुलुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः । तस्य पत्रं
पनसवृक्षस्य पत्रदलवत् । पुष्पञ्च सुगन्धिश्वेतवर्णं
उपर्य्यधोभावात् द्वादशदलं षट्केशरयुक्तं भवति वसन्त-
वर्षाकाले प्रस्फुटति च । तस्य शाखारोपणे वृक्षो
जायते । इति लोकप्रसिद्धम् ॥ गन्धशेफञ्च ॥

गन्धराजी, स्त्री, (गन्धराज + स्त्रियां ङीप् ।) नखी-
नामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गन्धर्व्वः, पुं, (गन्धं सङ्गीतवाद्यादिजनितप्रमोदं
अर्व्वति प्राप्नोतीति । अर्व्व गतौ + अण् ।
शकन्ध्वादित्वात् अलोपे साधुः ।) स्वर्गगायकः ।
स तु देवयोनिः । तत्पर्य्यायः । गातुः २ दिव्य-
गायनः ३ । तद्भेदा यथा,—
"हाहा हूहूश्चित्ररथो हंसो विश्वावसुस्तथा ।
गोमायुस्तुम्बुरुर्नन्दिरेवमाद्याश्च ते स्मृताः ॥"
इति जटाधरः ॥ * ॥
तस्य एकादश गणा यथा,—
"अभ्राजोऽङ्गारिवभारी सूर्य्यवर्च्चास्तथा कृधुः ।
हस्तः सुहस्तः स्वामी च मूर्द्धन्वांश्च महामनाः ।
विश्वावसुः कृशानुश्च गन्धर्व्वैकादशा गणाः ॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
(असौ देवमर्त्त्यभेदेन गानधर्म्मिगन्धर्व्वोऽपि
द्विविधः । यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः ।
"अस्मिन् कल्पे मनुष्यः सन् पुण्यपाकविशेषतः ।
गन्धर्व्वत्वं समापन्नो मर्त्त्यगन्धर्व्व उच्यते ॥
पूर्व्वकल्पकृतात् पुण्यात् कल्पादावेव चेद् भवत् ।
गन्धर्व्वत्वं तादृशोऽत्र देवगन्धर्व्व उच्यते ॥"
तत्र दिव्यगन्धर्व्वो यथा, ऋग्वेदे । १० । १३९ । ५ ।
"विश्वावसुरभि तन्नो गृणातु
दिव्यो गन्धर्व्वो रजसो विमानः ॥"
तथाच महाभारते । ३ । १६१ । २६ ।
"स तमास्थाय भगवान् राजराजो महारथम् ।
प्रययौ देवगन्धर्व्वैः स्तूयमानो महाद्युतिः ॥"
मर्त्त्यगन्धर्व्वः । यथा, रामायणे । १ । ४ । ११ ।
"भ्रातरौ स्वरसम्पन्नौ गन्धर्व्वाविव रूपिणौ ॥")
गुह्यकलोकोपरि विद्याधरलोकस्याधो गन्धर्व्व-
लोकः । यथा,—

"ततो विलोकयामास लोकं लोचनधर्म्मदम् ।
चित्रभस्मा तत्र प्राह सुरस्त्री विष्णुपार्षदौ ॥
कावेतौ सम्प्राप्तौ लोकं किन्नाम वक्ताद्भुतौ ॥
गणावूचतुः ।
गान्धर्व्वस्यैव लोकोऽयं गन्धर्व्वाश्च शुभव्रताः ।
देवानां गायका ह्येते चारणाः स्तुतिपाठकाः ॥
गीतज्ञा ध्वनिगीतेन तोषयन्ति नराधिपान् ।
स्तुवन्ति च धनाढ्यांश्च धनलोभेन मोहिताः ॥
राज्ञां प्रसादलब्धानि सुवर्णानि धनानि च ।
दत्तान्यपि सुगन्धीनि कर्पूरादीन्यनेकशः ॥
ब्राह्मणाश्च प्रयच्छन्ति गीतं गायन्त्यहर्निशम् ।
स्तुतावन्ये नरश्रेष्ठा गान्धर्व्वाश्चक्रुरुत्तमाः ॥
तत्र पुण्येन गान्धर्व्वो लोकस्तेषां विधीयते ।
ब्राह्मणाश्चोचिता यद्वै गीतविद्यार्जितैर्धनैः ॥
गीतविद्याप्रभावेण देवर्षिर्नारदो महान् ।
मान्यो वैष्णवानां वै श्रीशम्भोश्चातिवल्लभः ॥
तुम्बुरुर्नारदश्चोभौ देवानामपि सम्मतौ ।
गान्धर्व्वो शिवे साक्षात् गान्धर्व्वविन्नौ हि तौ ॥
यदि गानं करिष्यन्ति शिवमुद्दिश्य सात्त्विकम् ।
मानुषं तनयं प्राहुः सान्निध्यमथवा तयोः ॥
गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥
कान्तिमन्ति मनःकामं ख्यातिरेषा प्रगीयते ।
महालक्ष्म्या पृथ्वी देवी हरिहरौ सदा ॥
इति श्रुत्वा स्थानं प्राप पुरन्दरं मनोहरम् ।
चित्रभस्माय पप्रच्छ किमस्य स्वर्गतिं परम् ॥"
इति काशीखण्डम् ॥ * ॥

घोटकः । (यथा महाभारते । ३ । १६१ । २३ ।
'रथं सयोजयामासुर्गन्धर्व्वैर्हेममालिभिः ॥")
पशुमुखाकृतिविशेषः । स तु किम्पुरुषः । अमरा
भरतश्च । इत्यमरः । १ । १ । १२२ । "अमरा
भवन्तस्तु कामरूपा मधुरभाषिणो यो नरो
नेव कायान्तरं प्राप्तः नापि जन्म स भरतः
जन्मान्तरान्तरा भवन्तान्तराभवमध्ये स च
गन्धर्व्वशरीरः स्मृतः इति मुकुटः । शुभ
प्राप्नोति कश्चन गन्धर्व्वा पतङ्गा मम इति
विराट् इति रमानाथः ।" इत्यमरटीकायां
भरतः । (यथा महाभारते । ४ । ८ । १४ ।
"न चाप्यहं चार्य्यमुं प्राप्या कथञ्चिदपि ॥
गन्धर्व्वा हि गन्धर्व्वाः पञ्च मे स्वामिनः प्रियाः ।
गन्धर्व्वाणां राजपुत्राः ते मां नित्यं सुरक्षिताः ॥")
पुंस्कोकिलः । गायकमात्रम् । इति मेदिनी । वे ।
११ । (द्विजः । यथा महाभारते । १३ । १०८ ।
"गन्धर्व्वो हविर्विनिःसृतः सुविधेयः सुमारुतः ॥"
मृगविशेषः । यथा सुश्रुते ।
"हरिणास्या मृगाश्चैव तेषां
गन्धर्व्वश्च विनतो मृगः ।
इत्येते च ये चापि पिशाचः प्रायेण
देहोऽपि यथा व्याधाभिश्च भवन्ति ॥"
अतीतजन्मनः अनुमाने भवन्ति यथा तत्रैव ।
"इदं च ते मृगमालायामेव ते
आपन् क्रियाशरीरेषु समस्तः ।
श्रुत्वा वा पश्यति चारुवाक्यमन्त्रं
गन्धर्व्वग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥"
अस्याविहरत्य श्रुताविपि यथा वृहदारण्यके
७म ब्राह्मणे जनकयाज्ञवल्क्यप्रकरणे ।
'मद्रेषु चरकाः पर्य्यव्रजाम ते पतञ्चलस्य काप्यस्य
गृहानैम तस्यासीद्दुहिता गन्धर्व्वगृहीता ।"
'मद्रेषु मद्रानाम जनपदास्तेषु चरकाः अध्यय
नार्थं व्रतचरणात् चरकाः अध्वर्य्यवो वा पर्य्य
व्रजाम पर्य्यटितवन्तः । ते वयं पर्य्यटन्तः पत
ञ्चलस्य नामतः काप्यस्य कपिगोत्रस्य गृहानैम
गतवन्तः । तस्यासीद्दुहिता गन्धर्व्वगृहीता ।
गन्धर्व्वेण अमानुषेण सत्त्वेन केनचिदाविष्टा ।"*।
गां रश्मीन् ऋषयोमयोगीनि वाचो वा धार
यति इति । गो + धृ + व गोर्गमादेशश्च भाष्य
छान्दिभिर्गतश्चाधवाचायपादैरियेव पृषोदरादि
सोमः । रश्मिमात्रधारकः । उदकधारकस्तद्यो
ग्रादित्यविशेषः चन्द्रमाश्च एते सर्व्वे एव बोधिता
इत्यर्थः । एतेषां क्रमान्वयेनोदाहरणम् । यथा,
ऋग्वेदे । १ । १६३ । २ ।
"गन्धर्व्वो अस्य रशना मगृभ्णात् सूरादश्वं
वसवो निरतष्ट ॥' 'गन्धर्व्वः सोमः ।" इति
भाष्यम् । तत्रैव । ६ । ५८ । १२ । "ऊर्ध्वो
गन्धर्व्वो अधिनाके अस्थात् विश्वारूपा प्रति
चक्षाणो अस्य ।" "गन्धर्व्वो रश्मीनां धारकः ।"
इति भाष्यम् । तत्रैव वेदे । ६ । ८३ । ४ । "गन्धर्व्व
इत्था पदमस्य रक्षति पाति देवानां जनि
मान्यद्भुतः ।" "गन्धर्व्वः उदकानां स्तुतीनां वा
धारक आदित्यः ।" इति भाष्यम् । तत्रैव ।
८।११।११ । "वहन् क्रतुमार्ज्जनेय मतक्रतुं तव
इन्द्रगन्धर्व्वमस्तुतम् ।" "गन्धर्व्वं गवां रश्मीनां
धत्तार सूर्य्यम् । इति भाष्यम् ।" अन्तः दिवस
समस्त इत्यर्थः । यथा, भागवते । ४ । २९ । २१ ।
'तस्याहानीह गन्धर्व्वा गन्धर्व्व्यो रात्रयः स्मृताः ।"
राज्ञां स्तुतिपाठकः । यथा भागवते । ११ । १ । २० ।
'नटनर्त्तकगन्धर्व्वाः सूतमागधवन्दिनः ।
गायन्ति चोत्तमश्लोकचरितान्यद्भुतानि च ॥"
अनूढानां बालानां भर्त्तृभोगात् प्रागेव
प्रथमयद्रूपयौवनोपभोक्तृभ्यशरीराधिष्ठातृदेव
विशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । ४० ।
"सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्व्वो विविद उत्तरः ।
तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥"
तथाच यमस्मृतौ । १ । ११० २११ ।
"स्त्रियः पूर्व्वं सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्व्ववह्निभिः ।
भुञ्जते मानुषाः पश्चात् तस्माद्दोषो न विद्यते ॥
आसन्नाभ्यां दत्तं सोमो गन्धर्व्वाः शिक्षितां गिरम् ।
पावकः सर्व्वमेध्यत्वं तस्मान्निष्कल्मषाः स्त्रियः ॥
अप्राप्तरजसा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अव्यञ्जना भवेत् कन्या कुचहीना च नग्निका ॥
व्यञ्जनैस्तु समुत्पन्नैः सोमो भुङ्क्ते हि कन्यकाम् ।
पयोधराभ्यां गन्धर्व्वा रजस्यग्निः प्रतिष्ठितः ॥")

गन्धर्व्वतैलं, क्ली, गन्धर्व्वनामकं तैलम् । कर्म्मधार
यः । गन्धर्व्वनामिकास्थानमध्यादयः ।) एरण्डतैलम् ।
"गन्धर्व्वतैलसिद्धां हरीतकीं गोम्बुना पिबेन् ।
वृद्धिरोगविबन्धमुक्तो भवत्यशो गृध्रसीमपि ॥
गन्धर्व्वतैलं एरण्डतैलम् । गोम्बुना गोमूत्रेण ।"
इति भावप्रकाशः ।

गन्धर्व्ववेदः पुं (वेदनामसादनेन वा । विद +
अपादाने करणे वा घञ् वेदः । गन्धर्व्वाणां
सङ्गीतविद्योपजीविनां यो वेदः सामवेदस्योप
वेदविशेषः । यद्वा गन्धर्व्वः गन्धर्व्वसम्बन्धी
गन्धर्व्वकर्त्तृकोऽयं सङ्गीतरूपा विद्या विद्यतेऽनेना
स्मात् वा । विद ज्ञाने + करणे अपादाने वा घञ् ।)
सङ्गीतविद्या । यथा, 'ऋग्वेदस्यायुर्व्वेदोपवेदो
यजुर्व्वेदस्य धनुर्व्वेदोपवेदः । सामवेदस्य गन्धर्व्व
वेदोपवेदोऽथर्व्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणीति ।" इति
शौनकोक्तचरणव्यूहः ॥

गन्धर्व्वहस्तः, पुं (गन्धर्व्वस्य जातिविशेषस्य हस्त
अग्रपादः इव प्रासादलक्षणस्य ।) एरण्डवृक्षः ।
इति हारावली । १०८ ॥ एतस्य पत्राणीन
पतितमाश्रित्य कप प्रत्ययेन सह यथार्ह तुतुन ।
"गन्धर्व्वहस्तकशुण्ठीकनकमालाटरूषकपूतिका
रागवधचित्रपटोलं पञ्चाशाद्याविलवणसौ
रूक्षवैशुष्कं स्नेहपदे प्रतिष्यापवलिश गोमूत्रं
दापयेत् एतत् पञ्चलवणमपरिश्यति वात
रोगेषु ॥)

गन्धर्व्वहस्तकः, पुं (गन्धर्व्वहस्त + स्वार्थे कन् ।)
एरण्डवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५० । (यथास्य
पर्य्यायाः । वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"आमण्डो वर्द्धमानः स्यादेरण्डो रुबुको रुवुः ।
गन्धर्व्वहस्तकश्चित्रो वातारिस्तरुणो रुवुः ॥")

गन्धलोलुपा, स्त्री, (गन्धे गन्धात्मकद्रव्ये लोलुपा
लोभयुक्ता ।) मक्षिका । इति शब्दरत्ना
वली ॥

गन्ध(व)वणिक, [ज्] पुं, (गन्धस्य व्यापारजन्यादि
गन्धद्रव्यजातस्य वणिक् आजीवः । यद्वा गन्ध
गन्धद्रव्यजातं पणायते व्यवहरति गन्धद्रव्य
क्रयविक्रयाभ्यां आजीवति इत्यर्थः । पण +
इनि सते पस्य (व)त्वं च पृषोदरात् साधुः ।)
गान्धिकः । स च वर्णसङ्करजातिविशेषः । गन्ध
बेनिया इति भाषा । स तु अम्बष्ठात् राज
पुत्र्यां जातः । तस्य कर्म्म लिखन गन्धाजीव ।
इति पराशरभाष्यम् ॥

गन्धवती स्त्री, (गन्धो विद्यतेऽस्याः । गन्ध +
मतुप् । मस्य वत्वे स्त्रियां ङीप् ।) पृथिवी ।
("गन्धवती पृथ्वीरूपा ।" इति काशीखण्डे
२९ । ३९ श्लोकस्य टीकायाम् ।) वायुपुरी ।
(यथा काशीखण्डे । १९ । १ ।
"इमां गन्धवतीं पुण्यां पुरीं वायोर्विलोकय ।
वारुण्या उत्तरे भागे महाभाग्यनिधे द्विज ॥")
व्यासमाता । (इयं हि पूर्व्वं मत्स्यगन्धा आसीत्
पश्चात् भगवान् पराशरात् लब्धवरा सत्यव
तीवत्तः गन्धवतीति प्रथिता आसीत् । यथा
महाभारते । १ । ६३ । ७९—८० ।
"एवमुक्ता वरं वव्रे गात्रसौगन्ध्यमुत्तमम् ।

स चास्मै भगवान् प्रादान्मनसः काङ्क्षितं प्रभुः।
ततो लब्धवरा प्रीता स्त्रीभावगुणभूषिता ॥
जगाम सह संसर्गमृषिणाद्भुतकर्म्मणा।
तेन गन्धवतीत्येवं नामास्याः प्रथितं भुवि ॥")
सुरा। इति मेदिनी। ते। १६४ ॥ वनमल्लिका। इति रत्नमाला ॥ सुरानामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः ॥ (गङ्गा। यथा, काशीखण्डे।२९।४६।
"गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्व्वनगरप्रिया ॥")

गन्धवल्कलं, क्ली, (गन्धाढ्यं वल्कलं यस्य।) त्वचम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ दारचिनी इति भाषा ॥

गन्धवल्लरी, स्त्री, (गन्धाढ्या वल्लरी लताविशेषः।) सहदेवी। इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धवल्ली, स्त्री, (गन्धान्विता वल्ली लता।) पीतपुष्पदण्डोत्पलः। डानिपोला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गोवन्दनी २ सहदेवी ३ सहा ४। इति रत्नमाला ॥

गन्धवहः, पुं, (गन्धं वहतीति। वह् + अच्। गन्धस्य वहो वा।) वायुः। इत्यमरः। १। १। ६५ ॥ (यथा, महाभारते। २। १०। ७।
"मन्दाराणामुदाराणां वनानि परिलोड़यन्।
सौगन्धिकवनानाञ्च गन्धं गन्धवहो वहन् ॥")
गन्धयुक्ते त्रि ॥

गन्धवहा, स्त्री, (गन्धमिष्टानिष्टघ्राणं वहतीति। गन्ध + वह् + अच् + टाप्। यद्वा, गन्धस्य वहा।) नासिका। इत्यमरः। २। ६। ८९ ॥

गन्धवाहः, पुं, (गन्धं वहतीति। वह् + "कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इति अण्।) वायुः। इत्यमरः।१।१।६५॥ (यथा, गीतगोविन्दे।१।३६।
"इह हि दहति चेतः केतकीगन्धबन्धुः
प्रसरदसमबाणप्राणवद् गन्धवाहः ॥")
मृगविशेषः। स तु कस्तूरीमृगः। इति हेमचन्द्रः ॥

गन्धवाहा, स्त्री, (गन्ध + वह् + घञ् + टाप्।) नासिका। इति हेमचन्द्रः ॥

गन्धविह्वलः, पुं, (गन्धेन आत्मीयसुरभिणा विह्वलयतीति। वि + ह्वल् + णिच् + अच्।) गोधूमः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

गन्धवृक्षकः, पुं, (गन्धः स्वनिर्य्यासजन्यसुरभियुक्तः गन्धप्रधानो वा वृक्षः। ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) सालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धव्याकुलं, क्ली, (गन्धेन व्याकुलयतीति। वि + आ + कुल + णिच् + अच्।) कक्कोलम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

गन्धशटी, स्त्री, (गन्धान्विता शटी।) शटी। इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धशाकं, क्ली, (गन्धाढ्यं शाकम्।) गौरसुवर्णशाकम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धशालिः, पुं, (गन्धाढ्यः शालिः।) शालिधान्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। कलमः २ गन्धालुः ३ कलमोत्तमः ४ सुगन्धिः ५ गन्धबहुलः ६ सुरभिः ७ गन्धतण्डुलः ८ सुगन्धिशालिः ९। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। अतिवृष्यत्वम्। पित्तश्रमस्वायुविदाहशान्तिकारित्वम्। स्तन्यगर्भस्थिरताल्पवायुपुष्ट्यल्पकफबलप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धशुण्डिनी, स्त्री, (गन्धाढ्यः शुण्डः सुखमस्त्यस्याः। इति इनिः।) छुच्छुन्दरी। इति राजनिर्घण्टः ॥ क्वचित् पुस्तके गन्धा शुण्डिनी इति नामद्वयम् ॥

गन्धशेखरः, पुं, (गन्धः शेखरे शिरोदेशेऽस्य।) कस्तूरी। इति हारावली। १०३ ॥

गन्धसारः, पुं, (गन्धाढ्यः सारः स्थिरांशो यस्य।) चन्दनवृक्षः। इत्यमरः। २। ६। १३१ ॥
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रः श्रीस्तलपर्णिकः।
गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रद्युतिश्च सः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मुद्गरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धसारणः, पुं, (गन्धं सारयतीति। सृ + णिच् + ल्युः।) वृक्षमखी। इति रत्नमाला ॥

गन्धसोमं, क्ली, (गन्धाय गन्धार्थं प्रमोदायेत्यर्थः सोमश्चन्द्रो यस्य।) कुमुदम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गन्धहारिका, स्त्री, (गन्धं हरतीति। हृ + ण्वुल् ततष्टाप् कापि अत इत्वञ्च।) परगृहं गत्वा कर्म्मकारिणी शिल्पिनी। इति शब्दमाला ॥ गन्धहरणकर्त्री च ॥

गन्धा, स्त्री, (गन्धयति गन्धं वितरतीति। गन्ध + णिच् + अच् + टाप् च।) चम्पककलिका। इति शब्दरत्नावली ॥ शटी। इति राजनिर्घण्टः ॥ शालपर्णी। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गन्धाखुः, पुं (गन्धप्रधानः गन्धाढ्यो वा आखुः।) छुच्छुन्दरी। इति हारावली ॥ ८३ ॥

गन्धाजीवः, पुं, (गन्धेन गन्धात्मकद्रव्येण आजीवतीति। गन्ध + आ + जीव् + अच्।) गन्धवणिक्। इति जटाधरः ॥

गन्धाढ्यं, क्ली, (गन्धेन आढ्यम्।) जवादिनामगन्धद्रव्यम्। चन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धयुक्ते त्रि ॥

गन्धाढ्यः, पुं, (गन्धेनाढ्यः।) नारङ्गवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धाढ्या, स्त्री, (गन्धेनाढ्या।) गन्धपत्रा। स्वर्णयूथी। तरुणी। आरामशीतला। इति राजनिर्घण्टः ॥ गान्धाली। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गन्धान्वितद्रव्ये त्रि। यथा, भ्रमराष्टके। १।
"गन्धाढ्याऽसौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा ॥"

गन्धाधिकं, क्ली, (गन्धः अधिकः अस्मिन्। गन्धस्य अधिकोऽत्रेति वा।) तृणकुङ्कुमम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धाम्ला, स्त्री, (गन्धयुक्तो अम्लः अम्लरसोऽत्रास्या वा।) वनबीजपूरकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धाला, स्त्री, (गन्धेन अलति पर्य्याप्नोतीति। अल् + अच् टाप् च।) वृक्षविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ जियतीति ख्याता ॥

गन्धाली, स्त्री, (गन्धस्य आली श्रेणी अस्याम्। यद्वा गन्धेन अलति पर्य्याप्नोतीति। अल् + अच् जातौ ङीष्।) लताविशेषः। गाँधाली गन्धभादाली इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रसारणी २ भद्रपर्णी ३ कटम्भरा ४। इति रत्नमाला। गन्धाढ्या ५। इति शब्दचन्द्रिका ॥ सरणा ६ राजवला ७ भद्रवला ८। इत्यमरः।२।५।२७। गन्धोली ९ सारणी १०। इति जटाधरः ॥
अपि च।
"प्रसारणी राजबला भद्रपर्णी प्रतानिनी
सरणिः सारणी भद्रबला चापि कटम्भरा ॥
प्रसारणी गुरुर्वृष्या बलसन्धानकृत्सरा।
वीर्य्योष्णा वातहृत्तिक्ता वातरक्तकफापहा ॥'
इति भावप्रकाशः ॥
राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ प्रसारिणीश[ब्दे]
द्रष्टव्यौ ॥

गन्धालीगर्भः, पु, (गन्धाली गन्धश्रेणी गर्भे यस्य।) सूक्ष्मैला। इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धाश्मा [न्] पुं, (गन्धयुक्तः अश्मा प्रस्तर इव) गन्धकः। इत्यमरः।२।९।१०२ ॥

गन्धाष्टकं, क्ली, (गन्धानां गन्धात्मकागुरुचन्दनादीनां अष्टकम्।) पञ्चदेवतादेयाष्टप्रकारगन्धद्रव्यम्। यथा,—
"चन्दनागुरुकर्पूरचोरकुङ्कुमरोचनाः।
जटामांसी कपियुता शक्तेर्गन्धाष्टकं विदुः ॥*
चन्दनागुरुह्रीवेरकुष्ठकुङ्कुमसेव्यकाः।
जटामांसी मुरमिति विष्णोर्गन्धाष्टकं विदुः ॥*
चन्दनागुरुकर्पूरतमालजलकुङ्कुमम्।
कुशीदं कुष्ठसंयुक्तं शैवं गन्धाष्टकं शुभम् ॥*
स्वल्पं चन्दनं चोरं रोचनागुरुमेव च।
मदं मृगद्वयोद्भूतं कस्तूरीचन्द्रसंयुतम्।
गन्धाष्टकं विनिर्द्दिष्टं गणेशस्य महेशितुः ॥"
इति शारदातिलकम् ॥ *
अपि च।
"चन्दनागुरुकर्पूररोचनाकुङ्कुमं मदम्।
रक्तचन्दनह्रीवेरं गाणपत्यमुदाहृतम् ॥ *
जलकाश्मीरकुष्ठैस्तु रक्तचन्दनचन्दनैः।
उशीरागुरुकर्पूरैः सौरं गन्धाष्टकं विदुः ॥"
इति मेरुतन्त्रम्

गन्धि, क्ली, (गन्ध + "सर्व्वधातुभ्य इन्।" ४।११[७]। इति इन्।) तृणकुङ्कुमम्। इति राजनिर्घ[ण्टः] ॥

गन्धिकः, पुं, (गन्धो विद्यतेऽस्मिन्। गन्ध + "अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति ठन्।) गन्ध[कः।] इति हेमचन्द्रः।३।१२३ ॥

गन्धिनी, स्त्री, (गन्धोऽस्त्यस्याः इति। "अत इनिठ[नौ।"] ५।२।११५। इति इनिः। स्त्रियां ङीप्।) मु[रा।] इत्यमरः।२।४।१२३ ॥

गन्धिपर्णः, पुं, (गन्धि गन्धप्रधानं पर्णं पत्त्रम[स्य]) सप्तच्छदवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धोतुः, पुं, (गन्धः गन्धयुक्तः ओतुः। "ओत्वो[ष्ठयोः] समासे वा।" इति वार्त्तिं इति अकारलो[पः]) खट्टाशः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गन्धौतुश्च

गन्धोत्कटा, स्त्री, (गन्धेन उत्कटा उ[त्कृष्टा] उग्रा वा।) दमनकवृक्षः। इति राजनिर्घ[ण्टः]

गन्धोत्तमा, स्त्री, (गन्धेन उत्तमा गन्धप्रधानेत्यर्थः ।) मदिरा । इत्यमरः ।२।१०।४० ॥

गन्धोलिः, स्त्री, (गन्धयति गन्धयुक्तं करोति संमिलितद्रव्यान्तराणीत्यर्थः । गन्ध + ओलच् ततो जातौ ङीष् निपातनात् ह्रस्वः ।) शटी । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धोली, स्त्री, (गन्धयति अर्द्दयतीति । गन्ध अर्द्दने + बाहुलकात् ओलच् ततो जातौ संज्ञायां वा ङीष् ।) वरटा । इत्यमरः । २ । ५ । २७ ॥ भद्रा । शटी । इति मेदिनी ॥ ले । ८५ ॥

गभस्तिः, पुं, (गम्यते ज्ञायते इति गः विषयः । गम् + डः । सं बभस्ति दीपयति प्रकाशयतीति । भस् + "क्तिच्क्तौ चेति ।" ३।३।१७४ । इति क्तिच् ।) किरणः । (यथा, भागवते ।५।८।२२ ।
"आसुपक्षतमन्दगतनयं शिशिरपयालाङ्कुरागुल्मितविजघ्नकमलिकान्तमयगभस्तिभिः स्वधयतीति च ॥" गम्यते ज्ञायते इति । गम् + डः । गं इदं सर्व्वं जगत् बभस्ति भासयति निजकिरणजालैरिति शिवः । भस + क्तिच् ।) सूर्य्यः । इति मेदिनी । ते ।१०७ । (यथा सूर्य्यस्तोत्रे ।
"गभस्तिमान् गभस्तिश्च विश्वात्मा भासकस्तथा ।
त्वं योनिर्वेदविद्यानां वेदवेद्यस्तथैव च ॥"
शिवः । यथा, महाभारते ।१३।१७।१३२ ।
"गभस्तिर्ब्रह्मकृद् ब्रह्मा ब्रह्मवित् ब्राह्मणो गतिः ॥")

गभस्तिः, स्त्री, (गच्छति प्राप्नोति हव्यादिकमिति गः अग्निः तं बभस्त्यनया इति । भस् + करणे क्तिच् ।) स्वाहा । इति मेदिनी । ते । १०७ ॥

गभस्तिमत्, क्ली, (गभस्तयो रश्मयः नित्यं सन्त्यस्मिन् लोके मण्यादिज्योतिःप्रभावात् । इति नित्ययोगे मतुप् ।) सप्तपातालान्तर्गतपातालविशेषः । तत्तु तलातलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गभस्तिमान्, [त्] पुं, (गभस्तयः रश्मयः सन्त्यस्य अतिशयेन । इति भूमार्थे मतुप् ।) सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३।३।१६ ।
"धाता सूर्य्योऽर्य्यमा भगस्त्वष्टा पूषार्कः सविता रविः ।
गभस्तिमानजः कालो मृत्युर्धाता प्रभाकरः ॥")

गभस्तिहस्तः, पुं, (गभस्तयो रश्मयो हस्ता इव जलाद्याकर्षणविसर्ज्जनाय यस्य ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गभीरं, त्रि, (गच्छति जलमत्र । गम् + "गभीरगम्भीरौ" । उणां ।४।३५ । इति ईरन् भकारश्चान्तादेशः ।) नीचस्थानम् । तत्पर्य्यायः । निम्नम् २ गम्भीरम् ३ । इत्यमरः ।१।१०।१५ ॥ गभीरकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अगाधम् । (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ।४।१५ ।
"निष्कम्पविम्बितपयोधिगभीरवीरा
धीराः परस्य परिवादगिरः सहन्ते ॥")
गहनम् । इत्युणादिकोषः ॥ (प्रचण्डम् । यथा, भागवते ।१।५।१८ ।
"कालेन सर्व्वत्र गभीररंहसा ॥")

गभीरिका, स्त्री, (गभीरो ध्वनिर्विद्यतेऽस्याः । "अत इनिठनौ ।" इति ठन् । स्त्रियां टाप् ।) बृहड्ढक्का । इति शब्दरत्नावली ॥

गभोलिकः, पुं, मसूरः । इति हारावली । १३४ ॥

गम, ऌ ज गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-सकं-अनिट् ।) ऌ, गमत् । ज, जगाम । गतिरत्र देशसंयोगफलकव्यापारः । इति दुर्गादासः ।

गमः, पुं, (गम्यते इति यथायथं भावकर्म्मादौ अप् ।) विजिगीषोर्गमनम् । इत्यमरः ।२।८।९५ ॥ अचारविचारः । स तु द्यूतप्रभेदः । अपर्य्यालोचितम् । अध्वा । इति मेदिनी । मे १० ॥ सदृक्पाठः । इति हेमचन्द्रः ॥ गमनञ्च ॥ (उपभोगः । मैथुनम् । यथा, मनौ ।११।५४ ।
"ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः ॥")

गमकः, पुं (गमयति प्रापयति बोधयति वा स्वरं नादिरूपकीयं व्याख्यानमिति । गम् + णिच् + ण्वुल् ।) स्वरविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"गमकः स्वरनिश्वासच्छायां श्रुतिभराश्रयाम् ।
स्वरो यो गच्छं नामेति गमकः स इहोच्यते ॥
कम्पितः स्फुरितो लीनो भिन्नः स्थविर एव च ।
आहतान्दोलितो चेति गमकाः सप्त कीर्त्तिताः ॥
आपपीयनिश्वासाद्यास्तु शेषाञ्च रसभावके ।
साधकः सलिले स्थित्वा गमकान् सप्त साधयेत् ॥
दाक्षिण्याद्या हरिप्रीत्यै गायन्ति गमकानिमान् ॥"
(गमयति बोधयतीति । गम् + णिच् + ण्वुल् । बोधकमात्रे त्रि । यथा, मालतीमाधवे । १ ।
"यत् प्रौढ़त्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवं तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः ॥")

गमकारित्वं, क्ली, (गम्यते इति । गम् + भावे अप् । गमं करोतीति । कृ + णिनि । तस्य भावः इति ।) दम्भः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गमथः, पुं, (गच्छन्त्यस्मिन् इति । गम् + "शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः ।" उणां ३ । ११३ । इति अधिकरणे अथः ।) पन्थाः । (गम् + कर्त्तरि अथः ।) पथिके त्रि । इत्युणादिकोषः ॥

गमनं, क्ली, (गम्यते जिगीषुणा इति । गम् + भावे ल्युट् ।) जिगीषोः प्रयाणम् । कूच् इति पारस्य भाषा । तत्पर्य्यायः । यात्रा २ व्रज्या ३ अभिनिर्य्याणम् ४ प्रस्थानम् ५ । गमः ६ । इत्यमरः । २ । ८ । ९५ ॥ प्रयाणम् ७ प्रस्थितिः ८ यानम् ९ प्रायणम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ पादविहरणम् । (यथा, रामायणे । ३।१३।११ ।
"न च मे रोचते वीर ! गमनं दण्डकं प्रति ॥")
तत्तु पञ्चविधकर्म्मान्तर्गतकर्म्मविशेषः । (यथा, भाषापरिच्छेदे । ६ ।
"उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च ॥")
तस्य भेदाः । यथा, भ्रमणम् १ रेचनम् २ स्यन्दनम् ३ ऊर्द्ध्वज्वलनम् ४ तिर्य्यग्गमनम् ५ । इति च भाषापरिच्छेदे ७ । (उपभोगः । यदुक्तं तिथितत्त्वे ।
"अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात् ।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥")

गमी, [न्] त्रि, (गमिष्यतीति । गम् + "भविष्यति गम्यादयः ।" ३।३।३ । "गमेरिनिः ।" उणां ।४।६ । इति भविष्यति इनिः ।) गमनकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

गम्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-अकं-सेट् ।) गम्बति । इति दुर्गादासः ॥

गम्भारिका, स्त्री, (गच्छति दार्ढ्यं सौन्दर्यं भारञ्च इति । निम्नगामिमध्यके । गम् + विच् । गमं बिभर्त्ति इति । भृ + ण्वुल् ततष्टाप् कापि अत इत्वञ्च ।) गम्भारीवृक्षः । इति राजवल्लभः ॥

गम्भारी, स्त्री, (कं जलं बिभर्त्ति इति । भृ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् पृषोदरात् कस्य गत्वं साधुः । यद्वा गच्छति प्राप्नोति सौन्दर्य्यमिति । गम् + विच् । गमं बिभर्त्तीति ।) वृक्षविशेषः । गामारी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सर्व्वतोभद्रा २ काश्मरी ३ मधुपर्णिका ४ श्रीपर्णी ५ भद्रपर्णी ६ काश्मर्य्यः ७ । इत्यमरः । २ । ४ । ३५ ॥ काश्मरी ८ । इति तट्टीका ॥ भद्रा ९ गोपभद्रिका १० कुमुदा ११ सदाभद्रा १२ कटुफला १३ लघ्वङ्गिका १४ । इति रत्नमाला ॥ स्थूलत्वचा १५ हीरा १६ सर्व्वतोभद्रिका १७ सिन्धुपर्णी १८ सुभद्रा १९ कम्भारी २० गोपभद्रा २१ विदारिणी २२ मोदिनी २३ महाभद्रा २४ मधुपर्णी २५ स्वभद्रा २६ हीरा २७ अर्शोघ्ना २८ रोहिणी २९ मधुरसा ३० स्थूलत्वचा ३१ मधुमती ३२ सुफला ३३ मेदिनी ३४ महाकुमुदा ३५ सुदृढ़त्वचा ३६ । अस्या गुणाः कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् भ्रमशोषत्रिदोषविषदाहार्त्तिज्वरतृष्णास्रदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्फलगुणाः । तिक्तत्वम् । गुरुत्वम् । पाचित्वम् । मधुरत्वम् । केश्यहितत्वम् । रसायनत्वम् । मेध्यत्वम् । शीतलत्वम् । दाहपित्तनाशित्वञ्च रक्तमूत्रगुरुत्वम् । अम्लत्वम् । मानसवायुहितकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।
"गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ।
काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्य्यः पीतरोहिणी ॥
कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुदिकापि च ।
काश्मरी तुवरा तिक्ता वीर्य्योष्णा मधुरा गुरुः ॥
दीपनी पाचनी मेध्या भेदिनी भ्रमशोषजित् ।
दोषतृष्णामशूलार्शोविषदाहज्वरापहा ॥
तत्फलं बृंहणं वृष्यं गुरु केश्यं रसायनम् ।
वातपित्ततृषारक्तक्षयमूत्रविबन्धनुत् ॥
स्वादु पाके हिमं स्निग्धं तुवराम्लं विशुद्धिकृत् ।
हन्याद्दाहतृषावातरक्तपित्तक्षतक्षयान् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

गभीरं, त्रि, (गच्छति जलमत्र । "गभीरगम्भीरौ ।" उणां । ४ । ३५ । इति गच्छतेरीरन् भश्चान्तादेशः नुमागमश्च ।) गभीरम् । इत्यमरः । १।१०।१५ ॥ (यथा, गोः रामायणे । ५ । १ । ५० ।

"ततः सागरगम्भीरो वानरः पवनो जवे ॥")

गम्भीरः, पुं (गम् + "गभीरगम्भीरौ" उणां । ४ । ३५ । इति ईरन् भश्चान्तादेशः नुमागमश्च ।) जम्बीरः । पद्मकन्दम् । ऋग्वेदः । इत्युणादिकोषः ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ५२ ।

"गम्भीरघोषो गम्भीरो गम्भीरबलवाहनः ॥"

स्त्रियां, हिक्कारोगभेदः । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५० अध्याये ।

"नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी ।
शुष्कोष्ठकण्ठजिह्वास्यश्वासपार्श्वरुजाकरी ।
अनेकोपद्रवयुता गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥")

गम्भीरवेदी, [न्] पुं, (गम्भीरं मन्दं यथा स्यात् तथा चिरकालात् इत्यर्थः यद्वा गम्भीरं अङ्कुशवेधनं निगादिदत्तशिक्षामादेशं वा वेत्तीति विद् + णिनि ।) दुर्द्धरहस्ती । तत्पर्य्यायः । अङ्कुशदुर्द्धरः २ चालकः ३ व्यालकः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अवमताङ्कुशः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । ४ । ३६ ।

"स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्द्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयन् ।
अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥"

अस्य लक्षणम् ।

"चिरकालेन यो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि ।
गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः ॥"

इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतराजपुत्त्रीयवचनम् ॥
मतभेदेन लक्षणान्तरमपि दृश्यते ।

"त्वग्भेदाच्छोणितस्रावात् मांसस्य क्रथनादपि ।
आत्मानं यो न जानाति स स्यात् गम्भीरवेदिता ॥"

इति रघुटीकायां मल्लिनाथः ॥)

गम्यं, त्रि, (गम्यते इति । गम् + कर्म्मादौ यत् ।) प्राप्यम् । इत्यमरः । ३ । २ । ४२ ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । १७ ।

"ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्व्वस्य विष्ठितम् ॥")

गमनयोग्यश्च ॥ (यथा, महाभारते ।३।८५।१०२।

"गम्यान्यपि च तीर्थानि कीर्त्तितान्यगमानि च ॥"

स्त्रियां, सम्भोगार्हा स्त्री । यथा, महाभारते । १ । ८३ । ३५ ।

"अभिकामां स्त्रियं यस्तु गम्यां रहसि याचितः ॥")

गम्यमानः, त्रि, (गम्यते इति । गम् + कर्म्मणि शानच् ।) वर्त्तमानगमनाश्रयग्रामादिः ॥

गयः, पुं, (गीयते वीर्य्यादिप्रभावेणासौ । गै + घञ् । पृषोदरात् इत्वले साधुः ।) वानरभेदः । (यथा, गोः रामायणे ।४।२५।३३।

"गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥")

स तु वैवस्वतपुत्त्रः । इति रामायणम् ॥ राजर्षिभेदः । स च अमूर्त्तरयःपुत्त्रः । (यथा, श्रीभागवते । ५ । १५ । ७ ।

"गयं नृपः कः प्रति याति कर्म्मभिः ॥")

असुरभेदः । इति वायुपुराणम् ॥ गयाप्रदेशः । यथा, गोः रामायणे । २ । १०७ । ११ ।

"गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितॄन् प्रति ।"
"गयेषु गयाप्रदेशेषु ।" इति तट्टीकायाम् ॥)

गया, स्त्री, (गयेन गयनाम्ना लोकप्रसिद्धेनासुरेण पुराणान्तरमतभेदेन तन्नाम्ना राजर्षिणा वा निर्म्मिता ।) गयराजर्षिपुरी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६ ॥ सा तु तीर्थभेदः । तस्य नामकरणं यथा,—

"यज्ञं चक्रे गयो राजा बह्वन्नं बहुदक्षिणम् ।
यत्र द्रव्यसमूहानां संख्या कर्त्तुं न शक्यते ॥
गयं विष्ण्वादयस्तुष्टा वरं ब्रूहीति चाब्रुवन् ।
गयस्तान् प्रार्थयामास अभिशप्तास्तु ये पुरा ॥
ब्रह्मणा ते द्विजाः पूता भवन्तु क्रतुपूजिताः ।
गयापुरी तु मन्नाम्ना ख्यातु ब्रह्मपुरी तथा ॥
एवमस्तु वरं दत्त्वा तत्रैवान्तर्दधुः सुराः ॥"*॥

तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—

"गयासुरोऽसुराणाञ्च महाबलपराक्रमः ।
योजनानां सपादञ्च शतं तस्योच्चयः स्मृतः ॥
स्थूलः षष्टियोजनानां श्रेष्ठोऽसौ वैष्णवः स्मृतः ।
कोलाहले गिरिवरे तपस्तेपे सुदारुणम् ॥
बहुवर्षसहस्राणि निरुच्छ्वासः स्थिरोऽभवत् ।
तत्तपस्तापिता देवाः संक्षोभं परमं गताः ॥
ब्रह्मलोकं गता देवाः प्रोचुस्तेऽथ पितामहम् ।
गयासुरात्त्राहि देव ! ब्रह्मा देवांस्तथाब्रवीत् ॥
व्रजामः शङ्करं देवा ब्रह्माद्याश्च गताः शिवम् ।
कैलासे चाब्रुवन्नत्वा रक्ष रक्ष महाऽसुरात् ॥
ब्रह्माद्यांस्तानवोचच्छम्भुर्व्रजामः शरणं हरिम् ।
क्षीराब्धौ देवदेवेशः स नः श्रेयो विधास्यति ॥
ब्रह्मा महेश्वरो देवा विष्णुं नत्वा प्रतुष्टुवुः ।
किमर्थमागता देवा विष्णुनोक्तास्तमब्रुवन् ॥
गयासुरभयाद्देव ! रक्षास्मानब्रवीद्धरिः ।
ब्रह्माद्या यान्तु तं दैत्यमागमिष्याम्यहं ततः ॥"*

"इत्युक्ते वासुदेवाद्याः किमर्थं तप्यते त्वया ।
सन्तुष्टाश्चागताः सर्व्वे वरं ब्रूहि गयासुर ! ॥"

"यदि तुष्टाः स्थ मे देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
सर्व्वदेवद्विजातिभ्यो यज्ञतीर्थशिलोच्चयात् ॥
मन्त्रेभ्यो देवदेवीभ्यो योगिभ्यश्चापि सर्व्वशः ।
ऋषिभ्योऽतिपवित्रोऽहं पवित्रः स्यां सदा सुराः ॥
पवित्रो भव तं देवा दैत्यमुक्त्वा ययुर्दिवम् ।
दृष्ट्वा दैत्यं ततः स्पृष्ट्वा सर्व्वे हरिपुरं ययुः ॥
शून्ये लोकत्रये जाते शून्या यमपुरी ह्यभूत् ।
यम इन्द्रादिभिः सार्द्धं ब्रह्मलोकं ततोऽगमत् ॥
ब्रह्माद्यास्त्वूचिरे देवा गयासुरविलोपिताः ।
त्वया दत्तो योऽधिकारस्तं गृहाण पितामह ! ॥
ब्रह्माब्रवीत्ततो देवा व्रजामो विष्णुमव्ययम् ।
ब्रह्मादयोऽब्रुवन् विष्णुं त्वया दत्तवरेऽसुरे ॥
तद्दर्शनाद्ययुः स्वर्गं शून्यं लोकत्रयं ह्यभूत् ।
देवैरुक्तो वासुदेवो ब्रह्माणं स वचोऽब्रवीत् ॥
गयासुरं प्रार्थयस्व यज्ञार्थं देहि देहकम् ।
विष्णूक्तः ससुरो ब्रह्मा गत्वाऽपश्यन्महासुरम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

पृथिव्यां यानि तीर्थानि दृष्टानि भ्रमता मया ।
यज्ञार्थं न तु ते तानि पवित्राणि शरीरतः ॥
अतः पवित्रं देहं स्वं यज्ञार्थं देहि मेऽसुर ! ॥

गयासुर उवाच ।

धन्योऽहं देवदेवेश ! यद्देहः प्रार्थ्यते त्वया ।
त्वयैवोत्पादितो देहः पवित्रश्च त्वया कृतः ।
सर्व्वेषामुपकाराय यागोऽवश्यं भवत्विति ॥
इत्युक्त्वा सोऽपतद्भूमौ श्वेतकल्पे गयासुरः ।
नैर्ऋतीं दिशमाश्रित्य तदा कोलाहले गिरौ ॥
शिरः कृत्वोत्तरे दैत्यः पादौ कृत्वा तु दक्षिणे ।
ब्रह्मा सम्भृतसम्भारो मानसानृत्विजोऽसृजत् ॥
चलितस्योक्तितो ब्रह्मा धर्म्मराजमभाषत ।
यास्ते गृहे तव शिला तामानीयात्र धारय ॥
दैत्यस्य शीर्षं शिरसि तां धारय ममाज्ञया ।
निश्चलार्थं यमः श्रुत्वा धारयन्मस्तके शिलाम् ॥
शिलायां धारितायान्तु सशिलश्चासुरोऽचलत् ।
देवानूचेऽथ रुद्रादीन् शिलायां निश्चलाः किल ॥
तिष्ठन्तु देवाः सकलास्तथेत्युक्त्वा च ते स्थिताः ।
देवाः पादैर्लङ्घयित्वा तथापि चलितोऽसुरः ॥
ब्रह्माथ व्याकुलो विष्णुं गतः क्षीराब्धिशायिनम् ।
आगम्यूचे हरिः कस्मादागतोऽसि वदस्व तत् ॥

ब्रह्मोवाच ।

देवदेव ! कृते यागे प्रचचाल गयासुरः ।
इदानीं निश्चलार्थं हि प्रसादं कुरु माधव ॥
ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा ह्याकृष्य स्वशरीरतः ।
मूर्त्तिं ददौ निश्चलार्थं ब्रह्मणे भगवान् हरिः ॥
आनीय मूर्त्तिं ब्रह्मापि शिलायां समधारयत् ।
तथापि चलितं वीक्ष्य पुनर्देवमिहाह्वयत् ॥
आगत्य विष्णुः क्षीराब्धेः शिलायां संस्थितोऽभवत् ।
आद्यया गदया चासौ यस्माद्दैत्यः स्थिरीकृतः ।
स्थित इत्येव हरिणा तस्मादादिगदाधरः ॥"*॥

"ऊचे गयासुरो देवान् किमर्थं वञ्चितो ह्यहम् ।
यज्ञार्थं ब्रह्मणे दत्तं शरीरममलं मया ।
पीड्याद्य यद्यहं देवाः प्रसन्नाः सन्तु सर्व्वदा ॥"

"वरं ब्रूहि प्रसन्नाः स्मो देवैरुक्ते गयासुरः ॥"

"यावत् पृथ्वी पर्व्वताश्च यावच्चन्द्रार्कतारकाः ।
तावच्छिलायां तिष्ठन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
गदाधरः स्वयं लोकान् पूयात् सर्व्वाघनाशनः ।
श्राद्धं सपिण्डकं येषां ब्रह्मलोकं प्रयान्तु ते ॥"

"किं बहूक्त्या सुरेशानां युष्माकमपि देवताः ।
येन, तिष्ठाम्यहं नापि समयः प्रतिपाल्यताम् ॥"

"त्वया यत् प्रार्थितं वीर ! तद्भविष्यत्यसंशयम् ।
अस्मत्पादानर्च्चयित्वा यास्यन्ति परमां गतिम् ।
देवैरुक्तवरो दैत्यो हर्षितो निश्चलोऽभवत् ॥"

अथ गयाशिरआदिपरिमाणम् ।

"नागाज्जनार्द्दनाद्यूपाच्चोत्तरमानसात् ।
एतद्गयाशिरः प्रोक्तं फल्गुतीर्थं तदुच्यते ॥
पितामहं समासाद्य यावदुत्तरमानसम् ।
फल्गुतीर्थन्तु विज्ञेयं देवानामपि दुर्लभम् ॥
क्रौञ्चपादात् फल्गुतीर्थं यावत् गाधाशयाशिरः ।

("गरघ्नी मधुरा तिक्ता तुवरा वातपित्तहृत्।
कफघ्नी रुचिकृल्लघ्वी दीपनी बलवीर्य्यहृत्॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम्॥
गरं संसारयातनारूपं विषं हन्तीति। हन् ट
टक् ङीप् च।) गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २९।५४।
"ग्रहपीड़ाहरा गुन्द्रा गरघ्नी गानवत्सला॥")

गरणं, क्ली, (गृ सेचने गॄ निगरणे+भावे ल्युट्।) सेचनम्। निगरणम्। इति व्याकरणम्॥

गरदं, क्ली, (गॄ+भावे अप्। गरो भक्षणम्। गरेण भक्षणेन दीयते खण्ड्यते म्रियतेऽस्मादनेन वा। दो+अपादाने करणे वा घञर्थे कः।) विषम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गरदः, त्रि, (गरं विषं ददातीति। दा+कः।) विषदानकर्त्ता। (अयं हि आततायिनामन्यतमः। अस्य हनने दण्डादिकं नास्ति।) यथा, स्मृतिः।
"अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः।"
(अयं हि श्राद्धभोजने परिहर्त्तव्यः। तथा च मनौ। ३। १५८।
"आगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी।
समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः॥")

गरव्रतः, पुं, (गरो गरणं सर्पादिग्रसनरूपं व्रतं नैसर्गिको नियमो यस्य।) मयूरः। इति शब्दरत्नावली॥

गरभः, पुं, (गॄ+बाहुलकात् अभच्।) गर्भः। इति हेमचन्द्रः। ३।२०४॥

गरलं, क्ली, (गिरति ग्रसति नाशयतीत्यर्थः। गॄ+अलच्। गरात् भक्षणात् लाति आदत्ते जीवनं वा। ला+कः।) विषम्। इत्यमरः। १।८।९॥ (यथा, गीतगोविन्दे ४। २।
"व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति
मलयसमीरम्॥")
पन्नगविषम्। परिमाणम्। तृणपूलकम्। इति हेमचन्द्रः॥ घासेर गाछा पुला आटि इत्यादि भाषा॥

गरलारिः, पुं, (गरलस्य विषस्य अरिः तन्नाशकत्वात्तथात्वम्।) मरकतमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

गरा, स्त्री, (गीर्य्यते भक्ष्यते औषधार्थं रोगिभिरिति शेषः। गॄ+कर्म्मण्यप्। ततोऽजादित्वात् टाप्।) देवदालीलता। इति राजनिर्घण्टः॥ निगरणम्। इति धरणी॥

गरागरी, स्त्री, (गरं विषं आगिरति नाशयतीति। गरं मूषिकविषमित्येके। आ+गॄ अच्। संज्ञायां जातौ वा ङीष्।) देवताड़वृक्षः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"गरागरी च वेणी च तथा स्याद्देवताड़कः।"
इति कल्पस्थाने द्वितीयेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥
गुणाश्चास्या जीमूतकशब्दे ज्ञातव्याः॥)

गरात्मकं, क्ली, (गरः विषं आत्मा वीजभूतं यस्य इति कप्।) शोभाञ्जनवीजम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

गराधिका, स्त्री, (गरेषु गरप्रतीकारादिषु अधिका प्रधाना।) लाक्षा। इति रत्नमाला। गराधिका गवाधिकापि पाठः॥ (गरादधिका। विषप्रधाना॥)

गरिमा, [न्] त्रि, ("प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धेति।" ६। ४। १५७। इति गरादेशः। पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा।" ५। १। १२२। इति इमनिच्।) गुरुता। इति व्याकरणम्॥ (यथा, भागवते। ८। २। २२।
"गिरिं गरिम्णा परितः प्रकम्पयन्॥
निषेव्यमाणोऽलिकुलैर्मदाशनैः॥")

गरिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन गुरुः। "प्रियस्थिरेति।" ६।४।१५७। इति इष्ठन् गरादेशश्च।) अतिगुरुः। इति जटाधरः॥ (पुं, दानवविशेषः। यथा, महाभारते। १। ६५। ३०।
"गरिष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः॥"
नृपविशेषः। यथा, तत्रैव। २।७।१२।
"हविर्घ्नाश्च गरिष्ठश्च हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः॥")

गरी, स्त्री, (गर+जातौ संज्ञायां वा ङीष्।) देवताड़वृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ९६॥ खरा। इति मेदिनी। रे। २२॥ (देवताड़शब्देऽस्या विवरणं बोद्धव्यम्॥)

गरीयान्, [स्] त्रि, (अतिशयेन गुरुः। गुरु+ईयसुन् गरादेशश्च।) अतिगुरुः। इति व्याकरणम्॥

गरुड़ः, पुं, (गरुद्भ्यां पक्षाभ्यां डयते उड्डयते। इति गरुत्+डी+डः। पृषोदरात् तलोपे साधुः। यद्वा, "गिर उड़च्।" उणां ४। १५५। इति उड़च्।) स्वनामख्यातपक्षी। तत्पर्य्यायः। गरुत्मान् २ तार्क्ष्यः ३ वैनतेयः ४ खगेश्वरः ५ नागान्तकः ६ विष्णुरथः ७ सुपर्णः ८ पन्नगाशनः ९। इत्यमरः। २। २। ३२॥ महावीरः १० पक्षिसिंहः ११ उरगाशनः १२। इति जटाधरः॥ शाल्मली १३ हरिवाहनः १४ अमृताहरणः १५ नागाशनः १६। इति हारावली॥ शाल्मलिस्थः १७ खगेन्द्रः १८ भुजगान्तकः १९ तरस्वी २० तार्क्ष्यनायकः २१। इति राजनिर्घण्टः॥*॥ तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—
"यजतः पुत्त्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः।
साहाय्यमृषयो देवा गन्धर्व्वाश्च ददुः किल॥
तत्रेध्मानयने शक्रो नियुक्तः कश्यपेन ह।
मुनयो वालखिल्याश्च ये चान्ये देवतागणाः॥
शक्रस्तु वीर्य्यसदृशमिध्मभारं गिरिप्रभम्।
समुत्क्षिप्यानयामास नातिकृच्छ्रादिव प्रभुः॥
अथापश्यदृषीन् ह्रस्वानङ्गुष्ठोदरवर्ष्मणः।
पलाशवृन्तिकामेकां सहितान् वहतः पथि॥
तान् सर्व्वान् विस्मयाविष्टो वीर्य्योन्मत्तः पुरन्दरः।
अवहस्याभ्ययाच्छीघ्रं लङ्घयित्वावमन्य च॥
तेऽथ रोषसमाविष्टाः सुभृशं जातमन्यवः।
आरेभिरे महत् कर्म्म तदा शक्रभयङ्करम्॥
कामवीर्य्यः कामगमो देवराजभयप्रदः।
इन्द्रोऽन्यो सर्व्वदेवानां भवेदिति यतव्रताः॥
तद्बुद्ध्वा भृशसन्तप्तो देवराजः शतक्रतुः।
जगाम शरणं तत्र कश्यपं संशितव्रतम्॥
तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः।
वालखिल्यानुपागम्य कर्म्मसिद्धिमपृच्छत॥
अथ ते तं महात्मानं प्रत्यूचुः सत्यवादिनः।
तान् कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्व्वं प्रजापतिः॥"
तस्य पक्षीन्द्रत्वकारणं यथा,—
"अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगात् ब्रह्मणः कृतः
इन्द्रार्थञ्च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः॥
न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्त्तुमर्हथ सत्तमाः।
भवतां हि न मिथ्यायं संकल्पो वै चिकीर्षितः॥
भवत्वेष पतत्त्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान्।
प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः॥
वालखिल्या ऊचुः।
अपत्यार्थं समारम्भो भवतश्चायमीप्सितः।
तथा चैवं विधत्स्वात्र यथाश्रेयोऽनुपश्यसि॥
एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा।
विनता नाम कल्याणी पुत्त्रकामा यशस्विनी॥
तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः।
उपचक्राम भर्त्तारं तामुवाचाथ कश्यपः॥
आरम्भः सफलो देवि! भविताऽयं तवेप्सितः।
जनयिष्यसि पुत्त्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ॥
तपसा वालखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा।
एतौ सर्व्वपतत्त्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः॥
विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तथा।
जनयामास पुत्त्रौ द्वावरुणं गरुड़ं तथा॥
विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः।
पतत्त्रीणान्तु गरुड़ इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत॥"*॥
तस्य जन्मकालीनरूपं यथा,—
"एतस्मिन्नन्तरे चापि गरुड़ः काल आगते।
विना मात्रा महातेजा विदार्य्याण्डमजायत॥
महासत्त्वबलोपेतः सर्व्वा विद्योतयन्दिशः।
कामरूपी कामगमः कामवीर्य्यो विहङ्गमः॥
अग्निराशिरिवोद्भासन् समिद्धोऽतिभयङ्करः।
विद्युद्विस्पष्टपिङ्गाक्षो युगान्ताग्निसमप्रभः॥
प्रवृद्धः सहसा पक्षी महाकायो नभो गतः।
घोरो घोरस्वनो रौद्रो वह्निरौर्व्व इवापरः॥"*॥
तस्य विष्णुवाहनत्वे कारणं यथा,—
"अपीत्वा चामृतं पक्षी परिगृह्याशु निःसृतः।
अगच्छदपरिश्रान्त आवार्य्यार्कप्रभां खगः॥
विष्णुना तु तदाकाशे वैनतेयः समेयिवान्।
तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्म्मणा॥
तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम्।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः॥
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः।
अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाप्यहम्।
एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम्॥
प्रतिगृह्य वरौ तौ तु गरुड़ो विष्णुमब्रवीत्।
भवतेऽपि वरं दद्मि वृणोतु भगवानपि॥
तं वव्रे वाहनं कृष्णो गरुत्मन्तं महाबलम्।
ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम्॥"
इति महाभारते। १। ३१-३३। अध्यायेषु॥

।युद्धविशेषः। यथा मनुः। ७। १८७।
वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा।'
सन्ध्यमुखपश्चाद्भागः पृथुमध्यो वराहव्यूहः। एवं गरुडव्यूहः पृथुतरमध्यो गरुडव्यूहः। इति कुल्लूकभट्टः॥)

गरुडध्वज पुं (गरुडः ध्वजश्चिह्नं यस्य। यद्वा गरुडो ध्वजे रथध्वजे यस्य।) विष्णुः। इत्यमरः।१।१।१८॥ (यथा विष्णुपुराणे।५।१।३७।
इत्युक्ता प्ययौ विप्र। सहदेवैः पितामहः।
समाहितमतिश्चैव तुष्टाव गरुडध्वजम्॥
अस्य एतन्नामकारणकथा यथा महाभारते। १।३३।१२-१७।
'विष्णुना तु तदाकाशे वैनतेयः समेयिवान्।
तस्य नारायणस्तुतोष तेनालौल्येन कर्म्मणा॥
तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम्।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः॥
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः।
अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाप्यहम्।
एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम्॥
ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम्॥)

गरुडाग्रज पुं (गरुडस्य अग्रजो ज्येष्ठः।) अरुणः। इत्यमरः।१।३२॥ (अस्य गरुडाग्रजत्वकथा यथा महाभारते। १।१६।२४-३४।
'विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी।
तपस्तप्तं व्रतपरा स्नाता पुण्यवने शुचिः॥
उपचक्राम भर्त्तारं तामुवाचाथ कश्यपः।
आरम्भः सफलो देवि भविता यस्तवेप्सितः॥
जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ।
तपसा वालखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा॥
भविष्यतो महाभागौ पुत्रौ त्रैलोक्यपूजितौ।
उवाच चैनं भगवान् कश्यपः पुनरेव ह॥
धार्य्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः।
एतौ सर्व्वपतत्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः॥'
'विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तथा।
जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा॥
विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः।
पतत्रीणाञ्च गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत॥')

गरुडाङ्कित, क्ली, (गरुडः इव अङ्कितम्। गरुडमाहात्म्येन तथात्वम्।) मरकतमणिः। इति शब्दरत्नावली॥

गरुडाश्मा [न्] पुं (गरुडवर्णेन अश्मा प्रस्तरः। गरुडवर्णसादृश्यात् तथात्वम्।) मरकतमणिः। इति जटाधरः॥

गरुडोत्तीर्ण क्ली, (गरुडात् उत्तीर्णं वर्णेनेति शेषः। यद्वा गरुड उत्तीर्णो वर्णेनातिक्रान्तो येन।) मरकतमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

गरुत् पुं (गृणाति शब्दायते वायुवगवशान्निति। गृ शि शब्दे+"मृगोरुतिः। उणां। १।९६। इति उति।) पक्षः। इत्यमरः। २।५।३६॥ पाखा इति भाषा॥ (गिरतीति। गृ निगरणे+उति। निगरणम्। भक्षणम्। यथा यजुर्वेदे।१२।४।"सुपर्णोऽसि गरुत्मान् इति।" "अयि त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णस्याकारो गरुत्मां इति गरुत्मान् गरुत्म गरुत् निगिरुत् भक्षणं अस्यास्तीति गरुत्मान् बलवानित्यर्थः।' इति वेददीपिका॥)

गरुत्मान् [त्] पुं (गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य। गरुत्+मतुप्।) गरुडः। इत्यमरः। १।१।३१। (यथा भागवते। ३।१९।११।
'जग्राह लीलया प्राप्तां गरुत्मानिव पन्नगीम्।')
पक्षिमात्रम्। इति मेदिनी। ते। १६६॥

गरुडयोधी [न्] पुं (गरुता पक्षेण युध्यतीति। युध+णिनि।) भारतीपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः। भारद्द इति भाषा॥

गर्ग पुं (गृणाति वेदध्वनिना शब्दायते स्तौति इत्यर्थः। गृ शि शब्दे+"मुदिग्रोर्गग्गौ। उणां। १।१२७। इति गः।) मुनिविशेषः। स तु गया चैत्रे यज्ञार्थं ऋषो ब्रह्मणः पुत्रः। इति वायुपुराणे गयामाहात्म्ये २ अध्यायः॥ (बृहस्पति वंश्यसमुद्भवोऽयं मुनिभेदः। स तु वितथस्य पुत्रः। यथा हरिवंशे। ३२। १५—२०।
बृहस्पतेराङ्गिरस पुत्रो राजन्महामुनिः।
सङ्क्रामितो भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्विभुः॥
अत्रैवोदाहरन्तीमं भरद्वाजस्य धीमतः।
धर्म्मसङ्क्रमणञ्चापि मरुद्भिर्भरताय वै॥
अयाजयद्भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्हितम्।
पूर्व्वन्तु वितथे तस्य कृते वै पुत्रजन्मनि॥
ततोऽथ वितथो नाम भरद्वाजात् सुतोऽभवत्।
पौत्रेऽथ वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ॥
वितथञ्चाभिषिच्याथ भरद्वाजो वनं ययौ।
स चापि वितथः पुत्रान् जनयामास पञ्च वै॥
सुहोत्रञ्च सुहोतारं गयं गर्गं तथैव च॥'
अयं हि शिवमाराध्य चतुःषष्ट्यङ्गज्योतिषादि ज्ञानमलभत। यथा महाभारते। १३।१८।३८।
गर्ग उवाच।
'चतुःषष्ट्यङ्गमददत् कलाज्ञानं ममाद्भुतम्।
सरस्वत्यास्तटे तुष्टो (शिवः) मनोयज्ञेन पाण्डव॥
तथा हरिवंशे हितायाम। २१।५।
'नतु तत्कृत बहूनां गर्गादीनां मतं वक्ष्ये॥ ४।)
तालविशेषः। यथा सङ्गीतदामोदरे।
'चतुर्द्रुतं विरामान्त तालोऽयं गर्गसञ्ज्ञितः॥'

गर्गर पुं (गृ इति शब्दे+भावे गः। गर्ग शब्दं रातीति। रा+ आतोऽनुपसर्गे कः।"३।२।३। इति कः।) मत्स्यभेदः। इति जटाधरः। गागरा इति भाषा। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। स्निग्धत्वम्। वातपित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ अस्याकारगुणौ यथा राजनिर्घण्टे।
"यः पीतवर्णोऽपि च पिच्छिलाङ्गः
पृष्ठेषु रेखा बहुल सशल्कः।
स गर्गरो वर्म्मरवादवक्त्रो
नरस्य प्रीतः कफवातकारी॥"
'गर्गरः पिच्छलः किञ्चित् वातजित् कफकोपनः।'
इति भावप्रकाशः॥

गर्गरी स्त्री (गर्ग शब्दं राति इति। रा+कः। गौरादित्वात् ङीष्।) मन्थनी। दधिमन्थनपात्रम्। इत्यमरः। २। ९। ७४॥ कलसी। गागरी इति भाषा॥ यथा निषादिनस्त्वे।
'भेकादौ सक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी।'

गर्गाट पुं (गर्गेति शब्दं कृत्वा अटतीति। गर्ग+अट+पचाद्यच्। शकन्ध्वादिवत् कारलोपः।) मत्स्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। वागनातिक २। इति हारावली। १९६॥

गर्ज्ज ऊर्ज्जाशब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर अक सेट।) ऊर्ज्जा बलम्। समन्तात् शरीरेति या सतकरणकशब्दः। गर्ज्जति सिंहः। इति दुर्गादासः॥

गर्ज्ज क स्वने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा पर अक सेट।) क गर्ज्जयति। इति दुर्गादासः॥

गर्ज्ज स्त्री, (गर्ज्जनमिति। गर्ज्ज+भावे घञ्।) हस्तिशब्दः। इति हेमचन्द्रः। ६। ४१॥ मेघाद्गिर्ज्जतश्च॥

गर्ज्जक पुं (गर्ज्जतीति। गर्ज्ज+ण्वुल्।) मत्स्यविशेषः। गजाड इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। शालः। शालकः ३। इति शब्दरत्नावली॥ (शालशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

गर्ज्जन क्ली (गर्ज्ज+भावे ल्युट्।) शब्दः। (गर्ज्जत्यनेनेति। गर्ज्ज+करणे ल्युट्।) कोपः। इति मेदिनी। ने। ५६॥

गर्ज्जर, क्ली मूलविशेषः। गाजर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पिण्डमूलम् २ पीतकन्दम् ३ सुमूलकम् ४ स्वादुमूलम् ५ सुपीतम् ६ नारङ्गम् ७ पीतमूलकम् ८। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। रुचिकारित्वम्। किञ्चित् कटुत्वम्। कफाध्मानक्रिमिशूलदाहपित्ततृष्णानाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पर्य्यायगुणाः।
'गाजरं गृञ्जनं प्रोक्तं तथा नारङ्गवर्णकम्।
गाजरं मधुरं तीक्ष्णं तिक्तोष्णं दीपनं लघु॥
संग्राहि रक्तपित्तार्शोग्रहणीकफवातजित्॥"
इति भावप्रकाशः॥

गर्ज्जाफल पुं (गर्ज्जा मर्म्मरध्वनिः फले यस्य। शुष्कपक्वफले शब्दाङ्कुरादस्य तथात्वम्।) विकङ्कतवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (गर्ज्जा गर्ज्जनमेव फलं यस्य।) मुखम्। इति हेमचन्द्रः। मतमन्तम्। उत्तेजनम्। इति शब्दरत्नावली॥

गर्ज्जि, पुं (गर्ज्ज शब्दाशब्दे+"सर्व्वधातुभ्य इन्। उणां। ४।११७। इति इन्।) मेघशब्दः। इति हेमचन्द्रः। ६। ४२॥

गर्ज्जित क्ली (गर्ज्ज+भावे क्तः।) मेघशब्दः। इत्यमरः। १। ३। ८॥ (रणाणां वास्तावलम्। यथा हरिवंशे। १८२। ३४।
"बाणः किं गर्ज्जसे माधव मुरारो काहि गर्ज्जितम्।
यद्यसि युध्यस त्वं किं वृथा गर्ज्जितेन ते॥")
हस्तिमदे त्रि॥ (मदमत्ते हस्तौ।
"सध्यायां गर्ज्जिते मेघे प्राकृद्धिका करोति च।
चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुर्विद्या यशो बलम्॥")

जितः, पुं, (गर्त्तो गर्त्तेन जातोऽस्य । जातार्थे इतच् ।) मत्तहस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३६ ॥
र्त्तः, पुं, (गिरति ग्रसति स्वस्मिन् पतितं जीव-जातादिकमित्यर्थः । गॄ निगरणे + "हसि-मृग्रिण्वामिदमीति ।" उणां । ३ । ८६ । इति तन् ।) भुवि श्वभ्रम् । गाड़ा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अवटः २ । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥ भूरन्ध्रम् ३ दरः ४ श्वभ्रम् ५ । इति जटाधरः ॥ गार्त्तिः ६ आवटुः ७ पृथिवी-रन्ध्रम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मार्क-ण्डेये । २१ । ६ ।
"धरण्यां विवृते गर्त्ते निपपात लघुक्रमः ॥")
त्रिगर्त्तदेशः । कुकुन्दरः । इति मेदिनी । ते । १३ ॥ रोगभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मातृगर्भ-रूपगह्वरम् । यथा, भागवते । ३ । ३१ । ५ ।
"मूते विण्मूत्रयोर्गर्त्ते स जन्तुर्जन्तुसम्भवे ॥"
कूपः । यथा, तत्रैव । ३ । १३ । ३४ ।
"यद्रोमगर्त्तेषु निलिल्युरध्वरा-
स्तस्मै नमः कारणसूकराय ते ॥"
नरकविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । २१ । १० ।
"निपपात महागर्त्ते तिमिरौघसमावृते ॥"
अष्टधनुःसहस्रेभ्यो न्यूनगतिर्देवखातभेदः ।
एतल्लक्षणं यथा, छन्दोगपरिशिष्टे ।
"धनुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः ॥"
अस्योदाहरणं यथा, मनौ । ४ । २०३ ।
"नदीषु देवखातेषु तड़ागेषु सरःसु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥"
गीर्य्यते स्तूयते वेदस्तुतिं कुर्व्वता यजनेनेति । गॄ + तन् गुणश्च । देवरथः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६२ । ८
"आरोहथो वरुण ! मित्र ! गर्त्तमतश्चक्षाथे अदितिं दितिं च ॥" "गर्त्तं रथम् ॥" इति भाष्यम् ॥)

गर्त्तिका, स्त्री, (गर्त्तोऽस्त्यस्याः इति ठन् ।) तन्तुशाला । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६५ ॥ ताँत-घर इति भाषा ॥

गर्द्द, कि रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे-भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कि, गर्द्दयति गर्द्दति । रवः शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

गर्द्दभं, क्ली, (गर्द्दते शब्दायते विश्रयते गन्धादिभि-रिति यावत् । गर्द्द रवे । "कृशृशलिकलि-गर्द्दिभ्योऽभच् ।" उणां । ३ । १२२ । इति अभच् ।) श्वेतकुमुदम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, वैद्यक-रत्नमालायाम् ।
"कैरवं चन्द्रकान्तञ्च गर्द्दभं कुमुदं कुमुत् ॥")
विड़ङ्गम् । इति रत्नमाला ॥

गर्द्दभः, पुं, (गर्द्दति गर्द्दयति वा कर्कशशब्दं करो-तीत्यर्थः । गर्द्द कि रवे + "कृशृशलिकलीति ।" उणां । ३ । १२२ । इति अभच् ।) पशुविशेषः । गाधा इति भाषा । (यथा, मनौ । ८ । २९८ ।
"गर्द्दभाजाविकानान्तु दण्डः स्यात् पञ्च माषिकः ॥")
तत्पर्य्यायः । चक्रीवान् २ वालेयः ३ रासभः ४ खरः ५ । इत्यमरः । २ । ९ । ७७ ॥ रासभः ६ । इति तट्टीका ॥ शङ्कुकर्णः ७ भारगः ८ भूरि-गमः ९ धूसराह्वयः १० वेसरः ११ धूसरः १२ । इति जटाधरः ॥ स्मरस्मर्य्यः १३ चिरमेही १४ पशुचरिः १५ भारपुष्टः १६ चारटः १७ ग्राम्याश्वः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्य मांसस्य गुणः । किञ्चित् गुरुत्वं बलप्रदत्वञ्च । मूत्रस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्त-त्वम् । क्षारत्वम् । कफमहावातभूतकम्पोन्माद-हरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च ।
"गार्द्दभं वा वनं मूत्रं तैलयोग्यं क्वचिद्भवेत् ।
सक्षारं तिक्तकटुकमुन्मादकुष्ठरोगजित् ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥
"गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् ।
दीपनं गार्द्दभं मूत्रं कृमिवातकफापहम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)
तस्मात् गुणशिक्षा यथा,—
"अविश्रामं वहेद्भारं शीतोष्णञ्च न विन्दति ।
ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिक्षेत गर्द्दभात् ॥"
इति चाणक्यम् । ७० ॥

गर्द्दभगदः, पुं, (गदते पीड्यतेऽनेन । गद + करणे अच् । गदो रोगः । गर्द्दभनामको गदः शाकपार्थिववत् समासः ।) ज्वालागर्द्दभकरोगः । इति राज-निर्घण्टः ॥ अस्य लक्षणं जालगर्द्दभशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

गर्द्दभशाकः, पुं, (गर्द्दभाख्यः शाकः । यद्वा, गर्द्दभ-प्रियः शाको यस्य ।) ब्रह्मयष्टिवृक्षः । इति जटाधरः ॥

गर्द्दभशाका, स्त्री, (गर्द्दभशाक + टाप् ।) ब्रह्म-यष्टिः । वामनहाटी इति भाषा ॥ इति रत्न-माला ॥

गर्द्दभशाखी, स्त्री, (गर्द्दभाख्या शाखा यस्याः । यद्वा गर्द्दभप्रिया शाखा अस्याः जातौ संज्ञायां वा ङीष् ।) भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गर्द्दभाण्डः, पुं, (गर्द्दभं गन्धविशेषं अमति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । अम गत्याम् + "अमन्ताड्डः ।" उणां । १ । ११३ । इति डप्रत्ययः ।) वृक्षविशेषः । गाब्धिभाटे इति ख्यातः । अयं पत्रकाण्ड-फलादिभिरश्वत्थाकारः । गन्धपिप्पलः । इति केचित् । इति भरतः ॥ गर्द्दपिप्पली । इति ख्यातः । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । कन्द-रालः २ कपीतनः ३ सुपार्श्वकः ४ प्लक्षः ५ । इत्यमरः । ३ । ४ । ४२ ॥ शुङ्गी ६ प्लवः ७ कमण्डलुः ८ । इति जटाधरः ॥ गर्द्दभाण्डः ९ ह्रस्वेशः १० कन्दरालकः ११ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ प्लक्षवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाकुड़ इति भाषा ॥ (कपीतनाश्वत्थशब्दयोरस्य विवृति-र्ज्ञेया ॥)

गर्द्दभाह्वयः, पुं, (गर्द्दभेन गन्धेन आह्वयति स्पर्द्धते इति । आ + ह्वे + अच् । यद्वा गर्द्दभः आह्वयः आख्या अस्य ।) कुमुदम् । इति हेम-चन्द्रः । ४ । २६० ॥

गर्द्दभिका, स्त्री, (गर्द्दभः दुर्गन्धमयपिड़काभेदो विद्यतेऽस्यामिति ठन् टाप् च ।) क्षुद्ररोग-विशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
"मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पिड़काचितम् ।
रुजाकरीं गर्द्दभिकां तां विद्यात् वातपित्तजाम् ॥"
तच्चिकित्सा यथा,—
"विवृत्तामिन्द्रवृद्धाञ्च गर्द्दभीं जालगर्द्दभम् ।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् ॥
पाके तु शोधयेदाद्यैः पक्वैर्मधुरभेषजैः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

गर्द्दभी, स्त्री, (गर्द्दभस्य पत्नीति स्त्रियां जातौ गौरादित्वाद्वा ङीष् ।) गर्द्दभपत्नी ।
("सहैव दशभिः पुत्त्रैर्भारं वहति गर्द्दभी ॥")
तस्याः क्षीरस्य गुणाः । बलकारित्वम् । वात-श्वासहरत्वम् । मधुराम्लरसत्वम् । रूक्षत्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । तद्दधिगुणाः । रूक्ष-त्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । पाच-नत्वम् । मधुराम्लरसत्वम् । रुच्यत्वम् । वातदोष-नाशित्वञ्च । तन्नवनीतगुणाः । कषायत्वम् । कफ-वातनाशित्वम् । बल्यत्वम् । दीपनत्वम् । मांसे लघुत्वम् । उष्णत्वम् । मूत्रदोषकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षुद्रजन्तुविशेषः । गर्द्दभिका-रोगः । इति मेदिनी । भे । १६ ॥ (अस्य लक्षणं यथा,—
"सा विद्या वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्द्दभी ।
मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाचिता ॥"
इति वाभटे उत्तरस्थाने एकत्रिंशेऽध्याये ॥)
अपराजिता । श्वेतकण्टकारी । कटभी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षुद्रकीटभेदः । यथाह सुश्रुतः ।
"मक्षकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः ।
पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी ॥")

गर्द्ध, क लिप्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, गर्द्धयति । इति दुर्गादासः ॥

गर्द्धः, पुं, (गर्द्ध्यते इति । गर्द्ध + भावे घञ् ।) स्पृहा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ९४ ॥ गर्द्दभाण्डवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गर्द्धनः, त्रि, (गृध्यति स्पृहयतीति । गृध + "जु-चङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधीति ।" ३ । २ । १५० । इति युच् ।) लुब्धः । इत्यमरः । ३ । ६ । २२ ॥

ग(र्व्वि)र्व्व, तु क ङ दर्पे । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त चुरां-आत्मं-अकं-सेट् ।) दर्पोऽहङ्कारः । ङ, गर्व्वयते गर्व्वापयते धनेनीचः । इति दुर्गा-दासः ॥

ग(र्व्वि)र्व्व, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) गर्व्वति । इति दुर्गादासः ॥

ग(र्व्वि)र्व्वः, पुं, (गर्व्व + भावे अच् । यद्वा, गिरति मदमिति । गॄ निगरणे + "कॄगॄशॄदृभ्यो वः ।" उणां । १ । १५५ । इति वः ।) अहङ्कारः दर्पार्थादन्तगर्व्वधातोर्भावेऽल्प्रत्ययः ॥ इति मुग्ध-बोधम् ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३१ । २० ।
"यदि दुःस्थो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम् ।
प्राप्य दुर्मनसा वीर ! गर्व्वे(र्व्वि)ण च विशेषतः ॥")

गर्भः पुं (गीर्य्यते जीवसञ्चितकर्म्मफलदात्रा ईश्वरेण प्रकृतिबलात् जठरगह्वरे स्थाप्यते पुरुषशुक्रयोगेणासौ। गॄ + अर्त्तिगॄभ्यां भन्। उणां। ३। १५२। इति कर्म्मणि भन्।) भ्रूणः। तद्विवरणं यथा —

'स्वर्गाच्च नरकान्मुक्तः क्षीणो गर्भो भवत्यपि।
नाभिभूतश्च तस्यैव याति बीजद्वयं हि सत्॥
कललं बुद्बुदत्वञ्च ततः पेशीत्वमेव च।
पेश्यापलत्वमोऽण्डः स्यादङ्कुरस्तत उच्यते॥
अङ्गानामथ चोत्पत्तिः पञ्चानामनुलोमकात्।
उपाङ्गान्यङ्गुलीनेत्रनासास्यश्रवणानि च॥
प्ररोहं यान्ति चाङ्गेभ्यस्तद्वत्तेभ्यो नखादिकम्।
त्वचो रोमाणि जायन्ते केशाश्चैव ततः परम्॥
नरश्चाधोमुखः स्थित्वा दशमे च स जायते।
ततस्तु वैष्णवी माया समाश्रयति मोहिनी॥
बालत्वन्तु कुमारत्वं यौवनं वृद्धतामपि।
ततश्च मरणं तद्वर्म्ममाप्नोति मानवः॥
एवं संसारचक्रेऽस्मिन् भ्राम्यते घटियन्त्रवत्।'

इति गारुडे २२९ अध्यायः॥

तस्य लक्षणं यथा —

'गर्भाशयगतं शुक्रमार्त्तवं जीवसंज्ञकम्।
प्रकृतिः सविकारा च तत् सर्व्वं गर्भसंज्ञकम्॥
कालेन वर्द्धितो गर्भो यदाङ्गोपाङ्गसंयुतः।
भवेत्तदा स मुनिभिः शरीरीति निगद्यते॥'

तत्प्रकृतिर्यथा —

'यदा नार्य्यावुपेयातां वृषस्यन्त्यौ कथञ्चन।
मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योऽन्यमनस्थिस्तत्र जायते॥
ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमाचरेत्।
आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि॥
मासि मासि प्रवर्द्धेत स गर्भो गर्भलक्षणः।
कललं जायते तस्या वर्जितः पैतृकैर्गुणैः॥'

इति भावप्रकाशः॥

अस्य द्वादशधा गतिर्यथा —

'भुग्नोऽनिलेन विगुणेन ततः स गर्भः
संख्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम्।
द्वारं निरुध्य शिरसा जठरेण कश्चित्
कश्चिच्छरीरपरिवर्त्तितकुब्जदेहः॥
एकेन कश्चिदपरस्तु भुजद्वयेन
तिर्य्यग्गतो भवति कश्चिदवाङ्मुखोऽन्यः।
पार्श्वापवृत्तगतिरस्ति तथैव कश्चि-
दित्यष्टधा गतिरियं ह्यपरा चतुर्द्धा॥
सङ्कीलकः प्रतिखुरः परिघोऽथ बीज-
स्तेषूर्द्ध्वबाहुचरणैः शिरसा च योनौ।
सङ्गी च यो भवति कीलकवत् सकीलो
दृश्यैः खुरैः प्रतिखुरः स हि कायसङ्गी॥
गच्छेद्भुजद्वयशिराः स च बीजकाख्यो
योनौ स्थितः सपरिघः परिघेण तुल्यः॥'

गर्भनाशलक्षणानि।

'अपविद्धशिरा या तु शीताङ्गी निरपत्रपा।
नीलोद्गतशिरा हन्ति सा गर्भं स च तां तथा॥
गर्भास्पन्दनमाध्मानं प्रपीडितः।
गर्भो यापद्गतः कुक्षौ यायोऽभिश्च प्रपीडितः॥'

अमान्तर्गतगर्भलक्षणं यथा —

'गर्भास्पन्दनमावीनां प्रणाशः श्यावपाण्डुता।
भवेदुच्छ्वासपूतित्वं शोथश्चान्तर्मृते शिशौ॥'

इति माधवकरः॥

('कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः।
गर्भः सञ्जायते नार्य्यां सञ्जातो बाल उच्यते॥
आधिक्ये रजसः कन्या पुत्रः शुक्राधिके भवेत्।
नपुंसकं समत्वेन यथेच्छा पारमेश्वरी॥'
इति पूर्व्वखण्डे चतुर्थेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥
'शुद्धे शुक्रार्त्तवे सत्त्वः स्वकर्म्मक्लेशचोदितः।
गर्भः सम्पद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणौ॥
बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्त्वानुगैश्च सः।
मातुश्चाहाररसजैः क्रमात् कुक्षौ विवर्द्धते॥
तेजो यथार्करश्मीनां स्फटिकेन तिरस्कृतम्।
नेन्धनं दृश्यते गच्छत् सत्त्वो गर्भाशयं तथा॥
कारणानुविधायित्वात् कार्य्याणां तत्स्वभावता।
नानायोन्याकृतीः सत्त्वो धत्तेऽतो द्रुतलोहवत्॥
अतएव च शुक्रस्य बाहुल्याज्जायते पुमान्।
रक्तस्य स्त्री तयोः साम्ये क्लीवः शुक्रार्त्तवे पुनः॥
वायुना बहुशो भिन्ने यथास्वं बह्वपत्यता।
वियोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मलैः॥'
'पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन सङ्गता।
शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि॥
वीर्य्यवन्तं सुतं सूते ततो न्यूनाब्दयोः पुनः।
रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा॥'
'शुद्धशुक्रार्त्तवं स्वस्थं संरक्तं मिथुनं मिथः।
स्नेहैः पुंसवनैः स्निग्धं शुद्धशीलितवस्तिकम्॥
नरं विशेषात् क्षीराज्यैर्मधुरौषधसंस्कृतैः।
नारीं तैलेन माषैश्च पित्तलैः समुपाचरेत्॥'
'मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः।
ईषत् कृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखान्नुदेत्॥
ततः पुष्पेक्षणादेव कल्याणध्यायिनी त्र्यहम्।
मृजालङ्काररहिता दर्भसंस्तरशायिनी॥
क्षैरेयं यावकं स्तोकं कोष्ठशोधनकर्षणम्।
पर्णे शरावे हस्ते वा भुञ्जीत ब्रह्मचारिणी॥
चतुर्थेऽह्नि ततः स्नाता शुक्लमाल्याम्बरा शुचिः।
इच्छन्ती भर्त्तृसदृशं पुत्त्रं पश्येत् पुरः पतिम्॥
ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्व्वास्तिस्रश्च निन्दिताः।
एकादशी च युग्मासु स्यात् पुत्त्रोऽन्यासु कन्यका॥
उपाध्यायोऽथ पुत्त्रीयं कुर्व्वीत विधिवद्विधिम्।
नमस्कारपरायास्तु शूद्राया मन्त्रवर्जितम्॥
अवन्ध्य एवं संयोगः स्यादपत्यञ्च कामतः।
सन्तोऽप्याहुरपत्यार्थं दम्पत्योः सङ्गतं रहः॥
दुरपत्यं कुलाङ्गारो गोत्रे जातं महत्यपि।
इच्छेतां यादृशं पुत्त्रं तद्रूपचरितांश्च तौ।
चिन्तयेतां जनपदांस्तदाचारपरिच्छदौ॥
कर्म्मान्ते च पुमान् सर्पिः क्षीरशाल्योदनाशितः।
तैलमाषोत्तराहारा तत्र मन्त्रं प्रयोजयेत्॥
आहरसि आयुरसि सर्व्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वाम्।
दधातु विधाता त्वां दधातु ब्रह्मवर्च्चसा भवति।
ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्य्यस्तथाश्विनौ।
भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं ददतु मे सुतम्॥
सान्त्वयित्वा ततोऽन्योन्यं संविशेतां शुभा-
स्थितौ।
उत्ताना तन्मना योषित् तिष्ठेदङ्गैः सुसंस्थितैः।
तथाहि बीजं गृह्णाति दोषैः स्वस्थानमाश्रितैः॥
लिङ्गन्तु सद्यो गर्भाया योन्या बीजस्य सङ्ग्रहः।
तृप्तिर्गुरुत्वं स्फुरणं शुक्रास्रानुबन्धनम्।
हृदयस्पन्दनं तन्द्रा तृड्ग्लानिर्लोमहर्षणम्॥
अव्यक्तः प्रथमे मासि सप्ताहात् कललो भवेत्।
गर्भः पुंसवनान्यत्र पूर्व्वं व्यक्तेः प्रयोजयेत्॥
बली पुरुषकारो हि दैवमप्यतिवर्त्तते।
पुष्ये पुरुषकं हैमं राजतं वाथ वायसम्॥
कृत्वाग्निवर्णं निर्व्वाप्य क्षीरे तस्याञ्जलिं पिबेत्।
गौरदण्डमपामार्गं जीवकर्षभसैर्य्यकान्॥
पिबेत् पुष्ये जले पिष्टान् एकद्वित्रिसमस्तशः।
क्षीरेण श्वेतबृहतीमूलं नासापुटे स्वयम्॥
पुत्त्रार्थं दक्षिणे सिञ्चेत् वामे दुहितृवाञ्छया।
पयसा लक्ष्मणामूलं पुत्त्रोत्पादस्थितिप्रदम्॥
नासयास्येन वा पीतं वटशुङ्गाष्टकं तथा।
ओषधीर्जीवनीयाश्च बाह्यान्तरुपयोजयेत्॥
उपचारः प्रियहितैर्भर्त्रा भृत्यैश्च गर्भधृक्।
नवनीतघृतक्षीरैः सदा चैनामुपाचरेत्॥
अतिव्यवायमायासं भारं प्रावरणं गुरु।
अकालजागरस्वप्नकठिनोत्कटकासनम्॥
शोकक्रोधभयोद्वेगवेगश्रद्धाविधारणम्।
उपवासाध्वतीक्ष्णोष्णगुरुविष्टम्भिभोजनम्॥
रक्तं निवसनं श्वभ्रकूपेक्षां मद्यमामिषम्।
उत्तानशयनं यच्च स्त्रियो नेच्छन्ति तत् त्यजेत्॥
तथा रक्तस्रुतिं शुद्धिं वस्तिमामाष्टमासतः।
एभिर्गर्भः स्रवेदामः कुक्षौ शुष्येत् म्रियेत वा॥
वातलैश्च भवेद्गर्भः कुब्जान्धजडवामनः।
पित्तलैः खलतिः पिङ्गः श्वित्री पाण्डुः कफा-
त्मभिः॥
व्याधींश्चास्या मृदुसुखैरतीक्ष्णैरौषधैर्जयेत्।
द्वितीये मासि कललाद् घनः पेश्यथवार्व्वुदम्॥
पुंस्त्रीक्लीबाः क्रमात्तेभ्यस्तत्र व्यक्तस्य लक्षणम्।
व्यक्तीभवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चकम्॥
मूर्द्धा द्वे सक्थिनी बाहू सर्व्वसूक्ष्माङ्गजन्म च।
सममेव हि मूर्द्धाद्यैर्ज्ञानञ्च सुखदुःखयोः॥
गर्भस्य नाभौ मातुश्च हृदि नाडी निबध्यते।
यया स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया॥
चतुर्थे व्यक्तताङ्गानां चेतनायाश्च पञ्चमे।
षष्ठे स्नायुशिरारोम बलवर्णनखत्वचाम्॥
सर्व्वैः सर्व्वाङ्गसम्पूर्णो भावैः पुष्यति सप्तमे।
गर्भेणोत्पीडिता दोषास्तस्मिन् हृदयमाश्रिताः॥
कण्डूं विदाहं कुर्व्वन्ति गर्भिण्याः किक्किसानि च।
नवनीतं हितं तत्र कोलाम्बुमधुरौषधैः॥
सिद्धमल्पपटुस्नेहं लघुस्वादु च भोजनम्।
चन्दनोशीरकल्केन लिम्पेदूरुस्तनोदरम्॥
ओजोऽष्टमे सञ्चरति माता पुत्त्रौ मुहुः क्रमात्।
तेन तौ म्लानमुदितौ तत्र जातो न जीवति।
शिशुरोजोऽनवस्थानात् नारी संशयिता भवेत्॥

क्षीरपेया च पेयात्र सघृतान्वासनं घृतम् ।
मधुरैः साधितं शुद्ध्यै पुराणशकृतस्तथा ॥
शुष्कमूलककोलाम्लकषायेण प्रशस्यते ।
शताह्वाकल्कितो वस्तिः स तैलघृतसैन्धवः ॥
तस्मिंस्त्वेकाहयातेऽपि कालः सूतेरतः परम् ।
वर्षादिकारकारी स्यात् कुक्षौ वातेन धारितः ॥
शस्तश्च नवमे मासि स्निग्धो मांसरसौदनः ।
बहुस्नेहा यवागूर्वा पूर्व्वोक्तश्चानुवासनम् ॥
तत एव पिचुश्चास्या योनौ नित्यं निधापयेत् ।
वातघ्नपत्रभङ्गाम्भः शीतं स्नानेऽन्वहं हितम् ॥
निःस्नेहाङ्गी न नवमान्मासात् प्रभृति वासयेत् ।
प्रागदक्षिणस्तनस्तन्या पूर्व्वं तत् पार्श्वचेष्टिनी ॥
पुन्नामदोहदप्रश्नरता पुंस्वप्रदर्शिनी ।
उन्नते दक्षिणे कुक्षौ गर्भे च परिमण्डले ॥
पुत्त्रं सूतेऽन्यथा कन्यां या चेच्छति नृसङ्गतिम् ।
नृत्यवादित्रगान्धर्व्व-गन्धमाल्यप्रिया च या ॥
क्लीबं तत् सङ्करे तत्र मध्यं कुक्षेः समुन्नतम् ।
यमौ पार्श्वद्वयोन्नामात् कुक्षौ द्रोण्यामिव स्थिते ॥
प्राक् चैव नवमान्मासात् सूतिकागृहमाश्रयेत् ।
देशे प्रशस्ते सम्भारैः सम्पन्नं साधकेऽहनि ॥
तत्रोदीक्षेत सा सूतिं सूतिका परिवारिता ।
अद्य श्वः प्रसवे ग्लानिः कुक्ष्यक्षिश्लथताक्लमः ॥
अधो गुरुत्वमरुचिः प्रसेको बहुमूत्रता ।
वेदनोरूदरकटीपृष्ठहृद्वस्तिवंक्षणे ॥
योनिभेदरुजातोदस्फुरणस्रवणानि च ।
आवीनामनुजन्मातस्ततो गर्भोदकस्रुतिः ॥
अथोपस्थितगर्भां तां कृतकौतुकमङ्गलाम् ।
हस्तस्थपुन्नामफलां स्वभ्यक्तोष्णाम्बुसेचिताम् ॥
पाययेत् सघृतां पेयां तनौ भूशयने स्थिताम् ।
आभुग्नसक्थिमुत्तानामभ्यक्ताङ्गीं पुनः पुनः ॥
अधोनाभेर्विमृद्नीयात् कारयेज्जृम्भचंक्रमम् ।
गर्भः प्रयात्यवागेवन्तल्लिङ्गं हृद्विमोक्षतः ॥
आविश्य जठरं गर्भो वस्तेरुपरि तिष्ठति ।
आव्यो हि त्वरयन्त्येनां खट्वामारोपयेत्ततः ॥
अथ सम्पीड़िते गर्भे योनिमस्याः प्रसारयेत् ।
मृदुपूर्व्वं प्रवाहेत वाढ़माप्रसवाच्च सा ॥
हर्षयेत्तां मुहुः पुत्त्रजन्मशब्दजलानिलैः ।
प्रत्यायान्ति तथा प्राणाः सूतिक्लेशावसादिताः ॥
धूपयेद्गर्भसङ्गे तु योनिं कृष्णाहिकञ्चुकैः ।
हिरण्यपुष्पीमूलञ्च पाणिपादेन धारयेत् ॥
सुवर्च्चलां विशल्यां वा जरायुपतनेऽपि च ।
कार्य्यमेतत् तथोत्क्षिप्य वाह्वोरेनां विकम्पयेत् ॥
कटीमाक्षोटयेत् पार्ष्णिभ्यां स्फिचौ गाढ़ं निपीडयेत् ।
तालुकण्ठं स्पृशेद्वेण्या मूर्द्ध्नि दद्यात् स्नुहीपयः ॥
भूर्ज्जलाङ्गलिकीतुम्बी सर्पत्वक्कुष्ठसर्षपैः ।
पृथग् द्वाभ्यां समस्तैर्वा योनिलेपनधूपनम् ॥
कुष्ठतालीशकल्कं वा सुरामण्डेन पाययेत् ।
यूषेण वा कुलत्थानां विल्वलेनासवेन वा ॥
शताह्वासर्षपाजाजीशिग्रुतीक्ष्णकचित्रकैः ।
सहिङ्गुकुष्ठमदनैर्मूत्रे क्षीरे च सार्षपम् ॥
तैलं सिद्धं हितं पायौ योन्यां वाप्यनुवासनम् ।
शतपुष्पा वचाकुष्ठकणासर्षपकल्कितः ॥
निरूहः पातयत्याशु सस्नेहलवणोऽपराम् ।
तत्सङ्गे ह्यनिलो हेतुः सा निर्यात्याशु तज्जयात् ।
कुशला पाणिनाक्तेन हरेत् कृत्तनखेन वा ।
मुक्तगर्भापरां योनिं तैलेनाङ्गञ्च मर्द्दयेत् ॥
मक्कल्लाख्ये शिरोवस्तिकोष्ठशूले तु पाययेत् ।
सचूर्णितं यवक्षारं घृतेनोष्णजलेन वा ॥
धान्याम्बु वा गुड़व्योषत्रिजातकरजोऽन्वितम् ॥”
इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥*॥

अथ गर्भोपचारः ।

आत्रेय उवाच ।

“प्रथमे मासि मधुकं मधुपुष्पाणि चैव हि ।
नवनीतेन पयसा मधुरं पाययेच्च सा ॥
द्वितीये मासि काकोली मधुरं पाययेत्तथा ।
तृतीये कृशरं श्रेष्ठं चतुर्थे च कृतौदनम् ॥
पञ्चमे पायसं दद्यात् षष्ठे च मधुरं दधि ।
सप्तमे घृतखण्डेन चाष्टमे घृतपूरकम् ॥
नवमे विविधान्नानि दशमे दोहदन्तथा ।
मासे तृतीये सम्प्राप्ते दोहदं भवति स्त्रियाः ॥
यद्यत् कामयते सा च तत्तद्दद्याद्भिषग्वरः ।
वर्ज्जयेद्द्विदलान्नानि विदाहीनि गुरूणि च ॥
अम्लानि सोष्णक्षीराणि गुर्व्विणीनां विवर्ज्जयेत् ।
मृत्तिका भक्षणीया न न च शूरणकन्दकाः ॥
रसोनञ्च पलाण्डुञ्च सन्त्यक्तो गुर्व्विणीस्त्रिया ।
शूरणानि प्रदेयानि गौल्यानि सरसानि च ॥
पथ्ये हितानि चैतानि गुर्व्विणीनां सदा भिषक् ।
व्यायामं मैथुनं रोषं शैत्यं चक्रमणन्तथा ॥
वर्ज्जयेद्गुर्व्विणीनाञ्च जायन्ते सुखसम्पदः ॥
अथोपपन्नं विहितमपि स्वकीयाचारेण पञ्चमासिकमष्टमासिकं वा । ब्राह्मणमङ्गलादिभिर्गोत्रभोजनमपि कर्त्तव्यम् । दोहदादिषु परिपूर्णेषु रूपवान् शूरः पण्डितः शीलवान् पुत्त्रो जायते ॥” इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने गर्भोपचारो नाम अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ * ॥

अथ चलितगर्भचिकित्सा ।

आत्रेय उवाच ।

“प्रथमे मासि गर्भस्य चलनं दृश्यते यदि ।
तदा मधुकं मृद्वीका चन्दनं रक्तचन्दनम् ॥
पयसा लोड़ितं पीतं तेन गर्भः स्थिरो भवेत् ।
द्वितीये मासि चलिते मृणाले नागकेशरम् ॥
तृतीये मासि गर्भस्य चलनं दृश्यते यदा ।
तदा मधुककीट्टन्तु शर्करां पयसा पिवेत् ॥
चतुर्थे मासि दाहश्च पिपासा शूलमेव च ॥
ज्वरश्च स्त्रीणां यदि गर्भश्चलते तदोशीरचन्दननागकेशरधातकीकुसुमशर्कराघृतमधुदधि पाययेत् । पञ्चमे मासे चलिते गर्भे दाड़िमीपत्राणि चन्दनं दधि मधु च पाययेत् । षष्ठे मासि गैरिकं कृष्णमृत्तिकां गोमयभस्म उदकं परिस्रुतं शीतलं चन्दनं शर्करया सह पिवेत् । सप्तमे मासि गोक्षुरसमङ्गापद्मकघनसशीरं मधुरं पाययेत् । अष्टमे मासि रोध्रं मधुमागधिकाञ्च सह दुग्धेन पीतवतीनाञ्चलिते गर्भे स्त्रीणां सुखं सम्पद्यते ।” इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीये स्थाने चलितगर्भचिकित्सा नामोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ * ॥
“नरो धातुवलेनापि जीवितश्चात्र दृश्यते ।
तस्माच्च मैथुनात् सम्यग्जायते गर्भसम्भवः ॥

हारीत उवाच ।

संयोगेन विना प्राज्ञ ! कथं गर्भो न जायते ।
संयोगेन विना पुष्पं फलं वा न कथं भवेत् ॥
वृक्षवन्न कथं स्त्रीणां फलोत्पत्तिः प्रदृश्यते ।
एतत् पृष्टो महाचार्य्यः प्रोवाच ऋषिपुङ्गवः ॥

आत्रेय उवाच ।

विरुद्धानाञ्च वल्लीनां स्थावराणाञ्च पुत्त्रक ! ।
तत्र धातुसमं वीजं सह योगेन वर्त्तते ॥
न भिन्नदृष्टिस्त्वेव दृश्यते शृणु पुत्त्रक ! ।
स्थावराणाञ्च सर्व्वेषां शिवशक्तिमयं विदुः ॥
निश्चलोऽपि शिवो ज्ञेयो वाप्निशक्तिर्महामते ! ।
तत्र स्त्रीपुरुषगुणा वर्त्तन्ते समयोगतः ॥
आम्रपुष्पं फलं तद्वत् वीजं शुक्रमयं विदुः ।
स्त्रीणां रजोमयं रेतो वीजाढ्यमिन्द्रियं नरे ॥
तस्मात् संयोगतः पुत्त्रो जायते गर्भसम्भवः ।
प्रथमेऽहनि रेतस्य संयोगात् कललञ्च यत् ॥
जायते वुद्वुदाकारं शोणितस्य दशाहनि ।
घनं पञ्चदशाहे स्यात् विंशाहे मांसपिण्डकम् ॥
मासैकेन च पिण्डस्य पञ्च तत्त्वं प्रजायते ।
पञ्चाशद्दिवसे प्राप्ते अङ्कुराणाञ्च सम्भवः ॥
मासत्रये तु सम्प्राप्ते हस्तपादौ प्रवर्त्तितौ ।
सार्द्धमासत्रये प्राप्ते शिरश्च सारवद्भवेत् ॥
चतुर्थके च लोमानां सम्भवश्चात्र दृश्यते ।
पञ्चमे च सुजीवः स्यात् षष्ठे प्रस्फुरणं भवेत् ॥
अष्टमे मासि याते च अभियोगः प्रवर्त्तते ।
मासे तु नवमे प्राप्ते जायते तस्य चेष्टितम् ॥
जायते तस्य वैराग्यं गर्भवासस्य कारणात् ।
दशमे च प्रसूयेत तथैकादशमासि वा ॥
अथ दोषवलेनापि गर्भो वापि प्रसूयते ।
वातसंप्रेरिते गर्भे अपूर्णे दिवसे यदि ॥
प्रसूतये वाप्यथ तद्गर्भे वालः प्रदृश्यते ॥”
इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥*॥)
शिशुः । (गीर्य्यते निगीर्य्यते निःक्षिप्यते वीर्य्यं योनिरन्ध्रे यस्मिन् । गिरति सिञ्चति निषेकं करोति रेतोऽत्र वा । गॄ ग वा + भन् ।) कुक्षिः । (यथा, महाभारते । १४ । १८ । ६ ।
“यथा लोहस्य निस्यन्दो निषिक्तो बिम्बविग्रहम् ।
उपैति तद्विजानीहि गर्भे जीवप्रवेशनम् ॥”)
सन्धिः । पनसकण्टकम् । इति मेदिनी ॥ भे । ३ ॥
मध्यम् । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । १७६ ।
“कैतकगर्भे गन्धादरेण दूरादमी द्रुतमुपेताः ॥”)
अपवरकः । इति हेमचन्द्रः ॥ गङ्गादिसन्निहितदेशः । यथा,—
“भाद्रकृष्णचतुर्द्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदूर्द्ध्वं तीरमुच्यते ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

यथा वृन्तस्थं पक्वं फलं अभिघातेनाकाल एव पतति तथा गर्भोऽप्यभिघातादिनाऽकालेऽपि पतति ॥ * ॥

अथ गर्भस्रावस्य चिकित्सा ।
गुर्व्विण्या गर्भतो रक्तं स्रवेद्यदि मुहुर्मुहुः ।
तन्निरोधाय सुधियमुत्पलादि शृतं पिबेत् ॥
उत्पलादिगणमाह ।
उत्पलं नीलमारक्तं कह्लारं कुमुदं तथा ।
श्वेताम्भोजञ्च मधुकमुत्पलादिरयं गणः ॥
संशीलितो हरत्येव दाहं तृष्णां हृदामयम् ।
रक्तपित्तञ्च मूर्च्छाञ्च तथा छर्द्दिमरोचकम् ॥ * ॥
अथ गर्भपातस्योपद्रवानाह ।
प्रसंसमाने गर्भे स्याद्दाहः शूलञ्च पार्श्वयोः ।
पृष्ठरुक् प्रदरानाहौ मूत्रसङ्गश्च जायते ॥
प्रसंसमाने पतति ॥ * ॥ अथ गर्भस्य स्थानान्तरगमने चोपद्रवानाह ।
स्थानात् स्थानान्तरं तस्मिन् प्रयात्यपि च जायते ।
आमपक्वाशयादौ तु क्षोभः पूर्व्वेऽप्युपद्रवाः ॥
पूर्व्वेऽप्युपद्रवाः पार्श्वे शूलादयः ॥ * ॥
तच्चिकित्सामाह । [चरेत् ।
स्निग्धाः शीताः क्रियास्तेषु दाहादिषु समा-
कुशकाशोरुबूकानां मूलैर्गोक्षुरकस्य च ॥
शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलहृत् परम् ।
श्वदंष्ट्रामधुकक्षुद्राख्यानैः सिद्धं पयः पिबेत् ॥
शर्करामधुसंयुक्तं गुर्व्विणीवेदनापहम् ।
अस्तानः पुष्पजातिः । अयं वागपुष्पं इति गौड़ादौ प्रसिद्धः ।" इति भावप्रकाशः ॥

गर्भस्रावी, [न्] पुं, (गर्भं उदरस्थशिशुं स्रावयति विच्योतयति सेवनेनेति । गर्भ + स्रु + णिच् + "नन्दिग्रहीति ।" ३ । १ । १३४ । इति णिनिः ।) हिन्तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गर्भागारं, क्ली, (गर्भ इव आगारं गृहम् । गृहाभ्यन्तरवर्त्तित्वात् तथात्वम् ।) गृहमध्यभागः । शयनगृहम् । गृहान्तरं हं इत्येके । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । वासगृहम् २ । इत्यमरः । २ । २ । २८ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७ । ७१ ।
"साप्यष्टमीं समुद्दिश्य तत्र राजसुता ययौ ।
एकैव देवं द्रष्टुञ्च गर्भागारादथाविशत् ॥" * ॥
गर्भः कुक्षिः आगारं गृहमिव । शिशोराश्रयभूतत्वात्तथात्वम् । यद्वा, गर्भस्य उदरस्थशिशोरागारम् ।) गर्भाशयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गर्भाधानं, क्ली, (गर्भं आधीयतेऽनेनेति । आ + धा + करणे ल्युट् ।) दशसंस्कारान्तर्गतप्रथमसंस्कारः । यथा,—
"गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा ।
ऋतौ ऋतुकाले । स च कालो याज्ञवल्क्येनोक्तः ।
षोड़शर्त्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।"
इति मलमासतत्त्वम् ॥ तत्र क्रमः । "ऋतुस्नानादूर्द्ध्वं निषेकदिवसे सायं सन्ध्यायामतीतायां पतिः शुचिः सुगन्धिः सुवेशः संवेश्य शय्यायां दत्त्वा पूर्व्वाभिमुखोपविष्टायाश्च वध्वा दक्षिणहस्तेनोपस्थं स्पृशन् मन्त्रं जपेत् ततः पुनरपि उपस्थं स्पृशन् मन्त्रं जपेत् । ततो भार्य्यामुपेयात् ।" इति भवदेवभट्टः ॥ तद्विहितनिषिद्धनक्षत्रादि यथा,—
"ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकाश्विनी ।
उत्तरात्रितयं त्यक्त्वा पर्व्ववर्ज्यं व्रजेदृतौ ॥"
पर्व्वाण्याह विष्णुपुराणम् ।
"चतुर्द्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा ।
पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥"
शौनकः ।
"पुंनक्षत्राणि चैतानि तिष्यो हस्तः पुनर्व्वसुः ।
अभिजित् प्रौष्ठपद्यौ चानुराधाषाढ़ाश्वयुक् ॥"
अन्यच्च । [पुष्यश्च ।
"हस्तो मूलं श्रवणः पुनर्व्वसुर्मृगशिरस्तथा
गर्भाधानादिकार्य्येषु पुंनामायं गणः शुभदः ॥
रोहिण्यन्त्यदस्त्रादितिविशाखाशतवर्ज्जिते ।
भे पुंग्रहाह्नि स्त्र्युग्रा फलमन्यन्नमिच्छते ॥
पुष्यार्कचन्द्रमिथुनपुनर्व्वसुः स्वा-
दाषाढ़युग्मदृगिभाक्पदद्वयञ्च ।
एतानि पुंसि कथितानि शुभानि भानि
चान्येषु गर्भपतनादिभयञ्च तेषु ॥
नन्दा भद्रा भवेत् पुंसि स्त्रीषु पूर्णा जया स्मृता ।
रिक्ता नपुंसके तादृक्तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत् ॥
स्त्रीणामृतुर्भवति षोड़शवासराणि
तत्रादितः परिहरेच्च निशाचतस्रः ।
युग्मासु रात्रिषु नरा विषमासु नार्य्यः
कुर्य्यान्निषेकमथ तास्वपि पर्व्ववर्ज्जम् ॥
मघर्क्षं स्मृतिदृष्टत्वाद्गर्भाधानेषु नेष्यते ।
तस्य पुंसवनादौ तु पुंसंज्ञत्वे प्रयोजनम् ॥
(मतान्तरे तु चतुर्थेऽहनि स्नानानन्तरं नार्य्यः शुध्यन्ति । यथाह भरद्वाजः ।
"प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।
तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥"
एवं धर्म्मशास्त्रेऽपि । यथा,—
"भर्त्तुः स्पृश्या चतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला ।
पञ्चमेऽहनि योग्या स्याद्दैवे पित्र्ये च कर्म्मणि ॥")
यथा, याज्ञवल्क्यः ।
"एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलञ्च वर्ज्जयेत् ।
सुस्थ इन्दौ सकृत् पुत्त्रं लक्षण्यं जनयेत् पुमान् ॥"
क्षामां आहारलाघवादिना क्षीणाम् । मनुश्च ।
"युग्मासु पुत्त्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
तस्माद्युग्मासु पुत्त्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ॥
पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्य्ययः ॥"
इति मनुः । ३ । ४८—४९ ॥)
एवञ्च ।
"युग्मायामपि रात्रौ चेत् शोणितं प्रचुरं यदा ।
कन्या च पुंवद्भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत् ॥
कन्यैवायुग्मरात्रौ च प्राधान्यं समवायिनोः ।
निमित्तकारणात् कालात् शुक्रशोणितयोर्यतः ॥
पीड़ा राशौ भौमदृष्टे शशाङ्के
मासं मासं योषितामार्त्तवं स्यात् ।
चांशे शान्तं यत्र रक्तं जवाभं
तद्गर्भार्थं वेदनागन्धहीनम् ॥"
गर्भयोग्यर्त्तुनिरूपणम् ॥
"पापासंयुतमध्यगेषु दिनकृल्लग्नद्युपास्थामिषु
केन्द्रेषु शुभान्वितेषु विकुजे छिद्रे विपापे सुखे ।
सद्युक्तेषु त्रिकोणकण्टकविधुष्वायत्रिषष्ठान्विते
पापे युग्मनिशास्वगण्डसमये पुंभुदितः सङ्गमः ॥
मूलमघाश्विनीनामाद्यं ज्येष्ठाश्लेषयोरन्त्यम् ।
चतुर्थांशं गण्डपदं त्यक्त्वा षोड़शाहे ऋतौ व्रजेत् ॥"
अशक्तौ तु भुजबलभीमे ।
"त्याज्यं पौष्णेन्द्रसर्पाणामाद्यं पित्र्येशमूलगम् ।
गण्डं दण्डद्वयं ख्यातं नक्षत्राद्येषु कल्पितम् ॥
पुमान् विंशतिवर्षीयः पूर्णषोड़शवर्षया ।
स्त्रिया सङ्गच्छते गर्भाशये शुद्धे रजस्यपि ॥
अपत्यं जायते भद्रं तयोर्न्यूनेऽधमं स्मृतम् ।
सार्क्षैः सितकुजगुरुरविशनिनीचलग्नपशशीशैः ।
कलुषैः पीड़ा गर्भस्य पीड़ितैः पतनमन्यथा पुष्टिः ॥
कालुष्यं सार्केण पापग्रहयोगपापग्रहस्थिति-नीचग्रहयोगोपग्रहयोगादि । सार्केशलग्नचन्द्रेशपापग्रहयोगः पीड़ा येषां सर्व्वाणि । १६ । ३ । २० । २७ । ११ । ८ । २७ । २ । ९ ।
सार्केशशान्त्यादौ कृते न गर्भपीड़ा ॥
अथ प्रकारात् पुत्त्रादिज्ञानम् ।
"विवाहलग्ने विषमर्क्षसंस्थः
सौरोऽपि पुंजन्मकरो विलग्नात् ।
ज्ञादिग्रहाणामवलोक्य वीर्य्यं
वाच्यः प्रसूतौ पुरुषोऽङ्गना वा ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
अपि च । गोभिलः ।
"यदा ऋतुमती भवति उपरतशोणिता तदा सम्भवकालः । ऋतुः प्रजाजननयोग्यकालः । तन्निमित्तेन नैमित्तिकं गमनं कार्य्यं अकुर्व्वतः प्रत्यवायान्नियमः । यदुक्तं स्मृतेः ॥
"ऋतुमतीन्तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपसर्पति ।
अवाप्नोति स मन्दात्मा भ्रूणहत्यामृतावृतौ ॥"
ज्योतिषे ।
"ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकाश्विनी ।
उत्तरात्रितयं त्यक्त्वा पर्व्ववर्ज्यं व्रजेदृतौ ॥"
विष्णुपुराणम् ।
"चतुर्द्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा ।
पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ।
याज्ञवल्क्यः ।
"षोड़शर्त्तुनिशा स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।
अत्र षोड़शाहो रात्रात्मककालस्य सावनत्वात् पुंसवननामकरणयोरपि सावनगणनाया युक्तत्वाच्च संस्कारमात्रे सावनगणनया व्यवहारः ॥
तथा च याज्ञवल्क्यः ।
"गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा ।
षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म्म च ॥
अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूड़ा कार्य्या यथाकुलम् ॥
एवमेनः शमं याति वीजगर्भसमुद्भवम् ॥"

चतुर्थे स्पन्दते सत्त्व इति वचनात् स्पन्दनात् पूर्व्वं तृतीयमासः पुंसवनकालः । अत्र चतुर्थमासस्य सौरत्वे चान्द्रत्वे वा निषेकमासस्यापि तथात्वे तदाद्यन्तदिननिषेके सति अधिकन्यूनकालयोर्गर्भस्पन्दनमनियतमापद्येत सावने तु नियतम् । तेनात्र सावनगणना युक्ता योषिद्व्यवहारसिद्धा च । अहन्येकादशे नाम इत्यत्रापि अशौचापगमे नामधेयमिति विष्णुसूत्रात् सूतकोत्तरन्दिनपरमेकादशपदम् ।
‘ सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।
मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता ॥ ’
इति सूर्य्यसिद्धान्तवचनेन सूतकस्य सावनदिनघटितत्वात् तदुत्तरदिनस्यापि तथात्वम् । अतो न्दिनमासवर्षगणना सावनेनेति । शुभाशुभविवेचनन्तु सौरेण ज्योतिःशास्त्रात् । अतएव पिता महः ।
‘ विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः ।
अत्र द्वितीयादिशब्दात् संस्कारपरिग्रहः ।
‘ गर्भाधाने सदा शस्ता वारा भौमरवीज्यकाः ।
गोभिलः । दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिमृशेत् विष्णुर्योनिं कल्पयत्वेतया ऋचा । गर्भं धेहि सिनीवालि समाप्य ऋचौ सम्भवतः ॥ कृतस्तिदशस्य सव्येन पाणिना शौचदर्शनात् तद्वारणाय दक्षिणेनेति । उपस्थ योनिं स्पृशेत् विष्णुरिति मन्त्रं प्रथमं ततो गर्भं धेहि सिनीवालीत्यादिमन्त्रेण च । मन्त्रान्ते कर्म्मादिसन्निपात इति न्यायात पाठान्तरं स्पर्शः । न तु भवदेवभट्टोक्तं स्पृशन् जपतीति । ऋचौ समाप्यैव संयोगं कुरुत न मध्ये वामदेवजपः । देवलः ।
सकृच्च संस्कृता नारी सर्व्वगर्भेषु संस्कृता ।
तेन गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनानि सकृदेव कर्त्तव्यानि । छन्दोगपरिशिष्टम् ।
विवाहादि कर्म्मगणो य उक्तो
गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।
विवाहादावेकमेवात्र कुर्य्यात्
श्राद्धं नादौ कर्म्मणः कर्म्मणः स्यात् ॥ ’
विवाहादिगर्भाधानान्तकर्म्मसु एकमेव श्राद्धं न तु प्रतिकर्म्मादौ एकेनैव श्राद्धेन कृतेन सर्व्वाणि श्राद्धवन्तीति । अन्तशब्दोऽत्रावयवार्थः दशान्तः पट इतिवत् । समीपार्थत्वे उपलक्षणं स्यात् । ततश्च विशेषणोपलक्षणसन्देहे विशेषणत्वेन ग्रहणं कार्य्यान्वितत्वात् । यत्तु ।
निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्म्माङ्गमेव च ॥
इत्यनेन भविष्यपुराणेन श्राद्धं कर्म्माङ्गत्वेन विहितं तच्छन्दोगेतरपरं अतएव भवदेवभट्टेनापि न लिखितम् । अत्र श्राद्धोत्तरगमनेऽपि न दोषः । उक्तभविष्यपुराणात् । निषेके नान्दी मुखश्राद्धे सति दारान्‌ब्रह्मचर्य्यम् । इति वचनान्तराच्च । इति संस्कारतत्त्वम् ॥ *॥(निषेकादनन्तरं यन्न मासि मिश्रितशुक्रशोणितस्य यद्यद्रूपं भवति तदुक्तं यथा हस्त्यायुर्वेदे निषेकाध्याये ।
“कललं कठिनं हस्तादस्थित्वग्रोमचेतना ।
अश्नोद्वेगस्थितिश्च मासेष्वेषां क्रमाद्दश ॥
भृगुरेज्यार्कचन्द्रार्किशशाङ्कशशाङ्कदिवाकराः ।
मासेशाः पीडिते गर्भरोगः पुष्टिश्च मङ्गले ॥ ’
अस्यार्थः । प्रथमे मासि कललं शुक्रशोणितमिश्रणरूपं तत्र अधिपः शुक्रः । द्वितीये कठिनं मिश्रितशुक्रशोणितयोः काठिन्यं तत्राधिपतिः कुजः । तृतीये हस्ताद्युत्पत्तिस्तत्राधिपो गुरुः । चतुर्थे अस्थ्युत्पत्तिस्तत्राधिपः सूर्य्यः । पञ्चमे त्वच उत्पत्तिस्तत्रेशश्चन्द्रः । षष्ठे रोमोत्पत्तिस्तत्राधिपः शनिः । सप्तमे चैतन्यं तत्राधिपो बुधः । अष्टमे भोजनशक्तिस्तत्र गर्भाधानलग्नपतिः स्वामी । नवमे उद्वेगस्तत्राधीशश्चन्द्रः । दशमे प्रसवस्तत्राधीशो दिवाकरः । आधानकाले उक्तग्रहे पीड़िते तत्तुल्यमासे गर्भपातादि । बलवति च तत्तन्मासे गर्भपुष्टिः ॥
‘ ऊनषोडशवर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिम् ।
यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते ॥
जातो वा न चिरं जीवेज्जीवेद्वा दुर्ब्बलेन्द्रियः ।
तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥
अतिवृद्धायां दीर्घरोगिण्यां अन्येन वा विकारेणोपसृष्टायां गर्भाधानं नैव कुर्व्वीत । पुरुषस्याप्येवंविधस्य त एव दोषाः सम्भवन्ति ॥
इति सुश्रुते शारीरस्थाने दशमेऽध्याये ॥)
गर्भाशयः पुं (आशेतेऽस्मिन्निति । आ+शी+अधिकरणे अच् । गर्भस्य भ्रूणस्य आशयः शय्यावदाश्रयस्थानम् ।) जरायुः । येन वेष्टितो गर्भः कुक्षौ तिष्ठति सः । इत्यमरः ।२।६।३८॥ गर्भशय्या । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा महाभारते । १४ । १८ । ५ ।
‘ शुक्रं शोणितसंसृष्टं स्त्रिया गर्भाशयं गतम् ।
क्षेत्रं कर्म्मजमाप्नोति शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥
‘ पूर्णषोड़शवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन सङ्गता ।
शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि ॥
वीर्य्यवन्तं सुतं सूते ततो न्यूनाब्दयोः पुनः ।
रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥ ’
इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
गर्भाष्टमः पुं (गर्भात् गर्भकालात् अष्टमः ।) गर्भजननमासादष्टममासः । तत्पर्य्यायः । देवमासः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा मनुः । २ । ३६ ।
‘ गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्व्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥)
गर्भिणी स्त्री (गर्भोऽस्त्यस्याम् । गर्भ+“अत इनिठनौ । ५ । २ । ११५ । इति इनि ततो ङीप ।) गर्भवती । इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥ पोयाति इति भाषा ॥ (यथा मनुः । ३ । ११४ ।
“सुवासिनीः कुमारीश्च रोगिणो गर्भिणीस्त्रियः ।
अतिथिभ्योऽग्र एवैतान् भोजयेदविचारयन् ॥
अस्याः कर्त्तव्यतामाह काश्यपः । यथा —
“गर्भिणी कुञ्जराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम् ।
व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत् ॥
शोकं रक्तविमोक्षञ्च साध्वसं कुक्कुटासनम् ।
व्यवायञ्च दिवास्वप्नं रात्रौ जागरणं त्यजेत् ॥
तथा मदनरत्ने स्कान्दे ।
‘ हरिद्रां कुङ्कुमञ्चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा ।
कूर्पासकञ्च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् ॥
केशसंस्कारकबरीकरकर्णविभूषणम् ।
भर्त्तुरायुष्यमिच्छन्ती वर्जयेद्गर्भिणी न हि ॥”
बृहस्पतिरप्याह ।
‘ चतुर्थे मासि षष्ठे वाप्यष्टमे गर्भिणी यदा ।
यात्रा तदा विवर्ज्या स्यादाषाढ़े तु विशेषतः ॥”
गर्भिणीपतिकरणीयमाह याज्ञवल्क्यः ।
‘ दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।
वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात् कार्य्यं प्रियं स्त्रियाः ॥”
आश्वलायनः ।
“वपनं मैथुनं तीर्थं वर्ज्जयेद्गर्भिणीपतिः ।
श्राद्धञ्च सप्तमान्मासादूर्द्ध्वं चान्यत्र वेदवित् ॥”
कालविधाने मुहूर्त्तदीपिकायाम् ।
‘ क्षौरं शवानुगमनं नखकृन्तनञ्च
युद्धादिवास्तुकरणं त्वतिदूरयानम् ।
उद्वाहमौपनयनं जलधेश्च गाहं
आयुःक्षयार्थमिति गर्भिणिकापतीनाम् ॥”
रत्नसंग्रहे गालवोऽपि ।
‘ दहनं वपनञ्चैव चौलं वै गिरिरोहणम् ।
नाव आरोहणञ्चैव वर्ज्जयेद्गर्भिणीपतिः ॥”
गर्भिण्या यद्यत् लक्षणं जायते तदाह —
‘ क्षामता गरिमा कुक्षौ मूर्च्छाच्छर्द्दिररोचकः ।
जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ॥
अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुकौ ।
पादशोफो विदाहोऽन्ये श्रद्धाश्च विविधात्मिकाः ॥
मातृजं ह्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन तत् ।
सम्बद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं श्रद्धाविधारणम् ॥
इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
“समाकर्य्योगक्षेमा हि माता तदा गर्भस्य केषु चिदर्थेषु तस्मात् प्रियहिताभ्यां गर्भिणीं विशेषेणोपचरन्ति कुशलाः ।
तस्या गर्भापत्तेर्द्वृदयस्य च विज्ञानार्थं लिङ्गानि समासेनोपदेक्ष्यामः । उपचारसाधनं ह्यस्य ज्ञाने दोषज्ञानञ्च लिङ्गतस्तस्मादिष्टो लिङ्गोपदेशः । तद्यथार्त्तवादर्शनमास्यसंस्रवणमनभिलाषः छर्द्दिररोचकोऽम्लकामता विशेषेण श्रद्धाप्रणयनमुच्चावचेषु भावेषु गुरुगात्रत्वं चक्षुषोर्ग्लानिः स्तनयोः स्तन्यमोष्ठयोः स्तनमण्डलयोश्च कार्ष्ण्यमत्यर्थं श्वयथुः पादयोरीषल्लोमराज्या योन्याश्चाटालत्वमिति गर्भे पर्य्यागते रूपाणि भवन्ति । सा यद्यदिच्छेत्तत्तद्दद्यादन्यत्र गर्भोपघातकरेभ्यो भावेभ्यः । गर्भोपघातकरास्त्विमे भावास्तद्यथा — सर्व्वमतिगुरूष्णतीक्ष्णं दारुणाश्च चेष्टा इमांश्चान्यानुपदिशन्ति वृद्धाः । देवतारक्षोऽनुचरपरिरक्षणार्थं न रक्तानि वासांसि बिभृयान्न मदकराणि मद्यान्यभ्यवहरेन्न यानमधिरोहेन्न मांसमश्नीयात् सर्व्वेन्द्रियप्रतिकूलांश्च भावान् दूरतः परिवर्ज्जयेत् ।”

चतुर्थे मासि स्थिरत्वमापद्यते गर्भस्तस्मात्तदा गर्भिणी गुरुगात्रत्वमधिकमापद्यते विशेषेण।

पञ्चमे मासि गर्भस्य मांसशोणितोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी कार्श्यमापद्यते विशेषेण।

षष्ठे मासि गर्भस्य बलवर्णोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी बलवर्णहानिमापद्यते विशेषेण।

सप्तमे मासि गर्भः सर्व्वभावैराप्यायते सहसा तस्मात्तदा गर्भिणी सर्व्वाकारैः क्लान्ततमा भवति।

अष्टमे मासि गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता रसवाहिनीभिः संवाहिनीभिर्मुहुर्मुहुरोजः परस्परत आददाते गर्भस्य सम्पूर्णत्वात् तस्मात्तदा गर्भिणी मुहुर्मुदा युक्ता भवति मुहुर्मुहुश्च ग्लाना तस्मात्तदा गर्भस्य जन्मव्यापद्भवत्योजसोऽनवस्थितत्वात् तच्चैवमभिसमीक्ष्याष्टमं मासमगर्भिण्यमित्याचक्षते कुशलाः।" इति चरके शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥

"स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा।
अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः॥
अकामतश्छर्द्दयति गन्धादुद्विजतेऽशुभात्।
प्रसेकः सदनञ्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते॥

तदा प्रभृत्येव व्यायामं व्यवायमपतर्पणमतिकर्षणं दिवास्वप्नं रात्रिजागरणं शोकं यानावरोहणं भयमुत्कटकासनं चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणञ्चाकाले वेगविधारणञ्च न सेवेत।

दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते।
स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते॥"

"इन्द्रियार्थांस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी।
गर्भाबाधभयात्तांस्तान् भिषगाहृत्य दापयेत्॥
सा प्राप्तदौहृदा पुत्त्रं जनयेत गुणान्वितम्।
अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम्॥
येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना।
प्रजायेत सुतस्यार्त्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये॥
राजसन्दर्शने यस्या दौहृदं जायते स्त्रियाः।
अर्थवन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते॥
दुकूलपट्टकौशेयभूषणादिषु दौहृदात्।
अलङ्कारैषिणं पुत्त्रं ललितं सा प्रसूयते॥
आश्रमे संयतात्मानं धर्म्मशीलं प्रसूयते॥
देवताप्रतिमायान्तु प्रसूते पार्षदोपमम्।
दर्शने व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते॥
गोधामांसाशने पुत्त्रं सुषुप्सुं धारणात्मकम्।
गवां मांसे च बलिनं सर्व्वक्लेशसहन्तथा॥
माहिषे दौहृदाच्छूरं रक्ताक्षं लोमसंयुतम्।
वराहमांसात् स्वप्नालुं शूरं सञ्जनयेत् सुतम्॥
मार्गाद्विक्रान्तजङ्घालं सदा वनचरं सुतम्।
सृमराद्विग्नमनसं नित्यभीतञ्च तैत्तिरात्॥
अतोऽनुक्तेषु या नारी समभिध्याति दौहृदम्।
शरीराचारशीलैः सा समानं जनयिष्यति॥

कर्म्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत्।
यथा यथा दैवयोगाद्दौहृदं जनयेद्धृदि॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये॥) चौरावीरुत्। इति शब्दचन्द्रिका॥ चौराइ इति भाषा॥

गर्भिणीपरिचर्य्या, स्त्री, (गर्भिण्या गर्भवत्या अवेक्षणं यत्नेन परिचर्य्या।) कुमारभृत्या। गर्भिणीपरिचर्य्या। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गर्भोपघातिनी, स्त्री, (गर्भं उपहन्तीति। उप + हन् + "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये।" ३।२।७८। इति णिनिः। गर्भं उपघातयतीति। हन् + णिच् णिनिः। इति केचित्।) अकृतौ वृषोपगमनाद्विवशात् यस्या गर्भपातो भवति सा गौः। गाबड़ाफेला गाइ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वेहत् २। इत्यमरः। २।९।६९॥

गर्म्मुत्, स्त्री, (गीर्य्यते भक्ष्यते प्राणिभिरिति। गॄ निगरणे + "ग्रो मुट् च।" उणां। १। ९७। इति उति मुडागमश्च।) तृणधान्यविशेषः। इत्यमरो भरतश्च॥ मयना इति ख्यातः। गड़ गड़ इति केचित्॥ (गीर्य्यते भक्ष्यते यद्वा गीर्य्यते विज्ञाप्यते विख्याप्यतेऽनेनेति। गॄ + उति मुट् च।) स्वर्णम्। नड़ः। इति मेदिनी। ते। १०७॥

गर्म्मूटिका, स्त्री, (गर्म्मुत इव उटं पत्त्रमस्याः। कप् + टाप् + अत इत्वञ्च। पृषोदरात् तकारलोपः।) व्रीहिभेदः। माड़ुया इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। गर्म्मूच्छद: २। इति रत्नमाला॥

गर्म्मोटिका, स्त्री, (गर्म्मूटिका + निपातनात् ऊकारस्योकारः।) जरड़ीतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गर्व्व, मदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) मद इह अहङ्कारः। नीचो गर्व्वति सम्पदा। इति दुर्गादासः॥

गर्व्वः, पुं, (गर्व्व मदे + भावे घञ्। यद्वा, गिरति मदमत्तस्यात्मानमुद्गिरतीव इति। गॄ निगरणे + "कॄगॄशॄदॄभ्यो वः।" उणां। १। १५५। इति वः।) अहङ्कारः। इत्यमरः। १।७।२२॥ (यथा, रामायणे। २। ३१। २०।
"यदि दुःखो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम्।
प्राप्य दुर्म्मनसा वीर! गर्व्वेण च विशेषतः॥")
अहङ्कारस्तथाख्यातं सर्व्वसंसारकारणम्।
अभिमानोऽधिभूतञ्च रुद्रस्तत्राधिदैवतम्॥"
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व॥
(अयं हि व्यभिचारिभावविशेषः। तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १५०।
"गर्व्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः।
अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत्॥")

गर्व्वाटः, पुं, (गर्व्वेण मदेन अटतीति। अट् + अच्। शकन्ध्वादित्वात् अलोपः।) द्वाःस्थितः। द्वारपालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गर्व्वितः, त्रि, (गर्व्वः सञ्जातोऽस्य। गर्व्व + "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्।" ५। २। ३६। इति इतच्। यद्वा, गर्व्व + कर्त्तरि क्तः।) गर्व्वयुक्तः। अहङ्कृतः। इति जटाधरः॥ (यथा, रघुः। ९। ५५।
"आविर्बभूव कुशगर्भमुखं मृगाणां
यूथं तदग्रसरगर्व्वितकृष्णसारम्॥")

गर्ह, ङ कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। ङ, गर्हते। कुत्सनं निन्दा। इति दुर्गादासः॥ (यथा, रामायणे। २। ८२। १०।
"स बाष्पकलया वाचा कलहंसस्वरो युवा।
विललाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितम्॥")

गर्ह, कि कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कि, गर्हयति गर्हति। इति दुर्गादासः॥ (यथा, भागवते। ६।७।१०।
"गर्हयामास सदसि स्वयमात्मानमात्मना॥"
तथा, तत्रैव। ४। ४। १०।
"जगर्ह साऽमर्षविपन्नया गिरा
शिवद्विषं धूमपथश्रमस्मयम्॥")

गर्हणं, क्ली, (गर्ह कुत्सने + भावे ल्युट्।) निन्दा। इत्यमरः। १। ६। १३॥

गर्हा, स्त्री, (गर्ह्यते निन्द्यते इति। गर्ह कुत्सने + "गुरोश्च हलः।" ३। ३। १०३। इति स्त्रियां अः ततष्टाप्।) निन्दा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। १८७।
"कुलपतनं जनगर्हां
बन्धनमपि जीवितव्यसन्देहम्।
अङ्गीकरोति कुलटा
सततं परपुरुषसंसक्ता॥")

गर्हितं, त्रि, (गर्ह्यते स्म इति। गर्ह + क्त। यद्वा, गर्हा सञ्जाताऽस्य। गर्हा + इतच्।) निन्दितम्। यथा, चाणक्ये। ५०।
"अतिदर्पे हता लङ्का अतिमाने च कौरवाः।
अतिदाने बलिर्बद्धः सर्व्वमत्यन्तगर्हितम्॥"

गर्ह्यः, त्रि, (गर्ह्यते निन्द्यते इति। गर्ह ङ निन्दायाम् + "ऋहलोर्ण्यत्।" ३। १। १२४। इति ण्यत्।) अधमः। निन्द्यः। इत्यमरः। ३। १। ५४॥ (यथा, मनुः। ५। १४९।
"पित्रा भर्त्रा सुतैर्व्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः।
एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्ये कुर्य्यादुभे कुले॥")

गर्ह्यवादी, [न्] त्रि, (गर्ह्यं वदतीति। गर्ह्य + वद् + "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये।" ३। २। ७८। इति णिनिः।) कद्वदः। इत्यमरः। ३। १। ३७॥

गल, भक्षे। स्रावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-स्रावे अकं-सेट्।) गलति। इति दुर्गादासः॥ (स्रावार्थे यथा, कथासरित्सागरे। ११। ५७।
"इति मे तव कल्याणमपश्यन्त्या गलन्त्यमी।
सन्तापक्वथिताः प्राणा इव बाष्पाम्बुबिन्दवः॥")

गल, क ङ स्रावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-अकं-सेट्।) स्रावः। क्षरणम्। क ङ, गालयते रक्तं क्षतस्य। इति दुर्गादासः॥

गलः पुं (गलति भक्ष्यमनेन । गल + करणे अच् । यद्वा गीर्य्यतेऽनेन । गॄ + करणे अच् ।) कण्ठः । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥ गला इति भाषा ॥ (यथा मनुसंहिता । १ । ११५ ।
"प्रजा न रञ्जयेद्यस्तु राजा रक्षादिभिर्गुणैः । अजागलस्तनस्येव तस्य राज्यं निरर्थकम् ॥") गलति क्षरति प्राणिरक्षार्थमिति । गल + अच् ।) सर्ज्जरसः । इति मेदिनी । ले । १२ ॥ धुना इति भाषा ॥ वंशभेदः । (गलति निःसरति आत्माद्यस्मादिति ।) शङ्करमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

गलकः पुं (गलति निःसरति आत्मानमस्य इति । गल क्षरणे + ण्वुल् ।) शङ्करमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

गलकम्बलः पुं (गले कम्बल इव ।) गवां गलनिकटस्थ कम्बलाकारचर्म्मविशेषः । सास्ना । इत्यमरः । २ । ९ । ६१ ॥ ("सास्ना गलकम्बलः ।" इत्युक्तत्वात् ।)

गलगण्डः पुं (गले गण्ड स्फोटक इव ।) गलरोगविशेषः । गलगण्ड इति भाषा । अथ गलगण्डाधिकारः । तत्र गलगण्डस्य सामान्यनिरुक्तिमाह ।
"निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले । महान् वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डं तमादिशेत् ॥" निबद्धो दृढः ऊनतो वा । मुष्कवत् अण्डवत् । गल इति हनुमन्ययोरधस्तात् । तथा च भोजः । "महान्तं सा मन्ययोर्वा हनुमन्या गलाश्रयम् । मुष्कवल्लम्बते तु गलगण्डं विनिर्दिशेत् ॥" ॥
कफात्मकमाह ।
"स्तब्धः सवर्णोऽथ गुरुः प्रवृद्धो मन्दव्यथः कण्डुयुतो हिमः स्यात् । मुखेन सर्पेण च शीतलम्बी कफात्मको मेदसमन्वितश्च ॥" [illegible] ॥
वातिकमाह ।
"तोदान्वितः कृष्णसिरावनद्धः श्यावोऽरुणो वा पवनात्मकस्तु । पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्ध्यपाकी यदृच्छया पाकमियात् कदाचित् । वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तोः भवेत्तथा तालुगलप्रशोषः ॥"
[illegible] ॥
मेदोजमाह ।
"स्निग्धो गुरुः पाण्डुरनिष्टगन्धो मेदोद्भवः कण्डुयुतोऽल्परुक्च । प्रलम्बतेऽलाबुवदल्पमूलो देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्तः ॥ स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तो- र्गलेन शब्दं कुरुते च नित्यम् ॥"
[illegible] ॥
असाध्यमाह ।
"कृच्छ्राच्छ्वसन्तं मृदुसर्व्वगात्रं संवत्सरातीतमरोचकार्त्तम् । क्षीणञ्च वैद्यो गलगण्डयुक्तं भिन्नस्वरं चैव नरं विवर्ज्जयेत् ॥" ॥
अथ गलगण्डचिकित्सा ।
"सर्षपान् शिग्रुबीजानि शणबीजातसीयवान् । मूलकस्य च बीजानि तक्रेणाम्लेन पेषयेत् । गलगण्डा गण्डमाला ग्रन्थयश्चैव दारुणाः । प्रलेपादस्य नश्यन्ति विलयं यान्ति सत्वरम् ॥ १ ॥ ... [illegible] ... लेपनं गलगण्डस्य [illegible] नाशनम् ॥ [illegible] ॥ २ ॥ [illegible] ॥ ३ ॥ [illegible] ॥ ४ ॥
तैलं पिबेच्चामृतवल्लिनिम्ब- हिंस्राभयावृक्षकपिप्पलीभिः । सिद्धं बलाभ्याञ्च सदेवदारु हिताय नित्यं गलगण्डरोगी ॥
[illegible] ॥ ५ ॥ [illegible] ॥ ६ ॥ [illegible] ॥ ७ ॥ [illegible] इति भावप्रकाशः ॥

गलग्रहः पुं (गलं कण्ठं गृह्णाति [illegible] इति । ग्रह + अच् । यद्वा गलस्य ग्रहः [illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] । [illegible] ॥ यथा —
"[illegible] ॥"
इति [illegible] ॥

अपि च ।
"आरम्भायस्वत्र यत्र प्रारम्भो न विद्यते । तथारिसुखय सर्व्वं तमेवाहुर्गलग्रहम् ॥"
इति राजमार्त्तण्डः ॥
(रोगविशेषः । यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ११ अध्याये ।
"मांसगुल्मे प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ॥"
"यस्य श्लेष्मा प्रकुपितस्तिष्ठत्यन्तर्गले स्थिरः । आशु संजनयेच्छोफं जायतेऽस्य गलग्रहः ॥"
इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ।
गलग्रहरोगवत् [illegible] पीडादायकत्वात् [illegible] बोध्यते । यथा स एष मे गलग्रहः । इति लोकव्यवहारः ।)

गलन्तिका स्त्री, (गलतीति । गल + झच् । ततः स्वार्थे कन् टाप् । "प्रत्ययस्थात्कात्पूर्व्वस्यात इदाप्यसुपः ।" ७ । ३ । ४४ । इति सूत्रेण अत इत्वम् ।) कर्करी । अल्पकलशी । इत्यमरः । २ । ९ । ३१ ॥ (यथा, काशीखण्डे ।
"दत्ता कान्या च वैशाखे दत्ते दत्ता गलन्तिका ॥")

गलमेखला स्त्री (गलस्य कण्ठस्य मेखलेव ।) गलरत्नम् । कण्ठाभरणविशेषः । तत्पर्य्यायः । सुखाली २ । इति हारावली । १७ ॥

गलव्रतः पुं (गले गिलनेऽव व्रतं नियमो यस्य ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गलशुण्डिका स्त्री (गलस्था शुण्डा शुण्डिका । गलस्य शुण्डिकेव ।) तालुमूलस्थजिह्विका । आलजिव इति भाषा ॥ (यथा माघकाव्ये । १९ । ८९ ।
"तालुन्य वांता यो[illegible] विधुर्के गलशुण्डिके ॥") तत्पर्य्यायः । घुण्टिका २ घण्टिका ३ कण्ठिका ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४८ ॥ राजा ४ ... गलशुण्डिका ६ जाली ७ ... ८ इति शब्दरत्नावली ॥ (तालुगतरोगविशेषः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २५ अध्याये ।
"छेद्या चतुर्दशैतेषु गलशुण्डिका ॥"
"जात श्लेष्मा प्रकुपितः कुरुते श्वयथुं तथा । आशु शोथं समुद्भूतं कुरुते गलशुण्डिकाम् ॥"
इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ।
तच्चिकित्सादिर्यथा —
"तत्र च अङ्गुल्यग्रेणोत्क्षिप्य [illegible] । [illegible] गलशुण्डिका । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति विद्यात् ।
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

ज्वरे प्रोक्तानि पथ्यानि यानि तानि महामते !।
न शैत्यं पिच्छिलं सेव्यं तैलं नैव गलामये ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चचत्वारिंशे-ऽध्याये ॥)

गलस्तनी, स्त्री, (गले स्तनाविव मांसपिण्डौ यस्याः।) छागी। इति हेमचन्द्रः। ४। ३४१ ॥

गला, स्त्री, (गलतीति। गल्+अच्। स्त्रियां टाप्।) अलम्बुषा। इति भावप्रकाशः ॥

गलाङ्कुरः, पुं, (गलरोधकोऽङ्कुरो यत्र।) गलरोगविशेषः। तत्पर्य्यायः। रोहिणी २। इति हेमचन्द्रः। ३। १३१ ॥ तस्य सम्प्राप्तिपूर्ब्बकलक्षणमाह माधवकरः।

"गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम्।
गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-
र्निहन्त्यसून् व्याधिरयञ्च रोहिणी ॥"

गलानिलः, पुं, (गले कण्ठदेशे अनिलः प्राणवायुर्यस्य।) मत्स्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। गड्डाटेयः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गलानिकः गलाविल इति च क्वचित् पाठः ॥

गलिः, पुं, (गिरति श्रमेण विना केवलं भक्षयतीति। गॄ+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां। ४। ११७। इति इन्। गुणः रस्य लत्वञ्च।) शक्तोऽप्यधूर्व्वहो वृषः। गड़िया गरु इति भाषा। तत्पर्य्यायः। दुष्टवृषः २। इति हेमचन्द्रः। ४। ३२९ ॥

गलितः, त्रि, (गल्+क्त।) पतितः। तत्पर्य्यायः। स्रस्तः २ ध्वस्तः ३ भ्रष्टः ४ स्कन्नः ५ पन्नः ६ च्युतः ७। इत्यमरः। ३। १। १०४ ॥ (यथा, भागवते। १। १। ३।

"निगमकल्पतरोर्गलितं फलं
शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ॥")

गलुः, पुं, (गलतीति। गल्+उन्।) मणिविशेषः। इति महाभारतम् ॥

गलेगण्डः, पुं, (गले गण्ड इव यस्य। अलुक् समासः।) पक्षिविशेषः। तत्पर्य्यायः। मर्कटः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (हाड़गिला इति भाषा ॥)

गलेस्तनी, स्त्री, (गले स्तनाविव मांसपिण्डौ यस्याः। अलुक् समासः।) छागी। इति राजनिर्घण्टः ॥

गल्भ, ङ ह्रत्ले। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) अन्तःस्थतृतीयोपधः। ङ, गल्भते लोकः प्रगल्भः स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥

गल्या, स्त्री, (गलानां कण्ठानां समूहः। "पाशादिभ्यो यः।" ४। २। ४९। इति यः।) गलसमूहः। कण्ठानां समूहः। इत्यमरः। ३। ३। ४३ ॥

गल्लः, पुं, गण्डः। इति हेमचन्द्रः ॥ गाल इति भाषा ॥

गल्लचातुरी, स्त्री, (गल्ले गण्डे गण्डमधिकृत्य चातुरी यस्याः यस्यां वा। संज्ञायां कप्।) उपधानविशेषः। इति जटाधरः ॥ गालवालिश इति भाषा ॥

गल्वर्कः, पुं, (गलुर्मणिविशेषः स इव अर्को दीप्तिर्यस्य।) चषकः। मद्यपानपात्रम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ५७० ॥ मसारवल्मणिः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते। ७। १५। ५३।

"मसारगल्वर्कसुवर्णरूप्य-
वज्रप्रवालस्फटिकैश्च मुख्यैः ॥")

गल्ह, ङ कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) अन्तःस्थतृतीयोपधः। ङ, गल्हते। इति दुर्गादासः ॥

गवयः, पुं, (गु ङ शब्दे+भावे अप्। गवं शब्दं याति प्राप्नोति गव इति शब्दं यातीति वा। गव+या+कः।) गलकम्बलशून्यगोसदृशपशुः। (यथा, रामायणे। २। १०३। ४२।

"व्याघ्रगोकर्णगवया विनेदुः पृषतैः सह ॥")

तत्पर्य्यायः। गवालूकः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वनगौः ३ वनभद्रः ४ महागन्धः ५। तन्मांसगुणौ। पटुपल्वम्। वृंहणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ वानरविशेषः। स तु वैवस्वतपुत्त्रः। यथा,—

"पुत्त्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः।
गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥"
इति रामायणम् ॥

गवयी, स्त्री, (गवय+जातौ गौरादित्वात् वा ङीष्।) गवयस्त्री। तत्पर्य्यायः। वनधेनुः २ भिल्लगवी ३। इति राजनिर्घण्टः ॥

गवराजः, पुं, (गवेन शब्देन राजते इति। राज्+अच्।) वृषः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

गवलं, क्ली, महिषशृङ्गम्। इत्यमरः। २। ९। १०० ॥

गवलः, पुं, (गवं शब्दं लातीति। ला+कः।) वनमहिषः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३४९ ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम्। ३२। १७।

"गवलालिकुलाहिनिभा विसृजन्ति पयः पयोवाहाः ॥")

गवाक्षः, पुं, (गवामक्षीव। "अक्ष्णोऽदर्शनात्।" ५। ४। ७६। इत्यच्। यद्वा, गावः रश्मयः अक्ष्णुवन्ति व्याप्नुवन्ति अनेन इति। अक्षू व्याप्तौ +अकर्त्तर्य्यर्थे घञ्।) गवामक्षीव यः। जानालार जाली इति भाषा ॥ (यथा, रघुः। ७। ७।

"उत्पक्ष्मलीलागतिरागवाक्षा-
दलक्तकाङ्कां पदवीं ततान ॥")

तत्पर्य्यायः। वातायनम् २। इत्यमरः। २। २। ९ ॥ वधूटगयनम् ३ जालम् ४ जालकम् ५। इति कोषान्तरम्। इति भरतः ॥ वानरविशेषः। इति मेदिनी। क्षे। ३५ ॥ स तु वैवस्वतपुत्त्रः। यथा, रामायणे।

"पुत्त्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः।
गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥"

गवाक्षी, स्त्री, (गां भूमिमक्ष्णोति व्याप्नोतीति। अक्षू व्याप्तौ+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्। स्त्रियां ङीप्।) गोडुम्बा। इत्यमरः। २। ४। १५६ ॥ गोमुक् इति भाषा ॥ इन्द्रवारुणी। राखाल शसा इति भाषा ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"ऐन्द्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी गर्जचिर्भटा।
मृगेर्व्वारुः पिटङ्कोटी विशाला च मृगादनी ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

व्यवहारोऽस्य यथा,—

"चित्रकं शृङ्गवेरञ्च तथादन्ती गवाक्ष्यपि ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वालरोगाधिकारे ॥

मासालाड़ु इति क्वचित् भाषा ॥) शाखोटः। शेओड़ा इति भाषा ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ अपराजिता। (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"गवाक्ष्यश्वखुरी श्वेता श्वेतभण्डापराजिता।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥")

गवाची, स्त्री. (गवि भूमौ अञ्चति गच्छतीति। अञ्च+क्विप्। ङीप्। "अवङ् स्फोटायनस्य।" ६। १। १२३। इत्यवङ्।) मत्स्यविशेषः। पाँकाल माछ् इति भाषा ॥ अस्य गुणाः। अजीर्णकारित्वम्। गुरुत्वम्। श्लेष्मप्रकोपनत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥

गवादनं, क्ली, (अद्यते भक्ष्यते इति। अद्+कर्म्मणि ल्युट्। ततः षष्ठीतत्पुरुषः।) घासः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

गवादनी, स्त्री, (गवादन+गौरादित्वात् ङीष्।) इन्द्रवारुणी। (अद्यतेऽस्यामिति। अद्+अधिकरणे ल्युट्। ततः षष्ठीतत्पुरुषस्ततः स्त्रियां ङीप्।) गवां घासभक्षणाधारः। इति मेदिनी। ने। १७९ ॥ गरुर घास खाइवार गड़ा इति भाषा ॥ नीलापराजिता। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः,—

"गवाक्ष्यश्वखुरी श्वेता श्वेतभण्डापराजिता।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गवालूकः, पुं, (गवेन शब्देन अलति पर्य्याप्नोतीति। अल्+वाहुलकात् ऊकण्।) गवयः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गवाशनः, पुं, (गामश्नातीति। अश ग भोजने+ल्युः।) गोभक्षकः। मुचि इति भाषा ॥ यथाह कश्चित्।

"माताप्येका पिताप्येको मम तस्य च पक्षिणः।
अहं मुनिभिरानीतः स चानीतो गवाशनैः ॥"

गवाषिका, स्त्री, लाक्षा। इति रत्नमाला ॥ गवाधिकापि पाठः ॥ (गवायिका इति क्वचित् पाठः ॥)

गवीश्वरः, पुं, (गवामीश्वरः। पक्षे अवङादेशाभावः।) गवां स्वामी। तत्पर्य्यायः। गोमान् २ गोमी ३। इत्यमरः। २। ९। ५८ ॥ गवेश्वरोऽपि ॥

गवेडुः, स्त्री, (गवे गवार्थं दीयते इति। दा+मृगय्वादित्वात् कुः। पृषोदरात् दकारस्य डत्वम्। तत्पुरुषे कृतीत्यलुक्।) धान्यविशेषः। इत्यमरः। २। ९। २५ ॥ गड़गड़ इति भाषा ॥

गवेधुः, पुं, (गवे गवार्थं धीयते इति। धा+कुः। तत्पुरुषे कृतीत्यलुक्। यद्वा, गवि भूमौ एधते इति। गो+एध वृद्धौ+कुः।) गवेडुः। इति भरतः ॥ (क्वचित् स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा,—

'गवेधुका तु विद्वद्भिर्गवधुः कथिता स्त्रियाम् ।
गवेधुः कटुका स्वाद्वी कार्श्यकृत् कफनाशिनी ।"
इति भावप्रकाशः ।)

गवेधुक क्ली (गवेधुरिव कायतीति । कै+क ।) गैरिकम् । इति राजनिर्घण्टः । (तृणधान्यविशेषः । गडगडि इति भाषा । यथा —
'चिल्लीलट्वाकलीशीका कुकुटकगवेधुकम् ।
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठाध्याये ।
सर्पविशेषे पुं । यथा सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ।
"महासर्पः शङ्खपाली लोहिताक्षो गवेधुकः परिसर्प" इत्यादयः ।)

गवेधुका स्त्री (गवेधु+स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) तृणधान्यविशेषः । गडगड द्धान इति च भाषा । (यथा विष्णुपुराणे । १ । ६ । २५ ।
'श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्त्तिला सगवेधुकाः' ।) तत्पर्य्यायः । गवेडुः २ । इत्यमरः । २ । ९ । ५२ । गवेधुः ३ गवेडुका ४ । इति तट्टीका । गुन्द्रा ५ गोजिह्वा ६ गुन्द्रा ७ गुत्थ ८ । इति रत्नमाला । नागबला । इति राजनिर्घण्टः । (अस्याः पर्य्याया यथा —
"गाङ्गेरुकी नागबला झषा ह्रस्वगवेधुका ।
खरयष्टिका विश्वदेवा गोरक्षतण्डुली ॥
इति च वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

गवेरुक क्ली (गां भूमिमीर्ते उत्पत्तिकारकत्वेन प्राप्नोतीति । गो+ईर+बाहुलकादुकञ् ततो ऽवङादेशः ।) गैरिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

गवेषका स्त्री (ईष्टे इति । ईष्+ण्वुल् । ततो गवामीष्टः । स इव कायतीति । कै+क ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । गोरक्षचाउलिया । इति भाषा । (गुणान्योऽस्या गोरक्षतण्डुलाशब्दे ज्ञातव्या ।)

गवेष त क मार्गणे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-परं सकं सेट् ।) मार्गोऽन्वेषणः । अजगवेषत गुणं गुणी । इति दुर्गादासः ।

गवेषणा स्त्री स्त्री (गवेष+भावे युच् ।) अन्वेषणा । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ।

गवेषित त्रि (गवेष्यते स्म इति । गवेष+क्त ।) अन्वेषितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ।

गवोत्थ पुं उत्तमगवः । गोवृन्द प्रधानः । इति सुभूतिः ।

गव्य त्रि (गोरिदं गोर्विकारो वा । "गोपयसो र्यत् ।" ४ । ३ । १६० । इति यत् । "वान्तो यि प्रत्यये ।" ६।१।७९ । इति अव ।) गवां सम्बन्धि । तत्तु दुग्धगोमयादि । इत्यमरः । २ । ९ । ६० । (यथा रघुः । १।८१ ।
"संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन च ।")
मौर्व्विकम् । इति मेदिनी । ये । १७ ।

गव्य क्ली (गवि भवं साधु । गो+यत् । ततोऽवः ।) ज्या । (ग इव मेघे साधु इति ।) रोचनम् । इति मेदिनी । ये । १७ ।

गव्या स्त्री (गवां समूहः । "अन्योरवात् ।" ४ । २ । १० । इति अवः । "वान्तो यि प्रत्यये ।"
६ । १ । ७९ । इति अव ।) गोसमूहः । तत्पर्य्यायः । गोत्रा २ । इत्यमरः । २ । ९ । ६० ।
गव्यूतिः । (गवि हिता साधुः । गो+यत् । तत टाप् ।) ज्या । इति हेमचन्द्रः । गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ।

गव्यूत क्ली (गोयूतिः । "गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम् । 'अध्वपरिमाणे च' । ६ । १ । ७९ । इत्यस्य वार्त्तिकं इति अव । पृषोदरादित्वात् इकारलोपे साधुः ।) क्रोशः । गव्यूतिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५१ ।

गव्यूति स्त्री पुं (गोयूतिः । "गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम् । 'अध्वपरिमाणे च' । ६ । १ । ७९ । इत्यस्य वार्त्तिकं इति अव ।) द्विसहस्रधनुः । इति शब्दार्णवः । क्रोशद्वयम् । (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४०९ ।
गव्यतिमात्रमासन्ने दवीयानपि धैर्य्यवान् ।
धुन्वन् कराभ्यां मधुपान् धावति स्म स धीरधीः ॥)
तत्पर्य्यायः । क्रोशयुगम् २ । इत्यमरः । २ । १ ।
१८ । गव्यूतम् ३ गोरुतम् ४ गोतमम् ५ । इति भरतधृतवाचस्पतिः । गव्या ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५२ ।

गह त क गहने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) गहनं दुर्ब्बोधः । गहयति शास्त्रं जडधीः । दुःखेन जानातीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

गहन क्ली (गाह्यते दुःखमनेनास्मिन्निति । गाह्+बहुलमन्यत्रापि इति युच् लघुगहनयोरिति निर्द्देशात् वा ह्रस्वः । यद्वा गह त क गहने+ल्युट् ।) वनम् । इत्यमरः । २ । ४ । १ । (यथा गोः रामायणे । ६ । ९ । ६ ।
सत्रीव्यं हैव तद्वीव मया सर्व्वं प्रतिश्रुतम्
निलीय गहने शून्ये भयसुतस्य राघवात् ॥)
गह्वरम् । दुःखम् । इति मेदिनी । ने । ५७ ।
(पुं विष्णुः । दुर्ज्ञेयत्वादस्य तथात्वम् । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ५४ ।
"करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः ।"
"सर्व्वस्वरूपं सामर्थ्यं चेष्टितं तस्य ज्ञातुं न शक्यते इति गहनः ।" इति भाष्यम् ।)

गहन त्रि (गाह्यते दुःखेन गम्यते इति । गाह+युच् । लघुगहनयोरिति निर्द्देशात् वा ह्रस्वः ।) दुर्गमः । दुष्प्रवेशः । तत्पर्य्यायः । कलिलम् २ । इत्यमरः । ३ । ४ । १ । (यथा रामायणे । ३ । १ । ७२ ।
"गहनेष्वाश्रमाग्र्येषु नीलाविहगाभ्यसेन ।
रमन्ते तापसास्तत्र चापयन्त सुदारुणा ।")

गहना स्त्री अलङ्कारः । इति देवीपुराणम् ।

गह्वरं क्ली (गाह्यते इति । गाह+"ह्विवरच्छत्वरेति ।" उणा । ३ । १ । इति वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) गुहा । (यथा रघुः । २ । २६ ।
"गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घं
गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ।" ॥)
गाह्यते विमुह्यते अत्रानेन इति ।) दम्भः ।
इत्यमरः । २ । ३ । ६ । वनम् । इति मेदिनी । रे । १४९ । रोदनम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ३८ । (गहने त्रि । यथा भागवते । १ । ६ । १३ ।
तत्त्वेणुशरस्तम्बकुशकीचकगह्वरम् ।
एक एवातियातोऽहमद्राक्षं विपिनं महत् ।")

गह्वर पुं (गाह्यते विलुप्यते इति । गाह विलोडने+ "छित्वरच्छत्वरेति । उणा । ३ । १ इति वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः) निकुञ्जः । इति मेदिनी । रे । १४९ ।

गह्वरी स्त्री (गह्वर+स्त्रियां ङीष् ।) गुहा इति शब्दरत्नावली ।

गा ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-सकं सेट् ।) ङ गाते । इति दुर्गादासः ।

गा ह लि स्तुतौ । जक्षादि । इति कविकल्पद्रुमः । (ह्वां परं सकं अट् ।) ह वैदिकः । लि जगाति । इति दुर्गादासः ।

गा स्त्री (जगाति स्तौति अनया । गा स्तुतौ+क्विप् ।) गाथा । इति पुरुषोत्तमः ।

गाङ्ग त्रि (गङ्गाया इदमिति अण् ।) गङ्गासम्भृतम् । इति मेदिनी । गे । ५ । (यथा कुमारे । ५ । ३७ ।
त्रिस्रोतसं वहति यो गगनप्रतिष्ठां ज्योतींषि वर्त्मनि च येन दिवश्चरन्ति ॥"
[illegible]
त्वया न गाङ्गं सलिलैर्दिवश्च्युतैः ।"
मेघधाराविनिःसृते जलविशेषे क्ली । तद्यथा दिक यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
मन्त्राम्बरीक्ष चतुर्व्विधम् । तद्यथा धारं कारं तौषारं हैममिति । तेषां धारं प्रधानं लघुत्वात् । तत्पुनर्द्विविधं गाङ्गं सामुद्रञ्चेति । तत्र गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायशो वर्षति तयोर्द्वयोरपि परीक्षां कुर्व्वीत शाल्यन्नपिण्डमकुथितमविदग्धं रजतभाजनोपहितं वर्षति देवे बहिष्कुर्व्वीत स यदि मुहूर्त्तं स्थितस्तादृश एव भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्यं वर्णान्यत्वे सिक्थप्रक्लेदे च सामुद्रमिति विज्ञातव्यम् । तन्नोपादेयम् । सामुद्रमप्याश्वयुजे मासि वर्षितं गाङ्गवद् भवतीति ।
अस्य परीक्षा यथा —
"गाङ्गं सामुद्रविज्ञानं कथयिष्यामि साम्प्रतम् ।
धारितं येन मानेन लक्ष्यते येन सत्यम् ॥
शीतं शुद्धं सितं स्वच्छं चतुर्हस्तप्रमाणकम् ।
एकाङ्गिकहेलाय चतुश्चतुष्कोणेषु वर्षणे ।
तस्मात् परीक्ष्यते तोयं शुद्धं रौप्यमयोऽपि वा ।
कांस्यपात्रे समाहृत्य परीक्षेत विचक्षणः ।
शुद्धकर्मा न तत्प्रश्ना चेतनाऽऽगेहमस्य वा ।
पिच्छिला तत्र संसिक्ता चान्यथा भाति वा दृढ ।
चैता च विम्मया पिष्टो मृदृश विकर्त यत् ।
तत्तद्व गाङ्गमिति परीक्षा हि प्रभावते ।
तदाद्यैव सतिमान् वस्त्र मेध्य इत्यादनम् ।
अन्यस्मिन्नपि वर्णायां कवलेन्नौषधिचारकम् ।
तद्यु गव्याकवा चाहि सत्य रामा विचारतः ।
गाङ्गोदकस्य हदि स्यात्द्वयं वा परीक्षणं ।"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमोऽध्यायः ।)

गङ्गागर्भजातत्वात् सुवर्णमपि । इति महाभारतम् ॥)

गाङ्गः, पुं, (गङ्गाया अपत्यं पुमानिति । "शिवादिभ्योऽण् ।" ४ । १ । ११२ । इत्यण् ।) भीष्मः । (यथा, हरिवंशे । ३२ । ११२ ।
"गाङ्गं देवव्रतं नाम पुत्त्रं सोऽजनयत् प्रभुः ।
स तु भीष्म इति ख्यातः कौरवाणां पितामहः ॥"
अस्य जन्मवृत्तान्तादिकं भीष्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) कार्त्तिकेयः । इति मेदिनी । गे । ५ ॥

गाङ्गटः, पुं, (गाङ्गे गङ्गातीरादौ अटति भ्रमतीति । अट् + अच् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) मत्स्यभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ चिङ्गिड़ि माछ इति भाषा ॥ (चिङ्गिटशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम् ॥)

गाङ्गटकः, पुं, (गाङ्गे गङ्गातीरादौ अटतीति । अट् + ण्वुल् ।) गाङ्गटमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

गाङ्गटेयः, पुं, (गाङ्गे अटतीति । अट गतौ + बाहुलकात् एयः ।) गाङ्गटमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

गाङ्गायनिः, पुं (गङ्गाया अपत्यं पुमान् । "तिकादिभ्यः फिञ् ।" । ४ । १ । १५४ । इति फिञ् ।) भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कार्त्तिकेयश्च ॥

गाङ्गेयं, क्ली, (गङ्गाया अपत्यम् । "शुभ्रादिभ्यश्च ।" ४ । १ । १२३ । इति ढक् । गङ्गाजातत्वादस्य तथात्वम् ।) स्वर्णम् । (यदुक्तं महाभारते वनपर्व्वणि ।
"यं गर्भं सुषुवे गङ्गा पावकाद्दीप्ततेजसम् ।
तदुल्बं पर्व्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत ॥")
धुस्तूरः । कशेरु । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥ मुस्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य पर्य्यायाः यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"भेघाख्यं मुस्तकं मुस्ता गाङ्गेयं भद्रमुस्तकम् ॥"
गङ्गाजातजलादौ त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ३ । ३४ ।
"योगमास्थाय धर्म्मात्मा वायुभक्षो जितेन्द्रियः ।
गाङ्गेयं वार्य्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान् ॥")

गाङ्गेयः, पुं, (गङ्गाया अपत्यं पुमान् । "शुभ्रादिभ्यश्च ।" ४ । १ । १२३ । इति ढक् ।) भीष्मः । (यथा, देवीभागवते । २ । ४ । ३७ ।
"वसुदेवं विदित्वैनं सुखं भद्र सुतोद्भवम् ।
गाङ्गेयोऽयं महाभाग ! भविष्यति बलाधिकः ॥"
अस्य लब्धविवरणं तत्रैव २ अध्याये तथा भीष्मशब्दे विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥) कार्त्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।१।१३८।१३।
"आग्नेयः कृत्तिकापुत्त्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि ।
श्रूयते, भगवान् देवः सर्व्वदेवमयो गुहः ॥")
इल्लिशमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भद्रमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

गाङ्गेरुकी, स्त्री, (गाङ्गं जलविशेषमीरयतीति । ईर गतौ क्षेपणे च + "मृगय्वादयश्च ।" उणां । १ । ३८ । इति कुः । ततः स्वार्थे कन् गौरादित्वात् ङीष् ।) गोरक्षतण्डुला । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये । "क्षीरवृक्षफलजाम्बवराजादनतोदनतिन्दुकवकुलधन्वनाश्मन्तकाश्वकर्णफल्गुपरूषकगाङ्गेरुकीपुष्करवर्त्तिबिल्वबिम्बीप्रभृतीनि ॥"
यथास्याः पर्य्यायाः ।
"गाङ्गेरुकी नागबला भाषा ह्रस्वगवेधुका ।
खरवल्लरिका बिम्ब-भेदा गोरक्षतण्डुली ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
यथास्या गुणाः ।
"गाङ्गेरुकी करीरञ्च बिम्बीतोदनधन्वनम् ।
मधुरं सकषायञ्च शीतं पित्तकफापहम् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)

गाङ्गेष्ठी, स्त्री, (गाङ्गे गङ्गादिगङ्गातीरतटे तिष्ठतीति । स्था + कः अलुक् । गौरादित्वात् ङीष् ।) काटशर्क्करालता । इति हारावली । २१० ॥ नटा इति भाषा ॥

गाञ्जिकायः, पुं, वर्त्तिकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गाढ़ं, क्ली, (गाह्यते स्म इति । गाह विलोड़ने + क्तः ।) अतिशयः । दृढ़म् । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६१० ।
"आलिङ्गति सा गाढ़ं पुनः पुनर्यामिनीप्रथमे ॥")
तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः । १ । १ । ७० ॥ (यथा, रघुः । ६ । ७२ ।
"असमफेनमुखा तपस्विगाढ़ां
तमसां प्राप नदीं तुरङ्गमेण ॥")

गाढ़मुष्टिः, पुं, (गाढ़ा दृढ़ा मुष्टिर्यत्र । दृढ़मुष्टया धारणादस्य तथात्वम् ।) खड्गः । कृपणे त्रि । इति मेदिनी । टे । ६१ ॥ (दातृत्वाभावादेवास्य तथात्वम् ॥)

गाढ़ावटी, स्त्री, (गाढ़ा दृढ़ा वटी वटिका यत्र । निपातनात् पुंवद्भावाभावः ।) चतुरङ्गक्रीड़ामध्ये क्रीड़ाविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि ।
गाढ़ावटीति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति ॥"

गाणपत्यः, त्रि, (गणपतिर्गणेश उपास्यदेवो यस्य । गणपति + ष्यः । केचित्त्विच्छन्ति अश्वपत्यादिभ्यश्चेति गणापवादोऽण् । तत्र गाणपत इति साधुः ।) गणेशोपासकः । इत्यागमः ॥ (गणपतेर्भावः कर्म्म वा "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च ।" ५ । १ । १२४ । इति ष्यञ् ।) गणपतिसम्बन्धी । गणपतिभावे क्ली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८५ । ६७ ।
"प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥")

गाणिक्यं, क्ली, (गणिकानां वेश्यानां समूहः । "गणिकाया यञिति वक्तव्यम् ।" ४ । २ । ४० । इत्यस्य वार्त्ति इति यञ् ।) गणिकासमूहः । बहुवेश्या । इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥

गाण्डिवः, पुं, क्ली, (गाण्डिर्ग्रन्थिरस्यास्तीति । गाण्डि + "गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् ।" ५ । २ । ११० । इति वः ।) अर्ज्जुनधनुः । (यथा, महाभारते । ३ । २३५ । ३० ।
"धनुर्ग्राहश्चार्ज्जुनः सव्यसाची
धनुश्च तद्गाण्डिवं भीमवेगम् ॥")
धनुर्मात्रम् । इति मेदिनी ॥ वे । ३६ ॥

गाण्डीवः, पुं, क्ली, (गाण्डिर्ग्रन्थिः । "कृदिकारान्तादिति ।" ङीषि कृते गाण्डी । सा विद्यते अस्य । "गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् ।" ५ । २ । ११० । इति वः ।) अर्ज्जुनधनुः । इत्यमरः । २ । ८ । ८४ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४२ । १ ।
"यन्मां पूर्व्वमिहापृच्छः शत्रुसेनानिवर्हणम् ।
गाण्डीवमेतत् पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ॥"
एतद्धनुर्हि ब्रह्मादयोऽपि आदौ धृतवन्तः । यदुक्तं तत्रैव । ४ । ४२ । ५—८ ।
"एतद्वर्षसहस्रन्तु ब्रह्मा पूर्व्वमधारयत् ।
ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजापतिरधारयत् ॥
त्रीणि पञ्चशतञ्चैव शक्रोऽशीतिञ्च पञ्च वै ।
सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ॥
पार्थः पञ्च च षष्टिञ्च वर्षाणि श्वेतवाहनः ।
महावीर्य्यं महद्दिव्यमेतद्धनुरनुत्तमम् ॥
एतच्च मानुषं प्राप्तं वरुणाच्चारुदर्शनम् ।
पूजितं सुरमर्त्त्येषु बिभर्त्ति परमं वपुः ॥"
खाण्डवदाहनार्थं हि वह्निना वरुणसकाशादानीयधनुरेतदर्ज्जुनाय प्रदत्तम् । तत्कथा यथा, महाभारते । १ । २२६ । १—६ ।
"एवमुक्तः स भगवान् धूमकेतुर्हुताशनः ।
चिन्तयामास वरुणं लोकपालं दिदृक्षया ॥
आदित्यमुदके देवं निवसन्तं जलेश्वरम् ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास पावकम् ॥
तमब्रवीद्धूमकेतुः प्रतिगृह्य जलेश्वरम् ।
चतुर्थं लोकपालानां देवदेवं सनातनम् ॥
सोमेन राज्ञा यद्दत्तं धनुश्चैवेषुधी च ते ।
तत् प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथञ्च कपिलक्षणम् ॥
कार्य्यञ्च सुमहत् पार्थो गाण्डीवेन करिष्यति ।
चक्रेण वासुदेवश्च तन्ममाद्य प्रदीयताम् ॥
ददानीत्येव वरुणः पावकं प्रत्यभाषत ।
तदद्भुतं महावीर्य्यं यशःकीर्त्तिविवर्द्धनम् ॥
सर्व्वशस्त्रैरनाधृष्यं सर्व्वशस्त्रप्रमाथि च ।
सर्व्वायुधमहामात्रं परसैन्यप्रधर्षणम् ॥
एकं शतसहस्रेण सम्मितं राष्ट्रवर्द्धनम् ।
चित्रमुच्चावचैर्व्वर्णैः शोभितं श्लक्ष्णमव्रणम् ॥
देवदानवगन्धर्व्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ।
प्रादाच्चैव धनूरत्नमक्षय्ये च महेषुधी ॥"
"तत्र दिव्यं धनुःश्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा ।
गाण्डीवमुपसंगृह्य बभूव मुदितोऽर्ज्जुनः ॥")
कार्म्मुकम् । इति मेदिनी । वे । ३६ ॥

गाण्डीवी, [न्] पुं, (गाण्डीवोऽस्यास्य । गाण्डीव + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) अर्ज्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अर्ज्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गाता, [ऋ] त्रि, (गायतीति । गै गाने + तृच् ।) गायकः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ५४ । ११ ।
"गाता चतुर्णां वेदानामुद्गाता प्रथमत्विजाम् ॥"

गातु पुं (गायतीति । गै गाने + 'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च ।' उणां । १ । ७३ । इति तु ।) कोकिलः । भ्रमरः । गन्धर्व्वः । इति मेदिनी । ते । १५ ॥ (गाति गच्छतीति । गा ङ गतौ + कमिमनीतिसूत्रे गानिर्द्देशात् तुः । पथिकः । इति उज्ज्वलदत्तः ॥ गै गाने + भावे तु । गानम् । यथा ऋग्वेदे । ४ । ५१ । १ ।
'गातु ज्योतिष्कृण्वती जनाय ।' "गातु गानम् ।" इति भाष्यम् ॥ गाति गच्छत्यत्र इति । गा ङ गतौ + अधिकरणे तु । गमनीयः पन्थाः । यथा ऋग्वेदे । ६ । ८५ । ४ । 'उरु णो गातु कृणु सोममीढ्वः ।" 'गातु गन्तव्यमार्गम् ।" इति भाष्यम् ॥ पृथिवी । यथा तत्रैव । ३ । ३१ । १५ ।
इन्द्रो नृभिरजनद्दीद्यानः साकं सूर्य्यमुषसं गातुमग्निम् । "गातु पृथिवीम् । इति भाष्यम् ॥ गा ङ लि स्तुतौ + भावे तुः । स्तवः । यथा तत्रैव । ४ । ४ । ६ । 'स ते जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत् ।"
गातु स्तवम् । इति भाष्यम् ॥ उपायः । यथा तत्रैव । ५ । ६५ । ४ । 'मित्रो अंहोश्चिदादुरु क्षयाय गातु वनते ।' 'गातुमुपायम् । इति भाष्यम् ॥)

गातुः त्रि (गाति कोपं गच्छतीति । गा ङ गतौ + कमिमनीति ।' उणां । १ । ७३ । इति गानिर्द्देशात् तुः ।) रोषणः । इति मेदिनी । ते । १५ ॥ (गायतीति । गै गाने + तुः ।) गायनः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

गात्र त क ङ शैथिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां आत्म अक सेट ।) दन्त्यवर्गमध्यः । गात्रयते गात्रापयते । इति दुर्गादासः ॥

गात्रं क्ली (गच्छत्यनेन । गम + गमेरा च । उणां । ४ । १६८ । इति त्रन् आकारादेशश्च) हस्तिपूर्व्वजङ्घादिदेशः । हस्त्यग्रपदादिसम्मुखभागः । (यथा माघे । १८ । ४६ ।
आपस्फाराञ्जनगात्रस्य भूमि
नि साधारङ्कत्नोऽवाङ्मुखस्य ॥
"लूनगात्रस्य छिन्नजङ्घस्य ।' इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥ ॥ गच्छति मरणात परं स्वकारणं भूतपञ्चत्वं प्राप्नोति यद्वा गम्यते स्थानात् स्थानान्तरं प्राप्यते अवस्थान्तरं वाऽनेन इति ।) अङ्गम् । इति मेदिनी । रे । २३ । हस्तपादाद्यवयवसमुदयः । गा इति भाषा । (यथा महाभारते । १ । १५४ । ३० ।
'अद्य गात्राणि ते कङ्काः श्वानो गोमायवस्तथा ।
कर्षन्तु भुवि सहृष्टा निहतस्य मया मृधे ॥")
तत्पर्य्यायः । कलेवरम् २ वपुः ३ संहननम् ४ शरीरम् ५ वर्ष्म ६ विग्रहः ७ कायः ८ देहः ९ मूर्त्तिः १० तनुः ११ तनूः १२ । इत्यमरः । २ । ६ । ७० ॥ इन्द्रियायतनम् १३ अङ्गम् १४ क्षेत्रम् १५ भूघनः १६ सतकारणम् १७ बेरम् १८ घघरः १९ घनः २० बन्धः २१ पुरम् २२ पिण्डः २३ पुद्गलम् २४ । इति हेमचन्द्रः । भूतात्मा २५ स्वर्गलोकेशः २६ स्कन्धः २७ पञ्जरः २८ कुलम् २९ बलम् ३० । इति जटाधरः ॥
(गात्रवादनादि निषेधो यथा —
'गात्रवक्त्रनखैर्वाद्यं हस्तकेशावधूननम् ।
तोयाग्निपूज्यमध्येन यानं धूमं शवाश्रयम् ॥
मद्यातिसक्तिं विश्रम्भस्वातन्त्र्ये स्त्रीषु च त्यजेत् ॥
इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)

गात्रभङ्गा स्त्री (गात्रस्य भङ्गोऽवसादो यस्याः ।) शूकशिम्बी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गात्रमार्ज्जनी, स्त्री (गात्रं मृज्यतेऽनयेति । मृज + ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) शरीरमार्ज्जनार्थं वस्त्रम् । इति लोकप्रसिद्धिः । गामोछा इति भाषा ॥

गात्रसङ्कोची, [न्] पुं (गात्रं सङ्कोचयतीति । सम् + कुच + णिच + णिनिः । यद्वा गात्रस्य सङ्कोचो ।) जाहकजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गात्रसम्प्लवः पुं (गात्रेण सम्प्लवते भासते सन्तरति जले इत्यर्थः । सम + प्लु + अच ।) प्लवपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०६ ॥

गात्रसम्मितः पुं (गात्रं सम्मितं उत्पन्नावयवमात्रं यत्र ।) गात्रावयवोत्पत्तिः । यथा —
'पादं उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ गात्रसम्मिते ।
पादोनं व्रतमाचर्य्य हत्वा गर्भमचेतनम् ॥
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णे गर्भे चेतःसमन्विते ।
द्विगुणं गोव्रतं कुर्य्यात् प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥
मध्यमवचनं भवदेवेन व्याख्यातम् ।] यदा लगुडाद्यभिघातेन गौर्जीवति गर्भमात्रपातो भवति तदोत्पन्नगर्भमात्रपाते यथोक्तप्रायश्चित्तपादाचरणम् । गात्रावयवोत्पत्तौ प्रायश्चित्तपादद्वयम् । सकलगात्रसम्पत्तौ प्रायश्चित्तपादत्रयम् । चैतन्ययुक्तगर्भघाते कृत्स्नमेव प्रायश्चित्तमूहनीयम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

गात्रानुलेपनी स्त्री (गात्रमनुलिप्यतेऽनया इति । अनु + लिप + ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) गात्रानुलेपनयोग्यं घृष्टं पिष्टं वा सुगन्धिद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । वर्त्तिः २ वर्णकम् ३ विलेपनम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १३३ ॥

गायकः त्रि (गायतीति । गै गाने + ण्वुल्कन् । ३ । १ । १४६ । इति थकन् ।) गायकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गाथा स्त्री (गीयते इति । गै गाने + 'उषिकुषिगार्त्तिभ्यस्थन् ।' उणां । २ । ४ । इति थन् स्त्रियां टाप् ।) श्लोकः । (यथा महाभारते । ३ । ८५ । ३० ।
'गाथा च गीतिका चापि तस्य सम्पद्यते नृप ॥') संस्कृतान्यभाषा । सा तु प्राकृतभाषा । गेयम् । तच्च गीतम् । (यथा मनुः । ९ । ४२ ।
'अत्र गाथा वायुगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः ।
यथा बीजं न वप्तव्यं पुंसा परपरिग्रहे ॥') वृत्तम् । तत्तु अचरसङ्ख्यातं पद्यम् । इति मेदिनी । थे । ६ ॥

गाध ऋ ङ प्रतिष्ठायाम् । ग्रन्थे । लिप्सायाम् इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां आत्म प्रतिष्ठायां सक अन्यत्र अक सेट ।) ऋ अजगाधत् । ङ गाधितासे नभो भूयः इति भट्टिः । गाधते मालिकः स्रजः । इति दुर्गादासः ॥

गाध पुं (गाध प्रतिष्ठायां लिप्सायाञ्च + भावे घञ् ।) स्थानम् । (यथा, महाभारते । १ । २१ । १३ ।
'अनाद्यादिनगाधञ्च पातालतलमव्ययम् ॥) लिप्सा । इति हेमचन्द्रः ॥ (कूलम् । परपारम् यथा महाभारते । ७ । ११३ । २ ।
"द्वीपो य आसीत् पार्थानामगाधे गाधमिच्छताम् ॥ सुखोत्तरणीये त्रि । यथा रघुः । ४ । ४ ।
'सरितः कुर्व्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्द्दमान् ।
यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥ स्त्रियां टाप् । गायत्रीरूपिणी महादेवी यथा देवीभागवते । १२ । ६ । ४० ।
'गौतमी गामिनी गाधा गन्धर्व्वाप्सरसेविता ॥
'गाधा प्रतिष्ठारूपिणी । इति तट्टीका ॥)

गाधिः पुं (गाधते उच्चपदं लिप्सतीति । गाधृ लिप्सायाम् + 'सर्व्वधातुभ्य इन् ।' उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) चन्द्रवंशीयकुशिकराजपुत्रः । स तु विश्वामित्रमुनिपिता कान्यकुब्जदेशस्य राजा च । (यथा महाभारते । ३ । ११५ । १९ ।
कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवः सुमहाबलः ।
गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह ॥"
अस्य उत्पत्तिकथा यथा हरिवंशे । २७ । १३—१६ ।
कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं विभुः ।
लभेयमिति तं शक्रस्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवान् ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे वै तन्तु शक्रो ह्यपश्यत ।
अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥
समर्थः पुत्रजनने स्वमेवांशमवासयत् ।
पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः ॥
स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम् ।
पौरकुत्स्यभवद्भार्य्या गाधिस्तस्यामजायत ॥
अस्य कन्या सत्यवती भृगुवंशीय ऋचीकपत्नी । सा च जमदग्नि प्रसूतवती । यथा हरिवंशे । २७ । १८ ।
'गाधेः कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती शुभा ।
तां गाधिः काव्यपुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रभुः ॥"
ऋग्वेदमते तु अयमेव गाथी त्याख्यया प्रसिद्धः इति तु तत्रैव ३ मण्डले द्रष्टव्यः । एतदनुसारेणैव रामायणे गाथिन् इति नामप्रयोगो भगवता वाल्मीकिना विहितः । यथा तत्रैव १ । १८ । ४० ।
"श्रीघमाख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गाथिनः [सुतम् ।")

गाधिजः, पुं (गाधे राज्ञः कौशिकात् जायते इति । जन् + ड ।) विश्वामित्रमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, मनुः । ७ । ४२ ।
'पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान् मनुरेव च ।

कुवेरस्य धनैश्वर्य्यं ब्राह्मण्यञ्चैव गाधिजः ॥”
एतद्‌जन्मकथा विश्वामित्रशब्दे द्रष्टव्या ॥).

गाधिपुरं, क्ली, (गाधेः कौशिकस्य राज्ञः पुरम् ।) कान्यकुब्जदेशः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४० ॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १३४ ।
“कल्याणी यत्र कुशलं अधात् गाधिपुरे मरुत् ।
तत्रैव शंसनीयः स पुमांश्चक्रे भयस्पृशाम् ॥”)

गाधिभूः, पुं, (गाधेर्भूरुत्पत्तिर्यस्य गाधिर्भरुत्पत्तिस्थानं यस्येति वा । यद्वा गाधेर्भवति उत्पद्यते स । भू+भूतवर्त्तमानयोरिति क्विप् ।) विश्वामित्रमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

गाधेयः, पुं, (गाधेरपत्यं पुमान् । गाधि+“इतश्चानिञः ।” ४ । १ । १२२ । इति ढक् ।) विश्वामित्रमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१४ ॥ (यथा, हरिवंशे । २७ । १७ ।
“विश्वामित्रस्तु गाधेयो राजा विश्वरथश्च ह ॥”)

गानं, क्ली. (गीयते इति । गै+भावे ल्युट् ।) गीतम् । इत्यमरः । १ । ७ । २५ ॥ (यदुक्तम्,—
“जपकोटिगुणं ध्यानं ध्यानकोटिगुणो लयः ।
लयकोटिगुणं गानं गानात् परतरं न हि ॥”)
तत्पर्य्यायः । गेयम् २ गीतिः ३ गान्धर्व्वम् ४ । इति हेमचन्द्रः । २ । १८४ ॥ (गानं हि वैदिकलौकिकभेदात् द्विविधम् । तत्र वैदिकगानन्तु मुक्तिप्रदं अन्यत् लोकरञ्जकम् । वैदिकलौकिकयोर्म्मार्गदेशीति नामान्तरमपि श्रूयते । गानन्तु सामवेदादेव उत्पन्नं यदुक्तं सङ्गीतदर्पणटीकायाम् ।
“ऋग्भिः पाठ्यमभूद्‌गीतं सामभ्यः समपद्यत ।
यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाश्चाथर्व्वणः स्मृताः ॥”
द्विविधसङ्गीतयोर्लक्षणमाह सङ्गीतदर्पणे ।३-६।
“मार्गदेशीविभागेन सङ्गीतं द्विविधं मतम् ।
द्रुहिणेन यदन्विष्टं प्रयुक्तं भरतेन च ।
महादेवस्य पुरतस्तन्मार्गाख्यं विमुक्तिदम् ॥
तत्तद्देशस्थया रीत्या यत् स्याल्लोकानुरञ्जकम् ।
देशे देशे तु सङ्गीतं तद्देशीत्यभिधीयते ॥
गीतवादित्रनृत्यानां रक्तिः साधारणो गुणः ।
अतो रक्तिविहीनं यत् न तत् सङ्गीतमुच्यते ॥”
गानन्तु नादात्मकमेव नादस्तु यदा स्वयं राजते तदा स्वर इति प्रसिद्धः स्यात् । स्वरस्तु षड्‌ज-ऋषभ-गान्धार-मध्यम-पञ्चम-धैवत-निषादभेदात् सप्तविधः । एतेषां विज्ञापनार्थं एतदाश्रयीभूत-द्वाविंशतिश्रुतीनां नामानि स्वरस्थितिश्च कथ्यन्ते । यथा, सङ्गीतदर्पणे । ५३—५६ ।
“तीव्रा कुमुद्वती मन्दा छन्दोवत्यस्तु षड्‌जगाः ।
दयावती रञ्जनी च रतिका चर्षभे स्थिता ॥
रौद्री क्रोधा च गान्धारे वज्रिकाथ प्रसारिणी ।
प्रीतिश्च मार्ज्जनीत्येताः श्रुतयो मध्यमाश्रिताः ॥
क्षिती रक्ता च सन्दीपन्यालापिन्यपि पञ्चमे ।
मदन्ती रोहिणी रम्येत्येता धैवतसंश्रयाः ॥
उग्रा च क्षोभिणीति द्वे निषादे वसतः श्रुती ॥”
अन्यत् विशेषविवरणम् तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ *॥
गाने तु रागा रागिण्यश्च प्रयोक्तव्याः अतस्तेषां नामानि कथ्यन्ते । यथा, सङ्गीतदर्पणे स्वराध्याये । १२—१८ ।
पार्व्वत्युवाच ।
“के रागाः काश्च रागिण्यः का वेला ऋतवश्च के ।
किं रूपं कथमुच्चारो वद देव ! प्रसादतः ॥”
ईश्वर उवाच ।
“श्रीरागोऽथ वसन्तश्च भैरवः पञ्चमस्तथा ।
मेघरागो वृहन्नाटः षड़ेते पुरुषाह्वयाः ॥”
इति षट् रागाः ॥
अथ रागिण्यः ।
“मालश्री त्रिवणी गौरी केदारी मधुमाधवी ।
ततः पाहाड़िका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गनाः ॥
देशी देवगिरी चैव वराटी तोड़िका तथा ।
ललिता चाथ हिन्दोली वसन्तस्य वराङ्गनाः ॥
भैरवी गुर्ज्जरी रामकिरी गुणकिरी तथा ।
वाङ्गाली सैन्धवी चैव भैरवस्य वराङ्गनाः ॥
विभाषा चाथ भूपाली कर्णाटी वड़हंसिका ।
मालवी पटमञ्जर्य्या सहैताः पञ्चमाङ्गनाः ॥
मल्लारी सौरटी चैव सावेरी कौशिकी तथा ।
गान्धारी हरशृङ्गारा मेघरागस्य योषितः ॥
कामोदी चैव कल्याणी आभिरी नाटिका तथा ।
सारङ्गी नट्टहम्बीरा नट्टनारायणाङ्गनाः ॥”
इति षट्‌त्रिंशत् रागिण्यः ॥
रागरागिणीनां विशेषविवरणन्तु तत्तच्छब्दे गानस्य अन्यद्विवरणं गीतशब्दे च दर्शनीयम् ॥) ध्वनिः । इति धरणी ॥

गानिनी, स्त्री, (गानं रोगादिनाशकतया प्रशस्तगीतिर्विद्यतेऽस्याः । गान+इनिः ।) वचा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गानं सङ्गीतविद्या गतिः स्तुतिश्चास्त्यस्या इति व्युत्पत्त्या यथाक्रमं गानज्ञा गतिमती स्तवयुक्ता च स्त्री । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

गान्तुः, त्रि, (गच्छतीति । गम गतौ+“कमिगमिक्षमीति ।” उणां । ५ । ४३ । इति तुन् वृद्धिश्च ।) गन्ता । इत्युणादिकोषः ॥ गायकः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गान्त्री, स्त्री, (गन्त्री एव । स्वार्थे अण् । ततो ङीप् ।) गन्त्री । वृषवाह्यशकटः । गरुर गाड़ि इति भाषा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (क्वचित् क्लीवलिङ्गेऽपि दृश्यते ॥)

गान्दिनी, स्त्री, (गां पशुं जीवजातमित्यर्थः दायति शोधयतीति । दैप शोधने+णिनिः+ङीप् । पृषोदरात् साधुः ।) गङ्गा । इति त्रिकाण्डशेषः शब्दरत्नावली च ॥ (गां धेनुं ददाति प्रतिदिनमित्यर्थः । दा दाने+णिनि+ङीप् । पृषोदरात् साधुः ।) अक्रूरमाता । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्या नामनिरुक्तिर्यथा, हरिवंशे । ३४ । ७—११ ।
“श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्य्यामविन्दत ।
गान्दिनीं नाम सा गास्तु ददौ विप्रेषु नित्यशः ॥
सा मातुरुदरस्था वै बहून् वर्षगणान् किल ।
निवसन्ती न वै जज्ञे गर्भस्थां तां पिताब्रवीत् ॥
जायस्व शीघ्रं भद्रन्ते किमर्थं चेह तिष्ठसि ।
प्रोवाचैनन्तु गर्भस्था सा कन्या गान्दिने दिने ॥
यदि दद्यां ततो जाये पितरं प्रत्युवाच ह ।
तथेत्युक्ता च तां चास्याः पिता काममपूरयत् ॥
दाता यज्वा च वीरश्च श्रुतवानतिथिप्रियः ।
अक्रूरः सुषुवे तस्यां श्वफल्काद्भूरिदक्षिणः ॥”*॥
गान्धिनीति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते ॥)

गान्दिनीसुतः, पुं, (गान्दिन्या गङ्गायाः सुतः ।) भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कार्त्तिकेयः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥ गान्दिन्याख्यया प्रसिद्धाया श्वफल्कभार्य्यायाः सुतः ।) अक्रूरः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, माघे । १७ । १२ ।
“विलङ्घितस्थितिमभिवीक्ष्य रुष्टया
रिपोर्गिरा गुरुमपि गान्दिनीसुतम् ॥”)

गान्धर्व्वं, क्ली, (गन्धर्व्वस्य इदं गन्धर्व्वैः गीतं वा । गन्धर्व्व+अण् । यद्वा, गन्धर्व्वो अधिष्ठात्री देवता अस्येति अण् ।) गानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह दन्तिलः ।
“पदस्थस्वरसङ्घातस्तालेन सङ्गतस्तथा ।
प्रयुक्तश्चावधानेन गान्धर्व्वमभिधीयते ॥”
यथा च महाभारते । १३ । १८ । ३६ ।
“अवादयंश्च गन्धर्व्वा वाद्यानि विविधानि च ।
अथ प्रवृत्ते गान्धर्व्वे दिव्ये ऋषिरुपाविशत् ॥”
गन्धर्व्वो अधिष्ठात्री देवता अस्येति अण् । गन्धर्व्वदेवताकमस्त्रम् । यथा, रघुः । ५ । ५७ ।
“गान्धर्व्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तु-
र्न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते ॥”)

गान्धर्व्वः, पुं, (गन्धर्व्व एव । “प्रज्ञादिभ्यश्च ।” ५ । ४ । ३८ । इत्यण् ।) गन्धर्व्वः । इति हेमचन्द्रः । २ । १८४ ॥ (भारतवर्षीयोपद्वीपविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
“भारतस्यास्य वर्षस्य नवभेदान्निशामय ।
इन्द्रद्वीपः कशेरुमांस्ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ॥
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्व्वस्त्वथ वारुणः ।
अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः ॥”)
अष्टप्रकारविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः । यत्र कन्यावरयोरन्योन्यानुरागात् त्वं मे भार्य्या त्वं मे पतिरिति निश्चयः सः । (तल्लक्षणं यथा, मनौ । ३ । ३२ ।
“इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्व्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥”
स च क्षत्त्रियाणामेव धर्म्म्यः । यथा, तत्रैव । ३ । २६ ।
“गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव धर्म्म्यौ क्षत्त्रस्य तौ स्मृतौ ॥”)
तत्सम्बन्धिनि त्रि ॥ (यथा, काशीखण्डे ।
“गान्धर्व्वस्त्वं लोकोऽमी गन्धर्व्वाश्च शुभव्रताः ॥”
गन्धर्व्वदेशोद्भवे च । यथा, महाभारते । १२६ । १० ।
“उपेतं राजतैरश्वैर्गान्धर्व्वैर्हेममालिभिः ।
पाण्डराभ्रप्रतीकाशैर्मनोवायुसमैर्हयैः ॥”)

गान्धारं, क्ली, (गन्ध एव गान्धं सुगन्धं ऋच्छतीति । ऋ गतौ+“कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् । यद्वा, गान्धाराख्यदेशवासिनां प्रियम् । अण् ।) गन्धरसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गान्धारः पुं, (गन्ध एव गान्धो गन्धकस्तं गच्छति उत्पत्तिकारणत्वेन गच्छतीति । गम गतौ + अण् ।) सिन्दूरम् । जम्बुद्वीपस्योत्तरदेशः । कान्धार इति भाषा । इति मेदिनी । रे । १३८ ॥ (देशोऽयं बृहत्संहितायां कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः । यथा, तत्रैव । १४ । २८ ।
"उत्तरत कैलास ।" इत्युपक्रम्य —
"गान्धारयशोवतिहेमतालराजन्यखचरगव्याश्च ।"
इत्युक्तवा । दुर्य्योधनमातुल शकुनिस्तु एतद्देशस्य राजासीत । यथा महाभारते । ३ । २३७ । २१ ।
"गान्धारराज शकुनि प्रस्तुवाच हसन्निव ॥"
गन्ध एव गान्धः । स्वार्थे अण् । तं ऋच्छतीति । "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) सप्तस्वरान्तर्गततृतीयस्वरः । स तु छागस्वर तुल्यः । (यदुक्तं सङ्गीतशास्त्रे
"षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्द्दन्ति चर्षभम् ।
गान्धारन्तु अजो रौति क्रौञ्च क्वणति मध्यमम् ।")
तस्योत्पत्त्यादि ।
"वायुः समुद्गतो नाभेः कण्ठशीर्षसमाहतः ।
नानागन्धवहः पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना ॥'
इति भरतः ॥
अपि च ।
"नाभेः समुद्गतो वायुर्गन्धं ग्रीवे च चालयन् ।
स शब्दस्तेन निर्य्याति गान्धारस्तेन कथ्यते ॥
चतस्रः पञ्चमे षड्जे मध्यमे श्रुतयो मता ।
ऋषभे धैवते तिस्रो द्वे गान्धारनिषादके ।"
(अयन्तु देवकुलसम्भूतो वैश्यजातिः स्वर्णवद्धूलपीतवर्णः । अस्य जन्म कुशद्वीपे, ऋषि शशाङ्कः सरस्वती देवता त्रिष्टुप् छन्दः । करुणरसे एतस्य उपयोगित्वम् ॥ इति सङ्गीतदर्पणे । ८३—८१ ॥ * ॥ स्वरग्रामविशेषः । तल्लक्षणम् । यथा तत्रैव ७६—८० ।
"रि मयोः श्रुतिमेकैकां गान्धारश्चेत् समाश्रयेत् ।
प श्रुतिं धो निषादस्तु ध श्रुतिं स श्रुतिं श्रित ॥
गान्धारग्राममाचष्टे तन्न तं नारदो मुनिः ।
प्रवर्त्तते स्वर्गलोके ग्रामोऽसौ न महीतले ॥ ॥)
रागविशेषः । तस्य रूपं यथा सङ्गीतदामोदरे ।
'जटां दधानः सितभूतिभूषण
काषायवासा ऋतुदेहयष्टिः ।
सयोगपट्टः सततैनसुदो
गान्धाररागः कथितस्तपस्वी ॥"
स तु भैरवरागपुत्रः । प्रभाते तस्य गानसमयः ॥
गान्धारराज पुं (गान्धारस्य देशविशेषस्य राजा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच् । ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) शकुनिः । (यथा महाभारते । ३ । ७३७ । ७१ ।
"गान्धारराज शकुनि प्रस्तुवाच चसन्निव ।
छद्म सिपादयापि । यथा, तत्रैव । १।१२०।१३।
"ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरभ्ययात् ।)
गान्धारी स्त्री, (गान्धारस्य गान्धारराजस्य अपत्यं स्त्री । इञ् ततो ङीष् ।) धृतराष्ट्रराज पत्नी । सा तु दुर्य्योधनमाता । इति महाभारतम् । (इयं हि हरमाराध्य शतपुत्रवर लब्धवती । यथा महाभारते । १ । ११० । ९ ।
"अथ सुश्राव विप्रेभ्यो गान्धारी सुबलात्मजाम् ।
आराध्य वरदं देवं भगनेत्रहरं हरम् ॥
गान्धारी किल पुत्राणां शतं लेभे वरं शुभा ॥"
पार्व्वतीसहचरीभेद । यथा तत्रैव ।३।२३१।४८।
"गौरी विद्याथ गान्धारी केशिनी मित्रसाह्वया ।"
गायत्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभाग वते । १२ । ६ । ४० ।
"गायत्री गोमती गीता गान्धारी गानलोलुपा ।"
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ५१ ।
'गान्धारी गर्भशमनी गतिभ्रष्टगतिप्रदा ॥"
"गां धारयतीति गान्धारी ।" इति सट्टीका ॥
नाडीविशेषः । यथा सङ्गीतदर्पणे । २६ ।
"सुषुम्णेडा पिङ्गला च कुहूरथ पयस्विनी ।
गान्धारी हस्तिजिह्वा च वारणाथ यशस्विनी ॥")
जिनानां शासनदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः । यवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुरालभा । इति भावप्रकाशः ॥ मादकद्रव्यविशेषः । गाँजा इति भाषा । इति विष्णुसिद्धान्तसारावलीवैद्यकग्रन्थः ॥
गान्धारेयः, पुं, (गान्धार्य्या अपत्यं पुमान् । "स्त्रीभ्यो ढक् ।" ४।१।१२० । इति ढक् ।) दुर्य्योधनराज । इति त्रिकाण्डशेषः । (दुःशासनादयोऽपि ॥)
गान्धिकः, पुं (गन्धयति परप्रार्थनां गच्छतीति । गन्ध क ड गतौ + णिनि । ततः स्वार्थे कन् । यद्वा, गन्धो गन्धोऽस्यास्तीति । गन्ध + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) लेखकः । सुगन्धिद्रव्यव्यवहारी । गन्धवणिक् इति ख्यातः । इति मेदिनी । के । ८३ । स तु अम्बष्ठात् राजपुत्र्यां जातः । इति पराशरपद्धति ॥ (अयं हि नायकस्य शृङ्गारसहायेषु अन्यतमः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ४६ ।
"शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्यु ।
भक्ता नर्म्मसु निपुणाः कुपितवधूमानभञ्जना शुद्धा ॥
आदिशब्दात् मालाकाररजकताम्बूलिकगान्धिकादयः ॥") कीटविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गँधिपोका इति भाषा ॥ (गन्धः गन्धप्रधानं द्रव्यमस्त्यस्येति । ठन् । गन्धप्रधानद्रव्यविशिष्टे त्रि । यथा पञ्चतन्त्रे । १ । १३ । [टिभि ।
"पण्यानां गान्धिकं पण्यं किमन्यैः काञ्चनादिभिः ।
यत्रैकेन च यत् क्रीतं तच्छतेन प्रदीयते ॥")
गामुकः त्रि (गच्छतीति । गम गतौ + "लषपतपदेति ।' ३ । ३ । १५४ । इति उकञ् ।) गन्ता । इति व्याकरणम् ॥
गाम्भीर्य्यं क्ली, (गम्भीरस्य भावो गम्भीरे भवं वा । "गम्भीराञ्ञ्यः ।" ४ । ३ । ५८ । इति ञ्यः ।) गम्भीरता । यथा,—
'मथनिर्घोषगाम्भीर्य्य प्रतिनादविधायिता ।"
इति त्रिकाण्डशेषे हेमचन्द्रः ॥
(इदं हि नायकस्य सात्त्विकगुणविशेष । साहित्यदर्पणे । ३ । ५८ ।
"शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजा पौरुषा गुणाः ।"
तस्य लक्षणम् । यथा तत्रैव । ३ । ६२ ।
"भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्य्यं निर्विकारता ।"
उदाहरणम् । यथा,—
"आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।
न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥")
गायकः त्रि, (गायतीति । गै गाने + ण्वुल् ।) गानकर्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । ११ । १० ।
"कलमविकलतालं गायकैर्बोधहेतोः ।")
तत्पर्य्यायः । गायनः २ गाथकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गाता ४ । तस्य दोषा यथा
"सन्दष्टं भीतमुद्घुष्टमव्यक्तमनुनासिकम् ।
काकस्वरं शिरः कम्पो लयस्थानविवर्ज्जितम् ।
विस्वरं विरसञ्चैव विश्लिष्टं विषमाहतम् ।
व्याकुलं तालहीनञ्च गातुर्दोषाश्चतुर्द्दश ।"
इति सङ्गीतदामोदरः
गायत्री, [न्] पुं, (गायन्तं त्रायते इति । गै + त्रै + णिनि । 'आलोपात् साधुः' ।) खदिरवृक्ष । इति भरत ॥ (खदिरशब्दे गुणा ज्ञेयाः ॥ गायत्रं स्तोत्रमस्यास्तीति गायत्री 'अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः । उद्गातरि सामगायके त्रि । यथा ऋग्वेदे । १ । १० । १ ।
"गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्च्चन्त्यर्कमर्किणः ।")
गायत्री, स्त्री, (गायन्तं त्रायते इति । त्रै ङ पा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ इति कः ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) खदिरवृक्ष । इत्यमरः । २ । ४ । ४८ । (यथा, वैद्यके हृद्रोगादिकार्थे ।
"शर्म्मादारुकलिङ्गभृङ्गमगधा कार्य्यानि पाठा गायत्री त्रिफलाकिरातकमहानिम्बासनारग्वधम् ।"
षड्क्षरपादच्छन्दोविशेषः । तस्याष्टाविंशति यथा । तन्मध्ये १ शशिवदना २ सोमराजी आद्यायाः आद्यमध्ययोर्द्वयोः मध्ये लघुद्वयम् । द्वितीयायाः आदिमध्ययोर्लघुद्वये अन्त्ये गुरुद्वयम् । तृतीयायाः आदिमध्ययोर्लघुगुरु गुरुः लघु अन्ते गुरुद्वयम् । क्रमेणोदाहरणानि यथा आस्तां मम चित्ते नित्यं तनुमध्या । १ । शशि वदनानां ललनानाम् । २ । वरे सोमराजी समा ति यत्र श्री । ३ । इति छन्दोमञ्जरी ॥ दुर्गा । यथा —
"गायत्राद्गानतश्चापि गायत्री विश्रुतार्चिता ।
बाधनात् सिद्धिरित्युक्ता बाधका चाप ईश्वरी ।"
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्यायः ।
(सा च गायत्रीरूपेण सदा रक्षति । तथा देवीभागवते । ७ । ३० । ८१ ।
"गायत्री वेदवदने पार्व्वती शिवसन्निधौ ।"

गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २६। ५३।
"गुणनीयचरित्रा च गायत्री गिरिशप्रिया॥")
त्रिपदा देवी। इति मेदिनी। रे। १५०॥ सा तु त्रिपादष्टाक्षरच्छन्दोयुक्तमन्त्रात्मिका वेदमाता द्विजैरुपास्या। (यथाह मनुः। २। ७७—७८।
"त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत्।
तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः॥
एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्व्विकाम्।
सन्ध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते॥"
इयमेव सव्याहृतिका ब्रह्मपदप्राप्तिद्वाररूपं तस्मात् प्रत्यहं ब्राह्मणैर्व्याहृतिपूर्व्विकैवं अध्ययनीया। यदुक्तं तत्रैव। २। ८१—८३।
"ओङ्कारपूर्व्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम्॥
योऽधीतेऽहन्यहन्येतांस्त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान्॥
एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परन्तपः।
सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते॥")

तस्या नामव्युत्पत्तिर्यथा, स्मृतौ।
"गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्री त्वं ततः स्मृता॥"
सापि ब्रह्मणः पत्नी। यथा,—
"अध्वर्य्युणा समाहूता एहि देवि! त्वरान्विता।
उद्धृताश्चाग्नयः सर्व्वे दीक्षाकालमुपागताः॥

सावित्र्युवाच।

लक्ष्मीर्नाद्यापि चायाति सती नैवेह दृश्यते।
इहदागायणी हूता शक्राणी गच्छती त्विह।
नाहमेकाकिनी यास्ये यावन्नायान्ति ताः स्त्रियः॥
ब्रूहि गत्वा विरिञ्चिन्तं तिष्ठत्विह मुहूर्त्तकम्॥
वदमानां तथाध्वर्य्युस्त्यक्त्वा देवमुपागमत्।
सावित्री व्याकुला देवी प्रसक्ता गृहकर्म्मणि॥
सख्यो नाभ्यागता यावत् तावन्नागमनं मम।
एवमुक्तोऽस्मि वै देव! कालश्चाप्यतिवर्त्तते॥
यच्च योग्यं भवेदत्र तत् कुरुष्व पितामह!।
एवमुक्ते तदा वाक्यं किञ्चित्कोपसमन्वितः॥
पत्नीमान्यां मदर्थन्तु शीघ्रं त्वञ्च समानय।
प्रवर्त्तते यथा यज्ञः कालहीनो न जायते॥
तथा शीघ्रं विधेहि त्वं नारीं काञ्चिदुपानय।
एवमुक्तस्तया शक्रो गत्वा सर्व्वं धरातलम्॥
स्त्रियो दृष्टास्तु यास्तेन सर्व्वास्तास्तु परिग्रहाः।
आभीरकन्या सुरूपा सुभाषा चारुलोचना॥
ददर्श तां सुचार्व्वङ्गीं कमलायतलोचनाम्।
कासि कस्य कुतश्च त्वमागता सुभ्रु! कथ्यताम्॥
एकाकिनी किमर्थञ्च वीथिमध्येऽवतिष्ठसे।
रूपान्विता च सा कन्या शक्रं प्रोवाच वेपती॥
गोपकन्या अहं वीर! विक्रेतुमिह गोरसम्।
समागता हृतादीनां प्रगृह्णीष्व यथेप्सितम्॥
एवमुक्तस्तदा शक्रो गृहीत्वा तां करे दृढम्।
आनीय तां विशालाक्षीं यत्र ब्रह्मा व्यवस्थितः॥
कमलाक्षीं स्फुरद्धाणीं पुण्डरीकनिभेक्षणाम्।
गान्धर्व्वेण तदा ब्रह्मा ग्रहीतुं मन आदधे॥
प्रभुत्वमात्मनो दाने गोपकन्याप्यमन्यत।
यद्देवं मां सुरूपत्वादिच्छत्यादातुमाग्रहात्॥
नास्ति सीमन्तिनी काचिन्मत्तो धन्यतरा यतः।
अनेनाहं समानीता यस्य दृग्गोचरं गता॥
एवं चिन्तापरा दीना यावत् सा गोपकन्यका।
भवत्येवा महाभागा गायत्री नामतः प्रभो!॥
तावदेव महाविष्णुः प्रोक्तवानिदमुत्तमम्।
अनुग्रहेण देवेश! अस्याः पाणिग्रहं कुरु॥
गान्धर्व्वेण विवाहेन उपयेमे पितामहः॥"* ॥
अस्या ध्यानं यथा,—
"श्वेता त्वं श्वेतरूपासि शशाङ्केन समा मता।
बिभ्रती विपुलावूरू कदलीगर्भकोमलौ॥
एणशृङ्गं करे गृह्य पङ्कजञ्च सुनिर्म्मलम्।
वसाना वसने क्षौमे रक्ते चाद्भुतदर्शने॥
शशिरश्मिप्रकाशेन हारेणोरसि राजसे।
दिव्यकुण्डलपूर्णाभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषिता॥
चन्द्रमोगणयुक्तेन मुकुटेन विराजसे।
मुकुटेन चित्रस्थेन केशबन्धेन शोभिना॥
भुजगाभोगसदृशौ भुजौ भ्राजयतो दिशः।
स्तनौ ते कठिनौ देवि! वर्त्तुलौ समचूचुकौ॥
जघनेनातिशुभ्रेण त्रिवलीभिश्च संयुता।
विस्तीर्णसहजघना सुश्रोणी च वरानना॥
चारुरूपोरुयुगला अम्बुजाभरणा तथा।
त्रैलोक्यचारिणी सा त्वं जगतामेव पावनी॥"
अस्या वैदिकतान्त्रिकध्यानद्वयं गुह्यत्वादत्र न लिखितम्॥ * ॥ तस्या जपफलं तत्र ब्राह्मणान् प्रति गायत्रीवाक्यम्।
"विशेषात् पुष्करे स्नात्वा मां जप्त्वा वेदमातरम्।
प्रतिग्रहकृतान् दोषान् प्राप्स्यथ द्विजोत्तमाः!॥
मदीयैः किलजप्यैस्तु तारणाय त्रिभिः कृतैः।
ब्रह्महत्यासमं पापं तत्क्षणादेव नश्यति॥
दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुरा कृतम्।
त्रियुगन्तु सहस्रेण नात्र कार्य्या विचारणा॥
अष्टाक्षरा स्थिता चाहं जगद्व्याप्तं मया त्विदम्।
माताहं सर्व्ववेदानां पदैः सर्व्वैरलङ्कृता॥
जप्त्वा मां परमां सिद्धिं यास्यन्ति द्विजसत्तमाः!।
प्राधान्यं मम जाप्येन सर्व्वेषां वो भविष्यति॥"*॥
तस्या माहात्म्यादि यथा,—
"उपलभ्य च सावित्रीं नोपतिष्ठेत यो द्विजः।
काले त्रिकालं सप्ताहात् स पतेन्नात्र संशयः॥
गायत्रीमन्त्रतोयाढ्यं दत्तं येनाञ्जलित्रयम्।
काले सावित्रिकेण स्यात्तेन दत्तं जगत्त्रयम्॥
अष्टादशसु विद्यासु मीमांसाऽतिगरीयसी।
ततोऽपि तर्कशास्त्राणि पुराणं तेभ्य एव च॥
ततोऽपि धर्म्मशास्त्राणि तेभ्यो गुर्व्वी श्रुतिर्नृप!।
ततो ह्युपनिषत् श्रेष्ठा गायत्री च ततोऽधिका॥
वाच्यवाचकसम्बन्धो गायत्र्याः सवितुर्द्वयोः।
वाच्योऽसौ सविता साक्षात् गायत्री वाचिका परा॥
तां देवीमुपतिष्ठन्ते ब्राह्मणा ये जितेन्द्रियाः।
सूर्य्यलोकं ते प्रयान्ति क्रमान्मुक्तिञ्च पार्थिव!॥"
इति पद्मपुराणम्॥ * ॥

अथ गायत्रीकल्पः।
"जपन् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम्।
तपसा भावितो देव्या ब्राह्मणः पूतकिल्बिषः॥
न सीदेत् प्रतिगृह्णन् स त्वपि पृथ्वीं ससागराम्।
द्वे सन्ध्ये ह्युपतिष्ठेत गायत्रीं प्रयतः शुचिः॥
यस्तस्य दुष्कृतं नास्ति पूर्व्वतः परतोऽपि वा।
यज्ञदानरतो विद्वान् साङ्गवेदस्य पाठकः॥
गायत्रीध्यानपूतस्य कलां नार्हति षोडशीम्।
एवं किल्बिषयुक्तस्तु विनिर्द्दहति पातकम्॥
उभे सन्ध्ये ह्युपासीत तस्मान्नित्यं द्विजोत्तमः।
छन्दस्तस्यास्तु गायत्रं गायत्रीत्युच्यते ततः॥
गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्री तु ततः स्मृता।
मरीचे! कारणात्तस्मात् गायत्री कीर्त्तिता मया॥
तव बुद्धिमतां श्रेष्ठ! नित्यं सर्व्वेषु कर्म्मसु।
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह॥
जपन्ति ये सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित्।
दशकृत्वः प्रजप्ता सा रात्र्यह्नोर्यत् कृतं लघु॥
तत् पापं प्रणुदत्याशु नात्र कार्य्या विचारणा।
शतं जप्ता तु सा देवी पापौघशमनी स्मृता॥
सहस्रं जप्ता सा देवी महापातकनाशिनी।
लक्षजाप्येन साप्येवं सप्त जन्मानि पातकम्॥
कोटिजाप्येन विप्रर्षे! यदिच्छति तदाप्नुयात्।
यक्षविद्याधरत्वे वा गान्धर्व्वे देवतेऽपि वा॥
यत्र यत्र भवेद्वाञ्छा तत्तदाप्नोत्यसंशयम्।
दशसाहस्रजाप्येन निष्कामः पुरुषो यदि॥
विधिना नियतं ध्यायेत् प्राप्नोति परमं पदम्।
यथाकथञ्चिज्जपिता गायत्री पापहारिणी॥
सर्व्वकामप्रदा प्रोक्ता पृथक्कर्म्मसु शिक्षिता॥"*॥

मरीचिरुवाच।

"विधिना केन कर्त्तव्या गायत्री पापनाशिनी।
पवित्रा परमा ह्येवा सर्व्वकल्याणसाधिनी॥

वह्निरुवाच।

सव्याहृतिं सप्रणवां जप्त्वा मासांश्च षोडश।
अपि भ्रूणहनः पापात् मुच्यन्तेऽहरहःकृतात्॥
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते॥
प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभिः।
अहोरात्रकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः॥
अन्तर्जले त्रिरावर्त्त्य गायत्रीं प्रयतस्तथा।
मुच्यते पातकैः सर्व्वैर्यदि न ब्रह्महा भवेत्॥
नास्ति सत्यात् परो धर्म्मो नास्ति कृष्णात् समा गतिः।
गायत्र्याश्च समं नास्ति दिवि चेह च पावनम्॥
हुता च वरदा देवी सर्व्वकामफलप्रदा।
गायत्र्याश्च तिलैर्होमः सर्व्वपातकनाशनः॥
शान्तिकामो यवैः कुर्य्यादायुष्कामो घृतेन तु।
कर्म्मान्तसिद्धिकामस्तु कुर्य्यात् सिद्धार्थकैर्नरः॥
ब्रह्मवर्च्चसकामस्तु पयसा च समाचरेत्।
पुत्त्रकामः सदा दध्ना धान्यकामस्तु शालिभिः॥
क्षीरवृक्षसमिद्भिस्तु ग्रहपीडोपशान्तये।
धनकामस्तथा बिल्वैः श्रीकामः कमलैस्तथा॥
आरोग्यकामः क्षीराक्तैः कुर्य्यात् दूर्व्वाङ्कुरैस्तथा।

दशायमर्धं समाप्ते तदेव च विधीयते ।
गुग्गुलैर्गुटिकाभिस्तु हुत्वा होममतन्द्रितः ।
साम्राज्यं महदाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
पायसेन तथा हुत्वा श्रियं समधिगच्छति ।"*॥
'येन येन तु कामेन लक्षहोमं समाचरेत् ।
तं तं काममवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।
कृच्छ्रेण शुद्धिस्तत्रादौ प्राणायामशतेन च ॥
अन्तर्जले च तां जप्त्वा स्नातो नित्यमतन्द्रितः ।
प्राणायामांस्तत्र कृत्वा विधानेनैव षोडश ॥
पश्चाद्धि जुहुयादग्नौ सुसमिद्धे यथाविधि ।
भैक्ष्यं च कणाशी वा फलमूलाशनोऽपि वा ॥
क्षीरभक्षुः शाकाहारो भवेत्तत्र विचक्षणः ।
आहाराणां यथोक्तानामेकाहारं समाश्रयेत् ।
समाप्तिर्लक्षहोमस्य यावद्भवति निश्चयम् ।
लक्षहोमावसाने तु भोजयेद्ब्राह्मणांश्च सः ॥
दत्त्वा भवति शक्त्या तु गावो वस्त्राणि काञ्चनम् ।
सर्वोत्पातप्रशमनं सर्वं भवति शोभनम् ॥
पञ्चभिर्दशभिर्वापि लक्षहोमं समाचरेत् ।
असद्ग्रहे तथा दोषे नृपतिस्तत्प्रशान्तये ॥
नास्ति लोके स उत्पातो यो ह्यनेन न शाम्यति ।
मङ्गलं च परं नास्ति यदस्मादतिरिच्यते ॥
ग्रहशान्तिं पुरा कृत्वा मन्त्रैः स्वैः स्वैः प्रयत्नतः ।
इन्द्रायाग्नये सोमाय नमः प्रजापतेस्तथा ॥
आहुतिभ्यस्ततः पश्चात् पूर्णाहुतिमथाददेत् ।
गव्यानाम्नैव वा तस्य इमं देवाः इति मन्त्रवित् ।
अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुदित्यनेन प्रयोजयेत् ।
अस्मात् परिस्तरणेनैव सर्पो दर्वीकरः पुनः ।
कया न इति राहोर्वै केतुं कृण्वन्निति क्रतवे ।
त्र्यम्बकं तु रौद्रं तु होमयेद्यातुधानधीः ।
सर्वं गायत्रीहोमं तु लक्षहोमे प्रकल्पयेत् ।
दिक्पालेभ्यश्च होतव्यं भूतेभ्यश्च ततः क्रमात् ।
मरुत्वन्तं च दूतं वै यस्मिन् वृक्षे नमामि तम् ।
वरुणं वो रिशादसं वयसाम्वा यतस्य ते ॥
होमं रक्षामतेस्तत्र मन्त्रेणाथ वै तथा ।
क्षेत्रस्य पतिना चैव भूतानां पतये तथा ॥
इत्यादिभिः सर्वैश्च होतव्यं विधिपूर्वकम् ।
इमास्ताभिः सर्वमिद्धं तिष्ठत्येव ततः परम् ॥
लक्षं प्रति वा कुर्यादिति द्वाविंशतिमेव च ।
एकैकं प्रति पूर्णा स्यादिदमत्र ऋषिसत्तमा ॥
ब्रह्मचर्याद्युपवासेन तथा दूर्वाङ्कुरोद्भवाः ।
हुत्वा लक्षहोमे तु गायत्र्याः कामिकं परम् ।
शैवलं च कमलं पौण्ड्रं वा तथा ।
रौप्यमेकं रामञ्च अयसाम इदं परम् ।
महावसन्तु होमान्ते कुर्यात् वै सर्वसिद्धिदम् ।
सम्यक् पूर्णां ततो दद्यात् मन्त्रैरभिमन्त्रितम् ।
समाप्तं वर्धयति वामनः सविकल्पं नरं परम् ।
इति वोक्तिं सुभैर्वर्णैस्तैर्वा चैव तु संयुतम् ।
तथा देवानभिषिञ्चेद्दत्त्वा श्रियं वै ततः ।
चन्दनादिभिर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत क्रमात् ।
एवं यः कुरुते राजा लक्षहोमं प्रयत्नतः ।
न तस्य ग्रहाः सर्वे यत्र तिष्ठन्ति कर्हिचित् ।
न चैव मरको दुष्टि व्याधिर्वा जायते सदा ।
अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः ।
राक्षसाद्या विनश्यन्ति सर्वाणि तत्र तस्य ।
इतराणि च लोकानि शुश्रुस्य निरुपद्रवम् ॥
जायते यस्य या कन्या धर्मिष्ठा सा न किं भवेत् ॥
कोटिहोमन्तु यो राजा कारयेद्विधिपूर्वकम् ।
न तस्य मानसो दाह इह लोके परत्र च ।
कोटिहोमे तु वरयेत् ब्राह्मणान् विंशतिं नृप ॥
शतं वाथ सहस्रं वा य इच्छेदिति भारत ।
कोटिहोमं स्वयं यस्तु कुरुते श्रद्धया द्विज ।
क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा तस्य पुण्यफलं महत् ।
यद्यदिच्छति कामानां तत्तदाप्नोत्यसंशयम् ।
सशरीरोऽपि स्वर्गन्तु निर्मितं स्वेष्टमाप्नुयात् ।
सावित्री परमा देवी सावित्री पावनं परम् ।
सर्वकामप्रदा चैव सावित्री कथिता तव ।
अभिचारेषु तां देवीं विपरीतां विचिन्तयेत् ।
कार्या व्याहृतयश्चात्र विपरीताक्षरास्तथा ।
विपरीताक्षरं कार्यं शिरश्च ऋषिसत्तम ।
आद्यं शिरः प्रयोक्तव्यं प्रणवोऽन्ते वै ऋषे ॥
भवितव्यैनैव फट्कारं मध्ये नाम प्रकीर्तितम् ।
गायत्रीं चिन्तयेत्तत्र दीप्तानलसमप्रभाम् ।
घातयन्तीं त्रिशूलेन केशेष्वादाय वैरिणम् ।
निर्हन्तीं त्रिशूलेन भ्रुकुटीभूषिताननाम् ।
उच्चाटने तु तां देवीं वायुभूतां विचिन्तयेत् ।
धावमानं तथा साध्यं तस्माद्देशात्तु दूरतः ।
अभिचारेषु होतव्या राजिका विषमिश्रिता ।
स्वरक्तमिश्रं होतव्यं कटुतैलमथापि वा ।
तत्रापि च शिवं देवं होमकाले प्रयत्नतः ।
क्रोधेन महताविष्टः परान्नाभिचरेद्बुधः ।
न गच्छेद्यदि क्रोधेन पुत्र नश्यन् स एव तु ।
अनागसि न कर्तव्यमभिचारमतो बुधैः ।
स्वल्पागसि न कर्तव्यो ह्यभिचारो महात्मना ।
महापराधं वनितं देवब्राह्मणकण्टकम् ।
अभिचारैर्यो हन्यात् स दोषैर्न लिप्यते ।
धर्मप्रज्ञेन तु तथा स्वल्पागसि तथैव च ।
अभिचारं न कुर्वीत बहुपापं विचक्षणः ।
बहूनां कण्टकं यस्तु पापात्मानं सुदुर्मतिम् ।
हन्यात्तं धार्मिकस्तस्य पुण्यं भवति महत् ।
ये भक्ताः पुण्डरीकाक्षे वर्णाश्रमे द्विज जने ।
न तानभिचरेत् जातु तत्र तद्विपरीतं भवेत् ।
न हि कृष्णभक्तानामभिचारेण कर्हिचित् ।
विनाशमभिपद्येत तस्मात्तन्न समाचरेत् ।
सेयं धात्री विधात्री च सावित्र्यघविनाशिनी ।
प्राणायामेन जप्येन तथा चाघमर्षणेन च ।
षडङ्गीकरणत्वं जपयाः शिरसा सह ।
प्रणवेन तथा ज्ञात्वा वाच्याः व्याहृतयः पृथक् ।
दैवतं सवितास्यास्तु गायत्रं छन्द एव च ।
विश्वामित्र ऋषिश्चैव प्रोच्यते ऋषिसत्तम ।
कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च ।
पञ्चेन्द्रियार्थाः सुमहत् भूतानां पञ्चपञ्चकम् ॥
मनो बुद्धिस्तथैवात्मा अव्यक्तं ऋषिसत्तम ॥
चतुर्विंशत्यथैतानि गायत्र्या अक्षराणि तु ।
प्रणवं पुरुषं विद्धि सर्वगं पञ्चविंशकम् ।
सप्तलोकाश्च ये चेह महाव्याहृतयस्तथा ।
शिरश्च तत्तथा वाच्यं पुरुषं परमेश्वरम् ।
एवंविधा च गायत्री जप्तव्या राजसत्तम ।
होतव्या च यथाशक्त्या सर्वकामसमृद्धये ।
सावित्रीसारमात्रोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।
नायन्त्रितश्चतुर्वेदी सर्वाशी सर्वविक्रयी ।
गायत्रीं जपते यस्तु त्रिकालं ब्राह्मणः सदा ।
अर्थी प्रतिग्रही वापि स गच्छेत् परमां
गायत्रीं जपते यस्तु कल्यमुत्थाय यो द्विजः
स लिप्यति न पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ।
कामकामी लभेत् कामान् गतिकामश्च सद्गतिम्
अकामः समवाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्
इत्याग्नेये वह्निपुराणे गायत्रीकल्पनामाध्यायः ॥

गायनः, त्रि, (गायति सङ्गीतविद्यया नौति । गै + 'ण्युट् च ।' ३ । १ । १४७ । इति ण्युट् ।) गायकः । (यथा, काशीखण्डे ।
"देवानां गायना ये तु चारणाः स्तुतिपाठकाः"
गानोपजीवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य विशुद्धब्राह्मणैः सहाभोज्यत्वं प्रतिपादितं यथाह मनुः । ४ । २१० ।
'स्त्रैणगायनयोश्चान्नं तक्ष्णो वार्द्धुषिकस्य च ।'
जल्पाकः । इति धरणी ॥ (स्तुतिपाठकः ।
यथा महाभारते । १ । ७८ । ३२ ।
"सत्यं किलैतत् सा प्राह दैत्यानामधिगायनम् ।"

गारित्रं, क्ली, (गीर्यते भक्ष्यते इति । गॄ + "भुवाग्निभ्यो णित्रन् ।" उणां ४ । १७० । इति कर्मणि णित्रन् ।) ओदनम् । इत्युणादिकोषः ॥

गारुडं, क्ली, (गरुडस्य इदमिति । गरुड + अण् ।) यद्वा गरुडं श्रोतारमालम्ब्य भगवद्यदुपदिष्टम् । यद्वा, गरुडेन प्रोक्तमिति । तथा हरिरुक्ता शिवपुराणे यथा —
'गरुडस्तु स्वयं वक्ता यत्तद्गारुडसंज्ञकम् ।'
गरुडपुराणम् । इति पुराणम् ॥ यथा —

गरुड उवाच ।

'मम माता च विनता मातृदासीकृता हरे ।
यथाहं देवान् जित्वा चामृतं ह्यानयामि तत् ।
दास्याद्धि मोचयिष्यामि यथाहं वाहनं तव ।
महाबलो महावीर्य सर्वज्ञो बाणदारकः ।
पुराणसंहिताकर्ता यथाहं स्यां तथा कुरु ॥

विष्णुरुवाच ।

यथा त्वयोक्तं गरुड । तथा सर्वं भविष्यति ।
देवादीन् सकलान् जित्वा चामृतं ह्यानयिष्यसि ।
नागेभ्यश्चान्तरं मातां विनतां मोचयिष्यसि ।
महाबलो वाहनश्च भविष्यसि विशारद ॥
पुरा मत्प्रसादाच्च मम माहात्म्यवाचकम् ।
यदुक्तं मत्स्वरूपञ्च तत्र चाविर्भविष्यति ।
गारुडं तव नाम्ना तल्लोके ख्यातिं गमिष्यति
यथाहं देवदेवानां श्रीः ख्याता विनतासुत ।
तथा ख्यातिं पुराणेषु गारुडं गमिष्यति ।
यथाहं कीर्तनीयोऽपि तथा त्वं गरुडात्मना ।
मां ध्यात्वा मत्प्रसादेन पुराणं गदं गारुडम्
इत्युक्तो गरुडो रुद्र । कश्यपायाह पृच्छते ।

कश्यपो गरुडं स्तुत्वा दृष्टं दग्धमजीवयत् ।
स्वयञ्चाप्यमरो भूत्वा विद्ययान्यानजीवयत् ॥
पञ्चो ओम् तं स्वाहा जापी विद्येयं गारुडी परा ।
गरुडोऽहं गारुडं हि प्रश्नं रुद्र ! महात्मकम् ॥"
इत्याग्नेये महापुराणे गारुडे प्रश्नाध्यायो नाम द्वितीयः ॥ * ॥ (अस्मिन् पुराणे एकोनविंशत्-सहस्रसंख्यकश्लोका वर्त्तन्ते । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ११ ।
"एकोनविंशत् साहस्रं गारुडं हरिभाषितम् ॥"
अस्य विशेषविवरणन्तु पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥) गारुडी विद्या गरुडपुराणे २०२ अध्यायादौ द्रष्टव्या । स्वर्णम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विषमन्त्रः । इति जटाधरः ॥ (गरुडः गरुडवर्णस्तस्येदम् । गरुड + अण् । गरुडवर्ण इव वर्णोऽस्येति भावः ।) मरकतमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघौ । १३ । ५३ ।
"त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः
सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।
राशिर्मणीनामिव गारुडानां
सपद्मरागः फलितो विभाति ॥"
गरुडाकारेण सेनारचनयाधिष्ठितत्वात् महाव्यूहभेदः । यथा, महाभारते । ६ । ५३ । २ ।
"गारुडञ्च महाव्यूहं चक्रे शान्तनवस्तदा ॥"
एतस्य रचनायां गरुडाकृतित्वविस्तृतिर्यथा, तत्रैवाध्याये । ३—८ ।
"गरुडस्य स्वयं तुण्डे पिता देवव्रतस्तव ।
चक्षुषी च भरद्वाजः कृतवर्म्मा च सात्वतः ॥
अश्वत्थामा कृपश्चैव शिर आस्तां यशस्विनौ ।
त्रिगर्त्तैर्मत्स्यकैकेयैर्वाटधानैश्च संयुतैः ॥
भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ! ।
मद्रकाः सिन्धुसौवीरास्तथा पञ्चनदाश्च ये ॥
जयद्रथेन सहिता ग्रीवायां सन्निवेशिताः ।
पृष्ठे दुर्य्योधनो राजा सोदर्य्यैः सानुगैर्वृतः ॥
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजाश्च शकैः सह ।
पुच्छमासन् महाराज ! शूरसेनाश्च मारिष ! ॥
दक्षिणं पक्षमासाद्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ।
कारूषाश्च विकुञ्जाश्च मुण्डाः कुण्डीवृषास्तथा ॥
वृहद्बलेन सहिता वामपार्श्वे समास्थिताः ॥"
कदा वास्य व्यूहस्य प्रयोजनं तदाह मनुः । ७ । १८६—१८७ ।
"शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत् ।
गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥
दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।
वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥"
"सूक्ष्ममुखपक्षाङ्गाग्रः पृथुमध्यो वराहव्यूहः ।
एष एव पृथुतरमध्यो गरुडव्यूहः ॥" इति तट्टीकाकृत् कुल्लूकभट्टः ॥)

गारुडिकः, पुं, (गरुडः अधिष्ठाताऽस्य इति गारुडः विषनिवारणमन्त्रविशेषः । तेन चिकित्सति स एव आजीवो यस्येति वा । इति ठक् ।) विषवैद्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

गारुडी, स्त्री, (गरुडनाम्नाख्यायते इति । अण् ङीप् च ।) पातालगरुडीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गरुडः अधिष्ठात्री देवता अस्या इति अण् ङीप् च । गरुडविद्या । सा च गरुडपुराणे २०२ अध्यायादौ द्रष्टव्या ॥)

गारुत्मतं, क्ली, (गरुत्मान् गरुडस्तस्य वर्णो इवास्य गरुत्मान् अधिष्ठातृदेवताऽस्य वा इति अण् ।) मरकतमणिः । इत्यमरः । २ । ९ । ९२ ॥ (यथा, माघे । ३ । ५ ।
"तस्योल्लसत्काञ्चनकुण्डलाग्र-
प्रत्युप्तगारुत्मतरत्नभासा ।"
पन्ना इति लोके । तस्य नामानि ।
"गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गारुत्मतपत्रिका, स्त्री, (गारुत्मतं मरकतमणिस्तद्वर्णसदृशं पत्रमस्याः इति कप् कापि अत इत्वञ्च ।) पाचीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

गार्गकः, पुं, (गर्गस्य अपत्यं पुमान् इति । "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति गार्ग्यः ततः कन् । "आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ।" ६ । ४ । १५१ । इति यकारलोपः ।) गर्गस्यापत्यम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

गार्गी, स्त्री, (गर्गस्यापत्यं स्त्री । "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् । "यञश्च ।" ४ । १ । १६ । इति ङीप् "ततो हलस्तद्धितस्य ।" ६ । ४ । १५० । इति यलोपः ।) गर्गस्य स्त्र्यपत्यम् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, वृहदारण्यके पञ्चमप्रपाठके ६ ब्राह्मणे ।
"अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्व्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति ॥" दुर्गा । यथा, हरिवंशे । १७६ । १४ ।
"ह्रीं श्रीं गार्गीञ्च गान्धारीं योगिनीं योगदां सदा ॥")

गार्गीपुत्त्रकायणिः, पुं, (गार्ग्याः पुत्त्रस्तस्मादागतो वंशः इति । "पुत्त्रान्तादन्यतरस्याम् ।" ४ । १ । १५९ । इति वा फिञ् वा कुक् च ।) गार्गीपुत्त्रवंशः । अस्य रूपान्तरम् । गार्गीपुत्त्रायणिः । गार्गीपुत्त्रिः । इति पाणिनिव्याकरणम् ॥

गार्ग्यः, पुं, (गर्गस्यापत्यं पुमान् । "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) गर्गस्य पुमपत्यम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, वृहदारण्यके । ४ । १ । "दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस सहोवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति ॥")

गार्द्धपक्षः, पुं, (गृध्रस्य गृध्रस्य वायमिति अण् गार्द्धो गार्द्धी वा पक्षः पत्रं यत्र यस्य वा ।) गार्द्ध्रपत्रवाणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४२ ॥ गार्द्ध्रपक्षोऽपि ॥

गार्द्ध्यं, क्ली, (गर्द्ध एव इति । चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् ।) लिप्सा । यथा, माघे । ३ । ७३ ।
"पीत्वा जलानां निधिनातिगार्द्ध्यात् ॥"

गार्द्ध्रपत्त्रः, पुं, (गार्द्ध्रं गृध्रसम्बन्धिनं पत्त्रं पक्षः यस्य यत्र वा ।) गृध्रपक्षयुक्तवाणः । (यथा, महाभारते । ४ । ४८ । २५ ।
"न हि गाण्डीवनिर्म्मुक्ता गार्द्ध्रपत्त्राः सुतेजनाः ।
अन्तरेष्वेव तिष्ठन्ति गिरीणामपि दारणाः ॥")

गार्भिणं, क्ली, (गर्भिणीनां समूहः इति । "भिक्षादिभ्योऽण् ।" ४ । २ । ३८ । इति अण् ।) गर्भिणीसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ८२ ॥

गार्हपत्यः, पुं, (गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तः इति । "गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ।" ४ । ४ । ९० । इति ञ्यः ।) गृहपतिर्गृहस्वामी तेन नित्यसम्बद्धः । इत्यमरभरतौ । यज्ञीयाग्निविशेषः । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । २७ ।
"इह प्रियं प्रजया ते समृध्यता-
मस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि ॥"
भक्तिवर्द्धनाय पितापि गार्हपत्याग्नित्वेन पुत्त्रादिना वेदितव्यः इत्युपदिदेश भगवान् मनुः । यथा । २ । २३१ ।
"पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्मातामिर्दक्षिणः स्मृतः ॥")

गालनं, क्ली, (गाल्यते इति । गल् + णिच् + भावे ल्युट् ।) स्रावणम् । छाँकन गड़ान इत्यादि भाषा ॥ यथा । "तथा पचेत् यथा दाहकालिन्यातिशैथिल्यमखण्डगालनरहितोऽन्तरगुणपक्वश्च भर्भवति ।" इति भवदेवभट्टः ॥

गालवः, पुं, (गाल्यते नाश्यतेऽज्ञानमनेन इति । गल् + णिच् + घञ् । गालः वेदान्तादिज्ञानप्रतिपादकशास्त्रं तं वाति गच्छति जानाति वा । वा + कः ।) मुनिविशेषः । (यथा, भागवते । ८ । १३ । १५ ।
"गालवो दीप्तिमान् रामो द्रोणपुत्त्रः कृपस्तथा ॥")
लोध्रवृक्षः । इति मेदिनी । वे । ३० ॥ श्वेतलोध्रः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ केन्दुकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गालिः, पुं, (गाल्यते विक्रियते अवणमात्रेण मनो यस्मात् येन वा । गल् + इञ् ।) शापः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदुक्तं चिन्तामणौ ।
"ददति ददतु गालीर्गालिमन्तो भवन्तो
वयमपि तदभावाद्गालिदानेऽसमर्थाः ॥")

गालितः, त्रि, (गल् + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) द्रवीकृतः । गलान इति भाषा ॥ यथा,—
"गालितस्य सुवर्णस्य षोडशांशेन सीसकम् ॥
इति रत्नावली ॥
स्रुतगालनः । यथा । "तथा पचेत् यथा अगालितमखण्डश्च भर्भवति ।" इति कालेशिः ॥

गालिनी, स्त्री, (गालयति द्रवीकरोत्यविद्यामिति । गल + णिच् + णिनि + ङीप् ।) मुद्राविशेषः । यथा,—
"कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ सक्तौ करयोरितरेतरम् ।
तर्ज्जनी मध्यमानामा संहता भुग्नवर्ज्जिता ॥
मुद्रैषा गालिनी प्रोक्ता शङ्खस्योपरिचालिता ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

दृष्टापसर्गे सम्प्राप्ते तदेव च विधीयते ॥
गुग्गुलैर्गुटिकाभिस्तु हुत्वा होममतन्द्रित ।
सौभाग्य महदाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ॥
पायसेन तथा हुत्वा विद्यां समधिगच्छति ॥ ७॥
येन येन तु कामेन लक्षहोम समाचरेत ।
तं तं काममवाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ।
कृच्छ्रेण शुद्धिसुतपाद्य प्राणायामशतेन च ।
अन्तर्जले च तां जप्त्वा स्नात्वा नित्यमतन्द्रित ।
प्राणायामांस्तत कृत्वा विधानेनैव षोडश ॥
पूर्व्वाह्णे जुहुयाद्वह्नौ सुसमिद्धे यथाविधि ।
भैक्षया च कणाद्यो वा फलमूलाशनोऽपि वा ।
क्षीरभक्तुघृताहारो भवेत्तथ विचक्षण ।
आहाराणां यथोक्तानामेकाहार समाश्रयेत ॥
समाप्ते लक्षहोमस्य यावद्भवति निश्चय ।
लक्षहोमावसाने तु ब्राह्मणेभ्यस्तु दक्षिणा ।
देया भवति यच्छ्रद्धा तु गावो वस्त्राणि काञ्चनम् ।
सर्व्वोत्पातसमुत्पत्तौ सर्व्व भवति शोभनम् ।
पञ्चभिर्दशभिर्व्वापि लक्षहोम समाचरेत ।
अवग्रहे तथा दोषे नृपतिक्षयशान्तये ॥
नास्ति लोके स उत्पातो यो ह्यतो नोपशाम्यति ।
मङ्गल्य पर नास्ति यदस्मादतिरिच्यते ॥
गायत्र्यास्तु पुरा कृत्वा मन्त्रै स्वै स्वै प्रयुज्य तान् ।
इन्द्रायाग्नये सोमाय नम प्रजापतेस्तथा ।
व्याहृतिभ्यस्तत पश्चात् पूर्णाहुतिमथाददेत ।
सद्यानास्त्वेति वा कृत्वा इम देवति चेन्द्रवे ॥
अग्निर्मूर्द्धेत्युद्बुध्यस्व इदमस्तेति प्रयोजयेत ।
अश्रान्त परिस्तुतेनैव सप्तो दर्व्वोत्तत पुन ॥
कया न इति राहोर्व्वै केतु कृण्वन्ति केतवे ।
त्र्यम्बकेन तु रौद्रस्तु होमयेच्चातवेदसि ।
सर्व्व गायत्रीहोमस्तु लक्षहोमे प्रकल्पयेत ।
दिक्पालेभ्यश्च होतव्य भूतेभ्यश्च तत क्रमात ॥
मरुत्वमसि दूत वै यस्मिन् इन्द्रे नमामि तम् ।
वरुण वो रिशा दस वयमुत्वा पथस्पते ।
सोम राजानमवस नक्षत्राय वै तथा ।
क्षेत्रस्य पतिना चैव भूतानां पतये तथा ॥
रक्षोघ्नेनैव मन्त्रेण होतव्य विधिपूर्व्वकम ।
घृताक्ताभि समिद्भिश्च तिलहोम तत परम् ॥
क्लैक पति वा कुर्य्याद्दशविंशतिमेव च ।
एकैक पति पूर्णा स्यात्तदश ऋषिसत्तमा ।
प्रशस्ताश्वोद्भवाश्चैवास्तथा दूर्व्वाङ्कुरोद्भवा ।
हुतया लक्षहोमे तु गायत्र्या कामिक परम् ॥
श्रीसूक्त पवमानञ्च पौरुष शाम्भव तथा ।
रौद्रमैन्द्रञ्च रामञ्च ज्येष्ठसाम इदन्त्वयम् ।
महाशयस्तु होमान्ते कुर्य्यात् वै सर्व्वसिद्धिदम् ।
सम्यक पूर्णा ततो दद्यात् अग्नेते अभिमन्त्रितम् ।
नमो ब्रह्मणेति चामन्त्र्य घटिकाश्च नर्व घटम् ।
रत्नैर्बीजै शुभैर्व्वस्त्रैर्गन्धैश्चैव तु संयुतम् ।
तन्मन्त्रेणाभिषिञ्चेत इदमस्त्वेति वै सदा ।
धन्वनागादिभिर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत्तत क्रमात ।
एव य कुरुते राजा लक्षहोम यतव्रत ।
न तस्य प्रभवत सर्व्व अग्रे तिष्ठन्ति शत्रव ।
न चैव मरको दद्ये व्याधिर्व्वा जायते तथा ।

अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषका शलभा शुका ।
राक्षसाद्या विनश्यन्ति सर्व्वास्तत्र तदैव च ।
इत्यन्ति च नोयाति शस्यञ्च निरुपद्रवम् ।
जायते यस्य या चेष्टा धर्मिष्ठा सा न कि भवेत ॥ ९॥
कोटिहोमस्तु यो राजा कारयेद्विधिपूर्व्वकम् ।
न तस्य मानसी दाह इह लोके परत्र च ।
कोटिहोमे तु वरयेत् ब्राह्मणान् विंशति नृप ।
शत वाथ सहस्र वा य इच्छेद्भूतिमात्मन
कोटिहोम स्वय यस्तु कुरुते श्रद्धया द्विज ।
क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा तस्य पुण्यफल महत ।
यद्यदिच्छति कामानां तत्तदाप्नोत्यसंशयम् ॥
सशरीरोऽपि वज्रेतु त्रिदिवं च्छत्मानुयात् ।
सावित्री परमा देवी सावित्री पावन परम ।
सर्व्वकामप्रदा चैव सावित्री कथिता तव ।
अभिचारेषु तां देवीं विपरीतां विचिन्तयेत ॥
कार्य्या व्याहृतयश्चात्र विपरीताक्षरास्तथा ।
विपरीताक्षर कार्य्य शिरश्च ऋषिसत्तम ।
आदौ शिर प्रयोक्तव्य प्रणवोऽन्ते वै ऋषे ।
मन्तिर्स्येव फट्कार मध्ये नाम प्रकीर्त्तितम् ।
गायत्रीं चिन्तयेत्तत्र दीप्तानलसमप्रभाम् ।
घातयन्तीं त्रिशूलेन केशेष्वाक्षिप्य वैरिणम् ।
निहन्त्रीं त्रिशूलेन भ्रुकुटीभूषिताननाम ।
उच्चाटने तु तां देवीं वायुभूतां विचिन्तयेत ।
धावमान तथा साध्य तस्माद्देशात्तु दूरत ।
अभिचारेषु होतव्या राजिका विषमिश्रिता ।
स्वरक्तमिश्र होतव्य कटुतैलमथापि वा ।
तत्रापि च विष दद्यात् होमकाले प्रयत्नत ।
क्रोधेन महताविष्ट परामभिचरेद्बुध ।
न जहाति यदि क्रोधेन ध्रुव नश्यन स एव तु ।
अनागसि न कर्त्तव्यमभिचारमतो बुधै ।
स्वल्पागसि न कर्त्तव्यो ह्यभिचारो महामुने ॥
महापराध वलिन देवब्राह्मणकण्टकम् ।
अभिचारेण यो हन्यान्न स दोषेण लिप्यते ।
धर्मघ्ने तु तथा स्वल्पागसि तथैव च ।
अभिचार न कुर्व्वीत बहुपाप विचक्षण ।
बहूनां कण्टक यस्तु पापात्मान सुदुर्म्मतिम ।
हत्वा तत् प्राणापराधस्तु तस्य पुण्यफल महत ।
ये भक्ता पुण्डरीकाक्षे वैष्णवे द्विज जने ।
न तानभिचरेत् जातु तत्र तद्विफल भवत ।
न हि केशवभक्तानामभिचारेण कर्हिचित ।
विनाशमभिपद्येत तस्मात्तन्न समाचरेत ॥
सेय धात्री विधात्री च सावित्र्यघविनाशिनी ।
प्राणायामेन जप्येन तथा चान्तर्ज्जपेन च ।
सव्याहृतीकप्रणवा जप्तव्या शिरसा सह ।
प्रणवेन तथा न्यस्ता वाच्या व्याहृतय पृथक ।
दैवत सविताप्यस्या गायत्र छन्द एव च ।
विश्वामित्र ऋषिश्चैव प्रोच्यते ऋषिसत्तम ॥
कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च ।
पञ्चेन्द्रियार्था सुमहत भूतानां पञ्चपञ्चकम् ।
मनो बुद्धिस्तथैवात्मा अव्यक्तञ्चर्षिसत्तम ।
चतुर्व्विंशत्यथैतानि गायत्र्या अक्षराणि तु ।
प्रणवं पुरुष विद्धि सर्व्वगत पञ्चविंशकम् ।

सप्तलोकाश्च ये चेह महाव्याहृतय तथा ।
शिरश्च तत्तथा वाच्य पुरुष परमेश्वर ।
एवविधा च गायत्री जप्तव्या राजसत्तम ।
होतव्या च यथाशक्त्या सर्व्वकामसमृद्धिदा ।
सावित्रीसारमात्रोऽपि वर विप्र सुयन्त्रित ।
नायन्त्रितश्चतुर्व्वेदी सर्व्वाशी सर्व्वविक्रयी ।
गायत्रीं जपते यस्तु त्रिकाल ब्राह्मण सदा ।
असौ प्रतिग्रही वापि स गच्छेत् परमा गतिम् ।
गायत्रीं जपते यस्तु कल्यमुत्थाय यो द्विज ।
स लिप्यति न पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ।
कामकामी लभेत कामान् गतिकामश्च सद्गतिम ।
अकाम समवाप्नोति तद्विष्णो परम पदम् ।'
इत्याद्ये वह्निपुराणे गायत्रीकल्पनामाध्याय ।

गायन त्रि (गायति सङ्गीतविद्यया उपजीवतीति । गै+'ल्युट च ।' ३ । ३ । ११७ । इति ल्युट ।) गायक । (यथा काशीखण्डे ।
देवानां गायना ह्येते चारणा स्तुतिपाठका ।) गानोपजीवी । इति त्रिकाण्डशेष । (एतत्तु मम विशुद्धब्राह्मणाग्निभिरग्राह्य पतितत्वात् ।
यथाह मनु । ४ । २१० ।
'स्तेनगायनयोश्चान्न तक्ष्णो वार्द्धुषिकस्य च ।")
जल्पाक । इति धरणी । (स्तुतिपाठक ।
यथा महाभारते । १ । ७८ । ३२ ।
तत्र किलैतन मा प्राह मैथानामपि गायन ।)

गारित्र, क्ली (गीर्य्यते भक्ष्यते इति । गॄ निगरणे + 'भुवाग्निगृभ्यो णित्रन् ।' उणां ४ । १७० । इति कर्म्मणि णित्रन् ।) ओदनम् । इत्युणादिकोष ।

गारुड क्ली (गरुडस्य इदमिति । गरुड + अण् इत्यण । यद्वा गरुड श्रोतारमालम्ब्य भगवता यदुपदिष्टम । यद्वा, गरुडेन प्रोक्तमिति । तत्र हरिरुक्ता शिवपुराणे यथा —
'गरुडस्तु स्वय वक्ता यस्माद् गारुडसंज्ञकम् ।')
गरुडपुराणम् । इति पुराणम् । यथा —

गरुड उवाच ।

'मम माता च विनता नागैर्दासीकृता हरे ।
यथाह देवान् जित्वा चामृत ह्यानयामि तत् ।
दास्याद्धि मोचयिष्यामि यथाह वाहन तव ।
महाबलो महावीर्य्य सर्व्वज्ञो नागदारण ।
पुराणसंहिताकर्त्ता यथाह स्यां तथा कुरु ।

विष्णुरुवाच ।

यथा त्वयोक्त गरुड । तथा सर्व्व भविष्यति ।
देवादीन् सकलान् जित्वा चामृत ह्यानयिष्यसि ।
नागदास्यान्मातर त्वां विनतां मोचयिष्यसि ।
महाबलो वाहनस्त्व भविष्यसि विषार्द्दन ।
पुराण मत्प्रसादाच्च मम माहात्म्यवाचकम् ।
यदुक्त मत्स्वरूपञ्च तव चाविर्भविष्यति ।
गारुड तव नाम्ना तल्लोके ख्याति गमिष्यति ।
यथाह देवदेवानां श्री ख्यातो विनतासुत ।
तथा ख्याति पुराणेषु गारुड गरुडैष्यति ।
यथाह कीर्त्तनीयोऽथ तथा त्व गरुडात्मना ।
मां ध्यात्वा पक्षिमुख्येद पुराण वद गारुडम् ।
इत्युक्तो गरुडो देव । कश्यपायाह पृच्छते ।

गालोडन, क्ली (गाः इन्द्रियाणि आलोडयन्ति प्रमादयन्ति अनेन । गो+आ+लोडि+करणे ल्युट् । निपातनात् साधुः ।) उन्मादः । रोगः । मूर्खत्वम् । इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥

गालोडित, त्रि (गालोडः उन्मादरोगः सञ्जातो ऽस्य । इतच् ।) उन्मत्तः । रुग्णः । मूर्खः । यथा, 'उन्मादशीले रोगार्त्ते मूर्खे गालोडितः स्मृतः ॥' इति दुर्गसिंहकृतकलापवृत्तिटीकायां त्रिलोचनदासः ॥ गोलोडितोऽपि पाठः ॥

गालोड्य, क्ली, (गोभिः पशुविशेषैरालोड्यते भक्ष्यते इति । गो+आ+लोडि+कर्म्मणि यत् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पद्मबीजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गावौ, पु (गोशब्दस्य द्विवचनेन निर्व्वाहिरिति बोध्यम् ।) ग्रामः । यथा —
"एकेकेन तथा द्वाभ्यां वचनैस्त्रिभिरेव च ।
आकाङ्क्षाप्रयुक्तस्तु नाम पञ्चविधं स्मृतम् ॥
एकवचनसाकाङ्क्षसत्त्व एकविशाक्तान्त्रिशब्दे । उभयपद द्विपद पुष्पवन्तपद सन्वेदे आन्त्रिमार्गि पदं भूसर्गयो रोदस्यादिपदं ग्रामे गोपन्थ द्विवचनभावेनाकाङ्क्षम् । इति । तदा गावौ ग्राम इत्यादावपि साधुत्वार्थकमेव तत्र द्विवचनमिति वदन्ति ।" इति च शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

गाह ऊ ङ विलोडने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ गाहन्तां महिषा निपानसलिलमिति शाकुन्तले । ऊ अगाहिष्ट अगाढ़ । इति दुर्गादासः ॥

गिरा स्त्री (गॄ+भावे क्विप् स्त्रियां टाप् ।) वचनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तां गिरां करुणां श्रुत्वा ।' इति दशरथविलापनाटकम् ॥)

गिरिः, पुं (गिरति धारयति पृथ्वीं गीर्य्यते स्तूयते गुरुत्वाद्वा । "कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च । उणां । ४ । १४२ । इति इः किच्च ।) पर्व्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । १ ॥ (पञ्चतानां अष्टावेव पूजनीयाः कुलाचलत्वात् । यदुक्तम् —
'मेरुमन्दरकैलासमलया गन्धमादनः ।
महेन्द्रः शीयलश्च हेमकूटश्च चैव च ।
अष्टावेते तु सम्पूज्या गिरयः पूर्व्वदिक् क्रमात् ॥'
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)
गेण्डुकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५२ ॥ चक्षूरोगविशेषः । इति मेदिनी । रे । २३ ॥ पारददोषविशेषः । यथा, रसेन्द्रचिन्तामण्याम् ।
"नागो वङ्गो मलो वह्निश्चाञ्चल्यं विषं गिरिः ।
असह्याग्निर्म्महादोषा निसर्गात् पारदे स्थिताः ॥"
सन्यासिनां पद्धतिविशेषश्च ॥ (तत्र प्रथमतः शास्त्रिकगिरिनाम्नाश्रितम् यथा,—
'सत्योद्दे शाङ्कर्य्यां वीरो सुकण्ठेयो निम्मरः ।
सम्यञ्च सम्भावेन भारवटो नरोत्तमः ।
इदवीयिया भारतौ न गिरिः परिकीर्त्तितः ॥'
इति मठाम्नायम् ॥
मध्वराचार्य्यशत्रुद्वादशब्रह्मचारिभिरिति नामानि । तेषां दशनामानि यथा,—
"तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्व्वतसागराः ।
पुरिः सरस्वती चैव भारती च तथा दश ॥'
तत्र गिरेर्लक्षणम् । यथा, प्राणतोषिण्यां अत्र धृतप्रकरणे ।
'वासो गिरिवरे नित्यं गीताभ्यासे हि तत्परः ।
गम्भीराचलबुद्धिश्च गिरिनामा स उच्यते ॥"
यदुवंशीयश्वफल्कस्य द्वादशपुत्राणामन्यतमः । यथा भागवते । ९ । २४ । १५—१६ ।
'अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्रा द्वादशविश्रुताः ।
आसङ्गः सारमेयश्च मृदुरो मृदुविद्गिरिः ॥")

गिरिः स्त्री (गॄ+भावे इः किच्च ।) निगरणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ गेला इति भाषा । बालकक्रीडिका । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ पुंस्यपि । इति मेदिनी । रे । २४ ॥

गिरिकण्टक पु (गिरेः पर्व्वतस्य कण्टक इव तन्नाशकत्वात्तथात्वम् ।) वज्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गिरिकदम्ब, पु (गिरिसमुत्पन्नः कदम्बः ।) नीपः । धाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिकदली, स्त्री, (गिरिसञ्जाता कदली ।) पर्व्वतीयकदली । तत्पर्य्यायः । गिरिरम्भा २ पर्व्वतमोचा ३ अरण्यकदली ४ बहुबीजा ५ वनरम्भा ६ गिरिजा ७ गजवल्लभा ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । बलवीर्य्यवृद्धिकारित्वम् । लघुत्वम् । तृष्णापित्तदाहशोषप्रशमनत्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिकर्णिका स्त्री (गिरौ गिरिमधिकृत्य कर्णिकेव प्रतिभातीत्यर्थः । यद्वा गिरिः सुमेरुपर्व्वतः कर्णः इव यस्याः इति कप् टाप् च कापि अत इत्वम् ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्वेतकिणिहीवृक्षः । अपराजिता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः व्यवहारो यथा —
'गुडपुष्पसारशिखरिसङ्कुलगिरिकर्णिका हरिद्राभिः ।
अञ्जनगुडिका शमयति विशूचिकां त्रिकटु समाया ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहेऽग्निमान्द्याधिकारे ॥)

गिरिकर्णी स्त्री, (गिरेर्वाल्मीकिकायाः कर्णा इव पत्रमस्याः ।) अपराजिता । इत्यमरः । २ । ४ । १०४ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा —
'गवाक्ष्यश्वखुरी श्वेता श्वेतभण्डापराजिता ।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
पार्व्वतीयापराजितार्थे पर्य्याया यथा तत्रैव,—
'गिरिकर्णी महाश्वेता स्थूलपुष्पा सिता क्वचित् ॥")
यवासः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गिरिका, स्त्री, (गिरिरिव स्वार्थे कन् टाप् च ।) बालमूषिका । इत्यमरः । ३ । ५ । १२ ॥ (स्वनामख्याता उपरिचरवसुराजपत्नी । सा हि गिरेः कोलाहलाख्यपर्व्वतात् शुक्तिमत्यां नद्यां जातत्वात् गिरिकेति नाम्ना विश्रुता । यथा, महाभारते । १ । ६३ । ३३—३८ ।
राजोपरिचरस्यैव नाम तस्याथ विश्रुतम् ।
पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शुक्तिमतीं गिरिः ॥
अरौत्सीच्चेतनायुक्तः कामात् कोलाहलः किल ।
गिरिं कोलाहलं तन्तु पदा वसुरताड़यत् ॥
निष्क्रान्ता ततस्तेन प्रहारविवरेण सा ।
तस्यां नद्यामजनयन्मिथुनं पर्व्वतः स्वयम् ॥
तस्माद्विमोक्षणात् प्रीता नदी राज्ञे न्यवेदयत् ।
यः पुमानभवत्तत्र तं स राजर्षिसत्तमः ॥
वसुर्वसुप्रदश्चक्रे सेनापतिमरिन्दमः ।
चकार पत्नीं कन्यान्तु तथा तां गिरिकां नृपः ।
वसोः पत्नी तु गिरिका कामकालं न्यवेदयत् ।
ऋतुकालमनुप्राप्ता स्नाता पुंसवने शुचिः ॥")

गिरिकाण, पुं (गिरिणा अक्षिरोगविशेषेण काणः एकचक्षुर्दृष्टिः ।) गिरिरोगैकचक्षुर्दृष्टिः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

गिरिगुड़, पुं (गिरेः गिरौ वा जातः गुड़ः गुटित वर्त्तुलः इव ।) गेण्डुकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५३ ॥

गिरिज क्ली, (गिरौ जायते इति । जन्+ड ।) अभ्रकम् । शिलाजतु । शैलजम् । लोहम् । इति मेदिनी । जे २३ ॥ गैरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिज पुं (गिरौ जायते इति । जन्+ड ।) मधूकवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । मौरमाक २ मधूलः ३ स्वल्पपत्रकः ४ । इति रत्नमाला ।

गिरिजा स्त्री, (गिरेर्हिमालयपर्व्वतात् हिमगिरेरधिष्ठातृदेवात् इति तात्पर्य्यार्थः जायते । जन्+ड स्त्रियां टाप् च । हिमालयस्य अधिष्ठातृत्वे प्रमाणं यथा, कुमारे । १ । १ ।
'अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।'
"देवता आत्मा यस्य सः । एतेनास्य वक्ष्यमाण मेनकापरिणयपार्व्वतीजननादिचेतनव्यवहार योग्यत्वसिद्धिः ।' इति टीकायां मल्लिनाथः ।)
पार्व्वती । (यथा अनर्घराघवे । ४ र्थे अङ्के ११ ।
'कौतुं प्रबोधजननी जननी सवैव
देवी स्वयं भगवती गिरिजापि यस्याः ॥"
गायत्रीरूपा देवी । यथा देवीभागवते । १२ । ६ । ४१ ।
"गिरिजा गुह्यमातङ्गी गरुड़ध्वजवल्लभा ॥"
गङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ गिरौ पर्व्वते जायते इति । जन्+ड ।) मातुलुङ्गी । इति मेदिनी । ज । २४ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा —
'मातुलुङ्गी सुगन्धाख्या गिरिजा पूतिपुष्पिका ।
अवन्ध्या देवदूती च सा कपिञ्जकुक्कुटी ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
श्वेतबुह्ना । इति रत्नमाला । क्षुद्रपाषाणभेदा । व्यायमाला मता । कारीरश्च । मल्लिका । गिरिकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिजामल, क्ली (गिरौ पर्व्वते अभ्रं आवरणादि स्वयं जायते इति । जन्+ड । गिरिजम् । तत् मलं गच्छति । अम+कलच् । यद्वा गिरिजैव

नं।)अभ्रकम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥
ञरवजातत्वे प्रमाणं यथा, भावप्रकाशे।
रा वधाय विप्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धृतम्।
फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः॥
निपेतुर्घनध्वानाच्छिखरेषु महीभृताम्।
य एव समुत्पन्नं तत्तद्गिरिषु चाभ्रकम्॥
च वज्रजातत्वादभ्रमभ्रवोद्भवान्॥"
वकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)
ज्वरः, पुं, (गिरेः पर्व्वतस्य ज्वर इव तच्छेदक-
त्। गिरिं ज्वरयतीति वा। ज्वर+णिच्+
च्।) वज्रः। इति शब्दरत्नावली॥
तः त्रि, (गिल+कर्म्मणि क्तः लस्य रत्वञ्च।)
गलितः। भक्षितः। इत्यमरटीकायां राय-
कुटः॥
धातुः, पुं, (गिरौ जात धातुः। शाकपार्थिव-
मध्यपदलोपिसमासः।) गैरिकम्। इति
राजनिर्घण्टः॥
रनिम्बः, पुं, (गिरिसम्भूतो निम्ब इव।) महा-
रिष्टवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
रपीलुः पुं, (गिरिसम्भूतः पिलुर्वृक्षविशेषः।)
परूषकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
रिपुष्पकं, क्ली, (गिरिजातं पुष्पकम्।) शैले-
यम्। इति राजनिर्घण्टः॥
रिप्रिया, स्त्री, (गिरिः पर्व्वतः प्रियो यस्याः
अबाधितविचरणायेति भावः।) चमरीगवी।
इति राजनिर्घण्टः॥
गिरिभित् [द्] पुं, (गिरिं भिनत्ति भित्वा उत्-
पद्यते इति। भिद्+क्विप्।) पाषाणभेदक-
वृक्षः। इति भावप्रकाशः॥
गिरिभूः, स्त्री, (गिरौ भवति उत्पद्यते इति। भू+
क्विप्।) क्षुद्रपाषाणभेदाः। इति राजनिर्घण्टः॥
गिरेर्भूः। पर्व्वतभूमिः। (यथा, आर्य्यासप्त-
शत्याम्। ६१५।
"सकलकटकैकमण्डिनि।
कठिनीभूताशये शिखरदन्ति।
गिरिसव इव तव मन्ये
मनः शिला समभवच्चण्डि!॥" *॥
गिरेर्हिमालयात् हिमालयाधिष्ठातृदेवादित्यर्थः
भवतीति। भू+क्विप्।) पार्व्वती॥
गिरिमल्लिका, स्त्री, (गिरौ जाता मल्लिकेव मध्य-
पदलोपिसमासः।) कुटजवृक्षः। इत्यमरः।
२।४।६६॥ (पर्य्यायास्या पर्य्याया:।
"वृत्सकः शक्रपर्य्यायो वत्सको गिरिमल्लिका।
कुटजस्तत्फलमिन्द्रयवञ्चापि कलिङ्गकः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
गिरिमानः, पुं, (गिरिरिव मानं परिमाणमस्य
उच्चत्वेनेति शेषः।) हस्ती। इति शब्द-
रत्नावली॥
गिरिमृत्, [द्] स्त्री, (गिरेः पर्व्वतस्य मृत् मृत्तिका।)
गैरिकम्। इति त्रिकाण्डशेषः। (यवहारोऽस्याः
यथा,—
"गिरिमृच्चन्दननागरखटिकाप्रयोजितो वहिर्लेपः।
कुरुते वचया मिश्रो लोचनमगदं न सन्देहः॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नेत्ररोगाधिकारे॥)
गिरिमृज्जवं, क्ली (गिरेर्मृदो मृत्तिकाया भवतीति।
भू+अच्।) गैरिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥
गिरिमेदः, पुं, (गिरेर्मेद इव।) विट्खदिरः।
इति रत्नमाला॥ इरिमेद इति वा पाठः॥
गिरियकः, पुं, (गिरिं पर्व्वतमाश्रित्य आत्मनिर्म्माणतां
याति प्राप्नोतीति। या+कः ततः संज्ञायां
कन्।) गेण्डुकः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३५३॥
गिरियाकः, पुं, (गिरिं गिरिमधिष्ठत्यात्मसत्तां
यातीति। या+क्विप्। ततः संज्ञायां कन्।)
गेण्डुकः। इति शब्दरत्नावली॥
गिरिवासी, [न्] पुं, (गिरौ गिरिमाश्रित्य वस-
तीति। वस्+णिनिः। गिरिं वासयति सुरभी-
करोतीत्यर्थे। वस्+करोतेरर्थे णिच् णिनिः।)
हस्तिकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥
गिरिशः, पुं, (गिरिराश्रयत्वेन वसतित्वेनास्त्यस्य
इति। "लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शने-
लचः।" ५।२।१००। इति शः। यद्वा, गिरौ
कैलासाख्यपर्व्वते आध्यात्मिकार्थे तु नित्यशुद्ध-
मनसीत्यर्थः शेते विराजते इति। यद्वा, गिरिं
त्रिगुणात्मकं मनः श्यति तनूकरोति विशुद्धं
करोति शरणागतभक्तसाधकानाम्। शी ङल
शयने शो यच्छेदे वा गिरौ छन्दसि डः। लोके
तु छान्दसानां कचिद्भाषायामपि प्रयोग इति
आशुमुक्तविवदित्याह स्वामी।) शिवः। इत्य-
मरः।१।१।३३।(यथा, रघुः।२।४१।
"इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो
मृगाधिराजस्य वचो निशम्य।
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावात्
आत्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार॥"
गिरिशालिनी, स्त्री, (गिरिं पर्व्वतस्यस्थं शाल-
यते शोभयते इति। शल्+णिच+णिनिः नान्त-
त्वात् ङीप् च। गिरिं वालमधिकायं शलते
श्लाघते निजपत्त्रावयवेनेत्यके। शल् श्लाघायां+
णिनिः ङीप् च।) अपराजिता। यथा,—
"पारिभद्रं पाटला च वञ्जुलं गिरिशालिनी।"
इति वामनपुराणम्॥
गिरिशृङ्गः पुं, (गिरेः शृङ्गमिवाकृत्यास्त्यस्येति
अच्। मुण्डादण्डोत्तलनसमये शृङ्गसादृश्या-
दस्य तथात्वम्।) गणेशः। इति शब्दरत्ना-
वली॥ (गिरेः शृङ्गमिति विग्रहे क्ली। पर्व्वत-
शेखरम्। यथा महाभारते। ६।५६।१५।
"गजैर्निपतितैर्गजैर्गिरिशृङ्गैरिवावृतः॥")
गिरिसारः, पुं, (गिरेः सार इव।) लौहम्।
(यथा, गोः रामायणे। ६।७८।१६।
"तत्तैलधौतं विमलं गिरिसारमयं महत्।
शूलं परमसंक्रुद्धो वालिपुत्त्रे न्यपातयत्॥")
वङ्गम्। मलयपर्व्वतः। मेदिनी। रे। २६१॥
गिरिसुता, स्त्री, (गिरेर्हिमालयपर्व्वताधिष्ठातुः
सुता पुत्त्री।) पार्व्वती। यथा,—
"अवतु वो गिरिसुता शशिभृतः प्रियतमा
वसतु मे हृदि सदा भगवतः पदयुगम्॥"
इति छन्दोमञ्जरी॥
(तथाच पञ्चतन्त्रे।१।१७५।
"अत्तुं वाञ्छति शाम्भवो गणपतेराखुं क्षुधार्त्तः
फणी
तञ्च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि
नागाशनम्॥"
गङ्गा। यथा काशीखण्डे।२६।५२।
"गुहाम्बिका गिरिसुता गोविन्दाङ्घ्रिसमुद्भवा॥")
गिरीशः, पुं, (गिरेः कैलासस्य ईशः।) शिवः।
(यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम्।३३।
"चिन्तामेऽत्र न वेश्मनि प्रियतमे किं चिन्तय
स्यान्नव
ग्रावणीत्यद्रिसुतां जयन्नवतु वः स्मेरो गिरीशो-
ऽनिशम्॥"
गिरीणां पर्व्वतानामीशः श्रेष्ठः।) हिमालय-
पर्व्वतः। (गिरां वाचां शास्त्राणां वा ईशः।)
वृहस्पतिः। इति मेदिनी। शे।१६॥
गिलः, पुं. (गिल्+"इगुपधेति।" ३।१।१३५।
इति कः।) जम्बीरः। इति शब्दचन्द्रिका॥
गिलग्राहः, पुं, (गिलं गृह्णाति गिलं यथा स्यात्
तथा गिलेन गिलनेन वा गृह्णाति धारयति
इति तात्पर्य्यार्थः। ग्रह्+अण्।) नक्रः। इति
राजनिर्घण्टः॥
गिलनं, क्ली, (गिल्+भावे ल्युट्।) गिरणम्।
भक्षणम्। इत्यमरटीका॥ (यथा, हारीते प्रथमे
स्थाने प्रथमेऽध्याये।
"चर्व्वणं गिलनञ्चापि कासितं श्वासितन्तथा।
नीचोच्चञ्चैव गम्भीरं वर्ज्जयेत् पाठकं सुधीः॥")
गिलिः, स्त्री, (गिल्+भावे इन्।) गिलनम्।
इत्यमरटीका॥
गिलितं, त्रि, (गिल्+कर्म्मणि क्तः। गिलिर्जाता-
ऽस्येति तारकादित्वादितजित्येके।) भक्षितम्।
इत्यमरः।३।२।११०॥
गिष्णः, पुं, (गायति सामवेदं गायतीति वा।
गै गाने+"इष्णो गादाभ्यां किञ्च।" इति
उणादिकोषटीकाधृतसूत्रेण इष्णः। किरभाव-
पक्षे तु "गादाभ्यां इष्णुच्।" उणां।३।१६।
इति इष्णुच् प्रत्ययनिष्पन्नत्वात् गेष्णुरित्येवमर्दं
स्यात्।) सामवेदवेत्ता। गायकः। इत्युणादिकोषः॥
गीः, [र्] स्त्री, (गॄ+सम्पदादित्वात् क्विप्।)
वाक्यम्। सरस्वती। इत्यमरः।१।६।१॥
गीतं, क्ली, (गीयते इति। गै गाने+भावे क्तः।)
गानम्। इत्यमरः।१।६।२५॥ तस्य लक्षणं
यथा,
"धातुमातुसमायुक्तं गीतमित्युच्यते बुधैः।
तत्र नादात्मको धातुर्मातुरक्षरसञ्चयः॥" *॥
तद्द्विविधं यथा,—
"गीतञ्च द्विविधं प्रोक्तं यन्त्रगात्रविभागतः।
यन्त्रं स्यादेणुवीणादि गात्रन्तु मुखजं मतम्॥"
अपि च।
"निबद्धमनिबद्धञ्च गीतं द्विविधमुच्यते।

अनिबद्धं भवद्गीतं वर्णादिनियमं विना ।
यद्वा प्रसकधातुभ्यैरनिबद्धं विना कृतम् ।
निबद्धञ्च भवेद्गीतं तालमानरसाञ्चितम् ॥
छन्दोगमकधातुभ्यैवर्णादिनियमैः कृतम् ॥
अङ्गभिः पाञ्चमभूद्गीतं सामभ्यः समपञ्चत ।
यजुभ्योऽभिनया जाता रसाश्चाथर्वणः स्मृताः ॥
अथ सङ्गीतलक्षणम् ।
"तालवाद्यानुगं गीतं नटीभिर्यत्र गीयते ।
नृत्यस्यानुगतं रङ्गे तत् सङ्गीतकमुच्यते ॥ * ॥
अथ गीतप्रशंसा ।
सङ्गीतकेन रम्येण सुखं यस्य न वर्त्तते ।
मनुष्यवृषभो लोके विधिनैव स वञ्चितः ॥
संसारदुःखदग्धानामुत्तमानामनुग्रहात् ।
प्रभुणा शङ्करेणात्र गीतवाद्यं प्रकाशितम् ॥
गीतं वाद्यं तथा नृत्यं तौर्य्यत्रिकमिदं मतम् ।
नृत्यशब्दो द्वयोरत्र स्यात् सरलोऽपि च दृश्यते ॥
गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥
गीतेन हरिणा रुद्राः प्राप्नवन्त्यपि पक्षिणः ।
वनान्यायान्ति फणिनः शिशवो न रुदन्ति च ॥
कृतिचमत्कृतमय किमतः परं
फणिवरोऽन्धवरो वत पश्यत ।
अपि हरा यदवाप मनोऽस्य सा
मधुरगानवशीकृतशङ्करः ॥
परमानन्दनिविडनमभिमतफलं वशीकरणम् ।
सकलजनचित्तहरणं विमलिकबीजं परं गीतम् ॥
गीतं पीनपयोधरा समदना नारी विचित्रा कथा
रम्यं हर्म्यतलं सुधांशुकिरणप्रोद्दीपिता यामिनी ।
चित्रज्ञाः सुहृदः सुताः सुमनसो भक्ताः पुनः
सेवकाः
शुद्धं गीतपदं कवितमुखं ससारसारा मताः ॥
शुद्धशालगसङ्कीर्णभेदाद्गीतं त्रिधा मतम् ॥
शुद्धञ्च "वर्णितयथा —
एला माद्रभवा सपादकरणं ततपक्षनालक्ष्मा
कैवालसारचकपालविजया सद्म त्रिभङ्गिस्तथा ।
दण्डीरवणसरः पुटी द्विपदिका मुक्तावली माद्रका
सम्मा षट्करशनोनि कथिताः शुद्धास्तु न
विश्रान्ति ॥
एतानीतानमयी दिशानिमयकारी प्रबन्धस्तु ना
नामभ्रानि यत्र भवन्ति । तथा च
पञ्च गाता विकल्पस्य गायः पादः सरकाया
एतान्यानी सदृशानि कथितानि विरिञ्चिना ॥
गैलकञ्च न स्थाप्य गानं नायाऽभिजायते ।
धीशाखातन तत्र नो तथा चैव प्रमाणतः ॥
निद्रात्मक विनष्टा च सयुक्तानभोग्य ।
न रसतः ललिताच कमनीयविक्रमः । * ॥
अथ शालगलक्षणम् ।
भक्तो महलकश्चैव प्रतिमण्ठो निसारुकः ।
अमकः प्रतिमाभथ तथाक्षा पैकताः मताः ॥
सतिव भुर्मसरवानि ... सम्भार्गमम् । * ॥
अथ सङ्कीर्णलक्षणम् ।
"चैता मद्गलकख्या नर्भिका चर्चरीनिनादाभ्या

दोहा स्याद्धवलस्तथा गुरुवली गीता च
गोविन्दिका ।
लेखोकोऽप्यथ कारिका त्रिपदिकेत्येतानि कामं
द्विधा
सङ्कीर्णे चतुर्दश प्रकटितान्यत्राधमानि क्रमात् ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(सङ्गीतस्यान्यद्विवरणं गानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
गीयते स्म इति । गै शब्दे + कर्म्मणि क्तः ।)
शब्दिते त्रि । इति मेदिनी । ते । १६ ॥
गीतमोदी [न्] पु (गीतेन सङ्गीतेन मोदते
इति । मुद् + णिनिग्रहीति । ३ । १ । १३४ ।
इति णिनिः ।) किन्नरः । इति शब्दरत्नावली ॥
(सङ्गीतानुरागिणि त्रि ।)
गीता स्त्री (गीयते स्म आत्मविद्योपदेशात्मिका
ब्रह्मतत्त्वोपदेशमयी कथा यत्र । गै + क्तः ।)
ग्रन्थविशेषः । भगवद्गीतेति ख्याता । सा तु
अर्जुनस्य मोहनिरासाय महाभारतीयभीष्म
पर्व्वान्तर्गता कर्म्मोपासनाज्ञानकाण्डत्रयात्मिका
अष्टादशाध्यायी श्रीकृष्णोक्ता । यथा —
भारते सर्व्ववेदार्थो भारतार्थश्च कृत्स्नशः ।
गीतायामस्ति तेनेयं सर्व्वशास्त्रमयी मता ॥
इयमष्टादशाध्यायी क्रमात् षट्कत्रयेण हि ।
कर्म्मोपास्तिज्ञानकाण्डत्रितयात्मा निगद्यते ॥
इति नीलकण्ठः ॥
गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ॥
इति स्वामी ॥
(अस्याः प्रयोजनादिकं श्रीमन्मधुसूदनसरस्वती
पादैर्व्विरचितायां गीतागूढार्थदीपिकायां दर्शितम् ।
तद्यथा —
सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमात्मकम् ।
परं निःश्रेयसं गीताशास्त्रस्योक्तं प्रयोजनम् ॥
सच्चिदानन्दरूपं तत् पूर्णं विष्णोः परं पदम् ।
यत्प्राप्तये समारब्धा वेदाः काण्डत्रयात्मकाः ॥
कर्म्मोपास्तिस्तथा ज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात् ।
तद्रूपाष्टादशाध्यायैर्गीता काण्डत्रयात्मिका ॥
एकमेकेन षट्केन काण्डमत्रोपलक्षयेत् ।
कर्म्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठे कथिते प्रथमान्त्ययोः ॥
यतः समुच्चयो नास्ति तयोरतिविरोधतः ।
भगवद्भक्तिनिष्ठा तु मध्यमे परिकीर्त्तिता ॥
उभयानुगता सा हि सर्व्वविघ्नापनोदिनी ।
कर्म्ममिश्रा च शुद्धा च ज्ञानमिश्रा च सा त्रिधा ॥
तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्म्म तत्त्यागवर्त्मना ।
त्वम्पदार्थो विशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निरूप्यते ॥
द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनवर्त्मना ।
भगवान् परमानन्दस्तत्पदार्थोऽवधार्य्यते ॥
तृतीये तु तयोरैक्यं वाक्यार्थो वर्ण्यते स्फुटम् ।
एवमत्र मिथः काण्डत्रयस्यास्ति परस्परम् ॥
प्रत्यध्यायं विशेषस्तु तत्र तत्रैव वक्ष्यते ।
मुक्तिसाधनपर्व्वेदं शास्त्रार्थत्वेन कथ्यते ॥
निष्कामकर्म्मानुष्ठानं त्यागात् काम्यनिषिद्धयोः ।
तत्रापि परमो धर्म्मो जपस्तुत्यादिकं हरेः ।

क्षीणपापस्य चित्तस्य विवेके योग्यता यतः ।
नित्यानित्यविवेकस्तु जायते सुदृढस्ततः ।
इहामुत्रार्थवैराग्यं वशीकाराभिधं क्रमात् ।
ततः शमादिसम्पत्त्या सन्न्यासो निष्ठितो भवेत् ।
एवं सर्व्वपरित्यागान्मुमुक्षा जायते दृढा ।
ततो गुरूपसदनमुपदेशग्रहस्ततः ॥
ततः सन्देहहानाय वेदान्तश्रवणादिकम् ।
सर्व्वमुत्तरमीमांसाशास्त्रमत्रोपयुज्यते ॥
ततस्तत्परिपाकेन निदिध्यासननिष्ठता ।
योगशास्त्रन्तु सम्पूर्णमुपक्षीणं भवेदिह ॥
क्षीणदोषे ततश्चित्ते वाक्यात्तत्त्वमतिर्भवेत् ।
साक्षात्कारो निर्व्विकल्पः शब्दादेवोपजायते ॥
अविद्याविनिवृत्तिस्तु तत्त्वज्ञानोदये भवेत् ।
तत आवरणे क्षीणे क्षीयेते भ्रमसंशयौ ॥
अनारब्धानि कर्म्माणि नश्यन्त्येव समन्ततः ।
न चागामीनि जायन्ते तत्त्वज्ञानप्रभावतः ॥
प्रारब्धकर्म्मविक्षेपाद्वासना तु न नश्यति ।
सा सर्व्वतो बलवता संयमेनोपशाम्यति ॥
संयमो धारणा ध्यानं समाधिरिति यत्त्रिकम् ।
यमादिपञ्चकं पूर्व्वं तदर्थमुपयुज्यते ॥
ईश्वरप्रणिधानात्तु समाधिः सिध्यति द्रुतम् ।
ततो भवेन्मनोनाशो वासनाक्षय एव च ॥
तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय इत्यपि ।
युगपत्त्रितयाभ्यासाज्जीवन्मुक्तिर्दृढा भवेत् ॥
विद्वत्सन्न्यासकथनमेतदर्थं श्रुतौ श्रुतम् ।
प्रागसिद्धो य एवांशो यत्नः स्यात्तस्य साधने ॥
निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।
निर्व्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिकः ॥
व्युत्तिष्ठते स्वतस्त्वाद्ये द्वितीये परबोधितः ।
अन्ते व्युत्तिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः ॥
एवम्भूतो ब्राह्मणः स्याद्वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ।
गुणातीतः स्थितप्रज्ञो विष्णुभक्तश्च कथ्यते ॥
अतिवर्णाश्रमी जीवन्मुक्त आत्मरतिस्तथा ।
एतस्य कृतकृत्यत्वात् शास्त्रमस्मान्निवर्त्तते ॥
यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥
इत्यादिश्रुतिमानेन कायेन मनसा गिरा ।
सर्व्वावस्थासु भगवद्भक्तिरत्रोपयुज्यते ॥
पूर्व्वभूमौ कृता भक्तिरुत्तरां भूमिमानयेत् ।
अन्यथा विघ्नबाहुल्यात् फलसिद्धिः सुदुर्लभा ॥
पूर्व्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
अनेकजन्मसंसिद्ध इत्यादि च वचो हरेः ॥
यदि प्रागभवपुण्यादिप्रतिबन्धात् कथञ्चन ।
प्रागेव कृतकृत्यः स्यादाकाशफलपातवत् ॥
न तं प्रति कर्त्तव्यमस्ति शास्त्रमारब्धमिदं ।
प्राकसिद्धसाधनाभ्यासं दृढया भगवद्दया ॥
एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये ।
विधेया भगवद्भक्तिस्तां विना सा न सिध्यति ॥
जीवन्मुक्तिदशायान्तु न भक्तेः फलकल्पना ।
अद्वेष्टृत्वादिवत्तेषां स्वभावो भजनं हरेः ॥
आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्व्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
इत्यादिवचनात् प्रेमभक्तोऽयं मुख्य उच्यते ॥
एतत् सर्व्वं भगवता गीताशास्त्रे प्रकाशितम् ।
यतो व्याख्यातुमेतन्मे मन उत्सहते भृशम् ॥
निष्कामकर्म्मानुष्ठानं मूलं मोक्षस्य कीर्त्तितम् ।
शोकादिरासुरः पाप्मा तस्य च प्रतिबन्धकः ॥
यतः स्वधर्म्मविभ्रंशः प्रतिषिद्धस्य सेवनम् ।
फलाभिसन्धिपूर्व्वा वा साहङ्कारा क्रिया भवेत् ॥
आविष्टः पुरुषो नित्यमेवमासुरपाप्मभिः ।
पुमर्थलाभायोग्यः सन् लभते दुःखसन्ततिम् ॥
दुःखं स्वभावतो द्वेष्यं सर्व्वेषां प्राणिनामिह ।
अतस्तत्साधनं त्याज्यं शोकमोहादिकं सदा ॥
अनादिभवसन्तानानि(ग)रूढं दुःखकारणम् ।
दुस्त्यजं शोकमोहादि केनोपायेन हीयताम् ॥
एवमाकाङ्क्षयाविष्टं पुरुषार्थोन्मुखं नरम् ।
बुबोधयिषुराहेदं भगवान् शास्त्रमुत्तमम् ॥”)
एतदन्याः श्रीभागवतोक्तगोपीगीताध्यात्मरामायणोक्तरामगीताश्वमेधिकपर्व्वोक्तब्राह्मणगीतानुगीते देवीभागवतोक्तभगवतीगीता शिवगीता इत्याद्याः सन्ति ॥

गीतासारः, पुं, (गीतासु सारः गीतानां वेदान्तादिशास्त्राणां वा सारो यत्र इति वा । मुक्त्यर्थं संक्षेपेण समस्तयोगज्ञानादिप्रतिपादकशास्त्राणां सारार्थो गीतो यत्र इति तात्पर्य्यार्थः ।) अर्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्णोक्तमुक्त्यर्थाष्टाङ्गादियोगः । यथा, —

श्रीभगवानुवाच ।

“गीतासारं प्रवक्ष्यामि अर्ज्जुनायोदितं पुरा ।
अष्टाङ्गयोगं मुक्त्यर्थं सर्व्ववेदान्तसारगम् ॥
आत्मलाभः परो नान्य आत्मा देहादिवर्ज्जितः ।
रूपादिमान् हि देहोऽतः करणत्वादि लोचनम् ॥
करणत्वान्मनोऽधीनो न प्राणोऽचेतनो यतः ।
विज्ञानरहितः प्राणः सुप्ते हि प्रतीयते ॥
नाहमात्मा च दुःखादिसंसाराभिनसन्वयात् ।
विधूम इव दीप्तार्च्चिरादित्य इव दीप्तिमान् ॥
वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे हृत्स्थो ज्ञेयात्मनात्मनि ।
श्रोत्रादीनि न पश्यन्ति स्वं स्वमात्मानमात्मना ॥
सर्व्वज्ञः सर्व्वदर्शी च क्षेत्रज्ञस्तानि पश्यति ।
ध्यानान्तु मनसा रश्मीन् यदा नाम्यदुनियच्छति ॥
तदा प्रकाशते ह्यात्मा घटे दीपो ज्वलन्निव ।
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्म्मणः ॥
यथादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च महाभूतानि पञ्च च ॥
मनो बुद्धिमहङ्कारमव्यक्तं पुरुषं तथा ।
प्रसंख्याय परावाप्तौ विमुक्तो बन्धनैर्भवेत् ॥
इन्द्रियग्राममखिलं मनस्यभिनिवेश्य च ।
मनश्चैवाप्यहङ्कारे प्रतिष्ठाप्य च पाण्डव ! ॥
अहङ्कारं तथा बुद्धौ बुद्धिञ्च प्रकृतावपि ।
प्रकृतिं पुरुषे स्थाप्य पुरुषं ब्रह्मणि न्यसेत् ॥
अहं ब्रह्मपरं ज्योतिः प्रसंख्याय विमुच्यते ।
द्विद्वादशेभ्यः ख्यातो यः पुरुषः पञ्चविंशकः ॥
विवेकात् केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ।
नवद्वारमिदं गेहं त्रिस्थूणं पञ्चसाक्षिकम् ॥
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान् यो वेद स परः कविः ॥
ज्ञानयज्ञस्य सर्व्वाणि कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥”
अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
इति गारुड़े २३३ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“यमाश्च नियमाः पार्थ ! आसनं प्राणसंयमः ।
प्रत्याहारस्तथा ध्यानं धारणार्ज्जुन ! सप्तमी ॥
समाधिरयमष्टाङ्गो योग उक्तो विमुक्तये ।
कर्म्मणा मनसा वाचा सर्व्वभूतेषु सर्व्वदा ॥
अक्लेशजननं प्रोक्तं भूतानां यदहिंसनम् ।
अहिंसा परमो धर्म्मो ह्यहिंसा परमं सुखम् ॥
विधिना या भवेद्धिंसा त्वहिंसा सा प्रकीर्त्तिता ।
यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम् ॥
सर्व्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ।
एवं सर्व्वं हि हिंसायां धर्म्मार्थमपिधीयते ॥
यद्भूतहितमत्यन्तं वचः सत्यस्य लक्षणम् ।
सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ॥
प्रियञ्च नानृतं ब्रूयात एष धर्म्मः सनातनः ।
यच्च द्रव्यापहरणं चौर्य्याद्वाथ बलेन वा ॥
स्तेयं तस्यानाचरणमस्तेयं धर्म्मसाधनम् ।
कर्म्मणा मनसा वाचा सर्व्वावस्थासु सर्व्वदा ॥
सर्व्वत्र मैथुनत्यागं ब्रह्मचर्य्यं प्रचक्षते ।
द्रव्याणामप्यनादानमापत्स्वपि यथेच्छया ॥
अपरिग्रहमित्याहुस्तं प्रयत्नेन वर्ज्जयेत् ।
द्विधा शौचं मृज्जलाभ्यां बाह्यं भावादथान्तरम् ॥
यदृच्छालाभतस्तुष्टिः सन्तोषः सुखलक्षणम् ।
मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च ऐकाग्र्यं परमं तपः ॥
शरीरशोषणं वापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ।
वेदान्तशतरुद्रीयप्रणवादिजपं बुधाः ॥
सत्त्वशुद्धिकरं पुंसां स्वाध्यायं परिचक्षते ।
स्तुतिस्मरणपूजादिवाङ्मनःकायकर्म्मभिः ॥
सुनिश्चला हरौ भक्तिरेतदीश्वरचिन्तनम् ।
आसनं स्वस्तिकं प्रोक्तं पद्ममर्द्धासनं तथा ॥
प्राणः स्वदेहजो वायुरायामस्तन्निरोधनम् ।
प्राणापाननिरोधस्तु प्राणायाम उपस्थितः ॥
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
नियमः प्रोच्यते सद्भिः प्रत्याहारस्तु पाण्डव ! ॥
मूर्त्तामूर्त्तब्रह्मरूपचिन्तनं ध्यानमुच्यते ।
योगारम्भे मूर्त्तहरिममूर्त्तमथ चिन्तयेत् ॥
नाभिकन्दे स्थितं नालं दशाङ्गुलसमायुतम् ।
नाले चाष्टदलं पद्मं द्वादशाङ्गुलविस्तृतम् ॥
सकर्णिके केशराले सूर्य्यसोमाग्निमण्डलम् ।
अग्निमण्डलमध्यस्थो वासुदेवश्चतुर्भुजः ॥
शङ्खचक्रगदापद्मयुक्तः कौस्तुभसंयुतः ।
वनमाली कौस्तुभेन युतोऽहं ब्रह्ममुक्त ओम् ॥
धारणेत्युच्यते चेयं धार्य्यते यन्मनोगये ।
प्राङ्भ्यां हृदये चाद्य तृतीया च तथोरसि ॥
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्द्धसु ।
किञ्चित्तस्मात् परस्मिंश्च धारणा दश कीर्त्तिताः ॥
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिरभिधीयते ।
एकाकारः समाधिः स्याद्देशलक्षणवर्ज्जितः ॥”
इति गारुड़े २३४ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“ब्रह्मगीतां प्रवक्ष्यामि यां ज्ञात्वा मुच्यते भवात् ।
अहं ब्रह्मास्मीति वाक्याज्ज्ञानान्मोक्षो भवेन्नृणाम् ॥
वाक्यज्ञानं भवेज्ज्ञानादहंब्रह्मपदार्थयोः ।
पदद्वयार्थौ द्विविधौ वाच्यौ लक्ष्यौ स्मृतौ बुधैः ॥
वाच्यौ दशवर्णौ ज्ञेयौ लक्ष्यौ शुद्धौ प्रकीर्त्तितौ ।
प्राणपिण्डात्मकार्य्येण चेतनं शरणञ्च यत् ॥
तथा वै देवपर्य्यन्तमहं शब्देन गीयते ।
प्रत्यग्रूपमद्वितीयमहं शब्देन भण्यते ॥
अद्वयानन्दचैतन्यं परोक्षसहितं परम् ।
प्राणपिण्डात्मकोपाधेरद्वितीयविभागकम् ॥
त्यागेन प्रत्यक्चैतन्यभागो लक्ष्येत चाहमा ।
तथा ब्रह्मपदेनैव प्राणपिण्डात्मकारणम् ॥
विद्यापरोक्षभागे च परित्यागे च लक्ष्यते ।
अद्वयानन्दचैतन्यभाग एवं विचिन्तयेत् ॥
अहंपदेन चैतन्यप्रत्यग्ब्रह्मपदेन तु ।
अद्वयानन्दचैतन्यं लक्षयित्वा स्थितस्य च ॥
ब्रह्माहमस्म्यहं ब्रह्म अहंब्रह्मपदार्थयोः ।
अहं ब्रह्मास्मि वाक्याच्च आत्मभूतिफलात्मकम् ॥
एकत्वज्ञानञ्च भवेदेवात्मानुरतो ध्रुवम् ।
ज्ञानादज्ञानतत्कार्य्यनिवृत्तेर्मुक्त एकतः ॥”
इति गारुड़े २३५ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“सन्मायिब्रह्मतः खं स्यात् खान्मरुत्तस्ततोऽनलः
अग्नेरापस्ततः पृथ्वी प्रपञ्चीकृतभूतकम् ॥
ततः सप्तदशं लिङ्गं पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि च ।
वाक्पाणिपादं पायुश्च उपस्थमथ धीन्द्रियम् ॥
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं स्यात् पञ्च वायवः ।
प्राणोऽपानः समानश्च व्यानश्चोदान एव च ॥
मनो धीरन्तःकरणं स्यान्मनः संशयात्मकम् ।
बुद्धिर्निश्चयरूपा तु एतत्सूक्ष्मशरीरकम् ॥
हिरण्यगर्भमात्मीयं भूततत्कार्य्यलिङ्गकम् ।
पञ्चीकृतानि भूतानि अपञ्चीकृतभूततः ॥
पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यो ब्रह्माण्डं समजायत ।
लोकप्रसिद्धं स्थूलाद्यं शरीरञ्चरणादिमत् ॥
पञ्चीकृतानि भूतानि तत्कार्य्यञ्चाहमेव च ।
सर्व्वं शरीरजातञ्च प्राणिनां स्थूलमीरितम् ॥
तीराद्युपरतात्मानः शरीरं प्रोच्यते बुधैः ।
देहद्वयाभिमानी च त्वमथो जीव एकतः ॥
सच्चिद्द्वयाख्यं ब्रह्मैव प्रविष्टं देहयोर्द्वयोः ।
जलार्कवद्घटखवज्जीवः प्राणादिधारणात् ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनां साक्षी जीवः स च स्मृतः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यैर्व्यतिरिक्तश्च निर्गुणः ॥
निर्गतावयवोत्सर्गो नित्यशुद्धस्वभावकः ।
परमात्मैव सञ्जाग्रत्स्वप्नादौ सन्निधानतः ॥
अन्तःकरणरागैश्च अन्तःकरणसंस्थितः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीश्च पश्यतोऽविकृतः सदा ॥
फलं क्रियाकारकयोर्ज्जाग्रदादीन् वदाम्यहम् ।
इन्द्रियैरनुविज्ञानं जाग्रत्स्थानमुदीरितम् ॥
जाग्रत्संस्कारसम्भूतः प्रत्ययो विषयान्वितः ।
स्वप्नं प्रसुप्तिशरणोपसंहारोऽपि च स्थितः ॥

ब्रह्माकारस्वरूपस्य वस्तुनः कणिकात्मना ।
क्रमते क्रमतो जीवो जाग्रत्स्वप्ने न पश्यति ॥
समाध्यारम्भकाले तु पूर्व्वमेतदवधारयेत् ।
मुमुक्षुः पश्चात् संजाते व्यक्तं करणनिश्चलः ॥
विलापयेत् चैतन्यात् चैतन्यं परिपश्यन् ।
पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यः ब्रह्माण्डमतिरिक्तकम् ॥
यथा मृदो घटो भिन्नो नास्ति तत्कार्य्यतस्तथा ।
पञ्चीकृतानि भूतानि व्यपञ्चीकृतभूतम् ॥
समष्टिव्यतिरेकेण स्थितं सूक्ष्मशरीरकम् ।
अपञ्चीकृतभूतेभ्यो न लिङ्गं व्यतिरिक्तकम् ॥
पृथ्वी वारि विना नास्ति वारि नास्ति च तेजसा ।
तेजश्च वायुना नास्ति वायुः खेन विना न हि ॥
सन् ब्रह्मणा च न नास्ति शुद्धब्रह्म विना च सत् ।
शुद्धभावात्तथा जाग्रत्स्वप्नादीनामसम्भवः ॥
जीवश्चतन्यत्नित प्रत्यगात्मा वै तनुरूपकः ।
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तं सत्यं ब्रह्माद्वितीयकम् ॥
तत्त्वपदार्थौ शिष्टौ तत्त्वाकारो ब्रह्मकारकः ।
उकारश्च अकारश्च मकारोऽहं त्वमद्वयम् ॥
ब्रह्माहमस्म्यहं ब्रह्म ज्ञानमज्ञानमर्द्दनम् ।
अयमात्मा ब्रह्मज्योतिर्विज्ञानानन्दरूपकम् ॥
स्वयुद्धानमनन्तं स तत्त्वमसि श्रुतीरितम् ।
अहं ब्रह्मास्मि ब्रह्माहं सर्व्वप्राणिषु सर्व्वगम् ॥
योऽसावादित्यपुरुषः सोऽसावहमनादिमान् ।
गीतासारोऽर्ज्जुनायोक्तो यत्र ब्रह्मणि वै लयः ॥
इत्यादिमहापुराणे गारुडे गीतासारः २३६ अध्यायः ॥

गीति स्त्री (गै गाने + क्तिन् ।) गानम् । (यथा कुमारे । ३ । ४० ।

सुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्
हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ॥)

आर्य्याच्छन्दोविशेषः । इति मेदिनी । त १६ ॥ (अस्या लक्षणं यथा छन्दोमञ्जर्य्यां मात्रावृत्ते । ७ ।

"आर्य्याप्रथमार्द्धसमं यस्या परार्द्धमीरिता [गीतिः ॥)

गीरथः पुं (गीर्व्वाणी वाङ्मयं शास्त्रमित्यर्थः रथ इव यस्य ।) बृहस्पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गीर्ण त्रि (गीर्य्यते स्म इति । गॄ शि स्तुतौ + क्त ।) स्तुतः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गीर्णि स्त्री (गॄ + क्तिन् । ॠल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावत् तेन णत्वम् ततो रेफात् णत्वञ्च ।) गिलनम् । इत्यमरः । ३ । ४११ ॥ स्तुतिश्च । गीर्णशब्द दर्शनात् ॥

गीर्द्देवी स्त्री (गीर्व्वाणी तस्या देवी । वागधिष्ठातृत्वात्तथात्वम् ।) सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥

गीर्लता स्त्री (गीरिव लम्बोदामी विस्तृता च लता ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

गी(र्व्वा)र्व्वाण पुं (गीर्व्वाणेव वाणोऽस्त्रं यस्य । अयर्थवाक्यतयास्य तथात्वम् । यद्वा स्वयकार मध्यपाठे तु गिरः वनुते याचते काङ्क्षतीत्यर्थः स्तुतिप्रियत्वादिति । वन याचनायाम् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् । "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः । ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् ।) देवता । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा भागवते । ८ । १५ । ३२ ।

अथ सुमन्त्रितायात्तं गुरुणायातुदर्शिना ।
हित्वा त्रिविष्टपं जग्मुर्गी(र्व्वा)र्व्वाणाः कामरूपिणः ॥)

गी(र्व्वा)र्व्वाणकुसुम क्ली (गी(र्व्वा)र्व्वाणप्रियं कुसुमं पुष्पं यस्य ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गीर्ष्पति पुं (गिरां पतिः । अहरादीनामिति रफाभावपक्षे इदुदुपधस्येति । ८ । ३ । ४१ । इति षः । मुग्धबोधमते स्वपि वा । इति सत्वस्य पाक्षिको विधिः ।) बृहस्पतिः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥ पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य रूपान्तरे गीर्पतिः गीःपतिः । इति मुग्धबोधम् ॥

गु ङ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म अक अनिट ।) ङ गवते । इति दुर्गादासः ॥

गु शि ञो विष्ठोत्सर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां (कुटां)-पर अक अनिट ।) शि गुवति अगुवीत । ञो गुनः । इति दुर्गादासः ॥

गुग्गुलः पुं (गोजति शब्दायतेऽनेनेति । गुज + क्विप् गुक् रोगस्तस्मात् गुडति रक्षतीति । गुड + इगुपधज्ञेति । ३ । १ । १३५ । इति कः । डलयोरैक्यात् डस्य लत्वम् ।) गुग्गुलुः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गुग्गुलुः पुं (गुज्यतेऽनेनेति । गुज शब्दे + क्विप् । गुक् रोगस्तस्मात् गुडतीति । गुड रक्षणे + बाहुलकात् कुः । डलयोरैक्यात् डस्य लत्वम् ।) रक्षोघ्नोभाजनेऽन्तःप्रभृ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वनामख्यातद्रव्यः । स तु गोमूत्रोद्भवः । यथा —

गोरोचनाया मङ्गल्या सञ्जाता सर्व्वकामिका ।
गुग्गुलुस्तु ततो जातो गोमूत्राच्छुभदर्शनः ॥

इति वह्निपुराणे वैष्णवधर्म्मे शुद्धिव्रतनामाध्यायः ॥

तस्य निर्यासः सुगन्धिकद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । कुम्भम् २ उलूखलकम् ३ कौशिकः ४ पुरः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १२८ ॥ कुम्भोलुः ६ खलकम् ७ कुम्भोलूखलकम् ८ गुग्गुलः ९ । इति भरतः ॥ जटायुः १० कालनिर्य्यासः ११ देवधूपः १२ सर्व्वसहः १३ महिषाक्षः १४ पलङ्कषा १५ । इति रत्नमाला ॥ यवनद्विष्टः १६ भवाभीष्टः १७ निशाटकः १८ जटालः १९ पुटः २० भूतहरः २१ शिवः २२ शाम्भवः २३ दुर्गः २४ यातुघ्नः २५ महिषाक्षकः २६ दवेष्टः २७ मरुन्द्विष्टः २८ रक्षोहा २९ रूक्षगन्धकः ३० दिव्यः ३१ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफमारुतकासकृमिवातोदरशोथार्शोनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीपनत्वम् । सौगन्ध्यत्वम् । कषायत्वम् । मेदःकुष्ठनाशित्वम् । पित्तदाहित्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ विशदत्वम् । सारकत्वम् । रूक्षत्वम् । पाके कटुत्वम् । भग्नसन्धानकारित्वम् । वृष्यत्वम् । सूक्ष्मत्वम् । स्वर्य्यत्वम् । पिच्छिलत्वम् । बलकारित्वम् । व्रणमेहाश्मवातामवातपिडकाग्रन्थिगण्डमालानाशित्वञ्च ॥ * ॥

'माधुर्य्याच्छमयेद्वातं कषायत्वाच्च पित्तहा ।
तिक्तत्वात् कफजित्तेन गुग्गुलुः सर्व्वदोषहा ॥'

स तु पञ्चधा यथा —

महिषाक्षो महानीलः कुमुदः पद्म इत्यपि ।
हिरण्यः पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलोः पञ्च जातयः ॥

तेषां रूपाणि यथा —

'भृङ्गाञ्जनसवर्णस्तु महिषाक्ष इति स्मृतः ।
महानीलस्तु विज्ञेयः स्वनामसमलक्षणः ॥
कुमुदः कुमुदाभः स्यात् पद्मो माणिक्यसन्निभः ।
हिरण्याख्यस्तु हेमाभः पञ्चानां लिङ्गमीरितम् ॥

एषां प्राणिविशेषे प्रयोगो यथा —

महिषाक्षमहानीलौ गजेन्द्राणां हितावुभौ ।
हयानां कुमुदः पद्मः स्वस्थ्यारोग्यकरौ परौ ॥
विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्त्तितः ।
कदाचिन्महिषाक्षस्तु मतः कैश्चिन्नृणामपि ॥

नूतनगुग्गुलो रूपं यथा —

स्निग्धकाञ्चनसङ्काशः पक्वजम्बूफलोपमः ।
नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः ॥

पुरातनस्य रूपं यथा ।

'शुष्को दुर्गन्धिकश्चैव त्यक्तप्रकृतवर्णकः ।
पुराणः स तु विज्ञेयो गुग्गुलुर्वीर्य्यवर्ज्जितः ॥'

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अस्य स्थानविशेषे जन्मादिकथनम् । यथा —

'जायन्ते पुरयाम्या मरुभुवि ग्रीष्मेऽर्कसन्तापिताः
शीतार्त्ताः शिशिरेऽपि गुग्गुलुरसं मुञ्चन्ति ते पञ्चधा ।
हेमाभं महिषाक्षतुल्यमपरं सत्पद्मरागोपमं
भृङ्गाभं कुमुदद्युतिञ्च विधिना ग्राह्या परीक्षा सतः ॥
वह्नौ ज्वलन्ति तपने विलयं प्रयान्ति
क्षिद्यन्ति कोष्णसलिले पयसः समानाः ।
ग्राह्याः शुभाः परिहरेच्चिरकालजाताः
नङ्गारवर्णसमपूयविगन्धवर्णान् ॥'

इति प्रयोगामृतम् ॥

पक्वस्यास्य पूर्णवीर्य्यत्वं मासत्रयपर्य्यन्तं तिष्ठति । इति परिभाषा ॥

गुच्छः पुं, (गुध्यति परिवेष्टते इति । गुध + 'शस्यादिभ्यश्छः' । इति छः इति भोजराजः । यद्वा गुङ शब्दे + क्विप् । गुत् शब्दं छ्यति नाशयतीति । गुत + छो + 'आतोऽनुपसर्गे कः ।' ३ । २ । ३ । इति कः ।) स्तवकः । पुष्पादिर थलुया इति भाषा । (यथा गीतगोविन्दे । ११ । ११ ।

'अशोकनिचितभ्रमरं ग्रथयोस्तापिच्छगुच्छावलीम् [वलीम् ।'

इत्यादिः मोक्षा इति भाषा ॥ (उद्भिदविशेषः । स तु मल्लिकादिः । यथा मनुः । १ । ४८ ।

"गुच्छगुल्मन्तु विविधं तथैव तृणजातयः ।"

"मूलत एव यत्र लतासमूहो भवति न च प्रकाण्डानि ते गुच्छा मल्लिकादयः । इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ।) हारविशेषः । द्वात्रिंशद्यष्टिकहारः । यदिश

नर हार इति भाषा ॥ कलापः । इति मेदिनी । छे । ३ ॥ मयूरेर मागा इति भाषा । मुक्ताहारः । इति रन्तिदेवः ॥

गुच्छकं, क्ली (गुच्छ + संज्ञायां कन् ।) ग्रन्थिपर्णम् । इति भावप्रकाशः ॥

गुच्छकः, पुं, (गुच्छ + स्वार्थे कन् ।) स्तवकः । इत्यमरः । २ । ४ । ३४ ॥ तत्पर्य्यायः । गुलुः २ लवः ३ कुसुमोच्चयः ४ गुच्छः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुत्सः ६ गुत्सकः ७ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ रीठाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वार्थे कप्रत्ययात् गुच्छशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

गुच्छकणिशः, पुं, (गुच्छवत् कणिशानि मञ्जर्य्यो यस्य ।) रागीधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छकरञ्जः, पुं, (गुच्छः स्तवकः करञ्जफले यस्य ।) करञ्जविशेषः । तत्पर्य्यायः । स्निग्धदलः २ गुच्छपुष्पकः ३ नन्दी ४ गुच्छी ५ सानन्दः ६ स्तवधावनः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । "विषवातार्शकण्डूविचर्चिकाकुष्ठगात्रत्वग्दोषनाशित्वञ्च ॥" इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छदन्तिका, स्त्री, (गुच्छाः स्तवकीभूता दन्ता इव फलानि यस्याः । कप् टाप् अत इत्वञ्च ।) कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छपत्रः, पुं, (गुच्छीभूतानि पत्राणि यस्य ।) तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छपुष्पः, पुं, (गुच्छीभूतानि पुष्पाणि यस्य ।) सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अशोकवृक्षः । अस्य पर्य्याया यथा,—

"हेमपुष्पस्त्वशोकश्च गुच्छपुष्पोऽङ्गनाप्रियः ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गुच्छपुष्पकः, पुं, (गुच्छपुष्प + संज्ञायां कन् ।) रीठाकरञ्जः । गुच्छकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छपुष्पी, स्त्री, (गुच्छपुष्प + जातौ ङीष् ।) धातकी । शिग्रुडीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छफलः, पुं, (गुच्छीभूतानि फलानि यस्य ।) रीठाकरञ्जः । राजादनी । कतकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (राजादनशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

गुच्छफला, स्त्री, (गुच्छीभूतानि फलानि यस्याः । स्त्रियां टाप् ।) अग्निदमनी । काकमाची । निष्पावी । द्राक्षा । कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छबध्रा, स्त्री, (गुच्छेन बध्यते इति । बन्ध + बाहुलकात् रक् । नलोपः ।) गुण्डालातृणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छमूलिका, स्त्री, (गुच्छास्ति मूलमस्याः । कप् स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) गुण्डासिनीतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छार्द्धः, पुं, (गुच्छस्य द्वात्रिंशद्यष्टिकहारस्य अर्द्धः । ग्रामार्द्धवत् समासः ।) चतुर्विंशतियष्टिको हारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥

(पुंलिङ्गनिर्द्देशादेवास्य नपात्वम् । क्लीवलिङ्गे तु "पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेंऽशके ।" इत्यमरोक्तेः षोडशयष्टिकहारो बोध्य इति तु सुधीभिर्विभाव्यम् ॥)

गुच्छालः, पुं, (गुच्छेन स्खलति पर्य्याप्नोतीति । शल पर्य्याप्तौ + णच् ।) भूतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छाह्वकन्दः, पुं, (गुच्छाह्वो गुच्छसंज्ञकः कन्दः ।) गुलञ्चकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छी, स्त्री, (गुच्छ + जातौ ङीष् ।) गुच्छकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुज, गुञ्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । गोजति । कूजनमधुरशब्दः । इति दुर्गादासः ॥

गुज, इ कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ, वर्जनात् गुञ्जनं । कूजनमधुरशब्दः । गुञ्जति भ्रमरः कुञ्जे । इति दुर्गादासः ॥

गुज, शि भर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-(कुटा)-परं-अकं-सेट् ।) शि, गुजति भगुनीत् जुगोज । इति दुर्गादासः ॥

गुर्ज्जरी, स्त्री, (गुर्ज्जरदेशवासिनां प्रिया । गुर्ज्जर + अण् + स्त्रियां ङीप् । पृषोदरात् रलोपे इत्वाभावे च साधुः ।) रागिणीविशेषः । अस्य ध्यानं यथा, सङ्गीतदर्पणे ।

"श्यामा सुकेशी मलयद्रुमाणां
मृदूल्लसत्पल्लवतल्पयाता ।
श्रुतेः स्वराणां दधती विभागं
तन्त्रीमुखाद्दक्षिणगुर्ज्जरीयम् ॥"

अस्याः कालनियमो यथा,—

"नाटी गौड़ी वराड़ी च गुर्ज्जरी देशिरेव च ।
पूर्व्वाह्णे गानमेतेषां निषिद्धमिति तद्विदः ॥"

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

मतभेदेन पूर्व्वाह्णेऽपि गीयते ॥ (इयंपुनर्भैरवरागस्य वराङ्गना । हनुमन्मते तु मेघरागस्य । अस्याः स्वरूपं यथा, सङ्गीतदर्पणे ।

"ऋषांशन्यास-ऋषभा सम्पूर्णा गुर्ज्जरी मता ।
पौरवी मूर्च्छना यस्या वक्राख्या मध्य मिश्रिता ॥"

"पौरवीमूर्च्छना यस्याम् ।" इत्यत्र "सप्तमी मूर्च्छनैतस्याम् ।" इति क्वचित् पाठः । कोऽपिश्वरमते इयं पञ्चमहीना षाड़वा । इयञ्च केनापि कारणेन रागविकारे जाते तत्पापप्रायश्चित्तार्थं प्रायेण गीयते तथाचोक्तम्,—

"लोभान्मोहाच्च ये केचिद् गायन्ति च विरागतः ।
सुरसा गुर्ज्जरी तस्य दोषं हन्तीति कथ्यते ॥")

गुञ्जः, पुं, गुञ्जन्ति भ्रमरादयो यत्र । गुञ्ज + अधिकरणे घञ् ।) गुच्छः । पुष्पस्तवकः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुञ्जकृत्, पुं, (गुञ्जं गुञ्जनं करोतीति । कृ + क्विप् तुक् च ।) भ्रमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुञ्जनं, क्ली, (गुजि कूजने + भावे ल्युट् ।) गुनगुनध्वनिः । भ्रमरादिशब्दः ।

(किमिदं गुञ्जनं मत्तः षट्पदानां मनोहरम् ।)

गुञ्जा, स्त्री, (गुञ्जतीति । गुजि + अच् । अस्याः पक्वफलगुच्छे शब्दवाहुल्यात्तथात्वम् ।) लताविशेषः ॥ कुँच इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । काकचिञ्ची २ कृष्णला ३ । इत्यमरः । २।४।१८८ ॥ गान्धुष्ठा ४ रक्तिका ५ काकगन्तिका ६ काकादनी ७ काकतिक्ता ८ काकपीलु ९ शिखण्डिनी १० । इति रत्नमाला ॥ चूड़ामणिः ११ सौम्या १२ शिखण्डी १३ अरुणा १४ ताम्रिका १५ शीतपाकी १६ उच्चटा १७ कृष्णचूड़िका १८ रक्ता १९ काम्भोजी २० भिल्लभूषणा २१ वन्या २२ श्यामलचूड़ा २३ काकचिञ्चिका २४ । अस्या बीजगुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुष्ठव्रणनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अस्याः शिफागुणः । वान्तिकारित्वम् । शूलविषनाशित्वञ्च । वशकर्म्मणि श्वेता प्रशस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ ७ ॥ (इयन्तु श्वेतरक्तभेदेन द्विविधम् । यदुक्तं भावप्रकाशे ।

"श्वेतरक्तप्रभेदेन ज्ञेयं गुञ्जाद्वयं बुधैः ।
गुञ्जाद्वयन्तु केश्यं स्यात् वातपित्तज्वरापहम् ॥
मुखशोषश्रमश्वासतृष्णामदविनाशनम् ।
नेत्रामयहरं वृष्यं बल्यं कण्डूव्रणं हरेत् ॥
कृमीन्द्रलुप्तकुष्ठानि रक्ता च धवलापि च ॥"

श्वेतगुञ्जा तु अभिचारकर्म्मणि प्रशस्ता । यथा, तन्त्रसारे वश्याभिचारे ।

"अर्पिता सितगुञ्जानां कुरुते कुलिकोदये ॥"

इत्यादि ॥

गुञ्जाफलन्तु विषप्रायत्वात् कदापि स्वर्येन भोक्तव्यम् । अस्या विषमयत्वमुक्तं यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ५८ ।

"अन्तर्विषमया ह्येता बहिश्चैव मनोरमाः ।
गुञ्जाफलसमाकाराः स्वभावादेव योषितः ॥")

चतुर्यवपरिमाणम् । रति इति भाषा । (यथा,—

"यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥"

इति शार्ङ्गधरे पूर्ब्बखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥)

चतुर्धान्यपरिमाणम् । इति शुभङ्करः ॥ गोधूमद्वयमानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुञ्जति शब्दायते इति । कर्त्तरि अच् ।) पटहः । (गुञ्जनमिति । गुजि + भावे अप् ।) कलध्वनिः । इति मेदिनी ॥ (गुञ्जते भ्रमरादिभिर्मदपायिभिर्वा यत्र + अधिकरणे अप् घञ् वा ।) मदिरागृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चर्चा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुञ्जिका, स्त्री, (गुञ्जा एव । स्वार्थे कन् । अत इत्वम् ।) गुञ्जा । त्रियवपरिमाणम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुञ्जाशब्दे विवरणमस्या ज्ञातव्यम् ॥)

गुञ्जितं, क्ली, (गुञ्ज + भावे क्तः ।) गुञ्जनम् । यथा,

"न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥"

इति भट्टिः । २ । १९ ॥

गुटिका, स्त्री, (गुटिरेव । गुटि + स्वार्थे कन् ।) वटिका । गुलि इति वड़ि इति च भाषा ॥ यथा, "गुटिकापातादिना खञ्जनम् ।" इति दायभागः ॥

गुठ इ क वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) इरी। इ क गुण्ठयति अंशु गुठन। इति दुर्गादासः ॥

गुड इ क वेष्टे। रक्षे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चस्वरी। इ क गुण्डयति। अनेकार्थत्वाच्चूर्णीकरणेऽपि। गुण्डयति छिन्नुलं मोकः। इति रमानाथः ॥

गुड, शि रक्षे। व्याघाते। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां (कुटां) परं सकं सेट्।) शि गुडति अगुडीत्। इति दुर्गादासः ॥

गुड, पुं (गवते अव्यक्तशब्दं करोतीति। गु ङ शब्दे + 'कान्यिभ्य कित्।' उणां। १। ११४। इति ड स च कित्।) गोलः। इत्यमरमाला। इति मेदिनी। डे। १०॥ ग्रासः। इति हेमचन्द्रः ॥ कार्पासी। इति राजनिघण्टः ॥ इक्षुपाकः। इत्यमरः। २। ९। ४२। तस्य पर्य्यायः। इक्षुसारः २ मधुरः ३ रसपाकजः ४ बालकः ५ इक्षज ६ सिद्धः ७ मोदकः ८ अग्निसारजः ९ शिशुप्रियः १० सितागिः ११ अरुणः १२ रसजः १३। इति राजनिघण्टः ॥ इक्षुरसक्वाथः १४ मत्स्यण्डी १५ नन्दीजकः १६। इति वैद्यकम् ॥ सम्भोलिमः १७ गुलः १८ स्वादुरसः १९। इति शब्दरत्नावली ॥ स्वादुः २०। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य गुणाः। हृद्यत्वम्। स्निग्धत्वम्। गुरुत्वम्। वातनाशित्वम्। मूत्रशोधनत्वम्। नातिपित्तहरत्वम्। मेदःकफकृमिबलप्रदत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ मधुरत्वम्। क्षारत्वम्। उष्णत्वम्। कफनाशित्वम्। पित्तरक्तप्रकोपकत्वम्। शाणश्चेत् इमारुत ॥ पुरातनस्य तस्य गुणाः। पित्तपवनाग्निविघातकत्वम्। प्रमेहश्वासनाशित्वम्। इत्यालस्यकारितम्। त्रिदोषघ्नत्वम्। ज्वरनाशित्वम्। कान्तिकारित्वम्। हृद्यत्वम्। सन्तापशान्तिप्रदत्वम्। विषमज्वरशोधनत्वम्। अग्निजननत्वम्। स्निग्धत्वम्। स्वादुत्वम्। लघुत्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिघण्टः ॥ अधिकगुणत्वम्। रक्तप्रसादकारित्वम्। मधुरत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ शाकनालरसपाकभवगुडगुणाः। क्षारत्वम्। कटुत्वम्। मधुरत्वम्। कफवातनाशित्वम्। पित्तप्रदत्वम्। सततनिषेवणेन कण्डूनिकुष्ठजननत्वम्। लवणरसयुक्तत्वम् इति क्वचित् पाठः। अग्निशुद्धिदायित्वञ्च। इति राजनिघण्टः ॥

'इक्षो रसा ये सम्पक्वा जायते लोष्टवद्दृढ।
स गुडो गौडदेशे तु मत्स्यण्डीव गुडो मतः ॥
सुमाणमाशु निहन्ति महाकफ
पित्तं निहन्ति च सदैव हरीतकीभिः।
गुण्ठ्या समं हरति वातमशेषमित्थं
दोषत्रयक्षयकराय नमो गुडाय ॥'

इति भावप्रकाशः ॥

("बली वृष्यो गुरुः स्निग्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः।
नातिपित्तहरो मेध्यः कफकृमिकरो गुडः ॥
पित्तघ्नो मधुरः शुद्धो वातघ्नो सृक्प्रसादनः।
स पुराणोऽधिकगुणो गुडः पथ्यतमः स्मृतः ॥"

पथ्ये काम चरतः यो पाण्डुरोगाग्निजित्तमः।
छित्तो योगैः सयुक्तो गुडः पथ्यतमो मतः ॥
गुल्मामये कामलशोथमेहे
गुल्मामये पाण्डुहलीमके च।
वातं सपित्तार्त्तिं च राजयोगं
कफिघ्नो रोगहरो गुडः स्यात् ॥
काम शोथ गुडो नरः अत्यशाभि छित्तो मतः।
योगयुक्तोऽपि सर्वेषु छित्तो गुणगणो गयः ॥
श्वासकासौ सवमकृमिश्च श्यामकाद्यातुरार्णां
व्याधयाप्तसमग्रमपि समकल्पप्रमराणाम्।
लोगे चामज्वरविषम रक्तपित्तप्रकोप
व्याप्नादत्यधिरं सर्वरोगाविहन्ति ॥'

इति गुडगुणाः ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥)

गुडक, पुं (गुडेन पकः। गुड + बाहुलकात् क। यद्वा गुडेन कायतीति। कै + क।) गुडद्वारा पक्वौषधविशेषः। अस्य पुरुणत पारदः पर्यन्त तिष्ठति। इति परिभाषा ॥ (गुड एव। स्वार्थे कन्। गोलाकृतिः। यथा महाभारते। ३। १५। ८।

'समगुल्मगुडका मायया मयदत्तया ॥'

अयसगुडका वर्त्तुलाकारा पाषाणाः। इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)

गुडकरी, स्त्री (गुडः गुडकुसुममिव द्युतिसुखकरं मिथुनं करोतीति। गुड + कृ + अणौ चेतु तात्पर्यानाशुगामि च। ३। २। २०। इति ट स्त्रियां ङीप्।) रागिणीविशेषः। इति हलायुधः ॥

गुडची, स्त्री (चि + चिप निपातनादीर्घत्वे साधु। गुडवत् चीयते वरितोऽस्यां यस्याः इत्यर्थः। अग्न्याद्युत्पत्ताद्वास्याः लत्वम्।) गुडूची। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्या उत्पत्तिकथा अस्याहिवरणञ्च गुडूचीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गुडत्वक्, स्त्री (गुडप्रधाना गुडकारणं वा त्वक्।) इच्छु। इति राजनिर्घण्टः ॥

गुडत्वच, क्ली (गुडप्रधानं त्वचम्। निपातनात् साधु।) गुडत्वक्। इच्छु। इति शब्दरत्नावली ॥

गुडत्वक [च] क्ली (गुडवत् मधुरा त्वगस्य।) स्वनामख्यातगन्धद्रव्यम्। तत्पर्यायः। तनुकटम् २ उत्कटम् ३ लवण्यकम् ४ वराङ्गकम् ५ त्वचम् ६ चोचम् ७ लवणपत्रम् ८ भृङ्गम् ९ सुरभिगन्धकम् १०। इति शब्दरत्नावली ॥ उत्कटम् ११ चोचम् १२। इत्यमरः। २। ४। १३२ ॥ लवङ्गम् १३ पत्रम् १४ इति तट्टीका। अस्य गुणाः। कफकृमिशमनकारित्वम्। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। इति राजवल्लभः ॥ लघुत्वम्। उष्णत्वम्। स्वादुत्वम्। तिक्तत्वम्। रूक्षत्वम्। पित्तवर्द्धिकारित्वम्। अर्शःकण्डूकृमिशमनकारिसन्ताननाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥

गुडलत्व, क्ली (गुडवत् मधुरं लक्षम्।) गुडलकं। राजभाष्यम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥ जयिनी इति भाषा।

गुडदारु, क्ली, गुडप्रधानं गुडकारणं वा दारु त्वक्त्वचं।) इच्छु। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुडधेनु, स्त्री, (गुडनिर्मिता गुडभारादिभिः कृता धेनुः।) गुडादिनिर्मिता धेनुः। यथा —

"गुडधेनुविधानस्य यद्रूपमिह यत् फलम्।
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्वपापविनाशनम् ॥
कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्रागग्रीवं विन्यसेद्भुवि।
गोमयेनानुलिप्तायां दर्भानास्तीर्य सर्वतः ॥
लघ्वैणकाजिनं तद्वत् वत्सस्य परिकल्पयेत्।
प्राङ्मुखीं कल्पयेद्धेनुमुदक्पादां सवत्सकाम् ॥
उत्तमा गुडधेनुः स्यात् सदा भारचतुष्टये।
वत्सं भारेण वा कुर्यात् भाराभ्यां मध्यमा स्मृता ॥
अर्द्धभारेण वत्सः स्यात् कनिष्ठा भारकेण तु।
चतुर्थांशेन वत्सः स्यात् गृहवित्तानुसारतः ॥
धेनुवत्सौ कृतौ तौ तु सितसूक्ष्माम्बरावृतौ।
शुक्तिकर्णाविक्षुपादौ शुचिमुक्ताफलेक्षणौ ॥
सितसूत्रशिरालौ तु सितकम्बलकम्बलौ।
ताम्रगडुकपृष्ठौ तु सितचामररोमकौ।
विद्रुमभ्रूयुगकौ नवनीतस्तनान्वितौ ॥
क्षौमपुच्छौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ।
इत्येवं रचयित्वा तु धूपदीपैः समर्चयेत् ॥
सर्वासां धेनूनामेव विधानं श्रेयसम्।" इति मात्स्ये गुडधेनुः ॥

गुडपुष्प, पुं (गुड इव मधुरं पुष्पमस्य।) मधूकद्रुमः। इत्यमरः। २। ४। २० ॥

गुडफल, पुं (गुड इव मधुरं फलमस्य।) पीलुद्रुमः। इत्यमरः। २। ४। २८ ॥

गुडबीज, पुं (गुडवत् मधुरं यद्वा गुड वर्त्तुलाकृति बीजं यस्य।) मसूरः। इति राजनिघण्टः ॥

गुडभा, स्त्री, (गुडवत् भाति शोभते इति। भा + क। स्त्रियां टाप्।) यावनालशर्करा। इति राजनिर्घण्टः ॥

गुडमूल, पुं (गुडवत् सुमिष्टं मूलं यस्य।) आम्रवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुडल, स्त्री, (गुड उत्पत्तिकारणत्वेन लातीति। ला + क।) गौड़ी मदिरा। इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुडशर्करा, स्त्री (गुडजाता शर्करा।) शर्करा। तत्पर्यायः। सिद्धा २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४० अध्याये।

"त्रिफलां त्रिफलां चोष्णं मद्यादौ गुडशर्करा ॥")

गुडशिग्रु, पुं (गुड इव रक्तवर्णः शिग्रुवृक्षविशेषः।) रक्तशोभाञ्जनः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुडा, स्त्री (गुड + स्त्रियां टाप्।) स्नुहीवृक्षः। गुडिका। इति मेदिनी ॥ उशीरी। इति राजनिघण्टः ॥

गुडाका, स्त्री (गुडयति सङ्कोचयति सङ्कोचकरोति इन्द्रियाणीति यावत्प्रकाशविशेषं स गुडः स आकायति प्रकाशयतीति। गुडं व्याप्य वाका यस्याः कायति वा। गुड + आ + कै + क स्त्रियां टाप्।) निद्रा। इति गुडाकेशशब्दटीकायां श्रीधर

स्वामी ॥ (आलस्यम् । इति मधुसूदनसरस्वती ॥)

गुडाकेश:, पुं, (गुडाका निद्रा माया इत्यर्थस्तस्या ईश: ।) शिव: । (गुडा निद्रा आलस्यं इन्द्रियाणि वा तस्या ईश: शास्ता जितनिद्रो जितेन्द्रियो वा ।) अर्ज्जुन: । इति जटाधर: ॥ (यथा, गीतायाम् । १ । २४ ।
"एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ! ॥")

गुडाश्रय:, पुं, (आश्रीयतेऽस्मिन्निति । आश्रयो वासस्थानम् । ततो गुडस्येव मधुररसस्य आश्रय: ।) आखोटवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गुडिका, स्त्री, (गुडा वर्त्तुलाकृति: । स्वार्थे कन् टापि अत इत्वम् ।) गुटिका । वृहद्वटिका । यथा, वैद्यकपरिभाषा ॥
"वटिका गुटिका चेति संज्ञावान्तरभेदत: ।"
("चूर्णावलेहगुडिका कल्कानामनुपानकम् ।
वातपित्तकफेष्वेके त्रिदोषकपलमाचरेत् ॥
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे षष्ठेऽध्याये ॥)

गुडुची, स्त्री, (गुडूची + निपातनाद्ध्रस्वागम: ।) गुडूची । इति द्विरूपकोष: ॥

गुडूची, स्त्री, लताविशेष: । गुलञ्च इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय: । वत्सादनी २ छिन्नरुहा ३ तन्त्रिका ४ अमृता ५ जीवन्तिका ६ सोमवल्ली ७ विशल्या ८ मधुपर्णी ९ । इत्यमर: ॥ गुडूची १० । इति भरत: ॥ कुण्डली ११ चक्रलक्षणा १२ । इति रत्नमाला ॥ अमृतवल्ली १३ ज्वरारि: १४ श्यामा १५ वरा १६ सुरकृता १७ मधुपर्णिका १८ छिन्नोद्भवा १९ अमृतलता २० रसायनी २१ छिन्ना २२ सोमलतिका २३ भिषक्प्रिया २४ कुण्डलिनी २५ वय:स्था २६ नागकुमारिका २७ छद्मिका २८ चन्द्रहासा २९ । इति राजनिर्घण्ट: ॥ अमृतवल्लरी ३० सुधा ३१ जीवन्ती ३२ सोमा ३३ चक्रलक्षणिका ३४ वयस्था ३५ मण्डली ३६ देवनिर्म्मिता ३७ । अस्या गुणा: । कटुत्वम् । स्वादुपाकित्वम् । रसायनत्वम् । संग्राहित्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् । बल्यत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । दोषत्रयामतृड्दाहमेहकासपाण्डुकामलाकुष्ठवातास्रज्वरकृमिवमिनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥ गुरुत्वम् । वीर्य्यदातृत्वम् । भ्रमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ रक्तपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभ: ॥ अस्या: पत्रस्य गुणा: । वामियत्वम् । सर्व्वज्वरहरत्वम् । लघुत्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । स्वादुपाकित्वम् । रसायनत्वम् । बलकारित्वम् । उष्णत्वम् । संग्राहित्वम् । त्रिदोषतृष्णादाहप्रमेहवातासृक्कामलाकुष्ठपाण्डुतानाशित्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥ घृतयुक्ताया वातनाशित्वम् । गुडयुक्ताया: पित्तनाशित्वम् । मधुयुक्ताया: कफनाशित्वम् । एरण्डतैलयुक्ताया उग्रवातासनाशित्वम् । शुण्ठीयुक्ताया आमवातनाशित्वम् । इति राजवल्लभ: ॥ * ॥

अस्या उत्पत्तिर्यथा,—
"अथ लङ्केश्वरो नाम्ना रावणो राक्षसाधिप: ।
रामपत्नीं बलात् सीतां जहार मदनातुर: ॥
ततस्तं बलवान् रामो रिपुं जायापहारिणम् ।
यत्नं वानरसैन्येन जघान रणमूर्द्धनि ॥
हते तस्मिन् सुरारातौ रावणे बलगर्व्विते ।
देवराज: सहस्राक्ष: परितुष्टोऽपि राघवे ॥
तत्र ये वानरा: केचिद्राक्षसैर्निहता रणे ।
तानिन्द्रो जीवयामास संसिच्यामृतवृष्टिभि: ॥
ततो येषु च देशेषु कपिगात्रात् परिच्युता: ।
पीयूषविन्दव: पेतुस्तेभ्यो जाता गुडूचिका ॥"
इति भावप्रकाश: ॥
(गुडूचीघृतम् । यथा,—
"गुडूचीक्वाथकल्काभ्यां सपयस्कं घृतं शृतम् ।
हन्ति वातं तथा रक्तं कुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातरक्ताधिकारे ॥)

गुडेर:, पुं, (गुडति रक्षतीति गुड रक्षायाम् + "पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक् ।" उणा० । १ । ५८ । इति एरक् । रक्षक: । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थ: ।) ग्रास: । इत्युणादिकोष: ॥ गुडक: । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति: ॥

गुडेरक:, पुं, (गुडेर + स्वार्थे कन् ।) ग्रास: । इति हेमचन्द्र: । ३ । ५८ ॥

गुडोद्भवा, स्त्री, (गुडादुद्भवो यस्या: । यद्वा, उद्भवत्यस्मादिति उद्भव: । गुड उद्भवो उत्पत्त्याश्रयो यस्या: ।) शर्करा । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गुण, त् क मन्त्रणे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (अदन्त चुरां-परं-सकं-सेट् ।) ह्रस्वी । मूर्द्धन्योपध: । गुणयति । इति दुर्गादास: ॥

गुण:, पुं, (गुण्यते मन्त्र्यते मन्त्रणादिभिर्निश्चीयते राजभिरितिशेष: । गुण मन्त्रणे + घञ् ।) षट्प्रकारराजनीतिविशेष: । तद्यथा । सन्धि: १ विग्रह: २ यानम् ३ आसनम् ४ द्वैधम् ५ आश्रय: ६ ॥ (यथा, मनु: । ७ । १६० ।
"सन्धिञ्च विग्रहञ्चैव यानमासनमेव च ।
द्वैधीभावं संश्रयञ्च षड्गुणांश्चिन्तयेत् सदा ॥"
एते षड्गुणास्तु नीतिविदा राज्ञा कदा केनोपायेन च प्रयोक्तव्यास्तद्विवरणादिकन्तु तत्रैव । ७ । १६१ । श्लोकमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥) धनुराकर्षणरज्जु: । छिला इति भाषा । (यथा, रघुवंशे । ९ । ५४ ।
"अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं
कनकपिङ्गतडिद्गुणसंयुतम् ।
धनुरधिज्यमनाधिरुपाददे
नरवरो रवरोषितकेशरी ॥")
तत्पर्य्याय: । मौर्व्वी २ ज्या ३ शिञ्जिनी ४ शिञ्जा ५ ज्यावा ६ पतञ्चिका ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ जीवा ८ । इति जटाधर: ॥ रज्जु: । (यथाह कश्चित् ।
"गुणवन्तोऽपि सीदन्ति न गुणग्राहको यदि ।
सगुणोऽपि पूर्णकुम्भो यथा कूपे निमज्जति ॥"
सूत्रम् । यथा, गार्य्यासप्तशत्याम् । ३६६ ।
"कार्चीगुण इव पतित: स्थितैकरत्न: फणी
स्फुरति ॥")
सत्त्वरजस्तमांसि । (यथा, भागवते । १ । २ । २३ ।
"सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तै-
र्युक्त: पर: पुरुष एक इहास्य धत्ते ।
स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञा:
श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्यु: ॥")
शुक्लकृष्णरक्तपीतादि: । द्रव्याश्रित: । स तु शौर्य्यादि: रसगन्धादिश्च । इत्यमर: । ३ । ३ । ४६ ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण: ॥"
इति मुग्धबोधम् ॥
(अस्यार्थमाह दुर्गादास: ।
"य: सत्त्वे द्रव्ये निविशते तदेवाश्रयतीत्यर्थ: । अपैति तस्मात् सत्त्वादपगच्छतीत्यर्थ: ॥ यथा श्यामता पूर्व्वमाम्रादिफलमुपगच्छति पश्चात् पक्वदशायां ततोऽपैति । पृथक् जातिषु दृश्यते भिन्नेषु पदार्थेषु दृश्यते । यथा आम्रादिफले वा श्यामता दृष्टा सा कदलीफलादिषु च दृश्यते स गुण: स्यादित्यर्थ: । ननु तर्हि उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्म्माणीति उक्तकर्म्मस्वपि गुणत्वापत्ति: यदा द्रव्यं सक्रियं भवति तदा कर्म्म सत्त्वे निविशते यदा द्रव्यं निष्क्रियं भवति तदा कर्म्म सत्त्वादपैति पृथग्जातिषु च दृश्यते यथा मनुष्येषु गमनादिक्रिया दृश्यते तथा पश्वादिषु च दृश्यते अत: कर्म्मणो गुणत्वमपाकर्त्तुमाह आधेयश्चाक्रियाजश्चेति । आधेय उत्पाद्य, यथा पक्वाम्रमयपात्रेषु रक्ततागुण: सहि वह्निसंयोगादिना निष्पाद्यते । अक्रियाज इति । क्रियाया जायते । इति क्रियाज: । न क्रियाजोऽक्रियाज: नित्य इत्यर्थ: । आकाशादिषु महत्त्वादिर्गुण: । ततश्च गुणस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्च इति प्रकारद्वयदर्शनतया कर्म्मणो गुणत्वं न स्यादिति ज्ञापितम् कर्म्मत्वं सर्व्वमेव उत्पाद्यमिति । एवञ्चेत्तर्हि द्रव्यमपि गुणोऽस्तु तत्रापि एते धर्म्मा वर्त्तन्ते । यथा तदपि द्रव्यमारम्भके अवयवद्रव्ये निविशते ततोऽपैति च यथा शरीरमवयवि तद्धि मस्तकादिष्ववयवेषु समवेतं भवतीति तद्विनाशात् ततोऽपैति । पृथग्जातिषु पश्वादिषु च दृश्यते एवं द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्चास्ति अवयवि द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वात् आकाशादेस्तु अनुत्पाद्यत्वादिति । अत आह असत्त्वप्रकृतिरिति । सत्त्वं द्रव्यं प्रकृति:स्वभाव: । सत्त्वं प्रकृतिर्यस्य स सत्त्वप्रकृति: । न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्वप्रकृति: ॥")
विशेषाधानहेतु: सिद्धो वस्तुधर्म्म: । शुक्लादयो हि गवादिकं स्वजातीयेभ्य: कृष्णगवादिभ्यो व्यावर्त्तयन्तीति साहित्यदर्पणम् ॥
अपि च ।
द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्ताव्याप्यजातिमत्त्वं तदर्थ: तद्यथा । रूपम् १ रस: २ गन्ध: ३ स्पर्श: ४

सङ्ख्या ५ परिमाणम् ६ पृथक्त्वम् ७ संयोग ८ विभाग ९ परत्वम् १० अपरत्वम् ११ बुद्धि १२ सुखम् १३ दुःखम् १४ इच्छा १५ द्वेष १६ यत्न १७ गुरुत्वम् १८ द्रवत्वम् १९ स्नेह २० संस्कार २१ धर्म्म २२ अधर्म्म २३ शब्द २४। इति भाषापरिच्छेदः। (सात्त्विकनायकगुणा यथा साहित्यदर्पणे। ३। ५८।

"शोभाविलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी।
ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः॥
एतेषां विशेषविवरणन्तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम्॥)

अप्रधानम्। सूत्रम्। इन्द्रियम्। त्यागः। पत्नी। इति मेदिनी। णे। १०॥ भीमसेनः। तन्तुः। दोषान्यविशेषणम्। इति हेमचन्द्रः। विद्या। इति विश्वः॥ (धनुर्गुणः। यथा मनुः। ३। २०६।

'गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु।
विन्यसेत् प्रयतः सम्यक् भूमावेव समाहितः॥'

'गुणान् व्यञ्जनानि सामर्थ्यप्राधान्यात् गुणयुक्तान् वा।' इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ आवृत्तिः। यथा महाभारते।

आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा।
षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः॥)

व्याकरणोक्तसंज्ञाविशेषः। यथा। इकोऽगुणे इत्यादि। अस्यार्थः। इ उ ऋ ऌ एषां स्थाने अ ओ अर अल् एते गुणसंज्ञा भवन्ति। इति मुग्धबोधम्। काव्यगुणस्य लक्षणं यथा —

ये रसस्याङ्गिनो धर्म्माः शौर्य्यादय इवात्मनः।
उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः॥

इति काव्यप्रकाशः॥

तस्य भेदाः।

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्य्यं सुकुमारता।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः॥

इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः॥

इति दण्डी॥

माधुर्य्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश॥

तस्य दोषस्याभावश्च तद्यथा —

कश्चिच्च भवन्तीह दोषत्यागात् परे स्थिताः।
अथ भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश॥

इति भरतमुनिः। सत्त्वादिगुणविशेषा उच्यमाना शब्दे द्रष्टव्याः॥

गुणक, पुं (गुणयति आवर्त्तयतीति। गुण+ण्वुल्।) अङ्कादिविशेषः यथा गुण्यगुणकयोर्घातः गुणकेन हन्यात्। इति लीलावती॥

गुणकार, पुं, (गुणं व्यञ्जनादिकं पाकजनितगुणं वा करोतीति। कृ+अण्। विराटनगरे सूद-पदेन सूपकारित्वग्रहणात् पाकशास्त्रकर्तृत्वाच्च भीमस्य तथात्वम्।) भीमसेनः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (विराटनगरेऽस्य सूपकारित्व-स्वीकारकथा यथा महाभारते। ४। ८। १—४।

भीम उवाच।

पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं वल्लवो नाम नामतः।
उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः॥
सूपानस्य करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे।
कृतपूर्व्वाणि यैरस्य व्यञ्जनानि सुशिक्षितैः।
तानप्यभिभविष्यामि प्रीतिं सञ्जनयन्नहम्।
आहरिष्यामि दारूणां निचयान्महतोऽपि च।
तत् प्रेक्ष्य विपुलं कर्म्म राजा प्रीतो भविष्यति।
अमानुषाणि कुर्व्वाणं तानि कर्म्माणि भारत।
राजस्तस्य परिप्रेष्या मंस्यन्ते मां यथा नृपम्।
भक्ष्यान्नरसपानानां भविष्यामि तथेश्वर॥)

पाचकः गुणकारके च त्रि।

गुणज्ञ, त्रि (गुणं जानातीति। गुण+ज्ञा+क।) गुणवेत्ता। यथा —

गुणिनि गुणज्ञो रमते नागुण-
शीलस्य गुणिनि परितोषः।
अलिरेति वनात् कमलं
न हि भेकस्त्वेकवासोऽपि॥

इत्युद्भटः।

गुणनिका, स्त्री (गण्यते पुनः पुनरावर्त्त्यते इति। गुणन् च आम्रेडने+'ण्यासश्रन्थो युच्।' ३।३।१०७। इति युच्। अत्र प्रत्ययस्थात् कात् पूर्व्वस्येत्यत्वम्।) नृत्यम्। शून्याङ्कम्। पाठनिश्चयः। इति मेदिनी। के १६५। (शास्त्रादीनां पुनः पुनरनुशीलनम्। यथा माघे। २। ७५।

'अनुपरिचयवशोऽपि वक्तुं गुणनिकेव सा।'

माला। इत्याभिधानरत्नमाला। यथा आनन्दलहर्य्याम्। ३।

'दरिद्राणां चिन्तामणिगुणनिका जन्मजलधौ
निमग्नानां दंष्ट्रा मुररिपुवराहस्य भवती॥')

गुणनी, स्त्री (गण्यते पुनः पुनरभ्यस्यतेऽनया। गुण+लुट्+ङीप्।) पाठनिश्चयः। तत्पर्य्यायः। भणितिः २ शीलनम् ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गुणनीय, पुं (गुण्यते पुनः पुनरभ्यस्यतेऽनेन इति। गुण आम्रेडने+करणे अनीयर्।) शास्त्राद्यभ्यासः। इति हारावली। १५०। (कर्म्मणि अनीयर्। गुणितव्ये त्रि॥)

गुणप्रकर्ष, पुं (गुणस्य प्रकर्षोऽतिशयः।) गुणनाशः। तत्पर्य्यायः पद्यन्तिका २। इति हारावली। २१०॥

गुणमयनिका, स्त्री, 'गुणा गुणनिर्म्मिता पटाः लीयन्तेऽस्याम्। गुण+ली+अधिकरणे+ल्युट्। स्त्रियां ङीप् कन् टापि पूर्व्वह्रस्वश्च।) वस्त्रनिर्म्मितगृहम्। तत्पर्य्यायः केणिका २ पटकुटी ३। इति हेमचन्द्रः। ३। ३४६॥

गुणलयनी, स्त्री (गुणाः गुणमयपटाः लीयन्ते यत्र। ली+ल्युट्+ङीप्।) गुणलयनिका। इति हलायुधः॥

गुणवान् [त्] पुं त्रि, (गुणोऽस्यास्तीति। गुण+मतुप् मस्य वत्वम्।) मध्यन्दी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ गुणविशिष्टः। यथा, 'दाता दयालुर्गुणवानमरः स्यात् नरो परेषामुपकारकर्त्ता।' इति कोष्ठीप्रदीपः॥ (पु यदुवंशीय सुनाभस्य दौहित्रः। यथा हरिवंशे। १५५।

'गुणवत्यपि पुत्रश्च गुणवन्तमजीजनत्॥'

स्त्रियां ङीप्। सा च सुनाभस्य दुहिता। यथा तत्रैव। १५७।

'वज्रनाभस्य तनयः सुनाभो नाम विश्रुतः।
दुहितृद्वयञ्च नृपतेः। तत्र रूपगुणान्वितम्।
एका चन्द्रवती नाम्ना गुणवत्यपरा।'

नायकीविशेषः महादेवी। यथा देवीभागवते। १२। ६। ३२।

'गुहावासा गुणवती गुह्यपापप्रणाशिनी॥'

गङ्गा। यथा काशीखण्डे। २९। ५३।

'गुरुरूपा गुणवती गुर्व्वी गौरववर्द्धिनी॥'

अप्सरोविशेषः। यथा, तत्रैव ९ अध्याये।

"अनसूया गुणवती स्थूलकर्णी कलावती॥")

गुणवृक्षक, पुं (गुणानां रज्जूनां वृक्ष इव। तत स्वार्थे कन्।) नौकागुणबन्धनस्तम्भः। मास्तुल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कूपकः २। इत्यमरः। १। १०। १२।

गुणसागर, पुं (गुणानां सागर इव आधार-स्थानम्।) ब्रह्मा। इति शब्दरत्नावली॥ बुद्धविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सकलगुणाधारश्च॥

गुणा, स्त्री (गुणः अस्त्यस्याः। "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५। २। १२७। इत्यच्। स्त्रियां टाप्।) दूर्व्वा। मांसरोहिणी। इति राजनिर्घण्टः॥

गुणाकर, पुं (गुणानामाकर इव। गुणवाहुल्या-त्तथात्वम्।) बुद्धः। इति शब्दरत्नावली॥ (महादेवः। यथा महाभारते। १३। १७। ४७।

"गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च। ... लोकधाता गुणाकरः॥")

गुणयुक्ते त्रि। यथा,—

"तपस्वी भरतस्यापि तस्य पुत्रो गुणाकरः।
सत्यवान् नाम देवर्षे ! सम्यक् सम्मतो मया॥"

इति वनपर्व्वणि सावित्र्युपाख्यानकथा॥

गुणित, त्रि, (गुण्यते स्म। गुण आम्रेडने+क्त।) पूरितः। तत्पर्य्यायः। आहतः २। इत्यमरः। ३। १। ८८। यथा। पञ्चधा गुणिता इयम् संख्या षष्टिर्भवतीत्यादि इति भरतः॥ (गुणोऽस्य जातः। तारकादिभ्य इतच्।) पिङ्क्षितः। इति शब्दरत्नावली॥

गुणी [न्] पुं (गुणो ज्या विद्यतेऽस्य। गुण+इनि।) धनुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (गुणाः सन्ति दाक्षिण्यादयो विशेषा अस्येति।) गुणविशिष्टे त्रि। यथा। गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी ससम्भ्रमाद्यस्य। तेनाम्बा यदि सुतिनी वद वन्ध्या कीदृशी नाम॥ इति हितोपदेशः॥

गुणीभूत, त्रि (अगुणो गुणो भूतः। गुण+भू+क्त। अभूततद्भावे च्विः।) अप्रधानीभूतः। यथा। कृतपूर्व्वीकटमित्यत्र समासनिविष्टत्वात् गुणीभूतादिविशेषणबोधिका द्वितीया नोक्ता। इति सुषेणकविराजः॥ (तथाच महाभारते। २। १५। ११।

"सर्व्वैरपि गुणैर्युक्तो निर्व्वीर्य्यः किं करिष्यति।
गुणीभूता गुणाः सर्व्वे तिष्ठन्ति हि पराक्रमे॥"

गुणीभूतव्यङ्ग्यः, पुं, (गुणीभूतमप्रधानीभूतं व्यङ्ग्यं व्यञ्जना शक्तिर्यत्र ।) काव्यविशेषः । यथा,—
"अनादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम् ॥४
तस्याष्टौ भेदाः यथा ।
"अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् ।
सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम् ।
व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदा मताः ॥*॥
अगूढं यथा ।
स्फुटतया वाच्यायमानमिति अपराङ्गम् । यथा अपरस्य रसादेर्वाच्यस्य वा वाक्यार्थीभूतस्य अङ्गं रसादि अनुरणनरूपं वा ॥ * ॥
वाच्यसिद्ध्यङ्गं यथा ।
आपाततः प्रतीतस्य वाच्यार्थस्य प्रतिसन्धीयमानानुपपत्तिनिरासकं व्यङ्ग्यम् ॥ * ॥
अस्फुटं यथा ।
विदग्धैरपि क्लेशगम्यं सन्दिग्धप्राधान्यं यथा प्राधान्यमत्र रसादिव्यञ्जकत्वेन तथा च प्रतीतस्य रसादेर्व्यञ्जकं किं वाच्यं किंवा व्यङ्ग्यमितीतरकालिकसन्देहविषयत्वं तत्त्वम् ॥ * ॥
तुल्यप्राधान्यं यथा ।
अत्रापि रसादिव्यञ्जकत्वेनैव प्राधान्यं व्यङ्ग्यस्य निश्चितत्वेन तेन तेन वाच्येन तुल्यार्थो बोध्यः ॥*
काक्वाक्षिप्तं यथा ।
आक्षिप्तमत्र प्रागेव पदार्थविधया उपस्थानम् ॥*
असुन्दरं यथा ।
"रसादिव्यञ्जने वाच्यसुखनिरीक्षकं व्यङ्ग्यम् ।"
इति काव्यप्रकाशः ॥
(इत्यत्र साहित्यदर्पणकारेण काव्यभेदमाश्रित्य यदुक्तं तद्यथा । ४ । १ ।
"काव्यं ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यश्चेति द्विधा मतम् ।
वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत् काव्यमुत्तमम् ॥"
तत्रैव च । ४ । १६ ।
"अपरन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये ।
"अपरं काव्यम् । अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च सम्भवति ॥" तत्तत्र स्वादितराङ्गं काक्वाक्षिप्तमित्याद्यष्टौ भेदानुक्त्वा इतरस्य रसादेरङ्गं रसादिव्यङ्ग्यं यथेत्यभिधाय क्रमश इतराङ्गादेरुदाहरणानि प्रदर्शितानि । यथा,—
"अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्द्दनः ।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥
अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् ।
"मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकाम-
स्त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णतापः ।
हा ! हा ! कथं नु भवतो रिपुराजधानी-
प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिलोकः ॥
अत्रौत्सुक्यत्रासयसन्धिसंस्कृतस्य करुणस्य राजविषयरतावङ्गभावः ।
जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्वितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् ।
कृता लङ्काभर्त्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥"
अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यन्नवचनेऽपि शब्दशक्तेरेव रामत्वमवगम्यते । वचनेन तु सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कुर्व्वता तद्गोपनमपाकृतम् । तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपादकतयाऽङ्गतां नीतम् । काक्वाक्षिप्तं यथा,—
मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।
सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥
अत्र 'मथ्नाम्येवेत्यादि' व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य सह भावेनैव स्थितम् ।
दीपयन् रोदसीरन्ध्रमेष ज्वलति सर्व्वतः ।
प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिवंशदवानलः ॥
अत्रान्वयस्य वेणुत्वारोपणरूपो व्यङ्ग्यः । प्रतापस्य दवानलत्वारोपसिद्ध्यङ्गम् । 'हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तधैर्य्यत्यादौ' विलोचनव्यापारचुम्बनाभिलाषयोः प्राधान्ये सन्देहः ।
ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।
जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्म्मनायते ॥
अत्र परशुरामो रक्षःकुलक्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् ।
सन्धौ सर्व्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः ।
अल्लावदीननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः ॥
अत्र अल्लावदीनाख्ये नृपतौ दानसामादिमन्तरेण नान्यः प्रशमोपायः व्यङ्ग्यं व्युत्पन्नानामपि झटितिस्फुटम् ।
अनेन लोकगुरुणा सतां धर्म्मोपदेशिना ।
अहं व्रतवती स्वैरमुक्तेन किमतः परम् ॥
अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्तिर्य्यक् योषिति बलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाच्यायमान इत्यगूढम् ।
वाणीरकुडुङ्गुड्डीणसउणकोलाहल
सुणन्तीए ।
घरकम्मवावडाए वहूए सीअन्ति अङ्गाइं ॥"
अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिल्लतागृहं प्रविष्टः इति व्यङ्ग्यात् 'सीदन्त्यङ्गानि' इति वाच्यस्य चमत्कारः सहृदयसंवेद्य इत्यसुन्दरं किञ्च यो दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमाद्यलङ्कारो व्यङ्ग्यः स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव । काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव चमत्कारविधायित्वात् । तदुक्तं ध्वनिकृता ।
अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।
तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः ॥
यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य विपर्य्यासः । यथा,—
दृष्ट्या केशवगोपरागहृतया किञ्चिन्न दृष्टं मया
तेनात्र स्खलितास्मि नाथ ! पतितां किं नाम
नालम्बसे ?
एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्व्वाबलानां गतिर्गोप्यैवं गदितःसलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिरम्॥"
अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां 'सलेशमिति' पदेन स्फुटतयावभासः । सलेशमिति पदस्य परित्यागे ध्वनिरेव । किञ्च यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूपव्यङ्ग्यानां रसाभ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्यव्यवहारः । तदुक्तं तेनैव ।
प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् ।
धत्ते रसादितात्पर्य्यालोचनया पुनरिति ॥
यत्र च ।
यत्रोन्मादानां प्रमदाजनाना-
मभ्रंलिहः शोणमणीमयूखैः ।
सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवता मकाण्डे-
ऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्यधत्त ॥
इत्यादौ रसादीनां नगरीवृत्तादि वस्तुमात्रेऽङ्गत्वम् । तत्र तेषामतात्पर्य्यविषयत्वेऽपि तैरे गुणीभूतैः काव्यव्यवहारः । तदुक्तमस्मत्सगोत्रकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डिदासपादैः । काव्यार्थस्याखण्डबुद्धिवेद्यस्य तन्मयीभावेनास्वाददशायां गुणप्रधानभावावभासस्तावन्नानुभूयते कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्य्यालोचनया भवन्नप्यसौ न काव्यव्यपदेशं व्याहन्तुमीशस्तस्यास्वादमात्रायत्तत्वादिति ॥")

गुणेश्वरः, पुं (गुणैर्हेतुभिरीश्वरःश्रेष्ठः पूज्य इत्यर्थः । विविधगुणशालिद्रव्यजातोत्पादकतयास्य तथात्वम् ।) चित्रकूटपर्व्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥ गुणपतौ त्रि ॥ (गुणानां नानाविधपुरुषोपयोगिगुणानां ईश्वरः प्रभुः स्वामी वा शान्तदान्तादिगुणशाली पुरुष इत्यर्थः । गुणानां सत्त्वरजस्तमसां त्रयाणां मायागुणानामिति यावत् ईश्वरः नियन्ता । परमेश्वरः ॥)

गुणोत्कर्षः, पुं, (गुणानां उत्कर्षः उत्कर्षेण प्राधान्यमित्यर्थः ।) गुणप्राधान्यम् । (यथा, गोः रामायणे । १ । २५ । १६ ।
"स्वभावजैर्गुणैर्दिव्यैः कामजैर्वै कुलैर्वृतः ।
भूयस्तव गुणोत्कर्षमेते विद्यां करिष्यतः ॥")
अतिशयः । तत्पर्य्यायः । परभागः २ । इति हेमचन्द्रः । ६ । ११ ॥

गुणोत्कीर्त्तनं, क्ली, (गुणानां उत्कीर्त्तनं कथनम् ।) यद्वा गुणैर्गुणसूचकवाक्यैरुत्कीर्त्तनम् । गुणकथनम् । विरहकालीनकान्ताविषयकप्रशंसाप्रतिपादनम् । इति रसमञ्जरी ॥ कान्तापदमत्रोपलक्षणम् ॥

गुण्ठितः, त्रि, (गुठि वेष्टने + कर्म्मणि क्तः ।) गुम्फितः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ आवृतः । रूषितः । धूल्यादिभिर्धूसरित इत्यर्थः । यथा, गोः रामायणे । ६ । ८२ । ८ ।
"तन्न दुःखेन मे कार्य्यं न प्राणैर्नापि सीतया ।
लक्ष्मणं निहतं दृष्ट्वा भ्रातरं पांशुगुण्ठितम् ॥")

गुण्डः, पुं, (गुडि वेष्टने + अच् ।) तृणभेदः । यस्य कान्दः कशेरु । तत्पर्य्यायः । काण्डगुण्डः २ दीर्घकाण्डः ३ त्रिकोणकः ४ छत्रगुच्छः ५ असिपत्रः ६ नीलपत्रः ७ निधारकः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तातिसारदाहरक्तनाशित्वम् । अस्य मध्ये स्थलतरोऽधिकगुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डक, पुं (गुण्ड + संज्ञायां कन् । गुडि + ण्वुल् वा ।) मलिनः । धूली । कलोक्तिः । स्नेहपात्रम् । इति मेदिनी । के । ८३ ॥

गुण्डकन्द, पुं (गुण्ड इत्याख्यया प्रसिद्धः कन्दः । गुण्डाभो कन्द इति केचित् ।) कशेरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डगोपनिका स्त्री (गुण्डाऽपि गोपना रक्षिता इव । तत इवार्थे कन् टाप् कापि अत इत्वञ्च ।) वृक्षविशेषः । कमलागुडि इति भाषा । तत्पर्यायः । काम्पिल्लकः २ रक्ताङ्गः ३ । इति रत्नमाला ॥

गुण्डाला, स्त्री (गुण्डाल + टाप् । यद्वा गुण्डो चूर्णं आलाति आदत्ते इति । आ + ला + क । स्त्रियां टाप् ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्यायः । जलोद्भवा २ गुच्छपत्रा ३ जलाश्रया ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । शोथव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डासिनी, स्त्री (गुण्ड इत्याख्यया आस्ते यत्र इति । आस + णिनि । गुण्डा सती आस्ते इत्यर्थे ।) तृणविशेषः । तत्पर्यायः । गुण्डाला २ गुडाला ३ गुच्छमूलिका ४ शिपिटः ५ तृणपत्री ६ यवासा ७ पृथुला ८ विटपा ९ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । पित्तदाहश्रमश्वयथुव्रणदोषनाशित्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डिक पुं स्त्री (गुण्डाऽस्त्यस्येति । 'अत इनिठनौ' ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) गुण्डकः । तण्डुलादिचूर्णम् । गुँडा इति भाषा । यदुक्तं अनन्तव्रतकथायाम् ।

गुण्डिकैर्भक्तयोगैश्च मण्डयन्ती गृहाङ्गनम् ।

गुण्डिचा स्त्री (गुण्डिभिर्गुण्डिकैः मिनपौनादिरङ्गैः प्रलिप्तकादिरूपैर्वा चीयते उपचीयते इति । चि + घञर्थे क ततष्टाप् । गुण्डिचा इत्याख्यया प्रसिद्धा वा । यद्वा गुण्डानि अवगुण्ठनानि व्रजजनाभिरस्या इत्यक इति शप् । गुडि वेष्टने इति धातोर्निपातनात् चकारागमे साधुः । इयं व्युत्पत्तिस्तु गुण्डिचाविवरणग्रन्थैरेवबोध्या ।) श्रीपुरुषोत्तमदेवस्य रथारोहणानन्तरवासार्थं मण्डपविशेषः । यथा —

मण्डपे वासयेद्देवान् गुण्डिचाख्ये मनोहरे ।
चारुचन्द्रातपच्छत्रमालाचामरभूषिते ॥
रत्नस्तम्भमये स्वर्णवेदिकोपस्करान्तरे ।
प्राचीरवलयावीते सुधालेपसमुज्ज्वले ॥
सोपानघटितद्वारगोपुराप्राभिते ।
नैलाख्याद्रेसदृशे महाशय्या महाकृता ॥
प्रादुर्भावो महेशस्य यत्राभूद्दारुविग्रहे ॥ *॥

तस्याः श्रीजगन्नाथदेवस्य स्थितिफलं यथा, —

विन्दुतीर्थतटे तस्मिन् सभाद्वारि जनार्द्दन ।
तिष्ठेत् पुरा स्वयं राज्ञे चायमत्र समादिशत् ॥
ममोत्पत्तौ तु राजेन्द्र । स्थास्यामि प्रतिवत्सरम् ।
सप्ताहानि तत्र श्रीमान् स्थास्यन्ति मयि तिष्ठति ।
तत्र स्नात्वा विधानेन तीर्थे तीर्थोपपावने ।
सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुण्डिचामण्डपे स्थितम् ।
मां रामं सुभद्राञ्च मम सायुज्यमाप्नुयुः ॥' *॥

तस्या नामकरणं यथा उत्कलखण्डम् ।

"अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि महादेव्या महोत्सवम् ।
अज्ञानतिमिरान्धोऽपि येन भास्वत्पदं व्रजेत् ॥
सर्व्वपापहरं ध्यात्वा पूज्यमानं महादेवम् ।
गुण्डिचाख्यापि सा यात्रा अशेषोऽघगुण्ठनाशनम् ॥'

गुण्डित, त्रि (गुडि वेष्टने + कर्म्मणि क्त ।) धूलिगुण्डकेनैव वलितः । तत्पर्यायः । ध्वस्तः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ८९ ॥ चूर्णितश्च ॥

गुण्ठ, पुं (गुण्ठन + पृषोदरादित्वात् साधुः ।) ग्रन्थिकः । इति रत्नमाला ॥

गुत्सक, स्त्री, (गुत्स + संज्ञायां कन् । यद्वा गुच्छ इव गुच्छेन वा कायतीति । कै + क । पृषोदरात् साधुः ।) ग्रन्थिपर्णम् । इति रत्नमाला ॥

गुत्स, पुं (गुध्यते दलपत्रपुष्पादिभिः परिवेष्ट्यते असौ इति । गुध परिवेष्टने + 'उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च ।' उणां । ३ । ६८ । इति कर्म्मणि स किञ्च ।) स्तबकः । स्तम्बः । (दकारान्तः तु गुध्यते परिवेष्ट्यते कण्ठयत्र स्थानादिकमनेन ।) द्वात्रिंशद्यष्टिकहारः । ग्रन्थिपर्णश्च । इति मेदिनी । से । २ ॥

गुत्सक पुं, (गुत्स + स्वार्थे कन् ।) स्तबकः । इति शब्दरत्नावली । ग्रन्थपरिच्छेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुत्सकपुष्प, पुं (गुत्सकानि स्तबकीभूतानि पुष्पाणि यस्य यत्र वा ।) सप्तच्छदवृक्षः । इति जटाधरः ॥

गुत्सार्द्ध, पुं (गुत्सस्य गुच्छस्य अर्द्धं व्याप्य वा ऋध्नोतीति । ऋध + अण् । गुत्स आर्द्धयति वर्द्धयति इति । ऋध + णिच् अण् वा । यद्वा गुत्सस्य अर्द्धं समासान्तः ।) गुच्छार्द्धः । चतुर्व्विंशतियष्टिकहारः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गुद, ङ खेलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मनेपदी सेट् ।) ङ गोदते । इति दुर्गादासः ॥

गुद, क्ली, (गोदन्ते खेलति चलतीवार्थं अपानमरुत्सकवायुः अनेन । गुद् + 'इगुपधेति ।' ३।१। १३५ । इति कः ।) मलत्यागद्वारम् । तत्पर्यायः । अपानम् २ पायुः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ७३ ॥ गुह्यम् ४ गुन्दकं ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा मनौ । ८ । २८२ ।

'अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्द्धयतो गुदम् ॥')

गुदकील पुं (गुदस्य अपानस्य मलद्वारस्येत्यर्थः । यद्वा गुदे कील इव ।) अर्शोरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

'आनाहमेदो गुदकीलहिक्का
श्वासापहः शोणितपित्तकृच्च ॥')

गुदकीलक पुं (गुदकील + स्वार्थे कन् ।) गुदकीलः । इति हलायुधः ॥

गुदग्रह, पुं (गुदस्य ग्रहः इव गुदमाश्रित्य ग्रह इव प्रबलतरः व्याधिः । यद्वा गुदं मलद्वारमपि ग्रहणाय आध्मानादिकष्टानि गृह्णाति धारयतीति ग्रह + अच् ।) उदावर्त्तरोगः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३६ ॥

गुदभ्रंश, पुं (गुदस्य भ्रंशोऽस्मात् । गुदं भ्रश्यते भ्रंशयत्यस्मादिति वा ।) मलद्वारनिर्गमरोगः । तस्य लक्षणम् ।

"प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः ।
रूक्षदुर्ब्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत् ॥"

इति माधवकरः ॥

तच्चिकित्सा यथा —

'गुदभ्रंशे गुदं स्विन्नं स्नेहनाक्तं प्रवेशयेत् ।
प्रविष्टं रोधयेद्यत्नाद्गमयेत् स्फिग्द्वयेन वा ।
पद्मिन्याः कोमलं पत्रं यः खादेच्छर्करान्वितम् ।
एतन्निश्चित्य निर्द्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥
मूषिकाणां वसाभिर्वा गुदभ्रंशं प्रलेपयेत् ।
सुस्विन्नमूषिकामांसमाथवा स्वेदयेद्गुदम् ॥
क्षीराम्लाम्लचाङ्गेरीबिल्वपाठायवाग्रजम् ।
तस्मिन् प्रीतलयेत् पायुं भ्रंशातिनाशनाय वैद्यम् ॥
मूषिकान् दशमूलानि पचेदापादूर्भय समम् ।
तयोः क्वाथेन कल्केन पचेत्तैलं यथाविधि ॥
अभ्यङ्गात्तस्य तैलस्य गुदभ्रंशो विनश्यति ।
विनश्यति तथा तत्र गुदजातं भगन्दरं ॥

इति मूषकतैलम् । इति भावप्रकाशः ॥

(यदा गुदं निरस्येत तदा कुर्य्यात् क्रियामिमाम् ।
सर्व्वपर्य्यवसानाय रसा ग्राह्यो घृत पेय ॥
पक्वा घृतेन यत् स्यात् तत्र चर्म्म प्रवेशयेत् ।
अरण्यामलकाचोक्तं वाप्यं लाङ्गलं समन्वितम् ॥
श्रोत्रस्य वह्निसदृशं सहसा नरस्य
निर्व्वाप्य काञ्चिकमयी विदधीत तस्य ।
सौख्यं च साध्यगुदपाचनक प्रशस्तं
स वध्यमध्यगुदतो दृढबन्धनं स्यात् ॥"

इति गुदभ्रंशे ॥

इति हारीते चिकित्सितस्थाने तृतीयेऽध्यायः ॥ *॥

अथास्य चिकित्सा ।

"गुदनिःसरणे शूलं पानमन्नञ्च सर्पिषः ।
प्रभ्रंशते निराभावा मथवाप्यनुवासनम् ॥
चाङ्गेरी कोलदध्यम्लनागरक्षारसंयुतम् ।
घृतमुत्क्वथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम् ॥"

इति चाङ्गेरीघृतम् ॥ *॥

'सहत्यपिप्पलीमूलमथोषविडदाडिमम् ।
पयसाज्यं पचेत्सिद्धं सर्व्वोत्तमातिचित्रकम् ॥
दशमूलोपसिद्धं वा सबिल्वमनुवासनम् ।
प्रताप्ता शटी बिल्वैकी वचया चित्रकेण वा ॥
स्विन्नभ्रष्टगुदं पूर्व्वं स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ॥"

इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥)

गुदाङ्कुर पुं (गुदे अङ्कुरः प्ररोह इव गुदे अधिकृत्य प्ररोहवदुत्पद्यते वलिरित्यर्थः ।) अर्शोरोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । १३२ ।

('गुदाङ्कुरा बहुनिला ।' इति वाभटे निदानस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

गुद, इ क ञन्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्-इदित् ।) पञ्चमस्वरी । दन्त्यवर्ग तृतीयोपधः । ञन्दो मिथ्योक्तिः । इ क, गुन्दयति नीचः मिथ्या वदतीत्यर्थः । गुन्द इत्यनेनैवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो वेदेयूवारणभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

गुध ग रुषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-अकं-सेट् ।) ग, गुध्नाति । जुगोध । इति दुर्गादासः ॥

गुध, ङ क्रीड़े । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ङ, गोधते । इति दुर्गादासः ॥

गुध, य वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) य, गुध्यति । जुगोध । इति दुर्गादासः ॥

गुधेरः, त्रि, (गुध्यति गच्छतो वेष्टयति वेष्टनेन रक्षतीत्यर्थः इति । गुधय वेष्टने "मधेरादयः ।" उणां । १ । ६१ । इति एरक् ।) रक्षकः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

गुन्दलः, पुं, (गुमिति मधुरमस्फुटशब्दं कारयन् दलति मर्द्दयतेऽसौ । दल् + णिच् + कर्म्मणि अच् ।) मर्द्दलशब्दः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४४ ॥

गुन्द्रः, पुं, (गुदि + अच् ।) शरतृणम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥ तृणविशेषः । गोदपटेर इति देशान्तरीयभाषा । तत्पर्य्यायः । पटेरकः २ अन्दुः ३ शृङ्गवेराह्वमूलकः ४ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । पित्तरक्तमूत्रकृच्छ्रनाशित्वम् । स्तन्यशुक्ररजोमूत्रशोधनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ ("गुन्द्रान् दग्ध्वा कृतं भस्म हरितालं मनःशिला । उपदंशविसर्पाणामेतच्छान्तिकरं परम् ॥" इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)

गुन्द्रमूला, स्त्री, (गुन्द्रस्य मूलमिव मूलमस्य ।) एरकातृणम् । इति भावप्रकाशः ॥

गुन्द्रा, स्त्री, (गुन्द्र + टाप् ।) भद्रमुस्तकः । प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥ गवेधुका । इति रत्नमाला ॥ एरका । इति भावप्रकाशः ॥

("वेलन्तरारणिकबूकवृषाश्मभेद-
गोकण्टकेतुकटसहचरबाणकाशाः ।
वृक्षादनीनलकुशद्वयगुण्ठगुन्द्रा
भल्लूकमोरटकुरण्टकरम्भपार्थाः ॥"

इति वाग्भटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥

पित्तसंशमनीयवर्गान्तर्गतौषधिविशेषः । यथा । "चन्दनकुचन्दनह्रीवेरोशीरमञ्जिष्ठा पयस्याविदारीशतावरीगुन्द्राशैवालकह्लारकुमुदोत्पलकदलीकन्दलीदूर्व्वामूर्व्वाप्रभृतीनि काकोल्यादिर्न्यग्रोधादिस्तृणपञ्चमूलमिति समासेन पित्तसंशमनो वर्गः ॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३९ अध्याये ॥)

(गङ्गा । यथा काशीखण्डे । २९ । ५४ ।
"गरुडीद्धाहरा गुन्द्रा गरघ्नी गानवत्सला ॥")

गुन्द्रालः, पुं, (गुन्द्रं नीड़निर्म्माणार्थं तृणादिकं आलाति आदत्ते इति । आ + ला + कः ।) चातकपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०६ ॥ गुन्द्रालोऽपि पाठः ॥

गुनृफ, श ग्रन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । श, गुम्फति मालां मालिकः । जुगुम्फ । इति दुर्गादासः ॥

गुप, ऊ रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) आयन्तत्वाद्गुपायपदमिति वोपदेवः । गोपायति गोपायते । अन्ये तु आयस्याप्राप्तिपक्षे परस्मैपदमेव । अगोपीत् । जुगोप गोप्त्रपधरामिवोर्व्वीमिति रघुः ॥ ऊ, गोपिष्यति गोप्स्यति । इति दुर्गादासः ॥

गुप, क भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क, गोपयति । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

गुप, ङ गोपनकुत्सयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं-सकं-सेट् ।) गोपनमपह्नवः । ङ, कङ्गणभञ्जनकारणं किं गोपसे । अत्र ङादयो न स्युरिति रमानाथः । कुत्सा । निन्दा । सा जुगुप्सां प्रचक्रेऽस्य । इति भट्टिः । इति दुर्गा-दासः ॥

गुप, य इर् व्याकुलत्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं सकञ्च-सेट् ।) व्याकुलत्वं व्याकुलीभावस्तत्करणञ्च । य, धीरो न गुप्यति महत्यपि कार्य्यजाते । इति हलायुधः । गुप्यति मां दृष्टिः । व्याकुलीकरोतीत्यर्थः । इति चतुर्भुजः । इर्, अगुपत् अगोपीत् । अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

गुपिलः, पुं, (गोपायति प्रजा रक्षतीति । गुप् रक्षणे + "गुपादिभ्यः कित् ।" उणां । १ । ५६ । इति इलच् किच्च ।) राजा । इत्युणादिकोषः ॥

गुप्तं, त्रि, (गुप्यते स्म । गुप् + कर्म्मणि क्तः ।) कृतरक्षणम् । तत्पर्य्यायः । त्रातम् २ त्राणम् ३ रक्षितम् ४ अवितम् ५ गोपायितम् ६ । (यथा, महाभारते । १ । १ । १८८ ।

"यदात्रौषं व्यूहमभेद्यमन्यै-
र्भारद्वाजेनात्तशस्त्रेण गुप्तम् ॥")

कृतगोपनम् । तत्पर्य्यायः । गूढ़म् २ । इत्यमरः । ३ । १ । १०६ । (यथाह वशिष्ठः ।

"आहारनिर्हारविहारयोगाः
सुसंवृता धर्म्मविदा तु कार्य्याः ।
वाग्बुद्धिकार्य्याणि तपस्तथैव
धनायुषी गुप्ततमे तु कार्य्ये ॥"

"हेम्नो भस्मकसम्भवं द्विगुणितं लौहाभ्रयः पारदाश्चत्वारो गिरितन्तु वङ्गयुगलश्चैकीकृतं मर्द्दयेत् । मुक्ता विद्रुमयो रसेन समता गोक्षुरवासेक्षुणा सर्व्वं वन्यकरीषकेण सुदृढ़ं गुप्तं पचेत् सप्तधा ॥" इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाधिकारे ॥) सङ्गतम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वैश्यशूद्राणां पद्धतिविशेषे पुं । यथा, इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥
"गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ।"

गुप्तगतिः, पुं, (गुप्ता संवृता अन्यैरलक्षिता गतिर्गमनं चेष्टादिर्वा यस्य ।) चरः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुप्तचरः, पुं, (गुप्तः योगेनात्मसंवृतः सन् स्वयं विष्णुरपि गर्व्वैश्वर्य्यमाच्छाद्य नररूपेण चरतीत्यर्थः ।) बलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कर्म्मधारयसमासे तु राज्ञां गूढ़चरः । गुप्तश्चरो यस्य इति विग्रहे राजानमेव बोधयति ॥)

गुप्तस्नेहः, पुं (गुप्तः गूढ़भावेन स्थितः स्नेहः तैलादिरसो यत्र ।) अङ्कोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुप्ता, स्त्री, (गुप्त + टाप् ।) कपिकच्छुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ परकीयान्तर्गतनायिकाभेदः । तस्या लक्षणम् । मैथुनगोपनम् । सा च त्रिधा । वृत्तसुरतगोपना १ वर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना २ वृत्तवर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना ३ । इति रसमञ्जरी ॥

गुप्तिः, स्त्री, (गुप् + अधिकरणभावकरणादिषु यथायथं क्तिन् ।) अवकरस्थानम् । कारागारम् । (यथा, माघे । ११ । ६० ।

"कुमुदनिरसनौत्कात्दुन्धनं लम्भितानां
पुनरयमुदयाय प्राप्य धाम स्वमेव ।
दलितदलकपाटः षट्पदानां सरोजे
सरभस इव गुप्तिस्फोटमर्कः करोति ॥")

रक्षणम् । इति मेदिनी । ते । १६ ॥ (यथा, मनुः । १ । ९४ ।

"तं हि स्वयम्भूः स्वादास्यात्तपस्तप्त्वादितोऽसृजत् ।
हव्यकव्याभिवाह्याय सर्व्वस्यास्य च गुप्तये ॥")

भूगर्त्तः । यमः । इति हेमचन्द्रः ॥ गर्त्तार्थे चितेरनुखननम् । नौकाच्छिद्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः । गोपनम् । इति तट्टीकायां रायमुकुटः । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १५५ ।

"भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था ॥"

संवरणम् । यथा, कुमारे । ६ । ३८ ।

"इन्द्रमणिशिलासालं गुप्तावपि मनोहरम् ॥"

ग्रहणीयमन्त्रसंस्कारविशेषः । यथा, तन्त्रसारधृतगौतमीये ।

"जननं जीवनं पश्चात् ताड़नं बोधनं तथा ।
तथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने पुनः ।
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः ॥")

गुफ, प श ग्रन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । प श, गुम्फति मालां मालिकः । जुगोफ । इति दुर्गादासः ॥

गुफितः, त्रि, (गुफ् + कर्म्मणि क्तः ।) गुम्फितः । ग्रथितः । इत्यमरटीका ॥

गुम्फः, पुं, (गुम्फ + घञ् ।) ग्रन्थनम् । (यथा, गीतगोविन्दे । १३ ।

"निगुम्फनिर्भरवरम्भधूलिकामनोहरम् ॥"

तथाच आर्य्यासप्तशत्याम् । ६०६ ।

"सततमसूचितसुखे सखि ! निगिरन्ती गिरां
गुम्फम् ॥")

बाहोरलङ्कारः । इति मेदिनी । फे । २ । स्मश्रु । इति शब्दरत्नावली ॥ गोँप इति भाषा

गुम्फितः, त्रि, (गुम्फ + कर्म्मणि क्तः ।) ग्रथितः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यदुक्तम् ।
"प्रयत्नगुम्फितामाला यतज्ञेन निराकृता ॥")

गुर, इ ष ड वधे । स्वादि० । इति कविकल्पद्रुमः । (...)

गुर द य दि उद्यमे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा० आत्म० सक० सेट् ।) ... इति दुर्गादासः ।

गुरण क्ली (गुर + भावे ल्युट् ।) उद्यमः । इत्यमरः । १ । ३ । ११ । ... इति भरतः ।

गुरु, पुं (गृणाति उपदिशति वेदादिशास्त्राणि ... इति । ... उणा० १ । २४ । इति उज्ज्वलः ।) बृहस्पतिः । (यथा महाभारते । १ । ६६ । ...)

[illegible]

तस्य भेदा यथा ।

[illegible]

इति कुलार्णवः ।

[illegible]

इति कूर्मपुराणे उपरिविभागे ११ अध्यायः ।

[illegible]

इति मत्स्यसूक्ते ।

[illegible]

इति मनुः । १ । १ ।

[illegible]

इति अमरः ।

[illegible]

मया गोप्यमानम्। अथ शुचये कृतोत्तरासङ्गाया-
व्याकुलायोपस्थितायाध्ययनकाले शिष्याय यथा-
शक्ति गुरुरुपदिशेत् पदं पादं श्लोकं वा ते च
पद-पाद-श्लोका भूयः क्रमेणानुसन्धेया एव-
मेकैकशो घटयेदात्मनाचानुघटेत्।" तत्रैव चतुर्थे
"शास्त्रं गुरुमुखोद्गीर्णमादायोपास्य चासकृत्।
यः कर्म्म कुरुते वेदः स वेदोऽन्ये तु तस्कराः॥")

गुरु, त्रि, (गीर्य्यते सूयते महत्त्वात्। गॄ + "कृग्रो-
रुच" उणां।१।२४। इति उत्) महान्। (यथा,
ऋग्वेदे।४।५।६। "इदं मे अग्ने! कियते पावका-
मिनते गुरुं भारं न मन्म।") दुर्ज्जरः। अलघुः।
इति मेदिनी॥ रे। ७५॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।२।१६८
"प्राप्तो बन्धनमप्ययं गुरुरुगलावत् त्वया मे
कृतः।" पराक्रान्तः। यथा, पञ्चतन्त्रे।३।२८।
"सोत्साहशक्तिसम्पन्नो हन्याच्छत्रुं लघुर्गुरुम्।"
भारायमाणः। यथा, रघुः।१२।१०२।
"अथ मदगुरुपक्षैर्लोकपालद्विपानाम्।"
अथ मदेन गण्डगलत्सप्रवाहसंक्रान्तेन गुरुपक्षैः
भारायमाणपक्षैः अलिवृन्दैः।" इति टीका-
कृन्मल्लिनाथः। अतिशयः। यथा, मेघदूते।१।१।
"कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः
शापेनास्तं गमितमहिमा वर्षभोग्येन भर्त्तुः॥")

गुरुक्रमः, पुं, (गुरुरेव क्रमः पारम्पर्य्यं यत्र।)
इतिह। पारम्पर्य्योपदेशः। इति हलायुधः॥

गुरुघ्नः, पुं, (गुरून् पराक्रान्तानपि यज्ञनाशान्
राघवादीन् हन्ति निराकरोतीत्यर्थः। हन् +
टक्।) गौरसर्षपः। इति राजनिर्घण्टः।
गुरुहन्तरि त्रि॥

गुरुचटकः, पुं, (गुरुं दुर्ज्जरवस्त्रादिकं चटति
चोरयति हरतीति यावत्। गुरुं गुरुतां दुर्ज्जरतां
चटतीत्येके चटदृश्लेषे + ण्वुल् ततः पृषोदरात्
रुलोपे साधुः।) तिलमयूरः। इति त्रिकाण्ड-
शेषः॥

गुरुतल्पगः, पुं, (गुरोः पितुराचार्य्योपाध्याया-
देर्वा तल्पं शय्यां पत्नीमितियावत् गच्छति इति
गम् + डः।) विमातृगन्ता। यथा,—
"गुरुतल्पगः सुरापश्च स्तेनस्तेयश्च विप्रहा।
महापातकिनस्त्वेते संसर्गी चैव पञ्चमः॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः॥
(यथा, मनुः। ९।२३५।
"ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः।
एते सर्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः॥"
एतस्य नरकभोगावसाने पुनर्गृहीतमनुष्यदेहस्य
फलं यथा, तत्रैव।११।४९।
"ब्रह्महा क्षयरोगित्वं दौश्चर्म्यं गुरुतल्पगः।")

गुरुतालः, पुं, (गुरुः अपेक्षाकृतदीर्घकालव्यापी-
तालः।) तालविशेषः। यथा,—
"एक एव गुरुर्यत्र गुरुतालः स कथ्यते।
अपरं नियमं विना॥" इति सङ्गीतदामोदरः।

गुरुत्वं, क्ली, (गुरोर्भावः। "त्वतलौ" इति
त्वप्रत्ययस्ततः त्वान्तं क्लीवमिति क्लीवत्वम्।)
महत्त्वम्। गुरुता। (यथा, भाषापरिच्छेदे।३१।
"अप्राद्योरष्टौ वेगाश्च गुरुत्वञ्च द्रवत्वकम्।")
अलघुता। यथा,—
"अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात् पृथिव्यादिद्वये तु तत्।
अनित्ये तदनित्यं स्यात् नित्ये नित्यमुदाहृतम्॥
तदेवासमवायि स्यात् पतनाख्ये तु कर्म्मणि।"
इति भाषापरिच्छेदः॥
(आधिक्यम्। यथा, रघुः।२।१८।
"गुरुर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः।" वपुषो गुरु-
त्वात् आधिक्यात् इति मल्लिनाथकृतटीकायाम्।
पूज्यत्वम्। यथा, तत्रैव।१०।६४।
"मेने पराद्ध्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः।")

गुरुदैवतः, पुं, (गुरुर्बृहस्पतिर्देवतमस्येति।) पुष्य-
नक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः।२।२५॥

गुरुपत्रं, क्ली, (गुरुपाके दुर्ज्जरं पत्रं पत्राकार-
फलकमस्य।) वङ्गम्। इति हेमचन्द्रः॥
४।१०८॥

गुरुपत्रा, स्त्री, (गुरु सेवने दुर्ज्जरं पत्रं पर्ण-
मस्याः।) तिन्तिडीवृक्षः। इति शब्दरत्ना-
वली॥

गुरुमर्द्दलः, पुं, (गुरुः मर्द्दल इति नित्यकर्म्म-
धारयः।) डिण्डिमवाद्यम्। इति शब्दरत्ना-
वली॥

गुरुरत्नं, क्ली, (गुरु गौरवान्वितं मान्यवदित्यर्थः
गुरुत्वाद् गुरु वा रत्नम् गुरोः प्रियं रत्नमित्येके।)
पुष्परागमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्-
मिन्नत्र नवग्रहदोषशान्त्यै गुरौ सन्तोषेणुक्ता)
यथा, अस्मिन्नेव शब्दकल्पद्रुमे नवरत्नशब्दे।
"नवग्रहदोषशान्त्यै धार्य्याणि नवरत्नानि।
वैदूर्य्यं धारयेत् सूर्य्ये नीलञ्च मृगलाञ्छने॥
भावनेयेऽपि माणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कजे।
गुरौ मुक्ता भृगौ वज्रं शनौ नीलं विदुर्बुधाः॥"
इति॥
मणेरस्यप्रयोगोऽप्यैव रत्नशब्दे दृश्यते यथा,—
"वज्रमुक्ताप्रसमणयः सपद्मरागाः समरकताः
प्रोक्ताः।
अपिचेन्द्रनीलवरवैदूर्य्याश्च पुष्परागाश्च॥")

गुरुवर्च्चोघ्नः, पुं, (गुरुवर्च्चः वातपित्तादिप्रकोप-
जनिताग्निमान्द्यकोष्ठरोधनादिदोषस्तं हन्ति इति
हन् + टक्।) लिम्पाकः। इति शब्दचन्द्रिका॥
पातिलेबु। इति भाषा॥

गुरुहा, [न्] पुं, (गुरुं हन्ति इति। हन् + क्विप्।)
गुरुघ्नः। तत्पर्य्यायः। नरकीलकः २। इति
हेमचन्द्रः।३।५२२॥ गुरुहन्तरि त्रि।

गुर्ज्जरः पुं, (गुरु प्रभुकृततताड़न वधोद्यमादिकं
वा उज्जरयति यो देशः। कलिङ्गाः साह-
सिका इतिवद्देशस्थजने लक्षणेति ज्ञेयम्।)
गुज्जराटदेशः। इति शब्दरत्नावली॥

गुर्ज्जरी, स्त्री, (जॄ + णिच् + अच्। गुरिति प्रभु-
कृतताड़नादिकं तज्जीर्य्यत्यत्र इति अधिकरणे
अच्। गुर्ज्जरः देशः तस्य प्रियेति ङीप्। यद्वा
गुर्ज्जरदेशःप्रियोऽस्या इति अच् ङीप् च।
गुर्ज्जरदेशवासिनी अतो गुर्ज्जरीति केचित्।)
रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥ इयन्तु भैरव-
रागस्य रागिणीति बोध्यम्। यथा, सङ्गीतदर्पणे
रागविवेकाध्याये।१९।
"भैरवी गुर्ज्जरी रामकिरी गुणकिरी तथा।
बाङ्गाली सैन्धवी चैव भैरवस्य वराङ्गनाः॥"
अस्या गानवेलानिर्णयो यथा, तत्रैव।२०।
"वेलावली च मालारी वसारी सोमगुर्ज्जरी।"
इयं हि ग्रीष्मऋतौ सायमिमा भैरवरागेण सह
गीयते। यथा, तत्रैव।२७।
"भैरवः ससहायस्तु ऋतौ ग्रीष्मे प्रगीयते।"
इति सोमेश्वरमतम्। हनूमन्मते तु। इयमेव
मेघरागस्य स्त्री। यथा, तत्रैव।३७।
"मल्लारी देशकारी च भूपाली गुर्ज्जरी तथा।
टक्का च पञ्चमी भार्य्या मेघरागस्य योषितः॥"
इयं पुना रागार्णवमते पञ्चमरागाश्रया रागिणी-
त्यवधेयम्। यथा, तत्रैव।४०।
"ललिता गुर्ज्जरी देशी वराढ़ी रामकृत्तथा।
मता रागार्णवे रागाः पञ्चैते पञ्चमाश्रयाः॥")

गुर्द्द क निकेतने। कूर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥
(चुरां-परं-अकं-सेट्।) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वा-
दस्य न दीर्घः। क गुर्द्दयति। निकेतनं निवासः।
इति दुर्गादासः॥

गुर्द्द ङ कूर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-
अकं-सेट्।) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वादस्यापि न
दीर्घः। ङ गुर्द्दते। कूर्द्दः क्रीड़ा। इति दुर्गादासः॥

गुर्व्व ई उद्यमे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट् ईरित्।) अकमित्येके। खड्गादेरुत्तो-
लनार्थकस्य गुर्व्वधातोः सकर्म्मकत्वमकर्म्मकत्वम्
वेनेत् प्रज्ञावद्भिरेव चिन्तनीयम्।) ह्रस्वी। गूः
गुरौ गुरः। ई गूर्णः। गुर्व्वति पत्तिः खड्गम्।
इति दुर्गादासः॥

गुर्व्विणी, स्त्री, (गर्व्वति कुक्षौ सन्तानमपत्यमित्यर्थः
प्राप्नोति धारयतीति यावत्। गर्व्वगतौ। "गर्व्वे-
रत उच।" उणां।२।५४। इति उत् इनन्
च गौरादित्वात् ङीष्। गर्व्वयति सुप्यतीत्येके।
यद्वा गुरुर्गुरुभारयुक्तो गर्भोऽस्त्यस्याः अपत्य-
धारणात्तथात्वम्। गुरु + "ब्रीह्यादिभ्यश्च।" ५।
२।११६। इति इनिः।) गर्भिणी। इत्यमरः।
२।६।२२॥ (यथा, मार्कण्डेये।२७।२०।
"वन्यकीपद्मशरभस्रूलिकागुर्व्विणीस्तनात्।
प्रज्ञा नृपेण घातेया तथा गोपालयोषितः॥"
यथाऽस्याः पथ्यापथ्यनियमः।
यद्यत् कामयते सा च तत्तद्दद्याद्भिषग्वरः।
वर्ज्जयेद्द्विदलान्नानि विदाहीनि गुरूणि च॥
अम्लानि सोष्णवीर्य्याणि गुर्व्विणीनां विवर्ज्जयेत्।
रुषिका भक्षणीया न न च सूरणकन्दकाः॥
रसोनञ्च पलाण्डुञ्च सन्त्यज्यो गुर्व्विणीस्त्रिया।
सूरणानि प्रदेयानि गौल्यानि सरसानि च॥
पथ्ये हितानि पीतानि गुर्व्विणीनां सदा भिषक्।
व्यायामं मैथुनं रोषं शौर्य्यंश्रमगन्तथा॥
वर्ज्जयेद्गुर्व्विणीनाञ्च जायन्ते सुखसम्पदः॥"
इति हारीते तृतीयस्थानेऽष्टचत्वारिंशेऽध्याये॥)

गुर्व्वी स्त्री (गुरुभारयुक्तो गर्भोऽस्याः । गुरु+ ङीष ।) गर्भवती । इति हेमचन्द्रः ।३।२०३॥ ("नहि वन्ध्या विजानाति गुर्व्वीप्रसववेदनाम् ॥" इति हितोपदेशः ॥)
गुरुपत्नी । (गुरोः पत्नीति गुरु+ङीष ।) गौरवयुक्ता । (गुरु+"वोतो गुणवचनात् ।" ४।१।४४। इति विभाषायां ङीष ।) यथा, "अनन्यगुर्व्वास्तवकेन केवलः पुराणमूर्त्तेर्महिमावगम्यते ।" इति माघः ॥ (गुरुभारविशिष्टा । यथा, महाभारते । ३ । ७२ । ३७ ।
"ततः शाल्वः गदां गुर्व्वीमाविध्यन्त महाहवे । द्विधाचकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा ॥"
गायत्री । यथा —
देवीभागवते । १२ । ६ । ४२ ।
"गुह्यावासा गुणवती गुरुपापप्रणाशिनी ।
गुर्व्वी गुणवती गुह्या गोप्तव्या गुणरूपिणी ॥")
गुल, पुं, (गुड़+डलयोरैक्याड्डकारस्य लत्वम् ।) ऐक्षवः । गुडः । इति मेदिनी । ले । १२ ॥
गुलञ्चकन्द, पुं (गुलञ्चस्य लताविशेषस्य कन्द इव कन्दोऽस्य गुलं गुडं रसं चञ्चति अञ्च+ अण् । ततः शकन्ध्वादित्वादलोपे गुलञ्च ताडशः कन्दः । इति केचित् ।) कन्दविशेषः । कुली इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गुच्छकन्दः २ बलाककन्दः ३ निर्व्विषिका ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । सुशीतलत्वम् । पुष्टिप्रदत्वम् । सर्पदत्वम् । दाहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुला स्त्री (गुलं गुडस्य रसोऽस्त्यस्या इति अर्श आदिभ्योऽच् ततष्टाप् ।) सुहीरच । इति मेदिनी । ले । १३ ॥
गुली, स्त्री, (गुडः स्तुवर्त्तुलाकृतिर्विषमयस्फोटाकृतिरित्यर्थः विद्यतेऽस्या इति अर्श आदिभ्योऽच् ततो ङीष ।) गुटिका । रोगभेदः । वसन्त इति ख्यातः । इति मेदिनी । ले । १४ ॥
गुलुच्छ पुं, (गुच्छ+पृषोदरात् साधुः ।) गुच्छः । स्तवकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गुलुञ्छ, पुं (गुञ्छति गोलाकारेण वेष्टयतीति गुड़+क्विप गुडं तं तदाकारं उञ्छति आदत्ते उपार्ज्जयति वा । उञ्छि "कर्म्मण्यण ।" ३।२।१। इति अण् । ततो डस्य लत्वं साधु ।) गुच्छः । इति हेमचन्द्रः ।४।१६२॥
गुलुञ्छक, पुं (गुलुञ्छ+स्वार्थे कन् ।) गुच्छः । इति शब्दरत्नावली ॥
गुलफः पुं (गल+ "कलिगलिभ्यां फगस्योच ।" उणां । ५ । २६ । इति फक् अकारस्योत्वञ्च ।) पादग्रन्थिः । तत्पर्य्यायः । घुटिका २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७२ ॥ चरणग्रन्थिः ३ घुटिकः ४ घुण्टकः ५ घुण्टः ६ । इति हेमचन्द्रः ३।२७६॥ (यथा गोः रामायणे । ६ । २३ । १२ ।
"समावेतौ करौ पादौ गुलफौ चावनतौ मम ॥")
गुल्म पुं, (गुडति वेष्टयति गुड्यते वेष्ट्यते वा गुड़+ [illegible]
"दुष्टा वातादयोऽत्यर्थं मिथ्याहारविहारतः ।
कुर्व्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणम् ॥"
तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वे हृन्नाभिवस्तयः ।
हृन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारी यदि वाचलः ।
वृत्तश्चयापचयवान् स गुल्म इति कीर्त्तितः ।
स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः ।
पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ॥"
तस्य पूर्व्वरूपं यथा,—
"उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्ध-
तृप्त्यक्षमत्वान्त्रविकूजनानि ।
आटोपमाध्मानमपक्तिशक्ति-
रासन्नगुल्मस्य वदन्ति चिह्नम् ॥" * ॥
तस्य सामान्यरूपम् ।
"अरुचिः कृच्छ्रविण्मूत्रवातताऽन्त्रविकूजनम् ।
आनाहश्चोर्द्ध्ववातश्च सर्व्वगुल्मेषु लक्षयेत् ॥" * ॥
वातिकस्य निदानं यथा,—
"रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं
विचेष्टनं वेगविनिग्रहश्च ।
शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च
निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ॥" * ।
वातिकस्य रूपम् । यथा —
"यः स्थानसंस्थानरुजा विकल्पं
विड्वातसङ्गं गलवक्त्रशोषम् ।
श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरञ्च
हृत्कुक्षिपार्श्वांसशिरोरुजञ्च ।
करोति जीर्णेऽभ्यधिकं प्रकोपं
भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ।
वातात् स गुल्मो न च तत्र रूक्षं
कषायतिक्तं कटु चोपशेते ॥" * ॥
पैत्तिकस्य निदानं यथा —
"कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्ष-
क्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवा ।
आमाभिघातो रुधिरञ्च दुष्टं
पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥" * ॥
पैत्तिकस्य रूपं यथा —
"ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः
शूलं महज्जीर्य्यति भोजने च ।
स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः
स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥" * ॥
श्लैष्मिकस्य निदानम् ।
"शीतं गुरु स्निग्धमचेष्टनञ्च
सम्पूरणं प्रस्वपनं दिवा च ।
गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य
सर्व्वस्तु दृष्टो निचयात्मकस्य ॥" * ॥
श्लैष्मिकस्य रूपम् ।
"स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसाद-
हृल्लासकासारुचिगौरवाणि ।
शैत्यं रुगल्पा कठिनोन्नतत्वं
गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥" * ॥
द्वन्द्वजस्य रूपं यथा —
"निमित्तलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मे
द्विदोषजे दोषबलाबलञ्च ।
व्यामिश्रलिङ्गानपरांश्च गुल्मां-
स्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम् ॥" * ॥
त्रिदोषजस्य रूपं यथा —
"महारुजं दाहपरीतमश्मवद्
घनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणम् ।
मनःशरीराग्निबलापहारिणं
त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥" * ॥
अथ स्त्रीणां रक्तजगुल्मनिदानं यथा —
"नवप्रसूताहितभोजना या
या चामगर्भं विसृजेदृतौ वा ।
वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं
करोति गुल्मं सरुजं सदाहम् ॥" * ॥
स्त्रीणां रक्तजगुल्मलक्षणं यथा,—
"पैत्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं
विशेषमप्यत्र परं निबोध ।
यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गै-
श्चिरात् सशूलं समगर्भलिङ्गः ।
स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो
मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ।
स्त्रीणामार्त्तवजो गुल्मो न पुंसामुपजायते ।
अन्यस्त्वसृग्भवो गुल्मः स्त्रीणां पुंसाञ्च जायते ॥"
असाध्यलक्षणं यथा —
"सञ्चितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः ।
कृतमूलः शिरानद्धो यदा कूर्म्म इवोन्नतः ।
दौर्ब्बल्यारुचिहृल्लासकासच्छर्द्यरतिज्वरैः ।
तृष्णातन्द्राप्रतिश्यायैर्युज्यते न स सिध्यति ।
गृहीत्वा सज्वरं श्वासच्छर्द्यतीसारपीडितम् ।
हृन्नाभिहस्तपादेषु शोथः कर्षति गुल्मिनम् ।
श्वासः शूलं पिपासान्नविद्वेषो ग्रन्थिमूढता ।
जायते दुर्ब्बलत्वञ्च गुल्मिनो मरणाय वै ॥"
इति माधवकरः ॥ * ॥
तच्चिकित्सा यथा —
"धात्रीरसेन पयोयुतेन
पथ्यासमेतेन विरेचनं हि ।
सस्वेदनं स्निग्धमतिप्रशस्तं
प्रभञ्जनक्रोधकृते तु गुल्मे ।
स्वर्जिकाकुष्ठसहितः क्षारः केतकसम्भवः ।
तैलेनैव प्रशमयेद्गुल्मं पवनसम्भवम् ।
तित्तिरींश्च मयूरांश्च कुक्कुटान् क्रौञ्चवर्त्तकान् ।
सर्पिः शालिं प्रसन्नाञ्च वातगुल्मे प्रयोजयेत् ॥ * ॥
पित्तगुल्मे निशमूर्ध्वं पातव्यं त्रिफलाम्बुना ।
विरेकाय सितायुक्तं काम्पिल्लं वा समाक्षिकम् ॥"
त्रिफलाम्बुना त्रिफलाक्वाथेन । काम्पिल्लं कमिला इति लोके ।
"अभयां द्राक्षया खादेत् पित्तगुल्मी गुडेन वा ॥
योगैश्च वातगुल्मोक्तैः श्लेष्मगुल्ममुपाचरेत् ।
अपरैश्च बलासघ्नैर्युक्तियुक्तैः शमं नयेत् ॥ * ॥
हिङ्गुग्रन्थिकधान्यजीरकवचाचव्याग्निपाठाशटी
वृक्षाम्लं लवणत्रयं त्रिकटुकं क्षारद्वयं दाडिमम् ।
पथ्यापौष्करभेतसाम्लहपुषाजाज्यस्तदम्भः कृतं
चूर्णं भावितमेतदार्द्रकरसैः स्याद्बीजपूरद्रवैः ।
[illegible]कोदावर्त्तसशीग"

प्लाशाग्निमरोदराध्मसरित्सुतांस्तु नीडद्वयारोचकान् ।
ऊरुस्तम्भमतिभ्रमश्च मनसो बाधिर्यमष्ठीलिकां
प्रत्यष्ठीलिकया सहापहरते प्राक्पीतमुष्णाम्बुना ॥

हृत्पार्श्वसंग्रहकटीजठरान्तरेषु
बस्तिस्तनांसफलकेषु च पार्श्वयोश्च ।
शूलानि नाशयति वातकफात्मकानि
हिङ्ग्वादमाद्यमिदमग्निकरं हितोक्तम् ॥”

हिङ्ग्वादिचूर्णम् ॥ ४ ॥

“धीमानुपचरेद्गुल्मं प्रत्येकञ्च त्रिदोषजम् ।
सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ॥
शरपुङ्खस्य लवणं पञ्चावर्षं समं त्र्यम् ।
शाणप्रमाणमम्भोयाचूर्णं गुल्मगदापहम् ॥
स्वर्जिका शाल्मलीका स्यात्तावदेव गुडं भवेत् ।
उभयोर्वटिका साद्द्गुल्मामयविनाशिनी ॥
पलाशवज्रीशिखरिचिञ्चार्कतिलनालजाः ।
यवजः स्वर्जिका चेति क्षाराः न्यष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥
गुल्मशूलघ्नाः क्षारा अजीर्णस्य च पाचनाः ।”

क्षाराष्टकम् ॥ ५ ॥

“नागरं सैन्धवं क्षारं यवक्षारः सुवर्चलम् ।
टङ्कणं स्वर्जिकाक्षारं तुल्यं चूर्णं प्रकल्पयेत् ॥
वज्रीक्षारैरर्कक्षीरैरातपे भावयेत् त्र्यहम् ।
वेष्टयेदर्कपत्रैश्च रुद्ध्वा भाण्डपुटे पचेत् ॥
तन्क्षारं चूर्णयेत् पश्चात् त्र्यूषणं त्रिफला तथा ।
यवानी जीरकौ वह्निर्घृतमेवाथ कारयेत् ॥
सर्व्वचूर्णसमं क्षारं सर्व्वमेकत्र कारयेत् ।
तच्चूर्णं टङ्कयुगलं सलिलेन प्रयोजयेत् ॥
गुल्मे शूले तथाजीर्णे शोथे सर्व्वोदरेषु च ।
मन्दे वह्नावुदावर्त्ते प्लीह्नि चापि परं हितम् ॥
वातेऽधिके जलैः कोष्णैर्हितं पित्तेऽधिके घृतैः ।
गोमूत्रेण कफाधिक्ये काञ्जिकेन त्रिदोषजे ॥
वज्रक्षार इति ख्यातः प्रोक्तः पूर्व्वं स्वयम्भुवा ।
सेवितो हरतेऽजीर्णं तथाजीर्णभवान् गदान् ॥”

वज्रक्षारः ॥ ६ ॥

“स्वर्णाद्धिका टङ्कणेन शाल्ममानार्द्धिकापि च ।
उभे भुञ्जीत युगपद्गुल्मामयनिवृत्तये ॥”
सुवर्णिका जीरा इति लोके ।
“शक्तिकाचूर्णगुटिकां टङ्कमात्रां सुपच्यचेत् ।
गुडेन शाल्ममानेन ताञ्चिवेत् गुल्मरोगवान् ॥
गुल्मी कुमारिकामांसं कर्षार्द्धं गोघृतान्वितम् ।
पिबेत् योषाभयासिन्धुत्र्यूषणचूर्णावधूलितम् ॥
कुमारिका घिउकुँयारी इति लोके ॥ ७ ॥
“वल्लूरं मूलकं मत्स्यं शुष्कशाकानि वैदलम् ।
न खादेदालुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥
वैदलानां निषेधेऽपि माषकुलत्थयोर्मात्रनिषेधः ।
इति सुश्रुतटीका । इति गुल्माधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

अथ गुल्मचिकित्सा ।

आत्रेय उवाच ।
“व्यायूत्योपचारैश्च दोषैः संकुप्यतेऽनिलः ।
मन्दाग्निना हि जठरे जायते गुल्मसंज्ञ्कः शृणाम् ॥
उदरं गर्ज्जते यस्य विषमाग्निश्च दृश्यते ।
तोदो वपुषि शूलञ्च वातगुल्मं विनिर्द्दिशेत् ॥
शोषोऽरतिः सर्व्वतश्च मन्दज्वरनिपीडितम् ।
तमोभ्रमपिपासार्त्तं गुल्मं तत् पित्तसम्भवम् ॥
शोफो गात्रस्य हृल्लासं तन्द्रालस्यं सशीतकम् ।
मन्दाग्निर्विड्विबन्धश्च गुल्मं तत् श्लेष्मसम्भवम् ॥
मोहो विभ्रमता गात्रमरतिस्तृट्पिपासकम् ।
नालसं निद्रया चैव गुल्मं तत् कफपैत्तिकम् ॥
निद्रालस्यं च दाहश्च शोथात् शूलञ्च मज्जरम् ।
वैवर्ण्यमरतिर्गात्रं विड्बन्धो विमलाङ्गता ॥
तथातिसारमूर्च्छा च तृषाहृल्लासवेपथुः ।
श्वासोऽरुचिरजीर्णत्वं गुल्मं तत् सान्निपातिकम् ॥
साध्यं केवलदोषोत्थं द्वन्द्वं कष्टेन सिध्यति ।
असाध्यं सन्निपातोत्थं वक्ष्याम्यतःप्रतिक्रियाम् ॥
यत्नाच्चिकित्सितं तद्वै कथितश्चोपचारकम् ।
तद्वत् शोथा नराव्याग्नौ न चात्र कथितं पुनः ॥
चिकित्सोदरगुल्मस्य वक्ष्यते शृणु साम्प्रतम् ।
स्नेहनं स्वेदनञ्चैव पाचनं शोधनानि च ॥
संशमनं विरेकाद्य बस्ति-स्नेह-निरूहणम् ।
भवे पानञ्च चूर्णानि गुल्मोपचारणक्रिया ॥
शुण्ठीकृष्णा मधूकम्ब मधुराणां च दाव च ।
क्वाथोऽस्य पानीयः स्यात् ततुल्यं भौमेन च ॥
दधितत्समनेनन्तु पाचयेत्तत्समाग्निना ।
घृतं यावत् प्रपक्वेन सिद्धमुत्तार्यते ततः ॥
तत्कृतं पानकेऽभ्यक्ते भोजने च प्रदापयेत् ।
स्नेहं सप्तदिनं यावत् तन्नाश स्वेदनं हितम् ॥
विरचयन्तु कर्त्तव्यं कथयाम्यत्र कोविद ! ।
शुण्ठी सौवर्च्चलं जीरं ते वा हिङ्गुसमन्वितम् ॥
काञ्जिकं पानमेतेषां स्वेदनं गुल्मनाशने ।
गुल्मचिकित्सितं क्षारपाकोऽत्र प्रतियुज्यते ॥

क्षारं यवाग्रजं चित्रकस्य
क्षारं तथा वै सद्यावशूकम् ।
सौवर्च्चलं सिन्धुभवोद्भिदञ्च
सामुद्रकं चापि विमिश्रयेच्च ॥
तोयं परिस्राव्य विधानतोऽपि
युक्तं तथैतानि सदौषधानि ।
पथ्याग्निशुण्ठी रजनीसुराह्वं
कुष्ठं विशाला च यवानिका च ॥
तथाजमोदा सहजीरके द्वे
षड्ग्रन्थिका हिङ्गुयुतञ्च चूर्णम् ।
क्षारोदकं पानविमिश्रपानं
निहन्ति सर्व्वाण्यपि कोष्ठजानि ॥
गुल्मानि सर्व्वाणि विसूचिकानां
मन्दाग्निशूलानि भगन्दराणाम् ।
प्लीहोदरानाहमथो विबन्धं
विनाशनो रोगचयं नराणाम् ॥”

इति विरेचनम् ॥ ४ ॥

अथ विरेचनानि वक्ष्यामः ॥ ५ ॥

“नागरं क्रिमिजित् पथ्या त्रिवृता त्रिगुणायुतम् ।
चूर्णं गुडान्वितं देयं वातगुल्मविरेचनम् ॥
दन्ती च भागमेकञ्च द्वौ भागौ च हरीतकी ।
त्रिवृतायास्त्रिभागः स्यात् शुण्ठ्याश्चत्वार एव च ॥
प्रक्षिप्य सर्व्वमेकत्र सर्व्वतुल्यगुडेन तु ।
वटकं भक्षयेत् प्रातस्तस्योपरि जलं पिबेत् ॥
कथितश्च विरेकाय वातगुल्मोपशान्तये ।”

इति वातगुल्मविरेचनम् ॥ ६ ॥

“पिबेदेरण्डतैलञ्च सर्कराद्राक्षारससंयुतम् ।
पित्तगुल्मविरेकाय श्रेष्ठमेतत् सुखावहम् ॥
आरग्वधं प्रवालानि तथैवारग्वधानि च ।
विभाव्यैरण्डतैलेन लतापत्रैश्चैव वेष्टयेत् ॥
कर्द्दमेन प्रलिप्याथ अङ्गारेषु निधापयेत् ।
सुस्विन्नमर्ज्जितां ताश्च भक्षयेत् शर्करान्विताम् ॥
विरेकं पैत्तिके गुल्मे हितं सुखविरेचनम् ।”

इति पित्तगुल्मविरेचनम् ॥ ७ ॥

“त्रिफला सुरसा शुण्ठी दूर्व्वा सत्वा त्रिभागयेत् ।
स्नुहीक्षीरेण वार्त्तैकं गुडेन सह मिश्रितम् ॥
विरेकः श्लेष्मगुल्मे च सर्व्वोदरविनाशनम् ।
शुण्ठी सौवर्च्चलं पथ्या विडङ्गञ्च पुनर्नवा ॥
चूर्णोऽपामार्गबीजानां स्नुहीक्षीरेण भावितः ।
गुडेन संयुतं खादेत् पश्चात् कोष्णं जलं पिबेत् ॥
विरेकः सर्व्वगुल्मेषु प्रशस्तो हितकारकः ॥

इति विरेचनम् । [कोकिला

क्षीरक्षारतिलासिलाणकदली स्यात् स्नुहीं
पालाशं दृढवाजुनं शटिभयापामार्गकुशा-
न्दकम् ।
दग्धाक्षारविपाचितं परिस्रुतं हिङ्गुत्रिकट्वन्वितं
गुल्मानाहविबन्धशूलहरणं सर्व्वोदराणां हितम् ॥

इति क्षारपानम् ॥ ८ ॥

“अजमोदा शटी दन्ती विडङ्गं तुम्बुरुः ।
त्रिफला चित्रकश्चैव शुण्ठी कर्कटशृङ्गिका ॥
त्रिवृता च नराङ्गा च पुष्करं देवदारुकम् ।
तथाम्लवेतसश्चैव तिन्तिडीकञ्च पिप्पलिः ॥
समस्तु मातुलुङ्गेन विभाव्यमेकतः कृतम् ।
त्रिभागहिङ्गुसंयुक्तं घृतेन चूर्णितं हितम् ॥
निहन्ति पानमात्रेण सशूलमुदरन्तथा ।”

अजमोदादि ॥ ९ ॥

हिङ्गुफलत्रिकपौरकयुग्मं
चित्रकभागिककुष्ठविडङ्गम् ।
तुम्बुरुपुष्कर-विश्वसुराह्वं
क्षारयुतं लवणानि च पञ्च ॥
वातिकगुल्मविनाशनहेतुः
शूलरुजञ्च नरस्य निहन्ति ॥”

इति वातगुल्मचिकित्सा ॥ १० ॥

“निशारी क्षीरयुक्ता च पथ्या विश्वौषधं मधु ।
लेहः पित्तात्मके गुल्मे हितः शोफनिवारणः ॥
यष्टिकं निम्बपत्राणि तथा धात्रीफलं सिता ।
चूर्णं मध्वावलीढञ्च पित्तगुल्मनिवारणम् ॥”

इति पित्तगुल्मचिकित्सा ॥ ११ ॥

“त्रिकटुत्रिफलाचित्रवटफट्फलसंयुतम् ।
चूर्णं मद्येन वा पीतं फलक्वाथेन वा पीतम् ॥
श्लेष्मगुल्मविनाशाय हितमेतत् सुखावहम् ।
लोध्रञ्च कट्फलं विश्वा कुष्ठं चित्रकमेव च ॥
नागरं हिङ्गुसंयुक्तं चूर्णं मूत्रेण संयुतम् ।

श्लेष्मगुल्मविनाशाय शूलोदरविनाशनम् ॥
उग्रगन्धा च मरिचं क्षारचूर्णसमन्वितम् ।
पिबेन्मूत्रेण संयुक्तं श्लेष्मगुल्मविनाशनम् ॥”
इति श्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥
“शुण्ठी सौवर्चलं भार्गी वनचकं यावशूकजम् ।
जीरे द्वे चाटरूषञ्च यवानी हिङ्गुसैन्धवम् ॥
क्षारगन्धेन संयुक्तं चूर्णं सम्यक्समेव च ।
वातश्लेष्मोद्भवे गुल्मे सुखमाशु प्रपद्यते ।
उग्रगन्धा फलत्रिकं देवदारु पुनर्नवा ॥
त्रिवृत्सौवर्चलोपेतं क्षारोदकसमन्वितम् ।
पीतं वातकफे गुल्मे शुभकारि परं मतम् ॥”
इति वातश्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥
‘रूक्षकृष्णारुणशिरा तनुजालगवाक्षितः ।
गुल्मोऽष्टधा पृथक् दोषैः संसृष्टैर्निचयं गतः ॥
आर्त्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ।
ज्वरच्छर्द्यतिसाराद्यैर्वमनाद्यैश्च कर्म्मभिः ॥
कर्षितो वातलान्यत्ति शीतं वाम्बु बुभुक्षितः ।
यः पिबत्यनु चान्नानि लङ्घनं प्लवनादिकम् ॥
सेवते देहसंक्षोभि छर्द्दिं वा समुदीरयेत् ।
अनुदीर्णानुदीर्णान् वा वातादीन् विसृजति ॥
स्नेहस्वेदावनभ्यस्य शोधनं वा निषेवते ।
शुद्धो वाशु विदाहीनि भजते स्यन्दनानि वा ॥
वातोल्वणास्त्रयस्तमलाः पृथक् क्रुद्धा द्विशोऽथवा ।
सर्व्वे वा रक्तयुक्ता वा महास्रोतोऽनुशायिनः ॥
ऊर्द्ध्वाधोमार्गमावृत्य कुर्व्वते शूलपूर्व्वकम् ।
स्पर्शोपलभ्यं गुल्माख्यमुत्प्लुतं ग्रन्थिरूपिणम् ॥
कर्शनात् कफविट्पित्तैर्मार्गस्यावरणेन वा ।
वायुः कृताश्रयः कोष्ठे रौक्ष्यात् काठिन्यमागतः ।
स्वतन्त्रः स्वाश्रये दुष्टः परतन्त्रः पराश्रये ॥
पिण्डितत्वादमूर्त्तोऽपि मूर्त्तत्वमिव संश्रितः ।
गुल्म इत्युच्यते वस्तिनाभिहृत्पार्श्वसंश्रयः ॥
वातान्मन्याशिरःशूलं ज्वरप्लीहान्त्रकूजनम् ।
व्यथा सूच्येव विट्सङ्गः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं मुहुः ॥
स्तम्भो गात्रे मुखे शोषः कार्श्यं विषमवह्निता ।
रूक्षकृष्णत्वगादित्वं चलत्वादनिलस्य च ॥
अनिरूपितसंस्थानस्थानवृद्धिक्षयव्ययः ।
पिपीलिकाव्याप्त इव गुल्मः स्फुरति तुद्यते ॥
पित्ताद्दाहोऽम्लकी मूर्च्छा विड्भेदस्वेदतृड्
ज्वराः ।
हारिद्रत्वगाद्येषु गुल्मश्च स्पर्शनासहः ॥
दूयते दीप्यते सोष्मा स्वस्थानं दहतीव च ।
कफात् स्तैमित्यमरुचिः सदनं शिशिरज्वरः ॥
पीनसालस्यहृल्लासकासशुक्लत्वगादिता ।
गुल्मोऽवगाढः कठिनो गुरुः सुप्तः स्थिरोऽल्प
रुक् ॥
स्वदोषस्थानधामानः स्वे स्वे काले च रुक्कराः ।
प्रायस्त्रयस्तु द्वन्द्वोत्था गुल्माः संसृष्टलक्षणाः ॥
सर्व्वजस्तीव्ररुग्दाहः शीघ्रपाकी घनोन्नतः ।
सोऽसाध्यो रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते ॥
ऋतौ वा नवसूता वा यदि वा योनिरोगिणी ।
सेवते वातलानि स्त्री क्रुद्धस्तस्याः समीरणः ॥

निरुणद्ध्यार्त्तवं योन्यां प्रतिमासमवस्थितम् ।
कुक्षिं करोति तद्गर्भलिङ्गमाविष्करोति च ॥
हृल्लासदौर्हृदस्तन्यदर्शनं क्षामतादिकम् ।
क्रमेण वायुसंसर्गात् पित्तयोनितया च तत् ॥
शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्थगुल्मजान् ।
रुक्स्तम्भदाहातीसारतृड्ज्वरादीनुपद्रवान् ॥
गर्भाशये च सुतरां शूलं दुष्टासृगाश्रये ।
योन्याश्च स्रावदौर्गन्ध्यतोदस्पन्दनवेदनाः ॥
न चाङ्गैर्गर्भवद् गुल्मः स्फुरत्यपि तु शूलवान् ।
पिण्डीभूतः स एवास्याः कदाचित् स्पन्दते चिरात् ॥
न चास्या वर्द्धते कुक्षिर्गुल्म एव तु वर्द्धते ।
स दोषसंश्रयो गुल्मः सर्व्वो भवति तेन सः ॥”
इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चमेऽध्यायः ॥
“रूक्षान्नपानैरतिसेवनैर्वा
शोकेन मिथ्या प्रतिकर्म्मणा वा ।
विचेष्टितैर्वा विषमातिमात्रैः
कोष्ठे प्रकोपं समुपैति वायुः ॥
कफञ्च पित्तञ्च स दूषयित्वा
प्रोद्धूय मार्गान् विनिबध्य ताभ्याम् ।
हृन्नाभिपार्श्वोदरवस्तिशूलं
करोत्यधो याति न बद्धमार्गः ॥
पक्वाशये पित्तकफाशये वा
स्थितः स्वतन्त्रः परसंश्रयो वा ।
स्पर्शोपलभ्यः परिपिण्डितत्वात्
गुल्मो यथा दोषमुपैति नाम ॥
वस्तौ हि नाभ्यां हृदि पार्श्वयोर्वा
स्थानानि गुल्मस्य भवन्ति पञ्च ।
पञ्चात्मकस्य प्रभवन्तु तस्य
वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितञ्च ॥
क्रियाक्रममतः सिद्धं गुल्मिनां गुल्मनाशनम् ।
प्रवक्ष्याम्यत ऊर्द्ध्वञ्च योगान् गुल्मनिवर्हणान् ॥
रूक्षव्यायामजं गुल्मं वातिकं तीव्रवेदनम् ।
बद्धविट्मारुतं स्नेहैरादितः समुपाचरेत् ॥
भोजनाभ्यञ्जनैः पानैर्निरूहैः सानुवासनैः ।
स्निग्धस्य भिषजा स्वेदः कर्त्तव्यो गुल्मशान्तये ॥
स्रोतसां मार्द्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्वणम् ।
भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥
स्नेहपानं मतं गुल्मे विशेषेणोर्द्ध्वनाभिजे ॥
हपुषाद्यं घृतम् ।
हपुषा चोषं पृथ्वीका चव्यचित्रकसैन्धवम् ।
साजाजीपिप्पलीमूलदीप्यकैर्विपचेद्घृतम् ॥
मातुलुङ्गदधिक्षीरकोलमूलकदाडिमैः ।
रसैर्व्वातजगुल्मघ्नं शूलानाहविमोचनम् ॥
योन्यर्शोग्रहणीदोषश्वासकासारुचिज्वरान् ।
वस्तिहृत्पार्श्वशूलञ्च घृतमेतद्व्यपोहति ॥”
इति हपुषाद्यं घृतम् ॥ * ॥
‘तैलं प्रसन्ना गोमूत्रमारनालं यवाग्रजः ।
गुल्मं जठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥”
इति तैलपञ्चकम् ॥ * ॥
“यथोक्तैः कोपनैर्दोषाः कुपिताः कोष्ठमाश्रिताः ।
जनयन्ति नृणां गुल्मं स पञ्चविध उच्यते ॥
पञ्च गुल्माश्रया नृणां पार्श्वे हृन्नाभिवस्तयः ।

कुपितानिलमूलत्वाद्गूढमूलोदयादपि ॥
गुल्मवद्वा विशालत्वाद् गुल्म इत्यभिधीयते ।
स यस्मादात्मनिचयं गच्छत्यप इव बुद्बुदः ॥
अन्तः सरति यस्माच्च न पाकमुपयात्यतः ।
सदनं मन्दता वह्नेराटोपोऽन्त्रविकूजनम् ॥
विण्मूत्रानिलसङ्गश्च सौहित्यासहना तथा ।
दैवोऽर्द्धे वायुरुद्धश्च दुर्ब्बलत्वेषु गुल्मिनाम् ॥
हृत्कुक्षिशूलं मुखकण्ठशोषो
वायोर्निरोधो विषमाग्निता च ।
ते ते विकाराः पवनात्मकाश्च
भवन्ति गुल्मेऽनिलसम्भवे तु ॥
स्वेदज्वराहारविदाहदाहाः
तृष्णाङ्गरागः कटुवक्त्रता च ।
पित्तस्य लिङ्गान्यखिलानि यानि
पित्तात्मके तानि भवन्ति गुल्मे ॥
स्तैमित्यमन्नेऽरुचिरङ्गसादः
छर्द्दिः प्रसेको मधुरास्यता च ।
कफस्य लिङ्गानि च यानि तानि
भवन्ति गुल्मे कफसम्भवे तु ॥
सर्व्वात्मकः सर्व्वविकारयुक्तः
सोऽसाध्य उक्तः क्षतजश्च वक्ष्ये ।
‘न स्पन्दते नोदरमेति वृद्धिं
भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ॥
तं गर्भकालातिगमे चिकित्स्य
मसृग्भवं गुल्ममुशन्ति तज्ज्ञाः ॥”
चिकित्सा यथा ॥
“वातगुल्मार्द्दितं स्निग्धं युक्तं स्नेहविरेचनैः ।
उपाचरेत् यथाकालं निरूहैः सानुवासनैः ॥
पित्तगुल्मार्द्दितं स्निग्धं काकोल्यादिघृतेन तु ।
विरिक्तं मधुरैर्योगैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥
श्लेष्मगुल्मार्द्दितं स्निग्धं पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
तीक्ष्णैर्विरिक्तं तद्रूपैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥
सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ।
पित्तवद्रक्तगुल्मिन्या नार्य्याः कार्य्यः क्रियाविधिः ॥
विशेषमपरञ्चास्याः शृणु रक्तविभेदनम् ।
पलाशभस्मतोयेन सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ॥
दद्यादुत्तरवस्तिञ्च पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
उष्णैर्वा भेदयेद्भिन्ने विधिरसृग्दरोदितः ॥
आनूपौदकमांसानां वसा तैलं घृतं दधि ।
विपक्वमेकतः शस्तं वातगुल्मेऽनुवासनम् ॥
जाङ्गलैकशफानान्तु वसा सर्पिश्च पैत्तिके ।
तैलं जाङ्गलमांसानामेवं गुल्मे कफोत्थिते ॥
धात्रीफलानां स्वरसे षडङ्गं विपचेद्घृतम् ।
शर्करासैन्धवोपेतं तद्धितं वातगुल्मिने ॥
चित्रकव्योषसिन्धूत्थपृथ्वीकाचव्यदाडिमैः ।
दीप्यकग्रन्थिकाजाजीहपुषाधान्यकैः समैः ॥
दध्यारनालबदरमूलकस्वरसैर्घृतम् ।
तत् पिबेद्वातगुल्मार्त्तिप्लीहाटोपशूलनुत् ॥
विड्दाडिमसिन्धूत्थहुतभुग्व्योषजीरकैः ।
हिङ्गुसौवर्चलक्षारवृक्षाम्लाम्लवेतसैः ॥
वीजपूररसोपेतं सर्पिर्दधिचतुर्गुणम् ।
साधितं दाधिकं नाम गुल्मघ्नं प्लीहशूलजित् ॥

रसोनक्षरसे सर्पिः पञ्चमूलरसान्वितम् ।
सुरारनालदध्यम्ल-मूलकस्वरसैः सह ॥
योष-दाड़िमवृक्षाम्लयवानीचव्यसैन्धवैः ।
हिङ्ग्वम्लवेतसाजाजीदीप्यकैश्च समांशिकैः ॥
सिद्धं गुल्मग्रहण्यर्शःश्वासोन्मादक्षयज्वरान् ।
कासापस्मारमन्दाग्नि-प्लीहशूलानिलान् जयेत् ॥
द्वयमूलकषाये तु जीवनीयैः पचेद्घृतम् ।
न्यग्रोधादिगणे वापि गणे वाप्युत्पलादिके ॥
रक्तपित्तोत्थितं घ्नन्ति घृतान्येतान्यसंशयम् ।
आरग्वधादौ विपचेद्दीपनीययुतं घृतम् ॥
क्षारवर्गे पचेच्चान्यत् पचेन्मूत्रगणेऽपरम् ।
घ्नन्ति गुल्मं कफोद्भूतं घृतान्येतान्यसंशयम् ॥
यथा दोषोच्छ्रयश्चापि चिकित्सेत् सान्निपातिकम् ।
चूर्णं हिङ्ग्वादिकं वापि घृतं वा प्लीहनाशनम् ॥
पिबेद्गुल्मापहं काले सर्पिस्त्रैवृतमेव वा ।
तिलेक्षुरकपालाशसार्षपं यवनालजम् ॥
भस्म मूलकजञ्चापि गोजाविखरहस्तिनाम् ।
मूत्रेण महिषीणाञ्च पालिकैश्चावचूर्णितैः ॥
कुष्ठ-सैन्धवयष्ट्याह्व-नागरक्रिमिघातिभिः ।
साजमोदैश्च दशभिः साससाच पलैर्युतम् ॥
अयःपात्रेऽग्निनाल्पेन पक्त्वा लेह्यमथोद्धरेत् ।
तस्य मात्रां पिबेद्दध्ना सुरया सर्पिषापि वा ॥
धान्याम्लेनोष्णतोयेन कौलत्थेन रसेन वा ।
गुल्मं वातविकारांश्च क्षारोऽयं हन्त्यसंशयम् ॥”
“शीतं सुखाम्बुना वापि स्वर्जिका कुष्ठसैन्धवम् ।
हवीकासयवक्षारं वर्षाभूबृहतीद्वयम् ।
चित्रकञ्च जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषितम् ॥
मागधी चित्रकक्षौद्रलिप्ते कुम्भे निधापयेत् ।
मधुनः प्रस्थमावाप्य पथ्याचूर्णार्द्धसंयुतम् ॥
तुषोषितं दशाहन्तु जीर्णभक्तः पिबेन्नरः ।
अरिष्टोऽयं जयेद्गुल्ममविपाकमरोचकम् ॥
समूले सोन्नतस्पन्दे दाहपाकरुगन्विते ।
गुल्मे रक्तं जलौकोभिः शिरामोक्षेण वा हरेत् ॥
सुखोष्णा जाङ्गलरसाः सुस्निग्धा व्यक्तसैन्धवाः ।
कटुत्रिकसमायुक्ता हिताः पाने च गुल्मिनाम् ॥
पेया वातहरैः सिद्धाः कौलत्थाः संस्कृता रसाः ।
खलाः सपञ्चमूलाश्च गुल्मिनां भोजने हिताः ॥
बद्धवर्चोऽनिलानान्तु सार्द्रकं क्षीरमिष्यते ।
कुम्भीपिण्डेष्टकास्वेदान् कारयेत् कुशलो भिषक् ॥
गुल्मिनः सर्व्व एवोक्ता दुर्व्विरेच्यतमा भृशम् ।
अतस्तांस्तु सुस्विन्नान् स्रंसनेनोपपादयेत् ॥
विलेपनाभ्यञ्जनानि तथा सन्दहनानि च ।
उपनाहाश्च कर्त्तव्याः सुखोष्णाः साल्वणादयः ।
उदरोक्तानि सर्पींषि चूर्णवर्त्तिक्रियास्तथा ॥
लवणानि च योज्यानि यान्युक्तान्युदरामये ।
वातवर्चोनिरोधे तु सासद्रार्द्रकसर्षपैः ॥
कृत्वा माषौ विधातव्या वर्त्तयो मरिचोत्तराः ।
दन्ती चित्रकमूलेषु तथा वातहरेषु च ॥
कुर्य्यादरिष्टान् सर्व्वांश्च सूत्रस्थाने यथेरितान् ।
खादेद्वाप्यङ्कुरान् भृष्टान् पूतिकरञ्जजान् ॥
ऊर्द्धवातमनुष्यञ्च गुल्मिनं न निरूहयेत् ।
पिबेत्त्रिवृन्नागरं वा सगुडां वा हरीतकीम् ॥
गुग्गुलुं त्रिवृतां दन्तीं द्रवन्तीं सैन्धवं वचाम् ।
मूत्रमद्य-पयोद्राक्षा-रसैर्वीक्ष्य बलाबलम् ॥
एवं पीलूनि पिष्टानि पिबेत् सलवणानि तु ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकसैन्धवैः ॥
युक्ता हन्ति सुरा गुल्मं शीघ्रं काले प्रयोजिता ।
बद्धविण्मारुतो गुल्मी भुञ्जीत पयसा यवान् ॥
कुल्माषान् वा बहुस्नेहान् भक्षयेल्लवणोत्तरान् ॥”
इत्युत्तरतन्त्रे द्विचत्वारिंशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥) सेनासंख्याविशेषः । (यथा, महाभारते । १।२।१९-२० ।
“एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥
पत्तिन्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः ।
त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥”)
अस्यार्थविवृतिर्यथा,—
अत्र गजा नव, रथा नव, अश्वाः सप्तविंशतिः पदातयः पञ्चचत्वारिंशत्, समुदायेन नवतिः ॥ प्लीहा । अप्रकाण्डस्तम्बः । तत्पर्य्यायः । स्तम्बः २ इत्यमरः । २ । ४ । ८ ॥ “अविद्यमानप्रकाण्डस्तनुप्रकाण्डो वा बहुपत्रवान् मल्लीभिण्टीनलकमलवंशवीरणादिः मूलादारभ्य पूर्व्वभागः प्रकाण्डः ।” इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । १।४८ ।
“गुच्छगुल्मन्तु विविधं तथैव तृणजातयः ।”
“यच्च लतासमूहा भवन्ति न च प्रकाण्डानि ते गुच्छा मल्लिकादयः, गुल्मा एकमूलाः सङ्घातजाताः ।” इति टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥) घट्टभेदः । सैन्यरक्षणम् । इति मेदिनी । मे । ११ ॥ (रक्षिपुरुषसमूहः । यथा, मनुः । ७ । ११४ ।
“द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ।”
गुल्मं रक्षिपुरुषसमूहमित्यस्य टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ सैन्यैकदेशः । यथा, तत्रैव । ७ । १९० ।
“गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।”
गुल्मान् सैन्यैकदेशानिति टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

गुल्मकेतुः, पुं, (गुल्मानां केतुर्ध्वज इव । गुल्मः केतुर्यस्येति वा । अत्र तु केतुर्लिङ्गं ज्ञापनमित्यर्थः ।) अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुल्ममूलं, क्ली, (गुल्मवन्मूलमस्य ।) आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुल्मवल्ली, स्त्री, (गुल्माढ्या वल्ली यस्याः ।) सोमलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सोमलताशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

गुल्मशूलः, पुं, (गुल्मात्मकं गुल्मस्थलकं वा शूलमत्र ।) रोगविशेषः । तस्यौषधं यथा,—
“नारी पुष्यदिने पीत्वा गोक्षीरेणोपवासतः ।
श्वेतार्कस्य तु वै मूलं तस्यास्तद्गुल्मशूलनुत् ॥”
इति गारुडे १९३ अध्यायः ॥

गुल्मिनी, स्त्री, (गुल्मोऽस्त्यस्या इति । “अत इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इनिः । ततः ङीप् ।) विस्तृता लता । तत्पर्य्यायः । वीरुत् २ उलुपः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ८ ॥ वीरुधा ४ अवरुत् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

गुल्मी, स्त्री, (गुल्माकारो विद्यतेऽस्या इति । “अर्श आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततो ङीप् ।) आमलकी । एला । वनी । वस्त्रवेश्म । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ हेमचन्द्रश्च ॥ गृध्रनखीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुड़कांथोली इति भाषा ॥ (गुल्मः गुल्मनामको रोगोऽस्त्यस्य इति । गुल्म+इनिः ।) गुल्मरोगयुक्ते त्रि ॥ (यथा, अत्रैव घृतपनसशब्दगुणव्याख्याने भावप्रकाशः ।
“विशेषात् पनसं वर्ज्ज्यं गुल्मिभिर्मन्दवह्निभिः ॥)

गुल्यः, पुं, (गुड़मिव माधुर्य्यमर्हतीति । गुड़+यत् । ततो ड़स्य लत्वम् ।) मधुरः । स्वादुः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २४ ॥

गुवाकः, पुं, (गुवति मलवत् त्वचस्तत्यजतीति । गु+“पिनाकादयश्च ।” उणां । ४ । १५ । इति व्याकः तुदादित्वाद्गुणाभावः । निपातनात् दीर्घोऽपि इष्यते ।) वृक्षविशेषः । गुया सुपारि इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । घोण्टा २ पूगः ३ क्रमुकः ४ खपुरः ५ । इत्यमरः । २।४।१६९ ॥ गूवाकः ६ । इति तट्टीका ॥ पूगवृक्षः ७ दीर्घपादपः ८ वल्कतरुः ९ दृढ़वल्कः १० चिक्कणः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगी १२ । इति भावप्रकाशः ॥ सुरञ्जनः १३ गोपदलः १४ राजतालः १५ छटाफलः १६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ अस्य फलस्य पर्य्यायः । क्रमुकफलम् १ पूगम् २ चिक्कणी ३ चिक्का ४ चिक्कणम् ५ श्लक्ष्णकम् ६ उद्वेगम् ७ पूगफलम् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगीफलम् ९ । इति भावप्रकाशः ॥*॥ अस्य मस्तिष्कस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । बलप्राणशुक्रवृद्धिभेदमदकारित्वम् । मूत्ररोगनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥*॥ अस्य निर्यासस्य गुणाः । हिमत्वम् । मोहनत्वम् । गुरुत्वम् । विपाके उष्णत्वम् । क्षारत्वम् । साम्लत्वम् । वातघ्नत्वम् । पित्तलत्वञ्च ॥*॥ अस्य फलगुणाः । सम्मोहकारित्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । रेचनत्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । रुच्यत्वम् । वक्त्रक्लेदमलापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुरुत्वम् । रूक्षत्वम् । कफपित्तकारित्वम् । दीपनत्वञ्च ॥*॥ आर्द्रस्य तस्य गुणाः । गुरुत्वम् । अभिष्यन्दित्वम् । अग्निदृष्टिहरत्वञ्च ॥*॥ स्विन्नस्य तस्य गुणः । दोषत्रयच्छेदित्वम् । दृढ़मध्यं तदुत्तमम् । इति भावप्रकाशः ॥*॥ आमपूगस्य गुणाः । कषायत्वम् । मुखमलरक्तामश्लेष्मपित्तोदराध्माननाशित्वम् । कण्ठशुद्धिकारित्वम् । सारकत्वञ्च ॥*॥ शुष्कस्य तस्य गुणाः । कण्ठामयघ्नत्वम् । रुचिकरत्वम् । पाचनत्वम् । रेचनत्वञ्च ॥*॥ तत् ताम्बूलेनोनमयुतञ्च चेत् झटिति माण्डुवातशोषकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ तत्पौगगुणाः । तस्यादिपौगं विषतुल्यम् । द्वितीयपौगं भेदकं दुर्जरञ्च । तृतीयपौगं पानोपयुक्तं सुधातुल्यं रसायनञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (ताम्बूलेन विना केवलं गुवाकभक्षणशास्त्र-

[illegible]

लोकेऽध्युषितं लोकं श्यामलाङ्गेच लोमशे: ।
गणौ कथयतं कोऽमी को लोक: पुण्यत: कृत: ॥
गणावूचतु: ।
गुह्यकानामयं लोकस्ते वै गुह्यका: स्मृता: ।
न्यायेनोपार्ज्य वित्तानि गूहयन्ति च ये भुवि ॥
स्वमार्गगा धनाढ्याश्च शूद्रप्राया: कुटुम्बिन: ।
संविभज्य च भोक्तार: क्रोधासूयाविवर्ज्जिता: ॥
न तिथिं नैव वारञ्च संक्रान्त्यादि न पर्व्व च ।
नाधर्म्मञ्च न धर्म्मञ्च विदन्त्येते सदातुरा: ॥
एकमेव हि जानन्ति कुलपूज्यो हि यो द्विज: ।
तस्मै गा: संप्रयच्छन्ति मन्यन्ते तद्वच: स्फुटम् ॥
सम्दृद्धिभाजो त्वत्रापि तेन पुण्येन गुह्यका: ।
भुञ्जते स्वर्गसौख्यानि देवत्वमकुतोभया: ॥"
इति काशीखण्डे शिवशर्म्मणो वैकुण्ठलोकागमने विष्णुगणसंवाद: ॥ (पक्वान्नविशेष: । तस्य पाकप्रकारो यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतपाकशास्त्रे ।
"समितां सर्पिषा भृष्टां सितादुग्धादिसम्भृताम् ।
एला लवङ्गकर्पूरमरीचपरिवासिताम् ॥
निम्नान्यनसितालम्बपुटे वेष्टा घृते पचेत् ।
तत: खण्डे न्यसेत् पक्वे गुह्यकोऽप्यनुदाहृत: ॥"
अस्य गुणाश्चैव । यथा,—
"गुह्यको हंहणो हृद्यो वृष्य: पित्तानिलापह: ।
मधुरोऽतिगुरु: पाके किञ्चित् सन्धानकृत् मर: ॥")
गुह्यकेश्वर:, पुं, (गुह्यकानामीश्वर: प्रभुरधिपतिरित्यर्थ: ।) कुवेर: । इत्यमर: । १ । १ । ७१ ॥
(यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । ५ । ६१ ।
"य: पुमान् स कुवेरश्च धनेशो गुह्यकेश्वर: ॥")
गुह्यगुरु:, पुं, (गुह्य: गोप्य: हृदयाभ्यन्तर्वर्त्ती अन्तर्यामिस्वरूपो गुरु: ।) शिव: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
गुह्यदीपक:, पुं, (गुह्येन गुह्यस्थज्योतिषा दीपयति प्रकाशयतीति । स्वयं गुह्य: सन् दीपयतीत्येके । दीप्+ण्वुल् ।) खद्योत: । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गुह्यनिष्यन्द:, पुं, (गुह्यात् गुह्यदेशात् उपस्थच्छिद्रादित्यर्थ: निष्यन्दते निर्गम्यते इति ।) मूत्रम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥
गुह्यपुष्प:, पुं, (गुह्यानि अदृश्यानि पुष्पाणि यस्य इति ।) अश्वत्थवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
गुह्यबीज:, पुं, (गुह्यमदृश्यं बीजमस्य ।) भूतृणम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥
गुह्यभाषितं, क्ली, (गुह्यं रहस्य भाषितम् ।) मन्त्र: । इति जटाधर: ॥ गुप्तवाक्यञ्च ॥
गू, ओ शि विट्त्यागे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (तुदां-परं-सकं-अनिट् ।) ओ, गून: । शि, गुवति अगुवीत् । विट्त्यागिर्हदनम् । इति दुर्गादास: ॥
गू:, पुं, गु: । विष्ठा । गूधातो: कर्म्मणि क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्न: ॥ (गच्छत्यपानेन देहात् । गम्+क्रू: । मलोप इत्येके ॥)
गूढं, क्ली, (गुह+भावे क्त: ।) रह: । गुह्यम् । इति मेदिनी । ढ । १ ॥
गूढ़:, त्रि, (गुह+कर्म्मणि क्त: ।) संवृत: । गुप्त: । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् ।३।३८।
"शक्तिरस्त्यैश्वरी काचित् सर्व्ववस्तुनियामिका ।
आनन्दमयमारभ्य गूढ़ा सर्व्वेषु वस्तुषु ॥")
गूढ़ज:, पुं, (गूढ़ात् गुप्तभावादित्यर्थ: गूढ़े गुप्तस्थाने वा जायते इति । गूढ़: सन् जायते इत्येके । गूढ़+जन्+ड: ।) गूढ़ोत्पन्नपुत्त्र: । इति मिताक्षरा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्य: । २ । १३२ ।
"गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढ़जस्तु सुतो मत: ।
कानीन: कन्यकाजातो मातामहसुतो मत: ॥")
गूढ़नीड़:, पुं, (गूढ़: गोपनस्थलस्थ: गूढ़े गुप्तस्थाने वा नीड़: कुलायोऽस्य ।) खञ्जनपक्षी । इति शब्दमाला ॥
गूढ़पत्त्र:, पुं, (गूढ़: समाच्छन्न: पत्त्रेण योऽसौ । गूढ़ं पत्त्रमस्येति केचित् ।) करीरवृक्ष: । अङ्कोठवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
गूढ़पथ:, पुं, (गूढ़: पन्था गतिर्यस्य समासनिष्पन्नत्वादप् ।) अन्त:करणम् । इति हेमचन्द्र: ।६।५॥ गुप्तपथश्च ॥
गूढ़पात्, [द्] पुं, (गूढ़ं पादयति । पद गतौ+णिजन्तात् क्विप् । यद्वा गूढ़ा: पादा अस्य पृषोदरादित्वात् लोपे साधु: ।) सर्प: । इत्यमर: । १ । ८ । ७ ॥
गूढ़पाद:, पुं, (गूढ़ा: संवृता: पादा अस्य ।) सर्प: । इति शब्दरत्नावली ॥
("पादानामपि विज्ञेये द्वे शते द्वे च विंशती ।"
इत्यागम: ।
न्याक्कादितपादे त्रि । यथा, महाभारते ।
"सन्तोषाग्त्यतटप्रस्य विश्वैश्वर्य्यं वारस्थितम् ।
उपानद्गूढ़पादस्य सर्व्वा चर्म्मावृतेव भू: ॥")
गूढ़पुरुष:, पुं (गूढ़: गुप्त: पुरुष: छद्मवेशी राजप्रेरितो जन: इत्यर्थ: ।) चर: । इत्यमर: ।२।८।१३॥
गूढ़पुष्पक:, पुं, (गूढ़: समावृत इव पुष्पैर्योऽसौ इवार्थे कन् । गूढ़ानि संवृतानि पुष्पाण्यस्य इत्येके ।) वकुलवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
गूढ़फल:, पुं, (गूढ़: संवृतप्राय: फलेनासौ । गूढ़ं यथा स्यात् तथा फलतीत्येके ।) वदर: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
गूढ़मार्ग:, पुं, (गूढ़: प्रच्छन्न: मार्ग: ।) सुवोऽन्तरमार्ग: । सुड़ङ्ग इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय: । सुरङ्गा २ सन्धिला ३ । इति हेमचन्द्र: । ४।५१॥
गूढ़मैथुन:, पुं, (गूढ़ं अन्यैरदृश्यं मैथुनं यस्य ।) काक: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
गूढ़वर्चा:, [स्] पुं, (गूढ़ं वर्चोऽस्य ।) भेक: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
गूढ़वल्लिका, स्त्री, (गूढ़ा वल्लिका वल्ली यस्य ।) अङ्कोटवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
गूढ़साक्षी, [न्] त्रि, (गूढ़: प्रच्छन्न: सन् य: अर्थिना प्रत्यर्थिवाक्यं श्रावित: तादृश: साक्षी ।) योऽर्थिना गूढ़तया प्रत्यर्थिवचनं श्रावित: स: । फरियादी गोपने राखिया आसामीर कथा याहाके शुनाइयाछे सेइ साक्षी इति भाषा ॥ तथा च नारद: ।
"अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् ।
य: श्राव्यते तदा गूढ़ो गूढ़साक्षी स उच्यते ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
गूढ़ाङ्ग:, पुं, (गूढ़ानि अङ्गानि यस्य इच्छामात्रेणैवाङ्गानि अन्त:प्रवेशयति इति तात्पर्य्यार्थ: ।) कच्छप: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
गूढ़ाङ्घ्रि:, पुं, (गूढ़: संवृत: शल्केनावृतोऽङ्घ्रिश्चरणोऽस्य ।) सर्प: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
गूढ़ोत्पन्न:, पुं, (गूढ़ं अन्यैरविज्ञातं यथा स्यात् तथा उत्पन्नो जात: ।) द्वादशविधपुत्त्रमध्ये पुत्त्रविशेष: । यथा, मनु: । ९ । १७० ।
"उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य स: ।
स गृहे गूढ़ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पज: ॥"
अस्यार्थ: । "यस्य गृहेऽवस्थितायां भार्य्यायां पुत्त्र उत्पद्यते सजातीयोऽयं भवतीति ज्ञानेऽपि कस्मात् पुरुषविशेषाज्जातोऽयमिति न ज्ञायते स गृहे प्रच्छन्नोत्पन्नस्तस्य पुत्त्र: स्यात् यदीयायां भार्य्यायां जात: ।" इति कुल्लूकभट्ट: ॥
(अयं हि बन्धुदायहारी । यथाह मनु: । ९।१५९।
"औरस: क्षेत्रजश्चैव दत्त: कृत्रिम एव च ।
गूढ़ोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥")
गूथं, क्ली पुं, (गवते शब्दायते गुवति पुरीषमुत्सृजतीति वा । गुङ शब्दे गुशि विष्ठोत्सर्गे वा + "तिथपृष्ठ गूथ यूथ प्रोथा: ।" उणां । २ । १२ । इति थक् दीर्घश्च ।) विष्ठा । इत्यमर: । २ । ६ । ६८ ॥ गु इति भाषा । (शरीरादिमलेऽपि कर्णगूथादिशब्ददर्शनात् ॥)
गूथलक्त:, पुं, (गूथे विष्ठायां रक्त: अनुरक्त आसक्त इत्यर्थ: । ततो रस्य लत्वम् ।) पक्षिविशेष: । गुये शालिक् इति भाषा । तत्पर्य्याय: । शरमल: २ क्षुद्रचूड़: ३ लाटिक: ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गून:, त्रि, (गूयते पुरीषमुत्सृज्यते स्म इति । गु शि विष्ठोत्सर्गे + क्त: । "दुग्वोदीर्घश्चेति ।" नत्वं दीर्घश्च ।) कृतपुरीषोत्सर्ग: । तत्पर्य्याय: । हन्न: २ । इत्यमर: । ३ । १ । ९६ ॥
गूर, ड क उद्यमे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । ड क, भग्नेषु नो गूरयते महोरग: । इति दुर्गादास: ॥ (तथा च कविरहस्ये । ५१ ।
"भग्नेषु नोद्गूरयतेऽस्त्रसाहवे-
ऽप्युक्तोऽपि यो नोद्गुरते स्वधर्म्मवित् ॥")
गूर, ई य ङ वधे । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम: ।
(दिवां-आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । तथा च ।
"दीपिपूरिजनिगरिधूरय:
काशिवाशिपदिसूरिगूरय: ।
घूरिजूरिखिदिविद्यति: क्लिशि-
शूरिबुध्यतिमनो दिवादिषु ॥
इति रघोद्धतायां चण्डेश्वर: ।" इति दुर्गादास: ॥
गूरणं, क्ली, गूर क ङ उद्यमे+भावे ल्युट् ।)
उद्यम: । इत्यमरटीकायां रायमुकुट: ।३।२।११॥

गृद क निकेतने। कूर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) क, गर्द्दयति। इति दुर्गादासः॥

गृद्, ङ कूर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ङ, गर्द्दते। इति दुर्गादासः॥

गृञ्जः, पुं, (गृञ्जति पुरीषमनुत्सृजन्नेव शब्दं गृञ्जति भक्षणमात्रेण गुणविशेषात् पुरीषबद्धत्व-मस्मादिति। गृजि शब्दे + "पिनाका-दयश्च।" उणां। ४। १५। इति साधुः। कुला-दित्वादुणामावः। निपातनात् दीर्घत्वम्।) गृञ्जनः। इति शब्दरत्नावली॥

गृञ्जना, स्त्री, (गृञ्जयतीति। निपातनात् नकारस्य णत्वम्।) मधुरत्वकः। मधुरविषत्वकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

गृ, र्डिँ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सक-सेट्।) गरति गरं मेघः। इति दुर्गादासः॥

गृध, भक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) गृध्नमस्तो गर्द्धति। इति दुर्गादासः॥ (यथा, कुमारसम्भवे। ४।

"गर्द्धति देव! न वच्मि तोयं
कामशरो मार्जनीयम्।
रैमादिव यदि दयितस्य:
न मां प्राप्य त च मनसाः॥")

गृध, र भक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) गृध्नमस्तो। र, गर्द्धते। इति दुर्गादासः॥ (अभिलिप्य कामयमिति मला केचित् आत्मनेपदमपि वदन्ति॥)

गर्द्धनं क्लीं, (गृध्यते अभ्यस्तेन काश्यते पाक-स्थानमादित्। इति भवौ + कर्मणि ल्युट्।) विद्रधिनाशौषधिम्। इति मेदिनी। नि। ५८॥ (गृध्यते रोगनाशकतया अभ्यस्तेन काश्यते इति।) गन्धद्रव्यविशेषः। भद्रमुस्ता इति ख्यातः। अस्य पर्यायाः। हिङ्गिपत्रम् १ यवनेष्टम् २ वर्त्तु-लम् ३ ग्रन्थिपत्रम् ४ शिलाजम्लम् ५ कन्दम् ६ विकटोग्रहौषधम् ७। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातामिदन्तशूलादिहरत्वम्। कफ-नाशि। रोचनत्वम्। मुदनम्। दुर्गन्धस्य। इति राजनिर्घण्टः॥

गृञ्जनः, पुं, (गृध्यते अभ्यस्तेन काश्यते इति। गृध + ल्युट्।) रक्तोन्मुकः। शलजम् इति भाषा। इति मेदिनी। नि। ५८। शालगुमः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य भक्षणनिषेधो यथा, मनौ। ५। १९—२०।

"लशुनं गृञ्जनञ्चैव पलाण्डुं कवकानि च।
अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवाणि च॥
अमत्या चैव चैतानि जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत्।
यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः॥")

गृञ्जिकः, पुं, रक्तलशुनः। लाल रसुन इति भाषा। पर्य्यायः। गन्धकः २। इति हेमचन्द्रः। ४। २४०। (गृञ्जनोऽपि पाठः॥)

गृत्सः, पुं, (गृध्यति विषयेभ्यः। गृधु अभि-काङ्क्षायाम् + "दंसिसम्योर्धो दः।" उणां।

३। ६६। इति सः। अत्र धस्य दकारागमोऽपि च।) कन्दर्पः। इत्युणादिकोषः॥ (त्रि, स्तुत्यः। यथा, ऋग्वेदे। ७। ८७। ५।

"गृत्सो राजा वरुणश्चक्र एतं दिविप्रेङ्खम्॥"
"गृत्सः स्तुत्यः॥" इति भाष्यम्॥)

गृध, इर् य उ लिप्से। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् क्वावेट्॥) इर्, अगृधत् अगर्द्धीत्। कस्मात् पुनरिमान् नित्यं न पश्यथ। य, गृध्यति धनं लुब्धः। उ, गर्द्धित्वा गृद्ध्वा। इति दुर्गादासः॥

गृधुः, पुं, (गृध्यत्यनेनास्मादुत्पत्ती इति। गृधुय इर् लिप्सायाम् + "प्रथिम्रदिभ्रस्जिगृधिधृषिभ्यः कुः।" उणां। १। २३। इति कुः।) कामदेवः। इत्युणादिकोषः॥ (गृध्यति अभिलषतीति विषये वा अभिलाषुकत्वात्।) अभिलाषुकः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

गृधूः, पुं, (गृध् + बाहुलकात् कूः।) गुदिः। अपानम्। कुत्सितम्। इति संक्षिप्तसारे उणादि-वृत्तिः॥

गृध्नुः, त्रि, (गृध्यति कामयते लिप्सति वा धनमिति शेषः। गृध + "त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः।" ३। २। १४०॥ इति क्नुः।) लुब्धः। इत्यमरः। ३। १। २१॥ (यथा, भागवते। ३। १४। २०।

"न वयं प्रभवस्तां त्वामनुकर्त्तुं गृहेश्वरि!।
अप्यायुषा वा कार्त्स्न्येन ये चान्ये गुणगृध्नवः॥"
क्वचित् गृध्रोऽपि पाठः॥)

गृध्नुता, स्त्री, (गृध्नोर्भावः इति तल्।) लुब्धता। तत्पर्य्यायः। रागः २ तृष्णा ३। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥

गृध्रः, पुं, (गृध्यति अभिकाङ्क्षति मांसादीनिति। "सुसुधाञ्गृधिभ्यः क्रन्।" उणां। २। २४। इति क्रन्।) पक्षिविशेषः। शकुनी गृध्नी इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। दाक्षाय्यः २ पक्ष-सुहृत् ३ दूरदर्शी ४। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, महाभारते। ६। १। २१।

"ततः संपतितो घोरं भयकृत् भयसूचकम्॥"
इह लोके लोभप्रधानात् यस्तु देवब्राह्मणं वरति स पापात्मा मरणे गृध्रो भविष्यतीति। यथाह मनुः। ११। २६।

"देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः।
स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति॥")

गृध्रनखी, स्त्री, (गृध्रस्य नख इवाकारोऽस्त्यस्याः इति। "नखमुखात् संज्ञायाम्।" ४। १। ५८। इत्यत्र। ततो ङीष्।) कुम्भिकरञ्जः। इति रत्न-माला॥ कालियाकडा इति भाषा। (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने। ३८ अध्याये।

"श्यामाऽऽरग्वधनिम्बौ कटुकमदनौ कपिल्लकक्षारौ कटुतुम्बी च॥") कोलिन्दकः। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥

गृध्रपत्रा, स्त्री, (गृध्रस्य पत्रमिव पत्राण्यस्याः। गृध्रपत्राकृतित्वात् तथात्वम्। इति।) कुम्भकारकः। इति राजनिर्घण्टः॥

गृध्रराजः, पुं, (गृध्रः राजा इवेत्युपमितसमासः।)

जटायुः सम्पातिर्वा। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।" ५। ४। ९१। इति टच्॥) जटायुपक्षी। यथा,—

"भूयः कनकचूडापि दर्शनो मारुतेरविवृत्तैः।
विहिभिर् मुखैस्तापैर्गृध्रराज्ञं हिमाद्रिणे॥"
इति रामायणम्॥

गृध्रसी, स्त्री (गृध्यति मांसमभिकाङ्क्षति सततं इति गृध् + असुन्। गृध्रो मांसलोलुपो मनुष्यः तं स्यति पीडयति नाशयति वा। षो + कः गौरा॥) वातरोगविशेषः। तल्लक्षणं यथा,—

"स्फिक्पूर्व्वा कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं क्रमात्।
गृध्रसी स्तम्भरुक् तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः।
वाताद्वातकफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पुनः।
वातजायां भवेत्तोदो देहस्यातीव वक्रता।
जानुजङ्घोरुसन्धीनां स्फुरणं स्तम्भता भृशम्।
वातश्लेष्मोद्भवायान्तु गौरवं वह्निमार्दवम्।
तन्द्रा मुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च॥"

वातश्लेष्मोद्भवात् वेदनात् स्फिगादिस्थलेषु ग्राहक तोदैर्गृह्णाति। क्रमात् वर्द्धिष्णुमात्। तेन यथा यथा वर्द्धते तथा तथा स्फिगादीन्यापि नाम गच्छति निर्द्दिष्टकर्मविधानः। तथा मुहुः स्पन्दते स्फिगादिषु चिराकम्पं करोतीत्यर्थः॥

अथ तस्याश्चिकित्सा।

"गृध्रस्यान्तु नरं सम्यक् रेचयेत् वमनेन वा।
मात्वा निरामं दीप्ताग्निं वस्तिभिः समुपाचरेत्।
नाडीं वस्तिविधिं कुर्य्यादन्तरङ्गं न मुच्यति।
योज्यो विरेचकः स स्यात् यत्नेन पुनो यथा॥
तैलमेरण्डजं वापि गोमूत्रेण पिबेन्नरः।
मासमेकं प्रयोगोऽयं गृध्रस्याम् यथायथः॥ १॥
तैलं घृतं मार्द्रकमातुलुङ्ग-
रसं सचुक्रं सगुडं पिबेद्वा।
कट्यूरुपृष्ठत्रिकशूलगुल्म-
गृध्रस्युदावर्त्तहरः प्रयोगः॥ २॥
शिग्रुत्थे रक्तपीताभे सिद्धा चीरे विपाचयेत्।
गृध्रसीं कटिशूले दापयेत् परमौषधम्॥ ३॥
एरण्डपत्रं निर्गुण्ड्याः हस्तौ कल्कवारिका।
क्वाथो दधिमण्डः पोतो कृतकर्दिनकम्।
गृध्रसीं च हरेच्छूलं चिरकालानुबन्धि च॥"
यवक्षारं गोमूत्रेण॥ ४॥
"मौनमेरण्डतैलेन गुल्मामुक्तं विरेचनः।
दीर्घकालोत्थितां हन्ति गृध्रसीं कफवातजाम्॥
सिंहास्यदन्तीनिम्बसतकास्य
पिबेत् कषायं वृषनोरसिकम्।
यो गृध्रसीमपनीय दुष्टाः
स क्रीडनः क्वापि विमष्ट विषम्॥ ५॥
रक्तनिर्मलाः नाडी कारिका मरीचानि।
न योगी पादवेदन विषमज्वरामाद्यदनोद्भव॥
दिनारम्भारम्भे, वाती प्रद्धिप्तं दर्शनम्।
गुग्गुलूदरसमीरार्त्ति शीतमानः प्रयाति॥"
इति चक्रदत्तः॥ ६॥
"गृध्रस्याः पिप्पल्यो वा पञ्चवतिं दृष्ट्वा।
कटिं कन्दरी हस्ता भवेद् गृध्रसीयुतोऽपि॥"

इति रास्नागुग्गुलुः ॥ ९ ॥

"रास्नामृतारग्वधदेवदारु-
त्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवानाम् ।
क्वाथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं
जङ्घोरुपृष्ठत्रिकपार्श्वशूली ॥"

इति रास्नासप्तकक्वाथः ॥ १० ॥

"पथ्याविभीतामलकीफलानां
शतं क्रमेण द्विगुणाभिवृद्धम् ।
प्रस्थेन युक्तस्य पलङ्कषायां
द्रोणे जले संस्थितमेकरात्रम् ॥
जह्यादिशेषं क्वथितं कषायं
भाण्डे पचेत्तत् पुनरेव लौहे ।
अश्मनि वह्नेरवतार्य्य दद्यात्
क्षाथापि संचूर्ण्य पलार्द्धकानि ॥
विड़ङ्गदन्तीत्रिफलागुडूची-
कृष्णात्रिवृन्नागरकोषणानि ।
यथेष्टचेष्टस्य नरस्य शीघ्रं
हिमाम्बुपानानि च भोजनानि ॥
निषेव्यमाणो विनिहन्ति रोगान्
स गृध्रसीं गूढगखञ्जताञ्च ।
प्लीहानमुग्रं जठराणि गुल्मं
पाण्डुत्वकण्डूपमिवातरक्तम् ॥
पथ्यादिको गुग्गुलुरेष नाम्ना
ख्यातः धितावप्रमितप्रभावः ।
यलेन नागेन समं मनुष्यं
जवेन कुर्य्यात्तुरगेण तुल्यम् ॥
आयुःप्रकर्षं विदधाति चक्षु-
र्बलं तथा पुष्टिकरो विपाः ।
पतस्य सन्धानकरो विशेषा-
द्रोगेषु शस्तः सकलेषु तज्ज्ञैः ॥"

इति पथ्यादिगुग्गुलुः ॥ ११ ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(तथा च ।

"रक्तवातसमुद्भूतान् दोषान् शृणु महामते ! ।
कट्यूरुजानुमध्ये तु जायते बहुवेदना ।
गृध्रसीति विजानीयात् तेन नोक्तञ्च लक्षणम् ॥"
"शतावरी वचे द्वे च पिप्पली पुष्कराह्वयम् ।
चूर्णमेरण्डतैलेन गृध्रसीमपकर्षति ॥
अजमोदादिकं चूर्णमामवाते प्रकीर्त्तितम् ।
तदत्र योजनीयञ्च गृध्रसीनां निवारणम् ॥"

इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रयोविंशेऽध्याये ॥

"पार्ष्णिं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा मारुतार्दिता ।
सक्थ्युत्क्षेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥"

इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥

"पार्ष्णी प्रत्यङ्गुलीनान्तु कण्डरा यानिलार्द्दिता ।
सक्थ्नः क्षेपं निगृह्णीयाद् गृध्रसीति हि सा स्मृता ॥"

इति सुश्रुते निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

चिकित्सास्या यथा,—

"गृध्रसीविश्वाचीक्रोष्टुकशिरःखञ्जपङ्गुलवातकण्टक-
पादहर्षपाददाहवाववाहुकवाधिर्य्यधमनीगतवात-
रोगेषु यथोक्तां यथोद्देशञ्च शिराव्यधं कुर्य्या-
दन्यत्रावबाहुकात् तथाधिचिकित्सितस्थाने-
चेत ॥" इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५मे अध्याये ॥)

गृध्राणी, स्त्री, (गृध्र इव धूम्रवर्णेन अनिति प्राणि-तीति । अन् + पचाद्यच् । गौरादित्वात् ङीष् । संज्ञायां णत्वम् ।) धूम्रपत्राक्षुपः । इति राज-निर्घण्टः ॥

गृष्टिः, स्त्री, (गृह्णाति सकृद्गर्भमिति । ग्रह ञ उपा-दाने + कर्त्तरि क्तिच् पृषोदरादित्वात् साधुः ।) एकवारप्रसूता गौः । तत्पर्य्यायः । सकृत्प्रसू-तिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-भारते । १३ । ६३ । ३३ ।

"प्रदौग्धीनां पीवराणाञ्च तावदस्या गृष्टी धेनवः सुव्रताश्च ॥"

यथा च ।

"गृष्ट एव स्थिरादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम् ।
रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिक्षीरं चतुर्गुणम् ॥
वीराद्विमाषकाकोली स्वयं गुप्तर्षभर्द्धिभिः ॥
मेदया च समैः कल्कैस्तत् स्यात् कल्याणकं महत् ।
बृंहणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥ सकृत्प्रसूतस्त्रीमात्रम् । इति शब्दार्थचिन्ता-मणिः ॥) वाराहक्रान्ता । इत्यमरः ।२।४।१३५ ॥ बदरभेदः । इति मेदिनी । टे । १२ ॥ काश्मरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गृह, त् क ङ ग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरा०-आत्मं०-सकं०-सेट् ।) सप्तमस्वरी । क ङ, गृहयते । गृहो गृहम् । इति दुर्गादासः ॥

गृहं, क्ली, (गृह्णाति धान्यादिकं जीवनार्थं यस्मि-न्निति । ग्रह + "गेहे कः ।" ३।१।१४४ । इति कः ।) इष्टकादिरचितवासस्थानम् । घर इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । २ । ३४ ।

"चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ॥")

अर्द्धर्चादित्वादेवायं शब्दो विभाषया पुंसि च वर्त्तते । तत्र बहुवचनान्त एव । यथा,—

"गृहाः पुंसि च भूम्न्येव ।" इत्यमरः ॥ अत एव मनौ । ४ । २५० ।

"शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन् दधि ॥")

तत्पर्य्यायः । गेहम् २ उदवसितम् ३ वेश्म ४ सद्म ५ निकेतनम् ६ निशान्तम् ७ वस्त्यम् ८ सदनम् ९ भवनम् १० अगारम् ११ मन्दिरम् १२ गृहाः १३ निकाय्यः १४ निलयः १५ आलयः १६ वासः १७ कुटः १८ शाला १९ सभा २० । इत्य-मरः । २ । २ । ४-५ ॥ पस्त्यम् २१ सादनम् २२ आगारम् २३ कुटिः २४ कुटी २५ गेहः २६ निकेतः २७ साला २८ मन्दिरा २९ ओकः ३० । इति भरतः ॥ निवासः ३१ संवासः ३२ आवासः ३३ अधिवासः ३४ निवसतिः ३५ वसतिः ३६ केतनम् ३७ । इति शब्दरत्नावली ॥ क्षयः ३८ छदरः ३९ गर्त्तः ४० हर्म्म्यम् ४१ अस्तम् ४२ दुरोणं ४३ नीलम् ४४ दुर्य्याः ४५ स्वसराणि ४६ अमा ४७ दमे ४८ कृत्तिः ४९ योनिः ५० शरणम् ५१ वरूथम् ५२ छर्द्दिः ५३ छदिः ५४ छाया ५५ शर्म्म ५६ अजम् ५७ । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥ * ॥

अथ गृहारम्भकालः ।

"वैशाखश्रावणाषाढ़मार्गफाल्गुनकार्त्तिकाः ।
शुभप्रदा गृहारम्भे पत्नीपुत्त्रसुखर्द्धिदाः ॥
शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णपक्षे भवेद्भयम् ।
आदित्यभौमवर्जन्तु सर्व्वे वाराः शुभावहाः ॥
पूर्णिमाद्यष्टमीं यावत् पूर्व्वास्यं वर्जयेद् गृहम् ।
उत्तरास्यं न कुर्व्वीत नवम्यादिचतुर्द्दशीम् ॥
अमावस्याष्टमीं यावत् पश्चिमास्यं विवर्जयेत् ।
नवम्यादि तथा याम्यां यावच्छुक्लचतुर्द्दशीम् ॥
वज्रव्याघातशून्ये च व्यतीपातातिगण्डयोः ।
विष्कुम्भगण्डयोश्चैव गृहारम्भं न कारयेत् ॥
आदित्यहयरोहिण्यो मृगशिरो ज्येष्ठा धनिष्ठो-त्तरा
रेवत्याच मघानुराधहरिभिः शुद्धैः स्वभावा-दिभिः ।
सौम्यानां दिवसेऽथ गण्डरहिते योगे विरिक्ते तिथौ
विष्टिव्यक्तदिने वदन्ति सुनयो वेश्मादिकार्य्यं शुभम् ॥

त्रिभिस्त्रिभिर्वेश्मनि कृत्तिकाद्दै-
रुद्वेगपुत्त्राप्तिधनानि शोकाः ।
शत्रोर्भयं राजभयञ्च मृत्युः
सुखं प्रवासश्च नव प्रभेदाः ॥
गार्हं द्विशृङ्गि मकरालिकुलीरलग्ने
मेषे घटे घनुषि कार्म्मुसतीर्थसन्नम् ।
कन्यामृगे मिथुनके ध्रुवमर्थलाभो
ज्योतिर्व्विदः कलससिंहवृषेषु वृद्धिम् ॥"

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

तत्र प्रवेशकालः ।

"ज्येष्ठापुनर्व्वसुवर्जं गृहारम्भोदितञ्च यत् ।
तत् सर्व्वं चिन्तयेद्वेश्मप्रवेशे दैवचिन्तकः ॥
हस्तापुष्यपुनर्व्वसुशतभिषाज्येष्ठाश्वरोहिणी-
रेवत्युत्तरविष्णुवातवसुभज्मूलाधनिष्ठासु च ।
कन्याकुम्भझषालिसिंहमिथुनस्वर्णोदये शुभे-
सुक्रेज्येन्दुबुधार्कीतरशशिदिवसे वेश्मप्रवेशः शुभः ॥
कृत्वाग्रतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं
दध्यक्षताम्रदलपुष्पफलोपशोभम् ।
दत्त्वा हिरण्यवसनञ्च तथा द्विजेभ्यो
माङ्गल्यशान्तिनिलयं निलयं विशेत्तु ॥"

इति समयप्रदीपः ॥ * ॥

(गृहकरणे समयशुद्धिरुक्ता विश्वकर्म्मप्रकाशे द्वितीयाध्याये यथा,—

"चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो नवं कारयेद्गृहम् ।
वैशाखे धनरत्नानि ज्यैष्ठे मृत्युं तथैव च ॥
आषाढ़े भृत्यरत्नानि पशुवर्गमवाप्नुयात् ।
श्रावणे मित्रलाभन्तु हानिं भाद्रपदे तथा ॥
युद्धञ्चैवाश्विने मासि कार्त्तिके धनधान्यकम् ।
धनवृद्धिं मार्गशीर्षे पौषे तस्करतो भयम् ॥

गृद्, क मिश्रणे। कुर्द्दे। इति कविकल्पद्रुम:। (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, गृर्द्दयति। इति दुर्गादास:।

गृर्द्द, इ कुर्द्दे। इति कविकल्पद्रुम:। (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) इ, गृर्द्दते। इति दुर्गादास:।

गृञ्जन:, पुं, (गृञ्जति ...) ... इति शब्दरत्नावली।

गृधरा, ... इति कविकल्पद्रुम:। (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ... इति दुर्गादास:।

गृध, अभी। इति कविकल्पद्रुम:। (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) ... इति दुर्गादास:। यथा, पूर्णचन्द्रोदये। १।

"गृध्यसि ... "

गृध, इ अभी। इति कविकल्पद्रुम:। (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) ... इति दुर्गादास:। ...

गृधरा, स्त्री, (...) ... इति शब्दरत्नावली।

... ४। ६। (६८। इति म: । ...) कन्दर्प:। इत्युणादिकोष:। (त्रि, लुब्ध:। यथा, ऋग्वेदे। १०। ६८। ६।

"गृत्सो राजा ..."

"गृत्स: लुब्ध:।" इति भाष्यम्।)

गृध, इर ञ उ लिप्सें। इति कविकल्पद्रुम:। ((दिवां-परं-सकं-सेट् क्वावेट्।) इर, अगृधत् अगर्धीत्। अगात पुष्पादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। ञ, गृध्यति धनं लुब्ध:। उ, गर्द्धित्वा गृद्ध्वा। इति दुर्गादास:।

गृधु:, पुं, (गृध्यतेऽभिलाष्यते इति। गृध इर अभिकाङ्क्षायाम् + "पृभिदिव्यधिगृधिधृषिहृषिभ्य:।" उणां। १। २३। इति कु:।) कामदेव:। इत्युणादिकोष:। (गृध्यति अभिलषतीति विग्रहे कर्त्तरि प्रत्ययात्।) अभिलाषुक:। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति:।

गृधु:, पुं, (गृध + बाहुलकात् कु:।) दुष्टि:। अपानम्। कुत्सितम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति:।

गृध्नु:, त्रि, (गृध्यति काङ्क्षति लिप्सति वा धनमिति शेष:। गृध + "त्रसिगृधिधृषिक्षिपे: क्नु:।" ३। २। १४०। इति क्नु:।) लुब्ध:। इत्यमर:। ३। १। २१। (यथा, भागवते। ३। १४। २०।

"न वयं प्रभवस्तां त्वामनुकर्त्तुं गृहेश्वरि।

अप्याशुषा वा कार्ञ्चेन ये यान्ति गुणगृध्नव:॥"

क्वचित् गृध्नोरिति पाठ:।)

गृध्नुता, स्त्री, (गृध्नोर्भाव:। इति तल्।) लुब्धता। तत्पर्याय:। रागस्थ। लोभ:। इति त्रिकाण्डशेष:।

गृध्र:, पुं, (गृध्यति अभिकाङ्क्षति मांसादीनि। "सुसूधागृधिभ्य: क्रन्।" उणां। २। २४। इति क्रन्।) पक्षिविशेष:। शकुनी गृध्री इति च भाषा। तत्पर्याय:। दाक्षाय्य: २ ... गृध्र: ३ दूरदर्शी ४। इति शब्दरत्नावली। (यथा, महाभारते। १। ३। १३१।

"... "

... इति। यथा ...

"... ")

गृध्रसी, स्त्री, (गृध्रस्य इव दृष्टिरस्त्यस्या इति। "... " ४। ४। १०८। ...) ... इति शब्दरत्नावली।

गृध्रसी, स्त्री, (...) ... इति त्रिकाण्डशेष:।

दश्रा रावयेति वा। "दाशाद ..." ४। ४। ८१। इति टच।) वटाटुरपी। यथा —

"भय: कनकपुष्पाणि दर्पो बाणैविधूननै:।

निर्बिभेद मुहौस्तापैर्यं गृध्रराजं द्विजादिनि:॥"

इति रामायणम्।

गृध्रसी, स्त्री (गृध्यति मांसमभिकाङ्क्षति यस्मां इति गृध + क्रन्। गृध्रो मांसलोलुपो मनुष्यः तं स्यति पीडयति नाशयति वा। सो + क:। ङीष्।) वातरोगविशेष:। तल्लक्षणं यथा,—

"स्फिक्पूर्व्वाकटीपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं क्रमात्।

गृध्रसी स्तम्भरुक्तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहु:।

वाताद्वातकफात्तन्द्रा गौरवारोचकान्विता॥

वातजायां भवेत्तोदो देहस्यातिप्रवक्रता।

जानुकट्यूरुसन्धीनां स्फुरणं स्तम्भता भृशम्।

वातश्लेष्मोद्भवायान्तु निमित्तं वह्निमार्दवम्।

तन्द्रा मुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च॥"

... गृध्रसी ... क्रमात् ... यथा वर्द्धते तथा तथा ... गृध्रसी निर्दिश्यते। ... करोतीत्यर्थ:॥

अथ तस्याश्चिकित्सा।

"गृध्रसयान् नरं सम्यक् ...

... ...

... ...

... ...

तैलं पूतं माषकमातुलुङ्ग-

रास्नं मधूकं मधुकं पिबेद्वा।

... ...

... प्रयोग: ॥"

... गृध्रसी ... ।

... ...॥

... ... ।

... गृध्रसीं ... च॥"

अपरञ्च ॥

"... ।

... ... ।

... ।

... ।

... ... ।

... ॥

... ।

... ॥"

... ।

"... "

इति रास्नागुग्गुलुः ॥ ९ ॥
"रास्नामृतारग्वधदेवदारु-
त्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवानाम् ।
क्वाथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं
जङ्घोरुपृष्ठत्रिकपार्श्वशूली ॥"
इति रास्नासप्तकक्वाथः ॥ १० ॥
"पथ्याविभीतामलकीफलानां
शतं क्रमेण द्विगुणाभिवृद्धम् ।
प्रस्थेन युक्तञ्च पलङ्कषाणां
द्रोणे जले संस्थितमेकरात्रम् ॥
अर्द्धावशेषं क्वथितं कषायं
भाण्डे पचेत्तत् पुनरेव लौहे ।
अन्यानि चण्डेरवतान्यं दद्यात्
दद्याद्धि संचूर्ण्य पलार्द्धकानि ॥
विडङ्गदन्तीत्रिफलागुडूची-
कृष्णात्रिवृन्नागरकोषयानि ।
पश्चेच्चेदस्य नरस्य शीघ्रं
हिमाम्बुपानानि च भोजनानि ॥
निषेव्यमाणो विनिहन्ति रोगान्
स गृध्रसीं गूढगदञ्जलाच्च ।
भीषानसुखं जठराणि गुल्मं
पाण्डुत्वकण्डूषमिवाल्परक्तम् ॥
पथ्यादिको गुग्गुलुरेष नाम्ना
ख्यातः श्रितावप्रसितप्रभावः ।
बलेन नागेन समं मनुष्यं
जवेन कुर्य्यात्तुरगेण तुल्यम् ॥
आयुःप्रकर्षं विदधाति चक्षु-
र्बलं तथा पुष्टिकरो विषघ्नः ।
घातस्य सन्धानकरो विशेषा-
द्रोगेषु शस्तः सकलेषु तज्ज्ञैः ॥"
इति पथ्यादिगुग्गुलुः ॥ ११ ॥
इति भावप्रकाशः ॥
(तथा च ।
"रक्तवातसमुद्भूतान् दोषान् शृणु महामते ! ।
कट्यूरुजानुमध्ये तु जायते बहुवेदना ।
गृध्रसीति विजानीयात् तेन नोक्तञ्च लक्षणम् ॥"
"शतावरी बले द्वे च पिप्पली पुष्कराह्वयम् ।
चूर्णमेरण्डतैलेन गृध्रसीमपकर्षति ॥
अजमोदादिकं चूर्णमामवाते प्रकीर्त्तितम् ।
तदत्र योजनीयञ्च गृध्रसीनां निवारणम् ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रयोविंशेऽध्याये ॥
"पार्ष्णिं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा मारुतार्द्दिता ।
सक्थ्युत्क्षेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥"
इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥
"पार्ष्णिं प्रत्यङ्गुलीनान्तु कण्डरा यानिलार्द्दिता ।
सक्थ्नः क्षेपं निगृह्णीयाद् गृध्रसीति हि सा
स्मृता ॥"
इति सुश्रुते निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
चिकित्सास्या यथा,—
"गृध्रसीविश्वाचीक्रोष्टुकशिरःखञ्जपङ्गुलवातकण्टक-
पाददाहपादहर्षाववाहुकबाधिर्य्यधमनीगतवातं-
रोगेषु यथोक्तं यथोद्देशञ्च शिराव्यधं कुर्य्या-
दन्यत्रावबाहुकाच्चातश्चाधिचिकित्सितञ्चावे-
क्षेत ॥" इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५मे
अध्याये ॥)

गृध्राणी, स्त्री, (गृध्र इव धूम्रवर्णेन अनिति प्राणि-
तीति । अन् + पचाद्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ।
संज्ञायां णत्वम् ।) धूम्रपत्राक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गृष्टिः, स्त्री, (गृह्णाति सकृद्गर्भमिति । ग्रह ण उपा-
दाने + कर्त्तरि क्तिच् पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
एकवारप्रसूता गौः । तत्पर्य्यायः । सकृत्प्रसू-
तिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । ६९ । ३६ ।
"गृष्टीष्टीनां पीवराणाञ्च तावद्ग्रा गृष्टी धेनवः
सुव्रताश्च ॥"
यथा च ।
"गृष्य एव खिरादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम् ।
रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिक्षीरं चतुर्गुणम् ॥
वीराद्धिमाषकाकोली स्वयं गुप्तर्षभर्द्धिभिः ॥
मेदया च समैः कल्कैस्तत् स्यात् कल्याणकं महत् ।
बृंहणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥
सकृत्प्रसूतस्त्रीमात्रम् । इति शब्दार्थचिन्ता-
मणिः ॥) वराहक्रान्ता । इत्यमरः ।२।४।१३५ ॥
बदरवृक्षः । इति मेदिनी । टे । १२ ॥ काश्मरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गृह, त् क ङ ग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) सप्तमस्वरी । क ङ,
गृहयते । ग्रहो ग्रहणम् । इति दुर्गादासः ॥

गृहं, क्ली, (गृह्णाति धान्यादिकं जीवनार्थं यस्मि-
न्निति । ग्रह + "गेहे कः ।" ३।१।१४४ । इति
कः ।) इष्टकादिरचितवासस्थानम् । घर इति
भाषा ॥ (यथा, मनुः । २ । ३४ ।
"चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ॥"
अर्द्धर्चादित्वादेवायं शब्दो विभाषया पुंसि च
वर्त्तते । तत्र बहुवचनान्त एव । यथा,—
"गृहाः पुंसि च भूम्न्येव ।" इत्यमरः ॥ अत-
एव मनौ । ४ । २५० ।
"शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन्
दधि ॥")
तत्पर्य्यायः । गेहम् २ उदवसितम् ३ वेश्म ४
सद्म ५ निकेतनम् ६ निशान्तम् ७ वस्त्यम् ८
सदनम् ९ भवनम् १० अगारम् ११ मन्दिरम् १२
गृहाः १३ निकाय्यः १४ निलयः १५ आलयः १६
वासः १७ कुटः १८ शाला १९ सभा २० । इत्य-
मरः । २ । २ । ४-५ ॥ पस्त्यम् २१ सादनम् २२
आगारम् २३ कुटिः २४ कुटी २५ गेहः २६
निकेतः २७ साला २८ मन्दिरा २९ ओकः ३० ।
इति भरतः ॥ निवासः ३१ संवासः ३२
आवासः ३३ अधिवासः ३४ निवसतिः ३५
वसतिः ३६ केतनम् ३७ । इति शब्दरत्नावली ॥
गयः ३८ छदरः ३९ गर्त्तः ४० हर्म्म्यम् ४१
अस्तम् ४२ दुरोणे ४३ नीलम् ४४ दुर्य्याः ४५
स्वसराणि ४६ अमा ४७ दमे ४८ कृत्तिः ४९
योनिः ५० शरणम् ५१ वरूथम् ५२ छर्द्दिः ५३
छदिः ५४ छाया ५५ शर्म्म ५६ अज्म ५७ ।
इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥ * ॥

अथ गृहारम्भकालः ।
"वैशाखश्रावणाषाढमार्गफाल्गुनकार्त्तिकाः ।
सुप्रशस्ता गृहारम्भे पत्नीपुत्त्रसमृद्धिदाः ॥
शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णपक्षे भवेद्भयम् ।
आदित्यभौमवर्ज्जन्तु सर्व्वे वाराः शुभावहाः ॥
पूर्णिमाद्यष्टमीं यावत् पूर्व्वास्यं वर्जयेद् गृहम् ।
उत्तरास्यं न कुर्व्वीत नवम्यादिचतुर्द्दशीम् ॥
अमावस्याष्टमीं यावत् पश्चिमास्यं विवर्जयेत् ।
नवम्यादि तथा याम्यां यावच्छुक्लचतुर्द्दशीम् ॥
वज्रव्याघातशूले च व्यतीपातातिगण्डयोः ।
विष्कुम्भगण्डयोश्चैव गृहारम्भं न कारयेत् ॥
आदित्यहस्तरोहिणी मृगशिरो ज्येष्ठा धनिष्ठो-
त्तरा
रेवत्याश्च मघानुराधहरिभिः शुद्धैः स्वभावा-
दिभिः ।
सौम्यानां दिवसेऽथ गण्डरहिते योगे विरिक्ते
तिथौ
विष्टित्यक्तदिने वदन्ति मुनयो वेश्मादिकार्य्यं
शुभम् ॥
त्रिभिस्त्रिभिर्वेश्मनि कृत्तिकाद्ये-
र्वह्नेयपुत्त्राग्निधनानि शोकाः ।
शत्रोर्भयं राजभयञ्च मृत्युः
सुखं प्रवासश्च नव प्रभेदाः ॥
नाशं दिशन्ति मकरालिकुलीरलग्ने
मेषे घटे धनुषि कार्म्मसुदीर्घसूत्रम् ।
कन्याश्वके मिथुनके ध्रुवमर्थलाभो
ज्योतिर्व्विदः कलससिंहवृषेषु वृद्धिम् ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

तत्र प्रवेशकालः ।
"ज्येष्ठापुनर्व्वसुवर्जं गृहारम्भोदितञ्च यत् ।
तत् सर्व्वं चिन्तयेद्वेश्मप्रवेशे दैवचिन्तकः ॥
हस्तापुष्यपुनर्व्वसुशतभिषाज्येष्ठास्वथो रोहिणी-
रेवत्युत्तरविष्णुवातशशभृन्मूलाधनिष्ठासु च ।
कन्याकुम्भवृषालिसिंहमिथुनस्वर्णोदयेऽर्के शुभे-
शुक्लेज्येन्दुजशीतरश्मिदिवसे वेश्मप्रवेशः शुभः ॥
सत्याग्रतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं
दध्यक्षताम्रदलपुष्पफलोपशोभम् ।
दत्त्वा हिरण्यवसनञ्च तथा द्विजेभ्यो
माङ्गल्यशान्तिनिलयं निलयं विशेत्तु ॥"
इति समयप्रदीपः ॥ * ॥
(गृहकरणे समयशुद्धिरुक्ता विश्वकर्म्मप्रकाशे
द्वितीयाध्याये यथा,—
"चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो नवं कारयेद्गृहम् ।
वैशाखे धनरत्नानि ज्यैष्ठे मृत्युं तथैव च ॥
आषाढे भृत्यरत्नानि पशुवर्ग्यमवाप्नुयात् ।
श्रावणे मित्रलाभन्तु हानिं भाद्रपदे तथा ॥
युद्धञ्चैवाश्विने मासि कार्त्तिके धनधान्यकम् ।
धनवृद्धिं मार्गशीर्षे पौषे तस्करतो भयम् ॥

माघे चाग्निभयं विद्यात्फाल्गुनेऽश्रियं फाल्गुने ॥”
गृहसंस्थापने मेषादिराशिगतशुभाशुभं यथा तत्रैव, द्वितीयाध्याये ।
“गृहसंस्थापनं सूर्य्ये मेषस्थे शुभदं भवेत् ।
वृषस्थे धनवृद्धिः स्यान्मिथुने मरणं भवेत् ॥
कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहे भृत्यविवर्द्धनम् ।
कन्या रोगं तुला सौख्यं वृश्चिके धनधान्यकम् ॥
कार्म्मुके च महाहानिर्मकरे स्याद्धनागमः ।
कुम्भे तु रत्नलाभः स्यात् मीने सद्मभयावहम् ॥
चापमीनगते शुक्रे कन्यामासा गोवत्साः स्मृताः ।
ज्यैष्ठोर्ज्जमाघसिंहाख्याः सौरमानं तु शोभनाः ॥
मासि तपस्ये तपसि माधवे नभसि स्थिते ।
ऊर्ज्जे च गृहनिर्म्माणं पुत्त्रपात्रधनप्रदम् ॥
निषिद्धेष्वपि कालेषु स्वानुकूले शुभे दिने ।
तृणदारुगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते ॥
पाषाणेष्टकादिगेहानि निन्द्यमासे न कारयेत् ।
निन्द्यमासेऽपि चन्द्रस्य मासेन शुभदं गृहम् ॥
गोचराष्टकवर्गाभ्यां वामवेधं विचिन्तयेत् ।
दशा चान्तर्दशादीनां विचारश्चात्र कर्म्मणि ॥
गुरुशुक्रबले विप्रान् सूर्य्यभूमिजयोस्तथा ।
राशिसौम्यबले शौद्र-वर्णानुक्रमपूर्व्वशः ॥
गृहारम्भं प्रकुर्व्वीत वर्णनाथबले सति ।
सर्व्वेषामपि वर्णानां सूर्य्यचन्द्रबलं स्मृतम् ॥”
गृहयोग्यभूमिपरीक्षा यथा तत्रैव, १मे अध्याये ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि लोकानां हितकाम्यया ।
श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा वर्णानुपूर्व्वशः ॥
सुगन्धा ब्राह्मणी भूमी रक्तगन्धा तु क्षत्त्रिणी ।
मधुगन्धा भवेद्वैश्या मद्यगन्धा च शूद्रिणी ॥
मधुरा ब्राह्मणी भूमिः कषाया क्षत्त्रिया मता ।
अम्ला वैश्या भवेद्भूमिस्तिक्ता शूद्रा प्रकीर्त्तिता ॥”
अथ भूमिभेदे फलानि यथा तत्रैव ।
“सुवर्णगन्धा सुरसा धनधान्यसुखावहा ।
तद्व्यये व्ययफला ज्ञानः कार्य्यं परीक्षणम् ॥
चतुरस्रा महाधन्या द्विपाभा धनदायिनी ।
सिंहाभा सद्गुणान् पुत्त्रान् वृषाभा पशुवृद्धिदा ॥
वृत्ता सद्वृत्तदा भूमिर्भद्रपीठनिभा तथा ।
त्रिशूलरूपा वीराणां सुतर्पातधनसौख्यदा ॥
लिङ्गाभा लिङ्गिनां श्रेष्ठा प्रासादध्वजसन्निभा ।
पदोन्नतिं प्रकुरुते कुम्भाभा धनवर्द्धिनी ॥
त्रिकोणशकटाकारा सूर्पव्यजनसन्निभा ।
क्रमेण सुतसौख्यार्थधर्म्महानिकरी स्मृता ॥
मुरजा वंशहा मर्त्त्यमत्कुकाभा भयावहा ।
निःस्वा खराकुकारा च श्वश्रुदारुजगरान्विता ॥
चिपिटा पीठवैरीणां सुरजाभा तथैव च ।
काकोलूकनिभा तद्वत् दुःखशोकभयप्रदा ॥
मर्त्ताभा पुत्त्रपौत्रघ्नी वंशाभा वंशनाशिनी ।
शूकरोष्ट्रजगद्दृशी धनुःपरशुरूपिणी ।
स्थितिमान् संशिनान् मर्म्मान् जनयेत् सुतान् ।
तलतागशवाकारा सतपुत्त्रधनार्त्तिदाम् ।
दुर्गेभ्यां पापिनी दुष्टपनां भूमिं परित्यजेत् ॥
मनोरमा सुखप्रदा दृढा धनप्रदा मता ।

सुखार्थदा तथाप्युदक् सुरेशादिकप्रवा मही ॥”
अन्यद्विस्तरस्तु तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥*॥
गृहकर्म्मणि वर्ज्यकाष्ठान्याह यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
“चौरिष्टचौद्भवं दारु गृहेषु न निवेशयेत् ।
शुगाधिवासं विहगैरनिलानलपीडितम् ॥
गजैर्विभग्नञ्च तथा विद्युन्निर्घातपीडितम् ।
चैत्यदेवालयोत्पन्नं वत्सभमं श्मशानजम् ॥
देवाद्यधिष्ठितं दारुनीपनिम्बविभीतकान् ।
कण्टकिनोऽसारतरून् वर्जयेद् गृहकर्म्मणि ॥
वटाश्वत्थौ च तिन्दुकौ कोविदारांस्तथैव च ।
श्लेष्मकं शाल्मलीञ्चैव पलाशञ्च विवर्ज्जयेत् ॥”*॥
गह्यते निर्द्दिश्यतेऽनेन इति ।) नाम । (गृह्यते स्वीक्रियते धर्म्माचरणायासौ इति ।) कलत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तथा च स्मृतिः ।
“न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
तया हि सहितः सर्व्वान् पुरुषार्थान् समश्नुते ॥”
गृहकच्छपः, पुं, (गृहस्थितः कच्छप इव । हस्तपादादिरहितत्वादेवान्तर्निहितकरचरणकच्छपवत् प्रतीयमानत्वादस्य तथात्वम् ।) पेषणशिला । तत्पर्य्यायः । पेषणिः २ पेषणीपट्टः ३ महाश्मा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
गृहकन्या, स्त्री, (गृहस्थिता कन्येव । गृहपालिततया कन्याया इव रोगादिषु हितकारितया चाम्याकथात्वम् ।) घृतकुमारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
“कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गृहकपोतकः, पुं, (गृहस्थितः गृहपालितो वा कपोतः । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) पक्षिविशेषः । पायरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्रासादकुक्कुटः २ भित्तीकपटः ३ पारावतः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पारावतशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥)
गृहकर्त्ता, पुं, (गृहं वासार्थं तृणादिरचितमेव करोतीति । गृह + कृ + तृच् ।) धूमरोऽतिस्तम्भचटकः । तत्पर्य्यायः । श्याभचाग: २ चमः ३ भीरुः ४ शपिङ्गिः ५ कणप्रियः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गृहकारके, त्रि ॥)
गृहकारकः, पुं, (गृहं करोतीति । गृह + कृ + ण्वुल् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । घरामी इति भाषा ॥ यथा, पराशरपद्धतौ ।
“प्रतिमाघटकादेव कन्यायां नापितस्य च ।
सूत्रकारस्य सम्भूतः सोपानगृहकारकः ॥”
गृहकारी, [न्] (गृहं करोतीति । गृह + कृ + णिनिः ।) कीटविशेषः । कुमिरपोका इति भाषा ॥ इति केचित् ॥ (यथा, मनुः ।१२।६६ ।
“बको भवति हृत्वाग्निं गृहकारी ह्युपस्करम् ॥”)
गृहगोधा, स्त्री, (गृहे गृहस्थिता गोधेव ।) ज्येष्ठी । सेठी टिक्टिकी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पल्ली २ मुषली ३ विषम्भरा ४ ज्येष्ठा ५ कुड्यमत्स्यः ६ पल्लिका ७ गृहगोधिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गृहगोलिका ९ माणिक्या १० भित्तिका ११ गृहालिका १२ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥
गृहगोधिका, स्त्री, (क्षुद्रा गोधा अल्पार्थे कः । कात् अत इत्वं टाप् च । गृहस्य गोधिका गोधिरेव ।) ज्येष्ठी । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । ८६ । ३० ।
“शि । श्यामा रला कृष्णः पिङ्गला गृहगोधिका ।
शूकरी परपुष्टा च पुन्नामानश्च वामतः ॥”
यथा च सुश्रुते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ।
“मार्ज्जारश्वतरभकरमण्डूकपाकमत्स्यगोधाशम्बूकप्रचलाकगृहगोधिकाचतुष्पादकीटास्तथान्ये दंष्ट्रा नखविषाः ॥”)
गृहगोलिका, स्त्री, (गृहे गृहस्था वा गोधिकेव निपातनात् साधुः ।) ज्येष्ठी । इति हेमचन्द्रः ४ । ३६३ ॥
गृहज्ञी, स्त्री, (गृहे ज्ञीयते क्रियते इति । ज्ञी + डिर, संज्ञायां सत्वम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवरणमस्याः काञ्जिकशब्दे ज्ञेयम् ॥)
गृहतटी, स्त्री, (गृहस्य गृहे वा गृहमार्गस्थितायाः तटीव ।) वीथी । इति हारावली । १५२ ॥ पिंडा दाबोया इति च भाषा ॥
गृहद्रुमः, पुं, (गृहमिव द्रुमः ।) मेषशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
गृहनाशनः, पुं, (गृहं नाशयति प्रवेशेन इति । नश् + णिच् + ल्युः ।) कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपोतोऽत्र वनकपोतः वनकपोतस्य प्रवेशेनैव गृहनाशित्वात् । घुघु इति यस्य भाषा ॥)
गृहनीडः, पुं, (गृहे नीडं कुलायोऽस्य ।) चटकः । इति हारावली । ८९ ॥
गृहपतिः, पुं, (गृहस्य पतिः ।) गृहस्थः । (यथा, अथर्व्ववेदे । १४ । १ । ५१ ।
“भगस्ते हस्तमग्रहीत् सविता हस्तमग्रहीत् ।
पत्नीत्वमसि धर्म्मणाहं गृहपतिस्तव ॥”)
मन्त्री । इति मेदिनी । ते । २६५ ॥ धर्म्मः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२ । ६ ।
“अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा ॥”)
स्त्री, गृहस्य पतिः “विभाषा सपूर्व्वस्य ।” ४ । १ । ३४ । इति वा नान्तादेशे गृहपत्नी गृहपतिरिति रूपद्वयम् । गृहस्वामिनी ॥)
गृहपोतकः, पुं, (गृहं पोतः शिशुरिव यस्य इति कप् ।) वास्तुः । वाटी । इति शब्दरत्नावली ॥
गृहबलिप्रियः, पुं, (गृहबलिः प्रियोऽस्य । गृहबलीनां प्रिय इत्येके ।) बकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (काकादयोऽपि ॥)
गृहबलिभुक्, [ज्] पुं, (गृहे दत्तं बलिं चामादिभक्ष्यद्रव्यं भुङ्क्ते इति । भुज् + क्विप् ।) चटकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८६ ॥ बकः । काकः । इति केचित् ॥
गृहभूमिः, स्त्री, (गृहयोग्या भूमिः ।) वास्तुः । वेश्मभूः । इति हलायुधः ॥ (अस्याः लक्षणादिकं गृहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गृहमणिः, पुं, (गृहे मणिरिव ।) प्रदीपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ ॥

गृहमाचिका, स्त्री, (गृहे मचते शठति गुप्तभावेन तिष्ठतीति । मच्+"ण्वुल् तृचौ" ।३।१।१३३ । इति ण्वुल् । ततष्टाप् । कापि अत इत्वञ्च ।) चर्म्मचटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चामचिका इति भाषा ॥

गृहमृगः, पुं, (गृहे मृग इव । यद्वा, गृहस्थितो मृगः पशुः ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ।४।३४५॥

गृहमेधी, [न्] पुं, (गृहैर्दारैर्मेधते सङ्गच्छते इति । गृह+मेधृ सङ्गमे+"सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ।" ३ । २ । ७८ । इति णिनिः ।) गृहस्थः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७२ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३१ ।
"वेदविद्याव्रतस्नातान् श्रोत्रियान् गृहमेधिनः ।
पूजयेद्धव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्ज्जयेत् ॥ ")

गृहमेधिनी, स्त्री (गृहं मेधते पुणाति शास्त्रोक्तदानदयादाक्षिण्यादिना सङ्गच्छते इत्यर्थः। गृह+मेध+णिनिः । ततो ङीप् ।) सात्त्विकी बुद्धिः । इति महाभारतम् ॥ (गृहमेधिन्+स्त्रियां ङीप् ।) गृहस्थपत्नी च ॥

गृहयाय्यः, पुं, (ग्रह ग्रहणे । गृह्यते इति । ग्रह+"श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः ।" उणां । ३ । ९६ । इति आय्यः । ततः "अयामन्तेति ।" ६।४।५५ । इति णेरयादेशः ।) गृहस्थः । इत्युणादिकोषः ॥

गृहयालुः, पुं, (गृह्यते गृह्णातीति । ग्रह+"स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ।" ३ । २ । १५८ । इति आलुच् । "अयामन्तेति ।" ६ । ४ । ५५ । इति णेरयादेशः ।) गृहीता । ग्रहणशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । २७ ॥

गृहवाटिका, स्त्री, (गृहसमीपस्था वाटिका आरामः ।) गृहसमीपवनम् । इति हारावली । १९८ ॥

गृहस्थः, पुं, ("न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।" अतएव गृहेषु दारेषु तिष्ठति अभिरमते इति । गृह+स्था+"सुपि स्थः ।"३।२।४। इति कः ।) गृही । द्वितीयाश्रमी । तत्पर्य्यायः । ज्येष्ठाश्रमी २ गृहमेधी ३ स्नातकः ४ गृही ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७१ ॥ गृहपतिः ६ सत्री ७ । इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥ गृहयाय्यः ८ । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ गृहाधिपः ९ । इति हलायुधः ॥ कुटुम्बी १० । इति जटाधरः ॥ गृहायणिकः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य धर्म्मो यथा,—
"गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्व्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ॥
यः कश्चिदिह लोकेऽस्मिन्नागमः संप्रकीर्त्तितः ।
तस्मात्तु गमनं श्रेयः कीर्त्तिरेषा सनातनी ॥
संस्कारैः संस्कृतः पूर्व्वं यथावच्चरितव्रतः ।
जातौ गुणविशिष्टायां समावर्त्तेत वेदवित् ॥
स्वदारनिरतो नित्यं शिष्टाचारो जितेन्द्रियः ।
पञ्चभिश्च महायज्ञैः श्रद्दधानो यजेदिह ॥
देवतातिथिशिष्टाशी निरतो वेदकर्म्मसु ।
इज्याप्रदानयुक्तश्च यथाशक्ति यथाविधि ॥
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः ।
न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः ॥
नित्यं यज्ञोपवीती स्यात् शुक्लवासाः शुचिव्रतः ।
नियतो दमदानाभ्यां सदा शिष्टैश्च संविशेत् ॥
जितशिश्नोदरो मैत्रः शिष्टाचारसमन्वितः ।
वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् ॥
अधीत्याध्यापनं कुर्य्यात् तथा यजनयाजने ।
दानं प्रतिग्रहञ्चापि षड्गुणां वृत्तिमाचरेत् ॥
त्रीणि कर्म्माणि यानीह ब्राह्मणानान्तु जीविका ।
याजनाध्यापने चोभे शुद्धाच्चापि प्रतिग्रहः ॥
अथ शेषाणि चान्यानि त्रीणि कर्म्माणि यानि तु ।
दानमध्ययनं यज्ञो धर्म्मयुक्तानि तानि तु ॥
तेष्वप्रमादं कुर्व्वीत त्रिषु कर्म्मसु धर्म्मवित् ।
दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः सर्व्वभूतसमो मुनिः ॥
सर्व्वमेतद् यथाशक्ति विप्रो निर्व्वर्त्तयन् शुचिः ।
एवं युक्तो जयेत् स्वर्गं गृहस्थः संशितव्रतः ॥"
इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥
"सर्व्वेषामाश्रमाणान्तु द्वैविध्यन्तु चतुर्व्विधम् ।
ब्रह्मचार्य्युपकुर्व्वाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥
योऽधीत्य विधिवद्वेदान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ।
उपकुर्व्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥
अग्नयोऽतिथिशुश्रूषा यज्ञो दानं सुरार्च्चनम् ।
गृहस्थस्य समासेन धर्म्मोऽयं द्विजसत्तमाः ॥
उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
कुटुम्बभरणे युक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
ऋणानि त्रीण्युपाकृत्य त्यक्त्वा भार्य्याधनादिकम् ।
एकाकी विचरेद् यस्तु उदासीनः स मौक्षिकः ॥"
इति गारुडे ४९ अध्यायः ॥
बाहुल्यन्तु तत्रैव ।५०।५१। अध्याययोर्द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
गृहस्थब्राह्मणधर्म्मो यथा,—
"चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः ।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥
अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।
या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥
यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्म्मभिरगर्हितैः ।
अक्लेशेन शरीरस्य कुर्व्वीत धनसञ्चयम् ॥
ऋतामृताभ्याञ्जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥
ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥
सत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत् ॥"
इत्यादि मानवे ४ अध्यायः ॥

गृहस्थूणं, क्ली, (गृहस्य गृहावलम्बनार्था स्थूणा । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) गृहस्तम्भः । इत्यमरः । ३ । ५ । ३० ॥

गृहाः, पुं, (गृह्णन्ति धान्यादिकं इति । ग्रह्+"गेहे कः ।" ३।१।१४४ । इति कः ।) गृहम् । (यथा, मनुः । ४ । २५० ।
"शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन् दधि ।
धाना मत्स्यान् पयो मांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेत् ॥"
गृह्यन्ते धर्म्माचरणाय इति । ग्रह+कः ।) दाराः । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ नित्यबहुवचनान्तोऽयं शब्दः ॥

गृहागतः, पुं, (गृहमागतः । आ+गम्+कर्त्तरि क्तः ।) अतिथिः । इत्यमरः । २ । ७ । ३४ ॥ (गृहमागते, त्रि । यथा, हितोपदेशे ।
"नाहं गृहागतं हन्मि ॥")

गृहाधिपः, पुं, (गृहस्य अधिपः ।) गृहस्थः । इति हलायुधः ॥

गृहाम्लं, क्ली, (गृहे पर्य्युषितान्नादिना प्रस्तुतीकृतमम्लम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गृहायणिकः, पुं, (गृहरूपमयनं विद्यतेऽस्य इति ठन् ।) गृहस्थः । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहारामः, पुं, (गृहस्य गृहे गृहसमीपस्थो वा आरामः ।) गृहसमीपे कृत्रिमवनम् । तत्पर्य्यायः । निष्कुटः २ । इत्यमरः । २ । ४ । २ ॥

गृहालिका, स्त्री, (गृहे आलिरिव कायते प्रकाशते इति । गृहालि+कै+कः । ततष्टाप् ।) ज्येष्ठी । इति हारावली । १८४ ॥

गृहावग्रहणी, स्त्री, (गृहमवगृह्यतेऽनया इति । अव+ग्रह्+करणे ल्युट् । ततो ङीप् ।) देहली । इत्यमरः । २ । २ । १२ । हातिना दाओया इति च भाषा ॥

गृहाशया, स्त्री, (गृहे इव छायायुक्तस्थाने आशेते इति । आ+शी+अच् । ततः स्त्रियां टाप् ।) ताम्बूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पानेर गाछ इति भाषा ॥

गृहाश्मा, [न्] पुं, (गृहरक्षितोऽश्मा अश्मनिर्म्मितपेषणशिलाविशेषः ।) पेषणशिला । इति शब्दरत्नावली । शिल इति भाषा ॥

गृहिणी, स्त्री, (गृहस्वामित्वमस्त्यस्याः । इति इनिः ङीप् च ।) भार्य्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७६ । (यथा, रघौ । ८ । ६७ ।
"गृहिणी सचिवः सखी मिथः
प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना
हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥"
गृहं गृहकार्य्यं साध्यतयाऽस्त्यस्या इति इनिः ङीप् च । गृहकर्म्मकुशला स्त्री । यथा, शकुन्तलायां चतुर्थाङ्के ।
"शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने भर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥)

गृही, [न्] पुं, (गृहा दारा विद्यन्तेऽस्य इति इनिः ।) गृहस्थः । इत्यमरः । २ । ७ । ३ ॥ भर्त्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भागवते । ३ । ३० । ९ ।
"गृहेषु कूटधर्म्मेषु दुःखतन्त्रेष्वतन्द्रितः ।
कुर्व्वन् दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही ॥")

माघे चाग्निभयं विद्यात् फाल्गुने श्रीरुत्तमा ।”

गृहसंस्थापने मेषादिराशिगतशुभाशुभं यथा तत्रैव द्वितीयाध्याये ।

‘गृहसंस्थापनं सूर्य्ये मेषस्थे शुभदं भवेत् ।
वृषस्थे धनवृद्धिः स्यान्मिथुने मरणं भवेत् ॥
कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहे भृत्यविवर्द्धनम् ।
कन्या रोगं तुला सौख्यं वृश्चिके धनधान्यकम् ॥
कार्म्मुके च महाहानिर्मकरे स्याद्धनागमः ।
कुम्भे तु रत्नलाभः स्यात् मीने सद्मभयावहम् ॥
चापमीनगृयुक्कन्यामासा दोषवहाः स्मृताः ।
ज्यैष्ठोर्ज्जमाघसिंहाख्याः सौरमानं तु शोभनाः ॥
मासे तपस्ये तपसि माधवे नभसि त्विषि ।
कार्त्ते च गृहनिर्म्माणं पुत्त्रपौत्त्रधनप्रदम् ॥
निषिद्धेष्वपि कालेषु स्वानुकूले शुभे दिने ।
तृणदारुगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते ॥
पाषाणेष्टादिगेहानि निन्द्यमासे न कारयेत् ।
निन्द्यमासेऽपि चन्द्रस्य मासेन शुभदं गृहम् ॥
गोचराष्टकवर्गाभ्यां वामवेधं विचिन्तयेत् ।
श्रेष्ठा चन्द्रार्कशुद्धादीनां विचारश्चात्र कर्म्मणि ॥
गुरुशुक्रबले विप्रान् सूर्य्यभूमिजयोस्तथा ।
राशिसौम्यबले शौद्रं वर्णानुक्रमपूर्व्वशः ॥
गृहारम्भं प्रकुर्व्वीत वर्णनाथबले सति ।
सर्व्वेषामपि वर्णानां सूर्य्यचन्द्रबलं स्मृतम् ॥’

गृहयोग्यभूमिपरीक्षा यथा तत्रैव, १मे अध्याये ।

‘अथातः संप्रवक्ष्यामि लोकानां हितकाम्यया ।
श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा वर्णानुपूर्व्वशः ॥
सुगन्धा ब्राह्मणी भूमी रक्तगन्धा तु क्षत्त्रिणी ।
मधुगन्धा भवेद्वैश्या मद्यगन्धा च शूद्रिणी ॥
मधुरा ब्राह्मणी भूमिः कषाया क्षत्त्रिया मता ।
अम्ला वैश्या भवेद्भूमिस्तिक्ता शूद्रा प्रकीर्त्तिता ॥’

अथ भूमिभेदे फलानि यथा तत्रैव ।

‘सुवर्णगन्धा सुरसा धनधान्यसुखावहा ।
तद्व्यये व्ययफला ज्ञात्वा कार्य्यं परीक्षणम् ॥
चतुरस्रा महाधन्या द्विपाभा धनदायिनी ।
सिंहाभा सद्गुणान् पुत्त्रान् व्याघ्राभा पशुवृद्धिदा ॥
वृत्ता सद्वृत्ता भूमिर्भद्रपीठनिभा तथा ।
त्रिशूलरूपा वीराणां सुतपौत्रधनसौख्यदा ॥
लिङ्गाभा लिङ्गिनां श्रेष्ठा प्रासादध्वजसन्निभा ।
पद्मोपमा प्रकुरुते कुम्भाभा धनवर्द्धिनी ॥
त्रिकोणशकटाकारा सूर्पव्यजनसन्निभा ।
क्रमेण सुतसौख्यार्थधर्म्महानिकरी स्मृता ॥
मृदङ्गा शकटा सर्पमण्डूकाभा भयावहा ।
खरा खरोष्ट्राकारा च वह्नुदारश्मशानवित् ॥
चिपिटा पीठवेशेषा सरजाभा तथैव च ।
काकोलूकनिभा स्याद्दुःखशोकभयप्रदा ॥
मत्स्याभा पुत्त्रपौत्त्रघ्नी मत्स्याभा वज्रदायिनी ।
शूकरोष्ट्रवमदाभी वधपरगुदभिण्डी ।
सविधान् मनिवान् गमान् सवसान् कल्पयेत् सुखान् ॥
तडागभद्राकारा वसुपुत्त्रधनार्थदा ।
दुर्गन्धा पापिनी दुष्टा भूमिं च दैत्यजम् ।
सर्वदेशा सुखमना बहुधा धनप्रदा मता ।

सुतार्थदा तथाप्युदक सुरेशदिक्प्लवा मही ॥”

अन्यद्विवरणन्तु तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥*॥

गृहकर्म्मणि वर्ज्यकाष्ठान्याह यथा ज्योतिषतत्त्वे ।

“चौरिष्टजोद्भवं दारु गृहेषु न निवेशयेत् ।
लताधिवासं विहगैरनिलानलपीडितम् ॥
गजैर्विभग्नञ्च तथा विद्युन्निर्घातपीडितम् ।
चैत्यदेवालयोत्पन्नं वज्रभग्नं श्मशानजम् ॥
देवाद्यधिष्ठितं दारुणीपनिम्बविभीतकान् ।
कण्टकिनोऽसारतरून् वर्जयेद्गृहकर्म्मणि ॥
वटाश्वत्थौ च निर्गुण्डीं कोविदारांस्तथैव च ।
प्लक्षं शाल्मलीञ्चैव पलाशञ्च विवर्जयेत् ॥”*॥

गृह्यते निर्द्दिश्यतेऽनेन इति ।) नाम । (गृह्यते स्वीक्रियते धर्म्माचरणायासौ इति ।) कलत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तथा च स्मृतिः ।

न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
तया हि सहितः सर्व्वान् पुरुषार्थान् समश्नुते ॥”

गृहकच्छप, पुं (गृहस्थितः कच्छप इव । हस्तपादादिरहितत्वादेवान्तर्निहितकरचरणकच्छपवत्प्रतीयमानत्वादस्य तथात्वम् ।) पेषणशिला । तत्पर्य्यायः । पेषणि २ पेषणीपट्ट ३ गृहाश्मा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहकन्या, स्त्री, (गृहस्थिता कन्येव । गृहपालिततया कन्याया इव रोगादिषु हितकारितया चास्यास्तथात्वम् ।) घृतकुमारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

‘कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गृहकपोतक, पुं (गृहस्थितः गृहपालितो वा कपोतः । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) पक्षिविशेषः । पायरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्रासादकुक्कुटः २ भिल्लीकण्ठः ३ पारावतः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पारावतशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥)

गृहकर्त्ता, पुं (गृहं वासार्थं तृणादिरचितगृहं करोतीति । गृह+कृ+तृच् ।) धूसरोऽतिक्षुद्रचटकः । तत्पर्य्यायः । धान्यभक्षः २ चमः ३ भीरुः ४ लघिष्ठः ५ कणप्रियः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गृहकारके त्रि ॥)

गृहकारक, पुं (गृहं करोतीति । गृह+कृ+ण्वुल् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । घरामी इति भाषा ॥ यथा, पराशरपद्धतौ ।

‘प्रतिमाघटकाद्वैश्य कन्यायां नापितस्य च ।
सूत्रकारस्य सम्भूतिः सोपानगृहकारकः ॥”

गृहकारी [न्] (गृहं करोतीति । गृह+कृ+णिनि ।) कीटविशेषः । कुमिरपोका इति भाषा ॥ इति कश्चित् ॥ (यथा, मनुः ।१२।६६ ।
“वको भवति हृत्वाग्निं गृहकारी ह्युपस्करम् ॥)

गृहगोधा, स्त्री (गृहे गृहस्थिता गोधेव ।) ज्येष्ठी । घठी टिकटिकी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पल्ली २ मुशली ३ विषमरा ४ ज्येष्ठा ५ कुड्यमत्स्यः ६ पल्लिका ७ गृहगोधिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गृहगोलिका ९ माणिक्या १० भित्तिका ११ गृहालिका १२ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥

गृहगोधिका, स्त्री (क्षुद्रा गोधा अल्पार्थे कः । कापि अत इत्वं टाप् च । गृहस्य गोधिका गोधिरेव ।) ज्येष्ठी । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ (यथा बृहत्संहितायाम् । ८६ । ३७ ।

“शिरा श्यामा रक्ता धुसुक्लपिङ्गला गृहगोधिका ।
शूकरी परपुष्टा च पुन्नामानश्च वामतः ॥’

यथा च सुश्रुते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ।

“मार्ज्जारश्वनरमकरमण्डूकपाकमत्स्यगोधाशम्बूकप्रचलाकगृहगोधिकाचतुष्पादकीटास्तथान्ये दृष्टा गन्धविषाः ॥”)

गृहगोलिका, स्त्री (गृहे गृहस्था वा गोधिकेव निपातनात् साधु ।) ज्येष्ठी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५३ ॥

गृहणी, स्त्री (गृहे नीयते क्रियते इति । नी+क्विप्, संज्ञायां णत्वम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवरणमस्याः काञ्जिकशब्दे ज्ञेयम् ॥)

गृहतटी, स्त्री (गृहस्य गृहे वा गृहमाश्रित्येयं तटीव ।) वीथी । इति हारावली । १५२ । पिंडा दाव्वीया इति च भाषा ॥

गृहद्रुम, पुं (गृहमिव द्रुमः ।) मेढ़शृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

गृहनाशन, पुं (गृहं नाशयति प्रवेशेन इति । नश+णिच्+ल्यु ।) कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपोतोऽत्र वनकपोतः वनकपोतस्य प्रवेशेनैव गृहनाशित्वात् । घुघु इति यस्य भाषा ॥)

गृहनीड, पुं (गृहे नीडं कुलायोऽस्य ।) चटकः । इति हारावली । ८६ ॥

गृहपति, पुं, (गृहस्य पतिः ।) गृहस्थः । (यथा अथर्व्ववेदे । १४ । १ । ५१ ।

“भगस्ते हस्तमग्रहीत् सविता हस्तमग्रहीत् ।
पत्नीत्वमसि धर्म्मणाहं गृहपतिस्तव ॥’)

सत्री । इति मेदिनी । ते । १८५ ॥ धर्म्मः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२ । ६ ।

‘अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा ॥”)

स्त्री, गृहस्य पतिः “विभाषा सपूर्व्वस्य ।” ४।१।३४ । इति वा नान्तादेशे गृहपत्नी गृहपतिरिति रूपद्वयम् । गृहस्वामिनी ॥)

गृहपोतक, पुं (गृहं पोत शिशुरिव यस्य इति रूपः ।) वास्तु । वाटी । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहबलिप्रिय, पुं (गृहबलिः प्रियोऽस्य । गृहबलीनां प्रिय इत्येके ।) बकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (काकादयोऽपि ॥)

गृहबलिभुक् [ज्] पुं, (गृहे दत्तं बलिं अन्नादि भक्ष्यद्रव्यं भुङ्क्ते इति । भुज+क्विप् ।) चटकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८३ ॥ बकः । काकः । इति कश्चित् ॥

गृहभूमि, स्त्री, (गृहयोग्या भूमिः ।) वास्तुः । वेश्मभूः । इति हलायुधः ॥ (अस्याः लक्षणादिकं गृहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गृहमणिः, पुं, (गृहे मणिरिव ।) प्रदीपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ ॥

गृहमाचिका, स्त्री, (गृहे मचते शठति गुप्तभावेन तिष्ठतीति । मच् + "ण्वुल् तृचौ" ।३।१।१३३ । इति ण्वुल् । ततष्टाप् । कापि अत इत्वञ्च ।) चर्म्मचटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चामचिका इति भाषा ॥

गृहमृगः, पुं, (गृहे मृग इव । यद्वा, गृहस्थितो मृगः पशुः ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ।४।३४५॥

गृहमेधी, [न्] पुं, (गृहैर्दारैर्मेधते सङ्गच्छते इति । गृह + मेध सङ्गमे + "सुप्यजातौ णिनि ।" ३ । २ । ७८ । इति णिनिः ।) गृहस्थः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७२ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३१ ।
"वेदविद्याव्रतस्नातान् श्रोत्रियान् गृहमेधिनः ।
पूजयेद्धव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्ज्जयेत् ॥")

गृहमेधिनी, स्त्री (गृहं मेधते पुनाति शास्त्रोक्तदानदयादाक्षिण्यादिना सङ्गच्छते इत्यर्थः। गृह + मेध + णिनिः । ततो ङीप् ।) सात्त्विकी बुद्धिः । इति महाभारतम् ॥ (गृहमेधिन् + स्त्रियां ङीप् ।) गृहस्थपत्नी च ॥

गृहयाय्यः, पुं, (गृह ग्रहणे । गृह्यते इति । गृह + "श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः ।" उणा० । ३ । ९६ । इति आय्यः । ततः "अयामन्तेति ।" ६।४। ५५ । इति णेरयादेशः ।) गृहस्थः । इत्युणादिकोषः ॥

गृहयालुः, पुं, (गृह्यते गृह्णातीति । गृह + "स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ।" ३ । २ । १५८ । इति आलुच् । "अयामन्तेति ।" ६ । ४ । ५५ । इति णेरयादेशः ।) ग्रहीता । ग्रहणशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । २७ ॥

गृहवाटिका, स्त्री, (गृहसमीपस्था वाटिका आरामः ।) गृहसमीपवनम् । इति हारावली । १६८ ॥

गृहस्थः, पुं, ("न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।" अतएव गृहेषु दारेषु तिष्ठति अभिरमते इति । गृह + स्था + "सुपि स्थः ।"३।२।४। इति कः ।) गृही । द्वितीयाश्रमी । तत्पर्य्यायः । ज्येष्ठाश्रमी २ गृहमेधी ३ स्नातकः ४ गृही ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७१ ॥ गृहपतिः ६ सत्री ७ । इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥ गृहयाय्यः ८ । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ गृहाधिपः ९ । इति हलायुधः ॥ कुटुम्बी १० । इति जटाधरः ॥ गृहायनिकः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य धर्म्मो यथा,—
"गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्व्वे गार्हस्थ्यमूलकाः॥
यः कश्चिदिह लोकेऽस्मिन्नागमः संप्रकीर्त्तितः ।
तस्मात् गमनं ज्ञेयं कीर्त्तितैषा सनातनी ॥
संस्कारैः संस्कृतः पूर्व्वं यथावच्चरितव्रतः ।
जातौ गुरुविशिष्टायां समावर्त्तेत वेदवित् ॥
स्वदारनिरतो नित्यं शिष्टाचारो जितेन्द्रियः ।
पञ्चभिश्च महायज्ञैः श्रद्दधानो यजेदिह ॥
देवतातिथिपूजायां निरतो वेदकर्म्मसु ।
इज्याप्रदानयुक्तश्च यथाशक्ति यथाविधि ॥
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः ।
न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः ॥
नित्यं यज्ञोपवीती स्यात् शुक्लवासाः शुचिव्रतः ।
नियतो दमदानाभ्यां सदा शिष्टैश्च संविशेत् ॥
जितशिश्नोदरो मैत्रः शिष्टाचारसमन्वितः ।
वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् ॥
अधीत्याध्यापनं कुर्य्यात् तथा यजनयाजने ।
दानं प्रतिग्रहञ्चापि षड्गुणां वृत्तिमाचरेत् ॥
त्रीणि कर्म्माणि यानीह ब्राह्मणानान्तु जीविका ।
याजनाध्यापने चोभे शुद्धाच्चापि प्रतिग्रहः ॥
अथ शेषाणि चान्यानि त्रीणि कर्म्माणि यानि तु ।
दानमध्ययनं यज्ञो धर्म्मयुक्तानि तानि तु ॥
तेष्वप्रमादं कुर्व्वीत त्रिषु कर्म्मसु धर्म्मवित् ।
दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः सर्व्वभूतसमो मुनिः ॥
सर्व्वमेतद् यथाशक्ति विप्रो निर्व्वर्त्तयन् शुचिः ।
एवं युक्तो जयेत् स्वर्गं गृहस्थः संशितव्रतः ॥"
इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥
"सर्व्वेषामाश्रमाणान्तु द्वैविध्यन्तु चतुर्व्विधम् ।
ब्रह्मचार्य्युपकुर्व्वाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥
योऽधीत्य विधिवद्वेदान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ।
उपकुर्व्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥
अग्नयोऽतिथिशुश्रूषा यज्ञो दानं सुरार्च्चनम् ।
गृहस्थस्य समासेन धर्म्मोऽयं द्विजसत्तमाः ॥
उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
कुटुम्बभरणे युक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य त्यक्त्वा भार्य्याधनादिकम् ।
एकाकी विचरेद्यस्तु उदासीनः स मौक्षिकः ॥"
इति गारुडे ४९ अध्यायः ॥
बाहुल्यन्तु तत्रैव ।५०।५१। अध्याययोर्द्रष्टव्यम् ॥*॥
गृहस्थब्राह्मणधर्म्मो यथा,—
"चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः ।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥
अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।
या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥
यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्म्मभिरगर्हितैः ।
अक्लेशेन शरीरस्य कुर्व्वीत धनसञ्चयम् ॥
ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥
ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥
सत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत् ॥"
इत्यादि मानवे ४ अध्यायः ॥

गृहसूत्रं, क्ली, (गृहस्य गृहावलम्बनार्थं सूत्रम् । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) गृहस्तम्भः । इत्यमरः । ३ । ५ । ३० ॥

गृहाः, पुं, (गृह्णन्ति धान्यादिकं इति । ग्रह + "गेहे कः ।" ३।१।१४४ । इति कः ।) गृहम् । (यथा, मनुः । ३ । २५० ।
"शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन् दधि ।
धाना मत्स्यान् पयो मांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेत् ॥"
गृह्यन्ते धर्म्माचरणाय इति । ग्रह + कः ।) दाराः । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥ नित्यबहुवचनान्तोऽयं शब्दः ॥

गृहागतः, पुं, (गृहमागतः । आ + गम् + कर्त्तरि क्तः ।) अतिथिः । इत्यमरः । २ । ७ । ३४ ॥ (गृहमागते, त्रि । यथा, हितोपदेशे ।
"नाहं गृहागतं हन्मि ॥")

गृहाधिपः, पुं, (गृहस्य अधिपः ।) गृहस्थः । इति हलायुधः ॥

गृहाम्लं, क्ली, (गृहे पर्य्युषितान्नादिना प्रस्तुतोऽम्लतमन्नम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गृहायनिकः, पुं, (गृहरूपमयनं विद्यतेऽस्य इति ठन् ।) गृहस्थः । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहारामः, पुं, (गृहस्य गृहे गृहसमीपस्थो वा आरामः ।) गृहसमीपे कृत्रिमवनम् । तत्पर्य्यायः । निष्कुटः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥

गृहालिका, स्त्री, (गृहे आलिरिव कायते प्रकाशते इति । गृहालि + कै + कः । ततष्टाप् ।) ज्येष्ठी । इति हारावली । १८४ ॥

गृहावग्रहणी, स्त्री, (गृहमवगृह्यतेऽनया इति । अव + ग्रह + करणे ल्युट् । ततो ङीप् ।) देहली । इत्यमरः । २ । २ । १३ । हातिना दाओया इति च भाषा ॥

गृहाश्रया, स्त्री, (गृहे इव छायायुक्तस्थाने आश्रिते इति । आ + श्री + अच् । ततः स्त्रियां टाप् ।) ताम्बूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पानेर गाछ इति भाषा ॥

गृहाश्मा, [न्] पुं, (गृहरचितोऽश्मा अश्मनिर्म्मितपेषणशिलाविशेषः ।) पेषणशिला । इति शब्दरत्नावली । शिल इति भाषा ॥

गृहिणी, स्त्री, (गृहस्वामित्वमस्त्यस्याः । इति इनिः ङीप् च ।) भार्य्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७६ । (यथा, रघौ । ८ । ६७ ।
"गृहिणी सचिवः सखी मिथः
प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना
हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥"
गृहं गृहकार्य्यं साध्यतयाऽस्त्यस्याः इति इनिः ङीप् च । गृहकर्म्मकुशला स्त्री । यथा, शाकुन्तलायां चतुर्थाङ्के ।
"शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने भर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥")

गृही, [न्] पुं, (गृहा दारा विद्यन्तेऽस्य इति इनिः ।) गृहस्थः । इत्यमरः । २ । ७ । ३ ॥ भर्त्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भागवते । ३ । ३० । ९ ।
"गृहेषु कूटधर्म्मेषु दुःखतन्त्रेष्वतन्द्रितः ।
कुर्व्वन् दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही ॥")

गृहीतं, त्रि, (ग्रह+कर्म्मणि क्तः ।) स्वीकृतम् । प्राप्तम् । ज्ञातम् । धृतम् । यथा, हितोपदेशे । १ । ३ ।
"अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत् ।
गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्म्ममाचरेत् ॥"
गृहीतदिक्, [श्] त्रि, (गृहीता आश्रिता दिक् दिशः प्रदेशो वा भयाद्येन ।) पलायितः । तिरोहितः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६६ ॥
गृहोलिका, स्त्री, (गृहे वलते चलतीति । गृह+वल+क्वुन् । बाहुलकात् सम्प्रसारणम् । तेन वस्य उत्वम् ।) ज्येष्ठी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६८ ॥
गृह्यं, क्ली, (गृह्यते आक्रम्यते अर्शः-आदिभी रोगैरिति । ग्रह+"पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च ।" ३ । १ । ११९ । इति क्यप् ।) गुदम् । (गृह्यन्ते संगृह्यन्ते सामवेदाद्युक्तानि कर्म्मविधानान्यत्र इति । ग्रह+क्यप् ।) कात्यायनगोभिलादिकृतसूत्रग्रन्थभेदः । इति मेदिनी । रे । १९ ॥ तत्र तु गोभिलादिकृतसामवेदाद्युक्तकर्म्मकाण्डनिर्णयः ॥
गृह्यः, पुं, (गृह्यते मानवैरिति । ग्रह+"पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च" । ३ । १ । ११९ । इति क्यप् । पञ्जरादिबन्धनेन परस्वीकृतत्वादस्य तथात्वम् ।) गृहासक्तमृगादिः । इति मेदिनी । ये । १८ ॥ (अग्निः । यथा, मनौ । ३ । ८४ ।
"वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्ब्बकम् ।
आभ्यः कुर्य्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥")
गृह्यः, त्रि, (गृह्यते स्वाम्यादिभिरिति । ग्रह+क्यप् ।) अस्वैरी । आयत्तकः । पक्षः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (यथा, भारविः । २ । ५ ।
"मधु वर्त्तविशेषविनिस्पृहा
गुणगृह्या वचने विपश्चितः ॥"
गृहे भव इति यत् । गृहोत्पन्नवस्तु ॥)
गृह्यकः, त्रि, (गृह्य+स्वार्थे अनुकम्पायां वा कन् ।) अस्वतन्त्रः । पराधीनः । इत्यमरः । ३ । १ । १६ ॥
गृह्यकः, पुं, (गृह्य+स्वार्थे अनुकम्पायां वा कन् ।) गृहासक्तपक्षिमृगादिः । तत्पर्य्यायः । छेकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥
गृह्या, स्त्री, (गृह्यते शर्पयेति । ग्रह्+क्यप्+टाप् ।) शाखापुरम् । नगरनिकटस्थग्रामः । इत्यमरः ॥
गॄ, क द विज्ञापे । विज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-आत्मं-सकं-सेट् ।) विज्ञापो विज्ञापनम् । क द, गारयते शब्दमर्थं सुधीः । इति दुर्गादासः ॥
गॄ, शि शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या-परं-सकं-सेट् ।) शब्द इह वक्तवाचनम् । शि, गृणाति वाक्यं लोकः । गीर्णः गीर्णिः । इति दुर्गादासः ॥
गॄ, श निगरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-परं-सकं-सेट् ।) निगरणं भक्षणम् । श, गिरत्यन्नं लोकः । देवागती विगीनती गिलिनी वर्कत इति तु चकात् लडोः कभावे इति भावे कप्रत्यये चादिरथाविति इति यलयाद्रेफस्य एकारे गिल इति स्थिते विः तत्रागमे इति भ्यो क्रमेणि क्ते गिहम् । इति दुर्गादासः ॥

गेण्डुः, पुं, (गच्छतीति । गम्+डुः । गो गन्ता । ग इन्दुरिवेति गेन्दुः पृषोदरादित्वात् दस्य डत्वे साधुः ।) गेण्डुकः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥ (गेन्दुरपि च दृश्यते ॥)
गेण्डुकः, पुं, (ग इन्दुरिवेत्यतः इवे प्रतिकृताविति कन् । अत्र गेन्दुकोऽपि पाठः ।) कन्दुकः । इत्यमरः । २ । ७ । १३८ ॥ गेँडु इति गेँद । इति च भाषा ॥
गेण्डूकः, पुं, (गेण्डुकः ततः पृषोदरादित्वात् दीर्घः । अत्र गेन्दूकोऽपि पाठः ।) गेण्डुकः । इति जटाधरः ॥
गेद, ऋ ङ उ गतौ । याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ॥)
गेप, ङ ऋ गतिचालयोः । (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, गेपते । ऋ, अजिगेपत् । इति दुर्गादासः ॥
गेयं, क्ली, (गै+"अचो यत् ।" ३ । १ । ९७ । इति यत् । "ईद्यति ।" ६ । ४ । ६५ । इति आत ईत्वम् । ततो गुणश्च ।) गीतम् । इति मेदिनी । ये । २० ॥ (यथा, माघे । २ । ७२ ।
"वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव ।
अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता ॥")
गेयः, त्रि, (गै+यत् । तत आत ईत्वम् ।) गातव्यः । गायनः । इति मेदिनी । ये । २० ॥ (यथा हरिवंशे हरिवंशपर्व्वणि । ५० । ४१ ।
"इमे त्वां सुगयः सप्त सहिता मुनिमण्डलैः ।
स्तुवन्ति देवदिव्याभिर्गेयाभिर्गीर्भिरञ्जसा ॥")
गेव, ऋ ङ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अजिगेवत् । ङ, गेवते । इति दुर्गादासः ॥
गेष, ऋ ङ अन्वेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अजिगेषत् । ङ, गेषते । जिगेषे । अन्वेषोऽनुसन्धानम् । इति दुर्गादासः ॥
गेष्णः, पुं, (गायतीति । गै+"इष्णो गादाभ्यां किच्च ।" इत्युणादिकोषटीकाकारधृतात् इष्णः ।) रङ्गोपजीवी । सामगायककर्त्ता । इत्युणादिकोषः ॥
गेष्णुः, पुं, (गायतीति । गै गाने+"गादाभ्यामिष्णुच् ।" उणां । ३ । १६ । इति इष्णुच् ।) गायनः । नटः । इति मेदिनी । णे । ११ ॥ सामगानकर्त्ता च ॥
गेहं, क्ली, (गो गन्धर्व्वो गणेशश्च । ताभ्यां गन्धर्व्वेण गणेशेन वा ईह्यते काम्यते इति । ग+ईह+कर्म्मणि घञ् । यद्वा, गो गन्धर्व्वो गणेशो वा ईहः ईप्सितो यस्मात् ।) गृहम् । इत्यमरः । २ । २ । ४ ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
"तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता ।
एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥")
गेही, [न्] त्रि, (गेहमस्यास्तीति । गेह+इनिः ।) गृही ॥ (स्त्रियां ङीप् । गेहिनी । यथा, आर्य्यासप्तशती । ११९ ।
"गेहिन्याः प्रसभं गोत्रस्खलितापराधतो [मानम् ॥")
गेहेनर्द्दी, [न्] पुं, (गेहे नर्द्दति गर्ज्जतीति । गेह+नर्द्द+णिनिः अलुक् समासः । अस्य गृह एव गर्ज्जनं नान्यत्र अतस्तथात्वम् ।) कापुरुषः । तत्पर्य्यायः । गेहेशूरः २ पिण्डीशूरः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४१ ॥
गेहेशूरः, पुं, (गेहे एव शूरः । अलुक् समासः । अन्यत्र शूरत्वाभावादस्य तथात्वम् ।) गेहेनर्द्दी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४१ ॥
गै, गाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) गीतं गायति गायनः । इति दुर्गादासः ॥
गैरिकं, क्ली, (गिरौ भवमिति अध्यात्मादित्वात् ठञ् ।) स्वर्णम् । रक्तवर्णधातुविशेषः । गिरिमाटी इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । रक्तधातुः २ गिरिधातुः ३ गवेधुकम् ४ धातुः ५ सुरङ्गधातुः ६ गिरिसिन्दूरम् ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वनारक्तम् ८ गवेरुकम् ९ प्रत्यक्षा १० गिरिमृत् ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोहितमृत्तिका १२ गिरिजम् १३ ॥ पीतगैरिकस्य पर्य्यायः । सुवर्णगैरिकम् १ सुवर्णम् २ स्वर्णगैरिकम् ३ । इति रत्नमाला ॥ स्वर्णधातुः ४ सुरक्तकः ५ सन्ध्याभ्रम् ६ बभ्रुधातुः ७ शिलाधातुः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । कषायत्वम् । व्रणरोपणत्वम् । विस्फोटार्शोऽग्निदाहनाशित्वम् । स्वर्णवर्णादिकं शुभम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ निर्म्मलत्वम् । स्निग्धत्वम् । सुवर्णगैरिकं तद्वत् विशेषतश्चक्षुस्तेजस्कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
"गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजन्तथा ।
सुवर्णगैरिकन्त्वन्यत्ततो रक्ततरं हि तत् ॥
गैरिकद्वितयं स्निग्धं मधुरन्तुवरं हिमम् ।
चक्षुष्यं दाहपित्तास्रकफहिक्काविषापहम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गैरिकाख्यः, पुं, (गैरिकमिव रक्तवर्णमपि पुष्परूपनयनं यस्य ।) जलमधूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गैरी, स्त्री, (गिरौ भवः । गिरि+अण् । गौरादित्वाद् ङीष् ।) लाङ्गलिकीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (लाङ्गलिकीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥) विषलाङ्गला इति भाषा ॥
गैरेयं, क्ली, (गिरौ भवमिति । गिरि+ढक् ।) शिलाजतु । इत्यमरः । २ । ९ । १०४ ॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।
"शिलाजत्वद्रिजतु च शैलनिर्य्यास इत्यपि ।
गैरेयमश्मजञ्चापि गिरिजं शैलधातुजम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणास्तु शिलाजतुशब्दे ज्ञेयाः ॥) गिरिजाते त्रि ॥
गोकण्टकः, पुं, (गोः पृथिव्याः कण्टक इव ।) गोक्षुरकवृक्षः । (अस्य पर्य्याया यथा,—
"गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः स्वादुकण्टकः ।
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥
पलङ्कषा श्वदंष्ट्रा च तथा स्यादिक्षुगन्धिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

खपुटः। गवां खुरम्। इति विश्वमेदिन्यौ॥ गोखुरैः खपुटीकृतः। इति हेमचन्द्रः॥ विकण्टकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोकर्णः, पुं, (गोः कर्ण इव। तत्तुल्यपरिमाणवत्त्वादस्य तथात्वम्।) परिमाणविशेषः। स तु अनामिकायुक्तविस्तृताङ्गुष्ठम्। (गोः कर्णाविव कर्णौ यस्य।) मृगभेदः। इत्यमरः। २।५।१०॥ (यथा च अनर्घराघवे। २।२३।

"तृणिविनियोगविलूनप्ररूढ़दृष्टदुग्धाङ्कुराणि चर्वन्ति।
गोकर्णतर्णकोऽयं तर्णांल्लुपकण्टकचर्व्रषु॥"

अस्य मांसगुणा यथा,—

"गोकर्णमांसं मधुरं स्निग्धं मृदु कफावहम्।
विपाके मधुरञ्चापि रक्तपित्तविनाशनम्॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः॥)

अश्वतरः। (गौरश्चक्षुरेव कर्णौ यस्य।) सर्पभेदः। (गोरिव कर्णौ यस्य।) गणदेवताविशेषः। इति मेदिनी। णे। ४६॥ तीर्थविशेषः। यथा, भागवते।

"ततोऽभिव्रज्य भगवान् केरलांस्तु त्रिगर्त्तकान्।
गोकर्णाख्यं शिवक्षेत्रं सान्निध्यं यत्र धूर्जटेः॥"

(पीठस्थानम्। यथा, देवीभागवते।७।३०।६०।

"केदारपीठे सम्प्रोक्ता देवीसन्मार्गदायिनी।
मन्दा हिमवतः पृष्ठे गोकर्णे भद्रकर्णिका॥")

गोकर्णी, स्त्री, (गोः कर्ण इव पत्रमस्याः। "पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च।" ४।१।६४। इति ङीष्।) मूर्व्वालता। इत्यमरः। २।४।८४॥ (विवृतिरस्या मूर्व्वाशब्दे ज्ञातव्या॥)

गोकिराटिका, स्त्री, (गां वाचं किरति रटतीत्यर्थः। कॄ+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" ३।१।१३५। इति कः। ततष्टाप् गोकिरा। तथा सती अटतीति। अट्+ण्वुल्। ततष्टाप् अत इत्वञ्च।) सारिकापक्षी। इति हेमचन्द्रः॥

गोकिराटी, स्त्री, (गोकिरा वाचं रटन्ती सती अटतीति। अट गतौ+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्। गौरादित्वात् ङीष्।) सारिकापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

गोकिलः, पुं, (गोः पृथिव्याः कील इव। निपातनात् ह्रस्वः।) मुषलम्। हलम्। इति हेमचन्द्रः॥

गोकीलः, पुं, (गोः पृथिव्याः कील इव।) मुषलम्। हलम्। इति हारावली॥ २५५॥

गोकुलं, क्ली, (गोः कुलम्।) गोसमूहः। तत्पर्य्यायः। गोधनम् २ गवांव्रजः ३। इत्यमरः। २।९।५८॥ (यथा, रामायणे। २।६।१७।

"गोकुलाकुलतीरायाः तमसाया विदूरतः।
अवसत् तत्र तां रात्रिं रामः प्रकृतिभिः सह॥")

गोस्थानम्। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।

"गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः।
अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च॥"

मथुरैकदेशे श्रीनन्दस्य वासस्थानम्। यथा,—

"कालेन व्रजता तात! गोकुले रामकेशवौ।
जानुभ्यां सह पाणिभ्यां रिङ्गमाणौ विजह्रतुः॥"

इति श्रीभागवतम्॥

(अत्र प्रदेशे महादेवो गोपीश्वर इत्याख्यया प्रसिद्धो विराजते। यदुक्तं महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे,—

"गोकुले गोपिनीपूज्यो गोपीश्वर इतीरितः॥"

पुं, स्वनामख्यातः पण्डितविशेषः। अयन्तु सप्तदशशतपरिमितशकाब्दसमुत्सरप्रारम्भे मिथिलादेशान्तर्वर्त्तिनि 'मगरौणी' संज्ञकग्रामे विद्यानिधिपीताम्बरपण्डितात् जातः इति मैथिलाः। अद्यावधि ज्ञाता अनेन विरचिता ग्रन्थास्त्वेते। १ दीधितिविद्योतः (शिरोमणिटीका।) २ न्यायसिद्धान्ततत्त्वम्। ३ पदवाक्यरत्नाकरः। ४ मानमीमांसा। ५ मिथ्यात्वनिरुक्तिः। ६ रश्मिचक्रम् (चिन्तामणिटीका। ७ रसमहार्णवः। ८ लाघवगौरवरहस्यम्। ९ शिवशतकम्॥)

गोकुलिकः, त्रि, (गोर्भग्नस्य कुलं चक्षणभावः प्रत्यरदृष्टिचातुर्य्यमित्यर्थः। तदस्यास्तीति। "अत इनिठनौ।" ५।२।११६। इति ठन्।) केकरः। (पङ्कपतिते गवि कुलिकः उपेक्षकत्वात् जड इव।) पङ्कस्थगवनुपेक्षकः। इति मेदिनी। के। १८६॥

गोकृतं, क्ली, (गोभिः कृतम् उत्सरितम्। कृ+भावे क्तः। कृञ्चितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति न्यायात् गोपुरीषमित्यर्थः।) गोमयम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

गोक्षुरः, पुं, (क्षुरति विलिखतीति। क्षुर विलेखने+"इगुपधज्ञेति।" ३।१।१३५। इति कः। ततो गोः पृथिव्याः क्षुरः अस्त्रविशेष इव। बहुकण्टकाकीर्णत्वात् तथात्वम्।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। स तु क्षुद्रवृहद्भेदेन द्विविधः। गोखरि इति गोखुर इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। त्रिकण्टः २ स्थलशृङ्गाटः ३ गोकण्टः ४ त्रिकण्टकः ५ त्रिपुटः ६ कण्टकफलः ७ क्षुरः ८। इति रत्नमाला॥ गोक्षुरकः ९ पलङ्कषा १० इक्षुगन्धा ११ श्वदंष्ट्रा १२ स्वादुकण्टकः १३ गोकण्टकः १४ वनशृङ्गाटः १५। इत्यमरः। २।४।९८—९९॥ क्षुरकः १६ भक्षकण्टः १७ इक्षुगन्धिका १८। इति भावप्रकाशः॥ क्षुरङ्गः १९ श्वदंष्ट्रकः २० कण्टकी २१ भद्रकण्टः २२ व्यालदंष्ट्रः २३ षड़ङ्गः २४ गोखुरः २५ त्रिकटः २६ त्रिकः २७ इक्षुरः २८। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। सुशीतलत्वम्। बलप्रदत्वम्। मधुरत्वम्। वृंहणत्वम्। कृच्छ्राश्मरीमेहविदाहनाशित्वम्। रसायनत्वम्। तत्र वृहतो गुणोत्तरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ स्वादुत्वम्। वस्तिशोधनत्वम्। दीपनत्वम्। पुष्टिदत्वम्। श्वासकासार्शोव्रणनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ वायुनाशित्वम्। वृष्यत्वञ्च॥ तच्छाकगुणाः। तिक्तत्वम्। वृष्यत्वम्। स्रोतोविशोधनत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

गोक्षुरकः, पुं, (गोक्षुर+स्वार्थे कन्।) गोक्षुरः। इत्यमरः। २।४।९८॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—

"गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः स्वादुकण्टकः।
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि।
पलङ्कषा श्वदंष्ट्रा च तथा स्यादिक्षुगन्धिका॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥ यथा, च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने षड़्विंशेऽध्याये॥

"गुप्ताफलं गोक्षुरकाच्च बीजं
तथोच्चटां गोपयसा विपाच्य।
खजाहतं शर्करया च युक्तं
पीत्वा नरो हृष्यति सर्व्वरात्रम्॥")

गोखुरः, पुं, (खुरति विलिखतीति। खुरः अस्त्रविशेषः। गोः पृथिव्याः खुर इव।) गोक्षुरवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ (गवां खुरम्।) गवां शफे क्ली॥

गोक्षुरिः, पुं, (गवां खुरिरिव।) गोक्षुरः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गोगृष्टिः, स्त्री, (गौर्गृष्टिः गौरेव गृष्टिरित्यर्थः। छान्दसः समासे परनिपातः।) सकृत्प्रसूता गौः। इति केचित्॥

गोगोयुगं, क्ली, (गोर्द्वित्वम्। गो+द्वित्वे गोयुगच्।) गोद्वयम्। ("पशुभ्यः स्थानद्वियट्के गोष्ठगोयुगषड्गवम्।" इति मुग्धबोधसूत्रम्॥)

गोगोष्ठं, क्ली, (गोः स्थानम्। गो+स्थाने गोष्ठच्।) गोस्थानम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

गोग्रन्थिः, पुं, (गोभिःकृतो ग्रन्थिरिव।) करीषः। (गोर्ग्रन्थिर्यांहुल्यात् एकत्र ग्रन्थनं यत्र।) गोष्ठम्। (गोर्ग्रन्थिरिव।) गोजिह्विकौषधिः। इति मेदिनी। थे। १९॥

गोघः, पुं, (गौर्हन्यतेऽस्मै। गो+हन्+सम्प्रदाने मूलविभुजादित्वात् कः।) अतिथिः। इति पाणिनिः॥ (गां हन्ति। हन्+कः।) गोघातके त्रि। यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे।

"गोघ्नवद्विहितः कार्य्यश्चान्द्रायणमथापि वा॥"

गोघृतं, क्ली, (गोः पृथिव्या घृतमिव शस्यादिपोषकत्वात्।) वृष्टिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (गोर्जातं घृतम्।) गव्यघृतञ्च॥

गोचरः, पुं, (गाव इन्द्रियाणि चरन्त्यस्मिन्। गो+चर+"गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च।" ३।३।११९। इति निपातनात् साधुः।) इन्द्रियार्थः। स तु रूपशब्दगन्धरसस्पर्शस्वरूपः। इत्यमरः। १।५।८॥ (यथा भाषापरिच्छेदे "घ्राणस्य गोचरो गन्धः॥"॥) गावश्चरन्त्यस्मिन्निति। गोचरणस्थानम्। इति सिद्धान्तकौमुदी। यथा च भारविः। ४।१०।

"उपारताः पश्चिमरात्रिगोचरा-
दपारयन्तः पतितुं जवेन गाम्॥"

गोषु इन्द्रियेषु चरतीति। गो+चर्+पचाद्यच्। इन्द्रियप्रत्यक्षीभूतविषयः। यथा, वेदान्तसारे।

"अखण्डं सच्चिदानन्दमवाङ्मनसगोचरम्॥"

गोदावरी, स्त्री, (गां जलं स्वर्गं वा ददातीति गोदा । तासु वरी श्रेष्ठा । वर+ङीष् संज्ञायाम् । यद्वा गां स्वर्गं ददाति । गो+दा+वनिप्+ङीप् रान्तादेशश्च ।) नदीविशेषः । (अस्या उत्पत्तिकथा यथा ब्रह्मवैवर्त्ते । १० । १२६—१३० ।
"गच्छन्तीं तीर्थयात्रायां ब्राह्मणीं रविनन्दनः ।
ददर्श कामुकः शान्तः पुष्पोद्याने च निर्ज्जने ॥
तया निवारितो यत्नात् कामेन बलवान् सुरः ।
अतीवसुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्य्याधानं चकार सः ॥
दतं तत्याज गर्भं सा पुष्पोद्याने मनोहरे ।
सद्यो बभूव पुत्त्रश्च तप्तकाञ्चनसन्निभः ॥
सपुत्त्रा स्वामिनो गेहं जगाम व्रीडिता तदा ।
स्वामिनं कथयामास यन्मार्गे दैवसङ्कटम् ॥
विप्रो रोषेण तत्याज तञ्च पुत्त्रं स्वकामिनीम् ।
सरिद्‌ बभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता ॥")
तत्पर्य्यायः । गोदा २ । इति हेमचन्द्रः ॥ गौतमसम्भवा ३ ब्रह्माद्रिजाता ४ गौतमी ५ । (यथा, हितोपदेशे ।
"अस्ति गोदावरीतीरे विशालः शाल्मलीतरुः ।")
इयमेव पीठस्थानविशेषः । अत्र देवी त्रिसन्ध्यानाम्ना विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६८ ।
"गोदावर्य्यां त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया ॥")
अस्या जलस्य गुणाः । पित्तास्रदक्तार्त्तिवायुपापकुष्ठादिदुष्टामयदोषहृष्णानाशित्वम् । परमपथ्यत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोदुग्धदा, स्त्री, (गवां दुग्धं ददाति आधिक्येन सम्पादयतीति । गो+दा+क । तद्भक्षणेन गवां दुग्धवर्द्धनादस्यास्तथात्वम् ।) चञ्चिकाष्टकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोदोहनी, स्त्री, (गावो दुह्यन्तेऽस्यामिति । गो+दुह+अधिकरणे ल्युट् ।) गोदोहनपात्रम् । तत्पर्य्यायः । धारी २ । इति जटाधरः ॥

गोद्रव, पुं, (द्रवति सवतीति । द्रु+अच् द्रवः । गवां द्रवः ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधनं, क्ली, (गवां धनं समूहः ।) गोसमूहः । इत्यमरः । २ । ९ । ५८ ॥ (यथा, गोः रामायणे । ७ । ३२ । ४२ ।
"स आत्मनो दृष्टां कथां बद्धा सम्भ्रान्तमानसः ।
इक्ष्वाकुम्य सहसा प्रणम्य गोधनं प्रति ॥")

गोधनः पुं (धन शब्दे भावे अप् धनः शब्दः । गोरिवास्यैव धनः शब्दो यस्य ।) स्थूलाग्रबाणः । इति हारावली ॥ गुला इति भाषा ॥

गोधा, स्त्री, (गुध्यते परिवेष्ट्यते बाहुर्य्यया । गुध+"हलश्चेति ।" करणे घञ् ।) धनुर्गुणाघातवारणाय प्रकोष्ठबद्धा चर्म्मनिर्म्मितपट्टिका । तत्पर्य्यायः । तला २ ज्याघातवारणा ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ८४ ॥ तलम् ४ । इति तट्टीका ॥ (यथा महाभारते । ४ । १० । १ ।
"विविधमारयंश्चापि धनुः श्रेष्ठं महावने ।
गुहशरकधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥")
—विशेषः । गोसाप इति भाषा । सा तु स्थलजजलजभेदात् द्विविधा । तत्पर्य्यायः । निहाका २ गोधिका ३ । इत्यमरः । १ । १० । २२ ॥ दारुमुख्याह्वा ४ । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ५४ । १३ ।
"श्वेता गोधाङ्गुलैः पुरुषे त्वङ्गुलैः तत्र तत्रात्र ।
पीता सिता सम्भकता ततो जलं विनिर्द्दिशेद्
मितम् ॥"
पञ्चनखतया गोधाया मांसं भक्ष्यत्वेन ग्राह्यमित्यभिहितं मन्वादिभिर्धर्म्मशास्त्रप्रयोक्तृभि. । यथा, मनुः । ५ । १८ ।
"श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्म्मशशांस्तथा ।
भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्राश्चैकतोदतः ॥")
अस्या मांसगुणाः । वातश्वासकासनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाके मधुरत्वम् । कषायत्वम् । कटुरसत्वम् । पित्तनाशित्वम् । शुक्रबलकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
("गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका रसे ।
वातपित्तप्रशमनी बृंहणी बलवर्द्धनी ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

गोधापदिका, स्त्री, (गोधाया इव पादो मूलमस्याः । स्वाङ्गत्वात् ङीष् । ततः, "कुम्भपदीषु च ।" ५ । ४ । १३९ । इति पद्भावः । गोधापदी । ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) गोधापदीलता । इति शब्दरत्नावली ॥

गोधापदी, स्त्री, (गोधाया इव पादो मूलं यस्याः । स्वाङ्गत्वात् ङीष् । "कुम्भपदीषु च" ५ । ४ । १३९ । इति पद्भावः ।) लताविशेषः । गोयालिया इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सुवहा २ । इत्यमरः । २ । ४ । ११९ ॥ हंसपदी ३ गोधाङ्घ्री ४ त्रिफला ५ । इति भरतः ॥ त्रिपदी ६ मधुस्रवा ७ हंसपादी ८ । इति रत्नमाला ॥ हंसपादिका ९ हंसाङ्घ्रिः १० रक्तपादी ११ त्रिपदा १२ प्रसमङ्कलिका १३ विश्वग्रन्थिः १४ त्रिपादिका १५ त्रिपादी १६ कीटमारी १७ कर्णाटी १८ ताम्रपादी १९ विक्रान्ता २० नक्षादनी २१ पदाङ्गी २२ शीताङ्गी २३ सुतपादिका २४ सर्पारिणी २५ पदिका २६ प्रक्रादी २७ कीटपादिका २८ धार्त्तराष्ट्रपदी २९ गोधापदिका ३० । इति शब्दरत्नावली ॥ हिरण्या ३१ हंसवती ३२ । इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विषभूतश्वासापस्मारदोषनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । मुषली । तालमूली इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधास्कन्धः, पुं (गोधेव स्कन्धोऽस्य ।) विट्खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधि, पुं, (गावो नेत्रे धीयेते ऽस्मिन् । "कर्म्मण्यधिकरणे च ।" ३ । ३ । ९३ । इति किः ।) ललाटम् । इत्यमरः । २ । ६ । ९२ ॥ (गुधाति कुप्यतीति । गुध्+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा । ४ । ११८ । इति इन् ।) गोधिका । इति शब्दरत्नावली ॥

गोधिका, स्त्री, (गुधातीति । गुध्+ण्वुल् । टाप्, अत इत्वञ्च ।) गोधा । इत्यमरः । १ । १० । २२ ॥ गोसाप इति भाषा ॥

गोधिकात्मज . पु, (गोधिकाया आत्मजः ।) स्थलगोधिका । गोधाशिशुतुल्याकारकोटरस्थजन्तुविशेषः लोके इति ख्यात इति भरतः । इति पारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । गौधेरः २ गौधारः ३ गौधेयः ४ । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ (सर्पाद्गोधायामुत्पन्ने जन्तुविशेषे इति गोधिकापुत्रशब्दार्थे शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

गोधिनी, स्त्री, (गोधः क्रीडाभेदः सोऽस्त्यस्याः इति इनिः ङीप् च ।) चविका । सा तु इक्षुभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधुक्, [ह्] त्रि, (गां दोग्धीति । गो+दुह+"सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप्" इत्यादि ।" ३ । २ । ६१ । इति क्विप् ।) गोदोग्धा । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६४ । २६ ।
"उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतां
सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम् ॥")

गोधुमः, पु, (गुध+"गुधेरूमः ।" उणा । ५ । २ । इति ऊमः । निपातनात् ह्रस्वः ।) गोधूमः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गोधूमः, पुं, (गुध्यते वेष्ट्यते त्वगादिभिः । गुध+"गुधेरूमः ।" उणा । ५ । २ । इति ऊमः ।) नागरङ्गः । ओषधीविशेषः । व्रीहिभेदः । इति मेदिनी ॥ मे । ४३ । गम गोम् इति च भाषा ॥ शेषस्य पर्य्यायः । बहुदुग्धः २ अपूपः ३ म्लेच्छभोजनः ४ यवनः ५ निस्तुषक्षीरः ६ रसालः ७ सुमनाः ८ । (यथा, मनुः । ५ । २५ ।
"यवगोधूमजं सर्व्वं पयसश्चैव विक्रियाः ॥")
अस्य गुणाः । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । वातपित्तदाहनाशित्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्मप्रदबलरुचिवीर्य्यकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ बृंहणत्वम् । जीवनहितत्वम् । शीतत्वम् । भग्नसन्धानस्थैर्य्यकारित्वम् । सारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (अथ गोधूमस्य नामानि लक्षणं गुणाश्च ।
"गोधूमः सुमनोऽपि स्यात् त्रिविधः स च
कीर्त्तितः ।
महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात् समागतः ॥
मधूली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा ।
निःशूको दीर्घगोधूमः क्वचिन्नन्दीमुखाभिधः ॥
गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः ।
कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत् सरः ॥
जीवनो बृंहणो वर्ण्यो व्रण्यो रुच्यः स्थिरत्वकृत् ।
कफप्रदो नवीनो न तु पुराणः ।
पुराणयवगोधूमः क्षौद्रजाङ्गलशूल्यभागिनि ।
वाग्भटेन वमनं गृहीतत्वात् ।
मधूली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः ।
शुक्रला बृंहणी पथ्या तद्वन्नन्दीमुखः स्मृतः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

धूमचूर्णं, क्ली, (गोधूमस्य चूर्णम् ।) चूर्णीकृत-गोधूमः । मयदा इति भाषा ॥ यथा,—
"शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्पुष्टाञ्च रोटिकाम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

गोधूमसम्भवं, क्ली, (सम्भवत्यस्मादिति सम्भव उत्पत्तिस्थानम् । गोधूमः सम्भवोऽस्य ।) सौवीरम् । काञ्जिकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधूमसारः, पुं, गोधूमस्य सारभागः । पालो इति भाषा ॥ तत्करणविधिर्यथा । "निस्तुष-गोधूमं उदूखले कण्डयित्वा सन्ध्याकाले म्टत्तिका दिपात्रे जले मग्नं कारयित्वा परदिने प्रभाते उपरिस्थजलं क्रमेण दूरीकृत्य नीचस्थसारं रौद्रे शुष्कं कृत्वा पात्रान्तरे स्थापयेत् ।" इति पाक-राजेश्वरः ॥

गोधूमी, स्त्री, (गां धूमयतीति । धूमि + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) गोलोमिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोलोमिकाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

गोधूलिः, स्त्री, (गवां खुरोत्थिता धूलिर्यत्र-काले ।) कालविशेषः । गोधूलिकालस्तु त्रिविधः । यथा, ग्रीष्मे अर्द्धास्तरविकालः । हेमन्तशिशि-रयोर्म्टदुतापाप्तपिण्डीकृतरविकालः । वर्षाशरद्-वसन्तेष्वस्तगतरविकालः । यथा,—
"गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति मुनयो नारीविवाहा-दिके
हेमन्ते शिशिरे प्रयाति म्टदुतां पिण्डीकृते भास्करे ।
ग्रीष्मेऽर्द्धास्तमिते वसन्तसमये भानौ गतेऽदृश्यतां सूर्य्ये चास्तमुपागते च नियतं वर्षाशरत्-कालयोः ॥"
इति दीपिका ॥

गोधेनुः, स्त्री, (गौरेव धेनुः ।) दुग्धवती गवी । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

गोधेरः, पुं, (गोधति धातूनामनेकार्थत्वात् रक्षतीति । गुध + बाहुलकादेरक् ।) गोधा । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गोनन्दी, स्त्री, (गवि जले नन्दतीति । नन्द + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) सारसपक्षिणी । इति हारावली ॥

गोनर्द्दं, क्ली,(गवि पृथिव्यां नर्द्दते स्वनाम्ना आख्यायते इत्यर्थः । नर्द्द + अप् ।) मुस्तकम् । इति मेदिनी । दे । २८ ॥

गोनर्द्दः, पुं, (गवि जले नर्द्दति कूजतीति । गो + नर्द्द + "नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ।"३ । १ । १३४ । इति पचादित्वादच् ।) सारसपक्षी । इति मेदिनी । दे । २८॥ (गोभिर्वाग्भिर्नर्द्दतीति । अच् ।) देशविशेषः । यथा, वृहत्-संहितायाम् । १४ । १२ ।
"कङ्कटटङ्कणवनवासि-
शिविकफणिकारकोङ्कणाभीराः ।
आकरवेणावन्तक-
दशपुरगोनर्द्दकेरलकाः ॥"

गोनर्द्दस्य देशस्य राजा । "तद्राजेऽपि ।" २ । ४ । ६२ । इत्यण् । गोनर्द्दराजः । यथा, राज-तरङ्गिण्याम् । १ । ५७ ।
"काश्मीरेन्द्रः स गोनर्द्दो वेल्लद्गङ्गादकूलया ।
दिशा कैलासहासिन्या प्रतापी पर्य्युपास्यत ॥")

गोनर्द्दीयः, पुं, (गोनर्द्दे देशे भवः । गोनर्द्द + "एङ् प्राचां देशे ।" १ । १ । ७५ । इति वृद्धसंज्ञत्वात् छः ।) पतञ्जलिमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१५ ॥ (अस्य गोनर्द्ददेशोद्भूतत्वात् तथात्वम् । तद्देशभवे, त्रि ॥)

गोनसः, पुं, (गोरिव नासिका यस्य । "अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ।" ५ । ४ । ११८ । इति अच् नसादेशश्च ।) सर्पविशेषः । वोड़ा इति ख्यात इत्यन्ये । इति भरतः ॥ तत्-पर्य्यायः । तिलित्सः २ । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥ गोनासः ३ घोनसः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ मण्डली-वोड्रः ५ । इति विक्रमादित्यः ॥ वोड्रः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थाध्याये ।
"मिलिन्दको गोनसो वृद्धगोनसः पनसी ॥")
वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनाथः, पुं, (गवां नाथः ।) अनड्वान् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनासं, क्ली, (गोर्नासा इव आकृतिर्यस्य । गोनसाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनासः, पुं, (गोर्नासा इव नासा यस्य ।) गोनस-सर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७२ ॥

गोनिष्यन्दः, पुं, (गोर्निष्यन्दते क्षरतीति । नि + स्यन्द + पचाद्यच् । यद्वा गवां निष्यन्दः ।"कृद्-विहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते ।" इति न्यायात् ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपः, पुं, (गोर्जलात् कफपित्तादिदूषितरसात् पाति रक्षतीति । गो + पा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) बोलः । (गां गोजातिं पाति रक्षतीति । गो + पा + कः ।) जातिविशेषः । गोयाला इति भाषा ॥ तत्-पर्य्यायः । गोसंख्यः २ गोधुक् ३ आभीरः ४ वल्लवः ५ गोपालः ६ । इत्यमरः । २ । ९ ।५७॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"मणिबन्ध्यां तन्त्रवायात् गोपजातेश्च सम्भवः ।"
इति पराशरपद्धतिः ॥
(यथा, मनुः । ८ । २६० ।
"व्याधाञ्छाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूल-खानकान् ।
व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः ॥")
गोष्ठाध्यक्षः । (गां पृथिवीं पाति रक्षतीति । पा + कः ।) पृथ्वीपतिः । बहुग्रामस्याधिकृतः । इति मेदिनी । पे । ५ ॥ (गाः पाति रक्षतीति पा + कः । गोरक्षकः । यथा, मनुः । ८ । २३१ ।
"गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् ।
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पाले भृते भृतिः ॥"
गन्धर्व्वविशेषः । यथा, रामायणे । २ । ९१ । ४६ ।
"नारदस्तुम्बुरुर्गोपः प्रभया सूर्य्यवर्चसः ।
एते गन्धर्व्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः ॥")

गोपः, त्रि, (गोपायति रक्षतीति । गुपू ञ रक्षणे गुप + आय + "आयादय आर्द्धधातुके वा ।" ३ । १ । ३१ । इति अच् ।) रक्षकः । उप-कारकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्-वेदे । १० । ६१ । १० । "द्विबर्हसो य उप गोप-मागुरदक्षिणासो अच्युता दुदुक्षन् ॥")

गोपकः, पुं, (गोप + स्वार्थे कन् ।) बोलः । बहु-ग्रामाधिपतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपकन्या, स्त्री, (इन्द्रियाद्युपलक्षितशरीररक्षकस्य गोपस्य वेदस्य कन्येव हितकारित्वात् ।) शारिवौ-षधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोपस्य कन्या ।) आभीरसुता ॥ (यथा,—
"युवतीर्गोपकन्याश्च रात्रौ संकाल्य कालवित् ।
कैशोरकं मानयन् वै सह ताभिर्मुमोद ह ॥"
इति हरिवंशे । ७६ । १८ ॥)

गोपघोण्टा, स्त्री, (गोपप्रिया घोण्टा वदरीविशेषः । हस्तिकोलिः । इति रत्नमाला ॥ वदरीसदृश-सूक्ष्मफलवृक्षः । शेयाकुल इति भाषा ॥ यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
("वदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् ।
अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते ॥")
विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपतिः, पुं, (गोर्वृषभस्य पतिः । यद्वा गवां पशूनां जीवानां पतिः ।) शिवः । (यथा, महा-भारते । १३ । १७ । १३ ।
"गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्म्मवसनो हरिः ॥"
गां पृथ्वीं जगदित्यर्थः पाति पालयतीति । गो + पा + डतिः ।) विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६६ ।
"उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ॥"
गोपेन्द्रनन्दनकृष्णः । यथा, हरिवंशे । ७६ । ४ ।
"अमानुषाणि कर्म्माणि पश्यामस्तव गोपते ! ॥"
असुरभेदः । यथा, महाभारते । ३ । १२ । ३५ ।
"गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहतावुभौ ॥"
गवां रश्मीनां पतिः ।) सूर्य्यः । (यथा, भागवते । १ । १२ । १० ।
"परिभ्रमन्तमुल्काभां भ्रामयन्तं गदां मुहुः ।
अस्त्रतेजः स्वगदया नीहारमिव गोपतिः ॥"
गोः पृथिव्याः पतिः ।) राजा । (गवां सौर-भेयाणां पतिः ।) वृषः । इति मेदिनी ॥ ते । १०७ ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । ६८ । ११५ ।
"शार्द्दूलहंससमदद्विपगोपतीनां
तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूपाः ।
येषाञ्च शब्दरहितं स्तिमितं च यातं
तेऽपीश्वरा द्रुतपरिप्लुतगा दरिद्राः ॥")
ऋषभनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपदलः, पुं, (गोपदं गोचरणन्यासयोग्यं स्थानं लाति गृह्णातीति । गोपद + ला + कः ।) गुवाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

देशः । यथा रामायणे । २ । ८५ । ५ ।
'अब्रवीत् प्राञ्जलिर्भूत्वा गुहो गहनगोचरः ।'
'गहनं वनं गोचरो देशो यस्य सः ।" इति तट्टीकाकृद्रामानुजः ॥) जन्मराश्यवधिग्रहाक्रान्तराशीनां संज्ञा । यथा —
'गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहारिष्टसूचकाः ।
पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः ॥'
अपि च ।
'अष्टवर्गशुभे श्रीमान् कर्म्म कुर्य्यात्तु गोचरे ।
गोचरस्थैस्तदप्राप्तौ तदप्राप्तौ तु वेधगे ॥"
गोचरशुद्धिर्यथा,—
कतृपञ्चभौममन्दगतयः षडङ्किसंस्थाः शुभा
श्चन्द्रार्काविपि ते च सौ च दशमौ चन्द्रः पुनः सप्तमः।
जीवः सप्तनवद्विपञ्चमगतो दुर्म्मेषु सौमात्मजः
शुक्रः षड्दशसप्तवर्ज्जमितरे सर्व्वेष्वपि प्राप्ते शुभाः।"
इति दीपिका ॥
(अथ ग्रहाणां गोचरगतफलम् । यथा, —
बुधस्य गोचरफलम् ।
स्थानं जन्मनि नाशयेद्दिनकरः कुर्य्याद्द्वितीये
भयम् ।
दुश्चिक्ये श्रियमातनोति हिबुके मानञ्च
यच्छति ।
दैन्यं पञ्चमगः करोति रिपुहा षष्ठेऽर्थहा सप्तमे।
पीड़ामष्टमगः करोति नितरां कान्तिञ्च
धर्म्मगः ॥
कर्म्मसिद्धिजनकस्तु कर्म्मगो
वित्तवृद्धिकरदश्चायसंस्थितः ।
व्ययनाशजनितां महापदं
यच्छति व्ययगतो दिवाकरः ॥'
चन्द्रस्य गोचरफलम् ।
'जन्मन्यर्थं दिशति हिमगुर्व्वित्तनाशं द्वितीये
दद्यादृद्धिं सहजभवने नेत्ररोगं चतुर्थे ।
कार्य्यभ्रंशं तनयसदनगो वित्तलाभञ्च षष्ठे
द्यूने दद्यं युवतिसहितं व्ययसंस्थोऽथ मृत्युम् ॥
नृपभयं कुरुते नवमं शशी
दशमधामगतस्तु महत् सुखम्
विविधमायगतः कुरुते धनं
व्ययगतस्तु करोत्यधनं व्ययम् ॥"
मङ्गलस्य गोचरफलम्
"प्रथमसद्मगः चौर्य्यादिकं करोत्यरिजं भयं
चपयति धनं वित्तस्थाने तृतीयगतोऽर्थदः ।
अरिभयकरः पातालेऽसून् क्षिणोति च पञ्चमं
रिपुगृहगतो धत्ते वित्तं शुचं मदनस्थितः ॥
जनयति मृत्युस्थः शत्रुबाधां धराजो
दिशति च नवमस्थो काव्यमोहामलीवं ।
शुभमपि दशमस्थो लाभगो भूरिलाभं
व्ययभवनगतोऽसौ व्याधिनाशं नाशान् ॥'
बुधस्य गोचरफलम् ।
"बुधः प्रथमधामगो दिशति बन्धमर्थं धनं
दधद्रिपुभयान्वितः सहजगश्चतुर्थेऽर्थदः ।
अनिष्टितकरो भवेत्तनयगोऽरिगः स्थानदः
करोति मदनस्थितो बहुविधां शरीरापदम्॥
अष्टमे प्रतिसुते धनलब्धिं
धर्म्मगोऽसिमहतीं तनुपीड़ाम् ।
कर्म्मगः शुभमथायगतोऽर्थं
द्वादशे भवति वित्तविनाशं ॥"
गुरोर्गोचरफलम् ।
"भयं जन्मन्यार्य्यो जनयति धनस्थोऽर्थमतुलं
तृतीयेऽङ्गक्लेशं दिशति च चतुर्थेऽर्थविलयम्।
शुभं पुत्त्रस्थानेऽशुभमपि च कुर्य्याद्रिपुगृहे
गुरुर्द्यूने पूजां धननिचयनाशञ्च निधने ॥
धर्म्मगतो धनवृद्धिकरः स्यात्
प्रीतिकरो दशमेऽमरपूज्यः ।
स्थानधनानि ददाति स चाये
द्वादशगस्तनुमानसपीड़ाम् ॥"
शुक्रस्य गोचरफलम् ।
'जन्मन्यतिभयकरो भृगुजोऽर्थदोऽर्थे
दुश्चिक्यगः शुभकरो धनदश्चतुर्थे ।
स्थानं सुतं तनयगोऽरिगतोऽरिवृद्धिं
शोकप्रदो मदनगो निधनेऽर्थदाता ॥
जनयति विविधाम्बराणि धर्म्मे
न शुभकरो दशमस्थितस्तु शुक्रः ।
धननिचयकरस्तु लाभसंस्थो
व्ययभवनेऽपि धनागमं करोति ॥'
शनेर्गोचरफलम् ।
"वित्तभ्रंशं सदार्त्तं दिनकरतनयो जन्मराशौ प्रपन्नः
श्चित्तक्लेशं द्वितीये रिपुजनजनितं वित्तलाभं
तृतीये ।
पाताले शत्रुवृद्धिं सुतभवनगतः पुत्त्रभृत्यादि
नाशं
षष्ठस्थानेऽर्थलाभं जनयति मदने दोषसङ्घा
समाप्तिं ॥
शरीरपीड़ां निधनेऽथ धर्म्मे
धनक्षयं कर्म्मणि दौर्म्मनस्यम् ।
उपान्त्यगो वित्तमनन्तमन्त्ये
शनिर्ददातीत्यवदन् मुनीन्द्राः ॥"
राहोर्गोचरफलम् ।
"जन्मान्त्यपञ्चवसुरन्ध्रनवद्विसंज्ञे
राशौ स्थिते यदि भवेदसुरः कदापि ।
अर्थक्षयं रिपुभयं बहुकार्य्यहानिं
रोगप्रवासमरणाग्निभयं करोति ॥"
केतोर्गोचरफलम् ।
'एकादशत्रिदशषष्ठगते नराणां
सम्मानभोगनृपमानसुखार्थदाता ।
आज्ञाकरांश्च पुरुषान् प्रमदाश्च नित्यं
सौख्योदयं दिशति पुण्यचयञ्च केतुः ॥"
अन्यतसर्व्वं ग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गोचर्म्म [न्] क्ली (गोश्चर्म्म ।) गवां त्वक् ।
कर्म्मविशेषे तद्ग्रहणविधिर्यथा —
'मेषाजमस्तु वस्त्रार्थमाहृतो व्याघ्रचर्म्म च ।
शाम्भो मृगाजिनं शस्तं मोक्षार्थं व्याघ्रचर्म्म च ॥
गोचर्म्मस्नाने दधि सम्भवे वाजिचर्म्म च ॥'
इति समयाचारतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥
परिमाणविशेषः । यथा —
"यत् किञ्चित् कुरुते पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
अपि गोचर्म्ममात्रेण भूमिदानेन शुध्यति ॥"
गोचर्म्मलक्षणञ्च बृहस्पतिना दर्शितम् । यथा —
'सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डैर्निवर्त्तनम् ।
दश तान्येव गोचर्म्म दत्त्वा स्वर्गे महीयते ॥"
इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः ॥

गोच्छाल:, पुं (गां भूमिं छादयतीति । छद+णिच्+अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कुलाहलवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ कोकशिमा इति भाषा ॥

गोजल, क्ली (गवि जातं जलम् ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, गारुडे १८० अध्याये ।
"गोजलेनैव पूरेण कर्व्वघातो विनश्यति ॥')

गोजा स्त्री, (गवि पृथिव्यां जायते इति । गो+जन्+"जनसनखनक्रमगमो विट् ।" ३ । २ । ६७ । इति विट् । 'विड्वनोरिति ।" ६ । ४ । ४१ । इति आत्वञ्च ।) गोलोमिकावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोजागरिक, क्ली (गोषु इन्द्रियेषु जागरः अप्रमादोऽस्यास्य ठन् ।) मङ्गलम् । इति मेदिनी । के । २२० ॥

गोजागरिकः, पुं (गवि पृथिव्यां जागरिकः प्रहरीव । स्वस्थवत्कण्टकान्वितत्वादस्य तथात्वम् ।) कण्टकारिका । इति मेदिनी । के । २२० ॥

गोजापर्णी स्त्री, (गोजं दुग्धं तद्वत् आमर्द्दयति सुखपर्णी भवतीति । आ+पर्ण+अच् ।) गौरादित्वात् ङीष् ।) दुग्धफेनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोजिह्वा, स्त्री (गोर्जिह्वेव ।) क्षुपविशेषः । गोजियालता इति दारियाशाक इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । दार्व्विका २ । इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥ दर्व्विका ३ । इति भरतः ॥ दार्व्विमन्त्रिका ४ । इति रत्नमाला ॥ खरपत्री ५ पातालः ६ अधोमुखा ७ धनगुल्फिका ८ अधःपुष्पी ९ दर्व्वी १० गोजिह्विका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च भावप्रकाशे ।
'गोजिह्वा गोजिका गोभी दार्व्विका खरपर्णिनी ।
गोजिह्वा वातला शीता ग्राहिणी कफपित्तनुत् ॥
हृद्या प्रमेहकासास्रव्रणज्वरहरी लघुः ।
कोमला तुवरी तिक्ता स्वादुपाकरसा स्मृता ॥'
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तसन्तापविषापहारित्वम् । व्रणशोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या व्यवहारो यत्र तद्यथा —
'सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपद्यपि ।
रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे विषाधिकारे ॥)
गवेधुका । इति रत्नमाला ॥ गड़गड़े इति भाषा ॥

गोजिह्विका स्त्री (गोर्जिह्वेव प्रतिकृतिः स्वार्थे कन् । अत इत्वञ्च ।) गोजिह्वा लता । इति शब्दरत्नावली ॥

गोड़:, पुं, (गोरण्ड इव। पृषोदरादित्वात् साधु:।) गोण्ड:। स तु नाभौ प्रवृद्धमांसगुड़क:। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरत:॥

गोडुम्ब:, पुं, (गां भुवं तुम्बति अर्द्दतीति। गो+तुम्ब+क:। पृषोदरादित्वात् साधु:।) शीर्ण-वृन्त:। इति मेदिनी। बे। १२॥ तरमूज् इति ख्यात:॥

गोडुम्बा, स्त्री, (गोडुम्ब+स्त्रियां टाप्।) गवा-दनी। इति मेदिनी। बे। १२॥ गोमुक इति ख्याता गोमा इति राजगोमुक् इति च ख्याता इत्येके। इति भरत:॥ तत्पर्य्याय:। चित्रा २ गवाची ३। इत्यमर:। २। ४। १५६॥ गोडु-म्बिका ४। इति रत्नमाला॥

गोडुम्बिका, स्त्री, (गोडुम्ब+स्वार्थे कन्+स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च।) गोडुम्बा। इति रत्नमाला॥

गोणी, स्त्री, (शणादिगुणात् जात: गोण: निपा-तनादुकारस्य गुण:। गोणशब्दात् आवपने-ऽर्थे "जानपदकुण्डगोणेति।" ४। १। ४२। इति ङीष्।) धान्यादिवहनार्थाधारविशेष:। इति मुग्धबोधम्। गुण् इति भाषा॥ द्रोणी-परिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने चतुर्थाध्याये।

"विड़ालनकुलोष्ट्राणां चर्म्मगोण्यां स्वगस्य वा।
प्रवेशयेद्वा खभ्यक्तं श्वाल्वयोगोपनाहितम्॥"

"शूर्पाभ्याञ्च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा स्मृता।
खारी षष्टिशतपलम् ...
माषटङ्काक्षविल्वानि कुडव: प्रस्थमाढ़कम्।
राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणा:॥"

इति शार्ङ्गधरेण पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याय उक्तम्॥

"गोणी शूर्पद्वयं विद्यात् खारी भारान्तथैव च।
द्वात्रिंशतं विजानीयात् वाहं शूर्पाणि बुद्धिमान्॥"

इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥) छिन्नवस्त्रम्। तत्पर्य्याय:। शाणी २। इति हेम-चन्द्र:। ३। ३४३॥

गोण्ड:, पुं, (गो: अण्ड इव।) नाभौ वृद्धमांस-गुड़क:। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमर:। ३। ५। १८॥ गेंड् इति भाषा। पामरजाति:। वृद्धनाभियुक्ते त्रि। इति मेदिनी। डे। ११॥ अस्य रूपान्तरं गोड़: गौड़:। इत्यमरटीका॥

गोतम:, पुं, (गोभिर्ध्वस्तं तमो यस्य। पृषोदरादि-त्वात् साधु:। एतन्निरुक्तिर्यथा महाभारते। १३। ९३। ९५।

"गोदमोऽदमतोऽधूमोऽदमस्ते समदर्शनात्।
गोभिस्तमो मम ध्वस्तं जातमात्रस्य देहत:।
विद्धि मां गोतमं कृत्ये यातुधानि! निबोध माम्॥")

गौतममुनि:। स तु ब्रह्मपुत्त्र:। इति गया-माहात्म्ये वायुपुराणम्॥

गोतमान्वय:, पुं, (गोतमोऽन्वयो वंशप्रवर्त्तको यस्य।) शाक्यमुनि:। इति हेमचन्द्र:॥

गोतल्लज:, पुं, (प्रशस्तो गौ: "प्रशंसावचनैश्च।" २। १। ६६। इति कर्म्मधारय:।) उत्तमगौ:। गोषु मध्ये तल्लज: ...

गोत्रं, क्ली, गवते शब्दयति पूर्व्वपुरुषान् यत्। इति भरत:॥ (गु+"गुधृवीपतीति।" उणां। ४। १६६। इति त्र:।) तत्पर्य्याय:। सन्तति: २ जननम् ३ कुलम् ४ अभिजन: ५ अन्वय: ६ वंश: ७ अन्ववाय: ८ सन्तान: ९। इत्यमर:। २। ७। १॥ आख्या। (यथा, कुमारे। ४। ८।

"स्मरसि स्मरमेखलागुणै-
रुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम्॥")

सम्भावनीयबोध:। काननम्। क्षेत्रम्। वर्त्म। इति मेदिनी। रे। २९॥ छत्रम्। इति हेम-चन्द्र:॥ संघ:। वृद्धि:। इति शब्दचन्द्रिका॥ वित्तम्। इति विश्व:॥ * ॥ "वंशपरम्पराप्रसिद्धं आदिपुरुषं ब्राह्मणरूपम्।

क्षत्त्रियवैश्ययोरुपदिष्टातिदिष्टगोत्रं शूद्रस्याति-दिष्टातिदिष्टगोत्रम्।" इत्युद्वाहतत्त्वम्॥ क्षत्त्रिय-वैश्यशूद्राणामतिदिष्टातिदिष्टगोत्रप्रवरमतएवै-तेषां पुरोहितगोत्रप्रवरमित्यर्थ:। तथा चाग्नि-पुराणे वर्णसङ्करोपाख्याने।

"क्षत्त्रियवैश्यशूद्राणां गोत्रञ्च प्रवरादिकम्।
तथान्यवर्णसङ्कराणां येषां विप्राश्च याजका:॥"

गोत्राणि तु चतुर्व्विंशति: तथा च मनु:।

"शाण्डिल्य: काश्यपश्चैव वात्स्य: सावर्णकस्तथा।
भरद्वाजो गौतमश्च सौकालीनस्तथापर:॥
कल्किषश्चाग्निवेश्यश्च कृष्णात्रेयवशिष्ठकौ।
विश्वामित्र: कुशिकश्च कौशिकश्च तथापर:॥
घृतकौशिकमौद्गल्यौ आलम्यान: पराशर:।
सौपायनस्तथात्रिश्च वासुकी रोहितस्तथा॥
वैयाघ्रपद्यकश्चैव जामदग्न्यस्तथापर:।
चतुर्व्विंशतिर्वै गोत्रा कथिता: पूर्व्वपण्डितै:॥"

तथा च मनु:।

"जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रात्रिगौतमा:।
वशिष्ठकाश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिण:॥
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते॥"

एतदुपलक्षणमन्येषामपि दर्शनात्। तथा च।

"सौकालीनकमौद्गल्यौ पराशरबृहस्पती।
काण्वगो विष्णुकौशिक्यौ कात्यायनात्रेय-काण्वका:॥
कृष्णात्रेय: साङ्कृतिश्च कौण्डिल्यो गर्गसंज्ञक:।
आङ्गिरस इति ख्यात: अगस्त्यकाख्यसञ्ज्ञित:॥
अथर्नेमिर्निरुद्धाख्या: शाण्डिल्यो वात्स्य एव च।
सावर्ण्यालम्यानवैयाघ्रपद्यश्च घृतकौशिक:॥
शक्ति: काण्डायनश्चैव वासुकी गौतमस्तथा।
शुनक: सौपायनश्चैव मुनयो गोत्रकारिण:॥
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते॥"

सर्व्वे चत्वारिंशद्गोत्रा:। इति कुलदीपिका-घृतधनञ्जयकृतधर्म्मप्रदीप:॥ (मेघ:। इति निघण्टु:। १। १०। यथा, ऋग्वेदे। १।५१।३।

"त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरपोतात्रये शत-दुरेषु गातुवित्॥")

गोत्र:, पुं, (गां पृथिवीं त्रायते रक्षतीति। गो+त्रै ...

पर्व्वत:। इत्यमर:। २।३।१३॥ (यथा, भागवते। २। ६। ९।

"नाड्यो नदनदीनान्तु गोत्राणामस्थिसंहति:॥")

गोत्रज:, त्रि, (गोत्रे जायते इति। गोत्र+जन्+ड:।) गोत्रोत्पन्न:। स तु जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्त-समानोदकभावात् पश्चाद्भवति। इति शुद्धि-तत्त्वम्॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। २। १३८।

"पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा।
तत्सुतो गोत्रजो बन्धु: शिष्य: सब्रह्मचारिण:॥")

गोत्रभित्, [द्] पुं, (गोत्रं पर्व्वतं भिनत्तीति। "सत्सुद्विषेत्यादि।" ३। २। ६१। इति क्विप्। ततस्तुगागम:।) इन्द्र:। इत्यमर:। १। १। ४५॥ (यथा, ऋग्वेदे। ६। १७। २।

"यो गोत्रभिद्वज्रभृद्यो हरिष्ठा:
स इन्द्र चित्राँ अभितृन्धि वाजान्॥"

यथा च भट्टौ। १। ३।

"सहाग्रजं गोत्रभिदाध्यवात्सीत्॥")

गोत्रवृक्ष:, पुं, (गोत्रजात: पर्व्वतजातो वृक्ष:।) धन्वनवृक्ष:। इति भावप्रकाश:॥

"धन्वङ्गस्तु धनुर्वृक्षो गोत्रवृक्ष: सुतेजन:।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

गोत्रा, स्त्री, (गा: पशून् सर्व्वान् जीवानित्यर्थ: त्रायते इति। त्रै+क:। स्त्रियां टाप् च।) पृथिवी। (गवां समूह:। "इनित्रकठ्यचश्च। ४।२।५१। इति त्र:। टाप् च।) गोसमूह:। इति मेदिनी। रे। २९॥ (गायत्त्रीस्वरूपा महादेवी। यथा, देवीभागवते। १२।६।४१।

"गन्धर्व्वी गह्वरी गोत्रा गिरिशा गहना गमी॥")

गोद:, पुं, (गा इन्द्रियाणि दायति शोधयतीति। गो+दै+क:।) मस्तकस्नेह:। मस्तिष्कम्। इति हेमचन्द्र:॥ (गा: ददातीति। +दा+क:।) गोदातरि त्रि। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा, मनु:। ४। २३१।

"वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वद:।
अनडुह: श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य पिष्टपम्॥")

गोदन्तं, क्ली, (गोदन्त इव अवयवो विद्यते यस्य।) हरितालम्। इति राजनिर्घण्ट:॥ (हरिताल-शब्देऽस्य गुणादयो बोध्या:॥)

गोदा, स्त्री, (गां जलं स्वर्गं वा ददाति स्नानेनेति। गो+दा+क:। स्त्रियां टाप्।) गोदावरी नदी। इति हेमचन्द्र:। ४। १५०॥ (गायत्त्री-स्वरूपा महादेवी। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४३।

"गर्व्वापहारिणी गोदा गोकुलस्था गदाधरा॥"

गा: ददातीति। दा+क्विप्। गोदातरि त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १। ४। २।

"गोदा इद्रेवतो मद:।"

"गोदाश्चक्षुरिन्द्रियव्यवहारप्रद:।" इति दया-नन्दभाष्यम्॥)

गोदारणं, क्ली, (गौर्भूमिर्दार्य्यतेऽनेनेति। गो+दृ+णिच्+करणे ल्युट्।) लाङ्गलम्। इत्यमर:। ।४।५५६॥

गोदावरी स्त्री (गां जलं स्वर्गं वा ददातीति गोदा। तासु वरी श्रेष्ठा। वर+ङीष् संज्ञायाम्। यद्वा गां स्वर्गं ददाति। गो+दा+वनिप्+ङीप् रान्तादेशश्च।) नदीविशेषः। (अस्या उत्पत्तिकथा यथा ब्रह्मवैवर्त्ते। १०। १२६—१३०।

"गन्धर्व्वी लीलयाचार्य्या ब्राह्मणी रविनन्दन।
ददर्श कामुकः शान्तः पुष्पोद्याने च निर्ज्जने॥
तथा निवारितो यत्नात् कामेन बलवान् सुरः।
अतीवसुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्य्याधानं चकार सः॥
दत्त्वा तस्याञ्च गर्भं सा पुष्पोद्याने मनोहरे।
सद्यो बभूव पुत्रश्च तप्तकाञ्चनसन्निभः॥
सपुत्रा स्वामिनो गेहं जगाम व्रीडिता तदा।
स्वामिनं कथयामास यन्मार्गे दैवसङ्कटम्॥
विप्रो रोषेण तत्याज तञ्च पुत्रं स्वकामिनीम्।
सरिद्बभूव योगात् सा च गोदावरी स्मृता॥")
तत्पर्य्यायः। गोदा २। इति हेमचन्द्रः॥ गौतमसम्भवा ३ शाखाभिजाता ४ गौतमी ५।
यथा हितोपदेशे।
"अस्ति गोदावरीतीरे विशालः शाल्मलीतरुः।")
स्थानविशेषः पीठस्थानविशेषः। अत्र देवी त्रिसन्ध्या सततां विराजते। यथा देवीभागवते।७।३०।६८।
"गोदावर्य्यां त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया॥")
अस्या जलस्य गुणाः। पित्तासृक्त्वाग्निवायुपापकुष्ठादिदुष्टामयशोषध्वान्तनाशित्वम्। परम पथ्यत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गोदुग्धदा स्त्री (गवां दुग्धं ददाति आधिक्येन सम्पादयतीति। गो+दा+क। तद्भक्षणेन गवां दुग्धवृद्धिर्जायते तथात्वम्।) चणिकाख्यतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गोदोहनी स्त्री (गावो दुह्यन्तेऽस्यामिति। गो+दुह+अधिकरणे ल्युट्।) गोदोहनपात्रम्। तत्पर्य्यायः। धारी २। इति जटाधरः॥

गोद्रव पुं (द्रवति स्रवतीति। द्रु+अच् द्रवः। गवां द्रवः।) गोमूत्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गोधन क्ली (गवां धनं समूहः।) गोसमूहः। इत्यमरः। २। ९। ५८॥ (यथा गोः रामायणे। २। ३२। ४२।

"स आत्मनो ह्रष्टो कर्षं बद्धा सम्भ्रान्तमानसः।
उत्क्रम्य दण्डं सहसा प्रतस्थे गोधनं प्रति॥")

गोधनः पुं (धनं शब्दे भावे अप् धनः शब्दः। गोरिवस्यैव धनः शब्दो यस्य।) स्थलायवाटः। इति हरिवंशः। तुश्चा इति भाषा।

गोधा स्त्री (गुध्यते परिवेष्ट्यते बाहुर्यया। गुध+"हलश्चेति।" करणे घञ्।) धनुर्गुणाघातवारणाय प्रकोष्ठबद्धा चर्म्मनिर्म्मितपट्टिका। तत्पर्य्यायः। तला २ ज्याघातवारणा ३। इत्यमरः। २। ८। ८४। तलम् ४। इति तट्टीका। (यथा महाभारते। ३। १७। ६।

"चित्रितपत्राण्यपि धनुः यत्र महावने।
तूणखड्गधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान्॥")
जन्तुविशेषः। गोसाप् इति भाषा। सा तु स्थलजजलजभेदात् द्विविधा। तत्पर्य्यायः। निहाका २ गोधिका ३। इत्यमरः। १। १०। २२॥ मांसपुच्छा ४। (यथा हरिवंशे हस्तलविमर्दिताया। ५४। १३।

"बभूव गोधाङ्गनरे पुरुषे दण्डधरा तत शाखा।
पीता सिता सविकृता ततो जल विनिर्द्दिष्टेन्मितम्॥")
पञ्चनखतया गोधाया मांसं भक्ष्यत्वेन शास्त्रमित्यभिहितं मन्वादिभिर्धर्म्मशास्त्रप्रयोक्तृभिः। यथा मनुः। ५। १८।

"श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्म्मशशांस्तथा।
भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः॥")
अस्या मांसगुणाः। वातश्वासकासनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः। पाके मधुरत्वम्। कषायत्वम्। कटुरसत्वम्। पित्तनाशित्वम्। रक्तशुक्रबलकारित्वम्। इति राजवल्लभः।
(गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका रसे।
वातपित्तप्रशमनी बृंहणी बलवर्द्धनी॥
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये॥)

गोधापदिका स्त्री (गोधाया इव पादो मूलं यस्याः। स्वाङ्गत्वात् ङीष्। ततः कुम्भपदीषु च। ५। ४। १३९। इति पद्भावः। गोधापदी। ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) गोधापदीलता। इति शब्दरत्नावली॥

गोधापदी स्त्री (गोधाया इव पादो मूलं यस्याः। स्वाङ्गत्वात् ङीष्। 'कुम्भपदीषु च' ५। ४। १३९। इति पद्भावः।) लताविशेषः। गोयालिया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुवहा २। इत्यमरः। २। ४। ११९। हंसपदी ३ गोधाङ्घ्री ४ त्रिफला ५। इति भरतः। त्रिपर्णी ६ मधुस्रवा ७ हंसपादी ८। इति रत्नमाला। हंसपादिका ९ हंसाङ्घ्रि १० रक्तपादी ११ त्रिपदा १२ घृतमण्डलिका १३ विश्वग्रन्थि १४ त्रिपादिका १५ त्रिपादी १६ कीटमारी १७ कर्णाटी १८ ताम्रपादी १९ विक्रान्ता २० प्रह्लादिनी २१ पन्नगी २२ शीताङ्गी २३ सुतपादिका २४ सञ्चारिणी २५ पदिका २६ प्रस्रादिनी २७ कीटपादिका २८ नागराट्पर्णी २९ गोधापदिका ३०। इति शब्दरत्नावली॥ हिंस्रा ३१ हंसवती ३२। इति जटाधरः॥ अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। विषभूतस्थानापस्मारदोषनाशित्वम्। रसायनत्वञ्च। सुवली। तालमूली इति ख्याता। इति राजनिर्घण्टः॥

गोधास्कन्ध पुं (गोधेव स्कन्धोऽस्य।) विट्खदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोधि पुं (गावो नेत्रे धीयेते अस्मिन्। "कर्म्मण्यधिकरणे च। ३। ३। ९३। इति किः।) ललाटम्। इत्यमरः। २। ६। ९२॥ (गुध्नाति कुप्यतीति। गुध+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा। ४। ११८। इति इन्।) गोधिका। इति शब्दरत्नावली।

गोधिका स्त्री (गुध्नातीति। गुध+ण्वुल्। टाप् अत इत्वञ्च।) गोधा। इत्यमरः। १। १०। २२॥ गोसाप इति भाषा॥

गोधिकात्मज पुं (गोधिकाया आत्मजः।) स्थलगोधिका। गोधाशिशुतुल्याकारकोटरस्थजन्तुविशेषः लोके इति ख्यातः इति भरतः। इति शारसुन्दरी। तत्पर्य्यायः। गौधेरः २। गौधारः ३ गौधेयः ४। इत्यमरः। २। ५। ६॥ (सर्पाद्गोधायामुत्पन्ने जन्तुविशेषे इति गोधिकापुत्रशब्दार्थे शब्दार्थचिन्तामणिः॥)

गोधिनी स्त्री (गोधः क्रीडाभेदः सोऽस्त्यस्या इति इनि ङीप् च।) चविका। सा तु ह्रस्वतोभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोधुक् [ह्] त्रि (गां दोग्धीति। गो+दुह+"सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजइत्यादि। ३। २। ६१। इति क्विप्।) गोदोग्धा। इति व्याकरणम्॥ (यथा ऋग्वेदे। १। १६४। २६।

"उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतां
सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम्॥")

गोधुमः पुं (गुध+"गुधेरूमः।" उणा। ५। २। इति ऊमः। निपातनात् ह्रस्वः।) गोधूमः। इति शब्दचन्द्रिका।

गोधूम पुं (गुध्यते वेष्ट्यते त्वगादिभिः। गुध+"गुधेरूमः।" उणा। ५। २। इति ऊमः।) नागरङ्गः। ओषधीविशेषः। व्रीहिभेदः। इति मेदिनी। मे। ४३। गम गोम् इति च भाषा। अस्य पर्य्यायः। बहुदुग्धः २ अपूपः ३ म्लेच्छभोजनः ४ यवनः ५ निस्तुषक्षीरः ६ रसालः ७ सुमनाः ८। (यथा मनुः। ५। २५।

"यवगोधूमजं सर्व्वं पयसश्चैव विक्रिया॥")
अस्य गुणाः। स्निग्धत्वम्। मधुरत्वम्। वातपित्तदाहनाशित्वम्। गुरुत्वम्। श्लेष्मदबलरुचिवीर्य्यकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ हृद्यत्वम्। जीवनहितत्वम्। शीतत्वम्। भग्नसन्धानस्थैर्य्यकारित्वम्। सारकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (अथ गोधूमस्य नामानि लक्षणं गुणाश्च।

"गोधूमः सुमनोऽपि स्यात् त्रिविधः स च कीर्त्तितः।
महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात् समागतः॥
महागोधूमः बड गोधूमा इति लोके।
मधूली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा।
निःशूको दीर्घगोधूमः क्वचिन्नन्दीमुखाभिधः॥
गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः।
कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत् सरः॥
जीवनो बृंहणो वर्ण्यो व्रण्यो रुच्यः स्थिरत्वकृत्।
कफप्रदो नवीनो न तु पुराणः।
पुराणयवगोधूमः क्षौद्रजाङ्गलशूलभागिति।
वाग्भटेन वसन्ते ग्रहीतत्वात्।
मधूली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः।
शुक्रला बृंहणी पथ्या तद्वन्नन्दीमुखः स्मृतः॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥

गोधूमचूर्णं, क्ली, (गोधूमस्य चूर्णम् ।) चूर्णीकृत-गोधूमः । मयदा इति भाषा ॥ यथा,—

"शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्पृष्ठाश्च रोटिकाम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

गोधूमसम्भवं, क्ली, (सम्भवत्यस्मादिति सम्भव उत्पत्तिस्थानम् । गोधूमः सम्भवोऽस्य ।) सौवीरम् । काञ्जिकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधूमसारः, पुं, गोधूमस्य सारभागः । पालो इति भाषा ॥ तत्करणविधिर्यथा । 'निस्तुषगोधूमं उदूखले कण्डयित्वा सन्ध्याकाले मृत्तिका-दिपात्रे जले मग्नं कारयित्वा परदिने प्रभाते उपरिस्थजलं क्रमेण दूरीकृत्य नीचस्थसारं रौद्रे शुष्कं कृत्वा पात्रान्तरे स्थापयेत् ।" इति पाक-राजेश्वरः ॥

गोधूमी, स्त्री, (गां धूमयतीति । धूमि + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) गोलोमिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोलोमिकाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

गोधूलिः, स्त्री, (गवां खुरोत्थिता धूलिर्यत्र-काले ।) कालविशेषः । गोधूलिकालस्तु त्रिविधः । यथा, ग्रीष्मे अर्द्धास्तरविकालः । हैमन्तशिशिरयोर्मृदुतापात्पिण्डीकृतरविकालः । वर्षाशरद्-वसन्तेष्वस्तगतरविकालः । यथा,—

"गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति मुनयो नारीविवाहा-दिके

हेमन्ते शिशिरे प्रयाति मृदुतां पिण्डीकृते भास्करे ।

ग्रीष्मेऽर्द्धास्तमिते वसन्तसमये भानौ गतेऽदृश्यतां सूर्य्ये चास्तमुपागते च नियतं वर्षाशरत्-कालयोः ॥"

इति दीपिका ॥

गोधेनुः, स्त्री, (गौरेव धेनुः ।) दुग्धवती गवी । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

गोधेरः, पुं, (गोधति धातूनामनेकार्थत्वात् रक्षतीति । गुध् + बाहुलकादेरक् ।) गोधा । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गोनन्दी, स्त्री, (गवि जले नन्दतीति । नन्द + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) सारसपक्षिणी । इति हारावली ॥

गोनर्द्दं, क्ली,(गवि पृथिव्यां नर्द्दते स्वनाम्ना ख्याप्यते इत्यर्थः । नर्द्द + अप् ।) मुस्तकम् । इति मेदिनी । दे । २८ ॥

गोनर्द्दः, पुं, (गवि जले नर्द्दति कूजतीति । गो + नर्द्द + "नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ।" ३ । १ । १३४ । इति पचादित्वादच् ।) सारस-पक्षी । इति मेदिनी । दे । २८ ॥ (गोभिर्वाग्भिर्नर्द्दतीति । अच् ।) देशविशेषः । यथा, बृहत्-संहितायाम् । १४ । १२ ।

"कङ्कटटङ्कणवनवासि-
शिविकफणिकारकोङ्कणाभीराः ।
आकरवेणावन्तक-
दशपुरगोनर्द्दकेरलकाः ॥"

गोनर्द्दस्य देशस्य राजा । "तद्राजेऽपि ।" २ । ४ । ६२ । इत्यण् । गोनर्द्दराजः । यथा, राज-तरङ्गिण्याम् । १ । ५७ ।

"काश्मीरेन्द्रः स गोनर्द्दो कैलासाह्लादकृल्लया ।
दिशा कैलासहासिन्या प्रतापी पर्य्युपास्यत ॥")

गोनर्द्दीयः, पुं, (गोनर्द्दे देशे भवः । गोनर्द्द + "एङ् प्राचां देशे ।" १ । १ । ७५ । इति वृद्धसंज्ञत्वात् छः ।) पतञ्जलिमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१५ ॥ (अस्य गोनर्द्देशोद्भूतत्वात् तथात्वम् । तद्देशभवे, त्रि ॥)

गोनसः, पुं, (गौरिव नासिका यस्य । "अच् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ।" ५ । ४ । ११८ । इति अच् नसादेशश्च ।) सर्पविशेषः । बोडा इति ख्यात इत्यन्ये । इति भरतः ॥ तत्-पर्य्यायः । तिलित्सः २ । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥ गोनासः ३ घोनसः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ मण्डली-बोडः ५ । इति विक्रमादित्यः ॥ बोडः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थाध्याये ।

"मिलिन्दको गोनसो वृद्धगोनसः पनसी ॥")

वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनाथः, पुं, (गवां नाथः ।) अनड्वान् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनासं, क्ली, (गोर्नासा इव आकृतिर्यस्य । गोनसाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनासः, पुं, (गोर्नासा इव नासा यस्य ।) गोनस-सर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७२ ॥

गोनिष्यन्दः, पुं, (गोर्निष्यन्दते क्षरतीति । नि + स्यन्द + पचाद्यच् । यद्वा गवां निष्यन्दः । "कृद्-विहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते ।" इति न्यायात् ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपः, पुं, (गोर्जलात् कफपित्तादिदूषितरसात् पाति रक्षतीति । गो + पा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) बोलः । (गां गोजातिं पाति रक्षतीति । गो + पा + कः ।) जातिविशेषः । गोयाला इति भाषा ॥ तत्-पर्य्यायः । गोसंख्यः २ गोधुक् ३ आभीरः ४ वल्लवः ५ गोपालः ६ । इत्यमरः । २ । ९ । ५७ ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"मणिबन्ध्यां तन्त्रवायात् गोपजातेश्च सम्भवः ।"

इति पराशरपद्धतिः ॥

(यथा, मनुः । ८ । २६० ।

"व्याधांश्छाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूल-खानकान् ।
व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः ॥")

गोष्ठाध्यक्षः । (गां पृथिवीं पाति रक्षतीति । पा + कः ।) पृथ्वीपतिः । बहुग्रामस्याधिकृतः । इति मेदिनी । पे । ५ ॥ (गाः पाति रक्षतीति पा + कः । गोरक्षकः । यथा, मनुः । ८ । २३१ ।

"गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् ।
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः ॥"

गन्धर्व्वविशेषः । यथा, रामायणे । २ । ९१ । ४६ ।

"नारदस्तुम्बुरुर्गोपः प्रभया सूर्य्यवर्च्चसः ।
एते गन्धर्व्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः ॥")

गोपः, त्रि, (गोपायति रक्षतीति । गुपू ञ् रक्षणे गुप + आय + "आयादय आर्द्धधातुके वा ।" ३ । १ । ३१ । इति अच् ।) रक्षकः । उप-कारकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्-वेदे । १० । ६१ । १० । "द्विबर्हसो य उप गोप-मागुरदक्षिणासो अच्युता दुदुक्षन् ॥")

गोपकः, पुं, (गोप + स्वार्थे कन् ।) बोलः । बहु-ग्रामाधिपतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपकन्या, स्त्री, (इन्द्रियाद्युपलक्षितशरीररक्षकस्य गोपस्य वेदस्य कन्येव हितकारित्वात् ।) शारिवौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोपस्य कन्या ।) आभीरसुता ॥ (यथा,—

"युवतीर्गोपकन्याश्च रात्रौ संकाल्य कालवित् ।
कैशोरकं मानयन् वै सह ताभिर्मुमोद ह ॥"

इति हरिवंशे । ७६ । १८ ॥)

गोपघोण्टा, स्त्री, (गोपप्रिया घोण्टा बदरीविशेषः । हस्तिकोलिः । इति रत्नमाला ॥ बदरीसदृश-सूक्ष्मफलवृक्षः । शेयाकुल इति भाषा ॥ यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

("बदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् ।
अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते ॥")

विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपतिः, पुं, (गोर्वृषभस्य पतिः । यद्वा गवां पशूनां जीवानां पतिः ।) शिवः । (यथा, महा-भारते । १३ । १७ । १३ ।

"गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्म्मवसनो हरिः ॥"

गां पृथ्वीं जगदित्यर्थः पाति पालयतीति । गो + पा + डतिः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६६ ।

"उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ॥"

गोपेन्द्रनन्दनकृष्णः । यथा, हरिवंशे । ७६ । ४ ।

"अमानुषाणि कर्म्माणि पश्यामस्तव गोपते ! ॥"

असुरभेदः । यथा, महाभारते । ३ । १२ । ३५ ।

"गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहतावुभौ ॥"

गवां रश्मीनां पतिः ।) सूर्य्यः । (यथा, भागवते । १ । १२ । १० ।

"परिभ्रमन्तमुल्काभां भ्रामयन्तं गदां मुहुः ।
अस्त्रतेजः स्वगदया नीहारमिव गोपतिः ॥"

गोः पृथिव्याः पतिः ।) राजा । (गवां सौर-भेयाणां पतिः ।) वृषः । इति मेदिनी ॥ ते । १०७ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६८ । ११५ ।

"शार्द्दूलहंससमदद्विपगोपतीनां
तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूपाः ।
येषाञ्च शब्दरहितं स्तिमितं च यातं
तेऽपीश्वरा द्रुतपरिप्लुतगा दरिद्राः ॥")

ऋषभनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपदलः, पुं, (गोपदं गोचरणन्यासयोग्यं स्थानं लाति गृह्णातीति । गोपद + ला + कः ।) गुवाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गोपनं क्ली (गुप + भावे ल्युट् ।) अवद्यम् । (यथा महानिर्व्वाणतन्त्रे । ३ । ७८
"गोपनाद्धीयते सत्यं न गुप्तिरनृतं विना ।
तस्मात् प्रकाशयेत् कुर्य्यात् कौलः कर्म्माणि [illegible]
सम् ॥ ")

कुत्सनम् । रक्षा । (यथा गीतगोविन्दे । ३ । ११ ।
"अधिक समाप्तसमरं प्रथितो भुवनेषु गोपन
[illegible] ॥ ")

व्याकुलत्वम् । दीप्तिः । इति कविकल्पद्रुमे गुप
धात्वर्थदर्शनात् । तमोपन्यम् । इति राज
निर्घण्टः । तेजपात इति भाषा ।

गोपनीय क्ली (गुप + अनीयर् ।) गोप्यम् ।
गोपितव्यम् । यथा —
"स्वर्गेऽपि दुर्लभा विद्या गोपनीया प्रयत्नतः ।"
इति भावप्रकाशः ।

गोपवधू स्त्री (गोपस्य वधूरिव प्रियत्वात् ।
गोपाद् वध्यते अनुरागेण इति वा । वध + बाहु
लकात् ऊः ।) सारिवा । इति भावप्रकाशः ।
गोपस्य पत्नी च । (यथा गीतगोविन्दे । १ । ४१ ।
"पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरागम् ।
गोपवधूरनुगायति काचिदुदञ्चितपञ्चम
रागम् ॥")

गोपभद्र क्ली (गोपे भद्रमिव ।) शालूकम् । इति
शब्दचन्द्रिका ।

गोपभद्रा स्त्री, (गोपानां भद्रं मङ्गलं यस्याः
यस्यां वा गोपाद्यारण्यकर्त्तृभिः पूज्यत्वा
दस्यास्तथात्वम् ।) काश्मरीवृक्षः । इति राज
निर्घण्टः ।

गोपभद्रिका स्त्री (गोपभद्रा संज्ञायां कन् । टापि
अत इत्वञ्च ।) गम्भारीवृक्षः । इति रत्नमाला ।

गोपरस पुं (गोप गन्धर्व्वविशेष । गोप इव रसो
ऽस्य । गोपः अन्यत्रागुप्तो रसो यस्मात् वा ।)
बोलः । इति शब्दरत्नावली ।

गोपवल्ली स्त्री (गां वाणीं रक्षतीति । गो + पा + क
टाप् । गोपा चासौ वल्ली चेति कर्म्मधारयः ।)
मूर्व्वा । सारिवा । इति राजनिर्घण्टः । (अस्याः
पर्य्याया यथा —
"गोपवल्ली नागजिह्वा च सुगन्धा भद्रवल्लिका ।
गोपीभद्रा तथा वल्ली नागवल्ली महासिवा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
अस्या च [illegible] २१ अध्याये ।
"[illegible]")
श्यामालता । इति शब्दरत्नावली ।

गोपा स्त्री (गां पाति रक्षतीति । पा + "आतो
ऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः । [illegible] टाप् ।)
श्यामालता । इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च ।
(गां पृथ्वीं रक्षतीति । पा + [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] । इति [illegible]
[illegible] गोपा गोपस्य
पत्नी । [illegible]
[illegible] ।)

गोपानसी स्त्री (गोपायति रक्षति गृहमिति । गुपू
रक्षणे + बाहुलकात् असच् पत्वम् गौरादित्वात् ङीष्
च ।) वलभी । गृहाच्छादनभागे दत्तवक्रकाष्ठम् ।
मुन्गी इति भाषा । इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ।
गृहचूडा वलभी तस्यामाधारार्थं वक्रीकृत्य यत्
काष्ठं दीयते सा वलभी चतुष्किकाच्छादनाय
तत्काष्ठाय वक्रीकृत्य यत् काष्ठं दीयते सा ।
इति मधु । पटलाधारवंशपञ्जरम् । इति भट्टः ।
कर्णिकाविच्छिन्नान्तर इत्यन्ये । वक्रीभूत पटल
काष्ठम् । इत्येके । इत्यमरटीकायां भरतः ।
(यथा माघे । ३ । ४९ ।
"गोपानसीषु क्षणमास्थितानां
आलम्बिभिश्चन्द्रकिणां कलापैः ।
हरिन्मणिश्यामतृणाभिरामै
र्गृहाणि नीध्रैरिव यत्र रेजुः ॥")

गोपायित त्रि (गुपू रक्षणे । गोपाय्यते स्म
इति । गोपाय + कर्म्मणि क्तः । "आयादय आर्द्धधातुके वा ।" ३ । १ । ३१ । इति आयाभावः ।)
रक्षितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०६ । (भावे क्त
रक्षणम् ।)

गोपाल पुं (गां पालयतीति । गो + पाल +
कर्म्मण्यण् । ३ । २ । १ । इत्यण् ।) गवां
पालकः । वृन्दावनस्थगोपालानां स्वरूपं यथा
"गोपाला मुनयः सर्व्वे वैकुण्ठानन्दरूपिणः ।"
इति पद्मपुराणे पातालखण्डे पार्व्वतीं प्रति श्रीशिव
वाक्यम् ॥ * ॥ (गां पृथ्वीं पालयतीति । गो
+ पाल + अण् ।) राजा । (गां पृथ्वीं धेनुं
वा पालयतीति ।) नन्दनन्दनः कृष्णः । इति
मेदिनी । ले । ८६ ॥ * ॥ श्रीगोपालस्य ध्यानं यथा
"अव्यान्मीलत्कलायद्युतिरलिकुलोल्लासिफुल्लप्रसून-
स्तोमोन्नद्धप्रवालप्रविलसदलकः सुन्दरो नन्दसूनुः ।
[illegible] करकमललसद्वेणुवाद्यप्रवीणः
सुन्दराङ्गः ।
[illegible] गोपीवदनविलसत्पद्ममध्ये
[illegible]
गोपालीभिः परीतो मधुमथनविनोदः
[illegible] ॥"
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
तस्य स्वरूपं यथा —
श्रीपार्व्वत्युवाच ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥"
श्रीमहादेव उवाच ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।

अपरे यदरितेऽसि प्रियसमेक समाहितम् ।
सद्भाव विक्रियाहीन सच्चिदानन्दविग्रहम् ।
सम्मायामोहितधियः सर्व्वकालेषु सर्व्वदा ।
कोऽपि येन पुमान् लोके मन्मुखं प्रेक्षते न हि ।
पश्चात् दर्शयिष्यामि स्व रूपं वेदगोपितम् ।
ततोऽपश्यमहं भूप । बालं कालाम्बुदप्रभम् ।
गोपकन्यावृतं गोपे हसन्तं गोपबालकैः ।
कदम्बमूलमासीनं पीतवाससमद्भुतम् ।
वनं वृन्दावनं नाम नवपल्लवमण्डितम् ।
कोकिलभ्रमरारावमनोभवमनोहरम् ।
नदीमपश्यं कालिन्दीमिन्दीवरदलप्रभाम् ।
गोवर्द्धनं तथापश्यं कृष्णरामकरोद्धृतम् ।
महेन्द्रदर्पनाशाय गोगोपालसुखावहम् ।
दृष्ट्वा विस्मितो ह्यभवं सर्व्वभूषणभूषितम् ।
गोपालमबलासङ्गमुदितं वेणुवादितम् ।
ततो मामाह भगवान् वृन्दावनचरः स्मयन् ।
यदिदं मे त्वया दृष्टं रूपं दिव्यं सनातनम् ।
निष्कलं निष्क्रियं शान्तं सच्चिदानन्दविग्रहम् ।
पूर्णं पद्मपलाशाक्षं नातः परतरं मम ।
इदमेव वदन्त्येते वेदाः कारणकारणम् ।
सत्यं व्यापि परानन्दं चिद्घनं शाश्वतं शिवम् ।
नित्यां मे मथुरां विद्धि वनं वृन्दावनं तथा
यमुनां गोपकन्याश्च तथा गोपालबालकान् ।
ममावतारो नित्योऽयमत्र मा संशयं कृथाः ।
ममेष्टा हि सदा राधा सर्व्वज्ञोऽहं परात्परः ।
मयि सर्व्वमिदं विश्वं भाति मायाविजृम्भितम् ।"
इति पद्मपुराणे पातालखण्डम् ॥ * ॥
द्वादशगोपालाश्चैतन्यशब्दे द्रष्टव्याः ।

गोपालक पुं (गां पृथ्वीं धेनुसमूहं वा
पालयति रक्षतीति । गो + पालि + ण्वुल् ।) शिवः ।
इति त्रिकाण्डशेषः । गोपश्च । यथा —
"नाना धनानामभिरक्षितारो
धातेव गोपालकगोप्य सा ।"
[illegible]
गोपालगुप्तान् गा च वै गोरक्षकः ॥ (गवां
रक्षो पालकः इत्यर्थः । पालि + ण्वुल् । यथा
महाभारते । ३ । २३८ । ६ ।
"[illegible]
[illegible] गोपालकैः धीमान् ग्रहांश्च पुत्रकम् ।"
[illegible] पुत्रोत्पन्नः । यथा
कथासरित्सागरे । ११ । ४३ ।
"[illegible] भुवि ।
[illegible] गोपालको नाम द्वितीयः पालकस्तथा ॥")

गोपालकर्कटी स्त्री (गोपालप्रिया कर्कटी कर्म्म
[illegible] ।) कर्कटीभेदः । गोमालई [illegible]
इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । [illegible]
गोरक्षकर्कटी । [illegible]
[illegible] । [illegible] । अस्या गुणाः ।
शीतत्वम् । मधुरत्वम् । [illegible]
[illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।

गोपालिका स्त्री (गोपालक + टाप् [illegible]
"[illegible]" ७ । ३ । ४४ । इत्यत्वम्

वार्त्ति इति न ङीष् अतस्टापि अत इत्वम् ।) गोपालपत्नी । इति मुग्धबोधम् ॥ कीटविशेषः । तत्पर्य्यायः । महाभीरुः २ । इति हेम-चन्द्रः । ४ । २७४ ॥

गोपाली, स्त्री, (गोपालानां प्रिया । गोपाल + अणौ ङीष् ।) गोपालकर्कटी । गोरक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोपालस्य पत्नी । गोपाल + स्त्रियां ङीष् । गोपपत्नी ॥ स्कन्दानुचरमातृ-विशेषः । यथा, महाभारते । ९ । ४६ । ७ ।

"वसुदामा च गोपाली दृहद्दम्बालिका तथा॥")

गोपाष्टमी, स्त्री, (गोपप्रिया अष्टमी । शाक-पार्थिवादिवत् समासः ।) कार्त्तिकशुक्लाष्टमी । यथा,—

"शुक्लाष्टमी कार्त्तिके तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः ।
तद्दिने वासुदेवोऽभूद्गोपः पूर्व्वन्तु वत्सपः ॥
तत्र कुर्य्यात् गवां पूजां गोग्रासं गोप्रदक्षिणम् ।
गवानुगमनं कार्य्यं सर्व्वान् कामानभीप्सता ॥"

इति कूर्म्मपुराणम् ॥

गोपिका, स्त्री, (गोप्येव स्वार्थे कन् ह्रस्वश्च ।) गोपी । यथा,—

"न खलु गोपिकानन्दनो भवा-
नखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् ।"

इति श्रीभागवते । १० । ३१ । ४ ।

(गोपायति रक्षति या । गुपू च रक्षणे + ण्वुल् । स्त्रियां टापि अत इत्वम् ।) रक्षित्री ॥

गोपिनी, स्त्री, (गोपायति रक्षतीति । गुप् + णिनिः ङीप् च ।) श्यामालता । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ (वीराचारि-पश्वाचारियोः पूज-नीयनायिकाविशेषः । यदुक्तं गुप्तसाधनतन्त्रे १ म पटले ।

"नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना ।
ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका ॥"

अस्याः निरुक्तिर्यथा, कुलार्णवतन्त्रे ।

"आत्मानं गोपयेत् या च सर्व्वदा पशुसङ्कटे ।
सर्व्ववर्गोद्भवा रम्या गोपिनी सा प्रकीर्त्तिता ॥")

गोपिलः, त्रि, (गोपायति रक्षतीति । गुपू रक्षणे + "मिथिलादयश्च ।" उणां । १ । ५८ । इति इलच् निपातनात् किदभावः ।) गोप्ता । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गोपी, स्त्री, (गोपस्य स्त्री । "पुंयोगादाख्या-याम् ।" ४ । १ । ४८ । इति ङीष्) गोपपत्नी । वृन्दावनस्थगोपीनां स्वरूपं यथा,—

"गोप्यस्तु श्रुतयो ज्ञेयाः स्वाधिजा गोपकन्यकाः ।
देवकन्याश्च राजेन्द्र ! न मानुष्यः कथञ्चन ॥"*॥

तत्र व्रजबाला यथा,—

पूर्णरसा रसमन्थरा रसालया रससुन्दरी रसपीयूषधामा रसतरङ्गिणी रसकल्लोलिनी रसवापिका अनङ्गमञ्जरी अनङ्गमानिनी मद-यन्ती रङ्गविह्वला ललिता ललितयौवना अनङ्ग-कुसुमा मदनमञ्जरी कलावती रतिकला कल-कण्ठी अचला रतोत्सुका रतिसर्व्वस्वा रति-चिन्तामणिः इत्याद्याः ॥ * ॥

श्रुतिगणा यथा,—

उद्गीता रसगीता कलगीता कलस्वरा कल-कण्ठिता विपञ्ची कलपदा बहुमता बहुकर्म्म-सुनिष्ठा बहुहरिः बहुशाखा विशाखा सुप्र-योगतमा विप्रयोगा बहुप्रयोगा बहुकला कला-वती क्रियावती इत्याद्याः ॥ * ॥

मुनिगणा यथा,—

उग्रतपाः सुतपाः प्रियव्रता सुरता सुरेखा सुपर्व्वा बहुप्रदा रत्नरेखा मणिग्रीवा अपर्णा सुपर्णा मत्ता सुलक्षणा सुदती गुणवती सौका-सिनी सुलोचना सुमनाः सुभद्रा सुशीला सुरभिः सुखदायिका इत्याद्याः ॥ * ॥

गोपबाला यथा,—

चन्द्रावली चन्द्रिका काञ्चनमाला रुक्ममाला-वती चन्द्रानना चन्द्ररेखा चान्द्रवाणी चन्द्रमाला-चन्द्रप्रभा चन्द्रकला सौवर्णमाला मणिमालिका वर्णप्रभा शुद्धकाञ्चनसन्निभा मालती यूथी वासन्ती नवमल्लिका मल्ली नवमल्ली शेफालिका सौगन्धिका कस्तूरी पद्मिनी कुमुद्वती रसाला सुरसा मधुमञ्जरी रम्भा उर्व्वशी सुरेखा स्वर्ण-रेखिका वसन्ततिलका इत्याद्याः । इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ अस्या विवरणं कृष्णशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ (गोपायति रक्षतीति । गुप् + अच् + गौरादित्वात् ङीष् ।) शारिवा । रक्षिका । इति विश्वः ॥ (रक्षित्री यथा, रघुः । ४ । २० ।

"इक्षुच्छायानिषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् ।
आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥")

प्रकृतिः । यथा, गोपायति सकलमिदं गोपायति परं पुमांसं गोपीप्रकृतिरिति क्रमदीपिका ॥

गोपीथं, क्ली, (गोपायति रक्षति भवबन्धना-दिति । यद्वा गाः पशून् पाति रक्षतीति । गुप् अथवा गो + पा + "निशीथगोपीथावगथाः ।" उणां । २ । ९ । इति थक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) तीर्थस्थानम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-मुणादिवृत्तिः ॥ (गावः पिबन्त्यस्मिन्निति व्युत्-पत्त्या जलाशयादि । इति चिन्तामणिः ॥)

गोपीथः, पुं, (गुप्यते रक्ष्यते इति । गुप् + "निशीथगोपीथावगथाः ।" उणां । २ । ९ । इति भावे थक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) रक्षणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १९ । १ ।

"प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्रहूयसे ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥"

"गोपीथाय पृथिवीन्द्रियादीनां रक्षणाय ॥"

इति दयानन्दभाष्यम् ॥ गां वाणीं पृथिवीं वा पातीति व्युत्पत्त्या । गो + पा + थक् । निपा-तनात् ईत्वम् । मस्थितः । राजा । इति कश्चित् ॥)

गोपुच्छः, पुं, (गोः पुच्छ इव आकृतिरस्य गोपुच्छाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) हारभेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२५ ॥ (वाद्यविशेषः । इति तट्टीका ॥) गोलाङ्गूलवानरः । यथा,—

"शार्दूलन्यग्रसंघुष्टं सिंहैर्भीमैरथावृतम् ।
महावानरगोपुच्छैः संसारैश्च निषेवितम् ॥"

इति रामायणे किष्किन्ध्याकाण्डम् ॥

गवां लाङ्गूलञ्च । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६५ । ३५ ।

"गोपुच्छस्थे वल्मीके गेऽथवा दर्शनं भुजङ्गस्य ॥")

गोपुटा, स्त्री, (गौर्वर्षं तद्वदतिकाठिन्यमिति भावः पुटं आच्छादनं यस्याः ।) स्थूलैला । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपुटिका, स्त्री, (गोः शिववृषभस्य पुटिकं आच्छा-दनयुक्तं गृहम् ।) शिववृषस्य मण्डपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गोपुरं, क्ली, (गोपायति नगरं रक्षतीति । गुप + बाहुलकात् उरच् । यद्वा गाः पिपर्त्तीति पृ पालनपूरणयोः + "मूलविभुजादिभ्य उपसंख्या-नम् ।" इति कः ।) नगरद्वारम् । सहरेर फटक् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पुरद्वारम् २ । इत्य-मरः । २ । ३ । १६ ॥ दुर्गपुरद्वारम् । इत्यन्ये ॥ द्वारमात्रम् । इति भरतः ॥ (यथा, महा-भारते । १ । २०७ । ३१ ।

"द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्द्वारैः सौधैश्च शोभितम् ।
गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः ॥" * ॥

गौर्जलं पुरमस्य यद्वा गवा जलेन पिपर्त्ति पूरयति चात्मानमिति । पृ + कः ।) कैवर्त्ती-मुस्तकम् । इति मेदिनी । रे । १५० ॥ (वैद्यक-शास्त्रप्रणेता ऋषिभेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने १ अध्याये । "अथ खलु भगवन्तममरवरमृषि-गणपरिवृतं आश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिमौपधेनववैतरणौरभ्रपौष्कलावत कर-वीर्य्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः ॥)

गोपुरकः, पुं, (गां भूमिं पिपर्त्तीति । पृ पूर्त्तौ + "मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ।" इति कः ॥ ततः संज्ञायां कन् ।) कुन्दुरुकः । इति राज-निर्घण्टः ॥

गोपुरीषं, क्ली, (गोः पुरीषम् विष्ठा ।) गोमयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपेन्द्रः, पुं, (गोपेषु गोकुलस्थगोपालेषु मध्ये इन्द्रः श्रेष्ठः । गोप इन्द्र इव वा । यद्वा गां वाचं पाति रक्षतीति गोपो वेदस्तत्र इन्दति सर्व्वै-श्वर्य्यवत्तया विराजते । इदि परमैश्वर्य्ये + "ऋज्रेन्द्रेति ।" उणां । २ । २८ । इति रन्प्रत्य-येन निपातनात् साधुः ।) विष्णुः इति हेम-चन्द्रः । २ । १३२ ॥ (श्रीकृष्णः । इति भागवतम् । गोपानामिन्द्र ईश्वरः । गोपपतिः । स तु नन्दः । यथा, महाभारते । ६ । २२ । २६ ।

"गोपेन्द्रस्यात्मजे ज्येष्ठे नन्दगोपकुलोद्भवे ॥")

गोपेशः, पुं, (गां पृथिवीं पान्ति रक्षन्तीति गोपा राजानस्तेषामीशः सर्व्वहिंसानिवारणादिति भावः । प्रभराज्योऽप्ययं विषयभोगं तुच्छीकृत्य सन्न्यासेन निर्व्वाणमलभत अतोऽस्य राजसु श्रेष्ठ-त्वमायातमिति तात्पर्य्यार्थः ।) शाक्यमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गोपानां गोकुलस्थ-

गोपालानामीश ।) नन्दघोष । यथा —
रामकृष्णावुभयतो गोपेश परित परे ।"
इति मुग्धबोधम् ॥

गोकण्टक ॥

गोप्ता [ऋ] त्रि (गोपायति रक्षतीति । गुपू च रक्षणे + "वुण्तृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति तृच् ।) रक्षक । यथा —
विप्राणामभयार्थमध्वरविधेर्गोप्ता गुरो-
राज्ञया ।"
इति राघवपाण्डवीये कविराज ॥
(तथा च मनु । ११ । ७८ ।
'ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्य प्राणान् परित्यजन् ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोर्ब्राह्मणस्य च ॥"
गोपायति सर्व्वाणि यद्वा आत्मान गोपायति स्वमायया संवृणोतीति व्युत्पत्त्या विष्णौ पु । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ७६ ।
गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रिय ॥"
स्त्री, गङ्गा । यथा काशीखण्डे । २९ । ५१ ।
गोमती गुह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी ॥')

गोप्य पु (गोप्यते रक्ष्यतेऽसौ इति । गुपू रक्षणे + 'ऋहलोर्ण्यत् ।" ३ । १ । १२४ । इति ण्यत् ।) दास । इत्यमरटीकाया भरत ॥ दासीपुत्त्र । रक्षणीये त्रि । इति मेदिनी । ये । २० ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ४१ । १५ ।
'सहदेवं समीपस्थ नित्यमेव समादिशत् ।
तेन गोप्यो हि नृपति सर्व्वावस्थो विशाम्पते ॥
गोप्यतेऽसाविति । गुपू च गोपने + कर्म्मणि यत् ।) गोपनीय । यथा —
'आयुर्वित्त गृहच्छिद्र मन्त्रमैथुनभेषजम् ।
अपमानन्तपो दान नव गोप्यानि यत्नत ॥'
इति पुराणम् ॥
गोपीसम्बन्धे । (नत्र गोपीशब्दात् प्रथमाविभक्तेर्बहुवचनप्रयोग ॥)

गोप्यक पु, (गोप्य एव स्वार्थे कन् ।) दास । इत्यमर । २ । १० । १७ ॥

गोप्याधि पु (गोप्या रक्षणीय आधिर्बन्धक ।) बन्धकविशेष । (यथा याज्ञवल्क्ये । २ । ६० ।
"गोप्याधिभोगे नो वृद्धि सोपकारेऽथ हापिते ॥)
'तथा च नारद ।
आधिक्रियते इत्याधि स विज्ञेयो द्विलक्षण ।
कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा ॥
स पुनर्द्विविध प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च ।
गोप्यो रक्षणीय । इति मिताक्षरा ॥

गोप्रकाण्ड क्ली (प्रशस्ता गाव । 'प्रशंसा वचनैश्च ।" २ । १ । ६६ । इति परनिपात । प्रकाण्डशब्दस्य नियतलिङ्गतया क्लीवत्वम् ।) श्रेष्ठा गौ । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

गोभण्डीर पु (गवि जले भण्डीर इवाचरति ।) जलकुक्कुभपक्षी । इति त्रिकाण्डशेष ॥

गोम, ह क क्षेपने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्त चुरा पर-सक सेट ।) अजुगोमत् । अयेन श्वान क्षेपी । इति दुर्गादास ॥

गोमक्षिका स्त्री (गामक्षिकटस्था गोप्रिया वा मक्षिका ।) दंश । इति शब्दरत्नावली ॥ डाश इति भाषा ॥

गोमतल्लिका स्त्री, (प्रशस्ता गौर्गौमतल्लिका । "प्रशंसावचनैश्च ।" २ । १ । ६६ । इति नित्य समासेन परनिपात ।) सुशीला गौ । इति हलायुध ॥

गोमती, स्त्री, (बहवो गावो जलानि सन्त्यस्या मिति । भूम्नि "तदस्यास्तीति ।" ५ । २ । ९४ । मतुप् । "उगितश्च ।" ४ । १ । ६ । इति ङीप् ।) स्वनामख्याता नदी । तत्पर्याय । वासिष्ठी २ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ९ । १७ ।
"गोमतीं धूतपापाञ्च चन्दनाञ्च महानदीम् ॥"
अस्यास्तीरे महादेवस्त्र्यम्बकमूर्त्या विराजते । यदुक्त महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे ।
'त्र्यम्बको गोमतीतीरे गोकर्णे च त्रिलोचन ॥'
गङ्गा । यथा काशीखण्डे । २९ । ५१ ।
"गोमती गुह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी ॥'
पीठस्थानस्था भगवती । सा तु गोमन्तपर्व्वते वर्त्तते । यथा देवीभागवते । ७ । ३० । ५७ ।
'गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी ॥"
वैदिकमन्त्रभेद । यथा —
'मद्यगन्धं गोघाती मासेकेन विशुध्यति ।
गोमतीञ्च जपेद्विप्रो गवां गोष्ठे च संवसन् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे शातातप ॥
(गतिविशिष्टायाम ॥)

गोमन्त पु पर्व्वतविशेष । इति जटाधर ॥ (अय हि सह्यपर्व्वतविवरस्थितो गिरि यदुक्त हरिवंशे । ९५ । ६३ ।
"ततश्च्युता गमिष्याम सह्यस्य विवरे गिरिम् ।
गोमन्त इति विख्यात नैकशृङ्गविभूषितम् ॥"
अत्र पर्व्वते भगवता गोमतीरूपेण विराजते । यदुक्त देवीभागवते । ७ । ३० । ५७ ।
'गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी ॥"
अय हि द्वितीयमेरुरिव महान् पर्व्वत । अस्य वर्णन यथा हरिवंशे । ९६ । ४—७७ ।
'ते चाध्वविधिना सर्व्वे तवो वै दिवसक्रमात् ।
गोमन्तमचल प्राप्ता मन्दर किन्नरा इव ॥
लताचारुविचित्रैश्च नानाद्रुमविभूषितम् ।
गन्धागुरुपिनद्धाङ्ग चित्र चित्रैर्मनोरमै ॥
द्विरेफगणसङ्कीर्ण शिलासङ्कटपादपम् ।
मत्तबर्हिणनिर्घोषैर्नादित मेघनादिभि ॥
गगनालयशिखर जलदाक्रान्तपादपम् ।
मत्त द्विपविषाणाग्रपरिघृष्टोपलाङ्कितम् ॥
कूजद्भिश्चापि जगणैर्मत्तैस्तात प्रतिनादितम् ।
दरीप्रपातान्तरैश्च शाद्वलपल्लवै ॥
नीलाश्मचयसङ्घातैर्व्यञ्जनैरिव धाम ।
धातुविस्तारविस्ताङ्ग सानुप्रस्थविभूषितम् ॥
कौश सुखगै कान्तैर्नाकमिव कामगम् ।
उच्छ्रित शुविशालाग्र सम्प्लावनुपरिसरम् ॥
सकाननदरीप्रस्थ मेघाभ्रगणभूषितम् ।
घनश्यामातकान्तैश्चैर्व्वनखण्डचन्दनै ॥
तमालैलावनयुत मरिचस्तुपसङ्कुलम् ।
पिप्पलीवल्लिकलिल चित्रभिङ्गुदपादपै ॥
हंसै सर्ज्जरसाभाष सन्तत प्रतिशोभितम् ।
प्रांशुशालवनैर्गुप्त बन्धुजीववनैर्युतम् ॥
सर्ज्जनिम्बार्ज्जुनवन पाटलीकुलसङ्कुलम् ।
हिन्तालैश्च तमालैश्च पुन्नागैश्चोपशोभितम्
जलेषु जलजैश्चैव स्थलेषु स्थलजैरपि ।
पङ्कजैर्मुमणश्चैव सर्व्वत प्रतिभूषितम् ॥
जम्ब्वाम्रपनसाद्यैश्च कन्दकन्दलभूषितम् ।
चम्पकाशोकबकुल बिल्वतिन्दुकशोभितम् ।
कुटजैर्नागपुष्पैश्च समन्तादुपशोभितम् ।
नागयूथसमाकीर्ण स्वगसङ्घातशोभितम् ॥
सिद्धचारणरक्षोभि सवितप्रस्तरान्तरम् ।
विद्याधरगणैर्नित्यमनुकीर्णशिलातलम् ।
सिंहशार्दूलसन्नादै सतत प्रतिनादितम् ।
सवित वारिधाराभिश्चन्द्रपादैश्च शोभितम् ।
स्तुत त्रिदशगन्धर्व्वैरप्सरोभिरलङ्कृतम् ।
वनस्पतीनां दिव्यानां पुष्पैरुच्चावचैर्वृतम् ।
प्रकृष्टमप्रहाराणामनभिज्ञ कदाचन ।
दावाग्निभयनिर्मुक्त महावाताभयोज्झितम् ।
प्रपातप्रभवाभिश्च सरिद्भिरुपशोभितम् ।
जलशैवलसङ्घातैरश्निवन्तमिव श्रिया ।
स्थलीभिर्व्यङ्गकुष्टाभि कान्ताभिरुपशोभितम् ।
पार्श्वैरुपलकल्माषैर्मेघैरिव विभूषितम् ॥
पादपोच्छ्रितसौम्याभि सपुष्पाभि समन्तत ।
मण्डित वनराजीभि प्रमदाभि पति यथा ॥
सुन्दरीभिर्दरीभिश्च कन्दरीभिस्तथैव च ।
तेषु तेष्ववकाशेषु सशब्दमिव शोभितम् ॥
आश्रमैर्दीप्तशिखर वानप्रस्थनिषेवितम् ।
जातरूपैर्मनोहरै कविभैरिव भूषितम् ।
मूलेन सुविशालेन शिरसाप्युच्छ्रितेन च ।
पृथिवीमन्तरीक्षञ्च गाहयन्तमिव स्थितम् ।
श्रीकृष्णो बलरामेण सह जरासन्धभयात् अत्र पर्व्वते पलायमान स्थित । ततो मन्त्रिभिर्बहु सख्यकराजभिरनिगर्व्वितो जरासन्ध कृष्णेन साह युद्धमुपागत्येम गोमन्तपर्व्वत दग्धु प्रवृत्त एतत्कथा हरिवंशे ९८ अध्याये विस्तरशो द्रष्टव्या ॥ *॥) गवां स्वामिसमूहश्च ॥ (तत्र गोमच्छब्दे प्रथमाविभक्तेर्बहुवचनप्रयोग ॥)

गोमय, क्ली पु (गो पुरीषम् । "गोश्च पुरीषे ।" ४ । ३ । १४५ । इति मयट् ।) गवां गूथम् । गोबर इति भाषा ॥ तत्पर्याय । गोविट् २ इत्यमर । २ । ९ । ५० ॥ जगलम् ३ गोहनम् ४ गोशकृत् ५ । इति रत्नमाला ॥ गोपुरीषम् ६ गोविष्ठा ७ गोमलम् ८ । इति राजनिर्घण्ट ॥
तस्य माहात्म्य यथा —
"शत वर्षसहस्राणां तपस्तप्त सुदुष्करम् ।
गोभि पूर्व्वावस्थाभिर्गच्छेम श्रेष्ठतामिति ॥
अस्मत्पुरीषस्नानेन जन पूयेत सर्व्वदा ।
शकृता च पवित्रार्थं कुर्व्वीरन् देवमानुषा ॥
ताभ्यो वर ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ते स्वय प्रभु ।
एव भवत्विति विभुर्लोकान् तारयतेति च ॥' *॥

तत्र लक्ष्म्या वासो यथा, लक्ष्मीं प्रति गवां वाक्यम् ।
"अवश्यं मानना कार्य्या तवास्माभिर्यशस्विनि ! ।
शकृन्मूत्रे निवस त्वं पुण्यमेतद्धि नः शुभे ! ॥"
श्रीरुवाच ।
"दिष्ट्या प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुग्रहात्मकः ।
एवं भवतु भद्रं वः पूजितास्मि सुखप्रदाः ॥"
इति महाभारते दानधर्म्मः ॥
(कृच्छ्रसान्तपने अस्य भक्षणविधिर्यथा, मनुः । ११ । २१२ ।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥"
"अत्यन्तजीर्णदेहाया वन्ध्यायाश्च विशेषतः ।
रोगार्त्तायाः प्रसूताया न गोर्गोमयमाहरेत् ॥"
इति चिन्तामणिधृतस्मृतिवचनम् ॥
गां सर्व्वतीर्थमयीं परिकल्प्य एतस्याः गोमयं यमुनानदीतया परिकल्पयन्ति वृद्धाः । यदुक्तम्,—
"गोमयं यमुना साक्षात् गोमूत्रं नर्म्मदा शुभा ।
गङ्गा क्षीरन्तु यासां वै किं पवित्रमतःपरम् ॥" ॥)
गवात्मके क्ली ॥

गोमयच्छत्रं, क्ली, (गोमयात् जातं छत्रं छत्राकारं शिलीन्ध्रमित्यर्थः ।) करकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कोँड़कछाता इति भाषा ॥

गोमयच्छत्रिका, स्त्री, (गोमये गोमयप्रचुरे स्थाने जाता छत्रिका शिलीन्ध्रमित्यर्थः ।) गोमयच्छत्रम् । तत्पर्य्यायः । दिलीरम् २ शिलीन्ध्रकम् ३ । इति हारावली ॥ उच्छिलीन्ध्रम् ४ । यथा, "उच्छिलीन्ध्रमिवार्भकाः ॥" इति श्रीभागवतम् ॥

गोमयप्रियं, क्ली, (गोमयं प्रियं उत्पत्तिकारणत्वेन यस्य ।) भूतृणम् । इति रत्नमाला ॥ गन्धखड़ इति भाषा ॥

गोमयोत्था, स्त्री, (गोमयादुत्तिष्ठतीति । उत्+स्था+"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । १ । १३६ । इति कः । ततः स्त्रियां टाप् ।) गोमयजातकीटविशेषः । तत्पर्य्यायः । गर्द्दभी २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७४ ॥

गोमयोद्भवः, पुं, (उद्भवत्यस्मादिति उद्भवः गोमय उद्भवः कारणं यस्य । यद्वा गोमयादुद्भव उत्पत्तिर्यस्य ।) आरग्वधः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सोनालु इति भाषा ॥

गोमांसं, क्ली, (गवां मांसम् ।) गवां पिशितम् । तद्भक्षणप्रायश्चित्तं यथा । "सुमन्तुः । गोमांसभक्षणे प्राजापत्यञ्चरेत् । इदमज्ञानतः सकृद्भक्षणविषयम् । यथाह पराशरः ।
अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे ।
शुद्ध्यै चान्द्रायणं कुर्य्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥
चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्य्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
अनडुत्सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥
इदं ज्ञानतोऽभ्यासे । शङ्खः ।
गामश्वं कुञ्जरोष्ट्रौ च सर्व्वं पञ्चनखं तथा ।

क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्य्यात् संवत्सरं व्रतम् ॥
एतच्चिरकालाभ्यासे । संवत्सरकृच्छ्रव्रते पञ्चदशधेनवः । पुनरुपनयनञ्च । यथा, विष्णुः । विड्वराहग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणे सर्व्वेष्वेव द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्य्यात् ।" इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (अस्य गुणा यथा,—
"गव्यं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे ।
शुष्ककासश्रमात्यग्निमांसक्षयहितञ्च यत् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
"श्वासकासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनम् ।
श्रमात्यग्निहितं गव्यं पवित्रमनिलापहम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥
अन्यत् गोशब्दे 'गौः स्वल्प' शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ हठयोगमतेनास्य पारिभाषिकोऽर्थो यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ४७—४८ ।
"गोमांसं भक्षयेन्नित्यं पिबेदमरवारुणीम् ।
कुलीनं तमहं मन्ये इतरे कुलघातकाः ॥
गोशब्देनोच्यते जिह्वा तत्प्रवेशो हि तालुनि ।
गोमांसभक्षणं तत्तु महापातकनाशनम् ॥")

गोमान्, [त्] त्रि, (बह्व्यो गावोऽस्यास्मिन् वा सन्तीति । "तदस्यास्तीति ।" ५।२।९४। मतुप् ।) बहूनां गवां स्वामी । तत्पर्य्यायः । गवीश्वरः २ गोमी ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ५८ ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । ६ । ६८ । ३ ।
"येनावपत् सविता क्षुरेण
सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् ।
तेन ब्रह्माणो वपते दमस्य
गोमानश्ववानयमस्तु प्रजावान् ॥")

गोमायुः, पुं, (गां विकृतां वाचं मिनोतीति । डुमि ञ+छवापित्युण् ।) शृगालः । इत्यमरः । २ । ५ । ५ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६७ । २३ ।
"ततो राज्ञो धृतराष्ट्रस्य गेहे
गोमायुरुच्चैर्व्याहरदग्निहोत्रे ॥"
अस्य ध्वनौ शुभाशुभफलं शृगालशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) गन्धर्व्वविशेषः । इति जटाधरः ॥ गोपित्ते सान्तक्लीबोऽयम् ॥

गोमी, [न्] त्रि, (गौरस्त्यस्य । "ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्निति ।" ५ । २ । ११४ । इति मिनिः ।) गोमान् । इत्यमरः । २।९।५८ ॥ (यथा, मनुः । ९ । ५० ।
"यद्वन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।
गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्षभम् ॥"
गौर्वीजमन्त्रवाक्यं अस्यास्तीति ।) उपासकः । इति मेदिनी । ने । ६० ॥

गोमी, [न्] पुं, (गौः कठोरध्वनिरस्त्यस्येति । "ज्योत्स्नातमिस्रेति ।" ५ । २ । ११४ । इति मिनिः ।) शृगालः । इति मेदिनी । ने । ६० ॥ बुद्धभिक्षुशिष्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गोमीनः, पुं, (गौरिव स्थूलो मीनः ।) मत्स्यविशेषः । यथा, मत्स्यसूक्ते ।
"शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि मांसभेदान् निबोध मे ।
न दद्यात् तिक्तकमठं मद्गुरुं शृङ्गिणमेव च ॥
गोमीनं चन्द्रशकुलं वड़ालं राघवन्तथा ॥"

गोमुखं, क्ली, (गोर्मुखमिव सुखप्रवेशद्वारमस्य ।) कुटिलागारम् । (गोर्मुखमिव आकृतिरस्य ।) वाद्यभाण्डम् । (एतदर्थे पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, गीतायाम् । १ ।
"ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त सशब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥"
तथा च महाभारते । ६ । ४६ । ५७ ।
"आडम्बरान् गोमुखांश्च डिण्डिमांश्च महास्वनान् ॥")
लेपनम् । इति मेदिनी । खे । ८ ॥ (यथा, माघे । ३ । ४८ ।
"शुकाङ्गनीलोपलनिर्म्मितानां
लिप्तेषु भासा गृहदेहलीनाम् ।
यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव
मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि ॥")
चौरक्रियमाणसुरङ्गाभेदः । सिंधविशेष इति भाषा ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (आसनविशेषः । तल्लक्षणं यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् ।१।२० ।
"सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत् ।
दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखं गोमुखाकृति ॥")
जपमालागोपनार्थं वस्त्रनिर्म्मितयन्त्रं यथा,—
"चतुर्विंशाङ्गुलमितं पट्टवस्त्रादिसम्भवम् ।
निर्म्माय्याष्टाङ्गुलिमुखं ग्रीवां तत् षड्दशाङ्गुलम् ॥
ज्ञेयं गोमुखयन्त्रञ्च सर्व्वतन्त्रेषु गोपितम् ।
तन्मुखे स्थापयेन्मालां ग्रीवामध्यगतः करः ॥
प्रजपेद्विधिना सुभ्रु वर्णमालाधिकं प्रिये ॥"
इति मुण्डमालातन्त्रम् ॥
अपि च मायातन्त्रे ।
"गोमुखादौ ततो मालां गोपयेन्मातृजारवत् ॥"

गोमुखः, पुं, (गोर्मुखमिव मुखं यस्य ।) नक्रः । यक्षविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥ (मातलिपुत्रः । यथा, महाभारते ।५।१००।८ ।
"वहुश्री मातले ! लभ्व तव पुत्रश्च गोमुखः ॥"
वत्सराजमन्त्रिपुत्रविशेषः । स पुनः वत्सराजसुतस्य मन्त्रिणामन्यतमः । यथा, कथासरित्सागरे । २३ । ५७ ।
"ततो नित्योदिताख्यस्य प्रतीहाराधिकारिणः ।
इत्यकापरसंज्ञस्य पुत्रोऽजायत गोमुखः ॥")

गोमुखी, स्त्री, (गोर्मुखमिव आकृतिरस्याः । स्त्रियां ङीष् ।) हिमालयाद्गङ्गापतने गोमुखाकारगुहा । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ राढ़देशस्थनदीविशेषः । गोमुड़ इति ख्याता ॥

गोमूत्रं, क्ली, (गोर्मूत्रम् ।) गोप्रस्रावः । चोना इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गोजलम् २ गोऽम्भः ३ गोनिष्यन्दः ४ गोद्रवः ५ । (कृच्छ्रसान्तपने गोमूत्रभक्षणविधिर्यथा, मनुः । ११ । २१२ ।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥")
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।

गोलिह पुं (गा लेढीव इति। लिह+क। गोभि लिह्यते इति घञर्थे क इति कश्चित्।) घण्टा पाटलिः। इति जटाधरः॥

गोलीढ पुं (गोभिर्लिह्यते स्म इति क्त।) घण्टापाटलिः। इत्यमरः। २। ४। ३६॥

गोलोक क्ली (गौर्ज्योतीरूपः ज्योतिर्मयः पुरुष इत्यर्थस्तस्य लोकः स्थानम्। अभिधानात् क्लीव त्वम्। यद्वा गोभिः किरणैः ब्रह्मज्ञान तेजोभिरित्यर्थः लोक्यते इति। लुक+घञ।) श्रीकृष्णस्य स्थानम्। यथा तन्त्रे।
वैकुण्ठस्य न्धभागे गोलोकः सर्वमोहनम्।
तत्रैव राधिका देवी द्विभुजो मुरलीधरः॥
यद्रूपं गोलकं धाम तद्रूपं नास्ति मामके।
ज्ञानेन चक्षुषा किं वा ध्यानयोगे न विद्यते॥
शुद्धतत्त्वमयं दिव्यं नानादेवैः सुशोभितम्
सर्वदेवैः गोलोकाख्यं श्रीविष्णोर्धाममन्दिरम्॥
श्रीविष्णोः सत्त्वरूपस्य यत्र स्थानं चित्तमोहनम्।
तस्य स्थानस्य माहात्म्यं किं मया कथ्यतेऽधुना॥
तत्रैव शतशः भाति द्विभुजो मुरलीधरः।
तदा सत्त्वमयो विष्णुर्भुवनं पाति निश्चितम्॥
वैष्णवस्य महामोक्षो यत्रैव परमेश्वरि।
इति स्थानस्य माहात्म्यं सङ्क्षेपेण मयोदितम्॥
विस्तारेण न शक्नोमि जन्मान्तरशतेन च।
गोलोकस्य बाह्ये तु वर्त्तते तोयमण्डलम्॥
प्रभावात् सुन्दरं तोयं यथा क्षीरोदसागरम्।
धूम्रस्य ज्योतिराकारं कोटिचन्द्रसमप्रभम्॥
वलयाकाररूपेण सुशुभ्रं तोयमण्डलम्।
गङ्गादिसरितः सर्व्वास्तत्रैव भान्ति सुन्दरि॥
इन्द्रादिदेवताः सर्वाः स्नायमाना निरन्तरम्।
गन्धर्व्वयक्षनागादिकूष्माण्डा भैरवास्तथा॥
नानासुखविलासेन सदा चैकाग्रचेतसः।
विष्णुगानं प्रकुर्व्वन्ति स्तुतिभक्तिपरायणाः॥
देवा गानं प्रकुर्व्वन्ति चतुर्व्वक्त्रेण वेधसा।
नानावाद्याश्च सङ्गीताः षट्त्रिंशद्रागिणी तथा॥
वेणुनादेन भासन्तो मूर्त्तिमन्तः सन्ति हि।
मालवेनैव रागेण सामगानं सदा प्रिये॥
मल्लारेण धनाश्री वसन्तेन तथा पुनः॥
हिन्दोलेन यजुःपाठं सदा कुर्व्वन्ति चेतसा॥
कर्णाटेनैव श्रीरागेण तथा शिव।
निर्दिष्टपाठमेतत्तु स्वर्निर्दिष्टमतः परम्॥
तत्रैव सन्ति ते रागाः सषष्ट्यापि च षोडश।
गुरावर्धूर्दीनानां सर्वकाले प्रजायते॥
तेन तालेन रागेण सदा गायन्ति वैष्णवाः।
तद्रागस्य विभागं हि कुर्व्वन्ति मुनयो जनाः॥
वसन्ताद्याश्च ऋतवस्तिष्ठन्ति तत्र सन्ततम्।
नानाकुसुमजालैश्च भूषितं सुरदीर्घम्॥
तत्रैव राधिका देवी नानासुखविलासिनी।
हन्तो मुरलीगानं कुरु कान्त प्रमोदनम्॥
येन शब्देन कामस्य उत्पत्तिर्जायते मम।
तदाकर्ण्य तत्कालं कुरु गानं प्रयत्नतः॥
इत्याज्ञायुक्ता सद्भावैर्विलासिनी।
वामभागे सदा भाति राधिका भक्तवत्सला॥"
(एतस्य धाम्नो नित्यादिकमाहात्म्यं लक्षणादि कञ्च ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ब्रह्मखण्डे २८ अध्याये विस्तरशो विवृतं यथा—
"नित्यं स्थलञ्च प्रच्छन्नं गोलोकाभिधमेव च।
लक्षकोटियोजनञ्च चतुरस्रं मनोहरम्॥
रत्नेन्द्रसारनिर्म्माणैर्गोपीनामावृतं सदा।
सुन्दरं वर्त्तुलाकारं यथैव चन्द्रमण्डलम्॥
रत्नेन्द्रसारनिर्म्माणं निराधारञ्च स्वेच्छया।
ऊर्द्ध्वञ्च नित्यं वैकुण्ठात् पञ्चाशत्कोटियोजनम्॥
गोगोपगोपीसंयुक्तं कल्पवृक्षसमन्वितम्।
कामधेनुभिराकीर्णं रासमण्डलमण्डितम्॥
वृन्दावनवनाच्छन्नं विरजावेष्टितं मुने।
शतशृङ्गं शतशृङ्गैः सुदीप्तं दीप्तमौलिभिः(?)॥
लक्षकोटिपरिमिते आश्रमे सुमनोहरे।
शतमन्दिरसंयुक्तमाश्रमं सुमनोहरम्॥
प्राकारपरिखायुक्तं पारिजातवनान्वितम्।
कौस्तुभेन्द्रेण मणिना निर्म्माणकलसोज्ज्वले॥
हीरासारविनिर्म्माणसोपानसुसुन्दरे।
मणीन्द्रसारनिर्म्माणे कपाटदर्पणान्विते॥
नानाचित्रविचित्राढ्यैराश्रमञ्च सुसङ्कुलम्।
षोडशद्वारसंयुक्तं सुदीप्तं रत्नदीपकैः॥
रत्नसिंहासने रम्ये चामूल्यरत्ननिर्म्मिते।
नानाचित्रविचित्राढ्ये वसत्यमीश्वरः वरम्॥)

गोलोक, पुं (लोक्यतेऽसौ इति लोकः गोभि स्तेजोभिरुपलक्षितो लोकः। ब्रह्मस्वरूपज्योति र्मयलोक इत्यर्थः।) श्रीकृष्णस्य नित्यधाम। यथा ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे॥
'निराधारश्च वैकुण्ठो ब्रह्माण्डानां परो वरः।
तत्परश्चापि गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजनात्॥
ऊर्द्ध्वे निराश्रयश्चापि रत्नसारविनिर्म्मितः।
सप्तद्वारः सप्तसारः परिखासप्तसंयुतः॥
लक्षप्राकारयुक्तश्च नद्या विरजया युतः।
वेष्टितो रत्नशैलेन शतशृङ्गेण चारुणा॥
योजनायुतमानश्च यस्यैकं शृङ्गमुज्ज्वलम्।
शतकोटियोजनश्च दैर्घ्ये उच्छ्रित एव च॥
दैर्घ्यं तस्य शतगुणं प्रस्थे च लक्षयोजनम्।
योजनायुतविस्तीर्णस्तत्रैव रासमण्डलः॥
अमूल्यरत्ननिर्म्माणो वर्त्तुलश्चन्द्रबिम्बवत्।
पारिजातवनेनैव पुष्पितेन च वेष्टितः॥
कल्पवृक्षसहस्रेण पुष्पोद्यानशतेन च।
नानाविधैः पुष्पवृक्षैः पुष्पितेन च चारुणा॥
त्रिकोटिरत्नभवनैर्गोपीनाञ्चैव रचितः।
रत्नप्रदीपयुक्तश्च रत्नतल्पसमन्वितः॥
नानाभोगसमायुक्ता मधुवापीशतैर्वृतः।
पीयूषवापीयुक्तश्च कामभोगसमन्वितः॥
गोलोकवृन्दस्थानं वर्णने वा विशारद।
न कोऽपि वद विद्वान् वा वेद विद्वान् क्रमेश्वरः॥"

गोलोमिका स्त्री (गवां लोमेव लोमानि सन्त्यस्याः इति ठन् टाप् च। यद्वा गोलोमी स्वार्थे कन् पूर्व्वह्रस्वः। इत्येके।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। गोभूमा इति भाषा। इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। गोधूमौ २ गोमाः ३ कोटुकपुच्छिका ४ गोमकृ(?) ५। प्रकृतिर्यो ६। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्त त्वम्। त्रिदोषशमनत्वम्। हिमत्वम्। मूत्र रोगास्रदोषनाशित्वम्। ग्राहित्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गोलोमी स्त्री (गोर्लोमेव लोमाकारं पत्र मस्याः।) श्वेतदूर्व्वा। (यवहारो यथा—
'पुरागसर्पिर्लशुनं हिङ्गु सिद्धार्थकं वचा।
गोलोमी चाजलोमी च भूतकेशी जटा तथा॥
इत्यादिषु इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे षष्टितमेऽध्याये॥)
वचा। भूतकेशः। इति मेदिनी॥ (यवहारोऽस्य यथा, संज्ञास्थापनगणे।
"हिङ्गुकैटर्य्यारिमेदा वचा चोरक वय स्था गो लोमी जटिला पलङ्कषाशोकरोहिण्य इति दश मानि संज्ञास्थापनानि भवन्ति।" इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥) वेश्या। इति हेम चन्द्रः॥ गोलोमिका। इति राजनिर्घण्टः॥

गोवत्सादी [न्] पुं (गोवत्सं अत्ति भक्षयति। अद्+णिनि।) वृकः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोवध पुं, (गोर्वधो हननम्।) गोहत्या। स च उपपातकविशेषः। यथा, मनुः ११ अ।
"गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्य्यात्मविक्रयाः।"
तत्प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम्॥

गोवन्दनी स्त्री (गवि पृथिव्यां वन्द्यते प्रशस्यते इति कर्म्मणि ल्युट् ततो ङीप्।) प्रियङ्गुवृक्षः। इत्यमरः॥ पीतरक्तोत्पलः। इति रत्नमाला॥ (प्रियङ्गुपीतरक्तोत्पलयोरस्या विशेषो ज्ञातव्यः॥)

गोवर क्ली (गोभ्यो निःसृतत्वात् वरं श्रेष्ठं माननीयमित्यर्थः। गोषु व्रियते। वृ+बाहु लकात् अप् इत्येके।) गोक्षुरक्षुण्णगोष्ठस्थशुष्क गोमयचूर्णम्। यथा,—
"गोष्ठान्तर्गोक्षुरक्षुण्णं शुष्कं गोमयचूर्णितम्।
गोवरं तत् समाख्यातं वरिष्ठं रससाधने॥"
इति भावप्रकाशः॥

गोवर्द्धन पुं (गा वर्द्धयति कोमलतृणप्रसवादि दानेन इति। वृध+णिच्+ल्यु। यद्वा गावो वर्द्धन्तेऽत्र इति। णिच्+ल्युट् अधिकरणे। सर्व्वतशोधकत्वात् पुंस्त्वम्। यद्वा गां पृथ्वीं भूमिं वा वर्द्धयति। वृध+णिच् कर्त्तरि ल्युः।) स्वनामख्यातश्रीवृन्दावनस्थपर्व्वतः। इति जटा धरः॥ तस्य स्वरूपं यथा—
'अनादिर्हरिदासोऽयं भूधरो नात्र संशयः।'
इति पाद्मे पातालखण्डे नारदं प्रति श्रीकृष्ण वाक्यम्॥ तस्य पूजाकालादिर्यथा—
'प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्यूतञ्चैव समाचरेत्।
भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्च दोहवाहनाः॥
श्रीकृष्णदासवर्य्योऽयं श्रीगोवर्द्धनभूधरः।
गुरुप्रतिपदि प्राप्ते कार्त्तिकेऽप्यर्च्चितो वैष्णवैः॥"
"प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य रात्रौ जागरणं चरेत्।
इति क्वचित् पाठः
तस्मात्तिथौ कर्म्म गोवर्द्धनप्राधान्येन प्रतिपत्प्राधान्येन च स्यात् सप्तम्येकमेव द्वयम्। तत्र तिथि निर्णयः। तदाह देवलः।

"प्रतिपद्दर्शसंयोगे क्रीडनन्तु गवां मतम् ।
परविद्धासु यः कुर्य्यात् पुत्त्रदारधनक्षयः ॥"
निर्णयामृतधृतं पुराणान्तरवचनम् ।
"या कुहूः प्रतिपन्मिश्रा तत्र गाः पूजयेन्नृप ! ।
पूजामात्रेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो महीपते ! ॥"
ततः प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्येति पूर्व्वाह्णतात्पर्य्यकम् ।
द्वितीयासमये तु सर्व्वथा निषिद्धम् । तद्-
यथा,—
"नन्दायां दर्शने रक्षा बलिदानदशासु च ।
भद्रायां गोकुलक्रीडा देशनाशाय जायते ॥"
पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयद्वितीया-
संयोग एव निषिध्यते ।
"गवां क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्यते चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभी पूजकांस्तथा ॥"
तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयामृते निर्णीतम् । प्रति-
पद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां
चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्न्याधानविषये
वृद्धशातातपेन ।
"द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी ।
अन्वाधानं चतुर्द्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ॥"
अपराह्णश्च पञ्चधा विभक्तस्याह्नश्चतुर्थो भागः ।
ततश्च यत्र प्रतिपदि त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया
तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति । अन्यदा तूत्त-
रैव प्रतिपत्तत्र ग्रहीता । तदेव पुराण-
समुच्चये ।
"वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका ।
द्वितीयावृद्धिगामित्वादुत्तरा तत्र चोच्यते ॥"
किञ्च । यदा पूर्णप्रतिपत् परत्र निष्क्रामति
तदाप्युत्तरैव कार्य्या । यथोक्तं भविष्योत्तरे ।
"यथा द्वादशभिर्म्मासैर्म्मासो वृद्धो मलिम्लुचः ।
तथैवाहोरात्रिवृद्धा तिथिः प्रोक्तो मलिम्लुचः ॥
यथा मलिम्लुचः पूर्व्वो मासो दैवस्तथा परः ।
त्याज्या तिथिस्तथा पूर्व्वा ग्राह्या चैव तयो-
त्तरेति निर्णयामृतमतम् ॥ किन्तु । यज्ञलीन्यायेन
पूर्व्वैव मन्तुं शक्यते । तद्वदत्रापि देवलादि-
वचनप्रामाण्यमस्तीति ॥ * ॥
अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः । पाद्मे तत्रैव ।
"मथुरायास्तथान्यत्र कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम् ।
गोमयेन महास्थूलं तत्र पूज्यो गिरिर्यथा ॥
मथुरायां तथा साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
वैष्णवं धाम सम्प्राप्य मोदते हरिसन्निधौ ॥"
पूजामन्त्रः ।
"गोवर्द्धन ! धराधार ! गोकुलत्राणकारक ! ।
विष्णुबाहुकृतोच्छ्रायो गवां कोटिप्रदो भव ॥"
गोपूजामन्त्रः । स्कान्दे तत्रैव ।
"लक्ष्मीर्या लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।
घृतं वहति यज्ञार्थे मम पापं व्यपोहतु ॥
अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।
गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥"
अथ गोक्रीडा । तत्रैव ।
"क्रीडापयेद्धावयेच्च गोमहिष्यादिकं ततः ।
वृषान् कर्षापयेद्गोपैरुक्तिप्रत्युक्तिवादनात् ॥"

पाद्मे च तत्रैव ।
"महिष्यादेस्तथा भूषा क्रीडनं वारणन्तथा ॥"
तन्माहात्म्यञ्च तत्रैव ।
"एवं गोवर्द्धनं गावश्च पूजनीया विधानतः ।
गोवर्द्धनमखो रम्यः श्रीकृष्णसन्तोषकारकः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे कार्त्तिककृत्ये १६
विलासः ॥ (पुरुषोत्तमक्षेत्रे भगवता शङ्करा-
चार्य्येण प्रतिष्ठापितो मठविशेषः । इति शङ्कर-
विजयः ॥ आर्य्यासप्तशतीप्रभृतिग्रन्थकार आ-
चार्य्यविशेषः । अयमेव कविवरः वङ्गाधिपस्य
लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डित आसीत् । एतन्मत-
समर्थनोदाहरणानि क्रमान्वयेन वेदितव्यानि
यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ७०२ ।
"हरिचरणाञ्जलिममलं कविवरहर्षाय बुद्धिमान्
सततम् ।
व्यकृतार्य्यासप्तशतीमेतां गोवर्द्धनाचार्य्यः ॥"
तत्रैव टीकासुखवन्याम्यन्तरे । यथा,—
"गोवर्द्धनोक्तिसुखदाननिदानमेतद्-
व्यङ्ग्यार्थदीपनमनल्पचमत्कृतीनाम् ।"
"गोवर्द्धनाचार्य्यसमयस्तद्यापि सम्यङ् न ज्ञायते
परन्त्वयं गीतगोविन्दकर्त्तुर्जयदेवात् प्राचीनस्तत्-
समकालीनो वेति वक्तुं शक्यते । यतो जय-
देवेन गीतगोविन्दप्रारम्भे 'शृङ्गारोत्तरसत्-
प्रमेयरचनैराचार्य्यगोवर्द्धनस्पर्द्धी कोऽपि न
विश्रुतः' इत्युक्तमस्ति । जयदेवकविश्च वङ्ग-
देशाधिपस्य बल्लालसेनसूनोर्लक्ष्मणसेनस्य स-
भायामासीदिति श्रीसनातनगोस्वामिनां मतम् ।
'गोवर्द्धनश्च शरणो जयदेव उमापतिः ।
कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥'
इत्ययं श्लोको लक्ष्मणसेनसभागृहद्वारोपरि
शिलायामुत्कीर्ण आसीत् । तस्माद् गोवर्द्धन-
जयदेवादयः सर्व्वेऽपि लक्ष्मणसेनसभायामास-
न्निति केचित् ॥")

गोवर्द्धनधरः, पुं, (धरति धारयति वा । धृ+अच् ।
गोवर्द्धनस्य धरः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा, हरिवंशे । ७६ । १ ।
"गते शक्रे ततः कृष्णः पूज्यमानो व्रजालयैः ।
गोवर्द्धनधरः श्रीमान् विवेश व्रजमेव ह ॥")

गोवशा, स्त्री (वशा वन्ध्या गौरिति परनिपा-
तनात् तथात्वम् ।) वन्ध्या गौः । इति कलाप-
व्याकरणम् ॥

गोविट्, [श्] पुं, (गवां विट् विष्ठा ।) गोम-
यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥

गोविन्दः, पुं, (गां पृथ्वीं धेनुं वा विन्दतीति ।
विन्द+"अनुपसर्गाल्लिम्पेति ।" ३ । १ । १३८ ।
इत्यस्य "गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ।" इति
वार्त्तिकोक्त्या शः ।) श्रीकृष्णः । (यथा, भग-
वद्गीतायाम् । १ । ३२ ।
"किं नो राज्येन गोविन्द ! किं भोगैर्जीवि-
तेन वा ॥")
एतस्य शास्त्रान्तरीयव्युत्पत्तिर्यथा, हरिवंशे—
विष्णुपर्व्वणि । ७५ । ४३—४५ ।
"अद्य प्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो वै भव प्रभो ! ।
तस्मात्त्वं काञ्चनैः पूर्णैर्दिव्यस्य पयसो घटैः ॥
एभिरद्याभिषिक्तस्य मया हस्तावनामितैः ।
अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः ॥
गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्व-
तम् ॥"
गोभिर्वाणीभिर्वेदान्तवाक्यैर्विद्यते योऽसौ पुरुषः
विदन्ति यं पुरुषं तत्त्वज्ञा इति वा । यथा,
विष्णुतिलके ।
"गोभिरेव यतो वेद्यो गोविन्दः समुदाहृतः ॥"
गां वेदलक्षणां वाणीं गोभूम्यादिकं वा वेत्तीति ।
यथा, गोपालतापन्यां पूर्व्वविभागे ध्यानप्रक-
रणे । ७—८ ।
"तदु होचुः कः कृष्णो गोविन्दश्च कोऽसाविति
गोपीजनवल्लभः कः का स्वाहेति ॥ तानुवाच
ब्राह्मणः पापकर्षणो गोभूमिवेदविदितो विदिता
गोपीजनाविद्याकलाप्रेरकस्तन्माया चेति ।"
एतन्नाम्नो भारतादिमतेन व्युत्पत्तिर्यथा, महा-
भारते । १ । २१ । १२ ।
"गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा ।
वराहरूपिणा चान्तर्विक्षोभितजलाविलम् ॥"
तत्रैव । ५ । ७० । १३ ।
"विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥"
यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्याये ।
"युगेयुगे प्रणष्टां गां विष्णो ! विन्दसि तत्त्वतः ।
गोविन्देति ततो नाम्ना प्रोच्यसे ऋषिभिस्तथा ॥"
विन्दतीति विन्दः पालकः स्वामी वा । विन्द+
शः । गवां गोसमूहानां विन्दः ।) गवाध्यक्षः ।
(गवां शास्त्रमयीनां वाणीनां विन्दः पतिः ।)
वृहस्पतिः । इति मेदिनी ॥ (गौडपादाचार्य्य-
शिष्यः योगिविशेषः । अयं हि परमहंस-
परिव्राजकाचार्य्यस्य भगवतः शङ्करस्य गुरुः ।
यथा, माधवीये सङ्क्षिप्तशङ्करजये । ५ । १०१ ।
"तस्योपदर्शितवतश्चरणौ गुहायां
द्वारे न्यपूपुजदुपेत्य स शङ्करार्य्यः ।
आचार इत्युपदिदेश स तत्र तस्मै
गोविन्दपादगुरवे स गुरुर्यतीनाम् ॥"
अनेन च योगिप्रवरेण गोविन्देन बौधायनधर्म्म-
विवरणं बौधायनधर्म्मसूत्रभाष्यञ्च प्रणीतमिति
श्रूयते ततो बौद्धमतमालोक्य रससाराख्यग्रन्थो-
ऽपि विरचित इति दृश्यते । यथा, रससारे
५म पटले ।
"बौद्धानाञ्च मतं ज्ञात्वा रससारः कृतो मया ॥"
पञ्जाबस्थशिखजातीनां गुरुभेदः । योऽसौ गुरु-
गोविन्द इति नाम्नोदाहृतः ॥ गाः मनः-
प्रधानानीन्द्रियाणि तेषां विन्दः प्रवर्त्तयिता
चेतयिता वा । अन्तर्यामी आत्मेत्यर्थः ।)
परमब्रह्म । यथा,—
"तत्र यद्यसमर्थस्त्वं ज्ञानयोगे महामते ! ।
क्रियायोगे दिवा रात्रौ तत्परः सततं भव ॥
करोषि यानि कर्म्माणि तानि देवे जगत्पतौ ।

लघुत्वम्। कफवातत्रासनाशित्वम्। पित्तकारित्वम्। दीपनत्वम्। मेध्यत्वम्। मलनिघ्नत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तीक्ष्णत्वम्। क्षारत्वम्। कषायत्वम्। शूलगुल्मोदरानाहकण्ड्वक्षिमुखरोगकिलासवातामवस्तिरुक्कुष्ठकासश्वासशोथकामलापाण्डुरोगनाशित्वम्। मूत्ररोधकृमिशीतनिवारणनाशित्वम्। पूरणात् कर्णशूलनाशित्वम्। सर्व्वमूत्रेषु गुणाधिकत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

(तीक्ष्णोष्णं क्षारमेव कषाय)
मेध्यं तथाग्निप्रदमग्निभक्ष।
तस्माद्धि नॄणां रक्तपित्तप्रभेदि
भगन्दरकण्ठादिमुखरोगहृच्च॥
कण्डूविलासगदशूलमुखाक्षिरोगान्
गुल्मातिसारमरुदामयमूत्ररोधान्।
कासं सकुष्ठजठरक्रिमिरोगजालं
गोमूत्रमेव सपदि पीतमहो निहन्ति॥'
इति प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये हारीतेनोक्तम्॥
'गोमूत्रं कटुतीक्ष्णोष्णं सक्षारत्वान्नवातलम्।
लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित्॥
शूलगुल्मोदरानाहविरेकास्थापनादिषु।
मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमेऽध्याये॥
गां सर्व्वतीर्थमयीं कल्पयित्वा तत्स्या मूत्रं गङ्गादानशीलेन परिकल्पयन्ति वृद्धाः। यदुक्तम्।
'गोमये यमुना साक्षात् गोमूत्रे नर्म्मदा शुभा।
गङ्गा क्षीरन्तु यासां वै किं पवित्रमतः परम्॥")
गोमूत्रिका स्त्री (गोमूत्रवत् वक्रसरलाकृतिरस्या अस्तीति। गोमूत्र+'अत इनिठनौ।' ५।२।११५। इति ठन् टाप् च।) तृणविशेषः। लाल्वड् इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। रक्ततृणा२ चैत्रका३ कृष्णभूमिजा४। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। वृष्यत्वम्। गोदुग्धदायित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (गोमूत्रस्येव उच्चावचा गतिरस्या अस्तीति ठन्।) चित्रकाव्यविशेषः। यथा
गतिरुच्चावचा यत्र मार्गे मूत्रस्य गोरिव।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं चित्रवेदिनः॥'
तस्या भेदाः। पादगोमूत्रिका। अर्द्धगोमूत्रिका। श्लोकगोमूत्रिका। विपरीतगोमूत्रिका। इति सरस्वतीकण्ठाभरणम्॥ (उदाहरणं यथा, किरातार्ज्जुनीये। १५।१२।
नासुरोऽयं न वा नागो धरसंस्थो न राक्षसः।
नासुखोऽयं न वाभोगो धरणिस्थो हि राक्षसः॥
व्रणानामकरूपत्वं यद्वाकाम्बरमर्दयोः।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदुः॥
इति लक्षणात्।
पादद्वयाक्षरद्वये व्यवहितं क्रमेण विलिखितैकान्तरं विनिमय वाचने श्लोकनिष्पत्तिरित्युद्धार॥'
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)
गोमेद, पुं (गौर्जलमिव मेदयति स्नेहयतीति गो+मिद+अण्।) गोमेदकमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (स तु नवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषः। यथा —
'रत्नं गारुत्मतं पुष्पं रागो माणिक्यमेव च।
इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्य्यमित्यपि॥
मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव।'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
अस्य परीक्षागुणादिकञ्च गोमेदकशब्दे द्रष्टव्यम्॥ कक्कोलः। इति हारावली। २६१॥ द्वीपविशेषः। तन्नामनिरुक्तिर्यथा —
गोमेदं गोपतिर्नाम राजाभृत्सर्व्वोदरः।
यस्योऽभूद्द्विकलानामीशानां मखा कृते॥
स तेषु हरियज्ञाय परेषु भगवान् गुरून्।
वव्रे स गौतमः कोपादशपत् सोऽगमत् क्षयम्॥
यज्ञवाटेऽस्य ता गावो दग्धाः कोपाग्निना मुने।
तन्मेदसा मही व्याप्ता गोमेदः स ततोऽभवत्॥"
इति चिन्तामणिधृतवचनानि॥
जम्बुद्वीपस्य वर्षाचलभेदः। यथा, विष्णुपुराणे। २।४।६—७।
'मर्य्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्व्वताः।
सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तम॥
गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा।
सोमकः सुमनाश्चैव वैभ्राजश्चैव सप्तमः॥')
गोमेदक, क्ली, (गोमेद+स्वार्थे कन्।) पीतमणिः। काकोलम्। पत्रकम्। इति मेदिनी। के। १८६॥
गोमेदक, पुं (गोमेद+स्वार्थे कन्।) स्वनामख्यातमणिः। तत्पर्य्यायः। गोमेदः२ राहुरत्नम्३ तमोमणिः४ स्वर्भानवः५ पिङ्गस्फटिकः६। अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्। वातकोपविकारनाशित्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। धारणे पापनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तस्य परीक्षा यथा,—
'हिमालये वा सिन्धौ वा गोमेदमणिसम्भवः।
स्वच्छकान्तिर्गुरुः स्निग्धो वर्णाढ्यो दीप्तिमानपि॥
बलक्षः पिङ्गलो धन्यो गोमेद इति कीर्त्तितः।
चतुर्द्धा जातिभेदस्तु गोमेदेऽपि प्रकाश्यते॥
ब्राह्मणः शुक्लवर्णः स्यात् क्षत्त्रियो रक्त उच्यते।
आपीतो वैश्यजातिस्तु शूद्रास्तु नील उच्यते॥
छाया चतुर्विधा श्वेता रक्ता पीतासिता तथा॥
गुरुप्रभाढ्यः सितवर्णरूपः
स्निग्धो मृदुत्वातिमहापुराणः।
स्वच्छस्तु गोमेदमणिर्धृतोऽयं
करोति लक्ष्मीं धनधान्यवृद्धिम्॥
लघुर्विरूपोऽतिखरोऽन्यमानः
सदोषपिष्टो मलिनः खरोऽपि।
करोति गोमेदमणिर्विनाशं
सम्पत्तिभोगाबलवीर्य्यराशेः॥
ये दोषा हीरके ज्ञेयास्ते गोमेदमणावपि।
परीक्षा वह्नितः कार्य्या शाने वा रत्नकोविदैः॥
स्फटिकेनैव कुर्व्वन्ति गोमेदप्रतिरूपिणम्॥
शुद्धस्य गोमेदमणेस्तु मूल्यं
सुवर्णतो द्वैगुणमाहुरेके।
अन्ये तथा विंशगुणं ह्यन्ये
तथापरे चामरतुल्यमाहुः।
चतुर्व्विधानामेषान्तु धारणं परिसम्मतम्॥
इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः॥
(कनकगोमेदकविषयादि शैवालमूलवस्त्राणि मुक्तामणिश्चेति।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥)
गोमेदसन्निभ पुं (गोमेदस्य सन्निभस्तुल्यः।) दुग्धपाषाणः। इति राजनिर्घण्टः॥
गोमेध पुं (मेधहिंसायम्+भावे घञ्। गवां मेधो हिंसा यत्र।) यज्ञविशेषः। तत्र क्लीवोऽपि अमरेषु क्लीलिङ्गपाठात्। तस्य लक्षणं तत्र शपत्वनवप्रकाशमग्नुकलात्वकिलकर्णत्वादि दोषराहित्यम्। तस्य प्रयोगः सर्व्वोऽपि छागपशुवत्। यजमानस्य स्वर्गः फलं गोष्ठगोलोकप्राप्तिः। तस्य च कलौ निषेधो यथा —
'अश्वालम्भो गवालम्भः सन्न्यासः पलपैतृकम्।
देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्ज्जयेत्॥
इत्यादिब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्।
गोरक्ष, पुं, (गा रक्षतीति। रक्ष+'कर्म्मण्यण्।' ३।२।१। इत्यण्।) गोपालः। इति हेमचन्द्रः॥ नागरङ्गः। गोरक्षके त्रि। इति मेदिनी। षे। ३६॥ (यथा, मनुः। ८।१०२।
(गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान्॥" स्वनामख्यातो योगिविशेषः। अयं हठविद्यया प्राप्तैश्वर्य्यः सिद्धपुरुषः। यथा हठयोगप्रदीपिकायाम्। १।५।
"श्रीआदिनाथमत्स्येन्द्रशावरानन्दभैरवाः।
चौरङ्गीमीनगोरक्षविरूपाक्षविलेशयाः॥'
एतदुपदिष्टयोगप्रकरणानि गोरक्षसंहितायां वर्त्तन्ते। तत्र आसनप्राणसंरोधप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः षट् योगाङ्गानि उक्तान्येव। शिवोपासकानां कण्फट इत्याख्ययोगिनां गुरुर्गोरक्षनाथ एव धर्म्मप्रयोजकः। अमी शैवयोगिनः एनं शिवावतारं गुरुं मन्यमानास्तत्प्रवर्त्तितहठयोगमभ्यस्यन्ति। गोरक्षनाथो आदिनाथस्य पौत्रो मत्स्येन्द्रनाथस्य पुत्र आसी दिति तद्देशीयैर्लोकैर्भण्यते॥)
गोरक्षकर्कटी स्त्री (गोरक्षा गोरक्षाकर्षा कर्कटी।) चिर्भिटा। इति भावप्रकाशः॥
गोरक्षजम्बू स्त्री, (गोरक्षा जम्बूः।) गोधूमः। गोरक्षतण्डुला। इति विश्वः॥ घोण्टाफलः। इति जटाधरः॥
गोरक्षतण्डुला स्त्री, (गोरक्षा तण्डुला।) क्षुद्रलताविशेषः। गोरक्षचाउलिया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गाङ्गेरुकी२ नागबला३ झषा४ ह्रस्वगवेधुका५ खरकाष्ठिका६ विश्वदेवा७। इति रत्नमाला॥
गोरक्षतुम्बी स्त्री (गां जलं रक्षत्यस्मिन्निति अप्। गोरक्ष कुम्भः। तद्वत् कुम्भाकारा तुम्बी। गोरक्षेति नामिका तुम्बी वा।) कुम्भतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥
गोरक्षदुग्धा स्त्री, (गोरक्षे गोपालके दुग्धं यस्याः।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः।

गोरक्षी २ ताम्रदुग्धा ३ रसायनी ४ बहुपत्री ५ अमृता ६ जीवा ७ अमृतसञ्जीवनी ८ । अस्या गुणा: । मधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । संग्राहित्वम् । हिमत्वम् । सर्व्ववश्यकारित्वम् । रससिद्धिगुणप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गोरक्षी, स्त्री, (गां रक्षति पालयति इति । "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् । ततो ङीप् ।) क्षुद्रक्षुपविशेष: । सा तु मालवे प्रसिद्धा । तत्पर्य्याय: । सर्पदण्डी २ दीर्घदण्डी ३ सुदण्डिका ४ चित्रला ५ गन्धबहुला ६ गोपाली ७ पञ्चपर्णिका ८ । अस्या गुणा: । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । दारुणपित्तविस्फोटवान्तिवातीसारज्वरशोषनाशित्वञ्च । गोरक्षदुग्धा । कुम्भतुम्बी । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गोरङ्कु:, पुं, (गवा वाचा रङ्कुर्मृगविशेष इव ।) पक्षिभेद: । नग्नक: । बन्दी । इति मेदिनी । के । ८५ ॥ क्वचित् पुस्तके लग्नकस्थाने नग्नकोऽपि पाठ: ॥

गोरट:, पुं, (गवि इन्द्रिये रटतीति । रट् + अच् ।) दुष्खदिर: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गोरणं, क्ली, (गुर् + भावे ल्युट् ।) गुरणम् । (गुर्य्यते गम्यते फलमनेनेति । गुर + करणे ल्युट् ।) उद्यम: । इत्यमरटीका ॥

गोरस:, पुं, (गवां रस: ।) दुग्धम् । दधि । तक्रम् । इति हेमचन्द्र: । ३ । ७२ ॥ (यथा, गो: रामायणे । ३ । २२ । ७ ।

"प्राप्तकामा जनपदा: सम्पन्नयवगोरसा: ।
विचरन्ति महीपाला यात्रार्थं विजिगीषव: ॥"
"विपदा गुरवो रूक्षा ग्राहिणस्तक्रपिण्डका: ।
गोरसानामयं वर्गो नवम: परिकीर्त्तित: ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

गोरसजं, क्ली, (गोरसात् जायते इति । गोरस + जन् + "अन्येष्वपि दृश्यते ।" ३ । २ । १०१ । इति ड: ।) तक्रम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गोराटी, स्त्री, (गां मनुष्यवद्वाचं रटतीति । रट् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् । ततो ङीप् ।) शारिकापक्षी । इति हेमचन्द्र: । ४ । ४०२ ॥

गोराटिका, स्त्री, (गोराटी + स्वार्थे कन् । टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च । ततो निपातनात् साधु: । गोराटिका इत्यपि दृश्यते ।) शारिकापक्षी । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गोरिका, स्त्री, (गोराटिका + पृषोदरात् साधु: ।) शारिकापक्षी । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गोरुतं, क्ली, (गो रुतं रव: श्रूयते यावता पर्य्यन्तेति शेष: । गोशब्द: श्रुतिगोचरत्वेन अस्त्यस्य इत्यच् इत्येके वस्तुतस्तु पारिभाषिकोऽयं शब्द: ।) क्रोशद्वयम् । इति हेमचन्द्र: । ३ । ५५१ ॥ (गवां रुतं रव: इति तत्पुरुषसमासे तु गवां शब्दमात्रे । तत्तु कालादिभेदेन स्वामिनरपतिप्रभृतीनां शुभाशुभकरं स्यात् । यथा, वृहत्संहितायाम् । ६२ । १—३ ।

"गावो दीना: पार्थिवस्याशिवाय
पादैर्भूमिं कुट्टयन्त्यश्च रोगान् ।
मृत्युं कुर्व्वन्त्यश्रुपूर्णायताक्ष्य:
पत्युर्भीतास्तस्कराणाञ्च नन्द्य: ॥
अकारणे क्रोशति चेदनर्थो
भयाय रात्रौ वृषभ: शिवाय ।
भृशं निरुद्धा यदि मक्षिकाभि-
स्तदाशु वृष्टिं सरमात्मजैर्वा ॥
आगच्छन्त्यो वेश्म सम्भारवेण
संसेवन्त्यो गोष्ठवृद्ध्यै गवां गा: ।
आर्द्राङ्ग्यो वा हृष्टरोमृण्य: प्रहृष्टा
धन्या गाव: स्युर्महिष्योऽपि चैवम् ॥")

गोरोचं, क्ली, (गोभि: तेजोभिरुच्यते दीप्यते इति । रुच् + अप् । गा इन्द्रियाणि इन्द्रियोपलक्षितानि शरीरादीनि रोचयन्ति दीपयति औषधादियोगेनेत्यर्थ: । रुच् + णिच् + अच् ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गोरोचना, स्त्री, (गोर्जाता रोचना हरिद्रा इव ।) स्वनामख्यातपीतवर्णद्रव्यम् । तत्तु गोमस्तकस्थशुष्कपित्तम् । यथा, माधवकरे ।

"विशोषयेद्बस्तिगतं सशुक्रं
मूत्रं सपित्तं पवन: कफं वा ।
यदा तदाश्मर्य्युपजायते च
क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गो: ॥"

तत्पर्य्याय: । रुचि: २ शोभा ३ रुचिरा ४ शोभना ५ शुभा ६ गौरी ७ रोचनी ८ पिङ्गा ९ मङ्गल्या १० मङ्गला ११ शिवा १२ पीता १३ गौतमी १४ गव्या १५ वन्दनीया १६ काञ्चनी १७ मेध्या १८ मनोरमा १९ श्यामा २० रामा २१ । इति राजनिर्घण्ट: ॥ वन्द्या २२ रोचना २३ । अस्या गुणा: । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । वश्यमङ्गलकान्तिकारित्वम् । विषालक्ष्मीग्रहोन्माद-गर्भस्रावक्षतामनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥ रुच्यत्वम् । पवित्रताशृङ्गाररक्षितकारित्वम् । कृमिकुष्ठनाशित्वम् । भूतोपशमनत्वम् । जनमोहनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (यथा, कुमारे । ७ । १५ ।

"विन्यस्तशुक्लागुरुचक्रुरङ्गं
गोरोचनापत्रविभक्तमस्या: ।"
"क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गो: ।"

इति माधवकृतरुग्विनिश्चयस्याश्मर्य्यधिकारे ॥)

गोर्द्दं, क्ली, (गुर् + "अव्दादयश्च ।" उणां । ४ । ९८ । इति दद्प्रत्ययेन निपातनात् साधु: ।) मस्तिष्कम् । मस्तकस्नेहतम् । इत्यमर: । २ । ६ । ६५ ॥ (मस्तिष्कशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

गोलं, क्ली, (गुड् + भावे घञ् डस्य लत्वं च ।) मण्डलम् । इति मेदिनी । ले । २५ ॥ (यथा, भागवते । ३ । २३ । ४३ ।

"प्रेक्षयित्वा भुवो गोलं पत्न्यै यावान् स्वसं- [स्थया ॥")

गोल:, पुं, (गुड् + भावे घञ् अजिर्व्वैते । डस्य लत्वम् ।) सर्व्ववर्त्तुल: । इति हेमचन्द्र: ॥ मदनवृक्ष: । इति रत्नमाला ॥ जारात् विधवाया: सुत: । इति धरणी ॥ (यथा, याज्ञवल्क्य: । १ । २२२ ।

"अवकीर्णि कुण्डगोलौ कुनखी श्यावदन्तक: ॥")

बोल: । इति जटाधर: ॥ भूगोल: खगोलश्च । (यथा, भागवते । ५ । २० । ४३ ।

"सूर्य्याण्डगोलयोर्मध्ये कोव्य: स्यु: पञ्च विंशति: ॥")

यथा, शिद्धान्तशिरोमणौ । [त्वम् ॥"

"गोलं श्रोतुं यदि तव मतिर्भास्करीयं शृणु

एकराशौ षड्ग्रहयोग: । यथा, शङ्कौसुत्राम् ।

"यद्येकस्मिन् यदि भवति षडां निवसतिस्तदा गोलो योग: प्रलयपदमिन्द्रोऽपि लभते । भवेल्लोको रुग्ण: परिहरति पुत्रञ्च जननी कुमार्यां नाश: स्यात् ज्वलति वसुधा शुष्यति नदी ॥"

एकराशौ सप्तग्रहयोगश्च । यथा, मयूरचित्रके ।

"सप्तग्रहा यदैकस्था गोलयोगस्तदा भवेत् ।
दुर्भिक्षं राष्ट्रपीड़ा च तस्मिन् काले नृपक्षय: ॥"

अपि च । [संस्थास्था: ।

"एकादिवृद्ध्या नवतिगतान् योगान् विहाय
गोलायुक्शूलकेदारपाशदामाख्ययोगा: स्यु: ॥
दु:खितदरिद्रवातुलाक्षयिकादु:शीलपशुपनिपुणानाम् ॥
जन्मक्रमेण दु:खिन: परभाग्यै: सर्व्वं स्वैसे ॥"

इति दीपिका ॥

गोलकं, क्ली, (गुड् + घञ् । स्वार्थे कन् च । ण्वुल् इत्येके ।) गोलोकम् । यथा, तन्त्रे ।

"यद्रूपं गोलकं धाम तद्रूपं नास्ति मानके ॥"

गोलक:, पुं, (गुड् + घञ् । तत: स्वार्थे कन् । डस्य लत्वं च । ण्वुल् इत्येके ।) मृते भर्त्तरि जारज: । इत्यमर: ॥ राँड़ेर छेले इति भाषा ॥ (यथा, मनु: । ३ । १५६ ।

"भूमशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्ट: कुण्डगोलकौ ॥")

अलिञ्जर: । गुड़: । पिण्ड: । इति हेमचन्द्र: ॥ गन्धरस: । इति रत्नमाला ॥ कलाय: । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मटर इति ख्यात: ॥

गोला, स्त्री, (गां पृथ्वीं सर्व्वं जगदित्यर्थ: स्वशक्तिव्यापकतया लाति प्रलयकाले स्वस्मिन् लाति गृह्णाति इति वा ।) दुर्गा । (गां बहुयोजनमर्थं जलरूपशरीरव्यापकतया लाति ।) गोदावरी । (गां वाचं लाति । ला + क्विप् ।) सखी । कुनटी । पत्राञ्जनम् । मण्डलम् । अलिञ्जर: । बालक्रीड़नकाष्ठम् । इति मेदिनी । ले । २५ ॥

गोलाङ्गूल:, पुं. (गोर्लाङ्गूलवल्लाङ्गूलमस्य ।) वानर: । (यथा, रामायणे । ६ । १०५ । ८ ।

"निरतो निर्व्रणांश्चैव सम्पन्नबलपौरुषान् ।
गोलाङ्गूलांस्तथैवर्क्षान् द्रष्टुमिच्छामि मानद ! ॥"

तत्पर्य्याय: । कपित्थास्य: २ दधिशोण: ३ नगाटन: ४ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ कृष्णवानर: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गोलास:, पुं, (गां पृथ्वीं भूमिमित्यर्थ: लासयति उल्लासयति विभूषयति इति यावत् ।) गोमयच्छत्रिका । शिलीन्ध्रम् । इति [illegible] । २५ ॥

लघुत्वम्। कफवातत्वग्दोषनाशित्वम्। पित्तकारित्वम्। दीपनत्वम्। मध्यत्वम्। अतिरुच्यत्वञ्च इति राजनिर्घण्टः॥ तीक्ष्णत्वम्। क्षारत्वम्। कषायत्वम्। गुल्मान्तोदराणाहकर्णशूलरोगकिलासपामार्शःकिलासकुष्ठकासश्वासशोथकामलापाण्डुमूत्ररोगप्रशमित्वम्। शोथवस्तिगदनाशित्वम्। पूरणात् कर्णशूलनाशित्वम्। सर्व्वमूत्रेषु गुणाधिकत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

(गोमूत्रस्य गुणभेदो यथा)

मेध्यं कण्डूप्रशमनं श्वित्रघ्नं

तस्माद्गव्यं रक्तपित्तप्रशान्ति-

प्रशस्तं त्वग्दोषरोगहञ्च॥

कफविलासगदशूलगुल्माद्यधिरोगान्

गुल्मानिलास् मदनामय मूत्ररोधान्।

कासं सकुष्ठजठरक्रिमिरोगजालं

गोमूत्रमेकमपि पीतमहो निहन्ति॥

इति प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये हारीतेनोक्तम्॥

गोमूत्रं कटुतीक्ष्णोष्णं सक्षारत्वान्नवातलम्।

लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित्॥

शूलगुल्मोदरानाहविरेकास्थापनादिषु।

मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत्॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमेऽध्याये॥

गां सर्व्वतीर्थमयीं कल्पयित्वा एतस्याः मूत्रे नर्म्मदादेवीत्वं परिकल्पयन्ति वृद्धाः। यदुक्तम्।

गोमये यमुना साक्षात् गोमूत्रे नर्म्मदा शुभा।

गङ्गा क्षीरेतु यासां वै किं पवित्रमतः परम्॥)

गोमूत्रिका स्त्री (गोमूत्रवत् वक्ररेखाकृतिरस्त्या अस्तीति। गोमूत्र+ अत इनिठनौ। ५।२।११५। इति ठन् टाप् च) तृणविशेषः। लालदु इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः रक्ततृणा २ क्षेत्रजा ३ कृष्णभूमिजा ४। अस्याः गुणाः। मधुरत्वम्। वृष्यत्वम्। गवाञ्च दायित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (गोमूत्रस्येव उच्चावचा गतिरस्या अस्तीति ठन्) चित्रकाव्यविशेषः। यथा

गतिरेषावचा यत्र मार्गे मूत्रस्य गोरिव।

गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं चित्रवेदिनः॥

तस्या भेदाः पादगोमूत्रिका। अर्द्धगोमूत्रिका। श्लोकगोमूत्रिका। विपरीतगोमूत्रिका। इति सरस्वतीकण्ठाभरणम्॥ (उदाहरणं यथा किरातार्ज्जुनीये १५। १२।

नासुरोऽयं न वा नागो धरसंस्थो न राक्षसः।

नासुखोऽयं नवाभोगो धरणिस्थो हि राघवः॥

गणानामसुरकल्पस्य यद्धीकान्तरसङ्गयो।

गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदुः॥

इति लक्षणात्

पादयोरुभयोरेवाक्षरद्वयं क्रमेण विलिख्यैकान्तरविनिमयं वाचने श्लोकनिष्पत्तिरित्युद्धारः॥

इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)

गोमेद पुं (गौर्जलमिव मेदयति स्नेहयतीति। मिद+ णिच् + अच्।) गोमेदकमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (स तु नवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषः। यथा —

रत्नं गारुत्मतं पुष्परागो माणिक्यमेव च।

इन्द्रनीलञ्च गोमेदस्तथा वैदूर्य्यमित्यपि॥

मौक्तिकं विद्रमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव।

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥

अस्य परीक्षागुणादिकञ्च गोमेदकशब्दे द्रष्टव्यम्॥ कक्कोलः। इति धाराणी। ९६१॥ द्वीपविशेषः। तन्नामनिरुक्तिर्यथा —

गोमेदं नाम निरताः राजाभद्रोमवान्मतः।

यान्येव भूर्द्धिकान्तानामाभिन्ध्यानां मत कुलं॥

स तेषु चरितचरितं प्रश्चु भगवान् गुरुम्।

वने तं गौतमः कोपात्प्रत नोऽशपत् पुरम्।

यत्रवाटीरस्य गावो न्यधा कोपामिना सुते।

तस्मिन्दशा भवो वृत्ता गोमेदं स ततोऽभवत्॥

इति चिन्तामणिधृतवचनानि॥

प्लक्षद्वीपस्थवर्षाचलभेदः। यथा विष्णुपुराणे। २। ४। ६—७।

"मर्य्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्व्वताः।

सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तम॥

गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा।

सोमकः सुमनाश्चैव वैभ्राजश्चैव सप्तमः॥")

गोमेदक स्त्री (गोमेद+ स्वार्थे कन्।) पीतमणिः। काकोलम्। पत्रकम्। इति मेदिनी। के। १९६॥

गोमेदक पुं (गोमेद + स्वार्थे कन्।) स्वनामख्यातमणिः। तत्पर्य्यायः। गोमेदः २ राहुरत्नम् ३ तमोमणिः ४ स्वर्भानवः ५ पिङ्गस्फटिकः ६। अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्। वातकोपविकारनाशित्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। धारणे पापनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तस्य परीक्षा यथा —

हिमालये वा सिन्धौ वा गोमेदमणिसम्भवः।

स्वच्छकान्तिर्गुरुः स्निग्धो वर्णाढ्यो दीप्तिमानपि।

अतत्त्वः पिङ्गलो धन्यो गोमेद इति कीर्त्तितः।

चतुर्द्धा जातिभेदस्तु गोमेदेऽपि प्रकाश्यते।

ब्राह्मणः शुक्लवर्णः स्यात् क्षत्त्रियो रक्त उच्यते।

आपीतो वैश्यजातिस्तु शूद्रास्तु नील उच्यते॥

छाया चतुर्व्विधा श्वेता रक्ता पीतासिता तथा॥

गुरुप्रभाढ्यः सितवर्णरूपः

स्निग्धो मृदुर्व्वातिमधुपुराभः।

स्वच्छस्तु गोमेदमणिर्धृतोऽयं

करोति लक्ष्मीं धनधान्यवृद्धिम्॥

लघुर्विरूपोऽतिखरोऽन्यमानः

स्नेहोपलिप्तो मलिनः खरोऽपि।

करोति गोमेदमणिर्विनाशं

सम्पत्तिभोगात्बलवीर्य्यराशेः॥

ये दोषा हीरके प्रोक्तास्ते गोमेदमणावपि।

परीक्षा वह्निना कार्य्या शाने वा रत्नकोविदैः॥

स्फटिकेनैव कुर्व्वन्ति गोमेदप्रतिरूपिणम्॥

शुद्धस्य गोमेदमणेस्तु मूल्यं

सुवर्णतो द्विगुणमाहुरेके।

अन्ये तथा चिन्मतुल्यमन्य

तथापरे चामरतुल्यमाहुः

चतुर्व्विधानामेषान्तु धारणं परिमङ्गलम्॥

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः॥

(कनकगोमेदकविषयन्तु श्रीवाललमस्मृत्वा रत्नान्यमुक्तामणिश्चेति। इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४१ अध्याये॥)

गोमेदसन्निभ पुं (गोमेदस्य सन्निभस्तुल्यः।) दुग्धपाषाणः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोमेध पुं (मेधहिंसायाम्+ भावे घञ्। गवां मेधो हिंसा यत्र।) यज्ञविशेषः। तत्र स्त्रीगोस्तु मर्त्येषु स्त्रीलिङ्गपाठात्। तस्य फलम् सर्व्वप्रत्यवायप्रशस्तभयसन्तापकलिकाल्मकलिमलकलुषदोषराहित्यम्। तस्य प्रयोगः सद्योऽपि छागपशुवत्। यज्ञमानस्य स्वर्गे चरणं गोत्र गोलोकप्राप्तिः। तस्य च कलौ निषेधो यथा —

'अश्वालम्भं गवालम्भं सन्न्यासं पलपैतृकम्।

देवराच्च सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्ज्जयेत्॥"

इत्याचारत्नाकरधृतब्रह्मपुराणम्॥

गोरक्ष पुं (गां रक्षतीति। रक्ष+ कर्म्मण्यण्। ३। २। १। इत्यण्।) गवां पालकः। इति हेमचन्द्रः। नागरङ्गः। गोरक्षकं त्रि। इति मेदिनी। षे। ३६॥ (यथा मनुः। ८। १०२। 'गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान्॥') स्वनामख्यातो योगिविशेषः। अयं हठविद्यया प्राप्तैश्वर्य्यः सिद्धपुरुषः। यथा हठयोगप्रदीपिकायाम्। १। ५।

श्रीआदिनाथमत्स्येन्द्रशावरानन्दभैरवाः।

चौरङ्गीमीनगोरक्षविरूपाक्षबिलेशयाः॥"

अनेनपदिष्टयोगप्रकरणानि गोरक्षसंहितायां वर्त्तन्ते। तत्र आसनप्राणसंरोधप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः षट् योगाङ्गानि उक्तान्येव तानि॥ शिवोपासकानां 'कणफट' इत्याख्ययोगिनां गुरुर्गोरक्षनाथ एव धर्म्मप्रयोजकः। अमी ग्रीव योगिनः एनं शिवावतारं गुरुं मन्यमानाः तत्प्रवर्त्तितहठयोगमभ्यस्यन्ति। गोरक्षश्चासौ आदिनाथस्य पौत्रो मत्स्येन्द्रनाथस्य पुत्रः आसीदिति सद्देशीयैर्गाथायां भण्यते॥)

गोरक्षकर्कटी स्त्री (गोरक्षा गोरक्षाकर्षी कर्कटी।) चिर्भिटा। इति भावप्रकाशः॥

गोरक्षजम्बू स्त्री (गोरक्षा जम्बूः।) गोधूमः। गोरक्षतण्डुला। इति विश्वः॥ घोण्टाफलः। इति जटाधरः॥

गोरक्षतण्डुला स्त्री (गोरक्षा तण्डुला।) क्षुद्रलताविशेषः। गोरक्षचाउलिया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गाङ्गेरुकी २ नागबला ३ झषा ४ ह्रस्वगवेधुका ५ खरवल्लरिका ६ विश्वदेवा ७। इति रत्नमाला॥

गोरक्षतुम्बी स्त्री (गा जलं रक्षत्यस्मिन्निति अप्। गोरक्षः कुम्भः। तद्वत् कुम्भाकारा तुम्बी। गोरक्षेति नामिका तुम्बी वा।) कुम्भतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरक्षदुग्धा स्त्री (गोरक्षं गोपालकं दुग्धं इव दुग्धं यस्याः।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः।

[illegible]

... सुरासुरैर्मुनीन्द्रैश्च सदा ...

[illegible]

सुधाख्येव परिखा प्रभाते । ...

[illegible]

...दानाज्ञावैव प्रभवास्त्रहरेश्च ।
...ल्पवृक्षपरिपूर्णनयन्तरी ।
मार्गावैव ... गौरीत्रयं प्रिया । ...
...गताः ... च ... राधिकाः ।
...प्रभ्रमोयात पतिना रतिप्रहरः ॥

[illegible]

मल ... सुशोभ ... म् ।
... भाति सुन्दरि ॥
... पता ... निरन्तरम् ।
... मैरवाराधा ॥
... सैकान्धिराग ।
... प्रभवन्ति मुनिभक्तिपरायणा ॥
देवा ... प्रभवन्ति चतुर्भुजा वैष्णवा ।
... पट्टविंशान्तागिनो तथा ॥
... भानवो मुनिमन्त्र सन्त्येव हि ।
... चैव राधिका नामगान सदा प्रिये ॥
... तथा पुनः ।
छिन्द्रोषेण यत्र पाठं सदा कुर्वन्ति चैनसा ॥
...र्थैव ... श्रीराधेश तथा प्रिये ।
सिद्धिपाठमेतत्तु सर्वसिद्धिप्रदं परम् ॥
तत्रैव सन्ति ते राधा सहमात्रि च गोकुल ।
सुरासुरैर्नरैर्नानाश्च सर्वकाल प्रजायते ॥
तेन तालेन राधेश सदा गायन्ति वैधस ।
तदागत्य विभाग हि कुर्वन्ति सुमधेर गणा ॥
वसन्तादाद्ये ऋतवश्चिरन्ति तत्र सनातनम् ।
नानाकुसुमपुष्पैश्च भूषित सुरवैधरम् ॥
तत्रैव राधिका देवी नानासुरविलासिनी ।
यदर्था सुरवैमार्गं कृत्वा कान्त प्र... ॥
येन शब्देन कामस्य उतपत्तिर्जायते यत्र ।
तदागत्यैव तत्राल कृत नाम प्रयतत ॥
एवमानन्दसंयुक्ता महाभावविलासिनी ।
वाससामी सन्त भाति राधिका भक्तवत्सला ॥

[illegible]

"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
श्रीमद्रू प्रमदे सुचिर गोपर्मिलन ।
रत्नकाञ्चनविनिर्मिते रम्ये सुमनोहरे ।
तमर्पणमयूरमायमं सुमनोहरम ।
गवाक्षपरिनाशयुक्त पारिजातवनान्वितम् ।
कौस्तुभेन मणिना निर्माणकनकभाण्डके ।
दोहामारविनिर्माणमापानमहत्स्वरे ।
मनीन्द्रमारनिर्माणं कपाटपर्यायान्विते ।
नानाचित्रविचित्राढ्यं राधमध्य सुसंस्कृतम् ।
षोडशद्वारसंयुक्त सुन्दर रत्नदीपके ।
रत्नसिंहासन रम्ये नानाचित्रसंशोभिते ।
नानाचित्रविचित्राढ्य वनमालेश्वर वरम् ।")

गोलोक पुं (लोक्यतेऽसौ इति लोक गोभिर्लोकाभिप्रपालितो लोक । अधस्तादन्यलोकेभ्यो ऊर्ध्वलोक इत्यर्थे ।) श्रीकृष्णस्य नित्यधाम । यथा ब्रह्मवैवर्तपुराणे ।

निराधारश्च वैकुण्ठो ब्रह्माण्डानां परो वरः ।
तत्परश्चापि गोलोक पञ्चाशत्कोटियोजनात् ॥
ऊर्द्ध्वे निराश्रयश्चापि रत्नसारविनिर्मितः ।
सप्तद्वारः सप्तसार परिखासप्तसंयुतः ॥
लक्षप्राकारयुक्तश्च नद्या विरजया युतः ।
वेष्टितो रत्नशैलेन शतशृङ्गेण चारुणा ॥
योजनायुतमानश्च यस्यैक शृङ्गमुज्ज्वलम् ।
शतकोटीयोजनश्च शैल उच्छ्रित एव च ॥
दैर्घ्ये तस्य शतगुण प्रस्थे च लक्षयोजनम् ।
योजनायुतविस्तीर्णस्तत्रैव रासमण्डलः ॥
अमूल्यरत्ननिर्माणो वर्तुलश्चन्द्रबिम्बवत् ।
पारिजातवनेनैव पुष्पितेन च वेष्टितः ॥
कल्पवृक्षसहस्रेण पुष्पोद्यानशतेन च ।
नानाविधैः पुष्पवृक्षैः पुष्पितैश्च च वायुना ॥
त्रिकोटिरत्नभवनैर्गोपीभिश्च च रक्षितः ।
रत्नप्रदीपयुक्तश्च रत्नतल्पसमन्वितः ॥
नानाभोगसमायुक्तो मधुवापीशतैर्युतः ।
पीयूषवापीयुक्तश्च कामधेनुसमन्वितः ॥
गोलोकवर्णनं व्यास बहुना मा विशारद ।
न कोऽपि वेद विद्वान् वा वेद विद्वान् महेश्वरः ॥

गोलोमिका स्त्री (गवां लोमेव लोमानि सन्त्यस्याः इति ठन् टाप् च । यद्वा गोलोमी स्वार्थे कै पूर्वह्रस्वः स्त्रीके ।) तृणक्षुपविशेषः । गोधूमा इति पाचरी इति च भाषा । तत्पर्यायः । गोधूमी गोलाङ्गी कोटुकपुच्छिका गोसम्भवा ।

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]) वत्सा । इति [illegible] । मार्गेमिका । इति राजनिर्घण्टः ।

गोवनसामी [न्] पुं (गोवनस्य स्वामी अस्त्यर्थे । स्वामिन् + णिनि ।) इन्द्र । इति राजनिर्घण्टः ।

गोवध पुं (गवां वधो हननम् ।) गोहत्या । स च उपपातकविशेषः । यथा मनु ११ अः ।
"गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रयः ।"
तत्प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

गोवन्दनी स्त्री (गवि पृथिव्यां वन्द्यते प्रशस्यते इति कर्मणि ल्युट् ततो ङीप् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः ॥ पीतचम्पकोत्पलः । इति रत्नमाला ॥ (प्रियङ्गु पीतचम्पकोत्पलयोरन्यो विशेषो ज्ञातव्यः ।)

गोवर स्त्री (गोभ्यो निःसृतत्वात् वरं श्रेष्ठं माननीयमित्यर्थः । गोषु व्रियते । वृ + बाहुलकात् अप् इत्येके ।) गोखुरक्षुण्णगोष्ठस्थशुष्कगोमयचूर्णम् । यथा —

गोष्ठान्तर्गोखुरक्षुण्णं शुष्कं गोमयचूर्णितम् ।
गोवर तत् समाख्यातं वरिष्ठं रससाधने ॥
इति भावप्रकाशः ॥

गोवर्द्धन पुं (गा वर्द्धयति कोमलतृणप्रचारदानेन इति । वृध + णिच् + ल्यु । यद्वा गावो वर्द्धन्तेऽत्र इति । णिच् + ल्युट् अधिकरणे । पर्वतबोधकत्वात् पुंस्त्वम् । यद्वा गां पृथ्वीं भूमिं वा वर्द्धयति । वृध + णिच् कर्त्तरि ल्यु ।) स्वनामख्यातश्रीवृन्दावनस्थपर्वतः । इति जटाधरः ॥ तस्य स्वरूपं यथा —

"अनादिर्हरिदासोऽयं भूधरो नात्र संशयः ।"
इति पाद्मे पातालखण्डे व्यासं प्रति श्रीकृष्णवाक्यम् ॥ तस्य पूजाकालादिर्यथा —

"प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्यूतञ्चैव समाचरेत् ।
भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्च दोहवाहनाः ॥
श्रीकृष्णदासवर्योऽयं श्रीगोवर्द्धनभूधरः ।
शुक्लप्रतिपदि प्रातः कार्त्तिकेऽप्यथ वैष्णवे ॥"
प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य रात्रौ जागरणं चरेत् ॥"
इति क्वचित् पाठः

तस्मात्तद्दिने कार्यं गोवर्द्धनप्राधान्येन गोपूजाधान्येन च ख्यातमप्यकमेव प्रथमम् । तत्र नियम । तदाह देवल ।

"प्रतिपद्दर्शसंयोगे क्रीड़नन्तु गवां मतम् ।
परविद्धासु यः कुर्य्यात् पुत्त्रदारधनक्षयः ॥"
निर्णयामृतधृतं पुराणान्तरवचनम् ।
"या कुहूः प्रतिपन्मिश्रा तत्र गाः पूजयेन्नृप ! ।
पूजामात्रेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो महीपते ! ॥"
वतः प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्येति पूर्व्वाह्णातपर्य्यकम् । द्वितीयासमये तु सर्व्वथा निषिद्धम् । तद्यथा,—
"नन्दायां दर्शने रक्षा वलिदानदशासु च ।
भद्रायां गोकुलक्रीड़ा देशनाशाय जायते ॥"
पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयद्वितीयासंयोग एव निषिध्यते ।
"गवां क्रीड़ादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभी पूजकांस्तथा ॥"
तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयामृते निर्णीतम् । प्रतिपद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्न्याधानविषये वृद्धशातातपेन ।
"द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी ।
अग्न्याधानचतुर्द्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ॥"
अपराह्णश्च पञ्चधा विभक्तस्याह्नश्चतुर्थो भागः । ततश्च यत्र प्रतिपदि यन्मुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति । अन्यदा तूत्तरैव प्रतिपत्तत्र गृहीता । तथैव पुराणसमुच्चये ।
"वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका ।
द्वितीयावृद्धिगामित्वादुत्तरा तत्र चोच्यते ॥"
किञ्च । यदा पूर्णप्रतिपत् परत्र निष्क्रामति तदाप्युत्तरैव कार्य्या । यथोक्तं भविष्योत्तरे ।
"यथा द्वादशभिर्म्मासैर्म्मासो वृद्धो मलिम्लुचः ।
तथैवाहोरात्रिवृद्ध्या तिथिः प्रोक्तो मलिम्लुचः ॥
यथा मलिम्लुचः पूर्व्वो मासो दैवस्तथा परः ।
त्याज्या तिथिस्तथा पूर्व्वा ग्राह्या चैव तथोत्तरेति निर्णयामृतमतम् ॥ किन्तु । वह्निलीन्यायेन पूर्व्वैव मन्तुं शक्यते । तद्वदत्रापि देवलादिवचनप्रामाण्यमस्तीति ॥ * ॥
अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः । पाद्मे तत्रैव ।
"मथुरायास्तथान्यत्र कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम् ।
गोमयेन महास्थूलं तत्र पूज्यो गिरिर्यथा ॥
मथुरायां तथा साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
वैष्णवं धाम सम्प्राप्य मोदते हरिसन्निधौ ॥"

पूजामन्त्रः ।

"गोवर्द्धन ! धराधार ! गोकुलत्राणकारक ! ।
विष्णुवाहुकृतोच्छ्रायो गवां कोटिप्रदो भव ॥"
गोपूजामन्त्रः । स्कान्दे तत्रैव ।
"लक्ष्मीर्या लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।
घृतं वहति यज्ञार्थे मम पापं व्यपोहतु ॥
अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।
गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥"
अथ गोक्रीड़ा । तत्रैव ।
"क्रोधापयेद्धावयेच्च गोमहिष्यादिकं ततः ।
वृषान् कार्यापयेद्गोपैरुक्तिप्रत्युक्तिवादनात् ॥"
पाद्मे च तत्रैव ।
"महिष्यादेस्तथा भूषा क्रीड़नं वारणन्तथा ॥"
तन्त्रान्तरसारे च तत्रैव ।
"एवं गोवर्द्धनं गावश्च पूजनीया विधानतः ।
गोवर्द्धनमखो रम्यः कृष्णसन्तोषकारकः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे कार्त्तिककृत्ये १६ विलासः ॥ (पुरुषोत्तमक्षेत्रे भगवता शङ्कराचार्य्येण प्रतिष्ठापितो मठविशेषः । इति शङ्करविजयः ॥ आर्य्यासप्तशतीप्रभृतिग्रन्थकार आचार्य्यविशेषः । अयमेव कविवरः वङ्गाधिपस्य लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डित आसीत् । एतन्मतसमर्थनोदाहरणानि क्रमान्वयेन वेदितव्यानि यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ७०२ ।
"हरिचरणाञ्जलिममलं कविवरहर्षाय वुद्धिमान्
सततम् ।
अकृतार्य्यासप्तशतीमेतां गोवर्द्धनाचार्य्यः ॥"
तत्रैव टीकासुखवन्धाभ्यन्तरे । यथा,—
"गोवर्द्धनोक्तिसुखदाननिदानमेतद्-
व्याख्यार्थदीपनमनल्पचमत्कृतीनाम् ।"
"गोवर्द्धनाचार्य्यसमयस्तद्यापि सम्यङ् न ज्ञायते परन्त्वयं गीतगोविन्दकर्त्तुर्जयदेवात् प्राचीनस्तत्समकालीनो वेति वक्तुं शक्यते । यतो जयदेवेन गीतगोविन्दप्रारम्भे 'शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्य्यगोवर्द्धनस्पर्द्धी कोऽपि न विश्रुतः' इत्युक्तमस्ति । जयदेवकविश्च वङ्गदेशाधिपस्य वल्लालसेनसूनोर्लक्ष्मणसेनस्य सभायामासीदिति श्रीसनातनगोस्वामिनां मतम् ।
'गोवर्द्धनश्च शरणो जयदेव उमापतिः ।
कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥
इत्ययं श्लोको लक्ष्मणसेनसभागृहद्वारोपरि शिलायामुत्कीर्ण आसीत् । तस्माद् गोवर्द्धनजयदेवादयः सर्व्वेऽपि लक्ष्मणसेनसभायामासन्निति केचित् ॥")

गोवर्द्धनधरः, पुं, (धरति धारयति वा । धृ + अच् । गोवर्द्धनस्य धरः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, हरिवंशे । ७६ । १ ।
"गते शक्रे ततः कृष्णः पूज्यमानो व्रजालयैः ।
गोवर्द्धनधरः श्रीमान् विवेश व्रजमेव ह ॥")

गोवशा, स्त्री (वशा वन्ध्या गौरिति परनिपातनात् तथात्वम् ।) वन्ध्या गौः । इति कलापव्याकरणम् ॥

गोविट्, [श्] पुं, (गवां विट् विष्ठा ।) गोमयम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५० ॥

गोविन्दः, पुं, (गां पृथ्वीं धेनुं वा विन्दतीति । विन्द + "अनुपसर्गाल्लिम्पेति ।" ३ । १ । १३८ । इत्यस्य "गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या शः ।) श्रीकृष्णः । (यथा, भगवद्गीतायाम् । १ । ३२ ।
"किं नो राज्येन गोविन्द ! किं भोगैर्जीवितेन वा ॥")
एतस्य शास्त्रान्तरीयव्युत्पत्तिर्यथा, हरिवंशे— विष्णुपर्व्वणि । ७५ । ४३—४५ ।
"अद्य प्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो वै भव प्रभो ! ।
तस्मात्त्वं काञ्चनैः पूर्णैर्दिव्यस्य पयसो घटैः ॥
एभिरद्याभिषिच्यस्व मया हस्तावनामितैः ।
अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः ॥
गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम् ॥"
गोभिर्वाणीभिर्वेदान्तवाक्यैर्विद्यते योऽसौ पुरुषः विदन्ति यं पुरुषं तत्त्वज्ञा इति वा । यथा, विष्णुतिलके ।
"गोभिरेव यतो वेद्यो गोविन्दः समुदाहृतः ॥"
गां वेदलक्षणां वाणीं गोभूम्यादिकं वा वेत्तीति । यथा, गोपालतापन्यां पूर्व्वविभागे ध्यानप्रकरणे । ७—८ ।
"तदु होचुः कः कृष्णो गोविन्दश्च कोऽसाविति गोपीजनवल्लभः कः का स्वाहेति ॥ तानुवाच ब्राह्मणः पापकर्षणो गोभूमिवेदविदितो विदिता गोपीजनाविद्याकलाप्रेरकस्तन्माया चेति ।"
एतन्नाम्नो भारतादिमतेन व्युत्पत्तिर्यथा, महाभारते । १ । २१ । १२ ।
"गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा ।
वराहरूपिणा चान्तर्विक्षोभितजलाविलम् ॥"
तत्रैव । ५ । ७० । १३ ।
"विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥"
यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्याये ।
"युगेयुगे प्रणष्टां गां विष्णो ! विन्दसि तत्त्वतः ।
गोविन्देति ततो नाम्ना प्रोच्यसे ऋषिभिस्तथा ॥"
विन्दतीति विन्दः पालकः स्वामी वा । विन्द + शः । गवां गोसमूहानां विन्दः ।) गवाध्यक्षः । (गवां शास्त्रमयीनां वाणीनां विन्दः पतिः ।) वृहस्पतिः । इति मेदिनी ॥ (गौड़पादाचार्य्यशिष्यः योगिविशेषः । अयं हि परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यस्य भगवतः शङ्करस्य गुरुः । यथा, माधवीये सङ्क्षेपशङ्करजये । ५ । १०१ ।
"तस्योपदर्शितवतश्चरणौ गुहायां
द्वारे न्यपूजयदुपेत्य स शङ्करार्य्यः ।
आचार इत्युपदिदेश स तत्र तस्मै
गोविन्दपादगुरवे स गुरुर्यतीनाम् ॥"
अनेन च योगिप्रवरेण गोविन्देन वौधायनधर्म्मविवरणं वौधायनधर्म्मसूत्रभाष्यञ्च प्रणीतमिति श्रूयते ततो वौद्धमतमालोक्य रससाराख्यग्रन्थोऽपि विरचित इति दृश्यते । यथा, रससारे ५म पटले ।
"वौद्धानाञ्च मतं ज्ञात्वा रससारः कृतो मया ॥"
पञ्चावस्थशिखजातीनां गुरुभेदः । योऽसौ गुरुगोविन्द इति नाम्नोदाहृतः ॥ गाः मनःप्रधानानीन्द्रियाणि तेषां विन्दः प्रवर्त्तयिता चेतयिता वा । अन्तर्य्यामी आत्मेत्यर्थः ।) परमब्रह्म । यथा,—
"तत्र यद्यसमर्थस्त्वं ज्ञानयोगे महामते ! ।
क्रियायोगे दिवा रात्रौ तत्परः सततं भव ॥
करोषि यानि कर्म्माणि तानि देवे जगत्पतौ ।

समर्पयस्व भद्र ते तत कर्म्म प्रहास्यसि ।
शुभाशुभपरित्यागी कौर्त्ते नि वीतकर्म्मणि ।
लयमाप्स्यसि गोविन्द तद्ब्रह्म परमं महत् ।"
तन्नाममाहात्म्यं यथा —
'ये निद्रन्ति स्वपन्तश्च गच्छन्तश्चलिते क्षुते ।
सङ्कीर्त्तयन्ति गोविन्द त वत्स्यान्त्या सुदूरत ।"
इति च वह्निपुराणे यमानुशासननामाध्याय ॥
(अस्य ध्यानं यथा —
"फुल्लेन्दीवरकान्तिमिन्दुवदनं बर्हावतंसप्रियं
श्रीवत्साङ्कमुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम् ।
गोपीनां नयनोत्पलार्च्चिततनुं गोगोपसङ्घावृतं
गोविन्दं कलवेणुवादनपरं दिव्याङ्गभूषं भजे ।')
गोविन्दद्वादशी, स्त्री, (गोविन्दप्रीतये या द्वादशी गोविन्दाख्या द्वादशी वा । गोविन्दप्रिया द्वादशीति वा ।) फाल्गुनशुक्लद्वादशी । यथा —
'फाल्गुने द्वादशी शुक्ला या पुष्येण समन्विता ।
गोविन्दद्वादशी नाम सा स्याद् गोविन्दभक्तिदा ॥
तस्यामुपोष्य विधिना भगवन्तं प्रपूजयेत् ।
लिखितं पापनाशिन्यां विधिर्योऽत्रापि स स्मृत ॥'
तन्माहात्म्यञ्च ब्रह्मपुराणे श्रीवशिष्ठमान्धातृसंवादे ।
"फाल्गुनामलपक्षे तु पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि ।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥
तस्यामुपोष्य विधिवन्नर सर्वाघकल्मष ।
प्राप्नोत्युत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभामिति ॥
आमर्द्दकी द्वादशीति लोके ख्यातवमेव हि ।
यत्र आमर्द्दकीपूजा व्रतमस्यां विधीयते ॥'
तदुक्तं ब्राह्मे तत्रैव पापनाशिनीमाहात्म्यप्रसङ्गे ।
फाल्गुने तु विशेषेण विशेषं कथितं नृप ।
आमर्द्दक्यां व्रतं पुण्यं विष्णुलोकप्रदं नृणाम् ।'
प्रभासखण्डे च । श्रीदेवीमहेश्वरसंवादे ।
'फाल्गुनस्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषित ।
स्नात्वा नद्यां तडागे वा वाप्यां कूपे गृहेऽपि वा ।
गत्वा गिरौ वने वापि यत्र सा प्राप्यते शिवा ।
क्षीरोदे मथ्यमाने तु यदा रत्नं समुत्थितम् ।
आमर्द्दादिवदेवानां तेन सामर्द्दकी स्मृता ।
शिवा लक्ष्मी स्मृतो हरि सर्वते सुरसत्तमे ॥
देवैर्ब्रह्मादिभि सर्वैरृषिभिर्वेदधाव स्मृत ।
तत्र गत्वा हरिं पूज्यो हरिरूपक्रमतथवा शिवा ॥
पूज्या पुष्पे शुभे रात्रौ कार्यं जागरणं हरे ।
करकं जलपूर्णन्तु कर्त्तव्यं प्रावसंयुतम् ॥
हविष्याद्यन्तु कर्त्तव्यं दीप कार्यो विधानत ।
एवं जागरणं कार्यं कथाश्रवणतत्परै ।
नृत्यन्ते देहिन पापै कलिकं कायसम्भवै ।
एकान्ते च नरा सर्वे पूज्यन्ते हरिमन्दिरे ।"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलास ॥
गोविष्ठा, स्त्री, (गवां विष्ठा शकृत् ।) गोमयम् ।
इति राजनिर्घण्ट ॥
गोवृन्द, क्ली, (गवां वृन्दं समूह ।) गोसमूह ।
इति जटाधर ॥

गोवृन्दारक पु (गोविन्दारक इव पूज्य इति प्रख्य ।
'वृन्दारकनागकुञ्जरै पूज्यमानम् ।" २।१।६२ ।
इत्यनेन सूत्रेणोपमितसमासे वृन्दारकादि गणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनमिति वार्त्तिकम् ।) श्रेष्ठगौ । इति कलापव्याकरणम् ।
गोवृष, पु (गोषु स्त्रीगोषिवर्षति वर्षति सिञ्चति रेत । वृष+'इगुपधेति ।' ३।१।१३५ ।
इति क ।) वृष । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा मनु ।८।१५० ।
'कौनाशो गोवृषो यानमलङ्कारश्च वेश्म च ।"
"कौनाश कर्षक गवां सक्ता वृषो यानमश्वादि ।'
इति कुल्लूकभट्ट ।)
गोशकृत् क्ली (गवां शकृत् विष्ठा ।) गोमयम् ।
इति जटाधर ॥ (यथा मनु ।२।१८२ ।
'उदकुम्भं सुमनसो गोशकृत्मृत्तिका कुशान् ।'
पर्यायोऽस्य यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
'गोमयं शालं गोविटं गोष्ठजं तच्च गोशकृत् ।')
गोशाल क्ली स्त्री, (गवां शाला 'विभाषा सेनेति ।'
२।४।२५ । इति विभाषया क्लीवत्वम् ।)
गोगृहम् । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमर ॥
गोयालि इति भाषा ॥ (गोशालायां जात ।
'स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ।" ४।३।३५ ।
जातार्थप्रत्ययस्य लुक् । ततो विभाषासेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् । गोशालजाते त्रि ।)
गोशीर्ष क्ली, (गो शीर्षं शीर्षदेशाकारो विद्यते ऽस्य कश्चपर्वतैकदेशजातानां चन्दनभेदानां शीर्षभागस्य तदाकृतया तथात्वम् ।) चन्दनम् ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ हरिचन्दनम् । इत्यमर ॥
'गो शीर्षं गोशीर्षं तदाकारे मलयैकदेशे जात कालताम्रत्वशासिक्तवयसुतपलगन्धि अतिसुरभि शीतलतया सदैव सर्पैर्वेष्टितम् ।" इति भरत ॥
(यथा गो रामायणे ।४।४१।५८ ।
'गोशीर्षचन्दनं यत्र पद्मकञ्चाग्निसन्निभम् ॥'
अथर्ववेदे यक्षितवद्यथा,—
'सोनसर्पो वदनाद्यस्य स्वेद प्रथवते भृशम् ।
लघुज्वरापतत्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥'
इति चरके इन्द्रियस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)
गवां मस्तकञ्च ॥
गोशीर्षक, पु, (गोशीर्षमिव कायति प्रकाशते इति । कै+क ।) द्रोणपुष्पीवृक्ष । इति रत्नमाला । (स्वार्थे कन् । चन्दनविशेष ।)
गोशृङ्ग, पु, (गो शृङ्गमिव शृङ्गं शीर्षभागो ऽस्य ।) स्वनामप्रसिद्ध पर्वतविशेष । यथा, महाभारते ।२।३१।५ ।
"निषादभूमिं गोशृङ्गं पर्वतप्रवरन्तथा ।"
अत्रैव पर्वते अरविमाद्या मन्देहा नाम राक्षसा निवसन्ति । ते हि दुराचाससन्देहाभिप्रा सन्त सूर्योदये जले पतन्ति इत्यत्र पुनरुत्पतन्ति । एतद्विवरणं यथा रामायणे ।४।४०।४२—४४ ।
"इन्द्रपाल्मुखं दिव्यं गोशृङ्गं नाम पर्वतम् ।
तत्र प्रदशताकास मन्देहा नाम राक्षसा ॥

अवलम्बमाना लक्ष्यन्ते नानारूपा भयावहा ।
ते पतन्ति जले घोरा सूर्यस्योदयं प्रति ॥
अभिहता महेन्द्रेण निशायामुत्पतन्ति च ।")
वर्वुरवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ गोविषाणी स्त्री ॥
गोषडगवं क्ली, (गवां षटकम् । "प्रभूभ्य स्यात् द्विषटके गोष्ठगोयुगषड्गवम् ।" इति मुग्धबोध सूत्रात् ।) गोषटकम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
गोष्ट, ङ सङ्घाते । इति कविकल्पद्रुम (भ्वां आत्मं सक सेट ।) सङ्घातो राशीकरणम् ।
ङ, गोष्टते धान्यं लोक । इति दुर्गादास ॥
गोष्ठ, क्ली, (गावस्तिष्ठन्त्यत्र इति । स्था+"सुपि स्थ ।" ३।२।४ । इति क । घञर्थे क इत्येके ।) गोस्थानम् । गोठ । इति भाषा ॥
इत्यमर ॥ (यथा, रामायणे ।४।२२।३१ ।
'सिंहेन निहतं गोष्ठे गौ सवत्सेव गामिनम् ।
दृष्ट्वा सद्यामयत्रेव रामबाणहताभ्रसा ।')
प्रत्ययविशेष । स तु स्थानार्थे पठ्ठाधकशब्देभ्यो भवति । यथा । गोगोष्ठ महिषगोष्ठ इत्यादि । इति भरत ॥ (गोष्ठीश्राद्धे । यथा मनु ।३।२५४ ।
"स्वदितमित्येव वाच्य गोष्ठे तु सुश्रुतम् ।
सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ।'
"गोष्ठे गोष्ठीश्राद्धे ।" इति कुल्लूकभट्ट ।)
गोष्ठश्व त्रि (गोष्ठे श्वा । 'अचतुरविचतुरेति ।
५।४।७७ । समासे अच । षष्ठीतत्पुरुष समासे तु गोष्ठश्वा इत्येव स्यात् ।) स्वगृहाङ्गने धृतो य परान् द्वेष्टि स । इति जटाधर ॥
गोष्ठाष्टमी, स्त्री (गोष्ठोत्सवपदान्विता अष्टमी । गोष्ठे विहिता अष्टमी वा । एतस्यां तिथौ भगवतो बालरूपिणो नन्दनन्दनस्य गोष्ठगमन पुरःसर वत्सपालं विहाय गोपालीकरणात् तथात्वम् ।) गोपाष्टमी । सा च कार्त्तिकशुक्लाष्टमी । यथा पाद्मे कूर्मपुराणे च ।
"शुक्लाष्टमी कार्त्तिके तु स्मृता गोपाष्टमी बुधै ।
तद्दिने वासुदेवोऽभूद्गोप पूर्व्वन्तु वत्सप ॥
तत्र कुर्य्याद्गवां पूजां गोग्रास गो प्रदक्षिणम् ।
गवानुगमनं कुर्यात् सर्वान् कामानभीप्सता ।"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलास ॥
"भौमवारोऽथ कार्त्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य ।
गोष्ठाष्टम्यां गवां पूजा गोग्रास गो प्रदक्षिणम् ।
गवानुगमनं कुर्यात् सर्व्वपापविमुक्तये ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
गोष्ठी स्त्री (गावो बहुविधा वाचस्तिष्ठन्त्यत्र । गो+स्था+क । स्त्रियां ङीष ।) सभा । तस्या लक्षणविशेष ।
"एकादश कथिता गोष्ठी कौशिकीरतिसंयुता ।
समागारसमायुक्ता पञ्च सप्त वा योषिन्निता ॥
प्राकृतैर्नवभि पुंभिर्विशमिर्वाप्यलङ्कृता ।
सर्वासर्वसमायुक्ता सोमा रसकलान्विता ।

वाद्याद्यैरन्विता नैव कर्त्तव्येयं विचक्षणैः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(गावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्ति यत्र । गो + स्था + अन्यर्थे कः । ततः “अम्बाम्बगोभूमीति ।” ८ । ३ । ९७ । इति षत्वम् ।) संलापः । इति मेदिनी । ठे । ४ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४०० । “एवमनुष्ठिते चत्वारोऽपि ते एकस्थाने विहारिणः परस्परमनेकप्रकारगोष्ठीसुखमनुभवन्तस्तिष्ठन्ति ॥”) पोष्यवर्गः । यथा, चाणक्ये ।
“विषं गोष्ठी दरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विषम् ॥”
(यथा च राजेन्द्रकर्णपूरे । ४७ ।
“हत्वा नैलापुलिनलवलीपल्लवग्रासगोष्ठीं
दिग्मातङ्गाः सममथ सरिन्नाथपाथः पिबन्ति ॥”)

गोष्ठीपतिः, पुं, (पातीति पतिः । गोष्ठ्याः पोष्यवर्गस्य सभाया वा पतिः ।) पोष्यवर्गपालकः । सभापतिः ।
अथ ब्राह्मणगोष्ठीपतिलक्षणं यथा — [दिता
“नानाशास्त्रविशारदे रसिकता सतकाव्यसम्मोनिर्द्दोषैः कुलभूषणैः परिमिता पूर्णा कुलज्ञैरपि ।
श्रीमद्भागवतादिकारणकथाशुश्रूषयानन्दिता
गत्वाभीष्टमुपैति यद्गुणिजनो गोष्ठी हि सा प्रोच्यते ॥”
एवम्भूता गोष्ठी तस्याः पतिः । अपि च ।
“कुलीनाः श्रोत्रियाः सर्व्वे यस्यान्नं भुञ्जते मुहुः ।
कुलीनाय सुतां दत्त्वा स गोष्ठीपतिरुच्यते ॥”
तद्यथा । गाङ्गवंशे लक्ष्मीकान्तमजमुयादारः १ मुखवंशे मदनभट्टाचार्य्यः २ तद्वंशे गन्धर्व्वराय: ३ वन्द्यवंशे शुभराजखानवंशः ४ चट्टवंशे अनन्तभट्टाचार्य्यः ५ एते प्राचीनाः आधुनिका बहवः सन्ति ॥ * ॥
कायस्थगोष्ठीपतिलक्षणं यथा,—
“नीतिज्ञः कुलकर्म्मठः क्षितिमतां मान्योऽपि धर्म्मान्वितः
कार्य्याकार्य्यविलोकनैः कुलभृतां सम्मानदानोद्यतः ।
पोष्टा यः कुलसंविदां कुलसुधीः सन्मौलिकानां तथा
यद्वंशप्रभवः क्षितौ सुविदितो दाता स गोष्ठीपतिः ॥”
अथ कायस्थगोष्ठीपतिगणना ।
“आदौ द्वादशपर्य्यये समभवद्दानेन गोष्ठीपतिः
सत्कीर्त्तिश्च सुबुद्धिखानतनयः श्रीमन्तरायः कृती । १ ।
संजातस्तदनन्तरं गुणधरा गण्ये च पर्य्यायके
खेञ्चातो हि पुरन्दरः कुलभवः खानः सदा दानतः ॥ २ ॥
पर्य्याये च चतुर्द्दशे समभवत् पौरन्दरः केशवः
खानः सन्ततदानतो हि विलसतकीर्त्तिर्धरामण्डले ॥ ३ ।
नानावित्तविसर्ज्जनेन जनितप्रोतुफुल्लकीर्त्तिः क्षितावासीत् पञ्चदशे तदात्मजकृती श्रीकृष्णविश्वासखास् ॥ ४ ॥
ततः षोड़शे पर्य्यये दानशालः
कुलीनालिमालो दयारामपालः ॥ ५ ॥
ततस्तत्सुतः पर्य्यये सूर्य्यवाजिस्वपानाधगण्येऽभवत् पुण्यराशिः ॥ ६ ॥
ततः पर्य्ययेऽष्टादशे तत्तनूजः
समाहूय भूयोर्च्चितार्य्यव्रजो यः ।
सदा सत्कथालापसंलापतोषः
कुलीनौघपूजापरोऽयं सुभायः ॥ ७ ॥
आसीत् किङ्करसेननामसुकृती यो मौलिकैकाग्रणीः
पर्य्याये परिपूजितार्य्यनिचये चैकोनविंशे हि सः ।
सद्गोष्ठीपतिपालवंशतनयापाणिग्रहैणात्मनो
दानेनापि च मौलिकाटिरपरो गोष्ठीपतिः प्राथमः ॥ ८ ॥
दानेनातिवदान्यतादिगुणतो निःसीमपुण्यैश्च यां
गोपीसिंहचतुर्धुरीणसुकृती विंशे हि पर्य्यायके ।
यस्मात् किङ्करसेनवंशतनयापाणिग्रहाद्दागतः
सोऽप्यासीद्द भुवि मौलिकाटिरपरो गोष्ठीपतिः सस्तुतिः ॥ ९ ॥
पर्य्याये पुनरेकविंशक इह ख्यातः धामामण्डले
गोपीसिंहचतुर्धुरीणकुलजो यो रामकान्तः कृती ।
धन्यो गण्यसुपुण्यजन्ययशसा गोष्ठीपतेरग्रणीर्दानैः कर्ण इवातिधैर्य्यपयसां रत्नाकरस्थापरः ॥ १० ॥
द्वाविंशे किल पर्य्ययेऽतिनियतेस्तस्यात्मजासंग्रहात्
स्वस्यैवास्यसुपुण्यदत्तकतनूजतस्य च श्रीमतः ।
गोपीमोहनसंज्ञकस्य तनयद्वारा च गोष्ठीपतिः
सम्भूतो नवकृष्णभूपतिवरः सन्मौलिकाटिः क्षितौ ॥ ११ ॥
तावन्मुख्यकनिष्ठमध्यमकुलोद्भूतां तृतीयोद्भवान्
षड्भ्रातॄनपि तावतोऽत्र गणना वह्वक्रमानादरात् ।
सद्गोष्ठीपतिकारकानतिनताधीनान् कुलीनान् समाहूयात्र प्रहृतांस्तथात्र सहजान् पूज्यांस्तथा कोमलान् ॥
वित्तैर्वागमृतैर्नुतिप्रणतिभिश्चान्यैस्त्रयोविंशके
पर्य्यायेऽतितरां प्रपूज्य परमाह्लादान्वितः श्रीयुतः ।
गोपीमोहनदेववंशतिलको गोष्ठीपतिः क्ष्मापतिर्जातः संप्रति भूमिदेवघटकानाथास्वगाद्द्युतिः ॥” १२ ॥
इति दक्षिणराढ़ीयकायस्थकुलाचार्य्यकारिका ॥
अथ वैद्यानां गोष्ठीपतिर्यथा,—
“विप्रेभ्यः प्रियभोज्यवस्तुवसनं छत्रासनं भूषणं
ग्रामा भूमितुरङ्गमा गजगणाः स्वर्णानि रत्नानि च ।
गावो नाव उदारमन्दिररुचो वाप्यश्च दत्ताः सदा
साधुज्ञातिकुटुम्बसद्गुणगणाः संप्रीणिता येन च ॥
गौड़क्ष्मापतिना य एव भिषजां श्रेष्ठोऽभिषिक्तः कृती
नानाशास्त्रविशारदः शुभमतिर्वाग्मी चिकित्सापटुः ।
तस्मात प्राप गजं तुरङ्गकनकच्छत्रञ्च रत्नं धनं
सोऽभूत् सेनविनायको वहुगुणैरस्वष्ठगोष्ठीपतिः ॥
वैनायकेषु सर्व्वेषु भास्करः श्रेष्ठ ईरितः ।
गोष्ठीपतितया ख्यातः स वैद्यैः पूजितोऽग्रतः ॥”
इति भरतमल्लिककृतकुलपञ्जिका ॥

गोष्पदं, क्ली, (गोः पदम् । यद्वा, गावः पद्यन्ते गच्छन्ति यस्मिन् देशे । “गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ।” ६ । १ । १४५ । इति सुट् सस्य षत्वञ्च ।) गोसेवितस्थानम् । गोखुरप्रमाणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ६३ ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ७ । ३७ ।
“भीष्मद्रोणार्णवं तीर्त्त्वा कर्णपातालसम्भवम् ।
मा निमज्जस्व सगणः शल्यमासाद्य गोष्पदम् ॥”)
तथा विश्वो मेदिनी च ।
“गोष्पदं गोपदश्वभ्रे गवाञ्च गतिगोचरे ॥”
(गवासेवितारण्यादि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

गोसः, पुं, (गां जलं स्यति नाशयतीति । षो अ नाशने + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) बोलः । उषःकालः । इति मेदिनी । से । ३ ॥

गोसङ्ख्यः, पुं, (गाः सङ्ख्यैष्टे इति । चक्षिङ् उक्तौ + “चक्षिङः ख्याञ् ।” २ । ४ । ५४ । इति ख्याञ् ततः “समिख्यः ।” ३ । २ । ७ । इति कः । यद्वा, गवां संख्या बहवो गाव इत्यर्थः विद्यते यस्य । समासे पुंवद्भावः ।) गोपः । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥

गोसङ्गः, पुं, (गोभिः सङ्गो मिलनं यस्मिन् काले । प्रत्यूषकाले हि गावो गोष्ठगमनाय निर्गच्छन्तीति प्रसिद्धिः । यद्वा गौः सूर्य्यकिरणं तेन सङ्गो यस्मिन् ।) प्रत्यूषः । इति भूरिप्रयोगः ॥

गोसदृक्षः, पुं, (गोः सदृक्षस्तुल्यः । गोसदृशाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) गवयः । इति हेमचन्द्रः ॥

गोसन्दायः पुं, (गां सन्ददातीति । सम् + दा + अण् ।) गोदानकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

गोसम्भवा, स्त्री, (गोरिव सम्भवो लोमादिरूपा कृतिर्यस्याः ।) श्वेतदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सम्भवत्यस्याः इति सम्भवा उत्पत्तिकारणम् । गौः सम्भवा यस्याः ।) गोजाते त्रि ॥

गोसर्गः, पुं, (गवां सर्गो वनगमनाय मोचनं यद्वा गवां सूर्य्यकिरणानां सर्गो विसृष्टिः यस्मिन् ।) प्रभातम् । इति हारावली । १६१ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
“गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथा मध्यन्दिनेषु च ॥”)

गोसवः, पुं, (गौः सूयते पीड्यते हिंस्यते यत्र । षुञ् पीड़ायाम् + “ऋदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ ।) इति अप् ।) गोमेधयज्ञः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ११ । ७४ ।

"यजेत वाजमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ।
अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा ॥")

गोसव्य पुं (गोस एव सव्य अस्थितुल्य' इति गोवलीवर्द्दन्यायेन सिद्ध ।) वोल । इत्यमर टीकायां रायमुकुट ॥

गोसहस्री, स्त्री, (गवां सहस्र तद्दानफलं विद्यते यत्र । अर्श आदित्वादच् गौरादित्वात् ङीष् ।) मङ्गलवारयुक्तामावास्या । तत्र गङ्गास्नाने सहस्रगोदानफलम् । यथा, व्यास ।
'अमावास्या भवेद्वारो यदि भूमिसुतस्य च ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानमात्रेण जाह्नवी ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
सोमवारयुक्तामावास्या । तत्र अरुणोदयकाल मारभ्य स्नानकालपर्य्यन्तं मौनीभूत्वा स्नानात् गोसहस्रस्नानफलम् । यथा व्यास ।
'सिनीवाली कुहूश्चापि यदि सोमदिने भवेत् ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम् ॥'
इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥

गोस्तन पुं (गो स्तन इव गुच्छो यस्य ।) हारभेद । इत्यमर । २ । ६ । १०५ । स तु चतुर्यष्टिक । चतुस्त्रिंशद्यष्टिक इति कश्चित् । इति भरत ॥ (गवां स्तन ।) गवां कुचश्च ॥ (यथा सुश्रुत उत्तरतन्त्रे ? मे अध्याये ।
मुकुलं गोस्तनाकारं मर्म्मभतगणोद्भवम् ॥')

गोस्तना स्त्री (गो स्तन इव फलमस्या । टाप् भावपक्षे टाप् ।) गोस्तनी । इत्यमरटीका ॥

गोस्तनी स्त्री (गो स्तन इव फलमस्या । स्वाङ्गाच्चोपसर्ज्जनादसंयोगोपधात् । ४ । १ । ५४ । इति ङीष् ।) द्राक्षा । इत्यमर । २ । ४ । १०७ ॥ कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्ट । (यथास्या पर्य्याया
'द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च ।
मृद्वीका हारहूरा च गोस्तनी चापि कीर्त्तिता ॥
द्राक्षा स्याद् गोस्तनी द्राक्षा गुच्छा च कफपित्तनुत् ॥
गोस्तनी मृद्वीका इति । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथम भागे ॥ गो स्तना इव स्तना यस्या । कुमारानुचारिणी मातृगणानामन्यतमा । यथा महाभारते । ९ । ४६ । ३ ।
' प्रभावती विशालाक्षी पलिता गोस्तनी तथा ।'
गोस्तनीति पाठोऽपि दृश्यते ॥)

गोस्थान क्ली (गवां स्थानम् ।) गोष्ठम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । ६० । १० ।
मार्त्तण्डाश्रम गोस्थान मध्ये गोस्थानमण्डलम् ॥)

गोस्थानक क्ली (गोस्थान+स्वार्थे कन् ।) गोष्ठम् । इत्यमर । ३ । १ । १३ ॥

गोस्वामी [न्] त्रि (गवां स्वामी ।) गोपति इति हलायुध । (यथा मनु । ८ । २३१ ।
'गोप क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् ।
गोस्वाम्यनुमते भृत्य सा स्यात् पालकेऽभृते भृति ॥')
धर्म्मस्य प्रभुर्वा प्रभु । (यद्वा, गवां इन्द्रियाणां स्वामी । जितेन्द्रियाणाम् एव तथात्वम् ।) यथा । "श्रीसनातनगोस्वामी प्रिया श्रीरतिमञ्जरी ।" इत्यनन्तसंहिता ॥

गोहत्या, स्त्री (गवां हत्या हननम् ।) गोवध । तत्प्रायश्चित्तादि प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ पारिभाषिकगोहत्या यथा —
सावित्र्युवाच ।
"विप्रवर्य्याच गोहत्यां कतिविधामतिदुष्करीम् ।
का वा कृत्यमगम्या का वा सन्ध्याविहीनक ॥
एतेषां लक्षणं सर्व्वं यत् वेदविदां वर ।॥
यम उवाच ।
गामाहारं प्रकुर्वन्तं पिवन्तं यो निवारयेत् ।
याति गोविप्रयोर्मध्ये गोहत्याञ्च लभेत् स ॥
दण्डैर्गां ताडयन् मूढो यो विप्रो वृषवाहक ।
दिने दिने गवां हत्यां लभते नात्र संशय ॥
ददाति गोभ्य उच्छिष्टं भोजयेद्वृषवाहकम् ।
भोजयेद्वृषवाहान्नं स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
वृषलीपतिं याजयेद् यो भुङ्क्तेऽन्नं तस्य यो नर ।
गोहत्याशतकं सोऽपि लभते नात्र संशय ॥
पादं ददाति वह्नौ यो गाञ्च पादेन ताडयेत् ।
गृहं विशेदधौताङ्घ्रि स्नात्वा गोवधमालभेत् ॥
यो भुङ्क्तेऽस्निग्धपादश्च शेते स्निग्धाङ्घ्रिरेव च ।
सूर्य्योदये च द्विर्भोजी स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
अवीरान्नञ्च यो भुङ्क्ते योनिजीवी च ब्राह्मण ।
यस्त्रिसन्ध्याविहीनश्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
पितॄंश्च पर्व्वकाले च तिथिकाले च देवता ।
न सेवते तिथिं यो हि स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
स्वभर्त्तरि च कृष्णे वा भेदबुद्धिं करोति या ।
कटूक्त्या ताडयेत् कान्तं सा गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
गोमार्गं खननं कृत्वा ददाति शस्यमेव च ।
तडागे च तदूर्द्धे वा स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
प्रायश्चित्तं गोवधस्य करोति व्यतिक्रमम् ।
अर्थलोभादथाज्ञानात् स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
राजके दैवके यत्नात् गोस्वामी गां न पालयेत् ।
दुःखं ददाति यो मूढो गोहत्यां लभते ध्रुवम् ॥
प्राणिनं लङ्घयेद्यो हि देवार्च्चामनलं जलम् ।
नैवेद्यं पुष्पमन्नञ्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
शश्वन्नास्तीति वादी यो मिथ्यावादी प्रतारक ।
देवद्वेषी गुरुद्वेषी स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
देवताप्रतिमां दृष्ट्वा गुरुं वा ब्राह्मणं सति ।
न सम्भ्रमान्नमेत् यो हि स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
न ददात्याशिषं कोपात् प्रणताय च यो द्विज ।
विद्यार्थिने च विद्याञ्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्याय ॥

गोहत, क्ली (हन विहत्याग+क्त । हतम् । गोर्हतं विष्ठा ।) गोमयम् । इति रत्नमाला ॥

गोहरीतकी, स्त्री (गवां हरीतकीव हितकारित्वात् ।) बिल्ववृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥

गोहालिया स्त्री, लताविशेष । गोयालिया इति भाषा । यथा गारुडे १९० अध्याये ।
'पीतं गोहालियामूलं तिक्तद्रव्याम्बुसंयुतम् ।
त्रिदिनस्थं कथितं प्रवदन्ति शङ्कर ।।'

गोहित, पुं (गोषु हित ।) घोषलता । बिल्व । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गवां हितकारके त्रि ॥ (गोर्भूमेर्भारावतरणेच्छया शरीरग्रहणं कुर्व्वन् गोहित यद्वा गवां रक्षार्थं गोवर्द्धनं धृतवानिति गोहित । विष्णु । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ७६ ।
'गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रिय ॥')

गोहिर, क्ली (गुह+बाहुलकादिरच् ।) पार्ष्णिमूलम् । इति हेमचन्द्र । ३ । २८० ॥

गोह्य, त्रि (गुहू संवरणे+'शसिदुहिगुहिभ्यो वा ।' इति काशिकोक्तेः कर्म्मभावयो क्यप् ।) गुह्यम् । गोपनीयम् । इति पाणिनिव्याकरणम् ॥

गौ, [गो] पु स्त्री, (गच्छतीति । गम्+"गमेर्डो ।" उणा । २ । ६७ । इति डो । यद्वा गच्छत्यनेनेति करणे डो । वृषस्य यानसाधनत्वात् स्त्रीगवा दानेन स्वर्गगमनसाधनत्वाच्च उभयोरपि दानेन स्वर्गगमनत्वाद्वा तथात्वम् । वस्तुतस्तु रूढ एव शब्द । यदुक्तम् ।
'रूढा गवादय प्रोक्ता यौगिका पाचकादय ।
योगरूढाश्च विज्ञेया पङ्कजाद्या मनीषिभि ॥')
सास्नादिमत्पशु । गरु इति भाषा ॥ पुंगो पर्य्याय अनड्वान् इति पदे द्रष्टव्य ॥ स्त्रीगो पर्य्याय । माहेयी २ सौरभेयी ३ उस्रा ४ माता ५ शृङ्गिणी ६ अर्ज्जुनी ७ अघ्न्या ८ रोहिणी ९ । इत्यमर ॥ माहेन्द्री १० इज्या ११ धेनु १२ अघ्ना १३ दोग्ध्री १४ भद्रा १५ भूरिमही १६ अनडुही १७ कल्याणी १८ पावनी १९ गौरी २० सुरभि २१ भद्रा २२ निलिनाक्षि २३ सुरभी २४ अनडाही २५ द्विड़ा २६ अधमा २७ । इति शब्दरत्नावली ॥ बहुला २८ मही २९ सरस्वती ३० । इति जटाधर ॥ उस्रिया ३१ अही ३२ अदिति ३३ इला ३४ जगती ३५ शर्करी ३६ । इति वेदनिघण्टौ २ अध्याय ॥ * ॥ (गवां लक्षणादिक यथा बृहत्संहितायां ६१ अध्याय ।
'पराशर प्राह बृहद्रथाय
गोलक्षणं यत् क्रियते ततोऽयम् ।
मया समास शुभलक्षणाख्या
सर्व्वास्तथाप्यागमतोऽभिधास्ये ॥
साम्राविलरूक्षाक्ष्यो मूषकनयनाश्च न शुभदा गाव ।
प्रचलच्चिपिटविषाणा करटा खरसदृशवर्णाश्च ॥
दशसप्तचतुर्द्दन्त्य प्रलम्बमुण्डानना विनतपृष्ठा ।
ह्रस्वस्थूलग्रीवा यवमध्या दारितखुराश्च ॥
श्यावातिदीर्घजिह्वा गुल्फैरतितनुभिरतिबृहद्भिर्व्वा ।
अतिककुदा कृशदेहा नेष्टा हीनाधिकाङ्ग्यश्च ॥
वृषभोऽप्येवं स्थूलातिलम्बवृषण शिराततक्रोड ।
स्थूलशिराचितगण्डस्त्रिस्थानं मेहते यश्च ॥
मार्ज्जाराक्ष कपिल करटो वा न शुभदो द्विजस्येष्ट ।

कृष्णोऽताम्रजिह्वः श्यमनो यूथस्य घातकः ॥
स्थूलशृङ्गमणिग्रन्थिः सितोदरः कृष्णसारवर्णश्च ।
गृहजातोऽपि त्याज्यो यूथविनाशावहो वृषभः ॥
श्यामकपुष्पचिताङ्गो भस्मारुणसन्निभो विडालाक्षः ।
विप्रायामपि न शुभं करोति वृषभः परिग्रहीतः ।
ये चोद्धरन्ति पादान् पङ्कादिव योजिताः कृशग्रीवाः ।
कातरनयना हीनाः पृष्ठतश्च ते न भारसहाः ॥
मृदुसंहतताम्रोष्ठाः सुश्लिष्टास्ताम्रतालुजिह्वाश्च ।
तनुहस्वोच्चश्रवणाः सुकुक्षयः स्पृष्टजङ्घाश्च ॥
आताम्रसंहतखुरा व्यूढोरस्का बृहत्ककुदयुक्ताः ।
स्निग्धश्लक्ष्णतनुत्वग्रोमाणस्ताम्रतनुशृङ्गाः ॥
तनुभूस्पृग्वालधयो रक्तान्तविलोचना महोच्छ्वासाः ।
सिंहस्कन्धास्तन्वल्पकम्बलाः पूजिताः सुगताः ॥
वामावर्त्तैर्वामे दक्षिणपार्श्वे च दक्षिणावर्त्तैः ।
शुभदा भवन्त्यनडुहो जङ्घाभिश्चैणकनिभाभिः ॥
वैदूर्य्यमल्लिकाबुद्बुदेक्षणाः स्थूलनेत्रवर्त्माणः ।
पार्ष्णिभिरस्फुटिताभिः शस्ताः सर्व्वेऽपि भारवहाः ॥
घ्राणोद्देशे सवलिर्मार्ज्जारमुखः सितश्च दक्षिणतः ।
कमलोत्पललाक्षाभः सुवालधिर्वाजितुल्यजवः ॥
लम्बैर्वृषणैर्मेषोदरश्च सङ्क्षिप्तवङ्क्षणाक्रोडः ।
ज्ञेयो भाराध्वसहो जवेऽश्वतुल्यश्च शस्तफलः ॥
सितवर्णः पिङ्गाक्षस्ताम्रविषाणेक्षणो महावक्त्रः ।
हंसो नाम शुभफलो यूथस्य विवर्द्धनः प्रोक्तः ॥
भूस्पृग्वालधिराताम्रवङ्क्षणो रक्तदृक् ककुद्मी च ।
कल्माषश्च स्वामिनमचिरात् कुरुते पतिं लक्ष्म्याः ॥
यो वा सितैकचरणो यथेष्टवर्णश्च सोऽपि शस्तफलः ।
मिश्रफलोऽपि ग्राह्यो यदि नैकान्तप्रशस्तोऽस्ति ॥" * ॥

गोरीङ्गितभेदेन शुभाशुभमुक्तं यथा, तत्रैव ६२ अध्याये,—

"गावो दीनाः पार्थिवस्याशिवाय
पादैर्भूमिं कुट्टयन्त्यश्च रोगान् ।
मृत्युं कुर्व्वन्त्यश्रुपूर्णायताक्ष्यः
पत्युर्भीतास्तस्करानारुवन्त्यः ॥
अकारणे क्रोशति चेदनर्थो
भयाय रात्रौ वृषभः शिवाय ।
भृशं निरुद्धा यदि मक्षिकाभि-
स्तदाशु वृष्टिं सरमात्मजैर्वा ॥
आगच्छन्त्यो वेश्म बम्भारवेण
संसेवन्त्यो गोष्ठवृद्ध्यै गवां गाः ।
आर्द्राङ्ग्यो वा हृष्टरोमण्य्ः प्रहृष्टा
धन्या गावः स्युर्महिष्योऽपि चैवम् ॥" * ॥

गोर्मङ्गलत्वादि यथा, देवलः ।
"लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥
एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्च्चयेच्च यः ।
प्रदक्षिणञ्च कुर्व्वीत तथा चायुर्न हीयते ॥"
अभिप्रेतार्थसिद्धिर्म्मङ्गलं तद्धेतुतया ब्राह्मणादपि ॥ * ॥ गोप्रणामे ब्रह्मपुराणम् ।
"सदा गावः प्रणम्यास्तु मन्त्रेणानेन पार्थिव ! ।
नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥
नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ।
मन्त्रस्य स्मरणादेव गोदानफलमाप्नुयात् ॥"
भविष्ये ।
"गामालभ्य नमस्कृत्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥
गवामस्थि न लङ्घेत मृते गन्धेन वर्ज्जयेत् ।
यावदाघ्राति तद्गन्धं तावत्पन्येन युज्यते ॥"
विष्णुः ।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं सर्पिर्दधि च रोचना ।
षडङ्गमेतन्मङ्गल्यं पवित्रं सर्व्वदा गवाम् ॥"
षडङ्गं षट्प्रकारम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
तन्मांसगुणाः । गुरुत्वम् । पित्तश्लेष्मविवर्द्धनत्वम् । वृंहणत्वम् । बलकारित्वम् । पीनसप्रदरनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ अपूतत्वम् । गुरुत्वम् । वातकफापहत्वञ्च ॥ * ॥ तद्दुग्धगुणाः । पथ्यत्वम् । अत्यन्तरुच्यत्वम् । स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । पित्तवातामयनाशित्वम् । मेध्यत्वम् । कान्तिप्रज्ञाङ्गपुष्टिवीर्य्यवृद्धिकारित्वञ्च ॥ (यथा च हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमाध्याये ।
"गव्यं पवित्रञ्च रसायनञ्च
पथ्यञ्च हृद्यं बलपुष्टिदं स्यात् ।
आयुःप्रदं रक्तविकारपित्त-
त्रिदोषहृद्रोगविषापहं स्यात् ॥" * ॥)
तद्दधिगुणाः । अतिपवित्रत्वम् । शीतलत्वम् । स्निग्धत्वम् । दीपनत्वम् । बलकारित्वम् । मधुरत्वम् । अरोचकवातामयनाशित्वम् । ग्राहित्वञ्च ॥ (यथा च हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।
"अम्लस्वादुरसं ग्राहि गुरूष्णं वातरोगजित् ।
मेदः-शुक्र-बल-श्लेष्म-रक्तपित्ताग्नि-शोफकृत् ॥
स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् ।
वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं गुणप्रदम् ॥" * ॥
तद्दुग्धफेनगुणाः ।
"गवान्तु क्षीरफेनं वा तक्रेण सहितन्तथा ।
यकाम्लं भक्षयेद्वापि यक्ष्मी तस्य नश्यति ॥")
तन्नवनीतगुणाः । शीतलत्वम् । वर्णबलशुक्रकफरुचिसुखकान्तिपुष्टिकारित्वम् । सुमधुरत्वम् । संग्राहकत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । वातसर्व्वाङ्गशूलकासश्रमसर्व्वदोषनाशित्वञ्च ॥ * ॥
तद्घृतगुणाः । हृद्यत्वम् । धीकान्तिस्मृतिबलमेधापुष्ट्यग्निवृद्धिशुक्रवपुःस्थौल्यकारित्वम् । वातश्लेष्मश्रमपित्तनाशित्वम् । विपाके मधुरत्वम् । हृद्यतमत्वम् । बहुगुणत्वञ्च ॥ (तथा च ।
"विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तकफापहम् ।
चक्षुष्यं बलदं मेध्यं गव्यं सर्पिर्गुणोत्तमम् ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥ * ॥)
"गवां प्रत्यूषसि क्षीरं गुरु विष्टम्भि दुर्ज्जरम् ।
तस्मादभ्युदिते सूर्य्ये यामं यामार्द्धमेव वा ॥
बहुत्वाद्यं पयो ग्राह्यं तत् पथ्यं दीपनं लघु ।
विवत्सबालवत्सानां पयो दोषसमीरितम् ॥
शस्तं वत्सैकवर्णाया धवलीकृष्णयोरपि ।
इक्षुदा माषपर्णादा अर्जुनघ्नी च या भवेत् ॥
तासां गवां हितं क्षीरं शृतं वाशृतमेव वा ।
गवां सितानां वातघ्नं कृष्णानां पित्तनाशनम् ।
श्लेष्मघ्नं रक्तवर्णानां त्रीन् हन्ति कपिलापयः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

गौः, [गो] पुं, (गम्यते कर्म्मिभिः यज्ञदानपरोपकारादिधर्म्मरूपकर्म्मफलैर्यस्मिन् । गम् + "गमेर्डोः ।" उणां । २ । ६३ । इति अधिकरणे डोः ।) स्वर्गः । (गम्यन्ते ज्ञायन्ते विषया येन यद्वा गच्छति शीघ्रमिति करणे कर्त्तरि वा डोः । किरणसम्पर्कं विना चाक्षुषज्ञानाभावात् किरणस्य ज्ञानप्रकाशधर्म्मवत्त्वात् शीघ्रगामित्वाच्च तथात्वम् ।) रश्मिः । (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ५२ ।
"त्रयोदशद्वीपवतीं गोभिर्भासयसे महीम् ।
त्रयाणामपि लोकानां हितायैकः प्रवर्त्तसे ॥" * ॥)
वज्रः । इति मेदिनी । गे । १ ॥ (गम्यते पुण्यवद्भिर्यस्मिन् । अधिकरणे डोः । इष्टापूर्त्तादिसकामकर्म्मभिः पुण्यवतां चन्द्रलोकगमनात् तथात्वम् ।) चन्द्रः । इति विश्वः ॥ (गच्छति प्राप्नोति विश्वं प्रकाशकालेन स्वतेजसेति जानाति सर्व्वमिति वा । कर्त्तरि डोः ।) सूर्य्यः । गोमेधयज्ञः । इत्यमरटीकायां भानुदीक्षितः ॥ ऋषभनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौः, [गो] स्त्री, (गम्यते विषयज्ञानं यया । गम् + "गमेर्डोः ।" उणां । २ । ६३ । इति करणे डोः ।) चक्षुः । (गच्छति शीघ्रमिति कर्त्तरि डोः ।) बाणः । दिक् । (गम्यते ज्ञायते चित्ताभिप्रायो यया । करणे डोः ।) वाक् । (यथा रघुः । ५ । १२ ।
"इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य
रघोरुदारामपि गां निशम्य ॥" * ॥
गम्यते प्राप्यतेऽस्यामिति । अधिकरणे डोः ।)
भूः । (यथा, रघुः । १ । २६ ।
"दुदोह गां स यज्ञाय शस्याय मघवा दिवम् ।
सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥" * ॥
जले बहुवचनान्तोऽयम् । इति मेदिनी । गे । २ ॥
जले एकवचनान्तोऽपि इति केचित् । इति भरतः ॥ (यथा, वृन्दावनयमके । २ ।
"स्वमिव सुभं गवि शेषं
सुपधाय स्वमिति यो भुजङ्गविशेषम् ।
नव पुष्करसमकरया
श्रीयोर्म्मिपङ्क्त्या च सेवितः समकरया ॥")
माता । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (स्वनामख्याता शुकदुहितृस्य ब्रह्मदत्तस्य भार्य्या । यथा, भागवते । ६ । २१ । २५ ।
"स कीर्त्त्यां शुककन्यायां ब्रह्मदत्तमजीजनत् ।

सयोगी गवि भार्य्यायां विष्वक्सेनमधात् सुतम् ।”
‘गवि सरस्वत्यां भार्य्यायाम् ।” इति कश्चित्
व्याचष्टे ।)

गौ, [गो] पुं, क्ली, (गम्यते घ्रायते सर्व्वांशस्य
मनेन । गम् + ‘गमेर्डो ।’ उणां । २ । ६३ ।
इति करणे डो । तस्य जातत्वादेवास्य तथा
त्वम् ।) लोम । (गच्छति निम्नदेशमिति ।
कर्त्तरि डो । निम्नप्रवणादेवास्य तथात्वम् ।)
जलम् । इत्यमरटीकायां भरतधृतोद्धृत ॥

गौञ्जिक, पुं, (गुञ्जा परिमाणविशेषस्तद्‌ग्रहणं शीलमस्य । यद्वा गुञ्जा गुञ्जाफलं तस्य परिमाणार्थं ग्रहणं विद्यते अस्य । गुञ्जा + ठक् ।)
स्वर्णकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गौड, पुं, स्वनामख्यातदेशः । (यथा प्रबोधचन्द्रोदये । २ । ७ ।
‘गौड राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राढ़ा
पुरी ।
भूरिश्रेष्ठिकनाम धाम परमं तत्रोत्तमो नः
पिता ॥”)
तद्देशस्थे पुं भूम्नि । इति जटाधरः ॥ तद्देश-
सीमा यथा, शक्तिसङ्गमतन्त्रे सप्तमपटले ।
‘वङ्गदेशं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे ।
गौडदेशः समाख्यातः सर्व्वविद्याविशारदः ॥”
(देशोऽयं इयतयद्वितीयायां कूर्म्मविभागे पूर्व्वस्यामुक्तः । यथा, तत्रैव । १४ । ५, ७ ।
‘अथ पूर्व्वस्याम् ।” इत्युक्त्वा
“उदयगिरि भद्रगौडक
पौण्ड्रोत्कलकाशिमेकलाम्बष्ठाः ॥”
इत्युक्तवान् ।)
पञ्च गौड़ा यथा, स्कन्दपुराणे ।
‘सारस्वताः कान्यकुब्जा गौडमैथिलिकोत्कलाः ।
पञ्च गौड़ा इति ख्याता विन्ध्यस्योत्तरवासिनः ॥’
(गुडस्य विकारः । गुड + अण् । गुड़जाते
आसवे क्ली च । अस्य गुणा यथा,—
“स्वल्पमद्यस्तद्‌वातो गौड़स्तर्पणदीपनः ॥”
इति सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
“आमाम्लौरसे गौड़ः पिप्पलीफलपि ... ।
निर्द्दिष्टविडोऽनिल कफ प्रौढ़माद्दूरतापहः ॥”
इति च चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ।)

गौड़वास्तूक, पुं (गौड़े गौडदेशे जातं गौड़देशवासिप्रियो वा वास्तूकं शाकविशेषः ।) चिल्ली
शाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चिल्लीशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

गौड़िक, क्ली (गौडं गुड़विकारस्तत् कारणत्वेनास्त्यस्य । “अत इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ ।
इति ठन् ।) मद्यविशेषः । यथा “पैष्टिकगौडिकमाध्वीकानां पानं सुरापाने कल्कमम् ।” इति
प्रायश्चित्तविवेके देवलः । गुड़निष्पन्नद्रव्ये त्रि ।
(पुं, गुड़े साधुः । “गुडादिभ्यष्ठञ् ।” ४ । ४ । १०३ ।
इति ठञ् । इक्षुः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।)

गौड़ी, स्त्री (गुड़स्य विकारः गुड़विकारेण
सम्पादिता इत्यर्थः । गुड़ + अण् । स्त्रियां
ङीप् ।) गुड़ादिकृता सुरा । गुड़ेर मद इति
भाषा । (यथा, मनुः । ११ । ९४ ।
“गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा
सुरा ।’)
तत्पर्य्यायः । वारुणी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
अस्या गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । वातनाशित्वम् । पित्तबलकान्तिवह्निकारित्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा च हारीते प्रथमे स्थाने
११ अध्याये ।
‘गौडी कषाया मधुराम्लशीता
सन्दीपनी शूलरुजापहन्त्री ।
हृद्या त्रिदोषं शमयत्यजीर्णं
पाण्डामयार्शं श्वसनं निहन्ति ।’)
रागिणीविशेषः । सा तु मेघरागस्य पत्नी । इति
सङ्गीतदामोदरः ॥ (गौडानां गौडदेशवासिनां
प्रिया ।) काव्यरीतिविशेषः । यथा —
‘ओजःप्रसादमाधुर्य्यं गुणत्रितयभेदतः ।
गौडवैदर्भपाञ्चाला रीतयः परिकीर्त्तिताः ॥”
इति काव्यचन्द्रिका ॥
(यथा च साहित्यदर्पणे । ९ । ४ ।
“ओजः प्रकाशकैर्वर्णैर्बन्ध आडम्बरः पुनः ।
समासबहुला गौड़ी————————॥”
उदाहरणं यथा, तत्रैव धृतो वेणीसंहारश्लोकः ।
‘चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात
सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
पुरुषोत्तमस्त्वाह ।
बहुतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाक्षरा च
गौड़ीया ।
रीतिरनुप्राससहितमपरन्यासाभवाक्या च ॥”)

गौण, पुं (गुणादागता गौणी । तस्या आगतः
प्रतिबोधितः । गौणी + अण् ।) गौणीवृत्ति-
बोधितः । यथा “शक्यस्य सादृश्यात्मकः सम्बन्धो
गुणः तद्योगात् या लक्षणा सा गौणी तद्योगात्
गौणः ।’ इति दायभागटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥ (अमुख्ये त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । ३४१ । ८ ।
“बहूनि मम नामानि कीर्त्तितानि महर्षिभिः ।
गौणानि तत्र नामानि कर्म्मजानि च कानि
चित ॥)

गौणकाल, पुं (गौणोऽमुख्यः कालः ।) मुख्यकालकर्त्तव्यकर्म्मकरणयोग्यकालान्तरः । यथा —
‘यद्‌वानामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् ।
गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्म्मणि ।
यद्वेति पक्षान्तरे प्राक्तनकार्य्ये मध्यकालवत्
सायन्तनक्रियाया मुख्यकालस्यापि गौणकाल
त्वम् । तेन सायं सन्ध्याया रात्रि प्रातः सन्ध्या
कालश्च गौणकाल इत्यर्थः ।” इति मलमासतत्त्वम् ॥

गौणचान्द्र, पुं (गौणोऽप्रधानश्चान्द्रश्चान्द्रसम्बन्धिमासः ।) कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तमासः ।
यथा कल्पतरौ ज्योतिःशास्त्रे तिथ्यादितत्त्वे ।
“गौणचान्द्रश्च भाद्रस्तु मुख्यचान्द्रेण श्रावणः ।
अपि च शब्दरत्नावल्याम् ।
“चान्द्रोऽपि द्विविधः प्रोक्तो मुख्यगौणविभेदतः
गौणः कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्त ईरितः ।”

गौणी, स्त्री (गुणं सादृश्यमधिकृत्य प्रवृत्ता
गुण + अण् + स्त्रियां ङीप् ।) अशीतिप्रकारलक्षणान्तर्गतलक्षणाविशेषः । यथा —
“सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ।
सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोडश भेदिताः ।
(“ता पूर्व्वाक्ता अष्टादशभेदा लक्षणाः । सादृश्येतरसम्बन्धाः कार्य्यकारणभावादयः । अत्र
शुद्धानां ‘श्वेतो धावति इत्यादीन्युदाहरणानि
ज्ञेयानि । रूढ़ावुपादानलक्षणा सारोपा गौणी
यथा ‘एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि अत्र
तैलशब्दस्तिलभवस्नेहरूपं मुख्यार्थमुपादायैव
सार्षपादिस्नेहेषु वर्त्तते । प्रयोजने यथा राजकुमारेषु ततसदृशेषु गच्छत्सु ‘एते राजकुमारा
गच्छन्ति । रूढ़ावुपादानलक्षणा साध्यवसाना
गौणी यथा, तैलानि हेमन्ते सुखानि । प्रयोजने यथा ‘राजकुमारा गच्छन्ति । रूढ़ौ
लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा, ‘राजा
गौडेन्द्रं कण्टकं शोधयति । प्रयोजने यथा
‘गौर्वाहीकः । रूढ़ौ लक्षणा साध्यवसाना
गौणी यथा राजा कण्टकं शोधयति । प्रयोजने यथा, ‘गौर्जल्पति ।
अत्र केचिदाहुः गोसहचारिणो गुणा जाड्यमान्द्यादयो लक्ष्यन्ते । ते च गोशब्दस्य वाहीकार्थाभिधाने निमित्तीभवन्ति । यदुक्तं, गोशब्दस्यागृहीतसङ्केतं वाहीकार्थमभिधातुम
सामर्थ्यात गोशब्दार्थमात्रबोधनाच । अभिधाया विरतत्वात विरतायाश्च पुनरुत्थानाभावात । अन्ये पुनर्गोशब्देन वाहीकार्थो
नाभिधीयते किन्तु स्वार्थसहचारिगुणसाजात्येन
वाहीकार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते । तदप्यन्ये न
मन्यन्ते । तथाह्यत्र गोशब्दाद्वाहीकार्थं प्रतीयते न वा । आद्येऽपि गोशब्दादेव वा लक्षिताद्वा गुणात् । अविनाभावद्वारा तत्र न
प्रथमः । वाहीकार्थेऽस्यासङ्केतितत्वात् । न
द्वितीयः । अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शाब्देऽन्वये प्रवेशासम्भवात् । शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्य्यते । न द्वितीयः । यदि हि गोशब्दाद्वाहीकार्थो न प्रतीयते तदास्य वाहीकस्य
सामानाधिकरण्यमसमञ्जसं स्यात् । तस्मान्न
गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सहान्वयमलभमानोऽज्ञत्वादिसाधर्म्यात्सम्बन्धाद्वाहीकार्थं
लक्षयति । वाहीकस्याज्ञत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम् । इयञ्च गुणयोगात् गौणी इत्युच्यते ।
पूर्व्वा तु उपचारामिश्रणात् शुद्धा । उपचारो
हि नामात्यन्तं विशकलितयोः सादृश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीतिस्थगनमात्रम् । यथा
अग्निमाणवकयोः शुक्लपटयोस्तु नात्यन्तं भेदप्रतीतिः । तस्मादेवमादिषु शुद्धैव लक्षणा ।”

इति साहित्यदर्पणे । २ । १३ ॥) अन्यत् सर्वं लक्ष्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

गौतमः, पुं, (गौतमस्य ऋषेर्गोत्रापत्यमिति । "ऋष्यन्धकेति ।" ४ । १ । ११४ । इत्यण् ।) मुनिविशेषः । स तु शतानन्दः । इति हेमचन्द्रः ॥ शाक्यवंशावतीर्णबुद्धमुनिविशेषः । तत्पर्य्यायः । शाक्यमुनिः २ शाक्यसिंहः ३ सर्व्वार्थसिद्धः ४ शौद्धोदनिः ५ अर्कबन्धुः ६ मायादेवीसुतः ७ । इत्यमरः । १ । १ । १५ ॥ रुजित् ८ श्वेतकेतुः ९ धर्म्मकेतुः १० महामुनिः ११ महाज्ञानः १२ सर्व्वदर्शी१३ महाबोधिः १४ महाबलः१५ बहुक्षमः १६ निर्म्मलः १७ सिद्धार्थः १८ शाकः १९। इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य हि गौतमीपुत्त्रत्वे प्रमाणं यथा, ललितविस्तरे १५ अध्याये । "ते सान्तर्व्वहिर्मृगयन्ते । सान्तर्व्वहिर्मृगयमाणा न पश्यन्ति स्म । महाप्रजावत्यपि गौतमी परिदेवमाना महीतले परिवर्त्तते स्म राजानं शुद्धोदनमेवाह । क्षिप्रं मां महाराज ! पुत्त्रेण सङ्गिनीं कुरुष्वेति ॥" वैवस्वतमन्वन्तरे सप्तर्षीणामन्यतमः । यदुक्तं हरिवंशे ७।३४—३५ । "अत्रिर्वशिष्ठो भगवान् कश्यपश्च महानृषिः । गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ॥ तथैव पुत्त्रो भगवान् ऋचीकस्य महात्मनः । सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः साम्प्रतं दिवि ॥" अयमेव तु विंशतितमे द्वापरयुगे वेदव्यासो बभूव । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३१ "अत्रिरेकोनविंशेऽथ गौतमस्तु ततः परम् ॥" कुरुकुलजपृतराष्ट्रपाण्डुसुतानामाचार्य्यः कृपः । गौतमवंशोत्पन्नत्वादेवास्य तथात्वम् । यथा, हरिवंशे ३२ । ७५—७६ । "अवस्कन्नं शरस्तम्बे मिथुनं समपद्यत । कृपया तच्च जग्राह शान्तनुर्मृगयां गतः ॥ कृपः स्मृतः स वै तस्मात् गौतमी च कृपी तथा ।

एते शारद्वताः प्रोक्ता एते ते गौतमाः स्मृताः॥" मुनिभेदः । स तु एकतद्वितादिमुनीनां पिता । यथा, महाभारते । ९ । ३६ । ७—९ । "आसन् पूर्व्वयुगे राजन् ! मुनयो भ्रातरस्त्रयः । एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निभाः । सर्व्वे प्रजापतिसमाः प्रजावन्तस्तथैव च ॥ ब्रह्मलोकजितः सर्व्वे तपसा ब्रह्मवादिनः । तेषान्तु तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च ॥ अभवद्गौतमो नित्यं पिता धर्म्मरतः सदा ॥" स्थावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६५ ॥)

गौतमसम्भवा, स्त्री, (गौतमः सम्भवो यस्याः । यद्वा, गौतमात् सम्भवतीति । सम्+भू+अच् ।) गोदावरी नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौतमी, स्त्री, (गौतमस्य इयम् । तस्येदमित्यण् ततः स्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा । इति मेदिनी ॥ मे । ४३ ॥ (यथा, हरिवंशे । १७६ । ७ । "गौतमीं कंसघाताञ्च यशोदानन्दवर्द्धिनीम् ॥") राचनीविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गोदावरी नदी । (यथा, गोः रामायणे । ६ । २।२७ । "यो नदीं गौतमीं रम्यां गिरिं पर्य्येति चार्व्बुदम् ॥" तथा च हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये । "पश्चिमाद्रिसमुद्भूता गौतमी पुण्यभावना । अस्याः शीतं जलं वापि कफवातविकारहृत् ॥ पित्तप्रशमनं बल्यं मूत्रदोषविकारहृत् । पुण्या पयस्विनी वेणा प्रणीता च वरानना ॥ द्रोणा गोवर्द्धनी चान्या गौतम्यानुगता इमाः । आसां जलं घनं नातिवातश्लेष्मविकारहृत् ॥") गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोतमस्यापत्यं स्त्री । गौतमवंशीयशरद्वतः कन्यात्वादस्यास्तथात्वम् । कृपी । सा तु द्रोणस्य भार्य्या अश्वत्थाम्नो माता च । यथा, महाभारते । १ । १३१ । २३ । "अलभत गौतमी पुत्त्रमश्वत्थामानमेव च ॥" गायत्त्रीरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४० । "गौतमी गामिनी गाधा गन्धर्व्वाप्सरःसेविता ॥")

गौधारः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । "आरगुदीचाम् ।" ४ । १ । १३० । इति आरक् ।) गोधिकात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ गोधा इति ख्यातः ॥

गौधेयः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । "शुभ्रादिभ्यश्च ।" ४ । १ । १२३ । इति ढक् ।) गोधिकात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥

गौधेरः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । "गोधाया ढ्रक् ।" ४ । १ । १२९ । इति ढ्रक् ।) गोधिकात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥

गौरं, क्ली, (गुरते चित्तं यत्र । गुर श ड उद्यमने+ह्लश्चेति घञ् । ततः स्वार्थे अण् । यद्वा, गवते इति । गुङ शब्दे+"ऋज्रेन्द्रेति ।" उणां । २ । २८ । इति रन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पद्मकेशरः । इति मेदिनी । रे २८ ॥ (पद्मकेशरशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥) कुङ्कुमम् । स्वर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरः, पुं, (गवते अव्यक्तं शब्दयतीति । गुङ शब्दे +"ऋज्रेन्द्रेति ।" उणां । २ । २८ । रन्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।) श्वेतसर्षपः । ("गौरस्तु सर्षपः प्राज्ञैः सिद्धार्थ इति कथ्यते । सर्षपस्तु रसे पाके कटुस्निग्धः सतिक्तकः ॥ तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धनः । रक्षोहरो जयेत् कण्डूं कुष्ठ-कोष्ठकृमिग्रहान् ॥ यथा रक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरो वरो मतः ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) चन्द्रः । इति मेदिनी । रे । २८ ॥ धवदृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतवर्णः । गोरा इति भाषा । तद्वर्णकरणौषधं यथा,— "कुष्माण्डनालक्षारस्तु सगोमूत्रश्च नश्यत्रः । जलपिष्टा हरिद्रा च विद्धा मन्दानलेन हि ॥ माहिषेण पुरीषेण वेष्टिता दृषभध्वज ! । अस्या उद्वर्त्तनं कुर्य्यादङ्गगौरत्वमीश्वर ! ॥" इति गारुडे १६४ अध्यायः ॥ श्वेतवर्णः । अरुणवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ । ३६ । १४ । "तरुणादित्यगौरैश्च शरगौरैश्च वानरैः ॥" यथा च रघुः । २ । ३५ । "कैलासगौरं दृषमारुरुक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् । अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥") श्रीचैतन्यदेवः । इत्यनन्तसंहिता ॥ (मृगविशेषः । यथा, भागवते । ३ । १० । २२ । "खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा । एते चैकशफाः क्षत्तः ! शृणु पञ्चनखान् पशून् ॥") गौरः, त्रि, विशुद्धः । इति मेदिनी । रे । २७ ॥

गौरचन्द्रः, पुं, (गौरेण तप्तहेमवर्णेन चन्द्रयति आह्लादयतीति । चदि आह्लादे+णिच्+रन् ।) श्रीचैतन्यदेवः । यथा,— "कृष्णचैतन्यगौराङ्गौ गौरचन्द्रः शचीसुतः । प्रभुर्गौरो गौरहरिर्नामानि भक्तिदानि मे ॥" इत्यनन्तसंहिता ॥

गौरजीरकः, पुं, (गौरः शुक्लवर्णो जीरकः ।) शुक्लजीरकः । शादा जीरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अजाजी २ श्वेतजीरकः ३ कणाह्वा ४ कणजीरः ५ कणा ६ सितदीप्यः ७ दीर्घकणा ८ सिताजाजी ९ गौराजाजी १० । अस्य गुणाः । हिमत्वम् । रुचिकारित्वम् । कटुत्वम् । मधुरत्वम् । दीपनत्वम् । कृमिविषाध्माननाशित्वम् । चक्षुर्हितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरत्वक्, पुं (गौरी शुक्लवर्णा त्वग् यस्य ।) इङ्गुदीदृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरवं, क्ली, (गौरवं साधनत्वेनास्त्यस्य । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५।२।१२७ । इत्यच् ।) अभ्युत्थानम् । इति हेमचन्द्रः ।३।१६४॥ (गुरोर्भावः । गुरु+"इगन्ताच्च लघुपूर्व्वात् ।" ५।१।१३१ । इत्यण् ।) गुरुत्वम् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६३ ।१८। "शरीरगौरवादस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥" उत्कर्षः । यथा, रघुः । १४ । १८ । "शुश्राव तेभ्यः प्रभवादिदृत्तं स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥" आदरः । यथा, कुमारे । ३ । १ । "प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥")

गौरवितः, त्रि, (गौरवं सञ्जातमस्येति तारकादित्वादितच् ।) आर्य्यः । तत्पर्य्यायः । आर्य्यमिश्रः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गौरशाकः, पुं, (गौरः गौरवर्णः शाकोऽस्येति ।) मधूकदृक्षविशेषः । इति जटाधरः ॥

गौरसर्षपः पुं, (गौरश्चासौ सर्षपश्चेति कर्म्मधारयः ।) श्वेतसर्षपः । (यथा,— "रक्षोघ्नः सर्षपः श्वेतः सिद्धार्थो गौरसर्षपः ॥" इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) तत्पर्य्यायः । अनद्यः २ सिद्धार्थः ३ भूतनाशनः ४

कटुस्नेह ५ यष्टम ६ कक्ष ७ राजिका फल ८ तीक्ष्णक ९ दुराधर्ष १० रक्षोघ्न ११ कुष्ठनाशन १२ सिद्धप्रयोजन १३ सिद्धसाधन १४ सितवर्षप १५। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। वातरक्तग्रह त्वग्दोषविषभूतव्रणनाशित्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ रूक्षत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। कफरक्त कण्डूकुष्ठकोठक्रमिनाशित्वम्। रक्तपित्ताग्निवर्द्धनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ (परिमाणविशेषः। यथा मनुः। ८।१३३।
"त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः। ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः॥")

गौरसुवर्ण, क्ली (गौरं शुभ्रं सुवर्णमिव शोभनो वर्णो यस्य।) शाकविशेषः। तत्तु चित्रकूटदेशे प्रसिद्धम्। तत्पर्य्यायः। स्वर्णम् २ सुगन्धिकम् ३ भूमिजम् ४ वारिजम् ५ ह्रस्वम् ६ गन्धशाकम् ७ कटुग्रन्थिलम् ८ चूर्णशाकाङ्कः ९। अस्य गुणाः। शिशिरत्वम्। कफपित्तज्वरदाहविभ्रान्तिरक्तश्रमनाशित्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गौरा स्त्री (गौरादिशब्दे वर्णवाचिन एव गौरशब्दस्य ग्रहणात् अत्र विशुद्धार्थपरत्वे टाप्।) गौरी। इति द्विरूपकोषः॥

गौराङ्ग पुं (गौरं तप्तकाञ्चनवर्णम् अङ्गं कलेवरं यस्य।) श्रीचैतन्यदेवः। यथा —
'गौराङ्गं गौरदीप्ताङ्गं पठेत् स्तोत्रं कृताञ्जलिः। नन्दगोपसुतञ्चैव नमस्यामि गदाग्रजम्॥'
इति ऊर्द्ध्वाम्नाये चैतन्यकल्पे चैतन्यस्तवः॥ अपि च कृष्णयामले।
'गौराङ्गो गौरनाभिश्च सनाभाग्रातलालसः॥'

गौरार्द्रक पुं (गौरवर्णम् आर्द्रकम् इव।) स्थावरविषभेदः। इति हेमचन्द्रः। ४।२६४॥

गौरास्य पुं (गौरं शुक्लवर्णम् आस्यं मुखं यस्य।) कृष्णवानरः। इति राजनिर्घण्टः॥

गौरिका स्त्री (गौरीव। गौरी + स्वार्थे कन्। ह्रस्वश्च।) अष्टवर्षीया कन्या। इति शब्दरत्नावली॥

गौरिल पुं (गौरवर्णोऽस्यास्तीति। गौर + काश्मादित्वात् इलच्।) श्वेतसर्षपः। लौहचूर्णम्। इति मेदिनी। ले ८०॥

गौरी स्त्री, (गौर + 'षिद्गौरादिभ्यश्च।' ४।१।४१। इति ङीष्।) पार्व्वती। (यथा रघुः। २।२६।
'गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश।'
पार्व्वती किल गौरीरूपतया पीठस्थाने कान्यकुब्जे विराजते। यथा देवीभागवते। ७।३०।५८।
गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा तु मलयाचले।) अष्टवर्षीया कन्या। (सा तु अष्टवर्षवयस्का कन्यका। यदुक्तं स्मृतौ।
'अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा तु रोहिणी।"
तथा च महाभारते। १।११९।४०।
लौल्यात् लब्धं गौरीणां राजस्त्रीणां गृहमेधिनाम्॥)
हरिद्रा। दारुहरिद्रा। गोरोचना। प्रियङ्गुवृक्षः। वसुधा। नदीविशेषः। (यथा, महाभारते। ६।९।२५।
"वस्त्रं सुवस्त्रां गौरीञ्च कम्पुनां सहिरण्वतीम्॥"
गङ्गा। यथा काशीखण्डे। २९।४६।
"गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्व्वनगरप्रिया॥")
वरुणभार्य्या। इति मेदिनी। रे। २८—२९॥ प्रसेनजिद्राजभार्य्या। यथा —
'लेभे प्रसेनजिद्भार्य्यां गौरीं नाम पतिव्रताम्। अभिशस्ता तु सा भर्त्रा नदी वै बाहुदाऽभवत्॥'
इति हरिवंशः॥
बुद्धशक्तिविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ मञ्जिष्ठा। श्वेतदूर्व्वा। मल्लिका। तुलसी। सुवर्णकदली। आकाशमांसी। इति राजनिर्घण्टः॥ रागिणीविशेषः। सा तु मालवरागपत्नी। तस्या रूपं यथा सङ्गीतदामोदरे।
'आराममध्यगता कुमारिका शारदेन्दुमुखलक्ष्मीः। शाटी दाडिमवीजं दधती कीराननेगौरी॥'
(केषाञ्चित् मते तु इयं कौशिकरागस्य पत्नी। यदुक्तं सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये। ३३।
'तोडी खाम्बावती गौरी गुणक्री ककुभा तथा। रागिण्यो रागराजस्य कौशिकस्य वराङ्गनाः॥'
केषाञ्चित् मते इयं श्रीरागस्य पत्नी। यदुक्तं तत्रैव रागाध्याये। ३४।
'मालश्री त्रिवणी गौरी कदारी मधुमाधवी। ततः पाहाडिका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गनाः॥'
अस्या रागवेला तृतीयप्रहरात् परं चतुर्थयामावधि॥)

गौरीज क्ली (गौर्य्या जायते इति। जन् + डः।) अभ्रकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गौरीपुत्त्र पुं (गौर्य्याः पुत्त्रः।) कार्त्तिकेयः। इति हलायुधः॥

गौरीपुष्प, पुं (गौरीप्रियं पुष्पमस्य।) प्रियङ्गुवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गौरीललित क्ली (गौरीव हरिद्रेव ललितम्। पीतवर्णत्वादस्य तथात्वम्।) हरितालम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गौरुतल्पिक पुं (गुरुतल्पं गुरुशय्यां गुरुपत्नीमित्यर्थः गच्छतीति। 'गच्छतौ परदारादिभ्यः।' ४।४।१। इत्यस्य वार्त्तिं इति ठक्।) गुरुपत्नीगामी। इति प्रायश्चित्तप्रकरणे धर्मशास्त्रम्॥

गौलिक पुं (गुडे साधुः। गुड + ठक्। डस्य लत्वम्।) गुच्छकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः॥

गौल्य क्ली, (गुडस्य भावः। गुड + ष्यञ्। डस्य लत्वम्।) मधुरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गौशतिक त्रि (गोशतमस्यास्तीति। गोशत + 'एकगोपूर्व्वात् ठञ् नित्यम्।' ५।२।११८। इति ठञ्।) गोशतस्वामी। इति व्याकरणम्॥ याहार एक शत गाइ आछे इति भाषा॥

गौष्ठीन क्ली (पूर्व्वं भूतं गोष्ठम्। गोष्ठ + 'गोष्ठात् खञ् भूतपूर्व्वे।' ५।२।१८। इति खञ्।) भूतपूर्व्वगोस्थानम्। इत्यमरः। २।१।१३॥ पूर्व्वेर गोठ इति भाषा॥ (यथा भट्टिः। ४।२१।
'तांस्तत्र स गोष्ठीने वने स्त्रीपुंसभीषणः।')

ग्रथ इ ङ कौटिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सकं-च-सेट्।) रेफयुक्तः। कौटिल्यमिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च। इ, ग्रन्थ्यते। ङ, ग्रन्थते काष्ठं कुटिलं स्यादित्यर्थः। ग्रन्थते लतां वायुः कुटिलां करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

ग्रथित त्रि (ग्रथ्यते स्म इति। ग्रन्थ ग दर्भे + क्तः। ततो नलोपः।) कृतग्रन्थनम्। गाथा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ग्रन्थिलम् २ दृब्धम् ३। इत्यमरः। ३।१।८६॥ गुम्फितम् ४। (यथा रघुः। ८।३४।
'कुसुमैर्ग्रथितामपार्थिवैः
स्रजमातोद्यशिरोनिवेशिनीम्॥')
आक्रान्तम्। हिंसितम्। इति मेदिनी। ते। १०६॥

ग्रन्थ कि ग दर्भे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-पक्षे भ्वां-क्र्यां-च-परं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः। दर्भो ग्रन्थनम्। कि, ग्रन्थयति ग्रन्थति। ग, ग्रथ्नाति मालां मालिकः। ग्रन्थिसुदृढयिषं इह वेधः। इति माघ त्रिस्वम्। इति दुर्गादासः॥

ग्रन्थ पुं (ग्रन्थ ग दर्भे + भावे घञ्।) गुम्फः। ग्रन्थना। धनम्। (ग्रथ्यते विरच्यते इति। ग्रन्थ + कर्म्मणि घञ्।) शास्त्रम्। (यथा महाभारते। १।१।८०।
'ग्रन्थग्रन्थिं तदा चक्रे मुनिर्गूढं कुतूहलात्।')
द्वात्रिंशदक्षरनिर्मिते। अनुष्टुप्छन्दः श्लोकः। इति हेमचन्द्रः॥

ग्रन्थकार [क] त्रि ग्रन्थं करोतीति। कृ + अण् प्रत्ययः। ग्रन्थकारः। पुस्तककारकः। शास्त्रकृत्॥

ग्रन्थकुटी स्त्री (ग्रन्थस्य कुटी गृहादिस्थानम्।) लेखस्थानम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ग्रन्थन, क्ली, (ग्रन्थ + भावे ल्युट्।) गुम्फनम्। ग्रन्थना। तत्पर्य्यायः। सन्दर्भः २ रचना ३ गुम्फः ४ ग्रन्थनम् ५। इति हेमचन्द्रः॥३।४॥

ग्रन्थना, स्त्री (ग्रन्थ + भावे युच्। स्त्रियां टाप्।) ग्रन्थनम्। इति मुग्धबोधम्॥

ग्रन्थि, पुं (ग्रन्थ ग सन्दर्भे + "इगिकाद्यर्थ वसिवसिवमिअनिपठिपथिवपिभ्यश्च।' उणां। ४। ११८। इति भावकरणादौ यथायथं इः।) वंशादिसन्धिः। गाँटि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पर्व्व २ परुः ३। इत्यमरः। २।४।१६२॥ काण्डसन्धिः ४। (यथा आर्य्यासप्तशत्याम्। ४९६।
'इक्षोरिव सुन्दरि! मानस्य ग्रन्थिरपि काम्यः।')
भद्रमुस्ता। हिलावली। पिण्डालुः। इति राजनिर्घण्टः॥ ([illegible]। मायामारः। यथा, भागवते। १।२।२१।

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः ॥")
कौटिल्यम् । ग्रन्थिपर्णवृक्षः । (यथा, चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ।

"मनःशिला त्वक्पुटजात् सकुष्ठः
सलोमशः सैडगजः करञ्जः ।
ग्रन्थिश्च भौर्ज्जः करवीरमूलं
चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥")

बन्धनम् । रुग्भेदः । इति मेदिनी । थे । ६ ॥
तस्य निदानसंप्राप्ती यथाह माधवकरः ।

"वातादयो मांसमसृक्प्रदुष्टाः
सन्दूष्य मेदश्च तथा शिराश्च ।
वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोथं
कुर्व्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥"

तस्य वातिकरूपं यथा,—

"आयम्यते वृश्च्यति तुद्यते च
प्रत्यस्यते मथ्यति भिद्यते च ।
कृष्णो मृदुर्बस्तिरिवाततश्च
भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छम् ॥"

पैत्तिकरूपं यथा,—

"दंदह्यते धूप्यति चूष्यते च
पापच्यते प्रज्वलतीव चापि ।
रक्तः सपीतोऽप्यथवापि पित्तात्
भिन्नः स्रवेदुष्णमतीव चास्रम् ॥"

श्लैष्मिकरूपं यथा,—

"शीतो विवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डूः
पाषाणवत्संहननोपपन्नः ।
चिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपा-
द्भिन्नः स्रवेच्छुक्लघनञ्च पूयम् ॥"

(अथास्य ससम्प्राप्तिकलक्षणं यथा,—
"कफप्रधानाः कुर्व्वन्ति मेदोमांसासृगामलाः ।
वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं स ग्रन्थिर्ग्रथनात् स्मृतः ॥
दोषास्रमांसमेदोऽस्थि शिराव्रणभवा नव ।
ते तत्र वातादायामतोदभेदान्वितोऽसितः ॥
स्थानात् स्थानान्तरगतिरकस्माद्धानिवृद्धिमान् ।
मृदुर्बस्तिरिवानद्धो विभिन्नोऽच्छस्रवत्यसृक् ॥
पित्तात् सदाहः पीताभो रक्तो वा पच्यते द्रुतम् ।
भिन्नोऽस्रमुष्णं स्रवति श्लेष्मणा नीरुजो घनः ॥
शीतः सवर्णः कण्डूमान् पक्वः पूयं स्रवेद्घनम् ।
दोषैर्दुष्टेऽसृजि ग्रन्थिर्भवेन्मूर्च्छत्सु जन्तुषु ॥
शिरामांसञ्च संश्रित्य सस्वापः पित्तलक्षणः ।
मांसलैर्दूषितं मांसाहारैश्च ग्रन्थिमावहेत् ॥
स्निग्धं महान्तं कठिनं शिरानद्धं कफाकृतिम् ।
प्रवृद्धं मेदुरैर्मेदोनीतं मांसेऽथवा त्वचि ॥
वायुना कुरुते ग्रन्थिं भृशं स्निग्धं मृदुं चलम् ।
श्लेष्मतुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयम् ॥
स विभिन्नो घनं मेदस्ताम्रासितसितं स्रवेत् ।
अस्थिभङ्गाभिघाताभ्यामुन्नतावनतन्तु यत् ॥
सोऽस्थिग्रन्थिः पदान्ते च सहसाम्भोऽवगाहनात् ।
व्यायामाद्वा प्रतान्तस्य शिराजालं सशोणितम् ॥
वायुः सम्पीड्य सङ्कोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च ।
निष्फुरं नीरुजं ग्रन्थिं कुरुते स शिराह्वयः ॥
अरूढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्व्वरसाशिनः ।
सार्द्रे वा बन्धरहिते गात्रेऽश्माभिहतेऽथवा ॥
वातासमसृतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणम् ।
कुर्य्यात् सदाहः कण्डूमान् व्रणग्रन्थिरयं स्मृतः ॥
साध्या दोषास्रमेदोजा न तु स्थूलखराश्चलाः ।
मर्म्मकण्ठोदरस्थाश्च————————॥"

इति वाभटेनोत्तरस्थाने २९ अध्याये उक्तम् ॥)
तस्य चिकित्सा यथा,—
"स्वर्ज्जिकामूलकक्षारः शङ्खचूर्णसमन्वितः ।
एतेन विहितो लेपो हन्ति ग्रन्थिं तथार्ब्बुदम् ॥

ग्रन्थिर्न यो नश्यति भेषजेन
निष्कास्य तं शस्त्रविकर्त्तनेन ।
जात्यादिपक्वेन घृतेन वैद्यो
व्रणेन चान्येन च सञ्चिकित्सेत् ॥

ग्रन्थीनुद्धृत्य पश्चात्तु व्रणोक्तं क्रममाचरेत् ।
शिराग्रन्थिं विहायान्ये शोथे शस्त्रं प्रयुञ्जते ॥
अन्ये आचार्य्याः ।" इति भावप्रकाशः ॥
("ग्रन्थिष्वामेषु कर्त्तव्या यथास्वं शोथवत् क्रिया ।
बृहतीचित्रकव्याघ्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥
स्नेहयेच्छुद्धिकामञ्च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम् ।
संस्वेद्य बहुशो ग्रन्थिं विमृद्नीयात् पुनः पुनः ॥
एष वाते विशेषेण क्रमः पित्तास्रजे पुनः ।
जलौकसो हिमं सर्व्वं कफजे वातिको विधिः ॥
तथाप्यपक्वं छित्त्वैनं स्थिते रक्तेऽग्निना दहेत् ।
साध्यशेषं सशेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥
मांसव्रणोद्भवौ ग्रन्थी पाटयेदेवमेव च ।
कार्य्यं मेदोभवेऽप्येतत्तप्तैः फालादिभिश्च तम् ॥
प्रमृज्यात्तिलदिग्धेन छन्नं द्विगुणवाससा ।
शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्मेदसि सूद्धृते ॥
शिराग्रन्थौ नवे पेयं तैलं साहचरन्तथा ।
उपनाहोऽनिलहरैर्बस्तिकर्म्म शिराव्यधः ॥

अङ्गैकदेशेष्वनिलादिभिः स्यात्
स्वरूपधारी स्फुरणः शिराभिः ।
ग्रन्थिर्महान्मांसभवस्त्वनर्त्ति-
र्मेदोभवः स्निग्धतमश्चलश्च ॥
तं शोधितं स्वेदितमश्मकाष्ठैः
साङ्गुष्ठदण्डैर्विनयेदपक्वम् ।
विपाट्य चोद्धृत्य भिषक् सकोषं
शस्त्रेण दग्ध्वा व्रणवच्चिकित्सेत् ॥
अदग्ध ईषत् परिशोषितश्च
प्रयाति भूयोऽपि शनैर्विवृद्धिम् ।
तस्मादशेषः कुशलैः समन्ता-
च्छेद्यो भवेद्वीक्ष्य शरीरदेशान् ॥
शोषे कृते पाकवशेन शीर्य्येत्
ततः क्षतोत्थः प्रसरेद्विसर्पः ।
उपद्रवं तं प्रतिवारयेज्ज्ञः
स्वैर्भेषजैः पूर्व्वतरैर्यथोक्तैः ॥
ततः क्रमेणास्य यथाविधानं
व्रणं व्रणज्ञस्त्वरया चिकित्सेत् ॥"

इति चरके चिकित्सास्थाने १७ अध्यायः ॥
अपरा चिकित्सा च यथा,—

"ग्रन्थिष्वथामेषु भिषग्विदध्या-
च्छोफक्रियायां विहितं विधिज्ञः ।
रक्षेद्बलस्यापि नरस्य नित्यं
तद्रक्षितं व्याधिबलं निहन्ति ॥
तैलं पिबेत् सर्पिरथो द्वयं वा
दद्याद्वसां वा त्रिवृतं विदध्यात् ।
अपेहि वातादिकमूलसिद्धं
वैद्यश्चतुःस्नेहमथो द्वयं वा ॥
हिंस्राथ रोहिण्यमृताथ भार्गी
श्योनाकबिल्वागुरुकृष्णगन्धाः ।
गोजी च पिष्टा सह तालपत्र्या
ग्रन्थौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥
स्वेदोपनाहान् विविधांश्च कुर्य्या-
त्तथा प्रसिद्धानपरांश्च लेपान् ।
विदार्य्य वा पक्वमपोह्य पूयं
प्रक्षाल्य बिल्वार्कनरेन्द्रतोयैः ॥
तिलैः सपथ्यासुरपत्त्रमिश्रैः
संशोधयेत् सैन्धवसंप्रयुक्तैः ।
शुद्धं व्रणं चाप्युपरोपयेत्तु
तैलेन राम्ना सबलान्वितेन ।
विडङ्गयष्टीमधुकानताभिः
सिद्धेन वाक्षीरसमन्वितेन ।
जलौकसः पित्तकृते हितास्तु
क्षीरोदकाभ्यां परिषेचनञ्च ॥
काकोलिवर्गस्य च शीतलानि
पिबेत् कषायाणि सशर्कराणि ।
द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वापि
चूर्णं पिबेच्चापि हरीतकीनाम् ॥
मधूकजम्ब्वर्ज्जुनवेतसानां
त्वग्भिः प्रदाहानवचारयेत ।
सशर्करैर्वा तृणशून्यकन्दै-
र्दिह्यादभीक्ष्णं मुचुकुन्दकैर्व्वा ॥
विदार्य्य वा पक्वमपोह्य पूयं
धावेत् कषायेण वनस्पतीनाम् ।
तिलैः सयष्टीमधुकैर्विशोध्य
सर्पिः प्रयोज्यं मधुरैर्विपक्वम् ॥
हृतेषु दोषेषु यथानुपूर्व्व्या
ग्रन्थौ भिषक् श्लेष्मसमुत्थिते तु ।
स्विन्नस्य विम्लापनमेव कुर्य्या-
दङ्गुष्ठलोहोपलवेणुदण्डैः ॥
विकङ्कतारग्वधकाकणन्ती
काकादनी तापसवृक्षमूलैः ।
आलेपयेत् पिण्डफलार्कभार्गी
करञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥
अमर्म्मजातं शममप्रयात-
मपक्वमेवापहरेद्विदार्य्य ।
दहेत् स्थिते वाऽसृजि सिद्धकर्म्मा
सद्यः क्षतोक्तञ्च विधिं विदध्यात् ॥
या मांसकन्द्यः कठिना बृहत्य-
स्तास्वेष योज्यश्च विधिर्विधिज्ञैः ।
शस्त्रेण व्यापाद्य सुपक्वमाशु
प्रक्षालयेत् पथ्यतमैः कषायैः ॥
संशोधनैस्तञ्च विशोधयेत्तु
क्षारोत्तरैः क्षौद्रघृतप्रगाढैः ।

शुद्धे च तैले लवणान्विते च
विडङ्गपाठारजनीविपक्वम् ॥
मेदः समुत्थे तिलकल्कदिग्ध
दग्धोपरिष्टाद्द्विगुणं पटान्तम् ।
हुताशतप्तेन मुहुः प्रमृज्यात्
लोहेन धीमान् दहनं हिताय ॥
प्रलिप्य दार्व्यौमथ लाक्षया वा
प्रतप्यया स्वेदनमस्य कार्य्यम् ।
निपात्य वा शस्त्रमपोह्य मेदो
दहेत सुपक्वन्त्वथवा विदार्य्यम् ॥
प्रक्षाल्य मूत्रेण तिलैः सुपिष्टैः
सुवर्चिकाद्यैर्हरितालमिश्रैः ।
समैस्त्वचैः क्षौद्रयुतप्रगाढैः
क्षारोत्तरैरेनमभिप्रबोध्य ।
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ॥)

ग्रन्थिक क्लौ (ग्रन्थिभिः कायति प्रकाशते इति । कै+क ।) पिप्पलीमूलम् । (अस्य पर्य्याया यथा,
ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलमूषणं चटकाशिरः ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ग्रन्थिपर्णम् । गुग्गुलु । इति मेदिनी । के । ६ ॥

ग्रन्थिक पुं (ग्रन्थिभिः पर्व्वभिः कायतीति । ग्रन्थि+कै+क ।) करीरः । (ग्रन्थिना कौटिल्येन कायतीति । कै+क । यद्वा ग्रन्थः पञ्जिकाऽस्यास्तीति ठन् ।) दैवज्ञः । (यथा महाभारते । १४ । ७० । ७ ।
'तत्र मल्ला नटाश्चैव ग्रन्थिकाः सौख्यशायिकाः ।
सूतमागधसङ्घाश्चाप्यस्तुवन् जनार्द्दनम् ॥')
सहदेवाख्यपाण्डवः । इति मेदिनी । के । ८२ ॥ (नकुलश्च । इयमाख्या तु यदानेन छद्मरूपिणा विराटगृहे वासः कृतस्तदैव जाता । यथा, महाभारते । ४ । ३ । २ ।
नकुल उवाच ।
अश्वबन्धो भविष्यामि विराटनृपतेरहम् ।
सर्व्वथा ज्ञानसम्पन्नः कुशलः परिरक्षणे ।
ग्रन्थिको नाम नाम्नाहं कर्म्मैतत् सुप्रियं मम ॥')

ग्रन्थित त्रि (ग्रथ्यते स्म इति । ग्रथि+क्त ।) दृब्धम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥

ग्रन्थिदला, स्त्री (ग्रन्थिदलेषु पत्रेषु यस्याः ।) मालाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिदूर्व्वा, स्त्री, (ग्रन्थिबहुला दूर्व्वा । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) मालादूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिपर्ण क्लौ, (ग्रन्थिषु पर्णानि यस्य । ग्रन्थिप्रचुराणि पर्णानि यस्येति वा ।) द्रव्यविशेषः । गांठियाला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शुकम् २ बर्हिपुष्पम् ३ स्थौणेयम् ४ कुक्कुरम् ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १२२ । बर्हिःपुष्पम् ६ बर्हि ७ पुष्पम् ८ बहम् ९ शुकबर्हम् १० । इति तट्टीका ॥ स्थौणेयकम् ११ कुसुमपुष्पम् १२ शुल्वकम् १३ । इति रत्नमाला । विशाखाख्यम् १४ स्वाराम गुच्छकम् १५ बर्हि १६ शुकपुच्छम् १७ शुकच्छदम् १८ । इति शब्दरत्नावली । ग्रन्थिकम् १९ काकपुष्पम् २० नीलपुष्पम् २१ सुगन्धम् २२ तैलपर्णकम् २३ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वम् । कफवातविषश्वासकण्डूदौर्गन्ध्यनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य लेपनगुणः । कुष्ठतापपोराधसज्वरनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

ग्रन्थिपर्णः, पुं (ग्रन्थिः पर्व्व तत्प्रचुराणि पर्णान्यस्य ।) चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चोरकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

ग्रन्थिपर्णा, स्त्री, (ग्रन्थिपर्ण+टाप् ।) जतुकालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिपर्णी, स्त्री, (ग्रन्थिपर्ण+गौरादित्वात् ङीष् ।) गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिफल, पुं (ग्रन्थियुक्तं फलमस्य ।) श्लेष्मातकवृक्षः । कपित्थवृक्षः । मदनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिमत्फल पुं (ग्रन्थिरस्यास्तीति मतुप् । ग्रन्थिमत् पर्व्वविशिष्टं फलं यस्य ।) लकुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिमान् [त्] पुं (ग्रन्थिरस्त्यस्यास्मिन् वा । ग्रन्थि+मतुप् ।) अस्थिसंहारवृक्षः । हाडभाङ्गा इति हाड़जोड़ा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । अस्थिसंहारी २ वज्राङ्गी ३ अस्थिशृङ्खला ४ । अस्य गुणाः । वातश्लेष्मक्रिमिदुर्नामनाशित्वम् । अस्थियोक्तृत्वम् । उष्णत्वम् । सारकत्वम् । चक्षूरोगपित्तकारित्वम् । रूक्षत्वम् । स्वादुत्वम् । लघुत्वम् । वृष्यत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ रक्तसालोक्तपर्य्याया राजवल्लभोक्तगुणाश्चास्थिसंहारशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (ग्रन्थियुक्ते, त्रि । यथा कुमारे । ३ । ४६ ।
'कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां
कृष्णत्वचं ग्रन्थिमतीं दधानम् ॥")

ग्रन्थिमूल क्लौ (ग्रन्थिर्मूले यस्य ।) गृञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिमूला स्त्री (ग्रन्थिबहुलं मूलं यस्याः । शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।) मालादूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिल, क्लौ (ग्रन्थिर्विद्यतेऽस्य । ग्रन्थि+'पिच्छादिभ्यश्च ।' ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ आर्द्रकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ग्रन्थिल पुं (ग्रन्थिरस्यास्तीति । 'पिच्छादिभ्यश्च ।' ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) विकङ्कतवृक्षः । वइँचि इति भाषा ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा —
"विकङ्कतः स्रुवावृक्षो ग्रन्थिलः स्वादुकण्टकः ।
स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी व्याघ्रपादपि ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
करीरश्च । इत्यमरः । २ । ४ । १३७, ७७ ॥ तण्डुलीयशाकम् । हिताबली । पिण्डालु । चोरकनामगन्धद्रव्यम् । विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ग्रन्थियुक्ते त्रि । इति मेदिनी । ले । ८५ ॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ५०० ।
'रोषेणैव मया सखि ! वक्रोऽपि ग्रन्थिलोऽपि कठिनोऽपि ।
ऋजुतामनीयतायं सद्यः स्वेदेन वंश इव ॥')

ग्रन्थिला, स्त्री, (ग्रन्थिल+टाप् ।) भद्रमुस्ता । (भद्रमुस्ता शब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञातव्यम् ।) मालादूर्व्वा । गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिवर्हौ [न्] पुं (ग्रन्थिभिर्बर्हति वर्द्धते इति । बर्ह वृद्धौ+णिनि ।) ग्रन्थिपर्णवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ग्रन्थिहरः, पुं, (ग्रन्थिं कौटिल्यं हरति परहस्तकुटिलतां कार्य्यजटिलतां वा विभेदयतीत्यर्थः । ग्रन्थि+हृ+अच् ।) अमात्यः । मन्त्री । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रन्थीक, क्लौ, (ग्रन्थिभिः कायतीति । ग्रन्थि+कै+क । निपातनात् दीर्घत्वम् ।) ग्रन्थिकम् । पिप्पलीमूलम् । इति द्विरूपकोषः ॥

ग्रस उ ङ अदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं सकं सेट् ।) रेफयुक्तः । उ ग्रसित्वा ग्रस्त्वा । ङ ग्रसते । हिमांशुमाशु ग्रसते । इति माघः । इति दुर्गादासः ॥

ग्रस, कि भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां परं सकं सेट् ।) रेफयुक्तः । कि ग्रासयति फलं लोकः । ग्रसति तं सुखेन्दुं पूर्णचन्द्रं विहाय । इमं ग्रहणे पठन्ति केचित् । इति दुर्गादासः ॥

ग्रस्त, त्रि (ग्रस्यते स्म इति । ग्रस+क्त । "ग्रस्त विभाषा ।" ७ । २ । १५ । इति इडभावः ।) लुप्तवर्णपदम् । असम्पूर्णवाक्यम् । भुक्तम् । (यथा रामायणे । २ । ४२ । १२ ।
"राघो नातिबभौ रूपं ग्रस्तस्तोमसो यथा ॥")
खादितम् । इत्यमरः । १ । ६ । २० ॥ (आक्रान्तम् । यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । २४४ ।
'दीर्घतीव्रामयग्रस्तं जडोन्मत्तं गामथापि वा ॥")

ग्रह, ग ज ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां उभं सकं सेट् ।) ग ज, गृह्णाति गृह्णीते । इति दुर्गादासः ॥

ग्रह ञ कि आदाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां परं सकं सेट् ।) ञ, अग्रहीत् अग्राहीत । कि, ग्राहयति ग्रहति । एष ञानुबन्ध मन्यते तथाप्यात्मनेपदी एव । इति दुर्गादासः ॥

ग्रह पुं (गृह्णाति गतिविशेषानिति । यद्वा गृह्णाति फलदातृत्वेन जीवानिति । ग्रह+'विभाषा ग्रहः ।' ३ । १ । १४३ । इति पक्षे अच् ।) सूर्य्यादिनव । यथा । रविसोमभौमबुधबृहस्पतिशुक्रशनिराहुकेतवः । (यदुक्तम् —
"सूर्य्यश्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि बृहस्पतिः ।
शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति नव ग्रहाः ॥"
"लोकानन्तीन् सुरान् धातून् सर्गान् दोषान् महानपि ।
चमिङ सम सदाता काचिकरा हरिर्मुण ॥'

इत्यनेन ग्रहाणां यत् सप्तत्वमुक्तं तत् वराह-
मतानुसारेणेत्यवधेयम्। एतेन राहुकेत्वोर्ग्रहत्वं
सर्व्वे नाद्रियन्ते इति सूचितम् ॥) तेषामष्टधा
गतिर्यथा। वक्रा १ अतिवक्रा २ कुटिला ३
मन्दा ४ मन्दतरा ५ समा ६ शीघ्रा ७ शीघ्र-
तरा ८। इति ज्योतिषम् ॥ तेषां ध्यानानि यथा।
तत्र सूर्य्यस्य ध्यानम्।
"क्षत्त्रियं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशाङ्गुलम्।
पद्महस्तद्वयं पूर्व्वाननं सप्ताश्ववाहनम् ॥
शिवाधिदेवतं सूर्य्यं वह्निप्रत्यधिदेवतम् ॥" * ॥
सोमस्य ध्यानम्।
"सामुद्रं वैश्यमात्रेयं हस्तमात्रं सिताम्बरम्।
श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम् ॥
दशाश्वं श्वेतपद्मस्थं विचिन्त्योमाधिदेवतम्।
जलप्रत्यधिदेवञ्च सूर्य्यास्यमाङ्कयेत्तथा ॥" * ॥
मङ्गलस्य ध्यानम्।
"आवन्त्यं क्षत्त्रियं रक्तं मेषस्थं चतुरङ्गुलम्।
आरक्तमाल्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम् ॥
दक्षिणोर्द्ध्वक्रमाच्छक्तिवराभयगदाकरम्।
आदित्याभिमुखं देवं तद्वदेव समाङ्कयेत् ॥
स्कन्दाधिदेवतं भौमं क्षितिप्रत्यधिदेवतम् ॥" * ॥
बुधस्य ध्यानम्।
"मागधं त्र्यङ्गुलात्रेयं वैश्यं पीतं चतुर्भुजम्।
वामोर्द्ध्वक्रमतश्चर्म्मगदावरदखड्गिनम् ॥
सूर्य्यास्यं सिंहगं सौम्यं पीतवस्त्रं तथाङ्कयेत्।
नारायणाधिदेवञ्च विष्णुप्रत्यधिदेवतम् ॥" * ॥
बृहस्पतेः ध्यानम्।
"द्विजमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवञ्च षडङ्गुलम्।
ध्यात्वा पीताम्बरं जीवं सरोजस्थं चतुर्भुजम् ॥
दण्डोर्द्ध्वादक्षवरदकरकादण्डमाङ्कयेत्।
ब्रह्माधिदेवं सूर्य्यास्यमिन्द्रप्रत्यधिदेवतम् ॥" * ॥
शुक्रस्य ध्यानम्।
"शुक्रं भोजकटं विप्रं भार्गवञ्च नवाङ्गुलम्।
पद्मस्थमाङ्कयेत् सूर्य्यमुखं श्वेतं चतुर्भुजम् ॥
सदाक्षवरकरकादण्डहस्तं सिताम्बरम्।
शक्राधिदेवतं ध्यायेत् शचीप्रत्यधिदेवतम् ॥" * ॥
शनेर्ध्यानम्।
"सौराष्ट्रं काश्यपं शूद्रं सूर्य्यास्यं चतुरङ्गुलम्।
कृष्णं कृष्णाम्बरं गृध्रगतं सौरिं चतुर्भुजम् ॥
तद्दक्षिणावरं शूलधनुर्हस्तं समाङ्कयेत्।
यमाधिदेवतं प्राजापतिप्रत्यधिदेवतम् ॥" * ॥
राहोर्ध्यानम्।
"राहुं मलयजं शूद्रं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम्।
कृष्णं कृष्णाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाङ्कयेत् ॥
चतुर्ब्बाहुं खड्गवरशूलचर्म्मकरन्तथा।
कालाधिदेवं सूर्य्यास्यं सर्पप्रत्यधिदेवतम् ॥" * ॥
केतूनां ध्यानम्।
"कौशद्वीपं केतुगणं जैमिनीयं षडङ्गुलम्।
धूम्रं गृध्रगतं शूद्रमाङ्कयेद्विकृताननम् ॥
सूर्य्यास्यं धूम्रवसनं वरदं गदिनं तथा।
चित्रगुप्ताधिदेवञ्च ब्रह्मप्रत्यधिदेवतम् ॥"
इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥

तेषां कामरूपे स्थानानि ध्यानमन्त्रादिञ्च यथा,
"पूर्व्वं सुमदनायास्तु ब्रह्मक्षेत्रस्य पश्चिमे।
महाक्षेत्रं यत्र देव आदित्यः सततं स्थितः ॥
भैरवस्य हितार्थाय यदा सर्व्वे सुराः स्थिताः।
कामरूपे महापीठे ब्रह्मेन्द्रवरुणादयः ॥
तदा तत्त्वाङ्कये शैले श्रीसूर्य्योऽपि व्यवस्थितः।
त्रिस्रोता नाम तस्यास्ति नदी पूर्व्वदिशि स्थिता ॥
कापोतं करणं पश्चाद्यस्य कुण्डद्वयं स्थितम्।
कापोतकुण्डे विधिवत् स्नात्वा करणकुण्डके ॥
तत्त्वाचलं समारुह्य संपूज्य च दिवाकरम्।
सकृदेव नरो याति भास्करस्य गृहं प्रति ॥
सूर्य्यरश्मिसमुद्भूत ! कापोत ! करणाम्बुत !।
पुण्यतोय ! महाघोरं पापं कापोत! मे हर !॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नात्वा कापोतपुष्करे।
करणं समुपस्पृश्य तत्त्वशैले रविं यजेत् ॥
त्रिविधं ब्रह्मबीजन्तु सहस्रपदमन्ततः।
रश्मयेति चतुर्थ्यन्तं देवतायाः शुचिस्ततः ॥
अङ्गबीजमिदं प्रोक्तमादित्यस्यातिकामदम् ॥"
ध्यानं यथा,—
"पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः।
सप्ताश्वः सप्तरज्जुश्च द्विभुजो भास्करः सदा ॥
वर्त्तुलं मण्डलं चास्य अष्टपत्त्रसमन्वितम्।
अङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीनान्तु हृदादीनां तथा च षट् ॥
अङ्गमन्त्रेण संयुक्त उपान्त्यो वह्निसंयुतः।
सर्व्वन्यासे समुद्दिष्टो मन्त्रः सर्व्वफलप्रदः ॥
हृच्छिरस्तु शिखावर्म्मनेत्रास्योदरपृष्ठतः।
बाह्वोः पाण्योर्ज्जङ्घयोस्तु पादयोश्चापि विन्यसेत् ॥
जघने तु समस्तानि क्रमान्मन्त्राक्षराणि तु।
क्रमश्चोत्तरतन्त्रोक्तः पूजनेऽस्य प्रकीर्त्तितः ॥
विसर्ज्जनं तथैशान्यां विधाता दलशक्तयः।
निर्म्माल्यधृग्गुग्गुचण्डो माठराद्यास्तु पार्श्वयः ॥
बीजमुत्तरतन्त्रस्य पूर्व्वतः प्रतिपादितम्।
अनेन विधिना तत्र पूजयित्वा सुरोत्तमम् ॥
स कामानखिलान् प्राप्य इह लोके स उत्तमः।
सुखी देहे ततो गच्छेद्भास्करस्यालयं प्रति ॥१॥"
इति कालिकापुराणे ८० अध्यायः ॥
"पूर्व्वं वायुगिरेः शैलश्चन्द्रकूट इति स्मृतः।
त्रिकोणस्ताम्रसंकाशस्तत्रैव चन्द्रमण्डलम् ॥
द्वितीयवर्गस्याद्यन्तु बिन्दिन्दुभ्यामलङ्कृतम्।
चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत् ॥
अद्यापि प्रतिदर्शे तु पर्व्वतं तं निशापतिः।
प्रदक्षिणीकरोत्येव दशरश्म्यश्वभिर्युतः ॥
तस्यैव पूर्व्वभागे तु सोमकुण्डाह्वयं सरः।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमश्नुते ॥
स्वर्गादवभ्रष्टश्चन्द्रः कामाख्यासेवने यदा।
तदा तद्रश्मिसङ्घातनिःसृतास्तोयराशयः ॥
तैस्तोयैर्व्वासवः कुण्डमकरोदिन्द्रचन्द्रयोः।
मध्ये पुण्यतमस्थाने स्वयं ब्रह्मशिलोपरि ॥
चन्द्ररश्मिसमुद्भूतचन्द्रकुण्ड महोदधे।
सुधासवर्ण साक्षात् त्वं चन्द्र कलुषं हर ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण यः स्नात्वा चन्द्रपाथसि।
चन्द्रकूटं समारुह्य पूजयेद्यस्तु तं नरः ॥

अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते।
परत्र चन्द्रभवनं भित्त्वा याति परं पदम् ॥"
ध्यानं यथा,—
"श्वेतः श्वेताम्बरधरो दशाश्वो हेमभूषितः।
गदापाणिर्द्विबाहुश्च कर्त्तव्यो वरदः शशी ॥२॥
पूर्व्वस्यां कर्पटाख्यात्तु शैलाच्चित्र इति स्मृतः।
यः पूर्व्वभागशान्तोऽभूद्दिक्षाग्नेय्यां व्यवस्थितः ॥
पीठस्य आग्नेय्यास्तु अर्व्वाक् पर्व्वत उच्यते।
तस्मिन् वसन्ति सततं ग्रहा राजन् ! यथेच्छया ॥
तत्र तान् पूजयेद्यस्तु स नाप्नोत्यापदं क्वचित्।
रूपं मन्त्रश्च सूर्य्यस्य चन्द्रस्य प्रतिपादितम्।
सप्तानामितरेषान्तु मन्त्रं रूपं शृणुष्व मे ॥
रक्ताम्बरधरः शूली शक्तिमांश्च गदाधरः।
चतुर्भुजो मेषरथो वरदो मङ्गलो मतः ॥ ३ ॥
पीताम्बरधरः शूली पीतमाल्यानुलेपनः।
खड्गचर्म्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः ॥४॥
स्वर्णगौरः पीतवासाः स्वर्णपङ्कजसंस्थितः।
मालां कमण्डलुं दण्डं वामेन वरदायकम् ॥
चतुर्भुजं सुखवहं चिन्तयेद्देवतीर्थकम्।
सर्व्वैर्देवगणैर्नित्यं नम्यमानं मनोहरम् ॥ ५ ॥
शुक्लवस्त्रं शुक्लवर्णं शक्लनागोपरिस्थितम्।
चतुर्भुजं चाक्षमालां पुस्तकञ्च वराभये ॥
क्रमाद्दक्षिणवामाभ्यां धत्ते दैत्यगुरुः सदा ॥६॥
इन्द्रनीलनिभः शूली वरदो गृध्रवाहनः।
पाशबाणासनधरो ध्यातव्योऽर्कसुतः सदा ॥७॥
कामदेवस्य बीजन्तु मन्त्रं भौमस्य कीर्त्तितम्। मं।
दुर्गाया नेत्रबीजस्य यत्तु मध्याक्षरं शुभम्।
तन्मन्त्रं शशिपुत्त्रस्य सर्व्वकामफलप्रदम् ॥ बु ॥
भकारपञ्चमो यस्तु चतुर्थस्वरसंयुतः।
गणेशबीजं तदिदं गुरोर्म्मन्त्रं प्रकीर्त्तितम् ॥ वृ ॥
बिन्दिन्दुसंयुतश्चापि पूर्व्ववर्णद्वयं पुनः।
सप्तमस्वरसंयुक्तो भकारस्यादिरन्तरम् ॥
प्रान्तवर्गाद्यवर्णन्तु बिन्दिन्दुभ्यां समन्वितम्।
भवेच्छुक्रस्य बीजन्तु सर्व्वकामसमृद्धिदम् ॥ शु ॥
प्रान्तवर्गाद्यवर्णन्तु चन्द्रबिन्दुसमन्वितम्।
आद्यमन्त्यस्वरोपेतं तदैवेन्द्वादिसंयुतम्।
शनैश्चरस्य मन्त्रोऽयं सर्व्वदोषविनाशनः ॥ श ॥
बिन्दुचन्द्रसमायुक्तं नामाद्यक्षर एव वा।
तेषां सर्व्वग्रहाणां वै मन्त्रसङ्घः प्रकीर्त्तितः ॥
शान्तिके पौष्टिके कार्ये एभिर्मन्त्रैर्ग्रहानिमान्।
पूजयेत् सर्व्वदा धीरो भूतिकामो महामतिः ॥
वरदाभयहस्तश्च खड्गचर्म्मधरस्तथा।
सिंहासनगतः कृष्णो राहुर्धीरैः प्रचक्ष्यते ॥८॥
धूम्रवर्णो विशालाक्षः पुच्छरूपी चतुर्भुजः।
खड्गचर्म्मगदाबाणपाणिः केतुः शवासनः ॥९॥
उपान्ताद्द्वादशेन स्वरेण सहितः पुनः।
उपान्तपञ्चमेनेन्दुबिन्दुभ्यां सहिताद्यभौ ॥
मन्त्रोऽयमनुलोमेन राहोः केतोर्व्विलोमतः।
आद्याक्षरं बिन्दुमद्वा मन्त्रमुक्तं तथैतयोः ॥रा॥ के
एवं चित्रे शैलवरे पूजयित्वा नवग्रहान्।
अभीष्टान् लभते कामान्नरः शान्तिं तथोत्तमाम् ॥"
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥ * ॥

(अथ ग्रहयुत्यधिकारो यथा,—
'ताराग्रहाणामन्योन्यं स्यातां युद्धसमागमौ ।
समागमः शशाङ्केन सूर्य्येणास्तमनं सह ॥
शीघ्रे मन्दाधिकेऽतीतः संयोगो भविताऽन्यथा ।
द्वयोः प्राग्यायिनोरेवं वक्रिणोस्तु विपर्य्ययात् ॥
प्राग्यायिन्यधिकेऽतीतो वक्रिण्येष्यः समागमः ।
ग्रहान्तरकलाः स्वस्वभुक्तिलिप्तासमाहताः ॥
भुक्त्यन्तरेण विभजेदनुलोमविलोमयोः ।
द्वयोर्वक्रिण्यथैकस्मिन् भुक्तियोगेन भाजयेत् ॥
लब्धं लिप्तादिकं शोध्यं गते देयं भविष्यति ।
विपर्य्ययाद्वक्रगत्योरेकस्मिंस्तु धनव्ययौ ॥
समलिप्तौ भवेतां तौ ग्रहौ भगणसंस्थितौ ।
विवरं तद्वदुद्धृत्य दिनादि फलमिष्यते ॥
कृत्वा दिनक्षपामानं तथा विक्षेपलिप्तिकाः ।
नतोन्नतं साधयित्वा स्वकाद्ग्रहणवद्ग्रहात् ॥
विषुवच्छाययाभ्यस्ताद्विक्षेपाद्द्वादशोद्धृतात् ।
फलं स्वनतनाडीघ्नं स्वदिनार्द्धविभाजितम् ॥
लब्धं प्राच्यामृणं सौम्याद्विक्षेपात् पश्चिमे धनम् ।
दक्षिणे प्राक्कपाले स्वं पश्चिमे तु तथा क्षयः ॥
सत्रिभग्रहजक्रान्तिभागघ्नाः क्षेपलिप्तिकाः ।
विकलाः स्वमृणं क्रान्तिक्षेपयोर्भिन्नतुल्ययोः ॥
नक्षत्रग्रहयोगेषु ग्रहास्तोदयसाधने ।
शृङ्गोन्नतौ तु चन्द्रस्य दृक्कर्मादाविदं स्मृतम् ॥
तात्कालिकौ पुनः कार्य्यौ विक्षेपौ च तयोस्ततः ।
दिक्तुल्ये त्वन्तरं भेदे योगः शिष्टं ग्रहान्तरम् ॥
कुजार्किज्ञामरेज्यानां त्रिंशदर्द्धार्द्धवर्द्धिताः ।
विष्कम्भाश्चन्द्रकक्षायां भृगोः षष्टिरुदाहृता ॥
त्रिचतुःकर्णयुक्त्याप्ते द्विघ्ने त्रिज्यया हृताः ।
स्फुटाः स्वकर्णास्तिथ्याप्ता भवेयुर्मानलिप्तिकाः ॥
छायाभूमौ विपर्य्यस्ते स्वच्छायाग्रे तु दर्शयेत् ।
ग्रहः स्वदर्पणान्तःस्थः शङ्क्वग्रे सम्प्रदृश्यते ॥
पञ्चहस्तोच्छ्रितौ शङ्कू यथादिग्भ्रमसंस्थितौ ।
ग्रहान्तरेण विक्षिप्तावधो हस्तनिखातगौ ॥
छायाकर्णौ ततो दद्याच्छायाग्राच्छङ्कुमूर्द्धगौ ।
छायाकर्णाग्रसंयोगे संस्थितस्य प्रदर्शयेत् ॥
स्वशङ्कुमूर्द्धगौ व्योम्नि ग्रहौ दृक्तुल्यतामितौ ।
उल्लेखं तारकास्पर्शाद्भेदे भेदः प्रकीर्त्त्यते ॥
युद्धमंशुविमर्द्दाख्यमंशुयोगे परस्परम् ।
अंशादूनेऽपसव्याख्यं युद्धमेकोऽत्र चेदणुः ॥
समागमोऽंशादधिके भवतश्चेद्बलान्वितौ ।
अपसव्ये जितो युद्धे पिहितोऽणुरदीप्तिमान् ॥
रूक्षो विवर्णो विध्वस्तो विजितो दक्षिणाश्रितः ।
उदक्स्थो दीप्तिमान् स्थूलो जयी याम्योऽपि यो बली ॥
आसन्नावप्युभौ दीप्तौ भवतश्चेत् समागमः ।
स्वल्पौ द्वावपि विध्वस्तौ भवतां कूटविग्रही ॥
उदक्स्थो दक्षिणस्थो वा भार्गवः प्रायशो जयी ।
शशाङ्केनैवमेतेषां कुर्य्यात् संयोगसाधनम् ॥
भावाभावाय लोकानां कल्पनेयं प्रदर्शिता ।
स्वमार्गगाः प्रयान्त्येते दूरमन्योन्यमाश्रिताः ॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्ते ग्रहयुत्यधिकारः ॥

अथ ग्रहाणां राश्यधिपत्वकथनं ग्रहभावप्रकाशे यथा —
'मेषवृश्चिकयोर्भौमः शुक्रो वृषतुलाभृतोः ।
बुधः कन्यामिथुनयोः प्रोक्तः कर्कस्य चन्द्रमाः ॥
स्यान्मीनधन्विनोर्जीवः शनिर्मकरकुम्भयोः ।
सिंहस्याधिपतिः सूर्य्यः कथितो गणकोत्तमैः ॥'
अथ ग्रहाणामुच्चनीचत्वकथनं तत्रैव यथा,—
'रवेर्मेषतुले प्रोक्ते चन्द्रस्य वृषवृश्चिकौ ।
भौमस्य मृगकर्कौ च कन्यामीनौ बुधस्य तु ॥
जीवस्य कर्कमकरौ मीनकन्ये सितस्य च ।
तुलमेषौ च मन्दस्य उच्चनीचावुदाहृतौ ॥'
अथ ग्रहाणामन्योन्यं मित्रशात्रवमाह तत्रैव ।
'रवीन्दुभौमगुरवो ज्ञशुक्रशनिराहवः ।
स्वस्मिन् मित्राणि चत्वारि परस्मिन् शत्रवः स्मृताः ॥
राहुरव्योः परं वैरं गुरुभार्गवयोरपि ।
हिमांशुबुधयोर्वैरं विवस्वन्मन्दयोरपि ॥'
अथ ग्रहाणां प्रभातादिकालज्ञानमाह तत्रैव ।
'प्रभातमिन्दुजगुरू मध्याह्ने रविभूमिजौ ।
अपराह्णे भार्गवेन्दू सन्ध्या मन्दभुजङ्गमौ ॥'
अथ ग्रहाणां दृष्टिकथनं तत्रैव यथा —
'तिर्य्यग्दृशौ बुधसितौ भौमार्कौ चोर्द्ध्वदर्शिनौ ।
जीवेन्दू समदृष्टी च शनिराहू अधोदृशौ ॥'
अथ ग्रहाणां विचरणस्थानानि तत्रैव यथा —
'भार्गवेन्दू जलचरौ सजीवौ ग्रामचारिणौ ।
राहुक्षितिजमन्दार्कान् वदतेऽरण्यचारिणः ॥'
अथ ग्रहाणां पित्तादिधातुज्ञानमाह तत्रैव ।
'पित्तं प्रभाकरक्ष्माजौ श्लेष्मा भार्गवशीतगू ।
ज्ञगुरू समधातू च पवनौ राहुमन्दगौ ॥"
अथ ग्रहाणां रसज्ञानमाह तत्रैव ।
'कुजार्कौ कटुकौ जीवो मधुरस्तुवरो बुधः ।
क्षाराम्लौ चन्द्रभृगुजौ तीक्ष्णौ सर्पकौनन्दगौ ॥'
अथ ग्रहाणां धातुमूलादिचिन्ताज्ञानमाह ।
'मन्देन्दूरगभौमाः स्युर्धातुं रविभार्गवौ ।
मूलं च विद्धि सौम्यञ्च जीवं प्राहुर्महाधिपः ॥"
अथ ग्रहाणां पादानमाह तत्रैव ।
'द्विपदौ भार्गवगुरू भपुत्रार्कौ चतुष्पदौ ।
पक्षिणौ बुधसौरी च चन्द्रराहू सरीसृपौ ॥'
अथ ग्रहाणां जातिविशेषमाह ।
'विप्रौ शुक्रगुरू क्षत्रौ कुजार्कौ शूद्र इन्दुजः ।
इन्दुर्वैश्यः स्मृतो म्लेच्छौ सैंहिकेयशनैश्चरौ ॥"
अथ ग्रहाणां देहादीनां स्वरूपमाह ।
'स्थूल इन्दुः सितः षण्डः चतुरस्रौ कुजो भृगुः ।
वर्त्तुलौ सोमधिषणौ दीर्घौ शनिभुजङ्गमौ ॥"
अथ ग्रहाणां वर्णस्वरूपमाह तत्रैव ।
'रक्तवर्णः कुजः प्रोक्तो धिषणः कनकद्युतिः ।
शुकपिच्छसमः सौम्यो गौरकान्तिरथोष्णगुः ॥
मन्दारस्यार्कपुष्पस्य समद्युतिरहर्म्मणिः ।
कविरत्यन्तधवलः पक्षौ कृष्णः शनिस्तथा ॥"
ग्रहाणां धातुचिन्तामाह तत्रैव ।
"शुक्रे चन्द्रे भवद्रौप्यं बुधे स्वर्णं सुदारुणम् ।
गुरौ रत्नयुतं हेम सूर्य्ये मौक्तिकमुच्यते ॥
भौमे ताम्रं शनौ लौहं राहावस्थानि कीर्त्तयेत् ।
धातोर्विनिश्चये ज्ञाते विशेषः स्याद्दारुणः ॥
शुक्रे चन्द्रे जलाधारो देवताश्रमसद्गुरौ ।
रवौ चतुष्पदाश्रमाग्निष्टकाग्निपथो बुधे ॥
भृगौ स्थानं कुजे प्रोक्तं शनिराहू च वाल्मभूः ।
शमीभिश्च शुक्रस्थाने नष्टभूमिं विलोकयेत् ॥'
अथ ग्रहाणां लिङ्गज्ञानमाह तत्रैव ।
"जीवमङ्गलमार्त्तण्डान् शंसन्ति पुरुषान् बुधाः ।
सोमसोमजमन्दा हि भृगुपुत्रास्तु योषितः ॥
अथ ग्रहाणां वयोज्ञानमाह तत्रैव ।
'युवा कुजः शिशुः सौम्यः शशिशुक्रौ च मध्यमौ ।
मन्दमार्त्तण्डदैवेज्यफणिनः स्थविरा ग्रहाः ॥'
अथ ग्रहाणां प्रकृतिस्वरूपमाह तत्रैव ।
"भौममन्दार्कभोगीन्द्राः प्रकृत्या दुःखदायकाः ।
ज्ञगुरुश्वेतकिरणशुक्राः सुखकराः सदा ॥'
अथ ग्रहाणां राशिभोगकालनिरूपणं यदुक्तं ज्योतिषे ।
'रविर्मासं निशानाथः सपादद्विदिनद्वयम् ।
पक्षत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥
वर्षमेकं सुराचार्य्यश्चाष्टाविंशद्दिनं भृगुः ।
शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भानुः सार्द्धवत्सरम् ॥'
ग्रहाणां स्तुत्यादिकन्तु नवग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
तेषां दशा तत्फलादि च दशाशब्दे गरुड़पुराणे ६० अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
अथ नवग्रहयागविधानादि यथा,—
याज्ञवल्क्य उवाच ।
'श्रीकामः शान्तिकामो वा वृष्ट्यायुरभिचारवान् ।
ग्रहयज्ञं समं कुर्य्याद् ग्रहाश्चैते बुधैः स्मृताः ॥
सूर्य्यः सोमो मङ्गलश्च बुधश्चैव बृहस्पतिः ।
शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुः कुर्य्यात् ग्रहांस्तथा ॥
ताम्रकात् स्फाटिकाद्रक्तचन्दनात् स्वर्णकादुभौ ।
रजतादयसः सीसात् कांस्यात् वक्रान् निबोधत ॥
रक्तः शुक्लस्तथा रक्तः पीतः पीतः सितोऽसितः ।
कृष्णः कृष्णः क्रमाद्वर्णा यथाशि सुवयस्तत ॥
स्थापयेद्ग्रहवर्णानि सौमार्थं प्रलिखेत् पटे ।
सवर्णानि प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ॥
गन्धाश्च वलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ।
कर्त्तव्यास्तत्र मन्त्रैश्च चरवः प्रतिदैवतम् ॥
आकृष्णेन इमं देवा अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत् ।
उद्बुध्यस्वेति जुहुयादृग्भिरेव यथाक्रमम् ॥
बृहस्पतेऽतियदर्य्येति सम्भोऽन्नात् परिस्रुतः ।
शन्नो देवीस्तथा काण्डात् केतुं कृण्वन्निति क्रमात् ॥
अर्कः पलाशः खदिरश्चापामार्गोऽथ पिप्पलः ।
औडुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥
होतव्या मधुसर्पिर्भ्यां दध्ना चैव समन्विताः ।
गुड़ौदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीरषष्टिकम् ॥
दध्योदनं हविः पूपान्मांसं चित्रान्नमेव च ।
दद्याद्ग्रहक्रमादेतान् ग्रहेभ्यो भोजनं ततः ॥
धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो हयस्तथा ।
कृष्णा गौरायसश्छाग एता वै दक्षिणाः क्रमात् ॥
ग्रहाः पूज्याः सदा यस्माद्राज्यादि प्राप्यते फलम् ॥"
इति गारुड़े १०१ अध्यायः ॥

अथ वेदभेदे ग्रहादीनां मन्त्रभेदाः क्रमशः प्रदर्श्यन्ते ।

	ऋग्वेदिनाम्	यजुर्व्वेदिनाम्	सामवेदिनाम्	अथर्व्ववेदिनाम्
सूर्य्यस्य	आ कृष्णेन रजसा ।१।३५।२	आ कृष्णेन रजसा । वा: ३३।४३	उदु त्यं जातवेदसम् १।१।१।३।११*	विषासहिं सहमानम् १७।१।१
सोमस्य	आ प्यायस्व समेतु ते १।९१।१६	इमं देवा असपत्नम् । वा: ९।४०	सन्ते पयांसि । वा: १२।११३†	शकधूमं नक्षत्राणि ६।१२८।१
मङ्गलस्य	अग्निर्मूर्द्धा दिव: ८।४४।१६	अग्निर्मूर्द्धा दिव: । वा: १५।२०	अग्निर्मूर्द्धा दिव: १।१।१।३।७	त्वया मन्यो सरथम् ४।३१।१
बुधस्य	अग्ने विवस्वत् १।४४।१	उद्बुध्यस्वाग्ने । वा: १५।५४	अग्ने विवस्वत् १।१।१।४।६	यद्राजानो विभजन्त: ३।२९।१
बृहस्पते:	बृहस्पते परि दीया १०।१०३।४	बृहस्पते अतियदर्य्य: । वा: २६।३	बृहस्पते परि दीया २।९।३।२।१‡	बृहस्पतिर्न: परिपातु ७।५१।१
शुक्रस्य	शुक्रं ते अन्यत् ६।५८।१	अन्नात् परिस्रुत: । वा: १९।७५	शुक्रं ते अन्यत् १।१।२।३।३	हिरण्यवर्णा: शुचय: १।३३।१
शनैश्चरस्य	शन्नोदेवीरभीष्टये १०।९।४	शन्नो देवीरभीष्टये । वा: ३६।१२	शन्नो देवीरभीष्टये १।१।१।३।१३	सहस्रबाहु: पुरुष: १९।६।१
राहो:	कया नश्चित्र: ४।३१।१	काण्डात् काण्डात् । वा: १३।२०	कया नश्चित्र: १।२।२।३।५	दिव्यं चित्रमृतुथा:
केतो:	केतुं कृण्वन्नकेतवे १।६।३	केतुं कृण्वन्नकेतवे । वा: २९।३७	केतुं कृण्वन्नकेतवे २।६।३।१२।३	यस्ते पृथु: स्तनयित्नु: ७।११।१
सूर्य्यादिदेवेश्वरस्य	आ वो राजानम् ४।३।१	त्र्यम्बकं यजामहे । वा: ३।६०	आ वो राजानम् १।१।२।२।७	मानो विदन् विव्याधिन: १।१९।१
सोमाधिदेवो-मायाः	गौरीर्मिमाय १।१६४।४१	श्रीश्चते लक्ष्मीश्च । वा: ३१।२२	आपो हि ष्ठा २।९।२।१०।१	आपो हि ष्ठा १।५।१
कुजाधिदेव-स्कन्दस्य	कुमारं माता ५।२।१	यदक्रन्द: प्रथमम् । वा: २९।१२	स्योना पृथिवि । वा: ३५।२१	अग्निरिव मन्यो त्विषित:४।३१।२
बुधाधिदेवहरे:	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।२२।१७	विष्णोरराटमसि । वा: ५।२१	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।३।१।३।९	प्र तद्विष्णु: स्तवते ७।२६।२
जीवाधिदेव-ब्रह्मण:	त्वमित् सप्रथा: ८।६०।५	आ ब्रह्मन् ब्राह्मणः । वा: २२।२२	त्वमित् सप्रथा: १।१।१।४।८	ब्रह्म जज्ञानम् ४।१।१
शुक्राधिदेवेन्द्रस्य	इन्द्रं वो विश्वत: १।७।१०	सजोषा इन्द्र: । वा: ७।३७	इन्द्रमित् देवतातये १।३।२।१।७	इन्द्रेमं प्रतरम् ६।५।२
शन्यधिदेवयमस्य	यमाय सोमं सुनुत १०।१४।१३	यमाय त्वाङ्गिरस्वते । वा: ३८।९	आयं गौ: पृश्नि: २।६।१।११।१	य: प्रथमं प्रवतमाससाद६।२८।३
राह्वधिदेव-कालस्य	ब्रह्म जज्ञानम् । वा: ।१३।३	कार्षिरसि समुद्रस्य । वा: ६।२८	ब्रह्म जज्ञानम् । १।४।१।३।९	रोहित: काल: १३।२।३९
केत्वधिदेव-चित्रगुप्तस्य	उषो वाजं हि १।४८।११	चित्रावसो स्वस्ति । वा: ३।१८	चित्र इच्छिशो: १।१।२।२।२।	आज्ञातं यदनाज्ञातम्
सूर्य्यप्रत्यधि-देवाग्ने:	अग्निं दूतं वृणीमहे १।१२।१	अग्निं दूतं पुरोदधे । वा: २२।१७	अग्निं दूतं वृणीमहे १।१।१।१।३	समास्त्वाग्ने ऋतव: २।६।१
सोमप्रत्यधि-देवजलस्य	अप्सु मे सोम: १।२३।२०	आपो हि ष्ठा । वा: ११।५०	उदुत्तमं वरुण पाशम् । वा:१२।१२	शन्नो देवीरभीष्टये । वा: ३६।१२
कुजप्रत्यधि-देवक्षिते:	स्योना पृथिवि १।२२।१५	स्योना पृथिवि । वा: ३५।२१	पृथिव्यन्तरीक्षम् । तै: आ:७।७।३	भूमे मातर्निधेहि १२।१।६३
बुधप्रत्यधि-देवविष्णो:	सहस्रशीर्षा पुरुष: १०।९०।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे । वा: ५।१५	सहस्रशीर्षा पुरुष: । वा: ३१।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे ७।२६।४
जीवप्रत्यधि-देवेन्द्रस्य	इन्द्रायेन्दो मरुत्वते ९।६४।२२	इन्द्र आसां नेता । वा: १७।४०	इन्द्रायेन्दो १।५।२।४।६	इन्द्र जुषस्व प्र वहा २।५।१
शुक्रप्रत्यधि-देवशच्या:	उत्तानपर्णे सुभगे १०।१४५।२	अदित्यै रास्नासि । वा: १।३०	एकाष्टका तपसे । अ: ३।१०।१२	प्रेतं पादौ १।२७।४
शनिप्रत्यधि-देवप्रजापते:	प्रजापते न त्वद् १०।१२१।१०	प्रजापते न त्वद् । वा: १०।२०	प्रजापते न त्वद् । वा: १०।२०	नक्तं जातास्योषधे १।२३।१
राहुप्रत्यधि-देवसर्पाणाम्	आयं गौ: पृश्नि: १०।१८९।१	नमोऽस्तु सर्पेभ्य: । वा: १३।६	तवेन्द्रिन्द्रावमम् १।३।२।३।८	शेरभक शेरभ २।२४।१
केतुप्रत्यधि-देवब्रह्मण:	ब्रह्म जज्ञानम् । वा: १३।३	ब्रह्म जज्ञानम् । वा: १३।३	एष ब्रह्मा य ऋत्विज: १।५।२।१।२	ये दिशामन्तर्देशेभ्य: ४।४०।८

पाठान्तराणि प्रदर्श्यन्ते,—

* वच्छ्रेष्ठायवि १।३।२।४।४ † सोमं राजानम् १।१।२।५।१ ‡ बृहद्वयो हि ।१।१।२।४।८

(गृह्यते अनुगृह्यते अभ्युपपद्यते इति । ग्रह + "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) अनुग्रहः । निर्बन्धः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४४५ ।
"महति खेदे निहितः कुसुमं बहु दृढमर्पितो बहुशः ।
वक्रस्तदपि धनेश्वर इव सखि ! दुष्टग्रहो दयितः ॥"
"दुष्टो ग्रह आग्रहो यस्य पक्षे दुष्टश्चासौ ग्रहश्चेति विग्रहः ।" इति तट्टीका ॥) ग्रहणम् । (यथा, भागवते । ३ । १५ । ३५ ।
"सद्योऽहरेरनुचराबुरु बिभ्यतस्तत्-
पादग्रहावपततामतिकातरेण ॥")
रक्षोद्गमः । पूतनादयः । ते तु बालग्रहाः । (एतेषां नामानि विवरणञ्च बालग्रहशब्दे द्रष्टव्यानि ॥) सैंहिकेयः । (यथा, रघुः । १२ । २८ ।
"सन्ध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षसः ।
अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रहः ॥")
उपरागः । स तु चन्द्रसूर्य्ययोर्ग्रहणम् । इति मेदिनी । हे । ३ । (यदुक्तं तिथितत्त्वे ।
"भत्रिपादान्तरे राहोः केतोर्व्वा संस्थितो रविः ।
चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः ॥"
ग्रहाणां नवसंख्यात्वेन ग्रहशब्देनापि नवमसंख्या उच्यते । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३ ।
"चतुर्दशसहस्रञ्च मात्स्यमाद्यं प्रकीर्त्तितम् ।
तथा ग्रहसहस्रन्तु मार्कण्डेयं महाद्भुतम् ॥"
मघादयः । यथा, महाभारते । १३ । १० । १० ।
"चन्द्रः सूर्य्यः शनिः केतुर्य्यैहो ग्रहपतिस्त्वरः ॥")

ग्रहकल्लोलः, पुं, (ग्रहस्य चन्द्रसूर्य्यादेः कल्लोलः विमर्द्दक इव ।) राहुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रहणं, क्ली, (गृह्यते इति । ग्रह + भावे ल्युट् ।) स्वीकारः । (यथा, रामायणे । २ । ६६ । १८ ।
"न शेकुर्ग्रहणे तस्य धनुषस्तोलनेऽपि वा ॥"
आदरः । करः । उपलब्धिः । (यथा, रघुः । ३ । २८ ।
"स वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकै-
रमात्यपुत्त्रैः सवयोभिरन्वितः ।
लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं
नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥")
बन्दी । उपरागः । इति मेदिनी । णे ४४ ॥ (गृह्यन्ते विषयाः येन । ग्रह + करणे ल्युट् ।) इन्द्रियम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शब्दः । इति जटाधरः ॥ अथ सूर्य्यचन्द्रग्रहणकारणं यथा,—
"भत्रिपादान्तरे राहोः केतोर्व्वा संस्थितो रविः ।
चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः ॥
दर्शान्ते रविसङ्क्रान्त्यनुदेयगतः शशी ।
पूर्णिमायनिमग्नाख्यौ राहुणा ग्रस्यते शशी ॥
चन्द्रचक्रे प्रतीपाद्यां मासर्क्षं यदि जायते ।
नक्षत्रोदये सूर्य्यो राहुणा ग्रस्यते रविः ॥"* ॥
ग्रहणकालीनरविचन्द्रयोर्मेघाच्छादनाच्छादनकारणं यथा,—
"रविभौमशनीनां तु बिम्बे ग्रासमादिशेत् ।
बुधशौरिनवांशे तु मलिनं क्षुद्रवर्षणम् ॥
गुरोरंशकमासाद्य दृश्यते सबलाहकः ।
शशिशुक्रनवांशे तु प्रावृट्काले महज्जलम् ।
अन्यत्राश्लभूतौ तौ दृश्येते छादिताम्बरौ ॥"* ॥
राहोर्वर्णविशेषे शुभाशुभं यथा, (बृहत्संहितायाम् । ५ । ५३-५८ ।)
"श्वेते क्षेमसुभिक्षं ब्राह्मणपीडाञ्च
निर्द्दिशेद्राहौ ।
अग्निभयमनलवर्णे पीडा च हुताशवृत्तीनाम् ॥
हरिते रोगोल्बणता सस्यानामीतिभिश्च विध्वंसः ।
कपिले शीघ्रगसत्त्वम्लेच्छविध्वंसोऽथ दुर्भिक्षम् ॥
अरुणकिरणानुरूपे दुर्भिक्षं वृष्ट्यो विहगपीड़ा ।
धूम्राभे क्षेमसुभिक्षमादिशेन्मन्दवृष्टिञ्च ॥
कापोतारुणकपिले श्यामाभे क्षुद्भयं विनिर्द्दिशेत् ।
कापोतः शूद्राणां व्याधिकरः कृष्णवर्णश्च ॥
विमलकमलपीताभो वैश्यध्वंसी भवेत् सुभि-
क्षाय ।
सार्चिश्चाग्निभयं गैरिकरूपे च युद्धानि ॥
दूर्व्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे वापि निर्द्दिशेन्मरकम् ।
अशनिभयसम्प्रदायी पाटलकुसुमोपमो राहुः ॥"
तद्दर्शननिषेधो यथा,—
"सप्ताष्टजन्मराशिषु चतुर्थे दशमे तथा ।
नवमे च तथा चन्द्रे न कुर्य्याद्राहुदर्शनम् ॥
जन्मभे जन्मराशौ च षष्ठाष्टमगते तथा ।
चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कुर्य्याद्राहुदर्शनम् ॥
यावद्दर्शनमात्रेण चार्थहानिर्भिषग्भयम् ।
जायते नात्र सन्देहस्तस्मात्तत्परिवर्ज्जयेत् ॥
विपत्करप्रत्यरिसंस्थितेषु
वैनाशिकस्थेषु कृतं हि कर्म्म ।
सर्व्वं वृथा निष्फलमेव यस्मात्
कृतेऽपि तत्रास्ति शुभं न किञ्चित् ॥"
तत्र कर्त्तव्यं कर्म्म यथा,—
"एकरात्रमुपोष्यैव राहुं दृष्ट्वा स्वयं नरः ।
पुण्यमाप्नोति स्नात्वा च स्नानं श्राद्धं विधानतः ॥
आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतञ्च वह्निना ।
जलं व्याध्यातुरः स्नायात् ग्रहणेऽप्युष्णवारिणा ॥
सर्व्वं भूमिसमं दानं सर्व्वे व्याससमा द्विजाः ।
सर्व्वं गङ्गासमं तोयं ग्रहणे नात्र संशयः ॥
अमासेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ।
अकुर्व्वाणस्तु तत् श्राद्धं पङ्के गौरिव सीदति ॥
आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा ।
आमश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेण तु सदैव हि ॥
चन्द्रसूर्य्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकम् ।
कार्य्याणि मन्यमानोऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥
सतीर्थेऽर्कविधुग्रासे तत्पुरामनभर्व्वणोः ।
मन्त्रदीक्षां प्रकुर्व्वाणो मासर्क्षादीन् न शोधयेत् ॥
चन्द्रग्रहणवारे सर्व्वं सर्व्वत्र यस्तथा ।
चूड़ामणिरयं योगस्त्वनन्तफलं स्मृतम् ॥
वामकाद्युपदेशात् कोटिगुणञ्च फलं लभेत् ।
अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते ॥
पक्षेऽस्य चैत्रोऽस्या शुचिः पूर्व्वमुपोषितः ।
नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रोदके स्थितः ।
यद्वा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्व्वमुपोषितः ।
ग्रहणादिविमोक्षान्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः ।
अनन्तरं दशांशेन क्रमाद्धोमादिकं चरेत् ॥
तदन्ते महतीं पूजां कुर्य्याद्ब्राह्मणतर्पणम् ।
ततो मन्त्रप्रसिद्ध्यर्थं गुरुं संपूज्य तोषयेत् ॥
एवञ्च मन्त्रसिद्धिः स्याद्देवता च प्रसीदति ।
सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।
स्नानमात्रन्तु कर्त्तव्यं दानश्राद्धविवर्ज्जितम् ॥"* ॥
नक्षत्रविशेषे ग्रहणे नराणां दोषस्तच्छान्तिश्च यथा,—
"यस्मिंश्चिज्जन्मनक्षत्रे ग्रस्येते शशिभास्करौ ।
तज्जातानां भवेत् पीड़ा ये नराः शान्ति-
वर्ज्जिताः ॥
ग्रहणग्रहपरिपीड़ितनाड़ीनक्षत्रदोषशम-
नाय ।
सह शतपुष्पैः स्नायात् फलिनीबलचन्दनो-
शीरैः ॥"
नाड़ीनक्षत्राणि च । आद्यदशषोड़शाष्टादश-
त्रयोविंशपञ्चविंशतयः ॥
"ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं पूर्णं वा गव्यसर्पिषा ।
भास्करग्रहणे दद्यान्नाड़ीदोषोपपीड़ितः ॥
घृतकुम्भोपरि निहितं शङ्खं नवनीतपूरितं
दद्यात् ।
नाड्यादिदोषशान्त्यै द्विजाय दोषाकरग्रहणे ॥"
तत्र भोजनादिनिषेधो यथा,—
"चन्द्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भार्गव ।
ग्रहणन्तु भवेत्तत्र तत्पूर्व्वं भोजनक्रियाम् ॥
नाचरेत् स्पर्शे चैव तथैवास्तमुपागते ।
यावत् स्यान्नोदयस्तस्य नाश्नीयात्तावदेव तु ॥
मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नानं कृत्वा परेऽहनि ॥
सूर्य्यग्रहे तु नाश्नीयात् पूर्व्वं यामचतुष्टयम् ।
चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्विना ॥
अर्हं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राशौ रात्रौ च सूतके ॥"
तत्राशौचं यथा,—
"सर्व्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ।
स्नात्वा कर्म्माणि कुर्व्वीत शृतमन्नं विवर्ज्जयेत् ॥
ग्रहणे ग्रासमाशौचं विमुक्ते मौक्तिकं स्मृतम् ।
तयोः सम्पातमात्रेण उपक्रम्य क्रियाक्रमः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
अथ ज्योतिर्म्मते ग्रहणस्वरूपं यथा । राहुः पृथिवीच्छायां समाश्रित्य चन्द्रं चन्द्रमाश्रित्य रविं यदाच्छादयति तत् ग्रहणम् । किन्तु रविचन्द्रयोर्न गतिरोधकल्पो न्यायः ॥ * ॥ अथ ग्रहणसम्भावना । अमावस्यावसान-समये यदि रविस्फुटराश्यादिः राहुकेत्वोः स्फुटराश्यादिभिस्तुल्यः किंवा दशभागान्तरितो भवति तदा सूर्य्यग्रहणम् । पूर्णिमावसाने यदि चन्द्रस्फुटराश्यादिः राहुकेत्वोः स्फुटराश्यादिभिस्तुल्यः किंवा चतुर्दशभागान्तरितो भवति तदा चन्द्रग्रहणं स्यात् ॥ * ॥ तच्च ग्रहण-प्रकारो यथा । अमावस्या दिवसे पूर्णिमा-दिवसे च सूर्य्यविम्बस्थौ क्रमविशेषाणी यथा-

सम्भवराश्यादिस्थौ रविचन्द्रौ कर्त्तव्यौ। मध्य राहुराश्यादिभिर्युक्तः स्फुटराश्यादिस्थो रविश्च कार्य्यः। अस्मिन् राहुयुक्तरवौ षड्राश्यधिके सति षड्राशीन् त्यक्त्वा त्रिंशता पूरितः सन् यदि नवतिभागाधिको भवति तदाशीत्युत्तरशतां-शेभ्यो हीनः कार्य्यः। अवशिष्टाङ्को द्विःस्थाप्य एकस्मात् द्वाभ्यां हताङ्केनापरो युक्तः सन् शरो भवति। राहुरव्योर्योगे कृते मेषादिराशि-षट्के सति स शरः सौम्यसंज्ञकः तुलादिषट्के सति याम्यसंज्ञकः स्यात्॥ * ॥ चन्द्रराहुमान-ज्ञानम्। षड्विंशद्विकलाधिकनवत्युत्तरसप्तशत-कलामितमध्यचन्द्रभुक्तिः ७९०। ३५। सा च स्फुटकर्म्मणा किञ्चित् कलादिभिर्न्यूनाधिका वा भवति। तस्याः स्फुटेन्दुभुक्त्याः सकाशात् द्वा-चत्वारिंशदधिकशतेन १४२ हरणाल्लब्धं चन्द्रस्य मानं स्यात्। पञ्चगुणितचन्द्रमानात् द्वाभ्यां हरणाल्लब्धं राहुमानं भवति॥ * ॥

अथ चन्द्रग्रहणम्।

राहुचन्द्रयोर्म्मानं मिलितं शरेण हीनकरणात् यदवशिष्टं तत् ग्रासो भवेत् शरे शून्ये सति राहुचन्द्रयोर्म्मिलितं मानद्वयं ग्रासो भवेत्। शरेऽधिके ग्रासो न स्यात्॥ * ॥

चन्द्रग्रहणारम्भादिकालज्ञानं यथा। षड्-गुणितग्रासाङ्कात् चतुर्म्मिश्रितग्रासाङ्केन लब्धं दण्डादिकं स्थितिदण्डादेरर्द्धं भवति। तत् पौर्ण-मासीयदण्डादिषु हीनं सत् स्पर्शकालः। युक्तं सत् मुक्तिकालः द्विगुणितं तत् स्थितिदण्डादि-कालः स्यात्॥ * ॥

चन्द्रमण्डलस्य स्पर्शादिदिग्ज्ञानम्।

पूर्व्वोक्तशरे याम्ये सति आकाशे चन्द्रमण्डलस्य अग्निकोणे स्पर्शो नैर्ऋतकोणे मुक्तिश्च स्यात्। शरे सौम्ये सति ईशानकोणे स्पर्शः वायुकोणे मोक्षः। इति चन्द्रग्रहणम्॥ * ॥

सूर्य्यग्रहणे अक्षो यथा। स्वदेशविषुवच्छाया द्विः स्थाप्या। एकस्याः षड्गुणितेनान्या युक्ता सती भागादिर्व्याक्षः स्यात्॥ * ॥ सूर्य्य-ग्रहणोपयोगिनतमाह। दिनार्द्धामावस्ययो-र्द्दण्डादीनां यदन्तरं तत् अंशादिकं नतनामकं स्यात्॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणोपयोगि लम्बनं यथा। द्विगुणनतसमसङ्ख्याकखण्डो ग्राह्यः खण्डान्तर-गुणितशेषात् षष्टिलब्धयुक्तः सन् स्फुटलम्बनं अंशादिकं भवति॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणे फलं यथा। दिनपूर्व्वमपरार्द्धक्रमेण षड्गुणितनतयुक्तलम्बन-रहितस्फुटरवौ षड्राश्यधिके षड्राशीन् त्यक्त्वा त्रिंशता गुणितो यदि नवत्या अधिको भवति तदा अशीत्युत्तरशतात् हीनः कार्य्यः। त्रिगु-णितदशलब्धैः खण्डो ग्राह्यः खण्डान्तरगुणित-शेषात् दशलब्धयुक्तः सन् फलं भवति॥ * ॥ - सूर्य्यग्रहणे नतिर्यथा। अक्षफलयोर्योगो नतिः स्यात् षड्राशिन्यूने अक्षफलान्तरनतिः सा फले अधिके सति सौम्या अक्षे अधिके सति याम्या भवति॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणे शरो यथा। मध्य-राहुसहितः स्फुटरविर्द्विगुणितलम्बनखण्डात् नवहृतांशादिभिर्द्दिनपूर्व्वार्द्धे रहितः दिनपरार्द्धे सहितः कार्य्यः एतादृशसंस्कृतरवौ षड्राश्यधिके षड्राशीन् त्यक्त्वा इत्यादि चन्द्रग्रहणोक्तवत् शरः कार्य्यः। अथ स्फुटशरः उभयोः शरनत्योर्दिक्तुल्यतायां नत्या सह युक्तो दिग्वि-भेदे रहितः कार्य्यः अन्तरे कार्य्ये सति यदधिकं तस्य दिशा शरस्य दिक् वक्तव्या॥ * ॥ सूर्य्य-मानं यथा। दशानुपलाष्टविपलाधिकोनषष्टि कलामितरविमध्यभुक्तिः। ५९। ८। १० सा च स्फुटकर्म्मणि किञ्चित् कलादिभिर्न्यूनाधिका वा भवति। तस्यास्त्रिगुणितस्फुटरविभुक्तेर्द्वात्रिंशता लब्धं रविमानं स्यात्॥ * ॥

अथ सूर्य्यग्रहणम्।

पूर्व्वोक्तचन्द्रमानं रविमानं मिलितं शरेण हीनं सत् ग्रासो भवेत्॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणस्या-रम्भादिकालज्ञानम्। चतुर्गुणितग्रासाङ्कात् द्वियुतग्रासाङ्केन लब्धं दण्डादिकं स्थितिनाड़ि-कार्द्धं भवति। तदमावस्याया दण्डादिषु हीनं स्पर्शकालः युक्तं मुक्तिकालः स्यात्॥ * ॥ स्पर्शादिदिग्ज्ञानम्। शरे याम्ये सति अर्क-मण्डलस्य नैर्ऋतकोणे स्पर्शोऽग्निकोणे मोक्षः स्यात्। सौम्ये शरे सति वायुकोणे स्पर्शः ईशानकोणे मुक्तिर्भवेत् द्विगुणितं तत् स्थिति-दण्डादि स्यात्॥ * ॥ दिवारात्र्योः परार्द्धे यदि ग्रहणं भवति तदा अमावस्यापौर्णमास्यो-र्द्दण्डादिः स्फुटलम्बनयुक्तः कार्य्यः॥ गणितागत-कालात् हीनातिरिक्ते काले यदि ग्रहणं स्यात् तत् औत्पातिकं भवेत्॥ * ॥ ग्रहणे मण्डलस्य सामान्यवर्णो यथा। बिम्बस्य वैवर्ण्यं अंशुहानि-स्तमोऽटतिः खण्डनमल्पता वा शुक्लारुणश्यामल-पीतचिह्नैः मटादौ रोध इव वेष्टनं वा भवति॥ * ॥ अपर्व्वणे ग्रहणं ईतिव्यसनार्त्तिकारि स्यात् तदा दिशश्च विरूपाः स्युः॥ * ॥ ग्रासाङ्गुलि-मानज्ञानम्। दशगुणितग्रासाङ्कात् मानद्वया-र्द्धेन लब्धं चन्द्रसूर्य्ययोर्ग्रासस्य गताङ्गुलाद्यं भवति। सूर्य्यस्य त्र्यङ्गुलमपि ग्रासोऽदृश्यो भवति। चन्द्रस्य सार्द्धाङ्गुलः सुदर्शः यदि षोड़-शाङ्गुलाधिको भवति तदा सर्व्वग्रासः॥ * ॥ ग्रहणे मण्डलवर्णो यथा। अल्पे ग्रहणे धूम्राभं समग्रे कपिलं अर्द्धे कृष्णाभम्। इति सूर्य्य-ग्रहणम्॥ इति सिद्धान्तमञ्जरीसम्मतम्॥

(अधुना सूर्य्यसिद्धान्तमतमुच्यते तत्र चन्द्र-ग्रहणाधिकारो यथा,—

"सार्द्धानि षट्सहस्राणि योजनानि विवस्वतः। विष्कम्भो मण्डलस्येन्दोः सहाशीत्या चतुःशतम्॥
स्फुटस्वभुक्त्या गुणितौ मध्यभुक्त्योद्धृतौ स्फुटौ। रवेः स्वभगणाभ्यस्तः शशाङ्कभगणोद्धृतः॥
शशाङ्ककक्षागुणितो भाजितो वार्ककक्षया। विष्कम्भश्चन्द्रकक्षायां तिथ्याप्ता मानलिप्तिका॥
स्फुटेन्दुभुक्तिर्भूव्यासगुणिता मध्ययोद्धृता। लब्धं सूची महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरम्॥
मध्येन्दुव्यासगुणितं मध्यार्कव्यासभाजितम्। विशोध्य लब्धं सूच्या तु तमो लिप्तास्तु पूर्व्ववत्॥
भानोर्भार्द्धे महीच्छाया तत्तुल्येऽर्कसमेऽपि वा। शशाङ्कपाते ग्रहणं कियद्भागाधिकोनके॥
तुल्यौ राश्यादिभिः स्यातामामावास्यान्तकालिकौ। सूर्य्येन्दू पौर्णमास्यन्ते भार्द्धे भागादिकौ समौ॥
गतस्य पर्व्वनाड़ीनां स्वफलेनोनसंयुतौ। समलिप्तौ भवेतां तौ पातस्तात्कालिकोऽन्यथा॥
छादको भास्करस्येन्दुरधःस्थो घनवद्भवेत्। भूच्छायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विशत्यस्य भवेदसौ॥
तात्कालिकेन्दुविक्षेपं छाद्यच्छादकमानयोः। योगार्द्धात् प्रोज्झ्य यच्छेषं तावच्छन्नं तदुच्यते॥
यद्ग्राह्यमधिके तस्मिन् सकलं न्यूनमन्यथा। योगार्द्धादधिके न स्याद्विक्षेपे ग्राससम्भवः॥
ग्राह्यग्राहकसंयोगवियोगौ दलितौ पृथक्। विक्षेपवर्गहीनाभ्यां तद्वर्गाभ्यामुभे पदे॥
षष्ट्या संगुण्य सूर्य्येन्द्वोर्भुक्त्यन्तरविभाजिते। स्यातां स्थितिविमर्दार्द्धे नाड़िकादिफले तयोः॥
स्थित्यर्द्धनाड़िकाभ्यस्ता गतयः षष्टिभाजिताः। लिप्तादि प्रग्रहे शोध्यं मोक्षे देयं पुनः पुनः॥
तद्विक्षेपैः स्थितिदलं विमर्दार्द्धं तथासकृत्। संसाध्यमन्यथा पाते तल्लिप्तादिफलं स्वकम्॥
स्फुटतिथ्यवसाने तु मध्यग्रहणमादिशेत्। स्थित्यर्द्धनाड़िकाहीने ग्रासो मोक्षस्तु संयुते॥
तद्वदेव विमर्दार्द्धनाड़िकाहीनसंयुते। निमीलनोन्मीलनाख्ये भवेतां सकलग्रहे॥
इष्टनाड़ीविहीनेन स्थित्यर्द्धेनार्कचन्द्रयोः। भुक्त्यन्तरं समाहन्यात् षष्ट्याप्ताः कोटिलिप्तिकाः॥
भानोर्ग्रहे कोटिलिप्ता मध्यस्थित्यर्द्धसङ्गुणाः। स्फुटस्थित्यर्द्धसम्भक्ताः स्फुटाः कोटिकलाः स्मृताः॥
क्षेपो भुजस्तयोर्वर्गयुतेर्मूलं श्रवस्तु तत्। मानयोगार्द्धतः प्रोज्झ्य ग्रासस्तात्कालिको भवेत्॥
मध्यग्रहणतश्चोर्द्ध्वमिष्टनाड़ीर्विशोधयेत्। स्थित्यर्द्धान्मौक्षिकाच्छेषं प्राग्वच्छेषं तु मौक्षिके॥
ग्राह्यग्राहकयोगार्द्धाच्छोध्याः स्वच्छन्नलिप्तिकाः। तद्वर्गात् प्रोज्झ्य तत्कालविक्षेपस्य कृतिम्पदम्॥
कोटिलिप्ता रवेः स्पष्टस्थित्यर्द्धेनाहता हृताः। मध्येन लिप्तास्तन्नाड्यः स्थितिवद्ग्रासनाड़िकाः॥
नतज्याघ्न्यक्षज्याभ्यस्ता त्रिज्याप्ता तस्य कार्म्मुकम्। वलनांशाः सौम्ययाम्याः पूर्व्वापरकपालयोः॥
राशित्रययुताद्ग्राह्यात् क्रान्त्यंशैर्द्दिक्समैर्युताः। भेदेऽन्तरात्ज्या वलना सप्तत्यङ्गुलभाजिता॥
सोन्नतं दिनमध्यर्द्धं दिनार्द्धाप्तं फलेन तु। छिन्द्याद्विक्षेपमानानि तान्येषामङ्गुलानि तु॥
इति सूर्य्यसिद्धान्ते चन्द्रग्रहणाधिकारः॥

अथ सूर्य्यग्रहणाधिकारः।

"मध्यलग्नसमे भानौ हरिजस्य न सम्भवः। अक्षोदङ्मध्यभक्रान्तिसाम्ये नावनतेरपि॥
देशकालविशेषेण यथावनतिसम्भवः। लम्बनस्यापि पूर्व्वान्यदिग्वशाच्च तथोच्यते॥
लग्नं पर्व्वान्तनाड़ीनां कुर्य्यात् स्वैरुदयासुभिः। तज्ज्यान्त्यापक्रमज्याघ्नी लम्बज्याप्तोदयाभिधा॥

तदा लङ्कोदयैर्लग्नं मध्यसंज्ञं यथोदितम् ।
ततक्रान्त्यक्षांशसंयोगो दिक्साम्येऽन्तरमन्यथा ॥
शेषं नतांशास्तन्मौर्व्वी मध्यज्या साभिधीयते ।
मध्योदयज्यया भ्यस्ता त्रिज्याप्ता वर्गितं फलम् ॥
मध्यज्यावर्गविश्लिष्टं दृक्क्षेपः शेषतः पदम् ।
तत्त्रिज्यावर्गविश्लेषान्मूलं शङ्कुः स दृग्गतिः ॥
नतांशबाहुकोटिज्ये स्फुटे दृक्क्षेपदृग्गती ।
एकज्यावर्गतश्छेदो लब्धं दृग्गतिजीवया ॥
मध्यलग्नार्कविश्लेषज्या छेदेन विभाजिता ।
रवीन्द्वोर्लम्बनं ज्ञेयं प्राक्पश्चाद्घटिकादिकम् ॥
मध्यलग्नाधिके भानौ तिथ्यन्तात् प्रविशोधयेत् ।
धनमूनेऽसकृत् कर्म यावत् सर्व्वं स्थिरीभवेत् ॥
दृक्क्षेपः शीततिग्मांश्वोर्म्मध्यभुक्त्यन्तराहतः ।
तिथिघ्नत्रिज्यया भक्तो लब्धं सावनतिर्भवेत् ॥
दृक्क्षेपात् सप्ततिहृताद्भवेद्वावनतिः फलम् ।
अथवा त्रिज्यया भक्तात् सप्तसप्तकसङ्गुणात् ॥
मध्यज्या दिग्वशात् सा च विज्ञेया दक्षिणोत्तरा ।
सेन्दुविक्षेपदिक्साम्ये युक्ता विश्लेषिताऽन्यथा ॥
तया स्थितिविमर्द्दार्द्धग्रासाद्यं तु यथोदितम् ।
प्रमाणं वलनाभीष्टग्रासादि हिमरश्मिवत् ॥
स्थित्यर्द्धोनाधिकात् प्राग्वत् तिथ्यन्ताल्लम्बनं पुनः ।
ग्रासमोक्षोद्भवं साध्यं तन्मध्यहरिजान्तरम् ॥
प्राक्कपालेऽधिकं मध्याद्भवेत् प्राग्ग्रहणं यदि ।
मौक्षिकं लम्बनं हीनं पश्चार्द्धे तु विपर्य्ययः ॥
तदा मोक्षस्थितिदले देयं प्रग्रहणे तथा ।
हरिजान्तरकं शोध्यं यत्रैतत् स्याद्विपर्य्ययः ॥
एतदुक्तं कपालैक्ये तद्भेदे लम्बनैकता ।
स्वे स्वे स्थितिदले योज्या विमर्द्दार्द्धेऽपि चोक्तवत् ॥”

इति सूर्य्यसिद्धान्ते सूर्य्यग्रहणाधिकारः ॥)

ग्रहणिः, स्त्री, (गृह्णाति आक्रमते उदरभङ्गादिरूपेण नाडीविशेषावच्छिन्नं शरीरमिति । ग्रह उपादाने + “ग्रहेरनिः ।” उणां । ५ । ६७ । इति अनिः णत्वं च ।) ग्रहणीरोगः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

ग्रहणी, स्त्री, (ग्रहणि + “कृदिकारादक्तिनः ।” इति ङीष् ।) अग्न्यधिष्ठाननाडी । स्वनामख्यातरोगः । तस्य निदानसम्प्राप्ती यथा,—
“अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः ।
भूयः सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमपि दूषयेत् ॥
एकैकशः सर्व्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।
सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥
पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्ब्बद्धं मुहुर्द्रवम् ।
ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्व्वेदविदो जनाः ॥”* ॥
तस्य पूर्व्वरूपं यथा,—
“पूर्व्वरूपन्तु तस्येदं तृष्णालस्यं बलक्षयः ।
विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम् ॥”
तस्य वातिकस्य निदानरूपे ।
“कटुतिक्तकषायातिरूक्षसन्दुष्टभोजनैः ।
प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः ॥
मारुतः कुपितो वह्निं संछाद्य कुरुते गदान् ।
तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खराङ्गता ॥
कण्ठास्यशोषः क्षुत् तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।
पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुजाभीक्ष्णं विसूचिका ॥
हृत्पीडा कार्श्यदौर्ब्बल्यं वैरस्यं परिकर्त्तिका ।
गृद्धिः सर्व्वरसानाञ्च मनसः सदनं तथा ॥
जीर्णे जीर्य्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च ।
स वातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः ॥
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
पुनः पुनः सृजेद्वर्च्चः श्वासकासार्द्दितोऽनिलात् ॥”
पैत्तिकस्य तस्य निदानरूपे ।
“कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्बणम् ।
आप्लावयद्धन्त्यनलं जलं तप्तमिवानलम् ॥
सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्य्यते द्रवम् ।
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्द्दितः ॥”
श्लैष्मिकस्य तस्य निदानरूपे ।
“गुर्व्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।
भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्धन्त्यग्निं कुपितः कफः ॥
तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लासच्छर्द्दरोचकाः ।
आस्योपदेहमाधुर्य्यकासष्ठीवनपीनसाः ॥
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ।
दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्च्चःप्रवर्त्तनम् ।
अकृशस्यापि दौर्ब्बल्यमालस्यञ्च कफात्मके ॥
पृथग्वातादिनिर्द्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ।
त्रिदोषं निर्द्दिशेदेवं तेषां वक्ष्यामि भेषजम् ॥”
तस्यासाध्यस्य लक्षणं यथा,—

> “लिङ्गैरसाध्यग्रहणीविकारो
> यैस्तैरतीसारगदो न सिध्येत् ।
> वृद्धस्य नूनं ग्रहणीविकारो
> हत्वा तनुं नो विनिवर्त्तते च ॥”

इति माधवकरः ॥

तस्य चिकित्सा यथा, गारुडे १७४ अध्याये ।
“चिकित्साथ ग्रहण्यास्तु ग्रहणी चाग्निनाशिनी ।
चित्रककाथकल्काभ्यां ग्रहणीघ्नं घृतं हविः ॥” * ॥

हरिरुवाच ।
“मरीचं शृङ्गवेरञ्च कुटजत्वचमेव च ।
पानाच्च ग्रहणी नश्येत् शशाङ्ककृतशेखर ॥”

इति तत्रैव १८७ अध्यायः ॥

“अङ्कोठमूलकर्षार्द्धं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
सर्व्वातीसारग्रहणीं पीतं हरति भूतप ॥
मरीचशुण्ठीकुटजत्वकचूर्णन्तु गुडान्वितम् ।
क्रमात्तत् द्विगुणं पीतं ग्रहणीव्याधिनाशनम् ॥”

इति तत्रैव १८८ अध्यायः ॥ * ॥

अथ सामान्यग्रहणीरोगस्य चिकित्सा ।
“ग्रहणीमाश्रितं रोगमजीर्णवदुपाचरेत् ।
लङ्घनैर्द्दीपनीयैश्च सदातीसारभेषजैः ॥
दोषं सामं निरामञ्च विद्यादत्रातिसारवत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥
पेयादिपटुलघ्वन्नं पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
दीप्तानि च तक्रञ्च ग्रहण्यां योजयेद्भिषक् ॥
कपित्थबिल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता ।
यवागूः पाचयत्यामं शकृत् संवर्त्तयत्यपि ॥”
संवर्त्तयति घनीकरोति ॥ * ॥
अथ तक्रम् । तत्र गोदधिगुणाः ।
“गव्यं दध्युत्तमं बल्यं पाके स्वादु रुचिप्रदम् ।
पवित्रं दीपनं स्निग्धं पुष्टिकृत् पवनापहम् ॥
उक्तं दध्नामशेषाणां मध्ये गव्यं गुणाधिकम् ॥”
अथ माहिषीदधिगुणाः ।
“माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत् ।
स्वादुपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्व्वस्रदूषणम् ॥”
अथ छागीदधिगुणाः ।
“आजं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापहम् ।
शस्यते श्वासकासार्शः-क्षय कार्श्येषु दीपनम् ॥”
उत्तमं ग्राहिणां मध्ये श्रेष्ठं इत्यर्थः ॥
अथ तक्रस्य भेदाः ।
“तक्रन्तु घोलमथितोदश्वित्तक्रप्रभेदतः ।
सम्मतादौर्मुनिश्रेष्ठैश्चतुर्द्धा परिकीर्त्तितम् ॥
ससरं निर्ज्जलं घोलं मथितन्त्वसरोदकम् ।
तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्विच्चार्द्धवारिकम् ॥
वातपित्तहरं घोलं मथितं कफपित्तनुत् ।
उदश्वित् कफदं बल्यं श्रमघ्नं परमं मतम् ॥”
अथ तक्रस्य गुणाः ।
“तक्रं ग्राहि कषायाम्लं मधुरं दीपनं लघु ।
वीर्य्योष्णं बलदं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम् ॥
यान्युक्तानि दधीन्यष्टौ तद्गुणं तक्रमादिशेत् ।
ग्रहण्यादिमतां तक्रं पथ्यं संग्राहि लाघवात् ॥
वातघ्नमम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कं त्वविदाहि च ।
किञ्च स्वादु विपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपणम् ॥
कषायोष्णविकारित्वाद्रौक्ष्याच्चैव कफे हितम् ॥”
अथोद्धृतस्तोकोद्धृतानुद्धृतघृतस्य तक्रस्य गुणाः
“समुद्धृतघृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः ।
स्तोकोद्धृतघृतं तस्माद्गुरु वृष्यं कफापहम् ॥
अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ॥”
अथ दोषविशेषे तक्रविशेषाः ।
“वातेऽम्लं सैन्धवोपेतं पित्ते स्वादु सशर्करम् ।
पिबेत्तक्रं कफे चापि क्षारत्रिकटुसंयुतम् ॥
हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेनावचूर्णितम् ।
ग्रहण्यर्शोऽतिसारघ्नं भवेद्वातहरं परम् ॥
रोचनं पुष्टिदं बल्यं वस्तिशूलविनाशनम् ॥”
अथामपक्वतक्रगुणाः ।
“तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च ।
पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव विशिष्यते ॥” * ॥
अथ तक्रस्य निषेधः ।
“नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्ब्बले ।
न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥” * ॥
अथ तक्रस्य गुणोत्कर्षः ।

> “न तक्रसेवी व्यथते कदाचि-
> न्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः ।
> यथा सुराणाममृतं सुखाय
> तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ॥” * ॥

“मुद्गयूषं रसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम् ।
सैन्धवेनान्वितं दद्यात् षड्यूषमिति कीर्त्तितम् ॥”
रसं लघु ग्राहि मांसभवरसम् । इति षड्यूषम् ॥
“कर्षं गन्धमहेपारदशुभे कुर्य्यात्तु भा कज्जलीं
चार्द्धं चूष्यतश्च पञ्चलवणं सार्द्धञ्च कर्षं पृथक् ।
भृष्टं हिङ्गु च जीरकद्वययुतं सर्व्वार्द्धभङ्गान्वितं

खादेट्टङ्कमितं प्रकृतिगदवांस्तक्रस्य विश्वेन च ॥”
इति लघुलाईचूर्णम् ॥ * ॥
“त्रिकटु त्रिफला चैव विडङ्गं जीरकद्वयम् ।
भल्लातकं यमानी च हिङ्गु लवणपञ्चकम् ॥
गृहधूमवचाकुष्ठं रसगन्धकमभ्रकम् ।
क्षारत्रयाजमोदा च चित्रकं गजपिप्पली ॥
मुस्ता मोचरसं पाठा लवङ्गं जातिपत्रकम् ।
समभागकृतस्त्वेषां चूर्णं शुद्धं विनिर्म्मितम् ॥
शक्राशनस्य चूर्णन्तु चूर्णतुल्यं प्रदापयेत् ॥
मन्दाग्निकासदुर्न्नामशोथपाण्डुरुचिज्वरान् ।
विष्टम्भं संग्रहं शूलं हन्यान्नानातिसारजित् ॥
आमवातापहं बल्यं सूतिकादोषनाशनम् ।
वर्ज्जनीयं माषमन्नं स्नानं पिष्टितभोजनम् ॥
पथ्यं काञ्जिकमत्रापि दधि तक्रमथापि वा ।
वृहल्लाईचूर्णमिदं लाईभाषितमुत्तमम् ॥”
इति वृहल्लाईचूर्णम् ॥ * ॥
“जातीफललवङ्गैलापत्रत्वङ्नागकेशरैः ।
कर्पूरचन्दनतिलत्वक्क्षीरीतगरामलैः ॥
तालीसपिप्पलीपथ्यास्थूलजीरकचित्रकैः ।
शुण्ठीविडङ्गमरिचैः समभागविचूर्णितैः ॥
यावन्त्येतानि सर्व्वाणि दद्याद्भङ्गां च तावतीम् ।
सर्व्वचूर्णसमानांशा प्रदेया शुभ्रशर्करा ॥
कर्षमात्रमिदं खादेन्मधुनाप्लावितं नरः ।
नाशयेत् ग्रहणीं कासं क्षयं श्वासमरोचकम् ॥”
इति जातीफलादिचूर्णम् ॥ * ॥
“चित्रकं पिप्पलीमूलं क्षारौ लवणपञ्चकम् ।
व्योषं हिङ्ग्वजमोदाञ्च सर्व्वं चैकत्र चूर्णयेत् ॥
वटिका मातुलुङ्गस्य रसैर्व्वा दाडिमस्य वा ।
कृता विपाचयत्यामं प्रदीपयति चानलम् ॥”
क्षारौ स्वर्ज्जिका यवक्षारश्च । लवणपञ्चकमिति सैन्धवं रुचकं चैव विडं सामुद्रिकं गडमिति । व्योषं शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि । अजमोदात्र यवानिका । मातुलुङ्गं वीजपूरकम् । इति चित्रकादिवटिका ॥ * ॥ [सगुडः ।
“श्रीफलशलाटुः कल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः
ग्रहणीगदमत्युग्रं तक्रभुजा शीलितो जयति ॥”
श्रीफलशलाटुः विल्वस्यामं फलम् । गुडस्यात्र भागद्वयम् । इति विल्वकल्कः ॥ * ॥
“चतुष्पलं सुधाकाण्डं त्रिपलं लवणत्रयम् ।
वार्त्ताकोः कुडवश्चार्कमूलाद्विल्वं तथानलात् ॥
दग्ध्वा द्रवेण वार्त्ताकोर्गुटिका भोजनोत्तरम् ।
भुक्ता भुक्तं पचत्याशु नाशयेद्ग्रहणीगदम् ॥
कासं श्वासं तथार्शांसि विसूचीञ्च हृदामयम् ॥”
इति वार्त्ताकुगुटिका ॥ * ॥
“मुस्तकातिविषाविल्वकौटजं सूक्ष्मचूर्णितम् ।
मधुना च समालीढं ग्रहणीं सर्व्वजां जयेत् ॥”
कौटजं इन्द्रयवः । इति मुस्तकादिचूर्णम् ॥ * ॥
“श्वेतो वा यदि वा रक्तः सुपक्वो ग्रहणीगदः ।
गुडेनाधिकसर्ज्जेन भक्षितेनाशु नश्यति ॥”
सर्ज्जः राल इति लोके । इति सर्ज्जरसचूर्णम् ॥ * ॥
“विल्वाब्दशक्रयववालकमोचसिद्ध-
मानं पयः पिवति यो दिवसत्रयेण ।
सोऽतिप्रवृद्धचिरजग्रहणीविकारं
सामं सशोणितमसाध्यमपि क्षिणोति ॥”
मोचो मोचरसः । क्षिणोति हन्ति ।
“प्रस्थत्रये त्वामलकीरसस्य
शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुडस्य ।
चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकजीरचव्य-
व्योषेभकृष्णाहपुषाजमोदैः ॥
विडङ्गसिन्धूत्रिफलायवानी-
पाठाग्निधान्यैश्च पलप्रमाणैः ।
दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टा-
वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ॥
तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं
यथेष्टचेष्टस्त्रिसुगन्धियुक्तम् ।
अनेन सर्व्वे ग्रहणीविकाराः
सश्वासकासस्वरभेदशोथाः ॥
शाम्यन्ति चायं चिरमन्तरग्ने-
र्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ।
स्त्रीणान्तु वन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुडः प्रसिद्धः ॥
तैले मनाक् चित्रदृष्ट्या त्रिसुगन्धि पलं पलम् ।
सिद्धे निधेयमत्रैव गुडे कल्याणपूर्व्वके ॥”
इति कल्याणगुडः ॥ * ॥
“पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
त्रिफला चाजमोदा च नलिनी जीरकस्तथा ।
सैन्धवं रौमकञ्चापि सामुद्रं रुचकं विडम् ॥
आरग्वधञ्च त्वक्पत्रं सूक्ष्मैला चोपकुञ्चिका ।
शुण्ठीशक्रयवाश्चैव प्रत्येकं कर्षसम्मिताः ॥
दन्तीकायाः पलान्यत्र चत्वारि कथितानि हि ।
त्रिवृतायाः पलान्यष्टौ गुडस्यार्द्धतुला तथा ॥
तिलतैलपलान्यष्टावामलक्या रसस्य तु ।
प्रस्थत्रयमिदं सर्व्वं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
औडुम्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद् वा यथानलम् ॥
निखिलान् ग्रहणीरोगान् प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ।
उरोघातं प्रतिश्यायं दौर्व्बल्यं वह्निसंचयम् ॥
ज्वरानपि हरेत् सर्व्वान् कुर्य्यात् कान्तिं मतिं स्वरम् ।
पितुपाठान्यथाद्धन्ति रक्तपित्तञ्च विग्रहम् ॥
धातुक्षीणे वयःक्षीणे स्त्रीषु क्षीणे क्षयी च यः ।
तेभ्यो हितश्च वन्ध्यायै महाकल्याणको गुडः ॥”
इति महाकल्याणकगुडः ॥ * ॥
“कुष्माण्डानां सुपक्वानां स्विन्नानां निष्कुलत्वचाम् ।
सर्पिः प्रस्थे पलशतं ताम्रपात्रे शनैः पचेत् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
धान्यकानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥
त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजाजिसैन्धवम् ।
एकैकस्य पलं चैकं त्रिवृतोऽष्टौ पलानि च ॥
तैलस्य च पलान्यष्टौ गुडात् पञ्चाशदेव तु ।
आमलक्या रसस्यात्र प्रस्थत्रयमुदीरितम् ॥
तावत् पाकं प्रकुर्व्वीत मृदुना वह्निना भिषक् ।
यावत् दर्व्वीप्रलेपः स्यात्तदैनमवतारयेत् ॥
औडुम्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद्वा यथानलम् ॥
अनेनैव विधानेन प्रयुक्तश्च दिने दिने ।
निहन्ति ग्रहणीरोगान् कुष्ठान्यर्शोभगन्दरान् ॥
ज्वरमानाहहृद्रोगगुल्मोदरविसूचिकाः ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ॥
वातशोणितवीसर्पदद्रुपञ्चाहलीमकान् ।
वातपित्तकफान् सर्व्वान् दुष्टान् शुद्धान् समाचरेत् ॥
व्याधिक्षीणा वयःक्षीणाः स्त्रीषु क्षीणाश्च ये नराः ।
तेभ्यो हितो गुडोऽयं स्यात् वन्ध्यानामपि पुत्रदः ॥
वृष्यो बल्यो वृंहणश्च वयसः स्थापनः परः ॥”
इति कुष्माण्डकल्याणकगुडः ॥ * ॥
अतीसाराधिकारलिखितं विल्वतैलं चात्र हितम् । इति ग्रहणीरोगाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ (सनिदानलक्षणादिकं चिकित्सितञ्चास्य यथा,—
“सामं साम्रमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्वन्तु नैव वा ।
अकस्माद्वा मुहुर्बद्धमकस्माच्छिथिलं मुहुः ।
चिरकृद्ग्रहणीदोषः सञ्चयाच्चोपवेशयेत् ।
स चतुर्धा पृथग् दोषैः सन्निपाताच्च जायते ॥
प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात् पचनमम्लकः ।
प्रसेको वक्त्रवैरस्यमरुचिस्तृट्क्लमो भ्रमः ॥
आनद्धोदरता च्छर्द्दिः कर्णक्ष्वेडोऽन्त्रकूजनम्
सामान्यं लक्षणं कार्श्यं धूमकस्तमको ज्वरः
मूर्च्छा शिरोरुग्विष्टम्भः श्वयथुः करपादयोः ।
तत्रानिलात्तालुशोषस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः ॥
पार्श्वोरुवंक्षणग्रीवारुजाभीक्ष्णं विसूचिका
रसेषु गृद्धिः सर्व्वेषु क्षुत्तृष्णा परिकर्त्तिका ॥
जीर्णे जीर्य्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यं समश्नुते
वातहृद्रोगगुल्मार्शःप्लीहपाण्डुत्वशङ्कितः ॥
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
पुनः पुनः सृजेद्वर्च्चः पायुरुक् श्वासकासवान् ।
पित्तेन नीलं पीताभं पीताभः सृजति द्रवम्
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृड्दितः ॥
श्लेष्मणा पच्यते दुःखमन्नं छर्द्दिररोचकः ।
आस्योपदेहनिष्ठीवकासहृल्लासपीनसाः ॥
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ।
उद्गारो दुष्टमधुरः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्च्चःप्रवर्त्तनम् ।
अकृशस्यापि दौर्व्बल्यं सर्व्वजे सर्व्वसङ्करः ॥
विभागेऽन्नस्य ये चोक्ता विषमाद्यास्त्रयोऽग्नयः
तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः समस्तु स्वास्थ्यकारणम्
वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ।
अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ।
इति वाभटे निदानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।
चिकित्सितमस्य यथा,—
“ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥
अन्नकाले यवाग्वादिपञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
वितरेत् पट्लघ्वन्नं पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥

दद्यात् सातिविषां पेयामामे साम्लां सनागराम् ।
पानेऽतिसारविहितं वारितक्रं सुरादि च ॥
ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहि लाघवात् ।
पथ्यं मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रदूषणम् ॥
कषायोष्णविकाशित्वाद्रूक्षत्वाच्च कफे हितम् ।
वाते स्वाद्वम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत् ॥"
"नीरुजामशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम् ।
दीपनं बहुपित्तस्य तिक्तैर्मधुरकैर्युतम् ॥
स्नेहोऽम्ललवणैर्युक्तो बहुवातस्य शस्यते ।
स्नेहमेव परं विद्याद्दुर्बलानलदीपनम् ॥
नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्व्वपि ।
योऽल्पाग्नित्वात् कफे क्षीणे वर्च्चः पक्वमपि श्लथम् ॥
मुञ्चेद्दीपनयुक्तं स पिबेदल्पशो घृतम् ।
तेन स्वमार्गमानीतः स्वकर्म्मणि नियोजितः ॥
समानो दीपयत्यग्निमग्नेः सन्धुक्षको हि सः ।
पुरीषं यश्च कृच्छ्रेण कठिनत्वाद्विमुञ्चति ॥
स घृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत् ।
रौक्ष्यान्मन्देऽनले सर्पिस्तैलं वा दीपनैः पिबेत् ॥
क्षारचूर्णासवारिष्टान् मन्दे स्नेहातिपानतः ।
उदावर्त्तात् प्रयोक्तव्या निरूहस्नेहवस्तयः ॥
दोषातिवृद्ध्या मन्देऽग्नौ संशुद्धोऽन्नविधिं चरेत् ।
व्याधिमुक्तस्य मन्देऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनम् ॥
अध्वोपवासक्षामत्वे यवाग्वा पाययेद्घृतम् ।
अन्नावपीडितं बल्यं दीपनं बृंहणञ्च तत् ॥
दीर्घकालप्रसङ्गात्तु क्षामक्षीणकृशान्नरान् ।
प्रसहानां रसैः साम्लैर्भोजयेत् पिशिताशिनाम् ॥
लघूष्णकटुशोधित्वाद्दीपयन्त्याशु तेऽनलम् ।
मांसोपचितमांसत्वात् परञ्च बलवर्द्धनम् ॥
स्नेहासवसुरारिष्टचूर्णक्वाथहिताशनैः ।
सम्यक्प्रयुक्तैर्देहस्य बलमग्नेश्च वर्द्धते ॥
दीप्तो यथैव स्थाणुश्च बाह्योऽग्निः सारदारुभिः ।
सस्नेहैर्जायते तद्वदाहारैः कोष्ठगोऽनलः ॥
न भोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ।
यथा निरिन्धनो वह्निरल्पो वातीन्धनान्वितः ॥
यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगम् ।
प्रवृद्धं वर्द्धयत्यग्निं तदासौ सानिलोऽनलः ॥"

इति वाभटे चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥
अपरं सकारणलक्षणचिकित्सितं यथा,—
"दुष्यति ग्रहणी जन्तोरग्निसादनहेतुभिः ।
अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः ॥
भूयः सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत् ।
तस्मात् कार्य्यः परीहारस्त्वतीसारे विरिक्तवत् ॥
यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा ।
षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता ॥
पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्त्तिता ।
ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीश्रितः ॥
तस्मात् सन्दूषिते वह्नौ ग्रहणी सम्प्रदुष्यति ।
तस्योत्पत्तौ विदाहाग्निसदनालस्यतृट्क्लमाः ॥
बलक्षयोऽरुचिः कासः कर्णक्ष्वेडोऽन्त्रकूजनम् ।
अथ जाते भवेज्जन्तुः शूनपादकरः कृशः ॥
पर्व्वरुग्लौल्यतृट्छर्दिज्वरारोचकदाहवान् ।
उद्गिरेच्छुक्ततिक्ताम्लगन्धधूमममाविकम् ॥
प्रसेकमुखवैरस्यतमकारुचिपीडितः ।
वाताच्छूलाधिकैः पायुहृत्पार्श्वोदरमस्तके ॥
पित्तात् सदाहैर्गुरुभिः कफात्त्रिभिस्त्रिलक्षणैः ।
दोषवर्णनखैर्वर्च्चोमूत्रनयनाननैः ॥
हृत्पाण्डूदरगुल्मार्शःप्लीहाशङ्की च मानवः ।
यथा दोषोच्छ्रयं तस्य विशुद्धस्य यथाक्रमम् ॥
पेयादिं वितरेत् सम्यग् दीपनीयोपसम्भृतम् ।
ततः पाचनसंग्राहि दीपनीयगणत्रयम् ॥
पिबेत् प्रातः सुरारिष्टसेव्योष्णसुखाम्बुभिः ।
तक्रेण वाथ तक्रं वा केवलं हितमुच्यते ॥
कृमिगुल्मोदरार्शोघ्नीः क्रियाश्चात्रावचारयेत् ।
चूर्णं हिङ्ग्वादिकञ्चात्र घृतं वा प्लीहनाशनम् ॥
कल्केन मगधादेश्च चाङ्गेरीस्वरसेन वा ।
चतुर्गुणेन दध्ना च घृतं सिद्धं हितं भवेत् ॥
अन्यथा दीपनं सर्व्वं ग्रहणीरोगिणां हितम् ।
ज्वरादीनविरोधाच्च साधयेत्स्वैश्चिकित्सितैः ॥"
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥)

ग्रहणीरुक्, [ज्] स्त्री, (ग्रहण्येव रुक् ।) ग्रहणीरोगः । तत्पर्य्यायः । प्रवाहिका २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ ग्रहिणी ३ । इति तट्टीका ॥

ग्रहणीहरं, क्ली (ग्रहणीं हरतीति । हृ + अच् ।) लवङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (ग्रहणीहारके त्रि ॥)

ग्रहद्रुमः, पुं, (ग्रहाख्यो द्रुमः वृक्षविशेषः ।) शाकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहनायकः, पुं (नयतीति । नी + ण्वुल् । ततो ग्रहाणां नायकः ।) शनिः । इति शब्दरत्नावली ॥ सूर्य्यश्च ॥

ग्रहनाशः, पुं, (ग्रह्णाति बध्नाति मलमिति शेषः । कोष्ठरोधकवायुविशेषः रोगविशेषो वा तं नाशयति । नश + णिच + अण् ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ छातियान इति भाषा ॥

ग्रहनाशनः, पुं, (ग्रहं रोगविशेषं नाशयतीति । नश + णिच + ल्यु ।) ग्रहनाशवृक्षः । इति शब्दरत्नावली रत्नमाला च ॥

ग्रहनेमिः पुं, (ग्रहाणां ग्रहकक्षाणां मध्ये वा नेमिरिव । ग्रहकक्षाधःस्थिततयाऽस्य नेमित्वमस्यमिति बोध्यम् ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रहपतिः, पुं, (ग्रहाणां पतिः ।) सूर्य्यः । (यथा महाभारते । १२ । १६८ । २५ ।
"तस्य विस्तीर्य्यते राज्यं ज्योत्स्ना ग्रहपतेरिव ॥")
अर्कवृक्षः । इत्यमरः । १ । ३ । २० ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ३० ।
"चन्द्रः सूर्य्यः शनिः केतुर्भौमो ग्रहपतिर्वरः ॥"
ग्रहस्वामी । यथा, महाभारते । १३ । ८६ । ११७ ।
"मम ग्रहमिदं दिव्यं त्वहं ग्रहपतिस्त्विह ।
मौलि पूर्व्वापरयानि मम तानि न संशयः ॥")

ग्रहपुषः, पुं, (ग्रहान् अन्यान् सर्व्वान् पुष्णाति स्वतेजोविषयं ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

ग्रहभीतिजित्, [द्] पुं (ग्रहभीतिं जयतीति । जि + क्विप् ।) चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहयागः, पुं (ग्रहाणां ग्रहानुद्दिश्य वा यो यागः ।) ग्रहाणां यज्ञः । तस्य शान्तिकत्वे मलमासादावपि कर्त्तव्यत्वं पौष्टिकत्वे तु शुद्धकाले । तस्य प्रयोगो यथा । यजमानः कृतस्नानादिः गोमयोपलिप्ते देशे कुशासने उपविश्य उदङ्मुखो ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य संकल्प्य मलमुखाद्यं श्वेतसर्षपेण विघ्नकरानुत्सार्य्य गणाधिपषोडशमातृकापूजावसोर्द्धारावृद्धिश्राद्धानि कृत्वा स्वयं करणासामर्थ्ये ब्राह्मणान् वृणुयात् । ततो मण्डपोत्तरपूर्व्वभागे हस्तत्रयविस्तृतायां वितस्त्युच्छ्रितायां उदक्प्रवणायां वेद्यां रक्तचन्दनादिना मध्ये वर्त्तुलं सूर्य्यं आग्नेय्यां श्वेतं अर्द्धचन्द्राकारं सोमं दक्षिणस्यां त्रिकोणं रक्तं मङ्गलं ऐशान्यां पीतं धनुराकारं बुधं उत्तरस्यां पीतं पद्माकारं गुरुं प्राच्यां श्वेतं चतुष्कोणं शुक्रं प्रतीच्यां श्यामं सर्पाकारं शनिं नैरृत्यां श्यामं मकराकारं राहुं वायव्यां धूम्रवर्णान् खड्गाकारान् केतून् विलिख्य स्वगृह्योक्तविधिनाऽग्निस्थापनादिग्रहस्थापनपर्य्यन्तं कर्म्म कृत्वा ग्रहमन्त्रैर्लिखिततत्तत्स्थानेषु मण्डले ग्रहानावाह्य तेषां स्वस्ववर्णवस्त्रगन्धपुष्पादिना पूजयेत् । गन्धे विशेषः । सूर्य्याय रक्तचन्दनं सोमाय श्वेतचन्दनं मङ्गलाय कुङ्कुमं बुधाय सरलं गुरवे समभागेन मिश्रितानि रक्तचन्दनश्वेतचन्दनकुङ्कुमसरलानि शुक्राय श्वेतचन्दनं शनैश्चराय कस्तूरीं राहवे पद्मकाष्ठं केतुभ्यश्च पद्मकाष्ठं दद्यात् । धूपे विशेषः । रवये गुग्गुलुं सोमाय सरलं मङ्गलाय देवदारु बुधाय घृतमिश्रितदेवदारु बृहस्पतये दशाङ्गं शुक्रायागुरुं शनैश्चराय कालागुरुं राहवे गुडत्वचं केतुभ्यो मधुमिश्रितगुडत्वचं दद्यात् । ततोऽधिदेवताप्रत्यधिदेवताः पूजयेत् । ततो बलिं दद्यात् । सूर्य्याय गुडौदनं सोमाय घृतपायसं मङ्गलाय पक्वयवचूर्णात्मकं यावकं बुधाय क्षीरान्नं गुरवे दध्योदनं शुक्राय घृतौदनं शनैश्चराय यवतिलतण्डुलात्मकं कृशरं राहवे छागमांसं केतुभ्यः चणाक्षीरसाधिताजकर्णरक्तमिश्रितयवतिलतण्डुलरूपं चित्रौदनम् । ततश्चरुं श्रपयेत् । ततः कुशण्डिकां समाप्य रथादीनां चरुहोमं कुर्य्यात् । ततो यथाशक्ति एकैकस्याष्टाविंशतिमष्टोत्तरशतमष्टोत्तरसहस्रं वा मधुसर्पिर्मिश्रिताभिः सूर्य्यादीनां तत्तत्समिद्भिर्होमं कुर्य्यात् । समिधस्तु ।
"अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः ।
उडुम्बरः शमी दूर्व्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥"
तत उदीच्यं कर्म्म समाप्य दक्षिणां दद्यात् । दक्षिणास्तु ।
"धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो हयस्तथा ।
कृष्णा गौरायसं छाग एता वै दक्षिणाः स्मृताः ॥"
(अस्य यागस्य प्रयोजनं यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे ।
"ग्राम्ये गृहे महेशानि ! तथा क्रूरेऽपि कर्म्मणि ।
ग्रहयागं प्रकुर्व्वीत वाञ्छितार्थमवाप्नुयात् ॥")

दीपिकायाच। यथा,—
"शुभग्रहार्कवारेषु स्वक्षिप्रध्रुवेषु च।
शुभराशिविलग्नेषु शुभं शान्तिकपौष्टिकम्॥
स्वक्षगणः चित्रानुराधास्वातीमृगशिरोरेवत्यः। चिप्र-गणो लघुगणः पुष्याश्विहस्ताः। ध्रुवगणः रोहिण्युत्तरात्रयम्॥)
"गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहारिष्टसूचकाः।
पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः॥"
इति ग्रहयागतत्त्वम्॥
(मात्स्योक्तम्। यथा,—
"श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत्।
वृष्ट्यायुः पुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन् पुनः॥
येन ब्रह्मन्! विधानेन तन्मे निगदतः शृणु।
सर्व्वशास्त्राण्यनुक्रम्य संक्षिप्य ग्रन्थविस्तरम्॥
ग्रहशान्तिं प्रवक्ष्यामि पुराणश्रुतिनोदिताम्।
पुण्येऽह्नि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्॥
ग्रहान् ग्रहादिदेवांश्च स्थाप्य होमं समारभेत्।
ग्रहयज्ञस्त्रिधा प्रोक्तः पुराणश्रुतिकोविदैः।
प्रथमोऽयुतहोमः स्याल्लक्षहोमस्ततः परम्।
तृतीयः कोटिहोमस्तु सर्व्वकामफलप्रदः॥
अयुतेनाहुतीनाञ्च नवग्रहमखः स्मृतः।
तस्य तावद्विधिं वक्ष्ये पुराणश्रुतिभाषितम्॥"
ग्रहवेदिनियमः। यथा,—
"गर्त्तस्योत्तरपूर्व्वेण वितस्तिद्वयविस्तृताम्।
वप्रद्वयावृतां वेदिं वितस्त्युच्छ्रयसम्मिताम्॥
संस्थापनाय देवानां चतुरस्रामुदङ्मुखाम्।
अग्निप्रणयनं कृत्वा तस्यामावाहयेत् सुरान्॥
देवतानां ततः स्थाप्या विंशतिर्द्वादशाधिका।
सूर्य्यः सोमस्तथा भौमो बुधजीवसितार्कजाः॥
राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहा लोकहितावहाः॥"
मण्डले स्थानम्। यथा,—
"मध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्षिणेन तु।
उत्तरेण गुरुं विद्याद् बुधं पूर्व्वोत्तरेण तु॥
पूर्व्वेण भार्गवं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्व्वके।
पश्चिमेन शनिं विद्याद्राहुं पश्चिमदक्षिणे॥
पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थापयेच्छुक्लतण्डुलैः॥"
अधिदेवताः। यथा,—
"भास्करस्येश्वरं विद्यात् उमाञ्च शशिनस्तथा।
स्कन्दमङ्गारकस्यापि बुधस्य च तथा हरिम्॥
ब्रह्माणञ्च गुरोर्विद्याच्छुक्रस्यापि शचीपतिम्।
शनैश्चरस्य तु यमं राहोः कालन्तथैव च।
केतोर्वै चित्रगुप्तञ्च सर्व्वेषामधिदेवताः॥"
प्रत्यधिदेवताः। यथा,—
"अग्निरापः क्षितिर्विष्णुरिन्द्र ऐन्द्री च देवताः।
प्रजापतिश्च सर्पाश्च ब्रह्मा प्रत्यधिदेवता॥"
मन्त्र लोकपालाः। यथा,—
"विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च।
आवाहयेद्व्याहृतिभिस्तथैवाश्विकुमारकौ॥"
ग्रहवर्णः। यथा,—
"संस्मरेद्रक्तमादित्यमङ्गारकसमन्वितम्।
सोमशुक्रौ तथा श्वेतौ बुधजीवौ च पिङ्गलौ।
मन्दराहू तथा कृष्णौ धूम्रं केतुगणं विदुः॥"

"ग्रहवर्णानि देयानि वासांसि कुसुमानि च।
धूपामोदोऽत्र सुरभिरुपरिष्टाद्वितानकम्॥
शोभनं स्थापयेत् प्राज्ञः फलपुष्पसमन्वितम्॥"
अन्यद्विवरणन्तु ग्रहयागतत्त्वे दर्शनीयम्॥)
ग्रहराजः, पुं, (ग्रहाणां राजा इति। "राजाहः-सखिभ्यष्टच्।" ५। ४। ९१। इति टच्।) सूर्य्यः। चन्द्रः। इति मेदिनी। जे। ३२॥ बृहस्पतिः। इति शब्दरत्नावली॥
ग्रहाधारः, पुं, (ग्रहाणां आधारः आश्रयः। मेधीवद्दृढतन्नक्षत्रमाश्रित्य स्वस्वगत्यनुसारेण ग्रहाणां परिभ्रमणात्तथात्वम्।) ध्रुवनक्षत्रम्। इति शब्दरत्नावली॥
ग्रहामयः, पुं, (ग्रहः उपदेवविशेषस्तज्जन्य आमयः रोगभेदः।) आवेशः। स तु भूतादिना जातरोगः। इति राजनिर्घण्टः॥
ग्रहाशी, [न्] पुं, (ग्रहं ग्रहजन्यदोषं अश्नाति दूरीकरोतीति। अश्+णिनिः। स्कन्दग्रहदोषमश्नातीत्येके।) ग्रहनाशवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥
ग्रहाह्वयः, पुं, (ग्रहाणामुपदेवानामाह्वयः आख्या संज्ञा यस्य। ग्रहान् आह्वयति आकारयति तज्जनितदोषनाशायेति भावः। आ+ह्वे+शः। इत्येके।) भूताङ्कुशवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
ग्रहीता, [ऋ] त्रि, (गृह्णातीति। ग्रह+तृच्।) ग्रहणकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। गृहयालुः २। इत्यमरः। ३। १। २७॥ (यथा, श्वेताश्वतरोपनिषदि।
"अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः।"
तथा च मनुः। ८। १६६।
"ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थे कृतो व्ययः॥")
ग्रामः, पुं, (ग्रस्+"ग्रसेरात्।" उणां। १। १४२। इति मन् धातोराकारान्तादेशश्च।) विप्रादिवर्णप्राया प्राकारपरिखादिरहिता बहुजनवसतिः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। संवसथः २। इत्यमरः। २। ३। १९॥ हट्टादिशून्यवसतिः। इति श्रीधरस्वामी॥ यथा, मार्कण्डेयपुराणे।
"तथा शूद्रजनप्राया सुसमृद्धकृषीवला।
क्षेत्रोपयोगभूमध्ये वसतिर्ग्रामसंज्ञिका॥"
(तथा च मनुः। १०। ५४।
"अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च॥")
शब्दादिपूर्व्वकश्चेत् समूहार्थः। इति विश्वः॥ यथा शब्दग्रामः भूतग्रामः गुणग्रामः। इत्यादि॥ (यथा, मनुः। २। २१५।
"बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति॥"
शिवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ११३।
"गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्म्मवसनो हरिः॥")
स्वरभेदः। यथा,—
"षड्जमध्यमगान्धाराख्यो ग्रामा मता इह।
षड्जग्रामो भवेदत्र मध्यमग्राम एव च।
स्वर्लोके च गान्धारो ग्रामः प्रचरति स्वयम्॥"

इदानीं षड्जग्रामस्य मूर्च्छनाः क्रियन्ते।
मूर्च्छना प्रस्तार इत्यर्थः। स ऋ ग म प ध
नि स। इति षड्जस्य। म-पौ ध-नी स ऋ च
गः। इति मध्यमस्य। ऋ गौ म पौ ध नी पोऽन्ते।
इति गान्धारस्य मूर्च्छना। स ऋ ग म प ध
नि स। नि-धौ ऋ-ग-म-पाश्च धः। ध नि स ऋ
ग म पोऽन्ते। प-धौ नि-सौ ऋ-गौ च मः।
म-पौ ध-नी च स ऋ ग। ग म प ध नि स
ऋः। ऋ-गौ म-पौ ध-नी गोऽन्ते। मूर्च्छनाः
सप्त षड्जाः॥
"आदि द्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्तस्वपि समे मता।
मध्यमो मो यदा तेषु मध्यमग्राममूर्च्छना॥
आदौ गकारो यत्रास्ति गान्धारग्राममूर्च्छना॥"
तत्र षड्जग्रामप्रस्तारस्यायं क्रमः।
"षड्जान्निषधान्तं नैधान्तं धान् पान्तमिष्यते।
पान्मान्तं मध्यमाद्गान्तं गाद्दषभान्तमिष्यते॥
ऋषभात् षान्तमित्याहुः षड्जग्रामस्य मूर्च्छनाः।
मध्यमग्रामजास्त्वेवं मूर्च्छनाः परिकीर्त्तिताः॥
मकारादिक्रमेणैव गकारान्तास्तु ता मताः।
तारो मन्द्रश्च आवश्च इति ग्रामनिरूपणा॥
षड्जग्राममूर्च्छनायाः सप्त कोष्ठानि।
ब्रह्मविष्णुशिवैरुक्तास्त्रयो ग्रामा मनोहराः॥"
इति सङ्गीतदामोदरः॥
ग्रामकूटः, पुं, (ग्रामे ग्रामस्थो ग्रामस्य वा कूट इव तमःप्राधान्यात्तथात्वम्।) शूद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
ग्रामजनिष्पावी, स्त्री, (ग्रामे ग्रामसन्निकर्षे वा जायते इति। जन+डः। ग्रामजा निष्पावीति कर्म्मधारयः।) नखनिष्पावी। इति राजनिर्घण्टः॥
ग्रामणीः, पुं, (ग्रामाः जीवसमूहाः नीयते चनन्यदानेन परिचाल्यतेऽनेन। यद्वा ग्रामान् जीवसमूहान् नयति प्रापयति चेतयतीत्यर्थः। नी+क्विप्, ततो णत्वम्।) विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४९। ३७।
"अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान् न्यायो नेता समीरणः॥"
यक्षः। यथा, विष्णुपुराणे २। १०। २।
"स रथाधिष्ठितो देवैरादित्यैरृषिभिस्तथा।
गन्धर्व्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः॥"
"देवैरादित्यैः आदित्या एव देवास्तैः। ग्रामणीर्यक्षः।" इति तट्टीका॥ नापितः। इत्यमरः। ३। ३। ४९॥
ग्रामणीः, त्रि, (ग्रामं संवसथं तत्रत्यान् जनान् नयति दोषगुणविचारादिभिः परिचालयति प्रेरयति वा क्विप्।) प्रधानः। अधिपतिः। इति मेदिनी। ने। ४५॥ (यथा, ऋग्वेदे। १०। १०७। ५।
"दक्षिणावान् प्रथमो हूत एति
दक्षिणावान् ग्रामणीरग्रमेति॥"
तथा च महागणपतिस्तोत्रे। ८।
"दानामोदविनोदलुब्धमधुपप्रोत्सारणाविर्भवत्।
कर्णान्दोलनखेलनो विजयते देवो गणग्रामणीः॥"

ग्रामेण ग्राम्येण भोग्यद्रव्येण आयुर्नयति यापयतीति। ग्रामान् भोग्यवस्तूनि नयति आत्मानं प्रापयतीति वा।) भोगिकः। इति हेमचन्द्रः॥

ग्रामणी स्त्री (ग्रामेण जनसमूहेनैवार्थं नीयते प्राप्यते यद्वा ग्रामेण ग्राम्यधर्म्मेण केवलं मैथुनाग्निना नयति कालं यापयतीति। नी + क्विप्।) वेश्या। ग्रामेयी। नीलिका। इति हेमचन्द्रः॥

ग्रामतक्ष पुं (ग्रामस्य ग्रामपरतन्त्रो वा तक्षा। "ग्रामकौटाभ्याञ्च तक्ष्णः।" ५।४।९५। इति टच्।) ग्रामाधीनः काष्ठतट। ग्रामाधीनतक्षा। इत्यमरः। २।१०।९॥ गेये कतार इति भाषा॥

ग्रामता स्त्री (ग्रामाणां समूहः। "ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्।" ४।२।४३। इति तल्।) ग्रामसमूहः। इत्यमरः। ३।२।४३॥ (ग्रामस्य भावः। "तस्य भावस्त्वतलौ।" ५।१।११९। इति तल्।) ग्रामत्वम्॥

ग्रामभृत पुं (ग्रामे ग्रामस्य वा भृतः भरणीयः ग्रामावस्थितजनैरिति शेषः।) ग्रामप्रेष्यः। स तु ब्राह्मणेषु पञ्चमोऽब्राह्मणः। इत्याह्निकतत्त्वम्॥ (यथाह शातातपः।

अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववेदिना।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च॥
अनागतान्तु यः पूर्व्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम्।
नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः॥)

ग्राममद्गुरिका स्त्री (ग्रामस्य मत्स्यभेदः मद्गुरिकेव। क्षुद्रमद्गुर इवेत्यर्थः।) प्रवङ्गी मत्स्यः। ग्रामशृङ्गम् इति मेदिनी क।२३४॥

ग्राममुख पुं (ग्रामस्य मुखमिव यो स्थितः। यद्वा ग्रामो ग्रामवासिजनो मुखत्वेन प्रधानकारणत्वेन यस्य। ग्रामस्थजनसाध्यत्वादस्य तथात्वम्।) हट्टः। इति शब्दरत्नावली॥

ग्राममृग पुं (ग्रामस्य मृग इव। यद्वा ग्रामे स्थितो मृगः पशुः।) कुक्कुरः। इति शब्दरत्नावली॥

ग्रामयाजक पुं (ग्रामस्य याजको यागकर्त्ता।) ग्रामस्थनानावर्णानां पुरोहितः। स तु चतुर्थोऽब्राह्मणः। यथाह शातातपः।

अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववेदिना।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च॥
अनागतान्तु यः पूर्व्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम्।
नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः॥
(एतस्मै प्रदत्तं दानादिकं निष्फलं भवति यथोक्तं महाभारते। ३।१९९। ७।
यथैवापतिते शूद्रे ब्राह्मणे तस्करे तथा।
गुरौ चानृतिके पापे ग्रामयाजके॥)

ग्रामस्थ त्रि ग्रामवासी। ग्रामे तिष्ठति य इत्यर्थे कप्रत्ययः॥

ग्रामहासक पुं (ग्रामान् ग्रामवासिनः श्वशुरालयस्थसम्बन्धान् वा हासयतीति। हस् + णिच् + ण्वुल्।) भगिनीपतिः। इति शब्दरत्नावली॥

ग्रामाधान स्त्री (आधीयते उपजीविका यत्र तत्। आ + धा + ल्युट्। ततो ग्रामस्य ग्रामवासिमृगस्य आधानं पोषणकम्।) मृगया। इति हलायुधः॥

ग्रामान्त स्त्री (ग्रामस्य अन्तं समीपम्।) ग्रामसमीपम्। तत्पर्य्यायः। उपशल्यम् २। इत्यमरः। २।२।२०॥ ग्रामान्तिकम् ३। इति जटाधरः॥

ग्रामिणी स्त्री (ग्राम उत्पत्तिस्थानत्वेन अस्ति अस्याः। अत इनि। स्त्रियां ङीप्।) नीली वृक्षः। इति जटाधरः॥

ग्रामी [न्] त्रि (ग्रामः अधिकारित्वेनास्त्यस्य। अत इनिः।) ग्रामाधिपः। गाँयेर कर्त्ता इति भाषा॥ यथा आह्निकतत्त्वधृतकारिकायाम्।
"रामो गडगडग्रामी निजः केशरकोणितः।
केशरकोणीति ख्यातो ग्रामी ग्रामसदाश्वरः॥"
(ग्रामो ग्राम्यधर्म्मो मैथुनं अस्त्यस्येति। ग्राम्यधर्म्मविशिष्टः। यथा भागवते। ४।२९।१४।
'आसुरी मेढ्रमर्वाग्द्वारो व्यवायो ग्रामिणो रतिः।
उपस्थो दुर्मदः प्रोक्तो निरृतिर्गुद उच्यते॥')

ग्रामीण पुं (ग्रामे भवः। ग्राम + "ग्रामाद्यखञौ।" ४।२।९४। इति खञ्।) ग्राम्यशूकरः। इति राजनिर्घण्टः॥ कुक्कुरः। काकः। ग्रामोत्पन्ने त्रि। इति मेदिनी। णे। ४६॥ (यथा भाषापरिच्छेदे। ७९।
ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम्।
सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सा करणं मतम्॥")

ग्रामीणा स्त्री (ग्रामीण + स्त्रियां टाप्।) नीलीवृक्षः। इति मेदिनी॥ (अस्याः पर्य्याया यथा
'नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च नीलिका।
रञ्जनी श्रीफली तुच्छा ग्रामीणा मधुपर्णिका॥
क्लीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ गुणाश्चास्या नीलिनीशब्दे ज्ञातव्याः॥) पालङ्क्यशाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रामेयक त्रि (ग्रामे भवः। ग्राम + "कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ्।" ४।२।९५। इति ढकञ्।) ग्राम्यः। इति हेमचन्द्रः। ३।१९५॥

ग्रामेयी स्त्री (ग्रामे भवा। ग्राम + ढक्।) ग्राम्यनारी। इति ग्रामणीशब्दार्थे हेमचन्द्रः॥

ग्रामेश त्रि (ग्रामस्य ईशः।) ग्रामेश्वरः। ग्रामाधिपतिः। यथा शान्तिशतके। ११।
'य कश्चित् पुरुषाधमः कतिपयग्रामेशमल्पार्थदं
सेवाय ... नरमहो मूढा वराका वयम्॥'

ग्राम्य त्रि (ग्रामे भवः। ग्राम + "ग्रामाद्यखञौ।" ४।२।९४। इति यः।) ग्रामोत्पन्नः। तत्पर्य्यायः। ग्रामेयकः २ ग्रामीणः ३। इति हेमचन्द्रः। ३।१९५॥ (यथा मनुः। ११।१९९।
"अग्न्यागारेऽप्सु ग्राम्ये क्षयाद्विरत च॥"

तथा माघे। १२।३८।
ग्राम्याननम्रान् कपिशं पिपासया॥
मूढः। प्राकृतः। यथा तत्रैव। १४।६४।
'ग्राम्यभावमपहातुमिच्छवो
योगमार्गपतितेन चेतसा॥')
अश्लीलवचनम्। 'हालिकशाकटिकप्रधानत्वात् ग्रामे भवं ग्राम्यम्।' इति भरतः। तत्पर्य्यायः। अश्लीलम् २। इत्यमरः। १।६।१९॥ (काव्यस्य दोषविशेषः। स च शब्दगतः अर्थगतश्च। तत्र शब्दगतो यथा साहित्यदर्पणे। ७।३।
'दुःश्रवत्रिविधाश्लीलानुचितार्थाप्रयुक्तता।
ग्राम्याऽप्रतीतसन्दिग्धनेयार्थनिहतार्थता॥'
अस्य उदाहरणं यथा तत्रैव। कटिस्ते हरते मनः। अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः। अर्थगता यथा तत्रैव। ७।५।
"अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहताश्लीलकष्टता।"
उदाहरणं यथा तत्रैव। 'स्वपिहि त्वं समीपे मे स्वपिम्यद्याधुना प्रिय।' अत्रार्थो ग्राम्यः।")

ग्राम्यकन्द पुं (ग्राम्यो ग्रामभवः कन्दः।) ग्राम्योल। बनओल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। स्थूलकन्दः २। इति रत्नमाला। स तु रोचनः। इति राजवल्लभः॥

ग्राम्यकर्कटी स्त्री (ग्राम्या ग्रामजाता कर्कटी।) कुष्माण्डः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ग्राम्यकुङ्कुम क्ली (ग्राम्यं ग्रामसम्भूतं कुङ्कुमम्।) कुसुम्भम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ग्राम्यधर्म्म पुं (ग्राम्यस्य इतरादिधर्म्मः।) मैथुनम्। इत्यमरः। २।७।५७॥ (यथा महाभारते। ३।४८।४।
'प्रमत्तो ग्राम्यधर्म्मेषु मन्दात्मा पापनिश्चयः।
मम पुत्त्रः सदुर्बुद्धिः पृथिवीं घातयिष्यति॥')

ग्राम्यपशु पुं (ग्राम्यो ग्रामजातः पशुः।) ग्रामजातजन्तुः। (यथा भागवते। ६।१५।१६।
'तस्माद् युवां ग्राम्यपशोर्मम मूढधियः प्रभू।
अन्धे तमसि मग्नस्य ज्ञानदीप उदीर्य्यताम्॥')
स तु सप्तविधो यथा। गौः १ अजः २ मेषः ३ मनुष्यः ४ अश्वः ५ अश्वतरः ६ गर्द्दभः ७। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ (यथाह पैठीनसिः।
ग्राम्यारण्याश्चतुर्द्दश। गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्द्दभो मनुष्यश्चेति ग्राम्याः पशवः। महिषवा" अश्वतरोऽपरवृद्धपुष्पमृगश्चेति उष्ट्रा इत्याः॥ सुश्रुतमते उष्ट्रादयोऽपि ग्राम्याः। यदुक्तं तत्रैव सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।
"अश्वाश्वतरगोखरोष्ट्रवस्तोरभ्रमेदःपुच्छकप्रभृतयो ग्राम्याः॥")

ग्राम्यमद्गुरिका स्त्री (ग्राम्या ग्रामोद्भवा मद्गुरिका) प्रवङ्गीमत्स्यः। इति हारावली॥

ग्राम्यमृग पुं (ग्राम्यो ग्रामभवो मृगो हरिणश्च। मृगः पशुवा इत्यर्थे।) कुक्कुरः। इति जटाधरः॥

ग्राम्यराशि पुं (ग्राम्यो राशिः।) मिथुनम्। कन्या। तुला। वृश्चिकः। धनुः। कुम्भः। राशिमेषः वृषश्च। इति ज्योतिषम्॥

ग्राम्यवल्लभा, स्त्री, (ग्राम्याणां ग्रामस्थजनानां वल्लभा प्रिया । पल्लीग्रामस्थजनप्रियत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) पालङ्क्यशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ग्राम्यं गल्लीलं वल्लभं प्रियं यस्याः इति विग्रहे वेश्या । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

ग्राम्यशूकरः, पुं, स्त्री, (ग्राम्यः शूकरः ।) ग्रामोत्पन्नवराहः । तत्पर्य्यायः । विड्वराहः २ ग्रामीणः ३ ग्रामक्रोड़ः ४ ग्रामकोलः ५ विष्कलः ६ दारकः ७ । तस्य मांसस्य गुणाः । वनवराहमांसाद्गुरुत्वम् । मेदोबलवीर्य्यवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्राम्या, स्त्री, (ग्रामे भवा । ग्राम+“ग्रामात यखञौ ।” ४ । २ । ९४ । इति यः । स्त्रियां टाप् ।) नीली । निष्पावी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तुलसी । इति चिन्तामणिः ॥)

ग्राम्याश्वः, पुं, (ग्राम्यः ग्रामजातोऽश्वः ।) गर्द्दभः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रावा, [न्] पुं, (ग्रसते इति ग्रः । ग्रस्+“अन्येभ्योऽपीति डः । ग्रावनति शब्दायते इति । ग्रा+वन शब्दे+विच् । ततो ग्रश्चासौ ग्रावा चेति ।) प्रस्तरः । (यथा, भागवते । ४ । ५ । १८ ।
“सर्व्व एवर्त्विजो दृष्ट्वा सदस्याः सदिवौकसः ।
तैरर्द्द्यमानाः सुभृशं ग्रावभिर्नैकधाऽद्रवन् ॥”)
पर्व्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । १ ॥ (यथा,—
“पृथ्वी तावत् त्रिकोणा विपिनगदनदीग्रावरुद्धं तदद्धम् ॥”
इत्युद्भटः ॥)
मेघः । इति विश्वः ॥ दृढ़े त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रासः, पुं, (ग्रस्यते अद्यते इति । ग्रस्+कर्म्मणि घञ् ।) मुखपूरणान्नादि । यथा,—
“कुक्कुटाण्डप्रमाणन्तु यावद्वा प्रविशेन्मुखम् ।
एतं ग्रासं विजानीयात् शुद्ध्यर्थं कायशोधनम् ॥”
इति प्रायश्चित्तप्रकरणे पराशरः ॥
(तथा च मनुः । ११ । २१३ ।
“एकैकं ग्रासमश्नीयात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्व्ववत् ॥”)
तत्पर्य्यायः । कवलः २ । इत्यमरः । २।९।५४ ॥ गुड़ेरकः ३ पिण्डः ४ गण्डोलः ५ कवकः ६ गुडः ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८९ ॥ (दशौषधकालान्तर्गतकालविशेषः । “तत्र निर्भक्तं प्राग्भक्तमधोभक्तं मध्येभक्तमन्तराभक्तं सभक्तं सामुद्गं मुहुर्मुहुः ग्रासं ग्रासान्तरञ्चेति दशौषधकालाः ॥” इत्युत्तरतन्त्रे चतुःषष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

ग्राहः, पुं, (गृह्यते इति । ग्रह य उपादाने+भावे घञ् ।) ग्रहणम् । (गृह्णातीति । ग्रह+“विभाषा ग्रहः ।” ३ । १ । १४३ । इति व्यवस्थापितविभाषया णः ।) जलजन्तुविशेषः । हाङ्गर इति भाषा ॥ जलहस्ती इति केचित् ॥ तत्पर्य्यायः । अवहारः २ । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २१ । ५ ।
“भीषणैर्विकृतैरन्यैर्घोरैर्जलचरैस्तथा ।
उग्रैर्नित्यमनाधृष्यं कूर्म्मग्राहसमाकुलम् ॥”)

शिशुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (व्याग्रहः । यथा, गीतायाम् । १७ । १९ ।
“मूढ़ग्राहेणात्मनो यत् पीड़या क्रियते तपः ॥”
“मूढ़ग्राहेणाविवेककृतेन दुराग्रहेण ।” इति श्रीधरस्वामी ॥)

ग्राहकः, पुं, (गृह्णातीति । ग्रह+ण्वुल् ।) सितावरशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिंस्रपक्षी । व्यालग्राही । ग्रहीतरि त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (ग्रह+णिच्+ण्वुल् । ज्ञापकः । यथा, महाभारते । ३ । २१० । १३ ।
“यथास्वं ग्राहकाण्येषां शब्दादीनामिमानि तु ॥”)

ग्राहिणी, स्त्री, (गृह्णाति अशेषगुणानिति । ग्रह उपादाने+“नन्दिग्रहीति ।” ३ । १ । १३४ । इति णिनिः ङीप् ।) क्षुद्रदुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्रमूलावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ खिरइ इति भाषा ॥

ग्राहिफलः, पुं, (ग्राहि धारकं मलबन्धकमित्यर्थः फलं यस्य ।) कपित्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्राही, [न्] पुं, (गृह्णातीति । ग्रह+णिनिः ।) कपित्थः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ग्राही, [न्] त्रि, (गृह्णातीति । ग्रह+णिनिः ।) मलबन्धकः । धारकः । इति वैद्यकम् ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
“काञ्चनारो हिमो ग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत् ॥”)
ग्रहणकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७५ । ४९ ।
“तत्र तस्यैव कैवर्त्तपतेः सत्यव्रतस्य सः ।
शफरग्राहिभिर्भृत्यैः प्राप्य दैवादगृह्यत ॥”
प्रतिकूलः । यथा, भट्टिः । ५ । ९३ ।
“मास्म भूर्ग्राहिणी भीरु ! गन्तुमुत्साहिनी भव ॥”
“हे भीरु ! मास्म भूर्ग्राहिणी प्रतिकूला मा भूः ।”
इति जयमङ्गलः ॥)

ग्रीवा, स्त्री, (गीर्य्यतेऽनया । गॄ निगरणे+“शेवायह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः ।” उणां । १ । १५४ । इति वन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) गलघाटादिसमुदिता । इति भरतः ॥ (यथा, शकुन्तलायां १ मे अङ्के ।
“ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्त- [दृष्टिः ॥”)
सा तु गर्भे मासमात्रेण भवति । इति सुखबोधः ॥ तत्पर्य्यायः । शिरोधिः २ कन्धरा ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥ कन्धिः ४ शिरोधरा ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कन्धराशिरा । इति मेदिनी । वे । ६ ॥

ग्रीवी, [न्] पुं स्त्री, (ग्रीवा विद्यते यस्य । ग्रीवा+इनिः । दीर्घग्रीवावत्त्वया एव अस्य तथात्वम् ।) उष्ट्रः । इति जटाधरः ॥ प्रशस्तग्रीवायुक्ते त्रि ॥

ग्रीष्मः, पुं, (ग्रसते रसान् इति । ग्रसु अदने+“ग्रीष्मः ।” उणां । १ । १४९ । इति मक् ग्रीभावश्च धातोः षुगागमश्च निपात्यते ।) ऋतुविशेषः । (यथा, मनुः । ६ । २३ ।
“ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः ॥”)

स तु ज्यैष्ठाषाढ़ौ । तत्पर्य्यायः । उष्णकः २ निदाघः ३ उष्णोपगमः ४ उष्णः ५ ऊष्मागमः ६ तपः ७ । इत्यमरः । १ । ४ । १९ ॥ घर्म्मः ८ तापनः ९ उष्णागमः १० उष्णकालः ११ ।
“ग्रैष्मिकन्त्वनभिस्यन्दि पलसिद्धेय निस्चयः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
(“दीर्घवासरकं तीक्ष्णं ज्वालामालाकुलं जगत् ।
दिशि ग्रीष्मे मृगतृष्णाः स्विन्नाः स्युर्मेघवाणिनः ॥
नैरृतो मारुतो रूक्षः शीर्णपर्णा महीरुहाः ।
दग्धं तृष्णाकुलारण्यं दावाग्निश्च दिशो दश ॥
एवं लक्षणके ग्रीष्मे पित्तरक्तमुदीर्य्यते ।
तस्मात् क्रिया प्रतीकारं कुर्य्यात् संशमनं भिषक् ॥
जलक्रीड़ा दिवानिद्रा सेवनं सुखसाधनम् ।
ग्रामारामारतं शस्तं कुञ्जकिञ्जल्कशीतलम् ॥
नीलनादद्लोपेतः श्रमघ्नो व्यजनानिलः ।
केतकया मोदकुसुमचन्दनोशीरशीतलैः ॥
लेपनं शीतलं सम्यक् धारागाराश्रयः पुनः ।
एवं क्रिया समापन्ने ग्रीष्मे च सुखसङ्गमः ॥”
इति ग्रीष्मोपचारः ॥
इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
“तीक्ष्णांशुरतितीक्ष्णांशुर्ग्रीष्मे संक्षिपतीव यत् ।
प्रत्यहं क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुश्च वर्द्धते ॥
अतोऽस्मिन् पटुकट्वम्लव्यायामार्कवरांस्त्यजेत् ।
भजेन्मधुरमेवान्नं लघुस्निग्धं हिमं द्रवम् ॥
सुशीततोयसिक्ताङ्गो लिह्यात् शक्तून् सशर्करान् ॥
मद्यं न पेयं पेयं वा स्वल्पं सुबहु वारि वा ॥
अन्यथा शोफशैथिल्यदाहमोहान् करोति तत् ।
कुन्देन्दुधवलं शालिमश्नीयाज्जाङ्गलैः पलैः ॥
पिबेद्रसं नातिघनं रसालां रागखाण्डवौ ।
पानकं पञ्चसारं वा नवमृद्भाजनस्थितम् ॥
मोचचोचदलैर्युक्तं साम्लं मृण्मयशुक्तिभिः ।
पाटलावासिताम्भः सकर्पूरं सुशीतलम् ॥
शशाङ्ककिरणान् भक्ष्यान् रजन्यां भक्षयन् पिबेत्
ससितं माहिषं क्षीरं चन्द्रनक्षत्रशीतलम् ॥
अभ्रङ्कषमहाशालतालप्रोद्धोणरश्मिषु ।
वनेषु माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तवकशालिषु ॥
सुगन्धिहिमपानीयसिच्यमानपटालिके ।
कायमाने चिते चूतप्रवालफललम्बिभिः ॥
कदलीदलकह्लार-मृणालकमलोत्पलैः ।
कल्पिते कोमलैस्तल्पे हसत्कुसुमपल्लवे ॥
मध्यन्दिनेऽर्कतापार्त्तः स्वप्याद्धारागृहेऽथवा ।
पुस्त्रीस्तनहस्तास्यप्रवृत्तोशीरवारिणि ॥
निशाकरकराकीर्णे सौधपृष्ठे निशासु च ।
आसनास्वस्थचित्तस्य चन्दनार्द्रस्य मालिनः ॥
निवृत्तकामतन्त्रस्य सुसूक्ष्मतनुवाससः ।
जलार्द्रास्तालवृन्तानि विस्तृताः पद्मिनीपुटाः ॥
उत्क्षेपाश्च मृदूत्क्षेपा जलवर्षिहिमानिलाः ।
कर्पूरमल्लिकामाला हाराः सहरिचन्दनाः ॥
मनोहरकलालापाः शिशवः शारिकाः शुकाः ।
मृणालवलयाः कान्ताः प्रोत्फुल्लकमलोज्ज्वलाः ॥
जङ्गमा इव पद्मिन्यो हरन्ति दयिताः क्लमम् ॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

ग्रीष्मे पुनर्भृशमादानोपयुक्तत्वात् शरीरमप्युपचयं भवति । उष्णकाले यथाक्रमं निशिथिलं नश्यत्य बलमीरणेष भवन्तं पुन सर्वोषधानां पुष्पफलभावसहकारगुणमागतोऽग्निनामन्तरेण सम्पद्यते । समागतो यथा न सर्वाभिनवमतियोगायोपपद्यते शरीरं विपाकोपदवाय । इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।

मधुरमिव शीतं स्निग्धं पेयान्नं ग्रीष्मे पेयायते इति ।
स्मादुशीत दव विषमभ्यपान मन्थ हिमम् ।
शीत मधुकरं मद्यं वा माल्यमुपचित ।
एत धय न ग्राह्यम भवन् ग्रीष्मे न सीदति ।
मद्यमल्प न वा पेयमथवा सुबहूदकम् ।
लवणाम्लकटूष्णानि वा मद्यानि वर्जयेत् ।
दिवा शीतगृहे निद्रां निशि चन्द्रांशुशीतलम् ।
भजेच्चन्दनदिग्धाङ्ग प्रवाते हर्म्यमस्तके ।
व्यजनैः पाणिसंस्पर्शैश्चन्दनाम्बुसुशीतलैः ।
सेव्यमानो भजेदास्यां कामम्भितभूषितः ।
काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च ।
ग्रीष्मकाले निषेवेत मैथुनाद्विरतो नरः ।
इति च सुश्रुते षष्ठेऽध्याये चरकेनोक्तम् ।)
तत्र नातपलं यथा कौशिकः
ग्रीष्मोद्भवो भोगभवासुरे
वक्ता ग्रीष्मो जनकानिष्ठ ।
विद्या त्वमर्थ्यपोषणात्
धन्वी सुवश परन्तारधिप ।
उक्ता । इति मेदिनी । म । १० । गरमि इति
भाषा इति च भाषा । नाति त्रि ।

ग्रीष्मजा स्त्री (ग्रीष्मात् ग्रीष्मभावात् ग्रीष्मे ग्रीष्म काले वा जायते या इति । जन् + ड । तत टाप् च ।) नवनी । इति शब्दचन्द्रिका । नाथा इति भाषा । (ग्रीष्मकालमात्रे त्रि ।)

ग्रीष्मपुष्पी स्त्री (ग्रीष्मे ग्रीष्मकाले पुष्पं यस्याः । जातौ सत्यायां वा ङीप् ।) कदलीपुष्पवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ।

ग्रीष्मभवा स्त्री (ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये ग्रीष्मागमे इत्यर्थः भवति उत्पद्यते या । भू + अच् । टाप् ।) नवमल्लिका इति रत्नमाला ।
("कुमारिका ग्रीष्मभवा सुगन्धा ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

ग्रीष्मसुन्दरक पुं (ग्रीष्मे सुन्दर इव कायति शोभते इति । कै + क । ग्रीष्मसुन्दर + स्वार्थे कन् वा ।) शाकविशेष । गिमा इति भाषा । तस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । लघुत्वम् । कफपित्त दाहवातघ्नत्वम् । रुचिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभ ।

ग्रीष्महासी स्त्री (ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये हास प्रकाश वा पुष्पविकासोऽस्या इत्यर्थः ।) रुद्रजटा । इति त्रिकाण्डशेषः । कुकुर चूना । इति भाषा ।

ग्रीष्मी स्त्री (ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये प्रवर्धितम् अस्य अस्त्यर्थे "ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् । ५।२।१०३। इत्यण् तत ङीप् ।) नवमल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ।

ग्रीष्मोद्भवा स्त्री (उद्भवतीति । उद् + भू + अच् । ग्रीष्मे उद्भवो यस्या ग्रीष्मे उद्भवतीति वा ।) नवमल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ।

ग्रुच इर उ चौर्य । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा पर सक सेट उदित्वात् क्त्वा वेट ।) रेफयुक्त । पञ्चमस्वरी । इर अग्रुचत् अग्रोचीत् । उ ग्रोचित्वा ग्रुक्त्वा । इति दुर्गादास ।

ग्रैव क्ली (ग्रीवायां भवम् । ग्रीवाभ्योऽण् च । ४ । ३ । ५७ । इति अण् ।) ग्रीवाभूषणम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा रघु । ४ । ४८ ।
भागिनामिव ग्रैवेय चन्दनानां समर्पितम् ।
तामसत्वं रिपूणां ग्रैवैः विपर्ययक्रिदिनामपि ।)

ग्रैवेय क्ली (ग्रीवायां भवम् । चाप ढञ् । ग्रीवाभ्योऽण् च । ४ । ३ । ५७ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त्या चकारात् ढञ् ।) कण्ठभूषणम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा महाभारते । ७ । ३५ । ३४ ।
पुनर्दीपान् हिमाद्रीशान् वैजयन्त्युग्राभवतान् ।
तनुत्रवर्मारण्यो काञ्चनान् ग्रैवेयाण्यथ कमलान् ।)

ग्रैवेयक क्ली (ग्रीवायां भवमिति । "कुल कुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु । ४ । ३ । ९६ । इति ढकञ् ।) कण्ठभूषा । इत्यमरः । २ । ६ । १०४ । (यथा मत्स्यपुराणे । ८२ । ७४ ।
नपुरं (ली नद्धं ग्रैवेयकमनुत्तमम् ।)

ग्रैष्मी स्त्री ग्रीष्मे भवति । सन्धिवेलाद्यृतु नक्षत्रेभ्योऽण् । ४ । ३ । १६ । इति अण् ततो ङीप् । पक्षे कालात् ठञ् । इति अमिताक्षे ।) नव मल्लिका । इति त्रिकाण्डशेषः । ग्रीष्मसम्बन्धिनि त्रि वाच्यम् ।

ग्लस उ ङ अदने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा आत्म सकं सेट उदित्वात् क्त्वा वेट ।) अन्तःस्थ तृतीययुक्त । उ ग्लसित्वा ग्लस्त्वा । ङ ग्लसते । इति दुर्गादास ।

ग्लस्त त्रि (ग्लस + कर्मणि क्त ।) भक्षित । इत्यमरः । ३ । १ । ११० ।

ग्लह क्र कि आदाने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा पक्षे भ्वा पर सक सेट ।) अन्तःस्थतृतीय युक्त । क अजग्लहत् अजिग्लहत् । कि ग्लाह यति ग्लहति । ग्लह अयं भक्षणे इति दुर्गादास । (यथा महाभारते । २ । ६७ । ६८ ।
"इमौ येन पुत्र किमयोऽन्तयोग्य
दीर्घोऽभविष्यन्वराजितास्मा ।")

ग्लह पुं (ग्लह + "पक्षि ग्लह ।" ३ । ३ । ७० । अप् प्रत्ययेन इदं रूपं तत्र पक्ष पक्ष पक्षान्तरे ग्राह तत्र ग्रह इति विधायते । इति वाचस्पत्ये । कौमुदा च विधानमात्र तथा भवम् ।) अक्ष क्रीडायां पण । इत्यमरः । २ । १० । ४५ । आट इति ख्याति इ तथ भाषा । (यथा महाभारते । २ । ६० । ६ ।
"पाञ्चालान् द्रुपदस्याक्षान्तिनी
सभामध्ये या दद्देऽक्ष ग्लहेन ।")

ग्लाना [ग्ल] त्रि (ग्लायति ग्लानियुक्तो भवतीति । ग्लै + ल्युट् ।) ग्लानियुक्ता । इति व्याकरणम् ।

ग्लान त्रि (ग्लै + कर्तरि क्त ।) रोगार्त्त पीडितदेह । तत्पर्यायः । ग्लानः २ । इत्यमरः २ । ६ । ५८ । रोगी । इति राजनिर्घण्टः ।

ग्लानि स्त्री (ग्लायति अनया ग्लानि वा । ग्लै + "ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः" "वहिश्रियुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो निः । उणा । ४ । ५१ । इति निः ।) बलक्षीणता । इति हेमचन्द्र । २ । १३६ । (यथा गीतायाम् । ४ । ७ ।
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।)
रोग । इति राजनिर्घण्टः । (यथा भागवते । ५ । २४ । १३ । तद्दैवनामदोषाश्रमा समग्लानिरिति ययोऽवस्थाय भवति ।)

ग्लास्नु त्रि (ग्लायतीति । ग्लै + ग्लाजिस्थश्च ग्स्नु । ३ । २ । १३९ । इति ग्स्नु ।) ग्लानः । इत्यमरः । २ । ६ । ५८ । (यथा भट्टि । ७ ।
वसन् माल्यवति ग्लास्नु रामो जिगुरप्रकाशत ।)

ग्लुच इर उ चौर्य गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा पर सक सेट । उदित्वात् क्त्वा वेट ।) अन्तःस्थतृतीययुक्त । पञ्चमस्वरी । इर अग्लुचत् अग्लोचीत् । उ ग्लोचित्वा ग्लुक्त्वा । इति दुर्गादास ।

ग्लुञ्च उ इर गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा पर सक सेट ।) उदित्वात् क्त्वा वेट । अन्तःस्थ तृतीययुक्तादि । पञ्चमस्वरी । उ ग्लुञ्चित्वा ग्लुक्त्वा । इर अग्लुचत् अग्लुञ्चीत् । इति दुर्गादास ।

ग्लेप ऋ ङ दैन्ये । गतौ । चाले । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा आत्म अकं सकं च सेट ।) अन्तःस्थ तृतीययुक्त । ङ ग्लेपते निधन गत । ऋ अजिग्लेपत् । इति दुर्गादास ।

ग्लेय त्रि (ग्लानिमर्हतीति । ग्लै + य ।) ग्लानि योग्य । इति व्याकरणम् ।

ग्लेव ऋ ङ सेवे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा आत्म सकं सेट ।) अन्तःस्थतृतीययुक्त । ऋ अजिग्लेवत् । ङ ग्लेवते । इति दुर्गादास ।

ग्लेष ऋ ङ अन्वेषे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा आत्म सकं सेट ।) अन्तःस्थतृतीययुक्त । ऋ अजिग्लेषत् । ङ ग्लेषते निरूपयति । अन्वेषणं तत्त्वानुसन्धानम् । ग्लेषते च गतौ मामलिमि इत्यपि । इति दुर्गादास ।

ग्लै क्षये । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा पर अक अनिट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्त । क्षये हर्ष । ग्लायति लोक दोषात् । अनुस्वारेत्त्वात् अग्लासीत् । ग्लाति ग्लानौ इत्यादि वा पुन श्नायति ग्लायति । आत्मनस्तु पुष्पाङ्कयति । इति दुर्गादास । (यथा मनु । ४ । ५७ ।
"मृता ह्यङ्गा च हृष्टा च मृता श्लाघा च योषिता ।
न कुर्वाणि ग्लायति वा न दिश्येत् अरुचन")

ग्लौ पुं (ग्लायति ग्लानि प्राप्नोति न इत्यर्थः इति भरत । ग्लै + "ग्लानुदिभ्यां डौ ।" उणा ।

२ । ६४ । इति श्रौः ।) चन्द्रः । (यथा, अथर्व्व-वेदसंहितायाम् । ६ । ८३ । ३ ।
"ग्लौरितः प्र पतिष्यति स गलुन्तो नशिष्यति ॥")
कर्पर: । इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥

घ

घ, घकारः । स तु व्यञ्जनचतुर्थवर्णः । अस्यो-च्चारणस्थानं कण्ठः । इति व्याकरणम् ॥ (तत्तु सुपद्मधोपमतम् । यथा, "अ आ ए क ख ग घ ङाः कण्ठ्याः ।" पाणिनीये तु एष कण्ठ्यो जिह्वामूलीयश्च । यथा, "अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः ॥" इत्युक्तं पुनः शिक्षायाम् ।
"जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः ॥")
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"घकारं चञ्चलापाङ्गि ! चतुष्कोणात्मकं सदा ।
पञ्चदेवमयं वर्णमरुणादित्यसन्निभम् ॥
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
सर्व्वगं सर्व्वदं शान्तं घकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
अस्योत्पत्तिर्गवर्णे द्रष्टव्या ॥ वर्णोद्धारेऽस्य लेखनप्रकारादिर्यथा,—
"वामादूर्द्ध्वगता रेखा किञ्चित्कुञ्चिता ततः ।
कुण्डलीरूपमास्थाय ततोऽधोगत्य दक्षतः ॥
अत ऊर्द्ध्वं गता रेखा शम्भुर्नारायणस्तयोः ।
ब्रह्मस्वरूपिणी देवि ! मात्राशक्तिः प्रकीर्त्तिता ॥"
अस्य ध्यानं यथा,—
"मालतीपुष्पवर्णाभां षड्भुजां रक्तलोचनाम् ।
शुक्लाम्बरपरीधानां शुक्लमाल्यविभूषिताम् ॥
सदा स्मेरमुखीं रम्यां लोचनत्रयराजिताम् ।
एवं ध्यात्वा घकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
तत्प्रणाममन्त्रो यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
"निर्गुणं त्रिगुणोपेतं सदा त्रिगोत्रसंयुतम् ।
सर्व्वगं सर्व्वदा शान्तं घकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु ।
"घः खड्गी घुर्घुरो घण्टी घण्टीशस्त्रिपुरान्तकः ।
वायुः शिवोत्तमः सत्ता किङ्किणी घोरनायकः ॥
मरीचिर्म्मेघनादो मेधा कालरूपी च दाम्भिकः ।
लम्बोदरा ज्वालिमुखं नन्देशो घनरं ध्वनिः ॥
त्रैलोक्यविद्या संहर्त्ता कामाख्यमनघामयः ॥"

घः, पुं, (घटयति शब्देन शोभते घटयति घर्घ-रादिशब्दं वा । घटि दीप्तौ घट चेष्टायां च + बाहुलकात् डः ।) घण्टा । घर्घरशब्दः । इति मेदिनी । घे । १ ॥

घग्घ, हसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट् ।) काश्यवर्गतृतीयोपधः । घग्घति । इति दुर्गादासः ॥

घट, क हिंसे । संघाते । द्युतौ । इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-अकंच-सेट् ।) क, घाट-यति कवाटं द्वारि जनः संयोजयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

घट, इ कि द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, भासे घण्टाते । कि, घण्टयति घण्टति । द्युतिर्दीप्तिः । द्युत्यर्थत्वेन पाचिकपुरादित्वे सिद्धे कि करणमर्थान्तरेऽपि पाचिकपुरादित्वार्थम् । तथाच,—
"क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः ।
प्रयोगतोऽन्ये मन्तव्या अनेकार्था हि धातवः ॥"
इति वोपदेवः ॥
प्रसिद्धार्थं कथयितुं धातूनां प्रसिद्धोऽर्थः प्रद-र्शितः । किन्तु महाकविप्रयोगं दृष्ट्वान्येऽप्यर्था मन्तव्याः हि यस्मात् धातवोऽनेकार्था भवन्तीत्यर्थः । तेन हिंसासुलोः पठितस्यापि शंसतेः कथनार्थत्वे न मे प्रिया शंसति किञ्चिदीप्सितमिति दर्शी कथयतीत्यर्थः । एवं दीप्तिपठितस्यापि तर्कधातोर्वितर्कणार्थत्वे तर्कयत्यर्थं सुधीरित्यादि । इति दुर्गादासः ॥

घट, घ ङ म चेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) घ, घटा । ङ, घटते घटितुं शिया: । म, घटयति । घटतीति घटो द्वेयो नाघटत् घटतामित्यादिति तु घटते घटः पचादित्वादच् । ततो घट इवाचरतीति क्विः साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, भट्टिः । १२ । ८६ ।
"घटते सन्ध्यादिषु यो गुणेषु
तस्मीने तं सुयति चाप्तमापि ॥")

घटः, पुं, (घटते जलाहरणादिकार्य्येषु जलादिधारणाय इत्यर्थः । घट + पचाद्यच् ।) कलसः । इत्यमरः । २ । ९ । ३२ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ३१९ ।
"यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिन्द्याच्च यः प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन् समाहरेत् ॥")
तस्य परिमाणं कलसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ समाधि-भेदः । (घटस्थवारिवत् निश्चलत्वाघटत्वम् ।) स तु कुम्भकम् । इत्यशिरः । (व्यासतिगाढरूपाघाटत्वम् ।) कूटकूटः । इति मेदिनी । टे । ७ ॥ कुम्भराशिः । यथा,— [लभेत् ।"
"सिंहे वा यदि गोघटे गतनरः सर्व्वार्थसिद्धिं इति समयप्रदीपः ॥ द्रोणपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशोनल्वणोऽर्म्मणः ।
उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्य्यायसंज्ञितः ॥"
इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥
"कंसश्चतुर्गुणो द्रोणः अर्म्मणोनल्वणश्च तत् ।
स एव कलशः ख्यातो घट उन्मान मेवच ॥"
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)
कुम्भपरिमाणम् । यथा,—
"दशद्रोणो भवेत् खारी कुम्भस्तु द्रोणविंशतिः ।"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे कात्यायनः ॥
(योगावस्थाभेदः । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ६९ ।
"आरम्भश्च घटश्चैव यथा परिचयोऽपि च ।
निष्पत्तिः सर्व्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम् ॥"
एतदवस्थायां किं स्यात्तदाह तत्रैव । ४ । ७२-७३ ।
"द्वितीयायां घटीकृत्य वायुर्भवति मध्यगः ।
दृढासनो भवेद्योगी ज्ञानी देवसमस्तदा ॥
विष्णुग्रन्थेस्ततो भेदात् परमानन्दसूचकः ।
अतिशून्ये विमर्द्दश्च भेरीशब्दस्तथा भवेत् ॥")

घटकः, पुं, (घटयति परस्परसम्बन्धादिकमिति । घट + णिच् + ण्वुल् ।) कुलाचार्य्यः । तस्या-प्यल्लक्षणम् । यथा,—
"वरं चाण्डालसंस्पर्शं कुर्य्यात्तु साधकोत्तमः ।
तथाप्यत्रस्पृशन्नन्यं सर्व्वदा तं परित्यजेत् ॥
दूषिताः कलिकालेषु भारते विविधाः प्रजाः ।
अतएव सर्व्वदानि । सर्व्वे संसर्गदूषिताः ॥
घटके प्राज्ञतं देवि ! संस्पर्शे यत्नसम्भवेत ॥"
इति शाक्तानन्दतरङ्गिण्यां षोड़शोल्लासे सधिप-सदिनीतन्त्रवचनम् ॥ ॥ वीजम् । । तत्पर्य्यायः । वाप्यकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य लक्षणं यथा, कुलदीपिकायाम् ।
"धावको भावकश्चैव वीजकश्चाशकस्तथा ।
दूरस्थस्तावकश्चैव षडेते घटकाः स्मृताः ॥"
अन्यच्च ।
"कुलीनं धर्म्मिलं पुरुषं पुरुषाधमर्थाद्धां-सुमीनने कुलशर्त्तं प्रतिपत्तिरं वा ।
व्यत्यन्तरज्यमपि ये कुलवारनर्थं
आनंनिम ते हि घटका न तु वीजकाद्याः ॥"
वनस्पतिः । पुष्पेण विना यः फलति सः । इति भरिप्रयोगः ॥ (घटयति योजयति परार्थेस्थिता-दिकं साधयतीत्यर्थः । योजके, त्रि । यथाह भर्तृहरिः । २ । ६८ ।
"ते ते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थस्य बाधेन ये
मध्यमाः परकीयकार्य्यकुशलाः स्वार्थाविरोधेन ये ।
ते वै मानुषराक्षसाः परहितं यैः स्वार्थतो हन्यते
ये च घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥")

घटदासी, स्त्री, (घटार्थं घटनार्थं नियोजिता दासीव या । घटयति योजयति नायकनायिके इति घटा योजिका सा दासीव इति वा ।) कुट्टनी । तत्पर्य्यायः । कुट्टिनी २ दूत्या ३ रत-ताली ४ शम्भली ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घटना, स्त्री, (घट + णिच् + युच् टाप् च ।) संघाती-करणम् । समष्टीकरणम् । यथा, "करिणां घटना घटा ।" इत्यमरः । २ । ८ । १०७ ॥ योजना । मेलनम् । यथा, "अघटनघटनापटीयसी माया ।" इति मायालक्षणम् ॥ (यथा, राज-तरङ्गिण्याम् । ४ । ३६५ ।
"शक्तिः काप्यपरीक्षितास्ति महतां स्वैरं दविष्ठान्यपि
यस्माद्धामप्रवशेन यान्ति घटनां कार्य्याणि निर्यत्नतः ॥")

घटयोनिः, पुं, (घटः कुम्भः योनिः कारणं उत्-पत्तिस्थानम् यस्य ।) अगस्त्यमुनिः । इति हलायुधः ॥

घटराज पुं (घटेषु राजते इति। यद्वा घटेन स्पर्द्धादिसङ्घटनेन राजते शोभते इत्यर्थः।) कुम्भः। इति हारावली॥

घटा स्त्री (घट+भावे षित्वादङ् ततष्टाप् च।) करिणां घटना। हस्तिनां युद्धार्थमेकत्र सङ्घातीकरणम्। इत्यमरः। २। ८। १०७॥ (यथा कथासरित्सागरे। १६। १०६।

तुरुष्कतुरगत्राणां चुम्बस्यार्कशिरोमणिः।
तद्गजेन्द्रघटा वेलावनेषु ददृशे यशः॥)

घटनम्। गोष्ठी। सभा। इति मेदिनी। टे। १३॥ समूहः। यथाह श्रीहर्षः।

यन्नागारघटाट्टकुट्टिमसवदिन्दूपलतुन्दिलापया॥

घटालावु स्त्री (घटाकारा अलावुः।) कुम्भतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

घटिक स्त्री (घटेन साहाय्य विद्यतेऽस्य इति ठन्।) नाविकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (घटेन तरतीति। नौद्व्यचष्ठन्। ४।४।७। इति ठन्। घटेन तरणशीले त्रि। पुंसि तु। घटिं कायति वादयति घटीवादनेन समयं ज्ञापयतीति। कै+कः पूर्व्वह्रस्वश्च। घटीवादकः।)

घटिका स्त्री (पादस्याधो ग्रन्थिघटः घटना विद्यतेऽत्र इति। घट+ठन्।) पादग्रन्थिः। इति शब्दरत्नावली॥ (घटयति निश्चिनोति निरूपयति वा कालांशविशेषं लोकव्यवहारस्यानयेति। घट+णिच+ण्वुल+टापि अत इत्वञ्च) मुहूर्त्तः। इति जटाधरः॥ यथा ज्योतिर्विदाभरणे।

गुर्व्वक्षराणामुदितं च षष्ट्या
पलं पलानां घटिका किलैका॥

यथा तिथितत्त्वे रघुनन्दनः। अत्र घटिका मुहूर्त्तः आद्यदात्यकालानुरोधात्।) दण्डः। घडी इति भाषा। यथा —

चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते॥
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

(घट+स्वल्पार्थे कन् टापि अत इत्वञ्च। क्षुद्रघटः। यथा पञ्चतन्त्रे। १। २०३।

एता हसन्ति च रुदन्ति च कार्य्यहेतो-
र्विश्वासयन्ति च परं न च विश्वसन्ति।
तस्मान्नरेण कुलशीलवता सदैव
नार्य्यः श्मशानघटिका इव वर्ज्जनीयाः॥)

घटी स्त्री (घटत इति घटः। घट+अच्। ततः संज्ञायां जातौ वा ङीष्। यद्वा घटः कालमानज्ञापकः सच्छिद्रकुम्भः ज्ञापकतयाऽस्त्यस्या इति अच् ततो गौरादित्वात् ङीष्।) दण्डः। इति भूरिप्रयोगः। घड़ी इति भाषा। (यथा सिद्धान्तशिरोमणौ।

गुर्व्वक्षरैः खेन्दुमितैरसुस्तैः
षड्भिः पलं तैर्घटिका खषड्भिः
स्याद्वा घटीषष्टिरहः खरामैः।

स्वल्पार्थे ङीष्।) क्षुद्रघटः। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा मार्कण्डेये। १२। २२।

"घटीयन्त्रेषु चवान्यो बद्धस्तोयं यथा घटी॥")

घटीकारः पुं (घटीं करोतीति। कृ+कर्म्मण्यण्। ३। २। १। इत्यण्।) यद्वा अघटं घटं करोति यः। कुलालः। इति मुग्धबोधम्॥

घटीयन्त्र क्ली (घट्याः यन्त्रम्।) कूपाज्जलोत्तोलनार्थं रज्जुसहितघटः। जलतोला कल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उद्घाटनम् २। इत्यमरः। २। १०। २७॥ (यथा मार्कण्डेयपुराणे। १२। २०।

तान्येव तत्र चक्राणि घटीयन्त्राणि चान्यतः॥)

घटी क्षुद्रघटः तदधस्तनाद्याकारं यन्त्रम्। यद्वा घट्याः दण्डरूपकालस्य ज्ञापकं यन्त्रम्। कालपरिमाणज्ञापको यन्त्रविशेषः। घड़ी इति ख्यातः॥ सूर्य्यसिद्धान्ते कालमानज्ञापकयन्त्राणि बहुविधान्युक्तानि। तत्र शङ्कुयष्ट्यादिकं दिवा कालमानज्ञापकमुक्तवान्। घटीयन्त्रादिकन्तु अहर्निशं कालज्ञानसाधनमिति घटीयन्त्रादिकं सूर्य्यसिद्धान्ते रङ्गनाथेन विस्तीर्य्य प्रदर्शितम्। यथा —

'अथ घटीयन्त्रादिभिश्चमत्कारियन्त्रैर्वा सर्व्वोऽपि जीवः कालं सूक्ष्मं साधयेदिति कालसाधनमुपसंहरति॥

तोययन्त्रकपालाद्यैर्मयूरनरवानरैः।
ससूत्ररेणुगर्भैश्च सम्यक् कालं प्रसाधयेत्॥'
इति सूर्य्यसिद्धान्तः॥

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा —

जलयन्त्रञ्च तत्र कपालञ्च कपालाख्यं जलयन्त्रं वक्ष्यमाणं तदाद्यं प्रथमं तेषां तैर्यन्त्रैर्वालुकायन्त्रप्रभृतिभिः सापेक्षघटीयन्त्रैर्मयूरनरवानरैः। मयूराख्यं स्वयंवहयन्त्रं निरपेक्षं नरयन्त्रं शङ्कोश्छायायन्त्रं पूर्व्वोद्दिष्टं वानरयन्त्रं स्वयंवहं निरपेक्षमेतैः ससूत्ररेणुगर्भैः सूत्रसहिताः रेणवो धूलयो गर्भे मध्ये येषां तैः सूत्रप्रोताः धूलिसम्बद्धा घटिका मयूरोदरस्था सुखान् घटिकान्तरेण स्वत एव निःसरन्तीति लोकप्रसिद्धा तादृशैर्यन्त्रैरित्यर्थः। यद्वा सूत्राकारेण रेणव सिकतांशाः गर्भे उदरे यस्य तादृशं यन्त्रं वालुकायन्त्रं प्रसिद्धम्। तेन सहितैर्मयूरादियन्त्रैर्मयूराद्युक्तयन्त्रैर्वालुकायन्त्रेण चेति सिद्धोऽर्थः। चकारस्तोययन्त्रकपालाद्यैरित्यनेन समुच्चयार्थकः। कालं दिनगतादिरूपं सम्यक् सूक्ष्मं प्रसाधयेत्। प्रकर्षेण स्थूलत्वेनातिसूक्ष्मत्वेनेत्यर्थः। जानीयादित्यर्थः॥ *॥ ननु मयूरादिस्वयंवहयन्त्राणि कथं साध्यानीत्यतस्तत्साधनप्रकारा बहवो दुर्गमाश्च सन्तीत्याह॥

पारदाराम्बुसूत्राणि शुल्वतैलजलानि च।
बीजानि पांशवस्तेषु प्रयोगास्तेऽपि दुर्लभाः॥'

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा —

तेषु मयूरादियन्त्रेषु स्वयंवहार्थमेते प्रयोगाः प्रकर्षेण योज्याः। प्रकर्षश्च यावदभिमतसिद्धिः। एतत् कथं स्यात् अत आह। पारदारामुसूत्राणीति पारदयुक्ता आरा। यथा सिद्धान्तशिरोमणौ।

लघु काष्ठजसमचक्रे समसुषिरारा समान्तरा नेम्याम्।

किञ्चिद्वक्रा योज्याः सुषिरस्यार्द्धं पृथक् तासाम्।
रसपूर्णं तच्चक्रं द्व्याधाराक्षस्थितं स्वयं भ्रमति।

अम्बु जलस्य प्रयोगः। सूत्राणि सूत्रसाधनप्रयोगः। शुल्वं शिल्पनैपुण्यम्। तैलजलानि तैलयुक्तजलस्य प्रयोगः। चकारात्तयोः पृथक् प्रयोगोऽपि। यथा च सिद्धान्तशिरोमणौ।

उत्कीर्य्य नेमिमथवा परितो मदनेन सल्लयम्।
तदुपरि तालदलाद्यं कृत्वा सुषिरे रसं क्षिपेत् तावत्॥

यावत्सैकपार्श्वे क्षिप्तजलं नान्यतो याति।
पिहितच्छिद्रं तदतश्चक्रं भ्रमति स्वयं जलाकृष्टम्॥

ताम्रादिमयस्याङ्कुशरूपनलस्याम्बुपूर्णस्य।
एकं कुण्डजलान्तर्द्वितीयमग्रं त्वधोमुखं च बहिः॥

युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुण्डाद्बहिः पतति।
नेम्यां बद्धा घटिकाश्चक्रं जलयन्त्रवत्तथा धार्य्यम्॥

नलकप्रच्युतसलिलं पतति यथा तद्घटीमध्ये
भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समाकृष्टम्।
चक्रच्युतं तदुदकं कुण्डे याति प्रणालिकया॥

बीजानि केवलं तुङ्गबीजप्रयोगः। पांशवो धूलिप्रयोगास्तेषुक्ताः प्रयोगाः। अपिशब्दात् प्रयोगेषु सुगमतरा इत्यर्थः। दुर्लभा असाधारणत्वेन मनुष्यैः कर्त्तुमशक्या इत्यर्थः। अन्यथा प्रतिगृहं स्वयंवहानां प्राचुर्य्यापत्तेः। इदं स्वयंवहविद्या समुद्रान्तनिवासिजने फिरङ्गाख्ये सम्यगभ्यस्तेति। कुहकविद्यावादत्वं विस्तारादुद्योग इति सङ्क्षेपः॥ *॥ अथ कपालाख्यजलयन्त्रमाह।

'ताम्रपात्रमधश्छिद्रं न्यस्तं कुण्डेऽमलाम्भसि।
षष्टिमज्जत्यहोरात्रे स्फुटं यन्त्रं कपालकम्॥'

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा —

'यत् ताम्रघटितं पात्रमधश्छिद्रं अधोभागे छिद्रं यस्य तत्। अमलाम्भसि निर्म्मलं जलं विद्यते यस्मिन् तादृशे कुण्डे इष्टद्भाण्डे न्यस्तं धारितं सत् अहोरात्रे नाक्षत्राहोरात्रे षष्टिं षष्टिवारमेव न न्यूनाधिकं मज्जति। अधश्छिद्रमार्गेण जलागमनेन जलपूर्णतया निमग्नं भवति तत् कपालकं कपालमेव कपालकं घटखण्डाकारं कपालपदवाच्यत्वात् घटाधस्तनार्द्धाकारं यन्त्रं घटीयन्त्रं स्फुटं सूक्ष्मम्। तद्घटनन्तु।

शुल्वस्य दिग्भिर्विहितं पलैर्यत्
षडङ्गुलोच्चं द्विगुणायतास्यम्।
तदम्भसा षष्टिपलैः प्रपूर्य्य
पात्रं घटार्द्धप्रतिमं घटी स्यात्॥
सत्र्यंशमाषत्रयनिर्म्मिता या
हेम्नः शलाका चतुरङ्गुला स्यात्।
विद्धं तया प्राक्तनमत्र पात्रं
प्रपूर्य्यते नाडिकयाम्भसा तत्॥

तथा च सिद्धान्तशिरोमणौ —

घटदलरूपा घटिता घटिका ताम्री तले पृथुच्छिद्रा।
द्युनिशनिमज्जनमित्या भक्तं द्युनिशं घटीमानम्॥"

"अत्र दशभिः शुल्वस्य पलैरित्यादि यद्घटी

लक्षणं केचित् कृतं तद्युक्तिशून्यं दुर्घटं चेत्येतद्-
पेक्षितम् । दृष्टप्रमाणाकारसुषिरं पात्रं घटी-
संज्ञमङ्गीकृतम् । सुनिमग्ननिमज्जनसंख्यया यदि
षट्त्रिंशच्छतानि पानीयपलानि लभ्यन्ते तदे-
केन निमज्जनेन किमिति त्रैराशिकम् ।" इति
घटीयन्त्रम् ॥ अन्यानि कालमानयन्त्राणि तु
यन्त्रशब्दे द्रष्टव्यानि ॥)

घटोत्कचः, पुं, (घट इव उन्नतःकचोऽस्य ।)
राक्षसविशेषः । स तु हिडिम्बाराक्षसीगर्भे
भीमसेनाज्जातः ॥ इति महाभारतम् ॥ (अस्य
नामनिरुक्त्या सह जन्मादिविवरणं यथा, महा-
भारते । १ । १५६ । २१—६३ ।
"तथेति तत् प्रतिज्ञाय हिडिम्बा राक्षसी तदा ।
भीमसेनमुपादाय सोर्द्ध्वमाचक्रमे ततः ॥
शैलशृङ्गेषु रम्येषु देवतायतनेषु च ।
मृगपक्षिविघुष्टेषु रमणीयेषु सर्व्वदा ॥
कृत्वा च रूपं परमं सर्व्वाभरणभूषिता ।
सञ्जल्पन्ती सुमधुरं रमयामास पाण्डवम् ॥
तथैव वनदुर्गेषु पुष्पितद्रुमसानुषु ।
सरःसु रमणीयेषु पद्मोत्पलयुतेषु च ॥
नदीद्वीपप्रदेशेषु वैदूर्य्यसिकतासु च ।
सुतीर्थवनतोयासु तथा गिरिनदीषु च ॥
काननेषु विचित्रेषु पुष्पितद्रुमवल्लिषु ।
हिमवद्गिरिकुञ्जेषु गुहासु विविधासु च ॥
प्रफुल्लशतपत्रेषु सरःस्वमलवारिषु ।
सागरस्य प्रदेशेषु मणिहेमचितेषु च ॥
पत्तनेषु च रम्येषु तथैवोपवनेषु च ।
देवारण्येषु पुण्येषु तथा पर्व्वतसानुषु ॥
गुह्यकानां निवासेषु तापसायतनेषु च ।
सर्व्वर्त्तुफलपुष्पेषु मानसेषु सरःसु च ॥
बिभ्रती परमं रूपं रमयामास पाण्डवम् ।
रमयन्ती तथा भीमं तत्र तत्र मनोजवा ॥
प्रजज्ञे राक्षसी पुत्त्रं भीमसेनात् महाबलम् ।
विरूपाक्षं महावक्त्रं शङ्कुकर्णं विभीषणम् ॥
भीमनादं सुताम्रौष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महारवम् ।
महेष्वासं महावीर्य्यं महासत्त्वं महाभुजम् ॥
महाजवं महाकायं महामायमरिन्दमम् ।
दीर्घघोणं महोरस्कं विकटोद्बद्धपिण्डिकम् ॥
अमानुषं मानुषजं भीमवेगं महाबलम् ।
यः पिशाचानतीवान्यान् बभूवातीव राक्षसान् ॥
बालोऽपि यौवनं प्राप्तो मानुषेषु विशाम्पते ! ।
सर्व्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद् बली ॥
सद्यो हि गर्भान् राक्षस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च ।
कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपिकाः ॥
प्रणम्य विकचः पादावगृह्णात् स पितुस्तदा ।
मातुश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः ॥
घटो हास्योत्कच इति माता तं प्रत्यभाषत ।
अब्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह ॥"
असौ हि कुरुक्षेत्रयुद्धे कर्णनिक्षिप्तैकपुरुष-
घातिन्या वासवदत्तया शक्त्या आहतो
मृतश्च । यथा, महाभारते । ७ । १७७ ।
४८—६३ ।
"ततोऽब्रुवन् कुरवः सर्व्व एव
कर्णं दृष्ट्वा घोररूपाश्च मायाम् ।
शक्त्या रक्षो जहि कर्णाद्य तूर्णं
नश्यन्त्येते कुरवो धार्त्तराष्ट्राः ॥
करिष्यतः किञ्च नो भीमपार्थौ
तपन्तमेनं जहि पापं निशीथे ।
यो नः संग्रामाद्घोररूपाद्विमुच्येत्
स नः पार्थान् सबलान् योधयेत ॥
तस्मादेनं राक्षसं घोररूपं
जहि शक्त्या वै दत्तया वासवेन ।
मा कौरवाः सर्व्व एवेन्द्रकल्पा
रात्रियुद्धे कर्ण ! नेशुः सयोधाः ॥
स वध्यमानो रक्षसा वै निशीथे
दृष्ट्वा राजंस्त्रास्यमानं बलञ्च ।
महच्च श्रुत्वा निनदं कौरवाणां
मतिं दध्रे शक्तिमोक्षाय कर्णः ॥
स वै क्रुद्धः सिंह इवात्यमर्षी
नामर्षयत् प्रतिघातं रणे तम् ।
शक्तिं श्रेष्ठां वैजयन्तीमसह्यां
समाददे तस्य वधं चिकीर्षन् ॥
याऽसौ राजन् ! निहिता वर्षपूगान्
वधायाजौ सत्कृता फाल्गुनस्य ।
यां वै प्रादात् सूतपुत्त्राय शक्रः
शक्तिं श्रेष्ठां कुण्डलाभ्यां निमाय ॥
तां वै शक्तिं लेलिहानां प्रदीप्तां
पाशैर्युक्तामन्तकस्येव रात्रिम् ।
मृत्योः स्वसारं ज्वलितामिवोल्कां
वैकर्त्तनः प्राहिणोद्राक्षसाय ॥
तामुत्तमां परकायावहन्त्रीं
दृष्ट्वा सौतेर्बाहुसंस्थां ज्वलन्तीम् ।
भीतं रक्षो विप्रदुद्राव राजन् !
कृत्वात्मानं विन्ध्यतुल्यप्रमाणम् ॥
दृष्ट्वा शक्तिं कर्णबाह्वन्तरस्थां
नेदुर्भूतान्यन्तरीक्षे नरेन्द्र ! ।
ववुर्वातास्तुमुलाश्चापि राजन् !
सनिर्घाता चाशनिर्गां जगाम ॥
सा तां मायां भस्म कृत्वा ज्वलन्ती
भित्त्वा गाढं हृदयं राक्षसस्य ।
ऊर्द्ध्वं ययौ दीप्यमाना निशायां
नक्षत्राणामन्तराण्याविशन्ती ॥
युद्ध्वा चित्रैर्विविधैः शस्त्रपूगै-
र्दिव्यैर्वीरो मानुषै राक्षसैश्च ।
नदन्नादान् विविधान् भैरवांश्च
प्राणानिष्टांस्त्याजितः शक्रशक्त्या ॥
इदञ्चान्यच्चित्रमाश्चर्य्यरूपं
चकारासौ कर्म्म शत्रुक्षयाय ।
तस्मिन् काले शक्तिनिर्भिन्नमर्म्मा
बभौ राजन् ! शैलमेघप्रकाशः ॥
ततोऽन्तरीक्षादपतद्गतासुः
स राक्षसेन्द्रो भुवि भिन्नदेहः ।
अवाक्शिरास्तब्धगात्रो विजिह्वो
घटोत्कचो महदास्थाय रूपम् ॥
स तद्रूपं भैरवं भीमकर्म्मा
भीमं कृत्वा भैमसेनिः पपात ।
हतोऽप्येवं तव सैन्यैकदेश-
मपोथयत् स्वेन देहेन राजन् ! ॥
ततो मिश्राः प्राणदन् सिंहनादै-
र्भेर्य्यः शङ्खा मुरजाश्चानकाश्च ।
दग्धां मायां निहतं राक्षसञ्च
दृष्ट्वा हृष्टाः प्राणदन् कौरवेयाः ॥
ततः कर्णः कुरुभिः पूज्यमानो
यथा शक्रो वृत्रवधे मरुद्भिः ।
अन्वारूढ़स्तव पुत्त्रं रथस्थं
हृष्टश्चापि प्राविशत् स्वं स्वसैन्यम् ॥")

घटोत्कचान्तकः, पुं, (घटोत्कचस्य अन्तकः
संहारकः ।) कर्णराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घटोद्भवः, पुं, (उद्भवतीति उद्भवः घटः कलसः
उद्भवः उत्पत्तिस्थानं यस्य । यद्वा घटात्
उद्भवतीति । उत् + भू + अच् ।) अगस्त्यमुनिः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । ३६ ॥

घट्ट, क चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-अकं क्वचित् सकम्-सेट् ।) टङ्घयान्तः ।
चालचलनम् । क, घट्टयति मेघो वायुना । इति
दुर्गादासः ॥

घट्ट, ङ चले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं
अकं क्वचित् सकम्-सेट् ।) टङ्घयान्तः । ङ,
घट्टते । इति दुर्गादासः ॥

घट्टः, पुं, (घट्टतेऽस्मिन् इति । घट्ट + "हलश्च ।"
३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) नद्यादौ स्नाना-
वर्थं प्रवेशस्थानम् । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमर-
भरतौ ॥ घाट् इति यस्य प्रसिद्धिः । जगात इति
ख्यातो वा । तत्पर्य्यायः । तीर्थः २ । अव-
तारः ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५३ ॥

घट्टगा, स्त्री, (घट्टेति नाम्ना गीयते उदाह्रियते
इति । घट्ट + गै + कः टाप् च ।) नदीभेदः ।
यथा,—
"मलापहा भीमरथी च घट्टगा
यथा च कृष्णा जलसाम्यतागुणैः ।
मलापहा वहृपयस्तथापि
पथ्यं लघु स्वादुतरं सुकान्तिदम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

घट्टजीवी, [न्] पुं, (घट्टेन घट्टे स्थितरपण्येन
शुल्कादिनेत्यर्थः जीवतीति । जीव + णिनिः ।)
वर्णसङ्करजातिविशेषः । पाटुनि इति भाषा । स
तु वैश्यायां रजकाज्जातः । इति विवादार्णव-
सेतुः ॥

घट्टना, स्त्री, (घट्ट + "ण्यासश्रन्थोयुच् ।" ३ । ३ ।
१०७ । इत्यस्य सूत्रस्य "घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति
वाच्यम् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या युच् टाप् च ।)
चलना । (आङ् पूर्व्वकघट्टनाशब्दस्य प्रयोगो
यथा, माघे । १ । १० ।
"रणद्भिराघट्टनया नभस्वतः
पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः ॥")
इति । इति हेमचन्द्रः ॥

घण ङ ञ उ भासौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तनां उभं अकं सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) ङ घणुते। ञ घणति घणुते। उ घणित्वा घण्त्वा। इति दुर्गादासः॥

घण्ट पुं (घण+क्त।) स्वनामख्यातव्यञ्जनविशेषः। अस्य घण्टगुणाः। बलरुचिकारित्वम्। वातनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

घण्टक पुं (घण्ट+संज्ञायां कन्।) क्षुपविशेषः। घटकोल इति भाषा। अस्य गुणाः। कफनाशित्वम्। कटुपाकित्वम्। पित्तकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ घण्टकर्णोऽपि पाठः॥

घण्टा स्त्री (घण्टयति दीप्यते पूजादिकाले शब्देन शोभते घण्टयति शब्दायते वा। घटि दीप्तौ+अच् ततष्टाप्।) कांस्यनिर्म्मितवाद्यविशेषः। यथा स्मृतिः

सर्व्ववाद्यमयी घण्टा वाद्याभावे नियोजयेत्॥

तथा यस्य गृहे नास्ति घण्टा वा गरुडान्विता।

पुरतो वासुदेवस्य न स भागवतः कलौ॥

इति पद्मपुराणे पातालखण्डम्॥

अथ घण्टामाहात्म्यं तत्र स्कान्दे श्रीब्रह्मनारदसंवादे यथा —

स्नानार्च्चनक्रियाकाले घण्टानादं करोति यः।

पुरतो वासुदेवस्य तस्य पुण्यफलं शृणु॥

वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च।

वसते देवलोके तु अप्सरोगणसेवितः॥

सर्व्ववाद्यमयी घण्टा केशवस्य सदा प्रिया।

वादनाल्लभते पुण्यं यज्ञकोटिसमुद्भवम्॥

वादित्रनिनदैस्तूर्य्यैर्गीतमङ्गलनिःस्वनैः।

यः स्नापयति गोविन्दं जीवन्मुक्तो भवेद्धि सः॥

वादित्राणामभावे तु पूजाकाले हि सर्व्वदा।

घण्टाशब्दो नरैः कार्य्यः सर्व्ववाद्यमयो यतः॥

सर्व्ववाद्यमयी घण्टा देवदेवस्य वल्लभा।

तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन घण्टानादन्तु कारयेत्॥

गवां कोटिसहस्राणि मन्वन्तरशतानि च।

घण्टानादेन देवेशः प्रीतो भवति केशवः॥

तथा विष्णुधर्म्मोत्तरे श्रीभगवद्‌ब्रह्मसंवादे च।

इदं शृणुष्व वक्ष्यामि घण्टामाहात्म्यमुत्तमम्।

प्रसादं त्वमतो नास्ति मद्भक्तो भुवनत्रये॥

मम नामाङ्किता घण्टा पुरतो मम तिष्ठति।

अर्च्चिता वैष्णवैर्यत्र तत्र मां विद्धि दैत्यज॥

वैनतेयाङ्किता घण्टा सुदर्शनयुता यदि।

प्रमाणं नास्ति यद्‌दृष्ट्वा पादे तस्य षष्मासिकम्॥

धन्यं तत्रयं मन्ये ...... वैष्णवानां पवित्रकाम्।

यः करोति जनार्द्दनं पूजाकाले विशेषतः॥

मामास्य प्रत्यहं वत्स प्रत्येकं लभते फलम्।

सहस्रस्य गोदानस्य चान्द्रायणशताद्भवम्॥

विना वाद्यतया पूजा यत्र कृता जायते नृणाम्।

घण्टानादेन तुष्टोऽहं प्रयच्छामि स्वकं पदम्॥

नाम दिव्यं हितं यस्याः स्वयाङ्गेन समन्विता।

वादनात् कुरुते नाशं जन्मजन्मभवस्य च॥

गरुडेनाङ्किता या तु ......।

...... दत्ता चक्रं ......

इष्टाप्तं यथा देवाः प्रीतिं कुर्व्वन्त्यहर्निशम्।

सुपर्णे च तथा प्रीतिं घण्टाशिखरमाश्रिते॥

स्वकरेण प्रकुर्व्वन्ति घण्टानादं सुभक्तितः।

सम्यगर्च्चनकाले तु फलं कोटिगुणं कलौ॥

अन्यत्र च।

घण्टादण्डस्य शिखरे सचक्रं स्थापयेत्तु यः।

गरुडं वै प्रियं विष्णोः स्थापितं भुवनत्रयम्॥

सचक्रघण्टानादन्तु मृत्युकाले शृणोति यः।

पापकोटियुतस्यापि नश्यन्ति यमकिङ्कराः॥

सर्व्वे दोषाः प्रलीयन्ते घण्टानादे कृते हरौ।

देवतानां मुनीन्द्राणां पितॄणामुत्सवो भवेत्॥

अभावे वैनतेयस्य चक्रस्यापि न संशयः।

घण्टानादेन भक्तानां प्रसादं कुरुते हरिः॥

गृहे यस्य भवेन्नित्यं घण्टा नागारिसंयुता।

न सर्पाणां तत्र भयं नाग्निविद्युतसमुद्भवम्॥

यस्य घण्टा गृहे नास्ति शङ्खश्च पुरतो हरेः।

कथं भागवतं नाम गीयते तस्य देहिनः॥

कृता भगवतः प्रीत्यै घण्टा श्रीगरुडान्विता।

मर्य्यादा वैष्णवैस्त्राचक्रेणोपरि मण्डिता॥

गीतं नृत्यं पुराणानां पठनञ्च प्रशस्यते॥

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ६ विलासः॥

(घण्टयति दीप्यते कुसुमाभिरिति। घटि+अच्। स्त्रियां टाप्।) घण्टापाटलिवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ अतिबला। नागबला। इति राजनिर्घण्टः॥ (अतिबलानागबलाघण्टापाटलिशब्देष्वासां विवृतिर्यथायथं ज्ञातव्या॥)

घण्टाक पुं (घण्टयति दीप्यते स्वकुसुमैरिति। घटि+अच् टाप्। घण्टा तया घण्टेति आख्यायते कायतीति। घण्टा+कै+क।) घण्टापाटलिवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

घण्टाकर्ण पुं (घण्टावत् कर्णो यस्य।) शिवगणविशेषः। घण्टाकर्ण इति ख्यातः। यथा —

घण्टाकर्णो गणः श्रीमान् शिवस्यातीववल्लभः।"

इति शिवपुराणम्॥

तस्य पूजाविधिर्यथा —

चैत्रे मासि च सम्पूज्यो घण्टाकर्णो घटात्मकः।

आरोग्याय स्त्रीपुंसां सङ्क्रान्त्यां तत्र कारयेत्॥"

पूजामन्त्रो यथा —

घण्टाकर्ण महावीर। सर्व्वव्याधिविनाशन।

विस्फोटकभये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल॥

इति तिथ्यादितत्त्वे हरिमङ्क्रान्तिप्रकरणम्॥

(काशीस्थकुण्डविशेषः। यथा काशीखण्डे। ३३। १७५।

इयं हि विश्वयात्रैषा घण्टाकर्णह्रदस्य च।)

घण्टापथ पुं (घण्टानामुपलक्षणात् घण्टादिसहितानां पन्थाः। ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे। ५। ४। ७४। इति अः।) घण्टापलक्षितानां हस्त्यादीनां पन्थाः। इति भरतः॥ ग्रामाणां प्रधानमार्गः। यथा —

"शूपण्णकारी राजमार्गे घण्टापथः स्मृतः॥

इति चाणक्यम्।

...... । ...... । तत्र प्रधानं

यदि पुरसम्बन्धि स्यात्तदा उपनिष्करमिति ख्यातम्। इत्यमरः। २। १। १८॥

घण्टापाटलि पुं (घण्टा चासौ पाटलिश्चेति कर्म्मधारयः।) वृक्षविशेषः। घण्टापारुल इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। गोलीढ २ झाटल ३ मोघ ४ मुष्कक ५। इत्यमरः। २। ४। ३६॥ गोलिह ६ घण्टा ७ पाटलि ८। इति तट्टीका॥ क्षारद्रु ९ कालमुष्कक १०। इति रत्नमाला॥ झाटली ११ घण्टाक १२ झाट १३। इति शब्दरत्नावली॥ तीक्ष्ण १४ घण्टक १५। इति रत्नकोषः॥ मोचक १६ काष्ठपाटली १७ कालास्थाली १८ काचस्थली १९। इति भावप्रकाशः॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ मुष्कक शब्दे द्रष्टव्यौ॥

घण्टाबीज क्ली (घण्टेव बीजमस्य।) जयपालः। इति राजनिर्घण्टः॥

घण्टारवा स्त्री (घण्टारववत् रवः पक्वफलेषु यस्याः। यद्वा पक्वेषु फलेषु घण्टेव रौतीति। रु शब्दे+अच्।) क्षुपविशेषः। झनझनिया इति वनशणा इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। शणपुष्पिका २। इत्यमरः। २। ४। १०७॥ शणपुष्पी ३। इति भरतः॥

घण्टाली स्त्री (घण्टा अलति पर्य्याप्नोतीति शब्देनेति शेषः। अल पर्य्याप्तौ+कर्म्मण्यण्। ३। २। १। इत्यण्। स्त्रियां ङीप् च। यद्वा घण्टा आली सहचरी यस्याः शब्दसाम्यात् तथात्वम्।) कोशातकी। इति राजनिर्घण्टः॥ झिङ्गा इति भाषा॥ (घण्टानां आली श्रेणी।) घण्टाश्रेणी च॥

घण्टाशब्द क्ली (घण्टाया शब्द इव शब्दो यस्य।) कांस्यम्। इति हेमचन्द्रः। ४। ११५॥

घण्टिका स्त्री (घण्टा+अल्पार्थे कप्। ततष्टापि अत इत्वम्।) घण्टिका क्षुद्रघण्टा तां गृह्णातीति रत्नमाला। अर्श आदित्वादच्।) लम्बिका। तालुमूलस्थलम्बिका। इति राजनिर्घण्टो हेमचन्द्रश्च॥ (गलरोगविशेषः। अस्य तु लक्षणं चिकित्सितं यथा —

"शिलपिच्छितलशोथाभ्यां सेवनातिद्रवाद्यपि।

नवान्नजं कफान्तो जायते घण्टिकागदः॥

जिह्वाग्रे कण्ठमध्ये च सरक्तमसृग्द्रवा।

सतालुशोथो वक्त्रा च स्वरा सन्दहश्च जायते॥

शिरोव्यथा अचिरात्तथा तथास्यजकृता भवेत्।

सन्ध्या कण्ठगतं तु समीपे रक्तग्रन्थिका॥

परिलुप्य तथा रक्तं मन्त्रं विस्रावयेत् हितम्॥

यथाच मरिच लवणञ्च समं विधापयेत्।

मर्दनं स्यात् कण्ठदेशे तेन घण्टिविलीयते॥

धान्यमागधीमात्रकाभ्यां स्युह्वा काञ्जिकं।

क्वाथं सदा घण्टिकायाः सारं गल्वधारणम्।

गले च च क्षराणाम रक्तश्लेष्मविकारिणाम्॥"

इति च क्षेमराजः।

इति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः॥)

घण्टिनीबीजं, क्ली, (घण्टिनीव बीजं यस्य ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घण्टः, पुं, (घण्टयति दीप्यते इति । घटि दीप्तौ + "तन्यादेरः ।" इति उणादिकोषटीकाधृत-सूत्रेण उः ।) गजघण्टा । प्रतापः । इत्युणादि-कोषः ॥

घण्टेश्वरः, पुं, (घण्टानां घण्टाकर्णादिगणविशेषाणां ईश्वरः प्रभुः ।) देवताविशेषः । स तु मङ्गल-पुत्त्रः । व्रणदाता च । घेंटु इति भाषा ॥ यथा,

"मङ्गलस्य प्रिया मेधा तस्यां घण्टेश्वरो महान् ।
व्रणदाता च तेजस्वी विष्णुतुल्यो बभूव ह ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

घण्डः, पुं, (घणिति शब्दं कुर्व्वन् डयते उड्डीयते इति । डी नभोगतौ + बाहुलकात् डः ।) भ्रमरः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

घनं, क्ली, (हन्यते ताड्यते यत् इति । हन् + "मूर्त्तौ घनः ।" ३ । ३ । ७७ । इति अप् घना-देशश्च ।) कांस्यतालादिकं वाद्यम् । इत्य-मरः । १ । ७ । ४ ॥ कांस्यतालः करताल इति ख्यातः आदिना काहलादयः । इति सार-सुन्दरी ॥ मध्यमनृत्यम् । इति मेदिनी । ने ।३ ॥ लौहः । इति हेमचन्द्रः ॥ त्वचम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

घनः, पुं, (घनति दीप्यते इति । घन दीप्तौ + अच् ।) मेघः । (यथा, महाभारते । १ । १३७ । २४ ।

"ततः खेदार्द्रितं दृष्ट्वा रङ्गावलोकिनम् ।
भास्करोऽप्यनयन्नाशं समीपोपगतान् घनान् ॥")

मुस्ता । ओघः । दार्ढ्यं । विस्तारः । (हन्यते वध्यतेऽनेन । हन् + "मूर्त्तौ घनः ।" ३ । ३ । ७७ । इति अप् घनादेशश्च ।) लौहमुद्गरः । इति मेदिनी । ने । ३ ॥ (यथा, भारविः ।१८।१।

"धनुरपास्य सबाणधिशङ्करः
प्रतिजघान घनैरिव मुष्टिभिः ॥")

शरीरम् । कफः । अभ्रकम् । इति राज-निर्घण्टः ॥ सजातीयाङ्कत्रयस्य पूरणम् । यथा,

"समत्रिघातश्च घनः प्रदिष्टः
स्थाप्यो घनोऽन्त्यस्य ततोऽन्त्यवर्गः ।
आदित्रिनिघ्नस्तत आदिवर्ग-
स्त्र्यन्त्याहतोऽथादिघनश्च सर्व्वे ॥"

इति लीलावती ॥

(वेदपाठविशेषः । यथा,—

"जटासुक्तो विपर्य्यस्य घनमाहुर्मनीषिणः ॥")

घनः, त्रि, (हन्यते इति । हन् + अप् घना-देशश्च ।) निविडः । तत्पर्य्यायः । निरन्तरः २ सान्द्रः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥ (यथा, रघुः । ८ । ९१ ।

"स तथेति विनेतुरुदारमतेः
प्रतिगृह्य वचो विससर्ज्ज मुनिम् ।
तदलब्धपदं हृदि शोकघने
प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥")

दृढः । इति मेदिनी । ने । ४ ॥ (यथा, रघुः । ११ । ११८ ।

"यश्चकार विवरं शिलाघने
ताड़कोरसि स रामसायकः ॥")

पूर्णः । (यथा, महाभारते । १ । १३६ । २८ ।

"किंस्विदापूर्य्यते व्योम जलधारावनैर्घनैः ॥")

सम्पुटः । इति शब्दरत्नावली ॥ (निरवकाशः । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १३९ ।

"किं गाण्डीवस्फुरदुरुघनास्फालनक्रूरपाणि-
र्नासौ लीलानटनविलसन् मेखली सव्यसाची ॥")

घनकफः, पुं, (घनस्य मेघस्य कफ इव ।) करका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनकालः, पुं, (घनस्य मेघस्य घनप्रधानो वा कालः ।) वर्षा ऋतुः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनगोलकः, पुं, (घनस्य नानावर्णमेघस्य गोलः । स इव कायति प्रकाशते इति । घन + कै + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः । शुक्लरक्तमेघसादृश्यादस्य तथात्वम् ।) संश्लिष्ट-रजतसुवर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११३ ॥ मिश्रान सोणा रूपा इति भाषा ॥

घनजम्बालः, पुं, (घनः सान्द्रो जम्बालः इति कर्म्मधारयः ।) चुलुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनज्वाला, स्त्री, (घनस्य मेघस्य ज्वाला दीप्तिः प्रस्फुरणमित्यर्थः ।) मेघदीप्तिः । वज्राग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनतालः, पुं, (घनतायां निविड़तायां अलति पर्य्याप्नोतीति । अल पर्य्याप्तौ + अच् ।) सारङ्ग-पक्षी । इति जटाधरः ॥

घनतोलः, पुं, (घनं मेघं अभिलक्षीकृत्य स्वसुखं तोलयति ऊर्द्ध्वमुखीभवतीत्यर्थः । तुल उन्माने + अच् ।) चातकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनद्रुमः, पुं, (घनः कण्टकाकीर्णत्वान्निविड़ो द्रुमो वृक्षः ।) विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घननाभिः, पुं, (घनस्य मेघस्य नाभिर्गर्भाशयस्थान-मिव । मेघस्य धूमयोनित्वादेव तथात्वम् ।) धूमः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनपत्रः, पुं, (घनानि निविड़ानि पत्राणि यस्य ।) पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनपाषण्डः, पुं, (घनेन मेघेन मेघध्वनिनेत्यर्थः । पाषण्ड इव । मेघध्वनिश्रवणेन उन्मत्ततयास्य तथात्वम् ।) मयूरः । इति शब्दमाला ॥

घनफलः, पुं, (घनानि बहुतरफलत्वात् निविड़ानि फलानि यस्य ।) विकण्टकवृक्षः । इति राज-निर्घण्टः ॥

घनमूलं, क्ली, (घनस्य सजातीयाङ्कत्रयपूरणस्य मूलम् आद्यम् ।) पूरितसजातीयाङ्कत्रयस्या-द्याङ्कः । यथा । नवघनस्य मूलं त्रयं इत्यादि ॥ करणसूत्रं यथा,—

"आद्यं घनस्थानमथाघने द्वे
पुनस्तथान्त्यात् घनतो विशोध्य ।
घनं पृथक्स्थं पदमस्य कृत्वा
त्रिघ्ना तदाद्यं विभजेत् फलन्तु ॥
पंक्त्यां न्यसेत्तत्कृतिमन्त्यनिघ्नीं
त्रिघ्नीं त्यजेत्तत्प्रथमात् फलस्य ।
घनं तदाद्यात् घनमूलमेवं
पंक्तिर्भवेदेवमतः पुनश्च ॥"

इति लीलावती ॥

घनमूलः, पुं, (घनं दृढ़ं मूलमस्य ।) मोरटः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनरसः, पुं, (घनः सान्द्रो रसः ।) सान्द्रनिर्यासः । (घनो रसो यस्य ।) मोरटः । (घनस्य मेघस्य रसः ।) जलम् । कर्पूरम् । पीलुपर्णी । मस्यका-सिद्धरसः । इति मेदिनी । से । ५१ ॥ जले क्लीव-लिङ्गोऽपि । यथा, रत्नकोषे ।

"घनरसममलं नीरं हृतममृतं जीवनं भुवनम् ॥"

घनवल्लिका, स्त्री, (घनस्य मेघस्य वल्लिका लता इव ।) विद्युत् । इति हारावली । ५८ ॥

घनवल्ली, स्त्री, (घना घनरसा वल्ली लता ।) अमृतस्रवा लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (घनस्य मेघस्य वल्लीव इति विग्रहे विद्युत् ॥)

घनवातः, पुं, (घनो निविड़ो वातो वायुर्यत्र ।) नरकभेदः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २ ॥

घनवासः, पुं, (घनस्तीक्ष्णः वासो गन्धो यस्य ।) कुष्माण्डः । इति हारावली । ८७ ॥

घनवाहनः, पुं, (घन इव शुभ्रं वाहनं यस्य । शुभ्र-वृषवाहनत्वादेवास्य तथात्वम् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।२।१११ ॥ (घनो मेघः वाहनं यस्य ।) इन्द्रः । मेघवाहन इत्यमरदर्शनात् ॥

घनश्यामः, त्रि, (घनो मेघस्तद्वत् श्यामः श्याम-वर्णः ।) निविड़कृष्णवर्णः । मेघतुल्यश्यामवर्णः । योगरूढ़िरयं शब्दः श्रीरामकृष्णयोर्बोधकः । इति केचित् तत्र पुं । यथा, महानाटके ।

"अये राम ! घनश्याम ! चुम्बामि मुखपङ्कजम् ।
यदि जीवामि शोकेन पुनर्द्रक्ष्यामि ते मुखम् ॥"

"समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुण्डलम् ।
हेमाम्बरं घनश्यामं श्रीवत्सश्रीनिकेतनम् ॥"

इति श्रीभागवतम् ॥

घनसारः, पुं, (घनः शुक्लमेघस्तद्वत् शुभ्रः सारो यस्य ।) कर्पूरम् । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४० अध्याये ।

"पीनस्तनोरुजघना घनसारदिग्धा-
स्ता रक्तमाल्यवसनाः सह संविशेयुः ॥"

यथाच महागणपतिस्तोत्रे । ६ ।

"दिक्कान्ताघनसारचन्दनरसासाराः श्रयन्तां मनः ॥"

घनो निविड़ः सारो यस्य ।) दक्षिणावर्त्त-पारदः । इति मेदिनी रे । २६० ॥ वृक्षभेदः । (घनस्य मेघस्य सारः ।) जलम् । इति धरणी ॥

घनस्कन्धः, पुं, (घनो दृढ़ः स्कन्धो यस्य ।) कोशाम्र-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनस्वनः, पुं, (घनो मुस्ता तद्वत् सुष्ठु स्वनिति प्राणितीति । अन धुनु प्राणने + अच् ।) तण्डु-लीयशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (घनस्य मेघस्य स्वनः ।) मेघशब्दश्च ॥

घना, स्त्री, (घन + टाप् ।) माषपर्णी । रुद्र-जटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनाकर पु (घनानां मेघानामाकरः) वर्षाकालः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनाघन पु (हन्तीति । हन वधे + पचाद्यच् । तत 'हन्तेर्घत्वञ्च । ७ । १ । १३४ । इत्यस्य वार्त्ति इति दित्व व्याकः चाभ्यासस्य ।) इन्द्रः । घातुकमत्तहस्ती । वर्षुकमेघः । इत्यमरः ।३।३। १०८ ॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३६५ । अभोजानि घनाघनघनच्छिन्नो व्यग्राग्रघटागमात् दूरस्थोपि पयोधरोऽतिशिशिरस्पर्शं दर्शयन् । घम ॥) अन्योन्यघट्टन इति धरणी ॥

घनाघन त्रि निरन्तर । (हन्तीति । हन् + अच् । हन्तेर्घत्वञ्च । इति द्वित्व व्याक चाभ्यासस्य ।) घातुकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा ऋग्वेदे । १० । १०३ । १ ।

'आशुः शिशानो वृषभो न भीमो
घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ॥)

घनाघना स्त्री (घनाघन + टाप् ।) काकमाची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

घनात्यय पु (घनानां मेघानामत्ययो नाशो यस्मात् ।) शरत्कालः । इति हेमचन्द्रः ।२।७२॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये । पैत्तिकानां व्याधीनामुपशमो हेमन्ते श्लैष्मिकाणां निदाघे वातिकानां घनात्यये स्वभावत एव ॥

'हैमन्तिकं दोषचयं वसन्ते
प्रवाहयन् ग्रैष्मिकमभ्रकाले ।
घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक्
प्राप्नोति रोगानृतुजान्न जातु ॥

इति चरके शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

घनामय पु (घनो दृढ आमयो यस्मात् ।) खर्जूरवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनामल पु (घनो निविड अमलश्च ।) वास्तुकशाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनाश्रय पु (घनानां मेघानामाश्रयः ।) आकाशम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ७७ ॥

घनोदधि पु (घनानां लौहमुद्गराणामुदधिः समुद्र इव । लौहमुद्गरप्रचुरतया तथास्य तथात्वम् ।) नरकभेदः । इति हेमचन्द्रः । ५ । २ ॥

घनोपल पु (घनस्य मेघस्य उपलः ।) करका ॥ इति हेमचन्द्रः । २ । ८० ॥ (करकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

घम्ब गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं सक सेट् ।) ओष्ठवर्गशेषोपधः । घम्बति । इति दुर्गादासः ॥

घरट्ट पु (घर घर इति शब्देन अटति भ्राम्यतीति । अट + निपातनात् द्वित्वे साधुः) पेषणी । इति पुराणम् ॥ जाँता इति भाषा । (यथा श्रीकण्ठचरिते । ६ । ६३ ।

एष भ्रमत्तवनवद्धपदप्रकारचित्र
घनप्राप्तनूतनकुसुममाविरभूत्तानाम् ।
मारस्य मन्मथदृशा सहसैव येन
तत्र घरट्टमधघरट्टविलासमासीत् ।)

घरट्ट पु (घर्घ इत्यस्फुटशब्दं अटति गच्छतीति । अट + अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) मत्स्यविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ टाङ्गरा इति भाषा ॥

घर्घर पु (घर्घति अव्यक्त ध्वनिविशेष राततीति । रा + आतोऽनुपसर्गे क । ३ । २ । ३ । इति क ।) प्रमत्तद्वारम् । द्वारम् । उलूक । नदविशेषः । स्वरभेदे त्रि । इति मेदिनी । रे ।१५१॥ ध्वनि । (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ७ । १०३ ।

यद्वेडमरुनिभ मेघघर्घरं श्रुतवान् ध्वनिम् ॥) हास्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २१० ॥ तुषानल । इति भूरिप्रयोगः ॥

घर्घरक पु (घर्घर एव, स्वार्थे कन् ।) घर्घरनदः । यथा राजनिर्घण्टे ।

श्रोणी घर्घरके जलम् रुचिरं मन्दाग्निशोषापहं
पथ्यं वह्निकरं त्वचां बलकृत् क्षीणाङ्गपुष्टिप्रदम् ॥

घर्घरा स्त्री (घर्घ इत्यव्यक्तशब्दं राततीति । रा + क स्त्रियां टाप् ।) क्षुद्रघण्टिका । वीणाभेदः । इति मेदिनी । रे । १५१ ॥ (गङ्गा । यथा काशीखण्डे । २९ । ५० ।

'घुर्घुरा भिन्नरत्नघुघर्घरा घर्घरस्वना ॥)

घर्घरिका स्त्री (घर्घरेव, स्वार्थे कन् । अत इत्वम् ।) क्षुद्रघण्टिका । भर्जितधान्यम् । नदीविशेषः । वादित्रदण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥ वाद्यप्रभेदः । इति विश्वः ॥

घर्घरी स्त्री (घुर ध्वनौ + क्विप् घुर्घुरा ध्वनिविशेषेण गायतीति । गै + ड । निपातनात् मस्य घत्वम् ।) यमकीटः । इति रत्नमाला ॥ घुरघुरिया इति भाषा ॥

घर्ब गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं सक सेट् ।) रेफोपधः । घर्बति । इति दुर्गादासः ॥

घर्म्म, पु (घरति क्षरति अङ्गात्स्वेदः । घृ क्षरणे + मक् ।" उणा । १ । १४८ । इति मनप्रत्यय निपातनात् साधु ।) अम्बुवारि । अङ्गजलम् । घाम इति भाषा ॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । २१२ ।

दयितस्पर्शोन्मीलित
घर्म्मजलक्षलितनरवणलासे ॥)

तत्पर्य्यायः । निदाघ २ स्वेद ३ । इत्यमरः । १।७।३३ ॥ स्विन्न ४ । इति जटाधरः ॥ स्वेदम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य निदानं स्वेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (घरति क्षरति स्वेदः शरीरादनेन इति । घृ + करणे मन् ।) आतपः । ग्रीष्मः । उष्मा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६४ अध्याये ।

'सरांसि सरितो वापि वनानि रुचिराणि च ।
चन्दनानि पराध्यानि स्रजः सकमलोत्पलाः ॥
तालवृन्तानिलाधारास्तथा शीतलगृहाणि च ।
घर्म्मकाले निषेवेत वासांसि सुलघूनि च ॥

घर्म्मदोष पु (घर्म्मस्य स्वेदस्य दोषः विकृतिः ।) स्वेदस्य विकारः । तद्दोषो यथा —

"मन्दोष्णलोष्णीवातपर्ण्णभुक्षगतस्य च ।
तैमोदृर्व्वाणितदहस्य हरेद्दृग्नीषुप्रसारिकाम् ॥
स्नानदोषमेव दृष्ट्वा । घर्म्मदोषश्च नश्यति ॥
इति गारुडे १६४ अध्यायः ॥

घर्म्मविचर्च्चिका स्त्री, (घर्म्मजनिता स्वेदोत्पन्ना विचर्च्चिका । घर्म्मः ग्रीष्मकालस्तज्जनिता विचर्च्चिका वा ।) घर्म्मविचर्च्ची । घर्म्मचर्च्चिका घामाचि इति भाषा ॥ यथा प्रयोगामृते ।

'स्विद्यन्तीनि दुष्यन्ति क्रमशोऽक्लमयेद् वा ।
तत स्वेदं प्रवर्त्तते रोगश्च घर्म्मचर्च्चिका ॥
राजिकाजलितस्योत्था यतो घर्म्मविचर्च्चिका ॥
अस्याश्चिकित्सा स्वेदशब्दे द्रष्टव्या ॥

घर्म्मान्त पुं (घर्म्मस्य निदाघकालस्य अन्तः ।) वर्षाकालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा मेघदूते । १०६ ।

'घर्म्मान्ते मे विगमय कथं वासराणि व्रजेयुः ।
वर्षाकालविरयोऽस्य विशेषो बोध्यः ॥)

घर्म्मान्तकामुकी स्त्री (घर्म्मान्ते वर्षासु कामुकी कामार्त्ता । वर्षाकाले हि अस्याः मैथुनस्पृहा भवतीति प्रसिद्धिः । यद्वा घर्म्मान्ते वर्षाकाले कामयते इति । कम् + उकञ् स्त्रियां ङीप् ।) बलाका । इति राजनिर्घण्टः ॥

घर्षण क्ली (घृष + भावे ल्युट् ।) घषः । घषा इति भाषा ॥ यथाह माधवकरः ।

घर्षणाभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम् ।
उषासावान्वितं तद्धि घृष्टमित्यभिधीयते ॥

घर्षणाल पु (घर्षणं घर्षणाय वा अलति पर्य्याप्नोति । अल + अच् ।) शिलापुत्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोडा इति भाषा ॥

घर्षणी स्त्री (घृष्यते या । घृष + कर्म्मणि ल्युट् । टित्वात् ङीप् च ।) हरिद्रा । इति त्रिकाण्डशेषः । (विवृतिरस्या हरिद्राशब्दे ज्ञातव्या ।)

घष ङ ष क्षरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्म अक सेट्) तालव्यान्तः । ङ घषते । ङ घघषे । अयं केश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

घस ङ ऊ क्षरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्म अक सेट् ।) ङ घसते । ङ घसते । अयं केश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

घस ऌ क्ली भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सक अनिट् ।) ऌ अघसत् । क्ली घस्ता । इति दुर्गादासः ॥

घसि पु (घस भक्षणे + भावे इन् ।) आहारः । इति हेमचन्द्रः ॥ (तथाच वैदिके ।

'घसिना मे मास पृकथा स्तु मे नाभिं कीद ॥)

घस्मर त्रि (घस + स्मरच् कार्यच ।" ३ । २ । १६० । इति कारच ।) अद्मर । भक्षक । इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥ (यथा महाभारते ८ । ४० । ३६ ।

गौर्य्यो वृहत्यो निर्ह्रीका मत्स्यिका कम्बलावृता
घस्मरा नष्टशौचाश्च प्राय इत्यनुशुश्रुम ॥)

घस्र क्ली (घस + रक् ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घस्रः, पुं, (घसति भक्षयति अन्धकारम् । घस् + रक् ।) दिनम् । हिंस्रे त्रि । इति मेदिनी । रे। ३०॥ (यथा, मघदय्याम् । ६ । १८५ ।
"रात्रिवशौ सप्रिगोधायुन्मीलननिमीलने ।
तूष्णीभावमनोराज्ये इव स्थण्डिलयाविमौ ॥")

घा, स्त्री (हन् + ड: । हस्य घत्वम् । टाप् च ।) काञ्ची । घातः । इति मेदिनी । घे । १ ॥

घाटः, पुं, (घटते सङ्गच्छते शिरोऽनेन देहे इत्यर्थः । घट् + करणे घञ् ।) घाटा । इति शब्दरत्नावली ॥ (घाटा अस्यास्तीति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् । घाटाविशिष्टे, त्रि । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

घाटा, स्त्री, (घाटा विद्यतेऽस्मिन् इति घाटः ततः टाप् ।) ग्रीवापश्चाद्भागः । घाड़ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अवटुः २ कृकाटिका ३ । इत्यमरः ॥ शिरःपश्चात्सन्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ घाटः ५ कृकाटी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ घाटिका ७ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
("दोषास्तु दुष्टास्त्रय एवमन्यां संपीड्य घाटां सुरुजां सुतीव्राम् ॥"
इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

घाटिका, स्त्री, (घाटा + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) घाटा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे गङ्गदत्तप्रकरणे । ४ । २५ । "अथ कूपमासाद्यारघट्टघाटिकामार्गेण सर्पस्तेनात्मना स्वालयं नीतः ॥")

घाण्टिकः, पुं, (घण्टया चरतीति । चरतीति ठक् ।) यो बहुभिर्मिलित्वा स्तुतिं पठति सः । यो देवताग्रे घण्टाघातेन शंसति स आवणाख्यः । इति स्वामी । इति सारसुन्दरी ॥ (यदुक्तम् ।
"राज्ञः प्रबोधसमये घण्टाशिल्पास्तु घाण्टिकाः ।")
तत्पर्य्यायः । घाटिकः २ । इति भरतः ॥ चाक्रिकः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ९७ ॥ अन्यच्च ।
"मिलिता बहवो ये तु भवेयुः स्तुतिकारकाः ।
चाक्रिकास्ते निगदिताश्चक्रिका अपि कुत्रचित् ॥
घण्टावादस्तावका ये घाण्टिका घण्टिकाश्च ते ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
धुस्तूरश्च । इति हारावली । १०७ ॥

घातः, पुं, (हन् + करणभावादौ घञ् । "हनस्तोऽचिण्णलोः ।" ७ । ३ । ३२ । इति हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः । "हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ।" ७ । ३ । ५४ । इति कुत्वञ्च ।) काण्डः । प्रहारः । इति मेदिनी । ते । १७ ॥ (यथा, गोः रामायणे । ६ । ६८ । २४ ।
"मुष्टिभिः पार्ष्णिघातैश्च बाहुघातैश्च शोभने ।
घोरैर्जानुप्रहारैश्च नयनाञ्जनपीडनैः ॥")
अङ्कपूरणम् । यथा । "समद्विघातश्च घनः प्रदिष्टः ।" इति लीलावती ॥ (वधः । यथा पञ्चतन्त्रे । १ । ३१२ ।
"हरेः प्रभुमपि प्राप्तं विश्वसमकुतोभयम् ।
यो हन्यात् तस्य पापं स्याच्छतब्राह्मणघातजम् ॥"

लुण्ठनम् । यथा, मनुः । ८ । २७४ ।
"ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने ॥"
"ग्रामघाते ग्रामलुण्ठने तस्करादिभिः ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥ इत्याद्युत्खातः हानिर्वा । यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १६२ ।
"माषानष्टौ तु महिषी शस्यघातस्य कारिणी ॥"
भङ्गः । उच्छेदादिर्वा । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । सञ्जीवककथायाम् । "प्रोवाच भो शेषभागे अयुक्तं मया पापेन कृतं सञ्जीवकं व्यापादयता यस्मात् विश्वासघातादन्यन्नास्ति पापतरम् ॥")

घातकः, त्रि, (हन्तीति । हन् + ण्वुल् । णिति तान्तादेशे कुत्वम् ।) हननकर्त्ता । यथा,—
"गौरीमाधवयोर्भर्त्ता राधिका शिवसन्निधौ ।
इन्दुः कुमुदहन्ता च सूर्य्यः कमलघातकः ॥"
इति विदग्धमुखमण्डनम् ॥
(तथा च मनुः । ५ । ५१ ।
"संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेतिघातकाः ॥")

घातनं, क्ली, (हन् + णिच् + भावे ल्युट् ।) हननम् । वधः । यज्ञार्थपशुवधः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४४ । ४० ।
"पशुवद्घातनं वा मे दहनं वा कटाग्निना ॥")

घातनः, त्रि, (हन्ति मारयतीति । हन् + कर्त्तरि ल्युः स्वार्थे णिच् ।) वधकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (केचित्तु एतस्य प्रामादिकत्वमुक्तम् । "हन्तेर्धुन्नादन्तयोर्घत्वतत्वे ।" ५।४२। इत्युणादिसूत्रेण हन्तेर्धुनिप्रत्यये आद्यन्तयोर्घत्वतत्वे घतनः । इत्युक्तत्वात् । अतः सुधीभिश्चिन्त्यम् ।)

घातिः, पुं, (हन् + इञ् ।) पक्षिबन्धनम् । इत्युणादिकोषः ॥ प्रहरणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

घातिपक्षी, [न्] पुं, (घातिः घातकः पक्षीति कर्म्मधारयः ।) श्येनपक्षी । इति हारावली । ८६ ॥

घातुकः, त्रि, (हन्तीति । हन् + "लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् ।" ३ । २ । १५४ । इति उकञ् ।) हिंस्रः । क्रूरः । इत्यमरः । ३ । १ । ४७ ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । १२ । ४ । ७ ।
"ततः किशोरा म्रियन्ते वत्सांश्च घातुको वृकः ॥")

घात्यं, त्रि, (हन्यतेऽसौ हन्तुमर्हो वा इत्यर्थः । हन् + ण्यत् ।) हननयोग्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २२८ । "ततो मम सुखघात्याः सञ्जाताः ॥") [हेमचन्द्रः ॥

घारः, पुं, (घृ सेचने + घञ् ।) सेचनम् । इति

घार्त्तिकः, पुं, (घृतेन निर्वृत्तः । इति ठञ् ।) घृतपूरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (घृतसंयुक्ते त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । ३५ ॥ "अन्यस्य घार्त्तिकभोजनं दत्तम् ॥")

घासः, पुं, (घस्यतेऽसौ पशुभिरित्यर्थः । घस् + कर्म्मणि घञ् ।) गवादनीयतृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । यवसम् २ । इत्यमरः । २।५।१६७॥ यवसः ३ जवसः ४ । इति भरतः ॥ यवासम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४। ५३।

घासिः, पुं, (घसति भक्षयति हव्यमिति । घस + "वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ् ।" उणां ४ । १३० इति इञ् ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । १४ । [देवेष्वस्तु ॥")
"यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्व्वा ता ते अपि

घिण, ई ङ ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ई, घिण्णते । ङ, घिण्णते । जेघिण्यते । इति दुर्गादासः ॥

घु, ङ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-अनिट् ।) ङ, घवते । इति दुर्गादासः ॥

घुः, पुं, (घुङ् ध्वनौ + भावे बाहुलकात् डुः ।) ध्वनिः । इति जटाधरः ॥

घुट, ङ ऌ परिवर्त्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) परिवर्त्तो गतवतः प्रत्यागमनं विनिमयो वा । ङ, घोटते नदी । ऌ, अघुटत् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, कविरहस्ये १४६ ।
"यस्य याघोटते दण्डो नाक्रतार्थः कुतश्चन ॥")

घुट, शि प्रतिहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) शि, घुटति अघुटीत् शत्रुं शूरः । जुघोट । इति दुर्गादासः ॥

घुटः, पुं, (घुट् प्रतिहतौ + संज्ञायां अच् ।) चरणग्रन्थिः । इति हेमचन्द्रः ॥ [कोषः ॥

घुटिः, स्त्री, (घुट + इन् ।) गुल्फः । इति द्विरूप-

घुटिकः, पुं, (घुट् + ठन् ।) गुल्फः । इति हेमचन्द्रः ॥ [मरः । २ । ६ । ७२ ॥

घुटिका, स्त्री, (घुटिक + टाप् ।) गुल्फः । इत्य-

घुटी, स्त्री, (घुट् + इन् । "कृदिकारादक्तिनः ।" इति ङीष् ।) गुल्फः । इति द्विरूपकोषः ॥

घुड, शि व्याघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) शि, घुडति अघुडीत् । इति दुर्गादासः ॥

घुण, ङ भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, घोणते । इति दुर्गादासः ॥

घुण, इ ङ ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) इ, घुण्णते । ङ, घुणते जोघुण्यते । इति दुर्गादासः ॥

घुण, श भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।)श,घुणति घोणिता । इति दुर्गादासः ॥

घुणः, पुं,(घुणति काष्ठं भक्षयन् काष्ठाभ्यन्तरे भ्राम्यतीति । घुण भ्रमणे + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) काष्ठकृमिः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ८ अध्याये । "घुणोपहतकाष्ठवेणुनलनालीशुष्कालाबुमुखैर्व्विस्यस्य ॥") तत्पर्य्यायः । काष्ठवेधकः २ । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ काष्ठलेखकः ३ । इति भूरिप्रयोगः ॥

घुणवल्लभा, स्त्री, (घुणः वल्लभो यस्याः । घुणस्य वल्लभा वा ।) अतिविषा । इति भावप्रकाशः ॥ (अवधारोऽस्या यत्र तद्यथा,—
"कुटजत्वक्फलं तार्क्ष्यं माद्रिकं घुणवल्लभाम् ।
पिबेत्तण्डुलतोयेन———————"
इति वाभटे चिकित्सास्थानेऽष्टमोऽध्याये ॥)

घुण्ट, पु (घुण्यते परिभ्रम्यतेऽनेन। घुट+घञर्थे क निपातनात् मुम् च।) गुल्फः। इति शब्दमाला॥ [हेमचन्द्रः॥

घुण्टक पु (घुण्ट+स्वार्थे कन्।) गुल्फः। इति

घुण्टिका स्त्री, (घुण्ट इव कायतीति। कै+क।) वनमधुकरीषम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ विलघुँटे इति भाषा॥ [शब्दादिकोषः॥

घुण्ड पु, (घोणते भ्राम्यतीति।) भ्रमरः। इत्यु

घुर श ध्वनौ। भीमार्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां परं अक सेट्।) भीमा भयानकरसः तस्य अर्थो निमित्तं हेतुरिति यावत् भीमार्थे। श, घुरति याम्यो मनुष्याणां भयहेतुर्भवतीत्यर्थः। घुर भीमार्थशब्दयोरिति प्राञ्चः। अत्र इति शब्दविशेषणमिति रमानाथः। घुरत्यार्त्तं च कुरुते इति। शब्दानुकृतौ भट्टमल्लः। घोरिता। इति दुर्गादासः॥

घुर्घुर पु (घुरति मनुष्याणां भयहेतुर्भवतीति। घुर+क्विप्। ततः घुरो भयानकात् जन्तोरपि घुरः भयानकः। एतद्ग्रहणेन प्रायशो स्वतः सम्भवादेव तथात्वम्।) कीटविशेषः। घुर घुरिया इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। यमकीटः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ घर्घरा ३। इति रत्नमाला॥ (शूकरशब्दः। इति चिन्तामणिः॥)

घुर्घुरी, स्त्री, (घुर्घुरः शूकरशब्दवदव्यक्तशब्दः सोऽस्त्यस्या अस्तीति। घुर्घुर+'अर्श आदिभ्योऽच्।" ५।२।१२७। इत्यच्। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) जलजन्तुविशेषः। तत्पर्य्यायः। स्वतकिरा २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

घुलञ्च, पु, गवेधुका। इति रत्नमाला॥ गड गड इति भाषा॥

घुलघुलारव पु (घुल घुल इत्यव्यक्तमारौतीति। आ+रु+अच्।) पारावतभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

घुष, इ ङ धृषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्म सक सेट्।) धृषः कान्तिकरणं। इ घुष्यते। ङ, घुषते चन्दनं गात्रम्। इति दुर्गादासः॥

घुष इर वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सक सेट्।) इर, अघुषत् अघोषीत्। इति दुर्गादासः॥

घुष कि इर शुतौ। स्तुतौ इति यावत्। विशब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां परं सक सेट्।) विशब्द इह कथनं आविष्करणं नाना शब्दकरणं वा आङ्पूर्व्वकः सततक्रन्दने। इति तट्टीका॥ कि घोषयति घोषति गुणमर्थमभियुक्तः। नानाशब्दं वाद्यं घोषयति द्वारि यस्य कश्चिदुपद्रुतः इति हलायुधः। इर अघुषत् अघोषीत्। घुष किरनुवर्त्तते। कि आघोषयति आघोषति शोकार्त्तः सततं क्रन्दतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

घुषित, त्रि (घुष्यते स्म इति। घुष विशब्दे+क्त। "घुषिरविशब्दने।" ७।२।२३। इति कथनात् अत्र इट्।) शब्दितम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

घुष्ट, त्रि (घुष्यते स्म इति। घुष+'क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेति' मुग्धबोधसूत्रात् निपातनात् साधुः।) शब्दितम्। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा, हरिवंशे। २०।८६।

हंससारसघुष्टेषु कारण्डवरुतेषु च॥"

शब्दितान्यस्य तु 'घुषिरविशब्दने।' ७।२।२३। इति नेट्। "घुष्टा रज्जुः"। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

घुसृण, क्ली (घुष्यते कान्यते इति भावः। घुष+बाहुलकात् ऋणक्। पृषोदरादित्वात् साधुः। यद्वा घुष्यते कान्तिविशिष्टं क्रियते शरीरमनेन। घुषि घृषौ+ऋणक्।) कुङ्कुमम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा काशीखण्डे। ७८।५०।

'घुसृणपिञ्जरघुसृणधरा घटस्तनी॥'

यथा च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।

"चन्दनं घुसृणैरेतत् स्वगन्धाभिसमायुतम्।
न चौष्णं न च वा शीतं यथाकाले तदिष्यते॥'
इति घुसृणकुङ्कुमम्॥)

घूक पु (घू इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति। घू+कै+क।) उलूकः। इति हेमचन्द्रः। ४।३८॥

घूकारि पु (घूकस्य पेचकस्य अरिः शत्रुः।) काकः। इति हेमचन्द्रः। ४।३८८॥

घूकावास, पु (घूकानां पेचकानां आवासो वासस्थानम्।) शाखोटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

घूर, य ङ इ हिंसावयोहान्योः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां आत्म सक अक च सेट्।) दीर्घी। य ङ घूर्यते। इ घूर्णः। वयोहानिर्गतवयस्कत्वं भावः। इति दुर्गादासः॥

घूर्ण, ङ श भ्रमणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां उभ अक सेट्।) ङ घूर्णते घूर्णति। श घूर्णन्ती घूर्णती। इति दुर्गादासः॥ (यथा गोरामायणे। ४।१५।२५।

'स तु वाली इत्यात्मसालताडनविह्वलः।
गुरुभारसमाक्रान्तश्चचाल च जुघूर्ण च॥")

घूर्ण पु (घूर्णति स्वोत्पत्तिभूमौ घृणाकारेण सम्भवतीति। घूर्ण+अच्। घृणाकारेण जायमानत्वात् तथात्वम्।) शोभसुन्दरकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ शोभा इति भाषा॥ (घूर्ण+भावे अच्।) भ्रमणम्॥ (विघूर्णिते त्रि। यथा भागवते। ७।८।२।

'आह चेदं रुषा घूर्णः सन्दष्टदशनच्छदः॥')

घूर्णन क्ली, (घूर्ण+भावे ल्युट्।) भ्रमणम्। तत्पर्य्यायः। चक्रावर्त्तः २ भ्रमः ३ भ्रान्तिः ४ भ्रमिः ५ घूर्णिः ६। इति हेमचन्द्रः। ६।१५५॥ (यथा, गीतगोविन्दे। ८।११।

'अन्तर्मोहनमौलिघूर्णनचलन्मन्दारविस्रंसन स्तम्भाकर्षणदृष्टिहर्षणमहामन्त्रः कुरङ्गीदृशाम्॥")

घूर्णायमान, त्रि, (घूर्णं इवाचरतीति। घूर्ण+क्यङ्। ततो घूर्णायते इति। घूर्णाय+शानच्।) भ्राम्यमाणः। यथा, कलापधातुव्याख्यासारे।

"इन्द्राद्यैरभिलाषमाधवपरे मत्तयमाश सह पीताम्भतपसात्मनाम्भनया घूर्णायमानेक्षणम्।"

घूर्णि, स्त्री (घूर्ण+'सर्व्वधातुभ्य इन्।' उणा। ४।११७। इति भावे इन्।) घूर्णनम्। इति हेमचन्द्रः। ६।१५५॥

घूर्णित त्रि, (घूर्णते स्म इति। घूर्ण+क्त।) भ्रमितः। तत्पर्य्यायः। प्रचलायितः २। इत्यमरः। ३।१।३२॥ (यथा कथासरित्सागरे। ७४।१।

मदघूर्णितनेत्रोऽथ भिन्दरेणुः वयन् महीम्।
हेरम्बः पातु वो विघ्नान् स्वतेजोभिर्ज्वलन्निव॥)

घूर्णमान त्रि (घूर्णत इति। घूर+णिच्+कर्म्मणि शानच्।) भ्राम्यमाणः। यथा महानाटके।

'भो दृप्ता पम्पाया वकुलकुसुमयुता वायुना घूर्णमाना।'

क्वचिदर्थे तु घूर्णमाण इत्येव स्यात्। यथा हरिवंशे ४८।३६।

'भ्रमन्तं घूर्णमानश्च स्तुतिं दत्वा प्रचक्रिरे॥")

घृ सेके। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सक अनिट्।) घरति तद मेघः। इति दुर्गादासः॥

घृ, क सेके। क्षरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां परं सक अनिट्।) क घारयति। इति दुर्गादासः॥

घृ, र लि भासि। सेके। इति कविकल्पद्रुमः॥ (ह्वां परं अक अनिट्।) र जिघर्ति। लि जघर्ति घृतं दीप्यते क्षरति सेचयं वा। इति दुर्गादासः॥

घृण र ङ ग्रहणे। कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्म सक सेट्।) र, घृणते। ङ घृणते जरो घृणाते। इति दुर्गादासः॥

घृण इ न उ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तनां उभ अक सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) इ न, घृणोति घर्णोति। घृणुते घर्णुते। उ, घर्णित्वा घृत्वा। इति दुर्गादासः॥

घृणा, स्त्री (घ्रियते सिच्यते हृदयमनया। घृ सेके+बाहुलकात् नक् स्त्रियां टाप्। दयायुक्तं हि हृदयं सिक्तमिवार्द्रं भवतीति तथात्वम्।) करुणा। (यथा किरातार्ज्जुनीये। १५।१३।

'मन्दमस्यन्निषुलतां घृणया मुनिरेष वः।
प्रणुदत्यागतावज्ञं जघनेषु पशूनिव॥' **

घ्रियते आच्छाद्यते गुणान्तिकमनयेति।) जुगुप्सा। तत्पर्य्यायः। ऋतीया २ अर्त्तीया ३ कृतीया ४। इत्यमरः। ३।२।३२। रीण्या ५ हृणिया ६ हिणीया ७ घृणीया ८। इति तट्टीका॥ (यथा रघु। ११।१७।

"तां विलोक्य वनितावधे घृणां
पत्त्रिणा सह मुमोच राघवः॥")

घृणावास पु (घृणाया आवासः।) कुष्माण्डः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ घृणायुक्ते त्रि॥

घृणि:, पुं, (जघर्त्ति दीप्यते इति । घृ+"घृणि-पृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि ।" उणां । ४ । ५२ । इति निप्रत्ययेन निपातनात् साधु: ।) किरण: । इत्यमर: । १ । ३ । ३३ ॥ सूर्य्य: । (घरति सिञ्चतीति । घृ सेके+नि: गुणाभावश्च ।) जलम् । इति मेदिनी ॥ (जघर्त्ति दीप्यते इति व्युत्पत्त्या दीप्तिशालिनि, त्रि । यथा, भागवते । ७ । २ । ७ । "तस्य त्यक्तस्वभावस्य घृणेर्मायावनौकस: ॥")

घृत:, पुं क्ली, (जघर्त्ति क्षरतीति । घृ+"अञ्जिघृसिभ्य: क्त: ।" उणां । ३ । ८९ । इति क्त: ।) पक्वनवनीतम् । घि इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय: । आज्यम् २ हवि: ३ सर्पि: ४ इत्यमर: । २ । ९ । ५२ ॥ पवित्रम् ५ नवनीतकम् ६ अमृतम् ७ अभिघार: ८ होम्यम् ९ आयु: १० तैजसम् ११ । इति राजनिर्घण्ट: ॥ आजम् १२ । यथा,—

"घृतोऽस्त्री चाजमाज्यञ्च सर्पि: स्यादमृतं हवि: ।"

इति जटाधर: ॥

तस्य गुणा: । बुद्ध्यग्निशुक्रौजोमेद:स्मृतिकफकारित्वम् । वातपित्तविषोन्मादरोगशोषालक्ष्मीज्वरनाशित्वम् । मांसादष्टगुणगुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभ: ॥ रसायनत्वम् । स्वादुत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । शीतवीर्य्यत्वम् । पापनाशित्वम् । अल्पाभिष्यन्दित्वम् । कान्तितेजोलावण्यस्वरायुर्हितबलकारित्वम् । पवित्रत्वम् । गुरुत्वम् । उदावर्त्तशूलानाहव्रणक्षयवीसर्परक्तनाशित्वम् । स्निग्धत्वम् । रूक्षत्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥ * ॥ अथ गव्यघृतस्य गुणा: । विशेषेण चक्षुर्हितत्वम् । शीतत्वम् । वातपित्तकफालक्ष्मीपापरक्षोनाशित्वम् । शुक्राग्निस्वादुपाकमेधालावण्यकान्त्योजस्तेजोवृद्धिवय:स्थितिनलायुर्हितकारित्वम् । गुरुत्वम् । पवित्रत्वम् । सुमङ्गल्यत्वम् । रसायनत्वम् । सुगन्धित्वम् । रोचनत्वम् । चारुत्वम् । सर्व्वाज्येषु गुणाधिकत्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥ बुद्धिस्मृतिपुष्टिवपु:स्थैर्य्यकारित्वम् । श्रमोपशमनत्वम् । हृद्यतमत्वम् । बहुगुणत्वञ्च ॥ * ॥ माहिषघृतगुणा: । उत्तमत्वम् । धृतिसौख्यकान्तिबलवर्णचक्षुर्हितकारित्वम् । वातश्लेष्मदुर्नामग्रहणीविकारनाशित्वम् । मन्दानलोद्दीपनत्वम् । नवनयत: परसहृत्वम् । मनोहारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ स्वादुत्वम् । पित्तरक्तनाशित्वम् । शीतत्वम् । श्लेष्मशुक्रवृद्धिकारित्वम् । गुरुत्वम् । स्वादुपाकित्वञ्च ॥ * ॥ छागीघृतगुणा: । अग्निचक्षुर्हितबलकारित्वम् । कासश्वासक्षयेषु हितत्वम् । कटुपाकित्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥ कफनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ * ॥ मेषीघृतगुणा: । पित्तमेदस्कारित्वम् । योनिदोषे शोषे कफे अनिले च शस्तत्वम् । रूक्षत्वम् । दुर्नामोन्मादनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ: ॥ पाके लघुत्वम् । पित्तकोपाकारित्वम् । शोषे कम्पे च हितत्वञ्च ॥ * ॥ भेडकघृतगुणा: । अतिगौरवात् रहःनारदेहिवर्द्धनत्वम् । बुद्धिपाटवहरत्वम् । बलकारित्वम् । नृणां वपुषो विस्रगन्धकारित्वञ्च ॥ * ॥ हस्तिनीघृतगुणा: । कफपित्तविषक्रिमिनाशित्वम् । कषायत्वम् । लघुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । तिक्तत्वम् । वह्निकरत्वञ्च ॥ * ॥ अश्वाघृतगुणा: । कटुत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । इषदग्निदीपनत्वम् । वाल्यप्रदत्वम् । मूर्च्छाहारित्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ * ॥ गर्द्दभीघृतगुणा: । अग्निबलकारित्वम् । मूत्रदोषकफनाशित्वम् । पाके लघुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णवीर्य्यत्वञ्च ॥ * ॥ उष्ट्रीघृतगुणा: । मधुरत्वम् । विपाके कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कुष्ठक्रिमिविषवातकफगुल्मोदरनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ शोषनाशित्वम् । इति राजवल्लभ: ॥ * ॥ नारीघृतगुणा: । चक्षुर्हितरुचिकारित्वम् । पथ्यत्वम् । मन्दाग्निदीपनत्वम् । पाके लघुत्वम् । सर्व्वामयविषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ प्रमेहनाशित्वम् । इति राजवल्लभ: ॥ * ॥ दुग्धभवघृतगुणा: । ग्राहित्वम् । शीतलत्वम् । नेत्ररोगकारित्वम् । पित्तदाहास्रमदमूर्च्छाभ्रमानिलनाशित्वञ्च ॥ * ॥ ह्यस्तनदधिजघृतं तदेव हैयङ्गवीनम् । तस्य गुणा: । चक्षुर्हितत्वम् । दीपनत्वम् । रुचिबलकारित्वम् । बृंहणत्वम् । वृष्यत्वम् । विशेषाज्ज्वरनाशित्वञ्च ॥ * ॥ वर्षादूर्द्ध्वं पुराणस्य तस्य गुणा: । त्रिदोषमूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादापस्मारतिमिरनाशित्वम् । इति भावप्रकाश: ॥ मदशिर:कर्णादिजरोगभ्रान्तिनाशित्वम् । व्रणस्य शोधनत्वम् । रोपणत्वञ्च । आयुर्वृद्धिशरीरदृढ़तासौकुमार्य्यकान्तिस्मृतिबलकारित्वम् । बाल्ये तरुणे वार्द्धके चातिबल्यत्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ प्रतिश्यायामकासजीर्णज्वरसर्व्वरोगनाशित्वम् । श्रेष्ठत्वम् । धातुसाम्यकारित्वञ्च ॥ * ॥ तस्य लक्षणम् ।

"उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितम् घृतम् ।
लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमत: परम् ।
यथा यथा भवेज्जीर्णं गुणवत् स्यात्तथा तथा ॥"

कांस्यपात्रे दशदिनस्थितं घृतं त्याज्यम् । इति राजवल्लभ: ॥ औषधघटितपक्वघृतस्य पूर्णवीर्य्यं षण्मासपर्य्यन्तं तिष्ठति । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

("शस्तं धीस्मृतिमेधाग्नि-बलायु:शुक्रचक्षुषाम् ।
बालवृद्धप्रजाकान्ति-सौकुमार्य्यस्वरार्थिनाम् ॥
क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनाम् ।
वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ॥
स्नेहानामुत्तमं शीतं वयस: स्थापनं परम् ।
सहस्रवीर्य्यं विधिभिर्घृतं कर्म्मसहस्रकृत् ॥"

इति पूर्व्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

"विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तकफापहम् ।
चक्षुष्यं बलकृन्मेध्यं गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम् ॥"

इति गव्यघृतम् ॥

"आजं सन्दीपनीयञ्च चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ।
कासे श्वासे क्षयेऽर्श:सु लघुपाके कफापहम् ॥"

इत्याजघृतम् ॥

"वातपित्तसमं सर्व्वं सुशीतं माहिषं घृतम्
मधुरं गुरु विष्टम्भि भवत्यल्पगुणात्मकम् ॥'

इति माहिषघृतम् ॥

"औष्ट्रं कटु घृतं पाके शोषक्रिमिविषापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥"

इत्युष्ट्रीघृतम् ॥

"पाके लघ्वाविकं सर्पि: सर्व्वरोगविषापहम् ।
वृद्धिं करोति चास्थ्नाञ्च वाश्मरीशर्करापहम् ॥"

इत्याविकं घृतम् ॥

"वृद्धिं करोति देहाग्नेर्लघु पाके विषापहम् ।
चक्षुष्यं दीपनञ्चाग्नेर्वातदोषनिवारणम् ।
वृद्धिं करोति चास्थीनां तत्प्रोक्तञ्च विषापहम् ॥"

इत्यश्वीघृतम् ॥

"कफेऽनिले योनिदोषे शोषे पित्तेषु तद्धितम् ।
सात्म्यं क्षीणाञ्च चक्षुष्यं सर्पि: स्यादमृतोपमम् ॥"

इति नारीघृतगुणा: ॥

"तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहहृत् पयसो घृतम् ॥"

इति क्षीरोद्भवघृतम् ॥

"दोषापहं वह्निसमुत्थयाश्च
मूर्च्छाहिक्कोन्मादकर्णाक्षिमूर्द्धे ।
शोफार्शसोर्योनिदोषे व्रणेषु
शस्तं सर्पिर्जीर्णमेव नृणां स्यात् ॥
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षोषितं घृतम् ।
यथा यथा जरां याति गुणवत् स्यात्तु तत्तथा ॥"

इति जीर्णघृतगुणा: ॥

इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

"स्मृतिबुद्ध्यग्निशुक्रौज:कफमेदोविवर्द्धनम् ।
वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ॥
सर्व्वस्नेहोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयो: ।
सहस्रवीर्य्यं विधिभिर्घृतं कर्म्मसहस्रकृत् ॥
मदापस्मारमूर्च्छायशोफोन्मादगरज्वरान् ।
योनिकर्णशिर:शूलं घृतं जीर्णमपोहति ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥

"विशेषत: पुराणञ्च घृतं तत् पाययेद्भिषक् ।
त्रिदोषघ्नं पवित्रत्वात् विशेषादग्रहमोक्षणम् ॥
गुणकर्म्माधिकं स्यानादास्वादात् कटुतिक्तकम् ।
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम् ॥
लाक्षारसनिभं शीतं तद्धि सर्व्वग्रहापहम् ।
मेध्यं विरेचनेष्वग्र्यं प्रपुराणमत: परम् ॥
नासाध्यं नाम तस्यास्ति यत् स्याद्वर्षशतस्थितम् ।
दृष्टं स्पृष्टमथाघ्रातं तद्धि सर्व्वग्रहापहम् ।
अपस्मारग्रहोन्मादवतां शस्तं विशेषत: ॥"

इति चरके चिकित्सास्थाने चतुर्द्दशेऽध्याये ॥

"घृतन्तु सौम्यं शीतवीर्य्यं मृदुमधुरमल्पाभिष्यन्दि स्नेहनमुदावर्त्तोन्मादापस्मारशूलज्वरानाहवातपित्तप्रशमनमग्निदीपनं . स्मृतिमतिमेधाकान्तिस्वरलावण्यसौकुमार्य्यौजस्तेजोबलकरं आयुष्यं वृष्यं मेध्यं वय:स्थापनं गुरु चक्षुष्यं श्लेष्माभिवर्द्धनं पापालक्ष्मीप्रशमनं विषहरं रक्षोघ्नञ्च ॥
विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम् ।
चक्षुष्यमग्र्यं बल्यञ्च गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम् ॥
आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ।

कासे श्वासे क्षये चापि पथ्यं पाके च तल्लघु ॥
मधुरं रक्तपित्तघ्नं गुरुपाके कफावहम् ।
वातपित्तप्रशमनं सुशीतं माहिषं घृतम् ॥
चौष्ट्रं कटुरसं पाके शोफक्रिमिविषापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥
पाके लघ्वाविकं सर्पिर्न च पित्तप्रकोपणम् ।
कफेऽनिले योनिदोषे शोषे कम्पे च तद्धितम् ॥
पाके लघ्वश्ववीर्य्यञ्च कषायं कफनाशनम् ।
दीपनं बद्धमूत्रञ्च विद्यादैकशफं घृतम् ॥
चक्षुष्यमग्र्यं स्त्रीणान्तु सर्पिः स्यादमृतोपमम् ।
वृद्धिं करोति देहाग्न्योर्लघुपाकं विषापहम् ॥
कषायं बहुविण्मूत्रं तिक्तमग्निकरं लघु ।
हन्ति कारेणवं सर्पिः कफकुष्ठविषक्रिमीन् ॥”

क्षीरघृतं पुनः संग्राहि रक्तपित्तभ्रममूर्च्छाप्रशमनं नेत्ररोगहितञ्च । सर्पिर्मण्डस्तु मधुरः सरो योनिश्रोत्राक्षिशिरसां शूलघ्नो बस्तिनस्याक्षिप्रपूरणेषूपदिश्यते । सर्पिः पुराणं सरं कटुविपाकं त्रिदोषापहं मूर्च्छामेदोन्मादोदरज्वरगरशोषापस्मारयोनिश्रोत्राक्षिशिरःशूलघ्नं दीपनं बस्तिनस्याक्षिपूरणेषूपदिश्यते । भवन्ति चात्र ।

“पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत् ।
मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥
एकादशशतञ्चैव वत्सरानुषितं घृतम् ।
रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात् परतस्तु महाघृतम् ॥
पेयं महाघृतं भूतैः कफघ्नं पवनाधिकैः ।
बल्यं पवित्रं मेध्यञ्च विशेषात्तिमिरापहम् ॥
सर्व्वभूतहरञ्चैव घृतमेतत् प्रशस्यते ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥ * ॥
क्ली सलिलम् । इति मेदिनी । ते । १७ ॥)

घृतः, त्रि, (अघर्त्ति दीप्यते घरति सिञ्चतीति वा । घृ + ‘अञ्जिघृसिभ्यः क्तः ।’ उणां । ३ । ८९ । क्त ।) दीप्तः । सेचकः । इति शब्दरत्नावली ॥

घृतकरञ्जः, पुं, (घृतमिव करञ्जः । घृतवद्रसवान् स्यास्य तथात्वम् ।) करञ्जभेदः । घिया करञ्जा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्रकीर्य्यः २ घृतपर्णकः ३ स्निग्धपत्रः ४ तपस्वी ५ विषारिः ६ विरोचनः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातप्रमेहत्वगदार्शोविषव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

घृतकुमारिका, स्त्री, (घृतेन घृतमिवरसेन कुमारिका सुन्दरी बालिकेव वा । यद्वा पाल्यस्यास्तथात्वम् ।) घृतकुमारी । इति भावप्रकाशः ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
‘कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका ॥’
गुणाश्च यथा —
‘कुमारी भेदिनी शीता तिक्ता नेत्र्या रसायनी ।
मधुरा बृंहणी बल्या वृष्या वातविषप्रणुत् ॥
गुल्मप्लीहयकृद्वृद्धिकफज्वरहरी हरेत् ।
ग्रन्थ्यग्निदग्धविस्फोटपित्तरक्तत्वगामयान् ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

घृतकुमारी, स्त्री, (घृतेन घृतवद्रसेन कुमारी सुन्दरी । यद्वा कुमारी कन्येव । गृहे पालिततया तथात्वम् ।) स्वनामख्यातगुल्मः । घिकुमारी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुमारी २ तरणिः ३ सहा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ कन्यका ५ दीर्घपत्रिका ६ स्थलेरुहा ७ मृदुः ८ कन्या ९ बहुपत्रा १० अमरा ११ अजरा १२ कण्टकप्रावृता १३ वीरा १४ भृङ्गेष्टा १५ विपुलास्रवा १६ ब्रह्मघ्नी १७ तरुणी १८ रामा १९ कपिला २० अम्बुधिस्रवा २१ सुकण्टका २२ स्थूलदला २३ गृहकन्या २४ । अस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । मदगन्धित्वम् । कफपित्तकासविषश्वासकुष्ठनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ भेदकत्वम् । नेत्रहितत्वम् । मधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । शुक्रबलकारित्वम् । वातगुल्मप्लीहयकृद्वृद्धिज्वरग्रन्थ्यग्निदग्धविस्फोटपित्तरक्तत्वग्रोगनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (कुमारीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

घृततैलादिकल्पः, पुं, (घृततैलादीनां रोगविनाशकपक्वघृततैलादीनां कल्पो विधिः ।) रोगनाशकनानौषधिपक्वघृततैलादिवर्गः । यथा ।

धन्वन्तरिरुवाच ।

“घृततैलादि वक्ष्यामि शृणु सुश्रुत ! रोगनुत् ।
शङ्खपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्च्चला ॥
अभया गुडूची चैव अटरूषकवाकुची ।
एतैरक्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कण्टकार्य्या रसप्रस्थक्षीरप्रस्थसमन्वितम् ।
एतद्ब्राह्मीघृतं नाम स्मृतिमेधाकरं परम् ॥ १ ॥
त्रिफलाचित्रकबलानिर्गुण्डीनिम्बवासकाः ।
पुनर्नवा गुडूची च बृहती च शतावरी ॥
एतैर्घृतं यथालाभं सर्व्वरोगविमर्द्दनम् ॥ २ ॥
बलाशतकषाये तु तैलस्याढकं पचेत् ॥
कल्कैर्मधुकमञ्जिष्ठाचन्दनोत्पलपद्मकैः ।
सूक्ष्मैलापिप्पलीकुष्ठत्वगेलागुरुकुङ्कुमैः ॥
गन्धाश्मजीवनीयैश्च क्षीराढकसमाश्रितम् ।
एतत्कृद्भिषजा पक्वं स्थापयेद्राजते शुभे ॥
सर्व्ववातविकारांस्तु सर्व्वधात्वन्तराश्रयान् ।
तैलमेतत् प्रशमयेद्बलाख्यं राजवल्लभम् ॥ ३ ॥
शतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थं तथैव च ।
शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं बला ॥
चन्दनं तगरं कुष्ठं मालती चांशुमती तथा ।
एतैः कर्षसमैः कल्कैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कुब्जवामनपङ्गूनां बधिरव्यङ्गकुष्ठिनाम् ।
वायुना भग्नगात्राणां ये च क्षीणाश्च मैथुने ॥
जराजर्ज्जरगात्राणामाध्मानस्वरशङ्किनाम् ।
त्वग्गताश्चापि ये वाताः शिरास्नायुगताश्च ये ॥
सर्व्वांस्तान् नाशयत्याशु तैलञ्चैव स्याद्धृताङ्ककम् ।
नारायणमिदं तैलं विष्णुनोक्तं रुगर्द्दनम् ॥ ४ ॥
पृथक् तैलं घृतं कुर्य्यात् समस्तैरौषधैः पृथक् ।
शतावर्य्या गुडूच्या वा चित्रके रोचनायुतम् ॥
निर्गुण्ड्या वा प्रसारण्याः कण्टकार्य्या रसादिभिः ॥
वृश्चा वानलया वापि दासकेन फलत्रिकैः ।
ब्राह्म्या चैरण्डकेनापि भृङ्गराजेन मुण्डिना ॥
भल्लातकैः दशमूलेन खदिरेण वन्यादिभिः ।
वटिका मोदको वापि चूर्णं स्यात् सर्व्वरोगनुत् ॥
घृतेन मधुना वापि युक्तं खण्डगुडाम्भिभिः ।
लवणैः कटुकैर्युक्तं यथालाभञ्च रोगनुत् ॥ ५ ॥
चित्रकारुष्करत्रिवृतामलशृङ्गवेरमारकम् ।
सुधाञ्च लाङ्गलिकासप्तपर्णसुवर्च्चिकाम् ॥
ज्योतिष्मतीञ्च संभृत्य तैलं धीरो विपाचयेत् ।
एतत् स्यन्दनतैलं भग्नं दद्याद्भगन्दरे ॥
शोधनं रोपणञ्चैव सर्व्ववर्णकरं परम् ।
चित्रकाद्यं महातैलं सर्व्वरोगप्रभञ्जनम् ॥ ६ ॥
अजमोदा ससिन्दूरा हरितालं निशाद्वयम् ।
क्षारद्वयं फेनयुतमार्द्रकं सरलोद्भवम् ॥
इन्द्रवारुण्यपामार्गकदलैः कन्दलैः समैः ।
एभिः सर्षपजं तैलमजमूत्रेण योजितम् ॥
वह्निना पचेदेतदर्कक्षीरेण संयुतम् ।
अजमोदादिकं तैलं गण्डमालां व्यपोहति ॥
विदग्धस्तु पचेत् पक्वं पक्वञ्चैव विशोधयेत् ।
रोपणं मृदुभावञ्च तैलेनानेन कारयेत् ।
अजमोदादिकं तैलं महावीर्य्यञ्च रोगनुत् ॥” ७ ॥
इत्यादिमहापुराणे गारुडे १७८ अध्याये ॥

घृतदीधितिः, पुं, (घृतेन प्रदीप्ता दीधितिः किरणं यस्य । घृताहुत्या अग्निवर्द्धनादस्य तथात्वम् ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतपर्णकः, पुं, (घृतयुक्तमिव पर्णं पत्रं यस्य । कप् ।) घृतकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घृतपूरः, पुं, (घृतेन पूर्य्यते इति । पुरी द य पूर्त्तौ + कर्म्मणि अप् । प्रचुरघृतसाध्यत्वादस्य तथात्वम् ।) पिष्टकविशेषः । यथाह राजवल्लभः ।
‘मर्द्दिता समिता क्षीरनारिकेलघृतादिभिः ।
अवगाह्य घृते पक्वा घृतपूरोऽयमुच्यते ॥
घृतपूरो गुरुर्वृष्यः कफकृद्रक्तमांसदः ।
रक्तपित्तहरो हृद्यः स्वादुः पित्तहरोऽपि च ॥’
तत्पर्य्यायः । पिष्टपूरः २ घृतवरः ३ घार्त्तिकः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६३ ॥ (अस्य पाकप्रकारादि यदुक्तं चिन्तामणौ ।
‘क्षीरेण मर्द्दितं चूर्णं गोधूमानां सुगालितम् ।
त्रिस्तार्द्धं सर्पिषा पाच्य कटाहेऽथ सितान्वितम् ॥
घृतपूरोऽयमुद्दिष्टः कर्पूरमरिचान्वितः ॥’
नारिकेलजो यथा —
‘समिता मर्द्दिता क्षीरे नारिकेलसितार्द्रकैः ।
अवगाह्य घृते पाच्या घृतपूरोऽपरः स्मृतः ॥’
दुग्धजो यथा —
“पाकपिण्डीकृतं क्षीरं शर्क्करापूर्णमिश्रितम् ।
घृतपूरविनिर्म्माणं कारयेत् स्वल्पसर्पिषि ॥
शालिभवो यथा —
‘सुशालिपिष्टं दुग्धेन क्वथितं वस्त्रगालितम् ।
खण्डयुक्तं घृते पक्वं घृतपूरो भवेदयम् ॥”
कशेरुभवो यथा —
‘कशेरुचूर्णं निःक्षिप्य पाकपिण्डीकृतं पयः ।
निर्म्माय घृतपूराणां शर्क्करासहितं भवेत् ॥”

ग्रासजो यथा,—

"पक्वाम्रस्य घृते तप्ते रसस्खनलपिण्डितः ।
मुद्गशर्करया योज्यो घृतपूरो यदृच्छया ॥
क्षीरमाढं स्वल्पं हि खण्डं चूर्णं ततः स्मृतम् ।
योजिते यो विशेषोऽत्र तदाख्याखर्णसंज्ञितः ॥
घृतपूरो गुरुर्हृद्यो हृद्यः पित्तानिलापहः ।
सद्यः प्राणप्रदो वल्यः सुरुच्योऽग्निप्रदीपनः ॥
शृङ्गाटकसुखानामप्येवं स्यात् घृतपूरकः ।
विचार्य्य वस्तुसंयोगं तद्गुणानपि चाहरेत् ॥")

घृतपूर्णकः, पुं, (घृतेन पूर्ण इव कायतीति । कै + कः ।) करञ्जवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतमण्डलिका, स्त्री, (घृतस्य मण्डलं समूहः । तदिव निर्य्यासः अस्या अस्यां वा अस्तीति । घृतमण्डल + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घृतमण्डा, स्त्री, (घृतमण्डवत् निर्य्यासोऽस्त्यस्याः । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) वायसोलीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ माकड़छाता इति भाषा ॥

घृतवरः, पुं, (घृतमेव वरं बाहुल्यात् प्रधानं यत्र ।) घृतपूरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥

घृता, स्त्री, (घृतवत् निर्य्यासोऽस्त्यस्याः । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) घृतमण्डा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

घृताची, स्त्री, (घृतेन अन्वतेन अञ्चति हर्षं गच्छतीति । अन्च + क्विप् । नलोपे स्त्रियां ङीप् । सर्व्वथा मनुष्याहारवर्ज्जितानां देवजातीनां अमृतमयघृतभोजनं महाभारतपुराणादिप्रसिद्धम् ।) अप्सरोविशेषः । इति हलायुधः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ९ । १०१ ।
"घृताचीप्रमुखा ब्रह्मन् ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥"
गायत्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४६ ।
"घनारिमण्डला घूर्णा घृताची घनवेगिनी ॥")

घृताचीगर्भसम्भवा, स्त्री, स्थूलैला । इति राजनिर्घण्टः ॥

घृताढ्यः, पुं, (घृतस्य आढ्या आख्या यस्य । यद्वा, घृतेन आढ्यते स्तूयते स्वगन्धेन इति । आ + ढौक + कः ।) सरलद्रवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतेली, स्त्री, (घृते इलति तन्मध्यपाय तत्र स्वपितीति । इल स्वप्ने + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) कीटविशेषः । तैलपायिका इति केचित् ॥ तत्पर्य्यायः । पिङ्गकपिशा २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७३ ॥

घृतोदः, पुं, (घृतमिव स्वादु प्रास्वाद्य मुखं वा उदकं यस्य । उदकस्योदादेशः ।) घृतसमुद्रः । यथा,
"एवं सुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणः समानेन घृतोदेन यथा पूर्व्वः कुशद्वीपः ।" इति श्रीभागवते ।५।१३।

घृष, उ संघर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, घर्षित्वा घृष्ट्वा । घर्षति चन्दनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

घृष्टः, त्रि, (घृष् + कर्म्मणि क्तः ।) घर्षितः । घषा इति भाषा ॥ यथा । घृष्टो मलयजो गन्धः । इति मुद्रितत्वम् ॥ (यथाच काशीखण्डे ।१६।५६।
"घातुका घर्षितजला घृष्टपातकसन्ततिः ॥")

घृष्टिः, स्त्री, (घृष्यतेऽसौ । घृष् + कर्म्मणि क्तिच् ।) वाराही । चामर आलु इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । ४ । १५१ ॥ (घृष् + भावे क्तिन् ।) घर्षणम् । स्पर्द्धा । अपराजिता । (घर्षतीति । घृष् + कर्त्तरि क्तिच् ।) शूकरे पुं । इति मेदिनी । टे । १३ ॥

घृष्टिला, स्त्री, (घृष्टिं घर्षणं लातीति । ला + कः ।) चित्रपर्णिका । पृश्निपर्णी । इति रत्नमाला ॥

घृष्विः, पुं स्त्री, (घर्षति इति । घृष संघर्षे + "कृविघृष्विच्छवीति ।" उणां । ४ । ५६ । इति क्विन्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धः ।) शूकरः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (भावे + क्विन् । घर्षणम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३७ । ४ ।
"प्रवः शर्द्धाय घृष्वये ।" "घृष्वये प्रभुघर्षणयुक्ताय ।" इति भाष्यम् ॥)

घेघुलिका, स्त्री, क्रौञ्चादनम् । इति रत्नमाला ॥ घेँघु इति भाषा ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"क्रौञ्चादनं घेघुलिका ॥")

घोटः, पुं स्त्री, (घोटते परिवर्त्तते इति । घुट परिवर्त्तने + पचाद्यच् ।) घोटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोटकः, पुं स्त्री, (घोटते गत्वा प्रत्यागच्छतीति । घुट परिवर्त्तने + ण्वुल् ।) पशुविशेषः । घोड़ा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पीतिः २ तुरगः ३ तुरङ्गः ४ अश्वः ५ तुरङ्गमः ६ वाजी ७ वाहः ८ अर्व्वा ९ गन्धर्व्वः १० हयः ११ सैन्धवः १२ सप्तिः १३ । इत्यमरः । २ । ८ । ४४ ॥ घोटः १४ पीती १५ पीथिः १६ । इति भरतः ॥ तार्क्ष्यः १७ हरिः १८ वीती १९ । इति हेमचन्द्रः ॥ मुद्गभोजी २० धाराटः २१ जवनः २२ जितवः २३ नवी २४ वाहनश्रेष्ठः २५ श्रीभ्राता २६ अमृतसोदरः २७ मुद्गभुक् २८ शालिहोत्रः २९ लक्ष्मीपुत्रः ३० प्रकीर्णकः ३१ । इति जटाधरः ॥ वातायनः ३२ श्रीपुत्रः ३३ चामरी ३४ हेषी ३५ शालिहोत्री ३६ मरुद्रथः ३७ वाजस्कन्धः ३८ हरिद्राक्तः ३९ एकशफः ४० किन्धी ४१ ललामम् ४२ विमानकः ४३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अत्यः ४४ वह्निः ४५ दधिक्रा ४६ दधिक्रावा ४७ एतग्वः ४८ एतशः ४९ पैद्वः ५० दौर्गहः ५१ उच्चैःश्रवसः ५२ आशुः ५३ ब्रध्नः ५४ अरुषः ५५ मांश्चत्वः ५६ अव्यथयः ५७ श्येनासः ५८ सुपर्णाः ५९ पतङ्गाः ६० नरः ६१ ह्वार्य्याणाम् ६२ हंसासः ६३ । इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ हरी इन्द्रस्य १ रोहितः अग्नेः २ हरितः आदित्यस्य ३ रासभौ अश्विनोः ४ अजाः पूष्णः ५ पृषत्यो मरुताम् ६ अरुण्यो गावः उषसाम् ७ श्यावाः सवितुः ८ विश्वरूपा बृहस्पतेः ९ नियुतो वायोः १० । इति दशादिष्टप्रयोगनामानि । इति च वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ अस्य मांसगुणाः । उष्णत्वम् । वातनाशित्वम् । लघुगुरुत्वम् । अतिसेवनात् पित्तदाहप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निकफबलकारित्वम् । बृंहणत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । मधुरत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथाश्वपरीक्षा ।

"सपक्षा वाजिनः पूर्व्वं सञ्जाता व्योमचारिणः ।
गन्धर्व्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्विताः ॥
इन्द्रादेशाच्छालिहोत्रस्तेषां पक्षमयाच्छिनत् ।
ततः प्रभृति निष्पक्षास्तुरङ्गा धरणीं गताः ॥
उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयांसस्तथापरे ।
चतुर्द्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥
ताजिताः खुरशालाश्च तुषाराश्चोत्तमा हयाः ।
गोगिकाणाश्च कैकाणाः प्रौढ़ाहाराश्च मध्यमाः ॥
ताड़जा उत्तमाशाश्च वाजनूलाश्च मध्यमाः ।
गलराः साध्यवासाश्च सिन्धुदाराः कनीयसः ॥
अन्यदेशोद्भवा ये च ते वै नीचाः प्रकीर्त्तिताः ।
वाजिनो जलजाः केचिद्वह्निजातास्तथापरे ॥
समीरप्रभवाश्चान्ये तुरगा गगनाः परे ।
जलोद्भवा द्विजा ज्ञेयाः क्षत्रिया वह्निसम्भवाः ॥
प्रभञ्जनभवा वैश्याः गगनाः शूद्रजातयः ।
पुष्पगन्धिर्भवेद्विप्रः क्षत्रियोऽगुरुगन्धिकः ॥
घृतगन्धी भवेद्वैश्यो मीनामोदी च शूद्रकः ।
विवेकी सघृणो विप्रस्तेजस्वी क्षत्रियो बली ॥
कोपाभावो भवेद्वैश्यः शूद्रो निःसत्त्वको भवेत् ।
विप्राद्या वाहनाः सर्व्वे जयो भूमिपतेः सदा ॥
शूद्रजातिं तुरङ्गन्तु न स्पृशन्ति नरेश्वराः ॥"

इत्युत्पत्तिः ॥ * ॥

अथाङ्गुल्याङ्गविभागः ।

"सप्तविंशत्यङ्गुलिभिर्मुखमानं विधीयते ।
कर्णौ षड़ङ्गुलौ प्रोक्तौ भालकं चतुरङ्गुलम् ॥
चत्वारिंशच्च सप्ताढ्या स्कन्धः संपरिकीर्त्तितः ।
पृष्ठवंशश्चतुर्व्विंशः सप्तविंशा तथा कटी ॥
इति स्तम्भं तथा निम्नं प्रतिपुच्छं द्व्यधिकम् ।
लिङ्गं हस्तप्रमाणन्तु तथाण्डौ चतुरङ्गुलौ ॥
मध्यस्थानं चतुर्व्विंशं हृदयं षोड़शात्मकम् ।
कटिकुक्ष्यन्तरं प्रोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणतः ॥
मणिबन्धद्वयञ्चैव खुराश्च चतुरङ्गुलाः ।
अग्रीवाङ्गुलिकाः पादा दीर्घा विंशाधिका मताः ॥"

इत्यङ्गुलिविभागः ॥ * ॥

अथ वयोविभागः ।

"दन्तेषु व्यञ्जनं यत्तत्तेन ज्ञेयो वयःक्रमः ॥"
तद्यथा,—
"कालिका हरिणी शुक्ला काचा मक्षिकया सह ॥
शङ्खो मुषलकश्चैव दन्तानां चलता तथा ।
इत्यष्टौ व्यञ्जनान्याहुरश्वेषां लक्षणं शृणु ॥
चतुर्भिर्वत्सरैर्दन्ताश्चत्वारः परिकीर्त्तिताः ।
मध्यभित्र षड़िवं जायन्ते लघु कालिकाः ॥
षष्ठे संवत्सरे प्राप्ते कालिकान्या भवेत्तु हि ।
तथान्या सप्तमे वर्षे चतुर्थी कालिका भवेत् ॥
अष्टमे वत्सरे प्राप्ते जायन्ते सर्व्वकालिकाः ।

नवमे त्वथ ता सर्व्वा आपीताः सम्भवन्ति च ॥
कचिदेकादशे वर्षे तावत् पीतत्वमागताः ।
ततः श्वेता प्रजायन्ते चतुर्द्दशसमावधि ॥
ततः काचप्रभाः सम्यक् यावत् सम्वत्सरास्त्रयः ।
ततः सप्तदशादूर्द्ध्वं यावद्वर्षाणि विंशतिः ॥
मक्षिकाभां वदन्त्येषां यावद्वर्षत्रयं पुनः ।
शङ्खाभासाः सर्व्वदन्ता भवन्ति वाजिनां ततः ॥
त्रयोविंशात् परे वर्षे दशना सुचला मताः ।
षड्विंशात् परतो दन्ता स्थानाच्चलनमाप्नुयुः ॥
यावद्वर्षत्रयं पश्चान्निपतन्ति समाश्रये ।
द्वात्रिंशद्वत्सरे वाजी नून निर्व्वाणमाप्नुयात् ॥"

अथ शुभलक्षणानि ।

'दीर्घाः शुष्का विशालास्या ये भवन्ति तुरङ्गमाः ।
ते शस्ताः पार्थिवेन्द्रस्य यानवाहनकर्म्मणि ॥

व्यास्य शङ्खौ चापि ककाटिका च
दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य शस्तम् ।
तथोन्नते शाणपुटे ललाटे
कफश्च वाजिप्रवरस्य बोध्यः ॥

श्रोत्रे च मणिबन्धश्च पुच्छं कोष्ठं लघूत्तमम् ।
पीताङ्गः श्वेतपादो यो यश्च स्यात् सितलोचनः ॥
चक्रवाकः स विज्ञेयो राजार्हः प्रियदर्शनः ।
मुखे चन्द्रकसंयुक्तः मकरध्वजलाकृतिः ॥
श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकाख्यः सुपूजितः ।
सर्व्वश्वेतो हयो यस्तु श्यामैकश्रवणो भवेत् ।
स वाजी वाजिमेधार्हः श्यामकर्णः सुदुर्लभः ॥
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे पुच्छं शुभ्रो मुखं तथा ।
मर्द्दशास्तु सिता यस्य तमिन्द्रादष्टमङ्गलम् ॥
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे चन्द्रकश्च ललाटके ।
कल्याणपञ्चकः प्रोक्तो भर्त्तुः कल्याणकारकः ॥
विमिश्रवर्णकाः सर्व्वे प्रशस्ता वाजिनो मताः ।
यस्योत्कृष्टतरा वर्णा वृद्धिं यान्ति शनैः शनैः ॥
नाशयन्ति तथा नीचान् करोति स वहन् हयान् ॥

अथावर्त्तगुणाः ।

'रोमणां भ्रमिरूपोऽस्त्रिरावर्त्त इति गद्यते ।
षड्विधा दक्षिणो वामो दक्षिणस्तु शुभावहः ॥
नासिकाग्रे ललाटाग्रे शङ्खे कण्ठे च मस्तके ।
आवर्त्ता जायते येषां ते धन्यास्तु तुरङ्गमाः ॥
ललाटे यस्य चावर्त्ता द्वितीयस्तु कुकुन्दरे ।
मस्तके च तृतीयस्तु स विज्ञेयो हयोत्तमः ॥
गण्डावर्त्तो भवेद्यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रयः ।
स करोति महासौख्यं स्वामिनः शिवसञ्चितः ।
कर्णमूले यदावर्त्ता स्तनमध्ये तथापरः ।
विजयाख्यावुभौ तौ तु युद्धकाले जयप्रदौ ॥
स्कन्धपार्श्वे यदावर्त्तः स भवेत् सुखकारकः ।
नासामध्ये यदावर्त्त एको वा यदि वा त्रयः ॥
चक्रवर्त्ती स विज्ञेयो वाजी भूपालभूषितः ।
कण्ठे यस्य महावर्त्तः प्रोक्तश्चिन्तामणिः शुभः ॥
रोमणां वृश्चिकवत् स्यात् शुक्तिरित्यभिधीयते ।
यत्रावर्त्तः शुभकरश्च शुक्तिस्तत्र शुभावहा ॥'*॥

अथ दोषाः ।

'चत्वारोऽप्यसिताः पादाः सर्व्वश्वेतस्य वाजिनः ।
भवन्ति यस्य स त्याज्यो यमदूतः सुदारुणः ॥
चत्वारो यस्य वै पादाः परस्परविवर्णकाः ।
स त्याज्यो मुषली नाम्ना मुनिभिः कुलनाशनः ॥
दुर्लक्ष्यवाजिनः जङ्घा यदीयस्य श्वाश्वतौ श्रियम् ।
यस्तु वर्णविभेदेन जायते रोमसम्भवात् ॥
पुष्पाख्यः स परित्याज्यः सर्व्ववाजिभयावहः ।
यस्यावशेषवर्णेन छाद्यते च प्रधानतः ॥
विशुद्धिं गच्छतः सोऽन्यं कुरुते हयसञ्चयम् ।
इति स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ॥
नाभौ कुक्षौ च पार्श्वाग्रे मध्यमः स प्रकीर्त्तितः ।
एको वामकपोलस्थो यस्यावर्त्तः प्रदृश्यते ॥
सर्व्वथा स हयस्त्याज्यः कुरुते स्वामिनाशनम् ।
वामगण्डाश्रयावर्त्तः प्रकरोति धनक्षयम् ॥
कर्णान्ते यस्य चावर्त्तः स मृत्युं कुरुते विभोः ।
क्रोशे जानुगतावर्त्तः प्रवासं कुरुतेऽपरः ॥
वाजी मेढ्रगतावर्त्तो वर्ज्जनीयो महीभुजा ।
त्रिवलिप्रभवावर्त्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशकः ॥
पृष्ठवंशे यदावर्त्त एकः संपरिलक्ष्यते ।
धूमकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो दूरतो नृपैः ॥
गुह्ये पुच्छे बली यस्य भवत्यावर्त्तकात्त्रयः ।
स कृतान्तस्तु रूपेण वर्ज्जनीयस्तुरङ्गमः ॥
अधोर्द्धं च यदा वाजी सम्पुटं न स्पृशेत् क्वचित् ।
यमदूतः स विज्ञेयो वर्ज्जनीयस्तुरङ्गमः ।
हीनदन्तोऽधिकश्चैव कराली कृष्णतालुकः ।
मुषली च तथा शृङ्गी षडेते घातकाः स्मृताः ॥
तन्नाशी विदितार्थौ तु शेषाणां लक्षणं शृणु ।
त्रयः पादाः सिता यस्य कृष्णश्चैकोऽभिजायते ॥
त्रयो वाप्यसिता यस्य एकः शुक्लोऽभिजायते ।
मुषली नाम पापोऽयं दूरे त्याज्यो हयाधमः ॥
विकटो विषमो यस्य दशनः स करालकः ।
कराली कुरुते नाशं भर्त्तुरत्र न संशयः ॥
कृष्णतालुर्हयो नाशं कुरुते नात्र संशयः ।
विषदन्तो भवेद्यस्तु कृष्णतालुर्न दुष्यते ॥
कर्णान्ते चूलिकान्ते च शृङ्गवल्लक्ष्यते यदि ।
स शृङ्गी कुरुते नाशं राष्ट्रस्य च कुलस्य च ॥
एकाण्डो जातकाण्डश्च हीनाण्डोऽप्यधिकाण्डकः ।
षण्ढो च कम्बली चैव षडेते पापकृत्तमाः ॥"*॥

अथारिष्टम् ।

'सुस्थस्यापि च नेत्रान्ते स्यातां नीले च वाजिनः ।
तथैव तस्य जानीयाद्देहमृत्युर्द्विवार्षिकौ ॥
नीलपीते च नेत्रान्ते त्रिभिर्मासैर्मृत्युं व्रजेत् ।
यस्य नेत्रान्तरे रेखा बहुवर्णा प्रजायते ॥
विद्याद्वाजिनो ध्येयं तस्यायुः पञ्चमासिकम् ।
जिह्वायां जायते बिन्दुः कस्माद्यदि वाजिनः ॥
मासैकं जीवितं तत्र पीते मासद्वयन्तथा ।
रक्ते मृत्युस्त्रिभिर्मासैश्चतुर्भिश्च विचित्रके ॥
पञ्चभिर्नीलवर्णे च षड्भिर्वभ्रुसमाकृतौ ।
सप्तभिः पाटलाकारे चम्पकाभे तथाष्टभिः ॥
नवभिश्च हरिद्राभे दशभिर्यत्तुकोपमे ।
एकादशे सुवर्णाभे वत्सरेण हिमद्युतौ ॥
यस्य च्छाया भवेद्रूक्षा शरीरं पुलकाङ्कितम् ।
जिह्वा हि मल्लिकाकारा मासषट्कं स जीवति ॥
जिह्वाग्रे पिडका यस्य पादान्ते च तथोदरे ।
मूत्रं करोति रक्ताभं मासषट्कं स जीवति ।
वर्णयोः स्तनयोर्यस्य नेत्राभ्यां वा प्रवर्त्तते ।
वाजिनः पिच्छलस्तस्य दशमासान् स जीवति ।
यस्य नेत्रे हरिद्राभे यस्य पादादितस्य च ।
तस्यायुः सप्तमासीयं बहुवर्णे तथा शिवे ॥
यस्यैकं लोचनं हीनं द्वितीयं रक्तसन्निभम् ।
पुटान्ते च स विज्ञेयः पीताभः मासजीवकः ॥
एतानि चारिष्टानि रक्तदोषजानि ।
"स्फुलिङ्गा यस्य दृश्यन्ते पुच्छताडनस्य वर्द्धना ।
निर्गच्छन्त प्रभोर्नाशं ते वदन्ति शिवागमे ॥
अश्वशाला समासाद्य यदा च मधुमक्षिका ।
मधुजालं प्रबध्नन्ति तदाश्वान् घ्नन्ति कृत्स्नशः ॥"

अथ हयक्रियाकालः ।

"श्रवणगुरुपाश्वास्विद्धु भौमार्कवारे
स्वतिथिकरणताराचन्द्रयोगोन्नयेषु ।
शुभमिह चयकार्य्यं कार्य्यमार्य्येण बुद्धा
न शनिरविकुजानां वासरे नोग्रतारे ॥
इति कालः ॥ * ॥

अथ हयारोहणज्ञानम् ।

"चलकिसलयपादं कर्णमध्यैकदृष्टि
र्न चलति कटिदेशः श्वासने सुस्थितो यः ।
हयहृदयगतिज्ञः स्थानच्छायाप्रमात
स खलु तुरगयाता पूज्यते पार्थिवेन्द्रैः ॥

मेदः स्थिरौ यस्य चलौ च पादौ
चिकीर्षितं सहतमासनञ्च ।
स वाजिवाहः प्रथितः पृथिव्यां
शेषा नरा भारकरा हयानाम् ॥ * ॥

तत्र ताडनविधिः ।

"रक्तकोष्ठे मुखे चौष्ठे गले पुच्छे च ताडयेत् ।
भीते वक्षःस्थलं हन्यादङ्कं चोत्मार्गगामिनः ॥
कुपिते पुच्छसंस्थानं भ्रान्ते जानुद्वयं तथा ।
सर्व्वस्थानप्रदण्डस्य दण्डमेकं निपातयेत् ॥
अस्थानदण्डपाताच्च बहुदोषः प्रजायते ।
तस्मान्निरीक्ष्य कर्णेश्च हये दण्डनिपातनम् ॥ *॥

अथ धावनविधिः ।

"हस्तैश्चतुर्व्विंशतिभिर्द्धनुर्द्वेह उदाहृतः ।
चक्षोर्निमेषणान्यष्टौ मात्रा प्रोक्ता विचक्षणैः ॥
मात्राशीतिप्रकेनाश्वो यो धावति धनुःशतम् ।
तमुत्तमोत्तमं विद्याद्वायुवेगं महाश्वम् ॥
विंशत्या मध्यमो ज्ञेयो त्रिंशत्यं चाधमा मताः ।
नभस्याश्वयुजे मासि नैवाश्वान् वाहयेन्नृपः ॥
वर्षाग्निदग्धा पित्तं श्रमात् कुप्यति वाजिनाम् ।
कार्त्तिके महता वापि योग्यो मासि तु कार्त्तिके ॥
हेमन्ते शिशिरे योगो वसन्ते च यदृच्छया ।
बालं वृद्धं तथा रुग्णं दन्तस्नेहं दृढव्रतम् ॥
पूर्णातिरिक्तकोष्ठञ्च गुर्व्विणीञ्च न वाहयेत् ॥*॥

अथ रक्तमोक्षणविधिः ।

"द्वासप्ततिसहस्राणि नाडीनां सम्भवन्ति हि ।
वाजिनामिह सर्व्वेषामासु रक्तं व्यवस्थितम् ॥
तासां निर्मोक्षणायाय दाराष्टौ वदाम्यहम् ।
येषांति कुत्सितं रक्तं सर्व्वदेहसमुद्भवम् ॥
कण्ठे कर्णे लोचनयोरधयोश्च मुखे तथा ।

गण्डयोरथ पादेषु पार्श्वयोरुभयोरपि ॥
एतद्वर्ज्जं सुविज्ञेयं वाजिनां भिषगुत्तमैः ।
अन्ये सप्तदशान्याहुः सिराद्वाराणि वाजिनः ॥
येषु रक्तं हृतं सद्यः प्रकरोति ततः सुखम् ।
गुल्फे गले तथा मेढ्रे कक्षान्ते चैव मस्तके ।
गुदे पुच्छेऽथ वस्तौ च जङ्घयोः सर्व्वसन्धिषु ।
जिह्वायां चाधरे चौष्ठे नेत्रयोरुभयोरपि ॥
कर्णमूले मणौ गण्डे रुधिरं स्रावयेद्भिषक् ।
सौन्नुनमानपलेन त्याज्यं रक्तं तुरङ्गप्रमाणम् ॥"
तद्यथा,—
"पलं शतं मुखे त्याज्यं कक्षयोश्चैकमेव च ।
शतार्द्धं नेत्रदेशाच्च मेढ्रदेशात्तथैव च ॥
गण्डयोरण्डयोश्चैव स्रावयेत् पञ्चविंशतिम् ।
द्वादशैव गुदे प्राहुरश्वशास्त्रविचक्षणाः ॥
पैत्तिकं कालिकं विद्याद्वाते विद्यात् सफेनिलम् ।
पिच्छिलं श्लेष्मलं पाण्डु कषायोदकवच्च यत् ॥"*

अथ ऋतुचर्य्या ।

"न शाली वाहयेदश्वान् प्रावृट्काले कथञ्चन ।
यदीच्छेदश्वतन्तस्य वाहनं दशमासिकम् ॥
कूपोदकं कटुकतैलनिवातगेहं
शस्तं पलार्द्धलवणं दिवसान्तरेण ।
तत्रान्यथा सति सुखामयवीर्य्यहानि-
र्मुखैवलैर्व्विरहितस्तु वयो विनश्येत् ॥
शरदि गुड़घृतं पयः प्रशस्तं
शरदि सिताष्टपलप्रमाणमच्छम् ।
मधुरमथ जलं सरोवरोत्थं
घृतयुतनीलसुकुष्टकाश्च भोज्याः ॥
हेमन्तकाले घृततैलमाषा
निर्व्वातसंस्था च पयो यथेच्छम् ।
शनैः शनैर्वाहनकर्म्म कुर्य्याद्-
यवांश्च पक्वा वितरेद् विधिज्ञः ॥
शिशिरे तैलपलाष्टकं कटिस्थं
दिनसप्तावधि पाययेत्तुरङ्गान् ।
तदनु प्रातर्भोजयेद्यवांश्च
यवयवसाश्च तथाम्लतक्रकल्पाः ॥
यस्य एता यवा भोज्ये शिशिरे समुपस्थिते ।
अहत्वापि क्रियाः सर्व्वाः स हयः सुखमृच्छति ॥
वसन्ते संप्राप्ते निजसुखवशाद्वाहय हयान्
घृतं तैलं शस्तं सकलविधिरक्तोऽपि च मतः ।
पयो दद्यादस्मै सलवणमथो वाहनविधि-
र्भृशं योज्यस्तेनाब्दमपि सुखमिच्छेद्धयवरः ॥
वसन्तसमये योऽश्वः स्थाने तिष्ठति बन्धने ।
तस्योत्साहः प्रणश्येत सालस्यं जायते वपुः ॥
ग्रीष्मे घृतं चतनमोचनघर्म्मशान्ति-
सुच्छायबन्धनविमर्द्दनशीततोयम् ।
दूर्व्वा तृणं लघु च कोमलमन्यदेव
यत्किञ्चिदेवमुपयुक्तमिदं वदन्ति ॥"* ॥

भोजे तु हयलक्षणमन्यथा,—
स्निग्धाङ्गो लघुतरलोमकस्तु पुच्छो
दीर्घास्यास्थिनयनकेशपृष्ठवंशः ।
रक्तोष्ठः पृथुलनितम्बभारवक्षा
राजार्हो भवति तुरङ्गमः प्रशस्तः ॥

नाभेरारभ्य देहस्तु द्विधा पूर्व्वापरक्रमात् ।
पूर्व्वकायस्थिता रक्ताः शुभाय हयसंस्थिताः ॥
अधःकाये स्थिता रक्ता अधमत्वप्रकाशकाः ।
शुक्तीनां वैपरीत्येन प्रशस्तफलमादिशेत् ॥"*॥

वात्स्यस्तु ।
"ब्रह्मादिजातिभेदेन हयजातिचतुर्व्विधा ।"
तद्यथा,—
"ये शुक्लाः सुविमलपुष्पगन्धा ये वा
सुद्धाङ्गाः सदृशसदुग्धभोजिनो वा ।
अक्रुद्धाः समरगता भृशञ्च पुष्टा-
स्ते विप्राः क्षितिपतिवाहनेऽतियोग्याः ॥
ये रक्ताः सदगुरुगन्धयोऽहता वा
संरुष्टाः पञ्चुलरभोजिनो बलाढ्याः ।
अश्रान्ताः सकलगुणग्रहाः प्रवीणा
विज्ञेया विधिकरजातजातयस्ते ॥
ये पीताः खलु घृतगन्धयोऽपि ये वा
येऽक्रुद्धाः कथमपि रोषशालिनो ये ।
वड्गा वा बहुतरनादघोषणा वा
विज्ञेया नृपवर ! वैश्यजातयस्ते ॥
ये कृष्णाः सरुधामगन्धयोऽपि ये वा
अन्यथा बहुतरताड़नैरपीमे ।
क्षीणाङ्गा लघुतनवोऽपि वेगहीना-
स्ते शूद्राः क्षितिपतिना भृशं विहेयाः ॥"
एतत्तु एकैकमेव लक्षणं न सामुदायिकम् ॥
"लक्षणद्वयसम्बन्धात् द्विजातिः स्यात्तुरङ्गमः ।
चतुर्लक्षणयुक्तस्तु दूरे त्याज्यो हयाधमः ॥"*॥

अन्यत्र तु ।
"सात्त्विका राजसाश्चेति तामसाश्चेति ते
हयाः ॥
ये शुद्धवर्णा भृशवेगयुक्ता
अश्रान्तिभाजो बहुभोगिनश्च ।
अक्रोधशीलाः समरेऽतिरुष्टा-
स्ते सात्त्विका भूप ! तुरङ्गमाः स्युः ॥
ये रक्तवर्णा गुरुवेगरोषाः
कशाभिघातं न हि ये सहन्ते ।
येऽमी बलाढ्याः खलु दीर्घदेहा-
स्ते राजसा भूप ! तुरङ्गमाः स्युः ॥
ये कृष्णवर्णास्तनुरोषवेगा
अल्पाशिनो लक्षणलक्षिताश्च ।
ये दुर्व्वलाः सर्व्वगुणैर्विहीना-
स्ते तामसा भूप ! तुरङ्गमाधमाः ॥
द्वयोर्लक्षणसम्बन्धात् द्विगुणो वाजिमध्यमः ।
त्रयाणां गुणसम्बन्धात् त्रिगुणो वाजिनिन्दितः ॥"

पराशरसंहितायान्तु ।
"पृथिव्यव्वायुतेजःखैः पञ्चभिस्तुरगाश्रितैः ।
उल्बणैः पञ्चधा भेदाः परशरमता यथा ॥
ये स्थूलाः श्रमसहदेहरूपभाज-
श्चाक्रान्ता बहुतरभोजनाश्च दीर्घाः ।
अक्रुद्धाः समरगतास्तु रोषभाजो
भौमास्ते घनगुरुघर्घरस्वरास्तु ॥
ये श्लथाङ्गास्तनुबलाः श्रमासह्यकलेवराः ।
अक्रोधवेगाः सखशा आप्यास्ते तरगाधमाः ॥
ये वातवेगप्रतिमोग्रवेगाः
शुष्का भृशं दीर्घकलेवराश्च ।
अश्रान्तिभाजो बहुदूरगाश्च
ते वायवा वाजिवराः प्रदिष्टाः ॥
ये क्रोधशीला भृशवेगयुक्ता
सुक्ता दिगात् क्रोशशतं व्रजन्ति ।
ते तैजसाः पुण्यवतां प्रदेशे
भवन्ति पुण्यैरपि ते मिलन्ति ॥
एको यदा तैजससंज्ञकोऽश्वः
किं कार्य्यमन्यैस्तुरगाधमैस्तु ।
शुद्धं यदा हीरकखण्डमेकं
किं कार्य्यमन्यैर्मणिभिर्विचित्रैः ॥
उत्प्लुत्य ये वाजिवरा व्रजन्ति
क्षुधा भृशं वेगसमन्विताश्च ।
ये लङ्घयन्तः परिखामपारां
ते नागना पुण्यतमाः प्रदिष्टाः ॥
द्वयोर्लक्षणसम्बन्धात्तुरगः स्यात् द्विभौतिकः ।
स्वजातिगुणभृतानां हयानां वाहनं शुभम् ॥
शालिहोत्रादिविज्ञानात्तद्विज्ञेयं यथोत्तरम् ।
असम्भवे हि दुष्टाश्वं वाहयेदिति चेत्तदा ॥
तिलं सकाञ्चनं दद्यात्लवणं वा गुड़ान्वितम् ।
रेवन्तं पूजयेद्वापि निजं निर्मन्थयेत्तदा ॥
दद्यात्ताम्रपलं वापि अभावे सर्व्वकर्म्मणः ॥"
एवमन्यत्रापि ।
"काञ्चनं रजतं ताम्रं लौहमेतद्यथाक्रमम् ।
ब्रह्मादिजातिदोषाणां देयमेतत् प्रशान्तये ॥
अभावेऽपि च सर्व्वेषां ताम्रेण स्यात् प्रति-
क्रिया ।"

इति हयपरीक्षा ॥ * ॥

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

("येन ज्ञानवता हिमालयतरुच्छायासु
विक्रीड़ितम्
यः स्नातो हिमपुण्यवातशिशिरे गङ्गाजले पावने ।
रेमे यस्तु तुरङ्गयूथजनितैर्नानाविधैर्हेषितैः
पायाद्वः स तुरङ्गघोषतनयः श्रीशालिहोत्रो
मुनिः ॥
जयति च पाण्डवनाथो धर्म्मसनाथो युधिष्ठिरो
नृपतिः ।
भीमार्ज्जुनसहदेवास्तदनु च ये वाजिशास्त्रतत्त्वज्ञाः ॥
दृष्ट्वा सम्यङ्नकुलः शास्त्रं कृत्स्नं च शालि-
होत्रीयम् ।
ब्रूते शास्त्रार्थमन्यच्छास्त्रं ज्ञात्वा समासेन ॥
अश्वो जातिवर्णसावर्त्तदन्ता
लक्ष्म वेगा वाहनं धातुरसम् ।
कालो नस्यं पिण्डमाज्यं कषायं
शालां चेष्टां वाजिनामत्र वक्ष्ये ॥
सपक्षा वाजिनः सर्व्वे सञ्जाता व्योमचारिणः ।
गन्धर्व्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्ततः ॥
तान् दृष्ट्वा जवसम्पन्नानश्वान्वाहनोचितान् ।
शक्रः प्रोवाच पार्श्वस्थं शालिहोत्रं मुनीश्वरम् ॥
नास्त्यसाध्यं मुने ! किञ्चिद्भवतो भुवनत्रये ।
तस्मादाशु कुरुष्व त्वं वाहनार्हान् हयोत्तमान् ॥

ये च मे युद्धकालेषु प्रवहन्ति रथं सदा ।
अश्वाश्च वारयन्त्येव दानवैर्बलवत्तरैः ॥
दुःखितोऽस्मि समस्तस्य पक्षच्छेदं यथा तदा ।
वाजिना शक्रवाक्येन शालिहोत्रो महामुनिः ॥
छिन्नपक्षास्तु ते सर्व्वे गत्वा तमृषिमब्रुवन् ।
दीनाः सुदुःखसम्पन्ना रुधिरेण परिप्लुताः ॥
भगवन् ! किं निमित्तं न पक्षच्छेदः कृतस्त्वया ।
अपराधविहीनानां नेच्छन्ति पण्डिताः ॥
तस्मात्त्वमेव प्राज्ञ ! रक्षणामिह वाजिनाम् ,
यथा स्यात् सर्व्वदा सौख्यं पुष्टिश्च मुनिपुङ्गव ! ॥
अथार्षौ कृपयाविष्टस्तानुवाच सुदुःखितान् ।
इन्द्रादेशात् कृतं सर्व्वं भवतां पक्षपातनम् ॥
तस्माद्वः प्रकरिष्यामि भविष्यति यथासुखम् ।
पृष्ठोरम्या यथा दृष्टे गौरवञ्च जगत्त्रये ॥
यत्र युष्माभिर्देवानां वाहनत्वं करिष्यथ ।
तथा भूमिपतीनाञ्च गौरवेण समन्विताः ॥
यो राजा भवतां पुष्टिं स्वन्नपानादिभिः सदा ।
करिष्यति न सन्देहो भविष्यति स दुर्ज्जयः ॥
न च त्यक्ष्यति तं लक्ष्मीः कदाचिज्जयलक्षणा ।
अपि सर्व्वैर्गुणैर्हीनं बहुभिः शत्रुभिरावृतम् ॥
तथा चैव विधास्यामि परमञ्च चिकित्सितम् ।
पुष्टौ च रोगनाशार्थं नराणां विहितं यथा ॥
तस्मात्त्यक्त भूर्लोकं पातालञ्च तथापरे ।
स्वर्गं चान्ये मदादेशाद्दयेन शान्तिर्भवेद् ध्रुवम् ॥
एवं विसृज्य तान् सर्व्वान् शालिहोत्रस्तुरङ्गमान् ।
चक्रे द्वादशसाहस्रीं तन्त्रे संहितां सुधीः ॥
ततः प्रभृति लोकेऽस्मिन् वाह्या जातास्तुरङ्गमाः ।
तच्चिकित्सितं तथा शालिहोत्रप्रभाषितम् ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते प्रश्नो नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ जातिः ।

उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयांसस्तथापरे ।
चतुर्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥
ताजिकाः खुरशाणाश्च उत्तराश्चोत्तमा हयाः ।
गोजिकाणाश्च केकाणाः प्रौढाहाराश्च मध्यमाः ॥
भाण्डजाश्चोत्तमाशाश्च राजशूलाश्च मध्यमाः ।
गोजरा ग्रावराश्चैव सिन्धुपारा कनीयसः ॥
अन्यदेशोद्भवा ये च नीचनीचाश्च ते स्मृताः ।
वाजिनो जलजाः केचिद्वह्निजातास्तथापरे ॥
समीरप्रभवाश्चान्ये उलूकागजास्तथा ।
जलोद्भवा द्विजातीयाः क्षत्रिया वह्निसम्भवाः ॥
समीरप्रभवा वैश्या उलूकाश्च शूद्रजाः ।
विवेकी सत्त्वयो विप्रस्तेजस्वी क्षत्रियो बली ॥
दृष्टभावस्तथा वैश्यः शूद्रो निःसत्त्वकातरः ।
ब्राह्मणः सामवाही च भेरवाही च क्षत्रियः ॥
उपादानेन वैश्यः स्याच्छूद्रो दण्डेन ताड़ितः ।
पुष्पगन्धः सम्ना विप्रः क्षत्रियोऽगुरुगन्धकः ॥
घृतगन्धः सम्ना वैश्यो मीनामोदी च शूद्रकः ।
विप्राद्या वाजिनः सर्व्वे क्षत्रियो भूपतेः सदा ॥
द्वौ वैश्यस्यापि शूद्रस्य शूद्र एव सुखावहः ।
कश्चिच्छिन्दन्ति भूपानां सर्व्वेऽप्या वाहनोचिताः ॥
तन्त्रे भूमश्च यस्माच्छालिहोत्रेण निर्म्मिताः ।

ब्राह्मणाः क्षेमकार्य्येषु सिद्धिं गच्छन्ति वाजिनः ।
क्षत्रिया युद्धकार्य्येषु वैश्या वित्तार्ज्जने सदा ।
शूद्राश्चान्येषु कार्य्येषु ज्ञातव्या वाजिनः सदा ॥
आरोहेत सर्व्वकार्य्येषु यदीच्छेच्छाश्वतीं श्रियम् ।
सन्ति शुभा भवन्त्येते वाजिनो यस्य भूतले ॥
सन्त्येव निद्रावशगा निद्राभेदस्य सम्भवः ।
जायते सङ्गरे प्राप्ते कर्कशस्य च भक्षणे ॥
प्रबुद्धाः कथयन्त्यश्वाः शुभं वा यदि वाशुभम् ।
स्वस्वामिनो निजैश्चिह्नैस्तद्विज्ञेयं विचक्षणैः ॥
यः सन्नद्धो हयो रावमर्थमर्थं करोति च ।
खुराग्रेण लिखन् भूमिं स शंसति रणे जयम् ॥
यः करोत्यसकृन्मूत्रं पुरीषञ्चाशुभोदयम् ।
स शंसति पराभूतिं यत्रैव वर्त्तते हयः ॥
निरामिषं निशीथे यो जागर्त्ति नृपतेर्हयः ।
स शंसति दुरन्तस्य स्थिरस्यापि प्रयाणकम् ॥
यत्र व्याधिं विना वाजी ग्रासं त्यजति दुर्म्मनाः ।
अशुभातङ्कं कुरुते तत्र भर्त्तुरशोभनम् ॥
पुलकाङ्कितपुच्छा ये जायन्ते भूपतेर्हयाः ।
निरीक्षन्ते प्रभोर्नाशं ते वदन्ति निशागमे ॥
शरटं रक्तवेद्मानं प्रविशन्ते हयालये ।
यत्रेच्छेच्छाश्वतीं वृद्धिं तथाश्वैव तथात्मनः ॥
स्फुलिङ्गा यस्य दृश्यन्ते पुच्छदेशे च वह्निजाः ।
परचक्रागमाशंसी विज्ञेयो हयपण्डितैः ॥
अश्वशालां समासाद्य यदान्तर्मधुमक्षिकाः ।
मधुजालं प्रकुर्व्वन्ति तत्राश्वान् घ्नन्ति कृन्तनं ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वाजिशालां प्ररक्षयेत् ।
उपायेभ्यश्च सर्व्वेभ्यो य इच्छेद्धितमात्मनः ॥
ब्राह्मणान् वाचयेत् स्वस्ति नित्यं वश्चिवक्षणान् ।
तिलहोमजपाः कार्य्या जपश्च शान्तये ॥
मन्दुरान्ते सदा धार्य्यो रक्तवक्त्रो महाकपिः ।
सर्व्वपापविनाशाय वाजिनाञ्च विवृद्धये ॥
मर्कटं रक्षयेद् यत्नात् प्रविशन्तं हयालये ।
यत्रेच्छेच्छाश्वतीं वृद्धिं तथाश्वैव तथात्मनः ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते लक्षणाधिकारे
द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ वर्णवर्णनम् ।

'वर्णाः सप्त भवन्तीह सर्व्वेषां वाजिनां ध्रुवम् ।
तानहं कीर्त्तयिष्यामि भेदैर्जातानेकधा ॥
सितो रक्तस्तथा पीतः सारङ्गः पिङ्ग एव च ।
नीलः कृष्णोऽथ सर्व्वेषां श्वेतः श्रेष्ठतमः स्मृतः ॥
पट्टार्हो भूपतेर्वाजी सर्व्वश्वेतः प्रशस्यते ।
तन्मात्रं यथा प्रोक्तास्तथा श्रेष्ठाः क्रमेण च ॥
श्वेतः प्रालेयसङ्काशो रक्तः कुङ्कुमसन्निभः ।
हरिद्रासदृशः पीतः सारङ्गः कर्व्वुरः स्मृतः ॥
पिङ्गः कपिलकाकारो नीलो दूर्व्वाग्रसन्निभः ।
कृष्णो जम्बूफलाकारः शास्त्रज्ञैः समुदाहृतः ॥
पीताभः श्वेतपादो यस्तथा स्यात् सितलोचनः ।
चक्राङ्कः स विज्ञेयो राजार्हो वाजिसत्तमः ॥
सर्व्वश्वेतो हयो यस्तु भवेत् कृष्णककर्णकः ।
स वाजी वाजिमेधार्हः श्यामकर्णः प्रकीर्त्तितः ॥
मुखे चन्द्रकसम्पीतो जम्बूफलसमाकृतिः ।
श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकाख्यः स पूजितः ॥

चत्वारोऽप्यसिता पादाः सन्त्यश्वेतस्य वाजिनः ।
भवन्ति यस्य स त्याज्यो यमदूतः सुदूरतः ॥
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे पुच्छं वक्षो मुखं तथा ।
मूर्द्धजाश्च सिता यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम् ॥
भक्ष्याभं वाजिनं त्यजेत् सुदूरेण नराधिपः ।
यदि वाञ्छति कल्याणं वाञ्छन् श्रीसमुद्भवम् ॥
यस्य रोमविभेदेन जायन्ते रोमविन्दवः ।
पुष्पाख्यः स परित्याज्यः सर्व्ववाजिभयावहः ॥
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे तथा वक्त्रञ्च मध्यतः ।
कल्याणपञ्चकः प्रोक्तः सर्व्वकल्याणकृच्च सः ॥
विमिश्रवर्णका सर्व्वे प्रशस्ता वाजिनः स्मृताः ।
कृष्णनीलस्य शिश्नमेकं मुक्त्वा सुदूरतः ॥
यस्योत्कृष्टतरो वर्णः वृद्धिं याति शनैः शनैः ।
नाशयति तथा नीचान् स करोति बहून् हयान् ॥
यस्याधमेन वर्णेन छाद्यते च प्रधानकः ।
विवृद्धिं गच्छता सोऽथ करोति हयसंक्षयम् ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वर्णो नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ आवर्त्ताः ।

"आवर्त्ता विंशतिः प्रोक्ताः शालिहोत्रमहात्मना ।
गात्रस्थानविभागेन तेषां व्यक्तिर्मयोच्यते ॥
ललाटे मस्तके चैव ग्रीवायां हृदये तथा ।
पादे पृष्ठे मणीबन्धे नाभिदेशे विशेषतः ॥
स्कन्धे पार्श्वे गले वक्त्रे कुक्षौ रन्ध्रे त्रिके तथा ।
आद्याद्वयोर्द्वयोरावर्त्ता विज्ञेया वाजिपण्डितैः ॥
नासिकाग्रे ललाटाग्रे शृङ्गे कण्ठे च मस्तके ।
आवर्त्तो जायते येषां ते धन्यास्तुरगोत्तमाः ॥
हृदि स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ।
नाभौ कुक्षौ च पार्श्वाग्रे मध्यमास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥
ललाटे यस्य चावर्त्तौ द्वितीयस्य स लिङ्गकः ।
मस्तके च तृतीयश्च पृथक्कुक्षि स उत्तमः ॥
पृष्ठवंशे तथावर्त्तो यस्यैकः स प्रजायते ।
स करोत्यश्वसङ्घातान् स्वामिनः सूर्य्यसञ्ज्ञकः ॥
कक्षायां जानुमेढ्रे च त्रिकलौ पुच्छसन्निधौ ।
पुच्छे गुह्ये बलावर्त्तावावर्त्ता अधमा हये ॥
त्रयो यस्य ललाटस्था आवर्त्ता अधरोत्तराः ।
त्रिकूटः स परिज्ञेयो वाजिवृद्धिकरः परः ॥
एवमेव प्रकारेण त्रयो ग्रीवां समाश्रिताः ।
जयावर्त्तः स वाजीशो जायते भूपमन्दिरे ॥
ललाटे युगलावर्त्तौ चन्द्रार्कौ सम्प्रकीर्त्तितौ ।
वाजिनो यदि तौ स्यातां राष्ट्रवृद्धिकरौ परौ ॥
उपर्य्युपरि यस्य स्युरावर्त्ताः स्पर्शके त्रयः ।
निःश्रेणिः खलु विज्ञेयो राष्ट्रवृद्धिकरः परः ॥
एकोऽथवा कपोलस्थो यस्यावर्त्तः प्रदृश्यते ।
वर्त्तमानः स विज्ञेयः स इच्छेत् स्वामिनाशनम् ॥
कपोलाभ्यान्तथावर्त्तौ विद्येते वाजिनो यदि ।
तावश्विनाविति प्रोक्तौ युद्धकाले जयप्रदौ ॥
गण्डावर्त्तौ भवेद्यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रयः ।
स करोति महासौख्यं स्वामिनः शिवसञ्ज्ञकः ॥
तद्वामाश्रयः क्रूरः प्रकरोति धनक्षयम् ।
इन्द्राख्यावुभौ शस्तौ नृपराज्यविवृद्धिदौ ।
कर्णमूले यदावर्त्तस्तन्मध्ये च तथापरः ।

विजयाख्यावुभौ ज्ञेयौ युद्धकाले जयप्रदौ ॥
नासामध्ये यदावर्त्त एको वा यदि वा त्रयः ।
चक्रवर्त्ती स विज्ञेयो वाजी भूपालपूजितः ॥
कण्ठे यस्य महावर्त्त एकोऽश्वस्य प्रजायते ।
चिन्तामणिः स विज्ञेयश्चिन्तितार्थविवृद्धिदः ॥
स्कन्धे पार्श्वे यदावर्त्तः स भवेत् पद्मलक्षणः ।
करोति विधिवत् पद्मी स्वामिनः सततं सुखम् ॥
शुक्राख्यौ तालुवान्तस्थावावर्त्तौ कीर्त्तिवृद्धिदौ ।
हयस्य स्वामियुक्तस्य सदैव सुसुखावहौ ॥
एकावर्त्तो भवेद्यस्य कक्षान्ते वाजिनो यदा ।
स रणे मृत्युमाप्नोति द्वौ च स्वामिविनाशनौ ॥
जानुदेशे यदावर्त्तो वाजिनः संप्रदृश्यते ।
प्रवासं सततं ब्रूते स्वभर्त्तुः क्लेशसंयुतम् ॥
वाजी मेढ्रतलावर्त्तो वर्जनीयो गृहीशुजाम् ।
स करोति हरेर्नाशं परचारसमुद्भवम् ॥
त्रिवलिस्थो यदावर्त्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशकः ।
वाजिनस्ते परिज्ञेयाः स्त्रीपार्श्वस्था भयप्रदाः ॥
पुच्छदेशे यदावर्त्तो वाजिनः संप्रदृश्यते ।
धूमकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो दूरतो नृपैः ॥
गुह्ये पुच्छे वलौ यस्य भवन्त्यावर्त्तकास्त्रयः ।
स कृतान्तस्वरूपेण वर्जनीयस्तुरङ्गमः ॥
अथ ऊर्द्ध्वं यदा वाजी सम्पुटं न स्पृशेत् क्वचित् ।
यमदूतः स विज्ञेयो वर्जनीयः प्रयत्नतः ॥
हीनदन्तोऽधिदन्तश्च कराली कृष्णतालुकः ।
मुशली च तथा शृङ्गी षड़ेते स्वामिघातकाः ॥
एकाण्डजातश्चैकाण्डो हीनाङ्गोऽप्यधिकाङ्गकः ।
परित्याज्यः स वाञ्छद्भिरन्विष्य परमं यशः ॥
घण्टी वदनकी वाली शृङ्गी चैव चतुर्थकः ।
वर्जनीयः प्रयत्नेन सर्व्वे ते पापकृत्तमाः ॥
घण्टी च स्वामिनं हन्ति वदनी धनसंचयम् ।
अन्तःपुरं तथा वाली शृङ्गी राष्ट्रविनाशनः ॥
षट्पदाभो भवेद्यश्च कृष्णतालुर्न दुष्यति ।
शङ्खपादसखो यस्तु आवर्त्तैः कुत्सितैरपि ।
न दुष्यति सदावर्त्तः शालिहोत्रमतं यथा ॥

इति श्रीनकुलविरचितेऽश्वचिकित्सिते
आवर्त्ताध्यायश्चतुर्थः ॥

अथ दन्ताः ।

दन्तोद्भेदं प्रवक्ष्यामि वाजिनामायुलक्षणम् ।
येन विज्ञातमात्रेण आयुर्ज्ञानं प्रचक्षते ॥
अश्वस्तु तनुभिर्दन्तैः क्षीरदन्त इति स्मृतः ।
तथा षोड़शभिः कोणे शस्तैर्द्वादशमासिकः ॥
त्रिंशन्मासोद्भवाः सर्व्वे अखण्डाः परिकीर्त्तिताः ।
द्वौ स्यातां द्वौ च न स्यातां सर्व्वोपरि यथाक्रमम् ॥
चतुर्भिर्वत्सरैर्दन्ताः कालिकाश्च भवन्ति च ।
तथान्यः सप्तमे वर्षे चतुर्थः कालिको भवेत् ॥
अष्टमे वत्सरे प्राप्ते प्राप्ताः स्युः सार्व्वकालिकाः ।
नवमे त्वथवा रेखा पीतत्वं शंसयन्ति च ॥
तथाप्येकादशे वर्षे तावत् पीतत्वमागताः ।
तिष्ठन्ति दशनास्तेषां वाजिनामप्यसंशयम् ॥
ततः श्वेताः प्रदृश्यन्ते यावद्वर्षत्रयं पुनः ।
ततः काचप्रभाः सम्यक् यावत् संवत्सरास्त्रयः ॥
ततः सप्तदशादूर्द्ध्वं यावद्वर्षाणि विंशतिः ।
मक्षिकाभारदास्तेषां यावद्वर्षत्रयं पुनः ॥
तस्मादुदूखलं प्राप्तास्तावद्वर्षत्रयं पुनः ।
प्रकम्पश्च समागम्य पश्चात् पातः समात्रयम् ॥
द्वात्रिंशद्वत्सरैरेव वाजी निर्व्वाणमाप्नुयात् ।
दंष्ट्राचतुष्टयं श्वेतं क्रमेण परमायुषि ॥
अश्वानामेव सर्व्वेषां दन्ता द्वादश कीर्त्तिताः ।
कालिका हारिणी शुक्ला काचा वाप्यथ मक्षिका ॥
शङ्खोदूखलकश्चैव दन्तानाञ्चलनं तथा ।
ततस्तु पतनं विद्यादेष वज्ञनसंग्रहः ॥
चतुर्विंशतयो दंष्ट्राः शालिहोत्रमतं तथा ।
एवं दन्तविशेषेण सर्व्वेषामिह वाजिनाम् ।
विज्ञेया चायुषःसंख्या वाजिपोषणतत्परैः ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते दन्तोद्भेदो
नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ अवयवप्रमाणम् ।

दीर्घसूक्ष्मविमांसास्या ये भवन्ति तुरङ्गमाः ।
ते शस्ताः पार्थिवेन्द्रस्य यानवाहनकर्म्मणि ॥
स्कन्धमभ्युन्नतं दीर्घं वक्रग्रीवं विशेषतः ।
चमरालङ्कृतं सम्यक् स्तोकवालसमन्वितम् ॥
येषां पृष्ठं सुवंशं स्याद्विपुलं व्रणवर्जितम् ।
किञ्चिन्मध्ये भवेन्निम्नं राजार्हास्ते तुरङ्गमाः ॥
स्निग्धरोमा सुवृत्ता च सुस्थूला विपुला कटी ।
ग्रथिताः सुदृढ़ा रम्या भुजा मांसप्रपूरिताः ॥
पादा निर्मांसला वक्राश्चक्राकारखुरान्विताः ।
अप्रमाणं तथा वक्षः कर्णौ लघुतरौ स्मृतौ ॥
पार्श्वौ तनुतरौ शस्तौ सुरक्तस्निग्धतालुकम् ।
दन्ताश्च शिखराकारा विपुला चन्द्रवर्चसः ॥
सप्तविंशप्रमाणेन मुखमश्वस्य शस्यते ।
कर्णौ षड़ङ्गुलौ प्रोक्तौ तालुकं चतुरङ्गुलम् ॥
चत्वारिंशच्च सप्ताढ्याः स्कन्धाः सम्यक् प्रकी-
र्त्तिताः ।
पृष्ठवंशश्चतुर्व्विंशः सप्तविंशा तथा कटी ॥
अतिसूक्ष्मं तथा निम्नं पुच्छं हस्तद्वयायतम् ।
लिङ्गं हस्तप्रमाणञ्च तथाण्डौ चतुरङ्गुलौ ॥
मार्गस्थानं चतुर्व्विंशं हृदयं षोड़शाङ्गुलम् ।
कटिकचान्तरश्चोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणतः ॥
मणिबन्धद्वयं चैव खुराश्च चतुरङ्गुलाः ।
अशीत्यङ्गुल उत्सेधो दैर्घ्यञ्च द्व्यधिकं शतम् ।
एवं क्रमेण गात्रस्य प्रमाणं वाजिनां मतम् ॥

दीर्घाणि चत्वारि तथोन्नतानि
चत्वारि रक्तानि च सूक्ष्मकाणि ।
ह्रस्वानि चत्वार्य्यथ चायतानि
भूयश्च चत्वार्य्यथ नम्रकाणि ॥

द्वात्रिंशत् क्रमशोऽप्याहुर्लक्षणानि मुनीश्वराः ।
तान्यहं कीर्त्तयिष्यामि वाजिनाञ्च पृथक्
पृथक् ॥

आस्यं मुणौ केशहकाटिकाञ्च
दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य शस्तम् ।
तथोन्नते शाणपुटे ललाटे
शफाश्च तज्ज्ञास्वरणौ वदन्ति ॥
ओष्ठौ च जिह्वाप्यथ तालुकञ्च
मेढ्रं सुरक्तं शुभदं हयस्य ।
लघूनि वन्धाम्बरणेषु कोष्ठं
श्रोत्राणि सर्व्वाणि तथैव पुच्छम् ॥
कर्णान्तरं कर्णसमन्वितञ्च
वंशं तथा ह्रस्वतरं प्रशस्तम् ।
वक्रं मुखं कन्धराजानुनी च
पार्श्वञ्च सप्तैः शुभदं प्रदिष्टम् ॥
कक्षान्तरं चोदरमध्यमञ्च
निम्ना कटी तानि सजानुकानि ।
वक्षःशफोरूजघनस्थलञ्च
चतुष्कमेतत् पृथुलं प्रदिष्टम् ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते सर्व्वावयव-
प्रमाणो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ वेगः ।

गुणानामिह सर्व्वेषां गुणो वेगमयोऽधिकः ।
अश्वानां शस्यते तज्ज्ञैरश्वज्ञानविचक्षणैः ॥
संवाहनविधानेन प्रकाशं यान्त्यसंशयम् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वेगो ज्ञेयश्च वाजिनाम् ॥
अवाहिता विनश्यन्ति विनश्यन्त्यतिवाहिताः ।
अश्वानां वाहनं पथ्यं सानुरागश्च मोक्षणम् ॥
अधमा मध्यमास्ते स्युर्मध्यमाश्च तथोत्तमाः ।
उत्तमाश्चोत्तमा भूयो वाह्यमानास्तुरङ्गमाः ॥
रूढ़मश्वविदां श्रेष्ठं रूढ़े सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ।
रूढ़ेन तु विहीनस्य लक्षणं चाप्यलक्षणम् ॥
रूपावर्त्तगतिच्छायासत्ववर्णवयोबलम् ।
जवहीनस्य वाहस्य सर्व्वमेव निरर्थकम् ॥
गतेर्धन्यतरो वर्णो वर्णाद्धन्यतरः स्वरः ।
स्वराद्धन्यतरं सत्वं सर्व्वं सत्वे प्रतिष्ठितम् ॥
लघुत्वं मातृदोषेण पितृदोषेण जाड्यता ।
दौर्ब्बल्यं स्वामिदोषेण स्वदोषो नास्ति वाजिनाम् ॥

जवो हि सप्तेः प्रथमं विभूषणं
त्रपाङ्गनायाः कृशता तपस्विनः ।
द्विजस्य वेदोऽथ मुनेरपि क्षमा
पराक्रमः शस्त्रबलोपजीविनः ॥

आकर्षन्निव गां वमन्निव खुरौ पश्चार्द्धमुद्यन्निव
स्वोकुर्व्वन्निव खं पिबन्निव दिशो वायुं समश्नन्निव ।
साङ्गारप्रकरान् स्पृशन्निव महीं छायाममर्षन्निव
चञ्चच्चामरवीज्यमानवदनः श्रीमान् हयो धावति ॥
अलक्षितगतागतैर्म्मृगदृशां कटाक्षैरिव
क्षणानुनयशीतलैः प्रलयकेलिकोपैरिव ।
सुवृत्तमहणोत्तरैर्म्मृगदृशामुरोजैरिव
त्वदीयतुरगैरलं धरणिचक्रमाक्रम्यते ॥
येषां दीपशिखोपमानि नयनान्युद्भावितः सन्निव
ग्रीवा क्रौञ्चनिभा विभाति च समा पादाश्च
मुक्तोपमाः ॥
वेगो वायुरिवाथ वानरसमः स्याद्वारणप्रेङ्खितं
शङ्खक्रौञ्चमृगेन्द्रदुन्दुभिघनध्वानेभतुल्यस्वनः ॥
वक्षो यो हरिणाधिपप्रतिनिभो याघ्रोपमो
बाहुभिः
आवर्त्तैरशुभैः प्रधानकुलजाः सान्द्रघवर्ण-
प्रभाः ।
उच्चाक्षाः प्रियदर्शनाश्च सुभगाः श्वासैः
सुगन्धैश्च ये

धन्यासौ जयराज्यवित्तसुखदा सर्वाश्वका भूपते ।

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वर्णलक्षणो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥

अथ अश्वारोहणम् ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि हयारोहणमुत्तमम् ।
येन विज्ञानमात्रेण रैवन्तनापमीयते ॥

वल्गाकिसलयपाणिः कर्णमध्यैकदृष्टि-
र्न चलति कटिदेशे ह्यासने सुस्थिरश्च ।
हयहृदयगतिज्ञः स्थानकज्ञावपाती
स खलु तुरगयोद्धा मान्यते पार्थिवेन्द्रैः ॥

यो नित्यं दृढमुष्टिरुग्रकशधृक् क्रोधानलैर्वर्ज्जित-
स्त्वेकस्थिरबुद्धिमध्यमतनुः शास्त्रस्य तत्त्वज्ञकः ।
काले दण्डनिपातनियमयुतस्तत्कालयुक्तान्वितः
सोऽयं लक्षणयुग् हयस्थो राज्याधिपैः पूज्यते ॥

ऊरू स्थिरौ यस्य चलौ च पादौ
त्रिकोणस्थं सुस्थतमासनञ्च ।
स वाजिवाहः कथितः पृथिव्यां
शेषा नराः भारवहा हयानाम् ॥

प्राज्ञः सत्त्वबलोन्नमाढ्यो दृढः सर्वाङ्गसौष्ठवः ।
जितश्रमो लघुपाणिर्जितायासो जितासनः ॥
हयकालबलप्राणगतिकालाध्ययोगवित् ।
शास्त्रोपचारचारज्ञो रणक्रीडासु शोभितः ॥
वाजिनां क्षुभ्यतश्च स्थाने दण्डनिपातवित् ।
तुरङ्गमस्य दृढः सर्वक्रियासु शुचिः ॥
ग्रामीणधान्यशस्यानौवे परस्य दाविलोकने ।
चित्रं येन प्रयाणे च निर्गमे कृपणाङ्कवित् ॥
रोगं विकृतौ यस्य हृदयं वा गतिविकारवित् ।
धनु कुन्तादिशस्त्रेषु सोऽश्ववाहः प्रकीर्तितः ॥
वक्त्रे स्कन्धे मुखे कोष्ठे गात्रे सक्थ्नोश्च ताडयेत् ।
उन्मार्गं यदि सञ्चाल्य मदः सरति दैवत ॥
कुपिते पुच्छमाने ध्यात्वा चाड्डय तथा ।
कर्णयोः प्राप्तस्य दण्डमेव निपातयेत् ॥
हैरण्यमर्ष्युदिर्दं सर्वाणि सघनान्तरम् ।
भीते पश्चात् स्थाने हयाद्यश्वोऽग्रगामिनम् ।
यस्मात् ताडिता नाशं बहून् लोभान् प्रदर्शयेत् ।
तावद्भवन्ति ते दोषा यावत्पादयमो हय ॥
दण्डेनाभिभवश्चाद्यात् रोगाद्वा श्रान्तभिन्नान् ।
दण्डो हि सायकः प्रोक्तः कर दण्डात् प्रजायते ॥
कृपावदुपा वत्सा सा साध्या नातिनिर्भिना ।
दान्त्वा हस्ते तु कशया निर्भयाक्रान्तिगा यथा ॥
कशिः सरैश्च यद्दशाद्युक्तमानस्य ताडयेत् ।
मदः प्रसादेन गात्रे गत्या स्कन्धे प्रलापयेत् ॥
अकालगत्यागतौ च सदोत्सवान्वितम् ।
अकाल ड्गावानाय तेन वाजी न धावति ॥
ज्ञानर्द्धौ स्थिते यस्य सा यस्य न औषध ।
न प्रदापयता च वाजी तत्र न धावति ॥
सन्धानतनस्थ सर्वं पाद वर्जितम् ।
कलहोऽश्वस्योन्मत्त वाजी न धावति ॥
कटिहृदये वा भागा चतुर्भागा बलीयसा ।
हरच्छिन्नपूर्णे च धाराश्मरक्तिया ॥
उत्तराधरवश्च नयनं निरोक्ष ।
नित्यमुद्यतदण्डस्य तस्य वाजी न धावति ॥
धारा तु पञ्चमी प्रोक्ता न क्षमोति न पश्यति ।
सर्वकर्मासमो वाजी सप्तार्त्तां परिवर्जयेत् ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते अश्वारोहणं नाम अष्टमोऽध्यायः ॥

अथ ऋतुचर्य्या ।

कर्मचर्य्यासु नित्यानां शुद्धानां सुनिवर्द्धितम् ।
चतुरस्राश्रये योग्यं वाजिनां मण्डलं क्रमात् ॥
सञ्चोदयेदश्वं तावद् यावत् कार्म्मुकपञ्चकम् ।
सदूर्द्धं मण्डलैर्धाव्यो गोमूत्रास्तदनन्तरम् ॥
ऋजुवृत्ताश्च ता च गोमूत्रा सर्वकर्मसु ।
युज्यमानानि दृश्यन्ते प्रायशो हि विचक्षणैः ॥
शालिहोत्रमुनिप्रोक्ता चर्य्या योऽत्र वाजिनाम् ।
तासामनुपयोगित्वान्न कृतं सङ्ग्रहो मया ॥
तीक्ष्णस्तैक्ष्ण्यजनं सुरिता द्वाभ्यां भद्रस्तु धावति ।
त्रिभिर्विभेजदा मन्दः क्रमात् कशाभिताडने ॥
तीक्ष्णाश्वभद्रमन्दानां प्रधानो यत्र उच्यते ।
सोऽप्यनेनैव मार्गेण सविभज्या विजानता ॥
अवादिता विनश्यन्ति यत्नतः साधिता हया ।
क्षमा व्याधिपरीताङ्गा व्यायामोऽत्यन्तवाहनात् ॥
बलं कालो वयो भूमिः कालं सम्प्रमनं क्रमात् ।
कुर्य्यादकालरे योगश्चातियोगो हि दोषवान् ॥
तच्च लोकप्रसिद्धं हि बोद्धव्यं यत्नतो बुधैः ।
हयवाहनवेत्तासौ नरेन्द्रैः पूज्यते सदा ॥
धारित ये गुणाः सविस्तरमाशास्त्रिबोध तान् ।
शालिहोत्राद्विशालाक्षा व्यायामफलमश्नुवान् ॥
स्थिरमांसो भारसहो लघुगात्रः पराक्रमी ।
दीप्ताग्निश्च सुशीलश्च व्यायामेनोपजायते ॥
सवार्य्या विनयी प्रोक्ता निद्रा मलापवर्जित ।
दैवविनाशितश्च उक्ता धावति तिष्ठति ॥
शुभावर्त्तैस्तिलकायाश्मश्रुभिस्समन्वितम् ।
रत्नवर्य्यैर्नृपमुक्ताहारपुष्पविभूषितम् ॥
एवंविधं समारुह्य दर्शयेद्धयं नृप ।
जित्वा रिपुकुलं भुङ्क्ते निःशङ्को वसुन्धराम् ॥
तत्र श्रेष्ठतराश्वा नागसमाप्तमध्यमः ।
त्रिविधोऽपि मया भिन्नो जवभेदः स उच्यते ॥
यवोदरैरष्टभिस्तैरङ्गुलं परिकीर्त्तितम् ।
हस्तश्च तैश्चतुर्विंशैः कार्मुकं तैश्चतुर्गुणैः ॥
अक्ष्णोर्निमेषकैः काष्ठा अष्टादशभिः तथा ।
मात्रा ज्ञेया प्रमाणेन पूर्वमुक्ता तपोधनैः ॥
मात्राश्रोकृतकमात्रो यो धावति धनुःशतम् ।
तमश्वमुत्तमं विद्यात् साधुवृत्तमं महाजवम् ॥
यथोत्तमजवा वाह्याः मध्यमाः अधमाधमाः ।
चतुरश्वापिकां दृष्ट्वा मात्राभिर्मध्यमं बुधाः ॥
नभस्यस्य पुनः सान्धि भाराध्वानं जवं बलम् ।
यथाविधिश्च हितं समात् कुर्व्वन्ति वाजिनाम् ॥
कार्य्यमेव मधान् किञ्चित् पुण्या नाभिकाले हि ।
हेमन्ते शिशिरे धीमान् अल्पश्च च यथेच्छया ॥
बिन्दुचयात् पूर्वं मार्गे न धौम्र्या सादयेद्धयम् ।
वाजी दष्टः सदा रोगी रक्षणे च महावली ॥
पूर्णाभिसिक्तोऽपि दुर्मेध्या न च सादयेत् ।
वर्षा च विपुलाथेन किञ्चित् योग्यमश्वानाम् ॥
एकान्ते विजने चैव रङ्गभूमिं हयं नयेत् ।
सान्द्राश्चैव सुकटिनां पाषाणोत्कर्षशालिकाम् ॥
दृढकाष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिं विवर्जयेत् ।
विण्मूत्रं कारयेत्तत्र क्रोशक्रोशद्वयान्तरे ॥
वारि दद्याद् यथाकामं घासं सुरभि चारयेत् ।
अन्यथा दोषजातानि वक्ष्याम्येतानि तावत ॥
गुरुविस्रन्धगात्रश्च छिन्नश्वासी च कम्पते ।
दुर्म्मना बद्धविण्मूत्रः सर्वकर्म्माक्षमो हयः ॥
गूढमन्दोमतश्रीवो रक्तमेही गुरुक्रमः ।
क्षुत्तृष्णार्त्तस्तृष्णार्त्तस्तन्द्राया प्राप्य विनिश्यति ॥
सलिलैरुह्यमानोऽपि विधुनोति शिरः परम् ।
मुहुर्विनमते पृष्ठं पदमेकं न गच्छति ॥
भाराध्वानपरिश्रान्तं श्रमे सङ्क्रामयेत् यदि ।
नाविसारितपर्य्याणं मार्गेऽध्वानसमागतम् ॥
सुक्तपुच्छाग्रवन्धस्य व्यायामेन शावतारयेत् ।
मर्द्दयित्वास्य गात्राणि पांशुमध्ये विवर्त्तयेत् ॥
स्नानपानावगाहञ्च प्रतिपानं सभोजनम् ।
सर्व्वं क्रमेण कर्त्तव्यमन्यथा रोगसम्भवः ॥
रक्तपित्तसमीरोत्थमन्याश्चाभ्यन्तरादय ।
क्षुद्रोगा वातशूलानि शीतार्थ्योत्कपातनः ॥
रक्तपित्तहरं देयं प्रतिपानं गुडोदनम् ।
रक्तपित्तसमीरोत्थं दातव्यं शर्करोदकम् ॥
जीवनं वारिपित्तघ्नं शृणु वक्ष्यामि सत ।
सर्वरोगहरोऽश्वानां मधु चाम्लको रसः ॥
स्वच्छालचं इक्षु क्षीरं शारिकुक्कुटम् ।
पीत्वा हि निर्हरेद्दोषान् श्रमभाराध्वयान्

धर्मार्थकामा विजयो यशः श्री-
र्भोगाश्च जातिर्भवेच्च पुण्या ।
एतानि मित्तानि शुभावहानि
नृपस्य चैव विनिवर्त्तयन्ति ॥
प्रस्थानकाले च निरं निरीक्ष्य
वह्निं द्विजं पूर्णघटं कुमारीम् ।
छत्रं ध्वजं चामरदर्पणञ्च
वृषं च दृष्ट्वा तुरगं प्रयाय ॥
श्रुत्वा तु घण्टामृदुपञ्चवाद्यं
पुण्याहमाङ्गल्यस्य गीतम् ।
इत्थं निमित्तं भवति प्रशस्तं
ध्रुवं जयस्तस्य रथी नराणाम् ॥
उल्काभिपातेन मही विदार्य्य
प्रेमन्ति ये वाजिसुता निशीथ ।
प्रन्धिताबन्धविलीयमुक्ता
जयावहाक्षो समरे हयानाम् ॥
विपक्षसैन्यसरप्राप्ता ये
धनुर्धुता जितपुरीषमत्ताः ।
पयस्यमाना निशि शिरोविराश-
पराजयं ते कथयन्ति युद्धे ॥
अश्वाम्भे याथ वर्णन नोभा
सम्भिन्न दक्षिणकोऽपुच्छाः ।
पुच्छाग्रमार्गे परिचक्रवर्त्ती
पराजयं ते कथयन्ति भर्त्तुः ॥
विना निमित्तं रजस्वलैव
चतुर्दिशां वाजिनां विजिता ॥

धावन्ति घातैश्च न चोद्विजन्ते
भयावहास्ते समरे नृपाणाम् ॥
शीकं शीलं भयं लज्जामालस्यं चैवमादिषु ।
सुकुलं तं विजानीयादलं पर्य्याणधारणे ॥
स्थाणुकण्टकवृचैश्च मुधासदिरकण्टकैः ।
स्वामिघाताय चाहत्ते तेषां रूपमिदं शृणु ॥
वानरोलूकमार्जारतरक्षुगवलोचनाः ।
गतिर्वा वसुरैस्तुल्या स्थूलमेढ्रशिरान्विताः ॥
लम्बौष्ठकर्णनासाश्च क्षतदाहीनाधिकाङ्किताः ।
विच्छिन्नग्रीवगण्डा ये भ्रुकुटीचित्रमेहनाः ॥
एते दोषास्तथान्येऽपि सुकुलाश्वसमुद्भवाः ।
खलानामिह राजेन्द्र ! वक्तुं शक्या न मादृशैः ॥
लक्ष्यं प्रधानमित्येके चान्ये लक्षणमाश्रिताः ।
लक्षणलक्ष्यमेतेषां तेनेदं दुष्करं विदुः ॥
अथापि रतिसंक्षेपादतियामश्च विस्तरात् ।
मुनीनामेकवाक्यत्वाद् भूयसः स्थितिदुष्कराः ॥
सत्ववर्णगतिच्छायास्वरस्थानगतिः कुलम् ।
पुष्पं पुण्ड्रकनामानि दीर्घं वा जवलक्षणम् ॥
एवं लक्षणसंयुक्तं दृश्यते शूररक्षणे ।
लक्षणेन विहीना ये निर्दोषाःस्युः प्रधाविताः ॥
हयरोहस्य का चिन्ता लक्षणैः शुभनिन्दितैः ।
तेनात्र न कृतोऽस्माभिर्हयलक्षणविस्तरः ॥
हयवाहनविज्ञानं कौतुकाहितहृदयः ।
अनायासेन गृह्णन्ति परं दृष्ट्वा इमे जनाः ॥
चलासनं कथा रागाः पाणिघातप्रतोदनम् ।
मदप्रघातसंज्ञानि दोषौ यैरुपजायते ॥
कामात् कोपाद्भयान्मोहाद्दर्पाच्चैव मदाश्रयात् ।
मर्य्यादारोहदोषाच्च दुष्यन्त्यश्वा निसर्गतः ॥

श्रीयुक्तसामन्तनरेन्द्रवन्दितं
रणे हयारोहवराभिनन्दितम् ।
धर्मार्थकामादियशःप्रधान-
मित्थं कृतं वाहनशास्त्रविस्तरम् ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वाहनाध्यायो नवमः ॥

अथ धातुपरीक्षा ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि धातूनां लक्षणं परम् ।
येन विज्ञानमात्रेण ज्ञायन्ते रोगसम्भवाः ॥
ततः शुद्धशरीरोत्थरक्तदोषानवाप्नुयात् ।
रक्तदोषात्तदा वाजी प्राप्नोत्येव महामयान् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन रक्तं ज्ञेयं विचक्षणैः ।
आषाढसमये प्राप्ते शिरामोक्षेण कृत्स्नशः ॥
तेन संशोध्यते रक्तं वाजिनां दोषसम्भवम् ।
ततः शुद्धशरीरोऽथ पिण्याकैश्च बलीकृतः ॥
तावच्च शष्पमासाद्य वज्रवत् सुदृढो भवेत् ।
यदि रक्ताधिको वाजी शस्यमश्नाति कर्हिचित् ॥
रक्तात् सञ्जायते पित्तं ततो नाशमवाप्नुयात् ।
रक्ताधिकश्चापुष्टः स्नेहाद्यैः शस्यमत्ति चेत् ॥
संप्राप्य श्लेष्मरिक्तत्वं नाशमवाप्नुयात् ।
हीनरक्तो यदा शस्यं रुक्षोऽश्नाति तुरङ्गमः ॥
तदा वायुं परं प्राप्य सद्यो नाशमवाप्नुयात् ।
तवेदं लक्षणं प्रोक्तं रक्तकोपससुद्भवम् ॥
धातूनामपि सर्व्वेषां ज्ञेयमिदं विचक्षणैः ।
पित्तरक्तप्रकोपेण यदा संपीड्यते हयः ॥
तदा कण्डूनिभामाद्य कषती सततं वपुः ।
छायां वाञ्छति यत्नेन विशेषेण जलाश्रयम् ॥
मुहुर्वाञ्छति पानीयमाहारञ्च विशेषतः ।
एवं वातोत्थरक्तेन ज्ञात्वाश्वस्योडितं ततः ॥
शिरामोक्षं विधायैव दद्यात् सकाटुकं गुडम् ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति नीरोगः संप्रपद्यते ॥
पित्तासृग्दूषितो वाजी यदि चाश्रुणि मुञ्चति ।
नेत्रान्ते पाण्डुरत्वञ्च सद्यो मृत्युमवाप्नुयात् ॥
नेत्रयोर्लक्षणं प्रोक्तं पित्तरक्तसमुद्भवम् ।
श्लेष्मरक्तप्रकोपेण यदा सम्पीड्यते हयः ॥
अधोमुखो भवेन्नित्यं कासते च मुहुर्मुहुः ।
आहारं न च गृह्णाति नात्माहं कुरुते क्वचित् ॥
न जिघ्रति कशाघातं न च पार्ष्णिं न चासनम् ।
नासाग्रेण क्षिपेत्तोयं वह्निर्धर्मांश्च वाञ्छति ॥
तस्यापि शोधयित्वासृग् दद्यान्मुण्ठायुतं गुडम् ।
सर्व्वं रक्तं ततः शुद्धं निःशेषं समवाप्नुयात् ॥
वाजिनः श्लेष्मरक्ताभ्यां दूषितस्य सदा भवेत् ।
नेत्रान्ते बिन्दुकाकारकण्डूस्तस्य तथोदरे ॥
तदा मृत्युमवाप्नोति पञ्चमासाभ्यन्तरे ध्रुवम् ॥

शुण्ठ्यागला गोक्षुरकं घनञ्च
श्यामानिचाछिन्नयुता च यष्टिः ।
कफप्रणाशाय विनिर्मितोऽयं
पिण्डः पलिप्रश्च कफापहश्च ॥

नोचेदन्नानि शुण्ठ्याढ्यं सैन्धवं नस्यमार्गतः ।
वायुरक्तप्रकोपेण पीडितस्तु तुरङ्गमः ॥
कुक्षिद्वयं हयस्तीव्रं मुहुः श्वासं प्रमुञ्चति ॥
नैकत्र मन्यते स्थातुं दूयते च निरर्गलम् ।
एवं वातोद्भवं ज्ञात्वा रक्तान्दिष्टे हयस्य च ॥
शोधयित्वाथ सन्दद्याच्छागघृतमनल्पकम् ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति परां पुष्टिञ्च गच्छति ॥
उत्साहं कुरुते मार्गे सर्व्वदोषविवर्ज्जितः ।
वातरक्तप्रकोपेण लोचनान्ते हयस्य च ॥
यदा स्यातां सिते रक्ते काशः कण्डूस्तथानने ।
तदा तस्य भवेन्मृत्युर्यदि नाश्नाति चामिषम् ॥
अथसकाश युतन्दभा माहिषेण निशागमे ।
सन्निपातेऽथ रक्तेन यदा सम्पीड्यते हयः ॥
यदा वेपथुमाप्नोति काशते च निरर्गलम् ।
निद्रालस्याग्निमन्दत्वं वक्त्रौ मलनिबन्धनम् ॥
कर्णयोः पातनञ्चैव वक्त्रात् लालाविमोचनम् ।
तत्रापि शोधयेद्रक्तं ततो लङ्घनमर्हति ॥
यावद्दोषस्य निर्णाशं स्त्रोतोदकशताशनः ।
क्वचिदुष्णं क्वचिच्छीतं क्वचिद्धयनसंयुतम् ॥
प्रदेयं युक्तितत्वज्ञैर्वारि वार्य्यं न कुत्रचित् ।
सपथ्या चाम्टता चैव कटुका च वचा तथा ॥
शामयेत्तत्क्षणादेव त्रिधातुकुपितं ज्वरम् ।
शिरीषं श्रीफलञ्चैव वेतसञ्चैव वह्निभाक् ॥
मन्दाग्नित्वं सदोषाणां कुरुते भस्मसाद्दृढतनुं ।
मधुकं मधुशालञ्च माधुर्य्यं कुलिकान्वितम् ॥
शिरीषं चूनकं राचां धाययित्वा त्रिभागतः ।
यश्चैतत् सन्निपाताय वाजिनः संप्रदीयते ॥
तस्य तन्नाशमायाति तमः सूर्य्योदये यथा ।
स्वस्थस्यापि हि नेत्रान्ते स्यातां नीले च वाजिनः ॥
गन्धश्च मद्गुः जीवना तदा मृत्युर्द्विमासिकः ।
नीले पीतेऽथ नेत्रान्ते स्यातां चेद्वाजिनः क्वचित् ।
स निर्वाणमवाप्नोति त्रिभिर्मासैरसंशयम् ॥
यस्य नेत्रान्तरे रेखा पङ्कवर्णा प्रजायते ।
विशेषात् स्वरभेदः स्यात्तस्यायुः पाञ्चमासिकम् ॥
जिह्वायां जायते बिन्दुरकस्माद् यस्य वाजिनः ।
कृष्णस्तु जीवते मासं स वाजी नात्र संशयः ॥
पीतो मासद्वयेनैव सप्तैर्वा प्रयच्छति ।
त्रिभिर्मासैस्तथा रक्तश्चतुर्भिश्च विचित्रितः ॥
पञ्चभिर्नीलवर्णश्च षड्भिर्लक्ष्मसमाकृतिः ।
सप्तभिः पाटलाकारश्चन्यकाभस्तथाष्टभिः ॥
नवभिश्च हरिद्राभो दशभिर्जन्तुकोपमः ।
एकादशभिर्दूर्व्वाभो वत्सरेण हिमद्युतिः ॥
यस्य श्वासो भवेदुष्णः शरीरं पुलकाङ्कितम् ।
जिह्वा हिमकराकारा मासषट्कं स जीवति ॥
ग्रीवाग्रे पिडिका यस्य जायते च तथाधरे ।
मूत्रं करोति रक्ताढ्यं मासषट्कं स जीवति ॥
वर्णः श्वेतो यदा यस्य नेत्रयोश्च प्रजायते ॥
दशमासान् समासाद्य पित्तार्त्तो न न जीवति ।
यस्य नीलप्रभे स्यातां नेत्रे वातार्द्दितस्य तु ।
रात्रित्रयस्य स्पर्शेन यः स्थितः स न जीवति ॥
श्लेष्मयुक्तस्य वा रक्ते यदि स्यातां विलोचने ।
वातान्धः सुरातुल्यो दश मासान् न जीवति ॥
यस्य नेत्रे हरिद्राभे स्यातां पित्तार्द्दितस्य च ।
तस्यायुः सप्तमासाख्यं मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ॥
वह्निवर्णे घने नेत्रे स्यातां धातुसमागमे ।
तस्य सप्तभिर्मृत्युः समरानादसंशयम् ॥
यस्यैकं लोचनं नीलं द्वितीयं रक्तसन्निभम् ।
दृश्यते च च विज्ञेयः पित्तार्त्तो मासजीवकः ॥
यस्य पित्तप्रसंक्तस्य काये नीरदवर्त्तिनि ।
हयस्य जीवितं तावद्दिनानि दश पञ्च च ॥
एवं रक्तविकाराणां ज्ञात्वा धातुं तुरङ्गमे ।
ततः प्रतिक्रिया कार्य्या उक्ता या कीर्त्तिता परा ॥
भयाद्भीतपानीयशीतविशेषितस्य च ।
आर्त्तोऽपि ताडितोऽत्यर्थं तिर्य्यग्विद्धो यदापि वा ॥
श्रमाज्ज्वराच्च वन्धाद्वा गात्रे वा विषमस्थिते ।
क्षीणशोणितमांसस्य शिरावेधः प्रशस्यते ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते धातुपरीक्षाध्यायो दशमः ॥

अथ ऋतुचर्य्या ।

द्वासप्ततिसहस्राणि नाडीनां हि भवन्ति च ।
वाजिनामिह सर्व्वेषां वायुरक्तं व्यवस्थितम् ॥
तासां निर्म्मोचनार्थाय शाराण्यष्टौ वदाम्यहम् ।
यैर्याति कुत्सितं रक्तं सर्व्वदेहसमुद्भवम् ॥
कण्ठे वक्षसि तालौ च नासयोश्च मुखे तथा ।
अण्डयोरथ पादेषु पार्श्वयोरुभयोरपि ॥
कालं बलञ्च विज्ञाय वाजिनां भिषगुत्तमः ।
शिरामोक्षं प्रकुर्वीत स्थानेष्वेतेषु पण्डितः ॥
अन्ये सप्तदश प्राहुः शिराद्वाराणि वाजिनः ।
विकारयुक्तं यद्रक्तं सुस्वल्पमपि वर्जयेत् ॥
एवं शरदि यः सम्यक् पुष्टिं नयति वाजिनाम् ।

तत्र यद्वाञ्छितं किञ्चिद्दयानाथ तत्र सिध्यति ॥
ततो हेमन्तमासाद्य निवाते निरुपद्रवम् ।
मासोत्थ यवसन्दानं पानीयञ्च यथेच्छया ॥
घृतं वा यदि वा तैलं पाने दद्याद्धिचक्षणः ।
वाहयेच्च शनैरल्पं सर्व्वदोषप्रशान्तये ॥
ततः शिशिरमासाद्य दद्यात्तैलं हि वाजिनाम् ।
पलाष्टकप्रमाणेन यावद्दिनानि सप्तकम् ॥
यवोत्थ यवसन्दद्यादकविशल्यहानि च ।
यवाभावेऽथ चणकान् दद्याद्दान्तरान सदा ॥
तदभावे मकुष्ठांश्च मुद्गाद्यांस्तैलसंयुतान् ।
यवश्चापि तद्देयं नीरोगो जायते हयः ॥
कौमुदानाञ्च सर्व्वषां कायानां नस्यकर्म्मणाम् ।
तैलानाञ्च घृतानाञ्च यवस्य यवसं परम् ॥
पर्व्वतानां यथा मेरुरायुधानाञ्च वज्रकम् ।
तथा सर्व्वोपचाराणां शमे श्रेष्ठतमा यवाः ॥
देवतानां यथा विष्णुर्ब्रह्मा वेदविदां वरः ।
नदीनाञ्च यथा गङ्गा तथा श्रेष्ठा यवा हये ॥
यथोदितः सहस्रांशुर्निशेषं तिमिरं जयेत् ।
तथा शरीरजान् दोषान् यवाः सर्व्वेऽरन्ति च ॥
उपचारक्रिया सत्या पञ्चत्रिंशत्कृता हये ।
कृताः सुयवभोज्येन सम्यक्सा कृता नरे ॥
दश दत्ता यथा भोज्य शिशिरे समुपस्थिते ।
यज्ञतापि कृता सर्व्वा पञ्चत्रिंशत्कृता हये ॥
यथा सुयवभोज्येन सम्यक्सा कृता नरे ।
नीरोगास्तुरगाः सर्व्वे शालिहोत्रमतं यथा ॥
पञ्चत्रिंशत्कृता याश्च क्रिया यत्ना तुरङ्गमे ।
यवेनास्ते विजानीयाद्यवभोज्यविवर्ज्जिताः ॥
एवं रक्तविशुद्धाय कृत्वा यत्नेन वाजिनाम् ।
द्राक्षोत्पलसंयुक्तां सतैलां च हरीतकीम् ॥
दिनं त्रिसप्तकं यावत् पलपञ्चप्रमाणतः ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति निःशेषाद्व्याधितोऽश्ववान् ॥
ततो वसन्तमासाद्य संप्राप्य सुमनोहरम् ।
परां पुष्टिमवाप्नोति नीरोगश्च प्रजायते ॥
न धावेद्वाहयेदश्वं प्रावृट्काले कथञ्चन ।
चरस्तद्वाजिनस्तस्य वाहनं दशमासिकम् ॥
कूपोदकमथ प्रस्तं पानाय जलदागमे ।
अथवा कटुतैलेन निर्वासस्यानवन्धनम् ॥
दशाहान्तरितं दद्यात् जलानाञ्च विचक्षणः ।
पलद्वयप्रमाणेन सुवर्णपरिशुद्धये ॥
सुखरोगमवाप्नोति चारम्भाद्विवर्ज्जितः ।
रूक्षाभोभिस्तु विशाङ्गस्तथा वध्यते हयः ॥
चतुर्होऽकलान् प्रासान् प्राप्नोति शतशः परान् ।
सर्व्वैकप्रधानेन बलहीनश्च जायते ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन प्रावृट्काले उपस्थिते ।
अनेन विधिना प्राज्ञो वाजिनः परिपोषयेत् ॥
तत्र प्रारम्भमासाद्य बहुतृणसमन्वितम् ।
शुभं चारोत्पन्नं समपञ्चाष्टपरिमत्यया ॥
दुग्धं वा केवलं रात्रौ क्वथितं सम्प्रशस्यते ।
तदाप्यदि यत्किञ्चित्क्षुधार्त्तस्य प्रजायते ॥
पानाय चारम तोयं परमं सुमनोहरम् ।
शीतलमुद्गाश्च एतं शस्तं संयुतम् ॥
वाहनं च प्रयत्नेन सुमन्दमपि वर्ज्जयेत् ॥

परीक्षाणां यथा हेम्न आश्वस्य च प्रतिक्रिया ।
हयजीवस्य तद्वच्च परीक्षा यवभक्षणे ॥
यथा मायाविकं पारं गत्वोर्च्चैः स्वस्थतां व्रजेत् ।
तद्वत् यवाशनोत्तीर्णा सुहृष्टा हयोत्तमाः ॥
अल्पेनापि हि छिद्रेण यथा नश्यति नौर्जले ।
स्वल्पेनापि हि व्याधिना यवदोषास्तथैव च ॥
एवं ज्ञात्वा विशेषेण यवा देयाः प्रयत्नतः ।
प्राप्तचीरा विशेषेण शिशिरे समुपस्थिते ॥
शुष्का वापि यवा देयाः सर्व्वकालं च वाजिनाम् ।
प्राणदास्ते ततो ज्ञेया सर्व्वव्याधिविनाशनाः ॥
यश्चाश्नाति यवानाम् शुष्कांश्च स्वेच्छया सदा ।
न तस्य जायते रोगः कदाचिच्च यवाशभाक् ॥
न च शूलं न च श्वासो न च शोथो न च क्लमः ।
न च रक्तप्रकोपश्च न च वातादिधातवः ॥
योग्योऽश्वनाय वाहानां प्रधानो यव इष्यते ।
यवाभावेऽथ चणका धान्यमन्यतमं परम् ॥
यवाभावेऽथवा दद्यान्मुकुष्ठांस्तैलसंयुतान् ।
भोजने तुरगेन्द्राणां परां पुष्टिमभीप्सताम् ॥
सुकुष्ठभोजनाद्वाजी पुष्टिं गच्छत्यलौकिकीम् ।
उत्साहं परमं धत्ते स च रोगैर्विमुच्यते ॥
चणकाश्च गुरुत्वानां सुदा दया मनीषिभिः ।
सतैलास्तेऽपि कुर्व्वन्ति पुष्टिं सत्त्वविवर्द्धिनीम् ॥
एते पुष्टिगुणाः प्रोक्ताश्चणकाहारजा हये ।
नाम्यस्तस्मादभावेन सर्व्वेषां तान् विनिर्द्दिशेत् ॥
नान्यद्धि तत् प्रशंसन्ति पञ्चमं वाजिनां बुधाः ।
भक्षणाय यतस्तस्य दानीलङ्घनमुत्तमम् ॥
अन्नाभावे प्रदातव्यं घृतं वा यदि वा पयः ।
शस्यं वा मांसमेवाथ पुष्ट्यर्थं वाजिनां सदा ॥
यस्मात् शस्यमश्नाति सदा लवणमिश्रितम् ।
किं तस्य शस्यदानेन यथाभृतेन भूपतेः ॥
शस्याभावेऽथ यवसं शुष्कं वा यस्य वाजिनः ।
स्वावानिशमरण्ये च स्वेच्छया सविभुक्तिका ॥
ते चापि वाजिनो देया यथा शस्यचरास्तथा ।
तथा सर्व्वप्रयत्नेन सुतान् सञ्चारयेद्वने ॥
आरोग्यार्थं सुपुष्ट्यर्थं सतवाहार्थं विशेषतः ।
वित्तव्ययस्य रक्षार्थं नरेन्द्रेण प्रयत्नतः ॥
वसन्तसमये प्राप्ते वाहयेत् सततं हयम् ।
सलिलं लवणं दद्यात्ताभ्यां तैलं विशेषतः ॥
सर्व्वत्र सम्भवं भोज्यं तैलं वा यदि वा घृतम् ।
न दोषकारणं प्रोक्तं सञ्चारं लवणान्वितम् ॥
वसन्तसमये योऽश्वः स्थाने तिष्ठति बन्धने ।
तस्योत्साहः प्रणश्येत बालस्य जायते वपुः ॥
ततो मन्दाग्निनाविष्टो रोगाभावे प्रजायते ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वसन्ते वाहयेद्धयम् ॥
ग्रीष्मकाले च संप्राप्ते दूर्व्वाभोज्यं प्रशस्यते ।
वाजिनामिह सर्व्वेषां सर्व्वतापोपशान्तये ॥
पानपानं विशेषेण सुस्वादायासु निबन्धनम् ।
तदभावे च गात्रेषु चार्द्धं वा घृतसंयुतम् ॥
दूर्व्वाभावे प्रदातव्यं तुरगाय घृतान्वितम् ।
तत्ककाष्ठस्यमथाय सर्व्वरोगोपशान्तये ॥
एवं प्रत्ययं सम्यगुपचारं करोति यः ।
वयसा तु यतो नित्यं तस्य वर्द्धन्ति वाजिनः ॥

नीरोगा पुष्टिसंयुक्ता प्रकृष्टोत्साहसंयुता ।
तर्पिता भूमिपैरश्वा भूमिमार्गक्रियाक्षमाः ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते ऋतुचर्य्याध्याय एकादशः ॥

अथ नस्यं ।

कासश्वासशमो नस्यो वातपित्तकफोद्भवः ।
नस्यं समाश्रयेत्तस्मात् नस्यं योजयेद्धये ॥
पिप्पली सैन्धवं सारं नागरञ्च गुडान्वितम् ।
हस्तिकाचारमथाग्नं शार्ङ्गिनो श्लेष्मनाशनम् ॥
चूर्णिकालवणं नस्यं सदा रोगविनाशनम् ।
सिता चन्दनतोयानि धात्रीकाथानि वाजिनाम् ॥
नस्यकर्म्माणि शुक्लानि नाडीवातप्रशान्तये ।
खर्ज्जुरादिकं सार्द्रं सदाचारविमिश्रितम् ॥
नस्ये दत्तं वातशान्त्यै हयरोगविनाशनम् ।
शर्करा माक्षिकं सैरं पटोलं पलसंयुतम् ॥
नस्ये प्रदद्यात् सर्व्वेषां जायते रोगशान्तये ।
वचा चोशायकं कुष्ठं शुण्ठी च कासमर्द्दिका ॥
शुक्लं शीतोदके स्तोके तेषां नस्येऽथ प्रदापयेत् ।
गुडूची कौसुरी ताली मिश्रिता कूपवारिणा ॥
नस्ये दत्ता चराश्वानां शिशिरे सुखदा सदा ।
अपामार्गं महानस्यं सर्व्वरोगविनाशनम् ॥
कवलं कटुतैलं वा गोमूत्रं पाचितञ्च यत् ।
मैथुनादिक्षतस्थानां शोतोबलकरं विदुः ॥
कफरोगे तथा नस्यं गोमूत्रलवणान्वितम् ।
महत्सुखकरं प्रोक्तं सर्व्वदोषनिवारणम् ॥
अपामार्गस्य मूलेन नस्ये मूत्रञ्च छागलम् ।
सुखरोगविनाशाय नस्यं मनस्वरसोद्भवम् ॥
लशुनं पिप्पलीमूलं शक्षकी नागकेशरम् ।
दत्तं नस्येन रोगघ्नं कटुतैलेन वाजिनाम् ॥
नस्यं पर्य्युषितैस्तोयैः प्रातर्गत सुकवले ।
अश्वानाञ्च नराणाञ्च चाक्षुष्यं बलप्रदम् ॥
पिप्पलीमिश्रतोयेन सितासलिलेन च ।
नस्यं यच्छति सर्व्वेषां सर्पिषा यच्छते बलम् ॥
नस्यं स्निग्धं तथा रूक्षं तिक्तञ्च मधुरं तथा ।
चतुर्द्धा वाजिशास्त्रज्ञैर्यथावत्परिकीर्त्तितम् ॥
देयं वाताधिके स्निग्धं रूक्षं तिक्तं कफाधिके ।
मधुरं चैव पित्ताढ्ये तुरङ्गे समयोचितम् ॥
द्विपञ्चाशत्प्रमाणं वा श्रेष्ठं नस्यमुच्यते ।
पादोनं मध्यमं तत्र षड्विंशत्या तथाधमम् ॥
नस्याभ्रे वाजिनो रक्तं कण्ठपुष्टं प्रजायते ।
नस्यदानात्र श्रुतं तस्य विनाशमुपगच्छति ॥
दाडिमं पुष्करं श्रीकं श्वेतदूर्व्वाङ्कुराणां ।
शीतोदकेन संयुक्तं रक्तं दुष्टं न जायते ॥
धातकी गोक्षुरं रोध्रं कुसुमं सिन्दुवारकम् ।
शीतोदकेन संयुक्तं नस्यं रक्तविनाशनम् ॥
धातकी गणकी चैव गोमूत्रं लवणं तथा ।
नस्ये दत्तं कफं हन्ति तमः सूर्य्योदये यथा ॥
शुण्ठी घृतञ्च दुग्धञ्च रसधारं तथैव च ।
वातरोगविनाशाय नस्यमेतत्प्रयोजयेत् ॥
माक्षिकं शर्कराशुक्तं चन्दनं बैरशान्ति च ।
नस्योऽथ वारिणा सह पित्तनाशकरः परः ॥
गुडूची शुण्ठी मुस्ता च नागरं त्रिफला सा ।

सन्निपाते सपित्तेऽयं नस्यः स्याज्जीवरक्षकः ॥
अभया पुत्रिणी धात्री एला लाक्षा शतावरी ।
सन्निपातेऽनिलाधिक्ये नस्योऽयं क्षेमकारकः ॥
मरिचं पिप्पलीमूलं वचा भार्ग्गिकाभया ।
सन्निपाते कफाधिक्ये नस्यं सर्पिः सुखप्रदम् ॥”
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते नस्याधिकाराध्यायो द्वादशः ॥

अथ पिण्डः ।

“कटुका च जयन्ती च भामरी सुरसा घनाः ।
पञ्चामृतमयः पिण्डो वाजिनामयमिष्कृत ॥
एला शतघ्नी सुरसा काकजङ्घा शतावरी ।
माक्षिकं ससितं पिण्डः पित्तयुक्ते हि वाजिनि ॥
माक्षिकं सैन्धवं मुस्ता गोमूत्रञ्च हरीतकी ।
समभागेन पिण्डोऽयमुक्तो वह्निप्रदीपकः ॥
कंकोलं केतकी द्राक्षा शर्करा मधुयष्टिका ।
दत्तो घृतयुतः पिण्डः पुष्टिं नयति वाजिनः ।
मत्स्यमांसेन संयुक्तं यावचूर्णं घृतप्लुतम् ।
बलहीनस्य वाहस्य पिण्डोऽयं बलवर्द्धनः ॥
एला मद्यं दधि क्षौद्रं भक्षयंस्तुरगो भवेत् ।
अनिरुद्धोऽपि रुग्णोऽपि यथा षट्सप्तवार्षिकः ॥
मेथिका धातकी काली सारणी बीजपूरकः ।
पिण्डो दत्तो वराश्वानां तेजोवृद्धिकरः स्मृतः ॥
कटुका मद्यसंमिश्रा धात्री लोध्रगुडान्विता ।
दत्ता पिण्डविधानेन वाजिनां सुखवृद्धिदा ॥
त्रिफला कटुका मुस्ता विड़ङ्गानि च चित्रकम् ।
सदालस्यसमेतानां वाजिनां पिण्ड आर्त्तिहृत् ॥
वचा विदलिताः स्निग्धाः सघृताः क्षारभाविताः ।
पिण्डैर्दत्ताः प्रकुर्व्वन्ति वाजिनां व्याधिनाशनम् ॥
सैन्धवं नागरं श्यामा गुडूची सितसर्षपाः ।
अम्लवेतससम्पानां पिण्डोऽयं शूलनाशनः ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं कटुका सहदेविका ।
दूर्व्वापल्लवसंमिश्रः पिण्डोऽयं क्षीहनाशकः ॥
केशरं श्रीफलं तालं माक्षिकं गिरिकर्णिका ।
पिण्डोऽयं श्रमने शस्तो वाजिनां सुगतिप्रदः ॥
वचा लोध्रं सकर्पूरं गुहा श्यामा गुडं मधु ।
समांशकेन पिण्डोऽयं करोति लघुतां हये ॥
मद्यं मरिचसंयुक्तं लशुनं नागकेशरम् ।
द्विगुणं मेषमांसञ्च पिण्डो दत्तो जयेच्छ्रमम् ॥
जम्बीरं फलिनीपत्रं त्वचा किञ्जल्कमेव च ।
जातशोणितवाहानां पिण्डोऽयं रक्तनाशनः ॥
तमालं पुष्करं लोध्रमपामार्गं सतिन्दुकम् ।
पयसा पिण्डमेतद्धि वातकोपप्रणाशनम् ॥
आरनालं प्रविष्टा च पथ्यां नेपालिकाफलम् ।
पिण्डे दत्ते हये दध्ना निघ्नन्त्याशु विजृम्भितम् ॥
सुङ्गपूगं वचामिश्रं तथा सर्व्वरसान्वितम् ।
पिण्डे दत्ते निघ्नन्त्याशु कृमिसंघं व्रणोद्भवम् ॥
स्नुहीक्षीरं सकर्पूरं कूपोदकविभावितम् ।
पिण्डोऽयं हन्ति मध्यस्थान् रोगान् सर्व्वान्
कृमिव्रणान् ॥
सिता दुग्धं सकर्पूरमेलया पत्रसंयुतम् ।
अमिदाहार्त्तियुक्तानां पिण्डोऽयं वाजिनां स्मृतः ॥
शीघ्रासन्नप्रतप्तानामारनालं मधिप्लुतम् ।

सक्तदिच्छन्ति पिण्डेन वाजिनां सुखकारकम् ॥
वृष्टिवातार्द्दितानाञ्च वाजिनां पुष्टिरुन्मतः ।
पिण्डः कृतः सतैलेन लशुनेन यवेन च ॥
मद्यघृतं सकर्पूरं शर्करा दुग्धमेव च ।
कफनाशकरः प्रोक्तः पिण्डोऽयं सुखदः स्मृतः ॥
रोचना च वरी धात्री तथा स्याद्बीजपूरकः ।
गुल्मं प्रशमयन्त्याशु वाजिनां हृदयोद्भवम् ॥
सहदेवी वचा कुष्ठं वरुणा चेन्द्रवारुणी ।
अतिश्वासं हरन्त्येते वाजिनां मधुना सह ॥
उदुम्बरफलं मांसं शौकरं माहिषं दधि ।
हयस्य चातिवृद्धस्य करोति परमं सुखम् ॥
विभीतकं प्रियङ्गुश्च सर्ज्जिका लवणं तथा ।
कासदोषोपशमनः पिण्डः सर्पिः सुखप्रदः ॥
तक्रं कर्पूरचूर्णञ्च शिवं सौवर्च्चलान्वितम् ।
पिण्डोऽयं वस्तिसंरोधे वाजिनः संप्रकीर्त्तितः ॥
सौवर्च्चलं हरिद्रा च पिप्पली चेन्द्रवारुणी ।
मूत्रकृच्छ्रे परीक्षन्ति पिण्डोऽयं तुरगस्य हि ॥
पिण्डीरसक्तवः क्षौद्रं भल्लातकफलं युगम् ।
रक्तमूत्रे तु पिण्डोऽयं वाजिनां रक्तनाशनः ॥
अभया यष्टिका श्यामा देवदारु सगन्धकम् ।
पुरीषे रक्तसंमिश्रे सदा शंसति वाजिनः ॥
पटोलं धातकी मुस्ता यष्टिका गिरिकर्णिका ।
रक्ताधिके क्षतः पिण्डः करोति रुधिरक्षयम् ॥
हरिद्राद्वयसंयुक्तं गन्धकं कटुतैलकम् ।
पिण्डकं स्रुतियुक्तानां सदाश्वानां प्रशस्यते ॥
अतसीपत्रकं निम्बं न्यग्रोधकलिकान्वितम् ।
अतीसारे सुशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
व्रणैः कृमिभिरत्यर्थं सदा वाजी प्रपीड्यते ।
तदा पिण्डः प्रदातव्यः स्थूलैरण्डदलैरलम् ॥
कर्पूरशर्करालोध्रं माक्षिकं त्रिफलान्वितम् ।
तुरङ्गिण्याः प्रशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
पत्रकं सिन्धुवारञ्च भामरं चक्रकिंशुकम् ।
मांसवृद्धौ प्रशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
सैन्धवं चूलिकाक्षारं विड़ङ्गानि मधूनि च ।
शस्त्रपीड़ाभिभूतस्य पिण्डोऽश्वस्य प्रशस्यते ॥”
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते पिण्डाध्यायस्त्रयोदशः ॥

अथ घृतविधानम् ।

“शिलाजतु विशाला च पद्मकं नागकेशरम् ।
लाक्षा पद्मकाष्ठलञ्च निम्बद्वयसमन्वितम् ॥
घृतं माक्षिकसंयुक्तं सप्तविंशतिकं विदुः ।
अष्टांशं तु समादाय सुरामांसघृतस्य च ॥
पलमात्राणि सर्व्वाणि पूर्व्वद्रव्याणि निःक्षिपेत् ।
तेषां दानेन तत्सर्पिर्जायते सर्व्ववाजिनाम् ॥
बलपुष्टिकरं नित्यं सर्व्ववातविनाशनम् ।
सर्व्वरोगप्रशमनं कायाग्नेश्च प्रदीपनम् ॥
ओजस्करं यथानाशं शीघ्रशोषप्रणाशनम् ।
धातकी केशरं कुष्ठं कुसुम्भं कुङ्कुमं नलम् ॥
दाड़िमं सितलोध्रञ्च पलमात्राणि निःक्षिपेत् ।
घृतञ्च पाचयेत् मानादभिघातान्वितो हयः ॥
जायते सर्व्वसुखाङ्गो मद्यप्राशेन संशयः ।
आरनालं वचा कुष्ठ पिङ्गला सिक्थकं घृतम् ॥

एतैः पक्वं घृतं सम्यक् पित्तव्याधिविनाशनम् ।
हरिद्राद्वयसंयुक्तं गन्धकं तु मनःशिला ॥
क्वाथयेन्नवनीतेन त्रिगुणेन घृतेन च ।
अभ्यङ्गेनाथ पानेन सप्तरात्रेण वाजिनः ॥
कण्डूतिर्निःक्षयं याति तथोदरभवा रुजः ।
माक्षिकं निम्बपत्राणि नवं गुग्गुल एव च ॥
भृङ्गराजो विशाला च पाठा चैव पुनर्नवा ।
विल्वमारुष्ककं लोध्रं सैन्धवं तगरं तथा ॥”
एतैः पक्वा घृतं वाजी संप्राश्यार्त्तेर्विमुच्यते ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते घृताध्यायश्चतुर्द्दशः ॥

अथ क्वाथः ।

“पूर्व्वाणि समभागानि क्वाथयेत् कूपवारिणा ।
ततोऽष्टांशं समादाय तोयस्य क्वथितस्य च ॥
एतत् सिद्धार्थकं नाम उत्कृष्टं सर्व्ववाजिनाम् ।
कायाग्निं वर्द्धयत्याशु नीरोगत्वं प्रयच्छति ॥
मुस्ता मधुकपत्राणि केशरं लवणं वचा ।
शताह्वा शाल्मली धात्री त्रपुषं फलिनी तथा ॥
क्वाथयित्वा जलं कौपं एतैस्तुल्यं विचक्षणः ।
त्रिभागमेवमादाय ततो दद्याद्धयस्य च ॥
प्रकरोति सदा नाशं पित्तस्यागन्तुकस्य च ।
एकविंशद्दिनं यावच्छालिहोत्रमतं यथा ॥
शुण्ठी हरीतकी पाठा ब्राह्मी मुस्ता शिफालिका ।
हरिद्राद्वयसंयुक्ता हरितालं मनःशिला ॥
सिद्धस्त्रिभागशेषोऽयं क्वाथो हन्यात्त्रिरात्रिकम् ।
सन्निपातमशेषेण पलिकः पलमात्रकः ॥
मधुकं केशरं पत्रं भल्लातकविभीतकम् ।
शणपुष्पं वचा सारं समभागेन मिश्रितम् ॥
कासार्त्तस्य समुद्दिष्टः क्वाथोऽयं त्रिफलात्मकः ।
उत्साहवर्द्धकः सद्यस्तथा कायाग्निदीपकः ॥
कुमारी शाल्मली पाठा मञ्जिष्ठा चेन्द्रवारुणी ।
काकोली समभागेन क्वाथयेत् समभागतः ॥
पलद्वयप्रमाणेन ततः पीतेन वाजिना ।
मोचयेच्छूलजं दोषं मूत्रदोषं च तत्क्षणात् ॥
यवानी माक्षिकं कासं सौवर्च्चलयुताभया ।
क्वाथयेदष्टमांशेन तत्पानाज्जायते हयः ॥
प्रदीप्ताग्निस्तु तेजस्वी सर्व्वरोगाद्विमुच्यते ।
स शीघ्रमार्गगामी च स्निग्धो रोगविवर्ज्जितः ॥
सेफालिका वचानीले वेणुका सिन्धुवारिका ।
एतैः क्वाथः कृतः सम्यक् कृमिनाशकरः परः ॥
मातुलुङ्गस्य वीजानि चन्दनं सितसर्षपाः ।
उशीरं पुष्करं ब्राह्मी लक्ष्मणा च पुनर्नवा ॥
क्वाथोऽयं सुपिष्टचूर्णेन धावितक्लेशनाशनः ।
प्रकरोति तुरङ्गाणां सर्व्वदैव सुखं तथा ॥”
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते क्वाथाध्यायः पञ्चदशः ॥

अथ विषम् ।

“वारुणी माक्षिकी गौरी श्रीतालीवीजपूरकम् ।
कृमिक्लेदविनाशाय क्वाथो नित्यं रुजाहरः ॥
अश्वगन्धा घृतं क्षौद्रं विषदग्धस्य वाजिनः ।
विषनाशं करोत्येव सर्व्वगात्रेषु तत्क्षणात् ॥
सामान्येन प्रदिष्टोऽयमगदो विषनाशनः ।

पृथक् पृथग्विभागेन कथितं साम्प्रतं परम् ।
त्रिविधं कीर्त्तितं चैव कृत्रिमञ्च ततः परम् ।
त्रिविधं कीर्त्तितं प्राज्ञैर्विषशास्त्रविचक्षणैः ॥
स्थावरं कन्दजं प्रोक्तं जङ्गमं सत्त्वसम्भवम् ।
कृत्रिमं योगजं प्रोक्तं त्रिविधं विषमुच्यते ॥
यत्र तिष्ठन्ति धमन्त्यन्ति कदाचित्तुरगोत्तमाः ।
तत्र कार्य्यं विधानञ्च रोगस्य प्रयोजनम् ॥
केशरं पद्मनालञ्च सौपर्णी बदरीफलम् ।
तक्रमिश्रं हये दत्तं सर्व्वथा विषनाशनम् ॥
सौपर्णी सिन्धुवारञ्च नागवल्ली जटा तथा ।
त्रिवृता प्राश्य संमिश्रं दुग्धे स्यादायधी क्रमः ॥
अश्वगन्धा वचा एला घृतमिश्रा प्रयोजिता ।
विषनाशं भवत्याशु जङ्गमं हयनाशनम् ॥
मलं चन्दनरसञ्च माक्षर्संपरिप्लुतम् ।
जङ्गमस्य विषस्याशु प्रकरोति च सङ्क्षयम् ॥
तक्रं केशरसंयुक्तं विषं सद्यो विनाशकम् ।
हयस्य जङ्गमं नाश्य विषमयति तत्क्षणात् ॥
सौपर्णी विषकङ्कोली पिष्टा मद्येन भाविता ।
जङ्गमं नाशनं ह्यस्य विषं नयति तत्क्षणात् ॥
एला कङ्कोलिकाख्येन सौपर्णीघृतमिश्रितम् ।
विषनाशं करोत्याशु नस्यदानेन वाजिनाम् ॥
कौसुम्भं कर्पूरं लाक्षा मालिका माकुली तथा ।
कृत्रिमस्य विषस्याशु प्रकरोति च सङ्क्षयम् ॥
चम्पकं मालतीमूलमुत्पलकरसं तथा ।
अश्वानां नाशयत्याशु विषं जङ्गममाश्रितम् ॥'

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते विषयोगाध्यायः षोड़शः ॥

अथ अश्वशालाविधिः ।

नृपवेश्मवामभागे शुभदिने तु कारयेद्धयागारम् ।
पुण्याश्रिय प्रयत्नाद्दैवज्ञं प्रतिष्ठाप्य ॥
सुशुभे भूमिविभागे पूर्व्वोत्तरजलप्लवविधानात् ।
तस्मिन् शालां चित्रां दृढ़ाङ्गलसमुच्छ्रितां दृढ़ां कुर्य्यात् ॥
खादनकीलकमस्मिन् हस्तद्वितयं समुच्छ्रितं कुर्य्यात् ।
संस्थाप्य दृषभगाधौ सप्ताङ्ग वाजिशालायाम् ॥
अत ऊर्द्धन्तु हुतानि प्रयत्नयेद्वाजिनो यथा योग्यम् ।
कुम्भकैरलनैर्वेलैरनुकूले स्थानपालैश्च ।
हतमङ्गलस्वाराः बध्यास्तेऽत्र चोत्तराभिमुखाः ।
नात्यायता न शिथिला स्थाने वा दक्षिणाभिमुखम् ॥
वेश्यानां तुरगाय समीपं यत्न कारयेत् पूर्व्वम् ।
कार्य्याधिकेन यत्नेन मालिकाख्यं निवारयाम् ॥
गन्धैर्माल्यैर्धूपैः स्थानानि विभूषयेदलङ्कारैः ।
सविशेषं स्वयमपीतौ तुल्यापि पूरयेद्विद्वान् ॥
सच्छिद्रं नासिकास्यं यथा पश्यन्ति वाजिनः ।
स्थानं चैव पृथक् प्राप्य प्रबल रागिणो न वै ।
कीटी कुष्ठी ज्वरी यक्ष्मी परस्परं दूषयन्ति चारैः ।
तिथिवारे कर्षाश्च खुराश्च प्रशमन्ति दोषान् ॥
अश्वस्याङ्गं प्रलिपद्धरिद्रया वरिष्ठया मङ्गल्यार्थं ।
सुवर्णमाला दीपनैर्विभूषयेदलङ्कारैः ॥"

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सितेऽश्वशालाविधिर्नाम सप्तदशोऽध्यायः । सप्तदशाध्यायस्तु नाधिगम्यते ॥

अथ ग्रहनामलक्षणानि ।

"हयानां यानि चिह्नानि ग्रहग्रस्तेषु वाजिनाम् ।
तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि ग्रहनामानि यानि तु ॥
लोहिताक्षो विरूपाक्षो हरिर्बलिस्तथैव च ।
पक्षाख्यः चैव विख्यातः शकुनी च परः स्मृतः ॥
सुमस्थितश्च कौबेरो वैश्वानरश्च सद्ग्रहः ।
ऊर्द्धं च शालकश्चैव महरिपौ वरुणग्रहः ॥
हृदयस्तिश्च मन्मथः तथा सर्व्वग्रहोऽपरः ।
एते प्रोक्ता ग्रहाः सर्व्वे दारुणा मुनिसत्तमैः ॥
एतेषां लक्षणं चाशु नैव जीवन्ति सर्व्वशः ।
चिह्नं तत् प्रवक्ष्यामि यथा शास्त्रे व्यवस्थितम् ॥
कम्पते पूर्व्वकायस्तु निश्चलो यस्य पश्चिमः ।
पश्चात्कठी सकम्पश्च विज्ञेयो हरिपीड़ितः ॥
भवन्ति निस्वौ रक्ता अकस्मात् यस्य चक्षुषी ।
हरिनामग्रहगृहीतोऽश्वो यामखेदी च जायते ॥
प्रतिकूलगुरुगात्रश्च क्षुब्धचङ्क्रमणक्रियः ।
शीलताशीलता यस्य स्वभावान्निद्रमेव च ॥
विरूपाक्षगृहीते तु कम्पः स्वेदश्च जायते ।
उत्थितः सहसा यस्तु मध्ये पतति भूतले ॥
लम्बाक्षो मुच्यते कण्ठे तथा वाले खुरैरपि ।
बलिग्रहगृहीतोऽसौ लम्बकर्णशिरोधरः ॥
अकस्मात् यस्य लोमानि शीर्य्यन्ते यश्च लङ्घति ।
मृगपक्षिमपादस्य तस्य काश्चिद्यथ वदेत् ॥
सहसा कुपितो वाजी स्वानि गात्राणि खादति ।
प्रोथतः सततश्चैव शकुनिग्रहपीड़ितः ॥
स्निग्धाङ्गो वेपमानश्च जानुभ्यां यश्च तिष्ठति ।
कौबेरग्रहसन्दुष्टः स विज्ञात कष्टजीवितम् ॥
दृश्यते सततं यस्तु पश्चादात्मानमीक्षते ।
सुखस्थितग्रहाविष्टः स विज्ञेयो मनीषिभिः ॥
स्तम्भेन गुरुणा चैव वेपमानेन पश्चिमः ।
गात्रेण विद्याद् वाहं तु वैश्वानरग्रहसेवितम् ॥
ग्रीवां चैव तथा जिह्वां परिवर्त्तयति मुहुर्मुहुः ।
जृम्भते पूर्व्वकायेन शीतोच्छ्वासी विशोषणः ॥
कोलाहलाविस्ताहतः एष कश्यपः सामिनापि वा ।
स वै दीर्घस्वरग्रस्त दृष्ट्वैव परिवर्जयेत ॥
श्यामं जिह्वामुखं यस्य नष्टदृष्टिस्मृतिर्भवेत् ।
ऊर्द्धग्रहकृतं दोषं तस्य दीनस्य निर्द्दिशेत् ॥
तालुजिह्वं च नेत्रे च श्वयथौ मेढ्रमेव च ।
श्यावं रूपञ्च यस्य स्याद् गात्रगौरवमेव च ॥
तस्य स्वेदपरीतस्य बुद्धिमान् वरुणग्रहे ।
कृतं दोषं महाघोरं लम्बाङ्गस्य विनिर्द्दिशेत् ॥
दृश्यते सततं यस्तु हृष्टरोमा तुरङ्गमः ।
लम्बास्यो जृम्भतेऽथ च सत्त्वापि सलिलग्रहः ॥
सुविस्फारितसर्व्वाङ्गः सलिले निश्चलस्थितः ।
दृश्यते विस्तरं वाजी वरुणग्रहपीड़ितः ॥
सुहूर्त्तावस्थितस्तोये जानुभ्यां योऽवगच्छति ।
मुखपाकश्च यस्याङ्गे स विद्यादुदकग्रहम् ॥
उद्वर्त्तिताश्च खिन्नश्च सदाग्रहीतहृदुग्रश्च यः ।
कम्पमानश्च यो वाजी स हरिग्रहपीड़ितः ।
लम्बग्रीवो न जानाति कदाचन सुदुर्म्मनाः ।
कन्दर्पग्रहगृहीतोऽश्वो वामपार्श्वेन निश्चलः ॥
मूलाधिकुटी रक्ताक्षः लघु स्रवन्ति चामुहुः ।
स्वस्तिग्रहगृहीतोऽसौ नैव जीवति तादृशः ॥
कम्पते पूर्व्वकायेन खण्डपादायनश्च यः ।
शिरो प्रसार्य्य गात्राणि शीताङ्गः सोमपीड़ितः ॥
रक्ताक्षः शूलकण्ठश्च कम्पमानश्च श्वासयुक् ।
पिशिताशग्रहैर्ग्रस्तश्च ग्रहः सृष्टग्रहेण सः ॥
उदकं सततमीक्षते पा प्राप्य दहति दारुणः ।
तुरङ्गं मन्यहीनन्तु स बुधो वारुणग्रहः ॥
यमभूमिचिताश्चैव शून्यवासमुरालये ।
लोहिताक्षाद्यो दोषाद् ग्रहा रक्षन्ति वाजिनः ॥
एवंविधैर्निदानैस्तु ग्रहदोषं विनिर्द्दिशेत् ।
वातपित्तकफानान्तु निदानैर्व्याधिमादिशेत् ॥
एकाकारेण रोगेण म्रियते वा हयो यतः ।
तुरङ्गाणां तदा ज्ञेया उपसर्गाः सुदारुणाः ॥
ग्रहदोषेषु सर्व्वेषु उपसर्गेषु चैव च ।
यथोक्तांश्च महाशान्तिं मान्त्रौषधं प्रयोजयेत् ॥
अश्वरक्षाविधानाय कार्य्यं सम्भाव्य मादकम् ।
जुहुयाद्घृतसंयुक्तं शुचिः स्नात्वा समुत्थितः ।
शान्तिकं कारयन् कर्म्म बलिश्चापि प्रयोजयेत् ।
ग्रहदोषेषु सर्व्वेषु शान्तिकर्म्मादि कारयेत् ॥
दर्भाहृतप्रोक्षितगृहस्थान् यत्नेनापि ।
तोषयेद्धोमनैर्नामैर्वंशीकाश्चनाभिः ॥
रात्रौ शालासमीपे तु बलिं दद्यात् चतुर्दिशम् ।
मत्स्यमांसैश्च पक्वान्नैः कृशरैः पायसादिभिः ॥
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमथापि वा ।
नीराजनविधिं कृत्वा नयेदश्वान् पृथक् पृथक् ॥"

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे ग्रहगृहीतचिकित्सितं सप्तदशाष्टमोऽध्यायः ॥)

घोटिका, स्त्री, (घोटते परिवर्त्तते कद्राग्निगुणैरिति । घुट + ण्वुल् । ततष्टापि अत इत्वम् ।) हयभेदः । तत्पर्य्यायः । ककटी २ तुरङ्गी ३ चतुरङ्गा ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । वातश्लेष्मकण्डुकुष्ठाश्मर्य्यशनाशित्वञ्च । इति राजनिघण्टः ॥

घोणा, स्त्री, (घोणते गृह्णाति वस्तुगन्धम् । घुण + अच टाप् च । घोणतेऽनया इति करणे घञ् वा ।) नासा । (यथा महाभारते । १ । १५६ । ३२ ।
'दीर्घघोणं महोरस्कं विकटोद्बद्धपिण्डिकम् ॥'
"घोणायां द्वे ॥' इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमाध्याये ॥) अश्वनासिका । तत्पर्य्यायः । प्रोथः २ । इत्यमरः । ३ । ८ । ४८ ॥ (यथा अश्ववैद्यके । २ । ७ ।
नासाच्छिन्नासिमध्ये तु घोणायां समुदाहृतः ।
घोणायामश्वशास्त्रे गण्डौ चौरिकैश्च ततः परम् ॥)

घोणी [न्] पुं (प्रशस्ता घोणा अस्त्यस्य इति । ब्रीह्यादिभ्यश्च । ५ । २ । ११६ । इति इनिः ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥

घोण्टा स्त्री (घुण्टते गृह्णाति भक्षयायेति । घुण + बाहुलकात् टः ।) हयविशेषः । श्रियाकुल

इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । बदरः २ गोपघोण्टा ३ शृगालकोलिः ४ कपिकोलिः ५ । इति काचित् रत्नमाला ॥ इस्तिकोलिः ६ बदरीच्छदा ७ कर्कन्धुः । इति रत्नकोषः ॥ पूगवृक्षः । इति मेदिनी । टे । १४ ॥ (यथा, उत्तरस्थाने चिंशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ।

"घोण्टाफलत्वग्लवणं सलाक्षं
शूकस्य पत्रं वनितापयश्च ।
सगर्कदुग्धान्वित एष कल्को
वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाडीम् ॥")

घोणसः, पुं, (गोनसः + पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गोनसः । तिलित्ससर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६२ ॥ (क्वचित् मूर्द्धन्यमध्योऽपि दृश्यते ॥)

घोरं, क्ली, (हन्यते बध्यतेऽनेनेति । हन् + "हन्तेरच् घुर् च ।" उणां । ५ । ६४ । इति अच् धातोर्घुरादेशश्च ।) विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोरः, पुं, (घोरयति भयानकरसनिमित्तीभवतीति । घुर + अच् । यद्वा, हन्ति विनाशयति रुद्ररूपेण इति । हन वधे + "हन्तेरच् घुर् च ।" उणां । ५ । ६४ । इति अच् धातोर्घुरादेशश्च ।) शिवः । भयानके त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । १२ । ५४ । [च्युताः ।

"बहून् वर्षगणान् घोरान्नरकान् प्राप्य तत्संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ॥")

घोरदर्शनः, पुं स्त्री, (घोरं भयानकं दर्शनं यस्य ।) उलूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयानकरूपे त्रि ॥ (यथा, रामायणे । १ । १ । ५५ ।

"मार्गमाणो वने सीतां राक्षसं सन्ददर्श ह ।
कबन्धं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम् ॥")

घोरपुष्पं, क्ली, कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ घोरपुष्पमपि पाठः ॥

घोररासनः, पुं, (घोरं भयानकं रासनं शब्दो यस्य ।) शृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥

घोरवाशी, [न्] पुं, (घोरं यथा तथा रवति शब्दं करोतीति । रव शब्दे + णिनिः ।) शृगालः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५६ ॥

घोरा, स्त्री, (घोरति भयानकरसनिमित्तीभवतीति । घुर + अच् + टाप् च ।) रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवदाली लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ५५ ।

"घण्टारवप्रिया घोराऽघौघविध्वंसकारिणी ॥")

रविसंक्रान्तिविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ यथा, तिथितत्त्वे रविसंक्रान्तिप्रकरणे ।

"मन्दा मन्दाकिनी ध्वांक्षी घोरा चैव महोदरी ।
राक्षसीमिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा नृप ! ॥
मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा ।
क्षिप्रे ध्वांक्षी विजानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्त्तिता ॥")

भयानका ॥ (यथा, कालीध्याने ।

"करालवदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजाम् ॥")

घोलं, क्ली, (घुट्यते आलोड्यते यत् । घुट + अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) ससरं निर्जलं मथितं दधि । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।

"यत्तु सस्नेहमजलं मथितं घोलमुच्यते ॥")

तत्पर्य्यायः । दण्डाहतम् २ कालसेयम् ३ अरिष्टम् ४ गोरसः ५ घनम् ६ मलिनम् ७ केवलम् ८ भग्नसन्धिकम् ९ । तस्य भेदाः ।

"तक्रं ह्युदश्चित् मथितं पादाम्ब्वर्द्धाम्बु निर्जलम् ।
ससारं यद्भवेत्तक्रं काद्वरं तत् प्रकीर्त्तितम् ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अस्य विशेषाः तक्रशब्दे द्रष्टव्याः ॥

घोली, स्त्री, पत्रशाकविशेषः । तत्पर्य्यायः । घोलिका २ घोलिः ३ कलम्बुः ४ क्षुद्रकाशुका ५ । क्षेत्रजाताया अस्या गुणाः । लवणत्वम् । रुचिकारित्वम् । अम्लत्वम् । वातकफनाशित्वञ्च ॥ आरामघोलिकागुणाः । अम्लत्वम् । रूक्षत्वम् । रुच्यत्वम् । वायुनाशित्वम् । पित्तश्लेष्मकारित्वञ्च । कण्ठ्याया जीर्णज्वरनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोषं, क्ली, (घोषति शब्दायते इति । घुष विशब्दने + अच् ।) कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोषः, पुं, (घोषन्ति शब्दायन्ते गावो यस्मिन् । घुषिर् विशब्दने + "हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) आभीरपल्ली । (यथा, रघुः । १ । ४५ ।

"हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् ।
नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥")

घोषति शब्दायते इति । घुष + कर्त्तरि अच् ।) गोपालः । (घुष + भावे घञ् ।) ध्वनिः । (यथा, मनुः । ७ । २०५ ।

"तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित् तूर्य्यघोषैः प्रहर्षितः ।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥")

घोषकलता । कांस्यम् । मेघशब्दः । इति मेदिनी । षे । ११ ॥ मशकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वर्णोच्चारणबाह्यप्रयत्नविशेषः । यदुक्तं शिक्षायाम् । २० ।

"संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् ।
घोषा वा संवृताः सर्व्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥")

कायस्थादीनां पद्धतिविशेषः । (यथा, कुलदीपिकायाम् ।

"वसुवंशे च मुख्यौ द्वौ नाम्ना लक्षणपूषणौ ।
घोषेषु च समाख्यातश्चतुर्भुजमहाकृती ॥")

घोषकः, पुं, (घोष एव । घोष + संज्ञायां कन् ।) घोषालता । तत्पर्य्यायः । धामार्गवः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥ घोषकाकृतिः ३ आदानी ४ देवदाली ५ तुरङ्गकः ६ घोषः ७ घोषालता ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ कोषकालः ९ । इति जटाधरः ॥ महाकोषातकी हस्तिघोषातकी ॥ * ॥ पीतघोषायाः पर्य्यायः । धामार्गवः १ पीतघोषा २ राजघोषातकी ३ कर्कोटकी ४ महाजाली ५ धूंधुः ६ कोषफला ७ कोषातकी ८ । इति च जटाधरः ॥ * ॥ श्वेतघोषायाः पर्य्यायः । घोषातकी १ मृदङ्गी २ जालिनी ३ क्षतवेधकः ४ श्वेतपुष्पा ५ आक्षतिच्छत्रा ६ ज्योत्स्ना ७ इति रत्नमाला ॥

घोषकाकृतिः, पुं, (घोषकस्य घोषलताया आकृतिरिवाकृतिर्यस्य ।) घोषकः । इति रत्नमाला ॥

घोषणा, स्त्री, (घुषिर् विशब्दने + "ण्यासश्रन्थो युच् ।" ३ । ३ । १०७ । इति युच् ।) उच्चैःशब्दः । लोकविज्ञापनायोच्चैःशब्दितम् । (यथा, कथासरित्सागरे । २४ । ५० ।

"गच्छ भ्रमय सत्वरेऽत्र पुरे पटहघोषणाम् ॥")

तत्पर्य्यायः । उच्चैर्घुष्टम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । १२ ॥ निघुष्टम् ३ घुष्टघोषणम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

घोषयित्नुः, पुं, (घोषयतीति । घुष् + णिच् + बाहुलकात् इत्नुच् ।) ब्राह्मणः । कोकिलः । वन्दी । इति शब्दरत्नावली ॥

घोषवती, स्त्री, (घोषो विद्यतेऽस्याः । घोष + मतुप् मस्य वः । स्त्रियां ङीप् ।) वीणा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ११ । ३ ।

"स बभूव शनै राजा सुखैकान्ततत्परः ।
सदा सिषेवे मृगयां वीणां घोषवतीञ्च ताम् ।
दत्तां वासुकिना पूर्व्वं गतं दिनमवादयत् ॥"

तथाच तत्रैव । १२ । ३२ ।

"अङ्के घोषवतीं तस्य कण्ठे गीतश्रुतिस्तथा ॥")

शब्दविशिष्टे त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ । २५ । ११ ।

"त्वं वज्रमतुलं घोरं घोषवांस्त्वं बलाहकः ॥")

घोषा, स्त्री, (घोष्यन्ते मधुकरी यया । घुष + णिच् + घञ् ।) मधुरिकौषधिः । मौरी इति भाषा । इति मेदिनी ॥ (यथा, गारुडे १९ अध्याये ।

"घोषाफलं सैन्धवञ्च तन्निभाशैः पलेत्तथा ॥")

कर्कटशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ५५ ।

"घ्राणतुष्टिकरी घोषा घनानन्दा घनप्रिया ॥"

गायत्त्रीरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४४ ।

"घृणिमन्त्रमयी घोषा घनसम्पातदायिनी ॥")

घोषातकी, स्त्री, श्वेतघोषा । इति रत्नमाला ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"घोषातकी मृदङ्गी स्याज्जालिनी क्षतवेधनः ।
श्वेतपुष्पा क्षतिच्छत्रा ज्योत्स्ना कोषातकी क्वचित् ॥")

घ्रा, गन्धोपादाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) जिघ्रति पुष्पं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

घ्राणं, क्ली, (जिघ्रत्यनेनेति । घ्रा + करणे ल्युट् । यद्वा, घ्रा + क्तः "नुदविदोन्दत्राघ्रेति ।" ८ । २ । ५६ । इति निष्ठातस्य नो वा ।) नासिका । इत्यमरः । २ । ६ । ८९ ॥ (यथा रघुः । १९ । ११ ।

"घ्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणीः
पानभूमिरचनाः प्रियासखः ॥")

न्यायमते घ्राणेन्द्रियग्राह्यगन्धत्वादि । (घ्रा + भावे ल्युट् । आघ्राणम् । यथा, देवीभागवते । १ । १४ । २४ ।

"आलिलिङ्ग सुतं मूर्ध्नि घ्राणं तस्य चकार ह ॥")

घाते त्रि । इति मेदिनी । णे । ११ ॥

च

च, चकारः । स तु व्यञ्जनषष्ठवर्णः । (द्वितीयवर्ग-स्याद्यवर्णश्च ।) अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति व्याकरणम् ॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् । "इचु-यशानां तालु ।" इति । तथा च शिक्षायाम् । "कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ॥") तन्त्रशास्त्रेऽस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।

"चवर्णं शृणु सुश्रोणि ! चतुर्व्वर्गप्रदायकम् ।
कुण्डलीसहितं देवि ! स्वयं परमकुण्डली ॥
सततं कुण्डलीयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ॥
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं प्रिये ! ॥"

अपि च ।

"वामाङ्कुवर्त्तुलाकार ऊर्द्धाधः क्रमतो गतः ।
रेखात्रयेषु चन्द्राग्निसूर्य्यास्तिष्ठन्ति नित्यशः ।
शक्तिर्मात्रा तु विज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्ष्यते ॥"

तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे

"तुषारकुन्दपुष्पाभां नानालङ्कारभूषिताम् ।
सदा षोड़शवर्षीयां वराभयकरां पराम् ॥
शुक्लवस्त्राष्टतकटिं शुक्लवस्त्रोत्तरीयिणीम् ।
वरदां शोभनां रम्यामष्टबाहुसमन्विताम् ॥
एवं ध्यात्वा चकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"

तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु ।

"चः पुष्करा हली वाणी चात्मशक्तिः सुदर्शनः ।
चर्म्ममुण्डधरो भूत्वा महिषाचारसञ्ज्ञिनी ॥
एकरूपो रुचिः कूर्म्मश्चासुण्डा दीर्घबाहुकः ।
वामबाहुर्म्मूलमाया चतुर्म्मूर्त्तिस्वरूपिणी ॥
दयितश्च द्विनेत्रश्च लक्ष्मीर्लिखितलोचनः ।
चन्दनं चन्द्रमा दैवयन्तनो त्र्यक्षिको बुधः ॥
देवी केटसुखेच्छात्मा कौमारी पूर्व्वफाल्गुनी ।
अनङ्गमेखला वायुर्म्मेदिनी च मूलावती ॥"

(मातृकान्यासे वामबाहुमूले एवास्य न्यस्यता ॥)

च, व्य (चणति चिनोतीति वा । चण शब्दे चिञ् चित्यां वा + "अन्येष्वपि दृश्यते ।" ३ । २ । १०१ । इति ड ।) अन्वाचयः । यत्र एकस्य प्राधान्येनापरस्य गौणत्वेनाख्यानं सोऽन्वाचयः । यथा । भो वटो ! भिक्षामट गाञ्चानय । भिक्षा-मटनमत्र प्रधानं तत् कुर्व्वाणो यदि गां पश्यसि तदा तामप्यानयेति नो चेत् भिक्षामेवाटेति । समाहारस्तिरोहितावयवभेदः इतरेतर उद्रिक्ता-वयवभेदः । अतएव चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रं विधाय चार्थोऽत्र समाहार इतरेतरश्चेति व्याख्याय समाहारे अनभिव्यक्तावयवत्वात् एकवचनम् । इतरेतरयोगे संहन्यमानप्रधानत्वात् द्विबहु-वचनम् । यथा । "पाणिपादं अश्ववलीवर्द्दं ब्रह्म-क्षत्रियविट्शूद्राः । प्लक्षन्यग्रोधाविति परैरुक्तम् । समुच्चितिः समुच्चयः प्राधान्येन क्वचित् क्रिया-विषयेऽनेकस्य चीयमानता । यथा । धवांश्च खदिरांश्च छिन्धि । इति भरतः ॥ समाहारः । अन्योन्यार्थः । समुच्चयः । (यथा, मनुः ।१२।८६।

"इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म्म कीर्त्त्यते ॥")

पक्षान्तरम् । (यथा, हितोपदेशे ।

"मूर्खोऽपि शोभते तावत् सभायां वस्त्रवेष्टितः ।
तावच्च शोभते मूर्खो यावत् किञ्चिन्न भाषते ॥"

तथा च शकुन्तलायां १ मे अङ्के ।

"शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य ।
अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्व्वत्र ॥")

पादपूरणम् । (यथा, रामायणे । १ ।२०।१६ ।

"तेन सञ्चोदितौ तौ तु राक्षसौ च महाबलौ ।
मारीचश्च सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यतः ॥")

अवधारणम् । इति मेदिनी । चे । १२ ॥ हेतुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चः, पुं. (चणति शब्दायते इति । चण शब्दे + "अन्येष्वपि दृश्यते ।" ३ । २ । १०१ । इति डः ।) चण्डेशः । (चिनोति स्वाङ्गानि सङ्कोचय-तीति । चि + डः ।) कच्छपः । (चीयते उप-चीयते क्रमशः कलाभिः प्रतिपदादिमारभ्ये-त्यर्थः ।) चन्द्रः । (चिनोति सञ्चिनोति पर-धनानि इति ।) चौरः । इति मेदिनी ॥ चे । १ ॥ निर्व्वीजे दुर्ज्जने ऽप्य त्रि । इति शब्दरत्ना-वली ॥

चक, इ भ्रान्तौ । सौत्रो धातुरयम् । इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, चङ्कुरः रथे । इति दुर्गादासः ॥

चक, ञ ङ म प्रतिघाते । तृप्तौ । इति कविकल्प-द्रुमः ॥) भ्वां-उभं-आत्मश्च-सकं-अकञ्च-सेट् ।) ञ, चकति चकते खलः साधुम् । ङ, चकते जनस्तृप्यतीत्यर्थः । म, चकयति । इति दुर्गा-दासः ॥

चकास, ऋ च लु दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचीचकासत् अच-चकासत् । अनेकस्वरात् सन्वद्भावविकल्पः । च, चकासति । लु, चकास्ति । इति दुर्गादासः ॥

चकितं, त्रि. (चक भ्रान्तौ + क्तः ।) भीतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कलाविलासे ।२।८।

"दत्त्वा दिशि दिशि दृष्टिं याचकचकितोऽव-गुण्ठनं कृत्वा ।
चौर इव कुटिलचारी पलायते विकटरथ्याभिः॥"

क्ली, भावे क्तः । भयम् । नायिकालङ्कारविशेषः । तल्लक्षणं यदुक्तं साहित्यदर्पणे । ३ । १२१ ।

"कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं भयसम्भ्रमः ॥")

"प्रियाग्रे चकितं भीतेरस्थानेऽपि भयं महत् ।"

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(स्त्री, छन्दोविशेषः । यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।

"भात् समतनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता ॥")

चकोरः, पुं स्त्री, (चकते चन्द्रकिरणेन तृप्यतीति । चक तृप्तौ + "कटिचकिभ्यामोरन् ।" उणां । १ । ६४ । इति ओरन् ।) पक्षिविशेषः । (यथा, भागवते । ३ । २१ । ४३ ।

"सारसैश्चक्रवाकैश्च चकोरैर्वल्गुकूजितम् ॥")

तत्पर्य्यायः । चन्द्रिकापायी २ कौमुदीजीवनः ३ अस्य मांसगुणाः । यथा, राजनिर्घण्टे ।

"चटकं शीतलं रुच्यं वृष्यं कापिञ्जलामिषम् ।
तद्वच्चकोरजं मांसं वृष्यञ्च बलपुष्टिदम् ॥"

("वातश्लेष्माधिको ज्ञेयः शीतलः शुक्रवर्द्धनः ।
अश्मरीं हन्ति विशदो बलकृन्मांसलक्षणः ॥
चकोरः शुकशारी च समदोषा गुणागुणैः ॥"

इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशेऽध्याये ॥

अस्य डिम्बगुणा यथा, चरके सूत्रस्थाने२७अः ।

"धार्त्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि ।
चटकानाञ्च यानि स्युरण्डानि च हितानि च ॥
रेतःक्षीणेषु कासेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च ।
मधुराण्यविपाकीनि सद्यो बलकराणि च ॥")

चकोरकः, पुं स्त्री, (चकोर एव । चकोर + स्वार्थे कन् ।) चकोरपक्षी । इत्यमरः ।२।५।३५॥

चक्क, क अर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) कोपधः । आद्यस्वरमध्यः । अर्त्तिः पीड़नम् । क, चक्कयति शत्रुं शूरः । इति दुर्गा-दासः ॥

चक्रं, क्ली, (क्रियतेऽनेनेति । कृ + घञर्थे कः । कृञादीनामिति द्वित्वञ्च ।) व्रजः । समूहः । सैन्यम् । रथाङ्गम् । चाका इति भाषा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ३५१ ।

"यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥")

राष्ट्रम् । दम्भविशेषः । कुम्भकारोपकरणम् कुमारेर चाक इति भाषा ॥ (यथा, याज्ञ-वल्क्ये । ३ । १४६ ।

"मृद्दण्डचक्रसंयोगात् कुम्भकारो यथा घटम् ।
करोति तृणमृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः ॥")

अस्त्रविशेषः । (यथा, रघुः । ७ । ४६ ।

"आधोरणानां गजसन्निपाते
शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुराग्रैः ॥")

जलावर्त्तः । इति मेदिनी ॥ भगवतः सुदर्शन-चक्रम् । (यथा, महाभारते । १ । १९ । ६ ।

"ततो भगवता तस्य शिरश्छिन्नमलङ्कृतम् ।
चक्रायुधेन चक्रेण पिबतोऽमृतमोजसा ॥")

तस्य भगवन्मन्दिरे स्थापनविधिर्यथा, श्रीभाग-वते । ३ । १ । २३ ।

"अन्यानि चेह द्विजदेवदेवैः
कृतानि नानायतनानि विष्णोः ।
प्रत्यङ्गमुख्याङ्कितमन्दिराणि
यद्दर्शनात् कृष्णमनुस्मरन्ति ॥"

"द्विजदेवैः ऋषिभिर्देवैश्च कृतानि अङ्गमङ्गं प्रति वर्त्तन्ते इति प्रत्यङ्गान्यायुधानि तेषु मुख्यं चक्रं तेनाङ्कितानि मूर्द्धन्यहेमकुम्भेषु चिह्नितानि मन्दिराणि येषु तानि नानाविधानि विष्णो-रायतनानि क्षेत्राणि तीर्थानि च आसिषेवे । येषां चक्राङ्कितमन्दिरवतां दर्शनात् श्रीकृष्णा-स्मरणं भवति ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

अथ चक्रलक्षणम् ।

"द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम् ।
चक्रं स्याद्दक्षिणावर्त्तः शङ्खश्च श्रीहरेः स्मृतः ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ५ विलासः ॥

घ्राणतर्पणः पुं (घ्राणमिन्द्रियविशेषं तर्पयतीति । तृप + णिच् + ल्युः ।) सुगन्धिः । इत्यमरः । २।५।११ ॥ (यथा रामायणे । २ । ९४ । १४ ।
“घ्राणतर्पणमभ्येत्य कं नरं न प्रहर्षयेत ॥”)

घ्राणदुःखदा स्त्री, (घ्राणस्य दुःखं ददातीति । दा + कः । स्त्रियां टाप ।) छिक्कनी । इति भावप्रकाशः ॥

घ्रातः त्रि (घ्रा + क्तः । ‘नुदविदेति ।’ ८ । २ । ५६ । इति पाक्षिको नत्वाभावः ।) गृहीतगन्धपुष्पादिः । आघ्राण लवोया इति सोका इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । घ्राणः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६० ॥ शिङ्घित ३ । इति जटाधरः शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनुः । ५ । १२५ ।
‘पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् ।
दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥’)

घ्रातिः स्त्री (जिघ्रत्यनया । घ्रा + करणे क्तिन् ।) नासिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भावे क्तिन् । आघ्राणम् । यथा मनुः । ११ । ६७ ।
ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः ॥)

ङ

ङ ङकारः । स तु व्यञ्जनपञ्चमवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं सनासिककण्ठः । इति व्याकरणम् ॥ (शिक्षामते तु कण्ठः प्रोक्तः । इति ।
‘अनुस्वारयमानाञ्च नासिकास्थानमुच्यते ॥’
इति च शिक्षोक्तेस्तथात्वम् ॥)
अस्य स्वरूपं यथा कामधेनुतन्त्रे ।
‘ङकारं परमेशानि । स्वयं परमकुण्डली ।
सर्व्वदेवमयं वर्णं त्रिगुणं लोललोचने । ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं ङकारं प्रणमाम्यहम् ॥”
अपि च ।
ऊर्द्धाधःक्रमतो रेखा किञ्चिदाकुञ्चिता ततः ।
अधोगता कुण्डली तु मात्रा शक्तिस्वरूपिणी ॥
रेखात्रयेषु ब्रह्मेशविष्णवः सन्ति देवताः ॥
ध्यानं यथा वर्णोद्धारतन्त्रे ।
‘धूम्रवर्णां महाघोरां ललज्जिह्वां चतुर्भुजाम् ।
पीताम्बरपरीधानां साधकाभीष्टसिद्धिदाम् ॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥’
तस्य नामानि यथा —
‘ङः शङ्खी भैरवश्चण्डो बिन्दूत्तंसः शिखिध्वजः ।
एकरुद्रो दर्पनखः खर्परी विषयस्पृहा ।
कान्तिः श्वेतारुयो धीरो द्विजात्मा ज्वालिनी
वियत् ।
मन्त्रशक्तिश्च मदनो विघ्नेशी चात्मनायकः ॥
एकनेत्रो महानन्दो दुर्द्धरश्चन्द्रमा यतिः ।
शिवयोषा नीलकण्ठः कामेशी च मर्यासुखी ।
इति नानातन्त्राणि ॥
(मातृकान्यासे अस्य दक्षिणकराङ्गुल्यग्रन्यस्तता ॥)

ङः पुं (ङयते शब्द्यते इन्द्रियैरिति । ङु + बाहुलकात् डः ।) विषयः । विषयस्पृहा । इति मेदिनी । ङे । १ ॥ भैरवः । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (यथा स्तुतिपञ्चाशत् ।
‘ङयन्दिते । ङलिखिते । ङकारवर्णरूपिणि ।”)

ङु ङ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं अकं अनिट ।) ङ ङयते । इति दुर्गादासः ॥

तेन अ आ इ ई मेषः। उ ऊ ऋ वृषः। ॠ ऌ ॡ मिथुनम्। ए ऐ कर्कटः। ओ औ सिंहः। अं अः श ष स ह ल क्षाः कन्या। कवर्गस्तुला। चवर्गो वृश्चिकः। टवर्गो धनुः। तवर्गो मकरः। पवर्गः कुम्भः। यवर्गो मीनः। स्वराशीनामनुकूलं मन्त्रं भजेत्।
राशीनां शुद्धता ज्ञेया त्यजेत् शत्रुं स्मृतिं त्रयम्।
स्वराशेर्मन्त्रराश्यन्तं गणनीयं विचक्षणैः॥
यदा तु स्वराशेरज्ञानं तदा साधकानामाद्यक्षर-सम्बन्धिनं राशिं गृहीत्वा गणयेत्॥ *॥

अथ नक्षत्रचक्रम्।

"अ आ अश्विनी देवगणः। इ भरणी मानुषः। ई उ ऊ कृत्तिका राक्षसः। ऋ ॠ ऌ ॡ रोहिणी मानुषः। ए मृगशिरो देवः। ऐ आर्द्रा मानुषः। ओ औ पुनर्व्वसुर्देवः। क पुष्यो देवः। ख ग अश्लेषा राक्षसः। घ ङ मघा राक्षसः। च पूर्व्वफल्गुनी मानुषः। छ ज उत्तरफल्गुनी मानुषः। झ ञ हस्ता देवः। ट ठ चित्रा राक्षसः। ड स्वाती देवः। ढ ण विशाखा राक्षसः। त थ द अनुराधा देवः। ध ज्येष्ठा राक्षसः। न प फ मूला-राक्षसः। ब पूर्व्वाषाढ़ा मानुषः। भ उत्तराषाढ़ा मानुषः। म श्रवणा देवः। य र धनिष्ठा राक्षसः। ल शतभिषा राक्षसः। व श पूर्व्वभाद्रपदा मानुषः। ष स ह उत्तरभाद्रपदा मानुषः। अं अः ल क्ष रेवती देवः॥ तथा च।
"अश्विन्यादिक्रमेणैव विलिखेत्तारकाः पुनः।
वक्ष्यमाणविधानेन तन्मध्ये वर्णकान् लिखेत्॥
उत्तराद्दक्षिणाग्रान्तु रेखां कुर्य्याच्चतुष्टयीम्।
दश रेखाः पश्चिमाग्राः कर्त्तव्या वीरवन्दिते!॥
अकारादिक्षकारान्तान् द्विचन्द्रवह्निवेदकान्।
भूमीन्द्रनेत्रचन्द्रांश्च अश्लेषान्तं खगौ प्रिये!॥
द्विभूनेत्रनेत्रयुगमांश्चेन्दुनेत्राग्निचन्द्रकान्।
मघादिज्येष्ठपर्य्यन्तं द्वितीयं नवतारकम्॥
वह्निभूमीन्दुचन्द्रांश्च युगेन्दुनेत्रवह्निकान्।
वेदैन भेदिता वर्णा रेवत्यंशगताः क्रमात्॥
पूर्व्वोत्तरात्रयञ्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी।
इमानि मानुषाख्यानि नक्षत्राणि मनीषिणः॥
ज्येष्ठाशतभिषामूलाधनिष्ठाश्लेषकृत्तिकाः।
चित्रामघाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः॥
अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्व्वसुः।
अनुराधामृगशिरःश्रवणा देवतारकाः॥
स्वजातौ परमा प्रीतिर्मध्यमा भिन्नजातिषु।
रक्षोमानुषयोर्नाशो वैरं दानवदेवयोः॥
जन्म सम्पद्विपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको वधः।
मित्रं परममित्रञ्च जन्मादीनि पुनः पुनः॥"
जन्मविपद्वधानि वर्ज्जनीयानि नक्षत्राणि। स्वनक्षत्रादेव नक्षत्रं गणनीयम्। स्वनक्षत्राज्ञाने स्वनामाद्यक्षरसम्बन्धिनक्षत्राद्गणनीयम्॥ *॥

अथाकथहचक्रम्।

"चतुरस्रं लिखेत् कोष्ठं चतुष्कोष्ठसमन्वितम्।
पुनश्चतुष्कं तत्रापि लिखेद्धीमान् क्रमेण तु॥
इन्द्वग्निरुद्रनवनेत्रयुगार्कदिक्षु
ऋत्वष्टषोड़शचतुर्द्दशभौतिकेषु।
पातालपञ्चदशवह्निहिमांशुकोष्ठे
वर्णान् लिखेत् लिपिभवान् क्रमशस्तु धीमान्॥
नामाद्यक्षरमारभ्य यावन्मन्त्रादिमाक्षरम्।
चतुर्भिः कोष्ठैरेकैकमिति कोष्ठचतुष्टयम्॥
पुनः कोष्ठककोष्ठेषु सव्यतो नाम आदितः।
सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिः क्रमाज्ज्ञेया मनीषिभिः॥
सिद्धः सिध्यति कालेन साध्यस्तु जपहोमतः।
सुसिद्धो ग्रहमात्रेण रिपुर्मूलं निकृन्तति॥"*॥

अथाकड़मचक्रम्।

"रेखाद्वयं पूर्व्वपरेण कुर्य्यात्
तन्मध्यतो याम्यकुवेरभेदात्।
महेशरक्षोऽधिपतिक्रमेण
तिर्य्यक् तथा वायुहुताशनेन॥
अकारादिहकारान्तान् क्लीवहीनान् लिखेत्ततः।
तथा ऋ ॠ वर्णद्वयं ऌ ॡ तद्धि क्लीवं प्रचक्षते॥
एकैकक्रमतो लेख्यान् मेषादिषु वृषान्तकान्।
गणयेत् क्रमशो भद्रे! नामादिवर्णकादिमान्॥
मेषादितश्च मीनान्तं गणयेत् क्रमशः सुधीः।
अमुः स्वनामतो मन्त्री यावन्मन्त्रादिमाक्षरम्॥
सिद्धसाध्यसुसिद्धारीन् पुनः सिद्धादयः पुनः।
नवैकपञ्चमे सिद्धः साध्यः षड्दशयुग्मके॥
सुसिद्धस्त्रिसप्तके रुद्रे वेदाष्टद्वादशे रिपुः।
एतत्ते कथितं देवि! अकड़मादिकमुत्तमम्॥
तारासुद्धिर्वैष्णवानां कोष्ठशुद्धिः शिवस्य च।
राशिशुद्धिस्त्रिपुरे च गोपालेऽकड़मः स्मृतः॥"

अथ ऋणिधनिचक्रम्।

"कोष्ठाग्नेयादशान्येव वेदेन पूरितानि च।
अकारादिहकारान्तं लिखेत् कोष्ठेषु तत्त्ववित्॥
प्रथमं पञ्चकोष्ठेषु ह्रस्वदीर्घक्रमेण तु।
द्वयं द्वयं लिखेत्तत्र विचारे खलु साधकः॥
शेषेष्वेकैकशो वर्णान् क्रमशस्तु लिखेत् सुधीः॥
द्वौ द्वौ स्वरौ पञ्चसु कोष्ठकेषु
शेषान् स्वरान् षट्सु षड़ेकमेकम्।
कादीन् हशेषान् विलिखेत्ततोऽर्णा-
नेकैकमेकादशतः त्रिकेषु॥
षट्कालकालवियदग्निसमुद्रवेद-
खाकाशशून्यदहनाः खलु साध्यवर्णाः॥
युग्मद्विपञ्चवियदम्बरयुक्शशाङ्क-
व्योमाब्धिवेदशशिनः खलु साधकार्णाः॥
नामाक्षरादकठवाद्गजसत्कशेषं
त्वाल्लोभयोरधिकशेषमृणं धनं स्यात्॥
मन्त्रो यद्यधिकाङ्कः स्यात् तदा मन्त्रं जपेत् सुधीः।
समेऽपि च जपेन्मन्त्रं न जपेत् ऋणाधिके॥
शून्ये मृत्युं विजानीयात्तस्माच्छून्यं विवर्ज्जयेत्॥"
इति तन्त्रसारः॥ *॥

अथोत्तरायणचक्रं यथा,—

"चक्रं सारं विलिख्य ग्रहपतिरयने संक्रमं यत् करोति
यस्मिन्नृक्षे तदृक्षं मरणभयकरं शूलमध्येऽपि दद्यात्।
तत् पश्चादष्टऋक्षे विविधभयकरं शूलपार्श्वेऽर्थलाभः
सख्यं स्यात् शूलमध्ये भवति च नियतं वित्तवामक्रमेण॥"

केतुचक्रं यथा,—

"कण्ठे हृदि त्रिभयुगे क्रतुमानलाभौ
षट्पृष्ठभं घायकरं धनदं करे त्रिः।
वामे चतुर्थे च रुजं पदयोस्तथाष्टौ
शेषो भवेच्च नितरामिह केतुचक्रम्॥"*॥

अहिचक्रं यथा,—

"अथाहिचक्रं वक्ष्यामि विशाखन्दयशल्ययोः।
ऊर्द्धे रेखाष्टकं लेख्यं तिर्य्यक् च पञ्चरेखिका॥
स्यानदाष्टगुणं चक्रमष्टाविंशतिकोष्ठकम्।
तत्र पौष्णाश्वियाम्यर्क्षकृत्तिकामघभाग्यभम्॥
उत्तराफल्गुनी लेख्या पूर्व्वपङ्क्तौ भसप्तकम्।
अहिर्बुध्न्योऽजपादर्क्षं ग्रहभं श्रवणसर्पभम्॥
पुष्यं हस्तं समालेख्यं द्वितीयां पङ्क्तिमाश्रितम्।
अभिजिद्विष्णुवस्वृक्षं सौम्यं रौद्रं पुनर्व्वसुम्॥
चित्रभञ्च तृतीयायां पङ्क्तौ धिष्ण्यस्य सप्तकम्।
विश्वर्क्षं तोयभं मूलां ज्येष्ठामैत्रविशाखभम्॥
स्वातीं पङ्क्तौ चतुर्थ्यान्तु कल्पयेत् पन्नगाकृति।
द्वारशाखे मघा याम्ये द्वारस्था कृत्तिका ततः॥
अश्वीशपूर्व्वाषाढ़ादित्रिकपञ्चचतुष्टयम्।
रेवती पूर्व्वभाद्रेन्द्रीभानि शेषाणि भास्वतः॥
उदयादिगता नाड़ी भक्ता षष्ट्याप्तशेषके।
दिनेन्दुभुक्तयुक्तोऽनी भवेत्तत्कालचन्द्रमाः॥
चन्द्रयुतगणयेत् सूर्य्यस्तत्सहेऽतकालिकम्।
चन्द्र ऋक्षे यदार्केन्दू तदास्ति निश्चितं निधिः॥
भानु ऋक्षे स्थितौ तौ चेत्तदा शल्यं न संशयः।
स्वऋक्षे द्वितयं ज्ञेयं नास्ति किञ्चिद्विपर्य्यये॥
स्थितं न लभ्यते द्रव्यं चन्द्रे क्रूरग्रहान्विते।
पुष्टे चन्द्रे भवेन्मुद्रा क्षीणे चन्द्रेऽल्पको निधिः॥
हेमतारञ्च ताम्रारं रत्नं कांस्यं तथा त्रपु।
नागं चन्द्रे विजानीयाद्भास्करादिग्रहे स्थिते॥
मिश्रैर्मिश्रं भवेद्द्रव्यं शून्यं दृष्टिविवर्जिते॥
हेमतारञ्च ताम्रारं पाषाणं गुडकायसम्।
सूर्य्यादिग्रहगे चन्द्रे द्रव्यमाक्षं प्रजायते॥
भुक्तराश्यंशमानेन भूमानं परिकल्पयेत्।
नीचे छिद्रं परे नीचे जलसंस्थो भवेन्निधिः॥
स्वोच्चस्थे तूर्द्धगं द्रव्यं नवांशकक्रमेण च।
परमोच्चे भवेत्तुङ्गे भित्तिस्थस्त्वचसंक्रमे।
अधिष्ठितं भवेद्द्रव्यं यत्र चन्द्रो ग्रहान्वितः॥"*॥

कुलाकुलचक्रं यथा,—

"द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्।
विषमाख्याकुलाः सर्व्वाः शेषाश्च तिथयः कुलाः॥
रविश्चन्द्रो गुरुः सौरिश्चत्वारोऽप्यकुला मताः।
भौमशुक्रौ कुलाख्यौ च बुधवारः कुलाकुलः॥
वरुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम्।
कुलानि समधिष्ण्यानि शेषभान्यकुलानि च॥
तिथौ वारे च नक्षत्रे अकुले याथिनो जयः।

ग्रामजालम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तगरपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्त्रविशेषः । (एतस्य लक्षणं यथा —
“अष्टारं वर्त्तुलाकारं अहश्चक्रं त्रिनाडिकम्।
दण्डचतुष्टयं वाह्ये कर्णयुग्मं चतुर्दिशम् ॥
पूर्ब्बच्छायागतो न्यस्य निशाहं भमण्डलम्।
प्रथमे त्रितये चैव सौरिं भौमिं महीसुते ॥
पश्चिमे चाष्टके मध्ये तद्वाह्ये भानुपञ्चकम्।
तृतीये राहुसंयुक्तं केतुयुग्मं चतुष्टये ॥
चन्द्रर्क्षे विजयो लाभः सूर्य्यर्क्षे मध्यमं फलम्।
राहुधिष्ण्याष्टके विघ्नं ... केतुचतुष्टये ॥
जन्मर्क्षं चतुःस्थाने यद्दिने यस्य नामभम्।
तद्दिने तत्फलं तस्य सर्व्वकार्य्येषु सर्व्वदा ॥
एतच्चक्रन्तु भगवता द्रोणाचार्य्येण अभिमन्यु बधार्थेवाभिकल्पितम्। तत्र चक्रमध्ये निर्माण प्रणाल्या के कुत्र आसीदिति प्रदर्शयितुमाह।
चक्रव्यूहो महाराज आचार्य्येणाभिकल्पितः।
तत्र शक्रोपमाः सर्व्वे राजानो विनिवेशिताः ॥
अरस्थानेषु विन्यस्ताः कुमाराः सूर्य्यवर्च्चसः।
संघातो राजपुत्राणां सर्व्वेषामभवत्तदा ॥
कृताभिसमयाः सर्व्वे सुवर्णविकृतध्वजाः।
रक्ताम्बरधराः सर्व्वे सर्व्वे रक्तविभूषणाः ॥
सर्व्वे रक्तपताकाश्च सर्व्वे वै हेममालिनः।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गाः स्रग्विणः सूक्ष्मवाससः ॥
सहिताः पर्य्यधावन्त कार्ष्णिं प्रति युयुत्सवः।
तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्दृढधन्विनाम् ॥
पौत्रं तव पुरस्कृत्य लक्ष्मणं प्रियदर्शनम्।
अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसाः ॥
अन्योन्यं स्पर्द्धमानाश्च अन्योन्यस्य हिते रताः ॥
दुर्य्योधनस्तु राजेन्द्र सैन्यमध्ये व्यवस्थितः।
कर्णदुःशासनकृपैर्वृतो राजा महारथैः ॥
देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्राभिसंवृतः।
चामरव्यजनाक्षेपैरुदयन्निव भास्करः ॥
प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः।
सिन्धुराजस्तथातिष्ठत् श्रीमान् मेरुरिवाचलः ॥
सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमाः।
सुतास्तव महाराज त्रिंशत्त्रिदशसन्निभाः ॥
गान्धारराजः कितवः शल्यो भूरिश्रवास्तथा।
पार्श्वतः सिन्धुराजस्य व्यराजन्त महारथाः ॥
ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्।
तावकानां परेषाञ्च मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥
इति महाभारते। ७।३४।१३—२४।)
सैन्यम्। इत्यमरटीकायां स्वामी। (यथा रामायणे [illegible]। ५८२। [कारेण।
“धिक्त्वामद्य मोहयसे किं चक्रेणापि तेन व्याजरूपमव्यक्तम्” । यथा गोलाध्याये।
“चक्रं चक्रांशाङ्कं परिधौ प्रदत्तदर्शनाङ्किताधारम्।
धात्रीत्रिभ आधारात् कल्प्या भार्द्धे च खार्द्धञ्च।
तत्र उर्द्धाधःस्थे त्रिभांशे खमध्ये तत्पार्श्वम्।
मध्ये सुषिरं धार्य्यं भाभिमुखनेमिकमक्षयुक्तं यत्।
तन्नक्षत्रे ... क्रान्त्या उन्नतनतांशा दृग्
दृश्यन्तेऽनेनाभ्रमे साधु यन्त्रं वरे प्रोक्तम् ॥”

धातुमयं दारुमयं वा शुभ्रं चक्रं कृत्वा तन्नेम्यां प्रकल्प्य निराधारं शिथिलं कार्य्यम्। चक्रमध्ये छिद्रं सुषिरमाधारात् सुषिरोपगामिनी लम्ब वदूर्द्धरेखा कार्य्या। तत्र मध्यगा तिर्य्यक्रेखा चात्र कार्य्या। तच्चक्रं परिधौ भगणांशैरङ्क यित्वाधारात् त्रिभ इति नवतिभागान्तरे तिर्य्यग्रेखा तत्परिधिसम्पाते धात्री क्षितिः कल्प्या। भार्द्धान्तरं ऊर्द्धरेखानेमिसम्पाते खार्द्धं कल्प्यम्। सुषिरे सूक्ष्मा शलाका प्रलम्बतया। सा चाक्ष संज्ञा। तच्चक्रमर्काभिमुखनेमिकञ्च यथा भवति तथाधारे धार्य्यम्। यथा शलाकायाश्छाया परिधौ यत्र लगति तत्कुजचिह्नयोरन्तरे ये भांशास्ते उन्नतांशाः। ये छायाखार्द्धयो रन्तरे ते नतांशा ज्ञेयाः। एवमत्र नतोन्नतांश ज्ञानमेव भवति। नतोन्नतघटिका अथवा नीताः। तद्यथा तस्मिन् दिने गणितेन मध्याह्न नतोन्नतांशान् दिनार्द्धमानञ्च ज्ञात्वानुपातः कार्य्यः। यदि मध्याह्ननतोन्नतांशैर्दिनार्द्धघटिका लभ्यन्ते तदेभिः किमित्येवमिष्टा घटिकाः स्युः ॥ अथ वेधेन ग्रहज्ञानमाह।

‘वैवस्वपुष्यान्तिमवारुणानां
दृष्ट्वाहय नेमिगतं यथा स्यात्।
दूरेऽन्तरेऽप्यत्र भवेद्यदौ वा
तथाक्ष यन्त्रं सुधिया प्रधार्य्यम् ॥
नेमिस्थदृष्ट्याथ गतं ग्रहेन्द्रं
खेटञ्च विध्यात्तु च योगताराम्।
नेम्यङ्कयोरन्तरगांशकास्तु मध्ये
ये स्युः स्फुटा भ्रुवकौ तु तस्य ॥
प्रत्यक्स्थिते भेऽन्यपुरः स्थिते ते
क्षेप्यौ ध्रुवः स्यात् खचरस्य सत्यम् ॥’

तत्र यन्त्रस्याधो नेम्यां दृष्टिं दत्त्वोर्द्धनेम्यासक्त चक्षुषो मध्ये भाङ्कितं युगपत्तिमितं यथा स्यात् तथा यन्त्रं स्थिरं कृत्वा नेम्यां धिष्ण्ययोरेकतर स्यावलम्बयेत्। ततोऽर्ध्वं पृष्ठतो वा दृष्टिं चालयित्वा ग्रहं विध्येत्। ग्रहः प्रायोऽन्यगतो दृश्यते। अश्विन्यादस्य ग्रहस्य चान्तरं यतो ग्रहावधि अक्षसंलग्ना नेम्यां यत्र लग्ना दृश्यते तत्र स्थानमध्यग्रहम्। अथ भग्रहाङ्कयोर्मध्ये येऽंशास्तैर्भुवो ध्रुवः स्फुटग्रहो भवति यदा ग्रहात् पश्चिमस्थं नक्षत्रम्। यत् पूर्व्वस्थं नक्षत्रं तत्र ध्रुवो हीनः स्फुटग्रहो भवति। अथवाल्पान्तरं नक्षत्रं रोहिण्याद्यं ततो दूरेऽन्तरे यत् नक्षत्रं तावेव विद्ध्वा प्रोक्तवद् ग्रहज्ञानम्। इति चक्रयन्त्रम्॥ शरीरस्थ षट्चक्राणि यथा। मूलाधारम् १ स्वाधिष्ठानम् २ मणिपूरम् ३ अनाहतम् ४ विशुद्धम् ५ आज्ञाख्यम् ६। तद्यथा —
“मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके।
मध्ये स्वयम्भूलिङ्गन्तु कोटिसूर्य्यसमप्रभम् ॥
तदूर्द्ध्वे कामबीजन्तु कलाहान्ताङ्गनात्मकम्।
तदूर्द्ध्वे तु शिखाकारा कुण्डली ब्रह्मविग्रहा ॥
तद्वाह्ये हेमवर्णाभं वसुवर्णचतुर्द्दलम्।
द्रुतहेमसमप्रख्यं पद्मं तत्र विभावयेत् ॥
तदूर्द्ध्वेऽग्निसमप्रख्यं षड्दलं हीरकप्रभम्।
वादिलान्तषड्वर्णेन युक्ताधिष्ठानसंज्ञकम् ॥
मूलमाधारषट्कानां मूलाधारं ततो विदुः।
स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥
तदूर्द्ध्वे नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम्।
मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः ॥
मणिवद्भिन्नं तत्पद्मं मणिपूरं तथोच्यते।
दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफान्ताक्षरान्वितम् ॥
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकनकारणम्।
तदूर्द्ध्वेऽनाहतं पद्ममुद्यदादित्यसन्निभम् ॥
कादिठान्ताक्षरैरर्कपत्रैश्च समधिष्ठितम्।
तन्मध्ये वाणलिङ्गन्तु सूर्य्यायुतसमप्रभम् ॥
शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते।
तेनाहताख्यं पद्मं तन्मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ॥
आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परम्।
तदूर्द्ध्वन्तु विशुद्धाख्यं दलषोडशपङ्कजम् ॥
स्वरैः षोडशकैर्युक्तं धूम्रवर्णं महाप्रभम्।
विशुद्धिं तनुते यस्मात् जीवस्य हंसलोकनात् ॥
विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महाद्भुतम्।
आज्ञाचक्रं तदूर्द्ध्वे तु आत्मनाधिष्ठितं परम् ॥
आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्तितम्।
कैलासाख्यं तदूर्द्ध्वे तु बोधनीन्तु तदूर्द्ध्वतः ॥
एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत ॥”॥
मन्त्रोद्धारार्थषट्चक्राणि यथा। कुलाकुलचक्रम् १ राशिचक्रम् २ नक्षत्रचक्रम् ३ अकथहचक्रम् ४ अकडमचक्रम् ५ ऋणधनिचक्रम् ६। तद्यथा —
‘कुलाकुलस्य भेदं हि वक्ष्यामि मन्त्रिणामिह।
वाय्वग्निभूजलाकाशाः पञ्चाशल्लिपयः क्रमात् ॥
पञ्चह्रस्वाः पञ्चदीर्घा बिन्द्वन्ताः सन्धिसम्भवाः।
कादयः पञ्चशः यरलवहान्ताः प्रकीर्त्तिताः ॥
तथा च।
अ आ ए क च ट त प य षा वायवाः।
इ ई ऐ ख छ ठ थ फ र क्षा आग्नेयाः।
उ ऊ ओ ग ज ड द ब ला माहेयाः।
ऋ ॠ औ घ झ ढ ध भ व सा वारुणाः।
ऌ ॡ अं ङ ञ ण न म श हा नाभसाः।
साधकस्याक्षरं पूर्व्वं मन्त्रस्यापि तथाक्षरम्।
यद्येकभूतदैवत्यं जानीयात् सकुलं हि तत् ॥
भौमस्य वारुणं मित्रमाग्नेयस्यापि मारुतम्।
मारुतं पार्थिवञ्चापि वारुणेयमभाषणम्(?) ॥
नाभसं सर्व्वमित्रं स्याद्विरुद्धं वैरमीरितम् ॥”

अथ राशिचक्रम्।

‘रेखाद्वयं पूर्व्वपरायतं स्यात्
तन्मध्यगो याम्यकुबेरगे द्वे।
कर्णेशकोणान्तगते तु
कुर्य्यात्तथा याम्यगते त्रिकोणान् ॥
मेषादिवृषमिथुनकर्कटसिंहकन्या
तुलालिचापमकरकुम्भमीनान्।
मेषादीन् प्रविलिखेत् भवनान्यपूर्व्वान्
कन्याद्यन्तान् प्रतिलिख्य दक्षिणाद्यान् ॥

चक्राङ्गा, स्त्री, (चक्रमिवाङ्गमस्यस्याः इति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततष्टाप् ।) सुदर्शना लता । इति रत्नमाला ॥

चक्राङ्गी, स्त्री, (चक्राङ्ग + जातौ ङीष् ।) कटुरोहिणी । इति मेदिनी । गे । ३५ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा ।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी ॥")
हंसी । इति शब्दरत्नावली ॥ हिलमोचिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मञ्जिष्ठा । वृषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ कर्कटशृङ्गी । इति रत्नमाला ॥

चक्राटः, पुं, (चक्रं धूर्त्तताजालं प्रतारणसमूहं आलम्ब्य अटतीति । अट् + अच् ।) विषवैद्यः । धूर्त्तः । दीनारः । इति मेदिनी । टे । ४२ ॥

चक्राणः, त्रि, (चक्रे कर्म्मादिकं इति । कृ + कानच् प्रत्ययः । ततो धातौ अभ्यस्ते णत्वम् ।) कृतवान् । कर्म्मवाच्ये कृतः । भाववाच्ये क्ली कृतम् । इति मुग्धबोधव्याकरणं तट्टीका च ॥

चक्राधिवासी, [न्] पुं, (चक् दृप्तौ + रक् । चक्रं दृप्तिजनकं अधिवासयतीति । अधि + वस् + णिच् + णिनिः ।) नागरङ्गवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चक्रावर्त्तः, पुं, (चक्राकारः आवर्त्तः ।) घूर्णनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चक्राह्वः, पुं, (चक्र इत्याह्वा संज्ञा यस्य ।) चक्रमर्द्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रवाकपक्षिविशेषः । यथा, भागवते । ३ । १० । २४ ।
"हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः ॥"
यथाच, हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये ।
"चक्राह्वोऽतिकषायशुक्रजननो वृष्योऽतिरुष्योमृदुः ॥")

चक्रिः, पुं, (करोतीति । कृ + "आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ।" ३ । २ । १७१ । इति किन् । स च लिड्वत् ।) कर्त्ता । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ९ । २ ।
"चक्रिं विश्वानि चक्रये ।"
"चक्रये पुरुषार्थकरणशीलाय ॥" इति दयानन्दकृतभाष्यम् ॥)

चक्रिका, स्त्री, (चक्रं चक्रवद्गोलाकारो विद्यते अत्रास्या वा । चक्र + ठन् टाप् च ।) जानु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३७६ ।
"अथोभयधनादायि भृत्यचक्रिकया समम् ॥")

चक्री, [न्] पुं, (चक्रं सुदर्शनाख्यं मनस्तत्त्वात्मकमिति यावत् अस्यास्तीति । चक्र + इनिः ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ११० ।
"अरौद्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्ज्जितशासनः ॥"
चक्रं ग्रामचक्रं ग्रामसमूह इत्यर्थः अधिकारितयास्त्यस्य इति इनिः ।) ग्रामजालिकः । (चक्रं चक्राकारचिह्नविशेषोऽस्त्यस्य ।) चक्रवाकः । (चक्रं घटादिनिर्म्माणकारणयन्त्रविशेषः सोऽस्त्यस्य इति ।) कुलालः । (चक्रं फणा अस्त्यस्य इति ।) सर्पः । सूचकः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ अजः । तैलिकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ चक्रवर्त्ती । इति हेमचन्द्रः ॥ चक्रमर्द्दः । तिनिशः । व्यालनखः । काकः । खरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुलालतैलिकराजचक्रवर्त्त्याद्यर्थे प्रमाणं यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ५६२ ।
"स्नेहमयान् पीडयतः किं चक्रेणापि तैलकारस्य ।
चालयति पार्थिवानपि यः स कुलालः परं चक्री ॥")
चक्रविशिष्टे त्रि ॥ (चक्रयुक्तरथादियानारूढः । यथाह मनुः । २ । १३८ ।
"चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ॥"
"चक्रिणः चक्रयुक्तरथादियानारूढस्य ॥" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥")

चक्रीवान्, [त्] पुं, स्त्री, ("आसन्दीवदष्ठीवचक्रीवदिति ।" ८।२।१२ । चक्रशब्दस्य चक्रीभावः ततो निपातनात् साधुरिति ।) गर्द्दभः । इत्यमरः ॥ राजविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

चक्रुः, पुं, (करोतीति । कृ + "कुर्श्च ।" उणां १ । २२ । इति कुः ।) कर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

चक्रेश्वरी, स्त्री, (चक्राणां जिनविशेषाणां ईश्वरी अधिष्ठात्री ।) जिनानां विद्यादेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

चक्ष, ल ङ वदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-आत्मं-सकं-सेट् ।) वदः कथनम् । (दर्शने च इति केचित् ।) ल ङ, आचष्टे धर्म्मं धीरः । तृतीयस्वरानुबन्ध इति प्राञ्चः । इकार उच्चारणार्थ इति केचित् । छन्दसि नुमागमार्थं इति केचित् । वेदेपूच्चारणार्थं इति केचित् । अत्र वस्तुतस्तु तृतीयस्वरो भ्रमकारितः किन्तु चतुर्थस्वरानुबन्धोऽयं निष्ठाया इमनिषेधार्थः तेन वर्ज्जनार्थे ख्याञ्कशाञादेशयोरप्राप्तौ आचष्टं वर्ज्जनमित्याहुः । इति दुर्गादासः ॥

चक्षणं, क्ली, (चक्ष्यते कथ्यते मद्यपानाय मद्यपानेन सह वा । चक्ष + ल्युट् । यद्वा, चक्ष्यते भक्ष्यते मद्यमनेनेति । चक्ष + ल्युट् निपातनात् ख्यानागमश्च ।) मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रव्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३।५।७१ ॥ (चक्ष + भावे ल्युट् ।) कथनम् । (दर्शनम् । यथा, ऋग्वेदे । १।१३।५ ।
"स्तृणीत बर्हिरानुषग्घृतपृष्ठं मनीषिणः ।
यत्रामृतस्य चक्षणम् ॥")

चक्षाः, [स्] पुं, बृहस्पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उपाध्यायः । इत्युणादिकोषः ॥ (क्ली, दर्शनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७ । ३ ।
"इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्य्यं रोहयद्दिवि ।
वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥")

चक्षुः, [स्] क्ली, (चष्टे पश्यत्यनेनेति । चक्ष + "चक्षेः शिच्च ।" उणां । २ । १२० । इति उसिः स च शित् । शित्वात् ख्याञादेशाभावः ।) दर्शनेन्द्रियम् । तस्य ग्राह्यं उद्भूतरूपम् १ तद्वद्द्रव्यम् २ पृथक्त्वम् ३ संख्या ४ विभागः ५ संयोगः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ स्नेहः ९ द्रवत्वम् १० संख्यापरिमाणम् ११ योग्यवृत्तिक्रिया १२ योग्यवृत्तिजातिः १३ योग्यवृत्तिसमवायः १४ । अस्येन्द्रियसहकारिणः आलोकः उद्भूतरूपं महत्त्वम् । इति भाषापरिच्छेदः ॥ अस्याधिष्ठात्री देवता सूर्य्यः । इति श्रीभागवतम् । तत्पर्य्यायः । लोचनम् २ नयनम् ३ नेत्रम् ४ ईक्षणम् ५ अक्षि ६ दृक् ७ दृष्टिः ८ । इत्यमरः । २ । ६ । ९३ ॥ अम्बकम् ९ दर्शनम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥ तपनम् ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ विलोचनम् १२ दृशा १३ वीक्षणम् १४ प्रेक्षणम् १५ दैवदीपः १६ देवदीपः १७ दृश्निः १८ दृशी १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ यथा, कर्म्मलोचने ।
"पाणिभ्यां न स्पृशेच्चक्षुश्चक्षुषी नैकपाणिना ।
चक्षुः परहिताकाङ्क्षी न स्पृशेदेकपाणिना ॥"
मेषशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

चक्षुर्व्वर्हनं, क्ली, (चक्षुषो ज्योतिर्व्वर्हयत्यनेनेति । वृह + ल्युट् । चक्षुर्ज्योतिर्वृद्धिकारित्वादेव तथात्वम् ।) मेषशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

चक्षुःश्रवाः, [स्] पुं, (चक्षुर्नयनमेव श्रवः श्रवणं यस्य ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ७ ॥ (यथा, नैषधे । १ । २८ ।
"इति स्म चक्षुःश्रवसां प्रिया नले
स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मनः ॥"
अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"वाङ्चाशीविषः सर्पो द्विजिह्वोऽहिः सरीसृपः ।
चक्षुःश्रवा दन्दशूको गूढपात् पन्नगोरगाः ॥")

चक्षुष्यं, क्ली, (चक्षुषे लोचनाय हितम् । चक्षुस् + "शरीरावयवात् यत् ।" ५ । १ । ६ । इति यत् ।) प्रपौण्डरीकम् । अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं शीतं श्रीपुष्पपुण्डरी ॥"
सौवीराञ्जनम् । खर्परीतुत्थम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्षुष्यः, पुं, (चक्षुषे हितः । "शरीरावयवात् यत् ।" ५ । १ । ६ । इति यत् ।) केतकवृक्षः । पुण्डरीकवृक्षः । इति मेदिनी । ये । ८२ ॥ शोभाञ्जनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रसाञ्जनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चक्षुष्यः, त्रि, (चक्षुषे हितः । चक्षुस् + यत् ।) प्रियदर्शनः । इति जटाधरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४६५ ।
"धिया भाग्यानुगामिन्या चेष्टमानो न याचितम् ।
अभूत् सर्व्वस्य चक्षुष्यः स तु दुर्लभवर्द्धनः ॥"
चक्षुषः । इति विश्वः । यथा, माघे । ८ । ५७ ।
"चक्षुष्यः खलु महतां परैरलङ्घ्यः ॥"
"चक्षुषि भवश्चक्षुष्यः प्रियोऽधिकश्च ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) चक्षुर्हितः । इति मेदिनी । ये । ८२ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २० अध्याये ।

राजमहिषीविशेषः। यथा राजतरङ्गिण्याम्। ४।२१२।
"ललितादित्यभूभर्त्तुर्वल्लभा चक्रमर्द्दिका॥")

चक्रयान, क्ली, (चक्रेण अन्वितं यानम्।) रथादि। चक्रयुक्तवाहनम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटादयः॥

चक्ररदः, पुं, (चक्रवद्वृत्तो रदः दन्तोऽस्येति।) शूकरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चक्रलक्षणा, स्त्री, (चक्रं चक्राकारे दलौ मण्डलाकारे कुष्ठादौ वा लक्षणं आरोग्याय चिह्नं आरोग्यसूचनमित्यर्थः यस्याः।) गुडूची। इति रत्नमाला॥ (चक्रं लक्षणं यस्य इति व्युत्पत्त्या। रथे विष्णौ च पुं॥)

चक्रलताम्र, पुं, (चक्र+रक। चक्रं वृत्तिजनकं लताम्रं यत्र यस्य वा।) मद्दरसालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चक्रला, स्त्री, (चक्रं चक्राकारं लाति आदत्ते चक्राकारेण वर्त्तते इति यावत्। ला+क ततष्टाप्।) उच्चटा। इत्यमरः। २।४।१६०॥

चक्रवर्त्तिनी, स्त्री, (चक्राकारेण वर्त्तते इति। वृत+णिनि।) जनीनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। २।४।१५३॥ अलक्तकः। जटामांसी। इति राजनिर्घण्टः॥ (चक्रं पृथ्वीचक्रं वर्त्तते अस्याः यद्वा चक्रं सेनाचक्रं अधीशव्यूहरचनयाधिष्ठितं सैनावृन्दं वर्त्तयितुं शीलमस्या इति। सर्व्वभूमेरधीश्वरी॥ चक्रेषु समूहेषु वर्त्तते या। यूथेश्वरी। यथा कथासरित्सागरे। २०।११४।
"एव वाल्येऽपि जाताहं डाकिनीचक्रवर्त्तिनी॥")

चक्रवर्त्ती [न्] पुं, (चक्रं पद्माकारशुभचिह्नं करे वर्त्तते यस्य। वृत+णिनि। यद्वा चक्रं पृथ्वीचक्रं तेन वर्त्तते इति। वृत+णिनि।) समुद्रपरिष्कृतायाः सर्व्वभूमेरीश्वरः। तत्पर्य्यायः। सार्व्वभौमः २। इत्यमरः। २।८।२॥ (यथा, शकुन्तलायां १ म अङ्के।
"जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव।
पुत्त्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्त्तिनमाप्नुहि॥")
वास्तूकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (श्रेष्ठः। यथा गीतगोविन्दे। १।९।
"वागदेवताचरितचित्रितचित्तसद्मा
पद्मावतीचरणचारणचक्रवर्त्ती॥"
"चारणचक्रवर्त्ती नर्त्तकश्रेष्ठः।" इति तट्टीकायां चैतन्यदासः। यद्वा पद्मावती महालक्ष्मी राधा तस्याश्चरणचारणे परिचर्य्यायां यच्चक्रं मण्डलं तत्र वर्त्तते इति व्युत्पत्त्या वैष्णवसम्प्रदायविशेषः॥)

चक्रवाकः, पुं स्त्री, (चक्र इत्याख्यया उच्यतेऽसौ। वच+कर्म्मणि घञ्। ततः "न्यङ्क्वादीनाञ्च।" ७।३।५३। इति कुत्वम्।) पक्षिविशेषः। चकाचकि इति भाषा॥ (यथा, महाभारते। १।६६।५९।
"भ्रमराद्दौ तु धर्म्मज्ञ कलहंसाञ्च सर्व्वशः।
चक्रवाकाञ्च भद्रं ते जनयामास सैव तु॥")
तत्पर्य्यायः। कोकः २ चक्रः ३ रथाङ्गाह्वयनामकः ४। इत्यमरः। २।५।२२॥ भूरिप्रेमा ५ द्वन्द्वचारी ६ सहायः ७ कान्तः ८ कामी ९ रात्रिविश्लेषगामी १० रामावधोजोपमः ११ कामुकः १२। अस्य मांसगुणाः। लघुत्वम्। स्निग्धत्वम्। बलप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा चरके सूत्रस्थाने २७ अः।
"चक्रवाकास्तथान्ये च खगाः सन्त्यम्बुचारिणः॥")

चक्रवाटः, पुं, (चक्रेण चक्राकारेण वाटः वेष्टनं यस्य।) क्रियारोहः। पर्य्यन्तः। शिखातरुः। इति मेदिनी। टे। ६२॥

चक्रवाडः, क्ली, (चक्रवद् वाडते वेष्टयतीति। वाड+अच्।) चक्रवालम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ पर्व्वतविशेषे पुं। इति मेदिनी। डे। ३८॥

चक्रवातः, पुं, (चक्रवद्वातः। तृणपांश्वादीन्यादाय चक्राकारेण भ्राम्यति यो वायुरिति यावत्।) भ्रमिवातः। घूर्णवातास इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वात्या २। यथा भागवते। १०।७।२०।
"दैत्यो नाम्ना तृणावर्त्तः कंसभृत्यः प्रणोदितः।
चक्रवातस्वरूपेण जहारासीनमर्भकम्॥"

चक्रवालं, क्ली, (चक्रमिव वाडते वेष्टयतीति। वाड+अच्। डस्य लत्वम्।) मण्डलाकारेण परिणतसमूहमात्रम्। मण्डलाकारो दिक्समूहः इति माधवी। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। मण्डलम् २। इत्यमरः। ३।३।६॥ (यथा, भागवते। ५।१८।१४।
"हित्वा गृहं संसृतिचक्रवालं
नृसिंहपादं भजताकुतोऽभयम्॥")

चक्रवालः, पुं, (चक्रेण चक्राकारेण वलते लोकालोकौ परिवेष्ट्य विराजते इत्यर्थः। वल+बाहुलकात् णः। अस्य पर्व्वतस्य लोकालोकपरिवेष्टनादिरूपतया विराजमानत्वात्तथात्वम्।) लोकालोकपर्व्वतः। इत्यमरः। २।३।२॥ (मनुष्यादीनां मण्डलाकारेण स्थितिः। यथा हरिवंशे। ७६।३५।
"एवं स कृष्णो गोपीनां चक्रवालैरलङ्कृतः।
शारदीषु सचन्द्रासु निशासु मुमुदे सुखी॥")

चक्रवृद्धिः, स्त्री, (चक्रमिव चक्रभ्रमणमिव वृद्धिः उत्तरोत्तरं वृद्धेरपि वृद्धिरित्यर्थः।) यत्र वृद्धिरूपं धनं दातुमशक्तोऽधमर्णः सवृद्धिकमिदं दास्यामीति स्वीकरोति तत्र या वृद्धिः सा। सुदेर सुद इति भाषा। यथाह नारदः।
"वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता॥"
(तथाच मनुः। ८।१५३।
"चक्रवृद्धिं कालवृद्धिं कारिता कायिका च या।"
"कायिका कायसंयुक्ता मासग्राह्या च कालिका।
वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता॥"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टधृतबृहस्पतिवचनम्॥)

चक्रव्यूहः, पुं, (चक्रवत् मण्डलाकारेण रचितो व्यूहः रचनयाधिष्ठापितः सेनासमूहः इति यावत्।) युद्धार्थं मण्डलाकारेण सैन्यरचना। (एतस्य रचनालक्षणादिकं चक्रशब्दे द्रष्टव्यम्। व्यूहोऽयमभिमन्युवधेप्सुना भगवता द्रोणाचार्य्येणाभिकल्पितः। यथा, महाभारते। ७।३३।१२—२३।
"चक्रव्यूहो महाराज! आचार्य्येणाभिकल्पितः।
तत्र शक्रोपमाः सर्व्वे राजानो विनिवेशिताः॥
अवस्थानेषु विन्यस्ताः कुमाराः सूर्य्यवर्च्चसः।
सङ्घातो राजपुत्त्राणां सर्व्वेषामभवत्तदा॥
कृताभिसमयाः सर्व्वे सुवर्णविकृतध्वजाः।
रक्ताम्बरधराः सर्व्वे सर्व्वे रक्तविभूषणाः॥
सर्व्वे रक्तपताकाश्च सर्व्वे वै हेममालिनः।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गाः स्रग्विणः सूक्ष्मवाससः॥
सहिताः पर्य्यधावन्त कार्ष्णिं प्रति युयुत्सवः।
तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्दृढधन्विनाम्॥
पौत्त्रं तव पुरस्कृत्य लक्ष्मणं प्रियदर्शनम्।
अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसाः॥
अन्योन्यं स्पर्द्धमानाश्चाप्यन्योन्यस्य हिते रताः।
दुर्य्योधनस्तु राजेन्द्र! सैन्यमध्ये व्यवस्थितः॥
कर्णदुःशासनकृपैर्वृतो राजा महारथैः।
देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्राभिसंवृतः॥
चामरव्यजनाक्षेपैरुदयन्निव भास्करः।
प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः॥
सिन्धुराजस्तथातिष्ठत् श्रीमान् मेरुरिवाचलः।
सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमाः॥
सुतास्तव महाराज! त्रिंशत्त्रिदशसन्निभाः।
गान्धारराजः कितवः शल्यो भूरिश्रवास्तथा।
पार्श्वतः सिन्धुराजस्य व्यराजन्त महारथाः॥")

चक्रशल्या, स्त्री, (चक्रवत् चक्राकारेण वा शल्यमत्र।) काकतुण्डी। श्वेतगुञ्जा। इति राजनिर्घण्टः॥

चक्रश्रेणी, स्त्री, (चक्रमिव चक्राणां वा श्रेणी यत्र।) अजशृङ्गीवृक्षः। इति रत्नमाला॥

चक्रसञ्ज्ञ, क्ली, (चक्रेण वैद्यकयोगचक्रेण संज्ञायते इति। सम्+ज्ञा+क। चक्रस्य संज्ञा यस्य इति वा।) वङ्गम्। इति हेमचन्द्रः॥

चक्रसम्बरः, पुं, (चक्रम् अविद्याकामकर्म्मादिजन्यविषयवासनासमूहः इन्द्रियाणां समूहो वा संवृणोति संशमयतीति। सम्+वृ+अच्।) बुद्धभेदः। तत्पर्य्यायः। हेरम्बः २ हेरुकः ३ देवः ४ वज्रकपाली ५ निशुम्भी ६ शशिशेखरः ७ वज्रटीकः ८। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चक्रा, स्त्री, (चक दृप्तौ+रक। ततष्टाप्।) नागरमुस्ता। कर्कटशृङ्गी। इति राजनिर्घण्टः॥

चक्राङ्गी, स्त्री, (चक्रेण चक्राकारेण अङ्गति गच्छतीत्यर्थः। अगि गतौ+अच् ततो ङीष्।) हंसी। इति शब्दरत्नावली॥ चक्राकी च पाठः॥

चक्राङ्गः, पुं स्त्री, (चक्रेण चक्राकारेण अङ्गति गच्छतीति। अङ्ग+अच्।) हंसः। इत्यमरः। २।५।२३॥ (यथा महाभारते। ८।४१।२१।
"इदमप्सु का चक्राङ्गा वदन्ति काकं विहङ्गमाः।"
चक्रमङ्गमस्येति व्युत्पत्त्या रथोऽपि॥ (चक्रवाकः। यथा, मनुः। ५।१२।
"कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम्॥")

चक्राङ्गा, स्त्री, (चक्रमिवाङ्गमस्यस्याः इति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततष्टाप् ।) सुदर्शना लता । इति रत्नमाला ॥

चक्राङ्गी, स्त्री, (चक्राङ्ग + जातौ ङीष् ।) कटुरोहिणी । इति मेदिनी । गे । ३५ ॥ (अस्याः पर्य्यायाः यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा ।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी ॥")
हंसी । इति शब्दरत्नावली ॥ हिलमोचिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मञ्जिष्ठा । हयपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ कर्कटशृङ्गी । इति रत्नमाला ॥

चक्राटः, पुं, (चक्रं धूर्त्तताजालं शाठ्यसमूहं चालना अटतीति । अट् + अच् ।) विषवैद्यः । धूर्त्तः । दीनारः । इति मेदिनी । टे । ४२ ॥

चक्राणः, त्रि, (चक्रे कर्म्मादिकं इति । कृ + कान प्रत्ययः । ततो धातौ अभ्यस्तं णत्वम् ।) कृतवान् । कर्म्मवाच्ये कृतः । भाववाच्ये क्ली कृतम् । इति मुग्धबोधव्याकरणं तट्टीका च ॥

चक्राधिवासी, [न्] पुं, (चक् तृप्तौ + रक् । चक्रं तृप्तिजनकं अधिवासयतीति । अधि + वस् + णिच् + णिनिः ।) नागरङ्गवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चक्रावर्त्तः, पुं, (चक्राकारः आवर्त्तः ।) घूर्णनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चक्राह्वः, पुं, (चक्र इत्याह्वा संज्ञा यस्य ।) चक्रमर्द्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रवाकपक्षिविशेषः । यथा, भागवते । ३ । १० । २४ ।
"हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः ॥"
यथाच, हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये ।
"चक्राह्वोऽतिकषायश्च शुक्रजननो हृद्योऽतिरुच्योऽग्रदुः ॥")

चक्रिः, पुं, (करोतीति । कृ + "आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ।" ३ । २ । १७१ । इति किन् । स च लिड्वत् ।) कर्त्ता । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ६ । २ ।
"चक्रिं विश्वानि चक्रये ।"
"चक्रये पुरुषार्थकरणशीलाय ॥" इति दयानन्दकृतभाष्यम् ॥)

चक्रिका, स्त्री, (चक्रं चक्रवद्गोलाकारो विद्यते अत्रास्या वा । चक्र + ठन् टाप् च ।) जानु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३७६ ।
"अथोभयधनादायि भृत्यचक्रिकया समम् ॥")

चक्री, [न्] पुं, (चक्रं सुदर्शनाख्यं मनस्तत्त्वात्मकमिति यावत् अस्यास्तीति । चक्र + इनिः ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३।१४९।११० ।
"वनमाली गदी शार्ङ्गी शङ्खी चक्री च नन्दकी ॥" ...
"अरौद्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्ज्जितशासनः ॥"
चक्रं ग्रामचक्रं ग्रामसमूह इत्यर्थः अधिकारितयास्त्यस्य इति इनिः ।) ग्रामजालिकः । (चक्रं चक्राकारचिह्नविशेषोऽस्त्यस्य ।) चक्रवाकः । (चक्रं घटादिनिर्म्माणकरणयन्त्रविशेषः । सोऽस्त्यस्य इति ।) कुलालः । (चक्रं फणा अस्त्यस्य इति ।) सर्पः । सूचकः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ व्यङ्गः । तैलिकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ चक्रवर्त्ती । इति हेमचन्द्रः ॥ चक्रमर्द्दः । तिनिशः । यालनखः । काकः । खरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुलालतैलिकराजचक्रवर्त्तिप्रार्दर्षे प्रमाणं यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ५६२ ।
"स्नेहमयान् पीड़यतः किं चक्रेणापि तैलकारस्य ।
चालयति पार्थिवानपि यः स कुलालः परं चक्री ॥")

चक्रिविशिष्टे त्रि ॥ (चक्रयुक्तरथादियानारूढ़ः । यथाह मनुः । २ । १३८ । [स्त्रियाः ॥"
"चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः
"चक्रिणः चक्रयुक्तरथादियानारूढ़स्य ॥"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥")

चक्रीवान्, [त्] पुं, स्त्री, ("आसन्दीवदष्ठीवचक्रीवदिति ।" ८।२।१२ । चक्रशब्दस्य चक्रीभावः ततो निपातनात् साधुरिति ।) गर्द्दभः । इत्यमरः ॥ राजविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

चक्रुः, पुं, (करोतीति । कृ + "कुर्भ्रश्च ।" उणां १ । २२ । इति क्रुः ।) कर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

चक्रेश्वरी, स्त्री, (चक्राख्यां जिनविशेषाणां ईश्वरी अधिष्ठात्री ।) जिनानां विद्यादेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

चक्ष, ल ङ वदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदांआत्मं-सकं-सेट् ।) वदः कथनम् । (दर्शने च इति केचित् ।) ल ङ, आचष्टे धर्म्मं धीरः । तृतीयस्वरानुबन्ध इति प्राञ्चः । ङकार उच्चारणार्थ इति केचित् । छन्दसि नुमागमार्थ इति केचित् । वेदेषूच्चारणार्थ इति केचित् । अत्र बहवस्तु तृतीयस्वरो भ्रमकारितः किन्तु चतुर्थस्वरानुबन्धोऽयं निष्ठाया इमनिषेधार्थः तेन वर्ज्जनार्थे ख्याञ्कशाञादेशयोरप्राप्तौ आचष्टं वर्ज्जनमित्याहुः । इति दुर्गादासः ॥

चक्षणं, क्ली, (चक्ष्यते कथ्यते मद्यपानाय मद्यपानेन सह वा । चक्ष + ल्युट् । यद्वा, चक्ष्यते भक्ष्यते मद्यमनेनेति । चष + ल्युट् निपातनात् कान्तागमश्च ।) मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रव्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३।५।७१ ॥ (चक्ष + भावे ल्युट् ।) कथनम् । (दर्शनम् । यथा, ऋग्वेदे । १।१३।५ ।
"स्तृणीत बर्हिरानुषग्घृतपृष्ठं मनीषिणः ।
यत्रामृतस्य चक्षणम् ॥")

चक्षाः, [स्] पुं, बृहस्पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः । उपाध्यायः । इत्युणादिकोषः ॥ (क्ली, दर्शनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७ । ३ ।
"इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्य्यं रोहयद्दिवि ।
वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥")

चक्षुः, [स्] क्ली, (चष्टे पश्यत्यनेनेति । चक्ष + "चक्षेः शिच ।" उणां । २ । १२० । इति उसिः स च शित् । शित्वात् ख्याञादेशाभावः ।) दर्शनेन्द्रियम् । तस्य ग्राह्यं उद्भूतरूपम् १ तद्वद्द्रव्यम् २ पृथक्त्वम् ३ संख्या ४ विभागः ५ संयोगः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ स्नेहः ९ द्रवत्वम् १० संख्यापरिमाणम् ११ योग्यवृत्तिक्रिया १२ योग्यवृत्तिजातिः १३ योग्यवृत्तिसमवायः १४ । अस्येन्द्रियसहकारिणः आलोकः उद्भूतरूपं महत्त्वम् । इति भाषापरिच्छेदः ॥ अस्याधिष्ठात्री देवता सूर्य्यः । इति श्रीभागवतम् । तत्पर्य्यायः । लोचनम् २ नयनम् ३ नेत्रम् ४ ईक्षणम् ५ अक्षि ६ दृक ७ दृष्टिः ८ । इत्यमरः । २ । ६ । ९३ ॥ अम्बकम् ९ दर्शनम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥ तपनम् ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ विलोचनम् १२ दृशा १३ वीक्षणम् १४ प्रेक्षणम् १५ देवदीपः १६ देवदीपः १७ दृशिः १८ दृशी १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ यथा, कर्म्मलोचने ।
"मार्गिभ्यां न सृशेच्चक्षुश्चक्षुषी नैकपाणिना ।
चक्षुः परहिताकाङ्क्षी न स्पृशेदेकपाणिना ॥"
मेषशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

चक्षुर्व्वर्द्धनं, क्ली, (चक्षुस्तज्ज्योतिर्वर्द्धयत्यनेनेति । वृध + ल्युट् । चक्षुर्ज्योतिर्वृद्धिकारित्वादेव तथात्वम् ।) मेषशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

चक्षुःश्रवाः, [स्] पुं, (चक्षुर्नयनमेव श्रवः श्रवणं यस्य ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ७ ॥ (यथा, नैषधे । १ । २८ ।
"इति स्म चक्षुःश्रवसां प्रिया नले
स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मनः ॥"
अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"व्याड़श्चाशीविषः सर्पो द्विजिह्वोऽहिः सरीसृपः ।
चक्षुःश्रवा दन्दशूको गूढ़पात् पन्नगोरगाः ॥")

चक्षुष्यं, क्ली, (चक्षुषे लोचनाय हितम् । चक्षुस् + "शरीरावयवात् यत् ।" ५ । १ । ६ । इति यत् ।) प्रपौण्डरीकम् । अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं शीतं श्रीपुष्पपुण्डरी ॥"
सौवीराञ्जनम् । खर्परीतुत्थम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्षुष्यः, पुं, (चक्षुषे हितः । "शरीरावयवात् यत् ।" ५ । १ । ६ । इति यत् ।) केतकवृक्षः । पुण्डरीकवृक्षः । इति मेदिनी । ये । ८२ ॥ शोभाञ्जनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रसाञ्जनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चक्षुष्यः, त्रि, (चक्षुषि हितः । चक्षुष् + यत् ।) प्रियदर्शनः । इति जटाधरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४९५ ।
"धिया भाग्यानुगामिन्या चेष्टमानो न याचितम् ।
अभूत् सर्व्वस्य चक्षुष्यः स तु दुर्लभवर्द्धनः ॥"
चक्षुषः । इति विश्वः । यथा, माघे । ८ । ५७ ।
"चक्षुष्यः खलु महतामपरैरलङ्घ्यः ॥"
"चक्षुषि भवश्चक्षुष्यः प्रियोऽपि च ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) चक्षुर्हितः । इति मेदिनी । ये । ८२ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २० अध्याये ।

५।२।११५। इति न। स्त्रियां टाप्। यद्वा प्रचण्डवदी कुम्भकर्णविशेष नत स्वार्थे कन् टापि पूर्वह्रस्व।) विद्याविशेष। इति रत्नावली॥

चण्डवती स्त्री (चण्ड+ समन्तात् उणा। १।११४ इति ड। चडि+अच् वा। चण्ड चण्डता विद्यतेऽस्याम्। यद्वा चण्ड कर्णग्रो भैरवविशेषो रक्षकतया विद्यतेऽस्या मतुप् ननो मस्य वत्वम्) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥ अष्टना यकान्तर्गतनायिकाविशेष। अस्या ध्यान यथा। चण्डवतीं स्मरेत् षोडशभुजामित्यादि ग्रन्थ चण्डनायिकाध्यानवत्। इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धति॥

चण्डा स्त्री (चम् चण वा+ड चडि अच् वा। ततष्टाप्) अष्टनायिकान्तर्गतनायिका विशेष (यथा देवीपुराणे।
चण्डा चण्डवती चण्डनायिकाद्यानिचण्डिका॥)
अस्या ध्यान यथा। चण्डां सुवर्णवर्णा षोडश भुजामित्यादि शेष चण्डनायिकाध्यानवत्। इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धति॥ जिनानां शासनदेवताविशेष। इति हेमचन्द्र॥ चोर नामगन्धद्रव्यम्। इत्यमर। २।४।१२८॥ (यथा चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये।
कुष्ठ हरिद्रे सुरस पटोल
निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिग्रू
ससर्षप तुम्बरु धान्यवन्यम्
चण्डाच ता नि समानि कुर्य्यात्॥)
शङ्खपुष्पी इति मेदिनी। ड।१२ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ३ अध्याये॥ एलातगर कुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्प प्रियङ्गुहरेणुकाव्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकवालकगुग्गुलुसर्जरसतुरुष्ककुन्दुरुकागुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशर चेति॥ लिङ्गिनीलता कपिकच्छू। श्वेतदूर्वा। इति राजनिघण्टः॥ नदीविशेष। इति शब्दरत्नावली॥

चण्डांशु पुं (चण्डा प्रखराश्चांशवो वा अग्रवो रश्मयोऽस्य।) सूर्य्य। यथा महानाटके।
चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुन्मीलति।
(तथाच राजतरङ्गिण्याम्। ४।४१।
आतरौ तौ समासाद्य राज्यं नैव यदाजत।
हेमन्तशिशिरौ प्राप्य चण्डांशोरिव मण्डलम्॥)

चण्डात पुं (चण्ड चण्डतां तीव्रत्व अतति निरन्तर प्राप्नोतीति अत+अण्।) करवीर। इत्यमर।२।४।७६। (पर्य्यायोऽस्य यथा—
द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
गुणाश्चास्य करवीरशब्दे ज्ञातव्या॥)

चण्डातक क्ली (चण्डां स्त्रियं अतति सतत गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः। अत+ण्वुल्।) अर्द्धोरुकम्। वरस्त्रीणामर्द्धोरुपर्यन्त वास। इत्यमर। २।६।११८॥ पुस्काण्डे बोपालितस्तान पुलिङ्गोऽपि॥

चण्डाल पु (चण्डते कुप्यतीति। चडि कोपे+ पतिचण्डिभ्यामालच्। उणा।१।११६। इत्यालच्। यद्वा चण्ड विकट अल अलङ्कारो यस्य इत्यच्छलम्।) वर्णसङ्करजातिविशेष। चाडाल इति भाषा। स तु ब्राह्मणीगर्भे शूद्रौरसाज्जात। इति पराशरपद्धति॥ तत्पर्य्याय। प्लव २ मातङ्ग ३ दिवाकीर्त्ति ४ जनङ्गम ५ निषाद ६ श्वपच ७ अन्तेवासी ८ चाण्डाल ९ पुक्कस १०। इत्यमर। २।१०।१९॥ जलङ्गम ११ निषाद १२ श्वपक १३ पुक्कश १४ पुक्कष १५। इति तट्टीका॥ निष्क १६। इति त्रिकाण्डशेष॥ तस्याकृतिर्यथा रामायणे।
अथ रात्र्यां व्यतीतायां तस्यां राजा बभूव ह।
चण्डालप्रतिमो रौद्रो नृप एव दुरासदः॥
नीलवस्त्रधरो रौद्र रुक्षामरजसोत्तर।
सरज्जुलाम्बचोराङ्ग करालो हरिपिङ्गल॥
कृष्णचर्म्मनिवासी च लौहाभरणभूषित॥
श्मशानचण्डालस्य निवासकर्म्माणि यथा—
चण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रय।
अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्वगर्दभम्॥
वासांसि मृतचैलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम्।
कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यश॥
न तै समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म्ममाचरन्।
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाह सदृशै सह॥
अन्नमेषां पराधीनं देय स्याद्भिन्नभाजने।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च॥
दिवा चरेयु कार्य्यार्थ चिह्निता राजशासनै।
अबान्धवं शवञ्चैव निर्हरेयुरिति स्थिति॥
वध्यांश्च हन्यु सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया।
वध्यवासांसि गृह्णीयु शय्याश्चाभरणानि च॥
(एतेषूतस्य मन्योर्मासमुद्रिमाह मनु।५।१३१।
श्वभिर्हतस्य यन्मांस शुचि तन्मनुरब्रवीत्।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चाण्डालाद्यैश्च दस्युभि॥)
क्रूरकर्म्मा। इति मञ्जिमसारे उणादिवृत्ति॥
(स्त्रियां ङीष्। तन्त्रोक्तशक्तिविशेष॥)

चण्डालकन्द पुं (चण्डालप्रिय कन्द।) कन्दविशेष। तस्य गुणा। मधुरत्वम्। कफपित्तास्रदोषविषभूतादिदोषनाशित्वम्। रसायनत्वञ्च। तस्य भेदा। एकपत्र द्विपत्र त्रिपत्र चतुष्पत्र पञ्चपत्र। इति राजनिर्घण्ट॥

चण्डालवल्लकी स्त्री (चण्डालवाद्यमीया वल्लकी वीणा।) चण्डालवीणा। इत्यमर।२।१०।१२। अस्या पर्य्याय। कण्डोलवीणाशब्दे द्रष्टव्य॥

चण्डालिका स्त्री (चण्डाल वादकत्वेनास्त्यस्या। चण्डाल+ठन् टाप् च।) चण्डालवल्लकी। उमा। (चण्ड प्रचण्डभाव अलतीति। अल+ ण्वुल् कापि अत इत्वम्।) ओषधीभेद। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ॥

चण्डि स्त्री (चडि कोपे+इन्।) चण्डी। इत्यमरटीकायां भरत॥

चण्डिका स्त्री (चण्डी+स्वार्थे कन् टापि पूर्व्वह्रस्व। चण्डि+कन् वा।) दुर्गा। इत्यमर। १।१।३६॥ (यथा मार्कण्डेय ८७। ८
इत्युक्ता सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा।"
इयमेव अमरकण्टके प्रौढशक्तिरूपेण विराजते यथा देवीभागवते।७।३०।७५।
'कुरुक्षेत्रे प्रचण्डा तु चण्डिकामरकण्टके।"
गायत्रीरूपा देवी। यथा देवीभागवते।१२।६।४०। [विना।")
चण्डिका चण्डिका चण्डा चित्रमाल्यविभू

चण्डिल पुं (चण्डते कोपयुक्तो भवतीति। चडि कोपे+इलच्। चण्ड+अस्त्यर्थे इलच् वा।) रुद्र। नापित॥ वास्तूकम्। इति हेमचन्द्र॥

चण्डिला स्त्री (चण्डिल+स्त्रियां टाप्।) नदीभेद। इत्यमरटीका॥

चण्डी स्त्री (चडि+ षण्डादिभ्यश्च। ४।१।४१ इति वा ङीष्।) दुर्गा। (यथा तिथितत्त्वे दुर्गोत्सवबोधनप्रकरणे। [क्रिया।")
चण्डीमामन्त्रयेद्विद्वान् नात्र षष्ठी पुर
हिंस्रा। कोपना। इति मेदिनी। ते।१२।
(यथा रघुवंशे। १२।५। [वरी।)
सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत् संश्रुतौ
अस्या रूपान्तराणि। चण्डि चण्डा चण्डिका। इत्यमरटीकायां भरत॥ *॥ मार्कण्डेयपुराणोक्तदेवीमाहात्म्यम्। तस्य पाठक्रमो यथा—
अर्गलं कीलकञ्चादौ पठित्वा कवचं पठेत्
जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एष शिवोदित॥
अर्गलं दुरितं हन्ति कीलकं फलदं तथा।
कवचं रक्षयेन्नित्यं चण्डिका त्रितयं तथा॥
इति तन्त्रम्।
अपि च।
नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत्॥
आदौ च प्रणवं जप्त्वा कीलं वा सन्धितं पठेत्।
अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुष॥
सर्व्वत्र पाठे विज्ञेयो ह्यन्यथा विफलं भवेत्।
गृहीत्वान्यलिखितं पठितव्यं प्रयत्नत॥
न वाच्यमक्रममना वाच्य स्तोत्रस्य वाचनम्।
आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधी।
हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं लभेत्।
स्वयं लिखित यत्तु ह्यतिना लिखितं न यत्॥
ब्राह्मणेन लिखितं तथापि विफलं भवेत्।
अविच्छन्दाभिक यस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षण॥
स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रश्नवत्याघमाचरेत्।
सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधी॥
अध्यायं प्राप्य विरमेत् न मध्ये कदाचन।
कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादि पठेत् पुन॥
ब्राह्मणं वाचकं विद्यादनन्यवर्णसमादरात्।
शूद्रादन्यवर्णजानाम् वाचकात्मजं भवेत्।
देवार्चामण्डपे कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषत।
पठित्वा शिथिलं कुर्य्याद्वाचक पुस्तकम्॥
पुनर्ग्रन्थीत तत्र ख न शुक्रा धारयेत् बधिर।

पिसाटसहस्रं शान्तं सप्ताशरपदन्तथा ॥
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ।
बुध्यमानः सदर्थं वै यस्यार्थं कृतश्रमो नृप ! ॥
ब्राह्मणादिषु सर्व्वेषु शब्दार्थस्यार्थवेदिनृप ! ।
य एवं वाचयेद्विद्वन्! स विप्रो व्यास उच्यते ॥
सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विशाम्पते ।
प्रदर्शयन् रसान् सर्व्वान् वाचयेद्वाचको नृप! ॥"
तस्य फलं यथा,—
"चण्डीपाठफलं देवि! शृणुष्व गदतो मम ।
एकावृत्त्यादिपाठानां यथावत् कथयामि ते ॥
सङ्कल्प्य पूर्व्वं सम्पूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून् सकृत् ।
पाठाद्बलिप्रदानाद्धि सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
उपसर्गस्य शान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं पठेन्नरः ।
ग्रहोपशान्त्यै कर्त्तव्यं पञ्चावृत्तं वरानने ! ॥
महाभये समुत्पन्ने सप्तावृत्तं समुच्चरेत् ।
नवावृत्त्या भवेच्छान्तिर्वाजपेयफलं लभेत् ॥
राजवश्याय भूत्यै च रुद्रावृत्तमुदीरयेत् ।
अर्काावृत्त्या काम्यसिद्धिर्वैरहानिश्च जायते ॥
मन्वावृत्त्या रिपुर्वश्यस्तथा स्त्रीवश्यतामियात् ।
सौख्यं पञ्चदशावृत्त्या श्रियमाप्नोति मानवः ॥
कलावृत्त्या पुत्त्रपौत्त्रधनधान्यागमं विदुः ।
राज्ञो भीतिविमोचाय वैरस्योच्चाटनाय च ॥
कुर्य्यात् सप्तदशावृत्तं तथाष्टादशकं प्रिये ! ।
महाव्रणविमोचाय विंशावृत्तं पठेत् सुधीः ॥
पञ्चविंशावर्त्तनात्तु भवेद्बन्धविमोचनम् ।
सङ्कटे समनुप्राप्ते दुश्चिकित्स्यामये तथा ॥
जातिध्वंसे कुलोच्छेदे आयुषो नाश आगते ।
वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये ।
तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके ।
कुर्य्याद्यत्नात् शतावृत्तिं ततः सम्पद्यते शुभम् ॥
श्रियोवृद्धिः शतावृत्त्याद्राज्यवृद्धिस्तथापरे ।
मनसा चिन्तितं देवि ! सिद्ध्येदष्टोत्तराच्छतात् ॥
शताश्वमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते ! ।
सहस्रावर्त्तनाल्लक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा ॥
भुक्त्वा मनोरथान् कामान् नरो मोक्षमवाप्नुयात् ।
यथाश्वमेधः क्रतुराट् देवानाञ्च यथा हरिः ॥
स्तवानामपि सर्व्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः ॥
अथवा बहुनोक्तेन किमेतेन वरानने ! ।
चण्ड्याः शतावृत्तपाठात् सर्व्वाः सिध्यन्ति सिद्धयः ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

अथ प्रथमचरितस्य ब्रह्मर्षिर्महाकाली देवता गायत्री छन्दो नन्दा शक्ती रक्तदन्तिका बीजमग्निस्तत्त्वम् । तत्र महाकाल्या ध्यानं यथा,—
"दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा ।
विशालया राजमाना त्रिंशल्लोचनमालया ॥
स्फुरद्दशनदंष्ट्राभा भीमरूपा भयङ्करी ।
खड्गशूलगदावाणतोमरञ्च सुशुण्डिभृत् ॥
परिघं कार्म्मुकं शीर्षं निश्च्योतद्रुधिरं दधौ ।
मधुकैटभयोर्युद्धे ध्येया सा तामसी शिवा ॥"

मध्यमचरितस्य विष्णुर्ऋषिर्महालक्ष्मीर्देवता अनुष्टुप् छन्दः शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गाबीजं सूर्य्यस्तत्त्वम् । तत्र महालक्ष्म्या ध्यानं यथा,—
"श्वेतानना नीलभुजा सुश्वेतस्तनमण्डला ।
रक्तमध्या रक्तदेहा स्थूलजङ्घोरुतालुका ॥
चित्रानुलेपना कान्ता सर्व्वसौभाग्यशालिनी ।
अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा रणे ॥
आयुधान्यत्र वक्ष्यन्ते दक्षिणाधःकरक्रमात् ।
अक्षमालाञ्च सुषलं वाणासिकुलिशं गदाम् ॥
चक्रं त्रिशूलं परशुं शङ्खघण्टे च पाशकम् ।
शक्तिदण्डं चर्म्म चापं पानपात्रं कमण्डलुम् ॥
अलङ्कृतभुजा एतैरायुधैः परमेश्वरी ।
सर्त्तव्या स्तुतिकालादौ महिषासुरमर्द्दिनी ॥
इत्येषा राजसी मूर्त्तिः सर्व्वदेवमयी मता ।
यां ध्यात्वा मानवो नित्यं लभेतेप्सितमात्मनः ॥"

उत्तरचरितस्य रुद्र ऋषिः सरस्वती देवता उष्णिक् छन्दो भीमा शक्तिर्भ्रामरी बीजं वायुस्तत्त्वम् । तत्र सरस्वत्या ध्यानं यथा,—
"गौरीदेहसमुत्पन्ना या सत्त्वैकगुणाश्रया ।
साक्षात् सरस्वती प्रोक्ता शुम्भासुरनिसूदनी ॥
दधौ चाष्टभुजा वाणं मुषलं शूलचक्रकम् ।
शङ्खघण्टाहलञ्चैव कार्म्मुकञ्च तथा परम् ॥
ध्येया सा स्तुतिकालादौ वधे शुम्भनिशुम्भयोः ॥"

इति कात्यायनीतन्त्रम् ॥

(छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ॥")

चण्डीकुसुमः, पुं, (चण्डीप्रीतिजनकं कुसुमं यस्य ।) रक्तकरवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य करवीरशब्दे वोद्धव्या ॥)

चण्डुः, पुं, (चडि + वाहुलकात् उः ।) उन्दुरुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चत, ऋ ञ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-सेट् ।) ऋ, अचतीत् । ञ, चतति चतते । इति दुर्गादासः ॥

चतुः, [र्] व, चतुर्व्वारम् । इति व्याकरणम् ॥

चतुःपत्री, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पत्राण्यस्याः ।) क्षुद्रपाषाणभेदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपर्णी, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पर्णानि यस्याः ।) क्षुद्राम्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःफला, स्त्री, (चत्वारि फलानि यस्यां यस्या वा ।) नागवला । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपुण्ड्रः, पुं, (चत्वारि पुण्ड्राणीव यत्र ।) भिण्डावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःशालं, क्ली स्त्री, (चतसृणां शालानां समाहारः ।) परस्पराभिमुखगृहचतुष्टयम् । चकमिलनवाड़ी इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४५ । ८ ।
"तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम् ॥")

चतुःशालकं, क्ली, (चतुःशाल + स्वार्थे कन् ।) चतुःशालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चतुःषष्टिः, स्त्री, (चतुरधिका षष्टिः ।) चतुरधिकषष्टिसंख्या । चौषट्टि इति भाषा ॥ कलानाम्नी उपविद्या । (यदुक्तं रूपगोस्वामिसंकलितभगवन्नाममाहात्म्ये ।
"चतुःषष्टिकलानान्तु विद्यानां पारदृश्वनः ।
इति शास्त्रादभगवतः कः समो देहवान्नरः ॥")
कस्यदेः । इति मेदिनी । टे । ६३ ॥

चतुरः, त्रि, (चत्यते याच्यते इति । चत + "मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् ।" उणां । १ । ३८ । इत्युरच् ।) कार्य्यक्षमः । निरालस्यः । तत्पर्य्यायः । दक्षः २ पेसलः ३ पटुः ४ सूत्थानम् ५ उष्णः ६ । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ।
पेशलः ७ पेषलः ८ इति तट्टीका ॥ निपुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ४४ ।
"चतुरो नैव मुह्येत मूर्खः सर्व्वत्र मुह्यति ॥")
तस्य लक्षणं यथा । वाक्चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमः । तत्र वचनव्यङ्ग्यसमागमो यथा, रसमञ्जर्य्याम् ।

"तमोजटाले हरिदन्तराले
काले निशायास्तव निर्गतायाः ।
तटे नदीनां निकटे वनानां
घटेत शातोदरिके सहायः ॥"

चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमो यथा,—
"कान्ते कनकमञ्जीरं करे दत्तमपि कुर्व्वति ।
अगारलिखिते भानौ विन्दुमिन्दुमुखी ददौ ॥"
(उपभोगक्षमः । यथा, रघुः । ६ । ४० ।
"त्यजत मानमलं वत विग्रहैः
न पुनरेति गतं चतुरं वयः ॥"
"चतुरं उपभोगक्षमम् ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) नेत्रगोचरः । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरः, पुं, (चत + उरच् ।) चक्रगण्डुः । हस्तिशाला । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरक्रमः, पुं, (चतुरः चातुर्य्यान्वितः क्रमः प्रणाली यत्र ।) सप्तशाल्पकान्तर्गतरूपकभेदः । यथा—
"द्रुतद्वन्द्वं सुतद्वन्द्वं तथा प्रान्ते गुरुर्भवेत् ।
द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे चतुरक्रमः ॥"

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

चतुरङ्गं, क्ली, (चत्वारि अङ्गानि यस्य ।) हस्त्यश्वरथपदातिरूपं सैन्यम् । यथा, रामायणे ।
"चतुरङ्गं ह्यपि वलं सुमहत् प्रसहेमहि ।"
अक्षक्रीड़ाविशेषः । चौरङ्खेला इति भाषा ॥ यथा,—

युधिष्ठिर उवाच ।

"अष्टकोष्ठाश्च या क्रीड़ा तां मे ब्रूहि तपोधन ! ।
प्रकर्षेणैव मे नाथ चतूराजी यतो भवेत् ॥

व्यास उवाच ।

अष्टौ कोष्ठान् समालक्ष्य प्रदक्षिणक्रमेण तु ।
अरुणं पूर्व्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितं बलम् ॥
पार्थ ! पश्चिमतः पीतमुत्तरे श्यामलं बलम् ।
राज्ञो वामे गजं कुर्य्यात् तस्मादश्वं ततस्तरिम् ।
कुर्य्यात् कौन्तेय ! पुरतो युद्धे पत्तिचतुष्टयम् ।
कोणे नौका द्वितीयेऽश्वस्तृतीये तु गजो भवेत् ॥
तुरीये च वसेद्राजा वटिकाः पुरतः स्थिताः ॥
पञ्चकेन वटी राजा चतुष्केणैव कुञ्जरः ॥
त्रिकेण तु चलत्यश्वः पार्थ ! नौकाद्वयेन तु ॥
कोष्ठमेकं विलङ्घ्याथ सर्व्वतो याति भूपतिः ॥

मलिनो मारुत श्चेष्टच्छुम्बो बलवत्तर ॥)
चञ्चुला स्त्री (चञ्चुल+टाप ।) कुलत्थिका । सुभगा । इति मेदिनी । ल । ८२ ॥ वनकन्दी अरण्यकुलत्थिका । इति राजनिघण्टः ॥
चञ्च न घातने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां पर सक सेट ।) न चञ्चोति । इति दुर्गादासः ॥
चङ्कुर त्रि (चकति लप्रायनन । चक+उरच् । इत्यौणादिकम् ।) यानमात्रम् । तत्पर्य्यायः । गोरथम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चङ्कुर पु चक्यते लप्यतेऽनेन । चकि+उरच् ।) इत्यौणादिकम् ।) रथः । वृक्षः । इति मेदिनी । रे १५३ ॥
चङ्क्रमण क्ली (पुनःपुनरतिशयेन वा क्रामतीति । चङ्क्रम+भावे ल्युट ।) पुनः पुनर्भ्रमणम् । (यथा भागवते २ । २१ । ५ ।
तत्र चङ्क्रमण इव सतां मरन्दमाय ते ।
वयाय चासतां यस्य दर प्रक्रिडि मालिनी ॥)
अत्रायभ्रमणम् इति याकरणम् । (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने १६ अध्याये
स्थानासन चङ्क्रमण यानयानातिभाषणम् ।)
अनतिदेहपीडाकरचङ्क्रमणस्य गुणाः । आयु र्बलमेधाग्न्यपुष्टिकारित्वम् । सन्धीनामश्चिन्त पादचङ्क्रमणदोषाः । अनारोग्यत्वम् । अनायुष्य न इन्द्रियदृष्टिनाशित्वञ्च इति राजवल्लभः ॥
चङ्ग त्रि शोभनः दक्ष इति मेदिनी ग ७॥
पु राजमन्त्रिविशेषः । यथा राजतरङ्गिण्याम् ।
अन्तरङ्गाश्च चङ्गाद्या येऽभूवंस्तस्य मन्त्रिणः ।
त स्त्रीवन्मतिमन्तर्व्वी नव्ये ग्राम्यान्तिरेपि ॥)
चचण्डा स्त्री (चि+बाहुलकात् ड । च उप चीयमानं चण्डत्वं फलं यस्याः ततो विपा तनात् साधु ।) फलशाकविशेषः चिचिण्डा इति भाषा तत्पर्य्यायः वेत्रकुल २ श्वेत राजी ३ दृढफल स्यस्या गुण । पटोल गुणान् किञ्चिन्न्यूनत्वम् विशेषात् शोषिणो हितत्वञ्च । इति मन्त्रविनोद ॥
चचत्पुट पु (चचत गदलधर्मा लयविशेषाणां पुट इन्द्र यत्र तालप्रभेद । यथा —
ताल चचत्पुट श्च गुरुद्वन्द्व लघु प्लुतम् ।
इति सङ्गीतदामोदर ॥
चचत्पुटो पि कुर्वन्ति ताल ॥
चचरा स्त्री पुं (चरणम् पुन पुनरतिशयेन वा च म भ्राम्यतीति । चर+यङ् लुक् ततो टक् निपातने दीर्घ च ।) भ्रमरी यथा —
करी चरी भरीति चदिश्च मरी मरीति कामं । गिरौ चरी करीति च्च चञ्चुरीति चञ्चरी ।
इककुटा ॥
चचरीक पुं (चरति पुन पुनरिति चच रीकन्प्रत्यय । उणा । ४ । २० । इति यङ् लुगन्तस्य साधु ।) भ्रमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चञ्चल त्रि (चञ्च गतिं लातीति । ला+क ।) चञ्चलम् । (यथा हरिवंशे । ६४ । ७ ।
द एतस्मात् मानयन्ती ग्राममग्री मदामदम् ।
चञ्चयन्ती रमन्ती सा किशोरीव चञ्चलौ ॥)
तत्पर्य्यायः चलनम् २ कम्पनम् ३ कम्प्रम् ४ चलम् ५ लोलम् ६ चलाचलम् ७ तरलम् ८ पारिप्लवम् ९ परिप्लवम् १० । इत्यमर । ३ । १ । ७५ ॥ चपलम् ११ चटुलम् १२ । इति जटाधरः ।
वायौ पु । इति मेदिनी । ले । ९० ॥
चञ्चला स्त्री (चञ्चं लाति । ला+क टाप च । यद्वा चञ्चल चाञ्चल्य अस्त्यस्या इति अच् ।) लक्ष्मी । विद्युत । इति मेदिनी । ले । ९० ॥ पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विद्युत् विषय यथा शब्दार्थचिन्तामणि ।
नूपुरालापरणितरागमेघच्छारदनायकम् ।
चामरध्वजम् चापि मण्डिता सुवर्णकम् ॥
वनितातिसुन्दरेण घनगोवर्धनपिङ्गलेन
चञ्चला चकास्ति लोचने सुमङ्गलेन ॥)
चञ्चा स्त्री (चञ्च+अच+टाप ।) नलनिर्मिता । चाच इति भाषा । (चञ्चेव मनुष्य । इति इवार्थ कन् तत लुम्मनुष्ये । ५ । ३ । ९८ । इति कनो लुप ।) तृणनिर्मितपुरुष । इति मेदिनी । चे । ५ ॥
चञ्चु पु (चनस+बाहुलकात् उ ।) गोना डीच । म तु नाडीचशाक । एरण्डवृक्ष । इति मेदिनी । चे । ५ ॥ मृग । इति शब्द रत्नावली ॥ रक्तैरण्ड । सुन्दरकवृक्ष । इति राजनिघण्टः ॥
चञ्चु स्त्री (चञ्चति प्राप्नोति गृह्णाति भक्ष्यमनया ।) पक्षिणामोष्ठ । पाखिर ठोट इति भाषा । (यथा चातकाष्टके । ६ । [जातीमदे भातश्चातक पानक किमपि ते सन्धइ न यस्तस्मिन्न पतन्ति चञ्चुपुटके द्वित्रा पयो बिन्दव ॥)
तत्पर्य्यायः त्रोटि २ । इत्यमर । २ । ५ । ३६ ॥ चञ्चु ३ त्रोटी ४ चञ्चुका ५ । इति शब्दरत्नावली । चञ्चुटिका ६ । इति हेमचन्द्र ॥ यत्र शाकविशेष । तत्पर्य्याय । विजला २ चञ्चू ३ कलभी ४ चीरपत्रिका ५ चचुर ६ चञ्चम ७ सुशाक ८ क्षेत्रसम्भव ९ । अस्या गुणा । मधु रत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मलशोधन त्वम् । गुल्मोदरविबन्धार्शोविद्रधिनाशित्वञ्च ॥
"चिञ्चकचञ्चुको च दीर्घपत्रा मतिक्तिका । चञ्च शीता सरा रुच्या स्वाद्वी दोषघ्नयाम्रहा । धातुपुष्टकरी बल्या मेध्या पिच्छिलिका स्मृता ॥ इति भावप्रकाश ॥
तस्या बीजस्य गुणा । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । गुल्मशूलोदरनाशित्वम् । शकृद्वायकत्वम्कृकुत्वञ्च । इति राजनिघण्ट । (अस्य कषायस्य यथा
ग्रामे परिजन यस्तु चिरस्थ्यमभिमस्यते ।
सगुडमयिचूर्णमत्वा बृहती सप्रवादिकम् ॥
स सप्तरात्रं पिबेत वन्दाकमथापि वा ।
उपोदिका लालिका यवान्या वास्तुकस्य वा ।
सुवर्चलायाश्चञ्चोर्वा शाकस्याम्लकस्य वा ॥
इति चरक चिकित्सास्थाने त्रयोदशाध्याये ।)
चञ्चुका स्त्री (चञ्चु+स्वार्थे कन् टाप च ।) चञ्चु । पक्षिणामोष्ठ इति शब्दरत्नावली ।
चञ्चुपत्र पु (चञ्चाकार पत्रमस्य) चञ्चुशाक । इति राजनिघण्ट ॥
चञ्चुभृत पु स्त्री (चञ्चु बिभर्त्तीति । भृ+क्विप ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेष ॥
चञ्चुमान् [त्] पु स्त्री (चञ्चुरस्त्यस्येति । नित्य योगे मतुप ।) पक्षी । इति हारावली ॥
चञ्चुर पु (चञ्चति चञ्चुवदाकारे गच्छतीति । चञ्च गतौ+र बाहुलकात् उरच ।) चञ्चुशाक इति राजनिघण्टः ॥ (दक्ष । यथा काशी खण्डे । १० । ४६ ।
विज्ञात खिलशास्त्रार्थो लौकिकाचारचञ्चुरः ।
कदाचिच्चिन्तयामास हृदि ध्यात्वा महेश्वरम् ।")
चञ्चुसूचि पु (चञ्चु सूचिरिव यस्य ।) कार ण्डवपक्षी । तत्पर्य्याय । सुग्रह २ पीततुण्ड ३ । इति त्रिकाण्डशेष । मदन ४ चञ्चुसूचिक ५ । इति हेमचन्द्र । ४ । ४०३ ॥
चञ्चुसूचिक पु स्त्री (चञ्चुसूचि+स्वार्थे कन् यद्वा चञ्चु सूचिरिव यस्य इति कप ।) चञ्चुसूचि पक्षी । इति हेमचन्द्र । ४ । ४०३ ॥
चञ्चू स्त्री (चञ्चु+ ऊङ् । ४ । १ । ६६ । इत्यस्य प्राणिनामित्यादिवक्तव्यादौ सत्त्वान्मनुम् । इति वार्त्तिकोक्ता ऊङ् ।) चञ्चु । इति हेमचन्द्र ॥
चट भेदे इति कविकल्पद्रुम । (भ्वां पर सक सेट ।) चटति । इति दुर्गादास ॥
चट क वधे । भेदे । इति कविकल्पद्रुम । (चुरां पर सक सेट ।) क चाटयति । इति दुर्गादास ॥
चटक पु (चटति भिनत्ति धान्यादिक चञ्चुपुटेनेति । चट भेदे+ वन्दिग्रहीति । ३ । १ । १३४ । इति प्रत्यादित्वाद्वच तत स्वार्थे कन् ।) पक्षि विशेष । चटा इति भाषा ॥ (यथा देवी भागवते । १ । ४ । ८ ।
वीक्ष्य प्रेमाकुलं तत्र बाले चञ्चत्पोतान ।
यामविलाथूर काम मनसा समचिन्तयत ॥")
तत्पर्य्यायः । कलविङ्क २ । इत्यमर । २।५।१८॥
चिचल्ड ३ गृहनीड ४ अवारक ५ । इति हारावली । कामुक ६ नीलकण्ठक ७ काल कण्ठक ८ कामचारी ९ । इति जटाधर ॥ कलाविकल १० । इति शब्दरत्नावली । तन्मांस गुणा । शीतलत्वम् । लघुत्वम् शुक्रवर्द्धनत्वञ्च । सन्निपातघ्नचटक तनु क्षय लघु पथ्यदम् । इति राजनिघण्ट ॥
(चटकाः श्रमणा स्निग्धा वातघ्ना शुक्रला परम् ।
गुरूष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम् ।"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठाध्याये ॥
"चटका मधुरा स्निग्धा बलशुक्रविवर्द्धना ।
सन्निपातप्रशमना शमना मारुतस्य च ॥"
इति चरक सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

चटकका, स्त्री, (चटका+स्वार्थे कन्। "उदीचामातः स्थाने यकपूर्व्वायाः।" ७।३।४६। इति पक्षे इत्वादेशाभावः।) चटका। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

चटका, स्त्री, (चटक+टाप्।) चटकपत्नी। (चटकस्य चटकाया वा स्त्र्यपत्यम्। चटका+ऐरक्। स्त्रियामपत्ये लुक् वक्तव्यः। तत्र टाबन्तात् तद्धिते लुप्ते "लुक् तद्धितलुकि।"१।२।४९। इति टापो लुकि पुनः अजादित्वाट्टाप्। स च जातिलक्षणङीषो बाधकः।) चटकस्त्र्यपत्यम्। चटी इति भाषा॥ इत्यमरः।२।५।१८॥ पिप्पलीमूलम्। इत्यमरटीकायां नारायणचक्रवर्त्ती॥ श्यामापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

चटकाशिरः [स्] क्ली, (चटकायाः शिर इव।) पिप्पलीमूलम्। इति हेमचन्द्रः॥

चटकिका, स्त्री, (चटका+स्वार्थे कन्। "उदीचामातः स्थाने यकपूर्व्वायाः।" ७।३।४६। इति इत्वादेशः।) चटका। इति मुग्धबोधव्याकरणम्।

चटिका, स्त्री, (चटति भिनत्ति रोगादिकं नाशयतीत्यर्थः। चट्+बाहुलकात् इकन्।) पिप्पलीमूलम्। (चटति भिनत्ति धान्यादिकं स्वचञ्चुपुटेनेति।) चटका। इति हलायुधः॥

चटिकाशिरः, [स्] क्ली, (चटिकायाः चटकपत्न्याः मस्तकमिव आकृतिरस्य।) पिप्पलीमूलम्। इत्यमरः।२।९।११०॥

चटिकाशिरः, पुं, ("सर्व्वे सान्ता अदन्ताः स्युः।" इत्युक्तेः पृषोदरादित्वात् सलोपः।) पिप्पलीमूलम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं षड्ग्रन्थिश्चटिकाशिरः॥")

चटुः, पुं, (चटति शोकसन्तापादिकं भिनत्तीति। चट भेदे+"मृगय्वादयश्च।" उणां।१।३७। इति कुः।) प्रियवाक्यम्। (यथा, माघे। ४।६।
"छायां निजस्त्रीचटुलालसानां
मदेन किञ्चित् चटुलालसानाम्॥")
उदरम्। व्रतिनामासनभेदः। इति मेदिनी। टे।१४॥ प्रियभाषणे क्लीवलिङ्गोऽपि। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

चटुलः, त्रि, (चटतीति। चट्+बाहुलकादुलच्। यद्वा, चटु+"सिध्मादिभ्यश्च।"५।२।९७। इति मत्वर्थे लच्।) चञ्चलः। इति हेमचन्द्रः। ६।९१॥ (यथा, रघुः।९।५८।
"नातिमात्रचटुलैः स्मरतः सुनेत्रैः
प्रौढ़प्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि॥")
सुन्दरः। इत्युणादिकोषः॥

चटुला, स्त्री, (चटुल+"अजाद्यतष्टाप्।" ४।१।४। इति टाप्।) विद्युत्। इति जटाधरः॥ (गायत्रीरूपा भगवती। यथा, देवीभागवते। १२।६।४७।
"चटुला चण्डिका चित्रा चित्रमाल्यविभूषिता॥")

चटुलोलः, त्रि, (चटुलश्चञ्चलः लोलश्च। अतिचञ्चलत्वात्तथात्वम्। निपातनादलोपे साधुः।) चाटुलोलः। सुचञ्चलः। इति हारावली।२१९॥

चड, इ क रोषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) इ क, चण्डयति। इति दुर्गादासः॥

चड, इ ङ रोषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) इ, कर्म्मणि चण्ड्यते। ङ, चण्डते। इति दुर्गादासः॥

चण, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) चणति। इति दुर्गादासः॥

चण, म दाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) म, चणयति। इति दुर्गादासः॥

चण, मि गतौ। हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) मि, चणयति चाणयति। इति दुर्गादासः॥

चणकः, पुं, (चणति वेदोच्चारणादिध्वनिना शब्दायते इति। चण शब्दे+क्वुन्।) मुनिविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ (चण्यते दीयते इति। चण दाने+क्वुन्।) शस्यविशेषः। चणा बुट छोला इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। हरिमन्थकः २। इत्यमरः।२।९।१८॥ हरिमन्थजः ३। इति तट्टीका॥ चणः ४ हरिमन्थः ५ सुगन्धः ६ कृष्णचञ्चुकः ७ वालभोज्यः ८ वाजिभक्ष्यः ९ कञ्चुकी १०। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। रूक्षत्वम्। मेहवान्तस्रपित्तनाशित्वम्। दीपनत्वम्। वर्णबलरुच्याध्मानकारित्वञ्च॥*॥ आमस्य तस्य गुणाः। शीतलत्वम्। रुच्यत्वम्। सन्तर्पणत्वम्। दाहतृष्णाश्मरीशोषनाशित्वम्। गौल्यत्वम्। कषायत्वम्। ईषत्कफवीर्य्यकारित्वञ्च॥*॥ भृष्टस्य तस्य गुणाः। रुच्यत्वम्। वातनाशित्वम्। रक्तदोषकारित्वम्। उष्णवीर्य्यत्वम्। लघुत्वम्। स्वेदशैत्यहरत्वञ्च॥*॥ तस्य यूषस्य गुणाः। मधुरत्वम्। कषायत्वम्। कफवातविकारश्वासोर्द्ध्वकासक्षमपीनसनाशित्वम्। बलदीपनत्वञ्च॥*॥ प्रातस्तज्जलपानगुणाः। चन्द्रमरीचिवत् शीतलत्वम्। पित्तरोगनाशित्वम्। पुष्टिप्रदत्वम्। पाके नैजगुणत्वम्। सन्तर्पणत्वम्। मञ्जुलत्वम्। मधुरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥*॥ तस्य आर्द्रभृष्टस्य गुणः। बलकारित्वम्। रोचनत्वञ्च॥*॥ स्विन्नस्य तस्य गुणः। पित्तकफनाशित्वम्॥*॥ तत्सूपः चोभकरः॥*॥ तस्य शाकस्य गुणाः। रुच्यत्वम्। दुर्ज्जरत्वम्। कफवातकारित्वम्। अम्लत्वम्। विष्टम्भजनकत्वम्। पित्तदन्तशोथनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

चणकात्मजः, पुं, (चणकस्य मुनिविशेषस्य आत्मजः।) वात्स्यायनमुनिः। इति हेमचन्द्रः।३।५१७॥

चणकाम्लकं, क्ली, (चणकजातमम्लम्। ततः स्वार्थे कन्।) चणकलवणम्। तस्य गुणाः। अत्यम्लत्वम्। दीपनत्वम्। दन्तहर्षणत्वम्। लवणानुरसत्वम्। रुच्यत्वम्। शूलाजीर्णविबन्धनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥

चणकाम्लवाः, [र्] क्ली, (चणकाम्लस्य चणकलवणस्य वार् जलम्।) चैत्रस्थफलवच्चणकपत्रशिशिरवारि। इति रत्नावली॥

चणद्रुमः, पुं, (चणश्चणक इव द्रुमो वृक्षः।) क्षुद्रगोक्षुर इति राजनिर्घण्टः॥ चणोद्रुमोऽपि पाठः॥

चणपत्री, स्त्री, (चणश्चणकस्तस्य पत्रमिव पत्रं यस्याः। स्त्रियां ङीप्।) रुदन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चणिका, स्त्री, (चणति दुग्धवद्रसं ददातीति। चण दाने+क्वुन्। टाप् अत इत्वञ्च।) तृणविशेषः। तत्पर्य्यायः। गोदुग्धा २ सुनीला ३ क्षेत्रजा ४ हिमा ५। अस्या गुणाः। वीर्य्ये वृष्यत्वम्। बल्यत्वम्। अतिमधुरत्वञ्च। तृणैः पशुहितत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चण्डं, क्ली, (चण्डते इति। चड़ि+पचाद्यच्।) तीक्ष्णम्। इति शब्दरत्नावली॥

चण्डः, पुं, (चणति चणयति वा अम्लरसं ददातीत्यर्थः। चण+"अमन्तात् डः।"उणां।१।११४। इति डः।) तिन्तिड़ीवृक्षः। चण्डते कुप्यतीति। चड़ि+अच्।) यमकिङ्करः। दैत्यविशेषः। इति मेदिनी। डे।११॥ (अयं हि शुम्भासुरसेनानीः। कदाचिदयं हिमाचलस्थां भगवतीं दृष्ट्वा शुम्भाय कथितवान्। ततः शुम्भार्थं भगवत्यानयनाय गतोऽसौ तल्ललाटफलकनिर्गतया चामुण्डया निहतः। एतद्विवरणं मार्कण्डेयपुराणे द्रष्टव्यम्। कार्त्तिकेयः यथा, महाभारते।३।२३१।४।
"शिशुः शीघ्रः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः शुभाननः॥")

चण्डः, त्रि, (चण्डते रुष्टो भवतीति। चड़ि+पचाद्यच्।) अत्यन्तकोपनः। इत्यमरः।३।१।३२॥ (यथा, महाभारते।३।२३३।११।
"चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च
चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वर्ज्याः॥")
तीक्ष्णताविशिष्टः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते।१।३२।२३।
"दहन्तमिव तीक्ष्णांशुं चण्डवायुसमीरितम्॥")

चण्डता, स्त्री, (चण्डस्य भावः। चण्ड+तल्।) उग्रता। इति हेमचन्द्रः।२।२३२॥

चण्डनायिका, स्त्री, (चण्डी कोपना नायिका।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥ अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषः। (यथा, दुर्गाध्याने।
"उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका।
चण्डा चण्डवती चैव चामुण्डा चण्डिका तथा॥
आभिः शक्तिभिरष्टाभिः सततं परिवेष्टिताम्।
चिन्तयेत् सततं दुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम्॥")
तस्या ध्यानं यथा, देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतौ।
"चण्डनायिकां नीलवर्णां षोड़शभुजाम्।
कपालं खेटकं घण्टां दर्पणञ्च धनुर्ध्वजम्।
पाशञ्च शोभनां शक्तिं वामहस्तेन बिभ्रतीम्॥
मुद्गरं शूलवज्रञ्च खड्गञ्चैव तथाङ्कुशम्।
शरं चक्रं शलाकाञ्च दक्षिणेन च बिभ्रतीम्॥"

चण्डरुद्रिका, स्त्री, (चण्डः प्रचण्डः रुद्रः अधिष्ठातृतयास्त्यस्याः। चण्डरुद्र+"अत इनिठनौ।"

५ । २ । ११५ । इति त्न । स्त्रियां टाप् । यद्वा प्रचण्डहन्ती इत्याकृतिविशेष । तत स्वार्थे कन् टापि पूर्वह्रस्व ।) विद्याविशेष । इति रत्ना वली ॥

चण्डवती स्त्री (चण्ड + अमन्तात् । उणा १ । ११४ इति ड । चडि + अच् वा । चण्ड चण्डता विद्यतेऽस्याम् । यद्वा चण्ड इत्यंशो भैरवविशेषो रक्षकतया विद्यतेऽस्या । मतुप् ततो मस्य वत्वम् ।) दुर्गा इति शब्दरत्नावली ॥ अष्टना यकान्तर्गतनायिकाविशेष । अस्या ध्यान यथा । चण्डवतीं ज्वरया षाडशभुजामित्यादि ध्यान चण्डनायिकाध्यानवत् इति देवीपुरा णोक्तदुर्गोत्सवपद्धति ॥

चण्डा स्त्री (चम् चण वा + ड । चडि + अच् वा । ततष्टाप्) अष्टनायिकान्तर्गतनायिका विशेष । (यथा देवीपुराणे ।

चण्डा चण्डवती चण्डनायिकाद्यास्तथाम्बिका ॥)

अस्या ध्यान यथा । चण्डा मुक्तवर्णा षोडश भुजामित्यादि शेष चण्डनायिकाध्यानवत् । इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धति ॥ जिनानां शासनदेवताविशेष । इति हेमचन्द्र ॥ चोर नामगन्धद्रव्यम् इत्यमर । २।४।१२८ ॥ (यथा चरके सूत्रस्थाने ऽष्टमेऽध्याये ।

कुष्ठ हरिद्रे सुरसं पटोल
निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिग्रू ।
ससर्षप तुम्बुरु धान्यचण्डम्
चण्डा च मूलानि समानि कुर्यात् ॥)

शङ्खपुष्पी । इति मेदिनी । ड । १२ ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये ॥ एलातगर कुष्ठमांसीध्यामककत्वक्पत्रनागपुष्प प्रियङ्गुहरे णुकाव्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकवालकगुग्गुलुसर्जरसतुरुष्ककुन्दुरुका गुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरं चेति । लिङ्गिनीलता । कपिकच्छू । काकु कर्यौ । श्वेतदूर्वा । इति राजनिघण्टु । नदी विशेष । इति शब्दरत्नावली ॥

चण्डांशु पुं (चण्डा प्रखरास्तीक्ष्णा वा अंशवो रश्मयोऽस्य ।) सूर्य । यथा महानाटके ।

चण्डांशोरपि का कथा रघुपते चण्डोऽयमुष्मांशु (तथाच राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४०१ ।

भासते यो समासाद्य राज्य नैव कराजन ।
हेमन्तशिशिरौ प्राप्य चण्डांशोरिव मण्डलम् ॥")

चण्डात पुं चण्ड चण्डतां तीव्रता अतति निरन्तर प्राप्नोतीति । अत + अण् ।) करवीर । इत्यमर । २ । ४ । ७६ ॥ (पर्यायोऽस्य यथा —

द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा ।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणाश्चास्य करवीरशब्दे ज्ञातव्या ।)

चण्डातक स्त्री (चण्डा अतिशय अतति सतत गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थ । अत + ण्वुल् ।) अर्द्धोरुकम् । स्त्रीणामर्द्धोरुपर्यन्त वास । इत्य-मर । २ । ६ । ११८ ॥ पुस्तकान्तरे वोपालित इत्यात पुलिङ्गोऽपि ॥

चण्डाल पु (चण्डते कुप्यतीति । चडि कोपे + पतिचण्डिभ्यामालच् । उणा ।१।११६। इत्या लच् । यद्वा चण्ड विकट अल अलङ्कारो यस्य इत्यप्यलन्त ।) वर्णसङ्करजातिविशेष । चाडाल इति भाषा । स तु ब्राह्मणीगर्भ शूद्रौरसाज्जात । इति परासरपद्धति ॥ तत्पर्याय । प्लव २ मातङ्ग ३ दिवाकीर्त्ति ४ जनङ्गम ५ निषाद ६ श्वपच ७ अन्तवासी ८ चाण्डाल ९ पुक्कस १० इत्यमर । २ । १० । १९ ॥ जलङ्गम ११ निषाद १२ श्वपाक १३ पुक्कश १४ पुक्कस १५ इति तट्टीका ॥ निष्क १६ । इति त्रिकाण्ड शेष ॥ तस्याकृतिर्यथा रामायणे ।

अथ रात्र्यां व्यतीतायां तस्यां राजा बभूव ह ।
चण्डालरूपो रामस्य सद्य एव दुरासदः ॥
नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्तमूर्द्धजः ।
चित्यमाल्यानुलेपश्च आयसाभरणोऽभवत् ॥
श्मशानचण्डालस्य निवासकर्म्माणि यथा —
चण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः ।
अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्वगर्दभम् ॥
वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।
कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥
न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म्ममाचरन् ।
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥
अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥
दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः ।
अबान्धवं शवञ्चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥
वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।
वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥
(एतेषूत्पत्तिर्यथा मनुः ।१०।१२।

अभिहतस्य यन्नाम श्रुत्वा तन्मुखरं ब्रवीत् ।
क्रमाच्छ्वपचशूद्रादिचाण्डालादीन् दस्युभिः ॥")

क्रूरकर्म्मा । इति भक्तिप्रसारे उणादिवृत्ति ॥ (स्त्रियां ङीष् । तन्त्रोक्तशक्तिविशेष ॥)

चण्डालकन्द पुं (चण्डालप्रिय कन्द ।) कन्द विशेष । तस्य गुणा । मधुरत्वम् । कफपित्तास्र दोषविषभूतादिविषापहत्वम् । रसायनत्वश्च । तस्य भेदा । एकपत्र द्विपत्र त्रिपत्र चतुष्पत्र पञ्चपत्र । इति राजनिर्घण्ट ॥

चण्डालवल्लकी स्त्री (चण्डालस्य वल्लकी वीणा ।) चण्डालवीणा । इत्यमर । १ । ७ । ३। अस्या पर्याय । कण्डोलवीणाशब्दे द्रष्टव्य ॥

चण्डालिका स्त्री (चण्डाल चण्डालवर्णमस्त्यस्या । चण्डाल + ठन् टाप् च ।) चण्डालवल्लकी । उमा । (चण्ड प्रचण्डभाव अलतीति । अल + ण्वुल् कापि अत इत्वम् ।) औषधीभेद । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

चण्डि स्त्री (चडि कोपे + इन् ।) चण्डी । इत्यमरटीकायां भरत ॥

चण्डिका स्त्री (चण्डी + स्वार्थे कन् टापि पूर्व ह्रस्व । चण्डि + कन् वा ।) दुर्गा । इत्यमर १ । १ । ३८ ॥ (यथा मार्कण्डेय । ८२ । ६

इत्युक्ता सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा ।"

इत्यमेवामरकण्टके पीठस्थिरूपेण विराजते यथा देवीभागवते । ७ । ३० । ७३ ।

छायालप्ये "चण्डिका तु चण्डिकाऽमरकण्टके ।"

गायत्रीरूपा देवी । यथा देवीभागवते । १२ । ६ । ४०।　　　[विना ।")

चण्डिका चण्डिका चिचा चित्तमाद्यचिभू

चण्डिल पुं (चण्डते कोपयुक्तो भवतीति । चडि कोपे + इलच् । चण्ड + अस्त्यर्थे इलच् वा) रुद्र । नापित ॥ वास्तुकम् । इति हेमचन्द्र ॥

चण्डिला स्त्री (चण्डिल + स्त्रियां टाप् ।) नदी भेद । इत्यादिकोष ॥

चण्डी स्त्री (चडि + बह्वादिभ्यश्च । ४ । १ । ४५ इति वा ङीष् ।) दुर्गा । (यथा तिथितत्त्व दुर्गोत्सवबोधनप्रकरणे ।　　　[क्रिया।")

चण्डीमाहात्म्यमेतद् विज्ञात वात षष्ठी युत हिंस्रा । कोपना । इति मेदिनी । ते । १२ । (यथा रघुवंशे । १२ । ५ ।　　[वरी ॥)

सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत् संश्रुतौ अस्या रूपान्तराणि । चण्डि चण्डा चण्डिका । इत्यमरटीकायां भरत ॥ ॥ मार्कण्डेयपुराणोक्तदेवीमाहात्म्यम् । तस्य पाठक्रमो यथा —

अर्गल कीलकञ्चादौ पठित्वा कवच पठेत् जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एष शिवोदित ॥
अर्गल दुरित हन्ति कीलक फलद तथा । कवच रक्षयेन्नित्य चण्डिका त्रितय तथा ॥
इति तन्त्रम् ।

अपि च ।

नारायण नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥
आद्यौ च प्रथमं जप्त्वा स्तोत्रं वा संहितां पठेत् ।
अन्ते च प्रथमं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः ॥
सर्वत्र पाठ विधयो ह्यन्यथा विफलं भवेत् ।
शुद्धेनानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः ॥
न कार्य्यामत्तमनसा कार्य्यं स्तोत्रस्य वाचनम् ।
आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधीः ॥
हस्तसंस्थापनादेव यस्मादर्द्धफलं लभेत् ।
स्वयञ्च लिखितं यत्तु लिखितं लिखितं न यत् ॥
ब्राह्मणेन लिखितं तथापि विफलं भवेत् ।
अविस्पष्टान्तिकं यस्य पठत् स्तोत्रं विचक्षणः ।
स्तोत्रे न हृस्यते यत्र प्रयत्नध्यायमाचरेत् ।
समुपिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः ॥
अध्याय प्राप्य विरामं तु मध्ये कदाचन ।
कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादि पठेत् पुनः ॥
ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नान्यवर्णजमादरात् ।
शूद्रान्यवर्णजात्राप्तम् । वाचकाधमक भवेत् ।
देवार्च्चामयतः कृत्वा ब्राह्मणो विधिवत् ।
यस्येह विधिना कुर्य्याद्वाचकं भुक्तमञ्जरः ॥
पुनर्भवीत तत् यत्र न सुप्ता धारयेत् क्वचित् ।

पिपासार्त्तहरं शान्तं सप्ताक्षरपदन्तथा ॥
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ।
बुध्यमानः सदर्थं वै ग्रन्थार्थं ज्ञातशक्तिस्तथा ॥
ब्राह्मणादिषु सर्व्वेषु ग्रन्थार्थश्चार्पयेन्नृप ! ।
य एवं वाचयेद्विद्वान् ! स विप्रो व्यास उच्यते ॥
सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विशाम्पते ।
प्रदर्शयन् रसान् सर्व्वान् वाचयेद्वाचको नृप ! ॥”
तस्य फलं यथा,—
“चण्डीपाठफलं देवि ! शृणुष्व गदतो मम ।
एकावृत्त्यादिपाठानां यथावत् कथयामि ते ॥
सङ्कल्प्य पूर्व्वं सम्पूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून् सकृत् ।
पाठादूर्द्ध्वं बलिप्रदानाद्धि सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
उपसर्गस्य शान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं पठेन्नरः ।
ग्रहोपशान्त्यै कर्त्तव्यं पञ्चावृत्तं वरानने ! ॥
महाभये समुत्पन्ने सप्तावृत्तं समुच्चरेत् ।
नवावृत्त्या भवेच्छान्तिर्वाजपेयफलं लभेत् ॥
राजवश्याय भूत्यै च रुद्रावृत्तमुदीरयेत् ।
अर्कावृत्त्या काम्यसिद्धिर्वैरिहानिश्च जायते ॥
मन्वावृत्त्या रिपुर्वश्यस्तथा स्त्रीवश्यतामियात् ।
सौख्यं पञ्चदशावृत्त्या श्रियमाप्नोति मानवः ॥
कलावृत्त्या पुत्त्रपौत्त्रधनधान्यागमं विदुः ।
राज्ञो भीतिविमोचाय वैरस्योच्चाटनाय च ॥
कुर्य्यात् सप्तदशावृत्तं तथाष्टादशकं प्रिये ! ।
महाव्रणविमोचाय विंशावृत्तं पठेत् सुधीः ॥
पञ्चविंशावर्त्तनात्तु भवेद्बन्धविमोचनम् ।
सङ्कटे समनुप्राप्ते दुश्चिकित्स्यामये तथा ॥
जातिध्वंसे कुलोच्छेदे आयुषो नाश आगते ।
वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये ।
तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके ।
कुर्य्याद्यत्नात् शतावृत्तिं ततः सम्पद्यते शुभम् ॥
श्रियोवृद्धिः शतावृत्त्याद्राज्यवृद्धिस्तथापरे ।
मनसा चिन्तितं देवि ! सिद्ध्येदष्टोत्तराच्छतात् ॥
शताश्वमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते ! ।
सहस्रावर्त्तनाल्लक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा ॥
भुक्त्वा मनोरथान् कामान् नरो मोक्षमवाप्नुयात् ।
यथाश्वमेधः क्रतुराट् देवानाञ्च यथा हरिः ॥
स्तवानामपि सर्व्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः ॥
अथवा बहुनोक्तेन किमेतेन वरानने ! ।
चण्ड्याः शतावृत्तिपाठात् सर्व्वाः सिध्यन्ति
　　　　　　　　　　　　सिद्धयः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

अथ प्रथमचरितस्य ब्रह्मर्षिर्महाकाली देवता गायत्त्री छन्दो नन्दा शक्ती रक्तदन्तिका वीज-मग्निस्तत्त्वम् । तत्र महाकाल्या ध्यानं यथा,—
“दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा ।
विशालया राजमाना त्रिंशल्लोचनमालया ॥
स्फुरद्दशनदंष्ट्राभा भीमरूपा भयङ्करी ।
शङ्खचक्रगदावाणतोमरञ्च समुद्वहन्त् ॥
परिघं कार्म्मुकं शीर्षं निश्च्योतद्रुधिरं दधौ ।
मधुकैटभयोर्युद्धे ध्येया सा तामसी शिवा ॥”

मध्यमचरितस्य विष्णुऋषिर्महालक्ष्मीर्देवता उष्णिक् छन्दः शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गा वीजं सूर्य्यस्तत्त्वम् । तत्र महालक्ष्म्या ध्यानं यथा,—
“श्वेताननानीलभुजा सुश्वेतस्तनमण्डला ।
रक्तमध्या रक्तपादा नीलजङ्घोरुतालुका ॥
चित्रानुलेपना कान्ता सर्व्वसौभाग्यशालिनी ।
अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा रणे ॥
आयुधान्यत्र वक्ष्यन्ते दक्षिणाधःकरक्रमात् ।
अक्षमाला च कमलं वाणोऽसिः कुलिशं गदाम् ॥
चक्रं त्रिशूलं परशुं शङ्खघण्टे च पाशकम् ।
शक्तिदण्डं चर्म्म चापं पानपात्रं कमण्डलुम् ॥
अलङ्कृतभुजा एतैरायुधैः परमेश्वरी ।
सर्व्वथा स्तुतिकालादौ महिषासुरमर्द्दिनी ॥
इत्येषा राजसी मूर्त्तिः सर्व्वदेवमयी मता ।
यां ध्यात्वा मानवो नित्यं लभेतेप्सितमात्मनः ॥”

उत्तरचरितस्य रुद्र ऋषिः सरस्वती देवता उष्णिक् छन्दो भीमा शक्तिर्भ्रामरी वीजं वायु-स्तत्त्वम् । तत्र सरस्वत्या ध्यानं यथा,—
“गौरीदेहसमुत्पन्ना या सत्त्वैकगुणाश्रया ।
साक्षात् सरस्वती प्रोक्ता शुम्भासुरनिसूदनी ॥
दधौ चाष्टभुजा वाणं मुषलं शूलचक्रकम् ।
शङ्खघण्टाहलञ्चैव कार्म्मुकञ्च तथा परम् ॥
ध्येया सा स्तुतिकालादौ वधे शुम्भनिशुम्भयोः ॥”
इति कात्यायनीतन्त्रम् ॥

(छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
“ननुगलसयुगलगैरिति चण्डी ॥”)

चण्डीकुसुमः, पुं, (चण्डीप्रीतिजनकं कुसुमं यस्य ।) रक्तकरवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृति-रस्य करवीरशब्दे बोद्धव्या ॥)

चण्डुः, पुं, (चडि + बाहुलकात् उः ।) उन्दुरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चत, ऋ ङ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-सेट् ।) ऋ, अचतीत् । ङ, चतति चतते । इति दुर्गादासः ॥

चतुः, [र्] व्य, चतुर्व्वारम् । इति व्याकरणम् ॥

चतुःपत्री, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पत्राणि यस्याः ।) क्षुद्रपाषाणभेदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपर्णी, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पर्णानि यस्याः ।) क्षुद्राम्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपला, स्त्री, (चत्वारि पलानि यस्यां यस्या वा ।) नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपुष्पः, पुं, (चत्वारि पुष्पाणीव यत्र ।) भिण्डा-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःशालं, क्ली स्त्री, (चतसृणां शालानां समा-हारः ।) परस्पराभिमुखगृहचतुष्टयम् । चक-मिलनवाडी इति भाषा । इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४५ । ८ ।
“तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम् ॥”)

चतुःशालकं, क्ली, (चतुःशाल + स्वार्थे कन् ।) चतुःशालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चतुःषष्टिः, स्त्री, (चतुरधिका षष्टिः ।) चतुरधिक-षष्टिसंख्या । चौषट्टि इति भाषा ॥ कलानाञ्च उपविद्या । (यदुक्तं रूपगोस्वामिकृतभगवन्नामाकौ ।
“चतुःषष्टिकलानान्तु विद्यानां पारदृश्वनः ।
कृतं कुणादुभगवतः कः क्षमो दृश्यवान्नरः ॥”)
ऋग्वेदः । इति मेदिनी । टे । ६३ ॥

चतुरः, त्रि, (चतते याचते इति । चत + “मन्दि-वाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् ।” उणां । १ । ३८ । इत्युरच् ।) कार्य्यक्षमः । निरालस्यः । तत्पर्य्यायः । दक्षः २ पेशलः ३ पटुः ४ सूत्थानम् ५ उष्णः ६ । इत्यमरः । ३ । १ । १९ । पेशलः ७ पेषलः ८ इति तट्टीका ॥ निपुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ४४ ।
“चतुरो नैव मुह्येत कष्टे सर्व्वत्र मुह्यति ॥”)
तस्य लक्षणं यथा । वाक्चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमः ।
तत्र वचनव्यङ्ग्यसमागमो यथा, रसमञ्जर्य्याम् ।
　　“तमोलटाले हरिदन्तराले
　　काले निशायाश्च निर्गतायाः ।
　　तटे नदीनां निकटे वनानां
　　घटेत शातोदरिकः सहायः ॥”
चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमो यथा,—
“कान्ते कनककम्बीरं करे क्षणमपि कुर्व्वति ।
अगारलिखिते भानौ बिन्दुमिन्दुमुखी ददौ ॥”
(उपभोगक्षमः । यथा, रघुः । ६ । ४० ।
　　“त्यजत मानमलं बत विग्रहैः
　　न पुनरेति गतं चतुरं वयः ॥”
“चतुरं उपभोगक्षमम् ।” इति तट्टीकायां मल्लि-नाथः ॥) नेत्रगोचरः । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरः, पुं, (चत + उरच् ।) वक्रगण्डः । हस्ति-शाला । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरक्रमः, पुं, (चतुरः चातुर्य्यान्वितः क्रमः प्रणाली यत्र ।) सप्तशास्त्रकान्तर्गततालप्रकभेदः । यथा—
“द्रुतद्वन्द्वं लुतद्वन्द्वं तथा प्रान्ते गुरुर्भवेत् ।
द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे चतुरक्रमः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

चतुरङ्गं, क्ली, (चत्वारि अङ्गानि यस्य ।) हस्त्यश्व-रथपदातिरूपं सैन्यम् । यथा, रामायणे ।
“चतुरङ्गं हि पि वलं सुमहत् प्रसहेमहि ।”
अष्टक्रीडाविशेषः । चौरङ्खेला इति भाषा ॥ यथा,—
　　युधिष्ठिर उवाच ।
“अष्टकोष्ठाश्च या क्रीडा तां मे ब्रूहि तपोधन ! ।
यत्कर्म्मणैव मे नाथ चतुरङ्गो यतो भवेत् ॥
　　व्यास उवाच ।
अष्टौ कोष्ठान् समालिख्य प्रदक्षिणक्रमेण तु ।
अरुणं पूर्व्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितं बलम् ॥
पार्थ ! पश्चिमतः पीतमुत्तरे श्यामकं बलम् ।
राज्ञो वामे गजं कुर्य्यात् तस्याग्रेऽश्वं तथापरम् ।
कुर्य्यात् कौन्तेय ! तुरगो रथो पत्तिचतुष्टयम् ।
कोणे नौका द्वितीयेऽश्वः तृतीये तु गजो भवेत् ॥
तुरीये च बलेन्द्राश्च बटिकाः पुरतः स्थिताः ॥
पश्चात्तु वटी गजा चतुरस्रे तु कुञ्जरः ॥
निवेश तु चलत्यन्ते पार्थ ! नौ मध्यमे तु ।
कोष्ठमेकं निजस्थाय सर्व्वतो याति भूपतिः ।

५ । २ । ११५ । इति टन । स्त्रियां टाप् । यद्वा प्रचण्डघण्टा रुद्रशक्तिविशेषः । ततः स्वार्थे कन् । टापि पूर्व्वह्रस्वः ।) विद्याविशेषः । इति रत्नावली ॥

चण्डवती स्त्री, (चण्ड+“अमन्ताड्डः ।” उणा । १ । ११४ । इति ड । चडि+अच वा । चण्डः चण्डता विद्यतेऽस्याम् । यद्वा चण्डः रुद्रांशो भैरवविशेषो रक्षकतया विद्यतेऽस्याः । मतुप् ततो मस्य वत्वम् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषः । अस्या ध्यानं यथा । चण्डवतीं धूम्रवर्णां षोडशभुजामित्यादि प्राग् चण्डनायिकाध्यानवत् । इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतिः ॥

चण्डा स्त्री (चम् चण वा+ड । चडि अच वा । ततष्टाप् ।) अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषः । (यथा देवीपुराणे ।

‘चण्डा चण्डवती चण्डनायिकाद्यास्तथा चण्डिका ॥)

अस्या ध्यानं यथा । चण्डां भुजङ्गमां षोडशभुजामित्यादि प्राग् चण्डनायिकाध्यानवत् । इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतिः ॥ जिनानां शासनदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ चोरनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २।४।१२८ ॥ (यथा चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ।

“कुष्ठ हरिद्रे सुरसं पटोलं
निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिग्रू ।
ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यम्
चण्डाञ्च चूर्णानि समानि कुर्य्यात् ॥)

शङ्खपुष्पी । इति मेदिनी । डे । १२ ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये ॥ “एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुकाव्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकवालकगुग्गुलुसर्ज्जरसतुरुष्ककुन्दुरुकागुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति ।” लिङ्गिनीलता । कपिकच्छुः । आखुकर्णी । श्वेतदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ नदीविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

चण्डांशु पुं (चण्डाः प्रखरास्तीव्रा वा अंशवो रश्मयोऽस्य ।) सूर्य्यः । यथा महानाटके ।

‘चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुज्जृम्भते ।

(तथाच राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४०१ ।

‘भ्रातरौ तौ समासाद्य राज्यं नैव व्यराजत ।
हेमन्तशिशिरौ प्राप्य चण्डांशोरिव मण्डलम् ॥”)

चण्डात पुं (चण्डः चण्डतां तीव्रत्वं अतति निरन्तरं प्राप्नोतीति । अत+अण् ।) करवीरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा —

“द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

गुणाश्चास्य करवीरशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

चण्डातक स्त्री (चण्डां स्त्रियं अतति सततं गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । अत+ण्वुल ।) अर्द्धोरुकम् । वराङ्गनानामर्द्धोरुपर्य्यन्तं वासः । इत्यमरः । २ । ६ । ११८ ॥ पुंस्काण्डे गोपालितधृतात् पुलिङ्गोऽपि ॥

चण्डाल, पुं (चण्डते कुप्यतीति । चडि कोपे+‘पतिचण्डिभ्यामालञ् ।’ उणां ।१।११६। इत्यालञ् । यद्वा, चण्डः विकटः अलः अलङ्कारो यस्य इत्यच्छलन्त्वात् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । चाँडाल इति भाषा । स तु ब्राह्मणीगर्भे शूद्रोरसाज्जातः । इति पराशरपद्धतिः ॥ तत्पर्य्यायः । प्लव २ मातङ्ग ३ दिवाकीर्त्ति ४ जनङ्गम ५ निषाद ६ श्वपच ७ अन्तेवासी ८ चाण्डाल ९ पुक्कस १० । इत्यमरः । २ । १० । १९ ॥ जनङ्गम ११ निषाद १२ श्वपक १३ पुक्कश १४ पुक्कस १५ । इति तट्टीका ॥ निकृष्टः १६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्याकृतिर्यथा रामायणे ।

अथ रात्र्यां व्यतीतायां तस्यां राजा बभूव ह ।
चण्डालरूपी ना राम ! सद्य एव दुरासदः ॥
नीलवस्त्रपरीधानो नीलाम्बरधरो रक्तमाल्यानुलेपनः ।
संरब्धताम्रनेत्रश्च कपालो हरिपिङ्गलः ॥
अजचर्म्मनिवासी च लौहाभरणभूषितः ॥”

तस्य चण्डालस्य निवासकर्म्मादि यथा —

‘चण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः ।
अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्वगर्द्दभम् ॥
वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।
कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥
न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म्ममाचरन् ।
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥
अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥
दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः ।
अबान्धवं शवञ्चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥
वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।
वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥’

(एतैर्हतस्य पशोर्मांसशुद्धिमाह मनुः ।५।१३१।

‘श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चाण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥”)

क्रूरकर्म्मा । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

(स्त्रियां ङीष् । तन्त्रोक्तशक्तिविशेषः ॥)

चण्डालकन्द पुं (चण्डालप्रियः कन्दः ।) कन्दविशेषः । तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कफपित्तास्रशोषविषभूतादिदोषनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । तस्य भेदाः । एकपत्रः द्विपत्रः त्रिपत्रः चतुष्पत्रः पञ्चपत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चण्डालवल्लकी, स्त्री, (चण्डालवादनीया वल्लकी वीणा ।) चण्डालवीणा । इत्यमरः ।२।१०।३२॥ अस्याः पर्य्यायः । कण्डोलवीणाशब्दे द्रष्टव्यः ॥

चण्डालिका स्त्री, (चण्डालं वादकत्वेनास्त्यस्याः । चण्डाल+ठन् टाप् च ।) चण्डालवल्लकी । उमा । (चण्डं प्रचण्डभावं अलतीति । अल+ण्वुल कापि अत इत्वम् ।) ओषधीभेदः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

चण्डि स्त्री, (चडि कोपे+इन् ।) चण्डी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चण्डिका, स्त्री (चण्डी+स्वार्थे कन् टापि पूर्व्वह्रस्वः । चण्डि+कन् वा ।) दुर्गा । इत्यमरः । १ । १ । ३९ ॥ (यथा मार्कण्डेये । ८७ । ३६ ।

“इत्युक्ता सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा ।”

इयमेव अमरकण्टके पीठशक्तिरूपेण विराजते यथा देवीभागवते । ७ । ३० । ७३ ।

“कुरुक्षेत्रे प्रचण्डा तु चण्डिकामरकण्टके ।”

गायत्रीरूपा देवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४७ ।

“चतुर्भुजा चण्डिका चित्रा चित्रमाल्यविभू[षिता ।”)

चण्डिल, पुं, (चण्डते कोपयुक्ता भवतीति । चडि कोपे+इलच् । चण्ड+अस्त्यर्थे इलच् वा ।) रुद्रः । नापितः । वास्तूकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चण्डिला, स्त्री (चण्डिल+स्त्रियां टाप् ।) नदीभेदः । इति पुरुषोत्तमः ॥

चण्डी, स्त्री, (चडि+“षिद्गौरादिभ्यश्च ।” ४।१।४१। इति वा ङीष् ।) दुर्गा । (यथा तिथितत्त्वे दुर्गोत्सवबोधनप्रकरणे ।

“चण्डीमामन्त्रयेद्विद्वान् तत्र षष्ठ्यां पुर[स्क्रिया ।”)

हिंस्रा । कोपना । इति मेदिनी । डे । १२ ॥ (यथा रघुवंशे । १२ । ५ ।

‘सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ [वरौ ।”)

ययाचे देशमाकाशं चेत्ता तत्र तदानघा ।

अस्याः रूपान्तराणि । चण्डि चण्डा चण्डिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ मार्कण्डेयपुराणोक्तदेवीमाहात्म्यम् । तस्य पाठक्रमो यथा —

‘अर्गलं कीलकञ्चादौ पठित्वा कवचं पठेत् ।
जपेत् सप्तशतीं चण्डीं क्रम एष शिवोदितः ॥
अर्गलं दुरितं हन्ति कीलकं फलदं तथा ।
कवचं रक्षयेन्नित्यं चण्डिका त्रितयं तथा ॥”

इति तन्त्रम् ॥

अपि च ।

“नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥
आदौ च प्रणवं भद्रा कीर्त्य वा संहितां पठेत् ।
अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः ॥
सर्व्वत्र मार्गे विज्ञेयो ह्यन्यथा विफलं भवेत् ।
शुद्धेनानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः ॥
न कार्य्यासक्तमनसा कार्य्यं स्तोत्रस्य वाचनम् ।
आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधीः ।
हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं लभेत् ।
स्वयन्तु लिखितं यत्तु ब्राह्मणा लिखितं न यत् ।
अब्राह्मणेन लिखितं तथापि विफलं भवेत् ।
ऋषिच्छन्दादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः ।
स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवस्थानमाचरेत् ।
सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः ।
अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन ।
कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादि पठेत् पुनः ।
आकर्ष्य वाचकं विद्यामन्यवर्णसमादरात् ।
श्रुत्वान्यवर्णजाद्रव्याद्वाचकानरकं व्रजेत् ।
देवार्च्चामग्रतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
ग्रन्थिञ्च शिथिलं कुर्य्याद्वाचकः कुरुनन्दन ॥
पुनर्न्नधीतं ततु स्तत्र न सक्ता धारयेत् क्वचित् ।

पिशाचमर्द्दनं शान्तं सप्ताक्षरपदन्तथा ॥
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ।
बुध्यमानः सदर्थं वै ग्रन्थार्थं कृत्स्नशो नृप ! ॥
ग्राम्यशाणादिषु सर्व्वेषु ग्रन्थार्थश्चार्पयेन्नृप ! ।
य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् ! स विप्रो व्यास उच्यते ॥
सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विशाम्पते ।
प्रदर्शयन् रसान् सर्व्वान् वाचयेद्वाचको नृप ! ॥"
तस्य फलं यथा,—
"चण्डीपाठफलं देवि ! शृणुष्व गदतो मम ।
एकावृत्त्यादिपाठानां यथावत् कथयामि ते ॥
सङ्कल्प्य पूर्व्वं सम्पूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून् सकृत् ।
पाठाद्बलिप्रदानाद्धि सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
उपसर्गस्य शान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं पठेन्नरः ।
ग्रहोपशान्त्यै कर्त्तव्यं पञ्चावृत्तं वरानने ! ॥
महाभये समुत्पन्ने सप्तावृत्तं समुन्नयेत् ।
नवावृत्त्या भवेच्छान्तिर्वाजपेयफलं लभेत् ॥
राजवश्याय भूत्यै च रुद्रावृत्तमुदीरयेत् ।
अर्कावृत्त्या काम्यसिद्धिर्वैरिहानिश्च जायते ॥
मन्वावृत्त्या रिपुर्व्वश्यस्तथा स्त्रीवश्यतामियात् ।
सौख्यं पञ्चदशावृत्त्या श्रियमाप्नोति मानवः ॥
कलावृत्त्या पुत्त्रपौत्त्रधनधान्यागमं विदुः ।
राज्ञो भीतिविमोक्षाय वैरस्योच्चाटनाय च ॥
कुर्य्यात् सप्तदशावृत्तं तथाष्टादशकं प्रिये ! ।
महाव्रणविमोक्षाय विंशावृत्तं पठेत् सुधीः ॥
पञ्चविंशावर्त्तनात्तु भवेद्बन्धविमोचनम् ।
सङ्कटे समनुप्राप्ते दुश्चिकित्स्यामये तथा ॥
जातिध्वंसे कुलोच्छेदे आयुषो नाश आगते ।
वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये ।
तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके ।
कुर्य्याद्यत्नात् शतावृत्तिं ततः सम्पद्यते शुभम् ॥
श्रियोवृद्धिः शतावृत्त्याद्राज्यवृद्धिस्तथापरे ।
मनसा चिन्तितं देवि ! सिद्धेदष्टोत्तराच्छतात् ॥
शताश्वमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते ! ।
सहस्रावर्त्तनाल्लक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा ॥
भुक्त्वा मनोरथान् कामान् नरो मोक्षमवाप्नुयात् ।
यथाश्वमेधः क्रतुराट् देवानाञ्च यथा हरिः ॥
स्तवानामपि सर्व्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः ॥
अथवा बहुनोक्तेन किमेतेन वरानने ! ।
चण्ड्याः शतावृत्तपाठात् सर्व्वाः सिध्यन्ति
सिद्धयः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
अथ प्रथमचरितस्य ब्रह्मर्षिर्महाकाली देवता गायत्री छन्दो नन्दा शक्ती रक्तदन्तिका बीजमग्निस्तत्त्वम् । तत्र महाकाल्या ध्यानं यथा,—
"दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा ।
विशालया राजमाना त्रिंशल्लोचनमालया ॥
स्फुरद्दशनदंष्ट्राभा भीमरूपा भयङ्करी ।
खड्गशूलगदाबाणतोमरश्च भुशुण्डिभृत् ॥
परिघं कार्म्मुकं शीर्षं निश्च्योतद्रुधिरं दधौ ।
मधुकैटभयोर्युद्धे ध्येया सा तामसी शिवा ॥"
मध्यमचरितस्य विष्णुर्ऋषिर्महालक्ष्मीर्देवता अनुष्टुप् छन्दः शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गाबीजं सूर्य्यस्तत्त्वम् । तत्र महालक्ष्म्या ध्यानं यथा,—
"श्वेतानना नीलभुजा सुश्वेतस्तनमण्डला ।
रक्तमध्या रक्तदंष्ट्रा स्थूलजङ्घोरुतालुका ॥
चित्रानुलेपना कान्ता सर्व्वसौभाग्यशालिनी ।
अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा रणे ॥
आयुधान्यत्र वक्ष्यन्ते दक्षिणाधःकरक्रमात् ।
अक्षमालाञ्च मुषलं बाणासिकुलिशं गदाम् ॥
चक्रं त्रिशूलं परशुं शङ्खघण्टे च पाशकम् ।
शक्तिदण्डं चर्म्म चापं पानपात्रं कमण्डलुम् ॥
अलङ्कृतभुजा एतैरायुधैः परमेश्वरी ।
स्मर्त्तव्या स्तुतिकालादौ महिषासुरमर्द्दिनी ॥
इत्येषा राजसी सृष्टिः सर्व्वदेवमयी मता ।
यां ध्यात्वा मानवो नित्यं लभेतेप्सितमात्मनः ॥"
उत्तरचरितस्य रुद्र ऋषिः सरस्वती देवता उष्णिक् छन्दो भीमा शक्तिर्भ्रामरी बीजं वायुस्तत्त्वम् । तत्र सरस्वत्या ध्यानं यथा,—
"गौरीदेहसमुत्पन्ना या सत्त्वैकगुणाश्रया ।
साक्षात् सरस्वती प्रोक्ता शुम्भासुरनिबर्हणी ॥
दधौ चाष्टभुजा बाणं मुषलं शूलचक्रकम् ।
शङ्खघण्टाहलञ्चैव कार्म्मुकञ्च तथा परम् ॥
ध्येया सा स्तुतिकालादौ वधे शुम्भनिशुम्भयोः ॥"
इति कात्यायनीतन्त्रम् ॥
(छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"ननुगलसयुगलगैरिति चण्डी ॥")

चण्डीकुसुमः, पुं, (चण्डीप्रीतिजनकं कुसुमं यस्य ।) रक्तकरवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य करवीरशब्दे बोद्धव्या ॥)

चण्डुः, पुं, (चडि + बाहुलकात् उः ।) उन्दुरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चत, ऋ ञ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-सेट् ।) ऋ, अचचतीत् । ञ, चतति चतते । इति दुर्गादासः ॥

चतुः, [र्] य, चतुर्व्वारम् । इति व्याकरणम् ॥

चतुःपञ्ची, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पञ्चाण्यस्याः ।) क्षुद्रपाषाणभेदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपर्णी, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पर्णानि यस्याः ।) क्षुद्राम्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपला, स्त्री, (चत्वारि पलानि यस्यां यस्या वा ।) नागवला । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपुण्ड्रः, पुं, (चत्वारि पुण्ड्राणीव यत्र ।) भिण्डावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःशालं, क्ली स्त्री, (चतसृणां शालानां समाहारः ।) परस्पराभिमुखगृहचतुष्टयम् । चक्मिलनवाड़ी इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४५ । ८ ।
"तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम् ॥")

चतुःशालकं, क्ली, (चतुःशाल + स्वार्थे कन् ।) चतुःशालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चतुःषष्टिः, स्त्री, (चतुरधिका षष्टिः ।) चतुरधिकषष्टिसंख्या । चौषट्टि इति भाषा ॥ कलानाम्नी उपविद्या । (यदुक्तं रूपगोस्वामिकृतभगवन्नाममाहात्म्ये ।
"चतुःषष्टिकलानान्तु विद्यानां पारदृश्वनः ।
ऋते तस्माद्भगवतः कः क्षमो देहवान्नरः ॥")
ऋग्वेदः । इति मेदिनी । टे । ६३ ॥

चतुरः, त्रि, (चत्यते याच्यते इति । चत + "मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् ।" उणां । १ । ३८ । इत्युरच् ।) कार्य्यक्षमः । निरालस्यः । तत्पर्य्यायः । दक्षः २ पेसलः ३ पटुः ४ सूत्थानम् ५ उष्णः ६ । इत्यमरः । ३ । १० । १९ । पेशलः ७ पेषलः ८ इति तट्टीका ॥ निपुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ४४ ।
"चतुरो नैव मुह्येत मूर्खः सर्व्वत्र मुह्यति ॥")
तस्य लक्षणं यथा । वाक्चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमः । तत्र वचनव्यङ्ग्यसमागमो यथा, रसमञ्जर्य्याम् ।
"तमोगवाक्षे हरिदन्तराले
काले निशायास्तव निर्गतायाः ।
तटे नदीनां निकटे वनानां
घटेत शातोदरिकः सहायः ॥"
चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमो यथा,—
"कान्ते कनकमञ्जीरं करे दमपि कुर्व्वति ।
अगारलिखिते भानौ बिन्दुमिन्दुमुखी ददौ ॥"
(उपभोगक्षमः । यथा, रघुः । ९ । ४७ ।
"त्यजत मानमलं बत विग्रहैः
न पुनरेति गतं चतुरं वयः ॥"
"चतुरं उपभोगक्षमम् ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) नेत्रगोचरः । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरः, पुं, (चत + उरच् ।) वक्रगण्डः । हस्तिशाला । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरक्रमः, पुं, (चतुरः चातुर्य्यान्वितः क्रमः प्रणाली यत्र ।) सप्ततालरूपकान्तर्गततालरूपकभेदः । यथा—
"द्रुतद्वन्द्वं लुतद्वन्द्वं तथा प्रान्ते गुरुर्भवेत् ।
द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे चतुरक्रमः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

चतुरङ्गं, क्ली, (चत्वारि अङ्गानि यस्य ।) हस्त्यश्वरथपदातिरूपं सैन्यम् । यथा, रामायणे ।
"चतुरङ्गं ह्यपि बलं तमप्यत्र ग्रसहेमहि ।"
अक्षक्रीड़ाविशेषः । चौरंखेला इति भाषा ॥ यथा,—
युधिष्ठिर उवाच ।
"अष्टकोष्ठाश्च या क्रीड़ा तां मे ब्रूहि तपोधन ! ।
प्रकर्षेणैव मे नाथ चतूराजी यतो भवेत् ॥"
व्यास उवाच ।
"अष्टौ कोष्ठान् समालक्ष्य प्रदक्षिणक्रमेण तु ।
अरुणं पूर्व्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितं बलम् ॥
पार्थ ! पश्चिमतः पीतमुत्तरे श्यामलं बलम् ।
राज्ञो वामे गजं कुर्य्यात् तस्मादश्वं तथापरम् ।
कुर्य्यात् कौन्तेय ! तुरगो तुष्टे पत्तिचतुष्टयम् ।
कोणे नौका द्वितीयेऽथ तृतीये तु गजोऽपसेत ॥
तुरीये च वसेद्राजा वटिकाः पुरतः स्थिताः ॥
पञ्चकेन वटी राजा चतुष्कोणे कुञ्जरः ॥
निकेण न [illegible]
[illegible] ाद्वितीयेन तु ॥
[illegible] । भूपतिः ॥

अग्र एव व्रजी याति बलं इन्त्यग्रकोष्ठगम्।
यथेष्टं कुञ्जरो याति चतुर्दिक्षु महीपते ।।
तिर्य्यक् तुरङ्गमो याति लङ्घयित्वा त्रिकोष्ठकम्।
कोष्ठकोष्ठद्वयं लङ्घ्य प्रयाति नौका युधिष्ठिर ।।
सिंहासनं चतूराजी नृपाप्तस्तु षट्पदम्।
काककाष्ठं वृहन्नौका नौकाष्टमकारकम्।।
घाताघाते वटी नौका बल हन्ति युधिष्ठिर ।।
राजा गजो हयश्चापि प्रह्वा घातं निहन्ति च।
आत्मनः सबलं रक्षेत् सदा यत्नात्
बलसुत्तमम् ।
अन्यस्याप्ययथा पार्थ । हन्तव्य बलमुत्तमम्।
नौकायाश्चत्वारि पदानि आश्वस्याष्टौ पदानि
इत्याधिकमन्यत्र।
मतङ्गजस्य गर्व्वेण राजा क्रीडति निर्भरम्।
तस्मात् सर्व्वबलं रक्षेत् कौन्तेय ! कुञ्जरम्।
सिंहासनं चतूराजी यद्वस्याखतो भवेत्।
सर्व्वसैन्यैरेवापि रक्षितव्यो महीपतिः।
आत्मदाजपदं राजा यदाकामो युधिष्ठिर ।।
तत्र सिंहासन तस्य भण्यते नृपसत्तम ।।
राजा च नृपतिं हत्वा कुर्य्यात् सिंहासनं यदा।
द्विगुणं वाहयेत पणमन्यथैकगुणं भवेत्।
गुणं पणं रात्यहेन प्रापयेत्।
त्वसिंहासनं पार्थ यदारोहति भूपतिः।
त्र सिंहासनं नाम सर्व्वं नयति तद्धनम्।
त्र सिंहासनं कर्त्तुं राजा यत्नपदाश्रित।
दा घातेऽपि हन्तव्यो बलेनापि सुरक्षितः।
द्रुमाणे नृपे यत्र स्वकीये च नृपद्वयम्।
प्राप्ति च तदा तस्य चतूराजी यत्र भवत्।
यत्रैव नृपं हत्वा चतूराजी यदा भवेत्।
गुणं वाहयेत् पणमन्यथैकगुणं भवत्।
पन्ना यत्र राजा राजानं हन्ति पार्थिव।
तुरङ्गे तत्र भूप । वाहयेच्च चतुर्गुणम्।
दा सिंहासने काले चतूराजी समुत्थिता।
चतूराजी भवत्येव न तु सिंहासनं नृप ।।
यत्र काले उभयथा नयेऽपि पदासिंहासनाधि-
राजा परराजवधे प्रौर्य्याधिक्यनिश्चयात्कल
प्रमाणे । क्रीडायामपि तथा कल्प्यते ॥ ७ ॥
पदद्वय यत्र हर्त्ते आत्मनो राज्ञि संस्थिते।
रम मनुजश्चैकौ बलमाप्यपदाप्यते।
पदद्वय यत्र हर्त्ते न स्यादन्यकरे परः।
तदा राजा हि राजानं घातेऽपि न हनिष्यति।
पाहर्हे यत्र राजा गमिष्यति युधिष्ठिर !।
घाताघातेऽपि हन्तव्यो राजा तव न रक्षत।
न्त राजपदं प्रह्वा वटिकाख्यं यत्र भवेत्।
गौ भवत् च नाम तदा कोष्ठवल च वट।
न्ति तत्र भवेत् पार्थ । चतूराजी च षट्पदम्।
तदापि च चतूराजी भवत्येव न संशयः।
रन्ति षट्पद सिंहे राजा वा हस्तिना तत्र।
षट्पद न भवत्यत्र प्रह्व पार्थिव।
न्ता कोष्ठकं वा आगाटका तत्रैव वै।
तदा न्योन्यक हन्तव्य सुप्ताय दुर्म्मतं वसन।
सिंहादन्य कौन्तेय । पुनरपि कराचन।
षट्पदं न भवत्यत्र इति गोतमभाषितम्।
नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि।
गाढ़ावटीति विख्याता पद तस्य न दुष्यति।
गाढ़ाघातापदं राजपदं कोष्ठपदश्च तत।
हर्त्ते रङ्गे बलं नास्ति काककाष्ठ तदा भवेत्।
यद्गन्ति राजाः सर्व्वे तस्य न स्तो जयाजयौ।
प्रार्थिते पञ्चमे राज्ञि न्नतवश्याश्च षट्पदे।
अग्रीय स्यात्तदा राजन् । चलित्वा चालित
पदम्।
द्विराहत्य गतौ तस्माद्धन्यात परबलं जयी।
सिंहासनं भवत्येव काककाष्ठं न भण्यते।
उपविश्य यत् स्थान तस्योपरि चतुष्टये।
नौकाचतुष्टय यत्र क्रियते यस्य नौकया।
नौकाचतुष्टयं तत्र वृहन्नौकेति भण्यते।
न कुर्य्यात् कदा राजन् । गजस्याभिमुखं गजम्।
यदि कुर्व्वीत धर्म्मश ! पापयुक्तो भविष्यति।
स्थानाभावे यदा पार्थ । हस्तिनं हस्तिसम्मुखम्।
करिष्यति तदा राजन्निति गोतमभाषितम्।
प्राप्ते गजद्वये राजन् । हन्तव्यो वामतो गजः।”
इति तिथ्यादितत्त्वे चतुरङ्गक्रीडनम्।

चतुरङ्गा, स्त्री (चत्वारि अङ्गानि यस्याः ।) घोटिकारव । इति राजनिर्घण्टः ।

चतुरङ्गिणी स्त्री, (चत्वारि अङ्गानि हस्त्यश्वरथ पदातय सन्त्यस्यामिति। चतुरङ्ग + इनि ।) चतुरङ्गसेना। इति रामायणम्। (यथा, महाभारते । १ । ७३ । २० ।
“प्रेषयिष्ये तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम्।”)

चतुरङ्गुल, पुं (चतस्र अङ्गुलयः परिमाणमस्य। समासे अच ।) आरग्वधवृक्ष । इत्यमरः । २ । ४ । २१ । (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।
‘विरेचनानि सर्व्वाणि विशेषाच्चतुरङ्गुलात्।’)
चतुरङ्गुलिपरिमिते त्रि। (यथा, शतपथ ब्राह्मणे । १० । २ । २ । १ ।
“स चतुरङ्गुलमेवोभयतोऽन्तत उपगूहति।”)

चतुरम्ल स्त्री, (चतुर्णां अम्लानां समाहारः ।) चतुर्व्विधाम्लद्रव्यम् । यथा, भावप्रकाशे ।
“अम्लवेतसवृक्षाम्लबृहज्जम्बीरनिम्बुकैः।
चतुरम्लं हि पञ्चाम्लं बीजपूरयुतैर्भवेत्।”

चतुरस्र, त्रि, (चतस्रोऽस्रयोऽस्य। “सुप्रातसुश्व सुदिवेति।” ५ । ४ । १२० । इति अच्प्रत्ययेन निपातितः ।) चतुष्कोण । यथा —
“चतुरस्र त्रिकोणं वा वर्त्तुलं चार्द्धचन्द्रकम्।
कर्त्तव्यमानुपूर्व्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम्।”
इत्याह्निकतत्त्वे बौधायनः।
नयाश्चतुर्थोश्रमणपम् । इति दीपिका ।

चतुरानन पुं (चत्वारि आननानि मुखानि यस्य ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १६ । तस्य चतुराननत्वे कारणं यथा —
“तस्याः स चाभीष्टसर्वकाया
मवस्थिता नाकमयास्यमानः ।
यतिक्रमन् बोधि विरूपाक्ष
चकार विभाऽऽरुरुद्य तस्याः।”
इति श्रीभागवते । ३ । ८ । १६ । (यथा —
“इतरतापशतानि यथेच्छया
वितर तानि सहे चतुरानन ।।
अरसिकेषु रसस्यनिवेदन
शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख।”
रेतुड्ट ।)

चतुरूषण स्त्री (चतुर्णां ऊषणानां समाहारः ।) पिप्पलीमूलसहित त्रिकटु । यथा भावप्रकाशे।
“त्र्यूषण सकणामूलं कथितं चतुरूषणम्।
व्योषस्येव गुणाः प्रोक्ता अधिकाश्चतुरूषणे।”

चतुर्गति, पुं, (चतुर्भिर्गतिरस्य।) कच्छपः। इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१८ । (चतुर्णां आश्रमाणां वर्णानां ब्राह्मणादीनां यथोक्तकारिणां गतिराश्रयः । विष्णुः । यथा, महाभारते। १३ । १४९ । ९५ ।
“चतुर्म्मूर्त्तिश्चतुर्ब्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ।”)

चतुर्थ त्रि, चतुर्णां पूरणः। (“तस्य पूरणे डट्।” ५ । २ । ४८ । इति डट् । ततः “षट्कतिपय चतुरां थुक् ।” ५ । २ । ५१ । इति थुक् ।) चतुःसंख्यापूरण । इति मुग्धबोधम् । चौठा इत्यादि भाषा ।

चतुर्थांश, पुं, (चतुर्थ अंश ।) चतुर्भागैकभागः । ततुर्य्यांश । तुरीय २ पाद १ । इति राजनिर्घण्टः । (चतुर्थ अंशो यस्य । चतुर्थांश-भागिनि त्रि । यथा, मनुः । ८ । २१० ।
“तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ।”)

चतुर्थिका, स्त्री, पलपरिमाणम् । इति वैद्यक परिभाषा ।

चतुर्थी स्त्री, (चतुर्णां पूरणी । “तस्य पूरणे डट् ।” ५ । २ । ४८ । इति डट् । ततः “षट्कतिपयचतुरां थुक् ।” ५ । २ । ५१ । इति थुक् । ततष्टित्वात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा तु चन्द्रस्य चतुर्थकलाक्रियारूपा। इति स्मृतिः।
(चतुर्थी तु गणनाथस्य प्रोक्ता । “युग्माग्नि कृतभूतानि ।” इति युग्मवचनात् तथा —
“एकादश्यष्टमी षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका।
उपोष्याः परसंयुक्ता पराः पूर्व्वेण संयुता।”
इत्यग्निपुराणवचनात्।

भविष्ये,—
“अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी।
चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया।
तत्र —
चतुर्थीसंयुता कार्य्या तृतीया च चतुर्थिका।
तृतीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् क्वचित्।
इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनं पञ्चमीयुताविधिपरं तद्
विनायकव्रतपरमिति युक्तत्वात् व्रतेष्वाज्ञा
निषिद्धत्वे क्वचिदनुपपत्तेः सर्व्वैव प्रथमी
युतायाः ग्रहणात् । द्वारकाधिप्रयोगात् ।
‘प्रयोऽन्याश्चतुर्थ्याञ्च सम्या द्वादशीतिथौ ।
प्रदोषेऽध्ययनं धीमान् न कुर्वीत यथाक्रमम् ।
आरम्भो साद्यन्त सीरव वैष्णवम्।
प्रदोषव्याप्तोऽत्र प्रथमप्रहर इति हेमाद्रि

रात्रिपर इति निर्णयामृतलट्ट भोजदेव: ॥
'शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।
मिथ्याभिशापं कुरुते न पश्येत्तत्र तं तत: ॥'
चतुर्थ्यां दर्शननिषेधात् तत्रोदितस्य चन्द्रस्य पञ्चम्यां दर्शने तु न दोष: । अत:,—
'पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि ।
चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्य: कदाचन ॥'
दैवात् प्रमादाद्वा दर्शने तु ।
"सिंह: प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हत: ।
सुकुमारक ! मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तक: ॥"
अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पेयं व्यापारात् स्यमन्तकोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम् । माघमासस्य शुक्लचतुर्थ्यां गौरी पूजनीया । यथा, भविष्योत्तरे माघशुक्लपक्षमधिकृत्य,—
"चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता ।
सौभाग्यमतुलं कुर्य्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥)
तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"सुपुत्त्रमित्त्रप्रमदाप्रमोदी
द्यूताभिलाषी कृपया समेत: ।
विवादशीलो विनयी विवादे
भवेच्चतुर्थीप्रभव: कठोर: ॥"
चतुर्द्दन्त:, पुं, (चत्वारो दन्ता यस्य ।) ऐरावतहस्ती । इति हेमचन्द्र: । २ । ६१ ॥ (स्वनामख्यात: पञ्चतन्त्रोक्तगजविशेष: । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ८० । "कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे चतुर्द्दन्तो नाम महागजो यूथाधिप: प्रतिवसति स्म ॥")
चतुर्द्दश, [न्] त्रि, चतुरधिका दश । चौद्द इति भाषा । इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, नैषधे । १ । ४ ।
"अधीतिबोधाचरणप्रचारणै-
र्दशाश्चतस्र: प्रणयन्नुपाधिभि: ।
चतुर्द्दशत्वं कृतवान् कुत: स्वयं
न वेद्मि विद्यासु चतुर्द्दशस्वयम् ॥"
चतुर्द्दशानां पूरण: । "तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् ।) पूरणार्थे अकारान्तोऽयं शब्द: ॥ (यथा, रामायणे । २ । ११२ । २५ ।
"चतुर्द्दशे हि सम्पूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम ! ।
न द्रक्ष्यामि यदि त्वान्तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥")
तद्वाचकानि । विद्या १ यम: २ मनु: ३ इन्द्र: ४ भुवनम् ५ ध्रुवतारकम् ६ । इति कविकल्पलता ॥
चतुर्द्दशी, स्त्री, (चतुर्द्दश + टित्त्वात् ङीप् ।) तिथिविशेष: । सा तु चन्द्रस्य चतुर्द्दशकलाक्रियारूपा । तत्पर्य्याय: । भूता २ । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ("सा च शुक्ला पूर्णिमायुता ग्राह्या युग्मात् कृष्णा पूर्व्वयुता ।
"कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्द्दशी ।
पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् ।
उपवासादिकार्य्येषु एष धर्म्म: सनातन: ॥'
इति निगमवचनात् अपराह्णव्यापित्वे तु शुक्लचतुर्द्दश्यपि पूर्व्वविद्धा ग्राह्या
'चतुर्द्दशी तु कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता विभो ! ।
मम भक्तैर्महाबाहो ! भवेद्या चापराह्णिकी ।
दर्शविद्धा न कर्त्तव्या राकाविद्धा तथा मुने ॥'
इति स्कन्दपुराणात् मम भक्तैरिति ईश्वरोक्ते: शिवव्रतविषयम् । त्रयोदश्यां दिवातनमुहूर्त्तचतुर्द्दशीलाभे तु पद्मपुराणम् ।
'एकादश्यष्टमी षष्ठी उभे पक्षे चतुर्द्दशी ।
अमावास्या तृतीया च उपोष्या: स्यु: परान्विता: ॥'
एतद्विषय एव ।
'शिवा घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्द्दशी ।
कृत्युक्तैव कर्त्तव्या कुर्य्यामेव हि पारणम् ॥'
इति वचनम् ।" इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥)
तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"विरुद्धशील: पुरुष: सरोष-
श्चौर: कठोर: परवञ्चकश्च ।
परान्नभोक्ता परदारचित्त-
श्चतुर्द्दशीं चेत् जननस्य काले ॥"
मासविशेषे तत्र कर्म्माणि यथा । ज्यैष्ठकृष्णचतुर्द्दश्यां स्त्रीकर्त्तृकसावित्र्यादिदेवतापूजा स्वामिपूजा च ॥ भाद्रशुक्लचतुर्द्दश्यां अनन्तपूजा चतुर्द्दशपिष्टकभक्षणं डोरकबन्धनञ्च ॥ कार्त्तिककृष्णचतुर्द्दश्यां चतुर्द्दशशाकभक्षणं चतुर्द्दशदीपदानं यमतर्पणञ्च ॥ अग्रहायणशुक्लचतुर्द्दश्यां गौरीपूजा पाषाणाकारपिष्टकभक्षणञ्च ॥ माघकृष्णपक्षे रटन्त्याख्यचतुर्द्दश्यां कालीपूजारुणोदये स्नानञ्च ॥ फाल्गुनकृष्णपक्षे शिवरात्र्याख्यचतुर्द्दश्यामुपवास: शिवपूजा च ॥ चैत्रशुक्लपक्षे मदनचतुर्द्दश्यां मदनवृक्षपल्लवेन कामदेवपूजा । इति स्मृति: ॥
चतुर्द्दोलं, क्ली, पुं, (चतुर्भिर्वाहकैर्दोल्यते उत्क्षिप्य नीयते उह्यते इति यावत् । दोलि + कर्म्मणि घञ् । यद्वा, चतुर्भिर्दण्डैरुपलक्षितं दोलं दोलायमानयानविशेष: ।) स्वनामख्यातयानविशेष: । यथा,—
"राज्ञो यच्छिपदं यानं विशेषाख्यमलं विदु: ।
चतुर्भिरुह्यते यत्तु चतुर्द्दोलं तदुच्यते ॥
भोजस्तु ।
चतुर्भिर्वाहकैर्द्दण्डै: षड्भि: कुम्भै: सुसंस्थितै: ।
स्तम्भैरष्टाभिरुदितं चतुर्द्दोलमनुत्तमम् ॥
तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।
चतुर्व्विधानां भूपानां चतुर्द्दोला: प्रकाशिता: ॥
त्रिहस्तसम्मितायामो द्विहस्तपरिणाहवान् ।
हस्तद्वयोन्नत: प्रोक्तश्चतुर्द्दोलो जयाख्यया ॥
चतुर्हस्तायतो यस्तु सार्द्धद्विहस्तदन्यथा ।
चतुर्द्दोल: समाख्यात: कल्याणस्तावदुन्नत: ॥
पञ्चहस्तायतो यस्तु त्रिहस्तपरिणाहवान् ।
तावदेवोन्नतो वीरश्चतुर्द्दोल उदाहृत: ॥
आयामपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितो हि य: ।
चतुर्द्दोलो ह्ययं सिंहस्तद्दैर्घ्येणोन्नत: शुभ: ॥
सर्व्वोऽपि द्विविध: प्रोक्त: सच्छदिश्चापि निश्छदि: ।
आद्य: समरवर्षासु पर: केलिवनालये ॥
सर्व्वेषामेव काष्ठानां दण्ड: स्याद्वक्ष्यवारण: ।
चन्दनेनैव घटना सर्व्वेषामुपयुज्यते ॥
लोहजं सर्व्ववस्त्रेषु कनकं सर्व्वधातुषु ।
कुम्भश्च पद्मकोषश्च गिरिश्चेति यथाक्रमम् ॥
वैदेशानां महीन्द्राणां चतुर्द्दोलेषु विन्यसेत् ॥
दर्पणस्यार्द्धचन्द्रस्य हंस: केकी शुको गज: ।
अश्व: सिंहश्च तस्याग्रे आदित्यादिदशोत्तरान् ॥
मणिनियमस्तु दण्डवत् ॥
रक्त: शुक्लश्च पीतश्च कृष्णश्चित्रस्तथारुण: ।
नील: कपिल इत्युक्त: पताकानान्तु संग्रह: ॥
चतुर्द्दोल: सपताक: शुभयानमिति स्मृत: ॥
मुक्तास्तवकैर्द्दशभिर्युक्त: स्यादाननेशानाम् ।
चामरदण्डैर्द्दशभिर्दिग्जयिनां चतुर्द्दोल: ॥
चासपत्रस्य पुच्छं सेत् सर्व्वोपरि परिन्यसेत् ।
यात्रासिद्धिरयं नाम्ना चतुर्द्दोलो महीभुजाम् ॥
स्तम्भच्छादरहितो निश्छदिरुक्तश्चतुर्द्दोल: मानं पूर्व्ववत् ॥
स पुनर्द्विविध: प्रोक्त: सध्वजश्चापनिर्ध्वज: ।
ध्वजान् यत्र न्यस्यन्ति गरुडांविजयैषिण: ॥
तेषां मानन्तु चत्वार: स्वामिहस्तैकसम्मिता: ।
कोणेषु पश्चादग्रे च हस्तद्वयमितौ ध्वजौ ॥
सुवर्णं रजतं युग्मं त्रिविधानां महीभुजाम् ।
मणिचामरकुम्भानां खड्गादीनां विनिश्चय: ॥
चतुर्द्दोलध्वजे राज्ञां विज्ञेयो नयदण्डवत् ।
निर्ध्वजे च चतुर्द्दोले मानमन्यतमं स्मृतम् ॥
आयामपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितो हि य: ।
विजयो नाम विख्यातश्चतुर्द्दोलो महीभुजाम् ॥
विजयो मङ्गलो भद्रो वितर्द्ध्येकैकवर्द्धित: ।
त्रिविधानां महीन्द्राणां यानत्रयमुदाहृतम् ॥
अष्टाभिरुह्यते यस्तु अष्टदोलमुशन्ति च ।
सोपानत्रितयश्चात्र विज्ञेयं शिल्पिनिर्म्मितम् ॥
भोजस्तु ।
अष्टाभिर्व्वाहकैर्द्दण्डै: षड्भिस्तु दशभिर्घटै: ।
स्तम्भैस्तु दशभिर्ज्ञेयमष्टदोलं महीभुजाम् ॥
तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।
चतुर्व्विधानां भूपानामष्टदोला: प्रकाशिता: ॥
षड्भिर्हस्तैर्मितायाम: परिणाहश्चतुर्भुज: ।
चतुर्हस्तोन्नतो राज्ञामष्टदोलं जयं विदु: ॥
आयामपरिणाहाभ्यां पञ्चहस्तमितो हि य: ।
कल्याणाख्योऽष्टदोलोऽयं चतुर्हस्तमितोन्नति: ॥
सप्तहस्तायत: कार्य्ये प्रवरे पञ्चहस्तक: ।
पञ्चहस्तोन्नतो वीरश्चाष्टदोलो महीभुजाम् ॥
आयामपरिणाहाभ्यामष्टहस्तमितो हि य: ।
सिंहनामाष्टदोलोऽयं विज्ञेय: षड्भुजोन्नत: ॥
सर्व्वोऽपि द्विविध: प्रोक्त: सच्छदिश्चापि निश्छदि: ।
काष्ठवस्त्रघटादीनां मणीनां चामरस्य च ॥
चतुर्द्दोलवद्विज्ञेयो नियमोऽन्योऽपि सूरिभि: ।
पूर्व्ववन्निश्छदेर्मानं ध्वजमानमिहोच्यते ॥
दशध्वजास्तेषु चाष्टौ स्वामिहस्तद्वयोन्नता: ।
पश्चादग्रे ध्वजौ राजश्चतुर्हस्तमितौ मतौ ॥
मणिचामरपत्राणां निर्णयो निश्चताकवत् ।
निर्ध्वजश्चाष्टदोलो य: शिविकेति स गद्यते ॥
मणिकुम्भसुखादीनां नियमो नवदण्डवत् ।
इत्यष्टदोलकथनम् ॥ *

अग्र एव वटी याति वल हन्त्यग्रकोणगम् ।
यथेष्ट कुञ्जरो याति चतुर्दिक्षु महीपते ॥
तिर्य्यक् तुरङ्गमो याति लङ्घयित्वा त्रिकोष्ठकम् ।
कोणकोष्ठद्वय लङ्घ्य नौका युधिष्ठिर ! ॥
सिंहासन चतूराजौ नृपाश्चैव तु षट्पदम् ।
काककाष्ठ हृष्टनौका नौकाष्टप्रकारकम् ॥
घाताघाते घटौ नौका बल हन्ति युधिष्ठिर ! ॥
राजा गजो हयश्चापि त्यक्त्वा घात निहन्ति च ॥
अत्यन्त स्वबल रक्षेत् स्वराजा बलमुत्तमम् ।
अल्पस्यारक्षया पार्थ ! हन्तव्य बलमुत्तमम् ॥
नौकायाश्चत्वारि पदानि अश्वस्याष्टौ पदानि
इत्याधिक्यमश्वस्य ॥
मतङ्गजस्य गर्व्वेण राजा क्रीडति निर्भरम् ।
तस्मात् सर्व्वबल दत्त्वा रक्ष कौन्तेय ! कुञ्जरम् ॥
सिंहासन चतूराजौ यत्रैकस्थानतो भवेत् ।
सर्व्वसैन्यैर्गतैर्वापि रक्षितव्यो महीपतिः ॥
अन्यदारापद राजा यदाक्रान्तो युधिष्ठिर ! ।
तदा सिंहासन तस्य भण्यते नृपसत्तम ! ॥
राजा च नृपति हत्वा कुर्य्यात् सिंहासन यदा ।
द्विगुण वाहयेत् पणमन्यथैकगुण भवेत् ॥
द्विगुण पण दातव्यलेन प्रापयेत ॥
मित्रसिंहासन पार्थ यदारोहति भूपतिः ।
तत्र सिंहासन नाम सर्व्व नयति तद्बलम् ॥
यत्र सिंहासन कर्त्तुं राजा षष्ठपदाश्रित ।
तत्र घातेऽपि हन्तव्यो बलेनापि सुरक्षित ॥
विद्यमाने नृपे यत्र स्वकीये च नृपद्वयम् ।
प्राप्नोति च तत्र तस्य चतूराजी यत्र भवेत् ॥
नृपेणैव नृप हत्वा चतूराजी यदा भवेत् ।
द्विगुण वाहयेन पणमन्यथैकगुण भवतु ॥
अपन्त्य यत्र राजा राजान हन्ति पार्थिव ।
चतुरङ्गे तत्र भूप वाहयेच्च चतुर्गुणम् ॥
यदा सिंहासने काले चतूराजी समुत्थिता ।
चतूराजी भवत्येव न तु सिंहासन नृप ! ॥
अत्र वीज उभयथा अयेऽपि परसिंहासनाधि
कारात परराजवधे शौर्य्याधिक्यनिष्कण्टकत्व
दर्शनात् । क्रीडायामपि तथा कथ्यते ॥ ॥
राजद्वय यत्र हस्ते आत्मनो राज्ञि संस्थिते ।
परेण सञ्चलद्धैको बलनाग्यपहाप्यते ॥
राजद्वय यत्र हस्ते न स्यादन्यकरे परः ।
तदा राजा हि राजान घातेऽपि न हनिष्यति ॥
नृपाकृष्टे यत्र राजा गमिष्यति युधिष्ठिर ! ।
घाताघातेऽपि हन्तव्यो राजा तत्र न रक्षक ॥
काष्ठ राजपद त्यक्त्वा वटिकान्या यदा भवेत् ।
वर्गे नयत पर नाम तदा कोष्ठकल च घट ॥
यत्र नस्य भवेत् पार्थ ! चतूराजी च षट्पदम् ।
तदापि च चतूराजी भवत्येव न संशय ॥
पन्ते षट्पद विद्धि राज्ञा वा हस्तिना तत्र ।
षट्पन्न भवतस्य कथाय च्छ पार्थिव ॥
सप्तम कोष्ठक या स्याद्वाटिका दशकेन वै ।
तदान्योन्यस्य बलस्य सुखाय दुर्बल बलम ।
त्रिवटाकस्य कौन्तेय ! पुत्रयस्य कदाचन ।
षट्पद न भवत्येव इति गोतमभाषितम् ॥
नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि ।
गाढावटीति विख्याता पद तस्य न दुष्यति ॥
गाढाघायपद राजपद कोणपदस्य तत् ।
हस्ते रङ्गे बल नास्ति काककाष्ठ तदा भवेत् ॥
वदन्ति राक्षसाः सर्व्वे तस्य न स्तो जयाजयौ ।
प्रार्थिते प्रथमे राज्ञि न्यस्तव्याश्च षट्पदे ॥
अश्वोऽपि स्यात्तदा राजन् । चलित्वा चालित
पदम् ।
द्विराष्टगतौ सञ्जाहन्यात् परबल जयी ॥
सिंहासन भवत्येव काककाष्ठ न भण्यते ॥
उपविश्य यत्र स्थाने तस्योपरिचतुष्टये ।
नौकाचतुष्टय यत्र क्रियते यस्य नौकया ॥
नौकाचतुष्टय तत्र हृष्टनौकेति भण्यते ।
न कुर्य्यादेकदा राजन् ! गजस्याभिमुख गजम् ॥
यदि कुर्व्वीत धर्म्मज्ञ ! पापभक्तो भविष्यति ।
स्थानाभावे यदा पार्थ ! हस्तिन हस्तिसम्मुखम् ॥
करिष्यति तदा राजन्निति गोतमभाषितम् ।
प्राप्ते गजद्वये राजन् । हन्तव्यो वामतो गजः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वे चतुरङ्गक्रीडनम् ॥

चतुरङ्गा, स्त्री (चत्वारि अङ्गानि यस्याः ।) घोटिकाश्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुरङ्गिणी स्त्री, (चत्वारि अङ्गानि हस्त्यश्वरथ पदातय सन्त्यस्यामिति । चतुरङ्ग+इनि ।) चतुरङ्गसेना । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७३ । २० ।
“निर्य्ययौ तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ॥”)

चतुरङ्गुल, पुं (चतस्र अङ्गुलय परिमाणमस्य । समासे अच ।) आरग्वधवृक्ष । इत्यमरः । २ । ४ । २३ ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।
‘विरेचनानि सर्व्वाणि विशेषाच्चतुरङ्गुलात ॥’)
चतुरङ्गुलिपरिमिते त्रि ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । १० । २ । २ । १ ।
‘स चतुरङ्गुलमेवोभयतोऽन्तत उपगूहति ॥”)

चतुरम्ल क्ली (चतुर्णां अम्लानां समाहारः ।) चतुर्व्विधाम्लद्रव्यम् । यथा, भावप्रकाशे ।
‘अम्लवेतसवृक्षाम्लबृहज्जम्बीरनिम्बुकैः ।
चतुरम्ल हि पञ्चाम्ल बीजपूरयुतैर्भवेत ॥

चतुरस्र त्रि (चतस्रोऽस्रयोऽस्य । “सुप्रातसुश्व सुदिवेति ।” ५ । ४ । १२० । इति अच्प्रत्ययेन निपातित ।) चतुष्कोण । यथा —
“चतुरस्र त्रिकोण वा वर्त्तुल चार्द्धचन्द्रकम् ।
कर्त्तव्यमानुपूर्व्वेण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥’
इत्याह्निकतत्त्वे बौधायनः ॥
सभाचतुर्थांशमञ्चम् । इति दीपिका ॥

चतुरानन पुं (चत्वारि आननानि मुखानि यस्य ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ तस्य चतुराननत्वे कारण यथा —
“तस्यां स चाम्भोरुहकर्णिकायाम्
अवस्थितो लोकमपश्यमान ।
परिक्रमन् व्योम्नि विवृत्तनेत्र-
श्चत्वारि लेभेऽनुदिश मुखानि ॥’
इति श्रीभागवते । ३ । ८ । १६ ॥ (यथा —
“इतरतापशतानि यथेच्छया
वितर तानि सहे चतुरानन ! ।
अरसिके तु रसस्य निवेदन
शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥’
इत्युद्भट ।)

चतुरूषण क्ली (चतुर्णां ऊषणानां समाहार ।) पिप्पलीमूलसहित त्रिकटु । यथा भावप्रकाशे ।
“त्र्यूषण सकणामूल कथित चतुरूषणम् ।
व्योषस्येव गुणा प्रोक्ता अधिकाश्चतुरूषणे ॥”

चतुर्गति, पुं (चतुर्भिर्गतिरस्य ।) कच्छप । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१६ ॥ (चतुर्णां आश्रमाणां वर्णानां ब्राह्मणादीनां यथोक्तकारिणां गतिराश्रय । विष्णु । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ९५ ।
‘चतुर्मूर्त्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गति ॥”)

चतुर्थ त्रि, चतुर्णां पूरण । (‘तस्य पूरणे डट् ।” ५ । २ । ४८ । इति डट् । तत ‘षट्कतिपयचतुरां थुक ।” ५ । २ । ५१ । इति थुक ।) चतुःसंख्यापूरण । इति मुग्धबोधम् ॥ चौठा इत्यादि भाषा ॥

चतुर्थांश पुं (चतुर्थ अंश ।) चतुर्भागैकभाग । तत्पर्य्याय । तुरीय २ पाद ३ । इति राजनिर्घण्ट ॥ (चतुर्थ अंशो यस्य । चतुर्थांशस्वामिनि त्रि । यथा, मनु । ८ । २१० ।
“तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिन ॥”)

चतुर्थिका, स्त्री, पलपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

चतुर्थी स्त्री, (चतुर्णां पूरणी । “तस्य पूरणे डट् ।” ५ । २ । ४८ । इति डट् । तत “षट्कतिपयचतुरां थुक ।’ ५ । २ । ५१ । इति थुक । ततष्टित्त्वात् ङीप् ।) तिथिविशेष । सा तु चन्द्रस्य चतुर्थकलाक्रियारूपा । इति स्मृति ॥ (चतुर्थी तु पञ्चमीयुता ग्राह्या । “युग्माग्नि कृतभूतानि ।’ इति युग्मवचनात् तथा —
‘एकादश्यष्टमी षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
उपोष्या परसंयुक्ता परा पूर्व्वेण संयुता ॥
इत्यग्निपुराणवचनाच्च ।
भविष्ये,—
‘अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया ॥
मनु —
चतुर्थीसंयुता कार्य्या तृतीया च चतुर्थिका ।
तृतीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् क्वचित् ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्तवचन पञ्चमीयुतानिषेधक तद्विनायकव्रतपरमिति गुरुचरणा तृतीयायुतानिषेधकत्वे क्वचिदित्यनुपपत्ते सर्व्वत्रैव पञ्चमीयुताया ग्रहणात् । आरण्यादिप्रदोषमाह ।
‘त्रयोदश्याश्चतुर्थ्याश्च सप्तम्या द्वादशीतिथे ।
प्रदोषेऽध्ययन धीमान् न कुर्व्वीत यथाक्रमम् ।
आरण्यो गायत सौरश्च नैगमस्तथा ॥
प्रदोषश्चन्द्रोऽत्र प्रथमप्रहर इति हेमाद्रि

मरः । २ । १ । १७ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३९ ।
"मृदङ्गान् दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ।
प्रदक्षिणानि कुर्व्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥")

चतुष्पथः, पुं, (चत्वारः पन्थानो ब्रह्मचर्य्यादय आश्रमा यस्य । "ऋक्पूरिति ।" ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) ब्राह्मणः । इति मेदिनी । थे २७ ॥

चतुष्पदः, पुं, (चत्वारि पदानि यस्य ।) पशुः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । २१ । १७ ।
"तरवश्च निरुपसृष्टाङ्कुरा नरचतुष्पदा हृष्टाः ॥")
करणविशेषः । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"चतुष्पदभवो मर्त्यः सदाचारविवर्ज्जितः ।
स्वल्पवित्तः क्षीणदेहश्चतुष्पादधनान्वितः ॥"
"मेषवृषसिंहराशयः मकरपूर्व्वार्द्धं धनुःपरार्द्धञ्च ।"
इति दीपिका ॥
(चतुष्पदविशिष्टे । त्रि । यथा, महाभारते । १ । ६० । ११ ।
"चतुष्पदं द्विपदञ्चापि सर्व्वमेव भूता गर्भभूता भवन्ति ॥"
व्याधिनिवारणोपायाः । यथा,—
"वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भेषजं परिचारकः ।
एते पादाश्चिकित्सायाः कर्म्मसाधनहेतवः ॥
गुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक् ।
व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥
वैद्यहीनास्त्रयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ।
उद्गातृहोतृब्रह्माणो यथाध्वर्य्युं विनाध्वरे ॥
वैद्यस्तु गुणवानेकस्तारयेदातुरान् सदा ।
प्लवं प्रतितरैर्हीनं कर्णधार इवाम्भसि ॥
तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्म्मा स्वयं कृती ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी विशारदः ।
सत्यधर्म्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥
आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि ।
आस्तिको वैद्यवाक्यस्थो व्याधितः पाद उच्यते ॥
प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।
युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥
दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि विपर्य्यये ।
समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥
स्निग्धोऽजुगुप्सुर्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ।
वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्याये ॥)

चतुष्पदी, स्त्री, (चत्वारः पादा यस्याः । "संख्यासुपूर्व्वस्य ।" ५ । ४ । १४० । इति अन्तलोपः ।
"पादोऽन्यतरस्याम् ।" ४ । १ । ८ । इति ङीप् ।
"पादः पत् ।" ६ । ४ । १३० । इति पदादेशः ।)
पद्यम् । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ चौपदी इति भाषा ॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् । १ स्तवके ।
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ॥")

चतुष्पाटी, स्त्री, (चतस्रः दिशः पाटयति भिनत्तीति । पाटि + अण् + स्त्रियां ङीप् ।) नदी । इति शब्दमाला ॥

चतुष्पाठी, स्त्री, चतुर्णां वेदानां पाठो यस्यां सा । छात्राध्ययनस्थानम् । चौपाठी इति भाषा ॥ इति लोके प्रसिद्धिः ॥

चतुष्पाणिः, पुं, (चत्वारः पाणयो हस्ता यस्य ।) विष्णुः । इति हारावली । ६ ॥ (चतुर्हस्तविशिष्टे, त्रि ॥)

चतुस्समं, क्ली, (चतुर्णां चन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमानां समः समभागो यत्र । यद्वा, चतुर्भिश्चन्दनादिभिः समं एकत्र सद्भावस्थानं यत्र ।) मिलितचन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमरूपम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०३ ॥ औषधविशेषः । यथा, सुखबोधे ।
"लवङ्गं सैन्धवं पथ्या यमानी च चतुस्समम् ।
आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं भेदि दीपनम् ॥"
अन्यच्च ।
"जातीफलं त्रिदशपुष्पसमन्वितञ्च
जीरञ्च टङ्कणयुतं चरकेण चोक्तम् ।
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा
आमातिसारमखिलं गुरु हन्ति शूलम् ॥"

चतुस्त्रिंशत्, स्त्री, चतुरधिका त्रिंशत् । चौत्रिश् इति भाषा ॥ इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । १८ ।
"चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धो-
र्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति ॥") .

चतुस्त्रिंशज्जातकज्ञः, पुं, (चतुस्त्रिंशज्जातकं जानातीति । ज्ञा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) बुद्धभेदः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४७ ॥

चतूराजी, स्त्री, (चतुर्भिरङ्गैः राजते दीप्यते इति । राज् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् । स्त्रियां ङीप् ।) चतुरङ्गक्रीडाविशेषः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

चत्वरं, क्ली, (चत्यते स्त्रीक्रियते इति । चत + "कृगॄशॄवृचतिभ्यः ष्वरच् ।" उणां । २ । १२१ । इति ष्वरच् ।) स्थण्डिलम् । होमार्थपरिष्कृता भूमिः । अङ्गनम् । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥ उठान चाताल इति च भाषा ॥ (चतसृणां रथ्यानां सङ्गमः । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥ यथा, महाभारते । ३ । १५ । २० ।
"चतुरथ्यासु सर्व्वासु चत्वरेषु च कौरव ! ।
बलं बभूव राजेन्द्र ! प्रभूतगजवाजिमत् ॥"
नानाजनपदेभ्यः समागतानां वासस्थानम् । मठ इति भाषा ॥ यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ४२ ।
"हत्वा तांश्चणकान् पिष्टान् गृहीत्वा जलकुम्भिकाम् ।
अतिष्ठं चत्वरे गत्वा छायायां नगराद्बहिः ॥")

चत्वारः, त्रि, (चतुर्शब्दस्य प्रथमाविभक्तेर्बहुवचनेन सिद्धरूपम् ।) चतुःसंख्या । चारि इति भाषा ॥ इति व्याकरणम् ॥ तद्वाचकानि । वेदः१ ब्रह्मास्यम्२ वर्णः३ समुद्रः४ हरिबाहुः५ स्वर्द्दन्तिदन्तः६ सेनाङ्गम्७ उपायः८ यामः९ युगम्१० आश्रमम्११ हस्तपादः१२ । इति कविकल्पलता ॥ चतुःसंख्याविशिष्टे त्रि । इत्यमरः ॥

चत्वारिंशत्, स्त्री, (चत्वारो दशतः परिमाणमस्याः । "पङ्क्तिविंशतीति ।" ५ । १ । ५९ । इति निपातनात् साधुः ।) संख्याविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ चल्लिश इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । ४ । १ । ६० ।
"तेभ्योऽग्नयः समभवन् चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥")

चत्वालः, पुं, (चत्यते प्रार्थ्यते स्त्रीक्रियते होमायेति । चत + "स्थाचतिमृजेरालज्वालञ् ।" वालञ् न वृद्धिः ।) होमकुण्डम् । दर्भः । इति मेदिनी । ले । ८६ ॥ गर्भः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥

चद, इ म याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-सेट् ।) इ, अचदीत् । म, चदति चदते । इति दुर्गादासः ॥

चद, इ ह्लादे । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, कर्म्मणि चन्द्यते । ह्लादो हर्षः । इति दुर्गादासः ॥

चदिरः, पुं, (चन्दति दीप्यते स्वशरीरादिना इति । चदि + बाहुलकात् किरच् निपातनात् नस्य लोपः ।) हस्ती । चन्द्रः । कर्पूरम् । भुजगः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

चन, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) चनति । इति दुर्गादासः ॥

चन, म हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) म, चनयति । इति दुर्गादासः ॥

चन, य असाकल्यम् । अकार्त्स्न्यम् । यथा । किञ्चन । इत्यमरभरतौ ॥ ("किमः क्यन्तात् चित्चनौ ।" इति सूत्रेण ।) प्रत्ययोऽयं विभक्त्यन्तकिम्शब्दादुत्तरे भवति । इति मुग्धबोधम् ॥

चञ्च, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वावेट् ।) उ, चञ्चित्वा चक्त्वा । इतिर्गतिः । इति दुर्गादासः ॥

चन्दः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति यद्वा चन्दति दीप्यते इति । चन्दि वा चन्द + पचाद्यच् ।) चन्द्रः । इति भरतधृतशब्दार्णवः ॥

चन्दकः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति लोकानिति । चदि ह्लादे + णिच् + "ण्वुल्तृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल् ।) मत्स्यविशेषः । चाँदा इति भाषा ॥ तस्य गुणः । रुचिबलकारित्वम् । अनभिष्यन्दित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ चन्द्रकोऽपि पाठः ॥ (चन्द्रकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

चन्दनः, पुं, क्ली, (चन्दयति आह्लादयतीति । चदि आह्लादे + णिच् + ल्युः ।) स्वनामख्यातवृक्षः । (यथा, गोः रामायणे । ५ । ७४ । ३ ।
"चन्दनांस्तिलकांश्चूतानशोकान् सिन्धुवारकान् ॥"
तथा च पञ्चतन्त्रे । १ । ४२ ।
"विना मलयमन्यत्र चन्दनं न प्ररोहति ॥")
तत्पर्य्यायः । गन्धसारः २ मलयजः ३ भद्रश्रीः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १३१ ॥ श्रीखण्डम् ५ महार्हम् ६ श्वेतचन्दनम् ७ गोशीर्षम् ८ तिलपर्णम् ९ मङ्गल्यम् १० मलयोद्भवम् ११ गन्धराजम् १२ सुगन्धम् १३ सर्पावासम् १४ शीतलम् १५ गन्धाढ्यम् १६ भोगिवल्लभम् १७ पाव-

एवं द्वादशषोडशविंशतिदोलादिका कार्य्या ।
मान माद्धद्विगुण षार्द्धत्रिगुणित युक्तमेतेषाम् ॥
विंशतिदोलात् परतो भोगमति सम्भवेद्यानम् ।
यान वक्तुमथ्यं वहुगुणमेतस्मात् वै यात ॥
भविष्योत्तरेऽपि ।
यदुक्तं ऊपर यान तेन मानेन यो ह्रुप ।
स्वयान कुरुते दिव स चिर सुखमश्नुते ॥
स्वयोगयुक्तयानस्थो भोगमाप्नोति मानव ।
परयौगिकयानस्थ सुखमाप्नोति पुष्कलम् ॥
यो दम्भादथवाज्ञानाद्यानं प्रकुरुतेऽन्यथा ।
तस्यैतानि विनश्यन्ति आयुर्लिला यशो धनम् ॥
प्रधान मानमाश्रित्य नियमोऽयं समाश्रित ।
नाप्रधाने नियमोऽस्ति तल्लिङ्गम् मनोमता ॥'
इति युक्तिकल्पतरु ॥

चतुधा य, (चतु प्रकारमिति । "धाप प्रकारे ।" इति मुग्धबोधसूत्रेण धाप ।) चतुःप्रकारम् । चारिप्रकार इति भाषा ॥ इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । २६ । १४ ।
'मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् ।
चतुधा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया ॥")

चतुर्बीज क्ली (चतुर्णां बीजानां समाहार ।) मेथिका चन्द्रशूर कालाजाजी यवानिका एत चतुष्टय मिलितम् । तच्चूर्णं नित्यमभ्यवहृत ... पवनामयानीर्णशूलाध्मानपार्श्वशूलकटिव्यथा-नाशिलम् । इति भावप्रकाश ॥

चतुर्भद्र, क्ली (चत्वारि भद्राणि यत्र इन्द्वे । यद्वा चतुर्णां धर्म्मार्थकाममोक्षलक्षणानां भद्राणां श्रेयसां समाहार ।) सकलधर्म्मार्थकाममोक्षम् । इत्यमर । २ । ७ । ५८ ॥ अन्यनाधिकशक्ति धर्म्मार्थकाममोक्षम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ (तत्सम्बन्धमङ्गलमयगुणयुक्ते त्रि । यथा, महाभारते । ७ । ६२ । १७ ।
'स चक्रमार सञ्जय । चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्य मा पुत्रमनुतप्यथा ॥")

चतुर्भुज , पु (चत्वारो भुजा यस्य ।) विष्णु । इत्यमर । १ । १ । २० ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ५ ।
'विष्णु प्रबोधयाम्बेद शेषे सुप्त जनार्दनम् ।
चतुर्भुज महावीर्य तु रक्षा स भविष्यति ॥'
वह्निकौषधविशेष । यथा —
"रसस्य भागौ द्वौ भागैक हेमभस्मकम् ।
मृगकस्तूरिका चैव हरितालञ्च तत्समम् ॥
सर्व्व खल्लतले पिष्ट्वा कन्यारससमन्वितम् ।
एरण्डपत्रेरावेष्ट्य धान्यराशौ त्रिदिनत्रयम् ॥
समाप्य तत उद्धृत्य सर्व्वरोगेषु योजयेत् ।
एतद्रसायनवर त्रिफलामधुसंयुतम् ॥
सदृप्य यावित्सर्व्व खादेद्वलीपलितनाशनम् ।
अपस्मारे ज्वरे कासे शोथे मन्दानले क्षये ॥
हस्तकम्पे शिर कम्पे गात्रकम्पे विशेषत ।
वातपित्तसमुत्थांश्च कफज नाशयेद्‌ध्रुवम् ॥
सर्व्वविधिप्रयोगैश्च बाधयो न निवारिता ।
कर्म्मभि पञ्चभिश्चैव योगमदरात्मन ॥

चतुर्भुजो रसो नाम महेशेन प्रकाशित ।
क्रमेण शीलित हन्ति रुद्रमिन्द्राशनिर्यथा ॥"
इति चतुर्भुजो रस ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥
स्त्रियां गायत्रीरूपा महाशक्ति । यथा, देवी-भागवते । १२ । ६ । ४७ ।
"चतुर्भुजा चारुदन्ता चातुरी चरितप्रदा ।"
चतुर्भुजविशिष्टे त्रि । यथा, देवीभागवते । ३ । १५ । ५६ ।
"तदा प्राप्ता भगवती प्रादुरास चतुर्भुजा ।
शङ्खचक्रगदापद्मवरायुधधरा शिवा ॥')

चतुर्मुख' पु, (चत्वारि मुखानि यस्य । यद्वा चत्वारो वेदाश्चत्वारि मुखानीवास्य ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली । (यथा, रघु । १० । २२ ।
"चतुर्वर्गफल ज्ञान कालावस्थाश्चतुर्युगा ।
चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्त सर्व्वं चतुर्मुखात ॥"
'सर्व्वं चतुर्मुखात चतुर्मुखरूपिणस्त्वत्त जात मिति शेष ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ ॥
शिव । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७६ ।
"चतुर्म्मुखो महालिङ्गश्चारुलिङ्गस्तथैव च ॥")
औषधविशेष । यथा —
"रसगन्धकलौहाभ्र सम स्वर्णार्द्ध हेम च ।
सर्व्वं खल्लतले पिष्ट्वा कन्यारसविमर्दितम् ॥
एरण्डपत्रैरावेष्ट्य धान्यराशौ दिनत्रयम् ।
समाप्य तत उद्धृत्य सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥
एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुसंयुतम् ।
तद्‌भक्षयेन्निष्कं खादेत् वलीपलितनाशनम् ॥
क्षयमेकादशविध कास पञ्चविधन्तथा ।
कुष्ठमष्टादशविध पाण्डुरोगान् प्रमेहकान् ॥
शूल श्वासञ्च हिक्काञ्च मन्दाग्निं चाम्लपित्तकम् ।
व्रणान् सर्व्वानाढ्यवात विसर्पं विद्रधिन्तथा ॥
अपस्मारमहोन्मादान् सर्व्वाशांसि विनाशयेत् ।
क्रमेण सेवितं हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥
पौष्टिकं बलमायुष्यं पुत्रप्रसवकारणम् ।
चतुर्मुखेन देवेन ब्रह्मणैवेष्टसेवितम् ॥'
इति प्रयोगामृते चतुर्मुखरस ॥
(औषधान्तर यथा —
'सूत सूत मृत स्वर्णं ह्वार्थ्यां तुल्यामन' शिला ।
विमर्द्दितञ्च तेनैव वासकीसमभेन च ॥
तद्गोल वस्त्रतो बद्धा सर्षपतैलेऽपि पचेत् ।
धातसाम्लकल्केन दोलायन्त्रे पाचं पचेत् ॥
उद्धृत्य धारयद्‌वक्त्रे निःशङ्कारुद्‌दमरोगनुत ॥"
इति चतुर्मुखो रस ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे मुखरोगाधिकार ॥)

चतुर्युग, क्ली, चतुर्णां युगानां समाहार । इति व्याकरणममरटीका च । (चत्वारि युगानि यत्र इति विग्रहे चतुर्युगविशिष्टे, त्रि । यथा, रघौ । १० । २४ ।
'चतुर्वर्गफल ज्ञान कालावस्थाश्चतुर्युगा ।"
'चत्वारि युगानि कृतत्रेतादीनि यासु ता चतुर्युगा कालावस्था कालपरिमाणम् ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ ॥)

चतुर्व्वक्त्र , पु, (चत्वारि वक्त्राणि यस्य वसुनस्तु चत्वारो वेदा एव वक्त्राणि मुखानीवास्य ।) ब्रह्मा । इति हलायुध ॥

चतुर्व्वर्ग , पुं (चतुर्णां धर्म्मार्थकाममोक्षाणां वर्ग समूह' ।) धर्म्मार्थकाममोक्षम् । इत्यमर । २ । ७ । ५८ ॥ (यथा, रघौ । १० । २२ ।
"चतुर्वर्गफल ज्ञान कालावस्थाश्चतुर्युगा ॥)

चतुर्व्विद पुं (चतस्रो विद्या अस्मिन्निति । यद्वा । ७ । ३ । ३१ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त यथा, "चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च । चतुरो वेदानधीते चतुर्वेद स एव चातुर्वैद्य । चतुर्विद्यस्येति मालान्तरम् । चतुर्विद एव चातुर्वैद्य' ।') चतुर्व्वेदवेत्ता । अस्य रूपान्तराणि । चतुर्व्वेद' । चातुर्व्वैद्य । चातुर्व्वेद । इति व्याकरणम् ॥

चतुल', त्रि, (चत + उलच ।) स्थापयिता । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥

चतुष्क, क्ली (चत्वारोऽवयवा यस्य वा कन् । चतुष्क चतुरवयवम् । यथा मनु । ७ । ५० ।
"पानमक्षा स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतत् कष्टतम विद्याच्चतुष्क कामजे गणे ॥"
गृहविशेष । यथा, कुमारे । ५ । ६८ ।
'चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयो
परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ॥')
मणिभेद । इति शब्दरत्नावली ॥
(पुंसि तु हारविशेष । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २८४८ ।
"अथ पौरोहरिर्न्नाभूश्चतुष्क' कौतुकाज्ञ ॥")

चतुष्की स्त्री, (चतुष्क + स्त्रियां ङीप् ।) मशहरी । मशारि इति भाषा ॥ पुष्करिणीभेद । इति मेदिनी । के । ८७ ॥

चतुष्टय, क्ली, केन्द्रम् । इति नीलकण्ठीयताजकम् ॥ (चत संख्या । यथा, कुमारे । ७ । १३ ।
"तस्मात् प्रदेशाच्च वितानवन्त
युक्त मणिस्तम्भचतुष्टयेन ॥"
चत्वारोऽवयवा यस्य । "संख्याया अवयवे तयप ।" ५ । २ । ४२ । इति तयप् । ततो टेयस्य विसर्गे सत्वे च कृते 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ।" ८ । ३ । १०१ । इति षत्वम् ।) चतुरवयवे त्रि । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा मनु' । ८ । १३० ।
"वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात् ।
तदैषु सर्व्वमप्येतत् प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥'
यथाच, कुमारे । २ । १७ ।
"प्रवर्त्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ।")

चतुष्पथ क्ली, (चतुर्णां पथां समाहार । 'तद्धितार्थेति ।" २ । १ । ५१ । इति समास । "ऋक्पूरब्धू पथामानक्षे ।" ५ । ४ । ७४ । इति अ । "इदुदुपधस्येति ।" ८ । ३ । ४१ । इति षत्वम् । यद्वा, चत्वार पन्थानो यत्र इति ।) एकत्र मिलितपथचतुष्टयम् । चौमाता पथ इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । शृङ्गाटकम् २ । इत्

मरः । २ । १ । १७ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३९ ।
"मृदङ्गान् दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ।
प्रदक्षिणानि कुर्व्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥")

चतुष्पथः, पुं, (चत्वारः पन्थानो ब्रह्मचर्य्यादय आश्रमा यस्य । "ऋक्पूरिति ।" ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) ब्राह्मणः । इति मेदिनी । थे २७ ॥

चतुष्पदः, पुं, (चत्वारि पदानि यस्य ।) पशुः । (यथा, वृहत्संहितायाम् । २१ । १७ ।
"तरवश्च निरुपसृष्टाङ्कुरा नरचतुष्पदा हृष्टाः ॥")
करणविशेषः । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"चतुष्पदभवो मर्त्यः सदाचारविवर्जितः ।
स्वल्पवित्तः क्षीणदेहश्चतुष्पादधनान्वितः ॥"
"मेषवृषसिंहराशयः मकरपूर्व्वार्द्धं धनुःपरार्द्धञ्च ।"
इति दीपिका ॥
(चतुष्पदविशिष्टे । त्रि । यथा, महाभारते । १ । ९० । ११ ।
"चतुष्पदं द्विपदञ्चापि सर्व्वमेवं भूता गर्भभूता भवन्ति ॥"
व्याधिनिवारणोपायाः । यथा,—
"वैद्यो व्याध्युपसृष्टस्तु भेषजं परिचारकः ।
एते पादाश्चिकित्सायाः कर्म्मसाधनहेतवः ॥
गुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक् ।
व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥
वैद्यहीनास्त्रयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ।
उद्गातृहोतृब्रह्माणो यथाध्वर्य्युं विनाध्वरे ॥
वैद्यस्तु गुणवानेकस्तारयेदातुरान् सदा ।
प्लवं प्रतितरैर्हीनं कर्णधार इवाम्भसि ॥
तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्म्मा स्वयं कृती ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी विशारदः ।
सत्यधर्म्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥
आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि ।
आस्तिको वैद्यवाक्यस्थो व्याधितः पाद उच्यते ॥
प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।
युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥
दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि विपर्य्यये ।
समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥
स्निग्धोऽजुगुप्सुर्ब्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ।
वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्याये ॥)

चतुष्पदी, स्त्री, (चत्वारः पादा यस्याः । "संख्यासुपूर्व्वस्य ।" ५ । ४ । १४० । इति अन्तलोपे । "पादोऽन्यतरस्याम् ।" ४ । १ । ८ । इति ङीपि । "पादः पत् ।" ६ । ४ । १३० । इति पदादेशः ।) पद्यम् । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ चौपदी इति भाषा ॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् । १ स्तवके ।
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ॥")

चतुष्पाटी, स्त्री, (चतस्रः दिशः पाटयति भिनत्तीति । पाटि+अण्+स्त्रियां ङीप् ।) नदी । इति शब्दमाला ॥

चतुष्पाठी, स्त्री, चतुर्णां वेदानां पाठो यस्यां सा । छात्राध्ययनस्थानम् । चौपाठी इति भाषा ॥ इति लोके प्रसिद्धिः ॥

चतुष्पाणिः, पुं, (चत्वारः पाणयो हस्ता यस्य ।) विष्णुः । इति हारावली । ९ ॥ (चतुर्हस्तविशिष्टे, त्रि ॥)

चतुस्समं, क्ली, (चतुर्णां चन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमानां,समः समभागो यत्र । यद्वा, चतुर्भिश्चन्दनादिभिः समं एकत्र सहावस्थानं यत्र ।) मिलितचन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमरूपम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०३ ॥ औषधविशेषः । यथा, सुखबोधे ।
"लवङ्गं सैन्धवं पथ्या यमानी च चतुस्समम् ।
आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं भेदि शोफनुत् ॥"
अन्यच्च ।
"जातीफलं त्रिदशपुष्पसमन्वितञ्च
जीरञ्च टङ्कणयुतं चरकेण प्रोक्तम् ।
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा
आमातिसारमखिलं गुरु हन्ति शूलम् ॥"

चतुस्त्रिंशत्, स्त्री, चतुरधिका त्रिंशत् । चौत्रिश् इति भाषा ॥ इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । १८ ।
"चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धो-
र्वंक्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति ॥") .

चतुस्त्रिंशज्जातकज्ञः,पुं,(चतुस्त्रिंशज्जातकं जानातीति । ज्ञा+"आतोऽनुपसर्गे कः ।"३।२।३। इति कः ।) बुद्धभेदः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४७ ॥

चतूराजी, स्त्री, (चतुर्भिरङ्गैः राजते दीप्यते इति । राज्+"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् । स्त्रियां ङीप् ।) चतुरङ्गक्रीडाविशेषः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

चत्वरं, क्ली, (चत्यते स्वीक्रियते इति । चत+"कृ गृ शृ वृ चतिभ्यः ष्वरच् ।" उणां । २ । १२१ । इति ष्वरच् ।) स्थण्डिलम् । होमार्थपरिष्कृता भूमिः । अङ्गनम् । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥ उठान चाताल इति च भाषा ॥ (चतसृणां रथ्यानां सङ्गमः । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥ यथा, महाभारते । ३ । १५ । २० ।
"अनुरथ्यासु सर्व्वासु चत्वरेषु च कौरव ! ।
बलं बभूव राजेन्द्र ! प्रभूतगजवाजिमत् ॥"
नानाजनपदेभ्यः समागतानां वासस्थानम् । मठ इति भाषा ॥ यथा, कथासरित्सागरे । ६।४१।
"हत्वा तांश्चणकान् पिष्टान् गृहीत्वा जलकुम्भिकाम् ।
अतिष्ठं चत्वरे गत्वा छायायां नगराद्बहिः ॥")

चत्वारः, त्रि, (चतुर्शब्दस्य प्रथमाविभक्तेर्बहुवचनेन सिद्धेस्तथात्वम् ।) चतुःसंख्या । चारि इति भाषा ॥ इति व्याकरणम् ॥ तद्वाचकानि । वेदः १ ब्रह्मास्यम् २ वर्गः ३ समुद्रः ४ हरिबाहुः ५ स्वर्दन्तिदन्तः ६ सेनाङ्गम् ७ उपायः ८ यामः ९ युगम् १० आश्रमम् ११ वृत्तपादः १२ । इति कविकल्पलता ॥ चतुःसंख्याविशिष्टे त्रि । इत्यमरः ॥

चत्वारिंशत्, स्त्री, (चत्वारो दशतः परिमाणमस्याः । "पङ्क्तिविंशतीति ।" ५ । १ । ५९ । इति निपातनात् साधुः ।) संख्याविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ चल्लिश इति भाषा ॥(यथा, भागवते । ४ । १ । ६० ।
"तेभ्योऽग्नयः समभवन् चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥")

चत्वालः, पुं, (चत्यते प्रार्थ्यते स्वीक्रियते होमायेति । चत+"स्थाचतिम्रचेरिति ।" वालञ् न वृद्धिः ।) होमकुण्डम् । दर्भः । इति मेदिनी । ले । ८९ ॥ गर्भः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥

चद, ए ञ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-सेट् ।) ए, अचदीत् । ञ, चदति चदते । इति दुर्गादासः ॥

चद, इ ह्लादे । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, कर्म्मणि चन्द्यते । ह्लादो हर्षः । इति दुर्गादासः ॥

चदिरः, पुं, (चन्दति दीप्यते स्वशरीरादिना इति । चदि+बाहुलकात् किरच् निपातनात् नस्य लोपः ।) हस्ती । चन्द्रः । कर्पूरम् । भुजगः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

चन, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) चनति । इति दुर्गादासः ॥

चन, म हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) म, चनयति । इति दुर्गादासः ॥

चन, व्य असाकल्यम् । अकार्त्स्न्यम् । यथा । किञ्चन । इत्यमरभरतौ ॥ ("किमः सर्व्वान्तात् चित्चनौ ।" इति सूत्रेण ।) प्रत्ययोऽयं विभक्त्यन्तकिम्शब्दादुत्तरे भवति । इति मुग्धबोधम् ॥

चनुच, उ हतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वावेट् ।) उ, चञ्चित्वा चक्त्वा । हतिर्गतिः । इति दुर्गादासः ॥

चन्दः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति यद्वा चन्दति दीप्यते इति । चन्दि वा चन्द+पचाद्यच् ।) चन्द्रः । इति भरतधृतशब्दार्णवः ॥

चन्दकः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति लोकानिति । चदि ह्लादे+णिच्+"ण्वुल्तृचौ । ३ । १।१३३। इति ण्वुल् ।) मत्स्यविशेषः । चाँदा इति भाषा ॥ तस्य गुणः । रुचिबलकारित्वम् । अनभिष्यन्दित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ चन्द्रकोऽपि पाठः ॥ (चन्द्रकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

चन्दनः, पुं, क्ली, (चन्दयति आह्लादयतीति । चदि आह्लादे+णिच्+ल्युः ।) स्वनामख्यातवृक्षः । (यथा, गोः रामायणे । ५ । ७४ । ३ ।
"चन्दनांस्तिलकांश्चूतानशोकान् सिन्धुवारकान् ॥"
तथा च पञ्चतन्त्रे । १ । ४२ ।
"विना मलयमन्यत्र चन्दनं न प्ररोहति ॥")
तत्पर्य्यायः । गन्धसारः २ मलयजः ३ भद्रश्रीः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १३१ ॥ श्रीखण्डम् ५ महार्हम् ६ श्वेतचन्दनम् ७ गोशीर्षम् ८ तिलपर्णम् ९ मङ्गल्यम् १० मलयोद्भवम् ११ गन्धराजम् १२ सुगन्धम् १३ सर्पावासम् १४ शीतलम् १५ गन्धाढ्यम् १६ भोगिवल्लभम् १७ पाव-

नम १८ शीतगन्ध १९। इति राजनिघण्टः ॥
तैलपर्णिकं २० चन्द्रद्युति २१। इति भाव-
प्रकाशः ॥ भद्रश्रियम् २२ हिमम् २३ हिमम
२४। इति रत्नमाला ॥ पटीरः २५ वर्णकं २६
भद्राश्रयः २७ सेव्यः २८ रौहिणं २९। इति
शब्दरत्नावली ॥ याम्यः ३० पीतसारः ३१।
इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्।
तिक्तत्वम्। शीतलत्वम्। स्वादे किञ्चित्कषाय
त्वम्। पित्तभ्रान्तिवमिज्वरक्रिमितृषासन्ताप
शान्तिकारित्वम्। रुच्यत्वम्। वक्त्ररोगनाशित्वम्।
शरीरकान्तिवृद्धिकारित्वम्। लेपने कामवृद्धि-
कारित्वम्। अतिसौरभ्यदत्वञ्च। इति राज
निर्घण्टः ॥ रूक्षत्वम्। तिक्तत्वम्। आह्लाद
त्वम्। लघुत्वम्। श्रमशोषविषश्लेष्मत्
नाशित्वञ्च ॥ * ॥ श्रेष्ठचन्दनलक्षणं यथा —
"स्वादे तिक्तं कषे पीतं छेदे रक्तं तनौ सितम्।
ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
वानरविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३०५ ॥
चन्दनं, क्ली (चन्द्यते आह्लाद्यते अनेनेन वा
इति। चदि आह्लादे + णिच् + ल्युट्
इति मेदिनी। ने। ६१ ॥
चन्दनगोपा, स्त्री (चन्दनमपि गोपायति ...
दिना रक्षतीति। गुप + आय। ततो ङीप्।
यद्वा, चन्दनवत् गुप्यति दीप्यते इति। अच्।)
शारिवाविशेषः। इति राजनिघण्टः ॥
चन्दनधेनुः, स्त्री (चन्दनेन अङ्किता धेनुः। मध्य
पदलोपिकर्मधारयः।) पतिपुत्रवन्मृतनार्य्या
उद्देशकोत्सृष्टचन्दनाङ्कितसवत्सगौः। तत्प्रमाणं
प्रयोगो लिख्यते।

"नत्वा शिवं चन्दनचर्च्चिताया
धेनोः प्रदाने सविधिप्रयोगम्।
रत्नाकरादेर्लिखितं विलोक्य
तनोति वाचस्पतिरप्रबुद्धिः ॥"

अथ चन्दनधेनुदानविधिः। तत्र रत्नाकरे देवलः।
जीवद्भर्त्री तु या नारी पुत्रिणी म्रियते यदि।
सवत्सामङ्कितां धेनुमाचार्य्याय प्रदापयेत् ॥
पतिपुत्रवती नारी म्रियते याग्रतस्तयोः।
वृष न चोत्सृजेत्तु पुत्रः पिता यावच्च जीवति ॥
तथा कर्म्मोपदेशिन्यां ब्राह्मणसर्व्वस्वे च छन्दो
ग्रन्थधृतानि वचनानि। यथा स्मृतिः।
पतिपुत्रवती नारी म्रियते भर्त्तुरग्रतः।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुं तस्याः स्वर्गाय कल्पयेत् ॥
तथा जातूकर्ण्यः।
धेनुं चन्दनमालिप्य यो दद्यान्मातृदैवते।
यदि पापशतैर्युक्ता तथापि स्वर्गमाप्नुयात् ॥
तथा वशिष्ठः।
न कुर्य्याच्च वृषोत्सर्गं यावत् पितरि जीवति।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय प्रदापयेत् ॥ * ॥
चतुर्व्वर्षो भवेद्वृषो यदश्रपयसन्नव।
वर्ज्जन श्रीमनः स्मृतः कर्णश्चो धेनुमौलिकः ॥
विलाषु चतुरस्त्वेव कर्णौ यूपं प्रशस्यते।
अभावे वारुणेनापि यूपं कुर्य्याद्विधानतः ॥
वृषोत्सर्गे तु वृषमौलिकः।
तरुणी रूपसम्पन्ना सुशीला च पयस्विनी।
न्यायार्ज्जिता गृहे जाता देया सा श्रोत्रियाय
गौः ॥
नदीतीरे वने गोष्ठे देवतायतनेषु च।
श्रौद्धिचेत्रे कुशक्षेत्रे राजद्वारे चतुष्पथे ॥
एषु वचनेषु वृषोत्सर्गनिषेधचन्दनधेनूत्सर्ग
विध्योर्युगपदुपसंहारदर्शनात् वृषोत्सर्गस्थाने
प्रधानतया चन्दनधेनूत्सर्गः प्रतीयते। अतो
ऽस्य वृषोत्सर्गकार्य्यकारित्वात् तत्फलहेतुत्व
लभ्यते। एकोद्दिष्टं न कुर्व्वीत न्यासिनाञ्चैव
सर्व्वदा। अहन्येकादशे प्राप्ते पार्व्वणन्तु विधी
यते ॥ इति श्राद्धविवेकधृतोशनोवचने त्रिदण्ड-
सन्न्यासिनां एकोद्दिष्टनिषेधपार्व्वणविध्योर्युग
पदुपसंहारात् एकोद्दिष्टस्थाने पार्व्वणमिव।
यद्वा पतिपुत्रवतीरूपप्रेतविशेषाधिकरणकः वृष
नोत्सृजेदिति निषेधचन्दनधेनूत्सर्गविधिभ्यां
प्रेतमात्राधिकृतसामान्यवृषोत्सर्गविध्यवगतफल
भावनाकरणीभूतवृषकर्म्मकत्यागमनूद्य तत्कर्म्मी
भूतवृषमपहाय तत्स्थाने धेनुमात्रगुणविधि-
लाघवादवगम्यते। पशुयागे सामान्यविध्यव
गतापःप्रणयनीयाधिकरणीभूतचमसस्थाने गो
दोहनेनापः प्रणयेदिति विशेषविधिना गोदोह
गुणविधिर्यथा नाखाभेऽपि प्रवेशनीम्। उपोष्य
द्वादशीं तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणमित्यत्र एका-
दशीरूपनिमित्तस्थाने द्वादशीमात्रगुणविधि
वच्च। अन्यथा धेनूत्सर्गस्य पृथक्कर्म्मत्वे फल
भावना तत्करणेतिकर्त्तव्यतानां पृथक्कल्पने
गौरवं स्यात्। उक्तविधिनिषेधयोरुपसंहारवैय
र्थ्यञ्च स्यात्। ततश्च करणैक्यात् फलैक्यमिति।
चन्दनधेनूत्सर्गेऽपि प्रेतत्वविमुक्तिपूर्व्वक स्वर्ग
प्राप्तिः फलम्। एवं कपिलमन्त्रस्य पापक्षयपूर्व्वक
स्वर्गप्राप्तिर्यताः अपि तथैव तात्पर्य्यम्। तथा
जातूकर्ण्यवचनस्य पापक्षयस्वर्गप्राप्त्योरपि तथैव तात
पर्य्यं बोध्यम्। भूताद्यानां विधिशेषिणामेव जैमि
न्युक्तप्रामाण्यस्य प्रकृते सिद्धे विधिशेषित्वे लाघ
वात्। पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि चेति
कात्यायनवचनस्य पापपदस्य प्रेतत्वे एव तात
पर्य्यदर्शनाच्च। अत्र यद्यपि पतिपुत्रवतीत्यत्र
पतिपुत्रवत्त्वस्य विशेष्यीभूतकर्त्त्रन्वयिमरणान्वयि
त्वेन न विशेषणत्वं किन्तूपलक्षणत्वमेव ततश्च
काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इतिवत् कादाचित्क
तत्सत्त्वमादायापि पतिपुत्रवतीतिप्रयोग उप
पद्यते। तथापि अग्रतस्तयोर्भर्त्तुरग्रत इत्याभ्यां
मरणकालिकी पतिपुत्रसत्तावगम्यते। गवां
गोष्ठे इतिवत्। अथवा मरणान्वयेन धेनूत्-
सर्गकालिकीति। नचापुत्त्रिता अन्यत्र काचित्
तस्याः धेनुर्विगर्हिता। इति कपिलवचने
अपुत्त्रितायाः पुत्रकर्त्तृकधेनूत्सर्गनिषेधस्या
प्रसक्ततया सपत्नीपुत्रकर्त्तृकधेनूत्सर्गनिषेध-
परत्वे तदृष्ट्या पतिपुत्रवतीत्यस्य सपत्नीपुत्र-
वतीपरत्वं अवश्यं वाच्यम्। तदेकवाक्यतया
पुत्रिणीत्यादावपि तथात्वमिति वाच्यम्।
अपुत्त्रितेति कपिलाद्यस्य प्रसक्तिपूर्व्वकत्वार्थं
पतिपुत्रवत् निष्पत्तरजस्कायाः धेनूत्सर्गनिषे
धार्थत्वात् गर्भे सत्यां तत्त्वगताया बीजाभावात्।
प्रतियोगिवत्प्रध्वंसप्रागभावयोरपि अत्यन्ताभाव
विरोधित्वमते तु अजातपुष्पस्त्रीपरत्वं वा भवतु
तथात्वेऽपि तस्या धेनुर्विगर्हितेति अप्रसक्ता
र्थापि अपुत्त्रिताधेनुदाननिन्दा पतिपुत्रवत्या
चन्दनधेनुदानस्तुतिपरा। यथा हरेरुत्थाने
पौर्णमास्येव किन्तेन प्रतिपद्यथ यो निशीथ
प्रसक्तापि निन्दा एकादश्यादिपौर्णमास्यन्त
पञ्चके रैवत्यन्त्यपादयोगविधस्तुतिपरा। यथा
वा वेदमाने यो गिरा गिरेति ब्रूयात् स आत्मान
मपि गिरेत् इत्यप्रसक्तनिन्दा ऐरं कृत्वा उद्
गिरेदिति विधेः स्तुतिपरा। अतएव उक्तं
शाबरभाष्ये। न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितु
प्रवर्त्तते अपि तदितरत् स्तोतुमिति। श्रुतौ हि
अप्रसिद्धगुणदोषारोपस्तुदोषाय। न चात्र काम्य-
त्वेन कार्त्तिक्यादिवृषोत्सर्गस्य स्थाने धेनुत्वं
विधीयते इति वाच्यम्। तन्मात्रपरत्वे मानाभावात्।
प्रत्युत म्रियत इति वर्त्तमानार्थक
विभक्त्या वर्त्तमानसामीप्येनाचिरप्रमीताय
स्थितेश्च। ये तु बह्वीनामेकपत्नीनामेका चेत्
पुत्रिणी भवेत्। सर्व्वास्तास्तेन पुत्त्रेण प्राह पुत्र
वतीर्म्मनुरिति मनुना पुत्रवतीत्वाभिधानादेव
पतिपुत्रवतीत्यत्र सपत्नीपुत्रवती प्रतीयते इति
ब्रुवते तेऽतीवभ्रान्ताः। पुत्रवतीति पदस्यास्य
तया मतुपा पतिपदस्यान्वये तटस्थत्वापत्तेः ॥*॥
ननु वृषतुल्यवयोवर्णो वृषः स्याद्दक्षिणा द्विजाः।
वृषोत्सर्गे तथा पुंसां स्त्रीणां स्त्रीगौर्विशिष्यते ॥
इति भविष्यवचनाद्धेनुदानमिदं पतिपुत्रवत्या
वृषोत्सर्गे दक्षिणादानस्य विशेषरूपम्। न तु
प्रधानकर्म्मान्तरं गौरवात्। न च दक्षिणाया
अङ्गत्वेन फलासङ्गतिः। यस्य पर्णमयी जुहू
र्भवति न स पापश्लोकं शृणोतीतिवदुपपत्ते
रिति चेत् न। वृषोत्सर्गदक्षिणात्वे चन्दना
ङ्कितधेनुदानस्य प्रकरणान्तराम्नायेन प्रकरणा
न्तरन्यायात् प्रधानत्वसिद्धेः। वृषोत्सर्गस्थानीय
त्वेनानुवर्त्तमानशिष्टाचारात्। धेनुदानस्य गौणत्वे
वृषोत्सर्गनिषेधानासङ्गतेः। कपिलवचनात्
चन्दनधेनुदानस्यापीति कर्त्तव्यतायां वृषरूप
दक्षिणादानविधानाच्च ॥ * ॥

यथा कपिल उवाच।
अतः परं प्रवक्ष्यामि धेनुदानमनुत्तमम्।
पतिपुत्रवती नारी म्रियते भर्त्तुरग्रतः ॥
चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत् ॥
तथा।
जीवद्भर्त्री तु या नारी पुत्रिणी म्रियते यदि।
सवत्सामङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत् ॥
साध्वी पतिव्रता नारी म्रियते याऽग्रतस्तयोः।
वृष नैवोत्सृजेत् पुत्रो यावत् पितरि जीवति ॥

मृतपुत्रा च या नारी संगृहीता तु या भवेत्।
तस्या धेनुर्न दातव्या वृषोत्सर्गो विधीयते ॥
अपुष्पिता मृता काचित्तस्या धेनुर्विगर्हिता।
दद्याद्धेनुं सुतो ज्येष्ठः कनिष्ठो वृषमुत्सृजेत् ॥
द्वयोः सोदरयोरेको भवेत् ज्येष्ठः प्रधानतः।
त्रयाणां द्वौ सुतौ ज्येष्ठौ चतुर्णाञ्च त्रयः स्मृताः ॥
पञ्चानां सोदराणाञ्च त्रयो ज्येष्ठाः प्रकीर्त्तिताः।
ज्येष्ठेनैव तु कर्त्तव्यं धेनुदानं विधानतः ॥
हेमशृङ्गीं खुरे रूप्यैः सुशीलां वत्ससंयुताम्।
कांस्योदरीं ताम्रपृष्ठां घण्टाचामरभूषिताम् ॥
प्रवालमालिकां दद्यात् कर्णयोरुभयोरपि।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत् ॥
गवां लोकमवाप्नोति दिवि देवैश्च मोदते।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुं दत्त्वा गच्छेत् सुरालयम् ॥
तावत्तिष्ठति स्वर्लोके यावदाभूतसंप्लवम्।
न चोत्सर्गो वृषस्यात्र वत्सतर्य्यन्वितस्य च ॥
वृषोत्सर्गविधानेन कर्त्तव्यं सर्व्वकर्म्म च।
मा नस्तोकेति मन्त्रेण दक्षे वृषाय्यसीति च ॥
धेनोश्च सक्थिदेशे तु त्रिशूलाङ्कं समालिखेत्।
वामभागे विशेषोऽयं दक्षे चक्रं समालिखेत् ॥
तत्राप्यद्वर्ज्जयेद्विद्वानाचार्य्यस्तु विधानवित्।
ततो वै संलिखेच्चक्रं पञ्चाङ्गुलप्रमाणकम् ॥
शूलं षडङ्गुलं कार्य्यं दक्षे वामे यथाविधि।
पूर्व्वाशाभिमुखीं धेनुं यजमानोत्तरामुखः ॥
मस्तकादिक्रमेणैव प्रतिमन्त्रैः प्रपूजयेत् ॥" * ॥
शिरसि ओँ ब्रह्मणे नमः। ललाटे ओँ वृषभध्वजाय नमः। कर्णयोः ओम् अश्विनीकुमाराभ्यां नमः। चक्षुषोः ओँ शशिभास्कराभ्यां नमः। जिह्वायां ओँ सरस्वत्यै नमः। दन्तेषु ओँ वसुभ्यो नमः। ओष्ठयोः ओँ सन्ध्यायै नमः। ग्रीवायां ओँ नीलकण्ठाय नमः। हृदि ओँ स्कन्दाय नमः। रोमकूपेषु ओम् ऋषिभ्यो नमः। दक्षिणपार्श्वे ओँ कुवेराय नमः। वामपार्श्वे ओँ वरुणाय नमः। रोमाग्रेषु ओँ रश्मिभ्यो नमः। ऊरुषु ओँ धर्म्माय नमः। जङ्घासु ओम् अधर्म्माय नमः। श्रोणितटे ओँ पितृभ्यो नमः। खुरमध्ये ओँ गन्धर्व्वेभ्यो नमः। खुराग्रे ओम् अप्सरोभ्यो नमः। लाङ्गूले ओँ द्वादशादित्येभ्यो नमः। गोमये ओँ महालक्ष्म्यै नमः। गोमूत्रे ओँ गङ्गायै नमः। पयोधरेषु ओँ चतुःसागराय नमः।
एवमङ्गानि संपूज्य पठेन्मन्त्रं समाहितः।
ओम् इन्द्रस्य च त्वमिन्द्राणी विष्णोर्लक्ष्मीश्च या स्मृता।
रुद्रस्य गौरी या देवी सा देवी वरदास्तु मे ॥
ओँ या लक्ष्मीर्लोकपालानां या च देवेष्ववस्थिता।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः पापं व्यपोहतु ॥
ओँ देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः शान्तिं प्रयच्छतु ॥
ओँ सर्व्वदेवमयी दोग्ध्री सर्व्वलोकमयी तथा।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः स्वर्गं प्रयच्छतु ॥
गृहीत्वार्घ्यञ्च पाद्यञ्च उत्सृजेत्तामलङ्कृताम्।
दीयते ब्राह्मणायैषा आचार्य्याय महात्मने ॥
एवंविशिष्टां तां धेनुं दत्त्वा तर्पणमारभेत्।
पुच्छं गृहीत्वा पित्रादीन् वृषोत्सर्गविधानतः ॥
शेषान्याश्वालयेत् किञ्चिदाचार्य्याय च दक्षिणाम्।
वृषभञ्च ततो दद्यादाचार्य्याय गुणान्वितम् ॥
पूजयेद्ब्राह्मणांश्चैव वस्त्रमाल्यादिभिस्ततः।
कांस्यपात्रं वस्त्रयुग्मं सुवर्णञ्च विशेषतः ॥
आचार्य्याय प्रदातव्यं ब्रह्मणे कनकं तथा।
आगतान् पूजयेद्भक्त्या यथाशक्ति विधानतः ॥
दीनान्धकृपणादींश्च अन्नाद्यैः परितोषयेत् ॥"
इति कापिले धेनुदानप्रमाणम् ॥ * ॥
पुस्तकान्तरे पाठाधिक्यं यथा,—
"एकादशाहे प्रेतायाः षण्मासे चाब्दिके तथा।
त्रिपक्षे मासिके वापि दद्याद्गां चन्दनाङ्किताम् ॥
तथा वराहपुराणम्।
अयने विषुवेऽन्यां युगाद्यापूर्णिमासु च।
दर्शे मन्वन्तरे चैव धेनुं दद्यात् सुपूजिताम् ॥
ननु आद्यश्राद्धे त्रिपक्षे वेत्यादिना आद्यश्राद्धकर्त्तव्यनित्यवृषोत्सर्गकालस्य परपरकालो गौणः। न वा सर्व्वे कालाः स्युः। तत्र नाद्यः त्रिपक्षादौ शिष्टाचारविरोधात्। नापि द्वितीयः त्रिपक्षादौ नित्यत्वबोधकाभावात्। वस्तुतः आद्यश्राद्धे वृषोत्सर्गस्य नित्यत्वं त्रिपक्षादौ काम्यत्वम्। आद्यश्राद्धपदं अशौचान्तद्वितीयदिनपरम्। अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नीत्यादिकवाक्यत्वात्। अत्र च आद्यश्राद्धस्य विप्रपतितत्वेन एकादशादौ क्रियमाणत्वे वृषोत्सर्गमपि न कुर्य्यात्। आद्यश्राद्धदिने वृषोत्सर्गाकरणे त्रिपक्षाद्यन्यतमकालेऽपि वृषोत्सर्गस्यावश्यप्रेतत्वपरीहारकत्वेन तस्य पुनः संवत्सरसाध्यसकृत्कृतस्य नित्यत्वं कल्पग्रम्। एवं धेनुदानस्यापि। अतएव पूर्णसंवत्सरे मलमासपातेऽपि प्रागकृतस्चेत् कार्य्य एव इति नवीना जगुः। एककर्त्तृकानेकवृषोत्सर्गोऽपि शिष्टाचार एकदिनेऽपि। तथा हि स्वर्गलोकगमनफलश्रुतेः काम्यत्वेन यो भूय आरभते तस्मिन् फले विशेष इति न्यायादविरोधः ॥ ननु नैमित्तिकत्वात् कथमावृत्तिः सकृत्कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायात्। न चैकत्र क्रियाद्वयमिति वचनाच्च। अत्रायं विशेषः। काम्यनैमित्तिकं फलविशेषार्थं भूयः कार्य्यं नैमित्तिकमात्रं सकृदेव। किञ्च। संक्रान्त्यादिनिमित्तकश्राद्धमपि पुनः पुनः स्यात्। मैवं तत्र पितृतृप्तिरूपप्रधानफलस्य सत्त्वेन चरितार्थ इति ॥ * ॥ अत्रोक्तानि सर्व्वाण्येतानि वचनानि तिर्य्यगधिकरणन्यायमूलानि। तथा हि तिर्य्यगधिकरणे तिर्य्यक्पङ्गुत्रार्षेयदेवतानामनधिकार इति यागमात्रे उक्तम्। तत्र हेतवः तिरश्चां विशिष्टान्तःकरणविरहात् पङ्गोः प्रचरणविरहात् त्रार्षेयाणां अन्धबधिरमूकानामवेक्षणश्रवणोच्चारणविरहात् साङ्गयागासामर्थ्यं तेषां यथा यागानधिकारस्तद्वदत्र स्वपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते। इति छन्दोगपरिशिष्टे अग्निष्वात्ताद्यन्तर्गणमुक्त्वा जीवत्पितृकस्त्वेतानन्यांश्चेतर इति कात्यायनसूत्रे च जीवत्पितृकस्य पितृतर्पणनिषेधात् वृषोत्सर्गे तदङ्गभूततत्पुच्छगलितोदकतर्पणविरहात् साङ्गकरणासामर्थ्ये वृषोत्सर्गानधिकारः। अतएव द्वैतनिर्णयेऽपि। अनूचितस्त्रियां करणीभूतगर्भाधेन यागवद्वृषोत्सर्गस्य बाध उक्तो वाचस्पतिमिश्रेण। धेनुदानाङ्गतर्पणे तु प्रधानाधिकारश्रुतेः जीवत्पितृकाधिकृतविशेषविधानाच्चाधिकार एवाभ्युदयिकश्राद्धवत् जन्मास्युपनयनाङ्गसशिखवपनवच्च। अयन्तु सामान्यशास्त्रोपजीवित्वेन निषेधः पर्य्युदास एव। न तु यदि पतिपुत्रवद्भिन्नाया वृषोत्सर्गं कुर्य्यादित्येव मात्रस्तदा पुत्र इत्यादिवचनभागवैयर्थ्यं स्यात्। यदि च जीवत्पितृकभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् इत्येव मात्रस्तदा पूर्व्वभागवैयर्थ्यं स्यात्। यदि वा पतिपुत्रवत्या जीवत्पितृकपुत्रभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यादिति विशिष्टरूपस्तथापि पतिपुत्रवत्यास्तदुभयरहितायाश्च जीवत्पितृकपौत्रादिना वृषोत्सर्गः स्यात्। स चायुक्त एव प्रागुक्तवचनन्यायविरोधात्। तस्मात् समुदायवचनसार्थक्याय पतिपुत्रवद्भिन्नाया वृषोत्सर्गं कुर्य्यात्। तथा जीवत्पितृकभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् इति वचनन्यायसंवादाद्वाक्यद्वयमेव सिध्यति। प्रमाणवद्गौरवस्य सर्व्वाङ्गीकृतत्वात्। दर्शपौर्णमासयोः षट्प्राधानापूर्व्ववत्। अथवोक्तदेवलादिवचने ज्येष्ठेनैव तु कर्त्तव्यं धेनुदानं विधानत इत्यन्तकापिलसकलवचनपर्य्यालोचनया कनिष्ठपुत्रवतीभिन्नपतिपुत्रवतीतरजनस्य कापिलप्रतिप्रसूतकनिष्ठपुत्रभिन्नजीवत्पितृकात् अन्यो जनो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात्। इति सामान्यत एव वृषोत्सर्गविधिः। तथा पतिपुत्रवत्या ज्येष्ठपुत्र एव चन्दनाङ्कितधेनुमुत्सृजेदिति विधिश्च सिध्यति। ततश्च पतिपुत्रवत्याः कनिष्ठपुत्रसत्त्व एव तेन तदन्यमृतपितृकेण वा वृषोत्सर्गः कार्य्यः। कनिष्ठपुत्राभावे तु न केनापि। एवं पत्यादिना चन्दनधेनुदानमिति। प्रतिप्रसूतकनिष्ठान्यजीवत्पितृकेण न कस्यापि वृषोत्सर्गः कार्य्य इत्यपि च पर्य्यवसितम् ॥ वस्तुतस्तु पतिपुत्रवत्या वृषोत्सर्गनिषेधे तत्पुत्रस्य जीवत्पितृकत्वेनानधिकार एव हेतुः न तु स्त्रियाः पतिसत्त्वं पुत्रसत्त्वं वा। मृतपुत्रेत्यादिप्रागुक्तकापिलवचने पतिसत्त्वे कनिष्ठपुत्रसत्त्वे च वृषोत्सर्गावगतेः। तत्पुत्रस्य पितुः सत्त्व एवानधिकारोक्त्या तन्मरणे वृषोत्सर्गावगमाच्च। न वा तदुभयसत्त्वं मिलितं उक्तन्यायावगततत्पुत्रस्य जीवत्पितृकत्वहेतोरेव तादृशनिषेधप्राप्तेः पतिपुत्रसत्त्वयोर्निर्बीजहेतुत्वकल्पनानौचित्यात् तयोर्व्वाचनिकहेतुत्वे तु अदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् सिद्धजीवत्पितृकनिषेधप्रपञ्चतया पतिपुत्रवत्या निषेधोपपत्तौ अधिकनिषेधकल्पने

गौरवाच। यस्तु जीवतपितृकवृषोत्सर्गनिषेधे मतिपुत्रत्वात् पृथगुपसंहार सोऽपि तस्य पुत्त्रानधिकारमात्रप्रयुक्तसिद्धवृषोत्सर्गाभावभागित्वानुवाद। पूर्व्ववाक्यावगतधेनुदानस्य वृषोत्सर्गस्थानीयत्वज्ञापनाय एवेति प्रागपि निरूपितम्। ततश्चोक्तवचने तिर्य्यगधिकरणन्याय प्राप्त जीवतपितृकस्य वृषोत्सर्गकर्म्माभाव मनूद्य सपतिकाया वृषोत्सर्गस्थाने चन्दनाङ्कित धेनूत्सर्ग एव विधीयते। एतेन वृषोत्सर्गकर्त्तरि कपिलप्रतिप्रसूतसपतिकावृषोत्सर्गक्षतिमत् कनिष्ठपुत्रान्यजीवतपितृकेतरत्वविशिष्टस्य सपतिकाया वृषोत्सर्गस्थाने ज्येष्ठपुत्त्रस्यैव चन्दनाङ्कितधेनूत्सर्गमात्रञ्च लभ्यते। अतो जीवत पितृकेण काम्यवृषोत्सर्ग पत्नि प्रव्रजिते वा पितरि जीवति पितामहादिवृषोत्सर्गश्च न कार्य्य। एव सपतिकाया अपि पुत्त्रस्य कर्म्म योग्यत्वे असत्त्वे वा पत्या कन्यादिना वा वृषोत्सर्ग कार्य्य एवेति स्थितम्। इदन्तु रत्नाकरहलायुधाचार्य्यचूडामणिविद्याभूषणशुभङ्कर महादेवभट्टाचार्य्यप्रभृतीनामपि सम्मतं तेषां पृथक पृथक पद्धतिरपि प्रचरति। क्वचिद्देशे स्मार्त्तभट्टाचार्य्यस्यापि सम्पूर्णपद्धतिर्दृश्यते। अतएवात्र विशेषादर्शनामनाचारोऽनाचार एव। अत्र भविष्योक्तप्रकारस्तु वैकल्पिक एव। स्मृतिशास्त्रे विकल्पो हि आकाङ्क्षापूरणे सतीति जैमिन्युक्ते। तत्र त्वपूजाहोमादङ्गेषु विशेषमन्त्रतन्त्रोक्ते। कापिलकल्पेन वृषोत्सर्ग धर्म्मातिदेशेन विशेषोक्तनिरासाय॥*॥ सम्प्रति विचारितकापिलकल्पप्रयोगोऽभिधीयते यथा। गोशालादौ वितानयुक्ते प्रागुदक्प्रवण देशे गोमयेनोपलिप्य कृतनित्यक्रिय आचान्त कुशहस्तो द्विवासा प्राङ्मुख ओ तद्विष्णो परम पद इति विष्णु स्मृत्वा नत्वा च उदङ्मुख ओं तत् सदित्युच्चार्य्य कुशतिलजलपूर्णताम्रभाजनमादाय विश्वामुपन्यात मुख्यचान्द्रमासो ल्लेखेन अद्यामुके मासि अमुक पक्ष अमुकतिथौ अमुकगोत्राया प्रेताया अमुकाया आद्यश्राद्धात् द्वितीयेऽह्नि अमुकगोत्राया प्रेताया अमुकाया प्रेतलोकविमुक्तत्वस्वर्गलोकगमन काम चन्दनाङ्कितसवत्सधेनुदानकर्माहं करिष्यामीति सङ्कल्पयेत। ततस्तज्जलमैशान्यां क्षिपेत्। तत स्वस्तिवाचनसङ्कल्पसूक्त पठेत्। तत प्रथम ब्रह्मवरणम्। तत्र उत्तरामुख ब्राह्मणमुपवेश्य ततसमीपे आसनमादाय प्राङ् मुखो यजमान प्राञ्जलि ओ साधु भवानास्ता इति वदेत्। ओ साध्वहमासे इति प्रतिवचन दत्त्वा ब्रह्मा तत्रासने उपविशति। तत कर्त्ता ओम् अर्च्चयिष्यामो भवन्त इति वदेत्। ओम अर्च्चयेति प्रतिवचनम। ततो गन्धपुष्पताम्बूल वस्त्रालङ्कारैर्ब्रह्माण सपूज्य तद्दक्षिण जानु स्पृष्ट्वा ओम् अद्यामुकमासि अमुकपक्षेऽमुकतिथौ अमुकगोत्राया प्रेताया अमुकाया आद्यश्राद्धात्

द्वितीयेऽह्नि अमुकगोत्रममुकप्रवर अमुकदेवशर्म्माण त्वामसिन् चन्दनाङ्कितधेनुदानाङ्गहोमकर्म्मणि ब्रह्मकर्म्मकरणाय गन्धादिभिरभ्यर्च्च्याह वृणे इति ब्रह्माण वृणुयात्। ओं वृतोऽस्मीति प्रतिवचनम्। ओं यथाविहित ब्रह्म कर्म्म कुरु। ओं यथाज्ञान करवाणीति प्रतिवचनम्। अथ नानाशक्तौ ब्रह्मकर्म्म कारयेत्यत्र ब्रह्मादिकर्म्मकरणायेति वदेत्। अथ होमासामर्थ्ये होतार वृणुयात्। तत्र होतृकर्म्म करणायेति विशेष। एव तन्त्रधारकाचार्य्य मपि। आचार्य्यान्तराभावे ब्रह्मैवाचार्य्यत्वेनापि वरणीय। तत्र ब्रह्माचार्य्यकर्म्मकरणायेति विशेष। एवं प्रागुक्तवत् सदस्यवरणमपि। हस्ताङ्गुल्यादिमानन्तु याजमानिकमेव सर्व्वत्र ग्राह्यम्। तत पुण्याहस्वस्त्यृद्धिवाचन कृत्वा चन्दनाङ्कितधेनुदाननिमित्तकहोमीयहविरर्थम् स्वकामो भारसमामोधारण कुर्य्यात्। ततो यजमानो होता वा गायत्र्या गोमूत्र ओ गन्ध द्वारेत्यादिना गोमय ओम् आप्यायस्वेत्यादिना दुग्ध ओं दधिक्राव इत्यादिना दधि ओं तेजोऽसीत्यादिना घृत ओं देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे इति कुशोदकञ्च शोधयित्वा गायत्र्या सर्व्वमेकीकृत्य तेन वेदीमभ्युक्ष्य तत्र घटान् सस्थाप्य गणेश यहान् विष्णुञ्च सपूजयेत्। ततो हस्तप्रमाण स्थण्डिल शुकराङ्गारास्थिकशतुषादिरहित पूर्व्वोत्तरप्रवण सम वा गोमयेनोपलिप्य तत्र स्वगृह्योक्तविधिनाग्नि सस्थाप्य स्वस्वगृह्योक्त वृषोत्सर्गपद्धतिक्रमेण कर्म्म कृत्वा प्राङ्मुखीं धेनुमग्निसमीप नीत्वा ओं मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नोऽश्वेषु रीरिष। वीरान्मा नो रुद्रभामिनोऽवधीर्हविष्मन्त सद मित्त्वा हवामहे। इति मन्त्रेण धेनोर्वामसक्थिनि षडङ्गुल त्रिशूल चन्दनेन कुशेन लिखेत्। वीरान्मा न इति सामगानाम्। यजुषान्तु मा नो वीरानिति मन्त्रभागे पाठ। तत ओं इषे त्वसि भागुना द्युमन्त त्वा हवामहे पवमान स्वर्द्दृशम्। इति मन्त्रेण दक्षसक्थिनि षडङ्गुल चारहीन चक्रञ्च तथैवाचार्य्यो लिखेत्। अस्मिन्नवसरे अपरेऽत्तरे सवत्सधेनुमौलिक यूपमारोपयेत। तत स्वस्वगृह्योक्तविधिना हृष वड्ढेनु स्नापयेत्। तत सितवाससा जलमपनीय गन्धचन्दनपुष्पाञ्जनसिन्दूरगोरोचनादिभि स्वर्णशृङ्गाभ्यां रूप्यखुरैश्च वस्त्रेण कांस्यक्रोडेन ताम्रपृष्ठेन घण्टाचामराभ्याञ्च यथायोग्य तथा कर्णयो प्रवालमालिकाभ्याञ्च धेनु भूषयित्वा पाद्यादिभिरभ्यर्च्च्य स्वस्वगृह्योक्तग्रासमन्त्रान् श्रावयित्वा च प्राङ्मुखीं धेनुं शुक्लवाससा यूपे बध्नीयात्। ततो यजमान उत्तरामुख धेनो मस्तकादिक्रमेण तत्तदङ्गे पूजयेद्यथा। शिरसि ओं ब्रह्मणे नम। एवं ललाटे वृषभध्वजाय नम। कर्णयो अश्विनीकुमाराभ्याम्। चक्षुषो

शशिभास्कराभ्याम्। जिह्वायां सरस्वत्यै। दन्तेषु मरुद्भ्य। ओष्ठयो सन्ध्यायै। ग्रीवायां नील कण्ठाय। हृदि स्कन्दाय। रोमकूपेषु ऋषिभ्य। दक्षपार्श्वे कुबेराय। वामपार्श्वे वरुणाय। रोमाग्रे रश्मिभ्य। ऊरुषु धर्म्माय। जङ्घासु अधर्म्माय। अपानतटे पितृभ्य। खुरमध्ये गन्धर्व्वेभ्य। खुराग्रेषु अप्सरोभ्य। लाङ्गूले द्वादशादित्येभ्य। गोमये महालक्ष्म्यै। गोमूत्रे गङ्गायै। पयोधरेषु चतुःसागराय। एवं सपूज्य पठेत्।

ओम् इन्द्रस्य च त्वमिन्द्राणी विष्णोर्लक्ष्मीश्च या स्मृता।
रुद्रस्य देवी या गौरी सा देवी वरदास्तु मे॥
ओं या लक्ष्मीर्लोकपालानां या च देवेष्व वस्थिता।
धेनुरूपेण सा देवी मम पाप व्यपोहतु॥
ओं देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया।
धेनुरूपेण सा देवी तस्या शान्ति प्रयच्छतु॥
ओं सर्व्वदेवमयी दोग्ध्री सर्व्वलोकमयी तथा।
धेनुरूपेण सा देवी तस्या स्वर्ग प्रयच्छतु॥

तत ओम् आचार्य्याय नम इत्यनेनोदङ्मुख सम्प्रदानब्राह्मण पाद्यादिभि सपूज्य एव ओं रुद्राय नम इति तद्देवता सपूज्य ओं चन्दनाङ्कितसवत्सधेनवे नम इत्यनेन पाद्यार्घ्याचमनीयगन्धपुष्पैर्धेनु सपूज्य सम्प्रोक्ष्य च ब्राह्मणहस्ते जल दत्त्वा कुशतिलजलान्यादाय ओं तत् सदद्यामुके मासि अमुके पक्षे अमुकतिथावमुकगोत्राया प्रेताया अमुकाया आद्यश्राद्धात् द्वितीयेऽह्नि अमुकगोत्राया प्रेताया अमुकाया प्रेतलोकविमुक्तत्वस्वर्गलोकगमनकामोऽह एतां सालङ्कारा चन्दनाङ्कितसवत्सधेनु रुद्रदैवतां अमुकगोत्राय श्रीअमुकदेवशर्म्मणे आचार्य्य ब्राह्मणाय तुभ्य सम्प्रददानीति ब्राह्मणहस्ते जल दद्यात्। तत सम्प्रदानब्राह्मण पुच्छ धृत्वा ओमित्युक्त्वा प्रतिगृह्य स्वस्तीत्युक्त्वा च सावित्रीं पठेत्। ततो धेनुरियं रुद्रदैवताकेति वदेत्। यथाशाखं कामस्तुतिञ्च पठेत्। यथा साम वेदे। ओं क इद कस्मा अदात् काम कामायादात् कामो दाता काम प्रतिग्रहीता काम समुद्रमाविशत कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते। यजुर्व्वेदे तु। ओं द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु कोऽदात् कस्मा अदात् काम कामायादात् कामो दाता काम प्रतिग्रहीता कामैतत्ते तत्र काममृतान शुनकामिहे॥ ऋग्वेदे तु। सामगमन्त्रान्ते। ओं द्यौरसि द्यौस्त्वा परिददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु। इत्यधिकम्। ततो यजमान ओं अद्येत्यादि कृतैतत्सालङ्कारचन्दनाङ्कितसवत्सधेनुदानकर्म्मण साङ्गतार्थं दक्षिणामिदं द्रव्य सम्मूल्य वा विष्णुदैवत अमुकगोत्राय श्रीअमुकदेवशर्म्मणे आचार्य्याय ब्राह्मणाय तुभ्यमह ददानीत्ता चार्य्याय दद्यात्। आचार्य्यस्तु ओमिति गृहीत्वा

स्वस्तीति वदेत्। ततो हयोत्सर्गवन्मन्त्रोहेन खड्गश्लोक्तगाथादिभिर्यं कर्म समापयेत्। ततः सदस्यदक्षिणां दत्त्वा आहूतान् वस्त्रमाल्यादिभिः पूजयेत्। सामगश्चेदिदानीं ब्रह्महोत्राचार्य्यसदस्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां हयोत्सर्गवद्दद्यात्। यन्नवेदी तु खड्गश्लोक्तरीत्या यथास्थानं दक्षिणां हयोत्सर्गवद्दद्यात्। शूद्रस्तु यजुर्व्वेदिवत् सर्व्वं कुर्य्यात्। किन्तु मन्त्रपाठं ब्राह्मणेन कारयेत्। दीनानाथादींश्च वस्त्रान्नाद्यैस्तोषयेदिति।"* इति श्रीचन्द्रशेखरवाचस्पतिभट्टाचार्य्यविरचितः चन्दनाङ्कितधेनुदानसविधिप्रयोगः समाप्तः॥

चन्दनपुष्पं, क्ली, (चन्दनमिव सुगन्धि पुष्पं यस्य।) लवङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दनशारिवा, स्त्री, (चन्दनगोपी शारिवा। शाकपार्थिववादिवत् समासः।) शारिवाविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दनसारः, पुं, (चन्दनस्येव सारो यस्य।) वज्रक्षारम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दना, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयति स्वगन्धादिनेति। चदि आह्लादे+णिच्+युच्। स्त्रियां टाप्।) शारिवाविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥ नदीविशेषः। सा तु मधुखाल्याख्यनगरसमीपे प्रसिद्धा॥

चन्दनाचलः, पुं, (चन्दनस्य चन्दनोत्पादको वा अचलः। चन्दनाकरः पर्व्वत इत्यर्थः।) मलयपर्व्वतः। इति जटाधरः॥

चन्दनाद्रिः, पुं, (चन्दनस्य चन्दनोत्पादको वा अद्रिः पर्व्वतः।) मलयपर्व्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चन्दनी, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयति जलादिदानेनेत्यर्थः। चन्दन+ङीप्) नदीविशेषः। इति मेदिनी। ने। ६०॥ (यथा, गोः रामायणे। ४।४०।२०।
"रुचिरां कुटिलाञ्चैव चन्दनीं चापगां तथा॥")

चन्दनीया, स्त्री, (चन्द्यते दीप्यतेऽनया। चदि+करणे अनीयर्।) गोरोचना। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दिरः, पुं, (चन्दन्ति हृष्यन्ति लोका येन। चदि आह्लादे+"इषिमदीदि।" उणां।१।५१। इति किरच्।) चन्द्रः। हस्ती। इति मेदिनी। रे। १५२॥

चन्द्रं, क्ली, (चन्दति दीप्यते इति। चदि+"स्फायितञ्चीति।"उणां।२।१३। इति रक्।) स्वर्णम्। शुक्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (छन्दोविशेषः। यथा, छन्दोग्रन्थे।
"द्विजवरगणयुगमुमधाय परिकलय करमयनगणयुगलमिह गणयुगमपि वितर। रुचिरयतिभणितमिति चन्द्रमिदमिति स्फुरत सकलकविकुलहृदयमोदकरमवतगुत॥")

चन्द्रः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति चन्दति दीप्यते इति वा। चदि+"स्फायितञ्चीति।" उणां। २।१३। इति रक्।) देवताविशेषः। चाँद इति भाषा। तत्पर्य्यायः। हिमांशुः २ चन्द्रमाः ३ इन्दुः ४ कुमुदबान्धवः ५ विधुः ६ सुधांशुः ७ शुभ्रांशुः ८ ओषधीशः ९ निशापतिः १० अब्जः ११ जैवातृकः १२ सोमः १३ ग्लौः १४ मृगाङ्कः १५ कलानिधिः १६ द्विजराजः १७ शशधरः १८ नक्षत्रेशः १९ क्षपाकरः २०। इत्यमरः। १।३।१३—१४॥ दोषाकरः २१ निशीथिनीनाथः २२ शर्व्वरीशः २३ एणाङ्कः २४ शीतरश्मिः २५। इति ग्रन्थान्तरम्॥ समुद्रनवनीतः २६ सारसः २७ श्वेतवाहनः २८ नक्षत्रनेमिः २९ उडुपः ३० सुधासूतिः ३१ तिथिप्रणीः ३२ अमतिः ३३ चन्दिरः ३४ चित्राटीरः ३५ पक्षधरः ३६ अत्रिजः ३७ नभश्चमसः ३८ राजा ३९ रोहिणीशः ४० अत्रिनेत्रजः ४१ पक्षजः ४२ सिन्धुजन्मा ४३ दशाश्वः ४४ हरचूडामणिः ४५ माः ४६ तारापीडः ४७ निशामणिः ४८ इति जटाधरः॥ मृगलाञ्छनः ४९ दर्शविपत् ५० छायामृगधरः ५१ ग्रहनेमिः ५२ दाक्षायणीपतिः ५३ लक्ष्मीसहजः ५४ सुधाकरः ५५ सुधाधारः ५६ शीतभानुः ५७ तमोहरः ५८ तुषारकिरणः ५९ हरिः ६० हिमद्युतिः ६१ द्विजपतिः ६२ विश्वप्सा ६३ अमृतदीधितिः ६४ हरिणाङ्कः ६५ रोहिणीपतिः ६६ सिन्धुनन्दनः ६७ तमोनुत् ६८ एणतिलकः ६९ कुमुदेशः ७० क्षीरोदनन्दनः ७१ कान्तः ७२ कलावान् ७३ यामिनीपतिः ७४ सिप्रः ७५ मृगपिप्लुः ७६ सुधानिधिः ७७ तुङ्गी ७८ पक्षजन्मा ७९ अब्जः ८० अब्धिनवनीतकः ८१ पीयूषमहाः ८२ शीतमरीचिः ८३ शीतलः ८४। इति शब्दरत्नावली॥ त्रिनेत्रचूडामणिः ८५ अत्रिनेत्रभूः ८६ सुधाङ्गः ८७ परिज्ञाः ८८ वलक्षगुः ८९ तुङ्गीपतिः ९० यज्वनाम्पतिः ९१ पर्व्वधिः ९२ क्लेदुः ९३ जयन्तः ९४ तपसः ९५ खचमसः ९६ विकसः ९७। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दशवाजी ९८ श्वेतवाजी ९९ अमृतसूः १०० कौमुदीपतिः १०१ कुमुदिनीपतिः १०२ भपतिः १०३ दक्षजापतिः १०४ ओषधीपतिः १०५ कलाभृत् १०६ शशभृत् १०७ एणभृत् १०८ छायाभृत् १०९ अत्रिदृग्जः ११० निशारत्नम् १११ निशाकरः ११२ अमृतः ११३ श्वेतद्युतिः ११४। इति हेमचन्द्रः। २।१६॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"ब्रह्मणो मानसः पुत्त्रस्त्वत्रिर्नाम महातपाः। सृष्टिकामः प्रजा वत्स! तपस्तेपे सुदुश्चरम्॥
त्रीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानीतीह नः श्रुतम्। ऊर्द्ध्वमाचक्रमे तस्य रेतः सोमत्वमीयिवत्॥
नेत्राभ्यां तस्य सुस्राव दशधा द्योतयद्दिशः। तं गर्भं ब्रह्मणादिष्टा दश देव्यो दधुर्दिशः॥
संगत्यैव महाराज! नैव ताः समशक्नुवन्। यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः॥
ततस्ताभिः सहैवासौ निपपात वसुन्धराम्। पतितं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः॥
रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया। स तेन रथमुख्येन सागरान्तां वसुन्धराम्॥
त्रिःसप्तकृत्वो द्रुहिणोऽकारयत्तं प्रदक्षिणम्। तस्य तत्प्रावितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत॥
तेनौषध्यः समुद्भूता याभिः सन्धार्य्यते जगत्। स लब्धतेजा भगवान् ब्रह्मणा वर्द्धितः स्वयम्॥"
तस्य क्षीणत्वपूर्णत्वयोः कालो यथा,—
"कृष्णाष्टमीदिनादूर्द्ध्वं यावच्छुक्लाष्टमीदिनम्। तावत् कालं शशी क्षीणः पूर्णस्तेनोपरि स्मृतः॥"
इत्यग्निपुराणे ज्योतिःशास्त्रम्॥
तस्य क्षयवृद्धिकारणं यथा, पाद्मे स्वर्गखण्डे।
"अश्विन्याद्यास्तु दक्षस्य उपयेमे सुता विधुः। रोहिण्यामेव सततं बहुप्रेमा रराम ह॥
दृष्ट्वा तदितरास्ताश्च तप्ताः पितरमब्रुवन्। अस्माकं कामदस्तात! जामाता तव रोहिणीम्।
रमयत्येव सततं तेन तप्ता वयं पितः!॥ तत् श्रुत्वा चाप्रियं दक्षः सोममाह भजस्व भोः।
प्रेम्णा समेन सर्व्वास्त्वं दुहितॄर्म्मम मानद!॥ जगृहे तद्वचो नैव सोमः सप्रेम रोहिणीम्।
तथैव रमयामास श्रुत्वा दक्षश्चुकोप ह॥ शशाप ते न भविता रूपकं सहचोऽतिमः।
यक्ष्मणा च परिग्रस्तो भव त्वं क्षीणरेतकः॥ अथ क्षयमिते तस्मिन् सर्व्वास्ताः सहिताः स्त्रियः।
पितरं शरणं प्राप्ताः क्षीयते नः पतिः पितः!। न वयं तेन वर्त्तामो विना सुखनिराकृताः॥
उवाच दक्षस्ताः सर्व्वाः शापो मे नान्यथा भवेत्। मासमध्ये पक्षमेकं वर्द्धतां स क्रमेण वै॥
क्षयं क्रमेण प्राप्नोतु पक्षमेकं व्यवस्थया। एवं शापं वरञ्चैव ददावस्मै व्यवस्थया॥
तथैव राजते व्योम्नि क्षयवृद्धी दधद्विधुः॥"
स च गौरवर्णः वायुकोणस्थो वैश्यजातिसत्त्वगुणकर्कटराशीन्दगणिरोनचरौषधलवणरसमुक्तागैरिकादिधातुसर्पाणामधिपतिः। आर्द्रभूमिचारी तपस्वी अपराह्णकाले प्रबलः श्लेष्मप्रकृतिः स्थूलो युवा शुभग्रहः शुभ्राभश्च। इति ताजकजातकादयः॥ अर्द्धोनः शशी पापः। इति समयामृतम्॥ * ॥ कर्पूरम्। स्वर्णम्। (यथा, ऋग्वेदे।१।१४१।१२। "उतनः सुद्योत्मा जीराश्वो होता मन्द्रः शृण[वच्चन्द्ररथः॥") जलम्। काम्पिल्लः। इति मेदिनी। रे ३१॥ द्वीपविशेषः। इति शब्दमाला॥ विसर्गः। इति तन्त्रम्॥ कमनीयः। मेचकः। स तु वर्हचन्द्रकः। इति हेमचन्द्रः॥ रक्तकन्तम्। तत्तु शोणमुक्ताफलम्। (योगोक्तेड़ानाड़ी। यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्।२।७।
"बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत्॥"
"चन्द्रेण चन्द्रनाड्येड़या।" इति तट्टीका॥ भ्रूमध्यभागस्थसोममण्डलम्। यथा, तत्रैव।३।४६।
"चन्द्रात् स्रवति यः सारः स स्यादमरवारुणी॥"
"चन्द्रात् भ्रुवोरन्तर्वामभागस्थात् सोमात्।" तट्टीका॥) आह्लादजनकद्रव्ये त्रि। इति भरतधृतव्याडिः॥

चन्द्रकं, क्ली, (चन्द्र इव चन्द्रप्रभा इव कायतीति। कै+क। वर्णसाम्यात्तथात्वम्।) सितमरिचम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्द्रकः पुं (चन्द्र इव कायति प्रकाशते इति। कै+कः।) वर्हनेत्रम्। मयूरपुच्छेर चाद इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मेचकः २। इत्यमरः। २।५।३१॥ (यथा गीतगोविन्दे। २।१।
'चन्द्रकचारुमयूरशिखण्डकमण्डलवलयित
कचम्॥')
नखः। इति शब्दचन्द्रिका॥ मत्स्यविशेषः। चादा माछ इति भाषा। अस्य गुणाः। अन भिष्यन्दित्वम्। मधुरत्वम्। वलवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पर्य्यायः। चलतपूर्णिमा २ चन्द्रचञ्चला ३ चन्द्रिका ४। इति शब्दरत्नावली॥ (मण्डलम्। यथा माघे। ५।४०।
"या चन्द्रकैर्मदजलस्य महानदीनां
नेत्रश्रियं विकसतो विदधुर्गजन्यः।'
'चन्द्रकैश्चन्द्राकारैर्मण्डलैर्महानदीनाम्।' इति मल्लिनाथः।) चन्द्रशब्दात् स्वार्थे कः चन्द्रश्च॥

चन्द्रकला स्त्री (चन्द्र चन्द्राकारं सुखभागं कलयतीति। कलि+अच् टाप् च।) दग्ड वन्द्रम। वाचामत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥ (चन्द्रस्य कला।) चन्द्रस्य षोडशभागेषु भागः। तद्यथा —
'पूषा यशा सुमनसा रतिः प्राप्तिस्तथा धृतिः।
ऋद्धिः सौम्या मरीचिश्च तथा चैवांशुमालिनी॥
अङ्गिरा शशिनी चैव छाया सम्पूर्णमण्डला।
तथैवामृता चेति कला सोमस्य षोडश॥
आसां प्रयोजनं तिथिभेदे स्त्रीणामङ्गविशेषे स्थितस्य कामस्य प्रथमान्तविन्दुप्रत्येकस्वरयुक्त नमोऽन्ततत्प्रत्येककलानामरूपैर्मन्त्रैश्चालनम्। इति कामशास्त्रम्॥ *॥ तन्त्रोक्ता कला यथा
'अमृता मानदा पूषा पुष्टिस्तुष्टी रतिर्धृतिः।
शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा॥
पूर्णापूर्णामृताकामदायिन्यः शशिनः कलाः।
आसां प्रयोजनं कलावतीदीक्षायां पूजनम्॥"
इति रुद्रयामलम्॥
(चन्द्रः। यथा कथासरित्सागरे। १।३६।
'स च दत्तमवस्तेन नाशितो मन्युना मया।
ततो जाता हिमाद्रेस्तमम्बे चन्द्रकला यथा॥")

चन्द्रकान्ता स्त्री, (चन्द्रवत् कान्ता कान्तिः कमनीयता अस्य।) श्रीखण्डचन्दनम्। कैरवम्। इति रत्नमाला॥

चन्द्रकान्त पुं (चन्द्रः कान्तः प्रियो यस्य।) कैरवम्। (चन्द्र इव कान्तः कान्तियुक्तः। चन्द्रः कान्तः अभीष्टो अधिष्ठातृदेवोऽस्येति वा।) मणिभेदः। इति मेदिनी। त।१६५॥ अस्य पर्य्यायः। चन्द्रमणि २ चान्द्रः ३ चन्द्रोपलः ४। इति हेमचन्द्रः। ४।१३२॥ इन्दुकान्तः ५ चन्द्राश्मा ६ सञ्जोपलः ७ शीताश्मा ८ चन्द्रिकाद्रावः ९ शशिकान्तः १०। (यथा, पञ्चतन्त्रे। १।८८।
"परीक्षका यत्र न सन्ति देशे
नार्घन्ति रत्नानि समुद्रजानि।
आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं
त्रिभिर्वराटैर्विपणन्ति गोपाः॥")
अस्य गुणाः। शिशिरत्वम्। स्निग्धत्वम्। अस्य दाहपित्तज्वरनाशित्वम्। शिवप्रीतिकरत्वम्। स्वच्छत्वञ्च॥ *॥ तद्द्रवजारिगुणाः। विमलत्वम्। लघुत्वम्। पित्तमूर्च्छापिपासादाहकासमदाक्षय-रोगनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्द्रकान्ता, स्त्री, (चन्द्रः कान्तः प्रियो यस्याः।) रात्रिः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (चन्द्रस्य कान्ता।) चन्द्रपत्नी च॥

चन्द्रकालानल, क्ली चक्रविशेषः। यथा —
'चन्द्रकालानलं चक्रं व्योमाकारं लिखेद्बुधः।
चतुर्दिक्षु त्रिशूलानि मध्यभिन्नानि कारयेत्॥
पूर्व्वत्रिशूलमध्यस्थं दिनं कृत्तादि लिख्यते।
त्रिशूले च वहिर्मध्ये मध्ये वहिस्त्रिशूलके॥
न्यस्यं त्रिशूले नामर्क्षं मध्यमं वहिरर्कके।
क्षेमलाभजयप्राप्ति नामर्क्षे चन्द्रगर्भगे॥
वर्णनीयं प्रयत्नेन प्रथमाद्यन्त्रिपञ्चकम्॥"
इति समयामृतम्॥

चन्द्रकी पु, स्त्री, (चन्द्रको विद्यतेऽस्येति अच्। चन्द्रक+ङीष्।) मयूरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चन्द्रकुण्ड पुं (चन्द्रस्य कुण्डं चन्द्ररश्मिनिर्म्मितकुण्डो वा। चन्द्राधिष्ठातृकं कुण्डं इत्यर्थः।) कामरूपस्थसरोवरविशेषः। (यथा कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ८१ अध्याये।
'चन्द्ररश्मिसमुद्भूत। चन्द्रकुण्ड। महोदधे।॥")

चन्द्रकूटः पुं (चन्द्राख्यः कूटः पर्व्वतः। यद्वा चन्द्रः कूटे शृङ्गे यस्य। प्रतिदिने चन्द्रप्रदक्षिणकरणादेवास्य तथात्वम्।) कामरूपस्थपर्व्वतभेदः। यथा —
"पूर्व्वे वायुगिरेः शैलश्चन्द्रकूट इति स्मृतः।
त्रिकोणस्तामवक्त्राशस्तदूर्द्ध्वे चन्द्रमण्डलम्॥
द्वितीयवर्गस्याद्यन्तु विन्दिन्दुभ्यामलङ्कृतम्।
चन्द्रवीजमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत्॥
अद्यापि प्रतिदर्शे तु पर्व्वतं स निशापतिः।
प्रदक्षिणीकरोत्येव दशभी रश्मिभिर्युतः॥
तस्यैव पूर्व्वभागे तु सोमकुण्डाह्वयं सरः।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमश्नुते॥
स्वर्गादवहृतश्चन्द्रः कामाख्यासेवने यदा।
तदा तद्रश्मिसम्पातेन स्वतास्तोयराशयः॥
तैस्तोयैर्व्वामवः कुण्डमकरोदिन्द्रचन्द्रयोः।
मध्ये पुण्यतमस्थाने स्वयं ब्रह्मशिलोपरि॥
चन्द्ररश्मिसमुद्भूत। चन्द्रकुण्ड। महोदधे!।
सुधास्रवण। आह्लाद। त्वं चन्द्र। कलुषं हर॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नायाच्चन्द्रपायसि।
चन्द्रकूटं समासाद्य पूजयेद्यस्तु स नरः॥
अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते।
परञ्च चन्द्रभवनं भित्त्वा याति परं पदम्॥
तीरे तु चन्द्रकूटस्य नन्दनो नाम वै गिरिः।
तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः॥
न्यक्षभावं समासाद्य सर्व्वदेवेश्वरो हरिः।
कश्चिन्नु त्रिदशश्रान्तौ सततं वर्त्तते नरः॥
चन्द्रकूटस्य तु गिरेर्नन्दनस्य तथा गिरेः।
प्रतिदर्शं तथा चन्द्रः प्रदक्षिणयति त्रिधा॥
चन्द्रकुण्डजले स्नात्वा समारुह्याथ नन्दनम्।
आराध्य शक्रं लोकेश महाफलमवाप्नुयात्॥
इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ८१ अध्यायः॥

चन्द्रगुप्तः पु (चन्द्रेण गुप्तः रक्षितः। चन्द्रवदाह्लादजनकरूपगुणवत्त्वात्तथात्वं वा।) राजविशेषः। (यथा, भागवते। १२।१।११—१२।
'नवनन्दान् द्विज कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति।
तेषामभावे जगतीं मौर्य्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ।
स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति॥')
चित्रगुप्तः। इति केचित्॥

चन्द्रगोलस्थाः, पु (चन्द्र एव गोलः चन्द्रगोलकं स्थानं चन्द्रलोक इत्यर्थः। तत्र तिष्ठन्ति ये।) दिव्यपितरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ बहुवचनान्तोऽयं शब्दः॥

चन्द्रगोलिका, स्त्री, (चन्द्रगोलं साधनत्वेनास्त्यस्याः। इति ठन् टाप् च।) ज्योत्स्ना। इति हेमचन्द्रः। २।२०॥

चन्द्रचञ्चला, स्त्री, (चन्द्र इव चलच्चलश्चन्द्रवत् चञ्चला।) चन्द्रकमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली जटाधरश्च॥

चन्द्रदाराः, पु (चन्द्रस्य दारा भार्य्याः।) अश्विन्यादिनक्षत्राणि। इति हलायुधः॥ बहुवचनान्तोऽयम्॥

चन्द्रपुष्पा स्त्री (चन्द्र इव पुष्पमस्याः।) श्वेतकण्टकारी। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्द्रप्रभ, पुं (चन्द्र इव प्रभा यस्य।) इत्वाहद्विशेषः। इति हेमचन्द्रः। १। २७॥ (चन्द्रप्रभाविशिष्टे त्रि। यथा महाभारते। ६।२०।८।
'चन्द्रप्रभं श्वेतमथातपत्रं
सौवर्णसङ्गभ्राजते चोत्तमाङ्गे॥')

चन्द्रप्रभा, स्त्री, (चन्द्रवत् प्रभा स्निग्धादिगुणवत्ता यस्याः।) वाकुची। इति राजनिर्घण्टः॥ औषधविशेषः यथा सुखबोधे।
"इभरिपुरदहनयोमन्त्रिफलामरदारुचव्यभूनिम्बम्।
मागधिमूलं मुस्तं शटीवचामाक्षिकञ्चैव॥
लवणक्षारनिशायुगकुस्तुम्बुरुगजकणातिविषाः।
कर्षांशकान्येव समानि कुर्य्यात्
पलाष्टकं चायसजातीर्विदध्यात्।
निष्पत्रशुद्धस्य पुरस्य धीमान्
पलद्वयं लौहरजस्तथैव॥
सितापलस्य पलमत्र वर्ज्या
निकुम्भकुम्भत्रिसुगन्धियुक्तम्।
चन्द्रप्रभेयं गुडिका प्रयोज्या
व्याधींसि निर्णाशयते षडेव॥
भगन्दरं पाण्डुरकामलाञ्च
शिरोर्त्तदाहे कुरुते च दीप्तिम्।

कृन्त्यामयान् पित्तकफानिलोत्था-
न्नाड़ीगते मर्म्मगते व्रणे च ॥
गन्थ्यर्व्वुदे विद्रधिराजयक्ष्मणो-
र्मेहे भगाख्ये प्रवले च योन्याः ।
शुक्रक्षये चाश्मरिमूत्रकृच्छ्रे
शुक्रप्रवाहेऽप्युदरामये च ॥
भक्तस्य पूर्व्वं सततं प्रयोज्या
तक्रानुपानं त्वथ मस्तुपानम् ।
छागो रसो जाङ्गलजो रसो वा
पयोऽथवा शीतजलानुपानम् ॥
बलेन नागस्तुरगो जवेन
दृष्ट्या सुपर्णः श्रवणे वराहः ॥
वलीपलितनिर्म्मुक्तो वृद्धोऽपि तरुणायते ।
न पानभोज्ये परिहार्य्यमस्ति
न शीतवातातपमैथुनेषु ।
शम्भुं समभ्यर्च्य कृतप्रसादे-
नाम्ना गुड़ी चन्द्रमसः प्रसादात् ॥”
(“मृतसूताभ्रकं लौहं नागं वङ्गं समं समम् ।
एलाबीजं लवङ्गञ्च जातीकोषफलन्तथा ॥
मध्रकं मधुयष्टी च धात्री च समशर्करा ।
कर्पूरं खादिरं सारं शवाका कण्टकारिका ॥
अम्लवेतसतुल्यांशमम्ललोणीद्रवैर्द्दिनम् ।
भावयेन्मेघनादा च नागवल्ल्या दिनं दिनम् ॥
वटिकां वदरास्थ्याभां नाम्ना चन्द्रप्रभां पराम् ।
भक्षयेत्तीव्रमेहार्त्तः सर्व्वमेहकुलान्तकाम् ॥
धात्री पटोलपत्रं वा कषायं वाम्टतायुतम् ।
सक्षौद्रं पाययेच्चानु सर्व्वमेहप्रशान्तये ॥”
इति चन्द्रप्रभावटी ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे प्रमेहाधिकारे ॥)

चन्द्रभागः, पुं, (भज+भावे घञ् । चन्द्रस्य भागो-विभागो यत्र इति ।) पर्व्वतविशेषः । यथा,—
ऋषय ऊचुः ।
“चन्द्रभागा कथं सिन्धुस्तज्जोत्पन्ना महागिरौ ।
कीदृक् सरस्तद्विप्रेन्द्र ! लोहित्यसंज्ञकम् ॥
कथं स पर्व्वतश्रेष्ठश्चन्द्रभागाख्ययोऽभवत् ।
चन्द्रभागाख्यया कस्मान्नदी जाता शुभोदका ॥
एतन्नः श्रोष्यमाणानां जायते कौतुकं महत् ।
माहात्म्यं चन्द्रभागायाः कासारस्य गिरेस्तदा ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
श्रूयतां चन्द्रभागाया उत्पत्तिर्द्विजसत्तमाः ।
युष्माभिश्चन्द्रभागस्य माहात्म्यं नामकारणम् ॥
हिमवद्गिरिसंसक्तशतयोजनविस्तृतः ।
योजनत्रय उच्छ्रायः कुन्देन्दुधवलो गिरिः ॥
तस्मिन् गिरौ पुरा वेधाश्चन्द्रं शुद्धं सुधानिधिम् ।
विभज्य कल्पयामास देवार्थं स पितामहः ॥
पित्रर्थञ्च तथा तस्य तिथिवृद्धिक्षयात्मकम् ।
कल्पयामास जगतां हिताय कमलासनः ॥
विभक्तश्चन्द्रमा यस्मात् तस्मिन् पर्व्वतसत्तमे ।
अतो देवाश्चन्द्रभागं नाम्ना चक्रुः पुरा गिरिम् ॥”
इत्यादि कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥

चन्द्रभागा, स्त्री, (चन्द्रभागः पर्व्वतविशेषः स उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः । “अर्श आदिभ्यो-ऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततष्टाप् । चन्द्र-भागात् पर्व्वतविशेषात् जाता इति वा ।) नदीविशेषः । इत्यमरः । १ । १० । ३४ ॥ तत्-पर्य्यायः । चन्द्रभागी २ चन्द्रिका ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु काश्मीरदेशे प्रसिद्धा । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
“यत्र देवसभा भूता सानौ तस्य महागिरेः ।
तत्र जाता देवनदी शीताख्या वचनाद्विधेः ॥
स्नापयित्वा यथा चन्द्रं शीतातोयैर्म्मनोहरैः ।
चन्द्रं पपुर्ब्रह्मवाक्यात् सर्व्वे ते त्रिदिवौकसः ॥
तदा शीताजलं चन्द्रस्नानयोगाच्च साम्प्रतम् ।
भूत्वा निपतितं तस्मिन् लोहित्यसंज्ञके ॥
तद्विवृद्धं तदा तोयं तस्मिन् सरसि निर्म्मलम् ।
तद्ददर्श स्वयं ब्रह्मा विवृद्धं साधु तज्जलम् ॥
तद्दर्शनाज्जलात्तस्मादुत्थिता कन्यकोत्तमा ।
चन्द्रभागेति तन्नाम विधिश्चक्रे स्वयं ततः ॥
भार्य्यार्थे सागरस्तान्तु जग्राह ब्रह्मसम्मते ।
तत्रैवाधिष्ठितं तोयं गदाग्रेण निशापतिः ॥
निर्भिद्य पश्चिमे पार्श्वे गिरिं तत्तु प्रवाहयत् ।
तत् साम्प्रतजलं भित्त्वा लोहित्यसंज्ञकम् ॥
कासारं सागरं जातं चन्द्रभागा नदी तु सा ।
सागरोऽपि तदा भार्य्यां चन्द्रभागां महानदीम् ॥
तेन तोयप्रवाहेण निनाय भवनं स्वकम् ।
एवं तस्मिन् समुत्पन्ना चन्द्रभागाख्यया नदी ॥
चन्द्रभागे महाशैले गुणैर्गङ्गासमा सदा ।”
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
अस्या जलस्य गुणाः । सुशीतलत्वम् । दाहपित्त-वातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रभागी, स्त्री,(चन्द्रभागस्य तदाख्यया प्रसिद्धस्य पर्व्वतस्य इयम् । चन्द्रभागपर्व्वतसञ्जातत्वात्तथा-त्वम् । चन्द्रभाग+“तस्येदम् ।” ४ । ३ । १२० ॥ इत्यण् । अत्र न वृद्धिः । ततः “वह्वादिभ्यश्च ।” ४ । १ । ४५ । इति ङीष् ।) चन्द्रभागानदी । इति शब्दरत्नावली ।

चन्द्रभूति, क्ली, (चन्द्रस्येव शुक्ला भूतिः सम्पत् कान्तिरिति यावत् यस्य । चन्द्रवत् शुभ्रदीप्ति-तयास्य तथात्वम् ।) रूप्यम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

चन्द्रमणिः, पुं, (चन्द्रप्रियश्चन्द्रकान्त इत्यर्थः मणिः । शाकपार्थिववत् समासः ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३३ ॥

चन्द्रमण्डलं, क्ली, (चन्द्रस्य मण्डलम् ।) चन्द्रबिम्बम् । चन्द्रपरिवेशः ॥ (यथा, गोः रामायणे ।५।३२।४८।
“तस्याश्च विमलं वक्त्रं सुदन्तं सुगुणैर्युतम् ।
यथा राहुविनिर्म्मुक्तमभवच्चन्द्रमण्डलम् ॥”)

चन्द्रमाः, [स्] पुं, (चन्द्रमानन्दं मिमीते यद्वा चन्द्रं कर्पूरं साहश्येन माति परिमातीति । मा+“ चन्द्रे मो डित् । ” उणां । ४।२२८ । इति असिः स च डित् । चन्द्रं रजतं अम्टतञ्च तदिव मीयते चन्द्र इति वा मीयते इति दावी-भारादिसुतपादने हरदत्तः ।) चन्द्रः । इत्य-मरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३।१६८
“एकोपि कोपि सेव्यो यः क्षीणं क्षीणं पुनर्नवम् ।
अनुदिनः करोत्येव सूर्य्यश्चन्द्रमसं यथा ॥”)

चन्द्रमौलिः, पुं, (चन्द्रः मौलौ शेखरे यस्य ।) शिवः । इति हारावली । ८ ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ८६ ।
“अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि ! तवास्मि दासः
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ॥ ”)

चन्द्ररेखा, स्त्री, (चन्द्रस्य रेखा इव आकृति-र्यस्याः ।) वाकुची । इति भैषज्यरत्नावली ॥ हाकुच इति भाषा ॥ (यथा, भैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठाधिकारे ।
“गुडूची चन्द्ररेखा च सोमराट् चक्रमर्द्दकम् ॥”
वाकुचीशब्दे विवरणमस्या ज्ञातव्यम् ॥)

चन्द्ररेणुः, पुं, (चन्द्र आह्लादको रेणुर्यत्र ।) काव्यचौरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रलेखा, स्त्री, (चन्द्रस्य लेखा इव आकृति-र्यस्याः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अप्सरोविशेषः । यथा, काशीखण्डे । ९ । ७ ।
“उर्व्वशी मेनका रम्भा चन्द्रलेखा तिलोत्तमा ॥”
छन्दोविशेषः । यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
“म्रौ सो यौ चेद्ववेतौ सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा ॥ ”)

चन्द्रलोहकं, क्ली, (चन्द्र इव शुभ्रं लोहकं धातु-द्रव्यम् ।) रूप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रवंशः, पुं, (चन्द्रस्य वंशः अन्ववायः ।) चन्द्र-सन्तानः । यथा । ब्रह्मणः पुत्त्रः अत्रिः तस्य पुत्त्रश्चन्द्रः तस्य बुधः तस्य वैवस्वतमनुकन्यायां इलायां भार्य्यायां पुरूरवाः स प्रतिष्ठाननगरे इदानीं विठोरसंज्ञे राजचक्रवर्त्ती आसीत् । तस्योर्व्वश्यां षट् पुत्त्रा आसन् तेषां आयुर्ज्येष्ठः । तस्य पुत्त्रो नहुषस्तस्य ययातिश्चक्रवर्त्ती । तस्य द्वे भार्य्ये वृषपर्व्वणो दानवराजस्य सुता शर्म्मिष्ठा शुक्रस्य कन्या देवयानी च । देव-यान्यां ययातेर्द्वौ पुत्त्रौ यदुस्तुर्व्वसुश्च । शर्म्मि-ष्ठायां त्रयः पुत्त्राः द्रुह्युः अनुः पूरुश्च । तत्र यदुप्रभृतयश्चत्वारः पितुराज्ञाहेलनं कृतवन्तः पित्रा शप्ताः । ज्येष्ठपुत्त्रं यदुं शशाप तव वंशे राजचक्रवर्त्ती माभूत् । तुर्व्वसुद्रुह्यनून् शशाप युष्माकं वंश्या वेदवाह्या म्लेच्छा भविष्यन्ति । पूरुस्तु पितुराज्ञया दुष्करं कर्म्म कृत्वा पितु-रतिप्रिय आसीत् । ययातिः स्वमरणसमये कनिष्ठपुत्त्रं पूरुं राजचक्रवर्त्तिनं कृतवान् । यदवे दक्षिणस्यां दिशि किञ्चिद्राज्यखण्डं दत्तवान् । तथा द्रुह्यवे पूर्व्वस्यां दिशि, पश्चि-मायां तुर्व्वसवे, उत्तरस्यां अनवे, सर्व्वान् पूरो-रधीनांश्चक्रे । यदुरतीवधर्म्मशीलस्तद्वंशे द्वापर युगस्यान्ते श्रीकृष्णोऽवतीर्णः । तच्चरितं सर्व्व-शास्त्रप्रसिद्धम् ॥ (अधुना यदोर्वंश उच्यते । यदोः पुत्त्रः क्रोष्टा (क्रोष्टु) तस्य वृजिनिवान् तस्य स्वाहिः तस्य उशङ्कुः तस्य चित्ररथः तस्य शशविन्दुः तस्यः पृथुकीर्त्तिः पृथुजयः पृथु-दानः पृथुश्रवा इति चत्वारः पुत्त्राः । पृथु-

श्रवम तम तस्य उशना तस्य शितायु तस्य रुक्मकवच तस्य ज्यामघ तस्य विदर्भ तस्य क्रथ तस्य कुन्ति तस्य वृष्टि तस्य निर्वृति तस्य दशार्ह तस्य व्योम तस्य जीमूत तस्य विकृति तस्य भीमरथ तस्य मधुरथ तस्य शकुनि तस्य करम्भि तस्य देवरात तस्य देवक्षत्र तस्य मधु तस्य कुरुवश तस्य अनुरथ तस्य पुरुहोत्र तस्य अंशु तस्य सत्वश्रुत तस्य शूरस्य दशाद्य अन्यक महाभुज इति चत्वारः पुत्राः। तेषु शुष्मिन्यस्य तस्य सुमित्र तस्य अनमित्र तस्य वृष्णि तस्य चित्ररथ तस्य विदूरथ तस्य शूर तस्य भजमान तस्य शिनि तस्य भोज तस्य हार्दिक तस्य देवमीढ तस्य शूरसेन तस्य वसुदेव तस्य पुत्रो भगवान् श्रीकृष्णः ॥*॥) ययातिपुत्त्रस्य पूरोरतिविस्तीर्णो वंश उच्यते। पूरो पुत्त्रो जनमेजय तस्य प्रचिन्वान् तस्य प्रवीर तस्य मनस्यु तस्य चारुपद तस्य सुद्यु तस्य बहुगव तस्य संयाति तस्य अहंयाति तस्य रौद्राश्व तस्य ऋतेयु तस्य रन्तिनार तस्य सुमति (वसु) तस्य रैभ्य (सुरोध) तस्य दुष्मन्तश्चक्रवर्त्ती। तस्य शकुन्तलायां भार्य्यायां भरतश्चक्रवर्त्ती आसीत यश्चाष्टपञ्चाशदश्वमेधान् कृतवान् पञ्चपञ्चाशद्राजसूयान् एवमन्यान् नानाविधान् यज्ञान् अकरोत् बहूनि धनरत्नादीनि दत्तवान् सप्तविंशतिसहस्रवत्सरान् एकच्छत्रं राज्यं कृतवान्। तस्य पुत्त्रो वितथ तस्य मन्यु तस्य बृहत्क्षत्र तस्य हस्ती येन हस्तिनापुरं निर्म्मितम्। तस्य अजमीढ तस्य ऋक्ष तस्य संवरण तस्य सूर्य्यकन्यायां तपत्यां कुरु तस्य जह्नु तस्य सुरथ तस्य विदूरथ तस्य सार्व्वभौम तस्य जयत्सेन तस्य राधिक तस्य अयुतायु तस्य अक्रोधन तस्य दिलीप तस्य प्रतीप तस्य देवापि शान्तनु बाह्लीक इति त्रयः पुत्त्राः। तत्र देवापि कलापग्रामे योगी भूत्वा वर्त्तते। स कलौ चन्द्रवंशे लुप्ते कलेरन्ते पुनः सत्ययुगे चन्द्रवंशं भावयिष्यति ॥ ॥ तत्र शान्तनु राजा अभवत् स चक्रवर्त्ती तस्य गङ्गायां भीष्म पुत्त्रो जातः स परमधर्म्मात्मा महावीरः यत्र पितुर्दाशकन्याविवाहार्थं पितृराज्यं त्यक्तम्। य स्वस्य विवाहं त्यक्त्वा ऊर्द्ध्वरेता जातः। शान्तनोर्दाशकन्यायां द्वौ पुत्त्रौ जातौ चित्राङ्गदो विचित्रवीर्य्यश्च। सत्यवत्यां कन्याकाले पराशरात् व्यासो जातः। पुनर्भुक्तेऽपि पराशरात् व्यासजन्मानन्तरं सा कन्यारूपाभवत्। चित्राङ्गदो युद्धे गन्धर्व्वेण हतः। विचित्रवीर्य्यस्य क्षेत्रे सत्यवत्याज्ञया व्यास धृतराष्ट्रं पाण्डुञ्च जनयामास। धृतराष्ट्रस्यान्धस्य गान्धार्य्यां भार्य्यायां दुर्य्योधनाद्येकशतपुत्त्रा बभूव। पाण्डोर्द्वे भार्य्ये कुन्ती माद्री च। स्त्रीभूतस्य मुनेः शापात् मैथुनवर्ज्जितस्य पाण्डोराज्ञया कुन्ती धर्म्माद् युधिष्ठिरं पवनाद्भीमं इन्द्रादर्ज्जुनं अजनयत्। माद्री अश्विनीकुमाराभ्यां

यामास। युधिष्ठिरस्तु राजसूययाजी। अर्ज्जुनस्य सुभद्रायां भार्य्यायां अभिमन्युस्तस्य उत्तरायां भार्य्यायां परीक्षित। युधिष्ठिरानन्तरं कलियुगस्यारम्भे स राजासीत चक्रवर्त्ती। तस्य जनमेजय तस्य शतानीक तस्य सहस्रानीक तस्य अश्वमेधज तस्य असीमकृष्ण तस्य नेमिचक्र स हस्तिनानगरे गङ्गाहृते कौशाम्ब्यां पुर्य्यां राजासीत। तस्य उप्त तस्य चित्ररथ तस्य शुचिरथ तस्य वृष्टिमान् तस्य सुषेण तस्य सुनीथ तस्य नृचक्षु तस्य सुखीनल तस्य परिप्लव तस्य सुनय तस्य मेधावी तस्य नृपञ्जय तस्य दूर्व्व तस्य तिमि तस्य बृहद्रथ तस्य सुदास तस्य शतानीक तस्य दुर्द्दमन तस्य महीनर तस्य दण्डपाणि तस्य निमि तस्य क्षेमक। एतत्पर्य्यन्तमस्य वंशस्य शान्ति एते कलौ सहस्रवर्षपर्य्यन्तं स्थिता ॥*॥ सोमवंशशाखान्तरे मगधवंश्या राजानः कलौ बहुकालं स्थिताः। अतस्ते वर्ण्यन्ते। तत्र युधिष्ठिरसमकालीनो जरासन्धसुत सहदेवो मगधेषु राजासीत। तस्य मार्जारि तस्य श्रुतश्रवा तस्य अयुतायु तस्य निरमित्र तस्य सुनक्षत्र तस्य बृहत्सेन तस्य कर्म्मजित तस्य सुतञ्जय तस्य विप्र तस्य शुचि तस्य क्षेम तस्य सुव्रत तस्य धर्म्मसूत्र तस्य शम तस्य द्युमत्सेन तस्य सुमति तस्य सुबल तस्य सुनीथ तस्य सत्यजित् तस्य विश्वजित् तस्य पुरञ्जय एते राजानः कलौ सहस्रवत्सरपर्य्यन्तं राज्यं कृतवन्तः ॥*॥ तत पुरञ्जयस्य मन्त्री शुनक पुरञ्जयं हत्वा तस्य पुत्रं प्रद्योतं राजानं कृतवान्। तदारभ्य राजानो वर्णसङ्करदोषदुष्टा जाताः। प्रद्योतपुत्त्र पालक तस्य विशाखयूप तस्य राजक तस्य नन्दिवर्द्धन। एते पञ्च अष्टत्रिंशोत्तरशतवर्ष भूमिपा आसन् ॥*॥ नन्दिवर्द्धनस्य पुत्त्र शिशुनाग तस्य काकवर्ण तस्य क्षेमधर्म्मा तस्य क्षेत्रज्ञ तस्य विधिसार तस्य अजातशत्रु तस्य दर्भक तस्य अजय तस्य नन्दिवर्द्धन तस्य महानन्दि एते दश नृपा षष्ट्युत्तरशतत्रयवत्सरान् भूमिपाला आसन् ॥*॥ महानन्दिसुतो नन्द शूद्रायां सञ्जातः स राजासीत् तस्य सुमाल्याद्या अष्टौ पुत्त्रा आसन्। ते शतवत्सरान् राज्यं कृतवन्तः। चाणक्यनामा कश्चिद्ब्राह्मणः नन्दं तत्पुत्त्रांश्च हत्वा मौर्य्यं चन्द्रगुप्तं राजानं कृतवान्। कलौ नन्दान्ता क्षत्त्रियवंशा। इति श्रीभागवतं महाभारतञ्च ॥

चन्द्रवल्लरी स्त्री (चदि आह्लादे+रक। चन्द्रा आनन्ददायिका वल्लरी। सुधासुन्दर शाखितत्वा तथात्वम्। चन्द्रस्य वल्लरी लता इति केचित्।) [illegible]लता इति ख्याता। अस्याः [illegible] भरत ॥ [illegible] वल्ली।)

सोमलता च ॥ (सोमलताशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

चन्द्रवाला स्त्री, (चन्द्रं कर्पूरमपि वलते गन्धेनेति स्वगन्धेन इति। वल संवरणे+अण्। ततष्टाप्।) स्थूलैला। इत्यमरः। २। ४। १२५ ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा —

पृथ्वी स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च।
भद्रैला बृहदेला च चन्द्रवाला च निष्कुटि ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चन्द्रविहङ्गमः पुं (चन्द्र इव शुभ्रो विहङ्गमः।) बकपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रव्रतं क्ली (चन्द्राय चन्द्रलोकप्राप्तये यत् व्रतम्। यद्वा चन्द्रस्य ह्रासवृद्धिभ्यां कृतं यद्व्रतं तत्।) चान्द्रायणम्। इति स्मृतिः ॥ (एतद्विवरणं चान्द्रायणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

चन्द्रशाला स्त्री (चन्द्रेण शालते शोभते इति। शाल+अच्। ततष्टाप्।) ज्योत्स्ना। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चन्द्र इव शालते शाघते इति। उच्चस्थानस्थितत्वादेव तथात्वम्।) प्रासादोपरिगृहम्। तत्पर्य्यायः। शिरोगृहम् २। इति हेमचन्द्रः। ४। ६१ ॥ चन्द्रशालिका ३ वडभी ४ कूटागारम् ५। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा रघुः। १३। ४०।

'तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः
प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोषः।
वियद्गतः पुष्पकचन्द्रशालाः
क्षणं प्रतिश्रुन्मुखराः करोति ॥')

चन्द्रशालिका स्त्री (चन्द्र इव शालते इति। शाल+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्। यद्वा चन्द्रशाला+स्वार्थे कन्।) वडभी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रशूरं क्ली फलविशेषः। हालिम् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। चन्द्रिका २ चर्म्महन्त्री ३ पशुमेहनकारिका ४ नन्दनी ५ कारवी ६ भद्रा ७। अस्य गुणाः। हिक्कावातश्लेष्मातिसारिणी हितत्वम्। असृग्वातरोगद्वेषित्वम्। बलपुष्टिविवर्द्धनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥

चन्द्रशेखरः पुं (चन्द्रः शेखरे मौलौ यस्य। यद्वा चदि आह्लादे+रक। चन्द्र आह्लादः स्वानन्दानुभवरूपपरमात्मज्योतिः शेखरे ललाटोर्द्ध्वभागे यस्य। स्वप्रकाशात्मनः शरीरत्रयोपाधिवर्ज्जितानां योगीन्द्रपुरुषाणामपि ललाटदेशे सत्यज्ञानानन्दात्मतत्त्वैः परब्रह्म स्वाभाविकज्योतिर्म्मण्डलस्य प्रकाशमानत्वात् सर्व्वेष्वपि चन्द्रशेखरत्वमिति चेत्। विश्वगुरोर्महादेवस्यात्र पूर्व्वसमयोगसिद्धैः प्रसिद्धेः। किञ्च इन्द्रेश्वरादिशब्दवत् रूढिशक्तितोऽपि सर्व्वयोगीन्द्रगुरौ भगवति महेश्वरे एव चन्द्रशेखरपदस्य समन्वयतेति पुष्पचाध्यमाद्याः ॥) शिवः। इत्यमरः। १। १। ३२ ॥ (यथा कुमारे। ५। ५८।

यदा बुधैः सर्व्वगतस्त्वमुच्यसे
न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम्।

इति खहस्तोल्लिखितस्य सुगधया
रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥"
चन्द्रयुक्तः शेखरः शृङ्गं यस्य ।) पर्व्वतविशेषः ।
यथा, आगमे शिववाक्यम् ।
"विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥"
(तथा, महालिङ्गेश्वरतन्त्रे ।
"शम्भुनाथश्चन्द्रनाथश्चन्द्रशेखर पर्व्वते ॥")
चट्टलदेशे महापीठे भैरवविशेषः । यथा,—
"चट्टले दक्षबाहुर्मे भैरवश्चन्द्रशेखरः ।
व्यक्तरूपा भगवती भवानी तत्र देवता ॥
विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥"
इति तन्त्रचूडामणौ ५१ पीठनिर्णयः ॥
करवीरपुरराजा । स च पौष्यराजपुत्रः । यथा,-
"अथ काले यतीते तु सर्व्वज्ञो वृषभध्वजः ।
तद्भाविकर्म्म शालेव मानुषो ह्यभवत् स्वयम् ॥
ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठाद्दक्षो ब्रह्मसुतोऽभवत् ।
अदितिस्तत्सुता जाता ततः पूषाह्वयोऽभवत् ॥
पूष्णः पुत्त्रोऽभवत् पौष्यः सर्व्वशास्त्रार्थपारगः ।
यस्य तुल्यो नृपो भूमौ न भूतो न भविष्यति ॥
स पुत्त्रहीनो राजाभूत् पौष्यो नृपतिसत्तमः ।
शेषे वयसि सम्प्राप्ते भार्य्याभिस्तिसृभिः सह ॥
पौष्यः परमया भक्त्या ब्रह्माणं पर्य्यतोषयत् ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
तमुवाच स राजानं किमिच्छसि वदस्व मे ।
प्रसन्नोऽस्मि नृपश्रेष्ठ ! प्रदास्यामि यथेप्सितम् ॥
यदिदं तव जायानां तत्तद्दास्यामि साम्प्रतम् ॥
पौष्य उवाच ।
हिरण्यगर्भापुत्त्रोऽहं पुत्त्रार्थी त्वामुपास्महे ।
त्वयि प्रसन्ने पुत्त्रो मे भविता लक्षणसंयुतः ॥
एतदर्थं सभार्य्योऽहं भक्त्या त्वां समुपस्थितः ।
यथा मे जायते पुत्त्रस्तथा कुरु जगत्पते ! ॥
पुन्नाम्नो नरकात् पुत्त्रस्त्रायते पितरं प्रभुम् ।
अतस्तस्माद्भयं ब्रह्मन् ! त्वं नाशयितुमर्हसि ॥
ब्रह्मोवाच ।
शृणु पौष्य ! यथा भावी पुत्त्रस्तव कुलोद्वहः ।
तदहं ते वदाम्यद्य भार्य्याभिस्तत् समाचर ॥
इदं फलं गृहाण त्वं मया दत्तं नृपोत्तम ! ।
अशीर्णं बहुले काले प्राप्तेऽपि सुरसं सदा ॥
फलमेतत् समादाय यावत् संवत्सरद्वयम् ।
आराधय महादेवं सुप्रसन्नो भविष्यति ॥
यथा संभाषते भर्गः फलमेतत्तथा भवान् ।
करिष्यति फलं राजन् ! भार्य्याभिस्तिसृभिः सह ॥
ततस्ते लक्षणोपेतस्तनयः कुलवर्द्धनः ।
भविष्यति च यः शास्ता चक्रवर्त्ती भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ ब्रह्मा राजापि सह भीरुभिः ।
हरं यष्टुं समारेभे भक्त्या परमया युतः ॥
निराशी संयताहारः कदाचित् फलभोजनः ।
दृषद्वतीनदीतीरे फलं संस्थाप्य चाग्रतः ॥
पुष्पार्घ्यधूपदीपाद्यैर्वृषध्वजमतर्पयत् ।
स तु वर्षद्वयेऽतीते महादेवो जगत्पतिः ॥
पौष्यस्य नृपतेः सम्यक् प्रससादार्थसिद्धये ।
प्रसन्नः प्राह नृपतिं महादेवो हसन्निव ॥
उपास्यते किमर्थं मां तन्मे वद ददामि ते ॥
पौष्य उवाच ।
अपुत्त्रोऽहं पुत्त्रकामः पूजयामि वृषध्वज ! ।
यथाहं पुत्त्रवान् वै स्यां वृषध्वज ! तथा कुरु ॥
इति संन्यवदद्राजा भार्य्याभिः सह हर्षितः ।
प्रणम्य स्तुतिपूर्व्वेण भक्तिनम्रात्ममानसः ॥
ततः पुत्त्रार्थिनं भूपं प्रसन्नो वृषभध्वजः ।
ब्रह्मदत्तफलं हस्ते कृत्वेदं तमुवाच ह ॥
ईश्वर उवाच ।
इदं फलं ब्रह्मदत्तं विभज्य नृपते त्रिधा ।
भोजयैताः खजायास्त्वं प्रहृष्टः सुस्थमानसः ॥
ततः प्रवृत्ते भवत एतासु ऋतुसङ्गमे ।
आधास्यन्ति च गर्भांस्तु भार्य्यास्ते युगपन्नृप ! ॥
काले प्राप्ते च युगपत् प्रसवो योषितां तव ।
भविष्यति नृपश्रेष्ठ ! ता एवं त्वं करिष्यसि ॥
एकस्या जठरे शीर्षं भार्य्यायास्ते भविष्यति ।
अपरस्यास्तथा कुक्षौ मध्यभागो भविष्यति ॥
अधो नाभ्यास्तु यो भागः सोऽपरस्यां भविष्यति ।
ततः खण्डत्रयं भूप ! यथास्थानं पृथक् पृथक् ॥
योजयिष्यसि पश्चात्ते पुत्त्र एको भविष्यति ।
तस्य शीर्षे चन्द्ररेखा सहजा संभविष्यति ॥
तेनैव नाम्ना स ख्यातिं गमिष्यति च भूपते ! ।
इत्युक्त्वा स महादेवस्तासां गर्भान् स्वयं तदा ॥
संस्कर्त्तुं जाह्नवीतोयमात्मनः शिरसो न्यधात् ।
ततः फले स्वयं देवः प्रविवेश वृषध्वजः ॥
तत्क्षणात् तत् फलं भूतं त्रिभागं स्वयमेव हि ।
पौष्यस्तत् फलमादाय मुदितः सह भार्य्यया ॥
प्रययौ मन्दिरं हृष्टो अनुज्ञाप्य वृषध्वजम् ।
ततः समुचिते काले प्राप्ते ताभिस्तु भक्षितम् ॥
तत् फलं नृपशार्दूल ! गर्भाश्चाप्याहिताः शुभाः ।
सम्पूर्णे गर्भकाले तु गर्भेभ्यः समजायत ॥
खण्डत्रयं पृथक् राजा यथा भर्गेण भाषितम् ।
तच खण्डत्रयं पौष्यो यथास्थानं नियोज्य च ।
एकं पिण्डं चकाराशु तत्र पुत्त्रो व्यजायत ।
तस्य शीर्षे तदा राजन् सहजेन्दुकला शुभा ॥
विरराज यथा स्वच्छा शरत्काले कला विधोः ।
तं सर्व्वलक्षणोपेतं पीनोरस्कं सुनासिकम् ॥
सिंहग्रीवं विशालाक्षं दीर्घायतभुजं तदा ।
दृष्ट्वा पौष्योऽथ भार्य्याभिस्तिसृभिः सह संमुदम् ।
लेभे दरिद्रः सत्कोषं प्राप्येव विपुलं ततः ।
तस्य नामाकरोद्राजा ब्राह्मणैः स्वैः पुरोहितैः ॥
चन्द्रशेखर इत्येवं कान्त्या चन्द्रमसः समः ।
ववृधे स महाभागः प्रत्यहं चाप्यरुग्यतः ॥
कलाभिरिव तेजस्वी शरदीव निशाकरः ।
एवं तिसृणामम्बानां गर्भे जातो यतो हरः ॥
अतस्त्र्यम्बकनामाभूत् प्रथितो लोकदेवयोः ।
स राजपुत्त्रः कौमारावस्थां प्राप यदा तदा ॥
सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो विष्णोस्तुल्यो बभूव ह ।
बले वीर्य्ये प्रहरणे शास्त्रे शीले च तत्समः ॥
नान्योऽभून्नृपशार्दूल ! नो वा भूमौ भविष्यति ।
अभिषिच्याथ तं बालं कुमारं बलवत्तरम् ॥
दशपञ्चैकवर्षीयं सर्व्वलक्षणयुतम् ।
तिसृभिः सह भार्य्याभिर्व्वनं पौष्यो विवेश ह ॥
वृद्धोचितक्रियां कर्त्तुं राजा परमधार्म्मिकः ।
गते पितरि राजा स वनवासं महाबलः ॥
सर्व्वां क्षितिं वशे चक्रेऽमात्यैः स चन्द्रशेखरः ।
सार्व्वभौमो नृपो भूत्वा राजभिः परिसेवितः ॥
अमरैरिव देवेन्द्रो विजहार श्रिया युतः ।
एवं पौष्यसुतो भूत्वा त्र्यम्बकः प्राप्य निर्वृतिम् ॥
ब्रह्मावर्त्ताह्वये रम्ये करवीराह्वये पुरे ।
दृषद्वतीनदीतीरे राजा भूत्वा मुमोद ह ॥"
इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥ * ॥
(स्वनामख्यातः पण्डितविशेषः । असौ हि
सिद्धपुरुषः त्रिवेणीसन्निकर्षस्थवन्यपाड़ाख्यग्रामे
१६०० शकस्य प्रारम्भ एव वर्त्तमान आसीत् ।
अद्यापि तस्य सिद्धिस्थानं तत्रैव वर्त्तते । अयं
नानाशास्त्रवेत्ता विशेषतो ज्योतिषशास्त्रेषु
लब्धप्रतिष्ठो बभूव । एतत्संकलिता बह्वो
ग्रन्था अस्मद्देशेऽद्यापि प्रचरन्ति ॥ * ॥)
षोड़शध्रुवकान्तर्गतनवमध्रुवकः । तद्विवरणं
ध्रुवकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अपि च ।
"ऊनविंशतिवर्णाङ्घ्रिः सिद्धिश्चन्द्रशेखरः ।
कथितः केन्दुके ताले भवेत् शृङ्गारवीरयोः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(वटिकौषधविशेषः ।
"स्तो गन्धकटङ्कणः सोषणः स्या-
देतैस्तुल्या शर्करा मत्स्यपित्तैः ।
भूयो भूयो भावयेत् त्रिवारं
वल्लो देयः शृङ्गवेरस्य वारा ॥
सम्यक् तापे वारिभक्तं सतक्रं
हन्ताकाद्यं पथ्यमेव प्रदिष्टम् ।
अङ्गे रोगं हन्ति सामं प्रभावात्
पित्ताधिक्ये मूर्ध्नि वारिप्रयोगः ॥"
इति उदकमञ्जरीरसः ॥
"अत्रैव शर्करां त्यक्त्वा शिला च यदि दीयते ।
गुणैः समो भवेदस्य नाम्ना च चन्द्रशेखरः ॥"
इति चन्द्रशेखरो रसः ॥)
चन्द्रसंज्ञः, पुं, (चन्द्रस्य संज्ञा संज्ञा यस्य ।)
कर्पूरम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥
चन्द्रसम्भवा, स्त्री, (चन्द्रः सम्भवो यस्याः ।)
सूक्ष्मैला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (बुधे, पुं ॥)
चन्द्रहासं, क्ली, (चन्द्रस्येव शुक्लो हासः प्रभा
यस्य ।) रौप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चन्द्रहासः, पुं, (चन्द्रस्येव शुक्लो हासो दीप्ति-
र्यस्य ।) खड्गः । रावणखड्गः । इति मेदिनी ।
गे, ५२ ॥
चन्द्रहासा, स्त्री, (चन्द्रहास+टाप् ।) गुडूची ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (चन्द्रवदाह्लादकरो हासो
यस्याः इति । गायत्त्रीरूपा भगवती । यथा,
देवीभागवते । १२ । ६ । ४८ ।
"चन्द्रहासा चारुदात्री चकोरी चन्द्रहासिनी ॥"
इत्यतो । तस्याः पर्य्याया यथा,—
"सुद्रायां क्षुद्रभण्टाख्यां दृश्यतीति निगद्यते ।
श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहासा लक्ष्मणा क्षेत्रदूतिका ।

गर्भदा चन्द्रभा चन्द्री चन्द्रपुष्पा प्रियङ्करी ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

चन्द्रा स्त्री (चन्दयति आह्लादयतीति। चदि+णिच+रक। स्त्रियां टाप्।) एला। वितानम्। इति शब्दरत्नावली। गुडूची। इति कश्चित् ॥

चन्द्रातप पुं (चन्द्र इव आतपति शीतलं करोति छायादानेन। आ+तप+अच्।) आच्छादनविशेषः। चाँदोया इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। उल्लोचः २ वितानम् ३ चन्द्रा ४। इति शब्दरत्नावली ॥ (चन्द्रस्य आतपः रश्मिः।) ज्योत्स्ना। इति हेमचन्द्रः। २।२१॥ (यथा, कादम्बर्य्याम्। “चन्द्रातपमिव रसतासुपेतम् ॥”)

चन्द्रापीड पुं (चन्द्रः आपीडे शेखरे यद्वा आपीड शिरोभूषणं यस्य।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (काश्मीरस्य राजविशेषः। यथा राजतरङ्गिण्याम्। ४। ४५।
‘राजचूडामणिः श्रीमांश्चन्द्रापीडस्ततोऽभवत्।
पीडितेन्दुत्विषा कीर्त्त्या कले पीडाश्चकार यः ॥”
कादम्बरीवर्णितनायकविशेषः। स तु तारापीडस्य पुत्त्रः। यथा कादम्बर्य्याम्। १६७।
‘अतिक्रान्ते च षष्ठीजागरे प्राप्ते दशमेऽहनि पुण्ये मुहूर्त्ते गाः सुवर्णञ्च कोटिशो ब्राह्मणसात् कृत्वा मातुरस्य मया परिपूर्णमण्डलश्चन्द्रः स्वप्ने मुखकमलमाविशन् दृष्ट इति स्वप्नानुरूपमेव राजा सूनोश्चन्द्रापीड इति नाम चकार।” अथ हि एकदा मृगयां गच्छन् किन्नरमिथुनमनुधावन् हिमालयशिखरमधिरुह्य अच्छोदसरोवरसमीपं गतवान्। तत्रस्थाञ्च महाश्वेतां गन्धर्व्वकुमारीमवलोक्य तन्मुखात् तस्याः सर्व्ववृत्तान्तमाकर्ण्य च तया सह गन्धर्व्वलोकं गतवान्। तत्र गत एव गन्धर्व्वराजस्य चित्ररथस्य कादम्बरीं नाम कन्यां ददर्श। दृष्ट्वा च तां कन्दर्पबाणपीडितो बभूव। ततोऽतिकष्टेन तस्मात् स्थानात् प्रत्यागत्य स्वसहचरं वैशम्पायनं स्कन्धावाररक्षकत्वेन परिकल्प्य पित्राहूतः स्वभवनमाजगाम। अथ गच्छति काले वैशम्पायनानयनाय गतोऽसौ चिरबन्धोर्वैशम्पायनस्य मृत्युवार्त्तामाकर्ण्य छिन्नतरुरिव भूतले पतित्वा महाश्वेतासन्निकर्ष एव विदीर्णहृदयो गतासुराषीत्। ततो दैवादेशेन रक्षितशरीरोऽसौ पुनर्जीवितश्च कादम्बरीं परिणीतवान्। एतेषां मौत्राश्चर्य्यजनिका कथा कादम्बरीग्रन्थत एव विशेषतो विज्ञेया ॥)

चन्द्रावली स्त्री गोपीविशेषः। सा तु चन्द्रभानुकन्या व्रजे श्रीकृष्णस्य नित्यप्रिया राधातुल्या। यथा उज्ज्वलनीलमणौ।
‘राधाचन्द्रावलीमुख्याः प्रोक्ता नित्यप्रिया व्रजे।
तथ्यविख्यसौन्दर्य्यवैदग्ध्यादिगुणाश्रयाः ॥”

चन्द्रिका स्त्री (चन्द्र आश्रयत्वेनास्त्यस्याः। ‘अत इनिठनौ।’ ५। २। ११५। इति ठन्।) ज्योत्स्ना। इत्यमरः। १। ३। १६॥ (यथा, रघुः। १८। ३८।
“अन्यभुक्त सुरतश्रमापहां
मेघमुक्तविशदां स चन्द्रिकाम् ।”)
स्थूलैला। चन्द्रकान्ततृणम्। चन्द्रभागानदी। इति शब्दरत्नावली ॥ कर्णस्फोटा। मल्लिका। श्वेतकण्टकारी। मेथिका। सूक्ष्मैला। इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रशूरम्। इति भावप्रकाशः ॥ (पीठस्थदेवीविशेषः। सा तु हरिश्चन्द्रे विराजते। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ६७।
“महालये महाभागा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका ॥”
छन्दोविशेषः। तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ;
“ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाऽश्वर्त्तुभिः ॥”
चामगुल्मा। अस्याः पर्य्याया यथा,—
“चन्द्रिका चर्म्महन्त्री च पशुमेहनकारिका।
नन्दिनी कारवी भद्रा वासपुष्पा सुवासरा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चन्द्रिकाद्राव, पुं (चन्द्रिकया द्रावो द्रवणं यस्य।) चन्द्रकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रिकापायी, [न्] पुं स्त्री, (चन्द्रिकां ज्योत्स्नां पिबतीति। पा+णिनि।) चकोरपक्षी। इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रिकाम्बुज, क्ली (चन्द्रिका इव शुभ्रम् अम्बुजम्।) सितोत्पलम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रिल पुं (चन्द्रो विद्यतेऽस्य। चन्द्र+बाहुलकात् अस्त्यर्थे इलच्।) शिवः। नापितः। वास्तूकम्। इति मेदिनी। ले, ८८ ॥

चन्द्री स्त्री (चन्दयति आह्लादयतीति। चदि+णिच+रक। गौरादित्वात् ङीष्।) वाकुची। इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रेष्टा, स्त्री, (चन्द्रः इष्टः प्रियो यस्याः। निशायां प्रस्फुटनात्।) उत्पलिनी। इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रोदय, पुं (चन्द्रस्य उदयः।), आकाशे चन्द्रस्य प्रकाशः। स च यद्दिने सार्द्धप्रहरद्वयव्यापिनी या तिथिस्तत्तिथ्यनुसारेण भवति। तस्य प्रमाणं यथा पुराणसमुच्चये।
‘गवां क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभीपूजकांस्तथा ॥
तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयाम्टते निर्णीतम्।
प्रतिपद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते। तदुक्तमग्न्याधानविषये छन्दोगपरिशिष्ट।
द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी।
अग्न्याधानं चतुर्द्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति।
अपराह्णश्च पञ्चधाविभक्तस्याह्नश्चतुर्थो भागः।
ततश्च यत्र प्रतिपदि त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति।’ इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥ (चन्द्रस्य वस्त्रखण्डादिरचितचन्द्राकृतेरातपो यत्र।) चन्द्रातपः। औषधविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३४५॥ स तु मकरध्वजाख्यरससिन्दूरम्। यथा —
‘पलं मृदु स्वर्णदलं रसेन्द्र
पलाष्टकं षोडश गन्धकस्य।
शोणैः सुकार्पासभवैः प्रसूनैः
सर्व्वं विमर्द्याथ कुमारिकाद्भिः।
तत्काचकुम्भे निहितं सुगाढे
मृत्कर्पटैस्तद्दिवसत्रयञ्च ॥
पचेत् क्रमाग्नौ सिकताख्ययन्त्रे
ततो रसं पल्लवरागरम्यम्।
निगृह्य चैतस्य पलं पलानि
चत्वारि कर्पूररजस्तथैव।
जातीफलं शोषणमिन्द्रपुष्पं
कस्तूरिकाया इह शाण एकः ॥ * ॥
चन्द्रोदयोऽयं कथितस्तु मासो
भुक्तोऽहिवल्लीदलमध्यवर्त्ती।
मदोन्मदानां प्रमदाशतानां
गर्व्वाधिकत्वं श्लथयत्यकाण्डे ॥
घृतं घनीभूतमतीव दुग्धं
मृदूनि मांसानि समण्डकानि।
माषान्नपिष्टानि भवन्ति पथ्या
न्यानन्ददायीन्यपराणि चात्र ॥ * ॥
वलीपलितनाशनस्तनुभृतां वयःस्तम्भनः
समस्तगदखण्डनः प्रचुररोगपञ्चाननः।
गृहेषु रसराडयं भवति यस्य चन्द्रोदयः
स पञ्चशरदर्पितो मृगदृशां भवेद्वल्लभः ॥”
इति सारकौमुदी सुखबोधश्च ॥

चन्द्रोदया स्त्री, (चदि आह्लादे+भावे रक्। चन्द्रस्य दर्शनादिजन्यानन्दस्य उदयो यस्याः।) नेत्ररोगस्यौषधविशेषः। यथाह चक्रपाणिदत्तः।
“हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च।
विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥
सर्व्वमेतत् समं कृत्वा छागीक्षीरेण पेषयेत्।
नाशयेत्तिमिरं कण्डुं पटलान्यर्ब्बुदानि च ॥
अधिकानि च मांसानि यश्च रात्रौ न पश्यति।
अपि द्विवार्षिकं पुष्पं मासेनैकेन साधयेत्।
वर्त्तिश्चन्द्रोदया नाम्ना तथा दृष्टिप्रसादनी ॥”)

चन्द्रोपल, पुं (चन्द्रप्रभोद्भासित उपलः प्रस्तरः।) चन्द्रकान्तमणिः। इति हेमचन्द्रः। ४। १३१ ॥

चप, सान्त्वे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) सान्त्वः प्रियवचनं उपशमो वा। चपति पुत्त्रं माता। इति दुर्गादासः ॥

चप, क म कल्के। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) कल्कश्चूर्णीकरणम्। क म, चपयति तण्डुलं शिला। इति दुर्गादासः ॥

चपट, पुं (चप+घञर्थे क। चप सान्त्वनं चूर्णीकरणं वा तस्मै अटति गच्छतीति। अट+पचाद्यच्। तत शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) चपेटः। इत्यमरटीका ॥ चड़ इति भाषा ॥

चपल क्ली, (चपं सान्त्वनां लाति प्राप्नोतीति। ला+‘आतोऽनुपसर्गे कः।’ ३। २। ३। इति कः।) शीघ्रम्। इति मेदिनी। ले, ८८॥ क्षणिकम्। इति हेमचन्द्रः ॥

चपल, पुं, (चोपति मन्दं मन्दं गच्छतीति। चुप मन्दायां गतौ+“चुपेरच्चोपधायाः।” उणां। १। १११। इति कल, धातोरुकारस्य अकारा-

देशश्च ।) पारदः । (अस्य पर्य्याया यथा,—
"पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः ।
चपलः शिववीर्य्यश्च रसः सूतः शिवाह्वयः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥) मीनः । चोरकः । प्रस्तरविशेषः । इति मेदिनी । ले, ८० ॥ स्तवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मूषिकविशेषः । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ६ अध्याये ।
"पूर्ब्बमुक्ताः शुक्रविषा मूषिका ये समासतः ।
नामलक्षणभैषज्यैरष्टादश निबोध तान् ॥"
"कुलिङ्गश्चाजितश्चैव चपलः कपिलस्तथा ॥"
एतस्य दंशनेन यल्लक्षणं भवति तदुपशमनाय च यदौषधं तद्यथा तत्रैव,—
"चपलेन भवेच्छर्द्दिर्मूर्च्छा च सह तृष्णया ।
सभद्रकालीं सजटां चौदेय त्रिफलां लिहेत् ॥")

चपलः, त्रि, (चोपति मन्दं मन्दं गच्छतीति । चुप + कलः । धातोरुकारस्याकारादेशश्च ।) तरलः । चञ्चलः । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५३० ।
"विचरति परितः कृष्णे राधायां रागचपलनयनायाम् ।
दृग्दिशि दिशि विसृष्टं विशिखं विदधाति विषमेषुः ॥")
दीर्घमनिश्चित्य वधबन्धनादेः कर्त्ता । तत्पर्य्यायः । चिकुरः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ विकलः । इति शब्दरत्नावली ॥

चपला, स्त्री, (चपल + टाप् ।) लक्ष्मीः । (यथा, माघे । ६ । १६ ।
"निलयः श्रियः सततमेतदिति
प्रथितं यदेव जलजन्म तया ।
दिवसात्ययात्तदपि मुक्तमहो
चपलाजनं प्रति न चोद्यमदः ॥"
"चपला चापलवती स्त्री कमला च ॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) विद्युत् । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । १७६ ।
"किं पुत्रि ! गन्धशैलभ्रमेण नवनीरदेषु निद्रासि ।
अनुभव चपलाविलसितगर्ज्जितदेशान्तरभ्रान्तीः ॥")
पुंश्चली । पिप्पली । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"पिप्पली मागधी कृष्णा वैदेही चपला कणा ।
उपकुल्योषणा शौण्डी कोला स्यात्तीक्ष्णतण्डुला ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥) जिह्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विजया । मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (आर्य्याच्छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, वृत्तरत्नाकरे २ अध्याये ।
"उभयार्द्धयोर्जकारौ द्वितीयतुर्य्यौ गमध्यगौ यस्याः ।
चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्त्तितं नागराजेन ॥")

चपेटः, पुं, (चप + घञर्थे कः । चपः सान्त्वना चूर्णीकरणं वा तस्मै एटति गच्छतीति । इट गतौ + अच् ।) विस्तृताङ्गुलिपाणिः । चड़ इति चापड़ इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रतलः २ प्रहस्तः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥

चपेटी, स्त्री, भाद्रशुक्लषष्ठी । यथा, भाद्रशुक्लषष्ठ्यां अक्षयफलप्राप्तिकामः स्नानादिकं कुर्य्यात् । सन्तानकामा जलसमीपे षष्ठीं पूजयेत् । षष्ठ्यै नमः इति अरण्यषष्ठीपूजावत् । चापड़ाषष्ठीयम् । इति कृत्यचन्द्रिकायाख्या ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"प्रसूत्या द्वादशे मासि सम्पन्नापत्यहृद्धये ।
सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठी द्वादशरूपिणी ॥
वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्यैष्ठे चारण्यसंज्ञिता ।
आषाढ़े कार्द्दमी ज्ञेया श्रावणे लुण्ठनी मता ॥
भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गाख्याश्वयुजे तथा ।
नाड़ाख्या कार्त्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी ॥
पौषे मासश्रुत्या च शीतला तपसि स्मृता ।
गोरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता ॥"
इति स्कन्दपुराणम् ॥
मन्थानषष्ठी इति केचित् ॥

चम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वायेट् ।) चमति । उ, चमित्वा चान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

चम, न र उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वायेट् ।) न, चम्नोति । र वैदिकः । उ, चमित्वा चान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

चमत्कारः, पुं, (चमत् करोतीति । कृ + अण् ।) अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चमत् + कृ + भावे घञ् ।) चित्तविस्ताररूपः । तत्पर्य्यायः । विस्मयः २ । इति साहित्यदर्पणम् ॥ डमरः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोकातीतार्थाकलनेन किमेतदिति ज्ञानधाराजनने चित्तस्य दीर्घप्रायत्वं चित्तविस्तारः । दृष्टहेतुभ्योऽसम्भवित्वज्ञानेन चैलन्तरानुसन्धाने मनोव्यापार एव चित्तविस्तार इत्यपरे । इति साहित्यदर्पणटीका ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २२ । २५७ ।
"एवं सकलजगत्त्रयहृदयचमत्कारकारिचरितानाम् ।
स्वयमनुधावन्ति सदा कल्याणपरम्पराः पदवीम् ॥")

चमरं, क्ली, (चमरस्येदम् । चमर + अण् । अत्र न वृद्धिः ।) चामरम् । इति मेदिनी । रे, १५२ ॥

चमरः, पुं, (चमति भक्षयतीति । चम + "अर्त्तिकमिभ्रमिचमीति ।" उणां । ३ । १३२ । इति अरच् ।) चमरगौः । तत्पर्य्यायः । व्यजनी २ वन्यः ३ धेनुगः ४ वालप्रियः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रामायणे । २६ । ३ ।
"चमराः सृमराश्चैव ये चान्ये वनचारिणः ॥")

चमरपुच्छः, पुं, (चमरस्य पुच्छ इव पुच्छो यस्य ।) कोकड़ः । स तु विडालभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चामरे क्ली च ॥

चमरिकः, पुं, (चमरमिव केशरोऽस्त्यस्य । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) कोविदारवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे ।
"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ।
कुण्डलीताम्रपुष्पश्च सन्तकः स्वल्पकेशरी ॥")

चमरी, स्त्री, (चमरस्य स्त्रीजातिः । चमर + स्त्रियां ङीष् ।) चमरगवी । तत्पर्य्यायः । दीर्घवाला २ गिरिप्रिया ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, कुमारे । १ । १३ ।
"यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं
कुर्व्वन्ति वालव्यजनैश्चमर्य्यः ॥")
मञ्जरी । इति मेदिनी । रे, १५२ ॥

चमसः, पुं, क्ली, (चम्यते भक्ष्यते पीयते इति यावत् सोमोऽस्मिन्निति । चमु अदने + "अत्यविचमीति ।" उणां । ३ । ११७ । इति असच् ।) यज्ञपात्रभेदः । इति मेदिनी । से, २१ ॥ चमचू इति भाषा ॥ (एतल्लक्षणादिकमुक्तं यथा,—
"चमसानां तु वक्ष्यामि दण्डाः स्युश्चतुरङ्गुलाः ।
त्र्यङ्गुलस्तु भवेत् स्कन्धो विस्तारश्चतुरङ्गुलः ॥
विकङ्कतमयाः श्लक्ष्णाः पार्श्वेन विलाश्च समाः स्मृताः ।
अन्येभ्यो वापि वा कार्य्यास्तेषां दृश्यं तु लक्षणम् ॥
होतुर्मध्यम एव स्यात् ब्रह्मणश्चतुरस्रकः ।
उद्गातश्चाथ चास्रिः स्याद् याजमानः पृथुः स्मृतः ॥
प्रशास्तुरग्रतः स्यादुभौ ब्राह्मणश्च सिनः ।
पोतुरग्रे विशाखी स्यान्नेष्टुः स्याद्विनाशीतकः ॥
अच्छावाकस्य राजाव आग्नीध्रस्य मयूखकः ।
इत्येते चमसाः प्रोक्ता कल्पितां यज्ञकर्म्मणि ।
पलाशाश्वत्थवटाग्न्यश्च चाद्वाश्चमसाः स्मृताः ॥")

चमसः, पुं, (चम्यते भक्ष्यते इति । चम + असच् ।) पर्पटः । पिष्टभेदः । लड्डुकः । इत्यजयपालः ॥ (ऋषभदेवस्य पुत्राणामन्यतमः । यथा, भागवते । ५ । ४ । ११ ।
"कविर्हविरन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ।
आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्चमसः करभाजनः ॥
एते भागवतधर्म्मदर्शिता एव महाभागवताः ॥")

चमसी, स्त्री, (चमस + गौरादित्वात् ङीष् ।) मुद्गमसूरादिपिष्टम् । काष्ठरचितं यज्ञपात्रमित्यन्ये । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥
"चूर्णं यच्छ्वमाषाणां चमसी सा विधीयते ।"
इति भावप्रकाशः ॥

चमूः, स्त्री, (चमति भक्षयति शत्रून् नाशयतीत्यर्थः । चम + "कृषिचमितनीति ।" उणां । १ । ८० । इति ऊः ।) सेनामात्रम् । (यथा, गीतायाम् । १ । ३ ।
"पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य्य ! महतीं चमूम् ॥")
सेनाविशेषः । तत्र ७२९ हस्तिनः ७२९ रथाः २१८७ अश्वाः ३६४५ पदातयः । समुदायेन ७२९० द्विगुणतत्वधिकसप्तसहस्रम् । इत्यमरमेदिनीकारौ ॥

चमूरुः, पुं, स्त्री, (चमतीति । चम + "खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ।" उणां । ४ । ९० । इति ऊरः । पृषोदरादित्वात् अत उत्वम् ।) हरिणविशेषः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ (यथा, माघे । १ । ८ ।
"चकासतं चारुचमूरुचर्म्मणा
कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम् ॥")

चम्पः, पुं, (चम्पतीति । चम्प + अच् ।) कोविदारवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

चम्पक स्त्री (चम्पति सद्गन्धं गच्छतीति। चम्प + क्वुन्।) कदलीफलविशेषः। चापा कला इति भाषा। अस्य गुणाः। वातपित्तनाशित्वम्। गुरुत्वम्। श्लेष्मकारित्वम्। अतिशीतलत्वम्। रसे पाके मधुरत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (चम्पकस्य इदम्। चम्पक + अण्। ततो लुक्।) चम्पकपुष्पम्। (साध्यवासोऽक्षमितिहिभेदः। यथा —
'ध्यायेत् मम प्रतीक्षितमध्यं सायं श्रद्दधती यावद्गुरुशिष्यसमक्षचारिभिः सह नयवार्तैः। तत सुन्दरी गुरुशिष्यसमक्षचारिणी नवाद कान्तां प्राप्ति सुकृतप्राप्तिः या सिद्धिचतुर्थी चम्पकमुच्यते।')

चम्पक पुं (चम्पति सद्गन्धादिकं गच्छतीति। चम्प + क्वुन्।) वृक्षविशेषः। चापा इति भाषा। तत्पर्यायः। चाम्पेयः २ हेमपुष्पकः ३। इत्यमरः। २। ४। ६३॥ स्वर्णपुष्पः ४ शीतलच्छदः ५ सुभगः ६ भृङ्गमोही ७ शीतलः ८ भ्रमरातिथिः ९ सुरभिः १० दीपपुष्पः ११ स्थिरगन्धः १२ अतिगन्धकः १३ स्थिरपुष्पः १४ हैमपुष्पः १५ पीतपुष्पः १६ वनदीपः १७ सुकुमारः १८ वनदीपः १९। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। शिशिरत्वम्। दाहकुष्ठकण्डूव्रणनाशित्वम्। गुलाचीं राजचम्पकः। इति राजनिर्घण्टः॥ कषायत्वम्। मधुरत्वम्। विषक्रिमिशुक्रकफवातास्रपित्तनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ चम्पकपत्रकादिकद्रव्यनाम॥

चम्पककलिका स्त्री (चम्पकस्य कलिका कोरकः।) चम्पककोरकः। तत्पर्यायः। गन्धफली २ बहुगन्धा ३ गन्धमालिनी ४। इति राजनिर्घण्टः॥

चम्पकचतुर्दशी स्त्री (चम्पकसाध्या चतुर्दशी। अस्यां चम्पकैः शिवपूजनात् शिवलोकप्राप्तेस्तथात्वम्।) ज्यैष्ठशुक्लचतुर्दशी। यथा ज्यैष्ठमासमुपक्रम्य भविष्योत्तरे ३५ पटले।
"चतुर्दश्याञ्च शुक्लायां चम्पकैः पूजयेत् शिवम्।
अयुतैर्वा सहस्रैर्वा शतैर्वा परमेश्वरि॥
पायसञ्च बलिं दद्यात् ततो नक्तं चरेद्व्रती।
इत्यत्र विहितेन न भूयो जायते भुवि॥
विमलैश्चम्पकैर्यस्तु कुर्यात् शिवपूजनम्।
सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते॥
चम्पकचतुर्दशी ख्याता पूजयेद्या समाहितः।
इत्यक्तरानन पापमुक्तो भवति॥"
अन्यच्च।
"चतुर्दश्याञ्च शुक्लायां ज्यैष्ठे मासि महेश्वरम्।
चम्पकैः पूजयेत् भक्त्या शिवलोकमवाप्नुयात्॥"
इत्यादित्यपुराणम् ११ पटलः।
अपि च।
"ज्यैष्ठस्य शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां चम्पकैः पूजयेत्।
सर्वपापहरं दद्यात् सर्वदेवतम्॥"
इति कृत्यतत्त्वार्णवे श्रीदत्तसमुच्चयः॥

चम्पकरम्भा स्त्री (चम्पक इति नाम्ना प्रसिद्धा रम्भा। यद्वा चम्पकपुष्पवत् सुगन्धियुक्ता रम्भा।) सुवर्णकदली। इति राजनिर्घण्टः॥

(चाँपा कला। इति भाषा। गुणाश्च चम्पक शब्दे द्रष्टव्याः।)

चम्पकालु पुं (चम्पकवत् चम्पकपुष्पवर्णवत् आलु रक्तवर्णसवीजकोषो यस्य। यद्वा चम्पकं चम्पकवत् आलाति प्रतिगृह्णातीति। आ + ला + मितद्र्वादित्वात् डु।) पनसः। इति भूरिप्रयोगः॥

चम्पकुन्द पुं (चम्पकवर्णमनु उनत्तीति। उन्दी क्लेदने + अच्। पृषोदरादित्वात् अकारलोपः।) मत्स्यभेदः। चाङ्कुड़ा। इति भाषा। अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। शुक्रकारित्वम्। मधुरत्वम्। वातपित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चम्पकोष पुं (चम्पः चम्पक इव कोषो यस्य।) पनसः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चम्पा स्त्री (चम्पा नाम्नी विद्यतेऽस्यामिति। "अर्श आदिभ्योऽच्"। ५। २। १२७। इत्यच्। यद्वा चम्पेन राज्ञा हरिश्चन्द्रस्य प्रपौत्रेण निर्मिता या पुरी। यदुक्तं भागवते। ९।८।१।
"हरितो रोहितसुतश्चम्पस्तस्माद्विनिर्मिता।
चम्पा पुरी ।")
कर्णपुरी। अधुना भागलपुर इति ख्याता। तत्पर्यायः। मालिनी २ लोमपादपूः ३ कर्णपूः ४। इति हेमचन्द्रः। ४। ४२॥ चम्पावती ५ चम्पापुरी ६। इति शब्दरत्नावली॥ (इयन्तु अङ्गदेशान्तर्गता। यदुक्तं हेमचन्द्रेण। ४। २३।
"अङ्गास्तु हरिकेलीया अङ्गाश्चम्पोपलक्षिताः॥"
तथा च महाभारते। १२। ५। ६—७।
"प्रीत्या दत्तौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ।
अङ्गेषु नरशार्दूल स राजासीत् सपत्नजित्॥
पालयामास चम्पाञ्च कर्णः परबलार्दनः।
दुर्योधनस्यानुमते तवापि विदितं तथा॥"
इयमेव पुरा राज्ञो लोमपादस्य राजधानी आसीत्। इति रामायणम्। अङ्गदेशशब्दे विवृतिः॥)

चम्पाधिप पुं (चम्पाया अधिप ईश्वरः।) कर्णराजः। इति हेमचन्द्रः॥

चम्पापुरी स्त्री, (चम्पा एव पुरी।) चम्पानगरी। इति शब्दरत्नावली॥

चम्पालु पुं (चम्पः चम्पकवत् कोषवर्णं आलाति। आ + ला + डु।) पनसः। इति शब्दरत्नावली॥

चम्पावती स्त्री (चम्पा तन्नाम्नी प्रसिद्धा नदी विद्यतेऽस्यामिति। चम्पा + मतुप्। मस्य वत्वम्।) चम्पापुरी। इति शब्दरत्नावली॥

चम्पू स्त्री काव्यविशेषः। इति जटाधरः॥ तस्य लक्षणं यथा —
"गद्यपद्यमयी वाणी चम्पूरित्यभिधीयते॥"
इति साहित्यदर्पणे। ६। ३२८॥

चम्पेश पुं (चम्पाया ईशः।) कर्णराजः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चम्पोदकाञ्जन पुं (चम्पया सन्मया जन्य वा तत्सम्बन्ध।) अङ्कोटः। इति हेमचन्द्रः। ४। १६। तद्गुणा पुंश्च॥

चम्ब गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सकं सेट्।) चम्बति। इति दुर्गादासः॥

चय इ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्मं सकं सेट्।) इ चय्यते। इति दुर्गादासः॥

चय, पु (चीयते इति। चि + "एरच्"। ३। ३। ५६। इति कर्मणि अच्।) वप्रम्। इत्यमरः। २। २। ३॥ तत्तु प्राकारादिमूलबन्धम्। यदुपरि प्राकारो निरूप्यते सः। पगार इति ख्यात इति केचित्। इति सर्वानन्दमुकुटौ। दुर्गनगरे उद्धृतमृत्तिकाकूपवदुपरि प्राकारो निवेश्यते। तथा चार्थशास्त्रम्। खातसमुद्धृतमृदा वप्रं कारयेत तस्योपरि प्राकारभित्तिः। इति भरतः॥ समूहः। (यथा माघे। १। ५।
'चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा।')
समाकृतिः। इति मेदिनी। चे २१॥ प्राकारः। (यथा महाभारते। २। १६०। २०।
'शैलाद्भ्युच्छ्रयवता चयाट्टालकशोभिना।')
पीठम्। इति हेमचन्द्रः॥ (दोषाणां सञ्चयप्रकोपप्रशमादिषु प्रकारविशेषः। तद्यथा —
"ग्रीष्मे सञ्चीयते वायुः प्रावृट्काले प्रकुप्यति।
वर्षासु चीयते पित्तं शरत्काले प्रकुप्यति॥
हेमन्ते चीयते श्लेष्मा वसन्ते च प्रकुप्यति।
प्रायेण प्रशमं याति स्वयमेव समीरणः॥
शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्राकृतौ कफः।"
"चयकोपशमान् दोषा विहाराहारसेवनैः।
समाप्नुवन्त्यकालेऽपि विपरीतैर्विपर्ययम्॥"
इति पूर्वखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥
शोथः। यथा —
'कटुतैलाग्निमिलनात् सर्वविस्फोटिकाश्रमः।
चयः शाम्यति गण्डस्य प्रकोपः स्फुटति द्रुतम्॥'
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे व्रणशोथाधिकारे॥)

चर गमने। भक्षणे। आचारे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सकं सेट्।) चरति। इति दुर्गादासः॥

चर, क असंशये संशये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां परं सकं सेट्।) असंशये संशयः। चारयति। क विचारयति यो धर्ममिति हलायुधः। चर संशये। इति प्राञ्चः। केचित्तु संशये इति पठित्वा संशये हि विचारणा स्यादित्याहुः। इति दुर्गादासः॥

चर पुं (चरति सञ्चरति शुभाशुभवार्त्ताम् आप्नोतीति। चर + अच्।) राज्ञः शुभाशुभज्ञानार्थं राज्ञा नियोजित विप्रतः परस्परराष्ट्रवृत्तान्तकर्त्ता। तत्पर्यायः। यथार्हवर्णः २ प्रणिधिः ३ अपसर्पः ४ चारः ५ स्पशः ६ गूढपुरुषः ७। इत्यमरः। २। ८। १३॥ चारचक्षुः ८ प्रणिधः ९ प्रतिष्कशः १० दूतः ११ मन्त्रज्ञः १२ हिरण्यः १३। इति शब्दरत्नावली॥ उदारः १४। इति जटाधरः॥ तथाहि अन्यत्कर्माप्यभिधायान्यत्कर्मार्थमागतः चरेत्। तस्य सर्वेषामधिकारे हिताहितं कथयेत्। इति भरतः॥ तस्य लक्षणं यथा —

"विवस्वानिव तेजोभिर्नभस्वानिव वेगतः ।
राजा चरैर्जगत् सर्व्वं प्राप्नुयाल्लोकसम्मतैः ॥
तर्केङ्गितज्ञः स्मृतिमान् स्वीयभावाप्रकाशकः ।
क्लेशायाससहो दक्षः सर्व्वत्र भयवर्ज्जितः ॥
सुभक्तो राजनि तथा कार्य्याणां प्रतिपत्तिमान् ।
नृपो निवन्धाच्चारेण परराष्ट्रं विचक्षणः ॥
कालज्ञो मन्त्रकुशलान् संवत्सरचिकित्सकान् ।
तथान्यानपि युञ्जीत समर्थान् शुद्धचेतसः ॥
अक्रुद्धांश्च तथालुब्धान् दृष्टार्थान् तत्त्वभाषिणः ।
पाषण्डिनस्तापसादीन् परराष्ट्रे नियोजयेत् ॥
स्वदेशपरदेशज्ञान् सुशीलान् सुविचक्षणान् ।
वार्त्ताहर्त्यान् वहूंश्चैव चराणां विनियोजयेत् ॥
नैकस्य वचने राजा चारस्य प्रत्ययं वहेत् ।
द्वयोः सम्बन्धमाज्ञाय तद्युक्तं कार्य्यमारभेत् ॥
तस्माद्राजा प्रयुञ्जीत चरान् वहुसखान् वहून् ।
नीरेतोवामनाः कुलास्त्वद्विधा ये च कारवः ॥
भिक्षुक्यश्चारणा दास्यो मालाकार्य्यः कलाविदः ।
अन्तःपुरगतां वार्त्तां निर्हरेयुरलक्षिताम् ॥
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्तु द्विविधो मतः ।
अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूतसंज्ञकः ॥"

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

अक्षद्यूतभेदः । भौमः । चलः । इति मेदिनी । रे, ३० ॥ खञ्जनपक्षी । इति शब्दमाला ॥ कपर्द्दकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेषकर्कटतुलामकरलग्नानि । इति ज्योतिषम् ॥ "अस्थिरविभूतिमित्रं चलमटनं स्खलितनियममपि चरभे । इति दीपिका ॥ (यथा, तिथितत्त्वे ।
"चरलग्ने चरांशे वा स्थापनञ्च विसर्ज्जनम् ॥"
जङ्गमे, त्रि । यथा मनुः । ७ । १५ ।
"तस्य सर्व्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥"
तथाच चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
"चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया ।
लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ॥
चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्यो भक्ष्यसंविधिः ।
जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥
गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्व्वे ते गुरवः स्मृताः ॥")

चरकः, पुं, (चर एव । स्वार्थे कन् ।) चारः । इत्युणादिकोषः ॥ पर्पटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चरति गच्छति वेत्ति वेदवैद्यकादीनि सर्व्वशास्त्राणीति । चर + अच् ततः कन् च । यद्वा चर इव मह्यां वृत्तं द्रष्टुमागतः । चर + इवार्थे कन् ।) मुनिविशेषः । तत्कृततन्नामकग्रन्थः । तयोरुत्पत्तिर्यथा,—
"यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः ।
तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् ॥
अथर्व्वान्तर्गतं सम्यगायुर्व्वेदञ्च लब्धवान् ।
एकदा स महीवृत्तं द्रष्टुं चर इवागतः ॥
तत्र लोकान् गदैर्ग्रस्तान् व्यथया परिपीड़ितान् ।
स्थलेषु वहुषु व्यग्रान् म्रियमाणांश्च दृष्टवान् ॥
तान् दृष्ट्वातिदयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः ।
अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम् ॥
संचिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः पुत्त्रो वभूव ह ।
यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिद्यतः ॥
तस्माच्चरकनामासौ विख्यातः क्षितिमण्डले ।
स भाति चरकाचार्य्यो देवाचार्य्यो यथा दिवि ॥
सहस्रवदनस्यांशो येन ध्वंसो रुजां कृतः ।
आत्रेयस्य मुनेः शिष्या अग्निवेशादयोऽभवन् ॥
मुनयो वहवस्तैश्च कृतं तन्त्रं स्वकं स्वकम् ।
तेषां तन्त्राणि संस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिता ॥
चरकेणात्मनो नाम्ना ग्रन्थोऽयं चरकः कृतः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

चरटः, पुं, (चरति नृत्यतीव विचरतीर्थः । चर + वाहुलकात् अटच् ।) खञ्जनपक्षी । इति शब्दमाला ॥

चरणं, क्ली, (चर + भावे ल्युट् ।) गमनम् । (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ११४ । ६ ।
"यत्रानुकामं चरणं त्रिनाके त्रिदिवे दिवः ॥")
भक्षणम् । (यथा, मनुः । २ । १८६ ।
"आहृत्य भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतञ्चरेत् ॥")
आचारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०७ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १३६ । ६ ।
"अप्सरसां गन्धर्व्वाणां मृगाणां चरणे चरन् ॥")

चरणः, पुं क्ली, वह्वृचादिः । (यथा, पञ्चतन्त्रे ।४।३।
"न पृच्छेच्चरणं गोत्रं न च विद्यां कुलं न च ।
अतिथिं वैश्वदेवान्ते श्राद्धे च मनुरब्रवीत् ॥"
अपि च महाभाष्यवचनम् । यथा,—
"सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥"
"चरणशब्दो वेदैकदेशवाची काठादिरूपः ।" इति सुग्धवोधटीकाकृद्दुर्गादासः ॥) मूलम् । गोत्रम् । इति मेदिनी । णे, ४७ ॥ (चरतीति । चर + ल्युः । चरत्यनेनेति करणे ल्युट् वा ।) अधमाङ्गम् । तत्पर्य्यायः । पादः २ पत् ३ अङ्घ्रिः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ७१ ॥ विक्रमः ५ पदः ६ आक्रमः ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्रमणः ८ चलनः ६ क्रमः १० । इति हेमचन्द्रः । ३।२८०॥ पदम् ११ पात् १२ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ६ । २७७ ।
"अङ्गुलीग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे ।
द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥"
श्लोकचतुर्थभागः । यथा, वृत्तरत्नाकरे १ अध्याये ।
"शेषं गाथास्त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिताः ॥")

चरणग्रन्थिः, पुं, (चरणस्य ग्रन्थिः ।) गुल्फः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१५ ॥

चरणव्यूहं, क्ली, (चरणानां वेदशाखानां व्यूहोऽत्र ।) वेदव्यासविरचितचतुर्व्वेदविवरणशास्त्रम् । तत्तु वेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चरणायुधः, पुं, (चरण एवायुधं अस्त्रविशेषो यस्य ।) कुक्कुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"कुक्कुटः कृकवाकुः स्यात् कलयश्चरणायुधः ।
ताम्रचूड़स्तथा दक्षो यामनादी शिखण्डिकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
अस्य मांसगुणादिकं कुक्कुटशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चरणास्त्रे, त्रि । यथा, रामायणे ।३।५६।३५।
"तुण्डपक्षप्रहारेण जटायुश्चरणायुधः ॥")

चरमः, त्रि, (चरतीति । "चरेश्च ।" उणां ५ । ६८ । इति अमच् ।) अन्तः । पश्चिमः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, मनुः । २ । १६४ ।
"उत्तिष्ठेत् प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ॥")

चरमक्ष्माभृत्, पुं, (क्ष्मां विभर्त्तीति । भृ + क्विप् । ततः चरमश्चासौ क्ष्माभृच्चेति कर्म्मधारयः ।) अस्ताचलः । इत्यमरः । २ । ३ । २ ॥

चरमाचलः, पुं, (न चलतीति पचाद्यच् अचलः पर्व्वतः । ततः चरमश्चासौ अचलश्चेति कर्म्मधारयः ।) अस्तपर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चरमाद्रिः, पुं, (चरमश्चासावद्रिश्चेति ।) अस्ताचलः । इति हेमचन्द्रः ॥

चराचरं, क्ली, (चराचरयोः समाहारः ।) जगत् । इति मेदिनी । रे, २६० ॥ (तथा च मनुः ।१।५७।
"एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्व्वं चराचरम् ।
सञ्जीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥")
आकाशः । इति धरणी ॥ जङ्गमाजङ्गमम् । यथा, देवीमाहात्म्ये ।
"तया विसृज्यते विश्वं जगदेतच्चराचरम् ॥"

चराचरः, त्रि, (चरचलं आचरो व्यवहारचेष्टादिकं तौ विद्येतेऽस्मिन् ।) जङ्गमः । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥ क्षुद्रः । इति विश्वः ॥ रुष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥ कपर्द्दके पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चरतीति चरो जङ्गमः अचरः स्थावरः । चरेण सह अचरः । स्थावरजङ्गमः । यथा, भागवते । ३ । ६ । ६ ।
"पुंसोभान्योन्यमासाद्य यस्मिँल्लोकाश्चराचराः ॥")

चरिः, पुं, (चर + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ४।११७। इति इन् ।) पशुः । इत्युणादिकोषः ॥

चरितं, क्ली, (चर + भावे क्तः ।) चरित्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ।१०।१।१।
"कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्य्ययोः ।
राज्ञाञ्चोभयवंश्यानां चरितं परमाद्भुतम् ॥")
तद्द्विविधं यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।
"अनुभावाश्च लीला चेत्युच्यते चरितं द्विधा ।
अनुभावा अलङ्काराख्याः उद्भास्वराख्याः वाचिकाख्याश्च । लीला स्याच्चारुविक्रीड़ा रासकन्दुकखेलाद्या चारुक्रीड़ा प्रकीर्त्तिता । ताण्डवं वेणुवादं-गोदोहः पर्व्वतोद्धारो गोहूतिर्गमनादिका ॥" (यथा, गीतगोविन्दे । १ । २ ।
"वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्मा ॥"
वाच्यलिङ्गे तु । चर + कर्म्मणि क्तः । कृतम् । आचरितम् । यथा, रामायणे । १ । ३ । १ ।
"श्रुत्वा पूर्व्वं काव्यवीजं देवर्षेर्नारदादृषिः ।
लोकादन्विष्य भूयश्च चरितं चरितव्रतः ॥")

चरितार्थः, त्रि, (चरितः कृतः अर्थः प्रयोजनं येन सः ।) प्राप्तप्रयोजनः । यथा, कुमारसम्भवे । २ । ७ ।
"पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्म्मुखसमीरिता ।
प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥

चरित्र क्ली, (चर+"अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्र ।" ३ । २ । १८४ । इति इत्र ।) स्वभावः । तत्पर्य्यायः । चरितम् २ चारित्रम् ३ चरीत्रम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । ८३ ।
"अचिन्त्यं शीलगुप्तानां चरित्रं कुलयोषिताम् ।")

चरित्रा स्त्री (चरित्र+टाप् ।) तिन्तिडीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

चरिष्णु त्रि (चरतीति । चर+ "अलङ्कृञिति ।" ३ । २ । १३६ । इति इष्णुच् ।) जङ्गमः । इत्यमरः ।३।१।७४ ॥ (यथा भागवते । २।६।४० ।
'इदं विकारो गुण इन्द्रियाणि
विराट् स्वराट् स्थास्नु चरिष्णु भूम्नः ।")

चरीत्र क्ली (चरित्र+पृषोदरादित्वाद्दीर्घत्वम् ।) चरित्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चरु पु (चरन्ति भक्षयन्ति देवा इम चर्य्यते भक्ष्यते अस्माभिर्भिर्वैरिति वा चरति धीमान्तिकमस्मान्त्यिके । चर+"भृमृशीति ।" उणा १ । ७ । इति उ ।) हव्यान्नम् । तत्पाकभाण्डम् । इति मेदिनी । रे ३२ ॥
'तन्त्र संस्कृते वह्नौ गोक्षीरेण चरुं पचेत् ।'
इति शारदातिलकम् ॥

तस्यानुष्ठानं यथा । अग्नेः पश्चिमायाम्दिशि प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्य तदुपरि प्रक्षालित पात्रसमूहेन सुपतं वैणवञ्च स्रुपं पात्रञ्च चमसञ्चजलप्रोक्षितं संस्थाप्य शीघ्रीन् यवान् वा शूर्पे निधाय चमसस्थजलेन ओं वाग्नौ स्वनये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओम् इन्द्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं भूस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं भुवस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं स्वस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि इति तूष्णीं द्वयष्टौ वारान् प्रोक्षयेत् । ततः कांस्यपात्रेण चरुस्थाल्यां वा ओं वाग्नौ स्वनये त्वा जुष्टं निर्वपामि ओम् इन्द्राय त्वा जुष्टं निर्वपामि ओं भूस्त्वा जुष्टं निर्वपामि ओं भुवस्त्वा जुष्टं निर्वपामि ओं स्वस्त्वा जुष्टं निर्वपामि ओं प्रजापतये त्वा जुष्टं निर्वपामि इति प्रत्यक्षं गृहीत्वा उदूखले स्थापयन् द्विकूर्च्चीम् । ततो दक्षिणहस्तसुपरि हस्तं तदप्रतरहस्तं कृत्वैव प्रक्षोभयेत् । इत्थमत्र वारत्रयं तथा त्रिः प्रक्षालयेत् । ततश्च स्थालामध्यतः तत्रोत्तराग्रं पवित्रं निधाय प्रक्षालिततण्डुलं निधाय दुग्धं निषिच्य शालं कोशकुम्भं कृत्वा तन्मध्ये आदित्यपात्रं हुतशेषमध्यगतं पात्रमध्यस्थापितं चरुं उभयतो दृष्टपञ्चेशमात्रं चतुष्कोणपुष्पलं स्रैणं दर्भमार्त्तिन श्रावयित्वा तथा पचेत् यथा न दह्यते गच्छन् पाको भवति शान्तं न भवति दाहश्च न भवति तत्र सव्यभावं भूते स्थालीं अनञ्जुर्व्वं कृत्वा प्रागादिषु कर्पूरक्षेपेण चरुमपि वार्चकवत्त्वन कृषीरादि स्थापयत्वा युक्तं कुण्डस्थं इत्यादि । इति भवदेवभट्टः ।

चरुव्रण, पु (चरोर्व्रण इव ।) पिष्टापूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिताइ पिठा इति भाषा ॥

चर्च्च क इडसमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पर सक सेट् ।) इडसम अध्ययनम् । क, चर्च्चयति वेदं विप्रः । इति दुर्गादासः ॥

चर्च्च श उक्तौ । भर्त्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां पर सक सेट् ।) रेफोपधः । श, चर्च्चती चर्च्चन्ती । गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठ फलन्तु शन्तृतानामार्द्धधातुके इति तुमौ विभाषा वेदेषूच्चारणभेदश्च । इति दुर्गादासः ॥

चर्च्चरी स्त्री (चर्च्च+बाहुलकात् अरन् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) गीतभेदः । चर्च्चरी गीतभेदे च कराभितकरशब्दयोरिति यदः ॥ हर्षक्रीडेति सुभूतिः । कामटिकानां स्वादरवचनतौर्य्यत्रिकचर्च्चत्वमस्ति । वसन्तसमयक्रीडेत्यन्ये । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ हर्षक्रीडावाक् । तत्पर्य्यायः । चर्भटी २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रत्नावल्याम् । १ अङ्के । "अये ! मधुरमभिहन्यमानमृदुमृदङ्गानुगतसङ्गीतमधुरः पुरः पौराणामुच्चरति चर्च्चरीध्वनिः ।" एतदुदाहरणं यथा, विक्रमोर्व्वश्याम् । ४ अङ्के । अनन्तरं चर्च्चरीयुक्ता —
गन्धोन्मादितमधुकरगीतै
र्वाद्यमानैः परभृततूर्य्यैः ।
प्रसरितपवनोद्वेल्लितपल्लवनिकरः
सुललितविविधप्रकारैर्नृत्यति कल्पतरुः ॥"
वर्णवृत्तविशेषः । यथा, छन्दश्चिन्तामणौ ।
"हारयुक्तसुवर्णकङ्कणपाणिशङ्कविराजिता
पान्नूपुरसङ्गता सुपयोधरद्वयभूषिता ।
शोभिता वलयेन पिङ्गलपन्नगाधिपवर्णिता
चर्च्चरी तरुणीव चेतसि चाकचीति सुसङ्गता ॥")

चर्च्चरीक पु (चर्च्च+"फर्फरीकादयश्च ।" उणां ४ । २० । इति ईकनप्रत्ययान्तेन निपातनात् साधुः ।) महाकालः । केशविन्यासः । शाकः । इति मेदिनी । के १८७ ॥

चर्च्चा स्त्री (चर्च्च्यते विचार्य्यते वेदवेदान्तादि तत्त्वमनयेति । चर्च्च+णिच्+अङ् ।) दुर्गा । चिन्ता । चार्च्चिक्यम् । इति मेदिनी । चे ४ ॥ विचारणा । इत्यमरः । १ । ५ । २ ॥ (चर्च्च+भावे अङ् । लेपनम् । यथा, कुमारसम्भवे । १५ । ४ ।
"श्मशानस्थितचर्च्चा पीतकौशेयवासा ।"
गायत्रीरूपा महाशक्तिः । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४६ ।
'ज्ञानधातुमयी चर्च्चा चर्च्चिता चारुहासिनी ।")

चर्च्चिका स्त्री (चर्च्चा+स्वार्थे कन् । कापि अत इत्वम् ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चर्च्चा । इति द्विरूपकोषः ॥ (रोगविशेषः । तदपनोदनं गुडादिवायोगर्थ यथा —
'तोयार यष्टीमधुना समन्ततः निशाद्विशाणि
पर्ष
रोहिणी सममं कष्टारिकेन कर्म्मामयं परम् ।
कुष्ठमीपदर्च्चिका विषहरं पामाविसर्पापह
योगानां सकलौषधीनां हितकरं समुच्यते
भावने ।"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
(चर्च्चा वेदादिविचारणां वेत्ति इति । ठन् । वेदाद्यध्येतरि, त्रि ।)

चर्च्चित त्रि (चर्च्च+कर्म्मणि क्तः । चर्च्चा लेपनं सञ्जातास्य इति इतच् वा ।) चन्दनादिना कृतलेपनम् । तत्पर्य्यायः । दिग्धम् २ लिप्तम् ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा गीतगोविन्दे । १ । ४ ।
"चन्दनचर्च्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली ।")

चर्त्त्य, त्रि, (चर्त्त्यते इति । चृत हिंसायाम्+ "ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः ।" ३ । १ । ११० । इति क्यप् ।) हननीयः । इति पाणिनिव्याकरणम् ॥

चर्पट, पुं (चप+अटन् ।) स्फारः । विपुलः । चपेटः । पर्पटः । इति मेदिनी । टे, ४१ ॥

चर्पटा स्त्री (चर्पट+टाप् ।) भाद्रशुक्लषष्ठी । चापडाषष्ठी इति भाषा ॥ अस्या विवरणं चपेटीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चर्पटी, स्त्री (चर्पट+ङीष् ।) पोली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चर्ब्ब गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सक सेट् ।) चर्ब्बति । इति दुर्गादासः ॥

चर्भट पुं (चर+क्विप् । भटति भरति स्वशरीरदानेनेति । भट+अच् । ततः कर्म्मधारयः ।) इर्व्वारुः । इति हलायुधः ॥

चर्भटी, स्त्री (चर्भट+ङीष् ।) चर्च्चरी । हर्षक्रीडावाक् । इति हेमचन्द्रः ॥

चर्म्म स्त्री, (चर्म्म साधनतयास्त्यस्य अच् ।) फलकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । ७ । १९२ ।
"स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा ।
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्म्मायुधैः स्थले ॥")

चर्म्मन् [न्] क्ली (चर+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणां । ४ । १४५ । इति मनिन् ।) इन्द्रियविशेषः । चाम इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । त्वक् २ असृग्धरा ३ कृत्तिः ४ अजिनम् ५ देहचर्म्म ६ रक्तधरा ७ रोमभूमिः ८ शरीरावरणम् ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ असृग्धरा १० । इति भरतधृतरत्नकोषः ॥ (यथा, भागवते । ३।६।१६ ।
'निर्भिन्नान्यस्य चर्म्माणि लोकपालोऽनिलो
ऽविशत् ।")
शरीरावरकचर्म्मम् । ढाल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । फलक २ फलम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ९० ॥ चरम् ४ चर्म्मम् ५ । इति भरतः ॥
तस्य लक्षणं यथा युक्तिकल्पतरौ ।
"शरीरावरणं यत्तु चर्म्म तदभिधीयते ।
तच्च पुर्व्वविधं काष्ठचर्म्माश्ममयमीरितम् ॥
शरीरावरकत्वञ्च लघुता दृढता तथा ।
दुर्भेद्यत्वमिति ख्याता चर्म्मणां गुणसम्पदः ॥
महत्ता गुरुता चैव बहुता सुखभेद्यता ।
विरुद्धवर्णता चैव चर्म्मणां दोषसम्पदः ॥

सितो रक्तस्तथा पीतः कृष्ण इत्यभिशब्दितः।
ब्रह्मादिजातिभेदेन चर्म्मणां वर्णनिर्णयः ॥
चित्रवर्णस्तु सर्व्वेषां सर्व्वदैवोपपद्यते ॥”॥
ब्रह्मचारिधार्य्यकृष्णसारचर्म्म। इत्यमरः। २।७। ४७ ॥ (यथा, मनुः। २। ४१।
“कार्ष्णरौरववास्तानि चर्म्माणि ब्रह्मचारिणः॥”)

चर्म्मकषा, स्त्री, (चर्म्मणः कषा। चर्म्म कषतीति। कष्+अच् इत्येके।) पश्चिमदेशजातं गन्धद्रव्यम्। केचित्तु चामारकषा इति ख्याता इत्याहुः। इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः। सप्तला २ विमला ३ सातला ४ भूरिफेना ५। इत्यमरः। २। ४। १४३ ॥ शातला ६ चर्म्मकसा ७। इति भरतः ॥ मांसरोहिणी। इति राजनिर्घण्टः ॥
(“चर्म्मकषायाः कल्कं बिल्वसमं मूर्द्ध्नि काकपदमस्य।
छत्वा कुर्य्यात् कटभी कटुकीटफलाप्रधमनञ्च ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने पञ्चविंशेऽध्याये ॥)

चर्म्मकसा, स्त्री, (चर्म्मणः कसा।) चर्म्मकषा। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चर्म्मकारः, पुं, (चर्म्म चर्म्मनिर्म्मितद्रव्यादिकं करोतीति। कृ+“कर्म्मण्यण्”। ३।२।१। इति अण्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। चामार इति मुचि इति च भाषा॥ स तु चण्डाल्यां तीवराज्जातः। इति पराशरपद्धतिः॥ तत्पर्य्यायः। पादूकृत्२। इत्यमरः।२।१।७॥ पादुकृत् ३ चर्म्मारः४। इति तट्टीका ॥ चर्म्मकृत् ५ पादुकाकारः ६। इति हलायुधः ॥ चर्म्मरुः ७ कुरटः ८। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः। १०। ३६।
“कारावरो निषादात्तु चर्म्मकारः प्रसूयते ॥”)

चर्म्मकारी, स्त्री, (चर्म्म करोति वर्द्धयति उत्कर्षं करोतीति यावत्। कृ+अण्। चर्म्म किरतीति चर्म्म+कॄ+अणित्येके। ततो ङीप्।) चर्म्मकर्य्योषधिः। इति मेदिनी। रे, २६१ ॥

चर्म्मकीलः, पुं, (चर्म्म कीलतीति। कील+अच्। चर्म्मणि गुह्यस्थचर्म्मणि कील इवेति वा।) गुह्यरोगविशेषः। ढालीश इति छारिस् इति च भाषा ॥ तस्य निदानं यथा,—
“व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः।
कीलोपमं स्थिरखरं चर्म्मकीलन्तु तद्विदुः ॥
वातेन तोदपारुष्यं पित्तादसितरक्तता।
श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥”
इति माधवकरेण रोगविनिश्चयग्रन्थे अर्शोरोगाधिकारे उक्तम्। अतोऽस्य चिकित्सा अर्शोरोगचिकित्सावत्। अपि च।
“चर्म्मकीलं जतुमणिं मषकान् तिलकालकान्।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः॥”
इति भावप्रकाशः ॥

चर्म्मकृत्, पुं, (चर्म्म करोति चर्म्मघटितपादुकादिकम् उत्पादयतीत्यर्थः। चर्म्म+कृ+क्विप्।) चर्म्मकारः। इति हलायुधः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। ५५। [म्रोगिनीम् ॥”)
“चर्म्मकृत् कोऽपि न प्रादात् कुटीं क्षेमोप-

चर्म्मचटका, स्त्री, (चर्म्मणा चटकेव।) निशाचरपक्षिविशेषः। चामचिका इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। जतुका २ अजिनपत्त्रिका ३। इति हेमचन्द्रः ॥ जतूका ४ गृहमाचिका ५ जतुनी ६ अजिनपत्रा ७ चार्म्मिः ८ चर्म्मचटी ९। इति शब्दरत्नावली ॥ चर्म्मपत्रा १०। इति जटाधरः ॥ चर्म्मचटिका ११। इति केचित् ॥

चर्म्मचटी, स्त्री, (चर्म्मणा चटीव। यद्वा, चर्म्म चटति भिनत्तीति। चट+अच् ङीप्।) चर्म्मचटका। इति शब्दरत्नावली ॥

चर्म्मचित्रकं, क्ली, (चर्म्मणि चित्रकं चित्रितमित्यर्थः। चर्म्म चित्रयतीति वा। चित्र+ण्वुल्।) श्वेतकुष्ठम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्म्मजं, क्ली, (चर्म्मणो चर्म्मणि वा जायते। जन+डः।) रोम। रुधिरम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्म्मण्वती, स्त्री, (चर्म्मैव उत्पत्तिहेतुत्वेनास्त्यस्याः इति मतुप् मस्य वत्वम्।) नदीविशेषः। सा तु बुन्देलखण्डाख्यदेशे चम्बल् इति ख्याता ॥ कदली। इति मेदिनी। ते, १९६ ॥ (आसीत् किल पुरा रन्तिदेवनामा (शशविन्दुनामा वा) कश्चित् राजचक्रवर्त्ती। तस्य यज्ञे मारिता ये गावस्तेषां चर्म्मगलितरक्तक्लेदादिभ्यो जातेयं नदीति पौराणिकी गाथा। यथा, देवीभागवते। १। १८। ५४।
“चर्म्मणां पर्व्वतो जातो विन्ध्याचलसमः पुनः।
मेघाम्बुप्लावनाज्जाता नदी चर्म्मण्वती शुभा ॥”)

चर्म्मदण्डः, पुं, (चर्म्मभिश्चर्म्मणा वा निर्म्मितो दण्डः।) कशा। इति हेमचन्द्रः ॥ चाबुक् इति भाषा ॥
(“चर्म्मदण्डाहतो विप्रः शय्यापातितया च तम् ॥”
इति महाभारतशान्तिपर्व्वणि ॥)

चर्म्मदूषिका, स्त्री, (चर्म्म दूषयति दोषयति वा। दुष्+णिच्+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) कोठरोगः। इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्म्मतरङ्गः, पुं, (चर्म्मणां चर्म्मभिर्वा तरङ्ग इव।) वलिः। त्वक्सङ्कोचः। इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्म्मद्रुमः, पुं, (चर्म्माकृतिवल्कलमयो द्रुमः।) भूर्ज्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्म्मपत्रा, स्त्री, (चर्म्मसयं पत्त्रं पक्षद्वयं यस्याः।) चर्म्मचटी। इति जटाधरः ॥

चर्म्मपादुका, स्त्री, (चर्म्मनिर्म्मिता चर्म्ममयी वा पादुका।) उपानत्। चामड़ार जुता इति भाषा ॥ यथा। “ततो ब्रह्मचारी अनेन मन्त्रेण चर्म्मपादुकायुगले पादौ निदध्यात्।” इति भवदेवभट्टः ॥ अस्या गुणाः पादुकाशब्दे द्रष्टव्याः ॥

चर्म्मपुटः, चर्म्मपुटकः, पुं, (चर्म्मनिर्म्मितः पुटः पात्रम्। पक्षे स्वार्थे कन्। चर्म्ममयं पुटमत्र इति कप् इत्येके।) चर्म्मनिर्म्मितपात्रविशेषः। कुपा इति भाषा ॥ यथा। दृतिश्चर्म्मपुटकः। दृतिश्चर्म्मपुटे मत्स्ये चेति मेदिनी ॥ इति पुंलिङ्गसंग्रहटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः। दृतिः खल्लश्चर्म्ममयीति हेमचन्द्रः ॥

चर्म्मप्रभेदिका, स्त्री, (चर्म्म प्रभिनत्तीति। प्र+भिद+ण्वुल्। टापि अत इत्वञ्च।) चर्म्मप्रभेदनास्त्रम्। इत्यमरः। २। १०। ३५ ॥ पोड़ इति भाषा ॥

चर्म्मप्रसेवकः, पुं, (चर्म्मणा प्रसीव्यते इति। सिवु तन्तुसन्ताने+“संज्ञायाम्।” ३।३।१०९। इति कर्म्मणि ण्वुल् बाहुलकात् गुण् वा।) चर्म्मप्रसेविका। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चर्म्मप्रसेविका, स्त्री, (चर्म्मप्रसेवक+टाप् अत इत्वञ्च।) अग्निसन्दीपनार्थं चर्म्मनिर्म्मितयन्त्रम्। भाती इति जाँता इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। भस्त्रा २। इत्यमरः। २।१०।३३॥

चर्म्ममुण्डा, स्त्री, (चर्म्मणः जीवरहितदेहस्येत्यर्थः मुण्डमस्तिहस्तेऽस्या इति। छिन्नशिरोधारणादेव तथात्वम्।) दुर्गा। इति हेमचन्द्रः। २। १२०॥ (चण्डमुण्डा। इत्यपि क्वचित् पाठः ॥)

चर्म्मरङ्गा, स्त्री, (चर्म्मणि रङ्गो यस्याः।) आवर्त्तकीलता। इति राजनिर्घण्टः ॥ (देशविशेषे, पुं। स च देशः कूर्म्मविभागे पश्चिमोत्तरस्यां दिशि उक्तः। यथा, वृहत्संहितायाम्। १४। २३।
“दिशि पश्चिमोत्तरस्याम्।” इत्युपक्रम्य,—
“वेणुमती फल्गुलुका
गुरुहा मरुकुच्चचर्म्मरङ्गाख्याः ॥”
इत्युक्तवान् ॥)

चर्म्मरुः, पुं, (चर्म्म रचयतीति। रच+बाहुलकात् डुः।) चर्म्मकारः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चर्म्मसम्भवा, स्त्री, (चर्म्मणि सम्भव उत्पत्तिर्यस्याः।) एला। इति हारावली। ९७ ॥

चर्म्मसारः, पुं, (चर्म्मणः सारः। भुक्तद्रव्येभ्यो रसस्य त्वङ्मध्ये जायमानत्वात् तथात्वम्।) रसः। इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्म्माम्भः, पुं, (चर्म्मणोऽम्भः जलम्। सर्व्वे सान्ता अदन्ताश्च।” इति न्यायादत्र अकारान्तः। क्वचित् क्लीवे सान्तोऽपि दृश्यते।) रसः। इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्म्मारः, पुं, (चर्म्म चर्म्मक्रियां ऋच्छतीति। ऋ गतौ+“कर्म्मण्यण्।” ३।२।१। इत्यण्।) चर्म्मकारः। इति जटाधरः ॥

चर्म्मी, [न्] पुं, (चर्म्म शरीरावरकं शस्त्रविशेषोऽस्त्यस्य। चर्म्म+इनिः।) चर्म्मधारियोद्धा। ढाली इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। फलकपाणिः २। (यथा, महाभारते। ३।२७।३१।
“श्यामं बृहन्तं तरुणं चर्म्मिणामुत्तमं रणे।
नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मात् मन्युर्न वर्द्धते ॥”
चर्म्म त्वक् अस्त्यस्येति।) भूर्ज्जवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ४६ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ११ अः। “चर्म्मिवृक्षगिरिकर्णिकाशीतशिवनिचुलदाडिमाजकर्णहरिद्रराजादनगोपघोण्टाविकङ्कतेषु वा यवान्नविकारांश्च सेवेत ॥”) भ्रष्टरिटिः। मोचा। इति शब्दरत्नावली ॥

चर्य्या स्त्री, (चर+'गदमदचरयमश्चानुपसर्गे।' ३।१।१००। इति यत्। स्त्रियां टाप्।) ईर्य्यापथस्थितिः। इत्यमरः। २।७।३६॥ नियमामर्य्यादात्यागः। ईर्य्यते गुरौ शिष्यो मासनया ज्ञायते ईर्य्या सा च ध्यानधारणादि तस्या पन्था उपायः तत्र प्रतिमा या स्थितिः स्वस्थानमपरित्यागः सा। इति भरतः॥ (यथा, महाभारते।१।२।३२६।
"चर्य्यायां हयसुतस्य पाण्डवस्यानुगच्छतः।")
गमनम्। चरणम्। आचरणम्। इति सुभूतौ घटीकायां दुर्गादासः॥ (यथा मनुः।६।३२।
'आसां महर्षिचर्य्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम्॥"
सेवा। यथा रामायणे।२।२८।१५।
'वनवासस्य शूरस्य मम चर्य्या हि रोचते॥
त्रि अनुष्ठेयः। आचरणीयः। यथा मनुः।३।१।
'षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम्॥')
चर्च्च क्रि भर्त्से। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां परं सकं सेट्।) कि चर्च्चयति चर्च्चति तण्डुलं बालकः। इति दुर्गादासः॥
चर्व्वण, क्ली, (चर्व्व+भावे ल्युट्।) दन्तैश्चूर्णनम्। इति हेमचन्द्रः।३।८८॥ चिवान इति भाषा॥ (यथा हारीते प्रथमे स्थाने प्रथमे ऽध्याये।
'चर्व्वणं गिलनञ्चापि कासितं श्वासितं तथा॥')
चर्म्मा [न्] पुं सलप्रहारः। इति हारावली। १६७॥
चर्व्वित त्रि, (चर्व्व्यते स्म इति। चर्व्व+कर्म्मणि क्त।) कृतचर्व्वणम्। भक्षितम्। इत्यमरः। ३।१।११०॥ (यथा भागवते।७।५।३०।
'अदान्तगोभिर्विशतां तमिस्रं
पुनः पुनश्चर्व्वितचर्व्वणानाम्॥')
चर्व्वितपात्रक, क्ली (चर्व्वितानां ताम्बूलादीनां त्यागपात्रम्। ततः स्वार्थे कन्।) चर्व्वितताम्बूलादित्यागपात्रम्। पीकदान इति भाषा। यथा, रासलीलायां पातालखण्डे।
'ताम्बूलं दर्पणं पानपात्रं चर्व्वितपात्रकम्॥'
चर्व्व्य, त्रि (चर्व्व्यते दन्तैश्चूर्ण्यते इति। चर्व्व+कर्म्मणि ण्यत्।) चर्व्वणीयम्। यथा,—
"षट्कोटि ब्राह्मणांश्च भोजयामास नित्यशः।
चूष्यचर्व्व्यलेह्यपेयैरतितुष्टैर्दिने दिने॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥
चर्षणि पुं (कर्षतीति। कृष+"कृषेरादेश्च च।" उणां।२।१०२। इति अनि आदेश्च च।) जनः। यथा श्रीभागवते।
"न चर्षणीनां...........
.... रोचयदर्य्यम्॥"
मनुष्यजातिः। यथा—
"चर्षण्यो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः।
यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता॥"
इति श्रीभागवते।६।६।४१। "चर्षण्य इति.......... ....। यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता। तथा च श्रुतिः। पुरुषं चा वरुणात्मजेति।' इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (अत्र उणादिवृत्तिकृतोज्ज्वलदत्तेन तु 'कृषेरादेश्च चः।' इति पठित्वा धर्म्मनिर्वर्त्तकानीति व्याख्यातम्॥)
चल, क भृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां परं सकं सेट्।) क चालयति। भृत्यवत्कारागिरयमिति दुर्गसिंहजुमरनन्दी। भृतिरिह पोषणम्। इति दुर्गादासः॥
चल ज गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सकं सेट्।) ज चालः चलः। मित्त्वे इति वक्ष्यमाणे न पठित्वा इममेव मानुबन्धं भ्रान्ता पठन्ति तद्धेयम्। तेनास्य चालयति हस्तिनं यन्ता। चलमानोऽनिल इत्यत्र ताच्छील्ये प्रत्युदाहरणम्। मित्त्वे। पूर्व्वेणान्वयः। चलधातु कम्पने मानुबन्धः स्यादित्यर्थः। स चलयति लतां वायुः। चलयन् भृङ्गरुचस्तवालकानिति रघुः। चालयन् सकलां पृथ्वीमिति चलन्तम् चालं करोतीति णौ प्रयुक्तम्। इति दुर्गादासः॥
चल श विलासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां परं अकं सेट्।) श चलती चलन्ती। विलासः क्रीडनम्। इति दुर्गादासः॥
चल, त्रि (चलति गच्छतीति। चल+पचाद्यच्।) चञ्चलम्। इत्यमरः।३।१।७४॥ (यथा रघुः।११।१५।
'ताडका चलकपालकुण्डला
कालिकेव निविडा बलाकिनी॥'
पारदः। इति हेमचन्द्रः।४।११६॥ यथा रसायनदृष्टभेदः। यथा रसरत्नाकरे।
'श्रीं नृणां श्रीं चैवलमिदमुदितं युगैर्निभिस्वरैः॥')
चल पुं, (चल+पचाद्यच्।) कम्पः। तद्युक्ते त्रि। इति मेदिनी। ले, १५॥ (शिवः। यथा महाभारते।१३।१७।११६।
'महाकेतुर्महाधातुर्नैकसानुश्चरश्चलः॥"
विष्णुः। यथा तत्रैव।१३।१४८।८२।
'वीरहा विषमः शून्यो घृताशीरचलश्चलः॥"
'वायुरूपेण चलः।' इति भाष्यम्॥)
चलचञ्चु, पुं, (चला चञ्चला चञ्चुरस्य।) चकोरपक्षी। इति हेमचन्द्रः।४।४०५॥
चलत्पूर्णिमा स्त्री, (चलन्ती पूर्णिमा तदाख्यो भूतचन्द्र इवेति तात्पर्य्यार्थे।) चन्द्रकमत्स्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
चलदङ्ग, पुं, (चलत् चपलं अङ्गं यस्य।) मत्स्यविशेषः। चेङ्गा इति भाषा। अस्य गुणाः। अनभिष्यन्दित्वम्। वाते हितत्वम्। रोचनत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
चलदङ्गक पुं (चलदङ्ग एव इति कन्।) चलदङ्गमत्स्यः। इति जटाधरः॥
चलदल, पुं, (चलानि दलानि पत्राणि यस्य।) अश्वत्थः। इत्यमरः।२।४।२०॥ (अस्य पर्य्यायो गुणादयो ज्ञातव्याः॥)
चलन क्ली, (चल+भावे ल्युट्।) भ्रमणम्। (यथा देवीभागवते १।१७।१८।
'चलनञ्च विना कार्य्यं न भवदिति मे मतिः॥')
कम्पनम्। (यथा पञ्चतन्त्रे।२।१७३।
'क्षाशुमायाविह प्रौक्ती विमुक्तौ प्रसुदर्शने।
चलयोश्चलनादेको द्वितीयः पादवेगतः॥')
कम्प्रे, त्रि। इति मेदिनी। ने, ६१॥
चलन पुं, (चलत्यनेन इति। चल+करणे ल्युट्।) पादः। इति हेमचन्द्रः॥ हरिणः। इति जटाधरः॥
चलनक, पुं (चलन+संज्ञायां कन्।) चण्डातकम्। इति हेमचन्द्रः।३।३३८॥
चलनी, स्त्री, (चलन+ङीप्।) नारीभेदः। भगवस्त्री। वस्त्रघर्घरी। इति हेमचन्द्रः॥ घाघरा इति भाषा॥
चलपत्र पुं (चलानि पत्राणि यस्य।) अश्वत्थवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, नैषधे।
"अङ्गेन केनापि विजेतुमस्या
गवेष्यते किं चलपत्रपत्रम्।
न चेद्विशेषादितरच्छदेभ्य-
स्तस्यास्तु कम्पस्तु कुतो भवेन॥")
चला स्त्री (चलतीति चल+पचाद्यच् टाप् च। नैकत्रावस्थितत्वात् तथात्वम्।) लक्ष्मीः। इति मेदिनी। ले १५॥ सिह्लकः। इति रत्नमाला॥
चलाचल त्रि, (चलतीति चल+अच्। चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक् चाभ्यासस्य आगागमश्च इति वार्त्तिकसूत्रेणास्य सिद्धिः।) चञ्चलः। इत्यमरः।३।१।७४॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये।११।३०।
'अभिद्रोहेऽपि स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाचलाम्॥')
काके पुं,। इति राजनिर्घण्टः॥
चलातङ्क, पुं, (चले चलने आतङ्को भयं यस्मात्।) वातरोगः। इति राजनिर्घण्टः॥
चलित, त्रि, (चल+कर्त्तरि क्त।) कम्पितम्। इत्यमरः।३।१।८७॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्।५।३६५।
"तयोर्विलासचलितैश्चलितापाङ्गविभ्रमैः॥")
गतम्। चल ज गताविति धात्वर्थात्॥ (यथा, श्रीरामायणे।१।५७।२१।
"अधिरूढ़ गवारोहे यथाश्वाचलितो गजः॥")
चलु, पुं, (चल+उन्।) गण्डूषः। इति हेमचन्द्रः।६।२६२॥
चलुक पुं, (चलुना कायतीति। कै+क।) प्रसृतिः। भाण्डभेदः। इति मेदिनी। के ८६॥
चवि, स्त्री, (चर्व्व्यते इति। चर्व्व+इन्। पृषोदरादित्वात् रलोपे साधुः।) चविका। इति शब्दरत्नावली॥
चविक, स्त्री, (चवि+संज्ञायां कन्।) चविका। इति भरतधृतकोषः॥
चविका स्त्री (चवि+स्वार्थे कन्।) इत्यादिष्ठि चइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। चव्यम् २। इत्यमरः।२।४।९८॥ चव्या २ चविकम्॥

चवी ५। इति भरतः॥ चविः ६। इति शब्द-रत्नावली॥ तेजोवती ७ कोला ८ नाकुली ९ उषणा १० चव्यकम् ११ वशिरः १२ गन्ध-नाकुली १३ वल्ली १४ कोलवल्ली १५ कोलम् १६ कुटिलसप्तकम् १७ तीक्ष्णम् १८ करिकरणा-वल्ली १९ हस्तकरः २०। (यथा, सुश्रुते उत्तर-तन्त्रे ३९ अध्याये।

"पारिगाद्यथवग्राह्यचविकारक्षचन्दनैः॥")

अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। लघुत्वम्। रोचनत्वम्। दीपनत्वम्। कफमन्दाग्निकासश्वास-शूलनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ भेद-कत्वम्। कफनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चवी, स्त्री, (चवि+"कृदिकारादक्तिनः।" ४।१।४५। इति ङीष्।) चविका। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ६।१५१।

"सर्व्ववर्म्मा चवीहस्तः प्रतिमां तां सुदुस्तराम्।
पश्यन् सागुण्यः सर्व्वं स्वभार्य्यायै शशंस तत्॥")

चव्यं, स्त्री, (चर्व्यते इति। चर्व्व+ण्यत्। पृषो-दरादित्वात् रलोपे साधुः।) चविका। इत्यमरः। २।४।९८॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये।

"चव्येन्द्रवीजं त्रिफला सर्पिर्म्मांसरसाम्बुभिः॥")

चव्यकं, स्त्री, (चव्यमेव। स्वार्थे कन्।) चविका। इति राजनिर्घण्टः॥

चव्यजा, स्त्री, (चव्यमिव जायते इति। जन+डः।) गजपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवृतिरस्या गजपिप्पलीशब्दे ज्ञेया॥)

चव्यफलं, स्त्री, (चव्यमिव फलं यस्य।) गज-पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

चव्या, स्त्री, (चव्य+टाप्।) चविका। इत्यमर-टीकायां भरतः॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४१ अध्याये।

"सर्पिर्मधुभ्यां त्रिकटु प्रलिह्या-
च्चव्याविडङ्गोपहितं क्षयार्त्तः॥")

वचा। इति मेदिनी॥ कार्पासी। इति राज-निर्घण्टः॥

चष, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) चषति। इति दुर्गादासः॥

चष, ण भक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट्।) ण, चषति चषते। इति दुर्गा-दासः॥

चषकः, पुं, स्त्री, (चषति भक्षयति पिबत्यनेनेत्यर्थः। चष+"वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्व्वस्यापि।" उणां। २।३२। इति वुन्।) मद्यपानपात्रम्। तत्-पर्य्यायः। सरकः १ सरकः २ सरकः ३ अनुतर्षणम् ४। इति हेमचन्द्रः। ३।१०२४॥ ०॥

अथ चषकोद्देशः।

"यत् पानपात्रं भूपानां तदुद्देशं चषकं शृणु।
काञ्चनं राजतञ्चैव स्फाटिकं काचकेन च॥
हस्ते ममार्द्दितकोष्टं चतुर्णां पृथिवीभुजाम्।
उक्तमप्रमाणं तेषां निर्द्दिष्टः पाठबुधैः॥
मणिरिष्टमितं रक्तैः पुनर्नदैः कम्मनिगम्।
सौवर्णं सारं पात्रं वा कर्मैवाहुरुषपन्ती॥

काञ्चनं धातुजं शैलं नाइलादि महीभुजाम्।
यदन्यत्तीयमानादि पात्रं पृथ्वीभुजां भवेत्॥"

एवं तत्रापि नियम इति भोजस्य निश्चयः। इति युक्तिकल्पतरुः॥ * ॥ सुरापात्रम्। मधु। मद्य-प्रभेदः। इति मेदिनी। के, ८६॥

चषतिः, पुं, (चष भक्षे वधे वा+भावे अतिः।) भक्षणम्। वधः। इति सिद्धान्तकौमुद्या-मुणादिवृत्तिः॥

चषालः, पुं, (चष्यते वध्यतेऽस्मिन्। चष+"सानसि-वर्णसीति।" उणां। ४।१०७। इति त्याल प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) यूपकटकः। इत्य-मरः। २।७।१८॥ यद्गसमाप्तिश्चचकं यमु-यज्ञनादर्थे यज्ञभूमौ यत् काष्ठमारोप्यते स यूपः तस्य शिरसि वलयाकृतिर्व्वर्मणकाकृतिर्व्वा यः काष्ठविकारः सः। यूपस्थले विहितलौहवलयश्च। इति केचित्। इति भरतः॥ मधुस्थानम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

चह, शाठ्ये। प्रतारणे इति यावत्। इति कवि-कल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) चहति। इति दुर्गादासः॥

चह, त क शाठ्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट्।) चहयति खलः। इति दुर्गादासः॥

चह, क म शाठ्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क म, चहयति खलः साधुं प्रतारयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

चाकचक्यं, स्त्री, उज्ज्वलता। चकचक् इति भाषा। यथा, न हि लोकसिद्धसामग्री प्रातिभासिक-रजतोत्पादिका किन्तु विलक्षणैव तथा हि। काचादिदोषदूषितलोचनस्य पुरोवर्त्तिद्रव्यसंयो-गादिदमाकारा चाकचक्याकारा च काचि-दन्तःकरणवृत्तिरुदेति। इति वेदान्तपरिभाषा॥

चाकचिचा, स्त्री, श्वेतदूर्व्वा। इति रत्नमाला॥

चाक्रिकः, पुं, (चक्रेण समूहेन यन्त्रविशेषेण वा चरतीति। चक्र+"चरति।" ४।४।८। इति ठक्।) बहुभिर्मिलित्वा यः स्तौति सः। तत्पर्य्यायः। घाण्टिकार्थकः २। इत्यमरः। २।८।९७॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। १।१६५।

"पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिकबन्दिनाम्।
एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा॥")

तैलकारः। इति हेमचन्द्रः॥ शाकटिकः। इति महाभारते राजधर्म्मः॥ गाड़ोयान् इति भाषा॥

चाक्षुषं, स्त्री, (चक्षुषा निर्वृत्तम्। चक्षुष्+"तेन निर्वृत्तम्।" ५।१।७९। इत्यण्।) प्रत्यक्ष-विशेषः। तत्तु चक्षुरिन्द्रियजन्यज्ञानम्। द्रव्य-चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणम्। द्रव्य-समवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः। द्रव्य-समवेतसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेत-समवायः। इति सिद्धान्तमुक्तावली॥ तथा च।

"द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः।
द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः॥
तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः।
तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः॥"

इति भाषापरिच्छेदे॥ ५९—६०॥

(चक्षुषा गृह्यते इति। चक्षुष्+अण्। चक्षु-र्ग्राह्यरूपादि। चक्षुर्ग्राह्ये, त्रि॥)

चाक्षुषः, पुं, (चक्षुषः ब्रह्मणो लोचनात् जातः। चक्षुष्+अण्। एतन्निरुक्तिर्यथा, मार्कण्डेये। ७६।२।

"अन्यजन्मनि जातोऽसौ चक्षुषः परमेष्ठिनः।
चाक्षुषत्वमतस्तस्य जन्मन्यस्मिन्नपि द्विज!॥")

षष्ठमनुः। अस्मिन्मन्वन्तरे अजितनामको विष्णो-रवतारः। मन्त्रद्रुम इन्द्रः। आप्यादयो देवाः। हविष्मद्वीरकादयः सप्तर्षयः। पुरुपुरुषसुद्युम्ना-दयो मनुपुत्राः। इति श्रीभागवतम्॥ (अस्य अन्यद्विवरणं मन्वन्तरशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

चाङ्गः, पुं, (चीयते इति। चि+डः। चमङ्गं यस्य।) चाङ्गेरी। इत्यमरटीकायां राय-मुकुटः॥

चाङ्गेरी, स्त्री, (चाङ्गं ईरयतीति। ईर+अण्। ततो ङीष्।) अम्ललोणिका। इत्यमरः। २।४।१४०॥ ("ग्रहण्यर्शोविकारघ्नी साम्ला वातकफे हिता। उष्णा कषायमधुरा चाङ्गेरी चाग्निदीपनी॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥)

चाचपुटः, पुं, तालभेदः। यथा,—

"गुरुर्लघुः प्लुतश्चैव भवेच्चाचपुटाभिधे॥"

इति सङ्गीतदामोदरः॥

चाञ्चल्यं, स्त्री, (चञ्चलस्य भावः। चञ्चल+ष्यञ्।) चञ्चलता। चापल्यम्। यथा,—

"चाञ्चल्यरहिता लक्ष्मीः पुत्त्रपौत्त्रावधिस्थिरा॥"

इति नागम्बङ्गलाख्यकवचम्॥

चाटः, पुं, (चट्यते भिद्यते यस्मात्। चट+घञ्। यद्वा चटति भिनत्ति भित्त्यादिकम्। चट+णः।) चौरः। इति मिताक्षरा॥ प्रतारकः। यथा,—

"चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः।
पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत् कायस्थैश्च विशेषतः॥
चाटाः प्रतारकाः विश्वास्य ये परधनमपहरन्ति।
प्रच्छन्नापहारिणस्तस्कराः॥ दुर्वृत्ता इन्द्रजालिक-कितवादयः। सहो बलं तत्कृता यत्नेन कृतं साहसं महच्च तत् साहसञ्च महासाहसं तेन वर्त्तन्त इति महासाहसिकाः प्रसह्यापहारिणः। आदिशब्दात्मौलिकाकूटकृन्तक्षयः। एतैः पीड्य-माना बाध्यमानाः प्रजा रक्षेत्। कायस्था गणका लेखकाश्च तैः पीड्यमाना विशेषतो रक्षेत्। तेषां राजवल्लभतया अतिमायावितया च दुर्निवारत्वात्।" इति मिताक्षरायां आचारा-ध्यायः॥

चाटकेरः, पुं, (चटकस्य चटकाया वा पुमपत्य-मिति। "चटकाया ऐरक्।" ४।१।१२८। इत्यैरक्प्रत्ययः। "चटकस्येति प्राप्यम्। लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि"। इति शाब्दि-कम्।) चटकस्य पुमपत्यम्। इत्यमरः॥ चटार छा इति भाषा॥

चाटु पुं क्ली (चटति भिनत्ति मनस्तोमामोद वाक्येनेति। चट+'कृपावृ...' इति।" उणां १।३। इति ञुण्।) प्रियवाक्यम्। तत्पर्य्यायः। चटुः २ प्रियप्रायम् ३। इति हेमचन्द्रः। स्फुटवादी। इति शब्दसारे उणादिवृत्तिः। मिथ्याप्रियवाक्यम्। इति महाभारतम्। खोशामदिया कथा इति भाषा। (यथा गीतगोविन्दे। २।१२।

"प्रथमसमागमलज्जितया
पटुचाटुशतैरनुकूलम्।"

चाटुकारी त्रि। यथा राजतरङ्गिण्याम्। १।२११।
"उपविश्य च सद्यः पुटकैश्चाटुशीतलैः।")

चाटुपटुः, पुं, (चाटुषु पटुः निपुणः।) भण्डः। इति हारावली। भाँड इति भाषा।
("चाक्यानां पतितोऽसौ चाक्यचाटुपटुः कविः। इति नैषधम्।")

चाटुलोल त्रि, (चाटुरेव लोलः इति कर्म्मधारयः। चाटुषु लोलः इत्येके।) चटुलोलः। इति हारावली॥

चाटुवटुः, पुं (चाटुपटु+पृषोदरात् साधुः।) चाटुपटुः। इति भूरिप्रयोगः॥

चाटूक्ति स्त्री (चाटुरूपा उक्तिः। चाटूनां सूक्तिर्वा।) सेवा। इति हारावली। प्रियकथा च॥

चाणकीन त्रि (चणकानां भवनं क्षेत्रम्। 'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्।'५।२।१। इति खञ्।) चणकोत्पत्तियोग्यक्षेत्रम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

चाणक्य, पुं (चणकस्य गोत्रापत्यम्। "गर्गादिभ्यो यञ्।' ४।१।१०५। इति यञ्।) मुनिविशेषः। तत्पर्य्यायः। द्रोमिलः २ अंशुलः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अयमेव द्विजश्रेष्ठः चार्व्वक्रियायोगेन योगनन्दराजं मारयन् नन्दीरयान् मौरकारपत्नीगर्भे जातं स्वशिष्यं चन्द्रगुप्तं राज्येऽभिषिच्य स्वयमामात्यपदवीमङ्गीचकार। एतद्विवरणं मुद्राराक्षसविष्णुपुराणभागवतादिषु विशेषतो द्रष्टव्यम्। इदं क्वचित् भेदोऽपि दृश्यते यथाह, कथासरित्सागरे। ५।१२१—२३।

"स चाणक्यो द्विजः क्वापि गत्वा कृत्यामसाधयत्। तद्वशाद्योगनन्दोऽथ दाहज्वरमवाप्य सः॥ सप्तमे दिवसे प्राप्ते पञ्चत्वं समुपागमत्। हत्वा हिरण्यगुप्तञ्च शकटालेन तत्सुतम्। पूर्व्वनन्दसुते लक्ष्मीश्चन्द्रगुप्ते निवेशिता॥'

चाणक्येन प्रोक्तमित्यण्।) ग्रन्थविशेषे क्ली। यथा तत्रैव।
"नानाशास्त्रोद्धृतं वक्ष्ये राजनीतिसमुच्चयम्। सर्व्वबीजमिदं शास्त्रं चाणक्यं सारसंग्रहम्॥"

चाणक्यमूलक, क्ली, (चणकमिव चाणक्यं तद्मूलमस्य। इति कप् स्वार्थे कन् वा।) मूलकभेदः। चाणक्यमूलेति ख्यातम्। तत्पर्य्यायः। चाणक्यम् २ विष्णुगुप्तकम् ३ मूलकम् ४ महाकन्दम् ५ कौटिल्यम् ६ मरुसम्भवम् ७ शालाकटुकम् ८ मिश्रम् ९। अस्य गुणाः। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। कफवातघ्नत्वम्। गुल्मनाशकत्वम्। ग्राहकत्वम्। गुरुत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चाणूर, पुं कंसराजस्य मल्लविशेषः। यथा —
"ततः क्रोधाज्जितात्मा च कंसः परमकोपनः। चाणूरमादिशद्युद्धे तस्य कृष्णस्य महाबलम्॥" इति महाभारते हरिवंशम्॥
(तथाच, भागवते। १०।४४।
"भगवद्गात्रनिष्पातैर्वज्रनिष्पेषनिष्ठुरैः। चाणूरो भज्यमानाङ्गो मुहुर्ग्लानिमवाप ह॥")

चाणूरसूदन पुं (चाणूरं सूदयतीति। सूदि+ल्युः।) श्रीकृष्णः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (एतस्य सूदनं चाणूरवधनाम्ना हरिवंशे ८६ अध्याये द्रष्टव्यम्॥)

चाण्डाल, पुं (चण्डति कुप्यति सततमिति। "पति चण्डिभ्यामालच्।' उणां १।११७। इति आलच्। यद्वा चण्डाल+'कुलादिभ्योऽण्' यद्वा चण्डाल एवेति प्रज्ञादिभ्योऽण्।) चण्डालः। इत्यमरः।२।१०।१९। (यथा, मनुः।४।७९।
"न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुक्कसैः।"
कर्म्मदोषतो ब्राह्मणानामपि पारिभाषिकचाण्डालत्वम्। यथा महाभारते। १२।७५।
"आह्वायका देवलका नक्षत्रग्रामयाजकाः। एते ब्राह्मणचाण्डाला महापथिकपञ्चमाः॥")

चाण्डालिका, स्त्री (चाण्डाली वादकत्वेनास्त्यस्याः। इति ठन्। चण्डालेन निर्वृत्ता इति ठक् वा।) चण्डालवीणा। इत्यमरः। २।१०।३२। चण्डालिकाशब्दार्थोऽप्यत्र। (चण्डालेन करोति कुलालादिभ्योऽञ्। चण्डालीवत्सम्बन्धे, त्रि॥)

चाण्डाली स्त्री, (चाण्डाल+जातित्वात् ङीष्।) लिङ्गिनी। इति राजनिर्घण्टः। चाण्डालपत्नी च॥

चातक पुं (चतते याचते जलमम्बुदमिति। चत याचने+ण्वुल्।) स्वनामख्यातपक्षी। तत्पर्य्यायः। स्तोकक २ सारङ्ग ३ मेघजीवन ४। इति राजनिर्घण्टः। तोकक ५। इत्यमरः। २।५।१७। शारङ्ग ६। इति भरतः। (यथा, मेघदूते। ९।
"वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्ते सगन्धः॥")
तन्मांसगुणाः। लघुत्वम्। शीतलत्वम्। कफरक्तपित्तनाशित्वम्। अग्निकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चातकानन्दन, पुं, (चातकं आनन्दयतीति। आ+नन्द+णिच्+ल्युः।) वर्षाकालः। इति राजनिर्घण्टः॥

चातुर पुं (चतुर्भिरङ्गैः हस्तपदपृष्ठशिरोभिः दृश्यते इति। चतुर+अण्। यद्वा चतुर एव। स्वार्थे अण्।) चक्राण्डुः। इति मेदिनी॥ गोलबालिश इति भाषा॥

चातुर, त्रि (चतुर+स्वार्थे अण्।) नेत्रगोचरः। चाटुकारः। मिमन्ता। इति मेदिनी। रे,१५६।

चातुरक त्रि, (चातुर+स्वार्थे कन्।) चातुरः। इति हेमचन्द्रः॥

चातुराश्रम्य, क्ली, (चतुर्णां आश्रमाणां कर्म्म इति। 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च।' ५।१।१२४। इति ष्यञ्।) ब्रह्मचर्य्यगार्हस्थ्यवानप्रस्थभिक्षुरूपाश्रमचतुष्टयानां धर्म्मः। इति पुराणम्॥ (यथा, महाभारते। १२।४६।२२।
"चातुर्व्विद्यं चातुर्होत्रं चातुराश्रम्यमेव च। राजधर्म्मांश्च निखिलान् पृच्छैनं पृथिवीपते॥' चत्वार आश्रमा एवेति स्वार्थे ष्यञ्। चतुराश्रमम्॥)

चातुरिक, पुं (चातुरीं रथपरिचालनकौशलं वेत्तीति ठक्।) सारथिः। इति जटाधरः॥

चातुरी स्त्री, (चतुरस्येदम् "तस्येदम्।"४।३।१२०। इत्यण्। ततो ङीप्। यद्वा चतुरस्य भावः इति ष्यञ् षित्वात् ङीष् ततो यलोपः।) दाक्ष्यम्। चतुरता। इति मेदिनी॥ [चातुरी।'
"या लोकद्वयसाधनी तनुभृतां सा चातुरी चातुरी।" इत्युद्भटः॥)
(गायत्रीरूपा महाशक्तिः। यथा, देवीभागवते। १२।६।४०।
'चतुर्भुजा चारुदन्ता चातुरी च चतुष्प्रदा।')

चातुर्जातक क्ली, (चतुर्जातक एव इति स्वार्थे अण्।) गुडत्वगेलापत्रनागकेशररूपचतुष्टयम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य लक्षणं गुणाश्च।
'त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्। नागकेशरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते॥ तद्वत् रेचनं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत्। लघु पित्ताग्निकृद्वर्ण्यं कफवातविषापहम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

चातुर्थक पुं, (चतुर्थे चतुर्थेऽह्नि भवः इति। चतुर्थ+वुञ्।) प्रतिचतुर्थदिनभवज्वरः। तस्य मन्त्रौषधं यथा, ओं नमामि स्तम्भनि विमोहय सर्व्वव्याधीन् वर्णय फट्। इति।
पुष्यमद्ध्यूत कभृ हस्ति दत्वाय न स्पृशेत्। चातुर्थको ज्वरो रुद्र! अन्यो चैव ज्वरास्तथा॥ जम्बुफलं हरिद्रा च सर्पस्त्रैव च कञ्चुकम्। सर्व्वज्वराणां धूपोऽयं हरः। चातुर्थकस्य च।"
इति गारुड़े १८० अध्याये॥
(अस्य सलक्षणचिकित्सादीनि यथा —
"चातुर्थो द्विविधो ज्ञेयो वातश्लेष्मात्मको ज्वरः।
चातुर्थको नाम गदो दारुणो विषमज्वरः॥
शोषयः सर्व्वधातूनां बलवर्णाग्निनाशनः।
त्रिदोषजो विकारः स्यादस्थिमज्जगतोऽनिल॥
कुपितं पित्तमेवन्तु कफश्चैव सजालतः।
शीतदाहकरश्चोग्रश्चिकाश्चातुर्थकः।
स सन्निपातसम्भूतो विषमो विषमज्वरः।
ऊर्द्धं कायस्य गृह्णाति यः पूर्व्वं सोऽनिलात्मकः।
पूर्व्वं गृह्णाति यः कायं श्लेष्मपूर्व्वज्वरश्च सः।
जङ्घाभ्यां श्लैष्मिको ज्ञेयः शिरसोऽनिलसम्भवः।
एवं विधाय सद्वैद्यः कुर्य्यात्तस्य प्रतिक्रियाम्।
वेलाज्वरो द्व्यहतो रक्तश्चैकाहिकस्तथा॥

मांसगोऽपि तृतीयः स्याच्चतुर्थोऽस्थिसमाश्रितः ।
सर्व्वधातुगतो ज्ञेयो जीर्णो धातुक्षयङ्करः ॥
भूतघ्ने भूतविद्या स्याद्दधाति समताड़नम् ।
वासाधात्रीदारुपथ्या नागरत्रिफला भवः ॥
मधुना संयुतः क्काथश्चातुर्थकनिवारणः ॥
अगस्तिपत्रस्वरसो निहन्ति
नस्ये च चातुर्थकरोगमुग्रम् ।
कासं भ्रमश्चापि शिरोरुजाश्च
विनाशयत्याशु हि तन्नराणाम् ॥"
इति हारीते चिकित्सास्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

चातुर्भद्रं, क्ली, (चतुर्भद्रमेवेति अण् ।) नागरातिविषामुस्ता गुड़ूचीति चतुष्टयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चातुर्म्मास्यं, क्ली, (चतुर्षु मासेषु क्रियते इति । "चतुर्म्मासाण्ण्यो यज्ञे ।" ५ । १ । ६४ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्तेः ण्यः । यागविशेषः । चातुर्म्मास्ययागस्य चत्वारि पर्व्वाणि । वैश्वदेवो वरुणप्रघासः शाकमेधः शुनासीरीयश्चेति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥) आषाढ़शुक्लद्वादश्यादिचतुर्म्मासकर्त्तव्यनियमविशेषः । "यत्तु वाराहे ।
'आषाढ़शुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ।
चातुर्म्मास्यव्रतारम्भं कुर्य्यात् कर्कटसंक्रमे ॥
अभावे तु तुलार्केऽपि मन्त्रेण नियमं व्रती ।
कार्त्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत् ॥
चतुर्धापि हि तच्चीर्णं चातुर्म्मास्यं व्रतं नरः ।
कार्त्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत् समापयेत् ॥'
मात्स्ये ।
'चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
मधुस्वरो भवेन्नित्यं नरो गुड़विवर्ज्जनात् ॥
तैलस्य वर्ज्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
कटुतैलपरित्यागात् शत्रुनाशः प्रजायते ॥
लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभक्षयन् ।
सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्ज्जनात् ॥
निराधिर्नीरुगोजस्वी विष्णुभक्तश्च जायते ।
एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
धारणान्नखलोम्नाञ्च गङ्गास्नानं दिने दिने ।
ताम्बूलवर्ज्जनाद्भोगी रक्तकण्ठश्च जायते ।
घृतत्यागात् सुलावण्यं सर्व्वं स्निग्धं वपुर्भवेत् ॥
फलत्यागात्तु मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते ।
नमो नारायणायेति जप्तानशनजं फलम् ॥
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्गोदानजं फलम् ।
एवमादिव्रतैः पार्थ ! तुष्टिमायाति केशवः ॥'
सनत्कुमारः ।
'इदं व्रतं मया देव ! गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्व्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव ! ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! यद्यपूर्णे त्वहं म्रिये ।
तन्मे भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन ! ॥'
समाप्तौ च ।
'इदं व्रतं मया देव ! कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ! ।
न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन ! ॥'
अत्रैव यतिमाधिकृत्य काठकगृह्यम् ।
'एकरात्रं वसेद्ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥'
एतदशक्तविषयम् । 'ऊर्द्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासी' इति शङ्खोक्तेः ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ अन्यच्च । तत्रोपक्रमकालः सनत्कुमारेणोक्तः ।
"एकादश्यान्तु गृह्णीयात् संक्रान्तौ कर्कटस्य तु ।
आषाढ्यां वा नरो भक्त्या चातुर्म्मास्योदितं व्रतम् ॥"
तत्र मन्त्रः ।
"चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
इमं करिष्ये नियमं निर्व्विघ्नं कुरु मेऽच्युत ! ॥"
अथ चातुर्म्मास्यनियमावश्यकता भविष्ये ।
"यो विना नियमं मर्त्यो व्रतं वा जप्यमेव वा ।
चातुर्म्मास्यं नयेन्मूर्खो जीवन्नपि मृतो हि सः ॥"
अथ चातुर्म्मास्यनियमाः । स्कान्दे नागरखण्डे ।
"श्रावणे वर्ज्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे तथा ।
दुग्धमाश्वयुजे मासि कार्त्तिके चामिषं त्यजेत् ॥"
तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।
"निष्पावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्द्दने ।
यो भक्षयति विप्रेन्द्र ! श्वपचादधिको हि सः ॥
कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च भक्षयन् ।
निष्पावान् मुनिशार्द्दूल ! यावदाभूतनारकी ॥
कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ताकसहितानि च ।
एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्द्दने ॥
सप्तजन्मार्ज्जितं पुण्यं हरते नात्र संशयः ॥"
किञ्च ।
"रुध्यं तत्तत्काललभ्यं फलमूलादि वर्ज्जयेत् ।
जपहोमाद्यनुष्ठानं नामसङ्कीर्त्तनन्तथा ।
स्वीकृत्य प्रार्थयेद्देवं गृहीतनियमो बुधः ॥
इदं व्रतं मया देव ! गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्व्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसादात्तव केशव ! ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! पञ्चत्वं यदि मे भवेत् ।
तदा भवतु सम्पूर्णं प्रसादात्ते जनार्द्दन ! ॥" * ॥
अथ चातुर्म्मास्यव्रतनियममाहात्म्यम् । विष्णुरहस्ये ब्रह्मनारदसंवादे ।
"शृणु नारद ! कार्त्स्न्येन चातुर्म्मास्यव्रतक्रियाः ।
या निर्व्वर्त्त्य नरो भक्त्या प्रयाति परमां गतिम् ॥
व्रतानि वैष्णवानीह मनस्यपि चिकीर्षतः ।
नरस्य क्षयमाप्नोति पापं जन्मशतोद्भवम् ॥
एकभक्तो नरः शान्तो नित्यस्नायी दृढ़व्रतः ।
योऽर्च्चयेच्चतुरो मासान् हरिं स्यात्तस्य लोकभाक् ॥
यस्तु सुप्ते हृषीकेशे क्षितिशायी भवेन्नरः ।
वार्षिकान् चतुरो मासान् लभते वैष्णवीं गतिम् ॥
यस्तु केशवमुद्दिश्य चान्द्रायणपरायणः ।
चातुर्म्मास्यं नयेद्भक्त्या स विष्णुतनुमाविशेत् ॥"
भविष्योत्तरे भगवद्युधिष्ठिरसंवादे ।
"चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
स्त्री वा नरो वा मद्भक्तो धर्म्मार्थं सुदृढ़व्रतः ॥
गृह्णीयान्नियमानेतान् दन्तधावनपूर्व्वकम् ।
तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्त्तॄणां पृथक् पृथक् ॥
मधुरस्वरसम्पन्नो भवेल्लवणवर्ज्जनात्
लभते सन्ततिं दीर्घां तैलस्य परिवर्ज्जनात ॥
अभ्यङ्गवर्ज्जनात् पार्थ ! सुन्दराङ्गः प्रजायते
पक्वतैलपरित्यागाच्छत्रुनाशमवाप्नुयात् ॥
मधूकतैलत्यागेन सौभाग्यमतुलं भवेत् ।
पुष्पोपभोगत्यागेन स्वर्गे विद्याधरो भवेत् ॥
योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ।
कट्वम्लतिक्तमधुरक्षारकाषायजान् रसान् ॥
यो वर्ज्जयेत् स वैरूप्यं वैगन्ध्यं नाप्नुयात् क्वचित् ।
ताम्बूलवर्ज्जनाद्भोगी अपक्वादोऽमलो भवेत् ॥
पादाभ्यङ्गशिरोऽभ्यङ्गपरित्यागाच्च पार्थिव ! ।
दीप्तिमान् दीप्तचरणो यज्वा ऋथपतिर्भवेत् ॥
दधिदुग्धतक्रनियमात् गोलोकं लभते नरः ।
इन्द्रातिथित्वमायाति स्थालीपाकविवर्ज्जनात् ॥
लभेच्च सन्ततिं दीर्घां तापपक्वस्य वर्ज्जनात् ।
भूमौ प्रस्तरशायी च विष्णोरनुचरो भवेत् ॥
सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्ज्जनात् ।
निर्व्याधिर्नीरुगोजस्वी सुरामद्यविवर्ज्जनात् ॥
एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते ।
धारणान्नखलोमानां गङ्गास्नानं दिने दिने ॥
मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्याज्ञाऽस्खलिता भवेत् ।
भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् ॥
नमो नारायणायेति जप्त्वा दानशतं फलम् ।
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्भवेद्गोदानजं फलम् ॥
विष्णुपादाम्बुजस्पर्शात् कृतकृत्यो भवेन्नरः ।
विष्णोर्द्देवकुले कुर्य्यादुपलेपनमार्ज्जने ॥
कल्पस्थायी भवेद्राजा स नरो नात्र संशयः ।
प्रदक्षिणात्रयं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः ॥
हंसयुक्तविमानेन स च विष्णुपदं व्रजेत् ।
गीतवाद्यकरो विष्णोर्गान्धर्व्वं लोकमाप्नुयात् ॥
नित्यं शास्त्रविनोदेन लोकान् यस्तु प्रबोधयेत् ।
स व्यासरूपी भगवानन्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
पुष्पमालाकुलां पूजां कृत्वा विष्णोः पुरं व्रजेत् ।
कृत्वा प्रैत्यिकं दिव्यं स्थानमप्सरसां लभेत् ॥
तीर्थाम्भसि कृतस्नानो निर्म्मलं देहमाप्नुयात् ।
पञ्चगव्याशनात् पार्थ ! चान्द्रायणफलं लभेत् ॥
एकभक्ताशनान्नित्यमग्निहोत्रफलं लभेत् ।
नक्तभोजी समग्रन्तु तीर्थयात्राफलं लभेत् ॥
अयाचितेन चाप्नोति वापीकूपप्रपाफलम् ।
षष्ठकालेऽन्नभोजी यः स्थायी स्वर्गे नरो भवेत् ॥
नित्यस्नायी नरो यस्तु नरकं स न पश्यति ।
भाजनं वर्ज्जयेद्यस्तु स स्नानं पौष्करं लभेत् ॥
पत्रेषु यो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् ।
शिलायां भोजनं नित्यं भवेत् स्नानं प्रयागजम् ॥
यामद्वयजलत्यागान्न रोगैः परिभूयते ।
एवमादिव्रतैः पार्थ ! तुष्टिमायाति तोषितः ॥"
किञ्च ।
"योगनिद्रां समालम्ब्य शेषाहिशयने स्वपन् ।
क्षीरोदतोयवीच्यग्रैर्धौतपादः समाहितः ॥
लक्ष्मीकराम्बुजैः सम्यङ्मृज्यमानपदद्वयः ।
तस्मिन् काले च मद्भक्तो यो मासांश्चतुरः क्षिपेत् ।
व्रतैरनेकैर्नियमैः पाण्डवश्रेष्ठ ! मानवः ।
कल्पस्थायी विष्णुलोके भवेन्नास्त्यत्र संशयः ॥

चार, क्ली, (चलने भक्षणे कोमलदेशाधिवासिनां तिति। चर+कर्म्मणि घञ।) कृत्रिमविषम्। इति हेमचन्द्रः। ४। २६८॥

चारः पुं, पियालवृक्षः। गतिः। बन्धः। अपसर्पः। इति मेदिनी। रे, ३३॥ कारागारम्। इति हेमचन्द्रः। २। ३६८॥ (चर एव इति स्वार्थे अण्।) गूढ़पुरुषः। चरः। तद्विवरणम्। यदुक्तं कालिकापुराणे ८५ अध्याये।

"स्वपिचुगण पालिन्य सत्यानां करसाधनम्।
क्यानल स्थैम्यगदयोत्सव राजशाखिके।
सन्दर्शनुसवानाञ्च यौजन सततं बने।
प्रजानां सारकेतूनां बन्धन यत्ति चारकम्।
स्वस्थानेषु सर्व्वेषु चारान् सम्यक् प्रयोजयेत्।
कार्य्याकार्य्यविभागाय चारवर्गाधिकारिणाम्।
कन्दौ चारान् नियुञ्जीयादष्टवर्ग्येषु पार्थिव।
स्वराष्ट्रेषु प्रयुञ्जीत क्रमतः स्वपदानि मे।
स्वामी सचिवराष्ट्राणि मित्र कोषो बल तथा।
दुर्गं च सप्तम श्रेय राज्याङ्गं गुरुभाषितम्।
दुर्गयुक्त चारवर्ग्यं चार मात्मनि योजयेत्।
तस्मान्निमानि प्रीयाणि यच चारयन्ति तु।
मुद्राल्पक पुत्रेषु सकलूपानौ महाबली।
मुन्ना कौशलानेव बलावलविनिश्चये।
चार्णौ दशसु चैलेषु चारान् राजा प्रयोजयेत्।
सधान प्रकाशं आनीयात तत्तु चारैर्निरूपयेत्।
निरूप्य तत्प्रतीकारमवश्यं छिद्रतश्चरेत्।
यदा निर्पेक्षतेषां यो वा यत्रान्यथा चरेत्।
ज्ञात्वा तत्र नृपश्चारैरन्यैर्वा नियोजयेत्।
चारांस्तु दक्षिणा सार्द्धं रहस्ये समितो नृपः।
प्रभातसमये दर्शनाशीमेव साधयेत्।
स्वराणि चाथ गृहान्ते ये तु चारा महागमे।
निगृह्णीयात् मध्यरात्रौ पृच्छेन् यथापि मन्त्रिणि।
तस्मात् चारान् स्वयं पश्येत् नृपतिर्मन्त्रिणा विना।
अन्योऽपि मन्त्रिणा साद्धं निरूप्य प्रणिधीन् फलम्।
नैकत्र प्रचरश्चारा नैको नानमाहयन्वित।
मन्दुना न हि सन्तत मानिनौ यो न वामनः।
मनन न निद्राचारी न रोगी नाप्यबुद्धिमान्।
न जिन्दुरधरोद्वीनः न भाग्यपुरुषर्ज्जित।
काम्यचारा नृपतिना गृहकार्य्यविनिश्चये।
स्वकम्बरादिकलम भार्य्याशनैर्युतम्।
चतुष्करत्नाश्रिह परामिप्रायदर्शकम्।
इङ्गितज्ञं स्मृतिमन्तं चार प्रशममाश्रमम्।
चारैनिर्नेन सर्व्वं राजा स्वैमागमर्द्दयया।
वणिक्पण च स्वाणी तेषु प्रत्ययितवेदन।
चतुर्दृश निसृष्टान धारान् इहान् विद्या
चरेत्।
दृष्ट्वान् यत्ततः तदा इहान् विद्धो वा पुंव
तत्परः।
गृहान्तरे गृह्णीयात् विष्य शङ्का मतो
विधौ॥"

यथा च मनुसंहितायाम्।

"दूत निष्काङ्क उक्त चराद् निवेदयत।"
(कार्य्यदर्शकचारः। यथा, मनुः। ७। १५४॥
"उपचारप्रचारचैव चारान् सम्यग्विधाय च॥"
'चारांश्च कापटिकादीन्।' इति कुल्लूकभट्टः॥)

प्रचारः। यथा, रामायणे। २। ६६। २६।

"निवृत्तचारः सहसा गतो रवि
प्रवृत्तचारा रजनी ह्युपस्थिता।"

"निवृत्तचारः निवृत्तकिरणप्रचारः प्रवृत्तचारा प्रवृत्ततमःप्रचारा।' इति तट्टीकायां रामानुजः॥ वाणिज्यादिव्यवहारः। यथा महाभारते। ५। ३८। १२।

'भर्त्तैर्वाणिज्यचारश्च पुष्मे सेवत च द्विजान्।'

सञ्चारः। प्रवृत्तिः। यथा, देवीभागवते। १। ११। २२।

"न स्त्री दुष्यति चारेण न विप्रो वेदकर्म्मणा।"
"चारेण रजःसञ्चारेण।" इति टीकाकृन्नीलकण्ठः॥)

चारकः, पुं, (चारयति इति। चर+णिच्+ण्वुल्।) अश्वादे पालकः। सञ्चारकः। (यथा, रामायणे। ३। ६६। १८।

"इय स्तते भ्रातरि मे मयि यत्रृस्यसि मैथिली।
न चाहमार्य्यां कुर्य्यां ते पाप! प्रच्छन्नचारक॥")

बन्धः। इति मेदिनी। के ८०। पियालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (चर एव स्वार्थे अण् चार। ततः स्वार्थे कन्। गुप्तचरः। यथा महाभारते। २। ५। २८।

'त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः।'

चरणशीले, त्रि। यथा, कथासरित्सागरे। १४। ६५।

"शुभ विरचितां नाम मेनोरमपुरचारिकाम्॥")

चारटिका, स्त्री, (चर+णिच्+'शकादिभ्यो ऽटन्।" ४। ८१। उणां। इति अटन् तत संज्ञायां कन् कापि अत इत्वञ्च।) नलीनाम गन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चारटी, स्त्री, (चर+णिच्+'शकादिभ्योऽटन्।" इति अटन् ततो गौरादित्वात् ङीष्।) पद्मचारिणी। इत्यमरः। २। ४। १३६॥ भूम्यामलकी। इति राजनिर्घण्टः॥

चारणः पुं, (चारयति प्रचारयति नृत्यगीतादिविद्यां लब्धकीर्त्तिं वा। चर+णिच्+ल्यु।) नटविशेषः। तद्पर्य्यायः। कुशीलवः। इत्यमरः। २। १०। १२॥ (यथा, मनुः। १२। ४४।

"चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गतिः॥"
"चारणाः नटादयः।" इति कुल्लूकभट्टः॥")

देवयोनिविशेषः। यथा,—

"गन्धर्व्वाश्च ततो घोरा यक्ष गन्धोवकाः।
देवानां गायकाश्च चारणाः स्तुतिपाठकाः॥"
इति वह्निपुराणम्॥

(देवयोनिविशेषः। यथा, भागवते। ४। १। २६।

"गन्धर्व्वविद्याधरचारणाप्सरो
नरनागीभिरामोकरोऽर्थ।"

चारणः। यथा, भागवते। ३। १६। १९।

"चकर्त्तिज भूगन्ता मनुष्ये कभोगरचारणे।
उरगेन रम्यगतो धारणामैव दैवतम्॥")

चारभटः पुं, (चारेषु चरेषु भटः। यद्वा, चारे बुद्धिकौशलादिप्रचारे भटः।) वीरः। इति हेमचन्द्रः। ३। २८॥ (यदाह भर्त्तृहरिः। १। ६१।

"कथमति कुलपुरुषो वेश्याधरपल्लव मनोज्ञमपि।
चारभटचौरचेटकनटविटनिष्ठीवनशरावम्॥")

चारवायुः पुं, (चारेण खगस्योदगतिभेदेन प्रेरितो यो वायुः।) निदाघवायुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चारिणी, स्त्री (चारयति स्वगुणमिति। चर+णिच्+णिनि ङीप् च।) करुणीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चारित्र, क्ली, (चरित्रमेव इति। स्वार्थे अण्।) चरित्रम्। इति हेमचन्द्रः। २। ५००॥ (यथा रामायणे। ३। ५६। ६।

"कुलाक्रोशकर लोके धिक् ते चारित्रमीदृशम्॥"

सत्कुलाचारसम्पन्नम्। यथा, हरिवंशे। १८६। ५॥

'अयोगचाहुतिष्वेव चारित्रं बहुधागमम्॥"

चरतीति। 'चरेर्वृत्ते।" ४। १०२। उणां। इति त्रित्रम्। ब्रह्मचर्य्यम्॥)

चारित्रा स्त्री, (चारित्रं धर्म्मस्वभावो विद्यते ऽस्या इति। अच टाप्।) तिन्तिडीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

चारी, स्त्री, (चारः पदविक्षेपभेदः गतिभेदो वा अस्त्यस्यामिति। "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५। २। १२७। इत्यच्। ततो ङीष्।) नृत्याङ्गविशेषः। यथा —

'न हि चारीं विना नृत्ये नृत्यस्याङ्ग प्रवर्त्तते।
प्रङ्गारादिरसानान्तु भावादीपनकारिका।
माधुर्य्योङ्गमता नित्य चारी चारुगतिर्म्मता॥"

अन्ये तु।

'एकपादप्रचारो यः सा चारी तु निगद्यते।
पादयोश्चारणं यत्र सा चारीति निगद्यते।
करणानां समायोगः खण्डकः परिकीर्त्तितः।
त्रिभिः खण्डैश्चतुर्भिर्वा मण्डलं समुदाहृतम्।
समनखा नूपुरविद्धा तिर्य्यङ्मुखी मदाना च।
कातरा च कुटीरा च विद्धिरा दण्डपादिका।
पार्ष्णिरेचितका तदन्यप्रिया सकपोलिका।
मरालितनलर चारतालिकायद्धमण्डला।
लम्भक्रोड़निका ऋरिमपानिका चोवरेचिका।
तलाद्गुरत्ता सञ्चलिता स्फुरिकापि तथैव च।
अद्भितजङ्घा अद्धाङ्गिता स्थाण्डय सन्नलना।
उत्तक्षिप्तालितिर्व्युत्तिता चाषक्षिता।
सकरितश्चातिर्भीमचार्य्य रक्षाख्याता मनीषिभिः॥"

अन्ये तु।

"समपादस्थिता शकटास्यार्द्धश्चापि च।
विचारा ताड़िता बद्धा एडकाक्रीड़िता तथा।
ऊरूद्वृत्ता छन्दिता परिनामयन्दिता तथा।
उर्द्धाक्रान्तमतस्या समोत्सारितमत्तल्ली।
उत्स्यन्दिता च विद्धेवाचार्य्य षोड़श भूमिजाः॥"
इति भूमिचारी। ६।

आकाशचारी यथा —

"चारीभाकाशगा वर्ण्या निर्दिष्टा अतरी तथा।
अर्द्धमण्डिता भ्रमरी पुरःक्षेपा च कम्पिता।

अपच्छपा लङ्घनवर्भा विद्वा च हरिणप्लुता ।
ऊरुवङ्गान्दोलिता च जङ्घा जङ्घानिका तथा ॥
विद्युत्क्रान्ता भ्रमरिका दण्डपार्श्वेति षोडश ॥”
अन्ये तु ।
“विभ्रान्तातिक्रान्तापक्रान्ता पार्श्वक्रान्तिका ।
ऊर्द्धजानुर्दोलपादादृप्ता नूपुरपादिका ॥
भुजङ्गभासिका चिप्राविद्वा ताला च सूचिका ।
विद्युत्क्रान्ता भ्रमरिका दण्डपादा तथैव च ॥
आकाशचारिका एताः षोडशैव निरूपिताः ॥”
एतास्वेव भूमिचारीष्वन्तरभेदोऽस्ति तिर्य्यक्-
चारी ऊर्द्धचारी अग्रचारीति ता ऊहनीयाः ॥
“तैलाभ्यक्तेन गात्रेण लब्धाधारो जितश्रमः ।
स्तम्भे वा भित्तिदेशे वा प्रथमं ताः प्रयोजयेत् ॥
रूचाहारं तथास्तम्भ मुक्ता तां न समाचरेत् ।
नृत्यपादस्य विन्यासश्चारी सेवाभिधीयते ॥
श्रृङ्गारादिरसानान्तु भवेद्दीपनकारणम् ।
माधुर्य्यो भूमना नित्यं छन्दतालत्रयान्विता ॥
नियतोऽङ्गविशेषायां चारी सञ्चारतो भवेत् ॥”
इति सङ्गीतदामोदरोक्तचारीलक्षणम् ॥
चारुः, पुं, (चरति देवेषु गुरुत्वेन । चर + “दृ-
सनिजनिचरीति ।” उणां १ । ३ । इति ञुण् ।)
वृहस्पतिः । (चरति चित्ते इति ।) मनोज्ञे त्रि ।
इति मेदिनी । रे, ३३ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
१० । ९ । [मधिवचनजातम् ॥”
“इति चटुलचाटुपटुचारुमुरवैरिणो राधिका-
श्रीकृष्णस्य रुक्मिणीगर्भसम्भूतपुत्त्राणामन्यतमः ।
यथा, हरिवंशे । ११७ । ३६ ।
“चारुश्च बलिनां श्रेष्ठं सुताश्चारुमती तथा ॥”)
चारुकः, पुं, (चारु + संज्ञायां कन् ।) शरबीजम् ।
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूचत्वम् । रक्त-
पित्तकफापहत्वम् । शीतत्वम् । लघुत्वम् ।
अदृष्यत्वम् । कषायत्वम् । वातकोपनत्वञ्च । इति
भावप्रकाशः ॥
चारुकेशरा, स्त्री, (चारूणि केशराणि यस्याः ।)
नागरमुस्ता । तरणीपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चारुगर्भः, पुं, (चारुः मनोज्ञः गर्भः अभ्यन्तर्वैर्त्तान्त:-
करणमिति यावत् यस्य । यद्वा चारुगर्भे उत्-
पत्तिस्थानं यस्य ।) श्रीकृष्णपुत्त्रः । यथा, हरि-
वंशे । १६० । ६ ।
“चारुभद्रश्चारुगर्भः सुदंष्ट्रो द्रुम एव च ॥”
चारुगुप्तः, पुं, (चारु यथा स्यात् तथा गुप्तः । यद्वा
चारुणा ईश्वरेण कृष्णेन गुप्तः पालितः ।)
श्रीकृष्णपुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
“सुषेणश्चारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्य्यवान् ॥”
चारुदेष्णः, पुं, रुक्मिण्यां श्रीकृष्णपुत्त्रः । यथा,
हरिवंशे । १६० । ५ ।
“द्वितीयश्चारुदेष्णश्च वृष्णिसिंहो महारथः ॥”
चारुधारा, स्त्री, (चारूणां मनोहरपदार्थानां
धारा इव, त्रैलोक्यसुन्दरत्वेनास्याखधात्वम् ।
चार्व्वी धारा नीतिर्व्यवहारो यस्याः वा ।)
शची । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चारु धाम
यस्याः ।) चारुधामा इत्यपि पाठः ॥

चारुनालकं, क्ली, (चारु नालं यस्य कप् ।)
रक्तपद्मम् । इति पुराणम् ॥
चारुपर्णी, स्त्री, (चारु मनोज्ञं पर्णं पत्त्रं यस्याः ।)
प्रसारणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धभादालिया
इति भाषा ॥ (प्रसारणीशब्देऽस्या गुणादिकं
ज्ञेयम् ॥)
चारुफला, स्त्री, (चारु मनोहरं फलं यस्याः ।)
द्राचा । इति राजनिर्घण्टः ॥
चारुबाहुः, पुं, (चारु बाहू यस्य ।) श्रीकृष्ण-
पुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
“चारुबाहुः कनीयांश्च कन्या चारुमती तथा ॥”
चारुविन्दः, पुं, (चारु चारुतां विन्दतीति ।
विद् + अण् ।) श्रीकृष्णपुत्त्रः । यथा, हरि-
वंशे । १६० । ६ ।
“सुषेणश्चारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्य्यवान् ॥”
चारुमती, स्त्री, (चारु चारुता सौन्दर्य्यं अस्या
अस्तीति । मतुप् ततो ङीप् ।) रुक्मिण्यां
श्रीकृष्णस्य कन्या । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
“चारुबाहुः कनीयांश्च कन्या चारुमती तथा ॥”
चारुलोचनः, पुं, (चारुणी लोचने यस्य ।) हरिणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चारुलोचनविशिष्टे त्रि ॥)
चारुवर्द्धना, स्त्री, (चारु चारुत्वं श्रियमित्यर्थः
वर्द्धयति स्वगुणैरिति यावत् । वृध + णिच् +
युच् । कर्त्तरि ल्युर्वा ततष्टाप् ।) नारी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
चारुव्रता, स्त्री, (चारु व्रतमस्याः ।) मासोप-
वासिनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चारुशिला, स्त्री, (चारुश्चार्व्वी शिला इति नित्य-
कर्म्मधारयः ।) मणिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चार्च्चिक्यं, क्ली, (चर्च्चिकैव । स्वार्थे ष्यञ् ।)
चन्दनादिना देहविलेपनविशेषः । इत्यमरः ॥
तत्पर्य्यायः । चर्च्चा २ स्थासकः ३ । इत्यमरः ॥
चर्च्चिक्यम् ४ । इति भरतः ॥ अपि च ।
“स्थासकः स्थायकश्चर्च्चा चर्च्चिक्यश्च चतुष्टयम् ।
वस्त्रादौ कुङ्कुमादीनां छटादिषु निगद्यते ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
चार्म्मः, पुं, (चर्म्मणा परिवेष्टितः इति । चर्म्म
+ अण् ।) चर्म्माच्छादितरथः । इति भरतः ॥
चर्म्माच्छन्नद्रव्ये त्रि ॥
चार्म्मणं, क्ली, (चर्म्मणां समूहः इति । भिक्षा-
दिभ्योऽण् ।” ४ । २ । ३८ । इत्यण् ।) चर्म्म-
समूहः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
चार्म्मिणं, क्ली, (चर्म्मिणां चर्म्मधारिणां समूहः ।
इति अण् ।) चर्म्मिसमूहः । इत्यमरटीकायां
स्वामी ॥
चार्व्वाकः, पुं, (चारुः आपातमनोरमः लोक-
चित्ताकर्षकः इति यावत् वाकः वाक्यमस्य ।
ततः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तार्किकविशेषः ।
तत्पर्य्यायः । वार्हस्पत्यः २ नास्तिकः ३ लौकाय-
तिकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ स च आकाश-
भिन्नभूतचतुष्टयवादी । प्रत्यक्षमेकं प्रमाणमिति
चार्व्वाकाः । इति न्यायसंग्रहः ॥ (यथा च

सर्व्वदर्शनसंग्रहे । “अथ कथं परमेश्वरस्य निःश्रेय-
सप्रदत्वमभिधीयते वृहस्पतिमतानुसारिणा
नास्तिकशिरोमणिना चार्व्वाकेण दूरोत्सारित-
त्वात् दुरुच्छेदं हि चार्व्वाकस्य चेष्टितम् ॥”)
दुर्य्योधनसखराक्षसविशेषः । (यथा, महा-
भारते । १२ । ३८ । २२—२३ ।
“निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः ।
राजानं ब्राह्मणच्छद्मा चार्व्वाको राक्षसोऽब्रवीत् ॥
तत्र दुर्य्योधनसखा भिक्षुरूपेण संवृतः ।
साक्षः शिखी त्रिदण्डी च धृष्टो विगतसाध्वसः ॥”)
चार्व्वी, स्त्री, (चारु + गुणवचनत्वात् ङीष् ।)
कुवेरपत्नी । ज्योत्स्ना । बुद्धिः । शोभना । इति
मेदिनी । वे, ६ ॥ दीप्तिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
चालः, पुं, (चालयति छादयतीति । चल + णिच्
+ अच् णो वा । यद्वा चालयति आच्छादयत्यनेने-
नेति । चल + णिच् + करणे घञ् ।) स्वनाम-
ख्यातगृहाच्छादनम् । तत्पर्य्यायः । पिटम् २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पटलम् ३ छदिः ४ । इत्य-
मरः । २ । २ । १४ ॥ कटलम् ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ छादम् ६ । इति जटाधरः ॥ स्वर्ण-
चूडपक्षी । इति भूरिप्रयोगः ॥
चालकः, पुं, (चलति स्वेच्छयैव । चल + ण्वुल् ।)
अङ्कुशदुर्द्धरहस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चालनं, क्ली, (चालयत्यनेनेति । चल + णिच् +
करणे ल्युट् ।) चालनी । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (यथा, कर्म्मप्रदीपे ।
“क्षुद्रच्छिद्रसमोपेतं चालनं तितउः स्मृतः ॥”
भावे ल्युट् । प्रेरणम् । यथा, भागवते । ३ ।
२६ । ३७ ।
“चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः ॥”)
चालनी, स्त्री, (चालयत्यनेनेति । चल + णिच् +
करणे ल्युट् ङीप् च ।) स्वनामख्यातशस्यादि-
चालनपात्रम् । तत्पर्य्यायः । तितउः २ । इत्य-
मरः ।२।९।२६ ॥ चालनम् ३ बहुच्छिद्रा ४ ।
इति भरतः ॥ पाचीरः ५ । इति जटाधरः ॥
चाषः, पुं, (चाषयति भक्षयति कणादिकमिति । चष
+ स्वार्थे णिच् + अच् । यद्वा चष्यते भक्ष्यते-
ऽसौ मांसाशिभिरिति । चष् + कर्म्मणि घञ् ।)
स्वर्णचातकः । सोणाचड़ा इति ख्यातः । नील-
कण्ठ इति कश्चित् ख्यातः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । किकीदिविः २ नीलाङ्गः ३
पुण्यदर्शनः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
चाषः, पुं, (चाष + पृषोदरात् सत्वम् ।) चाष-
पक्षी । इक्षुः । इति मेदिनी । से, ३ ॥
चि, ञ चित्याम् । चयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा-उभं-द्विकं-अनिट् ।) ञ, चयति चयते
धनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
चि, ञ न चित्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा-
उभं-द्विकं-अनिट् ।) चितिश्चयनं राशीकरण-
मिति यावत् । न ञ, चिनोति चिनुते । इति
दुर्गादासः ॥

चि, क मि चित्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पर दिर्क सेट।) क मि चययति चाय यति। खमते तु चपयति चापयतीत्यपि। इति दुर्गादासः॥

चिकित्सक, पुं, (चिकित्सति रोगमपनयतीति। कित+"गुप्तिज्किद्भ्यः सन्।" ३।१।५। इति स्वार्थे सन्+ण्वुल।) चिकित्साकर्त्ता। (यथा, मनुः। ४। २१२।

"चिकित्सकानां सर्व्वेषां मिथ्या प्रचरतां दमः।") तत्पर्य्यायः। रोगहारी २ अगदङ्कारः ३ भिषक् ४ वैद्यः ५। इत्यमरः। २। ६। ५७॥ तस्य लक्षणं यथा चाणक्ये।

'आयुर्व्वेदकृताभ्यासः सर्व्वेषां प्रियदर्शनः।
आर्य्यशीलगुणोपेत एष वैद्यो विधीयते॥"

चिकित्सा, स्त्री, (चिकित्सनमिति। कित व्याधि-प्रतीकारे+"गुप्तिज्किद्भ्यः सन्।" ३।१।५। इति स्वार्थे सन् ततः अप्रत्ययः।) रोगप्रतीकारः। तत्पर्य्यायः। रुक्प्रतिक्रिया २। इत्यमरः। २। ६। ५०॥ उपचारः ३ उपचर्य्या ४ निग्रहः ५ वेदनानिग्रहः ६ क्रिया ७ उपक्रमः ८ शमः ९। इति राजनिर्घण्टः॥ चिकित्सितम् १० प्रतीकारः ११ भिषज्जितम् १२। इति रत्नमाला। रोगप्रतिकारः १३। इति शब्दरत्नावली॥ सा त्रिधा यथा वैद्यके।

"आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा त्रिविधा मता।
शस्त्रप्रधाना दैवी स्यात् छेदभेदात्मिकासुरी।
मानुषी वह्वधा ज्ञेया कषायादिसमन्विता।
कलौ चाल्पवये लोके मानुषी तत्र पूजिता॥"

तस्या लक्षणं यथा,—

"याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्म्म तद्भिषजां मतम्।
या ह्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च।
सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत्॥"

चिकित्साविधिरुपदेशो यथा,— [गदः।

'आतमाचचिकित्सस्य स्यात्मोपेक्षोऽल्पतया
वह्निवर्व्वविषेतुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्यसौ।
रामायणे परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम्।
ततः कर्म्म भिषक् पश्चात् ज्ञानपूर्ब्बं समाचरेत्।
औषधं केवलं कर्त्तुं यो जानाति न चौषधम्।
वैद्यकर्म्म स चेत् कुर्य्यात् वधमर्हति राजतः॥
आहारकर्म्म सर्व्वां स्थाने प्रयतेत चिकित्सकः।
भेषजानां विधानेऽथ ततः कुर्य्यात् चिकित्सितम्।
शीते शीतप्रतीकारमुष्णे चोष्णनिवारणम्।
कृत्वा कुर्य्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत्॥
अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न क्रिया कृता।
क्रियाहीनातिरिक्ता च साध्येष्वपि न सिध्यति।
क्रिया यास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत्।
पूर्व्वस्यां शान्तिवेगायां न क्रियासङ्करो मतः॥'

चिकित्साफलं यथा —

"क्वचिदर्थः क्वचिन्मैत्री क्वचिद्धर्म्मः क्वचिद्यशः।
कर्म्माभ्यासः क्वचिच्चेति चिकित्सा नास्ति निष्फला॥"*॥

चिकित्साङ्गानि यथा, भावप्रकाशे।

'रोगी दूतो भिषग्दीर्घमायुर्दत्तस्य सेवकः।
सदौषधं चिकित्सायामिमान्यङ्गानि बुधा जगुः॥"

चिकित्सितं, क्ली, (कित+स्वार्थे सन् ततो भावे क्तः।) चिकित्सा। इति रत्नमाला। (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने २ अः। [तम्।"

"बीजं चिकित्सितस्यैतत् समासेन प्रकीर्त्ति-
पर्य्यायो ऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"चिकित्सितं प्रतीकारश्चिकित्सा च भिषग्-जितम्।"

चिकित्स्यतेऽनेनेति। करणे क्तः। भेषजम्। अस्य पर्य्याया यथा, चरके चिकित्सास्थाने १ अः।

"चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम्।
प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम्॥
विद्याद्भेषजनामानि भेषजं द्विविधञ्च तत्।
यद्व्याधिनिर्घातकरं वक्ष्यते तच्चिकित्सितम्॥
चिकित्सितार्थ एतावान् विकाराणां यदौषधम्।"

यथा, भागवते। १। ५। ३२।

"एतत् संसूचितं ब्रह्मंस्तापत्रयचिकित्सितम्।
यदीश्वरे भगवति कर्म्म ब्रह्मणि भावितम्॥")

कृतप्रतीकारे त्रि॥

चिकिनः, त्रि, (नि नता नासिकास्यस्य। "इनच् पिटच् चिकचि च।" ५। २। ३३। इति इनच् प्रकृतेश्चिकादेशश्च।) चिपिटनासिकः। इति केचित्॥

चिकिलः, पुं, (चि+बाहुलकात् इलच् कुक् च।) पङ्कः। इति हेमचन्द्रः। ४। १५६॥

चिकीर्षा, स्त्री, (कर्त्तुमिच्छा इति। "धातोः कर्म्मणः समानकर्त्तृकादिच्छायां वा।" ३। १। ७। इति कृधातोः इच्छार्थकसन्प्रत्ययेन चिकीर्ष। ततः "अप्रत्ययात्।" ३। ३। १०२। इत्यः।) कर्त्तुमिच्छा। इति मुग्धबोधम्॥ करिवार वाञ्छा इति भाषा। (यथा, भागवते। २। १०। २४।

'इत्थौ रुरुक्षुतुलस्य नायककर्म्मचिकीर्षया॥")

चिकीर्षुः, त्रि, (चिकीर्षतीति। कृ+सन्+सनाशंसभिक्ष उः।' ३। २। १६८। इति उः।) कर्त्तुमिच्छुः। करणेच्छाविशिष्टः। इति व्याकरणम्॥

चिकुरः, पुं, (चि इत्यव्यक्तशब्दं कुरतीति। कुर-शब्दे+"इगुपधेति।" ३। १। १३५। इति कः।) कचः। (यथा राजतरङ्गिण्याम्। ५। ३६७।

'चिकुरनिचये यत् कौटिल्यं विलोचनयोश्च यत्।')

सर्पः। (अयं हि ऐरावतकुलजातस्य सुमुखस्य पिता। यथा महाभारते। ५। १०३। २४।

"एतस्य हि पिता नागश्चिकुरो नाम मातलेः।
न चिरात् वैनतेयेन पञ्चत्वमुपपादितः॥")

पर्व्वतः। पक्षिभेदः। वृक्षविशेषः। छुछुन्दरी। तरलः। इति मेदिनी। रे, १४५॥

चिकुरः, त्रि, (चि+कुर+कः।) चपलः। स तु दोषमविचिन्त्य वधबन्धनादेः कर्त्ता। इत्यमरः। ३। १। ४६॥

चिकुरपक्षः, पुं, (चिकुराणां केशानां पक्षः समूहः।) कचसमूहः। केशसमुदयः। इत्यमरः। २। ६। ९८॥

चिकुरपाशः, पुं, (चिकुराणां केशानां पाशः समूहः।) केशसमूहः। इत्यमरः। २। ६। ९८॥

चिकुरहस्तः, पुं, (चिकुराणां हस्तः समूहः।) केशसमूहः। इत्यमरः। २। ६। ९८॥

चिकूरः, पुं, (चिकुर+निपातनात् दीर्घः।) केशः। इति शब्दभेदप्रकाशः॥

चिक्क, क व्यथे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पर-सक सेट।) कोपधः। तृतीयस्वरमध्यः। व्यथि पीडनम्। क, चिक्कयति शत्रुं शूरः। इति दुर्गादासः॥

चिक्कः, पुं, (चिक इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति। चिक+कै+कः।) छुछुन्दरिः। इति त्रिकाण्डशेषः। (नि नता नासिकास्य अस्तीति। "इनच्पिटच्चिकचि।" ५। २। ३३। इत्यत्र वार्त्तिकं "कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ।' इति कप्रत्ययो चिक्कादेशश्च। नतनासिके त्रि। इति सिद्धान्तकौमुदी।)

चिक्कणं, त्रि, (चिक्कते शायते इति। चिक+'चिक्कणकणाः।" उणां। ४। १०६। इति कर्म्मणि कण् कक्कादेशः। बाहुलकात् गुणः।) स्निग्धमसृणादि (स्निग्धमसृणत्वादि गुणवद्वस्तु।) इत्यमरः। २। ६। ४६॥ चिकण इति भाषा। (यथा, महाभारते। १२। १८४। ३४।

"कठिनचिक्कणं श्लक्ष्णं पिच्छिलो मृदु दारुणः॥")

चिक्कणः, पुं, (चिक्कणं स्निग्धगुणं विद्यतेऽस्य। अच्।) पूगवृक्षः। ततफले क्ली। इति राजनिर्घण्टः। (औषधपाकस्यावस्थाविशेषो यथा,

"पाकस्तु त्रिविधो मन्दश्चिक्कणः खरचिक्कणः।"
इति वाभटे कल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये।)

चिक्कणा, स्त्री, (चिक्कणं मसृणता विद्यतेऽस्याः। अर्शआदित्वादच्। ततष्टाप्।) उत्तमा गौः। तत्पर्य्यायः। नैचिकी २। इति शब्दचन्द्रिका॥ पूगफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चिक्कणी, स्त्री, (चिक्कण+गौरादित्वात् ङीष्।) पूगफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चिक्कसः, पुं, (चिक्कयति पीडयति चूर्णकारेण इति। चिक्क+असच्।) यवचूर्णम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ६६॥

चिक्का, स्त्री, (चिक्कयति पीडयति भोक्तारमिति। चिक्क+अच्।) पूगफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चिङ्गटः, पुं, (चिङ् इत्यव्यक्तशब्देन अटतीति। अट गतौ+अच्। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) मत्स्यविशेषः। गलाचिङ्गड़ी इति चौंगाचिङ्गड़ी इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। महाशल्कः २

इति हारावली । १८७ ॥ अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । ग्राहित्वम् । मधुरत्वम् । बलवर्द्धकत्वम् । मेदःपित्तास्रनाशित्वम् । हृद्यत्वम् । रोचनत्वम् । कफवातकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (ज्वरातिसारविधौ भक्षणनिषेधोऽस्य यथा,—

"प्रातः मानीयपाने महदनुविगयितं द्वयमेतच्च नाद्यात् ।
मांसं चीरञ्च शाकं सकलविदलकं पिष्टकं चिङ्गटञ्च ॥"

इति वैद्यक-ज्वरपथ्यायाम् ॥)

चिङ्गटी, स्त्री, (चिङ्गट+जातौ ङीष् ।) मत्स्यविशेषः । चुषाचिङ्गड़ी इति भाषा ॥ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । वातनाशित्वम् । श्लेष्मकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चिङ्गड़ः, पुं, (चिङ्गट+पृषोदरादित्वात् टस्य डत्वे साधुः ।) चिङ्गटमत्स्यः । इति शब्दमाला ॥ (विवरणमस्य चिङ्गटशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

चिचिण्डः, पुं, फलविशेषः । चिचिण्डा इति चिचिङ्गा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । श्वेतराजिः २ सुदीर्घः ३ गृहकूलकः ४ । अस्य गुणाः । वातपित्तनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । बलरुचिकारित्वम् । शोषिणोऽतिहितत्वम् । पटोलतः किञ्चिद्गुणहीनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा च हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ।

"चिचिण्डो वातपित्तघ्नो बल्यः पथ्यो रुचिप्रदः ।
शोषिणोऽतिहितः किञ्चिद्गुणैर्न्यूनः पटोलतः ॥")

चिञ्चा, स्त्री, (चिं चयनं चिनोतीति । चि+अन्येभ्योऽपीति डः ।) तिन्तिड़ीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४३ ॥ (यथा,—

"चिञ्चादलरसश्चाशु मथ्यं दध्योदनं हितम् ॥"

इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे गुल्माधिकारे ॥)

चिञ्ची, स्त्री, (चिञ्च+गौरादित्वात् ङीष् ।) गुञ्जा । इति केचित् ॥

चिञ्चाम्लं, क्ली, (चिञ्चा तिन्तिड़ी तद्वत् अम्लं यत्र ।) अम्लशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिञ्चासारः, पुं, (चिञ्चायास्तिन्तिड्याः सार इव सारोऽम्लं यत्र ।) अम्लशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिञ्चोटकः, पुं, (चिञ्चेव अटतीति । अट+ण्वुल् । पृषोदरात् साधुः ।) तृणविशेषः । चेँचुकी इति चेँचुड़ा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गुच्छलोचः २ । इति रत्नमाला ॥ चिञ्चाटकोऽपि पाठः ॥

चिट, प्रेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) चेटति भृत्यं स्वामी । इति दुर्गादासः ॥

चिट, क प्रेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ॥)

चित, ई ज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ई, चित्तः । ज्ञानमिह जागरणम् । ज्ञानञ्च अविद्यानिद्रयाक्रान्ते जगत्येकः स चेततीति हलायुधः । चिचेत रामस्तत् प्राक्रमम् । इति दुर्गादासः ॥

चितं, इ क स्मृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इ क, चिन्तयति विष्णुं सुधीः । इति दुर्गादासः ॥

चित, क ङ ध्याने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) क ङ, चेतयते । राघवस्य चेतयन्ति न । इति भट्टौ गणशतानित्यत्वमिति रमानाथः । वस्तुतस्तु चेतयते ततश्चेतं करोतीति णौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

चित्, स्त्री, (चित् संज्ञाने+सम्पदादित्वात् भावे क्विप् ।) ज्ञानम् । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ७ । २ ।

"ब्रह्मन् कथं भगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः ।
लीलया चापि युज्येरन् निर्गुणस्य गुणाः क्रियाः ॥")

चित् अ, असाकल्यम् । इत्यमरः ॥ यथा । किञ्चित् कश्चित् इत्यादि ॥ (तत्तु प्रत्ययविशेषः । कालादिनिर्णये चित्प्रत्ययस्य प्रयोगो दृश्यते । "किमः मन्ताच्चिचनौ ।" इति मुग्धबोधव्याकरणप्रणेता पूज्यपादवोपदेवाचार्य्यः ॥)

चित., त्रि, (चि+कर्म्मणि क्तः ।) छन्नः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥ (कृतचयनः । सञ्चितः । "इह वै कर्म्मचितो लोकः क्षीयते एवममुत्र पुण्यचितः क्षीयते ।" इति श्रुतिः ॥)

चिता, स्त्री, (चीयते श्मशानामिरस्यां यद्वा चीयते उच्चीयतेऽसौ प्रेतस्य परलोकशर्म्मणे इति । चि+अधिकरणे वा कर्म्मणि क्तस्ततष्टाप् ।) शवदाहाधारचुल्ली । तत्पर्य्यायः । चित्या २ । इत्यमरः । २।८।११७ ॥ काष्ठमठी ३ चैत्यम् ४ चितापूड़कम् ५ चित्यम् ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चितिः ७ । (यथा, महाभारते । ३ । २१६ । १७ ।

"चितायेरङ्वहनाख्यं पचाभ्यां तत् प्रवर्त्तते॥")

संहतिः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥

चितापूड़कं, क्ली, (चितैव चूड़कम् ।) चिता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चितिः, स्त्री, (चीयतेऽस्यामग्निरिति । चि+अधिकरणे क्तिः ।) चिता । (यथा, भागवते ।४।२८।५० ।

"चितिं दारुमयीं चित्वा तस्यां पत्युः कलेवरम् ॥")

समूहः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥ दुर्गा । यथा,

"चितिश्चैतन्यभावाद्वा चेतना वा चितिः स्मृता ।
महान् वाप्य स्थिता सर्व्वं महा वा प्रकृतिर्मता ॥"

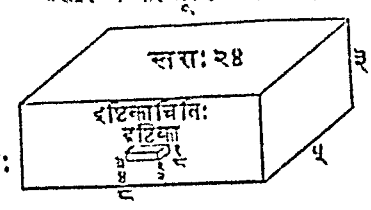
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥

भित्तिखेष्टिकादिसङ्घातगणार्थाङ्कविशेषः । यथा, चितौ करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।

"उच्छ्रयेण गुणितं चितेः किल
क्षेत्रसम्भवफलं घनं भवेत् ।
इष्टिकाघनहृते घने चिते-
रिष्टिकापरिमितिश्च लभ्यते ॥
इष्टकोच्छ्रयहृदुच्छ्रितिश्चितेः
स्युः स्तराश्च दृषदां चितेरपि ॥

उदाहरणम् ।

अष्टादशाङ्गुलं दैर्घ्यं विस्तारो द्वादशाङ्गुलः ।
उच्छितिस्त्र्यङ्गुला यस्यामिष्टिकास्ताश्चितौ किल ॥
यद्विस्तृतिः पञ्चकराष्टहस्तं
दैर्घ्यञ्च यस्यां त्रिकरोच्छ्रितिश्च ।
तस्यां चितौ किं फलमिष्टिकानां
सङ्ख्या च का ब्रूहि कतिस्तराश्च ॥



न्यासः

इष्टिकायाः घनहस्तमानम् $\frac{३}{६४}$ चितेः क्षेत्रफलम् ४० । उच्छ्रयेण गुणितं चितेर्घनफलम् १२० । सङ्ख्या इष्टिकासङ्ख्या २५६० । स्तरसङ्ख्या २४ । एवं पाषाणचयेऽपि । इति चितिव्यवहारः ॥"

इति लीलावती ॥ (दृश्याङ्गविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । २९ । ६ ।

"चितयस्तत्र कर्णाया नान्तरिक्षगता यतः ॥")

चितिका, स्त्री, (चितिः कार्य्यभेदः सा इव कायतीति । कै+कः ।) कटिशृङ्खला । इति हारावली । २२४ ॥

चित्तं,क्ली,(चेतत्यनेनेति। चित्+करणे क्तः।) अनुसन्धानात्मिकान्तःकरणवृत्तिः । इति वेदान्तः ॥

"यस्तत् सत्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम् ।
यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम् ॥
स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसः ।
प्रवृत्तिलक्षणं प्रोक्तं यथापां प्रकृतिः परा ॥"

इति श्रीभागवतम् ॥

अस्यार्थः । "अधिभूतस्वरूपेण तस्यैव महानितिसंज्ञा अध्यात्मरूपेण चित्तं उपास्यरूपेण वासुदेवः अधिष्ठाता तु तस्य चेत्रज्ञः ।" इति श्रीधरस्वामी ॥ (अनेनैव चित्तवृत्तेः प्रथमसम्बन्धः । अतएव भगवत्पतञ्जलिपादैरुपदिष्टं प्रथमसूत्रे "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।" तथा च मुण्डकोपनिषदि । ३ । १ । ९ ।

"एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो
यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश ।
प्राणैश्चित्तं सर्व्वमोतं प्रजानां
यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥")

मनः । इत्यमरः । १ । ४ । ३१ ॥

चित्तप्रसन्नता, स्त्री, (चित्तस्य प्रसन्नता प्रसादः ।) हर्षः । इति हेमचन्द्रः । २ । २२९ ॥

चित्तविप्लवः, पुं, (चित्तस्य विप्लवो विपर्य्ययः ।) उन्मादः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३४ ॥

चित्तविभ्रमः, पुं, (चित्तस्य विभ्रमः भ्रान्तिः ।) उन्मादः । इत्यमरः । १ । ७ । २६ ॥ (उन्मादशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

चित्तसमुन्नतिः, स्त्री, (चित्तस्य समुन्नतिः समुन्नयनं उत्तोलनमिति यावत् ।) मानः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥

चित्ताभोगः, पुं (चित्तस्य आभोगः परिपूर्णता इत्यर्थः।) एकस्मिन् विषये मनसः पुनः पुनः प्रवृत्तिः। तत्पर्य्यायः। मनस्कारः २। इत्यमरः। १। ५। २॥

चित्तोन्नतिः, स्त्री (चित्तस्य उन्नतिः उन्नयनम्।) गर्व्वः। इति हेमचन्द्रः। २। २३१॥

चित्या, स्त्री (चीयते इति। चि + "चित्याग्निचित्ये च।" ३। १। १३२। इति कर्म्मणि यः। निपातनात् तुगागमे साधुः। यद्वा क्यप्प्रत्ययेन पिति तुगागमः।) चिता। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (तज्जाते त्रि। यथा, रामायणे। १। ५८। ११।
'चित्यमाल्याङ्गरागश्च आयसाभरणोऽभवत्॥')

चित्यः, पुं (चीयतेऽसौ इति। चि + "चित्याग्निचित्ये च।" ३। १। १३२। इति कर्म्मणि यः।) अग्निः। इति मुग्धबोधम्॥

चित्या, स्त्री (चीयतेऽस्मिन्नस्यां प्रेतस्य। चि + यः निपातनात् साधुः। क्यप् वा।) चिता। इत्यमरः। २। ८। ११७॥

चित्र त क चित्रीकरणे। लेख्योद्गते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरा० पर० सक० सेट्।) चित्रीकरणं कदाचिद्दर्शनम्। चित्रयति चित्रापयति राहुं लोकः कदाचित् पश्यतीत्यर्थः। चित्रयति प्रतिमां लोकः। इति दुर्गादासः॥

चित्रं, क्ली (चित्रयतीति। चित्र + कर्म्मणि अच्। यद्वा, चीयते इति। "अमिचिमिशसिभ्यः क्त्रः।" उणां ४। १६४। इति क्त्रः।) तिलकम्। आलेख्यम्। (यथा पञ्चदश्याम्। ६। ५।
'उत्तमाधमभावेन वर्त्तन्ते पटचित्रवत्॥')
अद्भुतम्। (यथा रामायणे। १। १०।
"चित्रं संक्रीडमानास्ता क्रीडनैर्विविधैस्तथा॥")
कर्व्वुरवर्णः। (यथा, माघे। १। ८
'निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा॥')
तद्युक्ते त्रि। इति मेदिनी। रे, २५॥ (अलङ्कारविशेषः। यथा —
'तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता।
सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः खड्गमुरजपद्माकारमुल्लासयन्ति तच्चित्रं काव्यम्॥ *॥
अश्वरथकमोटकाद्याकारोऽपि च्छन्दोभेदः। तल्लक्षणं यथा छन्दोमञ्जर्य्याम्।
"चित्रपद्ममौरितं समानिकापदद्वयम्।
उदाहरणं यथा —
"विद्रुमारुणाधरोष्ठशोभि वेणुवाद्यहृद्
वल्लवीजनाङ्गसङ्गजातसुन्दरकण्टकाङ्ग।।
त्वां सदैव वासुदेव! पुण्यलब्धपाद! देव!
वन्यपुष्पचित्रकेश! त्वां स्मरामि गोपवेश!॥")
आकाशः। कुष्ठविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ६। १४। (आश्चर्य्यान्विते, त्रि। यथा, महाभारते। १। १। १।
"चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिवव्रुस्तपस्विनः॥")

चित्रः, पुं (चित्रयति पापपुण्ये विचार्य्य चित्रं करोति लिखतीत्यर्थः। चित्र + णिच् + अच्। यद्वा चीयन्ते उपचीयन्ते प्रतलोका येन। चि + "अमिचिमिशसिभ्यः क्त्रः।" उणां। ४। १६४। इति क्त्रः।) यमविशेषः। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
"वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः॥"
कर्व्वुरवर्णः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (सर्पविशेषः। यथा महाभारते। २। ६। ८।
'कालश्च लोहितश्चैव पद्मश्चित्रश्च वीर्य्यवान्॥"
धृतराष्ट्रपुत्त्रभेदः। यथा, तत्रैव। १। ११७। ४।
'चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्रः शरासनः॥')
एरण्डवृक्षः। अशोकवृक्षः। चित्रकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रकं, क्ली (चित्र + स्वार्थे कन्। यद्वा चित्रमिव कायति। कै + कः।) तिलकम्। इति मेदिनी। के, ८८॥ (वृक्षविशेषः। यथा मार्कण्डे १८७ अध्याये।
'त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी॥")

चित्रकः, पुं (चित्रेण चित्र इव वा कायति। कै + कः।) व्याघ्रः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३५१॥ व्याघ्रभेदः। चितावाघ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। चित्रकायः २ उपव्याघ्रः ३ मृगान्तकः ४ शूरः ५ क्षुद्रशार्दूलः ६ चित्रव्याघ्रः ७॥ वृक्षविशेषः। चिता इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वह्निः २ शार्दूलः ३ चित्रः ४ पाठीकुटः ५ शिखी ६ कृशानुः ७ दहनः ८ व्यालः ९ ज्योतिष्कः १० पालकः ११ अनलः १२ दारुणः १३ वह्निः १४ पावकः १५ श्रमरः १६ पाची १७ द्वीपी १८ चित्राङ्गः १९ शूरः २०। अस्य गुणाः। अग्निसमत्वम्। पाके कटुत्वम्। शोफकफानिलवातोदरार्शोग्रहणीकृमिकण्डुनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ पाकेऽपि कटुत्वम्। कुष्ठनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ (यथा शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम्।
'चित्रकः कटुकः पाके वह्निकृत् पाचनो लघुः।
रूक्षोष्णो ग्रहणीकुष्ठशोथार्शःकृमिकासनुत्॥
वातश्लेष्महरो ग्राही वातार्शःश्लेष्मपित्तहृत्।
निश्चित्रं चैत्रकं शाकं कासमर्द्दविमर्द्दितम्॥
तत्तैले सर्वाङ्गीकं पाचितं तक्रसम्भृतम्॥'
औषधिविशेषः। यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याये।
'पूतिकश्चित्रकः पाठा विडङ्गैलाहरेणवः॥")
एरण्डवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५१॥ (चित्र + कन्।) चित्रकारः। इति हेमचन्द्रः॥ (मुचुकुन्दः। यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
मुचुकुन्दश्चन्दनश्चित्रकः प्रतिविष्णुकः॥"
अस्य गुणः। शिरःपीडापित्तासविषनाशित्वञ्च॥)

चित्रकण्ठः, पुं (चित्रः चित्रितः कण्ठोऽस्य।) कपोतः। इति जटाधरः॥ (कपोतशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

चित्रकम्बलः, पुं (चित्रश्चासौ कम्बलश्चेति।) कम्बलविशेषः। दुलिचा गालिचा इत्यादि भाषा। यथा, उद्भटश्लोके।
"कुथः स्त्रीपुंसयोश्चित्रकम्बले पुंसि वर्द्दिनि॥"

चित्रकरः, पुं (चित्रं करोतीति। कृ + टः।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। पटुया इति भाषा॥ स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मौरसजातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥ तत्पर्य्यायः। रङ्गाजीवः २। इत्यमरः। २। १०। ७॥ रङ्गजीवकः ३। इति शब्दरत्नावली॥ वर्णी ४ वर्णाटः ५ चित्रकारः ६। इति जटाधरः॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम्। ३४५।
'चित्रकरतूलिकेव त्वां सा प्रतिभित्ति भावयति॥')

चित्रकर्म्मा, [न्] पुं (चित्रं कर्म्मास्य।) तिनिशवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ बहुव्रीहौ आश्चर्य्यकर्म्मा चित्रकारश्च॥

चित्रकायः, पुं (चित्रो नानावर्णयुक्तः कायो देहो यस्य।) व्याघ्रः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३५१॥ चित्रव्याघ्रः। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रकारः, पुं (चित्रं करोतीति। कृ + "कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) चित्रकरः। (यथा महाभारते। १। १२८। ४०।
"समार्ज्जितं सौधकारैश्चित्रकारैश्च चित्रितम्॥")
अस्य उत्पत्तिविवृतिर्यथा पराशरपद्धतौ।
'स्थपतेरपि गान्धिक्यां चित्रकारो व्यजायत॥'

चित्रकूटः, पुं (चित्राणि कूटानि शृङ्गाणि यस्य।) पर्व्वतविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ पुरा रामो वनं गत्वा प्रथमे यत्र वासमकरोत्। (पर्व्वतोऽयं प्रयागक्षेत्रस्थभरद्वाजाश्रमात् सार्द्धयोजनद्वयेऽतीते प्राग्गतायां मन्दाकिन्याख्यायाः सरितो दक्षिणतो राजते। यदुक्तं रामायणे। २। ९२। १० — १२।
'भरताद्वदतीयेन योजनेष्वजने वने।
चित्रकूटगिरिस्तत्र रम्यनिर्झरकाननः॥
उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी।
पुष्पितद्रुमसञ्छन्ना रम्यपुष्पितकानना॥
अनन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटश्च पर्व्वतः।
ततो पर्णकुटीं तात! तत्र तौ वसतो ध्रुवम्॥")
अधुना बुन्देलखण्डाख्यदेशे कामता इति ख्यातः॥ (अयं हि पीठस्थानेषु अन्यतमः। अत्र च भगवती सीतारूपेण महादेवश्चन्द्रचूडरूपेण विराजते। यथा देवीभागवते। ७। ३०। ७०।
"चित्रकूटे तथा सीता विन्ध्ये विन्ध्याधिवासिनी॥'
तथा, महालिङ्गेश्वरतन्त्रे।
'चित्रकूटे चन्द्रचूडो योगीन्द्रो विश्वपूजिते॥")

चित्रकृत्, पुं (चित्रं नानावर्णं करोतीति। कृ + क्विप्।) तिनिशवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। २७॥ (चित्रमालेख्यं करोतीति।) चित्रकारः। इति हलायुधः॥

चित्रकोलः, पुं (चित्रो विचित्रः कोलः क्रोडदेशो यस्य।) अञ्जनिका। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चित्रगन्धं, क्ली (चित्रो विचित्रो गन्धो यस्य।) हरितालम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रगुप्तः, पुं (गुप रक्षणे + भावे क्तः। चित्राणां जीवकृतपापपुण्यादिविचित्राणां गुप्तं गोपनं

रक्षणं यस्मात्। यद्वा, चित्रं विचित्रं गुप्तं धर्म्मस्य रक्षणं यस्य।) यमुद्देश्यमान्तर्गतयमः। तस्य लेखकः। इति मेदिनी। ते, १६८॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"ब्रह्मपादांशतः शूद्रमसीशौ द्वौ बभूवतुः।
एको मसीशः सर्वाख्यः सर्व्वाणीहृदयद्विजात्॥
कुलप्रदीपः स्वीयानां ज्ञातीनां पूततास्पृहः।
वगलेति महाविद्यां गृहीत्वा साधयन् सदा॥
सर्व्वाणीहृदयाख्यस्य पण्डितस्य प्रसादतः।
वरं याचितवान् भक्त्या त्रिलोकाधिपतिं, गुरो!॥
कृपया कुरु मां नाथ! त्वमेव वगला मम।
गुरुणापि वरो दत्तो राज्यं भुक्त्वा पुनर्भवान्॥
त्रिलोकाधिपतिर्भूत्वा सदा तत्र सुखिष्यति।
गुर्व्वाज्ञया मसीशः स राज्यभोगी द्विजार्च्चनात्॥
विहाय देहं भूयश्च त्रिधारूपो बभूव ह।
चित्रगुप्तश्चित्रसेनश्चित्राङ्गद इति त्रयः॥
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले राजते चिरसुत्तमः।
चित्रगुप्तो महाविद्यां प्राप्य कुलाख्यविप्रतः॥
पुत्रान् याचितवान्नैव गुरोर्देवलमावहन्।
यमान्तिस्थो बभूवापि स्वर्म्मर्त्याधोविवेचकः॥
चिरं शुभाशुभं कर्म्म विविच्य शमनान्तिके।
यद्वदेत् सकलानान्तु तदेवाभोलयेद्यमः॥"

इत्याचारनिर्णयतन्त्रम्॥

अस्योत्पत्त्यन्तरं कायस्थशब्दे द्रष्टव्यम्॥

चित्रजल्पः, पुं, (चित्रो मनोहरो जल्पः।) वाक्यविशेषः। तल्लक्षणादिर्यथा,—

"प्रेष्ठस्य सुहृदा लोके गूढ़रोषाभिजृम्भितः।
भूरिभावमयो जल्पो यस्तीव्रोत्कण्ठितान्तिमः॥
चित्रजल्पो दशाङ्गोऽयं प्रजल्पः परिजल्पितम्।
विजल्पो जल्पसंजल्पाववजल्पोऽभिजल्पितम्॥
आजल्पः प्रतिजल्पश्च सुजल्पश्चेति कीर्त्तितः।
एष भ्रमरगीताख्यो दशमे प्रकटीकृतः॥
असङ्ख्यभाववैचित्री चमत्कृतिसुदुस्तरः।
अपि चेच्चित्रजल्पोऽयं मनाक् तदपि कथ्यते॥
तत्र प्रजल्पः।
असूयेर्ष्यामदयुजा योऽवधीरणमुद्रया।
प्रियस्याकौशलोद्गारः प्रजल्पः स तु कीर्त्त्यते॥
यथा,—
मधुप! कितवबन्धो! मा स्पृशाङ्घ्रिं सपत्न्याः
कुचविलुलितमालाकुङ्कुमश्मश्रुभिर्नः।
वहतु मधुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं
यदुसदसि विडम्ब्यं यस्य दूतस्त्वमीदृक्॥ १॥
अथ परिजल्पितम्।
प्रभोर्निर्दयताशाठ्यचापलाद्युपपादनात्।
स्वविचक्षणतार्व्यक्तिर्भङ्ग्या स्यात् परिजल्पितम्॥
यथा,—
सकृदधरसुधां स्वां मोहिनीं पाययित्वा
सुमनस इव सद्यस्तत्यजेऽस्मान् भवादृक्।
परिचरति कथं तत्पादपद्मं तु पद्मा
अपि वत हृतचेता उत्तमश्लोकजल्पैः॥ २॥
अथ विजल्पः।
व्यक्तयासूयया गूढ़मानमुद्रान्तरालया।
अघद्विषि कटाक्षोक्तिर्विजल्पो विदुषां मतः॥
यथा,—
किमिह बहु षडङ्घ्रे! गायसि त्वं यदूना-
मधिपतिमगृहाणामग्रतो नः पुराणम्।
विजयसखसखीनां गीयतां तत्प्रसङ्गः
क्षपितकुचरुजस्ते कल्पयन्तीष्टमिष्टाः॥ ३॥
अथोज्जल्पः।
हरेः कुहकताख्यानं गर्व्वगर्भितयेर्ष्यया।
साक्षयश्च तदाक्षेपो धीरैरुज्जल्प ईर्य्यते॥
यथा,—
दिवि भुवि च रसायां काः स्त्रियस्तद्दुरापाः
कपटरुचिरहासभ्रूविजृम्भस्य याः स्युः।
चरणरज उपास्ते यस्य भूतिर्व्वयं का
अपि च कृपणपक्षे ह्युत्तमश्लोकशब्दः॥ ४॥
अथ संजल्पः।
सोल्लुण्ठया गहनया कयाप्याक्षेपमुद्रया।
तस्याकृतज्ञताद्युक्तिः संजल्पः कथितो बुधैः॥
यथा,—
विसृज शिरसि पादं वेद्म्यहं चाटुकारै-
रनुनयविदुषस्तेऽभ्येत्य दौत्यैर्मुकुन्दात्।
स्वकृत इह विसृष्टापत्यपत्यन्यलोका
व्यसृजदकृतचेताः किन्नु सन्धेयमस्मिन्॥ ५॥
अथ अवजल्पः।
हरौ काठिन्यकामित्वधौर्त्त्यादासक्त्ययोग्यता।
यत्र सेर्ष्यं भियेवोक्ता सोऽवजल्पः सतां मतः॥
यथा,—
मृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुब्धधर्म्मा
स्त्रियमकृत विरूपां स्त्रीजितः कामयानाम्।
बलिमपि बलिमत्त्वाऽवेष्टयद्ध्वाङ्क्षवद्य-
स्तदलमसितसख्यैर्दुस्त्यजस्तत्कथार्थः॥ ६॥
अथाभिजल्पितम्।
भङ्ग्या त्यागौचितं तस्य खगानामपि खेदनात्।
यत्र सानुशयं प्रोक्तं तद्भवेदभिजल्पितम्॥
यथा,—
यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविप्रुट्-
सकृददनविधूतद्वन्द्वधर्म्मा विनष्टाः।
सपदि गृहकुटुम्बं दीनमुत्सृज्य दीना
बहव इव विहङ्गा भिक्षुचर्य्यां चरन्ति॥ ७॥
अथ आजल्पः।
जैह्म्यं तस्यार्त्तिदत्वञ्च निर्व्वेदाद्यत्र कीर्त्तितम्।
भङ्ग्यान्यसुखदत्वञ्च स आजल्प उदीरितः॥
यथा,—
वयमृतमिव जिह्मव्याहृतं श्रद्दधानाः
कुलिकरुतमिवाज्ञाः कृष्णवध्वो हरिण्यः।
ददृशुरसकृदेतत्तन्नखस्पर्शतीव्र-
स्मररुज उपमन्त्रिन्! भण्यतामन्यवार्त्ता॥ ८॥
अथ प्रतिजल्पः।
दुस्त्यजद्वन्द्वभावेऽस्मिन् प्राप्तिर्नार्हेत्युदृतम्।
दूतसंमाननेनोक्तं यत्र स प्रतिजल्पकः॥
यथा,—
"प्रियसख! पुनरागाः प्रेयसा प्रेषितः किं
वरय किमनुरुन्धे माननीयोऽसि मेऽङ्ग!।
नयसि कथमिहास्मान् दुस्त्यजद्वन्द्वपार्श्वं
सततमुरसि सौम्य! श्रीवधूः साकमास्ते॥ ९॥
अथ सुजल्पः।
यत्रार्जवात् सगाम्भीर्य्यं सदैन्यं सहचापलम्।
सोत्कण्ठञ्च हरिः पृष्टः स सुजल्पो निगद्यते॥
यथा,—
अपि वत! मधुपुर्य्यामार्य्यपुत्त्रोऽधुनास्ते
स्मरति स पितृगेहान्! सौम्यबन्धूंश्च गोपान्।
क्वचिदपि स कथां नः किङ्करीणां गृणीते
भुजमगुरुसुगन्धं मूर्द्ध्न्यधास्यत् कदा नु॥"१०॥
इत्युज्ज्वलनीलमणौ स्थायिभावः॥

चित्रतण्डुलं, क्ली, (चित्रो विचित्रस्तण्डुलो यस्य।) विडङ्गम्। इति रत्नमाला॥

चित्रतण्डुला, स्त्री, (चित्रो नानावर्णस्तण्डुलो यस्याः।) विडङ्गम्। इत्यमरः।२।४।१०६॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।

"पुंसि क्लीवे विडङ्गः स्यात् कृमिघ्नो जन्तुनाशनः।
तण्डुलश्च तथा वेल्लममोघा चित्रतण्डुला॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

चित्रत्वक्, [च्] पुं, (चित्रा विचित्रा त्वक् यस्य।) भूर्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रदण्डकः, पुं, (चित्रो विचित्रो दण्डो यस्य। इति कप्।) चोलवृक्षः। इति रत्नमाला॥

चित्रदेवी, स्त्री, (चित्रं दीव्यतीति। दिव्+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) महेन्द्रवारुणी। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रनेत्रा, स्त्री, (चित्रे मनोज्ञे नेत्रे यस्याः।) सारिकापक्षी। इति हारावली। ८६॥

चित्रपक्षः, पुं, (चित्रौ विचित्रौ पक्षौ यस्य।) तित्तिरिपक्षी। इति जटाधरः॥

चित्रपत्रिका, स्त्री, (चित्राणि विचित्राणि पत्राणि पर्णानि यस्याः। कापि अत इत्वम्।) कपित्थपर्णीवृक्षः। इति रत्नमाला॥ द्रोणपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रपत्री, स्त्री, (चित्राणि पत्राणि यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) जलपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रपदा, स्त्री, (चित्रं पदं यस्याः।) गोधापदीलता। इति शब्दमाला॥ छन्दोभेदः। इति छन्दोमञ्जरी॥ अस्य लक्षणादि छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (चित्रं पदं वस्तुविन्यासो यस्य यत्र वा इति विग्रहे विचित्रपदयुक्ते त्रि। यथा, महाभारते। ३। ३१। १।

"वल्गु चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनि! त्वया वचः।
उक्तं तत् श्रुतमस्माभिर्नास्तिक्यन्तु प्रभाससे॥")

चित्रपर्णिका, स्त्री, (चित्राणि पर्णानि पत्राणि यस्याः। कापि अत इत्वम्।) चित्रपर्णीभेदः। तत्पर्य्यायः। दीर्घा २ शृगालविन्ना ३ त्रिपर्णी ४ सिंहपुच्छिका ५ दीर्घपत्रा ६ अतिगुहा ७ पृष्ठिला ८। इति रत्नमाला॥

चित्रपर्णी, स्त्री, (चित्राणि पर्णानि यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) पृश्निपर्णी। इत्यमरः।

२ । ४ । ६२ । कणस्फाटालता । मलपिप्पली । लोमपुष्पा । इति राजनिर्घण्टः ॥ मञ्जिष्ठा । इति रत्नमाला ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी काला योजनपर्ण्यपि ।
ताम्रवल्ली चित्रपर्णी काद्रवी रक्तयष्टिका ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

चित्रपादा स्त्री, (चित्रौ पादौ यस्याः ।) सारिका पक्षी । इति हारावली । ९८ ॥

चित्रपिच्छक, पुं (चित्राणि पिच्छानि पुच्छकानि यस्य । ततः कप् ।) मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रपुङ्ख पुं (चित्रः पुङ्खो यस्य ।) शरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्रपुष्पी, स्त्री, (चित्राणि पुष्पाणि यस्याः । स्त्रियां ङीप् ।) अम्बष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्याः अम्बष्ठाशब्देऽस्या ज्ञेयम् ॥)

चित्रपृष्ठ पुं (चित्रं नानावर्णं पृष्ठं यस्य ।) कलविङ्कपक्षी । इति हारावली । ९८ ॥

चित्रफल पुं (चित्रं फलं फलकं तद्वदाकृति-विद्यतेऽस्य । अर्श आद्यच् ।) मत्स्यविशेषः । चितल इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । श्लक्ष्णत्वम् । बलप्रदत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चित्रफलक पुं (चित्रफल+स्वार्थे कन् ।) चित्रफलमत्स्यः । इति भूरिप्रयोगः ॥

चित्रफला स्त्री (चित्राणि फलानि यस्याः ।) चिर्भिटा । स्मालाकः । लिङ्गिनी । महेन्द्रवारुणी । वार्त्ताकी । कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मत्स्यविशेषः । फलुइ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । राजग्रीवः २ फलकी ३ मद्गुरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

चित्रभानु पुं (चित्रा नानावर्णा भानवो रश्मयो यस्य ।) अग्निः । (यथा, महाभारते ।२।३१।४२।
"चित्रभानुः सुरेशश्च अनलस्त्वं विभावसो ॥")
सूर्य्यः । इति मेदिनी । ने, १८६ ॥ चित्रकवृक्षः । अर्कवृक्षः । वह्निशब्दः इति अर्काख्य इति चामरदर्शनात् ॥ भैरवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वर्षविशेषः । यथा, बृहत्संहितायाम् ।८।३५।
'षष्ठं चतुर्थस्य युगस्य पूर्वं
यच्चित्रभानुं कथयन्ति वर्षम् ॥')

चित्रमेखला स्त्री, (चित्रा मेखला यस्याः ।) काकोडुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रमेखल पुं (चित्रा विचित्रा मेखला यस्य ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्रयोधी [न्] पुं अर्ज्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चित्रं यथा स्यात् तथा युध्यतीति । युध+णिनि ।) पार्थः ॥ (चित्रयुद्धयोगी, त्रि । यथा महाभारते । १ । १ । १८६ ।
"यदा श्रौषं निशितानेकमाया-
निर्दशन्नु गते चित्रयोधी ॥")

चित्ररथः, पुं (चित्रो रथो यस्य ।) सूर्य्यः । गन्धर्वविशेषः । इति मेदिनी । थे ९८ ॥ रवेः पर्य्यायः । गन्धर्वराजः २ अङ्गारपर्णः ३ कुबेरसखः ४ दग्धरथः ५ । (यथा, महाभारते । १ । १७१ । ३७—३८ ।

गन्धर्व उवाच ।
"जितोऽहं पूर्व्वकं नाम मुञ्चाम्यङ्गारपर्णताम् ।
न च श्लाघे बलेनाङ्ग । न नाम्ना जनसंसदि ॥
साध्विमं लब्धवाल्लाभं योऽहं दिव्यास्त्रधारिणम् ।
गान्धर्व्या मायया कामि मयोजयितुमर्ज्जुनम् ॥
अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः ।
सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ॥")
स तु मुनिनाम्न्यां दक्षकन्यायां कश्यपौरसात् जातः । इति महाभारते । १ । ६५ । ४३ ॥

चित्रल पुं (चित्रमाश्चर्य्यं लातीति । ला+क ।) कर्व्वुरवर्णः । तद्वति त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

चित्रलता, स्त्री, (चित्रा नानावर्णा लता ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रला स्त्री (चित्रल+"अजाद्यतष्टाप् ।" ४ । १ । ४ । इति टाप् ।) गोरक्षीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रलेखा स्त्री, (चित्रो लेखो लेखनशक्तिर्यस्याः । चित्रं लेखयतीति वा । लिख+"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् । चित्रलेखनमस्यास्तथात्वम् ।) अप्सरोविशेषः । सा उषायाः सखी कुम्भाण्डस्य कन्या । यथा, हरिवंशे । १७४ । ७४—७५ ।
'उवाच वदतीमेव कुम्भाण्डतनया सखीम् ।
कुशला ते विशालाक्षि । मन्त्रसन्धिविग्रहे ॥
अप्सराश्चित्रलेखा वै नित्य विशालक्षसति ॥"
यथा श्रीभागवते । १० । ६२ । १४ ।
'बाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा च तत्सुता ।
सख्यपृच्छत् सखीमुषां कौतूहलसमन्विता ॥"
(अस्याश्चित्रपटलिखनकथा यथा हरिवंशे । १७४ । ८०—८८ ।
'चित्रलेखाऽब्रवीद्धास्यमुषां हर्षयती शुभे ॥'
'दृष्टदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
ये विशिष्टाः प्रभावेण रूपेणाभिजनेन च ॥
यथा प्रधानं सर्व्वांस्तानालिखाम्यद्य भाविनि ।
मनुष्यलोके ये चापि प्रवरा लोकविश्रुताः ॥
सप्तरात्रेण ते भीरु । दर्शयिष्याम्यहं प्रियम् ।
ततो विहाय पट्टं भर्त्तारं प्रतिपश्यसि ॥
सा चित्ररेखा प्रोक्ता उषा चित्रलिखितं तथा ।
क्रियतामेवमित्याह चित्रलेखां सखीं प्रति ॥
ततः कृष्णप्रभावात् यथा तस्य मया तत ।
दृष्ट्वा सप्तरात्रेण तथा तत्रागतास्तु ताम् ॥
चित्रपट्टगतान् सुप्रभातानयामास शोभना ॥")
छन्दोविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी । अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ।

चित्रलोचना स्त्री (चित्रे लोचने यस्याः ।) सारिकापक्षी । इति जटाधरः भूरिप्रयोगश्च ॥

चित्रवाल पुं (चित्रवत् आ समन्तात् वलति चर्म्माग्राणीति । आ+वल+अच् ।) पाठीनमत्स्यः । इति जटाधरः ॥

चित्रवल्लिक, पुं, (चित्रा विचित्रा वल्लिर्लता । सा इव कायतीति । कै+क ।) महाशफरमत्स्यः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४११ ॥

चित्रवल्ली, स्त्री, (चित्रा विचित्रा वल्ली लता यस्याः ।) गोरक्षीवृक्षः । महेन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रवीर्य्य पुं, (चित्रमाश्चर्य्यजनकं वीर्य्यमस्य ।) रक्तैरण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रशिखण्डिज, पुं, (चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसो सुतेऽजायते इति । जन+ड ।) बृहस्पतिः । इत्यमरः । १ । ३ । २४ ॥

चित्रशिखण्डिप्रसूत पुं, (चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसः प्रसूतः सन्तानः ।) बृहस्पतिः । इति हलायुधः ॥

चित्रशिखण्डी, [न्] पुं, (चित्रः शिखण्डः शिखा अस्त्यस्य । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनि ।) सप्तर्षयः । इत्यमरः । १ । ३ । २७ ॥ यथाह भरतः ।
"मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वशिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः ॥"
(यथाच महाभारते । १२ । ३३५ । २७—२८ ।
'ये हि ते ऋषयः ख्याताः सप्त चित्रशिखण्डिनः ।
तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत् प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम् ॥
वेदैश्चतुर्भिः समितं कृतं मेरौ महागिरौ ।
आस्यैः सप्तभिरुद्गीर्णं लोकधर्म्ममनुत्तमम् ॥
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वशिष्ठश्च महातेजास्ते हि चित्रशिखण्डिनः ॥')

चित्रसर्प पुं (चित्रः नानावर्णैरङ्कितः सर्पः ।) मालुधानसर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

चित्रसेन, पुं मकरपादजङ्घोरुस्वल्पकायस्वरूपः चित्र शुभादिविचित्रमालागर्भविशेषः । स तु सर्व्वलाकविवादक । यथा —
"चित्रसेने महाविघ्नौ वक्तीति गुरोर्वदन् ।
जघ्ना सर्व्वोपि पुत्रादीन् याचितो प्राप्य मर्त्त्यैः ॥
राज्य चकार सद्युक्तश्चिवाहन वधो गतः ॥"
इत्याचारनिर्णयतन्त्रम् ॥
(चित्रा सेना यस्य । गन्धर्व्वविशेषः । यथा महाभारते । २ । १० । २५ ।
"चित्रसेनश्च गीतज्ञस्तथा चित्ररथोऽपि च ।
एते चान्ये च गन्धर्वा धनेश्वरमुपासते ॥'
धृतराष्ट्रपुत्रविशेषः । यथा महाभारते । १ । ६५ । ६० । 'तेषां धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां चत्वारः प्रधाना बभूवुः । दुर्य्योधनो दुःशासनो विकर्णश्चित्रसेनश्चेति ॥' पुरुवंशीयस्य परिक्षितः पुत्राः कामन्यतमः । यथा, महाभारते । १ । ९४ । ५५ ।
"परिक्षितोऽभवन् पुत्राः सर्व्वे धर्म्मार्थकोविदाः ।
कक्षसेनोग्रसेनौ च चित्रसेनश्च वीर्य्यवान् ॥"
शम्बरासुरस्य पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६१ । ३६ ।
"चित्रसेनोऽतिसेनश्च चित्रवाहनशिलकाया ॥"
नरिष्यन्तपुत्रः । यथा भागवते । ९ । २ । १९ ।
"चित्रसेनो नरिष्यन्तादृक्षस्तस्य सुतोऽभवत्"॥)

त्रा, स्त्री, (चित्रयति चित्रकर्म्म करोति सर्व्व-गुणैः शोभते इति वा । चित्र + अच् + टाप् ।) श्रीकृष्णसखीविशेषः । यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।
"परमप्रेष्ठसख्यस्तु ललिता सविशाखिका ।
सचित्रा चम्पकलता तुङ्गविद्येन्दुलेखिका ।
रङ्गदेवी सुदेवी चेत्यष्टौ सर्व्वगुणाग्रिमाः ॥"
अस्याः कुञ्जः श्रीकृष्णस्य पूर्व्वस्यां आनन्द-सुखदो नाम । वयः अष्टमासाधिकत्रयोदश-वत्सरम् । वर्णो गौरः । अस्या वस्त्रं जाती-पुष्पतुल्यम् । कर्म्म चित्रम् । इति गोस्वामि-ग्रन्थः ॥ * ॥ मूषिकपर्णी । गोडुम्बा । सुभद्रा । दन्तिका । (पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"चित्रा दन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा मुकूलकः ।
द्राक्षावली विशल्या च तथोडुम्बरपर्ण्यपि ॥")
माया । सर्पभेदः । नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥ अप्सरोविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ अश्वि-न्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतचतुर्द्दशनक्षत्रम् । तत्तु मुक्तावदुज्ज्वलं एकतारकामयम् । अस्य अधिष्ठात्री देवता विश्वकर्म्मा । यथा,—
"एकमौक्तिकवदुज्ज्वलप्रभे
त्वष्टरीन्दुवदने क्षमध्यगे ।"
इति कालिदासः ॥
तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"प्रतापसन्तापितशत्रुपक्षो
दक्षो नये चापि विचित्रवाचः ।
प्रसूतिकाले यदि यस्य चित्रा
बुद्धिर्विचित्रा खलु तस्य शास्त्रे ॥"
आखुकर्णी । (यथा, चरके सूत्रस्थाने । १३ अः ।
"तिलः पियालाभिषुकौ बिभीतका-
श्चित्राभयैरण्डमधूकसर्षपाः ।
कुसुम्भबिल्वारुकमूलकातसी
निकोठकाक्षोडकरञ्जशिग्रुकाः ॥
स्नेहाशयाः स्थावरसंज्ञितास्तथा
स्युर्जङ्गमा मत्स्यमृगाः सपक्षिणः ॥")
गण्डदूर्व्वा । सुवर्ण्णा । मञ्जिष्ठा । इति राज-निर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २ अध्याये ।
"चित्रासमन्वितस्यैव रुजादाहविनाशनम् ॥")
छन्दोविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ अस्य विव-रणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (गायत्त्रीस्वरूपा महाशक्तिः । यथा, देवीभागवते ।१२।६।५२।
"चक्रवाकस्तनी चेष्टा चित्रा चारुविलासिनी ॥")
चित्राक्षी, स्त्री, (चित्रे अक्षिणी नेत्रे यस्याः । समासे षच् स्त्रियां ङीष् ।) सारिकापक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चित्राक्षुपः, पुं, (चित्रा मूषिकपर्णीव क्षुपः ह्रस्व-शाखश्च ।) द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥
चित्राङ्गं, क्ली, (चित्रं अङ्गं यस्मात् ।) हिङ्गुलम् । हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चित्राङ्गः, पुं, (चित्रमङ्गं यस्य ।) चित्रकः । रक्त-चित्रकः । सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य गुणाः ।
"चित्राङ्गो वातशमनो बृंहणो बलकृन्नरः ।
श्लेष्मलः कथितो वापि दुर्जरो मेदवर्द्धकः ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ॥
धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते । १ । ११७ । ६ ।
"अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुण्डलः ॥")
चित्राङ्गदः, पुं, चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स तु शान्तनुराजपुत्रः । विचित्रवीर्य्यभ्राता । (अयन्तु शान्तनुराजस्य स्वर्गगमनानन्तरं राज्यं लब्ध्वा ऐश्वर्य्यवीर्य्यमदेन शूरान् सर्व्वान् तृणवदमन्यत । अथ कदाचित् गन्धर्व्वराजश्चित्ररथः युद्धार्थमेन-मभ्ययात् । ततः कुरुक्षेत्रमध्ये प्रवृत्ते महति युद्धे समधिकमायाबलेनानेन गन्धर्व्वराजेन निहतोऽयं कौरवप्रवीरः । इत्येषा कथा महा-भारते । १। १०१। अध्याये द्रष्टव्या ॥) गन्धर्व्व-विशेषः । इति महाभारतम् ॥ (यथा, देवी-भागवते । १ । २० । २२ ।
"चित्राङ्गदस्तु गन्धर्व्वो दृष्ट्वा तं मार्गगं नृपम् ।
उत्ततारान्तिकं भूमेर्विमानवरमास्थितः ॥")
ब्रह्मशापात् ब्रह्मवीर्य्यप्रवर्त्तकायस्थस्य चित्रगुप्तादि-वित्तपाल्तर्गतभक्तविशेषः । स अधोलोकविवे-चकः । तस्याधोगमनकारणं यथा,—
"अधोगतस्य हेतुत्वं शृणु ! धन्ये ! कालिके ! ।
वयस्येति मनुं प्राप्य विप्रः स्वामिति मान्यया ॥
तत्पश्चकार पश्चाब्दं नान्यत् किञ्चिद्गृहीतवान् ।
फलमूलादिकं किञ्चित् नायनाति यथा मिलेत् ॥
विहाय विप्रस्य गुरोरपि पूजाश्च पार्व्वति ! ।
जपेन्नित्यं हि वयालमन्यविप्रस्य नेचयन् ॥
ज्ञात्वेति ब्राह्मणाः सर्व्वे शशुश्चित्राङ्गदं रुषा ।
वचो हि मधुरं किञ्चित् प्रियाद्धृताश्च सुन्दरि ! ॥
रे चित्राङ्गद ! अस्माकं वत्स ! विप्रत्वमिच्छसि ।
कदाप्युपानत् मत्स्यो नैदेति न हि बुध्यसे ॥
वत्स ! शीघ्रमधो गच्छ चिरं कुरु तपो सदा ॥"
चित्राङ्गदः शापं श्रुत्वा ब्राह्मणान् तुष्टाव ततो ब्राह्मणा लज्जिताः सन्तस्तमूचुः ।
"हे चित्राङ्गद ! हे तात वत्स ! त्वं गोत्सवः किल ।
दुश्चिन्तां कुरु मा तात भद्रं ते कथयाम भोः ॥
तनस्तपोबलेनैव सर्व्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ।
नार्हतीयं विना तात ! ब्राह्मणो भवितुं किल ॥
इतीश्वराज्ञा वेदेऽस्ति प्रतिजानीहि तत्त्वतः ।
वरं प्राप्नोति देवत्वं ब्राह्मणत्वं कदापि न ॥
यथामरत्वमीशेन विना क्वापि न शासने ।
नोत्सवस्त्वमधो गच्छ सुखेन वगलां जप ॥
कर्व्वेदृशवहस्राणि नागलोकेश्वरो भव ।
ततस्त्रिलोकनाथस्त्वमिन्द्रतुल्यो भविष्यसि ॥
राज्यं सुक्षान्ततो नैव पुनरावर्त्तनं तव ।
सदा वयं तव शिवं चिन्तयामो न भीं कुरु ॥
तात गच्छ सुखं भुङ्क्ष्व नागलोकेऽपि विस्तरात् ।
तत आनन्दमनसा गतश्चित्राङ्गदस्तलम् ॥"
इत्याचारनिर्णयतन्त्रम् ॥
(स्त्रियां टाप् । मणिपुरेश्वरस्य चित्रवाह-नस्य कन्या । यथा, महाभारते । १।२१६।१५।
"तस्य चित्राङ्गदा नाम दुहिता चारुदर्शना ॥")
चित्राङ्गदसूः, स्त्री, (चित्राङ्गदं सूते प्रसूते इति । सू ङ प्रसवे + क्विप् ।) सत्यवती । सा व्यास-माता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चित्राङ्गी, स्त्री, (चित्रमङ्गं यस्याः । स्त्रियां ङीष् ।) मञ्जिष्ठा । कर्णजलौका । इति राजनिर्घण्टः ॥
चित्राटीरः, पुं, (चित्रां नक्षत्रविशेषं अटतीति । अट गतौ + बाहुलकात् ईरच् ।) चन्द्रः । (चित्रं तिलकं अटति गच्छति प्राप्नोति वलिच्छागाम-सिन्दुभिरित्यर्थः । अट + ईरच् ।) घण्टाकर्ण-वलिच्छागानसिन्दभिरङ्कितभालः । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥
चित्रापूपः, पुं, (चित्रो विचित्र आपूपः पिष्टकः ।) पिष्टकभेदः । चितार पिठा इति भाषा ॥ तत्-पर्य्यायः । पवद्रकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चित्रायसं, क्ली, (चित्रमायसं लोहम् ।) तीक्ष्ण-लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चित्रिकः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषः सा पौर्ण-मास्यामस्य । चित्रा + ठञ् ।) चैत्रमासः । इति शब्दरत्नावली ॥
चित्रिणी, स्त्री, (चित्रं विचित्रतास्त्यस्याः । चित्र + इनिः + ङीप् ।) पद्मिन्यादिचतुर्व्विधस्त्री-मध्ये स्त्रीविशेषः । सा मीनगन्धा । तस्या लक्षणं यथा । रतिमञ्जर्य्याम् । ४ ।
"भवति रतिरसज्ञा नातिदीर्घा न खर्व्वा
तिलकुसुमसुनासा स्निग्धदेहोत्पलाक्षी ।
कठिनघनकुचाढ्या सुन्दरी सा सुशीला
सकलगुणविचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रा ॥"
(इयं हि शशजातीयपुरुषं प्राप्य सन्तुष्टा भवति । यदुक्तं तत्रैव । ८ ।
"शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगम् ।
वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम् ॥"
अस्यां रतिकरणप्रकारमाह तत्रैव । २६ ।
"शीत्कार चुम्बनं पीड़ा गले हस्ते च चुम्बनम् ।
घने घर्षे स्तने दन्तं चित्रिण्यारतिमादिशेत् ॥")
चित्रेशः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषस्तस्या ईशः पतिः ।) चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
चित्रोक्तिः, स्त्री, (चित्रा आश्चर्य्यकरी उक्तिर्वाणी ।) आकाशवाणी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आश्चर्य्य-कथनम् ॥
चित्रौदनं, क्ली, (चित्रमोदनम् ।) विचित्रान्नम् । इति ग्रहयज्ञतत्त्वम् ॥
चिद्रूपः, त्रि, हृदयालुः । इति भूरिप्रयोगः । (चित् ज्ञानमेव रूपं यस्य ।) ज्ञानमयः । यथा । चिद्रूपे परमात्मनीति योगशास्त्रम् ॥
चिन्ता, स्त्री, (चिन्तनमिति । चिति स्मृत्याम् + "चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्च्चश्च ।" ३ । ३ । १०५ । इति अङ् ।) चिन्तना । चिन्तनम् । तत्पर्य्यायः । स्मृतिः २ आध्यानम् ३ । इत्यमरः । १ । ७ । २९ । आध्या ४ ध्यानम् ५ चिन्तितिः ६ । इति शब्द-रत्नावली ॥ चित्तिया ७ । इति रभसः ॥ (यथाह कश्चित् ।

"चिता चिन्ता द्वयोर्मध्ये चिन्ता नाम गरीयसी।
चिता दहति निर्जीवं चिन्ता हि जीवितन्तथा॥")
इष्टानसम्भोगयोः प्रकारभावना। इति रस मञ्जरी॥ (सा च व्यभिचारिभावविशेषः। यथा साहित्यदर्पणे। ३। १७०। [तत्॥")
'ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत्

चिन्तामणिः पुं (चिन्तायां सर्व्वकामप्रदो मणिरिव। शाकपार्थिवादिवत् समासः। यद्वा, चिन्तया ध्यानधारणादिना मण्यते आहूयते इति। मण+इण्।) ब्रह्मा। इति शब्दरत्नावली॥ (चिन्ता एव मणिरिव यस्य। चिन्ताशीलत्वादेवास्य तथात्वम्।) बुद्धविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ मणिविशेषः। यथा भट्टिः।
'सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थ-
श्चिन्तामणिः स्यान्न कथं हनूमान्॥"
स्पर्शमणिः। तथा च।
'यथा चिन्तामणिं स्पृष्ट्वा लौहं काञ्चनतां भजेत्॥"
इति माधोत्तरख०७५.
(अश्वविशेषः। यथा, नकुलकृताश्वचिकित्सिते। ४। १६।
'कण्ठे यस्य महावर्त्त एकोऽश्वस्य प्रजायते।
चिन्तामणिः स विज्ञेयश्चिन्तितार्थविवर्द्धनः॥")

चिन्तावेश्म [न्] क्ली (चिन्ताया मन्त्रणादेर्वेश्म गृहम्।) मन्त्रणागृहम्। तत्पर्य्यायः। शार्व्वटम् २। इति हारावली। १६८॥

चिन्तिडी स्त्री (तिन्तिडी। पृषोदरादित्वात् तस्य चत्वम्।) तिन्तिड़ी। इति द्विरूपकोषः॥ इति कश्चित्॥

चिन्तित त्रि, (चिति+कर्म्मणि क्तः।) कृतचिन्तनम्। यथा,—
'यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति
यच्चेतसा न गणितं तदिहाभ्युपैति।"
इत्युद्भटः।
कर्त्तरि क्ते चिन्तायुक्तः। भावे क्ते चिन्ता॥

चिन्तिति स्त्री (चिन्त भावे क्तिच् इट् च।) चिन्ता। इति शब्दरत्नावली॥

चिन्तिया स्त्री चिन्ता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चिन्नः पु शस्यविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका। चिना इति भाषा॥ (चीनशब्दे विशेषोऽस्य ज्ञातव्यः॥)

चिपिटः पु (चयतीति। चि+बाहुलकात् पिटच् स च कित्।) भक्ष्यद्रव्यविशेषः। चिड़ा। इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पृथुकः २। इति हेमचन्द्रः। ३। ६५॥ चिपिटकः ३। इत्यमरः॥ चिपुटः ४। इति भरतः॥ धान्यचमसः ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चिपीटकः ६। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। स्निग्धत्वम्। बृंहणत्वम्। कफवर्द्धकत्वञ्च। क्षीरयुक्तस्य तस्य गुणाः। बलकारित्वम्। वायुनाशित्वम्। मलभेदकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ दुर्ज्जरत्वम्। तृप्तिदत्वञ्च। तस्य कल्पो यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे।

"शालयः सतुषा आर्द्रा भृष्टा अस्फुटितास्ततः।
कुट्टिताश्चिपिटाः प्रोक्तास्ते स्मृताः पृथुका अपि॥"
"शालेया यावनालाद्याश्चिपिटाः पुष्टिवर्द्धनाः॥"
इति राजनिर्घण्टः॥
तस्य भक्षणविधिनिषेधौ यथा,—
"हिं खिन्नमन्नं पृथुकं शस्तं देशविशेषके।
नात्यन्तशस्तं विप्राणां भक्षणे च निवेदने॥
अभक्ष्यञ्च यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम्॥
(नि नता नासिका विद्यतेऽस्य। "इनच्पिटच्चिकचि च।" ५। २। ३३। इति पिटच् प्रकृतेश्चिरादेशश्च। नतनासिके त्रि। यथा विश्वकर्म्मा काशी। १३। ९।
"दिग्वस्त्रं चिपिटश्चैव अङ्गजः सुरणस्तथा॥"
इत्यस्य फलमाह तत्रैव। ५म श्लोके।
'तुङ्गश्चीनश्च चिपिटं अङ्गजस्यापदर्शनम्॥"
चिपिटस्फारमुखादौ च। यथा, काशीखण्डे। ३७। १४।
"वक्त्रं हस्वञ्च चिपिटं सकलसौभाग्यभञ्जकम्॥"
"चिपिटं चिपिटकाकारम्।" इति तट्टीका॥)

चिपिटकः, पु (चिपिट+स्वार्थे कन्।) चिपिटः। इत्यमरः। २। ९। ४७॥ (स्त्रियां टाप्। नतनासिका॥)

चिपिटा स्त्री, गुण्डासिनीतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (चिपिटा चिपिटाकारा इति। चिपिट+टाप्। चिपिटस्फूर्त्तिः। यथा, काशीखण्डे। ३७। १६। 'चिपिटाभिर्भवेद्दासी॥")

चिपुटः पु (चिपिट+पृषोदरादित्वात् साधुः।) चिपिटकः। इति भरतधृतशब्दकोषः॥

चिप्पः, पु (चिक्कति पीडयति अङ्गुलिमिति। चिक+अच्। निपातनात् कस्थाने पागमे साधुः।) नखरोगविशेषः। आङ्गुलहाड़ा इति भाषा॥ तल्लक्षणं यथा,—
"नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनाम्।
करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत्॥"
अथ कुनखस्य लक्षणमाह।
'अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः।
भवेत् कुनखं विद्यात् कुलीनं वा विधानतः॥"
अथ तयोश्चिकित्सा।
'चिप्पं वधिरमोक्षेण शोधनेनाप्युपाचरेत्।
गतोष्णमथवेनन्तु सेचयेदुष्णवारिणा।
शस्त्रेणापि यथायोग्यमुत्क्षिप्य स्रावयेत्ततः।
व्रणोक्तेन विधानेन रोपयेत्तं विचक्षणः।
सर्जेन हरिद्राया पाके क्षालयेदिभयाम्॥
दग्ध्वा तप्तेन कल्केन लिम्पेच्चिप्पं पुनः पुनः।
कासमर्द्दस्य भिः पत्रैः कोमलैः परिवर्ज्जितः।
अङ्गुलादेष्टकः पुंसां ध्रुवमाशु प्रशाम्यति।
चेत्श्चविरधिकस्त्वेन कुनखं समुपाचरेत्।
नखकोटिप्रविष्टं च टङ्कणेन प्रशाम्यति।
कुनखश्चेत्तदा शौल सलिलं प्रवतोऽपि च॥"
इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे ४र्थे भागे॥
(ग्रन्थान्तरमस्य यथा,—
"कुर्य्यात् पित्तानिलौ पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरम्।
चिप्पमक्षतरोगञ्च विद्यादुपनखञ्च तम्॥"
इति वाग्भटेनोत्तरस्थाने ३१ अध्याये उक्तम्॥
चिकित्सास्य यथा,—
"चिप्पं शुद्धा जितोष्णञ्च साधयेत्तस्य कर्म्मणा॥"
इत्युत्तरस्थाने द्वात्रिंशोऽध्याये वाग्भटेन चोक्तम्॥)

चिमिः, पु, (चिनोति सञ्चिनोति मनुष्यजातिवद् वाक्यानीति। चि+बाहुलकात् मिक्।) शुकपक्षी। इति शब्दमाला॥

चिमिकः, पुं, (चिमि+स्वार्थे कन्।) शुकपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

चिर अ, (चि+बाहुलकात् रक्।) दीर्घकालः। तत्पर्य्यायः। चिराय २ चिररात्राय ३ चिरस्य ४। इत्यमरः॥ चिरेण ५ चिरात् ६ चिरे ७। इति भरतः॥ चिरतः ८। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा मनुः। ४। ६०।
'नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्व्वते वसेत्॥)

चिरकारी, [न्] त्रि (चिरं व्याप्य करोतीति। कृ+णिनि।) चिरक्रियः। (यथा, महाभारते। १२। २६४। ३।
"चिरकारी हि मेधावी नापराध्यति कर्म्मसु॥") गौतमस्य पुत्रभेदः। अस्य निरुक्त्यादिकं यदुक्तं महाभारते। १२। २६५। ४५।
"चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत् सुतः।
चिरेण सर्व्वकार्य्याणि विमृश्यार्थान् प्रपद्यते॥
चिरं सञ्चिन्तयन्नर्थांश्चिरं जाग्रत् चिरं स्वपन्।
चिरं कार्य्याभिपत्तिश्च चिरकारी तथोच्यते॥")

चिरकालः पुं, (चिरः कालः इति कर्म्मधारयः।) दीर्घकालः। तत्पर्य्यायः। दीर्घरात्रम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चिरक्रियः, त्रि, (चिरं व्याप्य क्रिया यस्य।) चिरकालेन क्रियाकारकः। तत्पर्य्यायः। दीर्घसूत्रः। इत्यमरः। ३। १। १७॥

चिरजीवकः, पु, (चिरं जीवतीति। जीव+ण्वुल्।) जीवकवृक्षः। इति जटाधरः॥

चिरजीवी, [न्] पुं (चिरं जीवतीति। जीव+णिनि।) विष्णुः। काकः। इति मेदिनी॥ जीवकवृक्षः। शाल्मलिवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ मार्कण्डेयः। अश्वत्थामा। बलिः। व्यासः। हनूमान्। विभीषणः। कृपः। परशुरामः। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ बहुकालजीविनि त्रि। इति जटाधरः॥ (यथा, रामायणे। २। १। ३६।
"अथ राज्ञो बभूवैवं वृद्धस्य चिरजीविनः॥")

चिरञ्जीवी, [न्] पु, (चिरं जीवतीति। जीव+णिनिः।) विष्णुः। काकः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३८८॥ जीवकवृक्षः। शाल्मलिवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ चिरजीविनि त्रि॥

चिरण्टी, स्त्री (चिरात् चिरेण वा अटति पितृगृहादिति। अट+अच्। 'वयसि प्रथमे।" ४। १। २०। इति ङीप्। तत पृषोदरात् साधुः।) स्ववासिनी। ऊढा अनूढा वा पितृ-

गेहस्थिता कन्या । द्वितीयवया: स्त्री । सा च युवती । इति भरतधृतरुद्र: हेमचन्द्रश्च ॥

चिरतिक्त:, पुं, (चिरं चिरात् वा चिरावधीत्यर्थ: तिक्त: ।) वृक्षविशेष: । चिरता इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय: । चिरातिक्त: २ तिक्तक: ३ अनार्य्यतिक्तक: ४ किराततिक्त: ५ भूनिम्ब: ६ किरातक: ७ सुतिक्तक: ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (भूनिम्बशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)

चिरत्न:, त्रि, (चिर+“चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्य: ।” ४ । ३ । २३ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या त्नप्रत्यय: ।) पुरातन: । चिरकालोत्पन्न: । इति जटाधर: ॥

चिरन्तन:, त्रि, (चिरं भव इति । “सायंचिरमिति ।” ४।३।२३ । इति ट्युल् तुट् च । निपातनात् साधु: ।) पुरातन: । इत्यमर: ।३।१।७७॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८० । “अयमस्माकं चिरन्तनो मन्त्रिपुत्रो दमनकोऽव्याहतप्रवेश: ॥” पुं, मुनिविशेष: । यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम् । ४ । ३ । १०५ । इत्यस्य वार्त्तिके । “ब्राह्मणेषु पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना ।”)

चिरपाकी, [न्] पुं, (चिरेण पाकोऽस्यस्य । पाक+इनि: ।) कपित्थ: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

चिरपुष्प:, पुं, (चिराणि पुष्पाणि यस्य ।) वकुलवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

चिरम्, व्य, (चि+रमक् ।) चिरार्थम् । दीर्घकालार्थम् । तत्पर्य्याय: । चिराय २ चिररात्राय ३ चिरस्य ४ चिरात् ५ चिरेण ६ । इति हेमचन्द्र: ।३।१६८॥ (यथा, रघौ ।३।६२। “तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुष: ॥”)

चिरमेही, [न्] पुं, स्त्री, (चिरेण मेहतीति । मिह+णिनि: ।) गर्द्दभ: । इति हेमचन्द्र: ।४।३२२॥

चिरम्भण:, पुं, (चिरं भणति क्रोशतीति । चिरं+भण+अच् ।) चिल्ल: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

चिररात्रं, क्ली, (चिरा रात्रिरिति योगविभागात् अच् समासे ।) दीर्घकाल: । इति हलायुध: ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६८ । ३ । “चिररात्रोषिता: स्मेह ब्राह्मणस्य निवेशने ॥”)

चिररात्राय, व्य, (चिररात्रं अयते इति । अय+“कर्म्मण्यण् ।” ३।२।१ । इत्यण् ।) दीर्घकाल: । इत्यमर: ।३।४।१४ ॥ (यथा, मनु: । ३ । २६६ । “हविर्यच्चिररात्राय यच्चानन्त्याय कल्पते । पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषत: ॥”)

चिरविल्व:, पुं, (चिरं विलति आच्छादयति पत्रकण्टकादिभिरिति । विल आच्छादने+व: ।) करञ्जवृक्ष: । इत्यमर: ।२।४।४७ ॥ (यथा,— “चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारक: । कपोतवङ्कवङ्काना पुरीषाणि च दारुणम् ॥” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्त्रिंशेऽध्याये ॥)

चिरसूता, स्त्री, (चिरं सूता या सा ।) चिरप्रसूता गावी । केलेन् गाइ इति भाषा । तत्पर्य्याय: । वष्कयणी २ । इत्यमर: । २।९।७१ ॥

चिरस्थायी, [न्] त्रि, (चिरं तिष्ठतीति । स्था+णिनि: ।) बहुकालस्थाता ॥

चिरस्य, व्य, (चिरमस्यते इति । अस्+यत् । शकन्ध्वादित्वात् साधु: ।) दीर्घकाल: । इत्यमर: ।३।४।१ ॥ (यथा, हरिवंशे ।१२६।२३ । “चिरस्य खलु कालेन संस्तुतोऽसि महात्मना ॥”)

चिराटिका, स्त्री, (चिरं अटतीति । अट+ण्वुल् कापि अत इत्वम् ।) श्वेतपुनर्नवा । इति रत्नमाला ॥ माताड़ी इति भाषा ॥ यथा, वैद्यके । “गोमूत्रमुख्यस्य पुरातनस्य यद्वायसस्तानि चिराटिकाया: ॥”

चिरात्, व्य, (चिरं अततीति । अत्+क्विप्) दीर्घकाल: । इति हेमचन्द्र: । ६ । १६८ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ७८ । “भो भगिनीसुत ! किमतिचिराद्दृष्टोऽसि ॥”)

चिरात्, पुं, (चिरं चिरेण वा अत्ति । अद्+क्विप् ।) गरुड़: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

चिरातिक्त:, पुं, (चिरं आतिक्त: ।) चिरतिक्त: । इति शब्दरत्नावली ॥

चिराय, व्य, (चिरं अयते । अय+अण् ।) दीर्घकाल: । इति हेमचन्द्र: । ६ । १६८ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ६४ । १० । “पुरा धर्म्मो वर्त्तते नेह यावत् तावद्गच्छाम: सुरलोकं चिराय ॥”)

चिरायु:, [स्] पुं, (चिरमायुर्यस्य ।) देवता । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ चिरजीविनि त्रि । यथा, “भवति यदि मनुष्यो गुर्व्वधीनश्चिरायु: ॥” इत्यागम: ॥ (यथा च पञ्चतन्त्रे । ५ । ३४ । “यदि विस्तारविस्तीर्णं तद्भवेन्न चिरायुषम् ॥”)

चिरि, र न हिंसे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) रेफोपध: । र वैदिक: । न, चिरिणोति । इति दुर्गादास: ॥

चिरि:, पुं, (चिनोति मनुष्यवद्वाक्यादिकम् । चि+रिक् ।) शुकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

चिरिण्टी, स्त्री, (चिरण्टी+पृषोदरात् साधु: ।) ऊढ़ा अनूढ़ा वा पितृगृहस्थिता कन्या । तत्पर्य्याय: । सुवासिनी । इत्यमर: । २ । ६ । ९ ॥ चिरण्टी ३ सुवासिनी ४ । इति भरत: ॥ द्वितीयवया: स्त्री । युवती । इति मेदिनी ॥

चिरिविल्व:, पुं, (चिरविल्व: । पृषोदरादित्वात् साधु: ।) चिरविल्व: । करञ्जवृक्ष: । इत्यमरटीकायां भरत: ॥

चिरु, क्ली, (चिञ् चयने+क्विप् चि चयनं ग्रहणमित्यर्थ: रातीति । रा+न्यङ्क्वादयश्चेति कु: । बाहुसन्धिबलमाश्रित्यैव ग्रहणक्रियासम्भवात् तथात्वम् ।) बाहुसन्धि: । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चिरे, व्य, चिरम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुट: ॥

चिरेण, व्य, चिरम् । इति हेमचन्द्र: ॥ (यथा, रघु: । ५ । ६४ । “भावाववोधकलुषा दयितेव रात्रौ निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ॥”)

चिर्भटी, स्त्री, (चिरेण भटतीति । भट+अच् । गौरादित्वात् ङीष् । पृषोदरादित्वात् साधु: ।) कर्कटी । इति हेमचन्द्र: । ४ । २५५ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।१।२६७। “अहो अविवेकोऽस्य भूपतेर्य: पुरीषोत्सर्गमाचरंश्चिर्भटीभक्षणं करोति ॥”)

चिर्भिटा, स्त्री, कर्कटीभेद: । चिभिड़ा इति वेलसेद इति च देशान्तरीयभाषा ॥ तत्पर्य्याय: । सुचित्रा २ चित्रफला ३ चैत्र चिर्भिटा ४ पाण्डुफला ५ पथ्या ६ रोचनफला ७ चिर्भिटिका ८ कर्कचिर्भिटा ९ । इति राजनिर्घण्ट: ॥ चिर्भिटम् १० घेसुड्डुगधम् ११ गोरक्षकर्कटी १२ । अस्या गुणा: । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । गुरुत्वम् । पित्तकफापहत्वम् । अनुष्णत्वम् । ग्राहित्वम् । विष्टम्भित्वञ्च ॥ पक्वाया अस्या गुणा: । उष्णत्वम् । पित्तलत्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥ गौल्यत्वम् । दीपनत्वञ्च ॥ बालाया अस्या गुणा: । तिक्तत्वम् । किञ्चिदम्लत्वञ्च । शुष्कायास्तस्या गुणा: । श्लेष्मवातारुचिजाड्यनाशित्वम् । रोचनत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते ॥)

चिल, श वासे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) वास: परिधानम् । श, चिलति वस्त्रं लोक: परिदधातीत्यर्थ: । चेलिता । इति दुर्गादास: ॥

चिलमीलिका, स्त्री, (चिरं मीलतीति । मील सङ्कोचे+ण्वुल् । ततष्टापि अत इत्वम् । रस्य लत्वे साधु: ।) कण्ठीभेद: । खद्योत: । विद्युत् । इति मेदिनी । के, २२८ ॥

चिलिचिम:, पुं, (चिरिं हिंसां चिनोतीति । चिरि+चि+मक् । रस्य लत्वम् ।) मत्स्यविशेष: । वालियागड़क इति ख्यात: । इष्वाक इत्येके । इति भरत: ॥ तत्पर्य्याय: । नलमीन: २ । इत्यमर: । १ । १० । १८ ॥ तलमीन: ३ चिलीचिमि: ४ चिलीचिम: ५ चिलिचीम: ६ चिलिचीम: ७ चिलीम: ८ चिलिमीनक: ९ चिलिचीमि: ११ कवल: ११ विलोटक: १२ । इति भरतधृतकोषान्तरम् ॥ चेङ्गो इति ख्यातो मत्स्य: । तस्य गुणा: । लघुत्वम् । रूक्षत्वम् । अनभिष्यन्दित्वम् । वायुकारित्वम् । कफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ: ॥

चिल्ल, शैथिल्ये । हावकृतौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इकी लक्ष्यात्म: । चिल्लति चेचिल्लते । इति दुर्गादास: ॥

चिल्ल:, पुं, (चिल्लति हावभावेन उड्डीयते इति । चिल्ल+अच् ।) पक्षिविशेष: । चिल् इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय: । आतायी २ । इत्यमर: । २ । ५ । २१ ॥ शकुनि: ३ आतापी ४ । इति हेमचन्द्र: ॥ खमान्ति: ५ कण्ठनीड़क: चिरम्भण: ७ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

'गृ. कङ्क कपोतश्च उलूक श्येन एव च।
चिलश्च चर्म्मचिलश्च भास पाण्डर एव च।'
क्लिन्ने चक्षुषी यस्य। 'क्लिन्नस्य चिलपिल लश्चास्य चक्षुषी।"५।२।३३। इत्यस्य वार्त्ति इति चिलादेशो लप्रत्ययश्च।) क्लिन्नचक्षुः। क्लिन्ननेत्रयुक्ते त्रि। इति मेदिनी। ले, १६।

चिल्लका स्त्री (चिल्ल इव कायतीति। कै+क।) झिल्लिका। इति शब्दरत्नावली॥

चिल्लभक्ष्या स्त्री (चिल्लस्य भक्ष्या भक्षणीया।) चञ्चुविलासिनी। इति शब्दचन्द्रिका॥

चिल्लाभ पु (प्रसह्य हारकत्वात् चिल्ल इव आभातीति। आ+भा+क।) प्रसह्यचौर। इति त्रिकाण्डशेष॥ छातर्ङ्गेचड इति भोटिकाटा इति च भाषा॥

चिल्ली स्त्री (चिल्लति ह्राव करोति चिल्लतेऽनेन वा। चिल्ल+इन्। ततो वा ङीष।) लोध्र। महाशाकभेद। तत्पर्य्याय। चिल्लिका२ कुली३ अग्रलोहिता४ मृदुपत्री५ चारदला६ चारपत्रा७ वास्तुकी८ महद्दला९ गौडवास्तुक१०। (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।
'सतीनो वास्तुकश्चञ्चु चिल्ली मूलकपोतिका।
मण्डूकपर्णी जीवन्ती शाकवर्गे प्रशस्यते॥')
अस्य गुणा। वास्तुकतुल्यत्वम्। चारत्वम्। श्लेष्मपित्तप्रमेहमूत्रकृच्छ्रनाशित्वम्। पथ्यत्वम्। रुचिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥
(तद्वच्चिल्ली तु विज्ञेया वातपित्तविकारिणाम्।'
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये॥)
झिल्लिका। इति शब्दरत्नावली॥

चिवि पु (चीयते आदराय गम्यत इति। चीव ग्रहणे+'सर्व्वधातुभ्य इन्। उणां ४।११७। इति इन्। पृषोदरादित्वात् ह्रस्व।) चिबुकम्। इति जटाधर॥

चिविट पु (चिपिट निपातनात् पस्य व।) चिपिट। इत्यमरटीका॥

चिविल्लिका स्त्री क्षुद्रक्षुपविशेष। तत्पर्य्याय। रक्ताङ्का२ क्षुद्रचोली३ मधुमालपत्रिका४। अस्या गुणा। कटुत्वम। कषायत्वम्। जीर्णज्वर अतिहितत्वम। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥

चिबु पु (चीयत आदराद्य यत्नात्मभि। चीव + स्मगयाम्यश्च। उणां।१।३८। इति कुप्रत्ययन साधु।) चिबुकम। इति भरत॥

चिबुक क्ली (चिबु+स्वार्थे कन्। अभिधानात् क्लीवत्वम्।) अधराधोभाग। इत्यमर।२।६।९०॥ थुँति इति दाडि इति च भाषा॥ (यथा, षट्याम्र।पिकायाम्।१।४१।
'उत्तम्भ्य चिबुकं पततस्त्याश्य पवन शुने॥)

चिबुक पुं (चिबुरिव कायतीति। कै+क।) मुचुकुन्दवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट॥

चिबु लक्षणे। (अदन्तचुरा पर सक सेट।) सीत्रधातुरिति रद्धा इत्यमरटीकायां भरत॥

चिह्न क्ली (चिह्न्यतेऽनेनेति। चिह्न लक्षणे+करणे घञ।) चिह्न्यते येन तत्। चिना इति दाग इति च भाषा। तत्पर्य्याय। कलङ्क२ अङ्क३ लाञ्छनम्४ लक्ष्म५ लक्षणम्६ लिङ्गम्७। इत्यमर।१।४।१७। लक्ष्म८। इति भरत। अभिज्ञानम्९। इति जटाधर॥ (यथा भागवते।४।१५।९।
'चैत्यस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभृत।
पादयोररविन्दञ्च तं वै मेने हरे कलाम्॥')
पताका। इति मेदिनी। ने ४॥

चिह्नकारी [न्] त्रि, (चिह्न करोतीति। कृ+णिनि।) घोरदर्शन। विघाती। इति विश्व॥

चिह्नधारिणी स्त्री (चिह्न धरति धारयतीति वा। धृ+णिनि स्त्रियां ङीप।) श्यामालता। इति शब्दचन्द्रिका॥

चिह्नित, त्रि, चिह्न+कर्म्मणि क्त। चिह्नयुक्त। अङ्कित। लक्षित। (यथा मनु।१०।५५।
'दिवा चरेयु कार्य्यार्थे चिह्निता राजशासनै॥")

चीक कि मर्षणे। इति कविकल्पद्रुम॥ (चुरा पक्षे भ्वा पर सक सेट।) कि, चीकयति चीकति। मर्षण सहन। तथा च। यन्त्रावलीतरङ्गाश्चीकयन्ति च यद्वपुरिति हलायुध। चायव सुष्ठ्वीत्यर्थं। भट्टमल्लस्तु मर्षण इति मर्षणं यमध्ये पठित्वा क्षमार्थमाह। इति दुर्गादास॥

चीडा, स्त्री, गन्धद्रव्यविशेष। चीडागन्ध इति ख्याता। तत्पर्य्याय। दारुगन्धा२ गन्धवधू३ गन्धमादनी४ लवणी५ तारा६ भूतमारी७ मङ्गल्या८ कपटिनी९ ग्रहभीतिजित१०। अस्या गुणा। कटुत्वम्। कासकफनाशित्वम्। दीपनत्वम्। अत्यन्तसेवनात् पित्तदोषभ्रमापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥

चीन, क्ली (चिनोति कौशाद्यादिकमिति। चि+बाहुलकात नक दीर्घश्च।) पताका। इति त्रिकाण्डशेष॥ सीसकम्। इति रत्नमाला॥

चीन पु (चीयते सञ्चीयते शबलत्वादिदोषो यत्र। चि+बाहुलकात नक दीर्घश्च।) देशविशेष। चीना इति भाषा॥ यथा —
'काश्मीरन्तु समारभ्य कामरूपात्तु पश्चिमे।
भोटान्तदेशो देवेशि। मानसेशाच दक्षिणे।
मानसेशाद्दक्षपूर्व्वे चीनदेश प्रकीर्त्तित॥'
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रम्॥
(तद्देशवासिषु तन्नृपेषु च बहुवचनान्त। यथा महाभारते।२ २६ ९। [ऽभवत॥)
स किरातैश्च चीनैश्च वृत प्राग्ज्योतिषो
अंशुकविशेष। (यथा शकुन्तलायां१ माङ्के।
चीनांशुकमिव केतो प्रतिवात नीयमानस्य॥)
व्रीहिभेद। तन्तु। मृगविशेष। इति मेदिनी। ने ४॥

चीनक पु (चीन इव। चीन+स्वार्थे कन्।) धान्यविशेष। चीना इति भाषा॥ तत्पर्य्याय। काककङ्गु २। इति हेमचन्द्र॥ (यथा विष्णुपुराणे।१।६।२१।
"प्रियङ्गवो ह्युदाराश्च कोरदूषा सचीनका॥)
अस्य गुणा। शोषणत्वम्। वायुवर्द्धकत्वम्। पित्तश्लेष्मनाशित्वम्। रूक्षत्वञ्च। इति राजवल्लभ॥ कर्पूरे। चीनकर्पूर। इति राजनिर्घण्ट॥ (चीनदेशवासिषु बहुवचनान्त। यथा, महाभारते।८।८।१९।
"तुखारान्शांश्च दारांश्च नियधान् पुण्ड्रचीनकान्॥")

चीनकर्पूर पुं (चीननामक कर्पूर।) कर्पूरविशेष। चीनकर्पूर इति देशान्तरीयभाषा॥ तत्पर्य्याय। चीनक२ कृत्रिम३ धवल४ पटु५ मेघसार६ तुषार७ द्वीपकर्पूरज८। अस्य गुणा। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। ईषच्छीतत्वम्। कफकण्ठदोषकृमिनाशित्वम्। मेध्यत्वम्। पावनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥

चीनज, क्ली, (चीने चीनदेशे जायते इति। जन+ड।) लोहम्। तत्तु तीक्ष्णलोहम्। इति राजनिर्घण्ट॥

चीनपिष्ट क्ली, (चीनस्य सीसकस्य पिष्ट ह्रत पेषण वस्तु चूर्णमित्यर्थं।) सिन्दूरम्। इति हेमचन्द्र॥ सीसकम्। इति राजनिर्घण्ट॥ (यथा कथासरित्सागरे।२३।८५।
'चीनपिष्टमयो लोकश्चारयेककमयी च भू॥')

चीनवङ्ग क्ली (चीनभवं वङ्गम्।) सीसकम्। इति राजनिर्घण्ट॥

चीनाक पुं, (चीन चीनाकारमकतीति। अक+अण्।) कर्पूरविशेष। तद्गुणा। यथा भावप्रकाशे।
'चीनाकसंज्ञ कर्पूर कफक्षयकर स्मृत।
कुष्ठकण्डूवमिहरस्तथा तिक्तरसश्च स॥'

चीनाकर्कटी स्त्री, (चीनमिव स्वादु कर्कटी। तत पृषोदरात् साधु।) कर्कटीप्रभेद। सा तु चित्रकूटदेशे प्रसिद्धा। तत्पर्य्याय। राजकर्कटी२ सुदीर्घा३ राजफला४ बाला५ कुसकर्कटी६। अस्या गुणा। रुच्यत्वम्। शिशिरत्वम्। पित्तदाहशोषनाशित्वम्। मधुरत्वम्। तृप्तिदत्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥

चीभ ऋ ङ कत्थे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा आत्म सक सेट।) कत्थ प्रशसा। ऋ अचिचीभत। ङ चीभते गुणिन गुणी चोऽयं कारान्तिर्यमित्येके। इति दुर्गादास॥

चीय ऋ ञ सङ्घाटादानयो। (भ्वा उभ सक सेट।) चतुस्स्वरी। ऋ अचिचीयत्। ञ चीयति चीयते। इति दुर्गादास॥

चीर क्ली (चिनोति आवृणोति इत्य कटिदेशादिक वा। चि+'शुसिचिमीनां दीर्घश्च।" उणां।२।२५। इति क्रन् दीर्घश्च।) इत्यत्वक। (यथा रामायणे।५।३१।२२।
'प्राप्य तु महाबुद्धि सौमित्रिमाल्यवत्सल।
पूर्व्वजस्यानुयात्राय द्रुमचीरैरलङ्कृत॥")
जीर्णवस्त्रखण्डम्। इति सुभूति। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरत॥ (यथा भागवते।२।२ ५।

"चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां
नैवाङ्घ्रिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन् ॥")
गोस्तनः । वस्त्रभेदः । (यथा, मनुः ।११।१०१।
"चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतम् ॥")
रेखाभेदः । लेखनभेदः । इति मेदिनी ॥ चूड़ा ।
(यथा, महाभारते । ३ । ११ । ४६ ।
"सुक्षवज्जर्झरीभूता बहवस्तत्र पादपाः ।
चीराणीव व्युदस्तानि रेजुस्तत्र महावने ॥")
सीसकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चीरकः, पुं, (चीर+संज्ञायां कन् ।) विक्रिया-
लेखः । विकारलेखनम् । इति विश्वः ॥ (स्वार्थे-
कनि चीरशब्दार्थोऽप्यत्र ॥)

चीरपत्रिका, स्त्री, (चीरमिव पत्रमस्य । ततः
कन् टापि अत इत्वञ्च ।) चञ्चुशाकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

चीरपर्णः, पुं, (चीरमिव पर्णमस्य ।) शालवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य शालशब्दे
विज्ञेया ॥)

चीरिः, स्त्री, (चि+बाहुलकात् क्रिः दीर्घश्च ।)
नेत्रांशुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चीरिका, स्त्री, (चीरीति कृत्वा कायति शब्दायते
इति । कै+कः ।) झिल्ली । इति हेमचन्द्रः ॥

चीरितच्छदा, स्त्री, (चीरितः चीरमिव जात-
श्छदः पत्रं यस्याः ।) मालक्षशाकम् । इति
भावप्रकाशः ॥

चीरी, स्त्री, (चीरि+"कृदिकारादिति ।"
वा ङीष् ।) कच्छाटिका । झिल्ली । इति हेम-
चन्द्रः ॥

चीरुकं, क्ली, (ची इति कृत्वा रौति । रु+क्विप् ।
चीरुर्झिल्लीपतङ्गः स इव इति इवार्थे कन् ।)
फलविशेषः । चेँउर इति भाषा ॥ अस्य गुणाः ।
रुचिदाहकफपित्तकारित्वम् । अम्लत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥

चीर्णं, त्रि, (चर+क्त । पृषोदरात् साधुः ।) शीलि-
तम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चीर्णपर्णः, पुं, (चीर्णं विदीर्णं पर्णमस्य ।) निम्ब-
वृक्षः । खर्जूरवृक्षः । इति मेदिनी ॥

चीलिका, स्त्री, (चीरिका+रस्य लत्वे साधुः ।)
चीरिका । झिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

चील्लका, स्त्री, (चीलिका+पृषोदरात् साधुः ।
चीदिति शब्देन लक्ष्यते इति । लक्ष+घञ् । ततः
पृषोदरादित्वात् साधुः इति वा ।) झिल्ली ।
इति शब्दरत्नावली ॥

चीव, ऋ ञ ग्रहणे । संवृतौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भ्वां उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अचिचीवत् ।
ञ, चीवति । चीवते वल्कलं भिक्षुः । गृह्णाति
परिदधाति वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

चीव, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-अकं-सेट् ।) क, चीवयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

चीवरं, क्ली, (चीयते तन्तुसन्तानैरिति । चि+
"चिलरच्छत्वरधीवरेति ।" उणां । ३ । १ ।
इति ष्वरच् । निपातनात् धातोर्दीर्घत्वे साधुः ।)
भिक्षुवस्त्रम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । ९१ । १२ ।
"अनग्निरनिकेतश्चाप्यगोत्रचरणो मुनिः ।
कौपीनाच्छादनं यावत्तावदिच्छेच्च चीवरम् ॥")

चीवरी, [न्] पुं, (चीवरं अस्त्यस्येति । इनिः ।)
बुद्धभिक्षुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चुक्क, क अर्त्तौ । इत्ति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) कोपधः पञ्चमस्वरमध्यः ।
अर्त्तिः पीड़नम् । क, चुक्कयति शत्रुं शूरः ।
इति दुर्गादासः ॥

चुक्कारः, पुं, (चुक्क+भावे अप् । चुक्कं पीड़नं
आराति सम्यक् ददातीति । सिंहनादश्रवणेन
भीरूणां भयजनकत्वात्तथात्वम् । आ+रा+
कः ।) सिंहनादः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चुक्रं, क्ली, (चकते तृप्यत्यनेन इति । चक+"चकि-
रम्योरुच्चोपधायाः ।" उणां । २ । १४ । इति
रक उपधाया उच्च ।) अम्लद्रव्यविशेषः । महादा
इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । तिन्तिड़ीकम् २
वृक्षाम्लम् ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ३५ ॥ चुक्र-
कम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ महाम्लम् ५ ।
इति जटाधरः ॥ (अम्लवृक्षकम् ६ । इति भाव-
प्रकाशः । १ । १ ॥) पत्रशाकविशेषः । चुक इति
भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । चुक्रवास्तूकम् २ लिकु-
चम् ३ अम्लवास्तुकम् ४ दलाम्लम् ५ अम्ल-
शाकाख्यम् ६ अम्लादि ७ हिलमोचिका ८ ।
अस्य गुणाः । अम्लपत्रत्वम् । लघुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । वातगुल्मनाशित्वम् । रुच्यशोषतृपित्त-
कारित्वम् । पथ्यत्वम् । तत्पर्य्यायगुणाः ।
"चुक्रिया स्यात्तु पत्राम्ला रोचनी शतवेधिनी ।
चुक्रा त्वम्लतरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत् ॥
रुच्या लघुतरा पाके वृन्ताके नातिरोचनी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
("चुक्रमत्यम्लमुष्णञ्च दीपनं पाचनं परम् ।
शूलगुल्मविबन्धामवातश्लेष्महरं परम् ॥
वमितृष्णास्यवैरस्यहृत्पीड़ावह्निमान्द्यहृत् ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवैद्यकम् ॥)
काञ्जिकप्रभेदः । तत्पर्य्यायः । सहस्रवेधम् २
रसाम्लम् ३ चुक्रवेधकम् ४ शाकाम्लभेदनम् ५
चन्द्रम् ६ अम्लसारम् ७ चुक्रिका ८ । अस्य
गुणाः । तिक्तत्वम् । अम्लत्वम् । स्वादुत्वम् ।
कफपित्तनासिकारोगदुर्गन्धशिरोरोगनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ सन्धानविशेषः । यथा,
"यन्मस्त्वादिशुचौ भाण्डे सगुड़क्षौद्रकाञ्जिकम् ।
धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥
द्विगुणं गुड़मध्वारनालमस्तु क्रमादिह ॥"
इति परिभाषा ॥
(अस्य लक्षणं यथा,—
"विनष्टे संहितो यस्तु तच्चुक्रमभिधीयते ॥"
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे दशमेऽध्याये ॥)

चुक्रः, पुं, (चकते तृप्यतेऽनेनेति । चक+रक् उप-
धाया उच्च ।) अम्लः । अम्लवेतसः । इति विश्वः ॥

चुक्रकं, क्ली, (चुक्र+संज्ञायां कन् ।) शाक-
विशेषः । चुकापालङ्ग इति भाषा ॥ अस्य
गुणाः । दुर्ज्जरत्वम् । भेदकत्वम् । वायुनाशि-
त्वम् । पित्तकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥ (चुक्रार्थे स्वार्थे कन् ॥)

चुक्रफलं, क्ली, (चुक्रमेव फलं यस्य । चुक्रं फलति
वा । फल+अच् ।) वृक्षाम्लम् । इति राज-
निघण्टः ॥ (वृक्षाम्लशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

चुक्रा, स्त्री, (चुक्रः अम्लत्वं विद्यतेऽस्य इत्यच्
टाप् च ।) चाङ्गेरी । इति मेदिनी । रे, ३५ ॥
आमरुल् इति भाषा ॥ (अस्या गुणा यथा,—
"चुक्रा त्वम्लतरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत् ।
रुच्या लघुतरा पाके वृन्ताके नातिरोचनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तिन्तिड़ी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथास्याः
पर्य्याया: भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"अम्लिका चुक्रिकाम्ली च चुक्रा दन्तशठापि च ।
अम्ला च चिञ्चिका चिञ्चा तिन्तिड़ीका च
तिन्तिड़ी ॥")

चुक्राम्लं, क्ली, (चुक्रमिव अम्लम् । चुक्रवदम्लोऽत्र
इति वा ।) वृक्षाम्लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वृक्षाम्लशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

चुक्राम्ला, स्त्री, (चुक्रमिव अम्लः अम्लत्वं विद्यते-
ऽस्याः । अच् टाप् च ।) अम्ललोणिका ।
चिञ्चा । काञ्जिकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चुक्रिका, स्त्री, (चुक्रो विद्यतेऽस्मिन् इति । ठन्
टाप् च ।) अम्ललोणिका । इत्यमरः । २ । ४ ।
१४० ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, भावप्रकाशे ।
"चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका ।
अश्मन्तकस्तु शफरी कुशली चाम्लपत्रकः ॥")
क्षुचाङ्गेरी । इति रत्नमाला ॥ चुकापालङ्ग
इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"चुक्रिका स्यात्तु पत्राम्ला रोचिनी शतवेधिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तिन्तिड़ी । तत्पर्य्याया यथा, तत्रैव ।
"अम्लिका चुक्रिकाम्ली च चुक्रा दन्तशठापि च ॥
अम्ला च चिञ्चिका चिञ्चा तिन्तिड़ीका च
तिन्तिड़ी ॥")

चुचुकं, क्ली, (चुचु इत्यव्यक्तशब्देन कायति पान-
काले इति । कै+कः ।) कुचाग्रम् । तत्-
पर्य्यायः । चूचुकम् २ चुचूकम् ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कुचाननम् ४ । पुंलिङ्गोऽपि । इति
रत्नकोषः ॥ स्तनवृन्तम् ५ । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (देशविशेषे तद्देशवासिषु च पुं । यथा,
महाभारते । १२ । २०७ । ४२ ।
"दक्षिणापथजन्मानः सर्व्वे नरवरान्ध्रकाः ।
गुहाः पुलिन्दाः शवराश्चुचुका मद्रकैः सह ॥")

चुचूः, पुं, सुनिषसशाकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चुचूकं, क्ली, (चुचुक+पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
चुचुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चुच्य, ई अभिषवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
अकं-सकञ्च-सेट् ।) तालव्यवर्गाद्योपधः । पञ्च-

मसरी। ई, चुलः। यद्वयाम्बान्तर्गमिश्रेके। कश्चिद्यः स्वाम मदनं पीडनं मन्थानम्। इति दुर्गादासः॥

चुचुः, पुं, चुञ्चुन्दरिः। इति शब्दरत्नावली। ८३। (सङ्करजातिविशेषः। यथा, मनुः। १०। ४८।
"मेदान्ध्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम्॥"
"चुञ्चुमद्गुरौ वैदेहकपुरुषाद्ब्राह्मणस्त्रियोर्ब्राह्मणेन जातौ बौधायनेनोक्तौ बोद्धव्यौ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ व्याकरणोक्तप्रत्ययविशेषः। स तु प्रसिद्धार्थे भवति। यथा, विद्यया वित्तो विद्याचुञ्चुः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ स्त्री, उद्भिज्जविशेषः। चेंचुया इति लोके। शाकविशेष। अस्याः पर्यायाः गुणाश्च यथा,—
"चिञ्चा चञ्चुश्चञ्चुकी च दीर्घपत्रा अजितकाणा।
चुचुः शीता गुरुः रुच्या स्वाद्वी दोषत्रयापहा।
धातुपुष्टिकरी बल्या मेध्या पिच्छिलिका शुभा।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।
"सुवर्चलाया चञ्चोर्वा लोणिकाया रसेऽपि वा।"
इति वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये॥)

चुचुरी, स्त्री, (चुचुरिव रातीति। रा+कः। स्त्रियां ङीप्।) तिन्तिडीद्यूतम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तेंतलीचिर खेला इति भाषा।

चुचूणी, स्त्री, (चचूरी। रस्य लत्वम्।) तिन्तिडीकास्थिभिर्द्यूतक्रीडा। इति शब्दरत्नावली। (२।

चुट, स्पर्शे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा-परं-सकं सेट्।) मूर्द्धन्यमध्यः। तुदादिरयमिति भ्रमः। चोटति नदी वीचिः। इति दुर्गादासः॥

चुट, ई स्पर्शे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा-परं-सकं सेट्।) मूर्द्धन्यमध्यः। तुदादिरयमिति भ्रमः। ई, चुट्यते नद्या वीचिः। इति दुर्गादासः॥

चुट, इ क छेदे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा-परं-सकं-सेट्।) मूर्द्धन्यमध्यः। इ क, चुण्टयति धान्यं लोकः। इति दुर्गादासः॥

चुट, क मि छेदे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा-तुदा-परं-सकं सेट्।) क, चोटयति। मि, चुटति अचुटीत्। इति दुर्गादासः॥

चुड, श स्पर्शे। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदा-परं-सकं सेट्।) ड्यन्तः। मूर्द्धन्यमध्यः। इत्यरुणदत्त इति रामः। तुदादिरयमिति भ्रमः। श, चुडति नदी वीचिः। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ सौक्ष्म्ये। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा-परं-अकं सेट्।) इ, चुण्डते। मूर्द्धन्यमध्यो भावः। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ क छिदि। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा-परं सकं-सेट्।) इ क, चुण्डयति। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ क भेदे। (चुरा-परं सकं सेट्।) इ क, चुण्डयति। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ र दोषे। (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट्।) इ, चुण्डते। र, चुडति। इति दुर्गादासः॥

चुड्ड, ल्ली। भावे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा-परं-सकं-अकं च सेट्।) तवर्गतृतीयोपधः। क्विपि संयोगान्तलोपे चुद्। कातन्त्रादौ हाव-करण इत्येकोऽर्थो दृश्यते। अमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः। इत्यमरः। भाव एवाल्प-संलक्ष्यविकारो हाव उच्यते। इति साहित्य-दर्पणम्। चुड्डति कान्तायका कान्तः। इति दुर्गादासः॥

चुण, शि छिदि। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदा-परं-सकं-सेट्।) शि, चुणति अचुणीत् चुचोण। इति दुर्गादासः॥

चुण्टा, स्त्री, (चुण्ट्यतेऽसाविति। चुण्ट छेदे+घञ्। मृत्तिकाखननेन जायमानत्वात्तथात्वम्।) कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चुण्टी, स्त्री, कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ उपकूपम्। कूप समीपे स्वल्पजलाधारः। इति हेमचन्द्रः॥

चुत, इर् क्षरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा परं सकं सेट्। अकं-इति केचित्।) इर्, अचुतत् अचोतीत्। क्षर इह आसेचनम्। चोतति घृतं वह्नौ यज्वा आसिञ्चतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

चुतः, पुं, (चोतति क्षरति मलशोणितादिर्यस्मात्। चुत+घञर्थे कः।) गुदद्वारम्। इति शब्द-रत्नावली॥

चुतिः, स्त्री, (चोतति क्षरति मलशोणितादि-र्यया। चुत+"सर्वधातुभ्य इन्।" उणां ४।११७। इति इन्।) गुदद्वारम्। इति शब्द-रत्नावली॥

चुद, क चुदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-परं-सकं सेट्।) चुदि प्रेरणे। क, चोदयति कार्यं भृत्यः। इति दुर्गादासः॥

चुड्ड, ल्ली। हावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-सकं-अकं च-सेट्।) तवर्गतृतीयोपधः। क्विपि संयोगान्तलोपे चुद्। कातन्त्रादौ हाव-करण इत्येकोऽर्थो दृश्यते। अमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः। इत्यमरः। भाव एवाल्प-संलक्ष्यविकारो हाव उच्यते। इति साहित्य-दर्पणम्। चुड्डति कान्तायका कान्तः। इति दुर्गादासः॥

चुन्दी, स्त्री, (चोदयति प्रेरयति घटयतीत्यर्थः नायकादीनिति। चुद+कः। निपातनात् नुमा-गमः। ततः स्त्रियां ङीप्।) कुट्टनी। इति हेमचन्द्रः। ३। १९०॥

चुप, मन्दगतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट्।) चोपति शत्रुः। चोपति दुष्टं राजा। इति रमानाथः। इति दुर्गादासः॥

चुम्ब, इ कि चुम्बने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-पक्षे भ्वा परं-सकं-सेट्।) चुम्बनं मुखसंयोगः। इ, चुम्ब्यते। कि, चुम्बयति चुम्बति कान्तावक्त्रं कामी। "पिपासुतां विन्दुरचुम्बि"॥ इति रत्नोक्तौ व्याकरणम्। इति दुर्गादासः॥

चुम्बं, क्ली, (चुम्बतीति। अथवा। चुबि चुम्बने+"अर्शआदिभ्योऽच्।" उणां। ४। ९४। इति रलयोरभावात्।) वरम्। इत्यु-णादिकोषः।

चुम्बकः, पुं, (चुम्बति आकर्षति लौहमिति। चुम्ब+ण्वुल्।) कान्तलौहभेदः। तत्पर्यायः। कान्तपाषाणः २ अयस्कान्तः ३ लौहकर्षकः ४। अस्य गुणाः। लेखनत्वम्। शीतलम्। मेदो-विषगरापहत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ (विशेषो-ऽस्य कान्तलौहशब्दे ज्ञेयः॥) घटस्योद्धार-लक्षणम्। इति मेदिनी। के, ८९॥

चुम्बकः, त्रि, (चुम्बतीति। चुम्ब+ण्वुल्। चुम्बन-परः।) धूर्त्तः। बहुग्रन्थैकदेशज्ञः। इति मेदिनी। के, ८९॥

चुम्बनं, क्ली, (चुम्ब इ कि चुम्बने+भावे ल्युट्।) मुखसंयोगः। चुमा इति भाषा। तस्य स्थानानि यथा, कामशास्त्रे।
"सुखे स्तने ललाटे च कण्ठे च नेत्रयोरपि।
गण्डे च कर्णयोश्चैव कपोलभागयोर्हृदि।
चुम्बनस्थानमित्युक्तं विज्ञेयं कामकेलिषु॥"

चुर, कि स्तेये। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा-पक्षे भ्वा-परं-सकं-सेट्।) कि, चोरयति चोरति धनं चौरः। इति दुर्गादासः॥

चुरा, स्त्री, (चुर+बाहुलकात् कः। स्त्रियां टाप्।) चौर्य्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

चुरी, स्त्री, (चुर+कः। स्त्रियां ङीप्।) उप-कूपम्। कूपसमीपस्थाल्पजलाधारः। इति हेमचन्द्रः। ४। १५९॥

चुलुकं, क्ली, (चोलयतीति। चुल+बाहुलकात् उकञ्।) भाजनमानजलम्। यथा। माष-मज्जनजलमात्रमं तच्चुलुकमिति मन्दोक्तिरिव्॥

चुलुकः, पुं, (चोलयति उन्नतो भवतीति। चुल उन्नतौ+बाहुलकात् उकञ्।) गण्डूषः। इति त्रिकाण्डशेषः। प्रसृतिः। भाण्डभेदः। इति हेमचन्द्रः॥

चुलुकी, [न्] पुं, (चुलुक आकृतिर्विद्यतेऽस्य। चुलुक+इनिः।) शिशुमाराकारजलजन्तुः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा वाभटे सूत्रस्थाने। ६। ५९।
"चुलुकी नक्रमकरशिशुमारतिमिङ्गिलाः।
राजीचिलिचिमाद्याश्च मांसमित्याहुराश्रयाः।")

चुलुम्प, लोपे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा-परं-सकं-सेट्।) अन्तःस्थतृतीयमध्यः। पवर्गमध्य-द्वयी। चोलम्पवर्गद्वितीयोपधः। चुलुम्पति। कुमारी चुलुम्पति स्तनादि। न तु वकारवानयमार-पवर्गादिरिति मरणार्थमपि नास्ति प्रमाणाभावात् एतेन इति वाच्यम्। तर्हि वोपदेवस्य पक्षेऽसुस्थिति-त्वात्। एवं सति भट्टादीनां च प्रामाण्येऽपि क्रमप्रसङ्गः कथमिति चेत्। ते तु वाक्यविशेषे कल्पना ये ते च ब्राह्मणाय इत्यमी बहुशः। न च तर्हि इति भाष्योऽपि दर्शितमिति वाच्यम्। क्विपि संयोगान्तलोपे स्वरितत्वात् चुलुम् चुलुम्प लोपे चुलुम् इति भवति। एवं सर्वत्र। इति दुर्गादासः॥

चुलुम्पः, पुं, (चुलुम्पति इति चुलुम्पयतीति वा। चुलुम्प+भावे घञ्।) बालकलालनम्। इति जटाधरः॥

चुलुम्पा, स्त्री, (चुलुम्पति चञ्चला भवतीति। चुलुम्प+अच्। स्त्रियां टाप्।) छागी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चुलुम्पी, [न्] पुं, (चुलुम्पो लौल्यं चञ्चलता इत्यर्थः। सोऽस्यास्तीति। इनिः।) शिशुमाराकृतिमत्स्यः। उत्पलमत्स्यः। इति कश्चित्। इति शब्दरत्नावली॥

चुल्ल, हावकृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी लद्वयान्तः। एकोऽयं। चुल्लन्ति चालनयनाच्च सह प्रियेणेति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

चुल्लः, पुं, क्लिन्नचक्षुः। (क्लिन्ने चक्षुषी अस्य। "चुल् च।" ५।२।३३। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या क्लिन्नस्य चुलादेशो लप्रत्ययश्च।) तद्युक्तोऽक्षि। इति हेमचन्द्रः। ३। १२५॥

चुल्लकी, स्त्री, (चुल्लति हावभावेन क्रीड़तीति। चुल्ल+ण्वुल्। गौरादित्वात् ङीष्।) शिशुमारः। कुण्डीभेदः। कुलविशेषः। इति मेदिनी शब्दरत्नावली च॥

चुल्लिः, स्त्री, (चुल्यते प्रज्वाल्यते अग्निरत्र। चुल्ल+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां। ४। ११७। इति इन्। यद्वा, चुद्यते प्रेर्य्यते अग्निर्यत्र। चुद्+वाहुलकात् लिक्।) पाकार्थमग्निस्थानम्। चुला इति आखा इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। अश्मन्तम् २ उद्धानम् ३ अधिश्रयणी ४ अन्तिका ५। इत्यमरः। २। ९। २९॥ 'असन्तम् ६ उधानम् ७ उद्धारम् ८ चुल्ली ९ आग्निका १०। इति तट्टीका॥ उद्धानिः ११। इति शब्दरत्नावली॥

चुल्ली, स्त्री, (चुल्लि+"कृदिकारादक्तिनः।" ४। १। ४५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वा ङीष्।) चिता। उद्धानम्। इति मेदिनी। ले, १७॥ (यथा, मनुः। ३। ६८।

"पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः।
काण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्॥")

चुस्तं, क्ली पुं, त्रुस्तम्। तत्तु मांसपिण्डकविशेषः॥ स्थालीभृष्टमांसम्। पनसादिफलस्यासारभागः। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥ भोता इति ख्यातः॥

चूचुकं, क्ली पुं, (चूष्यते पीयते इति। चूष पाने+वाहुलकात् उकः षस्य चत्वञ्च।) चुचुकम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, रामायणे। ६। २३। १३।

"स्तनौ च विरलौ पीनौ समौ मे मग्नचूचुकौ॥")

चूड़कः, पुं, (चुण्डति अल्पीभवतीति। चुड़+ण्वुल् ततो निपातनात् दीर्घत्वे साधुः।) कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चूड़ा, स्त्री, (चोलयति मस्तकादुपरि उन्नता भवतीति। चुल क् उन्नतौ+भिदादित्वादङ् ततो दीर्घत्वलोलस्य ड़त्वे साधुः।) मयूरशिखा। शिरोमध्यस्थशिखामात्रम्। तत्पर्य्यायः। शिखा २। इत्यमरः। २। ५। ३२॥ केशपाशी ३। जूटिका ४ जुटिका ५। यथा, शब्दरत्नावल्याम्।

"शिखा चूड़ा केशपाशी जूटिका जुटिकेत्यपि।
शिरोमध्यवद्धचूड़े भवेदेतत्तु पञ्चकम्॥"

वड़भी। वाहुभूषणम्। इति मेदिनी। ड़े, १३॥ अग्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, हितोपदेशे।

"अस्ताचलचूड़ालम्बिनि भगवति चन्द्रमसि॥")

कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः। यथा। चूड़ा कार्य्या यथाकुलमिति मलमासतत्त्वम्॥ (यथाच,—

"अयुग्माब्दे तथा मासि चूड़ा भौमशनीतरे।
अर्केन्दुकालशुद्धौ च जन्ममासेन्दुभाद्दते॥
रिक्तादर्शाऽष्टमीषष्ठीप्रतिपद्वर्ज्जिते सिते॥"

इति संस्कारतत्त्वधृतज्योतिषवचनम्॥ अस्य विशेषविवरणं चूड़ाकरणशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

चूड़ाकरणं, क्ली, (चूड़ायाः करणं कर्म्म।) दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः। तस्य क्रमो यथा। कुलाचारवशात् प्रथमे तृतीये वा वर्षे चूड़ाकरणं कर्त्तव्यम्। तत्र प्रथमं प्रातःकृतस्नानः कृतवृद्धिश्राद्धः पिता सत्यनामानमग्निं संस्थाप्य विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समाप्याग्नेर्दक्षिणत एकविंशतिदर्भपिञ्जलीः सप्तसप्तभिरेकीकृत्य कुशान्तरेण वेष्टयित्वा उष्णोदकसहितं कांस्यपात्रं ताम्रनिर्म्मितक्षुरं तदभावे दर्पणं वा लौहक्षुरपाणिञ्च नापितं स्थापयेत् अग्नेरुत्तरतो वृषगोमयं तिलतण्डुलमाषविहृष्च शमरं अग्नेः पूर्ब्बतो मिश्रितव्रीहियवतिलमाषपूरितपात्रत्रयं स्थापयेत्। माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य क्रोड़े निधाय अग्नेः पश्चिमतो भर्त्तुर्व्वामपार्श्वे उत्तराग्रेषु कुशेषु प्राङ्मुखी उपविशति। ततः पिता प्रकृतकर्म्मारम्भे प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कुर्य्यात्। प्रजापतिरृषिर्गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ओँ भूः स्वाहा। प्रजापतिरृषिरुष्णिक् छन्दो वायुर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ओँ भुवः स्वाहा। प्रजापतिरृषिरनुष्टुप् छन्दः सूर्य्यो देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ओँ स्वः स्वाहा। प्रजापतिरृषिर्वृहती छन्दः प्रजापतिर्देवता व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ओँ भूर्भुवः स्वः स्वाहा। ततः पिता उत्थाय प्राङ्मुखः कुमारस्य मातुः पश्चादवस्थितः क्षुरपाणिं नापितं पश्यन् तमेव सवितृरूपं ध्यायन् जपति। प्रजापतिरृषिः सविता देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओम् आयमगात् सविता क्षुरेण। तत उष्णोदकसहितं कांस्यपात्रं पश्यन् वायुं मनसा ध्यायन् जपति। प्रजापतिरृषिर्वायुर्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओँ उष्णेन वाय उदकेनैधि। ततः कांस्यपात्रस्थितोष्णोदकेन दक्षिणहस्तगृहीतेन दक्षिणकपुष्णिकामनेन मन्त्रेण क्लेदयति। कपुष्णिकाशब्देन दक्षिणोत्तरतः शिखास्थानादधः शिरसः कर्णाभिमुखोच्चदेश उच्यते। ततः प्रजापतिरृषिरापो देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओम् आप उदन्तु जीवसे। ततस्ताम्रक्षुरं तदभावे दर्पणं वा पश्यन् जपति। प्रजापतिरृषिर्विष्णुर्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओँ विष्णोर्दंष्ट्रोऽसि। ततः कुशवद्धसप्तदर्भपिञ्जलीर्गृहीत्वा क्लिन्नदक्षिणकपुष्णिकादेशे अनेन मन्त्रेण अर्द्धमूला निदध्यात्। प्रजापतिरृषिरोषधिर्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओम् ओषधे त्रायस्वैनम्। ततो वामहस्तगृहीतकुशपिञ्जलीसहितकपुष्णिकादेशे स्वदक्षिणहस्तगृहीतताम्रक्षुरं दर्पणं वा अनेन मन्त्रेण निदध्यात्। प्रजापतिरृषिः स्वधितिर्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओँ स्वधिते मैनं हिंसीः। ततः केशच्छेदो यथा न भवति तथा ताम्रक्षुरं दर्पणं वा तत्रैव कपुष्णिकादेशे अनेन मन्त्रेण प्रेरयेत्। प्रजापतिरृषिः पूषा देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओँ येन पूषा वृहस्पतेर्वायोरिन्द्रस्य चावपत्तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय दीर्घायुष्ट्वाय बलाय वर्चसे। तूष्णीं वारद्वयम्। ततो लौहक्षुरेण दक्षिणकपुष्णिकदेशस्य केशं छित्त्वा दर्भपिञ्जलीसहितकेशस्य वालमित्रविष्टतपात्रस्थवृषगोमयोपरि निधानं कुर्य्यात्। ततः कपुच्छलदेशस्य कांस्यपात्रस्थितोष्णोदकेन दक्षिणहस्तगृहीतेन पूर्ब्बवदेव आप उन्दन्तु जीवसे इत्यनेन मन्त्रेण क्लेदनं ओँ विष्णोर्दंष्ट्रोऽसि इत्यनेन ताम्रक्षुरस्य दर्पणस्य वा प्रेरणं ओम् ओषधे त्रायस्वैनं इत्यनेन कपुच्छलदेशे अर्द्धमूलदर्भपिञ्जलीनिधानं ओँ स्वधिते मैनं हिंसीरित्यनेन ताम्रक्षुरस्य दर्पणस्य वा कपुच्छलदेशे निधानं ओँ येन पूषा वृहस्पतेरित्यनेन पूर्ब्बाभिमुखं ताम्रक्षुरप्रेरणं लौहक्षुरेण कपुच्छलदेशस्य केशं छित्त्वा दर्भपिञ्जलीसहितकेशस्य वालमित्रविष्टतपात्रस्थवृषगोमयोपरि निधानं कुर्य्यात्। कपुच्छलशब्देन पश्चिमतः शिखास्थानादधःशिरसो नापितक्रोड़ाभिमुखोच्चदेशोऽभिधीयते। तथैव वामकपुष्णिकाप्लावनादिच्छेदनपूर्ब्बकं वृषगोमयोपरिदेशे निधानान्तं पूर्ब्बवत् सर्ब्बं कुर्य्यात्। ततः कुमारस्य शिरः पाणिभ्यामुपगृह्य जपति। प्रजापतिरृषिरुष्णिक् छन्दो जमदग्निकश्यपागस्त्यादयो देवताश्चूड़ाकरणे विनियोगः। ओँ त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं अगस्त्यस्य त्र्यायुषं यद्देवानां त्र्यायुषं तत्तेऽस्तु त्र्यायुषम्। ततोऽग्नेरुत्तरदेशं नीत्वा पुष्पाद्यलङ्कृतो नापितः कुमारं मुण्डयति। सर्ब्बमेव केशं वृषगोमयोपरि निधायारण्ये वंशविटपे स्थापयेत् ततः पूर्ब्बवत् व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं हुत्वा तूष्णीं प्रादेशप्रमाणघृताक्तसमित्प्रक्षेपान्तप्रकृतं कर्म्म समाप्य उदीच्यं शाट्यायनहोमादिवामदेव्यगानान्तं कर्म्म निर्व्वृत्य कर्म्मकारयितृब्राह्म-

याय "चित्वा दद्यात्। लययमानमर्वलिं मायशोराणान् कामिनाय दद्यात्। इति चूडा करण समाप्तम्।" इति भवदेवभट्टः।

चूडामणि, पुं, (चूडा शिरोभूषणं तस्मिन् करीटादिमिम्। स्थ शिखा मणिः। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) शिरोरत्नम्। (यथा, महाभारते। १।१२८।१८।

"ततश्चूडामणिं दिव्यं कुण्डले भुजगानि च।"

चन्द्रसूर्यग्रहणे शुभदिने यथा।) कार्यविधानम्। इति मेदिनी। णे ८४। योगविशेषः। (स तु चन्द्रग्रहाः एव भवति।) यथा तद्धक।

"सूर्यवारे सूर्यग्रहे सोमे सोमग्रहस्तथा।

चूडामणिरयं योगस्तत्र स्नानं दानं मन्त्रम्।

अन्यवारेषु यत्पुण्यं कोटिगुणमत्र फलं लभेत्।"

इति निर्णयामृतम्।

शुभाशुभफलकारिणि। तस्य विवरणं गरुड पुराणे ४०५ अध्याये द्रष्टव्यम्। ॥ यह दैवज्ञकविताकामधेनुः।

चूडार्ले स्त्री (चूडायाम् अरुणाति अन्नो यस्याः।) इष्टाश्यम्। इति राजनिघण्टुः।

चूडाल त्री (चूडा अस्त्यस्य। "प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्।" ५।२।९६। इति लच।) मस्तकम्। इति शब्दरत्नावली। चूडायुक्ते त्रि। इति हेमचन्द्रः। (यथा महाभारते। १०।७।३०।

"चूडाला चविकारायच्छुडा पिटरोदराः।)

चूडाला स्त्री (चूडा शिखा अस्त्यस्याः। "प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्।" ५।२।९६। इति लच। मत्वाऽभिमान टाप।) उच्चटातृणम्। इत्यमरः। २।४।१६०। श्वेतगुञ्जा। श्वाग गुञ्जा। इति राजनिघण्टुः।

चूडाम्ल [न] (चूडा अम्लम्। चूडा+मन्त्र। [illegible]) चूडार्थिद्र। इति चूडाला [illegible] मेदिनी। म ६०।

[illegible]

चूर्ण, क भेदे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा पर सक सेट।) वहस्वरी। पिष्टचूर्णीकरणम्। क, चूर्णयति द्विला। इति दुर्गादासः।

चूर्ण, स्त्री, (चूर्ण्यते पिष्यते यत्। चूर्ण+कर्मणि घञ।) सम्येष्ठिय जातरथः। तस्य लक्षण यथा,—

"अत्यन्तशुष्कं यद्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम्।

तत् स्याच्चूर्णं रजः क्षोदस्तन्मात्रा कर्षसम्मिता।

चूर्णे गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा मता।

चूर्णेषु भर्जितं हिङ्गु देयं नोत्क्लेदकृद्भवेत्।

लिहे चूर्णं द्रवे सर्वघृताद्यैर्द्विगुणोन्मितैः।

पिबेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोडितं द्रवैः।

चूर्णावलेहगुटिका कल्कानामनुपानकम्।

पित्तवातकफातङ्के त्रिद्विकपलमाहरेत्।"

इति भावप्रकाशः। ॥

चूर्णीभवत पूर्वेवीर्य पक्षद्वयपर्यन्त तिष्ठति। इति वैद्यकपरिभाषा।

("कल्कचूर्णस्य कल्कस्य गुटिकानाञ्च सर्वशः। द्रवशुक्त्या स लेह्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवैः।" इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे।)

आबीर इति ख्यातम्। (यथा, मेघदूते। ७०।

"अक्षेप्यक्षालाभिसुसन्तानात् प्राप्य दशपतौ यान् नीगाराभिरतिविपणा प्रेरयाञ्चूर्णमुष्टि।")

पटवासः। इत्यमरः। इति भरतः। गन्ध चु ज इति ख्यातम्। इति सारसुन्दरी। तत् पर्यायः। वासयोगः २। इत्यमरः। २।६।१३३। वासयुक्तिः ३। इति मेदिनी। णे,१२। गन्धयुक्तिः ४। इति भूरिप्रयोगः। पटयुक्तिः ५। इति शब्दरत्नावली। (कुङ्कुमादिरजः। यथा, रघु। ४।५४।

"चन्द्रनगवाक्षचूर्णप्रतिविधीयता।")

चूर्ण पुं (चूर्णते अभिषवते इति। चूर्ण+कर्मणि घञ।) सम्येष्ठिय जातरथः। चूर इति गुँड़ा इति भाषा। तत् पर्यायः। क्षोदः २। इत्यमरः। २।८।९८। चक्षम्। रजः ४। इति भावप्रकाशः। (यथा, महाभारते। १।१२८।१।

"इन्द्रायुधनिभैर्गन्धैर्गावोलचितैर्मलैः। चर्चानिदग्धान्तर्गतं तत्र सभा सद्यः।")

क्षार। चार्वाकः। इति मेदिनी। णे १९। चुन इति भाषा। (यथा —

"चूर्णानि हीरकचूर्णानि गौरव्यवक्षीयोधे। धर्मार्थवधानां चूर्णं चूर्णमर्थमात्रेण।")

दैत्यगुणः। वालेन्द्रक्षेत्रादिम्यम्। सूक्ष्म श्वेत सुधा। कटुकम्। पारदम्। चूर्ण जम्। शर्करादिकम्। इति राजवल्लभः।

चूर्णक, त्री (चूर्णे इव कायति। चूर्ण+कै+क।) गद्यविशेषः। यथा —

"अकारा-शरकणय कृष्ण कृष्ण विधा सरम्। चूर्णकाराणीकाणपदकारीप्रदीप्तम्। अवदातकार्य सस्यकामार्य अत्र दक्षः। सम्वैधर्मोपिता कृष्ण कृष्ण भरे।"

भयभ्रुकुटिकामाय धमाधाढ इड़ाकरम्। इतोऽवदेशमस्मादुत्तमामपि पुनः सूक्तम्। चूर्णक यथा। स हि जयायामेव जातो मति परमपुरुष पुरुषोत्तमो दशाननभवन महा राक्षीमवनिमवलोक्य करुणादग्धहृदयस्तस्या भार मपनीरयितुं रामलक्ष्मणस्वरूपेणाविर्भूतो यदुकुले अवततार।" इति छन्दोमञ्जरी। (क्वचित् इत्थ इत्यपि दृश्यते।)

चूर्णक, पुं, (चूर्णं कायति प्रकाशयति इति। कै+क।) सक्तु। इति त्रिकाण्डशेषः। (चटिक। यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये। "वंश कामुकात्कुम्भकपोतकमोदककालकलाम पुष्पकसमाचाराधिकपूर्णकुरवकरादिकप्रभृतय चटिका।") सार्धं क चूर्णप्रस्थार्थौ स्म।

चूर्णकार, पुं (चूर्णं चारयितुं करोतीति। चूर्ण+कृ+'कर्मण्यण्।' ३।२।१। इत्यण्।) संकीर्णवर्णजातिविशेषः। चुनारी इति भाषा। स नटकन्यायां पुण्ड्रकाज्जातः। इति पराशर पद्धतिः।

चूर्णकुन्तल, पुं, (चूर्णं वायवेगमद्दयुक्तः कुन्तलः। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) अलकः। इत्यमरः। २।६।९६।

चूर्णखण्ड स्त्री (चर्णाय यत् खण्डम्।) कङ्करम्। इति शब्दरत्नावली। २०८। काँकर इति मुद्रि इति च भाषा।

चूर्णपारद, पुं (चूर्णं पारदस्य। शाकपार्थिव समासः। पारदमेलनया इवास्य तथात्वम्।) हिङ्गुलम्। इति राजनिर्घण्टः।

चूर्णमादा, पुं (चूर्णं इव सुधा श्वेतवर्णतायै धारयति गच्छति। चूर्ण+गच्छ+अच।) गोरसवर्णघोटकम्। इति राजनिर्घण्टः।

चूर्णि स्त्री (चूर्णयति तत्त्वार्थानि अन्यथा शास्त्राणि इति। चूर्ण+"सर्वधातुभ्य इन्।" उणा। ४।११७। इति इन्। यद्वा, "चूर्ण चूर्णयतीति।" उणा। ४।५१। इति इ।) पाणिनीयसूत्रभाष्यम्। सार्द्धशतम्। कपर्दकः। इति सिद्धान्तकौमुद्यां भरतः। अत्र अस्याः कपर्दिकेति। इति सिद्धान्तकौमुदी-उणादिवृत्तिः।

चूर्णिका, स्त्री, (चूर्ण चारयति इति। चूर्ण+"क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः।" ५।२।११५। इति क्वुन्।) सक्तुः। इति भूरिप्रयोगः।

चूर्णित, पुं, (चूर्णं सञ्जातमस्य करोतीति। श+णिच।) भस्मकारः। इति त्रिकाण्डशेषः।

चूर्णी स्त्री, (चूर्ण+"कृदिकारादक्तिनः।" ग। ४।१।४५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वा ङीप्।) कपर्दक। इति मेदिनी। णे ४८। नदी विशेषः। सा राजाधाराख्यग्रामसमीपे निर्गता।

चूल, पुं (चोलयति पुनः पुनः बैकीभवति उच्छ्रितम् भवति। चुल उच्छ्राये+"हलश्च" ३।३।१२१। इति घञ। हिमालयम् इति। यद्वा, चूडये इति। चूर+क। इति कलयष्।)

केशः । यथा । "सुराकेशाश्च चूलिनः ।" इति लिङ्गपुराणम् ॥

चूलकः, पुं, (चूल एव । चूल+स्वार्थे कन् ।) केशः । यथा, मत्स्यसूक्ते ३८ पटले ।
"गृहीतचूलको विप्रो म्लेच्छेन रजकादिना ।
प्राजापत्यद्वयं कुर्य्यात् शूद्रः कुर्य्यात्तु भागतः ॥
सशिखं निर्व्वपेत् केशं छते चान्यावसायिना ।
अन्यथास्तु शिखावर्ज्जं शूद्रैरङ्गुलिद्वयम् ॥"

चूला, स्त्री, (चूड़ा+डस्य लत्वम् ।) चन्द्रशाला । गृहोपरिगृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चूड़ा च ॥

चूलिकं, क्ली, (चोलयति गोधूमचूर्णं पिष्टकाकारेण उन्नयति उत्पादयतीत्यर्थः । चुल+णिच्+ण्वुल् । पृषोदरात् दीर्घत्वे अत इत्वे च साधुः ।) घृतभृष्टगोधूमचूर्णम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लूची इति भाषा ॥

चूलिका, स्त्री, (चोलयति सन्निहितचर्म्ममांसराशिं उन्नयतीति । चुल+ण्वुल्+टापि अत इत्वञ्च । पृषोदरात् दीर्घत्वे साधुः ।) हस्तिकर्णमूलम् । इत्यमरः ।२।८।३८॥ नाटकाङ्गविशेषः । इति मेदिनी । के, ६० ॥

चूष, पाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) दीर्घी चूषत्यान्त्रं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

चूषा, स्त्री, (चूष्यते पीयते दृढमांसेनाद्दश्यतां नीयते इति । चूष+घञर्थे कः ।) कक्ष्या । इत्यमरः । २ । ८ । ४२ ॥ काछदड़ी इति भाषा ॥

चृत्, कि सन्दीपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) कि, चर्त्तयति । इति दुर्गादासः ॥

चृत्, श हिंसे । ग्रन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, चृतति चर्त्तिता । ग्रन्थो ग्रन्थनम् । इति दुर्गादासः ॥

चेटः, पुं, (चेटतीति । चिट् परप्रैष्ये+अच् ।) दासः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १२७ ।
"एतत्तस्य मुखाच्छ्रुत्वा राजचेटस्य दुर्म्मनाः ॥"
स तु शृङ्गारसहायः । यथा, साहित्यदर्पणे ।३।४६।
"शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ॥")

चेटकः, पुं, (चेटति दासत्वं करोतीति । चिट+ण्वुल् ।) दासः । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १२४ ।
"आवाभ्यां राजहंसाख्य आहूतो राजचेटकः ॥")
उपपतिनायकभेदः । तस्य लक्षणं सन्धानचतुरः । इति रसमञ्जरी ॥

चेटिका, स्त्री, (चेटी+स्वार्थे कन् टापि अत इत्वं पूर्व्वह्रस्वः । यद्वा चिट् ण्वुल् टापि अत इत्वम् ।) दासी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । ५२ ।
"अङ्गीकृत्यैव तद्रूपचेटिकाभिः प्रवेशितः ॥")

चेटी, स्त्री, (चेट+ङीप् ।) दासी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६१ । ६४ ।
"प्रेष्यावैधव्य वश्च सवयस्याश्चापि सर्व्वशः ॥")

चेड़ः, पुं, (चेटति परप्रेष्यत्वं करोतीति । चिट+अच् । टस्य ड़त्वम् ।) दासः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

चेड़कः, पुं, (चेटति इति । चिट+ण्वुल् । टस्य ड़त्वम् ।) दासः । इत्यमरटीका ॥

चेड़िका, स्त्री, (चेड़क+टाप् । कापि अत इत्वम् ।) दासी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चेड़ी, स्त्री, (चेड़+ङीप् ।) दासी । इत्यमरटीका ॥

चेत् च, (चित्+विच् ।) यदि । इत्यमरः । ३ । ४ । १२ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४२ ।
"अयत्नवारकं सत्यमिति चेदन्यवारणम् ।
कूटस्थस्यात्मतां वक्तुरिष्टमेव हि तद्भवेत् ॥"
पक्षान्तरम् । असन्देहेऽपि सन्देहवचनम् । यथा,
"सत्यचेद्गुरुपादपद्मसेव पितरो देवाश्च चेद्योगिनी
प्रीता चेत् परदेवता च यदि चेद्वेदाः प्रमाणं हि चेत् ।
शाक्तीयं यदि दर्शनं भवति चेदाज्ञाप्य मोक्षाश्च चेत्
स्वातन्त्र्या अपि कौलिकाश्च यदि चेत् स्वाम्ये जयः सर्व्वदा ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतश्लोकः ॥)

चेतः, [स्] क्ली, (चेतत्यनेन इति । चित्+सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।) चित्तम् । इत्यमरः । १ । ४ । ३१ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ५४ ।
"ताभ्यां निर्व्विचिकित्सेऽर्थे चेतसः स्थापितस्य यत् ।
एकतानत्वमेतद्धि निदिध्यासनमुच्यते ॥")

चेतकी, स्त्री, (चेतयते उन्मीलयति ज्ञानेन्द्रियबलादीनि । चित+ण्वुल् । गौरादित्वात् ङीष् ।) हरीतकी । इत्यमरः ।२।४।५८ ॥ हिमाचलभवा त्रिशिरा हरीतकी । सा च सर्व्वरोगनाशिनी गन्धयुक्ताध्यकरणे प्रशस्ता । इति वैद्यकम् ॥
("चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेताकारार्थलक्षणा ।
षड़ङ्गुला स्थिता प्रोक्ता शुक्ला चैकाङ्गुला स्मृता ॥
श्वेता कृष्णा समाख्याता रेचनार्थे जिगीषुणा ।
चेतकी वृक्षशाखायां यावत्तिष्ठति तां पुनः ॥
भिन्दन्ति पशुपक्ष्याद्या नराणां कोऽत्र विस्मयः ।
चेतकीं यावद्विधृत्य हस्ते तिष्ठति मानवः ॥
तावद्भिनत्ति रोगांस्तु प्रभावान्नात्र संशयः ॥"
इति कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
एतस्या उत्पत्तिगुणनामादिकं यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"पपात बिन्दुर्मेदिन्यां शक्रस्य पिबतोऽमृतम् ।
ततो दिव्या समुत्पन्ना सप्तजातिर्हरीतकी ॥
हरीतक्यभया पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता ।
हैमवत्यव्यथा चापि चेतकी श्रेयसी शिवा ॥
वयस्था विजया चापि जीवन्ती रोहिणीति च ।
विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताऽभया ॥
जीवन्ती चेतकी चेति पथ्यायाः सप्तजातयः ।
अलाबुवृत्ता विजया वृत्ता सा रोहिणी स्मृता ॥
पूतनास्थिमती सूक्ष्मा कथिता मांसलामृता ।
पञ्चरेखाऽभया प्रोक्ता जीवन्ती स्वर्णवर्णिनी ॥
त्रिरेखा चेतकी ज्ञेया सप्तानामियमाकृतिः ।
विजया सर्व्वरोगेषु रोहिणी व्रणरोहिणी ॥
प्रलेपे पूतना योज्या शोधनार्थेऽमृता हिता ।
अक्षिरोगेऽभया शस्ता जीवन्ती सर्व्वरोगहृत् ॥
चूर्णार्थे चेतकी शस्ता यथायोगं प्रयोजयेत् ।
चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा च वर्णतः ॥
षड़ङ्गुलायता शुक्ला कृष्णा त्वेकाङ्गुला स्मृता ।
काचिदास्वादमात्रेण काचिद्गन्धेन भेदयेत् ॥
काचित् स्पर्शेन दृष्ट्याऽन्या चतुर्द्धा भेदयेच्छिवा ।
चेतकीपादपच्छायामुपसर्पन्ति ये नराः ॥
भिद्यन्ते तत्क्षणादेव पशुपक्षिमृगादयः ।
चेतकी तु धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः ॥
तावद्भिद्येत रोगैस्तु प्रभावान्नात्र संशयः ।
न धार्य्या सुकुमाराणां कृशानां भेषजद्विषाम् ॥
चेतकी परमा शस्ता हिता सुखविरेचनी ॥")
चातीपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चेतनः, पुं, (चेतति जानाति सर्व्वं इति । चित्+कर्त्तरि ल्युः ।) आत्मा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ३५ ।
"चेतना चेतनभिदा कूटस्थात्मकृता न हि ।
किन्तु बुद्धिकृताभासकृतैवेत्यवगम्यताम् ॥")
मनुष्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्राणी । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥
("रथादौ नियता चेष्टा चेतनेनाधितिष्ठिते ।
न दृष्टा चेतनत्वेन प्राणादीनां प्रकल्पकः ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ॥)
चेतनं चैतन्यं विद्यतेऽस्य इति । "अर्शआदिभ्योऽच् ।" ५।२।१२७। इत्यच् ।) प्राणयुक्ते त्रि । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥ (यथा, मेघदूते । ५ ।
"कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥")

चेतनकी, स्त्री, (चेतनं करोति बुद्धीन्द्रियादिस्फुरणं वर्द्धयतीत्यर्थः । कृ+डः । ततो ङीप् ।) हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चेतना, स्त्री, (चेतयतेऽनया इति । चित् संज्ञाने "ण्यासश्रन्थेति ।" युच् टाप् च ।) बुद्धिः । इत्यमरः ।१।५।१॥ (यथा, भागवते । ४ । २१ । ३४ ।
"प्रधानकालाशयधर्म्मसंग्रहे
शरीर एष प्रतिपद्य चेतनाम् ॥"
"एष विभुः परमात्माऽपि शरीरे चिपक्कारां बुद्धिं प्राप्य क्रियाफलत्वेन प्रतीयते ।" इति टीकाकृत्स्वामी ॥) सा गर्भस्थबालकस्य सप्तमिमासे भवति । इति सुखबोधः ॥ (ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिः । यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । ६ ।
"इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ॥"
तत्रासमिव्यक्तेन्द्रियवृत्तिः तप्त इव लौहपिण्डेऽभिव्यक्तचैतन्याभासरसविद्धा चेतना इति शाङ्करभाष्यम् । ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिरिति श्रीधरस्वामी ॥ स्वरूपज्ञानपञ्जिकायां प्रमाणासाधारणकारणिकायां चित्तवृत्तौ ज्ञानाख्यायां भगवतो विभूताविति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

चेतनीया स्त्री (चित+णिच+अनीयर् टाप् च। यद्वा चेतनायै हिता इति छः।) ऋद्धिनामौषधिः। इति राजनिर्घण्टः॥

चेदिः पुं देशभेदः। तत्पर्य्यायः। चैद्यपुरं २ डाहलः ३ चैद्यः ४। (अयं देशस्तु आग्नेय्यां दिशि शुक्तिमतीनदीतीरे स्थितः। यथा बृहत्संहितायाम्। १४। ८।
मौलिकविन्ध्यवनमाद्रचम्पिकाचेदिकरुठाश्च।)
तद्देशस्थे पुं भूम्नि। इति हेमचन्द्रः॥

चेदिपतिः पुं (चेदिदेशस्य पतिः पालकः राजा।) उपरिचरवसुः। यथा —
"इन्द्रप्रीत्या चेदिपतिश्चकारेन्द्रमहञ्च सः।
पुत्त्राश्चास्य महावीर्य्याः पञ्चासन्नमितौजसः॥"
इति महाभारतम्॥
(शिशुपालः। यथा महाभारते। २। ४०। २५।
'इति तस्य वचः श्रुत्वा ततश्चेदिपतिर्नृपः।
भीष्मं रुक्षाक्षरा वाचः श्रावयामास भारत॥')

चेदिराजः पुं (चेदीनां राजा इति। राजाहःसखिभ्यष्टच्। इति टच्।) शिशुपालः। इति पुराणम्॥ (यथा, महाभारते। २। ४०। १२।
'विश्रुता चास्य दुर्बुद्धेर्बुद्धिर्बुद्धिमताम्बर!।
चेदिराजस्य कौन्तेय! सर्व्वेषाञ्च महीक्षिताम्॥")
उपरिचरवसुः। स तु चन्द्रवंशीयकृतिराजपुत्त्रो विष्णुभक्त इन्द्रसखा इन्द्रादेशाच्चेदिराज्यं गृहीतवान् इन्द्रदत्ताकाशगविमानेनोपरिचरो बभूव। एकदा ऋषयो देवाश्च विवदमाना तमपृच्छन् किमोषध्या पशुना वा यज्ञः कर्त्तव्यः। तेनोक्तं पशुना। तत ऋषयस्तं शापुर्भवता यथा शास्त्रमनुक्त्वा देवानां पक्षपातः कृतस्तस्मादधो गच्छ इत्यभिशप्तः स तत्क्षणात् भूविवरे गतः। श्रीविष्णुना तस्य भक्षणार्थं नान्दीश्राद्धादौ गृहभित्तौ घृतधारान्नं विहितम्। इति महाभारतम्॥

चेदिराट् [ज्] पुं (चेदिषु राजते इति। राज+क्विप्। यद्वा चेदिषु राट्।) शिशुपालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा महाभारते। २। ३८। ३१।
"न वै पार्थाद्यथा धर्म्मं न तथा चेदिराडयम्॥"
उपरिचरवसुः। दमघोषश्च। इति पुराणम्॥)

चेची स्त्री राशिश्रेणीविशेषः। इति हलायुधः॥

चेलृ ऋ चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सकं च-सेट्। ऋदित्।) ऋ अचिचेलत्। इति दुर्गादासः॥

चेलं क्ली (चेल्यते विक्षिप्यते तनुभिरिति। चेल चाले+कर्म्मणि घञ्। यद्वा चिल्यते परिधीयते यत् इति। चिल+कर्म्मणि घञ्।) वस्त्रम्। (यथा मनुः। ११। १६६।
"चेलचर्म्मामिषाणाञ्च त्रिरात्रं स्यादभोजनम्।")
अधमे त्रि। इत्यमरः। ३। १। ५०॥

चेलाशः पुं (चेल+आशन्।) धान्यविशेषः। चिल्ला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अल्पप्रमा
[illegible]
गुणाः। गुरुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। मधुरत्वम्। कफवायुकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चेलालः पुं (चेलमिव त्वचं आलाति। आ+ला+कर्म्मण्यण्। ३। २। १। इत्यण्।) फललताविशेषः। तत्पर्य्यायः। चिचफलः २ सुखाद्यः ३ राजतेमिषः ४ लतापनसः ५ नालाम्रः ६ स्वादुः ७। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चेलिका स्त्री (चिल्यते परिधीयतेऽसौ इति। चिल+इन्। स्वार्थे कन् ततष्टाप्।) वस्त्रविशेषः। चेलिरकापड इति भाषा। यथा —
'सेयं कृष्णस्य वनिता पीतशाटीपरिच्छदा।
रक्तचेलिकया छन्ना शातकुम्भघनस्तनी॥'
इति पाद्मे पातालखण्डम्॥

चेलुकः पुं (चेलति बुद्धिलाघ्वं गच्छति इति। चेल+उक।) बुद्धभिक्षुविशेषः। तत्पर्य्यायः। श्रामणेरः २ प्रव्रजितः ३ महापासकः ४ गोमी ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चेल्ल ऋ चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) लङ्ग्याल। ऋ अचिचेल्लत्। अस्य ऋदनुबन्धः कुटतः कुटादिपाठबलिष्ठत्वं वेदेषु चारम्भेदार्थो वा। अयं केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

चेष्ट ङ ईहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ईहो व्यापारः। ङ चेष्टते पठितुं शिष्यः। इति दुर्गादासः॥

चेष्टकः पुं (चेष्टते इति। चेष्ट+ण्वुल्।) रतिबन्धविशेषः। यथा स्मरदीपिकायाम्।
'पाणिभ्यां कुचौ न्यस्य इतरेणैव चेष्टयेत्।
कान्तः क्रोडे स्थिता नारी बन्धोऽयं चेष्टको मतः॥'
चेष्टाकर्त्तरि त्रि॥

चेष्टा स्त्री (चेष्ट+भावे अङ् टाप् च।) कायिकव्यापारः। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥ (यथा मनुः। ७। ६७।
"आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम्।"
'प्रवृत्तिश्च चेष्टा ज्ञानेच्छा प्रयत्नादीनां देहेऽभावस्योक्तप्रायत्वात् चेष्टायाश्च यत्नसाध्यायाः अनुमीयते। इति सिद्धान्तमुक्तावली। ५५।)

चेष्टानाशः पुं (चेष्टायाः इष्टादेर्व्यापारस्य नाशो निवृत्तिश्च।) प्रलयः। इति राजनिर्घण्टः॥

चेष्टितं क्ली (चेष्ट+भावे क्तः।) गतिः। चेष्टा। इति मेदिनी॥ (यथा देवीभागवते। १। १५। १८।
'अस्तु कथं मन्ये नारी रुधिरं पिबतीति च।
अज्ञात्वा न विजानाति मोहिनो भावचेष्टितैः॥')

चैतन्यं क्ली (चेतन एवेति। स्वार्थे भावे वा ष्यञ्।) प्रकृतिः। इति राजनिर्घण्टः॥ चेतना॥ (यथा
'चैतन्यं परमात्मानं प्रधानञ्चापि नैष्यती।
ज्ञानक्रिये जगत्कर्त्री इत्येते चेतनात्मनः॥'
मैष्यती वैराविकी मार्कण्डेयं प्रदीप। इति ग्रन्थादे
[illegible] तथाच धाम्यस्यम्भ। १। ८।
"मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ नाडीस्थानुचिरापुनः।
[illegible]")

चैतन्यः पुं (चेतन एव। स्वार्थे ष्यञ्।) भगवदवतारविशेषः। तस्य प्रमाणं यथा —
'श्रुत्वा तु कलिधर्म्मांस्तान् ब्रह्मा लोकपितामहः।
सर्व्वलोकहितार्थाय प्रोवाच मधुसूदनम्॥
भविष्यति कलौ केनोपायेन धर्म्मपालनम्।
भक्तिमार्गस्थितिं कस्मात्तद्वदस्व जगद्गुरो॥'
श्रीभगवानुवाच।
अवतीर्णो भविष्यामि कलौ निजगणैः सह।
शचीगर्भे नवद्वीपे स्वर्धुनीपरिवारिते॥
अप्रकाश्यमिदं गुह्यं न प्रकाश्यं बहिर्मुखे।
भक्तावतारं भक्ताख्यं भक्तं भक्तिप्रदं स्वयम्॥
मन्मायामोहिताः केचिन्न ज्ञास्यन्ति बहिर्मुखाः।
ज्ञास्यन्ति मद्भक्तियुताः साधवो न्यासिनोऽमलाः॥
कृष्णावतारकाले याः स्त्रियो ये पुरुषाः प्रियाः।
कलौ तेऽवतरिष्यन्ति श्रीदामसुबलादयः॥
चतुःषष्टिमहान्तस्ते गोपा द्वादश बालकाः।
धर्म्मसंस्थापनार्थाय विहरिष्यामि तैरहम्॥
काले नष्टं भक्तिपथं स्थापयिष्याम्यहं पुनः।
कृष्णश्चैतन्यगौराङ्गो गौरचन्द्रो गौरहरिः॥
शचीसुतः प्रभुर्गौरो नामानि भक्तिदानि मे।
गच्छन्तु भुवि ते पुत्त्रा जायन्तां भक्तरूपिणः॥
धर्म्मसंस्थापनं काले कुर्व्वन्तु ते ममाज्ञया।
कृष्णावतारकाले ये भक्तास्तान् शृणु क्रमात्॥
श्रीरामनामगोपालो मम रामस्य च प्रियः।
अभिराम इति ख्यातः पृथिव्यां स भविष्यति॥
सुदामनामगोपालः श्रीमान् सुन्दरठक्कुरः।
वसुदामप्रियसखः श्रीधनञ्जयपण्डितः॥
सुबलो मे प्रियसखो गौरीदासाख्यपण्डितः।
कमलाकरपिप्पलाइः पूर्व्वख्यातो महाबलः॥
महाबाहुर्गोपबालः श्रीमान् सारङ्गपण्डितः।
पुरुषोत्तमो वैद्यकुले स्तोककृष्णः प्रियो मम।
अर्ज्जुनः पूर्व्वदेहे यः कलौ श्रीपरमेश्वरः॥
पूर्व्वप्रियो लवङ्गो मे कृष्णाख्यः स कलौ युगे।
श्रीधरः श्रीधरसमः पूर्व्वं श्रीमधुमङ्गलः॥
सुबलो बलरामस्य कलौ श्रीकमलायुधः।
द्वादशैते भविष्यन्ति कलौ मद्धर्म्मरक्षकाः॥
चतुःषष्टिमहान्तो ये स्त्रियः केचिच्च पूरुषाः।
पुरा गोपाङ्गनाः ख्याताः कलौ ताः पुरुषा भुवि॥
यतिर्वंशात् कलौ चाहं तन्ये पुरुषाः स्त्रियः।
नीलाम्बरश्चक्रवर्त्ती गर्गः ख्यातो मुनिः पुरा॥
अतिप्रिया राधिका मे श्रीगदाधरपण्डितः।
राधिकायाः प्रियाश्च श्रीगदाधरठक्कुरः॥
मधुमती प्रियसखी श्रीनरहरिसरकः।
इन्दुरेखा सखी प्राणसखी श्रीरघुनन्दः कलौ युगे॥
चन्द्रावली प्राणतुल्या कविराजः सनातनः।
ललिता या सखी सुष्मा जगदानन्दपण्डितः॥
विशाखा या प्रियसखी श्रीदामोदरनामकः।
धनमाली कविराजः श्रीविशाखा सखी मम॥
श्रीरघुनाथभट्टश्च रङ्गदेवी मम प्रिया।
श्रीगदाधरभट्टस्तु सुदेवी या मम प्रिया॥
प्रबोधानन्दविलासस्तुङ्गविद्या तथा प्रिया।
[illegible] तथा प्रिया॥

गोस्वामी श्रीलभूगर्भ इन्दुलेखा तथा प्रिया ।
काशिमिश्रः शशिरेखा रूपः श्रीरूपमञ्जरी ॥
श्रीसनातनगोस्वामी प्रिया श्रीरतिमञ्जरी ।
श्रीरघुनाथदासः श्रीस्वरूपमञ्जरी मम ॥
द्वितीयो रघुनाथश्च श्रीरागमञ्जरी प्रिया ।
श्रीलगोपालभट्टः श्री-अनङ्गमञ्जरी सखी ॥
लोकनाथः प्रेमभक्तो लवङ्गमञ्जरी सखी ।
श्रीगदाधरभट्टस्तु प्रिया श्रीगुणमञ्जरी ॥
भट्टः श्रीजीवगोस्वामी योगमाया सहायिनी ।
दूती कलावती प्रेष्ठा श्रीगोविन्दः प्रियो मम ॥
दूती लीलावती श्रीमान् माधवः प्रीतिवर्द्धनः ।
वासुघोषाभिधो दूती ममानन्दप्रदायिनी ॥
श्रीशिवानन्दभार्य्या सा मत्प्रियेन्दुमती सखी ।
श्रीपरमानन्दपुरि प्रियो मे उद्धवः सखा ॥
श्रीलराघवदासस्तु धनिष्ठा मे प्रिया सखी ।
शुक्लाम्बरो ब्रह्मचारी याज्ञिको ब्राह्मणः स्मृतः ॥
पण्डितो जगदीशश्च यज्ञपत्नी मम प्रिया ।
आचार्य्यः श्रीलभगवान् श्रीचैतन्यप्रियांशभाक् ॥
पण्डितो गरुड़ः श्रीमान् गरुड़ो मम वाहनः ।
श्रीलगोपीनाथसिंहोऽक्रूरो भक्तो मम प्रियः ॥
घोषः शङ्कर आख्यातो गुणसागररायकः ।
माधवः शान्तशुद्धिर्विश्वकर्म्मा तु भास्करः ॥
वनमाली सुदामा च सार्व्वभौमो वृहस्पतिः ।
प्रिया इन्दुसुखी या मे मकरध्वजविश्रुतः ॥
सिंहानन्दो लोकनाथः कविचन्द्रस्ततः परम् ।
श्रीनाथो रामनाथश्च चत्वारः सनकादयः ॥
काशिमिश्रस्तु कुब्जा स्याद्रामानन्दोऽर्ज्जुनः सखा ।
प्रतापरुद्रः ख्यातोऽसाविन्द्रद्युम्नो महीपतिः ॥
ठकुरश्च कालिदासः पुलिन्दीवनचारिणी ।
शिखी च राधिका दासी मा इति ख्यातिसंयुता ॥
आचार्य्यगोपीनाथश्च रत्नावती मम प्रिया ।
शार्ङ्गदासः पद्मिनी स्यात् सूर्य्यो विश्वेश्वरः स्मृतः ॥
भानुमती सत्यराजो रामानन्दः कलावती ।
जयश्च विजयश्चैव गोविन्दो गरुड़स्तथा ॥
आचार्य्यरत्नचन्द्रः स्याद्ग्रावो हन्दावनः स्मृतः ।
शुकदेवो व्यासपुत्त्रो भट्टो वल्लभ ईरितः ॥
शिवानन्दोऽनल इव देवानन्दश्च भार्गवः ।
पण्डितः श्रीजगन्नाथो दुर्व्वासा मुनिरुच्यते ॥
आचार्य्यः श्री-अनन्तश्च हरिदासस्तथैव च ।
एता गोप्यो ब्रजे ख्याता हृदयानन्द एव च ।
प्रियाश्चतुःषष्टिरेते धर्म्मसंस्थापने कलौ ।
एतेषां पुण्यनामानि ये स्मरन्ति दिने दिने ॥
ते प्राप्नुवन्ति मद्भक्तिं पुनन्ति भुवनत्रयम् ।
मद्भक्तदासा ये मर्त्या नास्ति तेषां समः क्वचित् ॥
श्रुत्वा भगवतो वाक्यं ब्रह्मा हर्षमवाप्तवान् ।
स्तौति तं देवदेवेशं नेदुर्दुन्दुभयस्तदा ॥
ननृतुर्गन्धर्व्वप्रवरास्तुम्बुरुप्रमुखास्तदा ॥”

इत्यनन्तसंहितायां श्रीचैतन्यजन्मखण्डे सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।

“यः सत्ये सितवर्णमादधदसौ श्रीशुक्लनामाभवत्
त्रेतायां मखभुक् मखाख्य उचितोऽभूद्रक्तवर्णं दधत् ।
यः श्यामं दधदाशु वर्णकममुं श्यामो युगे द्वापरे
सोऽयं गौरविधुर्व्विभाति कलयन्नामावतारं कलौ ॥
नित्यानन्दो भक्तरूपो व्रजे यः श्रीहलायुधः ।
भक्तावतार आचार्य्योऽद्वैतो यः श्रीसदाशिवः ॥”

इति गौरगणोद्देशः ॥

(अयमेव भगवांश्चैतन्यदेवो नवीनवैष्णवसम्प्रदायविशेषस्य प्रवर्त्तकस्तत्सम्प्रदायैश्चोपास्येष्टदेवत्वेनासौ परिगृहीतश्च । असौ एव हन्दावनरमण-श्रीकृष्णस्य पूर्णावतार इति केचित्, परैस्तु प्रामाणिकग्रन्थवचनादर्शनात् तन्न मन्यते अतएवास्मिन् विषये पण्डितानां प्रायशो मतभेदो दृश्यते ।

स तु प्रभुः (१४०७) सप्ताधिकचतुर्द्दशशतशके कुम्भस्थे सवितरि पौर्णमास्यां तिथौ शुक्रवारे प्रदोषसमये नवद्वीपाख्यनगर्य्यां प्रादुर्बभूव । तस्मिन्नेव महामहिम्नस्तस्य भगवतो जन्मसमये चन्द्रदेवं प्रति सैंहिकेयोपरागो जातः । एतदुपलक्षीकृत्य गङ्गास्नानार्थं बहवो लोका नानादिग्देशादागत्य तत्र मिलिताः । तदा ग्रस्तेऽपि राहुणा चन्द्रमसि भक्तजनकुमुदबान्धवो गौरचन्द्रः समवेतलोकानां हरिसंकीर्त्तनप्रभृतिभिर्मङ्गलाचरणैः सह शचीपूर्व्वपर्व्वतादुदियाय भवन्ति हि शुभसूचकानि महतामाविर्भूतानि । अतस्तदापि प्रसन्ना दिक् शैत्यसौगन्ध्यमान्द्यादिगुणगणाढ्यो मलयसमीरणः प्रसन्नानि च साधुजनमनांसि सम्भवन् । अस्य पिता जगन्नाथमिश्रस्तु पुरा श्रीहट्टनिवासी आसीत् । कदाचित् गङ्गास्नानार्थमेव नवद्वीपमागत्य विप्रचक्रवर्त्तिकुलतिलकस्य नीलाम्बरशर्म्मणः शचीनाम्नीं कन्यां परिणीतवान् । ततो गच्छति काले अयं चैतन्यदेवः शचीगर्भे त्रयोदशमासं यावदुषित्वा जगन्नाथमिश्रस्य दशमपुत्त्रत्वेन समभवत् । अस्य पूर्व्वजो विश्वरूपो नाम जगन्नाथमिश्रस्यापरः पुत्त्र आसीत् । स तु यौवन एव ज्ञानवैराग्यविशारदो दारपरिग्रहमनङ्गीकुर्व्वन् पारिव्राज्यधर्म्मं समाश्रयत् ।

अथ चैतन्यदेवस्य जातकर्म्मादिसंस्कारे यथाकालं क्रमशो निवृत्ते अस्य मातामहो नीलाम्बरचक्रवर्त्ती सुलक्षणादिकमवलोक्य विश्वम्भर इति नाम्नैनमाजुहाव । शचीदेवी तु पुनः पुनः पुत्त्रधनेन वञ्चिता प्रियतममेनं कनीयांसं संसारस्थितिदीर्घजीवनकामनया निमाइ इत्याख्यया पौरवासिनस्तु असामान्यरूपलावण्यतया परमसमादरेण गौर इत्याख्यया च आहूतवन्तः । परं धर्म्मरसिकानां भक्तानां समाजे, शाक्यसिंहस्य बुद्धदेव इव अस्य महाप्रभुरिति चैतन्यदेव इति च आख्या प्रसिद्धा ।

अथ प्राप्ते काले चैतन्यदेवोऽयं शास्त्रसागरपारगमशेषबुधवर्गवन्दितचरणारविन्दं महामहोपाध्यायं गङ्गादासशर्म्माणमुपाध्यायत्वेनाङ्गीकृत्य स्वल्पेनैव कालेन सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः समभवत् । अस्य बुद्धिप्राखर्य्यमवगम्य तदा सर्व्व एवैनं देवांशसम्भूतममन्यन्त । अथ कदाचिदयं गङ्गास्नानार्थं गत्वा तत्र वल्लभाचार्य्यस्य लोकातीतरूपलावण्यां लक्ष्मीं नाम कन्यामवलोक्य मोहित आसीत् । वल्लभाचार्य्यस्तु एतदवगम्य स्वयमेव तां कन्यामस्मै सम्प्रददे । विवाहानन्तरमेवासौ छात्रानध्यापयितुं प्रवृत्तः । एतस्मिन्नेव समये बहवो दिग्विजयिनः पण्डिता नवद्वीपमागत्य अस्य तर्कजालैः समाच्छन्ना भग्नदर्पाश्च सन्तः प्रतिनिवृत्ताः । असावपि दिग्विजिगीषया पूर्व्वादिस्थलीं गत्वा तत्रस्थान् पण्डितान् विमोहयन् सुविमलं यशः प्राप्तवान् । एतस्मिन्नेव काले अस्य पूर्व्वपत्नी कालधर्म्मं प्राप्ता । चैतन्यदेवस्तु तस्या विरहेण व्याकुलितोऽपि मातुरनुरोधेनैव पुनः सनातनपण्डितस्य विष्णुप्रियानाम्नीं कन्यां द्वितीयपत्नीत्वेन स्वीचकार । परं सर्व्वगुणविभूषितायाः साक्षात् लक्ष्म्या इव लक्ष्म्या सरस्वादेवासौ संसारविरक्तः श्रीवासादिभिर्भक्तवर्गैर्मिलितो हरिभक्तिरसनिमग्न एव कालं यापयामास । अथ कदाचित् पितृलोकोद्धारवासनया गयातीर्थं गत्वा भक्तचूड़ामणेः श्रीमदीश्वरपुरिनाम्नो गोस्वामिनः सकाशात् हरिनामान्तदीक्षां लब्ध्वात्मानं कृतकृतार्थं मत्वा च स्वदेशं प्रत्यावृत्तवान् । एतस्मिन्नवसरे पाषण्डदुराचारौ दस्युप्रवरौ जगाइ माधाइ चेति प्रसिद्धौ भ्रातरौ अन्यांश्च कुष्ठादिव्याधिपीड़ितान् महापातकिनः करुणया हरिनामदीक्षादानेन संसारसागरात् समुद्धृत्य यवनजातीयकाजिप्रभृतीन् वैष्णवद्वेषिणः स्वमहिम्ना दमयामास । ततः प्रभृत्येवासौ भक्तिरसप्रधानं वैष्णवधर्म्मं प्रचारयितुमिच्छन् नित्यानन्दाद्वैताचार्य्यादिभिर्भक्तवर्गैः सह नानाजनपदं परिभ्रमन् बहूनेव जनान् प्रेमोन्मत्तानकरोत् । अथ (१४३१) एकत्रिंशदधिकचतुर्द्दशशतशके उत्तरायणसंक्रान्त्यां संसारमायां परित्यज्य काटोयाख्यग्रामे केशवभारतिसकाशात् सन्न्यासधर्म्मं समाश्रयत् । अथ नीलाचलमागत्य श्रीजगन्नाथदेवं दृष्ट्वा राज्ञः प्रतापादित्यस्य सभापण्डितं वेदान्तशास्त्रपारदर्शिनं सार्व्वभौमं विचारेण पराजित्य वैष्णवदीक्षां प्रदत्तवान् । अथ कदाचित् गोदावरीतीरे भक्तवरं रामानन्दमवलोक्य सेव्यनिर्णयैर्धर्म्मालापैरात्मानं कृतकृत्यवदमन्यत । ततोऽसौ त्रिपदी-शिवकाञ्ची-विष्णुकाञ्ची-त्रिमल्लप्रभृतीन् बहून् दाक्षिणात्यजनपदान् हरिप्रेमरसेन प्लावयित्वा द्वारकातीर्थदर्शनार्थं प्रस्थितः । तत्रैवासौ ‘कृष्णकर्णामृतं’ नाम सुप्रसिद्धवैष्णवग्रन्थं लब्धवान् । अतः परं पुनरेव नीलाचलमागत्य काशीश्वरनाम्नः कस्यचिद्भक्तप्रधानस्य भवने व्यवस्थितवान् । अत्रैवासौ श्रीश्रीजगन्नाथदेवस्य रथयात्रामहोत्सवे हरिसंकीर्त्तनादिकं विधाय प्रेमोन्मादप्रलापादिभिर्भक्तिलक्षणं दर्शयामास । अथ गच्छति काले हन्दावनं

नियमिमुक्तमेनेव यथा व्रजन् स्वभावधारलीव याप्राप्तेनापि हिंसजन्तून् भक्तिप्रेम्णा मारयित्वा वृन्दावनमुपतस्थे । तत्र स्वभक्तवृन्दान्वित एवासौ गोपीवल्लभश्रीकृष्णस्य विहारस्थानादिकमवलोक्य मथुरामुद्दिश्य प्रस्थितः । ततोऽस्मात् स्थानात् प्रयागगमनकाले बहून् पाषण्डानपि यवनान् हरिभक्तान् विधाय वाराणसीमुपस्थितः । तत्र कियत्कालमुषित्वा स्वधर्मं प्रचार्य च पुनर्नीलाचलमाजगाम । अत्रस्थ एवासौ स्वप्रचारितवैष्णवधर्मस्य माहात्म्यं विज्ञापयितुं भक्तवृन्दाग्रगण्यान् रूपसनातनादीन् नाना तीर्थस्थानेषु प्रेषयामास । अथ स्वभक्तैर्मिलितो नानाविधमहोत्सवेन हरिसंकीर्त्तनादिकं विधाय भक्तिरसस्य उत्कटकोटिमभिगम्य विरहोन्मादादिप्रगाढभक्तिलक्षणैरन्वित आसीत् । तत एवासौ स्वभक्तगणान् कलियुगे हरिसंकीर्त्तनस्य माहात्म्यं ज्ञापयित्वा अष्टचत्वारिंशद्वर्षवयसि कालस्य दुरतिक्रमणीयत्वात् (१४५५) पञ्चपञ्चाशदधिकचतुर्दशशततमशकाब्दे मानवकायं परित्यज्य अन्तर्हितवान् ।)

चैत्यं क्ली पु (चित्यस्य इदम् । "तस्येदम् ।" ४।३।१२०। इत्यण् ।) आयतनम् । इत्यमरः । २।२।७। यज्ञस्थानं कश्चित्तु सुरारहितदेवकुलसदृशयज्ञायतनं स्वकीयमायतनमपि आहुः । देवायतनमात्रम् । स्वर्गा देवकुलम् । इति भरतः । (यथा महाभारते । २।३।१२। यथाचया मलिनमवाप्य चैत्यसाथापि हिरण्मया ।) चिता । इति त्रिकाण्डशेषः ।

चैत्यः पु (चैत्ये देवायतनादिस्थाने तिष्ठतीति । चैत्य+अण् ।) बुद्धः । विप्रः । उद्देशवृक्षः । इति मेदिनी भरतश्च । ग्रामस्य पर्यायः । देवमहः २ देवावासः ३ करिभः ४ कुञ्जरः ५। इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा महाभारते ।६।३।३०। 'इमा पतन्ति चैत्याश्च ग्रामेषु नगरेषु च ।' चैत्यमः पुरुषः । यथा, भागवते । ३।२६।६०। "यद्वद्वारसमोपेन्दूढचित्तः चैत्यस्ततोऽभवत् ।)

चैत्यद्रुः पु (चैत्य एव द्रुमः ।) अश्वत्थवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः । (अश्वत्थशब्देऽस्य गुणाद्यो ज्ञातव्याः ।)

चैत्यमुखः पुं (चैत्यं चितासम्भवं पिचुमिवास्य मुखमस्य ।) कमण्डलुः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

चैत्यवृक्षः पु (चैत्यस्थानप्रथमो प्रसिद्धो द्रुमः ।) अश्वत्थद्रुमः । इति रत्नमाला । (यथा मनुः । ८।२४३। "चतुष्पथे चैत्यवृक्षे समाजे प्रेक्षणेषु च ।")

चैत्रं क्ली (चैत्यस्य भावः स्थानं स्थानान्तरं प्रवर्तते । चित्र+स्वार्थे अण् वा । तत्र साधु अण् ।) स्वर्गम् । देवकुलम् । इति मेदिनी । र १०। एतस्य इति भावः । (यद्यस्यासम् । यथा महाभारते । १।१०८।१३। "भोद्दैव धर्मेण राज्यम् । ममेत पर्यवस्थितम् । बभूव रमणीयस्य चैत्ययूपशताङ्कितम् ।)

चैत्रः पुं (चित्रे विचित्रे काव्यादौ साधुः । चित्र+अण् ।) बुद्धभिक्षुकः । इति त्रिकाण्डशेषः । वर्षपर्वतविशेषः । इति मेदिनी । रे, ३७। (यथा, हारावल्याम् ।
'हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च ।
चैत्रः कर्णी च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्वताः ।'
चित्रायां भवः । चित्रा+अण् ।) चित्रागर्भजो बुधपुत्रः । स सप्तद्वीपाधिपतिः सुरथराजपितामहः । इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् । (चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्रस । चित्रा+ 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः ।' ४।२।२३। इति पक्षे अण् ।) मासभेदः । स तु सौरचान्द्रभेदेन द्विविधः । तत्र मीनराशिस्थरविकः सौरः मीनस्थरविप्रारम्भशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्रः । इति मलमासतत्त्वम् । तत्पर्यायः । चैत्रिकः २ मधुः ३। इत्यमरः । १।४।१५। चैत्री ४ कालादिकः ५। इति राजनिर्घण्टः । चैत्रकः ६ चित्रिकः ७। इति शब्दरत्नावली । ॥ तत्र जातफलम् ।

"सत्कर्मशाली विनयी सुवेशो
भोगी सुखी स्वादुरताशभोजी ।
धनाङ्गयुक्तो द्विजदेवभक्तो
भवन्मनुष्यो मधुमासजन्मा ।'

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

(चैत्रकृत्यानि तु वारुणयोगोकाष्टमीश्रीरामनवमी मन्वन्तरादयो मदनचतुर्दशीप्रभृतीनि । एतेषां प्रकरणादिकं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ।) तत्र शिवव्रतकथनम् । यथा —
'चैत्रे मास्यथ माघे वा योऽर्च्चयेत् शङ्करं व्रती ।
करोति नर्त्तनं भक्त्या यमयमार्थदिवानिशम् ॥
मासं वाप्यर्द्धमासं वा दश सप्त दिनानि वा ।
दिनमानं युगं सोऽपि शिवलोके महीयते ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

अधुनास्य सन्न्यास इति गाजन् इति च भाषा ।

चैत्रकः पुं, (चैत्र+एव । स्वार्थे कन् ।) चैत्रमासः । इति शब्दरत्नावली ।

चैत्ररथं, क्ली, (चित्ररथेन गन्धर्व्वेण निर्वृत्तम् । 'तेन निर्वृत्तम् ।' ४।२।६८। इत्यण् ।) कुबेरस्योपवनम् । तत्तु चित्ररथगन्धर्व्वनिर्म्मितम् । इत्यमरः ।१।१।७१। (यथा रघुः ।५।६०।
'एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्
सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान् ।"
तत्तु पीठस्थानानामन्यतमम् । यथा, देवीभागवते । ७।३०।५८।
"मन्दोदका चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे ।"
पुं कुरुवंशविशेषः । यथा महाभारते । १। ६४।२६।
"अर्चितमभिघ्नसं तथा चैत्ररथं मुनिम् ।
धनमेवच वित्तान् पुण्यं चात्मगुणम् ।")

चैत्रावली स्त्री, (चैत्र चैत्रमासे आ सम्यक् वरैव वरयव्यमितीर्ग्गीति । आ+वर+लिच्+अण् । (स्त्रियां ङीप् । इति वा ।) चैत्री पूर्णिमा । तत्पर्यायः । मधूत्सवः २ सुवसन्तः ३ काममहः ४ वासन्ती ५ कर्दमी ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

चैत्रिकः पुं (चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी विद्यते ऽस्मिन् । 'विभाषा फाल्गुनीति ।' ४।२।२३। इति पक्षे ठक् ।) चैत्रमासः । इत्यमरः ।१।४।१५।

चैत्री [न्] पु, (चैत्री चित्रायुक्ता पौर्णमासी विद्यतेऽस्मिन् । व्रीह्यादित्वादिनिः ।) चैत्रमासः । इति राजनिर्घण्टः । (चित्रा+इन् ।) चैत्रिरिति च पाठः ।

चैद्यः, पु (चेदीनां जनपदानां राजा । चेदि+ष्यञ् ।) शिशुपालः । स तु दमघोषसुतः । इति जटाधरः । (यथा माघे । २।३८।
'त्वया विप्रकृतश्चैद्यो रुक्मिणीं हरता हरे ।"
चेदिराजवसुः । इति पुराणम् ।) तद्देशीये पुं भूम्नि । इति त्रिकाण्डशेषः ।

चोक्षः त्रि (चक्ष्यते उच्यते शोभते इत्यर्थः । चक्ष+कर्म्मणि घञ् । तत पृषोदरात् साधुः ।) शौचम् । शुचिः । (यथा, मनुः । ३।२०७।
'अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि ।
विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ।')
दक्षः । (यथा महाभारते । १२।७०।८।
'अनीर्ष्युर्गुप्तदारः स्याच्चोक्षः स्यादघृणी नृपः ।")
तीक्ष्णः । मनोज्ञः । इति मेदिनी । षे १२ ।

चोचं, क्ली, (प्रयाससं चोचं त्वक् विद्यतेऽस्य । 'अर्शआदिभ्योऽच् ।' ५।२।१२७। इत्यच् ।) गुडत्वक् । इत्यमरः । २।४।१३४। (यथा,
'सुकाशीरकचोचयचसारखौरोयकाशीरथा ।"
इति वाभटे सूत्रस्थाने । १५।४५।) तेजपात इति ख्यातम् । इति कश्चित् । (अस्य पर्याया यथा —
"त्वक्पत्रञ्च वराङ्गं स्याद्भृङ्गं चोचं तथोत्कटम् ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।) उपसुक्तफलास्थिशलम् । चाँचा इति ख्यातम् । तालफलम् । इति भरतः । कदलीफलम् । इति सारसुन्दरी । नारिकेलम् । इति स्वामी । वल्कलम् । चर्म । इति धरणी ।

चोचकं क्ली (चोच+स्वार्थे कन् । यद्वा चोचेन त्वचा कायतीति । कै+क ।) वल्कलम् । इति शब्दरत्नावली ।

चोटी, स्त्री, शाटी । इति हेमचन्द्रः ।३।३३८।

चोडः पुं (चुडति संवृणोति शरीरमिति । चुड संवरणे+अच् ।) प्रावरणम् । वस्त्रविशेषः । इति मेदिनी । डे, १३ ।

चोदना, स्त्री (चोद्यते प्रवर्त्त्यतेऽनयेति । चुद क प्रेरे+युच् टाप् च ।) विधिः । (यथा, गीतायाम् । १८।१८।
'ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्म्मचोदना ।")
प्रेरणा । यथा । चोदना लक्षणोऽर्थो धर्म इति जैमिनिसूत्रम् । एकादिद्वादिप्रमाणो याग तत्रादि चोदना । इति स्मृतिः ।

चोदनागुडः पुं (चोदनया प्रेरणया गुड्यते रिष्यते इति । गुड+"इगुपधेति ।" ३।१

१३५ । इति कः । क्रीड़नकाले कन्दुकानां ऊर्द्ध-क्षेपणप्रसिद्धतयास्य तथात्वम् ।) कन्दुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चोद्यं, क्ली, (चोदयति प्रेरयति चित्तं रसविशेषे अनेनेति । चुद् + णिच् + यत् ।) अद्भुतम् । प्रश्नः । इति मेदिनी । ये, २३ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ४३ । ३४ ।
"सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च ।
अस्तेयं ब्रह्मचर्य्यञ्च तथासंग्रहमेव च ॥")

चोद्यः, त्रि, (चोदयितुं प्रेरयितुं योग्यः । "अर्हे कृत्यतृचश्च ।" ३ । ३ । १६९ । इति यत् ।) चोदनार्हः । प्रेरणयोग्यः । इति मेदिनी । ये, २३ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ३८ । ७ ।
"नीवारमूलेङ्गुदशाकवृत्तिः
सुसंयतात्माग्निकार्य्येषु चोद्यः ।
वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो
धुरन्धरः पुण्यकृदेष तापसः ॥")

चोपनं, क्ली, (चुप मन्दायां गतौ + भावे ल्युट् ।) शनैर्गमनम् ॥

चोरः, पुंस्त्री, (चोरयतीति । चुर + णिच् + पचाद्यच् ।) स्तेयकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । चौरः २ दस्युः ३ तस्करः ४ प्रतिरोधी ५ मलिम्लुचः ६ स्तेनः ७ ऐकागारिकः ८ स्तैन्यः ९ प्रच्छन्नघातः १० मोषकः ११ पाटच्चरः १२ परास्कन्दी १३ कुम्भिलः १४ खनकः १५ शङ्कितवर्णः १६ खानिकः १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रचुरपुरुषः १८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तृपुः १९ तका २० रिभ्वा २१ रिपुः २२ रिक्वा २३ विह्वायाः २४ तायुः २५ वनर्गुः २६ हुरश्चित् २७ स्तेयावान् २८ मलिम्लुचः २९ अघशंसः ३० वृकः ३१ । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥ (यथा, देवीभागवते १ । १९ । ६ ।
"चोरेषु चौरबुद्धिस्ते साधुबुद्धिस्तु तापसे ।
स्वपरत्वं तथाप्यस्ति विदेहस्त्वं कथं नृप ! ॥")
चण्डशटी । इति श्रमचन्द्रिकाधृतरङ्गचन्द्रः ॥ गन्धद्रव्यविशेषः । यथा । चोरकुङ्कुमरोचनाः । इत्यष्टगन्धकथने आगमः ॥

चोरकः, पुं, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् कायतीति । कै + कः ।) पृक्का । इति रत्नमाला ॥ पिड़िङ्ग इति भाषा । (चोर + स्वार्थे कन् ।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । शङ्कितः २ खङ्गः ३ दुष्पत्रः ४ क्षेमकः ५ रिपुः ६ चपलः ७ कितवः ८ धूर्त्तः ९ भट्टः १० नीचः ११ निशाचरः १२ गणहासः १३ कोपनकः १४ चोरः १५ फलचोरकः १६ दुष्कुलः १७ ग्रन्थिलः १८ सुग्रन्थिः १९ पर्णचोरकः २० ग्रन्थिपर्णः २१ ग्रन्थिदलः २२ ग्रन्थिपत्रः २३ । (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ६ अध्याये ।
"चोरको वरुणः कुष्ठं सर्व्वगन्धा सशम्पला ॥")
अस्य गुणाः । तीव्रगन्धत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातकफनाशासुखरुजाजीर्णक्रिमिदोष नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चोरपुष्पिका, स्त्री, (चोरपुष्पी + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) चोरपुष्पी । इति शब्दरत्नावली ॥ ("शङ्खिनी चोरपुष्पिका ।" इति वैद्यकम् ॥)

चोरपुष्पी, स्त्री, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् सुगन्धि पुष्पमस्याः । "पाककर्णपर्णेति ।" ४ । १ । ६४ । इति ङीष् ।) वृक्षविशेषः । बोया इति चोरहुली इति च ख्याता इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । शङ्खिनी २ केशिनी ३ । इत्यमरः । २।४।१२६ ॥ चोरपुष्पिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (चोरा ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥)

चोरस्नायुः, स्त्री, (चोरस्य स्नायुरिव ।) काकनासालता । तस्करस्नायुरिति राजनिर्घण्ट-दर्शनात् ॥

चोरा, स्त्री, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषः तस्येव गन्धोऽस्त्यस्य । अच् ततष्टाप् ।) चोरपुष्पी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चोरिका, स्त्री, (चोरस्य भावः । मनोज्ञादित्वात् ठन् ।) चौरिका । चौर्य्यम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

चोलः, पुं, (चोलयति समुच्छ्रयति स्त्रीणां वक्षःप्रदेशे इति । चुल उन्नतौ + अच् ।) कञ्चुलिका । काँचुलि इति भाषा ॥ (यथा, आनन्दलहर्य्याम् । ६६ ।
"निजां वीणां वाणी निचुलयति चोलेन निभृतम् ॥")
तत्पर्य्यायः । कूर्पासकः २ । इत्यमरः । २।६।११८ ॥ कञ्चुकः ३ । इति जटाधरः ॥ कञ्चुली ४ कञ्चुलिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्त्रीणां निचोल इति रमानाथः ॥ पुंयोषितोः चोला इति ख्याती इति सुभूतिः ॥ नद्यादित्वात् चोली च । कूर्परः कफोणिर्नाम च तद्द्वयमस्यते क्षिप्यते अत्र कूर्पासः पृषोदरादित्वाल्लोपः तत स्वार्थे कः । इति भरतः ॥ * ॥ देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली । अधुना ताञ्जोर इति ख्यातः ॥ म्लेच्छजातिविशेषः । स तु पूर्व्वं क्षत्रिय आसीत् सगरराजेनास्य धर्म्मनाशं वेशान्यत्वञ्च चकार । इति हरिवंशः ॥

चोलकं, क्ली, (चोलयति आच्छादयतीति । चुल + णिच् + अच् + स्वार्थे कन् । यद्वा चोल इव कायति इति । कै + कः ।) वल्कलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चोलकः, पुं, (चोल इव कायति इति । कै + कः ।) वारवाणः । कवचम् । इति हारावली । १६७ ॥ (देशभेदः । यथा कथासरित्सागरे । १९।९५ ।
"उल्लङ्घ्यमाना कावेरी तेन संमर्द्दकारिणा ।
चोलकेश्वरकीर्त्तिश्च कालुष्यं ययतुः समम् ॥")

चोलकी, [न्] पुं, (चोलकमिवास्त्यस्य इति इनिः ।) करीरः । नारङ्गः । किष्कुपर्व्व । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥

चोलण्डुकः, पुं, (चोलस्य अण्डुकं इव शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) शिरोवेष्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चोषः, पुं, (चीयते इति । चि + डः । ततः उषदाहे + अप् । चश्चासौ उषश्चेति ।) पार्श्वज्वाला ॥ यथा —
"त्वक्शूलपीड़नयुतं पवनेन पित्ता-
त्तृड्दाहचोषबहुलं सकफप्रसेकम् ।
शूलात्मकं बहुरुजं बहुभिश्च विद्यात्
वैगुण्यमोहजड़ताभिरथापरञ्च ॥
चोषः पार्श्वस्थिताग्निनेव सन्तापः ।" इति भावप्रकाशः ॥ (यथाच, सुश्रुते । १ । ४२ ।
"यो गले चोषमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिं चापादयति हर्षञ्च स तिक्तः ॥")

चोस्कः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति । चदि + डः । ततः स्कन्दति आक्रमते शत्रून् स्कुनाति आस्नवते वा । स्कन्दि स्कु वा + डः । ततः पृषोदरादित्वे साधुः ।) सिन्धुवारदेशीयाश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चौक्षं, त्रि, (चोक्ष एव इति । स्वार्थे अण् ।) मनोज्ञम् । इति महाभारतम् ।

चौरः, पुं स्त्री, (चोर एव प्रज्ञादिभ्योऽण् । यद्वा चुरा शीलमस्य । "इति छत्रादिभ्यो णः ।" ४।४। ६२ । इति णः ।) चोरः । इत्यमरः । २।१०।२४ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १६ । ५६ ।
"चौरं वा तापसं वापि समानं मन्यते कथम् ॥"
असुरविशेषः । यथा, हरिवंशे । १७६ । १६ ।
"किरातौ चौरवसनौ चौरसेनानमस्कृताम् ॥"
कविभेदः ।
"कविरमरः कविरमरुः कविश्चौरो मयूरकः ॥"
इत्युद्भटः ॥)
चोरपुष्पी । इति मेदिनी । रे, ३७ ॥ (चोरपुष्पीशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम् ॥) सुगन्धिद्रव्यविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

चौरिका, स्त्री, (चोरस्य कार्य्यं भावो वा । "द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ।" ५ । १ । १३३ । इति वुञ् । टापि अत इत्वम् ।) चौर्य्यम् । इत्यमरः । २ । १० । २५ ॥ (यथा, मनुः । १ । ८२ ।
"चौरिकानृतमायाभिर्धर्म्मश्चापैति पादशः ॥")

चौरी, स्त्री, (चौर + ङीष् ।) चौर्य्यम् । इति शब्दरत्नावली । (गायत्रीरूपा महाशक्तिः । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४९ ।
"चन्द्रिका चन्द्रधात्री च चौरी चौरा च चण्डिका ॥")

चौर्य्यं, क्ली, (चोरस्य कर्म्म भावो वा । "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च ।" ५ । १ । १२४ । इति ष्यञ् ।) चौरकर्म्म । चौरी इति चुरी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । स्तैन्यम् २ स्तेयम् ३ चौरिका ४ । इत्यमरः । २ । १० । २५ ॥ चौरी ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ चोरिका ६ । इत्यमरटीका ॥ (यथा, मनुः । ९ । २७६ ।
"सन्धिं छित्वा तु ये चौर्य्यं रात्रौ कुर्व्वन्ति तस्कराः ।
तेषां छित्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत् ॥")

चौलकर्म्म, [न्] क्ली, (चूड़ाया इदम् । "तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् उस्य औत्वञ्च ।

ततश्चौलमेव कर्म्म इति कर्म्मधारय ।) चूडाकर्म्म । इति स्मृतिः ॥

चौलुक्य पुं (चुलकस्य गोत्रापत्यमिति । 'गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) राजविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७२ ॥

च्यु क हासे । सहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पर अक सक च सेट ।) अन्तस्थाद्यो पधः । क च्यावयति । इति दुर्गादासः ॥

च्यु ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्म सकं अनिट ।) अन्तस्थाद्योपधः । ङ च्यवते । इति दुर्गादासः ॥

च्युत्, इर क्षरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सक सेट । क्वचित् अकर्म्मकः ।) अन्तस्थादियुक्तः । इर, अच्युतत् अच्योतीत् । क्षर इह आसेचनम् । च्योतति घृतं वह्नौ यज्वा । आसिञ्चतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (यथाच भट्टि । ६ । २८ ।

"सीतां निधाय सौमित्रे । रामसारारतां शुचम् ।
इन् शोणितमप्याय मल्लहारे श्चुतवती ॥
'अच्युतत् सलिलमकमकोऽत्र । इति तट्टीकायां जयमङ्गलभरतौ ॥)

च्युत, त्रि (च्यवते स्म इति । च्यु + कर्त्तरि क्तः । यद्वा च्युत + घञर्थे क ।) क्षरितम् । यथा —
'मिवक्ति लम्बुलाभोजच्युत चरितकथामृतम् ।
इति श्रीभागवतम् ॥

(गलितम् । यथा रघु । ११ । ७५ ।
सम्भ्रमोऽभवन्पोढ़कक्ष्या
कालिका च्युतविकङ्कतस्रुचाम् ॥)

च्युति स्त्री (च्यवते शोणितादिकमस्या इति । च्यु + अपादाने क्तिन् ।) भगम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६०८ ॥ गुह्यद्वारम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (च्यु + भावे क्तिन् ।) क्षरणम् । यथा —
कृत्या हरस्यापि पिनाकपाणे
र्धैर्य्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥'
इति कुमारसम्भवे । ३ । १० ॥

च्युप पुं (च्यवन्ते भावन्तोऽनेन इति । च्यु + च्युप किच्च । उणां । ३ । २४ । इति प स च किन च्युधातुश्च भावगर्थे वर्त्तते इत्युज्ज्वलदत्तः ।) मुखम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

च्युस क हानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पर अक सेट ।) क्वचित् पुस्तके हासे । अन्तस्थादियुक्तः । क, च्योसयति । इति दुर्गादासः ॥

च्योन क्ली, (च्युत + पृषोदरादित्वादेत्वे साधु ।) च्योतम् । घृतान्नीसरणम् । इत्यमरटीका ॥

च्यौत्न त्रि (च्यवते इति । जनिदाच्युसि । उणां । ४ । १०४ । इति त्नक ।) गमनकर्त्ता । बलकृत च्यौत्नपुरुषः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ बलम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

छ

छ छकारः । स तु व्यञ्जनवर्णः । चवर्गीयद्वितीयवर्णश्च । (वङ्गाक्षरे) तस्य लेखनप्रकारो यथा,
'दक्षान्त्योगता रेखा कुञ्चिता कुण्डली ततः ।
पुनरधोगता तासु शक्ति ब्रह्मेश्वविष्णवः ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ ७ ॥

अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति व्याकरणम् ॥ (इचुयशानान्तालु ।" इति छन्दकारेणोक्तम् ।
'कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ।
इति शिक्षापञ्जा ॥)

अस्योत्पत्तिर्यथा । प्रपञ्चसारे ।
"विसर्गशासुप श्रीपा म चवर्गाश्च मन्यया ।"
अघोषश्चापि वर्णश्च द्वितीयान्मिवर्णोच्चारणे श्वासप्रयाणमिति शीलकग्भीरंश्चप्राद्दिति च यथाम्नायमक्षेतीति तट्टीकाकारो विवरणः ॥

अस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
'ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि द्विभुजाम् त्रिलोचनाम् ।
पीताम्बरधरां नित्यां वरदां भक्तवत्सलाम् ।
एवं ध्यात्वा छकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"

अस्य स्वरूपं यथा कामधेनुतन्त्रे ।
"छकारं परमाश्चर्य्यं स्वयं परमकुण्डली ।
सततं कुण्डलीयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं सदा ईश्वरसंयुतम् ॥
पीतविद्युल्लताकारं छकारं प्रणमाम्यहम् ॥"

तस्य नामानि यथा तन्त्रशास्त्रे ।
"छन्दश्छन्दः सुखमुखा च पशुः पशुपतिस्मृतिः ।
निर्म्मलं तरलं वह्निर्भूतमाता पिनाकिनी ॥
एकनेत्रश्च चपला द्विशिरा वामकूपरः ।
लोकेशो लाङ्गली पापकामसमता मनोभिव ॥
माता निशाचरः पाशुविसर्ग स्थितिशब्दकः ॥"

छ त्रि (छायते परिच्छिद्यते यत इति । छो + कर्म्मणि घञर्थे कः ।) निर्म्मलम् । इति मेदिनी । छे १ ॥ तरलम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

छ पुं (छो + भावे क घञर्थे को वा ।) छेदनम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

छग पु स्त्री (छ यथास्यात्तथा छिन्नं गच्छति प्राप्नोतीति । गम + ड ।) छाग । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२७५ ॥

छगण स्त्री पु (छन् + ड । छ तस्मै अग्नये स्वाहेत्यादेत्यर्थं गण्यते इति । गण + कर्म्मणि अप ।) करीषः । इति हेमचन्द्रः । ४।१२।७६ ॥

छगल क्ली (छ्यति छिनत्ति छायते वा । छो + छेदने + 'छो गुग् ह्रस्वश्च । उणां । १।११२ । इति कलच प्रत्यय धातोर्गुगागमो ह्रस्वश्च ।) नीलवस्त्रम् । इति मेदिनी । ले १ ॥

छगल पुं स्त्री (छायते छिद्यते देवोपहाराय इति । छो + कलच गुगागमो ह्रस्वश्च ।) छाग । इति मेदिनी । ले, ८१ ॥ (यथा सुश्रुते । १।४६
'नातिशीतो गुरुः स्निग्धो मन्दपित्तकफः स्मृतः ।
छगलस्तनभिष्यन्दी तेषां पीनसनाशनः ॥')

छगलक पुं स्त्री (छगल + स्वार्थे कन् ।) छाग । इत्यमरः । २ । ९ । ७६ ॥

छगला स्त्री (छगलस्याकारोऽस्त्यस्य छगलवत् लक विद्यतेऽस्येति वा । अर्शआदिभ्योऽच ।" ५ । २ । १२७ । इति अच टाप च ।) वृद्धदारकवृक्ष । इति शब्दरत्नावली मेदिनी च ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा 'चुम्बुलिकाशतावरी जीवन्तीविस्मीरिकानन्दीमल्लातकच्छगलाण्डी वृषादनीपर्णीधान्याकमर्म्मपुर्णमतिपत्रकगोपाषमण्डूकपर्णीरितिप्रभृतीनि ।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।)

छगलाङ्घ्री, स्त्री (छगलवदङ्घ्रिर्मूलमस्याः । ततो ङीष ।) छगलाण्डी । इत्यमरटीकायां रमानाथ ॥

छगलाण्डी, स्त्री (छगलस्येव अण्ड यस्याः ।) छगलान्त्री । इत्यमरटीकायां रायमुकुट ॥ (पुंसि तु पीठस्थानभेदे । यथा देवीभागवते । ७ । ३० । ७३ ।
"छगलण्डे प्रचण्डा तु चण्डिका मरकण्टे ॥")

छगलान्त्रिका स्त्री (छगलान्त्री + स्वार्थे कन् । टापि पूर्व्वह्रस्व ।) छगलान्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

छगलान्त्री स्त्री (छगलस्यान्त्रं यस्याः ।) वृद्धदारकवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । १३० ॥ वृक । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अध्याये ।"श्यामामहाश्यामात्रिवृद्दन्तीशङ्खिनीतिल्वकाम्पिल्लकरम्यकक्रमुकपुत्रश्रेणीगवाक्षी राजवृक्षकरञ्जद्वयगुडूचीसप्तलाच्छगलान्त्री सुधा सुवर्णक्षीरी चेति ॥)

छगली स्त्री (छगल + जातित्वात् ङीष् ।) छागमाता । वृद्ध कटुस्य । इति विश्व ॥

छटा स्त्री (छो + अटन् किच्च ।) दीप्तिः । (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १२८ ।
"प्रतापाग्नेश्छटाकूटे पटवासमधर्म्मभि ।
अम्बुद्वीपद्विशेन्दस्य येनासन्धत मण्डनम् ॥")
समूह । यथा माघे । १ । ४७ ॥
'सटाच्छटाभिन्नघनेन बिभ्रता
नृसिंह सैंहीमतनुं तनुं त्वया ।
(सटाच्छटाभिः केशरसमूहैः । इति मल्लिनाथ ॥)

छटाफल पुं (छटा इव परस्परसंश्लिष्टानि फलानि यस्य ।) गुवाकवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (पूगशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

छटाभा स्त्री (छटाभिर्दीप्तिभिर्भाति इति । भा + क्विप । यद्वा । भा + क । टाप च ।) विद्युत् । इति हारावली । ५८ ॥

छ(त्र)त्र क्ली (छादयत्यनेनातपादिकमिति । छद + णिच + सर्व्वधातुभ्य ष्ट्रन् । उणां । ४ । १५८ । इति ष्ट्रन् णिलोप ह्रस्वश्च ।) रौद्रवृष्टिनिवारणाधारवस्तुविशेष । छाति इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । आतपत्रम् २ । इत्यमर । २।८।३२ ॥ छायामित्रम् ३ पटोटजम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ आतपवारणम् ५ । राजच्छत्र यथा —
'आतपत्रञ्च राजस्तु दृपनञ्च सितन्तु तत् ।

पुण्डरीकमथो भद्रासनं राजासनं तु यत् ॥”

इति जटाधरः ॥

अपि च शब्दरत्नावल्याम् ।
“छत्रे कनकदण्डे तु राजश्रृङ्गमुदाहृतम् ।
नृपलक्ष्म भवेत्तत्तु यच्छत्रं पृथिवीभुजाम् ॥”

तस्य गुणाः । वृष्ट्यातपधूलिवायुहिमनाशित्वम् । वर्णदृष्टिकारित्वम् । शुभ्रावरणमङ्गलकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा । एकदा ज्यैष्ठमासे जमदग्निमुनिर्धनुषि वाणान् सन्धाय सन्धाय प्रचिक्षेप तत्पत्नी रेणुका तान् वाणानानीयानीय तस्मै प्रादात् । सा मध्याह्नकाले रौद्रेण पीडिता वृक्षच्छायामवलम्ब्य किञ्चित् कालं स्थित्वा तानानिनाय । ऋषिस्तदा क्रुद्धस्तामाह किं चिरेणागता । सा आह सूर्य्यतेजसा मे शिरः पादौ च सन्तप्तौ तेन वृक्षच्छायामाश्रित्य स्थिता तस्मात् चिरायेनत् कृतम् । तच्छ्रुत्वा मुनिराह अद्य सूर्य्यमस्त्राग्नितेजसा निपातयिष्यामीत्युक्त्वा धनुषि वाणान् सन्धाय सूर्य्याभिमुखोऽतिष्ठत् । सूर्य्यस्तं दृष्ट्वा भीतो द्विजरूपेण आगत्य आह सूर्य्यादन्नादि भवति तेनान्नेन भवद्भिः कर्म्माणि क्रियन्ते कथमेनं हनिष्यसि एवं माकार्षीस्तथापि मुनिः शमं न जगाम । अथ सूर्य्यः शिरस्त्राणं छत्रं निर्म्माय तस्मै दत्त्वा अद्यप्रभृति एतत् लोके प्रचरिष्यति व्रतादिषु च अस्य दानं महाफलं स्यादित्युक्त्वा गतः ॥ * ॥ तस्य दानफलं यथा,—
“छत्रं हि भरतश्रेष्ठ ! यः प्रदद्यात् द्विजातये ।
शुभ्रं शतशलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते ॥
स शक्रलोके वसति पूज्यमानो द्विजातिभिः ।
अप्सरोभिश्च सततं देवैश्च भरतर्षभ ! ॥”

इति महाभारते दानधर्म्मः ॥

अथ छत्रयुक्तिः ।
“विशेषश्चाथ सामान्यं छत्रस्य द्विविधा भिदा ।
राजश्छत्रं विशेषाख्यं सामान्यञ्चान्यदुच्यते ॥
तत्र विशेषच्छत्रोद्देशः ।
सदण्डञ्चाथ निर्द्दण्डं तज्ज्ञेयं द्विविधं पुनः ।
सदण्डं तत्र विज्ञेयं सारणाकुञ्चनात्मकम् ॥
दण्डः कन्दः शलाकाश्च रज्जुर्वस्त्रञ्च कीलकः ।
षड्भिरेतैः सुसन्दिष्टैश्छत्रमित्यभिधीयते ॥
दिगष्टषट्चतुर्हस्तदीर्घो दण्डो युगक्रमात् ।
षड्वाणवेदनयनवितस्त्या कन्द उच्यते ॥
शतान्यशीतिः षष्टिश्च चत्वारिंशद्युगक्रमात् ।
शलाकाः षट्पञ्चवेदत्रिहस्तैः सम्मिताः क्रमात् ॥
नवभिस्तन्तुभिः सूत्रं सूत्रैस्तु नवभिर्गुणः ।
गुणैस्तु नवभिः पाशो रश्मिस्तैर्नवभिर्भवेत् ॥
नवाष्टसप्तषट्संख्यैरश्मिभी रज्जवः क्रमात् ।
वस्त्रं शलाकाद्विगुणमायामेन प्रतिष्ठितम् ॥
भानुदिग्ग्रहवसुभिरङ्गुलीभिस्तु कीलकः ।
यस्मा यच्छासनुदितं तदाज्ञामेव भूतये ॥
पादोनं युवराजस्य अन्येषान्तु तदर्द्धतः ॥
एतेन राज्ञो दण्डो दशहस्तः युवराजस्य तत् त्र्यंशमपि तदेव ।

विशुद्धकाष्ठस्य तु दण्डकन्दौ
तथा शलाका अपि शुद्धवंशजाः ।
रज्जुश्च रक्ता वसनञ्च रक्तं
छत्रप्रसादं नृपतेर्वदन्ति ॥

प्रसादमिति प्रसादार्हम् ।
नीलो दण्डश्च वस्त्रञ्च शिरःकुम्भस्तु कानकः ।
सौवर्णं युवराजस्य प्रतापं नाम विश्रुतम् ॥
चान्दनौ दण्डकन्दौ चेत् सुशुक्ले रज्जुवाससी ।
छत्रं मनोहरं राज्ञां स्वर्णकुम्भोपशोभितम् ॥
शुक्लानि रज्जुवासांसि स्वर्णकुम्भस्तथोपरि ।
इदं कनकदण्डाख्यं छत्रं सर्व्वार्थसाधकम् ॥
दण्डकन्दशलाकाश्च शुद्धस्वर्णेन निर्म्मिताः ।
कीलकं स्वर्णघटितमशुक्ले रज्जुवाससी ॥
कुम्भादिरथ हंसादिश्चामरादिर्यथाक्रमम् ।
कुम्भादावथ हंसादौ नवरत्नानि रचयेत् ॥
द्वात्रिंशन्मौक्तिकी माला द्वात्रिंशत्तत्र दापयेत् ।
सर्व्वोपरि व्रजजातिं विशुद्धं हीरकं न्यसेत् ॥
दण्डान्ते कुरुविन्दांश्च पद्मरागांश्च विन्यसेत् ।
स्वामिहस्तैकमानेन चामरः सित इष्यते ॥
इत्ययं नवदण्डाख्यश्छत्रराजो महीभुजाम् ।
अभिषेके विवाहे च ग्रहाणां प्रीतिवर्द्धनः ॥
पताका नवदण्डाग्रे राज्ञोऽष्टाङ्गुलिसंमिताः ।
अयं दिग्विजयी नाम छत्रराजो महीभुजाम् ॥”

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

छत्त्रः, पुं, (छद + णिच् + ष्ट्रन् ह्रस्वश्च ।) मूलेन पत्रेन च वर्षाकारतृणः । छातारियाविष । छातनाविष । खरविष इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । अतिच्छत्रः २ कटुः ३ । इति रत्नमाला ॥ भूतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

छत्त्रकः, पुं, (छत्त्रमिव कायति इति । कै + कः ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अतिच्छत्रः । रङ्गा कुलेखाड़ा इति भाषा ॥ इति रत्नमाला ॥ ईश्वरगृहविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

छत्त्रगुच्छः, पुं, (छत्त्रमिव गुच्छो यस्य ।) गुण्डतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

छत्त्रचक्रं, क्ली, (छत्राह्वति चक्रम् ।) चक्रविशेषः । यथा, समयाम्ते छत्त्रचक्रम् ।
“अश्विनीमघमूलाद्यं चक्रं छत्त्रत्रयात्मकम् ।
प्रतीचीमध्यरेखायां ईशानान्तं ह्ययाश्रिमः ॥
आग्नेयान्तं नराधीशो नैरृतान्तं गणाधिपः ।
एषां छत्त्रविभागेन ज्ञातव्यञ्च शुभाशुभम् ॥
अन्यस्य राज्ञो नामर्क्षं यत्र छत्त्रे ततः फलम् ।
चामरं कलसं वीणा छत्त्रं दण्डः पतद्ग्रहः ॥
आसनं कीलकं रज्जुर्नव भेदाः प्रकीर्त्तिताः ।
यत्र छत्त्रे स्थितः सौरिर्भङ्गं तस्य विनिर्द्दिशेत् ॥
चामरे चञ्चलता वायोरनावृष्टिः प्रजायते ।
दुर्भिक्षञ्च भवेत् घोरं प्रजापीड़ा न संशयः ॥
कलसस्थे भवेद्युद्धं भङ्गो घातादिकं ध्रुवम् ।
वीणास्थेनार्कपुत्त्रेण पट्टराज्ञी विनश्यति ॥
चलचित्तो भवेद्राजा भयभीता च मेदिनी ।
यदा छत्त्रत्रये सौरिश्छत्त्रे दण्डे पतद्ग्रहे ॥
तदा तस्य भवेद्भङ्गश्छत्त्रस्यास्य न संशयः ।
आसनस्थे भवेन्नाश आसनस्थे शनैश्चरे ॥
युवराजक्षयः कीले बन्धनं रज्जुसंस्थिते ।
सौम्ययुक्तोऽतिचारस्थः शनिरुक्तफलो न हि ॥
वक्रगः क्रूरयुक्तश्च सर्व्वं क्रूरं करोति सः ।
शनिराहुकुजादित्या यदा जीवेन्दुसंयुताः ॥
उत्तराधीशराज्ञो वै निश्चितं छत्त्रभङ्गदाः ।
क्रूरं चतुष्टयञ्चैव बुधचन्द्रेण संयुतम् ॥
पूर्व्वच्छत्त्रविनाशाय तथा पापचतुष्टयम् ।
शुक्रेन्दुसंयुतं छत्त्रे दक्षिणे शस्यभञ्जनम् ॥
एवमन्येषु राज्येषु नामर्चात् फलमादिशेत् ।
यथा दुष्टफलः सौरिस्तथा सौम्यफलो गुरुः ॥
भौमज्ञौ गुरुराहू च रविचन्द्रौ बले समौ ।
यथा हानिकराः क्रूरास्तथा सौम्याः शुभङ्कराः ॥
एतेऽप्यष्टौ ग्रहाश्छत्त्रे परचक्रेण भङ्गदाः ।
नृपनामर्क्षगो राहुः केतुर्वा यत्र संस्थितः ॥
छत्त्रभङ्गो भवेत्तस्य विषदानेन भूपतेः ।
म्लेच्छायासाहसं यात्रां दुष्टहस्त्यश्ववाहनम् ॥
विग्रहञ्च त्यजेद्राजा छत्त्रस्थे क्रूरखेचरे ।
ज्ञात्वैवं शान्तिकं कुर्य्यात् ग्रहाणां जायते शुभम् ॥”

छत्त्रधारः, त्रि, (छत्त्रं धरतीति । धृ + “कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) छत्त्रधरः । छातिधरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । छायाकरः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४२८ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ६७ । “स्वपक्षे च यथा, जननी देवी कञ्चुकी मालिकः शय्यापालकः स्पशाध्यक्षः सांवत्सरिकः भिषक् जलवाहकः ताम्बूलवाहकः आचार्य्यः अङ्गरक्षकः स्थानचिन्तकः छत्त्रधारः विलासिनी च ॥”)

छत्त्रपत्रं, क्ली, (छत्त्रमिव पत्त्रमस्य ।) स्थलपद्मम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छत्त्रपत्त्रः, पुं, (छत्त्रमिव विस्तृतं पत्त्रमस्य ।) भूर्ज्जवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (भूर्ज्जशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥) मानकचुः । इति केचित् ॥ सप्तपर्णवृक्षः । इति च केचित् ॥

छत्त्रभङ्गः, पुं, (छत्त्रस्येव रक्षितुः स्वामिन इत्यर्थः भङ्गो यत्र ।) वैधव्यम् । स्वातन्त्र्यम् । नृपनाशः । इति मेदिनी । गे, ५६ ॥

छत्त्रा, स्त्री, (छत्त्रमिव आह्वनिर्विद्यतेऽस्याः । अर्श्आदित्वादच् ततष्टाप् । यद्वा, छदति आच्छादयति स्वोत्पत्तिस्थानमिति । छद + “सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन् ।” उणां । ४ । १५८ । इति ष्ट्रन् । ततः शिल्पचयस्य ङीषोऽनित्यत्वात् टाप् ।) मिषिः । मौरी इति भाषा ॥ कुस्तुम्बुरु । धन्या इति भाषा ॥ (यथा,—
“सुस्तपर्पटकोदीच्यछत्त्राखोशीरचन्दनैः ।
शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये ॥
छत्त्रा धान्याकम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥)
शिलीन्ध्रम् । इति मेदिनी । रे, ३८ ॥ कोँड़कछाता इति भाषा ॥ मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (निवृत्तसन्तापान्तर्गतरसायनौषधिविशेषः । तस्य

सप्तम यथा साहित्यदर्पणे [illegible]सितम्लाने ३० च ।
'कुवलयमलरूपेण वाराहीकन्दसम्भवा ।
एकपत्रा महावीर्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा ॥
छत्रातिच्छत्रके विद्यात् [illegible]कन्दसम्भव ॥)
छत्राक क्ली (छत्र [illegible] कायतीति । कै+क ।) किम्पाकु । छत्रिका । इति प्रायश्चित्तविवेक ॥ (यथा मनु । ५ । १९ ।
छत्राकं विड्वराहञ्च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।
पलाण्डुं गृञ्जनञ्चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्‌द्विजः ॥)
छत्राक पु (छत्रमिव आकाति आच्छादयति [illegible] छत्र+आक [illegible] ।) जाल [illegible] । इति राजनिर्घण्ट ॥
छत्राकी स्त्री (छत्राक+गौरादित्वात् ङीष ।) [illegible] । इत्यमर । ० ४ । १२५ ॥
छत्रातिच्छत्र पु (छत्रमतिक्रम्य छत्रमिवाच्छादयतीति । अति+छद्+ष्ट्रन् ।) छत्राकार[illegible]विशेष । तत्पर्याय । [illegible] २ पालघ्न ३ अतिच्छत्रा ४ [illegible] ५ छत्रक ६ [illegible] ७ [illegible] ८ । इति [illegible] ॥
छत्रधान्य क्ली (छत्रं धान्यमिव ।) धन्याकम् । [illegible] ॥
छत्रिका स्त्री (छत्रं यत्र । छत्र+स्वार्थे कन् । अत इत्त्वं) शिलीन्ध्रम् । कोडकछाता इति भाषा । तत्पर्याय । ग्रामकच्छिका २ शिलीन्ध्र ३ शिलीन्ध्रम् ४ उच्छ्रणम् ५ वर्षारोहम् ६ [illegible] ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ छत्राकम् ८ । इति [illegible] । [illegible] ९ । इति [illegible] ॥ [illegible] सामान्यगुणा [illegible] कषायत्वम् । स्वादु[illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । इति राजवल्लभ ॥
छत्री [न्] पु (छत्र [illegible] । छत्र+इनि ।) नापित । इति शब्दरत्नावली । छत्रविशिष्टे त्रि । यथा,—
[illegible] छत्री दण्डी [illegible] ।"
इति [illegible] ॥
(यथा [illegible] । ७५३ । ५ ।
[illegible] ।
[illegible] ।")
छद [illegible] पु [illegible] ।"
[illegible] । [illegible] ।)
[illegible] ॥
छद [illegible] । इति कविकल्पद्रुम । ([illegible] । इति [illegible] ।

'छन्दयति सुरलोकं यो गुणैर्यस्तु युद्धे
सुरयुवतिविमुक्ताच्छादयति सजयः ।')
छद् कि च सम्वृतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरां पक्षे भ्वां उभं सकं सेट् ।) कि च, छादयति छादयते छदति छदते दिवं मेघः । आच्छादयति इत्यर्थः । इति दुर्गादास ॥
छद् म कि च ऊर्ज्जने । ऊर्ज्जनं बलं जीवनञ्च । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां उभं सकं सेट् ।) छदयति पुत्रं पिता । जीवयति बलवन्तं करोति वा इत्यर्थं । इति दुर्गादास ॥
छद पु (छदति आच्छादयतीति । छद+अच् ।) पत्रम् । (यथा रामायणे । २।५५।६।
ततो न्यग्रोधमासाद्य महान्तं हरितच्छदम् ।)
पक्ष । ग्रन्थिपर्णवृक्ष । तमालवृक्ष । इति मेदिनी । द ५ ॥
छदन क्ली (छदति आच्छादयतीति । छद+ल्यु ।) पत्रम् । पक्ष । (यथा, महाभारते । ३ । १५८ । ६९ ।
विमलस्फाटिकाभानि पाण्डरच्छदनैर्द्विजै ।
कलहंसैरुपेतानि सारसाभिरुतानि च ॥
छद+भावे ल्युट ।) पिधानम् । इति मेदिनी । ने ६५ । तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ तेजपात इति भाषा ॥
छदपत्र पु (छदानि आच्छादकानि पत्राणि यस्य ।) भूर्जपत्रवृक्ष । इति कश्चित् रत्नमाला ॥
छदि [स्] स्त्री (छाद्यतीति छाद्यतेऽनेन वा । छद्+णिच् +'अर्चिशुचिहुसृपिछादि छर्दिभ्य इसि' । उणा । २ । १०९ । इति इसि । 'इस्मन्त्रन्क्विषु च ।' ६ । ४ । ९७ । इति ह्रस्व ।) पटलम् । इत्यमर । २ । २ । १४ ॥ (यथा भागवते । ७ । १४ । १३ ।
'क्रिमिविड्भस्मनिष्ठान्तं केदं तुच्छं कलेवरम् ।
क तदीयरतिर्भार्या क्वायमात्मा नभश्छदि ॥)
छद्म [न्] क्ली (छाद्यते आव्रियते स्वरूपमनेनेति । छद+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।' उणा । ४ । १४४ । इति मनिन् ।) व्याज । (यथा, रघु । १२ । २
स कृतायतलमागत्य रामे शैब्य्यस्यागामिनि ।
कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा ॥)
कपट । शाठ्यम् । अपदेशः । स्वरूपाच्छादनम् । इति मेदिनी । ने ६४ ॥
छद्मतापस पु (छद्मना कपटेन तापस । यद्वा तपस्विवेशो वञ्चनार्थं यस्य ।) छल[illegible] । तत्पर्याय । [illegible] । [illegible] ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
छद्मिका स्त्री (छद्म [illegible] । [illegible] कन् टाप् च ।) गुडूची । इति राजनिर्घण्ट ॥
छन्द पु (छन्दन इति । छन्द+भावे घञ् ।) [illegible] । (यथा रामायणे । ३ । ११ । ७ ।
"[illegible] ।
[illegible] ।")

वशः । इत्यमर । ३।३।८८ ॥ अभिलाषः । इति भरत ॥ विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वैरि त्रि । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
छन्द [स] क्ली, (चन्दयति आह्लादयति चन्द्यतेऽनेन वा । चदि आह्लादे+'चन्देरा देश्च छ । उणा । ४ । २१८ । इति असुन् चस्य छश्च ।) वेद । (यथा रघु । १ । ११ ।
'आसीन्महीक्षितामाद्य प्रणवश्छन्दसामिव ।")
स्वैराचार । अभिलाष । (यथा महाभारते । १२ । २०१ । १२ ।
"कामात्मकाश्छन्दसि कर्म्मयोगा
एभिर्विमुक्तः परमश्नुवीत ।")
पद्यम् । इति मेदिनी । से २२ ॥ अस्य लक्षणं यथाह गङ्गादास ।
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥
सममर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत्त्रिधा ।
समं समचतुष्पादं भवत्यर्द्धसमं पुनः ॥
आदिस्तृतीयवद्यस्य पादस्तुर्य्यो द्वितीयवत् ।
भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्त्तितम् ।"
एतदर्थ । अक्षरसंख्यात अक्षरगणनया परिमाण वृत्तमुच्यते । मात्राकृता मात्रागणनया निर्णीता जातिर्जातिसंज्ञिका भवति । सम समचतुष्पादम् । अर्द्धसम यस्य प्रथमः पादः तृतीयेन पादेन तुल्यः चतुर्थः पादो द्वितीयेन पादेन तुल्य । विषमं पृथक्लक्षणचतुष्पादम् । (तत्र समवृत्तम् उक्थादिभेदेन षड्विंशतिप्रकारकम् । यदुक्तं छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
'आरभ्यैकाक्षरात् पादादेकैकाक्षरवर्द्धितै ।
पादैरुक्थादिसंज्ञं स्याच्छन्दः षड्विंशतिं गतम् ॥
उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुप्रतिष्ठिका ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ॥
त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ।
शक्वरी सातिपूर्वा स्यादष्ट्यत्यष्टी तथा स्मृते ॥
धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः ।
विकृतिः संकृतिश्चैव तथाभिकृतिरुत्कृति ॥"
छन्दोऽन्यत्रोपयोगित्वात् [illegible] । यदुक्तं तत्रैव [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
मणिमध्यम	स्यान्मणिमध्यं चेद् भमसाः ऽ।।,ऽऽऽ,।।ऽ	कालियभोगाभोगगतस्तन्मणिमध्यस्फीततनुश्रीः । नृत्यपराभो नन्दसुतश्चाद नवम स्मरमुनः ॥
भुजङ्गसङ्गता	सजौ भुजङ्गसङ्गता ।।ऽ ।ऽ। ऽ।ऽ	तरला तरङ्गरिङ्गितैर्यमुना भुजङ्गसङ्गता । कथमेतु वनमधारकथमत्र मन्दिरं तां हरिः ॥
हलमुखी	रान्नसाविह हलमुखी ऽ।ऽ,।।।,।।ऽ	
भद्रिका	भद्रिका भवति रो नरौ ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ	
दशाक्षरा इति । पङ्क्ति ।		
रुक्मवती रूपवती इति क्वचित् । चम्पकमाला इति क्वापि ।	रुक्मवती सा यत्र भमसगाः ऽ।। ऽऽऽ,।।ऽ,ऽ	कायमनोवाक्यैः परिशुद्धैर्यस्य सदा कंसद्विषि भक्तिः । राजमदे हर्म्याङ्गणदेशा रुक्मवती श्रीः खलु तस्य ॥
मत्ता	ज्ञेया मत्ता मभसगयुक्ता ऽऽऽ,ऽ।।,।।ऽ,ऽ	पीत्वा मत्ता मधु मधुपाली कालिन्दीये तटवनकुञ्जे । उद्दीव्यन्तीं व्रजरामा कामासक्ता मधुजिति चक्रे ॥
त्वरितगति	त्वरितगतिश्च नजनगैः ।।।,।ऽ।,।।।,ऽ	त्वरितगतिर्व्रजयुवतिर्विपिनगता । मुररिपुणा रतिगुरुणा परिरमिता प्रमदभरम् ॥
मनोरमा	नरजगैर्भवेन्मनोरमा ।।।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ	तरणिजातटे विहारिणी व्रजविलासिनी विलासतः । मुररिपोर्मनः पुनातु नः सुकृतशालिनी मनोरमा ॥
शुद्धविराट	म्सौ ज्गौ शुद्धविराडिदं मतम् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
पणव	म्नौ य्गौ चेति पणवनामेदम् ऽऽऽ,।।।,।ऽऽ,ऽ	
मयूरसारिणी	र्जौ र्गौ मयूरसारिणी स्यात् ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
उपस्थिता	तौ ज्गौ गुरुणेयमुपस्थिता ऽऽ।,।ऽ ।ऽ।,ऽ	
दीपकमाला	दीपकमाला भमौ जगौ ऽ।।,ऽऽऽ,।ऽ।,ऽ	
हंसी	ज्ञेया हंसी मभनगयुक्ता ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,ऽ	
एकादशाक्षरा इति । त्रिष्टुप् ।		
इन्द्रवज्रा	स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ऽऽ।,ऽऽ। ।ऽ।,ऽ,ऽ	गोष्ठे गिरिं सव्यकरेण धृत्वा रुष्टेन्द्रवज्राहतिमुक्तवृष्टौ । यो गोकुलं गोपकुलं च सुस्थं चक्रे स नो रक्षतु चक्रपाणिः ॥
उपेन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्राया इन्द्रवज्रायाश्च योगघटिता उपजातयः । ताश्च चतुर्दशप्रस्तारभेदात् ... चतुर्दशप्रकारा भवन्ति ।	उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः । इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥	उपेन्द्रवज्रादिमणिच्छटाभिर्विभूषणानां छुरितं वपुर्वः । स्मरामि गोपीभिरुपास्यमानं सुरद्रुमूले मणिमण्डपस्थम् ॥
सुमुखी	ननजलगैर्गदिता सुमुखी ।।। ।ऽ।,।ऽ।,।,ऽ	तरणिसुतातटकुञ्जगृहे वरनवपुष्पितनीपतले । तिमिरसुगन्धमुखं सुमुखी हरिमवलोक्य मुदं मिलत ॥
शालिनी कृत्याश्चतुर्षु ततः सप्तसु च यतिः ।	मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः ऽऽऽ,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	यद्वो हन्ति ज्ञानवृद्धिं विधत्ते धर्मं धत्ते काममर्थं च सूते । मुक्तिं दत्ते सर्वदोपास्यमाना पुंसां श्रद्धाशालिनी विष्णुभक्तिः ॥
वातोर्मी	वातोर्मीयं गदिता म्भौ तगौ गः ऽऽऽ,ऽ।।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	ध्याता मूर्तिः क्षणमप्यच्युतस्य श्रेणी नाम्नां गदिता हेलयापि । संसारेऽस्मिन् दुरितं हन्ति पुंसां वातोर्मिः पोतमिवाम्भोधिमध्ये ॥
भ्रमरविलसिता भ्रमरविलसितमिति क्वचित् ।	म्भौ न्लौ गः भ्रमरविलसिता ऽऽऽ,ऽ,।।। ।।,ऽ	सुभ्रु । मानं परिहर न चिरात्तारुण्यं चपलयतु हरिः । फुल्लावल्लीं भ्रमरविलसिताभाव शोभां कलयति किमु नाम ॥
अनुकूला	स्यादनुकूला भतनगगाश्चेत् ऽ।। ऽऽ।,।।। ऽ,ऽ	वल्लवयोषा मुररिपुमार्गोपस्थगतोत्कलरतिपुञ्जा । वाञ्छितसिद्धौ प्रणतिपरस्य स्यादनुकूला जगति न कस्य ॥
रथोद्धता	रान्नराविह रथोद्धता लगौ ऽ।ऽ ।।। ऽ।ऽ,।,ऽ	राधिका दधिविलोडनास्थिता कृष्णवेणुनिनदैरथोद्धता । यामुनं तटनिकुञ्जमञ्जसा सा जगाम सलिलाहृतिच्छलात् ॥
स्वागता	स्वागता रनभगैर्गुरुणा च ऽ।ऽ,। ,ऽ।।,ऽ,ऽ	यस्य चेतसि सदा मुरवैरी पल्लवीजनविलासविलोलः । तस्य नूनममरालयभाजः स्वागतादरकरः सुरराजः ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
दोधकम्	दोधकमिच्छति भत्रितयाद्गौ ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	देव ! सदोधकदम्बतलस्थ ! श्रीधर ! तारकनामपदं मे । कण्ठतलेऽसुविनिर्गमकाले स्वल्पमपि क्षणमेष्यति योगम् ॥
मोटनकम्	स्यान्मोटनकं तजजाश्च लगौ ऽऽ।,।ऽ।,।ऽ।,।,ऽ	रङ्गे खलु मल्लकलाकुशलव्याणूरमहाभटमोटनकम् । यः केलिलवेन चकार स मे संसाररिपुं प्रतिमोटयतु ॥
श्येनी । श्येनिका इति क्वचित् ।	श्येन्युदीरिता रजौ रलौ गुरुः ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	यस्य कीर्त्तिरिन्दुकुन्दचन्दनश्येन्यशेषलोकपावनी सदा । जाह्नवीव विश्ववन्द्यविभ्रमा तं भजामि भावगम्यमच्युतम् ॥
श्रीः	वाणरसैः स्यात् भतनगगैः श्रीः ऽ।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,ऽ	
वृत्ता	ननसगगुरुरचिता वृत्ता ।।।,।।।,।।ऽ,ऽ,ऽ	
भद्रिका	ननरलगुरुभिश्च भद्रिका ।।।,।।।,ऽ।ऽ,।,ऽ	
मौक्तिकमाला	मौक्तिकमाला यदि भतनात् गौ ऽ।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,ऽ	
उपस्थितम्	उपस्थितमिदं जसौ तात् गकारौ ।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
उपचित्रम्	उपचित्रमिदं ससमाल्लगौ ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	
कुपुरुषजनिता	कुपुरुषजनिता ननौ रगौ गः ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ,ऽ	
अनवसिता	अनवसिता न्यौ भगौ गुरुरन्ते ।।।,।ऽऽ,ऽ।।,ऽ,ऽ	
विध्वङ्कमाला	विध्वङ्कमाला भवेत्तौ तगौ गः ऽऽ।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
सान्द्रपदम्	सान्द्रपदं स्याद्भतनगलैश्च ऽ।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,।	
शिखण्डितम्	शिखण्डितमिदं जसौ तगौ गुरुश्चेत् ।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
द्वादशाक्षरा वृत्तिः । जगती ।		
चन्द्रवर्त्म	चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसैः ऽ।ऽ,।।।,ऽ।।,।।ऽ	चन्द्रवर्त्म पिहितं घनतिमिरे राजवर्त्म रहितं जनगमनैः । इष्टवर्त्म तदलङ्कुरु सरसे ! कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तव कुतुकी ॥
वंशस्थविलम् वंशस्तनितमिति क्वापि ।	वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ ।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	विलासवंशस्थविलं मुखानिलैः प्रपूर्य्य यः पञ्चमरागमुद्गिरन् । व्रजाङ्गनानामपि गानशालिनां जहार मानं स हरिः पुनातु नः ॥
इन्द्रवंशा वंशस्थविलेन्द्रवंशाचरणोभयघटिता-चतुर्वर्णप्रस्तारीवाद्यन्तयतिरिक्ता-चतुर्दशप्रकारा उपजातयो भवन्ति।	स्यादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुता ऽऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	दैत्येन्द्रवंशाग्निरुदीर्णदीधितिः पीताम्बरोऽसौ जगतीतमोहरः । यस्मिन् ममज्जुः शलभा इव स्वयं ते कंसचाणूरमुखा मखद्विषः ॥
जलोद्धतगतिः	जसौ जसयुतौ जलोद्धतगतिः ।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ	यदीयहलतो विलोक्य विपदं कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः । विलासविपिनं विवेश सहसा करोतु कुशलं हली स जगताम् ॥
भुजङ्गप्रयातम्	भुजङ्गप्रयातं चतुर्भिर्यकारैः ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	सदारातिनिघ्नातिभृत्यो विहाय स्वमेतं ह्रदं जीवनं लिप्समानः । मया क्लेशितः कालियेत्थं कुरु त्वं भुजङ्ग ! प्रयातं द्रुतं सागराय ॥
तोटकम्	वद तोटकमब्धिसकारयुतम् ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ	यमुनातटमच्युतकेलिकला- लसदङ्घ्रिसरोरुहसङ्गरुचिम् । मुदितोऽट कलेरपनेतुमघं यदि चेच्छसि जन्म निजं सफलम् ॥
स्रग्विणी	कीर्त्तितैषा चतूरेफिका स्रग्विणी ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	इन्द्रनीलोपलेनेव या निर्म्मिता शातकुम्भद्रवालङ्कृता शोभते । नव्यमेघच्छविः पीतवासा हरे- र्मूर्त्तिरास्तां ममैवोरसि स्रग्विणी ॥
वैश्वदेवी	वाणाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ ऽऽऽ,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	अर्चामन्येषां त्वं विहायामराणा- महैतेनैकं लक्ष्मणमभ्यर्च्च भक्त्या । तत्राशेषात्मन्यर्चिते भाविनी ते भ्रातः ! सम्पन्नाराधना वैश्वदेवी ॥

छन्दः

छन्दसां वृत्तनामानि।	छन्दसां लक्षणानि।	छन्दसामुदाहरणानि।
प्रमिताक्षरा	प्रमिताक्षरा सजससैः कथिता ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ ।।ऽ	अमृतस्य शीकरमिवोद्गिरती रदमौक्तिकांशुलहरीस्फुरिता। प्रमिताक्षरा मुररिपोर्भणिति- र्मनसो मुदामभिजहार मम ॥
द्रुतविलम्बितम्	द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ।।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।ऽ	तरणिजापुलिने नवबल्लवी परिषदा सह केलिकुतूहलात्। द्रुतविलम्बितचारुविहारिणं हरिमहं हृदयेन सदा वहे ॥
मन्दाकिनी	ननररघटिता तु मन्दाकिनी ।।।,।।। ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	बलिदमनविधौ बभौ सङ्गता पदकमलरुचिर्यस्य मन्दाकिनी। सुरनिहितसिताम्बुजस्रग्निभा हरतु जगदघं स पीताम्बरः ॥
कुसुमविचित्रा	नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ।।। ।ऽऽ ।।। ।ऽऽ	विपिनविहारे कुसुमविचित्रा कुतुकितगोपीमहितचरित्रा। मुररिपुमूर्तिर्मुखरितवंशा चिरमवतादस्तरलवतंसा ॥
तामरसम्	इह वद तामरसं नजजा यः ।।।,।ऽ। ।ऽ।,।ऽऽ	स्फुटसुषमामकरन्दमनोज्ञं व्रजललनानयनालिनिपीतम्। तव मुखतामरसं मुरशत्रो! हृदयतडागविकाशि ममास्तु ॥
मालती यमुनेति क्वापि।	भवति नजावथ मालती जरौ ।।। ।ऽ। ।ऽ।,ऽ।ऽ	इह कलयाच्युत केलिकानने मधुरससौरभसारलोलुपः। कुसुमकृतस्मितचारुविभ्रमा मलिरपि चुम्बति मालतीं मुहुः ॥
मणिमाला अस्याः षड्वर्णैर्यतिः।	त्यौ त्यौ मणिमाला छिन्ना गुहवक्त्रैः ऽऽ। ।ऽऽ ऽऽ। ।ऽऽ	प्रह्वामरमौलौ रत्नोपलक्लृप्ते जातप्रतिबिम्बा शोणा मणिमाला। गोविन्दपदाब्जे राजी नखराणा मास्तां मम चित्ते ध्वान्तं प्रशमयन्ती ॥
जलधरमाला अस्याश्चतुर्भिरष्टाभिश्च यतिः।	मो भः सौ चेज्जलधरमालाब्ध्यष्टैः ऽऽऽ ऽ।। ।।ऽ ऽऽऽ	या भक्तानां कलिदुरितोत्तप्तानां तापोच्छेदे जलधरमाला नव्या। भव्याकारा दिनकरपुत्रीकूले केलीलोला हरितनुरव्यात् सा वः ॥
पुटः	वसुयुगविरतिर्नौ म्यौ पुटोऽयम् ।।। ।।। ऽऽऽ ।ऽऽ	
प्रमुदितवदना प्रभेति मल्लिनाथः। गौरीति कौमुदीकारः।	प्रमुदितवदना भवेन्नौ च रौ ।।।,।।। ऽ।ऽ ऽ।ऽ	
प्रियंवदा	भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा ।।। ऽ।। ।ऽ। ऽ।ऽ	
ललिता	धीरैरभाणि ललिता तभौ जरौ ऽऽ। ऽ।। ।ऽ। ऽ।ऽ	
उज्ज्वला	ननभरसहिता मतोज्ज्वला ।।। ।।। ऽ।। ऽ।ऽ	
नवमालिका	इह नवमालिका नजभयैः स्यात् ।।।,।ऽ।,ऽ।। ।ऽऽ	
ललना	पञ्चमुनि भमौ सात् सयुता ललना ऽ।।,ऽऽऽ ।।ऽ ।।ऽ	
ललितम्	ललितमभिहितं नौ म्रौ नामतः ।।। ।।। ऽऽऽ ऽ।ऽ	
द्रुतपदम्	द्रुतपदं भवति नभनयाश्चेत् ।।। ऽ।। ।।। ।ऽऽ	
विद्याधारः	सर्वे मा यस्मिन् सौर्ये विद्याधारः स्यात् ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ	
पञ्चचामरम्	लघुर्गुरुर्वदन्ति पञ्चचामरम् ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ	
सारङ्गम्	सारङ्गमेतत् समसैस्तकारैः ऽऽ।,ऽऽ। ऽऽ। ऽऽ	
मौक्तिकदाम	समस्तजमीरय मौक्तिकदाम ।ऽ।,।ऽ। ।ऽ।,।ऽ।,	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
मोटकम्	मोटकनाम समस्तभमीरय ऽ।।.ऽ।।,ऽ।।,ऽ।	
तरलनयनम्	वरिलघु तरलनयनमिह ।।।।।।।।।।।।	
त्रयोदशाक्षरा वृत्तिः । अतिजगती ।		
प्रहर्षिणी त्रिभिर्दशभिश्च यतिः ।	त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम् ऽऽऽ,।।।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	गोपीनामधरसुधारसस्य पाने- रुत्तुङ्गस्तनकलसोपगूहनैश्च । आश्चर्य्यैरपि रतिविभ्रमैर्मुरारेः संसारे मतिरभवत् प्रहर्षिणीह ॥
रुचिरा चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः ।	जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्ग्रहैः ।ऽ।,ऽ।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	पुनातु वो हरिरतिरासविभ्रमी परिभ्रमन् व्रजरुचिराङ्गनान्तरे । समीरणोल्लसितलतान्तरालगो यथा मरुत्तरलतमालभूरुहः ॥
मत्तमयूरः चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः ।	वेदैरन्ध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूरः ऽऽऽ,ऽऽ।,।ऽऽ,।।ऽ,ऽ	लीलानृत्यन्मत्तमयूरध्वनिकान्तं नृत्यन्नीपामोदिपयोदानिलरम्यम् । कामक्रीडाकृष्टमना गोपवधूभिः कंसध्वंसी निर्ज्जनवृन्दावनमाप ॥
चण्डी	नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ।।।,।।।,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	जयति दितिजरिपुताण्डवलीला- कुपितकवलकरकालियमौली । चरणकमलयुगचापलचण्डी मदनखरविजितभोगमहिम्नीः ॥
मञ्जुभाषिणी सुनन्दिनीति भ्रम्मौ	सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	वल्लवोर्म्मिभिर्धृतककरेण लालयं- स्तनुकान्तिभिर्भीरितविलोचनो हरे ! । नियतं कलानिधिरसौति वल्लवी मुदमच्युते व्यधित मञ्जुभाषिणी ॥
चन्द्रिका उत्पलिनीति क्वापि । विद्युदिति च्रमेति च क्वापि । सप्तभिः षड्- भिश्च यतिः ।	ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाऽश्वर्तुभिः ।।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	शरदम्लररुचन्द्रिकाधालिते दिनकरतनयातीरदेशे हरिः । विहरति रभसाद्बल्लवीभिः समं त्रिदिवयुवतिभिः कोऽपि देवो यथा ॥
कलहंसः सिंहनादः क्वापि ।	सजसाः सगौ च कथितः कलहंसः ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	यमुनाविहारकुतुके कलहंसो व्रजकामिनीकमलिनीकृतकेलिः । जनचित्तहारिकलकण्ठनिनादः प्रमदं तनोतु तव नन्दतनूजः ॥
प्रबोधिता	सजसा जगौ च भवति प्रबोधिता ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	शयिता स्मया पटुलमाननिद्रया रतिकेलिकुञ्जनिलये विलासिनी । मुरवैरिणा वदनचुम्बनादिना स्मितमाततान सपदि प्रबोधिता ॥
मृगेन्द्रमुखम्	भवति मृगेन्द्रमुखं नजौ जरौ गः ।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	गुरुभुजवीर्य्यभरं हरिं मदान्धा युधि समुपेत्य न दानवा जिजीवुः । क्षुधितमृगेन्द्रमुखं मृगा उपेत्य क नु खलु बिभ्रति जीवनस्य योगम् ॥
चञ्चरीकावली	यमौ रौ विख्याता चञ्चरीकावली गः ।ऽऽ,ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
चन्द्ररेखा	नसरयुगगैश्चन्द्ररेखर्त्तुलोकैः ।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
कन्दुकम्	इदं कन्दुकं यत्र येभ्यश्चतुर्भ्यो गः ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,ऽ	
मृगेन्द्रमुखम्	भवति मृगेन्द्रमुखं नजौ जरौ गः ।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
उपस्थितम्	उपस्थितमिदं जसौ तसौ यदि गुरुः स्यात् ।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,।।ऽ,ऽ	
मञ्जुहासिनी	जतौ सजौ गो भवति मञ्जुहासिनी ।ऽ।,ऽऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
नन्दिनी	इह नन्दिनी सजससैर्गसंयुक्तैः ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
कुटजगति	कुटजगतिर्नजौ सभगुं भनौ गुरु ।।। ।ऽ। ऽऽऽ,ऽऽ।,ऽ	
प्रभावती ।	यस्यां प्रिये । प्रथमकमक्षरद्वय तुर्य तथा गुरु नवम न्यान्तिमम् । मान्य भवद्भूयतिरपि षेद्युगग्रहै सा लक्ष्यतामम्लहते । प्रभावती ॥	
चतुर्दशाक्षरा वृत्तिः । शक्करी । असम्बाधा पञ्चभिर्नवभिश्च यतिः ।	मो तो नौ गौ मः शरनवभिरसम्बाधा ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।,।।। ऽऽऽ	वीर्याग्नौ येन ज्वलति रणवशात् क्षिप्ते दैत्येन्द्रे जाता धरणिरियमसम्बाधा । धर्मस्थित्यर्थं प्रकटिततनुसम्बन्ध साधूनां बाधां प्रशमयतु स कंसारिः ॥
वसन्ततिलकम् अष्टाभिः षड्भिश्च यतिः । सिंहो- न्नता क्वापि । सिंहोन्नता इति काश्यपः । उद्धर्षिणी इति सुनिमैतव ॥	ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः ऽऽ। ऽ।।,।ऽ। ।ऽ। ऽ,ऽ	फुल्लं वसन्ततिलकं तिलकं वनाल्या लीलापरं पिककुलं कलमत्र रौति । वात्येष पुष्पसुरभिर्मलयाद्रिवातो यातो हरिः स मधुरो विधिना हताः स्मः ॥
अपराजिता सप्तभिर्यतिः ।	ननरसलघुगैः स्वरैरपराजिता ।।।,।।। ऽ।ऽ,।।ऽ । ऽ	यदनवधिभुजप्रतापफलाश्रया यदुनिचयचमूः परैरपराजिता । अजयत समरे समस्तरिपुव्रज स जयति जगतां गतिर्गरुडध्वजः ॥
प्रहरणकलिका सप्तभिश्चरणैर्यतिः ।	ननभनलगिति प्रहरणकलिका ।।। ।।। ऽ।। ।।। । ऽ	व्यथयति कुसुमप्रहरणकलिका प्रमदवनभवा तव धनुषि तता । विरहविपदि मे शरणमिह ततो मधुमथनगुणस्मरणमविरतम् ॥
वासन्ती	मात्तो नो मो गौ यदि गदिता वासन्तीयम् ऽऽऽ ऽऽ। ।।। ऽऽऽ ऽ ऽ	भ्राम्यद्भृङ्गीनिर्भरमधुरालापोद्गीतै र्गोवर्द्धादिरद्भुतपवनैर्मन्दान्दोला । लीलालोला पल्लवविलसद्धस्तोल्लासै कंसारातौ नृत्यति सदृशी वासन्तीयम् ॥
लोला अष्टभिः सप्तभिर्यतिः ।	द्विसप्तच्छिदि लोला मसौ म्भौ गौ चरणे चेत ऽऽऽ,।।ऽ ऽऽऽ ऽ।। ऽ ऽ	मुग्धे यौवनलक्ष्मीर्विद्युद्विभ्रमलोला त्रैलोक्याद्भुतरूपो गोविन्दोऽतिदुरापः । तद्वृन्दावनकुञ्जे गुञ्जद्भृङ्गसनाथे श्रीनाथेन समेता स्वच्छन्दं कुरु केलिम् ॥
नान्दीमुखी अष्टाभिः सप्तभिर्यतिः ।	स्वरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीमुखी गौ ।।।,।।।,ऽऽ। ऽऽ।,ऽ ऽ	सरसमधुकुलालापनान्दीमुखीयं लहरिभुजलता चारुफेनस्मितश्रीः । सुरहरकलयार्थ्यसमासाद्य किन्तु प्रमुदितहृदया भानुजा नृत्यतीह ॥
इन्दुवदना	इन्दुवदना भजसनैः सगुरुयुग्मैः ऽ।। ।ऽ। ।।ऽ ।।।,ऽ ऽ	
नदी सप्तभिर्यतिः ।	ननतजगुरुभिः सप्तयतिर्नदी स्यात ।।। ।।। ऽऽ। ।ऽ। ऽ ऽ	
लक्ष्मीः	लक्ष्मीरन्तविरामा मसौ तभौ गुरुयुग्मम् ऽऽऽ,।।ऽ ऽऽ।,ऽ।। ऽ,ऽ	
सुपवित्रम्	त्रिननगागति वसुयति सुपवित्रम् ।।। ।।। ।।। ।।। ऽ,ऽ	
मध्यक्षामा	मध्यक्षामा युगदशविरमा म्भौ न्यौ गौ ऽऽऽ ऽ।। ।।।,।ऽऽ ऽ ऽ	
कुटिलम्	युगदिगभिः कुटिलमिति सभौ न्यौ गौ चेत ।।ऽ,ऽ।। ।।। ।ऽऽ ऽ,	
प्रमदा	ननभनला गुरुश्च भवति प्रमदा	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
मञ्जरी पञ्चमे नवमे च यतिः ।	सजसा यलौ गिति शरग्रहैर्मञ्जरी ॥ऽ,।ऽ।,॥ऽ,।ऽऽ,।,ऽ	
कुमारी अष्टमे नवमे च यतिः ।	नजभजगैर्गुरुश्च वसुयट् कुमारी ॥।,।ऽ।,ऽ॥,।ऽ।,ऽ,ऽ	
सुकेसरम्	नरनरैर्लगौ च रचितं सुकेसरम् ॥।,ऽ।ऽ,॥।,ऽ।ऽ,।,ऽ	
चन्द्रौरसः	म्भौ न्यौ लगौ चेदिह भवति च चन्द्रौरसः ऽऽऽ,ऽ॥,॥।,।ऽऽ,।,ऽ	
चक्रपदम्	चक्रपदमिह भननलगुरुभिः ऽ॥,॥।,॥।,॥।,।,ऽ	
वासन्ती	वासन्तीयं स्यादिह खलु मतौ न्यौ गौ चेत ऽऽऽ,ऽऽ।,॥।,।ऽऽ,ऽ,ऽ	
पञ्चदशाक्षरा वृत्तिः । अतिशर्करी ।		
शशिकला	गुरुनिधनमनुलघुरिह शशिकला ॥॥॥॥॥॥।,ऽ	मलयजतिलकसमुदितशशिकला व्रजयुवतिलसदलिकगगनगता । सरसिजनयनहृदयसलिलनिधिं व्यतनुत विततरभसपरितरलम् ॥
स्रक् अस्याः षड्भिर्नवभिश्च यतिः ।	सागयमपि च रसनव-रचितयतिः ॥॥।,॥।,॥॥।,ऽ	अयि सहचरि! रुचिरतरगुणमयी म्रदिमवसतिरनपगतपरिमला । स्रगिव निवस विलसदनुपमरसा सुसखि ! मुदितदनुजदलनहृदये ॥
मणिगुणनिकरः अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः ।	वसुमुनियतिरिति मणिगुणनिकरः ॥॥॥,।,॥॥।,ऽ	नरकरिपुरवतु निखिलसुरगति- रमितमहिमभरसहजनिवसतिः । अनवधिमणिगुणनिकरपरिचितः सरिदधिपतिरिव धृततनुविभवः ॥
मालिनी अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः ।	ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ॥।,॥।,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	मृगमदकृतचर्चा पीतकौषेयवासा रुचिरशिखिशिखण्डाबद्धधम्मिल्लपाशा । अनृजुनिहितमंसे वंशमुत्क्वाणयन्ती धृतमधुरिपुलीला मालिनी पातु राधा ॥
लीलाखेलः	एकन्यूनौ विद्युन्मालापादौ चेल्लीलाखेल ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ,ऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ	पायाद्वो गोविन्दः कालिन्दीकूलच्चौर्याचक्रे रासोल्लासक्रीडद्गोपीभिः सार्द्धं लीलाखेलः । मन्दाकिन्यास्तीरोपान्ते स्वैरक्रीडाभिर्लोलो यद्वद्देवानामीशः स्वर्वेश्याभिः खेलन्तीभिः ॥
विपिनतिलकम्	विपिनतिलकं नसनरेफयुग्मैर्भवेन् ॥।,॥ऽ,॥।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	विपिनतिलकं विकसितं वसन्तागमे मधुकृतमदैर्मधुकरै रणद्भिर्वृतम् । मलयमरुता रचितलास्यमालोकयन् व्रजयुवतिभिर्विहरति स्म मुग्धो हरिः ॥
तूणकम्	तूणकं समानिकापदद्वयं विनान्तिमम् ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ	सा सुवर्णकेतकं विकाशि भृङ्गपूरितं पञ्चबाणबाणजालपूर्णहेमतूणकम् । राधिका वितर्क्य माधवाद्य मासि माधवे मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधे ! ॥
चन्द्रलेखा सप्तमे अष्टमे च यतिः ।	म्रौ मो यौ चेद्भवेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,	विच्छेदे ते मुरारे ! पाण्डुप्रकाशा कृशाङ्गी म्लानच्छायं दुकूलं न भ्राजते बिभ्रती सा । राधाम्भोदस्य गर्भे लीना यथा चन्द्रलेखा किञ्चार्त्ता त्वां स्मरन्ती धत्ते ध्रुवं जीवयोगम् ॥
चित्रा	चित्रा नामच्छन्दश्चित्रश्चेत् त्रयो मा यकारौ ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	गोपाली लीलालोला यद्वत् कलिन्दात्मजान्ते खेलन्मुक्ताहारा वन्यस्रक्सम्मूर्ध्नि चित्रा । कंसारातेर्मूर्त्तिस्तद्वन्मे हृदि क्रीडतीयं कोऽन्यः स्वर्गो मोक्षो वास्माद्वियते तन्न जाने ॥

छन्दसां अभिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
प्रभद्रकम्	भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम् ।।।,।ऽ। ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ	
एला पञ्चभिर्दशभिश्च यतिः ।	सजना नयौ शरदशयतिरियमेला ।।ऽ,।ऽ।,।।।,।।।,।ऽऽ	
कामक्रीडा	मा पञ्च स्युर्यस्यां सा कामक्रीडागंधा ज्ञेया ऽऽऽ,ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ	
सुकेसरम्	नजभजरैर्विराजितमिदं सुकेसरम् ।।।, ।ऽ। ऽ।। ।ऽ।,ऽ।ऽ	
चन्द्रकान्ता सप्तभिरष्टाभिर्यतिः ।	चन्द्रकान्ताभिधा रौ मसौ यौ विरमः स्वराष्टौ ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽऽ	
उपमालिनी अष्टाभिः सप्तभिश्च यतिः	[illegible]तभरननाष्टस्वरैरुपमालिनी ।।।,।।।,ऽऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ	
ऋषभ	ऋषभगजविलसितं सजसा सयौ चेत् ।।ऽ,।ऽ। ।।ऽ,।।ऽ ।ऽऽ	
मानसहंस	कथयन्ति मानसहंसनाम सजौ जभराः ।।ऽ,।ऽ।,।ऽ। ऽ।।,ऽ।ऽ	
नलिनी	सगणैः प्रिविवक्रमितैर्गदिता नलिनी ।।ऽ ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ ।।ऽ,	
निशिपालकम्	ध्रुवं निशिपालकमिदं भजसनाश्च रः ऽ।।,।ऽ। ।।ऽ,।।।,ऽ।ऽ	
षोडशाक्षरा वृत्तिः । अष्टिः । चित्रम्	चित्रसंज्ञमीरितं समानिका पदद्वयम् ऽ,। ऽ।ऽ ।ऽ।,ऽ,। ऽ।ऽ,।ऽ।	विद्रुमारुणाधरोष्ठशोभिवेणुवाद्यहृष्ट- वल्लवीजनाङ्गसङ्गजातपुलककण्टकाङ्ग त्वां भजेऽत्र वासुदेव । पुष्पलब्धमाद्यदेव बद्धपुष्पचित्रकेशम् । संस्मरामि गोपवेशम्
ऋषभगजविलसितम् गजतुरगविलसितमिति क्वचित् । सप्तभिर्नवभिश्च यतिः ।	भनिनगैः स्वराङ्गऋषभगजविलसितम् ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,।।।,।।।,ऽ	यो हरिरत्रवान [illegible]- दुर्जयदैत्यसिंहसुविकटहृदयतटम् । किञ्चिदपि चित्रमेव यदविलमपहृतवान् कंसनिदेशगव्यवृषभगजविलसितम् ॥
चकिता अष्टाभिरष्टभिश्च यतिः ।	भात्सससनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता ऽ।।,।।ऽ,ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,ऽ	दुर्वारदनुजयोगीदुर्विपाकप्रसंगचकिता यदुकुलपरिचयातो याता साध्वसविरमम् । दीव्यति दिवि यस्मात्सा स्वेच्छं नन्दनविपिने गच्छत शरणं शश्वत्तं भीता भवरिपुनः ॥
पञ्चचामरम्	प्रमाणिका पदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ।ऽ।,ऽ।ऽ,। ऽ,।ऽ ,ऽ।ऽ,।,ऽ	सुरद्रुमालमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मित लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् । सुराङ्गनाभवल्लवीकरप्रपञ्चचामर स्फुरत्समीरवीजितं सदाच्युतं भजामि तम् ॥
मदनललिता चतुर्थे षष्ठे च यतिः ।	म्भौ नो म्नौ गो मदनललिता वेदैः षड्भिः ऽऽऽ,ऽ।।,।।। ऽऽऽ,।।।,ऽ	विभ्रष्टस्रग्गलितचिकुरा धौताधरपुटा म्लायत्पत्रावलिकुचतटी श्वासोर्मितरला । राधात्यर्थं मदनललिताम्दोलालसवपुः कंसारातेरतिरसमहो चक्रेऽतिचटुलम् ॥
वाणिनी	नजभजरैर्यदा भवति वाणिनी गयुक्तैः ।।।,।ऽ। ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ ऽ	स्फुरतु ममाननेऽद्य ननु वाणि । नीतिरम्य तव चरणप्रसादपरिपाकतः कवित्वम् । भवजलराशिपारकरणक्षमं मुकुन्दं सततमहं स्तवैः स्वरचितैः स्तवानि नित्यम् ॥
प्रवरललितम्	यमौ न सौ गश्च प्रवरललितं नाम वृत्तम् ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	भुजोत्क्षेपः मूर्ध्नि चलवलयझङ्कारयुक्तो सुधा पादन्यासः प्रकटितसुलाकोटिनादः । स्मितं वक्त्रे कलाढ्यमपि पटुकटाक्षोर्मिलीला हरी जीयादीदृक् प्रवरललितं वल्लवीनाम् ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
हारिणी अस्याश्चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	वेदैर्लैश्वैर्मैर्भनमयला गश्चैतदा हारिणी ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,ऽऽऽ,।ऽऽ,।,ऽ	यस्या नित्यं श्रुतिकुवलये श्रीमालिनी लोचने रागः स्वीयोऽधरकिसलये लाक्षारसालङ्करणम् । गौरी कान्तिः प्रकृतिरुचिरा रम्याङ्गरागच्छटा सा कंसारेरजनि न कथं राधा मनोहारिणी ॥
भाराक्रान्ता चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	भाराक्रान्ता मभनरसला गुरुः श्रुतिषड्हयैः ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	भाराक्रान्ता मम तनुरियं गिरीन्द्रविधारणात् कम्पं धत्ते श्रमजलकणं तथा परिमुञ्चति । इत्याख्यन्तं जयति जलदस्वनाकुलवल्लवी गर्वोद्धीत्यं स्मरविलसितं विलोक्य गुरुं हरिः ॥
हरिः	रसयुगहययुङ् नौ म्रौ स्लौ लगौ हि यदा हरिः ।।।,।।।,ऽऽऽ,ऽ।ऽ,।।ऽ ।,ऽ	
कान्ता	भवेत् कान्ता युगरसहयैर्यभौ नरसा लगौ ।ऽऽ,ऽ।। ।।।,ऽ।ऽ ।।ऽ ।,ऽ	
चित्रलेखा न्यमे सप्तमे च यतिः ।	सभजा भजगा ग दिक्स्वरैर्भवति चित्रलेखा ।।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ। ऽ,ऽ	
अतिशायिनी	सभजैरतिशायिनी मता भजभरैर्गुरुभ्याम् ।।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
पञ्चचामरम्	अवेहि पञ्चचामरं जरौ जरौ जगौ लघुश्च ।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ,।	
अष्टादशाक्षरा वृत्तिः । धृतिः ।		
कुसुमितलतावेल्लिता पञ्चमे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	स्याद्भूतर्त्वश्वैः कुसुमितलतावेल्लिता मतौ नयौ यौ ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	क्रीडत्कालिन्दीललितलहरीवारिभिर्दीर्घिकायां वर्तिं खेलद्भिः कुसुमितलता वेल्लिता मन्दमन्दम् । भृङ्गालीगीतैः किसलयकरोल्लासितोल्लासलक्ष्मीं नव्याना चेतो रभसतरलं चक्रपाणेश्चकार ॥
नन्दनम् एकादशे सप्तमे च यतिः । इदमेव वदरैर्भिन्ना महामालिका चाधिकञ्चभिलारका दशवसुभिर्लगा इति कुत्रापि ।	नजभजरैस्तु रेफसहितैः शिवैर्हयैर्नन्दनम् ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	तरणिसुतातरङ्गपवनैः सलीलमान्दोलितं मधुरिपुपादपङ्कजरजःसुपूतपृथ्वीतलम् । सुरहरचित्रचेष्टितकलाकलापसंस्मारकं क्षितितलनन्दनं व्रज सखे । सुखाय वृन्दावनम् ॥
नाराचम्	इह ननरचतुष्कसृष्टन्तु नाराचमाचक्षते ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	दिनकरतनयातटीकानने चारुसञ्चारिणो श्रवणनिकटकृष्टमेघच्छटा सख्य । राधा त्वयि । ननु विकिरति नेत्रनाराचमेषातिदुर्भेदनं तदिह मदनविभ्रमोद्भ्रान्तचित्तावधस्ते हतम् ॥
चित्रलेखा चन्द्रलेखा इति क्वचित् ।	मन्दाक्रान्ता नपरलघुयुता कीर्तिता चित्रलेखा ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ ऽ	शुभ्रांशुश्रेणिर्जगति स्वगहृष्टां साररूपां यदासौ दाक्ष्येह व्रजयुवतिसभा वेधसा सा व्यधायि । मैत्रीकं चेत ४ प्रसुरधिसुतामन्तरेणाप्युतस्य प्रीतं तस्यां नयनयुगमभूद्दिव्यलेखाद्भुताधाम् ॥
शार्दूललसितम् द्वादशे चरमान्ते च यतिः ।	म सौ ज सतसा दिनेशऋतुभिः शार्दूललसितम् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,।।ऽ	लब्ध्वा कंसमृगे पराक्रमविधिं शार्दूललसितं यश्चक्रे क्षितिभारकारिषु सुरारातिष्वतिदरम् । सन्तोषं परमन्तु दवनिवहे त्रैलोक्यशरणं श्रेयो वः स तनोतु कारुण्यमहिमा लक्ष्मीप्रियतमः ॥
हरिणप्लुतम् हरिणप्लुतेति क्वापि ।	मात् सो जौ भरसयुतौ करिवाजिभिर्हरिणप्लुतम् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ	
अश्वगतिः	पञ्चभकारयुताश्वगतिर्यदि चान्त्यसरचिता ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।। ऽ।।,।।ऽ	
सुधा	सुधा यकैर्मकैर्भवति ऋतुभिर्यो मो नसतसाः ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।। ।।ऽ,ऽऽ।,।।ऽ	
चित्रलेखा	षड्भिर्मनजमतनकैः कीर्तिता चित्रलेखेयम् ऽऽऽ,।।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽऽऽ,	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
भ्रमरपदकम्	भाद्रनना नसौ भ्रमरपदकमिदमभिहितम् ऽ॥,ऽ।ऽ,॥।,॥।,॥।,॥ऽ	
शार्दूलम्	शार्दूलं वद मासषट्कयति मः सो जसौ रौ मश्चेत् ऽऽऽ,॥ऽ,।ऽ।,॥ऽ,ऽ।ऽ,ऽऽऽ	
केसरम्	अर्थाश्वाश्वैर्मभनयरयुगैर्वृत्तं मतं केसरम् ऽऽऽ,ऽ॥,॥।,।ऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
चलम्	म्नौ नृजौ भ्नौ चेच्चलमिदमुदितं युगैर्मुनिभिः स्वरैः ऽऽऽ,ऽ॥,॥।,।ऽ।,ऽ॥,ऽ।ऽ	
लसा	सैका वसुविरतिस्तनौ रैश्चतुर्भिर्युता लाबसा ऽऽ।,॥।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
लता	भवति नयुगलं रभौ रौ दशभिर्गजेन्द्रैर्लता ॥।,॥।,ऽ।ऽ,ऽ॥,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
सिंहविस्फूर्जितम्	तद्भूतर्त्वश्वैर्मौ भ्मौ विरतिश्चेत् सिंहवि-स्फूर्जितं यौ ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ॥,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	
हरनर्त्तनम् विबुधप्रिया इति च क्वापि ।	रसौ जजौ भरसंयुतौ करिवाणखैर्हरनर्त्तनम् ऽ।ऽ,॥ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ॥,ऽ।ऽ	
क्रीड़चक्रम्	इदं क्रीड़चक्रं सदीर्घं समस्तैर्यकारैः समेतम् ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,	
हीरकम्	हीरकमुदितं भसनजनैरिह रगणोऽन्ततः ऽ॥,॥ऽ,॥।,।ऽ।,॥।,ऽ।ऽ	
ऊनविंशत्यक्षरा वृत्तिः। अतिधृतिः।		
मेघविस्फूर्जिता षष्ठे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	रसर्त्वश्वैर्यं मौ नसौ ररगुरुयुतौ मेघविस्फूर्जिता स्यात् । ।ऽऽ,ऽऽऽ,॥।,॥ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	कदम्बामोदाढ्या विपिनपवनाः केकिनः कान्तकेका विनिद्राः कन्दल्यो दिशि दिशि मुदा दर्दुरा दृप्तनादाः । निशा नृत्यद्विद्युद्विलसितलसन्मेघविस्फूर्जिता चेत् प्रियः स्वाधीनोऽसौ दनुजदलनो राज्यमस्मात् किमन्यत्॥
छाया षष्ठे द्वादशे अन्ते च यतिः ।	भवेत् सैवच्छाया तयुगगयुता स्यात् द्वादशान्ते यदा ।ऽऽ,ऽऽऽ,॥।,॥ऽ,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	अभीष्टं जुष्टो यो वितरति लसद्दोश्चारुशाखोज्ज्वलः स्फुरन्नानारत्नस्तवकिततनुश्चित्रांशुकालम्बितः । न यस्याङ्घ्रिच्छायामुपगतवतां संसारतीव्रातप- स्तनोति प्रोत्तापं स जगदवतात् कंसारिकल्पद्रुमः ॥
शार्दूलविक्रीड़ितम् द्वादशे ऊनविंशतौ च यतिः ।	सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूल-विक्रीड़ितम् ऽऽऽ,॥ऽ,।ऽ।,॥ऽ,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	गोविन्दं प्रणमोत्तमाङ्ग ! रसने ! त्वं घोषयाहर्निशं पाणी ! पूजयतं मनः ! स्मर पदे ! तस्यालयं गच्छतम् । एवञ्चेत् कुरुताखिलं मम हितं शीर्षादयस्तद् ध्रुवं न प्रेक्षे भवतां कृते भवमहाशार्दूलविक्रीड़ितम् ॥
सुरसा सप्तमे चतुर्दशे अन्ते च यतिः ।	म्रौ भ्नौ यो नो गुरुश्चेत् स्वरमुनिकरणैराह सुरसाम् ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ॥,॥।,।ऽऽ,॥।,ऽ	कामक्रीड़ासतृष्णो मधुसमयसमारम्भरभसात् कालिन्दीकूलकुञ्जे विहरणकुतुकाकृष्टहृदयः । गोविन्दो वल्लवीनामधररससुधां प्राप्य सुरसां शङ्के पीयूषपानप्रभवकृतसुखं व्यस्मरदसौ ॥
फुल्लदाम पञ्चमे द्वादशे अन्ते च यतिः । पुष्पदाम इति केचित् ।	मो गौ नौ तौ गौ स्वरहयतुरगैः फुल्लदाम प्रसि-द्धम् ऽऽऽ,ऽ,ऽ,॥।,॥।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	शश्वल्लोकानां प्रकटितकदनं ध्वस्तमालोक्य कंसं हृष्यद्भिस्तोभिस्त्रिदिववसतिभिर्व्योमसंस्थैर्विसृष्टम् । मुग्धामोदेन स्थगितदशदिगाभोगमाहूतभृङ्गं मौलौ दैत्यारेर्न्यपतदनुपमं स्वस्तरोः फुल्लदाम ॥
पञ्चचामरः	नयुगलगलघू रजौ रलगा यदा स पञ्चचामरः ॥।,॥।,ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	
विम्बम्	इत्थं विम्बाख्यं शरमुनितुरगैर्म्तौ नृमौ ततौ चेद्गुरुः ऽऽऽ,ऽऽ।,॥।,॥ऽ,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणानि।	छन्दसामुदाहरणानि।
मकरन्दिका	रसैः षड्भिर्लोकैर्यमनसभजा गुरुर्मकरन्दिका ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ	
मणिमञ्जरी	रसाश्वैः स्यात् यभनयजजमाः कीर्तिता मणि- मञ्जरी ।ऽऽ,ऽ।।,।।। ।ऽऽ,।ऽ।,।ऽ। ऽ	
मसृदतता	भजाश्वितुरगैर्लघौ जसतभा गश्चेत् मसृदतता ।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽ।।,ऽ	
विंशत्यक्षरा वृत्तिः। कृतिः।		
सुवदना सप्तमे चतुर्दशे विंशतौ च यतिः।	या सप्ताश्वषड्भिर्मरभनययुता भ्लौ गः सुवदना ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ, ऽ।।,।,ऽ	प्रत्याहृत्येन्द्रियाणि त्वदितरविषयादासाद्यनयना त्वां ध्यायन्ती निकुञ्जे परमतररुचं हर्षोत्थपुलका। आनन्दाम्बुप्लुताक्षी वसति सुवदना योगैकरसिका कामारिं व्यक्तकामा वशु नरकरिपो। राधा मम सखी॥
गीतिका	सजजा भरौ सलगा यदा कथिता तदा खलु गीतिका ।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	करतालचञ्चलकङ्कणस्वनमिश्रणेन मनोरमा रमणीयवेणुनिनादरङ्गिमसङ्गमेन सुखावहा। बहुलानुरागनिवासरासरसोद्भवा भवताच्चिरं विदधौ हरिं खलु वल्लवीजनचारुचामरगीतिका॥
वृत्तम्	वृत्तमीदृशन्तु नामतो रजौ रजौ रजौ गुरुर्लघुश्च ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ,।	चित्रवृत्तलीलया निसर्गरम्यदेहरूपविभ्रमेण राजमानसद्वयोविलाससम्पदा कलाकुतूहलेन। यः समं व्रजाङ्गनाजनैः सुराङ्गनाभिः सुखं चखेल विष्णुरब्जलाभ चित्तपद्मकोषषट्पदः स मे सदास्तु॥
शोभा षट् नवोदशे अन्ते च यतिः।	रसाश्वाश्वैः शोभा यमनननतगा मेघविस्फू- र्जिता चेत् ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।।,ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	सपीयूषोर्मीसंतुसरसिजयुगला मध्यनम्रा स्तनाभ्यां तयोरङ्गे राजत्तरलकिसलयाञ्चितस्निग्धशाखा। नवम्भुक्ताहारस्फुरितकुचयुगसञ्चितमालाश्रिताग्रा महाशोभा मौलौ मिलदलिपटलैः कृष्ण। सा कापि वल्ली॥
सुवशा	ख्याता पूर्वैः सुवशा यदि मरभना लद्वयं गो गुरुश्च ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
मत्तेभविक्रीडितम् त्रयोदशे यतिः।	सभरा नमौ यलगास्त्रयोदशयतिर्मत्तेभविक्री- डितम् ।।ऽ,ऽ।।,ऽ।ऽ ।।।,ऽऽऽ,।ऽऽ,।,ऽ	
एकविंशत्यक्षरा वृत्तिः। प्रकृतिः।		
स्रग्धरा सप्तमे चतुर्दशे एकविंशे च यतिः।	म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	आकोपेन्दीवराभा कनककपिलसत्पीतवासाः सुहासा बर्हस्रक्चन्द्रकान्तिव्यतिमिलचिकुरा चारुकर्णावतंसा। कंसध्वान्तत्रासध्वनिसुविततजगद्वीचिभिर्लसन्ती कामिनीयस्य विष्णोर्भवतु नगानि च स्रग्धरा हारिहारा॥
सरसी सिद्धकामिनि सलिलनिधिरिति च क्वापि।	नजभजजा जरौ यदि तदा गदिता सरसी कवीश्वरैः ।।।,।ऽ। ऽ।। ।ऽ।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	चिकुरकलापशैवलकलापधरासु लसद्दृशोऽपि स्फुटवदनाम्बुजासु विलसद्भुजवालमृणालवल्लिषु। कुचयुगचक्रवाकमिथुनानुगता मुकुलाकृतान्धकौ चरणयदृष्युगौ व्रजमृगीनयनासरसीषु विभ्रमम्॥
द्वाविंशत्यक्षरा वृत्तिः। आकृतिः।		
हंसी अष्टम द्वाविंशतौ च यतिः।	मौ मौ नाश्चत्वारो गौ गौ वसुभुवनयतिरिति भवति हंसी ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।,।।। ।।। ।।।,ऽ,ऽ	साद्रं कालिन्दीकालिन्दौ विकचकमलमधुसुरभि पिबन्ती कामक्रीडाकुलस्फीतप्रमदभरभसममनु रमन्ती। कालिन्दीयं पद्मारण्यं पवनपतनपरितरलपराग कणासारे। पश्य क्रीडं शरभसकरनिरिहं भ्रमति हंसी॥
मदिरा	सप्तभकारयुतैकगुरुर्गदितेयमुदारतरा मदिरा ऽ।। ऽ।।,ऽ।। ऽ।। ऽ।।,ऽ।। ऽ।।,ऽ	माधवमासि विकासिकदम्बकपुष्पलसन्मदिरामुदितै- र्भृङ्गकुलैरुपगानवने वनमालिनमालि। विभाविलयम। कुञ्जगृहोदरपल्लवकल्पिततल्पमनल्पमनोजरसं त्वं भज माधविका स्तबकैकयामुनतानतोपगता॥

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
भद्रकम्	भौ नरना रनावथ गुरुर्दिगर्कविरमं हि भद्रकमिदम् ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ	
लालित्यम्	लालित्यं भुजगेन्द्रेण भाषितमेतच्चेत् मसः सजनगुभिः ऽऽऽ,।।ऽ,ऽ।ऽ,।।ऽ,ऽऽ।,।ऽ।,।।।,ऽ	
महास्रग्धरा	सजता नसौ ररौ गः फणितुरगहयैः स्यान्महास्रग्धराख्या ।।ऽ,।ऽ।,ऽऽ।,।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
त्रयोविंशत्यक्षरा वृत्तिः। विकृतिः। अद्रितनया अश्वललितमित्यन्यत्र।	नजभजभा जभौ लघुगुरू बुधैस्तु गदितेयमद्रितनया ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।।,।,ऽ	खरतरशौर्यपावकशिखापतङ्गनिभभग्नदृप्तदनुजो जलधिसुताविलासवसतिः सतां गतिरशेषमान्यमहिमा। भुवनहितावतारचतुरश्चराचरधरोऽवतीर्ण इह हि क्षितिवलयेऽस्ति कंसभवनस्तवेति तमवोचदद्रितनया॥
मत्ताक्रीडम् अष्टमे त्रयोदशे त्रयोविंशतौ च यतिः। मत्ताक्रीडा इति क्वचित्॥	मत्ताक्रीडं वस्विष्वाशायति मयुगगयुगमनुलघुगुरुभिः ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।।।।।।।।।।।।,ऽ	मुग्धोन्मीलन्मत्ताक्रीडं मधुसमयसुलभमधुरमधुरसात् गाने याने किञ्चित्स्पन्दत्पदमरुणनयनयुगलसरसिजम्। रासोल्लासक्रीडत्कान्तव्रजयुवतिवलयरचितभुजरसं सान्द्रानन्दं वृन्दारण्ये स्मरत हरिमनवचरणपरिचयम्॥
सुन्दरिका	इह सुन्दरिका पिङ्गलमुनिनोक्ता वदयतो भसता न्जभगाः ।।ऽ,।।ऽ,ऽ।।,।।ऽ,ऽऽ।,।ऽ।,।,ऽ।।,ऽ	
चतुर्विंशत्यक्षरा वृत्तिः। संस्कृतिः। तन्वी पञ्चमे द्वादशे चतुर्विंशतौ च यतिः।	भूतमुनीनैर्यतिरिह भतनाः सभौ भनयाश्च यदि भवति तन्वी ऽ।।,ऽऽ।,।।।,।।ऽ,ऽ।।,ऽ।।,।।।,।ऽऽ	माधव मुग्धैर्मधुकरविरुतैः कोकिलकूजितमलयसमीरैः कम्पमुपेता मलयजसलिलैः प्लावनतोऽप्यधिगततनुदाहा। पद्मपलाशैर्विरचितशयना देहजसंज्वरभरपरिदूने निःश्वसती सा मुहुरतिपरुषं ध्यानलये तव निवसति तन्वी॥
किरीटम्	नाम किरीटमिदं भगणा यदि पिङ्गलनागमुनीन्द्रमतं किल ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।	
दुर्मिलम्	सगणैरिह वृत्तधरं वसुभिः किल दुर्मिलमुक्तमिदं कविभिः ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ	
पञ्चविंशत्यक्षरा वृत्तिः। अतिकृतिः। क्रौञ्चपदा पञ्चमे दशमे अष्टादशे पञ्चविंशतौ च यतिः।	क्रौञ्चपदा स्यात् भो मसभास्त्रेदिषुशरवसुमुनियति ननुलघुगैः ऽ।।,ऽऽऽ,।।ऽ,ऽ।।,।।।।।।।।।।।।,ऽ	क्रौञ्चपदालीचित्रिततीरा मदकलखगकुलकलकलरुचिरा फुल्लसरोजश्रेणिविलासा मधुमुदितमधुपरवरभसकरी। फेनविलासप्रोज्ज्वलहासा ललितलहरिभरपुलकिततनुः पश्य हरेऽसौ कस्य न चेतो हरति तरलगतिरहिमकिरणजा॥
षड्विंशत्यक्षरा वृत्तिः। उत्कृतिः। भुजङ्गविजृम्भितम् अष्टमे ऊनविंशतौ षड्विंशतौ च यतिः।	वस्वीशाश्वैश्छेदोपेतं ममतननयुग रसलगैर्भुजङ्गविजृम्भितम् ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,।।।,।।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	हेलोद्यन्नृत्यत्पादप्रकटविकटनटनभरो रणत्करतालक श्चारुप्रेङ्खच्चूडाबर्हः श्रुतितरलनवकिसलयसरञ्जितहारधृत्। त्रस्यन्नागस्त्रीभिर्भक्त्या मुकुलितकरकमलयुगं कृतस्तुतिरच्युतः पायाद्भिन्दन् कालिन्दीह्रदकृतनिजवसतिदृढभुजङ्गविजृम्भितम्।
अपवाहम्	मो नाः षट् सगाविति यदि नवरसरसशरयतियुतमपवाहाख्यम् ऽऽऽ,।।।,।।।,।।।,।।।,।।।,।।।,।।ऽ,ऽ,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
अथ दण्डकाः । सप्तविंशत्यक्षरा इति ।		
चण्डवृष्टिप्रपातः	यदिह नयुगलं ततः सप्तरेफास्तदा चण्ड वृष्टिप्रपातो भवेद्दण्डकः 111 11 212 212 212 212 212 212 212,	प्रलयघनघटामहारम्भमेघावलीचण्डवृष्टिप्रपाताकुलं गोकुलं सपदि समवलोक्य सव्येन हस्तेन गोवर्द्धनं नाम शैलं दधल्लीलया । कमलनयन । रक्ष रक्षेति गच्छन्समन्ताद्धगोपाङ्गनाभिः सानन्दितो गलदभिनवधातुधाराविचित्राङ्गरागो मुरारातिरस्तु प्रमोदाय वः ।
प्रचितकः	प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको नद्वयादुत्तरैः सप्तभिर्यैः 111 111,122 122 122 122,122 122,122	सुरहर । यदुकुलाम्भोधिचन्द्र । प्रभो । देवकीगर्भरत्न । त्रिलोकैकनाथ प्रचितकपटसुरारिव्रजोद्दामदन्तावलक्षोभनिद्रावणे कण्ठीरव । चरणनखरसुधांशुच्छटोन्मथनिःशेषितध्यायिचेतो निविष्टान्धकार प्रणतजनपरितापोग्रदावानलोच्छेदमेघ । प्रसीद प्रसीद प्रसीद ॥
कुसुमस्तवकम्	सगणाः सकलाः खलु यत्र भवन्तमिह प्रवदन्ति बुधाः कुसुमस्तवकम् 112 112,112 112 112 112 112,112 112	विरराज यदीयकरः कनकद्युतिबन्धुरवामदृशः कुचकुड्मलगो भ्रमरप्रकरो यथाऽत्र मनसिरम्यकलताविलसत्कुसुमस्तवके । स नवीनतमालदलप्रतिमच्छविविभ्रमलीलविलोचनहारितनु चपलाद्युतिरांशुकवल्लिधरो हरिरस्तु मदीयहृदम्बुज मध्यगतः ।
मत्तमातङ्गलीलाकरः	यत्र रेफाः परं स्वेच्छया गुम्फिताः स स्मृतो दण्डको मत्तमातङ्गलीलाकरः 212 212 212 212 212 212 212 212 212	हैमगौरं वसानः पटं शक्रनीलाश्मितो बर्हिणि च्छदिव्या- नुलपाङ्गितो हारताराशुवक्षोनिभक्तिस्रमालाञ्चितो भ्रूयुगोल्लास सम मौरिणा । अञ्जनाभास्वरैरिन्दुकुन्दाभदन्तैः लालायरोक्षास हासोर्मिकौतूहले कंसरङ्गाजिरे पातु वश्चक्रपाणिर्गतिक्रीडया मत्तमातङ्ग लीलाकरः ।
षड्विंशत्यक्षरा इति । अशोकपुष्पमञ्जरी	यत्र दृश्यते गुरोः परो लघुः क्रमात्स उच्यते बुधैरशोकपुष्पमञ्जरीति 2121212121212121212121212121	स्फूर्हि चारुचम्पकस्रजा सलालवृन्द लसल्लवङ्गदाम चन्द्रिका कचेषु धत्तधीरशोकपुष्पमञ्जरीपतत्सका गले च कामकेशरी पङ्कजन्म । फुल्लनागकेसरादिपुष्परेणुरञ्जितं तनौ विचित्रमित्थमात्त वेश एष केशवः पुनातु वः सुपुष्पभूषितः स मन्मिमानिवागतो मधुर्विहङ्गमश्च ॥
अनङ्गशेखरः	लघुर्गुरुर्निरन्तरेच्छया यदा निवेश्यते तदैव दण्डको भवत्यनङ्गशेखरः 1212121212121212121212121212	उदेत्यसौ सुधाकरः पुरो विलोकयाद्य राधिके । विजृम्भ माणमौदबोधिनी रतिस्वहस्तनिर्मितं कलाकुतूहलेन चारुचम्पकैरनङ्ग शेखरं शिरः । इति प्रमोदकारिणीं प्रियाप्रमोदकारणीं गिरं वदन् मुरारिरद्भुतां प्रदोषकालसङ्गमोत्सुकल्पना मनोजकेलिकौतुकी करोतु वः कृतार्थताम् ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
त्रिंशदक्षरा वृत्तिः । अर्णः	प्रतिचरणविवृद्धरेफाः स्युरर्णार्णवव्यालजीमूत- लीलाकरोद्दामशङ्खादयः प्रतिचरणं चण्डवृष्टिप्रपातस्य त्वर्थः । ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ.	जय जय जगदीश विष्णो हरे राम दामोदर श्रीनिवासा- च्युतानन्त नारायण त्रिदशगणगुरो मुरारे मुकुन्दासुरारे हृषीकेश पीताम्बर श्रीपते माधव । गरुडगमन कृष्ण वैकुण्ठ गोविन्द विश्वम्भरोपेन्द्र चक्रायुधा- धोक्षज श्रीनिधे बलिदमन नृसिंह शौरे । भयाम्भोधिघोरार्णसि त्वं निमज्जन्त- मभ्युद्धरोपेन्द्र माम् ॥
सिंहविक्रीडः	यकारैः कवीच्छानुरोधाभिबद्धैः प्रसिद्धो विशुद्धो ऽपरो दण्डकः सिंहविक्रीडनामा ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	
त्रयस्त्रिंशदक्षरा वृत्तिः । अर्णवः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	अर्णोऽर्णवादीनामप्युदाहरणानि बोध्यानि
अशोकमञ्जरी	स्वेच्छया रजौ क्रमेण संनिवेशयत्युदारधीः कविः स दण्डकः स्फुटो जयत्यशोकमञ्जरी ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ	
षट्त्रिंशदक्षरा वृत्तिः । व्यालः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
ऊनचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । जीमूतः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ, ऽ।ऽ	
द्वाचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । लीलाकरः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ.ऽ।ऽ.ऽ।ऽ.ऽ।ऽ.ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ, ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
पञ्चचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । उद्दामः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ.ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ, ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
सिंहविक्रान्तः	नयुगलगुरुयुगैवं यकाराः कवीच्छानुरोधा- द्यदा यत्र वध्नन्ति एषोऽपरो दण्डकः पण्डितै- रीरितः सिंहविक्रान्तनामा ।।।,।।।,।,ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ.।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ.।ऽऽ, ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	
अष्टचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । शङ्खः इत्यादयः ।	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ.ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ, ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
इति समवृत्तानि समाप्तानि ॥*॥		
अथार्द्धसमवृत्तानि ।		
उपचित्रम् ११ । ११ वृत्तिः ।	विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि भाद्- गुरुकावुपचित्रम् । द्विरावृत्त्या श्लोकः पूरयितव्यः	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	सुरवैरिवपुस्तनुतां मुदं हेमनिभांशुकचन्दनलिप्तम् । गगनस्थघनामिलितं यथा शारदनीरधरैरुपचित्रम् ॥
वेगवती १० । ११ वृत्तिः ।	विषमे प्रथमाक्षरहीनं दोधकमेव हि वेगवती स्यात्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	स्मर वेगवती व्रजरामा केशववंशरवैरतिमुग्धा । रभसान्न गुरून् गणयन्ती केलिनिकुञ्जगृहाय जगाम ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
भद्रविराड् १०।११ इति ।	ओजे तपरौ जरौ गुरुश्चेत् मसौ जगौ ग भद्रविराड् भवेदनोजे	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽऽ। ।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ,ऽ	
केतुमती १०।११ इति ।	असमे सजौ सगुरुयुक्तौ केतुमती समे भरनगाद् गः	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽ।। ऽ।ऽ,।।।,ऽ ऽ	
विपरीतपूर्व्वा ११।११ इति ।	जसौ जगौ गो विषमे समे चेत् मौ जसौ ग एषा विपरीतपूर्व्वा	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽऽ।,ऽऽ।,।ऽ। ऽ,ऽ	
आख्यानकी ११।१२ इति ।	आख्यानकी तौ जगुरू ग ओजे जतावनोजे जगुरू गुरुश्चेत्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽऽ।,ऽऽ। ।ऽ।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।ऽ। ऽऽ। ।ऽ।,ऽ ऽ	
हरिणप्लुता ११।१२ इति ।	अयुजि प्रथमन विवर्ज्जितं द्रुतविलम्बितकं हरिणप्लुता	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	। ऽ।।,ऽ।। ऽ।ऽ	स्फुटफेनचया हरिणप्लुता बलिमनोज्ञतटा तरणे सुता।
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।। ऽ।। ऽ।।,ऽ।ऽ	कलहंसकुलारवशालिनी विहरतो हरति स्म हरेर्मन ॥
अपरवक्त्रम् ११।१२ इति ।	अयुजि ननरला गुरु समे तदपरवक्त्रमिद नजौ जरौ	
प्रथमे तृतीये च पादे	।।। ।। ऽ।ऽ,। ऽ	स्फुटसुमधुरवेणुगीतिभिस्तमपरवक्त्रमवेत्य माधवम् ।
द्वितीये चतुर्थे च पादे	।।। ।ऽ। ।ऽ।,ऽ।ऽ	मृगयुवतिगणैः समं स्थिता व्रजवनिता धृतचित्तविभ्रमा ॥
द्रुतमध्या ११।१२ इति ।	भत्रयमोजगतं गुरुणी चेद् युजि च नजौ ज्यजतौ द्रुतमध्या	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽ।। ऽ।। ऽ।।,ऽ ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।।,।ऽ। ।ऽ। ।ऽऽ	
मालभारिणी ११।१२ इति ।	विषमे ससजा यदा गुरू चेत् सभरा येन तु मालभारिणीयम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।।ऽ ।ऽ।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।ऽ ऽ।। ऽ।ऽ,।ऽऽ	
कौमुदी १२।१२ इति ।	अयुजि ननभभा नमजैरपि तु नयुगरयुगल सदा कौमुदी	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।। ।।। ऽ।।,ऽ।।	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	। ।, ।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
पुष्पिताग्रा १२।१३ इति ।	अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	,।।। ऽ।ऽ ।ऽऽ	करकिसलयशोभया विभान्ती कुचफलभारविनम्रदेहयष्टिः ।
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	स्मितरुचिरविकाशपुष्पिताग्रा व्रजयुवतिर्लतेव हरेर्मुदे बभूव ॥
यवमती १२।१३ इति ।	स्यादयुजके रजौ रयौ समे चेन् जरौ जरौ गुरुश्चैवात भवेत् यवमतीयम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।ऽ। ऽ।ऽ,।ऽ। ऽ।ऽ,ऽ	
मञ्जुसौरभम् १२।१६ इति ।	यदि विषमे भवतो नजौ जरौ सजया समे तु जगौ मञ्जुसौरभम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।। ।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।ऽ,।।ऽ,।ऽऽ,।ऽ।,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
सुन्दरी १०।११ वृत्तिः ।	अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः सभरा: लगौ यदि सुन्दरी तदा	
प्रथमे तृतीये पादे च	।।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	यदवोचदवेक्ष्य सुन्दरी परितः स्नेहमयेन चक्षुषा ।
द्वितीये चतुर्थे पादे च	।।ऽ,ऽ।।,ऽ।ऽ,।,ऽ	अपि कंसहरस्य दुर्वचं पवनस्तद्विदधीत विस्मयम् ॥
इत्यर्द्धसमवृत्तानि समाप्तानि ॥ * ॥		
अथ विषमवृत्तानि ।		
उद्गता	प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनन्तरम् । यद्यथ भनभगाः स्युरथो सजसा जगौ च भवतीयमुद्गता ॥	
प्रथमे पादे १०	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।	विललास गोपरमणीषु नरवितनयाप्रभोद्गता ।
द्वितीये १०	।।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	कृष्णनयनचकोरयुगे दधती सुधांशुकिरणोर्म्मिविभ्रमम् ॥
तृतीये १०	ऽ।।,।।।,ऽ।।,ऽ	
चतुर्थे १३	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
अन्यविधोद्गता	प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनन्तरम् । यद्यथ भनजलगाः स्युरथो सजसा जगौ च भवतीयमुद्गता ॥	
प्रथमे पादे १०	।।ऽ.।ऽ।,।।ऽ,।	अथ वासवस्य वचनेन रुचिरवदनस्त्रिलोचनम् ।
द्वितीये १०	।।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	क्लान्तिरहितमभिराधयितुं विधिवत्तपांसि विदधे धनञ्जयः ॥
तृतीये ११	ऽ।।,।।।,।ऽ।,।,ऽ	इति भारव्युद्गताभेदः । १२ । १ ॥
चतुर्थे १३	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
सौरभम्	चयमुद्गता सदृशमेव पदमिह तृतीयमन्यथा । जायते रनभगैर्ग्रथितं कथयन्ति सौरभकमेतदीदृशम् ॥	
प्रथमे पादे १०	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।	परिभूतफुल्लशतपत्रवर्गविहतगर्वविभ्रमा ।
द्वितीये १०	।।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	कस्य हृन्न हरतीह हरे सरसप्रसौरभकला तवाङ्गता ॥
तृतीये १०	ऽ।ऽ,।।।,ऽ।।,ऽ	
चतुर्थे १३	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
ललितम्	नयुगं सकारयुगलञ्च भवति चरणे तृतीयके । तदुदितमुरुमतिभिर्ललितं यदि शेषमस्य सकलं यथोद्गता ।	
प्रथमे पादे १०	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।	व्रजसुन्दरी समुदयेन मुदितमनसा स पीयते ।
द्वितीये १०	।।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	हिमकरगलितमिवामृतकं ललितं मुरारिमुखचन्द्रविच्युतम् ।
तृतीये १२	।।।,।।।,।।ऽ,।।ऽ	
चतुर्थे १३	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
वक्त्रम्	वक्त्रं युग्भ्यां मगौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम् ।	
प्रथमे पादे ८	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	वक्त्राम्भोजं सदा स्मेरं चक्षुर्नीलोत्पलं फुल्लम् ।
द्वितीये ८	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	बल्लवीनां मुरारातेश्चेतोभृङ्गं जहाराच्चैः ॥
तृतीये ८	ऽ।ऽऽ।ऽऽऽ	
चतुर्थे ८	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	
पथ्यावक्त्रम्	युजोश्चतुर्थतो जेन पथ्यावक्त्रं प्रकीर्त्तितम् ।	
प्रथमे पादे ८	ऽ।ऽ।।ऽऽ।	रासकालतत्पस्य कृष्णस्य मधुवासरे ।
द्वितीये ८	ऽऽ।।।ऽ।ऽ	आसीद्गोपाङ्गनाचीर्णा पथ्या वक्त्रमधुव्रतः ॥
तृतीये ८	ऽऽऽ।।ऽऽऽ	
चतुर्थे ८	ऽऽऽ।।ऽ।ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।		छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
अनुष्टुप्		पञ्चमं लघु सर्व्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥ प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येतद्वक्त्रलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुबिति ख्यातं तस्याष्टाक्षरता मता ॥	
प्रथमे चरणे	८	ऽ।ऽ।।ऽऽ।	पञ्चमं लघु सर्व्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।
द्वितीये	८	ऽ।ऽ।।ऽ।ऽ	गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥
तृतीये	८	।।ऽऽ।ऽऽऽ	
चतुर्थे	८	ऽऽ।।।ऽ।ऽ	
इति विषमवृत्तानि समाप्तानि ॥*॥			
अथ मात्रावृत्तानि ।			
आर्य्या अथवा गाथा		लक्ष्मैतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः । षष्ठोऽयञ्च नलघु वा प्रथमेऽर्द्धे नियतमार्य्यायाः ॥ षष्ठे द्वितीयलात् परके न्ले मुखलाच्च सयतिपद-नियमः । चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥	
प्रथमे पादे	१२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	श्याम प्रियं सखी मे वल्लवकुलटाभिराहृतो न यदि ।
द्वितीये	१८	ऽ।।।ऽ।ऽ।ऽ।।ऽ	चन्द्रमपि व्रजव्रयावितिजगाद गोष्ठी यशोदाख्या ॥
तृतीये	१२	।।।।ऽ।ऽ।।	
चतुर्थे	१५	।ऽ।ऽऽ।ऽऽऽ	
प्रकारान्तरो यथा			
प्रथमे पादे	१२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	वृन्दावने सलीलं वल्गुद्रुमकाण्डनिहिततनुयष्टिः ।
द्वितीये	१८	ऽऽ।।ऽ।।।।।ऽऽ	स्मेरमुखार्पितवेणुः कृष्णो यदि मनसि कः स्वर्गः ॥
तृतीये	१२	ऽ।।ऽ।।ऽऽ	
चतुर्थे	१५	ऽऽ।।।।ऽऽऽ	
अथ आर्य्या क्रमेण यथा ।		[पथ्या ।	
पथ्या		प्रथमगणत्रयविरतिर्दलयोरुभयोः प्रकीर्त्तिता	
प्रथमे पादे	१२	।।।।ऽ।।ऽऽ	जय जय नाथ ! मुरारे ! केशव ! कमलाकान्ताच्युतानन्त ! ।
द्वितीये	१८	ऽ।।ऽऽ।ऽ।ऽऽऽ	कुरु करुणामिति विरति पथ्या भवरोगदुःखनाशे ॥
तृतीये	१२	।।।।ऽ।।।।ऽ	अत्र द्वितीयपादान्तलघोर्गुरुत्वम् ।
चतुर्थे	१५	ऽऽ।।ऽ।ऽऽऽ	पूर्व्वपरार्द्धयोर्द्वादशमात्रायां यतिः ॥
विपुला		संलङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः । यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति ॥	
प्रथमे पादे	१८	ऽऽ।ऽऽऽ।।ऽऽ	पुंसां कलिकालव्यालदष्टानां भाग्यप्रकृतिरत्रापि ।
द्वितीये	१२	ऽ।।।ऽऽऽ	सौख्यविपुला सखे चेत् श्यामोविन्दारविन्दकला ॥
तृतीये	१४	ऽ।।ऽ।ऽऽऽ	अत्र द्वितीयचरणान्तलघोर्गुरुत्वम् ।
चतुर्थे	१२	ऽऽऽ।ऽ।।ऽ	पूर्व्वपरार्द्धयोर्द्वादशमात्रा संलङ्घ्य यतिः ॥
चपला		द्वलयोर्द्वितीयतुर्य्यौ गणौ जकारौ तु यत्र चपला सा ।	
प्रथमे पादे	१२	।।ऽ।ऽ।ऽऽ	चपला न चेत् कदाचिन्मूर्त्तौ भवेद्भक्तिभावना कृष्णे ।
द्वितीये	१८	।ऽ।ऽऽ।ऽ।ऽऽऽ	धर्म्मार्थकाममोक्षास्तदा करस्था न सन्देहः ॥
तृतीये	१२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	
चतुर्थे	१५	।ऽ।ऽऽ।ऽऽऽ	
मुखचपला		आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः । शेषं पूर्व्वजलक्ष्मा मुखचपला सोदिता मुनिना ॥	
प्रथमे पादे	१२	ऽ।।।ऽ।ऽऽ	नन्दसुत ! चपलकच हठं न ते प्रेम गच्छ तत्रैव ।
द्वितीये	१८	।ऽ।ऽऽ।ऽ ऽऽऽ	यत्र भवति ते रागः कापि चपाहेति मुखचपला ॥
तृतीये	१२	ऽ।।।।ऽऽऽ	अत्र द्वितीयपदान्तलघोर्गुरुत्वम् ॥
चतुर्थे	१५	ऽ।।ऽऽ।।।।।ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
जघनचपला	प्राक्प्रतिपादितमर्द्धे प्रथमे प्रथमेतरे च चपलायाः। लक्ष्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपला॥	
प्रथमे चरणे १२	ऽऽऽऽ।।ऽ	कृष्णः शृङ्गारपटुर्यौवनमदचञ्चलः सुललिताङ्गः।
द्वितीये १८	ऽ।।।ऽ।ऽ।।ऽऽ	आसीद्व्रजाङ्गनानां मनोहरो जघनचपलानाम्॥
तृतीये १२	ऽऽ।ऽऽऽ	
चतुर्थे १५	।ऽ।ऽ।।।।ऽऽ	
गीतिः	आर्य्याप्रथमार्द्धसमं यस्या अपरार्द्धमाह तां गीतिम्।	
प्रथमे चरणे १२	ऽ।।ऽऽऽऽ	केशववंशीगीतिर्लोकमनोहारिविहारिणी जयति।
द्वितीये १८	ऽ।।ऽ।।।ऽ।ऽ।।ऽ	गोपीमानग्रन्थेर्विमोचनी दिव्यगायनाचार्य्या॥
तृतीये १२	ऽऽऽऽऽऽ	अत्र द्वितीयचरणान्तलघोर्गुरुत्वम्॥
चतुर्थे १८	।ऽ।ऽऽ।ऽ।ऽऽऽ	
उपगीतिः	आर्य्यापरार्द्धतुल्ये दलद्वये प्राहुरुपगीतिम्।	
प्रथमे चरणे १२	।।ऽ।ऽ।ऽऽ	नवगोपसुन्दरीणां रासोल्लासे मुरारातिम्।
द्वितीये १५	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	अस्मारयदुपगीतिः स्वर्गकुरङ्गीदृशां गीतिम्॥
तृतीये १२	ऽऽ।।।।ऽऽ	
चतुर्थे १५	ऽ।।ऽऽ।ऽऽऽ	
उद्गीतिः	आर्य्याशकलद्वितये विपरीते पुनरिहोद्गीतिः।	
प्रथमे चरणे १२	ऽऽ।ऽ।ऽ।।	नारायणस्य सन्ततमुद्गीतिः संस्मृतिर्भक्त्या।
द्वितीये १५	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	अर्च्चायामासक्तिर्दुस्तरसंसारसागरे तरणिः॥
तृतीये १२	ऽऽऽऽऽऽ	
चतुर्थे १८	ऽ।।ऽऽ।ऽ।ऽ।।ऽ	
आर्य्यागीतिः	आर्य्याप्राग्दलमन्तेऽधिकगुरु तादृगपरार्द्धमार्य्यागीतिः।	
प्रथमे चरणे १२	ऽऽऽ।।।।ऽ	हर्षाश्रुस्तिमितदृशः प्रमोदरोमाञ्चकञ्चुकाञ्चितदेहाः।
द्वितीये २०	।ऽ।ऽऽ।ऽ।ऽ।।ऽऽ	आर्य्यागीतिं भक्त्या गायन्ति श्रीपतेश्चरितसम्बद्धाम्॥
तृतीये १२	ऽऽऽऽऽऽ	लघुगुरुविपर्य्ययरूपप्रस्तारभेदेन बहुविधा आर्य्या भवन्ति॥
चतुर्थे २०	ऽऽऽऽ।ऽ।।।ऽऽऽ	
पूर्व्वार्द्धे विंशत्याश्चतुर्विंशत्या वा मात्राणां परार्द्धे षोड़शमात्राणां परे लघुवर्णचतुष्टये सति प्रथमं द्वितीयं वा लघ्वक्षरं प्राप्य आर्य्यायाः सामान्येन यतिनियमः॥		
वैतालीयम्। अपरवक्त्रमित्येके।	षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तरा। न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः॥	
प्रथमे चरणे १४	।।ऽ।।ऽ।ऽ।ऽ	कुसुमेन मदेन चर्च्चितं तव यन्निन्दति राधिके कुचम्।
द्वितीये १६	।।ऽऽ।।ऽ।ऽ।ऽ	मुदमातनुतेऽत्र पश्चिमं तद्वैतालीयं फलं हरेः॥
तृतीये १४	।।ऽ।।ऽ।ऽ।ऽ	लघुगुरुव्यत्ययेनापि बहुधा भवति॥
चतुर्थे १६	ऽऽऽऽ।ऽ।ऽ	
औपच्छन्दसकम्	तत्रैवान्तेऽधिके गुरौ स्यादौपच्छन्दसकं कवीन्द्रहृद्यम्।	
प्रथमे चरणे १६	ऽऽऽऽ।ऽ।ऽऽ	आतन्वानं सुरारिकान्तास्वौपच्छन्दसकं रुदा विनोदम्।
द्वितीये १८	ऽऽऽ।।ऽ।ऽ।ऽऽ	कंसं यो निर्ज्जघान देवो वन्दे तं जगतां स्थितिं दधानम्॥
तृतीये १६	ऽऽऽऽ।ऽ।ऽऽ	
चतुर्थे १८	ऽऽऽ।।ऽ।ऽ।ऽऽ	
एतद्वैतालीयभेदः॥		

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
पज्झटिका	प्रतिपदयमकितषोड़शमात्रा नवमगुरुत्वविभूषितमात्रा । पज्झटिकापनरत्र विवेक क्वापि न मध्यगुरुर्गण एक ॥	
प्रथमे चरणे १६	॥।ऽऽऽऽऽऽ	तरलवतसावृतस्तन्यघनतरपज्झटिकाकटिबन्ध ।
द्वितीये १६	॥॥ऽ॥ऽ॥ऽऽ	मौलिचपलशिखिचन्द्रकचन्द्र कालियशिरसि नटतु मुकुन्द ॥
तृतीये १६	ऽ॥॥॥ऽ॥ऽऽ	इय प्रतिपदयमकितषोड़शमात्रा लघुगुरुव्यत्ययेनापि बहुधा
चतुर्थे १६	ऽ॥॥॥ऽ॥ऽऽ	यस्या नवमी मात्रा च कादाचित् लघ्वी भवति ॥
दोधड़िका	मात्रा चयोदशक यदि पूर्व्व लघुकविरामि । पश्चादेकादशकनु दोधड़िका विगुणेन ॥	
प्रथमे चरणे १३	ऽऽऽ॥॥॥	माई दोधड़िपठव गुणि छामिको कारा गोयाल ।
द्वितीये १२	ऽ।ऽऽ।ऽऽ।	वृन्दावनघनकुञ्ज चलिको कमलरसाल ॥
तृतीये ११	ऽऽ॥।ऽ।	अस्यार्थ । हे मात । गोधड़िकापाठ शुत्वा लघ्वी
चतुर्थे ११	॥ऽ॥॥ऽ।	गोपाणो हसिला कमपि रसाल चलित कुच वृन्दावनघन
अस्या अन्त्या मात्रा लघ्वी अप भ्रष्टभाषया प्रचार ॥		कुञ्जे वृन्दावनस्य निविड़निकुञ्जे । राई इति क्वचित् पाट'
इति मात्रावृत्तानि समाप्तानि ॥*॥		तत्वतेन राधिकाया दोधड़िकापाठ शुत्वा ॥ गुरुलघुव्यत्ययेन बहुधा भवति ॥

अत्र समवृत्तानि (२४७) सप्तचत्वारिंशदधिक द्विशतं, अर्द्धसमवृत्तानि (१५) पञ्चदश, विषमवृत्तानि (७) सप्त, मात्रावृत्तानि च (१५) पञ्चदश समुदायेन (२८४) चतुरशीत्यधिकद्विशतसंख्यकानि छन्दांसि लिखितानीति ॥ * ॥

छन्दकपालन पु (छन्दकन छद्मना पालयति लोकानिति । पल+णिच+ल्यु ।) छद्मतापस । इति जटाधर ॥

छन्दोग पुं (छन्दो वेदविशेष सामेत्यर्थं गायतीति । गै+ गोपोष्टक । ३।२।८। इति टक ।) सामग । सामवेदी । इति जटाधर ॥ (यथा, मनु । ३ । १४५ ।
यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृच वेदपारगम् ।
शाखान्तगमथाध्वर्यु छन्दोगन्तु समाप्तिकम् ॥)

छन्दोगपरिशिष्ट क्ली (छन्दोगेभ सामगेन कात्यायनेन मुनिनेत्यर्थ । प्रणीत यत परिशिष्टम । यद्वा छन्दोगेभ्य कृत परिशिष्टम् ।) कात्यायनमुनिकृत सामवेदिकर्म्मबोधकगोभिलसूत्राणां परिशिष्टरूपग्रन्थम् । इति स्मृति ॥

छन्दोविचिति स्त्री, (छन्दसां विचितिर्यत्र ।) श्रुतिच्छन्दसां प्रज्ञापक शास्त्रम् । इत्यमरटीकायां भरत ॥ (यथा बृहत्संहितायाम् । १ ८ ६४ ।
'निपुणामपि बुद्धा छन्दोविचितिं भवति काव्यमेभावत ।
श्रुतिशुभवस्तुकमयुष ममसाष्ट वराहमिहिरो ऽत ॥)

छन्न स्त्री (छद्+क्त ।) रह । निर्जनस्थानम् । इति मेदिनी । न ५ ॥

छन्न त्रि (छद्+क्त ।) छादित । इति मेदिनी । न ५ ॥ (यथा । यथा महाभारते । ४ । २० । २४ ।
'न यथा न ज्यो वीर न यन्ता मम सादक ।
अहदथन्न घरेश्च्छाज्जयाद मेनिकाश्च मे ॥)
रह । इत्यमर । २ । ८ । २२ ॥

छप इ क सर्पे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरां परं सक सेट ।) इ क छम्पयति । सर्पो गति । इति दुर्गादास ॥

छम, उ अदे । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वां पर सक सेट । उदित्वात् क्त्वावेट ।) छमति । उ, छमित्वा छान्त्वा । इति दुर्गादास ॥

छमण्ड पुं (छमति भक्षयति अक्षयत्वा यान्तरं पितरं नाशयतीत्यर्थ । छम+बाहुलकादण्डन् ।) पितृपित्रक । इत्युणादिकोष ॥ छेमड़ा इति भाषा ॥ बन्धुहीन । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥

छर्द्द क वमने । इति कविकल्पद्रुम । (चुरां परं सक सेट ।) वमनं वान्ति । क छर्दयति अन्नं लोक । इति दुर्गादास ॥ (तथाच, महाभारते । ५ । ८६ । ४२ ।
'स्वपन्ति च प्रवन्ति च छर्दयन्ति च मानवा ॥)

छर्द्द क्ली (छर्द्द+भावे घञ् ।) वमनम् । इति हेमचन्द्र । ३ । १३३ ॥

छर्द्दन क्ली (छर्द्द+भावे ल्युट ।) वमनम । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा सुश्रुते । ४ । १० ।
तथाशु सम्यगानायुविश्लोकोप्लासकोपलै ।
छर्द्दन मधुरतिश्वासयवा तण्डुलाम्बुना ॥)

छर्द्दन पुं, (छर्द्दयति नरमप्रस्थानिक गलित्वा पुनरुद्गिरतीति । छर्द्द+ल्यु ।) अलम्बुषक्षुप । (छर्द्दयति कटुगन्धेन उद्गिरयतीति । छर्द्द+ल्युट ।) निम्बवृक्ष । इति हेमचन्द्र ॥ मदनवृक्ष । इति भावप्रकाश ॥

छर्द्दापनिका स्त्री (छर्द्द वमन आपयति प्रापयतीत्यर्थ । आप+णिच+ल्यु । तत स्वार्थे क । टापि अत इत्वञ्च) ककटी । इति राजनिर्घण्ट ॥

छर्द्दि स्त्री, (छर्द्दयत्यनेनेति । छर्द्द वमने+इन् ।) वमिरोग । वाँति इति भाषा । तत्पर्याय । प्रच्छर्दिका २ छर्द्दन ३ वमथु ४ वमनम ५ वमि ६ । इति हेमचन्द्र । ३ । १३३ ॥ छर्दिका ७ छर्दीका ८ वान्ति ९ उद्गार १० । इति राजनिर्घण्ट ॥ उत्कासिका ११ छर्द्दन १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या निदानादि यथा —
'दुष्टैर्दोषै पृथक्सर्वैर्बीभत्सालोकनादिभि ।
छर्द्दय पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते ॥
अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरति ।
अकाले चातिमात्रैश्च तथा सात्म्यैश्च भोजनै ॥
श्रमाद्भयात्तथोद्वेगादजीर्णात् क्रिमिदोषत ।
नार्य्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतमश्नत ॥
बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो बलात् ।
छादयन्नानन वेगैरर्दयन्नङ्गभञ्जनै ॥
निरुच्यते छर्द्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावित ॥"
तस्या पूर्व्वरूप यथा —
'हृल्लासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणस्तनु ।
द्वेषो भक्तपाने च वमीनां पूर्व्वलक्षणम् ॥
वातजायास्तस्या रूप यथा —
हृत्पार्श्वपीड़ामुखशोषमूर्द्ध-
नाभ्यर्त्तिकासस्वरभेदतोदै ।
उद्गारशब्दप्रबल सफेन
विच्छिन्नकृष्ण तनुक कषायम् ॥
कृच्छ्रेण चाल्प महता च वेगे
नार्त्तोऽनिलाच्छर्दयतीह दु खम् ॥
तथा पित्तजायास्तस्या रूप यथा —
'मूर्च्छा पिपासा मुखशोषमूर्द्ध-
ताल्वक्षिसन्तापतमोभ्रमार्त्त ।

पीतं भक्षीत्यं हरितं सतिक्तं
धूम्रञ्च पित्तेन वमेत् सदाहम् ॥"

आः श्लेष्मजाया रूपं यथा,—
"तन्द्रास्यमाधुर्य्यकफप्रसेक-
सन्तोषनिद्रारुचिगौरवार्त्तः ।
स्निग्धं घनं स्वादु कफानुविद्धं
सलोमहर्षोऽल्परुजं वमेच ॥"

सान्निदोषजाया रूपं यथा,—
"शूलाविपाकारुचिदाहतृष्णा-
श्वासप्रमोहप्रबलाप्रसक्तम् ।
छर्द्दिस्त्रिदोषाल्लवणाम्लनील-
सान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात् ॥"

द्विष्टार्थजाया लक्षणं यथा,—
"द्विष्टप्रतीपाशुचिपूतिमेध्य-
बीभत्सगन्धाशनदर्शनैश्च ।
यच्छोकभयलोभकोपै-
र्मनोऽभिघाताज्जनयेत् तु छर्द्दिः ॥"

"द्विष्टस्वेदमलाम्बुवहानि वायुः
स्रोतांसि संरुध्य यदोर्द्ध्वमेति ।
उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं
दोषं समुद्धूय नरस्य कोष्ठात् ॥
विण्मूत्रयोस्तत्समगन्धवर्णं
तृट्श्वासकासार्त्तियुतं प्रसक्तम् ।
प्रच्छर्द्दयेद्दुष्टमिहातिवेगा-
त्तयार्द्दितश्चाशु विनाशमेति ॥"

आगन्तुजाया लक्षणं यथा,—
"बीभत्सजा दौर्हृदजामजा तु
असात्म्यजा या क्रिमिजा च या हि ।
सा पञ्चमी ताञ्च विभावयेच
दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ ॥"

क्रिमिजाया लक्षणं यथा,—
"शूलहृल्लासबहुला क्रिमिजा च विशेषतः ।
क्रिमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥
क्षीणस्य या छर्द्दिरतिप्रसक्ता
सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।
सचन्द्रिकां तां प्रवदन्त्यसाध्यां
साध्यां चिकित्सेन्निरुपद्रवाञ्च ॥"

तस्या उपद्रवा यथा,—
"कासः श्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्त्य-
मेव च ।
हृद्रोगस्तमकश्चैव ज्ञेयाश्छर्द्देरुपद्रवाः ॥"
इति माधवकरः ॥

तस्यौषधं यथा, गारुडे १८७ अध्याये ।
"आमगन्धाभया चैव उदकेन समं पिबेत् ।
हरीतकीकुष्ठचूर्णं लत्वा आस्यञ्च पूरयेत् ॥
शीतं शीतश्च पानीयं सर्व्वच्छर्द्दिनिवारणम् ।
गुडूचीमञ्जकारिष्टधन्याकं रक्तचन्दनम् ॥
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्द्दिदाहतृष्णाघ्नमम्भसा तु ॥"
अपिच ।
"बिल्वमूलञ्च समधु गुडूचीक्वाथितं जलम् ।
शीतं हरेच त्रिविधां छर्द्दिं वै नात्र संशयः ॥
पीता दूर्व्वा च्छर्द्दिं नश्येत् मिश्रा तण्डुलवारिणा ॥"
इति च गारुडे १६४ अध्यायः ॥

अथ छर्द्दिचिकित्सा ।
"आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्व्वा-
श्छर्द्दिर्मता लङ्घनमेव तस्मात् ।
विधीयते मारुतजां विना तु
संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥"

अत्र छर्द्दीशब्दः ।
"हन्यात् क्षीरोदकं पीतं छर्द्दिं पवनसम्भवाम् ।
मुद्गामलकयूषो वा ससर्पिष्कः ससैन्धवः ॥
क्षीरोदकं नाम्नितस्य क्षीरस्योदकम् ।
गुडूचीत्रिफलानिम्बपटोलैः क्वथितं जलम् ।
पिबेत् मधुयुतं तेन छर्द्दिर्नश्यति पित्तजा ॥
हरीतकीनां चूर्णन्तु लिह्यान्माक्षिकसंयुतम् ।
अधोमार्गीकृते दोषे छर्द्दिः शीघ्रं निवर्त्तते ॥
विडङ्गत्रिफलाविश्वाचूर्णं मधुयुतं पिबेत् ।
विडङ्गप्लवशुण्ठीनां चूर्णं वा कफजां वमिम् ॥
प्लवं कैवर्त्तीमुस्तं गुडतृणी इति लोके ।
पिष्ट्वा धात्रीफलं लाजान् शर्करां च फलोमिश्रितान्।
दद्यात् मधुफलत्वाम्पि कुडवं सलिलस्य च ॥
वाससा गालितं पीतं हन्ति छर्द्दिं त्रिदोषजाम् ।
गुडूच्या रचितं हन्ति हिमं मधुसमन्वितम् ॥
दुर्निवारामपि छर्द्दिं त्रिदोषजनितां बलात् ॥
एलालवङ्गगजकेशरकोलमज्जा-
लाजाप्रियङ्गुघनचन्दनपिप्पलीनाम् ।
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा
छर्द्दिं निहन्ति कफमारुतपित्तजाताम् ॥
इति एलादिचूर्णम् ॥
अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्धं निर्व्वापितं जले ।
तज्जलं पानमात्रेण छर्द्दिं जयति दुर्ज्जयाम् ॥
यथा त्रिकटुधान्याकजीरकाणां रजो लिहन् ।
मधुना नाशयेच्छर्द्दिमरुचिञ्च त्रिदोषजाम् ॥
बिल्वत्वचो गुडूच्या वा क्वाथः क्षौद्रेण संयुतः ।
छर्द्दिं त्रिदोषजां हन्ति पर्पटः पित्तजां तथा ॥
आम्रजम्ब्वात्थितविल्वनिर्यूहः पीतः समधुशर्करः ।
निहन्याच्छर्द्दीतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥
निर्यूहः क्वाथः ।
जम्ब्वाम्रपल्लवकृतं लाजरजःसंयुतं शीतम् ।
शमयति मधुना युक्तं वमिमतिसारं ज्वरान्वि-
तुग्राम् ॥
बीभत्सजां हृदतमैरिष्टैर्दौर्हृदजां फलैः ।
लङ्घनैरामजां छर्द्दिं जयेत् सात्म्यै रसात्मजाम्॥
क्रमिहृद्रोगवद्धन्यात् क्रमिं क्रमिसमुद्भवाम् ।
तत्र तत्र यथा दोषं क्रियां कुर्य्याच्चिकित्सकः॥
इति छर्द्द्यधिकारः ।" इति भावप्रकाशः ॥

छर्द्दिः, [स्] स्त्री, (छर्द्दयति छर्द्दते इति वा । छर्द्द वमने + "अर्च्चिशुचिहुसृपिच्छादिच्छर्द्दिभ्य इसिः ।" उणां । २ । १०८ । इति इसिः ।) वमिः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ।
"तदग्निवेशस्य वचो निशम्य
प्रीतो भिषक्श्रेष्ठ इदं जगाद ।
छर्द्दीं षि यानीह पुरोदितानि
विस्तारतस्तानि निबोध सम्यक् ॥")

छर्द्दिका, स्त्री, (छर्द्दि + स्वार्थे कन्। स्त्रियां टाप्। यद्वा, छर्द्दिमतीति। छर्द्दि + ण्वुल्। टापि अत इत्वञ्च।) छर्द्दिः । विष्णुक्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

छर्द्दिकारिपुः, पुं, (छर्द्दिकाया रिपुः नाशक इत्यर्थः।) सूक्ष्मैला । इति शब्दचन्द्रिका ॥

छर्द्दिघ्नः, पुं, (छर्द्दिं हन्तीति । हन् + टक् ।) निम्बवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (निम्बशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्।)

छलं, क्ली, (छो + वृषादित्वात् कलच् । यद्वा, छल + अच् ।) स्खलितम् । शाठ्यम् । इति मेदिनी । ले, १७ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ४९ ।
"धर्म्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च ।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥"
व्याजः । यथा, मार्कण्डेये । २५ । १० ।
"सा वै मदालसा पुत्त्रं बालमुल्लापनाधाविनम् ।
उल्लापनच्छलेनाह रुदमानमविक्लवम् ॥"
तात्पर्य्यान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थान्तरेण कथनम् । यथा, न्यायसूत्रे । ५० ।
"वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या च्छलम् ॥"
"अर्थस्य वाद्यभिमतस्य यो विकल्पो विरुद्धः कल्पः अर्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुपपत्त्या युक्तिविशेषेण यो वचनस्य वाद्युक्तस्य विघातो दूषणं तच्छलमित्यर्थः । वक्तृतात्पर्य्याविषयार्थ-कल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितम् । तात्-पर्य्याविषयत्वं विशेष्ये विशेषणे संसर्गे वा । यथा, नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नव-संख्यापरत्वकल्पनया सिद्धाभिधानम् । प्रमेयं धर्म्मत्वादित्यत्र पुण्यत्वार्थकल्पनया भागासिद्धा-भिधानम् । वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे व्यभिचाराभिधानम् । तत्त्रिविधम् । वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्च ॥" "छलं नाम परिशठमर्थाभासमपार्थकं वाग्वस्तुमात्रमेव । तद्द्विविधं वाक्छलं सामान्यच्छलञ्च । तत्र वाक्-छलं नाम यथा कश्चिद्ब्रूयात् नवतन्त्रोऽयं भिषगिति भिषग् ब्रूयात् नाहं नवतन्त्र एकतन्त्रो-ऽहमिति । परो ब्रूयात् नाहं ब्रवीमि नव तन्त्राणि तवेति अपितु नवाभ्यस्तं ते तन्त्रमिति भिषग् ब्रूयात् न मया नवाभ्यस्तं तन्त्रं अनेक-शताभ्यस्तं मया तन्त्रमिति । एतद्वाक्छलम् । सामान्यच्छलं नाम यथा, व्याधिप्रशमनायौषध-मित्युक्ते परो ब्रूयात् सत् सत्प्रशमनायेति भवा-नाह सत्रोगः सदौषधं यदि च सत्प्रशमनाय भवति सत्कासः सत्क्षयः सत्सामान्यात् कासस्ते क्षयप्रशमनाय भविष्यतीति एतत्सामान्य-च्छलम् ॥" इति चरके विमानस्थाने अष्टमे अध्याये ॥)

छल्लिः, स्त्री, (छदं छादनं लातीति । ला + बाहुलकात् किः ।) त्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥ छाल इति भाषा ॥

छल्ली, स्त्री, (छदं छादनं लातीति । ला + किः । ततः कृदिकारादिति वा ङीष् ।) वीरुत् । सन्तानः । वल्कलम् । कुसुमविशेषः । इति मेदिनी । ले, १८ ॥

छविः, स्त्री, (छ्यति सूक्ष्मं करोति यद्वा छ्यति छिनत्ति दूरीकरोति मालिन्यादिकमनेन-मिति । छो + "कृविघृष्विच्छविस्थविकिकीदिवि।"

उणा । ४।५६। इति क्तिन् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) शोभा । दीप्तिः । इत्यमरः । ३।३।१०। (यथा, मेघदूते । ३५ ।
"भर्त्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः ॥")

छष, ञ वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-उभ-सक-सेट् ।) ञ, छषति छषते । अयं कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ।

छा, स्त्री, (छद्+डः टाप् च ।) आच्छादनम् । इति मेदिनी । छ, १ ॥

छात्रः, पुं, (छादयति मालपत्राभ्याममौ । छद्+"सर्व्वधातुभ्यष्ट्रन् ।" उणा ।४।१८८। इति ष्ट्रन् ततः पृषोदरात् साधुः ।) शावकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छागः, पुं, स्त्री, (छायते छिद्यते देवभक्त्यै इति । छो+"छापूखडिभ्यः कित् ।" उणा । १।१२४। इति गन् ।) पशुविशेषः । तत्पर्य्यायः । वस्तः २ छगलकः ३ अजः ४ स्तुभः ५ । इत्यमरः । २।९।७६ ॥ छगः ६ छगलः ७ छागलः ८ तभः ९ स्तभः १० तुभः ११ । इति तट्टीका ॥ मधुकामः १२ क्रयमदः १३ बर्करः १४ पर्णभोजनः १५ लम्बकर्णः १६ मेनादः १७ बुकः १८ कच्छपाशुः १९ शिवाप्रियः २० । इति शब्दरत्नावली ॥ अबुकः २१ मेध्यः २२ पशुः २३ पयस्वः २४ । तन्मांसगुणाः । लघुत्वम् । स्निग्धत्वम् । नातिशीतलत्वम् । रुचिबलपुष्टिदायकत्वम् । निर्द्दोषत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । मधुरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्रधातुमांसकारित्वम् । बृंहणत्वम् । स्निग्धत्वम् । गुरुत्वम् । अनभिष्यन्दित्वम् । वातघ्नत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ छागपोतमांसगुणाः । लघुत्वम् । शीतलत्वम् । प्रमेहनाशित्वञ्च ॥ वृषणारिछागस्य मांसगुणः । ईषल्लघुत्वम् । बलदायकत्वञ्च ॥ तन्मूत्रगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रूक्षत्वम् । नाडीविषार्शःशोफोदरकफश्वासगुल्मशोषनाशित्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

"छागलो बर्करश्छागो बस्तोऽजश्छेलकः स्तुभः ।
छागमांसं लघु स्निग्धं स्वादुपाकं त्रिदोषनुत् ॥
नातिशीतमदाहि स्यात् स्वादु पीनसनाशनम् ।
परं बलकरं रुच्यं बृंहणं बलवर्द्धनम् ॥
अजाया अप्रसूतायाः मांसं पीनसनाशनम् ।
शुष्ककासेऽरुचौ शोषे हितमग्नेश्च दीपनम् ॥
अजाशुतस्य बालस्य मांसं लघुतरं स्मृतम् ।
हृद्यं ज्वरघ्नं श्रेष्ठं सुस्वादु बलदं स्मृतम् ॥
मांसं निष्कसितागस्य छागस्य कफकारकम् ।
स्रोतःशुद्धिकरं बल्यं मांसदं वातपित्तनुत् ॥
वृद्धस्य वातलं रूक्षं तथा व्याधिमतस्य च ।
ऊर्द्ध्वशुविकारघ्नं छागमूत्रं रुचिप्रदम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

(छागमांसं पितृभ्योऽक्षयकरत्वात् श्राद्धाय देयम् ।
यथाह याज्ञवल्क्यः । १ । २५८ ।
"मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतैः ॥"
छागमांसेन पितृणां षण्मासान् यावत्तृप्तिः । यथाह मनुः । ३ । २६९ ।
"षण्मासान् छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै ॥"
भोजराजेन युक्तिकल्पतरौ एतत्परीक्षोक्ता । यथा,—
"चतुष्पदां विधेर्देवं नराणाञ्च गजाश्वयम् ।
तेषां शुभाय निर्दिष्टं पशुवक्त्रत्रयं बली ।
ये छागाः शुभलक्षणाः पशवोऽन्ये तथैव च ।
देवजातिभिरन्वेष्याश्ते सर्व्वोपायमिच्छवे ॥
ये पीता हरिता वापि नरजातिकदीरिताः ।
ये शुक्लाश्च महान्तो वा देवजातेः शुभप्रदाः ॥
यो मोहादथवाज्ञानाद्बलिमन्यं प्रयच्छति ।
बध एव भवेत्तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं भवेत् ॥"
एतस्य शुभाशुभलक्षणादिकं विशेषतो बृहत्संहितायाम् ६५ अध्याये उक्तम् । यथा,—
"छागशुभाशुभलक्षण-
मभिधास्ये नवदशाष्टदन्तास्ते ।
धन्याः स्थाप्या वेश्मनि
सन्त्याज्याः सप्तदन्ता ये ॥
दक्षिणपार्श्वे मण्डल-
मसितं शुक्लस्य शुभफलं भवति ।
ऋष्यनिभकृष्णलोहित-
वर्णानां श्वेतमपि शुभदम् ॥
स्तनवदवलम्बते यः
कण्ठेऽजानां मणिः स विज्ञेयः ।
एकमणिः शुभफलकृ-
द्धन्यतमा द्विमणयो ये ॥
मुण्डाः सर्व्वे शुभदाः
सर्व्वसिताः सर्व्वकृष्णदेहाश्च ।
अर्द्धासिताः सिताह्री
धन्याः कपिलार्द्धकृष्णाश्च ॥
विचरति यथाम्बुमध्ये
प्रथमं चाम्भोऽवगाहते योऽजः ।
स शुभः सितमूर्द्धा वा
मूर्द्धनि वा टिक्किका यस्य ॥
पृषतकचरणश्चिरा वा
नीलाधिरनिभश्च तास्रदृक् शस्तः ।
श्वेताचरणः सितो वा
कृष्णो वा श्वेतचरणो यः ॥
यः कृष्णाण्डः श्वेतो
मध्ये कृष्णेन भवति पट्टेन ।
यो वा चरति सशब्दं
मन्दञ्च स शोभनश्छागः ॥
ऋष्यशिरोरुहपादो
यो वा प्राक् पाण्डुरोऽपरे नीलः ।
स भवति शुभकृच्छागः
श्लोकश्चाप्यत्र गर्गोक्तः ॥
कुट्टकः कुटिलश्चैव जटिलो वामनस्तथा ।
ते चत्वारः श्रियः पुत्रा नालक्ष्मीके वसन्ति ते ॥
अथाप्रशस्ताः खरसदृशनादाः
प्रदीप्तपुच्छाः कुनखा विवर्णाः ।
निकृत्तकर्णा द्विपमस्तकाश्च
भवन्ति ये चासितताळुजिह्वाः ॥
वर्णैः प्रशस्तैर्मणिभिश्च युक्ता
मुण्डाश्च ये ताम्रविलोचनाश्च ।
ते पूजिता वेश्मसु मानवानां
सौख्यानि कुर्व्वन्ति यशः श्रियञ्च ॥")

छागणः, पुं, (छगण एव । स्वार्थे अण् ।) करीषाग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घुंटेर आगुन इति भाषा ॥

छागभोजी, [न्] पुं, स्त्री, (छागं भुङ्क्ते भक्षयतीति । भुज्+णिनिः ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ छागभक्षके, त्रि ॥

छागरथः, पुं, (छागः रथो वाहनमस्य ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६३ ॥

छागलः, पुं, स्त्री, (छगल एव इति प्रज्ञाद्यण् ।) छागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ११० ।
"बहुबुद्धिसमायुक्ताः सुविज्ञाना बलोत्कटान् ।
शक्ता वञ्चयितुं धूर्त्ता ब्राह्मणं छागलादिव ॥"
छगलस्य गोत्रापत्यं पुमान् इति । छगल+"त्रिकर्णबिन्दुकच्छगलादृषत्समुद्राभ्यश्च ।" ४ । २ । ११७ । इति अण् । आत्रेय ऋषिभेदः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

छागलकः, पुं, (छागल इव कायतीति । कै+कः ।) मनुष्यविशेषः । यथा,—
"श्वेतं सुपाकं समदीर्घदन्तं
निःश्मश्रुकं छागलकं वदन्ति ।
गले द्विकण्ठः शिश्नं तस्य दृष्टं
कण्ठः सुपथ्यो रुचिदो यशप्रदः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

(स्वार्थे कन् ।) छागलश्च ॥

छागलाद्यं, स्त्री, (छागल आद्यः प्रधानो यत्र ।) छागलादिघृतम् । तच्च वातरोगस्यौषधम् । यथा
"छागं चर्म्मविनिर्म्मुक्तं त्यक्तशृङ्गनखादिकम् ।
पञ्चमूलीद्वयस्यैव कल्कद्रोणे विपाचयेत् ॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
जीवनीयैः सयष्ट्याह्वैः क्षीरस्यैव शतावरी ॥
छागलाद्यमिदं नाम्ना सर्व्ववातविकारनुत् ।
अर्द्दिते कर्णशूले च बाधिर्य्ये मूकमिन्मिने ॥
जडगद्गदपङ्गूनां खञ्जे गृध्रसिकुब्जयोः ।
अपतानेऽपतन्त्रे च सर्पिरेतत् प्रशस्यते ॥
हृदयग्रहशूलार्त्ते पक्षसङ्कोचकर्णयोः ।
निःशाप्य शलितदोषे वाते पादावशेषिते ॥"
इति चक्रपाणिछागलाद्यं घृतम् ॥ * ॥

एतादृशे मन्त्रः ।
"ओँ कालि भैरवि अमुकस्य मलधिहं देहि सद्यवचनेन स्वाहा ।
आपायित्वा छागमादौ मधु दत्त्वा ललाटके ।
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा शिवनेत्रमुपालभेत् ॥
छागसारस्वतमन्त्रः ।
ओँ ह्रौँ ओँ गाँ गणपतये स्वाहा ।
छागमांसमुखौ यस्य दशसंख्याः पलं घृतम् ।
अश्वगन्धापलशतं वाश्वालकशतं तथा ॥
एतादृकं पञ्चगव्यैश्चतुर्मासावधिस्थितैः ।

गोरं स्नेहसमं दद्यात् शतावर्य्या रसं तथा ॥
ताम्रपात्रे दृढ़े चैव शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
तस्यौषधस्य कल्कस्य प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम् ॥
जीवन्ती मधुकं द्राक्षाकाकोल्यौ नीलमुत्पलम् ।
मुस्तं सचन्दनं रास्ना पर्णिनीद्वयशारिवे ॥
मेदे द्वे च तथा कुष्ठं जीवकर्षभकौ शटी ।
दार्व्वी प्रियङ्गु त्रिफला नतं तालीशपद्मकौ ॥
एलापत्रं वरीनागजातीकुसुमधान्यकम् ।
मञ्जिष्ठा दाड़िमं दारु रेणुकं शैलवालुकम् ॥
विडङ्गं जीरकञ्चैव पेषयित्वा विनिक्षिपेत् ।
वस्त्रपूते च शीते च शर्कराप्रस्थसंयुतम् ॥
निधापयेत् स्निग्धभाण्डे आर्द्रे वा भाजने शुभे ।
अस्यौषधस्य सिद्धस्य शृणु वीर्य्यमतःपरम् ॥
देवदेवं नमस्कृत्य संपूज्य गणनायकम् ।
पिवेत् पाणितलं तस्य आघ्रं वीक्ष्यानु-
रागतः ॥
सर्व्ववातविकारेषु अपस्मारे विशेष... ।
उन्मादे पक्षघाते च आध्माने कोष्ठनिग्रहे ॥
कर्णरोगे शिरोरोगे वाधिर्य्ये चापतन्त्रके ।
भूतोन्मादे च गृध्रस्यां मोहारे चाक्षिपातने ॥
पार्श्वशूले च हृच्छूले वाह्यायामादिते तथा ।
वातकण्टकहृद्रोगमन्यक्रुक्के नपङ्गुले ॥
क्रोष्टुशीर्षे तथा खञ्जे कुब्जे चाध्मानि भिन्किने ।
अपतानेऽन्तरायामे रक्तपित्ते नयोर्ध्वगे ॥
आनाहेऽश्मरीविकारेषु चातुर्थकज्वरेऽपि च ।
हनुग्रहे तथा शोषे चीणे चैवाववाहुके ॥
दण्डापतानके भग्ने दाहे चाक्षेपके तथा ।
जीर्णज्वरे विषे कुष्ठे शोफःस्तम्भे मदात्यये ॥
आढ्यवातेऽग्निमान्द्ये च वातरक्तगदेषु च ।
एकाङ्गरोगिणे चैव तथा सर्व्वाङ्गरोगिणे ॥
हस्तकम्पे शिरःकम्पे जिह्वाकम्पे गड्ग्रमे ।
चीणेन्द्रिये नष्टशुक्रे शुक्रनिःसरणे तथा ॥
स्त्रीणां वातासपाते च पटले चाक्षिस्पन्दने ।
एकाङ्गस्पन्दने चैव सर्व्वाङ्गस्पन्दने तथा ॥
नगादिपतिते वाते स्त्रीणामप्राप्तिहेतुके ।
आभिचारिकदोषे च धनसन्तापसम्भवे ॥
ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः ।
शिरोमध्यगता ये च जङ्घापार्श्वादिसंस्थिताः ॥
मातृग्रहाभिभूतश्च शिशुर्येन विशुध्यति ।
प्रक्षीणवलमांसश्च न वर्त्मगमनक्षमः ॥
घृतेनानेन सिध्यन्ति वज्रमुक्तिरिवासुरान् ।
निहन्ति सकलान् रोगान् घृतं परमदुर्लभम् ॥
रसायनं वह्निवलप्रदञ्च
वपुःप्रकर्षं विदधाति रूपम् ।
दन्तावलेन्द्रेण समानतेजा
दीर्घायुषं पुत्रशतं करोति ॥
स्त्रीणां शतं गच्छति वातिरेकं
न याति तृप्तिं सरसः समाङ्गः ।
अपुत्त्रिणीपुत्त्रशतं करोति
शतायुषं कामसमं वलिष्ठम्
महद्घृतं नाम तु छागलाद्यं
विनिर्म्मितं वातनिसूदनञ्च ।
शिवं शुभं रोगभयापहञ्च
चकार हारीतमुनिर्व्विशिष्टः ॥
छागलवर्हिणः पाके पुमांसं तत्र दापयेत् ।
मयूरी जम्बुकी छागी वीर्य्यहीनाः स्वभावतः ॥
भाषितं काशिराजेन छागमेव नपुंसकम् ॥”
घृतम् १६ शेर । क्वाथार्थं छागमांसपलम् १०० ।
पाकार्थं जलं शं ६४ । शेषः शं १६ । विल्वादि-
दशमूलं प्रपलम् १० । जलं शं ६४ । शेषः
शं १६ । अश्वगन्धा १०० पलम् । जलं शं ६४ ।
शेषः शं १६ । वाट्यालकं १०० पलम् ।
जलं शं ६४ । शेषः शं १६ । दुग्धं शं १६ ।
शतमूलीरसः शं १६ । कल्कार्थं जीवन्त्या-
दीनां जीरकपर्य्यन्तानां कल्कद्रव्याणां प्रं तो ४ ।
वस्त्रपूते शीते शर्करा शं २ । इति वृहच्छागलाद्यं
घृतम् । इति भैषज्यरत्नावली ॥
(“छागमांसं तुलार्द्धं स्यात् दशमूलं तथापरम् ।
तोयद्रोणे पचेद्धीमान् यावत् स्यादंशशेषितम् ॥
तैलप्रस्थद्वयञ्चैव चीरञ्चैव शतावरी ।
जीवनीयं ममधुकं वला रास्ना च शैलजम् ॥
मांसीस्याद्धिमतालीशनाखुकावनवालुकम् ।
पृथक् पृथक् समादाय सर्व्वमेकत्र साधयेत् ॥
मञ्जिष्ठालोध्रलाक्षा च प्रत्येकं कुडवान्वितम् ।
आढ़कञ्च जलञ्चैव विधिना च विपाचयेत् ॥
छागलाद्यमिदं तैलं हारीतेन महात्मना ।
पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते ।
सर्व्वज्वरगदं हन्ति सन्धिमज्जास्थिजन्तथा ॥”
इति छागलाद्यं तैलम् ॥
इति वैद्यकस्नेहमालिकायां वातरोगाधिकारे ॥)

छागलान्त्रिका, स्त्री, (छागलान्त्री + संज्ञायां कन् । टापि पूर्व्वह्रस्वः ।) वृद्धदारकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छागलान्त्री, स्त्री, (छागलं अन्त्रयतीति बाहुलकात् रक् ततो ङीप् ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छागवाहनः, पुं, (छागेन आत्मानं वाहयतीति । वह + णिच् + ल्युः । यद्वा, छागो वाहनमस्य ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छागिका, स्त्री, (छागी + स्वार्थे कन् । ततः टापि पूर्व्वह्रस्वः ।) छागी । इति हेमचन्द्रः ।४।३४१ ॥

छागी, स्त्री, (छायते छिद्यते देवोपहारायेति । छो + “छापूखडिभ्यः कित् ।” उणां ।१।१२४। इति गन् छागः ततः स्त्रियां जातौ ङीष् ।) छागमाता । वकरी इति पाँटी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । अजा २ पयस्विनी ३ भीरुः ४ मेध्या ५ गलेस्तनी ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ छागिका ७ मञ्जा ८ सर्व्वभक्ष्या ९ गलस्तनी १० । इति हेमचन्द्रः ॥ चुलुम्पा ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सज्ञा १२ सुखविलुण्ठिका १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तद्दुग्धगुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्वम् । रक्तपित्तविकारक्षयकासनाशित्वञ्च । यथा, राजनिर्घण्टे ।
“अजानां लघुकायत्वात्तानानाद्यनिषेवणात् ।
नात्यम्बुपानात् व्यायामात् सर्व्वव्याधिहरं पयः ॥”
कषायत्वम् । लघुत्वम् । अतीसारज्वरनाशित्वञ्च । यथा, भावप्रकाशे ।
“छागं कषायं मधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।
रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥
अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तादिभक्षणात् ।
स्तोकाम्बुपानाद्व्यायामात् सर्व्वरोगापहं पयः ॥”
तद्दधिगुणाः । उत्तमत्वम् । ग्राहित्वम् । लघुत्वम् । दोषत्रयापहत्वम् । श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु शस्तत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ कफवातनेत्रदोषदुर्नामश्वासकासनाशित्वम् । उष्णत्वम् । रुच्यत्वम् । पाचनत्वञ्च ॥ तन्नवनीतगुणाः । लघुत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । सदा हितत्वञ्च ॥ तन्नवोत्थनवनीतगुणाः । क्षयकासनेत्रामयकफनाशित्वम् । वल्यत्वम् । परमदीपनत्वञ्च ॥ तद्घृतगुणाः । चक्षुष्यत्वम् । दीपनत्वम् । वलवर्द्धनत्वम् । कासश्वासकफनाशित्वम् । राजयक्ष्मणि शस्तत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

छातः, त्रि, (छो + क्तः । “शाच्छोरन्यतरस्याम् ।” ७ । ४ । ४१ । इति विभाषायामित्वाभावः ।) छिन्नः । दुर्ब्बलः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥

छात्रं, क्ली, वरटीच्छत्रसम्भवं मधु । तस्य गुणाः । श्वित्रक्रिमिरोगरक्तपित्तनाशित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(“वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
कुर्व्वन्ति छत्रकाकारं तज्जं छात्रं मधु स्मृतम् ॥”
छात्रं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं गुरु ।
स्वादुपाकं क्रिमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् ।
भ्रमतृण्मोहविषहृत् तर्पणञ्च गुणाधिकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

छा(त्त)त्रः, पुं, (छत्रं गुरोर्दोषाणामावरणं तच्छीलमस्येति । “छत्रादिभ्यो णः ।” ४ । ४ । ६२ । इति णः ।) शिष्यः । इत्यमरः । २ । ७ । ११ ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ८७ ।
“भूभुजा दानशौण्डेन पैत्रिके स्वण्डिले कृतः ।
छात्राणामार्य्यदेश्यानां तेन विद्यार्थिनां मठः ॥”)

छात्रकं, क्ली, (छात्र + स्वार्थे कन् ।) छात्रं मधु । यथा, राजनिर्घण्टे ।
“छत्राकारन्तु पटलं सरघाः पीतपिङ्गलाः ।
ये कुर्व्वन्ति तदुत्पन्नं मधु च्छात्रकमीरितम् ।
श्वित्रमेहक्रिमिघ्नञ्च विद्याच्छात्रं गुणोत्तरम् ॥”
अपिच भावप्रकाशे ।
“वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
कुर्व्वन्ति छत्रकाकारं तज्जं छात्रं मधु स्मृतम् ॥
छात्रं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं गुरु ।
स्वादुपाकं क्रिमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् ॥
भ्रमतृड्मोहविषहृत्तर्पणञ्च गुणाधिकम् ॥”

छात्रगण्डः, पुं, (छात्रो गण्ड इव ।) पदाद्यवित् । विभक्त्यन्तस्य श्लोकचरणस्य वा आदिमात्रवेत्ता ।

(अल्पत्वच्छाद्य ।) इति शब्दरत्नावली । ७१६ ॥

छागदध्यज क्ली (छागस्य दध्नो यद्भक्षणं तत्र नवीनं दृश्यते इति । दृश् + कर्म्मणि भावे) हैयङ्गवीनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पुराणानां न्यूनम् ।) मिथ्यावलोकनञ्च ॥

छात क्ली (छाद्यते गृहमनेनेति । छद + णिच + करणे घञ । छादयतीति । छद् + णिच + अच् वा ।) पटलम् । इति जटाधर ॥ छात इति चाल इति च भाषा ॥

छादन क्ली (छद् कि संवरणे + णिच + करणे ल्युट्) छादनम् । अन्तर्द्धानम् । (कर्मणि ल्युट् ।) पत्रम् । इत्यमरटीकायां भरत (भावे ल्युट्) आच्छादनम् (यथा ६ स्कन्धे ६५ । ५
नियागपाशैरामुक्तैरगैर सम सहुम
छादनाय प्रकीर्णैश्च कण्टकैस्तगमद्रुटे ॥)

छादन पु (छादयति आच्छादयति पत्रैरिति । छादि + ल्यु ।) नीलाम्लानवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥

छान्ति त्रि (छाद्यते स्माति । छद + क्त वा दान्त शान्तेति । ७।२।२७। इत्यनेन साधु ।) छन्न । इति जटाधर । आच्छादित । यथा
घनतरघनवृन्दैश्छादितौ पुष्पवन्तौ ॥
इत्युद्भट ॥

छान्दस पु (छन्दो वेद अधीते वेत्ति वा । छन्दस + तदधीते तद्वेद । ४ । २ ५९ । इत्यण ।) वेदाध्यायी इत्यमर । २।७।५ ॥
(छन्द एव इति स्वार्थे अण ४ ।
सप्त स्म त्रिवृत वार्त्ता चातुर्मास्यतन्त्र छान्दसान् ॥
इति भागवते । १ । ४ । १३ ॥

त्रि छन्दसो व्याख्यानमत्र भव । छन्दसो यदणौ । ४ । ३ । ७१ । इत्यण । वेदभव ॥ छन्दसोऽयम् । तस्येदम् । इत्यण । वेदसम्बन्धी । स्त्रियान्तु ङीप । यथा हरिवंशे । २१५ । ७ ।
छान्दसीभिरुदाराभि श्रुतिभि समलङ्कृत ॥)

छान्दोग्य क्ली (छन्दोगानां धर्मो आम्नायो वा । छन्दोग + छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्य । ४ । ३ । १२९ इति ञ्य) साम वेदोपनिषत् । इति वैदिकसम्प्रदाय ॥ (यथा मौक्तिकोपनिषदि १ अध्याये ।
ऐतरेयञ्च छान्दोग्य बृहदारण्यकन्तथा ॥)

छाया स्त्री (श्यति छिनत्ति तृष्णाद प्रकाश नाशयतीत्यर्थ । छो + माच्छाससिसूभ्यो य । उणां । ४ । १०९ । इति सस्तनक्ताय च ।) सौरभूत्याम् । ततपर्याय । आचागुणा च श्यामा ३ अतीत ४ गौर ५ अनातप ६ आभीति ७ आतपाभाव ८ भावालीना ९ । अस्या गुणा । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । दाहश्रमहरत्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥ घर्मे नाशित्वम् । मेघच्छायागुण । आगमसम्पन्न सन्तापनाशित्वम् । इति राजवल्लभ ॥ * ॥ छायाविशेषे दोषो यथा —
शोभाञ्जनतरुच्छाया छिन्नकश्चनकादिकम् ।
अजसाम्यारवेणुश्च हन्ति पुण्य पुराकृतम् ॥
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥
(लक्षणभेदनाम्ना अरिष्टकारित्व यथा —
ज्ञानच्छायामातप दीप सलिलादर्शयोरपि ।
अङ्गेषु विकृता यस्य छायाप्रेतस्तथैव स ॥
छिन्ना भिन्नाकुला च्छाया हीना वाप्यधिकापि वा ।
नष्टा तन्वी द्विधा च्छाया विशिरा विकृता च या ॥
एताश्चान्याश्च या काश्चित प्रतिच्छाया विगर्हिता ।
सर्वा मुमूर्षता ज्ञेया नचेल्लक्ष्यनिमित्तजा ॥
संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभया तथा ।
छाया विवर्तते यस्य स्वप्नेऽपि प्रेत एव स ॥
खादीनां पञ्चपञ्चानां छाया विविधलक्षणा ।
नाभसी निर्म्मला नीला सस्नेहा सप्रभेव च ॥
रूक्षा श्यावारुणा या तु वायवी सा हतप्रभा ।
विशुद्धरक्ताल्पास्नेही दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥
शुद्धवैदूर्य्यविमला सुस्निग्धा चाम्भसी मता ।
स्थिरा स्निग्धा घना श्लक्ष्णा श्यामा श्वेता च पार्थिवी ॥
वायवी गर्हिता त्वासां चतस्र स्यु सुखोदया ।
वायवी तु विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥
स्यात्तैजसी प्रभा सर्व्वा सा तु सप्तविधा स्मृता ।
रक्ता पीता सिता श्यावा हरिता पाण्डुरा सिता ॥
तासां या स्याद्विकासिन्य स्निग्धाश्च विपुलाश्च या ।
ता शुभा रूक्षमलिना संक्षिप्ताश्चाशुभोदया ॥
वर्णमाक्रामति च्छाया भास्तु वर्णप्रकाशिनी ।
आसन्ना लक्ष्यते च्छाया भा प्रकृष्टा प्रकाशते ॥
नाच्छायो नाप्रभ कश्चिद्विशेषाश्चिह्नयन्ति तु ।
नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले च्छाया प्रभाश्रिता ॥
इतीन्द्रियस्थाने सप्तमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)
प्रतिबिम्बम् । (यथा याज्ञवल्क्ये । ३ । २०८ ।
मणि तेज इति च्छायां स्वां हृष्ट्वाभुगतां जपेत ॥)
सूर्य्यपत्नी । सा त्वष्टुपतिता । (यथा मत्स्य पुराणे । ११ । ५ ।
नारीमुत्पादयामास स्वशरीरादनिन्दिताम् ।
त्वाष्ट्रीस्वरूपेण नाम्ना छायेति भामिनी तदा ॥)
पालनम् । उत्कोच । कान्ति । (यथा मेघदूते । ४१ ।
वर्णीभूतप्रततुमलिन तामभीतस्य सिन्धपाल्यच्छायातटबहसरुन्मत्तशिभि शीर्णपर्णे ॥)
सच्छोभा । पङ्क्ति । इति मेदिनी । ये २३ ॥ कात्यायनी । इति शब्दरत्नावली ॥ तम । इति हेमचन्द्र ॥ साहाय्य । यथा —
अङ्कादङ्कमुपेत्य जग्मु आश्राय शिशुवर्त्मनि ।
स्तब्धाभिरलङ्कृत्य पुत्रच्छायावह सुतम् ॥
पुत्रच्छाया पुत्रसाहाय्यम् ।" इति स्तवकचन्द्रिका ॥ (कर्णविंशत्यक्षरवृत्तिविशेष । इति छन्दोमञ्जरी ॥ अस्य लक्षणादिक छन्द शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

छायाकर त्रि (करोतीति । कृ + अच् । छायाया कर । छायां करोतीति वा ।) छत्रधार । इति हेमचन्द्र ॥ छातावरदार इति भाषा ।

छायातनय पु (छायाया सूर्य्यपत्न्या तनय पुत्र ।) शनि । इति हलायुध ॥

छायातरु पुं (छायाप्रधानस्तरु । छायाप्रधानो वा तरु शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपिसमास) विस्तृतच्छायवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (अस्य लक्षण यथाह कश्चित ।
पूर्व्वाह्णे च पराह्णे च तल यस्य न मुञ्चति ।
अत्यन्तशीतलच्छाया स च्छायातरुरुच्यते ॥
यथा मेघदूते । १ ।
कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्त
शापेनास्तङ्गमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्त्तु
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्य्याश्रमेषु ॥)

छायात्मज पु (छायाया सूर्य्यपत्न्या आत्मज तनय ।) शनिग्रह । इति त्रिकाण्डशेष ॥

छायापथ पु (छाया मेघच्छाया तदाकार पन्था । छायायुक्त पन्था इत्येके ।) देवपथ । आकाश । इति त्रिकाण्डशेष ॥

छायापुरुष पुं (छायायां दृष्ट पुरुष पुरुषाकृतिविशेष ।) आकाशे दृष्ट स्वीयच्छायारूप पुरुष । यथा —
श्रीदेव्युवाच ।
'भगवन् देवदेवेश । सर्व्वागमविशारद ।
नराणां पापिनां लोके पापनिर्म्मोचन कथम् ॥
कालज्ञान कथ वा स्यात सन्न्योपायेन तद्वद ॥
श्रुतानि साधनानीश मयानेकानि भरिश ॥
तथापि तानि मनुजैरसाध्यान्यल्पबुद्धिभि
प्रायेण मनुजा लोके कलौ स्वल्पायुषो ध्रुवम् ॥
अनेकवर्षसाध्येऽस्मिन् यागाभ्यासे ह्यशक्तय ॥
शिव उवाच ।
साधु देवि । त्वया पृष्ट लोकानां हितकाम्यया ।
तादृशं साधन वक्ष्ये सर्व्वसाधारणं लघु ॥
गोपनीय प्रयत्नेन न वाच्य वै कथञ्चन ।
सिद्धाय भक्तियुक्ताय सेवकाय शुभेतरे ॥
पापिने क्रूरचित्ताय भक्तिहीनाय भामिनि
न वदेद्यदि चा मोहात वदेत सिद्धि न विन्दति ॥
तस्मात् परीक्ष्य वक्तव्य शिष्याय ज्ञानिने प्रिये
स्वच्छायापुरुष पश्यन्गगने गुह्यमानस ।
तस्यावलोकनात् सद्य पापराशिर्व्विनश्यति ।
महापातकसङ्घैश्च ततसर्व्वोपपातकै ।
विमुच्यते क्षणादेव तूलराशिर्यथानलात् ।
कालज्ञानञ्च षण्मासे लभते दृष्ट भैरवम् ॥
देव्युवाच ।
आतच्छायां कथ पश्येद्गगने भूतलस्थिताम् ।
षण्मासकालज्ञानञ्च तस्मिन् दृष्टे कथ भवेत् ॥
शिव उवाच ।
निरभ्रं गगनं देवि । यत्र भवति निर्म्मलम् ।
तत्र छायाशरीरो भूत्वा निश्चल प्रयतो प्रिये ।

स्वच्छायावलोकनालीका स्वगुरुरनुक्रमेण वै ।
सम्मुखं गगनं पश्येदनिमेषस्तथैव धीः ॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशः पुरुषस्तत्र दृश्यते ।
न दृश्यते यदा तत्र पुनस्तद्वत् परीक्षयेत् ॥
बहुधा दर्शनेनैव साक्षात्कारो भवेद् ध्रुवम् ।
कस्यचिद् भाग्यतः पश्चाद् यदि विघ्नो चिरोत्थरः ।
भवत्येव न सन्देहो गुरुविश्वासतः शिवे ! ।
गुरुं सम्यक् पूजयित्वा पश्येच्छायां समाहितः ॥
तदा षण्मासपर्यन्तं मृत्युस्तस्य न विद्यते ।
शिरोहीनं यदा पश्येत् षण्मासाभ्यन्तरे मृतिः ॥
यदा पादौ न दृश्येते भार्य्याहानिर्न संशयः ।
न दृश्येते यदा पाणी भ्रातृहानिर्न संशयः ॥
एतज्ज्ञात्वा सुधीः सम्यक् गङ्गातीरं समाश्रयेत् ।
योगाभ्यासेन सततं प्राणायामेन संस्थितः ॥
यद्वा वा सन्तसमीपस्थो लक्षं मृत्युञ्जयं जपेत् ।
यो न भुक्तो हविष्याशी यतवाग्यतमानसः ॥
मृत्युञ्जयेन सन्देहो ह्यन्यथा मृत्युमृच्छति ।
यदा तु मलिनं पश्येत् ज्वरपीड़ा भवेत्तदा ॥
तस्य शान्तिं प्रकुर्व्वीत शिवसेवां समाहितः ।
रक्तवर्णं यदा पश्येदैश्वर्य्यं भवति ध्रुवम् ॥
मध्यच्छिद्रं यदा पश्येत् शत्रुघातो भवेत्तदा ।
एवं सन्दर्शनाद् देवि ! ज्ञानवान् भवति ध्रुवम् ॥
नारदाय पुरा प्रोक्तं मया पुरुषदर्शनम् ।
तत्प्रसादात्मच्छायायोगी भूत्वा लोकान्तदर्शी ॥
स्वच्छायादर्शनं देवि ! कार्य्यं पुरुषस्य(?)नम् ।
दीर्घायुः समवाप्नोति ज्ञानवापि सुनिर्म्मलम् ॥"

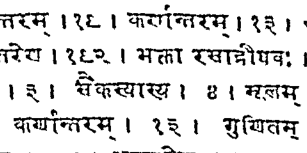
इति योगप्रदीपिकायां उमामहेश्वरसंवादे छायापुरुषलक्षणं नाम प्रथमः पटलः ॥ ॥

"ओँ अस्य श्रीच्छायापुरुषमहामन्त्रस्य ब्रह्मर्षि-र्दृहद्गायत्री छन्दः छायादेवी देवता ह्रीं बीजं स्वाहा शक्तिः प्रणव इति कीलकं सर्व्व-सिद्धिसन्दर्शनसिद्ध्यर्थे जपे विनियोगः । ह्रामि-त्यादि षडङ्गन्यासः ॥ मायया मायया ओँ ओँ ह्रीं माया शिवविचारिणी नमः ओँ ह्रीँ ओं गां सरस्वति ओँ नमो भगवते भूतशरीर-मात्मानमाकाशे दर्शय दर्शय ओँ ओँ ओँ ह्रीँ भैरवाय नमः स्वाहा । इति मन्त्रः ॥

मात्राभावे च पुत्रं वा बाह्वभावे च बान्धवम् ।
आत्मानं शिरसोऽभावे सर्व्वाभावे कुलक्षयम् ॥
विशीर्णे विघ्नते घूते कृष्णे धूम्रे च विज्वरम् ।
दुर्भिक्षं जायते घोरं कज्जले च पराङ्मुखे ॥
संपूर्णे च मुखे लक्ष्मी क्षेमलाभं सुसिद्धये ।
हीने रक्ते जये प्रीते उष्णे मृत्युर्न संशयः ॥
पतिभीतिं शस्त्रघातामति वेदविदो विदुः ।
मृत्युञ्जयं जपन्नेव शान्तिस्तस्य विधीयते ॥
षण्मासे मरणं तस्य शीर्षाद्यपचये विदुः ॥
अथ मृत्युञ्जययन्त्रम् ।
"प्रथमं प्रणवमालिख्य तन्मध्ये साध्यनामकम् ।
बहिरष्टदलं पद्मं यान्तान्तं वसुपत्रके ॥
विलेखेत् षट्कारञ्च केशरेषु सुशोभितम् ।
तद्बहिश्चन्द्रवृत्तं स्यात् षोड़शस्वरकं लिखेत् ॥
द्वारं भूपुरमालिख्य चतुर्द्वारेषु वारणम् ।
पार्श्वेषु चतुष्कोणं चक्रं मृत्युञ्जयं भवेत् ॥
ज्वरादिसर्व्वरोगादिदाहशान्तिकरं परम् ।
मृत्युञ्जयं महाचक्रं सर्व्वरक्षाकरं नृणाम् ॥"
अथ ध्यानम् ।
"चन्द्रार्काग्निविलोचनं स्मितमुखं पद्मद्वयान्तः-स्थितं
मुद्रापाशमृगाक्षसूत्रविलसत्पाणिं हिमांशु-प्रभम् ।
कोटीरेन्दुगलत्सुधाप्लुततनुं हारादिभूषोज्ज्वलं
कान्त्या विश्वविमोहनं पशुपतिं मृत्युञ्जयं भावयेत् ॥ ॥
नत्वा नातगरं शिवं गणपतिं मन्त्रं जपेत् सर्व्वदा ।
खे लक्षेत् सततं विलोकनपरां शुक्ल रवौ प्रत्यहम् ॥
खे विलोकनमन्त्रस्तु ।
ओँ ह्रीँ भूचरी खेचरी आत्मानमाकाशे दर्शय सर्व्वकृशात्मं नाशय नाशय हुँ फट् स्वाहा ।
यः पश्येत् सर्व्वगं शान्तमात्मानं गगनस्थितम् ।
न तेन किञ्चिदज्ञातव्यं ज्ञातव्यं नावशिष्यते ।"

इति योगप्रदीपिकायां छायापुरुषोपदेशो नाम षष्ठः पटलः ॥

छायाव्यवहारः, पुं, ज्योतिःशास्त्रोक्ताङ्कविशेषः । अथ छायाव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम् ।
"छाययोः कर्णयोरन्तरे ये तयो-
र्व्वर्गविश्लेषभक्ता रसाद्रीषवः ।
सैकलब्धेः पदघ्नं तु कर्णान्तरं
भान्तरेणोनयुक्तं दले स्तः प्रभे ॥
उदाहरणम् ।
नन्दचन्द्रैर्मितं छाययोरन्तरं
कर्णयोरन्तरं विश्वतुल्यं ययोः ।
ते प्रभे वक्ति यो युक्तिमान् वेत्त्यसौ
व्यक्तमव्यक्तयुक्तं हि सम्यग्गणितम् ॥
न्यासः

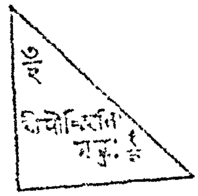


छा $\frac{७}{२}$ छाया $\frac{४५}{२}$

छायान्तरम् । १९ । कर्णान्तरम् । १३ । अनयो-र्व्वर्गान्तरेण । १९२ । भक्ता रसाद्रीषवः । ५७६ । लब्धम् । ३ । सैकस्यास्य । ४ । मूलम् । २ । अनेन कर्णान्तरम् । १३ । गुणितम् । २६ । द्विस्थम् । २६ । भान्तरेण । १९ । ऊनयुते : ७ । ४५ । तदर्द्धे लब्धे छाये $\frac{७}{२}$ $\frac{४५}{२}$ ततस्तयो-र्दोःकोटिपदमित्यादिना जातौ कर्णौ $\frac{२५}{२}$ $\frac{५१}{२}$

छायान्तरे करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
शङ्कुः प्रदीपतलशङ्कुतलान्तरघ्न-
श्छाया भवेद्विनरदीपशिखौच्च्यभक्तः ।
उदाहरणम् ।
शङ्कुप्रदीपान्तरभूस्त्रिहस्ता
दीपोच्छ्रितिः सार्द्धकरत्रया चेत् ।
शङ्कोस्तदार्कांङ्गुलसम्मितस्य
तस्य प्रभा स्यात् कियती वदाशु ॥

न्यासः

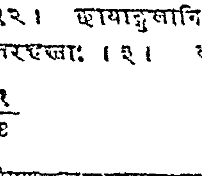


भूः ३ छाया $\frac{१}{२}$ शङ्कुः $\frac{१}{२}$ प्रदीपशङ्कुतलान्तरम् ३

अनयोर्घातः $\frac{३}{२}$ हृतदीपशिखौच्च्येन । ३ । भक्तो जातानि छायाङ्गुलानि । १२ ।

अथ दीपोच्छ्रित्यानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
छायाहृते तु नरदीपतलान्तरघ्ने
शङ्कौ भवेन्नरयुते खलु दीपकौच्च्यम् ।
उदाहरणम् ।
प्रदीपशङ्क्वन्तरभूस्त्रिहस्ता
छायाङ्गुलैः षोड़शभिः समा चेत् ।
दीपोच्छ्रितिः स्यात् कियती वदाशु
प्रदीपशङ्क्वन्तरभूपरं मे ॥

न्यासः



भूः ३ छाया $\frac{२}{३}$

शङ्कुः । १२ । छायाङ्गुलानि । १६ । शङ्कु-प्रदीपान्तरहस्ताः । ३ । लब्धं दीपकौच्च्यं हस्ताः $\frac{११}{८}$

प्रदीपशङ्क्वन्तरभूमानानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
विशङ्कुदीपोच्छ्रयसंगुणा भा
शङ्कूद्धृता दीपनरान्तरं स्यात् ॥

उदाहरणम् । पूर्व्वोक्त एव दीपोच्छ्रायः $\frac{११}{८}$

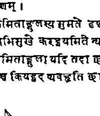
शङ्क्वङ्गुलानि । १२ । छाया । १६ । लब्धाः शङ्कुप्रदीपान्तरहस्ताः । ३ ।
छायाप्रदीपान्तरदीपौच्च्यानयनाय करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।
छायाग्रयोरन्तरसंगुणा भा
छायाप्रमाणान्तरहृद्भवेद्भूः ।

भूशङ्कुघात प्रभया विभक्त
प्रजायते दीपशिखौच्यमेवम् ॥
त्रैराशिकेनैव यदेतदुक्त
व्याप्त स्वभेदैर्हरिणेव विश्वम् ॥

उदाहरणम् ।

शङ्कोर्भार्कमिताङ्गुलस्य सुमते दृष्टा किलाष्टाङ्गुला
छायाग्राभिमुखे कर्द्वयमिते न्यस्तस्य दीपे पुन ।
तस्यैवार्कमिताङ्गुला यदि तदा छायाप्रदीपान्तर
दीपौच्याच कियद्भवेद्वदति छायाभिधा वेत्सि
चेत् ॥

व्यास



भू १२/३ छा १/३ भू २ छा १/२

अत्र छायाग्रयोरन्तरमङ्गुलात्मकम् । ५२ । छाये च । ८ । १२ । अनयोरन्तरम् । ८ । इथमनेन । ५२ । गुणिता । ४१७ । छायाप्रमाणा न्तरेण । ४ । भक्ता लब्ध भूमानम् । १०४ । इह प्रथमच्छायाप्रदीपतल्योरन्तरमित्यर्थ । एव द्वितीयच्छायाग्रमानम् ।१५६। भूशङ्कुघात प्रभया विभक्त इति जातमुभयतोऽपि दीपौच्य समभेव दृष्टा ६ १/२ ।

एवमित्यव छायाव्यवहारे त्रैराशिककल्पनया नयन वर्तते तद्यथा । प्रथमच्छायातो द्वितीय च्छाया १२ । यावताधिका तावता छाया वयवेन यदि छायाग्रान्तरतुल्यभूर्लभ्यते तदा छायया किमिति एव क्षयक पृथक छाया प्रदीपतलान्तरप्रमाण लभ्यते । ततो द्वितीय त्रैराशिक यदि छायातुल्ये भुजे शङ्कु कोटि स्तदा भूतुल्य भुजे किमिति लब्ध दीपकौच्य मुभयत्रापि तुल्यमेव । एव पञ्चराशिकादिक मखिल त्रैराशिककल्पनयैव सिद्ध यथा भग वता श्रीनारायणेन जननमरणक्लेशापहारिणा निखिलजगज्जननैकवीजेन सकलभुवनभावनेन गिरिसरिन्मुरनरासुरादिभि स्वभेदैरिद जग द्व्याप्त तद्वदखिल गणितजात त्रैराशिकेन व्याप्त यद्येव तद्वहुभि किमित्याशङ्क्याह । यत्किञ्चिद्गुणभागहारविधिना बीजेऽत्र वा गण्यते
तत त्रैराशिकमेव निर्मलधियामेवावगम्य
विज्ञाम् ।
एतद्यद्बहुधास्मदादिजडधीधीवृद्धिवुद्ध्या बुधै स्तद्भेदान् सुगमान् विधाय रचित प्राज्ञै
प्रकीर्णादिकम् ॥

इति श्रीभास्कराचार्यविरचितायां लीलावत्यां छायाधिकार समाप्तामगात ॥

छायाभृत्, पुं, (छायां छायारूपमृगलाञ्छन यद्वा छायां शीतलकान्ति विभर्त्तीति । भृ+क्विप ।) चन्द्र । इति हेमचन्द्र । २ । १९ ॥

छायामित्र क्ली, (छायया छायाकरणेन मित्र मिव छायाया मित्रमिति वा ।) छत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

छायामृगधर, पु (छाया छायारूप एव मृगस्त धरतीति । धृ+अच । छायामृगस्य धरो वा ।) चन्द्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥

छायासुत, पुं (छायाया सूर्य्यपत्न्या सुत पुत्त्र ।) शनि । इति हेमचन्द्र । २ । ३४ ॥

छि, पुं, (छ्यति छिनत्ति कीर्त्यादिक नाशयतीत्यर्थं । छो+बाहुलकात् कि ।) गह्वा । इत्येकाक्षरकोष ॥

छिक्कनी, स्त्री, (छिक इत्यव्यक्तानुकरणशब्द कनत्य नया । कन्+करणे ल्युट ततो ङीप ।) वृक्ष विशेष । छिक्कनी इति नाकछिकनी इति हाँचोटी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्याय । क्षव कृत २ तिक्ता ३ छिक्किका ४ घ्राणदुःखदा ५ । अस्या गुणा । कटुत्वम् । रूक्षत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । वह्निपित्तकारित्वम् । वात रक्तकुष्ठकृमिवातकफनाशित्वञ्च । इति भाव प्रकाश ॥

छिक्का, स्त्री, (छिगित्यव्यक्तशब्देन कायतीति । कै+क । ततष्टाप ।) क्षुतम् । इति शब्दरत्ना वली ॥ छिँक इति हिन्दी भाषा ॥ (यथा गारुडे ज्योतिश्चक्र ६० अध्याये ।
'छिक्काया लक्षण वक्ष्ये लभेत पूर्व्वे महाफलम् ।
आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात ॥
नैरृते शोकसन्तापौ मिष्टान्नञ्चैव पश्चिमे ।
धन प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे कलहो भवेत ।
ईशाने मरण प्रोक्त प्रोक्त छिक्काफलाफलम् ॥')

छिक्किका स्त्री (छिक्का क्षुत साध्यत्वेनास्त्यस्या । बाहुलकात ठन् ।) छिक्कनी । इति भाव प्रकाश ॥ [छेदनकर्त्ता ॥

छित् [द्] त्रि (छिनत्तीति । छिद्+क्विप ।)

छित त्रि (छायते स्मेति । छो+क्त । 'शाच्छो रन्यतरस्याम् ।' ७।४।४१ । इती ।) छिन्नम् । इत्यमर । । ३ । १ । १०३ ॥

छित्ति पु (छिद्+क्तिन् ।) करणश्च । इति शब्दचन्द्रिका ॥ छेदश्च ॥

छित्वर त्रि (छिनत्तीति । छिद्+'छित्वर छत्वरेति । उणा । ३ । १ । इति ष्वरच प्रत्यय न निपातनात साधु ।) छेदनद्रव्यम् । धूर्त्त । वैरी । इत्युणादिकोष ॥

छिद इर ध अ या क्ले । इति कविकल्पद्रुम ॥ (रुधां-उभ सक अनिट ।) छेदो द्विधाकरणम् । इर अच्छिदत अच्छैत्सीत । ध अ छिनत्ति छिन्त्ते नखेन तृण लोक । वाँ छेत्ता । इति दुर्गादास ।

छिदक क्ली (छिनत्तीति । छिद्+वुन् ।) वज्रम् । इत्युणादिकोष ॥

छिदा, स्त्री (छिद्+" षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।" ३ । ३ । १०४ । इत्यङ ततष्टाप ।) छेदनम् । इति मुग्धबोधम् ॥

छिदि स्त्री, (छिद्यतेऽनया इति । छिद्+'कृशृपृ कुटिभिदिछिदिभ्यश्च ।' उणा । ४ । १४२ । इति इ स च कित ।) कुठार । इत्युणादिवृत्ति ॥

छिदिर, पु (छिनत्त्यनेनेति । छिद्+'इषिमदि मुदिखिदिच्छिदीति ।" उणा । १ । ५१ । इति किरच ।) करवाल । परश्वध । पावक । रज्जु । इति मेदिनी । रे, १५५ ॥

छिदुर पु (छिनत्तीति । छिद्+ विदिभिदि च्छिदे कुरच ।" ३।२।१६२ । इति कुरच ।) छेदनद्रव्यम् । धूर्त्त । वैरी । इति मेदिनी । रे १५६ ॥ (स्वय छिन्ने, त्रि । यथा रघु । १६।६२।
"सलक्ष्यते न च्छिदुरोऽपि हार ।")

छिद्र, तु क भेदे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्त चुरा पर सक सेट ।) भेद इह रन्ध्रकरणम् । छिद्रयति छिद्रापयति भाण्ड बालक । इति दुर्गादास ॥

छिद्र, क्ली, (छिद्यते भिद्यते यत् । छिद्रौ द्वैधीकरणे+'स्फायितञ्चिवञ्चीति ।' उणा । २।१३। इति रक ।) भद्र । छेँदा इति भाषा । तत पर्य्याय । कुहरम् २ शुषिरम् ३ विवरम् ४ विलम् ५ निर्व्यथनम ६ रोकम् ७ रन्ध्रम् ८ श्वभ्रम ९ वपा १० शुषि ११ । इत्यमर । १ । ८ । २ ॥ श्वभ्रम् १२ शुषी १३ । इति तट्टीका ॥ (यथा महाभारते । ३।८२।५३ ।
"ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ । हिमवत्सुतमर्ब्बुदम् ।
पृथिव्यां यत्र वै छिद्र पूर्व्वमासीत युधिष्ठिर ॥")
दूषणम् । इति मेदिनी । रे, ३८ ॥ (यथा महाभारते । २ । १२ । २९ ।
'वसुविन्नस्य नृपते । क्रतुरेष महान् ।
छिद्राण्यस्य तु वाञ्छन्ति यज्ञघ्ना ब्रह्मराक्षसा ॥')
ज्यवकाश । नवमसङ्ख्या । इति ज्योतिषम् ॥ लग्नादष्टमस्थानम् । 'छिद्राख्यमष्टम स्थानमिति ।' इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥)

छिद्रवैदेही स्त्री, (छिद्रप्रधाना वैदेही पिप्पली ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्ट ॥

छिद्राङ्ग [र] पु (छिद्रमन्तर्मध्ये यस्य ।) नल । इति राजनिर्घण्ट ॥

छिद्राफल, क्ली (छिद्र दूषणमाफलतीति । आ+फल+अच ।) मायाफलम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

छिद्रित त्रि (छिद्र+इतच् ।) कृतच्छिद्र । तत्पर्य्याय । वेधित २ विद्ध ३ । इत्यमर । ३ । १ । ९९ ॥

छिन्न त्रि (छिद्यते स्म इति । छिद्+क्त ।) कृतच्छेदनम् । काँटा इति काटा इति च भाषा । तत्पर्य्याय । छातम् २ लूनम् ३ कृत्तम् ४ दातम् ५ दितम् ६ छितम् ७ वृक्णम् ८ । इत्यमर । ३।१।१०४। कल्पम् ९ छादितम् १० । इति जटाधर । छेदितम् ११ खण्डितम् १२ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा मार्कण्डेये । ९० । ११ ।

"छिन्ने धनुषि दैत्येन्द्रस्तथा शक्तिमपादरे ।"४॥ मन्त्रविशेषे, पुं । तल्लक्षणादिकं यथा, विश्वसारे । "मनोर्यस्यादिमध्यान्तेष्वानिलं बीजमुच्यते । संयुक्तं वा वियुक्तं वा स्वराक्रान्तस्त्रिधा पुनः ॥ चतुर्धा पञ्चधा वापि स मन्त्रश्छिन्नसंज्ञकः ॥")

छिन्नग्रन्थिनिका, स्त्री, (छिन्ना ग्रन्थिनी । संज्ञायां कन् ततष्टाप् पूर्ब्बह्रस्वश्च ।) विषणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिन्नपत्री, स्त्री, (छिन्नं पत्रं यस्याः । स्त्रियां ङीप् ।) अम्बष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या अम्बष्ठाशब्दे ज्ञेयम् ।)

छिन्नमस्ता, स्त्री, (छिन्नं मस्तं शिरो यस्याः ।) दशमहाविद्यान्तर्गतषष्ठमहाविद्या । सा च प्रचण्डचण्डिका । यथा,—

"प्रचण्डचण्डिकां वक्ष्ये सर्व्वकामफलप्रदाम् ।
यस्याः प्रसादमात्रेण सदाशिवो भवेन्नरः ॥
अपुत्रो लभते पुत्रं अधनो धनवान् भवेत् ।
कवित्वञ्च सुपाण्डित्यं लभते नात्र संशयः ॥"

अथ प्रचण्डचण्डिकामन्त्रः । विश्वसारे आमले च ।
"लक्ष्मीं लज्जां ततो मायां मार्त्तां द्वादशिकामपि ।
वज्रवैरोचनीये द्वे मायै फट्स्वाहया युतः ॥
लक्ष्मीबीजं यदाद्यं स्यात् तदा श्रीः सर्व्वतोमुखी ।
लज्जाबीजेन चाद्येन वश्यतां यान्ति योषितः ॥
मायाबीजेन चाद्येन महापातकनाशनम् ।
मार्त्तां द्वादशिकां बीजमाद्यं स्याद्भुक्तिदायकम् ॥
भैरवोऽस्य ऋषिर्द्देवि ! सम्राट् छन्द उदीरितम् ।
छिन्नमस्ता स्मृता देवी बीजं कूर्च्चद्वयं पुनः ॥
स्वाहा शक्तिरभीष्टार्थे विनियोग उदाहृतः ॥"
"अत्र लज्जापदं कामबीजपरम् । तथा च ।
अत्र लज्जापदे देवि ! कामबीजं वितन्यते ।
महाकालमतं चेयं मन्त्रोद्धारं शुभावहम् ॥"

पूर्व्वमायापदे इति पाठे मायायाः पूर्व्वं लज्जाबीजं सन्निवेश्यम् । तथा च । पूर्व्वमायापदेन लज्जाबीजमुच्यते । अन्यथा तामिस्यादिविरोधः । तथा च ।

"कामाद्यां वाग्भवाद्यां वा मायाद्यां वा जपेत् सुधीः ।
लक्ष्म्याद्यां वा जपेद्विद्यां चतुर्व्वर्गफलप्रदाम् ॥
अन्येषाञ्च मुनीनां मते सर्व्वत्र मायापदं कूर्च्चपरम् । तत्रैव ।
सान्तं वह्निसमायुक्तं रतिबिन्दुसमन्वितम् ।
लक्ष्मीबीजमिदं प्रोक्तं सर्व्वकामार्थसिद्धये ॥
—मादिवह्निसंयुक्तं बिन्दुनादविभूषितम् ।
शिवबीजं महेशानि ! लज्जाबीजमुदाहृतम् ॥
ईशानमुद्धृत्य पुरारिबीजं
सबिन्दुकं नादविभूषितञ्च ।
भवात्मकर्णं परितः प्रकल्प्य
मायां वदन्तीह मनीषिणस्ताम् ॥
द्वादशस्वरवर्णं स्यात् नादबिन्दुविभूषितम् ।
वाग्भवं बीजमित्युक्तं सर्व्ववाक्यविशुद्धये ॥
इति मन्त्रे चतुर्ब्बीजव्याख्यानात् अयन्तु समीचीनः । भैरवमते तु माया भुवनेश्वर्य्येव ॥

लक्ष्मीः प्रथमबीजेऽस्ति लज्जाबीजे मनोभवः ।
तृतीयेऽस्मिन् सदा देवी महापातकनाशिनी ॥
चतुर्थे तु गुणातीता मुक्तिविद्याप्रदायिका ।
वकारे वरुणः साक्षात् जकारे तु सुराधिपः ॥
रेफे हुताशनो देवो चकारे वसुधाधिपः ।
एकारे त्रिपुरा देवी रेफे त्रिपुरसुन्दरी ॥
त्रैलोक्यविजया देवी सर्व्वैर्वीकारमंस्थिता ।
चकारे चन्द्रमा देवो नकारे हि विनायकः ॥
ईकारे कमला साक्षात् यकारे च सरस्वती ।
मायायुग्मे महा देवी प्रकृत्या सह सङ्गता ॥
वैखरी चैव फट्कारे स्वाकारे कुसुमायुधः ।
हाकारे च रतिस्त्विष्टेदेवं मन्त्रसमुच्चयः ॥"

इति व्याख्यानात् ॥ ५ ॥

अस्याः पूजाप्रयोगः ।
प्रातःकृत्यादिकं कृत्वा मन्त्राचमनं कुर्य्यात् । यथा,—

"लक्ष्मीमायाकूर्च्चबीजैस्त्रिभिः पीत्वासु साधकः ।
वाग्भवेनौष्ठौ संस्पृश्य मायाभ्यान्तु द्विरुन्मृजेत् ॥
कूर्च्चेन क्षालयेत् पाणी रश्मिभिर्नेत्र विन्यसेत् ।
श्रीमायाकूर्च्चवाक्कामत्रिपुटाभगवर्णकैः ॥
कामकलाङ्कुशाभ्याञ्च यक्षनासाक्षिकर्णकान् ।
नाभिहृन्मस्तकं चांसौ स्पृष्ट्वा शम्भुर्भवेत् क्षणात् ॥
आचम्यैवं छिन्नमस्तां वज्रवैरोचनीं प्रपश्यति ॥
ततः प्राणायामान्ते विधाय षोढान्यासं कुर्य्यात् ।
मन्त्रषोढां ततः कुर्य्यात् त्रैलोक्यवशकारिणीम् ।
श्रीबालात्रिपुटायोनिप्रासादप्रणवैस्तथा ॥
कालीवधूकूर्च्चैः कामकलाकूर्च्चास्त्रकैः क्रमात् ।
षोडशीमनुवर्णैश्च पृथगादशधाधरौ ॥
रश्मिभिर्नेत्रमाष्टकार्णान् स्वेषु स्थानेषु विन्यसेत् ।
एषा ब्रह्मस्वरूपा हि बीजषोढा प्रकीर्त्तिता ॥
अस्याः संन्यसनात् सर्व्वे वशवृद्धा भवन्ति हि ।
सर्व्वैश्वर्य्ययुतास्ते हि जीवन्मुक्ता दशाब्दतः ॥"६॥

तत ऋष्यादिन्यासः ।

अस्य मन्त्रस्य भैरव ऋषिः सम्राट् छन्दः छिन्नमस्ता देवता हुँकारद्वयं बीजं स्वाहा शक्तिरभीष्टार्थसिद्धये विनियोगः । यथा, शिरसि भैरवऋषये नमः । मुखे सम्राट्छन्दसे नमः । हृदि छिन्नमस्तायै देवतायै नमः । गुह्ये हूँ हूँ बीजाय नमः । पादयोः स्वाहाशक्तये नमः ॥ ततः कराङ्गन्यासौ । ओम् आं खड्गाय हृदयाय स्वाहा । इति कनीयसि । ओम् ईं सुखड्गाय शिरसे स्वाहा । इति पवित्राङ्गुलयोः । ओम् ऊं सुवज्राय शिखायै स्वाहा । इति मध्यमयोः । ओम् ऐं पाशाय कवचाय स्वाहा । इति तर्ज्जन्योः । ओम् औं अङ्कुशाय नेत्रत्रयाय स्वाहा । इत्यङ्गुष्ठयोः । ओम् अः सुरक्षरक्षासुरक्षायाखाय फट् । इति करतलपृष्ठयोः । एवं हृदयादिषु । तदुक्तं भैरवतन्त्रे ।

"उच्चरेत् पूर्व्वमाकारं बिन्दुलाञ्छितमस्तकम् ।
खड्गाय हृदयायेति स्वाहान्तं कनीयसि ॥
ईंकारञ्च ततो देवि ! चन्द्रकोटिसमप्रभम् ।
सुखड्गाय ततो वाच्यं शिरसे तदनन्तरम् ॥
स्वाहायुक्तं ततो वाच्यं पवित्राङ्गुलिसंयुतम् ।
ऊकारञ्च ततो वाच्यं बिन्दुलाञ्छितमस्तकम् ॥
सुवज्राय ततो वाच्यं शिखायै तदनन्तरम् ।
स्वाहान्तं मध्यमायाञ्च विन्यसेत्तदनन्तरम् ॥
मार्त्तां द्वादशिकां देवीं विन्यसेच्च ततः परम् ।
पाशायेति समुच्चार्य्य प्रवदेत् कवचाय च ॥
स्वाहान्तं विन्यसेन्मन्त्रं तर्ज्जन्यां तदनन्तरम् ।
औकारञ्च ततो देवि ! चाङ्कुशं तदनन्तरम् ॥
नेत्रत्रयाय स्वाहान्तमङ्गुष्ठे करयोर्द्वयोः ।
अःकारञ्च विसर्गान्तं सुरक्षारक्षसंयुतम् ॥
असुरक्षायसंयुक्तं अस्त्रायेति ततः परम् ।
फड्वर्णसमायुक्तं विन्यसेत् करयोर्द्वयोः ॥
हृदि मूर्द्धि शिखायाञ्च कवचे नेत्रमस्त्रके ।
यावदस्त्रं चतुर्द्दिक्षु विदिक्षु च यथाक्रमम् ॥"

चिन्ताक्षिनन्दे भैरवव्याख्यम् ।
"उच्चरेत् प्रणवं पूर्व्वमाकारं बिन्दुसंयुतम् ।"

इत्यादिवाक्यात् कराङ्गेषु प्रणवसम्वलितो न्यासः । ततो मन्त्रेण मस्तकादिपादपर्य्यन्तं पादादिमस्तकपर्य्यन्तं वारत्रयं न्यसेत् ॥ ७ ॥

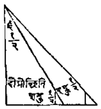
ततो ध्यानम् ।
"स्वनाभौ नीरजं ध्यायेदर्कं विकसितं सितम् ।
तत्पद्मकोषमध्ये तु मण्डलं चण्डरोचिषः ॥
जवाकुसुमसङ्काशं रक्तबन्धूकसन्निभम् ।
रजःसत्त्वतमोरेखायोनिमण्डलमण्डितम् ॥
मध्ये तु तां महादेवीं सूर्य्यकोटिसमप्रभाम् ।
छिन्नमस्तां करे वामे धारयन्तीं स्वमस्तकम् ॥
प्रसारितमुखीं देवीं लेलिहानाग्रजिह्विकाम् ।
पिबन्तीं रौधिरीं धारां निजकण्ठविनिर्गताम् ॥
विकीर्णकेशपाशाञ्च नानापुष्पसमन्विताम् ।
दक्षिणे च करे कर्त्रीं मुण्डमालाविभूषिताम् ॥
दिगम्बरीं महाघोरां प्रत्यालीढपदे स्थिताम् ।
अस्थिमालाधरां देवीं नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
रतिकामोपरिष्टाच्च सदा ध्यायन्ति मन्त्रिणः ।
सदा षोडशवर्षीयां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
विपरीतरतासक्तौ ध्यायेद्रतिमनोभवौ ।
डाकिनीवर्णिनीयुक्तां वामदक्षिणयोगतः ॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्व्वतीम् ।
वर्णिनीं लोहितां सौम्यां मुक्तकेशीं दिगम्बरीम् ॥
कपालकर्त्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः ।
नागयज्ञोपवीताढ्यां ज्वलत्तेजोमयीमिव ॥
प्रत्यालीढपदां दिव्यां नानालङ्कारभूषिताम् ।
सदा द्वादशवर्षीयामस्थिमालाविभूषिताम् ॥
डाकिनीं वामपार्श्वे तु कल्पसूर्य्यानलोपमाम् ।
विद्युज्जटां त्रिनयनां दन्तपंक्तिबलाकिनीम् ॥
दंष्ट्राकरालवदनां पीनोन्नतपयोधराम् ।
महादेवीं महाघोरां मुक्तकेशीं दिगम्बरीम् ॥
लेलिहानमहाजिह्वां मुण्डमालाविभूषिताम् ।
कपालकर्त्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः ॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्व्वतीम् ।
करस्थितकपालेन भीषणेनातिभीषणाम् ॥

भूशङ्कुघात प्रभया विभक्त
प्रजायते दीपशिखौच्यमेवम् ॥
त्रैराशिकेनैव यदेतदुक्त
व्याप्तं स्वभेदैर्हरिणेव विश्वम् ॥

उदाहरणम् ।

शङ्कोर्भार्कमिताङ्गुलस्य सुमते दृष्टा किलाष्टाङ्गुला
छायाग्राभिमुखे कराद्वयमिते न्यस्तस्य दीपे पुनः ।
तस्यैवार्कमिताङ्गुला यदि तदा छायाप्रदीपान्तर
दीपौच्यञ्च कियद्भवेद्वद यदीच्छायाभिधां वेत्सि चेत् ॥

व्यास



भू $\frac{१०}{३}$ छा $\frac{१}{३}$ भू २ छा $\frac{१}{२}$

अत्र छायाग्रयोरन्तरमङ्गुलात्मकम् । ५२ । छाये च । ८ । १२ । अनयोरादा । ८ । इय मनेन । ५२ । गुणिता । ४१६ । छायाप्रमाणान्तरेण । ४ । भक्ता लब्धं भमानम् । १०४ । इदं प्रथमच्छायाग्रदीपतलयोरन्तरमित्यर्थः । एवं द्वितीयच्छायाग्रमानम् ।१५६। भूशङ्कुघात प्रभया विभक्त इति जातमुभयतोऽपि दीपौच्य समम् एव हस्ता $६\frac{१}{२}$ ।

एवमित्यत्र छायाव्यवहारे त्रैराशिककल्पनया गणनं क्रमते तद्यथा । प्रथमच्छायातो द्वितीय च्छाया । १७ । यावन्ताधिका तावता छाया ग्रयोर्यदि छायाग्रान्तरतुल्याभूमिर्लभ्यते तदा छायया किमिति एवं पृथक् पृथक् छाया प्रदीपतलान्तरप्रमाणं लभ्यते । ततो द्वितीय त्रैराशिकं यदि छायातुल्ये भुजे शङ्कुः कोटि स्तदा भूतुल्ये भुजे किमिति लब्धं दीपकौच्य मुभयत्रापि तुल्यमेव । एवं पञ्चराशिकादिक मखिलं त्रैराशिककल्पनयैव सिद्धं यथा भग वता श्रीनारायणेन जननमरणक्लेशापहारिणा निखिलब्रह्माण्डैकबीजेन सकलभुवनभावनैक निरतेन हरिणा नानारूपैरिदं सर्वं व्याप्तं तथेदं सकलं गणितजातं त्रैराशिकेन व्याप्तं यद्यत् तद्वद्भिः किमित्यत्रोच्यते । यत्किञ्चिद्गुणभागहारविधिना बीजेऽत्र वा गम्यते

तत् त्रैराशिकमेव निर्मलधियामेवावगम्यं बुधैः ।
एतद्यद्बहुधास्मदादिजडधीधीवृद्धिबुद्ध्या बुधै
स्तद्भेदान् सुगमान् विधाय रचितं प्राज्ञै प्रकीर्णादिकम् ॥

इति भास्कराचार्यविरचितायां लीलावत्यां छायाधिकारः समाप्तः ।

छायाभृत्, पुं (छायां छायारूपमृगलाञ्छनं यद्वा छायां शीतलकान्तिं बिभर्त्तीति । भृ+क्विप् ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । १९ ॥

छायामित्र क्ली (छायया छायाकरणेन मित्र मिव छायाया मित्रमिति वा ।) छत्त्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

छायामृगधर, पुं (छाया छायारूप एव मृगस्तं धरतीति । धृ+अच । छायामृगस्य धरो वा ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छायासुत, पुं (छायायाः सूर्य्यपत्न्याः सुत पुत्रः ।) शनिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३४ ॥

छि, पुं, (छ्यति छिनत्ति कौलेयादिक नाशयतीत्यर्थः । छो+बाहुलकात् कि ।) गहा । इत्येकाक्षरकोषः ॥

छिक्कनी, स्त्री, (छिक इत्यव्यक्तक्षुतशब्द करोत्यनया । कन्+करणे अप ततो ङीष ।) वृक्ष विशेषः । छिकनी इति शाकछिकनी इति हाचोटी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । क्षव क्षुत् २ तीक्ष्णा ३ छिक्किका ४ घ्राणदुःखदा ५ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । रुच्यत्वम् । तीक्ष्ण-त्वम् । उष्णत्वम् । वह्निपित्तकारित्वम् । वात रक्तकुष्ठक्रमिवातकफनाशित्वञ्च । इति भाव प्रकाशः ॥

छिक्का स्त्री, (छिगित्यव्यक्तशब्देन कायतीति । कै+क । ततष्टाप ।) क्षुतम् । इति शब्दरत्ना वली ॥ छिँक इति हिन्दी भाषा ॥ (यथा मार्कण्डे ज्योतिषशास्त्रे ६० अध्याये ।
'छिक्काया लक्षणं वक्ष्ये लभेत पूर्व्वे महाफलम् ।
आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
नैरृते शोकसन्तापौ मिष्टान्नेन पश्चिमे ।
अन्न प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे कलहो भवेत् ।
ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं छिक्काफलाफलम् ॥)

छिक्किका स्त्री (छिक्का क्षुतं साध्यत्वेनास्त्यस्याः । बाहुलकात ठन् ।) छिक्कनी । इति भाव प्रकाशः ॥ [छेदनकर्त्ता ॥

छित [द्] त्रि (छिनत्तीति । छिद्+क्विप ।)

छित त्रि, (छायते स्मेति । छो+क्त । शाच्छो रन्यतरस्याम् ।' ७।४।४१ । इती ।) छिन्नम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥

छित्ति पु (छिद्+क्तिन् ।) करजस्थः । इति शब्दचन्द्रिका । छेदः ॥

छित्वर त्रि (छिनत्तीति । छिद्+'छित्वर छत्वर ।" उणा । ३ । १ । इति स्वरच प्रत्य यान्त निपातनात साधुः ।) छेदनद्रव्यम् । धूर्त्तः । वैरी । इत्युणादिकोषः ॥

छिद र इ य प भौ द्वैधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) रेफ इदित्करणम् । इर इत्त्वात् अच्छिदत् । य प छिनत्ति छिन्ते काष्ठ लोकः । भौ छेत्ता । इति दुर्गादासः ।

छिदक क्ली (छिनत्तीति । छिद्+वुन् ।) वज्रम् । इत्युणादिकोषः ।

छिदा, स्त्री (छिद्+'षिद्भिदादिभ्योऽङ । ३ । ३ । १०४ । इत्यङ ततष्टाप ।) छेदनम् । इति मुग्धबोधम् ॥

छिदि स्त्री (छिद्यतेऽनया इति । छिद्+'कृगृश कुटिभिदिछिदिभ्यश्च ।" उणा । ४ । १४२ इति इ स च कित ।) कुठारः । इत्युणादिकोषः ॥

छिदिर पु (छिनत्त्यनेनेति । छिद्+'इषिमदि मुदिखिदिछिदिभिदीति ।" उणा । १ । ५१ । इति किरच ।) करवालः । परश्वधः । पावकः । रज्जुः । इति मेदिनी । रे १५५ ॥

छिदुर पु (छिनत्तीति । छिद्+'विदिभिदिछिदेः कुरच ।' ३।२।१६२ । इति कुरच ।) छेदनद्रव्यम् । धूर्त्तः । वैरी । इति मेदिनी । रे १५६ ॥ (स्वय छिन्ने त्रि । यथा रघु । १६ । ६२ ।
'स लप्स्यते न छिदुरोऽपि हार ॥)

छिद्र तु क भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अन्न चुरा० पर० सक० सेट ।) भेद इह रन्ध्रकरणम् । छिद्रयति छिद्रापयति भाण्ड बालक । इति दुर्गादासः ॥

छिद्र क्ली (छिद्यते भिद्यते यत् । छिन्दी छेदने+'स्फायितञ्चिवञ्चीति । उणा । २।१३। इति रक ।) भेदः । छेँदा इति भाषा । तत् पर्य्यायः । कुहरम् २ सुषिरम् ३ विवरम् ४ बिलम् ५ निर्व्यथनम् ६ रोकम् ७ रन्ध्रम् ८ श्वभ्रम ९ वपा १० सुषि ११ । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥ श्वभ्रम् १२ सुषी १३ । इति तट्टीका ॥ (यथा महाभारते । ३।८२।५३ ।
"ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ । छिमवत्सुतमर्व्बुदम् ।
पृथिव्यां यत्र वै छिद्र पूर्व्वमासीत युधिष्ठिर ॥)
दूषणम् । इति मेदिनी । रे, ३८ ॥ (यथा महाभारते । ७ । १२ । २९ ।
' बहुभिश्च नृपते । क्रतुरेष ममो महान् ।
छिद्रान्यस्य तु काङ्क्षन्ति यज्ञघ्ना ब्रह्मराक्षसाः ॥"
अवकाशः । गगनसन्ध्या । इति ज्योतिषम् ॥ लग्नादष्टमस्थानम् । 'छिद्रमष्टमं स्थान मिति ।' इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥)

छिद्रवैदेही स्त्री (छिद्रप्रधाना वैदेही पिप्पली ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिद्रात्मा [न्] पुं (छिद्रमन्तमध्ये यस्य ।) नलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिद्रापल, स्त्री (छिद्र दूषणमापलतीति । आ+ पल+अच ।) मायाफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिद्रित त्रि (छिद्र+इत ।) कृतच्छिद्र । तत्पर्य्यायः । वेधित २ विद्ध ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ९९ ॥

छिन्न त्रि (छिद्यते स्म इति । छिद्+क्त ।) खण्डितम् । छेँड़ा इति काटा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । छातम् २ लूनम् ३ कृत्तम् ४ दातम् ५ दितम् ६ छितम् ७ वृक्णम् ८ । इत्यमरः । ३।१।१०३ ॥ छेदम् ९ छादितम् १० । इति जटाधरः ॥ छिन्नम् ११ खण्डितम् १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा मार्कण्डेये । ९० । ११ ।

"छिन्ने धनुषि दैत्येन्द्रस्तथा शक्तिमथाददे ॥"*॥ मन्त्रविशेषे, पुं। तल्लक्षणादिकं यथा, विश्वसारे।

"मनोर्यस्यादिमध्यान्तेष्वानिलं वीजमुच्यते।
संयुक्तं वा वियुक्तं वा पराक्रान्तस्त्रिधा पुनः॥
चतुर्धा पञ्चधा वापि स मन्त्रश्छिन्नसंज्ञकः॥")

छिन्नग्रन्थिनिका, स्त्री, (छिन्ना ग्रन्थिनी। संज्ञायां कन् ततष्टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) त्रिपर्णिका। इति राजनिर्घण्टः॥

छिन्नपत्री, स्त्री, (छिन्नं पत्रं यस्याः। स्त्रियां ङीष्।) अम्बष्ठा। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवरणमस्या अम्बष्ठाशब्दे ज्ञेयम्॥)

छिन्नमस्ता, स्त्री, (छिन्नं मस्तं शिरो यस्याः।) दशमहाविद्यान्तर्गतषष्ठमहाविद्या। सा च प्रचण्डचण्डिका। यथा,—

"प्रचण्डचण्डिकां वक्ष्ये सर्व्वकामफलप्रदाम्।
यस्याः प्रसादमात्रेण सदाशिवो भवेन्नरः॥
अपुत्त्रो लभते पुत्त्रं अधनो धनवान् भवेत्।
कवित्वञ्च सुपाण्डित्यं लभते नात्र संशयः॥"

अथ प्रचण्डचण्डिकामन्त्राः। विश्वसारे जामले च।

"लक्ष्मीं लज्जां ततो मायां मात्रां द्वादशिकामपि।
वज्रवैरोचनीये द्वे माये फट्स्वाहया युतः॥
लक्ष्मीवीजं यदाद्यं स्यात् तदा श्रीः सर्व्वतोमुखी।
लज्जावीजेन चाद्येन वश्यतां यान्ति योषितः॥
मायावीजेन चाद्येन महापातकनाशनम्।
मात्रां द्वादशिकां वीजमाद्यं स्यान्मुक्तिदायकम्॥
भैरवोऽस्य ऋषिर्द्देवि! सम्राट् छन्द उदीरितम्।
छिन्नमस्ता स्मृता देवी वीजं कूर्च्चद्वयं पुनः॥
स्वाहा शक्तिरभीष्टार्थे विनियोग उदाहृतः॥"

"अत्र लज्जापदं कामवीजपरम्। तथा च।
अत्र लज्जापदे देवि! कामवीजं वितन्यते।
महाकालमतं ज्ञेयं मन्त्रोद्धारं शुभावहम्॥"

पूर्व्वमायापदे इति पाठे मायायाः पूर्व्वं लज्जावीजं तस्मिन्नित्यर्थः। तथा च। पूर्व्वमायापदेन लज्जावीजमुच्यते। अन्यथा तापिन्यादिविरोधः। तथा च।

"कामाद्यां वाग्भवाद्यां वा मायाद्यां वा जपेत् सुधीः।
लक्ष्म्याद्यां वा जपेद्विद्यां चतुर्व्वर्गफलप्रदाम्॥
अन्येषाञ्च मुनीनां मते सर्व्वत्र मायापदं कूर्च्चपरम्। तत्रैव।
शान्तं वह्निसमायुक्तं रतिविन्दुसमन्वितम्।
लक्ष्मीवीजमिदं प्रोक्तं सर्व्वकामार्थसिद्धये॥
-मादिवह्निसंयुक्तं विन्दुनादविभूषितम्।
शिववीजं महेशानि! लज्जावीजमुदाहृतम्॥
ईशानमुद्धृत्य पुरारिवीजं
सविन्दुकं नादविभूषितञ्च।
सवामकर्णं परितः प्रकल्प्य
मायां वदन्तीह मनीषिणस्ताम्॥
द्वादशस्वरवर्णं स्यात् नादविन्दुविभूषितम्।
वाग्भवं वीजमित्युक्तं सर्व्ववाक्यविशुद्धये॥
इति मन्त्रे चतुर्व्वीणव्याख्यानात् अयन्तु

समीचीनः। भैरवमते तु माया भुवनेश्वर्य्येव॥
लक्ष्मीः प्रथमवीजेऽस्ति लज्जावीजे मनोभवः।
तृतीयेऽस्मिन् सदा देवी महापातकनाशिनी॥
चतुर्थे तु गुणातीता मुक्तिविद्याप्रदायिका।
वकारे वरुणः साक्षात् जकारे तु सुराधिपः॥
रेफे हुताशनो देवो वकारे वसुधाधिपः।
ऐकारे त्रिपुरा देवी रेफे त्रिपुरसुन्दरी॥
त्रैलोक्यविजया देवी सदैवौकारसंस्थिता।
चकारे चन्द्रमा देवो नकारे हि विनायकः॥
ईकारे कमला साक्षात् यकारे च सरस्वती।
मायायुग्मे सदा देवी प्रह्लाद्या सह सङ्गता॥
वैखरी चैव फट्कारे स्वाकारे कुसुमायुधः।
हाकारे च रतिस्तिष्ठेदेवं मन्त्रसमुच्चयः॥"
इति व्याख्यानाच्च॥*॥

अस्याः पूजाप्रयोगः।
प्रातःकृत्यादिकं कृत्वा मन्त्राचमनं कुर्य्यात्। यथा,—

"लक्ष्मीमायाकूर्च्चवीजैस्त्रिभिः पीत्वाम्बु साधकः।
वाग्भवेनौष्ठौ संमृज्य मायाभ्यान्तु द्विरुन्मृजेत्॥
कूर्च्चेन क्षालयेत् पाणी एभिर्म्मन्त्रैश्च विन्यसेत्।
श्रीमायाकूर्च्चवाक्कामत्रिपुटाभगवर्णकैः॥
कामकलाङ्कुशाभ्याञ्च वक्त्रनासाक्षिकर्णकान्।
नाभिहृन्मस्तकं चांसौ स्पृष्ट्वा शम्भुर्भवेत् क्षणात्॥
आचम्यैवं छिन्नमस्तां वत्सरान्तां प्रपश्यति॥
ततः प्राणायामान्तं विधाय षोढान्यासं कुर्य्यात्।
मन्त्रषोढां ततः कुर्य्यात् त्रैलोक्यवशकारिणीम्।
श्रीवालात्रिपुटायोगिप्रासादप्रणवैस्तथा॥
कालीवध्वङ्कुशैः कामकलाकूर्च्चास्त्रकैः क्रमात्।
षोडशीमनुवर्णैश्च पृथगष्टादशाक्षरी॥
एभिर्वीजैर्म्मातृकार्णान् स्वेषु स्थानेषु विन्यसेत्।
एषा ब्रह्मस्वरूपा हि वीजषोढा प्रकीर्त्तिता॥
अस्याः संन्यसनात् सर्व्वे वज्रदेहा भवन्ति हि।
सर्व्वैश्वर्य्ययुतास्ते हि जीवन्मुक्ता दशाब्दतः॥"*॥

तत ऋष्यादिन्यासः।
अस्य मन्त्रस्य भैरव ऋषिः सम्राट् छन्दः छिन्नमस्ता देवता हुंकारद्वयं वीजं स्वाहा शक्तिरभीष्टार्थसिद्धये विनियोगः। यथा, शिरसि भैरवऋषये नमः। मुखे सम्राट्छन्दसे नमः। हृदि छिन्नमस्तायै देवतायै नमः। गुह्ये हूँ हूँ वीजाय नमः। पादयोः स्वाहाशक्तये नमः॥ ततः कराङ्गन्यासौ। ओम् आं खड्गाय हृदयाय स्वाहा। इति कनीयसि। ओम् ईं सुखड्गाय शिरसे स्वाहा। इति पवित्राङ्गुलयोः। ओम् ऊं सुवज्राय शिखायै स्वाहा। इति मध्यमयोः। ओम् ऐं पाशाय कवचाय स्वाहा। इति तर्ज्जन्योः। ओम् औं अङ्कुशाय नेत्रत्रयाय स्वाहा। इत्यङ्गुष्ठयोः। ओम् अः सुरक्षरक्षासुरक्षायास्त्राय फट्। इति करतलपृष्ठयोः। एवं हृदयादिषु। तदुक्तं भैरवतन्त्रे।

"उच्चरेत् पूर्व्वमाकारं विन्दुलाञ्छितमस्तकम्।
खड्गाय हृदयायेति स्वाहायुक्तं कनीयसि॥
ईंकारञ्च ततो देवि! चन्द्रकोटिसमप्रभम्।
सुखड्गाय ततो वाच्यं शिरसे तदनन्तरम्॥
स्वाहायुक्तं ततो वाच्यं पवित्राङ्गुलिसंयुतम्।
ऊकारञ्च ततो वाच्यं विन्दुलाञ्छितमस्तकम्॥
सुवज्राय ततो वाच्यं शिखायै तदनन्तरम्।
स्वाहान्तं मध्यमायाञ्च विन्यसेत्तदनन्तरम्॥
मात्रां द्वादशिकां देवीं विन्यसेच्च ततः परम्।
पाशायेति समुच्चार्य्य प्रवदेत् कवचाय च॥
स्वाहान्तं विन्यसेन्मन्त्रं तर्ज्जन्यां तदनन्तरम्।
औङ्कारञ्च ततो देवि! चाङ्कुशं तदनन्तरम्॥
नेत्रत्रयाय स्वाहान्तमङ्गुष्ठे करयोर्द्वयोः।
अकारञ्च विसर्गान्तं सुरक्षारक्षसंयुतम्॥
असुरक्षायसंयुक्तं अस्त्रायेति ततः परम्।
फडक्षरसमायुक्तं विन्यसेत् करयोर्द्वयोः॥
हृदि मूर्द्ध्नि शिखायाञ्च कवचे नेत्रमण्डले।
यावदस्त्रं चतुर्द्दिक्षु विदिक्षु च यथाक्रमम्॥"

त्रिशक्तितन्त्रे भैरववाक्यम्।
"उच्चरेत् प्रणवं पूर्व्वमाकारं विन्दुसंयुतम्।"
इत्यादिवाक्यात् कराङ्गेषु प्रणवसम्वलितो न्यासः। ततो मूलेन मस्तकादिपादपर्य्यन्तं पादादिमस्तकपर्य्यन्तं वारत्रयं न्यसेत्॥*॥

ततो ध्यानम्।
"स्वनाभौ नीरजं ध्यायेदर्द्धं विकसितं सितम्।
तत्पद्मकोषमध्ये तु मण्डलं चण्डरोचिषः॥
जवाकुसुमसङ्काशं रक्तवन्धूकसन्निभम्।
रजःसत्त्वतमोरेखायोनिमण्डलमण्डितम्॥
मध्ये तु तां महादेवीं सूर्य्यकोटिसमप्रभाम्
छिन्नमस्तां करे वामे धारयन्तीं स्वमस्तकम्॥
प्रसारितमुखीं देवीं लेलिहानाग्रजिह्विकाम्।
पिवन्तीं रौधिरीं धारां निजकण्ठविनिर्गताम्॥
विकीर्णकेशपाशाञ्च नानापुष्पसमन्विताम्।
दक्षिणे च करे कर्त्रीं मुण्डमालाविभूषिताम्॥
दिगम्बरीं महाघोरां प्रत्यालीढपदे स्थिताम्।
अस्थिमालाधरां देवीं नागयज्ञोपवीतिनीम्॥
रतिकामोपरिष्ठाञ्च सदा ध्यायन्ति मन्त्रिणः।
सदा षोड़शवर्षीयां पीनोन्नतपयोधराम्
विपरीतरतासक्तौ ध्यायेद्रतिमनोभवौ।
डाकिनीवर्णिनीयुक्तां वामदक्षिणयोगतः॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्व्वतीम्।
वर्णिनीं लोहितां सौम्यां मुक्तकेशीं दिगम्बरीम्।
कपालकर्त्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः।
नागयज्ञोपवीताढ्यां ज्वलत्तेजोमयीमिव॥
प्रत्यालीढपदां दिव्यां नानालङ्कारभूषिताम्।
सदा द्वादशवर्षीयामस्थिमालाविभूषिताम्॥
डाकिनीं वामपार्श्वे तु कल्पसूर्य्यानलोपमाम्।
विद्युज्जटां त्रिनयनां दन्तपंक्तिवलाकिनीम्॥
दंष्ट्राकरालवदनां पीनोन्नतपयोधराम्।
महादेवीं महाघोरां मुक्तकेशीं दिगम्बरीम्॥
लेलिहानमहाजिह्वां मुण्डमालाविभूषिताम्।
कपालकर्त्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्व्वतीम्।
करस्थितकपालेन भीषणेनातिभीषणाम्।

वाम्भा विधेयमाना तां ध्यायेद्देवीं विचक्षणः ।"
ध्यानस्यास्याप्रकथमाह । तन्त्रे ।
"प्रचण्डचण्डिकामेवमध्यात्वा यस्तु पूजयेत् ।
सदा तस्य शिरश्छित्त्वा देवी पिबति शोणितम् ॥"
छिन्नमस्तेति तेन स्तोत्रेणेति शेषः ।
तथा च ।
'स्वमन्त्रं सर्वपर्वं रक्तधाराभिपूरितम् ।
मन्त्रविद्धं महाभीमं धूम्रं वामभुजे तथा ॥"
इति भैरवतन्त्रे ।
तत्रैव ।
"सित कुर्य्यादन्तं पूर्व्वमाग्नेयं रक्तवर्णकम् ।
याम्यं कृष्णमनः पीतं शुभ्रं रक्तं सितासितम् ॥
मन पीतो प्रकुर्व्वीत कर्णिका मस्य मध्यगाम् ।
तन्मध्ये तु प्रकुर्व्वीत मण्डलं चतुरोचितम् ॥
रज सत्त्वतमोरसा रक्ता शुक्लासिता क्रमात् ।
मायायुग्मं ततो मध्ये षडक्षरसमन्वितम् ॥
वाह्ये तस्य च चक्रस्य कुमात् प्राकारवेष्टितम् ।
पूर्व्वं रक्तं ततः कृष्णं सितं पीतं यथाक्रमम् ॥
चतुर्द्वारसमायुक्तं चैत्रपालैरधिष्ठितम् ॥"
इत्यस्याः पूजायन्त्रम् ॥ * ॥
यथा वा ।
"त्रिकोणं त्रिवयमध्यं सम्यक् मण्डलत्रयम् ।
तन्मध्ये त्रिगम्यञ्चैव द्वारत्रयसमन्वितम् ।
वहिरष्टदलं पद्मं भूबिम्बं विलिखेत् पुनः ।
कुचैद्‌वर्णं निरीक्ष्याथ लिखितं पट समन्वितम् ॥"
[illegible]
तथाच ।
'अथातः सम्प्रवक्ष्यामि ध्यानं देवि यथाक्रमम् ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥"
यथा —
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥"
[illegible]

रतिकामोपरि वज्रवैरोचनीये देहि देहि एहि एहि यक्ष यक्ष मम सिद्धिं देहि देहि मम शत्रून् मारय मारय करालिके हूं फट् स्वाहेति पीठमन्त्रः । सर्व्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । पुनर्ध्यात्वावाहयेत् । सर्व्वसिद्धिवर्णनीये सर्व्वसिद्धिदायिनीये वज्रवैरोचनीये इहागच्छ इहागच्छ पुनस्त्वम्सहचार्य्यं इह तिष्ठ इह तिष्ठ इह सन्निधेहि इह सन्निरुध्यस्व इत्यनेनावाह्य ध्यां श्रीं क्रौं च सः इत्यनेन प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा । ओम् ध्यां खड्गाय हृदयाय स्वाहा इत्यादिना षडङ्गं विन्यस्य यथाशक्ति पूजां कृत्वा बलिं दद्यात् । यथा । वज्रवैरोचनीये देहि देहि एहि एहि यक्ष यक्ष इमं बलिं मम सिद्धिं देहि देहि मम शत्रून् मारय मारय करालिके हूं फट् स्वाहा इति मन्त्रः । ततो [illegible] क्रौं वर्णिन्यै नमः । वामे क्रौं डाकिन्यै नमः । ततो देवाङ्गे षडङ्गं संपूज्य दक्षिणे क्रौं [illegible] नमः । वामे क्रौं [illegible] नमः । पूर्व्वादिदिक्षु लक्ष्मीं लक्ष्मीं मायां वागीश पूजयेत् । विदिक्षु ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरान् मध्ये सदाशिवं सर्व्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । तत्र [illegible] पुष्पाञ्जलिं दत्वा [illegible] पूजयेत् । [illegible] मध्ये [illegible] खड्गाय हृदयाय स्वाहा इत्यादिना षडङ्गानि संपूज्य अष्टपत्रेषु पूर्व्वादिक्रमेण [illegible] क्रौं काल्यै नमः एवं वर्णिन्यै डाकिन्यै भैरव्यै महाभैरव्यै इन्द्राक्ष्यै [illegible] सदाशिव्यै सर्व्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् ।
यथा —
'एकां नामाभिधां कालीं वर्णिनीं डाकिनीं तथा ।
भैरवीश्च महापूर्व्वां भैरवीं तदनन्तरम् ॥
इन्द्राक्षीं [illegible] ।
पूर्व्वादिके दले पूज्या प्रणवश्च यथाक्रमम् ॥
प्रणवादिनमोऽन्तेन [illegible] ।"
[illegible] हूं हूं फट नमः स्वाहा नमः । [illegible] नमः । [illegible] नमः । पूर्व्वदिशि क्रौं [illegible] नमः । [illegible] पूर्व्वादिक्रमेण [illegible] प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । [illegible] ओम् [illegible] नमः । [illegible] नमः । [illegible] महाकालाय । यथा, भैरवीये ।
"पूर्व्वद्वारे [illegible] दक्षिणे ।
पश्चिमे [illegible] महाकालन्तथोत्तरे ॥"
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

जप । सिद्धविद्यात्वात् ॥ * ॥ बलिदाने तु भैरवीये ।
"रात्रौ बलिः प्रदातव्यो मत्स्यमांससुरादिभिः ।
अथवा मधुपानाद्यैर्मक्षरैर्विभवक्रमैः ॥
मन्त्रस्तु ।
उच्चरेत् प्रणवं पूर्व्वं सर्व्वसिद्धिप्रदेऽन्वितम् ।
वर्णिनीये ततो वाच्यं सर्व्वसिद्धिप्रदे ततः ॥
डाकिनीये ततो वाच्यं देवीनाम ततः परम् ।
एह्येहीति ततो वाच्यं इमं बलिमनन्तरम् ॥
यक्ष यक्ष ततः प्रोक्ता मम सिद्धिमनन्तरम् ।
देहि देहीति मायं च ततः फट्स्वाहया युतः ॥
बलिमन्त्रः समाख्यातः पूजितोऽयं सुरेश्वरीति ॥
मन्त्रान्तरम् ।
भुवनेशी कामबीजं कूर्च्चबीजञ्च वाग्भवम् ।
भुवनेशी कूर्च्चबीजं वाग्भवं तदनन्तरम् ।
वज्रवैरोचनीये च हूं फट स्वाहा ततः परम् ॥
अस्य पूजाप्रयोगन्यासपूजादिकं षोडश्येव कार्य्यम् ॥ * ॥
कूर्च्चद्वयं मायां लक्ष्मीन्वाग्भवं कूर्च्चमेव च ।
अस्यास्तु छिन्नमस्तायाः महाविद्या प्रकीर्त्तिता ।
अस्याश्च सदृशी विद्या जगत्स्वपि न विद्यते ।
षड्वर्णाहीयं मनुः [illegible] ॥
अस्याः ध्यानमथ [illegible] कमलादेः ।
प्रत्यालीढपदां सदैव दधतीं छिन्नं शिरः कर्त्तृकां
दिग्वस्त्रां स्वकबन्धशोणितसुधाधारां पिबन्तीं मुदा ।
नागाबद्धशिरोमणिं त्रिनयनां हृद्युत्पलालङ्कृतां
रत्यासक्तमनोभवोपरि दृढां ध्यायेज्जवासन्निभाम् ॥
दक्षे चातिसिता विमुक्तचिकुरा कर्त्त्रीं तथा खर्परं
हस्ताभ्यां दधती रजोगुणभवा नाम्नापि सा वर्णिनी ।
देव्याश्छिन्नकबन्धतः पतदसृग्धारां पिबन्तीं मुदा
नागाबद्धशिरोमणिर्मनुविदा ध्येया सदा सा सुरैः ॥
वामे कृष्णतनुस्तथैव दधती खड्गं तथा खर्परं
प्रत्यालीढपदा कबन्धविगलद्रक्तं पिबन्ती मुदा ।
सैषा या प्रलये समस्तभुवनं भोक्तुं क्षमा तामसी
शक्तिः सापि परात्परा भगवती नाम्ना परा डाकिनी ॥
इति ध्यानम् ।
अस्याः पूजादिकं सर्व्वं षोडश्येव कार्य्यम् ॥ * ॥
मन्त्रान्तरम् ।
तारं लक्ष्मीद्वयं वज्रवैरोचनीये हूं फट स्वाहा ।
अस्यापि ध्यानपूजादिकं सर्व्वं षोडश्येव ॥ * ॥
[illegible]
एकाक्षरी महाविद्या [illegible] ॥
अथ गोत्रं [illegible] ।
[illegible] महाविद्या [illegible] ।
[illegible] ॥ * ॥

मन्त्रान्तरं यथा,—
वज्रवैरोचनीये च कूर्च्चयुग्मं सफट्‌ठठः ।
तारादीशा महाविद्या सर्व्वतेजोऽपहारिणी ॥
त्रैलोक्याकर्षिणी विद्या चतुर्व्वर्गफलप्रदा ।
ध्यानपूजादिकं सर्व्वं षोड़शीवत् समाचरेत् ॥६॥
इदानीं षोड़शीविद्याप्रशंसामाह ।
तथा सर्व्वप्रयत्नेन सर्व्वासामपि च षोड़शी ।
लक्ष्मीबीजादिका सैव सर्व्वैश्वर्य्यप्रदायिनी ॥
लज्जाद्या स्वर्गभूनागयोषिदाकर्षिणी परा ।
कूर्च्चाद्या सर्व्वजन्तूनां महापातकनाशिनी ॥
वाग्भवाद्या यदा देवी वागीशत्वप्रदायिनी ।
एवा तु षोड़शीविद्या ज्ञेया सप्तदशाक्षरी ॥
श्रीबीजपुटिता सा तु लक्ष्मीवृद्धिकरी सदा ।
लज्जया पुटिता विद्या त्रैलोक्याकर्षिणी परा ॥
कूर्च्चेन पुटिता सर्व्वपापिनां पापहारिणी ।
वाग्बीजपुटिता चैषा वागीशत्वप्रदायिनी ॥
चतुर्व्विधेति विद्येषा प्रिये ! सप्तदशाक्षरी ।
ताराद्या षोड़शी चान्या भवेत् सप्तदशाक्षरी ।
एषा विद्या महाविद्या भुक्तिमुक्तिकरी सदा ।
कमला भुवनेशानी कूर्च्चबीजं सरस्वती ॥
वज्रवैरोचनीये च पूर्व्वबीजानि चोच्चरेत् ।
फट् स्वाहा च महाविद्या वसुचन्द्राक्षरी परा ।
ताराद्येकोनविंशार्णा मन्त्रविद्यास्वरूपिणी ।
एते विद्योत्तमे देवि ! भुक्तिमुक्तिप्रदे शुभे ॥ ७ ॥
लक्ष्म्यादिपुटिता पूर्व्वा रन्ध्रचन्द्राक्षरी भवेत् ।
चतुर्द्दशी च महाविद्या चतुर्व्वर्गफलप्रदा ॥
प्रणवाद्या यदा चैषा भोगमोक्षकरी सदा ।८।
विद्यान्तरं प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय ।
हृल्लेखाकूर्च्चवाग्बीजवज्रवैरोचनीये छूं ॥
अस्त्रं स्वाहा महाविद्या चतुर्द्दशाक्षरी मता ।
सर्व्वैश्वर्य्यप्रदा चैषा सर्व्वसम्मोहकारिणी ॥९॥
भुवनेशीं चितत्त्वस्य वाग्बीजं प्रणवं ततः ।
वज्रवैरोचनीये च फट् स्वाहा च तथापरा ॥
चतुर्द्दशाक्षरी चैषा चतुर्व्वर्गफलप्रदा ।
एषा विद्या महाविद्या जन्ममृत्युविनाशिनी ॥१०॥
तन्त्रान्तरे ।
रमा कामस्तथा लज्जा वाग्भवं वज्र वै पदम् ।
रोचनीये लज्जाद्वन्द्वमन्ते स्वाहासमन्वितम् ॥
इदं वा षोड़शी प्रोक्ता सर्व्वकामफलप्रदा ।
अथवा: सकला विद्या: सारात्सारतरा: शुभा: ॥
अस्या ऋषिर्भैरवोऽयं नाम्ना तु क्रोधभूपति: ।
सम्राट् छन्दो देवता च छिन्नमस्ता प्रकीर्त्तिता ।
षड्‌दीर्घभाक्खरेणैव प्रणवाद्येन सुन्दरि ! ।
खड्‌गाद्येन ठठान्तानि षड़ङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥
नाडिदीप्यादिकं चासां ता: सुसिद्धा: सुरासुरै: ।
सकलेषु च वर्णेषु सकलेष्वाश्रमेषु च ॥
अन्तिमेषु च वर्णेषु भुक्तिमुक्तिप्रदायिका ।
प्रसवाद्यास्य या विद्या शूद्रादौ न समीरिता: ॥
अस्यास्त्वेव विशेषोऽयं योषिच्चेत् समुपासयेत् ।
डाकिनी सा भवत्येव डाकिनीभि: प्रचार्य्यते ॥
मतिहीना पुत्रहीना यथा स्यात् सिद्धयोगिनी ।
इति ते कथितं तत्त्वं रहस्यमखिलं प्रिये ! ॥

अतिलोहितरङ्गेण भक्त्या दासोऽस्मि ते प्रिये ! ।
एतासां ध्यानपूजादिकं षोड़शीवत् कार्य्यम् ॥ ५ ॥
नाभौ शुद्धारविन्दे तदुपरि कमलं मण्डलं चण्ड-
रश्मे:
संसारस्यैकसारां त्रिभुवनजननीं धर्म्म-
कामोदयाढ्याम् ।
तस्मिन् मध्ये त्रिकोणे त्रितयतनुधरां छिन्नमस्तां
प्रशस्तां
तां वन्दे ज्ञानरूपां निखिलभयहरां योगिनीं
योगमुद्राम् ॥"
इति छिन्नमस्ताप्रकरणम् । इति तन्त्रसार: ॥
छिन्नरुह:, पुं, (छिन्नोऽपि रोहतीति । रुह+ "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति क: ।) तिलकवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
छिन्नरुहा, स्त्री, (छिन्ने सत्यपि रोहतीति । रुह + क: । अजादित्वात् टाप् ।) गुड़ूची । इत्यमर: । २ । ४ । ८२ ॥ (यथास्या: पर्य्याया: । "वत्सादनी च्छिन्नरुहा मधुपर्ण्यमृतामरा । कुण्डल्यमृतवल्ली च गुड़ूची चक्रलक्षणा ॥" इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) स्वर्णकेतकी । शल्लकी । इति राजनिर्घण्ट: ॥
छिन्नवेशिका, स्त्री, (छिन्नो विच्छिन्नो वेशो यस्या: । संज्ञायां कन् । ततष्टापि अत इत्वम् ।) पाटा । इति शब्दचन्द्रिका । आकनादी इति भाषा ॥
छिन्ना, स्त्री, (छिद्यतेऽसौ । छिद + क्त । "अजाद्यतष्टाप् ।" ४।१।४ इति टाप् ।) गुड़ूची । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । "गुड़ूची मधुपर्णी स्यादमृताऽमृतवल्लरी । छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥" छिद्यते कुलात् वहिष्क्रियते इति ।) पुंश्चली । इति विश्व: ॥
छिन्नोद्भवा, स्त्री, (छिन्ना विभिन्ना सत्यपि उद्भवति पुनर्जायते इति । उत् + भू + अच् । यद्वा, छिन्ने छेदनेऽपि उद्भव उत्पत्तिर्यस्या: ।) गुड़ूची । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (गुड़ूचीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)
छिलिहिण्ड:, पुं, (चिलिना वसनखण्डरूपतया हिण्डते अनाद्रियते इति । हिडि अनादरे + अच् । पृषोदरादित्वात् चस्य छ: ।) पातालगरुड़वृक्ष: । इति भावप्रकाश: ॥
छुछुन्दरी, स्त्री, (छुछुमित्यव्यक्तशब्दो दीर्य्यति निर्गच्छत्यस्या: । दृ + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा ४ । ११७ । इति इन् । तत: कृदिकारादिति ङीष् ।) जन्तुविशेष: । छुँचा इति भाषा । तत्पर्य्याय: । गन्धमूषा २ । इति हेमचन्द्र: । ४ । ३६७ ॥ चिक्क: ३ वेश्मनकुल: ४ पुंध्वज: ५ गन्धमूषिक:६ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ गन्धमूषिका७ । इति हलायुध: । राजपुत्त्री ८ प्रतिमूषिका ९ सुगन्धिमूषिका १० गन्धशुण्डिनी ११ शुण्डिमूषिका १२ । इति राजनिर्घण्ट: ॥ गन्धाखु:१३ गन्धनकुल: १४ मुषु: १५ । इति हारावली । (छुछुन्दरि:१६ । इति मार्कण्डेयपुराणम् ।१५।३१॥

"अभ्यञ्जनाच्छमयेत् क्षिप्रं गण्डमालां सुदारुणाम् । छुछुन्द्र्या विपक्वन्तु चाथ तैलवरं ध्रुवम् ॥" इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे गण्डमालाधिकारे ॥)
छुट, क छेदे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-तुदां च-सकं-सेट् ।) क, छोटयति । शि, छुटति । अच्छुटीत् । इति दुर्गादास: ॥
छुण्ड, स्त्री, (छद + रक् । पृषोदरादित्वात् उत्वम् ।) प्रतीकरणम् । रश्मि: । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति: ॥
छुप, श औ स्पर्शे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (तुदां-परं-सकं-अनिट् ।) श, छुपति । औ, छोप्ता । इति दुर्गादास: ॥
छुप:, पुं, (छुप + घञर्थे क: ।) क्षुप: । स्पर्शनम् । इति मेदिनी । पे, ६ ॥ चपल: । युद्धम् । इति विश्व: ॥
छुर, छेदे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । छोरति । अच्छोरीत् ॥)
छुर, शि लेपे । इति कविकल्पद्रुम: । (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) शि, छुरति, अच्छुरीत् चुच्छोर । लेपश्छेद: । इति दुर्गादास: ॥
छुरा, स्त्री, (छुरति रञ्जयति नाशयति दुर्गन्धादिकमिति वा । छुर + क: टाप् च ।) सुधा । चूर्णम् । इति हारावली । १३५ ॥
छुरिका, स्त्री, (छुरति छिनत्तीति । छुर + क्वुन् । यद्वा, छुरी + स्वार्थे कन् । पूर्व्वह्रस्वश्च ।) अस्त्रविशेष: । छुरी इति ख्याता । तत्पर्य्याय: । शस्त्री २ असिपुत्त्री ३ असिधेनुका ४ । इत्यमर: । २ । ८ । ९२ ॥ छुरी ५ । इति भरत: ॥ खुरी ६ छूरी ७ कृपाणिका ८ धेनुपुत्त्री ९ । इति हेमचन्द्र: ॥ छूरिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।२५।१४६ । "तावत् स्त्रियमपश्यत्तां छित्त्वा क्षुरिकया मुहु: । खादन्तीं तस्य मांसानि पुंस: शूलाग्रवर्त्तिन: ॥")
छुरितं, त्रि, (छुर + क्त: ।) खचितम् । इति जटाधर: ॥ (रञ्जितम् । यथा, माघे ।१।२२। "परस्परेण च्छुरितामलच्छवी तदेकवर्णाविव तौ बभूवतु: ॥") छिन्नश्च ॥
छुरी, स्त्री, (छुरति छिनत्तीति । छुर छेदे + "इगुपधज्ञेति । " ३ । १ । १३५ । इति क: । ततो ङीष् ।) छुरिका । इति भरत: ॥
छूरिकापत्री, स्त्री, (छुरिका इव पत्त्राणि यस्या: । स्त्रियां ङीष् ।) श्वेता । इति राजनिर्घण्ट: ॥
छूरी, स्त्री, (छुरी + पृषोदरादित्वात् दीर्घ: ।) छुरिका । इति हेमचन्द्र: । ३ । ४४८ ॥
छृद, कि सन्दीपे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) सन्दीपो दीप्तीकरणम् । कि, छर्द्दयति छर्द्दति दीपं लोक: । इति दुर्गादास: ॥
छृद, उ ञ ध इर् देवने । क्लिपि । वमने । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (रुधां-उभं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, छर्द्दित्वा छृत्वा । ञ ध, छृणत्ति

छन्ने। इत वन्दुन्म् अन्यादीनि। एतन् मितीर्थिकायनदारमुनिर्न्मकौशलानय। इति कश्चित्। मसने तु छोडनमेव भ्रमण्य लिया मध्यमनमदक स्यात्। लिपि पर्यौ। इति न्याय न्याय।

छेक त्रि (छ्यति वनवासान्निमुख छिनत्ति माम्य भवति। छो छ लनौ + बाहुलकात् कन्।) मृहामलवशिल्पी। गृहस्याय। इत्यमर। २। ५। २३। नागर। इति मेदिनी। क ४४। (मन्दान्मुरारविरासी पुं। म तु नाम ग्राममात्र। तस्मात् यथा साहित्यदर्पण। १०।३।
"छेक वन्नममहत्य मन्मतमान्नमनेकधा।"
तदुदाहरण यथा तत्रैव — [भ्रमरान्।
"आनाय मधुगन्धानन्धीकुर्वन् पन पट
मधमेति मन्दमन्द कावेरीवारिपावन पवन।
अत्र गन्धानन्धीति मधुकर्ये कावेरीवारीत्य भ पुनयो पावन पवन इति बहूनां व्यञ्जनानां मन्दादृत्ति। छेको विदग्धस्तत्प्रयोज्यत्वाच्च छेकानुप्रास।")

छेकालि स्त्री (छेकानां विदग्धानां आलि।) वक्रोक्ति। इति जटाधर। (विवरणम् वक्रोक्ति शब्दे ज्ञेयम्।)

छेद न क छेदे इति कविकल्पद्रुम। (चुरा-पर-सक-सेट्।) अ छेदयति। इति दुर्गादास।

छेद पुं (छिद + भावे घञ्।) छेदनम्। इति हेमचन्द्र। ४। १४। यथा कुमारे ७। २१।
"तैलाभिषिक्तदशको गन्धोपलम्भवशात्।
क्वचिद्दग्धाक्षिन्यासानां क्रियन्ते बहवस्तदा।"
अपि च। कलानि। यथा मनुस्मृतौ ८। २९।
"छिन्नदेहत्वलग्नोनापि भवेदानन्तरमेव पशु
कन्यायाम् अन्यथैव छिद्रनिमित्तम्
　　　　　　　　　　　　अपकर्षणम्॥ ६४॥
(छिन्ते इति। छिद + कर्तरि घञ्।) खण्डम्। इति त्रिकाण्डशेष। यथा कुमारे। १।४।
"सत्कारपूर्वैर्दिवसैः
सवाहः स्थापितम् धातुमन्त्राम्॥")

छेदन क्ली (छिद + भावे ल्युट्) कर्त्तनम् द्विधा करणम्। तत्पर्याय। भेदनम्। इत्यमर ३।२।७। कल्पनम्। कल्पनम्। इति २। इति हेमचन्द्र। (यथा मनु १। १४४।
"कल्पनानां कुन्तानां छेदने कल्पनकर्मणाम्।"
नाश। खण्डनम्। यथा रघुवंशे ८। १९१।
"कुमारेण तु सर्वकामो गुणवानन्तरम् छेदनम्।
अरण्यकुमारं यत्राईं मन्दं सन्देहं वे।"
अष्ट। इति मेदिनी। मे ६१
(छिनत्ति। छिद + ल्यु। छेदके त्रि। यथा महाभारते। ७। १३। ६।
"स्वर्णकोशान्यकार्याणि मोहो मोक्षप्रयासे।
लघुत्वे मध्य रुप्यैश्च भवन्तु छेदन प्रायाम्।"
भागवत तत्रैव। १। १४। १।

'छेदनकछिद्रघोरं छेद्य सोमहारिणाम्।
धारस्य तन्मात्र यत्र गैरे सुनिर्मितम्।)

छेदनीय पुं (छेदितुं योग्य। छिद + "अर्हे कृत्यतृचश्च।" ३।३।१६९। इति अनीयर।) कनकफलम्। इति राजनिर्घण्ट। (कनकफलशब्दे गुणाद्यस्य ज्ञातव्या।) छेद्ये त्रि। (यथा सुश्रुते। १। २७।
"अदुष्टानि शल्यानि छेदनीयमतानि च।)

छेदि त्रि (छिनत्तीति। छिद + 'सर्वधातुभ्य इन्।' उणा ४। ११८। इति इन्।) छेत्ता। इत्युणादिकोष।

छेदित त्रि (छेद न क छेद + क्त।) छिन्नम्। इति हेमचन्द्र। (यथा कादम्बर्याम्। ७५।६२।
छेदितविमलमौलिपरा छन्नकृत्छन्नधारिणी।)

छेमण्ड पु (छमु अदने + बाहुलकात् डण्डन प्रत्यय।) पितृहीन। इत्युणादिवृत्ति। १। १२८। छमडा इति भाषा।

छेलु पुं नागराजो। इति शब्दचन्द्रिका।

छो य छेदने। इति कविकल्पद्रुम। (दिवा-पर-सक-अनिट्।) अतिक्षेप। य छाति धान्यं लोक। इति दुर्गादास।

छोटिका स्त्री (छुटति यतः विभक्तावरित्यर्थः छिनत्तीति। छुट + ण्वुल्। टापि अत इत्व।) तर्जन्यङ्गुष्ठाङ्गुलिध्वनि। यथा "छोटिकाभि दशदिशाबन्धन कृत्वा भूतशुद्धिं कुर्यात्। इति तन्त्रसार।

छोटी [न्] पुं (छुटति धीवरजातिगता आत्मानं आप्नोति। छुट + णिनि।) धीवर। इति त्रिकाण्डशेष।

छोरण क्ली (छुर + भावे ल्युट्।) परित्याग। इति त्रिकाण्डशेष। छोडन इति हिन्दी भाषा।

छोलङ्ग पुं (छुरति। छुर + बाहुलकात् अङ्गच। ततो रस्य लत्वम्।) मातुलुङ्ग। इति शब्दरत्नावली। टावानबु इति भाषा।

छ्यु ङ गतौ। इति कविकल्पद्रुम। (भ्वा-आत्म-सक-सेट्।) ङ च्यवते। इति दुर्गादास।

ज

ज जकार। स व्यञ्जनाष्टमवर्ण। चवर्गीयतृतीय। अस्योच्चारणस्थानं तालु इति व्याकरणम्। (यदुक्त सिद्धान्तकौमुद्याम्। "इचु यशानां तालु।" तन्त्रान्तरे शिक्षायाम्।
"कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू।")
अस्य स्वरूपं यथा कामधेनुतन्त्रे।
"जिह्वाग्रञ्जल मोदा स चमत्कार चलता।"
(वर्णाभिधाने) अस्य वैदिकवाचका यथा वर्णोद्धारतन्त्रे।
"जकार कुण्डली वेदा नादं कर्ण दक्षिणं।
दन्तरेखा तमसा लिखेत् शिवा मध्ये च स्त्री
　　　　　　　　　　　　　　　　　　　शिवा।"

अस्य स्वरूप यथा कामधेनुतन्त्रे।
"जकार परमेशानि। या स्वयं मधुकुण्डली
सुरचन्द्रप्रतीकाशम् तथा त्रिगुणसंयुतम्।
पञ्चदेवमय वर्ण पञ्चप्राणमय सदा।
त्रिशक्तिसहित वर्ण त्रिबिन्दुसहित प्रिये।"
तस्य ध्यान यथा वर्णोद्धारतन्त्रे।
"ध्यानमस्या प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने
नानालङ्कारसंयुक्तैर्भूषितैर्दशभिर्युताम्।
रक्तचन्दनलिप्ताङ्गीं विचित्राम्बरधारिणीम्
त्रिलोचनां जगद्धात्रीं परमां भक्तवत्सलाम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्।"
तस्य पर्याया यथा —
"ज जवो वामकर शूली भोगदा विजय स्थिरा
लम्बा गयो जटा धातकी सुमुखी विभुः।
लम्बोदरी स्मृति प्रीति सुप्रभा कर्णिकाधरा
प्रेमवाक् वामदमो मन्दी तेजा सुराधिप।
जननी वैतिमी वामो मानदा मन्मथः।
भुवनाकलमहो वर्गी चामोनो मन्त्रविद्भव।"
　　　　　　　　　　　　　　　इति नानातन्त्रम्।
(धातुपाठेऽनुबन्धविशेष। यथा कविकल्पद्रुमे।
"ञी त्वनाद्यो निरस्याद्य सार्थं क्तिमक्तुम।"
छन्द शास्त्रे गणविशेष। (।ऽ।)
यदुक्त छन्दोमञ्जर्याम्।
"जो गुरुमध्यगतो रलमध्य।" इति।)

ज पुं (जयति जायते वा। जि जन् वा + "अन्येष्वपि दृश्यते।" ३।२।१०१। इति ड।) मृत्युञ्जय। जनि। तातनामवम्। जनार्दन। इति मेदिनी। ज १। विष्णु। मुक्ति। तेज। पिशाच। इति शब्दरत्नावली। वेग। इत्येकाक्षरकोष।

ज त्रि (जयति विजयतीति। जि + ड।) जेता। वेगित। इति शब्दरत्नावली।

जकुट क्ली (ज जातं सत् कुटति वक्रीभवतीति। कुट कौटिल्ये + "इगुपधज्ञा।" ३।१।१३५। इति क।) वार्त्ताकुपुष्पम्। इति मेदिनी। टे ३१।

जकुट पुं (जो जातं सत् कुटतीति। कुट + क।) मलयपर्वत। कुक्कुर। इति मेदिनी। टे ३१।

जक्ष ह स भ क्षणे। भक्षे। इति कविकल्पद्रुम। (अदा-पर-सक-सेट्।) ह जक्षिति। स जक्ष धातो वैदिकमित्यनुरूपं तिङ्प्रयोगमिति छन्दसि न जक्षतीत्याहुः जक्ष जक्षु जक्षि जक्षत इत्यादिरूपाणि दीर्घ। भक्षणे तु अस्य दीर्घविधित्वात् जक्षिति। इ जक्षीति। इति दुर्गादास।

जक्ष भ सु स भक्षे। हासे। इति कविकल्पद्रुम। (अदा पर भक्षे सक हासे अक सेट्।) वैदिक। हसति भक्षयति अन्ने भुक्तेऽनन्तरम् जक्षिति। हस ते वक्ष्यन्ति सर्व भक्षणादिनैव जक्षितान् लक्षणार्थे प्रकृत्य। तत्र अमरटीकायां रत्न-

जकारस्थानःस्थयकारश्छान्दसो द्रष्टव्य इत्युक्का वर्ण्यादिरयं निर्णीतः। च, चचति। लु च, लचिति। इति दुर्गादासः॥

चणं, क्ली, (जच+भावे ल्युट्।) भचणम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ८७॥

त्मः, पुं, (जचिति भचयति शरीरं नाशयतीत्यर्थः। जच+बाहुलकात् मन्।) जच्मा। इत्यमरटीका॥ (केचित् तु "अर्त्तिस्तुसुहुसिति।" १। १३६। उणादिसूत्रेण यच पूजायामिति धातोर्मन्प्रत्ययनिर्द्देशात् अन्तःस्थयकारादिरिति मन्यन्ते॥)

जच्मा, [न्] पुं, (जचिति भचयति शरीरं नाशयतीत्यर्थः। जच+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन्।" उणां। ४। १४४। इति मनिन्।) यक्ष्मरोगः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

जगच्चचुः, [स्] पुं, (जगतां भुवनानां चचुरिव प्रकाशकत्वात्।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः। २। १२॥ (यथा, काशीखण्डे। ४६। ४४।
"इति काशीप्रभावज्ञो जगच्चचुस्तमोनुदः।
सत्वा द्वादशधात्मानं काशीपुर्य्यां व्यवस्थितः॥")

जगत्, क्ली, (गच्छतीति। गम+"द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च।" ३। २। १३८। इत्यस्य वार्त्तिं इति क्विपि द्वित्वे च "गमः क्वौ।" ६। ४।४०। इति मलोपे तुक्।) विश्वम्। तत्पर्य्यायः। जगती २ लोकः ३ पिष्टपम् ४ भुवनम् ५। इत्यमरः। २। १। ६॥ विष्टपम् ६। इति तट्टीका॥ (यथा, मनुः। १। ५२।
"यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्।
यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं निमीलति॥"
गच्छति इतस्ततो वातीति।) वायौ, पुं। (गच्छन्त्यस्मिन् जीवा इति। महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। १५१।
"विमुक्तो मुक्ततेजाश्च श्रीमान् श्रीवर्द्धनो जगत्॥")
जङ्गमे त्रि। इति मेदिनी। ते, १०८॥

जगत्कर्त्ता, [ऋ] पुं, (करोतीति। कृ+तृच्। ततो जगतः कर्त्ता कारकः।) ब्रह्मा। इति हेमचन्द्रः। २। १२६॥

जगत्प्राणः, पुं, (जगतां विश्वस्थजीवानां प्राणो जीवनम्।) वायुः। इत्यमरः। १। १। ३५॥

जगत्साची, [न्] पुं, (जगतां भुवनानां साची कर्म्मद्रष्टा।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः। २।१२॥

जगती, स्त्री, (गच्छति कार्य्यत्वात् नष्टा भवतीति। गम+"वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च।" उणां २। ८४। इति अतिप्रत्ययेन निपातनात् साधुः। ततः शतृतुल्यत्वात् "उगितश्च।" ४। १। ६। इति ङीप्।) भुवनम्। (यथा, रामायणे। २। ६९। ११।
"स्वप्नेऽपि सागरं शुष्कं चन्द्रञ्च पतितं भुवि।
उपरुद्धाञ्च जगतीं तमसेव समावृताम्॥")
पृथ्वी। (यथा, मार्कण्डेये। ८। २२।
"तमायान्तं ततो देवी सर्व्वदैत्यजनेश्वरम्।
जगत्यां पातयामास भित्वा शूलेन वचसि॥")
जनः। छन्दोविशेषः। इति मेदिनी। ते,१०९॥ (सा च द्वादशाक्षरा वृत्तिः। यथा, छन्दोमञ्जर्य्यां १ स्तवके।
"त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता॥"
अस्या उदाहरणादीनि छन्दःशब्दे द्रष्टव्यानि॥) जम्बूवप्रम्। इति हेमचन्द्रः॥

जगदम्बा, स्त्री, (जगतामम्बा माता।) दुर्गा। यथाह कश्चित्।
"अदूरे जगदम्बाया शारदीयो महोत्सवः॥"
"जगदम्बापदद्वन्द्वमापदां चयसाधनम्॥"
इति शूलपाणिः॥
अपि च ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ३१ अध्याये।
"विष्णुमायां भगवतीं दुर्गां दुर्गतिनाशिनीम्।
प्रकृतिं जगदम्बाञ्च पतिपुत्त्रवतीषु च॥"

जगदम्बिका, स्त्री, (जगतां अम्बा जननी। ततः स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) दुर्गा। यथा,
"सृष्टिस्थितिविनाशानां विधात्री जगदम्बिका।
अहं सर्व्वान्तरस्था च संसारार्णवतारिणी॥"
इति भगवतीगीतायां ५ अध्यायः॥
(यथा च देवीभागवते। १। ७। ४६।
"कामं कुरुष्व वधमद्य ममैव मातर्दुःखं न मे मरणजं जगदम्बिकेऽत्र॥")

जगदाधारः, पुं, (जगतामाधारः आश्रयः।) वायुः। इति शब्दचन्द्रिका॥ जगदाश्रयः। यथा,
"कालो हि जगदाधारः।" इति स्मृतिः।

जगदीशः, पुं, (जगतामीशो नियन्ता।) विष्णुः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, पाद्मे उत्तरखण्डे। १११ अध्याये।
"सर्व्वान्तर्यामी जगदीशश्चाणूरमर्द्दनः प्रभुः॥"
विधाता। यथा, कुमारे। २। ९।
"जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः।
जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः॥"
स्वनामख्यातपण्डितविशेषः। स च न्यायशास्त्रटीकाशास्त्रार्णवादिग्रन्थप्रणेता अस्य जन्मस्थानं नवद्वीपः॥)

जगद्गौरी, स्त्री, (जगत्सु मध्ये गौरी।) मनसा देवी। इति शब्दरत्नावली॥

जगद्धात्री, स्त्री, (जगतां धात्री विधात्री।) दुर्गाविशेषः। अस्याः पूजायाः कालो विधिश्च यथा, निगमकल्पसारज्ञानसारस्वते ग्रन्थे दुर्गाकल्पे।

श्रीशिव उवाच।
"प्रसीद जगतां मातर्ज्जगन्निस्तारकारिणि!।
अतएव महेशानि! तवाहं शरणागतः॥
त्वया यत् कथितं पूर्व्वं तत् सर्व्वञ्च श्रुतं मया।
जगद्धात्री महादुर्गा चतुर्व्वर्गफलप्रदा॥
तस्याः पूजाविधिर्दिनं कालं तन्न प्रकाशितम्।
तद्वद कथयेशानि! श्रोतुमिच्छामि साम्प्रतम्॥

श्रीदेव्युवाच।
कथयामि महेशान! सावधानोऽवधारय।
तस्याः पूजाविधिर्दिनं समयं भावभेदतः॥
कार्त्तिके शुक्लपचे च या दुर्गानवमी तिथिः।
सा प्रशस्ता महादेव! महादुर्गाप्रपूजने॥
प्रातश्च सात्त्विकी पूजा मध्याह्ने राजसी मता।
सायाह्ने तामसी पूजा त्रिविधा परिकीर्त्तिता॥
जपयज्ञादिभिर्द्देव! इति त्रैकालिकी मता।
अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि शृणुष्व परमेश्वर!॥
सप्तम्यादिनवम्यान्तं पूजाकालमितीरितम्।
त्रिदिने त्रिविधा पूजा दशम्याञ्च विसर्ज्जयेत्॥
पूजापरेऽह्नि देवेश! तत्राप्यत्र विसर्ज्जनम्।
बोधितायाः प्रकारेण तत्र पूजा प्रकीर्त्तिता॥

श्रीशिव उवाच।
त्रिसन्ध्याव्यापिनी सा तु यदि स्यान्नवमी तिथिः।
त्रिकाले त्रिविधा पूजा कथं देया जगन्मयि!॥
कथयस्व महेशानि! इति मे संशयो हृदि॥

श्रीदेव्युवाच।
सा प्रातर्व्यापिनी यत्र वासरे नवमी तिथिः।
त्रिसन्ध्यं पूजयेत्तत्र वासरे जगदम्बिकाम्॥
मुहूर्त्तव्यापिनी चापि तत्र ग्राह्या महेश्वर!।
एककाले त्रिधा पूजा साधको नैव कारयेत्॥
इति ते कथितं वत्स! किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि।
कथयिष्यामि तद्भक्त्या तव प्रीत्या त्रिलोचन!॥"

श्रीपार्व्वत्युवाच।
"दशम्यां वलिदानन्तु निषिद्धं जगदीश्वर!।
कथं त्रिकालं पूजा सा सम्भवेत् परमेश्वर!॥

श्रीशिव उवाच।
नवमीतिथिमाश्रित्य यत्र पूजाविधिर्भवेत्।
निषिद्धं वलिदानन्तु दशम्यां तत्र सुन्दरि!॥
नवमीदिनमाश्रित्य पूजाविधिरिहोदितः।
दशम्यां वलिदानन्तु निषिद्धं नात्र पार्व्वति!॥
ज्ञानाम्टतसारे पूर्व्वं पूजाप्रकारं उक्ताः।
"मुहूर्त्तव्यापिनी चापि प्रातश्चेन्नवमी तिथिः।
तद्दिने पूजनं कार्य्यं त्रिसन्ध्यं वरवर्णिनि!॥
त्रिकालं पूजयेत्तत्र नैककाले कदाचन॥"
अथ कात्यायनीतन्त्रे अष्टसप्ततिपटले।
"कुम्भराशिंगते चन्द्रे नवम्यां कार्त्तिकस्य च।
उषस्यर्द्धोदितो भानुर्दुर्गामाराध्य यत्नवान्॥
पुत्त्रारोग्यबलं लेभे लोकसाचित्वमेव च।
तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि॥
प्रपूजयेन्महादुर्गां धर्म्मकामार्थमोचदाम्॥"
शक्तिसङ्गमतन्त्रे।
"कार्त्तिकस्य सिते पचे नवम्यां जगदीश्वरीम्।
त्रिकालमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत्॥
निर्म्माय प्रतिमां शक्त्या जगद्धात्र्या विधानतः।
पूजयित्वा परदिने प्रतिमां तां विसर्ज्जयेत्॥
एवं कृत्वा चक्रवर्त्ती भवेत् साधकसत्तमः।
पुत्त्रपौत्त्रधनैश्वर्य्यसंयुतास्य भवेत् पुरी॥"
तन्त्रान्तरे।
"कुजवारे युगाद्यायां नवम्यान्तु जगत्प्रसूः।
प्रादुर्भूता महेशानी तत्र तां परिपूजयेत्॥"
तन्त्रान्तरे।
"त्रिकालं पूजयेद्दुर्गां सूक्तेनैकाचरेण च।
नानारत्नविधानेन गीतवाद्यपुरःसरम्॥
कार्त्तिकस्य सिते पचे नवम्याञ्च विशेषतः।
कृत्वैवं साधकश्रेष्ठो लभेद्राज्यमकण्टकम्॥"

योगिनीतन्त्रे ।
'कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्याञ्च विशेषतः ।
प्रगल्भाख्यां जगद्धात्रीं पूजयेद्दीपमालया ॥
आगमतत्त्वसारे ।
कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्यां भौमवासरे ।
आविर्भूता जगद्धात्री युगाद्या दैत्यनाशिनी ॥
उत्तरकामाख्यातन्त्रे ।
'कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेतायां प्रथमेऽहनि ।
त्रिसन्ध्यं पूजयेद्देवीं दुर्गां सम्पत्प्रवृद्धये ॥ *॥
कुब्जिकातन्त्रे ।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगदम्बिकाम् ।
दुर्गां प्रपूजयेद्भक्त्या धर्म्मकामार्थसिद्धये ॥ *॥
दुर्गाकल्पे विद्योत्पत्तौ ।
कार्त्तिके शुक्लपक्षेऽह्नि भौमवारे जगत्प्रसूः ।
सर्व्वदेवहितार्थाय दुर्वृत्तशमनाय च ॥
आविरासीज्जगच्छान्त्यै युगादौ परमेश्वरी ॥
व्रतकालविवेकधृतवचनम्
कार्त्तिकेऽमलपक्षस्य त्रेतायां नवमेऽहनि ।
पूजयेत्तां जगद्धात्रीं सिंहपृष्ठे निषेदुषीम् ॥ *॥
स्मृतिः ।
'युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्व्वतीप्रिया ।
रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥'*॥
कृत्यतत्त्वार्णवे ।
"कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता ।
पूर्व्वाह्णसमये तत्र पूजाविधिरिहोदितः ॥'*॥
भविष्यपुराणकृत्यतत्त्वार्णवयोः ।
'कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता ।
पूर्व्वाह्णसमये काष्ठात्मिका परदिने यदि ॥
तत्र पूजादिकं कुर्य्यात् पितृनिर्व्वपणादिकम् ॥'
स्मृतिसारे
कार्त्तिकस्य युगाद्यायामुद्दिकामोऽर्च्चयेदुमाम् ॥
इति जगद्धात्रीपूजाकालव्यवस्था ॥ * ॥ * ॥
"अथ जगद्धात्रीविद्योत्पत्तिः ।
श्रीपार्व्वत्युवाच ।
"भगवन् ! प्राणनाथेश मन्त्रतत्त्वविशारद ।
श्रुता कात्यायनीविद्यासमुत्पत्तिर्म्मयाऽनघ ॥
महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योत्पत्तिर्भवद्वचः ।
तत् सर्व्वं ब्रूहि भगवन् ! कृपया परमेश्वर ! ॥
यदि न कथ्यते देव विमुञ्चामि तदा तनुम् ॥
श्रीशिव उवाच ।
शृणु पार्व्वति वक्ष्यामि रहस्यं परमाद्भुतम् ।
यत् श्रुत्वा लभते देवि ! सौभाग्यं सुखमुत्तमम् ॥
पुरा पुरन्दराद्यास्ते स्वेश्वरत्वाभिमानिनः ।
प्राहुः किमीश्वरोऽस्मास्वस्त्यतिरिक्तः सुरा इति ॥
अथ दुर्गा जगन्माता नित्या चैतन्यरूपिणी ।
एतेषां धर्म्मसेतूनामिन्द्रादीनां नियन्त्रणम् ॥
करिष्यामीति निश्चित्य ज्योतीरूपं दधार्यकम् ।
तेषामाविरभूद्दुर्गा जगद्धात्री जगन्मयी ॥
कोटिसूर्य्यप्रतीकाशा चन्द्रकोटिसमप्रभा ।
कालानलप्रज्वलितमिव सर्व्वलोकभयङ्करी ॥
तद्दृष्ट्वा सुराः सर्व्वे भयमापुर्म्महौजसः ।
किमेतदिति निश्चेतुं प्रसक्तो नाभवन् सुराः ।
वायुमाहुः समाहूय किमेतत् परमाद्भुतम् ॥
विजानीहि महावीर ! मातरिश्वा दिशः गते ॥
ततो वायुर्द्दिशं तत्र गतस्तेजोऽन्तिकं ततः ।
समन्तिकमुपायात प्राह तेजोमयी तत ॥
बलवानुत्तमप्रायात्तो वीर्य्यं किञ्चास्ति वा त्वयि ।
आशु प्रकथ्यते सत्त्वं पृथिवीतलसम्भवम् ॥
इति प्रत्युक्तवान् वायुः वायुस्तत्रैव तिष्ठति ।
आनन्त्येन तृणमिति निदधौ वायवे तृणम् ॥
वायुः सर्व्वप्रयत्नेन नादातुं तत् क्षमोऽभवत् ।
ततो देवाः प्राहुरग्निं भीता उद्विग्नमानसाः ॥
अग्ने एतद्विजानीहि किमेतत् कर्म्म चाद्भुतम् ।
इत्युक्तो देवताश्रेष्ठैरग्निस्तेजोऽन्तिकं गतः ॥
अग्निरो जातवेदा वा तेजो याचितुं वाप तम् ।
स प्रोक्तवानग्निरस्मि सर्व्वदाहकशक्तिकः ॥
दहैतत्तृणमल्पमिति तस्मै तृणं ददौ ।
अग्निः सर्व्वप्रयत्नेन दग्धुं नैतत् क्षमोऽभवत् ॥
ततो निवृत्ते वह्निभूत्वा सोऽभवत्पान्वितः ।
एकत्रस्थाः सुराः सर्व्वे मन्त्रयामासुरुत्तमम् ॥
इयमेवेश्वरी नूनं स्तोष्यामो नेश्वरा वयम् ।
इति निश्चित्य सुधियस्तुष्टुवुः परमेश्वरीम् ॥
प्राहुर्द्देवगणाः सर्व्वे त्वमीशा नेश्वरा वयम् ।
ईश्वरत्वाभिमानेन यदस्माकं सुदुष्कृतम् ॥
तत् क्षमस्वेह तत् सर्व्वं कृपया जगदम्बिके ! ।
तव रूपं सुगोप्यं यत् सर्व्वमङ्गलम् ॥
तद्द्रष्टुं वयमिच्छामो देहि दर्शनमुत्तमम् ।
इत्युक्तानां सुरश्रेष्ठानामाविरासीच्छिवाम्बरे ॥
तेजस्यन्तर्हिते तस्मिन् चमत्कारककलेवरे ।
मृगेन्द्रोपरि सुश्रोणी सर्व्वालङ्कारभूषिता ॥
चतुर्भुजा महादेवी रक्ताम्बरधरा शुभा ।
बालार्कसदृशीदेहा नागयज्ञोपवीतिनी ॥
त्रिनेत्रा कोटिचन्द्राभा देवर्षिमुनिसेविता ।
दर्शयामास देवानामेव रूपं जगन्मयी ॥
ततस्तां तुष्टुवुर्द्देवा जगद्धात्रीं महेश्वरीम् ।
वरं प्रापुः सुरगणा यथेष्टं त्रिदशालये ॥
तत्रैवान्तर्हिता देवी महादुर्गा जगन्मयी ।
इति ते कथितं भद्रे ! विद्योत्पत्तिं सुदुर्लभाम् ॥
इति कात्यायनीतन्त्रे ७६ पटलः ॥ * ॥
श्रीशिव उवाच ।
'अथ दुर्गामनुं वक्ष्ये शृणुष्व हरवल्लभे ! ।
यस्य प्रसादमात्रेण मुच्यते भवबन्धनात् ॥
वाक्तत्त्वं समुद्धृत्य वामकर्णविभूषितम् ।
इन्दुबिन्दुसमायुक्तं बीजं परमदुर्लभम् ॥
चतुर्व्वर्गप्रदं साधकानां पातकनाशनम् ।
एकाक्षरीसमा नास्ति विद्या त्रिभुवने प्रिये ! ॥
क्रोधाद्या वा जपेद्विद्यां तदन्ते वाञ्छसुन्दरी ।
लक्ष्म्याद्यां वा जपेद्विद्यां षडर्णां वा जपेत् सुधीः ॥
वधूबीजयुतां वापि स्वाहान्तां वा जपेत् पुनः ।
लक्ष्म्याद्यां वा जपेद्विद्यां चतुर्व्वर्गफलाप्तये ॥
वाग्भवाद्यां जपेद्वापि प्रणवाद्यां जपेत् पुनः ।
कामबीजादिकां वापि षडर्णां वा जपेत् पुनः ॥
अष्टधा विविधा विद्या कथिता मया पुरा ।
विना गन्धैर्विना पुष्पैर्विना होमपुरस्सरैः ॥
प्राणायामं विना देवि ! जपमात्रेण सिद्धिदा ।
मन्त्रस्यास्य ऋषिर्द्देवि ! नारदः परिकीर्त्तितः ॥
गायत्री छन्द आख्यातं जगद्धात्री च देवता ।
चतुर्व्वर्गप्रदा दुर्गा सर्व्वमन्त्रेषु संस्थिता ॥
दीर्घस्वरसमायुक्तनिजबीजानि पार्व्वति ! ।
विन्यसेदात्मनो देहे हृदयादिषु शङ्करि ! ॥
पूर्व्ववन्न्यासपञ्चकं पूर्व्ववत् कर्म्म चाचरेत् ।
कालीवत्तारविद्यां जपहोमादिकं स्मृतम् ॥
तत्र द्वादशकैर्द्देवि ! पुरश्चरणमीरितम् ।
यथास्थाने यथाकाले यथाचारविधानतः ॥
प्रणमेत् परया भक्त्या दुर्गां दुर्गतिनाशिनीम् ॥*॥
ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व नगनन्दिनि ! ॥
सिंहस्कन्धाधिरूढां नानालङ्कारभूषिताम् ।
चतुर्भुजां महादेवीं नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
शङ्खचक्रधनुर्व्बाणलोचनत्रितयान्विताम् ।
रक्तवस्त्रपरीधानां बालार्कसदृशीतनुम् ॥
नारदाद्यैर्म्मुनिगणैः सेवितां भवसुन्दरीम् ।
त्रिवलीवलयोपेतनाभिनालमृणालिनीम् ॥
रत्नद्वीपे महाद्वीपे सिंहासनसमन्विते ।
प्रफुल्लकमलारूढां ध्यायेत्तां भवगेहिनीम् ।
एवं ध्यात्वा जगद्धात्रीं पूर्व्वोक्तपूजनं चरेत् ॥
यन्त्रमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व हरवल्लभे ! ।
त्रिकोणमिततत्पार्श्वे चैव विन्दुवृत्तसंयुतम् ।
अष्टपत्रं ततो लिख्य त्रिरेखावेष्टितं ततः ।
चतुर्भूपुरसंयुक्तं लिखेद्दिधिनासुना ॥
तत्र तां पूजयेद्देवीं मूलप्रकृतिरूपिणीम् ।
प्रभाद्याः शक्तयः पूज्या गन्धाद्यैर्न्नवकोणके ॥
प्रभा माया जया सूक्ष्मा विशुद्धा नन्दिनी पुनः ।
सुप्रभा विजया सर्व्वसिद्धिदा नव शक्तयः ॥
द्वीमाद्याः पूजयेत्तास्तु रक्तचन्दनदूर्व्वकैः ।
प्रणवाद्यनिधी देव्या वामदक्षिणयोगतः ॥
पूजयेत् परया भक्त्या रक्तचन्दनदूर्व्वकैः ।
अर्घ्यदानं ततः कुर्य्यात् पूजान्ते नगनन्दिनि ! ॥
अङ्गावृतिं पुनः पूज्या पत्रकार्ष्णेषु मातरः ।
वज्राद्यायुधसंयुक्ता भूपुरे लोकनायकाः ॥
इति कात्यायनीतन्त्रे ७७ पटलः ॥ * ॥
श्रीशिव उवाच ।
'पूजां तिथिविशेषेण चतुर्व्वर्गफलाप्तये ।
कर्त्तव्या या तु दुर्गायास्तां शृणुष्व शुभानने ! ॥
अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां नवम्यां वापि यत्नतः ।
यः पूजयेन्महादुर्गां सोऽभीष्टफलमाप्नुयात् ॥
पौर्णमास्याममायां वा रविसंक्रमणे तथा ।
शनिभौमदिने चैव पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥
सुखं सौभाग्यमारोग्यमैश्वर्य्यं लभते ध्रुवम् ।
शनिभौमदिने चैव यदि स्यादष्टमी तिथिः ॥
तत्र पूज्या जगद्धात्री पुत्रपौत्रधनप्रदा ।
सोमवारेऽप्यमावास्या मघानक्षत्रसंयुता ।
उत्तरा श्रवणीयुक्ता चाश्विन्यादि च पार्व्वति ! ।
चतुर्थ्यङ्गारवारे च रोहिणीसंयुता यदि ॥
गुर्व्वष्टम्यां तथा स्वाती यदि स्यात् परमेश्वरि ! ।
एषु पूजा महादेव्याः कर्त्तव्या धर्मसिद्धये ॥
मधुमासे सिताष्टम्यां चैत्राख्यनिलयेऽहनि ।

पौर्णमास्यां तथा ज्यैष्ठे अमायाञ्च महेश्वरि ! ॥
मिथुनेऽर्के द्वितीयायां श्रावणे द्वादशीदिने ।
भाद्रे मास्यसिताष्टम्यां आश्विने शुक्लपक्षके ॥
सप्तम्यामेव चाष्टम्यां नवम्याञ्च विशेषतः ।
अमायां कार्त्तिके चैव नवम्यां शुक्लपक्षके ॥
नक्तं मार्गशिरे भूते पौषेऽष्टम्यां सितेतरे ।
माघे च सितपक्षम्यां फाल्गुन्यां च सुरेश्वरि ! ॥
एषु द्वादशमासेषु तिथिष्वेतासु पार्व्वतीम् ।
पूजयेत् परया भक्त्या यथाविभवविस्तरैः ॥
राजराजेश्वरो भूत्वा वसेत् कल्पायुतं दिवि ।
पुत्त्रपौत्त्रधनर्द्धीनामधिपो जायते ह्यचिरात् ॥
अन्ते देवीपुरं याति सुक्त्वा भोगान् यथेप्सि-
तान् ॥

श्रीपार्व्वत्युवाच ।
देवदेव ! महादेव ! विश्वनाथ ! महेश्वर ! ।
श्रुता तव सुखाम्भोजाद्दुर्गापूजा महाफला ॥
केन वा पूजिता देवी कस्य वा किञ्च सिध्यति ।
केन प्रकाशिता स्वर्गे तत् सर्व्वं कथय प्रभो ! ॥

श्रीशिव उवाच ।
२। नरवानरयोर्युद्धे दुर्गा रामेण पूजिता ।
अवधीद्रावणं राम इषे मासि प्रपूजनात् ॥
तेन लोकाश्चरिष्यन्ति दुर्गायाः शारदोत्सवम् ।
एवमाराध्य देवेशीमिन्द्रजिद्रावणात्मजः ॥
अभवत् कार्त्तिके यो वै दुर्गामेवं समर्च्चयन् ।
अमायां कार्त्तिके मासि तारकासुरनाशकः ॥
कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्त्तिकस्य च ।
उपस्थर्द्धोदितो भानुर्दुर्गामाराध्य यत्नवान् ॥
पुनारोग्यवरं लेभे लोकशान्तिस्त्वमेव च ।
तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि ॥
प्रपूजयेत्सदा दुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ।
एवं मार्गशिरे मासि वृषराशिगते विधौ ॥
चतुर्द्दश्यां निशायान्तु चन्द्रः संपूज्य पार्व्वतीम् ।
महापापाद्विमुक्तोऽसौ राजेन्द्रत्वमवाप च ॥
तेन मार्गशिरे मासि चतुर्द्दश्यां प्रपूजयेत् ।
इन्द्रत्वमेवमिन्द्रोऽसौ लेभे दुर्गां समर्च्चयन् ॥
ब्रह्मत्वमपि विष्णुत्वं रुद्रत्वञ्च महेश्वरि ! ।
देवत्वं सर्व्वदेवानामभवच्छक्तिकार्च्चनात् ॥
भूतं भव्यं भविष्यं यत् स्थावराणि चराणि च ।
सर्व्वं दुर्गाप्रभावेण स्वस्वभोगमवाप्नुयुः ॥
विना दुर्गां महेशानि ! न किञ्चिदपि वर्त्तते ।
इति ते कथितं देवि ! संक्षेपेण तवाग्रतः ॥
महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योतपत्तिं सुदुर्ल्लभाम् ॥"
इति कात्यायनीतन्त्रे ७८ पटलः ॥
(सरस्वती । यथा, मार्कण्डेये । २३ । ३० ।
"जगद्धात्रीमहं देवीमारिराधयिषुः शुभाम् ।
स्तोष्ये प्रणम्य शिरसा ब्रह्मयोनिं सरस्वतीम् ॥")

जगद्बलः, पुं, (जगतां बलं यस्मात् ।) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जगद्योनिः, पुं, (जगतां योनिरुत्पत्तिस्थानम् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २०० । १३ ।
"जगद्योनिं जगद्बीजं जयिनं जगतो गतिम् ॥")
विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाम ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १२ । ३२ ।
"ते समेत्य जगद्योनिमनादिनिधनं हरिम् ॥"
केचित्तु हरिविशेषणं कल्पयन्ति ।)
ब्रह्मा । (यथा, कुमारे । २ । ९ ।
"जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः ॥")
पृथिवी स्त्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जगद्वहा, स्त्री, (जगन्ति वहति धारयतीति । वह + अच् । अजादित्वात् टाप् ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जगद्विनाशः, पुं, (जगतां विनाशो ध्वंसः अखिलकार्य्यनाश इत्यर्थः यस्मिन् ।) युगान्तः । इति हलायुधः ॥ (प्रलयकाले च अखिलकार्य्यनाशत्वं यथाह मनुः । १ । ५२—५४ ।
"यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं निमीलति ॥
तस्मिन् स्वपिति तु स्वस्थे कर्म्मात्मानः शरीरिणः ।
स्वकर्म्मभ्यो निवर्त्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति ॥
युगपत्तु प्रलीयन्ते तदा तस्मिन् महात्मनि ।
तदायं सर्व्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥")

जगन्नाथः, पुं, (जगतां नाथ ईश्वरः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते ।१।४।३६।
"देवदेव ! जगन्नाथ ! भूतभव्यभवत्प्रभो ! ।
तपश्चरसि कस्मात् त्वं किं ध्यायसि जनार्द्दन ! ॥")
पुरुषोत्तमक्षेत्रम् । यथा,
मुनय ऊचुः ।
"पुरुषोत्तमाख्यं सुमहत् क्षेत्रं परमपावनम् ।
यत्रास्ते दारवतनुः श्रीशो मानुषलीलया ॥
दर्शनान्मुक्तिदः साक्षात् सर्व्वतीर्थफलप्रदः ।
तन्नो विस्तरतो ब्रूहि तत् क्षेत्रं केन निर्म्मितम् ॥
ज्योतिःप्रकाशो भगवान् साक्षान्नारायणः प्रभुः ।
कथं दारुमयस्तस्मिन्नास्ते परमपूरुषः ॥"
जैमिनिरुवाच ।
एतत् क्षेत्रवरञ्चास्य वपुर्भूतं महात्मनः ।
स्वयं वपुष्मान् यत्रास्ते सनाम्नाख्यापितं हि तत् ॥
यथा चासुदिनं देवाः सिद्धाः ब्रह्मर्षयस्तथा ।
समर्च्चितुमिहायान्ति देवेशं न तथान्यतः ॥
अहो ! तत् परमं क्षेत्रं विस्तृतं दशयोजनैः ।
तीर्थराजस्य सलिलादुत्थितं बालुकाचितम् ॥
नीलाचलेन महता मध्यस्थेन विराजितम् ।
एकं स्तनमिवावन्याः सुदूरात् परिभावितम् ॥"
ब्रह्माणं प्रति विष्णुवाक्यम् ।
"सागरस्योत्तरे तीरे महानद्यास्तु दक्षिणे ।
स प्रदेशः पृथिव्यां हि सर्व्वतीर्थफलप्रदः ॥
एकाम्रकाननाद्यावद्दक्षिणोदधितीरभूः ।
पदात् पदात् श्रेष्ठतमः क्रमेण परिकीर्त्तितः ॥
सिन्धुतीरे च यो ब्रह्मन् ! राजते नीलपर्व्वतः ॥
पृथिव्यां गोपितं स्थानं तव चापि सुदुर्लभम् ॥
सुरासुराणां दुर्ज्ञेयं मायया च्छादितं मम ।
सर्व्वसङ्गपरित्यक्तस्तत्र तिष्ठामि देहभृत् ॥
क्षराक्षरालयेनासि नाक्रान्तं क्षेत्रं मे पुरुषोत्तमम् ।
नीलाद्रेरन्तरस्ति कल्पन्यग्रोधमूलतः ॥
वारुण्यां दिशि यत् कुण्डं रोहिणं नाम विश्रुतम् ॥
तत्तीरे निवसन्तो मां पश्यन्तश्चर्म्मचक्षुषा ॥
तदम्भसा क्षीणपापा मम सायुज्यमाप्नुयुः ॥
व्रतेषु तीर्थेषु च यज्ञदानयोः
पुण्यं यदुक्तं विमलात्मनां हि ।
अहर्निवासात्तदिहैव सर्व्वं
निमेषवासात् खलु चाश्वमेधिकम् ॥
जैमिनिरुवाच ।
उदकार्त्तः समागत्य कृतसिद्धायनोत्तमः ।
कारणोदकमस्पृष्टे तस्मिन् कुण्डे निमज्जितः ॥
विलोक्य माधवं नीलरत्नकान्तिं कृपानिधिम् ।
काकदेहं समुत्सृज्य लुठमानं मुहुः क्षितौ ।
शङ्खचक्रगदापाणिस्तस्य पार्श्वे व्यवस्थितः ॥"
यमं प्रति लक्ष्मीवाक्यम् ।
"पञ्चक्रोशमिदं क्षेत्रं समुद्रान्तर्व्यवस्थितम् ।
त्रिकोणं तीर्थराजस्य तटभूमौ सुनिर्म्मलम् ॥
सुवर्णबालुकाकीर्णं नीलपर्व्वतशोभितम् ।
योऽसौ विश्वेश्वरो देवः साक्षान्नारायणात्मकः ॥
संयम्य विषयग्रामं समुद्रतटमाश्रितः ।
उपासितुं जगन्नाथं चतुःषष्ठ्युत्तमः प्रभुः ॥
यमेश्वर इति ख्यातो यमसंयमनात्मनः ।
यं दृष्ट्वा पूजयित्वा तु कोटिलिङ्गफलं लभेत् ॥
सीमा प्रतीची क्षेत्रस्य शङ्खाकारस्य मूर्द्धनि ।
शङ्खाग्रे नीलकण्ठः स्यादेतत् क्षेत्रं सुदुर्लभम् ॥
परमं पावनं क्षेत्रं साक्षान्नारायणस्य वै ।
शङ्खस्योत्तरभागस्तु समुद्रोदकसंप्लुतः ॥
यत्सम्पर्कात् समुद्रोऽस्य तीर्थराजत्वमागतः ।
यत्रायं भगवान्मुक्तिप्रदो दृष्टिपथं गतः ॥
तदिदं मरणात् क्षेत्रं सिन्धुस्नानाद्विमुक्तिदम् ।
चिच्छेद ब्रह्मणः पूर्व्वं रुद्रः क्रोधात्तु पञ्चमम् ॥
तच्छिरो दुस्त्यजं गृह्णन् ब्रह्माण्डं परिबभ्रमे ।
तत्रागतो यदा ब्रह्मकपालं परिसृष्टवान् ॥
कपालमोचनं तीर्थं द्वितीयावर्त्तसंस्थितम् ।
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु मरणं भवमोचनम् ॥
तृतीयावर्त्तसीमायां शक्तिं मे विमलाह्वयाम् ।
जानीहि धर्म्मराज ! त्वं भुक्तिमुक्तिफलप्रदाम् ॥
नाभिदेशे स्थितं ह्येतत् स्वयं कुण्डं वटो विभुः ।
कपालमोचनं यावद्दक्षिणनी प्रतिष्ठिता ॥
नाभिं शङ्खस्य जानीयात् सुगुप्तं चक्रपाणिना ।
तां दृष्ट्वा प्रणमेद्यस्तु भोगान् सोऽश्नाति शाश्व-
तान् ॥
सिन्धुराजस्य सलिलात् यावन्मूलं वटस्य वै ।
कीटपक्षिमनुष्याणां मरणान्मुक्तिदो मतः ॥
अन्तर्व्वेदी त्वियं पुण्या वाञ्छ्यते त्रिदशैरपि ।
अत्र स्थितान् हि पश्यन्ति सर्व्वांश्चक्रायुधधारिणः ॥
कामाख्या क्षेत्रपालश्च विमला चान्तरा स्थिता ।
साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपोऽसौ वृसिंहो दक्षिणे विभोः ॥
अन्तर्वेद्या रक्षणार्थं शक्त्योऽष्टौ प्रकल्पिताः ।
उग्रेण तपसा पूर्व्वमहं सर्व्वेण भाविता ॥
पत्न्यर्थं सा मया सृष्टा गौरी तस्याश्च भाविनी ।
सर्व्वसौन्दर्य्यवसतिर्वपुषो मे विनिर्गता ॥
तदा दृष्टा मया भद्रे ! वचनं मे प्रियं कुरु ।
अन्तर्व्वेदीं रक्ष मम परितः ...भिः ॥

नात्र निर्दिष्ट मनप्रोक्ता मद्यो न्तु सन्निता।
मद्रुमा वरुणदे तु सप्तमे विमला तथा।
प्रकम्प पूर्वभागे तु संस्थिता सर्वमङ्गला।
भद्रकाली तथा तत्र कुबेरदिग् सन्निता।
कामाख्या च त्रिकाली पूर्वद्वारान्तु संस्थिता।
[illegible] पश्चात् वक्रतया सुसंस्थिता।
[illegible] भेद दृष्ट्वा दशैषापि सदुर।
[illegible] मिला उवाच परमेश्वरम्।
[illegible] नाम शैवधाम्नं परमेश्वरम्।
[illegible] महिमानं विग्रह नीलकण्ठकम्।
[illegible] विप्राच्छ्री महीमितु
यदि दृष्ट्वा तथा नात्वा पूजयित्वा विमुच्यते।"
तत्र भगवत्याक्षिप्तमाहात्म्यम्।
जैमिनिरुवाच।
"इन्द्रद्युम्न नृपेण भुवि नीलकण्ठालये।
[illegible] पितामहं निवेदन।
[illegible] गमनमयाय नृपसीपमे।
[illegible] यथावन्निधिपोऽभिनम्।
[illegible] पूर्वं या दारिद्र्यभवद्गृहिणा।
[illegible] ध्यायन्ती विस्मयम्।
[illegible] महाभाग्यवान्नृप।
[illegible] स्फटिकविभिन्नम्।
[illegible]
[illegible]
[illegible] परमेश्वरम्।
[illegible]
[illegible] सुभगलनाम्।
[illegible] शुभाभा शुभेश्वराम्।
[illegible]
[illegible]
[illegible] विभो।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

जगन्ना

मुक्तमधो ततो यानो यजामि भगवान् नृप।
पुनः पुनः प्रणम्यैव बद्धाञ्जलिपुटो नृप।
[illegible] नाम तत्र कल्लोलनिदितम्।
[illegible] विविधम्।
[illegible] पूजयामास पार्थिव।
पूजावसाने प्रणम्य नारद सविस्मयम्।
कीदृशीं प्रतिमां विष्णोर्घटयिष्यति क पुनः।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

जगन्ना

नीलाद्रौ कल्पवृक्षस्य वायव्यां प्रतिष्ठान।
[illegible] सुदक्षिणम्।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
दिने दिने सुघटितं प्रासादो यथा द्विधा।
[illegible] मत्पदे यथा प्रभौ।
नारद उवाच।
[illegible]
[illegible]
पितामहं द्रष्टुकामो [illegible] विभो।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
उवाच परमप्रीत इन्द्रद्युम्न पितामह।
[illegible]
इन्द्रद्युम्न उवाच।
[illegible]
[illegible] प्रभो।
ब्रह्मोवाच।
[illegible]
[illegible]
[illegible] दृष्ट्वा [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

त्रुष्टुभं मन्त्रराजं सहस्रं प्रजजाप ह ॥
शाखस्यामले पक्षे अष्टम्यां पुष्ययोगतः ।
ता प्रतिष्ठा भो विप्राः शोभने गुरुवासरे ॥”
महाप्रसादमाहात्म्यं यथा,—
बहून् नियोजयेत्तत्र लोकान् त्रैवर्गिकानुत ।
लौकिकव्यवहारोऽयं पचति श्रीः स्वयं भुवम् ।
भुङ्क्ते नारायणो नित्यं तथा पक्वं शरीरवान् ॥
अमृतं तद्धि नैवेद्यं पावनं मूर्द्ध्नि धारयन् ।
सुरापानादिमहादुरितनाशनम् ॥
नाशयत्यमानसं पापं दर्शनाद्दृष्टिजं तथा ।
आस्वादाद्वाक्कृतं पापं श्रावणाच्च व्यपोहति ॥
स्पर्शनात्त्वक्कृतं पापं मिथ्यालापं तथा द्विजाः ॥
मात्रे लेपाद्दहेत् पापं शारीरं वै न संशयः ॥

महापवित्रं हि हरेर्निवेदितं
नियोजयेद्यः पितृदेवकर्म्मसु ।
तृप्यन्ति सर्व्वे पितरः सुराश्च
प्रयान्ति लोकं मधुसूदनस्य ॥

गतः परं हि वक्ष्यामि हव्यकव्येषु भो द्विजाः ॥
नराणां रूपमास्थाय तदश्नन्ति दिवौकसः ॥
विष्ण्वालयगतं तद्धि निर्म्माल्यं पतितादयः ।
स्पृशन्ति चेन्न दुष्टं हि यथा विष्णुस्तथैव तत् ॥
निन्दन्ति ये तदमृतं मूढाः पण्डितमानिनः ।
स्वयं दण्डधरस्तेषु सहते नापराधिनः ॥
येषामत्र न दण्डश्चेद्ध्रुवा तेषां हि दुर्गतिः ।
कुम्भीपाके महाघोरे पच्यन्ते तेऽतिदारुणे ॥
चिरस्थमपि संशुष्कं नीतं वा दूरदेशतः ।
यथा तथोपयुक्तं तत् सर्व्वपापापनोदनम् ॥
नैवेद्यान्नं जगन्नाथगाङ्गं वारि समं द्वयम् ।
दृष्टिस्पर्शनचिन्ताभिर्भक्षणादघनाशनम् ॥”

इत्युत्कलखण्डम् ॥ * ॥

स च कलेर्दशसहस्रवर्षपर्य्यन्तं पृथिव्यां स्थास्यति। यथा,—

“शालग्रामो हरेर्मूर्त्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् ।
कलेर्दशसहस्रान्ते ययौ त्यक्त्वा हरेः पदम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

(स्वनामख्यातो बहुलग्रन्थकर्त्ता पण्डितविशेषः । अयं हि तैलङ्गवंशोद्भवः । अस्य पिता पेरमभट्ट इति ख्यातः । असौ पण्डितराजजगन्नाथो दिल्लीप्रभोः शाहजहान्-ज्येष्ठसूनोर्यवनस्य दाराशाहस्य सभायामासीत् । यतोऽनेन जगदाभरणकाव्ये दाराशाहस्यैव यशोवर्णनं कृतम्। अपिच भामिनीविलाससमाप्तौ “दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः” इत्युक्तम् । दाराशाहस्तु १५८१ एकाशीत्यधिकपञ्चदशशतशकाब्दपर्य्यन्तं जीवित आसीत् । अतः पण्डितराजजगन्नाथोऽयं तात्कालिक इत्येवायातम् । अनेन पण्डितराजपदवी शाहजहानस्मात्तो दिल्लीप्रभोः प्राप्तेति तत्कृतासफविलासनामकग्रन्थादेवागम्यते यथा,—

“अथ सकललोकविस्तारविस्तारितमहोपकारपरम्पराधीनमानसेन प्रतिदिनमुद्यदनवद्यगद्यपद्याद्यनेकविद्याविद्योतितान्तःकरणैः कविभिरुपास्यमानेन कृतयुगीकृतकलिकालेन क्रमतिक्रम्यजालसमाच्छादितवेदवनमार्गविलोकनाय समुद्दीपितसुतर्कदहनज्वालाजालेन मूर्त्तिमतेव नव्वावासफखानमनःप्रसादेन माथुरकुलसमुद्रेन्दुना रायमुकुन्देनादिष्टेन सार्व्वभौमश्रीशाहजहान्प्रसादाधिगतपण्डितराजपदवीविराजितेन तैलङ्गकुलावतंसेन पण्डितजगन्नाथेनासफविलासाख्येयमाख्यायिका निरमीयत। सेयमनुग्रहेण सहृदयानामनुदिनमुल्लासिता भवतात् ॥”

एतत्पण्डितविरचिता बहवो ग्रन्था: सन्ति । तेषु अद्यावधि ज्ञातास्त्वेते, रसगङ्गाधरः १, यमुनावर्णनचम्पूः २, रतिमन्मथनाटकम् ३, वसुमतीपरिणयनाटकम् ४, जगदाभरणकाव्यम् ५, प्राणाभरणकाव्यम् (कामरूपदेशाधिपस्य प्राणनारायणमहीपस्य स्तुतिरूपोऽयं ग्रन्थः) ६, पीयूषलहरी ७, अमृतलहरी (यमुनास्तुतिरूपोऽयं ग्रन्थः) ८, सुधालहरी (सूर्य्यस्तवरूपोऽयं ग्रन्थः) ९, करुणालहरी (विष्णुलहरी वा) १०, लक्ष्मीलहरी ११, भामिनीविलासः १२, मनोरमाकुचमर्द्दिनी १३, अश्वधाटीकाव्यम् १४, आसफविलासः १५ ॥ * ॥

तर्कपञ्चाननोपाधिकोऽपरपण्डितविशेषः। अयं हि विवादभङ्गार्णवसेतु-रामचरितादिग्रन्थानां प्रणेता । पितास्य रुद्रदेवः माता च अम्बिका। रुद्रदेवस्तु चतुःषष्टितमवयसि पूर्व्वसहधर्म्मिण्यां सन्ततायां मृतायां संसारविरक्तः काशीवाससुखमभिलषन् चिरसुहृदं त्रिवानन्दपुरनिवासिनं ज्योतिर्विद्याविशारदं सुप्रसिद्धं चन्द्रशेखरवाचस्पतिमभिगम्य स्वीयान्तिमदशाफलाफलं पृष्टवान् । चन्द्रशेखरस्तु रुद्रदेवस्य जन्मलग्नानुसारतश्चरमे वयसि सुप्रसिद्धपुत्त्रलाभरूपं शुभफलमवगम्य वासुदेवनाम्नः कस्यचिद् विप्रवरस्याम्बिकानाम्नीं कन्यामुद्वाहयामास। रुद्रदेवस्तु ज्योतिर्विद्यापारदर्शिनश्चन्द्रशेखरस्य वाक्यादम्बिकां परिणीय सत्पुत्त्रप्राप्तिकामो काशीमभिगम्य विश्वेश्वरमुद्दिश्यैकविंशतिपुरश्चरणं कृतवान्। चरमपुरश्चरणदिवसीययामिन्याः शेषयामे प्राप्तसत्पुत्त्रलाभस्वप्नः प्रहृष्टमनाः पुनः स्वस्थानं त्रिवेणीप्रदेशं प्रत्यावृत्य गार्हस्थ्यधर्म्मानुरक्तो बभूव । अथ गच्छति काले पतिपरायणाम्बिका गर्भमुपलभ्य १६१६ शके (११०१ परिमितवङ्गाब्दे) सौराश्विनस्य देवीपक्षीयपञ्चम्यां पुत्त्ररत्नं जगन्नाथं प्रसूतवती। रुद्रदेवस्तु नवजातपुत्त्रस्य जातसंस्कारादिकं विधाय राश्यनुसारतो रामराम इति नाम चक्रे परं कुमारस्य मातामहो वासुदेवः अस्मिन्नेव समये श्रीजगन्नाथक्षेत्रात् तीर्थस्थानात् प्रत्यावृत्य दौहित्रमुखं दृष्ट्वा जगन्नाथ इत्याख्ययैनमयोजयत्। ततः प्रभृत्येवायं जगन्नाथ इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभूत् ।

अयन्तु बाल्यावस्थायामतीवचञ्चलप्रकृतिर्दुर्दान्तोऽपि स्मृतिशक्तिसत्यवादितादिगुणनिकरेण बहूनां नितरां प्रियपात्रमासीत् । अयं प्रथमतः पितृसन्निधाने व्याकरणमधीत्य ततो ज्येष्ठतातस्य न्यायलङ्कारोपनामकस्य भवदेवस्य समीपे साहित्यादिकमधीतवान् । ततो भवदेवस्य परलोकप्राप्त्यनन्तरं कामालपुरनिवासिनं रघुदेवविद्यावाचस्पतिं अध्यापकत्वेन स्वीकृत्य दर्शनशास्त्रादिचिन्तया कालं यापयामास। अस्य एतादृशी प्रखरा स्मृतिशक्तिरासीत् यदनधीतस्यापि भिन्नदेशीयभाषायां निबद्धस्य ग्रन्थस्य द्वित्रिपत्राणि एकवारमात्रमाकर्ण्यैवायं अनर्गलं अभ्रान्त इव आवर्त्तयितुं समर्थः । एतादृशीमेधाशक्तिरेवैनं अल्पसमयेन बहुशास्त्रपारयायिनमकरोत् ।

पञ्चदशवर्षसमय एवायं द्रौपदीनाम्नीं सुलक्षणां कन्यामुपनीतवान् । विवाहात् परमेवास्य ज्येष्ठतातो भवदेवः परलोकं गतः । माता तु पूर्व्वमेव कालधर्म्ममुपगता पिता च चतुर्व्विंशतिवयस्कमेनमवलोक्यैव इह लोकं तत्याज। पितृवियोगानन्तरमेवायं छात्रानध्यापयितुं प्रवृत्त आसीत्।

अथ कदाचित् वर्द्धमानाधिपतिर्महाराजत्रिलोकचन्द्रबाहादुरोऽस्य पाण्डित्यप्रभावमवगम्य राजसभामधिरोहयितुं निमन्त्रयामास। जगन्नाथस्तु राजप्रसादमुपलब्धुं राजसभां प्रविश्य तर्कजालेन तत्रस्थान् पण्डितान् जितवान् । महीपतिस्तु जगन्नाथस्य तादृशीं बुद्धिशक्तिं मेधाशक्तिञ्चावलोक्य विशेषेण परीक्षितुं पथि दृष्टस्य समग्रवस्तुनो वार्त्तां विज्ञापयितुमादिदेश । जगन्नाथस्तु नृपतेर्मनोऽभिप्रायमवगम्य त्रिवेणीप्रदेशात् वर्द्धमानपर्य्यन्तं यावत् पथि स्थितानां प्रत्येकपादपमन्दिराणामपि वृत्तान्तं कथयामास। राजा तु स्वकर्म्मचारिभिरेतद्वृत्तान्तस्य याथार्थ्यमुपगम्य सातिशयेनानन्दितो बभूव ।

एकदा मुर्शिदावादाख्यप्रदेशनृपतेर्यवनस्य मन्त्री नन्दकुमारोऽस्य पाण्डित्यमवगम्य (नवाब) महीपतिसमीपमेनमानयामास। नृपतिस्तु बहुविधैर्दुरूहप्रश्नैरेनं वञ्चयितुमभिललाष परं जगन्नाथः स्वीयबुद्धिप्राखर्य्येण नृपतिकृतप्रश्नानां सदुत्तरं दत्त्वा तं सन्तोष्य च तस्माद् बहुलार्थप्रदां भूम्यादिसम्पत्तिं लब्धवान् ।

अथ कालचक्रगत्यनुसारतो यवनराजानां वैभवरविरस्तं गतः इंराजराजानां सौभाग्यसमयः समुपागतश्च। तदा इंराजनृपतयस्तदानीन्तनप्रजारञ्जनार्थं विचारकार्य्यस्य सौकर्य्याय जगन्नाथतर्कपञ्चाननं समाहूय व्यवहारोपयोगिनं ग्रन्थमेकं प्रणेतुमादिदेश । जगन्नाथस्तु नवीननृपतिभिस्तथादिष्टः “विवादभङ्गार्णवसेतु” नामकं ग्रन्थं प्रणीतवान् ।

अस्य द्विषष्टितमवयसि सहधर्म्मिणी द्रौपदी बहुपुत्त्रपौत्त्रादिकं संरक्ष्य परलोकं गता । अस्य द्वौ पुत्त्रौ तिस्रः कन्याश्चाभवन्। पुत्त्रयोर्घनश्यामसार्व्वभौम एव ज्येष्ठः प्रतिभाशाली बहुशास्त्र-

पारदर्शी च। जगन्नाथोऽयमन्तिमावस्थायां दृष्ट-प्रपौत्रादिबहुसमवलोक्य अतिदुर्लभमेनादृशं संसारसुखमनुभूय शकनरपतेः १७२८ वत्सरे (१२१३ बङ्गाब्दे) आश्विनकृष्णपञ्चम्यां कार्त्तिक्यां वा गङ्गातीरे प्रयातु तत्याज। अस्योः प्राक्काल-पर्य्यन्तमेवास्येन्द्रियशैथिल्यं न जातम्। गङ्गा-तीरं गतेन सम्पूर्णमनुपाद्यते यतः श्लोको यथा,—

"केचिद् ब्रह्म निराकारं नराकारञ्च केचन।
वयन्तु दीर्घरोगेण नीराकारमुपास्महे।" इति।)

जगद्गुः, पुं, (जगता विश्वस्थजीवजातेन गम्यते इति। जगत्+गम्+बाहुलकात् डुः। यद्वा, गु+क्विप् इत्यो। गु शब्दं स्तुतिरित्यर्थः जगति विश्वसंसारे गुः स्तुतिर्यस्य। सर्व्वजीवस्तुतत्वा-दस्यास्तथात्वम्।) अग्निः। वायुः। इति विश्वः शब्दरत्नावली च। जगद्गुरपि पाठः।

जगरः, पुं, (जागर्त्ति संग्रामेऽनेनेति। जागृ+अप्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कवचः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४३०।

जगलः, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा गलतीति। गल स्रवणे+यङ्लुगन्तात् अच्। संज्ञापूर्व्वक-त्वात् "दीर्घोऽकितः।" ७।४।८३। इति न दीर्घः। यद्वा, जन्+डः। जः जातः सन् गलति निर्गच्छ-तीति। गल+अच्।) सुराकल्कम्। मेदा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मेदकः २। इत्य-मरः। २। १०। ४२। (यथा, शार्ङ्गधरे मध्य-खण्डे दशमेऽध्याये।

"मदधो जगलो ज्ञेयो मेदको जगलाह्वः।")

मदनवृक्षः। पिष्टमद्यम्। (तद्गुणा यथा,—

"कृतप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हितः।
जगलो ग्राहिरूक्षोष्णः दीपनो मलपाचनः।"

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये।

"ग्राहुष्णो जगलः पक्वा रूक्षस्तृट्कफशोफहृत्।
भेदः प्रवाहिकाटोपदुर्नामानिलशोफहृत्।"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये।)

धूर्त्ते त्रि। इति मेदिनी। ले ६१। कवचः। इत्यपरे केचित्। गोमये, स्त्री। इति रत्नमाला। (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"गामयं जगलं गोविट् गोशकृत् तच्च गोमलम्।")

जग्धं, त्रि, (अद्यते स्म इति। अद् भक्षणे+क्तः। "अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति।" २। ४। ३६। इति जग्ध्यादेशः। इकार उच्चारणार्थः।) भुक्तम्। इत्यमरः। ३। २। १११।

("क्लिन्नं घनं कुटजवल्कलमत्र जग्धम्।"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे शीतपित्ताधिकारे।)

जग्धिः, स्त्री, (अद भक्षणे+क्तिन्। "अदो जग्धि-र्ल्यप्ति किति।" २। ४। ३६। इति जग्ध्या-देशः।) भोजनम्। इत्यमरः। २।९।५५। भक्षणम्। इति हेमचन्द्रः। (यथा, मनौ। ३। ११५।

"अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्व्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः।
स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः।")

जग्मिः, पुं, (गच्छति इतस्ततो वातीति। गम+"आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च।" ३।२।१७१। इत्यस्य "भाषायां धाञ्कृसृगमिजनि-नमिभ्यः।" इति वार्त्तिकोक्त्या किन्प्रत्ययः।) वायुः। इति केचित्।

जघनं, क्ली, (हन्यते इति। हन्+"हन्तेः शरीरा-वयवे द्वे च।" उणां। ५। ३२। इति अच् द्वित्वञ्च। "अभ्यासाच्च।" ७। ३। ५५। इति कुत्वम्।) स्त्रीकट्याः पुरोभागः। (यथा, माघे। ५। २९।

"नाभिह्रदैः परिगृहीतरयाणि यत्र
स्त्रीणां इहत्प्रघनहेतुनिवारितानि।")

कटिः। इति मेदिनी। ने, १७। (यथा, देवी-भागवते। १। ६। ८१।

"भगवान् द्विगुणं चक्रे जघनं विस्तृतं तदा।
शीर्षे सन्दधतां तत्र जघने परमाद्भुते।")

जघनकूपकौ, पुं, (जघनकूपे इव कायतः इति। कै+कः।) कुकुन्दरौ। इति हलायुधः। द्विवचनान्तोऽयं शब्दः।

जघनेफला, स्त्री, (जघने इव मध्यभागे फलमस्याः।) काकोडुम्बरिका। इत्यमरः। २। ४। ६१।

जघन्यः, त्रि, (कुत्सितं हन्यते निन्द्यते इति। हन+यङन्तात् अघ्न्यो यत्। अनिघ्नमाघ्नमघ्न्य-मिति तुगभावः। अनुनासिकान्तस्येति न लुक्। यद्वा, जघनमिव। "शाखादिभ्यो यत्।" ५। ३। १०३। इति यत्।) चरमः। (यथा, वैद्यकचक्र-पाणिसंग्रहे स्नेहाधिकारे।

"उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिरक्षैश्च मध्यमे।
जघन्यस्य पलार्द्धेन स्नेहक्वाथौषधेषु च।")

गर्हितः। (यथा, महाभारते। ३। ३५। १२।

"तव द्यूतमभवन्नो जघन्यं
तत्किन् जिताः प्रव्रजिताश्च सर्व्वे।")

जघने कटिदेशे भवम्। दिगादित्वात् यत्।) मेहने, क्ली। इति मेदिनी। ये, ८३। पुं, शूद्रः। इति शब्दरत्नावली। (हीनजातिमात्रम्। यथा, मनौ। ८। २६६।

"उत्तमो वैश्यमायस्तु जघन्यो वधमर्हति।"

"हीनजातिवत्तुल्यजातीयां कन्यामिच्छन्तीं मनिच्छन्तीं वा गच्छन् जघन्यो हीनजात्युत्कृष्टवर्ण-मारभ्यान्त्यजं वधमर्हति।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः।) पृष्ठभागः। यथा, रामा-यणे। २। १०३। २८।

"ततो जघन्यं सहिताः सुमन्त्रिभिः
पुरप्रधानैश्च तथैव सैनिकैः।
अनेन धर्म्मेण मनेन धर्म्मता
गुणोपपन्नो भरतसहायकम्।"

"जघन्यं जघनभागं पृष्ठभागमाश्रित्य धृत्।"

इति तट्टीकायां रामानुजः। ७। राशिचक्र-विशेषः। यथा, बृहत्संहितायाम्। ६९। ११, २१—२३।

"पञ्चापरे वामनको जघन्यः
कुब्जोऽपरो मण्डलकोऽथ षष्ठः।
पूर्व्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति
सङ्कीर्णसंज्ञाः प्रथम लक्षणेभ्यः।"

"मालव्यसेवी तु जघन्यनामा
खण्डेन्दुतुल्यश्रवणः सुसन्धिः।
शुक्रेण सारः पिशुनः कविश्च
रूक्षच्छविः स्थूलकराङ्गुलीकः।
क्रूरो धनी स्थूलमतिः प्रतीत-
ताम्रच्छविः स्यात् परिहासशीलः।
उरोऽङ्घ्रिहस्तेष्वशिराकृतिश्च
परान्तधागुच्च जघन्यनामा।")

जघन्यजः, पुं स्त्री, (जघन्ये चरमे जायते इति। जन्+"सप्तम्यां जनेर्डः।" ३। २। ९७। इति डः।) शूद्रः। कनिष्ठे, त्रि। इति मेदिनी। जे, ३९। (यथा, महाभारते। १। ६५। ११।

"एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते।
जघन्यजस्तु सर्व्वेषामादित्यानां गुणाधिकः।")

जघ्निः, पुं, (हन्यते इति। हन+"आदृगम-हनेति।" ३। २। १७१। इति किन् द्वित्वञ्च।) हननयोग्यास्त्रम्। इति संक्षिप्तसारः। (यथा, ऋग्वेदे। ९। ६१। २०।

"जघ्निर्वृत्रममित्रियं सस्निर्वाजं दिवे दिवे।")

जघ्नुः, त्रि, (हन्तीति। हन वधे+"कुश्च।" उणां। १।२३। चकारात् हन्तेरपि कुरित्वञ्च।) हन्ता। हननकर्त्ता। इत्युणादिकोषः।

जङ्गमः, त्रि, (पुनः पुनरतिशयेन वा गच्छतीति। गम्+यङ्+अच्।) अस्थावरः। गतिशक्तिविशिष्टः। तत् पर्य्यायः। चरिष्णुः २ चरः ३ चलः ४ इङ्गः ५ चराचरः ६। इत्यमरः। ३। १। ७३। (यथा, रघौ। २। ४४।

"मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां
सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः।")

"औषधयस्तावद्द्विविधाः स्थावरा जङ्गमाश्च।"
"जङ्गमास्त्वपि चतुर्व्विधा जरायुजाण्डजस्वेद-जोद्भिज्जाः। तत्र पशु मनुष्य-व्यालादयो जरा-युजाः। खग-सर्प सरीसृप-प्रभृतयोऽण्डजाः। कृमिकीटपिपीलिकाप्रभृतयः स्वेदजाः। इन्द्र-गोपमण्डूकप्रभृतय उद्भिज्जाः।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये।)

जङ्गमकुटी, स्त्री, (जङ्गमा गतिशक्तिविशिष्टा कुटी गृहमिव।) छत्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः।

जङ्गलं, त्रि, (पुनः पुनरतिशयेन वा गलतीति। गल+यङ्+अच्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) निर्ज्जलदेशः। इति शब्दरत्नावली। निर्ज्जन-स्थानम्। पिशिते, क्ली। इति मेदिनी। ले, ६१।

जङ्गालः, पुं, (जङ्गं कुटिलगतिं जलानि गमयतीति। अल+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) दीर्घविशेषः। जाङ्गाल इति भाषा। तत् पर्य्यायः। आलिः २ सेतुः ३ पिण्डः ४ कन्दरः ५। इति जटाधरः।

जङ्गुल, क्ली, विषम्। इति त्रिकाण्डशेषः।

जङ्घा, स्त्री, (जङ्घन्यते कुटिलं गच्छत्यनया। हन गतौ यङ् लुगन्तात्+"अर्त्तिसृधृ…"

डः ।) गुल्फोर्द्ध्वजान्वधोभागः । जाङ् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्रसृता २ । इत्यमरः ॥ टङ्का ३ टङ्कम् ४ टङ्किका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १३३ । १९ ।
"शत्रुर्निमज्जता ग्राह्यो जङ्घायां प्रपतिष्यता ॥")

जङ्घाकरिकः, पुं, (जङ्घा तत्सम्बन्धिगतिरेव आकरो निधिः जीविकानिर्व्वाहकत्वमस्येत्यर्थः । सोऽस्यास्तीति । जङ्घाकर + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) धावकः । तत्पर्य्यायः । जाङ्घिकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७३ ॥ डाक-पत्री ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

जङ्घात्राणं, क्ली, (त्रायतेऽनेनेति । त्रै + करणे ल्युट् । त्राणं वर्म्म । ततो जङ्घायास्त्राणमिति ।) जङ्घावन्नाहः । तत्पर्य्यायः । मङ्चुयम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जङ्घालः, त्रि, (प्रशस्ता वेगवतीत्यर्थः जङ्घास्त्यस्येति । जङ्घा + "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५।२।९७। इति लच् । जङ्घाबलेनैव वेगस्य जननात्तथात्वम् ।) अतिवेगवान् । तत्पर्य्यायः । अतिजवः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७३ ॥ (यथा, काशीखण्डे गङ्गामाहात्म्ये । २९ । ६४ ।
"जाह्नवीज्या जगन्माता जप्या जङ्घाल-दीर्घिका ॥")
हरिणः । एणः । कुरङ्गः । ऋष्यः । पृषतः । न्यङ्कुः । शम्बरः । राजीवः । मुण्डी । (यथा,—
"एणहरिणर्क्ष्यकुरङ्गकरालकृतमालशरभ-श्वदंष्ट्रापृषतचारुष्करमृगमातृकाप्रभृतयो जङ्घाला मृगाः कषाया मधुरा लघवो वातपित्तहरास्तीक्ष्णा हृद्या बस्तिशोधनाश्च ॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
एषां मांसगुणाः ।
"जङ्घालाः प्रायशः सर्व्वे पित्तश्लेष्महराः स्मृताः ।
किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्द्धनाः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

जङ्घाशूलं, क्ली, (जङ्घायाः शूलं रोगविशेषः ।) जङ्घावेदना । तस्यौषधं यथा,—
"हरीतकी शृङ्गवेरं देवदारु च चन्दनम् ।
काञ्जिकेनावघृष्टेन अपामार्गस्य मूलकम् ॥
जङ्घाशूलमूरुजं सप्तरात्रे तु नाशयेत् ॥"
इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥

जज, युधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) जजति । युधि योधने । इति दुर्गादासः ॥

जजि, इ युधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, जञ्जति । युधि योधने । इति दुर्गादासः ।

जञ्जपूकः, त्रि, (पुनःपुनरतिशयेन वा जपतीति । जप + यङ् + "यजजपदशां यङः ।" ३।२।१६६। इति ऊकः ।) पुनःपुनर्जपकर्त्ता । इति मुग्धबोधम् ॥

जट, संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) जटति केशः परस्परं लग्नः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

जटा, स्त्री, (जटति परस्परं संलग्ना भवतीति । जट् + अच् । यद्वा, जायते प्रादुर्भवतीति । जन् + "जनेष्टन् लोपश्च ।" उणां । ५ । ३० । इति टन् अन्त्यलोपश्च ।) व्रतिनां शिखा । लग्नकचः । तत्पर्य्यायः । सटा २ । इत्यमरः ॥ जटिः ३ जटी ४ जूटः ५ जुटकम् ६ झटम् ७ कोटीरम् ८ जूटकम् ९ शटम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।३।११२।२।
"नीलाः प्रसन्नाश्च जटाः सुगन्धा
हिरण्मयरज्जुग्रथिताः सुदीर्घाः ॥")
मूलम् । यथा,—
"यदि न समुद्धरन्ति यतयो हृदि कामजटा
दुरधिगमोऽसतां हृदि गतोऽस्मृतकण्ठमणिः ॥"
इति श्रीभागवते श्रुतिस्तवे ८७ अध्यायः ॥
मांसी । इति मेदिनी । टे, १५ ॥ रुद्रजटा । (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ७ अध्याये ।
"कालेयकं पद्मकञ्च मधुकं नागरं जटाम् ॥")
शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ कपिकच्छुः । इति रत्नमाला ॥ (वेदपाठविशेषः । यथा,—
"जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः ।
अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्व्वं महर्षिभिः ॥")

जटाजूटः, पुं, (जटानां जूटः समूहः ।) जटासमूहः । यथा, महानाटके ।
"जटाजूटग्रन्थिं दृढयति रघूणां परिवृढः ॥"
शिवजटा च ॥

जटाज्वालः, पुं, (जटेव ज्वाला यस्य ।) प्रदीपः । इति हारावली । २४ ॥

जटाटङ्कः, पुं, (जटा टङ्क इवास्य ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जटाटीरः, पुं, (जटामटतीति । अट् + बाहुलकादीरन् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जटाधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । जटाया धरः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२६ ।
"त्रिनेत्रश्च विषमाङ्गो मणिविद्धो जटाधरः ॥")
बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पर्य्यायनानार्थकोषाख्याभिधानतन्त्रकारश्च ॥ (स्कन्दस्यानुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ९ । ४५ । ५९ ।
"परिस्रुतः कोकनदः श्यामकेशो जटाधरः ॥"
देशविशेषः । स तु दाक्षिणात्यप्रदेशः । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४ । १३ ।
"अथ दक्षिणेन ।" इत्युक्त्वा,—
"क्रौञ्चद्वीपजटाधरकावेर्य्यो रिष्यमूकश्च ॥"
इत्युक्तवान् ॥
जटाधारिन्, त्रि । यथा, रामायणे ।२।८६।२५।
"जटाधरौ तौ द्रुमचीरवाससौ
महाबलौ कुञ्जरयूथपोपमौ ॥")

जटामांसी, स्त्री, (जटां जटाकृतिं मन्यते इति । मन + "मनेर्दीर्घश्च ।" उणां ।३ । ६४। इति सो दीर्घश्च ।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । नलदम् २ वह्लिनी ३ पेशी ४ मांसी ५ ह्रस्वजटा ६ जटी ७ किरातिनी ८ जटिला ९ लोमशा १० तपस्विनी ११ । इति रत्नमाला ॥ भूतजटा १२ । इति भावप्रकाशः ॥ पेशी १३ क्रव्यादि १४ मिशिला १५ पिशी १६ पेशिनी १७ जटा १८ हिंसा १९ मांसिनी २० जटाला २१ नलदा २२ मेषी २३ तामसी २४ चक्रवर्त्तिनी २५ माता २६ अमृतजटा २७ जननी २८ जटावती २९ स्वभद्रा ३० जटामांसी ३१ मिसी ३२ मिसिः ३३ मिषी ३४ मिषिका ३५ मिषिः ३६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः । सुरभित्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफभूतदाहपित्तनाशित्वम् । कान्तिमोदकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तिक्तत्वम् । मेध्यत्वम् । बलप्रदत्वम् । स्वादुत्वम् । त्रिदोषास्रवीसर्पकुष्ठनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ अनुलेपनेन ज्वरकम्पतानाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

जटायुः, पुं, (जटां याति प्राप्नोतीति । या + मृगय्वादित्वात् कुः । यद्वा जटं संहतमायुर्यस्य ।) स्वनामख्यातपक्षी । स तु अरुणपुत्रः सम्पातेरनुजः दशरथराजसखः सीताहरणसमये रावणेन हतः । इति रामायणम् ॥ (यथा, च महाभारते । ३ । २७८ । १—७ ।
"सखा दशरथस्यासीत् जटायुररुणात्मजः ।
गृध्रराजो महावीरः सम्पातिर्यस्य सोदरः ॥
स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्कगतां स्नुषाम् ।
सक्रोधोऽभ्यद्रवत् पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम् ॥
अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुञ्च मुञ्चेति मैथिलीम् ।
ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ! ॥
नहि मे मोक्ष्यसे जीवन् यदि नोत्सृजसे वधूम् ।
उक्त्वैवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त्त नखरैर्भृशम् ॥"
"स वध्यमानो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा ।
खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्रिणः ॥
निहत्य गृध्रराजं स भिन्नाभ्रशिखरोपमम् ।
ऊर्द्धमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्केन राक्षसः ॥")
गुग्गुलु । इति मेदिनी । ये, ८४ ॥
("गुग्गुलुर्देवधूपश्च जटायुः कौशिकः पुरः ।
कुम्भोलूखलकं क्लीवे महिषाक्षः पलङ्कषः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"जटायुः कालनिर्य्यासः कौशिको गुग्गुलुः पुरः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
सान्तोऽप्ययम् । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६६ । ७० ।
"अरुणस्य भार्य्या श्येनी तु वीर्य्यवन्तौ महाबलौ ।
सम्पातिं जनयामास वीर्य्यवन्तं जटायुषम् ॥")

जटालः, पुं, (जटास्त्यस्येति । जटा + "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) कर्च्चूरः । वटः । मुष्ककः । गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः । जटायुक्ते, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १८० । २२ ।
"चीरिणः शिखिनश्चान्ये जटालोर्द्ध्वशिरोरुहाः ॥")

जनङ्गम पुं (जनेभ्यो गच्छतीति। गमश्च। ३।२।४३। खच् मुमागमश्च।) चाण्डाल। इत्यमर।२।१०।१६॥ (यथा माघे।१५।३५।

अवधीज्जनङ्गम इव
यदि हन्त पौ इव नृपु।
स्पर्शमशुचिवपुरर्हति न
प्रतिमाननान्तु नितरां नृपोऽचिताम्॥)

जनता स्त्री (जनानां समूहः। जन+"ग्राम जनबन्धुभ्यस्तल्।" ४।२।४३। इति तल्।) जनसमूहः। इत्यमरः।३।२।४२॥ (यथा रघौ ११।८२।

तावुभावपि परस्परस्थितौ
वर्द्धमानपरिहीनतेजसौ।
पश्यति स्म जनता दिनात्यये
पार्वणौ शशिदिवाकराविव॥"॥
जनस्य भावः।) जनत्वम्॥

जनन क्ली (जायतेऽस्मिन्निति। जन+अधिकरणे ल्युट्।) वंशः। (जन+भावे ल्युट्।) जन्म। इति मेदिनी। ने ६६॥ (यथा महानिर्वाण तन्त्रे।३।५०।

जननमरणभीतिभ्रंशि सच्चित्स्वरूपं
सकलभुवनबीजं ब्रह्मचैतन्यमीडे॥"
उत्पत्तिः। यथा कुमारे।१।४२।

अतोऽग्निभाजननाद् बभूव
साधारणो भूधरभूभृद्भाव॥

पुं जनयति उत्पादयति जीवानिति। जन+णिच्+कर्त्तरि ल्युः। विष्णुः। यथा महाभारते।१३।१३६।११४।

जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः॥
जन्तून् जनयन् जननः। इति तद्भाष्यम्॥
जनयतीति। जनि+ल्युः उत्पादकः त्रि
यथा महाभारते।३।३६।३५।
"एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत्॥)

जननि स्त्री (जनयति प्राणिसुखमिति। जन+णिच्+बाहुलकात् अनिः।) जनीनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

जननी स्त्री, (जनयतीति। जनि+बाहुलकादनिः। कृदिकारादिति वा ङीष्। यद्वा कृत्यल्युटो बहुलमिति ल्युट् टित्वात् ङीप्।) माता। (यथा पञ्चतन्त्रे।१।२६।

निरतिशयं गरिमाणं
तेन जनन्याः स्मरन्ति विद्वांसः।
यत् कमपि वहति गर्भं
महतामपि यो गुरुर्भवति॥)
दया। इति मेदिनी। ने ६६॥ जनीनामगन्धद्रव्यम्। (अस्याः पर्य्याया यथा—
"पर्पटी रञ्जनी कृष्णा जतुका जननी जनी।
जतुकृष्णाग्निसंस्पर्शा जतुकाचक्रवर्त्तिनी॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
चर्म्मचटी। इति शब्दरत्नावली॥ यूथिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ कटुका। मञ्जिष्ठा। अलक्तकः। इति राजनिर्घण्टः॥

जनपदः पुं (जनस्य लोकस्य पदं आश्रयस्थानं यत्र। जनाः पद्यन्ते गच्छन्ति यस्मिन्निति वा।) देशः। (यथा चाणक्यशतके।३१।

त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्॥
जनपदनामानि महाभारते भीष्मपर्व्वणि नवमाध्याये कथितानि अतस्तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यानि॥)
जनः। इति मेदिनी। दे ४८॥

जनप्रवादः पुं (जनेषु लोकेषु प्रवादोऽपवादः।) लोकापवादः। तत्पर्य्यायः। कौलीनम् २ विगानम् ३ वचनीयता ४। इति हेमचन्द्रः।२।१८४॥ (यथा महाभारते।२।७२।१६।

जनप्रवादान् सुबहून् श्रृण्वन्नपि नराधिपः।
ह्रिया च धर्म्मसंयोगात् पार्थो द्यूतमियात्
पुनः॥)

जनप्रियः पुं (जनानां प्रियः।) धान्यकम्। शोभाञ्जनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (लोकप्रिये त्रि॥)

जनमेजयः पुं (जनान् शत्रुजनान् एजयति प्रतापैः कम्पयतीति। एजृ कम्पने+णिच्+"एजेः खश्।" ३।२।२८। इति खश् ततो मुमागमः।) परीक्षितराजपुत्रः। तत्पर्य्यायः। राजर्षिः २ पारीक्षितः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ यथा देवीभागवते।२।११।६।

पौरजानपदा लोकाश्चक्रुस्ते नृपतिं शिशुम्।
जनमेजयनामानं राजलक्षणसंयुतम्॥
जन्मजय इति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते। तन्निरुक्तिस्तच्छब्दे द्रष्टव्या॥

अयं हि चतुरशीतिवर्षाणि राज्यं कृतवान्। तत्र अश्वमेधादिकं बहुयज्ञं कृत्वा पितृवधामर्षात् सर्पसत्रं चकार। अन्तेवासी जरत्कारुपुत्त्रेण आस्तीकेन प्रार्थितः सर्पसत्रात् विरराम तदन्तिकसंश्रवणानन्तरं भारतान्तिकं श्रुतवान्। वृत्तान्तमिदं क्रमशः प्रदर्श्यते। यथा राजावल्यां १ परिच्छेदः।

पारीक्षितस्तदा राजा नीतिमान् ज्ञानभीतितः।
पृथिवीं पालयामास निवसन् गजसाह्वये॥
कृत्वा पितृवधामर्षी सर्पैः मुनिभिः समम्।
नाशयामास सर्पाणां कुलानि कुलनायकः॥
हयमेधशतञ्चक्रे समारैर्बहुविस्तरैः।
ब्रह्महत्याभवत्तत्र यागेऽकालकृते तदा॥
ततः पापमभवत् तस्य दारुणं पृथिवीपतेः।
वैशम्पायनतो व्यासशिष्यात्तपोनिधेः॥
श्रुत्वा भारतमाख्यानं तत्पापान्मुक्तिमाप सः।
चतुरशीतिवर्षाणि कृत्वा राज्यं सुनिर्म्मलम्।
शतानीकं सुतं राज्ये संस्थाप्यैव दिवं गतः॥"
सोमश्रवसं ऋषिमसौ पौरहित्याय वृतवान्।
तत्कथा यथा महाभारते।१।३।१—२०।

जनमेजयः पारिक्षितः सह भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते। तस्य भ्रातरस्त्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेन इति। तेषु तत्सत्रमुपासीनेष्वागच्छत् सारमेयः। स जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रोरूयमाणो मातुः समीपमुपागच्छत्। तं माता रोरूयमाणमुवाच किं रोदिषि केनास्यभिहत इति। स एवमुक्तो मातरं प्रत्युवाच जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतोऽस्मीति। तं माता प्रत्युवाच व्यक्तं त्वया तत्रापराद्धं येनास्यभिहत इति। स तां पुनरुवाच नापराध्यामि किञ्चिन्नावेक्षे हवींषि नावलिहे इति। तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्त्रदुःखार्त्ता तत् सत्रमुपागच्छद्यत्र स जनमेजयः सह भ्रातृभिर्दीर्घसत्रमुपास्ते। स तया क्रुद्धया तत्रोक्तोऽयं मे पुत्त्रो न किञ्चिदपराध्यति नावेक्षते हवींषि नावलेढि किमयमभिहत इति न किञ्चिदुक्तवन्तस्ते सा तानुवाच यस्मादयमभिहतोऽनपकारी तस्माद्दृष्टं त्वां भयमागमिष्यतीति। जनमेजय एवमुक्तो देवशुन्या सरमया भृशं सम्भ्रान्तो विषण्णश्चासीत्। स तस्मिन् सत्रे समाप्ते हास्तिनपुरं प्रत्येत्य पुरोहितमनुरूपमन्विच्छमानः परं यत्नमकरोत् यो मे पापकृत्यां शमयेदिति। स कदाचिन्मृगयां गतः पारीक्षितो जनमेजयः कस्मिंश्चित् स्वविषये आश्रममपश्यत्। तत्र कश्चिदृषिरासाञ्चक्रे श्रुतश्रवा नाम तस्य तपस्यभिरतः पुत्त्र आस्ते सोमश्रवा नाम। तस्य तं पुत्त्रमभिगम्य जनमेजयः पारीक्षितः पौरहित्याय वव्रे। स नमस्कृत्य तमृषिमुवाच भगवन्नयं तव पुत्त्रो मम पुरोहितोऽस्त्विति। स एवमुक्तः प्रत्युवाच जनमेजयं भो जनमेजय पुत्त्रोऽयं मम सर्प्यां जातो महातपस्वी स्वाध्यायसम्पन्नो मत्तपोवीर्य्यसम्भूतो मच्छुक्रं पीतवत्यास्तस्याः कुक्षौ जातः। समर्थोऽयं भवतः सर्व्वाः पापकृत्याः शमयितुमन्तरेण महादेवकृत्याम्। अस्य त्वेकमुपांशुव्रतं यदेनं कश्चिद्ब्राह्मणः कञ्चिदर्थमभियाचेत् तस्मै दद्यादयम्। यद्येतदुत्सहसे ततो नयस्वैनमिति। तेनैवमुक्तो जनमेजयः प्रत्युवाच भगवंस्तत्तथा भविष्यतीति॥"॥
अस्य सर्पसत्रविवरणकथा यथा देवीभागवते २।११।४६—६०।

इति तस्य वचः श्रुत्वा राजा जनमेजयस्तदा।
नेत्राभ्यामश्रुपातञ्च चकारातीव दुःखितः॥
धिङ्मामस्तु सुदुर्बुद्धिं पापाचारकरं वै।
पिता यस्य गतिं घोरां प्राप्तः पन्नगपीडितः॥
अद्यापि मखमारभ्य करोम्यपचितिं पितुः।
हत्वा सर्पान् सन्दीप्ते दीप्यमाने विभावसौ॥
आहूय मन्त्रिणः सर्व्वान् राजा वचनमब्रवीत्।
कुर्व्वन्तु यज्ञसम्भारं यथोक्तं मन्त्रिसत्तमाः॥
गङ्गातीरे शुभां भूमिं मापयित्वा द्विजोत्तमैः।
कुर्व्वन्तु मण्डपं रम्यं शतस्तम्भं मनोहरम्॥
वेदी यज्ञस्य कर्त्तव्या ममाद्य सचिवाः किल।
तदङ्गत्वे विधेया वै सर्पसत्रं सुविस्तरम्॥
तक्षकस्तु पशुस्तत्र होतोत्तङ्को महामुनिः।
ब्राह्मणाश्चाहृयतां विप्राः सर्व्वज्ञा वेदपारगाः॥
मन्त्रिणस्तु तदा चक्रुर्भूपवाक्यं विचक्षणाः।

यज्ञस्य सर्व्वसम्भारं वेदीं यज्ञस्य विस्तृताम् ॥
हवने वर्त्तमाने तु सर्पाणां तक्षको गतः ।
इन्द्रं प्रति भयार्त्तोऽहं त्राहि मामिति चाब्रवीत् ॥
भयभीतं समाश्वास्य स्वासने सन्निवेश्य च ।
ददावभयमव्यग्रं निर्भयो भव पन्नग ! ॥
तमिन्द्रशरणं ज्ञात्वा मुनिर्द्दत्ताभयं तथा ।
उत्तङ्कोऽज्ञयदुद्विग्नः सेन्द्रं कृत्वा निमन्त्रणम् ॥
स्तुतस्तदा तक्षकेण यायावरकुलोद्भवः ।
आस्तीको नाम धर्म्मात्मा जरत्कारुसुतो मुनिः ॥
तत्रागत्य मुनेर्बालस्तुष्टाव जनमेजयम् ।
राजा तमर्च्चयामास दृष्ट्वा बालं सुपण्डितम् ॥”)

जनयित्री, स्त्री, (जनयितृ + ङीप् ।) माता । इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ (यथा, रघुः । १० । ७० ।
“कैकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान् ।
जनयित्रीमलङ्चक्रे यः प्रश्रय इव श्रियम् ॥”)

जनरवः, पुं, (जनेषु लोकेषु रवः प्रवादः ।) लोकवादः । यथाह लक्ष्मणसेनः
“परीवादस्तथ्यो भवति वितथो वापि महतां
तथाप्युच्चैर्धाम्नां हरति महिमानं जनरवः ॥”

जनलोकः, पुं, (जन एव लोकः ।) महर्लोकोपरिभुवनम् । यथा,—
“अयं स हि महर्लोकः स्वर्लोकात् परमाद्भुतः ।
कल्पायुषो वसन्त्यत्र तपसा धुतकल्मषाः ॥
इत्थं कथां कथयतोर्भगवद्गणयोः प्रिये ! ।
चक्षुर्हीन विमानन्तज्जनलोकं निनाय तान् ॥
निवसन्त्यमला यत्र मानसा ब्रह्मणः सुताः ।
सनन्दनाद्या योगीन्द्राः सर्व्वे ते चूर्द्ध्वरेतसः ॥
अन्ये तु योगिनो ये वै स्वस्वलङ्घ्नब्रह्मचारिणः ।
सर्व्वद्वन्द्वविनिर्म्मुक्तास्ते वसन्त्यत्र निर्म्मलाः ॥
महर्लोकः स्थितेरूर्द्ध्वमेककोटिप्रमाणतः ।
कोटिद्वयेतिसंख्यातो जनो भूर्लोकतो जनैः ॥”
इति स्कान्दे काशीखण्डम् ॥

जनवल्लभः, पुं, (जनानां लोकानां वल्लभः प्रियः ।) श्वेतरोहितवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोकप्रिये, त्रि ॥

जनवादः, पुं, (जनेषु लोकेषु वादोऽपवादः ।) जनप्रवादः । इति हलायुधः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४१८ ।
“भस्मपरुषेऽपि गिरिशे स्नेहमयी त्वमुचितेन सुभगासि ।
मोघस्त्वयि जनवादो यदोषधिप्रस्थदूषितेति ॥”)

जनश्रुतिः, स्त्री, (जनेभ्यः श्रुतिः श्रवणम् ।) सत्यमसत्यं वा लोकप्रवादः । तत्पर्य्यायः । किंवदन्ती २ । इत्यमरः । १ । ६ । ७ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६५ ।
“पुंसां दर्शय सुन्दरि ! सुखेन्दुमीषत्तपासमपाहाय ।
जायामिव इति रूढ़ा जनश्रुतिर्मे यशो भवतु ॥”)

जनस्थानं, क्ली, (जनस्य स्थानं भूभागः ।) दण्डकारण्यम् । इति जटाधरः ॥ दण्डकारण्यसमीपस्थानविशेषः । यथा । इक्ष्वाकुराजपुत्त्रो दण्डः शुक्राचार्य्यकन्यामरजां बलाद्गृहीत्वा मैथुनं गतवान् स मुनिस्तत् श्रुत्वा राजानं शशाप । यथा,—
“सप्तरात्रेण राजासौ सभृत्यबलवाहनः ।
पापकर्म्मसमाचारो वधं प्राप्स्यति दुर्म्मतिः ॥
सर्व्वसत्त्वानि यानीह जङ्गमानि स्थिराणि च ।
सर्व्वेषां पांशुवर्षेण क्षयः क्षिप्रं भविष्यति ॥
दण्डस्य विषयो यावत् तावत् सवनमाश्रमम् ।
पांशुभूतमिवाकस्मात् सप्तरात्राद्भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा क्रोधसन्तप्तस्तदाश्रमनिवासिनम् ।
जनं जनपदस्यान्ते स्थीयतामित्यवोचत ॥
श्रुत्वोशनसवाक्यं तु स चाप्याश्रमवासिनः ।
~~
सप्ताहाद्भस्मसाद्भूतः स चापि ब्रह्मतेजसा ।
तस्य दण्डस्य विषयो विन्ध्यशैलस्य सानुषु ॥
तदाप्रभृति काकुत्स्थ ! दण्डकारण्यमुच्यते ।
तपस्विनः स्थिता यत्र तज्जनस्थानमुच्यते ॥”
इति रामायणम् ॥
(अत्र रावणस्य खरदूषणप्रभृतीनि सैन्यान्यासन् । यथा, रामायणे । १ । १ । ४६ ।
“तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी ।
विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी कामरूपिणी ॥”
“जनस्थानं नाम दण्डकारण्ये रावणबलनिवेशस्थानम् ।” इति तट्टीकायां रामानुजः ॥)

जना, स्त्री, (जननमिति । जन + बाहुलकात् अङ् ।) उत्पत्तिः । इति मुग्धबोधम् ॥

जनान्तः, पुं, (जनस्य प्रदेशस्य अन्तः ।) देशः । इति धनञ्जयः । सेला इति पारस्यभाषा ॥

जनान्तिकम्, क्ली, अप्रकाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।
“त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथाम् ।
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्यात्तज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥”
एतल्लक्षणोक्तमप्रकाशकथनम् । नाटके एव अस्य भूरिप्रयोगो दृश्यते ॥ जनस्य अन्तिकम् । जनसमीपञ्च ॥)

जनार्द्दनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १८ ॥ तन्नामव्युत्पत्तिर्यथा । “समुद्रान्तवासिनो जननाम्नोऽसुरान् अर्द्दितवान् जनार्द्दनः । अर्द्द वधे अर्द्दकञ्च नन्द्यादित्वादनः । किंवा जनैर्लोकैरर्द्द्यते याच्यते पुरुषार्थानसौ जनार्द्दनः । अर्द्द यातनागतियाचने कर्म्मणि अनट् । किंवा जननं जनः भावे घञ् । जनं जन्म अर्द्दयति हन्ति भक्तस्य मुक्तिदत्वादिति जनार्द्दनः । किंवा जनान् लोकान् अर्द्दति हररूपेण संहारकत्वादिति जनार्द्दनः । किंवा जनयति उत्पादयति लोकान् ब्रह्मरूपेण सृष्टिकर्त्तृत्वादिति जनः जनेर्ण्यन्तात् पचाद्यच् । अर्द्दति हन्ति लोकान् हररूपेण संहारकारित्वादिति अर्द्दनः जनश्चासौ अर्द्दनश्चेति जनार्द्दनः । किंवा जनान् लोकान् अर्द्दति गच्छति प्राप्नोति रक्षणार्थं पालकत्वादिति जनार्द्दनः ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ गयायां तस्य हस्ते जीवितस्य पिण्डदानविधिर्यथा,—
“जनार्द्दनो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डदः ।
आत्मनोऽप्यथवान्येषां सव्येनैव तिलैर्विना ॥
जीवता दधिसंमिश्रं सर्व्वे ते विष्णुलोकगाः ।
यस्तु पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ॥
यमुद्दिश्य त्वया देयस्तस्मिन् पिण्डो मृते प्रभो ! ॥
एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ॥
अन्तकाले गते मह्यं त्वया देयो गयाशिरे ।
जनार्द्दन ! नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृमोक्षद ! ॥
पितृपात्र नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृरूपिणे ।
गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्द्दनः ॥
तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात् ।
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष । ऋणत्रयविमोचन ! ॥
लक्ष्मीकान्त ! नमस्तेऽस्तु पितृमोक्षप्रदो भव ।
वामजानु च सम्पात्य नत्वा भीमो जनार्द्दनम् ॥
श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा भ्रातृभिर्व्विष्णुलोकभाक् ।
पितृभिः सह धर्म्मात्मा कुलानाञ्च शतेन च ॥
शिलायां व्यक्तरूपेण अव्यक्तात्मना स्थितः ।
लक्ष्मीशो विबुधैः सार्द्धं तस्माद्देवमयी शिला ॥”
इति श्रीवायुपुराणे श्वेतवाराहकल्पे गयामाहात्म्ये ४ अध्यायः ॥ * ॥ शालग्रामशिलाविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
“सशङ्खचक्राब्जगदं जनार्द्दनमिहो नमः ।
उपेन्द्रं गदिनं सावित्रपद्मशङ्ख ! नमोऽस्तु ते ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे १० अध्यायः ॥
“आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनात् ।
ज्ञानञ्च शङ्करादिच्छेन्मुक्तिमिच्छेज्जनार्द्दनात् ॥”
इति कर्म्मलोचनम् ॥

जनाशनः, पुं, (जनानश्नाति भक्षयतीति । अश + ल्युः ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जनाश्रयः, पुं, (जनानां लोकानामाश्रयः ।) मण्डपः । इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥

जनिः, स्त्री, (जननमिति । जन + “जनिघसिभ्यामिण् ।” उणां ४ । १२८ । इति इण् । जनिवध्योश्चेति वृद्धिनिषेधः ।) उत्पत्तिः । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, हरिवंशे । २०८ । ४० ।
“वनस्पत्योषधींश्चैव युगपत् प्रतिपद्यसे ।
बालभावाय वसुधां पक्षे पक्षे जनिस्तव ॥”
जायते यस्याम् । जन + आधारे इण् ।) नारी । माता । इति शब्दरत्नावली ॥ (जायते सुखमनयेति । करणे इण् ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

जनिका, स्त्री, (जायते वंशो यस्यामिति जनिः । ततः स्वार्थे कन् टाप् च ।) स्नुषा । इति शब्दरत्नावली ॥ (जनिशब्दार्थः ॥) जननकर्त्री च ॥

जनितं, त्रि, (जन्यते स्मेति । जन + णिच् + क्तः ।) उत्पादितम् । यथा,—
“सेनाचरी भवदिभाननदानवारिवासेन यस्य जनिता सुरभी रणश्रीः ॥”
इति नैषधम् ॥
(यथा च हरिवंशे । १६१ । ३१ ।
“अतोऽहं कामयामि त्वां नहि त्वं जनितो मया ।
रूपन्ते सौम्य ! पश्यन्ती सीदामि हृदि दुर्ब्बला ॥”)

जटाह्वा, स्त्री, (जटाह्वयमस्या इति । जटा + "सिद्ध-द्विभ्यश्च । ४ । १ । ६७ । इति ... । ततो ... टाप् ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्ट: । (विवरणमस्या जटामांसीशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

जटावती, स्त्री, (जटा विद्यतेऽस्या । जटा + मतुप् । मस्य व: स्त्रियां ङीप् च ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्ट: ।

जटावल्ली, स्त्री, (जटेव वल्ली ।) रुद्रजटा । गन्धमांसी । इति राजनिर्घण्ट: ।

जटि:, स्त्री, (जटति परस्परं संलग्ना भवतीति । जट + "सर्वधातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) प्लक्षवृक्ष: । इति शब्दरत्नावली । जटा । समूह: । इत्युणादिकोष: ।

जटिल:, पु, (जटा अस्त्यस्येति । जटा + "लोमादिपामादिपिच्छादिभ्य: शनेलच: ।" ५ । २ । १०० । इति इलच् ।) सिंह: । इति शब्दचन्द्रिका । (ब्रह्मचारी । यथा मनु: । २ । १५१ ।
"जटिलञ्चाप्यधीयानं दृष्ट्वैव क्रियताम् यथा ।"
"जटिलो ब्रह्मचारी ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्ट: ।) जटायुक्ते, त्रि । इति मेदिनी । ले ६७ । (यथा कुमारे । ५ । ३० ।
"विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं
शरीरबद्ध: प्रथमाश्रमो यथा ।")

जटिला, स्त्री, (जटिल + अजादित्वात् टाप् ।) जटामांसी । इत्यमर: । १ । ४ । १२३ ।
"जटामांसी भूतजटा जटिला च तपस्विनी ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।) पिप्पली । इति मेदिनी । वचा । उग्रगन्धा । इति रत्नमाला । दमनकवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: । गौतमवंश्या ऋषिकन्या । यथा, महाभारते । १ । १९७ । १४ ।
"जटिला नाम पुराणेषु कन्या गौतमवंशजा । ऋषीणामधिवसन्ती सप्त धर्म्मभृतां वरा ।")

जटी, स्त्री, (जटि + "कृदिकारादक्तिन: ।" ४ । १ । ४५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वा ङीष् ।) पर्क्कटीवृक्ष: । इति शब्दरत्नावली । जटामांसी । इति रत्नमाला ।

जटी [न्] पु, (जटा अस्त्यस्येति । जटा + इनि ।) प्लक्षवृक्ष: । इत्यमर: । २ । ४ । ३७ । (यथा —
"जटी मुण्डी ... ।"
इति भारतकोषस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।) ... । यथा, महाभारते । ६ । ३३ । १९ ।
"... ।")
जटायुक्ते, त्रि । (यथा महाभारते । ... ।
"... ।")

जटुल:, पु, (जटति देहे संलग्नो भवतीति । जट + ... ।) जडुल: । जतुक: । इति ... । ... ।

जठर:, त्रि, (जटति एकत्रीभवतीति । जट + बाहुलकादरः टस्य ठकारादेशश्च । यद्वा, जायते इति । जन + "जनेररष्ठ च ।" उणां ५ । ३८ । इति अर: ठश्चान्तादेश: ।) बद्धम् । कठिनम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा, मालतीमाधवे । ४ । १३ ।
"इदानीमस्माकं जठरकमठपृष्ठकठिना
मनोवृत्तिस्तावत् किं ... ।")

जठर:, पु क्ली, (जायते गर्भो यस्मिन् वा अस्मिन्निति । जन + "जनेररष्ठ च ।" उणां । ५ । ३८ । इति अर: ठश्चान्तादेश: ।) उदरम् । इति मेदिनी । (यथा, हितोपदेशे । १ । ४४ ।
"एतत: मत्पितरं जठरेण कुमारकम् ।
स्वामिनं मत्प्रभावेन परलोकमवापयत् ॥")
देशविशेषे, पुं । स तु कूर्म्मविभागे आग्नेय्यां दिशि वर्त्तते । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४ । ८ ।
"आग्नेय्यां दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गो
पवङ्गजठराङ्गा: ॥"
तथाच महाभारते । ६ । ९ । ४२ ।
"अत ऊर्द्ध्वं जनपदान् निबोध गदतो मम ।"
इत्युपक्रम्य,—
"जठरा: कुक्कुराश्चैव सदशार्णाश्च भारत ।"
इत्युक्तवान् ।
पर्व्वतविशेष । यथा भागवते । ५ । १६ । २७ ।
"जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्व्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रपृथुतुङ्गौ भवत: ॥"
उदररोगविशेष: ।
"ग्रासो जठरे कृतो ... जठरेऽष्टौ तु ।"
इति निदानस्थाने द्वादशाध्याये वाभटेनोक्तम् । तल्लक्षणादिकं यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ७ अध्याये ।
"कोष्ठादुपस्थितमहागद ...
नि ... ।
... समन्ता-
दुदरं जठरं करोति ॥")

जठरागद:, पु, (... । ... + ... । तत: ...) ... । इति शब्द-चन्द्रिका ।

जठरामय:, पु, (जठरस्य आमयो रोग: ।) अतीसाररोग: । इति राजनिर्घण्ट: ।
(उदररोगश्च । तस्य निदानं यथा —
"... ।
... ।"
इति चरके निदानस्थाने ... ।)

जडं, क्ली, (जडति जलवत् शीतलं भवतीति । जल + अच् । डलयोरैक्यात् लस्य ड: ।) जलम् । इति ... । (... । ... । इति राजनिर्घण्ट: ।
(... । ... । यथा, रघौ । ६ । १७ ।
"... ।")

जड:, त्रि, (जलति बुद्धिशक्तिमाच्छादयतीति । जल आच्छादने + अच् ।) हिमग्रस्त: । (शीतल: । यथा, रघौ । ३ । २८ ।
"परात्मद्यन् ... मानिना
... ।"
"... ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ: ।) मूर्ख: । (यथा मनौ । ७ । ११० ।
"नाप्रष्ट: कस्यचिद्ब्रूयात् न चान्यायेन पृच्छत: ।
जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ।")
बधिर: । यथा तत्रैव । ६ । १०१ ।
"... ।"
तथा तत्रैव । ८ । ३९४ ।
"अन्धो जड: पीठसर्पी सप्तत्या स्थविरश्च य: ।"
"अन्धो बधिर: पङ्गु: सप्ततिवर्षस्थविर: ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्ट: ।) अप्राज्ञ: । इति मेदिनी । डे, १३ । (यथा, विक्रमोर्व्वश्यां १ अङ्के ।
"अस्या: सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रद:
शृङ्गारैकरस: स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकर: ।
वेदाभ्यासजड: कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्म्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनि: ॥"
निष्पन्द: । यथा, रघौ । २ । ४२ ।
"... ।
... ।"
मोहित: । यथा, तत्रैव । ८ । ७४ । [वर्त्तमान ... । ... ।
... ।
इति ... ।")

जडक्रिय:, त्रि, (जडवत् मोहितस्येव क्रिया कार्य्यं यस्य ।) दीर्घसूत्री । चिरक्रिय: । इति हेम-चन्द्र: ।

जडता, स्त्री, (जडस्य भाव: । जड + भावे तल् ।) जाड्यम् । तत्पर्य्याय: । ... । ... ।
... । इति राजनिर्घण्ट: । (यथा, रघु: । ९ । ३६ ।
"... ।
... ।"
... ।
यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १३४ ।
"... ।
... ।"
... । इति ... ।)

जडा, स्त्री, (जडति ... इति । जड + अच् । टाप् ।) ... । ... ।
... । इति रत्नमाला ।

जडिमा, [न्] पु, (जडस्य भाव: । "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ।" ५ । १ । १२२ । इति इमनिच् ।) जडता । तस्य लक्षणं यथा,—
"... ।

"दृष्टानश्रवणाभावो जड़िमा सोऽभिधीयते ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

जडुलः, पुं, (जटुलः पृषोदरादित्वात् टस्य डत्वम् ।) देहस्थितिलकः । इति हेमचन्द्रः ॥

जतु, क्ली, (जायते वृक्षादिभ्य इति । जन + "फलिपाटिनमिमनिजनामिति ।" उणां १ । १८ । इति उः तोऽन्तादेशश्च ।) वृक्षनिर्यासविशेषः । जौ इति ला इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । राक्षा २ लाक्षा ३ यावः ४ अलक्तः ५ द्रुमामयः ६ । इत्यमरः ।२।६।१२५॥ रक्ता ७ । इति रभसः ॥ कीटजा ८ क्रिमिजा ९ जतुका १० जन्तुका ११ गवाधिका १२ । इति रत्नमाला ॥ जतुकम् १३ यावकः १४ अलक्तकः १५ रक्तः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ पलङ्कषा १७ क्रमिः १८ वरवर्णिनी १९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४७ । १३ ।
"जिघ्रन् सोऽस्य वसागन्धं सर्पिर्जतुविमिश्रितम् ॥")

जतुकं, क्ली, (जतु इव कायतीति । कै + कः ।) हिङ्गु । (जतु एव । स्वार्थे कन् ।) लाक्षा । इति मेदिनी । के, ६१ ॥

जतुका, स्त्री, (जतु इव आभया कायतीति । कै + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ चर्म्मचटिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे अपस्माराधिकारे ।
"जतुकाशकृता तद्वद्गवां वा बस्तरोमभिः ।
अपस्मारहरो लेपो मूत्रसिद्धार्थशिग्रुभिः ॥")
पर्पटी । इति भावप्रकाशः ॥ लताविशेषः । सा तु मालवे प्रसिद्धा । तस्याः पर्य्यायाः । जतुकारी २ जननी ३ चक्रवर्त्तिनी ४ तिर्य्यक्फला ५ निशान्धा ६ बहुपुत्री ७ सुपुत्रिका ८ राजहया ९ जनेष्टा १० कपिकच्छुफलोपमा ११ रञ्जनी १२ कृष्णवल्ली १३ भ्रमरी १४ छायावल्लिका १५ विञ्जुलिका १६ छायारुहा १७ ग्रन्थिपर्णा १८ सुवर्च्चिका १९ तरुवल्ली २० दीर्घफला २१ । अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तपित्तकफदाहव्रणविषनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ जन्तुकापि पाठः । निशान्धाछायारुहयोरित्यत्र क्रमेण निशाङ्का वृक्षरुहा च पाठः ॥ (लाक्षा । तत्पर्य्याया यथा,—
"कीटजा क्रिमिजा लाक्षा जतुका च गवाधिका ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

जतुकारी, स्त्री, (जतु करोतीति । जतु + कृ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ततः स्त्रियां ङीष् ।) जतुकालता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या जतुकाशब्दे व्याख्याताः ॥)

जतुकृत्, स्त्री, (जतु करोति उत्पादयतीति । कृ + क्विप् । जतोः कृदिति वा ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"पर्पटी रञ्जना कृष्णा जतुका जननी जनी
जतुकृष्णाग्निसंस्पर्शा जतुकाचक्रवर्त्तिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जतुकृष्णा, स्त्री, (जतु इव कृष्णा ।) पर्पटी । इति भावप्रकाशः ॥

जतुनी, स्त्री, (जतु इव नयति जलाकारेण प्रापयति संश्लिष्टद्रव्यमिति । नी + क्विप् । अस्याः संश्लेषात् द्रव्यस्य जतुवद्रूपत्वात्तथात्वम् ।) चर्म्मचटिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जतुपुत्त्रकः, पुं, (जतुनिर्म्मितः पुत्त्र इव । इवार्थे कन् ।) पाशकगुटिका । नयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जतुमणिः, पुं, क्षुद्ररोगविशेषः । (जडुल इति भाषा ॥) तस्य निदानं यथा,—
"सममुत्सन्नमरुजं मण्डलं कफरक्तजम् ।
सहजं लक्ष्म चैकेषां लक्ष्यो जतुमणिश्च सः ॥"
इति माधवकरः ॥
तच्चिकित्सा यथा—
"चर्म्मकीलं जतुमणिं मशकान् तिलकालकान् ।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

जतुरसः, पुं, (जतुनो रसः ।) अलक्तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्यालक्तकशब्दे ज्ञातव्या ॥)

जतूका, स्त्री, (जतुका निपातनात् दीर्घः ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ चर्म्मचटी । इति शब्दरत्नावली ॥

जत्रु, क्ली, (जायते बाहुरस्मात् । जन् + "जत्र्वादयश्च ।" उणां ४ । १०२ । इति रुर्नकारस्य तकारश्च ।) स्कन्धसन्धिः । इत्यमरः । २।६।७८ ॥ पाखुरा इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १७ । २२ ।
"स तु विद्धो महाबाहुः प्रद्युम्नः समरे स्थितः ।
जत्रुदेशे भृशं वीरो व्यवासीदद्रथे तदा ॥")

जत्रुकं, क्ली, (जत्रु एव । स्वार्थे कन् ।) जत्रु । इति शब्दरत्नावली ॥

जत्वश्मकं, क्ली, (जतुरूपमश्मकम् ।) शिलाजतु । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन, ई म य ङ जनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ई, जातः । म, जनयति । य ङ, जायते जन्यते । जनिर्जन्म । प्रादुर्भावे इति प्राञ्चः । प्रादुर्भावः स्फुटीभावः । प्राकाश्ये प्रादुराविः स्यादित्यमरः । बीजादङ्कुरो जायते पत्रकाण्डादिभेदेन प्रकाशते इत्यर्थः । प्रादुर्भावोऽसदुत्पत्तिरिति केचित् । घटो जायते । इति दुर्गादासः ॥

जन, म लि र जनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-अकं-सेट् ।) म, जनयति । लि, जजन्ति । र, वैदिकः । इति दुर्गादासः ॥

जनः, पुं, (जायते इति । जन + अच् ।) लोकः । (यथा, महाभारते । १ । १४९ । ९ ।
"अथ प्रवाते तुमुले निशि सुप्ते जने तथा ।
तदुपादीपयत् भीमः शेते यत्र पुरोचनः ॥")
महर्लोकादूर्द्धलोकः । पामरः । इति मेदिनी । ने, ६ ॥ (असुरविशेषः । जनार्द्दन इति शब्ददर्शनात् ॥)

जनकः, पुं, (जनयतीति । जन + णिच् + ण्वुल् ।) पिता । राजभेदः । स तु मिथिलाधिपतिः । इति मेदिनी । के, ९० ॥ इक्ष्वाकुराजपुत्त्रो निमिर्वशिष्ठं त्यक्त्वा यज्ञं कृतवान् वशिष्ठस्तद्यज्ञस्थानमागत्य राजानं आह्वयामास राजा तदा निद्रित आसीत् । मुनिस्तु क्रोधात् त्वं विदेहो भव इत्युक्त्वा तमभिशशाप । ततः,—
"दृष्ट्वा विदेहं राजानमृषयः सर्व्व एव ते ।
तञ्च ते याजयामासुर्यावद्दीक्षां मनीषिणः ॥
नरेन्द्रस्यापि तं देहमरक्षन्नृषिपुङ्गवाः ।
वस्त्रैर्माल्यैश्च गन्धैश्च पूज्यमानं मुहुर्मुहुः ॥
ऋषयोऽपि महात्मानो निमिदेहं ममन्थिरे ।
अरणिन्तस्य देहात्तु मन्थानञ्चापि चक्रिरे ॥
मन्त्रहोमैर्महात्मानः पुत्त्रहेतोर्निमेस्तदा ।
अरण्यां मथ्यमानायां प्रादुर्भूतो यतश्च सः ॥
अतो मिथिरिति ख्यातो जननाज्जनकोऽभवत् ।
विदेहश्चाभवद्यस्मान्महात्मा स महातपाः ॥
तस्माद्विदेहाः प्रोच्यन्ते सर्व्वे तद्वंशजा नृपाः ।
एवं विदेहराजस्तु पूर्व्वको जनकोऽभवत् ॥
मिथिर्नाम महावीर्य्यो येन सा मिथिलाभवत् ॥"
इति रामायणम् ॥
(ऋषिविशेषः । स तु वेदसन्देहभञ्जनग्रन्थस्य प्रणेता । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । १ । १६ । १६ ।
"चकार जनको योगी वेदसन्देहभञ्जनम् ॥"
शम्बरासुरस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६१ । ४४ ।
"श्रुत्वा तु शम्बराद्वाक्यं सुतास्ते शम्बरस्य ह ।
सन्नद्धा निर्ययुर्हृष्टाः प्रद्युम्नवधकाम्यया ॥"
इत्युपक्रम्याह ।
"सेनस्कन्धोऽतिसेनश्च सेनको जनकस्तथा ॥")
उत्पादके, त्रि ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।१।१६।२७।
"जनकः सर्व्वरोगाणां दुर्व्वारो दारुणो ज्वरः ॥")

जनकतनया, स्त्री, (जनकस्य विदेहनृपतेस्तनया ।) सीता । इति रामायणम् ॥ (यथा, मेघदूते ।१।
"यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्य्याश्रमेषु ॥")

जनकनन्दिनी, स्त्री, (जनकस्य नन्दिनी ।) सीता । इति रामायणम् ॥

जनकसुता, स्त्री, (जनकस्य सुता ।) सीता । इति रामायणम् ॥

जनकात्मजा, स्त्री, (जनकस्य आत्मजा ।) सीता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथाह कश्चित् ।
"युष्मत्कृते खञ्जनगञ्जनाक्षि !
शिरो मदीयं यदि यातु यातु ।
लूनानि नूनं जनकात्मजार्थे
दशाननेनापि दशाननानि ॥")

जनकारी, [न्], पुं, (जनान् किरति आच्छादयति स्ववर्णेनेति । कॄ आच्छादने + णिनिः ।) अलक्तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जनङ्गम पुं (जनेभ्यो गच्छतीति। "गमश्च।" ३।२।४७। खच् मुमागमश्च।) चाण्डाल। इत्यमरः। २।१०।१९॥ (यथा माघे।१५।३५।
'अवधीज्जनङ्गम इवैष
यदि हत एव शुचिं ननु।
स्वर्गमशुचिरपुरहति न
प्रतिमानमानतु नितरां नृपोचिताम्॥')

जनता स्त्री (जनानां समूहः। जन+"ग्राम जनबन्धुभ्यस्तल्। ४।२।४३। इति तल्।) जनसमूहः। इत्यमरः।३।३।४३॥ (यथा, रघौ।११।८२।
'तावुभावपि परस्परस्थितौ
वर्द्धमानपरिहीनतेजसौ।
पश्यति स्म जनता दिनात्यये
पार्वणौ शशिदिवाकराविव॥'*॥
जनस्य भावः।) जनत्वम्॥

जनन क्ली (जन्यतेऽस्मिन्निति। जन+अधिकरणे ल्युट्।) वंशः। (जन+भावे ल्युट्।) जन्म। इति मेदिनी। ने ६६॥ (यथा, महानिर्वाणतन्त्रे।३।५०।
जननमरणभीतिभ्रंशि सच्चित्स्वरूपं
सकलभुवनबीजं ब्रह्मचैतन्यमीडे॥'
उत्पत्तिः। यथा कुमारे।१।४२।
अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव
साधारणो भूषणभूष्यभावः॥
पुं जनयति उत्पादयति जीवानिति। जन+णिच्+कर्त्तरि ल्युः। विष्णुः। यथा महाभारते।१३।१४९।११४।
'जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः॥'
'जन्तून् जनयन् जननः।' इति तद्भाष्यम्॥ जनयतीति। जनि+ल्युः। उत्पादके त्रि। यथा महाभारते।३।२६।२५।
"एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवन्॥")

जननि स्त्री (जनयति प्रायशः सुखमिति। जन+णिच्+बाहुलकात् अनि।) जतुकानामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

जननी स्त्री,(जनयतीति। जनि+बाहुलकादनि। ततः कृदिकारादिति वा ङीष्। यद्वा, कृत्यल्युटो बहुलमिति ल्युट् टित्वात् ङीप्।) माता। (यथा पञ्चतन्त्रे।१।३६।
'निरतिशयं गरिमाणं
तेन जनन्याः स्मरन्ति विद्वांसः।
यत् कमपि वहति गर्भं
महतामपि यो गुरुर्भवति॥')
दया। इति मेदिनी। ने ६६॥ जतुनाम गन्धद्रव्यम्। (पर्य्याया यथा,—
"पर्पटी रञ्जना कृष्णा जतुका जननी जनी।
जतुकृच्चापि सखी जतुसञ्चक्रवर्त्तिनी॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) चर्म्मचटी। इति शब्दरत्नावली॥ यूथिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ कटुका। मञ्जिष्ठा। अलक्तकः। जटामांसी। इति राजनिर्घण्टः॥

जनपदः पुं (जनस्य लोकस्य पदं आश्रयस्थानं यत्र। जनः पद्यते वसतु यत्रेति वा।) देशः। (यथा चाणक्यशतके।३१।
'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्॥"
जनपदनामानि महाभारते भीष्मपर्व्वणि नवमाध्याये कथितानि अतस्तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यानि॥) जनः। इति मेदिनी। दे, ४८॥

जनप्रवादः पुं (जनेषु लोकेषु प्रवादोऽपवादः।) लोकापवादः। तत्पर्य्यायः। कौलीनम् २ विगानम् ३ वचनीयता ४। इति हेमचन्द्रः।।२।१८४॥ (यथा, महाभारते।१।७२।१६।
जनप्रवादान् सुबहून् शृण्वन्नपि नराधिप।
ह्रिया च धर्म्मसंयोगात् भार्य्यां दूतीमयात् पुनः॥")

जनप्रियः पुं, (जनानां प्रियः।) धान्यकम्। शोभाञ्जनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (लोकप्रिये, त्रि॥)

जनमेजयः पुं (जनान् शत्रुजनान् एजयति प्रतापेन कम्पयतीति। एजृ कम्पने+णिच्+"एजेः खश्। ३।२।२८। इति खश् ततो मुमागमः।) परीक्षिद्राजपुत्रः। तत्पर्य्यायः। राजर्षिः २ पारीक्षितः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ यथा देवीभागवते।२।११।६।
पौरजानपदा लोकाश्चक्रुस्तं नृपतिं शिशुम्।
जनमेजयनामानं राजलक्षणसंयुतम्॥
जन्मेजय इति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते। तन्निरुक्तिस्तच्छब्दे द्रष्टव्या॥
अयं हि चतुरशीतिवर्षाणि राज्यं कृतवान्। तत्र अश्वमेधादिकं बहुयज्ञं कृत्वा पितृवधामर्षात् सर्पसत्रं चकार। यत्रैवासौ जरत्कारुपुत्रेण आस्तीकेन प्रार्थितः सर्पसत्रात् विरराम तत्पापप्रशमनार्थं भारतादिकं श्रुतवान्। वृत्तान्तमेव क्रमशः प्रदर्श्यते। यथा, राजावल्यां १ परिच्छेदे।
पारीक्षितस्ततो राजा नीतिमान् नातिभीतिमान्।
पृथिवीं पालयामास निवसन् गजसाह्वये॥
कृत्वा पितृवधामर्षं सर्पैः मुनिभिः समम्।
नाशयामास सर्पाणां कुलानि कुलनायकः॥
हयमेधस्तेनकृते समारम्भे बहुविस्तरे।
ब्रह्महत्याभवत्तस्य यागारम्भकृते तदा॥
ततः पापमभवत् तस्य दारुणं पृथिवीपतेः।
वैशम्पायनतो व्यासशिष्यात् तपोनिधेः।
श्रुत्वा भारतमाख्यानं ततः पापात् स मुक्तिमाप सः।
चतुरशीतिवर्षाणि कृत्वा राज्यं सुनिर्म्मलम्।
शतानीकं सुतं राज्ये संस्थाप्यैव दिवं गतः॥'
सोमश्रवसन्दैवमसौ पौरोहित्याय वृतवान्। तत्कथा यथा महाभारते।१।३।१—२०।
'जनमेजयः पारिक्षितः सह भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते। तस्य भ्रातरस्त्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेन इति। तेषु तत्सत्रमुपासीनेष्वागच्छत् सारमेयः। स जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रोरूयमाणो मातुः समीपमुपागच्छत्। तं माता रोरूयमाणमुवाच किं रोदिषि केनास्यभिहत इति। स एवमुक्तो मातरं प्रत्युवाच जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतोऽस्मीति। तं माता प्रत्युवाच व्यक्तं त्वया तत्रापराद्धं येनास्यभिहत इति। स तां पुनरुवाच नापराध्यामि किञ्चिन्नावेक्षे हवींषि नावलिहे इति। तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रदुःखार्त्ता तत् सत्रमुपागच्छद्यत्र स जनमेजयः सह भ्रातृभिर्दीर्घसत्रमुपास्ते। स तया क्रुद्धया तत्रोक्तोऽयं मे पुत्रो न किञ्चिदपराध्यति नावेक्षते हवींषि नावलेढि किमर्थमभिहत इति। न किञ्चिदुक्तवन्तस्ते सा तानुवाच यस्मादयमभिहतोऽनपकारी तस्माददृष्टं त्वां भयमागमिष्यतीति। जनमेजय एवमुक्तो देवशुन्या सरमया भृशं सम्भ्रान्तो विषण्णश्चासीत्। स तस्मिन् सत्रे समाप्ते हास्तिनपुरं प्रत्येत्य पुरोहितमनुरूपमन्विच्छमानः परं यत्नमकरोत् यो मे पापकृत्यां शमयेदिति। स कदाचित् मृगयां गतः पारीक्षितो जनमेजयः कस्मिंश्चित् स्वविषये आश्रममपश्यत्। तत्र कश्चिदृषिरासाञ्चक्रे श्रुतश्रवा नाम तस्य तपस्यभिरतः पुत्र आस्ते सोमश्रवा नाम। तस्य तं पुत्रमभिगम्य जनमेजयः पारीक्षितः पौरोहित्याय वव्रे। स नमस्कृत्य तमृषिमुवाच भगवन्नयं तव पुत्रो मम पुरोहितोऽस्त्विति। स एवमुक्तः प्रत्युवाच जनमेजय भो जनमेजय। पुत्रोऽयं मम सर्प्यां जातो महातपस्वी स्वाध्यायसम्पन्नो मत्तपोवीर्य्यसम्भृतो मच्छुक्रं पीतवत्यास्तस्याः कुक्षौ जातः। समर्थोऽयं भवतः सर्व्वाः पापकृत्याः शमयितुमन्तरेण महादेवकृत्याम्। अस्य त्वेकमुपांशुव्रतं यदेनं कश्चिद्ब्राह्मणः कञ्चिदर्थमभियाचेत्तं तस्मै दद्यादयं यद्येतदुत्सहसे ततो नयस्वैनमिति। तेनैवमुक्तो जनमेजयस्तं प्रत्युवाच भगवंस्तत्तथा भविष्यतीति॥*॥
अस्य सर्पसत्रविवरणकथा यथा देवीभागवते।२।११।४६—६०।
'इति तस्य वचः श्रुत्वा राजा जन्मेजयस्तदा।
नेत्राभ्यामश्रुपातञ्च चकारातीव दुःखितः॥
धिङ्मामस्तु सुदुर्बुद्धिं वृथामानकरस्य वै।
पिता यस्य गतिं घोरां प्राप्तः पन्नगपीडितः॥
अद्याहं मखमारभ्य करोम्यपचितिं पितुः।
हुत्वा हुताशनसन्निभौ दीप्यमाने विभावसौ॥
आहूय मन्त्रिणः सर्व्वान् राजा वचनमब्रवीत्।
कुरुध्वं यज्ञसम्भारं यथार्हं मन्त्रिसत्तमाः॥
गङ्गातीरे शुभां भूमिं मापयित्वा द्विजोत्तमैः।
कुरुध्वं मण्डपं स्वच्छं शतस्तम्भं मनोहरम्॥
वेदी यज्ञस्य कर्त्तव्या सम्भवा सचिवा लघु।
तच्छ्रुत्वा विधेया वै सर्पसत्रं सुविस्तरम्॥
तक्षकस्तु पशुस्तत्र होतोत्तङ्को महामुनिः।
ब्राह्मणाहूयतां विप्रा सर्व्वज्ञा वेदपारगाः॥
मन्त्रिणस्तु तदा चक्रुर्भूपवाक्यैर्द्विजोत्तमाः।

यज्ञस्य सर्व्वसम्भारं वेदीं यज्ञस्य विस्तृताम् ॥
हवने वर्त्तमाने तु सर्पाणां तक्षको गतः ।
इन्द्रं प्रति भयार्त्तोऽहं त्राहि मामिति चाब्रवीत् ॥
भयभीतं समाश्वास्य स्वासने सन्निवेश्य च ।
ददावभयमत्यर्थं निर्भयो भव पन्नग ! ॥
तमिन्द्रशरणं ज्ञात्वा मुनिर्द्दत्ताभयं तथा ।
उत्तङ्कोऽङ्कयदुद्विग्नः सेन्द्रं कृत्वा निमन्त्रणम् ॥
सुतस्तदा तक्षकेण यायावरकुलोद्भवः ।
आस्तीको नाम धर्म्मात्मा जरत्कारुसुतो मुनिः॥
तत्रागत्य मुनिर्बालस्तुष्टाव जनमेजयम् ।
राजा तमर्च्चयामास दृष्ट्वा बालं सुपण्डितम् ॥”)

जनयित्री, स्त्री, (जनयितृ+ङीप् ।) माता । इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ (यथा, रघुः । १० । ७० ।
“कैकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान् ।
जनयित्रीमलञ्चक्रे यः प्रश्रय इव श्रियम् ॥”)

जनरवः, पुं, (जनेषु लोकेषु रवः प्रवादः ।) लोकवादः । यथाह लक्ष्मणसेनः
“परीवादस्तथ्यो भवति वितथो वापि महतां
तथाप्युच्चैर्धाम्नां हरति महिमानं जनरवः ॥”

जनलोकः, पुं, (जन एव लोकः ।) महर्लोकोपरिभुवनम् । यथा,—
“अयं स हि महर्लोकः स्वर्लोकात् परमाद्भुतः ।
कल्पायुषो वसन्त्यत्र तपसा धुतकल्मषाः ॥
इत्थं कथां कथयतोर्भगवद्गणयोः प्रिये ! ।
क्षणार्द्धेन विमानन्तज्जनलोकं निनाय तान् ॥
निवसन्त्यमला यत्र मानसा ब्रह्मणः सुताः ।
सनन्दनाद्या योगीन्द्राः सर्व्वे ते चूर्द्ध्वरेतसः ॥
अन्ये तु योगिनो ये वै ह्यस्खलद्ब्रह्मचारिणः ।
सर्व्वद्वन्द्वविनिर्म्मुक्तास्ते वसन्त्यत्र निर्म्मलाः ॥
महर्लोकः चितेरूर्द्ध्वमेककोटिप्रमाणतः ।
कोटिद्वयेतिसंख्यातो जनो भूर्लोकतो जनैः ॥”
इति स्कान्दे काशीखण्डम् ॥

जनवल्लभः, पुं, (जनानां लोकानां वल्लभः प्रियः ।) श्वेतरोहितवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोकप्रिये, त्रि ॥

जनवादः, पुं, (जनेषु लोकेषु वादोऽपवादः ।) जनप्रवादः । इति हलायुधः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४१८ ।
“भस्मपरुषेऽपि गिरिशे स्नेहमयी त्वमुचितेन सुभगासि ।
मोघस्त्वयि जनवादो यदोषधिप्रस्थदुहितेति ॥”)

जनश्रुतिः, स्त्री, (जनेभ्यः श्रुतिः श्रवणम् ।) सत्यमसत्यं वा लोकप्रवादः । तत्पर्य्यायः । किंवदन्ती २ । इत्यमरः । १ । ६ । ७ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६५ ।
“पुंसां दर्शय सुन्दरि ! मुखेन्दुमीषत्त्रपामपाकृत्य ।
जायाजित इति रूढ़ा जनश्रुतिर्मे यशो भवतु ॥”)

जनस्थानं, क्ली, (जनस्य स्थानं भूभागः ।) दण्डकारण्यम् । इति जटाधरः ॥ दण्डकारण्यसमीपस्थानविशेषः । यथा । इक्ष्वाकुराजपुत्त्रो दण्डः शुक्राचार्य्यकन्यामरजां बलाद्गृहीत्वा मैथुनं कृतवान् स मुनिस्तत् श्रुत्वा राजानं शशाप । यथा,—
“सप्तरात्रेण राजासौ सभृत्यबलवाहनः ।
पापकर्म्मसमाचारो वधं प्राप्स्यति दुर्म्मतिः ॥
सर्व्वसत्त्वानि यानीह जङ्गमानि स्थिराणि च ।
सर्व्वेषां पांशुवर्षेण क्षयः क्षिप्रं भविष्यति ॥
दण्डस्य विषयो यावत् तावत् सवनमाश्रमम् ।
पांशुभूतमिवाकस्मात् सप्तरात्राद्भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा क्रोधसन्तप्तस्तदाश्रमनिवासिनम् ।
जनं जनपदस्यान्ते स्थीयतामित्यवोचत ॥
सप्ताहाद्भस्मसाद्भूतः स चापि ब्रह्मतेजसा ।
तस्य दण्डस्य विषयो विन्ध्यशैलस्य सानुषु ॥
तदाप्रभृति काकुत्स्थ ! दण्डकारण्यमुच्यते ।
तपस्विनः स्थिता यत्र तज्जनस्थानमुच्यते ॥”
इति रामायणम् ॥
(अत्र रावणस्य खरदूषणप्रभृतीनि सैन्यान्यासन् । यथा, रामायणे । १ । १ । ४६ ।
“तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी ।
विरूपिता शूर्पनखा राक्षसी कामरूपिणी ॥”
“जनस्थानं नाम दण्डकारण्ये रावणबलनिवेशस्थानम् ।” इति तट्टीकायां रामानुजः ॥)

जना, स्त्री, (जननमिति । जन+बाहुलकात् अङ् ।) उत्पत्तिः । इति मुग्धबोधम् ॥

जनान्तः, पुं, (जनस्य प्रदेशस्य अन्तः ।) देशः । इति धनञ्जयः । वेला इति पारस्यभाषा ॥

जनान्तिकम्, क्ली, अप्रकाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।
“त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथाम् ।
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥”
एतल्लक्षणोक्तमप्रकाशकथनम् । नाटके एव अस्य भूरिप्रयोगो दृश्यते ॥ जनस्य अन्तिकम् । जनसमीपस्थ ॥)

जनार्द्दनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १८ ॥ तन्नामव्युत्पत्तिर्यथा । “समुद्रान्तवासिनो जननाम्नोऽसुरान् अर्द्दितवान् जनार्द्दनः । अर्द्द्ण वधे अर्द्दक्च नन्द्यादित्वादनः । किंवा जनैर्लोकैरर्द्द्यते याच्यते पुरुषार्थानसौ जनार्द्दनः । अर्द्द यातनागतियाचने कर्म्मणि अनट् । किंवा जननं जनः भावे घञ् । जनं जन्म अर्द्दयति हन्ति भक्तस्य मुक्तिदत्वादिति जनार्द्दनः । किंवा जनान् लोकान् अर्द्दति हररूपेण संहारकत्वादिति जनार्द्दनः । किंवा जनयति उत्पादयति लोकान् ब्रह्मरूपेण सृष्टिकर्त्तृत्वादिति जनः जनेर्ज्यन्तात् पचाद्यच् । अर्द्दति हन्ति लोकान् हररूपेण संहारकारित्वादिति अर्द्दनः जनश्चासौ अर्द्दनश्चेति जनार्द्दनः । किंवा जनान् लोकान् अर्द्दति गच्छति प्राप्नोति रक्षणार्थं पालकत्वादिति जनार्द्दनः ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ गयायां तस्य हस्ते जीवितस्य पिण्डदानविधिर्यथा,—
“जनार्द्दनो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डदः ।
आत्मनोऽप्यथवान्येषां सव्येनैव तिलैर्विना ॥
जीवता दधिसंमिश्रं सर्व्वे ते विष्णुलोकगाः ।
यस्तु पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ॥
यमुद्दिश्य त्वया देयस्तस्मिन् पिण्डो मृते प्रभो !।
एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ॥
अन्तकाले गते मह्यं त्वया देयो गयाशिरे ।
जनार्द्दन ! नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृमोक्षद ! ॥
पितृपाद नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृरूपिणे ।
गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्द्दनः ॥
तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात् ।
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष । ऋणत्रयविमोचन ! ॥
लक्ष्मीकान्त ! नमस्तेऽस्तु पितृमोक्षप्रदो भव ।
वामजानु च सम्पात्य नत्वा भीमो जनार्द्दनम् ॥
श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा भ्रातृभिर्ब्रह्मलोकभाक् ।
पितृभिः सह धर्म्मात्मा कुलानाञ्च शतेन च ॥
शिलायां व्यक्तरूपेण व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः ।
लक्ष्मीशो विबुधैः सार्द्धं तस्माद्देवमयी शिला ॥’
इति श्रीवायुपुराणे श्वेतवाराहकल्पे गयामाहात्म्ये ४ अध्यायः ॥ * ॥ शालग्रामशिलाविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
“सशङ्खचक्राब्जगदं जनार्द्दनमिहो नमः ।
उपेन्द्रं गदिनं शार्ङ्गिपद्मशङ्ख ! नमोऽस्तु ते ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे १० अध्यायः ॥
“आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनात् ।
ज्ञानञ्च शङ्करादिच्छेन्मुक्तिमिच्छेज्जनार्द्दनात् ॥”
इति कर्म्मलोचनम् ॥

जनाशनः, पुं (जनानश्नाति भक्षयतीति । अश+ल्युः ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जनाश्रयः, पुं, (जनानां लोकानामाश्रयः ।) मण्डपः । इत्यमरः । २ । २ । ८ ॥

जनिः, स्त्री, (जननमिति । जन+“जनिघसिभ्यामिण् ।” उणां ४ । १२८ । इति इण् । जनिवध्योश्चेति वृद्धिनिषेधः ।) उत्पत्तिः । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, हरिवंशे । २०८ । ४० ।
“वनस्पत्योषधींश्चैव युगपत् प्रतिपद्यसे ।
बालभावाय वसुधां पक्षे पक्षे जनिस्तव ॥”
जायते यस्याम् । जन+आधारे इण् ।) नारी । माता । इति शब्दरत्नावली ॥ (जायते सुखमनयेति । करणे इण् ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

जनिका, स्त्री, (जायते वंशो यस्यामिति जनिः । ततः स्वार्थे कन् टाप् च ।) स्नुषा । इति शब्दरत्नावली ॥ (जनिशब्दार्थः ॥) जननकर्त्री च ॥

जनितं, त्रि, (जन्यते स्मेति । जन+णिच् + क्तः ।) उत्पादितम् । यथा,—
“सेनाचरी भवदिभाननदानवारिवासेन यस्य जनिता सुरभी रणश्रीः ॥”
इति नैषधम् ॥
(यथा च हरिवंशे । १६१ । ३१ ।
“अतोऽहं कामयामि त्वां नहि त्वं जनितो मया ।
रूपन्ते सौम्य ! पश्यन्ती सीदामि हृदि दुर्ब्बला ॥”)

वह्निपुराणे ।
'रोहिणीसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।
सप्तम्यामर्द्धरात्राधः कलयापि यदा भवेत् ॥
तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभी हरिरीश्वरः ।
तमेवोपवसेत् कालं तत्र कुर्य्याच्च जागरम् ॥
अविद्धायाञ्च सर्क्षायां जातो देवकीनन्दनः ॥"
इति सप्तम्यन्वये जन्मश्रवणकल्पभेदादविरुद्धम् ॥
जयन्त्यादियोगस्य प्रशंसा यथा । ब्रह्मवैवर्त्ते ।
'उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।
भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता ।
अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा न वा विभो ॥'
पद्मपुराणे ।
'प्रेतयोनिगतानान्तु प्रेतत्वं नाशितन्तु तैः ।
यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥
किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः ।
किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा ॥'
उपवासादिफलं यथा भविष्यपुराणे ।
'एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ।
सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥"
ब्रह्मवैवर्त्ते ।
मन्वादिदिवसं प्राप्य यत् फलं स्नानपूजने ।
तत् भाद्रपदेऽष्टम्यां भवेत् कोटिगुणं द्विज ॥
तस्यान्तिथौ वारिमात्रं पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।
गयाश्राद्धं कृतं तेन शताब्दं नात्र संशयः ॥"
उपवासाकरणे दोषो यथा भविष्योत्तरे ।
श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति नरो यस्तु स भवेत् क्रूरराक्षसः ॥
वर्षे वर्षे च या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति महाक्रूरा व्याली भवति कानने ॥"
स्कान्दे ।
'न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् ।
यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथाम् ॥'
आग्नेये ।
'मुञ्चन् देवकीसूनोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् ।
वनमध्ये छिद्यमानेन भक्षितो भल्लुकैः सह ।
क्रकचेन नरकं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥'
तथोपवासक्रमः भविष्यपुराणे ।
पार्थ भाद्रपदे प्राप्ते कृष्णपक्षाष्टमीव्रतम् ।
उपवासस्य नियमं गृह्णीयाद्भक्तिभावतः ॥
वासुदेवं समुद्दिश्य सर्व्वपापप्रणाशनम् ।
उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥
अद्य कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्रसरोहिणीम् ।
अर्च्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥
एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्गोविन्द त्रियोनिजम् ।
तन्मे मुञ्च मां त्राहि पतितं शोकसागरे ॥
आजन्ममरणं यावद्यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
तत् प्रणाशय गोविन्द प्रसीद पुरुषोत्तम ॥'
तद्व्रतमन्त्रः ।
'अद्य स्थित्वा निराहारः श्वोभूते परमेश्वर ।
भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत ॥
मायाविवादं मम भुक्तिः श्रीकृष्णापि ।
चतुर्दशोऽपि सर्व्वे तद्भक्तगणमितम् ॥

यशोदा चापि तत्रैव प्रसूतवरकन्यका ।
बलभद्रस्तथा नन्दो दक्षो गर्गस्तथैव च ॥
एवं सम्पूजयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः फलैः ।
स्थण्डिले स्थापयेद्देवीं सचन्द्रां रोहिणीं तथा ॥
देवकीं वसुदेवञ्च यशोदां नन्दमेव च ।
षष्ठिका बलदेवश्च पूज्य चापि प्रयत्नतः ॥
अर्द्धरात्रे वसोर्धारां पातयेद्गुडसर्पिषा ।
ततो वर्द्धापनं षष्ठीं नामादि करणं मम ॥
कर्त्तव्यं तत्क्षणाद्रात्रौ प्रभाते नवमीदिने ।
यथा मम तथा कार्य्यो भगवत्या महोत्सवः ॥
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
सुवर्णं काञ्चनं गाश्च वासांसि कुसुमानि च ॥
यद्यदिष्टतमं लोके कृष्णो मे प्रीयतामिति ।
यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ॥
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।
सुब्रह्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ॥
शान्तिरस्तु शिवञ्चास्तु इत्युक्त्वा तान् विसर्ज्जयेत् ।
एवं यः कुरुते देवा देवक्याः सुमहोत्सवम् ॥
वर्षे वर्षे भगवतो मद्भक्त्या धर्म्मनन्दन ।
नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात् ॥
पुत्त्रसन्तानमारोग्यधनधान्यर्द्धिमद्गृहम् ॥
सम्यक्कृत्वापि यः कुर्य्यात् कश्चिज्जन्माष्टमीव्रतम् ।
विष्णुलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥"
पूजा च मध्यरात्रे गारुडे ।
"कृष्णाष्टम्यान्तु रोहिण्यामर्द्धरात्रेऽर्च्चनं हरेः ॥"
व्रतपारणयोः कालनियमः । एकदिने जयन्ती लाभे तत्रैवोपवासः । उभयदिने चेत्तदा परदिने । जयन्त्यलाभे तु रोहिणीयुक्ताष्टम्याम् । उभयदिने रोहिणीयुताष्टमीलाभे परदिने तल्लाभे तु निशीथसम्बन्धिन्यामष्टम्या उभयदिने निशीथसम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिने इति । उपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवसाने पारणम् । यदा महानिशायां पूर्व्वमेकतरस्याव सानमन्यतरस्य महानिशायां तदनन्तरं वा तदैकतरावसाने पारणं यदा महानिशाया-मुभयस्थितिस्तदा उत्सवान्ते पारणम् ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

हरिभक्तिविलासमते तूपवासकालो यथा,—
'जन्माष्टमी पूर्व्वविद्धा न कर्त्तव्या कदाचन ।
पलवेधे तु विप्रेन्द्र । सप्तम्यां चाष्टमी त्यजेत् ॥
सुराया बिन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भः कलसं यथा ।
विना ऋक्षेण कर्त्तव्या नवमीसंयुताष्टमी ॥
सऋक्षापि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन त्याज्यमेवाशुभं बुधैः ॥
वध पुण्यचय याति तमः सूर्य्योदये यथा ।
यच्च वह्निपुराणोक्तं ग्राह्यं विद्धाष्टमीव्रतम् ।
तद्वैष्णवपरं नैव कृतं [illegible] मायया ॥"
पारणकालो यथा,—
"सर्व्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।
अन्यथा पुण्यहानिः स्यादृते धारणपारणम् ॥
[illegible] अन्यत्र नवमीदिने शुभे ।
सर्व्वेष्वेव उपवासेषु [illegible] पारणम् ॥"

तद्व्रतकथा यथा,—
"एकदा श्रीकुलाचार्य्यं वशिष्ठमृषिसत्तमम् ।
राजा दिलीपः पप्रच्छ विनयावनतः सुधीः ॥
दिलीप उवाच ।
भाद्रे मास्यसिते पक्षे यस्यां जातो जनार्द्दनः ।
तत्कथां श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामुने ॥
कथं वा भगवान् जातः शङ्खचक्रगदाधरः ।
देवकीजठरे विष्णुः किं कर्त्तुं केन हेतुना ॥
वशिष्ठ उवाच ।
शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि यस्माज्जातो जनार्द्दनः ।
पृथिव्यां त्रिदिवं त्यक्त्वा भवतीं कथयाम्यहम् ॥
पुरा वसुन्धरा ह्यासीत् कंसाराधनतत्परा ।
स्वाधिकारप्रमत्तेन कंसदूतेन ताडिता ॥
क्रन्दन्ती लज्जिता सापि ययौ घूर्णितलोचना ।
यत्र तिष्ठति देवश उमाकान्तो वृषध्वजः ।
कथं ताडिता नाथ । इति तस्मै न्यवेदितम् ।
वाष्पधारां प्रवर्षन्ती विवर्णामपमानिताम् ॥
क्रन्दन्तीं तां समालोक्य कोपेन स्फुरिताधरः ।
उमया सहितः सर्व्वैर्देववृन्दैरनुद्रुतः ॥
आजगाम महादेवो विधातुर्भवनं तदा ।
गत्वा चोवाच ब्रह्माणं कंसध्वंसनिमित्तकम् ॥
उपायं क्रियतां ब्रह्मन् । भवता विष्णुना सह ।
ऐश्वरं तद्वचः श्रुत्वा गन्तुं प्राक्राम आत्मभूः ॥
क्षीरोदे यत्र वैकुण्ठः सुप्तः स भुजगोपरि ।
हंसपृष्ठे समारुह्य हरस्तिलकमागतौ ॥
तत्र गत्वा हरिं ध्यात्वा देववृन्दैर्हरादिभिः ।
तुष्टाव भगवान् वाग्भिरध्यात्मभिर्गिरामरः ॥
नमः कमलनेत्राय हरये परमात्मने ।
जगतः पालयित्रे च लक्ष्मीकान्त । नमोऽस्तु ते ॥
नमः कमलकिञ्जल्कपीतनिर्म्मलवाससे ।
नमः समस्तदेवानामधिपाय महात्मने ॥
नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥
इति तेषां स्तुतिं श्रुत्वा प्रत्युवाच जनार्द्दनः ।
देवा मत्सन्निधौ सर्व्वे भवतामागमः कथम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
शृणु देव । जगन्नाथ । यस्मादस्माकमागमः ।
कथयामि सुरश्रेष्ठ । तद्वदं लोकतारक ॥
शुल्कदत्तवरोन्मत्तः कंसाख्यो दुरासदः ।
वसुधा ताडिता तेन पदाघातेन दुःखिता ॥
वरं दत्त्वा पुरा ह्यस्मै मायया स प्रवञ्चितः ।
भागिनेयं विना राजन् । घातको न भविता तव ॥
तस्मात्त्वञ्च मर्त्त्यं देव । हन्तुं कंसं दुरासदम् ।
देवकीजठरे जन्म लभ गत्वा च गोकुलम् ॥
ब्रह्मणा प्रेरितो विष्णुः प्रत्युवाच प्रभोः पतिम् ।
[illegible] । [illegible] ॥
[illegible] रमया सार्द्धं शङ्खचक्रगदाधरः ।
[illegible] पद्मं प्रयातु कमलासनम् ॥
देवकीजठरे जन्म गतो तिलकनाथ [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ॥
भाद्रे मास्यसिते पक्षे अष्टम्यां [illegible] ॥

रोहिणीतारकायुक्ता रजनी घनघोरिता ।
धूमयोनौ तड़िद्युक्ते वारि वर्षति सर्व्वदा ॥
तस्यां जातो जगन्नाथ: कंसारिर्व्वसुदेवज: ।
वैराटे नन्दपत्नी च यशोदाजीजनत् सुताम् ।
पुत्त्रं पद्माकरं पद्मनाभं पद्मदलेक्षणम् ।
रम्यं चतुर्भुजं शान्तं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
तदा क्रन्दितुमारेभे दृष्ट्वा चानकदुन्दुभि: ।
तत्रैव वाग्भूद्देवी देवकीमात्रगोचरा ॥
पुत्त्रं दत्त्वा यशोदायै कन्यां तस्या: समानय ।
कंसासुरभयात्तं हि उवाच देवकी तदा ॥
वैराटं गच्छ विप्रेन्द्र ! सुतं प्रत्यर्पितुं प्रभो ! ।
पुत्त्रं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्या: समानय ॥
तां दृष्ट्वा कंसराजोऽपि सभार्य्यां न हनिष्यति ।
तस्या वच: समाकर्ण्य वसुदेवोऽतिदु:खित: ॥
अङ्के कुमारमादाय वैराटाभिमुखं ययौ ।
यमुना जलसंपूर्णा तत्पथे मध्यवर्त्तिनी ॥
अतिस्रोता महावीर्य्या सुतीक्ष्णोर्म्मिभयाकुला ।
तां दृष्ट्वा तत्तटे स्थित्वा यमुनामवलोकयन् ॥
वसुदेवोऽतिदु:खार्त्तो विलोलचेतनोऽभवत् ।
किं करोमि क्व गच्छामि विधिनात्रापि वञ्चित: ॥
कथमद्य गमिष्यामि वैराटे नन्दमन्दिरम् ।
हरिणा तत्र सानन्दं मायया वञ्चित: पिता ॥
क्षणमात्रं तटे स्थित्वा यमुनामप्यलोकयत् ।
तेन दृष्टा पुन: वापि क्षीणा जानुवहाभवत् ॥
तत: सोऽपि पुरो दृष्ट्वा धावन्तं खलु जम्बुकम् ।
क्रोड़े कृत्वा सुतं स्वैरं गन्तुं पारं प्रचक्रमे ॥
तं दृष्ट्वा हृष्टचित्तस्तु भगवान् यमुनाजले ।
मायां कृत्वा जगन्नाथो ह्यङ्कात् स पतित: पितु: ॥
तं सुतं पतितं दृष्ट्वा सूर्य्यजाजीवने द्विज: ।
तदा क्रन्दितुमारेभे भाले घात्वा करं दृढ़म् ॥
विधिना वैरिणा ह्यत्र दु:खितोऽहं प्रवञ्चित: ।
त्राहि मां जगतां नाथ ! पुत्त्रं देहि सुरोत्तम ! ॥
जनकं क्रन्दिनं दृष्ट्वा कंसारि: कृपया विभु: ।
जलक्रीड़ां समाचर्य्य पितुरङ्केऽवसत् पुन: ॥
पथा तेन द्विजश्रेष्ठो गतवान्नन्दमन्दिरम् ।
सुतं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्या: समानयत् ॥
सुतामङ्के तथा सोऽपि गृहीत्वानकदुन्दुभि: ।
निजागारं पुन: प्राप्य प्रदर्श्य तादृशीं सुताम् ॥
प्रतिबुध्य पदे लौहमासीत् पूर्व्ववदावृत: ।
देवकी च प्रसूतेति वार्त्ता प्राप्ता सुरारिणा ॥
आनेतुं प्रहितो दूत: सुतं दुहितरञ्च वा ।
आगत्य कंसदूतोऽसौ सुतां नेतुं प्रचक्रमे ॥
बलादङ्कात् समाकृष्य देवकीवसुदेवयो: ।
कंसदूतो गृहीत्वा तां कंसायादर्शयत् पुन: ॥
दृष्ट्वा तां कंसराजोऽपि सभयोऽभूद्दुरासद: ।
शुद्धकाञ्चनवर्णाभां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ॥
दृष्ट्वा कंसो विहसन्तीं विद्युत्स्फुरितलोचनाम् ।
आदिदेशासुरश्रेष्ठो वध नीत्वा शिलोपरि ॥
गात्रां लब्ध्वासुरास्ते तु निष्पेष्टुं तां प्रवर्त्तिता: ।
विद्युद्रूपधरा गौरी जगाम शङ्करान्तिकम् ॥
अन्तरीक्षे परं स्थित्वा कंसं प्रोवाच शङ्करी ।
त्वां हन्तुं गोकुले जात: पूर्व्वशत्रुर्न संशय: ॥
तत्रातिष्ठज्जगन्नाथ: कंसारि: सुरक्षयकृत् ।
क्रीड़ित्वा बालभावेन कंसध्वंसे मनो दधौ ॥
प्राप्तिमात्रेण तं कंसं जघान जगदीश्वर: ।
एतत्ते कथितं राजन् ! कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ॥
य इदं कुरुते राजन् ! या च नारी हरेर्व्रतम् ।
प्राप्नोत्यैश्वर्य्यमतुलमिह लोके यथेप्सितम् ॥
अन्तकाले हरे: स्थानं दुर्लभञ्च गमिष्यति ।
एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ! ॥
सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशय: ।
वत्सरद्वादशे चैव यत् पुण्यं समुपार्ज्जितम् ॥
विफलं तद्भवेत् सर्व्वं पुरा व्यासेन भाषितम् ।
न द्रष्टव्यं सुखं तेषां नराणां न च योषिताम् ॥
जयन्ती न कृता यैस्तु जागरादिसमन्विता ।
श्वानस्तेते तु विज्ञेया जयन्तीविमुखा नरा: ॥
योषितश्च न सन्देह: सत्योक्तं तव सुव्रते ! ॥"

इति भविष्यपुराणे वशिष्ठदिलीपसंवादे श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतकथा समाप्ता ॥

जन्मी [न्] पुं, (जन्म अस्यास्तीति । जन्मन् + "व्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ११६ । इति इनि: ।) प्राणी । इत्यमर: । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, भारवि: । ११ । ३० ।
" जन्मिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाचलाम् ।
भवान्मास वधीत् न्याय्यं न्यायाधारा हि साधव: ॥")

जन्मेजय:, पुं, (जनान् शत्रून् एजयति कम्पयतीति । एज + णिच् + "एजे: खश् ।"३।२।२८। इति खश् ततो मुमागमात् जनमेजय इति सिद्धे शकन्ध्वादित्वादलोपे साधु: ।) जनमेजयराज: । इति श्रीभागवतम् ॥ (एतन्निरुक्तिर्यथा देवीभागवतस्य । २ । ११ । ४६ श्लोकटीकायाम् ।
"जन्मनैवातिमुख्येन शत्रूनेजितवान् यत: ।
एजृङ् कम्पने धातोर्हि जन्मेजय इति स्मृत: ॥")

जन्यं, क्ली, (जन्यते इति । जनि + "तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्य: ।" इति वार्त्तिकोक्त्या यत् ।) हट्ट: । परीवाद: । संग्राम: । इति मेदिनी । ये, २५ ॥ (यथा, रघौ ।४।७७ ।
"तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्व्वतीयैर्गणैरभूत् ॥")

जन्य:, पुं, (जायते जनयति वा । जन + "भव्यगेयेति ।"३ । ४ । ६८ । इति कर्त्तरि यत् ।) जनक: । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (महादेव: । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ५६ ।
"उग्रतेजा महातेजा जन्यो विजयकालवित् ॥"
देह: । यथा, भागवते । १ । ६ । ३१ ।
"निवृत्तसर्व्वेन्द्रियवृत्तिविभ्रम-
स्तुष्टाव जन्यं विसृजन् जनार्द्दनम् ॥"
जनस्य जल्प: । जन + "मतजनहलादिति ।" ४ । ४ । ६७ । इति यत् । जनजल्प: । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

जन्य:, त्रि, (जन्यते इति । जन् + णिच् + कर्म्मणि यत् ।) उत्पाद्य: । यथा,—
"जनकस्य स्वभावो हि जन्ये तिष्ठति निश्चितम् ।
यथा श्रीकृष्णपादाङ्कं कालीयवंशमस्तके ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
("जन्यानां जनक: कालो जगतामाश्रयो मत: ॥"
इति च भाषापरिच्छेदे ४५ ॥)
जनयिता । (जनीं वधूं वहति प्रापयति वा । संज्ञायामिति साधु: ।) नवोढ़ाज्ञाति: । नवोढ़ाभृत्य: । वरस्य स्निग्ध: । स तु जामातृवत्सल: । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (जनाय हित: । यत् ।) जनहित: । इति व्याकरणम् ॥

जन्या, स्त्री, (जायतेऽस्याम् । जन् + ण्यत् यन् वा । मातृतुल्यत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) मातृवयस्या । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (यथा, रघौ ।६।३० ।
"अथाङ्गराजादवतार्य्य चक्षु-
र्याहीति जन्यामवदत् कुमारी ॥")
प्रीति: । इति हेमचन्द्र: ॥

जन्यु:, पुं, (जायते इति । जन + "यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ।" उणां ३ । २० । इति युच् ।) प्राणी । अग्नि: । धाता । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (उत्पत्ति: । जन्म । यथा, हरिवंशे । १२३ । ४६ ।
"अमृताया द्वितीयोऽयं जन्युर्हि मम सर्व्वथा ॥")

जप, व्यक्तोच्चारे वाचि । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) जिह्वौष्ठादिव्यापाररहितं शब्दार्थयोश्चिन्तनं व्यक्तोच्चार: । जपति मन्त्रं साधक: । इति दुर्गादास: ॥

जप:, पुं, (जप्यते इति । जप + "व्यधजपोरनुपसर्गे ।" ३ । ३ । ६१ । इति भावे अप् ।) विधानेन मन्त्रोच्चारणम् । तद्विधिर्यथा,—
"नीचैर्ज्जपञ्च संकुर्य्यात् रह: कुर्य्यादतन्द्रित: ।
समाहितमनास्तूष्णीं मनसा वापि चिन्तयेत् ॥
विधियज्ञात् जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणै: ।
उपांशु: स्याच्छतगुण: साहस्रो मानस: स्मृत: ॥
विना दर्भैस्तु यत् स्नानं यच्च दानं विनोदकम् ।
असंख्येयन्तु यज्जप्यं सर्व्वं तदफलं स्मृतम् ॥
मुक्ताफलैर्विद्रुमैर्वा रुद्राक्षै: स्फाटिकेन वा ।
गणना सर्व्वथा कार्य्या सम्यगङ्गुलिपर्व्वभि: ॥
हिरण्यरत्नमणिभिर्जप्यं शतगुणं भवेत् ।
सहस्रगुणमिन्द्राक्षै: पद्माक्षैरयुतं भवेत् ॥
नियुतं वापि रुद्राक्षैर्भद्राक्षैस्तु न संशय: ।
पुत्रजीवकजप्यस्य परिसंख्या न विद्यते ॥
दशभिर्जन्मजनितं शतेन च पुरा कृतम् ।
त्रियुगं तु सहस्रेण गायत्त्री हन्ति दुष्कृतम् ॥
दर्भहस्तस्त्वथासीनो दर्भैरुदकपाणिना ।
प्राङ्मुखो वर्त्तयेत् मालां सहस्रं शतमेव वा ॥"
इत्यादौ वह्निपुराणे नित्याह्निकस्नानविधिनामाध्याय: ॥ तस्यानुष्ठानं यथा,—
"मन: संहृत्य विषयान्मन्त्रार्थगतमानस: ।
न द्रुतं न विलम्बञ्च जपेन्मौक्तिकपङ्क्तिवत् ॥
जप: स्यादक्षरावृत्तिर्मानसोपांशुवाचिकै: ।
धिया यदक्षरश्रेणीं वर्णस्वरपदात्मिकाम् ॥
उच्चरेदर्थमुद्दिश्य मानस: स जप: स्मृत: ।
जिह्वौष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानस:

जनिता [ऋ] पु (जनयतीति । जन+णिच+तृच । "जनिता मन्त्रे ।" ६ । ४ । ५३ । इति निपातनात् णिलोपः ।) पिता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा ऋग्वेदे । १ । १२९ । ११ ।
'अधा हि त्वा जनिता जीजनद्वसो
रक्षोहणं त्वा जीजनद्वसो ॥"
क्वचित् लौकिकेऽपि दृश्यते । यथा पञ्चतन्त्रे ।१।८।
"अथवा जीवलोकोऽयं प्रधानमपि सेवते ।
जनितारमपि त्यक्त्वा निःस्वं गच्छति दूरतः ॥")

जनित्री स्त्री (जनितृ+स्त्रियां ङीप् ।) माता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा ऋग्वेदे ।३।४८।२।
'तं ते माता परि योषा जनित्री
महः पितुर्दम आसिञ्चदग्रे ॥"
यथाच शङ्करकृतविष्णुस्तोत्रे ८ ।
"या सूते सत्त्वजालं सकलमपि सदा सन्निधानेन पुंसो
धत्ते वा सत्त्वयोगाच्चरमचरमिदं भूतये भूतजातम् ।
धात्रीं स्थात्रीं जनित्रीं प्रकृतिमविकृतिं विश्वशक्तिं विधात्रीं
विष्णोर्विश्वात्मनस्तां विपुलगुणमयीं प्राणनाथां प्रणौमि ॥)

जनित्वः पु (जायतेऽस्मादिति । जन+"जनिदाच्युसृवृमदिपमिनमिभ्य इत्वन् ।" उणां ४ । १०४ । इति इत्वन् ।) पिता । इत्युणादिकोषः ॥

जनित्वा स्त्री (जायतेऽस्याः । जन+इत्वन् । अजादित्वात् टाप् ।) माता । इत्युणादिकोषः ॥

जनिनीलिका स्त्री (जन्या उत्पन्ना नीलिका ।) महानीली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महानीली शब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

जनिमा [न] पु (जन्यते इति । जन+"जनिमृङ्भ्यामिमनिन् ।" उणां ४ । १४८ । इति इमनिन् ।) जन्म । इत्युणादिकोषः ॥

जनी स्त्री (जायते सन्ततिरस्यामिति । जन+"जनिघसिभ्यामिण् ।" उणां ४ । १२९ । इतीण् जनिवध्योश्चेति वृद्धिनिषेधः । ततः कृदिकारादिति ङीष् ।) सीमन्तिनी । वधूः । (जन+भावे इण् ।) उत्पत्तिः । (जायते आरोग्यमनया । करणे इण् ।) ओषधीभित् । इति मेदिनी । नै ६ ॥ ओषधस्य पर्य्यायः । जतुका २ रजनी ३ जतुकृत् ४ चक्रवर्त्तिनी ५ संस्पर्शा ६ । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ जतुका ७ जनिः ८ जननी ९ । इति भरतः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ जतुकाशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

जनुः [स्] क्ली (जन्यते इति । जन+'जनेरुसिः ।' उणां । २ । ११५ । इति उसिः ।) जन्म । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा ऋग्वेदे । ४ । १७ । २० ।
"त्वं राजा जनुषां धेह्यस्मे अधि श्रवो
माहिनं यज्जरित्रे ॥")

जनुः स्त्री, (जन्यते इति । जनी प्रादुर्भावे जनी+बाहुलकात् उः ।) जन्म । इत्युणादिकोषः ॥

जनूः स्त्री, (जनु+स्त्रियां ऊङ् ।) जन्म । इति शब्दरत्नावली ॥

जनेष्टः, पु, (जनानामिष्टः प्रियः ।) कुञ्जरक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जनेष्टा, स्त्री, (जनानामिष्टा प्रिया ।) वृद्धिनाम्नौषधिः । जातीपुष्पम् । हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जनोदाहरणं, क्ली, (जनैरुदाह्रियते कथ्यते इति । उत्+आ+हृ+कर्म्मणि ल्युट् ।) यशः । इति धनञ्जयः ॥

जनौः, पुं, (जनानवति रक्षतीति । अव+क्विप् । "ऊठ् शूड्भुमासिते च ।" ६ । ४ । १९ । इति ऊठ् ततो वृद्धिः ।) जगद्रक्षकः । इति सुग्धबोधम् ॥

जन्तुः, पुं, (जायते उद्भवतीति । जन+"कमिमनिजनीति ।" उणां । १ । ७२ । इति तुः ।) प्राणी । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, मनौ । ४ । २४० ।
"एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते ।
एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥"
मनुष्ये बहुवचनान्तः । इति निघण्टुः ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ९४ । ५ ।
'विश्वा गोपा अस्य चरन्ति जन्तवो
द्विपच्च यदुत चतुष्पदक्तुभिः ॥"
सोमकस्य राज्ञः पुत्त्रविशेषः । अस्य विवरणं यथा महाभारते । ३ । १२७—१२८ अध्याययोः ।
'युधिष्ठिरासीन्नृपतिः सोमको नाम धार्म्मिकः ।
तस्य भार्य्याशतं राजन् सदृशीनामभूत्तदा ॥
स वै यत्नेन महता तासु पुत्त्रं महीपतिः ।
कञ्चिन्नासादयामास कालेन महता त्वपि ॥
कदाचित्तस्य वृद्धस्य घटमानस्य यत्नतः ।
जन्तुर्नाम सुतस्तस्मिन् स्त्रीशते समजायत ।
तं जातं मातरः सर्व्वाः परिवार्य्य समासते ।
सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान् विशाम्पते ॥
ततः पिपीलिका जन्तुं कदाचिददशत् स्फिचि ।
स दष्टो व्यनदन्नादं तेन दुःखेन बालकः ॥
ततस्ता मातरः सर्व्वाः प्राक्रोशन् भृशदुःखिताः ।
परिवार्य्य जन्तुं सहिताः स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥
तमार्त्तनादं सहसा शुश्राव स महीपतिः ।
अमात्यपरिषन्मध्ये उपविष्टः सहर्त्विजः ॥
ततः प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिवः ।
तस्मै क्षत्ता यथावृत्तमाचचक्षे सुतं प्रति ।
त्वरमाणः स चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिभिः ।
प्रविश्यान्तःपुरं पुत्त्रमाश्वासयदरिन्दमः ॥
सान्त्वयित्वा तु तं पुत्त्रं निष्क्रम्यान्तःपुरान्नृपः ।
ऋत्विजा सहितो राजन् ! सहामात्य उपाविशत् ॥
सोमक उवाच ।
धिगस्त्विहैकपुत्त्रत्वमपुत्त्रत्वं वरं भवेत् ।
नित्यातुरत्वाद्भूतानां शोक एवैकपुत्त्रता ॥
इदं भार्य्याशतं ब्रह्मन् ! परीक्ष्य सदृशं प्रभो !
पुत्त्रार्थिना मया वोढ़ं न तासां विद्यते प्रजा ॥
एकः कथञ्चिदुत्पन्नः पुत्त्रो जन्तुरयं मम ।
यतमानासु सर्व्वासु किन्नु दुःखमतः परम् ॥
वयश्च समतीतं मे सभार्य्यस्य द्विजोत्तम ! ।
आसां प्राणाः समायत्ता मम चात्रैकपुत्त्रके ॥
स्यान्नु कर्म्म तथा युक्तं येन पुत्त्रशतं भवेत् ।
महता लघुना वापि कर्म्मणा दुष्करेण वा ॥
ऋत्विगुवाच ।
अस्ति चैतादृशं कर्म्म येन पुत्त्रशतं भवेत् ।
यदि शक्नोषि तत् कर्त्तुमथ वक्ष्यामि सोमक ! ॥
सोमक उवाच ।
कार्य्यं वा यदि वाकार्य्यं येन पुत्त्रशतं भवेत् ।
कृतमेवेति तद्विद्धि भगवन् ! प्रब्रवीतु मे ॥
ऋत्विगुवाच ।
यजस्व जन्तुना राजंस्त्वं मया वितते क्रतौ ।
ततः पुत्त्रशतं श्रीमद्भविष्यत्यचिरेण ते ॥
वपायां हूयमानायां धूममाघ्राय मातरः ।
ततस्ताः सुमहावीर्य्यान् जनयिष्यन्ति ते सुतान् ॥
तस्यामेव तु ते जन्तुर्भविता पुनरात्मजः ।
उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति ॥
ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना ।
मातरस्तु बलात् पुत्त्रमपाकार्षुः कृपान्विताः ।
हा हताः स्मेति वाशन्त्यस्तीव्रशोकसमाहताः ।
रुदत्यः करुणं चापि गृहीत्वा दक्षिणे करे ॥
सव्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स्म कर्षति ।
कुररीणामिवार्त्तानां समाच्छिद्य तु तं सुतम् ॥
विशस्य चैनं विधिना वपामस्य जुहाव सः ।
वपायां हूयमानायां गन्धमाघ्राय मातरः ॥
आर्त्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां कुरुनन्दन ! ॥
सर्व्वाश्च गर्भानलभंस्ततस्ताः परमाङ्गनाः ॥
ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विशाम्पते ! ।
जज्ञे पुत्त्रशतं पूर्णं तासु सर्व्वासु भारत ! ॥
जन्तुर्ज्येष्ठः समभवज्जनित्र्यामेव पार्थिव ! ॥
स तासामिष्ट एवासीत् न तथा ते निजाः सुताः ॥
तच्च लक्षणमस्यासीत् सौवर्णं पार्श्व उत्तरे ।
तस्मिन् पुत्त्रशते चाग्र्यः स बभूव गुणैरपि ॥')

जन्तुकम्बु, पु, (जन्तुश्चेतनाविशिष्टः कम्बुरिव ।) कृमिशङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुका, स्त्री, (जन्तुभिः कायति प्रकाश्यते इति । कै+क । अजादित्वात् टाप् ।) नाडीहिङ्गु लाक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
'जन्तुका जलजन्मा च तथा प्रावरकन्दकम् ।"
इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

जन्तुघ्न क्ली (जन्तून् कृमीन् हन्तीति । हन+'अमनुष्यकर्तृके च ।' ३ । २ । ५३ । इति टक् ।) विडङ्गम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे चतुर्थभागे यान्त्रिकन्दर्पिकतभायाम् ।
'पौतिकास्त्रास्थि जन्तुघ्न रजन्यञ्जनकटफला ॥")
हिङ्गु । इति रत्नमाला ॥

जन्तुघ्न, पु (जन्तून् कृमीन् हन्तीति । हन+टक् ।) बीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुघ्नी, स्त्री, (जन्तुघ्न+टित्वात् ङीप् ।) विड़ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुनाशनं, क्ली, (जन्तून् क्रिमीन् नाशयतीति । नश+णिच्+ल्युः । यद्वा, जन्तूनां नाशनं विनाशो यस्मादिति ।) हिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुपादपः, पुं, (जन्तुप्रधानः पादपः ।) कोषाम्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुफलः, पुं, (जन्तवः कीटाः फले यस्य ।) उडुम्बरः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"उडुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जन्तुमारी, स्त्री, (जन्तून् क्रिमीन् मारयतीति । जन्तु+मृ+णिच्+"कर्म्मण्यण् ।" ३।२।१। इत्यण् । ततो ङीप् ।) निम्बूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुला, स्त्री, (जन्तून् कीटान् लाति आदत्ते इति । ला+कः ।) काशतृणम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जन्तुहन्त्री, स्त्री, (हन्तीति । हन्+तृच् स्त्रियां ङीप् । ततो जन्तूनां हन्त्री नाशिका ।) विड़ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्म, [न्] क्ली, (जायते इति । जन+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणां । ४ । १४४ । इति मनिन् ।) उत्पत्तिः । आद्यक्षणसम्बन्धः । इति तिथितत्त्वे भावस्थाप्रकरणे व्याख्यातम् ॥ तथा च ।
"अध्यक्षचरणयोगस्य चरणयोगो जनिर्म्मता ।"
इति सामान्यलक्षणाग्रन्थे शिरोमणिधृतोदयनाचार्य्यकारिका ॥ तत्पर्य्यायः । जनुः २ जननम् ३ जनिः ४ उद्भवः ५ । इत्यमरः ।१।४।३० ॥ जन्मम् ६ जनी ७ । इति भरतः ॥ प्रभवः ८ भावः ९ भवः १० सम्भवः ११ जनूः १२ प्रजननम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ जातिः १४ । इति जटाधरः ॥ तच्च शुभाशुभकर्म्मणा भवति । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ।
"शुभानामशुभानाञ्च कर्म्मणा जन्म जायते ।
पुण्यक्षेत्रे च सर्व्वत्र नान्यत्र भुञ्जते जनाः ॥"॥
तस्य क्रमो यथा,—
"ऋतौ विकाशी भवति योनिः कमलवत् सदा ।
गर्भाशयस्ततः शुक्रं धत्ते रक्तसमन्वितः ॥
अन्यत्र काले सुकुला योनिर्भवति योषिताम् ।
सृष्टं शुक्रमतो योनौ नैति गर्भाशयं शनैः ॥
ऋतावपि च योनिश्चेद्वातपित्तकफावृता ।
भवेत्तदा विकाशित्वं नैव तस्याः प्रजायते ॥
ऋतुकाले यदा शुक्रं निर्द्दोषं योनिसंस्थितम् ।
तदा तद्वायुना सृष्टं स्त्रीरक्तेनैकतां व्रजेत् ॥
विवेकं मानवं स्त्रीणां वीजं प्राप्तं रजस्यथ ।
मुक्तमात्रोऽपि नरकात् स्वर्गाद्वापि प्रपद्यते ॥
विसर्गकाले शुक्रस्य जीवः करणसंयुतः ।
ध्रुवं प्रविशते योनिं कर्म्मभिः स्वैर्नियोजितः ॥
तच्छुक्ररक्तमेकस्थमेकाहात् कललं भवेत् ।
पञ्चरात्रेण कललं बुद्बुदाकारतां व्रजेत् ॥
बुद्बुदः सप्तरात्रेण मांसपेशी भवेत्ततः ।
द्विसप्ताहाद्भवेत् पेशी रक्तमांसान्विता दृढ़ा ॥
वीजस्येवाङ्कुराः पेश्याः पञ्चविंशतिरात्रतः ।
भवन्ति मासमात्रेण पञ्चधा जायते पुनः ॥
ग्रीवा शिरश्च कण्ठश्च पृष्ठवंशस्तथोदरम् ।
पाणिपादं तथा पार्श्वं कटिमात्रं तथैव च ॥
मासद्वयेन सर्व्वाणि क्रमशः सम्भवन्ति हि ।
त्रिभिर्म्मासैः प्रजायन्ते सर्व्वाङ्गाङ्कुरसन्धयः ॥
मासैश्चतुर्भिरङ्गुल्यः प्रजायन्ते यथाक्रमम् ।
स्थैर्य्यं चतुर्थे चाङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः ॥
मुखं नासा च कर्णौ च जायन्ते मासि पञ्चमे ।
षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखलोम्नाञ्च सम्भवः ॥
दन्तपंक्तिस्तथा गुह्यं जायन्ते च नखाः पुनः ।
कर्णयोश्च भवेच्छिद्रं षण्मासाभ्यन्तरेण च ॥
पायुर्मेढ्रमुपस्थञ्च नाभिश्चैवोपजायते ।
सन्धयो ये च गात्रेषु जायन्ते मासि सप्तमे ॥
मनस्तु चेतनायुक्तो नाड़ीस्नायुसिरास्ततः ।
सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्मृतिमानपि ॥
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णः शिरःकेशसमन्वितः ।
विभक्तावयवः स्पष्टः पुनर्म्मासाष्टमेन च ॥
नवमे दशमे मासि प्रबलैः सूतिमारुतैः ।
निःसार्य्यते वाण इव जन्तुश्छिद्रेण सज्वरः ॥
मनसश्चञ्चलत्वेन यदा गर्भस्थितिर्भवेत् ।
तदा विकृतिरूपेण पापात्मा हि प्रजायते ॥
पुटद्वयं समासाद्य यदा वहति मारुतः ।
तदा प्रसूते पापिष्ठान् पशून् कर्म्मवहिष्कृतान् ॥
मातृरक्तोत्तरा नारी पितुः शुक्रोत्तरो नरः ।
उभयोर्वीजसामान्ये जायते वै नपुंसकम् ॥"
अन्यच्च ।
"विषमायां तिथौ शिश्नं कुर्य्याद्दीनान्तु कन्यकाम् ।
समायां पुरुषं नूनं केचिदाहुर्मनीषिणः ॥
वामाङ्गेन भवेन्नारी दक्षिणेन पुमान् भवेत् ।
रक्ताधिक्ये मातृरूपं रेतोऽधिक्ये तु पैतृकम् ॥
शुक्रशोणितसङ्घाते वायुना च द्विधा कृते ।
यमौ स्यातां त्रिधा चेति चतुर्द्धा बहुधापि वा ॥
ततो हीनाधिकाङ्गकुब्जवामनकादयः ।
जायन्ते सर्पकुण्डाण्डा विकृतान्याश्च योनयः ॥"
तथा च सारकलिकायाम् ।
"गर्भात् कोटिगुणं दुःखं योनियन्त्रनिपीड़ने ।
संमूर्च्छा तस्य जठराज्जायमानस्य देहिनः ॥
जायमानः पुरीषासृङ्मूत्रशुक्राविलाननः ।
प्राजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थिबन्धनः ॥
अधोमुखो वै क्रियते प्रबलैः सूतिमारुतैः ।
क्लेशान्निष्क्रान्तिमायाति जठरान्मातुरातुरः ॥
ततस्तं वैष्णवी माया समास्कन्दति मोहिनी ।
तया विमोहितात्मासौ ज्ञानभ्रंशमवाप्नुयात् ॥
स्पर्शमात्रेण घोरश्च ज्वरः समुपजायते ।
तेन ज्वरेण महता महामोहः प्रजायते ॥
कण्टकैरिव छिन्नाङ्गः क्रकचैरिव दारितः ।
पूतिव्रणान्निपतितो धरण्यां क्रिमिको यथा ॥
तृड्बुभुक्षापरीताङ्गः क्वचित्तिष्ठति वा रटन् ।
विण्मूत्रभक्षणाद्यञ्च गतज्ञानः समाचरेत् ॥
कण्डूयनेऽपि चाशक्तः परिवर्त्तेऽप्यनीश्वरः ।
स्नानपानादिकाहारमप्याप्नोति परेच्छया ॥
अशुचिः संस्तरे सूक्ष्मकीटदंशादिभिस्तथा ।
भक्ष्यमाणोऽपि नैवैषां समर्थो विनिवारणे ॥
केन वन्धनवद्धोऽहं कारणं किमकारणम् ।
किं कार्य्यं किमकार्य्यं वा किं वाच्यं किञ्च नोच्यते ॥
कोऽधर्म्मः कश्च वै धर्म्मः कस्मिन् वा वर्त्तते कथम् ।
किं कर्त्तव्यमकर्त्तव्यं किं वा किं गुणदोषवत् ॥
संमूढ़स्य स्मृतिभ्रंशः शीघ्रं संजायते पुनः ।
रतिः संजायते तूर्णं जन्तोस्तत्रैव जन्मनि ॥
रक्तो मूढ़श्च लोकोऽयमकार्य्ये सम्प्रवर्त्तते ।
देही देहं परित्यज्य नेन्द्रस्थानमपीच्छति ॥
तस्मात् कीटोऽपि जन्तूनां सुमूढ़ो जायते भृशम् ।
न चात्मानं विजानाति न परं न च दैवतम् ॥
न शृणोति परं श्रेयः सति चक्षुषि नेक्षते ।
बुद्धौ सत्यां न जानाति बुध्यमानो बुधैरपि ॥
संसारे क्लिश्यते तेन रागलोभवशानुगः ॥"
इति सुखबोधः ॥

जन्म, क्ली, (जायते इति । जन+वाहुलकात् मन् ।) उत्पत्तिः । "अनन्तरं नास्तीति सप्रत्यये जन्म मदन्तञ्च । जन्ममदन्तमपीच्छन्त्यादाविति सफुटः । जन्मे पञ्चनवस्थिते कलहरिपुभयमिति ज्योतिषे ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जन्मकीलः, पुं, (जन्मनः कील इव । विष्णुसेवनेन हि जन्माभावात् तथात्वम् ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जन्मदः, पुं, (जन्म ददातीति । जन्म+दा+"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) पिता । इति शब्दरत्नावली ॥

जन्मवर्त्म, [न्] क्ली, (जन्मन उत्पत्तेर्वर्त्म पन्थाः ।) योनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जन्मान्तरं, क्ली, (जन्मनः अन्तरम् ।) परलोकः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । भावान्तरम् २ प्रेत्य ३ अमुत्र ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ पर्व्वणि ।
"नूनं जन्मान्तरकृतं पापमाचरितं महत् ॥"
अन्यत् जन्म । मयूरव्यंसकादिवत् समासः । पुनर्जन्म । यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १८५ ।
"वरं प्राणपरित्यागो न वियोगो भवादृशैः ।
प्राणा जन्मान्तरे भूयो न भवन्ति भवद्विधाः ॥")

जन्माष्टमी, स्त्री, (जन्मनः श्रीकृष्णोत्पत्तेरष्टमी तिथिः ।) भाद्रकृष्णाष्टमी । सा च श्रीकृष्णस्य जन्मतिथिः । सा तु मुख्यचान्द्रेण श्रावणस्य कृष्णाष्टमी गौणचान्द्रेण भाद्रस्य । तत्र श्रीकृष्णस्य जन्मकालो यथा, ब्रह्मपुराणे ।
"अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।
अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः ॥"
विष्णुपुराणे महामायां प्रति भगवद्वाक्यम् ।
"प्रावृट्काले च नभसि कृष्णाष्टम्यां महानिशि ।
उत्पत्स्यामि नवम्यान्तु प्रसूतिं त्वमवाप्स्यसि ॥
श्रावणे वा नभस्ये वा रोहिणीसहिताष्टमी ।
यदा कृष्णे नरैर्लब्धा सा जयन्ती प्रकीर्त्तिता ॥"

वह्निपुराणे ।

रोहिणीसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।
सप्तम्यामर्द्धरात्राध कलयापि यदा भवेत् ॥
तत्र जाता जगन्नाथ कौस्तुभी हरिरीश्वर ।
तमेवोपवसेत् काल तत्र कुर्याच्च जागरम् ॥
अविद्धायाञ्च सर्क्षायां जातो देवकीनन्दन ॥
इति सप्तम्यवधे जन्मश्रवणकल्पभेनान्यविरुद्धम् ॥
नवम्यान्त्योगस्य प्रशंसा यथा । ब्रह्मवैवर्त्ते ।
उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।
भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता ।
अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा न वा विभो ॥
पद्मपुराणे ।
प्रेतयोनिगतानान्तु प्रेतत्वं नाशितन्तु तै ।
यै कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥
किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषत ।
किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा ॥’
उपवासादिफलं यथा भविष्यपुराणे ।
एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ।
सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशय ॥’
ब्रह्माण्डे
मन्वादिदिवसे प्राप्ते यत् फलं स्नानपूजने ।
तत्तु भाद्रपदेऽष्टम्यां भवेत् कोटिगुणं द्विज ॥
दद्यात्तिथौ वारिमात्रं पितृभ्यो य प्रयच्छति ।
गयाश्राद्धं कृतं तेन शताब्दं नात्र संशय ॥
उपवासाकरणे दोषो यथा भविष्योत्तरे ।
श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति नरो यस्तु स भवेत् क्रूरराक्षस ॥
वर्षे वर्षे च या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम्
न करोति महाक्रूरा व्याली भवति कानने ॥
स्कान्दे ।
न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् ।
यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथाम् ॥
भविष्ये
कृष्णाय देवकीसूनोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् ।
कंसस्य हिन्त्यमानेन भक्ता भक्तजने मया ॥
अकुर्वन् नरकं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
तत्रोपवासक्रमं भविष्यपुराणे ।
प्रातः सन्निहिते प्राप्ते दन्तधावनपूर्व्वकम्
उपवासस्य नियमं गृह्णीयाद्भक्तिभावत ॥
वासुदेवं समुद्दिश्य सर्व्वपापप्रशान्तये ।
उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥
अद्य कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्ररोहिणीम् ।
अर्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥
एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्गोविन्द त्रियोनिजम् ।
तन्मे मुञ्चतु मां त्राहि पतितं शोकसागरे ॥
आ जन्ममरणं यावद्यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
तत् प्रणाशय गोविन्द प्रसीद पुरुषोत्तम ॥
तदनुपक्रमः
मध्याह्ने प्रतिमां कृत्वा कांस्यार्कानिर्मिताम् ॥
प्रसवासन्नमासा सा ऐन्द्री सम्पदिनी ।
माता पितरं बालकं पुत्रं प्रसूतां नीरन्ध्रशिशुम् ।
चन्द्रेऽपि तत्रैव संस्थापयेत् स्थिरम् ॥

यशोदा चापि तत्रैव प्रसूतवरकन्यका ।
बलभद्रस्तथा नन्दो गर्गो गगनसुन्दुर ॥
एवं संपूजयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतै फलै ।
स्थण्डिले स्थापयेद्देवीं सचन्द्रां रोहिणीन्तथा ॥
देवकीं वसुदेवञ्च यशोदां नन्दमेव च ।
चण्डिका बलदेवञ्च पूज्य पापै प्रमुच्यते ॥
अर्द्धरात्रे वसोर्धारां पातयेद्गुडसर्पिषा ।
ततो वर्द्धापनं षष्ठीं नामादि कारयेत् मम ॥
कर्त्तव्यं तत्क्षणाद्रात्रौ प्रभाते नवमीदिने ।
यथा मम तथा कार्य्यो भगवत्या महोत्सव ॥
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
सुवर्णं काञ्चनं गाश्च वासांसि कुसुमानि च ॥
यद्यदिष्टतमं लोके कृष्णो मे प्रीयतामिति ।
य देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ॥
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नम ।
सुमन्त्रवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ॥
शान्तिरस्तु शिवञ्चास्तु इत्युक्त्वा तान् विसर्ज्जयेत् ॥
एवं य कुरुते देवा देवक्या सुमहोत्सवम् ।
वर्षे वर्षे भगवतो मद्भक्त्या धर्म्मनन्दन ॥
नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात् ॥
पुत्रसन्तानमारोग्यधनधान्यद्धिमद्गृहम् ।
सम्यक्कृत्यापि य कुर्य्यात् कश्चिज्जन्माष्टमीव्रतम् ॥
विष्णुलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशय ॥
पूजा च मध्यरात्रे गारुडे ।
कृष्णाष्टम्यान्तु रोहिण्यामर्द्धरात्रेऽर्च्चनं हरे ॥
व्रतपारणयो कालनियम । एकदिने जयन्ती लाभे तत्रैवोपवास । उभयदिने चेत्तदा परदिने । जयन्त्यलाभे तु रोहिणीयुक्ताष्टम्याम् । उभयदिने रोहिणीयुताष्टमीलाभे परदिने तदलाभे तु निशीथसम्बन्धिन्यामष्टम्यां उभयदिने निशीथसम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिने इति । उपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवसाने पारणम् । यदा महानिशायां पूर्व्वमेकतरस्यावसानमन्यतरस्य महानिशायां तदनन्तरं वा तदेकतरावसाने पारणं यदा महानिशायां सुभयस्थितिस्तदा उत्सवान्ते पारणम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

हरिभक्तिविलासमते तूपवासकालो यथा —
जन्माष्टमी पूर्व्वविद्धा न कर्त्तव्या कदाचन ।
पलवेध तु विप्रेन्द्र सप्तम्यां चाष्टमी त्यजेत् ॥
सुराया बिन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भ कलसं यथा ।
विना ऋक्षेण कर्त्तव्या नवमीसंयुताष्टमी ॥
सऋक्षापि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन त्याज्यमेवाशुभं बुधै ॥
वेधे पुण्यक्षयं याति तम सूर्य्योदये यथा ।
यच्च वह्निपुराणादौ प्राक् विद्धाष्टमीव्रतम् ।
तद्वैष्णवपरं तच्च कृतं वा देवमायया ॥’
पारणकालो यथा —
यदा तिथ्यर्क्षयोरन्ते द्वयोरन्ते तु पारणम् ।
समयोनामशक्तानां द्वयोरेकस्य योगत ॥
केचिच्च भगवज्जन्ममहोत्सवदिने शुभ ।
महोत्सवान्ते कुर्व्वन्ति वैष्णवा व्रतपारणम् ॥

तद्व्रतकथा यथा —
‘ एकदा नैमिषारण्ये वसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
राजा दिलीप पप्रच्छ विनयावनत सुधी ॥
दिलीप उवाच ।
भाद्रे मासि सिते पक्षे यस्या जातो जनार्द्दन ।
तत्कथां श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामुने
कथं वा भगवान् जात शङ्खचक्रगदाधर ।
देवकीजठरे विष्णु किं कार्य्यं केन हेतुना ॥
वसिष्ठ उवाच ।
शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि यस्माज्जातो जनार्द्दन ।
पृथिव्यां त्रिदिवं त्यक्त्वा भवते कथयाम्यहम् ॥
पुरा वसुन्धरा ह्यासीत् कंस राजधुरन्धरा
स्वाधिकारप्रमत्तेन कंसदूतेन ताडिता ॥
क्रन्दन्ती लज्जिता सापि ययौ चलितलोचना ।
यत्र तिष्ठति देवेश उमाकान्तो वृषध्वज ॥
कंसेन ताडिता नाथ इति तस्मै निवेदितम्
बाष्पधारां प्रवर्षन्ती विवर्णामपमानिताम् ॥
क्रन्दन्तीं तां समालोक्य कोपेन स्फुरिताधर
उमया सहित सर्व्वैर्देववृन्दैरनुद्रुत ॥
आजगाम महादेवो विधातुर्भवनं तदा ।
गत्वा चोवाच ब्रह्माणं कंसध्वंसनिमित्तकम् ॥
उपाय दृश्यतां ब्रह्मन् भवता विधिना सह
ईश्वरं तद्वच श्रुत्वा शम्भु प्राक्रामदीश्वरम् ॥
क्षीरोदं यत्र वैकुण्ठ सुप्त स भुजगोपरि ।
हंसपृष्ठे समारुह्य हरेरन्तिकमाययौ ।
तत्र गत्वा हरिं ध्यात्वा देववृन्दैर्हरादिभि ।
तुष्टाव भगवान् धाताभिरर्थ्याभिर्वाग्भिरीश्वर ॥
नम कमलनेत्राय हरये परमात्मने
जगत पालयित्रे च लक्ष्मीकान्त नमोऽस्तु ते ॥
नम कमलकिञ्जल्कपीतनिर्म्मलवाससे
नम समस्तदेवानामधिपाय महात्मने ॥
नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नम ॥
इति तैश्च स्तुतो श्रुत्वा प्रत्युवाच जनार्द्दन ।
देवा नम्रसुखा सर्व्वे भवतामागम कथम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
शृणु देव । जगन्नाथ । यस्मादस्माकमागम ।
कथयामि सुरश्रेष्ठ तन्मे लोकतारण ।
शूलिन्द्रवरोन्मत्त कंसराजो दुरासद ।
वसुधा ताडिता तेन पदाघातेन दुःखिता ॥
वरं दत्त्वा पुराप्युग्रो मायया स प्रवञ्चित ।
भागिनेयं विना राजन् प्राप्ता न भविता तव ॥
तस्मात्त्वञ्च स्वयं देव । हन्तु कंसं दुरासदम् ।
देवकीजठरे जन्म लभ गत्वा च गोकुलम् ॥
ब्रह्मणा प्रेषितो विष्णु प्रत्युवाच पद्मो पतिम् ।
मायेनी देविं देवाय यान्द स्थितामभिपत्ति ॥
अन्यथा देवया माह शङ्खचक्रगदाधर
उद्दिश्य मथुरां चक्रे प्रयाणं कमलाशुभम् ॥
देवकीजठरे जन्म लभ विष्णुर्गदाधर ।
यशोदाकुक्षिमध्ये तु महामाया स्वभावत ॥
तत्र मासांश्च विज्ञाय कृष्णो नवदिनाधिकान् ।
भाद्रे मास्यसिते पक्षे अष्टमी सुधा तिथौ ।

रोहिणीनारकायुक्ता रजनी घनघोरिता ।
धूमयोनौ तड़िद्युक्ते वारि वर्षति सर्व्वदा ॥
तस्यां जातो जगन्नाथः कंसारिर्व्वसुदेवजः ।
वैराटे नन्दपत्नी च यशोदाजीजनत् सुताम् ॥
पुत्त्रं पद्माकरं पद्मगर्भं पद्मदलेक्षणम् ।
रम्यं चतुर्भुजं शान्तं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
तदा क्रन्दितुमारेभे दृष्ट्वा चानकदुन्दुभिः ।
तत्रैव वागभूद्देवी देवकीमात्रगोचरा ॥
पुत्त्रं दत्त्वा यशोदायै कन्यां तस्याः समानय ।
कंसासुरभयात्त्वं हि उवाच देवकी तदा ॥
वैराटं गच्छ विप्रेन्द्र ! सुतं प्रत्यर्पितुं प्रभो ! ।
पुत्त्रं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानय ॥
तां दृष्ट्वा कंसराजोऽपि सभार्य्यां न हनिष्यति ।
तस्या वचः समाकर्ण्य वसुदेवोऽतिदुःखितः ॥
अङ्के कुमारमादाय वैराटाभिमुखं ययौ ।
यमुना जलसंपूर्णा तत्पथे मध्यवर्त्तिनी ॥
अतिस्रोता महावीर्य्या सुतीक्ष्णोर्म्मिभयाकुला ।
तां दृष्ट्वा तत्तटे स्थित्वा यमुनामवलोकयन् ॥
वसुदेवोऽतिदुःखार्त्तो विलोलचेतनोऽभवत् ।
किं करोमि क्व गच्छामि विधिनात्रापि वञ्चितः ॥
कथमद्य गमिष्यामि वैराटे नन्दमन्दिरम् ।
हरिणा तत्र सानन्दं मायया वञ्चितः पिता ॥
क्षणमात्रं तटे स्थित्वा यमुनामप्यलोकयत् ।
तेन दृष्टा पुनः सापि क्षीणा जानुवहाभवत् ॥
ततः सोऽपि पुरो दृष्ट्वा धावन्तं खलु जम्बुकम् ।
क्रोड़े कृत्वा सुतं स्वैरं गन्तुं पारं प्रचक्रमे ॥
तं दृष्ट्वा हृष्टचित्तस्तु भगवान् यमुनाजले ।
मायां कृत्वा जगन्नाथो ह्यङ्कात् स पतितः पितुः ॥
तं सुतं पतितं दृष्ट्वा सूर्य्यजाजीवने द्विजः ।
तदा क्रन्दितुमारेभे भाले दत्त्वा करं दृढ़म् ॥
विधिना वैरिणा ह्यत्र दुःखितोऽहं प्रवञ्चितः ।
त्राहि मां जगतां नाथ ! पुत्त्रं देहि सुरोत्तम ! ॥
जनकं क्रन्दितं दृष्ट्वा कंसारिः कृपया विभुः ।
जलक्रीड़ां समाचर्य्य पितुरङ्केऽवसत् पुनः ॥
यथा तेन द्विजश्रेष्ठो गतवान्नन्दमन्दिरम् ।
सुतं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानयत् ॥
सुतासङ्गे तथा सोऽपि गृहीत्वानकदुन्दुभिः ।
निजागारं पुनः प्राप्य प्रत्यर्प्य तादृशीं सुताम् ॥
प्रतिमुच्य पदे लौहमासीत् पूर्व्ववदावृतः ।
देवकी च प्रसूतेति वार्त्ता प्राप्ता सुरारिणा ॥
आनेतुं प्रहितो दूतः सुतं दुहितरञ्च वा ।
आगत्य कंसदूतोऽसौ सुतां नेतुं प्रचक्रमे ॥
बलादङ्कात् समाकृष्य देवकीवसुदेवयोः ।
कंसदूतो गृहीत्वा तां कंसायादर्शयत् पुनः ॥
दृष्ट्वा तां कंसराजोऽपि सभयोऽभूद्दुराशयः ।
शुद्धकाञ्चनवर्णाभां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ॥
दृष्ट्वा कंसो विहसन्तीं विद्युत्स्फुरितलोचनाम् ।
आदिदेशासुरश्रेष्ठो वध नीत्वा शिलोपरि ॥
आज्ञां लब्ध्वासुरास्ते तु निष्पेष्टुं तां प्रवर्त्तिताः ।
विद्युद्रूपधरा गौरी जगाम शङ्करान्तिकम् ॥
अन्तरीक्षे च सा स्थित्वा कंसं प्रोवाच शङ्करी ।
त्वां हन्तुं गोकुले जातः पूर्व्वशत्रुर्न संशयः ॥
तत्रातिष्ठज्जगन्नाथः कंसारिः सुरकृत्यकृत् ।
क्रीड़ित्वा बालभावेन कंसध्वंसे मनो दधौ ॥
प्राप्तिमात्रेण तं कंसं जघान जगदीश्वरः ।
एतत्ते कथितं राजन् ! कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ॥
य इदं कुरुते राजन् ! या च नारी हरेर्व्रतम् ।
प्राप्नोत्यैश्वर्य्यमतुलमिह लोके यथेप्सितम् ॥
अन्तकाले हरेः स्थानं दुर्लभञ्च गमिष्यति ।
एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ! ॥
सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ।
वत्सरद्वादशे चैव यत् पुण्यं समुपार्ज्जितम् ॥
विफलं तद्भवेत् सर्व्वं पुरा व्यासेन भाषितम् ।
न दृश्यं सुखं तेषां नराणां न च योषिताम् ॥
जयन्ती न कृता यैस्तु जागरादिसमन्विता ।
श्वानश्चैते तु विज्ञेया जयन्तीविमुखा नराः ॥
योषितश्च न सन्देहः सत्योक्तं तव सुव्रते ! ॥"

इति भविष्यपुराणे वशिष्ठदिलीपसंवादे श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतकथा समाप्ता ॥

जन्मी [न्] पुं, (जन्म अस्यास्तीति । जन्मन् + "व्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ ।२ । ११६ । इति इनिः ।) प्राणी । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, भारविः । ११ । ३० ।
" जन्मिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाचलाम् ।
भवान्मास्म वधीत् न्याय्यं न्यायाधारा हि साधवः ॥")

जन्मेजयः, पुं, (जनान् शत्रून् एजयति कम्पयतीति । एज + णिच् + "एजेः खश् ।" ३।२।२८ इति खश् ततो मुमागमात् जनमेजय इति सिद्धे शकन्ध्वादित्वादलोपे साधुः ।) जनमेजयराजः । इति श्रीभागवतम् ॥ (एतन्निरुक्तिर्यथा देवीभागवतस्य । २ । ११ । ४६ श्लोकटीकायाम् ।
"जन्मनैवातिशुद्धेन शत्रूनेजितवान् यतः ।
एजृङ् कम्पने धातोर्हि जन्मेजय इति स्मृतः ॥")

जन्यं, क्ली, (जन्यते इति । जनि + "तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः ।" इति वार्त्तिकोक्त्या यत् ।) हट्टः । परीवादः । संग्रामः । इति मेदिनी । ये, २५ ॥ (यथा, रघौ ।४।७७ ।
"तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्व्वतीयैर्गणैरभूत् ॥")

जन्यः, पुं, (जायते जनयति वा । जन + "भव्यगेयेति ।"३ । ४ । ६८ । इति कर्त्तरि यत् ।) जनकः । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ५६ ।
"उग्रतेजा महातेजा जन्यो विजयकालवित् ॥"
देहः । यथा, भागवते । १ । ६ । ३१ ।
"निवृत्तसर्व्वेन्द्रियवृत्तिविभ्रम-
स्तुष्टाव जन्यं विसृजन् जनार्द्दनम् ॥"
जनस्य जल्पः । जन + "मतजनहलादिति ।" ४ । ४ । ९७ । इति यत् । जनजल्पः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

जन्यः, त्रि, (जन्यते इति । जन् + णिच् + कर्म्मणि यत् ।) उत्पाद्यः । यथा,—
"जनकस्य स्वभावो हि जन्ये तिष्ठति निश्चितम् ।
यथा श्रीकृष्णपादाङ्कं कालीयवंशमस्तके ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
("जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥"
इति च भाषापरिच्छेदे ४५ ॥)
जनयिता । (जनीं वधूं वहति प्रापयति वा । संज्ञायामिति साधुः ।) नवोढ़ाज्ञातिः । नवोढ़ाभृत्यः । वरस्य स्निग्धः । स तु जामातृवत्सलः । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (जनाय हितः । यत् ।) जनहितः । इति व्याकरणम् ॥

जन्या, स्त्री, (जायतेऽस्याम् । जन् + ण्यत् यत् वा । मातृतुल्यत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) मातृवयस्या । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (यथा, रघौ ।६।३० ।
"अथाङ्गराजादवतार्य्य चक्षु-
र्याहीति जन्यामवदत् कुमारी ॥")
प्रीतिः । इति हेमचन्द्रः ॥

जन्युः, पुं, (जायते इति । जन + "यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ।" उणां ३ । २० । इति युच् ।) प्राणी । अग्निः । धाता । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (उत्पत्तिः । जन्म । यथा, हरिवंशे । १२३ । ४८ ।
"अन्तताया द्वितीयोऽयं जन्युर्हि मम सर्व्वथा ॥")

जप, व्यक्तोच्चारे वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) जिह्वौष्ठादिव्यापाररहितं शब्दार्थयोश्चिन्तनं व्यक्तोच्चारः । जपति मन्त्रं साधकः । इति दुर्गादासः ॥

जपः, पुं, (जप्यते इति । जप + "व्यधजपोरनुपसर्गे ।" ३ । ३ । ६१ । इति भावे अप् ।) विधानेन मन्त्रोच्चारणम् । तद्विधिर्यथा,—
"नोच्चैर्ज्जपञ्च संकुर्य्यात् रहः कुर्य्यादतन्द्रितः ।
समाहितमनास्तूष्णीं मनसा वापि चिन्तयेत् ॥
विधियज्ञात् जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥
विना दर्भैस्तु यत् स्नानं यच्च दानं विनोदकम् ।
असंख्येयन्तु यज्जप्यं सर्व्वं तदफलं स्मृतम् ॥
मुक्ताफलैर्विद्रुमेण रुद्राक्षैः स्फाटिकेन वा ।
गणना सर्व्वथा कार्य्या सम्यगङ्गुलिपर्व्वभिः ॥
हिरण्यरत्नमणिभिर्जप्यं शतगुणं भवेत् ।
सहस्रगुणमिन्द्राक्षैः पद्माक्षैरयुतं भवेत् ॥
नियुतं वापि रुद्राक्षैर्भद्राक्षैस्तु न संशयः ।
पुत्त्रजीवकजप्यस्य परिसंख्या न विद्यते ॥
दशभिर्जन्मजनितं शतेन च पुरा कृतम् ।
त्रियुगं तु सहस्रेण गायत्त्री हन्ति दुष्कृतम् ॥
दर्भहस्तस्तथासीनो दर्भैःपूरकपाणिना ।
प्राङ्मुखो वर्त्तयेत् मालां सहस्रं शतमेव वा ॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे नित्याह्निकस्नानविधिनामाध्यायः ॥ तस्याङ्गुलं यथा,—
"मनः संहृत्य विषयान्मन्त्रार्थगतमानसः ।
न द्रुतं न विलम्बञ्च जपेन्मौक्तिकपङ्क्तिवत् ॥
जपः स्यादक्षरावृत्तिर्मानसोपांशुवाचिकैः ।
धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णस्वरपदात्मिकाम् ॥
उच्चरेदर्थमुद्दिश्य मानसः स जपः स्मृतः ।
जिह्वौष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसः

ऋषभः कूटकः कोलः गरुः देवगिरिः ऋष्यमूकः श्रीशैलः महेन्द्रः पारियात्रः विन्ध्यः शुक्तिमान् चन्द्रगिरिः पारिपात्रः द्रोणः चित्रकूटः गोवर्द्धनः रैवतकः ककुभः नीलः कोकः गोमुखः इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्राः शैलाः ।*। तेषां नितम्बप्रभवा नद्यो दर्शनीयाः। यथा, चन्द्रवशा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणा पयस्विनी शर्करावर्त्ता तुङ्गभद्रा कृष्णवेण्या भीमरथी गोदावरी निर्विन्ध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्मदा चर्मण्वती महानदी वेदस्मृतिः ऋषिकुल्या त्रिसामा कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गोमती सरयूः ओघवती सप्तवती सुषोमा शतद्रूः चन्द्रभागा मरुद्वृधा वितस्ता असिक्नी विश्वा इति महानद्यः। अस्य श्रोतस्य नदी।*। अस्मिन् वर्षे मनुष्यजन्मभिः पुरुषैः शुक्लकृष्णलोहितवर्णेन स्वारब्धेन कर्मणा दिव्यमानुषनारकगतयो भवन्ति।*। जम्बुद्वीपस्य षट् उपद्वीपाः सन्ति सगरात्मजैरश्वान्वेषणे इमां महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पिताः। तद्यथा, स्वर्णप्रस्थः चन्द्रशुक्लः आवर्त्तनः रमणकः मन्दहरिणः पाञ्चजन्यः सिंहलः लङ्का इति। इति श्रीभागवते। ५। १९ अध्याये। तथा च मार्कण्डेये ५४ अध्याये मात्स्ये ११३ अध्याये च द्रष्टव्यम्॥*॥ ज्योतिःशास्त्रमते लवणसमुद्रस्योत्तरे जम्बुद्वीपः। स तु भूम्यर्द्धभागः। तस्य दक्षिणे द्वितीयार्द्धभागे द्वीपषट्कस्य सप्तसमुद्रस्य च निवेशः। इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥

जम्बुलः, पुं, (जम्बुं जम्बुवर्णं लातीति। ला + कः।) जम्बूवृक्षः। केतकवृक्षः। इति त्रिकः॥ (यथा, सुश्रुते। १। १६।
"अवमन्थः सकण्टको यन्त्रिको जम्बुलस्तथा॥")

जम्बुवनजं, क्ली, (जम्बुवनमिव जायते इति। जन् + डः।) श्वेतजवापुष्पम्। यथा —
"पारिभद्रं पाटला च बकुलं गिरिशालिनी।
तिलकं जम्बुवनजं पीतकं तगरन्त्वपि॥
एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्चने॥"
इति वामनपुराणम्॥

जम्बूः, स्त्री, (जम्यते भक्ष्यते इति। जमु अदने + "खन्दुनूकूलस्त्रिरिति।" उणा० १। ९५। इति कुः।) नागदमनी। इति राजनिर्घण्टः॥ वृक्षविशेषः। जाम इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुरभिपत्रा २ नीलफला ३ श्यामला ४ महास्कन्धा ५ राजार्हा ६ राजफला ७ शुकप्रिया ८ मेघमोदिनी ९। तत्फलगुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। श्रमपित्तदाहकण्ठार्त्तिशोषशमनत्वम्। दोषश्वासातिसारकफकासविनाशित्वम्। विष्टम्भित्वम्। रोचनत्वम्। पाचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ गुरुत्वम्। स्वादुत्वम्। शीतलत्वम्। अस्रपित्तदूषणत्वम्। कफघ्नत्वम्। वातकारित्वम्। इति राजवल्लभः॥ सा वृहत्क्षुद्रभेदेन द्विविधा। तत्र वृहत्याः पर्य्यायः। महाजम्बूः १ महाफला २ राजजम्बूः ३ वृहत्फला ४। इति रत्नमाला॥ फलेन्द्रः ५ नन्दः ६ महापत्ना ७ सुरभिपत्रा ८। एतत्फलगुणाः। विष्टम्भित्वम्। गुरुत्वम्। रोचनत्वम्। इति भावप्रकाशः॥ क्षुद्रायाः पर्य्यायः। ह्रस्वफला १ दीर्घपत्रा २ मध्यमा ३। जलजम्ब्वाः पर्य्यायः। भूमिजम्बूः १ काकजम्बूः २ नादेयी ३ शीतपल्लवा ४। इति रत्नमाला॥ सूक्ष्मपत्रा ५ जलजम्बुका ६। तत्फलगुणाः। ग्राहित्वम्। रूक्षत्वम्। कफपित्तास्रदाहनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ तत्फलस्य पर्य्यायः। जम्बु २ जाम्बवम् ३। इत्यमरः। २। ४। १९॥ (स्वनामख्याता नदी। यथा, मात्स्ये। १२०। ६७।
"मेरोः पार्श्वात् प्रभवति हृदश्चन्द्रप्रभो महान्।
जम्बूश्चैव नदी पुण्या यस्यां जाम्बूनदं स्मृतम्॥")

जम्बूकः, पुं, स्त्री, (जम्बुकः पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) शृगालः। इति शब्दरत्नावली॥ जम्बुकशब्दार्थोऽप्यत्र॥

जम्बूका, स्त्री, (जम्बूरिव कायतीति। कै + कः। अजादित्वात् टाप्।) काकलीद्राक्षा। इति राजनिर्घण्टः॥

जम्बूलः, पुं, (जम्बू जम्बूफलं लातीति। ला + कः।) जम्बूवृक्षः। केतकवृक्षः। इति मेदिनी। ले, ९४॥ (यथा, हरिवंशे। ८६। ३६।
"जम्बूजम्बूलहिन्तालं कन्दकन्दलभूषितम्॥"
वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनम्। इति नीलकण्ठः॥)

जम्बूलमालिका, स्त्री, (जम्बूलस्य वरपक्षीयस्त्रीपरिहासवचनस्य मालिका परम्परा।) कन्यावरयोर्मुखचन्द्रिका। इत्युद्वाहतत्त्वम्॥ (यथा, हरिवंशे। १८३। २९।
"वाग्भिर्मङ्गलयुक्ताभिर्देवर्षिः प्रत्यभाषत।
अनिरुद्धस्य वीर्य्याढ्यो विवाहः क्रियतां विभो!।
जम्बूलमालिका द्रष्टुं श्रद्धा हि मम जायते॥")
"जम्बूलं वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनं तेषां मालिका श्रेणी।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः॥

जम्भः, पुं, (जम्भते जृम्भते इति। जभि गात्रविनामे + पचाद्यच्। "रधिजभोरचि।" ७। १। ६१। इति नुम्।) दैत्यभेदः। (इन्द्र एनं निहतवान्॥ अपरो दैत्यविशेषः। विष्णुरेनं जघान। यथा, महाभारते। ३। १०२। २४—२५।
"असुरश्च महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः।
यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः॥
एवमादीनि कर्म्माणि येषां संख्या न विद्यते।
अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन॥"
प्रह्लादपुत्राणामेकतमः। यथा, हरिवंशे। २१८। ३१।
"प्रह्लादस्य त्रयः पुत्रा विक्रान्ताश्च महाबलाः।
विरोचनश्च जम्भश्च कुजम्भश्चेति विश्रुताः॥"
राक्षसविशेषः। स तु रावणस्या[illegible]पा, महाभारते। ३। २८४। रामराव[illegible]
"पर्व्वतः पनसो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः॥"
जम्भ्यते भक्ष्यतेऽनेनेति। जभ + करणे घञ्।) दन्तः। यथा, ऋग्वेदे। ८। ९१। २।
"इमं जम्भसुतं पिब।" "जम्भसुतं दन्तैरभिषुतम्।" इति तद्भाष्यम्॥*॥ जभ्यते भक्ष्यते इति कर्म्मणि घञ्।) जम्बीरः। (यथा,—
"स्याज्जम्बीरो दन्तशठो जम्भजम्भीरजम्भलाः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥*॥ जभ + भावे घञ्।) भक्षणम्। इति मेदिनी। भे, ४॥ (यथा, महाभारते। ५। ६४। २०।
"इति ते कथयन्ति स्म ब्राह्मणा जम्भसाधकाः॥")
अंशः। तूणः। इति हेमचन्द्रः॥

जम्भकः, पुं, (जम्भ एव। स्वार्थे कन्।) जम्बीरः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (स्वनामख्यातो नृपविशेषः। यथा, महाभारते। २। ३१। ७।
"ततश्चर्म्मण्वतीकूले जम्भकस्यात्मजं नृपम्।
ददर्श वासुदेवेन शेषितं पूर्व्ववैरिणा॥"*॥)
जम्भतीति जभइ जृम्भे + ण्वुल्। कामुके, त्रि॥)

जम्भका, स्त्री, (जम्भा एव। स्वार्थे कन्।) जृम्भा। इति राजनिर्घण्टः॥

जम्भगः, पुं, (जम्भाय भक्षणाय गच्छति गन्तीति। गम + डः। अनियमगमनशीलत्वात् तथात्वम्।) राक्षसविशेषः। यथा,—
"देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्व्वाश्चरणोऽसुराः।
क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्भगाः खगाः॥
विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः।
निराधाराश्च ये जीवाः पापधर्म्मे रताश्च ये॥
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वधृतपद्मपुराणवचनम्॥

जम्भद्विट्, [ष्] पुं, (जम्भं तदाख्यं प्रसिद्धमसुरं द्वेष्टीति। द्विष् + क्विप्। जम्भस्य द्विट् इति वा।) इन्द्रः। इति हेमचन्द्रः॥ (विष्णुः। इति महाभारतम्॥)

जम्भभेदी, [न्] पुं, (जम्भं भेत्तुं शीलमस्य। भिद् + "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये।" ३। २। ७८। इति णिनिः।) इन्द्रः। इत्यमरः। १। १। ४६॥

जम्भरः, पुं, (जम्भं भक्षणरुचिं राति ददातीति। जम्भ + रा + कः।) जम्बीरः। इति शब्दचन्द्रिका॥

जम्भलः, पुं, (जम्भर। रस्य लत्वम्।) जम्बीरः। (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"स्याज्जम्बीरो दन्तशठो जम्भजम्भीरजम्भलाः॥")
बुद्धदेवविशेषः। इति मेदिनी। ले, ६३॥

जम्भला, स्त्री, (जम्भं भक्षणं लाति आदत्ते इति। ला + कः।) राक्षसीविशेषः। यथा,—
"मधुरस्योत्तरे तीरे जम्भला नाम राक्षसी।
तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत्॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वे राजमार्त्तण्डः॥

जम्भा, स्त्री, (जम्भते इति। जभि जृम्भायाम् + भावे घः ततः स्त्रियां टाप्।) जृम्भा। इति राजनिर्घण्टः॥

जम्भारिः, पुं, (जम्भस्यासुरस्य अरिः शत्रुः ।) इन्द्रः । यथा, "जम्भारिदन्तीव तयः ।" इत्युत्तरनैषधम् ॥ वह्निः । वज्रम् । इति विश्वः ॥ (विष्णुः । इति महाभारतम् ॥)

जम्भी, [न्] पुं, (जम्भयति क्षुद्रगमान्यादिकं नाशयतीति । जभि ना नाशे+णिनिः ।) जम्बीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जम्बीरः, पुं, (जम्भते यजिरार्थं भवति इति । जभ+"गभीरादयश्च ।" इति ईरन् । ततो "रधिजभोरचि ।" ७ । १ । ६१ । इति नुम् ।) जम्बीरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ मरुवकः । इति सटीकायां भरतः ॥

जयः, पुं, (जि जये+"एरच् ।" ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।) शत्रुपराड्मुखीकरणम् । जित् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । विजयः २ जयनम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । १० ॥ (यथा, मनुः ।७।४४ ।
"इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् ।
जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥")
अग्निमन्थः । (जयतीति । जि+पचाद्यच् ।) जयन्तः । युधिष्ठिरः । इति मेदिनी । ये,२५ ॥ (एतन्नाम तु विराटगृहे छद्मप्रवासकाले धारितम् । यथा, महाभारते । ४ । ५ । ३४ ।
"जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः ।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥")
विजयनन्दनराजः । स तु इक्ष्वाकुवंशोद्भवः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५८ ॥ नारायणपार्षदः । यथा,—
"एतौ तौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च ।
कदर्थीकृत्य मां यद्वो बह्वक्रातामतिक्रमम् ॥"
इति श्रीभागवते । ३ । १६ । २ ॥
(सर्व्वाणि भूतानि जयतीति । जीयते संसारमनेन वा । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६७ ।
"नयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्वतां पतिः ॥"
नागविशेषः । यथा, महाभारते ।५।१०३।१६ ।
'विरजा धारयश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः ॥"
दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे । २३४ । ८३ ।
"जयो निकुम्भः कुम्भश्च दानवो
ररक्षुरेते इह दानवाधिपम् ॥"
दशममन्वन्तरीय-ऋषिविशेषः । यथा, भागवते । ८ । १३ । २१—२२ ।
"दशमो ब्रह्मसावर्णिरुपश्लोकसुतो महः ॥"
"हविष्मान् सुकृतः सत्यो जयो मूर्त्तिस्तदा द्विजाः ॥"
ध्रुववंशीयस्य वत्सरनृपस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, तत्रैव ४ । १३ । १२ ।
"सुवीथीर्वत्सरस्येष्टा भार्य्यासूत षडात्मजान् ।
पुष्पार्णं तिग्मकेतुञ्च इषमूर्जं वसुं जयम् ॥"
विश्वामित्रपुत्त्रविशेषः । (यथा, तत्रैव । ९ । १६ । ३६ ।
"एष वः कुशिका वीरो देवरातस्तमन्वित ।
अन्ये चाष्टकहारीतजयक्रतुमदादयः ॥"
उर्व्वशीगर्भजातः पुरूरवसः पुत्त्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ९ । १५ । १ ।
"ऐलस्य चोर्व्वशीगर्भात् षडासन्नात्मजा नृप ! ।
आयुः श्रुतायुः सत्यायू रयोऽथ विजयो जयः ॥"
राजर्षिविशेषः । यथा, महाभारते । २।८।१४ ।
"तस्यां राजर्षयः पुण्यास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।
यमं वैवस्वतं तात ! प्रहृष्टाः पर्य्युपासते ॥"
इत्युपक्रम्याह ।
"वह्नो विदथ येनश्च दुर्मुखः दुर्जयो जयः ॥"
धृतराष्ट्रपुत्त्राणामन्यतमः । यथा, तत्रैव । १ । ६३ । ११७ ।
"जयः सत्यव्रतश्चैव पुरमित्रश्च भारत ! ॥"
सञ्जयस्य राज्ञः पुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । २६ । २ ।
"सञ्जयस्य जयः पुत्रो विजयस्तस्य चात्मजः ॥"
सञ्जयस्य राज्ञः पुत्त्रः । यथा, भागवते । ९ । १७ । १६ । [जयः ॥"
"कुशात् प्रतिः क्षात्रवृद्धात् सञ्जयस्तत् सुतो
दीर्घतमोर्मिथोः पुत्त्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ९ । २१ । १ ।
"वितथस्य सुतात् मन्योर्बृहत्क्षत्रो जयस्ततः ॥"
युयुधानपुत्त्रः । यथा, तत्रैव । ९ । २४ । १४ ।
"युयुधानः सात्यकिर्वै जयस्तस्य कुणिस्ततः ॥"
भारतादिशास्त्रविशेषः । यथा, भविष्यपुराणे ।
"अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
विष्णुधर्म्मादिशास्त्राणि शिवधर्म्माश्च भारत ! ॥
कार्ष्णञ्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।
सौराश्च धर्म्मा राजेन्द्र ! मानवोक्ता महीपते ! ॥
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥"
दक्षिणद्वारगृहम् । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥
वत्सरविशेषः । तत्फलं यथा,—
"क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च नटनर्त्तकाः ।
पीडितास्ते वरारोहे ! जये सर्व्वे न संशयः ॥")

जयकोलाहलः, पुं, (जयस्य कोलाहलो यत्र ।) पाशकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (जयस्य कोलाहलः ।) जयध्वनिश्च ॥

जयढक्का, स्त्री, (जयघोषिका ढक्का । विजयकाले एव वादनादस्य तथात्वम् ।) वाद्यविशेषः । इति लोकप्रसिद्धा । जयढाक इति भाषा ॥

जयदत्तः, पुं, (जयेन विजयेन दत्त इव । जयशीलत्वादेवास्य तथात्वम् ।) इन्द्रपुत्त्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८९ ॥

जयनं, क्ली, (जीयतेऽनेनेति । जि+करणे ल्युट् ।) तुरङ्गादिसन्नाहः । (यथा, माघे ।१७।२६ ।
"सकलमनं द्विरदगणं वरूथिनस्तुरङ्गिणो जयनयुजश्च वाजिनः ।
त्वरायुजः स्वयमपि कुर्व्वतो नृपाः पुनः पुनस्तदधिकृतानतत्वरन् ॥")
भावे ल्युट् ।) जयः । इति मेदिनी । ने, ६७ ॥

जयनी, स्त्री, (जयन+स्त्रियां ङीप् ।) इन्द्रकन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

जयन्तः, पुं, (जयतीति । जि+"तॄभूवहिवसीति ।" उणां ३ । १२८ । इति झच् ।) इन्द्रपुत्त्रः । तत्पर्य्यायः । पाकशासनिः २ । इत्यमरः । १ । १ । ४९ ॥ चन्द्रः ३ । इति मेदिनी । ते, ११० । (यथा, रघौ । ३।२३ ।
"उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी
ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६८ ।
"अर्क्को वाजसनः शृङ्गी जयन्तः सर्व्वविज्जयी ॥"
"अतिशयेनारीन् जयते जयहेतुरिति वा जयन्तः ।" इति तद्भाष्यम् ॥) शिवः । (यथा, मात्स्ये । ५ । ३० ।
"सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
एते रुद्राः समाख्याता एकादश गणेश्वराः ॥")
चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भीमः । इति मेदिनी । ते, ११० ॥ (एतन्नाम तु छद्मना विराटगृहवासकाले धारितम् । यथा, महाभारते । ८ । ५ । ३४ ।
"जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः ।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥"
धर्म्मवतीगर्भजातो धर्म्मपुत्त्रविशेषः । अयं हि उपेन्द्र इत्याख्यया प्रसिद्धः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ८ ।
"मरुत्वांश्च जयन्तश्च मरुत्वतो बभूवतुः ।
जयन्तो वासुदेवांश उपेन्द्र इति यं विदुः ॥"
राज्ञो दशरथस्य मन्त्रिविशेषः । यथा, रामायणे । १ । ७ । २—३ ।
"अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः ।
शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः ॥
धृष्टिर्जयन्तो विजयः सुराष्ट्रो राष्ट्रवर्द्धनः ।
अकोपो धर्म्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽर्थवित् ॥"
पर्व्वतविशेषः । यथा, हरिवंशे ।१७०।१४ ।
"ततश्च पर्व्वताः सर्व्वे केशवं समुपस्थिताः ।
जयन्तो वैजयन्तश्च नीलो रजतपर्व्वतः ।
महामेरुः सकैलास इन्द्रकूटश्च नामतः ॥"
ज्योतिषोक्तयात्रिकयोगविशेषः । यथा,—
"यत्र स्वोच्चगतश्चन्द्रो लग्नादेकादशे स्थितः ।
जयन्तो नाम योगोऽयं शत्रुपक्षविनाशकृत् ॥")
षोडशध्रुवकान्तर्गतध्रुवविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"आदितालेन जयन्तः स्यात् शृङ्गाररससंयुतः ।
षड्वर्णाक्षरपदः आयुर्वृद्धिकरः परः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

जयन्तिका, स्त्री, (जयन्तीव कायतीति । कै+कः । ततो ह्रस्वो निपातनात् ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्गायाः सखीविशेषः । यथा, काशीखण्डे । ४७ । ४६ ।
"यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका ॥")

जयन्ती, स्त्री, (जयतीति । जि+"तॄभूवहीति ।" उणां ३ । १२८ । इति झच् । ततो गौरा-

शिथिलोच्चारयोगात् स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ।
मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा वाचिकः स जपः स्मृतः ।
उच्चैर्जपाद्विशिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गुणैः ।
जिह्वाजपः शतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ।
जिह्वाजपः स विज्ञेयः केवलं जिह्वया बुधैः ॥"
तत्र वर्ज्यं यथा,—
"विक्षुब्धोऽन्यमनाः क्रुद्धः क्षुधादियुक्तः कर्म करोति च ।
जपार्चनादिकं सर्वमफलं भवेत् प्रिये ! ॥
मलिनाम्बरकेशादिमुखदौर्गन्ध्यसंयुतः ।
यो जपेत् तं दहत्याशु देवता गुप्तसंस्थिता ॥
आलस्यं जृम्भणं निद्रां क्षुतं निष्ठीवनं भयम् ।
नीचाङ्गस्पर्शनं कोपं जपकाले विवर्जयेत् ॥"
अथ करमालाजपनियमो यथा,—
"तर्ज्जनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ।
तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्वाणो मध्यमा चैकपर्विका ॥
पर्वद्वयं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत् ।
अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च ॥
तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तं दशपर्वसु संजपेत् ।
अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।
तर्ज्जनीमध्यपर्य्यन्तमष्टपर्वसु संजपेत् ॥"
एतद्वचनन्तु गणेशादिविषयम् ।
शक्तिविषये पुनः ।
"अनामिकात्रयं पर्व कनिष्ठादित्रिपर्विका ।
मध्यमायाश्च त्रितयं तर्ज्जनीमूलपर्वणि ॥
तर्ज्जन्यग्रे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापकृत् ।
अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ॥
मध्यादिमूलपर्य्यन्तमष्टपर्वसु संजपेत् ॥"
श्रीविद्याविषये पुनः ।
"अनामामध्यमायाश्च मूलाच्च द्वयं द्वयम् ।
कनिष्ठायाश्च सर्वाण्येकं पर्व सुरेश्वरि ! ॥
अनामामध्यमायाश्च मेरुः स्यात् द्वितयं शुभम् ।
प्रदक्षिणक्रमाद्देवि ! जपेत्त्रिपुरसुन्दरीम् ॥
कनिष्ठामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तमष्टपर्वसु संजपेत् ॥"
इदमपि अघोरादिमन्त्रादिविषयम् ॥ * ॥
"अङ्गुलीर्न वियुञ्जीत किञ्चिदाकुञ्चिते तले ।
अङ्गुलीनां वियोगाच्च छिद्रे च स्रवते जपः ॥
अङ्गुल्यग्रे च यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने ।
पर्वसन्धिषु यज्जप्तं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
गणनाविधिमुल्लङ्घ्य यो जपेत्तज्जपं यतः ।
गृह्णन्ति राक्षसास्तेन गणयेत् सर्वथा बुधः ॥
हृदये हस्तमारोप्य तिर्य्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः ।
आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत् ॥"
जपसंख्यायां निषिद्धद्रव्यं यथा,—
"नाक्षतैर्हस्तपर्वैर्वा न धान्यैर्न च पुष्पकैः ।
न चन्दनैर्मृत्तिकया जपसंख्याञ्च कारयेत् ॥"
तत्र विहितद्रव्यं यथा,—
"लाक्षाकुशीदसिन्दूरं गोमयञ्च करीषकम् ।
एभिर्निर्म्माय वटिकां जपसंख्याञ्च कारयेत् ॥"
अथ वर्णमालाजपनियमो यथा,—
"अनिन्दुं वर्णमाले च मन्त्राक्षरं जपेद्बुधः ।

वर्णमाला समाख्याता अनुलोमविलोमतः ।
पञ्चाशल्लिपिभिर्माला विहिता सर्व्वकर्म्मसु ॥
अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता ॥
क्षार्णं मेरुमुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम ! ।
अनया सर्व्वमन्त्राणां जपः सर्व्वसमृद्धिदः ॥" * ॥
तस्य धर्म्मं यथा,—
"जपनिष्ठो द्विजश्रेष्ठोऽखिलयज्ञफलं लभेत् ।
सर्व्वेषामेव यज्ञानां जायतेऽसौ महाफलः ॥
जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति ।
प्रसन्ना विपुलान् कामान् दद्यान्मुक्तिञ्च शाश्वतीम् ॥
यक्षरक्षःपिशाचाश्च ग्रहाः सर्पाश्च भीषणाः ।
जापिनं नोपसर्पन्ति भयभीताः समन्ततः ॥
यावन्तः कर्म्मयज्ञाः स्युः प्रदिष्टानि तपांसि च ।
सर्व्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
माहात्म्यं वाचिकस्यैतत् जपयज्ञस्य कीर्त्तितम् ।
तस्माच्छतगुणोपांशुः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

जपनं, क्ली, (जप व्यक्तायां वाचि + भावे ल्युट् ।) जपः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १९९ । ७ ।
"संन्यास एव वेदान्ते वर्त्तते जपनं प्रति ॥")

जपपरायणः, त्रि, (जप एव परमयनं आश्रयो यस्य ।) जपासक्तः । जपशीलः । यथा,—
"शिवरात्रिव्रतं देव ! पूजाजपपरायणः ।
करोमि विधिवद्दत्तं गृहाणार्घ्यं महेश्वर ! ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

जपा, स्त्री, (जपन्ति मालिका अनयेति । जप + अच् ततष्टाप् ।) जवापुष्पवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २१३ ॥ तस्य पर्य्यायगुणाः ।
"ओड्रपुष्पं जवा चाथ त्रिसन्ध्या सारुणा सिता ।
जवा संग्राहिणी केश्या त्रिसन्ध्या कफवातजित् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(विशेषव्याख्या जवाशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

जभ, जृम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) जभनं मैथुनम् । जभति युवा । इति दुर्गादासः ॥

जभ, इ जृम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) जभनं मैथुनम् । इ, जम्भ्यते । इति दुर्गादासः ॥

जभ, इ क नाशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) जम्भयति अस्मभूतमारंसा-सङ्गोच्चरति । इ क, जम्भयति पापं गङ्गा । इति दुर्गादासः ।

जभ, इ ङ जृम्भे । गात्रविनामे इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) इ, जम्भ्यते । ङ, जम्भते । प्रभातकाले शुकशाङ्गनायां सुरितिश्रान्तः प्रतिजृम्भतेऽयं । इति समासादिवलात् । इति दुर्गादासः ॥

जभ, इ जृम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) जृम्भो गात्रविनामनि-त्वीयस्यैव नुम् आत्मनेपदप्रकरणे सकविकार-सामर्थ्यात् । इति दुर्गादासः ॥

जम, उ अदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, जमित्वा जान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

जम्, य, पत्नी । इति जम्पतीशब्दटीकायां भरत-धृतनामप्रपञ्चः ॥

जमजौ, त्रि, (यमौ एकत्र सहचरौ सन्तौ जायेते इति । जन + ड । पृषोदरादित्वात् यस्य जः ।) यमजौ । इति द्विरूपकोषः ॥

जमदग्निः, पुं, (जमन् ज्वलन् अग्निः इव प्रज्वलित इत्यर्थः । तथाविधोऽग्निरिव । यद्वा, यमदग्निः । पृषोदरादित्वात् यस्य जः ।) यमदग्निमुनिः । इति द्विरूपकोषः ॥ स तु भृगुवंशोद्भव ऋचीकमुनिपुत्रः परशुरामपिता च । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्य जन्मविवरणादिकं महाभारते वनपर्व्वणि । ११५—११६ अध्याययोर्द्रष्टव्यम् । असौ च सावर्णिके मन्वन्तरे ऋषिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ८० । ४—१० ।
"ऋषिश्चैव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महानृषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥
तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः ।
जमदग्निस्तु सप्तैते भविष्यन्ति तथान्तरे ॥")

जमनं, क्ली, (जम अदे + भावे ल्युट् ।) जेमनम् । भोजनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जम्पती, पुं, (जाया च पतिश्च । राजदन्तादिगणे पाठात् जायाशब्दस्य जम्भावो निपात्यते ।) जायापती । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ द्विवचनान्तोऽयं शब्दः ॥

जम्बालः, पुं, (जमु अदने + बाहुलकादालच् । यद्वा, जम + भावे घञ् । जमं आलातीति । ला + कः ।) पङ्कः । इत्यमरः । १ । १० । ९ ॥ (यथा, श्रीकण्ठचरिते । ९ । १० ।
"अवद्यजम्बालनिवेशनाय
कलौदमाली खलपंक्तिभाजाम् ।
कवीन्द्रवाङ्मन्दरनिर्झरिण्यां
संजायते सद्यमनोरथत्वम् ॥")
शैवालः । इति मेदिनी । ले, ८१ ॥ केतकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

जम्बालिनी, स्त्री, (जम्बालः शैवालोऽस्त्यस्या इति । जम्बाल + इनिः ।) नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४९ ॥

जम्बिरः, पुं, (जम्बीर + निपातनात् ह्रस्वः ।) जम्बीरः । इति शब्दरत्नावली ॥

जम्बीरः, पुं, (जम्यते भक्ष्यते इति । जमु अदने + "गम्भीरादयश्च ।" इति निपातनात् ईरन्प्रत्ययेन साधुः ।) फलवृक्षविशेषः । जामीर इति हिन्दी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । दन्तशठः २ जम्भः ३ जम्भीरः ४ जम्भलः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ७३ ॥ जम्भी ६ रोचनः ७ शोधी ८ वक्त्रशोधी ९ दन्तहर्षणः १० जम्भीरः ११ जम्बिरः १२ दन्तकर्षणः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ दैवतः १४ वक्त्रशोधि १५ [illegible] ॥ तस्य गुणाः ।

"जम्बीरस्योष्णं गुर्व्वम्लं वातश्लेष्मविबन्धनुत् ।
शूलं कासकफक्लेशच्छर्द्दितृष्णामदोषजित् ॥
आस्यवैरस्यहृत्पीडावह्निमान्द्यकृमीन् हरेत् ।
स्वल्पजम्बीरिका तद्वत् तृष्णाच्छर्द्दिनिवारिणी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

तस्य फलस्य गुणाः । अम्लमधुररसत्वम् । वातनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । पाचनत्वम् । रोचनत्वम् । पित्तबलाग्निवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अत्यम्लत्वम् । गुरुत्वम् । सुगन्धित्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । वह्निकफवातविबन्धनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ पक्वस्य तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कफार्त्तिपित्तास्रदोषनाशित्वम् । वर्णवीर्य्यरुचिपुष्टितुष्टिकारित्वञ्च । मरुवकः । अर्ज्जकः । सितार्ज्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षुद्रपत्रतुलसी । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् । "खरपर्णस्तु जम्बीरः प्रस्थपुष्पः फणिज्झकः ॥")

जम्बुः, स्त्री, (जम्यते इति । जमु अदने + "अन्दूदृन्फूजम्बू-" इति ।" उणां १ । ९५ । इति कू प्रत्ययेन निपातनात् साधुः । बाहुलकात् ह्रस्वः ।) जम्बूः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,—
"जम्बुर्ग्राही मधुरकफहा रोचनी वातहारी ।"
इति हारीते प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये ॥)

जम्बु, क्ली, स्त्री, जम्बूफलम् । तत्पर्य्यायः । जम्बू २ जाम्बवम् ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १९ ॥

जम्बुकः, पुं, (जमतीति । जमु अदने + "मृगय्वादयश्च ।" उणां १ । ३८ । इति कुप्रत्ययेन निपातनात् साधुः । ततः स्वार्थे कन् ।) शृगालः । (यथा, महाभारते । १ । १४१ । ४६ ।
"एवं तेषु प्रयातेषु जम्बुको हृष्टमानसः ।
खादति स तदा मांसमेकः सन्मन्त्रनिश्चयात् ॥")
वरुणः । (जम्बुरिव कायतीति । कै + कः ।) वृक्षविशेषः । गोलापजाम इति भाषा ॥ नीचे त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ श्योणाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सुवर्णकेतकी । यथा,—
"केतकः सूचिकापुष्पो जम्बुकः क्रकचच्छदः ।
सुवर्णकेतकी त्वन्या लघुपुष्पा सुगन्धिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जम्बुद्वीपः, पुं, (जम्बुवृक्षयुक्तो द्वीपः ।) पृथिव्याः सप्तद्वीपान्तर्गतद्वीपविशेषः । अयं द्वीपः पद्मकोषमध्यवर्त्तिकोष इव लक्षयोजनविस्तीर्णः पद्मपत्र इव समवर्त्तुलः लक्षयोजनविस्तृतलवणसमुद्रेण वेष्टितः । यस्मिन् प्रत्येकनवसहस्रयोजनायामानि नव वर्षाणि तेषां वर्षाणामष्टौ सीमपर्व्वताः सन्ति । * । एषां वर्षाणां मध्ये इलावृतवर्षं मध्यवर्त्ति यस्य मध्यदेशे सुमेरुपर्व्वतः लक्षयोजनोत्सेधः । इलावृतवर्षस्योत्तरे नीलपर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः पूर्व्वपश्चिमयोः क्षारसमुद्रावधि दीर्घः । * । तदुत्तरे रम्यकवर्षं तदुत्तरे श्वेतपर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः पूर्व्वपश्चिमयोः क्षारसमुद्रावधि दीर्घः दैर्घ्ये नीलपर्व्वतात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः । * । तदुत्तरे हिरण्मयवर्षं तदुत्तरे शृङ्गवान् पर्व्वतः तस्य विस्तारादयः श्वेतपर्व्वतवत् दैर्घ्ये श्वेतपर्व्वतात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः । * । तदुत्तरे कुरुवर्षं तदुत्तरे लवणसमुद्रः । इलावृतवर्षस्य दक्षिणे निषधपर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः पूर्व्वपश्चिमयोः क्षारसमुद्रावधि दीर्घः । * । तद्दक्षिणे हरिवर्षं तद्दक्षिणे हेमकूटपर्व्वतः अस्य विस्तारादयो निषधवत् दैर्घ्ये निषधात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः । तद्दक्षिणे हिमालयपर्व्वतः अस्य विस्तारादयः पूर्व्ववत् दैर्घ्ये हेमकूटपर्व्वतात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः । * । तद्दक्षिणे भारतवर्षं तद्दक्षिणे क्षारसमुद्रः । इलावृतस्य पश्चिमे माल्यवान् पर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः उत्तरदक्षिणयोर्नीलनिषधपर्व्वतावधि दीर्घः । * । तत्पश्चिमे केतुमालवर्षं तत्पश्चिमे लवणसमुद्रः । इलावृतस्य पूर्व्वे गन्धमादनपर्व्वतः अस्य विस्तारादयो माल्यवद्वत् । तत्पूर्व्वे भद्राश्ववर्षं तत्पूर्व्वे लवणसमुद्रः । * । मेरोः पूर्व्वादिचतुर्द्दिक्षु मन्दरमेरुमन्दरसुपार्श्वकुमुदनामानः पर्व्वतास्तिष्ठन्ति । तेषु चूतजम्बूकदम्बन्यग्रोधाश्चत्वारो वृक्षाः सन्ति । ते सर्व्वे दैर्घ्ये एकादशशतयोजनपरिमिताः विस्तारे शतयोजनपरिमिताः । तेषां शाखाविस्तारः एकादशशतयोजनपर्य्यन्तम् । तेषु पर्व्वतेषु ह्रदाश्चत्वारः पयोमध्विक्षुरसमृष्टजलाः । एवं नन्दनचैत्ररथवैभ्राजकसर्व्वतोभद्रसंज्ञकानि चत्वारि देवोद्यानानि च सन्ति । * । मन्दरोपरिस्थितैकादशशतयोजनोच्चचूतमस्तकात् पर्व्वतशृङ्गवत् स्थूलानि फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति । तेषां विशीर्य्यमाणानामतिमधुरसुगन्धिबहुलारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी मन्दरगिरिशिखरान्निपतन्ती पूर्व्वेणेलावृतमुपप्लावयति । * । एवं जम्बूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानां रसेन जम्बूर्नाम नदी मेरुमन्दरशिखरादवनितले निपतन्ती दक्षिणेनेलावृतं वहति । तस्या उभयोस्तीरयोर्मृत्तिका जम्बूरसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम स्वर्णं भवति ।*। सुपार्श्वपर्व्वतस्थो यो कदम्बवृक्षस्तस्य पञ्चकोटरेभ्यो विनिःसृताः पञ्चव्यामस्थूलाः पञ्च मधुधाराः सुपार्श्वशिखरात् पतन्त्यः पश्चिमेनेलावृतमनुमोदयन्ति । * । कुमुदपर्व्वतोपरिस्थितो यो वटवृक्षस्तस्य स्कन्धेभ्यो निर्गताः पयोदधिघृतमधुगुडान्नाद्यम्बरशय्यासनाभरणादियुक्ताः कामदुघा नदाः कुमुदाग्रात् पतन्त उत्तरेणेलावृतमुपभोजयन्ति । * । तान् नदान् सेवमानानां प्रजानां वलीपलितक्लमस्वेददौर्गन्ध्यजरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषा न कदाचित् भवन्ति यावज्जीवं निरतिशयसुखमेव । कुरङ्गकुररकुसुम्भवैकङ्कत्रिकूटशिशिरपतङ्गरुचकनिषधशितिवासकपिलशङ्खवैदूर्य्यजारुधिहंसऋषभनागकालञ्जरनारदादयः पर्व्वता मेरोर्मूलदेशे परित उपक्लृप्ताः । मेरोः पूर्व्वदिशि उत्तरस्यामष्टादशयोजनदीर्घौ जठरदेवकूटपर्व्वतौ तिष्ठतः । तौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ एवं द्विसहस्रयोजनोच्चौ । मेरोः पश्चिमायान्दिशि पवनपारियात्रौ पर्व्वतौ उत्तरस्यां अष्टादशयोजनदीर्घौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ । एवं दक्षिणस्यान्दिशि कैलासकरवीरपर्व्वतौ पूर्व्वस्यामष्टादशयोजनदीर्घौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ । एवमुत्तरस्यां त्रिशृङ्गमकरपर्व्वतौ पूर्व्वस्यामष्टादशयोजनदीर्घौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ । एवं वर्षे वर्षे नदाः नद्यश्च बहवः सन्ति ॥ * ॥ तत्रापि भारतमेव वर्षं कर्म्मक्षेत्रं अन्यान्यष्टानि वर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भूस्वर्गनामाख्यातानि । एषु वर्षेषु पुरुषाणां आयुरयुतवर्षाणि ते देवकल्पा अयुतहस्तिबलविशिष्टाः वज्रवद्दृढशरीराः सर्व्वदा मोदयुक्ताः सन्ति । येषु देवपतयः सगणाः सस्त्रीकाः नानास्थानेषु स्वैरं विहरन्ति । नवसु वर्षेषु भगवान्नारायणस्तत्पुरुषाणामनुग्रहाय स्वमूर्त्तिभेदेनाद्यापि सन्निहितो भवति ॥ * ॥ इलावृते तु वर्षे भगवान् शिव एक एव पुरुषः भवानीप्रधानार्व्वुदसहस्रैः स्त्रीगणैः परिवृतः नारायणस्य सङ्कर्षणसंज्ञां मूर्त्तिं ध्यानेन सन्निधाप्य स्तुवन्नास्ते ॥ * ॥ भद्राश्वे वर्षे तद्वर्षपतिर्भद्रश्रवा नाम धर्म्मसुतः तत्कुलपतयः पुरुषा भगवतो हयशीर्षाभिधानां मूर्त्तिं परमसमाधिना सन्निधाप्य स्तुवन्ति ॥ * ॥ हरिवर्षे भगवान्नरहरिरूपेणास्ते तत्र प्रह्लादो दैत्यदानवकुलतीर्थस्वरूपः तद्वर्षपुरुषैः सहानन्यभक्तियोगेनोपास्ते ॥ * ॥ केतुमाले भगवान् कामदेवस्वरूपेण लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया आस्ते तद्भगवतो मायामयं रूपं परमसमाधियोगेन रमा देवी संवत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्दुहितृभिरुपेता अहःसु तद्भर्त्तृभिरुपेता उपास्ते ॥ * ॥ हिरण्मये वर्षे भगवान् कूर्म्मतनुं बिभ्राणो निवसति तद्भगवन्मूर्त्तिं पितृगणाधिपतिरर्यमा तद्वर्षपुरुषैः सह उपास्ते ॥ * ॥ उत्तरकुरुवर्षे भगवान् वराहरूपी आस्ते तं भूमिस्तद्वर्षपुरुषैः सहास्खलितभक्तियोगेनोपास्ते ॥ * ॥ किम्पुरुषे वर्षे भगवान् दाशरथी रामरूपेणास्ते तं तच्चरणसन्निकर्षाभिरतः परमभागवतो हनुमान् अविरतभक्तिस्तद्वर्षपुरुषैरुपास्ते ॥ * ॥ भारते वर्षे भगवान्नरनारायणाख्य आत्मज्ञानिनामनुग्रहानुकम्पया अव्यक्तगतिस्तपश्चरति । तन्मूर्त्तिं नारदः वर्णाश्रमयुक्ताभिर्भारतवर्षीयप्रजाभिः सह भगवदनुभावोपवर्णनं पञ्चरात्रं सावर्णेरुपदेक्ष्यमाणः परमभक्तिभावेन सेवते । * । भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छैला बहवः सन्ति । यथा, मलयः मङ्गलप्रस्थः मैनाकः त्रिकूटः

ऋषभ कूटक कोल सह्य देवगिरि ऋष्यमूक श्रीशैल महेन्द्र वारिधार विन्ध्य शुक्तिमान् ऋक्षगिरि पारियात्र द्रोण चित्रकूट गोवर्द्धन रैवतक ककुभ नील गोकामुख इन्द्रकील कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रशः शैला ।*। तेषां नितम्बप्रभवा नद्यो दृश्यन्ते । यथा चन्द्रवसा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणी पयस्विनी शर्करावर्त्ता तुङ्गभद्रा कृष्णा वेण्या भीमरथी गोदावरी निर्व्विन्ध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्म्मदा चर्म्मण्वती महानदी वेदस्मृति ऋषिकुल्या त्रिसामा कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गोमती सरयू रोधस्वती सप्तवती सुषोमा शतद्रु चन्द्रभागा मरुद्वृधा वितस्ता असिक्नी विश्वा इति महानद्य । अस्य पौत्रश्च नर्णौ ।*। अस्मिन् वर्ष लब्धजन्मभि पुरुषै शुक्लाविलोहितकृष्णवर्णस्वारब्धेन कर्म्मणा दिव्यमानुषनारकगतयो भवन्ति ।*। जम्बुद्वीपस्य अष्टौ उपद्वीपा सन्ति सगरात्मजैरश्वान्वेषण इमां महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पिता । तद्यथा स्वर्णप्रस्थ चन्द्रशुक्ल आवर्त्तन रमणक मन्दहरिण पाञ्चजन्य सिंहल लङ्का इति । इति श्रीभागवत । ५ । १९ अध्याये । तथा च मार्कण्डेय ५४ अध्याये मात्स्य ११२ अध्याये च द्रष्टव्यम् ।*। ज्योतिःशास्त्रमते लवणसमुद्रस्योत्तरे जम्बुद्वीप । स तु भूम्यर्द्धभाग । तस्य दक्षिणे द्वितीयार्द्ध भागे द्वीपषट्कस्य समुद्रषट्कस्य च निवेश । इति सिद्धान्तशिरोमणि ॥

जम्बुल, पु (जम्बु जम्बुफलं लातीति । ला + क ।) जम्बुवृक्ष । केतकवृक्ष । इति विश्व ॥ (यथा सुश्रुते । १ । १६ ।
"यवमन्थ सकण्टको श्लेष्मिको जम्बुलस्तथा ।")

जम्बुवनज क्ली (जम्बुवनमिव जायते इति । जन् + ड ।) श्वेतजवापुष्पम् । यथा —
"पारिभद्र पाटला च बकुलं गिरिशालिनी ।
तिलकं जम्बुवनजं पीतकं तगरश्च यत् ॥
एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्च्चने ॥"
इति वामनपुराणम् ॥

जम्बू स्त्री (जम्यते भक्ष्यते इति । जमु अदने + "अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलुकर्कन्धूदिधिषूः ।" उणा° १ । ९५ । इति कू ।) नागदमनी । इति राजनिघण्ट ॥ वृक्षविशेष । जाम इति भाषा । तत्पर्य्याय । सुरभिपत्रा २ नीलफला ३ श्यामला ४ महास्कन्धा ५ राजार्हा ६ राजफला ७ शुकप्रिया ८ मेघमोदिनी ९ । तत्फलगुणा । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । श्रमपित्तदाहकण्ठार्त्तिशोषशमित्वम् । दाहवातातिसारकफश्वासविनाशित्वम् । विष्टम्भित्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥ गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । शीतलत्वम् । अधिकरूक्षत्वम् । रुच्यत्वम् । वातकारित्वम् । इति राजवल्लभ ॥ सा बृहत्क्षुद्रभेदेन द्विविधा । तत्र बृहत्या पर्य्याय । महाजम्बू १ महाफला २ राजजम्बू ३ बृहत्फला ४ । इति रत्नमाला ॥ फलेन्द्र ५ नन्द ६ महाफला ७ सुरभिपत्रा ८ । तत्फलगुणा । विष्टम्भित्वम् । गुरुत्वम् । रोचनत्वम् । इति भावप्रकाश ॥ क्षुद्राया पर्य्याय । स्वल्प ह्रस्वफला १ शैषफला २ मध्यमा ३ । वन जम्ब्वा पर्य्याय । भूमिजम्बू १ काकजम्बू २ कादम्बी ३ पीतफलका ४ । इति रत्नमाला ॥ सूक्ष्मपत्रा ५ जलजम्बुका ६ । तत्फलगुणा । ग्राहित्वम् । रूक्षत्वम् । कफपित्तास्रदाहनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥ तत्फलस्य पर्य्याय । जम्बु २ जाम्बवम् ३ । इत्यमर । २ । ४ । १९ ॥ (स्वनामख्याता नदी । यथा मात्स्ये । १२० । ६७ ।
"नदी पार्श्वात् प्रभवति शृङ्गवत्प्रभवो महान् ।
जम्बूश्च नदी पुण्या यस्यां जाम्बूनदं स्मृतम् ॥")

जम्बुक पुं स्त्री (जम्बुक । पृषोदरादित्वात् दीर्घ ।) शृगाल । इति शब्दरत्नावली ॥ जम्बुकशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

जम्बूका स्त्री (जम्बूरिव कायतीति । कै + क । अजादित्वात् टाप् ।) काकलीद्राक्षा । इति राजनिघण्ट ॥

जम्बूल पु (जम्बू जम्बूफलं लातीति । ला + क ।) जम्बूवृक्ष । केतकवृक्ष । इति मेदिनी । ले ९४ ॥ (यथा हरिवंशे । ८६ । १६ ।
"जम्बूलमूलकदम्बाढ्यं कन्दकन्दलभूषितम् ॥"
वरयात्रीयस्त्रीणां परिहासवचनम् । इति नीलकण्ठ ॥)

जम्बूलमालिका स्त्री (जम्बूल वरयात्रीयस्त्रीणां परिहासवचनस्य मालिका परम्परा ।) कन्यावरयोर्मुखचन्द्रिका । इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १८३ । २२ ।
"आशीर्भिर्वर्द्धयित्वा च देवर्षिस्तमथाब्रवीत् ।
अनिरुद्धस्य वीरस्य विवाह क्रियतां विभो ।
जम्बूलमालिकां द्रष्टुं श्रद्धा हि मम जायते ॥")
"जम्बूल वरयात्रीयस्त्रीणां परिहासवचनं तेषां मालिका श्रेणी ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठ ॥

जम्भ पुं (जभ्यते जृम्भ्यते इति । जभि गात्रविनामे + घञ् । "रधिजभोरचि ।" ७ । १ । ६१ । इति नुम् ।) जम्भीर । (इन्द्र एनं निहतवान् ॥ असुरो दैत्यविशेष । विष्णुरेनं जघान । यथा महाभारते । ३ । १०२ । २४—२५ ।
"असुरश्च महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुत ।
यज्ञक्षोभकर क्रूरस्त्वयैव विनिपातित ॥
एवमादीनि कर्म्माणि येषां संख्या न विद्यते ।
अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥"
प्रह्लादपुत्रेष्वन्यतम । यथा हरिवंशे २१८ । ३१ ।
"प्रह्लादस्य त्रय पुत्रा विख्याताश्च महाबला ।
विरोचनश्च जम्भश्च कुजम्भश्चेति विश्रुता ॥"
राक्षसविशेष । स तु रावणस्यानुचर । यथा महाभारते । ३ । २८४ । रामरावणयुद्धे । २ ।
"धूम्रश्च पनसो जम्भ खर क्रोधवशो हरि ।"
जम्भ्यते भक्ष्यतेऽनेनेति । जम्भ + करणे घञ् ।) दन्त । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ९१ । २ ।
"इमं जम्भसुतं पिब ।" "जम्भसुतं दन्तैरभिषुतम् ।" इति तद्भाष्यम् ।*। जम्भ्यते भक्ष्यते असौ इति कर्म्मणि घञ् ।) जम्भीर । (यथा —
"स्याज्जम्भीरो दन्तशठो जम्भजम्भीरजम्भला ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।*। जभ + भावे घञ् ।) भक्षणम् । इति मेदिनी । भे ४ । (यथा महाभारते । १ । ६४ । २० ।
"इति ते कथयन्ति स्म ब्राह्मणा जम्भसाधका ॥")
अंश । [illegible] । तूण । इति हेमचन्द्र ॥

जम्भक पुं (जम्भ एव । स्वार्थे कन् ।) जम्भीर । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (स्वनामख्यातो नृपविशेष । यथा महाभारते । २ । ३१ । ७ ।
"ततश्चर्म्मण्वतीकूले जम्भकस्यात्मजं नृपम् ।
ददर्श वासुदेवेन शेषितं पूर्व्ववैरिणा ॥" ॥) जम्भतीति । जभइजभने + ण्वुल् । कातके त्रि ॥)

जम्भका, स्त्री (जम्भा एव । स्वार्थे कन् ।) जम्भा । इति राजनिघण्ट ॥

जम्भग पुं (जम्भाय भक्षणाय गच्छति गम्यतीति । गम + ड । अतिशयभक्षणशीलत्वात् तथात्वम् ।) राक्षसविशेष । यथा —
"देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्व्वाप्सरसोऽसुरा ।
क्रूरा सर्पा सुपर्णाश्च तरवो जम्भगा खगा ॥
विद्याधरा जलाधाराखस्यैवाकाशगामिन ।
निराधाराश्च ये जीवा पापेऽधर्म्मे रताश्च ये ॥
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वधृतपद्मपुराणवचनम् ॥

जम्भद्विट्, [ष] पुं (जम्भ तदाख्य प्रसिद्ध मसुरं द्वेष्टीति । द्विष + क्विप् । जम्भस्य द्विट् इति वा ।) इन्द्र । इति हेमचन्द्र ॥ (विष्णु । इति महाभारतम् ॥)

जम्भभेदी [न्] पुं (जम्भ भित्तु शीलमस्य । भिद् + "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ।" ३ । २ । ७८ । इति णिनि ।) इन्द्र । इत्यमर । १ । १ । ४६ ॥

जम्भर पु (जम्भं भक्षणमपि राति ददातीति । जम्भ + रा + क ।) जम्भीर । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जम्भल पुं (जम्भर । रस्य लत्वम् ।) जम्भीर । (यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
'स्याज्जम्भीरो दन्तशठो जम्भजम्भीरजम्भला ॥') बुद्धदेवविशेष । इति मेदिनी । ले ९३ ॥

जम्भला स्त्री (जम्भं भक्षणं लाति आदत्ते इति । ला + क ।) राक्षसीविशेष । यथा —
"समुद्रस्योत्तरे तीरे जम्भला नाम राक्षसी ।
तस्या स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वे राजमार्त्तण्ड ॥

जम्भा स्त्री (जम्भ्यते इति । जभि जृम्भायाम् + भावे घञ् तत स्त्रियां टाप् ।) जृम्भा । इति राजनिघण्ट ॥

जम्भारिः, पुं, (जम्भासुरस्य अरिः शत्रुः ।) इन्द्रः । यथा, "जम्भारिदन्तीव यः ।" इत्युत्तरनैषधम् ॥ वह्निः । वज्रम् । इति विश्वः ॥ (विष्णुः । इति महाभारतम् ॥)

जम्भी, [न्] पुं, (जम्भयति भुक्तमाम्लत्वादिकं नाशयतीति । जभि ना णाशे+णिनिः ।) जम्बीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जम्बीरः, पुं, (जम्भाय भक्षणार्थं भवतीति । जभ+"गम्भीरादयश्च ।" इति ईरन् । ततो "रधिजभोरचि ।" ७ । १ । ६१ । इति नुम् ।) जम्बीरः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥ मरुवकः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

जयः, पुं, (जि जये+"एरच् ।" ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।) शत्रुपराङ्मुखीकरणम् । जित् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । विजयः २ जयनम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । १० ॥ (यथा, मनुः । ७।४४ ।
"इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् ।
जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥")
अभिभवः । (जयतीति । जि+पचाद्यच् ।) जयन्तः । युधिष्ठिरः । इति मेदिनी । ये, २५ ॥ (एतन्नाम तु विराटगृहे छद्मप्रवाससमये जातम् । यथा, महाभारते । ४ । ५ । ३४ ।
"जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः ।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥")
विजयनन्दनराजः । स तु इक्ष्वाकुवंशोद्भवः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५८ ॥ नारायणपार्षदः । यथा,—
"एतौ तौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च ।
कदर्थीकृत्य मां यद्वो बह्वक्रातामतिक्रमम् ॥"
इति श्रीभागवते । ३ । १६ । २ ॥
(सर्व्वाणि भूतानि जयतीति । जीयते संसारमनेन वा । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६७ ।
"नयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्वतां पतिः ॥"
नागविशेषः । यथा, महाभारते । ५।१०३।१६ ।
'विरजा धारयश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः ॥"
दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे । २३४ । ८३ ।
"जयो निकुम्भः कुम्भश्च दानवो
रक्षश्चरेते दश दानवाधिपम् ॥"
दशममन्वन्तरीय-ऋषिविशेषः । यथा, भागवते । ८ । १३ । २१—२२ ।
"दशमो ब्रह्मसावर्णिरुपश्लोकसुतो मनुः ॥"
"हविष्मान् सुकृतः सत्यो जयो मूर्त्तिस्तदा द्विजाः ॥"
ध्रुववंशीयस्य वत्सरनृपस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, तत्रैव ४ । १३ । १२ ।
"सुवीथीर्वत्सरस्येष्टा भार्य्यासूत षडात्मजान् ।
पुष्पार्णं तिग्मकेतुञ्च इषमूर्ज्जं वसुं जयम् ॥"
विश्वामित्रपुत्त्रविशेषः । (यथा, तत्रैव । ९ । १६ । ३६ ।
"एष वः कुशिका वीरो देवरातस्तमन्वित ।
अन्ये चाष्टकहारीतजयक्रतुमदादयः ॥"
सार्व्वभौमगर्भजातः पुरूरवसः पुत्त्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ९ । १५ । १ ।
"ऐलस्य चोर्व्वशीगर्भात् षडासन्नात्मजा नृप ! ।
आयुः श्रुतायुः सत्यायू रयोऽथ विजयो जयः ॥"
राजर्षिविशेषः । यथा, महाभारते । २।८।१४ ।
"सत्त्वो राजर्षयः पुण्यास्तथा कृतवेगोऽसतः ।
यमं वैवस्वतं तात ! प्रहृष्टाः पर्य्युपासते ॥"
इत्युपक्रम्याह ।
"चाङ्गो विदर्भो वैरथ इन्द्रनाः स्तम्भो जयः ॥"
धृतराष्ट्रपुत्त्राणामन्यतमः । यथा, तत्रैव । १ । ६३ । ११७ ।
"जयः नागयतश्चैव प्रथमिनश्च भारत ! ॥"
सञ्जयस्य राज्ञः पुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । २६ । २ ।
"सञ्जयस्य जयः पुत्त्रो विजयस्तस्य चात्मजः ॥"
सञ्जयस्य राज्ञः पुत्त्रः । यथा, भागवते । ९ । १७ । १६ । [जयः ॥"
"कुशात् प्रतिः षाञ्जयात् सञ्जयस्तत्सुतो
दीर्घतमोर्मन्योः पुत्त्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ९ । २१ । १ ।
"वितथस्य सुतात् मन्योर्बृहत्क्षत्रो जयस्ततः ॥"
युयुधानपुत्त्रः । यथा, तत्रैव । ९ । २४ । १४ ।
"युयुधानः सात्यकिर्वै जयस्तस्य कुणिस्ततः ॥"
भारतादिशास्त्रविशेषः । यथा, भविष्यपुराणे ।
"अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
विष्णुधर्म्मादिशास्त्राणि शिवधर्म्माश्च भारत ! ॥
कार्ष्णञ्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।
सौराश्च धर्म्मा राजेन्द्र ! मानवोक्ता महीपते ! ॥
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥"
दक्षिणद्वारगृहम् । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥
वत्सरविशेषः । तत्फलं यथा,—
"क्षत्त्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च नटनर्त्तकाः ।
पीडितास्ते वरारोहे ! जये सर्व्वे न संशयः ॥")

जयकोलाहलः, पुं, (जयस्य कोलाहलो यत्र ।) पाशकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (जयस्य कोलाहलः ।) जयध्वनिश्च ॥

जयढक्का, स्त्री, (जयघोषिका ढक्का । विजययात्रे एव वादनादस्य तथात्वम् ।) वाद्यविशेषः । इति लोकप्रसिद्धा । जयढाक इति भाषा ॥

जयदत्तः, पुं, (जयेन विजयेन दत्त इव । जयशीलत्वादेवास्य तथात्वम् ।) इन्द्रपुत्त्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८९ ॥

जयनं, क्ली, (जीयतेऽनेनेति । जि+करणे ल्युट् ।) तुरङ्गादिसन्नाहः । (यथा, माघे ।१७।२६ ।
"सकल्पनं द्विरदगणं वरूथिनस्तुरङ्गिणो जयनयुजश्च वाजिनः ।
त्वराद्युजः स्वयमपि कुर्व्वतो नृपाः पुनः पुनस्तदधिकृतानतत्वरन् ॥"
भावे ल्युट् ।) जयः । इति मेदिनी । ने, ६७ ॥

जयनी, स्त्री, (जयन+स्त्रियां ङीप् ।) इन्द्रकन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

जयन्तः, पुं, (जयतीति । जि+"तॄभूवहिवसीति ।" उणां ३ । १२८ । इति झच् ।) इन्द्रपुत्त्रः । तत्पर्य्यायः । पाकशासनिः २ । इत्यमरः । २ । १ । ४६ ॥ ऐन्द्रिः ३ । इति मेदिनी । ते, ११० । (यथा, रघौ । ३।२३ ।
"उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी
ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ८८ ।
"अर्को वाजसनः शृङ्गी जयन्तः सर्व्वविज्जयी ॥"
"अतिशयेनाशेषं जयति जेतुरिति वा जयन्तः ।" इति तद्भाष्यम् ।) शिवः । (यथा, मात्स्ये । ५ । ३० ।
"सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
एते रुद्राः समाख्याता एकादश गणेश्वराः ॥")
चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भीमः । इति मेदिनी । ते, ११० ॥ (एतन्नाम तु छद्मना विराटगृहवासकाले जातम् । यथा, महाभारते । ४ । ५ । ३४ ।
"जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः ।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥"
धर्म्मपत्नीगर्भजातो धर्म्मपुत्त्रविशेषः । अयं हि उपेन्द्र इत्याख्यया प्रसिद्धः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ८ ।
"मरुत्वांश्च जयन्तश्च मरुत्वत्या बभूवतुः ।
जयन्तो वासुदेवांश उपेन्द्र इति यं विदुः ॥"
राज्ञो दशरथस्य मन्त्रिविशेषः । यथा, रामायणे । १ । ७ । २—३ ।
"अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः ।
शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः ॥
धृष्टिर्जयन्तो विजयः सुराष्ट्रो राष्ट्रवर्द्धनः ।
अकोपो धर्म्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽर्थवित् ॥"
पर्व्वतविशेषः । यथा, हरिवंशे ।१७०।१४ ।
"ततश्च पर्व्वताः सप्त केशवं समुपस्थिताः ।
जयन्तो वैजयन्तश्च नीलो रजतपर्व्वतः ।
महामेरुः सकैलास इन्द्रकूटश्च नामतः ॥"
ज्योतिषोक्तयात्रिकयोगविशेषः । यथा,—
"यत्र लोकगतश्चन्द्रो लग्नादेकादशे स्थितः ।
जयन्तो नाम योगोऽयं प्रचुरपक्षविनाशकृत् ॥")
षोडशध्रुवकान्तर्गतध्रुवविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"आदितालेे जयन्तः स्यात् शृङ्गाररससंयुतः ।
षट्सङ्ख्याक्षरपदः आयुर्वृद्धिकरः परः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

जयन्तिका, स्त्री, (जयन्तीव कायतीति । कै+कः । ततो ह्रस्वो निपातनात् ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्गायाः सखीविशेषः । यथा, काशीखण्डे । ४७ । ४६ ।
"यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका ।")

जयन्ती, स्त्री, (जयतीति । जि+"तॄभूवहीति ।" उणां ३ । १२८ । इति झच् । ततो गौरा-

न्त्वात् ङीष् ।) गौरी । (यथा, कालिकापुराणे ।
जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।
दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमो
ऽस्तु ते ॥)
इन्द्रपुत्त्री । पताका । इति मेदिनी । ते, १०९ ॥
वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । जया २ तर्कारी ३
नादेयी ४ वैजयन्तिका ५ । इत्यमरः ।२।४।६५॥
बला ६ मोटा ७ हरिता ८ विजया ९ सूक्ष्म
पुष्पा १० विक्रान्ता ११ अपराजिता १२ ।
यथा तिथितत्त्वे ।
कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः ।
बिल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्त्रिका ॥')
अस्या गुणाः । मदगन्धयुक्तत्वम् । तिक्तत्वम् ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्रिमिभूतनाशित्वम् ।
कण्ठविशोधकत्वञ्च । तत्र लघ्वी रसायनी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेतपुष्पाकस्य गुणाः ।
गरदोषनाशित्वम् । वस्तुहिंसत्वम् । मधुरत्वम् ।
हिमत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(श्वेतजयन्ती मूलं पिष्टं पीतञ्च गव्यपयसैव ।
श्वित्रं निहन्ति नियतं रविवारे वैद्यनाथाज्ञा ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कुष्ठाधिकारे ॥)
योगविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे स्कान्दम् ।
"जयं पुण्यञ्च कुरुते जयन्तीमिति तां विदुः ।
रोहिणीसहिता शुक्ला मासि च श्रावणेऽष्टमी ॥
अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं कलयापि यदा भवेत् ।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व्वपापप्रणाशिनी ॥"
(द्वादशीविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"उन्मीलनी वञ्जुली च त्रिस्पृशा पक्षवर्द्धिनी ।
जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ।
द्वादश्यष्टौ महापुण्याः सर्व्वपापहरा द्विज ॥"
वटिकौषधविशेषः । तद्यथा,—
"विषं पाठाश्वगन्धा च वचातालीशपत्त्रकम् ।
मरिचं पिप्पलीनिम्बमजाम्बुनेव तुल्यकम् ।
वटिका पूर्व्ववत्कार्य्या जयन्तीयोगवाहिका ॥'
इति जयन्ती वटी ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

जयपत्त्रं, क्ली, (जयसूचकं पत्त्रम् ।) अश्वमेधीय
यज्ञघोटककपाले बद्धा लिपिः । तद्यथा —
'त्रैलोक्यविजयी रामो रावणान्तकरः प्रभुः ।
स शोभितो वाजिमेधे तस्यायं प्रोक्षितः पशुः ॥
पालितो लक्ष्मणेनैव सुलक्षणाविलक्षितः ।
सपुत्त्रञ्च परित्याज्य सर्व्वैरिति च सत्कृताम् ॥"
इति वाशिष्ठरामायणम् ॥ *॥
विवादविषयकजयबोधकलिपिः । डिक्रि इति
इङ्गराजी भाषा । यथा, व्यवहारतत्त्वे ।
"यद्वृत्तं व्यवहारान्तु पूर्व्वपक्षोत्तरादिकम् ।
क्रियावधारणोपेतं जयपत्त्रेऽखिलं लिखेत् ॥
पूर्व्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा नृप ।
प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्त्रं तदुच्यते ॥"

जयपाल, पुं, (जयं पालयतीति । पालि +
"कर्म्मण्यण् ।' ३।२।१ । इत्यण् ।) विधिः ।
विष्णुः । भूपालः । इति शब्दरत्नावली । दन्ती-
विशेषः । जमालगोटा इति भाषा । तत्-
पर्य्यायः । सारकः २ रेचकः ३ तिन्तिडीफलम् ४
दन्तीबीजम् ५ मलद्रावि ६ बीजरेचनम् ७ कुम्भी-
बीजम् ८ कुम्भिनीबीजम् ९ घण्टाबीजम् १०
घण्टिनीबीजम् ११ निकुम्भाख्यबीजम् १२
शोधनीबीजम् १३ चक्रदन्तीबीजम् १४ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विरेचनत्वम् ।
दीपनत्वम् । क्रिमिकफामजठरामयनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

जयपुत्त्रक, पुं, (जयेन विजयेन पुत्त्र इव कायतीति । कै + कः । पुत्त्रतुल्यप्रीतिप्रदत्वात्तथात्वम् ।) पाशकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

जयमङ्गल, पुं, (जय एव मङ्गलं यस्य । जयेन
मङ्गलं यस्मादिति वा ।) राजवाह्यहस्ती ।
इति शब्दरत्नावली ॥ ध्रुवकविशेषः । यथा,—
'चतुर्व्विंशतिवर्णाढ्ये कथितो जयमङ्गलः ।
शृङ्गारवीरयोरेव तालो चापपुटे च सः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ *॥
ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा —
"हिङ्गुलसम्भवं सूतं गन्धकं टङ्कणं तथा ,
ताम्रं वङ्गं माक्षिकञ्च सैन्धवं मरिचं तथा ॥
समं सर्व्वं समाहृत्य द्विगुणं स्वर्णभस्मकम् ।
तदर्द्धं कान्तलौहञ्च रूप्यभस्मापि तत् समम् ॥
ततश्च पारदसमम् ।
एतत् सर्व्वं विचूर्ण्याथ भावयेत् कनकद्रवैः ।
शेफालीदलजैश्चापि दशमूलरसेन च ॥
किराततिक्तककाथैस्त्रिवारं भावयेत् सुधीः ।
भावयित्वा तु तत् कार्य्या गुञ्जाद्वयमिता वटी ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं जीरकं मधुसंयुतम् ।
जीर्णज्वरं महाघोरं चिरकालसमुद्भवम् ॥
ज्वरमष्टविधं हन्ति साध्यासाध्यमथापि वा ।
पृथग्दोषांश्च विविधान् समस्तान् विषमज्वरान् ॥
मेदोगतं मांसगतमस्थिमज्जगतं तथा ।
अन्तर्गतं महाघोरं बहिस्थञ्च विशेषतः ॥
नानादेशोद्भवञ्चैव ज्वरं शुक्रगतं तथा ।
निखिलं ज्वरनामानं हन्ति श्रीशिवशासनात् ॥
जयमङ्गलनामायं रसः श्रीशिवनिर्म्मितः ।
बलपुष्टिकरश्चैव सर्व्वरोगनिबर्हणः ॥"
इति श्रीजयमङ्गलो रसः ।
इति भैषज्यरत्नावली ॥

जयवाहिनी, स्त्री, (जयस्य जयन्तस्य वाहिनी
यद्वा स्वयंवरसभायां सङ्ग्रामे वा जयं वहतीति । वह + णिनि । ततो ङीप् ।)
शची । इन्द्राणी । इति हेमचन्द्रः । २।८९ ॥

जया, स्त्री, (जीयतेऽनया । जि + "एरच् ।'
इति करणे अच् ततष्टाप् ।) दुर्गा । (यथा
महाभारते । ६ । २३ । २२ ।
'कात्यायनि महाभागे करालि विजये जये ॥')
अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
'जयः कल्याणवचनो ह्याकारो दातृवाचकः ।
जयं ददाति या नित्यं सा जया परिकीर्त्तिता ॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
जयन्तीवृक्षः । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
'वैजयन्ती च तर्कारी जयन्ती विजया जया ॥'
तिथिविशेषः । सा तु तृतीयाष्टमीत्रयोदश्यः ।
(यथा, ज्योतिषे ।
"नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात् ॥
द्वादशीविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।
'जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ।
द्वादश्याष्टौ महापुण्याः सर्व्वपापहरा द्विज ॥')
हरीतकी । दुर्गासखी । इति मेदिनी । ये २४ ॥
(यथा, काशीखण्डे । ४० । ४६ ।
"यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका ॥"
देवी भगवती तु वराहशैले पीठस्थाने जया नाम्ना
विराजते । यथा देवीभागवते ।७।३०।५९ ।
'वराहशैले तु जया कमला कमलालये ॥)
विजया । (यथा, रसप्रदीपे अजीर्णचिकित्सायाम् ।
"सारन्ध्य हस्तमध्यौ पञ्चकोलमिदं शुभम् ।
सर्व्वतुल्या जया भृष्टा तदर्द्धं त्रिगुणा वटा ॥")
श्यामादूर्व्वा । नीलदूर्व्वा । अग्निमन्थवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भावप्रकाशस्य
पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"अग्निमन्थो जयः स स्याच्छ्रीपर्णी गणिकारिका ।
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ।")
पताकाविशेषः । इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—
'विषं त्रिकटुकं मुस्तं हरिद्रा निम्बपत्त्रकम् ।
विडङ्गमष्टमं चूर्णं छागमूत्रे समं समम् ।
चणकाभा वटी कार्य्या ह्याज्यया योगवाहिका ॥
जयन्ती वा जया वाथ जीरैः पित्तज्वरापहा ।
शृङ्गाटककषायेण पथ्यं देयं घृतं विना ॥
जयन्ती वा जया वाथ विषमज्वरसूदनी ।
सर्व्वज्वरं मधुयोगेनवा मूत्रेण शीतकम् ॥
चन्दनस्य कषायेण रक्तपित्तज्वरापहा ।
जयन्ती वा जया वाथ माक्षिकेण च कामलाम् ॥
जयन्ती वा जया वाथ गोमूत्रेण युतां पिबेत् ।
कृष्णाश्च काकस्य कुष्ठ मूत्रेण च तद्युतम् ॥
द्विनिष्कं केतकीमूलं पिष्ट्वा तोयेन पाययेत् ।
जयन्ती वा जया वाथ मेहं हन्ति सुराश्रयम् ॥
जयन्ती वा जया वाथ मधुना सर्व्वमेहहृत् ।
जयन्ती वा जया वाथ गुडेन कोष्णजले पिबेत् ॥
त्रिदोषोत्थं हरेद्गुल्मं रक्तो वा नन्दभैरवः ।
जयन्ती वा जया वाथ शुण्ठ्या सर्व्वभगन्दरम् ।
जयन्ती वा जया वाथ तक्रेण पञ्चकोषयुक् ।
जयन्ती वा जया वाथ ब्रह्मीमार्वैनिशान्वितम् ।
जयन्ती वा जया वाथ भृङ्गाद्यग्नापाशनम् ।
साधयेत् सर्व्वदोषोत्थं भीमशक्तिं च नाशयेत् ॥"
इति जयाजयन्ती वटी ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥*॥)

जयावहा, स्त्री, (जयमावहतीति । आ + वह +
अच् ।) भद्रदन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जयाश्रया, स्त्री, (जयमाश्रयतीति । आ + श्रि +
अच् ।) जरकोटपम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जयाह्वा, स्त्री, (जयस्य आह्वा आख्या यस्याः ।) भद्रदन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जयी, [न्] त्रि, (जेतुं शीलमस्य । जि+"जिदृक्षिविश्रीति ।" ३ । २ । १५७ । इति इनिः ।) जययुक्तः । विजयी । यथा,—
"जगति जयिनो यस्य विशिखाः ।"
इति महिम्नः स्तोत्रम् ॥
(यथा, च रघौ । ४ । ३४ ।
"पौरस्त्यानेवमाक्रामंस्तांस्तान् जनपदान् जयी ।
प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥")

जय्यः, त्रि, जेतुं शक्यः । ("शकि लिङ् च ।" ३ । ३ । १७२ । इति शक्तौ यत् । गुणः । "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ।" ६ । १ । ८१ । इति यान्तादेशः ।) अयकरणयोग्यः । इत्यमरः । २ । ८ । ७४ ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । १४ । ४ । ३ । २४ ।
"सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्त्रेणैव जय्यो नान्येन कर्म्मणा ॥")

जरठः, त्रि, (जीर्य्यत्यनेनेति । जॄ वयोहानौ+ उणा १ । १०२ । सूत्रे बाहुलकात् जॄशमोरथठः इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेरठः ।) कर्कशः । पाण्डुः । कठिनः । इति मेदिनी । टे, १३ ॥ (यथा, माघे । ४ । २९ ।
"वयमतिजरठाः प्रकामगुर्व्वी-
रलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः ॥")
जीर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वृद्धः । यथा, भागवते । ६ । १ । २५ ।
"स बद्धहृदयस्तस्मिन्नर्भके कलभाषिणि ।
निरीक्षमाणस्तल्लीलां मुमुदे जरठो भृशम् ॥"
परिणतः । यथा, माघे । ११ । १४ ।
"हिमरुचिररुणिम्ना राजते रज्यमानै-
र्जरठकमलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखैः ॥")
जरायां पुं । इति विश्वः ॥

जरड़ी, स्त्री, (जॄ+बाहुलकात् अड़ । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) तृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । गर्म्मोटिका २ सुनाला ३ जयाश्रया ४ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । सारकत्वम् । दाहरक्तदोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । पशूनां दुग्धदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

जरणं, क्ली, (जरयतीति । जॄष्+णिच्+ल्युः ।) हिङ्गु । कृष्णजीरकः । जीर्णे, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (श्वेतजीरकः । पर्य्याया यथा,—
"अजाजी जरणं दीर्घं मागधी जीरकं सितम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

जरणः, पुं, (जरयतीति । जॄष्+णिच्+ल्युः ।) जीरकः । (यथा,—
"जीरको जरणो जाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कृष्णजीरकः । सौवर्च्चललवणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ कासमर्द्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जरणा, स्त्री, (जरण+टाप् ।) कृष्णजीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।१०।३७।६।
"भद्रं जीवन्तो जरणामशीमहि ॥") .

जरणद्रुमः, पुं, (जरणो जीर्णः द्रुमः ।) अश्वकर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जरण्डः, त्रि, (जीर्य्यतीति । जॄ+अण्डन् ।) जीर्णः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ।

जरत्, त्रि, (जॄ+अतृन्) वृद्धः । इत्यमरः ।२।६।४२॥ पुरातनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जरत्कारुः, पुं, मुनिविशेषः । तत्पर्य्यायः । यायावरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतन्निरुक्तिर्यथा, महाभारते । १ । ४० । ३—४ ।
"जरेति क्षयमाहुर्व्वै दारुणं कारुसंज्ञितम् ।
शरीरं कारु तस्यासीत्तत् स धीमाञ्छनैः शनैः ॥
क्षपयामास तीव्रेण तपसेत्यत उच्यते ।
जरत्कारुरिति ब्रह्मन् ! वासुकेर्भगिनी तथा ॥"
एतद्विवरणं यथा, देवीभागवते ।२।१२।७-६।
"जरत्कारुर्मुनिः शान्तो न चकार गृहाश्रमम् ।
तेन दृष्टा वने गर्त्ते लम्बमानाः स्वपूर्व्वजाः ॥
तवस्तमाहुः कुरु पुत्त्रदारान्
यथा च नः स्यात् परमा हि तृप्तिः ।
स्वर्गे प्रजामः खलु दुःखमुक्ता
वयं सदाचारसुते सुते वै ॥
स तानुवाचाथ लभे सनामा-
मयाचितां चातिवशानुगाञ्च ।
तदा गृहारम्भमहं करोमि
ब्रवीमि तथ्यं मम पूर्व्वजा वै ॥
इत्युक्त्वा तान् जरत्कारुर्गतस्तीर्थान् प्रति द्विज ॥"
अथ मात्राभिशप्तो वासुकिः ब्रह्मोपदेशात् स्वभगिनीं जरत्कारुमेनमर्पयामास । तद्यथा, तत्रैव २ । १२ । ३५—४५ ।
"वासुकिस्तु तदाकर्ण्य वचनं ब्रह्मणः शिवम् ।
वनं गत्वा सुतां तस्मै ददौ विनयपूर्व्वकम् ॥
सनामां तां मुनिर्ज्ञात्वा जरत्कारुरुवाच तम् ।
अप्रियं मे यदा कुर्य्यात्तदा तां सन्त्यजाम्यहम् ॥
वाग्बन्धं तादृशं कृत्वा मुनिर्जग्राह तां स्वयम् ।
दत्त्वा च वासुकिः कामं भवनं स्वं जगाम ह ॥
कृत्वा पर्णकुटीं शुभ्रां जरत्कारुर्महावने ।
तया सह सुखं प्राप रममाणः परन्तप ! ॥
एकदा भोजनं कृत्वा सुप्तोऽसौ मुनिसत्तमः ।
भगिनी वासुकेस्तत्र संस्थिता वरवर्णिनी ॥
न सम्बोधयितव्योऽहं त्वया कान्ते ! कथञ्चन ।
इत्युक्त्वा तु गतो निद्रां मुनिस्तां सुदतीं तदा ॥
रविरस्तगिरिं प्राप्तः सन्ध्याकाल उपस्थिते ।
किं करोमि न मे शान्तिस्त्वनेनासौ बोधितः मुनः ॥
धर्म्मलोपभयाद्भीता जरत्कारुरचिन्तयत् ।
नोचेत् प्रबोधयाम्येनं सन्ध्याकालो वृथा भवेत् ॥
धर्म्मनाशादरं त्यागस्तथापि मरणं ध्रुवम् ।
धर्म्महानिर्नराणां हि नरकाय भवेत् पुनः ॥
इति संचिन्त्य सा बाला तं मुनिं प्रत्यबोधयत् ।
सन्ध्याकालोऽपि सञ्जात उत्तिष्ठोत्तिष्ठ सुव्रत ! ॥
उत्थितोऽसौ मुनिः कोपात्तामुवाच वनान्यहम् ।
त्वमु भाषरहं याहि निद्राविच्छेदकारिणी ॥
वेपमानाब्रवीद्वाक्यमित्युक्ता मुनिना तदा ।
आज्ञा दत्ता यदर्थं तत् कथं स्यादमितप्रभ ! ॥
मुनिः प्राह जरत्कारुं तदस्तीति निराकुलः ॥"
अस्य पुत्त्रः आस्तीकनामा मुनिप्रवरः । योऽसौ जनमेजयं गत्वा सर्पसत्रात् निवारयामास । जरत्कारुमुनेर्विशेषविवरणन्तु महाभारते आदिपर्व्वणि ४४—४८ अध्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥)

जरत्कारुः, स्त्री, मनसादेवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । १२ । ४१ ।
"मुनिः प्राह जरत्कारुं तदस्तीति निराकुलः ॥")

जरत्कारुप्रिया, स्त्री, (जरत्कारोः स्वनामख्यातस्य मुनेः प्रिया ।) मनसादेवी । इति शब्दरत्नावली ॥

जरती, स्त्री, (जरत्+"उगितश्च ।"४ । १ । ६ । इति ङीप् ।) वृद्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जरद्गवः, पुं, (जरंश्चासौ गौश्चेति । "गोरतद्धितलुकि ।"५ । ४ । ९२ । इति टच् ।) जीर्णवृषः । तत्पर्य्यायः । वृद्धोक्षः २ । इत्यमरः । २ । ९ । ६१ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ८४ ।
"व्यालस्य मौर्य्यं या श्रीः किं तयापि सुभोग्यया ।
जरद्गवः समश्नाति दैवादुपगतं तृणम् ॥"
जरन् क्षीयमाणो गौर्वृषरूपो धर्म्मः । धर्म्मस्वरूपजीर्णवृषः । यथा, महाभारते । १३।६३।६८ ।
"नैतस्येह यथास्माकं शश्वत्क्लृप्तं जरद्गवः ।
चलसः चतुष्परो स्रर्वस्तेन पीवाञ्छुना सह ॥")
गृध्रपक्षिविशेषः । यथा,—
"अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित् ।
मार्ज्जारस्य हि दोषेण हतो गृध्रो जरद्गवः ॥"
इति हितोपदेशे मित्रलाभपरिच्छेदः ॥

जरन्, पुं, (जरतीति । जॄ+शतृ ।) वृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
("वान्तमात्रे जरत् पित्तं शूलमाशु व्यपोहति ॥"
इति माधवकृतरुग्विनिश्चये शूलाधिकारे ॥)

जरन्तः, पुं, (जीर्य्यतीति । जॄ+"जॄविशिभ्यां झच् ।"उणा ।३।१२६। इति झच् ।) महिषः । वृद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जरसानः, पुं, (जीर्य्यति जराग्रस्तो भवतीति । जॄ वयोहानौ+"छन्दस्यसानच् सुजॄभ्याम् ।" उणा । २ । ८६ । इति असानच् ।) मनुष्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

जरा, स्त्री, (जीर्य्यत्यनया । जॄ+"षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।" ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । "ऋदृशोऽङि गुणः ।" ७ । ४ । १६ । इति गुणः ।) वयःकृतदशमावस्थाभेदः । वार्द्धक्यम्
"जीर्य्यत्यनया जरा जॄ ष वयोहानौ षित्वात् ङः ऋदृशोऽङीति गुणः ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥
तत्पर्य्यायः । विस्रसा २ । इत्यमरः ।२।६।४१॥
सा तु कालकन्या । यथा,—
"कालकन्या जरा साक्षात् लोकास्तां नाभिनन्दति,
स्वसारं जगृहे मृत्युः क्षयाय यवनेश्वरः ॥"
इति श्रीभागवतम् ।

एषां भेदप्रभेदेन चतुःषष्टिश्च संख्यता ।
मृत्युकन्यासुताश्चैव जरा तस्याश्च कन्यका ।
जरा च भ्रातृभिः सार्द्धं शश्वद्भ्रमति भूतलम् ॥
एते चोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च संयतम् ।
पलायन्ते च तं दृष्ट्वा वैनतेयमिवोरगाः ॥
चक्षुर्जलञ्च व्यायामं पादाधस्तैलसेवनम् ।
कर्णयोर्मूर्द्धि तैलञ्च जराव्याधिविनाशकम् ॥
वसन्ते भ्रमणं वह्निसेवां स्वल्पां करोति यः ।
बालाञ्च सेवते काले जरा तं नोपगच्छति ॥
स्नानशीतोष्णकस्नायी सेवते चन्दनद्रवम् ।
नोपयाति जरा तञ्च निदाघेऽनिलसेविनम् ॥
प्रावृष्युष्णोदकस्नायी घनतोयं न सेवते ।
समये च समाहारी जरा तं नोपगच्छति ॥
शरत्तोयं न गृह्णाति भ्रमणाञ्च वर्जयेत् ।
स्नानस्नायी समाहारी जरा तं नोपलिप्यते ॥
स्नानस्नायी च हेमन्ते काले वह्निं निषेवते ।
भुङ्क्ते नवान्नमुष्णञ्च जरा तं नोपगच्छति ॥
शिशिरे शुक्लवस्त्रञ्च नवोष्णान्नञ्च सेवते ।
यः सद्योष्णोष्णकस्नायी जरा तं नोपगच्छति ॥
सद्योमांसं नवान्नञ्च बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
घृतञ्च सेवते यो हि जरा तं नोपगच्छति ॥
भुङ्क्ते सदन्नं क्षुत्काले तृष्णायां पीयते जलम् ।
नित्यं भुङ्क्ते च ताम्बूलं जरा तं नोपगच्छति ॥
दधि हैयङ्गवीनञ्च नवनीतं तथा गुडम् ।
नित्यं भुङ्क्ते संयमी यो जरा तं नैव गच्छति ॥
शुष्कमांसं स्त्रियं वृद्धां बालार्कं तरुणं दधि ।
सेवन्ते जरा याति प्रहृष्टा भ्रातृभिः सह ॥
रात्रौ ये दधि सेवन्ते पुंश्चलीञ्च रजस्वलाम् ।
तानुपैति जरा हृष्टा भ्रातृभिः सह सुन्दरि ! ॥
रजस्वला च कुलटा चावीरा जारदूतिका ।
शूद्रयाजकपत्नी या ऋतुहीना च या सति ! ॥
यो हि तासामन्नभोजी ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ।
तेन पापेन सार्द्धं सा जरा तमुपगच्छति ॥
पापानां व्याधिभिः सार्द्धं मित्रता सन्ततं ध्रुवम् ।
पापं व्याधिजराबीजं विघ्नबीजञ्च निश्चितम् ॥
पापेन जायते व्याधिः पापेन जायते जरा ।
पापेन जायते दैन्यं दुःखं शोको भयङ्करः ॥
तस्मात् पापं महावैरं दोषबीजममङ्गलम् ।
भारते सन्ततं सन्तो नाचरन्ति भयातुराः ॥
स्वधर्म्माचारयुक्तञ्च दीक्षितं हरिसेवकम् ।
गुरुदेवातिथीनाञ्च भक्तं सक्तं तपःसु च ॥
व्रतोपवासयुक्तञ्च सदा तीर्थनिषेवकम् ।
रोगा द्रवन्ति तं दृष्ट्वा वैनतेयमिवोरगाः ॥
एतान् जरा न सेवेत व्याधिसङ्घश्च दुर्ज्जयः ।
सर्व्वं वोध्यमसमये काल सर्व्वं यशिष्यति ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । १ । १६ । ११—५५ ॥
जराया औषधं यथा गारुडे १८६ अध्याये ।
"पञ्चाङ्गचूर्णं समधु गव्याज्यामलकान्वितम् ।
सावद्वा पीनमान्न नरः कुर्य्यात्मदामतिम् ॥
शास्त्रेण महादेव जरामरणवर्ज्जितः ।
पञ्चाङ्गचूर्णं घृतेन तिलमध्वन्वितं क्षमम् ।
खादेद् मन्दिरं हन्ति । जरां नदति हन्ययम् ॥
अपि च ।
'शुक्लीकृतं भृङ्गराजस्य चूर्णं
तिलाष्टकं चामलकाष्टकञ्च ।
सशर्करं भक्षयते गुडैर्व्वा
न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः ॥
अन्धः पङ्गुः क्रमरहितो मत्तमातङ्गगामी
मूको वाग्मी श्रवणरहितो दूरशब्दानुसारी ।
कीटदग्धाङ्गो भवति पलितो नीलजीमूतकेशो
क्षीणा दन्ताः पुनरपि नवा क्षीरगौरा भवन्ति ।"
इति भैषज्यरत्नावल्यां भृङ्गराजादिचूर्णम् ॥
(क्लैब्यं जरासम्भवं हि प्रवक्ष्याम्यथ तत् शृणु ॥
जघन्यमध्यप्रवरं वयस्त्रिविधमुच्यते ।
अथ प्रवयसां शुक्रं प्रायशः क्षीयते नृणाम् ॥
रसादीनां सङ्क्षयाच्च तथैवावृष्यसेवनात् ।
बलवीर्य्येन्द्रियाणाञ्च क्रमेणैव परिक्षयात् ॥
परिक्षयादायुषश्चाप्यनाहारात् श्रमात् क्लमात् ।
जरासम्भवजं क्लैब्यं इत्येतैर्हेतुभिर्नृणाम् ॥
जायते तेन सोऽत्यर्थं क्षीणधातुः सुदुर्ब्बलः ।
विवर्णो विकलो दीनः क्षिप्रं व्याधिमवाप्नुते ॥
एतज्जरासम्भवं हि ॥
'जरासम्भवजे क्लैब्ये क्षयजे चैव कारयेत् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य सस्नेहं शोधनं हितम् ॥
क्षीरसर्पिर्वृष्ययोगा वस्तयश्चैव यापनाः ।
रसायनप्रयोगाश्च तयोर्भेषजमुच्यते ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥०॥
'या च भार्य्या विरूपाक्षी कश्मला कलहप्रिया ।
उत्तरोत्तरवक्त्री च सा जरा न जरा जरा ॥'
इति चाणक्यम् ॥०॥)
चारिकाहृश । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राक्षसी विशेषः । यथा श्रीभागवते ।
'अन्यस्यामपि भार्य्यायां शकले द्वे बृहद्रथात् ।
ते मात्रा बहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्धिते ॥"
जरातुरः त्रि (जरया आतुरः ।) जीर्णः । जरारोगग्रस्तः । इति शब्दमाला ॥ (यथा नैषधे । १ । १३५ ।
'मदेकपुत्त्रा जननी जरातुरा
नवप्रसूतिर्व्वरटा तपस्विनी ।
गतिस्तयोरेष जनस्तमर्द्दयन्
अहो विधे ! त्वां करुणा रुणद्धि न ।")
जरापुष्टः पुं (जरया राक्षस्या पुष्टः ।) जरासन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
जराभीरुः पुं (जरायाः भीरुः ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४१ ॥ जराभयशीले, त्रि ॥
जरायणः पुं (जराया राक्षस्या अपत्यम् । जरा + बाहुलकात् फः । तत्प्राप्तजीवत्वात् तथात्वम् ।) जरासन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
जरायु पुं (जरामेतीति । जरा + इण् + 'कृवापा जिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् । ' उणां १ । १ । इति उण् ।) येन वेष्टितो गर्भः कुक्षौ तिष्ठति सः । गर्भवेष्टनचर्म्म । फूल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गर्भाशयः २ उल्वम् ३ कललः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥
"या तु चर्म्माहृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते ।"
इति महाभागवते भगवतीगीता ॥
अग्निजारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जरायुजः त्रि, (जरायौ जायते इति । जन + डः ।) गर्भाशयजातः । स तु नृगवादिः । इत्यमरः । ३ । १ । ५० ॥
"या तु चर्म्माहृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते ।
शुक्रशोणितयोर्योगस्तस्मिन् सञ्जायते यतः ।
तत्र गर्भो भवेद्यस्मात्तेन प्रोक्तो जरायुजः ॥'
इति महाभागवते भगवतीगीता ॥
जरासन्धः पुं (जरया तन्नाम्न्या प्रसिद्धया राक्षस्या सन्धितः सन्धा देहस्य द्वे खण्डे यस्य ।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स तु बृहद्रथराजपुत्रः । कंसश्वशुरः द्वन्द्वयुद्धे भीमसेनहतश्च । अस्य नामकरणं यथा,—
"अन्यस्यामपि भार्य्यायां शकले द्वे बृहद्रथात् ।
ते मात्रा बहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्धिते ।
जीव जीवेति क्रीडन्त्या जरासन्धोऽभवत् सुतः ॥'
इति श्रीभागवतम् ।
तत्पर्य्यायः । मागधः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(अस्य जन्मविवरणं महाभारते सभापर्व्वणि १७ अध्याये तथा मृत्युविवरणं तत्रैव २४ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ अयं हि विप्रचित्तिनामकस्यासुरस्यावतारः । यथा महाभारते । १।६७ ।
'विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभः ।
जरासन्ध इति ख्यातः स आसीत् मनुजर्षभः ।"
धृतराष्ट्रपुत्त्राणामन्यतमः । यथा महाभारते । १ । ११७ । ८ ।
'दृढसन्धो जरासन्धः सत्यसन्धः सदःसुवाक् ।')
जरासन्धजित् पुं (जयतीति । जि + क्विप् । ततो जरासन्धस्य जित् जेता ।) भीमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जरी, [न्] त्रि (जराऽस्यस्येति । जरा + इनि ।) वृद्धः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४ ॥
जरूथं, क्ली (जीर्य्यतीति । जॄ + "जॄवृभ्यामूथन् ।" उणां । २ । ६ । इति ऊथन् ।) मांसम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जर्च्छ, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां परं सकं सेट् ।) श जर्च्छती जर्च्छन्ती । गुरुत्वागरहिताना मुदादिनात्तपनच्छ शत्र मानां वादीपोरिति शुको विभाषा नेदस्वारस्य भेदश्च । भर्त्सनञ्च तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
जर्ज्ज श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां परं सकं सेट् ।) श जर्ज्जती जर्ज्जन्ती । भर्त्सनं तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
जर्ज्ज श वाचि । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां परं सकं सेट् ।) श जर्ज्जती जर्ज्जन्ती । भर्त्सनं तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
जर्ज्जरः पुं (जर्ज्जति शत्रुसैन्यानपराजन् निर्भर्त्सयतीति । जर्ज्ज + बाहुलकात् अरः ।) शैलजः । (जर्ज्जति प्रभून् तर्ज्जयतीति ।) शक्रध्वजः । (जर्ज्जति निर्भर्त्सति इति । अस्मादिन्द्रध्वजस्याण्व ।)

अन्नं नापि प्रभवति पानीयात् कुरुसत्तम ।
नीरजातेन हि विना न किञ्चित् सम्प्रवर्त्तते ॥
अग्नीषोमौ महाराज ! वीरुधश्च जलोद्भवाः ।
यतः प्राणभृतां प्राणाः सम्भवन्ति विशाम्पते ॥
तस्मात् पानीयदानाद्धि न परं विद्यते क्वचित् ।
तच्च दद्यान्नरो नित्यं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥
धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानमिहोच्यते ।
शत्रूंश्चाप्यधि कौन्तेय ! सदा तिष्ठति तोयदः ॥
सर्व्वकामानवाप्नोति कीर्त्तिञ्चैवेह शाश्वतीम् ।
प्रेत्य चानन्त्यमश्नाति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ॥
तोयदो मनुजव्याघ्र ! स्वर्गं गत्वा महाद्युते ! ।
अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्मनुः ॥”
इति महाभारते दानधर्म्मः ॥ * ॥
‘एकधेनुः घृतं तोयमभक्ष्यं सर्व्वसम्मतम् ॥’
इति ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मखण्डम् ॥ * ॥
‘उद्धृतं वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः ।
सुरापानेन तुल्यं स्यात्मनुराह प्रजापतिः ॥’
इति मनुः ॥
तस्य वेदोक्तपर्य्यायाः । अर्णः १ क्षोदः २ सद्म ३ नभः ४ अम्भः ५ कबन्धम् ६ सलिलम् ७ वाः ८ वनम् ९ घृतम् १० मधु ११ पुरीषम् १२ पिप्पलम् १३ क्षीरम् १४ विषम् १५ रेतः १६ कशः १७ जन्म १८ वृबूकम् १९ बुसम् २० तुग्र्या २१ वर्बुरम् २२ सुक्षेम २३ धरुणम् २४ सुरा २५ अररिन्दानि २६ ध्वस्मन्वत् २७ जामि २८ आयुधानि २९ क्षपः ३० अहिः ३१ अक्षरम् ३२ स्रोतः ३३ तृप्तिः ३४ रसः ३५ उदकम् ३६ पयः ३७ सरः ३८ भेषजम् ३९ सहः ४० शवः ४१ यहः ४२ ओजः ४३ सुखम् ४४ क्षत्रम् ४५ आवयाः ४६ शुभम् ४७ यादुः ४८ भूतम् ४९ भुवनम् ५० भविष्यत् ५१ आपः ५२ महत् ५३ व्योम ५४ यशः ५५ महः ५६ सर्णीकम् ५७ स्वृतीकम् ५८ सतीनम् ५९ गहनम् ६० गभीरम् ६१ गम्भनम् ६२ ईम् ६३ अन्नम् ६४ हविः ६५ सद्म ६६ सदनम् ६७ ऋतम् ६८ योनिः ६९ ऋतस्ययोनिः ७० सत्यम् ७१ नीरम् ७२ रयिः ७३ सत् ७४ पूर्णम् ७५ सर्व्वम् ७६ अक्षितम् ७७ बर्हिः ७८ नाम ७९ सर्पिः ८० अपः ८१ पवित्रम् ८२ अमृतम् ८३ इन्दुः ८४ हेम ८५ स्वः ८६ सर्गाः ८७ शम्बरम् ८८ अभ्वम् ८९ वपुः ९० अम्बु ९१ तोयम् ९२ तूयम् ९३ कृपीटम् ९४ शुक्रम् ९५ तेजः ९६ स्वधा ९७ वारि ९८ जलम् ९९ जलाषम् १०० । इदमित्येकशतमुदकनामानि । इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ * ॥
अस्य गुणाः ।
पानीयं श्रमनाशनं क्लमहरं मूर्च्छापिपासापहं
तन्द्राच्छर्द्दिविबन्धहृद्बलकरं निद्राहरं तर्पणम् ।
हृद्यं गुप्तरसं ह्यजीर्णशमकं नित्यं हितं शीतलं
लघ्वच्छं रसकारणं निगदितं पीयूषवज्जीवनम् ॥”
अथ तस्य भेदाः ।
‘पानीयं मुनिभिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति द्विधा ।
दिव्यं चतुर्व्विधं प्रोक्तं धारजं करकाभवम् ॥
तौषारञ्च तथा हैमं तेषु धारं गुणाधिकम् ॥”
तत्र धारस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवाससा ।
शिलायां वा सुधायां वा धौतायां पतितञ्च यत् ॥
सौवर्णे राजते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्म्मिते ।
भाजने मृण्मये चापि स्थापितं धारमुच्यते ॥
धारनीरं त्रिदोषघ्नमनिर्द्देश्यरसं लघु ।
सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ह्लादि जीवनम् ॥
पाचनं मतिकृन्मूर्च्छातन्द्रादाहश्रमक्लमान् ।
तृष्णां हरति तत्पथ्यं विशेषात् प्रावृषि स्मृतम् ॥”
अथ धारजलस्य भेदौ ।
“धाराजलञ्च द्विविधं गाङ्गसामुद्रभेदतः ॥”
तत्र गाङ्गसामुद्रयोर्लक्षणं गुणाश्च ।
‘आकाशगङ्गासम्बन्धि जलमादाय दिग्गजाः ।
मेघैरन्तरिता वृष्टिं कुर्व्वन्तीति वचः सताम् ॥
गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायो वर्षति वारिदः ।
सर्व्वथा तज्जलं देयं तथैव चरके वचः ॥
स्थापितं हैमने पात्रे राजते मृण्मयेऽपि वा ।
शाल्यन्नं येन संसिक्तं भवेदक्लेदि वर्णवत् ॥
तद्गाङ्गं सर्व्वदोषघ्नं ज्ञेयं सामुद्रमन्यथा ।
तत्तु सक्षारलवणं शुक्रदृष्टिबलापहम् ।
विस्रञ्च दोषलं तीक्ष्णं सर्व्वकर्म्मसु गर्हितम् ।
सामुद्रं त्वाश्विने मासि गुणैर्गाङ्गवदादिशेत् ॥
यतोऽगस्त्यस्य दिव्यर्षेरुदयात् सकलं जलम् ।
निर्म्मलं निर्व्विषं स्वादु शुक्रलं स्याददोषलम् ॥’
अतएवाह ।
‘पुत्काद्विषवातेन नागानां व्योमचारिणाम् ।
वर्षासु सविषं तोयं दिव्यमप्याश्विनं विना ॥’
अथानार्त्तवजलगुणाः ।
‘अनार्त्तवं प्रमुञ्चन्ति वारि वारिधरास्तु यत् ।
तत्त्रिदोषाय सर्व्वेषां देहिनां परिकीर्त्तितम् ॥”
अनार्त्तवं पौषादिमासचतुष्टयविषयम् ।
अथ कारकजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
‘दिव्यवाय्वग्निसंयोगात् संहताः खात् पतन्ति याः ।
पाषाणखण्डवच्चापस्ताः कारक्योऽमृतोपमाः ॥
करकाजं जलं रूक्षं विशदं गुरु च स्थिरम् ।
दारुणं शीतलं सान्द्रं पित्तहृत् कफवातकृत् ॥’
अथ तौषारजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
‘अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निरापश्च तद्भवाः ।
धूमावयवनिर्म्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ताः स्मृताः ॥”
अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निः । नदीमारभ्य समुद्रपर्य्यन्तं वह्निरास्ते । तद्भवाः वह्निभवाः । धूमावयवनिर्म्मुक्ताः धर्म्मांशुरहिताः आपस्तुषाराख्याः । तुष इति लोके तुस इति च ।
‘अपथ्याः प्राणिनां प्रायो भूरुहाणान्तु ता हिताः ।
तुषाराम्बु हिमं रूक्षं स्याद्वातलमपित्तलम् ॥
कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेहोगण्डादिरोगनुत् ॥”
अथ हैमजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
‘हिमवच्छिखरादिभ्यो द्रवीभूयाभिवर्षति ।
यत्तदेव हिमं हैमं जलमाहुर्म्मनीषिणः ॥
हिमाम्बु शीतं पित्तघ्नं गुरु वातविवर्द्धनम् ॥”
हैमं जलं कुहसजलम् । अन्ये तु ।
“और्व्वानिलधूमरितं
मम्बु समुद्रस्य यद्घनीभूतम् ।
पवनानीतमुदीच्यां
महिममिति कथ्यते मुनिभिः ॥
हिमं कुहस इति लोके ।
हिमन्तु शीतलं रूक्षं दारुणं सूक्ष्ममित्यपि ।
न तद्दूषयते वातं नच पित्तं न वा कफम् ॥”* ॥
अथ भौमं जलं तद्भेदाश्च ।
“भौममम्भो निगदितं प्रथमं त्रिविधं बुधैः ।
जाङ्गलं परमानूपं ततः साधारणं क्रमात् ॥”
तेषां लक्षणानि गुणाश्च ।
“अल्पोदकोऽल्पवृक्षश्च पित्तरक्तामयान्वितः ।
ज्ञातव्यो जाङ्गलो देशस्तत्रत्यं जाङ्गलं जलम् ॥
बह्वम्बुर्बहुवृक्षश्च वातश्लेष्मामयान्वितः ।
देशोऽनूप इति ख्यात आनूपं तद्भवं जलम् ॥
मिश्रचिह्नस्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः ।
तस्मिन् देशे यदुदकं तत्तु साधारणं स्मृतम् ॥
जाङ्गलं सलिलं रूक्षं लवणं लघु तत्तु ।
वह्निकृत् कफहृत् पथ्यं विकारान् कुरुते बहून् ॥
आनूपं वार्य्यभिष्यन्दि स्वादु स्निग्धं घनं गुरु ।
साधारणन्तु मधुरं दीपनं शीतलं लघु ॥
तर्पणं रोचनं तृष्णादाहदोषत्रयप्रणुत् ॥’
अथ भौमानामेव नादेयादीनां लक्षणानि गुणाश्च । तत्र नादेयस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्त्तितम् ।
नादेयमुदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनम् ॥
अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तनुत् ।
नद्यः शीघ्रवहा लघ्व्यः सर्व्वा याश्चामलोदकाः ॥
गुर्व्व्यः शैवालसंछन्ना मन्दगाः कलुषाश्च याः ।
नदीसरस्तडागस्य कूपप्रस्रवणादिके ॥
उदके देशभेदेन गुणान् दोषांश्च लक्षयेत् ॥
अथौद्भिदस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“विदार्य्य भूमिं निम्नां यन्महत्या धारया स्रवेत् ।
तत्तोयमौद्भिदं नाम वदन्तीति महर्षयः ॥
औद्भिदं वारि पित्तघ्नमविदाह्यतिशीतलम् ।
प्रीणनं मधुरं बल्यमीषद्वातकरं लघु ॥
अथ नैर्झरस्य लक्षणं गुणाश्च ।
‘शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ।
स तु प्रस्रवणश्चापि तत्रत्यं नैर्झरं जलम् ॥
नैर्झरं रुचिदं वीरं कफघ्नं दीपनं लघु ।
मधुरं कटुकं पाके वातलं स्यादपित्तलम् ॥’
अथ सारसस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“नद्याः शैलादिरुद्धाया यत्र सञ्चय तिष्ठति ।
तत् सरो नलजच्छन्नं तदम्भः सारसं स्मृतम् ॥
सारसं सलिलं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु ।
रोचनं तुवरं रूक्षं बद्धमूत्रमलं मितम् ॥
अथ ताडागस्य लक्षणं गुणाश्च ।
‘प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुसंवत्सरोषितः ।
जलाशयस्तडागः स्यात्ताडागं तज्जलं स्मृतम् ॥
ताडागमुदकं स्वादु कषायं कटुपाकि च ।
वातलं बद्धविण्मूत्रमसृक्कपित्तकफापहम् ॥”
अथ वाप्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।

"पाषाणैरिष्टकाभिर्वा बद्धकूपा ह्यवृहत्तरा ।
ससोपाना भवेद्वापी तज्जलं वाप्यमुच्यते ॥
वाप्यं वारि यदि क्षारं पित्तकृत् कफवातहृत् ।
तदेव मिष्टं कफकृत् वातपित्तहरं भवेत् ॥"
अथ कौपस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गभीरो मण्डलाकृतिः ।
बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात्तदम्भः कौपमुच्यते ॥
कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हितं लघु ।
तत् क्षारं कफवातघ्नं दीपनं कफकृत् परम् ॥"
अथ चौण्ड्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"शिलाकीर्णं स्वयं श्वभ्रं नीलाञ्जनसमोदकम् ।
लतावितानसंछन्नं चौण्ड्यमित्यभिधीयते ॥
अश्मादिभिरबद्धं यत्तत् चौण्ड्यमिति चापरे ।
तत्रत्यमुदकं चौण्ड्यं मुनिभिः समुदाहृतम् ॥
चौण्ड्यं वह्निकरं नीरं रूक्षं कफहरं लघु ।
मधुरं पित्तहृद्धृद्यं पाचनं विशदं स्मृतम् ॥"
अथ पाल्वलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"अल्पं सरः पल्वलं स्यात् यत्र चन्द्रार्कगे रवौ ।
न तिष्ठति जलं किञ्चित् तत्रत्यं वारि पाल्वलम् ॥
पाल्वलं वार्य्यभिष्यन्दि गुरु स्वादु त्रिदोषकृत् ॥"
अथ विकिरस्य जलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"नद्यादिनिकटे भूमिर्या भवेद्वालुकामयी ।
उद्धार्यते ततो यत्तु तज्जलं विकिरं विदुः ॥
विकिरं शीतलं स्वच्छं निर्दोषं लघु तत् स्मृतम् ।
तुवरं स्वादु पित्तघ्नं क्षारं तत् पित्तलं मनाक् ॥"
अथ केदारस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"केदारं क्षेत्रमुद्दिष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम् ।
कैदारं वार्य्यभिष्यन्दि मधुरं गुरु दोषकृत् ॥"
अथ ह्रदिनलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"वार्षिकं तदहर्वृष्टं भूमिष्ठमहितं जलम् ।
त्रिरात्रमुषितं तत्तु प्रसन्नममृतोपमम् ॥"
अथ हेमन्तादिकालविशेषे विहितो जलविशेषः ।
"हेमन्ते सारसं तोयं ताडागं वा हितं स्मृतम् ।
हेमन्ते विहितं तोयं शिशिरेऽपि प्रशस्यते ॥
वसन्तग्रीष्मयोः कौपं वाप्यं वा नैर्झरं जलम् ।
न देयं वारि नादेयं वसन्तग्रीष्मयोर्बुधैः ॥
विषवद्दनद्यागां पत्राद्यैर्दूषितं यतः ।
औद्भिदं वान्तरीक्षं वा कौपं वा प्रावृषि स्मृतम् ॥
शस्तं शरदि नादेयं नीरमंशूदकं परम् ।
दिवा रविकरैर्जुष्टं निशि शीतकरांशुभिः ॥
ज्ञेयमंशूदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहम् ।
अनभिष्यन्दि निर्द्दोषमान्तरीक्षजलोपमम् ॥
बल्यं रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुधासमम् ॥"
रविकरैर्जुष्टमित्युक्ते दिवापदं समस्तदिवसप्राप्तार्थं शीतकरांशुभिर्जुष्टमित्युक्ते निशीतिपदं समस्तरात्रिप्राप्तार्थम् । अन्यच्च ।
"शरदि स्वच्छमुदयादागस्त्यस्याखिलं हितम् ॥"
हठद्रमुत्तस्तु ।
"पौषे वारि सरोजातं माघे तत्तु तडागजम् ।
फाल्गुने कूपसम्भूतं चैत्रे चौण्ड्यं हितं मतम् ॥
वैशाखे नैर्झरं नीरं ज्यैष्ठे शस्तं तथौद्भिदम् ।
आषाढे शस्यते कौपं श्रावणे दिव्यमेव च ॥
भाद्रे कौपं पयः शस्तमाश्विने चौण्ड्यमेव च ।
कार्त्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते ॥"
अथ जलस्य ग्रहणकालः ।
"भौमानामम्भसां प्रायो ग्रहणं प्रातरिष्यते ।
शीतलं निर्म्मलत्वञ्च यतस्तेषां महान् गुणः ॥"
अथ जलस्य पाने विधिः ।
"अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्न-
मनम्बुपानाच्च स एव दोषः ।
तस्मान्नरो वह्निविवर्द्धनाय
मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूरि ॥"
अथ शीतलजलपानस्य विषयाः ।
"मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।
भ्रमे श्रमे विदग्धेऽन्ने तमके वमथौ तथा ।
ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ॥"
अथ तन्निषेधः ।
"पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ।
आध्माने स्तिमिते कोष्ठे सद्यःशुद्धौ नवज्वरे ॥
अरुचिग्रहणीगुल्मश्वासकासेषु विद्रधौ ।
हिक्कायां स्नेहपाने च शीताम्बु परिवर्ज्जयेत् ॥"
अथाल्पजलपानस्य विषयाः ।
"अरोचके प्रतिश्याये मन्देऽग्नौ श्वयथौ क्षये ।
मुखप्रसेके जठरे कुष्ठे नेत्रामये ज्वरे ।
व्रणे च मधुमेहे च पिबेत् पानीयमल्पकम् ॥"
अथ जलपानस्यावश्यकता ।
"जीवानां जीवनं जीवो जगत् सर्व्वन्तु तन्मयम् ।
अतोऽत्यन्ततया सुश्रो न क्वचित् वारि वार्य्यते ॥"
हारीतश्च ।
"तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनी ।
तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥
तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
अतः सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचित् वारि वारयेत् ॥"
अथ प्रशस्तं जलम् ।
"अगन्धमव्यक्तरसं सुशीतं तर्षनाशनम् ।
अच्छं लघु च हृद्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥"
अथ निन्दितं जलम् ।
"पिच्छिलं क्रमिलं क्लिन्नं पर्णशैवालकर्द्दमैः ।
विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं न हितं जलम् ॥
कलुषं छन्नमम्भोजपर्णनीलीतृणादिभिः ।
दुर्द्दिनजमसंसृष्टं सौरचान्द्रमसांशुभिः ॥
अनार्त्तवं वार्षिकमपि प्रथमं तच्च भूमिगम् ।
व्यापन्नं परिहर्त्तव्यं सर्व्वदोषप्रकोपणम् ॥
तत् कुर्य्यात् स्नानपानाभ्यां तृष्णाध्मानोदरज्वरान् ।
कासाग्निमान्द्याभिष्यन्दिकण्डूगण्डादिकांस्तथा ॥"
अथ दुष्टजलस्य निर्द्दोषीकरणोपायः ।
"निन्दितं चापि पानीयं क्वथितं सूर्य्यतापितम् ।
सुवर्णं रजतं लोहं पाषाणं सिकतां मृदम् ॥
भृशं सन्ताप्य निर्व्वाप्य सप्तधा साधितं तथा ।
कर्पूरजातिपुन्नागपाटलादिसुवासितम् ॥
शुचिसान्द्रपटस्रावैः क्षुद्रजन्तुविवर्ज्जितम् ।
स्वच्छं कनकमुक्ताद्यैः शुद्धं स्याद्दोषवर्ज्जितम् ॥
पद्मोमूलविसग्रन्थिमुक्ताकनकशैवलैः ।
गोमेदेन च वस्त्रेण कुर्य्यादम्बुप्रसादनम् ॥"
अथ पीतस्य जलस्य पाकावधिः ।
"आमं जलं जीर्य्यति याममात्रं
तदर्द्धमात्रं शृतशीतलञ्च ।
तदर्द्धमात्रं तु शृतं कदुष्णं
पयःप्रपाकेऽवधिरेष उक्तः ॥"
इति भावप्रकाशे वारिवर्गः ॥
अथ जले भगवत्पूजाविधिः ।
"उष्णार्त्ते रांशुतो जाते शीतलेन सुगन्धिना ।
जलेन पूरिते पात्रे श्रीकृष्णमुपवेशयेत् ॥
नित्यार्च्चाविधिनाभ्यर्च्च्य सायं सन्ध्यामुपास्य च ।
देवं सिंहासने नीत्वा गन्धादिभिरथार्च्चयेत् ॥
नीराज्य देवं सर्व्वेभ्यो दत्त्वा तीर्थं भजेत् स्वयम् ।
द्वादश्यान्तु विशेषेण रात्रौ तोयस्थमर्च्चयेत् ॥"
तन्माहात्म्यं यथा, गारुडे ।
"स्वर्णपात्रेऽथवा रौप्ये ताम्रे वा मृण्मयेऽपि वा ।
तोयस्थं योऽर्च्चयेद्भक्त्या शालग्रामसमुद्भवम् ॥
चक्राङ्कितं वा भूपाल ! निदाघे मधुमाधवे ।
प्रतिमां स महाभागस्तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥
यावद्धराधरौ लोके यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
तावत्तस्य कुले कश्चिन्न भवेन्नृप ! नारकी ॥
तस्माज्ज्येष्ठे सदा भूप ! तोयस्थं पूजयेद्धरिम् ।
वीततापो नरस्तिष्ठेद्यावदाभूतसंप्लवम् ॥
इतैः सुशीतलैस्तोयैस्तुलसीदलवासितैः ।
सुपिप्लुक्रगते काले येऽर्च्चयिष्यन्ति केशवम् ॥
जलस्थं विविधैः पुष्पैर्मुच्यते यमयातनात् ॥
जलस्था यतो विष्णुर्जलशायी जलप्रियः ।
तस्माद्ग्रीष्मे विशेषेण जलस्थं पूजयेद्धरिम् ॥
नीरमध्यस्थितं कृत्वा शालग्रामसमुद्भवम् ।
योऽभ्यर्च्चयेन्महाभक्त्या स भवेत् कुलपावनः ॥
कर्किराशिगते सूर्य्ये मिथुनस्थे विशेषतः ।
येनार्च्चितो हरिर्भक्त्या जलमध्ये महीपते ! ॥
द्वादश्यान्तु विशेषेण जलस्थं जलशायिनम् ।
योऽभ्यर्च्चयेत् कृतं तेन यज्ञकोटिशतं भुवि ॥
पात्रे गन्धादिकं कृत्वा यः क्षिपेन्मधुसूदनम् ।
द्वादश्यां पूजयेद्रात्रौ मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥"
किञ्च ।
"वनागमे प्रकुर्व्वन्ति जलस्थं वै जनार्द्दनम् ।
ये नरा नृपतिश्रेष्ठ ! तेषां वै नरकं ध्रुवम् ॥"
"तथैवात्युष्णसमये कालिन्द्यादौ विशेषतः ।
सम्पादयेद्भगवतो जलक्रीडामहोत्सवम् ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

जलः, त्रि, (जलति आच्छादयति विनाशयति वा ज्ञानं बुद्धिप्रतिभां वेति । जल + अच् ।) जड़ः । इति मेदिनी । ले, १८ ॥ (यथा, काशीखण्डे । २६ । ६६ ।
"चाप्यविध्वंसनकरी जगद्दोषनिर्ज्जलाविला ॥"
"जलानां जड़ानामज्ञानानामित्यर्थः । आविलेव कलुषितेव आहतेवेति वा ।" इति तट्टीका ।)

जलकण्टकः, पुं, (जले जातः कण्टकः । कण्टकान्वितत्वादेवास्य तथात्वम् ।) शृङ्गाटः । पानी-

अन्नं चापि प्रभवति पानीयात् कुरुसत्तम ।
नीरजातेन हि विना न किञ्चित् सम्प्रवर्त्तते ॥
औषध्यो महाराज । वीरुधश्च जलोद्भवाः ।
यतः प्राणभृतां प्राणाः सम्भवन्ति विशाम्पते ॥
तस्मात् पानीयदानाद्धि न परं विद्यते क्वचित् ।
तच्च दद्यान्नरो नित्यं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥
धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानमिहोच्यते ।
शत्रूंश्चाप्यधि कौन्तेय । सदा तिष्ठति तोयदः ॥
सर्व्वकामानवाप्नोति कीर्त्तिञ्चैवेह शाश्वतीम् ।
प्रेत्य चानन्त्यमश्नाति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ॥
तोयदो मनुजव्याघ्र । स्वर्गं गत्वा महाद्युते ।।
अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्मनुः ॥”
इति महाभारते दानधर्म्मे ॥ * ॥
‘एकहस्तधृतं तोयमभक्ष्यं सम्मतम् ॥’
इति ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मखण्डम् ॥ * ॥
‘उद्धृतं वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः ।
सुरापानेन तुल्यं स्यान्मनुराह प्रजापतिः ॥’
इति मनुः ॥
तस्य वेदोक्तपर्य्यायाः । अर्णः १ क्षोदः २ उद्म ३ नभः ४ अम्भः ५ कबन्धम् ६ सलिलम् ७ वाः ८ वनम् ९ घृतम् १० मधु ११ पुरीषम् १२ पिप्पलम् १३ क्षीरम् १४ विषम् १५ रेतः १६ कशः १७ जन्म १८ वृबूकम् १९ बुसम् २० तुग्र्या २१ वर्व्वुरम् २२ सुक्षेम २३ धरुणम् २४ सुरा २५ अरविन्दानि २६ ध्वस्मन्वतु २७ जामि २८ आयुधानि २९ क्षपः ३० अहिः ३१ अक्षरम् ३२ स्रोतः ३३ तृप्तिः ३४ रसः ३५ उदकम् ३६ पयः ३७ सरः ३८ भेषजम् ३९ सहः ४० शवः ४१ यहः ४२ ओजः ४३ सुखम् ४४ क्षत्रम् ४५ आवयाः ४६ शुभम् ४७ यादुः ४८ भूतम् ४९ भुवनम् ५० भविष्यत् ५१ आपः ५२ महत् ५३ व्योम ५४ यशः ५५ महः ५६ सर्णीकम् ५७ स्वृतीकम् ५८ सतीनम् ५९ गहनम् ६० गभीरम् ६१ गम्भनम् ६२ ईम् ६३ अन्नम् ६४ हविः ६५ सद्म ६६ सदनम् ६७ ऋतम् ६८ योनिः ६९ ऋतस्ययोनिः ७० सत्यम् ७१ नीरम् ७२ रयिः ७३ सत् ७४ पूर्णम् ७५ सर्व्वम् ७६ अक्षितम् ७७ बर्हिः ७८ नाम ७९ सर्पिः ८० अपः ८१ पवित्रम् ८२ अमृतम् ८३ इन्दुः ८४ हेम ८५ स्वः ८६ सर्गाः ८७ शम्बरम् ८८ अभ्वम् ८९ वपुः ९० अम्बु ९१ तोयम् ९२ तूयम् ९३ कृपीटम् ९४ शुक्रम् ९५ तेजः ९६ स्वधा ९७ वारि ९८ जलम् ९९ जलाषम् १०० । इत्येकशतमुदकनामानि । इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ * ॥
अस्य गुणाः ।
“पानीयं श्रमनाशनं क्लमहरं मूर्च्छापिपासापहं तन्द्राच्छर्द्दिविबन्धहृद्बलकरं निद्राहरं तर्पणम् ।
हृद्यं गुप्तरसं ह्यजीर्णशमनं नित्यं हितं शीतलं लघ्वच्छं रसकारणं निगदितं पीयूषवज्जीवनम् ॥”
अथ तस्य भेदाः ।
“पानीयं मुनिभिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति द्विधा ।
दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं धाराजं करकाभवम् ।
तौषारञ्च तथा हैमं तेषु धारं गुणाधिकम् ॥”
तत्र धारस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवाससा ।
शिलायां वा सुधायां वा धौतायां पतितञ्च यत् ॥
सौवर्णे राजते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्म्मिते ।
भाजने मृण्मये वापि स्थापितं धारमुच्यते ॥
धारं नीरं त्रिदोषघ्नमनिर्द्देश्यरसं लघु ।
सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ह्लादि जीवनम् ॥
पाचनं मतिकृन्मूर्च्छातन्द्रादाहश्रमक्लमान् ।
तृष्णां हरति तत् पथ्यं विशेषात् प्रावृषि स्मृतम् ॥”
अथ धाराजलस्य भेदौ ।
“धाराजलञ्च द्विविधं गाङ्गसामुद्रभेदतः ॥”
तत्र गाङ्गसामुद्रयोर्लक्षणं गुणाश्च ।
‘आकाशगङ्गासम्बन्धि जलमादाय दिग्गजाः ।
मेघैरन्तरिता वृष्टिं कुर्व्वन्तीति वचः सताम् ॥
गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायो वर्षति वारिदः ।
सर्व्वथा तज्जलं पेयं तथैव चरके वचः ॥
स्थापितं हैमने पात्रे राजते मृण्मयेऽपि वा ।
शाल्यन्नं येन सिक्तं भवेदक्लेदिवर्णवत् ॥
तद्गाङ्गं सर्व्वदोषघ्नं ज्ञेयं सामुद्रमन्यथा ।
तत्तु सक्षारलवणं शुक्रदृष्टिबलापहम् ।
विस्रं दोषलं तीक्ष्णं सर्व्वकर्म्मसु गर्हितम् ।
सामुद्रं त्वाश्विने मासि गुणैर्गाङ्गवदादिशेत् ॥
यतोऽगस्त्यस्य दिव्यर्षेरुदयात् सकलं जलम् ।
निर्म्मलं निर्व्विषं स्वादु शुक्रलं स्याददोषलम् ॥”
अतएवाह ।
‘फुत्कारविषवातेन नागानां व्योमचारिणाम् ।
वर्षासु सविषं तोयं दिव्यमप्याश्विनं विना ॥”
अथाशनिजलगुणाः ।
‘घनाघनं प्रसुवन्ति वारि वारिधराश्च यत् ।
तत्त्रिदोषाय सर्व्वेषां देहिनां परिकीर्त्तितम् ॥”
अशनिजं पौषादिमासचतुष्टयविषयम् ।
अथ करकजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
‘दिव्यवाय्वग्निसंयोगात् संहताः खात् पतन्ति याः ।
पाषाणखण्डवच्चापस्ताः कारकोऽमृतोपमाः ॥
करकाजं जलं रूक्षं विशदं गुरु च स्थिरम् ।
दारुणं शीतलं सान्द्रं पित्तघ्नं कफवातकृत् ॥’
अथ तौषारजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निरापश्च तद्भवाः ।
धूमावयवनिर्म्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ताः स्मृताः ॥”
अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निः । नदीमारभ्य समुद्रपर्य्यन्तं वह्निरास्ते । तद्भवा वह्निभवाः । धूमावयवनिर्म्मुक्ता धूमांशरहिता आपस्तुषाराख्याः । तुष इति लोके तुस इति च ।
‘अपथ्याः प्राणिनां प्रायो भुवस्तास्तु ता हिताः ।
तुषाराम्बु हिमं रूक्षं स्याद्वातलमपित्तलम् ॥
कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेहगण्डादिरोगनुत् ॥”
अथ हैमजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“हिमवच्छिखरराशिभ्यो द्रवीभूयाभिवर्षति ।
यत्तदेव हिमं हैमं जलमाहुर्मनीषिणः ॥
हिमाम्बु शीतं पित्तघ्नं गुरु वातविवर्द्धनम् ॥”
हैमं जलं कुज्झसजलम् । अन्ये तु ।
“और्व्वानलधूमेरित-
मम्बु समुद्रस्य यद्घनीभूतम् ।
पवनानीतमुदीच्यां
नीहारमिति कथ्यते मुनिभिः ॥
हिमं कुज्झस इति लोके ।
हिमन्तु शीतलं रूक्षं दारुणं सूक्ष्ममित्यपि ।
न तद्दूषयते वातं नच पित्तं न वा कफम् ॥”
अथ भौमजलं तद्भेदाश्च ।
“भौममम्भो निगदितं प्रथमं त्रिविधं बुधैः ।
जाङ्गलं परमानूपं ततः साधारणं क्रमात् ॥
तेषां लक्षणानि गुणाश्च ।
‘अल्पोदकोऽल्पवृक्षश्च पित्तरक्तामयान्वितः ।
ज्ञातव्यो जाङ्गलो देशस्तत्रत्यं जाङ्गलं जलम् ॥
बहूदको बहुवृक्षश्च वातश्लेष्मामयान्वितः ।
देशोऽनूप इति ख्यात आनूपं तद्भवं जलम् ॥
मिश्रचिह्नस्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः ।
तस्मिन् देशे यदुदकं तत्तु साधारणं स्मृतम् ॥
जाङ्गलं सलिलं रूक्षं लवणं लघु तत्तु ।
वह्निकृत् कफकृत् पथ्यं विकारान् कुरुते बहून् ।
आनूपं स्वाभिष्यन्दि स्वादु स्निग्धं घनं गुरु ।
साधारणन्तु मधुरं दीपनं शीतलं लघु ॥
तर्पणं रोचनं तृष्णादाहदोषत्रयप्रणुत् ॥”
अथ भौमानामेव नादेयादीनां लक्षणानि गुणाश्च । तत्र नादेयस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्त्तितम् ।
नादेयमुदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनम् ॥
अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तनुत् ।
नद्यः शीघ्रवहा लघ्व्यः सर्व्वा याश्चामलोदकाः ॥
गुर्व्व्यः शैवालसञ्छन्ना मन्दगाः कलुषाश्च याः ।
नदीसरस्तडागस्य कूपप्रस्रवणादिषु ॥
उदके देशभेदेन गुणान् दोषांश्च लक्षयेत् ॥
अथौद्भिदस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“विदार्य्य भूमिं निम्नां यत्प्रबला धारया स्रवेत् ।
तत्तोयमौद्भिदं नाम वदन्तीति महर्षयः ॥
औद्भिदं वारि पित्तघ्नमविदाह्यतिशीतलम् ।
प्रीणनं मधुरं बल्यमीषद्वातकरं लघु ॥’
अथ नैर्झरस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाहो निर्झरो भवेत् ।
स तु प्रस्रवणश्चापि तत्रत्यं नैर्झरं जलम् ॥
नैर्झरं रुचिदमीरं कफघ्नं दीपनं लघु ।
मधुरं कटुकं पाके वातलं स्यादपित्तलम् ॥”
अथ सारसस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“नद्याः शैलादिसंरुद्धा यत्र सम्यक् तिष्ठति ।
तत् सरो जलमम्भोजं तदम्भः सारसं स्मृतम् ॥
सारसं सलिलं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु ।
रोचनं तुवरं रूक्षं बद्धमूत्रमलं स्मृतम् ॥”
अथ ताडागस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुवत्सरोषितः ।
जलाशयस्तडागः स्यात्ताडागं तज्जलं स्मृतम् ॥
ताडागमुदकं स्वादु कषायं कटुपाकि च ।
वातलं बद्धविण्मूत्रकफपित्तास्रपापहम् ॥”
अथ वाप्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।

जलधिः, पुं, (जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति। जल+धा+"कर्म्मण्यधिकरणे च।" ३।३।९३। इति किः।) समुद्रः। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४८०।
"या दक्षिणा त्वमन्यामदक्षिणो दक्षिणत्व-
मितरस्याम्।
जलधिरिव मध्यसंस्थो न वेलयोः सदृशमाच-
रसि॥")
दशशङ्कुसङ्ख्या। सा तु शतलक्षकोटयः। इति लीलावती॥

जलधिगा, स्त्री, (जलधिं समुद्रं गच्छतीति। गम+डः। स्त्रियां टाप्।) नदी। इति हेमचन्द्रः। ४। १४६॥

जलधिजा, स्त्री, (जलधौ जायते इति। जन्+"सप्तम्यां जनेर्डः।" इति डः।) लक्ष्मीः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जलधेनुः, स्त्री, (जलकल्पिता धेनुः।) दानार्थकृत्रिमधेनुः। यथा,—
होतोवाच।
"जलधेनुं प्रवक्ष्यामि पुण्येऽह्नि विधिपूर्व्वकम्।
गोचर्म्ममात्रं भूभागं गोमयेनोपलेपयेत्॥
तत्र मध्ये च राजेन्द्र! पूर्णकुम्भन्तु विन्यसेत्।
जलपूर्णसुगन्धाढ्यं कर्पूरागुरुचन्दनैः॥
वासितां गन्धतोयेन तां धेनुं परिकल्पयेत्।
वत्सं तथापरं कल्प्यं घृतेन परिपूरितम्॥
वर्द्धनीकं महाराज! पत्रपुष्पैः समन्वितम्।
दूर्व्वाङ्कुरैरुपस्तीर्य्य स्रगदामैश्च विभूषितम्॥
पञ्चरत्नानि निःक्षिप्य तस्मिन् कुम्भे नराधिप!।
मांसीमुशीरं कुष्ठञ्च तथा शैलेयवालुकम्॥
आमलासर्षपास्तेऽताः सर्व्वधान्यानि पार्थिव!।
चतुर्दिक्षु पवायि चत्वार्य्येव प्रकल्पयेत्॥
एवं घृतमयं पात्रं द्वितीयं दधिपूरितम्।
तृतीयं मधुनश्चैव चतुर्थं शर्कराहृतम्॥
सुवर्णं मुखचक्षूंषि शृङ्गं कृष्णागुरूणि च।
प्रशस्तपत्रश्रवणां मुक्ताफलमयेक्षणाम्॥
ताम्रपृष्ठां कांस्यदोहां दर्भरोमसमन्विताम्।
पुच्छं सूत्रमयं कृत्वा कृष्णाभरणघण्टिकाम्॥
कम्बले पुष्पमालाश्च गुडास्यां शुक्तिदन्तिकाम्।
जिह्वां शर्करया कृत्वा नवनीतेन च स्तनम्॥
इक्षुपादान्तु राजेन्द्र! गन्धपुष्पोपशोभिताम्।
कृष्णाजिनोपरि स्थाप्य वस्त्रैराच्छादितान्तु ताम्॥
गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्य विप्राय विनिवेदयेत्।
एवं धेनुं तदा दत्त्वा ब्राह्मणे वेदपारगे॥
साधुविप्राय राजेन्द्र! श्रोत्रियायाहिताग्नये।
तपोवृद्धे वयोवृद्धे दातव्या च कुटुम्बिने॥
यो ददाति नरो राजन्! यः पश्यति शृणोति च।
प्रतिगृह्णाति यो विप्रः सर्व्वे मुच्यन्ति पातकात्॥
ब्रह्महा पितृहा गोघ्नः सुरापो गुरुतल्पगः।
विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति॥
योऽश्वमेधेन यजते समाप्तवरदक्षिणः।
जलधेनुञ्च यो दद्यात् सममेतन्नराधिपः।
जलाहारस्त्वेकदिनं तिष्ठेच्च जलधेनुदः।
अथवा दुग्धस्त्वेकदिने यः पयोव्रतमास्थितः॥
ग्राहकोऽपि त्रिरात्रं वै तिष्ठेदेवं न संशयः।
यत्र क्षीरवहा नद्यो मधुपायसकर्द्दमाः॥
यत्र चाप्सरसां गीतं तत्र यान्ति जलप्रदाः।
दाता च दायकश्चैव प्रतिग्राही च यो द्विजः॥
ते सर्व्वे पापनिर्म्मुक्ता विष्णुलोकञ्च प्राप्नुयुः॥"
इति वाराहे जलधेनुमाहात्म्यनामाध्यायः॥

जलनकुलः, पुं, (जले नकुल इव।) जलजन्तुविशेषः। धाड़िया इति उद्‌विड़ाल इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। उद्रः २ जलमार्जारः ३ जलाखुः ४ जलप्लवः ५। इति त्रिकाण्डशेषः। जलविड़ालः ६ नीराखुः ७। इति हारावली। ।७६॥ पानीयनकुलः ८ वसी ९। इति हेमचन्द्रः॥

जलनिधिः, पुं, (जलानि निधीयन्तेऽस्मिन्निति। धा+"कर्म्मण्यधिकरणे च।" ३।३।९३। इति किः। जलानां निधिरिति वा।) समुद्रः। इत्यमरः। १।१०।२०॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६१४।
"सरित इव यस्य गेहे शुष्यन्ति
विशालगोत्रजा नार्य्यः।
धाराश्चेव स तृप्यति जलनिधिलहरीषु
जलद इव॥"
चतुः संख्या समुद्रवाचित्वात्। यथा, सतुहृत्य-मुक्तावल्याम्।
"वारे शीतकरं तिथौ जलनिधिं
मेऽमिषे योगे इयम्॥" इति॥)

जलनिर्गमः, पुं, (गम+"ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च।" ३।३।५८। इति भावे अप्। जलानां निर्गमो बहिर्गमनं यस्मात्।) प्राकारगृहभित्त्यादिषु जलनिःसरणमार्गः। इति भरतः॥ देवकुलप्राकारादिषु जलनिःसरणद्वारम्। इति सर्व्वानन्दः॥ तत्पर्य्यायः। ममः २। इत्यमरः। १।१०।७॥ वक्रम् ३ पुटभेदः ४। इति स्वामी॥

जलनीली, स्त्री, (जलं नीलयतीति। नील+तत् करोतीति णिच्+ततः "कर्म्मण्यण्।"३।२।१। इत्यण्। ततो ङीष्।) शैवालम्। इत्यमरः। १।१०।३८॥ (शैवालशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया॥)

जलन्धरः, पुं, (जलं ब्रह्मनेत्रच्युताश्रुजलं धरतीति। जल+धृ+बाहुलकात् खच् मुम् च।) असुरविशेषः। तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—
इन्द्रः शिवं द्रष्टुं शिवलोकं गत्वा एकं भयानकं पुरुषं दृष्ट्वा तं पुनःपुनः पप्रच्छ ईश्वरः क गतः। स उत्तरं न ददौ इन्द्रः क्रुद्धस्तं वज्रेण जघान। ततो रुद्रस्तेनैव प्रजज्वाल। तत इन्द्रो भीतस्तं प्रणम्य तुष्टाव रुद्रस्तुष्ट इन्द्रदाहार्थोत्पन्नं भालनेत्रवह्निं गृहीत्वा गङ्गासागरसङ्गमे प्राक्षिपत् ततः स बालरूपो भूत्वा रुरोद तस्य रोदनशब्देन सप्तलोका बधिरीकृतास्तच्छ्रुत्वा ब्रह्मा विस्मितस्तत्रागत्य तं बालं समुद्रक्रोड़े दृष्ट्वा तं पप्रच्छ कस्यायं पुत्रः समुद्रस्तं प्रणम्योवाच मम पुत्रः अस्य जातकर्म्मादि कुरु इत्युक्त्वा ब्रह्मक्रोड़े ददौ स बालस्तस्य श्मश्रु दधार श्मश्रु धुन्वतो ब्रह्मणो नेत्राभ्यां जलमगमत् ब्रह्मा समुद्रमुवाच यस्मादनेन मम नेत्राभ्यां निर्गतं जलं धृतं तस्मादयं जलन्धरनामा अधुनैव सर्व्वशास्त्रवेत्ता रुद्रं विना सर्व्वभूतावध्यश्च भविष्यति इत्युक्त्वा शुक्रमाहूय तमानुराज्ये न्यवेशयत् स कालनेमिसुतां वृन्दामुपयेमे। इति पाद्मोत्तरखण्डम्॥

जलपतिः, पुं, (जलस्य पतिः।) वरुणः। इति हेमचन्द्रः। २। १०२॥ (अस्य जलपतित्वकथा यथा, काशीखण्डे। १२। ८६—९५।
"ततस्तं तनयः दृष्ट्वा पितरं प्रणिपत्य च।
जगाम तूर्णं तपसे श्रीमद्वाराणसीं पुरीम्॥
तत्र तप्त्वा तपो घोरं लिङ्गं संस्थाप्य शाम्भवम्।
पञ्चवर्षसहस्राणि स्थितः पाषाणनिश्चलः॥
आविरासीन्महादेवस्तुष्टस्तत्तपसा ततः।
उवाच कार्द्दमे! ब्रूहि कं ददामि वरोत्तमम्॥
कार्द्दमिरुवाच।
यदि नाथ! प्रसन्नोऽसि भक्तानामनुकम्पक!।
सर्व्वासामाधिपत्यं मे देह्यपां यादसामपि॥
इति श्रुत्वा महेशानः सर्व्वचिन्तितदः प्रभुः।
अभ्यषिञ्चत तं तत्र वारुणे परमे पदे॥
रत्नानामब्धिजातानामब्धीनां सरितामपि।
सरसां पल्वलानाञ्च वाप्यनुस्रोतसां पुनः॥
जलाशयानां सर्व्वेषां प्रतीच्याश्चापि वै दिशः।
अधीश्वरः पाशपाणिर्भव सर्व्वासरप्रियः॥")
समुद्रः। अप्पतिरित्यमरदर्शनात्॥

जलपारावतः, पुं, (जले पारावत इव।) पक्षिविशेषः। तत्पर्य्यायः। कोपी २ जलकपोतः ३। इति राजनिर्घण्टः॥

जलपित्तं, क्ली, (जलानां पित्तमिव।) अग्निः। इति शब्दरत्नावली॥

जलपिप्पली, स्त्री, (जलजाता पिप्पली।) पिप्पलीविशेषः। पनिसगा इति लोके। जलपिपरी इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। महाराष्ट्री २ शारदी ३ तोयवल्लरी ४ मत्स्यादनी ५ मत्स्यगन्धा ६ लाङ्गली ७ शकुलादनी ८ अग्निज्वाला ९ चित्रपत्री १० प्राणदा ११ तृणशीता १२ बहुशिखा १३। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। कषायत्वम्। मलशोधनत्वम्। व्रणकीटादिदोषरसदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पर्य्यायगुणाः।
"जलपिप्पल्यभिहिता शारदी शकुलादनी।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गलीत्यपि कीर्त्तिता॥
जलपिप्पलिका हृद्या चक्षुष्या शुक्रला लघुः।
संग्राहिणी हिमा रूक्षा रक्तदाहव्रणापहा॥
कटुपाका रसा रुच्या काषाया वह्निवर्द्धिनी॥"
इति भावप्रकाशः॥
("गम्भीरो जलपिप्पल्यस्तुम्बुरुः शृङ्गवेरिका।
तीक्ष्णोष्णकटुरूक्षाणि कफवातहराणि च॥"
इति चरके सूत्रस्थाने [illegible]ऽध्याये॥)

फल इति भाषा। (जले कण्टकः शत्रुरिव।) कुम्भीरः। इति हारावली। ७६॥
जलकपिः, पुं, (जले कपिरिव।) शिशुमारः। इति हारावली। ७७॥
जलकरङ्कः, पुं, (जलपूर्णः करङ्कः। मध्यपदलोपि-समासः।) नारिकेलफलम्। (जले करङ्कः अस्थ्यनारिकेलफलास्थि इव।) पद्मम्। शङ्खः। जललता। मेघः। इति मेदिनी। के, २२८॥
जलकल्कः, पुं, (जलस्य कल्क इव।) जम्बालः। इति हारावली। २०५॥
जलकाकः, पुं, (जले जलस्य वा काक इव।) पक्षिविशेषः। पानीकौडि इति भाषा॥ तत्-पर्य्यायः। दात्यूहः २ कालकण्टकः ३। अस्य मांसगुणाः। स्निग्धं गुरु हिमं वृष्यं मांसं जलपक्षिणान्तु वातहरम्। इति राजनिर्घण्टः॥
जलकाङ्क्ष, पुं, स्त्री, (जलं काङ्क्षति अभिलषतीति। जल+काङ्क्ष+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) हस्ती। इति त्रिकाण्डशेषः॥
जलकाङ्क्षी, [न्] पुं स्त्री, (जलं काङ्क्षति अभि-लषतीति। काङ्क्ष+णिनिः।) हस्ती। इति हारावली। १३॥ जलाभिलाषिणि, त्रि॥
जलकान्तारः, पुं, (जलमेव कान्तारं दुर्गमपथो यस्य यत्र इति वा। जलाधिष्ठातृत्वादेवास्य तथात्वम्।) वरुणः। इति हेमचन्द्रः। २।१०२॥
जलकामुकः, पुं, (जलस्य कामुकः अभिलाषुकः।) कुटुम्बिनीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (स्त्री, अर्कपुष्पी। यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"अर्कपुष्पी क्रूरकर्म्मा पयस्या जलकामुका॥")
जलकिराटः, पुं (जले किरः शूकर इव अटति गच्छतीति। अट+अच्।) ग्राहः। इति हारावली। ७७॥
जलकुक्कुटी, स्त्री, (जले कुक्कुट इव। ततः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।) मल्लाचिल्ली। इति हारा-वली। ८६॥
जलकुक्कुभः, पुं, (जले कुक्कुभः पक्षिविशेष इव।) जलचरपक्षिविशेषः। कोडापाखी इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। कोयष्टिः १ शिखरी २। इति हेमचन्द्रः॥
जलकुन्तलः, पुं, (जलस्य कुन्तलः केश इव।) शैवालम्। इति भूरिप्रयोगः॥ (शैवालशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया॥)
जलकूपी, स्त्री, (जलस्य कूपीव।) कूपकः। पुष्करिणी। इति मेदिनी। पे, २४॥
जलकूर्म्मः, पुं, (जले कूर्म्म इव। प्रवासमये कूर्म्म-स्येव दृश्यत्वादस्य तथात्वम्।) शिशुमारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
जलकेशः, पुं (जलस्य केश इव।) शैवालम्। इति हारावली। १०६॥
जलक्रीडा, स्त्री, (जलेन जले वा क्रीडा।) सदारौ वयस्यादिभिः सह जलेनिःसेचनादि-क्रीडा। तत्पर्य्यायः कालाम्बम् १ धात्युची २ करपत्रिका ३। इति हारा-वली। ११६॥ (यथा, महाभारते। १। १२८। ३६।
"सहिता भ्रातरः सर्व्वे जलक्रीडामवाप्नुम॥")
जलगुल्मः, पुं, (जलस्य गुल्म इव।) जलावर्त्तः। कच्छपः। जलचत्वरम्। इति मेदिनी। मे, ६०॥
जलङ्गः, पुं, (जलं गच्छतीति। जल+गम्+डः। ततो मुम्।) महाकालः। लताविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥
जलङ्गमः, पुं, (जलं ग्रामान्तजलभूमिं गच्छ-तीति। जल+गम+"गमश्च।" ३। २। ४७। इति खच् मुम् च। ग्रामान्तवासित्वादेवास्य तथात्वम्।) जनङ्गमः। चाण्डालः। इत्यमर-टीकायां भरतः॥
जलचारी, [न्] पुं, (जले चरतीति। चर+णिनिः।) मत्स्यः। इति शब्दचन्द्रिका॥ जल-चरे, त्रि॥ (यथा, रामायणे। ३। १५। ६।
"इदञ्च सहिता रम्यं तडागं योजनायतम्।
शरारिहंसकुररैराकीर्णं जलचारिभिः॥")
जलजं, क्ली, (जले जायते इति। जन+डः।) पद्मम्। (यथा, कुमारे। २। ३०।
"वाचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्ज्जलजासनम्॥")
शङ्खः। इति मेदिनी। जे, २४॥ (यथा, रघुः। ७। ६३।
"ततः प्रियोपात्तरसेऽधरोष्ठे
निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारः॥")
लोणारम्। इति राजनिर्घण्टः॥
जलजः, पुं, (जले जायते इति। जल+जन्+डः।) मत्स्यः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (यथा, रामा-यणे। २। ६१। २२।
"स तादृशः सिंहबलो वृषभाक्षो नरर्षभः।
स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा॥")
जले भवमात्रे कुम्भीरशिशुमारादयः। एषां मांसगुणाः। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। मधुरत्वम्। स्निग्धत्वम्। वातनाशित्वम्। शुक्रवर्द्धनत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ हिज्जलवृक्षः। शैवलः। वानीरवृक्षः। शङ्खः। इति राजनिर्घण्टः॥ कुपीलुः। इति भावप्रकाशः॥ कर्कटमीन-कुम्भराशयः मकरशेषार्द्धञ्च। इति दीपिका॥ जलजाते, त्रि॥ (यथा, हरिवंशे। ६०। ३२।
"जलजैः प्राणिभिः कीर्णां जलजैर्भूषितां गुणैः।
जलजैः कुसुमैश्चित्रां जलजैर्हरितोदकाम्॥")
जलजन्तुः, पुं, (जलजातो जन्तुः।) जलप्राणी। तत्पर्य्यायः। यादः २। इत्यमरः। १।१०।२०॥
जलजन्तुका, स्त्री, (जलजो जन्तुः। ततः संज्ञायां कन्। स्त्रियां टाप्।) जलौका। इति भरतः॥
जलजन्म, [न्] क्ली, (जले जन्म यस्य।) पद्मम्। इति हेमचन्द्रः। ४। २२८॥ (शाकरकन्दे, पुं। तद्यथा,—
"जलजा जलजन्मा च तथा शाकरकन्दकम्॥"
इत्युत्तरखण्डे राक्षसीयाध्याये वाभटेनोक्तम्॥)
जलजम्बुका, स्त्री, (जलप्रधाना जम्बुका, क्षुद्र-जम्बुः।) क्षुद्रजम्बूः। इति भावप्रकाशः॥ भूँइजाम इति वनजाम इति च भाषा॥
जलजिह्वः, पुं, (जड़ा स्वादग्रहणासमर्था जिह्वा यस्य। डस्य लः।) नक्रः। इति हारावली। ७६॥
जलडिम्बः, पुं, (जले डिम्ब इव।) शम्बूकः। इति हारावली। ११२॥ (शम्बूकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)
जलतापिकः, पुं, (जलतापिन्+संज्ञायां कन्।) इल्लीशमत्स्यः। काकचीमत्स्यः। इति शब्द-रत्नावली॥
जलतापी, [न्] पुं, (जलेऽपि तपति प्रकाशयती-वेति। तप+णिनिः।) इल्लीशमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥
जलतालः, पुं, (जलं अगाधसलिलं तलति आश्रय-त्वेन गच्छतीति। तल+अण्।) इल्लीश-मत्स्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
जलतिक्तिका, स्त्री, (स्वल्पा तिक्ता तिक्तिका। स्वल्पार्थे कन्। जलप्रधाना तिक्तिका।) शल्लकीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
जलत्रा, स्त्री, (जलात् त्रायते इति। त्रै+कः।) छत्रम्। इति हारावली। ४०॥
जलदः, पुं, (जलं ददातीति। दा+कः।) मेघः। (यथा, मेघदूते। १३।
"मार्गं तावत् शृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं सन्देशं मे तदनु जलद। श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम्॥")
मुस्तकम्। इति मेदिनी। दे, २८॥ (यथा,—
"अम्बता-नागर-सहचर-भद्रोत्कट-पञ्चमूल-जलदजलम्।
स्तनपोतं मधुयुक्तं निवारयति स्तनिकातङ्कम्॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे स्तनिकाधिकारे॥
शाकद्वीपान्तर्गतवर्षविशेषः। यथा, महा-भारते। ६। ११। २२—२३।
"वर्षाणि तेषु कौरव्य। सप्तोक्तानि मनीषिभिः।
महामेरुर्महाकाशो जलदः कुमुदोत्तरः।
जलधारो महाराज! सुकुमार इति स्मृतः॥")
जलदागमः, पुं, (जलदानां मेघानां आगम आगमनं यत्र।) वर्षाकालः। इति राज-निर्घण्टः॥ (यथाह वररुचिः।
"भद्रं हरं हतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे।
दर्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम्॥")
जलदाशनः, पुं, (अश्यते भक्ष्यते इति। अश+कर्म्मणि ल्युट्। जलदानां मेघानामशनः। मेघाः शालमथ भक्षयन्तीति प्रसिद्धेः।) शाल-वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥
जलधरः, पुं, (धरतीति धरः। धृ+अच्। जलस्य धरः।) मेघः। (यथा, महाभारते। १। १३४। १८।
"नभो जलधरैर्यद्वत् काननञ्च ह्यंशुमान्॥")
मुस्तकम्। इत्यमरः। १।३। ७,२।४।१६८॥ समुद्रः। इति हेमचन्द्रः॥ तिनिशवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ जलधारिणि, त्रि॥

भोगः करे षट्पदयोस्तु षट्के
भीतिर्नृणां स्याद्विगुणस्य चक्रे ॥
यस्मिन्नृचे वस्वद्रागुलमात् संगणयेद्बुधः ॥”
इति समयामृतम् ॥

जलवृश्चिकः, पुं, (जले वृश्चिक इव ।) चिङ्गट-मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलवेतसः, पुं, (जलजातो वेतसः ।) वानीर-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्याया गुणाश्च ।
“निकुञ्चकः परिव्याधो नादेयो जलवेतसः ।
जलजो वेतसः शीतः कुष्ठघ्नो वातकोपनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जलव्यधः, पुं, (जलं विध्यतीति । व्यध + अच् ।) कङ्कत्रोटमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलव्यालः, पुं, (जलस्थितो व्यालो हिंस्रजन्तुः ।) अलगर्द्दसर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ५ ॥ क्रूर-कर्म्मा जलजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलशयः, पुं, (जले शेते । शी + अच् । पुंसीति घो वा ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ।२।१२८॥

जलशयनः, पुं, (जले क्षीरोदसलिले शेते इति । शी + ल्युः ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥

जलशायी, [न्] पुं, (जले शेते इति । शी + णिनिः ।) विष्णुः । यथा, पुराणम् ।
“जलमध्ये वराहञ्च पावने जलशायिनम् ॥”

जलशुक्तिः, स्त्री, (जलचरी शुक्तिः ।) शम्बूकः । इत्यमरः । १ । १० । २३ ॥ शामुक इति जल-सीपी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वारि-शुक्तिः २ क्षमिशुक्तिः ३ क्षुद्रशुक्तिका ४ शम्बूका ५ नरशुक्तिः ६ पुटिका ७ तोयशुक्तिका ८ । तस्या गुणाः । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । दीपन-त्वम् । गुल्मशूलविषदोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । पाचनत्वम् । बलदायित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलशूकं, क्ली, (जले शूकं लम्बाग्रमिव ।) शैवालम् । इति हेमचन्द्रः ।४।२३३॥ (पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—
“जलशूकः स्वयं गुप्ता रजन्यौ बृहतीद्वयम् ॥”
इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

जलशूकरः, पुं, (जले जलस्य वा शूकर इव ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥

जलसर्पिणी, स्त्री, (जले सर्पति गच्छतीति । सृप + णिनि + ङीप् ।) जलौका । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७० ॥

जलसूचिः, पुं, (जले सूचिरिव । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) कङ्कत्रोटमत्स्यः । शृङ्गाटः । शिशु-मारः । जलौकायां स्त्री । इति मेदिनी । चे, २० ॥ काकः । इति हेमचन्द्रः ॥

जलस्तम्भनं, क्ली, (जलस्य स्तम्भनम् ।) मन्त्रादि-द्वारा जलगतिनिवारणम् । तन्मन्त्रो यथा,—
“ओम नमो भग[illegible] स्तम्भय स्तम्भय संस-
[illegible]मुक्ते कर्के कच्चर ।
[illegible] शिव ! ॥”
[illegible]ध्याय. ॥

पुस्तकान्तरे १८६ अध्यायः ॥ (जलस्तम्भनविद्या दुर्य्योधनेन विदितासीत् । अतएवायं द्वैपायन-ह्रदजलं संस्तभ्य तत्र सुष्वाप । एतत्कथा महाभारते शल्यपर्व्वणि २९ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

जलस्था, स्त्री, (जले जलबहुलप्रदेशे तिष्ठतीति । स्था + कः । स्त्रियां टाप् ।) गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जलावस्थिते, त्रि । यथा, भाग-वते । ३ । २७ ।१२ ।
“यथा जलस्थ आभासो जलस्थेनावदृश्यते ।
स्वाभासेन तथा सूर्य्यो जलस्थेन दिवि स्थितः ॥”)

जलहं, क्ली, (जलेन हन्यते इति । हन + बाहु-लकात् डः ।) स्वल्पजलयन्त्रगृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलहासः, पुं, (जलानां हास इव, शुक्लत्वात् ।) समुद्रफेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलाका, स्त्री, (जले आकायति प्रकाशते इति । आ + कै + कः ।) जलौकाः । इति शब्द-रत्नावली ॥

जलाखी, स्त्री, (जलमश्नोति व्याप्नोति करण-तयेति । अश + अण् ।) जलपिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥

जलाखुः, पुं, (जले आखुरिव ।) जलनकुलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलाञ्चलं, क्ली, (जलमञ्चति व्याप्नोतीति । अञ्च + बाहुलकात् अलच् । यद्वा, जले अञ्चलः वस्त्रप्रान्त इव । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) शैवालम् । स्वतो वारिनिर्गमः । इति मेदिनी । ले, १५४ ॥

जलाटनः, पुं, (जले अटति भ्रमतीति । अट + ल्युः ।) कङ्कपक्षी । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥ (विशेषोऽस्य कङ्कशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

जलाटनी, स्त्री, (जले अटति भ्रमतीति । अट + ल्युः । स्त्रियां ङीप् ।) जलौका । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥

जलाण्टकः, पुं, (जले अण्डते इतस्ततो भ्रम-तीति । अण्ड गतौ + ण्वुल् । पृषोदरादित्वात् डस्य टः ।) नक्रराजः । इति हारावली ।७७॥

जलाण्डकं, क्ली, (जले अण्डमिव कायतीति । कै + कः ।) पोताधानम् । इति शब्दरत्ना-वली ॥

जलात्मिका, स्त्री, (जलमेव आत्मा यस्याः । कप् ततः टापि अत इत्वम् ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥

जलाधारः, पुं, (जलस्य आधारः ।) जलाशयः । इत्यमरः । १ । १० । २५ ॥ (यथा, याज्ञ-वल्क्ये । ३ । १४४ ।
“आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग् भवेत् ।
तथात्मैकोऽप्यनेकस्तु जलाधारेष्विवांशुमान् ॥”)

जलाधिदैवतः, पुं, (जलस्याधिदैवतं अधिष्ठात्री देवता ।) वरुणः । इति हलायुधः ॥ (जलं अधिदैवतं यस्य ।) पूर्व्वाषाढ़ानक्षत्रे, क्ली । इति ज्योतिषम् ॥

जलाम्बिका, स्त्री, (जलस्य अम्बिका माता इव । क्रोड़देशे जलधारणादस्यास्तथात्वम् ।) कूपः । इति हारावली । ४१ ॥ जलात्मिका इति क्वचित् पाठः ॥

जलायुका, स्त्री, (जलमायुरस्याः । कप् । पृषो-दरादित्वात् सलोपः ।) जलौका । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १३ ।
“अथ जलायुकाः वक्ष्यन्ते । जलमासामायु-रिति जलायुकाः ॥” एतासां अन्यद्विवरणं जलौकःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ यत्रिमियं व्यवहृता तद्यथा,—
“नस्याञ्जनाभ्यञ्जनपानधूमं
तथावपीड़ं कवलग्रहञ्च ।
संशोधनक्षोभयतः प्रयुञ्ज्या-
द्रक्तं हरेच्चापि जलायुकाभिः ॥”
इति सुश्रुते कल्पस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

जलार्द्रः, पुं, (जलेन आर्द्रः सिक्तः ।) आर्द्र-वस्त्रम् । इति हारावली । १८६ ॥ (जलसिक्ते, त्रि । यथा, मेघदूते । ४५ ।
“तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा
पुष्पासारैः स्नपयतु भवान् व्योमगङ्गाजलार्द्रैः ॥”)

जलार्द्रा, स्त्री, (जलेन आर्द्रा सिक्ता ।) क्लिन्न-वस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४३ ॥ (आर्द्र-तालवृन्तम् । यथा, वैजयन्ती ।
“धुवित्रं तालवृन्तं स्यादुत्क्षेपव्यजनञ्च तत् ।
जलेनार्द्रं जलार्द्रा स्यात्————— ॥”)

जलार्णवः, पुं, (जलप्रचुरोऽर्णवः समुद्रो यत्र काले ।) वर्षाकालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जलप्रचुरोऽर्णवः ।) जलसमुद्रश्च ॥

जलाखुः, पुं, (जलजात आखुः । शाकपार्थिववत् समासः ।) पानीयाखुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलालुकं, क्ली, (जलालुरिव कायति प्रकाशते इति । कै + कः ।) पद्मकन्दः । इति राज-निर्घण्टः ॥

जलालुका, स्त्री, (जले अलति गच्छतीति । अल गतौ + बाहुलकात् उकः ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥

जलालोका, स्त्री, (जले आलोक्यते दृश्यते इति । आ + लोक दर्शने + कर्म्मणि घञ् ।) जलौका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जलावर्त्तः, पुं, (जलस्य आवर्त्तः सम्भ्रमः ।) जल-गुल्मः । अम्भसां भ्रमः । इति जटाधरः ॥

जलाशयं, क्ली, (जले जलबहुलप्रदेशे आशेते इति । आ + शी + अच् ।) उशीरम् । इत्य-मरः । २ । ४ । १६४ ॥ लामज्जकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जलशायिनि, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १४३ । ५४ ।
“ततः सत्त्वान्युपाक्रामन् सुबहूनि महान्ति च ।
ऋक्षवानरसिंहांश्च महिषांश्च जलाशयान् ॥”)

जलाशयः, पुं, (जलस्य आशय आधारः ।) जलाधारः । स तु पुष्करिण्यादिः । इत्यमरः । १ । १० । २६ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १२९ ।

जलपृष्ठजा स्त्री, (जलस्य पृष्ठे उपरि प्रदेशे जायते इति। जन+ड।) शैवालम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलप्राय, क्ली, (जलस्य प्रायो बाहुल्यं यत्र।) जलबहुलस्थानम्। अनूपदेशः। इत्यमरः। २।१।१०॥

जलप्रिय पुं (जलं प्रियं यस्य।) चातकपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥ मत्स्यः। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलप्लव, पुं (जले प्लवते इति। प्लु+अच्।) जलनकुलः। इति हारावली। ७६॥

जलफल, क्ली, (जलजातं फलम्।) शृङ्गाटकम्। इति भावप्रकाशः॥

जलबन्ध पुं (जलं बध्नाति जीवनहेतोः निर्बन्धेन परिकल्पयतीति। बन्ध+अच्।) मत्स्यः। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलबन्धक पुं (जलं बध्नातीति। बन्ध+ण्वुल्।) जलमध्यगस्रोतोभेदकरः शैलशिलादिः। तत्पर्य्यायः। दिग्वारकः २ कूपकः ३। इति शब्दरत्नावली॥

जलबालक पुं (जलेन बलयति जीवयति स्वाश्रितवृक्षादीनिति। बल जीवने+णिच्+ण्वुल्।) विन्ध्यपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः। ४।९५॥

जलबालिका, स्त्री (जलस्य बालिकेव।) विद्युत्। इति हेमचन्द्रः। ४।१७१॥

जलबुद्बुद क्ली (जलस्य बुद्बुदम्।) जलविम्बम्। यथा शुद्धितत्त्वधृतवचनम्।
'मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम्।
यः करोति स वै मूढो जलबुद्बुदसन्निभे॥'

जलब्राह्मी स्त्री (जले ब्राह्मीव।) हिलमोचिका। इति हारावली। १८०॥

जलभू, पुं (भवत्यस्मादिति। भू+अपादाने क्विप्। ततो जलस्य भूः।) मेघः। (जलं भूरुत्पत्तिस्थानमस्य।) कच्चटम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलमक्षिका स्त्री (जलजाता मक्षिका।) वारिकीटः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जलमद्गु पुं (जले मद्गुरिव।) मत्स्यरङ्गपक्षी इति हारावली ८८॥

जलमधूक पुं (जलजातो मधूकः।) मधूकवृक्षप्रभेदः जलमहुया इति भाषा। तत्पर्य्यायः मधूलः २ दीर्घपत्रकः ३ मधुपुष्पः ४ क्षौद्रप्रियः ५ पतङ्गः ६ कीरेष्टः ७ गैरिकाख्यः ८ अस्य गुणाः मधुरत्वम् व्रणवान्तिनाशित्वम् शुक्रजननकारित्वम्। शीतत्वम्। रसायनत्वञ्च इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पर्य्यायगुणाः अथ महुया वनमहुया
'मधूको गुडपुष्पः स्यात् मधुपुष्पो मधुस्रवः।
वानप्रस्थो मधुष्ठीलो जलजोऽत्र मधूलकः।
मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु बृंहणम्।
बलशुक्रकरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनम्॥
फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्रलं वातपित्तनुत्।

अहृद्यं हन्ति तृष्णासदाहश्वासक्षतक्षयान्॥"
इति भावप्रकाशः॥

जलमसि, पुं, (जलं जलाकारेण मस्यति परिणमतीति। मस परिणामे+इन्। घनीभूतमेघस्य जलाकारेण परिणमनात् तथात्वम्।) मेघः। इति हारावली। १८॥

जलमार्ग पुं, (जलस्य मार्गो निर्गमपथः।) प्रणाली। इति हेमचन्द्रः। ४।५५॥ नर्दमा इति भाषा॥

जलमार्जार, पुं, (जलस्य मार्जारः जले मार्जार इव इति वा।) जलनकुलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जलमुच् [च्] पुं, (जलं मुञ्चतीति। मुच्+क्विप्।) मेघः। इत्यमरः। १।३।७॥ (यथा, मेघदूते। ७१।
"शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वादृशा यत्र जालै-
र्धूमोद्गारानुकृतिनिपुणा जर्ज्जरा निष्पतन्ति॥"
जलमोचके, त्रि। यथा, बृहत्संहितायाम्। १९।२।
"सौम्यं सपत्नदितिजं शिशिरेऽपि काले
नात्यम्बुदा जलमुचोऽप्यलघूर्मिकायाः॥")

जलमूर्त्ति, पुं, (जलं मूर्त्तिर्यस्य।) शिवः। इति तस्याष्टमूर्त्तिपूजायां तिथ्यादितत्त्वम्॥

जलमूर्त्तिका, स्त्री, (जलस्य मूर्त्तिः घनीभूता मूर्त्तिः। ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् च।) करका। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलमोद स्त्री (जलेन जलसंयोगेन मोदयति आनन्दयति सद्गन्धप्रदानेनेत्यर्थः। मुद्+णिच्+अण्।) उशीरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलयन्त्रगृहम्, क्ली, (जलयन्त्रमिव कृतं गृहम्।) जलमध्यकृतगृहम्। जलटुङ्गि इति फोयारार घर इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। समुद्रगृहम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ जलयन्त्रनिकेतनम् ३। इति हारावली॥ जलयन्त्रमन्दिरम् ४। यथा--
'क्वचिद्विचित्रं जलयन्त्रमन्दिरम्।"
इति कालिदासः॥

जलरङ्क पुं, (जले सरसि रङ्क इव।) बकपक्षी। इति हारावली। १८६॥

जलरङ्कु पुं, (जले रङ्कुरिव।) दात्यूहपक्षी। इति हलायुधः॥

जलरञ्ज, पुं (जले रजति अनुरक्तो भवतीति। रञ्ज अनुरागे+अच्।) बकपक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४।३।८॥ (बकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

जलरण्ड पुं (जलस्य रण्ड इव भयजनकत्वात्।) जलावर्त्तः। पयोरेणुः। भुजङ्गमः। इति हेमचन्द्रः शब्दरत्नावली च॥

जलरस पुं (जलजातो रसः। जलप्रधानो रसो वा।) लवणम्। इति हारावली। ७५॥

जलरुट् [ह्] पुं (जले रोहतीति। रुह+क्विप्।) पद्मम्। इति हेमचन्द्रः। ४।२२८॥

जलरुह, क्ली, (जले रोहतीति। रुह+'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" ३।१।१३५। इति कः।) पद्मम् इति हेमचन्द्रः। ४।२२८॥ (यथा, महाभारते। १।१२९।४१।
"जलजैः शुभैश्छन्नं फुल्लैर्जलरुहैस्तथा॥")

जलरूप, पुं (जलस्य रूपमिव रूपं यस्य। शुभ्रवर्णत्वादस्य तथात्वम्।) मकरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जललता, स्त्री, (जले लतेव तदाकारत्वात्।) तरङ्गः। इति हारावली। २०५॥

जलवरण्ट, पुं, (जलं रथस्तत्प्रधानो वरण्टो यस्य।) जलवसन्ताख्यव्रणः। पानीवसन्त इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मोगः २। इति हारावली। १४२॥

जलवल्कल, पुं, (जलस्य वल्कल इव।) कुम्भिका। इति हारावली। ११२। पाना इति भाषा।)

जलवल्ली, स्त्री, (जलजाता जलप्रधाना वा वल्ली।) शृङ्गाटकः। इति राजनिर्घण्टः॥

जलवायस, पुं, (जले वायसः काक इव कृष्णवर्णत्वात्।) मद्गुपक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४।३९८॥ पानीकौड़ि इति भाषा॥

जलवास स्त्री (जलेन वासो गन्धो यस्य।) उशीरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलवास पुं (जलं वासयतीति। वस+णिच्+अण्।) विष्णुकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥ (जले वासः निवासः। सलिलनिवासः। यथा महाभारते। १२।२६०।५।
"स चिन्तायमास मुनिर्जलवासं कदाचन।
जले वासो यस्य इति विग्रहे जलवासिनि। यथा तत्रैव। १२।२६०।४।
"स कदाचिन् महातेजा जलवासो महीपते!।
चचार लोकान् विप्रर्षिः प्रेक्षमाणो मनोजवः॥")

जलवाह, पुं, (जलं वहतीति। वह+'कर्म्मण्यण्।' ३।२।१। इत्यण्।) मेघः। इति हेमचन्द्रः। २।७८॥ (यथा भारविः। १२।२१।
"सादिजलधिजलवाहपथं
सदिगम्बुवानिव विश्वमोजसा॥'
जलवाहके त्रि। यथा महाभारते। २।७।२०।
'जलवाहास्तथा मेघा वायवस्तनयित्नवः॥')

जलविडाल पुं (जले विडाल इव।) जलनकुलः। इति हारावली। ७६॥

जलविन्दुजा स्त्री (जलविन्दुभ्यो जायते इति। जन+ड।) यावनालशर्करा। इति राजनिर्घण्टः॥

जलविल्व पुं, (जलप्रधानो विल्व इव।) कर्कटः। पद्माङ्गः। जलचत्वरम्। इति मेदिनी। वे ५८॥ चारगज इति भाषा॥

जलविषुव स्त्री (जलप्रधानं विषुवम्।) तुलासङ्क्रान्तिः। तत्पर्य्यायः। आश्विनविद्दिनम् २। इति शब्दरत्नावली॥ चक्रविशेषः। यथा —
'मान शिरे यम्भवपयवर
यद्यसुर्भे बन्धितलाभ।

भोगः करे षट्पदयोस्तु यत्रे
भीतिर्नृणां स्यान्निधुवस्य चक्रे ॥
यस्मिन्नृचे वसेद्राजस्तस्मात् संगणयेद्बुधः ॥"
इति समयामृतम् ॥

जलवृश्चिकः, पुं, (जले वृश्चिक इव ।) चिङ्गटमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलवेतसः, पुं, (जलजातो वेतसः ।) वानीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्याया गुणाश्च ।
"निकुञ्जकः परिव्याधो नादेयो जलवेतसः ।
जलजो वेतसः शीतः कुष्ठहृद्वातकोपनः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जलव्यधः, पुं, (जलं विध्यतीति । व्यध + अच् ।) कङ्कत्रोटमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलव्यालः, पुं, (जलस्थितो व्यालो हिंस्रजन्तुः ।) अलगर्द्दसर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ५ ॥ क्रूरकर्म्मा जलजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलशयः, पुं, (जले शेते । शी + अच् । पुंसीति घो वा ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥

जलशयनः, पुं, (जले क्षीरोदसलिले शेते इति । शी + ल्युः ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥

जलशायी, [न्] पुं, (जले शेते इति । शी + णिनिः ।) विष्णुः । यथा, पुराणम् ।
"जलमध्ये वराहस्य पावके जलशायिनम् ॥"

जलशुक्तिः, स्त्री, (जलचरी शुक्तिः ।) शम्बूकः । इत्यमरः । १ । १० । २३ ॥ शामूक इति जलसीपी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वारिशुक्तिः २ कृमिशुक्तिः ३ क्षुद्रशुक्तिका ४ शम्बूका ५ नरशुक्तिः ६ पुटिका ७ तोयशुक्तिका ८ । तस्या गुणाः । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । दीपनत्वम् । गुल्मशूलविषदोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । पाचनत्वम् । बलदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलशूकं, क्ली, (जले शूकं सूक्ष्माग्रमिव ।) शैवालम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३३ ॥ (पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—
"जलशूकः स्वयं गुप्ता रजन्यौ बृहतीद्वयम् ॥"
इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

जलशूकरः, पुं, (जले जलस्य वा शूकर इव ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥

जलसर्पिणी, स्त्री, (जले सर्पति गच्छतीति । सृप + णिनि + ङीप् ।) जलौका । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७० ॥

जलसूचिः, पुं, (जले सूचिरिव । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) कङ्कत्रोटमत्स्यः । शृङ्गाटः । शिशुमारः । जलौकायां स्त्री । इति मेदिनी । चे, २० ॥ काकः । इति हेमचन्द्रः ॥

जलस्तम्भनं, क्ली, (जलस्य स्तम्भनम् ।) मन्त्रादिद्वारा जलगतिनिवारणम् । तन्मन्त्रो यथा,—
"ओम नमो भगवते जलं स्तम्भय स्तम्भय संसमंसके कके कचर ।
जलस्तम्भनमन्त्रोऽयं जलं स्तम्भयते शिव ! ॥"
इति गारुडे १७८ अध्यायः ॥ पुस्तकान्तरे १८६ अध्यायः ॥ (जलस्तम्भनविद्या दुर्य्योधनेन विदितासीत् । अतएवायं द्वैपायनह्रदजलं संस्तभ्य तत्र सुष्वाप । एतत्कथा महाभारते शल्यपर्व्वणि २९ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

जलस्था, स्त्री, (जले जलबहुलप्रदेशे तिष्ठतीति । स्था + कः । स्त्रियां टाप् ।) गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जलावस्थिते, त्रि । यथा, भागवते । ३ । २७ । १२ ।
"यथा जलस्थ आभासो जलस्थेनावदृश्यते ।
स्वाभासेन तथा सूर्य्यो जलस्थेन दिवि स्थितः ॥")

जलहं, क्ली, (जलेन हन्यते इति । हन + बाहुलकात् डः ।) स्वल्पजलयन्त्रगृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलहासः, पुं, (जलानां हास इव शुक्लत्वात् ।) समुद्रफेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलाका, स्त्री, (जले आकायति प्रकाशते इति । आ + कै + कः ।) जलौकसः । इति शब्दरत्नावली ॥

जलाची, स्त्री, (जलमञ्चति व्याप्नोति कारणतयेति । अञ्च + अण् ।) जलपिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥

जलाखुः, पुं, (जले आखुरिव ।) जलनकुलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलाञ्चलं, क्ली, (जलमञ्चति व्याप्नोतीति । अञ्च + बाहुलकात् अलच् । यद्वा, जले अञ्चलः वस्त्रप्रान्त इव । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) शैवालम् । स्रोतो वारिनिर्गमः । इति मेदिनी । ले, १५४ ॥

जलाटनः, पुं, (जले अटति भ्रमतीति । अट + ल्युः ।) कङ्कपक्षी । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥ (विशेषोऽस्य कङ्कशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

जलाटनी, स्त्री, (जले अटति भ्रमतीति । अट + ल्युः । स्त्रियां ङीप् ।) जलौका । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥

जलाण्टकः, पुं, (जले अण्ठते इतस्ततो भ्रमतीति । अण्ठ गतौ + ण्वुल् । पृषोदरादित्वात् ठस्य टः ।) नक्रराजः । इति हारावली । ७७ ॥

जलाण्डकं, क्ली, (जले अण्डमिव कायतीति । कै + कः ।) पोताधानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

जलात्मिका, स्त्री, (जलमेव आत्मा यस्याः । कप् ततः टापि अत इत्वम् ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥

जलाधारः, पुं, (जलस्य आधारः ।) जलाशयः । इत्यमरः । १ । १० । २५ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । १४४ ।
"आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग् भवेत् ।
तथात्मैकोऽप्यनेकस्तु जलाधारेष्विवांशुमान् ॥")

जलाधिदैवतः, पुं, (जलस्याधिदैवतं अधिष्ठात्री देवता ।) वरुणः । इति हलायुधः ॥ (जलं अधिदैवतं यस्य ।) पूर्व्वाषाढ़ानक्षत्रे, क्ली । इति ज्योतिषम् ॥

जलाम्बिका, स्त्री, (जलस्य अम्बिका माता इव । क्रोड़देशे जलधारणादस्यास्तथात्वम् ।) कूपः । इति हारावली । ४१ ॥ जलात्मिका इति क्वचित् पाठः ॥

जलायुका, स्त्री, (जलमायुरस्याः । कप् । पृषोदरादित्वात् सलोपः ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १३ ।
"अथ जलायुकाः वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरिति जलायुकाः ॥" अस्या अन्यद्विवरणं जलौकःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ यस्मिन्नियं व्यवहृता तद्यथा,—
"नस्याञ्जनाभ्यञ्जनपानधूमं
तथावपीड़ं कवलग्रहञ्च ।
संशोधनक्षोभयतः प्रयुञ्ज्या-
द्रक्तं हरेच्चापि जलायुकाभिः ॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

जलार्द्रः, पुं, (जलेन आर्द्रः सिक्तः ।) आर्द्रवस्त्रम् । इति हारावली । १६६ ॥ (जलसिक्ते, त्रि । यथा, मेघदूते । ४५ ।
"तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा
पुष्पासारैः स्नपयतु भवान् व्योमगङ्गाजलार्द्रैः ॥")

जलार्द्रा, स्त्री, (जलेन आर्द्रा सिक्ता ।) क्लिन्नवस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४३ ॥ (आर्द्रतालवृन्तम् । यथा, वैजयन्ती ।
"धुवित्रं तालवृन्तं स्यात्तत्तु चेपद्यजनञ्च तत् ।
जलेनार्द्रं जलार्द्रा स्यात्——— ॥")

जलार्णवः, पुं, (जलप्रचुरोऽर्णवः समुद्रो यत्र काले ।) वर्षाकालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जलप्रचुरोऽर्णवः ।) जलसमुद्रश्च ॥

जलालुः, पुं, (जलजात आलुः । शाकपार्थिववत् समासः ।) पानीयालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलालुकं, क्ली, (जलालुरिव कायति प्रकाशते इति । कै + कः ।) पद्मकान्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलालुका, स्त्री, (जले अलति गच्छतीति । अल गतौ + बाहुलकात् उकः ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥

जलालोका, स्त्री, (जले आलोक्यते दृश्यते इति । आ + लोक दर्शने + कर्म्मणि घञ् ।) जलौका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जलावर्त्तः, पुं, (जलस्य आवर्त्तः सम्भ्रमः ।) जलगुल्मः । अम्भसां भ्रमः । इति जटाधरः ॥

जलाशयं, क्ली, (जले जलबहुलप्रदेशे आशेते इति । आ + शी + अच् ।) उशीरम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६४ ॥ लामज्जकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जलशायिनि, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १४३ । ५४ ।
"ततः सत्त्वान्युपाक्रामन् सुबहूनि महान्ति च ।
रुरुवानरसिंहांश्च महिषांश्च जलाशयान् ॥")

जलाशयः, पुं, (जलस्य आश्रय आधारः ।) जलाधारः । स तु पुष्करिण्यादिः । इत्यमरः । १ । १० । २६ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १२६ ।

"न स्नानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महानिशि।
न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये॥"
जल आशेते तिष्ठतीत्यर्थः। आ+शी+"पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण।" ३।३।११८। इति घ।) समुद्रः। इति हेमचन्द्रः॥ शृङ्गाटक। इति राजनिर्घण्टः॥

जलाशया, स्त्री, (जले जलसमीपे आशेते उद्भवतीति। आ+शी+अच्। स्त्रियां टाप्।) गुण्डालातृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलाश्रय, पुं, (जले जलप्रचुरप्रदेशे आश्रय उत्पत्तिस्थानं यस्य।) वृत्तगुण्डतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलाश्रया, स्त्री, (जले जलबहुलप्रदेशे आश्रयो यस्याः।) शूलीतृणम्। बलाका। इति राजनिर्घण्टः॥

जलाष्ठीला, स्त्री, (जलेनाष्ठीला सदृशा।) पुष्करिणी। इति हारावली। ४२॥

जलाह्वय, क्ली, (जले आह्वयः संज्ञा यस्य।) उत्पलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलिका, स्त्री, (जलम् उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः। जल+"अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति ठन्। स्त्रियां टाप्।) जलौका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

जलुका, स्त्री, (जले तिष्ठतीति। जल+बाहुलकात् उक।) जलौका। इति शब्दरत्नावली॥

जलूका, स्त्री (जलुका। पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) जलौका। इति हेमचन्द्रः। ४।२७०॥ (यथा देवीभागवते। १।१५।१८।
"जलूकेव यथा नारी रुधिरं पिबतीति वै।
मूर्खस्तु न विजानाति मोहितो भावचेष्टितैः॥")

जलेचर, पुं, (जले चरतीति। चर+"चरेष्टः।" ३।२।१६। इति ट। "तत्पुरुषे कृति बहुलम्।" ६।३।१४। इत्यलुक्।) जलचरपक्षी। स तु हंसमद्गुप्रभृतिः। तस्य मांसगुणाः। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। स्निग्धत्वम्। मधुरत्वम्। वायुनाशित्वम्। शुक्रकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (जलचारिणि, त्रि। यथा, महाभारते। १।२१०।११
"स समाप्य कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम्।
उन्ममज्ज महाबाहुर्बलवान् वनितां वरः॥")

जलेच्छया, स्त्री, (जलम् इच्छतीति जलेच्छ जलप्रचुरस्थानम्। इ+क्विप्। तत्र शेते उद्भवतीति। शी+अच्। स्त्रियां टाप्।) हस्तिगुण्डा तृणम्। इति शब्दरत्नावली॥

जलेजात, क्ली, (जले जातम् उत्पन्नम्।) पद्मम्। इति शब्दरत्नावली॥

जलेन्द्र, पुं, (जलस्य इन्द्रः अधिपतिः।) वरुणः। महोऽपि जम्भलः। इति मेदिनी। र। १४८॥

जलेशय, पुं, (जलाभ्यन्तरे शयनमस्ति यस्य।) [illegible]। इति भूरिप्रयोगः॥

जलेरुहा, स्त्री, (जले रोहति उद्भवतीति। रुह+क। तत्पुरुषे कृतीति। अलुक्।) [illegible]। इति राजनिर्घण्टः॥

जलेवाह, पुं, (जले जलमध्ये वाहते जलमग्नद्रव्यस्य लाभार्थं प्रयतते इति। वाहृ प्रयत्ने+अच्।) जातिविशेषः। डुबरु इति भाषा॥ यथा, माद्य मातालखण्डे।
'जलेवाहानथाहूय बहूंस्तत्र न्ययोजयत्।
तत्र गत्वा परं यत्नमापुराभरणं न तत्॥"

जलेशय, पुं (जले शेते इति। शी+अच्। "तत्पुरुषे कृतीति।" अलुक्।) मत्स्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कारणतोयशायित्वात् विष्णुः। यथा, हरिवंशे। २२।६८।
"नमोऽस्त्वनन्तपतये अव्ययाय महात्मने।
जलेशयाय देवाय पद्मनाभाय विष्णवे॥"
महादेवः। यथा, महाभारते। १३।१७।८७।
"तुम्बवीणो महाकोप ऊर्द्ध्वरेता जलेशयः॥"
जलशायिनि, त्रि॥)

जलेश्वर, पुं (जलस्य ईश्वरः।) वरुणः। इति शब्दरत्नावली। (यथा, महाभारते।१।२२४।३।
"तमब्रवीत् धूमकेतुः प्रतिगृह्य जलेश्वरम्।
चतुर्थं लोकपालानां देवदेवं सनातनम्॥"
जलानामाश्रयत्वात्) समुद्रश्च॥

जलोका, स्त्री, (जलमोक आश्रयो यस्याः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) जलौका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

जलोच्छ्वास, पुं, (जलानाम् उच्छ्वासः।) जलाशयं परिपूर्य समधिकजलस्य सर्वतो वहनम्। इति ककुटः॥ समधिकजलस्रोतोपायनिष्कासनम्। इति स्वामी॥ जलाद्युपचये पुष्करिण्यादावुपायम् जलनिष्कासनम्। इति सर्व्वस्वम्॥ सेतुभङ्गादिभयेन जलाशयादुपायैर्जलवहिष्करणम्। इत्यन्ये॥ पुष्करिण्यादौ जलप्रवेशार्थमुपायं सुधान् इति ख्यात इत्येके। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। परीवाहः २। इत्यमरः।१।१०।१०॥

जलोदर, क्ली (जलप्रधानम् उदरं यस्मात्।) उदरामयः। तस्य निदानादि यथा,—
'यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा
वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढः।
पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य
स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि॥
स्नेहोपलिप्तेष्वथवापि तेषु
दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति।
स्निग्धं महत्तत् परिवृत्तनाभि-
समाततं पूर्णमिवाम्बुना च॥
यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च
शब्दायते चापि दकोदरं तत्॥
जन्मनैवोदरं सर्व्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम्।
बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम्॥"
इति माधवकरः॥
(अस्य सकारणलक्षणचिकित्सितं यथा, हारीते चिकित्सितस्थाने २७ अध्याये।
आत्रेय उवाच।
'विषमाद्यनापचयात् पानतोयादथापि वा।
मन्दाभ्यासान्निमान्द्याद्वा व्यायामतोऽपि वा।
शीतमम्बुदरमेव च तस्माज्जायते जलोदरम्।
उदरं सजलं यस्य सघोषमतिवर्द्धितम्।
श्वयथुः पादयोः शोथो जलोदरस्य लक्षणम्।
विरेकं वमनं कुर्य्यात् पाचनानि च कारयेत्।
क्षारयोगांश्च वटकांस्तैलं तद्वद्दशास्थितिः।
तस्मान्नाभेर्व्वामभागे वर्ज्जयित्वाङ्गुलद्वयम्।
जलनाडीप्राशुमन्त्र कुशपत्त्रेण वेधयेत्।
ततस्तु जलनालञ्च तत्र सञ्चारयेद्बुधः।
अन्तर्गतं जलं स्राव्य ततः सन्धारयेद्दृढम्।
यदा न धरते श्वाथं तदा दाहं प्रयुज्यते।
कणा कल्कं परिस्राव्य घृतं दद्याच्चतुर्गुणम्।
शुण्ठी विश्वा समं पथ्यं पानमालेपनं हितम्।
शस्त्रकर्म्म भिषक् श्रेष्ठो विज्ञासेनैव कारयेत्।
दुष्करं शस्त्रकर्म्मैव न कुर्य्यात् यत्र तत्र तु।
अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत्।
तस्मादवश्यकर्त्तव्यमीश्वरं साक्षिकारिका॥")

जलोद्भवा, स्त्री, (जले उद्भवो यस्याः।) लघुब्राह्मी। इति राजनिर्घण्टः॥ (कालानुसारिवा। शिउली छोपर इति च यस्य ख्यातिः। यथास्याः पर्य्यायाः।
'शीतली शीतकुम्भी च सूक्ष्मपुष्पा जलोद्भवा।
कालानुसारिवा तस्याः प्रवादौ गतवद्गुणे॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

जलोद्भूता, स्त्री, (जले उद्भूता।) गुन्द्रालातृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलोरगी, स्त्री, (जले उरगी सर्पिणीव।) जलौका। इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी॥

जलौकस्, स्त्री, (जलमोको वासस्थानं यासाम्।) जलौका। सान्तबहुवचनान्तोऽयं शब्दः। इत्यमरः।१।१०।२२॥

जलौकस, पुं, स्त्री, (जलमेव ओको वासस्थानं तदस्यास्तीति। अर्श आदित्वादच्।) जलौका। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः। अकारान्तोऽयम्॥

जलौका, [ध] स्त्री, (जलमेव ओको वासस्थानं यस्याः।) जलौका। इति भरतः॥ (यदुक्तम्।
'स्थानात् साधुतरस्य गुणं न दोषं
दोषान्वितो गुणयुगं परिहाय दोषम्।
बालस्तनात् पिबति दुग्धमसृग्विहाय
रक्ता पयो रुधिरमेव न किं जलौका॥"
जलवासिनि, त्रि। यथा, महाभारते। १३। ५०।१०।
"जलौकसां स सत्त्वानां बभूव प्रियदर्शनः॥"
विवरणमस्या यथा,—
नृपाढ्य बाल स्थविर भीरु दुर्ब्बल नारीसुकुमाराणामनुग्रहार्थं परमसुकुमारोऽयं शोणितावसेचनोपायोऽभिहितो जलौकसः। तत्र वातपित्तकफदुष्टशोणितं यथासंख्यं शृङ्गजलौकालाबुभिरवसेचयेत् स्निग्धशीतरूक्षत्वात् सर्व्वाणि सर्व्वैर्वा॥"
"उष्णं समधुरं स्निग्धं गवां शृङ्गं प्रकीर्त्तितम्।
तस्माद्वातोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने॥
शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा।

तस्मात् पित्तोपसृष्टे तु हिता सा त्ववसेचने ॥
अलाबुकटुकं रूक्षं तीक्ष्णञ्च परिकीर्त्तितम् ।
तस्मात् श्लेष्मोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥"
"अथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरिति जलायुका जलमासामोक इति जलौकस: । ता द्वादश, तासां सविषा: षट् तावत्य एव निर्व्विषा: । तत्र सविषा: कृष्णा कर्व्वुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति । तास्वञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिरा: कृष्णा । वर्म्मिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षि: कर्व्वुरा । रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुख्यलगर्द्दा । इन्द्रायुधवदूर्द्ध्वराजिभिश्चित्रा इन्द्रायुधा । ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका । गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृतिरणुमुखी गोचन्दनेति । ताभिर्दष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरतिमात्रं कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरो दाहश्छर्द्दिर्मद: सदनमिति लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागद: पानालेपननस्यकर्म्मादिषूपयोज्य: । इन्द्रायुधादष्टमसाध्यमित्येता: सविषा: सचिकित्सिता व्याख्याता: ।
अथ निर्व्विषा: । कपिला पिङ्गला शङ्कुमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी सावरिका चेति । तत्र मन:शिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां पृष्ठे स्निग्धमुद्गवर्णा कपिला । किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाशुगा च पिङ्गला । यकृद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्कुमुखी । मूषिकाकृतिवर्णाऽनिष्टगन्धा च मूषिका । मुद्गवर्णा पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा पुण्डरीकमुखी । स्निग्धा पद्मपत्रवर्णाऽष्टादशाङ्गुलप्रमाणा सावरिका सा च पश्वर्थे । इत्येता अविषा व्याख्याता: । तासां यवनपाण्ड्यसह्यपौतनादीनि क्षेत्राणि । तेषु महाशरीरा बलवत्य: शीघ्रपायिन्यो महाशना निर्व्विषाश्च विशेषेण भवन्ति । तत्र सविषमत्स्यकीटदर्दुरमूत्रपुरीषकोथजाता: कलुषेष्वम्भ:सु च सविषा: । पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकशैवालकोथजाता विमलेष्वम्भ:सु च निर्व्विषा: ॥"
"क्षेत्रेषु विचरन्त्येता: सलिलेषु सुगन्धिषु ।
न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्कशया: सुखा: ॥"
"अथैना नवे महति घटे सरस्तडागोदकपङ्कमावाप्य निदध्यात् । भक्षार्थे चासामुपहरेच्छैवलं वल्लूरमौदकांश्च कन्दांश्चूर्णीकृत्य शय्यार्थं तृणमौदकानि च पत्राणि । त्र्यहात्त्र्यहाच्चान्यज्जलं भक्ष्यं च दद्यात् सप्तरात्रात् सप्तरात्राच्च घटमन्यं संक्रामयेत् ॥"
"स्थूलमध्या: परिक्लिष्टा: पृथ्व्यो मन्दविचेष्टिता: ।
अग्राहिण्योऽल्पपायिन्य: सविषाश्च न पूजिता: ॥
अथ जलौकोऽवसेकसाध्यव्याधितमुपवेश्य संवेश्य वा विरूक्ष्य चास्य तमवकाशं मृद्गोमयचूर्णैर्यद्यरुज: स्यात् । गृहीताश्च ता: सर्षपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगात्री: सलिलसरकमध्ये मुहूर्त्तस्थिता विगतक्लमा ज्ञात्वा ताभी रोगं ग्राहयेत् । श्लक्ष्णशुक्लार्द्रपिचुप्रोतावच्छन्नां कृत्वा मुखमपावृणुयादगृह्णन्त्यै क्षीरबिन्दुं शोणितबिन्दुं वा दद्याच्छस्त्रपदानि वा कुर्व्वीत यद्येवमपि न गृह्णीयात्तदन्यां ग्राहयेत् । यदा च निविशतेऽश्वखुरवदाननं कृत्वोन्नम्य च स्कन्धं तदा जानीयाद्गृह्णातीति गृह्णन्तीञ्चार्द्रवस्त्रावच्छन्नां धारयेत् सेचयेच्च । दंशे तोदकण्डूप्रादुर्भावैर्ज्जानीयाच्छुद्धमियमादत्त इति शुद्धमाददानामपनयेत् । अथ शोणितगन्धेन न मुञ्चेन्मुखमस्या: सैन्धवचूर्णेनावकिरेत् । अथ पतितां तण्डुलकण्डनप्रदिग्धगात्रीं तैल-लवणाभ्यक्तमुखीं वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां गृहीतपुच्छां दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां शनै: शनैरनुलोममनुमार्ज्जयेदामुखाद्वामयेत्तावद्यावत् सम्यग्वान्तलिङ्गानीति । सम्यग्वान्ता सलिलसरकन्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत् । या सीदति न चेष्टते सा दुर्व्वान्ता तां पुन: सम्यग्वामयेत् । दुर्व्वान्ताया व्याधिरसाध्य इन्द्रमदो नाम भवति । अथ सुवान्तां पूर्व्ववत् सन्निदध्यात् शोणितस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौकोव्रणान् मधुनाऽवघट्टयेच्छीताभिरद्भिश्च परिषेचयेद्बध्नीत वा व्रणं कषायमधुर-स्निग्धशीतैश्च प्रदेहै: प्रदिह्यादिति ।"
"क्षेत्राणि ग्रहणं जाती: पोषणं सावचारणम् ।
जलौकसाञ्च यो वेत्ति तत्साध्यान् स जयेद्गदान् ॥"
इति सूत्रस्थाने त्रयोदशाध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

जलौका, स्त्री, (जलमेव ओकं वसतिस्थानं यस्या: ।) जलजन्तुविशेष: । जोँक इति भाषा । तत्पर्य्याय: । रक्तपा २ जलौकस: ३ इत्यमर: । १ । १० । २२ ॥ जलूका ४ जलाका ५ जलौका: ६ जलोरगी ७ जलायुका ८ जलिका ९ जलासुका १० जलजन्तुका ११ वेणी १२ जलालोका १३ जलौकस: १४ जलौकसी १५ । इति भरत: ॥ जलौकसम् १६ जलौकसा १७ । इति रायमुकुट: ॥ रक्तपायिनी १८ रक्तसन्दंशिका १९ तीक्ष्णा २० वमनी २१ जलजीवनी २२ । इति राजनिर्घण्ट: ॥ रक्तपाता २३ वेधिनी २४ जलसर्पिणी २५ जलशुचि: २६ जलाटनी २७ जलाका २८ जलपटालिका २९ जलिका ३० जलालुका ३१ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा सुश्रुते शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।
"सिरा-विषाणतुम्बैस्तु जलौकाभि: पदैस्तथा ।
अवगाढं यथापूर्व्वं निर्हरेद्दुष्टशोणितम् ॥"
अस्या विवरणमन्यत् सविस्तरं जलौका:शब्दे व्याख्यातम् ॥)

जल्प, वाचि । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) अन्त:स्थतृतीयोपध: । जल्पति । इति दुर्गादास: ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १४६ । १२ ।
"नारिं जित्वा विकत्थन्ते नच जल्पन्ति दुर्व्वच: ॥")

जल्प:, पुं, (जल्प वाचि + घञ् ।) विजिगीषो: कथा । परमतखण्डनपूर्व्वकं स्वमतव्यवस्थापनम् । इति जटाधरो गौतमश्च ॥ ("यथोक्तोपपन्नच्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्प: ॥" इति न्यायसूत्रम् । १ । ४२ ॥
"स वादो द्विविध: संग्रहेण जल्पो वितण्डा च ।
तत्र पक्षाश्रितयोर्वचनं जल्प: ।"
"यथैकस्य पक्ष: पुनर्भवोऽस्तीति नास्तीत्यपरस्य तौ च स्वपक्षं स्वहेतुभि: स्थापयत: परपक्षमुद्भावयत: एष जल्प: ।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥) कथा । (यथा, भागवते । १ । ७ । १७ ।
"इति प्रियां वल्गुविचित्रजल्पै:
स सान्त्वयित्वाच्युतमित्रसूत: ॥")

जल्पनं, क्ली, (जल्प + भावे ल्युट् ।) कथनम् । यथा,—
"किं मिथ्या शतजल्पनेन सततं रे वक्र रामं वद ॥"
इत्युद्भट: । (जल्पतीति । जल्प + नन्द्यादित्वात् ल्यु: । कथके, त्रि ॥)

जल्पाक:, त्रि, (जल्पतीति । जल्प + "जल्पभिक्ष-कुट्टलुण्टवृङ: षाकन् ।" ३ । २ । १५५ । इति षाकन् ।) बहुकुत्सितभाषी । तत्पर्य्याय: । वाचाल: २ वाचाट: ३ बहुगर्ह्यवाक् ४ । इत्यमर: । ३ । १ । ३६ ॥ (स्त्रियां षित्वात् ङीष् । यथा, भट्टि: । ७ । १९ ।
"जल्पाकीभि: सहासीन: स्त्रीभि: प्रजविना त्वया ॥")

जल्पितं, त्रि, (जल्प्यते स्म इति । जल्प + क्त: ।) उक्तम् । इत्यमर: । ३ । १ । १०७ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १४९ । "भो भो गोरम्भ ! सत्यमेतत् यत् त्वया जल्पितम् । किं देवी द्वि...शेन समालिङ्गिता ॥") कथने, क्ली । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १३२ ।
"सा प्राह भो प्रियतम ! मिथ्याजल्पितमेतत् ॥")

जव:, पुं, (जवनमिति । जु वेगगतौ + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) वेग: । (यथा, महाभारते । ३ । १४१ । २१ ।
"यस्य बाहुबले तुल्य: प्रभावे च पुरन्दर: ।
जवे वायुर्म्मुखे सोम: क्रोधे मृत्यु: सनातन: ॥")
वेगवति, त्रि । इति मेदिनी । वे, ७ ॥

जवनं, क्ली, (जु वेगगतौ + भावे ल्युट् ।) वेग: । इत्यमर: । ३ । २ । ३९ ॥

जवन:, पुं, (जु + "जुचङ्क्रम्येति ।" ३।२।१५० । इति युच् ।) वेग: । वेगयुक्ताश्व: । देशविशेष: । इउनान इति पारस्यभाषा । इति हेमचन्द्र: ॥ श्वेतकारी मृग: । घोटक: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ म्लेच्छजातिविशेष: । एष पूर्व्वं यवनदेशोद्भव: क्षत्त्रिय आसीत् सगरराजेनास्य सर्व्वशिरोमुण्डनं सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतत्वञ्च चकार । इति हरिवंश: ॥ (स्कन्दस्य सैनिकविशेष: यथा, महाभारते । ९ । ४५ । ७२ ।
"शृणु नामानि चाप्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिका: ॥"

जागरिता, [ऋ] त्रि, (जागर्त्तीति । जागृ+तृच् ।) जागरणशीलः । इत्यमरः । ३ ।१।३२॥

जागरी, [न्] त्रि, (जागरो जागरणमस्त्यस्येति । जागर+"अत इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति इनिः ।) जागरूकः । इति हेमचन्द्रः । ३।१०७॥

जागरूकः, त्रि, (जागर्त्तीति । जागृ+"जागरूकः ।" ३ । २ । १६५ । इति ऊकः ।) जागरणशीलः । जागरणकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । जागरिता २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३२ ॥ जागरी ३ । इति हेमचन्द्रः ।३।१०७॥ (यथा, रघुः ।१०।२४।
"अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।
स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥"
कर्त्तव्यपालनादौ अप्रमत्तः । यथा, रघुः । १४ । ८५ ।
"निगृह्य शोकं स्वयमेव धीमान्
वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः ॥")

जागर्त्तिः, स्त्री, (जागृ+भावे क्तिन् ।) जागरणम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

जागर्य्या, स्त्री, (जागृ+"जागर्त्तेरकारो वा ।" ३ । ३ । १०१ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यक् । "जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु ।" ७ । ३ । ८५ । इति गुणः ।) जागरणम् । इत्यमरः । ३ । १ ।१६ ॥

जागुडं, क्ली, (जागुडे तदाख्यया प्रसिद्धे देशे भवमित्यण् ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (देशविशेषः । यथा, माघे । २० । ३ ।
"अभिषेद्यमगादथोऽपि शौरे-
रवनिं जागुडकुङ्कुमाभिताम्रैः ॥"
जागुडोऽभिजनोऽस्येत्यण् । तद्देशवासिनि, त्रि, । यथा, महाभारते । ३ । ५१ । २४ ।
"जागुडान् रामठान् मुण्डान् स्त्रीराज्यानथ तङ्गणान् ॥")

जागृ, ङ जु जागरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-सेट् ।) ङ, जागर्ति । जु, जागर्त्ति । दिशो निरीक्षमाणस्य नास्ति जागरतो भयमिति पचादित्वादनि जागर इव।चर-तीति क्वौ शब्दनाम् । इति दुर्गादासः ॥

जागृविः,पुं, (जागर्त्ति यागादिकल्पतयेति । जागृ+"जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन् ।" उणां । ४ । ५४ । इति क्विन् ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ११ । १ ।
"जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरग्निः ॥"
जागर्त्ति प्रजानां शुभाशुभकार्य्यदर्शनार्थमिति । नृपतिः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

जाग्रत्, त्रि, (जागर्त्तीति । जागृ+शतृ ।) जागरणविशिष्टः । यथा,—
"गङ्गोत्तुङ्गतरङ्गसङ्गतजटाजूटाग्रजाग्रत्फणि-
स्फूर्ज्जत्तुङ्गतरातिभीतिसम्भृतचमत्कारस्फुरत्-
सम्भ्रमा ।"
इति कायचन्द्रिका ॥
(जागरणम् । यथा, मनौ । १ । ५७ ।
"एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्व्वं चराचरम् ।
सञ्जीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥")

जाग्रिया, स्त्री, (जागृ+"जागर्त्तेरकारो वा ।" इति पक्षे श्रस्तौ रिङादेशः ।) जागरणम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

जाघनी, स्त्री, (जघनस्य समीपम् । जघन+शैषिकोऽण् । ततः स्त्रियां ङीप् ।) जघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । १० ।१०८ ।
"क्षुधार्त्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।
चण्डालहस्तादादाय धर्म्माधर्म्मविचक्षणः ॥"
विश्वामित्रस्य जाघनीहरणकथा महाभारते शान्तिपर्व्वणि १४१ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

जाङ्गलं, क्ली, (जाङ्गलेषु स्थलजपशुविशेषेषु भवम् । जाङ्गल+अण् ।) मांसम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जाङ्गलः, पुं, (जङ्गले भवः । जङ्गल+अण् ।) कपिञ्जलपक्षी । इति मेदिनी । ले, ६५ ॥ निर्ज्जलदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य लक्षणं यथा,—
"स्वल्पोदकतृणो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः ।
स ज्ञेयो जाङ्गलो देशः बहुधान्यादिसंयुतः ॥")
भावप्रकाशमतेऽस्य लक्षणं यथा,—
"आकाशशुभ्र उच्चश्च स्वल्पपानीयपादपः ।
शमीकरीरबिल्वार्कपीलुकर्कन्धुसङ्कुलः ॥
हरिणैणर्क्षपृषतगोकर्णखरसङ्कुलः ।
सुस्वादुफलवान् देशो वातलो जाङ्गलः स्मृतः ॥"
("खरपरुषविशालाः पर्व्वताः कण्टकीर्णाः
दिशि दिशि मृगतृष्णा भूरुहाः शीर्णपर्णाः ।
अतिखररविरश्मिः पांशुभिन् मुक्तभूमिः
सरसरसविहीनः कृष्णकाम्भःप्रकर्षः ॥
तदनुविरलशस्याद्दारुणो गोमनुष्यः
प्रभवति रसमांसं रूक्षभावश्च सम्यक् ।
पुनरपि हिमवाष्पं शालिशस्यं न चेक्षु-
र्भवति रुधिरपित्तं कोपमाशु छुपैति ॥"
इति च शार्ङ्गीनी प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
तस्य गुणाः । वातपित्तकारित्वम् । उष्णत्वम् । रूक्षत्वञ्च । तद्देशीयजलगुणः । अनूपदेशात् विपरीतत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ रूक्षत्वम् । लवणत्वम् । लघुत्वम् । तनुत्वम् । पथ्यत्वम् । वह्निवाक्यबहुविकारकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ जङ्गलदेशोद्भवश्च ॥

जाङ्गलः, त्रि, स्थलजपशुविशेषः । यथा,—
"हरिणैणकुरङ्गर्ष्यपृषतन्यङ्कुशम्बराः ।
राजीवोऽपि च मुण्डी चेत्याद्या जाङ्गलसंज्ञकाः ॥
हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादेणः कृष्णः प्रकीर्त्तितः ।
कुरङ्ग ईषत्ताम्रः स्याद्धरिणाकृतिको महान् ॥
ऋष्यो नीलाण्डको लोके स रोझ इति कीर्त्तितः ।
पृषतश्चन्द्रविन्दुः स्याद्धरिणात् किञ्चिदल्पकः ॥
न्यङ्कुर्बहुविषाणोऽथ शम्बरो गवयो महान् ।
राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजीभिः परितो वृतः ॥
पोतगः शृङ्गहीनः स्यात् स मुण्डीति निगद्यते ॥"
तस्य मांसस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । कषायत्वम् । लघुत्वम् । बल्यत्वम् । बृंहणत्वम् । वृष्यत्वम् । दीपनत्वम् । दोषहरत्वम् । मूकत्व-मिन्मिनत्वगद्गदत्वार्द्दितबाधिर्य्यारुचिच्छर्द्दिप्रमेह-मुखजरोगश्लीपदगलगण्डवायुनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ शीतत्वम् । सृष्टविट्कत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥

जाङ्गलिः, पुं, (जाङ्गलो जङ्गलभवः सर्पादिर्विषाश्रितयास्त्यस्येति । जाङ्गल+बहुलवचनात् इञ् ।) व्यालग्राही । इति शब्दरत्नावली ॥

जाङ्गली, स्त्री, (जङ्गले भवा । जङ्गल+अण् । ततो ङीप् ।) शूकशिम्बी । इति । मेदिनी । ले, ६५ ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"कपिकच्छुरात्मगुप्ता वृष्या प्रोक्ता च मर्कटी ।
अजरा कण्डुरा व्यङ्गा दुःस्पर्शा प्रावृषायणी ॥
जाङ्गली शूकशिम्बी च सैव प्रोक्ता महर्षिभिः ॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जाङ्गुलं, क्ली, (जङ्गुलमेव । स्वार्थे अण् ।) विषम् । जालिनीफलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

जाङ्गुलिः, पुं, (जङ्गुलं विषं अपहार्य्यतया विद्यतेऽस्येति । जङ्गुल+बाहुलकात् इञ् ।) विषवैद्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ सापुडे इति भाषा ॥

जाङ्गुलिकः, पुं. (जाङ्गुलो विषप्रधानः सर्पादिर्ग्राह्यत्वेनास्त्यस्येति । जाङ्गुल+ठन् ।) व्यालग्राही । इत्यमरः । १ । ८ । ११ ॥

जाङ्गुली, स्त्री, (जङ्गुलस्य इयम् । "तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् । ततो ङीप् ।) विषविद्या । इति हेमचन्द्रः ॥

जाङ्घिकः, पुं, (जङ्घाभिश्चरतीति । जङ्घा+"पर्पादिभ्यष्ठन् ।" ४।४।१० । इति ठन् । यद्वा, जङ्घाभिर्जीवतीति । "वेतनादिभ्यो जीवति ।" ४ । ४ । १२ । इति ठञ् ।) उष्ट्रः । शीकारीहरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ जङ्घाजीवी । धावकादिः । तत्पर्य्यायः । जङ्घाकरिकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७३ ॥ (प्रशस्तजङ्घाविशिष्टे, त्रि । यथा, भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरौ ।
"जाङ्गलस्था जाङ्घिकाश्च यानस्थे राजसा मताः ॥")

जाज्वल्यमानः, त्रि, (भृशं ज्वलतीति । ज्वल+यङ्+शानच् ।) देदीप्यमानः । यथा, चण्डी ।
"जाज्वल्यमानं तेजोभी रविबिम्बमिवाम्बरात् ॥"

जाटलिः, पुं स्त्री, (जाटं सङ्घातं लातीति । ला+बाहुलकात् किः ।) वृक्षविशेषः । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ।

जाड्यं, क्ली, (जडस्य भावः, जड+ष्यञ् ।) जडता । तत्पर्य्यायः । जाम्बं २ । (यथा, पञ्चदशी । ६ । ८६ ।
"विना जाड्यानुभूतिं न कथञ्चिदुपपद्यते ॥")
मौर्ख्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जाड्यारिः, पुं, (जाड्यस्य अरिः शत्रुः । भक्षणेन जाड्यदोषनिराकरणात् तथात्वम् ।) जम्बीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातं, क्ली, (जन+कर्त्तरि क्तः ।) व्यक्तम् । समूहः । (यथा, भट्टिः । ३ । ३३ ।
"अन्याहृतिं द्रावयितुं ववृशा-
श्चिच्छेषयन्तोऽप्सरपानजातम् ॥"

भावे क्तः ।) जन्म । (पारिभाषिकपुत्त्रविशेषे पु । यथा पञ्चतन्त्रे । १ । ४४१—४४२ ।
'जातः पुत्त्रोऽनुजातश्च अतिजातस्तथैव च ।
अपजातश्च लोकेऽस्मिन् मन्तव्याः शास्त्रवेदिभिः ॥
मातृतुल्यगुणो जातस्त्वनुजातः पितुः समः ।
अतिजातोऽधिकस्तस्मादपजातोऽधमाधमः ॥)
उत्पन्ने त्रि । इति मेदिनी । ते १८ ॥ (यथा हितोपदेशे । १ । १४ ।
'कोऽर्थः पुत्त्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्म्मिकः ।
काणेन चक्षुषा किं वा चक्षुः पीडैव केवलम् ॥)

जातकं क्ली (जातं जन्म तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थः इत्यर्थः तत स्वार्थे कन् । यद्वा जातेन प्राणी जन्मना कायतीति । कै+कः ।) जातबालकस्य शुभाशुभनिर्णायकग्रन्थः । तस्य भेदाः । जातकदीपिका १ जातकाभरणम् २ जातकतरङ्गिणी ३ जातककौमुदी ४ जातकरत्नाकरः ५ जातकसारः ६ जातकार्णवः ७ जातकचन्द्रिका ८ लघुजातकम् ९ बृहज्जातकम् १० इत्यादि । इति ज्योतिषम् ॥

जातकः पु कारुणी । भिक्षुः । (जात+स्वार्थे कन् ।) जाते त्रि । इति श ब्दि ॥

जातकर्म्म क्ली (जातस्य जाते सति वा यत् कर्म्म) दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः । तस्य क्रमो यथा । पुत्त्रे जाते पिता नाभिं मा कृन्तत स्तनञ्च मा दत्त इत्यभिधाय कृतस्नानः कृतवृद्धिश्राद्धः प्रक्षालितशिलायां ब्रह्मचारिणा कुमार्य्या गर्भवत्या वा श्रुतस्वाध्यायशीलब्राह्मणेन वा अनाहतलोष्टपिष्टौ व्रीहियवौ दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा मन्त्रेण कुमारस्य जिह्वां मार्ष्टि । ततस्तथैव सुवर्णेन घृतं गृहीत्वा मन्त्रेण तथैव कुमारस्य जिह्वां मार्ष्टि । ततः पुनरपि सुवर्णेन घृतं गृहीत्वा मन्त्रेण तथैव कुमारस्य जिह्वां मार्ष्टि । ततो नाभिं कृन्तत स्तनञ्च दत्तेति पिता ब्रूयात् । स्नानं पुनः पिता न कुर्य्यात् । इति भवदेवभट्टः ॥

जातवेदाः [स्] पु (विद्यते लभ्यते इति । विद् लाभे+असुन् । जातं वेदो धनं यस्मात् ।) अग्निः । (अस्य निरुक्तिरुक्ता यथा महाभारते २ । ३१ । ४१ ।
'पावनात् पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहनः ।
वेदास्त्वदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि ॥")
चित्रकवृक्षः । इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥
(जाते जाते सर्व्वप्रपञ्चस्य स्वस्मिन् अध्यस्ततया विद्यते यो जीवः । यद्वा जातानि सर्व्वाणि कार्य्याणि त्रिन्ति यमिति । विद ज्ञाने+असुन् । अन्तर्य्यामी परमेश्वरः । यथा भागवते । ५ । ७ । १४ । "आ परो रजः सवितुर्जातवेदो देवस्य भर्गो मनसेदं जजान । जातवेदो धनं कर्म्मफलं यस्मात् कर्म्मफलप्रदमित्यर्थः ।" इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥)

जातरूपं क्ली (जातं प्रशस्तं रूपं यस्य ।) सुवर्णम् । (यथा भागवते । १ । १७ । ३८ ।
"पुनश्च याचमानाय जातरूपमदात् प्रभुः ॥")
धुस्तूरः । इत्यमरः । २ । ९ । ९५ । उत्पन्नरूपे, त्रि । यथा नैषधे । १ । १२९ ।
'न जातरूपच्छदजातरूपता
द्विजस्य दृष्टेयमिति स्तुवन् मुहुः ॥"

जातापत्या स्त्री (जातमपत्यमस्याः ।) प्रसूता । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ।

जातिः, स्त्री, (जायतेऽस्यामिति । जन्+अधिकरणे क्तिन् ।) गोत्रम् । (जन+भावे क्तिन् ।) जन्म । काम्पिल्लिका । आमलकी । सामान्यम् । तत्तु ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्रात्मकम् । छन्दः । जातीफलम् । मालती । इति मेदिनी । ते १८ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा —
'जातिर्ज्जाती च सुमना मालती राजपुत्त्रिका ।
चेतिका हृद्यगन्धा च सा पीता स्वर्णजातिका ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
काम्पिल्लः । इति विश्वः । गोत्वादि । तस्य लक्षणं यथा मुग्धबोधे ।
'आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानाञ्च न सर्व्वभाक् ।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रञ्च चरणैः सह ॥
अस्यार्थः । आक्रियते व्यज्यतेऽनयेति आकृतिः संस्थानं आकृत्या ग्रहणं ज्ञानं यस्याः सा आकृतिग्रहणा जातिराकृतिग्रहणा भवति संस्थानग्राह्या इत्यर्थः । तत्र मनुष्यगोघटहंसादीनां पृथक् पृथक् संस्थानैर्व्यज्यमाना मनुष्यत्वगोत्वघटत्वहंसत्वादिर्ज्जातिः । एवं ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्राणां पृथक् संस्थानाभावाद्ब्राह्मणत्वादेर्ज्जातित्वं नायातमिति लक्षणान्तरमाह लिङ्गानाञ्च न सर्व्वभागिति या सर्व्वाणि लिङ्गानि न भजते सा च जातिरित्यर्थः । स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः । जातिभेदाः पुमाख्याश्च इत्यमरसिंहे जातिभेदानां स्त्रीपुंसयोरेवेति नियमः ब्राह्मणादीनां सर्व्वलिङ्गभागित्वाभावाज्जातित्वम् । किन्तु अज्ञातहंसस्य जनस्य हंसं दृष्टवतोऽपि तस्य संस्थानेन हंसत्वं ग्रहीतुं न शक्यत इति हंसस्यापि जातित्वं नायातमिति पूर्व्वलक्षणस्य दोषः । एवं देवदत्तादिशब्दस्यापि सर्व्वलिङ्गभागित्वाभावाज्जातित्वापत्तिरिति द्वितीयलक्षणस्य दोषः इति दोषद्वयमपाकर्त्तुं द्वयोर्लक्षणयोर्विशेषणमाह सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येति सकृदेकवारमाख्यातेन उपदर्शनेन निर्निश्चयेन ग्राह्या ग्रहीतुं शक्या इत्यर्थः । तेन ईदृशो हंस इत्युपदेशे हंसं दृष्टवतस्तस्य संस्थानेन हंसत्वं ग्रहीतुं शक्यत एवेति पूर्व्वलक्षणस्य न दोषः । एवं देवदत्तादिशब्दस्य एकस्मिन् प्रदेशेऽपि अन्यस्मिन् ज्ञानाभावात् जातित्वं न स्यादिति परलक्षणस्यापि न दोषः । गार्ग्यः पुरुषः गार्गी स्त्री गार्ग्यं कुलमिति सर्व्वलिङ्गभागित्वात् सकृदाख्यानाभावाच्च गार्ग्यादीनां जातित्वानुपपत्तौ तृतीयलक्षणमाह गोत्रञ्चेति । पुत्त्रपौत्त्रप्रभृतिकमपत्यं गोत्रमिति पूर्व्वाचार्य्यपरिभाषितं गोत्रमिह गृह्यते । आदि । चतुर्थलक्षणमाह चरणैः सहेति । चरणा जातिरित्यर्थः । चरणशब्दो कठादिरूपः स च अध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृत्तत्वात् क्रियावाचक एव न तु जातिवाचकः तेनास्य जातिसंज्ञार्थं चरणैः सहेत्युक्तं गार्ग्यादीनां स्त्रियादौ पुंवद्भावेऽपि जातिसंज्ञा फलन्तु गार्गी भार्य्या यस्यासौ गार्गीभार्य्यः इत्यादौ कोपधककोद्भिन्नादिना पुंवद्भावनिषेधः । गार्गी चासौ भार्य्या चेति गार्ग्यभार्य्या इत्यादौ कोडादिः पुंवदिग्यादिना पुनः पुंवद्भावः ।" इति दुर्गादासः ॥
"सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परञ्चापरमेव च ।
द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥
परभिन्ना तु या जातिः सैवापरतयोच्यते ।
व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वादपरापि च ॥
द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥"
इति भाषापरिच्छेदे । ८—९ ॥
तल्लक्षणन्तु 'नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम् ।"
इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

जातिकोशं, क्ली (जातेः कोशमिवेति ।) जातीफलम् । इति भावप्रकाशः ॥

जातिकोषं, क्ली (जातेः कोषमिव ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७ । (जयित्री इति लोके प्रसिद्धम् । तदत्र जातीफलानामावरणदलं व्यवहृतम् । तद्यथा वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कासाधिकारे शृङ्गाराभ्रम् ।
"कर्पूरं जातिकोषं सजलमिभकणा तेजपत्रं लवङ्गं
मांसी तालीशचोचे गजकुसुमनदः धातकी चेति तुल्यम् ।
पथ्या धात्री विभीतं त्रिकटुरपि पृथक्तत्वं द्वितत्रं शाणं द्विशाणं
मेलाजातीफलाख्यं दिशितलविमिताऽङ्गगन्धस्य कोलम् ॥"
जातिकोषजातीफलयोरेकस्मिन्नौषधे समुल्लेखा दृत्रैव जयित्रीति लोकप्रसिद्धम् । व्यापकन्तु सर्व्वत्रैव प्रयुज्यते ।)

जातिकोषी, स्त्री (जातिकोषमस्या अस्तीति । 'अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततो ङीष् ।) जातीपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातिफलं, क्ली (जात्याख्यं फलमिति ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७ ॥

जातिभ्रंशकरं, क्ली, (जातेर्भ्रंशं करोतीति । कृ+टः ।) नवविधपापान्तर्गतपापविशेषः । यथा मनुः । ११ । ६७ ।
"ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः ।
जैह्म्यं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥"
"ब्राह्मणस्य दण्डहस्तादिना पीडाक्रिया अघ्रेयलशुनपुरीषादेर्जैह्म्यं कुटिलत्वं वक्रता ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥

जातिवैरं, क्ली (जात्या स्वभावतो वैरं शत्रुत्वम् ।) स्वाभाविकशत्रुत्वम् । तत्पञ्चविधम् । कौरवम्

यथा श्रीकृष्णशिशुपालयोः ॥ वासुजम् २ यथा कौरवपाण्डवानाम् ॥ वाग्जम् ३ यथा द्रोणद्रुपदयोः ॥ सापत्नम् ४ मूषिकनकुलयोः ॥ अपराधजम् ५ यथा पूजनीब्रह्मदत्तयोः ॥ इति महाभारतम् ॥

जातिसारं, क्ली, (जात्या स्वभावतः सारोऽत्र ।) जातीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जातीफलशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

जाती, स्त्री, (जन + क्तिन् । ततो वा ङीप् ।) जातीपुष्पम् । चमेली इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सुरभिगन्धा २ सुमनाः ३ सुरप्रिया ४ चेतकी ५ सुकुमारा ६ सन्ध्यापुष्पी ७ मनोहरा ८ राजपुत्री ९ मनोज्ञा १० मालती ११ तैलभाविनी १२ जनेष्टा १३ हृद्यगन्धा १४ । (एतस्या हि सर्व्वपुष्पेषु श्रेष्ठत्वमुक्तम् । यथा, "पुष्पेषु जाती नगरेषु काञ्ची ।" इति उद्भटः ॥) अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । कफसुखपाकनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ उष्णत्वम् । तुवरत्वम् । लघुदोषशिरोऽक्षिदन्तरोगविषकुष्ठव्रणरक्तदोषनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ तत्कुड्मलस्य गुणः । नेत्ररोगव्रणविस्फोटकुष्ठनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातीकोशं, क्ली, (जातीत्याख्यया कोशमिव फलमिति यावत् ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७ ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"जातीकोशोऽथ कर्पूरं जातीकटुकयोः फलम् ।
कक्कोलकं लवङ्गञ्च तिक्तं कटुकषायकम् ॥")

जातीकोषं, क्ली, (जातीत्याख्यया कोषमिव फलम् ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जातीपत्री, स्त्री, (जातीपत्त्रमिवास्त्यस्यामिति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् । ततो ङीप् ।) जातीफलत्वक् । जैत्री इति भाषा । तत्पर्य्यायः । जातिकोषी २ सुमनःपत्रिका ३ मालतीपत्रिका ४ सौमनसायनी ५ जातिपत्री ६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । सुरभित्वम् । कफनाशनाशित्वम् । वक्त्रवैशद्यजननत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम् । स्वादुत्वम् । उष्णत्वम् । रुचिवर्णकारित्वम् । कफकासवमिश्वासतृष्णाविषनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ दुर्गन्धनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

जातीफलं, क्ली, (जातीत्याख्यं फलम् ।) सुगन्धफलविशेषः । जायफल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । जातीकोषम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १३२ ॥ जातीकोशम् ३ जातिफलम् ४ । इति तट्टीका ॥ जातिशस्यम् ५ शालूकम् ६ मालतीफलम् ७ मज्जसारम् ८ जातिसारम् ९ पुटम् १० सुमनःफलम् ११ फलजातिः १२ फलजाती १३ कोशम् १४ कोषम् १५ जातिकोषम् १६ कोषकम् १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १६ । ३० ।
"जातीफलागुरुवचापिप्पल्यश्चन्दनं च भृगोः ॥") अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । कण्ठामयारुचिवातातीसारमेहनाशित्वम् । वृष्यत्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रसे तिक्तत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । रोचनत्वम् । ग्राहित्वम् । स्वरहितत्वम् । श्लेष्मानिलमुखवैरस्यमलदौर्गन्ध्यकृष्णताकृमिकासवमिश्वासशोषपीनसहृद्रुग्नाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ तृष्णाशूलनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

जातीयः, त्रि, (जातौ भवः । "वृद्धाच्छः ।" ४ । २ । ११४ । इति छः ।) जातिभवः । यथा, कथासरित्सागरे । २३ । ४८ ।
"प्रागजन्मभिन्नजातीयाः परिच्छन्नेव कन्यका ॥")
तद्धितप्रत्ययविशेषः । स तु प्रकारार्थे भवति । यथा । तार्किकजातीया । इति मुग्धबोधमतम् । (पाणिनिमते तु जातीयर् ॥)

जातीरसं, क्ली, (जात्या रसः इव रसो यस्य ।) बोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातु, अ, (जन + तुन् । पृषोदरात् साधुः ।) कदाचित् । इत्यमरः । ३ । ४ । ४ ॥ (यथा, मनुः । २ । ९४ ।
"न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥")
सम्भावितार्थः । (यथा, महाभारते । ५ । १७६ । २२ ।
"को जातु परभावां हि नारीं व्यालीमिव स्थिताम् ।
वासयेत गृहे जानन् स्त्रीणां दोषो महात्ययः ॥")
गर्हार्थः । इति शब्दरत्नावली ॥ [रम् ॥"
("जातु निन्दसि गोविन्दं जातु निन्दसि शङ्कइति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥)

जातुकं, क्ली, (जातु गर्हितं निन्दितं दूषितमित्यर्थः कं जलं यस्मादिति ।) हिङ्गु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जातुधानः, पुं, (धीयते सन्निधीयते इति धानं सन्निधानमस्य जातु गर्हितं । धानमभिधानमस्येत्येके ।) यातुधानः । राक्षसः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा, कालिकास्तोत्रे ।
("जातुधानाः पिशाचाश्च कुष्माण्डा भैरवादयः ॥"

जातुषं, त्रि, (जतुनो विकारः । "त्रपुजतुनोः षुक् ।" ४ । ३ । १३८ । इति अण् षुक् च ।) जतुविकारः । जतुनिर्म्मितम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १२० ।
"अन्यप्रतापमासाद्य यो दृढत्वं न गच्छति ।
जातुषाभरणस्येव रूपेणापि हि तस्य किम् ॥")

जातोक्षः, पुं, (जातश्चासौ उक्षा चेति । जातः प्राप्तद्वावस्थः उक्षा इत्यर्थः । "अचतुरेति ।" ५ । ४ । ७७ । इति निपातनात् साधुः ।) उत्पन्न उक्षा । इत्यमरः । २ । ९ । ६१ ॥ उत्पन्नो हृष्टस्यभावः । प्राप्तबलीवर्द्दभाव उक्षा । इति भरतः ॥

जात्यः, त्रि, (जातौ भवः इति यत् ।) कुलीनः । श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १६ । ६ ।
"स्वजात्यानधितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥")
कान्तः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ३३ । १२२ ।
"अतीव स ज्ञायते ज्ञातिमध्ये
महामणिर्ज्जात्य इव प्रसन्नः ॥")

जात्यन्धः, त्रि, (जात्या जन्मनैव अन्धः ।) जन्मान्धः । यथा, मनुः । ९ । २०१ ।
"अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धवधिरौ तथा ।
उन्मत्तजड़मूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥"

जादो, त्रि, (जात इत्यस्य जादो इतीयत्प्रयोगस्तु प्राकृतलङ्केश्वरसम्मत इति बोध्यम् ।) जातः । इति प्राकृतलङ्केश्वरः ॥

जानकी, स्त्री, (जनकस्य मिथिलाधिपस्यापत्यं स्त्रीत्यण् ङीप् च ।) सीता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७३ । १ ।
"प्राप्यमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ! ।
रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्य्या बलीयसा ॥")

जानपदः, पुं, (जानेन जन्मना पद्यते इति अण् ।) जनः । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ३७ ।
"देयं चौराहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु ।
अददद्धि समवाप्नोति किल्विषं यस्य तस्य तत् ॥"
जनपद एव । स्वार्थे अण् ।) देशः । इति मेदिनी । दे, ४ । ४८ ॥ जनपदे भवः । इति "उत्सादिभ्योऽञ् । ४ । १ । ८६ इत्यञ् । देशभवे, त्रि ॥ यथा, मनुः । ८ । ४१ ।
"जातिजानपदान् धर्म्मान् श्रेणीधर्म्मांश्च धर्म्मवित् ॥")

जानु, क्ली, (जायते इति । जन् "दृसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण् ।" उणां १ । ३ । इति ञुण् ।) ऊरुजङ्घयोर्म्मध्यभागः । हाँटु इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ३२ । ३६ ।
"तस्य जानु ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना ॥")
तत्पर्य्यायः । ऊरुपर्व्व २ अष्ठीवत् ३ अष्ठीवान् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ७२ ॥ चक्रिका ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

जापः, पुं, (जप + भावे घञ् ।) जपः । इति जटाधरः ॥

जापकः, त्रि, (जपतीति । जप् + ण्वुल् ।) जपकर्त्ता । (यथा, महाभारते । १२ । १९९ । ३ ।
"जापकानां फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत ! ।
किं फलं जपतामुक्तं क्व वा तिष्ठन्ति जापकाः ॥"
जपेन कृतं जपजन्यमित्यर्थः । जप् + अण् + स्वार्थे कन् । जपजन्ये, त्रि । यथा, महाभारते । १२ । १९९ । ४९ ।
"अथवा सर्व्वमेवेह मामकं जापकं फलम् ॥")

जापनं, क्ली, (जप् + स्वार्थे णिच् + भावे ल्युट् ।) निरसनम् । निर्व्वर्त्तनम् । इति भरणिः ॥ (जपः । यथा, संवर्त्तसंहितायाम् । २०६ ।
"मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो गायत्र्याश्चैव जापनात् ॥")

जाबाल, पुं (जबालाया अपत्यं पुमानिति। अण्।) अजाजीवः। इत्यमरः। २। १०। ११॥ मुनिविशेषः। (यथा ब्रह्मवैवर्त्ते। १। १६। १४।
'जाबालो यामलिः पैलः कश्योऽगस्त्य एव च।
एते वेदाङ्गवेत्तारो षोडशव्याधिनाशकाः॥'
उपनिषद्विशेषः। यथा मौक्तिकोपनिषदि।
'ब्रह्मकैवल्यजाबालश्वेताश्वो हंस आरुणिः।'
दर्शनशास्त्रविशेषः। यथा, रामचन्द्रदत्तशाप प्रकरणे। [पातु॥)
'अधीत्य कूटजाबाल शागालि योनिमातु

जाबालि, पुं (जबालाया अपत्यं पुमान् इति। इञ्।) मुनिविशेषः। यथा रामायणम्॥
'सुयज्ञं वामदेवञ्च जाबालिमथ काश्यपम्।"
(तथाच ब्रह्मवैवर्त्ते। २। ४। ७०।
'ऋष्यशृङ्गो भरद्वाजश्चारुणीको देवलस्तथा।
जैगीषव्यश्च जाबालिर्यैहूत्वा सर्व्वपूजित॥')

जामदग्न्य पुं (जमदग्नेरपत्यं पुमान् इति। 'गर्गादिभ्यो यञ्। ४। १। १०५। इति यञ्।) जमदग्निपुत्त्रः परशुरामः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा देवीभागवते। २५। ४१।
'पित्राज्ञया जामदग्न्येन पूर्व्वं
छिन्नं शिरो मातुरिति प्रसिद्धम्।')

जामाता [ऋ] पुं (जायां माति मिमीते मिनोति वा। 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृ' इति। उणां। २। ९६। इति निपातनात् साधुः।) दुहितृपतिः। इत्यमरः। २। ६। ३२। जामाइ इति भाषा॥ (यथा, हरिवंशे। ११६। २५।
'जामाता त्वभवत्तस्य कश्चित्क्षिप्रं एते शुधि॥')
सूर्य्यावर्त्तः। धवः। इति मेदिनी। ते ११०॥

जामि, स्त्री, (जम्+इण्। इन् निपातनात् साधुरित्येके।) स्वसा। कुलस्त्री। इत्यमरः। ३। ३। १४२॥ (यथा मनुः। ३। ५७।
'शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्
कुलम्॥")

जामी, स्त्री (जामि+वा ङीप्।) जामिः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा महाभारते। १३। ४६। ७।
'यामीश्मशानि गेहानि निकृत्तानीव सर्वथा॥')

जामेय पुं (जाम्या अपत्यमिति। 'स्त्रीभ्यो ढक्। ४। १। १२०। इति ढक्।) भागिनेयः। इति हेमचन्द्रः॥

जाम्बवं क्ली (जम्ब्वाः फलम्। 'जम्ब्वा वा। ४। ३। १६५ इत्यण् तस्य विधानात् न लुक्।) जम्बूफलम्। इत्यमरः। २। ४। १९॥ (यथा सुश्रुते १। ४६।
'अत्यर्थं वानरं ग्राहि जाम्बवं कफपित्तजित्॥')
सुवर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥ जाम्बवति पुं। इति शब्दभेदः॥

जाम्बवती स्त्री, (जाम्बवत अपत्यं स्त्री। अण्। ततो ङीप्।) श्रीकृष्णपत्नी। जाम्बवतकन्या। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा हरिवंशे। १८। ४१।
'लेभे जाम्बवतीं कन्यामृक्षराजस्य सम्मताम्॥")
नागदमनी। इति राजनिर्घण्टः॥

जाम्बवान् [त्] पुं (जम्बोऽस्य जाम्बवं तदस्यास्तीति मतुप् मस्य वः। पृषोदरादित्वात् साधुः। जम्बुतुल्यकृष्णत्वादस्य तथात्वम्।) ऋक्षराजः। स ब्रह्मपुत्त्रः। यथा रामायणे।
'ऋक्षराजश्च पुत्त्रोऽस्य सर्वमासा सुदुर्ज्जयः।
पितामहसुतश्चापि जाम्बवानिति विश्रुतः॥")
(यथाच हरिवंशे। ३८। ३५।
'धात्र्या कुमारमादाय सुतं जाम्बवतो नृप॥")

जाम्बवी, स्त्री (जाम्बवस्याकारोऽस्त्यस्या इति।) नागदमनी। इति राजनिर्घण्टः॥

जाम्बुवान् [त्] पुं (जाम्बवान् पृषोदरात् साधुः।) जाम्बवान्। इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥

जाम्बूनदं, क्ली, (जम्बूनद्यां भवमिति। अण्।) स्वर्णम्। धुस्तूरः। इति राजनिर्घण्टः॥ स्वर्णविशेषः। यथा। "मेरुमन्दरपर्व्वतस्थजम्बूफलानां मत्तगजनिपातनविशीर्णानां अनस्थिप्रायाणां इभकायनिभानां रसेन जम्बूनामनदी इलावृते वहति तस्या उभयोस्तीरयोर्मृत्तिका जम्बूरसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदा मरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम स्वर्णं भवति।"
इति श्रीभागवतम्॥

जायक क्ली, (जयति अपरं गन्धमिति। जि+ण्वुल्।) कालीयकम्। कालिया इति ख्यातं पीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम्। इत्यमरः। २। ६। १२५॥

जाया स्त्री, (जायते पुत्त्ररूपेणात्माऽस्यामिति। जन्+यक् आत्वञ्च।) भार्य्या। इत्यमरः। २। ६। ६॥ (यथा, मनुः। ९। ८।
'पतिर्भार्य्यां सम्प्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते।
जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः॥")

जायाजीव, पुं (जाया आजीवः जीवनोपायो यस्य इति। जायया जीवतीति वा। जीव+अच्। जायाया नृत्यनर्त्तनादिना जीवना दस्य तथात्वम्।) नटः। इत्यमरः। २।१०।१२॥

जायानुजीवी [न्] पुं, (जायया अनुजीवतीति। अनु+जीव+णिनि।) नटः। बकपक्षी। इति मेदिनी। ने १५५॥ वेश्यापतिः। इति शब्दरत्नावली॥ दुःस्थः। इति हेमचन्द्रः॥

जायापती, पुं (जाया च पतिश्चेति तौ।) भार्य्यापती। मागभातार इति भाषा॥ नित्यद्विवचनान्तोऽयं शब्दः। इत्यमरः। २। ६। ३८॥

जायी [न्] पुं (जै+णिनि। यद्वा, जि+णिनि।) ध्रुवकभेदः। यथा —
'जायीति नाम्ना ध्रुवको द्वात्रिंशत्यक्षरान्वितः।
सन्निपातेन तालेन शृङ्गारेऽभीष्टदो रवी॥"
इति सङ्गीतदामोदरः॥
(त्यागी। महाभारते। ३। ३५। ८।
'अफलं जन्म तस्याहं मन्ये दुर्ज्जातजायिनः॥")

जायुः, पुं (जयति रोगान् इति। जि+उण्।) औषधम्। इत्यमरः। २। ६। ५०॥ (चयतीति। पचपौले, त्रि।)

जार, पुं, (जीर्य्यति स्त्रिया सतीत्वमनेन। जॄ+करणे घञ्।) उपपतिः। इत्यमरः। २। ६। ३५। (यथा याज्ञवल्क्ये। २। ३०।
'जारं चौरेत्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम्॥"
जारयति नाशयति इति। जॄ+णिच्+अच्। हन्ता। यथा, ऋग्वेदे। १। ६६। ४।
"यमोह जातो यमो जनित्वं जारः कनीनां
पतिर्ज्जनीनाम्॥")

जारज त्रि (जारात् उपपतेर्ज्जायते इति। जन्+डः।) उपपतिजातसन्तानः। इत्यमरः। २। ६। ३६। (यथा मनुः। ३। १५८। श्रीकुल्लूकभट्टधृतटीकायाम्।
'अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्त्तरि गोलकः॥")

जारणी स्त्री (जारयति परिपाकं कारयतीति। जॄ+णिच्+ल्युः। ततो ङीप्।) स्थूलजीरकः। इति राजनिर्घण्टः॥

जारी, स्त्री, (जारयति जीर्णं कारयतीति। जॄ+णिच्+अच्+गौरादित्वात् ङीष्।) ओषधीविशेषः। इति मेदिनी। रे, ९८। जारी इति भाषा॥

जारूथ्य, पुं, (वरूथं मांसं तदर्हतीति। वरूथ+यत्।) त्रिगुणदक्षिणाकयज्ञः। (यथा महाभारते। ३। २९०। ७०।
"ततो देवर्षिसहितं सरितं गोमतीमनु।
दशाश्वमेधानाजह्रे जारूथ्यान् स निरर्गलान्॥")

जाल, क्ली, (जलति आच्छादयतीऽनेनेति। जल संवरणे+करणे घञ्। यद्वा, जले धियते इति। जल+'घेषि॥" ४। २। ८२। इत्यण्।) सूत्रग्रन्थादिनिर्म्मितमत्स्यादिधारणोपायः। तन्तुमयः। आनायः २। इत्यमरः। १। १०। १६॥ जालकम् ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम्। ५५८।
'वंशावलम्बनं यद्यो विस्तारो गुणस्य यावनतिः।
तज्जालस्य खलस्य च निजाङ्गसंभ्रमणायाय॥')
गवाक्षः। (यथा, रघुः। ६। ४२।
"प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां
रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः॥")
क्षारकः। स तु अस्फुटकलिकाकुड्मलादि
पुष्पवलयः। दम्भः। समूहः। इति मेदिनी। ले १८॥ (यथा, रघुः। ७। ६२।
'ततो धनुष्कर्षणमूढहस्त
मेकांशपर्यस्तशिरस्त्रजालम्॥"
वंशलौहादिनिर्म्मितजालवद्द्रव्यविशेषः। यथा, भट्टिः। १। ८।
"अन्तर्निविष्टोज्ज्वलरत्नभासो
गवाक्षजालैरभिनिष्पतन्त्यः॥")
इन्द्रजालम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ५८०॥

जाल, पुं (जालयति प्राणिप्रभृतीन् नीपादिभिः सह बध्नातीति। जल संवरणे+णिच्+"नन्दिग्रहीति॥" ३।१।१३४। इत्यच्।) कदम्बवृक्षः। इति मेदिनी। ले, १८

जालकं, क्ली, (जल संवरणे+भावे घञ् । जालेन ईषदावरणेन कायति प्रकाशते इति । कै+कः । जाल+स्वार्थे कन् वा ।) अस्फुटकलिका । इति भरतः ॥ (यथा, मेघदूते । ६६ ।
"तासुत्पाद्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन
प्रत्यग्रस्तां समसमभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम् ॥")
कुष्माण्डादिक्षुद्रफलम् । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । क्षारकः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥ कोरकः । दम्भः । कुलायः । आनायः । इति मेदिनी । के, ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते । उत्तरतन्त्रे ७ अध्याये ।
"दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं गते ।
मक्षिकान् मशकान् केशान् जालकानि च पश्यति ॥")
समूहः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शाकुन्तले प्रथमाङ्के ।
"वद्धं कर्णशिरीषरोधि वदने घर्म्माम्भसां जालकं
वन्धे संसिनि चैकहस्तयमिताः पर्य्याकुला मूर्द्धजाः ॥"
वंशलौहादिनिर्म्मितजालाकृतिद्रव्यविशेषः। यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १७ । ६ ।
"ततो यष्टिं शलाकाश्च जालकं पञ्जरं तथा ।
वभञ्ज लुब्धको दीनां कपोतीञ्च मुमोच ताम् ॥")

जालकं, क्ली स्त्री, (जल संवरणे+भावे घञ् । जालेन आवरणेन कायति प्रकाशते इति । कै+कः ।) मोचकफलम् । इति मेदिनी ॥ के, ६२ ॥

जालकः, पुं, (जालेन वंशलौहादिनिर्म्मितजालाकृतिद्रव्यविशेषेण कायतीति । कै+कः ।) गवाक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७८ ॥

जालकारकः, पुं, (जालं करोतीति । कृ+ण्वुल् । जालस्य कारको वा ।) मर्कटकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७६ ॥ जालकर्त्तरि, त्रि ॥

जालकिनी, स्त्री, (जालकं लोमसमूहस्तदस्त्यस्या इति । "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५। इति इनिस्ततो ङीप् ।) मेषी । इति हेमचन्द्रः ।४।३।४३॥

जालगर्द्दभः, पुं, रोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,
"विसर्पवत् सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान् ।
दाहज्वरकरः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्द्दभः ॥"
अपाकवान् ईषत्पाकवान् । पित्तजत्वेन सर्वथा पाकाभावस्यायुक्तत्वात् । अयमन्निवात इति ख्यातः ॥ अथ विद्वतेन्द्रवृद्धागर्द्दभिकाजालगर्द्दभानां चिकित्सा ।
"विद्धतामिन्द्रवृद्धाञ्च गर्द्दभीं जालगर्द्दभम् ।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् ।
पाके तु रोपयेदाज्यैः पक्वैर्मधुरभेषजैः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

जालगोणिका, स्त्री, (जालवत् गोण्या छिद्रवस्त्रेण कायतीति । कै+कः । ततो ह्रस्वः ।) दधिमन्थनभाण्डविशेषः । तत्पर्य्यायः । कण्ठालः २ । इति शब्दरत्नावली ॥

जालन्धरः, पुं, त्रिगर्त्तदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४ ॥ (देशोऽयं पीठस्थानानामन्यतमः । अत्र भगवती विश्वमुखीमूर्त्त्या विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७६ ।
"जालन्धरे विश्वमुखी तारा किष्किन्धपर्व्वते ॥"
जालन्धरोऽभिजन एषामिति । अण् ।) तद्देशस्थे पुं भूम्नि । (दैत्यविशेषः । यथा, काशीखण्डे । ७१ । १०६ ।
"पुरा जालन्धरं दैत्यं ममापि परिकम्पनम् ।
पादाङ्गुष्ठाग्ररेखोत्थं चक्रं सृष्ट्वा हरोऽहरत् ॥"
ऋषिविशेषः । इति व्याकरणम् ॥)

जालपात् [द्] पुं, (जालमिव पादौ यस्य ।) हंसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथाह सश्रुतः । १४६ ।
"टिट्टिभं सारमादञ्च कोकिलं कुक्कुटं तथा ॥")

जालप्राया, स्त्री, (जालस्य प्रायो बाहुल्यं यत्र ।) अङ्गरक्षिणी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३३ ॥ लोहार साँजोया इति भाषा ॥

जालवर्व्वूरकः, पुं, (जालाकारो वर्व्वूरकः । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) वर्व्वूरवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । छत्राकः २ स्थूलकण्टकः ३ सूक्ष्मशाखः ४ तनुच्छायः ५ रन्ध्रकण्टः ६ । अस्य गुणाः । रूक्षत्वम् । वातामयकफनाशित्वम् । पित्तदाहकारित्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

जालिकः, पुं, (जालेन जीवतीति । जाल+"वेतनादिभ्यो जीवति ।" ४ । ४ । १२ । इति ठन् । यद्वा, जालेन चरतीति ।"पर्पादिभ्यः ष्ठन् ।" ४ । ४ । १० । इति ठन् ।) कैवर्त्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वागुरिकः । जालेन मृगवन्धनकर्त्ता इत्यमरः ।२।१०।१४॥ मर्कटकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७७ ॥ (ऐन्द्रजालिकः । इति व्याकरणम् ॥)

जालिकः, त्रि, (जालेन जीवतीति । जाल+ठन् ।) ग्रामजाली । जालोपजीवी । इति मेदिनी ।के,६४॥

जालिका, स्त्री, (जालं जालवदाकृतिरस्त्यस्याः । जाल+"अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) वस्त्रविशेषः । गिरिसारः । (जलमेवेति स्वार्थे अण् । ततो जालं सलिलं उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्या इति ठन् ।) जलौका । विधवा । भटानामसमरचिताङ्गरक्षिणी । इति मेदिनी । के, ६४ ॥

जालिनी, स्त्री, (जालं चित्रकर्म्मवस्तुसमूहो विद्यतेऽस्यामिति । इनिस्ततो ङीप् ।) चित्रशाला । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६९ ॥ (जालं आनायसदृशद्रव्यं विद्यतेऽस्या इति ।) कोशातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्य्याया भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"धामार्गवः पीतपुष्पो जालिनी कृतवेधना ।
राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला ॥"
कोशातकी । इति रत्नमाला ॥ प्रमेहरोगिणः पीडकाविशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ६ अध्याये । "तत्र वसामेदोभ्यामभिपन्नशरीरस्य त्रिभिर्दोषैरनुगतधातोः प्रमेहिणो दश पीडका जायन्ते । तद्यथा, शराविका सर्षपिका कच्छपिका जालिनी विनता पुत्रिणी मसूरिका अलजी विदारिका विद्रधिका चेति ।"
"जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ॥")

जाली, स्त्री, (जालं जालाकृतिरस्ति अस्याः अच् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) ज्योत्स्नी । इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥ झिङ्गा । इति ख्याता । पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जाल्मः, त्रि, (जालयति दूरीकरोति हिताहितज्ञानमिति । जल+णिच्+बाहुलकात् मः ।) पामरः । (यदुक्तम् ।
"स्थगां विश्राम्यतां जाल्म! स्कन्धं ते यदि वाधति ।
न तथा वाधते स्कन्धं यथा वाधति वाधते ॥")
क्रूरः । असमीक्ष्यकारी । इति मेदिनी । मे, १३ ॥ (यथा, माघे । १५ । ३३ ।
"त्वयि पूजनं जगति जाल्म !
कृतमिदमपाकृते गुणैः ।
हासकरमघटते नितरां
शिरसीव कङ्कतमपेतमूर्द्धजे ॥")

जाषकं, क्ली, (जस्यति मुष्णति सद्गन्धादिकमिति । जस+ण्वुल् । पृषोदरादित्वात् सस्य षत्वम् ।) कालीयनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

जाहकः, पुं, घोङ्गः । घोंघ इति भाषा । मार्ज्जारः । खट्वा । काण्डिका । इति मेदिनी । के, ६२ ॥ विलेशयजन्तुविशेषः । तत्पर्य्यायः । गात्रसङ्कोची २ मण्डली ३ बहुरूपकः ४ कामरूपी ५ विरूपी ६ विलवासः ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥

जाह्नवी, स्त्री, (जह्नोरपत्यं स्त्री । जह्नु+अण्+ङीप् ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४७ ॥ एतन्नामकारणं यथा,—
"जाह्नुद्वारा पुरा दत्वा जह्नुः संपीय कोपतः ।
तस्य कन्यास्वरूपा च जाह्नवी तेन कीर्त्तिता ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥ ५ ॥
तस्यां तिथिविशेषे स्नानफलं यथा,—
"सामान्यदिवसस्नानसङ्कल्पं शृणु सुन्दरि ! ।
पुण्यं दशगुणञ्चैव मौषलस्नानतः परम् ॥
ततस्त्रिंशद्गुणं पुण्यं रविसंक्रमणे दिने ।
अमायाञ्चापि तत्तुल्यं द्विगुणं दक्षिणायने ॥
ततो दशगुणं पुण्यं नराणाञ्चोत्तरायणे ।
चातुर्म्मास्यां पौर्णमास्यामनन्तं पुण्यमेव च ॥
अक्षयायाञ्च तत्तुल्यं नैतद्वेदनिरूपितम् ।
असंख्यपुण्यफलदमेतेषु स्नानदानकम् ।
सामान्यदिवसस्नानात् दानात् शतगुणं भवेत् ॥
मन्वन्तराद्यां देवेशि ! युगाद्यायां तथैव च ।
माघस्य सितसप्तम्यां भीष्माष्टम्यां तथैव च ॥
ततोऽपि द्विगुणं पुण्यं नन्दायां भवदुर्लभे ! ।
दशहरादशम्याञ्च युगाद्यादिसमं फलम् ॥
नन्दासमञ्च वारुण्यां महत्पूर्व्वे चतुर्गुणम् ।
ततश्चतुर्गुणं पुण्यं त्रिमहत्पूर्व्वके सति ॥
पुण्यं कोटिगुणञ्चैव सामान्यस्नानतो हि यत् ।

चन्द्रोपरागसमये सूर्य्ये दशगुणं सत ।
पुण्येऽप्यर्द्धोदये काले सतः शतगुणं फलम् ।
पर्व्वणामेव सर्व्वेषां वेधानां विपर्य्यय ।’
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

जि, जये । अभिभवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं अनिट ।) जय उत्कर्षः स्वीकारश्च । उत्कर्षेऽकर्म्मक । जयन्ति मधुमाकुन्दे रब्ध कलयः । सखेरसखेरजयत् सुरालयमिति कादम्बरी । जयति प्रथु वलौ । अनभिधानादस्मात् तुमुन्प्रो प्रयोगाभाव । किञ्च तयोः स्थाने जिचनीति । किञ्च तुमः स्थाने तातङ इत्यती । यथा भावगम्यजय कोऽपि जयताज्ञानगोचरः । इति दुर्गादास ॥

जि त्रि, (जयतीति । जि+बाहुलकात् डि ।) जेता । पिशाचे पुं । इत्येकाक्षरकोष ॥

जिगत्नु पुं (गच्छतीति । गम+ गमे सन्वच ।’ उणा ३ । ३१ । इति क्नु सन्वत्कार्य्यञ्च । अनुदात्तोपदेशे इत्यादिना नलोप ।) प्राण वायु । इत्युणादिकोष ॥

जिगमिषा स्त्री (गन्तुमिच्छा । गम+सन्+ अ । ततष्टाप ।) गमनेच्छा । इति व्याकरणम् ॥

जिगीषा स्त्री (जेतुमिच्छा । जि+सन्+अ । ततष्टाप ।) जयेच्छा । (यथा महाभारते १ । ७१ । ६ ।
“जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् ॥)
व्यवसाय । प्रकर्ष । इति मेदिनी । षे २६ ॥

जिघत्सा स्त्री (अत्तुमिच्छा । अद् भक्षण+ सन्+अ । लुङ्सनोर्घस्लृ । २ । ४ । ३७ । इति घसॢ ।) क्षुधा । इति हेमचन्द्र ॥३।५७॥

जिघत्सु त्रि (अत्तुमिच्छु । अद्+सन्+ ‘लुङ्सनोर्घस्लृ । २ । ४ । ३७ । इति घस लादेश । तत ‘सनाशंसभिक्ष उ’ । ३ । २ । १६८ । इति उ ।) क्षुधित । इत्यमर । ३ । १ । २० ॥

जिघांसक त्रि (जिघांसति हन्तुमिच्छतीति । हन +सन्+ण्वुल ।) हननेच्छुक । इति व्याकरणम् ॥

जिघांसा स्त्री (हन्तुमिच्छा । हन्+सन्+ अभ्यासाच्च । ७ । ३ । ५५ इति कुत्वम् । ‘अज्झनगमां सनि । ६ । ४ । १६ । इति दीर्घ । तत अप्रत्ययात् स्त्रियां टाप ।) हननेच्छा । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनु । ११ । २०६ ।
‘जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥”)

जिघांसु पुं (हन्तुमिच्छु । हन्+सन्+ “सनाशंसभिक्ष उ । ३ । २ । १६८ । इति उ ।) शत्रु । इति हेमचन्द्र । ३ । ३९३ । हननेच्छौ त्रि । यथा भट्टि ।
प्रहाणपदं धरिक्ष जिघांसु ॥
(यथाच महाभारते । १ । १७४ १८ ।
जिघांसव क्रोधवशा सुभीमा
भौमं समन्तात् परिवव्रुरुग्रा ॥’)

जिघ्र, त्रि (जिघ्रतीति । घ्रा गन्धोपादाने+ “पाघ्राध्माधेट्दृशः श । ३ । १ । १३७ । इति श ।) घ्राणकर्त्ता । यथा साहित्यदर्पणे ।
“स्वामी निश्वसितेऽप्यसूयति मनोजिघ्र सपत्नीजन ॥”

जिङ्गिनी, स्त्री, वृक्षविशेष । तत्पर्य्याय । झिङ्गिनी २ झिङ्गी ३ सुनिर्य्यासा ४ प्रमोदिनी ५ । (यथा, गारुडे १९४ अध्याये ।
‘जिङ्गिन्याश्चैरलक यत् । गुडाग्निमीसमन्वितम् ।
शीतोदकच ततस्तो वातुश्रीवायचा हरेत् ।’
यथाच वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये ।
“रोध्रसावरकरोध्रपलाशा
जिङ्गिनी सरलकटफलयुक्ता ।
कुत्सिताम्बकदली गतशोका
सेलवालुपरिपेलवमोचा ॥)
अस्या गुणा । मधुरत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । योनिशोधनत्वम् । कटुत्वम् । व्रणहृद्रोगवातातीसारनाशित्वम् । पटुत्वञ्च । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ मे भागे ।

जिङ्गी स्त्री, मञ्जिष्ठा । इत्यमर । २ । ४ ९० ॥ (यथा भैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठचिकित्सायाम् ।
धातु जिङ्गी महातिक्ता विशाला कृमि घ्नकम् ।)

जिज्ञासा स्त्री, (ज्ञातुमिच्छा । ज्ञा+सन्+ अ । स्त्रियां टाप ।) ज्ञातुमिच्छा । यथा —
अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ।
इति शारीरकप्रथमसूत्रम् ॥
तत्पर्य्याय । अनुयोग १ प्रश्न २ पृच्छा ३ निरूपणा ४ । इति जटाधर ॥

जिज्ञासित त्रि (जिज्ञासाऽस्य जाता । तारकादित्वात् इतच । यद्वा ज्ञा+सन्+कर्म्मणि क्त ।) कृतजिज्ञास । पृष्ट । विचारित । यथा श्रीभागवते १ । ५ । ४ ।
जिज्ञासितमधीतञ्च ब्रह्म यत्तत् सनातनम् ॥”
किञ्च यत् सनातन नित्य पर ब्रह्म तच्च त्वया जिज्ञासित विचारित अधीत अधिगतं प्राप्त चाश्च । इति श्रीधरस्वामी ॥

जिज्ञासु त्रि (ज्ञातुमिच्छु । ज्ञा+सन्+‘सनाशंसभिक्ष उ । ३ । २ । १६८ । इति उ ।) आत्मज्ञानेच्छु । यथा श्रीभगवद्गीतायां ७।१६ ॥
“चतुर्व्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्ज्जुन ।
आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥
सामान्यबोधकश्च ॥

जिज्ञास्य त्रि (जिज्ञास्यते इति । ज्ञा+सन्+ कर्म्मणि यत् ।) जिज्ञासितव्य । जिज्ञासनीय । (विचार्य्यम् । यथा भागवते । २ । ९ । ३५ ।
‘एतावदेव जिज्ञास्य तत्त्वजिज्ञासुनात्मन ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्व्वत्र सर्व्वदा ॥
‘आत्मनस्तत्त्वजिज्ञासुना एतावदेव जिज्ञास्य विचार्य्यम् । इति श्रीधरस्वामी ॥)

जित पुं (जितं जयमस्त्यस्येति । अच् ।) अर्हद्‌गणकाधीश । इति हेमचन्द्र ॥

जित, त्रि, (जि+कर्म्मणि क्त ।) प्राप्तपराजय । तत्पर्य्याय । पराभूत २ परिभूत ३ अभिभूत ४ भग्न ५ पराजित ६ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा मनु । ४ । १८१ ।
“एभिर्जितैश्च जयति सर्व्वान् लोकानिमान् गृही ॥)

जितकाशि पुं (जितेन जयोद्यमेन काशते प्रकाशते इति । काश+इन् ।) दृढमुष्टि । इति भारतटीकायां नीलकण्ठ ॥

जितकाशी [न्] त्रि (जितेन जयेन काशते इति । काश+णिनि ।) जययुक्त । तत्पर्य्याय । जिताहव २ । इति हेमचन्द्र ३ । ४३० ॥ (यथा हरिवंशे । १०९ । ३१ ।
‘अनिरुद्ध रथे यातो जितकाशी महाबले ।
वार्णं प्रोवाच संक्रुद्धो युद्धतां युध्यतामिति ॥”)

जितनेमि पुं (जिता नेमिर्य्येन ।) अश्वत्थ निर्म्मितदण्ड । तत्पर्य्याय । आश्वत्थ २ । इति हेमचन्द्र । ३ । ४८० ॥

जितशत्रु पुं (जित शत्रुर्य्येन ।) इक्ष्वाकुः पिता । इति हेमचन्द्र । १ । ३६ ॥ शतश्र पराजये, त्रि ॥

जिताक्षर त्रि (जितानि अभ्यस्तान्यक्षराणि येन ।) जिताक्षरश्च । वशीभूताक्षर । हरिनामैश्चाक्षरबोधेन पाठक्षम । इति लोकप्रसिद्धि ॥

जितामित्र पुं (जिता अमित्रा रागद्वेषादयो बाह्याभ्यन्तरादयश्च येन इति ।) विष्णु । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६९ ।
“अच्युतो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्र प्रमोदन ॥”
जितोऽमित्र शत्रुर्य्येन ।) कृतशत्रुपराजये त्रि ॥ (यथा मार्कण्डेये । १४ । ११२ ।
‘अन्नप्रदाता वेदश्च श्रोत्रिय सत्यता नरः ।
जितामित्रो नृपो यत्र बलवान् धर्म्मतत्पर ॥)

जितारि, पुं (जिता अरय कामक्रोधादयो येन ।) बुद्ध । इति त्रिकाण्डशेष ॥ शम्भवार्हत्पिता । इति हेमचन्द्र । १ । ३६ । (कुरुपुत्रस्य विदित पुत्राणामन्यतम । यथा महाभारते । १ । ९५ । ५० ।
‘अविक्षित परिक्षिच्च शबलाश्वश्च वीर्य्यवान् ,
आदिराजो विराजश्च शाल्मलश्च महाबल ।
उच्चैश्रवा भद्रकारो जितारिश्चाष्टम स्मृत ॥”)
जितशत्रौ त्रि ॥

जिताष्टमी स्त्री (जिता पुत्रसौभाग्यदानेन सर्व्वोत्कर्षेण स्थिता या अष्टमी ।) आश्विनकृष्णाष्टमी । सैव जीमूताष्टमी । यथा आश्विने कृष्णाष्टम्यां जीमूतवाहनपूजा । तदष्टमी प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । भविष्योत्तरे ।
‘इषे मास्यसिते पक्षे अष्टमी या तिथिर्भवेत् ।
पुत्रसौभाग्यदा स्त्रीणां ख्याता सा जीवपुत्रिका ॥
शालिवाहनराजस्य पुत्रो जीमूतवाहन

तस्यां पूज्यः स नारीभिः पुत्रसौभाग्यलिप्सया ॥
प्रदोषसमये स्त्रीभिः पूज्यो जीमूतवाहनः ।
पुष्करिणीं विधायाथ प्राङ्गणे चतुरस्रिकाम् ॥"
किञ्च विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्व्वा प्रदोषे यत्र चाष्टमी ।
तत्र पूज्यः सदा स्त्रीभी राजा जीमूतवाहनः ॥"
तथा च । यद्दिने प्रदोषव्यापिनी अष्टमी सत्रैव व्रतं उभयदिने चेत् परदिने त्रिसन्ध्याव्यापित्वात् ।
उभयदिने प्रदोषाप्राप्तौ उदयगामिन्यां तदुक्तं निर्णयामृतसिन्ध्वौ ।
"लक्ष्मीव्रतं चाद्दिते प्रभाते
यत्राष्टमी चाश्विनकृष्णपक्षे ।
तत्रोदयं वै कुरुते दिनेश-
स्तदा भवेज्जीवितपुत्त्रिका सा ॥" इति ।
अस्यामष्टम्यां स्त्रीभिर्न भोक्तव्यम् ।
"आश्विनस्यासिताष्टम्यां याः स्त्रियोऽन्नं हि भुञ्जते ।
मृतवत्सा भवेयुस्ता वैधव्यञ्च भवेद्ध्रुवम् ॥"
इति वचनात् ।
इति वाचस्पतिमिश्रकृततपमतकारचिन्तामणिः ॥
जिताहवः, पुं, (जित आहवो युद्धं येन ।) जितकाशी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७० ॥
जितेन्द्रियः, त्रि, (जितानि वशीकृतानि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि येन ।) वशीकृतेन्द्रियः ।
तत्पर्य्यायः । शान्तः २ श्रान्तः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शब्दचिन्तामणिधृतवचनम् ।
"श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः ।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥")
जितेन्द्रियाह्वः, पुं, (जितेन्द्रियं आह्वयते स्पर्द्धते इति । आ+ह्वे+कः ।) कामवृद्धिवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
जित्तमः, पुं, (अयमेषामतिशयेन जित् जयशीलः । जित्+तमप् ।) जित्तुमः । मिथुनराशिः । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ जयशीलानां मध्ये उत्तमश्च ॥
जित्या, स्त्री, (जि+"विपूयविनीयजित्यासुञ्जकल्कहलिषु ।" ३ । १ । ११७ । इति क्यप् ।)
हलिः । इति हेमचन्द्रः । ३।५५४ ॥ (सिद्धान्तकौमुदीमते तु पुंलिङ्गोऽयं शब्दः ॥)
जित्वरः, त्रि, (जयतीति । जि+"इण्नशजिसर्त्तिभ्यः क्वरप् ।" ३।२।१६३ । इति क्वरप् ।)
जेता । इत्यमरः । २ । ८ । ७७ ॥ (यथा, माघे । २ । ६ ।
"करदीकृतभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरैर्दिशाम् ।
विनाप्यस्मदलम्भूष्णुरिज्यायै तपसः सुतः ॥")
जित्वरी, स्त्री, (जयति सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तते इति । जि+क्वरप् । "टिड्ढेति ।" ४ । १ । १५ ।
इति ङीप् ।) काशी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जिनः, पुं, (जयतीति । जि+"इण् षिञ् जीति ।" उणां । ३ । २ । इति नक् ।) अर्हन् । बुद्धः ।
विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३० ॥ अतिवृद्धः । इत्युणादिकोषः ॥ जित्वरे, त्रि । इति मेदिनी । ने, ८ ॥

जिनयोनिः, पुं, मृगः । इति शब्दरत्नावली ॥
जिनसद्म, [न्] क्ली, (जिनानां सद्म गृहम् ।)
जिनगृहम् । तत्पर्य्यायः । चैत्यः २ विहारः ३ ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ६० ॥
जिनेन्द्रः, पुं, (जिनानां इन्द्रः ।) बुद्धः । इति हलायुधः ॥
जिम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, जिमित्वा जिम्त्वा । इति दुर्गादासः ॥
जिरि, र न हिंसायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) रेफोपधः । र, वैदिकः ।
न, जिरिणोति । इति दुर्गादासः ॥
जिव, इ प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इखी । इ, जिम्व्यते । जिम्वति लोकः पितरम् । इति दुर्गादासः ॥
जिवाजिवः, पुं, (जीवञ्जीवः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) जीवञ्जीवपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
जिव्रिः, पुं, (जीर्य्यत्यनेनेति । जॄष वयोहानौ+"जीर्य्यतेः क्रिन् रश्च वः ।" उणां । ४ । ५६ ।
इति क्रिन् । इत्यादित्वार्थे रेफस्य च वः । बाहुलकात् इनि चेति न दीर्घः ।) समयः । पक्षी ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (जीर्णे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।१।७०।५ । [भरन्त ॥")
"वि त्वा नरः पुरुत्रा सपर्य्यन् पितुर्न जिव्रेर्वि वेदो
जिष, उ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वा वेट् ।) उ, जेषित्वा जिष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥
जिष्णुः, पुं, (जयतीति । जि जये+"ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः ।" ३ । २ । १३९ । इति ग्स्नुः ।) विष्णुः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ७० । १३ ।
"विष्णुर्व्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥")
इन्द्रः । (यथा, अथर्व्ववेदे । ११ । ६ । १८ ।
"जयंश्च जिष्णुश्चामित्रा जयतामन्द्रमर्दिनौ ॥")
अर्ज्जुनः । (यथा, महाभारते । ४ । ४२ । २१ ।
"अहं दुरापो दुर्द्धर्षो दमनः पाकशासनिः ।
तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामास्मि विश्रुतः ॥"
भौत्यस्य मनोः पुत्राणामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । ७ । ८८ ।
"तरङ्गभीरुर्व्वप्रश्च तरस्वानुग्र एव च ।
अभिमानी प्रवीरश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा ॥
तेजस्वी सवलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ॥")
जेतरि त्रि । इति मेदिनी । णे, १३ ॥ (यथा, रघुः । ४ । ८५ ।
"इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्त्तत रथोद्धतम् ।
रजो विश्रामयन् राज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु ॥")
जिह्मं, क्ली, (जहातीति । हा+"जहातेः सन्वदालोपश्च ।" उणां । १ । १४० । इति मन् ।)
तगरपुष्पः । इति मेदिनी । मे, १३ ॥
जिह्मः, त्रि, (जहाति परित्यजति सारल्यमिति । हा+"जहातेः सन्वदालोपश्च ।" उणां । १ ।
१४० । इति मन् ।) कुटिलः । (यथा, महाभारते । १ । १०२ । १८ ।
"सक्रोधामर्षजिह्मभ्रूकषायीकृतलोचना ॥"
मन्दः । इति मेदिनी । मे, १३ ॥
जिह्मगः, पुं, (जिह्मं कुटिलं वक्रमित्यर्थः यथा स्यात् तथा गच्छतीति । गम+ड ।) सर्पः ।
(यथा, महाभारते । १ । ६ । १६ ।
"स लब्ध्वा दुर्लभां भार्य्यां मद्रकिञ्जल्कवर्च्चसम् ।
व्रतं चक्रे विनाशाय जिह्मगानां धृतव्रतः ॥"
जिह्मं मन्दं गच्छतीति ।) मन्दगे, त्रि । इति मेदिनी । गे, २५ ॥
जिह्ममोहनः, पुं, (जिह्मं कुटिलं यथा तथा मुह्यतीति । मुह+"नन्दिग्रहीति ।" ३ । १ । १३४ ।
इति ल्युः । यद्वा, जिह्मस्य कुटिलस्य सर्पस्य मोहनश्चित्तमोहनः । भक्ष्यत्वात् ।) भेकः । इति शब्दरत्नावली ॥
जिह्मशल्यः, पुं, (जिह्मं कुटिलं शल्यं यस्मात् ।) खदिरः । इति जटाधरः ॥
जिह्नं, क्ली, (जिह्मं निपातनात् मस्य वत्वे साधुः ।) तगरमूलम् । इति रत्नमाला ॥
जिह्नः, पुं स्त्री, (ह्वयते आह्वयतेऽनेनेति । ह्वे+बाहुलकात् डप्रत्ययेन द्वित्वादौचेति साधुः ।) जिह्वा ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । ११२ । ६५ ।
"द्विसहस्रेण जिह्नेन वासुकिः कथयिष्यति ॥")
जिह्नलः, त्रि, (जिह्नेन जिह्वया लाति आदत्ते परद्रव्याणीति । जिह्न+ला+कः ।) लुब्धः ।
लोलुपः । यथा, श्राद्धतत्त्वे ।
"श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धे भुञ्जते ये च जिह्नलाः ।
पतन्ति नरके घोरे लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥"
जिह्वा, स्त्री, (जयति रसमनयेति । जि+"शेवायह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः ।" उणां । १ ।१५४ ।
इति वन् प्रत्ययेन हुगागमे निपातनात् साधुः ।) रसज्ञानेन्द्रियम् । जिव् इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
रसज्ञा २ रसना ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ रशना ४ रसनम् ५ जिह्नः ६ ।
इति तट्टीका ॥ रसालः ७ सुधास्रवा ८ रसिका ९ रसाङ्का १० । इति शब्दरत्नावली ॥ रसा
११ लोला १२ रसाला १३ रसला १४ ललना १५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मुकुन्दमालायाम् । २६ ।
"जिह्वे ! कीर्त्तय केशवं मुररिपुं चेतो ! भज श्रीधरं पाणिद्वन्द्व ! समर्च्चयाच्युतकथां श्रोत्रद्वय ! त्वं शृणु ।
कृष्णं लोकय लोचनद्वय ! हरेर्गच्छाङ्घ्रियुग्मालयं जिघ्र घ्राण ! मुकुन्दपादतुलसीं मूर्द्धन्नमाधोक्षजम् ॥")
अस्याः परीक्षा यथा, भावप्रकाशे ।
"शाकपत्रप्रभा रूक्षा स्फुटिता रसनानिलात् रक्ता श्यामा भवेत् पित्तात्लिप्तार्द्रा धवला कफात् ।
परिदग्धा खरस्पर्शा कृष्णा दोषत्रयेऽधिके ।
सैव दोषद्वयाधिक्ये दोषद्वितयलक्षणा ॥"
(यथास्या उत्पत्तिविषयः ।

"उन्दे पच्यमानानामाभागादृक्प्रसारवत् ।
कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते ॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने ४र्थे अध्याये ॥)

जिह्वानिलेखन क्ली (जिह्वाया निलेखनं संस्कारः ।) जिह्वामार्ज्जनम् । जिवञ्चाचॆडान इति भाषा । जिह्वामार्ज्जनद्रव्यम् । जिवञ्चाचडा चर्थात् इति भाषा । तत् दशाङ्गुलं कोमलं श्लक्ष्णम् स्वर्णरूप्यताम्रलौहनिर्म्मितं जिह्वामलापकर्षणं प्रशस्तम् । तस्य गुणाः । वक्त्रवैरस्यजिह्वाश्रितमलनाशित्वम् । आरोग्यरुचिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

(जिह्वानिलेखनं रौप्यं सौवर्णं वार्क्षमेव च ।
तन्मलापहरं शस्तं मृदुश्लक्ष्णं दशाङ्गुलम् ।
मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यशोफजाड्यहरं सुखम् ॥
अस्याप्यनियमे रोगजनकता यथा —
जिह्वानिलेखनाच्छ्वासभक्षणादभिघाततः ।
कुपितो हनुमूलस्थः समयित्वानिलो हनुम् ॥
करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् ।
हनुग्रहः स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्व्वणभाषणम् ॥
इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चदशाध्याये ॥)

जिह्वाप पुं (जिह्वया पिबतीति । पा + आतो ऽनुपसर्गे कः । ३ । २ । ३ । इति कः ।) कुक्कुरः । व्याघ्रः । विडालः । भल्लूकः इति शब्दरत्नावली ॥ चित्रकव्याघ्रः । इति विश्वः ॥

जिह्वामल क्ली (जिह्वाया मलम् ।) जिह्वास्थितमलम् । तत्पर्य्यायः । कुलुकम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जिह्वामूलीय पुं (जिह्वामूले भवः । 'शिह्वामूलाङ्गुलेश्छः । ४ । ३ । ६२ । इति छः ।) वर्णाक्षरविशेषः । वोपदेवमते ख्य इति संज्ञा तता स तु कखपरे विसर्गस्थाने भवति । यथा हरि×काम्यः । अस्योच्चारणं विसर्गवत् । इति व्याकरणम् ॥
"अधोविरेकयुक्ताग्रमात्रवज्रयत्नकः ।
जिह्वामूलीय इत्येव गजकुम्भोपमोऽपरः ॥"
इति सुपद्मव्याकरणटीका ॥

जिह्वारद पुं (जिह्वा एव रदो दन्त इव यस्य ।) पक्षी । इति हारावली । ५६ ॥

जिह्वारोग पुं (जिह्वाया रोगः ।) मुखरोगान्तर्गतजिह्वागतव्याधिः । तत्र जिह्वारोगाणां निदानमाह भावप्रकाशः ।
'वातेन पित्तकफाभ्यां कण्टकोऽलासश्च स्मृतः ।
उपजिह्विका च पञ्च जिह्वायां मया कीर्त्तिताः ॥
तत्र वातजस्य लक्षणमाह ।
जिह्वानिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता
भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ।
स्फुटिता मध्यान्तविदीर्णा । प्रसुप्ता रसानभिज्ञा तथा सुप्तेव । शाकच्छदनप्रकाशा शाको मध्यभूमिजो द्रुमः तद्वत् कण्टकचिता ॥ * ॥
पित्तजमाह ।
पित्तात् सदाहैरुपचीयते च
दीर्घैः सरक्तैरपि कण्टकैश्च ।
अथ रोगो लोके अलीनि ख्यातः । जाडीति वङ्गभाषा ॥ * ॥ कफजमाह ।
कफेन गुर्व्वी बहला चिता च
मांसोच्छ्रयैः शाल्मलिकण्टकाभैः ।
बहला स्थूला । मांसोच्छ्रयैः मांसजकण्टकैः ॥ * ॥ अलासमाह
जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः
सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः ।
जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो
मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥
प्रगाढः प्रकर्षेण गाढो व्याकरणः । कफरक्तमूर्त्तिः कफरक्ताभ्यां मूर्त्तिर्यस्य स कफरक्तजः इत्यर्थः । जिह्वास्तम्भेन वायुरप्यत्र बोद्धव्यः । भृशं पाकेन पित्तञ्च । ज्वरस्त्रिदोषजोऽयम् । असाध्यश्चायम् ॥ * ॥ उपजिह्विकामाह ।
जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वा
मुन्नाम्य जातः कफरक्तयोनिः ।
प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्ता
प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति ॥
जिह्वाग्ररूपः जिह्वाग्राकृतिः ॥ * ॥
अथ जिह्वारोगाणां चिकित्सा ।
जिह्वागतविकाराणां शस्तं शोणितमोक्षणम् ।
गुडूचीपिप्पलीनिम्बकवलं कटुभिः सुखम् ॥
ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक् चिकित्सितम् ।
कण्टकेष्वनिलोत्थेषु तत् कार्य्यं भिषजा खलु ॥
पित्तजे परिघृष्टे तु निःसृते दुष्टशोणिते ।
प्रतिसारणगण्डूषनस्यञ्च मधुरं हितम् ॥
कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखिते ऽस्त्रग्गते च वै ।
पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्य्यस्तु प्रतिसारणे ॥
उपजिह्वां तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत् ।
शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनामुपाचरेत् ॥
व्योषक्षाराभयावह्निचव्यगन्तं प्रघर्षणम् ।
उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेभिस्तैलञ्च पाचयेत् ॥
इति भावप्रकाशः ॥

जिह्वालिट [ह्] पुं (जिह्वया लेढीति । लिह + क्विप् ।) कुक्कुरः । इति भूरिप्रयोगः ॥

जिह्वाशल्य पुं (जिह्वायाः शल्यमिव । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) खदिरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जिह्वास्वाद पुं (जिह्वया स्वाद आस्वादनम् ।) लेहनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८८ ॥

जीन, त्रि (जिनाति जीर्य्यतीति । ज्या वयोहानौ + "गत्यर्थेति । क्तः । ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् । हल इति दीर्घः । ल्वादिभ्येति नत्वम् ।) वृद्धः । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥ (चर्म्मपुटे । यथा मनुः । ११ । १३८ ।
"जीनकार्म्मुकवस्तावीन् पृथक् दद्यात् विशुद्धये ॥")

जीमूत पुं (जयति आकाशमिति । जि + जेर्मूट्चोदात्तः । उणां ३ । ९१ । इति क्तः । कूटाकमो धातोर्दीर्घश्च ।) पर्व्वतः । (यथा मात्स्यपुराणे । १२० । ७५ ।
"जीमूतो द्रावणश्चैव मैनाकश्चन्द्रपर्व्वतः ।
आयतास्ते महाशैलाः समुद्रं दक्षिणं प्रति ॥" ॥
जीवनं जलं मूत्रयति साञ्चयतीति । पृषोदरादित्वात् साधुः । इति पुरुषोत्तमदेवः ।) मेघः । (यथा महाभारते । ६ । १६ । ३१ ।
राजानमन्वयुः पश्चात् जीमूता इव वार्षिकाः ॥)
मुस्ता । देवताडवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १५८ ॥ इन्द्रः । भृतिकरः । घोषकलता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
धामार्गवमथेक्ष्वाकु जीमूतं कृतवेधनम् ॥"
सूर्य्यः । यथा महाभारते । ३ । ३ । सूर्य्यस्याष्टोत्तरशतनामकीर्त्तने । २२ ।
वरुणः सागरोऽंशश्च जीमूतो जीवनोऽरिहा ॥"
ऋषिविशेषः यथा महाभारते ५ । १११ । २४ ।
जीमूतस्यात्र विप्रर्षेस्तपतस्तु महात्मनः ।
मल्लविशेषः । भीमसेनस्तु विराटगृहवासकाले नियुद्धेन निहतवान् । यथा महाभारते । ४ । १२ । २२ ।
ततस्तु इन्द्रसङ्काशं भीमो मल्लं समाह्वयत् ।
जीमूतं नाम तं तत्र मल्लं विख्यातविक्रमम् ॥
स्वनामख्यातो दशार्हस्य पौत्रः । यथा हरिवंशे । ३७ । २५ ।
दशार्हस्य सुतो व्योमा व्योम्नो जीमूत उच्यते ॥
वपुष्मत्पुत्रः । स तु शाल्मलद्वीपस्य ईश्वरविशेषः । यथा मत्स्ये ३६ अध्याये ।
शाल्मलस्येश्वराः सप्त सुतास्ते तु वपुष्मतः ।
श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ॥
अस्य वर्षस्तु एतन्नाम्नैव विख्यातः । यथा तत्रैव —
जीमूतस्य च जीमूतो रोहितस्य च रोहितः ।
जनपदादिशब्दसहस्थितिविशेषः । तद्व्यवस्था दिक् इन्द्र शब्दे द्रष्टव्या ॥)

जीमूतकूट पुं (जीमूतो मेघ कूटे शिखरे यस्य । अत्युन्नतत्वादेवास्य तथात्वम् ।) पर्व्वतः । इति हारावली । ५१ ॥

जीमूतमूल क्ली (जीमूतस्य मुस्तायाः मूलमिव मूलमस्य ।) शटी । इति रत्नमाला ॥

जीमूतवाहन पुं (जीमूतो मेघो वाहनं यस्य ।) इन्द्रः । मेघवाहनं इत्यमरदर्शनात् । धर्म्मरत्ननामकस्मृतिग्रन्थकर्त्ता ॥ (यदुक्तं दायभागे ।
बहुविधपूर्व्वनिबन्धव्याख्यासम्भ्रान्तधीयसेतत् ।
जीमूतवाहनकृतं प्रकरणमवधत्तये धियम् ॥
परिभद्रकुलोद्भूतः श्रीमान् जीमूतवाहनः ।
दायभागं चकारेदं विदुषां संशयच्छिदे ॥"
शालिवाहनतृपस्य पुत्रः । आश्विनकृष्णाष्टम्यां पुत्रसौभाग्यकामाभिर्नारीभिरयं पूज्यः । एतद्विवरणं जिताष्टमीशब्दे द्रष्टव्यम् । जीमूतकेतोर्नृपस्य पुत्रः । यथा, कथासरित्सागरे । २२ । २४ ।
"अथ तस्याचिरादेव राज्ञः पुत्रोऽजायत ।
जीमूतवाहनं तं च नाम्ना स विदधे पिता ॥")

जीमूतवापी [न्] पुं (जीमूतं वाति जीमूता कारयाकारं परिणामयतीत्यर्थः । इन् +

गिनिः । मेघयोनित्वादेवास्य तथात्वम् ।) धूमः । इति हेमचन्द्रः ॥

जीरः, पुं, (जवतीति । जु गतौ + "जोरी च ।" उणां २ । २३ । इति रक् ईश्चान्तादेशः ।) जीरकः । खड्गः । इति मेदिनी । रे, ३६ ॥ अणुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (विद्यावति, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १।४४।११ । "मनुष्वद्देव धीमहि प्रचेतसं जीरं दूतममर्त्यम् ।" "जीरं विद्यावन्तम् ।" इति दयानन्दभाष्यम् ॥)

जीरकः, पुं, (जीर + संज्ञायां कन् ।) वणिग्द्रव्यविशेषः । जीरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । जरणः २ अजाजी ३ कणा ४ । इत्यमरः । २ । ९ । ३६ ॥ क्षीर्णः ५ जीरः ६ दीप्यः ७ जीरणः ८ कणाजिका ९ वह्निशिखः १० मागधः ११ दीपकः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् । वातगुल्माध्मानातीसारग्रहणीक्रिमिनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रुचिस्वरकारित्वम् । गन्धयुक्तत्वम् । कफवातनाशित्वम् । पाके कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । लघुत्वम् । पित्तवर्द्धनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । शुक्लजीरा कृष्णजीरा कलौञ्जी एषां नामानि गुणाश्च ।

"जीरको जरणोऽजाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः ।
कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः ॥
कालाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका ।
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुस्तूक्ष्मोपकुञ्चिका ॥
उपकुञ्ची च कुञ्ची च वृहज्जीरक इत्यपि ।
जीरकत्रितयं रूक्षं कटूष्णं दीपनं लघु ॥
संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत् ।
ज्वरघ्नं पाचनं वृष्यं बल्यं रुच्यं कफापहम् ॥
चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

जीरणः, पुं, (जीरकः पृषोदरादित्वात् कस्य णः ।) जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीरिका, स्त्री, (जीर्य्यतीति । जॄ + वाहुलकात् रिक् । ईश्चान्तादेशः । ततः स्वार्थे कन् ।) वंशपत्रीतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णं, क्ली, (जीर्य्यति स्मेति । जॄ ष् वयोहानौ + गत्यर्थेति क्तः । निष्ठातस्य नत्वम् ।) शैलजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वयःप्रकारविशेषः । यथा, "तद्वयो यथा स्थूलभेदेन त्रिविधम् । बालं मध्यं जीर्णमिति ।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

जीर्णः, पुं, (जीर्य्यत्यनेनेति । जॄ + करणे क्तः ।) जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८० ॥)

जीर्णः, त्रि, (जीर्य्यतीति । जॄ + "गत्यर्थाकर्म्मकश्लिषेति ।" ३ । ४ । ७२ । इति कर्त्तरि क्तः ।) वृद्धः । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥ पुरातनः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २० । १७ ।

"तत्याज देहं धर्म्मात्मा देही जीर्णमिवाम्बरम् ॥")

गतबहुवयः । जराविशिष्टः । पक्कः । पाकविशिष्टः ॥ ॥ (यथा, चाणक्ये । ७९ ।

"जीर्णमन्नं प्रशंसीयात् भार्य्याञ्च गतयौवनाम् ।
रणात् प्रत्यागतं शूरं शस्यञ्च गृहमागतम् ॥")

अथ जीर्णदशाणि ।

"नारिकेलफलेषु तण्डुलमथ क्षीरं रसाले हितं
जम्बीरोत्थरसो हृते प्रमथितः सर्पिस्तु मोचाफले ।
गोधूमेषु च कर्कटी हिततमा मांसाशये काञ्जिकं
नारङ्गे गुड़भक्षणञ्च कथितं पिण्डारके कोद्रवः ॥
पिष्टान्ने सलिलं पियालफलजे पथ्या हिता मायके
खण्डं क्षीरभवे तु तक्रमुचितं कोष्णाम्बु कोलम्बजे ।
मत्स्ये चूतफलं त्वजीर्णशमनं मध्वम्बुपानाशये
तैलं पौष्करजे कटुप्रशमनं शेषांस्तु बुद्ध्या जयेत् ॥

पनसे कदलं कदले च घृतं
घृतपाकविधावपि जम्बुरसः ।
तदुपद्रवशान्तिकरं लवणं
लवणेषु च तण्डुलवारि वरम् ॥
नारिकेलफलतालबीजयोः
पाचनं च इह तण्डुलं विदुः ।
ते वदन्ति मुनयोऽपि तण्डुलान्
क्षीरवारि परिपाचयत्यपि ॥
दाड़िमामलकतालतिन्दुकी-
बीजपूरलवलीफलान्यपि ।
वाकुचेन फलेन च पाचयेत्
पाकमेति दधूलं स्वमूलतः ॥
मधूक-मालूर-वृपादनानां
परूषखर्ज्जूरकपित्थकानाम् ।
पाकाय पेयं पिचुमर्द्दबीजं
घृतेऽपि तक्रं प्रवदन्ति पथ्यम् ॥
गोधूममाषहरिमन्थसतीनमुद्ग-
पाको भवेदिति च मातुलपत्रकेण ।
खर्ज्जूरिकाविशकशेरुसिताश्च शक्तं
शृङ्गाटके मधुफलेष्वपि भद्रमुस्तम् ॥
पिशितपनसयोः स्यादाम्रबीजेन पाकः
प्रथमहिषयोषित्क्षीरयोः सैन्धवेन ।
चिपिटपरिणतिः स्यात् पिप्पलीदिप्यकाभ्यांसपदि हरति शुण्ठी वैदलानामजीर्णम् ॥
कर्पूरपूगीफलनागवल्ली-
काश्मीरजातीफलजातिकोषम् ।
कस्तूरिका सिक्तकनारिकेल-
जलं पचत्याशु समुद्रफेनः ॥
श्यामाकनीवारकुलत्थयष्टि-
निष्पावकङ्गुदधिमस्तकस्तु ।
चिञ्चाकुलत्थौ तिलतैलयोगात्
जटाव्दनादस्य निहन्त्ययान्नम् ॥
कशेरुशृङ्गाटमृणालमुद्गी-
खर्ज्जूरखण्डा अपि नागरेण ।
पलाशभस्माम्बु तथार्द्रको वा
रसो निहन्यादरसमिक्षुजातम् ॥
अम्लेन केनाप्यथ योगयोग
कोष्णाम्बुना वा वृतमेति पाकम् ।
तिलादितैलान्यपि काञ्जिकेन
सर्व्वस्य मज्जा पनसाम्रजयोः ॥
किमत्र चित्रं बहुमांसमत्स्य-
भोगी सुखी स्यात् परिपीय शुक्तम् ।
इत्युक्तं केवलपक्षिपक्ष-
मांसेन मत्स्यं परिपाकमेति ॥
कपोतपारावतनीलकण्ठ-
कपिञ्जलानां पिशितानि जग्ध्वा ।
काशस्य मूलं परिपेयमुष्णं
सुखीभवेमा बहुशो न भूतम् ॥
सोधे रसाला सुरभीयवस्तु-
मण्डेन कोष्णेन विपाकमेति ।
शशस्य चूर्णेन छर्यारिनारी-
पयोदधिक्षीरमुपैति पाकम् ॥
वटी वेसवाराख्यमङ्गेन फेणी-
शमं पर्पटः शिग्रुबीजेन याति ।
कणाम्लतो लड्डुका पूपकादे-
र्विपाको भवेच्छष्कुलीमण्डयोश्च ॥
स्वादिष्ठोधा गण्डकाञ्चिततैलात्
यावत् क्षारात् कोलकूष्माण्डयोऽपि ।
जीर्य्यन्त्येवं पायसो मुद्गयूषात्
सासुद्रादप्यारनालं सुखाय ॥
तप्तं तप्तं हेम वा तारमग्नौ
तोये क्षिप्तं सप्तशत्यस्तदम्भः ।
पीत्वावश्यं दीर्घकालोपपन्न-
मम्भो जीर्णं शीघ्रमेवं जहाति ॥
मालङ्गिकाकेसुकाकारवल्ली-
वार्त्ताकुवंशाङ्कुरमूलकानाम् ।
उपोदकालाबुपटोलकानां
सिद्धार्थको मेववरस्य पक्ता ॥
शुण्ठीसतीनस्य च नागरङ्ग-
जम्बीरयोः कोद्रवको निहन्ता ।
जरामिरा गैरिकचन्दनाभ्या-
मभ्येति शीघ्रं बहुशो न भूतम् ॥
पटोलवंशाङ्कुरकारवल्ली-
फलान्यलावूनि बहूनि जग्ध्वा ।
क्षारोदकं भ्रक्षतरोर्निपीय
भोक्तुं पुनर्व्वाञ्छति तावदेव ॥
विपच्यते शूरणको गुड़ेन
तथार्द्रकं तण्डुलतोयपानात् ।
जम्बीरनीरेण निशारशोनं
सुखेन तूर्णं परिपाकमेति ॥
चञ्चूकसिद्धार्थकवास्तुकानां
शाकत्रिसारक्वथितेन पाकः ।
शाकानि सर्व्वाण्युपयान्ति पाकं
क्षारेण सद्यस्तिलनालजेन ॥
आम्रातकोडुम्बरपिप्पलीनां
फलानि च प्लक्षवटादिकानाम् ।
स्युः शमनं पर्य्युषितोदकेन
पियालमज्जा च कटुष्णकेन ॥

स्नेहाभ्याय रोगिणां सुन्दूर्णं
ज्वाला मुक्ता हन्ति वैरेचकानाम।
मात्रां भूयात्रिमभुलेन पाक
छित्वा मुद्गयुक्ता सर्वयोगान ।
उष्णेन शीत शिशिरेण चोष्णं
मन्नेन च शारदयो गुणाय।
स्नेहेन सोद्वा वमनातियोगे
विना छिना स्थापिनि काश्विराणं ।
तामलम सम्मितचर्चकेन
मन्थत यस्य सुख नरस्य।
तैलेन वा कवलकाञ्जिकेन
हुताय गन्धमसौ विन्ध्यान ।
शीतात्मक नस्यजरोगहारि
नारायणश्चाञ्जनकविनाशि।
दलात्मक धमन्द प्रशस्त
धात्र दक्षैयाऽतिविरेचनन्तु ।
म्नागस्य मांस अमनाऽनुकूल
प्रवासहृति सुरताश्रयान।
चीरायणासन्यवमाधिसन्
स्थागाल्पयुक्त सुरतातिरेके ।
अवगपूरलत्र निशनेशन
अवर परणमेव सुख निम ।
कवलाग्रयु गन्धवय कारयेत
व मण्ममादकजद्दवन पुन ।"

इति जीर्णमञ्जरी ।

जीर्णज्वरः पुं (जीर्णः पुरातनो ज्वरः ।) पुरातनज्वररोगः । अथ जीर्णज्वराधिकारः । तत्र जीर्णज्वरस्य सामान्यलक्षणमाह ।
'यो द्वादशभ्यो दिवसेभ्य ऊर्द्ध्वं
शान्तत्वमायाति कृशश्च रूक्षम् ।
स्त्री तथा तिष्ठति मन्ददायी
भिषग्भिरुक्तो ज्वर एष जीर्णः ॥ * ॥
जीर्णज्वरे विशेष वासवलामकमाह ।
'नित्य मन्दज्वरो रूक्ष शून कृच्छ्रेण सिध्यति।
स्तब्धाङ्ग श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वासवलासकः ।'
वासवलासकाख्यो ज्वरो भवति इति शेषः वलासकः । कफ इत्यभिधेयः । शून शोथी । श्लेष्मभूयिष्ठः श्लेष्मप्रधानः ॥ * ॥
अथ जीर्णज्वरस्य सामान्यचिकित्सा ।
जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम् ।
तदेव तरुणे पीतं विषवद्धन्ति मानवम् ॥
पुराणोऽपि ज्वरः शीघ्रं पथ्ये पथ्ये पुनस्तथा ।
लङ्घनेन न यात्पुष्टिः पुष्टिमुत्पादयेत्क्रियाम् ।
तथा पुष्टाय ॥ * ॥
निम्बशिवादारुकाण्डनाभी
क्वाथ पिबतूर्मिदिनः पथ्यभोजनम् ।
जीर्णज्वरारोचककासशूल
श्वासाग्निमान्द्यार्दितनाशनम् ॥
कल्पदूर्वादिकाथ प्राय क्वाथ निरामयोक्त ।"
इति निर्मलज्ज्वरकाथ ॥ * ॥
"पिप्पल्यामूलकषायकादिमहौषधस्य ।
जीर्णज्वरहरणमथा चन्द्रमहल्लाणरा ।
अम्लतायां कषायन्तु शीतलीकृतमीरितम् ।
मधुनाऽऽयुत पीतं जीर्णज्वरहरं परम् ।
पिप्पलीमधुसंमिश्रं गुडूचीस्वरसं पिबेत् ।
जीर्णज्वरकफप्लीहकासारोचकनाशनम् ।
जीर्णज्वरेऽग्निमान्द्ये च शस्यते गुडपिप्पली ।
कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्डुज्वररोगनुत् ॥
द्विगुणं पिप्पलीचूर्णाद्गुडोऽत्र भिषजां मतः ।
पिप्पली मधुसंयुक्ता मेदःकफविनाशिनी ।
श्वासकासज्वरहरा पाण्डुप्लीहोदरापहा ।
आमलं चित्रकं पथ्या पिप्पली सैन्धवं तथा ।
चूर्णितोऽयं गणो ज्ञेयः सर्वज्वरहरः परः ।
भेदी रुचिकरः श्लेष्मह्न्ता दीपनपाचनः ।'

इति आमलक्यादिचूर्णम् ॥ * ॥

'द्राक्षाऽमृता शटी शृङ्गी मुस्तकं रक्तचन्दनम् ।
नागरं कटुका पाठा भूनिम्बं सदुरालभम् ॥
उशीरं धान्यकं पद्मं वालकं कण्टकारिका ।
पुष्करं पिचुमर्दश्च दशाष्टाङ्गमिदं स्मृतम् ॥
जीर्णज्वरारुचिश्वासकासश्वयथुनाशनम् ।'

इति द्राक्षादिदशाष्टाङ्गकाथ ॥ * ॥

'त्रिवृद्ध्या पञ्चवृद्ध्या वा सप्तवृद्ध्याथवा कणाः ।
पयःक्षीरेण सपिष्टाः पिबेद्दश दिनानि हि ॥
तथैव ह्रासयेदेता एवं विंशतिवासरान् ।
पिबतां ज्वरशान्तिः स्यात् पाण्डुरोगश्च शाम्यति ॥
कासः श्वासोऽग्निमान्द्यञ्च कफाधिक्यञ्च नश्यति।
चयादिवृद्धिपाकश्च वृद्धिः । दुग्धवृद्धिर्यथापि वृद्धिः ।

इति वर्द्धमानपिप्पली ॥ * ॥

'शतश्लेष्मज्वरोत्था स्यात् क्रिया वासवलासके ।
जीर्णे ज्वरे कफे क्षीणे दाहतृष्णासमन्विते ।
पयः पीयूषवत्तस्य तरुणे तु विषोपमम् ।
चन्दनाद्यं हितं तैलं शोषाधिकारकीर्तितम् ॥
तथा नारायणं तैलं जीर्णज्वरहरं परम् ।'

इति जीर्णज्वराधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

जीर्णदारु पुं (जीर्णमिव दारु यस्य।) वृद्धदारकभेदः । विधारा बृद्ध इति लोकः । तत्पर्य्यायः । जीर्णफञ्जी १ सुपुष्पिका २ अजरा ३ स्पर्शपर्णा ४ । अस्य गुणाः । सौन्दर्यम् । पिच्छिलत्वम् । कफवातश्वासामयनाशित्वम् । बल्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णपत्रिका स्त्री (जीर्णानि पत्राण्यस्याः । कप् तत्रटापि अत इत्वम् ।) वंशपत्रीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णपत्र, पुं (जीर्णानि पत्राणि यस्य।) कदम्बः । इति राजनिर्घण्टः । (जीर्णं पत्रं पत्रम् ।) पुरातनपत्र क्ली । (जीर्णं पत्रं ताम्बूलं इति ।) पुरातनताम्बूल च । यदुक्तं वैद्यके ।
"पत्रपत्रं भवेद्दोषाय पत्राग्रे पापसम्भवः ।
जीर्णपत्रं हरेदायुः शिराशुद्धिप्रणाशिनी ।")

जीर्णबुध्न पुं (जीर्णोऽवृद्धा बुध्ना मूलमस्य ।) पट्टिकालोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णबुध्नं क्ली (जीर्णा बुध्नी मूलं यस्य । तत्कन ।) परिदेवनम् । इति राजनिर्घण्टः । वे ओढमुना इति भाषा ॥

जीर्णवज्र, क्ली, (जीर्णं वज्रं हीरकमिव ।) वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णवस्त्र क्ली (जीर्णं पुरातनं वस्त्रम् ।) पुरातनवस्त्रम् । तत्पर्य्यायः । पटच्चरम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११५ ॥

जीर्णा, स्त्री (जीर्य्यत्यन्नमनेन । जॄ+करणे क्त ।) स्थूलजीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णि, स्त्री, (जॄ+क्तिन् ।) ज्यानिः । जीर्णता । इत्यमरः । ३ । २ । ६ ॥

जीर्णोद्धार, पुं, (जीर्णानां भग्नमन्दिरादीनां उद्धारः संस्कारः ।) भग्नमन्दिरादेः संस्कारः । यथा विष्णुधर्मोत्तरद्वितीयकाण्डे ।
'यस्य राष्ट्रस्तु विषये देवधाम विशीर्य्यते ।
तस्य सीदति तद्राष्ट्रं देववेश्म यथा तथा ॥
कृत्वा जीर्णस्य संस्कारं तथा देवेशवेश्मनि ।
द्विगुणं फलमाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ।"
विष्णुरहस्ये ।
"पतितस्य च यः कर्त्ता पतमानस्य रक्षिता ।
विष्णोरायतनस्येह स नरो विष्णुलोकभाक् ।"
वह्निपुराणे ।
'पतितं पतमानन्तु तथार्द्धस्फुटितं नरः ।
समुद्धृत्य हरेर्धाम द्विगुणं फलमाप्नुयात् ।'
हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
'जीर्णोद्धारकृतां पुण्यं प्राप्नुयाच्चार्थकारकः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जीर्णस्योद्धारमाचरेत् ।"
हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
'वापीकूपतडागानां सुरधाम्नां तथानघ ।
प्रतिमानां सभानाञ्च संस्कर्त्ता यो नरो भुवि ॥
पुण्यं शतगुणं तस्य भवत्कृतात् सञ्चयः ।
प्रतिष्ठाया विधिः कार्य्यस्तथा मन्दिरनिर्म्मितौ ।
प्राय श्रीहयशीर्षोक्तिरनुसारेण मैथवे ।
देवालयप्रतिष्ठा च ध्यात्वा तत्प्रश्नेन क्रिया ।
श्रीमूर्त्तिस्थापनेनैव सपूजा सा विधीयते ।
देवस्य देवतायाः प्रतिष्ठाविधिना सदा ।
संस्कार्य्यं मनुजानान्तु सहस्राधीतकर्म्मणा ।"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे २० विलासः ॥

जीर्वि, पुं (जीर्य्यति छिन्नीभवत्यनेनेति । जॄ+ "जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन् ।" उणा ४ । ५४ । इति करणे क्विन् ।) कुठारः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः । (जीर्य्यतीति । कर्त्तरि क्विन् ।) शकटम् । कायः । मनुः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ।

जीव, च प्राणे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा परं सक० सेट ।) च, अजीजिवत् अजीवीत् । प्राणः प्राणधारणम् । जीवति लोकः । इति दुर्गादासः ॥

जीव, पुं (जीवयतीति । जीव+"इगुपध ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) बृहस्पतिः इत्यमरः । १ । ३ । २४ । (यथा, हरिवंशे । १०१ । ५६ ।
"अमेव विभाव यदि । मौलरं ऽतिभाति मे ।
यकार्य्ये दृश्यते लोका यथा जीवं कलाञ्छतम्।")

(जीवतीति । जीव प्राणे+"इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) प्राणी । (यथा, भागवते । १ । १३ । ४४ ।

"अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम् ।
फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम् ॥")

वृत्तिः । वृक्षविशेषः । (स एव महानिम्बवृक्षः । तत्पर्य्याया यथा,—

"महानिम्बः स्मृतोद्रेका रम्यको विषमुष्टिकः ।
केशमुष्टिर्निम्बकश्च कार्म्मुको जीव इत्यपि ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वृहस्पतिः । इति मेदिनी । वे, ८ ॥ (यथा, काशीखण्डे । १७ । ४४ ।

"अस्मात्लिङ्गार्च्चनान्नित्यं जीवभूतोऽसि मे यतः ।
अतो जीव इति ख्यातिं त्रिषु लोकेषु यास्यसि ॥")

कर्णः । इति धरणी ॥ क्षेत्रज्ञः । तत्पर्य्यायः । आत्मा २ पुरुषः ३ पुद्गलः ४ अन्तर्यामी ५ ईश्वरः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, भगवद्गीतायाम् ।१३।२ टीकायां श्रीधरस्वामिपादाः ।
"तञ्च क्षेत्रज्ञं संसारिणं जीवं वस्तुतः सर्व्वक्षेत्रेष्वनुगतं मामेव विद्धि ॥") तस्य स्वरूपं यथा,—

"कर्म्मणा जीवरूपश्च सन्ततं तत्फलप्रदः ।
कर्म्मरूपश्च भगवान् श्रीकृष्णः प्रकृतेः परः ॥
सोऽपि तद्धेतुरूपश्च कर्म्म तेन भवेत् सति ।
जीवः कर्म्मफलं भुङ्क्ते आत्मा निर्लिप्त एव च ॥
आत्मनः प्रतिबिम्बश्च देही जीवः स एव च ।
प्राणदेहादिभृद्देही स जीवः परिकीर्त्तितः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥

(तथाच भागवते । १२ । १८४ । १७ ।
"जीवं पश्यामि वृक्षाणामचैतन्यं न विद्यते ॥")
वेदान्तमते घटावच्छिन्नाकाशवत् शरीरत्रितयावच्छिन्नं चैतन्यम् । केषाञ्चिन्मते दर्पणस्थमुखप्रतिबिम्बवत् बुद्धिस्थचैतन्यप्रतिबिम्बम् ॥ (जीवयति लोकानन्तर्य्याम्यात्मकरूपेणेति । जीव+णिच्+अच् । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १५६ । ९८ ।
"जीवो विनयिता साक्षी मुकुन्दोऽमितविक्रमः ॥"
जीवनविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । १२ । ३८८ । २३ ।
"मृते वा त्वयि जीवे वा यदा भोक्ष्यति वै जनः ॥")

जीवः, पुं स्त्री, (जीव+भावे घञ् ।) जीवितम् । इति मेदिनी । वे, ९ ॥ (यथा, भागवते । १ । २ । १० ।
"जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्म्मभिः ॥"
"जीवस्य जीवनस्य च पुनर्द्धर्म्मानुष्ठानद्वारा कर्म्मभिर्य इह प्रसिद्धः स्वर्गादिः सोऽर्थो न भवति ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)

जीवकः, पुं, (जीवयति आरोग्यं करोतीति । जीव+णिच्+ण्वुल् ।) अष्टवर्गान्तर्गतौषधविशेषः । तत्पर्य्यायः । कूर्च्चशीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४ ह्रस्वाङ्गः ५ । इत्यमरः ।२। ४ ।१४२ ॥ जीवनः ६ दीर्घायुः ७ प्राणदः ८ जीव्यः ९ भृङ्गाह्वः १० प्रियः ११ चिरञ्जीवी १२ मधुरः १३ मङ्गल्यः १४ कूर्च्चशीर्षकः १५ ह्रस्वः १६ आयुष्मान् १७ जीवदः १८ बलदः १९ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । रक्तपित्तानिलार्त्तिक्षयदाहज्वरनाशित्वम् । शुक्रश्लेष्मविवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ बलकारित्वम् । कार्श्यवातनाशित्वम् । तस्य रूपं यथा,—

"जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ ।
रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ ॥
जीवकः कूर्च्चकाकारः ऋषभो वृषशृङ्गवत् ।
जीवकर्षभकस्थाने विदारीमूलम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

प्राणकः । पीतशालः । क्षपणः । इति मेदिनी । के, ९५ ॥

जीवकः, त्रि, (जीवति प्रभुसेवावृत्त्या इति । जीव+ण्वुल् ।) सेवकः । वृद्धाजीवी । जीवी ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४१ । ६६ ।
"त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान् न चाध्ययनजीवकः ॥")
अहितुण्डिकः । इति मेदिनी । के, ९५ ॥

जीवजीवः, पुं, (जीवेन भक्ष्यक्षुद्रकीटादिना जीवतीति । जीव+अच् । यद्वा, जीवञ्जीव+पृषोदरात् साधुः ।) जीवञ्जीवपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

जीवञ्जीवः, पुं, (जीवं जीवयति विषदोषं नाशयतीति । कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकात् खच् ।) चकोरपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । ३५ ॥ (अपरः पक्षिविशेषः । विषादिविज्ञानस्यास्यादेः परीक्षार्थमस्यावश्यकत्वं भवति । यथा, वाभटे सूत्रस्थाने ७ अध्याये १६ ।
"हंसः प्रस्खलति ग्लानिर्ज्जीवञ्जीवस्य जायते ।
चकोरस्याक्षिवैराग्यं क्रौञ्चस्य स्यान्मदोदयः ॥")
वृक्षविशेषः । इति मेदिनी । वे, ५९ ॥

जीवत्तोका, स्त्री, (जीवत् तोकं अपत्यं यस्याः ।) जीवत्पुत्त्रिका । तत्पर्य्यायः । जीवसूः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

जीवत्पतिः, स्त्री, (जीवन् पतिर्यस्याः ।) सधवा । इति हेमचन्द्रः ॥

जीवत्पितृकः, पुं, (जीवन् पिता यस्य इति कप् ।) विद्यमानपितृकः । यथा,—

"अमास्नानं गयाश्राद्धं दक्षिणासुखभोजनम् ।
न जीवत्पितृकः कुर्य्यात् कृतेऽपि पितृहा भवेत् ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

जीवथः, पुं, (जीवत्यनेनेति । जीव+"शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीवि प्राणिभ्योऽथः ।" उणा ३ । ११३ । इति अथः ।) प्राणः । कूर्म्मः । मयूरः । मेघः । धार्म्मिके चिरायुषि च त्रि । इत्युणादिकोषः ॥

जीवदः, पुं, (जीवं जीवनं ददाति औषधप्रदसुप्रयोगेणेति । दा+कः ।) वैद्यः । विद्विट् । इति मेदिनी । दे, २९ ॥ जीवनदातरि, त्रि ॥

जीवदात्री, स्त्री, (जीवं जीवनं ददातीति । दा+तृच् ङीप् च ।) ऋद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवधनं, क्ली, (जीव एव धनमिति ।) गवादिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जीवनं, क्ली, (जीव्यतेऽनेनेति । जीव+करणे ल्युट् ।) वृत्तिः । (यथा, भागवते । १।१३।४४ ।
"अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम् ।
फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम् ॥"
"जीवनं जीविकेति ॥" तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)
जलम् । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४६३ ।
"यमुनाया इव तस्याः सखि ! मलिनं जीवनं मन्ये ॥"
जीव+भावे ल्युट् ।) प्राणधारणम् । इति मेदिनी । ने, ९९ ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । २ । ३ ।
"यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवनमुच्यते ॥"
"प्राणान् हन्ति जगत्प्राणो जीवनं हन्ति जीवनम् ।
किमाश्चर्य्यं चारभूमौ प्रागदा यमदूतिका ॥"
इत्युद्भटः ॥)
हैयङ्गवीनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ६५ ।
"जीवनं जीवनप्राणा जगज्ज्येष्ठा जगन्मयी ॥")

जीवनः, पुं, (जीवयति सेवनादिना । जीव+कर्त्तरि ल्युः ।) जीवकौषधम् । वातः । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षुद्रफलकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पुत्त्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सर्व्वान् प्राणरूपेण जीवयतीति । जीव+णिच्+कर्त्तरि ल्युः । विष्णुः । यथा, महाभारते ।१३।१४९।११२ ।
"वीरहा रक्षणः सन्तो जीवनः पर्य्यवस्थितः ॥"
शिवः । महाभारते । १३ । १७ । १२१ ।
"निर्जीवो जीवनो मन्त्रः शुभाक्षो बहुकर्कशः ॥")

जीवनकं, क्ली, (जीव्यतेऽनेन । जीव+करणे ल्युट् । ततः स्वार्थे कन् ।) अन्नम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जीवनयोनिः, स्त्री, (जीवनस्य योनिः कारणम् ।) यत्नविशेषः । स तु अतीन्द्रियः शरीरे प्राणसञ्चारकारणम् । इति भाषापरिच्छेदः ॥

जीवनहेतुः, पुं, (जीवनस्य हेतुरुपायः ।) वर्त्तनोपायः । स च दशविधः । यथा,—

"विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षं विपणिः कृषिः ।
वृत्तिर्भैक्षं कुसीदञ्च दश जीवनहेतवः ॥"

इति गारुडे २१४ अध्यायः ॥

जीवना, स्त्री, (जीवयतीति । जीव+णिच्+युच् ल्युः वा ततष्टाप् ।) मेदौषधम् । इति मेदिनी । ने, ९९ ॥

जीवनाघातं, क्ली, (जीवनं आहन्यतेऽनेनेति । आ+हन्+करणे घञ् ।) विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जीवनावासः, पुं,(आवसत्यस्मिन् । आ+वस+घञ् । जीवनं जलं आवासोऽस्य ।) वरुणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वारिवासिनि, त्रि ॥)

जीवनिका, स्त्री,(जीवन+टन् । टाप् । यद्वा, जीवनी+संज्ञायां कन् ह्रस्वश्च ।) हरीतकी । इति राज-

निर्घण्ट ॥ (हरीतकीशब्दे विवरणविशेषोऽस्या ज्ञातव्यः ।)

जीवनी, स्त्री, (जीवत्यनेनेति । जीव + करणे ल्युट् ङीप् च ।) जीवन्ती । (पर्य्याया यथा,—
"जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ।
मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) काकोली । डोडी । मेदा । महामेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ यूथी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जीवनीय क्ली, (जीव्यतेऽनेन यस्माद्वा । जीव + करणे अपादाने वा अनीयर् ।) जलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (जीवनप्रदे त्रि । यथा सुश्रुते । १ । ४५ ।
'गोक्षीरमनभिष्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनम् ।
जीवनीयं तथा वातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् ॥")

जीवनीयगण, पु (जीवनीयानामोषधीनां गणः ।) औषधविशेषः । यथा वैद्यकपरिभाषायाम् ।
"अष्टवर्गश्च पर्णिन्यौ जीवन्ती मधुकन्तथा ।
जीवनीयगणः प्रोक्तो जीवनस्तु पुनस्तथा ॥"
("जीवन्ती काकोल्यौ मेदे द्वे मुद्गमाषपर्ण्यौ च ।
ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयाख्यः ॥"
इति च वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥)

जीवनीया, स्त्री, (जीवनीय + टाप् ।) जीवन्ती । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥

जीवनेत्री, स्त्री, (जीवं नयतीति । जीव + नी + तृच् + ङीप् च ।) सैंहली । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवनौषध, क्ली, (जीवनस्य औषधं उपायविशेषः ।) येन म्रियमाणो जीवति तदौषधम् । जीवरक्षाकारि । जीवनोपायः । तत्पर्य्यायः । जीवातुः २ । इत्यमरः । २ । ८ । १२० ॥

जीवन्त, पु, (जीवयति जीव्यतेऽनेन वा । जीव + "दृहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि ।" उणा । ३ । १२७ । इति झच् ।) औषधम् । प्राणः । आयुष्मति त्रि । इत्युणादिकोषः ॥ जीवशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवन्तिक, पु, (जीवान्तकः । पृषोदरात् साधु ।) जीवान्तकः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

जीवन्तिका स्त्री, (जीवयतीति । जीव + झच् + कन् टाप् च । कापि अत इत्वम् ।) वन्दा । शमी परिमाणतश्च । गुडूची । जीवाख्यशाकः । इति मेदिनी । के, १९० ॥ जीवन्ती हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवन्ती, स्त्री, (जीवन्त + ङीष् ।) लताविशेषः । जीवइ इति जीयाती इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । जीवनी २ जीवनीया ३ जीवा ४ मधुः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥ जीवना ६ मधुस्रवा ७ मवा ८ । इति तट्टीका ॥ पयस्विनी ९ जीया १० जीवन्या ११ जीवदात्री १२ शाकश्रेष्ठा १३ जीवभद्रा १४ भद्रा १५ मङ्गल्या १६ क्षुद्रजीवा १७ यशस्या १८ शृङ्गाटी १९ जीवदक्षा २० काञ्जिका २१ शृङ्गशिम्बिका २२ [illegible] २३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रश्वासा २४ जीवश्रेष्ठा २५ सुखङ्करी २६ शृङ्गाटिका २७ जीवपर्णी २८ जीवपुष्पा २९ । इति केचित् ॥ (यथा,—
"वरा शाकेषु जीवन्ती सर्षपास्त्ववरा परम् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥) अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । रक्तपित्तवायुक्षयदाहज्वरनाशित्वम् । कफवीर्य्यविवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् । रसायनत्वम् । बलकारित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । ग्राहित्वम् । लघुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ श्वासकासधातुक्षयनाशित्वम् । स्वरकारित्वञ्च । सुराष्ट्रदेशजसर्व्वं हरीतकी । सा स्वेदपाके प्रशस्ता चौर्य्यरोगनाशिनी । इति राजवल्लभः ॥ (अस्याः लक्षणं व्यवहारश्च यथा,—
"जीवन्ती स्वर्णवर्णिनी ॥"
'जीवन्ती सर्व्वरोगहृत ॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) शमी । गुडूची । (पर्य्याया यथा —
"गुडूची मधुपर्णी स्यादमृताम्मृतवल्लरी ।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥
जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।
चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी ॥
चन्द्रहासी वयस्था च मण्डली देवनिर्म्मिता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) वन्दा । इति मेदिनी । ते, ११२ ॥ डोडी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जीव इति शाकविशेषः । शर्करावन्मधुरपुष्पा व्रततिः । अस्याः पर्य्याया यथा,—
"जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ।
मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जीवन्मुक्त, त्रि, (जीवन्नेव मुक्तः आत्मज्ञानेन मायाबन्धरहितः ।) जीवद्दशायां मायाबन्धरहितः । (यथा, देवीभागवते । १ । १९ । ४८ ।
"जीवन्मुक्तः स राजर्षिर्ब्रह्मज्ञानमतिः शुचिः ।
सर्व्वत्रातिशान्तश्च योगी योगप्रियः सदा ॥")
तल्लक्षणं यथा । "स्वस्वरूपाखण्डशुद्धब्रह्मज्ञानेन तदज्ञानबाधनद्वारा स्वस्वरूपाखण्डे ब्रह्मणि साक्षात्कृते सति अज्ञानतत्कार्य्यसञ्चितकर्म्मसंशयविपर्य्ययादीनामपि बाधितत्वादखिलबन्धरहितो ब्रह्मनिष्ठः ।
'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥'
इत्यादिश्रुतेः ।
अयन्तु व्युत्थानसमये मांसशोणितमूत्रपुरीषादिभाजनेन शरीरेण आन्ध्यमान्द्यापटुत्वादिभाजनेनेन्द्रियग्रामेण अशनायापिपासाशोकमोहादिभाजनेनान्तःकरणेन च तत्तत्पूर्व्वपूर्व्ववासनया क्रियमाणानि कर्म्माणि भुज्यमानानि ज्ञानाविरुद्धारब्धफलानि च पश्यन्नपि बाधितत्वात् परमार्थतो न पश्यति । यथा इन्द्रजालमिति ज्ञानवान् तदिन्द्रजालं पश्यन्नपि परमार्थमिदमिति न पश्यति । सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव इत्यादिश्रुतेः । उक्तञ्च ।
सुषुप्तवज्जाग्रति यो न पश्यति
द्वयञ्च पश्यन्नपि चाद्वयत्वतः ।
तथापि कुर्व्वन्नपि निष्क्रियश्च यः
स आत्मविन्नान्य इतीह निश्चयः ॥ इति ।
अस्य ज्ञानात् पूर्व्वं विद्यमानानामेवाहारविहारादीनां अनुवृत्तिवच्छुभवासनानामेवानुवृत्तिर्भवति । शुभाशुभयोरौदासीन्यं वा । तदुक्तम् ।
'बुद्धाद्वैतसतत्त्वस्य यथेष्टाचरणं यदि ।
शुनां तत्त्वदृशाञ्चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे ॥
ब्रह्मवित्त्वं तथा मुक्त्वा स आत्मज्ञो न चेतरः' इति ।
तदानीममानित्वादीनि ज्ञानसाधनान्यद्वेष्टृत्वादयः सद्गुणाश्चालङ्कारवदनुवर्त्तन्ते । तदुक्तम् ।
'उत्पन्नात्मावबोधस्य ह्यद्वेष्टृत्वादयो गुणाः ।
अयत्नतो भवन्त्यस्य न तु साधनरूपिणः ॥' इति ।
किं बहुना अयं देहयात्रामात्रार्थमिच्छानिच्छापरेच्छाप्रापितानि सुखदुःखलक्षणान्यारब्धफलान्यनुभवन्नन्तःकरणाभासादीनामवभासकः सन् तदवसाने प्रत्यगानन्दपरब्रह्मणि प्राणे लीने सति अज्ञानतत्कार्य्यसंस्काराणामपि विनाशात् परमकैवल्यमानन्दैकरसमखिलभेदप्रतिभासरहितमखण्डं ब्रह्मावतिष्ठते । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते विमुक्तश्च विमुच्यते । इत्येवमादिश्रुतेः ।" इति वेदान्तसारः ॥

जीवपुत्त्रक पु (जीवं प्राणान् पुत्त्र इव । पुत्त्रवद्दर्पजनकत्वात् तथात्वम् । इवार्थे कन् ।) इङ्गुदीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ वृक्षविशेषः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ जीयापुता इति भाषा ॥

जीवपुष्पा, स्त्री (जीवयतीति । जीव + णिच् + अच् । जीवं प्राणदं पुष्पमस्याः ।) बृहज्जीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवप्रिया, स्त्री, (जीवानां प्राणिनां प्रिया हितकारित्वात् ।) हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवभद्रा, स्त्री, (जीवानां प्राणिनां भद्रं मङ्गलं यस्याः ।) जीवन्तीलता । ऋद्धिनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवमन्दिर, क्ली, (जीवस्य आत्मनो मन्दिरं गृहमिव ।) शरीरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जीवला स्त्री (जीवं उदरस्थकृमिं लाति गृह्णाति नाशयतीति । ला + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) सैंहली । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीववल्ली स्त्री, (जीवयतीति जीवा प्राणदात्री । सा चासौ वल्ली चेति ।) क्षीरकाकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवशाकः, पुं, (जीवो हितकरः शाकः। जीवाख्यः शाको वा।) मालवे प्रसिद्धशाकविशेषः। तत्पर्य्यायः। जीवनः २ रक्तनालः ३ ताम्रपत्रः ४ प्रवालः ५ रक्तकोरः ६ सुमधुरः ७ सेव्यः ८। अस्य गुणाः। रुच्यत्वम्। ईषद्रूक्षत्वम्। वलिमोचकत्वम्। दीपनत्वम्। पाचकत्वम्। बल्यत्वम्। हृद्यत्वम्। मितापस्मारकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवपुत्रा, स्त्री, (जीवयतीति। जीव+णिच्+अच्। जीवा हितकरी पुत्रा पुत्रवल्लीव।) क्षीरकाकोली। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवश्रेष्ठा, स्त्री, (जीवाय जीवनाय श्रेष्ठा।) ऋद्धिनामौषधम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवसंज्ञः, पुं, (जीव इति संज्ञा यस्य। यद्वा, जीवस्य संज्ञा आख्या संज्ञा यस्य।) कामवृद्धिवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवसाधनं, क्ली, (जीवस्य जीवनस्य साधनं कारणम्।) धान्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवसूः, स्त्री, (जीवं प्राणिनं सूते इति। सू+क्विप्।) जीवत्तोका। जीवत्पुत्रिका। हेमचन्द्रः। ३। १९४॥ (यथा, महाभारते। १।२००।७।
"जीवसूर्वीरसूर्भद्रे! बहुपौत्रगुणान्विता।
सुभगा भोगसम्पन्ना यज्ञपत्नी पतिव्रता॥")

जीवस्थानं, क्ली, (जीवस्य जीवनस्य स्थानम्।) मर्म्म। इति हलायुधः॥

जीवा, स्त्री, (जीवयतीति। जीव+णिच्+अच्। ततष्टाप्।) ज्याशिञ्जितम्। मौर्व्वी। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३। २१।
"निर्गुण इति मृत इति च द्वावेकार्थाभिधायिनौ विद्धि।
यत् सद्गुणमपि धनुः निर्जीवं तदिह संसन्ति॥"
"निर्जीवा जीवा ज्या यस्मात् तत्। 'जीवा ज्या शिञ्जिनीत्यपि' इत्यभिधानात्।" इति तट्टीका॥) वचा। शिञ्जितम्। भूमिः। इति मेदिनी। वे, ५॥ जीवितम्। इति जटाधरः॥

जीवातुः, पुं, स्त्री, (जीवत्यनेनेति। जीव+"जीवेरातुः।" उणां। १। ८०। इति करणे आतुः।) भक्तम्। जीवनौषधम्। (यथा, काशीखण्डे। २९। ६५।
"जीवजीवातुलतिका जन्मिजन्मनिवर्हिणी॥"
"जीवानां प्राणिनां जीवनौषधरूपा।" इति तट्टीका॥) (जीव+भावे आतुः।) जीवितम्। इति मेदिनी। ते, ११२॥ (यथा, उत्तररामचरिते २ अङ्के।
"हे हस्त दक्षिण! मृतस्य शिशोर्द्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम्।
रामस्य गात्रमसि दुर्व्वहगर्भखिन्न-
सीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते॥")

जीवात्मा, [न्] पुं, (जीवस्य जीवनस्य आत्मा अधिष्ठाता। यद्वा, जीवश्चासौ आत्मा चेति कर्म्मधारयः।) देही। तत्पर्य्यायः। पुनर्भवी २ जीवः ३ असुमान् ४ चेतन् ५ देहभृत् ६ जन्तुः ७ जन्युः ८। इति हेमचन्द्रः॥ प्राणी ९ चेतनः १० जन्मी ११ शरीरी १२। इत्यमरः। ३।३।२३०॥ (यथा, भागवते। ५। २२। २५।
"यदा तदात्मनो जीवात्मा संसरन्निजकर्म्मभिः।
नानायोनिष्वशेषेषु पौरुषीं गतिमाव्रजेत्॥"
"एवं चतुर्भिर्मतिभिर्मिलितैः सिद्धे वपुषि
जीवात्मा नियतो नित्यं भवति स्वाङ्गसूत्रवान्॥
स देही कथ्यते पापपुण्यदुःखसुखादिभिः।
धातो बद्ध्वा मनसा कृतैः कर्म्मबन्धनैः॥
आत्मनोऽयं लोकलोकान्तरस्य बन्धनः।
इन्द्रियाणि बुद्धिश्च तस्य बन्धाय देहिनः॥
आप्नोति बन्धमज्ञानादात्मज्ञानाच्च मुच्यते॥"
इति पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥)

जीवाधारः, पुं, (जीवस्य चैतन्यस्य आधारः आश्रयस्थानम्।) हृदयम्। इति हेमचन्द्रः॥

जीवान्तकः, पुं, (जीवं अन्तयति नाशयतीति। अन्त+णिच्+ण्वुल्।) जीवनाशे पक्षिघातकः। तत्पर्य्यायः। शाकुनिकः २। इत्यमरः। २।१०।१४॥ जीवनाशके, त्रि॥

जीवाला, स्त्री, (जीवं उदरस्थशिशुं आलाति गृह्णाति नाशयतीत्यर्थः। आ+ला+कः।) सैंहली। इति राजनिर्घण्टः॥

जीविका, स्त्री, (जीवत्यनयेति। जीव+"गुरोश्च हलः।" ३।३।१०३। इत्यः। ततः संज्ञायां कन् टापि अत इत्वञ्च।) जीवनोपायः। तत्पर्य्यायः। आजीवः २ वार्त्ता ३ वृत्तिः ४ वर्त्तनम् ५ जीवनम् ६। इत्यमरः। २।९।१॥ जीवः ७। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः। ४। ११।
"अजिह्मामशठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मण-
जीविकाम्॥")
जीवन्ती। इति मेदिनी। के, ८९॥

जीवितं, क्ली, (जीव+भावे क्तः।) जीवनम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, उत्तररामचरिते ३ अङ्के।
"त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं
त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे।
इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां
तामेव शान्तमथवा किमिहोत्तरेण॥" ३॥)
(कर्त्तरि क्तः।) जीवन्मुक्ते, त्रि॥ (यथा, रघुः। १२। ७५।
"कामं जीवति मे नाथ इति सा विजहौ शुचम्।
प्राङ्मत्वा सत्यमस्यान्तं जीवितास्मीति लज्जिता॥")

जीवितकालः, पुं, (जीवितस्य जीवनस्य कालः।) आयुः। इत्यमरः। २।८।१२०॥

जीवितज्ञा, स्त्री, (जीवितस्य जीवनस्य या ज्ञा ज्ञातृ। नाड़ीस्पन्देन हि जीवानां जीवनज्ञानं भवत्येवावश्यम्।) नाड़ी। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवितेशः, पुं, (जीवितस्य ईशः प्रभुः।) प्राणनाथः। यमः। (यथा, रघुः। ११। २०।
"राममन्मथशरेण ताड़िता
दुःसहेन हृदये निशाचरी।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता
जीवितेशवसतिं जगाम सा॥"
"जीवितेशस्य यमस्य प्राणेश्वरस्य च वसतिं जगाम।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥) चन्द्रः। सूर्य्यः। इति शब्दरत्नावली॥ जीवाद् इति हेमचन्द्रः॥ जीवितेश्वरे, त्रि। इति मेदिनी। शे, ३५॥

जीवी, [न्] पुं, (जीवोऽस्यास्तीति। जीव+इनिः।) प्राणी। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे।
"जीविनां दारुणो रोगः कर्म्मभोगः शुभाशुभः।
यतो वैद्यं निघ्नन्ति द्रव्यशक्तिरसायनात्॥"

जीव्या, स्त्री, (जीवाय जीवनाय हिता। जीव+यत्।) गोदुग्धा। जीवन्ती। हरीतकी। इति राजनिर्घण्टः॥

जु, रंहसि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-पर-अकं-अनिट्।) रंहो वेगगतिः। जवति घोटकः। इति दुर्गादासः॥

जु, ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अनिट्।) ङ, जवते। इति दुर्गादासः॥

जुगि, इ त्यागे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-पर-सकं-सेट्।) इ, कर्म्मणि जुङ्ग्यते। इति दुर्गादासः॥

जुगुप्सनं, क्ली, (गुप्+स्वार्थे सन्+ल्युट्।) निन्दा। इति हेमचन्द्रः। २।१८५॥ (निन्दाकारिणि, त्रि। "चक्षुर्लोलश्च हलादिः।" ३।२।१४९। इति युच्॥)

जुगुप्सा, स्त्री, (गुप निन्दायाम्+सन्+भावे अ+टाप्।) निन्दा। इत्यमरः। १।६।१३॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १७६।
"दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा॥")

जुङ्गः, पुं, (जुगि+अच्।) वृद्धदारकः। इत्यमरः। २।४।१३७॥ (यथास्य पर्य्यायाः।
"जुङ्गश्छागान्त्र्यावेगी वृद्धदारकः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

जुङ्गकः, पुं, (जुङ्ग+स्वार्थे कन्।) वृद्धदारकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

जुङ्गा, स्त्री, (जुङ्ग+टाप्।) जुङ्गः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

जुङ्गितः, त्रि, (जुगि इ त्यागे+कर्म्मणि क्तः।) त्यक्तः। इति शब्दरत्नम्॥

जुटकं, क्ली, (जुट् संहतौ+"इगुपधेति।" ३।१।१३५। इति कः। ततः संज्ञायां कन्।) जटा। इति शब्दरत्नावली॥

जुटिका, स्त्री, (जुटक+टाप्। टापि अत इत्वञ्च।) शिखा। इति शब्दरत्नावली॥ झुँटि इति हिन्दी। इति च भाषा॥ (यथा, आह्निकतत्त्वधृतछन्दोगपरिशिष्टवचनम्।
"जुटिकाञ्च ततो बद्ध्वा ततः कर्म्म समारभेत्॥")

जुड़, न नोदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पर-सकं-सेट्।) न, जोड़यति। नोदः प्रेरणम्। इति दुर्गादासः॥

जुड़, श गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-पर-सकं-सेट्।) श, जुड़ति नौका। इति दुर्गादास

जुड, धि बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) धि, जुडति अजुडीत । ह्राद् च्छृमलतामङ्गात् इव वेन जुडलसौ । जुजोड । इति दुर्गादासः ।

जुत, क ङ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) क अजुजोतत । ङ जोतते । इति दुर्गादासः ।

जुन, श गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श जुनति जोनिता । इति दुर्गादासः ।

जुप, इ वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इत्वी । जू जुर्पी जुपः । इ जूपः । इति दुर्गादासः ।

जुम क पिधि । इति कविकल्पद्रुमः । चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, जोलयति । पिधि चूर्णीकरणे । इति दुर्गादासः ।

जुष कि तर्के । ऊनौ । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-अकं च सेट् ।) कि जोषयति जोषयन्यगुणं सुधीः । तर्कयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

जुष श ङ इ सि सुनि । भवे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-आत्मं-अकं-सकं च सेट् ।) प्रथम स्वरी । श ङ जुषते । इ भि, जुष्टोऽस्ति । सुदि हर्षे । इति दुर्गादासः ।

जुष्कक पु (जुष+कक । तत स्वार्थे कन् ।) यूषः । इति शब्दचन्द्रिका ।

जुष्ट, त्री, (जुष्यते स्म इति । जुष+क्त ।) उच्छिष्टम् । सवित त्रि । इति मेदिनी । टे, १५ । (यथा, भट्टि । १ । ४ ।
'पुण्यो महाब्रह्मसमूहजुष्टः
सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः ।')

जुष्य त्रि (जुष+कर्म्मणि क्यप् ।) सेव्यः । इति मुग्धबोधम् ।

जुहुराण पु (हूयते इति । हु+कर्म्मणि कानच् ।) कठिनहृदयः । यज्ञे । हुत । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ।

जुहू स्त्री, (जुहोत्यनया । इति हु+'हुव श्लुवच ।" उणां । २।६० । इति क्विप् निपातनात् दीर्घत्वं द्वित्वञ्च ।) पलाशकाष्ठनिर्म्मिताद्धचन्द्राकृतियज्ञपात्रम् । जुहोत्यनया जुहूः । इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा कात्यादे । १ । ७६ । ५ ।
'श्रव । सन्त्या जुह्वा यजस्व ।')

जुहूराण, पु (जुहू रणति इति । "कर्म्मण्यण् । ३ । २ । १ । इत्यण् ।) अग्निः । अध्वर्युः । इति विश्वः । चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ।

जुहुवान् [त्] पु नहु पात्र होमक्रियेऽस्य तथास्यास्मात् । जुहू+मतुप् निपातनात् मस्य वत्वम् ।) अग्निः इति शब्दरत्नावली ।

जू स्त्री (जु+ क्विब्विप्रच्छीति ।' उणां । २ । ५७ । क्विप् दीर्घश्च ।) आकाशः । सरस्वती । पिशाची । जवनम् । इति शब्दरत्नावली । त्वरा गमनम् । गमनम् । इति मेदिनी । ज, २ ।

जूट पु, (जट सङ्घाते+अच् निपातनादूत्वागमे साधु ।) शिवजटा । इत्यमरटीकायां भरतः । जटा । इति शब्दरत्नावली ।

जूटक, स्त्री, (जूट+स्वार्थे कन् ।) केशबन्धः । जटा । इति भूरिप्रयोगः ।

जूति स्त्री, (जु वेगे+"ऊतियूतिजूतीति ।" ३।३।९७ । इति क्तिन् निपातनात् दीर्घत्वञ्च ।) वेगः । इत्यमरः ।३ । २ । ३९ । (यथा, ऋग्वेदे ।१३ । २ । १३ ।
'त समाप्नोति जूतिभिः ।")

जूतिका, स्त्री, (जूत्या कायतीति । कै+क । तत टाप ।) कर्पूरभेदः । इति राजनिर्घण्टः ।

जूर ङ य इ व्याप्तौ । वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां-आत्मं-अकं-सकं च सेट् ।) दीर्घी । ङ य जूर्यते । इ जूर्णः । व्याप्तिरितवद्धुवयोभावः । इति दुर्गादासः ।

जूणाख्य, पु (जूर+क्त । जूण इति आख्या यस्य ।) तृणविशेषः । उलू इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सध्यः २ स्थलक ३ दर्भः ४ खरच्छद ५ । इति रत्नमाला । उलूकम् ६ उलपः ७ । इति क्वचित् ।

जूणाह्व, पु, (जूण इति आह्वः आख्या यस्य ।) देवधान्यम् । इति हेमचन्द्रः ।

जूर्णि स्त्री, (ज्वर+'वीज्याज्वरिभ्यो नि ।' उणां । ४ । ४८ । इति नि । "ज्वरत्वरेति ।'६ । ४ । २० । इत्यूट च ।) वेगः । इत्युणादिकोषः । आग्नि । देहः ब्रह्मा । ज्वरः । इति संक्षिप्तसार उणादिवृत्तिः ।

जूर्त्ति स्त्री (ज्वर+भावे क्तिन् । "ज्वरत्वरेत्यादिना 'ऊठ्' ।) ज्वरः । इत्यमरः ।३।२।३९ ।

जूष ष वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) षष्ठस्वरी । ष, जूषति जूषते । परस्मैपदीत्यन्ये । इति दुर्गादासः ।

जूष स्त्री पु (यूष+पृषोदरात् साधु ।) यूषम् । सुप्राख्यकाख्यरसः । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ।

जूषण, स्त्री, (जूष्यतेऽनेनेति । जूष+करणे ल्युट् ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । धाइफुल इति भाषा ।

जृ, न्यक्कारे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) न्यक्कारस्तिरस्करणम् । जरति धूर्त्तं शूरः । इति दुर्गादासः ।

जृभ, इ ङ जृम्भे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) सप्तमस्वरी । इ, जृम्भते । ङ जृम्भते । इति दुर्गादासः ।

जृभ ङ इ जृम्भे । गात्रविनाम इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ङ, जभते । इ, जृम्भः । इति दुर्गादासः ।

जृम्भ ,पुस्त्री (जृभ+भावे घञ् ।) सुखादिविकाशः । हाइ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । जृम्भणम् २ जृम्भा ३ जृम्भिका ४ । इति शब्दरत्नावली । जम्भा ५ जम्भका ६ । इति राजनिर्घण्टः ।

(अस्य लक्षणं यथा, सुश्रुते । ३ । ४ ।
'निद्राक्षयेव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत
पीत्वैकमनिलोच्छासमङ्गैर्न विवृताननः ।
यन्मुच्यति सनेत्रास्रः स जृम्भ इति संज्ञितः ।')
"जृम्भायर्थं समीरयति ।" इति वैद्यकम् ।
"क्षुद्रनयनजृम्भेषु जीवोत्तिष्ठाद्विलिख्यते ।
अवश्यमेव कर्त्तव्यान्यथा न स्युर्दृशी भवेत् ।'
इति कर्म्मलोचनम् ।)

विकाशः । स्फारितः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ।४।२९ । 'एताश्च प्रति मुकुलमधुपावलीरविततखरा जृम्भारम्भरविगलन्मकरन्दतुन्दिता कुसुमतरवः ।')

जृम्भण, स्त्री, (जृम्भ+भावे ल्युट् ।) जृम्भः । इत्यमरः । १ । ७ । ३५ । (यथा सुश्रुते । ३ । ४ ।
"इन्द्रियार्थेष्वसम्प्राप्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः ।")

जृम्भा, स्त्री, (जृम्भ+भावे घञ् ततष्टाप् ।) जृम्भः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, देवीभागवते । १ । १५ । ६१ ।
'तुष्टिः पुष्टिः क्षमा लज्जा जृम्भा तन्द्रा च शक्तयः ।")

जृम्भिका, स्त्री, (जृम्भा+स्वार्थे कन् टापि अत इत्वम् ।) जृम्भः । इति शब्दरत्नावली । (निद्रावेगधारणजनितरोगविशेषः । यथा वाभटे सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।
'निद्राया मोहमूर्द्धाक्षिगौरवालस्यजृम्भिका ।
अङ्गमर्दश्च तत्रेष्टं स्वप्नं संवाहनानि च ।"
जृम्भ+णिच+ण्वुल् । टापि अत इत्वम् । जृम्भणकारकोऽस्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । ५ । ६ । ५२ ।
"अस्त्रस्तस्मै महासत्त्वा जृम्भिकां दत्तवानिशि नीम् ।)

जृम्भित, स्त्री, (जृभि+भावे क्त ।) विचेष्टितम् । प्रवृद्धम् । जृम्भा । स्फुटितम् । इति हेमचन्द्रः । (यथा, कथासरित्सागरे ।२४।७६ ।
"अहो कि मे तदाश्चर्य्यमायाडम्बरजृम्भितम् ।) क्लीवं करणम् । इति मेदिनी । ते, ११२ ।

जृम्भिणी, स्त्री, (जृम्भि+णिनि ।) एलापर्णी । इति शब्दचन्द्रिका । (एलापर्णीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ।)

जृ, इर ष म य व्यायाने । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां-परं-अकं-अनिट् ।) इर, अजरत् अजारीत । ष, जरा । म, जरयति । य जीर्य्यति । व्याय गतवद्धुवयोभावः । इति दुर्गादासः ।

जॄ, गि कि व्याने । इति कविकल्पद्रुमः । (क्र्यां चुरां पक्षे भ्वां च परं अकं सेट् ।) गि जृणाति जीर्णः जीर्णिः । कि, जारयति जरति । इति दुर्गादासः ।

जेता, [ऋ] त्रि, (जयतीति । जि+तृच ।) जयशीलः । तत्पर्य्यायः । जिष्णुः २ जित्वर ३ जैत्र ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ । (यथा रघु । १२ । ८९ ।
"जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेश्वरम् ।"

जिष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ७९ ।
"अनघो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः ॥")

जेन्ताकः, पुं, स्वेदविशेषः । यथा, "अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत पूर्व्वस्यां दिशि उत्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्तभूमिभागे देशे कृष्णमधुरमृत्तिके सुवर्णवर्णमृत्तिके वा नदीपरीवापपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सूपतीर्थे समसुविभक्तभागे देशे सप्ताष्टौ वा अरत्नीः प्रक्रम्य उदकात् प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा अभिमुखतीर्थं कूटागारं कारयेत् । उत्सेधविस्तारतः परमरत्नीः षोडशसमन्तात् संवृतं मृत्कर्म्मसम्पन्नमनेकवातायनम् । अस्य च कूटागारस्यान्तः समन्ततो भित्तिमरत्निविस्तारोत्सेधां पिण्डिकां कारयेत् आकवाटात् मध्ये चास्य च कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्रं द्विपुरुषप्रमाणं मृण्मयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रं अङ्गारकोष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत् । तञ्च खादिराणामाश्वकर्णिकानां वा मेध्येन काष्ठेनापूरयित्वा प्रदीपयेत् । स यदा जानीयात् साधु दग्धानि काष्ठानि गतधूमानि अथ तप्तं केवलमग्निना तदग्निगृहं स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति । तत्रैनं वातहराभ्यङ्गाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवेशयेत् प्रवेशयंश्चैनमनुशिष्यात् सौम्य ! प्रविश कल्याणायारोग्याय चेति प्रविश्य चैनां पिण्डिकामधिरुह्य पार्श्वापरपार्श्वाभ्यां यथासुखं शयीथाः । न च त्वया स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि सता पिण्डिकैषा मोक्तव्या आप्राणोच्छ्वासात् भ्रश्यमानो ह्यतः पिण्डिकावकाशात् द्वारमधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छापरीततया सद्यः प्राणान् जह्याः तस्मात् पिण्डिकां न कथञ्चन मुञ्चेथाः । स यदा जानीयाद्विगताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक् प्रस्रुतस्वेदपिच्छं सर्व्वस्रोतोविमुक्तं लघुभूतमपगतविबन्धस्तम्भसुप्तिगौरववेदनमिति ततस्तां पिण्डिकामनुसरन् द्वारं प्रपद्येत निष्क्रम्य च न सहसा चक्षुषोः परिपालनार्थं शीतमुदकं स्पृशेत् । अपगतसन्तापक्लमस्तु मुहूर्त्तात् सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽश्नीयात् ।" इति चरकः ॥

जेमनं, क्ली, (जिमु अदने + भावे ल्युट् ।) भोजनम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५६ ॥

जेयः, त्रि, (जीयते इति । जि जये + "अचो यत् ।" ३ । १ । ९७ । इति कर्म्मणि यत् ।) जेतव्यमात्रकम् । इत्यमरः । २ । ८ । ७४ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २७ । १२ ।
"तस्मात् कामादयः पूर्व्वं जेयाः पुत्त्र ! महीभुजा ।
तज्जये हि जयोऽवश्यं राजा नश्यति तैर्जितः ॥")

जेष, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अजिजेषत् । ङ, जेषते जिजेषे । इति दुर्गादासः ॥

जेह, ङ ऋ यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, जेहते जिजेहे । ऋ, अजिजेहत् । इति दुर्गादासः ॥

जै, क्षये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-अनिट् ।) जायति । इति दुर्गादासः ॥

जैत्रं, क्ली, (रोगजयात् जेतृ । तदेव । "प्रज्ञादिभ्यश्च ।" ५ । ४ । ३८ । इत्यण् ।) औषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जैत्रः, त्रि, (जेतैव । जेतृ + प्रज्ञादित्वादण् ।) जेता । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥ (यथा, माघे । ३ । ६१ ।
"शरीरिणा जैत्रशरेण यत्र
निःशङ्कमूषे मकरध्वजेन ॥")
पारदे, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

जैत्ररथः, पुं, (जैत्रो जयशीलो रथो यस्य ।) जयशीलः । इति हलायुधः ॥

जैत्री, स्त्री, (जयति रोगादिनाशकतया सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तते इति । जि + तृच् । ततः स्वार्थे अण् ततः स्त्रियां ङीप् ।) जयन्तीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

जैनः, पुं, (जिन एव । यद्वा, जिन उपास्यदेवतास्येति । जिन् + अण् ।) जिनोपासकः । बौद्धः । इति हलायुधः ॥ (धर्म्मेऽस्मिन् भारतवर्षे प्रचलितेषु विविधेषु धर्म्मेषु जिनधर्म्म एव श्रेष्ठतम इति जैनाः प्रवदन्ति । एषामुपास्यदेवता जिनः । ते तु श्वेताम्बरदिगम्बरभेदेन द्विविधाः । श्वेताम्बरास्तु प्रायश आश्रमिणः । अधुना नानाशाखासु विभक्ताः समभवन् । दिगम्बरास्तु प्रायशो निर्ग्रन्थाः । एतेषां यन्मतं तत् सर्व्वदर्शनसंग्रहात् प्रदर्श्यते । यथा,—
"ननु न कश्चित् पुरुषविशेषः सर्व्वज्ञपदवेदनीयः प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भात् तथाचोक्तं तौतातितैः ।

सर्व्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः ।
दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति लिङ्गं वा योऽनुमापयेत् ॥
न चागमविधिः कश्चिन्नित्यसर्व्वज्ञबोधकः ।
न च तत्रार्थवादानां तात्पर्य्यमपि कल्प्यते ॥
न चान्यार्थप्रधानैस्तैस्तदस्तित्वं विधीयते ।
न चानुवदितुं शक्यः पूर्व्वमन्यैरबोधितः ॥
अनादेरागमस्यार्थो न च सर्व्वज्ञ आदिमान् ।
कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते ॥
अथ तद्वचनेनैव सर्व्वज्ञोऽन्यैः प्रतीयते ।
प्रकल्प्येत कथं सिद्धिरन्योन्याश्रययोस्तयोः ॥
सर्व्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता ।
कथं तदुभयं सिध्येत् सिद्धमूलान्तरादृते ॥
असर्व्वज्ञप्रणीतात्तु वचनान्मूलवर्ज्जितात् ।
सर्व्वज्ञमवगच्छन्तस्तद्वाक्योक्तं न जानते ॥
सर्व्वज्ञसदृशं किञ्चिद्यदि पश्येम सम्प्रति ।
उपमानेन सर्व्वज्ञं जानीयाम ततो वयम् ॥
उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्म्माधर्म्मादिगोचरः ।
अन्यथा नोपपद्येत सार्व्वज्ञ्यं यदि नाभवत् ॥

इत्यादि ॥

अत्र प्रतिविधीयते यदभ्यधायि सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भादिति तदयुक्तं तत्सद्भावावेदकस्यानुमानादेः सद्भावात् । तथाहि कश्चिदात्मा सकलपदार्थसाक्षात्कारी तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात् यद्यद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययं तत्तत्साक्षात्कारि यथा अपगततिमिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं रूपसाक्षात्कारि । तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययश्च कश्चिदात्मा तस्मात् सकलपदार्थसाक्षात्कारीति । न तावदशेषार्थग्रहणस्वभावत्वमात्मनोऽसिद्धं चोदनाबलान्निखिलार्थज्ञानोत्पत्त्यन्यथानुपपत्त्या सर्व्वमनेकान्तात्मकं सत्त्वादिति व्याप्तिज्ञानोत्पत्तेश्च । चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थमवगमयतीत्येवंजातीयकैरध्वरमीमांसागुरुभिर्विधिप्रतिषेधविचारणानिबन्धनं सकलार्थविषयज्ञानं प्रतिपद्यमानैः सकलार्थग्रहणस्वभावकत्वमात्मनोऽभ्युपगतम् । न चाखिलार्थप्रतिबन्धकावरणप्रक्षयानुपपत्तिः सम्यग्-दर्शनादित्रयलक्षणस्यावरणप्रक्षयहेतुभूतस्य सामग्रीविशेषस्य प्रतीतत्वात् अनया दिशा क्षुद्रोपद्रवा विद्राव्याः ।

नन्वावरणप्रक्षयवशादशेषविषयं विज्ञानं विशदं मुख्यप्रत्यक्षं प्रभवतीत्युक्तं तदयुक्तं तस्य सर्व्वज्ञस्यानादिमुक्तत्वेनावरणस्यैवासम्भवादिति चेन्न अनादिमुक्तत्वस्यैवासिद्धेः । सर्व्वज्ञोऽनादिमुक्तः मुक्तत्वादितरमुक्तवत् बद्धापेक्षया च मुक्तव्यपदेशः तद्रहिते चास्याप्यभावः स्यादाकाशवत् । नन्वनादेः क्षित्यादिकार्य्यपरम्परायाः कर्त्तृत्वेन तत्सिद्धिः तथाहि क्षित्यादिकं सकर्त्तृकं कार्य्यत्वाद्घटवदिति तदप्यसमीचीनं कार्य्यत्वस्यैवासिद्धेः । न च सावयवत्वेन तत्साधनमित्यभिधातव्यं यस्मादिदं विकल्पजालमवतरति सावयवत्वं किमवयवसंयोगित्वं अवयवसमवायित्वं अवयवजन्यत्वं समवेतद्रव्यत्वं सावयवबुद्धिविषयत्वं वा । न प्रथमः आकाशादावनैकान्त्यात् । न द्वितीयः सामान्यादौ व्यभिचारात् । न तृतीयः साध्याविशिष्टत्वात् । न चतुर्थः विकल्पयुगलानलग्रसनत्वात् समवायसम्बन्धमात्रवद्द्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वमन्यत्र समवेतद्रव्यत्वं वा विवक्षितं हेतूक्रियते । आद्ये गगनादौ व्यभिचारः तस्यापि गुणादिसमवायवत्त्वद्रव्यत्वयोः सम्भवात् । द्वितीये साध्याविशिष्टता अन्यशब्दार्थेषु समवायकारणभूतेष्ववयवेषु समवायस्य साधनीयत्वात् । अभ्युपगम्यैतदभाणि वस्तुतस्तु समवाय एव न समस्ति प्रमाणाभावात् । नापि पञ्चमः आत्मादिनानैकान्त्यात्तस्य सावयवबुद्धिविषयत्वेऽपि कार्य्यत्वाभावात् । न च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयवार्थसम्बन्धेन सावयवबुद्धिविषयत्वमौपचारिकमित्येष्टव्यं निरवयवत्वे व्यापित्वविरोधात् परमाणुवत् । किञ्च किमेकः कर्त्ता साध्यते किं वा स्वतन्त्रः प्रथमे प्रासादादौ व्यभिचारः स्थपत्यादीनां बहूनां

पुरुषार्थो तत्र कर्म्मोपलम्भादनेनैव सकलजग-
ज्जनोत्पत्तावितरवैयर्थ्यञ्च। तदुक्तं वीत-
रागस्तुतौ।

कर्त्तास्ति नित्यो जगतः स चैकः
स सर्व्वगः स स्ववशः स सत्यः।
इमाः कुहेवाककविडम्बनाः स्यु-
स्तेषां न येषामनुशासकस्त्वम्॥ इति।

अन्यत्रापि।

कर्त्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा
दृष्टोऽन्यथा कटकृतावपि तत्प्रसङ्गः।
कार्य्यं किमत्र भवतापि च तक्षकाद्यै-
राहत्य च त्रिभुवनं पुरुषः करोतीति॥

तस्मात् प्रागुक्तकारणत्रितयवत्तादावरणप्रक्षये सार्व्वज्ञ्यं युक्तम्। न चाप्तोपदेशमन्तराभावात् सम्यग्दर्शनादित्रितयानुपपत्तिरिति भणनीयं पूर्व्वसर्व्वज्ञप्रणीतागमप्रभवत्वाभ्युपगमेनास्याऽभावस्य। नचान्योन्याश्रयतान्दोषः आगमसर्व्वज्ञपरम्परायाः बीजाङ्कुरवदनादित्वाङ्गीकारादित्यलम्।

रत्नत्रयपदवेदनीयतया प्रसिद्धं सम्यग्दर्शनादित्रितयमर्हत्प्रवचनसङ्ग्रहपरे परमागमसारे प्ररूपितं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग इति। विवृतञ्च योगदेवेन येन रूपेण जीवाद्यर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेणार्हता प्रतिपादिते तत्त्वार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वाद्यपरपर्य्याय श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तथा च तत्त्वार्थसूत्रं तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति।

अन्यदपि।

रुचिर्जिनोक्ततत्त्वेषु सम्यक्श्रद्धानमुच्यते।
जायते तन्निसर्गेण गुरोरधिगमेन वेति॥

परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निसर्गः व्याख्यानादिरूपपरोपदेशजनितं ज्ञानमधिगमः। येन स्वभावेन जीवादयः पदार्था व्यवस्थितास्तेन स्वभावेन मोहसंशयरहितत्वेनावगमः सम्यग्ज्ञानम्। यथाहुः।

यथावस्थिततत्त्वानां सङ्क्षेपाद्विस्तरेण वा।
योऽवबोधस्तमत्राहुः सम्यग्ज्ञानं मनीषिणः॥
इति।

तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनःपर्य्यायकेवलभेदेन। तदुक्तं मतिश्रुतावधिमनःपर्य्यायकेवलानि ज्ञानमिति। अस्यार्थः ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति इन्द्रियमनसी पुरस्कृत्य व्यापृतः सन् यथार्थं मनुते सा मतिः। ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम्। सम्यग्दर्शनादिगुणजनितक्षयोपशमनिमित्तमवच्छिन्नविषयं ज्ञानमवधिः। ईर्ष्यान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमे सति परमनोगतस्यार्थस्य स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञानं मनःपर्य्यायः। तपःक्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तज्ज्ञानमन्यज्ञानसंस्पृष्टं केवलम्। तत्राद्यं परोक्षं प्रत्यक्षमन्यत्। तदुक्तम्

विज्ञानं स्वपराभासि प्रमाणं बाधवर्जितम्।
प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च द्विधा मेयविनिश्चयादिति।

अन्तर्गणिकभेदस्तु सविस्तरस्तत्रैवागमेऽवगन्तव्यः। संसरणकर्म्मोच्छित्तावुद्यतस्य श्रद्दधानस्य ज्ञानवतः पापगमनकारणक्रियानिवृत्तिः सम्यक्चारित्रम्। तदेतत् सप्रपञ्चमुक्तमर्हता।

सर्व्वथावद्ययोगानां त्यागश्चारित्रमुच्यते।
कीर्त्तितं तदहिंसादिव्रतभेदेन पञ्चधा॥
अहिंसासूनृतास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहाः।
न यत्प्रमादयोगेन जीवितव्यपरोपणम्।
चराणां स्थावराणाञ्च तदहिंसाव्रतं मतम्॥
प्रियं पथ्यं वचस्तथ्यं सूनृतं व्रतमुच्यते।
तत्तथ्यमपि नो तथ्यमप्रियञ्चाहितञ्च यत्॥
अनादानमदत्तस्यास्तेयव्रतमुदीरितम्।
बाह्याः प्राणा नृणामर्थो हरता तं हता हि ते॥
दिव्यौदारिककामानां कृतानुमतिकारितैः।
मनोवाक्कायतस्त्यागो ब्रह्माष्टादशधा मतम्॥
सर्व्वभावेषु मूर्च्छायास्त्यागः स्यादपरिग्रहः।
यदसत्स्वपि जायेत मूर्च्छया चित्तविप्लवः॥
भावनाभिर्भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात्।
महाव्रतानि लोकस्य साधयन्त्यव्ययं पदमिति।
भावनापञ्चकप्रपञ्चनञ्च प्ररूपितम्।
हास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्यानैर्निरन्तरम्।
आलोच्यभाषणेनापि भावयेत् सूनृतं व्रतम्॥
इत्यादिना।

एतानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मिलितानि मोक्षकारणं न प्रत्येकं यथा रसायनज्ञानं श्रद्धानाचरणानि सम्भूय रसायनफलं साधयन्ति न प्रत्येकम्।

अत्र सङ्क्षेपतस्तावज्जीवाजीवाख्ये द्वे तत्त्वे स्तः तत्र बोधात्मको जीवः अबोधात्मकस्त्वजीवः। तदुक्तं पद्मनन्दिना।

चिदचिद्द्वे परे तत्त्वे विवेकस्तद्विवेचनम्।
उपादेयमुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्व्वतः॥
हेयं हि कर्त्तृरागादि तत्कार्य्यमविवेकिनः।
उपादेयं परं ज्योतिरुपयोगैकलक्षणमिति॥

सहजचिद्रूपपरिणतिं स्वीकुर्व्वाणे ज्ञानदर्शने उपयोगः स परस्परप्रदेशानु प्रदेशबन्धात् कर्म्मणैकीभूतस्य आत्मनोऽन्यत्वप्रतिपत्तिकारणं सर्व्वदा भवति। सकलजीवसाधारणं चैतन्यमुपशमक्षयक्षयोपशमवशादौपशमिकक्षयात्मकक्षायोपशमिकभावेन कर्म्मोदयवशात् कलुषाद्याकारेण च परिणतजीवपर्य्यायजीवविवक्षायां स्वरूपं भवति। यदवोचद्वाचकाचार्य्यः औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य तत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ चेति। अनुत्पन्नप्राप्तिरूपे कर्म्मण उपशमे सति जीवस्योत्पद्यमानो भावः औपशमिकः यथा पङ्के कलुषतां कुर्व्वति कतकादिद्रव्यसम्बन्धादधः पतिते जलस्य स्वच्छता। कर्म्मणः क्षयोपशमे सति जायमानो भावः क्षायिकः यथा मोक्षः। उभयात्मा भावो मिश्रः यथा जलस्यार्द्धस्वच्छता। कर्म्मोदये सति भवन् भावः औदयिकः। कर्म्मोपशमाद्यनपेक्षः सहजो भावश्चेतनत्वादिः पारिणामिकः। तदेतत् तत्त्वं यथासम्भवं भव्यस्याभव्यस्य वा जीवस्य तत्त्वं स्वरूपमिति सूत्रार्थः। तदुक्तं स्वरूपसम्बोधने।

ज्ञानाद्भिन्नो न चाभिन्नो भिन्नाभिन्नः कथञ्चन।
ज्ञानं पूर्व्वापरीभूतं सोऽयमात्मेति कीर्त्तितः॥
इति।

ननु भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थानादेकतरस्यैव वास्तवत्वादुभयात्मकत्वमयुक्तमिति चेन्मैवं युक्तं बाधे प्रमाणाभावात् अनुपलम्भो हि बाधकं प्रमाणं न सोऽस्ति समस्तेषु वस्तुष्वनेकान्तात्मकत्वस्य स्याद्वादिनो मते सुप्रसिद्धत्वादित्यलम्।

अपरे पुनर्जीवाजीवयोरपरं प्रपञ्चमाचचते जीवाकाशधर्म्माधर्म्मपुद्गलास्तिकायभेदात्। एतेषु पञ्चसु तत्त्वेषु कालत्रयसम्बन्धितया स्थितिव्यपदेशः अनेकप्रदेशत्वेन शरीरवत् कायव्यपदेशः। तत्र जीवा द्विविधाः संसारिणो मुक्ताश्च भवाद्भवान्तरप्राप्तिमन्तः संसारिणः। ते च द्विविधाः समनस्का अमनस्काश्च तत्र संज्ञिनः समनस्काः शिक्षाक्रियालापग्रहणरूपा संज्ञा तद्विधुरास्त्वमनस्काः। ते चामनस्का द्विविधाः त्रसस्थावरभेदात् तत्र द्वीन्द्रियाद्यः शङ्खगण्डोलकप्रभृतयश्चतुर्व्विधास्त्रसाः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः। तत्र मार्गगतधूलिः पृथिवी इष्टकादिः पृथिवीकायः पृथिवी कायत्वेन येन गृहीता स पृथिवीकायिकः पृथिवीं कायत्वेन यो ग्रहीष्यति स पृथिवीजीवः। एवमबादिष्वपि भेदचतुष्टयं योज्यम्। तत्र पृथिव्यादिकायत्वेन गृहीतवन्तो ग्रहीष्यन्तश्च स्थावरा गृह्यन्ते न पृथिव्यादिपृथिवीकायादयः तेषामजीवत्वात्। ते च स्थावराः स्पर्शनैकेन्द्रियाश्च भवान्तरप्राप्तिविधुराः मुक्ताः। धर्म्माधर्म्माकाशास्तिकायास्त एकत्वशालिनो निष्क्रियाश्च द्रव्यस्य देशान्तरप्राप्तिहेतुः। तत्र धर्म्माधर्म्मौ प्रसिद्धौ आलोकेनाविच्छिन्ने नभसि लोकाकाशपदवेदनीये सर्व्वत्रावस्थितिर्गतिस्थित्युपष्टम्भौ धर्म्माधर्म्मयोरुपकारः अतएव धर्म्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयः अधर्म्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः। अन्यवस्तुप्रदेशमध्येऽन्यस्य वस्तुनः प्रवेशोऽवगाहः तदाकाशकृत्यम्। स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः ते च द्विविधाः अणवः स्कन्धाश्च। भोक्तुमशक्या अणवः द्व्यणुकादयः स्कन्धाः। तत्र द्व्यणुकादिस्कन्धभेदादण्वादिरुत्पद्यते अण्वादिसङ्घाताद् द्व्यणुकादिरुत्पद्यते क्वचिद्भेदसङ्घाताभ्यां स्कन्धोत्पत्तिरतएव पूरयन्ति गलन्तीति पुद्गलाः। कालस्यानेकप्रदेशत्वाभावेनाऽस्तिकायत्वाभावेऽपि द्रव्यत्वमस्ति तल्लक्षणयोगात् तदुक्तं गुणपर्य्यायवद्द्रव्यमिति। द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः यथा जीवस्य ज्ञानत्वादिसामान्यरूपाः पुद्गलस्य रूपत्वादिसामान्यस्वभावाः धर्म्माधर्म्माकाशकायानां यथासम्भवं गतिस्थित्यवगाहहेतुत्वादि-

सामान्यानि गुणाः। तस्य द्रव्यस्योक्तरूपेण भवनमुत्पादः तद्भावः परिणामः पर्य्याय इति पर्य्यायाः यथा जीवस्य घटादिज्ञानसुखक्लेशादयः पुद्गलस्य मृत्पिण्डघटादयः धर्म्मादीनां गत्यादिविशेषाः अतएव षट् द्रव्याणीति प्रसिद्धिः।

केचन सप्त तत्त्वानीति वर्णयन्ति तदाह जीवाजीवास्रव-बन्ध-संवर-निर्जर-मोक्षास्तत्त्वानीति। तत्र जीवाजीवौ निरूपितौ आस्रवो निरूप्यते। औदारिकादिकायादिचलनद्वारेणात्मनश्चलनं योगपदवेदनीयमास्रवः यथा सलिलावगाहिद्वारं नद्यास्रवणं कारणत्वादास्रव इति निगद्यते तथा योगप्रणाड़िकयाकर्म्मास्रवतीति स योग आस्रवः। यथा आर्द्रं वस्त्रं समन्ताद्वातानीतं रेणुजातमुपादत्ते तथा कषायजलार्द्र आत्मा योगानीतं कर्म्म सर्व्वप्रदेशैर्गृह्णाति यथा वा निष्टप्तायःपिण्डे जले क्षिप्ते अम्भः समन्ताद् गृह्णाति तथा कषायोष्णो जीवो योगानीतं कर्म्म समन्तादादत्ते। कषति हिनस्त्यात्मानं कुगतिप्रापणादिति कषायः क्रोधो मानो माया लोभश्च स द्विविधः शुभाशुभभेदात्। तत्राहिंसादिः शुभः काययोगः सत्यमितहितभाषणादिः शुभो वाग्योगः। तदेतदास्रवभेदप्रभेदजातं कायवाङ्मनःकर्म्मयोगः स आस्रवः शुभः पुण्यस्य अशुभः पापस्येत्यादिना सूत्रसन्दर्भेण ससंरम्भमभाणि। अपरे त्वेवं मेनिरे आस्रवयति पुरुषं विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिरास्रव इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् स्पृशद्रूपादिज्ञानरूपेण परिणमत इति।

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायवशाद्योगवशाच्चात्मा सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहिनामनन्तानन्तप्रदेशानां पुद्गलानां कर्म्मबन्धयोग्यानामादानमुपश्लेषणं यत् करोति स बन्धः। तदुक्तं सकषायत्वाज्जीवः कर्म्मभावयोग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्ध इति। तत्र कषायग्रहणं सर्व्वबन्धहेतूपलक्षणार्थम्। बन्धहेतून् पपाठ वाचकाचार्य्यः। मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाया बन्धहेतव इति। मिथ्यादर्शनं द्विविधं मिथ्याकर्म्मोदयात् परोपदेशानपेक्षं तत्त्वाश्रद्धानं नैसर्गिकमेकम् अपरं परोपदेशजम्। पृथिव्यादिषट्कायादानकं षड़िन्द्रियासंयमनञ्च अविरतिः। पञ्चसमितिगुप्तिष्वनुत्साहः प्रमादः। कषायः क्रोधादिः। तत्र कषायान्ताः स्थित्यनुभावबन्धहेतवः प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुर्योग इति विभागः। बन्धश्चतुर्व्विध इत्युक्तं प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तु तद्विधय इति यथा निम्बगुड़ादेस्तिक्तत्वमधुरत्वादिस्वभावः एवमावरणीयस्य ज्ञानदर्शनावरणत्वमादित्यप्रभोच्छेदकाम्भोधरवत् प्रदीपप्रभातिरोधायककुम्भवच्च सदसद्वेदनीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमसिधारामधुलेहनवद्दर्शनमोहनीयस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानकारित्वं दुर्ज्जनसङ्गवच्चारित्रमोहनीयस्यासंयमहेतुत्वं मद्यमदवदायुषो देहबन्धकर्तृत्वं जलवत् नाम्नो विचित्रनामकारित्वं चित्रकवद्गोत्रस्योच्चनीचकारित्वं कुम्भकारवद्दानादीनां विघ्ननिदानत्वमन्तरायस्य स्वभावः कोशाध्यक्षवत्। सोऽयं प्रकृतिबन्धोऽष्टविधः द्रव्यकर्म्मावान्तरभेदमूलप्रकृतिवेदनीयः। तथावोचदुमास्वातिवाचकाचार्य्यः आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तराया इति तद्भेदञ्च सङ्ग्रहात् पञ्चनवाष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपञ्चदशभेदा यथाक्रममिति। एतच्च सर्व्वं विद्यानन्दादिभिर्विवृतमिति विस्तरभयान्न प्रस्तूयते। यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणामेतावन्तमनेहसं माधुर्य्यस्वभावादप्रच्युतिः स्थितिः तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतीनामादितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटिकोट्यः परास्थितिरित्याद्युक्तं कालदुग्धवत् स्वीयस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः। यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्वकार्य्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः तथा कर्म्मपुद्गलानां स्वकार्य्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः। कर्म्मभावपरिणतपुद्गलस्कन्धानामनन्तानन्तप्रदेशानामात्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः। आस्रवनिरोधः संवरः। येनात्मनि प्रविशत् कर्म्म प्रतिषिध्यते स गुप्तिसमित्यादिः संवरः। संसारकारणाद्योगादात्मनो गोपनं गुप्तिः। सा त्रिविधा कायवाङ्मनोनिग्रहभेदात्। प्राणिपीड़ापरिहारेण सम्यगयनं समितिः सा ईर्य्याभाषादिभेदात् पञ्चधा। प्रपञ्चितञ्च हेमचन्द्राचार्य्यैः।

लोकातिवाहिते मार्गे चुम्बिते भास्वदंशुभिः।
जन्तुरक्षार्थमालोक्य गतिरीर्य्या मता सताम्॥
आपद्य रागतः सर्व्वजनीनं मितभाषणम्।
प्रिया वाचंयमानां सा भाषा समितिरुच्यते॥
द्विचत्वारिंशता भिक्षादोषैर्नित्यमदूषितम्।
मुनिर्यदन्नमादत्ते सैषणासमितिर्मता॥
आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिलङ्घ्य च यत्नतः।
गृह्णीयान्निक्षिपेद्ध्यायेत् सादानसमितिः स्मृता॥
कफमूत्रमलप्रायैर्निर्ज्जन्तु जगतीतले।
यत्नाद्यदुत्सृजेत् साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत्॥
अत एवास्रवः स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर इति निराहुः। तदुक्तमभियुक्तैः।
आस्रवो भवहेतुः स्यात् संवरो मोक्षकारणम्।
इतीयमार्हती मुष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम्॥

अर्ज्जितस्य कर्म्मणस्तपःप्रभृतिभिर्निर्ज्जरणं निर्ज्जराख्यं तत्त्वं चिरकालप्रवृत्तकषायकलापं पुण्यं सुखदुःखे च देहेन जरयति नाशयति केशोल्लुञ्चनादिकं तप उच्यते। सा निर्ज्जरा द्विविधा यथाकालौपक्रमिकभेदात् तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत् कर्म्म फलप्रदत्वेनाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्भवन्ती निर्ज्जरा कामादिपाकजेति च चोच्यते। यत् कर्म्म तपोबलात् स्वकामनयोदयावलिं प्रवेश्य प्रपद्यते तत् कर्म्मनिर्ज्जरा। यदाह।

संसारबीजभूतानां कर्म्मणां जरणादिह।
निर्ज्जरा सम्मता द्वेधा सकामा कामनिर्ज्जरा॥
स्मृता सकामा यमिनामकामा त्वन्यदेहिनाम्

इति॥

मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधः अभिनवकर्म्माभावात् निर्ज्जराहेतुसन्निधानेनार्ज्जितस्य कर्म्मणो निरसनादात्यन्तिककर्म्ममोक्षणं मोक्षः बन्धहेत्वभावनिर्ज्जराभ्यां कृत्स्नकर्म्मविप्रमोक्षणं मोक्ष इति तदनन्तरमूर्द्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् यथा हस्तदण्डादिभ्रमिप्रेरितं कुलालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिन् तद्दानादेवासंस्कारक्षयं भ्रमति तथा भवस्थेनात्मना अपवर्गप्राप्तये बहुशो यत् कृतं प्रणिधानं मुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्व्वसंस्कारादालोकान्तं गमनमुपपद्यते यथा वा मृत्तिकालेपकृतगौरवमलाबुद्रव्यं जलेऽधःपतति पुनरपेतमृत्तिकाबन्धमूर्द्ध्वं गच्छति तथा कर्म्मरहित आत्मा असङ्गत्वादूर्द्ध्वं गच्छति बन्धच्छेदादेरण्डबीजवच्चोर्द्ध्वगतिस्वभावाच्चाग्निशिखावत्। अन्योन्यं प्रदेशानुप्रवेशे सत्यविभागेनावस्थानं बन्धः परस्परप्राप्तिमात्रं सङ्गः। तदुक्तं पूर्व्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथा गतिपरिणामाच्चाविद्धं कुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालाबुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्चेति। अतएव पठन्ति।

गत्वा गत्वा निवर्त्तन्ते चन्द्रसूर्य्यादयो ग्रहाः।
अद्यापि न निवर्त्तन्ते त्वालोकाकाशमागताः

इति।

अन्ये तु गतसमस्तक्लेशतद्वासनस्यानावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं मुक्तिरित्यास्थिषत। एवमुक्तानि सुखदुःखसाधनाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितानि नव पदार्थान् केचनाङ्गीचक्रुः। तदुक्तं सिद्धान्ते जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावास्रवः संवरो निर्ज्जरणं बन्धो मोक्षश्च नव तत्त्वानीति। संग्रहे प्रवृत्ता वयमुपरताः स्म।

अत्र सर्व्वत्र सप्तभङ्गिनयाख्यं न्यायमवतारयन्ति जैनाः स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्य इति तत्सर्व्वमनन्तवीर्य्यः प्रत्यपीपदत्।

तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत्।
स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते॥
क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायभाक्।
युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः॥
आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते।
अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभङ्गसमुद्भवः॥
समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यत इति।

स्याच्छब्दः खल्वयं निपातः तिङन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योतकः। यथोक्तम्।

वाक्येष्वनेकान्तद्योति गम्यं प्रति विशेषणम्।
स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपक इति॥

यदि पुनरेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दोऽयं स्यात्तदा

स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात् अनेकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीति स्यात्पदात् कथञ्चिदिति अयमर्थो लभ्यत इति नानर्थकम्। तदाह।

स्याद्वादः सर्व्वथैकान्तत्यागात् किं वृत्तचिद्विधेः।
सप्तभङ्गिनयापेक्षो हेयादेयविशेषकृदिति॥

यदि वस्त्वस्त्येकान्ततः सर्व्वथा सर्व्वदा सर्व्वत्र सर्व्वात्मनास्तीति न उपादित्साजिहासाभ्यां क्वचित् कश्चित् कदाचित् प्रवर्त्तेत निवर्त्तेत वा प्राप्तप्रापणीयत्वहेयहानानुपपत्तेश्च। अनेकान्तपक्षे तु कथञ्चित् क्वचित् केनचित् सत्त्वेन हानोपादाने प्रेक्षावतामुपपद्येते। किञ्च वस्तुनः सत्त्वं स्वभावः असत्त्वं वेत्यादि प्रष्टव्यं न तावदस्तित्वं वस्तुनः स्वभाव इति समस्ति घटोऽस्तीत्यनयोः पर्य्यायतया युगपत्प्रयोगायोगात् नास्तीति प्रयोगविरोधाच्च एवमन्यत्रापि योज्यम्। यथोक्तम्।

घटोऽस्तीति न वक्तव्यं सन्नेव हि यतो घटः।
नास्तीत्यपि न वक्तव्यं विरोधात् सदसत्त्वयोः॥

इत्यादि॥

तस्मादित्थं वक्तव्यं सदसत्सदसदनिर्व्वचनीयवादभेदेन प्रतिवादिनश्चतुर्व्विधाः पुनरप्यनिर्व्वचनीयमतेनामिश्रितानि सदसदादिमतानीति त्रिविधाः तान् प्रति किं वस्त्वस्तीत्यादिपर्य्यनुयोगे कथञ्चिदस्तीत्यादिप्रतिवचनसम्भवेन ते वादिनः सर्व्वे निर्व्विण्णाः सन्तः तूष्णीमासत इति सम्प्रदायविनिश्चायिनः स्याद्वादिनस्तेषां कुम्भवस्त्र सप्त विजय इति सर्व्वमुपपन्नम्।

यदवोचदाचार्य्यः स्याद्वादमञ्जर्य्याम्।
अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः सर्व्वसंविदाम्।
एकदेशविशिष्टोऽर्थो नयस्य विषयो मतः॥
न्यायानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तौ श्रुतवर्त्मनि।
सम्प्रदायविनिश्चायि स्याद्वस्तु श्रुतमुच्यत इति॥

अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्
यथापरे मत्सरिणः प्रवादाः।
नयानशेषानविशेषमिच्छ-
न्नपक्षपाती समयस्तथार्हत इति॥

जिनदत्तसूरिणा जैनं मतमित्थमुक्तम्।
बलभोगोपभोगानामुभयोर्द्दानलाभयोः।
अन्तरायस्तथा निद्रा भीरज्ञानं जुगुप्सितम्॥
हिंसा रत्यरती रागद्वेषौ रतिरतिस्मरः।
शोको मिथ्यात्वमेतेऽष्टादश दोषा न यस्य सः॥
जिनो देवो गुरुः सम्यक् तत्त्वज्ञानोपदेशकः।
ज्ञानदर्शनचारित्राण्यपवर्गस्य वर्त्तनि॥
स्याद्वादस्य प्रमाणे द्वे प्रत्यक्षमनुमापि च।
नित्यानित्यात्मकं सर्व्वं नव तत्त्वानि सप्त वा॥
जीवाजीवौ पुण्यपापे चास्रवः संवरोऽपि च।
बन्धो निर्ज्जरणं मुक्तिरेषां व्याख्याधुनोच्यते॥
चेतनालक्षणो जीवः स्यादजीवस्तदन्यकः।
सत्कर्म्मपुद्गलाः पुण्यं पापं तस्य विपर्य्ययः॥
आस्रवः कर्म्मणां बन्धो निर्ज्जरस्तद्वियोजनम्।
अष्टकर्म्मक्षयान्मोक्षोऽथान्तर्भावश्च कैश्चन॥
पुण्यस्य संवरे पापस्यास्रवे क्रियते पुनः।
लब्धानन्तचतुष्कस्य लोकागूढस्य चात्मनः।
क्षीणाष्टकर्म्मणो मुक्तिर्निर्व्यावृत्तिर्जिनोदिता॥
सरजोहरणा भैक्षभुजो लुञ्चितमूर्द्धजाः।
श्वेताम्बराः क्षमाशीला निःसङ्गा जैनसाधवः॥
लुञ्चिताः पिच्छिकाहस्ताः पाणिपात्रा दिगम्बराः।
ऊर्द्ध्वाशिनो गृहे दातुर्द्वितीयाः स्युर्जिनर्षयः॥
भुङ्क्ते न केवलं न स्त्री मोक्षमेति दिगम्बरः।
प्राहुरेषामयं भेदो महान् श्वेताम्बरैः सहेति॥
इति सर्व्वदर्शनसंग्रहे आर्हतदर्शनम्॥)

जैपाल, पुं, (जयपालः पृषोदरादित्वात् साधुः।) जयपालवृक्षः। इति द्विरूपकोषः॥

जैमिनिः, पुं, मुनिविशेषः। स वेदव्यासशिष्यः उत्तरमीमांसाकर्त्ता भारतकृत् वज्रवारकश्च। यथा पुराणवचनम्।
'जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च।
पुलस्त्यः पुलहश्चैव पञ्चैते वज्रवारकाः॥'

जैवातृकः, पुं, (जीवयति ओषधिप्रभृतीनीति। जीव+णिच्+'जीवेरातृकन्' वृद्धिश्च।" उणां। १। ८१। इति आतृकन् ईकारस्य वृद्धिश्च।) चन्द्रः। कर्पूरः। इत्यमरः। १। ३। १४ २। ६। १३०॥ पुत्रः। इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ भेषजम्। इति हेमचन्द्रः॥

जैवातृकः, त्रि, (जीवतीति। जीव+आतृकन् वृद्धिश्च।) दीर्घायुः। (यथा दशकुमारचरिते। 'जैवातृक! ननु श्रूयते पतिरस्या मिथिलायां प्रहारवर्म्मासीत्॥") कृशः। इति मेदिनी। के, १६०॥

जैह्म्यं, क्ली, (जिह्मस्य कुटिलस्य भावः। जिह्म+भावे ष्यञ्।) जिह्मता। कुटिलता। यथा मनुः। ११। ६७।
'जैह्म्यं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम्॥'

जोङ्गकं, क्ली, (जुङ्गति त्यजति सद्गन्धमिति। जुगि त्यागे+ण्वुल्। निपातनात् गुणः।) अगुरु। इत्यमरः। २। ६। १२६॥

जोङ्गटः, पुं, (जुङ्गति अदोषकत्वं परित्यजत्यनेनेति। जुङ्ग+बाहुलकात् अटन् गुणश्च।) गर्भिण्यभिलाषः। इति हारावली। २१८॥ साध इति भाषा॥

जोटिङ्गः, पुं, (जूटेन इङ्गति प्रकाशते इति। अच्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) महादेवः। महाव्रती। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जोन्नाला, स्त्री, देवधान्यम्। इति हेमचन्द्रः। ४। २४४। (जोन्माला इति क्वचित् पाठः॥)

जोषं, क्ली, (जुष प्रीतिसेवनयोः+भावे घञ्।) सुखम्। इति शब्दरत्नावली। (यथा, ऋग्वेदे।१।१२०।१।
'का राधद्धोत्राश्विना वां को वां जोष उभयोः॥'
"जोषे प्रीतिजनके व्यवहारे।' इति दयानन्दभाष्यम्॥)

जोषम्, अ, (जुष+बाहुलकात् अम्।) तूष्णीम्। (यथा, महाभारते। ५। ६८। १६।
"मैवमित्यब्रवीत्तेन जोषमास्वेति भारत।॥")
सुखम्। इत्यमरः। ३। ३। २५०॥

जोषा, स्त्री, (जुष्यते सेव्यते उपभुज्यते इति। जुष+घञ्। स्त्रियां टाप्।) योषा। इति शब्दरत्नावली॥

जोषिका, स्त्री, (जुषते सेवते इति। जुष+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) जालिका। इति शब्दरत्नावली॥

जोषित्, स्त्री, (जुष्यते उपभुज्यते। जुष+'जुष रुहियुषिभ्य इति।" उणां। १। ९९। इति प्रत्ययः। पृषोदरादित्वात् यस्य जः।) योषित्। इति शब्दरत्नावली॥

जोषिता, स्त्री (जोषित्+हलन्तत्वाद्वा टाप्।) योषित्। इति शब्दरत्नावली॥

ज्ञः, पुं, (जानातीति। ज्ञा+'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" ३। १। १३५। इति कः।) ब्रह्मा। बुधः। पण्डितः। (यथा, चरके सूत्रस्थाने ३० अध्याये।
"पशुः पशूनां दौर्ब्बल्यात् कश्चित् मध्ये वृकायते।
स सत्यं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः॥
तद्वदज्ञो ज्ञमध्यस्थः कश्चित् मौखर्य्यसाधनः।
स्थापयत्याप्तमात्मानमाप्तं त्वासाद्य भिद्यते॥)
मङ्गलः। इति धरणी॥

ज्ञप, क म ज्ञाने। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क म ज्ञपयति। ज्ञाप्ति मारणालोकननिशामनतोषणस्तुतयः। ज्ञाकम इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ ज्ञपपाठस्तु राादिगणपरीतिमगे फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदार्थं। इति धातुप्रदीपः। वस्तुतस्तु ज्ञप्तिपदमस्मादेव निष्पादितम्। तेन अनिर्द्दिष्टार्थतया ज्ञप्तिरिह ज्ञानम्। अत एव प्रज्ञौ प्र ज्ञीप्से इत्यत्र अस्यैव सनन्तस्य निष्पादितेन ज्ञीप्सशब्देन ज्ञातुमिच्छा प्रतिपाद्यते। एवं ज्ञप्तपर्य्याये प्रतिपन्नज्ञपितवित्यमरः। इति दुर्गादासः॥

ज्ञपितः, त्रि (ज्ञप्यते स्मेति। ज्ञप+णिच्+क्तः।) ज्ञापितः। इत्यमरः। ३। १। ८८॥

ज्ञप्तः, त्रि, (ज्ञप्यते स्मेति। ज्ञप+णिच्+क्तः। "वा दान्तशान्तेति।' ७। २। २७। इति साधुः।) ज्ञापितः। इत्यमरः। ३। १। ८८॥

ज्ञप्तिः, स्त्री, (ज्ञप्यते ज्ञायते ऽनयेति। ज्ञप+भावे क्तिन्। इडभावः।) बुद्धिः। इत्यमरः। १। ५। १॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २५। ५७।
"ततो दीर्घतपोवाक्यात् सभायां श्रीमगाच्च ताम्।
तज्ज्ञप्तये दाशपतिस्तुत्पत्तौ पवासिनः॥')

ज्ञा, क प्रेरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) प्रेरणमिह नियोजनम्। क ज्ञापयति भृत्यं स्वामी नियुक्तं करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

ज्ञा, क म मारणे। आलोके। निशामे। तोषणे। स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क म, ज्ञपयति अज्ञपि अज्ञापि मर्मं ज्ञ

ज्ञापं ज्ञापम् । आलोको दर्शनप्रेरणम् । निशाणं तीक्ष्णीकरणम् । तोषणं तुष्टीकरणम् । ज्ञपयति शत्रुं शूरो मारयतीत्यर्थः । ज्ञपयति रूपं कामिनी षिङ्गान् दर्शयतीत्यर्थः । ज्ञपयति खड्गं कर्म्मकारः शाणयतीत्यर्थः । ज्ञपयति गुरुं शिष्यस्तोषयतीत्यर्थः । स्तुतिः केचिन्न मन्यते । आलोको ज्ञानप्रेरणमित्यनुन्यासरक्षितौ । अतएव क्रमदीश्वरोऽपि जानाते-र्घटादित्वं विभाषया मन्यते । तेन ज्ञपयितुं बोधयितुमिच्छमाणो ज्ञीप्समान इति पाणिनीयवृत्तौ ज्ञानप्रेरणमपि ह्रस्वे सनि ज्ञीप्समान इति प्रसिद्धम् । एवं विज्ञप्तिरेषा मम जीववन्धो इत्यादिषु च विज्ञापनमेवार्थः । इति दुर्गादासः ॥

ज्ञा, ग बोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-सकं-अनिट् ।) ग, जानाति । "सन्दर्भशुद्धिं गिरां जानीते जयदेव एवेत्यत्र अनुपसर्गान् फलवत्कर्त्र्यात्मनेपदम् । ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य इत्यत्राशब्दस्योपसर्गप्रतिरूपकत्वेना-नुपसर्गत्वात् ॥" इति दुर्गादासः ॥

ज्ञातं, त्रि, (ज्ञायते विद्यते स्मेति । ज्ञा + कर्म्मणि क्तः ।) ज्ञातज्ञानम् । जाना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । विदितम् २ बुद्धम् ३ बुधितम् ४ प्रमितम् ५ मतम् ६ प्रतीतम् ७ अवगतम् ८ मनितम् ९ अवसितम् १० । इति जटाधरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १२३ ।

"पूर्व्वमेव मया ज्ञातं पूर्व्वमेतद्धि मेदसा ॥")

ज्ञातव्यं, त्रि, (ज्ञायते यदिति । ज्ञा + तव्य ।) ज्ञानीयम् । ज्ञेयम् । वेद्यम् । अवगन्तव्यम् । बोध्यम् । (यथा, महाभारते । ४ । २८ । ५ ।

"स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे च ज्ञातव्यं बलमात्मनः ॥")

मन्तव्यम् । इति व्याकरणम् ॥

ज्ञातसिद्धान्तः, पुं, (ज्ञातो विदितः सिद्धान्तः शास्त्रतत्त्वार्थो येन ।) शास्त्रतत्त्वज्ञः । तत्पर्य्यायः । तान्त्रिकः २ । इत्यमरः ।२।८।१५ ॥

ज्ञाता, [ऋ] त्रि, (ज्ञा + तृच् ।) ज्ञानशीलः । तत्पर्य्यायः । विदुरः २ विन्दुः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ३० ॥ विदितः ४ ज्ञानसमन्वितः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

ज्ञातिः, पुं, जानाति छिद्रं कुलस्थितिञ्च ज्ञातिः नाम्नीति तिक् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ सपिण्डादिः । तत्पर्य्यायः । सगोत्रः २ बान्धवः ३ बन्धुः ४ स्वः ५ स्वजनः ६ । इत्यमरः । २।६।३४ ॥ अंशकः ७ गन्धः ८ दायादः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सकुल्यः १० समानोदकः ११ । इति जटाधरः ॥ स चतुर्व्विधः । सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं सपिण्डः । ततस्त्रिपुरुषपर्य्यन्तं सकुल्यः । ततश्चतुर्थपुरुषपर्य्यन्तं समानोदकः । जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्तमपि समानोदकः । ततः परं गोत्रजः । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ एषां विशेषस्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यः ॥ * ॥ ज्ञातिद्रोहे दोषो यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ।

"यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
ज्ञातिद्रोहस्य पापस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥"

(ज्ञायते विद्यतेऽस्मादिति । ज्ञा + अपादाने क्तिन् ।) पिता । इति मेदिनी । ते, २० ॥

ज्ञातेयं, क्ली, (ज्ञातेर्भावः कर्म्म वा । ज्ञाति + "कपिज्ञात्योर्ढक् ।" ५ । १ । १२७ । इति ढक् ।) ज्ञातित्वम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥

ज्ञानं, क्ली, (ज्ञा + भावे ल्युट् ।) विशेषेण सामान्येन चावबोधः ॥

"मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।"
इत्यमरः । १ । ५ । ६ ॥

अस्यार्थः । "मोक्षे शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा ज्ञानं विज्ञानञ्चोच्यते यथा विशेषप्रवृत्तिः । अन्यत्र घटपटादौ या धीः सापि ज्ञानं विज्ञानञ्चोच्यते एषा सामान्यप्रवृत्तिः । मोक्षे धीर्ज्ञानं विज्ञानञ्च यथाज्ञानान्मुक्तिरिति सा याचिता च विज्ञानं तुष्टा शर्द्धिं प्रयच्छति इति । अन्यत्र यथा ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे इति घटत्वप्रकारकज्ञानमिति ये केचित् प्राणिनो लोके सर्व्वे विज्ञानिनो मताः इति । ब्रह्मणो नित्यविज्ञानानन्दरूपत्वादिति एवं चित्रज्ञानं व्याकरणज्ञानं घटपटविज्ञानमित्यादिकं प्रयुज्यत एव । मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धीर्ज्ञानमुच्यते तन्निमित्ततोऽन्यनिमित्तं या तयोर्धीः सा विज्ञानमिति केचित् । मोक्षविषया मोक्षफला धीर्ज्ञानं अन्यधीर्विज्ञानं क्वान्यत्र इत्याह शिल्पशास्त्रयोरिति केचित् । अवबोध इत्यध्याहृत्य मोक्षविषये अवबोधो धीः अन्यत्र घटपटादिविज्ञानं शिल्पशास्त्रविषये विज्ञानमिति केचित् ।" इति भरतः ॥ * ॥ योगशास्त्रमते तु ।

"एकत्वं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणाञ्च सर्व्वशः ।
आत्मनो व्यापिनस्तात ज्ञानमेतदनुत्तमम् ॥"
इति मोक्षधर्म्मः ॥

"एकत्वं बुद्धिमात्रेणावस्थानं बुद्धिवृत्तिनिरोध इति यावत् ।" इति तट्टीका ॥ * ॥

"अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्य्योपासनं शौचं स्थैर्य्यमात्मविनिग्रहः ॥
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्त्रदारगृहादिषु ।
नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥"

सात्त्विकराजसतामसभेदेन तत्त्रिविधम् ।

सात्त्विकं यथा,—

"सर्व्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥"

राजसं यथा,—

"पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्व्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥"

तामसं यथा,—

"यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम् ॥" ३ ॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । २०—२२ ॥

"सर्व्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विभक्तेषु परस्परं व्यावृत्तेषु अविभक्तमनुस्यूतं एकमव्ययं निर्व्विकारं भावं परमात्मतत्त्वं येन ज्ञानेनेक्षते आलोचयति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि ॥ १ ॥

सर्व्वेषु भूतेषु नानाभावान् वस्तुत एवानेकान् क्षेत्रज्ञान् पृथग्विधान् सुखिदुःखित्वादिरूपेण विलक्षणान् येन ज्ञानेन वेत्ति तज्ज्ञानं राजसं विद्धि ॥ २ ॥

एकस्मिन् कार्य्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत् परिपूर्णवत् सक्तं एतावानेव आत्मा ईश्वरो वा इत्यभिनिवेशयुक्तं अहैतुकं निरुपपत्तिकं अतत्त्वार्थवत् परमार्थालम्बनशून्यं अतएवाल्पं तुच्छं अल्पविषयत्वात् अल्पफलत्वाच्च यदेवम्भूतं ज्ञानं तत् तामसमुदाहृतम् ॥" ३ ॥
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

न्यायमते तु ।

"अप्रमा च प्रमा चेव ज्ञानं द्विविधमुच्यते ।
तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता ॥
तत्प्रपञ्चो विपर्य्यासः संशयोऽपि प्रकीर्त्तितः ।
आद्यो देहे आत्मबुद्धिः शङ्खादौ पीतिमा मतिः ॥
भवेन्निश्चयरूपा सा संशयोऽथ प्रदर्श्यते ।
किं स्विन्नरो वा स्थाणुर्व्वेत्यादि बुद्धिस्तु संशयः ।
तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निर्णयः ॥
स संशयो भवेद्या धीरेकत्राभावभावयोः ।
साधारणादिधर्म्मस्य ज्ञानं संशयकारणम् ॥
दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।
पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः ॥"
"गुणः स्याद्भ्रमभिन्नन्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा ।
अथवा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वत् विशेष्यकम् ॥
ज्ञानं यन्निर्व्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते ।
तत् प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्व्विकल्पकम् ॥
प्रकारतादिशून्यं हि सम्बन्धानवगाहि तत् ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥

(यथा, वायुपुराणे उत्तरभागे । ११ । ३६ ।

"वैराग्याज्जायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः प्रवर्त्तते ।
योगज्ञः पतितो वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥"

विष्णुः । यथा महाभारते । १३।१४९।६१ ।

"सर्व्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्व्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥"
"ज्ञानं प्रकृष्टमजन्यमनवच्छिन्नं सर्व्वस्य साधकमिति ज्ञानमुत्तमं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः ॥" इति तद्भाष्यम् ॥)

ज्ञानदर्पणः पुं, (ज्ञानं दर्पण इव यस्य ।) पूर्व्वजिनः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

ज्ञानयोगः, पुं, (युज्यते ब्रह्मणानेनेति । युज + करणे घञ् । ज्ञानमेव योगः ।) ब्रह्मज्ञानप्राप्त्युपायः । यथा,—

"सर्व्वभूतेषु गोविन्दो बहुरूपो व्यवस्थितः ।
इति मत्वा महाप्राज्ञः प्रतिकूलं न कारयेत् ॥

अन्तर्यो ये विषया विषयी चाथ पूरुषः ।
जानीयात्तन्मयं वै सत्त्वं परमात्मनः ॥
परमात्मा च भगवान् विश्वकर्मैनो जनार्द्दनः ।
तद्भक्तिमान् भगवतो नान्यपुण्योऽपि जायते ॥
भगवच्छासनासक्तो भगवच्छासनप्रियः ।
भगवद्भक्तिमास्थाय वनं भागवतो भव ॥
भगवान् भूतभव्येशो भूतान्तिप्रभवोऽव्ययः ।
भावेन स भजस्वेशं भवभङ्गकरं हरिम् ॥
भजस्व भावेन विभुं भगवन्तं भवेश्वरम् ।
ततो भागवतो भूत्वा भवबन्धात् प्रमोक्ष्यसि ॥
मच्चित्तं समाधातुं न शक्नोषि भवान् यदि ।
तदभ्यासपरस्तस्मिन् कुरु योगं निरालसम् ॥
तत्र यद्यसमर्थस्त्वं ज्ञानयोगे महामते ।
क्रियायोगं स्थिराराध्ये तत्परः सततं भव ॥
इत्याद्यं वह्निपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानुशासनो नामाध्यायः । विस्तारस्तु श्रीभगवद्गीतायां ७ अध्याये द्रष्टव्यः ॥

ज्ञानलक्षणा स्त्री (ज्ञानं लक्षणं स्वरूपं यस्याः ।) विविधालौकिकसन्निकर्षान्तर्गतसन्निकर्षः । तस्य लक्षणं यथा —
'विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ॥'
इति भाषापरिच्छेदे । ६५ ॥
अस्यार्थः । "तद्विषयज्ञापकतद्विषयज्ञानम् । यथा पूर्व्वं घटाभिज्ञानं सति पश्चात् घटाभिज्ञानम् ॥"

ज्ञानवापी स्त्री (ज्ञानस्य ज्ञानरूपोदकस्य वापी दीर्घिकेव ।) वाराणस्यन्तर्गततीर्थविशेषः । तद्वृत्तान्तो यथा —
अगस्त्य उवाच ।
"स्कन्द ! ज्ञानोदतीर्थस्य माहात्म्यं वद साम्प्रतम् ।
ज्ञानवापीं प्रशंसन्ति यतः स्वर्गौकसोऽप्यलम् ॥
स्कन्द उवाच ।
घटोद्भव ! महाप्राज्ञ ! शृणु पापापनोदिनीम् ।
ज्ञानवाप्याः समुत्पत्तिं कथ्यमानां मयाधुना ॥
अनादिसिद्धे संसारे पुरा दैवयुगे मुने
प्राप्तः कुतश्चिदीशानश्चरन् स्वैरमितस्ततः ।
न वर्षन्ति यत्राभ्राणि न प्रावर्त्तन्त निम्नगाः ।
जलाभिलाषो न यत्र स्नानपानादिकर्म्मणि ॥
क्षारस्वादूदयोरेव यत्रासीज्जलदर्शनम् ।
पुण्यया नरमेधारे वर्त्तमाने क्वचित् क्वचित् ॥
निर्वाणकमलाक्षेत्रे श्रीमदानन्दकानने ।"
"महाश्मशानं त्वत्र मोक्षणायतनं शिवम् ।
परित्य चैश्मलत् स ईशानो जटिलस्तदा ।
सर्व्वप्रमुखनिःसरत्प्रजामसमाकुलः ।
आलुलोके महालिङ्गं वैकुण्ठपरमेष्ठिना ।
महाहमहमिकायां प्रादुरासीत् यदा किल ।
ज्योतिर्म्मयीभिर्म्मालाभिः परितः परिवेष्टितम् ॥"
'चकार तस्य लिङ्गस्य रुद्रः सम्भावनां ततः ।
स्नापयामि महालिङ्गं कलशैः शीतलैर्जलैः ।
चखान च त्रिशूलेन दक्षिणाशोपकण्ठतः ।
कुण्डं प्रचण्डवेगेन रुद्रो रुद्रवपुर्धरः ।
पृथिवी बहुधाभूच्च ब्रह्माण्डान्तर्यदा मुने ॥
अप्रमाणाद्भूगुणैर्येरिव वसुधावृता ।
तैर्जलैः स्नापयाञ्चक्रे त्वस्पृष्टैरन्यदेहिभिः ।'
विश्वभर्तुस्तमास्पृश्य सुखानि सुखकारिभिः ।
महाविघ्नसमुत्थानमहाशुद्धिविधायिभिः ॥
सहस्रधारैः कलशैः स ईशानो घटोद्भव ! ।
सहस्रकृत्वः स्नपयामास संहृष्टमानसः ॥
ततः प्रसन्नो भगवान् विश्वात्मा विश्वलोचनः ।
तमुवाच तदेशानं रुद्रं रुद्रवपुर्द्धरम् ॥
तव प्रसन्नोऽस्मीशान ! कर्म्मणानेन सुव्रत ! ।
गुरुणानन्यपूर्व्वेण ममातिप्रीतिकारिणा ॥
ततस्त्वं जटिलेशान ! वरं ब्रूहि तपोधन ! ।
अदेयं न तवास्त्यद्य महोद्यमपरायण ! ॥
ईशान उवाच ।
यदि प्रसन्नो देवेश ! वरयोग्योऽस्म्यहं यदि ।
तदेतदतुलं तीर्थं तव नाम्नास्तु शङ्कर ! ॥
विश्वेश्वर उवाच ।
त्रिलोक्यां यानि तीर्थानि भूर्भुवःस्वःस्थितान्यपि ।
तेभ्योऽखिलेभ्यस्तीर्थेभ्यः शिवतीर्थमिदं परम् ॥
शिवं ज्ञानमिति ब्रूयुः शिवशब्दार्थचिन्तकाः ।
तच्च ज्ञानं द्रवीभूतमिह मे महिमोदयात् ॥
अतो ज्ञानोदनामैतत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
अस्य दर्शनमात्रेण सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
ज्ञानोदतीर्थसंस्पर्शादश्वमेधफलं लभेत् ।
स्पर्शनाचमनाभ्याञ्च राजसूयाश्वमेधयोः ॥
फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा सन्तर्प्य तु पितामहान् ।
यत्फलं समवाप्नोति तदत्र श्राद्धकर्म्मणा ॥
'ज्ञानरूपोऽहमेवात्र द्रवमूर्त्तिं विधाय च ।
जाड्यविध्वंसनं कुर्य्यां कुर्य्यां ज्ञानोपदेशनम् ॥
इति दत्त्वा वरान् शम्भुस्तत्रैवान्तरधीयत ।
कृतकृत्यमिवात्मानं सोऽप्यमंस्त त्रिशूलभृत् ॥
ईशानो जटिलो रुद्रस्तत् प्राश्य परमोदकम् ।
अवाप्तवान् परं ज्ञानं येन निर्वृतिमाप्तवान् ॥
इति स्कान्दे काशीखण्डे ३३ अध्यायः ॥

ज्ञानी [न्] पुं (ज्ञानमस्त्यस्येति । ज्ञान + 'अत इनिठनौ' । ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) दैवज्ञः । (ज्ञानात्मबोधयुक्तमात्रे, त्रि । यथा मार्कण्डेये । ८१ । ३६ ।
'ज्ञानिनो मनुजाः सत्यं किन्तु ते नहि केवलम् ।
यतो हि ज्ञानिनः सर्व्वे पशुपक्षिमृगादयः ॥")
ज्ञानयुक्ते च, त्रि । इति मेदिनी । ने ६८ ॥
तस्य लक्षणं यथा —
'प्रजहाति यदा कामान् सर्व्वान् पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥
यः सर्व्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
यदा संहरते चायं कूर्म्मोऽङ्गानीव सर्व्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥"
ज्ञानिकर्म्म कल्पम् । यथा —
"सक्ताः कर्म्मण्यविद्वांसो यथा कुर्व्वन्ति भारत ! ।
कुर्य्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्म्मसङ्गिनाम् ।
योजयेत् सर्व्वकर्म्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥
तत्त्ववित्तु महाबाहो ! गुणकर्म्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥"
ज्ञानिप्रशंसा यथा —
'चतुर्व्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्ज्जुन ! ।
आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ! ॥
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्व्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥
उदाराः सर्व्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥
बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्व्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥'
इति श्रीभगवद्गीता ॥

ज्ञानेन्द्रियं क्ली (ज्ञायतेऽनेनेति । ज्ञा + करणे ल्युट् । ज्ञानप्रकाशकं ज्ञानसाधनं वा इन्द्रियमिति ।) बुद्धीन्द्रियम् । तत् षड्विधम् । मनः १ नयनम् २ श्रोत्रम् ३ घ्राणम् ४ जिह्वा ५ त्वक् ६ । इति श्रीभागवतम् ॥

ज्ञापनं, क्ली, (ज्ञा + णिच् + भावे ल्युट् ।) बोधनम् । इति व्याकरणम् । जानान इति भाषा । (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १८२ ।
'क्षितिभृद्दापितस्थानां तिथ्यङ्कज्ञापनाय सः ।
पुच्छं महीतलस्पर्शि चक्रे कौपीनवाससि ॥')

ज्ञप्तिः स्त्री (ज्ञा + णिच् + भावे क्तिन् ।) ज्ञापनम् । इति मुग्धबोधम् ॥

ज्ञेयं, त्रि (ज्ञायते इति । ज्ञा + कर्म्मणि यत् ।) ज्ञानयोग्यम् । ज्ञातव्यम् । यथा, —
"ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।
अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥
सर्व्वतः पाणिपादं तत् सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्व्वतः श्रुतिमल्लोके सर्व्वमावृत्य तिष्ठति ॥
सर्व्वेन्द्रियगुणाभासं सर्व्वेन्द्रियविवर्ज्जितम् ।
असक्तं सर्व्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥
बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥
अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्त्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्व्वस्य धिष्ठितम् ॥
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयञ्चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायां १३ अध्यायः ॥

ज्या, गि जरायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (क्र्यां-परं-अक-अनिट् ।) जरा वयोहानिरूपो भावः । जि जिनाति वृद्धः । जीनः । इति दुर्गादासः ॥

ज्या स्त्री (ज्या + अन्येभ्योऽपीति ङः बाहुलकात् ।) धनुर्गुणः । तत्पर्य्यायः । मौर्व्वी २ शिञ्जिनी ३ गुणः ४ इत्यमरः । २ । ८ । ८६ । शिञ्जा ५ जीवा ६

पतञ्चिका ७। इति शब्दरत्नावली ॥ गया ८ वागासनः ६ दृषा १०। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते। १। २२६। २०।
"जग्राह बलमास्थाय ज्यया च युयुजे धनुः ॥")
माता। वसुधा। इति मेदिनी। ये, २ ॥

ज्यानिः, स्त्री, (ज्या + "ग्लाज्याहाभ्यो निः।" उणां ४। ४८। इति निः।) जीर्णता। हानिः। तटिनी। इति शब्दरत्नावली ॥

ज्यायान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा इति। वृद्ध वा प्रशस्य + ईयसुन् ज्यादेशश्च ततो "ज्यादादीयसः।" ६।४।१६०। इत्यात्वम्।) वृद्धतमः। तत्पर्य्यायः। वर्षीयान् २ दशमी ३ प्रशस्यः ४। इत्यमरः। २। ६। ४३ ॥ अतिवृद्धः ५ दशमीस्थः ६। इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः। ३।१३७।
"ज्यायांसमनयोर्विद्यात् यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता ॥")

ज्यु, ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अनिट्।) ङ, ज्यवते। इति दुर्गादासः ॥

ज्युन, इर् दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) इर्, अज्युतत् अज्योतीत् जुज्योत। इति दुर्गादासः ॥

ज्युत, ऋ ङ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) अन्तःस्थादियुक्तः। ऋ, अजुज्योतत्। ङ, ज्योतते चन्द्रः। इति दुर्गादासः ॥

ज्येष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा इति। वृद्ध वा प्रशस्य + इष्ठन् ततो ज्यादेशः।) अतिवृद्धः। श्रेष्ठः। (यथा, महाभारते। १३। १४३। ७।
"ज्येष्ठं वर्णमनुप्राप्य तस्माद्रक्षेत वै द्विजः ॥")
ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यण् इति ज्यैष्ठी सा अस्मिन् मासीति पुनरण् संज्ञापूर्व्वस्य विधेरनित्यत्वान्न वृद्धिः।) ज्येष्ठमासि, पुं। इति मेदिनी। टे, ५ ॥ अग्रजः। (यथा, रघुः। १२। १९।
"दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुखः ॥")
अधिकवयाः। इति भरतः ॥

ज्येष्ठतातः, पुं, (तातस्य पितुर्ज्येष्ठः। राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपाते साधुः।) पितुरग्रजः। इति शब्दरत्नावली ॥ ज्येठा इति भाषा ॥

ज्येष्ठवर्णः, पुं, (वर्णानां ज्येष्ठः श्रेष्ठः निर्द्धारणे तु वर्णेषु ज्येष्ठः। पूर्व्वनिपातः।) ब्राह्मणः। इति शब्दरत्नावली ॥

ज्येष्ठवला, स्त्री, (ज्येष्ठाख्या वला।) सहदेवी। इति राजनिर्घण्टः ॥

ज्येष्ठश्वश्रूः, स्त्री, (ज्येष्ठा पूज्या श्वश्रूरिव संज्ञात्वात् पुंवद्भावः।) पत्न्या ज्येष्ठभगिनी। बड़शाली इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुली २। इति हेमचन्द्रः ॥

ज्येष्ठसाम, [न्] क्ली, (ज्येष्ठं साम इति नित्यकर्म्मधारयः।) सामभेदः। तदध्ययनाङ्गव्रतम्। इति मिताक्षरा ॥ (यथा महाभारते। १२। ३४८। ४६।
"ज्येष्ठं नामाभिविख्यातं ज्येष्ठसामव्रतो हरिः ॥")

ज्येष्ठा, स्त्री, अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गताष्टादशनक्षत्रम्। सा तु शूकरदन्ताकृतितारकात्रितयात्मिका। इति कालिदासः ॥ वलयाकृतिः' अस्या देवता इन्द्रः मिश्रगुणः। इति दीपिका ॥ अत्र जातस्य फलम्।

"सत्कीर्त्तिपुत्त्रैर्विविधैः समेतो
वित्तान्वितोऽत्यन्तलसत्प्रतापः।
श्रेष्ठप्रतिष्ठो विकलस्वभावो
ज्येष्ठा भवेद्यस्य च जन्मकाले ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

(यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ३४। १३।
"कुर्व्वन्त्यनुराधासु लभन्ते चक्रवर्त्तिताम्।
आधिपत्यञ्च ज्येष्ठासु मूले चारोग्यमुत्तमम् ॥")
गृहगोधिका। इति मेदिनी। टे, ५ ॥ मध्यमाङ्गुलिः। इति हेमचन्द्रः ॥ गङ्गा। इति राजनिर्घण्टः ॥ धीरादिनायिकाभेदः। तस्या लक्षणं यथा। परिणीतत्वे सति भर्त्तुरधिकस्नेहा। इति रसमञ्जरी ॥ * ॥ अलक्ष्मीः। यथा भगवन्तीं प्रति महादेववाक्यम्।
"मां प्रणम्य पुनर्देवा ममन्थुः क्षीरसागरम्।
तस्मिन् प्रमथ्यमाने तु मया देवेश भाविनि ! ॥
ज्येष्ठा देवी समुत्पन्ना रक्ताम्बरसमावृता।
उत्पन्ना साब्रवीद्देवान् किं कर्त्तव्यं मयेति वै ॥
तामब्रुवंस्तदा देवीं सर्व्वे देवगणा भृशम्।
येषां गृहान्तरे नित्यं कलहः संप्रवर्त्तते ॥
तत्र स्थानं प्रयच्छामो वासस्तत्र शुभानने !।
यस्य गेहे कपालास्थिभस्मकेशादिचिह्नितम् ॥
परुषं भाषते नित्यं वदन्त्यनृतवादिनः।
सन्ध्याकाले च ये पापाः स्वपन्ति मलचेतसः ॥
तेषां वेश्मनि संतिष्ठ दुःखदारिद्र्यदायिनी।
कपालकेशभस्मास्थितुषाङ्गाराणि यत्र तु ॥
तत्र ते सततं स्थानं भविष्यति न संशयः।
अकृत्वा पादयोः शौचं यस्त्वाचामति दुर्म्मतिः ॥
तं भजस्व सदा देवि ! कलुषेणावृता भृशम्।
तुषाङ्गारकपालाश्मवालुकायसचर्म्मभिः ॥
दन्तधावनकर्त्तारो भविष्यन्ति नराधमाः।
रमस्व कलिना देवि ! तेषां वेश्मसु नित्यशः ॥
तिलपिष्टञ्च नक्तञ्च कालिङ्गशिग्रुगृञ्जनम्।
छत्राकं विड्वराहञ्च बिल्वकोषातकीफलम् ॥
अलाबुश्रीफलं ये वै खादयन्ति नराधमाः।
तेषां गृहे तव स्थानं देवि ! दारिद्र्यदे ! सदा ॥
इत्यादिश्य सुराः सर्व्वे ते ज्येष्ठां कलिवल्लभाम्।
पुनश्च मन्थनं चक्रुः क्षीराब्धिं सुसमाहिताः ॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डम् ॥

ज्येष्ठामूलीयः, पुं, (ज्येष्ठां मूलां वा नक्षत्रमर्हति पौर्णमास्यामिति छः।) ज्यैष्ठमासः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिः।
"ज्येष्ठामूलीयमिच्छन्ति मासमाषाढपूर्व्वजम् ॥")

ज्येष्ठाम्बु, क्ली, (ज्येष्ठं विविधरोगविनाशकत्वात् श्रेष्ठं अम्बु तण्डुलधौतं जलमिति। नित्यकर्म्मधारयः।) तण्डुलाम्बु। इति वैद्यकपरिभाषा ॥ चेलुनि जल इति भाषा ॥

ज्येष्ठाश्रमी, [न्] पुं, (आश्रमोऽस्यस्य इति। आश्रम + इनिः। ज्येष्ठः श्रेष्ठ आश्रमी।)
"ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः।
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्व्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ॥"
"यथा वायुं समाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व्वजन्तवः।
तथा गार्हस्थ्यमाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व्व आश्रमाः ॥"
इति वचनाच्च गृहस्थाश्रमस्य सर्व्वाश्रमेषूत्कृष्टत्वात् तथात्वम्।) गृहस्थः। इति हेमचन्द्रः ॥

ज्येष्ठी, स्त्री, गृहगोधा। जेठी इति टिकटिकी इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। मुषली २ मुसली ३ कुड्यमत्स्या ४ गृहगोधिका ५ मूली ६ टुकटुकी ७ शकुनज्ञा ८ गृहालिका ९। इति शब्दरत्नावली ॥ तस्याः पतनफलं यथा,—
"निपतति यदि पल्ली दक्षिणाङ्गे नराणां
स्वजनधनवियोगो लाभदा वामभागे।
उरसि शिरसि पृष्ठे कण्ठदेशे च राज्यं
करचरणहृदिस्था सर्व्वसौख्यं ददाति ॥"
इति ज्योतिषम् ॥
दिग्विशेषे तस्य शब्दफलम्।
"वित्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भयं
याम्यामप्यभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः समुद्रालये।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे
ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने ॥
ज्येष्ठीरुते स्तुतेऽप्येवमूचुः केचिच्च कोविदाः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

ज्यैष्ठः, पुं, (ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यण् ङीप् च। सा अस्मिन् मासे इति पुनरण्।) मासविशेषः। ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी ज्यैष्ठी सा यत्र मासे भवति सः। वृषस्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्रः' वृषराशिस्थरविकः सौरः। इति स्मृतिः ॥ तत्पर्य्यायः। शुक्रः २। इत्यमरः। १।४।१६॥ ज्येष्ठः ३। इति शब्दरत्नावली ॥ तत्र जातस्य फलं यथा,—
"विदेशवृत्तिः पुरुषः सुतीव्रः
क्षमान्वितः स्यात् खलु दीर्घसूत्रः।
विचित्रबुद्धिर्विदुषां वरिष्ठो
ज्यैष्ठाभिधाने जननं हि यस्य ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

ज्यैष्ठसामा, [न्] पुं, (ज्येष्ठसाम अधीते यः सः। इत्यण्।) ज्येष्ठसामा। ज्येष्ठसामवेदाध्येता। इति मिताक्षरा ॥

ज्यैष्ठी, स्त्री, (ज्येष्ठानक्षत्रान्विता पौर्णमासीत्यण् ङीप् च।) ज्येष्ठपूर्णिमा। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, तिथितत्त्वधृतभविष्यपुराणवचनम्।
"कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता।
मन्वन्तरादयस्त्वेता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥")
ज्येष्ठी च ॥

ज्यो, ङ नियमे। व्रतादेशे। उपनीतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं नियमार्थे-व्रतादेशादौ तु सकं-अनिट्।) व्रतस्यादेशो व्रतादेशः। ङ, ज्यवते याज्ञिको नियमी स्यादित्यर्थः।

ध्यवते पण्डितो जन व्रतमुपदिशतीत्यर्थः । ध्यवते पुत्त्र विप्र उपनयतीत्यर्थः । इति दुर्गादास ॥

ज्योति, [स्] क्ली, (द्युत दीप्तौ + इसि । यद्वा, द्युत दीप्तौ + "द्युतेरिसिन्नादेश्च जः ।" उणां । २ । १११ । इति इसिन् दस्य च जः ।) दृष्टि । नक्षत्रम् । (यथा "ज्योतींष्यभिवीक्षमेध्यमप्रसाद नाभिवीक्षेत ॥" इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥) प्रकाशः । इति मेदिनी । से, २३ ॥

ज्योति, [स्] पु, (ज्योतते इति । ज्युत + कर्म्मणि इसि । द्युत + इसिन् वा ।) अग्नि । (यथा,—
"तस्यान्तरेण नाभिस्तु ज्योतिः स्थानं ध्रुवं स्मृतम् ।
तदा धमति वातस्तु देहस्तेनास्य वर्द्धते ॥"
इति सुश्रुत शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
सूर्य्यः । इति मेदिनी । स २२ ॥ मेथिका । इति राजनिर्घण्ट ॥ (विष्णु । यथा महाभारते १३।१४९।७९ ।
"स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः ॥")

ज्योतिरिङ्ग, पु (ज्योतिषा इङ्गतीति । इगि गतौ + अच् । ज्योतिरिव इङ्गतीति वा ।) खद्योत । इति शब्दरत्नावली ॥

ज्योतिरिङ्गण पु (ज्योतिरिव इङ्गतीति । इगि गतौ + ल्यु ।) कीटविशेष । ज्योनाकपोका इति भाषा । तत्पर्य्याय । खद्योत २ ध्वान्तोन्मेष ३ तमोमणि ४ इष्टिबन्धु ५ तमोज्योति ६ ज्योतिरिङ्ग ७ निमेषक ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ ज्योतिर्व्वीजम् ९ निमेषरुक् १० । इति त्रिकाण्डशेष ॥

ज्योतिर्व्वीज, क्ली (ज्योतिर्व्वीजमिवास्य ज्योतिषो वीजमिव वा ।) ज्योतिरिङ्गण । इति त्रिकाण्डशेष ॥

ज्योतिर्हस्ता स्त्री (ज्योतिर्ज्योतीरूप हस्त शरीरमस्या ।) दुर्गा । अस्या नामनिरुक्तिर्यथा —
'हस्त शरीरमित्याहुर्हस्तश्च गगनं तथा ।
ज्योतिषि ग्रहनक्षत्राज्ज्योतिर्हस्ता तत स्मृता ॥
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्याय ॥

ज्योतिश्चक्र क्ली (ज्योतिर्म्मयं चक्रम् । ज्योतिर्भि स्वस्वावस्थानेन विरचितं चक्रं वा ।) चन्द्र सूर्य्यादिग्रहनक्षत्रमण्डलम् । राशिचक्रम् । यथा,
'ज्योतिश्चक्रं सुवो मानमह्ना शीर्षाव केशव ।
चालु रण ज्योतिषस्य सार वदाय सर्व्वद ॥'
इति गरुड़पुराणम् ॥
अपि च तिथ्यादितत्त्वे ।
'सप्तविंशतिभिर्ज्योतिश्चक्र स्तिमितवायुगम् ।
तदर्कांशो भवेद्राशिर्नवर्क्षचरणाङ्कित ॥'

ज्योतिष, क्ली, (ज्योति सूर्य्यादीनां ग्रहाणां गत्यादिकं प्रतिपाद्यतया अस्त्यस्येति अच् ।) वेदाङ्ग शास्त्रविशेष । तत्र ग्रहणादिगणनशास्त्रम् । इत्यमरटीकायां भरत ॥
"पञ्चस्कन्धमिदं शास्त्रं होरागणितसंहिता ।
करणि प्रकृतश्चैव ———————— ॥"
इति शब्दरत्नटीका ॥ * ॥

अस्य सम्बन्धादि यथा,—
"अस्य शास्त्रस्य सम्बन्धो वेदाङ्गमिति चोदित ।
अभिधेयञ्च जगतां शुभाशुभनिरूपणम् ॥
इज्याध्ययनसंक्रान्तिग्रहषोडशकर्म्मणाम् ।
प्रयोजनञ्च विज्ञेयं तत्तत्कालविनिर्णय ॥"
इति नारदीयम् ॥ * ॥

अस्याध्ययन द्विजै कर्त्तव्यम् । यथा —
'सिद्धान्तसंहिताहोरारूपस्कन्धत्रयात्मकम् ।
वेदस्य निर्म्मलं चक्षुर्ज्योति शास्त्रमकल्मषम् ॥
विनैतदखिलं श्रौतं स्मार्त्तं कर्म्म न सिध्यति ।
तस्माज्जगद्धितायेदं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा ॥
अतएव द्विजैरेतदध्येतव्य प्रयत्नत ॥"
इति नारद ॥ * ॥

शूद्रस्य पाठनिषेधो यथा,—
'स्नेहाल्लोभाच्च मोहाच्च यो विप्रोऽज्ञानतोऽपि वा ।
शूद्राणामुपदेशन्तु दद्यात् स नरकं व्रजेत् ॥"
इति गर्ग ॥ * ॥

अस्य ज्ञानमावश्यकं यथा —
'वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ता
कालानुपूर्व्व्या विहिताश्च यज्ञा ।
तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं
यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान् ॥
यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा ।
तद्वद्वेदाङ्गशास्त्राणां गणितं मूर्द्धिं संस्थितम् ॥"
इति वेदाङ्गज्योतिषम् ॥ * ॥

अस्याध्ययनफलं यथा —
'एवंविधस्य मुनिनैत्रशास्त्र
स्वल्पमर्त्तुं खलु दर्शनं वै ।
निहन्त्यघाघ कलुषं जनानां
पन्चाब्दजं धर्म्मसुखास्पदं स्यात् ॥"
इति माण्डव्य ॥ * ॥

अस्य ज्ञाने फल यथा —
'ज्योतिश्चक्रे तु लोकस्य सर्व्वस्योक्तं शुभाशुभम् ।
ज्योतिर्ज्ञानन्तु यो वेद स याति परमां गतिम् ॥'
इति गर्ग ॥

ज्योतिषिक, पुं (ज्योतिर्ज्योति शास्त्रं अधीते इति । क्रतूकथादित्वात् ठक् संज्ञापूर्व्वस्य विधेरनित्यत्वात् न वृद्धि ।) ज्यौतिषिक । इत्यमरटीका ॥ (यथा मार्कण्डेये ।
'धर्म्मारण्या ज्योतिषिका गौरग्रीवा गुडाशका ॥)

ज्योतिषी, स्त्री, (ज्योतिरस्त्यस्या इति अच् ङीप् च ।) तारा । इति हेमचन्द्र ॥ ज्योतिषशास्त्रज्ञे त्रि ॥

ज्योतिष्क, पु (ज्योतिरिव कायतीति । कै + क ।) चित्रकवृक्ष । मेथिकावीजम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अस्य व्यवहारो यथा, "ज्योतिष्कफलतैलं वा चौरेण माक्षिकं मिश्रं पिबेत् ॥" इति चिकित्सितस्थाने चतुर्द्दशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥) गणिकारिकावृक्ष । इति रत्नमाला ॥

ज्योतिष्का, पुं, (ज्योतिर्भि कायतीति । कै + क ।) चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारका । इति हेमचन्द्र ॥ बहुवचनान्तोऽयं शब्द ॥

ज्योतिष्का, स्त्री, (ज्योतिरिव कायतीति । कै + क टाप् च ।) ज्योतिष्मतीलता । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

ज्योतिष्टोम पु, (ज्योतींषि त्रिवृदादय स्तोमा यस्य । 'ज्योतिरायुष स्तोम ।" ८।३।८३ । इति षत्वम् ।) षोडशर्त्विकसाध्ययज्ञविशेष । तत्र द्वादशशतगोदक्षिणा । इति मलमासतत्त्वम् ॥ (यथा महाभारते । ३ । २२१ । ३० ।
"बहुधा निहुत कायाज्ज्योतिष्टोम क्रतुर्यथा ॥")

ज्योतिष्मती, स्त्री, (ज्योतिरस्त्यस्या इति । मतुप् उदित्वात् ङीप् च ।) लताविशेष । माल कङ्गनी इति लताफटकरी इति नयाफटकी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्याय । पारावताङ्घ्रि २ कटभी ३ पिण्या ४ । इत्यमर । २ । ४ । १५० ॥ पारावतपदी ५ नगणा ६ स्फुटबन्धनी ७ पूतितैला ८ इङ्गुदी ९ । इति रत्नमाला ॥ सुवर्णलता १० अनलप्रभा ११ ज्योतिर्लता १२ सुपिङ्गला १३ दीप्ता १४ मेध्या १५ मतिदा १६ दुर्ज्जरा १७ सरस्वती १८ अमृता १९ । अस्या वृक्षाया गुणा । अतितिक्तत्वम् । किञ्चित्कटुत्वम् । वातकफापहत्वञ्च । अस्या स्थूलाया गुणा । दाहप्रदत्वम् । दीपनत्वम् । मेधाप्रज्ञावृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ तीक्ष्णत्वम् । व्रणविस्फोटनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ रात्रि । इति राजनिर्घण्ट ॥ (नदीविशेष । यथा, मात्स्ये । १२० । ६५ ।
'सरस्वती प्रभवति तस्माज्ज्योतिष्मती तु या ।
अवगाढ़े ह्युभयत समुद्रौ पूर्व्वपश्चिमौ ॥"
ज्योतिर्व्विशिष्टे, त्रि । यथा रघु । ६ । २२ ।
'नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलापि
ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रि ॥')

ज्योतीरथ, पु, (ज्योतिरेव रथोऽस्य सर्व्वस्य ज्योतिश्चक्रस्य रथ इव वा ज्योति पदार्थानां सूर्य्यादीनामाधारत्वात् तथात्वमिति बोध्यम् ।) ध्रुव । इति त्रिकाण्डशेष ॥

ज्योत्स्ना, स्त्री, (ज्योतिरस्त्यस्यामिति । 'ज्योत्स्नातमिस्रेति ।" ५ । २ । ११४ । इति निपातनात् नप्रत्यय उपधालोपश्च ।) चन्द्रज्योति । चाँदनी इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्याय । चन्द्रिका १ कौमुदी २ । इत्यमर । १ । ३ । १६ ॥ चान्द्री ३ कामवल्लभा ५ चान्द्रातप ६ चन्द्रकान्ता ७ शीता ८ अमृततरङ्गिणी ९ । (यथा, महाभारते । १ । १ । ८६ ।
"पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्ना प्रकाशिता ॥")
ज्योत्स्नायुक्तरात्रि । इति मेदिनी । ने, ८ ॥ पटोलिका । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ अस्या गुणा । त्रिदोषशमनत्वम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ कषायत्वम् । मधुरत्वम् । दाहकफपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ श्वेतघोषा । इति

रत्नमाला ॥ दुर्गा । यथा,—
"प्रभाप्रसादशीलत्वात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्क-
मालिनी ।"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
अपि च ।
"रौद्रायै नमो नित्यायै गौर्य्यै धात्र्यै नमो नमः ।
ज्योत्स्नायै चेन्दुरूपिण्यै सुखायै सततं नमः ॥"
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः ॥
(प्रभातकालः । यथा, विष्णुपुराणे । १ ।५।३६।
"ज्योत्स्ना समभवत् सापि प्राक्सन्ध्या याऽभि-
धीयते ॥")

ज्योत्स्नाप्रियः, पुं, (ज्योत्स्ना प्रियाऽस्य ।) चकोरः । इति हेमचन्द्रः ॥

ज्योत्स्नावृक्षः, पुं, (ज्योत्स्नाया दीपधारस्य वृक्ष इव ।) दीपाधारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना अस्त्यस्या इत्यण् ङीप् च । संज्ञापूर्ब्बकस्य विधेरनित्यत्वान्न वृद्धिः ।) चन्द्रिकायुक्ता रात्रिः । ज्योत्स्नारात्रिरिति ख्याता । पटोलिका । इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥ झिङ्गा इति भाषा ॥ रेणुकानाम गन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ज्यौतिषिकः, पुं, (ज्योतिषं ज्योतिषशास्त्रमधीते वेद वा इति ठक् वृद्धिश्च ।) दैवज्ञः । इत्यमरः । २ । ८ । १४ ॥

ज्यौत्स्नः, त्रि, (ज्योत्स्नया अन्वितः । इत्यण् ।) दीप्तः । ज्योत्स्नायुक्तः ॥

ज्यौत्स्निका, स्त्री, (ज्योत्स्ना अस्त्यस्या इति ठक् पूर्ब्बवृद्धिष्टाप् च ।) ज्योत्स्नान्विता निशा । इति शब्दरत्नावली ॥

ज्यौत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका अस्त्यस्याः इत्यण् पूर्ब्बवृद्धिः ङीप् च ।) पूर्णिमायुक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

ज्रि, अभिभवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-सकं-अनिट् ।) रेफोपधः । ज्रयति शत्रं बली । इति दुर्गादासः ॥

ज्री, गि कि ज्याने । गतवकृवयोभाव इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-चुरां पक्षे भ्वां-परं-अकं-अनिट् ।) गि, ज्रीणाति ज्रीणः ज्रीणिः । कि, ज्राययति ज्रयति । शिकाभ्यामेव पाक्षिक-चुरादित्वे सिद्धे कि पाठो भ्वादित्वार्थः । इति दुर्गादासः ॥

ज्वर, म रोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) ज्वरति जनो धातुवैषम्यात् । म, ज्वरयति । इति दुर्गादासः ॥

ज्वरः, पुं, (ज्वरति जीर्णो भवत्यनेन । ज्वर+करणे घञ् भावे घञ् वा । संज्ञापूर्ब्बकत्वात् वृद्ध्यभावः ।) ज्वरणम् । स्वनामख्यातरोगः । तत्पर्य्यायः । जूर्त्तिः २ । इत्यमरः । ३ । २ । ३९ ॥ ज्वरिः ३ आतङ्कः ४ रोगश्रेष्ठः ५ महागदः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तापकः ७ सन्तापः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"कालाग्निरुद्रः कोपेन चिक्षेप ज्वरमुल्बणम् ।
बभूवुर्य्यादवाः सर्व्वे ज्वराक्रान्ता हरिं विना ॥
तं दृष्ट्वा भगवान् हरिः ससर्ज्ज वैष्णवं ज्वरम् ।
तं चिक्षेप ज्वरं हन्तुं माहेशं रणमूर्द्धनि ॥" * ॥
माहेशज्वराकारो यथा,—
"जनकः सर्व्वरोगाणां दुर्व्वारो दारुणो ज्वरः ।
शिवभक्तश्च योगी च स एव विकृताकृतिः ॥
भीमस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः ।
भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥" * ॥
तस्य भेदाः ।
"वायुजः पित्तजश्चैव श्लेष्मजश्च तथैव च ।
ज्वरभेदाश्च त्रिविधाश्चतुर्थश्च त्रिदोषजः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥
जातिभेदे ज्वरभेदो यथा, हरिवंशे ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
"शृणुष्व ज्वर ! सन्देशं यथा लोके चरिष्यसि ।
सर्व्वजातिषु विन्यस्तस्तथा स्थावरजङ्गमे ॥
त्रिधा विभज्य चात्मानं मत्प्रियं यदि काङ्क्षसि ।
चतुष्पादान् भजैकेन द्वितीयेन च स्थावरान् ॥
तृतीयो यश्च ते भागो मानुषेषु प्रपत्स्यते ।
त्रिधाभूतं वपुः कृत्वा पक्षिषु त्वं भव ज्वर ॥
चतुर्थो यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते ध्रुवम् ।
एकान्तरश्चतुर्भागः खोरकश्च चतुर्थकः ॥
मानुषेभ्यश्च खेदाय वस त्वं प्रविभज्य वै ।
जातिष्वथावशेषासु निवस त्वं शृणुष्व मे ॥"
अस्यार्थः । "मानुषेषु यस्तृतीयो भागः तस्य चतुर्भागं कृत्वा एकांशेन पक्षिषु वस द्वितीयेन एकान्ता देवास्तेषु तृतीयांशः खोरकः चतुर्थांशेन मानुषेषु वस ॥"
"वृक्षेषु कीटरूपेण तथा सङ्कोचपत्रकः ।
पाण्डुपत्रश्च विख्यातः फलेष्वातुर्य्यमेव च ॥"
आतुर्य्यं निःसारता ॥
"पद्मिनीषु हिमो भूत्वा पृथिव्यामपि चोषरः ।
अपां तु नीलिकां विद्यात् शिखीष्वद्रेश्च वर्हिणाम् ॥
गैरिकः पर्व्वतेष्वेव मत्प्रसादाद्भविष्यसि ।
गोष्वपस्मारको भूत्वा खोरकश्च भविष्यसि ॥
एवं विविधरूपेण भविष्यसि महीतले ।
दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव प्राणिनां वधमेष्यसि ॥
ऋते देवमनुष्यांश्च नान्यस्त्वां विषहिष्यति ॥"
तस्य गारुडोक्तनिदानादिर्यथा,—
धन्वन्तरिरुवाच ।
"वक्ष्ये ज्वरनिदानं हि सर्व्वज्वरविबुद्धये ।
ज्वरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युराजोऽशनोऽन्तकः ॥
क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्द्धनयनोद्भवः ।
तत्सन्तापो मोहमयः सन्तापात्मापचारजः ॥
विविधैर्नामभिः क्रूरो नानायोनिषु वर्त्तते ।
पाकलो गजेष्वभितापो वाजिष्वलर्कः कुक्कुरेषु ।
इन्द्रमदो जलदेऽम्बु नीलिका ज्योतिरोषधिषु
भूम्यामूषरो नाम ॥ * ॥
"हृल्लासच्छर्द्दनं कासः स्तम्भः शैत्यं त्वगादिषु ।
अङ्गेषु शीतपिड्कामात्रोदर्द्दः कफोद्भवे ॥

काले यथास्वं सर्व्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा ।
निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ॥ * ॥
अरुचिश्चाविपाकश्च स्तम्भमालस्यमेव च ।
हृद्दाहश्च विपाकश्च तन्द्रा आलस्यमेव च ॥
वस्तिविसर्गविलया दोषाणामप्रवर्त्तनम् ।
लालाप्रसेको हृल्लासः क्षुन्नाशो रसदं सुखम् ॥
यच्च सुप्तं गुरुत्वञ्च गात्राणां बहुमूत्रता ।
न विजीर्णा न चाग्लानिर्ज्वरस्यामस्य लक्षणम् ॥
क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्द्दवम् ।
दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् ॥ * ॥
यथास्वलिङ्गं संसर्गे ज्वरसंसर्गजोऽपि वा ।
शिरोऽर्त्तिमूर्च्छावमिदेहदाह-
कण्ठास्यशोषारुचिपर्व्वभेदाः ।
उन्निद्रता संभ्रमरोमहर्षा
जृम्भातिवाक्त्वं पवनात् सपित्तात् ॥ * ॥
तापहान्यरुचिपर्व्वशिरोरुक्-
पीनसश्वसनकासविबन्धाः ।
शीतजाड्यतिमिरभ्रमितन्द्राः
श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् ॥ * ॥
शीतस्तम्भस्वेददाहाव्यवस्था-
तृष्णाकासश्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः ।
मोहस्तन्द्रालिप्ततिक्तास्यता च
ज्ञेयं रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य ॥ * ॥
सर्व्वजो लक्षणैः सर्व्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्मुहुः ।
तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि ॥
सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा ।
गीतनर्त्तनहास्यादिप्रकृतेहाप्रवर्त्तनम् ॥
साश्रुणी कलुषे रक्ते भग्ने लुलितपक्ष्मणी ।
अक्षिणी पिण्डिकापार्श्वमूर्द्धपर्व्वास्थिरुग्भ्रमः ॥
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ महास्वेदोऽति नैव वा ।
परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुस्रस्ताङ्गसन्निभा ॥
रक्तपित्तकफे जिह्वा लोचने शिरसोऽतिलुट् ।
कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥
हृद्व्यथा मलसंसर्गः प्रवृत्तिर्वाल्पशोऽति वा ।
स्निग्धास्यता बलभ्रंशः स्वरसादः प्रलापिता ॥
दोषपाकश्चिरात्तन्द्रा प्रततं कण्ठकूजनम् ।
सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हृतौजसम् ॥
वायुना कफरुद्धेन पित्तमन्तःसुपीडितम् ।
यवायित्वाच्च सौक्ष्म्याच्च वह्निर्मार्गं प्रपद्यते ॥
तेन हारिद्रनेत्रत्वं सन्निपातोद्भवे ज्वरे ।
दोषे विरुद्धे नष्टेऽग्नौ सर्व्वसंपूर्णलक्षणः ॥
असाध्यः सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद्वैकल्यगोऽपि वा ।
अन्यच्च सन्निपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक् स्थितम् ॥
त्वचि कोष्ठे च वा दाहं विदधाति पुरोऽनु वा ।
तद्वद्वातकफौ शीतं दाहादिर्दुस्तरः क्षयोः ॥
शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यन्दितशोषिते ।
शीते शान्तेऽक्के मूर्च्छा मदस्तृष्णा च जायते ॥
दाहादौ पुनरन्ते स्युस्तन्द्राष्ठेद्वमिक्रमाः ॥ * ॥
आगन्तुरभिघाताभिषङ्गशापाभिचारतः ॥
चतुर्द्धा तु क्षतच्छेददाहाद्यैरभिघातजः । * ।
श्रमाच्च तस्मिन् पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ॥
सव्यथाशोफवैवर्ण्यं सरुजं कुरुते ज्वरम् ।

ग्रहावेशौषधिविषक्रोधभीशोककामजः ।
अभिषङ्गाद्‌दृष्टदेशाश्रित कम्पाहासरोदने ।
शोषधौ गन्धने मूर्च्छा शिरोरुक्वमथु चव ॥ * ॥
विषान्मूर्च्छातिसाराश्यश्यावता दाहहृद्‌भ्रम ।
क्रोधात कम्प शिरोरुक च प्रलापो भयशोकजे॥
कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षय ॥
ग्रहाणां सन्निपातस्य रूपादौ मरुतस्तयो ॥
कामे कोपेऽपि पित्तस्य यौ तु शापाभिचारजौ ।
सन्निपातज्वरौ घोरौ तावसह्यतमौ मतौ ॥ * ॥
तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते ।
पूर्व्वश्चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटहृद्‌भ्रमै ॥
सन्ताहमूर्च्छैर्यस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वर ।
इति ज्वरोऽष्टधा दृष्ट समासाद्द्विविधस्तु स ॥
शारीरो मानस सौम्यस्तीक्ष्णोऽन्तर्व्वहिराश्रय ।
प्राकृतो वैकृत साध्योऽसाध्य सामो निरामक ॥
पूर्व्वं शरीरे शारीरे तापो मनसि मानसे ।
पवने योगवाहित्वाच्छीत श्लेष्मयुते भवेत ॥
दाह पित्तयुते मिश्र मिश्रेऽन्त सश्रये पुन ।
ज्वरोऽधिक विकारा स्युरन्त क्षोभो मलग्रह ॥
वहिरेव वहिर्व्वेगे तापोऽपि च सुसाधित ।
वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यै प्राकृत क्रमात ॥
वैकृतोऽन्य सुदुसाध्य प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात ।
वर्षासु मारुतो दुष्ट पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ॥
कुर्य्यात पित्तञ्च शरदि तस्य चानुबल कफ ।
तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ॥
कफो वसन्ते तमपि वातपित्त भवेदनु ।
बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वर साध्योऽनुपद्रव ॥
सर्व्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृत ।
ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्बहुमूत्रता ॥
न प्रवृत्तिर्न विड्‌जीर्णा न क्षुत् सामज्वराकृति ।
ज्वरवेगोऽधिका तृष्णा प्रलाप श्वसन भ्रम ॥
मलप्रवृत्तिरुत्क्लेश पच्यमानस्य लक्षणम् ॥
जीर्णतामविपर्य्यासात सप्तरात्रञ्च लङ्घनात् ।
ज्वर पञ्चविध प्रोक्तो मलकालबलाबलात ॥
प्रायश सन्निपातेन भूयसा तूपदिश्यते ।
सन्तत सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ।
धातुमूत्रशकृद्वाहिस्रोतसां व्यापिनो मला ॥
तापयन्तस्तनू सर्व्वा तुल्यदूष्यादिवर्द्धिता ।
बलिनो गुरवस्तब्धा विशेषेण रसाश्रिता ॥
सन्तत निष्प्रतिद्वन्द्वा ज्वर कुर्य्यु सुदु सहम् ।
मल ज्वरोष्मणा धातून् स शीघ्र क्षपयेत्तत ॥
सर्व्वाकारं रसादीनां शुद्ध्याशुद्ध्यापि वा क्रमात् ।
वातपित्तकफै सप्तदशद्वादशवासरान् ।
प्रायोऽनुयाति मर्य्यादां मोक्षाय च वधाय च ।
इत्यग्निवेशस्य मत हारीतस्य पुन स्मृति ॥
द्विगुणा सप्तमी या च नवम्येकादशी तथा ।
एषा त्रिदोषमर्य्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥
शुद्ध्यशुद्धौ ज्वर काल दीर्घमप्यनुवर्त्तते ।
कृशानां व्याधिमुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनाम् ॥
अल्पोऽपि दोषो दुष्टादेर्लब्ध्वान्यतमतो बलम् ।
सप्रत्यनीको विषम यस्माद्वृद्धिक्षयान्वित ॥
दोषोऽपि तो ज्वर कुर्य्याद्विषमक्षयवृद्धिभाक ।
दोष प्रवर्त्तते तेषां स्वे काले ज्वरयन् बली ॥
निवर्त्तते पुनश्चैव प्रत्यनीकबलाबल ।
क्षीणदोषे ज्वर सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते ॥
लीनत्वात कार्श्यवैवर्ण्यजाड्यादीनादधाति स ।
आसन्नविवृतास्यत्वात स्रोतसां रसवाहिनाम् ॥
आशु सर्व्वस्य वपुषो व्याप्तिर्दोषेण जायते ।
सन्तत सततस्तेन विपरीतो विपर्य्ययात ॥
विषमो विषमारम्भ क्षयकालोऽपि सम्भवान् ।
दोषो रक्ताश्रय प्राय करोति सन्तत ज्वरम् ॥
अहोरात्रस्य सन्धि स्यात सकृदन्येद्युराश्रित ।
तस्मिन्मांसवहा नाडी मेदोनाडी तृतीयके ॥
ग्राही पित्तानिलान्मूर्द्ध्न स्त्रिकस्य कफपित्तत ।
स पृष्ठस्यानिलकफात स चैकाहान्तर स्मृत ॥
चतुर्थको मलैर्मेदो मज्जास्थ्यन्यतरस्थिते ।
मज्जास्थस्त्वपर प्रभावमनुदर्शयेत ॥
द्विविध कफेन जङ्घाभ्यां सपूर्व्व शिरसोऽनिलात ।
अस्थिमज्जस्थिते चातुर्थकविपर्य्यय ॥
त्रिधा त्र्यह ज्वरयति दिनमेकञ्च मुञ्चति ।
बलाबलेन दोषाणामनुचेष्टाग्निजन्मनाम् ॥
पक्कानामविपर्य्यासात सप्तरात्रञ्च लङ्घयेत ।
ज्वर स्यात मनसस्तद्वत कर्म्मणश्च तदा तदा ॥
गम्भीरधातुचारित्वात सन्निपातेन सम्भवात् ।
तुल्यो नृणाञ्च दोषाणां दुश्चिकित्स्यश्चतुर्थक ॥
सूक्ष्मात सूक्ष्मतरास्येषु दूराद्दूरतरेषु च ।
दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पश्चिरेण यत ॥
याति दहञ्च नाशेन सन्तापादीन् करोत्यत ।
क्रमो यत्नेन विच्छिन्न सन्तापो लक्ष्यते ज्वर ॥
विषमो विषमारम्भ क्षयकालानुसारवान् ।
यथोत्तर मन्दमतिमन्दशक्तिर्यथायथम् ॥
कालेनाप्नोति सद्धातून् स रसादींस्तथा तथा ।
दोषो ज्वरयति क्रुद्धश्चिराच्चिरतरेण च ॥ * ॥
भूमौ स्थित जले सिक्त कालमेव प्ररोहति ।
अङ्कुराय यथा बीज तोयतोऽन्य भवेत्तथा ॥
वेग कृत्वा विष यद्वदाशये नीयते बलम् ।
कुप्यत्याप्रबल भूय काले दोषविष तथा ॥
एव ज्वरा प्रवर्त्तन्ते विषमा सततादय ॥ * ॥
उत्क्लेशो गौरव दैन्य भङ्गोऽङ्गानां विजृम्भणम् ॥
अरोचको वमि श्वास सर्व्वस्मिन् रसगे ज्वरे ।
रक्तनिष्ठीवन तृष्णा अस्रगोऽस्तु पिडकोद्गमः ॥
दाहरागभ्रममदप्रलापो रक्तसंस्थित ।
तृट्‌ग्लानिस्पष्टवर्चस्कमन्तर्दाहो भ्रमस्तम ॥
दौर्गन्ध्य गात्रविक्षेपो मांसस्थे मेदसि स्थित ।
स्वेदोऽतितृष्णा वमन दौर्गन्ध्य चासहिष्णुता ॥
प्रलापो ग्लानिररुचिरस्थिगा त्वस्थिभेदनम् ।
दोषप्रवृत्तिरूर्द्ध्वाध श्वासाङ्गविक्षेपकूजनम् ॥
अन्तर्दाहो वहि शैत्य श्वासो हिक्का च मज्जगे ।
तमसो दर्शन मर्म्मच्छेदन स्तब्धमेढ्रता ॥
शुक्रप्रवृत्तिर्मृत्युश्च जायते शुक्रसंश्रये ।
उत्तरोत्तरदु साध्या पञ्चाद्ये तु विपर्य्यये ॥
प्रविश्यैव गात्राणि पीडयन् गौरवेण च ।
मन्दज्वर प्रलापस्तु सशीत स्यात प्रलेपक ॥
शिर मन्दज्वरो यत्र शीत स्पर्शेन गच्छति ।
सर्व्वाङ्ग श्लेष्मभूयिष्ठो भवदङ्गबलाश्रय ॥ * ॥
हरिद्राभेदवर्णाभस्तद्वल्लेप प्रमेहति ।
स वै हारिद्रको नाम ज्वरभेदोऽन्तक स्मृत ॥
कफवातौ समौ यत्र हीनपित्तस्य देहिन ।
तीक्ष्णोऽथ वा दिवा मन्दो जायते रात्रिजो
ज्वर ॥
दिवाकरांशुतप्ते व्यायामाद्य विशोषिते ।
शरीरे नियतस्थाता ज्वर स्यात पौर्व्वरात्रिक ।
आमाशये यदा दुष्टे श्लेष्मपित्ते ह्यध स्थित ।
तदार्द्ध शीतल देहे त्वर्द्धं चोष्ण प्रजायते ॥ * ॥
काये पित्त यदा दुष्ट श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थित ।
उष्णत्व तेन देहस्य शीतत्व करपादयो ॥ * ॥
रसरक्ताश्रय साध्यो मांसमेदोगतश्च य ।
अस्थिमज्जागत कृच्छ्रस्तैस्तै साङ्केतिकप्रभ ॥ * ॥
विसर्गो ज्वरवेगान्ते सक्रोध इव वीक्ष्यते ।
सदोषमन्दञ्च शकृद्द्रव मुञ्चति वेगवत ॥ * ॥
देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहताप
पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।
स्वेद क्षव प्रकृतिगामि मनोऽन्नलिप्सा
कण्डूश्च मूर्द्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ।

इत्यादि महापुराणे गारुडे ज्वरनिदान समाप्तम । १५७ अध्याय ॥

अथ ज्वरस्य चिकित्सा ।

धन्वन्तरिरुवाच ।

ज्वरोऽष्टधा पृथक द्वन्द्वसङ्घातागन्तुज स्मृत ।
मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरै ।
शृतशीत जल दद्यात पिपासाज्वरशान्तये ॥ १ ॥
नागर देवकाष्ठञ्च धन्याक बृहतीद्वयम् ।
दद्यात् पाचनक पूर्व्व ज्वरिताय ज्वरापहम् ॥ २ ॥
आरग्वधाभयामुस्ततिक्तग्रन्थिकनिर्म्मित ।
कषाय पाचन सामे सशूले च ज्वरे हित ॥ ३ ॥
मधूकसारसिन्धूत्थवचोषणकणा समा ।
श्लक्ष्णा पिष्टाम्भसा नस्य कुर्य्यात सज्ञाप्रबोधनम् ॥ ४ ॥
त्रिवृद्विशालाविफलाकटुकारग्वधै शृत ।
सक्षारो भेदन क्वाथ पेय सर्व्वज्वरापह ॥ ५ ॥
महौषध्यमृतामुस्तचन्दनोशीरधान्यकै ।
क्वाथस्तृतीयक हन्ति शर्क्करामधुयोजित ॥ ६ ॥
अपामार्गजटा कट्यां लोहितै सप्ततन्तुभि ।
बद्धा वारे रवेस्तूर्ण ज्वर हन्ति तृतीयकम् ॥ ७ ॥
गङ्गाया उत्तरे कूले अपुत्रस्तापसो मृत ।
तस्मै तिलोदक दद्यान्मुञ्चत्यैकाहिको ज्वर ॥ ८ ॥
गुडूच्या क्वाथकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य च ।
मृद्वीकाया बलायाश्च सिद्धा स्नेहा ज्वर
च्छिद ॥ ९ ॥
धात्री शिवा कणा वह्निकाय सर्व्वज्वरापह ॥ १० ॥
ज्वरातिसारहृद्वह्यमौषध प्रवदाम्यह ।
पृश्निपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकै ।
पाठेन्द्रयवभूनिम्बमुस्तपर्पटका शृता ।
जयन्त्याममतीसार ज्वर दशमहौषधा ॥ ११ ॥
नागरातिविषामुस्ताभूनिम्बामृतवत्सकै ।
सर्व्वज्वरहर क्वाथ सर्व्वातीसारनाशन ॥ १२ ॥
मुस्तपर्पटकोदीच्यमहौषधक्वथं पय ।

शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका ॥
बलाश्वदंष्ट्राबिल्वानि पाठा नागरधान्यकम् ।
एतदाहारसंयोगे हितं सर्व्वातिसारिणाम् ॥१३
बिल्वचूताम्रनिर्य्यूहः खण्डं मध्वतिसारनुत् ।१४।
अतीसारे छिनत्त्याशु कुटजत्वक्फलाहृतः ॥१५॥
वत्सकातिविषाबिल्वबालाकन्दकषायकः ।
सबिल्व आमशूलाढ्ये ह्यतीसारे सशोणिते ॥"१६
इति गारुडे १७४ अध्यायः ॥

अपि च ।
"हस्तबद्धं पलाशस्य अपामार्गस्य वा हर ! ।
मूलं सर्व्वज्वरहरं भूतप्रेतादिशुद्धवेत् ॥ १७ ॥
पीतं वृश्चिकमूलन्तु पर्य्युषितजलेन वै ।
साहं विनाशयेद्दाहज्वरञ्च परमेश्वर ! ॥ १८ ॥
शिवायाश्चैव तद्वद्धं भवेदैकाहिकादिनुत् ।१९।
एतत् सकाञ्जिकं पीतं रक्तकुष्ठज्वरादिनुत् ॥"२०
इति तत्रैव १९३ अध्यायः ॥

"वचा त्रिकटुकञ्चैव करञ्जं देवदारु च ।
माञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटुगोमूत्रेणावघर्षितम् ।
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा ॥
अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम् ॥२१
अभयामलकद्राक्षाः पाठा चैव विभीतकम् ।
शर्क्करा च समञ्चैव जग्धं ज्वरहरं भवेत् ॥"२२
इति च गारुडे १९९ अध्यायः ॥ * ॥

वैद्यकमते शिवज्वरस्योत्पत्तिर्यथा,—
"दक्षापमानसंक्रुद्धरुद्रनिश्वाससम्भवः ।
ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्वन्द्वसंघातागन्तुजः स्मृतः ॥"
तस्य विप्रकृष्टकारणकथनपूर्व्विका सम्प्राप्तिर्यथा,
"मिथ्याहारविहारस्य दोषा ह्यामाशयाश्रयाः ।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदाः स्यू रसानुगाः ॥"
तस्य सामान्यलक्षणं यथा,—
"स्वेदावरोधः सन्तापः सर्व्वाङ्गग्रहणन्तथा ।
युगपद्यत्र रोगे तु स ज्वरो व्यपदिश्यते ॥" * ॥
तस्य पूर्व्वरूपं यथा,—
"श्रमोऽरतिर्व्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः ।
इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु ।
जृम्भाङ्गमर्द्दो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
अप्रहर्षश्च शीतञ्च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे ॥" * ॥
सन्ततादिज्वराणां प्रतिनियतदूष्या धातवो यथा,
"सन्ततं रसरक्तस्थः सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः ।
मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि त्वस्थिमज्जगतः पुनः ॥
कुर्य्याच्चातुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् ।
सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥
सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात् सन्ततः स निगद्यते ।
अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते ॥
अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्र एककालं प्रवर्त्तते ।
तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः ॥
केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् ।
कफपित्तात्त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ॥
वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ।
चातुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ॥
जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्व्वं शिरस्तोऽनिलसम्भवः ।
विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थकविपर्य्ययः ॥
मध्ये अह्नी ज्वरयत्याद्यावन्ते च मुञ्चति ॥" * ॥
वातबलासकज्वरो यथा,—
"नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनकस्तेन सीदति ।
स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी ॥"
विषमज्वरविशेषाः ।
"विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ।
तेनार्द्धं शीतलं देहे चार्द्धेश्चोष्णं प्रजायते ॥" * ॥
शीतपूर्व्वो ज्वरो यथा,—
"त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे ।
तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥"
दाहपूर्व्वो ज्वरो यथा,—
"करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ।
तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ॥
द्वावेतौ दाहशीतादी ज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ ।
दाहपूर्व्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमश्च सः ॥"
उक्तवातादिज्वराणां धातुविशेषदूष्यतया अधिकलक्षणानि यथा,—
"गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्द्यरोचकौ ।
रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यञ्चास्योपजायते ॥ १ ॥
रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्द्दनविभ्रमौ ।
प्रलापः पिडका तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥२
पिण्डिकोद्वेष्टनं तृष्णासृष्टमूत्रपुरीषता ।
उष्मान्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥३
भृशं स्वेदस्तृषा मूर्च्छा प्रलापश्छर्द्दिरेव च ।
दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्मेदःस्थे चासहिष्णुता ॥४
भेदोऽस्थ्नां कूजनं श्वासो विरेकश्छर्द्दिरेव च ।
विक्षेपणञ्च गात्राणामेतदस्थिगते ज्वरे ॥ ५ ॥
तमःप्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा ।
अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्म्मच्छेदश्च मज्जगे ॥६॥
मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।
शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥"७
अथ वैद्यकमते सामान्यतो ज्वरस्य चिकित्सामाह ।
"अंशांशं यत्र दोषाणां विवेक्तुं नैव शक्नुयात् ।
साधारणीं क्रियान्तत्र विदधीत चिकित्सकः ॥
सामान्यतो ज्वरी पूर्व्वं निर्व्वाते निलये वसेत् ।
निर्व्वातमायुषो वृद्धिमारोग्यं कुरुते यतः ॥
व्यजनस्यानिलस्तृष्णास्वेदमूर्च्छाश्रमापहः ॥
तालवृन्तभवो वातस्त्रिदोषशमनो मतः ॥
वंशव्यजनजः सोष्णो रक्तपित्तप्रकोपणः ।
चामरो वस्त्रसंभूतो मायूरो वेत्रजस्तथा ॥
एते दोषजिता वाताः स्निग्धा हृद्याः सुपूजिताः ।
नवज्वरी भवेद्यत्नाद्गुरूष्णवसनावृतः ।
यथर्त्तुपक्वं पानीयं पिबेत् किञ्चिन्निवारयन् ॥
विनापि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्त्तते ।
न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ॥" * ।
ततो ज्वरे वर्ज्जनीयान्याह सुश्रुतः ।
"परिषेकान् प्रदेहांश्च स्नेहान् संशोधनानि च ।
दिवास्वप्नं व्यवायञ्च व्यायामं शिशिरं जलम् ॥
क्रोधप्रवातभोज्यानि वर्ज्जयेत्तरुणज्वरी ॥"
परिषेकः स्नानादिः । प्रदेहो अनुलेपनाभ्यङ्गादिः । स्नेहान् पाने निषिद्धान् ॥ * ॥
निषिद्धनिषेधाद्दोषमाह ।
"शोषं छर्द्दिं मदं मूर्च्छां भ्रमं तृष्णामरोचकम् ।
प्राप्नोत्युपद्रवानेतान् परिषेकादिसेवनात् ॥"
आदिशब्देन प्रदेहादयो गृह्यन्ते ॥ * ॥
हारीतेन प्रत्येकं दूषणमुक्तम् ।
"व्यायामाज्ज्वरसंवृद्धिर्व्यवायात् स्तम्भमूर्च्छनम् ।
स्नानाच्च स्नेहपानात्तु मूर्च्छा छर्द्दिर्मदोऽरुचिः ॥
गुर्व्वन्नभोजनात् स्वप्नाद्विष्टम्भो दोषकोपनम् ।
अग्निसादः खरत्वञ्च स्रोतसां चाप्रवर्त्तनम् ॥"
स्तम्भमूर्च्छनम् इति व्यवायादित्यत्र सम्बध्यते । स्वप्नात् दिवास्वापात् ॥ * ॥ अन्यच्च वर्ज्जयेत् ।
"सज्वरो ज्वरमुक्तो वा विदाहीनि गुरूणि च ।
असात्म्यान्यन्नपानानि विरुद्धाध्यशनानि च ॥
व्यायाममतिचेष्टाञ्चाभ्यङ्गं स्नानञ्च वर्ज्जयेत् ।
तेन ज्वरः शमं याति न शान्तश्च पुनर्भवेत् ॥
ज्वरी लङ्घनं कुर्य्यादिति चरकः वाग्भटश्च ।"
"आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गं पिधापयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥"
अस्यायमर्थः । "यतो हेतोः आमाशयस्थो दोषो वातपित्तश्लेष्मरूपः स्वहेतुदुष्टः अग्निं हत्वा आच्छाद्य सामः अपक्वाहाररसहितो मार्गं रस-मार्गं पिधापयन् । अत्रार्थत्वादर्द्धतावपि शरीरेन् । तेन पिदधदित्यर्थः । ज्वरं करोति तस्माद्धेतोर्ज्वरी लङ्घनमाचरेदित्यर्थः ॥ * ॥
"त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत् समीक्ष्य प्रयोजयेत् ।
दोषेऽल्पे लङ्घनं पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम् ।
प्रभूते शोधनं तच्च मूलादुन्मूलयेन्मलान् ॥"
चक्रश्च ।
"तरुणन्तु ज्वरं पूर्व्वं लङ्घनेन क्षयं नयेत् ।
आमदोषमलिङ्गाद्या लङ्घयीत यथाविधि ॥"
अन्यच्च ।
"ज्वरादौ लङ्घनं कुर्य्यात् ज्वरमध्ये तु पाचनम् ।
ज्वरान्ते रेचनं कुर्य्यात् कोष्ठशुद्ध्यै यथाबलम् ॥
दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः सन्धुक्षणाय च ।
लङ्घितश्चाल्पदोषश्च यवागूपानमाचरेत् ।
शालिषष्टिकमुद्गानां यूषं वा भक्तमाहरेत् ।
पञ्चकोलेन संसिद्धा यवागूर्म्मध्यलङ्घने ॥
अतिलङ्घितञ्च तं दृष्ट्वा तस्य सन्तर्पणं हितम् ।
द्राक्षादाडिमखर्ज्जूरपियालैः सपरूषकैः ॥
तर्पणार्थे तु कर्त्तव्यं तर्पणं ज्वरशान्तये ॥"
अत्र लङ्घनशब्देनानशनमुच्यते । यत आह सुश्रुतः ।
"आनद्धस्तिमितैर्दोषैर्य्यावन्तं कालमातुरः ।
तावत्तनशनं कुर्य्यात्ततः संसर्गमाचरेत् ॥"
आनद्धस्तिमितैर्दोषैर्निश्चलैर्दोषैः सम्बद्धः ।
संसर्गं औषधान्नादिप्रसङ्गम् ॥ * ॥
यत्तु चरक आह ।
"चतःप्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ
पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥"
चतुःप्रकारा संशुद्धिः वमनविरेचनानरूहवस्ति-

शिरोविरेचनानि । न त्वनुवासनं तस्य हृद्यत्वात् । अत्र लङ्घनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तथा च सुश्रुतः ।
"शरीरलाघवकरं यद्द्रव्यं कर्म्म वा पुनः ।
तल्लङ्घनमिति ज्ञेयं बृंहणन्तु पृथग्विधम् ॥
लङ्घनात् कर्षणान्यत् शरीरपोषकमित्यर्थः ॥ * ॥
ननु आमाद्युत्क्लिष्टैर्दोषैरित्यादिपूर्व्वोक्तसुश्रुतवचनात् सामान्यतो ज्वरिणां यथाऽनशनरूपलङ्घनं क्रियते तथा चतुष्प्रकारा संशुद्धिरित्यादिचरकवचनाद्वमनादिरूपलङ्घनं सर्व्वेषु ज्वरिषु कथं न क्रियते । सत्यमुच्यते । वमनादिकमवस्थाविशेषेषु क्रियते न तु सर्व्वज्वरेषु । तथा च सुश्रुतः ।
'योगक्षमं बलिने द्रव्यं वमनं श्लैष्मिके ज्वरे ।
पित्तप्राये विरेकस्तु कार्य्यः प्रशिथिलाशये ॥'
प्रशिथिलाशये अत्र शोधनं वैपरीत्ये तीव्र गूढाशये इत्यर्थः ॥ * ॥
'सरुजेऽनिलजे कार्य्यं शोणितं निरूहणम् ।
कफाभिपन्ने शिरसि कार्य्यं मूर्द्धविरेचनम् ॥
अपि च । सर्व्वज्वरिभिः पिपासानिग्रहश्च न कार्य्यः । यत आह हारीतः ।
'तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यः प्राणविनाशिनी ।
तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥
अतोऽवस्थाविशेष एव पिपासासहनम् ॥ * ॥
ज्वरिभिर्मारुतसेवनं न कार्य्यम् सुश्रुतेन प्रवातसेवनस्य सर्व्वथा निषिद्धत्वात् अतो मारुतसेवनमवस्थाविशेष एव युक्तम् । आतपसेवनमप्यवस्थाविशेष एव संगृहीतम् ॥ * ॥
लङ्घनाम्बुयवागूभिर्यदा दोषा न पच्यते ।
तदा तं मुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनैः ॥
ज्वरघ्नैः पाचनैः क्वाथैः कषायैः समुपाचरेत् ।"
इत्यत्र लङ्घनपाचनयोः स्फुट एव भेदः । पाचनमपि न कार्य्यं तत्रानिषिद्धत्वात् । अवस्थाविशेषे पुनः पाचनपरिपक्वादिरूपे सोऽपि कार्य्यः । तत्राचतुष्प्रकारा संशुद्धिरित्यादिप्रोक्त लङ्घनस्य कथनस्य फलिति सिद्धान्तम् ।
सम्यग्लङ्घनस्य लक्षणमाह ।
'लङ्घनेन क्षयं नीते दोषे सन्धुक्षितेऽनले ।
विज्वरत्वं लघुत्वञ्च क्षुच्चैवास्योपजायते ।
लङ्घनं अनशनं नाम प्रकुर्य्यात् क्षयनीत ।
यत आह
"आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्ज्जितः पचति । सम्यक्सिद्धेन आमाशयात् वह्नौ पक्वो भवेत् । यथाग्निसम्भवमग्नौ विधानात् । विस्तरस्य प्रकारस्य गौरवाभावेन अनुक्तम् । क्षुत् तृष्णा च जायते इत्यर्थः ॥ * ॥
अन्यच्चाह सुश्रुतः ।
'अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम् ।
ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षारुचिलाघवकारकम् ॥
अनवस्थितदोषाग्नेः अनवस्थितानि अस्थानगामीनि दोषा अग्निश्च यस्य तस्य ज्वरिणः । काङ्क्षा अन्नाभिलाषः । रुचिः अन्नेऽभिलाषः ।

मुखशोषादिनाशः सुखस्य यत प्रकृतस्य चैव रुचिः शोभा । रुचिः स्त्री दीप्तौ शोभायामभिलाषयोरिति मेदिनीकारः ॥ * ॥ सम्प्रति कृतस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह ।
'वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।
हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥
स्वेदे जाते रुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये ।
कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥'
हृदयस्य शुद्धिरनवरोधः । उद्गारशुद्धिः सधूमाम्लोद्गाराभावः । कण्ठस्य शुद्धिः कफाद्यलिप्तत्वम् । आस्यशुद्धिः मुखस्य प्रकृतरसत्वम् । तन्द्राक्लमे तन्द्रा क्लमः तस्मिन् । तन्द्रा निद्रावत् । क्लमोऽत्र ग्लानिः । क्षुत्पिपासासहोदये क्षुत्पिपासाभ्यां सह युगपदुदये । अन्तरात्मनि मनसि । एतानि लक्षणानि मिलितान्येव सम्यक्कृतं लङ्घनं बोधयन्ति । न तु प्रत्येकम् ॥ * ॥
हीनस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह ।
"कफोत्क्लेशः सहृल्लासः ष्ठीवनञ्च मुहुर्म्मुहुः ।
कण्ठास्यहृदयाशुद्धिस्तन्द्रा स्याद्धीनलङ्घने ॥
कफोत्क्लेशः कफस्य वमनायोपस्थितिः ।"
हृल्लासः हृदयात् कफस्य निर्गमः ॥ * ॥
अतिशयितस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह ।
'पर्व्वभेदोऽङ्गमर्द्दश्च कासः शोषो मुखस्य च ।
क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्ब्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥
मनसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्णमूर्द्ध्ववातस्तमो हृदि ।
देहाग्निबलनाशश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत् ॥
दौर्ब्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः कर्णनेत्रयोः स्वविषयग्रहणासामर्थ्यम् । मनसः सम्भ्रमः भ्रान्तिः । ऊर्द्ध्ववातः उद्गारबाहुल्यम् । हृदि तमः अन्धकारप्रविष्टस्येव ज्ञानम् ॥ * ॥ बलं रक्षन् लङ्घनं कारयेदित्याह ।
'बलाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ।
बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ॥
अयमर्थः । एनं ज्वरिणं बलविरोधिना अनति बलक्षयकारिणा लङ्घनेन उपपादयेत् उपचरेत् । कुत इति चेत्तत्राह । यदर्थ इति । यस्मै आरोग्याय अयं क्रियाक्रमः चिकित्सोपक्रमः । तत् आरोग्यं बलाधिष्ठानं बलाश्रयमित्यर्थः ॥ * ॥
कस्यचिल्लङ्घनस्य निषेधमाह सुश्रुतः ।
तद्धि मारुतक्षुत्तृष्णामुखशोषभ्रमान्विते ।
न कार्य्यं गर्भिणीबालवृद्धदुर्ब्बलभीरुषु ॥
न भयाध्ययनक्रोधकामशोकश्रमज्वरे ।
तत् अनशनं उक्तमारुतयुक्तेन ज्वरिणा न कार्य्यम् । मारुतोऽत्र निरामो बोद्धव्यः । सामे तु मारुते लङ्घनं कार्य्यमेव । यत आह तन्त्रान्तरे ।
'अवश्यमेव कुर्व्वीत ज्वरे सामे समीरणे ।
लङ्घनं सामपाकार्थं न तद्दृष्टं यथा कफे ।
तद्धि चामपक्वाद्दूरम् । चातर्द्दोऽसम् ।
कफपित्ते हि धातून् मरुत लङ्घनं बहु ।
आमाशयात्तदम्पि वायुः सजते पक्वम् ।" ॥
आमस्य लक्षणमाह ।
"आहारस्य रसः शेषो यो न पक्वोऽग्निलाघवात् ।

आमसंज्ञां स लभते बहुव्याधिसमाश्रयः ॥"
तन्त्रान्तरे ।
'आममन्नरसं केचित् केचित्तु मलसञ्चयम् ।
प्रथमां दोषदुष्टिं वा केचिदामं प्रचक्षते ॥'
अन्यच्च ।
'अपि पक्वमसंयुक्तं दुर्गन्धं बहुपिच्छिलम् ।
अन्नं सर्व्वगात्राणामाम इत्यभिशब्दितम् ॥
तेनामेन समायुक्ता दोषा दूष्याश्च तादृशाः ।
तदुद्भवा आमयाश्च सामा इति बुधैः स्मृताः ॥"
अत्र सामस्य वातस्य लक्षणमाह ।
"वायुः सामो विबन्धाग्निसादस्तम्भान्त्रकूजनैः ।
वेदना शोथनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीडयेत् ॥
विचरेद्युगपच्चापि गृह्णाति कुपितो भृशम् ।
स्नेहाद्यैर्वृद्धिमायाति मेघसूर्य्योदये निशि ॥"
विचरेद्युगपद्गात्राणि एककाले विचरेत । कुपितः सामो वायुः भृशमतिशयेन गृह्णाति स्तम्भीकरोतीत्यर्थः ॥ * ॥ तस्यैव निरामस्य लक्षणमाह ।
'निरामो विशदो रूक्षो निर्व्विबन्धोऽल्पवेदनः ।
विपरीतगुणैः शान्तिं स्निग्धैर्याति विशेषतः ॥' ॥
अत्र प्रसङ्गात् सामस्य पित्तस्य लक्षणमाह ।
पित्तं सामं भवेद्यत्र दुर्गन्धं हरितं गुरु ।
अम्लीकाकण्ठहृद्दाहकरं श्यावं तथा स्थिरम् ॥
अम्लीका अम्लोद्गारकी इति लोके ॥ * ॥
तस्य निरामस्य लक्षणमाह ।
'निरामं पीतमात्यर्थमुष्णं कटुकं सरम् ।
दुर्गन्धि रुचिकृद्वह्निबलवर्द्धनमीरितम् ॥
अथ सामस्य कफस्य लक्षणमाह ।
'आविलस्तन्तुलस्त्यानः कण्ठदेशेऽवतिष्ठते ।
सामो बलासो दुर्गन्धः क्षुदुद्गारविघातकृत् ॥
स्त्यानः संहतः ॥
तस्य निरामस्य लक्षणमाह ।
"फेनी निरामो निर्गन्धः पिण्डश्चेद्गतवानपि ।
भवेत् स पिच्छिलः पाण्डुराण्वैरल्पनामयन्तु ।"
अथ सामस्य व्याधेर्लक्षणमाह ।

"आलस्यतन्द्राहृदयाविशुद्धि
दौर्गन्ध्यमाहृद्गुरुताविवर्जिताभिः ।
गुरूदरत्वारुचिमन्दताभिः
सामान्वितं व्याधिमुदाहरन्ति ॥
आमं जयेल्लङ्घनकोलपथ्या
लघ्वन्नसर्पिर्दशमूलकाद्यैः ।
विरूक्षणैर्द्दीपनपाचनैश्च
सशोधनैर्व्वह्निमथर्द्धनैश्च ॥

तद्धि मारुतक्षुत्तृष्णादिश्लोके क्षुधादि निरामेण विशेषिता तेन निरामक्षुधान्वितेन लङ्घनं न कार्य्यम् । सामायां तु क्षुधायां लङ्घनं कार्य्यमेव । तथा मुखशोषभ्रमावपि निरामावेव विवक्षितौ । सामयोस्तु तयोर्लङ्घनं कार्य्यमेव । दुर्ब्बलशोकादिभिरपि निरामैरेव लङ्घनं न कार्य्यम् । सामे पुनस्तेऽपि लङ्घनं कार्य्यमेव । यतो व्याधिबलयोः । वातजे ज्वरे लङ्घनं न कार्य्यम् । ज्वरे लङ्घनेऽपि कर्त्तव्ये विशेषमाह सुश्रुतः ।

तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति।
अतः सर्व्वावस्थासु न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥
हारीतश्च ।
तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनी ।
तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥
अपथ्यं पेयमपि जलं ज्वरी किञ्चिद्वारयन्
पिबेदुक्त चाह सुश्रुत एव ।
जीवनं जीविनां जीवो जगत् सर्व्वन्तु तन्मयम् ।
अतोऽत्यन्ततया सत्त्वो न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥
जीवनं जलम् ॥ किञ्चित्तु वारयेदेव । तथा च ।
ज्वरे नेत्रामये कोष्ठे मन्देऽग्नावुदरे तथा ।
अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ घने ॥
क्षये च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥
प्रसेके मुखप्रसेके । मन्दमाचरेत् अल्पं पिबेत् ।
यत आह ।
"अतियोगेन सलिलं तृष्यतेऽपि प्रयोजितम् ।
प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं ज्वरितस्य विशेषतः ॥१॥
तत्र चालं ज्वरी शीतलं न पिबेदित्याह सुश्रुतः ।
नवज्वरे प्रतिश्याये पार्श्वशूले गलग्रहे ।
सद्यःशुद्धौ तथाध्माने व्याधौ वातकफोद्भवे ॥
अरुचिग्रहणीगुल्मश्वासकासेषु विद्रधौ ।
हिक्कायां स्नेहपाने च शीतं वारि विवर्ज्जयेत् ॥"
अन्यच्च स एव ।
"सेव्यमानेन शीतेन ज्वरस्तोयेन वर्द्धते ।"
अत्र शीतं जलमक्वथितं निषिद्धम् । तथा सति
क्वथितं पाह्यं व्यायातम् ॥ तत्र क्वथितस्य विधि-
र्गुणाश्च ।
"क्वाथ्यमानन्तु निर्व्वेगं निष्फेनं निर्म्मलञ्च यत् ।
तत्तोयं क्वथितं ज्ञेयं दीपनं पाचनं लघु ॥
निर्व्वेगं शनैः ॥ क्वथितस्य विषयमाह सुश्रुतः ।
"वातश्लेष्मज्वरार्त्ताय हितमुष्णाम्बु तृष्यते ।
दीपनं स्यात् कफच्छेदि वातपित्तानुलोमनम् ॥
तद्धि मार्द्दवकृद्दोषस्रोतसां शीतमन्यथा ॥"
वाग्भटश्च ।
"तृष्णायां प्राप्तमुष्णाम्बु पिबेद्वातकफज्वरे ।
तत् कफं विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्त्तयेत् ॥
उदीर्य्य चाग्निं स्रोतांसि मृदुतत्वाद्विशो-
धयेत् ।
वातपित्तकफस्वेदशकृन्मूत्राणि सारयेत् ॥" ॥
अथोष्णोदकस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"क्वाथ्यमानन्तु निर्व्वेगं निष्फेनं निर्म्मलं तथा ।
अर्द्धावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णोदकमुच्यते ॥
ज्वरकासकफश्वासवातपित्तामभेदसाम् ।
नाशनं वस्तिसंशोधि पथ्यमुष्णोदकं सदा ॥॥"
अथर्त्तुभेदे जलस्य पाकभेदः ।
त्रिपादशेषं सलिलं ग्रीष्मे शरदि शस्यते ।
हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः ॥"॥
अन्ये तु ।
"निदाघे त्वर्द्धपादोनं पादहीनन्तु शारदम् ।
शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशेषितम् ॥
अष्टमांशावशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते ।
इति केचिद्बुधाः प्राहुर्म्मेघाटासदर्शनात् ॥"

केचित्तु ।
"वसुष्वङ्गेषु वागीषु वेदेषु त्रिषु पञ्चयोः ।
एकभागावशेषं स्यादम्बु वर्षादिषु क्रमात् ॥"
अत्र दोषाणां यथोल्बणता हीनता वा तथा
व्यवस्था कल्पनीया ॥
"तत् पादहीनं पित्तघ्नमर्द्धहीनन्तु वातनुत् ।
त्रिपादहीनं श्लेष्मघ्नं संग्राह्यग्निप्रदं लघु ॥" ॥
त्रिपादहीनस्य तन्त्रान्तरे आरोग्याम्बुसंज्ञा ।
तस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"पादशेषन्तु यत्तोयमारोग्याम्बु तदुच्यते ।
आरोग्याम्बु सदा पथ्यं कासश्वासकफापहम् ॥
सद्यो ज्वरहरं ग्राहि दीपनं पाचनं लघु ।
आनाहपाण्डुशूलार्शोगुल्मशोथोदरापहम् ॥"
अथर्त्तुभेदे जलस्य ग्रहणाय देशभेदः ।
"हेमन्ते शिशिरे चाम्बु सारसं वा तडागजम् ।
वसन्तग्रीष्मयोः कौप्यं वाप्यं वा नैर्झरं हितम् ॥
नादेयं वारि नादेयं वसन्तग्रीष्मयोर्बुधैः ।
विषवत् पत्रपुष्पादिदुष्टं निर्झरयोगतः ॥
औद्भिदं चान्तरीक्षं वा कौपं प्रावृषि चोत्तमम् ।
शस्तं शरदि नादेयं नीरमंशूदकं परम् ॥
दिवा रविकरैर्जुष्टं शीतं शीतकरैर्निशि ॥
ज्ञेयमंशूदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहम् ।
अनभिष्यन्दि निर्दोषमान्तरीक्षजलोपमम् ॥
बल्यं रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुधासमम् ।"
अन्यच्च ।
"शरद्यगस्त्योदयादखिलं सलिलं हितम् ।
वृद्धसुश्रुतश्च ।
"कार्त्तिके मार्गशीर्षे च पयोमात्रं प्रशस्यते ॥"
यथर्त्तुपक्वमपि जलं विषयविशेषे शीतलं पिबे-
दित्याह सुश्रुतः ।
"दाहातिसारपित्तास्रमूर्च्छामद्यविषार्त्तिषु ।
श्रमभ्रमक्षते पाण्डुरोगे तृष्णाच्छर्द्दिभ्रमेषु च ॥
मद्यपानात् समुद्भूते रोगे पित्तोत्थिते तथा ।
सन्निपातसमुत्थे च शृतं शीतं प्रशस्यते ॥"
क्वथितस्य जलस्य शीतलकरणविशेषे गुण-
विशेषमाह सुश्रुतः ।
"शृताम्बु त्रिदोषघ्नं यदन्तर्व्वाष्पशीतलम् ।
अरूक्षमनभिष्यन्दि कफिलं ज्वरघ्नलघु ॥
धारापतेन विष्टम्भि दुर्ज्जरं पवनाहृतम् ॥
अन्तर्व्वाष्पशीतलं पिहितमेव शीतलम् ।
अत्रापरेऽपि विशेषाः ।
"दिवा शृतं पयो रात्रौ गुरुतामधिगच्छति ।
रात्रौ शृतं दिवा पीतं गुरुत्वमधिगच्छति ॥
तत्तु पर्य्युषितं वह्निगुणभ्रष्टं त्रिदोषकृत् ।
गुर्व्वम्लपाकं विष्टम्भि सर्व्वरोगेषु निन्दितम् ॥
शृतं शीतं पुनस्तप्तं तोयं विषसमं भवेत् ।
निर्य्युष्टोऽपि तथा शीतः पुनस्तप्तो विषोपमः ॥"
रात्रौ तूष्णोदकस्य लक्षणमन्यदाह ।
"अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा ।
अथवा क्वथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत् ॥"
तस्य गुणाः ।
"श्लेष्मानिलामदोषघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम् ।

श्वासकासज्वरहरं पीतमुष्णोदकं निशि ॥"
अन्यच्च ।
"भिनत्ति श्लेष्मसङ्घातं मारुतं चापकर्षति ।
अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि ॥"
रात्रावुष्णोदकस्य तस्मैव पिबेदित्याह ।
"उष्णं तदग्निजननं लघुकं वस्तिशोधनम् ।
पार्श्वरुक्पीनसाध्मानहिक्कानिलकफापहम् ॥
शस्तं स्वस्थानमूलेषु सद्यःशुद्धौ नवज्वरे ॥"
विषयविशेषे त्वामेव जलं शीतलं पिबेदित्याह
सुश्रुतः ।
"मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।
श्रमभ्रमपरीतेषु तमके वमथौ तथा ॥
धूमोद्गारेऽविदग्धेऽन्ने शोषे च मुखकण्ठयोः ।
ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ॥"
शीतमम्भः आममेव न तु क्वथितम् । क्वथितन्तु
शीतं दाहादिषु यदुक्तं तत् सज्वरेषु । विज्वरेषु
तु दाहादिष्वामं शीतं प्रशस्यते इति भेदः ॥॥
आमादिजलानां जठराग्निना पाककालावधि-
माह ।
"आमं जलं पाकमुपैति यामं
पक्वं पुनः शीतलमर्द्धयामम् ।
पक्वं कदुष्णञ्च ततोऽर्द्धकालं
कालाखयः पीतजलस्य पाके ॥
पित्तमद्यविषोत्थेषु तिक्तकैः शृतशीतलम् ॥"
जलं हितमिति शेषः ॥ ५॥ तिक्तानि बहुलानि
तेभ्यो निर्द्धार्य्य योगमाह सुश्रुतः ।
"मुस्तपर्पटकोदीच्यकिराताख्योशीरचन्दनैः ।
शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये ॥"
छत्रान धान्यकम् । यत आह निघण्टौ धन्व-
न्तरिः । कुस्तुम्बुरुः स्त्रभिकारा छत्रा धान्यं
वितुन्नकमित्यादि । तद्गुणाश्च ।
"धान्यकं दीपनं रुच्यं पाचनं स्वादुपाकि च ।
दोषत्रयहृदाहश्वासकासज्वरप्रणुदित्यादि ॥"
चक्रदत्तवङ्गसेनवृन्दादयः छत्रास्थाने नागरं
पठन्ति । तद्यथा,—
"मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैरिति ।
नागरं कटुकमपि नाम पित्तजनकं मधुरपाकि-
त्वादिति तेषामभिप्रायः । नागरं नागरमुस्तव
इति केचित् । क्वचिदेकदेशेन समुदायोऽव-
गम्यते । यथा भीमो भीमसेन इति । तीसटे तु
नागरस्थाने पद्मकम् ॥॥ एतस्य प्रक्रिया ।
चन्दनैरित्यत्र सहार्थे तृतीया । तेन मुस्ता-
दिभिः षड्भिरामैरेव चूर्णैः सहितं जलं शृतं
जलमेव केवलं यथर्त्तुपक्वं पश्चाच्छीतलीकृतं
दद्यात् । तथा च वङ्गसेनः ।
यदम्बु शृतशीतासु षडङ्गादि प्रयुज्यते ।
कर्षमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि ॥
अस्यायमर्थः । यत् ईतोः । अप्सु जलेषु ।
शृतशीतासु शृतासु केवलास्वेव यथर्त्तुपक्वासु ।
शीतासु शीतलीकृतासु । षडङ्गादि द्रव्यं प्रयु-
ज्यते । आममेव संचूर्ण्य जले स्थाप्यते । ततः
प्रक्षेप्यत्वात् कर्षमात्रं द्रव्यं समुदितं षडङ्गादि

प्रास्थिकेऽम्भसि प्रस्थमाने क्वथितशीतले जले तेन्दुं साधयेत्। अतएव षडङ्गमभिधाय षडङ्ग पानीयमिति वङ्गसेनादिभिरुक्तम्। अस्मिन् पक्षे चन्दनं श्वेत ग्राह्यं न तु रक्तम्। तत् कषायलेपयोरेव प्रयोक्तुमुक्तम्। यत आह कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनमिति। षडङ्गपानीयमिदम् ॥ * ॥ षडङ्गादेः पाने तु विधातव्या प्रक्रिया भिन्ना तामाह चक्रदत्तः।
कर्षमात्रमिह द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि।
अर्द्धसृतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिके विधौ ॥
आदिशब्देन यूषयवागूविलेपीभक्तानि गृह्यन्ते ॥ *
पानप्रक्रियां शार्ङ्गधरोऽप्येनामेवाह।
शुद्ध द्रव्य पलं साध्यं चतुःषष्टिपले जले।
अर्द्धशिष्टन्तु तद्देयं पाने पयादिसन्निधौ ॥
पानप्रयोगश्च षडङ्गमुक्तवान्। अस्मिन् पक्षे चन्दनं रक्तं ग्राह्यम्। कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनमिति वचनात् ॥ * ॥
अथ रक्तचन्दनस्य गुणाः।
लघु रक्तं हिमं स्वादु च्छर्द्दितृष्णास्रपित्तजित्।
तिक्तं नेत्रहितं वृष्यं ज्वरव्रणविषापहम् ॥
षडङ्गादि प्रयुज्यते इत्यादि शब्देन वक्ष्यमाणा योगा उच्यन्ते। ते यथा—
श्रीपर्णीचन्दनोशीरपरूषकमधूकजम्।
पानं पित्तज्वरं हन्याच्छारिवाद्यं सशर्करम् ॥
अत्र श्रीपर्णीपरूषकयोः फले ग्राह्ये। मधूकस्य तु पुष्पम्। अन्यच्च।
हन्यात् सयष्टीमधुकं तथैवोत्पलपूर्व्वकम्।
पानं शृतं हिमं किंवा सोत्पलं मकरायुतम् ॥
हन्यात् पित्तज्वरमिति शेषः। उत्पलमत्र कमलमित्यादि।
दिवास्वापं न कुर्व्वीत यतोऽसौ स्यात्कफावहः।
ग्रीष्मवर्ज्जेषु कालेषु दिवास्वापो निषिद्ध्यते ॥
उचितो हि दिवास्वापो नित्यं तेषां शरीरिणाम्।
वातादयः प्रकुप्यन्ति ययामस्वपतां दिवा ॥ * ॥
येषां दिवास्वप्न उचितस्तानाह।
व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतान् क्रान्तानतीसारिणः
शूलश्वासवतस्तृषापरिगतान् हिक्कामरुत्पीडितान्।
क्षीणान् क्षीणकफान् शिशून् मदहतान् वृद्धान् रसाजीर्णिनो
रात्रौ जागरितान् नरान् निरशनान् कामं दिवा स्वापयेत् ॥ * ॥
अथ वातिकादिज्वराणां पाकावधिमाह।
वातिकं सप्तरात्रे तु दशरात्रेण पैत्तिकः।
श्लैष्मिको द्वादशाहेन ज्वरः पाकमुपैति हि ॥ *
स्वस्थामलेऽवधिमतिक्रम्यापि ज्वरस्तिष्ठति।
यत आह सुश्रुतः।
बहुदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात् परं ज्वरे।
लङ्घनाम्बुयवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते ॥
तदा तं मुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनैः।
कषायैः पाचनैर्हृद्यैर्ज्वरं समुपपादयेत् ॥ * ॥

ज्वरस्य तारुण्यमध्यावस्थता जीर्णतावधिः।
आसप्तरात्रात्तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः।
द्वादशाहमभिव्याप्य मध्यं जीर्णं ततः परम्।
आसप्तरात्रादिति। अथाऽऽः सप्ताहायाम्। रात्रिशब्दो दिवसस्योपलक्षकः। तेन सप्तम-दिवसादर्व्वाक् ज्वरस्तरुण इत्यर्थः। तथा चोक्तं तन्त्रान्तरे।
ज्वरे चातीते षडहे जीर्णं इत्युच्यते बुधैरिति।
दशरात्रात् परं जीर्णमाहुरन्ये मनीषिणः।
अतएव जातूकर्णः। जीर्णत्वयोरशुन्विंश इति।
अथ ज्वरे भेषजप्रयोगसमयः।
वातिके सप्तरात्रे तु दशरात्रेण पैत्तिके।
श्लैष्मिके द्वादशाहेन ज्वरे युञ्जीत भेषजम् ॥
सप्तरात्रे इत्यत्र रात्रिशब्दो दिवसस्योपलक्षकः।
अतएवोक्तम्।
पाययेदातुरं साममौषधं सप्तमे दिने।
शमनेनाथ वा दृष्ट्वा निरामं तमुपाचरेदिति ॥
शार्ङ्गधरेणाप्युक्तम्।
गुडूचीपिप्पलीमूलनागरैः पाचनं स्मृतम्।
वातज्वरे तथा पथ्यं कालिङ्गं सप्तमेऽहनीति ॥
हारीतेनाप्युक्तम्।
एतां क्रियां प्रयुञ्जीत षडात्रं सप्तमेऽहनि।
पिबेत कषायसंयोगात् पेयां ज्वरविनाशिनीम् ॥
एतां क्रियां लङ्घनादिरूपाम्। कषायसंयोगात् कषायेण साधितां पेयामित्यर्थः। खरनादेनाप्युक्तम्।
इति षड्रात्रिकः प्रोक्तो नवज्वरहरो विधिः।
ततः परं पाचनीयं शमनीयं ज्वरे हितम् ॥
ततः परं सप्तमेऽहनीत्यर्थः। वाग्भटश्च।
सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः।
लघ्वन्ने भोजिते केचिद्देयमामोल्बणे न तु ॥
सप्ताहात् सप्ताहमारभ्येत्यर्थः। अत्र ल्यव्लोपे कर्म्मणि पञ्चमी। अतएव सुश्रुतः।
दशरात्रात् परं चाद्र्यैर्भेषजमिति निश्चितम्।
अतएव सप्तरात्रेण द्वादशाहेनेति लङ्घनवता यातीतेनेत्यर्थः। अत्र चरकस्त्वेवमाह।
ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नप्रतिभोजितम्।
पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्तु तम् ॥
अस्यायमर्थः। ज्वरितं षडहं लङ्घनेन यातीते सप्तमेऽहनि भोजितलघ्वन्नं अष्टमे दिने कषायं पाययेदित्यर्थः ॥ तथा च सुश्रुतः।
सप्तरात्रात् परं केचिन्मन्यन्ते देयमौषधम् ॥
सप्तरात्रात् परं अष्टमेऽहनीत्यर्थः। केचित् चरकादयः। चक्रदत्तोऽपि।
सप्तरात्रेण पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः।
निरामस्तु ततः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमे दिने ॥
एवं सति कषायदाने सप्तमाष्टमयोर्दिवसयोर्विकल्पः ॥ * ॥ तत्रापि वयोबलाग्निदोषदेश-कालोचितं कुर्य्यात् भेषजमत्र दोषपाकं दृष्ट्वा इत्यादिव्याह सुश्रुतः।
“पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थिते।
अचिरज्वरितस्यापि भेषज्यं दोषपाकतः ॥” इति।

अस्यायमर्थः। अल्पकालसमुत्थिते पैत्तिके ज्वरे दोषपाकं दृष्ट्वा भेषज्यं देयम्। न तु तत्र दशरात्रापेक्षा। तथा अचिरज्वरितस्यापि पैत्तिकनरनवज्वरयुक्तस्यापि दोषपाकं दृष्ट्वा भेषज्यं देयमित्यर्थः ॥ * ॥ दोषपाकलक्षणमाह सुश्रुतः।
क्षुत् क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्द्दवम्।
दोषप्रवृत्तिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणम् ॥
दोषप्रवृत्तिः दोषाणां स्वमार्गसञ्चारः। माधवनिदाने उत्साहस्थाने अष्टाह इति पाठः ॥ * ॥
ज्ञेयः पञ्चविधः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम्।
अन्नागुक्तं प्रभाते स्यात् कषायेषु विशेषतः ॥
मुक्तभेषजसम्बन्धो निषिद्धस्तरुणे ज्वरे।
तोयपेयादिसंस्कारे निर्द्दोषं तत्र भेषजम् ॥
सुख्यभेषजं क्वाथः तस्य सम्बन्धः पानम्।
यत आह।
न कषायं प्रयुञ्जीत नराणां तरुणे ज्वरे।
कषायेणाकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्तराः ॥
आकुलीभूताः प्रवृद्धाः स्वमार्गं परित्यज्य यतस्ततो गताः। अत्र कषायशब्देन क्वाथो गृह्यते ॥ * ॥ उक्तञ्च क्वाथस्य पर्य्यायाः।
शृतः क्वाथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते।
तोयपयादिसंस्कारे निर्द्दोषं तत्र भेषजमिति ॥
तत्र तरुणज्वरे भेषजं मुख्यभेषजं क्वाथरूपम्। तोयपेयादिसंस्कारे निर्द्दोषम्। यत आह।
न तु कल्पनमुद्दिश्य कषायं प्रतिषिद्ध्यते इति।
कल्पनं तोयपेयायवाग्वादिकम् ॥ * ॥ ननु।
स्वरसश्च तथा कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ।
ज्ञेयाः कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम् ॥
इति वचनात् स्वरसादयोऽपि कथं न निषिध्यन्ते। तत्र।
यः कषायः कषायः स्यात् स वर्ज्यस्तरुणे ज्वरे।
इति।
यः कषायः कषायः स्यात् चतुर्थभागावशेषकरणेन अष्टमभागावशेषकरणेन वा कषायवर्णः कषायरसश्च स्यात्। स क्वाथः। स तरुणज्वरे निषिद्धः ॥ * ॥ क्वाथपाचनस्य कषा-यस्य लक्षणमाह।
पादशिष्टः कषायः स्याद्यः षोडशगुणाम्भसा।
क्वथितोऽस्त षडङ्गादि न निषिद्धो नवज्वरे ॥
अस्यायमर्थः। यः क्वाथद्रव्यात् षोडशगुणेनाम्भसा क्वथितः पक्वः अत एव पादशिष्टः चतुर्थभागावशेषः स कषायः स्यात्। अतः षडङ्गादिस्तरुणज्वरे न निषिद्धः। अपाकादेर्

पाकाद्युक्तलक्षणाभावेन कषायत्वाभावात् ॥ * ॥
तरुणज्वरे कषायस्य दोषमाह ।
"दोषा बद्धाः कषायेण स्तम्भितास्तरुणे ज्वरे ।
स्तभ्यन्ते न विपच्यन्ते कुर्व्वन्ति विषमज्वरम् ॥
कषायेण स्तम्भिताः प्रवृत्तये निवारिताः ।
यत आह कषायरसगुणान् ।
कषायः स्तम्भनः शीतो रूक्षः पित्तकफापहः ।
इत्यादि ।
स्तभ्यन्ते आध्मानं कुर्व्वन्ति । न विपच्यन्ते सुखेन न विपच्यन्ते दुःखं दत्त्वा विलम्बेन विपच्यन्ते इति यावत् ॥ अन्यच्च ।
"न च्यवन्ते न पच्यन्ते कषायैः स्तम्भिता मलाः ।
तिर्य्यग्विमार्गगा वाते घोरं कुर्य्युर्नवज्वरम् ॥ * ॥
अनुपस्थितदोषाणां वमनं तरुणे ज्वरे ।
हृद्रोगं श्वासमानाहमोहञ्च कुरुते भृशम् ॥"
अस्यायमर्थः । कफादिदोषोपस्थितौ स्वयमेव चेद्भवति वमनं न तद्दोषाय । अनुपस्थितदोषाणान्तु तरुणे ज्वरे वमनं यत्नकृतं हृद्रोगादीन् करोतीत्यर्थः । एतेन वचनेन तरुणे ज्वरे यत्नाद् वमनं निषिद्धम् ॥ * ॥
अवस्थाविशेषे तदपि कर्त्तव्यमित्याह ।
"सद्यो भुक्तस्य वा जाते ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते ।
वमनं वमनार्हस्य शस्तमित्याह वाग्भटः ॥"
वमनं वेति विकल्पो लङ्घनापेक्षया वमनार्हत्वेनेन गर्भिण्यतिकृशातिवृद्धादिनिरासः । वाग्भटोऽत्र वृद्धवाग्भटः ॥
"वमितं लङ्घयेत् प्राज्ञो लङ्घितं न तु वामयेत् ।
वमनं क्षीणधातुत्वाद्व्याधिलङ्घनकर्षितम् ।
न कार्य्यं गुर्व्विणीबालवृद्धदुर्ब्बलभीरुभिः ॥"
अनशनमिति शेषः । अनेन वचनेन गुर्व्विण्यादीनामनशननिषेधात् ज्वरे सामे पाचनं निरामे शमनं पथ्यामण्डादिकञ्च दद्यात् ॥ * ॥
पाचनशमनयोर्लक्षणमाह ।
"यत् पचत्याममाहारं पचेदामरसञ्च यत् ।
यदपक्वान् पचेद्दोषांस्तद्धि पाचनमुच्यते ॥
न शोधयति यद्दोषान् समान्नोदीरयत्यपि ।
समीकरोति वृद्धांस्तत् संशमनमुच्यते ॥"
न शोधयति नोर्द्ध्वाधोमार्गाभ्यां पातयति । नोदीरयति न वर्द्धयति ॥ * ॥ तयोः संप्रदानं कालञ्चाह ।
"पाययेदातुरं सामं पाचनं सप्तमे दिने ।
शमनेनाथवा दृष्ट्वा निरामं तमुपाचरेत् ॥
तस्मादादौ प्रदेयन्तु पाचनं दिवसत्रयम् ।
शमनीयं प्रदेयन्तु षड्रात्रं ततः परम् ॥
शोधनं दीपनञ्चैव एकरात्रं प्रदापयेत् ॥"
इत्यत्रिसंहितातः ॥ अन्यच्च ।
"क्षपयेच्चाल्पदोषञ्च शमनीयैरुपाचरेत् ॥"
ननु ।
"लालाप्रसेको हृल्लासो हृदयाशुद्ध्यरोचकौ ।
तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता ॥
क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवान् ज्वरः ।
आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥
भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो जनयति ज्वरम् ॥"
भूयो बाहुल्येन । अन्यच्च ।
"पाययेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ।
स सुप्तं कृष्णसर्पन्तु कराग्रेण परामृशेत् ॥"
इति वचनादामज्वरे भेषजनिषेधात् कथं सामे ज्वरे पाचनं देयम् । उच्यते निरुपद्रवे सामे ज्वरे पाचनं देयम् । सोपद्रवे तु सामे भेषजं निषिद्धम् । तथा च वाग्भटः ।
"सप्ताहात् परतोऽदृष्टे सामे स्यात् पाचनं ज्वरे ।
निरामे शमनं स्तब्धे सामे नौषधमाचरेत् ॥"
अदृष्टे निरुपद्रवे । स्तब्धे सोपद्रवे ॥ * ॥ अथ सामान्यज्वरे पाचनं कषायमाह सुश्रुतः ।
"नागरं देवकाष्ठञ्च धान्यकं बृहतीद्वयम् ।
दद्यात् पाचनकं पूर्व्वं ज्वरितेभ्यो ज्वरापहम् ॥
धान्यकं रौहिषम् । तदलाभादुशीरं दद्यात् । बृहतीद्वयं बृहत्फला स्वल्पफला बृहती । क्षुद्रा बृहती चेति । कण्टकारीद्वयं वा दद्यात् ॥ कण्टकारीद्वयं शुण्ठी धान्यकं सुरदारु चेति शार्ङ्गधरेण उक्तत्वात् । नागरादिक्वाथः सर्व्वज्वरेषु ॥ * ॥ अथ सामान्यतः संशमनीयान्याह सुश्रुतः ।
"अथ संशमनीयानि कषायाणि निबोध मे ।
सर्व्वज्वरेषु देयानि यानि वैद्येन जानता ॥
वृश्चीरबिल्ववर्षाभूपयः सोदकमेव च ।
पचेत् क्षीरावशेषं तत् पेयं सर्व्वज्वरापहम् ॥
वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा । वर्षाभू रक्तपुनर्नवा । तथाच मदनपालः ।
"पुनर्नवः श्वेतमूलो वृश्चीरो दीर्घपत्रकः ।
पुनर्नवा परा रक्ता वर्षाभू रक्तपुष्पकः ॥"
पाकप्रकारमाह ।
"क्षीरमष्टगुणं द्रव्यात् क्षीरान्नीरं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषं पातव्यं क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥"
द्रव्यात् पलपरिमितात् । अपरञ्च ।
"उदकाद्द्विगुणं क्षीरं शिंशपासारमेव च ।
तत् क्षीरशेषं क्वथितं पेयं सर्व्वज्वरापहम् ॥
गुडूचीधान्यकारिष्टं पद्मकं रक्तचन्दनम् ।
एषां क्वाथः सुप्रसिद्धः सर्व्वज्वरहरः स्मृतः ॥
दीपनो दाहहृल्लासतृष्णाच्छर्द्यरुचीर्हरेत् ॥"
गुडूच्यादिक्वाथः ॥ * ॥ संशोधनं तरुणज्वरिणो निषिद्धं तदाह सुश्रुतः ।
"छर्द्दिं मूर्च्छां मन्दमोहं भ्रमतृड्विषमज्वरान् ।
संशोधनस्य पानेन प्राप्नोति तरुणज्वरी ॥"
संशोधनस्य लक्षणमाह ।
"स्थानाद्बहिर्नयेदूर्द्ध्वमधो वा दोषसञ्चयम् ।
संशोधनं तदेव स्याद्देवदालीफलं यथा ॥"
निषिद्धमपि संशोधनमवस्थाविशेषे देयं यत आह ।
"दोषे शोधनसाध्ये तु यं विद्याद्दोषदुर्ब्बलम् ।
तं समीक्ष्य भिषक् कुर्य्याद्दोषप्रच्यावनं मृदु ॥"
शोधनसाध्यान् रोगानाह ।
"नवज्वरे विषे जीर्णे मन्दाग्नावरुचौ तथा ।
आम्यरोगे च हृद्रोगे कासे श्वासे च वामयेत् ॥
जीर्णज्वरगरच्छर्द्दिगुल्मप्लीहोदरेषु च ।
शूले शोथे भग्नपाते कृमिरोगे विरेचयेत् ॥"
दोषदुर्ब्बलं दोषैरपचितेद्दुर्ब्बलं न तु उपवासादिकृशम् । अतएव समीक्ष्येति । अन्यच्च ॥
"चले दोषे मृदौ कोष्ठे नैवैतात्र बलं नृणाम् ।
अव्यापत् दुर्ब्बलस्यापि शोधनं हि तदा भवेत् ॥"
कुतो बलं नापेक्षणीयमित्याशङ्कायामाह ।
तदा तस्यामवस्थायां शोधनं दुर्ब्बलस्यापि दोषदुर्ब्बलस्यापि अव्यापत् भवेत् । छर्द्द्यादिव्याधिस्तु न भवतीत्यर्थः ॥ * ॥ बलवतः पुरुषस्य पक्वस्य दोषस्य स्वस्थानस्थितस्य शोधनाविधाने दोषमाह सुश्रुतः ।
"पक्वोऽप्यनिर्हृतो दोषो देहे तिष्ठन्महात्ययम् ।
विषमं वा ज्वरं कुर्य्याद्बलव्यापादमेव च ॥"
पक्वः लङ्घनतिक्ताम्बुपानपेयादिभिः । अनिर्हृतः अधोमार्गेणानुत्सृष्टः । महात्ययं विषमज्वरं चातुर्थकम् । तस्यैव महात्ययत्वादिति गदाधरः ॥ गम्भीरमिति कार्त्तिकः ॥ महात्ययं महाकष्टं वा । बलव्यापादं बलक्षयम् ॥ * ॥
संशोधनमाह ।
"आरग्वधग्रन्थिकमुस्ततिक्ता-
हरीतकीभिः क्वथितः कषायः ।
सामे सशूले कफवातपित्त-
ज्वरे हितो रेचनपाचनश्च ॥"
आरग्वधः धनवहेरा ॥ अन्यच्च ।
"पथ्यारग्वधतिक्ताचित्रदामलकैः शृतं तोयम् ।
पाचनसारकमुक्तं सन्निभिन्नजीर्णज्वरे सामे ॥"
इति आरोग्यपञ्चकद्वयम् ॥ * ॥
"अनन्तां बालकं मुस्तं नागरं कटुरोहिणीम् ।
पिष्ट्वा सुखाम्बुना कल्कं पाययेद्दक्षसम्मितम् ॥
कल्कः स्वल्पेन कालेन हन्यात् सर्व्वज्वरानयम् ।
विदध्यात् कोष्ठसंशुद्धिं दीपयेच्च हुताशनम् ॥"
अनन्ता सारिवा । इति सारिवादिकल्कः ॥ * ॥
संशोधनं संशमनञ्च येषां निषिद्धं तानाह ।
"पीताम्बुर्लङ्घनक्षीणो जीर्णो भुक्तः पिपासितः ।
न पिबेदौषधं जन्तु संशोधनमथेतरत् ॥"
पीताम्बुः पीतवित्ताम्बुः । भुक्तः भुक्तवानित्यर्थः । अनाध्यवसितादित्वात् कर्त्तरि क्तप्रत्ययः । इतरत् संशमनम् ॥ * ॥
"त्रिफला रजनीयुग्मं कण्टकारीयुतं शटी ।
त्रिकटु ग्रन्थिकं मूर्व्वा गुडूची धन्वयासकः ॥
कटुका पर्पटो मुस्तं त्रायमाणा च बालुकम् ।
निम्बं पुष्करमूलञ्च मधुयष्टी च वत्सकः ॥
यवानीन्द्रयवो भार्गी शिग्रुवीजं सुराष्ट्रजा ॥
वचा त्वक् पद्मकोशीरचन्दनातिविषा बला ॥
शालीपर्णी पृश्निपर्णी विडङ्गं तगरं तथा ।
चित्रकं देवकाष्ठञ्च चव्यं पत्रं पटोलजम् ॥
जीवकर्षभकौ चैव लवङ्गं वंशलोचनम् ।
पुण्डरीकञ्च काकोली पत्रकं जातिपत्रकम् ॥
तालीशपत्रमेतानि समभागानि चूर्णयेत् ।
सर्व्वांशं सर्व्वचूर्णस्य किरातं प्रक्षिपेत् सुधीः ॥
एतत् सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम् ।

ज्वरांश्च निखिलान् हन्त्याशु क्वाथो विश्वारणः ।
पृथग्द्वन्द्वागन्तुजांश्च धातुस्थान् विषमांस्तथा ।
सन्निपातोद्भवांश्चापि मानसानपि नाशयेत् ॥
शीताद्यानपि दाहादीन् मोहं तन्द्रां भ्रमं तृषाम् ।
कासं श्वासञ्च पाण्डुञ्च हृद्रोगं कामलामपि ॥
त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वशूलञ्च नाशयेत् ।
शीताम्बुना पिबेदेतत् सर्व्वज्वरनिवृत्तये ॥
सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम् ।
तद्वज्ज्वराणां सर्व्वेषां चूर्णमेतत् प्रणाशनम् ॥
पुष्करमूलाभावे कुष्ठमपि दद्यात् । भाग्यभावे कण्टकारीमूलम् । सौराष्ट्राभावे स्फटिकां दद्यात् । तगरालाभे कुष्ठं देयम् । जीवकर्षभकयोरलाभे विदारीकन्दस्य भागद्वयं दद्यात् । पुण्डरीकं श्वेतकमलम् । काकोल्यभावे अश्वगन्धामूलं दद्यात् । तालीशपत्रकाभावे स्वर्णताली प्रदीयते । इति । अथवा कण्टकारीजटा देया । इति सुदर्शनचूर्णम् । * ।

शटी निशाद्वयं शुण्ठी भार्ङ्गी पुष्करमूलकम् ।
इला गुडूची कटुका पर्पटश्च सवासकः ॥
भार्ङ्गी किराततिक्तश्च दशमूलं तथैव च ।
क्वाथमेषां पिबेत् कृष्णासिन्धुचव्ययुतं नरः ॥
ज्वरान् सर्व्वान् द्रुतं हन्ति नाम्ना क्वाथो
विश्वारणः ।'

अनुभूतमद्भुतमेतत् ॥ * ॥

हरीतकीचित्रकदेवदारकाणां पृथग्भवेत् ।
पलद्वयं कणा शुण्ठी गुडूची गोक्षुरो वरी ॥
सहदेवी विडङ्गञ्च प्रत्येकं पलसम्मितम् ।
मधुना वटिकां कृत्वा खादेत् ज्वरमपोहति ॥
कासं श्वासं मलस्तम्भं वह्निमान्द्यं नियच्छति ॥

लाक्षा दशाक्षा अरुणा षडक्षा
सचन्दनं लोहितचन्दनञ्च ।
त्वक्पत्रकं वारि सुरा समुस्ता
प्रत्येकमेतानि पलोन्मितानि ॥
किराततिक्तस्त्रिवृतासतिक्ता
स्थलाकणापर्पटकण्टकाश्च ।
विडङ्गविश्वामलकानि वासा
रसाञ्जनारग्वधसिन्धुवारा ॥
एतानि देयानि पृथक् पलार्द्ध
मानानि सर्व्वाणि च भेषजानि ।
कल्कानमीषां विदधीत गव्य
दुग्धेन वै साढ्तुलामितेन ॥
तैलं तिलानान्तु तुलानुमानं
तेनैव कल्केन शनैः पचेत्तु ।
हन्यात् ज्वरान् तैलमिदं समस्तान्
कुर्य्याद्बलं वीर्य्यमतीवपुष्टिम् ॥
विमर्द्दनादाशु परिश्रमं श्रमं
भ्रमं नयेत् सञ्जनयेत् द्युतिं तथा ।
तथा यथामांस्थिसमुद्भवामपि
प्रदद्य निद्रां समुपानयेत् सुखम् ॥'

अरुणा मञ्जिष्ठा । वारि वाला । रसा रास्ना । इति लाक्षादितैलम् । * ।

'लाक्षारससमं तैलं तैलाच्चमस्तु चतुर्गुणम् ।
अश्वगन्धानिशादारुकौन्तीकुष्ठाब्दचन्दनैः ।
समूर्व्वारोहिणीरास्नाशताह्वामधुकैः समैः ।
सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यञ्जनादिना ॥
सर्व्वज्वरहर्योन्माद श्वासापस्मारवातनुत् ।
यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनाञ्च शस्यते ॥"

मस्तु दधिजलम् । कौन्ती रेणुका । चन्दनमत्र श्वेतमेव न तु रक्तम् । रोहिणी कटुकी । इति च लाक्षादितैलम् ॥ * ॥

'लाक्षा हरिद्रा मञ्जिष्ठा पिच्छिला मधुकं बला ।
लामज्जकं चन्दनञ्च चम्पकं नीलमुत्पलम् ॥
प्रत्येकमेषां चत्पुटी पक्वा तोये चतुर्गुणे ।
चतुर्भागावशेषे तु गर्भे चैतत् समापयेत् ॥
रेणुका पद्मकञ्चैव वाजिगन्धा तथैव च ।
पिनसं चोरकं कुष्ठं देवदारु नतं त्वचम् ॥
शतपुष्पा पुण्डरीकं मांसी मधुकमेव च ।
एभिरन्नमितैः कल्कैः कषायेणैव पेषितैः ॥
मस्तुशुक्तारनालानामाढ़काढ़कमावपेत् ।
क्षीराढ़कसमायुक्तं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
अभ्यङ्गात्तैलमेतद्धि शीघ्रं दाहमपोहति ।
अपोहति तथा वातपित्तश्लेष्मभवं ज्वरम् ।
सप्रलापं सदाहञ्च तालुशोषभ्रमान्वितम् ।
ग्रहोपसृष्टा ये बाला रक्षः सन्दूषिताश्च ये ॥
तेषां कष्टं प्रशमयेत्तैलं लाक्षादिकं महत् ॥'

पिच्छिलं चन्दनम् । लामज्जकमुशीरवत् पीतच्छवि तृणविशेषः ।

लामज्जकं यदा न स्यादुशीरं दीयते तदा ।
चम्पकमित्यस्य स्थाने क्वचापि गैरिकं इति पाठः ।
नीलोत्पलस्यालाभे तु कुमुदं देयमिष्यते ।

समापयेत् प्रक्षिपेदित्यर्थः । चोरकं ग्रन्थिपर्णस्य भेदः भटिउर इति नेपालदेशे भवति । तदलाभे ग्रन्थिपर्णं देयम् । पुण्डरीकं श्वेतकमलम् । मस्तु दधिजलम् । शुक्तं सन्धानभेदः । आरनालमपि सन्धानभेदः । इति महालाक्षादितैलम् ॥ * ॥ अथ नवज्वरे रसाः ।

'सूतो गन्धष्टङ्कणं शोधितश्च
सर्व्वैस्तुल्या शर्करा मतस्यपित्तैः ।
भूयो भूयो मर्द्दयेत् भिराव
वल्लो देयः शृङ्गवेराम्बुनेव ॥
नापि शीतं वीजनैस्तक्रभक्तं
हन्ताकाद्यं पथ्यमेतत् प्रदिष्टम् ।
अनौ चोग्रं हन्ति सद्यो ज्वरन्तु
पित्ताधिक्ये मूर्द्धि तोयञ्च दद्यात् ॥'

अस्य प्रक्रिया । पारदशुद्ध भाग १ गन्धकशुद्ध भाग १ सोहागाभ्रष्ट भाग १ मरिच भाग १ शर्करा भाग ४ रोहुमत्स्यकपित्त भाग ३ । आम् प्रतिदिन सर्व्वं दिनत्रयं मर्दयेत् । रस मिमं रक्तित्रयमितमार्द्रकरसेन दद्यात् । ओदन तक्रं हन्ताकफलं भोक्तुं दद्यात् । व्यजनादौ शीतलमुपचारं कुर्य्यात् । उदकमञ्जरीरसो नवज्वरेषु ॥ * ॥ रसरत्नप्रदीपे ।

"अदात् सम सूतसमुन्फेन
हिङ्गुलगन्धं परिरज्य घामम् ।
नवज्वरे वल्लयुगं त्रिघस्र
मार्द्राम्भसाय ज्वरधूमकेतुः ॥'

प्रक्रिया । पारदशुद्धगन्धकशुद्धहिङ्गुलशुद्धसमुद्रफेनसभागं सर्व्वं याममेकमार्द्रकरसेन शमदृ रक्तिकाद्वयमितमार्द्रकरसेन दिनत्रयं नवज्वरी भक्षयेत् । दिनत्रयान्नवज्वरो नश्येत् । इति ज्वरधूमकेतुः ॥ * ॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ ।

'शुद्धं सूतो विषो गन्धः प्रत्येकं शाणसम्मितः ।
धूर्त्तवीजं त्रिशाणं स्यात् सर्व्वेभ्यो द्विगुणा
भवेत् ॥
हेमाह्वा कारयेदेषां चूर्णं सूक्ष्मं प्रयत्नतः ।
जम्बीरजीरकैर्द्देयं चास्य गुञ्जाद्वयोन्मितम् ॥
आर्द्रकस्य रसेनापि ज्वरं हन्ति त्रिदोषजम् ।
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकञ्च चतुर्थकम् ॥
विषमञ्च ज्वरं हन्यान्नव जीर्णञ्च सर्व्वथा ।
महाज्वराङ्कुशो नाम्ना रसोऽयं सर्व्वसम्मतः ॥"

प्रक्रिया । शुद्धपारा शुद्धगन्धक शुद्धविष प्रत्येक टङ्क १ धतूरबीज टङ्क ३ चोकटङ्क १२ सर्व्वेषां चूर्णमतिसूक्ष्मं कर्त्तव्यम् । इति महाज्वराङ्कुशः ॥ * ॥ सर्व्वज्वरेषु शाङ्गधरे ।

'एको भागो रसात् शुद्धाद्द्वैव पिप्पली शिवा ।
आकारकरभो गन्धः कटुतैलेन शोधितः ॥
फलानि चेन्द्रवारुण्याश्चतुर्भागमिता अमी ।
एकत्र मर्द्दयेच्चूर्णमिन्द्रवारुणिकारसैः ॥
माषाम्मितां वटीं कृत्वा दद्यात् सर्व्वज्वरे बुधः ।
छिन्नारसानुपानेन ज्वरघ्नी वटिका मता ॥"

शैलेयं छड इति लोके । शिवात्र हरीतकी । आकारकरभः अकरकरहा इति लोके । चतुर्भागमिता अमी शैलेयादयः षट् समुदिता भागचतुष्टयमिताः । इति ज्वरघ्नीवटिका ॥ * ॥ शाङ्गधरे ।

'रसं गन्धञ्च दन्ती जैपालं क्रमवर्द्धितम् ।
दन्तीरसेन सपिष्य वटी गुञ्जामिता कृता ॥
प्रभाते सितया सार्द्धमपिता शीतवारिणा ।
एकेन दिवसेनैषा नवज्वरहरी भवेत् ॥"

इति च ज्वरघ्नीवटिका ॥ * ॥ रसरत्नप्रदीपे ।

'रसो गन्धो विषं शुण्ठी पिप्पली मरिचानि च ।
पथ्या विभीतकं धात्री दन्तीवीजञ्च शोधितम् ॥
चूर्णमेषां समांशानां द्रोणपुष्पीरसैः पुटेत् ।
वटीं माषनिभां कुर्य्यात् भक्षयेन्नूतने ज्वरे ॥"

इति नवज्वरारिवटी । इति नवज्वरे रसाः ॥ * ॥

अथ सामान्यज्वरे रसाः ।

'शुद्धं सूतं विषं गन्धं धूर्त्तवीजं त्रिभिः समम् ।
चतुर्णां द्विगुणं व्योषं चूर्णं गुञ्जाद्वयोन्मितम् ॥
आर्द्रकस्य रसैः किंवा जम्बीरस्य रसैर्युतम् ।
महाज्वराङ्कुशो नाम्ना सर्व्वज्वरविनाशनः ॥
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकञ्च चतुर्थकम् ।
विषमं वा त्रिदोषं वा ज्वरं हन्ति न संशयः ॥"

प्रक्रिया । शुद्धपारटङ्क १ शुद्धविषटङ्क १ शुद्धगन्धकटङ्क १ धतूरबीजटङ्क ३ शुण्ठीटङ्क ४ पीपरीटङ्क ४ मरिचटङ्क ४ सर्व्वेषां चूर्णमतिसूक्ष्मं कर्त्तव्यम् । इति महाज्वराङ्कुशः ॥ * ॥

सर्व्वज्वरेषु सर्व्वरसप्रभेदेषु ।
"सूतं गन्धं विषञ्चैव टङ्कणञ्च मनःशिला ।
एतानि टङ्कमात्राणि मरिचं त्वष्टटङ्ककम् ॥
कटुत्रयं टङ्कषट्कं खल्ले क्षिप्त्वा विचूर्णयेत् ।
रसः श्वासकुठारोऽयं श्वाससर्व्वज्वरापहः ॥"

इति श्वासकुठारो रसः ॥ ९ ॥

श्वासे सर्व्वज्वरे रसरत्नाकरे ।
"दारुकर्षा शिखिग्रीवां रसकञ्च पृथक् पृथक् ।
टङ्कत्रयानुमानेन गृहीत्वा कणकान्वितैः ॥
मर्द्दयेत्त्रिदिनं कार्य्या वटी चणकमात्रया ।
मरिचैरेकविंशत्या सप्तभिस्तुलसीदलैः ॥
खादेद्वटीद्वयं पथ्यं दुग्धभक्तं सशर्करम् ।
तरुणं विषमं जीर्णं हन्यात् सर्व्वज्वरं ध्रुवम् ॥"
दारुकर्षा दारुकर्षो । शिखिग्रीवा तुतिया ।
रसकं खपरिया । प्रत्येकं टङ्क ३ धुस्तूरपत्र-
स्वरसेन मर्द्दयेत् । इति ज्वराङ्कुशः ॥ ८ ॥
सर्व्वज्वरेषु ।
"नागरं कर्षमात्रं स्यात् कर्षमात्रञ्च टङ्कणम् ।
मरिचं सार्द्धकर्षं स्यात् तावद्दग्धवराटकम् ॥
विषं कर्षचतुर्थांशं सर्व्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
रसो हुताशनो नाम्ना खादेद् गुञ्जामितो ज्वरे ॥"

इति हुताशनो रसो ज्वरे ॥ ७ ॥

"शुद्धनैपालटङ्कञ्च कर्षटङ्कद्वयोन्मितम् ।
गैरिकं टङ्कमेकञ्च कन्यानीरेण मर्द्दयेत् ॥
कलायसदृशी कार्य्या वटिका तां च भक्षयेत् ।
शीतलेन जलेनैषा वटी घोरज्वरापहा ॥"

इति ज्वरघ्नीवटी ॥

"द्विभागतालेन हतञ्च ताम्रं
रसश्च गन्धश्च समौ समांशः ।
विषं समञ्च द्विगुणञ्च ताम्रं
त्रिसप्तरात्रेण दिवाकरांशैः ॥
विमर्द्दयेदिष्मरसेन चूर्णं
गुञ्जैकदत्तं सितया समेतम् ।
ज्वराङ्कुशोऽयं रविसुन्दराख्यो
ज्वरानिहन्त्यष्टविधान् समस्तान् ॥"
अस्य प्रक्रिया । पारा टङ्क १ गन्धक टङ्क १ विष-
टङ्क १ द्विगुणताल घृतताम्रटङ्क २ रौहुमत्स्यक-
पित्त १ सब एकत्र खल्ले जबचूर्ण होइ मिले
तब नाविति पालकी स्वरसक भावना २१ घामे
मध देवइ माना रती एक अनुपान श्वेत-
शर्करा रती २ खाइ । इति सर्व्वज्वरे रवि-
सुन्दरो रसः ॥ ६ ॥
"शुद्धं सूतं तथा गन्धं खल्ले तावद्विमर्द्दयेत् ।
सूतं न दृश्यते यावत् किन्तु कज्जलवद्भवेत् ॥
एषा कज्जलिका ख्याता दृंहणी वीर्य्यवर्द्धिनी ।
नानानुपानयोगेन सर्व्वव्याधिविनाशिनी ॥" * ॥
कज्जलिकाविधानं तद्गुणाश्च रसरत्नप्रदीपे ।
"जयापत्ररसेनाथ वह्निमानरसेन च ।
भृङ्गराजरसेनापि काकमाच्या रसेन च ॥
रसं संशोध्य यत्नेन तत्समं शोधयेद्बलिम् ।
भृङ्गराजरसैः पिष्ट्वा शोधयेदर्करश्मिभिः ॥
सप्तधा वा त्रिधा वापि सत्वाप्युभयोस्तु पारयेत् ।
चूर्णयित्वा समं तेन रसेन सह मर्द्दयेत् ॥
गन्धसूतं यदा चूर्णं भवेत् कज्जलसन्निभम् ।
निर्धूमे वदराङ्गारे द्रवीकुर्य्यात् प्रयत्नतः ॥
तत्र तं माहिषीविष्ठास्थापित कदलीतले ।
निःक्षिप्य तदुपर्य्यन्यत् पत्रं दत्त्वा प्रपीडयेत् ॥
शीतलाञ्जात् ततः पत्रात् समुद्धृत्य विचूर्णयेत् ।
एषं सिद्धा भवेद्व्याधिघातिनी रसपर्पटी ॥
ज्वरादिव्याधिभिर्व्याप्तं विश्वं दृष्ट्वा पुरा हरः ।
चकार कृपया युक्तः सुधारसपर्पटीम् ॥
रक्तिकासंमितां तावद्भृष्टजीरकसंयुताम् ।
गुञ्जाहिङ्गुलदिग्धाद्यां भक्षयेद्रसपर्पटीम् ॥
रोगानुरूपसेव्यैरपि तां भक्षयेद्बुधः ।
त्रिदिवसदशुपानीयं शीतलं सुपुकत्रयम् ॥
प्रत्यहं वर्द्धयेत्तस्या एकैकां रक्तिकां भिषक् ।
नाधिकां दशगुञ्जातो भजयेत्तां कदाचन ॥
एकादशदिनारम्भात् तां तथैवापकर्षयेत् ।
एवमेताः समश्नीयाद्वरो विंशतिवासरान् ॥
शिवं गुरुं तथा विप्रान् पूजयित्वा प्रणम्य च ।
अथवा भक्षयेदेतां क्षीरमांसरसाशनः ॥
ज्वरञ्च ग्रहणीञ्चापि तथातीसारमेव च ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च शूलगुल्मजलोदरम् ॥
एवमादीन् गदान् हत्वा हृष्टः पुरुषः वीर्य्यवान् ।
जीवेद्वर्षशतं साग्रं वलीपलितवर्ज्जितः ॥"

इति रसपर्पटी ॥ ९ ॥

अथ ज्वरिते अन्नदानसमयः । तत्र चरकः ।
"क्षुत् सम्भवति पक्वेषु रसदोषमलेषु च ।
काले वा यदि वाकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥"
अन्यच्च ।
"आमे पाकं गते नृणां यदा भोजनलालसा ।
भवेत् काले त्वकाले वा सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥"
तत्र कालमाह । ज्वरस्य पाकावस्थान्नदानकालः
ज्वरस्य पाककालश्च ।
"वातिकः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिकः ।
श्लैष्मिको द्वादशाहेन ज्वरः पाकमुपैति हि ॥"
ज्वरस्य पाक उपशमः ॥ ज्वरपाकेनैव रसपाके
दोषपाकोऽपि कथितः । यतो दोषपाकं विना
ज्वरपाको न भवति रसपाकं विना दोषपाकश्च
न भवति ॥ * ॥ ननु यथा पैत्तिको ज्वरो दशाहो-
रात्रेण पाकं याति । एकादशे दिनेऽन्नं दीयते ।
तथा श्लैष्मिको ज्वरो द्वादशाहोरात्रेण पाकं
याति त्रयोदशदिवसेऽन्नं दीयते । तथा वातिको
ज्वर सप्ताहोरात्रेण पाकं याति । अष्टमे
दिवसेऽन्नं कथं न दीयते । कथं सप्तम एव
दिवसेऽन्नं दीयते । इति । उच्यते ।
"कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं बहु ।
आमक्षयादूर्द्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥"
इति वचनादामरसपाके जाते आहारलाभं
विना वायुः क्षणमात्रमपि सोढुं न शक्नोति ।
स आशुकारित्वात् क्षयादाक्षेपकादीन् विका-
रान् संजनयति ॥ अतो वातिके ज्वरे पाक-
द्विनासन्निभे सप्तम एव दिनेऽन्नं दीयते ।
तथा च धन्वन्तरिः ।
"ज्वराभिभूतः षडहे व्यतीते
विपक्वदोषः क्षतलङ्घनादिः ।
यो भेषजं खादति वैद्यवश्यो
निःसंशयं हन्त्यचिरात् स रोगान् ॥"
ज्वराभिभूतः वातज्वराभिभूतः । विपक्वदोषः
पक्वपानः । [illegible] क्षत-
पक्वजलपाननिर्व्वातशय्यासमगुरुगृहवसनधार-
णादिः । भेषजमित्यन्नस्याप्युपलक्षणम् । अतएव
चरकः ।
"ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजितम् ।
पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्तु तमिति ॥"
ज्वरितं वातज्वरिणम् ॥ षडहेऽतीते इत्युपलक्ष-
णम् ॥ पित्तज्वरिणं दशाहेऽतीते ॥ श्लेष्मज्वरिणं
द्वादशाहेऽतीते ॥ लघ्वन्नं भोजितं ज्वरिणं पाचनं
शमनीयं वा कषायं पाययेत् । पुनः स एव ।
"सर्व्वज्वरेषु ज्वरितं दिनान्ते भोजयेल्लघु ॥"
दिनान्तेऽन्तशब्दोऽत्र मध्यवाची तेन त्रिधा
विभक्तस्य दिनस्य मध्यभागे पित्तप्राधान्यसमये ॥
उक्तञ्च वाग्भटेन ।
"वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमा-
दिति ।"
ते वातपित्तश्लेष्माणः ॥ पित्तकालेऽपि मध्याह्ना-
दर्व्वाक् । यत आह ।
"याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् ।
याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्माद्बलक्षयः ॥" इति ॥
एतत् सुस्थपरमिति चेत्तन्न । यत आह ।
"दोषक्षये यद्दोषा बलवानलस्तदा ।
वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥"
तदा पित्तप्राधान्यसमये । अन्यथा उक्तसम-
यादन्यदा । वेगापाये जठराग्निवेगनाशे । तत्
भोजनं ज्वरवेगाभिवर्द्धनं भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥
अत्र विषमज्वरिणेऽन्नं दातुं कालविशेषमाह
चरकः ।
"सर्व्वज्वरेषु सप्ताहं मात्रावल्लघु भोजयेत् ।
वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥"
सर्व्वज्वरेषु सर्व्वविषमज्वरेषु । वेगापाये ज्वर-
वेगापाये भोजयेत् । अन्यथा ज्वरवेगापायं
विना । तत् भोजनं ज्वरवेगाभिवर्द्धनं भवती-
त्यर्थः ॥ * ॥ अथान्नग्रहणाय स्थानमाह ।
"आहारनिहारविहारयोगाः
सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः ॥" इति ॥ * ॥
अथ बलस्य ज्वरितस्य भोजनार्थोपवेशनप्रकार-
माह सुश्रुतः ।
"ज्वरे प्रमेहो भवति स्वस्थैरपि विशेषितैः ।
नियतं भोजयेत्तस्मान्मूत्रोच्चारौ च कारयेत् ॥"
नियतं यथास्थानस्थितमेव न तु स्थानान्तरं
नीतम् ॥ * ॥ अन्नग्रहणसमये प्रथमं ज्वरितेन
कवलः कर्त्तव्य इत्याह ।
"यथा दोषोच्छ्रितैर्द्रव्यैः कर्त्तव्यः कवलग्रहः ।
अरोचकास्यवैरस्यमलपूतिप्रसेकहृत् ॥
भृष्टजीरकचूर्णेन सिन्धुजन्मयुतेन च ।
जिह्वां दन्तान् मुखस्याभ्यन्तरं घृष्ट्वा कवलमाचरेत्

ज्वरांश्च निखिलान् हन्यान्नाम कार्य्या विचारणा ॥
पृथगद्वन्द्वागन्तुजांश्च धातुस्थान् विषमांस्तथा ।
सन्निपाताद्भवांश्चापि मानसानपि नाशयेत् ॥
शीताग्निनपि दाहादीन् मोहं तन्द्रां भ्रमं तृषाम् ।
कासं श्वासञ्च पाण्डुञ्च हृद्रोगं कामलामपि ।
त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वशूलञ्च नाशयेत् ।

क्षौद्रयुक्ता पिबेदेतद् युक्तितो हितमेवाश्नीया दिति नियमः । यत आह सुश्रुतः ।
‘गुर्व्वभिष्यन्द्यकालञ्च ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन ।
न तु तस्याहितं भुक्तमायुषे वा सुखाय च ॥
आनद्धस्तिमितैर्द्दोषैर्यावन्तं कालमातुरः ।
तावत्कालं स लघ्वन्नमश्नीयात् सविरिक्तवत् ॥”
आनद्धस्तिमितैर्द्दोषैः अपक्वैर्दोषैर्याप्त इत्यर्थः ॥
ननु हिते वस्तुनि कथमरुचिः स्यादत आह ।
मानत्वात् स्वाद्वभावाच्च पथ्यं द्वेष्यत्वमागतमिति ।
सातत्यात् एकस्यैव भक्तस्य सर्व्वोपयोगात् ।
स्वाद्वभावाच्च भक्ष्यान्तरादपि विस्वादुत्वम् । पथ्य मप्रियं स्यात् तथापि तदेव पथ्यम् । कल्पना विधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनरिति ॥
अथ च ज्वरितोऽन्नकालेऽश्नीयादेवेति द्वितीयो नियमः । कुत इति चेत् हि यतो हतो अभुञ्जान क्षीयतेऽपक्वधातुर्भवति ततो म्रियतेऽपि च ॥ * ॥
ज्वरिताय हितान्यन्नादीन्याह ।
रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः षष्टिकैः सह ।
यवागोदनलाजार्थे ज्वरितानां ज्वरापहाः ।’
तत्र रक्तशालिगुणाः ।
‘रक्तशालिर्व्वरस्तेषां बल्यो वर्ण्यस्त्रिदोषजित् ।
चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्यः शुक्रलस्तृड्ज्वरापहः ॥
विषव्रणश्वासकासदाहनुद्वह्निपुष्टिदः ।
तस्मादल्पान्तरगुणाः शालयो महदादयः ॥”
रक्तशालिर्म्मगधदेशे दाउदखानी इति प्रसिद्धः ॥
‘मुद्गान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समकुष्ठ कान् ।
यूषार्थे यूषसात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ॥’
तत्र मुद्गादिगुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
पटोलपत्रं वार्त्ताकुं कुलकं कारवेल्लकम् ।
कर्कोटकं पर्पटकं गोजिह्वां बालमूलकम् ॥
पत्रं गुडूच्याः शाकार्थे ज्वरिताना प्रदापयेत् ॥
तत्र पटोलादिगुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
‘लावान् कपिञ्जलानेणान् हरिणान् पृषतान् शशान् ।
कुरङ्गान् कालपुच्छांश्च तथैव मृगमातृकान् ॥
मांसार्थे मांससात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ।
सारसक्रौञ्चशिखिनस्तथा तित्तिरकुक्कुटान् ॥
गुरूष्णत्वान्न शंसन्ति कचिदेव यवस्थिता ॥”
तित्तिरिरत्र कृष्णतित्तिरिः । गौरतित्तिरेः कपिञ्जलपदेन पूर्व्वं ग्रहीतत्वात् ॥
‘ज्वरितानां प्रकोपन्तु यदा याति समीरणः ।
तन्तेऽपि हि प्रशस्यन्ते मात्राकालोपपादिताः ॥
कपिञ्जल इति ख्यातो लोकेषु गौरतित्तिरिः ॥
इति ॥ * ॥
‘निम्बकं दाडिमं धात्रीफलमम्लं प्रकाशुकम् ।
प्रदद्यादम्लसात्म्याय काञ्जिकं वा [illegible] ॥’
अश्वगन्धानिशादारुकौन्तीकुष्ठाब्दचन्दने ।
समूर्व्वारोहिणीरास्नाशताह्वमधुके समे ।
सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यञ्जनादिना ।
सर्व्वज्वरक्षयोन्मादश्वासा[illegible] अपस्मारापहम् ।”
पञ्चमूलादिनिर्मिता [illegible] यथादोषं पाचने कृता ।
यथा,—
‘पञ्चमूल्याः कषायन्तु पाचनं वातिके ज्वरे ।
सक्षौद्रं पैत्तिके मुस्तकटुकेन्द्रयवैः कृतम् ॥
पिप्पल्यादिकषायन्तु पाचनं कफजे ज्वरे ।
लघुना पञ्चमूलेन पिप्पल्या सह धान्यया ॥
महत्या पञ्चमूल्या च व्याघ्री दुःस्पर्शगोक्षुरैः ।
सिद्धानि पिचमानि प्रयुञ्जीत यथाक्रमम् ॥
वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफवाते त्रिदोषजे ।’
अस्यायमर्थः । वातपित्ते लघुना पञ्चमूलेन सिद्धान्यन्नानि भिषक् प्रयुञ्जीत ।
‘शालिपर्णी पृश्निपर्णी कण्टकारीद्वयं तथा ।
गोक्षुरं पञ्चमं प्रोक्तं पञ्चमूलमिदं लघु ॥
श्लेष्मपित्ते वातपित्ते पिप्पल्या सह धान्यया ।’
कफवाते महत्या पञ्चमूल्या ।
‘श्रीफलः सर्व्वतोभद्रा पाटला गणिकारिका ।
श्योनाकः पञ्चमः प्रोक्तः पञ्चमूलमिदं महत् ॥
त्रिदोषजे ज्वरे देया व्याघ्री दुःस्पर्शगोक्षुरैः ।
व्याघ्री कण्टकारिका । दुःस्पर्शो यवासः ।
पेयावा रक्तशालानां वस्तिपार्श्वशिरोरुजि ।
श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरीं पिबेत् ॥
विबद्धवर्च्चा अथवा पिप्पल्यामलकैः शृताम् ।
सर्पिष्मतीं पिबेत् पेयां ज्वरी दोषानुलोमनीम् ।
कासी श्वासी च हिक्की च पञ्चमूलीशृतां पिबेत् ॥”
यवोऽत्रान्नम् । अत्र पञ्चमूली बृहती लघ्वी च हिता । तया शृतां पेयां पिबेदित्यर्थः ।
‘पेया भेषजसंयोगाल्लघुत्वाच्चाग्निदीपिका ।
वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां चानुलोमिका ॥
स्वेदनाय च सोष्णत्वाद्द्रवत्वात् तृट्प्रशमाय च ।
आहारभावात् प्राणाय सरत्वाल्लाघवाय च ॥
ज्वरघ्नी हेतुसात्म्यत्वात्तस्मात्तां पूर्व्वमाचरेत् ॥’
हेतुसात्म्यात् हेतवो वातपित्तकफास्तेषां सात्म्यत्वात् ॥
‘यवकोलकुलत्थानां सन्नमूलकशुण्ठयोः ।
एकैकं मुष्टिमादाय पचेदष्टगुणे जले ॥
पञ्चमुष्टिक इत्येष वातपित्तकफापहः ।
शूले प्रशस्यते गुल्मे कासे श्वासे क्षये ज्वरे ॥”
पञ्चमुष्टिकयूषः ॥ * ॥
‘बद्धमूत्रपुरीषस्य गुदे वर्त्तिं निधापयेत् ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलयवानीचव्यसाधितम् ॥
पाययेत यवागूं वा मारुतस्यानुलोमनीम् ॥”
पेयाया यवाग्वाश्च क्वचिदपवादमाह ।
“मद्यात्यये मद्यनित्ये ग्रीष्मे पित्तकफोत्थिते ।
ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागूर्न हिता ज्वरे ॥
दाहच्छर्द्द्यर्दितं क्षामं निरन्नं तृष्णयान्वितम् ।
शर्कराधुसंयुक्तं पाययेल्लाजतर्पणम् ॥’
लाजशक्तुरूपं तर्पणम् । तथा च ग्रन्थान्तरे ।
दाहच्छर्द्द्यर्दितं क्षामं निरन्नं तृष्णयान्वितम् ।
घर्म्मार्त्तं मद्यपञ्चापि तोयालोडितसक्तुकम् ।

भवञ्च
[illegible] मधुसंयुक्तं पाययेत्
ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तमम्लं । [illegible]
सक्तुतर्पणरूपञ्चाह धन्वन्तरिः ।
“द्राक्षादाडिमखर्ज्जूरकट्फलामधुशर्करम् ।
लाजचूर्णं समभ्यार्च्य सक्तुतर्पणमाहृतम् ॥
लाजपूर्णम् ।
तर्पणमुक्तमित्यर्थः । लाजशक्तुगुणाश्च गुणपञ्चे ।
‘लाजानां शक्तवः शीताः दीपनाः विषघ्नाः ।
छर्द्द्यतीसारतृड्दाहविषमूर्च्छाज्वरापहाः ॥’
चरकश्च ।
‘तत्र तर्पणमेवादौ प्रदेयं लाजशक्तुभिः ।
ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं मधुसशर्करम् ॥”
ज्वरघ्नानि फलान्याह चरक एव ।
‘द्राक्षादाडिमखर्ज्जूरपियालैः सपरूषकैः ।
तर्पणार्थैस्तु दातव्यं तर्पणं ज्वरनाशनम् ॥”
पियालमत्र पक्वफलं न तन्मज्जाति गुरुत्वात् तर्पणाद्यस्य दाहच्छर्द्दितृष्णार्त्तस्य चीणस्येत्यर्थः ।
श्रमोपवासानिलजे हितो नित्यं रसौदनः ।
रसोऽत्र मांसरसः । तत्र सिक्तः ओदनो रसौदनः । षष्ठीतत्पुरुषसमासः ।
“मुद्गयूषौदनश्चैव हितः कफसमुत्थिते ।
स एव सितया युक्तः शीतः पित्तज्वरे हितः ।
च एव मुद्गयूषौदन एव ।
‘अथ ज्वरदोषे यः क्षीणकफो जीर्णज्वरान्वितः ।
विबद्धाल्पदोषश्च रूक्षः पित्तानिलज्वरी ।
पिपासार्त्तः सदाहश्च पयसा
अन्यच्च ।
“अन्नानुबन्धं गुहोविश पातव्यं ज्वरशान्तये ।
तदेव तु पयः शीतं तरुणे हन्ति मानवम् ॥”
तरुणे ज्वरे । अन्यच्च ।
‘जीर्णे ज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम् ।
तदेव तरुणे पीतं विषवद्धन्ति मानवम् ॥ * ॥
अथ ज्वरिणो नियममाह ।
‘न हिरण्यान्न पूर्व्वाह्णे नाभिष्यन्दि कदाचन ।
न तीक्ष्णं न गुरुप्रायो भुञ्जीत तरुणज्वरी ।
न जातु तर्पयेत् प्राज्ञः सहसा ज्वरकर्षितम् ।
तेन संशमितोऽप्यस्य पुनरेव भवेज्ज्वरः ॥ * ॥
अथ ज्वरविमुक्तेः पूर्व्वरूपमाह ।
‘दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पविड्भेदसंज्ञिता
कूजनं चास्ति वैगन्ध्यमाकृतिर्ज्वरमोक्षणे ॥”
विड्भित् मलप्रवृत्तिः । अत्र भावे क्विप् । कूजनं कुन्थनम् ।
गात्रस्य । ज्वरमुक्तः [illegible]
ननु दोषक्षयं विना न व्याधिनिवृत्तिः । स दोषः कथमेवंविधं रूपं करिष्यति । उच्यते । कश्चित् क्षीणोऽपि दोषः विनाशकाले स्वं दर्शयति । यथा निर्व्वाणावस्थायां दीपो वासु प्रज्वलति । वाग्भटोऽप्याह ।
“धातून् प्रक्षोभयन् दोषो मोक्षकाले विलीयते ततो नरः श्वसन् कूजन् वमन् विचेष्टते ।
न चेष्टते चचेष्टश्च स्यात् ।

चूर्णयित्वा समं तेन रसेन सह मर्द्दयेत् ॥
गरस्ततं यदा चूर्णं भवेत् कज्जलसन्निभम् ।
ज्वरेषु ... दवीकुर्य्यात् प्रयत्नतः ॥
... कदलीतले ।
धातुगे ज्वरे । अन्यस्मिन् ...
भवति ॥ * ॥
अथ ज्वरमुक्तस्य लक्षणमाह ।
"देहो लघुर्व्यपगतक्लमोहतापः
पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।
स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगिमनोऽन्नलिप्सा
कण्डूश्च मूर्द्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥"
सुश्रुतोऽप्याह ।
"स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूः पाको मुखस्य च ।
क्षवथुश्चान्नकाङ्क्षा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥" * ॥
अथ ज्वरमुक्तस्य नियमाः ।
"व्यायामञ्च व्यवायञ्च स्नानं चंक्रमणानि च ।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत् ॥"
अन्यच्च ।
"व्यायामञ्च व्यवायञ्च प्रवातं शिशिरं जलम् ।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत् ॥
अपि ज्वरविमुक्तस्य स्नानं कुर्य्यात् पुनर्ज्वरम् ।
तस्माज्ज्वरविमुक्तोऽपि स्नानं विषमिव त्यजेत् ॥
बलवर्णाग्निवपुषां यावन्न प्रकृतिर्भवेत् ।
तावज्ज्वरेण मुक्तोऽपि वर्ज्जनीयानि वर्ज्जयेत् ॥"
अथ वातज्वराधिकारः । तत्र वातज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह ।
"वातलाहारचेष्टाभ्यां वायुरामाशयाश्रयः ।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरकृत् स्याद्रसानुगः ॥"
अथ तस्य पूर्व्वरूपमाह । जृम्भात्यर्थं समीरणादिति । समीरणात् ज्वरे उत्पत्स्यति अत्यर्थं जृम्भा स्यात् । जृम्भा च श्रमादिपूर्व्विका भवति ॥
अथ वातज्वरस्य लक्षणमाह ।
"वेपथुर्व्विषमो वेगः कण्ठौष्ठमुखशोषणम् ।
निद्रानाशः क्षवस्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ॥
शिरोहृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्यं बद्धविट्कता ।
शूलाध्माने जृम्भणञ्च भवत्यनिलजे ज्वरे ॥"
एतानि लक्षणानि प्रायो भाविलेन सुश्रुतेन निर्द्दिष्टानि । चकारादन्यान्यपि चरकनिदानोक्तानि बोद्धव्यानि । तान्येव श्लोकेन प्रदर्श्यन्ते ।
"भवन्ति विविधा वातवेदना स्यादसुप्तता ।
पिण्डिकोद्वेष्टनं कर्णस्वनो वक्त्रकषायता ॥
ऊरुसादो हनुस्तम्भो विश्लेषः सन्धिजानुनोः ।
शुष्ककासो वमिर्लोमहर्षो दन्तहर्षः श्रमभ्रमौ ॥
अरुणं नेत्रमूत्रादि रुट् प्रलापोऽष्णकामिता ॥"
विषमो वेगः शरीरोष्णतादिरूपो ज्वरवेगो विषमो भवतीत्यर्थः । क्षवस्तम्भः हिक्काया अभावः । तथा च वाग्भटः ।
"हर्षो रोमाङ्गदन्तेषु वेपथुः क्षवथोर्ग्रहः ॥" इति ।
ज्वरकोऽपि । क्षवथूद्गारनिग्रह इति । शिरोहृद्गात्ररुक् गात्रपदे प्रयुक्ते शिरोहृच्छब्दप्रयोगस्तत्र विशेषेण वेदनाबोधनार्थः ॥ * ॥

"ज्वराभिभूतः षड़हे व्यतीते
विपक्वदोषः कृतलङ्घनादिः ।
यो भेषजं खादति वैद्यवश्यो
निःसंशयं हन्त्यचिरात् स रोगान् ॥"
ज्वराभिभूतः वातज्वराभिभूतः । विपक्वदोषः दारोग्यदर्शने ... ।
लङ्घनविधाने विशेषमाह चरकः ।
"ज्वरितं षड़हेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजितम् ।
पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेद्भिषक् ॥"
सुश्रुतोऽप्याह ।
"वातिके सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिके ।
श्लैष्मिके द्वादशाहेन ज्वरे युञ्जीत भेषजमिति ॥"
ननु अन्नं वै प्राणिनां प्राणा इति श्रुतिः तदन्नं विना प्राणिभिः कथं स्थातव्यमित्याह ।
"दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता ।
न हि दोषक्षये कश्चित् सोढुं शक्नोति लङ्घनम् ॥
कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं बहु ।
आमक्षयादूर्द्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥" * ॥
भेषजमाह ।
"श्रीफलः सर्व्वतोभद्रा कामदूती च शोणकः ।
तर्कारी गोक्षुरः क्षुद्रा बृहती कलसी स्थिरा ॥
रास्ना कणा कणामूलं कुष्ठं शुण्ठी किरातकः ।
गुलञ्चता बला बालं द्राक्षा यासः शताह्विका ॥
एषां क्वाथो निहन्त्येव प्रभञ्जनकृतं ज्वरम् ।
सोपद्रवश्च योगोऽयं सर्व्वयोगवरः स्मृतः ॥"
श्रीफलो बिल्वः । सर्व्वतोभद्रा गम्भारी । कामदूती पाटला । शोणकः शोनापाढ़ा इति लोके । तर्कारी गणिकारिका । कलसी पृश्निपर्णी । स्थिरा शालिपर्णी । बालं सुगन्धवाला । यासो यवासः । इति दशमूलादिक्वाथः ॥ * ॥
सुश्रुतस्तु ।
"पञ्चमूली कषायन्तु पाचनं वातिके ज्वरे ।" इति ।
अत्र पञ्चमूली बृहत्पञ्चमूली । अतएव त्रिशती ।
"श्रीपर्णी तर्कारी श्रीफलटुण्टुकपाटलामूलैः ।
पाचनमुदितं मारुतजनितज्वरहारिवारिणि
क्वथितैः ॥"
इति बृहत्पञ्चमूली क्वाथः ॥ * ॥
"किराताब्दामृतोदीच्यबृहतीद्वयगोक्षुरैः ।
त्रिपर्णीकलसीविश्वैः क्वाथो वातज्वरापहः ॥"
उदीच्यं बालकम् । त्रिपर्णी शालिपर्णी । कलसी पृश्निपर्णी । इति किरातादिक्वाथः ॥ * ॥
"गुड़ूचीपिप्पलीमूलनागरैः पाचनं स्मृतम् ।
वातज्वरे तथा पेयं कालिङ्गं सप्तमेऽहनि ॥"
कालिङ्गं कृतं ऐन्द्रयवं कृतम् ॥ * ॥
त्रिशती ।
"विश्वामृताग्रन्थिकसिद्धतोयं
मरुज्ज्वरस्याशिवतः कृतोऽयम् ।
क्वाथोऽथ कुस्तुम्बुरुदेवदारु-
क्षुद्रौषधैः पाचनमत्र चारु ॥"
औषधं शुण्ठी । क्वाथः पाचनमिति । वेदाः प्रमाणमितिवत् ।
"...मूलीबलारास्नाकुलत्थैः सह पुष्करैः ।
इत्याङ्किरःकल्पं पर्व्वभेदं मरुज्ज्वरम् ॥"
...दिः । इति बृहत्पञ्चमूल्यादिक्वाथः ॥
...सीनामृतवल्लिविश्वा-
कासिन्धुकभूमिनिम्बैः ।
...राचरितः कषायो
...हुताशनां हन्ति गदानिमांस्तु ॥
ज्वरं मरुद्वृद्धिसमुद्भवं तथा
बलासजञ्चानलमन्दताञ्च ।
कण्ठावरोधं हृदयावरोधं
स्वेदञ्च रोमाञ्चहिमत्वमोहान् ॥"
इति कणादिक्वाथः ॥ * ॥
"शुद्धं शङ्करशुक्रमक्षतुलितं मारारिनारीरजस्तावत्तावदुमापतिस्फुटगलालङ्कारवस्तु स्मृतम् ॥
तावत्येव मनःशिला च विमला तावत्तथा टङ्कणं
शुण्ठी हारजमिता कणा च मरिचं दिक्पाल-
संख्याककम् ॥
विषादि वस्तूनि शिलोपरिष्टा-
द्विचूर्णयेद्भास्वति शोधयेच्च ।
ततस्तु खल्ले रसगन्धकौ च
चूर्णञ्च तद्यामयुगं विमर्द्द्य ॥
कल्पतरुनामधेयो यथार्थनामा रसः श्रेष्ठः ।
समीरणश्लेष्मगदान् हरते मात्रास्य गुञ्जैका ॥
आर्द्रकेण सममेव भक्षितो
हन्ति वातकफसम्भवं ज्वरम् ।
श्वासकासमुखसेकशीतता-
वह्निमान्द्यविरुचीश्च नाशयेत् ॥
नस्येनाश्वेव हरति शिरोऽर्त्तिं कफवातजाम् ।
मोहं महान्तमपि च प्रलापं क्षवथुग्रहम् ॥"
कल्पतरुरसः ॥ सामान्यज्वरचिकित्सोक्तो महाज्वराङ्कुशः प्रदेयोऽत्र ॥ * ॥
"विषमहौषधमागधिकोषणा
द्युमणिरक्तकमार्द्रकमर्द्दितम् ।
क्रमविवर्द्धितमुद्दलितज्वर-
स्त्रिपुरभैरव एव रसो वरः ॥"
द्युमणिः मारितं ताम्रं तस्य भागाः पञ्च । रक्तकं हिङ्गुलं तस्य भागाः षट् । मात्रास्य रक्तिकार्द्धम् । त्रिपुरभैरवो रसो ज्वरे ॥ * ॥
"वातश्लेष्मज्वरे स्वेदं जङ्घापार्श्वास्थिशूलिनि ।
पीनसश्वासबाधिर्य्ये कारयेत्तद्विधानवित् ॥
स्रोतसां मार्द्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाश्रयम् ।
हत्वा वातकफस्तम्भं स्वेदो ज्वरमपोहति ॥
"खर्परभ्रष्टपटस्थितकाञ्जिकसंसिक्तवालुकास्वेदः ।
शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गा-
दीन् ॥"
वालुकास्वेदः कम्पे शिरोहृदयगात्रव्यथायां जृम्भायाम् । पादसुप्ततायां पिण्डिकोद्वेष्टने ऊरुसादे हनुस्तम्भे लोमहर्षे च ॥ * ॥
"मातुलुङ्गफलकेशरो धृतः
सिन्धुजन्मसरिपान्वितो मुखे ।
हन्ति वातकफरोगमास्यगं
शोषमाशु जड़तामरोचकम् ॥"
इति कवलः कण्ठौष्ठमुखशोषे ॥ * ॥

अन्यच्च ।
"शर्करादाडिमाभ्याञ्च द्राक्षादाडिमयोस्तथा ।
कल्कं विभावयेदास्ये श्रोषवैरस्यनाशनम् ॥
द्राक्षामलकयोः कल्कं घृतेन वदने क्षिपेत् ।
तेन दृष्टा सुरसशाला च शोषस्तेन शाम्यति ॥
सुरसं जायते वक्त्रं रुचिर्भवति भोजने ॥" * ॥
निद्रानाशस्य निदानमाह ।
"लाघवं लङ्घनं चिन्ता व्यायामः शोकभीक्रुधः ।
एभिरेव भवेन्निद्रानाशः श्लेष्मासिसञ्चयात् ॥"
अस्य चिकित्सामाह ।
'भङ्गन्तु विजयाचूर्णं मधुना निशि भक्षयेत् ।
निद्रानाशेऽतिसारे च ग्रहण्यां पावकक्षये ॥
गुडं पिप्पलीमूलस्य चूर्णेनालोडितं लिहन् ।
चिरादपि च नष्टां निद्रामाप्नोति मानवः ॥
वायसजङ्घामूलं मूलं वा शिरसि काकमाचाख्यम् ।
विधृतं निद्राजनकं कुङ्कुमं वा घृतं सगुडम् ॥'
शीतमिति शेषः ॥
"मूलन्तु काकमाच्या बद्धं सूत्रेण मस्तके नियतम् ।
विन्ध्यानि नश्यति सी निद्रामाश्वेव सिद्धमिदम् ॥
श्रीलयेत्कान्दनिद्रस्तु क्षीरमङ्गदमाम् दधि ।
अभ्यङ्गोद्वर्त्तनस्नानमूर्द्धकर्णांचितर्पणम् ॥"
रसः मांसरसम् ।
'कान्ताभुजलतावेष्टिकाभिश्लेषितर्कुलाक्षतनुलता ।
मनोऽनुकूला विषया कामं निद्रासुखप्रदा ॥
रसः शालि च सर्पि च सर्पिर्युष्पय सु च ।
निद्रां सङ्कल्पयत्यासु मलाङ्कुरपयोजितः ॥'
रसः मांसरसः ।
"ऐक्षवं शीतकी माषाः सुरा मांसरसः पयः ।
गोधूमतिलमत्स्याश्च निद्रां कुर्वन्ति देहिनाम् ॥'
निद्रानाशे ॥ * ॥
'दारु हैमवती कुष्ठशताङ्काहिङ्गुसैन्धवैः ।
लिम्पेत कोष्णैरम्लपिष्टैः शूलाध्मानयुतोदरम् ॥"
हैमवती श्वेतवचा । दारुवटकलेपः शूलाध्मा-
नयोः ॥ * ॥
"कटुतैलं कणाहिङ्गुवचालशुनसाधितम् ।
उष्णं विनिक्षिप्तं हन्ति कर्णयोर्निस्वनं व्यथाम् ॥"
तैलं कर्णस्वने ॥ * ॥
"कणासुरभिवचया यवान्या च समन्विता ।
ताम्बूलसहिता हन्ति शुष्ककासं मुखे धृता ॥"
शुष्ककासे ॥ * ॥ पथ्यानमाह ।
'शमापवासानिलजे हितो नित्यं रसौदनः ।
सुहृदामलकयूषस्तु वह्निविटकाय दीयते ॥"
रसो विष्किरमांसरसः ॥
'मेथाश्च रक्तशालीनां वस्तिपार्श्वशिरोरुजि ।
श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरीं पिबेत् ॥
काशी च्यासी च हिक्की च पञ्चमूलीसृतां
पिबेत् ॥"
पेयमिति शेषः । इति वातज्वराधिकारः ॥*॥
अथ पित्तज्वराधिकारः । तत्र पित्तज्वरस्य विप्र-
कृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
'पित्तलाहारचेष्टाभ्यां पित्तमामाशयाश्रयम् ।
वह्निर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरकृत्स्यादसानुगम् ॥"

पित्तस्य पङ्गुत्वात्तेन कोष्ठाग्निरुष्मा बहिर्नेतुं न
शक्यते । यत आह ।
'पित्तं पङ्गु कफः पङ्गुः पङ्गवो मलधातवः ।
वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत् ॥"
इति ॥
समीऽत्र पित्तं वायुसहाय बोद्धव्यम् यत आह ।
"ह्ययमेकरसं नास्ति न रोगोऽपेकदोषजः ।
एकस्तु कुपितो दोष इतरानपि कोपयेत् ॥" इति ।
अथ तस्य पूर्व्वरूपमाह । पित्तात्मकयोर्दाहः
इति । पित्तात् ज्वरे उत्पत्स्यति नेत्रदाहः स्यात् ।
स च श्रमादिपूर्व्वको भवति ॥ * ॥
अथ पित्तज्वरस्य लक्षणमाह ।
"वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः ।
कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ॥
प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा ।
पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च ॥"
अतिसारः पित्तस्य सरत्वात् सद्रवा प्रवृत्तिः ।
तत्रोष्मा एव तस्य ज्वरोष्मणः बलात् । वमिः
यदा पित्तं कफस्थानं याति तदा बोद्धव्या ।
प्रलापोऽनर्थकं वचः । मूर्च्छादयश्चेतस्रानम् ।
मदः पूगकोद्रवधत्तूरभक्षणादिव मत्तता । भ्रमः
चक्रारूढस्येव ज्ञानम् । चकारात् रक्तकोठा-
दयो बोद्धव्याः ॥*॥ अथ पित्तज्वरस्य चिकित्सा ।
'आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधा-
यकः ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥"
इति वचनात् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य यावत्
दारोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने पित्तज्वरिणो
लङ्घनविधाने विशेषमाह सुश्रुतः । पैत्तिके दश-
रात्रेण ज्वरं मुञ्चेत भेषजमिति । दशरात्रेण
लङ्घनवता यातीतेनेत्यर्थः ॥ * ॥
क्लिन्नद्वेषं सदाहं ।
'तिक्ताशमाघ्रे माठाकटफलाभ्यां मरीचकम् ।
पक्वं स्वल्पक्वथं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥"
इति तिक्तादिकाथः ॥ * ॥
'पर्पटो वासकस्तिक्ता कैरातो धन्वयासकः ।
प्रियङ्गुश्च कृतः क्वाथ एषां शर्करया युतः ॥
पिपासादाहपित्तासृयुक्तं पित्तज्वरं हरेत् ॥"
इति पर्पटादिकाथः ॥ * ॥
'द्राक्षा हरीतकी मुस्ता कटुका कृतमालकः ।
पर्पटश्च कृतः क्वाथ एषां पित्तज्वरापहः ॥
मुखशोषप्रलापार्त्तदाहमूर्च्छाभ्रमप्रणुत् ।
पिपासारक्तपित्तानां शमनो भेदनो मतः ॥"
इति द्राक्षादिकाथः ॥ * ॥
"पटोलयवधान्याकमधूकं मधुसंयुतम् ।
हन्ति पित्तज्वरं दाहं तृष्णां चातिप्रमाथिनीम् ॥"
इति पटोलादिकाथः ॥ * ॥
'गुडूच्यामलकीयुक्तः कवलो वापि पर्पटः ।
पित्तज्वरं हरेत्तूर्णं दाहशोषभ्रमान्वितम् ॥"
इति गुडूच्यादिकाथः ॥ * ॥
एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।
किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरवालकैः ॥"*॥

"ह्रीवेरं चन्दनोशीरघनपर्पटसाधितम् ।
दद्यात् सुशीतलं वारि तृट्छर्द्दिज्वरदाहनुत् ॥"
इति ह्रीवेरादिकाथः ॥ * ॥
"भूनिम्बातिविषालोध्रमुस्तकम्न्यवाजता ।
शमकः पाचकः किञ्च कषायो मालिकाश्रितः ॥
विड्भेदश्चातिसारश्च रक्तापित्तज्वरं हरेत् ॥'
इति भूनिम्बादिकाथः ॥ * ॥
"द्राक्षाचन्दनपद्मानि मुस्ता तिक्ताऽमृतापि च ।
धात्री वालमुशीरञ्च लोध्रेन्द्रयवपर्पटाः ॥
फल्गुकं प्रियङ्गुश्च यवासो वासकस्तथा ।
मधूकं कुलकं चापि किरातो धान्यकं तथा ॥
एषां काथो निहन्त्येव ज्वरं पित्तसमुद्भितम् ।
तृष्णां दाहं प्रलापञ्च रक्तपित्तं भ्रमं क्लमम् ॥
मूर्च्छां छर्द्दिं तथा शूलं मुखशोषमरोचकम् ।
कासं श्वासञ्च हृल्लासं नाशयेन्नात्र संशयः ॥'
इति महाद्राक्षादिकाथः ॥ * ॥
"सचिनी निशि पर्युषितः प्रातर्धान्याकतण्डु-
लाच ।
पीतं शमयत्यचिरादन्तर्दाहं ज्वरं पैत्तम् ॥'
इति धान्याककाथः ॥ * ॥
"अम्लतायां हिमः प्रातः भक्षितः पैत्तिकज्वरम् ।
वासायाश्च तथा कासरक्तपित्तज्वरान् जयेत् ॥"
"गुडूची भूनिम्बश्च वालं वीरणमूलकम् ।
लघु मुस्ता त्रिवृद्धात्री द्राक्षा वासा च पर्पटः ॥
एषां काथो हरत्येव ज्वरं पित्तहतं द्रुतम् ।
सोपद्रवमपि प्रातर्निपीतो मधुना सह ॥'
इति गुडूच्यादिकाथः ॥ * ॥
"मलावष्टम्भ बदर्या वा त्रिम्बस्य च्छदपल्लवैः ।
अम्लपिष्टैः प्रलेपोऽयं हन्याद्दाहयुतं ज्वरम् ॥*॥
उत्तानसुप्तस्य गभीरताम्र-
कांस्यादिपात्रे निहिते च नाभौ ।
शीताम्बुधारा बहुला पतन्ती
निहन्ति दाहं त्वरितं ज्वरञ्च ॥ * ॥
पथ्यां सैलपुष्करमूलदिव्यमहिधाज्वरापहम् ।
काकाह्वकपित्तशोषघ्नाभ्यास्त्र हन्ति वमीरपि ।
सैलघृतघौतैरिव न समुच्चयस्तेन केवलेन
घौतैरपि लिह्यात ॥ * ॥
'काञ्जिकार्द्रपटेनावगुण्ठनं दाहनाशनम् ।
अथ शीतकषायशीतलैर्लेपस्तथा ॥ * ॥
द्राक्षामलककल्केन कवलोऽत्र हितो मतः ।
पक्वदाडिमबीजैर्वा धात्रीकल्केन च क्षिपेत् ॥'
धात्री धात्र्याकम् । इति कवल ॥ * ॥
अथान्नमाह ।
"दाहवम्यर्द्दितं क्षामं निरन्नं तृषयान्वितम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं पाययेल्लाजतर्पणम् ॥"
लाजतर्पणं लाजशक्तुरूपं तर्पणम् । तत्र
पैत्तसरूपसक्तं सामान्यज्वरचिकित्सायाम् ॥*॥
'मुद्गयूषोऽथो देयः सितया पैत्तिके ज्वरे ।
हन्त्यौ शुभाभ्रवद्याशी शास्त्राङ्कुरमौषधी ॥
मलयोद्भवं सिक्तं स्यात् पित्तज्वरी नरः ॥
कारावली चन्दनशीतलाभ्यां
सुगन्धपुष्पाम्बरभूषिताभ्याम् ।

नितम्बिनीनां सुपयोधराणा-
मालिङ्गनान्याशु हरन्ति दाहम् ॥
वाप्यः कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहाः शुभाः ।
नार्य्यश्चन्दनदिग्धाङ्ग्यो दाहदैन्यहरा मताः ॥”
इति पित्तज्वराधिकारः ॥ * ॥ * ॥

अथ श्लेष्मज्वराधिकारः । तत्र श्लेष्मज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह ।

“श्लेष्मलाहारचेष्टाभ्यां कफ आमाशयाश्रयः ।
वह्निर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरकृत् स्याद्रसानुगः ॥”

कफस्य कोष्ठाग्नितेजसो वह्निर्नयनेन पक्त्वा-दाशङ्कायां जातायां पित्तस्येव सिद्धान्तो वोद्धव्यः ॥ * ॥ अथ तस्य पूर्व्वरूपमाह । कफान्नानाभिनन्दनमिति । कफात् ज्वरे उत्पत्स्यति अन्नानभिलाषः स्यात् । स च अमादिपूर्व्वको भवति ॥ * ॥ अथ श्लेष्मज्वरस्य लक्षणमाह ।

“स्तैमित्यं स्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता ।
शुक्लमूत्रपुरीषत्वं स्तम्भस्तृप्तिरथापि च ॥
गौरवं शीतमुत्क्लेदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता ।
प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोश्च शुक्लता ॥”

स्तैमित्यं अङ्गानामार्द्रपटावगुण्ठितत्वमिव । स्तिमितो वेगः ज्वरस्य मन्दवेगः । आलस्यं समर्थस्यापि कर्म्मण्यप्रवृत्तत्वाद् । स्तम्भः अङ्गानम्रता । तृप्तिः अन्नाभिलाषे सत्यपि भोजनासामर्थ्यम् । गौरवं गात्राणाम् । शीतं शीतं लगति । उत्क्लेदः वमनोपस्थितिरिव । अतिनिद्रता निद्राधिक्यम् । प्रतिश्यायो नासारोगविशेषः । अरुचिः भोजनानिच्छा । चकारात् पिडका शीता मुखप्रसेकश्छर्द्दिस्तन्द्रा हृदयोपलेप उष्णाभिलाषो वह्निमान्द्यमिति । यत उक्तम् ।

“प्रसेकः पिड़का शीताश्छर्द्दिस्तन्द्रोष्णकामिता ।
कफेन लिप्तहृदयं भवेदग्नेश्च मन्दता ॥”

अथ श्लेष्मज्वरचिकित्सा ।

“आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधापयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥”

इति वचनात् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य यावदारोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने श्लेष्मज्वरिणो लङ्घनविधाने विशेषमाह सुश्रुतः । श्लैष्मिके द्वादशाहेन ज्वरे युञ्जीत भेषजमिति । द्वादशाहेन लङ्घनवता यतीतेनेत्यर्थः ॥ * ॥ किन्तस्मै देयं तदाह ।

“पिप्पल्यादिकषायन्तु कफजे परिपाचनमिति ।”

पिप्पल्यादिगणमाह ।

“पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं गजपिप्पली ।
नागरं चित्रकं चव्यं रेणुकैलाजमोदिकाः ॥
सर्षपो हिङ्गु भार्गी च पाठेन्द्रयवजीरकाः ।
महानिम्बश्च मूर्व्वा च विषा तिक्ता विडङ्गकम् ॥
पिप्पल्यादिगणो ह्येष कफमारुतनाशनः ।
गुल्मशूलज्वरहरो दीपनश्चामपाचनः ॥”
इति पिप्पल्यादिक्वाथः ॥

“क्षौद्रोपकुल्यासंयोगः श्वासकासज्वरापहः ।
प्लीहानं हन्ति हिक्काञ्च बालानामपि शस्यते ॥
पिप्पलीं त्रिफलाञ्चापि समभागां ज्वरी लिहन् ।
मधुना सर्पिषा वापि कासी श्वासी सुखी भवेत् ॥ * ॥
कट्फलं पौष्करं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह ।
श्वासकासज्वरहरो लेहोऽयं कफनाशनः ॥”
इति चातुर्भद्रिकावलेहः ॥ * ॥

“कट्फलं पौष्करं शृङ्गी यवानी कारवी तथा ।
कटुत्रयञ्च सर्व्वाणि समभागानि चूर्णयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसैर्लिह्यान्मधुना वा कफज्वरी ।
कासश्वासारुचिच्छर्द्दिश्लेष्मानिलनिवृत्तये ॥”
इत्यष्टाङ्गोऽवलेहः ॥ * ॥

“सिन्धुवारदलक्वाथं कणाढ्यं कफजे ज्वरे ।
जङ्घयोश्च बले क्षीणे कर्णे च पिहिते पिबेत् ॥
यवानी पिप्पली वासा तथा खाखसवल्कलम् ।
एषां क्वाथं पिबेत् कासे श्वासे च कफजे ज्वरे ॥
वासाक्षुद्रामृताक्वाथः क्षौद्रेण ज्वरकासहृत् ॥”
इति वासादिक्वाथः ॥ * ॥

“मरिचं पिप्पलीमूलं नागरं कारवी कणा ।
चित्रकं कट्फलं कुष्ठं ससुगन्धिवचा शिवा ॥
कण्टकारी जटा शृङ्गी यवानी पिचुमर्द्दकः ।
एषां क्वाथो हरत्येव ज्वरं सोपद्रवं कफात् ॥”
इति मरिचादिक्वाथः ॥

वातज्वराधिकारोक्तकल्पतरुरसोऽपि । श्लेष्मज्वरे दातव्यस्तस्य कफवाधिहरत्वात् ॥ * ॥

“सिन्धुत्रिकटुराजीभिरार्द्रकैश्च कफे हितः ॥”

कवल इति शेषः ॥ * ॥ अथान्नमाह ।

“मुद्गयूषौदनौ देयौ ज्वरे कफसमुत्थिते ॥”
इति श्लेष्मज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ वातपित्तज्वराधिकारः । तत्र द्वन्द्वजज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह । तत्र वातपित्तज्वरस्य ।

“वातपित्तकरैर्व्वातपित्ते आमाशयाश्रये ।
वह्निर्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगे ज्वरकारिणी ॥”

स्यातामिति शेषः ॥ * ॥
अथ तस्य पूर्व्वरूपमाह ।

“प्रायूपे वातपित्तस्य भवतो वातपैत्तिके ॥”

ज्वर इति शेषः ॥ * ॥
अथ वातपित्तज्वरस्य लक्षणमाह ।

“तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहो निद्रानाशः शिरोरुजा ।
कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ॥
पर्व्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ॥”

पर्व्वभेदः पर्व्वाणि भिद्यन्त इवेति सन्धिषु व्यथा ॥
अथ वातपित्तज्वरस्य चिकित्सा ।

“वातपित्तज्वरे देयमौषधं पञ्चमेऽहनि ।
किराततिक्तामृतां द्राक्षामामलकीं शटीम् ।
निष्क्वाथ्य सगुडं क्वाथं वातपित्तज्वरे पिबेत् ॥”
इति किरातादिक्वाथः ॥ * ॥

“गुडूची पर्पटी मुस्तं किराती विश्वभेषजम् ।
वातपित्तज्वरे देयं पञ्चभद्रमिदं शुभम् ॥”
इति पञ्चभद्रक्वाथः ॥ * ॥

“त्रिफलाशाल्मलीरास्नाराजवृक्षाटरूषकैः ।
शृतमम्बु हरत्याशु वातपित्तभवं ज्वरम् ॥”
इति त्रिफलादिक्वाथः ॥ * ॥

“मधुकं सारिवा द्राक्षा मधूकं चन्दनोत्पलम् ।
काश्मीरफलकं लोध्रं त्रिफला पद्मकेशरम् ॥
परूषकं मृणालञ्च क्षिपेत् संचूर्ण्य वारिणि ।
निशोषितं सिताक्षौद्रलाजयुक्तञ्च तत् पिबेत् ॥
वातपित्तज्वरं दाहं तृष्णामूर्च्छारुचिभ्रमान् ॥
शमयेद्रक्तपित्तञ्च जीमूतमिव मारुतः ॥”

अत्र मधुकादिमृणालान्तं समुदितं पलपरिमितं संचूर्ण्य क्षिपेत् वारिणि षट्पलपरिमिते । मधुकादिर्हिमो दाहे ॥ * ॥
अथान्नमाह ।

“मुद्गामलकयूषस्तु वातपित्तज्वरे हितः ।
महादाहे प्रशस्तौ यूषश्चणकसम्भवः ॥”

दाड़िमामलकमुद्गसम्भवो यूष उक्त इति वातपैत्तिके ।

“कफपित्तहरा मुद्गाः कारवेल्लादयस्तथा ।
प्रायेण न च ते देया वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥
दत्तास्तु ज्वरविष्टम्भशूलोदावर्त्तकारिणः ॥”
इति वातपित्तज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ वातश्लेष्मज्वराधिकारः । तत्र तस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।

“वातश्लेष्मकरैर्व्वातकफावामाशयाश्रयौ ।
वह्निर्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगौ ज्वरकारिणौ ॥”

पूर्व्वरूपमाह ।

“प्राग्रूपे वातकफयोः स्याता वातकफज्वरे ॥”

तस्य लक्षणमाह ।

“स्तैमित्यं पर्व्वणां भेदो निद्रागौरवमेव च ।
शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्त्तनम् ॥
सन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥”

स्वेदाप्रवर्त्तनं स्वेदस्य आधमन्तादभावेन प्रवृत्तिः ॥
तथाह हारीतः ।

“शिरोग्रहः स्वेदभवश्च कासो
ज्वरस्य लिङ्गं कफवातजस्येति ॥”

स्वेदभवः स्वेदोत्पत्तिः ॥ * ॥
ननु स्वेदः पित्तस्य धर्म्मः अतएव पित्तज्वरे कक्षौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायत इत्युक्तम् । तस्मात् कथं वातश्लेष्मज्वरे स्वेदस्यातिप्रवृत्तिः । उच्यते । विकृतिविषमसमवायारब्धत्वान्न दोष इति कार्त्तिकः । प्रकृतिसमसमवायस्य विकृतिविषमसमवायस्य चायमर्थः प्रकृत्या हेतुभूतया समः कारणानुरूपः समवायः कार्य्यकारणभावः सम्बन्धः प्रकृतिसमसमवायः कारणानुरूपं कार्य्यमिति यावत् । यथा प्रकृतेर्यथाश्रितैः शुक्लैस्तन्तुभिः समवायकारणैरारब्धः पटः शुक्ल एव भवति । यथा प्रकृतेन केवलेन वातेन पित्तेन कफेन वा दुर्गलो ज्वरो वावानुरूपितैर्धर्म्मैर्व्वेगादिभिक-

नैमित्तिकोऽभिहतो भवति । विषमविषमम
वायनु विषमा ऋतुभूतया विषम कारणानु
रूप समवाय कार्यस्य कारणसमन्वा । यथा
संसर्गाद्धृताभ्यां हरिद्राचूर्णाभ्यां ऋतुभूताभ्यां
विषम कारणानुरूपा लोहितो वर्णो जायते ।
तथा वातज विषमाभ्यां वातश्लेष्मभ्यां हेतु
भूताभ्यां विषमा कारणानुरूपा सन्ततादि
प्रवर्त्तते इति सिद्धान्तः ॥ * ॥

अथ वातश्लेष्मज्वरस्य चिकित्सा ।
"वातश्लेष्मज्वरे स्वर्णसिन्दूर नवमाहनि ।
पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचित्रकनागरैः ।
दीप्यकं भार्गी वचा वातश्लेष्मज्वरापहः ।
कौशिकाख्यविकारात् पञ्चकोलमिदं स्मृतम् ।
सौन्दर्यं पाचनं चैव दीपनं कफवातनुत् ।
गुल्मप्लीहोदराध्मानशूलघ्नं पित्तकोपनम् ॥"
इति पञ्चकोलम् ॥ * ॥

"किरातविश्वाम्बरनिम्बिका
कणाकषायामृतवल्लिनिम्बुकैः ।
कृत: कषायो विनिहन्ति सत्वर
ज्वरं समीरोत्थकफं महाग्निम् ॥"
इति किरातादिक्वाथः ॥ * ॥

"पिप्पल्यादिकाथ काथं दिवैङ्गलकपञ्चकम् ।
वातपर कफचिन्निघ्नं ज्वरे भिषक्प्रयुक्तम् ॥'
इति पिप्पल्यादिक्वाथः ॥ * ॥

"पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।
तथा सातिविषा [illegible]
[illegible] मूर्वा वचा च इत्यादि च ।
[illegible] पुष्कर भार्गी त्रिवृत् कटुकाद्वयम् ।
[illegible] हस्तलिखा मेदा [illegible]
[illegible] गुडूच्या [illegible]
[illegible]
[illegible] वातश्लेष्मज्वरापहः ।
[illegible] श्वासं कासं प्रतिश्यायं च [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ज्वरं समैव ग्रन्थितम् ॥"
इति हृतकाद्यक्वाथः ॥ * ॥

"[illegible]
[illegible]
इति [illegible] क्वाथः ॥ * ॥

[illegible] वातश्लेष्मज्वरहरम् ।
"[illegible]
वातश्लेष्मज्वरे [illegible] ॥"
इति [illegible] ॥ * ॥

"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] वातश्लेष्मज्वरापहः ॥"
[illegible] श्लेष्मज्वरे [illegible] च ।

'स्वेदादिभ्ये भद्रमुस्तचन्दनं
त्रिफलया पञ्चनिम्बमिति गुणन्ति ।
भार्गी मुस्तार्कमूलविल्व भाजन
सर्वाणि तिस्त्रम् सुखुल्मात् ।
मरिच पिप्पली शुण्ठी पथ्या लोध्र पौष्करम् ।
भूनिम्ब कटुका कुष्ठ कचूरी निर्गुण्डिका शटी ।
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
एतदुष्णेन चैव शीतेन सन्निपाते ॥'
निर्गुण्डिका मन गुरिया इति लोके । अत्र शटी
गन्धपलाशी । इति मरिचाद्युद्धूलनम् ॥ * ॥
"भनिम्बकारवानिक्वाथपाकस्वलन रज ।
एतानुद्धूलन चैव सम्भ्रम स्वेदसरः ।'
इति भनिम्बाद्युद्धूलनम् ॥ * ॥
पूर्वोक्तो वातश्लेष्मणोऽप्यत्र समुचित । यत
उक्तम् ।
'पीतसमाप्रयोगैर्मद्याद्यासादिनिशालिनि ।
वातश्लेष्मज्वरे स्वेद कारयेत तद्विधानवित ॥*॥
मातुलुङ्गफणकमरी वृत
सिन्धुजकामयिष्टिकास्विन्नी सुरी ।
हन्ति वातकफरोगमाशुतः
प्राचयमाशु मदुनामरोचकम् ।
इति कवल ॥"
कष्टाशमाह ।
'महत्या पञ्चमूल्याश्च सम्यक् सिद्ध चिकित्सक ।
आद्यते निश्च दद्यात ज्वरे वातबलासने ।'
इति वातश्लेष्मज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ पित्तश्लेष्मज्वराधिकारः । तत्र तस्य
त्रिभूतद्वयमिलत्कारणस्यपूर्वोक्तौ सम्प्राप्ति
माह ।
"पित्तश्लेष्मकरे पित्तकफावामाशयाश्रयौ ।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरकारिणौ ।'
पूर्वरूपमाह ।
"प्रायः पित्तकफयोः स्यात् पित्तश्लेष्मज्वरे ।"
अथ तस्य लक्षणमाह ।
"लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोहः कासोऽरुचिस्तृषा ।
मुहुर्दाहो मुहुः शीतं पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः ॥"
आस्यस्य लिप्तत्व लिप्तत्वं । तिक्तत्वं कटुत्वं ।
तन्द्रा पदार्थेष्वनिर्धारणम् । मोहो मूर्च्छा ॥*॥
अथ पित्तश्लेष्मज्वरस्य चिकित्सा ।
"पित्तश्लेष्मज्वरे देयमौषधं दशमेऽहनि ।
गुडूचीनिम्बधान्याकपद्मकं कटुरोहिणी ।
गुडूच्यादिरयं क्वाथः पाचनो दीपनः स्मृतः ।
[illegible] पित्तश्लेष्मज्वरापह ॥"
इति गुडूच्यादिक्वाथः ॥ * ॥
"पटोलमादरुदाद्यादिकं चन्दनम् ।
[illegible]
[illegible] पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
[illegible] ॥"
इति पटोलादिकम् ॥ * ॥
"[illegible]
[illegible] ॥

दाहतृष्णारतिच्छर्दिकासशूलनिवारणम् ॥"
इति कण्टकार्य्यादिक्वाथः ॥ * ॥
'नागरोशीरधान्याकपद्माभमोचरकामृभिः ।
कृत क्वाथो भवेद्ग्राही पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥"
इति नागरादिक्वाथः ॥ * ॥
'समशर्करामलकाभ्यां कटुकाचूर्णकारिका ।
पीत्वा ज्वरं जयेज्जन्तु पित्तश्लेष्मसमुद्भवम् ॥"
अत्र कटुकाया द्वाविंशमाषा । शर्करायाः
चत्वारो माषा । एवं कष इति चक्रः ।
वैद्यव्यवहारे तु कटुकाशर्करयोः समभागयो
रेव कर्ष । इति कटुकीकल्कः ॥ * ॥
'समध्रुग्धपलानां रस पौष्टिकानुग ।
पित्तश्लेष्मज्वर हन्ति सामपित्त सुशामनम् ॥"
अत्र मात्राया रसौ मधुमर्दन मतौ दश ।
मधुसितयो प्रत्येक टङ्क प्रमाणम् ॥ * ॥
अथामलमाह ।
'कषाय परिपीतस्तु द्राक्षारसेनान्वितः ।
पित्तश्लेष्मज्वरमोदाहकर्दरी भवेत् ॥"*॥
अन्यच ।
"पटोलधान्ययोर्यूष पित्तश्लेष्मज्वरापह ॥"
इति पित्तश्लेष्माधिकार ॥ * ॥

अथ सन्निपातज्वराधिकारः । तत्र त्रिदो
षाभिव्यक्तिरूपा सन्निपातज्वरस्य हेतवः ॥*॥
सम्प्राप्तिपूर्वकं ज्वराधिकारमाह । तत्रागन्तु
ज्वरस्य निदानमाह ।
'अभिघाताभिषङ्गाभ्यामभिचाराभिशापतः ।
आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वं स विभाव्यते ॥"
अभिघात शस्त्रादिजनितमुद्वाद भगभिदनम् ।
अभिषङ्ग कामशोकभयक्रोधभूतादिभिराभि ।
अभिचार इत्यादुक्तमन्त्रम् । अभिशाप
ब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धादिकृत [illegible] । स आग
न्तुर ज्वरः [illegible] दोषैः [illegible]
विभाव्यते ॥ * ॥ अत्रागन्तोर्विशेषा
माह ।
'[illegible]
[illegible] ॥"
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

तत्र कस्यागन्तोः को निजो दोष इत्यपेक्षाया-
माह ।
"कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात् पित्तं त्रयो मलाः ।
भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ॥"
कामशोकभयात् कामशोकभयजादागन्तोर्वायुः
कुप्यति । क्रोधात् क्रोधजादागन्तोः पित्तं
कुप्यति । भूताभिषङ्गात् भूताविष्टजादागन्तोः
त्रयो मला दोषाः कुप्यन्ति इत्यर्थः । भूत-
सामान्यलक्षणाः भूतस्य भूतलक्षणस्य सामान्यं
समानता येषां तानि भूतसामान्यानि भूतसा-
मान्यानि लक्षणानि येषां ते भूतसामान्य-
लक्षणाः मलाः ॥ * ॥
अथागन्तुज्वराणां हेतुभेदैर्लक्षणभेदानाह ।
"श्यावास्यता विषकृते तथातीसार एव च ।
भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया ॥"
विषकृते स्थावरजङ्गमविषभक्षणकृते ज्वरे ।
श्यावः शुक्लानुविद्धः कृष्णो वर्णः शाकवर्णो वा ।
अतीसारः स्थावरविषेणैव तस्याधोगामित्वात् ।
तोदः सूचीव्यधनेनेव व्यथा ॥ * ॥
"ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथुस्तथा ।
कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभोजनम् ॥
हृदये वेदना चास्य गात्रञ्च परिशुष्यति ॥"
कामजे समीहितकान्ताद्यप्राप्तिनिमित्तके ज्वरे ।
चकारात् वाग्भटोक्तान्यपि लक्षणानि बोद्ध-
व्यानि । तानि यथा,—
"कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षयः ।
भयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत् कोपाच्च वेपथुः ॥"
भयात् भयजे ज्वरे प्रलापः । शोकाच्च चकारेण
प्रलाप एवानुकृष्यते । कोपाच्च कोपादपि
वेपथुर्भवति ॥ * ॥ ननु वेपथुर्वातस्य धर्मः तत्
कथं क्रोधजे ज्वरे वेपथुः । यत उक्तम् । क्रोधात्
पित्तमिति । उच्यते ।
"एकः प्रकुपितो दोष इतरानपि कोपयेत् ॥"
इति वचनात् पित्तकोपितवातजन्य एवात्र
वेपथुः ॥ * ॥ किञ्च क्रोधाद्वायुरपि भवति ।
यत उक्तं विदेहेन । क्रोधशोकौ स्मृतौ वात-
पित्तरक्तप्रकोपनाविति । यत उक्तम् ।
"भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्यं रोदनकोपने ।
केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं वदन्ते विषमज्वरम् ॥"
भूताभिषङ्गोत्थो विषमज्वरो भवति । कदा-
चिदपि वेगवान् कदाचिच्छान्तवेग इत्यर्थः ॥
"अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते ।"
तृष्णा चेति चकारेण हारीताद्युक्तादि वाग्-
भटोक्तञ्च बोद्धव्यम् । तद्यथा,—
"यत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते ।
पूर्वं मनस्ततो देहस्ततो विस्फोटविभ्रमैः ।
सदाहमूर्च्छैस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वर इति ॥"
अथ तेषां चिकित्सा ।
"चागन्तुजे ज्वरे नैव नरः कुर्व्वन्ति लङ्घनम् ॥"
तथा च वाग्भटः ।
"शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम् ॥"
नेष्यते इति शेषः । अन्यच्च ।

"लङ्घनं न हितं कामशोकचिन्ताग्रहार्त्तिजे ।
भयभूतश्रमक्रोधलङ्घनैश्च कृते ज्वरे ॥
किन्तु दीप्ताग्नये तत्र दद्यान्मांसरसौदनम् ।
अभिघातज्वरे युञ्ज्यात् क्रियामुष्णविवर्ज्जिताम् ॥
कषायं मधुरं स्निग्धं यथादोषमथापि वा ।
अभिघातज्वरो नश्येत् पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ॥
रक्तावसेकैर्म्मेध्यैश्च तथा मांसरसौदनैः ॥"
मेध्यैर्मेधाय हितैः ॥ * ॥
"अध्वव्यत्रमाताध्वभङ्गभ्रंशसदृद्रवान् ।
ज्वरानुपाचरेत् पूर्व्वं क्षीरमांसरसौदनैः ॥"
अधस्ताडनं कर्णादिवेधो वा । भङ्गश्छेदभेदादिकः ।
भ्रंशो वृक्षादितः पतनम् ॥ * ॥
"अध्वश्रान्तेषु चाभ्यङ्गं दिवानिद्राञ्च कारयेत् ।
ओषधीगन्धविषजौ विषपित्तप्रबाधनैः ।
जयेत् कषायैर्मतिमान् सर्व्वगन्धकृतैर्भिषक् ॥"
सर्व्वगन्धमाह ।
"चातुर्जातककर्पूरककोलागुरुकुङ्कुमम् ।
लवङ्गसहितञ्चैव सर्व्वगन्धं विनिर्द्दिशेत् ॥ * ॥
क्रोधजे पित्तजे काम्ये नार्य्याः सद्वाक्यमेव च ।
आश्वासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ॥
हर्षणैश्च शमं यान्ति कामशोकभयज्वराः ।
कामैरथ मनोज्ञैश्च पित्तघ्नैश्चाप्युपक्रमैः ॥
सद्वाक्यैश्च शमं याति ज्वरः क्रोधसमुत्थितः ॥"
कामैः कामयितृभिः । मनोज्ञैः धिक्कारादिभि-
र्भयजनकवचनैर्वा ॥ * ॥
"कामात् क्रोधज्वरो नश्येत् क्रोधात् कामज्वर-
स्तथा ।
याभ्यामुभाभ्याञ्च कामक्रोधज्वरक्षयः ॥"
याभ्यामुभाभ्यां मनसि निगृहीताभ्यां काम-
क्रोधाभ्याम् ॥ * ॥
"भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्बन्धावेशनताडनैः ।
जयेद्भूताभिषङ्गोत्थं मनःसान्त्वैश्च मानसम् ॥"
ताडनैरित्यस्य स्थाने केचित् पूजनैरिति पठन्ति ॥
"सहदेवाया मूलं विधिना कण्ठे निबद्धमपहरति ।
एकद्वित्रिचतुर्भिर्द्दिवसैर्भूतज्वरं पुंसाम् ॥
अभिचाराभिशापोत्थौ ज्वरौ होमादिभिर्जयेत् ।
दानस्वस्त्ययनातिथ्यैरुत्पातग्रहदृष्टिजौ ॥"
इत्यागन्तुज्वराधिकारः ॥ * ॥
अथ विषमज्वराधिकारमाह । तत्र विषम-
ज्वरस्य निदानादिचिकित्सापर्य्यन्तं विषमज्वर-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
अथ जीर्णज्वराधिकारः । तस्य निदानादिकं
जीर्णज्वरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
अथ दुर्ब्बलजनितस्य ज्वरस्य चिकित्सामाह ।
"हरीतकी निम्बपत्रं नागरं सैन्धवोऽनलः ।
एषां चूर्णं सदा खादेत् दुर्ब्बलज्वरशान्तये ॥"
इति हरीतक्यादि चूर्णम् ॥ * ॥
"अरुचिमनलमान्द्यं पीनसश्वासकासा-
नुदरगुदजदोषानाशु हन्यादशेषान् ।
जनयति तनुकान्तिं चित्तनेत्रप्रसादं
पलपरिमितशुण्ठीक्वाथसिद्धः कषायः ॥"
इति शुण्ठीक्वाथः ॥ * ॥

"विषं भागद्वयं दग्धकपर्द्दः षड्भागकः ।
मरिचं नवभागञ्च चूर्णं वस्त्रेण शोधयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसेनास्य कुर्य्यान्मुद्गनिभां वटीम् ।
वारिणा वटिकायुग्मं प्रातः सायञ्च भक्षयेत् ॥
अयं रसो ज्वरे योज्यः सामे दुर्ब्बलकेऽपि च ।
अजीर्णाध्मानविष्टम्भशूलेषु श्वासकासयोः ॥"
इति दुर्ब्बलजेता रसः ॥ * ॥
"पटोलमुस्तामृतवल्लिवासकं
सनागरं धान्यकिराततिक्तकम् ।
कषायमेषां मधुना पिबन्नरो
निवारयेत् दुर्ब्बलदोषमुल्बणम् ॥"
इति पटोलादिक्वाथः ॥ * ॥
"किराततिक्तत्रिवृद्दमुस्तपिप्पली-
विडङ्गविश्वाकटुरोहिणीरजः ।
निहन्ति लीढं मधुनातिसत्वरं
सुदुस्तरं दुर्ब्बलदोषजं ज्वरम् ॥"
इति किराततिक्तादिचूर्णम् ॥ * ॥
"भोजनादौ नरैर्भुक्तं शुण्ठीराज्यभयोत्थितम् ।
कल्कं तु सहते नित्यं नानादेशोद्भवं जलम् ॥
महार्द्रकयवक्षारौ पीत्वा चोष्णेन वारिणा ।
नानादेशसमुद्भूतंवारिदोषमपोहति ॥" * ॥
अथ साध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह ।
"बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥"
ज्वरस्योपद्रवानाह ।
"श्वासमूर्च्छारुचिच्छर्द्दितृष्णातीसारविड्ग्रहाः ।
हिक्काकासाङ्गभेदाश्च ज्वरस्योपद्रवा दश ॥" * ॥
प्रसङ्गादुपद्रवाणां चिकित्सायां विशेषमाह ।
"संजातोपद्रवो व्याधिस्त्वन्यो न स्वाधिकित्-
सकैः ।
व्याधौ शान्ते प्रशाम्यन्ति सद्यः सर्व्वेऽप्युपद्रवाः ॥
अतो व्याधिं जयेद्यत्नात् पूर्व्वं पश्चादुपद्रवम् ।
भिषगग्र्यः कुशलः सोऽत्र जयेत् पूर्व्वमुपद्रवम् ॥
तेष्वपि प्रचुरेषु प्राङ्नाशयेदाशुकारिणम् ।
मूलव्याधिं जयेत् पूर्व्वं ज्ञेयो यो वा भवेद्बली ॥
अविरोधेन वा कुर्य्यादुभयोरपि च क्रियाम् ॥"
तत्र ज्वरे श्वासस्य चिकित्सा ।
"सिंही व्याघ्री ताम्रमूली पटोली
शृङ्गी पद्मा पुष्करं रोहिणी च ।
शाकं शटी शैलमल्लाख्य बीजं
श्वासं हन्यात् सन्निपाते दशाङ्गः ॥"
सिंही वड़ीकटैया । व्याघ्री कटैया । ताम्रमूली
दुरालभा । पद्मा भार्गी । रोहिणी कटुकी ।
शैलमल्ली कोरैया । इति दशाङ्गो योगः ॥ * ॥
"भार्गीनिम्बघनाभयामृतलताभूनिम्बवासाविषा-
त्रायन्तीकटुकावचात्रिकटुकश्योनाकशक्राह्वयैः ।
रास्नायासपटोलपाठजिम्शटीदार्व्वीविशाला-
त्रिवृद्-
ब्राह्मीपुष्करसिंहिकाद्वयनिशाधात्रीयवाहैश्च-
इमैः ॥
क्वाथोऽयं खलु सन्निपातनिवहान् द्वात्रिंशतो
घातको ।
दुर्द्धर्षान्निजतेजसा विजयते वर्माण् गरत्मानिव

द्योतते १० द्युमत ११। इत्येकादश ज्वलति कर्म्माणः। इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः॥

ज्वलन, पुं, (ज्वलतीति। ज्वल+"सुचङ्क्रम्य दन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः।' ३। २। १५०। इति युच्।) अग्निः। (यथा, कलाविलासे। १। ४।
"यत्र त्रिनयननयनज्वलनज्वालावलीशलभवृत्तिः।
जीवति मानसजन्मा शशिवदनावदनकान्तिपीयूषैः॥')
चित्रकवृक्षः। इत्यमरः॥२।४।५६॥ (ज्वल+भावे ल्युट्।) दहने क्ली॥

ज्वलनाश्मा, [न्] पुं, (ज्वलनः सूर्य्यवद्दीप्तिविशिष्टः अश्मा प्रस्तरमणिः। नित्यकर्म्मधारयः।) सूर्य्यकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

ज्वलित, त्रि, (ज्वल+क्तः।) दग्धः। उज्ज्वलः। इति मेदिनी। ते, ११०॥ (प्रदीप्तः। यथा, महाभारते। ६। १८। ६।
"काञ्चनाङ्गदिनो रेजुर्ज्वलिता इव पावकाः॥")

ज्वलिनी, स्त्री (ज्वलो दीप्तिरस्त्यस्याः। ज्वल+इनि+ङीप्।) मूर्व्वालता। इति राजनिर्घण्टः॥

ज्वाल, पुं स्त्री (ज्वलतीति। ज्वल+'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः।' ३। १। १४०। इति णः। पक्षे स्त्रियां टाप्।) अग्निशिखा। इत्यमरः॥१।१।६०॥ (यथा, महाभारते। ३। २१८। ३।
"दीप्तो ज्वालैरनेकाभैरग्निरेषोऽथ वीर्य्यवान्॥')
दीप्तिविशिष्टे त्रि। इति मुग्धबोधम्॥

ज्वाला, स्त्री दग्धान्नम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (ज्वलतीति। ज्वल+ण+टाप्।) अग्निशिखा। इत्यमरः। १। १। ६०॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १। १२। ८३।
'अभ्युद्यतोग्रशस्त्राणि ज्वालामालाकुलैर्मुखैः॥')
दाहश्च॥ (स्वनामख्याता ऋक्षस्य पत्नी। यथा महाभारते। १। ९५। २५।
'ऋक्षः खलु मनकदुहितरमुपयेमे ज्वालां नाम। तस्यां पुत्रं मतिनारं नामोत्पादयामास॥")

ज्वालागर्द्दभक, पुं (ज्वालागर्द्दभ+स्वार्थे कन्। तत्र एवान्तराग्नित्वात् साधुः।) रोगविशेषः। तत्पर्य्यायः। ज्वालारासभकामयः २ ज्वालारासभः ३ गर्द्दभगदः ४। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्य लक्षणं जालगर्द्दभशब्दे द्रष्टव्यम्॥

ज्वालाजिह्व, पुं (ज्वाला शिखा एव जिह्वा यस्य।) अग्निः। इति हेमचन्द्रः। ४। १६५॥ (स्कन्दस्यानुचरविशेषः। यथा महाभारते ९। ४५। ५८।
"ज्वालाजिह्वः करालश्च शितकेशो जटी हरिः॥"
दानवविशेषः। स तु बलिराजस्य सेनानीविशेषः। यथा हरिवंशे। २३९। ६।
"कराला ज्वालजिह्वश्च प्रगाढ़ शतलोचनः॥")

ज्वालामुखी स्त्री (ज्वालैव मुखं प्रधानं यस्याम्। ज्वालारूपप्रज्वलितज्वालाभिरेव पूजादिकग्रहणात् देवीत्वतोऽस्यास्तथात्वम्।) पीठस्थानविशेषः। तत्र भगवत्या जिह्वा पतिता। तत्र अम्बिका देवी। उन्मत्तनामकभैरवश्च। इति पीठमाला॥ यथाच।
"ज्वालामुख्यां महाजिह्वा देव उन्मत्तभैरवः।
अम्बिका सिद्धिदा नाम्नी स्तनं जालन्धरे मम॥"
इति तन्त्रचूडामणौ पीठनिर्णयः॥
विद्याविशेषः। यथा,—
"ज्वालामुखीक्रमं वक्ष्ये सा पूज्या मध्यतः शुभे॥
नित्याख्या मदनान्तरा मदमोहापकर्षणि॥
कमला श्रीभारती च आकर्षणी महेन्द्रापि।
ब्रह्माणी चैव माहेशी कौमारी वैष्णवी तथा।
वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डेति च पूजयेत्।
विजया चाजिता चैव मोहनी चापराजिता॥
स्तम्भनी जपनी पूज्या कालिका पद्मवाह्यतः।
ज्वालामुखीक्रमं पूज्य विषादिहरणं भवेत्॥"
इति गारुडे ज्वालामुखीविद्या २०४ अध्यायः॥

झ

झ, झकारः। स व्यञ्जननवमवर्णः चवर्गचतुर्थवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं तालु। इति व्याकरणम्॥ (यदुक्तं शिक्षायाम्। १७।
'कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू॥")
अस्योत्पत्तिर्यथा,—
"विसर्गस्तालुगः सोऽयं श चवर्गश्च यत्तथा॥"
इति प्रपञ्चसारः॥
(वङ्गीयवर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो यथा,
'त्रिकोणकुण्डलीरूपा वामदक्षिणयोगतः।
क्रमशस्तासु तिष्ठन्ति चन्द्रसूर्य्याग्नयः प्रिये!॥
तत्र क्रोडगता मात्रा शक्तिर्ब्रह्मस्वरूपिणी।
ऊर्द्ध्वमात्रा सर्व्वेशानी मध्ये नारायणी स्मृता॥"
अस्य ध्यानं यथा वर्णोद्धारतन्त्रे।
"ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने!।
चन्द्रहेमवर्णाभां रक्ताम्बरविभूषिताम्॥
रक्तचन्दनलिप्ताङ्गीं रक्तमाल्यविभूषिताम्।
चतुर्द्दशभुजां देवीं रत्नहारोज्ज्वलां पराम्॥
ध्यात्वा ब्रह्मस्वरूपां तां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
अस्य स्वरूपं यथा—
'झकारं परमेशानि। कुण्डली मोक्षरूपिणी।
रक्तविद्युल्लताकारं सदा त्रिगुणसंयुतम्॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा।
त्रिबिन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्तिसहितं तथा॥'
इति कामधेनुतन्त्रम्॥
तस्य ३५ पञ्चत्रिंशत् नामानि यथा,—
"झो झङ्कारी गुहो झञ्झावायुः सव्यं चकुमतः।
अजेशो द्राविणी नादः पाशी जिह्वा चलस्थितिः॥
विरजेशो धनुर्हस्तः कर्णो नारदः कुजः।
दीर्घबाहुबलो रूपमाकन्दितः सुचञ्चलः॥
दुर्म्मुखो नष्टः आत्मवान् विकटा कुचमण्डलः।
कलहंसप्रिया वामा अङ्गुलीमध्यपर्व्वकः।
दक्षहासाट्टहासश्च पाशात्मा व्यञ्जनः स्वरः॥'
इति नानातन्त्रशास्त्रम्।

झ, पुं (झटति सङ्घीभवतीति। झट सङ्घाते+बाहुलकात् डः।) झञ्झावातः। अम्बुवर्षणम्। इति शब्दरत्नावली॥ झटीशः। सुरगुरुः। दैत्यराजः। ध्वनिः। तारवायुः। इति मेदिनी। झे, १॥ नष्टे, त्रि। इति शब्दरत्नावली॥

झगझगायमान, त्रि, (झगझग इवाचरतीति। झगझग+'कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च।' ३।१।११। इति क्यङ् ततः शानच्।) चाकचिक्ययुक्तः। झकझकिया इति भाषा। यथा,—
"मयूरवरगामिनीं सुरदशुद्धवर्णोतकटीं
रणत्कणितघण्टिकां निशितशक्तिहस्तोद्यताम्।
प्रभानिकररश्मिभिर्झगझगायमानांशुकां
नयामि गुहसम्भवां त्रिदशशत्रुनिर्णाशिनीम्॥"
इति देवीपुराणे तारकवधे मातृस्तवनामाध्यायः॥

झङ्कार, पुं, (झं+भावे घञ् कारः। झमित्यव्यक्तशब्दस्य कारः करणं यत्र।) भ्रमरादिशब्दः। यथाह वल्लालसेनः।
"प्रारब्धो मधुपैरकारणमहो झङ्कारकोलाहलः।"
(तथाच पञ्चतन्त्रे। ५। ४२।
'शरज्ज्योत्स्नाहते दूरं तमसि प्रियसन्निधौ।
धन्यानां विशति श्रोत्रे गीतझङ्कारजा सुधा॥')

झञ्झा स्त्री, (झमित्यव्यक्तशब्देन झटति संघीभवतीति। झट+बाहुलकात् डः। ततष्टाप्।) ध्वनिविशेषः। जलकणवर्षणम्। इति शब्दरत्नावली॥

झञ्झानिल, पुं, (झञ्झाध्वनियुक्तोऽनिलः।) प्रावृषिजवायुः। झञ्झावातः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

झञ्झावात, पुं, (झञ्झाध्वनियुक्तो वातः।) प्रावृषिजवायुः। इति हलायुधः॥ (यथा ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्याये।
'झञ्झावातं रक्तवृष्टिं मालाञ्च हृत्प्रपातनम्॥")

झट, संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं अक सेट्।) झटति केशः। परस्परं सम्पृक्ता भवतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

झटि, पुं, (झटति परस्परं संहतो भवतीति। झट संहतौ+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां ४। ११७। इति इन्।) क्षुद्रवृक्षः। इत्युणादिकोषः॥

झटिति, व्य द्रुतम्। शीघ्रम्। तत्पर्य्यायः। स्राक् १ अञ्जसा २ अह्नाय ३ सपदि ४ द्राक् ५ मङ्क्षु ६। इत्यमरः। ३। ४। २॥ (यथा, पञ्चदश्याम्। ७। १९५।
"तत्त्वविश्रान्तिमात्रार्थं किन्तु विपर्य्ययात्।
विपर्य्ययस्तु न कालोऽस्ति झटिति क्वचित्॥")

झत्ति, व्य, (झटिति इति शब्दस्य प्राकृतभाषायां झत्ति इति सिद्धम्।) झटिति। इति प्राकृतभाषायां काव्यप्रकाशः॥

झनत्कारः, पुं, (कृ+भावे घञ् कारः। झनदित्यव्यक्तशब्दस्य कारः करणं यत्र।) अनुकरणशब्दः। कङ्कणादिध्वनिः। यथा, कालिदासः।
"उद्वेलद्भुजवल्लिकङ्कणझनत्कारः क्षणं वार्य्यताम्॥"

झम, उ भक्षे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) उ, झमित्वा झान्त्वा। इति दुर्गादासः॥

झम्पः, पुं, (लम्फः पृषोदरादित्वात् साधुः।) सम्पातपतनम्। लम्फः। इति जटाधरः॥ (यथा, महावीरचरिते।
"पुच्छास्फोटदलत्-समुद्रविवरैः पातालझम्पास्व[ता॥")

झम्पारुः, पुं, (झम्पं लम्फं आराति आददातीति। आ+रा+बाहुलकात् डुः।) वानरः। इति शब्दरत्नावली॥

झम्पाशी, [न्] पुं, (झम्पेन सम्पातेन अश्नातीति। अश+णिनिः। मत्स्यादिधारणकाले झम्पदानपूर्व्वकपतनादस्य तथात्वम्।) मत्स्यरङ्गपक्षी। इति जटाधरः॥

झम्पी, [न्] पुं, (झम्पो लम्फोऽस्त्यस्येति। झम्प+"अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति इनिः।) वानरः। इति शब्दरत्नावली॥

झरः, पुं, (झीर्य्यति जीर्णीभवति पतनादिस्थानमनेनेति। झॄ+"ऋदोरप्।" ३।३।५७। इत्यप्।) निर्झरः। पर्व्वतावतीर्णजलप्रवाहः। इत्यमरः। २।३।५॥ (समूहः। यथा, नैषधे।२।३२।
"कलसे निजहेतुदण्डजः
किमु चक्रभ्रमिकारिता गुणः।
स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभा-
झरचक्रभ्रमिमातनोति यत्॥"
"स कलसः प्रभारूपेण कान्तिसमूहेन चक्रभ्रमिं कुलालचक्रभ्रमणमातनोति जनयति। यद्वा प्रभाझरे कान्तिप्रवाहे चक्रभ्रमिं चक्रवाकभ्रान्तिमातनोति।" इति तट्टीका॥)

झरा, स्त्री, (झर+टाप्।) झरः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

झरी, स्त्री, (झर+ङीष्।) झरः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

झर्च, श उक्तौ। भर्त्से। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। श, झर्चती झर्चन्ती। गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठफलन्तु शत्रन्तानामाङीपोरिति नुमो विभाषा वेदेषूच्चारणभेदश्च। भर्त्सं सन्तर्ज्जनम्। इति दुर्गादासः॥

झर्छ, श उक्तौ। भर्त्से। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) श, झर्छती झर्छन्ती। भर्त्सं सन्तर्ज्जनम्। इति दुर्गादासः॥

झर्झ, श उक्तौ। भर्त्से। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) श, झर्झती झर्झन्ती। भर्त्सं सन्तर्ज्जनम्। इति दुर्गादासः॥

झर्झरः, पुं, (झर्झ इत्यव्यक्तशब्दं रातीति। रा+कः। यद्वा, झर्झेति शब्दायते इति। झर्झ+बहुलवचनात् अरः।) वाद्यविशेषः। इत्यमरः। १।७।८॥ चर्म्मपुटाच्छादितकाष्ठस्थानम्। इति तट्टीकासारसुन्दरी॥ करड़ इति ख्यातः।
"डिण्डिमो डेङ्गरी प्रोक्तो झर्झरः पटहः स्मृतः॥"
इति भरतधृतवैकुण्ठः॥
तत्पर्य्यायः। झल्लकी २ झल्ली ३ झाजरी ४ झर्झरी ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्। ४।८५।
"आदौ जलधिजीमूतभेरीझर्झरसम्भवाः॥"
झर्झयति निन्द्यते इति। झर्झ भर्त्से+अरः।) कलियुगम्। (झर्झरी झर्झरशब्द इवास्त्यस्येति। अच्।) नदभेदः। इति मेदिनी। रे, १५८। (हिरण्याक्षपुत्रविशेषः। यथा, हरिवंशे। ३।७६।
"हिरण्याक्षसुताः पञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः।
झर्झरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा।
महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च॥")

झर्झरकः, पुं, (झर्झर+स्वार्थे कन्।) कलियुगम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

झर्झरा, स्त्री, (झर्झरते निन्द्यते इति। झर्झ भर्त्से+बाहुलकात् अरः। ततष्टाप्।) वेश्या। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (जलशब्दविशेषः। यथा, काशीखण्डे। २६।६८।
"झिण्टीशवन्द्या झाङ्कारकारिणी झर्झरावती॥")

झर्झरी, स्त्री, (झर्झर+गौरादित्वात् ङीष्।) झर्झरवाद्यम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, हरिवंशे। २३७।२।
"गोमुखाडम्बराणाञ्च भेरीणां मुरजैः सह।
झर्झरीडिण्डिमानाञ्च शुश्रूयन्त महास्वनाः॥")

झर्झरीकः, पुं, (झर्झतीति। झर्झ+"फर्फरीकादयश्च।" उणां। ४।२०। इति ईकन् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) शरीरम्। इत्युणादिकोषः॥ देशः। चित्रम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

झलज्झला, स्त्री, (झलज्झल इत्यव्यक्तशब्दोऽस्त्यस्येति। अच्।) हस्तिकर्णास्फालनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

झलरी, स्त्री, (झल्लरी। पृषोदरादित्वात् ललोपः।) हुडुकः। झर्झरवाद्यम्। बालचक्रम्। केशचक्रम्। इति मेदिनी। रे, १५६॥

झला, स्त्री, कन्या। आतपस्योर्म्मिः। इति मेदिनी। ले, २०॥

झल्लः, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः। इति जटाधरः॥ स च क्षत्रियात् व्रात्यात् सवर्णायां जातः। (यथा, मनुः। १०।२२।
"झल्लो मल्लश्च राजन्यात् व्रात्यान्निच्छिविरेव च॥")
प्रहासकः। इति महाभारतम्॥ भाँड़ इति भाषा॥ (स्त्री, झर्झरवाद्यम्॥)

झल्लकं, क्ली, (झल्ल+स्वार्थे कन्।) कांस्यनिर्म्मितकरतालकम्। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
"शिवागारे झल्लकञ्च सूर्य्यागारे च शङ्खकम्।
दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीञ्च न वादयेत्॥"

झल्लकण्ठः, पुं, (झल्लो झल्लकशब्द इव कण्ठः कण्ठस्वरो यस्य।) पारावतः। इति हारावली। ८७॥

झल्लरी, स्त्री, (झल्लं झल्लकशब्दं रातीति। रा+कः। स्त्रियां ङीष्।) हुडुक्कः। झर्झरवाद्यम्। (यथा, काशीखण्डे। २६।६८।
"झल्लरीवाद्यकुशला झलज्झालजलाढ्यता॥")
बालचक्रम्। वालड़ीति ख्यातम्। इति मेदिनी। रे, १५६॥ शुद्धम्। क्लेदः। इत्यजयपालः॥

झल्लिका, स्त्री, (झल्लीव कायतीति। कै+कः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) उद्वर्त्तनपटः। द्योतः। इति मेदिनी। के, ६६॥ उद्वर्त्तनमलम्। इति शब्दरत्नावली॥

झल्ली, स्त्री, (झल्ल+ङीष्।) झर्झरवाद्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

झल्लीलः, पुं, (झर्झ क्विप् तादृशः सन् लोलः। ततः पृषोदरादित्वात् साधुः।) तर्कुलासकः। इति हारावली। २१३॥ टेक्कुयार वाँटुल इति भाषा॥

झष, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) आद्यस्वरी। झषति। षष्ठस्वरी चायमिति केचित्। झूषति। इति दुर्गादासः॥

झष, ञ ग्रहे। पिधाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट्।) ञ, झषति झषते वस्त्रं जनो गृह्णाति परिदधाति वेत्यर्थः। सप्तमस्वरादिरयमिति पूर्णचन्द्रत्रिलोचनरामाः। अर्षति अर्षते। इति दुर्गादासः॥

झषं, क्ली, (झष ग्रहे+अच्।) खिलम्। इत्यजयपालः॥

झषः, पुं, (झष्यते वध्यते भक्षणाय झष्यते गृह्यते इति वा। झष+"खनो घ च।" ३।३।१२५। इति घ।) मत्स्यः। इत्यमरः। १।१०।१॥ (यथा, भगवद्गीतायाम्। १०।३१।
"झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी॥"
मकरः। यथा, रामायणे। २।११४।४।
"लीनमीनझषग्राहां कृशां गिरिनदीमिव॥")
तापः। वनम्। इति मेदिनी। षे, १२॥ मीनराशिः। यथा,—
"साहँसप्तझषे मेषे वसुसाहौं घटे वृषे॥"
इति समयप्रदीपः॥

झषकेतनः, पुं, (झषो मकरो मीनो वा केतनं केतुरस्य।) कन्दर्पः। इति हलायुधः॥

झषा, स्त्री, (झष+अच् ततष्टाप्।) नागबला। इत्यमरः। २।४।११७॥

झषाङ्कः, पुं, (झषः अङ्को यस्य।) अनिरुद्धः। इति हेमचन्द्रः॥ (कन्दर्पः। यथा, श्रीकण्ठचरिते। ११।२।
"यत्कला किल झषाङ्कपुलिन्द-
सन्दमानवड़िशव्रतमाधात्॥")

झषाशनः, पुं, (झषान् मत्स्यान् अश्नातीति। अश् ग भोजने+कर्त्तरि ल्युः।) शिशुमारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

किञ्च श्वासवलासकासगुदरुगहृद्रोगहिक्कामय-
मन्याक्षमगलामयार्द्दितमला विष्टम्भरुमा-
नपि ।”

विश्वा अतीस । शक्रद्रुम कुटज । देवद्रुम देव-
दारु । इति द्वात्रिंशदङ्गक्वाथः ॥ * ॥

‘मधुना कणाकट्फलकर्कटशृङ्गीभव चूर्णम् ।
श्वासामये मनोज्ञे लीढा लोकः सुखी भवति ॥
वन्योपलाग्निसन्तापितस्नानसप्तैव पक्वरे दाह ।
अपहरति श्वासामयमथ भावित सुनिभिः ॥
अथ ज्वरे मूर्च्छायाश्चिकित्सा ।

‘आर्द्रकस्य रसेनस्य मूर्च्छायामाचरेन्नरः ।
अञ्जनञ्च प्रयुञ्जीत मधुसिन्धुशिलोषणैः ॥
शीताम्भसाभिषेकः सुरभिधूपः सुगन्धिपुष्पञ्च ।
मृदुतालवृन्तवातः कोमलकदलीदलस्पर्शः ॥
अथ ज्वरे अरुचेश्चिकित्सा ।

‘अरुचौ तु शृङ्गवेररसकैः धान्यैः ससिन्धुजैः
कवल ।
सिन्धूत्थमातुलुङ्गीफलकेशरधारणं वक्त्रे ।”
अथच ।

‘अरुचौ मातुलुङ्गस्य केशरं साज्यसैन्धवम् ।
धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्ये तु
धारयेत् ।”

अथ ज्वरे छर्द्देश्चिकित्सा ।

“क्वाथो गुडूच्या समधु सुशीत
पीतः प्रणाशं वमनस्य कुर्यात ।
विल्वत्वचिकाया मधुनावलीढा
सचन्दना शर्करयान्विता च ।”

अथ ज्वरे तृष्णायाश्चिकित्सा ।

“दन्तशठबीजपूरकदाडिमबदरैः सचुक्रकैर्वदने ।
लेपो जयति पिपासामथ रजतगुटीमुखान्तःस्था ॥
शीतं पयः क्षौद्रयुतं निपीतं
माकन्दमाम्रेव तदुद्भमेव ।
सर्वं कषायप्रशमाय वक्त्रे
दध्यात् समौद्रवटाग्रलाजान् ।”* ॥

अथ ज्वरे अतीसारस्य चिकित्सा ।

“लङ्घनमेकं मुक्ता न चान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।
समुदीर्णदोषनिचयं प्रशमयति तत् पाचयत्यपि च ॥
वत्सकबीजधनुःक्रवारिवाह-
विश्वभराग्निम्ववियाः सविश्वाः ।
ज्वरातिसार त्वरितं जयन्ति
विश्वामृतावत्सकवारिवाह ।”

विश्वम्भराग्निम्बो भूनिम्बः ।

“पाठाम्बुनापर्पटमुस्तविश्वा
किरातनिक्तं यवान् विपाच्य ।
पिबन् हरत्येव हठेन मध्यं
ज्वरातिसारानपि दुर्निवारान् ।”* ॥

अथ ज्वरे विड्ग्रहस्य चिकित्सा ।

“विड्ग्रहे वातजित् कर्म्म कुर्यादनुलोमनम् ।
मल प्रवर्त्तयेच्चाशु तीक्ष्णाभिः फलवर्त्तिभिः ॥
पथ्यारग्वधसिताचित्रमामलकैः श्रृतं तोयम् ।
कोष्ठज्वरे विबन्धे दद्यादमेन विड्ग्रहे
प्राज्ञैः ।”

अथ ज्वरे हिक्कायाश्चिकित्सा ।

‘नीरेण सिन्धूत्थरजोऽतिसूक्ष्मं
नस्येन नूनं विनिहन्ति हिक्काम् ।
शुण्ठी हठाद्वा सितया समेता
धूमोऽथवा हिङ्गुसमुद्भवश्च ॥ * ॥

अथ ज्वरे कासस्य चिकित्सा ।

“कासे कणाकण्टकमूलकलिङ्गफलरज ।
सत्रिशुभेषज लिह्यात मधुना वा सुधाद्रसम् ।”
रजः पर्पटकम् ।

‘पुष्करमूलकटुत्रिकशृङ्गीकटफलयासककार-
विकाभिः ।
मधुलुलिताभिरयं खलु लेहः कासादिषु कफ-
रोगहरश्च ।”* ॥

अथ ज्वरे दाहस्य चिकित्सा ।

“दाहाधिकारलिखितं दाहे कुर्याच्चिकित्सितम् ।
यत् ज्वराविरुद्ध यस्मात् तस्मा नाशो ज्वरो यतः ।”

अथ सुखसाध्यस्य ज्वरस्य लक्षणम् ।

“सन्तापोऽभ्यधिको बाह्यतृष्णादीनाञ्च मार्द्दवम् ।
बहिर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ।”
तृष्णादीत्यादिशब्देनान्तर्दाहसन्धास्थि यथा-
श्वासा गृह्यन्ते । तेषामार्द्दवमल्पता । बहि-
र्वेगस्य ज्वरस्य ।

‘वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ।
प्राकृतः सुखसाध्यस्तु शरत्सुरभिसम्भव ।”
सुरभिर्वसन्त ॥ * ॥

अथ कष्टसाध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह ।

‘वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोद्भव ।”
अन्यः प्राकृतादन्यः वैकृतः । * । यद्यपि
ज्वरं जनयतां वातादीनां चिकित्साविशेषार्थं
प्राधान्यमप्राधान्यञ्चाह ।

‘वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितं ज्वरम् ।
कुर्यात् पित्तञ्च शरदि तस्य चानुबलः कफः ।”
तस्य पित्तज्वरस्य चिकित्सामाह ।

“तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ।”
तत्प्रकृत्या तस्य पित्तस्य प्रकृत्या स्वभावेन ।
यत उक्तम् ।

“कफपित्त इव धातू सहेते लङ्घनं बहु ।’ नि-
विसर्गाच्च शरदो विसर्गकालत्वाच्च । यत उक्तम् ।
वर्षाशरद्वसन्ता विसर्गः कालास्तत्रापि चलवन्तः
प्राणिनो भवन्ति सोमस्य बलवत्त्वादिति । तत्र
शरदि पित्तज्वरे अनशनाद्भयं न । कफो वसन्ते
तमपि वातपित्त भवेत्तु । वसन्ते कफज्वरेऽपि
कफप्रकृत्या लङ्घनाद्भयं न भवति । किन्तु
वसन्तस्यादानकालत्वात् नितरां न कर्त्तव्यम् ।
यत उक्तम् । शिशिरवसन्तग्रीष्मा आदानकाला
स्तत्रापचितबलाः प्राणिनो भवन्ति सूर्य्यस्य
बलवत्त्वादिति । एतेनेदं उक्तम् । वर्षासु वायुः
प्रधानः पित्तश्लेष्माणावप्रधाने । शरदि पित्तं
प्रधानं कफोऽप्रधानम् । वसन्ते श्लेष्मा प्रधानः
वातपित्ते अप्रधाने । तत्र प्रधानस्य प्राधा-
न्येन चिकित्सा कर्त्तव्या । ओ अप्रधाना-
नामविरुद्धा विधेया । एवं वैकृतेऽपि प्रधा-
नस्य प्राधान्येन चिकित्सा कर्त्तव्या । तथा
चोक्तम् ।

‘संसर्गे यो गरीयान् स्यादुपक्रम्यः स वै भवेत् ।
शेषदोषाविरोधेन सन्निपाते तथैव च ॥
संसर्गे दोषद्वयस्य संसर्गे । गरीयान् प्रधानः ।

“अन्तर्दाहोऽधिका तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।
सन्ध्यस्थिशूलमस्वेदो दोषवर्च्चोविनिग्रहः ॥
अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि कष्टसाध्यत्वमेव च ।’
वर्च्चोविनिग्रहः पुरीषाप्रवृत्तिः । * ।

अथासाध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह ।

“ज्वरः क्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घरात्रिकः ।
असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तकृत् ज्वरः ।”
दैर्घरात्रिकः बहुरात्रानुबन्धी । केशसीमन्तकृत्
प्रभावात् केशेषु सीमन्तं यः करोति । * ।
गम्भीरस्य लक्षणमाह ।

‘गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया ।
आनद्धत्वेन चात्यर्थं कासश्वासोद्गमेन च ।”
आनद्धत्वेन विबद्धमलत्वेन । * । सामान्य-
ज्वरेऽपि कर्णमूलशोथस्यासाध्यत्वादिकमाह ।

‘ज्वरस्य पूर्वं ज्वरमध्यतो वा
ज्वरान्ततो वा श्रुतिमूलशोथः ।
क्रमादसाध्यः खलु कृच्छ्रसाध्यः
सुखेन साध्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ।”* ॥

अथारिष्टमाह । तत्रारिष्टस्य लक्षणम् ।

“रोगिणो मरणं यस्मादवश्यम्भावि लक्ष्यते ।
तल्लक्षणमरिष्टं स्यादिष्टमप्यभिधीयते ॥
हेतुभिर्बहुभिर्जातो बहुभिर्बहुलक्षणः ।
ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ।’
शीघ्रमिन्द्रियनाशनः चतुर्धमस एव चिकि-
त्सामात्रोऽतीन्द्रियाणां चक्षुरादीनां शक्तिं यो
नाशयति । * । अन्यच्चारिष्टमाह ।

“विसंज्ञस्ताम्यते यस्तु शेते निपतितोऽपि वा ।
शीतार्द्दितोऽन्तरुष्णश्च ज्वरेण म्रियते नरः ।”
विसंज्ञ विगतज्ञानः । ताम्यते गच्छति । शेते
निपतितोऽपि वा अवाकिपत एवार्थे निप-
तित एव तिष्ठति न चोत्थातुं समर्थः तथा स-
प्तेन एव । शीतान्नि वह्नि । अन्तश्च
अन्तर्दाहवान् । * । अन्यच्च ।

‘यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि सङ्घातशूलवान् ।
वक्त्रेण चैवोच्छ्वसिति ज्वरस्तं हन्ति मानवम् ।
हृष्टरोमा रोमाञ्चवान् । हृदि सङ्घातशूलवान्
सान्निपातिकशूलवान् । वक्त्रेण चैवोच्छ्वसिति न
तु नासिकया । * । अन्यच्च ।

“हिक्काश्वासतृषायुक्तं मूढं विभ्रान्तलोचनम् ।
सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ।”
क्षपयति समाप्ययतीत्यर्थः । * । अन्यच्च ।

“हतप्रभेन्द्रियं क्षामदौर्बल्यानिपीडितम् ।
गम्भीरतीक्ष्णवेगार्त्तं ज्वरितं परिवर्जयेत् ।”
हता प्रभा दीप्तिर्येषाम् । अथवा हता प्रभा
प्रतिभा विषयग्रहणशक्तिर्येषां तथाविधानीन्द्रि-
याणि यस्य स हतप्रभेन्द्रियः । चार्वं चोक्तम् ।
गम्भीरोऽन्तर्वेगात्त गम्भीरः उक्तलक्ष-

तीव्रवेगः व्यातङ्कः सहवेगः ताभ्यां व्यार्त्तं दुःखितम् ॥ ६ ॥ अन्यच्च ।
"मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।
शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥"
व्याख्यातोऽयं श्लोकः ॥ ७ ॥
विषमज्वरस्यारिष्टमाह ।
"आरम्भाद्विषमो यस्य यस्य वा दैर्घ्यरात्रिकः ।
क्षीणस्य चातिरूक्षस्य गम्भीरो हन्ति यस्य तम् ॥"
यस्य आरम्भाद्विषमः प्रथमोत्पत्तेरेव विषमः न तु ज्वरोत्तरः । यस्य दैर्घ्यरात्रिको वा यस्य क्षीणस्यातिरूक्षस्य च गम्भीरो भवति तं विषमो दैर्घ्यरात्रिको गम्भीरश्च हन्तीत्यर्थः ॥ इति ज्वराधिकारः ॥ ८ ॥ अथ ज्वरातिसाराधिकारः ।
"ज्वरातिसारयोरुक्तं निदानं यत् पृथक् पृथक् ।
तस्माज्ज्वरातिसारस्य निदानं नोदितं पुनः ॥"
अथ ज्वरातिसारस्य चिकित्सामाह ।
"ज्वरातिसारयोरुक्तं भेषजं यत् पृथक् पृथक् ।
न तन्मिलितयोः कार्य्यमन्योन्यं वर्द्धयेत् पुनः ॥"
अयमभिप्रायः । ज्वरहरमनुलोमनं भवति । अतीसारहरं स्तम्भनं भवति । अतः परस्परविरुद्धत्वात् पृथक् उक्तं भेषजं मिलितयोर्न कार्य्यम् । यत आह ।
"अनुलोमनं ज्वरघ्नं ग्राहकमतिसारहृद्भवति ।
पृथगुक्तमौषधं तज्ज्वरातिसारे विरुद्धमन्योन्यम् ॥
अतस्तौ प्रतिकुर्व्वीत विशेषोक्तचिकित्सितैः ॥
लङ्घनमेकं मुक्त्वा न चान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।
समुदीर्णदोषनिचयं तत् पाचयेत्तथा शमयेत् ॥
लङ्घनमुभयोरुक्तं मिलिते कार्य्यं विशेषतस्तदनु ।
उत्पलषडङ्गकसिद्धं लाजमण्डादिकं सजलम् ॥"
उत्पलषडङ्गं यथा,—
"पृश्निपर्णीबलाबिल्वघनिकानागरोत्पलैः ।
ज्वरातिसारी पेयां वा पिबेत् साम्लां भृतां नरः ॥"
अत्र लाजमण्डापेक्षया वाशब्दः । अतिसारे पुरीषातिप्रवृत्त्या साम्लत्वं दाडिमरसादिना कर्त्तव्यम् । इत्युत्पलषडङ्गकम् ॥ १ ॥
"क्वाथः कलिङ्गकाद्यो मधुसितायुतः ।
पीतो ज्वरातिसारस्य वृष्णावम्योश्च नाशनः ॥"
इति कलिङ्गादिक्वाथः ॥ २ ॥
"नागरातिविषामुस्ताभूनिम्बवत्सकैः ।
क्वाथः सर्व्वज्वरहरः सर्व्वातीसारनाशनः ॥"
इति नागरादिक्वाथः ॥ ३ ॥
"गुडूच्यातिविषाधान्यशुण्ठीबिल्वाब्दवालकैः ।
पाठा भूनिम्बकुटजं चन्दनोशीरपर्पटैः ।
पिबेत् कषायं सक्षौद्रं ज्वरातीसारशान्तये ॥
शूलारोचकहृल्लासदाहवमीनां विनिवृत्तये ॥"
इति हृद्गुडूच्यादिक्वाथः ॥ ४ ॥
"उत्पलं दाडिमत्वक् च पद्मकेशरमेव च ।
पिबेत्तण्डुलतोयेन ज्वरातीसारनाशनम् ॥"
इत्युत्पलादिचूर्णम् ॥ ५ ॥
"बिल्ववालकभूनिम्बगुडूचीधान्यनागरैः ।
कुटजाब्दयुतः क्वाथो ज्वरातीसारनुत् ॥"
इति बिल्वादिक्वाथः ॥ ६ ॥
"नागरातिविषाविश्वाशुडूचीबिल्वसप्तकैः ।
कषायः पाचनः शोथज्वरातीसारवारणः ॥"
इति नागरादिक्वाथः ॥ ७ ॥
"एषाम्लीकाषायेण विश्वामचसमां पिबेत् ।
ज्वरे चैवातिसारे च सशोथे ग्रहणीगदे ॥"
इति एषाम्लीकाथः ॥ ८ ॥
इति ज्वरातिसाराधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

ज्वरघ्नः, पुं, (ज्वरं हन्तीति । हन्+टक् ।) गुडूची । वास्तूकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्वरनाशके, त्रि । (यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । "ज्वरघ्नं पाचनं वल्यं हृद्यं रुच्यं कफापहम् ॥")

ज्वरघ्नी, स्त्री, (ज्वरं हन्ति या । हन्+टक् ङीप् च ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्वरघ्नी च ॥

ज्वराग्निः, पुं, (ज्वर एवाग्निः । दाहकत्वादस्य तथात्वम् ।) ज्वरस्तापाग्निः । तत्पर्य्यायः । व्याधिमन्दलः २ । इति हारावली ॥

ज्वराङ्गी, स्त्री, (ज्वरमङ्गति विनाशकतया प्राप्नोतीति । अङ्ग गतौ+अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) भद्रदन्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

ज्वरान्तकः, पुं, (ज्वरस्य अन्तको विनाशकः ।) नेपालनिम्बः । आरग्वधः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—
"भास्करो गन्धकः शर्व्वो देवी विष्वङ्गतीक्ष्णकम् ।
शोणितं गगनञ्चैव पुष्यकञ्च महेश्वरम् ॥
भूनिम्बादिगणैर्भाव्यं मधुना गुटिका दृढा ।
चातुर्थकं तृतीयञ्च ज्वरं सन्ततकं तथा ॥
आमज्वरं भूतहतं सर्व्वज्वरमपोहति ॥
अत्र भास्करः ताम्रम् । शर्व्वो रसः । देवी सौराष्ट्रमृत्तिका । विष्वङ्ग स्वर्णमाक्षिकम् । गगनं अभ्रकम् । पुष्यकं रसाञ्जनम् । महेश्वरं सुवर्णम् । अन्यत् सुगमम् । ताम्रादीनां समभागपूर्व्वं भूनिम्बादिक्वाथेन भावयेत् । भूनिम्बाद्यष्टादशद्रव्याणि सर्व्वद्रव्यतुल्यानि अष्टभागावशिष्टं क्वाथं कृत्वा दिनत्रयं विभाव्य विशोष्य मधुना विमर्द्य अनुरूपं लिहेत् । ज्वरान्तको रसः ।" इति भैषज्यरत्नावली ॥ ज्वरनाशकश्च ॥

ज्वरापहा, स्त्री, (ज्वरं अपहन्ति नाशयतीति । अप+हन्+डः ।) बिल्वपत्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥ बेलशुंठा इति भाषा ॥ ज्वरनाशके, त्रि ॥

ज्वरारिः, पुं, (ज्वरस्य अरिः शत्रुर्नाशकत्वात् ।) ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—
"दरदवलिरसानां शुल्वनागाभ्रकाणां सुभगविटशिलानां सर्व्वमेकत्र योज्यम् ।
विपिनवृषदलोत्थे भावितं शोषयेत्तं दिवसदशसमाप्तौ रक्तिकैकाञ्च कुर्य्यात् ॥
एकैकां भक्षयेदस्य चार्द्रकस्य रसैर्युतम् ।
दत्तमात्रं ज्वरं हन्ति ज्वरारिः स निगद्यते ॥
सर्व्वशूलविनाशी च कफपित्तविनाशनः ॥
बलिः । गन्धकः । सर्व्वं शोभाञ्जनपत्ररसेन देयम् । दिनं भावयित्वा गुञ्जाप्रमाणमार्द्रकरसेन देयम् । ज्वरारी रसः ।" इति भैषज्यरत्नावली ॥

ज्वराशनिः, पुं, (ज्वरे अशनिर्वज्रमिवामोघत्वात् ।) ज्वरनाशकौषधविशेषः । यथा,—
"रसं गन्धं सैन्धवञ्च विषं ताम्रसमं भवेत् ।
सर्व्वचूर्णसमं लौहं तत्समं चूर्णमभ्रकम् ॥
लौहे च लौहदण्डे च निर्गुण्ड्याः खरसेन च ।
मर्द्दयेद्दृढयत्नतः पश्चान्मरिचं घृततुल्यकम् ॥
पर्णेन सह पातव्यो रसो रक्तिकसम्मितः ।
सर्व्वज्वरहरश्रेष्ठो ज्वराशनिरुदाहृतः ॥
कासं श्वासं महाघोरं विषमाख्यं ज्वरं वमिम् ।
धातुस्थं प्रबलं दाहं ज्वरदोषं चिरोद्भवम् ॥
यक्ष्मगुल्मोदरप्लीहश्वयथुञ्च विनाशयेत् ॥
ज्वराशनी रसः ।" इति भैषज्यरत्नावली ॥

ज्वरितः, त्रि, (ज्वरः सञ्जातोऽस्य । ज्वर+"तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।" ५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) ज्वरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये ।
"मुद्गान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समकुष्ठकान् ।
आहारकाले यूषार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥"
यथाच,—
"ज्वरितो हितमश्नीयात् यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत् ।
अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽथवा ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

ज्वरी, [न्] त्रि, (ज्वरोऽस्यास्तीति । ज्वर+इनिः ।) ज्वरयुक्तः । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये ।
"गुर्व्वभिष्यन्दिकाले वा ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन ॥")

ज्वल, ज म चले । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । ज, ज्वालः ज्वलः । म, प्रज्वलयति । मित्त्वेऽपि ज्वौ ज्वलज्वलह्वल इत्यादिना केवलस्य ह्रस्वविकल्पनात् सोपसर्गस्यैव नित्यं ह्रस्वः । ज्वालयति ज्वलयति प्रज्वलयति । लिट् दीप्तिः । ज्वलति वह्निः । इति दुर्गादासः ॥ (यथाह कश्चित् ।
"जागर्त्ति लोको ज्वलति प्रदीपः
सखीगणः पश्यति कौतुकेन ।
मुहूर्त्तमात्रं कुरु नाथ ! धैर्य्यं
बुभुक्षितः किं द्विकरेण भुङ्क्ते ॥")

ज्वलः, पुं, ज्वालः । दीप्तिः । (ज्वलतीति । ज्वल दीप्तौ+अच् ।) दीप्तिविशिष्टे, त्रि । इति मुग्धबोधम् ॥

ज्वलका, स्त्री, (ज्वलतीति । ज्वल+बाहुलकात् वुन् ।) अग्निशिखा । इति हेमचन्द्रः ॥

ज्वलत्, त्रि, (ज्वल+शतृ ।) दीप्तिमत् । तत्पर्य्यायः । जमत् १ कल्मलीकिनम् २ जञ्जनाभवत् ३ मल्मलाभवत् ४ अर्चिः ५ शोचिः ६ तपः ७ तेजः ८ हरः ९ हृणिः १० शृङ्गाणि ११ । इत्येकादश ज्वलतो नामधेयानि ॥ * ॥ भ्राजते १ भासते २ भ्यासति ३ दीदयति ४ शोचति ५ मन्दते ६ भन्दते ७ रोचते ८ ज्योतते ९

झनत्कारः, पुं, (कृ + भावे घञ् कारः । झनदित्यव्यक्तशब्दस्य कारः करणं यत्र ।) अनुकरणशब्दः । कङ्कणादिध्वनिः । यथा, कालिदासः ।
"उद्वेलद्भुजवल्लिकङ्कणझनत्कारः क्षणं वार्य्यताम् ॥"

झम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्वावेट् ।) उ, झमित्वा झान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

झम्पः, पुं, (लम्फः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) सम्पातपतनम् । लम्फः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महावीरचरिते । [ता: ॥")
"पुच्छास्फोटदलत्-ससुद्रविवरैः पातालझम्पाश्च

झम्पारुः, पुं, (झम्पं लम्फं आराति आददातीति । आ + रा + बाहुलकात् डुः ।) वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥

झम्पाशी, [न्] पुं, (झम्पेन सम्पातेन अश्नातीति । अश + णिनिः । मत्स्यादिधारणकाले झम्पदानपूर्व्वकपतनादस्य तथात्वम् ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति जटाधरः ॥

झम्पी, [न्] पुं, (झम्पो लम्फोऽस्त्यस्येति । झम्प + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥

झरः, पुं, (झीर्य्यति जीर्णीभवति पतनादिस्थानमनेनेति । झॄ + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।) निर्झरः । पर्व्वतावतीर्णजलप्रवाहः । इत्यमरः । २ । ३ । ५ ॥ (सन्ध्रूहः । यथा, नैषधे । २ । ३२ ।
"कलसे निजहेतुदण्डजः
किसु चक्रभ्रमिकारिता गुणः ।
स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभा-
झरचक्रभ्रमिमातनोति यत् ॥"
"स कलसः प्रभारूपेण कान्तिसमूहेन चक्रभ्रमिं कुलालचक्रभ्रमणमातनोति जनयति । यद्वा प्रभाझरे कान्तिप्रवाहे चक्रभ्रमिं चक्रवाकभ्रान्तिमातनोति ।" इति तट्टीका ॥)

झरा, स्त्री, (झर + टाप् ।) झरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

झरी, स्त्री, (झर + ङीष् ।) झरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

झर्च, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) रेफोपधः । श, झर्चती झर्चन्ती । गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठफलन्तु शत्रन्तानामादीपोरिति तुमो विभाषा वेदेयू-धारणभेदश्च । भर्त्सस्सार्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

झर्च्छ, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, झर्च्छती झर्च्छन्ती । भर्त्सस्सार्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

झर्झ, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, झर्झती झर्झन्ती । भर्त्सस्सार्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

झर्झरः, पुं, (झर्झ इत्यव्यक्तशब्दं रातीति । रा + कः । यद्वा, झर्झेति शब्दायते इति । झर्झ + बहुलवचनात् अरः ।) वाद्यविशेषः । इत्यमरः । १ । ७ । ८ ॥ चर्म्मपुटाच्छादितकाष्ठस्थानम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ करड़ इति ख्यातः ।
"डिण्डिमो डेङ्गरी प्रोक्तो झर्झरः पटहः स्मृतः ॥"
इति भरतधृतवैकुण्ठः ॥

तत्पर्य्यायः । झल्लकी २ झल्ली ३ झलरी ४ झर्झरी ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ८५ ।
"आदौ जलधिजीमूतभेरीझर्झरसम्भवाः ॥"
झर्झ्यते निन्द्यते इति । झर्झ भर्त्से + अरः ।) कलियुगम् । (झर्झरो झर्झरशब्द इवास्त्यस्येति । अच् ।) नदभेदः । इति मेदिनी । रे, १५८ । (हिरण्याक्षपुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ७६ ।
"हिरण्याक्षसुताः पञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः ।
झर्झरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा ।
महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च ॥")

झर्झरकः, पुं, (झर्झर + स्वार्थे कन् ।) कलियुगम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झर्झरा, स्त्री, (झर्झ्यते निन्द्यते इति । झर्झ भर्त्से + बाहुलकात् अरः । ततष्टाप् ।) वेश्या । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जलशब्दविशेषः । यथा, काशीखण्डे । २६ । ६८ । [वतो ॥")
"झिण्टीशवन्द्या झाङ्कारकारिणी झर्झरा-

झर्झरी, स्त्री, (झर्झर + गौरादित्वात् ङीष् ।) झर्झरवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । २३७ । २ ।
"गोमुखाडम्बराणाञ्च भेरीणां मुरजैः सह ।
झर्झरीडिण्डिमानाञ्च अश्रूयन्त महास्वनाः ॥")

झर्झरीकः, पुं, (झर्झतीति । झर्झ + "फर्फरीकादयश्च ।" उणां । ४ । २० । इति ईकन् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) शरीरम् । इत्युणादिकोषः ॥ देशः । चित्रम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

झलज्झला, स्त्री, (झलज्झल इत्यव्यक्तशब्दोऽस्त्यस्यति । अच् ।) हस्तिकर्णास्फालनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झलरी, स्त्री, (झल्लरी । पृषोदरादित्वात् ललोपः ।) हुडुक्का । झर्झरवाद्यम् । वालचक्रम् । केशचक्रम् । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥

झला, स्त्री, कन्या । आतपस्योर्म्मिः । इति मेदिनी । ले, २० ॥

झल्लः, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । इति जटाधरः ॥ स क्षत्रियात् व्रात्यात् सवर्णायां जातः । (यथा, मनुः । १० । २२ ।
"झल्लो मल्लश्च राजन्यात् व्रात्यान्निच्छिविरेव च ॥")
प्रहासकः । इति महाभारतम् ॥ भाँड़ इति भाषा ॥ (स्त्री, झर्झरवाद्यम् ॥)

झल्लकं, क्ली, (झल्ल + स्वार्थे कन् ।) कांस्यनिर्म्मितकरतालकम् । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"शिवागारे झल्लकञ्च सूर्य्यागारे च शङ्खकम् ।
दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीञ्च न वादयेत् ॥"

झल्लकण्ठः, पुं, (झल्लो झल्लकशब्द इव कण्ठः कण्ठस्वरो यस्य ।) पारावतः । इति हारावली । ८७ ॥

झल्लरी, स्त्री, (झल्लं झल्लकशब्दं रातीति । रा + कः । स्त्रियां ङीष् ।) हुडुक्का । झर्झरवाद्यम् । (यथा, काशीखण्डे । २९ । ६८ ।
"झल्लरीवाद्यकुशला झलज्झालजलावृता ॥")
वालचक्रम् । वालड़ीति ख्यातम् । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥ शुद्धम् । स्वेदः । इत्यजयपालः ॥

झल्लिका, स्त्री, (झल्लीव कायतीति । कै + कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) उद्वर्त्तनपटः । द्योतः । इति मेदिनी । के, ६६ ॥ उद्वर्त्तनमलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

झल्ली, स्त्री, (झल्ल + ङीष् ।) झर्झरवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

झल्लीलः, पुं, (झर्झ किप् तादृशः सन् लोलः । ततः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तर्कुलासकः । इति हारावली । २१३ ॥ टेकुयार वाँटुल इति भाषा ॥

झष, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) आद्यस्वरी । झषति । षष्ठस्वरी चायमिति केचित् । झूषति । इति दुर्गादासः ॥

झष, ञ ग्रहे । पिधाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ञ, झषति झषते वस्त्रं जनो गृह्णाति परिदधातीति वैयर्थ्यः । सप्तमस्वरादिरयमिति पूर्णचन्द्रत्रिलोचनरामाः । अर्षति अर्षते । इति दुर्गादासः ॥

झषं, क्ली, (झष ग्रहे + अच् ।) खिलम् । इत्यजयपालः ॥

झषः, पुं, (झष्यते वध्यते भक्षणाय झष्यते गृह्यते इति वा । झष + "खनो घ च ।" ३ । ३ । १२५ । इति घ ।) मत्स्यः । इत्यमरः । १ । १० । १ ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । १० । ३१ ।
"झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥"
मकरः । यथा, रामायणे । २ । ११४ । ४ ।
"लीनमीनझषग्राहां कृशां गिरिनदीमिव ॥")
तापः । वनम् । इति मेदिनी । षे, १२ ॥ मीनराशिः । यथा,—
"सार्द्धसप्तझषे मेषे वसुसार्द्धौ घटे दृषे ॥
इति समयप्रदीपः ॥

झषकेतनः, पुं, (झषो मकरो मीनो वा केतनं केतुरस्य ।) कन्दर्पः । इति हलायुधः ॥

झषा, स्त्री, (झष् + अच् ततष्टाप् ।) नागबला । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥

झषाङ्कः, पुं, (झषः अङ्को यस्य ।) अनिरुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कन्दर्पः । यथा, श्रीकण्ठचरिते । ११ । २ ।
"यत्कला किल झषाङ्कपुलिन्द-
सन्दमानवड़िशव्रतमाधात् ॥")

झषाशनः, पुं, (झषान् मत्स्यान् अश्नातीति । अश ग भोजने + कर्त्तरि ल्युः ।) शिशुमारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झषोदरी, स्त्री, (झषो मत्स्य एव उदरं उत्पत्तिस्थानमस्याः । झषस्य उदरं उत्पत्तिस्थानं यस्यास्तस्याः इति वा। इत्यर्थंवादिभ्योऽच्प्रत्यये ।) व्यासमाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झाङ्कृत स्त्री, (झाम् इत्यव्यक्तशब्दस्य कृतं करणं यत्र ।) चरणालङ्कारविशेषः । इति धरणिः ॥

झाट, पुं, (झट+घञ ।) निकुञ्ज । कान्तार । व्रणादीनां मार्ज्जनम् । इति मेदिनी । टे ११ ॥

झाटल पु (झाट लातीति । ला+क ।) घण्टा पाटलिः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥

झाटा, स्त्री (झट+णिच+अच ततष्टाप च ।) भूम्यामलकी । इत्यमरः । यूथीदृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ।

झाटिका स्त्री, (झाटा+स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) भूम्यामलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

झामक, क्ली (झम्+ण्वुल ।) दग्धेष्टका । इति हारावली । २१४ । झामा इति भाषा ।

झामर, पु, (झाम रातीति । रा+क ।) तर्कशाण । इतिशब्दरत्नावली । टेकुयार शाण इति भाषा ।

झार्झर पु स्त्री (झर्झरवादनं शिल्पमस्य । "मड्डुकझर्झरादण्यतरस्याम् ।" ४।४।५६। इति अण ।) झार्झरिक । झर्झरवादककर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

झालि, स्त्री व्यञ्जनविशेषः । झारि इति ख्याता । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे २ भागे ।
'आम्रमामफलं पिष्टं राजिकालवणान्वितम् ।
भृष्टं हिङ्गुयुतं पूतं घोलितं झालिरुच्यते ॥
झालिर्हरति जिह्वायाः कुण्ठत्वं कण्ठशोधिनी ।
मन्दं मन्दं निपीता सा रोचना वह्निबोधिनी ॥
(जारि नालि इति पाठोऽपि क्वचिन्नदृश्यते ॥)

झावु, पु (झा इति कृत्वा वाति शब्दयति । वा+डु ।) वृक्षविशेष । इति शब्दरत्नावली । झाउ इति भाषा ।

झावुक पु (झावुरेव । स्वार्थे कन् ।) वृक्षविशेषः । झाउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पिचुलः २ झावुः ३ झावूः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

झिङ्गाक क्ली (लिगि+आकन् । पृषोदरादित्वात् साधु ।) फलविशेषः । झिङ्गा इति भाषा । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । आमवातमलाग्निकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

झिङ्गिनी स्त्री (लिगि+णिनि । पृषोदरादित्वात् साधुः । ङीप च ।) जिङ्गिनीवृक्ष । इति भावप्रकाश ॥ उल्का । इति शब्दरत्नावली ॥

झिङ्गी स्त्री (लिगि+अच ङीष । पृषोदरादित्वात् साधु ।) जिङ्गिनीवृक्ष । इति भावप्रकाश ॥

झिञ्झिम पु (झिम् इत्यव्यक्तशब्दं कृत्वा भ्रमति अग्निः दवाग्निः इत्यर्थः । (भ्रम भ्रमे+अच । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) दावाग्निः । इति हारावली । २६८ ॥

झिञ्झिरिष्टा स्त्री, क्षुपविशेषः । झिञ्झिराटा । इति भाषा । तत्पर्य्यायः । फला २ मीलपुष्पा ३ झिञ्झिरा ४ दीर्घायुष्फला ५ दृश्या ६ । अस्याः गुणाः । कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कषायत्वम् । रक्तातिसारनाशित्वम् । दृष्यत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । वश्यत्वम् । महिषीक्षीरवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

झिञ्झी, स्त्री, (झिञ्झा इत्यव्यक्तशब्दोऽस्त्यस्याः । अच ततो ङीष च ।) झिल्ली । यथा,—
"झिञ्झीवावक्तमधुरा कूजन्ती मधुरा रतिः ।"
इत्युद्भटः ॥

झिण्टी, स्त्री, (झिमिति कृत्वा रटतीति । रट+अच । ङीष च पृषोदरादित्वात् साधु ।) पुष्पवृक्षविशेषः । झाँटी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सैरीयकः २ इत्यमरः । २ । ४ । ७५ । कण्टकुरण्टः ३ सैरेयकः ४ झिण्टिका ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीलझिण्ट्याः पर्य्यायः । बाणा १ दासी २ आर्त्तगलः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७४ । बाणः ४ आर्त्तगलः ५ इति तट्टीका । सहचरः ६ नीलकुरण्टकः ७ । इति रत्नमाला । रक्तझिण्ट्याः पर्य्यायः । कुरवकः १ । इत्यमरः । पीतझिण्ट्याः पर्य्यायः । कुरण्टकः १ सहचरी २ । इत्यमरः । सहचरः ३ सहाचरः ४ । इति तट्टीका । पीतः ५ पीतपुष्पः ६ दासी ७ कुरण्टकः ८ । इति रत्नमाला । अस्याः गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । दन्तामयशूलवातकफशोफकासत्वग्दोषनाशित्वञ्च । कुन्दरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

झिरिका स्त्री (झिरीति अव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति । कै+क टाप च ।) झिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

झिरी स्त्री (झिर् इत्यव्यक्तशब्दो अस्त्यस्याः । अच ङीष ।) झिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

झिल्लि स्त्री (झिर इत्यव्यक्तशब्देन लिशतीति । लिश+डि । रस्य लः ।) वाद्यविशेषः । यथा गूढार्थदीपिकायाम् ।
'घण्टाशङ्खस्तथा भेरीमृदङ्गौ झिल्लिरेव च ।
पञ्चानां शस्यते वाद्यं देवताराधनेषु च ।"

झिल्लिका स्त्री, (झिर इत्यव्यक्तशब्दं लिशतीति । लिश+डि रस्य लत्वे साधुः । ततः स्वार्थे कन् ।) झिल्ली । (यथा रामायणे । २।८६।१२।
'झिल्लिकाविरुतैर्दीर्घै रुदतीव महत्तदा ॥)
आतपस्य रुचिः । विलेपनमलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ झिल्लिकारावः । उद्वर्त्तनवस्त्रखण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥ (उद्वर्त्तनवस्त्रम् । झिण्टी । इति मेदिनी । के ८६ ॥)

झिल्ली स्त्री (झिल्लि+कृदिकारादक्तिन इति वा ङीष ।) कीटविशेषः । झिँझिपोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । झिल्लीका२ झिल्लिका३ झिरिका४ झीरुका५ झिरी६ चीरिका७ चीलिका८ चिल्ला९ भृङ्गारी १० चीलका११ । इति शब्दरत्नावली ॥ चीरी १२ । इत्यमरः । २।५।२८ ॥ चीरुका १३ । इति तट्टीका ॥ (यथा, भागवते । ६ । १२ । ५ ।
"कद्रुस्थझिल्लीस्तनकर्म्मभूत-
उलूकवाग्भिर्व्यथिताक्षराज्ञा ॥")
आतपरुचिः । वर्त्तिः । उद्वर्त्तनांशुकम् । इति मेदिनी ॥ स्थालीलग्नदग्धान्नम् । इत्यजयपाल ॥

झिल्लीकण्ठ पुं (झिल्लीवत् कण्ठः कण्ठशब्दो ऽस्य ।) गृहकपोतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झिल्लीका, स्त्री (झिल्ली+संज्ञायां कन् ततष्टाप ।) झिल्लिका । इति हेमचन्द्रः ॥

झीरुका स्त्री, (झिर इति कृत्वा अव्यक्तं रौतीति । रु+शब्दे बाहुलकात् ऊक टाप च ।) झिल्ली । इत्यमरः । २ । ५ । २८ ॥

झु ङ गत्याम् । (भ्वा आत्म सक अनिट ।) जुङ स्थाने झुङ इत्यपि केचित् । ङ झवते । इति दुर्गादासः ॥

झुण्ट पुं (झट संघाते+घञ पृषोदरादित्वात् साधु ।) स्तम्ब । अप्रकाण्डस्तम्ब । इति शब्दचन्द्रिका ॥

झुमरि, स्त्री, रागिणीविशेषः । यथा,—
"प्राय शृङ्गारबहुला माध्वीकमधुरा मृदुः ।
एकैव झुमरिर्लोके वर्णादिनियमोज्झिता ॥
अतो लक्षणमेतस्या गौराद्यारि विशेषकम् ।
इह हि प्राकृत एव प्रसिद्ध नृपरञ्जनम् ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

झूणि:, पु, क्रमुकभेदः । स्त्री वृद्धदेवस्तुति । इति मेदिनी । णे, १४ ॥

झॄ, ष य ज्याने । शतृबहुवयोभावे इति यावत् । (दिवा पर अक अनिट ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ ष झरा । य, झीर्य्यति । इति दुर्गादासः ॥

झोड , पु, गुवाकवृक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥

झ्यु ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म सक अनिट ॥)

—

ञ

ञ, ञकारः । स व्यञ्जनदशमवर्णः चवर्गपञ्चमवर्णश्च । (असौ तु अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्यः ।) अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति व्याकरणम् ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा,—
'विसर्गस्तालुगः सोऽपि स चवर्गश्च यत्नतः ।"
इति प्रपञ्चसारः ॥ *॥
(पाणिनिमते तु अस्योत्पत्तिस्थानं नासिकान्विततालु । अस्योच्चारणे जिह्वामध्येन तालुमध्यस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः । मातृकान्यासेऽस्य वामहस्ताङ्गुल्यग्रे न्यासक्रिया स्यात् । वङ्गीयवर्णमालायां) अस्य लेखनप्रकारो यथा
'कुण्डलीरूपमाख्याय दक्षतो वामतस्तत ।
ऋजुश्चाधोगता मात्रा वामतः कुञ्चिता पुनः ।
तिष्ठन्ति तासु नियतं सूर्य्येन्द्ववह्नयः सदा ।
कुण्डलीद्वयरूपा तु या मात्रा मध्यतः स्थिता ॥
महाशक्तिस्वरूपा सा ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥ *॥
चतुर्भुजां धूम्रवर्णां कृष्णाम्बरविभूषिताम् ।
नानालङ्कारसंयुक्तां जटाजूटविराजिताम् ॥

द्वैपद्रास्यमुखीं नित्यां वरदां भक्तवत्सलाम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा,कामधेनुतन्त्रे ।
"सदा ईश्वरसंयुक्तं भकारं शृणु सुन्दरि ! ।
रक्तविद्युल्लताकारं या स्वयं परकुण्डली ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ॥"
तस्य २२ द्वाविंशतिर्नामानि यथा,—
"भकारो बोधनी विश्वा कुण्डली मखदो वियत् ।
कौमारी नागविज्ञानी सव्याङ्गुलनखो वकः ॥
शार्ङ्गेशश्चूर्णिता बुद्धिः स्वर्गात्मा घर्घरध्वनिः ।
धर्मैकपादः सुसखो विरजा चन्द्रनेश्वरी ॥
गायनः पुष्पधन्वा च रागात्मा च वराचिणी ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

भः, पुं, गायनः । घर्घरध्वनिः । इत्येकाक्षरकोषः ॥ बलीवर्द्दः । शुक्रः । वाममतिः । इति मेदिनी । भे, १ ॥ (गणपाठे धातोरुभयपदत्वविधायकोऽनुबन्धविशेषः । इति वोपदेवः ॥)

भिः, पुं, प्रत्ययविशेषः । स प्रेरणार्थे भवति । तस्य इकारस्तिष्ठति । धातोरनुबन्धविशेषः । स वर्त्तमानक्तप्रत्ययबोधकः । इति वोपदेवस्वामी ॥

भ्यन्तः, पुं, (भिः प्रत्ययविशेषोऽन्ते यस्य ।) भिप्रत्ययान्तः । यथा, "भिञान्तभिवर्षे" इत्यादि आत्मनेपदप्रकरणीयसूत्रम् ॥ स च प्रत्ययः धातोः शब्दाश्च भवति । यथा, भिः प्रेरणे इति वेः तद्व्याख्याने भिरिति च मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ मुग्धबोधव्याकरणस्य परिच्छेदविशेषः । यथा, इति भ्यन्तपादः ॥

ट

ट, टकारः । स व्यञ्जनैकादशवर्णः । टवर्गप्रथमवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा । इति व्याकरणम् ॥ (अस्योच्चारणे मूर्द्धस्थानेन जिह्वामध्यस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । मातृकान्यासेऽस्य दक्षिणस्फिचि न्यासत्वम् । वर्णोद्धारतन्त्रम्‌मालायाम्) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"ऊर्द्धाधःक्रमतो रेखा कुण्डलीरूपतस्तथा ।
तिष्ठन्ति तासु नित्यासु कुवेरवसवायवः ॥
मात्रा कोणगता चोर्द्ध्वे तत ऊर्द्ध्वगता तु सा ।
या नित्या परमा शक्तिश्चतुर्वर्गप्रदायिनी ॥
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व वरवर्णिनि ! ।
मालतीपुष्पवर्णाभां पूर्णचन्द्रनिभेक्षणाम् ॥
दशबाहुसमायुक्तां सर्वालङ्कारसंयुताम् ।
परमोक्षप्रदां नित्यां सदा सेरसुखीं पराम् ॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा,—
"टकारं चञ्चलापाङ्गि ! स्वयं परमकुण्डली ।
कोटिविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणयुतं वर्णं गुणत्रयसमन्वितम् ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

तस्य २७ सप्तविंशतिनामानि यथा,—
"टङ्कारः कपाली च सोमवाः खेचरी ध्वनिः ।
मुकुन्दो विनदा पृथ्वी वैष्णवी वारुणी नवः ॥
दक्षाङ्गार्द्धचन्द्रश्च जरा भूतिः पुनर्भवः ।
वृहस्पतिर्धनुश्चित्रा प्रमोदा विमला कटिः ॥
राजा गिरिर्महाधनुर्प्राणात्मा सुसखो मरुत् ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

टं, क्ली, (टल् + डः ।) करङ्कः । इति विश्वः ॥

टः, पुं, (टल् + डः ।) वामनः । पादः । निस्वनः । इति मेदिनी । टे, १ ॥

टक, इ क बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरांपरं-सकं-सेट् ।) इ क, टङ्कयति । इति दुर्गादासः ॥

टक्कदेशीयः, पुं, (टक्कदेशे भव इति छः ।) वास्तूकशाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

टगरः, पुं, (टः टङ्कणः क्षारविशेषः गर इव । तीव्रगुणत्वात्तथात्वम् ।) टङ्कणक्षारः । हेलाविभ्रमगोचरः । केकराक्षे, त्रि । इति मेदिनी । रे, १६० ॥

टङ्कः, पुं, (टकि + घञ् ।) कोपः । कोषः । असिः । ग्रावदारणः । इति मेदिनी । के, २४ ॥ (यथा, अनर्घराघवे । १ । २२ ।
"यः क्षत्त्रदेहं परितश्च टङ्कैस्तमोमयैर्न्नोरसणमुचकार ॥")
परिमाणविशेषः । स तु चतुर्माषकरूपश्चतुर्विंशतिरक्तिकारूपो वा । जङ्घा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८३ ॥ दर्पः । इति हलायुधः ॥

टङ्कः, पुं क्ली, (टकि + घञ् अच् वा ।) नीलकपित्थः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ ।
"शीतं कषायं मधुरं टङ्कं मारुतकृद्गुरु ॥")
खनित्रम् । टङ्कणः । इति मेदिनी । के, २४ ॥ दर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

टङ्ककः, पुं, (टङ्कति बध्नाति मनः स्वेहेनेति । टकि + ण्वुल् । यद्वा, टङ्क्यते रुध्यतेऽनेन मन इति । घञ् । ततः संज्ञायां कन् ।) रजतमुद्रा । इति रूप्याध्यक्षशब्दे अमरटीकासारसुन्दरी भरतश्च ॥ टाका इति भाषा ॥

टङ्ककपतिः, पुं, (टङ्कस्य पतिः रक्षकः ।) रूप्याध्यक्षः । टङ्कशालानियुक्तः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ टाकशालेर अध्यक्ष इति भाषा ॥

टङ्कशाला, स्त्री, (टङ्कस्य शाला ।) रजतमुद्रागृहम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ टाकशाल इति भाषा ॥

टङ्कटीकः, पुं, शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

टङ्कणः, पुं, (टकि बन्धे + ल्युः । पृषोदरात् णत्वे साधुः ।) क्षारविशेषः । सोहागा इति भाषा । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"विरूक्षणोऽनिलकरः श्लेष्मघ्नः पित्तदूषणः ।
अग्निदीप्तिकरस्तीक्ष्णष्टङ्कणः क्षार उच्यते ॥")
तत्पर्यायः । पाचनकः २ मालतीतीरजः ३ लोहश्लेषणः ४ रसशोधनः ५ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १० ॥ टङ्कणक्षारः ६ रङ्गक्षारः ७ रसाधिकः ८ लोहद्रावी ९ रसघ्नः १० सुभगः ११ रङ्गदः १२ वर्त्तुलम् १३ कनकम् १४ क्षारम् १५ मलिनम् १६ धातुवल्लभम् १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मालतीतीरसम्भवः १८ द्रावी १९ द्रावकः २० लोहशुद्धिकारकः २१ । इति भावप्रकाशः ॥ स्वर्णपाचकः २२ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफस्थावरादिविषकासश्वासनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निवातपित्तकारित्वम् । रूक्षत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ (देशविशेषः । यथा, वृहत्संहितायाम् । १४।१२ ।
"कङ्कटटङ्कणवनवासिशिविकफणिकारकोङ्कणाभीराः ॥")

टङ्का, स्त्री, (टकि + अच् टाप् ।) जङ्घा । इति मेदिनी । के, २५ ॥

टङ्कानकः, पुं, (टङ्कं दर्पं कोपं वा आनयति उद्दीपयतीति । आ + नी + णिच् + ण्वुल् ।) श्यामदारुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

टङ्कारः, पुं, (टल् वैक्लव्ये + वाहुलकात् डः । टं वैक्लव्यं चित्तस्य विकृतिं करोतीति । कृ + कर्म्मण्यण् ।) विस्मयः । प्रसिद्धः । शिञ्जितध्वनिः । इति मेदिनी । रे, १६० ॥ (यथा, काशीखण्डे । २८ । ६६ ।
"टीकितानेशयात्मा टङ्किर्कि [illegible]
टङ्कारकृत्वनुकल्लोला टोकनीया [illegible] ॥"
कृ + घञ् । कारः टं इति अव्यक्तशब्दस्य कारः करणं यत्र । ध्वनिमात्रे । यथा, भागवते । ३ । १७ । ६ ।
"अन्तर्ग्रामेषु मुखतो वमन्त्यो वह्निमुल्वणम् ।
शृगालोलूकटङ्कारैः प्रणेदुरशिवाः शिवाः ॥")

टङ्कारी, स्त्री, (टङ्कं ऋच्छतीति । ऋ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षुपविशेषः । टेकारी इति भाषा । अस्य गुणाः । वातश्लेष्मशोफोदरव्यथानाशित्वम् । तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

टङ्गः, पुं क्ली, (टकि + अच् ।) खनित्रम् । खड्गभेदः । जङ्घा । इति मेदिनी । गे, ७ ॥

टङ्गः, पुं, (टङ्क + पृषोदरात् साधुः ।) टङ्कणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सोहागा इति भाषा । चतुर्माषकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

टङ्गणः, पुं क्ली, (टङ्कण + पृषोदरात् साधुः ।) टङ्कणः । सोहागा इति भाषा । अस्य गुणाः । श्लेष्मवायुनाशित्वम् । क्षाररसत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । अग्निवर्द्धकत्वम् । विरूक्षणत्वम् । भेदकत्वम् । वलवर्द्धनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

टङ्गिणी, स्त्री, (टकि बन्धे + णिनिः । ततः पृषोदरात् णत्वे ङीपि च साधुः ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आकनादि इति भाषा ॥

टङ्गी, स्त्री, (टङ्ग इत्यव्यक्तशब्दं नयतीति। नी+क्विप्।) व्योङ्गी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

टङ्करी, स्त्री (टङ्कमित्यव्यक्तशब्दं रातीति। रा+कस्ततो ङीष्।) लम्बावादः। लम्बावादम। मटह्वाद्यम। इति मेदिनी। रे, १५६॥

टङ्गर पुं, (टङ्ग इत्यव्यक्तशब्दं रातीति। रा+क।) भेरीशब्दः। इति हेमचन्द्रः॥

टल, ज विक्लवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां पर-स्मै अक सेट।) ज, टालः टलः। विक्लवो विह्वलीभावः। इति दुर्गादासः॥

टलन, क्ली, (टल+भावे ल्युट्।) विक्लवः। टला इति भाषा॥

टा, स्त्री, (टलति प्रलये भूकम्पादौ वा। टल+ड टाप् च।) पृथिवी। इत्येकाक्षरकोषः॥

टाङ्कर, पु (टङ्कस्येदं टाङ्कम्। टङ्क+अण्। टाङ्कं रातीति। रा+क।) नागवीटः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

टार, पु, (टां पृथ्वीं ऋच्छतीति। ऋ+अण्।) खङ्ग। तुरङ्ग। इति हेमचन्द्रः॥

टिक ऋ ङ गत्याम। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्म सक सेट।) ऋ, अटिटिकत। ङ टेकते। इति दुर्गादासः॥

टिटिभक पु (टिटीत्यव्यक्तशब्दं भणति। भण+ड। ततः स्वार्थे कन्।) टिट्टिभपक्षी। इत्यमरटीका॥

टिट्टिभ, पु (टिट्टीत्यव्यक्तशब्दं भणतीति। भण+ड।) पक्षिविशेषः। टीटि इति भाषा। तत्पर्याय। टीटिभकः २। इति शब्दरत्नावली। टिट्टिभकः ३। इत्यमर।२।५।३५। टिट्टिभकः ४। इति तट्टीका॥ (यथा, मनुः। ५। ११।

"अनिर्दिष्टांश्चैकशफांष्टिट्टिभञ्च विवर्जयेत्॥")

असुरविशेषः। अन्यतमदेवेन्द्रशत्रुदानवविशेषः। यथा,

"इन्द्रो दिवस्पतिः शत्रुष्टिट्टिभो नाम दानवः।
मायूरेण च रूपेण घातयिष्यति माधवः॥"

इति मार्कण्डे ८० अध्यायः॥

(वरुणसभास्थदानवानामन्यतमः। अयं हि मर्त्यधर्मविवर्ज्जितः। यथा, महाभारते। २। ९। १५।

"टिट्टिभो विटभूतश्च सङ्ग्रादश्चेन्द्रतापनः॥"

इत्युपक्रम्याह।

"सर्व्वे लब्धवरा शूराः सर्व्वे विगतमृत्यवः॥")

टिट्टिभक पु (टिट्टिभ+स्वार्थे कन्।) टिट्टिभपक्षी। इत्यमरः।२।५।३५॥ [प्रकाशः॥

टिट्टिभिका स्त्री अम्बुशिरीषिका। इति भावप्र-

टिण्डिशः पु, शाकविशेषः। डिण्डिशा। इति ढेँडशी इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। रोमशफल २ तिन्दिश ३ सुनिर्मित ४। इति राजनिर्घण्टः॥ डिण्डिशः ५। अस्य गुणाः। रुचिकारित्वम्। भेदकत्वम्। पित्तश्लेष्मापहारित्वम्। सुशीतत्वम्। वातलत्वम्। रूक्षत्वम्। मूत्रलत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

टिप, क क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पर-स्मै सक सेट्।) क, टेपयति। क्षुदि प्रेरणे। इति दुर्गादासः॥

टिप्पनी, स्त्री, (टेपयति व्याख्यायतेऽनया। टिप+करणे ल्युट् ङीप् च। पृषोदरादित्वात् पस्य द्वित्वे साधुः।) टीका। यथा,—

"श्रीमज्ज्ञानदं नत्वा सौत्रावत्या सुटिप्पनी।
भवेशेन सुबोधार्थं क्रियते यद्गुरोः श्रुतम्॥")

टीक, ऋ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्म सक सेट्।) ऋ अटिटीकत्। ङ, टीकते। इति दुर्गादासः॥

टीका स्त्री (टीक्यते गम्यते प्रविश्यते ज्ञायते अनया। टीक+घञर्थे क। टाप् च।) विवरणग्रन्थः। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः॥

टुण्टुक पु, श्योनाकवृक्षः। इत्यमरः।२।४।५६॥ कृष्णखदिरवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (टुण्टु इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति। कै+क।) पक्षिविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ टुण्टुनि इति भाषा। श्योनाकप्रभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

टुण्टुक, त्रि, नीचः। इति मेदिनी॥ क्रूरः। इति विश्वः॥

टुण्टुका, स्त्री, टङ्कनीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

टुनाका, स्त्री तालमूलीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

टेरक त्रि, वक्रचक्षुः। टेरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। तनिर २ ककर ३ कदरः ४। इति शब्दरत्नावली॥

ट्वल, ज विक्लवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां पर-स्मै अक सेट्।) वकारयुक्तः। ज ट्वालः ट्वलः। विक्लवो विह्वलीभावः। इति दुर्गादासः॥

ठ

ठ, ठकारः। स व्यञ्जनद्वादशवर्णः टवर्गद्वितीयवर्णश्च। (अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्योऽयं वर्णः।) अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा। इति व्याकरणम्॥ (अस्योच्चारणे जिह्वाग्रेण मूर्द्धस्थानस्पर्शं आभ्यन्तरप्रयत्नः। विवारश्वासघोषा महाप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः। वर्णमालायाम्) तस्य लेखनप्रकारो यथा—

"वामेकुण्डलाकारो रेखाधिष्ठितदेवता।
तिष्ठन्ति क्रमतो नित्यं चन्द्रसूर्य्यामयः प्रिये॥
मात्राहीनस्तूर्द्धंशिखठकारः परमेश्वरि॥
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने॥
पूर्णचन्द्रप्रभां देवीं विकसत्पङ्कजेक्षणाम्॥
सुन्दरीं षोडशभुजां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"

इति तन्त्रोद्धारतन्त्रम्॥ *॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे।

"ठकारं चञ्चलापाङ्गि। कुण्डलीमोक्षरूपिणी।
पीतविद्युल्लताकारं सदा त्रिगुणसंयुतम्।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा।
त्रिविन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा॥"

तस्य ३१ एकत्रिंशन्नामानि यथा—

"ठः शून्यो मञ्जरी बीजं पाणिनी लाङ्गली क्षया।
वनजो नन्दनो जिह्वा सुनन्नी धूर्ज्जटिः सुधा॥
वर्त्तुलं कुण्डलं वह्निरमृतं चन्द्रमण्डलम्।
दक्षजानूरभावश्च देवभक्षो बृहद्ध्वनिः॥
एकपादो विभूतिश्च ललाटं सर्व्वमित्रकः।
वृषघ्नो नलिनी विष्णुर्महेशो ग्रामणीः शशी॥"

इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

ठ, पु, शिवः। महाध्वनिः। चन्द्रमण्डलम्। इत्येकाक्षरकोषः॥ मण्डलम्। शून्यम्। लोकगोचरः। इति मेदिनी। ठे १॥

ठक्कुर, पु देवता। ठाकुर इति ख्यातः। यथा "श्रीदामनामगोपालः श्रीमान् सुन्दरठक्कुरः॥" इत्युद्भवदूतः॥

ठठ } ठठठ } य अनुकरणशब्दः। ठन् ठन् इति भाषा। यथा, महानाटके। १।९।

"रामाभिषेके मदविह्वलाया
कक्षाच्युतो हेमघटस्तरुण्याः।
सोपानमासाद्य चकार शब्दं
ठठं ठठं ठं ठठठं ठठं ठः॥"

ठेर, त्रि, वृद्धः। यथा, आ ठेर ज हसली। इति काव्यप्रकाशे देशीभाषा॥

ड

ड, डकारः। स व्यञ्जनत्रयोदशवर्णः टवर्गतृतीयवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा। इति व्याकरणम्॥ (यथा, शिक्षायाम्। १७।

"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः॥")

वर्णोद्धारवर्णमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा

"जङ्घाय क्रमतो रेखा मध्ये सा कुञ्चिता तथा।
लक्ष्मीर्वाणी भवानी च क्रमशस्तत्र संस्थिता॥
ब्रह्मरूपा तथा मात्रा यथाशक्ति प्रकीर्त्तिता।
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्वावहिता मम॥
जवासिन्दूरसङ्काशां वराभयकरां पराम्॥
त्रिनेत्रां वरदां नित्यां परमोक्षप्रदायिनीम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"

इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ *॥

अस्य स्वरूपं यथा कामधेनुतन्त्रे।

"डकारं चञ्चलापाङ्गि। सदा त्रिगुणसंयुतम्
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा।
चतुर्ज्ञानमयं वर्णं आत्मादितत्त्वसंयुतम्॥
पीतविद्युल्लताकारं डकारं प्रणमाम्यहम्॥"

तस्य २४ चतुर्विंशतिनामानि यथा,—

"डः स्मृतिर्दारुको नन्दिरूपिणी योगिनीप्रियः।
कौमारी शङ्करस्त्रासस्त्रिवक्रो नरको भगः॥

दृढ़हस्तो जटिली भीमा द्विजिह्वः पृथिवी सती।
कोरगिरिः क्षमा कान्तिर्नाभिः स्वाती च लोचनम् ॥"

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

(पद्यादौ अस्य प्रथमोपन्यासे फलं शोभा। यदुक्तं वृत्तरत्नाकरटीकायाम्।
"डः शोभां ढो विशोभां भ्रमणमथ च णस्तस्तु खं थस्तु युद्धम् ॥")

डः, पुं, (डयते उड्डीयते भक्तानां हृदयाकाशे यः। डी+बाहुलकात् डः।) शिवः। (डीयते आकाशमार्गे नभोगुणत्वादिति। डी+डः।) शब्दः। त्रासः। इत्येकाक्षरकोषः॥ वाडवाग्निः। इति मेदिनी। डे, १॥

डङ्गरी, स्त्री, (डं अरोचकादिजनितत्रासं गिरति नाशयतीति। गॄ+अच्। निपातनात् समागमः। ततो ङीष्।) फलविशेषः। तत्पर्य्यायः। डाङ्गरी २ दीर्घर्व्वारुः ३ दरङ्करी ४ डङ्गारी ५ नागमुण्डी ६ गजदन्तफला ७। अस्या गुणाः। शीतलत्वम्। रुचिकारित्वम्। दाहपित्तास्रदोषाश्मजाड्यमूत्ररोधनाशित्वम्। तर्पणत्वम्। गौल्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

डङ्गारी, स्त्री, (डङ्गरी पृषोदरादित्वात् साधुः।) डङ्गरीफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

डप, इ क ड ञ संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-उभं च-सकं-सेट्।) मूर्द्धन्य-वर्गतृतीयादिः। इ क ड, डम्पयते। ञ, डम्पयति डम्पयते। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। संहती राशीकरणम्। इति दुर्गादासः॥

डप, क ड ञ संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-उभं च-सकं सेट्।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः। क ड, डापयते। ञ, डापयति डापयते। पुनःपाठान्नेदनुबन्धः। अयं आत्मनेपदीत्यन्ये। संहती राशीकरणम्। इति दुर्गादासः॥

डब, इ क नोदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः। इ क, डम्बयति। नोदः प्रेरणम्। इति दुर्गादासः॥

डभ, इ क ञ सङ्घे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-उभं-अकं-सेट्।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः। इ क, डम्भयति डम्भयते। अयमात्मनेपदीति केचित्। सङ्घो राशीकरणम्। इति दुर्गादासः॥

डमः, पुं, (डं नीचयोनित्वात् भीतिं मातीति। मा+कः।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। डोम इति भाषा। स चाण्डाल्यां लेटात् जातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥

डमरं, क्ली, (मृ+भावे अप्। मरं पलायनं धातूनामनेकार्थत्वात्। डेन त्रासेन मरम्।) भीत्या पलायनम्। तत्पर्य्यायः। पृश्गालिका २ विद्रवः ३ डिम्बः ४। इति हारावली। ६६॥

डमरः, पुं, (डेन भयेन मरो म्रतिरिव यत्र।) परचक्रादिभयम्। अक्षकलहः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ तत्पर्य्यायः। डिम्बम् २ विप्लवः ३। इत्यमरः। ३। २। १४॥ डिम्बः ४ विम्बः ५ डामरः ६। इति भरतः॥ (यथाह गर्गः।
"तत्रश्चरणयोऽस्थिकेतुः स तु रूक्षः शूलायावहः प्रोक्तः।
स्निग्धस्तादृक् प्राच्यां शास्त्राख्यो डमरमरकाय ॥")

डमरुः, पुं, (डमित्यव्यक्तशब्दं ऋच्छतीति। ऋ+"मृगय्वादयश्च।" उणां १। ३८। इति कुप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) वाद्यभेदः। इत्यमरः। १। ७। ८॥ कापालियोगिवाद्यम्। इति भरतः॥ क्षीणमध्यो गुटिकाद्वयालम्बितः। इति सारसुन्दरी॥ (यथा, योगसारे २ परिच्छेदे।
"वादयन् डमरुं योगी यत्र कृताश्रमे स्थितः॥")
चमत्कारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

डयनं, क्ली, (डीयते आकाशमार्गे गम्यतेऽनेनेति। डी+करणे ल्युट्।) कर्णीरथः। (डी ङ नभोगतौ+भावे ल्युट्।) नभोगतिः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३८४॥

डल्लकं, क्ली, वंशादिनिर्म्मितपात्रम्। डाला इति भाषा। यथा,—
"त्रिशतञ्च पद्माधिकं डल्लकं वस्त्रसंयुतम्।
सभोज्यं सोपवीतञ्च सोपहारं मनोहरम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥

डवित्थः, पुं, काष्ठमयमृगः। यथा,—
"डित्थः काष्ठमयो हस्ती डवित्थस्तन्मयो मृगः॥"
इति सुपद्मव्याकरणे विभक्तिपादः॥
(द्रव्यवाचिसंज्ञाशब्दविशेषः। यथा साहित्यदर्पणे। "द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो हरिहरडित्थडवित्थादयः॥")

डहुः, पुं, (दहति तापयति सर्व्वशरीरमिति। दह+मृगय्वादित्वात् कुप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) वृक्षविशेषः। डेहुया इति मादार इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। लकुचः २ लिकुचः ३। इत्यमरः। २। ४। ६०॥ अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। त्रिदोषशुक्रदुष्टिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

डहूः, पुं, (डहुः। पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) डहुः। इति शब्दरत्नावली॥

डा, स्त्री, (डीयते नभोमार्गे गच्छतीति। डी+अन्येष्वपीति डः स्त्रियां टाप्।) डाकिनी। इति मेदिनी। डे, १॥

डाकिनी, स्त्री, (डाय भयदानाय अकति कुटिलं व्रजतीति। अक वक्रगतौ+इनिः। ततो ङीप्।) कालीगणविशेषः। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे।
"सार्द्धञ्च डाकिनीनाञ्च विकटानां त्रिकोटिभिः॥"
(डाकानां समूहः। "खलादिभ्य इनिर्व्वक्तव्यः।" ४। २। ५१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या इनिः। डाकानां समूहः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

डाङ्गरी, स्त्री, (डङ्गरी पृषोदरादित्वात् साधुः।) डङ्गरीफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

डामरः, पुं, शिवोक्तशास्त्रविशेषः। (यथा, काशीखण्डे। २६। ७०।
"डमड्डमरुहस्ता च डामरोक्तमहाण्डका॥"
"डामरो डामरकल्पो नवाक्षरदेवीमन्त्रस्य प्रतिपादको ग्रन्थो महाराष्ट्रे सुप्रसिद्धस्तत्रोक्तं प्रतिपादितं मन्त्रमयं महच्छरीरं यस्याः॥"
इति तट्टीका॥) स तु षड्विधः। तेषां नामानि श्लोकसंख्याश्च यथा। योगडामरः २३,५३३। शिवडामरः ११,००७। दुर्गाडामरः ११,५०३। सारस्वतडामरः ६,६०५। ब्रह्मडामरः ७,१०५। गन्धर्व्वडामरः ६०,०६०। इति वाराहीतन्त्रम्॥ डमरः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ चमत्कारः। यथा। भूतानां डामरश्चमत्कारोऽनेनेति भूतडामरशब्दनिर्व्वचने निबन्धकारः॥ (गर्व्वः। आटोपः। यथा, गीतगोविन्दे। १२। २२।
"मम रुचिरे चिकुरे कुरु मानद! मानसजध्वजचामरे।
रतिगलिते ललिते कुसुमानि शिखण्डिशिखण्डकडामरे॥"
कोटचक्रविशेषः। यथा, समयामृते।
"अथातः संप्रवक्ष्यामि कोटचक्रमिहाष्टधा॥"
इत्युपक्रम्य,—
"पञ्चमो गिरिकोटश्च षष्ठः कोटश्च डामरः॥"
इत्युक्तवान्॥
अस्य विशेषविवृतिः चक्रशब्दे द्रष्टव्या॥ * ॥
क्षेत्रपालविशेषः। यथा, प्रयोगसारे।
"भेदा एकोनपञ्चाशत् क्षेत्रपालस्य कीर्त्तिताः॥"
इत्युपक्रम्य,—
"टङ्कपाणिस्तथा चान्यस्तानवन्धश्च डामरः॥")

डालिमः, पुं, (दाडिमः पृषोदरादित्वात् साधुः।) दाडिमः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

डाहलः, पुं, त्रिपुरदेशः। इति भूरिप्रयोगः॥

डाहुकः, पुं, दात्यूहपक्षी। इति जटाधरः॥

डिङ्गरः, पुं, डङ्गरः। क्षेपः। खलः। धूर्त्तः। सेवकः। इति शब्दरत्नावली॥

डिण्डिमः, पुं, (डिण्डीति शब्दं मातीति। मा+कः।) वाद्यप्रभेदः। इत्यमरः। १। ७। ८॥ डेङ्गरौति ख्यातः। इति भरतः॥ माहेश्वरदण्डीति ख्यातः। इति सारसुन्दरी॥ (यथा, महाभारते। ७। १६३। ४४।
"भेरीश्चाभ्यहनन् हृष्टा डिण्डिमांश्च सहस्रशः॥"
डिण्डिम इव आकृतिरस्त्यस्येति। अर्श आदित्वादच्।) कषायपाकफलः। इति शब्दचन्द्रिका॥ पानी आमला इति भाषा॥

डिण्डिरः, पुं, (हिण्डिरः पृषोदरादित्वात् हस्य डः।) समुद्रफेनः। इति हेमचन्द्रः। ४। १४३॥

डिण्डिरमोदकं, क्ली, (मोदयतीति। मुद्+ण्वुल्। डिण्डिर इव मोदकम्।) गृञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

डिण्डिशः, पुं, टिण्डिशः। टेँड़शा इति भाषा॥ (यथा, भा प्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे।

'डिण्डिशो रोमशफलो मुनिनिर्म्मित इत्यपि ।
डिण्डिशो रुचिकृद्‌रुच्यः पित्तश्लेष्मापहः स्मृतः ।
सुशीतो वातलो रूक्षो मूत्रलश्चाश्मरीहरः ॥")

डित्थः, पुं, काष्ठमयहस्ती । यथा, सुपद्मव्याकरणे विभक्तिपादे ।
"डित्थः काष्ठमयो हस्ती कपित्थस्तन्मयो मृगः ।"
विशेषलक्षणयुक्तपुरुषः । यथा,—
'श्यामरूपो युवा विद्वान् सुन्दरः प्रियदर्शनः ।
सर्व्वशास्त्रार्थवेत्ता च डित्थ इत्यभिधीयते ॥"
इति कलापटीकायां व्याख्यासारः ॥
(यदृच्छाशब्दभेदः । यथा, साहित्यदर्पणे । "यदृच्छाशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो हरिहरडित्थडवित्थादयः ॥")

डिप, इ क इ ञ सङ्घाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्म-उभ-च-सकं-सेट् ।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः । इ क इ, डिम्पयते । ञ डिम्पयति डिम्पयते । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । सङ्घातो राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिप, क इ ञ सङ्घाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्म-उभ-च-सकं-सेट् ।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः । क इ, डेपयते । ञ डेपयति डेपयते । पुनःपाठान्नेदनुबन्धः । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । सङ्घातो राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिप श्नि क य इर क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-चुरां-दिवां-च-सकं-सेट् ।) श्नि डिपति अडिपीत् । क डेपयति । य, डिप्यति । इर अडिपत् अडेपीत् । तुदादिगणस्थस्यैव कुटादित्वमिति श्निप्रत्यये गुणः । श्निदित्वे पुषादित्वान्नित्य ङ इत्यन्ये । क्षेपः प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिब इ क नोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः । इ क, डिम्बयति । नोदः प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिम इ क ञ सङ्घे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-उभ-सकं-सेट् ।) इ क ञ, डिम्भयति डिम्भयते । अयमात्मनेपदीति कश्चित् । सङ्घो राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिम, डिम । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) डिडिम । बोपधाशरयम् । इति दुर्गादासः ॥

डिमः, पुं, नाटकस्य रूपकविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १९८ ॥ (लक्षणादिकं यद्‌उक्तं साहित्यदर्पणे । ६ । २४६ ।
मायेन्द्रजालसङ्ग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ।
उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ख्यातेतिवृत्तकः ।
अङ्गी रौद्ररसस्तत्र सर्व्वेऽङ्गानि रसाः पुनः ।
चत्वारोऽङ्का मता नेह विष्कम्भकप्रवेशकौ ।
नायका देवगन्धर्व्वयक्षरक्षोमहोरगाः ।
भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशात्यन्तमुद्धताः ।
वृत्तयः कैशिकीहीना निर्व्विमर्शाश्च सन्धयः ।
दीप्ताः स्युः षड्रसाः शान्तहास्यशृङ्गार-
वर्ज्जिताः ॥")

डिम्ब, क्ली, (डिम्ब + घञ् ।) भयम् । कललम् । फुप्फुसः । इति हारावली । २४४ ॥ डमरः । इत्यमरः । ३ । २ । १४ ॥

डिम्बः, पुं, (डिबि नोदे + भावे घञ् ।) भयध्वनिः । अण्डम् । फुप्फुसः । प्लीहा । विप्लवः । इति मेदिनी । बे, ५ ॥ डिम्भः । इति द्विरूपकोषः ॥

डिम्बाहवः, पुं, (डिम्ब नृपतिहीनत्वात् विप्लवमूलः आहवः ।) नृपतिरहितयुद्धम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ५ । ९५ ।
"डिम्बाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवेन च ।"
"डिम्बाहवो नृपरहितयुद्धं तत्र हतानाम् ।"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

डिम्बिका, स्त्री, (डिम्बयति नायकसमीपे नोदयत्यात्मानमिति । डिम्ब + ण्वुल् । टाप् अत इत्वञ्च ।) कामुकी । जलविम्बः । शोणकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ।

डिम्भः, त्रि, (डिम्भयति संहतो भवतीति । डिम्भ + पचाद्यच् ।) शिशुः । इत्यमरः । २ । ५ । ३८ ॥ (यथा रसिकरञ्जने । १ ।
'शुभारम्भोऽदम्भो महितमतिडिम्भोज्झितमत ।
भजितस्तम्भो दम्भोत्थगणकुचकुम्भो परिणतम् ॥')
मूर्खः । इति मेदिनी । भे ४ ॥ अस्य रूपान्तरं डिम्बः । इति द्विरूपकोषः ॥

डिम्भकः, त्रि, (डिम्भ एव । डिम्भ + स्वार्थे कन् ।) बालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (स्वनामख्यातः शाल्वदेशाधिपतेर्ब्रह्मदत्तस्य पुत्रः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ३२ । १८ ।
'हंसो ज्येष्ठो नृपसुतो डिम्भकोऽनन्तरोऽभवत् ॥"
अस्य विशेषविवरणं तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

डिम्भचक्र, क्ली, (डिम्भ इव चक्रम् ।) नराणां शुभाशुभनिर्णायकचक्रविशेषः । यथा,—
"डिम्भचक्रे न्यसेद्भानि भानुभादित्रिमस्तके ।
मुखे चैकैकशः स्कन्धे चैकैकं बाहुयुग्मयोः ॥
हृदि पञ्च नाभिगुह्ये चैकैकं षट् च जानुनोः ।
चरणाभ्यां तथैकैकं जन्मर्क्षपतनात् फलम् ॥
शीर्षस्थे छत्रलाभः स्यात् वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम् ।
स्कन्धे धनी च बाहुभ्यां स्थानभ्रष्टो भवेन्नरः ॥
पाणिभ्यां तस्करो लक्ष्मीर्हृद्यायुश्च नाभितः ।
गुह्ये कामी भ्रमो जानुभ्यां पराजीवी च पादयोः ॥"
इति स्वरोदयः ॥

डिम्भा, स्त्री, (डिम्भ + टाप् ।) अतिशिशुः । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥

डी, ङो ङ य गतौ । नभोगतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्म-सकं-अकं-च-सेट् ।) ओ, डीनः । ङ य, डीयते । इति दुर्गादासः ॥

डी ङ नभोगतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्म-अकं-सेट् ।) ङ, डयते पक्षी । अस्यापि निष्ठायां डीनः । इति कातन्त्रम् । धातुपारायणकारस्तु इमविधि ओन्नत्वमस्योक्ते अइमादयस्योदिमत्त्वाद्‌विति कथितं इत्याह । शोभेमनोऽर्हि । कविना कथितवान् इत्युराजहार । स्वमते तु डीन इत्येव । इति दुर्गादासः ॥

डीन, क्ली, (डी नभोगतौ + भावे क्त ।) गतिः । इति जटाधरः ॥ तद्भेदा यथा,—
"सम्पात समतु निष्क्रम्य मण्डलस्यातमुच्यते ।
ऊर्द्ध्वाधोऽतिर्यग्‌न्यस्य समुदीर्णं प्रचक्षते ॥
सकल्पा मण्डलगमनमुच्यते अतिरिक्तकम् ।
षड्‌विंशतिरमी भेदा पातानां [illegible] ॥
महाडीनं विहायेषां पातानां [illegible] गतिः ।
गतं तत्र यथोद्दिष्टमागतं पुनरागमः ॥
प्रत्यागतिः प्रतिगतिरिति षट्‌ सम्भिः स्मृताः ।
तेषां निपाताः कथ्यन्ते प्रत्येकं षड्‌विंशतिः ॥"
तद्यथा । उड्डीनं ऊर्द्ध्वगमनम् १ अवडीनं अधःपतनम् २ प्रडीनं पतनवेगवत्ता ३ डीनं पतनमात्रम् ४ निडीनं नीचैःपतनम् ५ सन्डीनं सम्यक्‌पतनम् ६ तिर्य्यग्‌डीनं तिर्य्यक्‌पतनम् ७ विडीनं विविधपतनम् ८ परिडीनं सर्व्वतःपतनम् ९ पराडीनं पराङ्मुखगमनम् १० सुडीनं सुकुमारपातः ११ अभिडीनं अभिमुखेन पुनः पुनः पतनम् १२ महाडीनं सुदूरपतनेन प्रत्यावृत्तिः १३ निडीनं अल्पमात्रपक्षप्रसरं पतनम् १४ अतिडीनं दीर्घपतनम् १५ अवडीनं अधःपतनम् १६ प्रडीनं अधःपतने वेगवत्ता १७ अवसन्डीनं अधःपतने शोभनपत्ता १८ डीनडीनकं पतनं निर्व्विशेषकं कुत्सितञ्च १९ सन्डीनोड्डीनं शोभनमूर्द्ध्वगमनम् २० सन्डीनडीनं शोभनगमनमात्रम् २१ पुनर्डीनं तदेव सामान्यगमनम् २२ डीनावडीनकं तदेवाधः कुत्सितञ्च २३ सम्पातं बहुभिः सह गमनम् २४ समुदीर्णं परस्परसङ्घर्षगमनम् २५ ततोऽन्यत् अतिरिक्तकं तस्मात् सर्व्वाणि तानि तदेकदेशत्वेन व्यवस्थितानि भावतः षड्‌विंशतिसङ्ख्यानि पतनानि । एतेषु षड्‌विंशतिसङ्ख्येषु पतनं एकं डीनकमेकं निर्व्विशेषञ्च पतनमात्रं सविशेषाणि पतनानि पञ्चविंशतिसङ्ख्यानि तत्र तानि सविशेषाणि पञ्चमाद्यचतुर्भिर्व्विशेषैर्व्विशिष्टानि इति शतं निर्व्विशेषञ्चैकमिति एकोत्तरशतम् । तानि चत्वारि विशेषणानि यथा । गतं गमनमात्रम् । आगतं आगमनम् । प्रतिगतं गतस्यैव पुनरागमनं आगतस्यैव पुनर्गमनञ्च । इति महाभारते । ८ । ४१ । ८ ॥ आगमशास्त्रविशेषः । यथा, तन्त्रसारे
'डामरं डमरं डीनं गुप्तं कालीविलासकम् ।
धनकोटिमवाप्नोति मम शक्तिविनोदकम् ॥"

डीनडीनकं, क्ली, (डी + भावे क्त । तत स्वार्थे कन् । डीनेन सह डीनकं निर्व्विशेषञ्च कुत्सितं वा पतनम् ।) पक्षिणां गतिक्रियाविशेषः । इति जटाधरः । अस्य विवरणं डीनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

डीनावडीनं, क्ली (डीनेन सह अवडीनम् ।) पक्षिगतिविशेषः । तत्तु एकस्यां गतौ शकुनानिपतनम् । अथ कुत्सितगमनञ्च । इति महाभारते कर्णपर्व्वटीका ॥

डुण्डुः, पुं, (डुमिति शब्दं डयते गच्छतीति । डी+डुः ।) डुण्डुभसर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

डुण्डुभः, पुं, (डुण्डुः सन् भातीति । डुण्डु इत्यनुकरणशब्देन भाति वा । भा+कः ।) सर्पविशेषः । ढोँड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । राजिलः २ इत्यमरः ।१ । ८ । ५ ॥ दुण्डुभः ३ । इति भरतः ॥ नागभृत् ४ डुण्डुः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते ।२।११।२८।
"एकादा स वने घोरं डुण्डुभं जरसान्वितम् ।
अपश्यद्दण्डमुद्यम्य हन्तुं तं समुपाययुः ॥")

डुण्डुलः, पुं, (डुण्डुरिति शब्दं लातीति । ला+कः ।) क्षुद्रपेचकः । तत्पर्य्यायः । क्षुद्रोलूकः २ शाकुनेयः ३ पिङ्गलः ४ वृक्षाश्रयी ५ दृढ-स्रावी ६ विशालाक्षः ७ भयङ्करः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

डुलिः, स्त्री, (दुलि+पृषोदरादित्वात् साधुः ।) दुलिः । कमठी । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

डुलिका, स्त्री, (डुलिरिव कायतीति । कै+कः । ततष्टाप् ।) खञ्जनाकारपक्षिविशेषः । इति जटाधरः ॥

डुली, स्त्री, (डुलिः+ङीष् वा ।) चिल्लीशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

डोड़ी, स्त्री, क्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । जीवन्ती २ शाकश्रेष्ठा ३ सुखालुका ४ वज्रवल्ली ५ दीर्घपत्रा ६ सूक्ष्मपत्रा ७ जीवनी ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् । कफवातकण्ठामयरक्तपित्तार्त्तिदाहनाशित्वम् । रुच्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

डोमः, पुं, स्वनामख्यातास्पृश्यजातिः । यथा,—
"चाण्डालस्यैव डोमस्य श्वानकस्य तथा इति ।
दण्डीरस्यैव भण्डीरो भृगुकस्य वृषाश्रमी ॥
वृषासुण्डी लिङ्गधारी समा एते यशस्विनि ! ।
स्पृष्ट्वा प्रमादतः स्नात्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥"
इति मत्स्यसूक्ततन्त्रे ३६ पटलः ॥

डोरं, क्ली, हस्तादिबन्धनसूत्रम् । यथा,—
"कोऽनन्त इत्युदीर्य्याथ धृत्वा तत्करपल्लवम् ।
हस्तादाकृष्य तड्डोरं क्षिप्तवान् पावकोपरि ॥"
इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतकथा ॥

डोरकं, क्ली, (डोर+स्वार्थे कन् ।) डोरम् । यथा,
"चतुर्द्दशग्रन्थियुक्तं कुङ्कुमाक्तं सुडोरकम् ।
स्त्रियश्च पुरुषस्यैव बध्नीयात् वामदक्षिणे ॥"
इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतकथा ॥

डोरडी, स्त्री, (डोरमिव डयते इति । डी+क्विप् ।) वृहती । इति राजनिर्घण्टः ॥

ढ

ढ, ढकारः । स व्यञ्जनचतुर्द्दशवर्णः । टवर्गचतुर्थवर्णश्च । (अर्द्धमात्राकालेनोच्चारणीयः ।) अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा । इति व्याकरणम् ॥ (पाणिनीयादिषु अस्योच्चारणे जिह्वामध्यभागेन मूर्द्धस्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । संवारनादघोषा महाप्राणश्च वाह्यप्रयत्नाः । मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादाङ्गुलीमूले न्यासक्रिया । भञ्जीयवर्णमालायाम् ।) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"ऊर्द्धाधःक्रमतो रेखा वामदक्षिणतो गता ।
ततः सा कुण्डलीरूपा विष्णुशक्तिस्वरूपिणी ॥
महाशक्तिमयी मात्रा ध्यानमस्य प्रचक्ष्यते ।
रक्तोत्पलनिभां रम्यां रक्तपङ्कजलोचनाम् ॥
अष्टादशभुजां भीमां महामोक्षप्रदायिनीम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"ढकारं परमाराध्यं या स्वयं कुण्डली परा ।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
सदा त्रिगुणसंयुक्तं आत्मादितत्त्वसंयुतम् ।
रक्तविद्युल्लताकारं ढकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
तस्य २६ षड्विंशतिनामानि यथा,—
"ढो ढक्का निर्णयः पूर्व्वो यक्षेशाद्यनदेश्वरः ।
अर्द्धनारीश्वरस्तोयमीश्वरी त्रिशिखी नवः ॥
दक्षपादाङ्गुलेर्मूलं विद्धिरष्टा विनायकः ।
प्रहासा त्रिवेरा ऋद्धिर्निर्गुणो निधनो ध्वनिः ॥
विघ्नेशः पालिनी त्वक्षधारिणी क्रोड़पुच्छकः ।
एलापुरं त्वगात्मा च विशाखा श्रीमनोरतिः ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

ढः, पुं, (ढौकते उच्चैःशब्देन व्याप्नोति श्रवणेन्द्रियमिति । ढौक गत्यावरणयोः+डः ।) ढक्का । (यथा, तन्त्रे ।
"ढो ढक्का निर्णयः पूर्व्वो यक्षेशाद्यनदेश्वरः ॥")
श्वा । श्वलाङ्गूलम् । इति मेदिनी । ढे, १ ॥ निर्गुणः । ध्वनिः । इत्येकाक्षरकोषः ॥

ढक्कः, पुं, देशविशेषः । इति भूरिप्रयोगः ॥ ढाका इति भाषा ॥

ढक्का, स्त्री, (ढक् इति गभीरशब्देन कायतीति । कै+कः टाप् च ।) वाद्यविशेषः । ढाक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । यशःपटहः २ । इत्यमरः । १ । ७ । ६ ॥ विजयमर्द्दलः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् ।२४७।
"ढक्कामाहत्य मदं वितन्वते करिण इव चिरं पुरुषाः ॥")

ढक्कारी, स्त्री, (ढक्कां जयढक्कावत् गभीरसिंहनादं ऋच्छति, समराङ्गणे इति । ऋ+अण् ङीप् च ।) तारिणी । यथा,—
"ढक्कारवा च ढक्कारी ढक्कारवरवा ढका ॥"
इति कुलसद्भावे तारासहस्रनामस्तोत्रम् ॥

ढण्टी, स्त्री, वाक्यविशेषः । यथा, रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनाम कथने ।
"ढण्टीवाक्यस्वरूपा च ढकाराक्षररूपिणी ॥"

ढालं, क्ली, (ढौकते व्याप्नोति शरीरं अनेन । ढौक+अच् । पृषोदरात् चात्वे लत्वे च साधुः ।) फलकम् । ढालिपत्त्रजयकरीति अन्नदाकल्पीयसहस्रनामविवरणात् ॥

ढाली [न्] त्रि, (ढालमस्यास्तीति । इनिः ।) ढालविशिष्टः । चर्म्मी । यथा,—
"ढालिपत्त्रजयकरी ढकारवर्णरूपिणी ॥"
इति रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम् ॥

ढानरा, स्त्री, हंसी । इति धनञ्जयः ॥

ढुण्ढ, अन्वेषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ढादन्तो दन्त्यनोपधः । ढयोगान्मूर्द्धन्यः । तेन णगादौ तल्लोपे ढुढ्रत इत्यादि । ढुण्ढति धनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

ढुण्ढिः, पुं, (ढुढ्रतेऽसौ भक्तैरिति । ढुण्ढ अन्वेषणे+इन् ।) गणेशः । तन्नामकरणं यथा,—
गणेशं प्रति शिववाक्यम् ।
"अन्वेषणे ढुढिरयं प्रथितोऽस्ति धातुः
सर्व्वार्थढुण्ढिततया भव ढुण्ढिनामा ।
काशीप्रवेशमपि को लभतेऽत्र देही
तोषं विना तव विनायक ! ढुण्ढिराज ! ॥"
तन्माहात्म्यं यथा,—
"ढुण्ढे ! प्रणम्य पुरतस्तव पादपद्मं
यो मां नमस्यति पुमानिह काशिवासी ।
तत्कर्णमूलमधिगम्य पुरादिशामि
तत्किञ्चिदत्र न पुनर्भवतास्ति येन ॥"
"यः प्रत्यहं नमति ढुण्ढिविनायक ! त्वां
काश्यां प्रगे प्रतिहताखिलविघ्नसङ्घः ।
नो तस्य जातु जगतीतलवर्त्ति वस्तु
दुष्प्रापमत्र परत्र च किञ्च नापि ॥"
"प्रथमं ढुण्ढिराजोऽसि मम दक्षिणतो मनाक् ।
आढुण्ढ्य सर्व्वभक्तेभ्यः सर्व्वार्थान् संप्रयच्छसि ॥"
तस्य यात्राविधानं यथा,—
"माघशुक्लचतुर्थ्यान्तु नक्तं व्रतपरायणाः ।
ये त्वां ढुण्ढेऽर्चयिष्यन्ति तेऽर्च्याः सुरसुरद्विषाम् ॥
विधाय वार्षिकीं यात्रां चतुर्थीं प्राप्य तापसीम् ।
शुक्लां शुक्लतिलैर्ल्लड्डून् प्राश्नीयाल्लड्डुकान् व्रती ॥
काश्यां यात्रा प्रयत्नेन क्षेत्रसिद्धिमभीप्सुभिः ।
तस्यां चतुर्थ्यां त्वत्प्रीत्यै ढुण्ढे ! सर्व्वोपसर्गहृत् ॥
तां यात्रां नात्र यः कुर्य्यान्निवेद्य तिललड्डुकान् ।
उपसर्गसहस्रैस्तु स हन्तव्यो ! ममाज्ञया ॥
होमं तिलाज्यद्रव्येण यः करिष्यति भक्तितः ।
तस्यां चतुर्थ्यां मन्त्रज्ञस्तस्य मन्त्रः प्रसेत्स्यति ॥"
इति काशीखण्डे । ५० अध्याये ॥

ढोलः, पुं, (ढः ढक्का तदाकारं लातीति । ला+कः पृषोदरात् ओत्वे साधुः । दुल उत्क्षेपे अच् । पृषोदरात् साधुर्वा ।) स्वनामख्यातवाद्यम् । यथा,—
"ढक्काढोलप्रिया नित्या ढोलवाद्यप्रमोदिनी ।
ढोलरूपा ढोलधरा ढोलशब्दस्वरूपिणी ॥"
इति रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम् ॥

ढौक, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) चतुर्द्दशस्वरी । ऋ, अडुढौकत् । ङ, ढौकते । इति दुर्गादासः ॥ (आहृतौ । वदनं ढौकते । इति कालिदासः ॥)

ण

ण, णकार । स व्यञ्जनपञ्चदशवर्णः । टवर्गपञ्चमवर्णश्च । (अर्द्धमात्राकालेनोच्चारणीय ।) अस्योच्चारणस्थान मूर्द्धा । इति व्याकरणम् । (शिक्षाग्रन्थादिमते तु अस्योच्चारणे जिह्वामध्येन मूर्द्धस्पर्शः नासिकायत्नभेदश्च आभ्यन्तरप्रयत्नः । संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः । मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादाङ्गुल्यग्रे न्यासक्रिया । वङ्गीयवर्णमालायाम् ।) तस्य लेखनप्रकारो यथा —

"कुण्डलीत्वगता रेखा मध्यतस्तत ऊर्द्धतः ।
वामादधोगता सैव पुनरूर्द्धं गता प्रिये ॥
अशेषविष्णुरूपा सा चतुर्वर्गफलप्रदा ॥
ध्यानमस्य णकारस्य प्रवक्ष्यामि च तत शृणु ।
द्विभुजां वरदां रम्यां भक्ताभीष्टप्रदायिनीम् ॥
राजीवलोचनां नित्यां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य स्वरूप यथा —

'णकारं परमेशानि या स्वयं परकुण्डली ।
पीतविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं देवि सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं महामोहप्रदायकम् ॥'

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

तस्य २४ चतुर्विंशतिनामानि यथा —

'णो निर्गुणं रतिर्ज्ञानं जम्भनः पक्षिवाहनः ।
जया शम्भो नरकजित् निष्कला योगिनीप्रियः ॥
द्विमुखं कोटवी श्रोत्रं समृद्धिर्बोधिनी मता ।
त्रिनेत्रो मानुषी व्योमदक्षपादाङ्गुलेर्मुखः ॥
माधवः शङ्खिनी वीरो नारायणश्च निर्णयः ॥'

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

ण, पुं (णयति गच्छति ध्यानात्मनेन इति । णय गतौ + डः । एवोऽन्यत्राभिज्ञात णत्वम् ।) ज्ञानम् । निश्चयः । इत्येकाक्षरकोषः । बिन्दुदेवः । स बुद्धदेवताविशेषः । भूषणम् । गुणवर्जितः । पानीयनिलयः । इति मेदिनी । णे १ ॥

णक्ष व्रज । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट ।) नक्षति । व्रजा गतिः । इति दुर्गादासः ॥

णख गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट ।) प्रणखति । इति दुर्गादासः ॥

णट नृत्यहिंसयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं सकं च सेट ।) प्रणटति । वोपदेवविधौ वञ्चनेऽपि अस्य परस्य चेह पाठः केषाञ्चिदनुरोधात् । अत्र नृत्यं नाभिनयगमनम् । इति दुर्गादासः ॥

णट म नृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं सेट ।) म प्रणटयति । नृतानिति नृत्यते रौवादिकक्विप्प्रत्ययः रूपम् । अथ मिकारानुबन्धेऽभिहिते पूर्व्वं नृत्यपदस्यार्थमपभ्रान्तम् । तेन पूर्व्वं नृत्यं नाभिनयगमनम् इह तु नृतिरभिनयरहितगमनमिति । यथा पुष्पस्य स्फटिककटकभूतिर्नाटयत्येव शैलः । इति माघः । अस्य तु । नाथेन कन नटयिष्यति दीर्घमायुरिति मुरारिः । इति दुर्गादासः ॥

णद क्ष्वेडोक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं सेट ।) क्ष्वेडोक्तिरव्यक्तशब्दः । नदति घण्टा । इति दुर्गादासः ॥

णद क भाषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं सकं सेट ।) क नादयति । इति दुर्गादासः ॥

णभ, ऌ ङ हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं सकं सेट ।) ऌ, अनभत । ङ, नभते । इति दुर्गादासः ॥

णभ य श हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां क्र्यां च परं सकं सेट ।) य नभ्यति । श नभ्नाति । इति दुर्गादासः ॥

णम, औ शब्दे । नतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं नतौ सकं अकं च अनिट ।) औ नन्ता । शब्दार्थो न भाषायाम् । नतिरिह नमस्कारो नम्रीभावश्च । नमति गुरुं लोकः । नमन्ति फलिनो वृक्षाः । अमन्तेऽप्यस्य ज्वलह्वलह्मलेत्यादिना कमलस्य ह्रस्वविकल्पनात् सोपसर्गस्यैव नित्यं ह्रस्वः । नमयति नामयति प्रणमयति । स्वपुच्छमवनामितं वधिरकर्णजाप कुत्र । इत्यादौ अवनमनं अवनाम चम नतौ अवनामं करोतीति णौ रूपम् । इति दुर्गादासः ॥

णय ङ गतौ । रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां आत्मं-सकं सेट ।) ङ, नयते । इति दुर्गादासः ॥

णर्द शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं सेट ।) गोपदेवविधावस्य वञ्चनेऽपि इह पाठः केषाञ्चिदनुरोधात् । प्रणर्दति । इति दुर्गादासः ॥

णल ष बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट ।) ष नाल नल । नलति केशं लोकः बध्नाति इत्यर्थः । गन्ध इति केचित् । गन्धोऽप्यनमिति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

णश, ऌ य ज नाशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां परं अकं वेट स्वरेड वान् ।) नाशो दर्शनाभावः । इति शाब्द । शुकाचयनमिति सर्व्वेषः । ऌ अनेशत् अनशत । य नश्यति शत्रुस्तिरो भवति इत्यर्थः । ज नशिष्यति नङ्क्ष्यति । इति दुर्गादासः ॥

णस ङ कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं अकं सकं च सेट ।) कृतिरिह कुटिली भावस्तत्करणञ्च । ङ नसते रामः कुटिलः स्यादित्यर्थः । नसते लतां वायुः कुटिलां करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

णह य ञ औ बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां उभं सकं अनिट ।) य ञ नह्यति नह्यते । औ अनद्ध । इति दुर्गादासः ॥

णाथ ऋ ङ आशिषि । ऐश्वर्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं सकं अकं च सेट ।) वोपदेवविधौ वञ्चनेऽप्यस्य पाठः केषाञ्चिदनुरोधात् । ऋ, अननाथत् । ङ, इव उपताप । आशीरिह आशंसा । इह केऽपि उपतापाशीर्ष्वनुकारे आशामाशिषोऽन्यत्र परस्मैपदम् । नाथति वह्नी उपतापयति इत्यर्थः । नाथते प्रियम् आशास्ते इत्यर्थः । नाथति धनी ईश्वर इत्यर्थः । नाथति भूपं भूमिं विप्रः इत्यर्थः । मार्गणैरथ तव प्रयोजनं किन्तु न भूभृतं यतिमिति भारवी । मध्याद्यासाविशेषः । आशिषि । परमन्यत्र विभाषेति कश्चित् । इति दुर्गादासः ॥

णाध, ऋ ङ नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं सकं सेट ।) वोपदेवविधावस्य वञ्चनेऽपि इह पाठः कस्यचिदनुरोधात् । ऋ, अननाधत । ङ, नाधते नाथो याचति । इति दुर्गादासः ॥

णाश ऋ ङ ध्याने । शब्द इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं अकं सेट ।) अननाशत् । ङ, नाशते । इति दुर्गादासः ॥

णिक्ष, चुम्बने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट ।) निक्षति । इति दुर्गादासः ॥

णिज इर ङ शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां आत्मं सकं सेट इदित् ।) ङ कर्म्मणि निङ्क्ते । ल ङ, प्रणिङ्क्ते । "यानीं विप्राणां सम्भवः" इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

णिज लि इर् ञ औ पोषे । शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वां उभं सकं अनिट ।) लि नेनेक्ति नेनिक्ते । इर, अनिजत् अनैक्षीत । औ नेक्ता । इति दुर्गादासः ॥

णिद इ कुत्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट इदित् ।) निन्द नन्दिवधौ वोपदेवप्रणयनं चिन्त्यम् । णत्वविकल्पने सरूपयत्वात् कश्चित्तु णत्वविकल्पमिच्छन्ति ण्यादौ तूपसर्गादसमासे उपसर्गात् समासे ण्यादौ नित्यमित्यर्थः । यथा, प्रणिन्दकः प्रनिन्दकः । प्रणिन्दति । भट्टौ तु ण्यादावपि विकल्पो दृश्यते । ङ, कर्म्मणि निन्द्यते । निन्दति दुष्टं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

णिद, ऋ ञ सन्निधौ । कुत्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां उभं अकं कुत्सने सकं-सेट ऋदित ।) सन्निधिः सन्निकर्षः । ऋ अनिनेदत् । ञ, नेदति नेदते दयालु दीनः । निनिद । इति दुर्गादासः ॥

णिल, श गहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां परं सकं सेट ।) रुषी । गहनं दुर्बोधः । श निलति शास्त्रं सुधीः दुःखेन जानातीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

णिष, इ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट । इदित् ।) रुषी । इ, निन्वति । इति दुर्गादासः ॥

णिश, शौचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) शौचे समाधौ। नेशति योगी। निनिशतुः। इति दुर्गादासः॥

णिष, उ सेके। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) उ, नेषित्वा निष्ट्वा। इति दुर्गादासः॥

णिस, इ ङ ल चुम्बने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-आत्मं-सकं-सेट्।) ल ङ, निंस्ते। इ, निंस्यते। इति दुर्गादासः॥

णी, ञ प्रापणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-अनिट्।) वोपदेवशपाठो णादित्वेन प्राणस इति णत्वार्थः। प्रणयति। एवं सर्व्वत्र। प्रापणमिह ण्यन्तस्य रूपम्। तथा च। कृणाति लम्भयति च वेत्त्यपि नयत्यस्य। इति क्रियानिर्घण्टः॥ ञ, नयति नयते गां वनं गोपः प्रापयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

णील, वर्णे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सकं च-सेट्।) वर्ण इह श्यामवर्णभावस्तत्करणञ्च। नीलति पत्रं तमालस्य। नीलति सूत्रं तन्तुवायः। इति दुर्गादासः॥

णीव, स्थौल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) नीवति लोकः स्थूलः स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

णु, ल स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-परं-सकं-सेट्।) ल, नौति। इति दुर्गादासः॥

णुद, ञ श औ प्रेरणे. इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-उभं-सकं-अनिट्।) ञ श, नुदति नुदते शरं योधः। औ, नोत्ता। इति दुर्गादासः॥

णू, शि स्तवने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) ह्रस्वान्तोऽयमिति वररुचिः। शि, नुवति। अनुवीत्। इति दुर्गादासः॥

णेद, ऋ ञ सन्निधौ। कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभं-अकं-सकं च-सेट्।) सन्निधिः सन्निकर्षः। ऋ, अनिनेदत्। ञ, नेदति नेदते दयालुं दीनः। निनेदुः। इति दुर्गादासः॥

णेष, ऋ ङ ग्रते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ऋ, अनिनेषत्। ङ, नेषते निनेषे। ग्रतो गतिः। इति दुर्गादासः॥ * ॥ एते धातवः स्वभावतो दन्त्यनादयो वोपदेवेन मूर्द्धन्यणादाः॥

त

त, तकारः। स व्यञ्जनषोड़शवर्णः। तवर्गप्रथमवर्णश्च। (अर्धमात्राकालेनोच्चार्य्यः।) अस्योच्चारणस्थानं दन्तः। इति व्याकरणम्॥ (अस्योच्चारणे दन्तमूलेन जिह्वाग्रस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः। विवारश्वासघोषाः वाह्यप्रयत्नाः। मातृकान्यासेऽस्य वामस्फिचि न्यासक्रिया स्यात्। वङ्गीयवर्णमालायां) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

"आदौ बिन्दुस्ततो मध्ये कुण्डलीत्वमवाप्य सा।
दक्षाद्वामगता नित्या ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणी॥
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने!।
चतुर्भुजां महाशान्तां महामोक्षप्रदायिनीम्॥
सदा षोड़शवर्षीयां रक्ताम्बरधरां पराम्।
नानालङ्कारभूषां वा सर्व्वसिद्धिप्रदायिनीम्॥
एवं ध्यात्वा तकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"

इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे।
"तकारं चञ्चलापाङ्गि! स्वयं परमकुण्डली।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा॥
त्रिशक्तिसहितं वर्णं आत्मादितत्त्वसंयुतम्।
त्रिबिन्दुसहितं वर्णं पीतविद्युत्समप्रभम्॥"

तस्य ३२ द्वात्रिंशन्नामानि यथा,—
"तः पूतना हरिः शुद्धिः शक्ती शक्तिर्जटी ध्वजा।
वामस्फिक्वामकट्यौ च कामिनी मध्यकर्णकः॥
आषाढ़ी तण्डुलश्च कामिका पृष्ठपुच्छकः।
रत्नकश्च श्याममुखी वाराही मकरोऽरुणा॥
सुगतोऽर्द्धमुखा बुद्धनाशुश्च क्रोड़पुच्छकः।
गन्धो विश्वामरुच्छत्रश्चाशुराधा च वीरकः॥
जयन्तिपुलको भ्रान्तिरनङ्गमदनातुरा॥"

इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

तं, क्ली स्त्री, (त+भावे डः।) तरणम्। (तरति भवसागरमनेनेति। तॄ+करणे डः।) पुण्यम्। इति मेदिनी। ते, १॥

तः, पुं, (तर्द्दति तम्यति वा छिनत्ति द्रव्यादिहरणेन जनानिति। तर्द्द तम्य वा+डः।) चौरः। अमृतम्। पुच्छम्। क्रोड़ः। म्लेच्छः। इति मेदिनी। ते, १॥ गर्भः। शठः। इति शब्दरत्नावली॥ रत्नम्। सुगतः। योधः। गौरविवर्ज्जितपुच्छम्। क्रोष्टुपुच्छम्। इत्येकाक्षरकोषः॥

तक, सहने। हासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-हासे अकं-सेट्) तकति। इति दुर्गादासः॥

तक, इ दौस्थ्ये। इति कविकल्पद्रुमः (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) दौस्थ्यं दुःखेन जीवनम्। इ, तङ्क्यते दरिद्रेण दुःखेन जीव्यते इत्यर्थः। तङ्कति दीनः दुःखेन जीवति इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

तकिलः, त्रि, (तक+"मिथिलादयश्च।" उणां। १।५६। इति इलच् नलोपश्च।) धूर्त्तः। इत्युणादिकोषः॥

तकिला, स्त्री, (तकिल+टाप्।) औषधम्। इत्युणादिकोषः॥

तक्यः, त्रि, (तकं हासमर्हतीति। तक+यत्।) हास्यः। (तक सहने+"तकिशसि चयति जनिभ्यो यद्वाच्यः।" ६।४।६५। इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त्या यत्।) सहनीयः॥

तक्रं, क्ली, (तनक्ति सङ्कोचयति दुग्धं पादाम्बुदधिरूपेण परिणमयतीत्यर्थः। "स्फायितञ्चीति।" उणां। २।१३। इति रक् न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वं च।) पादाम्बुसंयुतदधि। इत्यमरः। २।९।५३॥

तत्पर्य्यायः। गोरसजम् २ घोलम् ३ कालसेयम् ४ विलोड़ितम् ५ दण्डाहतम् ६ अरिष्टम् ७ अम्लम् ८ उदश्वित् ९ मथितम् १० द्रवः ११। इति राजनिर्घण्टः॥ तत् पञ्चविधम्। तेषां भिन्नानि नामानि लक्षणानि च यथा,—

"ससरं निर्जलं घोलं मथितं त्वसरोदकम्।
तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्विदर्द्धवारिकम्॥
छच्छिका सरहीनं स्यादच्छा प्रचुरवारिका॥"

तेषां गुणाः।
"वातपित्तहरं घोलं मथितं कफपित्तनुत्।
तक्रं ग्राहि कषायाम्लं स्वादुपाकरसं लघु॥
वीर्य्योष्णं दीपनं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम्।
ग्रहण्यादिमतां पथ्यं भवेत् संग्राहि लाघवात्॥
किञ्च स्वादु विपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपणम्।
कषायोष्णविकाशित्वाद्रौक्ष्याच्चापि कफापहम्॥
न तक्रसेवी व्यथते कदाचि-
न्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः।
यथा सुराणाममृतं सुखाय
तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः॥
उदश्वित् कफकृद्बल्यं श्रमघ्नं परमं मतम्।
छच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमतृषापहरी॥
वातनुत् कफकृत् सा तु दीपनी लवणान्विता॥"

अथोद्धृतघृतस्तोकोद्धृतघृतानुद्धृतघृतानां तक्राणां गुणाः।
"समुद्धृतं घृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः।
स्तोकोद्धृतघृतं तस्माद्गुरु वृष्यं कफापहम्॥
अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम्॥" * ॥

अथ दोषविशेषे व्याधिविशेषे च तक्रविशेषाः।
"वातेऽम्लं शस्यते तक्रं शुण्ठीसैन्धवसंयुतम्।
पित्ते स्वादुसितायुक्तं सव्योषमतृषं कफे॥
हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेन सुसंयुतम्।
भवेदतीव वातघ्नमर्शोऽतीसारहृत् परम्॥
सुरुच्यं पुष्टिदं बल्यं वस्तिशूलविनाशनम्।
मूत्रकृच्छ्रे तु सगुड़ं पाण्डुरोगे सचित्रकम्॥" * ॥

अथामपक्वतक्रगुणाः।
"तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च।
पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव प्रयुज्यते॥" * ॥

अथ तक्रसेवननिमित्तानि।
"शीतकालेऽग्निमान्द्ये च तथा वातामयेषु च।
अरुचौ स्रोतसां रोधे तक्रं स्यादमृतोपमम्॥
तत्तु हन्ति गरच्छर्द्दिप्रसेकविषमज्वरान्।
पाण्डुमेदोग्रहण्यर्शोमूत्रग्रहभगन्दरान्॥
मेहं गुल्ममतीसारं शूलप्लीहोदरारुचीः।
श्वित्रकोष्ठगतव्याधीन् कुष्ठशोथतृषाकृमीन्॥"

अथातक्रविषयाः।
"नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्ब्बले।
न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके॥" * ॥

अथ गव्यादीनां तक्राणां विशिष्टगुणाः।
"यान्युक्तानि दधीन्यष्टौ तद्गुणं तक्रमादिशेत्॥"

इति भावप्रकाशः॥

("गव्यं त्रिदोषशमनं तक्रं मेदोघ्नमुच्यते ।
दीपनं रुचिकृच्छ्लेष्मार्शोदरविकारजित् ॥"
इति गव्यतक्रगुणाः ।

"माहिषं कफकृत् किञ्चिद्दुष्टं शोफकरं स्मृतम् ।
प्लीहार्शोग्रहणीगुल्मपाण्ड्वामयविनाशनम् ॥'
इति माहिषतक्रगुणाः ।

'छागं लघु सुस्निग्धं त्रिदोषशमनं परम् ।
गुल्मार्शोग्रहणीशूलपाण्ड्वामयविनाशनम् ॥"
इति छागीतक्रगुणाः ।

"तथा च त्रिविधं तक्रं कथ्यते शृणु पुत्रक ।
यथायोगेन तत् सम्यक् शस्यते येषु रोगिषु ॥
समुद्धृतघृतं तक्रमर्द्धोद्धृतघृतं तत ।
अनुद्धृतघृतञ्चेति त्रिविधं मतम् ॥
सर्व्वं लघु च पथ्यञ्च त्रिदोषशमनं परम् ।
तत परं गुरुतमं क्रमेण समुदीरितम् ।
समुद्धृतघृतं तक्रं लघु पथ्यतमं मतम् ॥
गराग्न्यर्शोग्रहणीपाण्डुरोगज्वरातुरे ।
सर्व्वोन्मादे चापि प्लीहाद्याध्मानमेहिषु ॥
हितं प्रयोगतो बल्यं पित्तरक्तविरोधकृत् ।
अर्द्धोद्धृतघृतं तस्मादुष्णं गुरु कफप्रदम् ।
मधुरं पित्तरक्तघ्नं श्रमघ्नं परमं मतम् ॥
अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु विद्यात् कफावहम् ।
बलप्रदन्तु पीनानामामशोफानिलापहम् ॥'
इति त्रिविधतक्रगुणाः ॥*॥

'तक्रं ग्राहि कषायाम्लं वीर्य्योष्णं दीपनं लघु ।
ग्लमापहरणं स्निग्धं मद्यपथ्यापि निसारनुत् ॥
इति तक्रगुणाः प्रोक्ता न दद्याद् यत्र तत्क्षते ।
वाते घाते च पीनानां ग्रीष्मकाले ज्वरेषु च ॥
संमूर्च्छाभ्रमतृष्णासु तथा च रक्तपित्तके ।
न शस्तं तक्रपानञ्च करोति विविधान् गदान् ॥
एतेषां तक्रं निषिद्धम् ।
इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥*॥)

तक्रकूर्च्चिका, स्त्री (तक्रजाता कूर्च्चिका ।) तक्रयोगेन क्षीरदुग्धात् जाता । छाना इति भाषा । अस्या गुणाः । वातपित्तकारित्वम् । रूक्षत्वम् । दुर्ज्जरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
"ग्राहिणी वातला रूक्षा दुर्ज्जरा तक्रकूर्च्चिका ।")

तक्रमांस, क्ली (तक्रयोगेन पाचितं मांसम् ।) व्यञ्जनविशेषः । यखनि इति पारस्य भाषा । तस्य पाकप्रकारो यथा,—
"पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्रादिकृतं भर्ज्जयेत् ।
छागादेः सकलान्यपि खण्डान्यपि च भर्ज्जयेत् ॥
सिद्धप्राये जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं यथा ।
राजिकादियुते तक्रे मांसखण्डानि पाचयेत् ॥"
तस्य गुणाः ।
"तक्रमांसन्तु बलदं लघु रुच्यं बलप्रदम् ।
कफघ्नं दीपनं किञ्चित् मन्दाहारस्य पाचनम् ॥"
इति भावप्रकाशः ।

तक्राटः, पुं (तक्राय तक्रोत्पादनाय अटतीति । अट+अच् ।) मन्थानदण्डः । इति हारावली । ११ ॥

तच, त्वचे गाढे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट् ।) त्वचो गाढस्पर्शो गाढत्वम् । तच त्वचने इति प्राञ्चः । त्वचनं संवरणमिति रमानाथः । तचति कायं वर्म्मणा भटः । इति दुर्गादासः ॥

तक्ष ज कार्श्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं वेट् ।) ज तक्षिष्यति तक्ष्यति । कार्श्यं तनूकरणम् । तक्षति काष्ठं तक्षा । इति दुर्गादासः ॥

तक्ष ञ न तच्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां परं सकं वेट् ।) तक्षः तनूकरणम् । ञ तक्षिष्यति तक्ष्यति । न तक्ष्णोति काष्ठं तक्षा । इति दुर्गादासः ॥

तक्षकः, पुं (तक्षतीति । तक्ष+ण्वुल् ।) पातालस्थाष्टनागान्तर्गतनागविशेषः । स काश्यपात् कद्रुगर्भे जातः इन्द्रसखः । अस्य वासः खाण्डववने आसीत् । अयं परीक्षितं दष्टवान् । इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि क्षपणकरूपधारी उतङ्कस्य मुनेर्गुरुदक्षिणार्थमानीते कुण्डले अपहृत्य नागलोकं गतवान् । यथा महाभारते । १ । ३ । १२७ ।
'तस्य तक्षको दृढमानेन सततमाह । प्रहीतमात्रः स तद्रूपं विहाय तक्षकस्वरूपं कृत्वा सहसा धरण्यां विवृतं महाबिलं प्रविवेश ॥'
तक्ष तनूकरणे+'कृषि शिल्पिसंज्ञयोः ।' उणां । २ । ३२ । इति क्वुन् ।) तक्षा । इत्यमरः । ३ । २ । ४ ॥ विश्वकर्म्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ द्रुमभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ सूत्रधारः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (स्वनामख्यातः प्रसेनजित्पुत्रः । यथा भागवते । ९ । १२ । ८ ।
'ततः प्रसेनजित् तस्मात् तक्षको भविता पुनः ॥'
हिंस्रे, त्रि । यथा रामायणे । २ । ८० । २ ।
'तथा वर्द्धकयश्चैव मार्गिणो वृक्षतक्षकाः ॥")

तक्षण, क्ली (तक्ष तनूकरणे+भावे ल्युट् ।) तनूकरणम् । (यथा, मनुः । ५ । ११५ ।
'द्रवाणाञ्चैव सर्व्वेषां शुद्धिराप्लावनं स्मृतम् ।
प्रोक्षणं संहतानाञ्च दारवाणाञ्च तक्षणम् ॥")

तक्षणी, स्त्री (तक्ष्यतेऽनेनेति । तक्ष+करणे ल्युट् । टित्वात् ङीप् ।) वासी अस्त्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तक्षशिला, स्त्री देशविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३ । २९ ।
"तमेवमुक्ता भ्रातरस्तस्य तथा चक्रुः । स तथा भ्रातॄन् संस्थाप्य तक्षशिलां प्रत्यभिप्रतस्थे ॥")

तक्षन् [न्] पुं (तक्षति तनूकरोतीति । तक्ष+"कनिन् युवृषितक्षिराजीति ।" उणां । १ । १५६ । इति कनिन् ।) तक्षा । इत्यमरः । २ । १० । ९ ॥ (यथा माघे । १९ । ०५ ।
"सत्याग्रभग्नो विमलाग्रपाटवे
तक्षा विकाशं विकलोऽपि रथः ।
"भ्रामं तरसा विवरं तद्भवं
प्रपद्यते सद्यनुभेद भ्रमः ॥")

तग इ स्खलने कम्पे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं गतौ तु सकं सेट् । इ, कर्म्मणि तङ्ग्यते ।) इति दुर्गादासः ॥

तगर गन्धद्रव्यम् । पिण्डतगर इति प्रसिद्धः । तगरमूल इति ख्यातश्च । पर्य्यायः । कालानुसारिवा २ वक्रम् ३ ...लम् ४ शठम् ५ महोरगम् ६ नतम् ७ ८ दीपनम् ९ तगरपादिकम् १० । इति रत्नमाला ॥ विनम्रम् ११ कुञ्चितम् १२ वक्रम् नहुषाख्यम् १४ दण्डहस्तम् १५ बहुलम् पिण्डीतगरकम् १७ पार्थिवम् १८ ...यम् १९ कालानुसारकम् २० चक्रम् दीनम् २२ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । ...त्वम् । ... मधुरत्वञ्च । आकुलत्वञ्च । इति ... गन्धद्रव्यविशेषः । तस्य पर्य्यायगुणाः ।
'कालानुसार्य्यं तगरं कठिनं लघु मनतम् ।
अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ति च बर्हणम् ॥
तगरद्वयमुष्णं स्यात् स्वादु स्निग्धं लघु स्मृतम् ।
विषापस्मारशूलाक्षिरोगदोषत्रयापहम् ॥"
इति भावप्रकाशः ।

तगरः, पुं (तं क्रोडभागं गिरतीति । गॄ+अच् ।) पुष्पवृक्षविशेषः । टगर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सितपुष्पः २ । कालपर्णः ३ ...ष्पदः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १०४ । ८५ ।
'प्रियङ्गुचन्दनाभ्याञ्च बिल्वेन तगरेण च ।
पृथगेवानुलिम्पेत केशरेण च बुद्धिमान् ॥")
मदनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तगरपादिक, क्ली (तगरस्य पादो मूलदात्र इव विद्यतेऽस्य इति ठन् ।) तगरम् । इति रत्नमाला ॥

तङ्क, पुं क्ली, (टङ्क+पृषोदरात् साधुः ।) पाषाणदारणम् । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (तकि कृच्छ्रजीवने+भावे घञ् ।) प्रियविरहजन्यतापः । भयम् । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥

तच्छी, स्त्री, (तं पुष्पाकारं अवति गच्छतीति । छु+क्विप् ङीप् ।) पिङ्गपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तट, उच्छ्राये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं सेट् ।) उच्छ्राय उच्चीभावः । तटति पुलिनम् । इति दुर्गादासः ॥

तट, क आघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं सकं सेट् ।) क ताटयति । इति दुर्गादासः ॥

तटं, क्ली (तटति उच्छ्रितं भवतीति । तट उच्छ्राये+पचाद्यच् ।) क्षेत्रम् । इति मेदिनी । टे, ११ ॥ (प्रदेशः । यथा, महाभारते । १ । ३१ । ५ ।
"गोकर्णं पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे ॥")

तट, त्रि, (तटति उच्छ्रितो भवतीति । तट+अच् ।) तीरम् । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥

तड् इति भाषा ॥ (यथा, हरिवंशे । ६७५५ ।
"कार्षयमार्गौ भाजेते इदस्यास्य तटावुभौ ॥"
महादेवे, पुं । सर्व्वोच्छ्रितत्वादस्य तथात्वम् ।
यथा, महाभारते । १२ । २८४ । ३६ ।
"नमस्तटाय तव्याय: तटानाम्पतये नमः ॥")
तटस्थं, क्ली, लक्षणविशेषः । तस्य स्वरूपं यथा,
तद्भिन्नत्वे सति तद्बोधकत्वम् । तथाच ।
"स्वरूपं तटस्थं द्विधालक्षणं स्यात्
स्वरूपस्य बोधो यतो लक्षणाभ्याम् ।
स्वरूपे प्रविश्यात् स्वरूपेऽप्रविश्यात्
यथा काकवन्तो गृहाः खं विलक्ष ॥"
इति वेदान्तकारिका ॥
(तटे तिष्ठतीति । स्था + कः ।) तटस्थिते,
त्रि ॥ (उदासीनः । यथा, नैषधे । ३ । ५५ ।
"धिक् चापले वत्सिमवत्सलत्वं
यत्प्रेरणादुत्तरलीभवन्त्या ।
समीरसङ्गादिव नीरभङ्गा
मया तटस्थस्त्वमुपद्रुतोऽसि ॥"
समीपस्थः । यथाह बलः ।
"तटस्थः स्यादुदासीने तीरस्थनिकटस्थयोः ॥")
तटाकः, पुं, (तटमकति गच्छतीति । अक +
"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) तड़ागः ।
पद्मादियुक्तसरः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
वैराग्यशतके । ४६ ।
"प्रादेशमात्रमुदरं परिपूरयितुं कियानयं यत्नः ।
चुलुकेनाम्भः पातुं खनितव्यः किं तटाकोऽपि ॥")
तटिनी, स्त्री, (तटमस्त्यस्या इति । तट + "अत
इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनि-
स्ततो ङीप् ।) नदी । इत्यमरः । १।१०।३० ॥
(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६६२ ।
"हत्वा तटिनि ! तरङ्गैर्भितधर्मेषु नाशये
निहितः ।
फलदलवल्कलरहितस्त्वयान्तरिते तपस्वी ॥")
तटी, स्त्री, (तटति उच्छ्रिता भवतीति । तट +
अच् । ङीष् ।) तीरम् । इत्यमरः । १।१०।७ ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ८६ ।
"मालयश्च स्मशानश्च नद्यादीनां तटी तथा ॥")
तड, इ ड आघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
आत्मं-सकं-सेट् ।) इ, तण्ड्यते । ड, तण्डते ।
इति दुर्गादासः ॥
तड, क त्विषि । आहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) क, ताड-
यति । त्विषि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
तड़गः, पुं, (तड्यते आहन्यते ऊर्म्मिभिरिति ।
तड़ + घञ् । पृषोदरादित्वात् आलोपे साधुः ।)
तड़ागः । इति द्विरूपकोषः ॥
तड़ाकः, पुं, (तड्यते आहन्यते ऊर्म्मिमालाभि-
रिति । तड़ि आहतौ + "पिनाकादयश्च ।"
उणां ४ । १५ । इति आकप्रत्ययेन निपातनात्
साधुः ।) तड़ागः । इति शब्दरत्नावली ॥
तड़ाका, स्त्री, (तड़ाक + स्त्रियां टाप् ।) नदी-
सहस्राणां तटभागः । (तड़ि आहतौ + भावे

घञ् ।) आघातः । इति संक्षिप्तसारे उणादि-
वृत्तिः ॥ (प्रभा । इत्युज्ज्वलदत्तः । ४ । १५ ॥)
तड़ागः, पुं क्ली, (तड + तड़ागादयश्च । इति
आगप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) यन्त्रकूटकः ।
इति मेदिनी । गे, ३६ ॥ (तड्यते आहन्यते
ऊर्म्मिमालाभिरिति । तड़ि आहतौ + कर्म्मणि
घञ् ।) पद्मादियुक्तं सरः । तत्पर्य्यायः ।
पद्माकरः २ । इत्यमरः । १ । १० । २८ ॥
तड़ाकः ३ तटाकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
तड़गः ५ । इति द्विरूपकोषः ॥ पञ्चशत-
धनुःपरिमाणजलाशयः । चतुर्द्दिक्षु पञ्चपञ्चा-
शद्धस्तन्यूनतायां सहस्रद्वितयहस्तन्यूनत्वेन
तड़ागः । इति नवबर्द्धमानधृतो वशिष्ठः ॥ * ॥
तस्य जलगुणाः । वायुकारित्वम् । स्वादुत्वम् ।
कषायत्वम् । पाके कटुत्वम् । शिशिरग्रीष्मकाले
प्रशस्तत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तस्योत्-
सर्गविधिर्यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।
"शृणु राजन्महाबाहो ! तड़ागादिषु यो विधिः ।
पुराणेष्वितिहासेषु मन्यते राजसत्तम ! ॥
प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमागते चोत्तरायणे ।
पुण्येऽह्नि विप्रैः क्रियते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
प्राक्प्रस्रवणादस्य तड़ागस्य समीपतः ॥
चतुर्हस्तसमा वेदी चतुरस्रा समन्ततः ।
तथा षोड़शहस्तः स्यान्मण्डपश्च चतुर्मुखः ॥
वेद्या उत्तरतो गर्त्तारत्निमात्रा तु मेखला ।
नवसप्ताथवा पञ्च योनिवक्त्रा नृपात्मज ! ॥
वितस्तिमात्रा योनिः स्यात् षट्सप्ताङ्गुल-
विस्तृता ।
सर्व्वे स्वरसमाचाराः स्युस्त्रिपर्व्वोच्छ्रितमेखलाः ॥
सर्व्वे च सर्व्ववर्णाः स्युः पताकाध्वजसंयुताः ।
अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षवटशाखाकृतानि च ॥
मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्येतानि कारयेत् ॥
शुभास्तत्राष्ट होतारो द्वारपालास्तथापरे ।
अष्टौ तु जापकाः कार्य्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥
सर्व्वलक्षणसम्पूर्णा मन्त्रविद्विजितेन्द्रियाः ।
कुलशीलसमायुक्ताः स्थापिता द्विजसत्तमाः ॥
प्रतिकुम्भेषु कलशा यज्ञोपस्कराणि च ।
व्यजनञ्चासनं शुभ्रं ताम्रपात्रं सुविस्तरम् ॥
आचार्य्यः प्रक्षिपेद्भूम्यामनुचन्द्रं विचक्षणः ।
चारत्निमात्रो यूपः स्यात् क्षीरिवृक्षविनिर्म्मितः ॥
यजमानप्रमाणो वा संस्थाप्यो भूतिमिच्छता ॥
हेमालङ्कारिणः कार्य्याः पञ्चविंशतिरृत्विजः ॥
कुण्डलानि च हैमानि केयूरकटकानि च ।
तथाङ्गुलीयविन्यासानि वासांसि विविधानि च ॥
दद्युः समानि सर्व्वेषामाचार्य्ये द्विगुणं पुनः ।
दद्याच्छयनसंयुक्तमात्मनश्चापि यत् कृतम् ॥
सौवर्णौ कूर्म्ममकरौ राजतौ मत्स्यडुण्डुभौ ।
तथा कुलीरमण्डूका वायसः शिशुमारकः ॥
एवमासाद्य तत् सर्व्वं स्वर्णपात्रं विन्यसेत् ! ।
शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ॥
सर्व्वौषध्युदकस्नातः पाटितो वेदपुङ्गवैः ।

यजमानः सपत्नीकः पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥
पश्चिमं द्वारमासाद्य प्रविशेद्यागमण्डपम् ।
ततो मङ्गलशब्देन भेरीणां निस्वनेन च ॥
रजसा मण्डलं कुर्य्यात् पञ्चवर्णेन चार्च्चितम् ।
षोड़शारं ततश्चक्रं पद्मगर्भसुशोभनम् ॥
वेद्यामुपरि तत् कृत्वा ग्रहान् ग्रहपतींस्तथा ।
संन्यसेन्मन्त्रतः सर्व्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षणः ॥
मत् पात्रं स्थापयेन्मध्ये वारुणं मन्त्रमाश्रितम् ।
ब्रह्माणञ्च शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेद्बुधः ॥
विनायकञ्च विन्यस्य कमलामम्बिकां तथा ।
शान्त्यर्थं सर्व्वलोकानां भूतग्राममशेषतः ।
पुष्पभक्ष्यफलैर्युक्तमेवं कृत्वाधिवासनम् ।
कुम्भांश्च रत्नगर्भांश्च वासोभिः परिवेष्टयेत् ॥
गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य द्वारपालान् समन्ततः ।
पठध्वमिति तान् ब्रूयादाचार्य्यमपि पूजयेत् ॥
बह्वृचौ पूर्व्वतः स्थाप्यौ दक्षिणे च यजुर्व्विदौ ।
पश्चिमे सामगौ स्थाप्यावुत्तरेणाथर्व्वणौ ॥
उदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान उपाविशेत् ।
पठध्वमिति तान् ब्रूयात् यजध्वमिति याजकम् ॥
उत्कृष्टमन्त्रपाठेन तिष्ठध्वं मन्त्रजापकाः ।
एवमादिश्य तान् सर्व्वान् पर्य्युक्ष्याग्निं स
मन्त्रवित् ॥
जुहुयाद्वारुणैर्मन्त्रैराज्यञ्च समिधस्तथा ।
ऋत्विग्भिश्चैव होतव्यं वारुणैरेव सर्व्वतः ॥
वैराजं पौरुषं सूक्तं सौक्तं चान्द्रं सुसंहितम् ।
शैशवं पञ्चनिधनं गायन्ति ज्येष्ठसामगाः ॥
वामदेव्यं बृहत्साम रौरवं सरथन्तरम् ।
गवां व्रतं विकर्णञ्च रक्षोघ्नं गरघ्नं तथा ॥
गायन्ति सामगा राजन् ! पश्चिमद्वारमाश्रिताः ।
अथर्व्वणाश्चोत्तरतः शान्तिकं पौष्टिकं तथा ॥
जपन्ते मनसा देवमाश्रिता वरुणं प्रभुम् ।
पूर्व्वेद्युरभितो मन्त्रैरेवं कृत्वाधिवासनम् ॥
गजाश्वरथ्यावल्मीकसंगमाहदगोकुलात् ।
मृदमादाय कुम्भेषु प्रक्षिपेच्च यथा तथा ॥
रोचनाञ्च ससिद्धार्थान् गन्धान् गुग्गुलमेव च ।
स्नपनं तस्य कर्त्तव्यं पञ्चगव्यसमन्वितम् ॥
प्रत्येकं कलशैर्मन्त्रैरेवं कृत्वा विधानतः ।
एवं रचति राज्यार्थान् विधियुक्तेन कर्म्मणा ॥*॥
ततः प्रभाते विमले संजाते तु गवां शतम् ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रदातव्यं होमान्ते चाथवा पुनः ॥
पञ्चाशद्वाथ षट्त्रिंशत् पञ्चविंशतिरेव च ।
ततः संवत्सरे प्राप्ते शुद्धे लग्ने सुशोभने ॥
वेदशब्दैश्च गान्धर्व्वैर्वाद्यैश्च विविधैः पुनः ।
कनकालङ्कृतां कृत्वा जले गामवतारयेत् ॥
सामगाय च सा देया ब्राह्मणाय विशाम्पते ! ।
पात्रीमादाय सौवर्णीं पञ्चरत्नसमन्विताम् ॥
तत्र निःक्षिप्य मकरं मत्स्यादींश्चैव सर्व्वशः ।
धृतां चतुर्भिर्व्विप्रैश्च वेदवेदाङ्गपारगैः ॥
महानदीजलोपेतान् दध्यक्षतविभूषितान् ।
उत्तराभिमुखो न्युब्जो जलमध्ये प्रकालयेत् ॥
आथर्व्वणेन सुस्नातः पुनर्म्मामाससेति च ।
आपो हि ष्ठेतिमन्त्रेण क्षिप्त्वागत्य मण्डपम् ।

पूजयित्वा सुरांस्तत्र बलिं दद्यात् समन्वितः ।
पुनर्द्दिनानि होतव्य चत्वारि राजसत्तम ॥
चतुर्थीकर्म्म कर्त्तव्य देय तत्रापि शक्तितः ।
कृत्वा तु यज्ञपात्राणि यज्ञोपकरणानि च ॥
ऋत्विग्भ्यस्तु सम दद्यात् मण्डप विभजेत् पुनः ।
हेमपात्रञ्च शय्याञ्च स्थापकाय निवेदयेत् ॥
ततः सहस्र विप्राणामथवाष्टशत तथा ।
भोजयेच्च यथाशक्त्या पञ्चाशद्वाथ विंशति ॥
एवमेव पुराणेषु तडागविधिरुच्यते ।
कूपवापीषु सर्व्वासु तथा पुष्करिणीषु च ॥
एष एव विधिर्दृष्टः प्रतिष्ठासु तथैव च ।
मन्त्रतस्तु विशेषः स्यात् प्रासादोद्यानभूमिषु ॥
अयन्तु ऋत्विगाचार्य्यविधिदृष्टेन कर्म्मणा ।
अल्पस्वेकाग्निवत् कार्य्यं वित्तशाठ्याद्दते नृणाम् ॥"
तडागे कालविशेषे जलस्थितेः फल यथा,—
'प्रावृट्काले स्थित तोयमग्निष्टोमसम स्मृतम् ।
शरत्काले स्थित तोय यदुक्तफलदायकम् ॥
वाजपेयफलसम हेमन्तशिशिरस्थितम् ।
अश्वमेधसम प्राहुर्व्वसन्तसमयस्थितम् ।
ग्रीष्मेऽपि तु स्थित तोय राजसूयफलाधिकम् ॥'
तडागकरणे फल यथा —
'एतान्महाराज ! विशेषधर्म्मान्
करोति योऽधर्म्मान्वय शुद्धबुद्धिः ।
स याति ब्रह्मालयमेककल्प
दिव्य पुनर्याति तथैव दिव्यम् ॥"
इति पाद्मे सृष्टिखण्डम् ॥

तडाघात, पुं, (तटे आघात । पृषोदरात् टस्य डत्वम् ।) करीणाम् हस्तिमुखाघात । यथा,
"उच्चैःकरिकराघाते तडाघातं विदुर्बुधा ।'
इति कुमारसम्भवटीका ॥

तडित् स्त्री, (ताडयत्यभ्रमिति । तड आघाते + "ताडेर्णिलुक् च ।" उणां । १ । १०० । इति इतिप्रत्ययः णिलुक् च ।) विद्युत् । इत्यमरः ।१।३।९ ॥ (यथा, रघुः । ९ । ५४ ।
"अथ नभस्य इव त्रिदशायुध
कनकपिङ्गतडिद्गुणसयुतम् ।
धनुरधिज्यमनाधिरुपाददे
नरवरो रवरोषितकेशरी ॥')

तडित्वान्, [त्] पुं (तडित् विद्युदस्त्यस्येति । तडित्+मतुप् । मस्य वः ।) मेघः । मुस्तकम् । इत्यमरः । १ । ३ । ७,२ । ४ । १५९ ॥ (विद्युद्विशिष्टे त्रि । यथा,—
"वसुन्धिनिभचयेन तडित्वतीं
लघयता शरदम्बुदसहतिम् ।"
इति किरातार्ज्जुनीये । ५ । ४ ॥)

तण्डक पुं (तण्डते हन्यतीति । तण्ड + ण्वुल् ।) खञ्जनपक्षी । फेन । समासप्रायवाक्य । गृहदारु । तरुस्कन्ध । मायाबहुलके, त्रि । इति मेदिनी । के ८९ ।

तण्डन पुं स्त्री (तण्ड + ल्युट् ।) परिष्कार । इति शिङ्गादिसंग्रहे अमर ।

तण्डु, पु, शिवद्वारपालविशेष । इति हलायुध ।

तण्डुलीय पु, कीटमात्रम् । (तण्डुले भव. । तण्डुल+छ. । तस्य ईः ।) तण्डुलीयकम् । मर्म्मरे, त्रि । इति मेदिनी । ये, ९५ ॥

तण्डुल, पुं, (तण्ड्यते आहन्यते इति । तड आघाते + "सानसिवर्णसीति ।" उणां ४ । १०७ । इति उलच । यद्वा, "कृमृशृटितनिशमिभ्य उलन् तण्डश्च ।" उणां ।५।१९। इति उलन् तण्डादेशश्च ।) विडङ्गम् । इति मेदिनी । ले, ९६ ॥
("पुसि क्लीवे विडङ्गः स्यात् कृमिघ्नो जन्तुनाशन ।
तण्डुलश्च तथा वल्लममोघा चित्रतण्डुला ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तण्डुलीयशाकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ धान्यादिनिकर । इति मेदिनी । ले, ९६ ॥ चाउल इति भाषा । (यथा पञ्चतन्त्रे । ३।५५।
"सङ्गति श्रेयसी पुसां स्वपक्षे च विशेषत ।
तुषैरपि परिभ्रष्टा न प्ररोहन्ति तण्डुला ॥
हृद्युर्ज्जरः स्वादुरसो हृद्यस्तण्डुलो नव ।
सन्धानकृम्मेहहर पुराणस्तण्डुल स्मृत ॥
द्रव्यसयोगसस्कारविकारान् समवेक्ष्य तु ।
यदाकारणमासाद्य भोक्तृणां छन्दतोऽपि वा ॥
अनुक्तद्रव्ययोनिस्ताच्छाक्तस्तान् विनिर्द्दिशेत् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)
भृष्टतण्डुलगुणा । सुगन्धित्वम् । कफनाशित्वम् । रूक्षत्वम् । पित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

तण्डुलपरीक्षा स्त्री (तण्डुलेन परीक्षा ।) नवविधदिव्यान्तर्गतदिव्यविशेषः । चालपडा इति भाषा । तद्विधान यथाह पितामह ।
"चौर्य्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चय ।
तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् शालेर्नान्यस्य कस्यचित् ॥
मृण्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रत शुचि ।
स्नानोदकेन समिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ॥
प्राड्मुखोपोषित स्नात शिरोरोपितपत्रकम् ।
तण्डुलान् भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्त्रिधा ॥
भूर्ज्जस्यैव तु नान्यस्य अभावे पिप्पलस्य तु ।
शोणित दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्य्यते ॥
गात्रञ्च कम्पते यस्य तमशुद्ध विनिर्द्दिशेत् ॥"
स्नानोदकेन देवतास्नानोदकेन । तथा च कात्यायन ।
'देवतास्नानपानीयक्लिन्नतण्डुलभक्षणे ।
शुद्धनिष्ठीवनात् शुद्धो नियम्योऽशुचिरन्यथा ॥"
शिरारोपितपत्रक तण्डुलान् भक्षयित्वा निष्ठीवयेत् प्राड्विपाक इति । निष्ठीवयेदिति ण्यन्तात् सिद्धम् । तुलानिरूपित सर्व्वदिव्यसाधारणश्च धर्म्मवाहनादिकर्म्म पूर्व्ववदिहापि कर्त्तव्यम् ॥
शिरोरोपितपत्रेऽभ्यस्तादि यथा —
'तथाचमभियुक्तस्य लेखयित्वा तु पत्रके ।
मन्त्रेणानेन सहित कृत्वा तस्य शिरोगतम् ॥
आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदय यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्म्मो हि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥"
इति दिव्यतत्त्वम् ॥

तण्डुला, स्त्री, (तण्ड्यते आहन्यते इति । तण्ड उलच ततष्टाप् ।) महासमङ्गा । । इति राजनिर्घण्टः ॥

तण्डुलाम्बु, क्ली, (तण्डुलस्य अम्बु ।) पैघुनि इति भाषा । तत्पर्य्याय । कौण्डाम्बु २ इति वैद्यकपरिभाषा ॥ तण्डुलोत्थम् ३ । राजनिर्घण्टः ॥ यथा, गृहण्यधिकारे ।
"पिबेत् समांशं तच्चूर्णं सक्षौद्र तण्डुलाम्बुना ॥

तण्डुली, स्त्री, (तण्डुल+ङीष् ।) लता । यवतिक्ता । शशाण्डुलीककंटी । तण्डुलीयशाक इति राजनिर्घण्टः ॥ (। शब्दे ज्ञातव्या ॥)

तण्डुलीक पु,(तण्डुलीव कायतीति । कै+क ।) तण्डुलीयशाक । इति शब्दरत्नावली ॥

तण्डुलीय, पु, (तण्डुलाय हित । तण्डुल+ "विभाषा हविरपूपादिभ्य ।" ५ । १ । ४ इति छः ।) पत्रशाकविशेष । इति चाँपानटिया इति च वङ्गभाषा । चवराइ इति अल्पमरषा इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्य्याय । अल्पमारिषः २ । इत्यमर ।२।४। १३६ ॥ तण्डुलीक ३ तण्डुलः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ भण्डीर ५ तण्डुली ६ तण्डुलीयक ७ ग्रन्थिल ८ बहुवीर्य्य ९ मेघनाद १० घनस्वन ११ शाक १२ पथ्यशाक १३ स्थूलेण्डु १४ स्तनिताह्वय १५ वीरः १६ तण्डुलनामा १७ । अस्य गुणा । शिशिरत्वम् । मधुरत्वम् । विषपित्तदाहभ्रमनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । सद्गुणा । हिमत्वम् । अर्शःपित्तरक्तविषकासविनाशित्वम् । पाचकत्वम् । मधुरत्वम् । विपाके दाहशोषशमनत्वम् । रुचिदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । विडङ्गम् । साप्यम् । इति मेदिनी । ये ११९ ॥ अस्य पर्य्यायगुणा ।
"तण्डुलीयो मेघनाद काण्डेरस्तण्डुलेरक ।
भण्डीरस्तण्डुलीबीजो विषघ्नश्चाल्पमारिष ॥
तण्डुलीयो लघु शीतो रूक्ष पित्तकफास्रजित् ।
सृष्टमूत्रमलो रुच्यो दीपनो विषहारक ॥"
तद्भेद । जलतण्डुलीय शाके कचटमिति प्रसिद्धम् ।
"पानीयतण्डुलीयन्तु कचट समुदाहृतम् ।
कचट तिक्तक रक्तपित्तानिलहर लघु ॥"
इति भावप्रकाश ॥

तण्डुलीयक, पुं, (तण्डुलीय+स्वार्थे कन् ।) तण्डुलीयशाक । (यथा, हारीते १ स्थाने १० अ
"स्वादु पाके स्वल्पकफपित्तविषघ्नतण्डुलीयक ।
हन्ति वात विड्बन्ध मूत्रवातकर हित ॥"
विडङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तण्डुलीयिका, स्त्री, (तण्डुलीय+स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् । कापि अत इत्वञ्च ।) विडङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तण्डुलुः, स्त्री, (तण्डुल+पृषोदरात् उत्वं साधु) विडङ्गम् । इति शब्दरत्नावली ।

तण्डुलेरः, पुं, (तण्डुल + चातुरर्थिकात् स्वार्थे ढ्रं ।) तण्डुलीयशाकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५० ॥

तण्डुलोत्थं, क्ली, (तण्डुलात् तण्डुलप्रक्षालनात् उत्तिष्ठतीति । उत् + स्था + कः ।) तण्डुलाम्बु । इति राजनिर्घण्टः ॥

तण्डुलोदकं, क्ली, (तण्डुलस्य तण्डुलक्षालनस्य उदकम् । तण्डुलक्षालितं उदकं वा ।) तण्डुलाम्बु । यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।
"पलमात्रं गुरुं दत्त्वा पलं काञ्चिततण्डुलात् ।
भावयित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्मणि ॥"
(अस्य गुणा यथा,—
"सन्धानं शीतलं बल्यं महातिसारनाशनम् ।
सुस्वादु शीतलञ्चैव हृद्यं तण्डुलोदकम् ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

तण्डुलौघः, पुं, (तण्डुलानामोघ इव यत्र ।) वेणुवंशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेउड़वाँश इति भाषा । तण्डुलसमूहश्च ॥

तत्, व, हेतुः । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥ (यथा, रघुः । ३ । ४६ ।
"तदङ्गमग्र्यं मघवन् ! महाक्रतो-
रमुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुमर्हसि ॥")

तत्, [द्] त्रि, बुद्धिस्थपरामर्शः । सेइ इति भाषा । सर्व्वनामशब्दोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये । २ । २ ।
"अपि वागधिपस्य दुर्व्वचं
वचनन्तद्विदधीत विस्मयम् ॥")

तत्, क्ली, ब्रह्मणो नामविशेषः । यथा,—
"ओँ तत् सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥
तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥
तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १७ । २३-२५ ॥

ततं, क्ली, (तनोति मनोऽनेनेति । तन + "तनिमृङ्भ्यां किच ।" उणां । ७८८ । इति तन् ।) वीणादिवाद्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । ४ ॥

ततः, त्रि, (तन्यते स्म इति । तन् + क्तः ।) विस्तृतः । (यथा, महाभारते । ४ । ५ । २ ।
"ते वीरा बद्धनिस्त्रिंशास्ततायुधकलापिनः ॥")
व्याप्तः । (यथा, भगवद्गीतायाम् । ८ । २२ ।
"यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्व्वमिदं ततम् ॥")
वायौ, पुं । इति मेदिनी । ते, २० ॥

ततः, [स्] व, (तद् + "पञ्चम्यास्तसिल् ।" ५ । ३ । ७ । इति तसिल् । यद्वा, सर्व्वविभक्तिषु तसिल् ।) हेतुः इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३४८ । ७६ ।
"हीना: सत्त्वेन सत्त्वेन ततो वैकारिकाः स्मृताः ॥")
आदिः । परिप्रश्नः । पञ्चम्यर्थः । (यथा, मनुः । १२ । ८५ ।
"सर्व्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् ।
तद्ध्यग्र्यं सर्व्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः ॥"
सप्तम्यर्थः । यथा, मनुः । ४ । १५ ।
"न विद्यमानेष्वर्थेषु नार्त्त्यामपि यतस्ततः ॥"
तृतीयार्थः । यथा, नारदपञ्चरात्रे । २ । ६ ।
"आराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किं
नाराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किम् ॥")
कथान्तरम् । आनन्तर्य्यम् । इति विश्वः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ५ । २ ।
"ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगच्छन् पदातयः ॥")

ततपत्री, स्त्री, (ततं विस्तृतं पत्रमस्याः ।) कदलीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ततमः, त्रि, (तेषां मध्ये निर्द्धारितो योऽसौ । तद् + "वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ।) ५ । ३ । ९३ । इति डतमच् ।) बहुषु मध्ये सः । अनेकेर मध्ये सेइ इति भाषा । (यथा, ऐतरेयोपनिषदि । ३ । १२ । १३ ।
"स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्श-मिति ॥")

ततरः, त्रि, (तयोर्मध्ये निर्द्धारितो योऽसौ । तद् + "किंयत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ।" ५ । ३ । ९२ । इति डतरच् ।) द्वयोर्मध्ये सः । दुयेर मध्ये सेइ इति भाषा ॥

तत्रत्यं, त्रि, (तत्रस्तत्र भवमिति । तत्र + "अव्ययात्त्यप् ।" ४ । २ । १०४ । इत्यस्य "अमेह-क्वतसित्रेभ्य एव ।" इति वार्त्तिकोक्तेः त्यप् प्रत्ययः ।) तत्रभवम् । तत्सम्बन्धि । इति व्याकरणम् ॥ तार इति भाषा ॥

ततिः, स्त्री, (तन् + भावे क्तिन् ।) श्रेणी । इति हेमचन्द्रः । ६ । ५२ ॥ (यथा, विष्णुपादादि-केशान्तवर्णनस्तोत्रे । १५ ।
"अस्माकं विस्मयार्हाण्यखिलमुनिजनप्रार्थ-नीयानि सेयं
दद्यादाद्यानवद्या ततिरतिरुचिरामङ्गलान्यङ्गु-लीनाम् ॥")

तति, त्रि, (तत् परिमाणमेषामिति । तद् + डति ।) तत्परिमाणम् । ततगुलि इति भाषा । बहु-वचनान्तोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥

तत्कालः, पुं, (स चासौ कालश्चेति ।) वर्त्तमान-कालः । तत्पर्य्यायः । तदात्वम् १ । इत्यमरः । ३ । ४ । २९ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २ । ८३ ।
"वर्षस्य वेश्म वसुभिः स किलादरेण
तत्कालमेव समपूरयदिन्दुमौलिः ॥")

तत्कालधीः, त्रि, (तस्मिन् काले कार्य्यकाले धीरुपस्थिता बुद्धिर्यस्य ।) प्रत्युत्पन्नमतिः । उपस्थितबुद्धिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८ ॥

तत्क्रियः, त्रि, (या क्रिया निसर्गतो वेतनादते यस्येति ।) कर्म्मकारः । वेतनं विना भारवहादि-कर्त्ता । इत्यमरः ॥

तत्क्षणः, पुं, (स चासौ क्षणश्चेति स एव क्षणो वा ।) सद्यः । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥ (यथा, रघुः ३ । १४ ।
"दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः
प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे ।
बभूव सर्व्वं शुभशंसि तत्क्षणं
भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ॥")

त(त्त्व)त्त्वं, क्ली, (तनोति सर्व्वमिदमिति । तन् + क्विप् तुक् च । पृषोदरादित्वात् साधुः । यद्वा, "सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म ।" "ब्रह्मैवेदं सर्व्वम् ।" इति श्रुतेस्तस्य ब्रह्मणो भावः इति । तत् + त्व ।) स्वरूपम् । परमात्मा । विलम्बितनृत्यम् । इति मेदिनी । वे, ८ ॥ वाद्यप्रभेदः । इति विश्वः ॥ वस्तु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चेतः । इति वर्णनिः ॥ * ॥ पञ्चविंशतितत्त्वानि यथा । क्षितिः १ आपः २ तेजः ३ मरुत् ४ व्योम ५ गन्धः ६ रसः ७ रूपम् ८ स्पर्शः ९ शब्दः १० नेत्रम् ११ नासिका १२ जिह्वा १३ कर्णः १४ त्वक् १५ हस्तः १६ पादः १७ मुखम् १८ पायुः १९ लिङ्गम् २० प्रकृतिः २१ मनः २२ बुद्धिः २३ अहङ्कारः २४ । इति पुराण-तन्त्रे ॥ तत्तु नानामुनिभिर्नानाविधमुक्तम् । तत्र त्रीणि तत्त्वानि यथा । सत्त्वम् १ रजः २ तमः ३ । चतुर्व्विधानि यथा । तेजः १ आपः २ पृथ्वी ३ आत्मा ४ । पञ्चविधानि यथा । शब्दः १ स्पर्शः २ रसः ३ गन्धः ४ रूपम् ५ । षड्विधानि यथा । क्षितिः १ आप २ तेजः ३ वायुः ४ आकाशम् ५ परमात्मा ६ । सप्तविधानि यथा । क्षितिः १ आपः २ तेजः ३ वायुः ४ आकाशम् ५ जीवः ६ आत्मा ७ । नवविधानि यथा । पुरुषः १ प्रकृतिः २ महत्तत्त्वम् ३ अहङ्कारः ४ नभः ५ वायुः ६ ज्योतिः ७ आपः ८ क्षितिः ९ । एकादशविधानि यथा । श्रोत्रम् १ त्वक् २ चक्षुः ३ घ्राणम् ४ जिह्वा ५ वाक् ६ पाणिः ७ उपस्थः ८ पायुः ९ अङ्घ्रिः १० मनः ११ । त्रयोदशविधानि यथा । नभः १ वायुः २ ज्योतिः ३ आपः ४ क्षितिः ५ श्रोत्रम् ६ त्वक् ७ चक्षुः ८ घ्राणम् ९ जिह्वा १० मनः ११ जीवात्मा १२ परमात्मा १३ । षोड़शविधानि यथा । नभः १ वायुः २ ज्योतिः ३ आपः ४ पृथ्वी ५ शब्दः ६ स्पर्शः ७ रूपम् ८ रसः ९ गन्धः १० श्रोत्रम् ११ त्वक् १२ चक्षुः १३ जिह्वा १४ घ्राणम् १५ मनः १६ । सप्तदशविधानि यथा । पूर्व्वोक्तानि षोड़श १६ आत्मा च १७ । पञ्च-विंशतितत्त्वानि यथा । पूर्व्वोक्तानि सप्तदश १७ पुरुषः १८ प्रकृतिः १९ महान् २० अहङ्कारः २१ मुखम् २२ पाणिः २३ उपस्थः २४ पायुः २५ । षड्विंशतिविधानि यथा । पूर्व्वोक्तानि पञ्चविंशतिः २५ जीवः २६ । सप्तविंशति-विधानि यथा । पूर्व्वोक्तानि षड्विंशतिः २६ ईश्वरः २७ । इति श्रीभागवतम् ॥

तत्त्वज्ञानं, क्ली, (तत्त्वस्य ब्रह्मतत्त्वस्य ज्ञानम् ।) बुद्धिगुणविशेषः । तत्तु ब्रह्मज्ञानम् । इति हेम-चन्द्रः । २ । २२५ ॥ यथा,—
"प्रमाणप्रमेयसंशय-प्रयोजनदृष्टान्त-सिद्धान्ता-वयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छल-जातिनिग्रहस्थानानां षोड़शपदार्थानां तत्त्व-ज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ।" इति गौतमसूत्रे ॥

तत्त्वन्यास, पुं (तत्त्वानां न्यासः ।) विष्णुपूजाविषयकन्यासविशेषः । यथा,—

'मान्त्रिकान्नाप्रयार्थाय चौवाद्येकैकशो वदेत् ।
नमः परायेत्युच्चार्य ततस्तत्त्वात्मने नमः ।
जीवं प्राण इव प्रोक्ता सर्व्वाङ्गेषु प्रविन्यसेत ।
ततो हृदयमध्ये च तत्त्वत्रयञ्च विन्यसेत ।

इत्यच्युतोक्ततत्तत्त्वविद्धीत तत्त्व
न्यास मपूर्व्वकपरापरमत्युपेतम् ।
भूयः पराय च तदाह्वयमात्मने च
नत्यन्तमुद्धरतु तत्त्वमनुक्रमेण ।
सकलवपुषि जीव प्राणमायोज्य मध्ये
न्यसतु मतिमहङ्कार मनश्चेति मन्त्री ।
कमलहृदयगुह्याङ्घ्रिष्वथोप्यन्दपूर्व्वं
गुणगणमथ कर्णादिस्थित श्रोत्रपूर्व्वम् ।

नासाग्नीन्द्रियवर्गमात्मनिलये त्वाकाशपूर्व्वं न्यसे
न्महाक्षे हृदये शिरे चरणयोर्हृत्पुण्डरीकं हृदि ।
प बीज हृत्पुण्डरीकतत्त्वं हृदि प्रविन्यसेत् ।
ह बीज सूर्य्यमण्डलतत्त्वं हृदि प्रविन्यसेत ।
स बीज चन्द्रमण्डलतत्त्वं तत्र प्रविन्यसेत ।
र बीज वह्निमण्डलतत्त्वं तत्रैव विन्यसेत् ।
प बीज परमेष्ठितत्त्वं वासुदेवञ्च मस्तके ।
य बीजमथ पुंस्तत्त्वं सङ्कर्षणमथो हृदि ।
लं बीज विश्वतत्त्वञ्च प्रद्युम्नञ्च हृदि न्यसेत ।
वं बीज निवृत्तितत्त्वञ्च अनिरुद्धमुपस्थके ।
ल बीज सर्व्वतत्त्वञ्च पादे नारायणं न्यसेत ।
क्ष्रौं बीज कोपतत्त्वञ्च नृसिंहं सर्व्वगात्रकं ।
एवं तत्त्वानि विन्यस्य प्राणायामं समाचरेत ।"

अस्य फलं यथा —

'तत्त्वन्यासं ततः कुर्य्यात् साधकः सिद्धिहेतवे ।
हरिणा येन दृश्यन्ते क्षपतामथ वात्मनो ।'

इति गौतमीयतन्त्रम् ।

तत्परः, त्रि (सः परोऽस्य । यद्वा तदेव परं सर्व्वोत्तममस्य ।) आसक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ८ ।
(यथा भागवते । ४ । १५ । ६ ।
'एष साक्षाद्धरेरंशो जातो लोकरिरक्षया ।
इयञ्च तत्परा हि श्रीरनुजज्ञेऽनपायिनी ।')

तत्परायण, त्रि, (तदेव परमयनमस्य ।) तदासक्तः । यथा,—
'शुद्धा भवन्ति पद्मभ्यो ऽन्यथा कृष्णपरायणाः ।"

इति पद्मोत्तरखण्डम् ।

तत्फल, पुं (तदेव फलमस्य । यद्वा, तनोति तन्यते वा । तन+क्विप् तुक् च । तत् विस्तृतं फलमस्य ।) कुवलयम् । कुष्ठनामौषधि । चोरनाम गन्धद्रव्यम् । इति धरणिः ।

तत्र, इ कुटुम्बधारणे । इति प्राच्यः । (भ्वा० पर० सक० सेट् ।) इदित्त्वात् धारणार्थे वर्त्तते । इति प्राच्याः । कश्चित् कुटुम्बधातुममममात्मनि धातु कुटुम्बस्य धारणेऽथ वर्त्तते इत्याहुः । तत्र धारणे इदनैवर्थमिह इत्युक्त्वा वेदम्बाणाभेदाय । इति दुर्गादासः ।

तत्र } इ बाद । भाद । (भ्वा० पर० सक० सेट् ।) तद } अन्यत्र । स्वाद्य । तत्रो । इत्यक्षमतीयो पधः । इति केचित् । तन्त्री । चौरधातुरयम् । इति दुर्गादासः ।

तत्र, इ क ङ धारणे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा० आत्म० सक० सेट् ।) आदिमध्ययोस्तकारः शेषो रेफयुक्तः । धारणं भरणम् । भाषायामस्य विस्तारणे प्रायः प्रयोगः । इ क ङ, तन्त्रयते मन्तून् तन्त्रवायः । इति दुर्गादासः ।

तत्र, अव्य, (तस्मिन्निति । तद्+"सप्तम्यास्त्रल् ।" ५।३।१० । इति त्रल् ।) तस्मिन् । तयोः । तेषु । इति व्याकरणम् । सेखाने इति भाषा । (यथा, मनुः । २ । ११२ ।
"धर्म्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ।")

तत्रत्य, त्रि तत्र भवः । (तद्+"अव्ययात्त्यप् ।" ४।२।१०४ । इत्यस्य "अमेहक्वतसित्रेभ्य एव ।" इति वार्त्तिकोक्त्या त्यप् ।) तस्मिन्नुत्पन्नः । इति सुखबोधव्याकरणम् । (यथा, कथासरित्सागरे । ५ । ८८ ।
"प्राप्तस्यैव च तत्रत्यो जनोऽवदीदीत पुरो मम ।")

तत्रभवान्, [त्] त्रि, (इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते इति प्रागदीयतीय प्रथमार्थे त्रल् । तत सुपसुपेति समासः ।) श्लाघ्यः । इति जटाधरः ।

तथा, अव्य (तेन प्रकारेण । तद्+"प्रकारवचने थाल् ।" ५ ।३।२३ । इति थाल् । तेन प्रकारे थाल्यर्थः । यथा, मनुः । १ । ४ ।
'स तैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः ।
प्रत्युवाचार्च्य तान् सर्व्वान् महर्षीन् श्रूयता
मिति ।')

साम्यम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ९ । (यथा, मनु । ६ । ९० ।
'यथा नदीनदाः सर्व्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
तथैवाश्रमिणः सर्व्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ।')
अभ्युपगमः । एवमतिवाक्यम् । समुच्चयः । (यथा, देवीभागवते । १ । २ । २६ ।
'अष्टादश तथा भारत सहिता कृतम् ।
इतिहास इति प्रोक्तं पञ्चमं वेदसम्मतम् ।")
निश्चयः । इति मेदिनी । थे २६ । (यथा, रघु । १ । २९ ।
"स वेला वप्रवलयां परिखीकृतसागराम् । (?)
तथा हि सर्व्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः ।")

तथागतः पुं, (यथा पुनरावृत्तिर्न भवति तथा तेन प्रकारेण गतः । यद्वा तथा सत्यं गतं ज्ञानं यस्य । सुप्सुपेति समासः ।) बुद्धः । इत्यमरः ।१।१।१४ । (यथा, सर्व्वदर्शनसंग्रहे ।
"यथा गताः सुगताः श्रियो गतिं
तथा गतिं सोऽपि गतस्तथागतः ।"
तथा तेन प्रकारेणागतः ।) पूर्व्वोक्तप्रकारेणागतः, त्रि । (यथा महाभारते । ३।७०।५ ।
"तस्मा बभूव समरं सुमहान् घर्षणं सदा ।
जनस्य संप्रहृष्टस्य मनः दृष्ट्वा तथागतम् ।")

तथाच, अव्य (तथा च च इति द्वन्द्वसमासः ।) पूर्व्वोक्तोपष्टम्भकरणम् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ।
(यथा, मनु, । ९ । १९ ।
'तथाच श्रुतयो बह्व्यो निगीता
अध्ययद्वयेनैव सिद्धे केचिदय

तथैव, अव्य, (तथा च एव च ।) तद्वत् । प्रकार इति भाषा । यथा वाक्ये ।
"अस्ति पुत्रो वशे यस्य
अव्ययद्वयेनैव सिद्धे केचित्तस्त्वदोऽयं न

तथ्य, क्ली (तथा साधु । तथा+'तत्र ४ । ४ । ९८ । इति यत् ।) सत्यम् । (मनुः । ८ । २७४ ।
"काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि
तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्ड
सत्यं तु त्रि । इत्यमरः । १ । ६ । २२ । (महाभारते । ७ । १५७ । ३ ।
'यदर्जुनगुणांस्तथ्यान् कीर्त्तयानं नराधम
स्तद्देषात् सद्गुणम् । त्व

तदा, अव्य, (तस्मिन् काले । 'सर्व्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ।' ५ । ३ । १५ । इति दा ।) तस्मिन् काले । इत्यमरः । ३ । ४ । २२ । सेइ समये इति भाषा । (यथा, मनुः । १ । ५५ ।
'न च स्वं कुरुते

तदात्व, क्ली, (तदा इत्यस्य भावः । तदा+'तस्य भावस्त्वतलौ ।' ५ । १ । ११९ । इति त्व ।) तत्काल । वर्त्तमानकाल । इत्यमरः । २ (यथा, महाभारते । २ । ५९ । १४ ।
"स चोपभोगलोभान्धो हिरण्यार्थे परन्तप
आयतिञ्च तदात्वञ्च उभे सद्यो व्यनाशयत

तदानीं, [म्] अव्य, (तस्मिन् काले । 'तदो दा च ।' । ५ । ३ । १९ । इति दानीम् ।) तस्मिन् काले । इत्यमरः । ३ । ४ ।
(यथा ऋग्वेदे । १० । १२९ । १ ।
"नासदासीन्नोसदासीत्तदानीं
नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् ।")

तदारम्भ, क्ली, (तदा तस्मिन्नेव काले आरम्भः । इति भूरिप्रयोगः ।

तद्दिनं, [म्] अव्य, (तत्र दिनं दिनांश ।) दिनमध्यम् । प्रतिदिनम् । इति शब्दचन्द्र । पूर्व्वोक्तदिने क्ली ।

तद्धन, त्रि (तदेव अल्पत्वेनाधीनं धनं यस्य । इति हेमचन्द्रः । ३ । १९ । धनमिति विग्रहे पूर्व्वापरधने, क्ली ।)

तद्गण, पुं (तस्मिन् लग्ने एव वस्त्र करणम्) भाव्यविशेषः । इति शब्दचन्द्र । १ । ४४ ।

तन, उ शि उपकृतौ । श्रद्धायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा० पर० सक० च सेट् । उदित्त्वात् क्त्वावेट् ।) उ तत्वा । शि तानयति तनति । चारः । अथातो दिंशानन्वनम् । गोविन्दभट्टः । उपकारोऽत्र । हिंसा करणम् । विनाशयति स कीर्त्तिं विनयनं मघः । इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ।

तन, द भ उ विस्तृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तनां-उभं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्वावेट्।) द भ, तनोति तनुते पुण्यं ऋषिः। उ, तनित्वा तत्वा। इति दुर्गादासः॥

तनयः, पुं, (तनोति विस्तारयति कुलमिति। तन्+"बलिमलितनिभ्यः कयन्।" उणां। ४। ९९। इति कयन्।) पुत्त्रः। इत्यमरः। २। ६। २७॥ (यथा, मनुः। ३। १६।
"शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च॥")

तनया, स्त्री, (तनोति कुलमिति। तन+कयन्+टाप्।) कन्या। इत्यमरः। २। ६। २७॥ (यथा, भागवते। १। १६। २।
"स उत्तरस्य तनयामुपयेमे इरावतीम्॥")
चक्रकुल्यालता। इति शब्दचन्द्रिका॥

तनिष्ठः, त्रि, अयमनयोरतिशयेन तनुः। (तनु+इष्ठन्।) क्षुद्रः। इति व्याकरणम्॥

तनीयान् [स्] त्रि, अयमेषामतिशयेन तनुः। (तनु+ईयसुन्।) अल्पः। इति व्याकरणम्॥

तनुः, स्त्री, (तनोति तन्यते इति वा। तन+"भृमृशीतृचरीति।" उणां।१।७। इति उः।) शरीरम्। (यथा, विष्णुपुराणे। १। १७। ५।
"देवाः स्वर्गं परित्यज्य तत्प्रसादात् मुनिसत्तम!।
विचेरुरवनौ सर्व्वे बिभ्राणा मानुषीं तनुम्॥")
त्वक्। इति मेदिनी। ने, ८॥ स्त्री। इति राजनिर्घण्टः॥

तनुः, त्रि, (तन+"भृमृशीति।" उणां १। ७। इत्युः।) अल्पः। विरलः। (यथा, मनुः।३।१०।
"तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम्॥")
कृशः। इति मेदिनी। ने, ८॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५२५।
"वितरन्ती रसमन्तर्मर्म्मार्द्रभावं तनोषि तनु-[गात्रि!॥"]

तनुः, [स्] स्त्री, (तनोति तन्यते वा। तन+"अर्त्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्।" उणां २। ११८। इति उसिः स च नित्।) शरीरम्। इत्युणादिकोषः॥

तनुक्षीरः, पुं, (तनौ क्षीरं बहुलनिर्य्यासो यस्य।) आम्रातकः। इति राजनिर्घण्टः॥

तनुच्छायः, पुं, (तनुर्विरला स्वल्पा छाया यस्य।) नालबर्ब्बूरकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (तनोश्छाया।) शरीरच्छायायां क्लीं स्त्री च॥

तनुजः, पुं, (तनोः शरीरात् जायते इति। जन+"अन्येष्वपि दृश्यते।" ३। २। १०१। इति डः।) पुत्त्रः। इति हलायुधः॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ५। २२।
"स्वामी द्वेष्टि सुसेवितोऽपि सहसा
प्रोज्झन्ति सद्बान्धवा
द्योतन्ते न गुणास्त्यजन्ति तनुजाः
स्फारीभवन्त्यापदः।
भार्य्या साधुसुवंशजापि भजते
नो यान्ति मित्राणि च
न्यायारोपितविक्रमानपि नरान् येषां
न हि स्याद्धनम्॥")

तनुजा, स्त्री, (तनोः शरीरात् जायते इति। जन+डः+टाप्।) कन्या। इति शब्दरत्नावली॥

तनुत्रं, क्ली, (तनुं त्रायते इति। त्रै+"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः।) वर्म्म। इत्यमरः। २। ८। ६४॥

तनुत्राणं, क्ली, (त्रायतेऽनेनेति। त्रै+करणे ल्युट्। तनोः शरीरस्य त्राणम्।) तनुत्रम्। इति हलायुधः॥ (यथा, महाभारते। ३। १७४। ४।
"इदञ्च मे तनुत्राणं प्रायच्छन्मघवान् प्रभुः॥")
शरीररक्षणञ्च॥

तनुत्वचा, स्त्री, (तनुः तन्वी त्वक् वल्कलमस्याः।) क्षुद्राग्निमन्थः। इति राजनिर्घण्टः॥

तनुपत्रः, पुं, (तनूनि पत्राणि यस्य।) इङ्गुदीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तनुभस्त्रा, स्त्री, (तनोः शरीरस्य भस्त्रा इव। निश्वासवायुनिर्गमात्तथात्वम्।) नासिका। इति शब्दरत्नावली॥

तनुरसः, पुं, (तनोर्देहस्य रस इव तनोर्निर्गतो रस इति वा।) घर्म्मः। इति हारावली।१५४॥

तनुरुट्, [ह्] क्ली, (तनौ शरीरे रोहतीति। रुह+क्विप्।) तनूरुहम्। इति शब्दरत्नावली॥

तनुरुहं, क्ली, (तनौ रोहति उत्पद्यते इति। रुह+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" ३।१।१३५। इति कः।) तनूरुहम्। इति शब्दरत्नावली॥

तनुलः, त्रि, (तन्यते स इति। तन+उलच्।) विस्तृतः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

तनुवातः, पुं, (तनुः क्षीणो वातः वायुर्यत्र।) नरकविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ५। ९॥

तनुवीजः, पुं, (तनु क्षीणं स्वल्पमात्रं वा वीजमस्य।) राजवदरः। इति राजनिर्घण्टः॥

तनुव्रणः, पुं, (तनुः क्षुद्रः स्वल्पः व्रणो यत्र।) वल्मीकरोगः। इति शब्दरत्नावली॥

तनुसञ्चारिणी, स्त्री, (तनु अल्पमात्रं यथा स्यात् तथा सञ्चरतीति। सम्+चर+णिनिः ङीप् च।) बालिका स्त्री। इति शब्दमाला॥

तनूः, स्त्री, (तनु+ऊङ्।) शरीरम्। इत्यमरः। २। ६। ७१॥

तनूकृतः, त्रि, (अतनुस्तनुरकारि। कृ+कर्म्मणि क्तः।) तष्टः। अल्पीकृतः। इत्यमरः।३।१।६६॥

तनूजः, पुं, (तन्वाः शरीरात् जायते इति। जन+डः।) पुत्त्रः। इति जटाधरः॥ (यथा, रघुः। ५। ५३।
"अवैहि गन्धर्व्वपतेस्तनूजं
प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य॥"
स्त्री, कन्या।)

तनूनपं, क्ली, (तन्वा ऊनं कृशं पातीति। पा+कः।) घृतम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

तनूनपात्, [द्] पुं, (तनूनपं घृतं अत्तीति। अद्+विच् क्विविलोपे। यद्वा, तनूं स्वशरीरं न पातयतीति। पत+णिच्+क्विप्। "नभ्राण्नपात्।" ६। ३। ७५। इति निपातितः।) अग्निः। (यथा, ऋग्वेदे। ३। २९। ११।
"तनूनपादुच्यते गर्भ आसुरो
नराशंसो भवति यद्विजायते॥")
चित्रकवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ८०॥

तनूरुहं, क्ली, (तन्वां रोहतीति। रुह+कः।) रोम। (यथा, भागवते। ७। ८। २२।
"चन्द्रांशुगौरैश्छुरितं तनूरुहै-
र्विष्वग्भुजानीकशतं नखायुधम्॥"
तथाच शिवपुराणे। वायुसंहितायाम्।१।१४।
"नमश्चकार तं दृष्ट्वा हृष्टसर्व्वतनूरुहः॥")
पतत्रम्। इति मेदिनी। है, ३०॥

तनूरुहः, पुं, (तन्वाः शरीरात् रोहति उत्पद्यते। रुह+कः।) पुत्त्रः। गरुत्। (यथा, बृहत्संहितायाम्। ६३। १।
"कुक्कुटस्त्वृजुतनूरुहाङ्गुलि-
स्ताम्रवक्त्रनखचूलिकः सितः॥")
लोम। इति हेमचन्द्रः॥

तनूह्रदः, पुं, (तन्वाः तन्वां वा ह्रद इव।) पायुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तन्च, उ इतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) उ, तञ्चित्वा तक्ता। इति दुर्गादासः॥

तन्च, उ घ सङ्कुचि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (रुधां-परं-अकं-सेट्।) उ, तञ्चित्वा तक्ता। घ, तनच्मि व्योम विस्तृतम्। इति दुर्गादासः॥

तन्ज, उ घ सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (रुधां-परं-अकं-सेट्।) उ, तञ्जित्वा तक्ता। घ, तनज्मि व्योम विस्तृतम्। इति दुर्गादासः॥

तन्तुः, पुं, (तन्यते विस्तीर्य्यते इति तनोति वा। तन+"सितनिगमीति।" उणां १। ७०। इति तुन्।) सूत्रम्।इत्यमरः।२।१०।२८॥ (यथा, महाभारते। १२। ४७। २२।
"यस्मिन् नित्यं तते तन्तौ दृढे स्रगिव तिष्ठति॥")
ग्राहः। इति हेमचन्द्रः॥ सन्ततिः। यथा,—
"अन्तःस्थः सर्व्वभूतानामात्मा योगेश्वरो हरिः
स्वमाययावृणोद्गर्भं वैराट्याः कुरुतन्तवे॥"
इति श्रीभागवतम्॥

तन्तुकः, पुं, (तन्तुरिव तन्तुनेव वा कायतीति। कै+कः। तन्तु+संज्ञायां कन् वा।) तन्तुभः। सर्षपः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये। "पिङ्गलस्तन्तुकपुष्पपाण्डुः षड्गोऽक्षिको बभ्रुकषायः॥")

तन्तुकाष्ठं, क्ली, (तन्तुसमन्वितं काष्ठम्।) तूली। इति शब्दरत्नावली॥ ताँतेर काट इति भाषा॥

तन्तुकी, स्त्री, (तन्तुरिव कायतीति। कै+कः ङीप् च।) नाड़ी। इति राजनिर्घण्टः॥

तन्तुकीटः, पुं, (तन्तूत्पादकः कीट इति शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः।) कोषकारः। इति जटाधरः॥ गुटिपोका इति भाषा॥

तन्तुणः, पुं, (तन+बाहुलकात् तुनन् निपातनात् णत्वं दन्त्यनकारान्त इत्येके।) ग्राहः। इति हेमचन्द्रः॥ हाङ्गर इति भाषा॥

तन्तुपर्व्व, [न्] क्ली, (तन्तुः यज्ञोपवीतं तत्प्रदानाय यत् पर्व्व तिथिविशेषः ।) परमेश्वरीयवीतदानतिथिः । सा श्रावणी पूर्णिमा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तन्तुनागः, पुं, (तन्तुर्नाग इव ।) ग्राहः । इति हेमचन्द्रः ॥

तन्तुनिर्यासः पुं (तन्तुनेव निर्यासः तन्तुवत् निर्यासो यस्य वा ।) तालः । इति शब्दरत्नावली ॥

तन्तुभः पुं (तन्तुरिव भातीति । भा + क ।) सर्षपः । इत्यमरः ।२।९।१७। वत्सः । इति जटाधरः ॥

तन्तुरं, क्ली, (तन्तुरस्त्यस्येति । तन्तु + अश्मादित्वात् रः ।) मृणालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तन्तुलं क्ली (तन्तुरम् । रस्य लत्वम् ।) मृणालम् । इति हेमचन्द्रः ॥

तन्तुवापः पुं (तन्तून् वपतीति । वप + कर्म्मण्यण् । ३ । २ । १ । इति अण् ।) तन्तुवायः । इति जटाधरः ॥ तांति इति भाषा ॥ तन्त्रम् । इति शब्दमाला ॥ तात इति भाषा ॥

तन्तुवायः, पुं (तन्तून् वयति विस्तारयति आतानवितानेति । वे + ह्वावामश्च ।' ३ । २ । ७७ । इत्यण् ।) लूता । इत्यमरः ।२।६।१३। (तन्तून् वयतीति । वे + 'कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) तन्तुवायः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ८ । ३९७ ।
"तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम् ।")

तन्तुविग्रहा स्त्री (विगृह्यतेऽसौ । वि + ग्रह + अप् । विग्रहो देहः । तन्तुभिर्निर्म्मितो विग्रहो यस्याः ।) कदली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तन्तुशाला स्त्री (तन्तुवपनाय या शाला गृह मित्यर्थः ।) तन्तुवपनगृहम् । ताँतघर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गर्त्तिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥

तन्तुसन्ततः त्रि (तन्तुना तन्तुभिर्व्वा सन्ततः व्याप्तम् ।) स्यूतविस्तृतवस्त्रादि । सिलान कापड इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ऊतम् २ स्यूतम् ३ उतम् ४ । इत्यमरः ।३।१।१०१।

तन्तुसारः पुं, (तन्तुः एव सारो यस्य ।) गुवाकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तन्त्रं क्ली, (तनोति तन्यते इति वा । तन + कमादौ यथायथं ष्ट्रन् । तत्रि कुटुम्बधारणे + घञ् वा ।) कुटुम्बकृत्यम् । (कुलप्रतिष्ठादिकस्थितिः । यथा, महाभारते ।१३।४८।६ ।
"धर्म्मादुपायाच्च समुपाय
समुद्धरेत् अस्य कुलस्य तन्त्रम् ।")
सिद्धान्तः । औषधिः । प्रधानम् । तन्त्रवायः । परिच्छदः । श्रुतिशाखाविशेषः । हेतुः । उभयार्थप्रयोजकम् । इतिकर्त्तव्यता । इति मेदिनी ॥ राष्ट्रम् । परच्छन्दः । परस्मम् । अर्थसाधकः । तन्तुः । वेश्यम् । मराद्युत्पिण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । २ । ८८ ।
"तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता ।")
प्रबन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ शपथः । इति धरणिः ॥ धनम् । गृहम् । वपनसाधनम् । (यथा, महाभारते । १।३।१४० । 'तदापश्यत् स्त्रियौ तन्त्रे अधिरोप्य सुवेमे पटं वयन्त्यौ ।')
कुलम् । इति नानार्थध्वनिमञ्जरी । (शास्त्रम् । इति विश्वः । यथा देवीभागवते ।७।११।१८ ।
'अवैदिकमतन्त्रज्ञं बालचेष्टासमन्वितम् ।"
व्यवहारः । नियमादिः । यथा, महाभारते । १ । १०३ । २९ ।
'श्रुत्वा त्वं प्रतिपद्यस्व प्राज्ञैः सह पुरोहितैः ।
आपद्धर्म्मार्थकुशलैर्लोकतन्त्रमवेक्ष्य च ॥')
शिवोक्तशास्त्रम् । तत्र चतुःषष्टितन्त्रकम् । यथा —
'सिद्धीश्वरं महातन्त्रं कालीतन्त्रं कुलार्णवम् ।
ज्ञानार्णवं नीलतन्त्रं फेत्कारीतन्त्रमुत्तमम् ॥
देव्यागमं उत्तराख्यं श्रीक्रमं सिद्धियामलम् ।
मत्स्यसूक्तं सिद्धसारं सिद्धिसारस्वतं तथा ॥
वाराहीतन्त्रं देवेशि । योगिनीतन्त्रमुत्तमम् ।
गणेशविमर्षिणी तन्त्रं नित्यातन्त्रं शिवागमम् ॥
चामुण्डातन्त्रं महेशानि । मुण्डमालाख्यतन्त्रकम् ।
हंसमाहेश्वरं तन्त्रं निरुत्तरमनुत्तमम् ॥
कुलप्रकाशकं देवि कल्पं गान्धर्व्वकं शिवे ! ।
क्रियासारं निबन्धाख्यं स्वतन्त्रं तन्त्रमुत्तमम् ॥
सम्मोहनं तन्त्रराजं ललिताख्यं तथा शिवे ! ।
राधाख्यं मालिनीतन्त्रं रुद्रयामलमुत्तमम् ॥
वृहच्छ्रीक्रमं तन्त्रं गवाक्षं सुकुमुदिनी ।
विशुद्धेश्वरतन्त्रञ्च मालिनीविजयं तथा ॥
समयाचारतन्त्रञ्च भैरवीतन्त्रमुत्तमम् ।
योगिनीहृदयं तन्त्रं भैरवं परमेश्वरि ! ॥
सनत्कुमारकं तन्त्रं योनितन्त्रं प्रकीर्त्तितम् ।
तन्त्रान्तरञ्च देवेशि । नवरत्नेश्वरं तथा ॥
कुलचूडामणिस्तन्त्रं भावचूडामणीयकम् ।
तन्त्रदेवप्रकाशञ्च कामाख्याकामकं तथा ॥
कामधेनु कुमारी च भूतडामरसंज्ञकम् ।
मालिनीविजयं तन्त्रं यामलं ब्रह्मयामलम् ॥
विश्वसारं महातन्त्रं महाकालं कुलामृतम् ।
कुलोड्डीशं कुब्जिकाख्यं यन्त्रचिन्तामणीयकम् ॥
एतानि तन्त्ररत्नानि सफलानि युगे युगे ।
कालीविलासकादीनि तन्त्राणि परमेश्वरि ! ॥
कालकल्पे सुसिद्धानि अन्यकालासु भूमिषु ।
महाचीनादिकानि अविकल्पे महेश्वरि ! ॥
सुसिद्धानि वरारोहे । इत्यक्रान्तासु भूमिषु ।"
इति महासिद्धसारस्वतम् ॥ * ॥

अपि च ।
'चतुःषष्टिश्च तन्त्राणि यामलानीति पार्व्वति ! ।
अश्वक्रान्ते वरारोहे ! विष्णुक्रान्तासु भूमिषु ॥
कल्पभेदेन तन्त्राणि कथितानि च यानि च ।
पापक्षोभनायैव विपन्नाशाय सुन्दरि ! ॥"
इति महाविश्वसारतन्त्रम् ॥

तन्त्रागमस्य लक्षणं यथा,—
"सृष्टिश्च प्रलयश्चैव देवतानां यथार्च्चनम् ।
साधनञ्चैव सर्व्वेषां पुरश्चरणमेव च ॥
षट्कर्म्मसाधनञ्चैव ध्यानयोगश्चतुर्व्विधः ।
सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तमागमं तद्विदुर्बुधाः ।" * ।

यामलस्य लक्षणम् ।
"सृष्टिश्च ज्योतिषाख्यानं नित्यकृत्यप्रदीपनम्
क्रमसूत्रं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च ।
युगधर्म्मश्च सङ्ख्यातो यामलस्याष्टलक्षणम् ।"।

तन्त्रस्य लक्षणम् ।
"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च मन्त्रनिर्णय एव च ।
देवतानाञ्च संस्थानं तीर्थानाञ्चैव वर्णनम् ॥
तथैवाश्रमधर्म्मश्च विप्रसंस्थानमेव च ।
संस्थानञ्चैव भूतानां यन्त्राणाञ्चैव निर्णयः ॥
उत्पत्तिर्व्विबुधानाञ्च तरूणां कल्पसंज्ञितम्
संस्थानं ज्योतिषाञ्चैव पुराणाख्यानमेव च ॥
कोषस्य कथनञ्चैव व्रतानां परिभाषणम् ।
शौचाशौचस्य चाख्यानं नरकाणाञ्च वर्णनम् ॥
हरचक्रस्य चाख्यानं स्त्रीपुंसोश्चैव लक्षणम् ।
राजधर्म्मो दानधर्म्मो युगधर्म्मस्तथैव च ॥
व्यवहारः कथ्यते च तथा चाध्यात्मवर्णनम् ।
इत्यादिलक्षणैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते ।" * ।

तस्य माहात्म्यम् ।
"विष्णुर्व्वरिष्ठो देवानां ह्रदानामुदधिस्तथा ।
नदीनाञ्च यथा गङ्गा पर्व्वतानां हिमालयः ॥
अश्वत्थः सर्व्ववृक्षाणां राज्ञामिन्द्रो यथा वरः ।
देवीनाञ्च यथा दुर्गा वर्णानां ब्राह्मणो यथा ॥
तथा समस्तशास्त्राणां तन्त्रशास्त्रमनुत्तमम् ॥
सर्व्वकामप्रदं पुण्यं तन्त्रं वै वेदसम्मितम् ।
कीर्त्तनं देवदेवस्य हरस्य मतमेव च ॥
पावनं सर्व्वशास्त्राणामिह लोके परत्र च ।"*।

तस्य श्लोकसंख्या यथा,—
"न शक्य विस्तराद्वक्तुमपि वर्षशतैरपि ।
सङ्क्षेपाद्वै प्रवक्ष्यामि श्लोकसंख्योपवर्णनम् ॥
शिवे द्वे नवलक्षे च पाताले ब्रह्मशासने ॥
अष्टमाय भारते च क्षितौ तन्त्राणि यानि च ।
आगमं त्रिविधं प्रोक्तं चतुर्थमेश्वरं स्मृतम् ॥
कल्पश्चतुर्व्विधः प्रोक्त आगमो डामरस्तथा ।
यामलञ्च तथा तन्त्रं तेषां भेदाः पृथक् पृथक् ॥
सूक्ताख्यं प्रपञ्चञ्च सारदाख्यञ्च सारः ।
महार्णवञ्च कपिलो योगः कल्पः कपिञ्जलः ॥
अन्यतन्त्राद्विवोरिष सिद्धसारस्वतास्तथा ।
प्रथमोऽष्टसहस्रन्तु श्लोका दश प्रकीर्त्तिताः ॥
द्वितीयो सूक्तकस्तत्र षट्सहस्राणि संख्यया ।
श्लोकाः प्रत्यक्षशास्त्रास्तृतीयस्त्रिसहस्रकः ॥
शतद्वयं साधिकञ्च श्लोकानां पञ्चविंशतिः ।
त्रिंशोत्तरसहस्राणि श्लोकानां आगुसंख्यया ॥
प्रपञ्चे प्रथमे तन्त्रे द्वितीये चतुःसंख्यया ।
सहस्राणि तथा श्लोकाः सप्तविंशतिसंख्यया ॥
भूतनेत्रसहस्राणि तृतीये पञ्चसप्तकम् ।
शतमर्थं पञ्चत्रिंशोक्ता प्रपञ्चः कथितस्तथा ॥
द्वात्रिंशच्च सहस्राणि सारदायाः प्रकीर्त्तिता ।
पञ्चविंशाधिका श्लोका षट्श्लोकाश्च सारदे ॥
त्रिंशतिश्च सहस्राणि षट्पञ्चसाणि संख्यया ।
षट्श्लोकाश्च कथिताः कपिले श्लोकसंख्यया ॥
त्रयोदशसहस्राणि कालोत्तरमनुत्तमम् ।

श्लोकसंख्याबहुदिष्टं योगे कल्पे च संख्यया ॥
चापसंख्यासहस्राणि श्लोका नवतिः कीर्त्तिताः ।
श्लोकानान्तु सहस्राणि अष्टाविंशतिसंख्यया ॥
श्लोकाश्च भानुसंख्यातास्तन्त्रेऽपि च कपिञ्जले ।
चन्द्रतन्त्रे सहस्राणि पञ्चश्लोकाधिकानि च ॥
पञ्चैव कथिता नेत्रसंख्यातानि यथार्थतः ।
वीरागमे षड़धिकानि शतानि परिसंख्यया ॥
सहस्राणि च तावन्ति श्लोकानान्तु यथार्थतः ।
पञ्चाधिकसहस्राणि श्लोकानाञ्चतुःसंख्यया ॥
विद्वुमहस्योक्तानि ऐश्वरेण यथा पुरा ॥ ० ॥
डामरः षड्विधो ज्ञेयः प्रथमो योगडामरः ॥
श्लोकास्तत्र त्रयस्त्रिंशत् तथा पञ्चशतानि च ।
त्रिविंशतिसहस्राणि श्लोकानि चेह संख्यया ।
एकादशसहस्राणि संख्याताः शिवडामरे ॥
श्लोकाः सप्तैव विज्ञेया ईश्वरेणैव भाषिताः ।
तावत्श्लोकसहस्राणि पञ्चश्लोकशतानि च ।
गुणोत्तराणि दुर्गाया डामरे कथितानि च ॥
नवश्लोकसहस्राणि नवश्लोकशतानि च ।
सारस्वते तथा श्लोकाः पञ्चैव परिकीर्त्तिताः ॥
स्वरसंख्यासहस्राणि श्लोकानां ब्रह्मडामरे ।
पञ्चोत्तरशतान्यत्र संख्यातानि शिवेन तु ॥
षष्टिः श्लोकसहस्राणि गान्धर्व्वे डामरोत्तमे ।
श्लोकाश्च षष्टिसंख्याता ब्रह्मण्याब्जयोनिना ॥
यामलाः षट् च संख्यातास्तत्रादावादियामले ।
द्वात्रिंशच्च सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत्शतानि च ॥
द्वितीये ब्रह्मसंज्ञे ते द्वाविंशतिश्च संख्यया ।
सहस्राणि शतान्यत्र तान्येव कथितानि च ॥
तावत्संख्यासहस्राणि शतानि परिसंख्यया ।
विंशतिश्च तथा संख्या श्लोकाश्च विष्णुयामले ॥
कालसंख्यासहस्राणि वेदसंख्याशतानि च ।
पञ्चषष्टिस्तथा श्लोकाः कनिष्ठे रुद्रयामले ॥
दशश्लोकसहस्राणि त्रयोदशशतानि च ।
द्वाविंशतिस्तथा श्लोका गणेशे यामलोत्तमे ॥
रविसंख्यासहस्राणि आदित्याख्ये तु यामले ।
तन्त्रे नीलपताकायां सहस्राणि च पञ्च च ॥
पञ्चविंशतिश्लोकाश्च कथिता वामकेश्वरे ।
त्रयोदशसहस्राणि द्वे शतं विंशतिस्तथा ॥
श्लोका मृत्युञ्जये तन्त्रे संख्यातास्तन्त्रवेदिभिः ।
गजसंख्यासहस्राणि त्रीणि संख्याशतानि च ॥
सप्तश्लोकास्तथैवात्र तन्त्रे योगार्णवोत्तमे ।
दशश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
मायाख्ये च महातन्त्रे यथार्थतः प्रकीर्त्तिताः ।
पञ्चश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
शतार्द्धसंख्यया श्लोका दक्षिणामूर्त्तितन्त्रके ।
दशश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
त्रयोदश तथा श्लोकाः कालिकाख्ये च तन्त्रके ।
कामेश्वर्य्यास्तन्त्रवरे सहस्राणि त्रयं मह्त् ॥
श्लोकानां संख्यया चात्र तन्त्रराजे च संख्यया ।
नवश्लोकसहस्राणि नवश्लोकशतानि च ॥
द्वाविंशति सहस्राणि हरगौर्य्योश्च तन्त्रके ।
दश च विंशतिः श्लोकास्तन्त्रेऽस्मिन् परि-
कीर्त्तिताः ।

अर्कसंख्यासहस्राणि द्वितीये तन्त्रवेदिभिः ।
अष्टाविंशतिश्च श्लोकाः सङ्ख्यातास्तन्त्रनिर्णये ॥
कुब्जिकाख्ये महातन्त्रे श्लोकाश्च दशसंख्यया ।
सहस्राणि तथा सप्तसङ्ख्यातानि मनीषिभिः ॥
द्वितीये षट्सहस्राणि तदर्द्धञ्च कनिष्ठके ।
अर्कसंख्यासहस्राणि तथाकुशशतानि च ॥
तावद्देवा महातन्त्रे सङ्ख्यातानि द्विजोत्तमैः ।
द्वाविंशतिसहस्राणि द्वाविंशतिशतानि च ॥
कात्यायन्यास्तु तन्त्रस्य सङ्ख्यातानि मनीषिभिः ।
वसुश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
प्रत्यङ्गिरायास्तन्त्रे च लिखितानि यथार्थतः ।
भूतसङ्ख्यासहस्राणि तथाऽपि तच्छतानि च ॥
महालक्ष्म्यास्तन्त्रराजे पञ्चश्लोकाश्च कीर्त्तिताः ।
गजसंख्यासहस्राणि श्लोकाश्च ऋतुसङ्ख्यया ॥
त्रिपुरार्णवे महातन्त्रे लिखिताः परमर्षिभिः ।
सरस्वत्याः गन्दसे दे द्वे शते सङ्ख्यया स्मृते ॥
पञ्चश्लोकास्तथैवात्र विज्ञातव्या द्विजातिभिः ।
द्वाविंशतिसहस्राणि आदौ तन्त्रोत्तमोत्तरे ॥
वसुसङ्ख्याशतान्यत्र श्लोकाः पञ्चदशैव तु ।
द्वाविंशतिसहस्राणि तथा बाणशतानि च ।
द्वात्रिंशच्च तथा श्लोका योगिन्यास्तन्त्रराजके ।
द्वितीये षट्सहस्राणि तथा च त्रिशतानि च ॥
त्रयः श्लोकास्तथैवात्र वाराह्यास्तन्त्र उत्तमे ।
अग्निसङ्ख्यासहस्राणि तत्सङ्ख्याशतानि च ॥
गवाच्ये तन्त्रराजेऽस्मिन् श्लोका वि तत्सङ्ख्यया ।
वर्णसङ्ख्यासहस्राणि द्वे शते परिनिश्चिते ॥
श्लोकास्त्रयश्च सङ्ख्यातास्तन्त्रे नारायणीयके ।
वेदसङ्ख्यासहस्राणि तान्येव च शतानि च ॥
श्लोका नवतिसङ्ख्याता मृडानीतन्त्रराजके ।
तृतीये त्रिसहस्राणि त्रिशतानि कनिष्ठके ॥
त्रिंशत्श्लोकाश्च सङ्ख्याता शावधास्तन्त्र-
वेदिभिः ॥"

उपतन्त्राणि यथा,—
"यौद्धोक्तान्युपतन्त्राणि कापिलोक्तानि यानि च ।
अद्भुतानि च एतानि जैमिन्युक्तानि यानि च ॥
वशिष्ठः कपिलश्चैव नारदो गर्ग एव च ।
पुलस्त्यो भार्गवः सिद्धो याज्ञवल्क्यो भृगुस्तथा ॥
शुक्रो बृहस्पतिश्चैव अन्ये ये मुनिसत्तमाः ।
एभिः प्रणीतान्यन्यानि उपतन्त्राणि यानि च ॥
न सङ्ख्यातानि तान्यत्र धर्म्मविद्भिर्म्महात्मभिः ।
वाराहवारवराण्येव सङ्ख्यातानि निबोधत ॥"

इति वाराहीतन्त्रम् ।

(आगमतत्त्वविलासोक्ततन्त्रनामानि यथा,—
"स्वतन्त्रतन्त्रं फेत्कारीतन्त्रमुत्तरतन्त्रकम् ।
नीलतन्त्रं वीरतन्त्रं कुमारीतन्त्रमुत्तमम् ॥
कालीनारायणीतन्त्रे तारिणीतन्त्रमुत्तमम् ।
बालातन्त्रञ्च समयातन्त्रं भैरवतन्त्रकम् ॥
भैरवीत्रिपुरातन्त्रे वामकेश्वरतन्त्रकम् ।
कुक्कुटेश्वरतन्त्रञ्च मातृकातन्त्रमेव च ॥
सनत्कुमारतन्त्रञ्च विशुद्धेश्वरतन्त्रकम् ।
सम्मोहनाख्यतन्त्रञ्च गौतमीयञ्च तन्त्रकम् ॥
बृहद्गौतमीयतन्त्रं भूतभैरवतन्त्रकम्

चामुण्डापिङ्गलातन्त्रे वाराहीतन्त्रकं तथा ॥
मुण्डमालाख्यतन्त्रञ्च योगिनीतन्त्रमुत्तमम् ।
मालिनीविजयं तन्त्रं तन्त्रं स्वच्छन्दभैरवम् ॥
महातन्त्रं शक्तितन्त्रं तन्त्रं चिन्तामणिं परम् ।
उन्मत्तभैरवं तन्त्रं त्रैलोक्यसारतन्त्रकम् ॥
विश्वसाराख्यं तन्त्रं तथा तन्त्रामृताभिधम् ।
महाफेत्कारीयतन्त्रं वायवीयञ्च तोड़लम् ॥
मालिनीललितातन्त्रे त्रिशक्तितन्त्रकं तथा ।
राजराजेश्वरीतन्त्रं महामोहस्वरोत्तरम् ॥
गवाक्षतन्त्रं गान्धर्व्वं तन्त्रं त्रैलोक्यमोहनम् ।
हंसमाहेश्वरं हंसपरमेश्वरतन्त्रकम् ॥
कामधेन्वाख्यतन्त्रञ्च तन्त्रं वर्णविलासकम् ।
मायातन्त्रं मन्त्रराजं कुब्जिकातन्त्रमुत्तमम् ॥
विज्ञानलतिकां लिङ्गागमं कालोत्तरं तथा ॥"

° ° ° °

"ब्रह्मयामलकञ्चादियामलं रुद्रयामलम् ॥
बृहद्यामलकं सिद्धयामलं कल्पसूत्रकम् ।
मत्स्यसूक्तं कल्पसूक्तं कामराजं शिवागमम् ॥
उड्डीशञ्च कुलोड्डीशमुड्डीशं वीरभद्रकम् ।
भूतडामरकं तद्वत् डामरं यक्षडामरम् ॥
कालिकाकुलसर्व्वस्वं कुलसर्व्वस्वमेव च ।
कुलचूड़ामणिं दिव्यं कुलसारं कुलार्णवम् ॥
कुलामृतकुलावल्यौ तथा कालीकुलार्णवम् ।
कुलप्रकाशं वाशिष्ठं सिद्धसारस्वतं तथा ॥
योगिनीहृदयं कालीहृदयं मातृकार्णवम् ।
योगिनीजालकुरकं तथा लक्ष्मीकुलार्णवम् ॥
तारार्णवं चक्रपीठं मेरुचक्रं चतुःशतीम् ।
तत्त्वबोधं महोग्रञ्च स्वच्छन्दसारसंग्रहम् ॥
ताराप्रदीपं सङ्केतचन्द्रोदयमतिस्फुटम् ।
षट्त्रिंशत्तत्त्वकं लक्ष्यनिर्णयं त्रिपुरार्णवम् ॥
विष्णुधर्म्मोत्तरं मन्त्रदर्पणं वैष्णवामृतम् ।
मानसोल्लासकं पूजाप्रदीपं भक्तिमञ्जरीम् ॥
भुवनेश्वरीं पारिजातं प्रयोगसारमुत्तमम् ।
कामरत्नं क्रियासारं तथैवागमदीपिकाम् ॥
भावचूड़ामणिग्रन्थं तत्त्वचूड़ामणिं परम् ।
बृहच्छ्रीक्रमसंज्ञञ्च तथा श्रीक्रमसंज्ञकम् ॥
सिद्धान्तशेखरं ग्रन्थं तां गणेशविमर्षिणीम् ।
मन्त्रमुक्तावलीं तत्त्वकौमुदीं तन्त्रकौमुदीम् ॥
मन्त्रतन्त्रप्रकाशाख्यं श्रीरामार्च्चनचन्द्रिकाम् ।
शारदातिलकं ज्ञानार्णवं सारसमुच्चयम् ॥
कल्पद्रुमं ज्ञानमालां पुरश्चरणचन्द्रिकाम् ।
आगमोत्तरकं तत्त्वसागरं सारसंग्रहम् ॥
देवप्रकाशिनीं तन्त्रार्णवञ्च क्रमदीपिकाम् ।
तारारहस्यं श्यामाया रहस्यं तन्त्ररत्नकम् ॥
तन्त्रप्रदीपं ताराया विलासं विश्वमातृकाम् ।
प्रपञ्चसारं वं तन्त्रसारं रत्नावलीं तथा ॥"

चालकतन्त्रम् । चालनाजम् । यथा, महा-
भारते । २ । ३ । १४२ ।

"तन्त्रपेदं विश्वरूपे युवत्यौ
वयतस्तन्तून् सततं वर्त्तयन्तौ ॥"

"तन्त्रं कार्य्यतन्त्रं विधोमादानानमित्तादिकारण-
सम्बन्धसन्तन्वम् ॥" इति कुल्लूकार्थप्रकाशिन्यां

विमलबोधः । "इह तन्त्रं वायनशालम् ।" इति नीलकण्ठः ।)

तन्त्रक, क्ली, (तन्त्रात् सद्यवायात् अचिरापहृतम् । तन्त्र+"तन्त्रादचिरापहृते ।" ५ । २ । ७१ । इति कन् ।) नूतनवस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११२ ॥

तन्त्रकाष्ठ क्ली, (तन्त्रस्य काष्ठम् ।) तन्त्रवायस्य तुरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तन्त्रता, स्त्री (तन्त्रस्य भावः । तन्त्र+तल् ।) अनेकसमुद्दिश्य सकृतप्रवृत्तिः । यथा । "आग्नेयाष्टाकपालैन्द्रदध्यैन्द्रपयोयागानां त्रयाणां आग्नेयाष्टाकपालोपांशुयागाग्नीषोमीयैकादशकपालयागानां त्रयाणां सकृत सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकारः सिध्यति ।" 'तथा नानाब्रह्मवधसत्त्वे सर्व्वोद्देशेन सकृत प्रायश्चित्ते कृते ब्रह्मवधजन्यपापनाशः ।" "तन्त्रताया हेतुश्च । बहुदार्थैकजातीयकर्म्मणि कालदेशकर्त्रादीनां प्रयोगानुबन्धवैधहेतुभूतानामभेदे उद्देश्यविशेषाग्रह इति । एतच्च ।
'तातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रे च कर्म्मणि ।
पवित्रायां तथा जाप्ये दाने च विधिचर्शितं ॥
इति विधानक्रम ॥
अघात्मा नाचरेत् कर्म्म जपहोमादि किञ्चन ।
इति दर्शोक्तस्य क्रियाङ्गस्नानकर्तृसंस्कारद्वारैव तद्दिनकर्त्तव्याशेषकर्म्मार्थमेकमेव न तु प्रतिकर्म्म कर्त्तव्यम् ।" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

तन्त्रवाप पु, (तन्यते विस्तीर्य्यते इति तन्त्रं सूत्रम् । तत् वपतीति । वप+"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) तन्त्रवाय । तन्त्रे पुं क्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

तन्त्रवाय पु (तन्त्रेण वयतीति । वेञ् तन्तुसन्ताने +"ह्वावामश्च ।" ३ । २ । २ । इत्यण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । ताँति इति भाषा । अस्योत्पत्तिर्यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"ताम्रकूटात् शूद्रकन्यायां मणिकारश्च जायते ।
मणिकारात् ताम्रकूट्यां मणिबन्धोऽप्यजायत ।
मणिबन्धात् मणिकार्य्यां तन्त्रवायाश्च जज्ञिरे ॥'
तत्पर्य्यायः । कुविन्दः २ । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥ तन्त्रवापः ३ । इति भरतः ॥ तन्तुवापः ४ । इति जटाधरः ॥ तन्तुवायः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ लूता । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

तन्त्रिका, स्त्री (तन्त्री एव । तन्त्री+स्वार्थे कन् । पूर्व्वह्रस्वश्च ।) गुडूची । इत्यमरः । २ । ४ । ८२ ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"गुडूची मधुपर्णी स्यादमृताऽमृतवल्लरी ।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥
जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।
चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी ॥
चन्द्रहासी वयस्था च मण्डली देवनिर्म्मिता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

तन्त्रिपालक, पुं, जयद्रथराजः । इति शब्दमाला ॥

तन्त्री, स्त्री (तन्त्रयति मोहयति लोकानिति । तन्त्र+"अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ई ।" उणा० । ३ । १५८ । इति ई ।) वीणागुणः । (यथा, रामायणे । २ । ३१ । २६ ।
'नातन्त्रीर्विद्यते वीणा नाचक्रो विद्यते रथः ॥"
वीणा । यथा तत्रैव । १ । २ । १८ ।
'पादबद्धोऽक्षरसमस्तन्त्रीलयसमन्वितः ।
शोकार्त्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥")
गुडूची । देहशिरा । इति मेदिनी । नदीविशेषः । गुञ्जाभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ रज्जुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३८ ।
'न लङ्घयेद्वत्सतन्त्रीं न प्रधावेच्च वर्षति ।
न चोदके निरीक्षेत स्वरूपमिति धारणा ॥")

तन्त्रवाय, पु, (तन्त्रवाय निपातनात् तस्य द ।) तन्त्रवाय । इत्यमरटीकायां रायमुकुट ॥

तन्द्रा, स्त्री (तन् द्रातीति । तन+द्रा+क । निद्रातन्द्रेति नान्तत्वं निपात्यते । यद्वा तन्द्र अवसादे+भावे घञ् ततष्टाप् ।) निद्रा । आलस्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ३६ ।
'न रोगो मरणं तन्द्रा न निद्रा न क्षुधा तृषा ॥")
तस्या निदानं यथा । "तमोवातकफात्तन्द्रा ।" इति । लक्षणञ्च ।
"इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः ।
निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्द्दिशेत् ॥"
इति माधवकरः ॥
(कारणपूर्व्वकमस्याः सम्प्राप्तिर्लक्षणं चिकित्सितञ्च यथा, चरके चिकित्सिते नवमेऽध्याये ।
'मधुरस्निग्धगुर्व्वन्नसेवनाच्चिन्तनाद्भयात् ।
शोकाद्व्याधिप्रसङ्गाच्च वायुनोदीरितं कफः ॥
यदाणौ समवस्कन्द्य हृदयं हृदयाश्रयान् ।
समावृणोति प्राणादींस्तदा तन्द्रोपजायते ॥
हृदये व्याकुलीभावो वाक्चेष्टेन्द्रियगौरवम् ।
मनोबुद्ध्यप्रसादश्च तन्द्राया लक्षणं मतम् ॥
कफघ्नं तत्र कर्त्तव्यं शोधनं शमनानि च ।
व्यायामो रक्तमोक्षश्च भोज्यञ्च कटुतिक्तकम् ॥")

तन्द्रालु, त्रि, (तन् द्रातीति । तन+द्रा+'स्पृहिगृहीति ।" ३ । २ । १५८ । इति आलुच् तन शब्दस्य नान्तत्वं निपात्यते ।) निद्रालु । इति जटाधर ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३९ अध्याये ।
"अपि जाग्रत् स्वपन् जन्तुस्तन्द्रालुश्च प्रलापवान् ॥")

तन्द्रि, स्त्री, (तदि मोहने धातु +'वह्नक्रादयश्च ।" उणा० । ४ । ६६ । इति क्रिन् ।) निद्रा । आलस्यम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २० । ४० ।
"दृष्ट्वा भूतपिशाचांश्च भगवानात्मतन्द्रिणा ।
दिग्वाससो मुक्तकेशान् वीक्ष्य चामीलयद्दृशौ ॥")

तन्द्रिका स्त्री, (तन्द्रिरेव । स्वार्थे कन् टाप् च ।) तन्द्रि । इति शब्दरत्नावली ।

तन्द्री, स्त्री, (तन्द्रि+"कृदिकारादक्तिनः ।" वा ङीष ।) अत्यन्तश्रमादिना सर्व्वाङ्गेन्द्रियाप्रस्तम् । अत्यन्तश्रमादिना सर्व्वाङ्गनिमीलनं निःसहतेति यावत् इत्यन्ये । इति भरतः । तत्पर्य्यायः । प्रमीला २ । इत्यमरः ॥ तन्द्रा ३ तन्द्रि ४ । इति तट्टीका ॥ तन्द्रिका ५ विषयाज्ञानम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३०३ । १६ ।
"निक्षिप्य राजपुत्त्री तु तन्द्रीं मानं तथैव च ।
व्यानर्च्च परमं यत्र ब्राह्मणस्याभिराधने ॥")
निद्रा । इति मेदिनी । रे ४२ ॥ (केचित्तु तन्द्र धातोर्बाहुलकात् ईप्रत्ययेन तन्द्रीरिति पदं कल्पयन्ति यथा, चरके सूत्रस्थाने चतुर्दशेऽध्याये ।
"पाण्डुता गौरवं जाड्यं पुरीषस्याविपक्वता ।
तन्द्रीरथातिशैत्यं स्यादतिस्निग्धलक्षणम् ॥")

तनि, स्त्री, (नमयतीति । नी+बाहुलकात् हि ।) चक्रकुल्या । इति रत्नमाला । तन्वि इति पाठः ।

तन्मात्र, क्ली, (तदेवेति । तत+एवार्थे मात्रच् । यद्वा, सा मात्रा यस्य ।) अपञ्चीकृतरूपरसगन्धस्पर्शशब्दानां संज्ञा । यथा —
"इमान्येव सूक्ष्मभूतानि तन्मात्राण्यपञ्चीकृतानि चोच्यन्ते । एतेभ्यः सूक्ष्मशरीराणि स्थूलभूतानि चोत्पद्यन्ते ।" इति वेदान्तसारः । २७ । तट्टीका यथा । "नन्वाकाशात् पञ्चतन्मात्राणि क्रमेण जायन्ते इति हि स्मृतीतिहासपुराणेषु प्रसिद्धिस्तत् कथमाकाशादेरिहोत्पत्तिराम्नायते इति तत्राह एतान्येवेति । एतान्येवाकाशादीनि सूक्ष्मभूतानि व्यवहारासमर्थानि शब्दादितारतम्यैकस्वभावानि अपञ्चीकृतानि परमसूक्ष्माणि चेति स्मृत्यादिषूच्यन्ते महर्षिभिरिदमर्थं ॥" इति विद्वन्मनोरञ्जिनी ॥ * ॥ अपि च ।
"भूतादिस्तु विकुर्व्वाणः सर्गं तन्मात्रिकं ततः ।
ससर्ज्ज शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणम् ॥"
इति विष्णुपुराणे १२ अध्याये ।

तन्यतु, पु, (तनोति विस्तारयति तमः शब्दं वा । तनु विस्तारे+"ऋतन्यञ्जिवन्यीति ।" उणा० । ४ । २ । इति यतुच् ।) रात्रि । शब्दम् । इत्युणादिकोषः । (वायुः । इत्युज्ज्वलदत्तः । अशनि । इति माधवः । विद्युत् । इति दयानन्दः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५२ । ६ ।
"इन्द्रस्य यत् प्रवणे दुगृभिश्वनो निजघन्थ हन्वोरिन्द्रतन्यतुम् ॥")

तन्वी, स्त्री, (तनु +"वोतो गुणवचनात् ।" ४ । १ । ४४ । इति ङीष् ।) कृशाङ्गी । यथा —
"तव तन्वि । कुचावेतौ नियतौ चक्रवर्त्तिनौ ।
आसमुद्रकरग्राही भवान् यत्र करप्रदः ॥"
इति कालिदासः ॥
शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चतुर्विंशत्यक्षरवृत्तिविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी । तस्या लक्षणादिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

तप, क दाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं-सकं सेट् ।) क, तापयति । अयमात्मनेपदीयश्च । इति दुर्गादासः ॥

तप, ङ च दाहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-उभं-च-सकं-सेट्।) ङ, तपते। च, तपति तपते। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

तप, औ } ऐश्वर्य्ये। इति कविकल्प-
तप, य ङ औ } द्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अकं-च-अनिट्। दिवादिपक्षे आत्मं।) ऐश्व उपतापः। "तपति तनुगात्रि! मदनस्त्वाम्।" औ, अताप्सीत्। य ङ, तप्यते धनी ईश्वरः स्यादित्यर्थः। औ, अतप्त। दिवादिपक्षे ऐश्वर्य्य एव इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

तपः, [स्] क्ली, (तपति तापयति वा। तप उपतापे+"सर्व्वधातुभ्योऽसुन्।" उणां। ४।१८८। इति असुन्।) देहक्लेशजनकं कर्म्म। यथा,—
"उमेऽतिचपला पुत्रि! न क्षमं तावकं वपुः।
सोढुं क्लेशस्वभावस्य तपसः सौम्यदर्शने॥"
इति तिथ्यादितत्त्वे मत्स्यपुराणवचनम्॥ *॥
तत्फलं यथा,—
"तपोभिः प्राप्यतेऽभीष्टं नासाध्यं हि तपस्यतः।
दुर्भगत्वं वृथा लोको वहते सति साधने॥"
इति च तत्रैव तद्वचनम्॥ *॥
अपि च। मरीचिरुवाच।
"ब्राह्मणस्य तपोमूलं यज्ञः स्वाध्याय एव च।
तस्मादग्ने! फलं ब्रूहि तपसोऽध्ययनस्य च॥
वह्निरुवाच।
स्वाध्यायतपसोर्वक्ष्ये तन्मे निगदितं शृणु।
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत्॥
तपसा क्षीयते पापं मोदते सह दैवतैः।
तपसा प्राप्यते स्वर्गस्तपसा प्राप्यते यशः॥
तपसा सर्व्वमाप्नोति तपसा विन्दते परम्।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः सौभाग्यं रूपमेव च॥
तपसा लभते सर्व्वं तथैवाध्ययनेन च।
तस्मात् स्वधर्म्मसंयुक्तो नित्यं सिध्यति पण्डितः॥
धर्म्मात् सुखमवाप्नोति इह लोके परत्र च॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे नित्याह्निकस्नानविधिर्नामाध्यायः॥ तपस्या। तत्त्रिविधम्। शारीरं वाचिकं मानसञ्च। यथा,—
"देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्ज्जवम्।
ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते॥१॥
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत्।
स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव वाङ्मयं तप उच्यते॥२॥
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते॥"३॥
तदपि त्रिविधम्। सात्त्विकं राजसं तामसञ्च यथा,—
"श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते॥१॥
सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत्।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम्॥२॥
मूढ़ग्राहेणात्मनो यत् पीड़या क्रियते तपः।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्॥"३॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १७। १४—१९॥ *॥

जनलोकादूर्द्ध्वलोकः। यथा,—
"अस्योपरि तपोलोकस्त्रिणोमय उदाहृतः।
वैराजा यत्र ते देवा वसेयुर्द्देवपूजिताः॥
वासुदेवे मनो येषां वासुदेवेऽर्पितक्रियाः।
तपसा तोष्य गोविन्दमभिलाषविवर्ज्जिता.॥
तं तपोलोकमासाद्य वसन्ति विजितेन्द्रियाः।
शिलोञ्छवृत्तयो ये वै दन्तोलूखलिकाश्च ये॥
येऽश्मकुट्टाश्च मुनयः शीर्णपर्णाशिनश्च ये।
ग्रीष्मे पञ्चाग्नितपसो वर्षासु स्थण्डिलेशयाः॥
हेमन्ते शिशिरे वा ये क्षिपन्ति सलिले क्षपाः।
कुशाग्रनीरबिन्दूंश्च तृषिता यतयोऽपिबन्॥
वाताशिनोऽतिक्षुधिताः पादाङ्गुष्ठाग्रभूस्पृशः।
ऊर्द्ध्वहस्ता रविदृशस्त्वेकाङ्घ्रिस्थाननिश्चलाः॥
ये वै दिवानिरुच्छ्वासा मासोच्छ्वासाश्च ये परे।
मासोपवासं कुर्व्वन्ति चातुर्म्मास्यव्रताश्च ये॥
ऋत्वन्ते तोयपाना ये ये षण्मासोपवासकाः।
ये च वर्षानिमेषा वै वर्षधारासुतर्पकाः॥
स्थाणुसाम्योपसंप्राप्ता मृगकण्डूतिसौख्यदाः।
जटाटवीकोटरान्तः कृतनीड़ाण्डजाश्च ये॥
प्ररूढ़वल्मिकाङ्गाश्च स्नायुनद्धास्थिसञ्चयाः।
लताप्रतानैः परितो वेष्टितावयवाश्च ये॥
शस्यानि च प्ररूढ़ानि यदङ्गेषु महीपते!।
इत्येतैर्न्नियमैर्य्ये तु क्लिष्टात्मानस्तपोधनाः॥
ब्रह्मायुषस्तपोलोके ते वसन्त्यकुतोभयाः॥"
इति पद्मपुराणम्॥ *॥
चान्द्रायणादिव्रतम्। धर्म्मः। इति मेदिनी। से, २४॥

तपः, पुं, (तपति तापयति वा। तप सन्तापे+पचाद्यच्।) ग्रीष्मः। इत्यमरः। १। ४। १९॥ (यथा, माघे। १। ६६।
"तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो
वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेत्य च।
प्रसूनक्लृप्तिं दधतः सदर्त्तवः
पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां ययुः॥")

तपःकरः, पुं, (तपः करोतीति। कृ+टः।) तपस्वी मत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥ तपस्याकारके, त्रि॥

तपःक्लेशसहः, त्रि, (तपसः क्लेशं सहते इति। सह+अच्।) दान्तः। इत्यमरः। २। ७।४३॥

तपःस्थली, स्त्री, (तपसः स्थली।) काशी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तपती, छाया नाम सूर्य्यपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सूर्य्यकन्या। सा पूरुवंशीयऋक्षराजपुत्त्रसम्बरणभार्य्या। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा, महाभारते। १। ९४। ४७।
"ततः सम्बरणात् सौरी सुषुवे तपती कुरुम्॥"
अस्या विशेषविवरणादिकं तत्रैव १७२ अध्याये द्रष्टव्यम्॥)

तपनः, पुं, (तपतीति। तप+कर्त्तरि ल्युः।) सूर्य्यः। (यथा, महाभारते। ३। ३। ६२।
"सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनस्त्वं गवां पतिः॥")
भल्लातकवृक्षः। अग्न्यादिदाहात्मकनरकः॥

अर्कवृक्षः। क्षुद्राग्निमन्थवृक्षः। सूर्य्यकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। २६।
"अनयनपथे प्रिये! न यथा यथा दृश्य एव दुष्प्रापे।
त्वामेव केवलं निशि तपनशिला वासरे ज्वलति॥")
अग्निविशेषः। यथा, हरिवंशे। १७८। ३१।
"ते जातवेदसः सर्व्वे कल्माषः कुसुमस्तथा।
दहनः शोषणश्चैव तपनश्च महाबलः॥"
स्त्रीणां सत्त्वजे अलङ्कारविशेषे, क्ली। तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे। ३। ११६।
"तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेशोत्थचेष्टितम्॥"
उदाहरणं यथा, तत्रैव,—
"श्वासान्मुञ्चति भूतले विलुठति त्वन्मार्गमालोकते
दीर्घं रोदिति विक्षिपत्यत इतः क्षामां भुजावल्लरीम्।
किञ्च प्राणसमानकाङ्क्षितवती स्वप्नेऽपि ते सङ्गमं
निद्रां वाञ्छति न प्रयच्छति पुनर्द्दग्धो विधिस्तामपि॥")

तपनच्छदः, पुं, (तपनः अतिरूक्षश्छदो यस्य।) आदित्यपत्रवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तपनतनया, स्त्री, (तपनस्तापको वह्निस्तनयो यस्याः। वह्निगर्भत्वादस्यास्तथात्वम्।) शमीवृक्षः। (तपनस्य सूर्य्यस्य तनया।) यमुना। इति राजनिर्घण्टः॥

तपनमणिः, पुं, (तपनः सूर्य्यस्तत्प्रियो मणिः।) सूर्य्यकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

तपनात्मजा, स्त्री, (तपनस्य सूर्य्यस्य आत्मजा कन्या।) गोदावरी नदी। इति हेमचन्द्रः॥ यमुना च॥

तपनी, स्त्री, (तपनः सूर्य्यो जनकतयास्त्यस्या इति अच्। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) गोदावरी। इति हेमचन्द्रः॥

तपनीयं, क्ली, (तप+अनीयर्। वह्नौ शोधनीयपरीक्षणीयत्वादस्य तथात्वम्।) स्वर्णम्। इत्यमरः। २। ९। ९४॥ (यथा, रघुः। १८।४१।
"तस्मादधः किञ्चिदिवावतीर्णावसंस्पृशन्तौ तपनीयपीठम्॥")

तपनीयकं, क्ली, (तपनीय+स्वार्थे कन्।) सुवर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तपनेष्टं, क्ली, (तपनस्य सूर्य्यस्य इष्टम्। सूर्य्यप्रियत्वादस्य तथात्वम्।) ताम्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तपसः, पुं, (तपतीति। तप+"अत्यविचमितमीति।" उणां। ३। ११७। इति असच्।) चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पक्षी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

तपस्तक्षः, पुं, (तपस्तपस्यां तक्षति तनूकरोतीति। तक्ष तनूकरणे+अण्। स्वर्व्वेश्यादिप्रेरणेन तपस्विनां तपोविघ्नकरणादस्य तथात्वम्।)

तपस्य, क्ली, (तपसि शीते भवम् । तपस्+यत् ।) कुन्दपुष्पम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (तपश्चरतीति । तपस+क्तौ क्यङ । ततो भावे घञ । तपश्चरणम् । यथा, महाभारते । १२।१०।१२ ।
“यथास्य बुद्धिरभवत् तपस्ये भरतर्षभ ।”)

तपस्यः, पुं, (तपसि शीते साधु । तपस+“तत्र साधु ।” ४ । ४ । ९८ । इति यत् ।) फाल्गुनमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १५ । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये । “तत्र माघादयो द्वादशमासा द्विमासिकमृतुं कृत्वा षडृतवो भवन्ति । ते शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ताः । तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः ।”) अर्ज्जुनः । इति हेमचन्द्रः ॥ (तामसस्य मनोः पुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ७ । २४ ।
‘द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमूलस्तपोशनः ।
तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः ।
तामसस्य मनोरेते दश पुत्त्रा महाबलाः ॥”)

तपस्या, स्त्री (तपश्चरतीति । ‘कर्म्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ।” ३ । १ । १५ । इति क्यङ । ततः “अ प्रत्ययात् ।” ३ । ३ । १०२ । इति अ ततष्टाप् ।) तपः । तत्पर्य्यायः । व्रतादानम् २ परिचर्य्या ३ नियमस्थितिः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ व्रतचर्य्या ५ । इति मेदिनी ॥

तपस्विनी, स्त्री, जटामांसी । इत्यमरः । २ । ४ । १३४ ॥ (तपस्वितुल्यजटायुक्तत्वादस्यास्तथात्वम् । यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
‘नलदं नन्दिनी पेशी मांसी कृष्णजटा जटी ।
किराततिक्ता जटिला लोमशा तु तपस्विनी ॥”)
कटुरोहिणी । इति हेमचन्द्रः ॥ महाश्रावणिका । इति भावप्रकाशः ॥ (तपोऽस्या अस्तीति । तपस+‘तप सहस्राभ्यां विनीनी ।” ५ । २ । १०२ । इति विनिः । ततः स्त्रियां ङीप् ।) तपोयुक्ता स्त्री ॥ (यथा, रामायणे । ३ । २ । ७ ।
‘पत्नीं स च महाराजो सिद्धां शुद्धां तपस्विनीम् ।
अनसूया महाभागां सर्व्वभूतहिते रताम् ॥”
दीना । दुःखिता । यथा, भागवते । १।९।३४ ।
‘ततो युधिष्ठिरो गत्वा सहकृष्णो गजाह्वयम् ।
पितरं सान्त्वयामास गान्धारीञ्च तपस्विनीम् ॥’
पतिव्रता । यथा नैषधे । १ । १३५ ।
“मदेकपुत्त्रा जननी जरातुरा
नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी ।
गतिस्तयोरेष जनस्तमर्द्दयन्
अहो विधे ! त्वां करुणा रुणद्धि न ॥’
‘वरटा हंसी मम स्त्री नवा नूतना प्रसूतिः प्रसवो यस्याः तादृशी चापि स्वामी जीवितुमसमर्थौ तयोः पक्षमारेण तस्या जीविका भवेदित्यपि निषेधयति अतस्तपस्विनी पतिव्रता मम मरणानन्तरं पक्षमारान्यपक्षाभावात् तस्या जीवनं शिशूनां पोषणञ्च दुर्घटमेव भवेदिति भावः । इति तट्टीका ।)

तपस्विपत्त्र, पुं, (तपस्विप्रियं पत्रमस्य ।) दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तपस्वी, [न्] त्रि, (तपोऽस्यास्तीति । तपस+“तप सहस्राभ्यां विनीनी ।” ५ । २ । १०२ । इति विनिः ।) तपोयुक्तः । तत्पर्य्यायः । तापसः २ पारिकाङ्क्षी ३ । इत्यमरः । २।७।४२ ॥ पारकाङ्क्षी ४ पारिकाङ्क्षकः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ तपोधनः ६ । (यथा, मनुः । ४ । १६२ ।
“न हिंस्याद्ब्राह्मणान् गाश्च सर्व्वांश्चैव तपस्विनः ॥”) अनुकम्प्यः । इति मेदिनी । ने, १८५ ॥

तपस्वी, [न्] पुं, (तपस्+अस्त्यर्थे विनिः ।) नारदः । इति शब्दरत्नावली ॥ मत्स्यविशेषः । तपस्या माछ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तपःकरः २ चैलकः ३ चैलः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (चाक्षुषस्य मनोः पुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । २ । १८ ।
“ऊरुः पुरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवान् कविः ॥”)
घृतकरञ्जवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तपाः, [स्] पुं (तपत्यस्मिन्निति । तप+असुन् ।) ग्रीष्मः । इत्यमरटीकायां नयनानन्दः ॥ माघमासः । शिशिरकालः । इति मेदिनी । से, २४ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ।
‘तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः ।”)

तपात्ययः, पुं, (तपस्य ग्रीष्मस्य अत्ययो यत्र ।) वर्षाकालः । इति हेमचन्द्रः । २।७१ ॥ (यथा, कुमारे । ५ । २३ ।
“तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवै-
र्भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्द्ध्वगम् ॥”)

तपितः त्रि, (तप्यते स्मेति । तप दाहे+क्तः ।) तप्तम् । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा, हरिवंशे । २३४ । ९८ ।
“तपितकनकविन्दुपिङ्गलाक्षो
दितितनयोऽसुरसैन्यपुङ्गवेशः ॥”)

तपुः, [स्] पुं, (तपति तापयतीति वा । तप+“अर्त्तिपृवपीति ।” उणा । २ । ११८ । इति उसि ।) अग्निः । सूर्य्यः । इत्युणादिकोषः ॥ (शत्रुः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ तापयुक्ते तापने च, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३६ । १६ ।
“तपुर्जम्भ यो अस्मध्रुक् ॥”)

तपोधनः, पुं (तप एव धनं यस्य ।) तपस्वी । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ११ । २४२ ।
‘यत्किञ्चिदेनः कुर्व्वन्ति मनोवाङ्मूर्त्तिभिर्जनाः ।
तत् सर्व्वं निर्द्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ॥”)
दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।
“उक्तो दमनको दान्तो मुनिपुत्त्रस्तपोधनः ।
गन्धोत्कटो ब्रह्मजटी विनीतः कुलपत्रकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

तपोधना, स्त्री, (तपो ग्रीष्मकाल एव धनमिव यस्याः ।) मुण्डीरी । इति मेदिनी ॥ (तपोधने, त्रि । यथा, महाभारते । ५।१८८।२० ।
“श्रमणासीत् साधुभक्ता च श्रमणभूता
तपोधना ।’)

तपोवटः, पुं, ब्रह्मावर्त्तदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तप्त, त्रि, (तप्यते स्मेति । तपौ सन्तापे+क्तः ।) तापयुक्तः । तत्पर्य्यायः । सन्तापितः २ दून ३ धूपायितः ४ धूपितः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । १० ।
“अशेषतापतप्तानां समाश्रयमठो हठः ॥”)

तप्तकुम्भः, पुं, (तप्तः सन्तापितः कुम्भो यत्र ।) नरकविशेषः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १४।३४ ३९ ।
“अतः परं भीमतरं तप्तकुम्भं निबोध मे ।
समन्ततस्तप्तकुम्भा वह्निज्वालासमावृताः ॥
ज्वलदग्निचयोद्वृत्ततैलायश्चूर्णपूरिताः ।
तेषु दुष्कृतकर्म्माणो याम्यैः क्षिप्ता ह्यधोमुखाः ॥
क्वाथ्यन्ते विस्फुटद्गात्रगलन्मज्जजलाविलाः ।
स्फुटत्कपालनेत्रास्थिच्छिद्यमाना विभीषणैः ॥
गृध्रैरुत्पाट्य मुच्यन्ते पुनस्तेष्वेव वेगितैः ।
पुनः सिमसिमायन्ते तैलेनैक्यं व्रजन्ति च ॥
द्रवीभूतैः शिरोगात्रस्नायुमांसत्वगस्थिभिः ।
ततो याम्यैर्नरैराशु दर्व्व्याघट्टनघट्टिताः ॥
आवर्त्ते महातैले मथ्यन्ते पापकर्म्मिणः ।
एष ते विस्तरेणोक्तस्तप्तकुम्भो मया पितः ॥”)

तप्तकृच्छ्रः, पुं क्ली, (तप्तेन जलदुग्धादिना आचरितं कृच्छ्रं कष्टं यत्र । यद्वा, तप्तेनाचरितं कृच्छ्रम् ।) व्रतविशेषः । यथा, “पयोघृतोदकं वायुस्तम् प्रतित्र्यहं पिबेत् स तप्तकृच्छ्रः ।” इति गौतमः ॥ (द्वादशाहसाध्यव्रतमेतत् । यथा, मनुः । ११ । २१५ ।
“तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ।
प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितः ॥”
‘तप्तकृच्छ्रं चरन् द्विजातिः त्र्यहमुष्णोदकं त्र्यहमुष्णक्षीरं त्र्यहमुष्णघृतं त्र्यहमुष्णवायुं एकवारं स्नानं कुर्व्वन् प्रयतवान् पिबेत् । अत्र पराशरोक्तविशेषः ।
षट्पलन्तु पिबेदम्भस्त्रिपलन्तु पयः पिबेत् ।
पलमेकं पिबेत् सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥”
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ।)

तप्तपाषाणकुण्ड, क्ली, (तप्तानां पाषाणानां कुण्डमिव ।) नरकविशेषः । इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

तप्तवालुकः, पुं, (तप्ता वालुका यत्र ।) नरकविशेषः । इति पुराणम् ॥ (उत्तप्तवालुकामये, त्रि । यथा, भागवते । ६ । १० । २२ ।
“सुगुल्फपरितोऽकेदवानलाशिणे
सन्तप्यमानः पथि तप्तवालुके ॥)

तप्तमाषक, क्ली, (तप्तः माषमितं सुवर्णादिकं यत्र कप् ।) परीक्षाविशेषः । तद्विधिर्यथा । पितामहः ।
“कारयेदायसं पात्रं ताम्रं वा षोडशाङ्गुलम् ।
चतुरङ्गुलखातञ्च मृण्मयं वाथ मण्डलम् ॥
मण्डलं सर्व्वमण्डलाकारं वर्त्तुलमिति यावत् ।
पूरयेद्घृततैलाभ्यां विंशत्या तु पलैस्ततः ।
सुवर्णमाषकं तस्मिन् सुतप्ते निक्षिपेत्ततः ॥”

अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उद्धरेत्तप्तमाषकम्।
कराग्रं यो न धुनुयात् विस्फोटो वा न जायते।
शुद्धो भवति धर्म्मेण पितामहवचो यथा ॥
कल्पान्तरमाह।
सौवर्णे राजते ताम्रे आयसे मृण्मयेऽपि वा।
गव्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः ॥
सौवर्णीं राजतीं ताम्रीमायसीं च सुशोधिताम्।
सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ॥
भ्रमद्वीचितरङ्गाढ्ये न नखस्पर्शगोचरे।
परीक्षेतार्द्रपर्णेन चुचुकारं सघोषकम् ॥
ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत्।
परं पवित्रममृतं घृत ! त्वं यज्ञकर्म्मसु ॥
दह पावक ! पापं त्वं हिमशीतः शुचौ भव।
उपोषितं ततः स्नातमार्द्रवाससमागतम् ॥
ग्राहयेन्मुद्रिकां तान्तु घृतमध्यगतान्तथा।
प्रदेशिनीञ्च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः ॥
यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाशुचिः॥
प्रयोगस्तु। मध्यविधाष्टयवतण्डुलमध्यमिताङ्गुलिषोड़शाङ्गुलमितप्रस्तारे तथाविधाङ्गुलिचतुष्टयखाते ताम्रादिघटितेऽशक्तौ मृण्मये वा चक्राकारे वर्त्तुले पात्रे लौकिकाष्टरत्तिकाधिकमाषद्वयाधिकत्रयस्त्रिंशत्तोलकरूप- ३३।२।८। वैदिकपलदशकमितं घृतं एवं तैलञ्च निक्षिप्य लौकिकचतुरत्तिकाधिकपञ्चमाषकषट्षष्टितोलकरूप- ६६।५।४। वैदिकविंशतिपलपरिमितं केवलं गव्यं घृतं वा निक्षिप्य तस्मिन् सुतप्ते सकृद्धौतां पञ्चरत्तिकामितां काञ्चनमुद्रिकां रजतादिकां वा निक्षिपेत्। धर्म्मावाहनादिहवनान्तं तुलोक्तं सदक्षिणं कर्म्म कृत्वा,—
ओम् परं पवित्रममृतं ! घृत त्वं यज्ञकर्म्मसु।
दह पावक ! पापं त्वं हिमशीतः शुचौ भव ॥
इत्यनेनाभिमन्त्रयेत् प्राड्विवाकः। ततः कृतोपवासः स्नातार्द्रवासाः शोध्यशिरसि प्रतिज्ञापत्रं निधाय,—
ओम् त्वमग्ने ! सर्व्वभूतानामन्तश्चरसि पावक !!
साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं करे मम ॥
इत्यनेनाभिमन्त्र्य आर्द्रपत्रनिक्षेपकृतचुचुकशब्दात् घृतात् मुद्रिकां तर्ज्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां उत्तोलयेत्। घृततैलाभ्यां वा तप्तमाषकमुत्तोलयेत्। अदग्धश्चेत्तदा शुद्ध इति ततो दक्षिणां दद्यात् ॥"
इति दिव्यतत्त्वम् ॥

तप्तमुद्रा, स्त्री, (तप्ता अग्निसन्तप्ता मुद्रा।) शरीरधार्य्याग्नितप्तधातुमयभगवदायुधचिह्नम्। यथा,
"आषाढ़शुक्लद्वादश्यां हरौ शिशयिषौ सति।
वैष्णवः पारणं कृत्वा तप्तमुद्राश्च धारयेत् ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैकान्तितद्धिये।
कुर्व्वन्नात्मार्पणं तप्तमुद्राभिर्देहमङ्कयेत् ॥*॥
तप्तमुद्राधारणं वाराहे तप्तमुद्राप्रसङ्गे।
चक्रादिधारणं पुंसां परं सम्बन्धवेदनम्।
पातिव्रत्यनिमित्तं हि वलयादिविभूषणमिति ॥*
अथ तप्तमुद्राधारणविधिता। वायुपुराणे।
अग्निनैव च सन्तप्तं चक्रमादाय वैष्णवः।
धारयेत् सर्व्ववर्णानां हरिसालोक्यसिद्धये ॥"
ब्रह्माण्डे।
कृत्वा धातुमयीं मुद्रां तापयित्वा स्वकां तनुम्।
चक्रादिचिह्नितां भूप ! धारयेद्वैष्णवो नरः ॥
नारदीयपञ्चरात्रे।
द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम्।
हरेः सुदर्शनं तप्तं धारयेत्तद्द्विजन्मनः ॥
सौपर्णे च श्रीभगवद्गरुड़सम्वादे तप्तमुद्राप्रकरणे।
गरुत्मन्विशेषेण सर्व्ववर्णेष्वयं विधिः।
विप्रो वा क्षत्रियो वापि वैश्यः शूद्रस्तथैव च ॥
पाद्मे।
अग्निहोत्रं यथा नित्यं वेदस्याध्ययनं यथा।
ब्राह्मणस्य तथैवेदं तप्तचक्रादिधारणम् ॥
किञ्च। तत्रैवोत्तरखण्डे श्रीशिवोमासम्वादे।
शङ्खचक्राङ्कनं कुर्य्याद्ब्राह्मणो वाहुमूलयोः।
हुताग्निनैव सन्तप्य सर्व्वपापापनुत्तये ॥
चक्रं वा शङ्खचक्रे वा तथा पञ्चायुधानि वा।
धारयित्वैव विधिवद्ब्रह्मकर्म्म समारभेत् ॥*॥
किञ्च। तत्प्रसङ्ग एव।
अधृत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः प्राकृतो भवेत् ॥
किञ्च।
न तस्य किञ्चिदश्नीयादपि हव्यं महर्षिणः।
सर्व्ववेदविदो वापि सर्व्वशास्त्रविशारदः ॥
अधृत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः पतितो भवेत् ॥
किञ्च।
तप्तेनैवाङ्कनं कुर्य्यात् ब्राह्मणस्य विधानतः।
श्रौतस्मार्त्तादिसिद्ध्यर्थं मन्त्रसिद्ध्यै तथैव च ॥
हरेः पूजाधिकारार्थं चक्रं धार्य्यं विधानतः।
वैष्णवत्वस्य सिद्ध्यर्थं भक्तिसिद्ध्यै विशेषतः ॥
किञ्च।
उपवीतादिवद्धार्य्याः शङ्खचक्रादयस्तथा।
ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः ॥*॥
श्रुतयश्च। यो ह वै सुश्लोकमौलेर्धर्म्माननुतिष्ठमानोऽग्निनाचक्रं धत्ते। अग्निर्व्वै सहस्रारः सहस्रारो नेमिर्न्नेमिना तप्ततनुः सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीति ॥
चक्रं विभर्त्ति वपुषाभितप्तं
बलं देवानाममृतस्य विष्णोः।
स एति नाकं दुरितं विधूय
विशन्ति यद्यतयो वीतरागा इति ॥"
ऋक्परिशिष्टे। अतप्ततनुर्नतदामो अश्नुतेऽश्नुता सह इद्वहन्तस्तत्समासतेति यजुः ॥ ऋग्वेदीयाश्वलायनशाखायाञ्च।
प्रतद्विष्णोररञ्चक्रे सुतप्ते
जन्माम्भोधिं वर्त्तते चर्षणीन्द्राः।
मूले वाह्वोर्द्दधतेऽन्ये पुराणा
लिङ्गान्यन्ये तप्तायुधान्यर्पयन्ते इति ॥
छन्दोगपरिशिष्टे। सहोवाच यज्ञवल्क्यस्तत्पुमानात्महिताय प्रेमृणा हरिमर्च्चेत्। सुश्लोकमौलेर्धर्म्मारण्यङ्गेष्वग्निनाधत्ते इति शतपथी श्रुतिः।
अथर्व्वपरिशिष्टे तप्तचक्रादिप्रकरणे।
देवासो यत्र वितनेन वाहुना
सुदर्शनेन प्रयताः स्वर्गमायन्।
येनाङ्किता मनवो लोकसृष्टिं
वितन्वते ब्राह्मणास्तद्वहन्तीति ॥*॥
किञ्च। पाद्मे श्रीशिवेन तप्तमुद्राप्रसङ्गे।
विष्णुचक्राङ्कितं विप्रं पूजयेत् सर्व्वकर्म्मणि।
विष्णुचक्रविहीनन्तु प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत् ॥
नारदीये तप्तमुद्राप्रसङ्गे।
श्रीकृष्णचक्राङ्कविहीनगात्रः
श्मशानतुल्यः पुरुषोऽथ नारी।
दृष्ट्वा नरस्तं नृपते ! सवासाः
स्नात्वा समर्च्चेद्धरिमङ्ग सद्य इति ॥*॥
वहवश्च वेङ्कटाचार्य्यपादप्रभृतिभिर्व्वुधैः।
श्रुतयः स्मृतयोऽप्यत्र विख्याता लिखिताः पराः ॥
अतएव तदनादरे दोषाः। पाद्मे।
तप्तचक्राङ्कितं दृष्ट्वा ये निन्दन्ति नराधमाः।
अवलोक्य मुखं तेषामादित्यमवलोकयेत् ॥
अग्निपुराणे च। दशरथहतपुत्त्रविप्रविलापे।
शिलाबुद्धिः कृता किंवा प्रतिमायां हरेर्म्मया।
किं मया पथि दृष्टस्य विष्णुभक्तस्य कर्हिचित् ॥
तनुमुद्राङ्कितदेहस्य चेतसा नादरः कृतः।
येन कर्म्मविपाकेन पुत्त्रशोको ममेदृशः ॥*॥
अथ तप्तमुद्राधारणमाहात्म्यं सौपर्णे।
अशुचिर्व्वाप्यनाचारः सर्व्वधर्म्मवहिष्कृतः।
प्रतप्तशङ्खचक्राभ्यामङ्कितः पङ्क्तिपावनः ॥
वाराहे तप्तमुद्राधारणप्रसङ्गे।
म्लेच्छदेशे शुभे वापि चक्राङ्को यत्र तिष्ठति।
योजनानि तथा त्रीणि मम क्षेत्रं वसुन्धरे ! ॥
ब्रह्माण्डे।
आयुधैर्व्वैष्णवैः सर्व्वैस्तापितैः स्वतनुं यदि।
चिह्नयेद्वैष्णवो यस्तु स याति परमां गतिम् ॥
पाद्मे च तत्रैव।
अग्नितप्तं पवित्रञ्च धृत्वा तु वाहुमूलयोः।
त्यक्त्वा यमपुरं घोरं यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥
हुताग्नितप्तचक्रेण शरीरं यस्य चिह्नितम्।
तेन तीर्थानि यज्ञाश्च लभ्यन्ते नात्र संशयः ॥
अग्नितप्तेन चक्रेण ब्राह्मणो वाहुमूलयोः।
अङ्कयित्वा जपन्मन्त्रं संसारान्मोक्षभाग्भवेत् ॥
अग्नितप्तेन चक्रेण वाहुमूलेषु लाञ्छिताः।
ते सर्व्वे पापनिर्म्मुक्ता यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥
किञ्च।
अप्राकृता महात्मानो विष्णुचक्रेण लाञ्छिताः।
विष्णुचिह्नविहीनास्तु प्राकृताः पतिताः स्मृताः ॥
इति ॥
इत्थं निषेधवचनं निर्मूलं सदनादृतम्।
समूलं यच्च तत् सम्यग्विध्यभावादितत्परम् ॥*॥
अथ तप्तमुद्राधारणविधिः।
तप्तमुद्राधारणार्थमुपचारैस्तु पञ्चभिः।
कृष्णमभ्यर्च्य संपूज्य चक्रमग्नौ तथा क्षिपेत् ॥
तत्र मन्त्रः।
सुदर्शन ! नमस्तेऽस्तु पापघ्न नमोऽस्तु ते इति।

अग्निमध्यर्थं मन्त्रेण हुत्वा चाज्याहुतीः शतीः ।
चक्रशङ्खगदादीनि मुद्राण्यग्नौ प्रतापयेत् ॥
ततस्तानेव यावाद्या तान्यभ्यर्थ्य प्रयत्य च ।
गुरुं तथाच सम्पूज्य भक्त्या विज्ञापयेदिदम् ॥
उच्छिष्टभोजनादेव किङ्कराः प्रत्यागताः ।
तप्तचक्रगदादीनि तवाङ्गानीश धारये ॥ इति ।
अथ चक्रादीनामावाहनादिमन्त्राः ।
ओम् नमो भगवते सुदर्शनाय नित्याश्रितसकल-
रिपुक्षयाय भगवन्नारायणकराम्भोरुहपर्य्य-
ङ्कलिताय ।
एह्येहि त्वं सहस्रार चक्रराज सुदर्शन ।।
यज्ञभागं प्रगृह्णीष्व पूजाश्चैव नमो नमः ॥
ओम् नमो भगवते पाञ्चजन्याय विष्णुमुखाय
गम्भीरघोरध्वन्याकुलीकृतकौरवसाहिनीनाथाय
चिरेखाञ्चिताधर्णाय निश्वसिताय ।
एह्येहि पाञ्चजन्य । त्वं नारायणकरस्थित ।।
यज्ञभागं प्रगृह्णीष्व पूजाश्चैव नमो नमः ॥
ओम् र ल म न पाञ्चजन्याय नमः ॥ ओम्
भगवते खड्गाय नन्दकाय त्रैलोक्यपावित्राय
जयिने सकलसुरासुरसुन्दरीनेत्रोत्पलार्च्चिताय ।
एह्येहि खड्गरत्न । त्वं नन्दकाख्य सुरार्च्चित ।।
यज्ञभागं प्रगृह्णीष्व पूजाश्चैव नमो नमः ।
ओम् खड्गाय नमः ॥ ओम् नमो भगवत्यै
कौमोदक्यै गदायै दानवकुलनिसूदनायै भगवद्
भट्टारकवासुदेवलालितायै ।
एह्येहि त्वं गदे देवि कौमोदक्यायुधेश्वरि ।।
यज्ञभागं प्रगृह्णीष्व पूजाश्चैव नमो नमः ॥
ओम् र ल च क स गदायै नमः ॥ एवं पद्माय
नमः । शार्ङ्गाय धानुष्काय नमः । इति ॥ ● ।
अथ धारणमन्त्रः ।
सुदर्शन । महाज्वाल सूर्य्यकोटिसमप्रभ ।।
अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय ॥
तथा ।
पाञ्चजन्य । निजध्वानध्वस्तपातकसञ्चय ।
पाहि मां पापिनं घोरसंसाराणवपातिनमिति ॥
इत्युच्चारयन् मन्त्रं दक्षिणादिक्रमेण तु ।
भुजयोश्चक्रपूर्व्वाणि शङ्खमुख्यानि धारयेत् ॥
कलत्रान्पितरौ चारान् मित्रान् सम्बन्धि बैष्णवः ।
भगवत्प्रवणं तप्तमुद्राभिरङ्कयेत् ॥
तथा च । बाराहे ।
अङ्कयेत्तप्तचक्रादैरात्मनो बाहुमूलयोः ।
कण्ठचापयवस्त्रेषु पत्रार्थिषु च सम्पदे ॥
किञ्च
आयसं त्रिशिवतं कृत्वा यथानुर्व्विधानतः ।
तत्तन्मन्त्रेण मन्त्रज्ञः प्रतिष्ठाप्य पृथक् पृथक् ॥
ललाटे च गदा धार्य्या मूर्द्ध्नि चापं शरस्तथा ।
नन्दकञ्चैव हृन्मध्ये शङ्खचक्रे भुजद्वये ॥
किञ्च ।
दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम् ।
सव्ये च शङ्खं बिभृयादिति वेदविदो विदुः ॥
अथ चक्रादिप्रतिकृतिदयम । नवपद्मभष
राज्ञे ।
सौवर्णं राजतं ताम्रं कांस्यमायसमेव वा ।
चक्रं कृत्वा तु मेधावी धारयेत् विचक्षण इति ॥
एवमेव प्रबोधिन्यां द्वादश्यां भगवत्परैः ।
तप्तमुद्रा धृतं धाम्ना द्वारकायां विशेषतः ॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥
तप्तरूपक, क्ली, (तप्तं वह्निशोधितं रूपकं रूप्यम् ।)
शुद्धरौप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तप्तशूर्म्मिकुण्ड, क्ली, (तप्ता अग्निमयी शूर्म्मिः
लौहप्रतिमूर्त्तिर्यत्र । तथाविधं कुण्डं यस्मिन् ।)
नरकविशेषः । इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
तप्तसुराकुण्ड, क्ली, (तप्तायाः सुरायाः कुण्डमिव ।)
नरकविशेषः । इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
तम उ इ र् भ य खेदे । इच्छायाम् । इति कवि
कल्पद्रुमः ॥ (दिवां पर-अक सेट् ।) उ,
तमित्वा तान्त्वा । इर्, अतमत् अतमीत् ।
अयाते पुषादित्वात् नित्य ङ इत्यन्ये । भ य,
ताम्यति लोकः उत्तरः स्यादित्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥
तमं, क्ली, (ताम्यत्यकारणेन वा । तम+अच्
दाने करणे वा घञर्थे घः ।) अन्धकारः । इति
शब्दरत्नावली ॥ पादाग्रम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
तम, पुं (ताम्यत्यनेनेति । तम+घञर्थे घः ।)
तमोगुणः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
तमालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (राहुः ।
इत्यमरः ।१।३।२६। यथा, ज्योतिषे होरायाम् ।
“भृगुतमबुधजीवैरीति । क्षितिजतमसोरिति
वराहः ।” इति उणादिवृत्तिटीकायां उज्ज्व-
लदत्तः । ४ । १८८ ॥)
तमः, [स] क्ली, (ताम्यत्यनेनेति । तम+“सर्व्व
धातुभ्योऽसुन् ।” उणां । ४ । १८८ । इति
असुन् ।) प्रकृतेर्गुणविशेषः । यथा,—
“सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।
कालसञ्चोदितास्तेऽपि परिवर्त्तन्त आत्मनि ॥
प्रभवन्ति यदा सत्त्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
तदा कृतयुगं विद्याद्ज्ञाने तपसि यद्रतिः ॥
यदा कर्म्मसु काम्येषु भक्तिर्यशसि देहिनाम् ।
तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि धीमन् ॥
यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
कर्म्मणाञ्चापि काम्यानां द्वापरस्तद्रजस्तमः ॥
यदा सदानृतं तन्द्री निद्राहिंसादिसाधनम् ।
शोकमोहौ भयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥”
इति गारुडे २२७ अध्यायः ॥ ● ॥
अपि च ।
‘तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्व्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ।।
सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्म्मणि भारत ।।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥
रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ।’
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ।।
यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥
रजसि प्रलयं गत्वा कर्म्मसङ्गिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥
कर्म्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्म्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥
सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥
ऊर्द्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १४ । ८-१८ ॥
तत्तु आवरकं मोहहेतुः । इत्यमरभरतौ ॥
अस्य कार्य्यं अहङ्कारः । इति श्रीधरस्वामी ॥
तस्य धर्म्मो यथा । प्रमादः १ मोहः २ मदः ३
क्लान्तिः ४ विषादः ५ शोकः ६ अरतिः ७
अनार्य्यता ८ । इति मोक्षधर्म्मः ॥ भयम् ९
तन्द्रा १० । इत्यध्यात्मरामायणम् । अन्धकारः ।
(यथा, महाभारते । १ । १०५ । १० ।
“तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत ।”)
तत्पर्य्यायः । तमसम् २ तिमिरम् ३ ध्वान्तम् ४
रजोबलम् ५ दिवान्धः ६ निषद्वरी ७ अनुच्छ
त्रम् ८ । इति त्रिकाण्डशेषः । तमिस्रम् १०
दिवाभरम् ११ अन्धकम् १२ । इति शब्दरत्नावली
अमरोक्तपर्य्यायः अन्धकारशब्दे द्रष्टव्यः । शोकः ।
इति मेदिनी । स २१ । पापम् । इति धरणिः ॥
(राहुः । इति मेदिनी । से, ५४ । यथा रघुः ।
८ । ३० ।
“विमिमील नरोत्तमप्रिया
हृतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ।”)
तमङ्गक, पुं इन्द्रकोषः । मञ्चकः । इति हेमचन्द्र
शिवकृतटीका ॥
तमत, त्रि, (तम+“भूमृदृशियजिपर्व्विपच्यमितमि
नमीति ।” उणां । ३ । ११० । इति अतच् ।)
इच्छितः । वाञ्छितः । इत्युणादिकोषः ॥
तमःप्रभ, पुं, (तम इव प्रभाऽस्य अस्मिन् वा ।)
नरकभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
तमर, क्ली (तमः रातीति । रा+कः ।)
वङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥
तमराज, पुं (तम इव राजते । राज+अच् ।)
शर्करविशेषः । नवात इति ख्यात इति कश्चित् ।
तत्पर्य्यायः । शासकः २ । तस्य गुणः । तृष्णा
ज्वरदाहरक्तपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
तमस, क्ली (तम+“अत्यविचमितमीति ।”
उणां । ३ । ११७ । इति असच् ।) अन्धकारः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नगरम् । इति संक्षिप्त
सारे उणादिवृत्तिः ॥
तमसः, पुं, (तम+असच् ।) कूपः । अन्धकारः ।
इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
तमसा, स्त्री, (तमः इव जलमस्यस्याः । अच् टाप्
च ।) नदीविशेषः । इति संक्षिप्तसारेउणादि
वृत्तिः । (यथा, महाभारते । ३ । २२१ । २४ ।
“तमसा नर्म्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ।”)

तमस्ततिः, स्त्री, (तमसस्ततिः समूहः ।) अन्धकारसमूहः । इति तमिस्राशब्दार्थे मेदिनी ॥

तमस्विनी, स्त्री, (तमो विद्यतेऽस्यामिति विनिः ङीप् च ।) रात्रिः । (यथा, महाभारते । ४ । २१ । ३८ ।
"अद्य तमानस्तस्याद्य नमस्विन्यामनिन्दिते ! ।
नागोनिलमिवाक्रम्य पोथयिष्याम्यहं शिरः ॥")
हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ९ । ४१ ॥

तमा, स्त्री, (तमोऽस्त्यस्यामिति । तम + अच् टाप् च ।) रात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ तमालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तमाः, [स्] पुं, राहुः । इति मेदिनी । से, २४ ॥

तमालं, क्ली, (ताम्यते काङ्क्ष्यते इति । तमु काङ्क्षायाम् + "तमिविशिविडीति ।" उणां ।१।११७। इति कालन् ।) पत्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमालः, पुं, (तमु काङ्क्षायाम् + कालन् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । कालस्कन्धः २ तापिच्छः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६८ ॥ तापिञ्जः ४ । इति भरतः ॥ नीलतालः ५ तमालकः ६ नीलध्वजः ७ कालतालः ८ महाबलः ९ । (यथा, भागवते । ३ । १३ । ३३ ।
"तमालनीलं सितदन्तकोट्या
क्ष्मामुत्क्षिपन्तं गजलीलयाङ्ग ॥")
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । बल्यत्वम् । वृष्यत्वम् । शिशिरत्वम् । गुरुत्वम् । कफपित्ततृषादाहश्रमभ्रान्तिकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तिलकम् । (यथा, कुट्टनीमते । १६ ।
"यस्यामुपवनवीथ्यां तमालपत्राणि युवतिवदने च ।
नखरप्रहाररचितं तन्त्रीवादेषु सुरतकलहेषु ॥"
तमालस्तापिच्छवृक्षः युवतिवदनपक्षे तिलकमिति ॥) खड्गः । वरुणवृक्षः । इति मेदिनी । ले, ६७ ॥ कृष्णखदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वृक्षभेदे वंशत्वचि च पुं क्ली । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरभरतौ ॥

तमालकं, क्ली, (तमालपत्रवत् वर्णेन कायतीति । कै + कः ।) सुनिषण्णशाकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तमालमेव । स्वार्थे कन् ।) पत्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥

तमालकः, पुं, क्ली, (तमाल एव । स्वार्थे कन् ।) तमालवृक्षः । (यथा, रामायणे । २ । ९१ । ५० ।
"ततः सरलतालाश्च तिलकाः सतमालकाः ।
प्रहृष्टास्तत्र सम्पेतुः कुब्जा भूत्वाथ वामनाः ॥")
वंशत्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥

तमालपत्रं, क्ली, (तमालस्य पत्रमिव वर्णोऽस्यास्तीति । अर्श आदित्वात् अच् ।) तिलकम् । पत्रकम् । (यथास्य पर्य्यायाः ।
"पत्रन्तमालपत्रञ्च तथा स्यात् पत्रनामकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) तमालवृक्षः । इति मेदिनी । रे, ३०२ ॥ (तमालस्य पत्रम् । यथा, रघुः । ६ । ६४ ।
"तमालपत्रास्तरणासु रन्तुं
प्रसीद शश्वन्मलयस्थलीषु ॥")

तमालिका, स्त्री, (तमालाः सन्त्यत्र । तमाल + ठन् ।) ताम्रलिप्तदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ताम्रवल्ली । भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमालिनी, स्त्री, (तमालो तमालवर्णोऽस्त्यस्या इति । इनिः ततो ङीप् ।) भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्रलिप्तदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

तमाली, स्त्री, (तम + कालन् । गौरादित्वात् ङीप् ।) ताम्रवल्ली । वरुणवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमिः, स्त्री, (ताम्यते ग्लायतेऽत्र । तम + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११७ । इतीन् ।) रात्रिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तमिस्रं, क्ली, (तमोऽस्त्यत्र । "ज्योत्स्नातमिस्रेति ।" ५ । २ । ११४ । इति निपातनात् साधुः । यद्वा, तमिस्रा अस्त्याश्रयत्वेनास्य अच् ।) अन्धकारम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । २१ । १७ ।
"यदेतन्नर्त्तनागारं मत्स्यराजेन कारितम् ।
दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ॥
तमिस्रे तत्र गच्छेथा गन्धर्व्वास्तत्र जानते ॥")
क्रोधः । इति मेदिनी । रे, ९१ ॥ (नरकविशेषः । यथा, भागवते । ४ । ७ । ४४ ।
"अमङ्गलानाञ्च तमिस्रमुल्वणं
विपर्य्ययः केन तदेव कस्यचित् ॥")

तमिस्रपक्षः, पुं, (तमिस्रमन्धकारं तत्प्रधानः पक्षः ।) कृष्णपक्षः । यथा, तमिस्रपक्षत्रुटिकूटभक्षितमिति श्रीहर्षः ॥

तमिस्रा, स्त्री, (तमोबहुत्वमस्ति यस्याम् । "ज्योत्स्नातमिस्रेति ।" ५ । २ । ११४ । इति निपातनात् साधुः ।) अन्धकाररात्रिः । कृष्णपक्षनिशा । इत्यमरः ॥ तमोयुक्तरात्रिमात्रम् । इति रायमुकुटः ॥ दर्शरात्रिः । इति वाचस्पतिः ॥ तमस्ततिः । इति मेदिनी । रे, १९१ ॥ (यथा, रघुः । ५ । १३ ।
"सूर्य्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः
कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥")

तमी, स्त्री, (तमिः कृदिकारादिति वा ङीष् ।) रात्रिः । (यथा, माघे । ९ । २३ ।
"दहशेऽपि भास्कररुचाह्नि न यः
स तमीं तमोभिरभिगम्य ततान् ॥")
हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ९ । ४१ ॥

तमोघ्नः, पुं, (तमोऽन्धकारं मोहमज्ञानं वा हन्तीति । हन + टक् ।) वह्निः । सूर्य्यः । (यथा, महाभारते । ७ । १४४ । १३६ ।
"स देवशत्रूनिव देवराजः
किरीटमाली व्यधमत् समन्तात् ।
यथा तमांस्यभ्युदितस्तमोघ्नः
पूर्व्वप्रतिज्ञां समवाप्य वीरः ॥")
चन्द्रः । बुद्धः । केशवः । शम्भुः । इति मेदिनी । ने, ७१ ॥

तमोज्योतिः, [स्] पुं, (तमसि ज्योतिर्यस्य ।) ज्योतिरिङ्गणः । इति शब्दरत्नावली ॥

तमोनुत्, [द्] पुं, (तमोऽन्धकारं नुदतीति । नुद + क्विप् ।) अग्निः । सूर्य्यः । चन्द्रः । दीपः इति शब्दरत्नावली ॥ (तमोनाशके, त्रि । यथा महाभारते । १३ । १६६ । ८ ।
"एतत्तत्कान्तदात्रेयं तमोनुदभवच्छशी ।
अभवत् सौम्यभावाच्च सोमवत् प्रियदर्शनः ॥")

तमोनुदः, पुं, (तमोऽन्धकारं नुदतीति । नुद + "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । चन्द्रः । इति विश्वः ॥ यथा, रघुः । ३ । ३३ ।
"नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं
तमोनुदं दक्षसुता इवाबभुः ॥"
प्रकृतिप्रेरकः । यथा, मनुः । १ । ६ ।
"ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।
महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ॥")

तमोपहः, पुं, (तमोऽन्धकारं अपहन्तीति । अप + हन् + "अपे क्लेशतमसोः ।" ३ । २ । ५० । इति डः ।) सूर्य्यः । चन्द्रः । बुद्धिः । वह्निः । इति मेदिनी । हे, ३० ॥ (अज्ञाननाशके, त्रि । यथा, किरातार्ज्जुनीये । ५ । २२ ।
"आगमादिव तमोपहादितः
सम्भवन्ति मतयो भवच्छिदः ॥")

तमोभित्, [द्] पुं, (तमस्तिमिरं भिनत्ति स्वज्योतिःप्रकाशनेन नाशयतीति । भिद् + क्विप् ।) खद्योतः । इति शब्दमाला ॥

तमोमणिः, पुं, (तमसि अन्धकारे मणिरिव ।) खद्योतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गोमेदकमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमोलिप्ती, स्त्री, (तमसा लिप्यते इति । लिप + क्तः निपातनात् ङीप् ।) देशविशेषः । तमोलुक इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ताम्रलिप्तः २ वेलाकूलम् ३ तमालिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ ताम्रलिप्तम् ५ ताम्रलिप्ती ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दामलिप्तम् ७ तमालिनी ८ स्तम्बपूः ९ विष्णुगृहम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥

तमोविकारः, पुं, (तमसैव विकारो यत्र ।) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमोहरः, पुं, (तमो हरतीति । हृ + अच् । तमसः हर इति वा ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । सूर्य्यः । इति युक्तिकल्पतरुः ॥)

तम्पा, स्त्री, (तम्पति-गच्छतीति । तम्प + अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३ ॥

तम्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः । तम्बति । इति दुर्गादासः ॥

तम्बा, स्त्री, (तम्बति गच्छतीति । तम्ब + अच् ।) गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३२ ॥

तय, ङ गतौ । रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, तयते । इति दुर्गादासः ॥

तरः, पुं, (तॄ + "ऋदोरप्।" ३।३।५७। इति अप्।) तरणम्। (यथा, मनुः। ८। ४०४।
"पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्द्धपणं तरे।")
तरपण्यम्। इति मेदिनी। रे, ४०। तृणम्। इति भूरिप्रयोगः। ("तरतमौ द्विबहूनामेकोत्कर्षे।" इति मुग्धबोधसूत्रात् प्रत्ययविशेषश्च।)

तरः, [स्] क्ली, (तॄ प्लवनतरणयोः + करणादौ यथायथं असुन्।) बलम्। (यथा, रघुः। ११। ७७।
"तिष्ठतु प्रधनमेवमप्यहं
तुल्यबाहुतरसा जितस्त्वया।")
वेगः। तीरम्। प्लवगः। इति शब्दरत्नावली।

तरक्षः, पुं, (तरक्षु + पृषोदरात् उलोपः।) तरक्षुः। इत्यमरटीकायां भरतः। (यथा, बृहत्संहितायाम्। १२। ६।
"धेनकुञ्जे सरभचमरादिमृगाख्याध्यासिते।")

तरक्षुः, पुं, (तरं बलं मार्गं वा क्षिणोति। क्षिणु हिंसायाम् + मितद्र्वादित्वात् डुः।) व्याघ्रविशेषः। नेकडे बाघ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। तक्षुः २ मृगादनः ३ तरक्षुकः ४। इति शब्दरत्नावली। (यथा हरिवंशे। १६३। १४।
"ततो मायां मर्त्तो चक्रे देवशत्रुः प्रतापवान्।
सिंहान् व्याघ्रान् वराहांश्च तरक्षूंश्चैव
वानरान्।")

तरक्षुकः, पुं, (तरक्षु + स्वार्थे कन्।) तरक्षुः। इति शब्दरत्नावली।

तरङ्गः, पुं, (तरति प्लवते इति। तॄ + "तरत्यादिभ्यश्च।" उणां। १। ११९। इति अङ्गच्।) वायुना नद्यादिजलस्य तिर्य्यगूर्द्ध्वप्लवनम्। ढेउ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। भङ्गः २ ऊर्म्मिः ३ वीचिः ४। इत्यमरः। ऊर्म्मी ५ वीची ६ विचिः ७ लहरी ८ हल्ली ९ विलिः १०। इति भरतः। लहरिः ११। इति सारसुन्दरी। जलमता १२ भङ्गिः १३। इति हारावली। उत्कलिका १४ ऊर्म्मिका १५। इति जटाधरः। वस्त्रम्। वस्त्रादीनां बहुतुपाल। इत्युणादिकोषः।

तरङ्गिणी, स्त्री, (तरङ्गो वीचिरस्त्यस्या इति। तरङ्ग + "अत इनिठनौ।" इति इनिः।) नदी। इत्यमरः। १। १०। ३०। (यथा, माघे।
"तरङ्गिणी वर्द्धिरवायता भुवः।")

तरणं, क्ली, (तॄ + भावे ल्युट्।) प्लवनपूर्ब्बकदेशान्तरगमनम्। इति दुर्गादासः। पारगमनम्। सन्तरणम्। यथा, मोहमुद्गरे। ६।
"क्षणमपि सज्जनसङ्गतिरेका
भवति भवार्णवतरणे नौका।"

तरणः, पुं, (तीर्य्यतेऽनेनेति। तॄ + करणे ल्युट्।) भेलकः। इति त्रिकाण्डशेषः। स्वर्गः। इति शब्दचन्द्रिका।

तरणिः, स्त्री, (तीर्य्यतेऽनयेति। तॄ + "अर्त्तिसृधृधम्यम्यश्यवितॄभ्योऽनिः।" उणां। २। १०२। इति अनिः।) नौका। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६९०।
"त्वामनुधावति तरणिस्तदपि गुणाकर्षतरलेयम्।")
घृतकुमारी। इत्यमरः। ४। २। ७३।

तरणिः, पुं, (तरति पापमनेनेति। तॄ + अनिः।) सूर्य्यः। (यथा, देवीभागवते। ३। ६। २८।
"इत्युक्त्वा तरणिः कुन्तीं तन्मनस्कां सुलज्जिताम्।
भुक्त्वा जगाम देवेशो वरं दत्त्वाभिवाञ्छितम्।")
अर्कवृक्षः। इत्यमरः। भेलकः। (यथा, बोपदेवप्रशस्तिश्लोके।
"सोऽयं व्याकरणार्णवैकतरणिर्धातुर्मणिर्भिन्नामणिः
र्थार्पितः कोविदसर्व्वपर्व्वतपविः श्रीबोपदेवः
कविः।")
किरणः। इति हेमचन्द्रः।

तरणिपेटकः, पुं, (तरणिः पेटक इव।) काष्ठाम्बुवाहिनी। इति जटाधरः।

तरणिरत्नं, क्ली, (तरणेः सूर्य्यस्य प्रियं रत्नम्।) माणिक्यम्। इति राजनिर्घण्टः।

तरणी, स्त्री, (तरणि। कृदिकारादिति वा ङीष्।) नौका। इति शब्दरत्नावली। पद्मचारिणी। इति शब्दचन्द्रिका। घृतकुमारी। इत्यमरटीकायां भरतः।

तरण्डः, पुं, स्त्री, (तरति प्लवते इति। तॄ प्लवनतरणयोः + बाहुलकात् अण्डच्।)। वडिशीसूत्रबद्धकाष्ठादि। प्लवः। नौका। इति मेदिनी। डे, २९। कुम्भतुम्बीरम्भादिघचरः। इति शब्दरत्नावली।

तरण्डः, पुं, देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली।

तरण्डपादा, स्त्री, (तरण्डः प्लवनशीलः पादः प्रायेण तुरीयांशो यस्याः।) नौका। इति शब्दरत्नावली।

तरण्डी, स्त्री, (तरत्यनयेति। तॄ + अण्डन्। गौरादित्वात् ङीष्।) नौका। इति शब्दरत्नावली। (तरण्डा। इति हारावलीधृतपाठः। ५५।)

तरत्, [द्] स्त्री, (तरत्यनेनेति तॄ + बाहुलकात् अतिः।) प्लवः। (तरतीति। तॄ + कर्त्तरि अतिः।) कारण्डवपक्षी। इति मेदिनी। दे, २९।

तरदी, स्त्री, कण्टकिवृक्षभेदः। तत्पर्य्यायः। तारदी २ तीक्ष्णा ३ सङ्कुरा ४ रक्तबीजका ५। अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। मधुरत्वम्। गुरुत्वम्। बल्यत्वम्। कफनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः।

तरन्तः, पुं, (तरतीति। तॄ + "तॄभूवहिवसिभासि...।" उणां। ३। १२८। इति झच्।) भेकः। आसारः। (तीर्य्यतेऽनेनेति। + कर्म्मणि झच्।) समुद्रः। इत्युणादिकोषः।

तरन्ती, स्त्री, (तीर्य्यतेऽनयेति। तॄ + झच्। ततो ङीष्।) तरिः। इत्युणादिकोषः।

तरपण्यं, क्ली, (तॄ + भावे अप्। तरस्तरणं तस्य पण्यम्।) आतरः। इत्यमरः। १। १०। ११। नौका भाड़ा इति भाषा।

तरम्बुजं, क्ली, (तरं तरलं अम्बुवत् आयतोऽस्य। जन + बाहुलकात् डः।) फलविशेषः। तरमुज इति ख्यातः। यथा, उत्तरकामाख्यातन्त्रे।
"ज्यैष्ठे मासि महेशानि! पौर्णमास्यां निशार्द्धके।
तृष्णातुरा महाकाली भ्रमन्ती पिप्पकानने।
तदाज्ञाता मया तस्यै फलं दत्तं तरम्बुजम्।
तत्फलभक्षणात्तृप्ता वरदा सा हरप्रिया।
यो मे दद्यात् फलं रम्यं स चिरायुश्चतुर्युगम्।"

तरलः, पुं, (तॄ + "वृषादिभ्यश्चित्।" उणां। १। १०८। इति कलप्रत्ययश्चित्।) हारः। हारमध्यमणिः। (यथा, महाभारते। ८। ९। १९।
"प्रकीर्णका विप्रकीर्णाश्च राजन्!
प्रवालमुक्तातरलाश्च हाराः।")
तलम्। इत्यजयपालः। (जनपदविशेषः। तद्देशवासिनि बहुवचनान्तः। यथा, महाभारते। ८। ८। २०।
"वसुमान् कलिङ्गान् तरलानश्मकानृषिकानपि।")

तरलः, त्रि, (तॄ + कलच्।) चलः। (यथा, नैषधे। ५। २४।
"त्वां स्वभावमधुरैरनुभावै-
स्तावकैरतितरां तरला स्मः।")
षिड्गः। भास्वरः। इति मेदिनी। ले, ८१। मध्यशून्यद्रव्यम्। इति धरणिः। द्रवीभूतश्च।

तरललोचना, स्त्री, (तरले चञ्चले लोचने यस्याः।) चञ्चलनयना नारी। इति हेमचन्द्रः।

तरला, स्त्री, (तॄ + कलच् टाप् च।) यवागूः। सुरा। इति मेदिनी। ले, ८६। मधुमक्षिका। इति हेमचन्द्रः।

तरलितः, त्रि, (तरलं तारल्यमस्य जातम्। तरल + इतच्। तरलं चञ्चलमाचरति तारल्यं करोतीति तरल + क्विप् + णिच् + क्त इति केचित्।) जाततारल्यम्। तत्पर्य्यायः। प्रेङ्खोलितम् २ धुलितम् ३ प्रेङ्खितम् ४ दूतम् ५ चलितम् ६ कम्पितम् ७ धूतम् ८ वेल्लितम् ९ आन्दोलितम् १०। इति हेमचन्द्रः। (यथा, गीतगोविन्दे। १२। १५।
"व्यालोलः केशपाशस्तरलितमलकैः स्वेदमोक्षौ
कपोलौ।")

तरवारिः, पुं, (तरः समागतविपक्षं वारयतीति। तॄ + वृ + णिच् + इन्।) खड्गः। तरवार इति भाषा। इति हेमचन्द्रः। ३। ४४५।

अथ खड्गपरीक्षा।
"अङ्गं रूपं तथा जातिर्नेत्रारिष्टे च भूमिकाः।
ध्वनिर्म्मानमिति प्रोक्तं खड्गज्ञानाष्टकं शुभम्।
अभिन्ने दृश्यते यत्तु विभिन्ने घटते तथा।
यदेव दृश्यते चिह्नं तदङ्गं सम्प्रचक्षते।
नीलपद्मादिकं खड्गे वर्णमित्यभिधीयते।
तेनैव यत् प्रतीतं स्यात् तज्जातिरिति कथ्यते।
अङ्गुलानि च सङ्ख्यातान्याकारोपलक्षणम्।
तदेवमिति जानीयात् खड्गे खड्गविशारदः।
अङ्गातिरिक्तं खड्गादिचिह्नमात्रप्रकाशकम्।
तदरिष्टमिति प्राहुर्भूमिरङ्गारिकारकम्।

यः खड्गे जायते शब्दो नखदण्डादिनाहते ।
स ध्वनिस्तुलनामानं ज्ञानमष्टविधन्त्विदम् ॥
पश्चाद्या निपुणैः खड्गे सम्भाव्यन्तेऽपि कृत्रिमाः ।
अन्यथावकृत्रिमौ ज्ञेयौ तावेव सहजाविति ॥
शतमङ्गानि चत्वारि रूपाणि जातयस्तथा ।
त्रिंशन्नेत्राणि जानीयादरिष्टानि तथैव च ॥
भूमिश्च द्विविधा ज्ञेया ध्वनिरष्टविधो मतः ।
मानन्तु द्विविधं प्रोक्तमित्येषां संग्रहो मतः ॥"॥
अथ खड्गस्य शताङ्गगणना लौहार्णवे ।
"रूप्यस्वर्णगजोरुवृकदमनस्थूलाङ्गकृष्णारुण-श्वेता-
म्भोजगदातिलानलकणाग्रन्थिस्थिरातैत्तिराः ।
मालाजीरकषट्पदोर्द्ध्वमरिचश्यालाश्ववर्हाञ्जन-
चौद्रचुद्रकमच्चिकातुषयवव्रीहिच्छुमासर्षपाः ॥
सिंहौतडुलगोशिराशिवनखव्याघ्राचिकेशोपल-
श्रोणीकाककपालमन्तुवरीविम्बीफलीसर्षपाः ।
गोलीरक्तवधारयोनसुमनाजिङ्गीशमीरोहित-
प्रोष्ठीमारिषमार्कवाखुरतड़ि(ङ्ग्मा)द्रिगुञ्जाशराः॥
दूर्व्वाविल्वमसूरटुण्टुकशटीमार्जारिकाकेतकी-
मूर्व्वावचकवायचम्पककलान्यग्रोधवंशासनाः ।
ज्येष्ठीजालपिपीलिकानलरजः कुष्माण्डरोम-
सूची
कर्कन्धुर्व्वकुलारनालमहिषस्कन्धास्तुवक्रा इति ॥
प्रोक्ता लौहविशारदेन मुनिना खड्गस्य भेदाः
क्रमात् ॥"
अथ तस्य चत्वारि रूपाणि ।
"नीलः कृष्णः पिशङ्गश्च धूम्रश्चेति चतुर्व्विधः ।
वर्णप्रकर्षः खड्गानां कथितो मुनिपुङ्गवैः ॥"
अथ चतस्रो जातयः ।
"ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चेति चतुर्व्विधः ।
जातिभेदो विनिर्द्दिष्टः खड्गानां मुनिपुङ्गवैः ॥"
अथ त्रिंशन्नेत्राणि ।
"चक्रं पद्मं गदा शङ्खो डमरुर्ष्टुरङ्कुशः ।
छत्रं पताका वीणा च मत्स्यलिङ्गध्वजेन्दवः ॥
कुम्भः शूलश्च शार्दूलः सिंहः सिंहासनं गजः ।
हंसो मयूरो जिह्वा च दशनः खड्ग एव च ॥
पुत्त्रिका चामरं शैलः पुष्पमाला भुजङ्गमः ।
त्रिंशदेतानि नेत्राणि खड्गानां कथितानि वै ॥"
अथ त्रिंशदरिष्टानि ।
"छिद्रं काकपदं रेखा भिन्नं भेकश्च मूषिकः ।
विड़ालः शर्करा नीली मशको भृङ्गवृश्चिके ॥
त्रिविन्दुः कालिका दारी कपोतः काक एव च ।
खर्परः शकली क्रोड़ी कुशपत्रकजालिके ॥
करालकङ्कखर्ज्जूरशृङ्गपुच्छखनित्रकम् ।
लाङ्गलं वड़िशाख्यञ्च मुनिना तत्त्ववेदिना ॥
प्रोक्तान्येतान्यरिष्टानि खड्गानां त्रिंशदेव हि ॥"
अथ द्विविधा भूमिः ।
"दिव्यभौमविभागेन भूमिस्तु द्विविधा भवेत् ।"
अथाष्टधा ध्वनिः ।
"हंसकांस्याश्वघण्टानां काकतन्त्रीखराश्मनाम् ।
ध्वनयोऽष्टविधाः प्रोक्ता नागार्ज्जुनमुनेर्मताः ॥"
अथ द्विविधं मानम् ।
"उत्तमाधमभेदेन मानं तद्द्विविधं भवेत् ।

इति प्रोक्तानि सूत्राणि खड्गानां ज्ञानहेतवे ॥
एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा भवेन्नृपतिपूजितः ॥"
इति सूत्राध्यायः ॥ * ॥
तत्र प्रथमतोऽङ्गानां लक्षणानि निबोधत ॥
लौहप्रदीपे ।
"रूप्यपत्रसमा भूमिरङ्गं श्वेतं प्रतीयते ।
जर्द्धं तत्तु महामूल्यं रूप्यवज्रसमुपन्ति तम् ॥
एष खड्गवरो दद्याल्लक्ष्मीमायुर्यशो वलम् ।१।
स्वर्णरेखा वली तन्वी यद्भूमौ निकषोपमा ।
स्वर्णवज्रमिति प्राहुरायुर्लक्ष्मीजयप्रदम् ॥२॥
गजशुण्डाकृतिर्भूमौ छायायामङ्गसम्भवः ।
गजवज्रमिति प्राहू रक्तस्पर्शे तु तद्विशेत् ॥
ज्वरादिव्याधिशमनं तस्य प्रक्षालनाम्भसा ।
अपि क्षीणोऽपि भूपालस्तद्वीर्य्यात् साधयेन्
महीम् ॥३॥
एरण्डवीजप्रतिममङ्गं भूमिः सितेतरा ।
वृकवज्रमिदं नाम्ना शत्रुदर्पक्षयङ्करः ॥
एतस्य स्पर्शमात्रेण नरः सम्यग्विमुच्यते ।
महिषाख्यमिदं वज्रं केचिदाहुर्मनीषिणः ॥४॥
अङ्गं दमनपत्राभं खड्गे यस्मिन् प्रतीयते ।
विद्याद्दमनवज्रञ्च तज्ज्ञेयं द्विविधं बुधैः ॥
नीला शुभ्रा भवेद्भूमिस्तत्र नीला गरीयसी ।
तस्मिन् पर्य्युषितं तोयं गन्धे दमनकोपमम् ॥
तत्प्रभावान्महीपालः कृत्स्नां पृथ्वीं हि साध-
येत् ॥५"॥
शार्ङ्गधरस्य ।
"एका स्थूला सिता रेखा भूमिर्न्नीला दृढ़ा यदि ।
स्थूलाङ्गमङ्गवज्रं तद्विद्याल्लक्ष्मीयशःप्रदम् ॥
एतत्क्षते भवेच्छोथः स्थूलश्चिरतरस्थितिः ।
एतं महान्तमपरे वदन्ति खड्गकोविदाः ॥६॥
पृष्ठायां दृश्यते भूमौ अङ्गञ्च प्रतिविम्बितम् ।
अङ्ग(?) भवेत्तस्य द्विधाभूमिः सितासिता ॥७"॥
लौहप्रदीपेऽपि ।
"निरङ्गं रूप्यपत्राभमीषन्मणिनिभञ्च यत् ।
दुर्लभं तन्महामूल्यं कान्तलौहं प्रचक्षते ॥
कृष्णा भूमिर्भवेत् स्वच्छा पीता वज्राङ्गसङ्गता ।
कृष्णवज्रमिति प्राहुस्तत्क्षते मोह उच्यते ॥"
प्रदीपेऽपि ।
"कृष्णा भूमिः सुवर्णाभमीषच्छुक्लाङ्गसङ्गतम् ।
डाहुलीवज्रकं विद्यात् कालसंज्ञमथापरे ॥८॥
अरुणं सूक्ष्मसूर्द्ध्वेदङ्गं भूमिः सितेतरा ।
अरुणाख्यमिदं वज्रं शत्रुदर्पनिसूदनम् ॥
सूर्य्यांशुस्पर्शमात्रेण वह्निरूपां वमेत् शिखाम् ।
तस्य स्पर्शनमात्रेण पद्मकोषः स्फुटेन्निशि ॥
दुर्लभं तन्मनुष्याणां भाग्यैः कुत्रापि लभ्यते ।
तद्योजनसहस्रस्य रिष्टं नाशयति ध्रुवम् ॥९॥
श्वेतास्तिस्रो यदा रेखा आमूलादुपलक्ष्यते ।
श्वेताङ्गमिति तद्विद्याद्यशोलक्ष्मीवलप्रदम् ॥१०॥
अम्भोजदलसङ्काशमङ्गं भूमिः सितेतरा ।
अम्भोजवज्रं तज्ज्ञेयं कथितं मुनिपुङ्गवैः ॥११॥
अङ्गं यस्य गदाकारं भूमिश्चैव सितेतरा ।
गदावज्रमिदं ब्रूयात् तत्क्षते शूलसम्भवः ॥१२॥

अङ्गं कृष्णतिलाकारं भूमिश्चैव सितासिता ।
तिलवज्रमिदं ज्ञेयं लक्ष्मीवलयशःप्रदम् ॥
तत्क्षते तिलतैलाभा वसा प्रच्यवतेऽधिकम् ।१३।
धूम्रवर्णा भवेद्भूमिरङ्गं वह्निशिखोपमम् ॥
अग्निवज्रमिदं ज्ञेयं शत्रूणां दाहकारकम् ।
अत्र शीतोदकं न्यस्तं तप्तं भवति च क्षणात् ॥
शाणे वह्निं वमेद्यस्तु तथा सूर्य्यांशुसङ्गमात् ।
तत्क्षते वलवान् दाहो दग्धवच्च व्रणो भवेत् ।
एतत् परमभाग्येन लभ्यते धरणीतले ।१४।
भूमिः सिता तिला वापि अङ्गश्चेत् पिप्पली-
प्रभम् ॥
कणावज्रमिदं ज्ञेयमन्तर्दाहस्तु तत्क्षते ।१५।
कृष्णाभूमिर्यदेवाङ्गे दृश्यते ग्रन्थिसञ्चयः ॥
ग्रन्थिवज्रमिदं ज्ञेयं वैरिपक्षविनाशनम् ।
तत्क्षते वलवान् दाहस्तृषा च ज्वर एव च॥१६॥
शालपर्ण्णीदलाकारमङ्गं कृष्णासिपुत्त्रिका ।
स्थिरावज्रमिदं प्राहुस्तत्क्षते वेपथुर्भवेत् ॥१७॥
यदा तित्तिरिपक्षाभमङ्गं भूमिः सितेतरा ।
एतत्तित्तिरिवज्रं स्यात् तत्क्षते वहुवेदनम् ॥१८॥
घनमालासमा यस्मिन् माला खड्गे प्रदृश्यते ।
मालाङ्गमिति तद्विद्यात्तत्तोयं गन्धवद्भवेत् ॥
अत्र तप्तोदकं न्यस्तं शीतं भवति तत्क्षणात् ।
एष दाहपरीतानामुक्ते पित्तदाहात्मनाम् ॥
भवेत् परमभैषज्यं भाग्येनैतद्धि लभ्यते ।१९।
यदा जीरकसङ्काशमङ्गं भूमिः सितासिता ॥
एतज्जीरकवज्रं स्यात्तत्क्षते तत्क्षणाज्ज्वरः।२०।
भूमिः सितासितच्चेत्रा अङ्गं भृङ्गाभमिष्यते ॥
तत्र चेन्मध्यमन्यस्तं शोषमाप्नोति केवलम् ।
एतद्भ्रमरवज्रं स्यात्तत्क्षते स्याद्विसूचिका॥२१॥
ऊर्द्ध्वगं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।
ऊर्द्ध्ववज्रमिदं प्राहुर्विषवेगनिसूदनम् ॥"
लौहप्रदीपेऽपि ।
"ऊर्द्ध्वगं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।
लाङ्गलाङ्गन्तु तद्विद्यात् स्पर्शे तस्याहिनाशनम् ॥
२२ ॥
अङ्गं मरीचसङ्काशं भवेद्भूमिः सितेतरा ।
मरीचाङ्गमिदं वज्रं तत्क्षते कटुरक्तता ॥
तत्प्रक्षालनतोयेन नश्यन्ति पीनसादयः ।२३।
यदा सर्पफणाकारमङ्गं भूमिस्तु निर्म्मला ॥
भुजङ्गवज्रं तद्विद्यात्तत्क्षते विषवद्रुजा ।
तस्य स्पर्शनमात्रेण भेकः प्राणैर्विमुच्यते ॥
एकस्यास्य प्रसादेन कृत्स्नां शास्ति महीं नृपः ।
२४ ।
यदाश्वखुरसङ्काशमङ्गं भूमिस्तु निर्म्मला ॥
अश्वाङ्गमिति तं विद्यात् खड्गं परमदुर्लभम् ।
तस्य संयोगमात्रेण वाजी मन्दोऽपि धावति ॥
तस्य क्षालनतोयेन हयानां रोगनाशनम् ।
एतत्क्षते भृशं मूर्च्छा दाहश्च भ्रम एव च ।२५॥
मयूरपिच्छसदृशमङ्गं भूमिः सितेतरा ।
वर्हाङ्गमिति तं विद्यात्तत्क्षते वान्तिरिष्यते ॥
सर्पाणामिह सर्व्वेषामस्य स्पर्शासहिष्णुता ।
एतदेव नृपतिभिर्भाग्यैः कुत्रापि लभ्यते ॥२६॥

भूमिरञ्जनसङ्काशा धारा चास्य सिता भवेत्।
अञ्जनाख्यमिदं प्राहुः सत्त्वैर्वोपलभ्यते ॥
सौदर्प्रणीयेऽपि।
ताम्रा कृष्णा भवेत् यस्य भूमिः कज्जलसन्निभा।
कज्जलाङ्गमिति प्रोक्तं कज्जलवर्चकम्॥२७॥
मधुतुल्यसमा भूमिरङ्गे वा मधुबिन्दुवत्।
मध्वाङ्गमिति जानीयात् सर्वलक्ष्मीप्रदम्॥
शार्ङ्गधरेऽपि।
निम्नकरो भवेद्यत्र रात्रिन्दिवविलेपितः।
मधुरो मधुवर्णाभः स खड्गो देवदुर्लभः
विशन्ति च स्रवन्ति सततं मक्षिकास्तत्र २८
आसीमकोलिकः सोमदत्ताङ्गः कृष्णनीलकम्॥
कुन्दवच्चरुणा ... गान्धर्वो मुनिः।
दृष्टं कुण्डलवच्चैव प्राह लाक्षायन मुनिः॥
यस्य साधु ... समवलोकितः।२९।
यस्याङ्गं मक्षिकाकारं भूमिश्चैव सितासिता॥
स च तुष्यति चैवात्र मक्षिकाङ्गसमोऽन्वितः ३०।
अङ्गं यस्य तुषाकारं या च भूमिः सितासिता॥
तुषवच्च मनः स्यात् प्राह नागार्जुनो मुनिः।३१।
अङ्गं यवफलाकारं भूमिः कृष्णा सिता तथा॥
यवाङ्गमिति तं विद्यात्तत्स्पर्शे काकुसम्भवः।
एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्धृतिमात्मनः॥३२
अङ्गं व्रीहिप्रसूनाभं भूमिर्धूम्रा सितासिता।
तद्व्रीहिवच्च जानीयाच्छ्वेता भयवर्द्धनम् ३३॥
अतसीफलसङ्काशमङ्गं भूमिः सितासिता।
अतसीवच्चमाहुस्तं ततश्चैव शिरसो रुजा ३४॥
यस्य शणपत्रीजाभमङ्गं भूमिः सितासिता
खरधारः खरस्पर्शः शणभाङ्गः स दुर्लभः॥३५॥
सिद्धाकारं भवेद्यस्य अङ्गं भूमिः सितासिता।
सिद्धीवच्च तद्विद्यात्तनयते प्रलपेन्नरः॥
एतद्धावनतोयेन कासरोगोपनाशनम्॥३६॥
अङ्गं तण्डुलसङ्काशं भूमिर्धूम्रा सितासिता।
तण्डुलाङ्गमिदं विद्याद्यश्च श्रीवलवर्द्धनम्।
एतत्पर्युषितं तोयं तण्डुलोदकसन्निभम्॥
अस्य प्रभावात्मनुजो भर्ता हि लभते श्रियम्॥३७
अङ्गं शेफालिकाकारं भूमिराघातने सहा॥
खड्गाधममिदं विद्यात्मृष्ठिवच्च नाम नामतः॥३८॥
स्थूला दीर्घाः शिरा कृष्णा भूमिश्चैव सिता

सिता॥
शिराङ्गमिति तं मयादेन खड्गाधमं बुधा ३९।
शिवलिङ्गाकृतिश्चाङ्गं धारा चैव सितापवा॥
शिवाङ्गमिति तं ब्रूयाच्छत्रुपक्षनिकृन्तनम्॥४०॥
यस्य श्रावणकाकारमङ्गं भूमिश्च पिङ्गला।
नक्षत्रवच्चमिदं ब्रूयात्तत्रत्तत् ... भवेत्।
एतन्नामिषसम्प्राप्त प्रविश्य स्वयमेव हि॥४१॥
गोवत्सपुच्छोपमं त्वङ्गं भूमिर्धूम्रा खराकृतिः।
गोवत्साङ्गमिति जानीयाच्छ्वेतवधोपनाशनम्॥
नास्य स्पर्शनमात्रेण सीदत्ययं ... ॥४२॥
यस्य मनुजनेत्राभमङ्गं भूमिः सितासिता॥
नवाङ्गमिति जानीयात् सङ्ग्रामे विजयप्रदम्।
एतद्धावनतोयेन मूत्रकृच्छ्रोऽपि नश्यति॥४३॥
अङ्गं कृष्णसमं यस्य भूमिर्धूम्रा सितासिता।
कृष्णाङ्गमिति जानीयात् श्रीमद्राजभयापहम्॥४४॥
निरङ्गं स्थूलप्रकृतिसुपलाङ्गं विदुर्बुधाः।
एतद्धि प्रायशो लोके दृश्यते द्विजसत्तम।॥४५
पद्मपुराणस्थ।
निरङ्गा निशिता धारा प्रायो वह्निं वमत्यपि।
दीर्घावच्चमिदं ... पृथिव्यां नातिदुर्लभम्॥४६॥
अङ्गं काकपदाकारं भूमिराघातने सहा।
एष खड्गाधमस्त्याज्यो काकाङ्गो भूमि

मिच्छता॥४७॥
यस्य कपालमङ्गेषु दृश्यते स्पर्शेन खरम्।
एतद्धि तु सजलकं कपालाङ्गं बुधस्त्यजेत्॥४८॥
तन्वीपत्रा वलाका या सुवर्णाङ्गासिपुत्रिका।
पत्रवल्कमाहुस्तं आयुर्वेदविदो जनाः॥
सौदामनरेऽपि।
सुपर्णसन्निभा भूमिरङ्गं काले प्रतीयते।
तत् पत्रवच्च काकस्य सुपर्णसुपलायते॥४९॥
तुवरीफलसङ्काशमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते।
तुवरीवच्चमाहुस्तं ततश्चैव शिरसो भ्रमः॥
एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेज्जीवितं निजम्॥

५०॥
बिम्बीदलसमा भूमिरङ्गं बिम्बीफलोपमम्॥
बिम्बीवच्चस्तु तद्विद्यात्तत्फलं तिलसुप्यते।
पित्तश्लेष्मविकाराणां प्रशमाय प्रयुज्यते॥५१॥
प्रियङ्गुसदृशं त्वङ्गं भूमिश्च कपिलाकृतिः।
फलवच्चमिदं प्रोक्तं प्रायो धूम्रं वमत्यपि॥५२॥
अङ्गं सर्षपपुष्पाभं भूमिश्चैव सितासिता।
एतत् सर्षपत्रं स्यात् प्रायो वह्निं वमत्यपि॥
अपि कुड्मलिका याति एतदत्यन्तकोमलम्।
एतत्प्रसादात् क्षितिपः कृतस्नां साधयते महीम्॥

५३॥
नीलीरससमा भूमिरङ्गं नीलीतरङ्गवत्।
नीलीवच्चमिदं दृष्टं प्रायो वह्निशिखां वमेत्॥
एष खड्गवरो नृणामरिष्टभयनाशनः॥५४॥
रक्ताश्लिष्टो महारेखा भूमिश्चैव सितासिता॥
रक्ताङ्गमिति जानीयाद्वैरिपक्षविनाशनम्॥
प्रायेण यस्तु रक्तां वा नीलां वा वमते शिखाम्॥
रक्तस्नानमावेश्य स्वयमेव निकृन्तति।
घृतेऽस्य रक्तवर्णस्वरूपा दाहश्च जायते॥५५॥
अङ्गं पंचाम्लसमं भूमिश्चैव सितासिता।
पंचाम्लवच्च मदं ... नवनीतादिघनाशनम्॥
एष खड्गवरो राज्ञा साधनीयः प्रयत्नतः॥५६॥
रसोनाद्युत्तमं त्वङ्गं भूमिस्तस्य दलोपमा।
रसोनवच्च जानीयात् प्रायो वह्निं वमत्यपि।
अस्य धावनतोयेन आमवातविनाशनम्॥५७॥
निरङ्गा निर्मला भूमिर्धारा तीक्ष्णा खरं खरम्।
सुमनावच्चमेतत् स्यात् क्षितौ नात्यन्तदुर्लभम्॥५८॥
मञ्जिष्ठासदृशा दीर्घाः स्निग्धा रेखा सुविस्तरा।
मञ्जिष्ठवच्चमिदं नाम धर्मकामार्थसाधनम्॥५९॥
अङ्गं शमीपत्रसमं भूमिर्धूम्रा सितासिता।
शमीवच्चमिदं ज्ञेयं धनैश्वर्यप्रदायकम्॥
प्रायेषु वमते वह्निं सहते वह्निपीडनम्॥६०॥
रोहितवल्कलसदृशमङ्गं भूमिः सितासितापि।
धूम्रा गम्भीरस्वरयुक्ता धारा तीक्ष्णा सिता

भवेत्तदा॥
रोहिताख्यमिदं वर्च सर्वारिष्टविनाशनम्।
वह्निसंस्पर्शमात्रेण किञ्चित्किञ्चिन्मिषिमायते।
इदं च दुर्लभं खड्गं देवानामपि कथ्यते॥६१॥
भूर्जवल्कलाकारमङ्गं भूमिः सितासिता।
भूर्जवच्चमिदं प्रोक्तं यस्य तरति वारिणि॥
एष खड्गोत्तमो राज्ञां विपक्षकुलनाशकः।
कदाचिल्लभ्यते भाग्यैर्लभ्यते लभ्यते मही।६२॥
अङ्गं मारिषपत्राभं भूमिः स्याद्विषमच्छविः।
इदं च मारिषाङ्गं स्यात् पृथिव्यां नातिदुर्लभम्॥

६३॥
भृङ्गराजस्य पुष्पाभमङ्गं भूमिर्हंसप्रभा।
आघातं सहते नैव एष खड्गाधमो मतः॥६४॥
धारा तीक्ष्णा क्षुराकारा भूमिरङ्गविवर्जिता।
आघातं सहते घोरं प्रायो वह्निं वमत्यपि
क्षुराङ्गमिति जानीयात् पृथिव्यां नातिदुर्ल

भम्॥६५॥
निर्मला समला भूमिर्भवेच्च कदा कदा।
मन्दा तीव्रा भवेद्धारा तडिद्वच्चस्य लक्षणम्॥६६॥
नीलाञ्जनसमा भूमिरङ्गं जलतरङ्गवत्।
मेघाङ्गमिति जानीयाच्छ्रायो पीतं भवत्यपि॥
एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः।
भर्तुः प्रतापं प्रमयदविविध यथा घनः॥६७॥
मन्दा धारा भृशं गाढा भूमिरङ्गविवर्जिता।
पर्वताङ्गमिदं नाम पर्वतैर्वोपलभ्यते॥६८॥
अङ्गं गुञ्जाफलसमं भूमिर्मौनदलोपमा।
गुञ्जावच्चमिदं दृष्टं तत्र भवति पर्वणि॥
प्रायो सिन्दूरसङ्काशं रक्तं वमति चाधकम्।
एष खड्गवरो राज्ञां भाग्यादेवोपयुज्यते।
अस्य प्रभावात्तत्प्राप्तिं यत्र साधयते नृपः॥६९॥
अङ्गं तनुशराकारं भूमिश्चैव सितासिता।
धारा तीक्ष्णा वमति च प्रायो वह्निसमा

शिखा।
शरवच्चमिदं ज्ञेयं राज्ञां वाञ्छितसिद्धये॥७०॥
दूर्वादलनिभा भूमिर्धारा तीक्ष्णा खरं खरम्।
प्रायेण वमते वह्निं दूर्वावच्चं सुदुर्लभम्॥७१॥
अङ्गं विल्वफलाकारं भूमिश्चैव सितासिता।
विल्ववच्चमिदं प्रायो नीलपीते वमेच्छिखे॥
एष खड्गवरः प्रोक्तः शत्रूणां कुलनाशनः॥७२॥
मरुवकदलसङ्काशा भूमिरङ्गं मरुवकवत्।
मरुवाङ्गमिदं प्रायो रक्तं वमति दारुणम्॥७३॥
शोणपुष्पनिभा रेखा दीर्घा भूमिः सितेतरा।
शोणाङ्गमिति जानीयात् खड्गं परमदुर्ल

भम्॥७४॥
शटीदलसमा भूमिरङ्गं तत्कुसुमोपमम्।
शटीवच्चमिदं प्रायो लभते गुणवत्तरम्॥७५॥
मार्जाररोमसदृशमङ्गं भूमिः सितेतरा।
मार्जाराङ्गमिदं नाम्ना रोगशोकभयावहम्।
एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः॥

७६॥
केतकीपत्रसदृशमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते।

विद्वान् केतकवज्रं तत् वाराणससमुद्भवम्॥”७७
लौहप्रदीपस्य ।
“अङ्गं मूर्व्वातन्तुनिभं भूमिर्मूर्व्वादलच्छविः ।
प्रायेण वमते शुक्लां शिखां मौर्व्वी भवेत्ततः ॥
मौर्व्वाङ्गमिदमुत्कृष्टं यशःकीर्त्तिबलावहम्॥७८॥
लिङ्गं तीक्ष्णं खरं गाढ़ं प्रायो वह्निर्व्वमेत् कणम्॥
छिन्नतान्यविधं लौहं वज्राङ्गमिति तद्वदेत्॥७९॥
कलायपुष्पसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता ।
कलायवज्रं जानीयात् तत्क्षते पाक इष्यते ॥८०॥
अङ्गं चम्पकपुष्पाभं भूमिः कृष्णा तथा सिता ।
शिखां प्रायो वमेच्छीतं तिक्तं तस्य जलं भवेत् ।
इदं चम्पकवज्रं स्यात् सर्व्वत्र विजयप्रदम्॥८१॥
अङ्गं वलाहलसमं भूमिः शुक्ला तथेतरा ।
वलावज्रमिदं ज्ञेयं नागाभावं भवेद्द्रुतम् ॥
इत्ययं वातरोगाणां नाशने परमौषधम् ॥८२॥
अङ्गं वटारोहसमं भूमिर्व्वटदलच्छविः ।
वटवज्रमिदं ज्ञेयं खरं खड्गाधमं बुधैः ।
एतस्य स्पर्शमात्रेण नरो मुच्येत सम्पदा॥८३॥
वंशनीलीसमा भूमिः खरधारा सिताकृतिः ।
वंशाङ्गमिति जानीयाद्वंशवृद्धिकरं परम् ॥८४॥
भूमिः शालदलाकारा अङ्गं लघु सितासितम् ।
शालाङ्ग एष खड्गः स्यात् पूज्यः सर्व्वार्थदायकः।
अयं प्रायो वमेद्वह्निं धारा चाप्यथवा भवेत्॥८५॥
भूमिः सितासिता वापि अङ्गं ज्येष्ठीसमं लघु ।
ज्येष्ठीवज्रमिदं निन्द्यं न स्पृश्यं वा हितेच्छुभिः ॥
८६ ॥
पुराणशालसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता ॥
शालवज्रमिदं पूज्यं शत्रुसम्पत्तिनाशनम् ।
यदि प्रायो वमेन्नीलां शिखां वह्निं वमेच्च वा ॥
तदैव दुर्लभः खड्गो नान्यथा भयहेतुकः॥८७॥
अङ्गं पिपीलिकाकारं भूमिर्धूम्रा तथासिता ॥
पिपीलिकाङ्ग इत्येष तत्क्षते कण्डुसम्भवः ।
स्वयं यदि भवेद्धूम्रः प्रायो पूज्यतमस्तदा ॥८८॥
नलपत्रसमा भूमिरङ्गन्ततकुसुमोपमम् ।
नलाङ्गमिति जानीयाद्भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधकः ॥
८९ ॥
निरङ्गा निर्म्मला भूमिर्घृष्टं घृष्टं वमेद्रजः ।
दृढ़ा धारा भृशं स्थूला आघातं सहते न च ॥
रजोवज्रमिदं निन्द्यं शत्रूणां विजयावहम्॥९०॥
कुश्माण्डबीजसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता ॥
कुश्माण्डवज्रं जानीयात्तत्क्षते वेगनिग्रहः॥९१॥
अङ्गं शरोमसदृशं भूमिर्धूम्रा सितासिता ।
रोमाङ्गमिति जानीयात्तत्क्षते पिड़कोद्गमः॥९२॥
भूमिः स्नुहीदलसमा अङ्गं तत्कण्टकोपमम् ॥
धारा तीक्ष्णा रवस्तीक्ष्णो लघुमानं खरा स्पृशा।
सुधाङ्गः खड्ग इत्येष तत्क्षते दाहटङ्भ्रमाः ॥
मुखाक्षिकर्णनासानां दाहः पाकश्च जायते ।
अयं यदि च सर्पाणां फणास्वपरि विन्यसेत् ॥
फणाविदारमाप्नोति सर्पो लोटयते शिरः ।
अस्य धावनतोयेन कुष्ठरोगविनाशनम् ॥९३॥
कर्कन्धुदलपृष्ठाभा भूमिरङ्गन्तु तत्समम् ।
कर्कन्धुवज्रं जानीयात्तत्क्षते दाहनाशनम् ॥
एष खड्गाधमस्त्याज्यो चेतया यदि विद्विषः ॥
९४ ॥
रङ्गं वकुलपुष्पाभं भूमिस्तत्फलसन्निभा ॥
वकुलाङ्गमिदं पूज्यं प्रायो सुरभिगन्धवत् ।
तन्नास्ति जगतीमध्ये यदनेन न साध्यते ॥९५॥
अङ्गं संमिश्रितं यस्मिन्न किञ्चिद्व्यक्तमीक्ष्यते ।
सर्व्वेषां दर्शनं वापि तीक्ष्णधारः खरस्वरः ॥
एष काञ्चिकवज्रः स्याद्यत्नादेवोपलभ्यते ।
नैनं प्राप्यापि वर्द्धन्ते श्रेयाश्चिन्तादयोऽपि च ॥
९६ ॥
भूमिः कृष्णा निरङ्गा चेद्धारा तीक्ष्णा दृढ़ापि च।
आघातं सहते घोरं रक्तं स्पर्शेन यो विशेत् ॥
प्रायेण वह्निं वमति ध्रुवं वाप्यतिपर्य्ययात् ।
महिषाङ्गः स वै खड्गः पृथिव्यां नातिदुर्लभः ॥
९७ ॥
अत्यन्तनिर्म्मला भूमिः शरीरं प्रतिबिम्बितम् ।
धारा तीक्ष्णा स्वरस्तीक्ष्णः स्वच्छाङ्गं तद्विनि-
र्द्दिशेत् ॥९८॥
तस्मिन् यदा भवेद्रेखा ऊर्द्ध्वा भल्लाख्यकं तदा॥९९
अस्मिन्नपि भवेद्वक्रा रेखा वक्राभिधन्तु तत्॥१००॥
एतत्त्रितयमुद्दिष्टं खड्गानां प्रवरं बुधैः ।
प्रायशो लभ्यते लोके यदि सर्व्वगुणावहम् ॥
इतीदं निखिलं प्रोक्तं वज्राणां लक्षणं मया ।
प्रयत्नैर्लिखितं यत्तं सर्व्वेषां हितकाम्यया ॥
इतः परन्तु लौहानां लक्षणं यत्र लक्ष्यते ।
तस्य दासी भवाम्येष प्रतिज्ञेति कृता मया ॥
द्विलिङ्गमिश्रमालोक्य मिश्राङ्गमिति निर्द्दिशेत् ।
सर्व्वेषामङ्गमालोक्य सर्व्वाङ्गमिति निर्द्दिशेत् ॥”
इति खड्गपरीक्षायामङ्गाध्यायो द्वितीयः ॥ * ॥
खड्गस्य रूपाणि यथा,—

“नीलीकलायकुसुमच्छविगञ्जनाभा
या चन्द्रनीलमणिकाचमणिप्रभा च ।
भूमिश्च या मरकतप्रतिमावभासा
खड्गस्य नीलमिति रूपमिदं वदन्ति ॥

तत्र चेन्निन्दितान्यङ्गान्यरिष्टानि वहून्यपि ।
दृश्यन्ते वहुदोषापि तथापि गुणवत्तरम् ॥१॥

या कालकाम्बुदमसीरसकालसर्प-
शङ्कान्धकारकचभारसमा विभाति ।
भूमिश्च या भ्रमरवन्धुसमावभासा
खड्गस्य कृष्णमिति रूपमिदं वदन्ति ॥

यत्र नेत्राणि सन्त्यत्र अरिष्टान्यशुभानि च ।
साधारणमिदं रूपं प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः ॥२॥

या प्राप्टषेण्यनवभेकसमानवर्णा
गोमेदरत्नसदृशापि च यस्य भूमिः ।
खड्गस्य पिङ्गमिति रूपमिदं वदन्ति
भर्त्तुर्यशोबलधनक्षयकारणाय ॥३॥

या मन्दधूमसदृशा च शिरीषपुष्प-
तुल्या विभाति मलिनापि च खड्गभूमिः ।
नागार्ज्जुनो वदति धूम्रमिदं हि रूपं
भर्त्तुर्यशोबलधनावलिवर्द्धनाय ॥४॥

द्विरूपं मिश्रितं कृत्वा शङ्करं प्रवदेद्बुधः ।
त्रिभी रूपैः समेतन्तु खड्गं त्रिपुरसञ्ज्ञितम् ॥
रूपैश्चतुर्भिः संयुक्तं चतुरं खड्गमुत्तमम् ॥”
इति लौहार्णवस्य खड्गपरीक्षायां वर्णा-
ध्यायस्तृतीयः ॥ * ॥
“जातिश्चतुर्व्विधा प्रोक्ता खड्गानां या पुरा मया।
सम्प्रत्यपि प्रयत्नेन तासां लक्षणमुच्यते ॥
शुद्धाङ्गः शुद्धवर्णश्च सुनेत्रः सुस्वरश्च यः ।
मृदुस्पर्शः सुसन्धेयस्तीक्ष्णधारो महागुणः ॥
खड्गं ब्राह्मणजातिं तं प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः ।
अस्य क्षते भवेच्छोथो घोरः सर्व्वाङ्गगोचरः ॥
मूर्च्छा पिपासा दाहश्च ज्वरो मृत्युश्च जायते ।
अदृष्टं निष्फलाकल्कगर्हैरात्रिन्दिवोषितम् ।
मलिनत्वं न सम्प्राप्तं निर्म्मलं क्षायते परम् ।
तरुणादित्यकिरणस्पर्शादेव क्षणे स्थितः ॥
धर्षेत् सर्व्वं न तु करं पुरुषस्य हि धारिणः ।
नायस्पर्शमात्रेण खरतां व्रजति स्फुटम् ॥
एष खड्गवरः सर्व्वमरिष्टं नाशयेद्ध्रुवम् ।
अस्य प्रसादात् पुरुषस्त्रिलोकीमपि साधयेत् ॥
तस्मादेष मनुष्याणां सुलभो न हि भूतले ।
दृश्यन्ते प्रायशः स्वर्गे कुशद्वीपे हिमालये ॥१॥
धूम्रवर्णं महासारं तीक्ष्णधारं खरस्वरम् ।
सर्व्वाघातसहं सर्व्वैर्नेत्रवर्ण्यैरराकरम् ॥
खड्गं क्षत्त्रियजातिं तं जानीयात् खड्गकोविदः।
अस्य क्षते भवेद्दाहकृष्णाङ्गो ज्वरो भ्रमः ॥
मृत्युश्च जायते प्रायो वमेद्वह्निकणान् बहून् ।
संस्कारे चाप्यसंस्कारे नैर्म्मल्यं तस्य लक्ष्यते ॥
शाणेऽप्यशाणे खरता स्वर्हिं चात्यन्ततीक्ष्णता।
रक्तस्पर्शनमात्रेण विशेदन्तरमन्तरम् ॥
अयं खड्गवरः पूज्यो मनुष्यैरपि लभ्यते ॥२॥
नीलवर्णः कृष्णवर्णः संस्कारे निर्म्मलो भवेत् ॥
शाणेन खरता चास्य घाततुल्यं निहन्ति ।
वैश्यजातिरयं खड्गः क्षते त्वक्षान्तदर्शनम् ॥
नात्युत्कृष्टो नातिहीनः सर्व्वत्रैवोपलभ्यते ॥३॥
सजलाम्भोदसङ्काशः स्थूलधारो मृदुस्वरः ॥
संस्कारे चैव मलिनः प्रायो चापि खरेतरः ।
शूद्रजातिरयं खड्गः क्षते नाल्पापि वेदना ॥
दूरादेषोऽधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्धितमात्मनः ।
प्रायशः सर्व्वलोकेषु स्वयमेवोपदृश्यते ॥४॥
द्वयोर्लक्षणमालोक्य जारजं खड्गमादिशेत् ।
त्रयाणां लक्षणेनैव त्रिजातिं खड्गमादिशेत् ।
चतुर्णां लक्षणेनैव जातिसङ्करमुच्यते ॥”
इति लौहार्णवस्य खड्गपरीक्षायां जात्य-
ध्यायः ॥ * ॥
अथ त्रिंशन्नेत्राणां लक्षणानि ।
“चक्राकारं यदा नेत्रं खड्गस्याङ्गे प्रदृश्यते ।
तं चक्रनेत्रं जानीयात् भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधनम् ॥
अनेनैकेन खड्गेन कृत्स्नां साधयते महीम् ॥१॥
प्रफुल्लपद्मसङ्काशं नेत्रं पद्मदलोपमम् ॥
यदि वा दृश्यते खड्गे पद्मनेत्रं समादिशेत् ।
अयं खड्गवरो यत्र तत्रैव कमलालया ॥२॥
ऊर्द्ध्वा स्थूला यदा रेखा गदाकारा प्रतीयते ।
गदानेत्रमिदं विद्धि सर्व्वशत्रुनिसूदनम् ॥३॥
शक्त्याकारं यदा नेत्रं खड्गमध्ये निदृश्यते ।

शङ्खनेत्रमिदं सर्व्वदेवानामपि दुर्लभम् ॥४॥
डमरुप्रतिमं नेत्रं यस्य भूमौ प्रतीयते ।
सर्व्वार्थसाधकं खड्गं तं विद्याद्विजयप्रदम् ॥५॥
धनुःखड्गस्य यत्रैव धनुर्नेत्रमुशन्ति तम् ।
तस्य स्पर्शनमात्रेण मन्दोऽपि प्रमुखायते ॥
यत्र निशीथे विजने खड्गो झनझनायते ॥६॥
यन्त्रेनमङ्कुशाकारं सविद्यादगुणवत्तरम् ॥
खड्गमङ्कुशनेत्राख्यं भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधकम् ।
अलक्ष्मीभयरक्षोघ्नं सर्व्वामङ्गलनिवारणम् ॥७॥
छत्राकारं यदा नेत्रं छत्रनेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि सार्व्वभौमो भवेन्नृपः ॥
दीनोऽपि च सुखी भयात् सुखी भूयान्महेश्वरः ।
मण्डलेशोऽपि सचिवः सचिवो मण्डलेश्वरः ॥
मण्डलश्चक्रवर्त्ती भवेदत्र न संशयः ॥८॥
पताकाकृतिनेत्रञ्चेत् सर्व्वसम्पत्तिकारकम् ॥
पताकानेत्रमाहुस्तं संग्रामे विजयप्रदम् ॥९॥
नेत्रं वीणाकृति यदा वीणानेत्रमुशन्ति तम् ।
निशाथे विजने खड्गो वीणावत् स्वनमावहेत् ।
अस्य प्रभावात् सर्व्वेशा अपि वश्या भवन्ति हि ॥१०॥
मत्स्याकृति यन्नेत्रं मत्स्यनेत्रमिमं विदुः ।
अस्य प्रभावात् क्षितिपः शत्रुघ्नं साधयते महीम् ॥११॥
शिवलिङ्गसमं नेत्रं लिङ्गनेत्रमिमं विदुः ।
अस्य सर्व्वार्थसिद्ध्यै प्रशस्तं नाशनाय च ॥
वामपार्श्वे तु धारायां धनयोऽथ तथा दयोः ॥१२॥
अत्र ध्वजाङ्कचन्द्रकलसानां लक्षणानि पतितानि । १३ । १४ । १५ ।
शूलाकृति यदा नेत्रं शूलनेत्रं वदन्ति तम् ।
सर्व्वार्थसाधकं सर्व्वारिष्टानिष्टप्रणाशनम् ॥१६॥
शार्द्दूलनेत्रं स विद्यात् शार्द्दूलाकृतिनेत्रवत् ।
शत्रुश्रेणीविनाशाय संग्रामे विजयाय च ॥१७॥
सिंहाकृति यन्नेत्रं सिंहनेत्रमिमं विदुः ।
अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि शत्रुघ्नं साधयते महीम् ॥१८॥
तत सिंहासनं नेत्रं स्यात् नेत्रं सिंहासनोपमे ।
अस्य प्रभावात् क्षितिपः शत्रुघ्नं साधयते महीम् ॥१९॥
गजाकृति यदा नेत्रं गजनेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि लभते राजसम्पदम् ॥ २० ॥
नेत्रं चापाकृति यत्र चापनेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावात् भयात् यत्र प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ २१ ॥
४ कुशाकृतिनेत्रे द्वे भद्रेत्यमिति निर्द्दिशम् ।
अस्य प्रभावात् मनुजः गम्भीरविक्रमम् ॥२२॥
त्रिकाकारं यदा नेत्रं त्रिशानेत्रं वदन्ति च ।
संग्रामसर्व्वेष्वपि जित्वा वैरिविदारणम् ॥२३॥
दण्डाकारं यन्नेत्रं दण्डनेत्रं वदन्ति तम् ।
अथ रिपुगणं सोढुं मनयन्तमिनिरेवम् ॥२४॥
तडागाकारं यदा नेत्रं तडागनेत्रं वदन्ति तम् ।
तस्य प्रभावान्मनुजस्त्वभोग्यं समधेदपि ॥२५॥
मनुष्यपुत्त्रिकाकारा पुत्त्रिकानेत्रमुच्यते ।
अयं समग्रां सद्वीपां शत्रुघ्नां साधयेत् क्षितिम् ।
न अयं पुत्त्रिका किन्तु जयलक्ष्मीरियं स्वयम् ॥
तस्मात्रायं मनुष्याणामल्पभाग्येन लभ्यते ॥२६॥
चामराकृतिनेत्रत्वात्तन्नेत्रमिति निर्द्दिशेत् ।
अस्य प्रभावाज्जायन्ते चामरोद्भूतसम्पदः ॥२७॥
एकानेकशिखे शैलनेत्रे तन्नेत्रसञ्चकम् ।
अपि राष्ट्रभये युद्धे विषमे वैरिसङ्कटे ।
स्थिरीकरोति धरणीं धरणीं पर्व्वतो यथा ॥२८॥
पुष्पमालासमं नेत्रं पुष्पनेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावात् तुष्यन्ति यक्षाः सर्व्वाश्च देवताः ॥ २९ ॥
भुजङ्गसदृशे नेत्रे सर्पनेत्रमिदं मतम् ।
अयं शत्रुगणं हन्ति यथा मन्त्रो भुजङ्गमम् ॥३०॥
सवर्णं समवर्णञ्च तत् सर्व्वं द्विविधं भवेत् ।
सवर्णं शान्तिसम्पत्त्यै रिपुनाशे तथापरम् ॥
द्वयोरेकत्र पृष्ठे च तत् पुनर्द्विविधं भवेत् ।
एकलोकसुखं नेदं ददाति द्विविधं द्वयोः ॥
मूलमध्याग्रसंस्थानात्तत् पुनर्द्विविधं भवेत् ।
अग्रे चाग्रफलं ज्ञेयं मध्ये मध्यफलं मतम् ॥
मूले फलं जघन्यं स्यात् प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः ।
एकं द्वे त्रीणि नेत्राणि नात्र संख्या व्यतिक्रमः ॥
एकं धर्म्मं सकामौ द्वे त्रीणि च त्रिवर्गकम् ।
तत्फलानि प्रयच्छन्ति प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः ॥
द्विनेत्रमिति जानीयात् खड्गं नेत्रयोर्द्वयोः ।
त्रिनेत्रञ्च त्रिभिर्ज्ञेयं बहुनेत्रमतः परम् ॥
यथोत्तरं गुणवत्त्वं खड्गमाहुरनुत्तमम् ।
दिव्यास्त्रमिति निर्द्दिष्टं नेत्राणां शुभदायिनाम् ॥
तीव्राणां मङ्गलानाञ्च दर्शनञ्च शुभावहम् ॥”
इति खड्गपरीक्षायां नेत्राध्यायः प्रथमः ॥१॥
“यथा नेत्रस्य संस्थानं तथारिष्टस्य लक्षयेत् ।
नेत्रेषु स्थाननियमो नारिष्टे स्थाननिर्णयः ॥
प्रशस्ताङ्गोऽपि यः खड्गोऽरिष्टेनैकेन निन्दितः ॥”
अथ विशदरिष्टानां लक्षणानि ।
‘ छिन्नवद्दृश्यते खड्गः स्वभावेन च लक्ष्यते ।
छिन्नारिष्टमिदं विद्धि भर्त्तुर्व्याधिबलापहम् ॥१॥
यदा काकपदाकारमरिष्टं दृश्यते क्वचित् ।
अयं काकपदारिष्टं सर्व्वाभीष्टविनाशनः ॥२॥
रेखाकारं यदारिष्टमूर्द्ध्वं वा तिर्य्यगेव वा ।
रेखारिष्टमिदं विद्धि भर्त्तुर्वीर्य्यबलापहम् ॥३॥
भिन्नभ्रान्तिकरं यच्च भिन्नारिष्टमिदं विदुः ।
भर्त्तुः कुलं यशो राष्ट्रं नाशयत्यन्यकैः स्वयम् ॥४॥
यदा भेकशिरोरूपमरिष्टं दृश्यते क्वचित् ।
भेकारिष्टमिदं नाम्ना संग्रामे भयदायकम् ॥५॥
अरिष्टे सूचिकाकारे सूचिकारिष्टमुच्यते ।
अयं शत्रु गणं हन्ति कृत्स्नान् मत्त पातालभद्रमग् ॥६॥
बिडालपदसाकारो बिन्दुरेकोऽतिविस्तरः ।
बिडालारिष्टमेतत् स्यात् भर्त्तुः सर्व्वार्थनाशनम् ॥७॥
अरिष्टं शर्कराकारं यदा स्पर्शेन बुध्यते ।
शर्करारिष्टमेतत् स्याद्धनबुद्धिविनाशनम् ॥८॥
यदा नीलीरसाभासमरिष्टं दृश्यते क्वचित् ।
नील्यरिष्टमिदं ज्ञेयं यशोलक्ष्मीविनाशनम् ॥९॥
अरिष्टे मशकाकारे मशकारिष्टमुच्यते ।
भर्त्तुः कुलं यशो बुद्धिं धृतिं प्रीतिञ्च नाशयेत् ॥ १० ॥
शृङ्गसाम्यतिमो बिन्दुरेकोऽनेकोऽथवा यदा ।
शृङ्गारिष्टं तदेव धृतिस्मृतिविनाशनः ॥११॥
ऊर्द्ध्वोल्वणमरिष्टञ्चेद्दृश्यते तिर्य्यगेव वा ।
छत्त्रारिष्टमिदं नाम भर्त्तुः कुलविनाशनम् ॥१२॥
नयनेन्द्रियो राजन् ! मरुत्कायो विषमेव वा ।
उपर्य्युपरि चाधोऽधश्चबिन्दाख्यमरिष्टकम् ॥
तस्य स्पर्शनमात्रेण सचेलं स्नानमाचरेत् ॥१३॥
काकिकारिष्टमित्येतद् धीधृतिस्मृतिनाशनम् ॥ १४ ॥
एकत्र यदि न ज्ञेयं प्रयत्नेनापि यत्नतः ।
शारी नाम महारिष्टं सर्व्वाभीष्टविनाशनम् ।
अनेकगुणसम्पन्नः खड्गो लोकैर्न शस्यते ॥१५॥
कपोतपक्षप्रतिममरिष्टञ्चेत्तदाकृयम् ।
भर्त्तुः कुलं यशो विद्यां बलं बुद्धिञ्च नाशयेत ॥१६॥
काष्ठाकृति यदारिष्टं काकारिष्टं तदोच्यते ।
अनेन भर्त्तुः संग्रामे भङ्गः सद्योपजायते ॥१७॥
अरिष्टे खर्परकारे खर्परारिष्टमुच्यते ।
भर्त्तुर्यशो बलं वीर्य्यं बुद्धिं प्रीतिञ्च नाशयेत ॥१८॥
यदान्यलोहशकलं लग्नं स्यादिव लक्ष्यते ।
शकलीति स वै खड्गः सर्व्वाभीष्टनिषूदनः ॥१९॥
क्रोडीकृशपत्रकयोर्लक्षण पतिते २० । २१ ।
यच्छिद्रमिवाभाति मध्ये वा दृश्यते क्वचित् ।
जालारिष्टमिदं नाम भर्त्तुः कुलधनापहम् ॥२२॥
एकैकरेखा दीर्घाग्रा यदा पक्षविनी भवेत् ।
सर्पों वाथ करेणाय करालारिष्टमुच्यते ।
अयं हि क्षितिपालानां दृष्टियोग्यो भवेन्न हि ।
दर्शनादेव नश्यन्ति यशोलक्ष्मीजयादयः ॥२३॥
अरिष्टे कङ्कपत्राभे कङ्कारिष्टं तदुच्यते ।
अस्य स्पर्शनमात्रेण नश्यत्यायुर्यशो बलम् ॥२४॥
खर्ज्जूरदलप्रतिमं यदारिष्टन्तु लक्ष्यते ।
खर्ज्जूरारिष्टमेतत् स्याद्भर्त्तुः कुलधनापहम् ॥२५॥
गोमस्तकाभमरिष्टञ्चेत् मस्तारिष्टं तदुच्यते ।
अनेन भर्त्तुर्नश्यन्ति लक्ष्मीबलकुलादयः ॥२६॥
गोपुच्छाकृति चेत् खड्गे अरिष्टं संप्रतीयते ।
पुच्छारिष्टमिदं नाम भर्त्तुः सर्व्वार्थनाशनम् ॥२७॥
शनिचिह्नाभमरिष्टञ्चेत् शनिचारिष्टमुच्यते ।
शूराणामपि संग्रामे भङ्गमेतत् प्रयच्छति ॥२८॥
अरिष्टे लाङ्गलाकारे लाङ्गलारिष्टमुच्यते ।
अयं पापात् पापतरः ग्रैवेयोऽपि न भूभुजा ।
जयमायुः श्रियं हन्ति विद्यां बलमथापि च ॥२९॥
पद्मारिष्टस्य लक्षणं पतितम् ॥३०॥
इत्यरिष्टानि प्रोक्तानि नानात्वात् प्रयत्नतः ।
विचारणानि समिमान् खड्गानां विचारयेत् ।
दिग्मात्रमिन्दुशुद्धमरिष्टानां विचारणाम् ।
कामप्रदानां मन्त्राणां दर्शनानुभावतः ।

अरिष्टमेकमेव स्यादिदरिष्टं शुभावहम्।
अन्योन्यमशुभं हन्याद्विषस्य हि विषं यथा॥
एकामारभ्य सप्तान्तमरिष्टं ग्राह्य नान्यथा।
यथोत्तरं द्विगुणितं फलमाहुर्मनीषिणः॥
इति खड़्गपरीक्षायामरिष्टाध्यायः षष्ठः॥*॥
अथ द्विविधा भूमिः।
दिव्यभौमविभागेन भूमिर्या द्विविधा मता।
दिव्या दिवि समुद्भूता भौमा भूमिसमुद्भवा॥
तल्लक्षणमशेषेण लिख्यते तन्निबोधत।
देवदानवयोर्मध्ये खड़्गास्त्वेरिभृत् पुरा॥
ते खड़्गाः पुण्यदेशेषु केषु केषु प्रतिष्ठिताः॥
दिव्यलक्षणं यथा,—
ये खड़्गाः स्थूलधारा भृशमतिलघवो निर्म्मलाङ्गाः सुनेत्रा
ये दिव्याश्चाखवल्पाः सुविमलतनवश्चाप्यसंस्कारयोगात्।
दुर्भेद्या दुर्घटाश्च ध्वनिगुणगुरवो यत्नतो दाहपाकौ
ते दिव्याः कुर्व्वतेऽमी कुलधनविजयश्रीयशोवृद्धिमायुः॥१॥
अथ भौमलक्षणं वृद्धहारीते।
पूर्व्वं महेशेन विषाणि यानि
भुक्तानि तेषां पतितास्तु विन्दवः।
यस्मिन् प्रदेशे च स एव देशः
कालायसामाकरतां जगाम॥
पुरान्तकं क्षीरसमुद्रमध्या-
दुत्पाद्य संगृह्य यथुः सुरेन्द्राः।
तद्विन्दवो यत्र निपेतुरेव
शुद्धायसामाकरतां जगाम॥
ये विषोत्था भृशङ्काला खराङ्गा सम्भवन्ति हि।
मूर्च्छादाहज्वरानाहशोकहिक्कावमीकराः॥
येऽम्रतोत्थाः कर्वुराङ्गा मन्दाङ्गाः संभवन्ति च।
वलीपलितमालिन्यजरायाधिविनाशनाः॥
यत्रैव पतितं यत्तु तत्तदाकरताङ्गताः॥
तद्यथा,—
वाराणसीमगधसिंहलभूमिभागे
नेपालभूमिषु तथाङ्गमहीप्रदेशे।
सौराष्ट्रिकेऽन्यतरधन्यमहीविभागे
शुद्धायसां क्षतिवराः प्रवदन्ति जन्म॥
तद्यथा,—
वाराणसेयाः सुस्निग्धास्तीक्ष्णधाराः सदङ्गिनः।
लघवः सुखसन्धेया ज्ञेयाश्चाभेद्यशालिनः॥
मागधाः कर्कशाः स्थूलधारा गूढताङ्गिनः।
गुरवो दुःखसन्धेयाः खड़्गा ज्ञेया विचक्षणैः॥
नेपालदेशप्रभवा निरङ्गा निष्फलाश्च ये।
ज्ञेयाः सदङ्गा मलिना लघवः स्थूलधारिणः॥
कालिङ्गा गुरवः खच्छा यत्ताङ्गास्तनुहेतवः।
सौराष्ट्रा निर्म्मलाः स्निग्धाः सुयत्ताङ्गा भृशं खराः॥
सिंहलद्वीपजातानां चतुर्द्धा भेद उच्यते।
केचित् सदङ्गा गुरवः कर्कशाः स्निग्धधारिणः॥
केचित् सदङ्गा लघवः सुस्निग्धा स्थूलधारिणः।
एषां रूपेण मिश्रेण ज्ञेया हि द्विजगातयः॥
सामान्यात् द्विगुणश्चोड्ं कलिदेशगुणस्ततः।
कलेः शतगुणं भद्रं भद्राद्वङ्गं सहस्रधा।
वङ्गात् षष्ठिगुणः पाञ्चिर्निरविद्भिर्गुणैः।
ततः कोटिसहस्रेण खयस्कान्तः प्रशस्यते॥"
इत्यादिकं रसायनौपयौगिकमेव न तु खड़्गे दृष्टफलम्॥ यदाह।
व्यासात्तु लौहजातीनां वधं खड़्गाय युज्यते।
तथाच।
ये खड़्गास्तीक्ष्णधारा भृशमतिगुरवः षड़्गुणाढ्याः सुभेद्याः
केचित् साङ्गा निरङ्गाः कति च न समला निर्म्मलाः केचिदेव।
ते भौमाः कुर्व्वतेऽमी धनविजयपलं षड्गुणा निर्गुणा वा
ते दुःखं शोकमुग्रं दधति बलकुलश्रीयशोनाशकाले॥
इति खड़्गपरीक्षायां भूम्यध्यायः सप्तमः॥२७॥
अथाष्टधा ध्वनिः।
ध्वनिरष्टविधः प्रोक्तो यः पूर्व्वं सूत्रसंग्रहे।
तेषामपि लिखाम्यत्र सगुणं लक्षणाष्टकम्॥
तद्यथा,—
पूर्व्वं चत्वारः शुभदाः परे निन्द्यास्तदा तथा।
विचार्य्य खड़्गमानञ्च कर्त्तव्यं खड़्गकोविदैः॥
घोरस्तार इति ख्यातो द्विविधः खड़्गकोविदैः।
घोरः स्यात् सुखसम्पत्त्यै तार उच्चाटने मतः॥
यत्र हंसस्वस्येव खड़्गे नखहते ध्वनिः।
हंसध्वनिरयं खड़्गः सकलार्थप्रसाधनः॥१॥
कांस्यशब्द इवाभाति यस्मिन् खड़्गे हते ध्वनिः।
कांस्यध्वनिरयं खड़्गः प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः॥२॥
अभस्य लक्षणं पतितम्॥३॥
ढक्काशब्द इवाभाति यस्मिन् खड़्गे हते ध्वनिः।
ढक्काध्वनिरयं खड़्गः सर्व्वशत्रुनिसूदनः॥४॥
काकस्वर इवाभाति यस्मिन् खड़्गे हते ध्वनिः।
काकस्वरोऽयं खड़्गः स्यात् श्रीयशःकुलनाशनः॥५॥
तन्त्रीस्वरसमो यस्मिन् भवेत् खड़्गे हते ध्वनिः।
तन्त्रीध्वनिरयं खड़्गः कुलश्रीधननाशनः॥६॥
खरस्येव ध्वनिर्यस्मिन् खरध्वनिरयं मतः।
श्रीयशोज्ञानविज्ञानजयतेजोविनाशनः॥७॥
प्रस्तरस्येव यः खड़्गः स निन्द्यः खड़्गलक्षणे॥८॥
गभीरतारध्वनिता खड़्गस्याशुभलक्षणम्।
उच्चानमन्द्रध्वनिता खड़्गस्याशुभलक्षणम्॥
अपाङ्गनेत्रहीनोऽपि खड़्गः सुध्वनिरुत्तमः।
अन्धः कुरूपो मधुरो यथा भुवि सुगायनः॥
सर्व्वलक्षणसम्पन्नः खड़्गो यो ध्वनिवर्ज्जितः।
स निन्द्यः सुन्दराङ्गोऽपि यथा वाक्यविवर्जितः॥
नखेन वाथ दण्डेन तथा लौहशलाकया।
लोष्टेन शर्कराभिर्व्वा ध्वनिविज्ञानमुच्यते॥"
इति खड़्गपरीक्षायां ध्वन्यध्यायोऽष्टमः॥*॥
अथ द्विविधं मानम्।
यन्मानं द्विविधं प्रोक्तं तस्य लक्षणमुच्यते।
उत्तमाधमभेदेन भेदो हि द्विविधो मतः॥
उत्तमं यद्विशालं स्याल्लघुमानं प्रकीर्त्तितम्॥१॥
अधमं तत्र यत् खर्व्वं गुरुमानं प्रकीर्त्तितम्॥२॥
तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तमादिमध्यान्तभेदतः।
यो सुष्टिविंशतिसमायततीव्रधारो
भर्त्तुर्भवेत् प्रसरतोऽपि षड़ङ्गुलीभिः।
मानेन चाष्टपलिकः स हि खड़्गमध्ये
नातिप्रकृष्टनविकृष्टफलप्रदः स्यात्॥
यो द्वादशाष्टनवमुष्टिभिरायतः स्यात्
मन्दो भवेत् प्रसरतोऽपि चतुर्थभागः।
तावत्पलैः परिमितस्तु ततोऽधिको वा
खड़्गाधमो धनयशःकुलनाशनाय॥
नागार्ज्जुनोऽपि।
यावन्तो मुष्टयो दैर्घ्ये तदर्द्धाङ्गुलयो यदा।
प्रसरे तच्चतुर्थांशमिति वै मानमुत्तमम्॥
यावन्तो मुष्टयो दैर्घ्ये प्रसरे तत्त्रिभागिकः।
पलैस्तदर्द्धैस्तुलितः स खड़्गो मध्य उच्यते॥
यावन्तो मुष्टयो दैर्घ्ये तुर्य्यांशः प्रसरे तु तत्।
अधमः कीर्त्तितः खड़्गस्तत्समो वाधिकः पलैः॥
भौमानामिदमुद्दिष्टं दिव्यास्तु लघवो मताः॥"
इति खड़्गपरीक्षायां मानाध्यायः॥*॥
भोजस्तु।
"दीर्घता लघुता चैव खरविस्तीर्णता तथा।
दुर्भेद्यता सुघटता खड़्गानां गुणसंग्रहः॥
खर्व्वता गुरुता चैव मन्दता तनुता तथा।
सुभेद्यता दुर्घटता खड़्गानां दोषसंग्रहः॥
इति निखिलमुदारसूक्तमत्र
बहुतन्त्रेषु निरूप्य खड़्गयष्टेः।
नृपतिरिति विचिन्त्य यो विधत्ते
स चिरतरां श्रियमूर्ज्जितां लभेत॥"
इति युक्तिकल्पतरूक्तखड़्गपरीक्षा समाप्ता॥

तरसं, क्ली, (तॄ + वाहुलकात् असच्।) मांसम्। इत्यमरः। २।६।६३॥ (यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे।
"तरसमयाः पूर्व्वोक्तभागाः॥"
"तरसमया मांसमयाः।" इति कर्कः॥)

तरस्थानं, क्ली, (तराय अवतरणाय यत् स्थानम्। तरस्य स्थानं वा।) घट्टः। इति जटाधरः॥

तरस्वान्, [त्] त्रि, (तरो बलं वेगो वा अस्त्यस्येति मतुप्। मस्य वः।) शूरः। वेगी। इति धावारणम्॥ (चतुर्थमनुपुत्रविशेषः। यथा, हरिवंशे। ७।८८।
"तरङ्गभीरुर्व्वंशश्च तरस्वानुग्र एव च।
अभिमानी प्रवीरश्च जिष्णुः सङ्कन्दनस्तथा॥")

तरस्वी, [न्] त्रि, (तरो वेगः बलं वास्यस्य। तरस् + "अस्मायामेधास्रजो विनिः।" ५।२।१२१। इति विनिः।) शूरः। वेगी। इत्यमरः। ३।३।१२७। (यथा, भागवते। ८।१०।३१।
"राहुणा च तथा सोमः पुलोम्ना युयुधेऽनिलः।

निशुम्भशुम्भयोर्देवी भद्रकाली तरस्विनी ।”)
गरुडे वायौ च पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरान्धुः, पुं, (तराय तरणाय तरे तरणे वा अन्धुरिव अतिगभीरमध्यदेशत्वात् तथात्वम् ।) नौकाविशेषः । भड इति भाषा । तत्पर्य्यायः । डोड़ २ वहनम् ३ वार्ब्बटः ४ वहित्रम् ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तरालुः, पुं, (तराय तरणार्थं अलति पर्य्याप्नोतीति । अल+उन् ।) नौकाविशेषः । इति हारावली ॥

तरिः, स्त्री, (तरत्यनया इति । तॄ+“अच इः ।” उणां । ४ । १३८ । इति इः ।) नौका । इत्यमरः । १ । १० । १० ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०० । ४८ ।
“साग्रवीद्दाशकन्यास्मि धर्म्मार्थं वाहये तरिम् ।”)
दशा । वस्त्रादिपेटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

तरिकः, पुं, (तराय तरणाय हितः । तॄ+ठन् ।) प्लवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तरणे तरण निमित्तकदेयशुल्केऽधिकारोऽस्त्यस्य । तरणशुल्कग्रहणाधिकारी । यथा याज्ञवल्क्ये । २ । २६६ ।
तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्य पणान् [दश ॥’)

तरिका, स्त्री (तरिक+टाप् ।) नौका । इति शब्दरत्नावली ॥

तरिणी, स्त्री (तरत्यनया तरत्यनेनास्त्यस्या इति इनिः ङीप् च ।) नौका । इति हेमचन्द्रः ॥

तरिता, स्त्री (तर+इतच् ।) तर्ज्जनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वज्रगम् । गाँजा इति भाषा । यथा, कुलार्णवतन्त्रे ।
‘ सम्विदा कालकूटञ्च ताम्रकूटञ्च धुस्तुरम् ।
अहिफेन खर्ज्जुरस्तारिका तरिता तथा ॥”

तरिरथः, पुं, (तरेर्नौकाया रथ इव तत्परि चालनसाधनम् ।) अरित्रम् । इति हारावली ॥

तरी, स्त्री, (तरत्यनया इति । तॄ+“अवितॄस्तृ तन्त्रिभ्य ईः ।”उणां । ३ । १५८ । इति ईः ।) नौका । (यथा, माघे । ३ । ७६ ।
“तरीषु तत्रत्यमफल्गुभाण्डम् ।”)
गदा । वस्त्रादिपेटकः । इत्युणादिकोषः ॥ धूमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्रोणी । इति जटाधरः ॥ दशा । इति मेदिनी । रे, ४० ॥

तरीषः, पुं, (तॄ+‘तॄभ्यामीषन् ।” उणां । ४ । २६ । इति ईषन् ।) शोभनाकारः । भेलः । व्यवसायः । इत्युणादिकोषः ॥ समुद्रः । समर्थः । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ स्वर्गः । इति मेदिनी । षे, ३० ॥

तरीषी, स्त्री, (तरीष+मत्वर्थीयः ङीष् ।) इन्द्रकन्या । इति मेदिनी । षे ३८ ॥

तरुः पुं, (तरति समुद्रादिकमनेनेति । तॄ+‘भृमृशीतॄचरीति ।” उणां । १ । ७ । इति उः ।) वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥ (यथा रघुः । ३ । ७० ।
‘शान्तिरम्यतरुच्छायां दयामगात् यद्गाश्रियः ।”)

तरुकूणिः, पुं, (तरौ वृक्षे कूणयतीति । कूण+इन् ।) वागगुदपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ।

तरुजीवनम्, क्ली, (तरोर्जीवनं जीवनकारणम् ।) वृक्षमूलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तरुणम्, क्ली, (तॄ+“भो इच्च लो वा ।” उणां । ३ । ५४ । इति उनन् ।) कुब्जपुष्पम् । इति मेदिनी । णे ४६ ॥

तरुणः, पुं, (तॄ+उनन् ।) स्थूलजीरकः । एरण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुणः, त्रि (तरति प्लवते प्रमोदसलिले इति । तॄ+भो इच्च णो वा ।” उणां । ३ । ५४ । इति उनन् ।) युवा । इति मेदिनी । णे, ४६ । (यथा, महाभारते । १ । ४० । २६ ।
‘ तरुणस्तस्य पुत्त्रोऽभूत्तिग्मतेजा महातपाः ।”)
नूतनः । इति धरणिः । (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
“तरुणं सर्षपशाकं नवौदनं पिच्छिलानि दधीनि ।
अल्पव्ययेन सुन्दरि । ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति ।”)

तरुणज्वरः, पुं, (तरुणश्चासौ ज्वरश्चेति ।) सप्ताहावधिज्वरः । (यथा, चक्रदत्ते ।
“आमप्रदाच तरुणं ज्वरमाहुर्म्मनीषिणः ।”

तरुणदधि, क्ली, (तरुणं तरुणत्वयोर्त्तं दधीति ।) पञ्चदिनातीतदधि । इति वैद्यकम् ॥
“शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ।”
इति चाणक्ये । ६४ ॥

तरुणी, स्त्री (तरुण+गौरादित्वात् ङीष् ।) द्वितीयवयाः स्त्री । (यथा,—
‘ तप्तस्तु तरुणी सेव्या शान्तिप्रहृतुषारावधि ।
निदाघशरदोर्बाला हिता विषयिणी मता ॥
तरुणी शीतसमये ।”
‘नित्यबालां सेव्यमाना नित्यं वर्द्धयते बलम् ।
तरुणी ह्रासयेच्छक्तिम् ।”
‘ वृद्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात् ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
भूयोभूयः प्रवर्त्तमानरजाः स्त्री । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । युवती २ । इत्यमरः । २ । ६ । ८ ॥ तलुनी ३ युवतिः ४ । इति भरतः ॥ यूनी ५ दिक्करी ६ धनिका ७ धनीका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ गृहकन्या । दन्तीवृक्षः । चीडानामगन्धद्रव्यम् । पुष्पविशेषः । सेउती इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सहा २ कुमारी ३ गन्धाढ्या ४ चारुकेशरः ५ भृङ्गेष्टा ६ रामतरुणी ७ सुदला ८ बहुपत्रिका ९ भृङ्गवल्लभा १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ सवती ११ । यथा, नारसिंहपुराणे ।
चम्पकात् पुष्पशतकादशोकं पुष्पमुत्तमम् ।
अशोकात् पुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पमुत्तमम् ।
सेवतीपुष्पसाहस्रात् कुब्जकं पुष्पमुत्तमम् ॥’
(यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
‘ शतपत्री तरुण्युक्ता कर्णिका चारुकेशरा ।
महाकुमारी गन्धाढ्या लाक्षापुष्पातिमञ्जुला ।
अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् । स्निग्धत्वम् । पित्तदाहज्वरसुखपाकदुष्यास्विच्छर्द्दिनाशित्वम् । मधुरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुणीकटाक्षमालः, पुं (तरुणीनां कटाक्षाणां माला यत्र ।) तिलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुतूलिका, स्त्री, (तरुस्थिता तूलिका चित्रशलाका इव । यद्वा, तरौ वृक्षे दोलयतीति । दुल क्षेपे +ण्वुल् । टापि अत इत्वम् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) वातुलिः । इति हारावली ॥ बादुड़ इति भाषा ॥ तरुदूलिकापि पाठः ॥

तरुनखः पुं (तरौ तरोर्वा नख इव ।) कण्टकः । इति हारावली ॥

तरुभुक्, [ज्] पुं, (तरुं भुनक्तीति । भुज+क्विप् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुमृगः, पुं, (तरौ तिष्ठन् मृग इव । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः । यद्वा, तरुप्रियो मृगः, पशुः ।) वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥

तरुरागं क्ली,(तरो रागो रक्तिमाभा यस्मात् ।) किशलयम् । नूतनपल्लवः । इति हारावली ॥

तरुराजः, पुं,(तरूणां राजा बहुफलादस्य तथात्वम् । समासे टच् ।) तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सर्व्वपूज्यत्वात् स्वर्गैकभोग्यत्वाच्च पारिजातवृक्षश्च । यथा, हरिवंशे । १२४ । ५५ ।
“यदेतदाश्चर्य्यं मगात् तत् त्वदर्थं मया विभो ।
देवोपभोग्यमेतद्धि तरुराजमहाद्रुमम् ।”)

तरुरुहा, स्त्री, (तरौ रोहतीति । रुह+क । टाप् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुरोहिणी, स्त्री, (तरुषु रोहतीति । रुह+णिनि +ङीप् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुवल्ली, स्त्री, (तरुषु वल्लीव तरुवल्लीव वा ।) जतुकालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुशायी [न्] पुं, (तरौ तरुकोटरे शाखायां वा शेते इति । शी+णिनि ।) पक्षी । इति हारावली ॥

तरुसारः, पुं, (तरोः सारः ।) कर्पूरः । इति हारावली ॥ (यथा सुश्रुते चिकित्सित स्थाने २५ अध्याये । ‘तत्रनस्यानि सुवर्णरजत ताम्रायोरीतिदन्तशृङ्गमणितरुसारमयानि स्युः ।’ कर्पूरशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ।)

तरुस्था, स्त्री, (तरौ तिष्ठतीति । स्था+कटाप् च ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरूटः, पुं, (तरौ कूट इव ।) उत्पलकन्दः । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ।
“तरूटविसशालूककौञ्चादकशेरुकम् ।
शृङ्गाटकं कशेरुञ्च गुरुविष्टम्भि शीतलम् ।”)

तर्क, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पर अक सेट् ।) क तर्कयति । वितर्कयाञ्चयम् । (अन्न सक ।) तर्कयत्यम्बुजं सुधीः । इति दुर्गादासः ॥

तर्कः, पुं, (तर्क+भावे घञ्।) आकाङ्क्षा। वितर्कः। व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकः। इति भाषापरिच्छेदः॥ (यथा, महाभारते। ३। १९९। १०८।
"शुष्कतर्कं परित्यज्य आश्रयस्व श्रुतिं स्मृतिम्॥")
स च पञ्चविधः। यथा। आत्माश्रयः १ अन्योन्याश्रयः २ चक्रकः ३ अनवस्था ४ प्रमाणवाधितार्थकः ५। इति जगदीशः॥ एषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि॥ ऊहः। हेतुशास्त्रम्। तत्तु मीमांसादि। इति मेदिनी। के, ७५। (यथा, मनुः। १२। १०६।
"आर्षं धर्म्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्म्मं वेद नेतरः॥"
न्यायशास्त्रम्। यथा, नैषधे।
"यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः॥"
ज्ञानम्। यथा, महाभारते। १। १६८। १८।
"तं वै फलार्थिनं मन्ये भ्रातरं तर्कचक्षुषा॥"
अर्थवाद इति कर्कोपाध्यायः। यथा, अक्ताः शर्करा उपदधातीति विधिः श्रूयते। तत्राञ्जनसाधनं घृतं तैलं वा तन्मध्ये केनाक्ता इति संशये तेजो वै घृतमित्यर्थवादात् घृतेनाक्ता इति निर्णीयते। अतस्तर्कोऽर्थवादः॥")
तर्ककः, पुं, (तर्केण आकाङ्क्षया कायति प्रकाशते इति। कै+कः।) याचकः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। १२। ४५। ६।
"तथानुजीविनो भृत्यान् संश्रितानतिथीनपि।
कामैः सन्तर्पयामास कृपणांस्तर्ककानपि॥"
तर्कयतीति। तर्क+ण्वुल्।) तर्ककारकश्च॥
तर्कविद्या, स्त्री, (तर्कोपदेष्ट्री विद्या तर्करूपा या विद्या वा।) न्यायविद्या। तत्पर्य्यायः। आन्वीक्षिकी २। इत्यमरः। १।६।५॥ (यथा, महाभारते। १३। ३७। १२।
"आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम्॥")
तर्कारी, स्त्री, (तर्कं ऋच्छतीति। ऋ+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्। ङीप् च।) जयन्तीवृक्षः। इत्यमरः। ४। २। ६५॥
(पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"वैजयन्ती च तर्कारी जयन्ती विजया जया॥"
अस्या गुणा यथा,—
"तर्कारी वरणं स्वादु सतिक्तं कफवातजित्॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये॥
अस्याः व्यवहारो यथा,—
"तर्कारी विश्वशिग्रुसुरसवत्सकनिम्बजैः।
पत्रमूलफलैस्तोयं शृतमुष्णञ्च सेचनम्॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशेऽध्याये॥
इयं गणिकारिकापि वाच्या। तत्पर्य्याया यथा,
"अग्निमन्थो जयः स स्याच्छ्रीपर्णी गणिकारिका।
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)
तर्किणः, पुं, चक्रमर्द्दवृक्षः। इतिरत्नमाला॥ तर्किलोऽपि पाठः॥ (चक्रमर्द्दशब्देऽस्य विवृतिर्व्याख्याता॥)

तर्की, [न्] त्रि, (तर्कयितुं शीलमस्य यद्वा तर्कयतीति। तर्क+णिनिः।) तर्कविशिष्टः। मीमांसकः। यथा,—
"त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठकः।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्ब्बे परिषत् स्याद्दशावरा॥"
इति मनुः। १२। १११॥
तर्कुः, स्त्री, (कृत्+उः। निपातनात् साधुः।) सूत्रनिर्म्माणयन्त्रम्। टेको इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। कपालनालिका २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तर्कुटी ३ सूत्रला ४। इति हारावली॥ (कुम्भकारस्य चक्राकारशिलाभाण्डम्। यथा, अनर्घराघवे। २। ६।
"शङ्के सम्प्रति यावदभ्युदयते तत्तर्कुटङ्कोन्नृजा रथ्यद्दिमरजश्छटाक्षयितो देयस्त्रियामीश्वरः॥")
तर्कुटं, क्ली. (तर्कयति सूत्रोत्पादकतया शोभते इति। तर्क दीप्तौ+बाहुलकात् उटन्।) कर्त्तनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ काटनाकाटा इति भाषा॥
तर्कुटी, स्त्री, (तर्कुट+स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष्।) तर्कुः। इति हारावली। २१३।
तर्कुपिण्डः, पुं, (तर्कुस्थितः पिण्डः। मध्यपदलोपिसमासः।) तर्कुस्थितमृत्पिण्डः। टेकोर चाँटुल इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वर्त्तिनी २। इति जटाधरः॥ तर्कुपीठी ३ वर्त्तुला ४। इति हारावली। २१३॥
तर्कुपीठी, स्त्री, (तर्कुस्थिता पीठी स्वल्पो मृत्पिण्डः।) तर्कुपिण्डः। इति हारावली। २१३॥
तर्कुलासकः, पुं, (लासयति शोभयतीति। लस कान्तौ+णिच्+ण्वुल्। तर्कुः सूत्रनिर्म्माणयन्त्रं तस्या लासकः।) झल्लोलः। इति हारावली। २१३॥ खरसा इति भाषा॥
तर्कुशाणः, पुं, (तर्कोः शाणः।) सामकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ टेकोर शाण इति भाषा॥
तर्क्षुः, पुं, (तरक्षुः पृषोदरादित्वात् साधुः।) तरक्षुः। इति शब्दरत्नावली॥
तर्क्ष्यः, पुं, यवक्षारः। इति रत्नमाला॥
तर्ज्ज, भर्त्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) तर्ज्जति। इति दुर्गादासः॥
तर्ज्ज, क ङ भर्त्से। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) क ङ, तर्ज्जयते। भर्त्सस्तर्ज्जनम्। तामतर्ज्जयदम्बरे। इति रघुप्रयोगस्तु तर्ज्जनं तर्ज्जः। तर्ज्जं करोतीति णौ साध्यः। इति दुर्गादासः॥
तर्ज्जनं, क्ली, (तर्ज्ज+भावे ल्युट्।) भर्त्सनम्। यथा। अधीरायास्तर्ज्जनताड़नादि। इति रसमञ्जरी॥ (यथाच कुमारे। ६। ४५।
"भ्रूभेदिभिः सकम्पोष्ठैर्ललिताङ्गुलितर्ज्जनैः।
यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणामाप्रसादार्थिनः प्रियाः॥")
तर्ज्जनी, स्त्री, (तर्ज्यतेऽनयेति। तर्ज्ज भर्त्सने+करणे ल्युट्। ततः स्त्रियां ङीप्।) अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुलिः। तत्पर्य्यायः। प्रदेशिनी २। इत्यमरः। २। ६। ८१॥ सा तु गर्भस्थस्य चतुर्भिर्म्मासैर्भवति। इति सुखबोधः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १७। ८८।
"तच्छ्रुत्वा श्वशुरं तं सा वधूः सोमप्रभा क्रुधा।
विलोक्य भ्रामयामास यमाज्ञामिव तर्ज्जनीम्॥")
तर्ज्जिकः, पुं, (तर्ज्जस्तर्ज्जनमस्त्यत्र। तर्ज्ज+ठन्।) देशविशेषः। तत्पर्य्यायः। तायिकः २। इति हेमचन्द्रः। ४। २४॥
तर्णः, पुं, (तर्णोति तृणादिकं भक्षयतीति। तृण् भक्षणे+णप्।) वत्सः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३२६॥
तर्णकः, पुं, (तर्ण एव। स्वार्थे कन्।) सद्योजातवत्सः। इत्यमरः। २। ९। ६१॥ कोमल बाछुर इति भाषा॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ५। ४३६।
"त्यागचौरां वरां पत्नीं गृहद्वारां निधाप्यते।
आलिङ्ग्यमानां क्रन्दद्भिस्तर्णकैरिव दारकैः॥"
बालकः। यथा, अनर्घराघवे। २। २३।
"मुनिविनियोगलूनप्रकाण्डकुशाङ्कलानि
बर्हींषि।
गोकर्णतर्णकोऽयं तर्णोत्युपकण्ठकाच्छेषु॥")
तर्णिः, पुं, (तरणिः पृषोदरादित्वादलोपः।) सूर्य्यः। प्लवः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥
तर्त्तरीकं, क्ली, (तीर्य्यतेऽनेनेति। तॄ+"फर्फरीकादयश्च।" उणां। ४। २०। इति ईकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) नौका। (तरतीति। कर्त्तरि ईकः।) पारगे, त्रि। इति मेदिनी। के, १९१॥
तर्द्द, हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) तर्द्दति। इति दुर्गादासः॥
तर्द्दूः, स्त्री, (तरति प्लवते इति। तॄ+"त्रो दुक् च।" उणां। १। ९१। इति ऊः दुगागमश्च।) दारुहस्तकः। इत्यमरः। २। ९। ३४। काटेर हाता इति भाषा॥
तर्पणं, क्ली, (तृप प्रीणने+भावे ल्युट्।) तृप्तिः। प्रीणनम्। इत्यमरः। २। ९। ५६॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २६। २३६।
"तत्राहूय तरोर्मूले वेतालं नृकलेवरे।
पूजयित्वाकरोत्तस्य नृमांसबलितर्पणम्॥")
यज्ञकाष्ठम्। इति हेमचन्द्रः॥ (तृप्यन्ति पितरो येन। तृप्+करणे ल्युट्।) देवर्षिपितृमनुष्याणां जलाञ्जलिदानेन तृप्तिसम्पादनम्। यथा,
"एवं स्नात्वा पितॄन् देवान् मनुष्यांस्तर्पयेन्नरः।
नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेदूर्द्ध्वमानसः॥
आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्वपोऽञ्जलिम्।
त्रींस्त्रीञ्जलाञ्जलीन्दद्यादाकाशे दक्षिणे तथा॥
वसित्वा वसनं शुष्कं स्थले चास्तीर्णवर्हिषि।
विधिज्ञास्तर्पणं कुर्य्युर्न पात्रे तु कदाचन॥
यदपां क्रूरमांसन्तु यदमेध्यन्तु किञ्चन।
अशान्तं मलिनं यच्च तत् सर्व्वमपगच्छतु॥
गृहीत्वानेन मन्त्रेण तोयं सव्येन पाणिना।
प्रक्षिपेद्दिशि नैरृत्यां रक्षोपहतयाद्भुतम्॥
अनाचिकन्तु यद्भुक्तं पापाद्यच्च प्रतिग्रहम्

[illegible]

इति गारुडे ११५ अध्यायः ।

[illegible]

यथा —

[illegible]

इति कालिकापुराणे ८८ अध्यायः ।

[illegible]

यत्प्रतापो रिपुस्त्रीणां सनेत्राम्भोऽभवन्मुखम् ।”
यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे तृष्णाधिकारे ।
“काश्मर्य्यशर्करायुक्तं चन्दनोशीरपद्मकम् ।
द्राक्षामधुकसंयुक्तं पित्ततर्षे जलं पिबेत् ॥”
तीर्य्यतेऽनेनेति । तॄ प्लवनतरणयोः + “तॄ-
वदिभ्योनेति ।” उणा० ३ । ६२ । इति सः ।)
प्लवः । (तीर्य्यतेऽसौ इति कर्म्मणि सः ।) समुद्रः ।
इत्युणादिकोषः ॥ सूर्य्यः । इति संक्षिप्तसारे
उणादिवृत्तिः ॥
तर्षणं, क्ली, (तृष+भावे ल्युट् ।) पिपासा ।
इति जटाधरः ॥ (अभिलाषः । यथा, भाग-
वते । ३ । २५ । ७ ।
“निर्व्विण्णा नितरां भूमन्नसदिन्द्रियतर्षणात् ।
येन संभाव्यमानेन प्रपन्नान्धं तमः प्रभो ! ॥”)
तर्षितः, त्रि, (तर्षोऽस्य जातः । तर्ष+तारकादि-
त्वात् इतच् ।) तृषितः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ६ । २७ ।
“राजा तद्यज्ञसदनं प्रविष्टो निशि तर्षितः ।
दृष्ट्वा शयानान् विप्रांस्तान् पपौ मन्त्रजलं
स्वयम् ॥”
जाताभिलाषः । यथा, रामायणे ।२।१०४।१ ।
“वशिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान् दशरथस्य च ।
अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनतर्षितः ॥”)
तल, गतौ । (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) सौत्रधातु-
रयम् । तालिशः । इति दुर्गादासः ॥
तल, कि प्रतिष्ठितौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कि, तालयति तलति
व्रतम् । संपूर्णं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
तलं, क्ली पुं, (तलतीति । तल प्रतिष्ठायाम्+
पचाद्यच् ।) स्वरूपम् । यथा महीतलम् ।
(यथाच माघे । २ । १११ ।
“ज्ञात्वा ज्ञात्वविदस्तीर्थैर्मन्त्रः प्रणिधयः पदम् ।
विदाङ्कुर्व्वन्तु महतस्तलं विद्विषदम्भसः ॥”
“तलं स्वरूपं प्रमाणमिति यावत् ॥” इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) अनूर्द्ध्वम् । इति मेदिनी ।
ले, २१ ॥ (अधः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०१ ॥
यथा, मनुः । २ । ५९ ।
“अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ॥”
यथा च शान्तिशतके । २ । १६ ।
“वासो वल्कलमास्तरः किशलयान्योक-
स्तरूणां तलं
मूलानि क्षतये क्षुधां गिरिनदीतोयं
तृषाशान्तये ॥”
हस्तादीनामपरिभागः । यथा,—
“तलं प्रत्यङ्गुलीनां यः कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
नाड्योः वर्म्मक्षयकरी———————॥”
इति माधवकृतरुग्विनिश्चये वातव्याधौ ॥
“तलं हस्तस्योपरिभागः तलशब्दोऽत्र उपरि-
वचनः यथा भूतलमिति गयदासः । तेनाय-
मर्थः, बाह्वोः पृष्ठं बाहुपृष्ठं तत आरभ्य हस्त-
तलं सञ्चीक्षयेति ॥” इति विजयरचितकृत-
व्याख्यानम् ॥)

तलं, क्ली, (तलतीति । तल+अच् ।) ज्याघात-
वारणम् । (यथा,—
“ततः समुत्पेतुरुदायुधास्ते
महीक्षितो बद्धतलाङ्गुलित्राः ॥”)
इति महाभारते । १ । १९० । १५ ।
काननम् । कार्य्यवीजम् । इति मेदिनी । ले,
२१ ॥ गर्त्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पादतलस्य
मध्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८२ ॥ (यथा,
भागवते । ८ । २० । २३ ।
“रसामचष्टाङ्घ्रितलेऽथ पादयो-
र्महीं महीध्रान् पुरुषस्य जङ्घयोः ।
पतत्त्रिणो जानुनि विश्वमूर्त्ते-
रूर्व्वोर्गणं मारुतमिन्द्रसेनः ॥”
हस्तस्य मध्यमपि । यथा, मनुः । ४ । १४३ ।
“स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत् ।
गात्राणि चैव सर्व्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥”)
तलः, पुं, तालवृक्षः । चपेटः । (यथा, मार्क-
ण्डेये । ९० । १९ ।
“स मुष्टिं पातयामास हृदये दैत्यपुङ्गवः ।
देव्यास्तञ्चापि सा देवी तलेनोरस्यताड़यत् ॥”
करतलाघातजन्यशब्दः । यथा, महाभारते ।
३ । २७१ । २४ ।
ततः प्रहसिताः सर्व्वे तेऽन्योन्यस्य तलान् ददुः ॥”)
त्सरुः । खड्गमुष्टिः । इति मेदिनी ।
ले, २१ ॥ स्वभावः । आधारः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ महादेवः । यथा, महाभारते शिव-
सहस्रनामस्तोत्रे । १३ । १७ । १२८ ।
“तलस्तालः करस्थाली ऊर्द्ध्वसंहननो महान् ॥”)
तलकं, क्ली, (तलेन गभीरगर्त्तेन कायतीति ।
कै+कः ।) पुष्करिणी । इति हारावली ।४२॥
तलाओ इति हिन्दी भाषा ॥
तलप्रहारः, पुं, (तलेन पाणितलेन प्रहारो यस्य ।)
चपेटः । तत्पर्य्यायः । चर्व्वा २ । इति हारा-
वली । १६७ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ९० । १७ ।
“तलप्रहाराभिहतो निपपात महीतले ॥
तलस्य प्रहारः ।) तलाघातः ॥
तलसारकं, क्ली, (तले सारो यस्य कप् ।)
घोटकस्यान्नभोजनपात्रम् । इति केचित् ॥
घोटकस्य वक्षस्थलबन्धनरज्जुः । तत्पर्य्यायः ।
वक्रपट्टः २ तलिका ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
३१७ ॥
तलहृदयं, क्ली, (तलस्य पादतलस्य हृदयमिव ।)
पादतलस्य मध्यम् । इति हेमचन्द्रः ।३।२८२ ॥
तला, स्त्री, (तल+स्त्रियां टाप् ।) गोधा ।
ज्याघातवारणा । इत्यमरः । २ । ८ । ८४ ।
तलाची, स्त्री, (तलमञ्चतीति । अनृच+क्विप् ।
स्त्रियां ङीप् ।) नलनिर्म्मितकटः । इति हारा-
वली । १७७ ॥
तलातलं, क्ली, (नास्ति तलं यस्येति अतलम् ।
तलादपि अतलम् । अत्यन्तनिम्नतयास्य तथा-
त्वम् ।) पातालविशेषः । इति शब्दमाला ॥
तत्र मयनामा दानवेन्द्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवता

त्रिपुरारिणा त्रिलोक्याः शं चिकीर्षुणा निर्दग्ध-
स्वपुरत्रयस्तत्प्रसादात् लब्धपदो मायाविनामा-
चार्य्यो महादेवेन परिरक्षितो विगतसुदर्शन-
भयो महीयते ।” इति श्रीभागवतम् ॥
तलिका, स्त्री, (तलं वक्षसोऽधोभागो बन्धनस्थान-
त्वेनास्त्यस्या इति । तल+ठन् ।) तलसारकम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१७ ॥
तलितं, क्ली, भृष्टमांसम् । यथा,—
“शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक् प्रसाधितम् ।
पुनस्तदाज्ये संभृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः ॥”
अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।
“तलितं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवृद्धिकृत् ।
तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं दृढ़ताकरम् ॥”
तलिनं, क्ली, (तल्यते शयनार्थं गम्यतेऽत्र । तल+
“तलिपुलिभ्यां च ।” उणा० । २ । ५३ । इति
इनन् ।) शय्या । इति हारावली । १७२ ॥
तलिनः, त्रि, (तल+इनन् ।) विरलः । स्तोकः ।
स्वच्छः । इति मेदिनी । ने, ७० ॥ दुर्ब्बलः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
तलिमं, क्ली,(तल+बाहुलकात् इमन् ।) कुट्टिमम् ।
तल्पम् । चन्द्रहासः । वितानकः ॥ इति मेदिनी ।
मे, ४४ ॥
तलुनः, पुं, (तरति वेगेन गच्छतीति । तॄ+“चोरच
लो वा ।” उणा० । ३ । ५४ । इति उनन् रस्य
लश्च ।) पवनः । युवा । इति मेदिनी । ने, ७० ॥
तलुनी, स्त्री, (तलुन+गौरादित्वात् ङीष् ।)
तरुणी । युवती । इति शब्दरत्नावली ॥
तलेक्षणः, पुं, (तले अधोभागे ईक्षणं दृष्टिरस्य ।)
शूकरः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
तलोदरी, स्त्री, (तलमतिगभीरमपूर्णतयेतिभावः
उदरं यस्याः । बह्वृचकत्वेऽपि “नासिकोदरौष्ठ-
जङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ।” ४ । १ । ५५ । इति
ङीष् । आद्ययोर्बह्वृचलक्षणो निषेधो बाध्यते
पुरस्तादपवादन्यायात् ।) भार्य्या । इति शब्दार्थ-
कल्पतरुः ॥
तलोदा, स्त्री, (तले उदकं यस्याः । उदकशब्द-
स्योदादेशश्च ।) नदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तल्कं, क्ली, (तल+बाहुलकात् कन् ।) वनम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तल्पं, क्ली पुं, (तल्प्यते शयनार्थं गम्यतेऽत्र । तल+
“खष्पशिल्पशष्पबाष्परूपपर्पतल्पाः ।” उणा० ।
३ । २८ । इति पप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
शय्या । (यथा, मनुः । ३ । ३ ।
“स्रग्विणं तल्प आसीनमर्हयेत् प्रथमं गवा ॥”)
अट्टालिका । दाराः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,
सम्बर्त्तसंहितायाम् । १५८ ।
“पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्य्यागमे तथा ।
गुरुतल्पव्रतं कुर्य्यात् नान्या निष्कृतिरुच्यते ॥”)
तल्पकीटः, पुं, (तल्पे शय्यायां जातः कीटः ।)
कीटविशेषः । छारपोका इति भाषा । यथा,
“जन्मैकं तल्पकीटश्च तदा शूद्रो भवेद्ध्रुवम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

तल्पं, क्ली (तल्प इवाचरति। तल्प+क्विप्+ अच्।) कटिदेशम्। इति भूरिप्रयोगः॥ एकतलस्य तोलम। इति धारावली॥

तल्ला, स्त्री, (तल्लात् भूम्यां लीयते इति। ली+ ड।) शिरा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तल्लः, पुं (तल्लिन् लीयते इति। ली+ड।) जलाधारविशेषः। इति मेदिनी। ले २२॥ तलाओ इति हिन्दीभाषा॥

तल्लजः, पुं, (तत् प्रसिद्धं यथास्यात् तथा लजतीति। लज+अच्।) प्रशस्तः। इत्यमरः॥ अयं मतल्लिकादिसमासे उत्तरपदे भवति। यथा कुमारीतल्लजः। इत्यमरटीका॥

तल्ली स्त्री (तत् प्रसिद्धं यथा तथा लजतीति। लज +ड स्त्रियां ङीष् च।) तरुणी। इति मेदिनी। ले २२॥

तवक्षीरं क्ली, (तु+अच्। तवं क्षीरमिति नित्य कर्मधारयः।) तीयाखीर इति ख्यातम्। तत् पर्यायः। यवक्षीरम् २ यवजम् ३ यवनाद् भवम् ४। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शिशिरत्वम्। दाहपित्तज्वरकामकफश्वासास्रदोषनाशि त्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

तवक्षीरी स्त्री (तवक्षीर+ङीष्।) गन्धपत्रा। इति राजनिर्घण्टः॥

तवराजः, पुं, (तु+अच् तवः पुष्टः सन् राजते। राज+अच्।) यवासशर्करा। इति राज निर्घण्टः॥ (यवासशर्करायामस्य विवृति र्ज्ञातव्या॥)

तवराजोद्भवखण्डः पुं (उद्भवत्यस्मादिति। उत्+ भू+अप्। उद्भव उत्पत्तिस्थानम्। तवराज उद्भवोऽस्य। यद्वा, तवराजात् उद्भवतीति। उद्+भू+अच्।) ततः कर्मधारयः। यवास शर्करोद्भवखण्डः। तत्पर्यायः। सुधामोदकः १ खण्डजः २ सितखण्डः ३ पृथ्वीसारः ४ सिताखण्डः ५। अस्य गुणाः। रक्तपित्तहरत्वम्। वातादिदोषशमनत्वम्। रुचिप्रदत्वम्। शीतत्वम्। मधुरत्वञ्च। इति राज निर्घण्टः॥

तविषः पुं (तव+“तविषसंवृतम्।” उणा। १। ४८। इति टिषच्।) स्वर्गः। समुद्रः। इति सिद्धान्त कौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

तविषी स्त्री (तविष+गौरादित्वात् ङीष्।) नदी। देवकन्या। भूमिः। इति सिद्धान्तकौमुद्या मुणादिवृत्तिः॥ (बलम्। यथा ऋग्वेदे। १।११।१
“स्तवद्भिर्वरि तविषी दधान।”)

तष्टः, त्रि (तक्ष+क्त। एकारादात् क्वचित् साधुः।) तनूकृतः। इत्यमरः। ३। १। ९९॥

तष्टा [ष्ट्] पुं (तक्षत्यर्थे+तृच् एकारादात् क्वचित् साधुः।) त्वष्टा। छुतार इति भाषा। विश्वकर्मा। आदित्यविशेषः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

तस य उ दि उपक्षये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा० पर० सक० सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) य, तस्यति धनं वायुः। उ, तसित्वा तस्त्वा। दि, अतसत्। अतासीत्। अतसीत्। अयं कर्मणि

तस्यते। क्वि, तसयति तसति द्वारो धनम्। इति दुर्गादासः॥

तस, य उ दि उपक्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० पर० सक० सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) य, तस्यति धनं वायुः। उ, तसित्वा तस्त्वा। दि अतसत्। अतासीत्। अतसीत्। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

तसरः पुं (तसोतीति। तस+‘तसृभ्यां कसरन्।’ उणां ३। ७५। इति सरन् किच्च।) त्रसरः। सूत्रवेष्टनम्। इत्युणादिकोषः॥ (यथा, माघे नैषधचरितायाम्। १८। ८३।
‘इत्थ परिसुप्ता न रोचित
गमङ्गुणीरलमर न तम।”)

तस्करः पुं (तत् करोतीति। कृ+‘दिवाविभा।’ ३। २। २१। इत्यस्य सूत्रस्य ‘किं यत्तद् बहुषु कृञोऽज्विधानम्।’ इति वार्त्तिकोक्तेरच्। तत्। तद्दृष्टतो करणयोः इति सुटद्गोपौ।) चौरः। एकाधाकः। इति रत्नमाला। मदन वृक्षः। इति जटाधरः॥ कर्णः। यथा रघुः। १। २७।
‘आदशा यत् परस्वेभ्य श्रुतौ तस्करता स्थिता॥”
‘तस्करः कर्णचौरयोरिति कोषान्तरम्।” इति तट्टीका॥

तस्करस्नायुः पुं, (तस्करस्य एकाधाकस्य स्नायु रिव।) काकनासालता। इति राजनिर्घण्टः॥

तस्करी स्त्री (तद्+कृ+चौरार्थे ट टित्वात् ङीप्। सुट् इत्यपि च साधुः।) कोपना नारी। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

ताटङ्कः पुं (ताडङ्क+पृषोदरात् साधुः।) ताडङ्कः। इति हिकूपकोषटीकायां भरतः॥ (यथा, देवीभागवते। १२। ६। ७१।
“तनीन्द्री शिरोभाषा ताटङ्कप्रियवादिनी॥)

ताटस्थ्यं क्ली, (तटस्थ+भावे ष्यञ्।) उदा सीनत्वम्। निकटस्थत्वम्। यथा, ताटस्थ्येन उपलक्षणेन इति। तटस्थो निकटस्थः प्रसिद्ध एव पुनरायत इति च काव्यप्रकाशटीकायां चक्रि दासः॥

ताडः पुं (तड+भावे घञ्।) ताडनम्। शब्दः। मुष्टिमेयतृणादि। इति मेदिनी। डे १३॥ पर्वतः। इति हेमचन्द्रः॥

ताडका स्त्री राक्षसीविशेषः। सा सुकेतुयक्ष कन्या अगस्त्यस्य शापाद्राक्षसीत्वमुपागता पुत्रेण सह मारीचेन सुन्देन च भार्याऽभूत् ताडकाख्या सा। रामेण विश्वामित्रस्य आज्ञया हता वनं तत्र प्रगत्य तारुका राक्षसी गता कौशिकेन निहता। इति रामायणम्॥

ताडकायनं क्ली (ताडकेव गन्धयुक्त वनमस्य। इत्य क्लमम्।) हरिद्रा। इति रत्नमाला॥

ताडङ्कः पुं (ताडं ताडनमिव अङ्कयति लक्षयति इति। अङ्क+अण्। ताड कृतम्। इत्यन्ये। ह्रस्वत्वात् सारुः।) कर्णभूषा। कानवाला इति भाषा। तत्पर्यायः। कर्णवेष्टः १। इति

त्रिकाण्डशेषः॥ ताटङ्कः २। इति हिकूपकोष टीकायां भरतः॥ कर्णिका ३ तालपत्रम् ४। इत्यमरः॥ ताडपत्रम् ५। इति हेमचन्द्रः। ३। ३२०॥ कर्णपूरः ७। इति जटाधरः॥ (यथा, गणसाध्याने।
‘ताडङ्काञ्चितमेखलागुणधराञ्चीरतां धामिनीं कैराती वरदाभयोद्यतकरां देवीं त्रिनेत्रां भजे॥”)

ताडनं, क्ली (ताडि+भावे ल्युट्।) आघातः। यथा शृङ्गारतिलके। [तव॥”
“श्राध्य नीरसकाष्ठताडनशत श्लाघ्यः प्रचण्डा
यथा च, गारुडे ८६ अध्याये।
‘गुणिश्रुत्समाचारः कुर्यात्कर्माणि न स्पृशेत्।
न निन्दाताडने कुर्यात् सुतं शिष्यञ्च ताडयेत्।
आचरेत् सर्वदा धर्मं तद्विरुद्धन्तु नाचरेत्॥”
अपि च चाणक्ये। १२।
‘लालने बहवो दोषास्ताडने बहवो गुणाः।
तस्मात् पुत्रञ्च शिष्यञ्च ताडयेन्न तु लालयेत्॥”

ताडनी स्त्री (ताड्यतेऽनया। ताडि+करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्।) अश्वताडनयष्टिः। तत् पर्यायः। चर्मयष्टिः २ कशा ३ भीमा ४ चर्म नालिका ५। इति शब्दमाला॥

ताडपत्रं क्ली, (तालस्य पत्रमिव। तस्य कृतम्।) ताडङ्कः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३२०॥

ताडि, स्त्री (ताडयति पत्रैः शोभते इति। तड दीप्तौ+णिच्+इन्।) वृक्षविशेषः। इत्य मरटीकायां भरतः॥ ताडियाल इति भाषा॥

ताडी, स्त्री, (ताडि कृदिकारादिति वा ङीष्।) पत्रद्रुमः। इत्यमरमेदिनीकरौ॥ तत्पर्यायः। ताडि २ ताली ३ तालि ४। इति भरतः॥ ताडियाल इति भाषा॥ (यथा, राजतर ङ्गिण्याम्। ३। ३२८।
“गुणवत्तमालपत्राणि क्षौमं ताडीव्यानि च।
नद्यौमायवनादीनि चर्मोऽश्लीलहानि च॥”)
आभरणविशेषः। इति दुर्गसिंहः॥

ताडुलः, पुं (ताडयतीति। तड+णिच्+उल।) ताडयिता। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

ताड्यमानः, पुं (ताड्यते असौ। ताडि+कर्मणि शानच्।) पटहादिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ ताड्यमाने, त्रि। (यथा, कुमारे। १। ३५।
“अमन्धपुष्पा प्रतिकूलशब्दा
श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना।”)

ताण्डवं क्ली, पुं नृत्यम्। इत्यमरः। १। ७।१०॥ तण्डुना मुनिना कृतं ताण्डं नृत्यशास्त्रं तत् स्थास्तीति। इति भरतः॥ तण्डुना चोक्तमिति वा॥
(“पुंस्य ताण्डवं प्राहुः स्त्रीनृत्यं लास्यमुच्यते।”
इति शब्दार्णवचिन्तामणिवचनेन पुंस्त्वम्॥)
उद्धतनृत्यम्। उद्धतनृत्तम्। इति मेदिनी। वे ६६॥ (यथा मालतीमाधवे। १। १।
“प्रमथनायक तांण्डवितप्रभ दिव्यवा
भवन्तु तस्य भवान् भरतः गुणा।”)

ताण्डवतालिकः, पुं, (ताण्डवे शिवनृत्यकाले यस्तालः स कार्य्यतयास्यस्येति । ठन् ।) नन्दी। स शिवद्वारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ताण्डवप्रियः, पुं, (ताण्डवं उद्धतनृत्यं प्रियमस्य ।) शिवः । इति शब्दमाला ॥

ताण्डि, स्त्री, (ताण्डेन मुनिना कृतम् । ताण्ड + बहुलवचनात् इण् ।) नृत्यशास्त्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तातः, पुं, (तनोति विस्तारयति गोत्रादिकमिति । तन + “हुतनिभ्यां दीर्घश्च ।” उणां । ३ । ८० । इति क्तः दीर्घश्च । अनुदात्तेति नलोपः ।) पिता । इत्यमरः । २ । ६ । २८ । (यथा, रघुः । ६ । ७५ ।
“हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषण्ण-
स्तस्यान्विष्यन् वेतसगूढं प्रभवं सः ।
शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं
तापादन्तःशल्य इवासीत् क्षितिपोऽपि ॥”)
अनुकम्प्यः । इति मेदिनी । ते, २१ ॥ (यथा, भागवते । १ । १४ । ३६ ।
“कच्चित्तेऽनामयं तात ! भ्रष्टतेजा विभासि मे ।
अलब्धमानोऽवज्ञातः किं वा तात ! चिरोषितः ॥”)
पूज्ये, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । १ । ७२ । वशिष्ठं प्रति दिलीपोक्तिः ।
“तस्मात् मुच्ये यथा तात ! संविधातुं तथार्हसि ।
इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥”)

तातगुः, पुं, (तातस्य पितुरिव गौर्वाचकशब्दो यत्र । गवान्तत्वात् गौणे ह्रस्वः ।) क्षुद्रतातः । पितृव्यः । जनकस्य हिते, त्रि । इति मेदिनी । गे, ३६ ॥

तातजनयित्र्यौ, स्त्री, (तातश्च जनयित्री च ते ।) मातापितरौ । इत्यमरः ॥ द्विवचनान्तोऽयम् ॥

तातमुल्यः, त्रि, (तातस्य पितुस्तुल्यः ।) पितृसमः । तत्पर्य्यायः । मनोजवसः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५२ ॥ मनोजवः ३ पितृसन्निभः ४ इत्यमरः । तातलः ५ इति मेदिनी ॥

तातनः, पुं, (तातं मनोहरं यथा तथा नृत्यतीति । नृत + बाहुलकात् डः ।) खञ्जनपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तातलः,पुं,(तापं लातीति । ला + कः । पृषोदरादित्वात् पस्य तः ।) रोगः । पाकः । लौहकूटः । मनोजवः । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥ तप्तमात्रे, त्रि । इत्यजयपालः ॥

तातिः, पुं, पुत्रः । इति जटाधरः ॥

तात्कालिकः, त्रि, (तत्काले भवः । तत्काल + “आपदादिपूर्व्वपदात्कालान्तात् ।” ४ । २ । ११६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ठञ् ।) तत्कालभवः । यथा, शुद्धितत्त्वे शङ्खः ।
“ततः आद्यश्राद्धं तु कुर्य्यादेकादशे तथा ।
कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥”

तात्पर्य्यं, स्त्री, (तत्परस्य भावः । तत्पर + ष्यञ् ।) अभिप्रायः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ वक्तुरिच्छा । (यथा, भाषापरिच्छेदे । ८४ ।
“आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु तात्पर्य्यं परिकीर्त्तितम् ॥”)

तादात्म्यं, स्त्री, (तदात्मनो भावः । तदात्मन् + ष्यञ् ।) तत्स्वरूपम् । अभेदसम्बन्धः । इति न्यायशास्त्रम् ॥

तादृक्, [श्] त्रि, स इव दृश्यतेऽसौ । (तद् + दृश + “त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ।” ३ । २ । ६० । इति क्विन् । “आ सर्व्वनाम्नः ।” ६ । ३ । ९१ । इति आत्वम् ।) तादृशः । ताहार मत इति भाषा ॥ इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २७६ ।
“यादृशैः सेव्यते भृत्यैर्यादृशांश्चोपसेवते ।
कदाचिन्नात्र सन्देहस्तादृग् भवति पूरुषः ॥”)

तादृक्षः, त्रि, (स इव दृश्यते इति । तद् + दृश + त्यदादिष्वित्यत्र कसोऽपि वाच्य इति क्सः ।) तादृक् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । २४२ ।
“ततः प्रभृति तादृक्षयोग्यार्थप्राप्तिलालसः ।
परिहासपुरे चक्रे स्थिरां गुर्व्वीं सपत्निगीम् ॥”)

तादृशः, त्रि, (स इव दृश्यते इति । तद् + दृश + “त्यदादिष्विति ।” ३ । २ । ६० । इति कञ् ।) तादृक् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १।४३५ ।
“उपदेशो न दातव्यो यादृशे तादृशे जने ॥”)

तानं, स्त्री, (तन इ ण विस्तारे + भावे घञ् ।) विस्तारः । ज्ञानविषयः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तानः, पुं, (तन्यते गीतमनेनेति । तन + घञ् ।) गानाङ्गविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
“विस्तार्य्यन्ते प्रयोगा यैर्मूर्च्छनाशेषसंश्रयाः ।
तानास्तेऽप्यूनपञ्चाशत् सप्तस्वरसमुद्भवाः ॥
तेभ्य एव भवन्त्यन्ये कूटतानाः पृथक् पृथक् ।
ते स्युः पञ्चसहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ॥”

तानवं, स्त्री, (तनोर्भावः । तनु + “इगन्ताच्च लघुपूर्व्वात् ।” ५ । १ । १३१ । इत्यण् ।) गात्रे तनुता । यथा, उज्ज्वलनीलमणिः ।
“तानवत् तनुता गात्रे दौर्ब्बल्यभ्रमणादिकृत् ॥”
(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६३ ।
“परपतिनिर्द्दयकुक्षजटाशोषित शठ ! नेर्ष्यया न कोपेन ।
दग्धममतोपतप्ता रोदिमि तव तानवं वीक्ष्य ॥”)

तानूरः, पुं, (तनु + बाहुलकात् ऊरण् ।) पयसां भ्रमः । आवर्त्तः । इति भूरिप्रयोगः ॥

तान्तः, त्रि, (तम + क्तः ।) श्रान्तः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा,प्रद्युम्नविजये । २अङ्के ।
“मान्द्यं श्रान्तिनितान्ततान्तमतुलं सन्तोषयत्याध्वगान्
यत्रात्यन्तघनच्छदैर्विटपिभिश्छन्ने निरस्तातपे ॥”)

तान्त्रिकः, त्रि, (तन्त्रं सिद्धान्तं अधीते वेद वा । तन्त्र + “उक्थादित्वात् ठक् ।) ज्ञातसिद्धान्तः । शास्त्रतत्त्वज्ञः । इत्यमरः । २।८।१५॥ तन्त्रशास्त्रवेत्ता तत्सम्बन्धी च ॥ (यथा, भागवते ।८।६।६ ।
“श्रेयोऽर्थिभिर्वैदिकतान्त्रिकेण ॥”)

तापः, पुं. (तप + घञ् ।) सन्तापः । (यथा, भागवते । ३ । १४ । ४८ ।
“नैदाघजं तापमिवोडुराजः ॥”)
कृच्छ्रम् । इति मेदिनी । पे, ७ ॥ (त्रिविध दुःखम् । यथा देवीभागवते । १ । १ । ७ ।
“दीर्घायुर्भव सर्व्वज्ञ ! तापत्रयविवर्ज्जितः ॥”)

तापकः, पुं, (तापयतीति । तप + णिच् + ण्वुल् ।) ज्वरः । इति शब्दरत्नावली ॥ तापकर्त्तरि त्रि ॥

तापत्यः, पुं, (तपती सूर्य्यकन्या तस्या अपत्यं पुमान् । तपती + ण्यः ।) अर्ज्जुनः । इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १।४६।२ ।
“तस्मात्तापत्य ! यत्किञ्चिन्नृणां श्रेय इहेप्सितम् ।
तस्मिन् कर्म्मणि योक्तव्या दान्तात्मानः पुरोहिताः ॥”
तपतीवंशोद्भवकौरवमात्रम् । यथा, तत्रैव । १ । १७१ । ६६ ।
“सोऽहं त्वयेह विजितः संख्ये तापत्यवर्द्धन ! ॥”
तपत्या उपाख्यानम् । तपती + ष्यञ् । तपत्युपाख्याने, स्त्री । यथा, तत्रैव । १।२।१०८ ।
“तापत्यमथ वाशिष्ठमौर्व्वञ्चाख्यानमुत्तमम् ॥”
एतदुपाख्यानन्तु महाभारते आदिपर्व्वणि १७२ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

तापनः, पुं, (तापयतीति । तप + णिच् + कर्त्तरि ल्युः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ४६ । २ ।
“शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्रेण वर्द्धते ।
तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्ये तप्तं तपति तापनम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥”)
कामबाणः । इति जटाधरः ॥ (यदुक्तं,—
“सम्मोहनोन्मादनौ च शोषणस्तापनस्तथा ।
स्तम्भनश्चेति कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्त्तिताः ॥”)
सूर्य्यकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री, नरकविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २२४ ।
“असिपत्रवनञ्चैव तापनञ्चैकविंशकम् ॥”
भावे ल्युट् । तापकरणम् । यथा, सुश्रुते ।१।४१ ।
“तद्दहनपचनदारणतापनप्रकाशनप्रभावर्णकरमिति ॥”) तापयितरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६ । २१ ।
“ततोऽमराश्चिन्तितमात्रमागतं
महाप्रभं चक्रममित्रतापनम् ॥”)

तापसं, स्त्री, तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥

तापसः, त्रि, (तपोऽस्यस्येति । तपस् + “अण् च ।” ५ । २ । १०३ । इति अण् । यद्वा, तपः शीलमस्य । “छत्रादिभ्यो णः ।” ४ । ४ । ६२ । इति णः ।) तपस्वी । इत्यमरः । २ ।७।४२॥ (यथा, मनुः । ६ । २७ ।
“तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ॥”
तपःसम्बन्धी । यथा, गोः रामायणे । २।५२।५ ।
“तापसं व्रतमास्थाय ततो गुह्यसवाच ह ॥”)
पुं, दमनकवृक्षः । बकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इक्षुविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

तल्पल, स्त्री, (तल्प इवाचरति । तल्प+क्विप्+ल्युट ।) करिपृष्ठम् । इति भूरिप्रयोगः । पृष्ठवंशस्य मांसम । इति हारावली ।

तल्ल, स्त्री, (तस्मिन् भूदेशे लीयते इति । ली+ड ।) बिलम । इति त्रिकाण्डशेषः ।

तल्लः, पु (तस्मिन् लीयते इति । ली+ड ।) जलाधारविशेषः । इति मेदिनी । ले, २२ । तलाओ इति हिन्दीभाषा ।

तल्लजः, पु, (तत् प्रसिद्ध यथास्यात् तथा लजतीति । लज+अच ।) प्रशस्त । इत्यमर । अयं अप्रवृत्तलिङ्गः समासे उत्तरपदे भवति । यथा कुमारीतल्लज । इत्यमरटीका ।

तल्ली स्त्री, (तत् प्रसिद्ध यथा तथा लसतीति । लस+ड स्त्रियां ङीष च ।) तरुणी । इति मेदिनी । ले, २२ ।

तवक्षीर स्त्री, (तु+अच । तव क्षीरमिति नित्य कर्मधारयः ।) तीयाक्षीर इति ख्यातम् । तत पर्यायः । यव क्षीरम् २ यवजम् ३ यवक्षोद्भवम् ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । दाहपित्तक्षयकासकफश्वासास्रदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

तवक्षीरी, स्त्री, (तवक्षीर+ङीष ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ।

तवराज, पुं, (तु+अच तवः पूर्ण सन् राजते । राज+अच ।) यवासशर्करा । इति राजनिर्घण्टः । (यवासशर्करोऽस्त्रेऽस्य विवृति र्ज्ञातव्या ।)

तवराजोद्भवशर्करा, पुं (उद्भवत्यस्मादिति । उत+भू+अप । उद्भव उत्पत्तिस्थानम् । तवराज उद्भवोऽस्य । यद्वा, तवराजात् उद्भवतीति । उद्+भू+अच ।) तत कर्मधारय । यवासशर्कराभवखण्ड । तत्पर्याय । सुधामोदक ॰ राजकाद्भवज ३ सिद्धमोदक ४ खण्डसारज ५ मिश्रखण्ड ६ । अस्य गुणा । चाक्षुष्यत्व आमदग्धश्वासनाशित्वम् । इन्द्रियतर्पणत्वम् । शीतत्वम् । सरत्वमधुरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

तविष, पुं, (तव+"तवेर्णिद्वा ।" उणा ।१।४८। इति टिषच ।) स्वर्ग । समुद्र । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ।

तविषी स्त्री (तविष+स्त्रियां ङीष ।) नदी । देवकन्या । भूमि । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति । (बलम् । यथा, ऋग्वेदे ।१।१५।१२।
"मदच्छोणि तविषी दधान ।")

तष्ट, त्रि (तक्ष+क्त । पृषोदरात् कर्मणि साधु ।) तनूकृत । इत्यमर ।३।१।९९।

तष्टा, [ष्ट्ट] पुं (तष्टकाष्ठं+तृच पृषोदरात् कर्मणि साधुः ।) त्वष्टा । छुतार इति भाषा । विश्वकर्मा । आदित्यविशेष । इत्यमरटीकायां रमानाथ ।

तस द उ क्षि अलङ्कारे । इति कविकल्पद्रुम । (चुरा०-पर०-सक०-सेट ।) द कर्मणि तस्यते । क्षि, तसयति तसति हारो धनम् । इति दुर्गादास ।

तस, य उ इर उपक्षेपे । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा पर सकं सेट । उदित्वात् क्त्वावेट ।) य, तस्यति धूलि वायु । उ, तसित्वा तस्त्वा । इर अतसत् । अतासीत् । अतसीत् । अस्मात् पुषादित्वात् नित्य ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादास ।

तसर पु (तनोतीति । तन+ 'तनूशिभ्यां कसरन् ।' उणा ३ । ७५ । इति सरन् किच्च ।) त्रसरः । सूत्रवेष्टनम् । इत्युणादिकोष । (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १९ । ८३ ।
"इस परिसुता न रोहितं
नग्नहुर्धीरस्तसर न वेम ।")

तस्कर पु, (तत् करोतीति । कृ+ 'दिवाविभेति ।' ३ । २ । २१ । इत्यस्य सूत्रस्य 'किं यत्तद् बहुषु कृञोऽज्विधानम् ।' इति वार्त्तिकोक्तेरच् । ततः । 'तद्बृहतो करपत्योः' इति सुटतलोपौ ।) चौर । एकाङ्गाक । इति रत्नमाला । मदन वृक्ष । इति जटाधर । कर्ण । यथा रघु । १ । २७ ।
'आरता यत्र परस्वेभ्य श्रुतौ तस्करता स्थिता ।'
'तस्कर कर्णचौरयोरिति कोषान्तरम् ।' इति तट्टीका ।

तस्करस्नायु, पुं (तस्करस्य एकाङ्गाकस्य स्नायुरिव ।) काकनासालता । इति राजनिर्घण्टः ।

तस्करी स्त्री (तद्+कृ+चौरार्थे ट टित्वात् ङीप । सुटि तलोपे च साधु ।) कोपना नारी । इति शब्दार्थकल्पतरु ।

ताटङ्क पुं (ताडङ्क+पृषोदरात् साधु ।) ताडङ्क । इति द्विरूपकोषटीकायां भरत । (यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ७१ ।
'तलोदरी तिरोभावा ताटङ्कप्रियवादिनी ।')

ताटस्थ्य, क्ली, (तटस्थ+भावे ष्यञ ।) उदासीनत्वम् । निकटस्थत्वम् । यथा, ताटस्थ्येन उदासीनत्वेन इति । तटस्थो निकटस्थ प्रसिद्ध पुंनप्रत्यय इति च काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरदास ।

ताड, पुं, (तड+भावे घञ ।) ताडनम् । शब्द । मुष्टिमेयतृणादि । इति मेदिनी । डे, १४ । पर्वत । इति हेमचन्द्र ।

ताडका, स्त्री, राक्षसीविशेष । सा सुकेतुयक्षकन्या ब्रह्मवरेण सहस्रहस्तिबलयुता सुन्दनामधेयस्य सुन्दस्य भार्या मारीचमाता सुन्दे निहते पुत्रेण सह अगस्त्यमपि धर्षयितुमुद्यता तस्य शापात् राक्षसत्वं गता श्रीरामेण निहता । इति रामायणम् ।

ताडकायनं, क्ली, (तारकस्य अयनमिव अयनमस्य । रस्य डत्वम् ।) इक्षुदण्डा । इति रत्नमाला ।

ताडङ्क, पुं (ताडं तालपत्रमिव अङ्कति लक्ष्यते इति । अङ्क+अच । लस्य डत्वम् । शकन्ध्वादित्वात् साधु ।) कर्णभूषा । कानवाला इति भाषा । तत्पर्याय । कर्णपत्र २ । इति त्रिकाण्डशेष । ताटङ्क ३ । इति द्विरूपकोषटीकायां भरत । कर्णिका ४ तालपत्रम् ५ । इत्यमर । ताडपत्रम् ६ । इति हेमचन्द्र । ३ । ३२० । कर्णपुष्कर ७ । इति जटाधर । (यथा, मन्त्रसाधाने ।
'ताडङ्काङ्गदमेखलागुणरणन्मञ्जीरतां प्रापितां केराती वरदाभयोद्यतकरां देवीं त्रिनेत्रां भजे ।')

ताडन, क्ली (ताडि+भावे ल्युट ।) आघात । यथा शृङ्गारतिलके ।
"धाम्नि नीरदकाहतताडनभयात धाम्न प्रपक्तातप ।"
यथा च, गारुडे ९६ अध्याये ।
'सुतिश्रद्धुन्दभाचार कुर्यात्कर्मोचित न स्पृशेत् । न निस्त्राताडने कुर्यात् सुत शिष्यञ्च ताडयेत् । आचरेत सर्वदा धर्मं तद्विरुद्धन्तु नाचरेत् ।'
अपि च चाणक्ये । १२ ।
'लालने बहवो दोषास्ताडने बहवो गुणाः । तस्मात् पुत्रञ्च शिष्यञ्च ताडयेन्न तु लालयेत् ।'

ताडनी, स्त्री, (ताड्यतेऽनयेति । ताडि+करणे ल्युट स्त्रियां ङीप ।) अश्वताडनयष्टि । तत पर्याय । चर्मयष्टि २ कशा ३ भीमा ४ चर्मलालिका ५ । इति शब्दमाला ।

ताडपत्र, क्ली, (तालस्य पत्रमिव । लस्य डत्वम् ।) ताडङ्क । इति हेमचन्द्र । ३ । ३२० ।

ताडि, स्त्री, (ताडयति पत्रै शोभते इति । तड दीप्तौ+णिच+इन् ।) वृक्षविशेष । इत्यमरटीकायां भरत । ताडियात इति भाषा ।

ताडी, स्त्री, (ताडि कृदिकारादिति वा ङीष ।) पत्रद्रुम । इत्यमरमेदिनीकरौ । तत्पर्याय । ताडि २ ताली ३ तालि ४ । इति भरत । ताडियात् इति भाषा । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ३२८ ।
"सुप्यत्तमालपत्राणि शीर्यत्ताडीदलानि च । तनुधीशायैतनीराणि पक्वेऽरिक्षीसुतानि च ।")
आभरणविशेष । इति दुर्गसिंह ।

ताडुल, पुं, (ताडयतीति । तड+णिच+उल ।) ताडयिता । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ।

ताड्यमान, पुं (ताड्यते असौ । ताडि+कर्मणि शानच ।) पटहादि । इति त्रिकाण्डशेष । ताड्यमाने, त्रि । (यथा, कुमारे । १ । ४५ ।
"अवश्यपुष्पा प्रतिकूलशब्दा श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना ।")

ताण्डव, क्ली, पुं नृत्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । १० । ताण्डेन मुनिना कृतं ताण्डि इत्यस्य तत् । अस्त्यतीति । इति भरत । तण्डुना प्रोक्तमिति स्वामी ।
("पुंस्य ताण्डवं प्राहु क्लीबस्य लास्यमीरितम् ।" इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनात् पुंस्त्वम् ।)
तृणविशेष । उद्धतनृत्यम् । इति मेदिनी । वे ३६ । (यथा, मङ्गलपुराणे । १ । १ ।
"प्रचण्डताण्डवाटोपे प्रक्षिप्ता येन दिग्गजा । भवन्तु विघ्नभङ्गाय भवस्य चरणाम्बुजा ।")

पौरोहित्यं याजनञ्च देवल्वं ग्रामयाजकम् ।
विष्णुसेवापराधञ्च तथा नामापराधकम् ॥
असत्प्रतिग्रहं देवि ! साङ्कल्पमाभिचारिकम् ।
पशुजीवादिहननं पातकञ्चोपपातकम् ॥
अतिपापं महापापमनुपातकमेव च ।
लोभं मोहमहङ्कारं कामं क्रोधं मदन्तथा ॥
एतद्यदपरं कर्म्म गर्हितञ्च वरानने ! ।
राजसं,तामसं प्रोक्तं मया च मुनिभिः सदा ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

तामसिकं, त्रि, (तमसा तमोगुणेन निर्वृत्तम् । तमस् + ठञ् ।) तामसम् । तमोगुणकार्य्यम् ॥

तामसी, स्त्री, (तमोऽन्धकारः प्राधान्येन अस्ति अस्याम् । तमस् + अण् । स्त्रियां ङीप् ।) निशा । दुर्गा । इति मेदिनी । से, २५ ॥ जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तमोगुणसम्बन्धिनी । यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । ५ ।
"सात्त्विकी राजसी चैव तामसी च तथा परा । श्रद्धा तु त्रिविधा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥")

तामिस्रं, क्ली, (तमिस्रं अन्धकारततिरस्त्यस्येति । तमिस्र + अण् ।) अन्धकारमयनरकम् । इति मनुः ॥ परवित्तापत्यकलत्रापहर्त्ता यमदूतैर्निपात्यते यत्र । इति श्रीभागवतम् ॥ (अन्धकारमये, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १६२ । १० ।
"तामिस्रं प्रथमं पक्षं वीतशोकभयो वस ॥"
अन्धकारविचारिणि । यथा, रघुः । १५ । २ ।
"लवणेन विलुप्तेज्यास्तामिस्रेण तमभ्ययुः ॥")

तामिस्रः, पुं, (तमिस्रं तमोगुणोत्थः क्रोधः प्रचुरतयास्त्यस्येति । अण् ।) भोगेच्छाप्रतिघाते क्रोधः । इति श्रीभागवतटीकायां स्वामी ॥ (यथा, भागवते । ३ । १२ । २ ।
"ससर्ज्जाग्रेऽन्धतामिस्रमथ तामिस्र आदिकृत् ॥")

ताम्बूलं, क्ली, (तम + "खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ।" उणां । ४ । ९० । इति ऊलच् बुगागमो दीर्घश्च ।) पर्णम् । पान इति भाषा । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । क्षारत्वम् । कषायत्वम् । वातकृमिकफदुःखदौर्गन्ध्यनाशित्वम् । कामाग्निसन्दीपनत्वम् । स्त्रीसमाजभूषणत्वम् । धृतिवक्त्रपाटवोत्साहकान्तिकारित्वम् । सुप्तोत्थिते रते च शस्तत्वम् । दन्तास्यरुगगदे त्याज्यत्वम् । स्वर्गेऽपि दुर्लभत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । तीक्ष्णत्वम् । पीनसकासनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । दाहकारित्वञ्च ॥ * ॥ कृष्णपर्णस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । दाहवक्त्रजाड्यमलधारित्वञ्च ॥ * ॥ शुभ्रपर्णस्य गुणाः । श्लेष्मवातामयनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । रुच्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वञ्च ॥ * ॥ सद्यस्त्रोटितताम्बूलभक्षणगुणाः । सखरोगनाशदोषघातारोचकरक्तमलविष्टम्भकान्तिकारित्वम् ॥ चिरात्त्रोटितभूयोजलयोजितताम्बूलगुणाः । उत्तमत्वम् । रुचिनलकारित्वम् । त्रिदोषार्त्तिनाशित्वञ्च ॥ * ॥
"शिरापर्णन्तु शैथिल्यं कुर्य्यात्तस्मात्त्यजेद्रसः । शीर्णं त्वग्दोषदन्तस्य भक्षिते तु सितासिते ॥
अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादयते नरः । मतिभ्रंशो दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
"पर्णमूले वसेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः । चूर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥
नाशुरग्रे विषं मूले मध्येऽलक्ष्मीर्व्यवस्थिता । तस्मादग्रञ्च मूलञ्च मध्यं पर्णस्य वर्ज्जयेत् ॥
चूर्णाधिकं हरति गन्धमथाधिपूगं रागं तथाधिकदलञ्च सुगन्धिकारि ।
ताम्बूलमुत्तममिदं रसनाग्रभिन्नपर्णं निशास्वधिकखण्डितपर्णमह्नि ॥
ताम्बूलं न हितं प्रोक्तं शरीरे रूक्षदुर्ब्बले । ज्वरास्यशोषपित्तास्रमदमूर्च्छाक्षिरोगिषु ॥
ताम्बूलात्युपयोगात् स्याच्छोषः पित्तानिलास्रता । देहदृक्केशदन्ताग्निश्रोत्रवर्णबलक्षयः ॥"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
"विना पर्णं मुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद्यदि । तावद्भवति चण्डालो यावद्गङ्गां न गच्छति ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥
"ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतिनां ब्रह्मचारिणाम् । तपस्विनाञ्च विप्रेन्द्र ! गोमांससदृशं ध्रुवम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम् ॥ * ॥
अस्य नामानि गुणाश्च । यथा, भावप्रकाशे ।
"ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागिनी नागवल्लरी । ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम् ॥
वश्यं तिक्तकटुक्षारं रक्तपित्तकरं लघु । बल्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम् ॥"
क्रमुकम् । इति मेदिनी । ले, ६७ ॥

ताम्बूलकरङ्कः, पुं, (ताम्बूलस्य ताम्बूलरक्षणाय वा करङ्कः ।) ताम्बूलपात्रम् । पानेर बाटा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । स्थगी २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८२ ॥

ताम्बूलदः, त्रि, (ताम्बूलं ददातीति । दा + कः ।) ताम्बूलदाता । तत्पर्य्यायः । वागुलिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ताम्बूलपत्रः, पुं, (ताम्बूलस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।) पिण्डालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ताम्बूलपर्णे, क्ली । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
"ताम्बूलपत्रं तीक्ष्णोष्णं कटुपित्तप्रकोपनम् ॥")

ताम्बूलरागः, पुं, (ताम्बूलस्य चर्व्वितताम्बूलस्य राग इव रागोऽत्र ।) मसूरः । इति हारावली । १३३ ॥ ताम्बूलस्य रङ्गश्च ॥

ताम्बूलवल्लिका, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ततः स्वार्थे कन् टापि पूर्व्वह्रस्वश्च ।) ताम्बूली । इति शब्दरत्नावली ॥

ताम्बूलवल्ली, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ।) ताम्बूललता । पानेर गाछ । इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ताम्बूली २ नागवल्ली ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥ पर्णलता ४ सप्तशिरा ५ सर्पलता ६ फणिवल्ली ७ भुजगलता ८ भक्ष्यपत्रा ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्बूलवल्लिका १० पर्णवल्ली ११ ताम्बूलिः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ नागिनी १३ नागवल्लरी १४ । इति भावप्रकाशः ॥

ताम्बूली, स्त्री, (ताम्बूल + गौरादित्वात् संज्ञायां वा ङीष् ।) ताम्बूलवल्ली । इत्यमरः । २।४।१२० ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ८१ ।
"ताम्बूलीच सहास्रानिमालातिलकयुक्तिभिः ॥")

ताम्रं, क्ली, (तम्यते आकाङ्क्ष्यते इति । तमु काङ्क्षायाम् + "अमितम्योर्दीर्घश्च ।" उणां । २ । १६ । इति रक् उपधाया दीर्घश्च ।) तैजसधातुविशेषः । तामा इति तांबा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ताम्रकम् २ शुल्बम् ३ म्लेच्छमुखम् ४ द्व्यष्टम् ५ वरिष्ठम् ६ उडुम्बरम् ७ । इत्यमरः । २ । ९ । ९७ ॥ द्विष्टम् ८ उदुम्बरम् ९ औदुम्बरम् १० उडुम्बरम् ११ औडुम्बरम् १२ । इति तट्टीका ॥ तपनेष्टम् १३ अम्बकम् १४ अरविन्दम् १५ रविलोहम् १६ रविप्रियम् १७ रक्तम् १८ नैपालिकम् १९ रक्तधातु २० मुनिपित्तलम् २१ अर्कम् २२ सूर्य्याङ्गम् २३ लोहिताय्सम् २४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुपक्वस्य तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । विपाके कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तविबन्धशूलपाण्डूदरगुल्मनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अम्लत्वम् । सारकत्वम् । रोपणत्वम् । लघुत्वम् । लेखनत्वम् । अर्शोज्वरकुष्ठकासश्वासक्षयपीनसाम्लपित्तशोथकृमिनाशित्वम् । अत्यर्थंहृणत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ परिणामशूलप्लीहवायामशूलवह्निरोगनाशित्वम् । शुद्धिकारित्वम् । बलायुस्तेजःपुष्टितुष्टिकारित्वं नित्यसेवने वलीपलितनाशित्वञ्च ॥ * ॥ मृद्वेष्टितसूरणकन्दगर्भनिहितगोमयाग्निभस्मीकृतपश्चात्तद्द्वारा पञ्चपुटदत्तताम्रस्य गुणाः । वान्तिभ्रान्तिशूलाग्निमान्द्याम्लपित्तनाशित्वम् । बलकारित्वञ्च ॥ * ॥ अशोधितताम्रदोषाः । आयुःशुक्रबलनाशित्वम् । रोगदृहिक्काछर्द्दिमूर्च्छाभ्रमक्लेदनानारोगकुष्ठशूलविदाहस्वेदारुचिचित्तसन्तापकारित्वम् । विषतुल्यत्वञ्च । इति सुखबोधः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"शुक्रं यत् कार्त्तिकेयस्य पतितं धरणीतले । तस्मात् ताम्रं समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविदः ॥"
तस्य लक्षणं यथा,—
"जपाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं मृदु घनं क्षमम् । लोहनागोज्झितं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते ॥
कृष्णरूक्षमतिस्तब्धं श्वेतञ्चापि घनासहम् । लोहनागयुतञ्चेति शुल्वं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् ॥"
तस्य शोधनविधिर्यथा,—
"पत्तलीकृतपत्राणि ताम्रस्याग्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा । एवं ताम्रस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥"
अथ तस्य मारणविधिर्यथा,—
"सूक्ष्माणि ताम्रपत्राणि कृत्वा संस्वेदयेद्बुधः ।

"कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचिपत्रकः ।"
"इत्येता जातयः स्थौल्यात् गुणान् वक्ष्याम्यतः परम् ।"
"कान्तारतापसाविक्षू वंशकादगुणौ मतौ ।")
तापसतरु, पु, (तापसप्रियस्तरुर्वृक्षः ।) इङ्गुदीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ । (इङ्गुदीशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
तापसद्रुम, पु (तापसप्रियो द्रुमः ।) इङ्गुदीवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०८ । (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"इङ्गुदीऽङ्गारवृक्षश्च तिक्तकस्तापसद्रुमः ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
तापसद्रुमसन्निभा, स्त्री, (तापसद्रुमस्य सन्निभा समा ।) गर्भदात्रीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ।
तापसप्रिय, पु, (तापसानां प्रियः ।) प्रियालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (इङ्गुदीवृक्षः । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"पीतपुष्पोऽङ्गारपुष्प इङ्गुदी तापसप्रियः ।")
तापसप्रिया, स्त्री (तापसानां प्रिया ।) द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः । (द्राक्षाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ।)
तापहरी, स्त्री, (तापं धर्म्मजनितसन्तापं हरतीति । हृ + वाहुलकात् टः । स्त्रियां ङीप् ।) व्यञ्जनविशेषः । यथा,—
"घृते हरिद्रासंयुक्ता माषाणां भर्ज्जयेद्वटीः ।
तण्डुलांश्चापि निर्धौतान् घृतेन परिभर्ज्जयेत् ।
सिद्धियोग्यं जलं तत्र प्रक्षिप्य कुशलः पचेत् ।
लवणार्द्रकहिङ्गूनि मात्रया तत्र निःक्षिपेत् ।
इयं सिद्धिं समायाता प्रोक्ता तापहरी बुधैः ।"
अस्या गुणाः ।
"भवेत्तापहरी बल्या वृष्या श्लेष्माणमावहेत् ।
हृद्या तर्पणी रुच्या गुर्व्वी तत्र गुणाः स्मृताः ।"
तापहरी इति लोके । इति भावप्रकाशः ।
तापहारिणी त्रि ।
तापिच्छ, पु (तापिनं सन्तप्तं छ्यति आच्छादयतीति । छद् + अन्येष्वपीति डः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तमालवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६८ । (यथा, गीतगोविन्दे । ११ । ११ ।
"चन्द्रोर्म्मिसिन्दूरसञ्चुम्बनयोस्तापिच्छगुच्छावलीम् ।"
क्ली, तापिच्छस्य पुष्पम् । फले लुगिति लुकि पुष्पमूलेषु बहुलमिति नपुंसकत्वम् । तापिच्छपुष्पम् । यथा, माघ । १ । २२ ।
"प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीषुभि-
शुभैश्च सप्तच्छदपांशुपाण्डुभि ।")
तापिञ्ज, स्त्री, (तापिनं जयतीति । जि + ड ।) धातुमाक्षिकम् । इति राजनिर्घण्टः ।
तापिञ्ज, पु तापिच्छः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
तापी, स्त्री, (तापयतीति । तप + णिच् + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) तापिनी नदी । सा पश्चिमवाहिनी विन्ध्याचले प्रसिद्धा । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, मात्स्ये । ११३ । २७ ।
"तापी पयोष्णी निर्विन्ध्या शिप्रा च ऋषभा नदी ।
विन्ध्यपादप्रसूतास्ताः सर्व्वाः शीतजलाः शुभाः ।"
इयं सह्यपादोद्भवा इति विष्णुपुराणम् । २ । ३ । ११ ।
"तापी तापा च गोलोमी गोमती शालिता मही ।
सरस्वती सुता नद्यो नर्म्मदा पश्चिमानुगाः ।
आसां जलं घनं शीतं पित्तघ्नं कफवातघ्नम् ।
वातदोषघ्नं हृद्यं कण्डुकुष्ठविनाशनम् ।"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ।)
यमुना । इति त्रिकाण्डशेषः ।
तापी, [न्] (तापोऽस्यास्तीति । ताप + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः । तापयुक्ते, त्रि ।
ताप्य, क्ली, (तापे हितम् । ताप + यत् ।) धातुमाक्षिकम् । इति रत्नमाला । हेमचन्द्रे पुंलिङ्गोऽयम् । ४२१ । (यथा, भावप्रकाशे ।
"ताप्यस्य फलत्रितय हे लोहश्चाश्वगन्धिकायाः ।")
ताप्यकं, क्ली, (ताप्यमेव । स्वार्थे कन् ।) माक्षिकम् । इति राजनिर्घण्टः । (माक्षिकशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ।)
ताप्युत्थसंज्ञकं, क्ली, (ताप्युत्थासंज्ञा यस्य । कप् ।) माक्षिकधातुः । इति रत्नमाला ।
ताम,, पु, (ताम्यत्यनेनेति । तम + करणे घञ् ।) भीषणः । दोषः । इत्युणादिकोषः ।
तामरं, क्ली, (तामं ग्लानिं रातीति । रा + कः ।) जलम् । घृतम् । इति भरतधृतकोषः ।
तामरस, क्ली, (तामरे जले सरतीति । सृ + ड । यद्वा, वाहुलकात् असेरप्यसच । तस्य णित्त्वञ्च । धातोस्तुगागमश्च । णित्वात् वृद्धिः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३ । ११७ ।) पद्मम् । (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ५४ ।
"जाता तामरसोदरे भगवतो धातुः सपर्यां स्थितिः ।")
सारसः । इत्यमरः । १ । १० । ४० । स्वर्णम् । ताम्रम् । इति मेदिनी । से, ५३ । (द्वादशाक्षरच्छन्दोविशेषः । तस्य लक्षणादिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
तामलकी, स्त्री, भूम्यामलकी । इत्यमरः । २ । ४ । १२७ । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३९ अध्याये ।
"कटुकेन्द्रयवोशीरसिंही तामलकीघनैः ।")
तामलिप्त, क्ली, } देशविशेषः । तमलुक इति
तामलिप्ती, स्त्री, } भाषा । तत्पर्य्यायः । दाम लिप्तम् २ तामलिप्ती ३ तमालिनी ४ स्तम्बपूः ५ विष्णुगृहम् ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४५ । तमोलिप्ती ७ वेलाकूलम् ८ तमालिका ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
तामस, त्रि (तम एव । तमस् + स्वार्थे अण् ।) प्रकृतिगुणविशेषः । तद्धर्म्मा यथा,—
"त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ।
यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ।
यातयामं गतरसं पूतिपर्य्युषितञ्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ।
विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ।
मूढग्राहेणात्मनो यत् पीड़या क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ।
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ।"
इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः ॥ * ॥
किञ्च तत्रैव १८ अध्याये ।
"नियतस्य तु सन्न्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः ।
यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम् ।
अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म्म यत्तत्तामसमुच्यते ।
अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते ।
अधर्म्मं धर्म्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्व्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ ! तामसी ।
यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुञ्चति दुर्म्मेधा धृतिः सा तामसी मता ।
यदग्रे चानुबन्धे च सुखमोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ।"
तामसः, पु, (तमस्तमोगुणः प्रधानत्वेनास्त्यस्येति । अण् ।) सर्पः । खलः । इति मेदिनी । से, २५ । उलूकः । इति राजनिर्घण्टः । चतुर्थमनु । अस्मिन्मन्वन्तरे हरिनामा विष्णोरवतारः । त्रिशिखनामा इन्द्रः । वैधृतयो देवाः । ज्योतिर्धामादयः सप्तर्षयः । ख्यातिनरादयो मनुसुताः । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ तमोगुणयुक्ते, त्रि । (यथा, मनुः । १२ । ३३ ।
"लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्य्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।
याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ।")
तामसऋषयो यथा । कणादः १ गौतमः २ शक्तिः ३ उपमन्युः ४ जैमिनिः ५ दुर्व्वासाः ६ मृकण्डुः ७ वृहस्पतिः ८ भार्गवः ९ जमदग्निः १० । तामसशास्त्राणि यथा । असुरमोहनार्थशिववचनशैवपाशुपतादि १ कणादकृतवैशेषिकादि २ न्यायशास्त्रभिन्नगौतमकृतवौद्धशास्त्रम् ३ जैमिनिकृतनिरीश्वरसांख्यम् ४ । तामसपुराणानि यथा । मात्स्यम् १ कौर्म्मम् २ लैङ्गम् ३ शैवम् ४ स्कान्दम् ५ आग्नेयम् ६ । तामसस्मृतयो यथा । गौतमम् १ बार्हस्पत्यम् २ सांवर्त्तम् ३ यमम् ४ शाङ्खम् ५ औशनसम् ६ ॥ * ॥ राजसतामसकर्म्माणि यथा,—
"यत् प्रोक्तं देवि ! पैत्रमौपदैवं तथाध्वरम् ।
शाक्तं शैवं मायमयं यामलमाह्निकं तथा ।

पौरोहित्यं याजनञ्च देवलं ग्रामयाजकम् ।
विष्णुसेवापराधञ्च तथा नामापराधकम् ॥
असत्प्रतिग्रहं देवि ! साङ्कल्यमाभिचारिकम् ।
पशुजीवादिहननं पातकञ्चोपपातकम् ॥
अतिपापं महापापमनुपातकमेव च ।
लोभं मोहमहङ्कारं कामं क्रोधं मदन्तथा ॥
एतद्यदपरं कर्म्म गर्हितञ्च वरानने ! ।
राजसं तामसं प्रोक्तं मया च मुनिभिः सदा ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

तामसिकं, त्रि, (तमसा तमोगुणेन निर्वृत्तम् । तमस्+ठञ् ।) तामसम् । तमोगुणकार्य्यम् ॥

तामसी, स्त्री, (तमोऽन्धकारः प्राधान्येन अस्ति अस्याम् । तमस्+अण् । स्त्रियां ङीप् ।) निशा । दुर्गा । इति मेदिनी । से, २५ ॥ जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तमोगुणसम्बन्धिनी । यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । ५ ।
"सात्त्विकी राजसी चैव तामसी च तथा परा ।
श्रद्धा तु त्रिविधा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥")

तामिस्रं, क्ली, (तमिस्रं अन्धकारततिरस्त्यस्येति । तमिस्र+अण् ।) अन्धकारमयनरकम् । इति मनुः ॥ परवित्तापत्यकलत्रापहर्त्ता यमदूतैर्निपात्यते यत्र । इति श्रीभागवतम् ॥ (अन्धकारमये, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १६२ । १० ।
"तामिस्रं प्रथमं पक्षं वीतशोकभयो वस ॥"
अन्धकारविचारिणि । यथा, रघुः । १५ । २ ।
"लवणेन विलुप्तेज्यास्तामिस्रेण तमभ्ययुः ॥")

तामिस्रः, पुं, (तमिस्रं तमोगुणोत्थः क्रोधः प्रचुरतयास्त्यस्येति । अण् ।) भोगेच्छाप्रतिघाते क्रोधः । इति श्रीभागवतटीकायां स्वामी ॥ (यथा, भागवते । ३ । १२ । २ ।
"ससर्जाग्रेऽन्धतामिस्रमथ तामिस्रमादिकृत् ॥")

ताम्बूलं, क्ली, (तम+"खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ।" उणां । ४ । ६० । इति ऊलच् वुगागमो दीर्घश्च ।) पर्णम् । पान इति भाषा । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । क्षारत्वम् । कषायत्वम् । वातकृमिकफदुःखदोषनाशित्वम् । कामाग्निसन्दीपनत्वम् । स्त्रीसम्भाषणभूषणत्वम् । धृतिवक्त्रपाटवोत्साहकान्तिकारित्वम् । सुप्तोत्थिते भुक्ते च शस्तत्वम् । दन्तास्यहृद्गदे त्याज्यत्वम् । स्वर्गेऽपि दुर्लभत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । तीक्ष्णत्वम् । पीनसकासनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । दाहकारित्वञ्च ॥ * ॥ श्यामपर्णस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । दाहवक्त्रजाड्यमलधारित्वञ्च ॥ * ॥ शुभ्रपर्णस्य गुणाः । श्लेष्मवातामयनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । रुच्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वञ्च ॥ * ॥ सद्यस्त्रोटितताम्बूलभक्षणगुणाः । मुखरोगजाड्यदोषवातारोचकरक्तमलविष्टम्भकान्तिकारित्वम् ॥ चिरात्त्रोटितभूयोजलयोजितताम्बूलगुणाः । उत्तमत्वम् । रुचिनलकारित्वम् । त्रिदोषार्त्तिनाशित्वञ्च ॥ * ॥

"शिरापर्णन्तु शैथिल्यं कुर्य्यात्तस्मात्सहृत्तसः ।
शीर्णं त्वग्दोषदन्तस्य भक्षिते तु सितासिते ॥
अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादयते नरः ।
मतिभ्रंशी दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
"पर्णमूले वसेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसञ्चयः ।
चूर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥
नायुरग्रे विषं मूले मध्येऽलक्ष्मीर्यवस्थिता ।
तस्मादग्रञ्च मूलञ्च मध्यं पर्णस्य वर्ज्जयेत् ॥
चूर्णाधिकं हरति गन्धमथाधिपूगं
रागं तथाधिकदलञ्च सुगन्धिकारि ।
ताम्बूलमुत्तममिदं रसनाग्रभिन्न-
पर्णं निशास्वधिकखण्डितपर्णमह्नि ॥
ताम्बूलं न हितं प्रोक्तं शरीरे रूक्षदुर्ब्बले ।
ज्वरास्यशोषपित्तासमदमूर्च्छाक्षिरोगिषु ॥
ताम्बूलात्युपयोगात् स्याच्छोषः पित्तानिलास्रता ।
देहदृक्केशदन्ताग्निश्रोत्रवर्णबलक्षयः ॥"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
"विना पर्णं मुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद्यदि ।
तावद्भवति चण्डालो यावद्गङ्गां न गच्छति ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥
"ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
तपस्विनाञ्च विप्रेन्द्र ! गोमांससदृशं ध्रुवम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम् ॥ * ॥
अस्य नामानि गुणाश्च । यथा, भावप्रकाशे ।
"ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागिनी नागवल्लरी ।
ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम् ॥
वश्यं तिक्तकटु क्षारं रक्तपित्तकरं लघु ।
बल्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम् ॥"
क्रमुकम् । इति मेदिनी । ले, ६७ ॥

ताम्बूलकरङ्कः, पुं, (ताम्बूलस्य ताम्बूलरचणाय वा करङ्कः ।) ताम्बूलपात्रम् । पानेर बाटा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । स्थगी २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८२ ॥

ताम्बूलदः, त्रि, (ताम्बूलं ददातीति । दा+कः ।) ताम्बूलदाता । तत्पर्य्यायः । वागुलिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ताम्बूलपत्रः, पुं, (ताम्बूलस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।) पिण्डालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ताम्बूलपर्णे, क्ली । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
"ताम्बूलपत्रं तीक्ष्णोष्णं कटु पित्तप्रकोपनम् ॥")

ताम्बूलरागः, पुं, (ताम्बूलस्य चर्व्वितताम्बूलस्य राग इव रागोऽत्र ।) मसूरः । इति हारावली । १३३ ॥ ताम्बूलस्य रङ्गश्च ॥

ताम्बूलवल्लिका, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ततः स्वार्थे कन् टापि पूर्व्वह्रस्वश्च ।) ताम्बूली । इति शब्दरत्नावली ॥

ताम्बूलवल्ली, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ।) ताम्बूललता । पानेर गाछ । इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ताम्बूली २ नागवल्ली ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥ पर्णलता ४ सर्पशिरा ५ सर्पलता ६ फणिवल्ली ७ भुजगलता ८ भक्ष्यपत्रा ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्बूलवल्लिका १० पर्णवल्ली ११ ताम्बूलिः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ नागिनी १३ नागवल्लरी १४ । इति भावप्रकाशः ॥

ताम्बूली, स्त्री, (ताम्बूल+गौरादित्वात् संज्ञायां वा ङीष् ।) ताम्बूलवल्ली । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ८१ ।
"ताम्बूलीश्च सहाम्लानिमालातिलकशुक्तिभिः ॥")

ताम्रं, क्ली, (ताम्यते आकाङ्क्ष्यते इति । तमु काङ्क्षायाम्+"अमितम्योर्दीर्घश्च ।" उणां । २ । १६ । इति रक् उपधाया दीर्घश्च ।) तैजसधातुविशेषः । तामा इति ताँबा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ताम्रकम् २ शुल्वम् ३ म्लेच्छमुखम् ४ द्व्यष्टम् ५ वरिष्ठम् ६ उडुम्बरम् ७ । इत्यमरः । २ । ९ । ९७ ॥ द्विष्टम् ८ उदुम्बरम् ९ औडुम्बरम् १० उडुम्बरम् ११ औदुम्बरम् १२ । इति तट्टीका ॥ तपनेष्टम् १३ अम्बकम् १४ अरविन्दम् १५ रविलोहम् १६ रविप्रियम् १७ रक्तम् १८ नैपालिकम् १९ रक्तधातु २० मुनिपित्तलम् २१ अर्कम् २२ सूर्य्याङ्गम् २३ लोहितायसम् २४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सपक्वस्य तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । विपाके कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तविबन्धशूलपाण्डूदरगुल्मनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अम्लत्वम् । सारकत्वम् । रोपणत्वम् । लघुत्वम् । लेखनत्वम् । अर्शोज्वरकुष्ठकासश्वासक्षयपीनसाम्लपित्तशोथकृमिनाशित्वम् । अत्यर्थंहणत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ परिणामशूलप्लीहवायामशूलवह्निरोगनाशित्वम् । शुद्धिकारित्वम् । बलायुस्तेजःपुष्टितुष्टिकारित्वं नित्यसेवने वलीपलितनाशित्वञ्च ॥ * ॥ मृद्वेष्टितशूरणकन्दगर्भनिहितगोमयाग्निभस्मीकृतपश्चाम्लतद्वारा पञ्चपुटदत्तताम्रस्य गुणाः । वान्तिभ्रान्तिशूलाग्निमान्द्याम्लपित्तनाशित्वम् । बलकारित्वञ्च ॥ * ॥ अशोधिलताम्रदोषाः । आयुःशुक्रबलनाशित्वम् । रोगवृद्धिच्छर्द्दिमूर्च्छाभ्रमक्लेदनानारोगकुष्ठशूलविदाहस्वेदारुचिचित्तसन्तापकारित्वम् । विषतुल्यत्वञ्च । इति सुखबोधः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"शुक्रं यत् कार्त्तिकेयस्य पतितं धरणीतले ।
तस्मात् ताम्रं समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविदः ॥"
तस्य लक्षणं यथा,—
"जपाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं मृदु घनं क्षमम् ।
लोहनागोज्झितं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते ॥
कृष्णरूक्षमतिस्तब्धं श्वेतञ्चापि घनासहम् ।
लोहनागयुतञ्चेति शुल्वं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् ॥"
तस्य शोधनविधिर्यथा,—
"पत्तलीकृतपत्राणि ताम्रस्याग्नौ प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
एवं ताम्रस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥"
अथ तस्य मारणविधिर्यथा,—
"सूक्ष्माणि ताम्रपत्राणि कृत्वा संस्वेदयेद्बुधः ।

वासरत्रयमम्लेन ततः खल्वे विनिःक्षिपेत् ॥
पादांश सूतकं दत्त्वा याममम्लेन मर्द्दयेत् ।
ततः उद्धृत्य पत्राणि लेपयेद्द्विगुणेन च ।
गन्धकेनाम्लघृष्टेन तस्य कुर्य्याच्च गोलकम् ॥
ततः पिष्ट्वा च मीनाक्षीं चाङ्गेरीं सपुनर्नवाम् ।
तत्कल्केन बहिर्गोलं लेपयेद्द्व्यङ्गुलोन्मितम् ॥
धृत्वा तद्गोलकं भाण्डे शरावेण च रोधयेत् ।
वालुकाभिः प्रपूर्य्याथ विभूतिलवणाम्बुभिः ॥
दत्त्वा भाण्डमुखे मुद्रां ततश्चुल्यां विपाचयेत् ।
क्रमवृद्ध्याग्निना सम्यक् यावद्यामचतुष्टयम् ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य मर्द्दयेच्छूरणद्रवैः ।
दिनमेकं गोलकं तच्च निःक्षिपेच्छूरणोदरे ॥
मृदा लिप्तं क्षिपेत् सर्व्वतोऽङ्गुष्ठमात्रकम् ।
ततश्च गजपुटे पचेत् ततः भवति निश्चितम् ॥
वमनञ्च विरेकञ्च भ्रमं क्लममथारुचिम् ।
विदाहं स्वेदमुत्क्लेदं न करोति कदाचन ॥"

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

शुल्वनिभः । रक्तवर्णः । इति हेमचन्द्रः शब्दरत्नावली च ॥ तद्गुणादि ॥

(न विषं विषमित्याहुस्ताम्रञ्च विषमुच्यते ।
एकन्दोषो विषे सम्यक् दोषास्ताम्रे प्रकीर्त्तिताः ॥
भ्रमो मूर्च्छा विदाहश्च उत्क्लेदशोषवान्तयः ।
अरुचिश्चित्तसन्तापः एते दोषा विषोपमाः ॥
तस्मादिह शुद्धं ताम्रं हि ग्राह्यं रोगोपशान्तये ।
पटुना रविदुग्धेन ताम्रपत्राणि लेपयेत् ॥
अग्नौ सन्ताप्य निर्गुण्डीरसे सिञ्चेत् पुनः पुनः ॥
मतान्तरम् ।
गोमूत्रेण पचेद्यामं ताम्रपत्रं दृढाग्निना ।
शुध्यते नात्र सन्देहो मारणञ्चाथ कथ्यते ॥

इति ताम्रशोधनम् ॥ * ॥

अथ ताम्रमारणम् ।
सूतमेकं द्विधा गन्धं यामं मर्द्द्याम्लकन्यया ।
द्वयोस्तुल्यं ताम्रपत्रं लिप्त्वा स्थाल्यां निधापयेत् ।
सम्यक् सूरणगर्त्ते तद्वद्भाण्डे भस्म निधापयेत् ।
चतुर्यामं पचेच्चुल्यां पात्रदृढं सगोमयम् ॥
जलं पुनः प्रदद्यात् स्वाङ्गशीतं विमर्द्दयेत् ।
म्रियते नात्र सन्देहः सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥

मतान्तरम् ।
अम्लभावना सत्त्वमनुलेपन
ताम्रस्य क्षापयं शुल्वपत्रम् ।
पक्वायमानं पुटेन सुयुक्ता
वाताधिकं यावन्मनि प्रान्तिम् ॥

अथामृतम् ।
शुद्ध तामं ... [illegible] ... स्मीरजे
गौरीधर्मारिं सुदृढमथ ... [illegible] ... धा ।
निगमात्मशुद्धिम् ... रसकलित
तुम्बीराय ... [illegible]
[illegible] यथा —
[illegible]

[illegible]
[illegible]

शुक्रं स्त्रीष्वक्षरापरंशमुप्रमर्षं पथ्याशिना वनुत रात ॥
ताम्रमुत्रं मरुहर यक्तत्प्लीहोदरापहम् ।
क्रिमिशूलामवातघ्नं ग्रहण्यर्शोऽग्निपित्तजित ॥"

इति ताम्रमारणम् ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

ताम्र, पुं, (ताम्रस्येव वर्णोऽस्यास्य । अथ ताम्रवर्णश्चादस्य तथात्वम् ।) कुष्ठरोगविशेषः । इति कर्म्मविपाकः ॥ (द्वीपभेदः । यथा, महाभारते । २ । ३१ । ६५ ।
"द्वीपं ताम्राह्वयञ्चैव पर्व्वतं रामकं तथा ॥")

ताम्रक, क्ली, (ताम्र+स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) ताम्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥

ताम्रकर्णी, स्त्री (ताम्रवर्णौ कर्णौ यस्याः स्त्रियां ङीष् ।) अञ्जना नाम पश्चिमदिग्गजस्त्रिपत्नी । इत्यमरः । १ । ३ । ५ ॥

ताम्रकार, पु, (ताम्रं करोति ताम्रधातुभिः पात्रादिकं निर्म्मातीति । कृ+अण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । तत्पर्य्यायः । ताम्रिकः २ शौल्विकः ३ ताम्रकुट्टकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्योत्पत्तिः कंसकारशब्दे द्रष्टव्या ॥

ताम्रकुट्टक, पु, (ताम्रं कुट्टयतीति । कुट्ट+ण्वुल् ।) ताम्रकारः । इत्यमरः । २ । १० । ८ ॥

ताम्रकूट, पुं क्ली, (ताम्रनिर्म्मितं कूटमिव ताम्रस्य कूटमिव वा ।) धूम्रविशेषः । तामाक इति भाषा । यथा —
'सम्विदा कालकूटञ्च ताम्रकूटञ्च धुस्तुरम् ।
अहिफेनं खर्ज्जूरस्तं सारिकां सरिता तथा ॥
इत्यष्टौ सिद्धिदश्चाथ यथा सप्तादक प्रिये ।"

इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥

ताम्रक्रिमि, पुं (ताम्रवर्णः क्रिमिः कीटः ।) इन्द्रगोपकीटः । इति भूरिप्रयोगः हारावली च ॥

ताम्रगर्भ, क्ली, (ताम्रं गर्भः उत्पत्तिस्थानमस्य ।) तुत्थम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रचूड, पु स्त्री, (ताम्रा ताम्रवर्णा चूडा अस्य ।) कुक्कुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २२४ । ७४ ।
अपरश्चाग्निदायादस्ताम्रचूडं सुखं स ।
महाकायसुपर्णाङ्कं कुक्कुटं बलिनां वरम् ॥'
यथा चोत्तरतन्त्रे ३१ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।
"ताम्रचूडस्य मांसेन पिबेद्वा मद्यमुत्तमम् ।)
कुक्कुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रदुग्धा (ताम्रं रक्तवर्णं दुग्धं क्षीरं ...) गोरक्षदुग्धा । इति राज ...

ताम्रपट्ट ... निर्म्मित ... म् ।)
[illegible]
... आगा ... न्द्राकाय
पट वा ...
... र्ति

ताम्रपत्र, पु, (ताम्रं ताम्रवर्णं पत्रमस्य ।) जीवशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्रनिर्म्मितपत्रे, क्ली ॥

ताम्रपर्णी स्त्री, दीर्घिकाभेदः । इति भूरिप्रयोगः ॥ नदीविशेषः । इति पुराणम् ॥ (यथा, रघु । ४ । ५० ।
'ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ॥")

ताम्रपल्लव, पु, (ताम्रवर्णः पल्लवमस्य ।) अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा —
"अशोको हेमपुष्पश्च वञ्जुलस्ताम्रपल्लवः ।
कङ्केलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ताम्रपाकी, [न्] पु (पच्यत इति । पच+घञ् कुत्वञ्च । ताम्रः ताम्रवर्णः पाकः परिणतिः रसोऽस्येति । इनि ।) गर्द्दभाण्डवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

ताम्रपादी, स्त्री (ताम्रौ रक्तवर्णौ पादौ मूलदेशौ यस्याः ।) हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हंसपदीशब्दे विवृतिरस्या ज्ञातव्या ॥)

ताम्रपुष्प, पु, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्य ।) रक्तकाञ्चनः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
'कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ।
कुण्डली ताम्रपुष्पश्च सम्मकः स्वल्पकेशरी ॥")
भूमिचम्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ताम्रपुष्पिका स्त्री, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्याः । कप् टापि अत इत्वञ्च ।) रक्तत्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तत्रिवृत्शब्दे ज्ञातव्यमस्या विवरणम् ।)

ताम्रपुष्पी, स्त्री, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्याः इति । ङीष् ।) धातकी । (अस्याः पर्य्याया यथा —
"धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा ।
सुभिक्षा बहुपुष्पी च वह्निज्वाला च सा स्मृता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
पाटलावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्याया यथा —
"पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा ।
कृष्णवृन्ता कुवेराक्षी कालस्थालीलिवल्लभा ॥
ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटला सिता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ताम्रफल, पु (ताम्रं ताम्रवर्णं फलमस्य ।) अङ्कोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रफला स्त्री, (ताम्रं ताम्रवर्णं फलमस्याः ।) दुरालभा । (यथा, भावप्रकाशे । ज्वराधिकारे ज्वरचिकित्सायाम् ।
'सिद्धो वाथो ताम्रपर्णी पटोली ।")
लज्जालु । इति राजनिर्घण्टः ॥ कच्छुरा । इति रत्नमाला ॥ लिराइ इति भाषा ॥

ताम्रवर्ण, पु (ताम्रस्येव वर्णोऽस्य ।) पक्षिशाद्वलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भारतवर्षीयद्वीपभेदः । यथा, मात्स्ये । ११३ । ८ ।

"भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान् निबोध मे।
इन्द्रद्वीपः कसेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान्॥")

ताम्रवर्णा, स्त्री, (ताम्रस्येव वर्णोऽस्या इति। टाप्।) ओड्रपुष्पवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

ताम्रवल्ली, स्त्री, (ताम्रवर्णा वल्ली। मध्यपदलोपी समासः।) मञ्जिष्ठा। इति रत्नमाला॥ चित्रकूटदेशप्रसिद्धा लता। तत्पर्य्यायः। ताम्रा २ ताली ३ तमाली ४ तमालिका ५ सूचवल्ली ६ सुलोमा ७ शोधनी ८ तालिका ९। अस्या गुणाः। कषायत्वम्। कफदोषमुखकण्ठोत्थरोगनाशित्वम्। श्लेष्मशुद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

ताम्रवीजः, पुं, (ताम्रवर्णं वीजमस्य।) कुलत्थः। इति राजनिर्घण्टः॥

ताम्रवृक्षः, पुं, (ताम्रमिव रक्तवर्णो वृक्षः।) रक्तचन्दनम्। कुलत्थः। इति रत्नमाला॥

ताम्रवृन्तः, पुं, (ताम्रमिव रक्तवर्णं वृन्तमस्य।) कुलत्थः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ताम्रवृन्ता, स्त्री, (ताम्रमिव रक्तवर्णं वृन्तमस्याः इति टाप्।) कुलत्थिका। इति हेमचन्द्रः।४।२४१॥

ताम्रशिखी, [न्] पुं स्त्री, (ताम्रवर्णा शिखा चूडा अस्त्यस्य। इति इनिः।) कुक्कुटः। इति जटाधरः॥

ताम्रसारं, क्ली, (ताम्रवत् रक्तवर्णः सारोऽस्य।) रक्तचन्दनम्। इति रत्नमाला॥

ताम्रसारकं, क्ली, (ताम्रसार+स्वार्थे कन्।) रक्तचन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

ताम्रसारकः, पुं, (ताम्रवत् रक्तवर्णः सारोऽस्येति कप्।) रक्तखदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥

ताम्रा, स्त्री, (ताम्र+टाप्।) सैंहली। इति राजनिर्घण्टः॥ (प्रजापतेः कश्यपस्य पत्नीनामन्यतमा। यथा, मात्स्ये। ६।२।
"सुरभिर्विनता तद्वत्ताम्रा क्रोधवशा इरा॥"
सप्तत्वगन्तर्गतचतुर्थत्वग्विशेषः। यथा,—
"चतुर्थी ताम्रा नामाष्टभागप्रमाणा विविधकिलासकुष्ठाधिष्ठाना॥" इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥)

ताम्राङ्कः, पुं, उपद्वीपभेदः। इति शब्दमाला॥

ताम्राक्षः, पुं, (ताम्रे रक्ताभे अक्षिणी यस्य। अक्षिन्+समासे षच्।) कोकिलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (ताम्रनयने, त्रि। यथा, भागवते।१।७।३३।
"तत आसाद्य तरसा दारुणं गौतमीसुतम्।
बबन्धामर्षताम्राक्षः पशुं रशनया यथा॥")

ताम्राभं, क्ली, (ताम्रमिवाभातीति। आ+भा+कः। ताम्रवदाभा अस्येति वा रक्तवर्णत्वात् तथात्वम्।) रक्तचन्दनम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (पर्व्वतविशेषः। यथा, ब्रह्माण्डे ४७ अध्याये।
"रुचका निषधं प्राप्ता ताम्राभं निषधादपि॥")

ताम्रार्द्धं, क्ली, (ताम्रस्यार्द्धं अर्द्धभागतया उत्पत्तिकारणमस्य ताम्रस्यार्द्धं उत्पादकोऽस्य इति वा।) कांस्यम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ताम्रिकः, पुं, (ताम्रं तत्पात्रादिनिर्म्माणं कार्य्यशिल्पमस्य। ताम्र+ठन्।) कंसकारः। इति शब्दरत्नावली॥ ताम्रनिर्म्मिते, त्रि। यथा,
कार्षिके ताम्रिके पणः। इत्यमरः।२।९।८८॥ (यथा, मनुः।८।१३६।
"कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः॥")

ताम्रिका, स्त्री, (ताम्रवद्वर्णाभा अस्त्यस्या इति ठन् ततः टाप्।) गुञ्जा। इति राजनिर्घण्टः॥ मानरन्ध्रावाद्यम्। इति भूरिप्रयोगः॥

ताम्री, स्त्री, (ताम्रस्य विकारः। इति अण् ततो ङीप्।) वाद्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। मानरन्ध्रा २ विकारिका ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ताय, ङ ड पालने। सन्ततौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) सन्ततिर्विस्तारः। ऋ, अततायत्। ङ, तायते विद्यां सुधीः। इति दुर्गादासः॥

तायिकः, पुं, (ताये पालने साधुरिति ठण्।) तन्निकाभिधदेशः। इति हेमचन्द्रः।४।२४॥

तारं, क्ली, (तार्य्यते विस्तार्य्यते इति। तॄ+णिच्+घञ्।) रूप्यम्। इति मेदिनी। रे, ४३॥ ("दग्धोत्तीर्णं सुघृतं वह्निर्म्मलं कुन्दसन्निभम्। गुरुस्निग्धकुमारञ्च तारमुत्तममिष्यते॥"
अशुद्धस्याप्यतस्यास्य गुणा यथा,—
"आयुः शुक्रं बलं हन्ति रोगसंघं करोति च।
अशुद्धत्वाद्यतस्तारं शुद्धमार्य्यमतो बुधैः॥"
अस्य मारणं यथा,—
"कण्टवेध्यं तारपत्रं दिव्यादिगुणहिङ्गुलम्।
पातयन्ते रसो ग्राह्यो रजतं म्रियते ध्रुवम्॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे॥) मुक्ता। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, रसेन्द्रसारसंग्रहे त्रैलोक्यचिन्तामणिवटिकायाम्।
"हारं सुवर्णं सुमृतञ्च तारम्॥"
"तारं मौक्तिकम्। तारशब्देनात्र मौक्तिकमेवोच्यते न तु रजतम्।" इति तट्टीका॥ गौणसिद्धिभेदः। यथा, "विहन्यमानस्य दुःखस्य विलात् तद्विघातायत्व इति इमा मुख्यास्तिस्रः सिद्धयस्तदुपायतया वितरा गौण्यः पञ्चसिद्धयस्तत्रापि हेतुमत्तया तिस्रः हेतुतया पञ्च व्यवस्थिताः। ताश्चाद्या अध्ययनादिलक्षणाः सिद्धयो हेतवः मुख्यास्तु हेतुमत्यः। विधिवद्गुरुमुखादध्यात्मविद्यानां अक्षरस्वरूपग्रहणमध्ययनं प्रथममसिद्धिस्तारमुच्यते॥" इति तत्त्वकौमुदी॥ अच्चिमध्यम्। इति मेदिनी। रे, ४३॥)

तारः, पुं, वानरविशेषः। मुक्ताविशुद्धिः। शुद्धमौक्तिकः। इति मेदिनी। रे, ४३॥ (तार्य्यते उत्तार्य्यते भवसागरादनेन। तॄ+णिच्+घञ्। यद्वा तारयति स्वोच्चारणजपादिभिर्लोकान्। तॄ+णिच्+अच्। एतन्निरुक्तिर्यथा, काशीखण्डे। ७३ अध्याये।
"तारयेद्यद्भवाम्भोधेः स्वजपासक्तमानसम्।
ततस्तार इति ख्यातो यत्नं ब्रह्मायलोकयन्॥")
प्रणवः। इति तन्त्रम्॥ (यथा, महागणपतिस्तोत्रे।२।
"तारश्रीपरशक्तिकामवसुधारूपानुगं यं विदुस्तस्मै स्तात् प्रणतिर्गणाधिपतये यो रागिणाभ्यर्थ्यते॥")
तरणम्। इति विश्वः॥ कूर्च्चवीजम्। इति तन्त्रसारम्॥ (नक्षत्रम्। इति मेदिनी। रे, ४३॥ अत्युच्चशब्दः। इति हेमचन्द्रः।६।३८॥ यथा, हेमचन्द्रटीकायाम्।
"नृणामुरसि मन्द्रस्तु द्वाविंशतिविधो ध्वनिः।
स एव कण्ठमध्यः स्यात् तारः शिरसि गीयते॥"
विष्णुः। यथा, महाभारते।१३।१४९।११७।
"अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः॥"
राक्षसविशेषः। यथा महाभारते।३।२८४।९।
"युयुधे लक्ष्मणश्चापि तथैवेन्द्रजिता सह।
विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्व्वटः॥"
दैत्यविशेषः। यथा, हरिवंशे।४३।९।
"तारस्तु क्रोशविस्तारमायसं वायसध्वजम्॥")
महादेवः।
"काश्यां विश्वेश्वरोऽहं गिरिपतितनयासंयुतो वामभागे
शुण्डादण्डेन दक्षे त्रिपथगतटिनीतीरशुद्धाम्बुभागे।
मायावीजञ्च कर्णे सुरमुनिसहितो ध्यानयुक्तो वदामि
प्रीत्या लोकस्य तस्मात् सुरमुनिगणकैरुच्यते तारनाम॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥)

तारः, त्रि, अत्युच्चशब्दविशिष्टः। इति मेदिनी। रे, ४४॥ स्फुरितकिरणः। निर्म्मलः। इति धरणिः॥ (तारं मुक्तास्त्यनेनेति अच्। मुक्ताविशिष्टः। यथा, अमरुशतके।२८।
"उरसि निहितस्तारो हारः कृता जघने घने॥")

तारकं, क्ली, (तारेण कनीनिकया कायतीति। कै+कः।) चक्षुः। इति मेदिनी। के, १००॥

तारकं, क्ली, स्त्री, (तारमेव। स्वार्थे कन्।) चक्षुस्तारा। नक्षत्रम्। इति मेदिनी। के, १००॥

तारकः, पुं, (तारयति दैत्यानिति। तॄ+णिच्—ण्वुल्।) द्वादशमन्वन्तरीयेन्द्रशत्रुरसुरविशेषः। यथा,—
"मनोस्तु दक्षपुत्रस्य द्वादशस्यात्मजान् शृणु।
देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः॥
मित्रवान् मित्रदेवश्च मित्रविन्दश्च वीर्य्यवान्।
मित्रवाहः सुवर्च्चाश्च दक्षपुत्रमनोः सुताः॥
तपस्वी सुतपाश्चैव तपोमूर्त्तिस्तपोरतिः।
तपोधृतिर्द्युतिश्चान्य ऋषयश्च तपोधनाः॥
सुधर्म्माणः सुतपसो हरिता रोहितास्तथा।
सुरारयो गणाः पञ्च प्रत्येकं दशको गणः॥

ऋतधामा च तत्रेन्द्रस्तारको नाम तद्रिपुः ।
हरिर्नपुंसको भूत्वा घातयिष्यति शङ्करः ॥
इति गारुडे ८७ अध्याये ॥
(असुरविशेषः । कार्त्तिकेय एनं निहत-
वान् । यथा मत्स्यपुराणे । १४५ । ५—११ ।
'वज्राङ्गो नाम दैत्योऽभूत्तस्य पुत्त्रस्तु तारकः ।
सुरानुद्वासयामास पुरेभ्यः स महाबलः ॥
ततस्ते ब्रह्मणोऽभ्यासं जग्मुर्भयनिपीडिताः ।
भीतांश्च त्रिदशान् दृष्ट्वा ब्रह्मा तेषामुवाच ह ॥
सन्त्यजध्वं भयं देवाः ! शङ्करस्यात्मजः शिशुः ।
तुहिनाचलदौहित्रस्तं हनिष्यति दानवम् ॥
ततः काले तु कस्मिंश्चित् दृष्ट्वा वै शैलजां शिवः ।
स्वरेतो वह्निवदने व्युत्सृजत्कारणान्तरे ॥
तत्प्राप्य वह्निवदने रेतो देवानतर्पयत् ।
विदार्य जठराण्येषां यजीर्णं निर्गतं मुने ! ॥
पतितं तत् सरिच्छ्रेष्ठे ततस्तु शरकानने ।
तस्मात्तु स समुद्भूतो गुहो दिनकरप्रभः ।
स सप्तदिवसो बालो निजघ्ने तारकासुरम् ॥"
अस्य विशेषविवरणन्तु तत्रैव १४५ अध्यायमारभ्य
१५८ अध्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥ तारयतीति । तॄ +
णिच् + ण्वुल् ।) कर्णधारः । इति मेदिनी । के
९८ ॥ भेलकः । इति शब्दरत्नावली । (तरणो-
पायः । यथा हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ४० ।
"केचिदागमजालेन केचिन्निगमसङ्कुलैः ।
केचित्तर्केण मुह्यन्ति नैव जानन्ति तारकम् ॥"
'तारयतीति तारकस्तं तारकं तरणोपायं
नैव जानन्ति ।' इति तट्टीका ॥ महादेवः ।
यथा, महाभारते । १२ । २८४ । ३५ ।
'गर्भमांससृगालाय तारकाय तराय च ।
नमो यज्ञाय यजिने हुताय प्रहुताय च ॥")
त्रातरि त्रि । इति मेदिनी । के १०० ॥ (यथा
प्रबोधचन्द्रोदये । २ । १३ ।
कथयति भगवानिहान्तकाले
भवभयकातरतारकं प्रबोधम् ॥'
स्त्रियां टापि अत इत्वम् । यथा, गो रामा-
यणे । २ । ६७ । २३ ।
'नारीणां तारिका काश्चित् काश्चित् परम-
पाचिनाम् ॥')
तारकजित् पुं (तारकं तारकासुरं जयतीति ।
जि + क्विप् तुगागमश्च ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरः ।
१ । १ । ४२ ॥ (एतद्विवरणं मात्स्ये १५८
अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
तारकब्रह्म, क्ली, (तारकं संसारसागरपारकारकं
ब्रह्म ।) षडक्षरमन्त्रविशेषः । यथा,—
'षडक्षरं महामन्त्रं तारकं ब्रह्म उच्यते ।
ये भजन्ति च मां भक्त्या तेषां मुक्तिर्न संशयः ॥
रामाय नम इत्येवमुख्यार्थं मन्त्रमुत्तमम् ।
सच्चिदानन्दरूपेतत् पापिनामपि मुक्तिदम् ॥
इमं मन्त्रं जपन्नित्यममलस्त्वं भविष्यसि ।
भस्मास्थिधारणादूर्ध्वं समभ्यस्याशुचिस्त्वयि ॥
मङ्गलं तद्भूत् सर्वं मन्मन्त्रोच्चारणात् शुभात् ।
त्वमप्यनेन श्रीरामतारकाख्येन मन्त्रतः ॥
भूत्वा काश्यां विश्वनाथो महाशापरिपालकः ।
हत्वा मुक्तान् जीवमात्रान् मानुषादीन् परं
पदम् ॥
अन्यत किन्ते भयं मन्त्रप्रभावात् प्रापयिष्यसि ।
इति सन्दिश्य मां विष्णुर्विससर्ज मरुद्गणान् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीशिवं प्रति श्रीविष्णु-
वाक्यम् ॥ अपि च ।
"मुमुक्षूणां मुनिकर्णेषु अह्नोदकनिवासिनः ।
अहं दिशामि ते मन्त्रं तारकं ब्रह्मवाचकम् ॥
ओँ श्रीरामरामरामेत्येतत्तारकमुच्यते ।
यतस्त्वं जानकीनाथ ! परं ब्रह्म विनिश्चितम् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीरामं प्रति श्रीशिव-
वाक्यम् ॥
तारका स्त्री, क्ली, (तरति तारयति वा । तॄ +
णिच् + ण्वुल् । टाप् । "तारका ज्योतिषि ।"
७ । ३ । ४५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या न अत
इत्वम् ।) नक्षत्रम् । (यथा मार्कण्डेये । १५ । ७१ ।
"यथ बिन्दवो यथाम्भोधौ यथा वा दिवि
तारकाः ।
यथा वा वर्षतो धारा गङ्गायां सिकता यथा ॥')
कनीनिका । इति मेदिनी । के, १०० ॥
(यथा, रघु । ११ । ६८ ।
'सप्तकोपदहनार्चिषं ततः
सन्दधे दृशमुदग्रतारकाम् ॥')
इन्द्रवारुण्यां स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
तारकारिः, पुं, (तारकस्य तारकासुरस्य अरिः ।)
कार्त्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२३ ॥
तारकिणी, स्त्री (तारकाः सन्त्यत्र । तारका +
इनि ङीप् ।) रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तारकित, त्रि (तारकाः सञ्जाता अस्य । तारका
+ "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।"
५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) तारकायुक्तम् ।
यथा,—
'सितनिम्ना दृशदि स्फुटद्भुतपतत्
कणगणाश्रितारकिताम्बरः ॥'
इति नैषधम् ॥
तारणः पुं (तारयतीति । तॄ + णिच् + ल्युः ।)
भेलकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (संसारसागरात्
तारयतीति । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।
१३९ । ५० ।
"अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः ॥"
महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ११७ ।
'सौरणस्तारणो वातः परिधीपतिखेचरः ॥"
क्ली षष्टिवत्सरेषु अष्टाशीतवत्सरः । यथा,
ज्योतिषतत्त्वे ।
"अतिवृष्टिश्च जायेत धान्यस्यापि प्रपीडनम् ।
शस्यं भवति सामान्यं तारणे सुरवन्दिते ! ॥"
तथाच वृहत्संहितायाम् । ८ । ३६ ।
'तारण तदनु भूरिवारिद
शस्यवृद्धिमुदितञ्च पार्थिवम् ॥"
तॄ + णिच् + भावे ल्युट् । उत्तारणम् । उद्धा-
रणम् । यथा, महाभारते । ४ । ४ । ५२ ।
"तारणायास्य दुःखस्य प्रस्थानाय जयाय च ।")
तरणकारयितरि त्रि ॥
तारणि, स्त्री, (तारयतीति । तॄ + णिच् +
अनि ।) नौका । इति हारावली । ५८ ॥
तारतण्डुलः, पुं (तार इव शुभ्रस्तण्डुलो यस्य ।)
धवलयावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तारतम्यं, क्ली, तरतमयोर्भावः । (तरतम +
ष्यञ् ।) न्यूनाधिक्यम् । यथा,—
"निर्द्धनं निधनमेतयोर्द्वयो-
स्तारतम्यविधिमुग्धचेतसा ।
बोधनाय विधिना विनिर्मिता
रेफ एव जयवैजयन्तिका ॥"
इत्युद्भटः ।
तारदी, स्त्री, (तरदी एव । स्वार्थे अण् ततो
ङीप् ।) तरदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तारपुष्पः, पुं, (तारं रूप्यमिव शुभ्रं पुष्पं यस्य ।)
कुन्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तारलः त्रि, (तरल एव । स्वार्थे अण् ।) विटः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥
तारविमला, स्त्री, (तारं रूप्यमिव विमला ।)
धातुविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
तारशुद्धिकरं, क्ली, (तारस्य रजतस्य शुद्धिं करो-
तीति । कृ + ट ।) सीसकम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
तारा, स्त्री, पुं (तारयतीति । तॄ + णिच् + अच् ।)
नक्षत्रम् । इत्यमरः । १ । ३ । २१ ॥ (यथा
महाभारते । १ । २११ । २६ ।
"चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौ-
कसः ।')
यथाच कर्म्मलोचने ।
"एकतारं नभो दृष्ट्वा सायंयो नारदो मुनिः ।
तावद्भवति चाण्डालो यावदन्यां न पश्यति ॥"
अक्षिमध्यम् । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ शेषस्य
पर्यायः । विम्बिनी २ कनीनिका ३ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तारका ४ । इत्यमरः । १ । ३ । २१ ॥
(यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ३९ ।
'तारे ज्योतिषि संयोज्य किञ्चिदुन्नमयेद्भ्रुवौ ।")
तारा स्त्री (तारयति तापादिति । तॄ + णिच् +
अच् + टाप् ।) बुद्धदेवताभेदः । वृहस्पति-
भार्या । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । ११ । ७५ ।
"तत कालेन कियता तारासूत सुतं शुभम् ।")
बालिभार्या । सा सुषेणवानरकन्या । इति
रामायणम् ॥ (यथा महाभारते । ३ । २७९ । १८ ।
"हेममाली ततो बाली तारां ताराधिपा-
ननाम् ।
उवाच वचनं वाग्मी तां वानरपतिः प्रति ॥")
मौक्ता । मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥
द्वितीया शक्तिः । यथा,—
"लीलया वाक्प्रदा चेति तेन नीलसरस्वती ।
तारकत्वात् सदा तारा सुखमोक्षप्रदायिनी ॥
उग्रापत्तारिणी यस्मादुग्रतारा प्रकीर्त्तिता ॥'

अस्या ध्यानं यथा,—
"प्रत्यालीढ़पदार्पिताङ्घ्रिशवहृद्घोराट्टहासा परा
खड्गेन्दीवरकर्त्तृखर्परभुजा हूङ्कारवीजोद्भवा।
खर्व्वा नीलविशालपिङ्गलजटाजूटैकनागैर्युता
जाड्यं न्यस्य कपालके त्रिजगतां हन्त्युग्रतारा-
स्वयम् ॥"
अपि च।
"प्रत्यालीढ़पदां घोरां मुण्डमालाविभूषिताम्।
खर्व्वां लम्बोदरीं भीमां व्याघ्रचर्म्मावृतां कटौ ॥
नवयौवनसम्पन्नां पञ्चमुद्राविभूषिताम्।
चतुर्भुजां ललज्जिह्वां महाभीमां वरप्रदाम् ॥
खड्गकर्त्तृसमायुक्तसव्येतरभुजद्वयाम्।
कपालोत्पलसंयुक्तसव्यपाणियुगान्विताम् ॥
पिङ्गोग्रैकजटां ध्यायेन्मौलावक्षोभ्यभूषिताम्।
बालार्कमण्डलाकारलोचनत्रयभूषिताम् ॥
ज्वलच्चितामध्यगतां घोरदंष्ट्रां करालिनीम्।
सावेशस्मेरवदनां स्त्र्यलङ्कारविभूषिताम् ॥
विश्वव्यापकतोयान्तःश्वेतपद्मोपरिस्थिताम् ॥"
अस्या एकाक्षरमन्त्रोक्तध्यानं यथा,—
"श्यामवर्णां त्रिनयनां द्विभुजां वरपङ्कजे।
दधानां बहुवर्णाभिर्बहुरूपाभिरावृताम् ॥
शक्तिभिः स्मेरवदनां स्मेरमौक्तिकभूषणाम्।
रत्नपादुकयोर्न्यस्तपादाम्बुजयुगां स्मरेत् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
(अस्या वीजं यथा, "ह्रीँ स्त्रीँ हुँ फट् ॥")

ताराऽपतिः, पुं, (ताराया: पतिः।) शिवः। चन्द्रः। (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे। २७।
"शान्तध्वान्तकलङ्क शङ्करशिखालङ्कार तारापते राकाकान्त सविभ्रमं भ्रम सदा निःशङ्कमङ्के दिवः ॥")
बृहस्पतिः। वाली। सुग्रीवः। इति पुराणम् ॥ (यथा, नैषधे। १६। ८।
"व्रजति कुमुदे दृष्ट्वा मोहं दृशोरपिधायके भवति च नवे दूरं तारापतौ च हतौजसि। लघु रघुपतेर्भार्यां मायामयीमिव रावण-स्तिमिरचिकुरग्राहं रात्रिं हिनस्ति गभस्ति-राट् ॥")

तारापथः, पुं, (ताराणां नक्षत्राणां पन्थाः। समासे अ।) आकाशः। इति हलायुधः ॥ (देशविशेषः। यथा, रघुः। १५। ९०।
"अङ्गदं चन्द्रकेतुञ्च लक्ष्मणोऽप्यात्मसम्भवौ। शासनात् रघुनाथस्य चक्रे तारापथेश्वरौ ॥"
"कारापथेश्वरौ।" इति वा पाठः ॥)

तारापीड़ः, पुं, (ताराणां नक्षत्राणां आपीड़ो भूषणमिव।) चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (स्वनामख्यातचन्द्रापीड़स्य राज्ञो भ्राता। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। ४३।
"तारापीड़ोऽपि तनयः क्रमात् तस्यामजायत ॥"
कादम्बरीकथितनायकविशेषः। यथा, कादम्बर्य्याम्। १०२ पत्रे। "अवतार इव धर्म्मस्य प्रतिनिधिरिव पुरुषोत्तमस्य परिहृतप्रजापीड़ो राजा तारापीड़ोऽभवत् ॥")

ताराभूषा, स्त्री, (तारा नक्षत्राणि भूषा भूषणं यस्याः।) रात्रिः। इति राजनिर्घण्टः ॥

ताराभ्रः, पुं, (तारो निर्म्मलोऽभ्र इव। शुक्लवर्णत्वादस्य तथात्वम्।) कर्पूरः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य कर्पूरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

तारामण्डलः, पुं, (ताराणां मुक्तानां मण्डलं यत्र।) ईश्वरगृहविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥ (नक्षत्रमण्डले, क्लीं ॥)

तारारिः, पुं, (तारस्य रूप्यस्य अरिः। एतत्संसर्गेण रूप्यस्य चाकचिक्यादिकं विनश्यतीत्यतोऽस्य तथात्वम्।) विटमाक्षिकः। इति हेमचन्द्रः। ४। १२१ ॥

तारावती, स्त्री, चन्द्रशेखरराजपत्नी। सा च ककुत्स्थराजेन तत्पत्न्यां मनोन्मथिन्यां जाता। असौ गिरिजांशजा। यथा,—
"इक्ष्वाकुवंशजो राजा ककुत्स्थो नाम धार्म्मिकः।
भोगवत्याङ्वयायान्तु पुर्य्यां रिपुनिसूदनः ॥
सर्व्वलक्षणसम्पन्नो भूपालगुणसंयुतः।
तस्य भार्य्या महाभागा भर्गदेवस्य पुत्त्रिका ॥
सा मनोन्मथिनी नाम्ना पूजिता पतिवल्लभा।
तस्याः पुत्त्रशतं जज्ञे देवगर्भसमच्युतम् ॥
बलवीर्य्यसमायुक्तं ककुत्स्थनृपसत्तमात्।
पुत्त्री न विद्यते तस्यास्तदर्थं सा गृहान्तरे ॥
निभृतं स्थण्डिलं कृत्वा चण्डिकां समपूजयत्।
पूज्यमाना महादेवी चण्डिका राजभार्य्यया ॥
प्रसन्ना सा त्रिभिर्व्वर्षैस्तां स्वप्ने चाब्रवीदिदम्।
योषिल्लक्षणसंयुक्ता सार्व्वभौमस्य भाविनी ॥
नक्षत्रमालया युक्ता पुत्त्री तव भविष्यति।
सापि स्वप्ने वरं प्राप्य मुदिताभून्नृपाङ्गना ॥
पार्व्वत्यपि स्वयं तस्या गर्भे काले विवेश ह।
सा मनोन्मथिनी देवी प्रवृत्ते ऋतुसङ्गमे ॥
गर्भं दधौ महासत्त्वं चन्द्रिकेवाम्बतोत्करम्।
सम्पूर्णे तु ततः प्राप्ते तदा नक्षत्रमालिनीम् ॥
सा मनोन्मथिनी देवी सुषुवे तनयां शुभाम्।
तां दृष्ट्वा हारसंयुक्तां शरज्ज्योत्स्नोपमां शुभाम् ॥
ककुत्स्थो भार्य्यया सार्द्धमत्यन्तमुदितोऽभवत्।
सहजेनाथ हारेण भूषिता सा ककुत्स्थजा ॥
ववृधे मन्दिरे तस्य वर्षास्विव सुरापगा।
तेनैव हारचिह्नेन तस्यास्तारावतीति वै ॥
नामाकरोत् पिता काले यथोक्ते नृपसत्तमः।
कालक्रमेण सा बाल्यं व्यतीत्य वरवर्णिनी ॥
मञ्जुलं यौवनोद्भेदं प्राप श्रीरिव माधवे।
तस्यास्तु यौवनोद्भेदं दृष्ट्वा राजा सुतैः सह ॥
ककुत्स्थः कारयामास समयेऽथ स्वयंवरम्।
माघवे मासि संप्राप्ते चन्द्रवृद्धौ शुभे दिने ॥
स्वयंवरसभां चक्रे तारावत्याः पिता सुतैः।
वार्त्तिकान् सुबहून् राजा वड़वाभिः क्रमेण वै ॥
तूर्णं प्रस्थापयामास नानादेशनृपान् प्रति।
ते राजानस्तथा श्रुत्वा वार्त्तां वै वार्त्तिकाननात् ॥
तूर्णमेव समाजग्मुस्तारावत्याः स्वयंवरम्।
तत् श्रुत्वा पौष्यतनयश्चतुरङ्गबलैर्युतः ॥
स्वयंवरं जगामाशु देवालङ्कारमण्डितः।
एतस्मिन्नन्तरे राज्ञः कुमारी वरवर्णिनी ॥
वृद्धां धात्रीं निजां सम्यक् सम्पूर्णज्ञानशालिनीम्।
स्वयंवरसभां द्रष्टुं प्राहिणोत् सदसं प्रति ॥
स्वयंवरसभां गत्वा चारुरूपं सुलक्षणम्।
नृपं निरूप्य भो धात्रि! मह्यमेत्य निवेदय ॥
एवं तां प्रेषयित्वाथ धात्रीं नृपतिपुत्त्रिका।
सा मनोन्मथिनी यत्र प्राराधयति चण्डिकाम्।
तत्र शायाम्महाभागा शुभा तारावती तदा।
तत्र गत्वा महादेवीं प्रणम्य कालिकाह्वयाम् ॥
मानुषेणाथ भावेन न ज्ञात्वात्मानमात्मना।
प्रणनाम महाभक्त्या वाक्यञ्चैतदुवाच ह ॥
प्रणमामि महामायां योगनिद्रां जगन्मयीम्।
सा मे प्रसीदतां गौरी चण्डिका भक्तवत्सला।
यदि सत्यं जनन्या मे मदर्थे त्वं प्रपूजिता।
तेन सत्येन सुभगः पतिर्म्मम नृपोत्तमः ॥
स्वयंवरेऽद्य भवतु प्रसीद हरवल्लभे!।
इति तस्या वचः श्रुत्वा चण्डिका हरमोहिनी ॥
मोहयन्ती नृपसुतां यथात्मानं न वेत्ति च।
अथ शाहाद्दश्यमूर्त्तिरिदं सा सूनृतं वचः ॥
श्रीदेव्युवाच।
पौष्यस्य तनयो योऽसौ नाम्ना तु चन्द्रशेखरः।
स मनोहररूपस्ते प्रियः स्वामी भविष्यति ॥
तमिन्दुकलया शीर्षे चिह्नितं नृपसत्तमम्।
वरयस्व रवारोहे पार्व्वतीव वृषध्वजम् ॥
अथाजगाम सा धात्री निरूप्य सदृशं पतिम्।
तारावत्यास्तदाचष्ट रहस्यं नृपसत्तमम् ॥
दृष्ट्वा तामागतां धात्रीं प्रहृष्टा नृपतेः सुता।
पप्रच्छ निभृतं कीदृक् को वा दृष्टस्त्वया नृपः ॥
सा प्राह धात्री वचनात्तव भूपा विलोकिताः।
चारुरूपाः कुलीनाश्च शास्त्रे शस्त्रे च पारगाः ॥"
"नृपौ पुनर्म्महासत्त्वौ सिंहस्कन्धौ दृढ़भुजौ।
सर्व्वलक्षणसम्पन्नौ देवालङ्कारमण्डितौ ॥
तयोरपि वयःस्थत्वात् प्रशस्तश्चन्द्रशेखरः।
स एव ते पतिर्योग्यश्चिह्नेनानेन सुन्दरि! ॥
तं त्वं वरय राजानं तव योग्यं शुभोदयम्।
धात्र्याश्चैवं वचः श्रुत्वा राजपुत्त्री जगाद ताम् ॥
मत्पार्श्वचारिणी भूत्वा निर्द्देशय नृपोत्तमम्।
सावतीर्य्य तदा याप्ययानात्तारावती तदा ॥
धात्र्या चानुगया युक्ता व्यचरत् सदसोऽन्तरे।
सभामध्ये चिरं सा तु विहृत्य वरवर्णिनी ॥
भावित्वान्नियतेर्योगाच्चण्डिकायाः प्रसादतः।
तयोः समत्वादेकत्वात्तया धात्र्या निवेदिता ॥
इति खेदजघर्म्माम्भःकणिकानिचितानना।
पतिं पूर्व्वतरं पुत्त्री राज्ञस्तारावती सती ॥
स्वयं सा पार्व्वती देवी वव्रे च चन्द्रशेखरम्।
वैवाहिकेन विधिना स राजा चन्द्रशेखरः ॥
तारावतीं तदा भार्य्यां ककुत्स्थनृपतेः सुताम्।
संस्कृत्य शापयामास देवेभ्यो वैदिकैर्म्मन्त्रैः ॥
पाणिग्रहणसंस्कारं कृत्वा तां सहचारिणीम्,
करवीरपुरायाशु प्रययौ चन्द्रशेखरः ॥"
इति कालिकापुराणे ४८ अध्यायः ॥

तारिका, स्त्री (तारस्तीव्रतास्या अस्तीति । तार + "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति ठन् ।) तालरस । ताडी इति भाषा । यथा,—
"धत्तूरा कालकूटञ्च ताम्रकूटञ्च धुस्तुरम् ।
अहिफेनं खर्ज्जूरसस्तारिका तरिता तथा ॥"
इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥
(तरणकर्त्री स्त्री । यथा मनु । ८ । ४०७ ।
"गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।
ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥")

तारिणी स्त्री, (तारयतीति । तॄ + णिच् + णिनि ङीप् च ।) बुद्धशक्तिविशेषः । तत्पर्य्यायः । तारा २ महाश्री ३ ओँकारा ४ स्वाहा ५ श्री ६ मनोरमा ७ जया ८ अनन्ता ९ शिवा १० लोकेश्वरात्मजा ११ खदिरवासिनी १२ भद्रा १३ वैश्या १४ नीलसरस्वती १५ शङ्खिनी १६ महातारा १७ वसुधारा १८ धनन्ददा १९ त्रिलोचना २० लोचना २१ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ द्वितीया शक्तिः । यथा,—
"अथ भेदान् प्रवक्ष्यामि तारिण्याः सर्व्वसिद्धिदान् ।
येषां विज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तस्तु साधकः ॥
कवित्वं लभते गूढामनर्गलविजृम्भिणीम् ।
पाण्डित्यं सर्व्वशास्त्रेषु धनैर्धनपतिर्भवेत् ॥
राजद्वारे सभायाञ्च विवादे व्यवहारके ।
सर्व्वत्र जयमाप्नोति द्वयक्षरीतिरियाशरः ॥'
इति तन्त्रसारः ॥
अस्या ध्यानं ताराशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
('तारा चोग्रा महोग्रा च वज्रा नीला सरस्वती ।
कामेश्वरी भद्रकाली इत्यष्टौ तारिणी स्मृता ॥'
इति तन्त्रकोषः ॥
त्रि, उद्धारकर्त्री । यथा, मार्कण्डेये ।
"तारिणी भवपाथोधेरस्य कुलोद्भवे ॥")

तारुण्य, क्ली, (तरुणस्य भावः । तरुण + ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ।) यौवनम् । इत्यमरः । २ । ६ । ४० ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २४ । ७ ।
'इष्टकोटिसमं वित्तं तारुण्याद्वित्तकोटिषु ॥')

तारेय पुं (तारायाः वालिपत्न्याः अपत्यं पुमान् ।) तारा + ढक् ।) वालिपुत्रः । इति जटाधरः ॥
(यथा, रामायणे । ४ । २२ । १२ ।
'अनुरूपाणि कर्म्माणि विक्रम्य बलवान् रणे ।
करिष्यत्येष तारेयस्तेजस्वी तरुणोऽङ्गदः ॥"
इत्यनियमात्ताराया पुत्रो बुधोऽपि ।)

तार्किक, त्रि (तर्कं वेत्ति अधीते वा । तर्क + ठक् ।) तर्कशास्त्रवेत्ता । तर्काध्ययनकर्त्ता । इति व्याकरणम् । स षड्विधो यथा । वैशेषिक १ औलूक्य २ बार्हस्पत्य ३ नास्तिक ४ लौकायतिक ५ चार्वाक ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा भर्त्तृहरिकृत वैराग्यशतके । ४१ ।
"काचो मैव भवत्वयं प्रायशो तार्किकत्व गुण ।
संसज्यते यदि महत्वधारापि मास्तु इक
यन्म ॥)

तार्क्ष, पुं (तृक्ष इव । स्वार्थे अण् ।) कश्यपः । यथा, हैमभारते ।
"प्रथम सरसा राज्ञ प्राकाशीश्चैवपन्नगान् ।
प्रसूता सर्व्वलोकानां तार्क्षपुत्र सुधामिव ॥"
(विनतायां जात कश्यपपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १२३ । ७० ।
"तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुडश्चासितध्वजः ।
अरुणश्चारुणिश्चैव वैनतेया व्यवस्थिताः ॥")

तार्क्षी, स्त्री, (तार्क्ष + गौरादित्वात् ङीष् ।) पातालगरुडीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

तार्क्ष्य, क्ली, रसाञ्जनम् । इति मेदिनी । ये ७० ॥
(यथास्य पर्य्याया वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"तार्क्ष्यं शैलं नीलवर्णमञ्जनञ्च रसाञ्जनम् ॥")

तार्क्ष्य, पुं (तार्क्षस्य कश्यपस्य अपत्यम् । तार्क्ष + "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) अश्वः । सर्पः । गरुडाग्रजः । गरुडः । इति मेदिनी । ये, ७० ॥ (यथा, रघुः । ६ । ४९ ।
'भ्रमेण तार्क्ष्यात् किल कालियेन
मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः ॥"
तथाच ऋग्वेदे । १ । ८९ । ६ ।
'स्वस्तिनस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः
स्वस्तिनो बृहस्पतिर्दधातु ॥'
"ऋतस्य पुत्रो गरुत्मान् नोऽस्माकं स्वस्ति अवि नाशं विदधातु ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥
'तार्क्ष्यो रथो गरुडो वा न स्वस्ति दधातु ॥"
इति वाजसनेयसंहिताभाष्ये महीधरः । २५ । १९ ॥ अश्वमुनेर्गोत्रापत्यम् । यथा, महाभारते । ३ । १८४ । ८ ।
'अगस्त्यारिष्टनेमिश्च तार्क्ष्यं वाक्यमब्रवीत् ॥"
तथाच तत्रैव । १२ । २८८ । ४ ।
'एवमुक्तस्तु तार्क्ष्येण सर्व्वशास्त्रविदां वर ।
विबुध्य सम्पदं चाग्र्यां सद्वाक्यमिदमब्रवीत् ॥")
शालवृक्षः । स्वर्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥ अश्वकर्णवृक्षः । स्यन्दनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २९८ ॥ (क्षत्रियविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ५१ । १५ । [यश ॥"
'अभवन् कौकुराख्याश्च तार्क्ष्याः पञ्च
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ९० ।
'गन्धर्व्वो ह्यदितिस्तार्क्ष्यः सुविज्ञेयः सुशारदः ॥"
पर्व्वतविशेषः । इति कश्चित् ॥)

तार्क्ष्यज, क्ली (तार्क्ष्ये सुवर्णे तद्वत् जायते । यद्वा, तार्क्ष्ये पर्व्वते जायते इति । जन + ड ।) रसाञ्जनम् । इति भावप्रकाशः ॥

तार्क्ष्यध्वज, पुं, (तार्क्ष्यो गरुडः ध्वजे यस्य ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥

तार्क्ष्यनायक, पुं, (तार्क्ष्याणां सर्पाणां नायक शासकः । स्वमातुर्दासत्वकाले विमातृपुत्रसर्पाणां वहनात् तथात्वम् ।) गरुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तार्क्ष्यनाशकः । इति कश्चित् ॥)

तार्क्ष्यप्रसव, पुं (तार्क्ष्ये पर्व्वते प्रसवोऽस्य ।) अश्वकर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तार्क्ष्यशैल, क्ली, (तार्क्ष्यशैले भवम् । अण् ।) रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ९ अध्याये ।
'निम्बद्रुमं चक्रमर्द्दस्य बीज-
मिन्द्रं द्रुतं कैश्य तार्क्ष्यशैलम् ॥")

तार्क्ष्यी, स्त्री (तार्क्ष्यस्य पक्षिणः प्रिया । अण् ङीप् च ।) वनलताविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

ताल, क्ली, (तलयनेनेति । तल प्रतिष्ठायाम् + "हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) हरितालम् । (अस्य नामानि यथा,—
"हरितालं तालमालं मालं शैलूषभूषणम् ।
पिञ्जकं रोमहरञ्च तालकं मालमित्यपि ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)
तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुर्गासिंहासनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३०२ ॥ (तालस्य विकारः । 'तालादिभ्योऽण् ।" ४ । ३ । १५२ । इत्यस्य तालाद्धनुषि इति वार्त्तिकोक्त्या अण् । धनुः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ तालक्षीरम् । अत्र तस्य लुक् ।) तालफलम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०१ । ५ ।
'शिरोभिः प्रपतद्भिश्चाप्यन्तरीक्षात् महीतलम् ।
तालैरिव महाराज ! वृन्तादुद्भ्रष्टैरदृश्यत ॥)

ताल पुं, (तलत्यत्र । तल + "हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ इति घञ् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । तालद्रुम २ पत्री ३ दीर्घस्कन्ध ४ ध्वजद्रुम ५ तृणराज ६ मधुरस ७ मदाढ्य ८ दीर्घपादप ९ चिरायु १० तरुराज ११ दीर्घपत्र १२ गुच्छपत्र १३ आसवद्रु १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ लेख्यपत्र १५ महोन्नत १६ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाहश्रमापहत्वञ्च ॥ * ॥ अस्य रसगुणः । कफपित्तदाहशोषनाशित्वम् । मदकारित्वञ्च ॥ * ॥ तत्फलगुणाः । शीतलत्वम् । बल्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । स्वादुरसत्वम् । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । वातपित्तक्षयदाहशोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनत्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । बहुमूत्रत्वम् । तन्द्राभिष्यन्दिशुक्रदत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ वातघ्नत्वम् । कफरक्तपित्तनाशित्वम् । हृद्यत्वम् । बृंहणत्वम् । ग्राहित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तद्बीजस्य अथवा तालशस्यस्य गुणाः । मूत्रकरत्वम् । मिष्टत्वम् । वातपित्तहरत्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ * ॥ तन्मस्तकमज्जगुणाः । मधुरत्वम् । अम्लत्वम् । शीतलत्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ * ॥ तालाङ्कुरगुणाः । पित्तनाशित्वम् । शुक्रस्य वृद्धिकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तालजतरुणतोयगुणाः । अतिशयमदकारित्वम् । तदम्लीभूतं पित्तवातदोषहरम् । इति भावप्रकाशः ॥ कफप्रमेहहरत्वम् । मधुरत्वम् । बलप्रदत्वम् । दुर्ज्जरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तालप्रलम्बगुणाः । स्वादुत्वम् । मूत्ररोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तालमस्तकमज्जगुणाः । किञ्चिन्मदकारित्वम् । लघुत्वम् ।

श्लेष्मकारित्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । सस्नेहत्वम् । मधुरत्वम् । सारकत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ तालशिरोगुणाः । स्वादुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । मूत्रातङ्करोगनाशित्वम् । बलप्राणशुक्रवृद्धिकारित्वञ्च । इति । राजवल्लभः ॥ * ॥

गीतकालक्रियामानम् । अयं स्वर इयत् कालं गेयः इयत् कालं विलम्बितं इयत् कालं द्रुतं इयत् कालं मध्यमिति बोधयितुं ईदृशैर्हस्तैरङ्गुल्याकुञ्चन प्रसारणादिक्रियाभिर्निर्मितव्यं गातव्यञ्चेति कालक्रिययोः प्रमाणं तालः ॥ साक्षि इदमियत् कालं गेयमिति कालेनाङ्गुल्याद्याकुञ्चनादिक्रियामानं ताल इति ॥ कालस्य एकद्वित्रिमात्राद्युच्चारणनियमितस्य क्रियायाः परिस्पन्दात्मिकायाः परिच्छेदहेतुस्ताल इति मधुः ॥ कालेन नर्त्तनगलवादनक्रियाणां मानं तालः । ताराद्येककालमेषां विरामस्ताल इत्यन्ये । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा । गौरीश्वरयोर्नृत्येन तालो बभूव । तस्य कारणम् । क्रियाकालश्च । हरनृत्यस्य ताण्डवं गौर्य्या नृत्यस्य लास्यं इति संज्ञा अर्थात् पुरुषनृत्यस्य ताण्डवं नार्य्या नृत्यस्य लास्यमिति नाम । ताण्डवस्याद्याक्षरेण लास्यस्याद्याक्षरेण च मिलित्वा ताल इति संज्ञा जाता । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ * ॥ तस्य भेदा यथा,—

"चच्चत्पुट१ श्चाचपुटः२ षट्पितापुत्त्रकस्तथा३ ।
उद्घट्टकः४ सन्निपातः५ कङ्कणः६ कोकिलारवः७ ॥
राजकोलाहलो८ रङ्गविद्याधर९ श्शचीप्रियौ१० ।
पार्व्वतीलोचनो ११ राजचूडामणि १२ जयश्रियौ १३ ॥
वादकाकुल१४ कन्दर्प१५ नलकूवर१६ दर्पणाः१७ ।
रतिलीलो १८ मोक्षपतिः १९ श्रीरङ्गः २० सिंहविक्रमः २१ ॥
दीपको २२ मल्लिकामोदो २३ गजलीलश्च २४ चर्च्चरी २५ ।
कुहक्को २६ विजयानन्दो २७ वीरविक्रम २८ टेङ्किके २९ ॥
रङ्गाभरण ३० श्रीकीर्त्ति ३१ वनमालि ३२ चतुर्म्मुखाः ३३ ।
सिंहनन्दन ३४ नन्दीश ३५ चन्द्रबिम्ब ३६ द्वितीयकाः ३७ ॥
जयमङ्गल ३८ गन्धर्व्व ३९ मकरन्द ४० त्रिभङ्गयः ४१ ।
रतितालो ४२ वसन्तश्च ४३ जगझम्पो ४४ ऽथ गारुगिः ४५ ॥
कविशेखर ४६ घोषौ च ४७ हरवल्लभ ४८ भैरवौ ४९ ।
गतप्रत्यागतो ५० मल्लतालो ५१ भैरवमस्तकः ५२ ॥
सरस्वतीकण्ठाभरणः ५३ क्रीड़ा ५४ निःसारुरेव च ५५ ।
मुक्तावली ५६ रङ्गराज ५७ भरतानन्द ५८ आदितालकाः ५९ ॥
सम्पक्केष्टाक ६० इत्यादि ताला भरतसंमताः ।
संक्षेपतो निगदिता अथैषां लक्षणं यथा ॥ * ॥
अर्द्धमात्रं द्रुतं ज्ञेयमेकमात्रं लघु स्मृतम् ।
द्विमात्रन्तु गुरु ज्ञेयं त्रिमात्रन्तु प्लुतं मतम् ॥
ताले चच्चत्पुटे ज्ञेयं गुरुद्वन्द्वं लघुः प्लुतः १ ।
गुरुर्लघुः प्लुतश्चैव भवेच्चाचपुटाभिधे ॥ २ ॥
गलगालगलाश्चैव षट्पितापुत्त्रके मताः ३ ।
उद्घट्टके तु गमनाः ४ सन्निपाते गुरुर्म्मतः ॥५॥
चतुर्व्विधः परिज्ञेयस्तालः कङ्कणनामकः ६ ।
पूर्णः खण्डः समश्चैव विषमश्चैव कथ्यते ॥
लचतुष्कं गलौ पूर्णे खण्डे बिन्दुद्वयं गुरुः ।
यगणस्तु समे ज्ञेयस्तगणो विषमे भवेत् ॥
लचतुष्कं सयत्यन्तं गुरुर्बिन्दुचतुष्टयम् ।
सयत्यन्तं लघुश्चैव तालोऽयं कोकिलारवः ॥७॥
लचतुष्कं सयत्यन्तं लत्रयं लत्रयं लघुः ।
लघुर्बिन्दुद्वयञ्चेति राजकोलाहलाभिधे ॥८॥
लद्वयं द्वौ प्लुतौ यत्र रङ्गविद्याधरः स तु ९ ।
लघूनि त्रीणि यत्र स्युर्गुरूणि त्रीणि यत्र वै ॥
प्लुतद्वयञ्च यत्रास्ति स तालः स्याच्छचीप्रियः ॥१०॥
लद्वयं गुरुलौ बिन्दुर्गौ प्लुतौ गौ प्लुतौ पुनः ।
यत्र तालः स विज्ञेयः पार्व्वतीलोचनाभिधः ॥११॥
राजचूड़ामणौ बिन्दुर्लश्च बिन्दुर्लगौ मतौ ॥ १२ ॥
रगणो नो गुरुश्चैव जयश्रीरिति कथ्यते ॥ १३ ॥
प्लुतौ लघुचतुष्कञ्च मौ नौ द्रुतयुगं लघुः ।
लचतुष्कं विना शब्दं तालः स्याद्वादकाकुलः ॥१४॥
द्रुतद्वयं यकारश्च कान्दर्पेऽपि प्रकीर्त्तितः ॥ १५ ॥
चत्वारो गुरवो यत्र चत्वारः प्लुतका अपि ।
लघ्वक्षराणि चत्वारि तालोऽयं नलकूवरः ॥१६॥
बिन्दुद्वयं गुरुश्चैव भवेद्यत्र स दर्पणः ॥ १७ ॥
रतिलीले विधातव्यं लघुद्वन्द्वं गुरुद्वयम् ॥१८॥
आदौ षोड़शगुरवो द्वात्रिंशल्लघवस्ततः ।
चतुःषष्टिर्द्रुता यत्र सोऽयं मोक्षपतिर्म्मतः ॥ १९ ॥
श्रीरङ्गसंज्ञके ताले मगणाल्लघुप्लुतौ मतौ ॥ २० ॥
सिंहविक्रमताले तु मगणो नखगाः खगौ ॥२१॥
प्लुतो लघुः प्लुतश्चैव ताले दीपकनामनि ॥ २२ ॥
ताले स्यान्मल्लिकामोदे लद्वयं लचतुष्टयम् ॥२३॥
लचतुष्कं विरामान्तं गजलीले प्रकीर्त्तितम् ॥२४॥
अष्टलस्तु चर्च्चर्य्यां विरामान्ते द्रुतौ लघुः ॥२५॥
द्रुतद्वन्द्वं भवेत्ताले कुहक्काख्ये लघुद्वयम् ॥२६॥
भवेयुर्व्विजयानन्दे लत्रयञ्च लघुत्रयम् ॥ २७ ॥
वीरविक्रमताले तु द्रुतौ लगौ ततः प्लुतः ॥ २८ ॥
टेङ्किका रगणेन स्यादेकेनैव कृतास्पदे ॥ २९ ॥
भगणो गप्लुतौ स्यातां रङ्गाभरणनामके ॥ ३० ॥
श्रीकीर्त्तिसंज्ञके ताले गुरुद्वन्द्वं लघुद्वयम् ॥३१॥
चतुर्द्रुता लघू द्वौ तु द्रुतो गो वनमालिनि ॥ ३२ ॥
चतुर्म्मुखाभिधे ताले यगणानन्तरं प्लुतः ॥ ३३ ॥
भगणः प्लुतो लगौ बिन्दुद्वयं गौ नः प्लुतस्तथा ।
लघुः प्लुतो द्रुतश्चैको लघुद्वयमथापि च ॥
निःशब्दं लचतुष्कञ्च ताले स्यात् सिंहनन्दने ॥३४॥
गो लघुर्गौ लघुः प्लुतस्ताले नन्दीश्वरे मताः ॥३५॥
गो द्रुतौ नौ प्लुतद्वन्द्वं चन्द्रबिम्बे प्रकीर्त्तितम् ॥३६॥
द्रुतद्वन्द्वं लघुश्चैकस्ताले स्यात्तु द्वितीयके ॥३७॥
सकारश्च यकारश्च जयमङ्गलनामनि ॥ ३८ ॥
चत्वारो गुरवो बिन्दुश्चत्वारश्च प्लुता अपि ।
बिन्दवो दशषट् लाश्च ताले गन्धर्व्वसंज्ञके ॥३९।
मकरन्दे द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वमथो गुरुः ॥ ४० ॥
गुरुर्लघुः प्लुतश्चैव त्रिभङ्गिः परिकीर्त्तितः ॥४१॥
अत्र रतितालस्य लक्षणं पतितम् ॥ ४२ ॥
वसन्तताले कर्णौ नगणो भगणस्तथा ॥ ४३ ॥
जगझम्पे गुरुश्चैको विरामान्तञ्च लद्वयम् ॥४४॥
गप्लुतौ लौ द्रुतौ लश्च प्लुतो गारुगि । ४५ ।
शेखरे ॥ ४६ ॥
प्लुतः शून्ये नगौ लश्च लद्वयञ्च ततो लघुः ॥
लचतुष्कं विना शब्दं यत्र घोषः स उच्यते ।४७।
हरवल्लभताले च प्लुतो लो गौ च लद्वन् ॥४८॥
भगणः प्लुतौ गनौ गयौ प्लुतो लघुश्च भैरवे ।४९।
गतप्रत्यागते ताले लो मौ गौ नौ प्रकीर्त्तितौ ॥५०॥
चतुर्लघुर्मल्लताले विरामान्तं द्रुतद्वयम् ।
लगौ गौ नो नगौ गश्च लद्वयं लद्वयं पुनः ॥५१॥
नचतुष्कं विना शब्दं ताले भैरवमस्तके । ५२ ।
सरस्वतीकण्ठाभरणे गौ लघुश्च द्रुतद्वयम् ॥५३॥
एक एव प्लुतो यत्र क्रीड़ातालः स उच्यते ॥५४॥
द्रुतद्वयं विरामान्तं ताले निःसारुके मतम् ।५५।
लत्रयं सविरामान्तं नौ पुनः लत्रयन्तथा ॥
प्लुतौ गः लयुगं गश्च यत्र मुक्तावली तु सा ।५६।
लगौ बिन्दुयुगं गौ लो रङ्गराजे प्रकीर्त्तितः ॥५७॥
लद्वयं सविरामान्तं गुरुः प्लुतद्वयं लघुः ।
यत्र ताले स विज्ञेयो भरतानन्दसंज्ञकः ॥ ५८ ॥
आदिताले लघुश्चैक इत्याह भरतो मुनिः ।५९।
मगणश्च प्लुताद्यन्तः सम्पक्केष्टाकतालके ॥ ६० ॥
एकाधिकशते ताले षष्टिर्मुख्यतमा इमे ॥" * ॥

अथ प्रस्तारः ।

"गुरुः प्लुताधोभागे तु गुर्व्वधोभागतो लघुः ।
द्रुतं लघोरधोभागे तुलेत्र तुलया तु पङ्क्तिका ॥
उद्वृत्ता च कला पश्चादित्थं प्रस्तारणक्रमः ।
सर्व्वप्लुतात् समारभ्य मात्रानिबद्धनिर्म्मितात् ॥
तावत् प्रस्तारयेदन्ते यावत् सर्व्वं द्रुतं भवेत् ॥"

अत्र तालप्रस्तारे पिङ्गलवन्नष्टोद्दिष्टमेरुपताकादयः सन्ति बाहुल्यभयान्नोक्ताः ॥ * ॥

अथ प्लुतादिमात्राभेदेन तालघातनम् ।

"ताले निष्ठातहस्तः प्लुतमनुघटयेद्घातमेकं सशब्दं
तत्पश्चात् द्वौ च घातौ निनदविरहितौ दर्शयेद्दूरतोऽधः ।
शून्यत्वात् फलतालाविति जगति पुनः ख्यातसिद्धौ सनन्दा-
वित्थं घातत्रयं तत् त्रिकलतगुवहिर्वर्द्धयेद्दूर्लकारम् ॥
एको घातः सशब्दो द्विकल इह गुरौ शब्दहीनस्तथान्यः
सोऽपूर्व्वं याति लीलावलयवलयितोत्तानहस्ताङ्गुलीभिः ।
किञ्चोच्चैकैकमात्रा समुदयिनि लघौ घात एको निनादी

पाञ्ची मात्रार्द्धभाजि द्रुतयुगि लघोरर्द्धमाद्येन
घात' ।

इति तालपातनप्रकारः ॥ ७ ॥

"श्रीरङ्गो भणितप्रबन्धकुशलश्चाष्टो मुक्तावलीमण्डनः
क्रीडाहेतुरसप्रसक्तहृदयो गन्धर्वलीलारतः ।
सान्द्राभोगपतिश्चतुर्मुखगतो यो राजचूडामणि
स्तस्य तालमयस्तुपेद्भुतयश संसारबन्धं हरि ॥

अपि च ।
नन्दाद्योऽहंसगुर्खेन यतनतस्वत्रिमोदय,
कन्दर्पो सनकुरतत्र तुलितौ यस्यानिरूपे गुणे ।
कण्ठाभा किल कोकिलारवभवो मार्गौ जय
श्रीरङ्गो
तालात्मा सुरजिच्छ्रिनतु सगुणः संसारपाथा-
दसीम् ।
इत्थं च कविचक्रवर्त्तिपदवी विद्यावनैरर्चित
श्रीमद्देवमिम यमर्च्चुनयथा: श्रीशोभनम्
श्रीधर' ।
तस्य आत्मगुभगुरस्य भणितौ सङ्गीतदामोदरे
तालाद्य लक्षकाव्युलक्तवचनौ यातत्तुमीय,
पटु ।"॥
अन्यच ।
'आद्यावर्त्तताया कन्दौ सम इन्द्रचतुर्दश ।
दशावतारबन्धादि ठ्यसनाद्या तत परम् ॥
आद्याष्टतालभेदा' । आड १ दोज २ ज्योति ३
चन्द्रशेखर ४ गञ्जनम् ५ पञ्चताल ६ रूप-
कम् ७ समताल ८ ॥ अथ रुद्रतालस्य भेदा ।
वीरविक्रम १ विषमसाद्र, २ धरणम् ३ वीर-
दर्पक ४ मण्डूक ५ कन्दर्प ६ कामपाहिड ७
भुवनगम् ८ दशकोषी ९ गजेन्द्रगुरु, १०
छटका ११ । अथ ब्रह्मतालभेदा' । ब्रह्म १ विराम
ब्रह्म २ घटकर्णा ३ सप्तमात्रा ४ ॥ अथेन्द्रताल
भेदा । इन्द्रसार' १ दशघाली २ मदनदोला ३
गुरुगर्ज ४ पञ्चाली ५ इन्द्रभाव ६ ॥
अथ चतुर्दशतालभेदा' । सिहनाल १ चन्द्र-
मात्रा २ इन्द्रमात्रा ३ अर्द्धज्योतिका ४ स्वर्गा
सार ५ समाद ६ धराधरा ७ पञ्चताल ८
काककला ९ कौरमन्दा १० ताण्डवी ११ चर्च-
धारिका १२ भाषा १३ अर्द्धमात्रा १४ ॥
तेषां लक्षणानि यथा,—
एकतालं तत शून्यं युगलं तालिका परे ।
सङ्गीते प्रथमं सारं आड्ताल प्रकीर्त्तित, १ ॥
एकतालं च शून्यं च क्रमेणापि त्रिधा भवेत् ।
द्विशून्य कलाभेदे दोजतालश्च भवेत् पृथक २ ॥
प्रथम युगलं तालं एक एककथापरं ।
कल्पितं तालज्योतिश्च परिकीर्त्तितम् ३ ॥
चन्द्रशेखराया युग्मं तथा चन्द्रशेखरं ।
एक तालं विभक्तं तु चन्द्रशेखरभाषितम् ४ ॥
एकतालं भवेच्छून्यं क्रमेणापि चतुष्टयम् ।
तालशून्यं रूपकश्च गञ्जनं मुनिभाषितम् ५ ॥
प्रथमं युग्मतालं तु तत्परं तालमेककम् ।
शेषे द्रुतं तथा शून्यं पञ्चताल प्रकीर्त्तितम् ६ ॥
युग्मं प्रथमं तालं तत्परं चैकशून्यकम् ।
शेषे च युगलं तालं रूपकं परिकीर्त्तितम् ७ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेण द्विविधं भवेत् ।
शेषे युगलतालश्च समतालं भवेत् परम् ८ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेण त्रिविधं भवेत् ।
तत्परं युगलं तालमित्येव वीरविक्रमः १ ।
युग्मताल तथा शून्यं तत्परं द्वयतालकम् ।
शेषे च युगलं तालं समुद्रविषमं स्मृतम् २ ॥
युग्मतालश्च शून्यश्च एकतालश्च तत्परे ।
शेषेकत्र त्रिशून्यश्च विषम धरणं भवेत् ३ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि त्रिधा भवेत् ।
युगलं युगलं पश्चात् स वीरदर्पकः स्मृतः ४ ॥
प्रथमं एकतालश्च तत्परं शून्यमेककम् ।
शेषेकत्र त्रितालश्च मण्डूकस्य गतिर्यथा ५ ॥
समतालं यथा इदं तथा कन्दर्पकं स्मृतम् ।
समताले भवेत् शून्यं कन्दर्पे नास्ति तत् पुनः ६ ॥
पञ्चतालात् परं शून्यं कामपाहिडमुत्तमम् ।
अयुद्धेष भवेत् चर्चा सप्रामस्य यथा गतिः ७ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि द्विधा भवेत् ।
शेषेकत्र त्रितालश्च भुवनगणभाषितम् ८ ॥
एकतालमेकशून्यमित्येवञ्च भवेत् क्रमात् ।
विराम एकतालश्च तालभेदे दशकोषिका ९ ॥
युगल युगल पश्चात् तदन्तेऽप्येकतालकम् ।
शेषे च युग्मशून्यश्च गजेन्द्रगुरुभाषितम् १० ॥
युग्मशून्य विरामे च एकतालं भवेत् क्रमे ।
छुटकाख्यानकं धीर सङ्गीतपरिनिष्ठितम् ११ ॥
युग्मश्च चर्चा प्रथमैकतालं
किञ्चिद्विरामे पुनरेकतालम् ।
प्रशस्य तालश्च सङ्गीतमध्ये
यथा क्रमोनो हि करोति ब्रह्मम् १ ॥
युग्मताल भवन्तस्तु एकतालश्च तत्परे ।
शेषे द्वितीयशून्ये च विरामब्रह्मतालकम् २ ॥
प्रथमश्चैकतालश्च युग्मशून्यं तथा परे ।
शेषेकत्र त्रितालेति घटकर्णा खलु कथ्यते ३ ॥
आदौ युग्मं तथा युग्म त्रितालश्च तथा परे ।
सप्तमात्रा भवत्येषा ब्रह्मतालान्तरे शुभे ४ ॥
सविरामं त्रितालश्च एक शून्यं तथापरे ।
शेषे चर्चा त्रितालश्च इन्द्रसार इतीर्य्यते १ ॥
द्वितयशून्यं विरामे भवति ततश्च त्रितालानि ।
शेषेच द्विशून्यमित्येवं दशघाली २ ॥
प्रथममेव युग्मताल तत्पश्चादेकशून्यं विरामे ।
शेषे त्रितयतालं भवतीति मदनदोला ३ ॥
युग्मतालं समारभ्य पञ्चतालं भवेत्तथा ।
अन्तेषु तथा चर्चा गुरुगर्ज ईरित ४ ॥
आरम्भश्च यथा धाराख्या ताला भवेद्गुरुः ।
पञ्चतालान्तरालेति पञ्चालीति प्रकीर्त्तिता ५ ॥
सविरामं चतुर्थांशं त्रिताल शून्यमन्ततः ।
सेघारम्भे यथा केका स्यमन्ते इन्द्रभाषित ६ ॥
एकतालश्च शून्यश्च क्रमेण त्रितयं तत ।
शेषे चतुर्थं चर्चा सिंहताल इतीर्य्यते १ ॥
एकतालस्तथा युग्मं तालं प्रत्येकमव्ययम् ।
शेषे चोक्तिं च शून्यादि चन्द्रमात्रा भवेत् परा २ ॥
प्रथमं घटकतालश्च अन्ते तु भवेत् क्रमे ।
शेषे युग्मं तथा शून्यं इन्द्रमात्रा च सोच्यते ३ ॥
चन्द्रशून्यं त्रितालश्च विरामेण क्रमेण तु ।
अन्ते तु भवत्येव अर्द्धज्योतिरिति स्मृति ४ ॥
एकैकतालान्तरयुग्मतालान्
शून्यत्रयं तत्परमेकतालम् ।
कलाभिदा शून्यभिदा समाख्या
स स्वर्गसाराख्यमयीनताल: ५ ॥
युग्मशून्यं विरामेण देवतालमिति क्रमात् ।
समादाख्योऽन्तरे शून्यं इति सर्वत्र भाषितम् ६ ॥
तथाम्बुदे दामिनि प्रोद्भवानं
तथा सुधम्बद्धयुतालभागम ।
युग्मं चतुर्थं क्रमतश्च तालं
शेषे त्रितालश्च धराधराख्या ७ ॥
एकतालश्च शून्यश्च क्रमेणापि चतुष्टयम् ।
क्रमात्तालत्रयश्चैव पञ्चतालानुदाहृत ॥ ८ ॥
सविरामं द्वयं ताल युग्मतालं तथा परे ।
शेषैकत्र त्रितालश्च भवेत् काककलेति वा ॥ ९ ॥
त्रितालश्च भवेच्चर्चा तत्परं चैकतालकम ।
शेषेऽपि च त्रितालश्चेत् कौरमन्दा प्रचक्षते १० ॥
युग्म युग्मं तथा युग्मं तालश्चैकं भवेत क्रमात् ।
द्विशून्य कलाभेदे ताण्डवीति भवेत् पृथक ११ ॥
सविरामं द्वय तालं युग्मशून्यश्च तत्परम् ।
शेषोर्द्धेतु त्रितालश्च चर्चधारा प्रकीर्त्तिता १२ ॥
चन्द्रशून्यं विरामेण द्वयं ताल भवेत् क्रमात् ।
अन्तर्द्धेतु भवेच्चर्चा भाषाख्यं तालमुत्तमम् १३ ॥
आद्यर्द्धेतु त्रितालश्च द्वय तालं विरामकम ।
इत्यर्द्धमात्रा विज्ञेया सङ्गीतादि सम्मत ।"

इति सङ्गीतदामोदर ॥

दशावतारप्रबन्धलक्षणं प्रबन्धशब्दे निबन्धाय
प्रबन्धवाद्यलक्षणं वाद्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥
करतलम् । अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां कम्पितम् । करा-
स्फाल, । (यथा, मेघदूते । ७९ ।
"तालै, सिञ्जद्वलयसुभगैर्नर्त्तित, कान्तया मे
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठ, सुहृद: ।")
कांस्यनिर्मितवाद्यभाण्डम् । तृणद, । इति
मेदिनी । ले, ५९ ॥ (महादेव: । यथा, महा-
भारते । १३ । १७ । १२८ ।
"नलक्ष्मल: करस्थाली ऊर्द्ध्वसंहननो महान् ।")

तालकं, क्ली, (तालमेव । ताल + स्वार्थे कन् ।)
हरितालम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (अथ ताल
कस्याशुद्धस्य दोषमाह ।
"अशुद्धं तालमायुष्यं गुरुपमाहरमेव हन्ति ।
तापस्फोटाङ्गसङ्कोचं कुरुते तेन शोधयेत् ॥
अथ तालकस्य शोधनविधि ।
तालकं कणश, कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके पचेत् ।
दोलायन्त्रेण यामैकं तत कूष्माण्डवेद्रवे ।
तिलतैले पचेद्याम याम च त्रिफलाजले ।
एवं यन्त्रे चतुर्यामं पक्वं शुध्यति तालकम् ॥
अथ तालकस्य मारणविधि, ।
मर्द्दनं तालकं शुद्धं पौनर्नवरसेन तु ।
ततो दिनैकमेकेन दिनं सार्द्धक्षीरेण ।
तत, पुनर्मावताश्चै: गवाद्यामर्द्दं प्रपूरयेत् ।

तत्र तन्नोलकं हृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् ॥
व्याकण्ठं पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे ।
स्थालीं चुल्ल्यां समारोप्य क्रमाद्वह्निं विवर्द्धयेत् ॥
दिनान्यन्तरशून्यानि पञ्चवह्निं प्रदापयेत् ।
एवं तन्म्रियते तालं मात्रा तुल्यैकरक्तिका ॥
अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥”
अन्यच्च ।
“तालकं हरते रोगान् कुष्ठमृत्युज्वरापहम् ।
शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्य्यवृद्धिं तथायुषम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
अन्यान्यविधं हरितालमारणम् । यथा, वैद्यक-
रसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ।
“तालकं कणशः कृत्वा सुस्वच्छं छुरिकान्तरे ।
चूर्णोदकेन संपिष्टमपामार्गजटोद्भवैः ॥
क्षारोदकैश्च संपिष्टस्तद्धाधो यावमूकलम् ।
चूर्णं दत्त्वा निरुध्याथ कुप्याङ्केच प्रपूरयेत् ॥
पुनर्मुखं निरुध्याथ चतुर्यामं क्रमाग्निना ।
पचेदेवं हि तच्चूर्णं कुष्ठादौ परियोजयेत् ॥”
मतान्तरम् ।
“अम्ललोनीजलैर्भाव्यं तालं द्वादशयामकम् ।
तथैव निम्बनीरेण ततश्चूर्णोदकेन च ।
प्रक्षाल्य शाल्मलीक्षारैर्द्विगुणैः खातमध्यगम् ।
विधाय कवचीयन्त्रं बालुकाभिः प्रपूरयेत् ।
द्वादशप्रहरं पक्त्वा स्वाङ्गशीतञ्च चूर्णयेत् ।
खादयेद्रक्तिकामेकां कुष्ठशीघ्रप्रशान्तये ॥”
इति हरितालमारणम् ॥)
(तालमिव कायतीति । कै + कः ।) हार-
यन्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७१ ॥ ताला
इति भाषा ॥ तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥
तालकाभः, पुं, (तालकस्य हरितालस्य आभा
इव आभा यस्य ।) हरितवर्णः । इति हेम-
चन्द्रः । ६ । ३१ ॥ तद्वति, त्रि ॥
तालकी, स्त्री, (तालकस्य तालवृक्षस्य इयम् ।
तालक + अण् + ङीप् ।) तालसुरा । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ ताड़ी इति भाषा ॥
तालक्षीरकं, क्ली, (तालजातं क्षीरमिव । ततः
इवार्थे स्वार्थे वा कन् ।) तालसम्भूततवक्षीरम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
तालध्वजः, पुं, (तालो ध्वजो यस्य ।) बलदेवः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । ६ ।
५४ । १० ।
“नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो बली ।
पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ॥”
पर्व्वतविशेषः । यथा, शत्रुञ्जयमाहात्म्ये । १ । ३५२ ।
“शत्रुञ्जयो रैवतश्च सिद्धिक्षेत्रं सुतीर्थराट् ।
टङ्कः कपर्द्दी लौहित्यस्तालध्वजकदम्बकौ ॥”)
तालध्वजा, स्त्री, (तालस्तालवृक्षो ध्वजचिह्नं
यस्याः ।) पुरीविशेषः । यथा, क्रियायोगसारे ।
“अस्ति तालध्वजा नाम नगरी त्रिदिवोपमा ॥”
तालनवमी, स्त्री, (तालोपहारा नवमी । शाक-
पार्थिववत् समासः ।) भाद्रशुक्लनवमी । यथा,
“मासि भाद्रपदे या स्यान्नवमी बहुलेतरा ।
तस्यां संपूज्य वै दुर्गामश्वमेधफलं लभेत् ॥”
इति संवत्सरकौमुदीधृतगरुड़पुराणवचनम् ॥
इयमेव तालनवमी ख्याता ॥ (अस्यां नवम्यां
सौभाग्यफलकाङ्क्षिणीभिः स्त्रीभिर्यथाविधानं
नारायणं लक्ष्मीञ्च संपूज्य व्रतकथा श्रोतव्या ।
तत्कथा यथा,—
“मेरुपृष्ठे सुखासीनं कृष्णं कमलया सह ।
उवाच मधुरं वाक्यं स्मितपूर्व्वं सुदाम्बिका ॥
शृणु मे वचनं देव ! स्त्रीणां सौभाग्यकारणम् ।
केन वा सुभगा चासीत् केन वा दुर्भगा भवेत् ॥
किं कृतेन विमुच्येत किं कृतेन फलं लभेत् ।
तन्मे ब्रूहि सुरश्रेष्ठ ! नारीणां कारणं ध्रुवम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
पूर्व्वं हि मम भार्य्ये द्वे सत्यभामा च रुक्मिणी ।
रुक्मिणी सुभगा साध्वी सत्यभामा च दुर्भगा ॥
तस्याः कर्म्मविपाकेन सौभाग्यमन्यथा गतम् ।
केनचिद्वाक्यदोषेण सत्यभामा च दुर्भगा ॥
दुःखार्त्ता शोकसन्तप्ता रुदती बहुशो मुहुः ।
कियत्काले च सम्पन्ने व्रजन्ती च तपोवने ॥
अरण्ये विजने गत्वा कस्मिन्मुनिवराश्रमे ।
रुदित्वा च विधानेन सर्व्वं दुःखं न्यवेदयत् ॥
तच्छ्रुत्वा तु मुनिश्रेष्ठः प्रोवाच रुदतीं शुभाम् ।
भयं पुत्त्रिणि ! मा रोदीः सौभाग्यं ते भविष्यति ॥
सत्यभामोवाच ।
दुःखं मे बहुशस्तात ! शरीरं दुर्भगं कथम् ।
कथ्यतां मुनिशार्दूल ! स्वामिसौभाग्यकारणम् ॥
मुनिरुवाच ।
भाद्रे मासि सिते पक्षे नवमी या तीथिर्भवेत् ।
तस्यां नारायणं लक्ष्मीं पूजयेच्च विधानतः ॥
सत्यभामोवाच ।
विधानं कीदृशं तस्य किं दानं किञ्च पूजनम् ।
तन्मे ब्रूहि मुनिश्रेष्ठ ! कारणं किन्तदुच्यताम् ॥
मुनिरुवाच ।
स्थण्डिले मण्डलं कृत्वा घटं तत्र निवेशयेत् ।
तत्र नारायणं लक्ष्मीं गन्धपुष्पादिनार्चयेत् ॥
नैवेद्येन सदा भक्त्या पूजयेत् भक्तवत्सलाम् ।
तालेन पूजयेत् देवीं तालेनैव विनिर्म्मितम् ॥
तस्य तत् पिष्टकं दत्त्वा ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य विप्रहस्ते समर्पितम् ॥
स्वस्तीति ब्राह्मणो ब्रूयात् व्रतं साङ्गं समाचरेत् ।
एवं क्रमेण साध्वीभिः कर्त्तव्यमतियत्नतः ॥
नवमं वत्सरं यावत् मासि भाद्रपदे तथा ।
पुत्त्रपौत्त्रैः परिवृता सौभाग्यमतुलं भवेत् ॥
धनधान्यसमृद्धिश्च अवैधव्यञ्च नित्यशः ।
अभीष्टफलमाप्नोति नवमीव्रतकारणात् ॥
सम्पूर्णे तु व्रते भूते प्रतिष्ठां तदनन्तरम् ।
विप्राय दक्षिणा देया सुभोज्यञ्च विधानतः ॥
एवं कुरु सदा विज्ञे ! शृणु भाष्यमुत्तमम् ॥
तथा चक्रे च सा साध्वी मुनेर्व्वचनगौरवात् ।
व्रते सम्पूर्णतां याते केशवस्तामुपागतः ॥
उवाच प्रहसन् देवो वचनं मधुरं शुभम् ।
असौभाग्येन यद्दुःखं तत् ते सर्व्वं विनश्यतु ॥
सौभाग्यमतुलं प्राप्य यथा गौरी हरस्य च ।
शचीव पुरुहूतस्य रतीव मदनस्य च ॥
यथा नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भव शोभने ! ।
इति तस्यै वरं दत्त्वा गृहीत्वा तां पुरं ययौ ॥
इदं या कुरुते साध्वी व्रतं सा सुभगा भवेत् ।
एवं व्रतञ्च या नारी करोति धर्म्मतत्परा ॥
तस्याश्च भवने लक्ष्मीश्चञ्चला निश्चला भवेत् ।
जन्मान्तरे भवेत् साध्वी अवैधव्यं सदा पुनः ॥
पतिश्च सुभगा साध्वी पुत्त्रपौत्त्रान्विता भवेत् ।
धनधान्यसमृद्धिञ्च ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥”
इति भविष्यपुराणोक्ततालनवमीव्रतकथा
समाप्ता ॥*॥ व्रतेऽस्मिन् नवफलानि दातव्यानि ।
तानि यथा,—
“पिण्डखर्ज्जूरं जातिश्च एला चैव हरीतकी ।
नारिकेलं तथा पूगं रम्भापक्वफलन्तथा ।
तत्र मुख्यं प्रदातव्यं तालस्य फलमुत्तमम् ॥”*॥)
तालपत्रं, क्ली, (तालस्य पत्त्रमिव ।) ताड़ङ्कः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥ तालवृक्षस्य पर्णञ्च ॥
(एतस्य व्यजनगुणा यथा,—
“तालपत्त्रमरुद्रूक्षः कोष्णो वातस्य शान्तिकृत् ।
निद्राकरः प्रीतिकरः शोषरोगविकारहा ॥
दाहपित्तश्रमग्लानिनाशनो भ्रमशान्तिकृत् ।
मधुरोऽतिश्रमघ्नः स्यादार्द्रत्वे कफकोपनः ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
तालपत्त्रिका, स्त्री, (तालपत्त्री + स्वार्थे कन् टाप्
ह्रस्वश्च ।) मुषली । तालमूली । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तालमूलीशब्देऽस्या विवृति-
र्ज्ञातव्या ॥)
तालपत्त्री, स्त्री, (तालस्य पत्त्रमिव पत्त्रमस्याः ।)
मूषिकपर्णी । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥ (यथा,
“गोजी च पिष्टा सह तालपत्त्र्या
शस्त्री विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥”
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)
तालपर्णं, क्ली, स्त्री, (तालः खड्गमुष्टिरिव पर्ण-
मस्य ।) मुरानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
तालपर्णी, स्त्री, (तालस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।
ङीप् ।) मधुरिका । इति जटाधरः ॥ मुरा ।
इत्यमरः । २ । ४ । १२३ ॥
तालपुष्पकं, क्ली, (तालस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ।
कप् ।) प्रपौण्डरीकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
तालभृत्, पुं, (तालं बिभर्त्ति ध्वजरूपेणेति । भृ
+ क्विप् ।) बलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तालप्रलम्बं, क्ली, (ताले तालवृक्षे प्रलम्बते इति ।
प्र + लम्ब + अच् ।) तालजटा । यथा,—
“तथा तालप्रलम्बञ्च रुच्यं चतरुणापहम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
तालमूलिका, स्त्री, (तालमूली + स्वार्थे कन् टाप्
ह्रस्वश्च ।) तालमूली । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥
तालमूली, स्त्री, (तालस्य मूलमिव मूलमस्याः ।
ङीप् ।) स्वनामख्यातवृक्षः । तत्पर्य्यायः ।
अर्शोघ्नी २ मुषली ३ ताली ४ खलिनी ५ ।

घाघो मात्रार्द्धभाजि द्रुतवपुषि सघोरर्द्धतादेन घात ॥

इति तालघातनप्रकार ॥ * ॥

श्रीरङ्गो मणिरत्नकङ्कणवद्धो सुक्तावलीमण्डन क्रीडाहेतुवसन्तरक्तहृदयो गन्धर्व्वलीलारत । साक्षान्मोचपतिश्चतुर्मुखगतो यो राजचूडामणि सोऽयं तालमयस्त्रीणुद्धयवत् संसारवन्ध हरि ॥

अपि च ।

नन्दीघ्रोऽहैतनुर्भवेन वनतस्सान्द्रविमोदय कन्दर्पो नलकवरश्च तुलितौ यस्यानिरूपे तुले । कण्ठान्तः किल कौकिलारवभवो वाद्यो जय श्रीरङ्गो

तालात्मा सुरजिच्छिन्नसुवगुण ससारपाशा वलीम् ॥

ख्यातो य कविचक्रवर्त्तिपदतो विद्यापनैरर्चित सोऽभद्रयमिम यमर्ज्जुनयशाः सोऽजीजनत श्रीधर ।

तस्य श्रीलशुभङ्करस्य भणितौ सङ्गीतदामोदरे तालाद्य स्तवकोऽयुतस्तवकतौ यातस्तृतीय पट ॥ * ॥

अन्यच्च ।

आत्मावदक्षया रुद्रो ब्रह्म इन्द्रश्चतुर्द्दश । दशावतारवत्स्वाख्यि नृत्यनाट्या तत परम् ॥

अथाष्टतालभेदा । आड १ दोज २ ज्योति ३ चन्द्रशेखर ४ गञ्जनम् ५ पञ्चताल ६ रूपकम ७ समताल ८ ॥ अथ सप्ततालस्य भेदा । वीरविक्रम १ विषमसमुद्र २ धरणम ३ वीरदर्पक ४ मण्डूक ५ कन्दर्प ६ डाम्पपाडिड ७ ध्रुवचरणम् ८ दशकोषी ९ गजेन्द्रगुरु १० छुटका ११ । अथ ब्रह्मतालभेदा । ब्रह्म १ विराम ब्रह्म २ षटकला ३ सप्तमात्रा ४ ॥ अथेन्द्रताल भेदा । देवसार १ देववाली २ मदनदोला ३ गुरुगर्व्व ४ पञ्चाली ५ इन्द्रभाष ६ ॥ अथ चतुर्द्दशतालभेदा । चित्रताल १ चन्द्रमात्रा २ देवमात्रा ३ अर्द्धज्योतिका ४ खगसार ५ समाप्ट ६ धराधरा ७ वसन्तवाक ८ काककला ९ कौरमन्दा १० तालवी ११ श्र्यं धारिका १२ भाषा १३ अर्द्धमात्रा १४ ॥ तेषां लक्षणानि यथा,—

एकतालस्तम शून्य युगल तालिका परे ।
सङ्गीते प्रथम सार आडताल प्रकीर्त्तित १ ॥
एकतालश्च शून्यश्च क्रमेणापि त्रिधा भवेत ।
प्रान्तशून्य कलाभेदे दोजाख्यश्च भवेत् पृथक २ ॥
प्रथम युगल ताल एक एकस्तथापरे ।
कलाभेदं गान्धर्वे ज्योतिश्च परिकीर्त्तितम् ३ ॥
चन्द्रश्चन्द्रस्तथा युग्म तथा चन्द्रस्तथापरे ।
यत्र ताला निभवन्त्येव चन्द्रशेखरभाषित ४ ॥
एकमात्रो भवेच्चेह ह्रु क्रमेणापि चतुष्टयम् ।
प्रान्तशून्य गञ्जनश्च सर्व्वतो मुनिभाषितम् ५ ॥
प्रथम युगलश्चैव ततपर तालमेककम् ।
शेषे युग्म तथा शून्य पञ्चताल प्रकीर्त्तितम् ६ ॥
शेषे च युगल ताल रूपक परिकीर्त्तितम् ७ ॥
एकताल तथा शून्य क्रमेण द्विविध भवेत् ।
शेषे युगलतालश्च समताल भवेत परम् ८ ॥
एकताल तथा शून्य क्रमेण त्रिविध भवे ।
ततपर युगल तालमित्येव वीरविक्रम १
युग्मताल तथा शून्य ततपर द्वयतालकम् ।
शेषे च युगल ताल समुद्रविषम स्मृतम् २ ॥
युग्मतालश्च शून्यश्च एकतालश्च ततपरे ।
शेषेकञ्च त्रिशून्यश्च विषम धरण भवेत् ३ ॥
एकताल तथा शून्य क्रमेणापि त्रिधा भवेत ।
युगल युगल पश्चात स वीरदर्पक स्मृत ४ ॥
प्रथम एकतालश्च ततपर शून्यमेककम् ।
शेषेकञ्च त्रितालश्च मण्डूकस्य गतिर्यथा ५ ॥
समतालं यथा दृष्ट तथा कन्दर्पश्च स्मृतम् ।
समताले भवेत शून्य कन्दर्पे नास्ति तत पुन ६ ॥
पञ्चतालात् पर शून्य डाम्पपाडिडमुत्तमम् ।
अन्त्यद्वैश्च भवेत चक्र सयामस्य यथा गति ७ ॥
एकतालं तथा शून्य क्रमेणापि द्विधा भवेत ।
शेषेकञ्च त्रितालश्च ध्रुवचरणभाषितम् ८ ॥
एकतालमेकशून्यमित्येवञ्च भवेत क्रमात् ।
विराम एकतालश्च वागभेदे दशकोषिका ९ ॥
युगल युगल पश्चात तदन्तेऽप्येकतालकम् ।
शेषे च युग्मशून्यश्च गजेन्द्रगुरुभाषितम् १० ॥
युग्मशून्य विरामे च एकताल भवेत क्रमे ।
छुटकाख्यानक धीर सङ्गीतपरिनिष्ठितम् ११ ॥

युग्मञ्च चक्र प्रथमैकताल
किञ्चिद्विरामे पुनरेकतालम् ।
ब्रह्मस्य तालश्च सङ्गीतमध्ये
यथा कपोती हि करोति शब्दम १ ॥

युग्मताल भवेच्चक्र एकतालश्च तत्परे ।
शेषे द्वितीयशून्ये च विरामब्रह्मतालकम २ ॥
प्रथमश्चैकतालश्च युग्मशून्य तथा परे ।
शेषेकञ्च त्रितालेति षटकला खलु कथ्यते ३ ॥
आदौ युग्म तथा युग्म त्रितालश्च तथा परे ।
सप्तमात्रा भवत्येषा ब्रह्मतालान्तरे शुभे ४ ॥
सविराम त्रितालश्च एक शून्य तथापरे ।
शेषे चक्र त्रितालश्च देवसार इतीर्य्यते १ ॥
द्वितयशून्य विरामे भवति ततश्च त्रितालानि ।
शेषेण दिशून्यमित्येव देववाली २ ॥
प्रथममेव युग्मताल तत्पश्चादेकशून्य विरामे ।
शेषे त्रितयताल भवतीति मदनदोला ३ ॥
युग्मताल समारभ्य पञ्चताल भवेत्तथा ।
अन्तेश्च तथा चक्र गुरुगर्व्व इरित ४ ॥
यापवस्य यथा धारास्तथा तालो भवेदिह ।
पञ्चतालान्तरातीति पञ्चालीति प्रकीर्त्तिता ५ ॥
सविराम चतुस्ताल त्रिताल शून्यमन्तत ।
मेघारम्भे यथा केका रूयन्ते इन्द्रभाषित ६ ॥
एकतालश्च शून्यश्च क्रमेण त्रितयं तत ।
शेषे चतुष्टयं चक्र चित्रताल इतीर्य्यते १ ॥
एकपञ्चस्तथा युग्म ताल प्रत्येकसञ्चयम ।
शेषे चौथि च शून्यानि चन्द्रमात्रा भवेत् परा २ ॥
शेषे युग्म तथा शून्य देवमात्रा च सोच्यते ३ ।
चन्द्रशून्य त्रितालश्च विरामेण क्रमेण तु ।
अन्तद्वैम् भवत्येव अर्द्धज्योतिरिति स्थिति ४ ॥

एकैकतालान्तरयुग्मतालात
शून्यत्रय ततपरमेकतालम ।
कलाभिन्ना शून्यभिन्ना समाख्या
स खगसाराख्यनवीनताल ५ ॥

युग्मशून्य विरामेण देवतालमिति क्रमात ।
समाप्टाख्योऽन्तरे शून्य इति सर्व्वत्र भाषितम् ६ ॥

नवाम्बुदे दामिनि शोभयान
तथा सुसम्भृतसुतालभानम ।
युग्म सचक्र क्रमतश्च ताल
शेषे त्रितालश्च धराधराख्या ७ ॥

एकतालश्च शून्यश्च क्रमेणापि चतुष्टयम् ।
क्रमात्तालत्रयञ्चैव वसन्तवागुदाहृत ८ ॥
सविराम द्वय ताल युग्मताल तथा परे ।
शेषेकञ्च त्रितालश्च भवेत् काककलेति सा ९ ॥
त्रितालश्च भवेच्चक्र ततपर चैकतालकम ।
शेषेऽपि च त्रितालश्चेत कौरमन्दा प्रचक्षते १० ॥
युग्म युग्म तथा युग्म तालश्चैक भवेत क्रमात ।
शेषशून्य कलाभेदे तालवीति भवेत् पृथक ११ ॥
सविराम द्वय ताल युग्मशून्यश्च ततपरम ।
शेषेऽर्द्धे तु त्रितालश्च श्र्यधारा प्रकीर्त्तिता १२ ॥
चन्द्रशून्य विरामेण द्वय ताल भवेत क्रमात ।
अन्त्यद्रुत भवेच्चक्र भाषाख्य तालमुत्तमम १३ ॥
अन्त्यद्रुत त्रितालश्च द्वय ताल विरामकम ।
इत्यर्द्धमात्रा विज्ञेया सङ्गीतभुवि सर्व्वत ॥

इति सङ्गीतदामोदर ॥

दशावतारप्रबन्धलक्षण प्रबन्धशब्दे विज्ञाय प्रबन्धवाद्यलक्षण वाद्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ करतलम् । अङ्गुलमध्यमाभ्यां सम्मितम् । करास्फाल । (यथा मेघदूते । ७९ ।
'तालै सिञ्जद्वलयसुभगैर्नर्त्तित कान्तया मे यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठ सुहृद ।")
कांस्यनिर्म्मितवाद्यभाण्डम् । तत्पर्य्याय । इति मेदिनी । ले २९ ॥ (महादेव । यथा महाभारते । १३ । १७ । १२८ ।
'सलस्ताल करस्थाली कर्द्धसहननो महान् ।)

तालक क्ली (तालमेव । ताल+स्वार्थे कन् ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अथ तालकस्याशुद्धस्य दोषमाह ।
"अशुद्ध तालमायुर्घ्नं तकमारुतमेहकृत ।
तापस्फोटाङ्गसङ्कोच कुरुते तेन शोधयेत् ॥
अथ तालकस्य शोधनविधि ।
तालक कणश कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके पचेत् ।
दोलायन्त्रेण यामैक तत कुष्माण्डजे द्रवे ॥
तिलतैले पचेद्याम यामञ्च त्रिफलाजले ।
एवं यन्त्रे चतुर्याम पक्व शुध्यति तालकम् ॥
अथ तालकस्य मारणविधि ।
सदल तालकं शुद्धं पौनर्नवरसेन तु ।
खल्ले विमर्द्दयेदेव दिनं पश्चाद्विशोषयेत् ॥
[illegible]

तत्र तद्गोलकं धृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् ॥
ग्याकाखं पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे ।
स्थालीं चुल्ल्यां समारोप्य क्रमाद्वह्निं विवर्द्धयेत् ॥
दिनान्यन्तरशून्यानि पञ्चवह्निं प्रदापयेत् ।
एवं तन्म्रियते तालं मात्रा तुल्येकरक्तिका ॥
अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥"
अन्यच्च ।
"तालकं हरते रोगान् कुष्ठमृत्युज्वरापहम् ।
शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्य्यवृद्धिं तथायुषम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
अन्यान्यविधं हरितालमारणम् । यथा, वैद्यक-
रसेन्द्रसारसंग्रहे नागमारणाधिकारे ।
"तालकं कणशः कृत्वा सुशुद्धं टुण्डिकान्तरे ।
चूर्णोदकेन संपिष्टमपामार्गजटोद्भवैः ॥
चारोदकैश्च संपिष्टमर्द्धाधो यावमूकजम् ।
चूर्णं दत्त्वा निरुध्याथ कुम्भाण्डेष्व प्रपूरयेत् ॥
पुनर्मुखं निरुध्याथ चतुर्यामं क्रमाग्निना ।
पचेदेवं हि तच्चूर्णं कुष्ठादौ परियोजयेत् ॥"
मतान्तरम् ।
"अम्ललोनीजलैर्भाव्यं तालं द्वादशयामकम् ।
तथैव निम्बनीरेण ततश्चूर्णोदकेन च ।
प्रचाल्य शाल्मलीचारैर्द्विगुणैः खातमध्यगम् ।
विधाय कवचीयन्त्रं वालुकाभिः प्रपूरयेत् ।
द्वादशप्रहरं पक्वा स्वाङ्गशीतञ्च चूर्णयेत् ।
खादयेद्रक्तिकामेकां कुष्ठनाशाय शान्तये ॥"
इति हरितालमारणम् ॥)
(तालमिव कायतीति । कै+कः ।) द्वार-
यन्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७१ ॥ ताला
इति भाषा ॥ तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥
तालकाभः, पुं, (तालकस्य हरितालस्य आभा
इव आभा यस्य ।) हरितवर्णः । इति हेम-
चन्द्रः । ६ । ३१ ॥ तद्वति, त्रि ॥
तालकी, स्त्री, (तालकाख तालवृक्षस्य इयम् ।
तालक+अण्+ङीप् ।) तालसुरा । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ ताड़ी इति भाषा ॥
तालचीरकं, क्ली, (तालजातं चीरमिव । ततः
इवार्थे स्वार्थे वा कन् ।) तालसम्भूतवचीरम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
तालध्वजः, पुं, (तालो ध्वजो यस्य ।) बलदेवः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । ८ ।
५४ । १० ।
"नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो वली ।
पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ॥"
पर्व्वतविशेषः । यथा, शत्रुञ्जयमाहात्म्ये । १ । ३५२ ।
"शत्रुञ्जयो रैवतश्च सिद्धिक्षेत्रं सुतीर्थराट् ।
टङ्कः कपर्द्दी लौहित्यस्तालध्वजकदम्बकौ ॥")
तालध्वजा, स्त्री, (तालस्तालवृक्षो ध्वजचिह्नं
यस्याः ।)पुरीविशेषः । यथा, क्रियायोगसारे ।
"अस्ति तालध्वजा नाम नगरी त्रिदिवोपमा ॥"
तालनवमी, स्त्री, (तालोपहारा नवमी । शाक-
पार्थिववत् समासः ।) भाद्रशुक्लनवमी । यथा,
"मासि भाद्रपदे या स्याच्नवमी बहुलेतरा ।
तस्यां संपूज्य वै दुर्गामश्वमेधफलं लभेत् ॥"
इति संवत्सरकौमुदीधृतगरुड़पुराणवचनम् ॥
इयमेव तालनवमी ख्याता ॥ (अस्यां नवम्यां
सौभाग्यफलकाङ्क्षिणीभिः स्त्रीभिर्यथाविधानं
नारायणं लक्ष्मीञ्च संपूज्य व्रतकथा श्रोतव्या ।
तत्कथा यथा,—
"मेरुपृष्ठे सुखासीनं कृष्णं कमलया सह ।
उवाच मधुरं वाक्यं स्मितपूर्व्वं सुदाम्बिका ॥
शृणु मे वचनं देव! स्त्रीणां सौभाग्यकारणम् ।
केन वा सुभगा चासीत् केन वा दुर्भगा भवेत् ॥
किं कृतेन विमुच्येत किं कृतेन फलं लभेत् ।
तन्मे ब्रूहि सुरश्रेष्ठ ! नारीणां कारणं ध्रुवम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
पूर्व्वं हि मम भार्य्ये द्वे सत्यभामा च रुक्मिणी ।
रुक्मिणी सुभगा साध्वी सत्यभामा च दुर्भगा ॥
तस्याः कर्म्मविपाकेन सौभाग्यमन्यथा गतम् ।
केनचिच्चाप्यदोषेण सत्यभामा च दुर्भगा ॥
दुःखार्त्ता शोकसन्तप्ता रुदती वहुशो मुहुः ।
कियत्काले च सम्पन्ने व्रजन्ती च तपोवने ॥
अरण्ये विजने गत्वा कस्मिन्मुनिवराश्रमे ।
रुदित्वा च विधानेन सर्व्वं दुःखं न्यवेदयत् ॥
तच्छ्रुत्वा तु मुनिश्रेष्ठः प्रोवाच रुदतीं शुभाम् ।
भये पुत्त्रिणि ! मा रोदीः सौभाग्यं ते भविष्यति ॥
सत्यभामोवाच ।
दुःखं मे बहुशस्तात ! शरीरं दुर्भगं कथम् ।
कथ्यतां मुनिशार्दूल ! स्वामिसौभाग्यकारणम् ॥
मुनिरुवाच ।
भाद्रे मासि सिते पक्षे नवमी या तिथिर्भवेत् ।
तस्यां नारायणं लक्ष्मीं पूजयेच्च विधानतः ॥
सत्यभामोवाच ।
विधानं कीदृशं तस्य किं दानं किञ्च पूजनम् ।
तन्मे ब्रूहि मुनिश्रेष्ठ! कारणं किन्तदुच्यताम् ॥
मुनिरुवाच ।
स्थण्डिले मण्डलं कृत्वा घटं तत्र निवेशयेत् ।
तत्र नारायणं लक्ष्मीं गन्धपुष्पादिनार्च्चयेत् ॥
नैवेद्येन सदा भक्त्या पूजयेत् भक्तवत्सलाम् ।
तालेन पूजयेत् देवीं तालेनैव विनिर्म्मितम् ॥
तस्य तत् पिष्टकं दत्त्वा ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य विप्रहस्ते समर्पितम् ॥
स्वस्तीति ब्राह्मणो ब्रूयात् व्रतं साङ्गं समाचरेत् ।
एवं क्रमेण साध्वीभिः कर्त्तव्यमतियत्नतः ॥
नवमं वत्सरं यावत् मासि भाद्रपदे तथा ।
पुत्त्रपौत्रैः परिवृता सौभाग्यमतुलं भवेत् ॥
धनधान्यसमृद्धिश्च अवैधव्यञ्च नित्यशः ।
अभीष्टफलमाप्नोति नवमीव्रतकारणात् ॥
सम्पूर्णे तु व्रते भूते प्रतिष्ठां तदनन्तरम् ।
विप्राय दक्षिणा देया सुभोज्यञ्च विधानतः ॥
एवं कुरु सदा विज्ञे ! शृणु भाषणमुत्तमम् ॥
तथा चक्रे च सा साध्वी मुनेर्व्वचनगौरवात् ।
व्रते सम्पूर्णतां याते केशवस्तामुपागतः ॥
उवाच प्रहसन् देवी वचनं मधुरं शुभम् ।
असौभाग्येन यद्दुःखं तत् ते सर्व्वं विनश्यतु ॥
सौभाग्यमतुलं प्राप्य यथा गौरी हरस्य च ।
शचीव पुरुहूतस्य रतीव मदनस्य च ॥
यथा नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भव शोभने ! ।
इति तस्यै वरं दत्त्वा गृहीत्वा तां पुरं ययौ ॥
इदं या कुरुते साध्वी व्रतं सा सुभगा भवेत् ।
एवं व्रतञ्च या नारी करोति धर्म्मतत्परा ॥
तस्याश्च भवने लक्ष्मीश्चञ्चला निश्चला भवेत् ।
जन्मान्तरे भवेत् साध्वी अवैधव्यं सदा पुनः ॥
पत्युश्च सुभगा साध्वी पुत्त्रपौत्रान्विता भवेत् ।
धनधान्यसमृद्धिञ्च ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥"
इति भविष्यपुराणोक्ततालनवमीव्रतकथा
समाप्ता ॥*॥ व्रतेऽस्मिन् नवफलानि दातव्यानि ।
तानि यथा,—
"पिण्डखर्ज्जूरं जातिञ्च एला चैव हरीतकी ।
नारिकेलं तथा पूगं रम्भापक्वफलन्तथा ।
तत्र मुख्यं प्रदातव्यं तालस्य फलमुत्तमम् ॥"*॥)
तालपत्त्रं, क्ली, (तालस्य पत्त्रमिव ।) ताड़ङ्कः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥ तालवृक्षस्य पर्णञ्च ॥
(एतस्य गुणगुणा यथा,—
"तालपत्त्रमरुद्भूयः कोष्णो वातस्य शान्तिकृत् ।
निद्राकरः प्रीतिकरः शोषरोगविकारहा ॥
दाहपित्तश्रमग्लानिनाशनो भ्रमशान्तिकृत् ।
मधुरोऽतिश्रमघ्नः स्यादार्द्रत्वे कफकोपनः ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
तालपत्त्रिका, स्त्री, (तालपत्त्री+स्वार्थे कन् टाप्
ह्रस्वश्च ।) मुषली । तालमूली । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तालमूलीशब्देऽस्या विवृति-
र्ज्ञातव्या ॥)
तालपत्त्री, स्त्री, (तालस्य पत्त्रमिव पत्त्रमस्याः ।)
मूषिकपर्णी । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥ (यथा,
"गोजी च पिष्टा सह तालपत्त्र्या
ग्रन्थौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥"
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)
तालपर्णं, क्ली, स्त्री, (तालः खड्गमुष्टिरिव पर्ण-
मस्य ।) मुरानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
तालपर्णी, स्त्री, (तालस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।
ङीष् ।) मधुरिका । इति जटाधरः ॥ मुरा ।
इत्यमरः । २ । ४ । १२३ ॥
तालपुष्पकं, क्ली, (तालस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ।
कप् ।) प्रपौण्डरीकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
तालभृत्, पुं, (तालं बिभर्त्ति ध्वजरूपेणेति । भृ
+क्विप् ।) बलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तालप्रलम्बं, क्ली, (ताले तालवृक्षे प्रलम्बते इति ।
प्र+लम्ब+अच् ।) तालजटा । यथा,—
"तथा तालप्रलम्बस्य रूचं चतरुजापहम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥
तालमूलिका, स्त्री, (तालमूली+स्वार्थे कन् टाप्
ह्रस्वश्च ।) तालमूली । इत्यमरः । २।४।११६ ॥
तालमूली, स्त्री, (तालस्य मूलमिव मूलमस्याः ।
ङीष् ।) स्वनामख्यातवृक्षः । तत्पर्य्यायः ।
अर्शोघ्नी २ मुषली ३ ताली ४ खलिनी ५ ।

इति रत्नमाला। सुवहा ६ तालपत्रिका ७ गोधापदी ८ हेमपुष्पी ९ भूताली १० दीर्घकन्दिका ११। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। वृष्यत्वम्। पुष्टिबलकफप्रदत्वम्। पिच्छिलत्वम्। पित्तदाहश्रमहरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ उष्णवीर्य्यत्वम्। बृंहणत्वम्। गुरुत्वम्। तिक्तत्वम्। रसायनत्वम्। गुदजरोगानिलनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

'मुषली च द्विधा प्रोक्ता श्वेता चापरकृष्णका।
श्वेता स्वल्पगुणोपेता अपरा च रसायनी॥'

इति राजनिर्घण्टः॥

(अस्या विषयो यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वरे महाराजवट्याम्।

माषद्वयमितं भागं तालमूल्या रसेन च।
पिष्ट्वा च वटिका कार्य्या चतुर्गुञ्जाप्रमाणतः॥)

तालमका [न्] पु (ताल एव लक्ष्म चिह्नं यस्य।) बलदेवः। इति हेमचन्द्रः। २।१३८॥

तालवृन्त क्ली (तालस्य तालपत्रस्य वृन्तं कारणत्वेन अस्ति अस्य। अच्।) व्यजनम्। इति हेमचन्द्रः। ३।३५१। तालपाताएर पाखा इति भाषा॥ (यदुक्तम् —

परे ब्रह्मणि विज्ञाते समस्तैर्नियमैरलम्।
तालवृन्तेन किं कार्य्यं लब्धे मलयमारुते॥)

अस्य वायुगुणः। त्रिदोषशमनत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (सोमविशेषे पु। यथा —

एक एव खलु भगवान् सोमः स्थाननामाकृतिवीर्य्यविशेषैश्चतुर्विंशतिधा भिद्यते।
प्रतानवांस्तालवृन्तः करवीरोऽंशवानपि॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २९ अध्याये॥)

तालवृन्तक क्ली (तालवृन्तमेव। स्वार्थे कन्।) व्यजनम्। इत्यमरः। २।७।१३०॥

तालवचनक पु (तालस्य वचनं पृथक्करणं सन्धानं नियमनं यस्य। कप्।) नटः। इति शब्दरत्नावली॥ तालवचनकोऽपि पाठः॥

तालव्य त्रि (तालौ जातम्। तालु + शरीरावयवात् यत्। ५।१।६। इति यत्।) तालुस्थानम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा शिशुपाल। १७।

कण्ठ्यावहासीत्सृयगालतया व्यास्थानतः॥")

तालाख्या स्त्री (ताल तालपर्णी आख्या यस्याः।) मुरा। इति शब्दचन्द्रिका॥

तालाङ्क पुं (तालस्तालवृक्षः अङ्कः ध्वजो यस्य।) बलदेवः। इत्यमरः। १।१।२५॥ करपत्रम्। शाकभेदः। महालक्षणसम्पन्नपुरुषः। पुस्तकम्। हरः। इति हेमचन्द्रः॥

तालावचर पु (तालेन अवचरति नृत्यतीति। अव + चर + अच्।) नटः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तालि स्त्री (ताल्यते प्रतिनिधीयते पदार्थेऽनेनेति। तल प्रतिष्ठायाम् + णिच् + सर्व्वधातुभ्य इन्। उणा। ४।११७। इतीन्।) भूम्यामलकी। इति रत्नमाला॥ (ताड्यते निहन्यते भक्तिरनयेति। तड ताडने + णिच् + करणे इन्। डस्य लत्वम्।) ताली। इत्यमरटीकायां भरतः॥

तालिक, पु (तलेन करतलेन निर्वृत्तः। तल + 'तेन निर्वृत्तम्।' ५।१।७९। इति ठक्।) प्रसारिताङ्गुलिपाणिः। तत्पर्य्यायः। चपेटः २ प्रतलः ३ तलः ४ प्रहस्तः ५ तालः ६। इति हेमचन्द्रः। ३।२३०॥ (यथा पञ्चतन्त्रे। २। १३७।

'यथैकेन न हस्तेन तालिका सम्प्रपद्यते।
तथोद्यमपरित्यक्तं न फलं कर्म्मणः स्मृतम्॥")

लिखितस्य निबन्धनम्। तत्पर्य्यायः। काचनी २ काचनकी ३। इति शब्दरत्नावली॥

तालिका स्त्री (तलेन निर्वृत्ता। तल + ठक्। स्त्रियां टाप्।) चपेटः। तालमूली। इति शब्दरत्नावली॥ ताम्रवल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

तालित, क्ली, (ताड्यते यदिति। तड ताडने + णिच् + क्त। डस्य लत्वम्।) वाद्यभाण्डम्। तुलितपटः। गुणः। इत्यजयः॥

तालिश पु (तलतीति। तल गतौ + 'इश कप्यमिवडिभ्यस्तलेस्तु णित्।' १।३३९। इत्युणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् इशः णित्वात् वृद्धिश्च।) पर्व्वतः। इत्युणादिकोषः॥

ताली, स्त्री, (तालि + कृदिकारादिति वा ङीष्।) ताडी। ताडियात इति भाषा। तामलकी। इत्यमरः। २।४।१२७॥ भूँइ आमला इति भाषा॥ (अस्याः पर्य्याया यथा —

'बहुपुष्पी जटाधरा ताली भूम्यामलक्यपि।
तामलक्यजटा सुप्रबला वेत्रामलक्यपि॥'

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

तुवरिका। इति शब्दरत्नावली॥ तालमूली। इति रत्नमाला॥ प्रतिताली। कुञ्चिका विशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ ताम्रवल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥ सुराभेदः। इति स्मृतिः॥ ताड़ी इति भाषा॥ (करास्फालनम्। यथा, कथाष्टक। ५।

तालीभिरालम्बितनुतालैः सहृत् प्रियकमालीषु खेलति भव
चालावकुजायितचूलीभरा चरकलालोत्सन् सुनिवराः॥)

तालीपत्र क्ली (तालमा पत्रमिव पत्रमस्य।) तालीशपत्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तालीश, क्ली, (तालीव श्यति नाशयति रोगानिति। शो तनूकरणे + ड।) तालीशपत्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तालीशपत्र क्ली, (तालीश रोगनाशक पत्रं यस्य।) वृक्षविशेषः। तत्पर्य्यायः। तालीशम् २ पत्राढ्यम् ३ शुकोदरम् ४ धात्रीपत्रम् ५ अर्कवेधम् ६ करिपत्रम् ७ करिच्छदम् ८ नीलम् ९ नीलाम्बरम् १० तालम् ११ तालीपत्रम् १२ समाह्वयम् १३ तालीशपत्रकम् १४। अस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। मधुरत्वम्। कफवातकासहिक्काक्षयश्वासच्छर्द्दिदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ लघुत्वम्। अरुचिगुल्मामवह्निमान्द्यनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ भूम्यामलकी। इति मेदिनी। शे, ३०२॥

तालु, क्ली, (तरन्त्यनेन वर्णा इति। तॄ + "त्रोरश्च लः।" उणा। १।५। इति ञुण् रस्य लश्च।) जिह्वेन्द्रियाधिष्ठानम्। यथा श्रीभागवते।

'मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते।
ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते॥"

तेलुया इति टाकरा इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। काकुदम् २। इत्यमरः। २।६।९१॥ तालुकम् ३। इति राजनिर्घण्टः॥

तालुजिह्व, पु (तालु एव जिह्वा यस्य।) कुम्भीरः। इति हेमचन्द्रः। ४।४१५॥

तालूर पु (तालयतीति। तल + णिच् + बाहुलकात् ऊर।) आवर्त्तः। इति हेमचन्द्रः। ४।१४२॥

तावकीन, त्रि, तव इदम्। (युष्मद् + 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च।' ४।३।१। इति खञ्। ततः "तवकममकावेकवचने।" ४।३।३। इति तवकादेशः।) त्वदीयम्। इति व्याकरणम्॥ तोमार एइ इति भाषा॥

तावत् अ (तत् परिमाणमस्य। तद्धिता इति बहुवचनेनान्येऽनुक्ता अपि ज्ञापितास्तेन डावतु प्रत्ययः।) साकल्यम्। अवधिः। मानम्। (यथा कुमारे। ५। ६७।

'त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं
कदाचिदेते यदि योगमर्हतः॥'

'तावत् इति मानार्थे यावन्मात्रं विचारयेत्येव तावन्मात्रमित्यर्थः।' इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥) अवधारणम्। इत्यमरः। ३।३।२४५॥ (यथा, माघे। २। ६३।

इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः॥")

प्रशंसा। पक्षान्तरम्। इति शब्दरत्नावली॥ (तत्परिमाणमस्येति। 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्।' ५।२।३९। इति वतुप् प्रत्ययेन तत्परिमाणे, त्रि। यथा भागवते। ३।२६।१४।

महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्मरुन्नभः।
तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे॥)

तावर क्ली धनुर्गुणः। इति भूरिप्रयोगः॥

ताविष पु (तवति गम्यते सत्कर्म्मभिरत्र। तव गतौ धातु + सर्व्वधातुभ्यः। उणा। १।४८। इति टिषच् स च णित्।) स्वर्गः। समुद्रः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

ताविषी स्त्री (तवति गाम्भीर्य्यं गच्छतीति। तव + टिषच् स च णित्। टित्वात् ङीप्।) देवकन्या। नदी। पृथिवी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

तावीष, पुं (ताविष + पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) स्वर्गः। अम्बुधिः। काञ्चनम्। इति मेदिनी। षे, १७॥

तावीषी, स्त्री, (ताविषी + पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) चन्द्रकन्या। इति मेदिनी। ते, ३८ ॥ (इन्द्रकन्या। इति ज्ञानचित् ॥)

ताशुरिः, पुं, हयराशिः। इति दीपिका ॥

तिक, ऋ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ऋ, अतितेकत्। ङ, तेकते। इति दुर्गादासः ॥

तिक, न आस्कन्दे। वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) न, तिक्नोति। इति दुर्गादासः ॥

तिक्तं, क्ली, (तेजयतीति। तिज + बाहुलकात् क्तः।) पर्पटिकौषधिः। इति हेमचन्द्रः ॥

तिक्तः, पुं, (तेजयतीति। तिज + सामान्यापेक्षज्ञापकात् चुरादीनां णिजभावे गत्यार्थाकर्म्मकेति क्तः।) रसविशेषः। तित इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४२।
"यो गले चोषमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिञ्चापादयति हर्षञ्च स तिक्तः ॥")
स वाय्वाकाशगुणबाहुल्यात् भवति। इति शिवदासः ॥ तस्य गुणाः। जन्तुकुष्ठज्वरार्त्तिकासदाहनाशित्वम्। रोचनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतत्वम्। तृषामूर्च्छापित्तकफविषोत्क्लेशरक्तगदनाशित्वम्। स्वयमरोचिष्णुत्वम्। कण्ठस्तन्यास्यशोधनत्वम्। वातलत्वम्। अग्निकारित्वम्। नासाशोषणत्वम्। रूक्षत्वम्। लघुत्वञ्च। अतियुक्तस्य तस्य गुणाः। शिरःशूलमन्यास्तम्भश्रमार्त्तिकम्पमूर्च्छातृषाकारित्वम्। बलशुक्रक्षयप्रदत्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
("तिक्ताख्यो बत वातकोऽपि हि नृणां कुष्ठादिदोषापहः
सोऽन्तः सर्व्वदनापहो भ्रमहरो रुच्योऽपि संक्लेदहृत्।
जिह्वास्फोटकनाशनोऽप्य भवति चोषव्रतानां हितो
वक्त्रोत्क्लान्तिहरः प्रशस्तगुणहृत् निम्बादिकानां रसः ॥"
इति चारीति प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥) सुगन्धः। इति मेदिनी। ते, २१ ॥ (सुरभिः। यथा, माघे। ५। ३३।
"भ्रारातुभग्नकरिमुक्तसहाम्बुतिक्तं
कूलाङ्कुशेन न बिद्यातुमपीक्षताम्भः ॥"
तिक्तस्तिक्तरसोऽस्त्यस्तीति। अर्श आदित्वात् अच्।) कुटजवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ वरुणवृक्षः। इति शब्दमाला ॥ तिक्तरसयुक्ते, त्रि। इत्यमरः। १। ५। ६ ॥

तिक्तकः, पुं, (तिक्तेन तिक्तरसेन कायतीति। कै + कः।) पटोलः। इत्यमरः। २। ४। १५५ ॥ चिरतिक्तः। इति शब्दरत्नावली ॥ चिरता इति भाषा ॥ (यथा, वाभटे चिकित्सितस्थाने। ३।
"पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम्।
श्रुस्रात् विरेकाय युतां घनश्लेष्मणि तिक्तकैः ॥")
कृष्णखदिरः। इति शब्दमाला। इङ्गुदीवृक्षः। इति भावप्रकाशः ॥ (तिक्तप्रधाने, त्रि। यथा, सुश्रुते। ४। २४।
"निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा ॥")
द्रव्याणां गणः। यथा चक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे।
"तृष्यते सलिलञ्चोष्णं दद्याद्वातकफज्वरे।
मद्योत्थे पैत्तिके वापि शीतलं तिक्तकैः शृतम् ॥"
"मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः।
शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ॥"
"तिक्तकैः शृतमिति यदुक्तं तदाह मुस्तेत्यादि।"
इति तट्टीका ॥)

तिक्तकन्दिका, स्त्री, (तिक्तरसप्रधानः कन्दो मूलं सोऽस्त्यस्या इति। तिक्तकन्द + ठन्।) गन्धपत्रा। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तका, स्त्री, (तिक्तेन रसेन कायतीति। कै + कः।) कटुतुम्बी। इति शब्दरत्नावली ॥ (कटुतुम्बीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

तिक्तगन्धिका, स्त्री, (तिक्तो गन्धो यस्याः। कप् ततष्टाप् अत इत्वञ्च।) वराहक्रान्ता। इति शब्दमाला ॥

तिक्तगुञ्जा, स्त्री, (गुञ्जेव तिक्ता। राजदन्तादित्वात् प्राङ्निपातः।) करञ्जः। तत्पर्य्यायः। क्षुद्ररसा २ रसघा ३ विप्रमर्कटी ४। इति हारावली। १०१ ॥

तिक्ततण्डुला, स्त्री, (तिक्तस्तण्डुलोऽन्तःशस्यं यस्याः।) पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा।
कृष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

तिक्ततुण्डी, स्त्री, (तिक्ततुम्बी। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कटुतुम्बीलता। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्ततुम्बी, स्त्री, (तिक्ता तुम्बी।) कटुतुम्बी। इति रत्नमाला ॥

तिक्तदुग्धा, स्त्री, (तिक्तं दुग्धं क्षीरं यस्याः।) क्षीरिणी। अजशृङ्गी। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तधातुः, पुं, (तिक्तस्तिक्तरसप्रधानो धातुः।) पित्तम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तपत्रः, पुं, (तिक्तानि पत्राणि यस्य।) कर्कोटकः। इति हेमचन्द्रः। ४। २५६ ॥ काकरोल इति भाषा ॥

तिक्तपर्व्वा, [न्] पुं, (तिक्तं पर्व्व ग्रन्थिर्यस्य।) दूर्व्वा। इति जटाधरः ॥ स्त्री, हिलमोची। गुडूची। यष्टिमधु। इति मेदिनी। ने, २३७ ॥

तिक्तपुष्पा, स्त्री, (तिक्तानि पुष्पाणि यस्याः।) पाठा। इति राजनिर्घण्टः ॥ (पाठाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

तिक्तफलः, पुं, (तिक्तानि फलानि यस्य।) कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तफला, स्त्री, (तिक्तानि फलानि यस्याः।) यवतिक्तालता। वार्त्ताकी। षड्भुजा। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तभद्रकः, पुं, (तिक्तस्तिक्तरसप्रधानो भद्रो हितकारी चेति कर्म्मधारयः। ततः स्वार्थे कन्।) पटोलः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

तिक्तमरिचः, पुं, (तिक्तो मरिच इव।) कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तरोहिणिका, स्त्री, (तिक्तरोहिणी + स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) कटुका। इति रत्नमाला ॥

तिक्तरोहिणी, स्त्री, (तिक्ता सती रोहतीति। रुह + णिनिः + ङीप्।) कटुका। इति राजनिर्घण्टः ॥ (कटुरोहिणीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

तिक्तवल्ली, स्त्री, (तिक्ता वल्ली।) मूर्व्वालता। इति रत्नमाला ॥

तिक्तवीजा, स्त्री, (तिक्तं वीजमस्याः।) कटुतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तशाकः, पुं, (तिक्तः शाको यस्य।) खदिरवृक्षः। वरुणवृक्षः। (अस्य पर्य्याया यथा,—
"वरुणस्तिक्तशाकश्च सेतुवृक्षोऽश्मसां पतिः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
पत्रसुन्दरवृक्षः। इति मेदिनी। के, १६१ ॥

तिक्तसारं, क्ली, (तिक्तः सारो निर्य्यासो यस्य।) दीर्घरोहिषकतृणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तसारः, पुं, (तिक्तः सारो निर्य्यासोऽस्य।) खदिरवृक्षः। इति रत्नमाला ॥ (खदिरशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

तिक्ता, स्त्री, (तिक्तस्तिक्तरसोऽस्त्यस्याः। अच् ततष्टाप्।) कटुरोहिणी। इति मेदिनी। ते, २२ ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पाठा। इति रत्नमाला। यवतिक्तालता। षड्भुजा। इति राजनिर्घण्टः ॥ छिक्कनी। इति भावप्रकाशः ॥

तिक्ताख्या, स्त्री, (तिक्तः आख्या अभिधानं यस्याः।) कटुतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्ताङ्गा, स्त्री, (तिक्तं अङ्गं यस्याः।) पातालगरुडीलता। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तिका, स्त्री, (तिक्ता + स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) कटुतुम्बी। इति शब्दरत्नावली ॥

तिग, न हिंसायाम्। आस्कन्दे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) न, तिग्नोति। आस्कन्दः केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः ॥

तिग्मं, क्ली, (तेजयति उत्तेजयतीति। तिज + "युजिरुजितिजां कुश्च।" उणां। १। १४५। इति मक् कवर्गश्चान्तादेशः।) तीक्ष्णम्। खरम्। तद्वति, त्रि। इत्यमरः। १। ४। ३५ ॥ (यथा, महाभारते। १। २०। ११।
"तिग्मवीर्य्यविषा ह्येते दन्दशूका महाबलाः।"
वज्रम्। इति निघण्टुः। २। २० ॥ पुं, क्षत्रियविशेषः। यथा, विष्णुपुराणे। ४। २१। ३।

इति रत्नमाला । सुवहा ६ तालपत्रिका ७ गोधापदी ८ हेमपुष्पी ९ भूताली १० दीर्घकन्दिका ११ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । वृष्यत्वम् । पुष्टिबलकफप्रदत्वम् । पिच्छिलत्वम् । पित्तनाशकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः । उष्णवीर्यत्वम् । बृंहणत्वम् । गुरुत्वम् । तिक्तत्वम् । रसायनत्वम् । गुदजरोगादिनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

'मुषली च द्विधा प्रोक्ता श्वेता चामरसप्रभा ।
श्वेता सकलगुणोपेता अपरा च रसायनी ॥'
इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्या विषयो यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वरे महाराजवट्याम् ।
'माषद्वयमितं भागं तालमूल्या रसेन च ।
पिष्ट्वा च वटिका कार्य्या चतुर्गुञ्जाप्रमाणतः ॥")

ताललक्ष्मा [न्] पुं (ताल एव लक्ष्म चिह्नं यस्य ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २।१३८ ॥

तालवृन्तं क्ली (तालस्य तालपत्रस्य वृन्तं कारणत्वेन अस्ति अस्य । अच् ।) व्यजनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ । तालपातार पाखा इति भाषा ॥ (यदुक्तम् —
यदि प्रयान्ति निशाः समस्तैर्नियमैरलम् ।
तालवृन्तेन किं कार्य्यं लब्धे मलयमारुते ॥)
अस्य वायुगुणः । त्रिदोषशमनत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (सोमशिरापि, पुं । यथा —
'एक एव तालु भावान् सोमः स्थानानामाकृति
चाप्यदिदृक्षुभिमिनिधाय मिहोक्तः ।'
"प्रतानवीतालवृन्तकदम्बोरूढ़ प्रभावमपि ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३६ अध्याये ॥)

तालवृन्तकं क्ली (तालवृन्तमेव । स्वार्थे कन् ।) व्यजनम् । इत्यमरः । २ । ७ । १३० ॥

तालवृन्तक पुं (तालस्य वृन्तं एकदेशस्य आकारेण चिह्नमस्य । कप् ।) भटः । इति शब्दरत्नावली । तालवृन्तकोऽपि पाठः ।

तालव्य त्रि (तालजातम् । तालु+"शरीरावयवाच्च यत् ।" ४ । ३ । ५५ । इति यत् ।) तालुजातम् । इति व्याकरणम् । (यथा, शिक्षायाम् । १७ ।
"इचुयशास्तालव्याः ।")

ताल्यास्थि क्ली तालस्य अस्थि ।) मुखस्थास्थि विशेषः ।) ... इति शब्दचन्द्रिका ।

ताल... पुं (...) ... इत्यमरः । २ । ६ । ५५ । ... इति हेमचन्द्रः ।

ताल... पुं (...) भटः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

तालिः स्त्री (...) ... इति उणादौ ... ४ । ११३ । ... भूम्यामलकी ।

इति रत्नमाला । (ताड्यते निहन्यते मतिरनयेति । तड आघाते+णिच्+करणे इन् । डस्य लत्वम् ।) ताली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तालिक, पुं (तलेन करतलेन निर्वृत्तः । तल+"तेन निर्वृत्तम् ।" ५ । १ । ७९ । इति ठक् ।) प्रसारिताङ्गुलिपाणिः । तत्पर्य्यायः । चपेटः २ प्रतलः ३ तलः ४ प्रहस्तः ५ तालः ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २३० ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । २ । १३७ ।
'यथैकेन न हस्तेन तालिका सम्प्रपद्यते ।
तथोद्यमपरित्यक्तं न फलं कर्म्मणः स्मृतम् ॥")
लिखितस्य निबन्धनम् । तत्पर्य्यायः । कायनी २ कायनकी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

तालिका स्त्री (तलेन निर्वृत्ता । तल+ठक् । स्त्रियां टाप् ।) चपेटः । तालमूली । इति शब्दरत्नावली ॥ ताम्रवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

तालित, क्ली, (ताड्यते यदिति । तड आघाते+णिच्+क्त । डस्य लत्वम् ।) वाद्यभाण्डम् । गुणपटः । गुणः । इत्यजयः ॥

तालिश पुं (तलतीति । तल गतौ+"इश कृपविषिकृभ्यस्तलेस्तु णित् ।" १ । ११८ । इत्युणादिकावृत्तिधृतसूत्रात् इश णित्वात् वृद्धिश्च ।) पर्व्वतः । इत्युणादिकोषः ॥

ताली, स्त्री, (तालि+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) ताड़ी । ताड़ियात् इति भाषा । तामलकी । इत्यमरः । २ । ४ । १२७ । भुँइ आमला इति भाषा ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"बहुपुष्पी जटाध्यक्षा ताली भूम्यामलक्यपि ।
तामलक्यजटा घम्रघना अजामलक्यपि ॥'
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥ तालमूली । इति रत्नमाला । प्रतिताली । कुञ्चिका विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ ताम्रवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुरामेदः । इति स्मृतिः ॥ ताड़ी इति भाषा ॥ (करास्फालनम् । यथा, आर्य्या ९६ । ४ ।
'तालीभिरालम्बनुतानां गलत् प्रियकपालीषु निशामि मध
चापाकृष्टविलम्बितालिरतः परकपुङ्खालम्
तुनिमरा ॥")

तालीपत्रं क्ली (ताल्या पत्रमिव पत्रमस्य ।) तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तालीशं, क्ली, (तालीव शेते आश्रयत्वेन रोगान् इति । शी शयने+ड ।) तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तालीशपत्र, क्ली (ताल्याः तालीशस्य पत्रम् ।) स्वनामख्यातम् । तत्पर्य्यायः । तालीशम् २ धात्रीपत्रम् ३ शुकोदरम् ४ धात्रीपत्रम् ५ अर्कवेधम् ६ करिपत्रम् ७ करिच्छदम् ८ नीलम् ९ नीलाम्बरम् १० तालम् ११ तालीपत्रम् १२ तालाह्वयम् १३ तालीशपत्रम् १४ । अस्य

गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कफवातकासहिक्काक्षयश्वासच्छर्द्दिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । लघुत्वम् । अरुचिगुल्ममन्दाग्न्यामनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ भूम्यामलकी । इति मेदिनी । शे, ३० ॥

तालु, क्ली, (तरन्त्यनेन यथा इति । तॄ+"कृवापा" इत्यादिना "उण्" । उणा । १ । १ । इति भुण् रस्य लत्वम् ।) जिह्वेन्द्रियाधिष्ठानम् । यथा, श्रीभागवते ।
"सुराततरास्तु निर्भिन्ना जिह्वा तत्रोपपद्यते ।
ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते ॥"
तालुया इति टाकरा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । काकुदम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ९१ ॥ तालुकम् ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तालुजिह्व, पुं, (तालु एव जिह्वा यस्य ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥

तालूर, पुं (तालयतीति । तल+णिच्+बाहुलकात् ऊर ।) आवर्त्तः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४२ ॥

तावकीन, त्रि, तव इदम् । (युष्मद्+"युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च ।" ४ । ३ । १ । इति खञ् । ततः "तवकममकावेकवचने ।" ४ । ३ । ३ । इति तवकादेशः ।) त्वदीयम् । इति व्याकरणम् ॥ तोमार इत्यादि इति भाषा ॥

तावत्, व्य (तत् परिमाणमस्य । तद्+वतुप् इति वहुवचनेनाप्येकदेशे ... आप्रत्ययः ।) साकल्यम् । अवधिः । मानम् । (यथा कुमारे । ५ । ६७ ।
'त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं
कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ॥
"तावत् इति माना... ...
...ताविषये । इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ।) अवधारणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २५८ ॥ (यथा, माघे । २ । ६१ ।
'... ...ताबत् ... ... ॥")
प्रशंसा । पक्षान्तरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (तत्परिमाणमस्येति । 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ।" ५ । २ । ३९ । इति वतुप् प्रत्यये तत्परिमाणे, त्रि । यथा, भागवते । ३ । ९ । १९ ।
'... ... ...
... ... ॥")

तावरं क्ली धनुर्गुणः । इति भूरिप्रयोगः ॥

ताविष पुं (... ... । तव वृद्धौ धातु+"... ।" उणा । १ । ४८ । इति टिषच् ... निन् ।) स्वर्गः । समुद्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

ताविषी, स्त्री, (... ... । तव+टिषच् ... ।) देवकन्या । पृथिवी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

तावीष, पुं, (ताविष+पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) स्वर्गः । समुद्रः । काञ्चनम् । इति ... ७ ।

[ता]विषी, स्त्री, (ताविषी+पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) चन्द्रकन्या। इति मेदिनी। ते, ३८ ॥ (इन्द्रकन्या। इति क्वचित् ॥)

[त]ायुरिः, पुं, तृष्णराशिः। इति दीपिका ॥

[ति]क, ऋ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ऋ, अतितिकत्। ङ, तेकते। इति दुर्गादासः ॥

[ति]क, न आस्कन्दे। वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) न, तिक्नोति। इति दुर्गादासः ॥

तिक्तं, क्ली, (तेजयतीति। तिज+बाहुलकात् क्तः।) पर्पटिकौषधिः। इति हेमचन्द्रः ॥

तिक्तः, पुं, (तेजयतीति। तिज+सामान्यापेक्षज्ञापकात् चुरादीनां णिजभावे गत्यार्थाकर्म्मकेति क्तः।) रसविशेषः। तित इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४२।

"यो गले चोषमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिञ्चापादयति हर्षञ्च स तिक्तः ॥")

स वाय्वाकाशगुणबाहुल्यात् भवति। इति शिवदासः ॥ तस्य गुणाः। जन्तुकुष्ठज्वरार्त्तिकासदाहनाशित्वम्। रोचनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलत्वम्। तृष्णामूर्च्छापित्तकफविषोन्मादगरक्तगदनाशित्वम्। स्वयमरोचिष्णुत्वम्। कण्ठस्तन्यास्यशोधनत्वम्। वातलत्वम्। अग्निकारित्वम्। नावाशोषणत्वम्। रूक्षत्वम्। लघुत्वञ्च। अतियुक्तस्य तस्य गुणाः। शिरःशूलमन्यास्तम्भश्रमार्त्तिकम्पमूर्च्छातृष्णाकारित्वम्। बलशुक्रक्षयप्रदत्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥ ५ ॥

("तिक्ताख्यो वत वातलोऽपि हि गुणां कुष्ठादि दोषापहः

सोऽन्तः सर्व्वदलापहो ज्वरहरो रुच्योऽपि वंक्षोद्धृत्।

जिह्वास्फोटकनाशनोऽथ भवति चीणघृतानां हितो

यक्षोत्थाग्निहरः प्रशस्तगुणहृत् निम्बादिकानां रसः ॥"

इति [चारके?] प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥) [ग]न्धः। इति मेदिनी। ते, २१ ॥ (सुरभिः। [यथा] माघे। ५। ३३।

"[नाराङ्गन]ास्कन्दरसोत्तमदम्तुतिक्तं

[कूलाङ्कुशे]न न विदातुमपीच्छताम्भः ॥")

[तिक्तः] तिक्तरसोऽस्यास्तीति। अर्श आदित्वात् [अच्]।) कुटजवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ वरुणवृक्षः। इति शब्दमाला ॥ तिक्तरसयुक्ते, त्रि। इत्यमरः। १। ५। ६ ॥

[तिक्त]कः, पुं, (तिक्तेन तिक्तरसेन कायतीति। कै+कः।) पटोलः। इत्यमरः। २। ४। १५५ ॥ चिरतिक्तः। इति शब्दरत्नावली ॥ चिरता इति भाषा ॥ (यथा, वाभटे चिकित्सितस्थाने। ३।

"पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम्।

युञ्ज्यात् विरेकाय युतां घनश्लेष्मणि तिक्तकैः ॥")

कृष्णखदिरः। इति शब्दमाला। इङ्गुदीवृक्षः। इति भावप्रकाशः ॥ (तिक्तप्रधाने, त्रि। यथा, सुश्रुते। ४। २४।

"निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा ॥")

द्रव्याणां गणः। यथा चक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे।

"तृष्यते सलिलञ्चोष्णं दद्याद्वातकफज्वरे।

मद्योत्थे पैत्तिके वापि शीतलं तिक्तकैः शृतम् ॥"

"मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः।

शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ॥"

"तिक्तकैः शृतमिति यदुक्तं तदाह मुस्तेत्यादि।" इति तट्टीका ॥)

तिक्तकन्दिका, स्त्री, (तिक्तरसप्रधानः कन्दो मूलं सोऽस्त्यस्या इति। तिक्तकन्द+ठन्।) गन्धपत्रा। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तका, स्त्री, (तिक्तेन रसेन कायतीति। कै+कः।) कटुतुम्बी। इति शब्दरत्नावली ॥ (कटुतुम्बीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

तिक्तगन्धिका, स्त्री, (तिक्तो गन्धो यस्याः। कप् ततष्टाप् अत इत्वञ्च।) वराहक्रान्ता। इति शब्दमाला ॥

तिक्तगुञ्जा, स्त्री, (गुञ्जेव तिक्ता। राजदन्तादित्वात् परनिपातः।) करञ्जः। तत्पर्य्यायः। चुद्ररसा २ रसघा ३ विटपर्कटी ४। इति हारावली। १०१ ॥

तिक्ततण्डुला, स्त्री, (तिक्तास्तण्डुलोऽन्तःशस्यं यस्याः।) पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा।

कृष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

तिक्ततुण्डी, स्त्री, (तिक्ततुम्बी। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कटुतुम्बीलता। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्ततुम्बी, स्त्री, (तिक्ता तुम्बी।) कटुतुम्बी। इति रत्नमाला ॥

तिक्तदुग्धा, स्त्री, (तिक्तं दुग्धं चीरं यस्याः।) चीरिणी। अजशृङ्गी। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तधातुः, पुं, (तिक्तस्तिक्तरसप्रधानो धातुः।) पित्तम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तपत्रः, पुं, (तिक्तानि पत्राणि यस्य।) कर्कोटकः। इति हेमचन्द्रः। ४। २५६ ॥ काकरोल इति भाषा ॥

तिक्तपर्व्वा, [न्] पुं, (तिक्तं पर्व्व ग्रन्थिर्यस्य।) दूर्व्वा। इति जटाधरः ॥ स्त्री, हिलमोची। गुडूची। यष्टिमधु। इति मेदिनी। ने, २३७ ॥

तिक्तपुष्पा, स्त्री, (तिक्तानि पुष्पाणि यस्याः।) पाठा। इति राजनिर्घण्टः ॥ (पाठाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

तिक्तफलः, पुं, (तिक्तानि फलानि यस्य।) कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तफला, स्त्री, (तिक्तानि फलानि यस्याः।) यवतिक्तालता। वार्त्ताकी। मद्गुसुषा। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तभद्रकः, पुं, (तिक्तस्तिक्तरसप्रधानो भद्रो हितकारी चेति कर्म्मधारयः। ततः स्वार्थे कन्।) पटोलः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

तिक्तमरिचः, पुं, (तिक्तो मरिच इव।) कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तरोहिणिका, स्त्री, (तिक्तरोहिणी+स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) कटुका। इति रत्नमाला ॥

तिक्तरोहिणी, स्त्री, (तिक्ता सती रोहतीति। रुह+णिनिः+ङीप्।) कटुका। इति राजनिर्घण्टः ॥ (कटुरोहिणीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

तिक्तवल्ली, स्त्री, (तिक्ता वल्ली।) मूर्व्वालता। इति रत्नमाला ॥

तिक्तवीजा, स्त्री, (तिक्तं वीजमस्याः।) कटुतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तशाकः, पुं, (तिक्तः शाको यस्य।) खदिरवृक्षः। वरुणवृक्षः। (अस्य पर्य्याया यथा,—

"वरुणस्तिक्तशाकश्च सेतुवृक्षोऽश्मसां पतिः ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

पत्रसुन्दरवृक्षः। इति मेदिनी। के, १६१ ॥

तिक्तसारं, क्ली, (तिक्तः सारो निर्य्यासो यस्य।) दीर्घरोहिषकतृणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तसारः, पुं, (तिक्तः सारो निर्य्यासोऽस्य।) खदिरवृक्षः। इति रत्नमाला ॥ (खदिरशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

तिक्ता, स्त्री, (तिक्तस्तिक्तरसोऽस्त्यस्याः। अच् ततष्टाप्।) कटुरोहिणी। इति मेदिनी। ते, २२ ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।

"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा।

अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥

मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पाठा। इति रत्नमाला। यवतिक्ता लता। यक्षुजा। इति राजनिर्घण्टः ॥ छिक्कनी। इति भावप्रकाशः ॥

तिक्ताख्या, स्त्री, (तिक्ता आख्या अभिधानं यस्याः।) कटुतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्ताङ्गा, स्त्री, (तिक्तं अङ्गं यस्याः।) पातालगरुडीलता। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तिका, स्त्री, (तिक्ता+स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) कटुतुम्बी। इति शब्दरत्नावली ॥

तिग, न हिंसायाम्। आस्कन्दे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) न, तिग्नोति। आस्कन्दः शोषिम्न मन्यते। इति दुर्गादासः ॥

तिग्मं, क्ली, (तेजयति उत्तेजयतीति। तिज+"युजिरुचितिजां कुश्च।" उणां। १। १४५। इति मक् कवर्गश्चान्तादेशः।) तीक्ष्णम्। खरम्। तद्वति, त्रि। इत्यमरः। १। ४। ३५ ॥ (यथा, महाभारते। १। २०। ११।

"तिग्मवीर्य्यविषा ह्येते दन्दशूका महाबलाः।"

वज्रम्। इति निघण्टुः। २। २०। पुं, क्षत्त्रियविशेषः। यथा, विष्णुपुराणे। ४। २१। ३।

"ततो म्दुरसाद्यात तिग्मतिग्मात् हृदयप ।"
मत्स्यपुराणमते तु कर्यं उर्जस्य सुत । यथा
तत्रैव । ५० । ८४ ।
"उर्जा भार्या सुतसस्य तिग्माक्षा तस्य चात्मजः ।
तिग्मात् हृदयो भार्या वसुदामा हृदयात् ॥"
अथ तिमिरिव्योत्यपि प्रसिद्ध । इति राजा
दमौ । अस्य राज्यपालनकालादिकं तिमिशब्दे
द्रष्टव्यम् ।)
तिग्मांशु, पुं (तिग्माःतीक्ष्णा अंशवः किरणा यस्य ।) सूर्यः । इति हलायुधः । (यथा, महाभारते । १ । २ । १३६ ।
'धौम्योपदेशात् तिग्मांशुप्रसादादन्नसम्भवः ।
अपि' । यथा महाभारते । १ । २३३ । १८ ।
'इदं वै सद्म तिग्मांशो मदवस्य महात्मनः ।'
तद्वाकिरणः वि ।)
तिप क्षरणे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा आत्म- सक सेट ।) न, तिपति । तिप क्षरणे इति जौमराः पठन्ति । तेप तल्कलक्षमेवेत्यत्ति न । ... इति दुर्गादासः ।
तिज क क्षमि । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा पर सक सेट ।) क, तेजयति । तिज तीक्ष्णी करणम् । इति दुर्गादासः ।
तिज ङ क्षान्तौ । तितिक्षते । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा आत्म सक सेट ।) ... तितिक्षते दुःखं इति । तेजते । तथ निशा ... इति दुर्गादासः ।
तितिभ पुं (...) उणा । १ । ५० । इति ...) कन्दः । ... ।
तितर्मी स्त्री ... ।
तितउ पुं (तनोति ...) उणा । १ । ४ ...) चालनी । इत्यमरः । २ । ९ । २६ । ... । (यथा भारते । १० । ६ । ९ ।
"... तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।"
अथवा —
"... ।"
इति ... ।
"... ।"

इत्युक्तेरपि कौवलमपि । इत्तम । इति उज्ज्वलदत्तः । ५ । ५२ ।)
तितिक्षा, स्त्री, (तिज + स्वार्थे सन् + "अ प्रत्ययात् ।" ३ । ३ । १०२ । इति अ ततष्टाप् ।) क्षान्तिः । इत्यमरः । १ । ७ । २४ । (मरा- मराधमद्दनम् । यथा, भागवते । ११ । १९ । ३६ ।
'शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ।')
शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता । इति वेदान्तसारः । (यथा भागवते । २ । २२ । २४ ।
"यमैः कामैर्नियमैश्चाप्यनिन्दया
निरीहया द्वन्द्वतितिक्षया च ।")
तितिक्षित त्रि, (तितिक्षा सञ्जातास्य । "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।" ५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) क्षान्तः । इति जटाधरः ।
तितिक्षु त्रि (तितिक्षते इति । तिज क्षमायाम् + 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ।' ३ । १ । ५ । इति सन् । ततः तितिक्ष + "सनाशंसभिक्ष उः ।" ३ । २ । १६८ । इति उः ।) क्षमाशीलः । क्षान्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ । (यथा, महाभारते । १ । ८७ । ६ ।
अक्रोधनः क्रोधनेभ्यो विशिष्ट
स्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ।"
पुरुवंशीयः महामनसः पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३१ । ३१ ।
'महामनास्तु पुत्रौ द्वौ जनयामास भारत ।
उशीनरञ्च धर्मज्ञं तितिक्षुञ्च महाबलम् ।")
तितिभ पुं (तितीति शब्दं भणतीति । भण + डः ।) इन्द्रगोपकीटः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७५ ।
तितिम्भ स्त्री (तिम्भति स्निह्यतीति । तिल + बाहुलकात् कः इलश्च ।) मत्स्यकम् । माइर इति भाषा । तैलिपिष्टकम् । तिलपिष्टकम् । इत्यमरः ।
तित्तिर पुं (तित्ति इति शब्दं इरति ददातीति । ईर + "कर्मण्युपपदे क ।" ३ । २ । १ । इति कः ।) तित्तिरिपक्षी । इति शब्दरत्नावली । (यथा महाभारते । ५ । ८ । १८ ।
'निरतेषु तत्त्वेषु विश्वासमपि निरत्यय ।
कपिञ्जलास्तित्तिराश्च कलविङ्कांश्च सहस्रशः ।"
अस्य गुणा । यथा —
"तत्रैव तित्तिरो वृष्यो मेधाग्निबलवर्द्धनः ।
सर्वदोषहरो बल्यो लावको धमनात्मकः ।
... ।
... ।
... ।"
इति चरके प्रथमे स्थाने २७ अध्याये ।
ऋषिविशेषः । तद्युक्ताः तत्तिरयाः । यथा महाभारते । ६ । ३० । २० ।
"... ।")
तित्तिरि पुं (तरतीति । तॄ + "तरतेः ..." उणा । ४ । १४१ । इत्यत्र उज्ज्वल ...) पक्षिविशेषः । तित्तिर इति ...

भाषा । तत्पर्यायः । तित्तिर १ । इति शब्दरत्नावली । तित्तिरिः २ तैत्तिरः ३ याजुर्योगः ४ ।
अस्य मांसस्य गुणाः । बलत्वम् । लघुत्वम् । वीर्यबलप्रदत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । त्रिदोषशमनत्वं च । इति राजनिर्घण्टः ।
"तित्तिरिः शब्दवर्णः स्याद् स सुवीरः कपिञ्जलः ।
तित्तिरिर्मधुरो ग्राही हिक्कादोषत्रयापहः ।
श्वासकासज्वरहरस्तस्माद्गौरोऽधिको गुणैः ।"
इति भावप्रकाशः ।
मुनिविशेषः । इति विश्वः । (यथा, महाभारते । २ । ४ । १२ ।
'तित्तिरिर्याज्ञवल्क्यश्च ससुतो लोमहर्षणः ।')
तैत्तिरीयशाखा । इत्यादिकोषः । (कामविदिशः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । १५ ।
"कुमुदः कुमुदाक्षश्च तित्तिरिर्हलिकस्तथा ।"
तथा च स्कान्दे सह्याद्रिखण्डे । ४ । ५ ।
"तित्तिरिर्हरिमदश्च अमृदो बलाहकः ।")
तिथ पुं, (तेजयतीति । तिज + "निशीथ- गोपथ ...।" उणा । २ । १२ । इति थक्प्रत्ययेन निपातनात् साधु ।) अग्निः । कामः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः । कालः । इति त्रिकाण्डशेषः । प्रावृट्कालः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ।
तिथि, स्त्री पुं, (तनोति विस्तारयति चन्द्रकलामिति । तन्यते चन्द्रकलयेति वा । तन + बाहुलकात् इथिन् नादिलोपश्च । तदुक्तं "तन्यन्ते कलया यस्मात् तस्मात् तास्तिथयः स्मृताः ।" इति । यद्वा, अततीति । अत सातत्यगमने + 'अतसूभ्याम् ।' उणा । ४ । २ । इतिन् ... बाहुलकात् अलोपः । इति वर्णविवेकः ।) चन्द्रकलाक्रियारूपा । चन्द्रकलाक्रियोपलक्षितः कालः इति वा । तल्लक्षणं यथा —
'अमायाः षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला ।
नित्या ... प्रतिपदादितिथिः ।
तत्र प्रथमकलाक्रियाद्या प्रतिपत् एवं द्वितीयादिकलाक्रियाद्या द्वितीयादि । ... ।
'तत्र यद्यपि ... ।
... ।
... ।
... ।
... ।
... ।
... ।
... ।
... ।

यथा,—
"अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी।
भागैर्द्वादशभिस्तत् स्यात्तिथिश्चान्द्रमसं दिनम् ॥
त्रिंशांशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते।
आदित्याद्विप्रकृष्टस्तु भागं द्वादशकं यदा ॥
चन्द्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते॥"॥
सा दैवकार्य्ये पूर्व्वाह्णयुता ग्राह्या। एकादश्युपवासा-तिरिक्तस्थले सर्व्वत्र त्रिसन्ध्यव्यापिनी ग्राह्या ॥*॥

अथ प्रतिपत्।

सा च कृष्णा द्वितीयायुता ग्राह्या शुक्ला अमा-वस्यायुता ग्राह्या कृष्णाप्युपवासे द्वितीयायुता न ग्राह्या। अत्र तैलाभ्यङ्गं कुष्माण्डभक्षणं चौरञ्च न कार्य्यम् ॥ * ॥

अथ द्वितीया।

सा च कृष्णा पूर्व्वयुता शुक्ला परयुता ग्राह्या। भ्रातृद्वितीया तु अष्टधाविभक्तदिनपञ्चमांशयुता ग्राह्या उभयदिने तल्लाभे परयुता ग्राह्या। तत्र वृहतीभक्षणं न कार्य्यम् ॥ * ॥

अथ तृतीया।

सा च रम्भाव्रतेतरदैवकार्य्येषु चतुर्थीयुता ग्राह्या रम्भाव्रते तु द्वितीयायुता। तत्र मांसभक्षणं पटोलभक्षणञ्च न कार्य्यम् ॥ * ॥

अथ चतुर्थी।

सा च पञ्चमीयुता ग्राह्या। विनायकव्रते तृतीयायुता ग्राह्या। मङ्गलवारे शुक्ला चतुर्थी अक्षया। तत्र मूलकभक्षणं चौरं प्रदोषे अध्ययनञ्च न कार्य्यम्। भाद्रमासे चतुर्थ्यां चन्द्रो न द्रष्टव्यः। प्रमादादृष्ट्वा,—
"सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः।
सुकुमारक। मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥"
अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पेयं आचारात् स्यमन्तकोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम् ॥ * ॥

अथ पञ्चमी।

सा च चतुर्थीयुता ग्राह्या अत्र विल्वं न भोक्त-व्यम् ॥ * ॥

अथ षष्ठी।

सा सप्तमीयुता ग्राह्या। स्कन्दषष्ठी तु पञ्चमी-युता ग्राह्या अस्यां शिरोऽभ्यङ्गो निम्बभक्षणञ्च न कर्त्तव्यम् ॥ * ॥

अथ सप्तमी।

सा षष्ठीयुता ग्राह्या तत्र तालं न भक्षयेत्। शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदि रविवारो भवेत् सा विजया सप्तमी। माघमासस्य शुक्लसप्तम्यां दिवा-करो रथमापुः तस्मात् सा रथसप्तमी ॥ सा मन्वादिश्च। तस्यां अध्ययनं न कर्त्तव्यम् ॥ * ॥

अथाष्टमी।

सा शुक्ला नवमीयुता ग्राह्या कृष्णा सप्तमीयुता। तत्राध्ययनं नारिकेलभक्षणञ्च न कर्त्तव्यम् ॥ शनिवारे अथवा मङ्गलवारे कृष्णाष्टमी पुण्य-तरा। वृहस्पतिवारे शुक्लाष्टमी अक्षया। दूर्व्वाष्टमी पूर्व्वविद्धा ग्राह्या। जन्माष्टमीव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥

अथ नवमी।

सा चाष्टमीयुता ग्राह्या। तत्रालाबुभक्षणं न कर्त्तव्यम्। माघस्य शुक्ला नवमी महानन्दा। रामनवमीव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥

अथ दशमी।

सा च शुक्ला एकादश्या कृष्णा तु नवम्या युता ग्राह्या। अत्र कलम्बीभक्षणं न कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ एकादशीव्यवस्था श्रीविष्णोः शयनव्यवस्था च तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥ अथ द्वादशी।

सा च एकादशीयुता ग्राह्या। अत्र पूतिका-भक्षणं न कर्त्तव्यम्। फाल्गुनस्य शुक्ला द्वादशी पुष्यनक्षत्रयुक्ता चेत् गोविन्दद्वादशी ॥ * ॥

अथ त्रयोदशी।

सा च शुक्ला द्वादशीयुता कृष्णा परयुता ग्राह्या। अत्र वार्त्ताकीभक्षणं न कर्त्तव्यम् ॥ * ॥

अथ चतुर्द्दशी।

सा शुक्ला पूर्णिमायुता कृष्णा त्रयोदशीयुता ग्राह्या। तत्र माषो न भोक्तव्यः। ज्यैष्ठकृष्णा-चतुर्द्दश्यां प्रदोषे सावित्रीव्रतं कर्त्तव्यम्। तत्र यदा त्रयोदशी दिवाभागे दण्डद्वयमात्रसत्त्वे-ऽपि चतुर्द्दशी भवेत् तद्दिने व्रतं कर्त्तव्यम्। पूर्व्वाह्णे तद्विधत्वेऽपि पराह्णे त्रिसन्ध्यव्यापित्वे पराह्ण एव। यदा तु पूर्व्वापरयोर्न तथाविधा तदापि पराह्ण एव। भाद्रे मासि कृष्णा चतु-र्द्दशी अघोरा। माघे कृष्णा चतुर्द्दशी रटन्ती। शिवरात्रिव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥

अथ पौर्णमासी।

तत्र मांसं न भोक्तव्यम्। सा च चतुर्द्दशीयुता ग्राह्या। सा तु मासर्क्षयुता चेत् तदा महती। कार्त्तिकमासे कृत्तिकानक्षत्रयुता पौर्णमासी महाकार्त्तिकी एवमन्यत्रापि। महाज्यैष्ठी-व्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या। कोजागरव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥ अथामावस्या।

अत्र मांसं न भोक्तव्यम्। सा प्रतिपद्युता ग्राह्या। मङ्गलवारे यदि अमावस्या भवेत् तदा अरुणोदयमारभ्य मौनी भूत्वा यो गङ्गायां स्नायात् स सहस्रगोदानजन्यफलमाप्नुयात्। अमावस्याश्राद्धव्यवस्था श्राद्धशब्दे द्रष्टव्या। पौषमाघयोरमावास्या यदि दिवारविवार-व्यतीपात-श्रवणनक्षत्रयुक्ता भवति तदा अर्द्धो-दययोगः स्यात्। अयं कोटिसूर्य्यग्रहतुल्यः अत्र तावज्जलं गङ्गोदकतुल्यं यत्किञ्चिद्दानं मेरु-सन्निभञ्च भवति। इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तिथि-कृत्यं मासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

तिथिक्षयः, पुं, (तिथीनां तिथ्युपलक्षितचन्द्र-कलानां क्षयो यत्र।) अमावस्या। इति शब्दार्थ-कल्पतरुः ॥ दिनक्षयः। त्र्यहस्पर्शः। यथा,—
"एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा।
तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम् ॥"
अपिच।
"शतमिन्दुक्षये पुण्यं सहस्रन्तु दिनक्षये ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तिथिप्रणीः, पुं, (तिथिं प्रणयति ह्रासवृद्धिरूप-कलाक्रिययेति। प्र+नी+क्विप्। णत्वञ्च।) चन्द्रः। इति हेमचन्द्रः। २। १८ ॥

तिथी, स्त्री, (तिथिः। कृदिकारादिति वा ङीष्।) तिथिः। इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते। १३। ८७। १८।
"कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्द्दशीम्।
श्राद्धकर्म्मणि तिथ्यस्तु प्रशस्ता न तथेतराः ॥")

तिनाशकः, पुं, (तिनिश एव। स्वार्थे कन्। पृषो-दरादित्वात् आत्वम्।) तिनिशवृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥

तिनिशः, पुं, (अतिशयेन नेशतीति। निश समाधौ+"इगुपधेति।" ३। १। १३५। इति कः। यद्वा, अतिक्रान्तो निशाः अत्यादय इति समासः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) वृक्ष-विशेषः। मधुरादौ तिनाश इति ख्यातः। क्कचित् सादन इति ख्यातश्च। तत्पर्य्यायः। स्यन्दनः २ नेमी ३ रथद्रुः ४ अतिमुक्तकः ५ वञ्जुलः ६ चित्रकृत् ७। इत्यमरः। २।४।२६ ॥ चक्री ८ शताङ्गः ९ शकटः १० रथः ११ रथिकः १२ भस्मगर्भः १३ मेषी १४ जलधरः १५। (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने। १६।
"शल्लकीवदरीविल्वपलाशतिनिशत्वचः ॥")
अस्य गुणाः। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। कफ-रक्तातीसारवातामयनाशित्वम्। ग्राहकत्वम्। दाहजनकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिन्तिड़ः, पुं, (तिम्यते क्लिद्यते मुखादनेनेति। तिम+ईकनुप्रत्ययेन तिन्तिड़ीकः। ततः पृषो-दरादित्वात् साधुः।) चिञ्चा। वृक्षाम्लः। इति विश्वः ॥ दैत्यभेदः। इति हेमचन्द्रः ॥

तिन्तिड़िका, स्त्री, (तिन्तिड़ी+स्वार्थे कन्। टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) तिन्तिड़ी। इति शब्दरत्ना-वली ॥

तिन्तिड़ी, स्त्री, (तिम्यते क्लिद्यते मुखाभ्यन्तर-मनेनेति। तिम+ईकनुप्रत्ययेन तिन्तिड़ीका। ततः पृषोदरादित्वात् साधुः।) वृक्षविशेषः। तेँतुल् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। चिञ्चा २ अम्लिका ३। इत्यमरः। २। ४। ४३ ॥ तिन्ति-डिका ४ तिन्तिड़ीकम् ५ तिन्तिड़ीका ६ चाम्लीका ७ आम्लिका ८ आम्लीका ९। इति तट्टीका ॥ तिन्तिली १० तिन्तिडिका ११ आब्दिका १२ चुक्रः १३ चुक्रा १४ चुक्रिका १५ अम्ला १६ अत्यम्ला १७ सक्ता १८ सुक्तिका १९ चारित्रा २० गुरुपत्रा २१ पिच्छिला २२ यम-दूतिका २३। इति शब्दरत्नावली ॥ शाक-चुक्रिका २४ सुचुक्रिका २५ सुतिन्तिड़ा २६। अस्याः आमफलस्य गुणाः। अत्यम्लत्वम्। कफ-पित्तकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ वात-नाशित्वम् ॥ अस्याः पक्वफलस्य गुणाः। दीप-नत्वम्। रुचिकारित्वम्। भेदित्वम्। उष्ण-त्वम्। कफवातनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ विष्टम्भनाशित्वम्। [illegible]

त्रिकोणमातान् षडोतिर्वृत्तोत्तिआर्थि चैव हि ।
त्रिकोणमानन्तु षाड्मात्रान्तु समाप्तिभिरिव ।
नानान्धिभिर्नैर्वर्णैरपि स षड्विधः ।
लिङ्गनाशो निमन्त्रो वर्षो रामान्तो यदा ॥
रागाख्यो मन्यते प्रदिष्टे
स्रायैः स वैनश्च सदैव निपात ।
कपाल विन पीयेतन परत
समन्ततोऽप्रमत विन्दिय ॥ ॥
नातन्तिन पैदुभूतेन वर्जिते भैषजिके मण्डले
र्ल्पविरोमाह ।
मण्डल मण्डल वर्णाश्रयेन यदव यथा ।
निम्नो मण्डल नील नीलाभ वा सन्निकृष्ट ।
पीन पीत वा कपलेन धारिमभावान ।
हडुला बहुल स्निग्ध महत्ल्दन्तरम् ।
अनावृताम्लदृष्टौ विदुर्विषाभाव ।
मम्लाने तु वदने मण्डल तद्विपर्यति ।
बहुल सूक्ष्म ।
मण्डल ५ भवति लिङ्गनाशे विन्दैवे ।
प्रान्तप्रवाह मण्डल पीयितकम् ।
लिङ्ग वर्णान्तिन ।
रक्त मण्डल दृष्टौ स्निग्धादाक्षमभ्रम ।
पश्चाद्धिनि रूप रूप श्याव कैमसदानि वा ।
दोषवधान स्थ तव कपालित स्थानु दर्शनम् ।
रक्तव लिङ्गनाशमाभिरोक्षम । सूक्ष्मकाचपरद
प्रम दर्शनकारादवा प्रभा यस्य सन । रक्तम
स्नौलमवन्तश्च वेधने । दोषमयर्न्याणि ।
तत्र मण्डलार्धिनि कालान्तरेण दोषपाक
स्पष्टिन स्थानेन स्पष्ट स्थान ॥ ॥ अदर
दर्शनाहानैरवाप्तिन लिङ्गनाशपटलान्याह ।
यस्मात् पेषविज्ञानि सर्वेषेव भवन्ति हि ॥ ॥
प्रथमपटलगतदोषकमाह ।
विह्वल तैव गतेव दृष्टि
पीना भवेद्यस्य नरस्य दृष्टिः ।
पीतानि रूपाणि च तत्र पश्यन्
सर्वो नर पित्तनिपीडितदृष्टिः ॥
लिङ्गेद यतव दृष्टि दृष्टानि प्रथमद्वितीये
पटले गतानि वेदितव्यम् । वैद्यवाधिवा ॥ ॥
तत्पित्तस्य निर्ग दृष्टौ तृतीय पटल गते स्व
विषमाह ।
प्राप्ते तृतीय पटल तु पित्ते
दिवा न पश्येद्यदि दैव स ।
रात्रौ स शीतानुगृहीतदृष्टि
पित्तात्पभावात् सकलानि पश्येत् ॥
दोषे च पित्त ॥ ॥ अथ श्लेष्मविदग्धदृष्टि
लक्षणमाह ।
तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टि
स्तान्येव शुक्लानि हि मन्यते तु ।
त्रीणि दोषे दृष्टौ प्रथमद्वितीयपटलगतदोषे
मौहाह्य चाह्नमने ॥ ॥ स एव श्लेष्मा दृष्टौ
तृतीयपटल गत नक्तान्ध्य करोतीत्याह ।
च पटलेषु दोषो
प्रवृद्ध ।

दिवा स सम्यग्गृहीतदृष्टि
र्यस्मिन् रूपाणि कथञ्चनाभावात् ॥
दोषेऽत्र करालसोमान्वितत्वात् । अत्रान्याम
कोष्ठविस्रव्धदरातत्पूर्भूतत्वाच्च दृश्यतयेवा ॥ ॥
धूमदर्शिनमाह ।
शोकज्वरायासशिरोऽभितापै
रभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।
धूमांस्तु यः पश्यति सर्वभावान्
स धूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः ॥
शिरोऽभिताप शिरसि यद्यपिता समान ।
एतस्य लिङ्गैषो वाच्यः ॥ ॥
ह्रस्वजाड्यमाह ।
यो वासरे पश्यति कृच्छ्रतोऽथ
रूपं महान्त्यपि विरोचितान्यम् ।
रात्रौ पुनस्तं प्रकृतानि पश्येत्
स ह्रस्वजाड्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ ॥
नकुलान्ध्यमाह ।
विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टि
र्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् ।
चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत्
स वै विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञः ॥ ॥
गम्भीरिकमाह ।
दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा
सङ्कोचमभ्यन्तरतश्च याति ।
रुजावगाढा च तमक्षिरोगं
गम्भीरिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
विरूपा विकृता । श्वसनोपसृष्टा वातोपसृष्टा ।
रुजावगाढा गम्भीररूपान्विता ॥ ॥
बाह्यौ पुनर्द्वाविह सम्प्रदिष्टौ
निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च ।
निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापात्
ज्ञेयस्त्वभिष्यन्दनिदर्शनैश्च ॥
बाह्यौ पुनर्लिङ्गनाशावेतौ द्विधा तत्र
निमित्त आह शिरोऽभितापात् शिरोऽभि
तापजे येन विज्ञातुमन्यसम्भवकर्तृत्वं स
शिरोऽभितापशालात् । अभिष्यन्दनिदर्शनै
रक्ताभिष्यन्दलिङ्गैरिति ज्ञायते । अभिताता
भिष्यन्दलिङ्गैरिति कार्त्तिकः ॥ ॥
अनिमित्तमाह ।
सुरर्षिगन्धर्वमहोरगाणां
सन्दर्शनेनापि च भास्वरस्य ।
हन्येत दृष्टिर्मनुजस्य यस्य
स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः ॥
अद्भुतस्मारणां सुराणां दर्शनेनापि
मनिमित्त मन्त ॥ ॥
अनिमित्तो लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह ।
तत्राक्षि विस्पष्टमिवावभाति
वैडूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः ।
विस्पष्ट ज्योतिर्युक्तम । वैडूर्यवर्णा स्नाना
विमला निर्मला । इति दृष्टिरोगाः ॥ ॥
अथ तिमिरचिकित्सा ।
"ह्लाद्धा माक्षिक सद्य यतुर्भैरवं दैवते ।

अपरैरैव नहाति तिमिराणि घ्नन्ति हि ॥ ॥
प्रवर्धिभिर्मैनस्य पथ्यामया नवं दिनम् ।
त्रिफला सर्पिषा युक्ता क्षौद्र सदा समुद्धरम् ।
हालेन्दयैरैव स नित्य दर्शी कुमारावर्णकतम ।
हरेणुमाषा कृष्णा मधुमत्रालान्तेन ।
तिमिर भाव सूर्याब्द मासन्नरूण ।
रासाय वार्षिक पुष्प वाषी क्लोन्या हरेत ।"
इति नन्दोन्या गर्ण ॥ ॥
कला धनकल्पवा दहस्पप्तुद व्यवहारा
वर्दनवर्तिकन शिवा शिनदुग्धवा सम्मता ।
रवस्वरयत्नदव मधु च तुल्यपात्रिमा
पर्वतम्नधतरत्नपूटिकप्रकरपवेक्षण ।
हलानि तु विप्रवर्धितवारणा ग्रीष्मके
नाधपर्व विलङ्घन समदुग्धनाशटैव तत ।
हन् दृष्टिमभिरेति नावघ्नात्त सपूत
वर्तिभि तिमिरपेष यन्दुवरात वर्ग ।
सरस वैश्वम । सज्जन दृष्टला इति यैव ।
कवितर्वकम सहुन्नेन । शिमा समदाशिव ।
धातरो लैप । स्फुटिक पश्चरी । रस
कूर । नवगदेष तिमिरे सूक्ष्मवृत्ते सूक्ष्म
पञ्च च ॥ ॥
हरीतकी वचा कुष्ठ पिप्पली मरिचानि च ।
बिभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला ।
सर्वमेतत् समं कृत्वा छागक्षीरेण पेषयेत् ।
नाशयेत्तिमिरं कण्डू पटलान्यर्बुदानि च ।
अपि द्विवार्षिकं शुक्रं मासेनैकेन साधयेत् ।
अधिमांसं च सोत्सेधं रात्र्यान्ध्यमेव च ।
चन्द्रोदया वर्त्ती पुष्पे तिमिरे च ॥ ॥
दधनी विमलधार्य शिखे मरिचानि च ।
विडङ्ग मधुसाप धत्ते समया स्थिता ।
चक्षुर्नेत्र सर्पि कृष्णो पीत हरेत ।
वासिका तिमिर हन्ति सेवनत्व तु निर्दाल ।
मधुना पत्र हन्ति वारि चैव पुच्चन ।
द्वा वन्द्यप्रमार्ग स्थय वद्वेय विक्रिता ।
इति पद्मप्रभार्ग ॥ ॥
कथा हालपहलनी नदा सदपर्ण्डा ।
अम्बुरातिन्त वस्त्रा तहन वद्दैवस्वन ।
विपत्राण रथ प्रसः प्रसः मङ्गलदेव च ।
हरते च रथ प्रसः प्रतत्वाच्च तापदनम ।
गुडूचा यानतमाथ रस हालेन्दनदा ।
प्रस प्रस समाहृत्य बनैर्मिष्ट पश्य ।
वस्त कथा पिता हाला निष्ठा वैरत्त
पुष्प ।
मधुक क्षीरकाकोली मधुर्घ्नी विनिर्मिता ।
ताषायुक्त निहन्ति मुने भव्ये निरान्दे ।
उष्ट्रैव पाचनप्रचार मधु पान प्रतस्ते ।
यान्ता देवता दोषान्तान् नानान्तर्वति ।
ततो रक्तद्रुमे च रक्ते न विशुते तथा ।
वतान्धे तिमिरे काचे चैतक सन्धार्दे ।
अभिष्यन्दो चिकाद्धे च यवकोपे प्राणवे ।
नेवरोगेषु सर्वेषु दोषवयकृतपद ।
वर शिरन्तिर प्रोक्त निस्तन्द मनुष्य ।

भृङ्गरजः भृङ्गराजः भङ्गरा इति लोके ।
क्षीरकाकोल्या अलाभे अश्वगन्धामूलं ग्राह्यम् ॥
मधुपर्य्यन्ते जलजं यष्टीमधु चक्षुष्यत्वात् । तद-
लाभे सामान्यं यष्टीमधु ग्राह्यं तुल्यगुणत्वात् ॥
त्रिफलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
शतमेकं हरीतक्या द्विगुणञ्च विभीतकम् ।
चतुर्गुणं त्वामलकं वृषमार्कवयोः समम् ॥
चतुर्गुणोदकं दत्त्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
भागं चतुर्थं संरक्ष्य क्वाथं तमवतारयेत् ॥
शर्करा मधुकं द्राक्षा मधुयष्टिर्निदिग्धिका ।
काकोली क्षीरकाकोली त्रिफला नागकेशरम् ॥
पिप्पली चन्दनं सूक्ष्मं त्रायमाणामथोत्पलम् ।
घृतप्रस्थसमं क्षीरं कल्कैरेतैः शनैः पचेत् ॥
हन्यात् सतिमिरं काचं नक्तान्ध्यं शुक्रमेव च ।
तथा सावञ्च कण्डूञ्च व्यथयुञ्च कषायताम् ॥
कलुषत्वञ्च नेत्रस्य विश्वर्म्मपटलान्वितम् ।
बहुनात्र किमुक्तेन सर्व्वान् नेत्रामयान् हरेत् ॥
यस्य चोपहता दृष्टिः सूर्य्यामिष्यां प्रपश्यतः ।
तस्यैतद्भेषजं प्रोक्तं मुनिभिः परमं हितम् ॥
मार्ज्जितं दर्पणं यद्वत् परां निर्म्मलतां व्रजेत् ।
तद्वदेतेन पीतेन नेत्रं निर्म्मलतामियात् ॥
वारिद्रोणद्वयं चात्र वृषमार्कवयोस्तुले ।
काकोलीयुगलालाभे अश्वगन्धामूलं ग्राह्यम् ॥
द्वितीयं त्रिफलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
वासाविश्वाम्बुतादार्व्वीरक्तचन्दनचित्रकैः ।
भूनिम्बनिम्बकटुकापटोलत्रिफलामुदैः ॥
निशाकलिङ्गकुटजैः क्वाथः सर्व्वाक्षिरोगहा ।
वैस्वर्य्यं पीनसं श्वासं कासं नाशयति ध्रुवम् ॥
वासादिक्वाथः ।
इति नेत्ररोगाधिकारः ।" इति भावप्रकाशः ॥*॥
किञ्च । गारुडे १६८ अध्याये ।
"कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं त्र्यूषणं वचा ।
फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥
एषां वर्त्तिर्हन्ति कासं तिमिरं पटलं तथा ॥"
तिमिररिपुः, पुं, (तिमिरस्य अन्धकारस्य रिपुः ।)
सूर्य्यः । इति हलायुधः ॥
तिमिषः, पुं, गाम्यकर्कटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गाटाम्त्रः । इति हारावली । १२६ ॥
तिमीः, पुं, (तिमिः पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
तिमिमत्स्यः । इति द्विरूपकोषः ॥ (तिमि +
वा ङीप् । तिमिनातिस्त्री । इति केचित् ॥)
तिरः, [स्] व्य, (तरति दृष्टिपथमिति । तॄ + "सर्व्व-
धातुभ्योऽसुन् ।" उणां । ४ । १८८ । इति असुन् ।
क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति
गुणविषये इर् ।) अन्तर्द्धानम् । (यथा, भाग-
वते । २ । ६ । ४१ ।
"यदा तद्देवासत्तर्कैस्तिरोधीयेत विश्रुतम् ॥")
तिर्य्यगर्थः । इत्यमरः । ३ । ४ । २२५ ॥ तिर-
स्कारः । इति तट्टीकायां स्वामी ॥
तिरश्ची, स्त्री, (तिर्य्यकुजातिः स्त्रियां ङीप् ।)
पशुपक्ष्यादीनां स्त्री । इति शब्दचयम् । मादी
इति भाषा ॥

तिरस्कारिणी, स्त्री, (तिरोऽन्तर्धानं करोतीति ।
तिरस् + कृ + "नन्द्यादिग्रहीति ।" ३ । १ । १३४ ।
इति णिनिः । संज्ञापूर्व्वकविधेरनित्यत्वात् वृद्ध्य-
भावः । ततो ङीप् ।) यवधायकपटः । इत्य-
मरः । २ । ६ । १२० ॥ कानात् इति भाषा ॥
(यथा, कुमारे । १ । १४ ।
"यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां
यदृच्छया किम्पुरुषाङ्गनानाम् ।
दरीगृहद्वारविलम्बिबिम्बा-
स्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥")
तिरस्कारः, पुं, (तिरस् + कृ + घञ् ।) अना-
दरः । इति हलायुधः ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् ।
७ । ८ ।
"भ्रमांशस्य तिरस्कारात् अधिष्ठानप्रधानता ।
यदा तदा चिदात्माहमसङ्गोऽस्मीति बुध्यते ॥")
तिरस्कारिणी, स्त्री, (तिरोऽन्तर्धानं करोतीति ।
तिरस् + कृ + णिनिः ङीप् ।) तिरस्करिणी ।
इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥
तिरस्कृतः, त्रि, (तिरस् + कृ + क्तः ।) अना-
दृतः । कृततिरस्कारः । यथा,—
"अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्ध्वनौ ।
अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(तन्त्रसारोक्तमन्त्रविशेषे, पुं । यथा,—
"यस्य मध्ये हकारोऽस्ति कवचं मूर्द्धनि द्विधा ।
अस्त्रं तिष्ठति मन्त्रः स तिरस्कृत उदीर्य्यते ॥")
तिरस्क्रिया, स्त्री, (तिरस्करणमिति । "कृञः श
च ।" ३ । ३ । १०० । इति भावे शः ।) अना-
दरः । तिरस्कारः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥
(यथा, माघे । १ । ३६ ।
"हरे ! हिरण्याक्षपुरःसरासुर-
द्विपद्विषः प्रत्युत सा तिरस्क्रिया ॥")
तिरिटिः, पुं, इक्षुग्रन्थिः । इति शब्दमाला ॥
तिरिमः, पुं, शालिभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तिरियः, पुं, शालिविशेषः । अस्य गुणाः । मधु-
रत्वम् । स्निग्धत्वम् । शीतलत्वम् । दाहपित्त-
सर्व्वामयनाशित्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । रुच्य-
त्वञ्च । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तिरीटं, क्ली, (तीर्य्यते शिरोविपदोऽनेनेति । तॄ +
"कृतॄकृपिभ्यः कीटन् ।" उणां । ४ । १८४ । इति
कीटन् ।) किरीटम् । इत्युणादिकोषः ॥
तिरीटः, पुं, (तॄ + कीटन् ।) लोध्रः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ३३ ॥ (यथा, भावप्रकाशे अर्शरोगा-
धिकारे ।
"समङ्गोत्पलमोचाह्वतिरीटतिलचन्दनैः ॥")
तिरोधानं, क्ली, (तिरस् + धा + भावे ल्युट् ।)
अन्तर्धानम् । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा,
भागवते । ३ । २१ । ४४ ।
"सिद्धान् विद्याधरांश्चैव तिरोधानेन
सोऽसृजत् ॥")
तिरोहितः, त्रि, (तिरस् + धा + क्तः ।) अन्त-
र्हितः । (यथा, मार्कण्डेये । ३६ । २४ ।
"अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टतिरोहितान् ॥")
आच्छादितः । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥
तिर्य्यक्, [च्] व्य, वक्रम् । तत्पर्य्यायः । साचि २
तिरः ३ । इत्यमरः । ३ । ४ । ३४ । (यथा,
रामायणे । २ । २३ । ४ ।
"तिर्य्यगूर्द्ध्वं शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम् ॥")
तिरोऽर्थः । निरुद्धार्थः । इति शब्दरत्नावली ॥
तिर्य्यक्स्रोताः, [स्] पुं, (तिर्य्यक् वक्रं स्रोत
आहारसञ्चारो यस्य । भुक्तान्नस्य तिर्य्यक्तया
उदरे सञ्चारादस्य तथात्वम् ।) पशुपक्ष्यादिः ।
(यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । ८ ।
"तस्याभिध्यायतः सर्गं तिर्य्यक्स्रोताभ्यवर्त्तत ।
यस्मात् तिर्य्यक्प्रवृत्तः स तिर्य्यक्स्रोतास्ततः
स्मृतः ॥")
स प्रश्नयोऽष्टमः सर्गः । स तु अष्टाविंशद्विधः ।
यथा,—
"तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः ॥"
तेषां लक्षणं यथा,—
"अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः ॥"
इति श्रीभागवते । ३ । १० । २१ ॥
"तिरश्चां तिर्य्यक्स्रोतसाम् । अविदः श्वस्तनादि-
ज्ञानशून्याः । भूरितमसः आहारादिमात्र-
निष्ठाः । घ्राणज्ञा घ्राणेनैव इष्टमर्थं जानन्ति ।
हृदि अवेदिनः दीर्घानुसन्धानशून्याः ।" इति
तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ अष्टाविंशतिभेदा
यथा,—
"गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुरुः ।
द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम ! ॥
खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पञ्चनखान् पशून् ॥
श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्ज्जारः शश-
शल्लकौ ।
सिंहः कपिर्गजः कूर्म्मो गोधा च मकरादयः ॥
कङ्कगृध्रवकश्येनभासभल्लूकवर्हिणः ।
हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः ॥"
इति श्रीभागवते । ३ । १० । २२-२३ ॥
"गवादय उष्ट्रान्ता द्विशफा द्विखुरा नव ।
खरादयश्चमर्य्यन्ता एकशफाः षट् । श्वादयो
गोधान्ताः पञ्चनखा द्वादश । एते भूचराः
सप्तविंशतिः । मकरादयो जलचराः कङ्कादयः
खगाः चाभूचरत्वेनैकीकृत्य गृहीता एवमष्टा-
विंशतिभेदान् वदन्ति । अन्येषामपि तिर्य्यक्-
प्राणिनां यथायथमेतेष्वन्तर्भावः ।" इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥
तिर्य्यग्यानः, पुं, (तिर्य्यक् वक्रं यानं गमनं यस्य ।)
कुलीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तिर्य्यङ्, [च्] पुं, (तिर्य्यगञ्चतीति । अनुच +
क्विप् । "तिरसस्तिर्य्यलोपे ।" ६ । ३ । ६४ । इति
तिरिः ।) विहङ्गादिः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १११ । १२५ ।
"मांसानि तु नरः खत्वा तिर्य्यग् जायेत
भारत ! ॥"

कफदोषप्रकोपणत्वञ्च। पक्वचिञ्चाफलरसगुणाः। मधुराम्लत्वम्। रुचिप्रदत्वम्। शोफपाककरत्वम्। लेपे व्रणदोषनाशित्वञ्च॥ अस्याः पत्रस्य गुणाः। शोफरक्तदोषव्यथानाशित्वम्। अस्याः शुष्कत्वक्क्षारस्य गुणः। शूलमन्दाग्निनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

"अम्लिकायाः फलं पक्वं मर्दितं वारिणा दृढम्। शर्करामरिचोन्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम्॥ अम्लिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम्। पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुरुच्यं वह्निबोधकम्॥" इति भावप्रकाशः॥

वृक्षाम्लम्। इति विश्वः॥

तिन्तिडीक क्ली, (तिम्यते क्लिद्यते सुरत्रं येन। तिम + "कर्फरीकादयश्च।" उणा ४। २०। इति ईकन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) वृक्षाम्लम्। इत्यमरः। २। ९। ३५॥ (यथा तन्त्रसारे पुरश्चरणप्रकरणे।

'रम्भाफलं तिन्तिडीकं कमला नागरङ्गकम्। फलान्येतानि भोज्यानि एभ्योऽन्यानि विवर्जयेत्॥'

यथास्य पर्य्यायाः।

"वृक्षाम्लं तिन्तिडीकञ्च चुक्रं स्यादम्लवृक्षकम्॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥

आमपक्वावस्थयोरस्य गुणा यथा —

'वातापहं तिन्तिडीकमामं पित्तबलासकृत्। ग्राह्युष्णं दीपनं रुच्यं सम्पक्वं कफवातनुत्॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥)

तिन्तिडीक पुं (तिम + ईकन्। निपातनात् साधुः।) तिन्तिडी। इत्यमरटीकायां भरतः॥

तिन्तिडीदूतम क्ली, (तिन्तिडीभिस्तिन्तिडीजातबीजैर्दूतम।) चुचुरी। इति शब्दरत्नावली॥ कॉड्वीचिर खेला इति भाषा॥

तिन्तिलिका स्त्री (तिन्तिडिका। डस्य लत्वम।) तिन्तिडी। इत्यमरटीका॥

तिन्तिली, स्त्री (तिन्तिडी। डस्य लत्वम।) तिन्तिडी। इति शब्दरत्नावली॥

तिन्तिलीका स्त्री (तिन्तिडीका। डस्य लत्वम।) तिन्तिडी। इत्यमरटीका॥

तिन्दिश पुं टिण्डिशवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिन्दु पुं (तिम्यति आर्द्रीभवतीति। तिम आर्द्रीभावे + 'मृगय्वादयश्च।' इति कुप्रत्ययेन साधुः।) तिन्दुकवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

तिन्दुक, क्ली (तिन्दुरिव कायतीति। कै + क।) कर्षपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥ (यथा शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे १ अध्याये।

"कोलद्वयञ्च कर्षं स्यात् स प्रोक्तः पाणिमानिका। अक्षं पिचुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम्।'

यथास्य पर्य्यायाः।

"विडालपदकं कर्षं सुवर्णं चाक्षमेव च। विडालपदकञ्च पिचुः पाणितलं तथा॥

तिन्दुकञ्च विजानीयात् कवडग्रहमेव च॥'

इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥)

तिन्दुक पुं स्त्री, (तिन्दु + स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) वृक्षविशेषः। गाव इति ख्यातः। इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी॥ केन्दुकवृक्षः। इति भरतः॥ इति राजनिर्घण्टश्च। तेँदु इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। स्फूर्जकः २ कालस्कन्धः ३ शितिसारकः ४। इत्यमरः। २। ४। ३८॥ स्फूर्जकः ५ कन्दुः ६ तिन्दुः ७ तिन्दुलः ८ तिन्दुकिः ९ तिन्दुकी १०। इति शब्दरत्नावली॥ नीलसारः ११ अतिमुक्तकः १२ स्यमकः १३ रामणः १४ स्फूर्जनः १५ स्यन्दनाढ्यः १६ कालसारः १७। (यथा महाभारते। ३। ६४। ३।

'शालवेणुधवाश्वत्थतिन्दुकेङ्गुदकिंशुकैः। अर्ज्जुनारिष्टसञ्छन्नं स्यन्दनैश्च सशाल्मलैः॥')

अस्य आमफलस्य गुणाः। कषायत्वम्। ग्राहित्वम्। वातकारित्वम्। शीतलत्वम्। लघुत्वञ्च। पक्वफलस्य गुणाः। मधुरत्वम्। स्निग्धत्वम्। दुर्जरत्वम्। श्लेष्मदत्वम्। गुरुत्वम्। व्रणवातनाशित्वम्। पित्तप्रमेहास्रकारित्वम्। विषदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ पित्तप्रमेहास्रश्लेष्मनाशित्वम्। इति भावप्रकाशः॥ तत्सारश्चिररोगजित्॥ विषतिन्दुकमप्येवं विशेषात् ग्राहि शीतलम्॥ इति राजनिर्घण्टः॥

तिन्दुकि, स्त्री, (तिन्दुकी। निपातनात् ह्रस्वः।) तिन्दुकः। इति शब्दरत्नावली॥

तिन्दुकिनी, स्त्री (तिन्दुकस्तदाकारं फलेऽस्त्यस्याः। तिन्दुक + इनि + ङीप्।) आवर्त्तकी। इति राजनिर्घण्टः॥

तिन्दुकी, स्त्री, (तिन्दुक + गौरादित्वात् ङीष्।) तिन्दुकः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २ अध्याये।

'प्रियालबीज तिन्दुक्यास्त्वचो याश्च फलानि च। यथालाभं समाहृत्य तैलमेभिर्विपाचयेत्। सद्यो व्रणेषु देयानि तानि वैद्येन जानता॥"

अस्य पर्य्याया यथा वैद्यकरत्नमालायाम्।

कालस्कन्दस्तिन्दुकश्च स्फूर्ज्जकस्तिन्दुकीति च॥)

तिन्दुल पुं तिन्दुकवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

तिप ऊ ङ ष्ट क्षरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्म अक वेट।) ऊ, तेपिष्यते तेप्स्यते। ङ अतितेपत। ष्ट तेपते तितिपे। क्षरणं च्यवनम्। इति दुर्गादासः॥

तिम क्लेदने। आर्द्रीभाव इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां पर अक सेट।)

तिम य क्लेदने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां पर अक सेट।) य, तिम्यति। तितेम। क्लेदनमार्द्रीभावः। इति दुर्गादासः॥

तिमि पुं (तिम्यतीति। तिम क्लेदने + इन्। यद्वा ताम्यति आकाङ्क्षतीति। तमु काङ्क्षायाम् + "तमितमिशातिलस्भामत इच्च।" उणां ४। १२१। इति इन् अकारस्य इकारादेशश्च।) मत्स्यविशेषः। इत्यमरः। १। १०। १९॥ तिमिर्महाकायो मत्स्यः कश्चित् स्यादत्र। तथा च। अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तरः। इति भरतः॥ (यथा च रघौ। १३। १०।

'ससत्त्वमादाय नदीमुखाम्भः संमीलयन्तो विवृताननत्वात्। अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रै-रूर्द्ध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान्॥")

समुद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (राजविशेषः। स तु दूर्व्वस्य पुत्रः। यथा, भागवते। ९। २२। ४२।

"दृष्टश्रयस्ततो दूर्व्वस्तिमिस्तस्मान्निष्यति॥"

अयं हि नवमासाधिकसप्तचत्वारिंशतवर्षं यावत् राज्यं पालयामास। यथा राजावल्याम्। १ परिच्छेदे।

"तिमिः पुत्रस्ततो राज्ये न्यस्य स्वर्गं स्वयं गतः। मुनिवेदमितान् वर्षान्नवमासाधिकान् तिमिः॥ पालयित्वाखिलं राज्यं भुक्त्वा भोगमनुत्तमम्। पुत्रं दृढरथं राज्ये सोऽभिषिच्य वनं ययौ॥")

तिमिकोष पुं, (तिमेः कोष इव।) समुद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तिमिङ्गिल, पुं (तिमिं गिरतीति। गॄ + क। रस्य लः। गिलेऽगिलस्येति मुम।) मत्स्यविशेषः। इत्यमरः। १। १०। २०॥ (यथा महाभारते। १। २२। ३।

"तिमिङ्गिलसमाकीर्णं मकरैरावृतं तथा।"

द्वीपविशेषः। तद्द्वीपजाते, त्रि। यथा, महाभारते। २। ३२। ६६।

"तिमिङ्गिलञ्च स नृपं वशे कृत्वा महामतिः।")

तिमिङ्गिलगिल पुं, (तिमिङ्गिलमपि गिरतीति। गॄ + क। मुम च।) महामत्स्यविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ४। ४१४॥

तिमित त्रि, (तिम + कर्त्तरि क्तः।) निश्चलः। इति धरणिः॥ (यथा, मेघदूते। २। ३५।

"अतस्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम्॥")

क्लिन्नः। इत्यमरः। ३। १। १०५॥

तिमिर, क्ली, (तिम्यतीति। तिम + "इषिमदि मुदीति। उणां। १। ५२। इति किरच्।) अन्धकारः। इत्यमरः। १। १०। ३॥ (यथा, रामायणे। २। २८। १८।

'अतीववातस्तिमिरं बुभुक्षा चास्ति नित्यशः। भयानि च महान्त्यत्र अतो दुःखतरं वनम्॥")

नेत्ररोगविशेषः। तस्य लक्षणमाह माधवकरः।

"तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थं पटलं गतः। रुणद्धि सर्व्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम्॥"

(अस्य लक्षणानि यथा —

दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति। द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधास्थिते॥ दृष्टेरभ्यन्तरगते ह्रस्ववृद्धविपर्य्ययम्। नान्तिकस्थमधः संस्थे दूरगं नोपरिस्थितम्॥ पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामयः प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते॥ तेनोर्द्ध्वमीक्षते नाधस्तनुचैलावृतोपमम्।

यथा वर्णश्च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ॥
तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ।
लिङ्गनाशं मलः कुर्व्वन् छादयेद्दृष्टिमण्डलम् ॥
तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ।
चलाविलारुणाभासं प्रसन्नञ्चेक्षते मुहुः ॥
जालानि केशान् मशकान् रश्मींश्चोपेक्षिते
ऽत्र च ।
काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकम् ॥
चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रान्यृज्वपि मन्यते ।
वृद्धः काचो दृशं कुर्य्याद्रजोधूमावृतामिव ॥
स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हतदर्शनाम् ।
सलिङ्गनाशो वाते तु सङ्कोचयति दृक्शिराः ॥
दृङ्मण्डलं विशत्यन्तर्गम्भीरादृगसौ स्मृता ।
पित्तजे तिमिरे विद्युत् खद्योतद्योतदीपितम् ॥
शिखितित्तिरिपिच्छाभं प्रायो नीलञ्च पश्यति ।
काचे दृक्काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति ॥
अर्केन्दुपरिवेषाग्निमरीचीन्द्रधनूंषि च ।
भृङ्गनीला निरालोका दृक्स्निग्धा लिङ्गनाशतः ॥
दृष्टिः पित्तेन ह्रस्वाख्या सा ह्रस्वा ह्रस्वदर्शना ।
भवेत् पित्तविदग्धाख्या पीता पीताभदर्शना ॥
कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतञ्च पश्यति ।
शङ्खेन्दुकुन्दकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम् ॥
काचे तु निष्प्रभेन्द्वर्कं प्रदीपाद्यैरिवाचितम् ।
सिताभा सा च दृष्टिः स्यात्सलिङ्गनाशे तु लक्ष्यते ॥
मूर्त्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशनः ।
विन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ॥
उष्णे सङ्कोचमायाति छायायां परिसर्पति ।
शङ्खकुन्देन्दुकुमुदस्फटिकोपमशुक्लिमा ॥
रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतञ्च पश्यति ।
काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति ॥
लिङ्गनाशेऽपि तादृक् दृङ्निष्प्रभा हतदर्शना ।
संसर्गसन्निपातेषु विद्यात् सङ्कीर्णलक्षणान् ॥
तिमिरादीनकस्माच्च तैः स्यादव्यक्ताकुलेक्षणम् ।
तिमिरे शेषयोर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ॥"
इति वाभटेनोत्तरस्थाने द्वादशेऽध्याये उक्तम् ॥
अस्य चिकित्सा यथा,—
"तिमिरं काचतां याति काचोऽप्यान्ध्य-
मुपेक्षया ।
नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद्द्रुतम् ॥
तुलां पचेत जीवन्त्या द्रोणेऽपां पादशेषिते ।
तत्क्वाथे द्विगुणं क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
प्रपौण्डरीककाकोली पिप्पली लोध्रसैन्धवैः ।
शताह्वा मधुकद्राक्षा सितादारुफलत्रयैः ॥
कार्षिकैर्निशि तत् पीतं तिमिरापहरं परम् ॥"
"पटोलनिम्बकटुका दार्व्वीसेव्यवरावृषम् ।
सधन्वयासत्रायन्ती पर्पटं पालिकं पृथक् ॥
प्रस्थमामलकानाञ्च क्वाथयेन्नल्वणेऽम्भसि ।
तदाढ़केऽर्द्धपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात् पचेत् ॥
मुस्तभूनिम्बयष्ट्याह्वकुटजोदीच्यचन्दनैः ।
सपिप्पलीकैस्तत्सर्पिर्घ्राणकर्णास्यरोगजित् ॥
विद्रधिज्वरदुष्टारुर्विसर्पापचिकुष्ठनुत् ।
विशेषाच्छुक्रतिमिरनक्तान्ध्योष्णाह्वदाहनुत् ॥"
"त्रिंशद्भागा भुजङ्गस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् ।
शुल्वतालकयोर्द्वौ द्वौ वङ्गस्यैकोऽञ्जनात्त्रयम् ॥
अन्धमूषीकृतं ध्मातं पक्वं विमलमञ्जनम् ।
तिमिरान्तकरं लोके द्वितीय इव भास्करः ॥
गोमूत्रे छगलरसेऽम्लकाञ्जिके च
स्त्रीस्तन्ये हविषि विषे च माक्षिके च ।
यत्तुत्थं ज्वलितमनेकशो निषिक्तं
तत्कुर्य्यात् गरुड़समं नरस्य चक्षुः ॥"
"रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमथाञ्जनम् ।
ईषत् कर्पूरसंयुक्तमञ्जनं नयनामृतम् ॥"
"सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषमतः शृणु ।
वातजे तिमिरे तत्र दशमूलाम्भसा घृतम् ॥
क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्कपक्वं पिबेत्ततः ॥"
"पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ।
विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ॥
शीघ्रोद्भवेऽम्लताकायवराकणशृतं शृतम् ।
विध्येच्छिरां पीतवतो दद्याच्चानुविरेचनम् ॥"
"रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः शीतैश्चास्रं प्रसादयेत् ।"
"दद्यादुशीरनिर्य्यूहचूर्णितं कणसैन्धवम् ॥
तत् शृतं सघृतं भूयः पचेत् क्षौद्रं घने पिबेत् ।
शीते चास्मिन् हितमिदं सर्व्वजे तिमिरेऽञ्जनम् ॥"
"चक्षुष्यायां सर्व्वकालं मनुष्यै-
र्यत्नः कार्य्यो जीविते यावदिच्छा ।
व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिन्दिवानां
पुंसामन्धानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥"
इति चोत्तरस्थाने त्रयोदशेऽध्याये वाभटे-
नोक्तम् ॥
"सौवीरमञ्जनन्तुत्थं ताप्यो धातुर्मनःशिला ।
चक्षुष्यं मधुकं लोध्रं मणयः पौष्पमञ्जनम् ॥
सैन्धवं शौकरीदंष्ट्रा कतकश्चाञ्जनं शुभम् ।
तिमिरादिषु चूर्णं वा वर्त्तिर्व्वेयमनुत्तमा ॥"
"वदने कृष्णसर्पस्य निहितं मासमञ्जनम् ।
ततस्तस्मात् समुद्धृत्य सशुष्कं चूर्णयेद्बुधः ॥
सुमनःक्षारकैः शुष्कैर्द्व्यंशैः सैन्धवेन च ।
एतन्नित्याञ्जनं कार्य्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ॥)
तिमिरः, पुं, (तिम्यति क्लिद्यति चक्षुरनेन । तिम +
"इषिमदिमुदीति ।" उणां । १ । ५२ । इति किरच् ।)
चक्षूरोगविशेषः । तस्य निदानादि यथा ।
चतुर्थपटलगतदोषमाह ।
"तिमिराख्यः स यो दोषश्चतुर्थपटलं गतः ।
रुणद्धि सर्व्वतो दृष्टिं लिङ्गनाश इति क्वचित् ॥
अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढ़े महागदे ।
चन्द्रादित्यौ स नक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतः ॥
निर्म्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ।
स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः ॥
यो दोषः दोषेऽत्र रोगः चतुर्थपटलं वाह्य-
पटलं गतः स तिमिराख्यः । तिमिरदर्शनेन
तिमिरमस्यास्तीति तिमिरः अर्श आदित्वात् ।
तस्य लक्षणमाह रुणद्धीत्यादि । स तिमि-
राख्यः । सर्व्वतः सर्व्वत्र । लिङ्गनाश इति
क्वचित् तन्त्रान्तरे लिङ्गनाशसंज्ञः । तस्य निरु-
क्तिञ्च । लिङ्ग्यते चिह्न्यते अनेनेति लिङ्गं दृष्टि-
स्तेजः तस्य नाशोऽस्मिन् इति लिङ्गनाशः ।
अस्मिन्नपि तिमिरेऽपि तमोभूते तमस्तुल्ये ।
अत्र तु भूतशब्दस्तुल्यार्थः । भूतं प्राप्तसतीते
समे त्रिष्विति धरवचनात् । नातिरूढ़े अप्रौढ़े ।
चन्द्रादित्यौ नक्षत्राणि च पश्यति । अन्तरीक्षे
अन्तरीक्षस्य प्रकाशमयत्वेन तमोऽभिभावात् ।
तेजांसि अग्न्यादेः । भ्राजिष्णूनि रत्नसुवर्णा-
दीनि । अस्मिन् प्रौढ़े गौरवे च चन्द्रादित्यादीन्न
पश्यतीत्यन्वयः । नीलिकाकाचसंज्ञितः नीलिका-
काचेति नामान्तराभ्यां युक्तः ॥ * ॥
दृष्टिरोगाणां सङ्ख्यानामानि चाह ।
दृष्ट्याश्रया षट् च षडेव रोगाः
षड्लिङ्गनाशा हि भवन्ति तत्र ।
वातेन पित्तेन कफेन सर्व्वै-
रुक्तात् परिस्राव्य विधिश्च षष्ठः ॥
दृष्ट्याश्रया षट् च षडेव रोगाः षट् षट् द्वादशे-
त्यर्थः । तत्र लिङ्गनाशाः षट् तान् विवृ-
णोति वातेनेत्यादि ॥ * ॥
तथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः
कफेन चान्यस्तथ धूमदर्शी ।
यो ह्रस्वजात्यो नकुलान्ध्यसंज्ञो
गम्भीरसंज्ञा च तथैव दृष्टिः ॥
पित्तविदग्धदृष्ट्यादयः षट् । एवं दृष्ट्यादयश्च
षट् । एवं दृष्ट्याश्रया द्वादशरोगाः ॥ * ॥
तत्र द्वावन्यौ चाह ।
तत्रैवान्यौ गदौ वह्नौ सनिमित्तानिमित्तकौ ॥
तेषु वातजस्य लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह ।
वातेन खलु रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति ।
आविलान्यरुणाभानि व्याविद्धानीव मानवः ॥
आविलानि कलुषाणि । अरुणानि अव्यक्त-
लौहित्ययुक्तानि । व्याविद्धानीव कुटिलानीव ॥ *
पैत्तिकमाह ।
पित्तेनादित्यखद्योतशक्रचापतड़िद्गुणान् ।
नृत्यतश्चैव शिखिनः सर्व्वं नीलञ्च पश्यति ॥
आदित्यादीनां गुणान् रूपाणि ॥ * ॥
श्लैष्मिकमाह ।
कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च ।
सलिलप्लावितानीव जालकानीव मानवः ॥*॥
सन्निपातजमाह ।
सन्निपातेन चित्राणि विपरीतानि पश्यति ।
बहुधापि द्विधा वापि सर्व्वाण्येव समन्ततः ॥
हीनाधिका स्यान्यथा वा ज्योतींष्यपि च
पश्यति ॥
चित्राणि नानावर्णानि । विपरीतानि वैपरीत्यं
विवृणोति बहुधेत्यादि ॥ * ॥
रक्तजमाह ।
पश्येद्रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च ।
हरितान्यथ कृष्णानि पीतान्यपि च मानवः ॥*॥
परिम्लायिनमाह ।
रक्तेन मूर्च्छितं पित्तं परिम्लायिनमाचरेत् ।
तेन पीता दिशः पश्येदुद्यन्तमिव भास्करम् ॥

निरीक्षमाणान् मशकोर्णाजालानि चैव हि ।
निरीक्ष्यमाणान् पश्यमानान् अयथार्थमिभिरिव ।
वातादिजनितैर्वर्णैरपि च षड्विधः ।
लिङ्गनाशो निगदितो वर्णो वातादितो यथा ॥

रागोऽरुणो मारुतजः प्रदिष्टो
म्लायी च नीलश्च तथैव पित्तात् ।
कफात् सितः शोणितजः सरक्तः
समस्तदोषप्रभवो विचित्रः ॥ * ॥

वातादिना हेतुभूतेन जनिते नेत्रविषये मण्डले वर्णविशेषमाह ।
अरुणं मण्डलं वाताच्चञ्चलं परुषं तथा ।
पित्तान्मण्डलमानीलं कांस्याभं वा सपीतकम् ।
श्वेतं पीतं वा कफमेतत् व्याधिप्रभावात् ।
श्लेष्मणा बहलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डरम् ।
चलत्पद्मपलाशस्थशुक्लो बिन्दुरिवाम्भसः ।
मृद्यमाने तु नयने मण्डलं तद्विसर्पति ।
बहलं स्थूलम् ।
रक्तजे तु भवेदेव लिङ्गनाशे त्रिदोषजे ।
श्यामपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकम् ।
स्निग्धं वर्णान्वितम् ।
रक्तजं मण्डलं दृष्टौ स्थूलकाचारुणप्रभम् ।
परिम्लायिनि रोगे स्यान्म्लानं नीलमथापि वा ।
दोषक्षयात् स्वयं तत्र कदाचित् स्यात्तु दर्शनम् ।
रक्तजं पित्तानुगामिरक्तजम् । स्थूलकाचारुणप्रभं स्थूलकाचस्येवारुणा प्रभा यस्य तत् । एतेन स्थौल्यमरुणत्वञ्च बोध्यते । दोषक्षयात् स्वयं । तत्र परिम्लायिनि कालान्तरेण दोषक्षयात् कदाचित् नयनेन दर्शनं स्यात् । * । अथोक्त यथारादर्शनैरप्यसाध्यलिङ्गनाशलक्षणमाह ।
यथाक्रमं दोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥ * ॥
पित्तविदग्धदृष्टिलक्षणमाह ।

पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टिं
पीता भवेद्यस्य नरस्य दृष्टिः ।
पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत्
स वै नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥

पित्तेन गतेन दृष्टिं दृष्टावपि प्रथमद्वितीये पटले गतेनेति बोद्धव्यम् । तेन व्याधिना । * । तन्मात्रैव स्थिते दृष्टौ तृतीयं पटलं गते रूपविशेषमाह ।

प्राप्ते तृतीयं पटलं तु दोषे
दिवा न पश्येन्निशि वीक्षते च ।
रात्रौ स शीतानुगृहीतदृष्टिः
पित्ताल्पभावादपि तानि पश्येत् ॥

दोषोऽत्र पित्तः । * । अथ श्लेष्मविदग्धदृष्टिलक्षणमाह ।

तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टि-
स्तान्येव शुक्लानि हि मन्यते तु ।

श्वेतानि श्लेष्मणा दृष्टौ स्वधर्मेण पश्यन्नपि मन्यते नक्तान्ध्यं च । * । तृतीयं पटलं दृष्टौ श्लेष्मणः प्राप्ते कथयितुमाह ।

त्रिषु स्थितोऽल्पः पटलेषु दोषो
नक्तान्ध्यमापादयति प्रसह्य ।
दिवा स सूर्यानुगृहीतदृष्टिः
पश्येत्तु रूपाणि कफाल्पभावात् ॥

दोषोऽत्र कफस्तस्योपक्रान्तत्वात् । नक्तान्ध्यस्य श्लेष्मविदग्धदृष्टावन्तर्भूतत्वाच्च पृथगगणना ॥ * ॥
धूमदर्शिनमाह ।

शोकज्वरायासशिरोऽभितापै-
रभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।
धूम्रांस्तु यः पश्यति सर्वभावान्
स धूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः ॥

शिरोऽभितापः शिरसि घर्मादिना सन्तापः । एतस्य पित्तदोषो बोद्धव्यः ॥ * ॥
ह्रस्वजात्यमाह ।

यो वासरे पश्यति कष्टतोऽर्थं
रूपं महच्चापि निरीक्षतेऽल्पम् ।
रात्रौ पुनर्यः प्रकृतानि पश्येत्
स ह्रस्वजात्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ * ॥

नकुलान्ध्यमाह ।

विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टि-
र्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् ।
चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत्
स वै विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञः ॥ * ॥

गम्भीरिकमाह ।

दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा
सङ्कुच्य चाभ्यन्तरतः प्रयाति ।
रुजावगाढा च तमक्षिरोगं
गम्भीरिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

विरूपा विकृता । श्वसनोपसृष्टा वातोपहता । रुजावगाढा गम्भीरवेदनान्विता ॥ * ॥

बाह्यौ पुनर्द्वावपि सम्प्रदिष्टौ
निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च ।
निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापात्
ज्ञेयस्त्वभिष्यन्दनिदर्शनैः सः ॥

बाह्यौ मसूरोक्तद्वादशप्रकारेभ्योऽधिकौ तत्र निमित्ततः चाह शिरोऽभितापात् शिरोऽभितापके येन विषकुसुमगन्धघ्राणेन च शिरोऽभितापकृतात् । अभिष्यन्दनिदर्शनैः रक्ताभिष्यन्दलिङ्गैरिति गयाधरः । सन्निपाताभिष्यन्दलिङ्गैरिति कार्त्तिकः ॥ * ॥
अनिमित्तमाह ।

सुरर्षिगन्धर्वमहोरगाणां
सन्दर्शनेनापि च भास्वरस्य ।
हन्येत दृष्टिर्मनुजस्य यस्य
स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः ॥

अनुपलभ्यमानानां सुरादीनां दर्शनं निमित्त-मप्यनिमित्तं मन्यते ॥ * ॥
अनिमित्तो लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह ।

तत्राक्षि विस्पष्टमिवावभाति
वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः ।

विस्पष्टं स्वाभाविकम् । वैदूर्यवर्णा श्यामा विमला निर्मला । इति दृष्टिरोगाः ॥ * ॥
अथ तिमिरचिकित्सा ।
“शुक्रा यदि चिरेण स्यात् चक्षुषोर्येन दीपनी ।
अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥ * ॥
शृङ्गाभिर्विभीतस्य पथ्यामज्जा मनःशिला ।
पिप्पली मरिचं कुष्ठं वचा चेति समांशकम् ।
छागीक्षीरेण सम्पिष्य वटीं कुर्याद्यवोन्मिताम् ।
हरेणुमात्रां सङ्घृष्य जलेनाञ्जनमाचरेत् ।
तिमिरं मांसवृद्धिञ्च काचं पटलमर्बुदम् ।
रात्र्यन्धं वार्षिकं पुष्पं वटी चन्द्रोदया हरेत् ॥”
इति चन्द्रोदया वटी ॥ * ॥

कथ्या सलवणोषणा सहरसाञ्जना साञ्जना
सरित्पतिकफः शिला सितपुनर्नवा साभया ।
रजन्यरुणचन्दनं मधु च तुल्यपथ्याशिला
खदिरदलसारस्फुटिकशङ्खनाभीन्दवः ।
इमानि तु विचूर्णयेन्निविडवाससा शोधये-
त्तथापि विमर्दयेत् समधुताम्रपात्रेण तत् ।
इदं सुनिभिरीरितं नयनशोधनमाञ्जनं
करोति तिमिरक्षयं पटलपुष्पनाशं बलात् ॥

लवणं सैन्धवम् । अञ्जनं सुरमा इति लोके । सरित्पतिकफः समुद्रफेनः । शिला मनःशिला । शावरो लोध्रः । स्फटिकः फटकरी । इन्दुः कर्पूरः । नयनशोधं तिमिरे शुक्लकाचे शुक्लपटले च ॥ * ॥
हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च ।
विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला ।
सर्वमेतत् समं कृत्वा छागक्षीरेण पेषयेत् ।
नाशयेत्तिमिरं कण्डूं पटलान्यर्बुदानि च ।
अपि त्रैवार्षिकं शुक्रं मासेनैकेन नाशयेत् ।
अधिकानि च मांसानि रात्र्यान्ध्यत्वमेव च ।
चन्द्रोदया वटी पुष्पे तिमिरे च ॥ * ॥
रजनी निम्बपत्राणि पिप्पली मरिचानि च ।
विडङ्गं भद्रमुस्तञ्च सप्तमी त्वभया स्मृता ।
अजामूत्रेण सम्पिष्य छायायां शोषयेद्वटीम् ।
वारिणा तिमिरं हन्ति गोमूत्रेण तु पिच्चिटम् ।
मधुना पटलं हन्ति नारीक्षीरेण पुष्पकम् ।
एषा चन्द्रप्रभावर्त्तिः स्वयं रुद्रेण निर्मिता ।
इति चन्द्रप्रभावर्त्तिः ॥ * ॥
कथ्या छागपयस्यर्धे पक्वा तदवशेषिता ।
अचिरात् हन्ति नक्तान्ध्यं तद्वत् सक्षौद्रमञ्जनम् ।
त्रिफलाया रसं प्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरसस्य च ।
वृषस्य च रसं प्रस्थं शतावर्याश्च तत्समम् ।
गुडूच्या आमलक्याश्च रसं छागीपयस्तथा ।
प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरेभिर्घृतं पचेत् ।
कल्कः कृष्णा सिता द्राक्षा त्रिफला नीलमुत्पलम् ।
मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धिका ।
तत्सिद्धं सुसिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत् ।
ऊर्ध्वं पानमधः पानं मध्ये पानं प्रशस्यते ।
यावन्तो नेत्रजा रोगास्तान् पानादेव नाशयेत् ।
सरक्ते रक्तदुष्टे च रक्ते वा स्रुतिके तथा ।
नक्तान्ध्ये तिमिरे काचे नीलिका पटलार्बुदे ।
अभिष्यन्देऽधिमन्थे च पक्ष्मकोपे सुदारुणे ।
नेत्ररोगेषु सर्वेषु दोषजेष्वपि
घृतं त्रैफलिकं प्रोक्तं विशेषात् सर्वदोषनुत् ।

भृङ्गरजः भृङ्गराजः भङ्गरा इति लोके ।
क्षीरकाकोल्या अलाभे अश्वगन्धामूलं ग्राह्यम् ॥
मधुपर्ण्यत्र जलजं यष्टीमधु चक्षुष्यत्वात् । तद-
लाभे सामान्यं यष्टीमधु ग्राह्यं तुल्यगुणत्वात् ॥
त्रिफलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
शतमेकं हरीतक्या द्विगुणञ्च विभीतकम् ।
चतुर्गुणं त्वामलकं वृषमार्कवयोः समम् ॥
चतुर्गुणोदकं दत्त्वा शनैर्मृदग्निना पचेत् ।
भागं चतुर्थं संरक्ष्य क्वाथं तमवतारयेत् ॥
शर्करा मधुकं द्राक्षा मधुयष्टिर्न्निदिग्धिका ।
काकोली क्षीरकाकोली त्रिफला नागकेशरम् ॥
पिप्पली चन्दनं मुस्तं त्रायमाणामथोत्पलम् ।
घृतप्रस्थसमं क्षीरं कल्कैरेतैः शनैः पचेत् ॥
हन्यात् सतिमिरं काचं नक्तान्ध्यं शुक्रमेव च ।
तथा सावञ्च कण्डूञ्च श्वयथुञ्च कषायताम् ॥
कलुषत्वञ्च नेत्रस्य विधर्म्मपटलान्वितम् ।
बहुनात्र किमुक्तेन सर्व्वान् नेत्रामयान् हरेत् ॥
यस्य चोपहता दृष्टिः सूर्य्यामिर्थ्यां प्रपश्यतः ।
तस्यैतद्देवजं प्रोक्तं मुनिभिः परमं हितम् ॥
मार्ज्जितं दर्पणं यद्वत् परां निर्म्मलतां व्रजेत् ।
तद्वदेतेन पीतेन नेत्रं निर्म्मलतामियात् ॥
वारिद्रोणद्वयं चात्र वृषमार्कवयोस्तुले ।
काकोलीयुगलालाभे अश्वगन्धामूलं ग्राह्यम् ॥
द्वितीयं त्रिफलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
वासाविश्वाश्वताद्दार्व्वीरक्तचन्दनचित्रकैः ।
भूनिम्बनिम्बकटुकापटोलत्रिफलाम्बुदैः ॥
निशाकलिङ्गकुटजैः क्वाथः सर्व्वाक्षिरोगहा ।
वैस्वर्य्यं पीनसं श्वासं कासं नाशयति ध्रुवम् ॥
वासादिक्वाथः ।
इति नेत्ररोगाधिकारः ।" इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
किञ्च । गारुडे १६८ अध्याये ।
"कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं त्र्यूषणं वचा ।
फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥
एषां वर्त्तिर्हन्ति कासं तिमिरं पटलं तथा ॥"
तिमिररिपुः, पुं, (तिमिरस्य अन्धकारस्य रिपुः ।)
सूर्य्यः । इति हलायुधः ॥
तिमिषः, पुं, ग्राम्यकर्क्कटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गाटास्त्र । इति हारावली । १२६ ॥
तिमीः, पुं, (तिमिः पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
तिमिमत्स्यः । इति दिरूपकोषः ॥ (तिमि +
वा ङीष् । तिमिजातिस्त्री । इति केचित् ॥)
तिरः, [स्] व्य, (तरति दृष्टिपथमिति । तॄ + "सर्व्व-
धातुभ्योऽसुन् ।" उणां । ४ । १८८ । इति असुन् ।
क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति
गुणविषये इर् ।) अन्तर्द्धानम् । (यथा, भाग-
वते । २ । ६ । ४१ ।
"यदा तदेवासत्तर्कैस्तिरोधीयेत विप्लुतम् ॥")
तिर्य्यगर्थः । इत्यमरः । ३ । ४ । २२५ ॥ तिर-
स्कारः । इति तट्टीकायां स्वामी ॥
तिरश्ची, स्त्री, (तिर्य्यक्जातिः स्त्रियां ङीप् ।)
पशुपक्ष्यादीनां स्त्री । इति शब्दार्थ । मादी
इति भाषा ॥

तिरस्कारिणी, स्त्री, (तिरोऽन्तर्धानं करोतीति ।
तिरस् + कृ + "नन्दिग्रहीति ।" ३ । १ । १३४ ।
इति णिनिः । संज्ञापूर्व्वकविधेरनित्यत्वात् वृद्ध्य-
भावः । ततो ङीप् ।) यवधायकपटः । इत्य-
मरः । २ । ६ । १२० ॥ कानात् इति भाषा ॥
(यथा, कुमारे । १ । १४ ।
"यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां
यदृच्छया किम्पुरुषाङ्गनानाम् ।
दरीगृहद्वारविलम्बिबिम्बा-
स्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥")
तिरस्कारः, पुं, (तिरस् + कृ + घञ् ।) अना-
दरः । इति हलायुधः ॥ (यथा, पञ्चदशी ।
७ । ८ ।
"भ्रमांशस्य तिरस्कारात् अधिष्ठानप्रधानता ।
यदा तदा चिदात्माहमसङ्गोऽस्मीति बुध्यते ॥")
तिरस्कारिणी, स्त्री, (तिरोऽन्तर्धानं करोतीति ।
तिरस् + कृ + णिनिः ङीप् ।) तिरस्करिणी ।
इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥
तिरस्कृतः, त्रि, (तिरस् + कृ + क्तः ।) अना-
दृतः । कृततिरस्कारः । यथा,—
"अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्ध्वनौ ।
अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(तन्त्रसारोक्तमन्त्रविशेषे, पुं । यथा,—
"यस्य मध्ये हकारोऽस्ति कवचं मूर्द्धनि द्विधा ।
अस्त्रं तिष्ठति मन्त्रः स तिरस्कृत उदीर्य्यते ॥")
तिरस्क्रिया, स्त्री, (तिरस्करणमिति । "कृञः श
च ।" ३ । ३ । १०० । इति भावे शः ।) अना-
दरः । तिरस्कारः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥
(यथा, माघे । १ । ३६ ।
"हरे ! हिरण्याक्षपुरःसरासुर-
द्विपद्विषः प्रत्युत सा तिरस्क्रिया ॥")
तिरिटिः, पुं, इक्षुग्रन्थिः । इति शब्दमाला ॥
तिरिमः, पुं, शालिभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तिरियः, पुं, शालिविशेषः । अस्य गुणाः । मधु-
रत्वम् । स्निग्धत्वम् । शीतलत्वम् । दाहपित्त-
सर्व्वामयनाशित्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । रुच्य-
त्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तिरीटं, क्ली, (तीर्य्यते शिरोविपदोऽनेनेति । तॄ +
"कृतॄकृपिभ्यः कीटन् ।" उणां ।४।१८४ । इति
कीटन् ।) किरीटम् । इत्युणादिकोषः ॥
तिरीटः, पुं, (तॄ + कीटन् ।) लोध्रः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ३३ ॥ (यथा, भावप्रकाशे अर्शरोगा-
धिकारे ।
"समङ्गोत्पलमोचाख्यतिरीटतिलचन्दनैः ॥")
तिरोधानं, क्ली, (तिरस् + धा + भावे ल्युट् ।)
अन्तर्धानम् । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा,
भागवते । ३ । २१ । ४४ ।
"सिद्धान् विद्याधरांश्चैव तिरोधानेन
सोऽसृजत् ॥")
तिरोहितः, त्रि, (तिरस् + धा + क्तः ।) अन्त-
र्हितः । (यथा, मार्कण्डेये । ३६ । २४ ।

"अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टतिरोहितान् ॥")
आच्छादितः । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥
तिर्य्यक्, [च्] व्य, वक्रम् । तत्पर्य्यायः । साचि २
तिरः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ३४ । (यथा,
रामायणे । २ । २३ । ४ ।
"तिर्य्यगूर्द्ध्वं शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम् ॥")
तिरोऽर्थः । निरुद्धार्थः । इति शब्दरत्नावली ॥
तिर्य्यक्स्रोताः, [स्] पुं, (तिर्य्यक् वक्रं स्रोत
आहारसञ्चारो यस्य । मुक्तान्नस्य तिर्य्यक्तया
उदरे सञ्चारादस्य तथात्वम् ।) पशुपक्ष्यादिः ।
(यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । ८ ।
"तस्याभिध्यायतः सर्गं तिर्य्यक्स्रोताभ्यवर्त्तत ।
यस्मात् तिर्य्यक्प्रवृत्तः स तिर्य्यक्स्रोतास्ततः
स्मृतः ॥")
स ब्रह्मणोऽष्टमः सर्गः । स तु अष्टाविंशद्विधः ।
यथा,—
"तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः ॥"
तेषां लक्षणं यथा,—
"अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः ॥"
इति श्रीभागवते । ३ । १० । २१ ॥
"तिरश्चां तिर्य्यक्स्रोतसाम् । अविदः श्वस्तनादि-
ज्ञानशून्याः । भूरितमसः आहारादिमात्र-
निष्ठाः । घ्राणज्ञा घ्राणेनैव इष्टमर्थं जानन्ति ।
हृदि अवेदिनः दीर्घानुसन्धानशून्याः ।" इति
तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ अष्टाविंशतिभेदा
यथा,—
"गौरजो महिषः कृष्णः सूकरो गवयो रुरुः ।
द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम ! ॥
खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पञ्चनखान् पशून् ॥
श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्ज्जारः शश-
शल्लकौ ।
सिंहः कपिर्गजः कूर्म्मो गोधा च मकरादयः ॥
कङ्कगृध्रवकश्येनभासभल्लूकबर्हिणः ।
हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः ॥"
इति श्रीभागवते । ३ । १० । २२-२३ ॥
"गवादय उष्ट्रान्ता द्विशफा द्विखुरा नव ।
खरादयश्चमर्य्यन्ता एकशफाः षट् । श्वादयो
गोधान्ताः पञ्चनखा द्वादश । एते भूचराः
सप्तविंशतिः । मकरादयो जलचराः कङ्कादयः
खगाः एषाम्भूचरत्वेनैकीकृत्य गृहीता एवमष्टा-
विंशतिभेदान् वदन्ति । अन्येषामपि तिर्य्यक्-
प्राणिनां यथायथमेतेष्वन्तर्भावः ।" इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥
तिर्य्यग्यानः, पुं, (तिर्य्यक् वक्रं यानं गमनं यस्य ।)
कुलीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तिर्य्यङ्, [च्] पुं, (तिर्य्यगञ्चतीति । अनुच +
क्विप् । "तिरसस्तिर्य्यलोपे ।" ६ । ३ । ९४ । इति
तिरिः ।) विहङ्गादिः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १११ । १२५ ।
"पापानि तु नरः कृत्वा तिर्य्यग् जायेत
भारत ! ॥"

यथाच मनुः । ५ । ४० ।
"ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्य्यञ्चः पक्षिणस्तथा ।"
"तिर्य्यञ्चः कुम्भाद्यः ।" इति तट्टीकायां कुल्लूक भट्टः ।) मनुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०८ ।
(यथा पञ्चतन्त्रे । ३ । ११६ ।
"तिर्य्यञ्चं मानुषं वापि यो हन्ति सस्पृहेन कुधीः ।
पञ्चगव्येन शुद्धिः स्यात् तस्य चान्द्रायणेन च ।")
वक्रगामी । इति शब्दरत्नावली ।

तिर्य्यञ्ची स्त्री, (तिर्य्यञ्च + स्त्रियां ङीप् ।) तिरश्ची । स्त्रीपशुपक्ष्यादि । इति मुग्धबोधम् ।

तिल गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-पर-सक-सेट ।) कृष्णौ । तेलति । इति दुर्गादासः ।

तिल, क ष स्निहि । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां तुदां च पर-सक-सेट ।) स्निहि स्निग्धीभावे । क तेलयति । ष तिलति सैलेनाङ्गम् । इति दुर्गादासः ।

तिल पुं, (तिलति स्निह्यति तैलेन पूर्णो भवतीति । तिल + "इगुपधज्ञेति ।" ३।१।१३५ । इति कः ।) स्वनामख्यातशस्यम् । तत्पर्य्यायः । होम धान्यम् २ पवित्रः ३ पितृतर्पणः ४ पापघ्नः ५ पूतधान्यम् ६ । इति राजनिर्घण्टः । स्नेह-फलः ७ स्नेहफलप्रदफलः ८ । अस्य गुणाः । रसे कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । तुवर-त्वम् । गुरुत्वम् । विपाके कटुत्वम् । स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कफपित्तकारित्वम् । बल्यत्वम् । केश्यहितत्वम् । हिमस्पर्शत्वम् । त्वच्यत्वम् । स्तन्यत्वम् । व्रणे हितत्वम् । दन्त्य-त्वम् । अल्पमूत्रकारित्वम् । ग्राहित्वम् । वात घ्नत्वम् । अग्निमेधाप्रदत्वञ्च । इति भावप्रकाशः । बलकारित्वम् । ७ ।
"तिलाः पञ्चनख तिलोऽल्पगुणः शौक्लः किलाच्छे तिला ।"
इति राजनिर्घण्टः ।
अपि च । भावप्रकाशः ।
"कृष्णः श्रेष्ठतमस्तेषु शुक्लो मध्यम उच्यते ।
अन्ये हीनतरास्तज्ज्ञैः रक्ताद्याः परिकीर्तिताः ।"
तत्तैलगुणाः । बलहृत्त्वम् । कटुत्वम् । मधु रत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । बलकारित्वम् । व्यवायित्वम् सर्व्वरक्तकृमिनाशित्वम् । कान्तिदत्वम् । योन्यादिशूलहरत्वम् योनिकर्णशिरःशूलेषु हितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । (तिलप्रतिनिधिविधिर्यथा ब्रह्मपुराणे ।
"प्रतिनिधिः प्रतिनिधिर्यथा तु तिलार्थं साधुभिर्यथा ।
अभावेऽपि मानतिलानीवारान् वर्जयेत् ।"
तिलदानं सम्प्राह विष्णुः ।
"तिलान् पञ्चानि दीव रत्नयुक्तकम् ।"
तथा महाभारते ।
"तज्जनयति यो विप्र स्नानं शुचिं च नाम्ना ।
तिलदानं प्रयच्छ व कर्म्माय यान्यः ।"
वृद्धिरत्ने ।
"तनतु रस कः इदात् पितृभ्यौऽन्नमायात् ।

यावन्तस्ते तिलाः स्वर्गे तावत्कालं स मोदते ।"
सप्तमी नवमी पर्व्वकालश्च त्यक्ता तिलतैलेना ङ्गानि विलिप्य स्नानं कर्त्तव्यम् । यथा, मार्क ण्डेये ।
"सर्व्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनिः ।
श्रीकामः सर्व्वदा स्नानं कुर्व्वीतामलकैर्नरः ।
सप्तमीं नवमीञ्चैव पर्व्वकालञ्च वर्ज्जयेत् ।"
तिथितत्त्वे जन्मतिथिकृत्ये ।
"तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः ।
तिलभुक् तिलवापी च षट्तिली नावसीदति ।"
रात्रौ तिलान्वितवस्तुमात्रं न भक्षयेत् । यथा, काशीखण्डे ।
"सर्व्वञ्च तिलसम्बद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ ।"
तिलैस्तर्पणविधिसत्प्रतिप्रसवादिकञ्च तत्रैव शब्दे द्रष्टव्यम् ।) तिलकालकः । यथा,—
"देवगुरुप्रसादेन जिह्वाग्रे मे सरस्वती ।
तेनाहं नृप जानामि भानुमत्यास्तिलं यथा ।"
इति कालिदासः ।
(स्वल्पप्रमाणम् । तिलतुल्यत्वादस्य तथात्वम् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १२८ ।
"तिलं तिलं स लब्ध्वा च चिच्छेदुर्दिक्षु सर्व्वतः ।
नगराग्निर्गते सैन्यैर्भ्रममाणाः पदे पदे ।")

तिलकं, क्ली, (तिलति स्निह्यतीति । तिल + "कुन् शिल्पिसंज्ञयोः ।" इति कुन् ।) क्लोम । कृष्णवर्णसौवर्च्चलम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ । सौवर्च्चलम् । इति मेदिनी । के, १०० ।

तिलक, पुं, (तिल इव कायतीति । कै + कः ।) पुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । विशेषकः २ सुसमञ्जनकः ३ पुड्रकः ४ पुण्ड्रः ५ स्थिर पुष्पी ६ क्षुरकः ७ द्रावकः ८ स्ततजीव ९ तरुणीकटाक्षकामः १० वासन्तसुन्दरः ११ दुःसहः १२ भालविभूषणसंज्ञः १३ पुन्नागः १४ रेचकः १५ । इति राजनिर्घण्टः । क्षुरकः १६ श्रीमान् १७ पुरुषः १८ क्षुरपुष्पकः १९ । इति भावप्रकाशः । (यथा, रघुः । ९ । ४१ ।
"न खलु शोभयति स्म वनस्थलीं
न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ।")
अस्य गुणाः । पाके कटुत्वम् । वातपित्तकफ-नाशित्वम् । बलपुष्टिवीर्य्यकारित्वम् । कुष्ठत्वम् । लघुत्वञ्च । तत्कन्दगुणाः । कषायत्वम् । उष्ण-त्वम् । पुष्करन्दोषशिरोदोषशूलस्तम्भज्वरनाशि त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । ७ । (तिल + स्वार्थे कन् ।) शरीरस्थतिलः । तत्पर्य्यायः । तिल कालकः २ । इत्यमरः । ३ । ६ । ४९ । कालकः २ तिलः ३ जडुलः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३ मरु वकः । इति रत्नमाला । अश्वभेदः । राज भेदः । इति मेदिनी । के, १०० । शैवल विशेषम् —
"स्वयमपि तिलमात्राधिक वीक्ष्यापि नामापि च ।
नासि वनवराहेभ्यो नाम तिलकं तिलकाल कम् ।"
इति माघवदः ।

प्रधाने त्रि । इति नानार्थध्वनिमञ्जरी । भेदः । यथा,—
"पञ्चविंशतिवर्षात्तु तिलको भुवको भवेत् ।
दक्षवक्त्रपुटे नाभे दृश्ये वीरोऽङ्कुलोऽपि वा ।"
इति सङ्गीतदामोदरः ।

तिलकं, पुं क्ली, (तिलवत् तिलपुष्पवत् कायतीति कै + कः ।) चन्दनादिना कर्त्तव्यचिह्नविशेषः । तत्पर्य्यायः । तमालपत्रम् २ चित्रकम् ३ विशेषकम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १२३ । (यथा, माघे । ३ । ६३ ।
"विशेषको वा विशिशेष यस्याः
श्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव ।")
अथ द्वादशतिलकविधिः । पद्मपुराणे उत्तर खण्डे ।
"ललाटे केशवं ध्यायेन्नारायणमथोदरे ।
वक्षःस्थले माधवन्तु गोविन्दं कण्ठकूपके ।
विष्णुञ्च दक्षिणे कुक्षौ बाहौ च मधुसूदनम् ।
त्रिविक्रमं कन्धरे तु वामनं वामपार्श्वके ।
श्रीधरं वामबाहौ तु हृषीकेशन्तु कन्धरे ।
पृष्ठे तु पद्मनाभञ्च कट्यां दामोदरं न्यसेत् ।
तत्प्रक्षालनतोयन्तु वासुदेवेति मूर्द्धनि ।"
किञ्च ।
"ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं ललाटे तु सर्व्वेषां प्रथमं स्मृतम् ।
ललाटादिक्रमेणैव धारणन्तु विधीयते । इति ।
एवं न्यास समाचर्य्य सम्प्रदायानुसारतः ।
न्यसेत् किरीटमन्त्रञ्च सर्व्वाङ्गे धर्म्मार्थसिद्धये ।"
अथ किरीटमन्त्रः । ओम् श्रीकिरीटकेयूर हारमकरकुण्डलचक्रशङ्खगदापद्महस्तपीताम्बर धरश्रीवत्साङ्कितवक्षःस्थलश्रीभूमिसहितस्वात्म ज्योतिर्दीप्तिकराय सहस्रादित्यतेजसे नमो नमः ।" इति श्रीहरिभक्तिविलासे ४ विलासः ।
तस्य धारणप्रकारो यथा —
"द्वादशाङ्गे ललाटादौ तिलकं हरिमन्दिरम् ।
नासादौ केशवं कुर्य्यात् ध्यात्वैवं तदधोऽपि च ।
वामे च पार्श्वे नैऋत्ये ग्रीवे द्वे दक्षिणेतरम् ।
तथैव दक्षिणे कुम्भादेर्मध्याङ्गं तुषे । ७ ।
ललाटे केशवं विद्यात् कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमम् ।
वामबाहौ वासुदेवं वक्षे दामोदरन्तथा ।
नाभौ नारायणञ्चैव माधवं हृदये तथा ।
गोविन्दं दक्षिणे पार्श्वे वामे चैव त्रिविक्रमम् ।
विष्णुं पृष्ठे कमलजे दक्षिणे मधुसूदनम् ।
शिरोमध्ये हृषीकेशं पद्मनाभञ्च पृष्ठतः ।
करेदादशनामानि पठित्वा तिलकं तु ।
यः कुर्य्यादेवतो नित्यं स शिवभक्तानुसारात् ॥
ये कण्ठलग्नतुलसीनलिनाक्षमाला
ये द्वादशोर्द्ध्वपरिशोभितवाल्यदेशाः ।
ये तत्पर्य्यवसितसत्यपरायणाश्च
ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति । ७ ।
तिलकञ्चैव पुण्ड्राणां स्पर्शन्तु हि नारद ।
यं च कुम्भाञ्जनादि न संस्पृश्य हरिमन्दिरम् ।
आपादतलमारभ्य शिरोमध्यन्तु सूत्रे ।
हरिमागतं मानवपरम्पराकरतः ॥

हरिमन्दिरवत् सर्वं तद्राधावल्लभीयकम् ।
श्रीराधावल्लभीयं यत्तिलकं सुमनोहरम् ॥
यौगलं तत्तु विज्ञेयं यदि मध्यसुरञ्जितम् ॥ * ॥
यदूर्द्धपुण्ड्रं तिलकं शोभनं तन्मनोहरम् ।
तन्मध्यपीतरेखश्च श्रीमद्रामानुजं विदुः ॥ * ॥
श्रीरामोपासना यस्य तिलकं तूर्द्धपुण्ड्रकम् ।
भ्रुवोर्मध्ये सविन्दु स्याद्यदि विप्र ! मनोहरम् ॥
हरेः सर्व्वावताराणां मत्स्यादीनां विशेषतः ।
उपासकानां तिलकं केवलं हरिमन्दिरम् ॥ * ॥
ऊर्द्धपुण्ड्रं द्विजः कुर्य्यात् क्षत्त्रियाणां तथैव च ।
वैश्यानान्तु तथा विप्र ! शूद्रादेर्मण्डलाक्षतम् ॥
अच्छिद्रमूर्द्धपुण्ड्रन्तु ये कुर्व्वन्ति नराधमाः ।
तेषां ललाटे सततं शुनः पादो न संशयः ॥
दृष्ट्वा भाले द्विजातीनामच्छिद्रमूर्द्धपुण्ड्रकम् ।
कार्य्यः कृष्णस्तुतिं कृत्वा वस्त्रेणाच्छादयेन्मुखम् ॥
ललाटदक्षिणे ब्रह्मा वसेद्वामे महेश्वरः ।
मध्ये विष्णुर्व्वसेन्नित्यं तस्मान्मध्यं न लेपयेत् ॥ * ॥
वर्त्तुलं तिर्य्यगच्छिद्रं ह्रस्वं दीर्घं ततं न तु ।
मण्डलस्थानसंयुक्तं तिलकं यन्निरर्थकम् ॥
खनित्रयष्टिकुन्तत्रिशूलमुकुराक्षतम् ।
त्रिपुण्ड्रमर्द्धचन्द्रञ्च तिलकं यन्निरर्थकम् ॥
प्रमाणन्तूर्द्धपुण्ड्रस्य दीर्घं स्यात् कलिवर्द्धनम् ।
नासासामूलमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रगतं यदि ॥
शूद्रस्यैकाङ्गुलं प्रोक्तमायतं द्व्यङ्गुलं विप्र ।
क्षत्त्रिये त्र्यङ्गुलं तद्वद्ब्राह्मणे चतुरङ्गुलम् ॥
नासिकायास्त्रिभागैको भागो मानेन यो भवेत् ।
भ्रुवोर्मध्यादधःस्थानं मूलमाहुर्मनीषिणः ॥ * ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
कुर्य्यादूर्द्धपुण्ड्रं तद्वैष्णवा हरिमन्दिरम् ॥
वैष्णवा विप्र ! भूपाश्चैव वैश्यशूद्रान्त्यजाश्रमाः ।
यदूर्द्धपुण्ड्रं विभ्रयुस्तदेव हरिमन्दिरम् ॥
नरो वाप्यथवा नारी यदि कृष्णपदं लभेत् ।
धन्नतस्तुलसीमाला सन्धार्य्या हरिमन्दिरम् ॥
मध्यच्छिद्रं न कुर्य्याद्यस्तिलकं यदि वैष्णवः ।
श्वपदं तद्भवितातुल्यं भवेन्नारद ! नान्यथा ॥ * ॥
दण्डाकारद्विरेखं यत्तिलकं मूलकोणकम् ।
मध्यच्छिद्रन्तु तत् प्राहुरूर्द्धपुण्ड्रं मनोहरम् ॥
अधोमुखाब्जकलिकाकारं तिलकमुत्तमम् ।
मध्यच्छिद्रं युगरेखमूर्द्धपुण्ड्रं प्रकीर्त्तितम् ॥ * ॥
तीर्थमृद्यज्ञकाष्ठञ्च विल्वो मलयसम्भवम् ।
अश्वत्थतुलसीमूलमृत्तिका गोष्पदस्य च ॥
जाह्नवीमृन्महानिम्बतुलसीकाष्ठमेव च ।
कस्तूरी कुङ्कुमं फल्गु सिन्दूरं रक्तचन्दनम् ॥
गोरोचना गन्धकाष्ठं जलं चागुरु गोमयम् ।
धात्रीमूलस्य मृद्भस्म हरिद्रा गोगृहस्य च ॥
स्नानान्ते सर्व्ववर्णानामाश्रमाणान्तथैव च ।
एतानि तिलकान्याहुः सन्ध्यादिसर्व्वकर्म्मसु ॥” * ॥
अपि च ।
“गङ्गामृत्तुलसीमूलमृत्तिका मलयोद्भवम् ।
साधोश्चरणसंलग्नं रजो मृन्नोष्पदस्य च ॥
आश्वत्थमूलमृद्धोमीयचन्दनं तीर्थमृत्तिका ।
कुङ्कुमं तुलसीकाष्ठं वैष्णवाद्धृतमृत्तिका ॥
गोरोचना च कस्तूरी हरिद्रागुरुचन्दनम् ।
वल्मीकमृत्तिका गन्धः पद्मकं हरिचन्दनम् ॥
गन्धकाष्ठं महानिम्बो यमुनातीरमृत्तिका ।
गुरुपादरजोवारिणी साध्वङ्घ्रिरजोजले ॥
स्नात्वा प्रतिदिनं स्नानमेतैर्गन्धमृदादिभिः ।
चारु यत्तिलकं ग्राह्यं तन्नाम्ना वैष्णवैर्ध्रुवम् ॥ * ॥
काम्यं नैमित्तिकं नित्यं यत्किञ्चित् कर्म्म नारद ! ।
वर्णाश्रमाणां तन्नास्ति स्नानान्ते तिलकं विना ॥
कर्म्म वर्णाश्रमाणां स्यात् दैवं पैत्रं न तत्फलम् ।
स्नानं सन्ध्यां पञ्चयज्ञान् पैत्रं होमादि कर्म्म यः ।
विना तिलकदर्भाभ्यां कुर्य्यात्तन्निष्फलं भवेत् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
“वीक्ष्यादर्शे जले वापि यो विदध्यात् प्रयत्नतः ।
ऊर्द्धपुण्ड्रं महाभागः स याति परमाङ्गतिम् ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ * ॥
“शिवागमे दीक्षितैस्तु धार्य्यं तिर्य्यक् त्रिपुण्ड्रकम् ।
विष्णुागमे दीक्षितस्तु ऊर्द्धपुण्ड्रं विधारयेत् ॥”
इति नागोजीभट्टधृतसद्व्रतसंहिता ॥

तिलकटः, पुं, तिलस्य रजः । (तिल+“अलावू-तिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम् ।” ५ । २ । २९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या कटच् ।) तिलचूर्णम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः व्याकरणञ्च ॥

तिलका, स्त्री, (तिलस्तिलवीजकोष इव काय-तीति । कै+कः ।) ‘हारभेदः । इति जटा-धरः ॥ (षड्वर्णपादके छन्दोभेदे । शब्दार्थ-चिन्तामणिधृतनलक्षणादिकं यथा,—
“सगणद्वितयं भवतीह यदा ।
रसवर्णपदा तिलकेति तदा ॥”
उदाहरणम् ।
“वनमालिकया सकलालि ! हृया ।
पुनरेति कथं मम दृष्टिपथम् ॥”)

तिलकालकः, पुं, (तिल इव कालकः कृष्णवर्णः ।) शरीरस्थतिलः । इत्यमरः । २ । ६ । ४९ ॥ तल्लक्षणानि यथा,—
“कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च ।
वातपित्तकफोद्रेकात्तान् विद्यात्तिलकालकान् ॥”
समानि अनुन्नतानि । अयं तिल इति लोके प्रसिद्धः । तच्चिकित्सा यथा,—
“चर्म्मकीलं जतुमणिं मशकान् तिलकालकान् ।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
तिलयुक्तः । इत्यमरटीका ॥

तिलकाश्रयः, पुं, (तिलकस्य आश्रयः ।) ललाटम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तिलकिट्टं, क्ली, (तिलस्य किट्टं मलम् ।) तिल-मलम् । (खइल इति भाषा ।) तत्पर्य्यायः । पिण्याकः २ तिलखलिः ३ । अस्य गुणाः । ग्लप-नत्वम् । रूक्षत्वम् । विष्टम्भित्वम् । दृष्टिदूषण-त्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

तिलकी, [न्] त्रि, (तिलकमस्त्यस्येति । तिलक+इनिः ।) तिलकयुक्तः । यथा । शिखी तिलकी कर्म्म कुर्य्यात् । इति स्मृतिः ॥

तिलचित्रपत्रकः, पुं, (तिलचित्राणि तिलवच्चित्र-युक्तानि पत्राणि यस्य । कप् ।) तैलकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिलचूर्णं, क्ली, (तिलस्य चूर्णम् ।) चूर्णीकृत-तिलः । तत्पर्य्यायः । तिलकल्कम् २ पललम् ३ पिष्टकम् ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रुच्य-त्वम् । पित्तास्रवलपुष्टिदत्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ८३ ।
“तदास्तिलान् लुञ्चयित्वा तिलचूर्णेन ब्राह्मणं भोजयिष्यामि ॥”)

तिलतण्डुलकं, क्ली, (तिलस्य तण्डुल इव संश्लेषेण कायतीति । कै+कः । तिलतण्डुलवत् दृढ़-संश्लेषणादस्य तथात्वम् ।) आलिङ्गनम् । इति शब्दमाला ॥ तिलमिश्रिततण्डुलम् ॥ (तिलस्य शस्यञ्च ॥)

तिलतैलं, क्ली, (तिलस्य स्नेहः । तिल+“स्नेहे तैलच् ।” ५ । २ । २९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या तैलच् ।) तिलस्नेहः । तिलेषु तैलम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
सर्व्वेभ्यस्त्विह तैलेभ्यस्तिलतैलं प्रशस्यते ॥”)
अस्य गुणाः तिलशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (अपरे गुणाश्च । यथा, हारीते १ स्थाने नवमेऽध्याये ।
“तच्च ज्ञेयं समासेन प्रयायोगं यथाविधि ।
कषायानुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ॥
पित्तकृद्वातशमनं श्लेष्मरोगादिवर्द्धनम् ।
बल्यं रुचिकरं मेध्यं कण्डूकुष्ठविकारनुत् ॥
हृद्यं श्रमापहं ज्ञेयं तिलतैलं विदुर्ब्बुधाः ।
छिन्ने भिन्ने च्युते दृष्टे क्षते भग्नेऽग्निदाहके ॥
वाताभिष्यन्दिस्फुटने चाभ्यङ्गे तिलतैलकम् ।
विधे व्यालशौनसर्प्पे सेकाभ्यङ्गावगाहने ॥
पाने वस्तौ च नस्ये च तथाकर्णप्रपूरणे ।
तिलतैलं विधेयं स्यात् सर्व्वरोगनिवारणम् ॥”
“तथा छिन्नभिन्नविद्धोत्पिष्टच्युतमथितक्षत-पिच्छितभग्नस्फुटितक्षाराग्निदग्धविश्लिष्टदारि-ताभिहतदुर्भग्नमृगव्यालविदष्टप्रभृतिषु च परि-षेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ।
तद्वस्तिषु च पाने च नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ।
अन्नपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)

तिलधेनुः, स्त्री, (तिलैर्विहिता धेनुः । शाक-पार्थिवादिवत् समासः ।) तिलनिर्म्मिता धेनुः । यथा,—
“विधानं तिलधेनोस्त्वं ब्रूहि शीघ्रं द्विजोत्तम ! ।
मुनिः प्राह विधानं यत् तच्छृणुष्व नराधिप ! ॥
षोड़शाढ़मयी धेनुश्चतुर्भिर्व्वत्सको भवेत् ।
इक्षुदण्डमयाः पादा दन्ताः पुष्पमयाः शुभाः ॥
नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुड़मयी तथा ।
स्थितां कृष्णाजिने धेनुं वासोभिश्चादितां शुभाम् ॥
सूत्रेण वासितां कृत्वा पञ्चरत्नसमन्विताम् ।
सर्व्वौषधिसमायुक्तां मन्त्रपूतान्तु दापयेत् ॥
अन्नं मे जायतां सद्यः पानं सर्व्वरसास्तथा ।
कामं सम्पादयास्माकं तिलधेनुमुपाश्रिताम् ॥

यच्छामि त्वां देवि। भक्त्या कुटुम्बार्थे विशेषतः।
कुटुम्बकाम कुरुतां तिलधेनो। नमोऽस्तु ते॥
एवंविधां नरो दत्त्वा तिलधेनुं नृपोत्तम।।
सर्वकामसमाप्तिञ्च कुरुते नात्र संशयः॥"
इति पाद्मे सृष्टिखण्डम्॥

तिलपर्णं, क्ली (तिलस्येव पर्णमस्य।) चन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः। (रक्तचन्दनम्। यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे।
"रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम्।
तिलपर्णं रक्तसारं ततप्रवालफलं स्मृतम्॥'
तिलस्य पर्णम्।) तिलवृक्षपत्रञ्च॥

तिलपर्णः पुं (तिलस्य पर्णानीव पर्णान्यस्य।) श्रीवेष्टः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिलपर्णिका, स्त्री (तिलपर्णी+स्वार्थे कन् टाप् च।) रक्तचन्दनम्। इति हेमचन्द्रः। (यथा,—
'वैनाय हहती वासा कुन्तली तिलपर्णिका।"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये॥)

तिलपर्णी स्त्री, (तिलस्येव पर्णान्यस्याः। पाककर्णेति ङीष। तिलपर्णी नदी आकारोऽस्त्यस्या इति अच् ङीष च। इत्यमरटीका।) रक्तचन्दनम्। इत्यमरः। २। ६। १३२॥ (यथा सुश्रुते। १। ४६।
"चित्रकास्तिलपर्णी च कफशोफहरी लघुः॥"
नदीविशेषः। इत्यमरटीका। २। ६। १३२॥)

तिलपिच्चट क्ली, (तिलस्य पिष्टकम्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) तिलपिष्टकम्। इति केचित्॥ तिलकुटा इति भाषा॥

तिलपिञ्ज पु (निष्फलस्तिलः। तिल+"तिलान्निष्फलात् पिञ्जपेजौ।' ४। २। ३६। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या पिञ्ज।) निष्फलतिलवृक्षः। इत्यमरः। २। ६। १६॥

तिलपेजः, पु (निष्फलस्तिलः। "तिलान्निष्फलात् पिञ्जपेजौ। ४। २। २६। अस्य वार्त्तिकोक्त्या पेज।) निष्फलतिलः। इत्यमरः। २। ६। १६॥

तिलमयूरः पु (तिलाङ्कितेन चित्रितो मयूरः। शाकपार्थिववत् समासः।) मयूरविशेषः। तत्पर्य्यायः। गुडवृन्तकः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तिलरसः पु (तिलस्य रसः।) तिलतैलम्। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

तिलस्नेह पु (तिलस्य स्नेहः।) तिलतैलम्। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

तिलाङ्कितदल पुं (तिलवच्चिह्नितानि दलानि यस्य।) तैलकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिलापत्या, स्त्री (तिलवत्कृष्णवर्णमपत्यं बीजमस्याः।) कृष्णजीरकः। इति शब्दचन्द्रिका॥

तिलित्स पुं गोनसमर्पः। इत्यमरः। १। ८। ५॥

तिलोत्तमा स्त्री, (तिले तिलप्रमाणे सर्व्वरत्नानामुत्तमा।) अप्सराः। इति शब्दचन्द्रिका॥ अस्या नामकारणं यथा, महाभारते। १। २१२। १७।
"तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्म्मिता।
तिलोत्तमेति तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः॥"

तिलौदनं, क्ली, (तिलमिश्रितमोदनम्।) कृसरः। इति हारावली। १६६॥ (यथा, रामायणे। २। ६८। १०।
"ततस्तिलौदनं भुक्त्वा पुनः पुनरधःशिराः॥"
तिलोदनमिति पाठोऽपि दृश्यते।)

तिल्य, क्ली, (तिलानां भवनं क्षेत्रं वा। तिल+'विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः।'५। २। ४। इति यत्।) तिलक्षेत्रम्। तत्पर्य्यायः। तैलीनम् २। इत्यमरः। २। ९। ७॥ (तिलाय हितम्। "खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च।'५। १। ७। इति यत्। तिलहिते त्रि॥)

तिल्ल गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परस्मैं सकं सेट्।) लङ्घ्यान्तः। ह्रस्वी। तिल्लति। इति दुर्गादासः॥

तिल्वः पुं (तिलतीति। तिल+"उल्वादयश्च।" उणां। ४। ९५। इति वन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) लोध्रः। इत्यमरः। २। ४। ३३॥ श्वेतलोध्रः। इति तट्टीकायां सुभूतिः॥ रक्तलोध्रः। इति स्वामी॥

तिल्वक, पुं (तिल्व+स्वार्थे कन्।) लोध्रः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य पर्य्याया यथा —
'तिल्वकस्तु मतो लोध्रो बृहत्पत्रस्तिरीटकः॥"
अस्य विशिष्टव्यवहारो यथा,—
'तस्य मूलत्वचं शुष्कामन्तर्व्वल्कलवर्ज्जिताम्।
चूर्णयित्वा त्रिधा कृत्वा द्वौ भागौ गालयेत्ततः॥
लोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत्।
भागं तं दशमूलस्य पुनः क्वाथेन भावयेत्॥
शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा ततः कर्षं प्रयोजयेत्।
दधितक्रसुरामण्डमूत्रैर्बदरसीधुना॥
रसेनामलकानां वा ततः मात्रितं पिबेत्॥"
'तिल्वकस्य कषायेण दशमूलं सुभावितम्।
मात्रां कम्पिल्लकस्यैव कषायेण पुनः पिबेत्।
चतुरङ्गुलकल्पेन लेह्योऽयं कार्य्य एव च॥'
'तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च मधुकरः।
सघृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठो विरेचनम्॥'
इति चरके कल्पस्थाने नवमेऽध्याये॥)

तिष्ठद्गु पु (तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले दोहाय। "गावो हि रात्रिप्रथमनाडिकायामतीतायां विश्रान्ताः सत्यः उत्थाप्य दुह्यन्ते। इति जयमङ्गलः। 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च।" २। १। १७। इति निपातनात् साधुः।) सन्ध्याकालः। यथा, भट्टिः। ४। १४।
'आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम्॥

तिष्यः पुं (तुष्यन्त्यस्मिन्निति। तुष+क्यप्। निपातनात् साधुः।) पुष्यनक्षत्रम्। इत्यमरः। १। ३। २२॥ (यथा महाभारते। ३। १९०। ९०।
यदा सूर्य्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यबृहस्पती।
एकराशौ समेष्यन्ति प्रपत्स्यति तदा कृतम्॥
तिष्यः पुष्यनक्षत्रं पौषमास्यामस्त्यस्येति अच्।) पौषमासः। इति शब्दरत्नावली॥ कलियुगम्। इति मेदिनी। य ७८॥ (अत्र क्लीबेऽपि दृश्यते। यथा महाभारते। ६। १०। ३।
"चत्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ।
कृतं त्रेता द्वापरञ्च तिष्यञ्च कुरुवर्द्धन॥")

तिष्यकः, पु (तिष्य एव। स्वार्थे कन्।) पौषमासः। इति शब्दरत्नावली॥

तिष्यपुष्पा, स्त्री, (तिष्ये पौषे पुष्पमस्याः।) आमलकी। इति शब्दचन्द्रिका॥

तिष्यफला, स्त्री, (तिष्ये पौषमासे फलमस्याः।) आमलकी। इत्यमरः। २। ४। ५७॥ (विवरणमस्या आमलकीशब्दे ज्ञातव्यम्।)

तिष्या स्त्री (तिष्यः पौषमासः उत्पत्तिकालत्वेनास्त्यस्या इति। अच् टाप् च।) आमलकी। इति शब्दरत्नावली॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
'धात्री कर्षफला तिष्या वयस्यामलकी शिवा")

तिहन् [न्] पु व्याधिः। व्रीहिः। धनुः। सद्भावः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

तीक्ष्णं, क्ली (तेजयति तिज्यतेऽनेन वा। तिज निशाने+"तिजेर्दीर्घश्च।" उणां। ३। १८। इति क्स्नः दीर्घश्च।) खरम्। विषम्। लौहम्। (यथास्य पर्य्यायाः वैद्यकरत्नमालायाम्।
"कृष्णायसं काललोहं शस्त्रं तत्तीक्ष्णमन्यथा।")
युद्धम्। इत्यमरः। ३। ३। ५३॥ मरणम्। शस्त्रम्। भीषम्। इति तट्टीकासारसुन्दरी॥ सामुद्रलवणम्। मुष्ककः। इति मेदिनी। णे १५॥ चव्यकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ मरकम्। इति हेमचन्द्रः॥ ॥ तीक्ष्णवस्तूनि यथा। प्रतिभा १ क्षीरकम् २ कटाक्षः ३ दुर्व्वाक्यम् ४ मखः ५ लवणम् ६ रविकरः ७। इति कविकल्पलता॥

तीक्ष्णः, पुं (तिज+क्स्नः दीर्घश्च।) यवक्षारः। इति मेदिनी। णे, १५॥ (पर्य्याया यथा —
"यावशूको यवक्षारो यवशूको यवाग्रजः।
क्षारस्तीक्ष्णस्तीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
श्वेतकुशः। कुन्दुरुकः। इति राजनिर्घण्टः। तीक्ष्णगणो यथा। अश्लेषा आर्द्रा ज्येष्ठा मूला। इति ज्योतिषम्॥

तीक्ष्णः त्रि (तिज+क्स्नः दीर्घश्च।) तिग्मः। (उग्रः। यथा, मनुः। ७। १४०।
'तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात् कार्य्यं वीक्ष्य महीपतिः॥"
असह्यः। यथा वाजसनेयसंहितायाम्। १६। ३६। नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने।
तीक्ष्णा असह्या इषवो बाणा यस्य स तीक्ष्णेषुः तस्मै नमः।' इति महीधरः।) आत्मत्यागी। इति मेदिनी। णे १५॥ निरालस्यः। सुबुद्धिः। इति धरणी। योगी। इत्यजयपालः॥

तीक्ष्णक पुं (तीक्ष्ण+संज्ञायां कन्।) मुष्ककः। गौरसर्षपः। इति राजनिर्घण्टः॥

तीक्ष्णकण्टक पुं (तीक्ष्णानि कण्टकानि यस्य।) धुस्तूरः। इति जटाधरः। वब्बूरः। इङ्गुदी। करीरः। इति राजनिर्घण्टः॥

तीक्ष्णकण्टका, स्त्री, (तीक्ष्णं कण्टकं यस्याः ।) कन्थारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णकन्दः, पुं, (तीक्ष्णः कन्दोऽधोभागोऽस्य ।) पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णकर्म्मा, [न्] त्रि, (तीक्ष्णं कर्म्मास्य ।) तीव्रकर्म्मा । तत्पर्य्यायः । आयःशूलिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तीक्ष्णकल्कः, पुं, (तीक्ष्णः कल्को यस्य ।) तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णकान्ता, स्त्री, (तीक्ष्णा उग्रा कान्ता कमनीया च ।) मङ्गलचण्डिकाया रूपभेदः । यथा,—

"पीठे दिक्करवासिन्या द्विरूपा रमते शिवा ।
तीक्ष्णकान्ताह्वया लेका योग्रतारा प्रकीर्त्तिता ॥
पुरा ललितकान्ताख्या या श्रीमङ्गलचण्डिका ।
तस्यास्तु सततं रूपं तीक्ष्णकान्ताह्वयं नृप ! ॥
कृष्णा लम्बोदरी या तु सा स्यादेकजटा शिवा ।
तेन रूपेण तां देवीं सततं परिपूजयत् ॥
अङ्गाङ्गिमन्त्रौ रूपञ्च तस्याः प्राक् प्रतिपादितम् ।
त्रिकोणं मण्डलं चास्याः कर्त्तव्यं मन्त्रपूर्व्वकम् ॥
आदौ रेखे ततः पश्चात् सुरेखेति पदं ततः ।
तथा पदं चाधिगत्य तिष्ठन्तिति पदं ततः ॥
मण्डलन्यासमन्त्रोऽयं तीक्ष्णायाः परिकीर्त्तितः ।
नव त्रिपुरदेवादियमवेतालदुर्द्धराः ॥
गणाश्रमेऽत्यन्तकान्ता द्वारपालाः प्रकीर्त्तिताः ।
एतांस्तु पूजयेत् सम्यक् मण्डलस्याष्टदिक्षु वै ॥
आदौ संशोधनं कृत्वा वज्रपुष्पं ततः परम् ।
वह्निजाया ततः पश्चात् मन्त्रमेषां प्रकीर्त्तितम् ॥
पात्रोपकरणादीनां स्थानन्यासस्य सर्व्वतः ।
सर्व्वमुत्तरतन्त्रोक्तं ग्राह्यं रूपद्वयेऽपि च ॥
चामुण्डा च कराला च शुभगा भीषणा भगा ।
विकटेति च योगिन्यः प्रोक्तास्तस्यास्तु भूपते ! ॥
ह्रैं भगवत्येकजटे विद्महे यदमन्ततः । .
विकटदंष्ट्रे धीमहीति तन्नस्तारे प्रचोदयात् ॥
एषा तु तीक्ष्णा गायत्री पीठदेव्याः प्रकीर्त्तिता ।
निर्म्माल्यधारिणी चास्या देवी विकटचण्डिका ॥
माला तु स्फाटिकी प्रोक्ता रुद्राक्षसम्भवापि वा ।
विशेष एष देव्यास्तु पूजने परिकीर्त्तितः ॥
उपचारादिकं सर्व्वं बलिदानं जपादिकम् ।
सर्व्वन्तु पूर्व्ववद्ग्राह्यं कामाख्यापूजने यथा ॥
पानेषु मदिरा शस्ता नरो बलिषु पार्थिव ! ।
मोदको नारिकेलञ्च मांसं व्यञ्जनमेव च ॥
नैवेद्येषु प्रियकरास्तीक्ष्णायाः परिकीर्त्तिताः ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

तीक्ष्णगन्धः, पुं, (तीक्ष्णः प्रचण्डो गन्धो यस्य ।) शोभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ॥ कुन्दुरुगामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥

तीक्ष्णगन्धकः, पुं, (तीक्ष्णो गन्धोऽस्य । "शेषात् विभाषा ।" ५ । ४ । १५४ । इति कप् ।) शोभाञ्जनवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३१ ॥

तीक्ष्णगन्धा, स्त्री, (तीक्ष्ण उग्रो गन्धो यस्याः ।) श्वेतवचा । कन्थारी । राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्याया यथा,—

"राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा क्षुज्जनिकासुरी ।
क्षवः क्षुताभिजनकः कृमिघ्नकृष्णसर्षपः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वचा । इति मेदिनी । धे, ४६ ॥ जीवन्ती । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २४ अध्याये ।

"उग्रा कुष्ठं तीक्ष्णगन्धा विडङ्गं
श्रेष्ठं नित्यं चावपीडे करञ्जम् ॥")

सूक्ष्मैला । इति रत्नमाला ॥

तीक्ष्णतण्डुला, स्त्री, (तीक्ष्णास्तण्डुला यस्याः ।) पिप्पली इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,

"पिप्पली मागधी कृष्णा वैदेही चपला कणा ।
उपकुल्योषणा शौण्डी कोला स्यात्तीक्ष्णतण्डुला ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तीक्ष्णतैलं, क्ली, (तीक्ष्णमुग्रं तैलं स्नेहो यस्य ।) सर्ज्जरसः । स्नुहीक्षीरम् । सुरा । इति शब्दरत्नावली ॥

तीक्ष्णदंष्ट्रः, पुं, (तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य ।) व्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णपत्रः, पुं, (तीक्ष्णानि पत्राणि यस्य ।) तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णपुष्पं, क्ली, (तीक्ष्णानि पुष्पानि यस्य ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (लवङ्गशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

तीक्ष्णपुष्पा, स्त्री, (तीक्ष्णं पुष्पं यस्याः ।) केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णफलः, पुं, (तीक्ष्णं फलं यस्य ।) तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णमूलः, पुं, (तीक्ष्णं मूलमस्य ।) शिग्रुः । कुलञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिग्रुशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥)

तीक्ष्णरसः, पुं, (तीक्ष्णो रसोऽस्य ।) यवक्षारः । इति रत्नमाला ॥

तीक्ष्णशूकः, पुं, (तीक्ष्णः शूकोऽग्रभागो यस्य ।) यवः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३६ ॥

तीक्ष्णसारा, स्त्री, (तीक्ष्णः कठिनः सारो यस्याः ।) शिंशपा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णा, स्त्री, (तीक्ष्ण + टाप् ।) वचा । सर्पकङ्कालिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ कपिकच्छूः । महाज्योतिष्मती । अत्यम्लपर्णी । इति जटाधरः ॥

तीक्ष्णायसं, क्ली, (अय एव आयसम् । तीक्ष्णञ्च तत् आयसञ्चेति ।) लौहविशेषः । तीखा इति इस्पात इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । लोहम् २ शस्त्रायसम् ३ शस्त्रम् ४ पिण्डम् ५ पिण्डायसम् ६ शठम् ७ आयसम् ८ निशितम् ९ तीव्रम् १० खड्गम् ११ मुण्डितम् १२ अयः १३ चित्रायसम् १४ चीनजम् १५ । अस्य गुणाः । रूक्षत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातपित्तकफप्रमेहपाण्डुशूलनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् । गुरुलोहाधिकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (व्यवहारोऽस्य यथा, रसेन्द्रसारसंग्रहे शूलाधिकारे त्रिफलालौहे ॥

"तीक्ष्णायश्चूर्णसंयुक्तं त्रिफला चूर्णमुत्तमम् ।
क्षीरेण पाययेद्धीमान् सद्यः शूलनिवारणम् ॥")

तीम, य क्लेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् ।) य, तीम्यति तितीम । क्लेदनमार्द्रीभावः । इति दुर्गादासः ॥

तीर, त क कर्म्मणां समाप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) कर्म्मणामिति ख्यार्थः । अतितीरत् व्रतं लोकः समापितवानित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तीरं, क्ली, (तीरयति समापयति नद्यादिकमिति । तीर + अच् ।) नदीकूलम् । इत्यमरः ।१।१०।७॥ गङ्गातीरं यथा,—

"सार्द्धहस्तशतं यावत् गर्भतस्तीरमुच्यते ।
भाद्रकृष्णचतुर्द्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदन्यत्तीरमुच्यते ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

शायकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तीरः, पुं, (तीरयतीति । तीर + पचाद्यच् ।) त्रपु । इति मेदिनी । रे, ४५ ॥

तीरभुक्तिः, पुं, (तीरे भुक्तिरस्य ।) देशविशेषः । तीरहोत् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । निच्छविः २ विदेहः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तीरितं, क्ली, (तीर कर्म्मणां समाप्तौ + भावे क्तः ।) कर्म्मणां समाप्तिः । इति व्याकरणम् ॥

तीर्णः, त्रि, (तॄ प्लवनतरणयोः + कर्त्तरि क्तः ।) उत्तीर्णः । (यथा, वह्निपुराणे कन्यादानगामाध्याये ।

"तीर्णस्त्वं सर्व्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ॥")

अभिभूतः । प्लुतः । (तॄ + कर्म्मणि क्तः । उत्तोलगः । यथा, महाभारते । १ । १ । १६२ ।

"सर्व्वा तीर्णां शत्रुमध्ये च तेन
तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ! ॥")

तीर्णपदी, तालमूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तीर्थं, क्ली, (तरति पापादिकं यस्मात् । तॄ + "पातॄतुदिवचीति ।" उणा । २ । ७ । इति थक् ।) पुण्यस्थानादि । तीर्थतोयस्य स्नाने पुण्यत्वं यथा,—

"नदीदेवनिखातेषु तडागेषु सरःसु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥
निपानादुद्धृतं पुण्यं ततः प्रस्रवणादिकम् ।
ततोऽपि सारसं पुण्यं ततो नादेयमुच्यते ॥
तीर्थतोयं ततः पुण्यं गङ्गातोयं ततोऽधिकम् ॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे स्नानविधिर्नाम ४ अध्यायः॥

जलसमीपस्थारत्निमात्रस्थानम् । यथा, आदित्यपुराणे ।

"अरत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्य्यात्शौचमनुद्धृते ।
पश्चाच्च शोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत् ॥

[illegible] देहि तीर्थं कथेदं [illegible]-
[illegible] तीर्थे [illegible] ॥"
इत्यादिपुराणम् ॥ ० ॥
[illegible] प्राजापत्ये
[illegible] ॥ ० ॥ [illegible] तीर्थवास-
[illegible] यथा। [illegible] ।
"[illegible] तीर्थानि [illegible]।
[illegible] ॥"
इत्यादिपुराणम् ॥
[illegible] यथा,—
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
[illegible] । २ । ७ । ११ ।
(यथा च मार्कण्डेये ४३ । १०३—१०८ ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible]

[illegible]

तीर्थस्नाने फलं यथा —
"अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः।
न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ॥ ० ॥
तीर्थान्यनुसरन् धीरः श्रद्दधानः समाहितः।
कृतपापो विशुध्येत किं पुनः शुद्धकर्म्मकृत् ॥
तिर्य्यग्योनिं न वै गच्छेत् कुदेशे न च जायते।
न दुःखी स्यात् स्वर्गभाक् च मोक्षोपायञ्च विन्दति॥
तीर्थफलभागिनो यथा,—
यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम्।
विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥
प्रतिग्रहादुपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित्।
अहङ्कारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥
अदाम्भिको निरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः।
विमुक्तः सर्व्वसङ्गैर्यः स तीर्थफलमश्नुते ॥
अक्रोधनोऽमलमतिः सत्यवादी दृढव्रतः।
आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥
अश्रद्दधानः पापात्मा नास्तिकोऽच्छिन्नसंशयः।
हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलभागिनः ॥"
इति काशीखण्डम् ॥ ० ॥
तीर्थयात्राविधानं यथा,—
"यो यः कश्चित्तीर्थयात्रान्तु गच्छेत्
सुसंयतः स च पूर्व्वं गृहे स्वे।
कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः
संपूजयेद्भक्तिनम्रो गणेशम् ॥
देवान् पितॄन् ब्राह्मणांश्चैव साधून्
धीमान् प्रीणयेद्वित्तशक्त्या प्रयत्नात्।
प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव
देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च ॥
एवं कुर्व्वतस्तस्य तीर्थाद्यदुक्तं
फलं तत् स्यान्नात्र सन्देह एव ॥"
इति ब्रह्मपुराणम् ॥ ० ॥
"प्रयाते तीर्थयात्रायां [illegible]।
[illegible] भवेत् ॥"
इति भविष्यपुराणम् ॥ ० ॥
"तीर्थयात्रा [illegible] तीर्थानि [illegible] च।
[illegible] ॥"
इति कूर्म्मपुराणम् ॥ ० ॥
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति [illegible]पुराणम् ॥ ० ॥
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति [illegible] ॥ ० ॥
[illegible] यथा —
[illegible]

तीर्थोपवासः कर्त्तव्यः शिरसो मुण्डनं तथा।
शिरोगतानि पापानि यान्ति मुण्डनतो यतः ॥
तीर्थं प्राप्य प्रसङ्गेन स्नानं तीर्थे समाचरेत्।
स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राफलं न तु ॥"
इति काशीखण्डम्।
"गुरुतः [illegible] तीर्थमर्द्धं [illegible]।
[illegible] ॥"
इति स्कन्दम् ॥ ० ॥
"तीर्थप्राप्तिं [illegible] लभते [illegible]।
अर्द्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ॥"
इति पैठीनसिः ॥
"[illegible] तीर्थकोटि [illegible]।
[illegible] ॥"
इति स्कन्दम्।
"मानसं [illegible] सुखम्।
[illegible] लभेत् सः ॥"
इति प्रायश्चित्तत्त्वे मार्कण्डेयपुराणम् ॥ ० ॥
कर्मा तीर्थानां [illegible] यथा,
"[illegible] च भारत।
[illegible] हरेः यदि ॥
[illegible] शुभा।
[illegible] ॥
[illegible] भवेत्।
[illegible] हरेः यदि ॥
[illegible] च भारत।
[illegible] परम् ॥
यानि [illegible] तीर्थानि [illegible] ।
[illegible] ॥"
तीर्थ[illegible] यथा —
"[illegible] हरेः यदि।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते [illegible] ॥ ० ॥
[illegible] यथा,—
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति [illegible] ॥ ० ॥
[illegible]
[illegible]

मार्गः २ तस्य फलं अश्वमेधतुल्यं विष्णुप्राप्तिश्च ॥ तण्डुलिकाश्रमः ३ तस्य फलं दुर्गतिविनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च ॥ अगस्त्यसरः ४ तत्र त्रिरात्रोपवासेन वाजपेयतुल्यं फलं शाकाहारेण कौमारलोकप्राप्तिश्च ॥ धर्म्मारण्यम् ५ तत्तु कण्वाश्रमः तस्य फलं प्रवेशमात्रेण पापक्षयः देवपितृपूजनेन अश्वमेधतुल्यं फलं विबुधलोकप्राप्तिश्च ॥ ययातिपतनम् ६ तत्र गमनेन अश्वमेधयज्ञतुल्यं फलम् ॥ कोटितीर्थम् ७ तत्र महाकालस्तिष्ठति स्नानेन अश्वमेधतुल्यं फलम् ॥ भद्रवटः ८ तत्र उमापतिस्तिष्ठति तं दृष्ट्वा गोसहस्रदानफलं दर्शकस्य गाणपत्यञ्च भवति ॥ नर्म्मदा नदी ९ तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्निष्टोमतुल्यं फलम् । दक्षिणसिन्धुः १० तत्र ब्रह्मचर्य्येण अग्निष्टोमतुल्यं फलं त्रिदिवप्राप्तिश्च । चर्म्मण्वती नदी ११ तत्रेन्द्रियसंयमनेन ज्योतिष्टोमफलम् । हिमवत्सुतार्व्वुदः १२ तत्र वशिष्ठाश्रमः तस्मिन्नेकरात्रवासेन गोसहस्रदानफलम् । पिङ्गतीर्थम् १३ तत्रेन्द्रियसंयमनेन सवत्सशतकपिलादानफलम् । प्रभासः १४ तत्र हुताशनस्तिष्ठति तत्र स्नानेन अग्निष्टोमातिरात्रयोः फलम् । सरस्वतीसागरसङ्गमः १५ तत्र स्नानेन गोसहस्रदानफलं त्रिरात्रोपवासेन पितृदेवतर्पणेन च अश्वमेधफलम् । वरदानम् १६ यत्र विष्णवे दुर्व्वाससा वरो दत्तः तत्र स्नानेन गोसहस्रदानफलम् । द्वारवत्यां पिण्डारकतीर्थम् १७ तत्र पद्मचिह्नयुक्ता मुद्राः शूलचिह्नितानि पद्मानि अद्यापि दृश्यन्ते महादेवस्तिष्ठति स्नानेन बहुसुवर्णयज्ञफलम् । समुद्रसिन्धुसङ्गमः १८ तत्र स्नानेन पितृदेवतर्पणेन च वरुणलोकप्राप्तिः । द्रिमीतीर्थम् १९ तत्र महादेवस्तिष्ठति तत्र स्नानेनाश्वमेधफलं महादेवदर्शनार्चनाभ्यां सर्व्वपापनाशः । वसुधारा २० तस्या दर्शनेन अश्वमेधफलं स्नानतर्पणाभ्यां विष्णुलोकप्राप्तिः । सिन्धूत्तमम् २१ तत्र स्नानेन बहुसुवर्णयज्ञफलम् । भद्रतुङ्गम् २२ तत्र गमनेन ब्रह्मलोकप्राप्तिः । कुमारिकाशक्रतीर्थम् २३ तत्र स्नानेन विमलत्वं भवति । पञ्चनदः २४ तत्र पञ्चयज्ञफलम् । भीमास्थानम् २५ तत्र स्नात्वा नरो देवीपुत्त्रो भवति गोसहस्रदानफलञ्च लभते । गिरिमुञ्जम् २६ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तस्य गत्वा गोसहस्रदानफलम् । विमलतीर्थम् २७ अद्यापि तत्र सौवर्णराजतमत्स्या दृश्यन्ते तत्र स्नानपानाभ्यां वाजपेयफलम् । वितस्ता नदी २८ तत्र तर्पणेन वाजपेयफलं स्वर्गप्राप्तिश्च । काश्मीरे वितस्ताख्यं तक्षकनागभवनम् २९ तत्र स्नानेन वाजपेयफलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च । शमपरा ३० तत्र सायंसन्ध्यायां स्नानेन सप्तार्च्चिषे चरुनिवेदनेन च अश्वमेधसहस्राधिकफलम् । रुद्रास्पदम् ३१ तत्र महादेवदर्शनात् अश्वमेधफलम् । मणिमान् पर्व्वतः ३२ तत्र त्रिरात्रोपवासेन ज्योतिष्टोमफलम् । देविका नदी ३३ तत्र महादेवस्थानम् तत्र स्नानमहादेवदर्शनाभ्यां महादेवाय चरुनिवेदनेन च सर्व्वकामप्राप्तिर्देवलोकप्राप्तिश्च । देविकायां रुद्रतीर्थे तत्र स्नानात् सिद्धिप्राप्तिः । एवं देविकायां यजनयाजनब्रह्मवालुकपुष्पन्यास-संज्ञकानि तीर्थानि तेषु स्नानात् मरणभयविनाशः । दीर्घसत्त्रम् ३४ तत्र गमनादेव दीर्घसत्त्रफलप्राप्तिः राजसूयाश्वमेधफलप्राप्तिश्च । विनशनम् ३५ मेरुपृष्ठे अन्तर्हिता सरस्वती यत्र याति सा चमसतीर्थे एवं शिरोद्भेदे नागोद्भेदे च दृश्यते चमसे स्नानात् वाजपेयफलं नागोद्भेदे स्नानात् नागलोकप्राप्तिः । शशयानतीर्थम् ३६ तत्र स्नानात् शिववद्दीप्तिः गोसहस्रदानफलप्राप्तिश्च । कुमारकोटी ३७ तत्र स्नानेन पितृदेवपूजनेन च गवामययागफलप्राप्तिः । रुद्रकोटी ३८ यत्र कोटिऋषयो मिलिता अहमग्रे रुद्रं द्रक्ष्यामीति प्रस्थितानां तेषां सन्तोषार्थं एको रुद्रः कोटिमूर्त्तियोऽभवत् । तत्र स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च । सरस्वतीसङ्गमः ३९ तत्र जनार्द्दनस्तिष्ठति तत्र स्नानात् बहुसुवर्णयागफलप्राप्तिः । सयावसानम् ४० तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । कुरुक्षेत्रम् ४१ तत्र गमनात् सर्व्वपापक्षयः ततो मचक्रुकद्वारपालस्य नमस्कारेण गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । विष्णुस्थानं ४२ तत्र स्नानात् विष्णुदर्शनात् अश्वमेधफलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च । परिप्लवम् ४३ तत्र अग्निष्टोमातिरात्रयागफलप्राप्तिः । पृथिवीतीर्थम् ४४ तत्र गोसहस्रदानफलम् । शालूकिनीतीर्थम् ४५ तत्र दशाश्वमेधिके स्नानात् गोसहस्रदानफलम् । सर्पिर्द्दर्व्वी ४६ सा नागतीर्थं तत्र गमनेन अग्निष्टोमफलं नागलोकप्राप्तिश्च । अवर्णकद्वारपालः ४७ तत्रैकरात्रवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । पञ्चनदम् ४८ तत्र कोटितीर्थे स्नानात् अश्वमेध फलम् । अश्वितीर्थम् ४९ तत्र रूपप्राप्तिः । वराहतीर्थम् ५० यत्र वराहरूपी विष्णुः स्थितः तत्र स्नानात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः । जयन्त्यम् ५१ तत्र सोमतीर्थे स्नानात् राजसूयफलप्राप्तिः । एकहंसतीर्थम् ५२ तत्र गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । कृतशौचम् ५३ तत्र गमनात् पुण्डरीकयज्ञफलप्राप्तिः । मुञ्जावटतीर्थम् ५४ तत्तु महादेवस्थानं तत्रैकरजनीवासात् गाणपत्यप्राप्तिः तत्रैव विशालाक्षीयक्षीदर्शनात् सर्व्वकामप्राप्तिः । जामदग्न्याहृतपुष्करतीर्थम् ५५ तत्र स्नानपूजनाभ्यां हयमेधफलम् । रामह्रदः ५६ यत्र रामेण क्षात्त्रमुत्साद्य तेषां रक्तेन पञ्च ह्रदाः कृताः तेषु स्नानतर्पणाभ्यां पितृगणाद् वरप्राप्तिः बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्तिश्च । वंशमूलकम् ५७ तत्र स्नानात् स्वकुलोद्धरणम् । कायशोधनम् ५८ तत्र स्नानात् देहशुद्धिः । लोकोद्धारः ५९ तत्र स्नानात् स्वकीयलोकोद्धारः । श्रीतीर्थम् ६० तत्र गमनात् उत्तमश्रीप्राप्तिः । कपिलातीर्थम् ६१ तत्र स्नानदेवपितृपूजनाभ्यां कपिलासहस्रदानफलम् । सूर्य्यतीर्थम् ६२ तत्र स्नानोपवासपितृपूजनैरग्निष्टोमफलं देवलोकप्राप्तिश्च । गवां भवनम् ६३ तत्राभिषेकेण गोसहस्रदानफलम् । शङ्खिनीतीर्थम् ६४ तत्र स्नानात् उत्तमवीर्यप्राप्तिः । ब्रह्मावर्त्तः ६५ तत्र स्नानात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः । सुतीर्थकम् ६६ तत्र पितृदेवानां सान्निध्यं तत्र स्नानपितृदेवपूजनैरश्वमेधफलं पितृलोकप्राप्तिश्च । अंशुमती ६७ तत्र काशीश्वरतीर्थे स्नानात् सर्व्वरोगनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च तत्रैव मातृतीर्थे तत्र स्नानात् सन्तानवृद्धिः श्रीप्राप्तिश्च ॥ शीतवनम् ६८ तत्र केशाभ्युक्षणेन पवित्रता ॥ श्वानलोमापहः ६९ तत्र स्नानात् परमगतिप्राप्तिः । दशाश्वमेधिकम् ७० तत्र स्नानात् निश्चलगतिप्राप्तिः ॥ मानुषतीर्थम् ७१ तत्र व्याधपीड़िताः कृष्णमृगा विगाह्य मानुषत्वं प्राप्ताः तत्र स्नानात् सर्व्वपापमुक्तिः स्वर्गवसतिश्च ॥ आपगानदी ७२ तत्र देवपितृद्देशेनैकब्राह्मणभोजनेन कोटिब्राह्मणभोजनसिद्धिः ॥ ब्रह्मोडुम्बरः ७३ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तत्र सप्तर्षिकुण्डे स्नानात् सर्व्वपापनाशो ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च । कपिलस्य केदारम् ७४ तत्र तपसा सर्व्वपापनाशः अन्तर्धानप्राप्तिश्च । सरकम् ७५ तत्र कृष्णचतुर्द्दशीप्रणामेन सर्व्वकामशिवलोकयोः प्राप्तिः । इलास्पदम् ७६ तत्र स्नानदेवपितृपूजनाभ्यां दुर्गतिविनाशः वाजपेयफलप्राप्तिश्च । किन्दानम् ७७ तत्र स्नानादप्रमेयदानफलम् । किंजप्यम् ७८ तत्र स्नानात् अप्रमेयजपफलम् ॥ अनाजन्मतीर्थम् ७९ तत् नारदस्थानं तत्र प्राणत्यागात् अनुत्तमलोकप्राप्तिः ॥ वैतरणी नदी ८० तत्र स्नानशूलपाणिपूजनाभ्यां सर्व्वपापमुक्तिः परमपदप्राप्तिश्च । फलकीतीर्थम् ८१ फलकीवने देवास्तपश्चरन्ति ॥ मिश्रकम् ८२ तत्र नारदेन सर्व्वतीर्थानि मिश्रितानि तत्र स्नानात् सर्व्वतीर्थस्नानफलम् ॥ मधुवटी ८३ सा देवीस्थानं तत्र स्नानदेवपितृपूजनाभ्यां गोसहस्रदानफलप्राप्तिः कौशिकीदृषद्वतीसङ्गमः ८४ तत्र स्नानात् सर्व्वपापमुक्तिः । किन्दत्तकूपः ८५ तत्र तिलप्रस्थदानात् ऋणत्रयमुक्तिः परमसिद्धिप्राप्तिश्च । वेदीतीर्थम् ८६ तत्र स्नानात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ अहः सुदिनं तीर्थद्वयम् ८७ तयोः स्नानात् सूर्य्यलोकप्राप्तिः । मृगधूमः ८८ तत्र विष्णुपदे स्नानात् वामनपूजनाच्च सर्व्वपापमुक्तिः रविलोकप्राप्तिश्च ॥ सरस्वत्यास्तीर्थं श्रीकुञ्जम् ८९ तत्र स्नानात् स्वर्गवसतिः ॥ नैमिषकुञ्जम् ९० तस्मिन् स्नानात् हयमेधफलप्राप्तिः । कन्यातीर्थम् ९१ तत्र स्नानात् ज्योतिष्टोमफलप्राप्तिः । ब्रह्मस्थानम् ९२ तत्र स्नानात् शूद्रस्यापि ब्राह्मणत्वं ब्राह्मणस्य परमगतिः ॥ सोमतीर्थम् ९३ तत्र स्नानात् सोमयागफलप्राप्तिः ॥ सप्तसारस्वततीर्थम् ९४ तत्र स्नानजपाभ्यां ब्रह्मलोकप्राप्तिः ॥ औशनसकम् ९५ तत्र त्रिसन्ध्यं कार्त्तिकेयस्य सन्निधानम् । कपालमोचनम् ९६ तत्र स्नानात् सर्व्वपापनाशः ॥ अग्नितीर्थम् ९७ तत्र स्नानात् वह्निलोकप्राप्तिः

कुलोद्धरणञ्च। विश्वामित्रतीर्थम् ९८ तत्र स्नानात् ब्राह्मण्यप्राप्तिः। ब्रह्मयोनिः ९९ तत्र स्नानात् ब्रह्मलोकवासः। पृथूदकम् १०० तत्र कार्त्तिकेयस्थानं तत्राभिषेकात् अश्वमेधफलप्राप्तिः पापिनामपि स्वर्गप्राप्तिः। मधुस्रवम् १०१ तत्र स्नानात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः। सरस्वत्यरुणासङ्गमः १०२ तत्र त्रिरात्रोपवासस्नानाभ्यां ब्रह्महत्यापापनाशः। अवकीर्णम् १०३ तत्र दर्भिमुनिनिर्म्मित दर्भिणा चत्वारः समुद्रा आनीताः तत्र स्नानात् दुर्गतिविनाशः। शतसहस्रकम् १०४ साहस्रकम् १०५ उभयत्र स्नानात् गोसहस्रदानफलं दानोपवासौ सहस्रगुणौ भवेत्। रेणुकातीर्थम् १०६ तत्राभिषेकपितृदेवपूजनाभ्यां सर्व्वपापनाशः अग्निष्टोमफलप्राप्तिश्च। विमोचनम् १०७ तत्र स्नानात् सर्व्वप्रतिग्रहकृतपापनाशः। पञ्चवटतीर्थम् १०८ तत्र गमनात् महापुण्यप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च। तैजसम् १०९ यत्र ब्रह्मादिभिः सैनापत्ये कार्त्तिकेयोऽभिषिक्तः। कुरुतीर्थम् ११० तत्र स्नानात् रुद्रलोकप्राप्तिः। स्वर्गद्वारम् १११ तत्र गमनात् स्वर्गलोकाग्निष्टोमफलप्राप्तिः। अनरकम् ११२ तत्र स्नानात् दुर्गतिनाशः। अस्थिपुरम् ११३ तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः। गङ्गाह्रदकूपः ११४ तत्र स्नानात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः। स्थाणुवटतीर्थम् ११५ तत्र स्नानैकरात्रवासाभ्यां रुद्रलोकप्राप्तिः। बदरीपाचनम् ११६ तत्तु वशिष्ठाश्रमः तत्र त्रिरात्रोपवासबदरभक्षणाभ्याम् अश्वमेधफलम् इन्द्रलोकप्राप्तिश्च। इन्द्रमार्गम् ११७ तत्राहोरात्रोपवासात् इन्द्रलोकप्राप्तिः। आदित्याश्रमः ११८ तत्र स्नानात् सूर्य्यलोकप्राप्तिः। सोमतीर्थम् ११९ तत्र स्नानात् सोमलोकप्राप्तिः। कन्याश्रमः १२० तत्र त्रिरात्रवासोपवासाभ्यां कन्याशतप्राप्तिः ब्रह्मलोकगमनञ्च। दधीचतीर्थम् १२१ तत्र स्नानात् वाजपेयफलप्राप्तिः। सन्निहितातीर्थम् १२२ तत्र अमावस्यायां सर्व्वाणि तीर्थान्यायान्ति एवं सूर्य्यग्रहणे स्नानात् शताश्वमेधफलप्राप्तिः स्नानदानाभ्यां स्वर्गलोकप्राप्तिश्च। सन्निहिताअमावस्यायां सूर्य्यग्रहणे स्नानश्राद्धाभ्याम् अश्वमेधसहस्रफलप्राप्तिः। स्नानमात्रात् सर्व्वपापनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च। गङ्गाह्रदः १२३ तत्र स्नानात् राजसूयाश्वमेधफलप्राप्तिः। कुरुक्षेत्रम् १२४ तत् तरन्तुकारन्तुकयोः एवं रामह्रदमचक्रुकयोरन्तरं एतत् स्यमन्तपञ्चकं पितामहस्योत्तरवेदिः। धर्म्मतीर्थम् १२५ तत्र स्नानात् सप्तमकुलोद्धरणम्। कारापचनम् १२६ तत्र स्नानात् अग्निष्टोमफलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च। सौगन्धिकवनम् १२७ यत्र ब्रह्माद्यो देवाः प्रत्यहमायान्ति तद्दर्शनमात्रेण सर्व्वपापनाशः। प्लक्षसरस्वती १२८ तत्र स्नानपितृदेवपूजनाभ्याम् अश्वमेधफलप्राप्तिः। ईशानाध्युषितम् १२९ तत्र शाकम्भरी देवी तत्र त्रिरात्रोपवासशाकाहाराभ्यां द्वादशवर्षशाकाहारफलप्राप्तिः। सुवर्णाख्यम् १३ तत्र शिवस्तिष्ठति तस्य पूजनात् अश्वमेधफलगाणपत्ययोः प्राप्तिः। धूमावती १३१ तत्र त्रिरात्रोपवासात् मनस्कामप्राप्तिः। धूमावती दक्षिणार्द्धे रथावर्त्तः १३२ तत्रारोहणेन महादेवप्रसादात् परमगतिप्राप्तिः। धारा १३३ तत्र स्नानात् शोकनाशः। गङ्गाद्वारम् १३४ तत्र कोटितीर्थे स्नानात् पुण्डरीकयागफलप्राप्तिः कुलोद्धरणं एकरात्रवासेन गोसहस्रदानफलप्राप्तिश्च। सप्तगङ्गम् १३५ त्रिगङ्गम् १३६ शक्रावर्त्तः १३७ एतेषु पितृदेवतर्पणात् पुण्यलोकप्राप्तिः। गङ्गायमुनासङ्गमः १३८ तत्र स्नानात् दशाश्वमेधफलप्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च। कनखलः १३९ तत्र स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्यां वाजिमेधफलब्रह्मलोकयोः प्राप्तिः। कपिलावटः १४० तत्रैकरात्रवासेन गोसहस्रदानफलप्राप्तिः। कपिलनागराजः १४१ तत्राभिषेकात् कपिलासहस्रदानफलप्राप्तिः। ललितिका १४२ सा शान्तनुतीर्थं तत्र स्नानात् दुर्गतिविनाशः। सुगन्धा १४३ तत्र गमनात् सर्व्वपापविशुद्धिः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च। रुद्रावर्त्तः १४४ तत्र स्नानात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः। गङ्गासरस्वतीसङ्गमः १४५ तत्र स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च। भद्रकर्णह्रदः १४६ तत्र स्नानशङ्करपूजनाभ्यां दुर्गतिनाशः विष्णुलोकप्राप्तिश्च। कुब्जाम्रकम् १४७ तत्र गमनात् स्वर्गप्राप्तिः। अरुन्धतीवटः १४८ तत्रैकरात्रवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च। सामुद्रकम् १४९ तत्र त्रिरात्रोपवासेन गोसहस्रदानफलं कुलोद्धरणञ्च। ब्रह्मावर्त्तः १५० तत्र गमनात् अग्निष्टोमफलं ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च। यमुनाप्रभवः १५१ तत्र स्नानात् अश्वमेधफलस्वर्गलोकयोः प्राप्तिः। दर्व्वीसंक्रमणम् १५२ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः ब्रह्मलोकगमनञ्च। सिन्धुप्रभवः १५३ तत्र पञ्चरात्रवासात् बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्तिः। ऋषिवेदी १५४ तत्र गमनात् अश्वमेधफलस्वर्गयोः प्राप्तिः। वाशिष्ठी नदी तत्रैव ऋषिकुल्या १५५ वाशिष्ठी गमनात् सर्व्ववर्णानां द्विजत्वप्राप्तिः ऋषिकुल्यायां स्नानैकमासवासशाकाहारैः ऋषिलोकप्राप्तिः। भृगुतुङ्गम् १५६ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः। वीरप्रमोक्षः १५७ तत्र गमनात् सर्व्वपापप्रणाशः। सन्ध्या सा विद्यातीर्थम् १५८ तत्र स्नानात् यत्र तत्रैव विद्याप्राप्तिः। महाश्रमः १५९ तत्रैककालनिराहारात् शुभलोकप्राप्तिः। महालयः १६० तत्र षष्ठकालोपवासैकमासवासात् आत्मना सहैकविंशतिपुरुषोद्धारः तत्रैव महेश्वरदर्शनात् सर्व्वपापमरणभययोर्विनाशः बहुसुवर्णयागफलप्राप्तिश्च। वैतसीका १६१ तत्र गमनात् अश्वमेधफलं औशनसगतिप्राप्तिश्च। सुन्दरिका १६२ तत्र गमनात् रूपप्राप्तिः। ब्राह्मणिका १६३ तत्र गमनात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः। नैमिषम् १६४ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तत्र प्रवेशात् सर्व्वपापनाशः स्नानात् गवामययागफलप्राप्तिः सप्तकुलोद्धारः उपवासेन प्राणत्यागात् स्वर्गप्राप्तिश्च। गङ्गोद्भेदः १६५ तत्र त्रिरात्रोपवासात् वाजिमेधफलप्राप्तिः विष्णुलोकवासश्च। सरस्वती १६६ तत्र पितृदेवतर्पणात् सारस्वतलोकवासः॥ बाहुदा नदी १६७ तत्रैकरात्रिवासात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः। गोप्रतारतीर्थम् १६८ तत्तु सरयूतीरे तत्र स्नानात् सर्व्वपापनाशः देवलोकप्राप्तिश्च। गोमत्यां रामतीर्थम् १६९ तत्र स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः निजकुलपावनञ्च। साहस्रवम् १७० तत्र गमनात् राजसूयाश्वमेधफलप्राप्तिः। राजवृन्दम् १७१ तत्र स्नानात् कुवेरवदाह्लादप्राप्तिः। मणिनागः १७२ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः एवं तत्समीपे नित्यकर्म्मकरणात् सर्पविषभयनाशः एकरात्रवासात् सर्व्वपापनाशश्च। गौतमवनम् १७३ तत्र अहल्याह्रदे स्नानात् परमगतिप्राप्तिः। श्रीदश्री १७४ तत्र गमनात् श्रीप्राप्तिः। उदपानम् १७५ तत्राभिषेकात् वाजिमेधफलप्राप्तिः। जनकराजकूपः १७६ तत्राभिषेकात् विष्णुलोकप्राप्तिः। विनशनम् १७७ तत्र गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः। विशल्या १७८ सा सर्व्वतीर्थजलोद्भवा तत्र गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः रविलोकगमनञ्च। तपोवनम् १७९ तत्राधिवासात् गुह्यकलोकवासः। कम्पना नदी १८० सा सिद्धनिषेविता तत्र गमनात् पुण्डरीकयागफलप्राप्तिः। विशल्या नदी १८१ तत्र गमनात् अग्निष्टोमफलं देवलोके चिरवासश्च। माहेश्वरी १८२ तत्र गमनात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वकुलोद्धरणञ्च। शिवैकपुष्करिणी १८३ तत्र गमनात् दुर्गतिविनाशः वाजिमेधफलप्राप्तिश्च। रामपदम् १८४ तत्र गमनात् अश्वमेधफलम्। माहेश्वरपदम् १८५ तत्र स्नानात् अश्वमेधफलं तत्र तीर्थकोटी तत्र स्नानात् पुण्डरीकयागफलप्राप्तिः। नारायणस्थानम् १८६ यत्र शालग्रामनामा हरिस्तिष्ठति तत्र गमनात् अश्वमेधफलं विष्णुलोकगमनञ्च। तत्रैव उदपानः यत्र चत्वारः समुद्राः सन्निहिताः तत्र स्नानात् दुर्गतिनाशः तत्र महादेवस्तिष्ठति तत्र गमनात् अश्वमेधफलप्राप्तिः इन्द्रलोकवासश्च। जातिस्मरः १८७ तत्र स्नानात् जातिस्मरत्वप्राप्तिः। वटेश्वरपुरम् १८८ तत्र केशवस्य दर्शनपूजनाभ्यामुपवासेन च वाञ्छितकामप्राप्तिः। वामनतीर्थम् १८९ तत्र गमनात् दुर्गतिविनाशः विष्णुलोकप्राप्तिश्च। तत्र कौशिकी तिष्ठति तस्याः सेवनात् राजसूययज्ञफलप्राप्तिः। चम्पकारण्यम् १९० तत्रैकरात्रवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः। ज्योतीनम् १९१ तत्रैकरात्रोपवासात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः। तत्र देवाः सह विष्णु

भ्वरस्तिष्ठति तस्य दर्शनात् मित्रावरुणलोकवासः ॥ कन्यासंवेद्यम् १६२ तत्राहारजयात् मनुलोकप्राप्तिः तत्रान्नदानमक्षयं भवति ॥ निश्चीरा नदी १६३ तत्र गमनात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वकुलोद्धरणञ्च । निश्चीरासङ्गमे अन्नदानेन ब्रह्मलोकगमनम् । तत्र वशिष्ठाश्रमः तत्राभिषेकात् वाजपेयफलप्राप्तिः ॥ देवकूटम् १६४ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च ॥ कौशिकमुनिह्रदः १६५ तत्र मासवासात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ॥ सर्व्वतीर्थवरह्रदः १६६ तत्र वासात् बहुसुवर्णयागफलप्राप्तिः दुर्गतिविनाशश्च ॥ वीराश्रमः १६७ तत्र कुमारस्तिष्ठति तत्र गमनात् अश्वमेधफलप्राप्तिः । अग्निधारा १६८ तत्र गमनात् अश्वमेधफलप्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च ॥ पितामहसरः १६९ तत्र शैलराजप्रतिष्ठितौ शिवविष्णू तिष्ठतः तत्राभिषेकात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः । तत्रैव कुमारधारा तत्र स्नानात् कृतार्थता त्रिकालोपवासेन ब्रह्महत्यानाशः ॥ गौरीशिखरम् २०० तत्रारोहणात् शुद्धता तत्र कुण्डे स्नानपितृदेवार्च्चनाभ्यां अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च । ताम्रारुणा २०१ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः शक्रलोकगमनञ्च ॥ नन्दिनी २०२ तत्र त्रिदशसेवितः कूपः तत्र गमनात् नरमेधफलप्राप्तिः ॥ कौशिक्यारुणसङ्गमः २०३ तत्र त्रिरात्रोपवासात् सर्व्वपापमुक्तिः ॥ उर्व्वशीतीर्थम् २०४ सोमाश्रमः २०५ कुम्भकर्णाश्रमः २०६ तेषु स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च ॥ कोकामुखम् २०७ तत्र स्नानात् जातिस्मरत्वम् ॥ नन्दा २०८ तत्र गमनात् कृतार्थता सर्व्वपापनाशः स्वर्गगमनञ्च । ऋषभद्वीपः २०९ तत्र क्रौञ्चनिसूदनसेवनात् सरस्वत्यां स्नानाच्च विमाने विराजः ॥ औद्दालकतीर्थम् २१० तत्राभिषेकात् सर्व्वपापनाशः । ब्रह्मतीर्थम् २११ तत्र गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः । चम्पा २१२ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । नरेतिका २१३ तत्र गमनात् वाजपेयफलं विमानप्राप्तिश्च । संविद्यतीर्थम् २१४ तत्र स्नानात् विद्याप्राप्तिः । लौहित्यम् २१५ तत्र गमनात् बहुसुवर्णयागफलप्राप्तिः । करतोया २१६ तत्र त्रिरात्रोपवासात् हयमेकादशदानफलप्राप्तिः ॥ कोशलायां कालतीर्थम् २१७ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च । गङ्गासागरसङ्गमः २१८ तत्र गमनात् शताश्वमेधफलप्राप्तिः । गङ्गायाः परद्वीपः २१९ तत्र स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्यां सर्व्वकामप्राप्तिः । वैतरणी २२० तत्र गमनात् सर्व्वपापनाशः ॥ विरजम् २२१ तत्र गमनात् चन्द्रवद्दीप्तिः ॥ प्रभवः २२२ तत्र गमनात् सर्व्वपापनाशः गोसहस्रदानफलस्वकुलपावनञ्च । शोणज्योतीरथीसङ्गमः २२३ तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः ॥ शोणप्रभवः २२४ नर्मदाप्रभवः २२५ वंशगुल्मः २२६ तत्र स्नानात् वाजिमेधफलप्राप्तिः । ऋषभः २२७ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । पुण्यवती २२८ तत्र स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्यां गोसहस्रदानफलप्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च ॥ बदरिकम् २२९ तत्र स्नानात् दीर्घायुष्कप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च । महेन्द्रपर्व्वतः २३० तत्र रामतीर्थे स्नानात् वाजिमेधफलप्राप्तिः । मतङ्गकेदारम् २३१ तत्र स्नानात् स्वर्गलोकप्राप्तिः । श्रीपर्व्वतः २३२ तत्र नदीतीरे स्नानात् अश्वमेधफलं परमसिद्धिप्राप्तिश्च तत्र महादेवो देव्या सह तिष्ठति तत्र देवह्रदे स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः शिवलोकगमनञ्च । पाण्ड्यदेशे ऋषभपर्व्वतः २३३ तत्र गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च ॥ कावेरी २३४ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलम् । समुद्रतीरे कन्यातीर्थम् २३५ तत्र स्नानात् सर्व्वपापनाशः । समुद्रमध्ये गोकर्णतीर्थम् २३६ तत्र शिवस्तिष्ठति तस्य पूजनात् त्रिरात्रोपवासाच्च दशाश्वमेधतुल्यफलङ्गाणपत्यप्राप्तिः । द्वादशरात्रोपवासात् कृतार्थता च । तत्र गायत्रीस्थानं तत्र त्रिरात्रोपवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ब्राह्मणस्य गायत्रीपाठात् सदा सम्पन्नता अब्राह्मणस्य पाठात् तस्या विनाशः ॥ संवर्त्तवापी २३७ तत्र गमनात् रूपसौभाग्यप्राप्तिः । वेखा २३८ तत्र पितृदेवतर्पणात् मयूरहंससंयुक्तविमानप्राप्तिः ॥ गोदावरी २३९ तत्र गमनेन गवामययज्ञफलप्राप्तिः वासुलोकगमनञ्च । वेखासङ्गमः २४० तत्र स्नानात् सर्व्वपापनाशः । वरदासङ्गमः २४१ तत्र स्नानात् वाजिमेधफलप्राप्तिः । ब्रह्मस्थूणा २४२ तत्र त्रिरात्रोपवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च । कुशप्लवनम् २४३ तत्र स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्यां चन्द्रलोकप्राप्तिः । देवह्रदः २४४ कृष्णवेखासमुद्भववनम् २४५ ज्योतिर्मात्रह्रदः २४६ कन्याश्रमः २४७ तेषु गमनात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः । देवह्रदे स्नानात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । ज्योतिर्मात्रह्रदे स्नानात् जातिस्मरत्वम् ॥ पयोष्णी नदी २४८ तत्र स्नानतर्पणाभ्यां गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । दण्डकारण्यम् २४९ तत्र महाराणे जलस्पर्शात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । शरभङ्गाश्रमः २५० कुमाश्रमः २५१ तत्र गमनात् दुर्गतिनाशः कुलपवित्रता च ॥ सूर्पारकम् २५२ तत्र रामतीर्थम् तत्र स्नानात् बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्तिः । सप्तगोदावरम् २५३ तत्र स्नानात् महापुण्यप्राप्तिः देवलोकगमनञ्च । देवपथम् २५४ तत्र गमनेन देवसत्रफलप्राप्तिः ॥ तुङ्गकारण्यम् २५५ तत्र प्रवेशात् सद्यः पापनाशः मासवासात् स्वकुलस्य पवित्रता ब्रह्मलोकगमनञ्च । मेधाविकम् २५६ तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्निष्टोमफलस्मृतिमेधानां प्राप्तिः ॥ कालञ्जरपर्व्वतः २५७ तत्र देवह्रदे स्नानात् सूर्य्यलोकप्राप्तिः । चित्रकूटपर्व्वतः २५८ तत्र मन्दाकिन्यां स्नानपितृदेवतर्पणाभ्यां अश्वमेधफलप्राप्तिः परमगतिलाभश्च ॥ भर्त्तृस्थानम् २५९ तत्र कार्त्तिकेयस्तिष्ठति तत्र गमनात् सर्व्वकामप्राप्तिः । कोटितीर्थे स्नानात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । ज्येष्ठस्थानम् २६० तत्र महादेवस्तिष्ठति तद्दर्शनात् चन्द्रवद्दीप्तिः । तत्र कूपे चत्वारः समुद्रास्तिष्ठन्ति तत्र स्नानप्रदक्षिणाभ्यां परमगतिप्राप्तिः । शृङ्गवेरपुरम् २६१ यत्र रामो गङ्गामुत्तीर्णः तत्र स्नानात् सर्व्वपापनाशः विष्णुलोकप्राप्तिश्च । मुञ्जावटः २६२ तत्र महादेवस्तिष्ठति तस्य पूजनप्रदक्षिणाभ्यां गाणपत्यप्राप्तिः । तत्तीर्थे जाह्नवीस्नानात् सर्व्वपापनाशः ॥ प्रयागः २६३ तत्र त्रीण्यग्निकुण्डानि तत्र यमुनया गङ्गा सङ्गता यत्र ब्रह्मादयो देवा सिद्धाः पितरः सनत्कुमारमुखा ऋषयो नागसुपर्णसिद्धक्रतुगन्धर्व्वाप्सरसस्तिष्ठन्ति एवं वेदा यज्ञाश्च मूर्त्तिमन्तः ब्रह्माणमुपासते । स सर्व्वतीर्थेभ्योऽधिकः । तस्य नामसङ्कीर्त्तनश्रवणमृत्तिकालम्भनैः सर्व्वपापनाशः तत्र स्नानात् त्रिलोके एवं वेदविद्यासु यत् पुण्यं तत्प्राप्तिः राजसूयाश्वमेधफलप्राप्तिश्च तत्र वपनं महत् ॥ भोगवती नाम वासुकितीर्थम् २६४ तत्राभिषेकात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ॥ * ॥

"अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका ।
पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥
तासु वासं प्रकुर्व्वन्ति ये मृता वा नराः परम् ।
लभन्ते न पुनर्जन्म मातृगर्भेषु कुत्रचित् ॥"

इति पाद्मे भूमिखण्डम् ॥

शास्त्रम् । अध्वरः । क्षेत्रम् । उपायः । (यथा, महाभारते । ५ । १२५ । २६ ।
"वासुदेवेन तीर्थेन तात ! गच्छस्व संशमम् ॥"
"तीर्थेन उपायेन ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥) अवसरः । यथा, भागवते ।३।१८।४।
"स तदा लब्धतीर्थोऽपि न बबाधे निरायुधम् ।
मानयन् स मृधे धर्म्मं विष्वक्सेनं प्रकोपयन् ॥")
नारीरजः । अवतारः । ऋषिजुष्टाम्बु । (यथा, रामायणे । १ । २ । ४ ।
"अकर्द्दममिदं तीर्थं भरद्वाज ! निशामय ।
रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्मनुष्यमनो यथा ॥")
पात्रम् । (यथा, मनुः । ३ । १३० ।
"दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥")
उपाध्यायः । (यथा, महाभारते ।४।४०।१८ ।
"शिक्षितो ह्यसि सारथ्ये तीर्थतः पुरुषर्षभ ! ॥"
"तीर्थतो गुरुतः ।" इति नीलकण्ठः ॥)
मन्त्री । इति मेदिनी । थे, ८ ॥ (मन्त्रिप्रभृत्यष्टादशराज्यसम्पत् । यथा, महाभारते । २ । ५ । ३८ ।
"कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च ।
त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः ॥"
"तीर्थानि मन्त्रिप्रभृतीन्यष्टादश यान्यगमाख्य

राजा शतकतो भवति। तानि चोक्तानि नीति
शास्त्रे यथा,—
'मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजश्च भूपतिः ।
पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोऽन्तर्वंशिकस्तथा ॥
कारागाराधिकारी च द्रव्यसञ्चयकृत्तथा ।
कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः ॥
प्रदेष्टा नगराध्यक्षः कार्य्यनिर्म्माणकृत्तथा ।
धर्म्माध्यक्षः सभाध्यक्षो दण्डपालस्त्रिपञ्चमः ॥
षोडशो दुर्गपालश्च तथा राष्ट्रान्तपालकः ।
अटवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु ॥
चारान् विचारयेत्तीर्थेष्वात्मनश्च परस्य च ।
पाषण्डादीनविज्ञातानन्योन्यमितरेष्वपि ॥
मन्त्रिणं युवराजञ्च हित्वा स्वेषु पुरोहितम् ॥
इत्येषा तीर्थशब्दव्याख्या ॥ हलायुधः ।
योनौ जलावतारे च मन्त्र्याद्यष्टादशस्वपि ।
पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यात् दर्शनेष्वपि ॥"
इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)
योनिः । दर्शनम् । घट्टः । इति हेमचन्द्रः ॥
विप्रः । आगमः । निदानम् । अग्निः । इति
सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (पुण्यकालः ।
इति स्वामी ॥ यथा भागवते । १ । १२ । १४ ।
'हिरण्यं गां महीं ग्रामान् हस्त्यश्वान् नृपतिर्वरान् ।
प्रादात् स्वन्नञ्च विप्रेभ्यः प्रजातीर्थे स तीर्थवित् ॥"
पुं सन्न्यासिनामुपाधिविशेषः । यथा, प्राण
तोषिण्यां अवधूतप्रकरणे ।
'त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थे तत्त्वमस्यादिलक्षणे ।
स्नायात्तत्त्वार्थभावेन तीर्थनामा स उच्यते ॥)

तीर्थकरः पुं (करोतीति करः । तीर्थस्य शास्त्रस्य
पुण्यक्षेत्रस्य वा करः ।) जिनः । इति हेम
चन्द्रः । १ । २४ ॥ (विष्णुः । यथा महा
भारते । १३ । १४९ । ८७ ।
'मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः ॥"
"चतुर्दशविद्यानां बाह्यविद्यासमयानाञ्च प्रणेता
प्रवक्ता चेति तीर्थकरः ।' इति तद्भाष्यम् ।)

तीर्थकृत् पुं (तीर्थं करोतीति । कृ+क्विप्
तुगागमश्च ।) जिनः । इति धरणिः ॥

तीर्थङ्करः पुं (तीर्थं करोतीति । कृ+खश् मुम् च ।)
जिनः । इति हेमचन्द्रः । १।२४ ॥

तीर्थयात्रा, स्त्री (तीर्थे यात्रा गमनम् ।) तीर्थे
गमनम् । तद्विधिनिषेधौ यथा —
ऋषय ऊचुः ।
'कथं वा तीर्थयात्रास्मिन् लोके केन कथं द्विजैः ।
श्रोतुं न शक्नुविद्यामो यत् वह्निमतान् मुने ॥
सूत उवाच ।
एतत् श्रुत्वा ततः सूतः पुराणो ऋषिसत्तमः ।
प्राहाथ तान् मुनिश्रेष्ठान् मधुरं श्लक्ष्णया गिरा ॥
यज्ञाधिकारे च गते द्विजेन्द्रा
अत्यन्तनाशं क्षितिपाश्च वैश्याः ।
शुश्रूषणायां वचनीयदीन
शूद्रस्तु तीर्थानि भजन् मुदान्तः ॥
तत्सुभिस्तीर्थगतिर्मुनीन्द्रैः
कार्य्या तथा ततपतस्काद्भिश्च ।
तां ब्रह्मचारी विधिवत् करोति
स्वयं यतो गुरुणा सन्नियुक्तः ॥
नित्यं गृहस्थाश्रमसंस्थितस्य
मनीषिभिस्तीर्थगतिर्निषिद्धा ।
मातुः पितुर्भक्तिमना गृहस्थः
सुतो न कुर्य्यात् खलु तीर्थयात्राम् ॥
गङ्गाजलेनानुदिनं मनुष्यो
ब्रह्मोमयेनापि सदा मुनीन्द्राः ।
स्नातीह सम्यक् यदि भावशुद्धः
फलं तदाप्नोति न चान्यदेतत् ॥
सर्व्वाणि तीर्थानि हि यानि तानि
स्वर्गेऽन्तरीक्षेऽपि पुनः पृथिव्याम् ।
तुल्यानि सम्यक् मुनयोऽभिहोत्रैः
सत्यं गृहस्थाश्रमसंश्रितस्य ॥
यस्येह यज्ञेष्वधिकारितास्ति
गृहेऽन्वहं दानवतो मुनीन्द्राः ।
सज्जुक्रत कल्कविवर्ज्जितस्य
तीर्थे गतिः पूर्व्वतरैर्निषिद्धा ॥"
इति वह्निपुराणे १ अध्यायः ॥

तीर्थराजी, स्त्री (तीर्थानां राजी श्रेणिरिव ।
यद्वा तीर्थेषु राजते शोभते इति । राज+इन् ।
ततो वा ङीष् ।) काशी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तीर्थवाकः पुं, (तीर्थस्येव वाको वचनमस्य ।
उत्तमाङ्गस्थितया प्रशंसनीयत्वादस्य तथात्वम् ।)
कचः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २३१ ॥

तीर्थसेवी, [न्] पुं स्त्री, (तीर्थं घट्टादिजल
प्रान्तस्थानं सेवते इति । सेव+णिनिः ।) बक
पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ तीर्थवासिनि, त्रि ॥

तीव, स्थौल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं
अकं सेट् ।) तीवति । इति दुर्गादासः ॥

तीवरः पुं, (तीव्यते इति । तॄ प्लवनतरणयोः +
'छित्वरच्छत्वरेति ।' उणां ३ । १ । इति
ष्वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) समुद्रः ।
(तीरयति कर्म्मसमाप्तिं करोतीति । तीर+
ष्वरच् । गुणाभावो रेफलोपश्च । इत्युज्ज्वल
दत्तः ।) व्याधः । इति मेदिनी । रे, १६३ ॥
वर्णसङ्करजातिविशेषः । तियोर इति भाषा ।
स तु राजपुत्त्रक्षियां क्षत्त्रियाज्जातः । इति
ब्रह्मवैवर्त्तम् ॥ चूर्णकभार्य्यायां पुण्ड्रकाज्जातः ।
इति पराशरपद्धतिः ।

तीवरी, स्त्री, (तीवर+षित्वात् ङीष् ।) व्याध
पत्नी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

तीव्रं, क्ली, (तीव स्थौल्ये+बाहुलकात् रक् ।
तिज निशाने+बाहुलकात् रन् । दीर्घत्वम् ।
जकारस्य वकारः । इत्युज्ज्वलदत्तः । २।२८ ।)
अतिशयः । इत्यमरः । १ । २ । ७० ॥ तीरम् ।
तीक्ष्णम् चपुः । इत्युणादिकोषः ॥ लोहम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

तीव्रः त्रि (तिव+बाहुलकात् रन् ।) दीर्घत्वादि
कश्च । अत्युष्णः । नितान्तः । (यथा, रघुः ।९।६५।
"तान् हत्वा गजकुलबद्धतीव्रवैरान्
काकुत्स्थः कुटिलनखाग्रलग्नमुक्तान् ॥")

कटु । इत्युणादिकोषः ॥ (दुःसहः । यथा
आर्य्यासप्तशत्याम् । ६११ ।
'इन्त विरह यमन्ताज्ज्वलयन् दुर्व्वारतीव्र
संवेग ।"
तीक्ष्णश्च । यथा, तत्रैव ।१५२ ।
"कृतककलाप मदीयश्वासध्वनिदत्तकर्ण । कि तीव्रे ।
विध्यसि मां निश्वासे स्मर शरे शब्दवेधीव ॥")
शिवे, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥

तीव्रकण्ठः, पुं (तीव्रः कण्ठो यस्मात् । अस्य
भक्षणेन हि कण्ठदेशे पीडोत्पत्तेस्तथात्वम् ।)
शूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीव्रगन्धा स्त्री, (तीव्रः कटुर्गन्धो यस्याः ।)
यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीव्रज्वाला, स्त्री (तीव्रं यथा स्यात् तथा ज्वाल
यति उत्तेजयति वह्निमिति । ज्वल+णिच्+
अच् टाप् च ।) धातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीव्रवेदना, स्त्री (तीव्रा अत्यन्ता वेदना ।)
यातना । अतिशयवेदना । इत्यमरः ।१।९।३।

तीव्रा स्त्री (तीव्र+टाप् ।) कटुरोहिणी ।
गण्डदूर्व्वा । राजिका । इति मेदिनी । रे, ४५ ॥
नदीविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ महा
ज्योतिष्मती । तरदीरुच । तुलसी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

तु स हृतौ । हिंसायाम् । पूर्त्तौ । इति कविकल्प
द्रुमः ॥ (अदां परं अकं सकं च सेट् ।) ष
तौति तवीति । इति दुर्गादासः ॥

तु व, पादपूरणम् । (यथा मनुः । ११ । २०७ ।
"अवगूर्य्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहत्य च ।
जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥")
भेदः । अवधारणम् । इत्यमरः ॥ समुच्चयः ।
(यथा, मनुः । ११ । २०२ ।
'उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानन्तु कामतः ।
स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन
शुध्यति ॥")
पक्षान्तरम् । नियोगः । प्रशंसा । विनिग्रहः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

तुक [ज्] पुं, (तुज्यते चोर्य्यतेऽनेनेति । तुज
प्राणे+क्विप् ।) अपत्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

तुकाक्षीरी, स्त्री, (तुगाक्षीरी+पृषोदरादित्वात्
गस्य कः ।) तुगाक्षीरी । इति हेमचन्द्रः ।४।२२० ॥

तुगा, स्त्री, (तुज+बाहुलकात् घ किच्च ।) वंश
रोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्या
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"स्याद्वंशरोचना वंशी तुगाक्षीरी तुगा शुभा ।
त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी च वैणवी ॥")

तुगाक्षीरी, स्त्री (तुगा सा एव क्षीरी ।) वंश-
रोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ वंशलोचना
भेदः । अस्या गुणाः । कषायकासवाधि
त्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । इति राजवल्लभः ।
(यथा, भावप्रकाशे मध्यखण्डे २ भागे कास
रोगाधिकारे ।
"द्राक्षा च तुगाक्षीरी सिता धन्वयवुगुडाः")

तुङ्गः, पुं, (तुजि हिंसायाम् + घञ् ।) पुन्नागवृक्षः । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"कुम्भीकः पुरुषस्तुङ्गः पुन्नागो रक्तकेशरः ॥")
पर्व्वतः । बुधग्रहः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६४ ॥
नारिकेलः । गण्डकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
योगभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु ग्रहाणां उच्चराशिः । यथा,—
"सूर्य्यादुच्चान् क्रियवृषमृगस्त्रीकुलीरान्त्ययुक्के
दिग्वह्नीन्द्रद्वयतिथिशरान् सप्तविंशांश्च विंशान् ।
स्वांशानेतान् वदति जवनस्त्वन्यतुङ्गान् सुतुङ्गां-
स्तानेवांशान् मदनभवनेष्वाह नीचान् सुनी-
चान् ॥"
इति दीपिका ॥

"आदित्यमेषे वृषभे शशाङ्के
कन्यागते ज्ञे च गुरौ कुलीरे ।
मीने च शुक्रे मकरे महीजे
शनौ तुलायामिति तुङ्गगेहाः ॥"
इति समयामृतम् ॥ * ॥

अथ तुङ्गस्थग्रहफलम् ।
"तुङ्गेऽर्कः शुभसंयुतः शुभकरैर्मित्रैश्च दृष्टो यदा
दैवात् पश्यति सोऽपि वा शुभकरानेकं द्विकं वा त्रिकम् ।
विख्यातः प्रथितो विमर्द्दितरिपुः चौर्य्योपमान्यो यदा
क्ष्मापालार्च्चितपादपद्मयुगलो राजा त्रिकोणे यदा ॥
तुङ्गे चन्द्रमसि प्रसन्नवपुषि नभादनष्टद्युतौ
प्रख्यातोऽरिविमर्द्दकोऽगदतनू राजेश्वरो रूपवान् ।
क्ष्मापालार्च्चितपादपद्मयुगलो वा धर्म्मशीलो महान्
सौख्यैरेव युतोऽथवा प्रियतमैर्दृष्टे त्रिकोणेऽपि च ॥
यदि भवति मृगस्थो भूमिपुत्त्रस्तदा वै
न दिनकरमयूखाद्भ्रष्टरश्मिर्नरेन्द्रः ।
स्वभटतनुरभीतः शत्रुदर्पापहारी
प्रहतरिपुनरेन्द्रः स्वात्रिकोणेऽपि जातः ॥
कन्यास्थः शशलाञ्छनस्य तनयस्त्रिर्थांशकैः संयुतो
दृष्टो वा यदि संयुतः शुभकरैर्ज्ञातस्तदा भूपतिः ।
यात्रायां तुरगोग्रमत्तकरिणां यातैर्मही कम्पते
सम्यग्वैरिवधूगृहा विगलिता यान्ति त्रिकोणेऽपि च ॥
तुङ्गे गुरौ मित्रखगेन दृष्टो
राजा भवेदिन्द्रसमानमूर्त्तिः ।
गजाश्वनौकानरपूर्णलक्ष्मीः
पृथ्वीपतिः स्वस्य त्रिकोणगेऽपि ॥
तुङ्गे भृगौ शुभसुहृत्प्रयुते च दृष्टे
दैवात् पुनः स यदि पश्यति मित्रसंघान् ।
भूपाधिपो भवति कीर्त्तिकरप्रधानो
दीर्घायुरुग्रसुखसुग्भृगुजे त्रिकोणे ॥
तुङ्गे शनौ मित्रखगेन दृष्टे
प्रचण्डदण्डो नृपतिप्रधानः ।
न दृश्यते दिग्गमने च धुर्व्वी
त्रिकोणगे चापि नरेन्द्रमूर्त्तिः ॥
भवति धरणिपालो नीचबुद्धिः प्रतापी
हयगजधनपूर्णो जातिवर्गे विरक्तः ।
कुटिलमतिरनीतो भूरिभाण्डारयुक्त-
स्तमसि मिथुनसंस्थे जायते मानवेन्द्रः ॥
मृगपतिमृगकन्याकर्कटस्थे च राहौ
भवति विपुललक्ष्मी राजराजाधिपो वा ।
हयगजनरनौकामण्डितः सार्व्वभौमो
नृपतिरमरपूज्यो राहुतुङ्गी चिरायुः ॥
अरिनिधनव्ययतुङ्गे कीर्त्तितमेतत् फलं व्यर्थम् ।
केन्द्रत्रिकोणे लाभे वा तुङ्गफलं यथोद्दिष्टम् ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

तुङ्गः, त्रि, (तुजि हिंसायाम् + घञ् ।) उग्रः । प्रधानम् । उन्नतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ६ । ३ ।
"शिलाविभङ्गैर्मृगराजशाव-
स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह ॥"
प्रचुरः । यथा, तत्रैव । ४ । ७० ।
"तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ॥")
किञ्जल्के क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुङ्गकः, पुं, (तुङ्ग + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) पुन्नागवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अरण्यरूपतीर्थविशेषे, क्ली । यथा, महाभारते । ३ । ८५ । ४६-५४ ।
"तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
वेदानध्यापयत् तत्र मुनीन् सारस्वतः पुरा ॥
तत्र वेदेषु नष्टेषु मुनेरङ्गिरसः सुतः ।
ऋषीणामुत्तरीयेषु उपविष्टो यथासुखम् ॥
ओँकारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन ह ।
येन यत् पूर्व्वमभ्यस्तं तत् सर्व्वं समुपस्थितम् ॥
ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ।
हरिर्नारायणस्तत्र महादेवस्तथैव च ॥
पितामहश्च भगवान् देवैः सह महाद्युतिः ।
भृगुं नियोजयामास याजनार्थे महाद्युतिम् ॥
ततः स चक्रे भगवानृषीणां विधिवत्तदा ।
सर्व्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्म्मणा ॥
आज्यभागेन तत्राग्निं तर्पयित्वा यथाविधि ।
देवाः स्वभवनं याता ऋषयश्च यथाक्रमम् ॥
तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ! ।
पापं प्रणश्यत्यखिलं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥
तत्र मासं वसेद्धीरो नियतो नियताशनः ।
ब्रह्मलोकं व्रजेद्राजन् ! कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥")

तुङ्गभद्रः, पुं, (तुङ्ग उच्चोऽपि भद्रः ।) मदोत्कटहस्ती । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥

तुङ्गभद्रा, स्त्री, (तुङ्गा प्रधाना भद्रा निर्म्मला च ।) नदीविशेषः । सा दक्षिणे प्रसिद्धा । (यथा, मत्स्यपुराणे । ११३ । २९ ।
"तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा वाह्या कावेरी चैव तु ।
दक्षिणापथनद्यस्ताः सह्यपादाद्विनिःसृताः ॥")
तस्या जलस्य गुणाः । स्निग्धत्वम् । निर्म्मलत्वम् । स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । कफपित्तामदाढ्यत्वम् । प्रायःसाम्यत्वम् । मेधाकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुङ्गशेखरः, पुं, (तुङ्गान्युच्चानि शेखराणि शृङ्गाणि यस्य ।) पर्व्वतः । इति शब्दमाला ॥

तुङ्गा, स्त्री, (तुङ्ग + टाप् ।) वंशलोचना । शमी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"शमी शक्तुफला तुङ्गा केशहन्त्री शिवा फला ।
मङ्गल्या च तथा लक्ष्मीः शमीरः शाल्पिका स्मृता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तुङ्गिनी, स्त्री, (तुङ्गो वृक्षविशेषस्तद्वदाकृतिरस्त्यस्याः । तुङ्ग + इनिः । ङीप् ।) महाशतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुङ्गी, स्त्री, (तुङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् ।) हरिद्रा । वर्व्वरी । इति मेदिनी । गे, ८ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १भागे ।
"वर्व्वरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ।
पर्णाशस्तत्र कृष्णे तु कठिञ्जरकुठेरकौ ॥"
रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥)

तुङ्गी, [न्] पुं, (तुङ्गः उच्चस्थानं आश्रयत्वेन अस्त्यस्य । इनिः ।) तुङ्गस्थानस्थितः । उच्चस्थग्रहः । इति ज्योतिषम् ॥

तुङ्गीपतिः, पुं, (तुङ्ग्या निशायाः पतिः ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुङ्गीशः, पुं, (तुङ्गी सर्व्वप्रधान ईशः प्रभुश्च ।) शिवः । कृष्णः । सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

तुच्छं, क्ली, (तौति असारत्वं गच्छतीति । तु + "छोऽदिकचिभ्यां सुतुभ्यान्तु कित् पीपूडोः स्वश्च ।" २ । ३३ । उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् छः स च कित् ।) पुलाकजम् । इत्युणादिकोषः ॥ भुषि इति भाषा ॥

तुच्छः, त्रि, (तुद् + क्विप् । तेन तं वा छ्यतीति । छो + कः ।) शून्यः । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥ हीनः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, भागवते । ७ । ७ । ४५ ।
"किमेतैरात्मनस्तुच्छैः सह देहेन नश्वरैः ॥")
अल्पः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६२ ॥

तुच्छद्रुः, पुं, (तुच्छो हीनो द्रुर्वृक्षः ।) एरण्डवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तुच्छधान्यकं, क्ली, (तुच्छं धान्यम् । अल्पार्थे कन् ।) पलाकः । इति रत्नमाला ॥ आगड़ा इति भाषा ॥

तुच्छा, स्त्री, (तुच्छ + टाप् ।) तुत्था । नीलीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (सूक्ष्मैला । गुजराट्देशीया एलाची । अस्याः पर्य्याया यथा,
"सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविडी त्रुटिः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तुन, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) तोनति । इति दुर्गादासः ॥

ड प्राणे। बले। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा-पर अक सक च सेट।) पञ्चमस्वरी। ड तुड्यते। प्राणो जीवनम्। हिंसायामपीत्येके इति कश्चित्। इति दुर्गादासः॥

तुञ्ज ड क भाषार्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा पर अक सक च सेट।) पञ्चमस्वरी। ड क, तुञ्जयति। भा दीप्तिः। षड्‌ार्थो निके तनहिंसावलदानानि। इति दुर्गादासः॥

तुट ध्नि कलहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा-पर-अक सेट।) ध्नि, तुटति अतुटीत् नीचः परस्परं वचसा। तुतोट। इति दुर्गादासः॥

तुटम पु (तुटति नाशयति द्रव्यजातमिति। तुट+बाहुलकात् उम।) उन्दुरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तुड, इ ड वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-आत्म सक सेट।) पञ्चमस्वरी। इ, तुण्ड्यते। ड तुण्डते। वधो निष्पीडनमिति रमानाथः। तुण्डते पान्थं भिक्षुः। इति दुर्गादासः॥

तुड ऋ वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर सक सेट।) पञ्चमस्वरी। ऋ अतुतोडत्। वधो द्विधाकरणमिति गोविन्दभट्टः। तोडति मल्लो मल्लाङ्गं भिनत्तीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

तुड, ध्नि भेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा पर सक सेट।) ध्नि, तुडति अतुडीत् तुतोड। उपहनने इति कश्चित्। इति दुर्गादासः॥

तुड्ड नादरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर सक सेट।) पञ्चमस्वरी उद्दयाम्यः। नादर अनादरः। तुड्डति। षत्वाभावात् अदन्तुड्डत्। इति दुर्गादासः॥

तुण ध्नि कौटिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा पर सक सेट।) कौटिल्यमिह कुटिलीकरणम्। ध्नि, तुणति क्षेत्रं वायुः। तोणिता। इति दुर्गादासः॥

तुणि, पु (तुणति सङ्कोचयतीति। तुण कौटिल्ये+ 'सर्व्वधातुभ्य इन्।' उणां। ४। ११७। इति इन्।) कुणि। तुन्नवृक्षः। इत्यमरटीकायां स्वामी। (अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा,—
'तुणिस्तुन्नक आपीनस्तुणिकः कच्छकस्तथा।
कुवेरकः कान्तलको नन्दिवृक्षश्च नन्दकः॥
तुणो रक्तः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः।
तिक्तः शीतो हिमो वृष्यो व्रणकुष्ठास्रपित्तजित्॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।)

तुण्ड क्ली (तुण्डते निष्पीडयति अभ्यन्तरस्य द्रव्यमिति। तुण्ड+पचाद्यच्।) मुखम्। इत्यमरः। २। ६। ८९। (यथा, श्रीमद्भागवते। १०। १। ७६।
'आमिषं न तु निधाय शीघ्रमभ्यद्रवत् द्रुतम्।
तुण्डं तुण्डमयाकारो मातुर्भो ममपक्षगः॥'
पुं महादेवः। यथा महाभारते अनुशासनपर्व्वणि। १५। १५।
'नमस्तुण्डाय तुण्डाय नमस्तुण्डितुण्डाय च॥'
शाखानिधिः। यथा, महाभारते।३। ८४।८।
रत्नं च मत्स्यश्च पन्तुं पन्नगं च॥)

तुण्डकेरिका, स्त्री कार्पासी। इति राजनिर्घण्टः॥

तुण्डकेरी, स्त्री, (प्रशस्तं तुण्डम्। प्रशंसायां कन्। तदीरयति ईरयति वा तत्तुल्यशोभाधारणात्। ईर+कर्म्मण्यण्। स्त्रियां ङीष्।) बिम्बिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥ तेलाकुचा इति भाषा॥

तुण्डि, पु, (तुण्डते निष्पीडयति मध्यस्थद्रव्यमिति। तुण्ड+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां। ४। ११७। इतीन्।) मुखम्। चञ्चुः। इत्युणादिकोषः॥ नाभौ स्त्री। इति शब्दरत्नावली॥

तुण्डिका स्त्री (तुण्डिरेव। तुण्डि+स्वार्थे कन् टाप् च।) नाभिः। बिम्बिका। इति शब्दरत्नावली॥ (अस्या गुणा यथा —
"तुण्डिका चाग्निरुचिकृद्वातपित्तनिवारणी॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये॥)

तुण्डिकेरी, स्त्री, कार्पासी। बिम्बिका। इत्यमरः। २। ४। ११६॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,
'तुण्डी रक्तफला बिम्बी तुण्डिकेरी च बिम्बिका॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
अस्या रूपान्तराणि। तुण्डिकेरिका तुण्डिकेरिः तुण्डकेरी तुण्डिकशी। इत्यमरटीका॥

तुण्डिकशी, स्त्री बिम्बिका। इति शब्दचन्द्रिका॥

तुण्डिभ, त्रि, (तुण्डिर्वृद्धा नाभिरस्य। 'तुन्दिवलिवटेर्भः।" ५।२।१४०। इति भः। "वृद्धनाभिस्तु तुण्डिः।" इति माधवः।) वृद्धनाभिः। वृद्धनाभियुक्तः। इत्यमरः। २। ६। ६१॥

तुण्डिल, त्रि, (तुण्डिरस्त्यस्येति। सिध्मादित्वात् इलच्।) वृद्धनाभिः। इत्यमरः। २।६।६१॥ मुखरः। इत्युणादिकोषः॥

तुत्थ, त क स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त चुरा पर सक सेट।) आद्यः पञ्चमस्वरः शेषो दन्त्यवर्गाद्ययुक्ताद्यकारः। तुत्थयति तुत्थापयति। स्तुतिराच्छादनम्। इति दुर्गादासः॥

तुत्थ, क्ली (तुदति पीडयत्यनेन। तुद+"पातृतुदीति।" उणां २। ७। इति थक्। यद्वा, तुत्थ आच्छादने+अच्।) खर्परीतुत्थम्। उपधातुभेदः। तुतिया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। नीलाञ्जनम् २ हरिताश्मम् ३ तुत्थकम् ४ मयूरग्रीवकम् ५ ताम्रगर्भम् ६ अमृतोद्भवम् ७ मयूरतुत्थम् ८ शिखिकण्ठम् ९ नीलम् १०। इति राजनिर्घण्टः॥ तुत्थाञ्जनम् ११ शिखिग्रीवम् १२ वितुन्नकम् १३ मयूरकम् १४। इत्यमरः। २।९।१०१॥ तूतकम् १५ अमृतासुतम् १६ ह्रतामृतम् १७। इति शब्दचन्द्रिका॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। श्वित्रनाशमयनाशित्वम्। सर्व्वविषदोषशमनत्वम्। वान्तिकारकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ क्षारत्वम्। निर्म्मलत्वम्। लघुत्वम्। भेदकत्वम्। लेखककण्डूकुष्ठकफनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ ॥
'तुत्थं वितुन्नकं चापि शिखिग्रीवं मयूरकम्।
तुत्थं ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेण
किञ्चित्ताम्रगुणं तस्मात् ताम्रसमगुणञ्च
तुत्थकं कटुकं क्षारं कषायं वामकं
लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत्
विषाश्मकुष्ठकण्डूघ्नं खर्परं चापि
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १
(अस्य शोधनविधिर्यथा,—
"ओतोर्विड्सम तुत्थं यचौद्र
त्रिधा सुपुटितं शुद्धं
अन्यच्च।
"शम्बूकेन समं तुत्थं
वान्तिभ्रान्ती यदा न स्तस्तदा सिद्धि

शोधितस्यास्य गुणा यथा,—
"तुत्थं सकटुकक्षारं कषायं विशदं लघु
लेखनं भेदि चक्षुष्य
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे

रसाञ्जनम्। यावा। इत्युणादिकोषः॥
इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥
इति हेमचन्द्रः॥

तुत्थक, क्ली (तुत्थमेव। स्वार्थे कन्।) इति शब्दचन्द्रिका॥ (अस्य गुणाः
'तुत्थकं कटुकं क्षारं कषायं वामकं
लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत्
विषाश्मकुष्ठकण्डूघ्नं खर्परश्चापि
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे

तुत्था, स्त्री (तुत्थ+टाप्।) नीलीवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ९५॥ महानीली राजनिर्घण्टः॥

तुत्थाञ्जन क्ली, (तुत्थयति तुत्थते वा। अच्। तुत्थञ्च तदञ्जनञ्चेति उपधातुविशेषः। तुत्थम्। इत्यमरः। २।

तुद, श ञ औ व्यथे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा उभ सक अनिट।) श ञ, तुदति औ तोत्ता। अथ दध आत्मस्य तुतोद गदया चारिम्। इति भट्टिः॥ तुदः। इति दुर्गादासः॥

तुन्द क्ली, (तुदतीति। तुद+ उणां ४। ९८। इति दन् तुडेर्नुम् च ततो दस्य लोपः।) जठरम्। २। ६। ७७॥

तुन्दकूपिका, स्त्री, (तुन्दः कूप कूपिका। उदरस्य कूपिकेव।) नाभिः। इति १। २। ७०॥

तुन्दकूपी, स्त्री (तुन्दस्य उदरस्य कूपी इव।) नाभिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तुन्दपरिमार्ज, त्रि, (तुन्दमुदरं परि+मृज+अण्।) तुन्दपरिमृज। मरटीकायां रमानाथः॥ (परिमार्ज्यं यस्य।" इति १। २। ५॥)

तुन्दपरिमृजः, त्रि, (तुन्दमुदरं परिमार्ष्टीति । परि+मृज+"तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ।" ३ । २ । ५ । इत्यत्र "आलस्यसुखाहरणयो-रिति वक्तव्यम् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या कः ।) अलसः । इत्यमरः । २ । १० । १८ ॥

तुन्दि, स्त्री, (तुद+इन् बाहुलकात् नुम् च ।) उदरम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६८ ॥ गन्धर्व्व-विशेषे, पुं । इति जटाधरः ॥

तुन्दिः, स्त्री, (तुद्+इन् बाहुलकात् नुम् च ।) नाभिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुन्दिकः, त्रि, (अतिशयितं तुन्दमुदरमस्त्यस्य । "तुन्दादिभ्य इलच ।" ५ । २ । ११७ । इति चकारात् ठन् ।) विशालजठरो जनः । इति शब्दरत्नावली ॥

तुन्दिका, स्त्री, (तुन्दमुदरं आश्रयत्वेनास्त्यस्याः । तुन्द+ठन् टाप् च ।) नाभिः । इति शब्द-रत्नावली ॥

तुन्दितः, त्रि, तुन्दिलः । इति भरतस्य द्विरूप-कोषः ॥

तुन्दिभः, त्रि, (तुन्दिर्वृद्धा नाभिरस्त्यस्येति । तुन्दि+"तुन्दिवलिवटेर्भः ।" ५ । २ । १३९ । इति भः ।) तुन्दिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

तुन्दिलः, त्रि, (तुन्दं विशालमुदरमस्त्यस्येति । तुन्द+"तुन्दादिभ्य इलच ।" ५ । २ । ११७ । इतीलच् ।) विशालजठरो जनः । भुँड़े इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पिचिण्डिलः २ बृहत्-कुक्षिः ३ तुन्दिकः ४ तुन्दिभः ५ तुन्दी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥

तुन्दिलफला, स्त्री, (तुन्दिलवत् फलमस्याः ।) त्रपुषी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुन्दी, स्त्री, (तुन्दि+वा ङीष् ।) नाभिः । इति शब्दरत्नावली ॥

तुन्दी, [न्] त्रि, (तुन्दं विशालमुदरमस्त्यस्येति । "तुन्दादिभ्य इलच ।" ५ । २ । ११७ । इति चकारात् इनिः ।) तुन्दिलः । इति शब्द-रत्नावली अमरश्च ॥

तुन्नः, पुं, (तुद्यते इति । तुद+क्तः ।) नन्दी-वृक्षः । तुँद इति भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । १२७ ॥ त्रि, व्यथितः । (यथा, रामायणे । २ । १४ । २३ ।

"स तुन्न इव तीक्ष्णेन प्रतोदेन हयोत्तमः । राजा प्रचोदितोऽभीक्ष्णं कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥"

छिन्ने । द्विधाकृते च ॥)

तुन्नवायः, पुं, (तुन्नं छिन्नं वयतीति । वे+"ह्वावा-मश्च ।" ३ । २ । २ । इत्यण् ।) सौचिकः । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥ दरजी इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ४ । २१४ ।

"शैलूषतुन्नवायानां कृतघ्नस्यान्नमेव च ॥")

तुन्प, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) तुम्पति । इति दुर्गादासः ॥

तुन्प, श वधे । क्लेशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-सकं-अकं च-सेट् ।) श, तुम्पति तुतुम्प । तुप प श तुन्प श क्लिशि वधे इत्येताभ्यामेव तुम्पति तुपतीति सिद्धौ तुन्प वधे इत्यस्य भ्वादौ पाठस्तु वेदे शवन्तस्य शान्तस्य चोधा-रणभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

तुन्फ, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) तुम्फति । इति दुर्गादासः ॥

तुन्फ, श वधे । क्लेशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-अकं च-सेट् ।) श, तुफति तुतुम्फ । इति दुर्गादासः ॥

तुप, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) तोपति । इति दुर्गादासः ॥

तुप, इ क अर्द्दने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ क, तुम्प-यति । अर्द्दनं वधः । इति दुर्गादासः ॥

तुप, प श क्लेशे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) प श, तुपति तुतोप । इति दुर्गादासः ॥

तुफ, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) तोफति । इति दुर्गादासः ॥

तुफ, प श क्लेशे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) प श, तुफति तुतोफ । इति दुर्गादासः ॥

तुब, इ कि अर्द्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) तवर्गाद्यादिः । पञ्चम-स्वरी । इ, तुम्बते । कि, तुम्बयति तुम्बति । अर्द्दो वधः । इति दुर्गादासः ॥

तुभ, ऌ ङ हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऌ, अतुभत् । ङ, तोभते । इति दुर्गादासः ॥

तुभ, य ग हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-क्र्यां च-परं-सकं-सेट् ।) य, तुभ्यति । ग, तुभ्नाति : तुतोभ । इति दुर्गादासः ॥

तुमरः, पुं स्त्री, (तुमुलः । रस्य लः ।) तुमुलः ॥ इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (क्षत्रियजाति-विशेषः । यथा, मात्स्ये । ११३ । ५३ ।

"तुमरास्तुम्बराश्चैव पद्मगा नैषधैः सह ॥")

तुमुलं, क्ली, (तु सौत्रो धातुः+बाहुलकात् मुलक् ।) रणसङ्कुलम् । सङ्कीर्णयुद्धम् । इत्य-मरमेदिनीकरौ ॥ परस्परसम्बाधो रणसंघट्टः । इति भरतः ॥ (यथा, देवीभागवते । ५।४१।२८।

"तत्राभूत्तुमुलं युद्धं देवदानवसैन्ययोः ॥")

तुमुलः, पुं, (तु+बाहुलकात् मुलक् ।) कलि-वृक्षः । इति मेदिनी । ले, ९८ ॥ व्याकुलो रणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रचण्डे उग्रे सङ्कुलमात्रे च त्रि । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ५४१ ।

"एकस्य करुणाक्रन्दैः सैन्यस्यान्यस्य गर्ज्जितैः । सरित्तरङ्गघोषैश्च बभूवुस्तुमुला दिशः ॥"

तथा, महाभारते । १ । ५३ । १२ ।

"ववौ गन्धश्च तुमुलो हव्यतामनिशं तदा ॥")

तुम्बः, पुं स्त्री, (तुम्बति नाशयत्यरुचिमिति । तुम्ब अर्द्दने+अच् ।) अलावुः । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥ (अलाबोः शुष्कत्वक् । यथा, हरिवंशे । ६४ । ५ ।

"सच्छिक्यतुम्बकरकौ गोपवेणुप्रवादकौ ॥")

तुम्बकः, पुं, (तुम्बति अरुचिमिति । तुम्ब+ण्वुल् ।) अलावुः । इति शब्दरत्नावली ॥ राजालावुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुम्बा, स्त्री, (तुम्ब+टाप् ।) अलावुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, अम्बाष्टके । ७ ।

"श्यामायतीसमविडम्बा गलेन नवतुम्बाभवीण-सविधा शं बाहुलेयशशिबिम्बाभिरामसुखसंबाधित-स्तनभरा ॥")

गवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुम्बिः, स्त्री, (तुम्बति नाशयत्यरुचिमिति । तुबि अर्द्दने+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ४ । ११७ । इतीन् ।) अलावुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अलावुशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

तुम्बिका, स्त्री, (तुम्ब अर्द्दने+ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) अलावुः । इति शब्दरत्नावली ॥ कटुतुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुम्बिनी, स्त्री, (तुम्बति नाशयत्यरुचिमिति । तुम्ब+णिनिः ङीप् ।) कटुतुम्बी । इति राज-निर्घण्टः ॥

तुम्बी, स्त्री, (तुम्बि+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) अलावुः । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥ (यथा, शान्तिशतके । ३ । १६ ।

"अरे चेतोमीन ! भ्रमणमधुना यौवनजले त्यज त्वं स्वच्छन्दं युवतिषु जलधौ पश्यसि न किम् । तनूजालीजालं स्तनयुगलतुम्बीफलयुगं मनोभूः कैवर्त्तः क्षिपति परितस्त्वां प्रति सखे ॥"

"अलावुः कथिता तुम्बी द्विधा दीर्घा च वर्त्तुला । मिष्टं तुम्बीफलं हृद्यं पित्तश्लेष्मापहं गुरु ॥ वृष्यं रुचिकरं प्रोक्तं धातुपुष्टिविवर्द्धनम् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) कुलिकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

तुम्बीपुष्पं, क्ली, (तुम्ब्याः पुष्पमिव पुष्पमस्य ।) कला-म्बुजम् । अलावुपुष्पम् । इति हारावली । २०२ ॥

तुम्बुकं, क्ली, (तुम्ब+बाहुलकात् उकः ।) अलावु-फलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

तुम्बुकः, पुं, (तुम्ब+बाहुलकात् उकः ।) अलावुः । इति भरतधृतहेमचन्द्रः ॥

तुम्बुरी, स्त्री, (तुम्बवदाकारं रातीति । रा+कः । ङीष् । पृषोदरादित्वादुत्वम् ।) कुक्कुरी । धन्या-कम् । इति मेदिनी । रे, १६३ ॥

तुम्बुरु, क्ली, कुस्तुम्बुरु । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, वैद्यके ।

"तुम्बुरुश्टङ्गघण्टाङ्ककन्दकं कटुरोहिणी ॥"

अस्य तैलगुणाः ।

"तुम्बुरूत्थं करञ्जोत्थं ज्योतिष्मत्युद्भवन्तथा । व्रणकुष्ठकृमिश्लेष्मशुक्रमेदोऽनिलापहम् ॥"

इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमे ऽध्याये ॥)

तुम्बुरु, पुं स्त्री गन्धर्व्वविशेषः । स्वर्गगायकः । इति जटाधरः । (यथा, महाभारते । १।१२२।५५ ।
'गन्धर्वाः सहिताः श्रीमान् प्रागायत च तुम्बुरुः ॥"
ऋषिविशेषः । यथा, हरिवंशे । १२६ । ८ ।
"आर्ष्टिषेणस्तुम्बुरुश्चैव भारद्वाजस्तथा परः ।
नैगमेयो देवदेवानामेते हि तपसान्विताः ॥")
वृक्षक्षुपविशेषः । इति हेमचन्द्रः । धन्याक-विशेषः । तत्फलन्तु धान्यकस्य सदृशवत् । तत्पर्य्यायः । सुगन्ध २ । इति रत्नमाला । सौरभ ३ सौर ४ वनज ५ सानुज ६ द्विज ७ तीक्ष्णवल्क ८ तीक्ष्णफल ९ तीक्ष्णपत्र १० महाग्नि ११ स्फुटन १२ सुगन्धि १३ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातशूलगुल्मोदराध्माननाशित्वम् । वह्निदीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तद्वृक्षपर्य्यायास्तत्फलगुणाश्च ।
"तुम्बुरुः सौरभः सौरो वनजः सानुजोऽन्धकः ।
तुम्बरु प्रथितं तिक्तं कटुपाकेऽपि तत् कटु ॥
रूक्षोष्णं दीपनं तीक्ष्णं रुच्यं लघु विदाहि च ।
वातश्लेष्मातिकृमिशिरोरोगगुल्मापस्मारान् ॥
कुष्ठशूलाग्निमान्द्याश्मरीप्लीहकृमीन् नाशयेत् ॥'
इति भावप्रकाशः ॥

तुर नि र वेगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वा-परं-अक-सेट् ।) तूर्ती । नि तुतोर्ति । र, वैदिकः । धातुपाठे पाठात् । अस्माद्धातोर्वर्ण्ण-धातोश्च प्रयोगो विधानेनैव सिद्ध इत्याह । अप विधाय तत्र कर्त्तव्यं निष्ठायां भाषायामपि पोढुरा स्त्रान इत्यन्तं सुकायत्तमिति अनभुक् । शित्-करणं तुरितमिति । तस्मात् कर्म्मण्यपि राहित कर्त्तव्यमिति ख्यातम् इति दुर्गादासः ॥

तुर त्रि (तुरतीति वेगेन गच्छतीति । तुर + क ।) त्वरावान् । इति तुरगशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा ऋग्वेदे । ७ । ५६ । १९ ।
"इमे तुरं मरुतो रामयन्तीमे सहः सहस आ नमन्ति ॥"
"तुरं क्षिप्रं हिंसन्तम् । इति सायनः ॥
हिंसाकारी । यथा ऋग्वेदे । ८ । ७९ । ३ ।
'उपक्षेतारस्तव सुप्रणीते ।'
'तुरस्य चिद्व काश्चि कुर्व्वन् ।'
इति सायनः ॥)

तुरग पुं (तुर वेगे + भावे घञर्थे क । तुरेण वेगेन गच्छतीति । गम + अन्येष्वपीति ड ।) चित्तम् । घोटकः । इति मेदिनी । गे १८ । (यथा रघुः । ३ । ३८ ।
'तं प्रवृत्तमथ पूर्व्वदृष्टं
मुखभागे तुरगस्य रक्षिता ॥")

तुरगगन्धा स्त्री (तुरगस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ।) अश्वगन्धा । इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्य्यायान्तरमस्या विवरणमश्वगन्धाशब्दे ॥)

तुरगब्रह्मचर्य्यक क्ली (तुरगस्य ब्रह्मचर्य्यम् । तत् अस्त्यत्र कन् ।) अभार्य्यस्य ब्रह्मचर्य्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुरगलीलक, पुं, (तुरगस्येव लीला यस्य । ततः कन् ।) तालभेदः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"हतद्वन्द्वं विरामान्तं ब्रूयुस्तुरगलीलके ॥"

तुरगी [न्] त्रि, (तुरगो घोटको वाहनत्वेना-स्त्यस्येति । तुरग + इनि ।) अश्वारोहः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४२५ ॥

तुरगी, स्त्री, (तुरगवत् गन्धोऽस्त्यस्याः । अर्श आदित्वात् अच् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) अश्वगन्धा । इति मेदिनी । गे १८ ॥ अश्वस्त्री । इति व्याकरणम् ॥

तुरङ्ग पुं स्त्री, (तुरेण वेगेन गच्छतीति । तुर + गम् + "गमेः सुपि वाच्यः ।" ३ । २ । ३८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या खच् । "खच्च डिद्वा वाच्यः" इति डित् । "अरुर्द्विषदिति ।" ६ । ३ । ६७ । इति मुम् ।) घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । १ । ३१४ ।
"हता स्तनौ पक्ष्मसुवर्णानि
गात्रञ्च गोभिस्तुरगास्तुरङ्गे ॥")
चित्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तुरङ्गक पुं (तुरङ्ग इव कायतीति । कै + क ।) घोषकाकृतिः । इति रत्नमाला । हस्तिघोषा इति ख्यातः ॥

तुरङ्गद्वेषणी स्त्री, (द्विष भावे ल्युट् । तुरङ्गेण सह द्वेषणं शत्रुता यस्याः । ततो ङीप् ।) घोटकेन सह स्वभाववैरिभावादेवास्यास्तथात्वम् ।) महिषी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तुरङ्गद्वेषणी तुरङ्गद्वेषिणी इत्यपि च क्वचित् पाठः ॥)

तुरङ्गप्रिय पुं (तुरङ्गाणां घोटकानां प्रियः ।) यवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुरङ्गम, पुं स्त्री (तुरेण वेगेन गच्छतीति । गम + खच् + मुम् च ।) घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ४० ।
'तुरङ्गमस्कन्धनिषण्णदेहं
प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष ॥')

तुरङ्गवक्त्र, पुं (तुरङ्गस्येव वक्त्रं वदनं यस्य ।) किन्नरः । इति जटाधरः ॥

तुरङ्गवदन, पुं (तुरङ्गस्येव वदनं यस्य ।) किन्नरः । इत्यमरः । १ । १ । ७१ ॥

तुरङ्गारि पुं (तुरङ्गस्य अरिः शत्रुः । अश्वमारक-त्वादस्य तथात्वम् ।) करवीरः । इति रत्नमाला ॥

तुरङ्गिका, स्त्री (तुरङ्गवत् आकृतिरस्त्यस्याः फलानि । तुरङ्ग + ठन् ।) देवदालीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणाद्योऽस्या देवदाली-शब्दे ज्ञातव्याः ॥)

तुरङ्गी, स्त्री (तुरङ्गवद्गन्धोऽस्त्यस्याः । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) अश्वगन्धा । इति शब्दरत्नावली । घोटिका च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुरायण, त्रि, (तुरेण वेगेन अयनं यत्र । "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।" ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् ।) परायणः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (क्ली यज्ञविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा कात्यायनश्रौतसूत्रे । २४ । ८ । १ । १ ।
"तुरायणं वैशाखपञ्चम्याम् । चैत्र्यां वा ॥
यथा, महाभारते । १३ । १०२ । २५ ।
तुरायणं हि व्रतमप्रधृष्यं
मक्रोधनोऽकरवं त्रिंशतोऽब्दान् ॥")

तुराषाट्, [ह्] पुं, (तुरं वेगवन्तं साहयति अभिभवतीति । सह + णिच् + क्विप् । "सहेः साडः सः ।" ८ । ३ । ५६ । इति षत्वम् । अन्येषामपीति पूर्व्वपदस्य दीर्घः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४७ ॥ अस्य रूपान्तरम् । तुराषाड् ॥ (यथा, देवीभागवते । ६ । ११ । २३ ।
"तुराषाडपि तच्छ्रुत्वा क्रोधयुक्तो बभूव ह ॥")

तुरि, स्त्री, (तुर्य्यते इति गच्छतीति । तुर + इन् ।) तुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

तुरी, स्त्री (तुरि + कृदिकारादिति वा ङीष् ।) तन्तुवायस्य काष्ठनिर्म्मितोपकरणविशेषः । तत्पर्य्यायः । तन्त्रकाष्ठम् २ तुलि ३ तुली ४ तुरि ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४४१ ।
'मेदिन्यां तव निपतति न पदं बहुवल्लभेति
गर्व्वेण ।
आविश्य केशे तरुणस्तुरीव वसनैर्निरुद्धासि ॥")

तुरीय, क्ली (चतुर्णां पूरणम् । चतुर्थस्थानस्थितत्वादस्य तथात्वम् ।) ब्रह्म । इति वेदान्तसारः ॥
"अज्ञानतदुपहितचैतन्ययोराधारभूतं अनुपहितचैतन्यम् । यथा । वनवृक्षतदवच्छिन्ना-काशयोर्जलजलगतप्रतिबिम्बाकाशयोर्वा आधारभूतानुपहिताकाशवदनयोरज्ञानतदुपहितचैतन्ययोराधारभूतं यदनुपहितं चैतन्यं तत्तुरीयमित्युच्यते । शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । इत्यादि श्रुतेः ।" इति वेदान्तसारः ॥ (शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः । यथा तुरीयातीतोपनिषद् ।
"तुरीयातीतसन्न्यासपरिव्राजाक्षमालिका ॥")

तुरीय त्रि, (चतुर्णां पूरणः । चतुर + "चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च ।" ५ । २ । ५१ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या छः । अक्षरलोपश्च ।) चतुर्थः । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १९ । ८ ।
'आयुस्त्वत्प्रयुक्तिश्च तव राजन् ! मन्यन्ते हि ।
अवस्थास्तु यथाकालं तुरीया न कथं नृप ! ॥"
तारकः । इति सायनः ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ ।
४ । ९ ।
"तमस्तुरीयमध घोषयिष्णु
दिव अदाद्रे दधाव स्तवा ॥")

तुरीयवर्ण, पुं (तुरीयश्चतुर्थो वर्णः ।) शूद्रः । इति हलायुधः ॥

तुरुष्क, पुं, गन्धद्रव्यविशेषः । शिलारस इति भाषा । तत्पर्य्यायः । यवन २ पूष्ट ३ पूष्टवर्ण ४ शालनिक ५ सिह्लक ६ सिल्हसार ७ पीतसार ८ कपि ९ कपितैल १० कपिश ११ कल्क १२ सिल्हकम् १३ सिल्हभूषण १४ करेवर १५ हविभक्ष १६ देवन १७ (अ-

१८ कपिचरणः १९ यवनः २० तैलाख्यः २१ पिण्डितः २२ जावः २३ यावनः २४। इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः। सुरभित्वम्। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। स्निग्धत्वम्। कफकफ-पित्ताश्मरीकृच्छ्रवाताघातज्वरार्तिनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्यच्च "अथ शिलारसः।
सिह्लकस्तु तुरुष्कः स्याद्यतोऽयं यवनदेशजः।
कपितैलञ्च स्यात्तस्य च नामानि ॥
सिह्लकः कटुकः स्वादुः स्निग्धोष्णः शुक्रकान्ति-कृत्।
वृष्यः कण्ठ्यः स्वेदकुष्ठज्वरदाहग्रहापहः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(अस्य प्रयोगविधिर्यथा,—
"तुरुष्को मधुना भाव्यः काश्मीरेणापि सर्पिषा ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातरोगाधिकारे ॥)
म्लेच्छजातिविशेषः। इति मेदिनी। के, १०२।
तुरुक् इति भाषा। देशविशेषः। तुरुष्-स्तान् इति पारस्य भाषा। तत्पर्य्यायः। शाखिः २। इति हेमचन्द्रः। ४। २५ ॥
ग्रीवारुष्टकः। इति विश्वः ॥ (घोटकविशेषः। यथा, अश्ववैद्यके। ६। ११।
"तुरुष्कः कीर्त्तितो वाजी स्थूलवक्त्रस्तथा च यः ॥")

तुर्य्यः, त्रि, (चतुर्णां पूरणः। चतुर् + "चतुरश्छ-यतावाद्यक्षरलोपश्च।" ५। २। ५१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यत् चस्य लोपश्च।) चतुर्थः। इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, भागवते। ७। ९। ३२।
"योगेन मीलितदृगात्मनिपीतनिद्र-
स्तुर्य्ये स्थितो न तु तमो न गुणांश्च युङ्क्ते ॥")

तुर्व्व, ई हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) ह्रस्वी। तूः तुरौ तुरः। ई, तूर्णः। इति दुर्गादासः ॥

तुर्व्वसुः, पुं, ययातिराजपुत्त्रः। (अयं हि देव-यानीगर्भसम्भूतः। शापग्रस्तस्य पितुर्ययातेर्जरां नादौ गृहीतवान्।) यथा,—
ययातिरुवाच।
"यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि।
तस्मात् प्रजासमुच्छेदं तुर्व्वसो! तव यास्यति ॥
सङ्कीर्णाचारधर्म्मेषु प्रतिलोमचरेषु च।
पिशिताशिषु लोकेषु नूनं राजा भविष्यसि ॥
गुरुदारप्रसक्तेषु तिर्य्यग्योनिगतेषु च।
पशुधर्म्मेषु म्लेच्छेषु पापेषु च भविष्यसि ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥

तुल, कि उन्मितौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) उन्मितिः परि-माणम्। कि, तोलयति तोलति काञ्चनं वणिक्। त्वदीयं सौन्दर्य्यं तुहिनगिरिकन्ये। तुलयितुमिति शङ्करोक्तम्। तुलां करोति इति णौ साध्यम्। इति दुर्गादासः ॥

तुलधारिणी, स्त्री, (तुलेव वेगेन चरतीति। चर + णिनि + ङीप्।) हयन्। इति शब्दमाला।

तुलसी, स्त्री, (तुलां सादृश्यं स्यति नाशयतीति। सो + कः। गौरादित्वात् ङीष्। यद्वोपमला-देव सादृश्याभावादस्यास्तथात्वम्। यदुक्तं ब्रह्म-वैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। १५। १५।
"नरा नार्य्यश्च तां दृष्ट्वा तुलनां दातुमक्षमाः।
तेन नाम्ना च तुलसीं तां वदन्ति पुराविदः ॥"
अस्या अन्या निरुक्तिरुक्ता हरिधर्म्मपरागे। ७। ६३।
"तकारो मरणं प्रोक्तं तद्वियोगः स्याद्दकारतः।
स्ततः पालति सेव्येवं तुलसीत्येव गीयते ॥")
स्वनामख्यातवृक्षः। तत्पर्य्यायः। सुभगा २ तीव्रा ३ पावनी ४ विष्णुवल्लभा ५ सुरेज्या ६ सुरसा ७ कायस्था ८ सुरदुन्दुभिः ९ सुरभिः १० बहुपत्री ११ मञ्जरी १२ हरिप्रिया १३ अपेत-राक्षसी १४ श्यामा १५ गौरी १६ त्रिदशमञ्जरी १७ भूतघ्नी १८ भूतपत्री १९। इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्णासः २० वृन्दा २१ कठिञ्जरः २२ कुठेरकः २३। इति शब्दरत्नावली ॥ वैष्णवी २४ पुण्या २५ पवित्रा २६ माधवी २७ अमृता २८ पत्रपुष्पा २९ सुगन्धा ३० गन्धहारिणी ३१। इति भरत-धृतमधुमित्रः ॥ सुरवल्ली ३२ प्रेतराक्षसी ३३ सुवहा ३४ ग्राम्या ३५ सुलभा ३६ बहु-मञ्जरी ३७ देवदुन्दुभिः ३८। इति भाव-प्रकाशः ॥ * ॥ क्षुद्रपत्रतुलस्याः पर्य्यायः। खरपत्रः १ गम्भीरः २ पत्रपुष्पः ३ फणिज्-झकः ४ अल्पपत्रः ५ समीरणः ६। इति रत्न-माला ॥ मरुवकः ७ प्रस्थपुष्पः ८। इत्यमरः। २। ४। ७९ ॥ * ॥ गन्धतुलस्याः पर्य्यायः। सुगन्धकः १ गन्धनामा २ तीक्ष्णगन्धः ३ फणिज्-झकः ४ गन्धपरिजृम्भकः ५ सुगन्धः ६ देव-दुन्दुभिः ७ एते रक्ततुलस्याः पर्य्यायाः। इति लोकव्यवहारः ॥ * ॥ विश्वगन्धतुलस्याः पर्य्यायः। वैकुण्ठकः १ विश्वगन्धः २ अत्यमानकः ३ ॥ * ॥ श्वेततुलस्याः पर्य्यायः। अर्ज्जकः १ श्वेतपर्णासः २ गन्धपत्रः ३ कुठेरकः ४ अवार्जकः ५ तीक्ष्णः ६ तीक्ष्णगन्धः ७ सितार्ज्जकः ८ ॥ * ॥ कृष्णतुलस्याः पर्य्यायः। कृष्णार्ज्जकः १ कृष्णगौरः २ कालमालः ३ करालकः ४ कालपर्णी ५ सुरभिः ६ मानकः ७ कालमानकः ८ ॥ * ॥ बर्ब्बरीतुलस्याः पर्य्यायः। सुरभिः १ तुवर्णादिया २ सुरसा ३ अपेत-राक्षसी ४। इति रत्नमाला ॥ बर्ब्बरी ५ कवरी ६ तुङ्गी ७ खरपुष्पा ८ अजगन्धिका ९। इत्यमरः। २। ४। १४९ ॥ * ॥ सामान्यतुलस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। सुरभित्वम्। श्लेष्मवातजन्तुभूतकृमिवान्तिनाशित्वम्। रुचि-कारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ दाहपित्त-कारित्वम्। दीपनत्वम्। कुष्ठकृच्छ्रास्रपार्श्व-रुग्नाशित्वञ्च। शुक्ला कृष्णा च तुलसी गुणैः तुल्या। इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अस्या उत्-पत्तिर्यथा। गोलोके इयं तुलसी गोपी श्रीकृष्ण-प्रिया श्रीकृष्णेन सह अस्याः क्रीडां दृष्ट्वा राधा शशाप त्वं मानुषीं योनिं याहि। तच्छ्रुत्वा सा खिन्ना। गोविन्दस्तामुवाच त्वं भारते तपस्तप्त्वा ममांशं नारायणं गमिष्यसि। सा पृथिव्यां धर्म्मध्वजराजपत्न्यां माधव्यां कार्त्तिकीपूर्णि-

मायां जाता यदा धर्म्मध्वजपत्नी दृष्ट्वा तुलनां दातुमयोग्यत्वेन इमां तुलसीति नाम्ना ख्याता। सा तपस्तप्तुं वनं गता। तत्रापि ब्रह्म-प्रसादात् सुदामगोपात्मजो दानवो योऽभूत् शङ्ख-चूडनामा स्यात्। सोऽपि ब्रह्मणो वरात् सर्व्वाद्भुतं प्राप्तवान् परन्तु यदा तत्पत्न्याः सतीत्वनाशो भविष्यति तदा मरिष्यतीति ब्रह्म-वरलाभात्। स तुलसीमुवाह देवान् जिगीषुं जगाम। देवाः ब्रह्मणं गताः। ब्रह्मा तैः सार्द्धं शिवलोकं जगाम। शिवस्तैः सार्द्धं वैकुण्ठं जगाम। नारायणः शङ्खचूडवधाय मम शूलं गृहीत्वा शिवो युद्धार्थं तत्र गच्छतु अहञ्च शङ्खचूडवेषेण तत्पत्न्याः सतीत्वं करिष्यामीति। तथा शिवस्तत्र गत्वा, स शिवेन सह युद्धे प्रवृत्तः नारायणश्छल-पत्नीं गत्वा सतीत्वनाशम्। पश्चात् सा नारायणं ज्ञात्वा शशाप त्वं पाषाणो भव नारायणः ताकापि शिलारूपिणी स्थिता इयं शरीरं त्यक्त्वा लक्ष्मी समा शरीरं च। तव नारायणस्तामुवाच त्वमिदं शरीरं त्यक्त्वा लक्ष्मीसमा भव तवेदं शरीरं नदीरूपा गण्डकी भवतु तव केशसमूहः तुलसीनाम्ना पुण्यवृक्षो भवतु तदा तत् सर्व्व-मभूत्। तद्विवरणन्तु ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १५ अध्यायमारभ्य विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ पद्मपुराणमते जलन्धरपत्नीवृन्दायाः पतिव्रताध्व-सेन विष्णुर्मुग्धः। तस्मोहनाशार्थं देवा महा-देवीमस्तुवन्। महादेवी प्रसन्ना आकाशवाण्या-ह्य। न मत्तो भवद्भिः कार्यं तापमाया सत्त्वगुणः सत्त्वगुणगौरीलक्ष्मीस्वधाख्येव तिष्ठामि। ता युष्माकं कार्यं विधास्यन्ति तच्छ्रुत्वा देवाज्ञायां समीपमागत्य प्रणेमुः ताभ्यो बीजानि दत्त्वा वीनानि जगदुश्च यत्र विष्णुस्तिष्ठति तत्रे-मानि बीजानि वपत देवास्तथा चक्रुस्तेभ्यश्च त्रयो वृक्षा अभवन् धात्री मालती तुलसी च धात्री स्वधाभूता मालती लक्ष्मीप्रभवा तुलसी गौरीप्रभवा ॥ * ॥ तुलस्या माहात्म्यं यथा।
स्कन्द उवाच।
"तुलस्याः शृणु माहात्म्यं पावनं सर्व्वकामदम्।
यत् पुरा विष्णुना प्रोक्तं तत्ते वक्ष्याम्यशेषतः ॥
सम्प्राप्तं कार्त्तिकं दृष्ट्वा नियमेन जनार्द्दनः।
पूजनीयो सदा विप्र कोमलैस्तुलसीदलैः ॥
दृष्टा स्पृष्टा तथा ध्याता कार्त्तिके नमितार्च्चिता।
रोपिता सेविता नित्यं पापं हन्ति युगार्ज्जितम् ॥
अथवा तुलसी यैस्तु सेविता द्विजसत्तम! ।
युगकोटिसहस्राणि ते वसन्ति हरेर्गृहे ॥
रोपिता तुलसी यावत् कुरुते मूलविस्तरम्।
तावद्युगसहस्राणि तनोति सुकृतं हरिः ॥
तुलसीदलपुष्पाणि यो दद्याद्धरये मुने! ।
कार्त्तिके सकलं पापं सोऽत्र जन्मार्ज्जितं दहेत् ॥
रोपिता तुलसी यावत् वर्द्धते वसुधातले।
तावत्कल्पसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥
यत् फलं सर्व्वपुण्येषु सर्व्वपुष्पेषु ...

तुलस्याः काननस्यैव पुण्यं स्याद्दिहपूजने ।
तुलसीकाननमाश्रित्य यत्र गच्छति मानवः ।
पितरस्तस्य तुष्यन्ति भूतप्रेतादयस्तथा ॥
तुलसीकाननच्छाया यत्र भवति सुन्दरि ।
तत्र श्राद्धं प्रकर्त्तव्यं पितॄणां तृप्तिहेतवे ॥
तुलसीबीजनिकरो यस्मिन् पतति वै मुने ।
तत् स्थानं परमं तीर्थं पितॄणां प्रीतिवर्द्धनम् ॥
यस्मिन् यदि द्विजश्रेष्ठ । तुलसीकाष्ठनिर्मिता ।
गलेऽत्र मालयैव भूमौ यदि विन्यस्य ॥
तुलसीकाष्ठमालाभिः यदि प्राणान् परित्यजेत् ।
यमेन वीक्षितुं शक्यो युक्तः पापशतैरपि ॥
तुलसीकाष्ठमालाभिर्ललाटे यस्य दृश्यते ।
कृष्णं स्मरति यो नित्यं कलिर्भवति निष्फलः ॥
यः कश्चित्तुलसीकाष्ठं कृत्वा कण्ठे विधारयेत् ।
नैव पश्यति निरयं स याति परमं पदम् ॥
तुलसीकाननस्यैव यदि च्छायां निषेवते ।
तदग्रं तीर्थभूतं हि भवत्यत्र न संशयः ॥
तत्र च सम्भवास्तु गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
तुलसीवनमध्यस्थं कलौ महत्पुण्यम् ॥
दर्शनात् स्पर्शनात् ध्यानात् कीर्त्तनात् नमनात् श्रवणात्।
तुलसी दहते पापं जन्मकोटिशतार्जितम् ॥
तुलसीमञ्जरीभिश्च कुर्य्याद्धरिहरार्च्चनम् ।
न स गर्भगृहं याति मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥
पुष्कराद्यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
वासुदेवादयो देवा वसन्ति तुलसीदले ॥
तुलसीमञ्जरीयुक्तो यस्तु प्राणान् विमुञ्चति ।
यमो न वीक्षितुं शक्तो युक्तं पापशतैरपि ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥

'यत्रैकस्तुलसीवृक्षस्तिष्ठति द्विजसत्तम ।
तत्रैव त्रिदशाः सर्वे ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥
केशवः पत्रमध्ये तु पत्राग्रे प्रजापतिः ।
पत्रवृन्ते शिवस्तिष्ठेत् तुलस्याः सर्वदैव हि ॥
लक्ष्मीः सरस्वती चैव गायत्री चण्डिका तथा ।
शची चान्याः स्वयमृषयस्तत्पुष्पेषु वसन्ति वै ॥
इन्द्रोऽग्निः शमनश्चैव नैरृतो वरुणस्तथा ।
पवनश्च कुबेरश्च तच्छाखायां वसन्त्यमी ॥
आदित्याद्यास्तथा सर्वे विश्वेदेवाश्च सर्वदा ।
वसवो मरुतश्चैव तथा चाश्विनौ तथा ॥
विद्याधराश्च गन्धर्वा सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ।
तुलसीपत्रमाश्रित्य सर्वदा निवसन्ति वै ॥
निवसन्ति महापापानि तुलसीपत्रदर्शने ।
तद्दर्शनं ब्रह्महत्यादिपापानि नश्यन्त्याशु हि ॥
सर्वप्रकारं द्विजश्रेष्ठ । तुलस्यै प्रीतिमेव च ।
तुलसीवनं कृत्वा नरो विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
गन्धाग्रं वा दलं वा तुलस्यै यस्तु यच्छति ।
देवर्षयो निवसन्ति न यान्ति सर्वपातकैः ॥
वैष्णवाः समुपासाभिर्द्विजैस्तुलसीं जनाः ।
ये धारयन्ति चाभ्येत्य सर्वं पापादि निश्चयम् ॥
कलौ नित्यं तुलसीं पूज्य विष्णुप्रदा भवाम्यहम् ।
मम देवाश्च विश्वे च पश्यन्तीह निश्चलाः ॥
प्रातःस्तुलसीं दृष्ट्वा कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
नमस्कारं कुर्वीत स्पृष्ट्वा पुण्यफलं लभेत् ।

इमानि तस्य गात्राणि दूरीभूतानि शोभिते ।
पातकान्यत्र वर्द्धन्ते मान्ति सर्वथा यत्र ॥
यद्भाग्यं कुरुते मनुष्यः पृथिव्यां
नारायणप्रियतमा तुलसी विना च ।
तत् सर्वमेव विफलं भवति द्विजेन्द्र ।
यज्ञदानादपि न हि तुष्यति केशवः ॥
यस्य स्यात् तुलसीपत्रं मूर्ध्नि शिरसि कर्णयोः ।
मृत्युकाले द्विजश्रेष्ठ । तस्य स्वामी न भास्करिः ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे ॥ * ॥
"न यागैः धर्मतीर्थैश्च सर्वयज्ञैश्च नीतिभिः ।
तुलसीपत्रलाभे च योऽभिषेकं समाचरेत् ॥
गवामयुतदानेन यत् फलं लभते नरः ।
तुलसीपत्रदानेन तत् फलं कार्त्तिके सति ॥
तुलसीमूलमृत्तिकां मृत्युकाले च यो लभेत् ।
स्वयानं समारुह्य वैकुण्ठं स प्रयाति च ॥
निवसन् तुलसीपत्रं गृहे पर्युषितं सति ।
श्राद्धे व्रते वा दाने वा प्रतिष्ठायां सुरार्च्चने ॥
भूतले तोयपतितं यद्दत्तं विष्णवे सति ।
शुद्धं तुलसीपत्रं क्षालनादन्यकर्मणि ॥" * ॥
तुलसीचयननिषिद्धकाला यथा,—
'पूर्णिमायाममायाञ्च द्वादश्यां रविसंक्रमे ।
तैलाभ्यङ्गे च स्नाने मध्याह्ने निशि सन्ध्ययोः ॥
अशौचेऽशुचिकाले च रात्रिवासान्वितेऽपि वा ।
तुलसीं ये च चिन्वन्ति ते छिन्दन्ति हरेः
शिरः ॥" * ॥
तुलसीस्पर्शनेन मिथ्याप्रतिज्ञायां मिथ्याशपथे च
दोषो यथा,—
'तुलसीं स्वकरे कृत्वा स्वीकारं यो न रक्षति ।
स याति कालसूत्रञ्च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
करोति मिथ्याशपथं तुलस्या यो हि मानवः ।
स याति कुम्भीपाकञ्च यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ।
तुलसीपत्रचयने मन्त्रो यथा,—
'मातस्तुलसि गोविन्दहृदयानन्दकारिणि ।
नारायणस्य पूजार्थं चिनोमि त्वां नमोऽस्तु ते ॥
त्वदङ्गसम्भवैः पत्रैः पूजयामि यथा हरिम् ।
तथा कुरु पवित्राङ्गि कलौ मलविनाशिनि ॥
त्वया विना मैव क्वापि चिनोमि त्वामहं शुभे ।
त्वया विना महाभागे सकलं कर्म निष्फलम् ॥
मातस्तुलसि देवि । त्वां चिनोमि वरदा भव ।
चयनोद्भवदुःखं यद्देवि । ते हृदि वर्त्तते ।
तत् क्षमस्व जगन्मातस्तुलसि । त्वां नमाम्यहम् ॥
स्नात्वा नित्यं विशुद्धात्मा पठित्वा वैष्णवो जनः ।
करतलयुगं दत्त्वा चिनुयात्तुलसीदलम् ॥
शनैः शनैर्दलाकारैश्चोयते तुलसीदलम् ।
यथा न कम्पते शाखा तुलस्या द्विजसत्तम ॥
शाखायां कम्पितायां वै भवपाशो यथा भवेत् ।
तथा हृदि व्यथा विष्णोर्देवस्य तुलसीपतेः ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे ॥ * ॥
तुलसीकाष्ठमालाधारणफलं यथा —
'तुलसीकाष्ठनिर्म्मितमालां धारयन्ति ये नराः ।
पदे पदेऽश्वमेधानां फलं विन्दति ते ध्रुवम् ॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ।

"मालां तु तुलसीकाष्ठमालां कृष्णसमर्पिताम् ।
धार्य्या नित्यं प्रयत्नेन वैष्णवानां लक्षणम् ॥
धात्रीफलस्य तुलसीकाष्ठस्याप्यसम्भवात् ।
विष्णोः परमात्मनो माला पुरा शम्भुना दर्शिता ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
गणेशपूजने तुलसीनिषेधो यथा । तुलसीं प्रति
गणेशवाक्यम् ।
"पुष्पाणां सारभूता त्वं भविष्यसि मनोरमे ! ।
कलांशेन महाभागे । त्वं नारायणप्रिया ॥
प्रिया त्वं सर्वदेवानां कृष्णस्य च विशेषतः ।
पूजा विमुक्तिदा नृणां मम त्याज्या च सर्वदा ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥ * ॥
तुलस्याः स्तवो यथा,—
नारायण उवाच ।
"वृन्दा वृन्दावनी विश्वपूजिता विश्वपावनी ।
पुष्पसारा नन्दिनी च तुलसी कृष्णजीवनी ॥
एतन्नामाष्टकञ्चैतत् स्तोत्रं नामार्थसंयुतम् ।
यः पठेत्तां च संपूज्य सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
महादेवाय तस्याः पत्रदानफलं यथा,—
"गवां सहस्रं दत्त्वा पितॄणां परितोषदम् ।
तत्फलं समवाप्नोति तुलसीपत्रदानतः ॥"
इति बृहद्धर्म्मपुराणे १० अध्यायः ॥ * ॥
तस्या माहात्म्यञ्चाह हरिहरपूजने मुक्तिप्रदत्वं
पाद्मे देवदूतविकुण्डलसंवादे ।
"तुलसीमञ्जरीभिश्च कुर्य्याद्धरिहरार्च्चनम् ।
न स गर्भगृहं याति मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलासः ॥ * ॥
तत्पत्रेण शक्तिपूजानिषेधो यथा,—
"नालिकेरकपत्रैश्च पुष्पैरेव चण्डिकाम् ।
तुलसीकुसुमैः पत्रैर्नैवार्च्चयेच्छिवाम् ॥"
इति श्रीकालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ * ॥
अथ तुलसीचयनविधिः । वायुपुराणे ।
"अस्नात्वा तुलसीं छित्त्वा यः पूजां कुरुते नरः ।
सोऽपराधी भवेत् सत्यं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
तत्रादौ मन्त्रः । स्कान्दे ।
"तुलस्यमृतजन्मासि सदा त्वं केशवप्रिया ।
केशवार्थं चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने ॥
त्वदङ्गसम्भवैः पत्रैः पूजयामि यथा हरिम् ।
तथा कुरु पवित्राङ्गि कलौ मलविनाशिनि ! ॥"
आगमे च ।
"मोक्षैकहेतो धरणीप्रशस्ते
विष्णोः समस्तस्य गुरोः प्रियेति ।
आराधनार्थं वरमञ्जरीकं
लुनामि पत्रं तुलसि ! क्षमस्व ॥
इत्युक्त्वा तुलसीं नत्वा चित्वा दक्षिणपाणिना ।
एकैकशः पत्रं सम्यक् पत्राणि मञ्जरीरपि ॥
तन्माहात्म्यञ्च स्कान्दे ।
'सर्वकालेन यः कुर्य्यात् सततं तुलसीदलम् ।
पूजनं वासुदेवस्य लक्षकोटिफलं लभेत् ॥'
किञ्च ।
'प्रक्षालनमित्यार्थेऽपि प्रशस्तं तुलसीदलम् ।

तुलसीं ये विचिन्वन्ति धन्यास्ते करपल्लवाः ॥"

इति ॥ * ॥

"संक्रान्त्यादौ निषिद्धोऽपि तुलस्यवचयः स्मृतः ।
परं श्रीविष्णुभक्तैस्तु द्वादश्यामेव नेष्यते ॥" * ॥

अथ तुलस्यवचयनिषेधकालः । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

"न छिन्द्यात् तुलसीं विप्रा द्वादश्यां वैष्णवः क्वचित् ॥"

गारुडे ।

"भानुवारं विना दूर्व्वां तुलसीं द्वादशीं विना ।
जीवितस्याविनाशाय न विचिन्वीत धर्म्मवित् ॥"

पाद्मे च ।

श्रीकृष्णसत्यासंवादीयकार्त्तिकमाहात्म्ये ।

"द्वादश्यां तुलसीपत्रं धात्रीपत्रञ्च कार्त्तिके ।
लुनाति स नरो गच्छेन्निरयानतिगर्हितान् ॥"

अतएवोक्तम् ।

"देवार्थे तुलसीच्छेदो होमार्थे समिधामपि ।
इन्दुक्षये न दुष्येत गवार्थे तु तृणस्य च ॥
एवं कृत्वा महापूजामङ्गोपाङ्गादिकं प्रभोः ।
क्रमादृयया सम्प्रदायं तत्तत्स्थानेषु पूजयेत् ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलासः ॥ * ॥

अथ तुलसीविवाहः प्रतिष्ठाविधिश्च ।

श्रीवशिष्ठ उवाच ।

"विवाहं संप्रवक्ष्यामि तुलस्यास्तु यथाविधि ।
यथोक्तं पञ्चरात्रे वै ब्रह्मणा भाषितं पुरा ॥
आरादेव वनेऽवाप्य तुलसीं स्वगृहेऽपि वा ।
वर्षत्रयेण पूर्णेन ततो यजनमारभेत् ॥
सौम्यायने प्रकर्त्तव्यं गुरुशुक्रोदये तथा ।
अथवा कार्त्तिके मासि भीष्मपञ्चदिनेषु च ॥
वैवाहिकेषु भ्रन्देषु पूर्णिमायां विशेषतः ।
मण्डपं कारयेत्तत्र कुण्डवेदीं तथा पुनः ॥
शान्तिकञ्च प्रकर्त्तव्यं मातॄणां स्थापनं तथा ।
मान्द्यश्राद्धादिकं सर्व्वं विवाहवत् समाचरेत् ॥
आह्वयेत् शुचिघ्रातान् वेदवेदाङ्गपारगान् ।
ब्रह्मा चार्देशकश्चैव चत्वारश्च तदृत्विजः ॥
वैष्णवेन विधानेन वर्द्धनीकलसं न्यसेत् ।
मण्डपं कारयेत्तत्र लक्ष्मीनारायणं शुभम् ॥
अग्रतश्च पुरः कृत्वा मातॄणां यजनं तथा ।
कृत्वा नान्दीमुखं श्राद्धं सौवर्णं स्थापयेद्धरिम् ॥
कृत्वारोप्य च तुलसीं लग्ने लक्षमिते रवौ ।
वासः शतेन मन्त्रेण वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥
यदा बध्नाति मन्त्रेण कङ्कणं पाणिपल्लवे ।
कोऽदादिति च मन्त्रेण पाणिग्राहो विधीयते ॥
ततः कुण्डे समागत्य आचार्य्यः सहसा द्विजैः ।
आचार्य्यो वेदिकाकुण्डे जुहुयाच्च नवाहुतीः ॥
विवाहकर्म्मवत् सर्व्वं वैष्णवं देशिकोत्तमैः ।
कर्त्तव्यश्च ततो होमो विधिपाद्दिधिपूर्व्वकम् ॥"

ॐ नमो भगवते केशवाय नमः स्वाहा । नारायणाय स्वाहा । माधवाय । गोविन्दाय । विष्णवे । मधुसूदनाय । त्रिविक्रमाय । वामनाय । श्रीधराय । हृषीकेशाय । पद्मनाभाय । दामोदराय । उपेन्द्राय । अनिरुद्धाय । अच्युताय । अनन्ताय । गदिने । चक्रिणे । विष्वक्सेनाय । वैकुण्ठाय । जनार्द्दनाय । मुकुन्दाय । अधोक्षजाय स्वाहा । इति होमः ॥

यजमानः सपत्नीको लग्ने ये गोत्रबान्धवाः ।
प्रदक्षिणाञ्च कर्त्तव्याश्चत्वारो विष्णुना सह ॥
तुलस्याः पाणिग्रहणे वेदिकायां विभावसौ ।
घृतकुम्भं ददेत् पश्चात् पायसान्नं विशेषतः ॥
तथैव शान्तिकाध्यायं नवरत्नं तथैव च ।
सौवर्णं पुनर्न्नाम्ना तथा वैष्णवमंदिताम् ॥
दानञ्च दिनिर्णये यैर्नैरीतिमुख्यं निमन्त्रणे ।
गायन्ते मङ्गला नार्य्यो माङ्गल्यं विधिमाचरेत् ॥
दद्यात् पूर्णाहुतिं पश्चादभिषेकविधिं ततः ।
आचार्य्याय हयं दद्यादाचार्य्यं परिधाप्य च ॥
वस्त्रं पटञ्च तथा यज्ञसामग्र्याचार्य्याय प्रदापयेत् ।
ब्रह्मणेभ्यो दापयेद्दत्वाऽऽशेषां दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
एवं प्रतिष्ठितां देवीं विष्णुना च समर्चयेत् ।
आजन्मोपार्ज्जितं पापं दर्शनेन प्रणश्यति ॥
रोपयेत्तुलसीं यस्तु सेवयेच्च प्रयत्नतः ।
प्रतिष्ठाप्य यथोक्तेन विष्णुना सह मानवः ॥
स मोक्षं लभते जन्तुर्विष्णुलोकं तथाव्ययम् ।
प्राप्नोति विपुलान् भोगान् विष्णुना सह मोदते ॥
प्रतिष्ठा श्रीतुलस्यास्तु लिखिता विष्णुयामले ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे २० विलासः ॥

तुलसीद्वेषा, स्त्री, (तुलसीं द्वेष्टि तुल्यगन्धत्वात् स्पर्द्धते इति । द्विष + अण् । ततष्टाप् ।) वर्व्वरी । इति रत्नमाला ॥ (वर्व्वरीशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

तुला, स्त्री, (तोल्यतेऽनया । तुल उन्माने भिदादङ् । अतुलोपमाभ्यामिति निर्द्देशात् गुणाभावः ।) सादृश्यम् । (यथा, रघुः । ८।१५ ।

"नभसा निभृतेन्दुना तुलामुदितार्केण समारुरोह तत् ॥")

मानम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ८४ ।

"सकृदपि दृष्ट्वा पुरुषं विबुधा जानन्ति सारतां तस्य ।
हस्ततुलयापि निपुणाः पलपरिमाणं विजानन्ति ॥")

गृहाणां दारुबन्धाय पीठिका । पलशतम् । (यथा, अमरकोषे । २ । ६ । ८७ ।

"तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्यात् विंशतिस्तुला ॥")

भाण्डम् । इति मेदिनी । ले, २५ ॥ मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतसप्तमराशिः । तत्पर्य्यायः । यूकः २ युक् ३ घटः ४ तौली ५ तुलाभृत् ६ । इति ज्योतिषम् ॥ सा चित्राशेषपादद्वयस्वातीसमुदायविशाखाप्रथमपादत्रयेण भवति । तदधिष्ठातृदेवता तुलाधारिपुरुषः । अस्याः शिरस उदयः नानावर्णः उष्णस्वभावः । सा पश्चिमदिक्स्वामिनी वायुराशिः स्निग्धा चिक्कणा निःशब्दा वनचारिणी अल्पसन्ताना अल्पस्त्रीसङ्गा शूद्रवर्णा समानाङ्गा च । तत्र जातस्य फलम् । यस्मा विद्याधरः क्षौद्रःश्रितः । इति जातकम् ॥ जन्मकालीनचन्द्राश्रितेतद्राशिफलम् ।

"द्युतसुरद्विजगणक्रयविक्रयो
द्विजसुराधनदानमनाः पुमान् ।
शशिनि तौलिगते बहुदारभा-
गिभवलस्थितचिन्तितविक्रमः ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

तस्या उदये तन्नामकलग्नं भवति । तस्य गनितप्रमाणपरिमाणं दशदण्डाधिकपञ्चाङ्गुल-प्रभे देशे वर्त्तमानीनविंशायनांशे षट्त्रिंशत् पलाधिकपञ्चदण्डाः । इति ज्योतिषम् ॥ तत्र जातफलम् ।

"तुलाजलग्ने पुमान् जातः सुधीः सत्कर्म्मतत्परः ।
विद्वान् सर्व्वकलाभिज्ञो धनाढ्यो जनपूजितः ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

परीक्षाविशेषः । यथा नारदः ।

"आशाङ्गस्य घटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः ।
वैश्यस्य सलिलं देयं शूद्रस्य विषमेव तु ॥
साधारणः समस्तानां कोषः प्रोक्तो मनीषिभिः ।
विषवर्ज्जं ब्राह्मणस्य सर्व्वेषान्तु तुला स्मृता ॥" *

अथ तस्या उत्तमसिद्धिविधिः । यज्ञियं दृढं यूपवज्जन्तपूर्व्वकं छित्वा लोकपालेभ्यः प्रणम्य वल्लिभिः चतुर्हस्ता चतुरस्रा ऋज्वी तुला कार्य्या तत्र चित्रु स्थानेषु वलयानि दातव्यानि । तत्र यद्धस्तौ खम्भौ कृत्वा हस्तद्वयमवधानेन द्विविगोप्रयोर्दिशोर्यसद्वयनिखननं कृत्वा षड्-धारकोलकाग्रसमायोग्यपरि अणद्वयचिह्नं मध्यनिवेशितलौहाकृष्णमकं निधाय तत्पट्टकस्य मध्यस्थिताकृष्णेन तुलामध्यवलयस्थलौहं संयुञ्ज्यात् । एवञ्च सति स्तम्भयोरन्तरतिर्यक् तुलादण्डस्तिष्ठति तुलाग्रस्थिताभ्यामायसकीलकाभ्यां शिक्यद्वयस्योत्तोलनं कुर्य्यात् । तुलायाः पार्श्वयोः प्राक्प्रत्यग्दिशोस्तोरणस्तम्भौ तुलातो दशाङ्गुलोच्छ्रायौ कार्य्यौ तोरणयोरुपरिस्थसंनद्धौ स्तम्भयोरधोमुखौ घटमस्तकचुम्बिनाववलम्बौ कार्य्यौ । तुलादण्डः पूर्व्वपश्चिमयोर्धार्य्यः । पूर्व्वशिक्ये शिलां तोलयेत् पश्चिमे कर्त्तारं तुलाया उपरि जलं देयं यदि जलं न प्रवते तदा तुला समा ज्ञेया ॥ * ॥ अथैतत्प्रयोगः । कृतोपवासः कृतस्नानादिः प्राड्विवाको वा ब्राह्मणः कार्य्यं दृष्ट्वैव निवेदितं विवेचयेत् । ततोऽभियुक्तं तोलयित्वावतार्य्य धर्म्मावाहनादिकं कुर्य्यात् । ॐ तत् सवितुर्धार्य्यं ब्राह्मणत्रयं गन्धादिना पूजयित्वा तान् सवितुपुण्याहशब्दैः प्रत्येकं निर्व्वाचयित्वा दिशाङ्गभूतहोमार्थं ब्रह्मचतुष्टयं ऋत्विक्चतुष्टयञ्च पाद्यादिभिरभ्यर्च्य वृणुयात् । अग्न्यादावेकं ब्रह्माणमेकं ऋत्विजञ्च । ततस्तुलां सपताकां ध्वजालङ्कृतां भूमौ निधाय तस्यां प्राङ्मुखः प्राड्विवाकः पुष्पाक्षतमादाय ॐ भूर्भुवः स्वरित्युच्चार्य्य ।

एह्येहि भगवन् धर्म्म ! शिक्ये ह्यस्मिन् समाविश ।

ब्दिनो लोकपालैश्च वसान्निम्नस्त्वहं ॥
इति मन्त्रेण धर्म्ममावाह्य इत्यर्घ्यं ॐ धर्म्माय नमः इत्यादिप्रयोगेणार्घ्यपाद्याचमनीयमधुपर्काचमनीयवस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयमुकुटकटकनूपुरान् दत्वा तथैवाष्यान्निमग्नान्तं घटादि समोऽन्तेन स्वस्वनाम्ना पूर्व्वस्यां इन्द्राय दक्षिणस्यां यमाय पश्चिमे वरुणाय उत्तरस्यां कुवेराय आग्नेय्यां अग्नये नैरृत्यां निरृतये वायव्यां वायवे ऐशान्यां ईशानाय। इन्द्रस्य दक्षिणपार्श्वे अष्टवसुभ्यः प्रत्येकं नामभिः। तत्र धराय ध्रुवाय सोमाय आपाय अनिलाय अनलाय प्रत्यूषाय प्रभासाय। इन्द्रेशानयोर्मध्ये तथा द्वादशादित्येभ्यः तत्र धात्रे अर्य्यम्णे मित्राय वरुणाय अंशवे भगाय इन्द्राय विवस्वते पूष्णे पर्जन्याय त्वष्ट्रे विष्णवे। अग्निपश्चिमभागे तथैकादश रुद्रेभ्यः तत्र वीरभद्राय शम्भवे गिरीशाय अजैकपदे अहिर्ब्रध्नाय पिनाकिने अपराजिताय भुवनाधीश्वराय कपालिने स्थाणवे भवाय। यमरक्षसोर्मध्ये तथा मातृभ्यः तत्र ब्राह्म्यै माहेश्वर्य्यै कौमार्य्यै वैष्णव्यै वाराह्यै माहेन्द्र्यै चामुण्डायै निरृत्युत्तरे ग्रहेभ्यः वरुणोत्तरे अष्टमरुद्भ्यः तत्र श्वसनाय स्पर्शनाय वायवे अनिलाय मारुताय प्राणाय प्राणेशाय जीवाय घटोत्तरभागे दुर्गायै पाद्यादिभिर्घटान्तं पूजां धर्म्माय गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि पूर्व्ववद्दत्वा इन्द्रादिभ्यो गन्धादिकं दद्यात्। ततश्चतु इन्दु चतुर्भिर्विप्रैर्ब्रह्मभिश्चतुर्वेदिभिः यज्ञादिकर्म्मणि प्राड्विवाकः प्रत्योक्तविधिना संस्थाप्य घटपुटितो अथाह्निकीं गायत्त्रीं स्वाहान्तां सुवार्थे घृतेन पायसेन सर्पिर्ह्विमिलिताभिर्होत्राण्य अष्टाविंशतिं अष्टौ वा जुहुयात्। ततो दक्षिणां दद्यात्। एवं इन्द्रादीनां देवपूजां विधाय शोध्यं कृतोपवासं आर्द्रवाससं पश्चिमशिक्यं कृत्वा इष्टकां च पूर्व्वशिक्ये कृत्वा उत्तोल्य घटोपरि अन्तर्धानेन साम्यमवगम्य अवतारयेत्। ततः प्राड्विवाकः वह्निकल्पमन्त्रा विशेषा द्वादिशृण्वन् घटशिक्यद्वयं समक्षमावर्त्तयेत्

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्म्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम्॥

इति चतुश्चरणमन्त्रमनेनाभिमन्त्र्य अन्यत्करणं समस्ति अन्तर्गतं इदमित्यमश्नान् मया न यद्यानमित्यादिरूपां प्रतिज्ञां लिपिपत्रे विलिख्य तत्पत्रं शोध्य शिरसि कुर्य्यात्। ततः प्राड्विवाको घटमामन्त्रयेदपि।

त्वं घट ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम्।
धकाराद्धर्म्ममूर्त्तिस्त्वं टकारात् कुटिलं नरम्॥
धृतो भावयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयसे।
त्वं वेत्सि सर्व्वभूतानां पापानि सुकृतानि च।
त्वमेव देव। जानीषे न विदुर्यानि मानवाः।

तदेनं संशयारूढ़ं धर्म्मतस्त्रातुमर्हसि॥"
तुलाधारकस्य नियमेऽप्यनेन। [शोधितः।
"ब्रह्मघ्ना ये स्मृता लोका ये लोकाः कूटसाक्षिणः।
तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा॥"
शोध्यस्तु तुलामभिमन्त्रयेदनेन।
त्वं तुले। सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्म्मिता।
तत् सत्यं वद कल्याणि। संशयान्मां विमोचय।
यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय।
शुद्धश्चेद्गमयोर्द्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत्॥
ततः प्राड्विवाकः पूर्व्वाह्णेन तं पूर्व्ववद्घटमारोपयेत्। आरोपिते तस्मिन् काले पलस्याग्रे पर्य्यायकाले दत्वा साक्षी कालज्ञः पक्षद्वयं पूर्व्वे चार्द्धे सन्ध्यायां रात्रौ चेत्। पुनश्चाम प्राटस्थितश्चैतो राज्ञः कूटं प्राद्यात्मशाद्वान्तो दशांशादिर्घ्यपि काले कालज्ञः इत्यस्य पञ्चधा पाटकालज्ञ शुद्धाशुद्धज्ञानाय स्थापयेत्। तत प्रतिमानं यथापूर्व्वस्थाने शुद्धः। अधोऽवस्थाने अशुद्धः। समावस्थाने अल्पदोषः। सन्देहे पुनः परीक्षा देया। कक्षकीलकशिक्यपादाघातादीनां दृष्टकारणव्यतिरेकेण छेदे भङ्गे वाप्यशुद्धिमादिशेत्। ततः पुरोहिताचार्य्यादीन् दक्षिणादिभिस्तोषयेत्।" इति दिव्यतत्त्वम्॥

तुलाकोटि, स्त्री, (तुलां साम्यं कोटयते इति। कुट + इन्।) नूपुरः। (यथा, माघे। १३।४४।
"लीलाचलत्स्त्रीचरणारुणोत्पल-
स्खलत्तुलाकोटिनिनादकोमलः॥"
तुलया मानेन कुटतीति। कुट कौटिल्ये + इन्।) मानभेदः। अर्बुदः। इति हेमचन्द्रः। ३।३२८॥

तुलाकोटी, स्त्री, (तुलाकोटि + कृदिकारादिति वा ङीप्।) तुलाकोटिः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

तुलाकोषः, पुं, (तुलाया परिमाणस्य कोष इव।) तुलापरीक्षा। इति मिताक्षरा॥

तुलाधारः, पुं, (तुलां धरति धारयति वा। तुला + धृ + "कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) तुलाराशिः। वणिक्, त्रि। इति मेदिनी। रे, २६४॥ तुलागुणः। इति हेमचन्द्रः॥ (स्वनामख्यातो वणिग्धर्म्मा पुरुषविशेषः। यथा महाभारते। १२।२६०।८।
"तुलाधारो वणिग्धर्म्मा वाराणस्यां महायशाः।
सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं द्विजसत्तम॥")

तुलापुरुषदान, क्ली, (तुलापुरुषस्य तुलोच्छितपुरुषभारसमपरिमितद्रव्यस्य दानम्। यद्वा, तुलापुरुषविधिना दानम्।) षोडशमहादानान्तर्गतदानविशेषः। यथा,—
"आद्यन्तु सर्व्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम्॥"
तस्य कालो यथा,—
"नोक्तानि यानि गुह्यानि महादानानि षोडश।
तानि ते संप्रवक्ष्यामि यथानुपूर्व्वशः॥
तुलापुरुषयागोऽयं येषामाद्यो विधीयते।
अयने विषुवे चैव ग्रहणे दिनक्षये॥

युगादिषु च पौर्णमास्याञ्च द्वादश्यष्टकासु च।
यज्ञोत्सवविवाहेषु दुःस्वप्नाद्भुतदर्शने।
द्रव्यब्राह्मणलाभो वा श्रद्धा वा यत्र जायते॥"
तस्य देशो यथा,—
"तीर्थे वायतने गोष्ठकूपारामसरित्सु च।
गृहे वाथ वने वापि तडागे रुचिरेऽथवा।
महादानानि देयानि संसारभयभीरुणा॥"
अस्य विधानं यथा,—
"पुण्यां तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्।
मण्डपं रचयेद्दिव्यान् षोडशं द्वादशं च करान्॥
मण्डपं कारयेद्विद्वान् चतुर्भद्रासनं बुधः।
सप्तहस्ता भवेद्वेदी मध्ये पञ्चकराथ वा॥
तन्मध्ये तोरणं कुर्य्यात् सारदारुमयं शुभम्।
कुर्य्यात् कुण्डानि चत्वारि चतुर्दिक्षु विचक्षणः॥"
तुलारोपणप्रस्ताव।
"दक्षिणेऽथोत्तराये तु वक्ष्यते विधानतः।
सुमेखलायोनियुतानि
अपूर्णकुम्भानि सहाधनानि।
सुताम्रकुण्डद्वयसंयुतानि
अयज्ञपात्राणि सहस्रुवाणि॥
हस्तप्रमाणानि निशाज्यपूर
पृथ्वीपहाराणि सुदर्भमनानि।
पूर्व्वोत्तरे हस्तमिता च वेदी
ग्रहादिदेवेश्वरपूजनाय॥
आचार्य्येण ग्रहाग्निवायुमारी
तत्रैव कार्य्य फलरत्नमालैः।
ब्रह्माग्निवायुनारां प्रतिमासु पूजा कार्य्या इत
रेषां स्वस्तिके कार्य्या।
लोकेशवर्णाः परितः पताका
मध्ये ध्वजः किङ्किणिकायुतः स्यात्।
द्वारेषु कार्य्याणि च तोरणानि
चत्वार्य्यपि क्षीरवनस्पतीनाम्।
द्वारेषु कुम्भद्वयमत्र कार्य्यं
समाल्यधूपाम्बररत्नयुक्तम्॥ *॥
यत्पूर्व्वं सारदारुमयं कुर्य्यादित्युक्तं तस्येदानीमनुष्ठानमाह।
शालेङ्गुदीचन्दनदेवदारु
श्रीपर्णिविल्वप्रियकाञ्चनोत्थम्।
स्तम्भद्वयं हस्तयुगावखात
कृत्वा दृढ़ं पञ्चकरोच्छ्रितं तत्॥
तदन्तरं हस्तचतुष्टयं स्या
दयोत्तरायाश्च तदङ्गमेव॥ *॥
चतुर्हस्ता तुला कार्य्या पार्श्वे कार्य्यौ तथाविधौ।
अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ भवन्त्यङ्गमेव च॥
समानजातिश्च तुलावलम्बा
हैमेन मध्ये पुरुषेण युक्ता।
हैमेन पुरुषेणेति सुवर्णनिर्म्मितवासुदेवाकृतिनेति बोद्धव्यम्।
दैर्घ्येण सा हस्तचतुष्टयं स्यात्
पृथुत्वमस्यास्तु दशाङ्गुलं स्यात्।
सुवर्णपत्राभरणा च कार्य्या

युता सुवर्णेन तु रत्नमाला
विभूषिता माल्यविलेपनाढ्या ॥
चक्रं लिखेद्वारिजगर्भयुक्तं
नानारजोभिर्भुवि कीर्णपुष्पम् ।
वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्णं
संस्थापयेत् पञ्चपताकशोभम् ॥
इति तुलानिर्म्माणसूक्तम् ॥ ७ ॥
अथ द्विजा वेदविदश्च कार्य्याः
सुवामवेशान्वयशीलयुक्ताः ।
विधानदक्षाः पटवोऽनुकूला
ये चार्य्यदेशप्रभवा द्विजेन्द्राः ॥
गुरुश्च वेदाङ्गविदार्य्यदेश-
समुद्भवः शीलकुलाभिरूपः ।
कार्य्यः पुराणाभिरतोऽतिदक्षः
प्रसन्नगम्भीरसरस्वतीकः ॥
पूर्व्वेण ऋग्वेदविदौ यथास्तां
यजुर्व्विदौ दक्षिणतश्च शस्तौ ।
स्थाप्यौ द्विजौ सामविदौ च पश्चा-
दथर्व्वणावुत्तरतश्च कार्य्यौ ॥
विनायकादिग्रहलोकपाल-
वस्वष्टकादित्यमरुद्गणानाम् ।
ब्रह्माच्युतेशानवनस्पतीनां
स्वमन्त्रतो होमचतुष्टयं स्यात् ॥
जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषा-
मनुक्रमेणापि यथा स्वरूपम् ।
अभ्यर्च्चयेल्लोकपतीन् क्रमेण
मन्त्रैरमीभिर्य्यजमानयुक्तः ॥
इत्यावाह्य सुरान्दद्यादृत्विग्भ्यो हेमभूषणम् ।
कुण्डलानि च हैमानि सूत्राणि कटकानि च ॥
द्विगुणं गुरवे दद्याद्भूषणाच्छादनादिकम् ।
जपेयुः शान्तिकाध्यायं जापकाः सर्व्वतो दिशम् ॥
उपोषितास्ततः सर्व्वे कृत्वैवमधिवासनम् ।
आदावन्ते च मध्ये च कुर्य्याद्ब्राह्मणवाचनम् ॥
ततो मङ्गलशब्देन स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
शुक्लमाल्याम्बरो भूत्वा तां तुलामभिमन्त्रयेत् ।
नमस्ते सर्व्वदेवानां शक्तिस्त्वं शक्तिमास्थिता ।
साक्षीभूता जगद्धात्रा निर्म्मिता विश्वयोनिना ॥
एकतः सर्व्वसत्यानि तथा भूतशतानि च ।
धर्म्माधर्म्मकृतां मध्ये स्थापितासि जगद्धिते ॥
त्वं तुले ! सर्व्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्त्तिता ।
मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोऽस्तु ते ॥
योऽस्य तत्त्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः ।
स एवाधिष्ठितो देवि ! त्वयि तस्मान्नमोऽस्तु ते ॥
नमो नमस्ते गोविन्द ! तुलापुरुषसंज्ञक ! ।
त्वं हरे ! तारयस्वास्मानस्मात् संसारसागरात् ॥
पुण्यं कालमथासाद्य कृत्वाधिवासनं पुनः ।
पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा तां तुलामारुहेद्बुधः ॥
सखड्गचर्म्मः कवची सर्व्वाभरणभूषितः ।
धर्म्मराजमथादाय हैमं सूर्य्येण संयुतम् ॥
कराभ्यां बद्धमुष्टिभ्यामास्ते पश्यन् हरेर्मुखम् ।
ततोऽपरे तुलाभागे न्यसेयुर्द्विजपुङ्गवाः ॥
या स्यादभ्यधिकं यावत् काञ्चनं चातिनिर्म्मलम्
पुष्टिकामस्तु कुर्व्वीत भूमिसंस्थन्नरेश्वर ! ॥
क्षणमात्रं ततः स्थित्वा पुनरेतदुदीरयेत् ।
नमस्ते साक्षीभूतानां साक्षीभूते सनातनि ! ॥
पितामहेन देवि ! त्वं निर्म्मिता परमेष्ठिना ।
त्वया धृतं जगत् सर्व्वं सहस्थावरजङ्गमम् ॥
सर्व्वभूतात्मभूतस्थे नमस्ते विश्वधारिणि ।
ततोऽवतीर्य्य गुरवे पूर्व्वमर्द्धं निवेदयेत् ॥
प्राप्य तेषामनुज्ञाञ्च तथान्येभ्योऽपि दापयेत् ।
दीनानाथविशिष्टादीन् पूजयेत् ब्राह्मणैः सह ॥
न चिरं धारयेद्गेहे हेम संप्रोक्षितं बुधः ।
तिष्ठद्भयावहं यस्माच्छोकव्याधिकरं नृणाम् ॥
शीघ्रं परस्वीकरणात् श्रेयः प्राप्नोति पुष्कलम् ॥”
तस्य द्रव्यविशेषेण फलं यथा,—
“अष्टानामपि धातूनां यस्तुलां कुरुते नरः ।
सर्व्वपापैः प्रमुच्येत मनोवाक्कायसम्भवैः ॥
यावद्धातु स्थितं तत्र तावत् कोटिशतानि च ।
मोदते तत्र वर्षाणां स्वर्गलोके न संशयः ॥
अथ मानुष्यमाक्रम्य कदाचित् कालपर्य्यये ।
धनधान्यसमृद्धो वै जायते महतां कुले ॥
आत्मनस्तु तुलां कृत्वा सुवर्णं यः प्रयच्छति ।
स तारयेत् पितृगणान् दश पूर्व्वान् दशापरान् ॥
आत्मनस्तु तथा तद्वत् फलभाग्जायते नरः ।
जन्मप्रभृति यत् पापं मातृकं पैतृकं तथा ॥
सुवर्णदानात् दारिद्र्यं न पश्यति कदाचन ।
रजतस्य तुलां कृत्वा सुकृती यः प्रयच्छति ॥
तावद्वर्षप्रमाणेन निर्म्मलः स्वर्गभाग्भवेत् ।
अनन्तरं भवेद्राजा पृथिव्यां नात्र संशयः ॥
सुवर्णहारी कुष्ठी वा सर्व्वव्याधियुतोऽपि वा ।
ताम्रस्य तु तुलां कृत्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥
स तु वर्षसहस्रं वै स्वर्गलोके महीयते ।
कांस्यस्य तु तुलां कृत्वा विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ॥
स तु इन्द्रपदं प्राप्य ऊर्व्वश्या सह मोदते ।
आयसस्य तुलां कृत्वा दाता रत्नाधिपो भवेत् ॥
लभते युत्तमस्थानं बलवान् जायते सदा ।
रैत्यस्य तु तुलां कृत्वा यो ददाति द्विजातये ॥
सोऽप्सरःशतसंकीर्णे विमाने दिवि मोदते ।
सीसकस्य तुलां कृत्वा यो ददातीह मानवः ॥
स गन्धर्व्वपदं गच्छेत् नानाभरणभूषितः ।
रङ्गस्य तु तुलां कृत्वा विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ॥
विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यश्चन्द्रसायुज्यमाप्नुयात् ।
घृतस्य तु तुलां कृत्वा ये प्रयच्छन्ति मानवाः ॥
तेजस्विनोऽभिजायन्ते गोभिश्च चिरजीविनः ।
तैलस्य तु तुलां कृत्वा यो वै दद्याद्द्विजा-
तये ॥
अरोगित्वं सुखित्वं वै आयुष्मानपि जायते ।
अभयः सर्व्वसौभाग्यं सर्व्वान् कामान् मधुप्रदः ॥
अनेन विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् ।
प्रतिलोकाधिपस्थाने प्रतिमन्वन्तरं वसेत् ॥
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
पूज्यमानोऽप्सरोभिश्च ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
कल्पकोटिशतं यावत्तस्मिंल्लोके महीयते ॥
कर्म्मक्षयादिह पुनर्भुवि राजराजो
भूपालमौलिमणिराजितपादपीठः ।
श्रद्धान्वितो भवति यज्ञसहस्रयाजी
दीप्तप्रतापजितसर्व्वमहीपलोकः ॥
यो दीप्यमानमपि पश्यति तन्नियुक्तः
कालान्तरे स्मरति वाचयतीह लोके ।
यो वा शृणोति पठतीन्द्रसमानरूपः
प्राप्नोति वासवपुरं परदेवजुष्टम् ॥”
इति दानसागरः ॥

तुलावीजं, क्ली, (तुलायास्तोलनस्य वीजं मूलम् । यद्वा, तुलायै परिमाणाय वीजम् ।) गुञ्जा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुलिः, स्त्री, (तुरिः । रस्य लः ।) तुरी । इति शब्दरत्नावली ॥ तूलिका । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

तुलिका, स्त्री, (तोलयति सादृश्यं गच्छतीति । तुल + बाहुलकात् इकन् । स च कित् ।) खञ्जनिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुलिनी, स्त्री, (तूलमस्ति फलेऽस्याः । तूल + इनिः । ङीप् । पृषो ह्रस्वः ।) शाल्मलिः । इति रत्नमाला ॥

तुलिफला, स्त्री, (तूलि तूलयुक्तं फलं यस्याः । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) शाल्मलिः । इति रत्नमाला ॥

तुली, स्त्री, (तुरी + रस्य लः ।) तुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

तुल्यः, त्रि, (तुलया सम्मितः । “नौवयोधर्म्मेति ।” ४ । ४ । ९१ । इति यत् ।) सादृश्ययुक्तः । तत्पर्य्यायः । समः २ सदृक्षः ३ सदृशः ४ सदृक् ५ साधारणः ६ समानः ७ । इत्यमरः । २ । १० । ३७ ॥ सधर्म्मः ८ सम्मितः ९ स्वरूपः १० । इति जटाधरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २७८ ।
“तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्म्मज्ञं व्यवसायिनम् ।
अर्द्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात् स हन्यते ॥”)
उत्तरपदस्थास्तुल्यवाचका यथा । निभः १ सङ्काशः २ नीकाशः ३ प्रतीकाशः ४ उपमा ५ । इत्यमरः । २ । १० । ३८ ॥ भूतः ६ रूपः ७ कल्पः ८ । इति भरतः ॥ प्रभः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं, स्वनामख्यातो गन्धर्व्वविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १०१ । ७ ।
“गन्धर्व्वराजो बलवांस्तुल्यनामाभ्ययात्तदा ॥”)

तुल्यपानं, क्ली, (तुल्यैरात्मीयजनैः सह पानम् ।) आत्मीयेन जनेन सह मिलित्वा एककाले कृतं पानम् । तत्पर्य्यायः । सपीतिः २ । इत्यमरः । २ । ९ । ५५ ॥

तुवरः, पुं क्ली, (तवति हिनस्ति रोगानिति । तु + बाहुलकात् ष्वरच्प्रत्ययेन साधुः ।) कषायरसः । इत्यमरः । १ । ५ । ९ ॥ त्रि, कषाययुक्तः । (यथा, सुश्रुते १ । ४५ ।
“नातिसान्द्रद्रवं तक्रं स्वाद्वम्लं तुवरं रसे ॥”)
श्मश्रुहीनः । इत्युणादिकोषः ॥

तुवरयावनालः, पुं, (तुवरः कषायो यावनालः ।) धान्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । तुवरः २ कषाय-

यावनाल ३ रक्तयावनाल ४ लोहितकुसुम्भ धान्यम् ५। अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । विरेचकत्वम् । संग्राहित्वम् । वातप्रशमनत्वम् । विदाहित्वम् । शोषकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुवरिका, स्त्री, (तुवरः कषायरसोऽस्त्यस्याः । तुवर+ठन् ।) सौराष्ट्रमृत्तिका । इत्यमरः । २ । ४ । १११ ॥ (तुवर्य्येव । तुवरी+स्वार्थे कन् ह्रस्वश्च ।) आढ़की । इति भरतः ॥

तुवरी, स्त्री (तुवर+गिरवादित्वात् ङीष् ।) आढ़की । (यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
'आढ़की तुवरी ज्ञेया ।'
बर्ब्बरी तुलसी । तत्पर्य्यायाश्च यथा —
'बर्ब्बरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ।'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।) सौराष्ट्रमृत्तिका । तत्पर्य्यायः । मृत्स्ना २ सौराष्ट्री ३ मृत्तिका ४ आढ़की ५ सती ६ सुराष्ट्रजा ७ मृत्तालकम् ८ काली ९ मृत्तिका १० सुरमृत्तिका ११ सुजाता १२ काच्छी १३ सुजाता १४। अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । वसनत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । ग्राहित्वम् । छर्दिपित्तकृमिनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
'तुवरी ग्राहिणी शीता लघ्वी कफविषास्रजित् ।
शोथशोषा वह्निदा कण्डूकुष्ठकोठकमिप्रणुत् ॥'
इति भावप्रकाशः ॥

तुवरौषिम पुं (तुवरी आढ़कीव शिम्बा । तुवराधिक्यत्वात् तथात्वम् । यद्वा, तुवर्य्या इव शिम्बा फलत्वक् यस्य ।) चक्रमर्द्दकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तवि ष्या तुभी । इति शब्दमाला ॥ (बहु शब्दार्थे । इति निघण्टुः । ३ । १ ॥ "तवति वृद्धार्थ सौत्रो धातुः । 'अच ८ । उणां ४ । १९८ इति ८ । वृद्धिश्च बहु ।' इति सटीका ॥ 'उरु । तुवि । पुरु । भूरि । शश्वत् । विश्वम् । परीणसा । व्यानशि । शतम् । सहस्रम् । सलिलम् । कुविदिति द्वादश बहुनामानि ।' इति निघण्टुः । ३ । १ ॥ यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३० ।
"तुविकूर्म्मिर्ध्यावान् ।")

तुष, ष य औ जि तुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां-पर अकं अनिट् ।) ष अतुषत् । य तुष्यति । औ, तोष्टा । जि तुष्टोऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥

तुष पुं (तुष+'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।' ३ । १ । १३५ । इति कः ।) धान्यत्वक् । (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये द्वितीयाङ्के ।
"श्रीबोन् विचारयति निर्गतमनस्तुलाग्रान् का नाम भोस्तुषकणार्पितनाम् विचार्य्य ।")
विभीतकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५८ ॥

तुषग्रह , पुं (तुषैर्गृह्यते इति । ग्रह+कर्म्मणि अप ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुषसार, पुं, (तुष सरति अनुसरतीति । सृ+अण् । तुषपुञ्जाभ्यन्तरे क्रमशः प्रसरणात् तथात्वम् ।) अग्निः । इति शब्दमाला ॥

तुषानल, पुं (तुषस्यानलः ।) तुषाग्निः । तत्पर्य्यायः । कुकूल २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६७ ॥ (यथा, धूर्त्तसमागमे ।
"तुषानलकणप्राया भूरेव ।")

तुषार, पुं (तुष्यत्यनेन शस्यादिरिति । तुष तुष्टौ+"तुषारादयश्च ।" उणां ३ । १३९ । इति आरन् स च कित् ।) हिमम् । (यथा, ऋतुसंहारे । ४ । १ ।
'विनीतपद्मः प्रपतत्तुषारो
हेमन्तकालः समुपागतः प्रिये ॥'
तौषारजलगुणाश्च यथा —
"अपि नद्याः समुद्रान्तं वह्निरापल्लवोद्भवा ।
धूमावयवनिर्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ता स्मृताः ॥
अपि नद्याः समुद्रान्तं वह्नि नदीमारभ्य समुद्रपर्य्यन्तं वह्निराप्तस्तदुद्भवाः । वह्निभवा धूमावयवनिर्मुक्ता धूमांशरहिताः । आपस्तुषाराख्याः । तुष इति लोके । तुषार इति च ।
अपथ्याः प्राणिनां प्रायः भूरुहाणान्तु न हिताः ।
तुषाराम्बु हिमं रूक्षं स्याद्वातलमपित्तलम् ।
कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेहगण्डादिरोगनुत् ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ।) देशभेदः । (तद्देशोद्भवे, पुं भूम्नि । यथा, मात्स्ये । १२० । ४५ ।
'तुषारान् बर्ब्बरान् चारान् पह्लवान् पारदान् शकान् ।")
शीकरः । हिमभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४।१२१ ॥ (यथा माघे । १ । १५ ।
"न यावदेतावुदपश्यदुत्थितौ
जनस्तुषाराञ्जनपर्व्वताविव ।")
कर्पूरभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतले, त्रि । यथा, नैषधे । ३ । ८३ ।
"अपां हि तृप्ताय न वारिधारा
स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा ।"

तुषित , पुं, (तुष्यतीति । तुष तुष्टौ+बाहुलकात् कितच् । यद्वा, तुष+क्विप् । तुट् सन्तोषो ऽस्य जातः । तारकादित्वात् इतच् ।) देवगणविशेषः । इत्यमरः । १ । १ । १० ॥ ते षट्त्रिंशत् स्मृताः । इति भरतः ॥ केषाञ्चिन्मते द्वादश । ते तु मन्वन्तरभेदे विभिन्ननामानः । यथा —
'प्राणापानसमानाश्च उदानो व्यान एव च ।
चक्षुः श्रोत्रं रसो घ्राणं स्पर्शो बुद्धिर्मनस्तथा ।
द्वादशैते तु तुषिता देवाः स्वारोचिषेऽन्तरे ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथाच विष्णुपुराणे । १ । १५ । १२९—१३१ ।
'पूर्व्वमन्वन्तरे श्रेष्ठा द्वादशासन् सुरोत्तमाः ।
तुषिता नाम तेऽन्योन्यश्चाक्षुषस्यान्तरे ।
उपस्थितेऽतियशसश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ।
समवायीकृताः सर्व्वे समागम्य परस्परम् ।
आगच्छत द्रुतं देवा अदितिं सम्प्रविश्य वै ।
मन्वन्तरे प्रसूयामस्तन्नः श्रेयो भविष्यति ।
एवमुक्त्वा तु ते सर्व्वे चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ।
मारीचात् कश्यपाज्जातास्तेऽदित्या दक्षकन्यया ।
तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव च ।
अर्य्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा तथैव च ।
विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च ।
अंशो भगश्चादितिजा आदित्या द्वादश स्मृताः ।
चाक्षुषस्यान्तरे पूर्व्वमासन् ये तुषिताः सुराः ।
वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः ।"
तथा च मत्स्यपुराणे । ६ । ३—४ ।
"तुषिता नाम ये देवाश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ।
वैवस्वतेऽन्तरे चैते आदित्या द्वादश स्मृताः ।
इन्द्रो धाता भगस्त्वष्टा मित्रोऽथ वरुणो यमः ।
विवस्वान् सविता पूषा अंशुमान् विष्णुरेव च ।"
तथा, भागवते । ४ । १ । ७ ।
"तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिडस्पतिः ।
इध्मः कविर्विभुः स्वाह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट् ।
तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवान्तरे ।")

तुषोत्थ, क्ली, (तुषादुत्तिष्ठतीति । उत्+स्था+क ।) तुषोदकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुषोदकं, क्ली, (तुषाद्युक्तमुदकम् ।) काञ्जिकम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । (काञ्जिकभेदः । अस्य लक्षणं यथा,—
"तुषोदकं यवैरामैः सतुषैः शकलीकृतैः ।"
तदेवदकसंहितैः सन्धानवर्गोक्तत्वात् ॥
अस्य गुणाः । दीपनत्वम् हृद्यत्वम् । पाण्डुक्रिमिगदवस्तिशूलनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । पाचनत्वम् । पित्तरक्तकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (यथाच ।
"तुषोदकं वातहरं प्रभिद्
प्रकोपयेद्रक्तपित्तं सदैव ।
विपाचनं स्यादरुचं शमिनं
सश्रोषदन्तं कटुकं विपाके ।'
इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ।)

तुष्ट, त्रि, (तुष+कर्त्तरि क्त ।) तोषप्राप्तः । यथा, पुराणे ।
"तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणिते प्रीणितं जगत् ।"
(यथाच हितोपदेशे ।
"सर्व्वाः सम्पदस्तस्य सन्तुष्टं यस्य मानसम् ।")

तुष्टि , स्त्री, (तुष+भावे क्तिन् ।) तोषः । (यथा, मनुः । २ । ६ ।
"वेदोऽखिलो धर्म्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ।")
अधिगतायामन्यत्र तुच्छत्वबुद्धिः । इति चण्डीटीकायां नागोजीभट्टः ॥ (सा च नवविधा । इति सांख्याचार्य्याः । तथाचोक्तम् ।
"आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।
बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमताः ।"
एषैव पुराणमते दक्षस्य प्रजापतेः कन्या धर्म्मस्य पत्नी च । यथा, मार्कण्डेये । ५० । १९ २१।

"प्रज्ञा चैव तथा देवि चतस्रो विंशतिस्तथा ।
सवर्णं कथयाम्यासां चाष्टनामानि मे शृणु ॥
अत्र लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिस्त्रयो-
दशी ॥
पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्म्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥")
मातृकाविशेषः । इति भवदेवभट्टः ॥ (शक्ति-
विशेषः । यथा, देवीभागवते । १ । १५ । ६१ ।
"तुष्टिः पुष्टिः क्षमा लज्जा जृम्भा तन्द्रा च शक्तयः ।
संस्थिताः सर्व्वतः पार्श्वे महादेव्याः पृथक्
पृथक् ॥")

तुष्टुः, पुं, (तुष + बाहुलकात् तुः ।) कर्ण-
मणिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तुस, ध्वाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
अकं-सेट् ।) तोसति । इति दुर्गादासः ॥

तुसः, पुं, (तुषः । पृषोदरादित्वात् सत्वम् ।) तुषः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

तुस्तं, क्ली, धूलिः । इति सिद्धान्तसन्दर्भे पुस्तशब्द-
टीकायां सारसुन्दरी ॥

तुह, इर् अर्द्दने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
परं-सकं-सेट् ।) इर्, अतुहत् अतोहीत् ।
अर्द्दनमिह वधः । इति दुर्गादासः ॥

तुहिनं, क्ली, (तोहति अर्द्दति तुह्यतेऽनेनेति वा ।
तुह + "येगितुञ्जोर्द्दं सञ्च ।" उणां । २ । ५२ ।
इति इनन् गुणे प्राप्ते ह्रस्वः ।) हिमम् । इत्य-
मरः । १ । ३ । १८ ॥ (यथा, आर्य्यासप्त-
शत्याम् । ६३२ ।
"सा श्यामा तन्वङ्गी दृष्टा शीतोपचारतीव्रेण ।
विरहेण पाण्डिमानं नीता तुहिनेन दूर्व्वेव ॥")
चन्द्रतेजः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । २ । ५८ ।
"किं चन्दनैः सकर्पूरैस्तुहिनैः शीतलैश्च किम् ।
सर्व्वे ते मित्रगात्रस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥"
शीतले, त्रि । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६६ ।
"प्रसरतु शरच्चियामा जगन्ति धवलयतु धाम
तुहिनांशोः ।
पञ्जरचकोरिकायां कश्चिदकाण्डोऽपि न
विशेषः ॥")

तुहिनांशुतैलं, क्ली, (तुहिनांशोः कर्पूरस्य तैलम् ।)
कर्पूरतैलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तूड, ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
परं-सकं-सेट् ।) षठस्वरी । ऋ, अतुतूडत् ।
इति दुर्गादासः ॥

तूण, क सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-अकं-सेट् ।) दन्त्यवर्गाद्यादिः । क, तूणयति
चक्षुः सङ्कुचितं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तूण, क ङ पूरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) क ङ, तूणयते । इति दुर्गा-
दासः ॥

तूण, तृ क सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-अकं-सेट् ।) दीर्घी मूर्द्धन्योपधः ।
अतुतूणत् । इति दुर्गादासः ॥

तूणः, पुं स्त्री, (तूण्यते पूर्य्यते बाणैरिति । तूण +
पूरणे घञ् ।) बाणाधारः । तत्पर्य्यायः । उपा-
सङ्गः २ तूणीरः ३ निषङ्गः ४ इषुधिः ५ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ८८ ॥ तूणी ६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १७ । ३ ।
"तूणवाङ्गधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥")

तूणकं, क्ली, (तूणयति सङ्कुचितं भवति नमा-
न्तिकापदद्वयमिति । तूण + ण्वुल् ।) छन्दो-
विशेषः । यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"तूणकं समानिकापदद्वयं विनान्तिमम् ॥"

तूणी, स्त्री, (तूण्यते पूर्य्यते बाणैरिति । तूण +
कर्म्मणि घञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।) तूणः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ८ । ५६ ।
"तूणीमुखोद्धृतशरेण विशीर्णपङ्क्ति ॥"
वेदनाविशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने
१ माध्याये ।
"अधो या वेदना याति वर्च्चोमूत्राशयोत्थिता ।
भिन्दतीव गुदोपस्थं सा तूणीत्युपदिश्यते ॥")

तूणी, [न्] पुं, (तूणवदाकृतिरस्त्यस्येति । तूण +
इनिः ।) नन्दीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"तूणी तुणक आपीनस्तुणिकः कच्छकच्छपा ।
कुठेरकः कान्तलको नन्दिवृक्षश्च नन्दकः ॥"
गुणाश्चास्य यथा,—
"तुणी रक्तः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः ।
तिक्तो ग्राही हिमो वृष्यो व्रणकुष्ठास्रपित्त-
जित् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तूणवान्, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि ।
१८ । ३५ ।
"आरुह्य भगवान् विष्णुर्गरुडं पक्षिपुङ्गवम् ।
शरी चक्री गदी खड्गी शार्ङ्गी तूणी तनुत्र-
वान् ॥")

तूणीकः, पुं, (तूणी तूण इव कायतीति । कै +
कः ।) नन्दीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तूणीरः, पुं, (तूण्यते पूर्य्यते बाणैरिति । तूण +
बाहुलकात् ईरन् ।) तूणः । इत्यमरः । २ । ८ ।
८८ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २८ । १६ ।
"तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा तूणीरान् संनिकृत्य च ।
स्वरमाणो द्विसप्तत्या सर्व्वमर्म्मस्वताडयत् ॥"
क्लीवलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, तत्रैव । ६ । ५१ ।
५१ ।
"तूणीराण्यथ वस्त्राणि विचित्राणि धनूंषि च ॥")

तूतकं, क्ली, तुत्थम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तुतिया
इति भाषा ॥ (तुत्थशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञात-
व्यम् ॥)

तूदः, पुं, (तुदतीति । तुद व्यथने + "इगुपधेति ।"
३ । १ । १३५ । इति कः । पृषोदरादित्वात्
दीर्घः ।) तूलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तूर, य ङ ई हिंसे । वेगे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(दिवां-आत्मं-सकं-वेगे अकं-सेट् ।) य ङ,
तूर्य्यते । ई, तूर्णः । इति दुर्गादासः ॥

तूरं, क्ली, (तूर्य्यते ताड्यते इति । तूर + घञ् ।)
वाद्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २०० ॥

तूरी, स्त्री, (तूरं वाद्यविशेषस्तदाकृतिः पुष्पादौ
अस्त्यस्येति । तूर + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
धुस्तूरवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

तूर्णं, क्ली, (त्वर सम्भ्रमे + क्तः । ततो ऊठ्भावः
"ज्वरत्वरेति ।" ६ । ४ । २० । इत्यूट् । "रदाभ्यां
निष्ठातो नः पूर्व्वस्य च दः ।" ८ । २ । ४२ ।
इति तस्य नः ।) शीघ्रम् । (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १० । ३१ ।
"तां दृष्ट्वा चपलापाङ्गीं समीपस्थां वराननाम् ।
पञ्चबाणपरीताङ्गस्तूर्णमासीत् हृतप्रतः ॥")
तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । २ । ६८ ॥

तूर्णिः, पुं, (त्वरते त्वरणं वा । त्वर + "वहिश्रिश्रु-
युद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् ।" उणां । ४ । ५१ ।
इति निः स च नित् ।) मनः । इत्युणादि-
कोषः । २ । १४१ ॥ त्वरा । इति हेमचन्द्रः ।
२ । २३९ ॥ शीघ्रः । मनः । इति संक्षिप्तसारे
उणादिवृत्तिः ॥ (क्षिप्रे, त्रि । इति निघण्टुः ।
२ । १५ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १० । ८८ । ६ ।
"मायामु तु यज्ञियानामेतामपो यत्तूर्णिश्चरति
प्रजानन् ॥"
"तूर्णिस्त्वरमाणः ।" इति सायनः ॥)

तूर्य्यं, क्ली, (तूर्य्यते ताड्यते इति । तूर + ण्यत् ।)
वाद्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २८६ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ११३ । ४४ ।
"स तूर्य्यशतशङ्खानां भेरीणाञ्च महास्वनैः ।
हर्षयन् सर्व्वशः पौरान् विवेश गजसाह्व-
यम् ॥")

तूर्य्यखण्डः, पुं, (तूर्य्यस्य खण्ड इव ।) मर्द्दलवाद्यम् ।
इति हारावली । २२२ ॥ (क्वचित् तूर्य्यगण्डोऽपि
पाठः ॥)

तूल, क ङ पूरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । क ङ, तूलयते । इति
दुर्गादासः ॥

तूल, क निष्कर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । निष्कर्ष इह इयत्ता-
परिच्छेदः । क, तूलयति काञ्चनं वणिक् । इति
दुर्गादासः ॥ (क्वचित् तूल कि निष्कर्षे इति
पाठोऽपि दृश्यते । कि, तूलति तूलयति ॥)

तूलं, क्ली, (तूलयते पूरयति सर्व्वं व्यापकत्वात् ।
तूल पूरणे + कः ।) आकाशम् । इति मेदिनी ।
ले, २५ ॥ अश्वत्थाकारवृक्षविशेषः । पलाश-
पिपल इति तूत इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः ।
तूदः २ ब्रह्मकाष्ठम् ३ ब्रह्मण्यः ४ पूषकः ५
ब्रह्मदारु ६ सुपुष्पम् ७ सुरूपम् ८ नीलवृन्त-
कम् ९ क्रमुकः १० विप्रकाष्ठम् ११ मदसारः १२ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगः १३ । तत्पक्वफल-
गुणाः । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । हिमत्वम् ।
पित्तानिलनाशित्वञ्च । तदामफलगुणाः । गुरु-
त्वम् । सारकत्वम् । अम्लत्वम् । उष्णत्वम् ।
रक्तपित्तकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ मधु-

शीतलत्वम्। दाहप्रशमनत्वम्। हृद्यत्वम्। कफ-
यत्वम्। कफनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
तूल, क्ली पु, (तूल्यते इयत्तया परिच्छिद्यते इति।
तूल+कर्म्मणि घञ्। यद्वा तूलयते स्वल्पोऽपि
बहुस्थानं पूरयतीति। तूल+"इगुपधेति।"कः।)
कार्पासादितूलः। (इति मेदिनी। ले २६॥)
तत्पर्य्यायः। पिचुः २। इत्यमरः। २।६।१०६॥
पिचुलः ३ पिचुतूलः ४ तूलपिचुः ५। इत्यमर
टीका॥ पिचुतूलम् ६। इति त्रिकाण्डशेषः॥
(यथा देवीभागवते। ५।१०।३६।
'विपरीतं यदा दैवं तृणं वज्रसमं भवेत्।
विधिश्चेत् सुमुखः कामं कुलिशं तूलवत्तदा॥')
तूलक, क्ली, (तूल+स्वार्थे कन्।) तूलः। इति
हेमचन्द्रः। ४।२०।५॥
तूलकार्म्मुक, क्ली, (तूलाय तूलस्फोटनाय कार्म्मुक-
मिव।) तूलस्फोटनाथधनुः। धुनखरा इति
भाषा। तत्पर्य्यायः। पिञ्जलम् २। इति त्रिकाण्ड-
शेषः॥
तूलचाप पु (तूलार्थं तूलस्फोटनाय चाप इव।)
तूलकार्म्मुकम्। इति शब्दरत्नावली॥
तूलनालिका, स्त्री, (तूलनिर्म्मिता नालिका नाली।)
पिञ्जिका। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पाँइज इति
भाषा॥
तूलनाली, स्त्री (तूलनिर्म्मिता नाली।) तूल-
नालिका। इति भूरिप्रयोगः॥
तूलपिचु पु (तूलप्रधानः पिचुस्तूलञ्च।)
तूलः। इत्यमरटीकायां भरतः॥
तूलवृक्ष पुं (तूलस्य तूलप्रधानो वा वृक्षः।)
शाल्मली। इति राजनिर्घण्टः॥
तूलशर्करा, स्त्री, (तूलस्य शर्करेव।) कार्पास-
बीजम्। इति शब्दमाला॥
तूलसेचन, क्ली (तूलस्य सेचनम्।) सूत्रकर्त्तनम्।
इति शब्दमाला॥ काटना इति भाषा॥
तूला स्त्री (तूलयति पूरयति स्थानमिति। तूल+
अच्+तत स्त्रियां टाप्।) कार्पासी। इति
राजनिर्घण्टः॥ वर्त्तिः। इति शब्दरत्नावली॥
तूलि, स्त्री (तूलतीति। तूल निष्कर्षे+'इगुप-
धात् कित्। उणां। ४।११८। इति इन् स च
कित्।) चित्रास्यालेख्यकरोपकरणम्। इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥
तूलिका, स्त्री, (तूलिरेव। स्वार्थे कन्।) चित्र-
करोपकरणम्। तूली इति भाषा। (यथा,
कुमारे। १।३२॥
"उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं
सूर्य्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम्॥")
तत्पर्य्यायः। ईषिका २। इत्यमरः। २।१०।३३॥
तूलिः ३ तूली ४ इषीका ५ इषिका ६। वीर-
शाटिप्रमाणका। इत्यन्ये। आरम्भितमनार्षित-
सुवर्णं रजतं यस्मिन्निक्षिप्यते तत्रैतद्रूप्यं। यार्वनन्त-
रालं दवाकारं यत्र निक्षिप्य तर्षति कश्चित्।
इति भरतः॥ (तूलमस्त्यस्या इति। तूल+
ठन्।) शय्योपकरणम्। इति मेदिनी। के,
१०२॥ तोषक इति भाषा। (यथा कथासरित्-
सागरे। २६।८८।
"प्रविश्य चान्तः सदन्तपर्य्यङ्के न्यस्ततूलिके।
पटावगुण्ठिततनुं शयानां काञ्चिदैक्षत॥"
तथा च काशीखण्डे। ४।८७।
"कञ्चुकं तूलगर्भञ्च तूलिकां सुपवीतिकाम्॥")
वर्त्तिः। इति शब्दरत्नावली॥
तूलिनी, स्त्री, (तूलोऽस्त्यस्याः। तूल+इनि।
ङीप्।) लक्ष्मणाकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥
शाल्मलिवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥ (तद्यथा,
'ताम्बूलं कटुतैलमुष्णभवनं तूलीपटी तूलिनी॥"
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ शिशिरर्त्वाचारे॥)
तूलिफला, स्त्री, (तूलि तूलयुक्तं फलमस्याः।)
शाल्मलिः। इति रत्नमाला॥
तूली स्त्री (तूलयतीति। तूल+इन् कृदिकारा-
दिति वा ङीप्।) नीली। वर्त्तिः। इति शब्द-
रत्नावली॥ तूलिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥
(यथा,—
उच्चैस्तूलीविलासं सुललितशयनं प्राणि-
नामाभिरामम्॥"
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ हेमन्तकृत्ये॥)
तूवर पु (तु सौत्रो धातुः+बाहुलकात् ष्वरच्
दीर्घश्च।) काले अजातशृङ्गो गौः। भेडा गरु
इति भाषा। अश्मश्रुपुरुषः। इत्यमरः। ३।३।
१६४॥ माकुन्दिया इति भाषा। पुरुषव्यञ्जन-
स्त्री। कषायरसः। इति मेदिनी। रे १६४॥
तूवरिका स्त्री, (तूवरी+स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्व-
ह्रस्वश्च।) तुवरिका। इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः॥
तूवरी, स्त्री (तूवर+षित्वात् ङीष्।) आढकी।
सौराष्ट्रमृत्तिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥
तूष, तुष्टौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं अक-
सेट्।) षष्ठस्वरी। तूषति कुलदेवता। इति
दुर्गादासः॥
तूष्णीं [म्] अ, मौनम्। इत्यमरः। ३।४।६॥
(यथा, मनुः। ८।१४७।
'यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी।
भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति॥')
तूष्णींशील त्रि (तूष्णीं मौनं शीलं स्वभावो
यस्य।) मौनी। तत्पर्य्यायः। तूष्णीकः २।
इत्यमरः। ३।१।३८॥
तूष्णीक, त्रि, (तूष्णीं शीलं यस्य। 'शीले को
मलोपश्च।" ५।३।७२। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या
कः मलोपश्च।) तूष्णींशीलः। इत्यमरः। ३।१।३८।
(यथा महाभारते। ५।३४।२६।
'आसीनमपि तूष्णीकमनुशोचन्ति तं प्रभो॥")
तूष्णीका, [म्] अ, (तूष्णीम्+अकच्प्रकरणे
'तूष्णीमः काम् वक्तव्यः।" इति वार्त्तिकोक्त्या
काम्। क्रियान्वयाच्च मः।) मौनम्। इत्य-
मरः। ३।४।६॥
तूस्तं, क्ली (तुस मर्द्दे+बाहुलकात् तुसिरपि तन्
दीर्घश्च। इत्युज्ज्वलदत्तः। ३।८६।) धूलिः।
("तूस्तानि विनिघ्नन्ति वितूस्तयति मस्थान-
वात।" इति मुग्धबोधम्॥) जटा। इति
मेदिनी। त, २२॥ पापम्। सूक्ष्मम्। इति
शब्दरत्नावली॥
तृक्ष, इयाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं-
सक सेट्।) सप्तमस्वरी। तृक्षति। इयां गतौ।
इति दुर्गादासः॥
तृक्ष, क्ली, जातीफलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
तृट्, [ष] स्त्री, (तृष+क्विप्।) इच्छा। तृष्णा।
(यथा, ऋतुसंहारे। १।११।
"तृषा महत्या परिशुष्कतालवः')
प्रचण्डातपतापिता भृशं
कामकन्या। इति मेदिनी। षे १३॥
तृण, इ ण उ अदने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तनां-
उभं सक सेट्। क्त्वावेट्।) इ ण तृण्णोति
तर्णोति तृणुते तर्णुते। उ, तर्णित्वा तृत्वा। इति
दुर्गादासः॥
तृण क्ली, (तृणयते भक्ष्यते गवादिभिरिति। तृण+
घञ्। संज्ञापूर्व्वकत्वान्न गुणः। यद्वा, तृह
हिंसायाम्+"तृह क्नो हलोपश्च।"उणां ५।८।
इति क्नप्रत्ययो हकारलोपश्च।) नडादिः।
घिनाखड इति ख्यातम्। इति केचित्। इति
भरतः॥ तत्पर्य्यायः। अर्ज्जुनम् २। इत्यमरः।
२।५।१६७॥ त्रिणम् ३ खलम् ४ खेड्म ५
हरितम् ६ शाद्वलम् ७। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे। १।३४। [णम्।
"जातस्य नदीकूले तस्य तृणस्यापि जन्म कल्या-
यत् सलिलमज्जनाकुलजनहस्तालम्बनं भवति॥")
गोभ्यस्तृणदानफलं यथा,—
"तीर्थस्नानेषु यत् पुण्यं यत् पुण्यं विप्रभोजने।
यत् पुण्यञ्च महादाने यत् पुण्यं हरिसेवने॥
सर्व्वव्रतोपवासेषु सर्व्वेष्वेव तपःसु च।
भुवः पर्य्यटने यत्तु सत्यवाक्येषु यद्भवेत्॥
यत् पुण्यं सर्व्वयज्ञेषु दीक्षायाञ्च लभेन्नरः।
तत् पुण्यं लभते प्राज्ञो गोभ्यो दत्त्वा तृणानि च॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम्॥
धनिष्ठादिपञ्चनक्षत्रेषु यद्दिनिमित्ततृणकाष्ठा-
हरणे दोषा यथा,—
'अग्निचौरभयं रोगो राजपीडा धनक्षतिः।
संग्रहे तृणकाष्ठानां कृते वस्वादिपञ्चके॥"
इति ज्योतिःसारसंग्रहः॥
(गन्धद्रव्यविशेषः। रामकर्पूर इति भाषा॥
अस्य पर्य्यायो यथा—
'कुङ्कुमञ्च सुगन्धञ्च तृणं शीतं सुशीतलम्॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
तृणकुङ्कुम, क्ली, (तृणसम्भूतं कुङ्कुमम्।) सुगन्ध-
तृणभेदः। तत्पर्य्यायः। तृणाढ्यं २ सर्म्म ३
तृणशोणितम् ४ तृणपुष्पम् ५ गन्धाधिकम् ६
तृणोत्थम् ७ तृणगौरम् ८ लोहितम् ९। अस्य
गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफमारुतशोष-
कण्डूविषामकुष्ठामयोपनाशित्वम्। परमभास्व-
रत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तृणकुटी, स्त्री, (तृणाच्छादिता कुटी ।) तृणाच्छादितगृहम् । तत्पर्य्यायः । कायमानम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तृणौकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

तृणकूर्म्मः, पुं, (तृणस्य कूर्म्म इव ।) तुम्बी । इति शब्दमाला ॥

तृणकेतुः, पुं, (तृणेषु केतुर्ध्वज इव ।) वंशः । इति हारावली । १०८ ॥

तृणकेतुकः, पुं, (तृणकेतु + स्वार्थे कन् ।) वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणगोधा, स्त्री, (तृणस्य गोधेव क्षुद्रत्वात् ।) चित्रकोलः । कृकलासः । इति मेदिनी । धे, ४६ ॥ तृणजलौका । इति केचित् ॥

तृणग्रन्थिः, स्त्री, (तृणस्य ग्रन्थिरिव ग्रन्थिर्यस्य ।) स्वर्णजीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणग्राही, [न्] पुं, (तृणं गृह्णातीति । ग्रह + णिनिः ।) नीलमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मणिविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ काफुरदाना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तृणकापुट्टः २ तृणमणिः ३ । इति हारावली ॥

तृणजम्भा, [न्] त्रि, (तृणं जम्भो भक्ष्यं यस्य । "जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः ।" ५।४।१२५। इति निपातनात् साधुः ।) तृणभक्षकः । (तृणमिव जम्भो दन्तो यस्य ।) तृणवद्दन्तयुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

तृणता, स्त्री, धनुः । (तृणस्य भावः । तृण + भावे तल् ।) तृणत्वम् । इति मेदिनी । ते, ११३ ॥

तृणद्रुमः, पुं, (तृणप्रधानो द्रुमः । तृणमिव द्रुमो वा ।) तालः । गुवाकः । ताली । केतकी । खर्ज्जूरः । खर्ज्जूरी । नारिकेलः । हिन्तालः । एषां निर्य्यासगुणाः । शीतलत्वम् । मधुरत्वम् । मोहनत्वम् । बलकारित्वम् । वृष्यत्वम् । तृष्णासन्तापनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणधान्यं, क्ली, (तृणवज्जातं धान्यम् ।) धान्यविशेषः । उड़िधान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नीवारः २ । इत्यमरः । २ । ९ । २५ ॥

तृणध्वजः, पुं, (तृणेषु ध्वज इव दीर्घत्वात् ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥

तृणनिम्बः, पुं, (तृणाकारो निम्बः ।) नेपालनिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपत्रिका, स्त्री, (तृणस्येव पत्रमस्याः । ठन् टाप् च ।) इक्षुदर्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपत्री, स्त्री, (तृणमिव पत्रमस्याः । ङीष् ।) गुण्डाशिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपुष्पं, क्ली, (तृणस्य पुष्पमिव ।) तृणकुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपुष्पी, स्त्री, (तृणमिव पुष्पमस्याः । ङीष् ।) सिन्दूरपुष्पीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपूली, स्त्री, (तृणस्य पूलः संहतिर्यत्र । ततो गौरादित्वात् ङीष् । तृणनिर्म्मितत्वादस्य तथात्वम् ।) चथा । इति हारावली । १६६ ॥ चाँच इति भाषा ॥

तृणमणिः, पुं, (तृणेषु मणिः ।) तृणग्राही । इति हारावली । २१६ ॥

तृणमत्कुणः, पुं, लग्नकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जामिन् इति भाषा ॥

तृणराजः, पुं, (तृणेषु राजते शोभते इति । राज + अच् । तृणानां राजा वा समासे टच् ।) तालवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १६८ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५६७ । [जन्यम् ।
"श्रीः श्रीफलेन राज्यं तृणराजेनापयशाम्यो
कुचयोः सम्यक् साम्यात् सती पदस्थकार्चनिलम् ॥")
नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणवल्लजा, स्त्री, (तृणरूपा वल्लजा ।) वल्लजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणवीजः, पुं, (तृणस्य वीजमिव वीजमस्य ।) श्यामाकः । इति रत्नमाला ॥

तृणवीजोत्तमः, पुं, (तृणवीजेषु उत्तमः ।) श्यामाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणशीतं, क्ली, (तृणेषु शीतं शीतलम् ।) कतृणम् । गन्धतृणम् । इति रत्नमाला ॥

तृणशीता, स्त्री, (तृणेषु शीता शीतला ।) जलपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणशून्यं, क्ली, (तृणेन शून्यम् ।) मल्लिका । केतकीफलम् । इति मेदिनी । ये, ११८ ॥
(एतद्गुणा यथा,—
"नीपं सभाग्यं पीलु तृणशून्यं विकङ्कतम् ।
प्राचीनामलकञ्चैव दोषघ्नं गरहारि च ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)
तृणरहिते, त्रि ॥

तृणषट्पदः, पुं, (तृणमिव षट् पदा यस्य ।) वरोलः । इति हारावली । २१७ ॥ बोलता इति भाषा ॥

तृणसारा, स्त्री, (तृणवत् सारो यस्याः । अत्यारत्वात् तथात्वम् ।) कदली । इति हारावली । १०५ ॥

तृणसिंहः, पुं, (तृणेषु सिंह इव तन्नाशकत्वात् ।) कुठारः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तृणहर्म्म्यः, पुं, (तृणाच्छादितो हर्म्म्यः ।) तृणयुक्ताट्टालिका । अट्टालिकोपरि तृणनिर्म्मितगृहम् । तत्पर्य्यायः । मचटः २ । इति हारावली । २२३ ॥

तृणाङ्घ्रिपः, पुं, (तृणरूपोऽङ्घ्रिपो वृक्षः ।) मध्यागकतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणाग्निः, पुं, (तृणजातोऽग्निः । शाकपार्थिववत् समासः ।) तृणजाताग्निः । तत्पर्य्यायः । चतुसलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तृणाञ्जनः, पुं, (तृणमिव अञ्जनो व्यक्तिः । तृणवदाकृतित्वादस्य तथात्वम् ।) कृकलासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तृणाढ्यं, क्ली, (तृणेषु आढ्यं पूर्णत्वात् ।) पर्व्वततृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणाम्लं, क्ली, (तृणेषु अम्लम् ।) लवणतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणारुक्, [न्] पुं, (तृणेषु अरुणमिव रक्तवर्णत्वात् ।) तृणकुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणेक्षुः, पुं, (तृणेषु इक्षुरिव ।) वल्लजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणोत्तमः, पुं, (तृणेषु उत्तमः ।) उत्तरपथतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणोद्भवः, पुं, (तृणैः सह उद्भवतीति । उत् + भू + अच् ।) नीवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणौकः, [स्] स्त्री, (तृणनिर्म्मितमोको वसतिस्थानम् ।) कायमानम् । तृणनिर्म्मितगृहम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६२ ॥ खड़ुया घर इति भाषा ॥

तृणौषधं, क्ली, (तृणात्मकं औषधम् ।) एलवालुकारक्तचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृण्या, स्त्री, (तृणानां समूहः । "पाशादिभ्यो यः ।" ४ । २ । ४९ । इति यः ।) तृणसमूहः । इत्यमरः । २ । ५ । १६८ ॥

तृतीय, त्रि, (त्रयाणां पूरणः । त्रि + "त्रेः सम्प्रसारणञ्च ।" ५ । २ । ५५ । इति तीयः सम्प्रसारणञ्च ।) त्रयाणां पूरणः । इति व्याकरणम् ॥ तेसरा इत्यादि भाषा । (यथा, मनुः । ३ । ३५ ।
"चूड़ाकर्म्म द्विजातीनां सर्व्वेषामेव धर्म्मतः ।
प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥")

तृतीयप्रकृतिः, स्त्री, तृतीया प्रकृतिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तृतीया, स्त्री, (त्रयाणां पूरणी । त्रि + "त्रेः सम्प्रसारणञ्च ।" ५ । २ । ५५ । इति तीयः सम्प्रसारणञ्च । ततष्टाप् ।) तिथिविशेषः । सा चन्द्रमण्डलस्य तृतीयकलाक्रियारूपा तत्क्रियोपलक्षितः कालो वा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अस्यां जातस्य फलं यथा,—
"सकलगुणगभीरो भूमिपालानुरागी
पवनगरविभागी सर्व्वलोकोपकारी ।
परविषयनिवासी कौतुकी सत्यवादी
भवति निखिलविदो यजुतीयाप्रसूतः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
सा वैशाखस्य शुक्ला अक्षयतृतीया । यथा, स्मृतिः ।
"वैशाखे मासि राजेन्द्र ! शुक्लपक्षे तृतीयिका ।
अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता कृत्तिकारोहिणीयुता ॥
तस्यां दानादिकं पुण्यं अक्षयं समुदाहृतम् ॥"
भविष्ये ।
"या शुक्ला कुरुशार्दूल ! वैशाखे मासि वै तिथिः ।
तृतीया अक्षया लोके गीर्व्वाणैरभिवन्दिता ॥
योऽस्यां ददाति करकान् वारिवीजसमन्वितान् ।
स याति पुरुषो वीर ! लोकान् वै हैममालिनः ॥"
करकान् कुम्भान् । वारिवीजसमन्वितान् । हैममालिनः सूर्य्यस्य ॥ तत्रपुराणे ।
"यः पश्यति तृतीयायां कृष्णं चन्दनचर्च्चितम् ।

वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यच्युतमन्दिरम् ॥"
स्कन्दपुराणम् ।
'वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेद्गन्धलेपनैरतिशोभने ॥'*॥
ब्रह्मपुराणम् ।
'वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां जनार्दन ।
यवानुत्पादयामास युगञ्चारब्धवान् कृतम् ॥
ब्रह्मलोकात्त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत् ।
तस्यां कार्य्या यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्च्चयेत् ॥
यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्
यवान् ।
पूजयेत् शङ्करं गङ्गां कैलासञ्च हिमालयम् ॥
भगीरथञ्च नृपतिं सागराणां सुखावहम् ।
स्नानं दानं तपः श्राद्धं जपहोमादिकञ्च यत् ॥
श्रद्धया क्रियते तत्र तदानन्त्याय कल्प्यते ॥
अत्रानन्तफलश्रुतेः पूर्व्ववचने नक्षत्रयोगः प्रशस्तः
नियमार्थः ।' इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
पाद्मे श्रीवराहधरणीसंवादे ।
"वैशाखे या तृतीयायां शुक्लायां माधवे माधवे ।
प्रवृत्तश्च त्रयीधर्म्मः प्रवृत्ताश्च प्रवर्त्तिता ॥
अक्षया सा च लोके तृतीया हरिवल्लभा ।
स्नाने दानेऽर्च्चने श्राद्धे जपे पूर्व्वजतर्पणे ॥
येऽर्च्चयन्ति यवैर्विष्णुं श्राद्धं कुर्व्वन्ति यत्नतः ।
तस्यां ददति दानानि धन्यास्ते वैष्णवा नराः ॥'
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ । १३४ ॥

तृतीयाकृत त्रि (तृतीयं कर्षणं कृतम् । 'कृष्णो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृञः । '५ । ४ । ५८ । इति डाच् ।) वारत्रयकृष्टक्षेत्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९ ।
तिनवार चाष दओया क्षेत्र इति भाषा ।

तृतीयाप्रकृति स्त्री, (तृतीया प्रकृतिः । 'सज्ञापूरण्योश्च ।' ६ । ३ । ३८ । इति न पुंवद्भावः ।) नपुंसकम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३९ ॥

तृन्ह हिंसे । (भ्वा पर सक सेट ।) तर्हति । इति दुर्गादासः ।

तृन्ह उ भ ध इर । अन्तान्वे । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः । (रुधां उभ सक सेट । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ तर्हित्वा तृण्ट्वा । भ ध तृणेढि तृण्ढः । इर अतृणत् अतर्हीत् । इति दुर्गादासः ।

तृन्फ श प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा पर-सक सेट ।) प्रीणनमिह प्रीतिभावः । श तृफति तृम्फति वा सुधालोकः । ततृम्फ । इति दुर्गादासः ।

तृम्प, श प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा पर सक सेट ।) श तृपति तृम्पति । ततृम्प । इति दुर्गादासः ।

तृन्ह ऊ श हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा पर सक वेट ।) ततृम्हरा । ऊ अतर्हीत अतृक्षत् । श तृहति । इति दुर्गादासः ।

तृप, ञि सन्दीपने । प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा पक्षे भ्वा पर सक सेट ।) ञि, तर्पयति तर्पति । यो धियञ्च तर्पयतीति हलायुधः । इति दुर्गादासः ।

तृप न प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः । (स्वा पर सक सेट ।) प्रीणनं प्रीतीकरणम् । न, तृप्नोति पितॄन् पुत्रः । ततर्प । इति दुर्गादासः ।

तृप, प श प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा पर सक सेट ।) प श, तृपति ततर्प । इति दुर्गादासः ।

तृप ष्टि र य क्त प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा पर अक सक च वेट ।) ष्टि, तृप्तोऽस्ति । र, अतृपत् । अस्य रधादित्वेऽपि स्पृशमृशकृषतृपदृपां च्लेः सिज्वा इति विकल्पविधानात् पक्षे ठाविकत्वेन अताप्सीत् अत्राप्सीत् अतर्पीदित्यपि । य, तृप्यति । क्त तर्पिष्यति तप्स्यति । प्रीणनमिह प्रीतीभावः प्रीतीकरणञ्च । स्वादूनि तृप्यतु मधूनि पिब निवापमिति श्रीहर्षः । पितॄनतार्प्सीत् समरक्ततोयैरिति भट्टिः । इति दुर्गादासः ।

तृपत पु (तृप्नोति प्रीणयतीति । तृप+"दृदृ पटेऽहत ।" उणां २ । ८५ । इति अतिप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः । छत्रम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः । (प्रीणयति, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । २२ । १ ।
'तृपत्सोममपिबद्विष्णुना सुतं यथावशत् ।"
"तृप प्रीणने तुदादिः । आगमानुशासनस्या नित्यत्वान्नुमभावः तृप्यन् इन्द्रः ।' इति सायनः ।)

तृपला, स्त्री (तृप्यतीति । तृप प्रीणने+'कृषतृपश्च ।" उणां १ । १०६ । इति कलः । ततः टाप् ।) लता । इत्युणादिकोषः । त्रिफला । इति सञ्चिप्तसारे उणादिवृत्तिः । (क्षिप्रप्रहारिणि त्रि । यथा ऋग्वेदे । ९ । ६७ । ८ ।
"प्रहसावत्रृपलं मन्युमच्छामादस्त इषवया व्ययात् ॥"
"तृपलशब्दः क्षिप्रवाची । तदुक्तं यास्केन । तृपलप्रभर्म्मा क्षिप्रप्रहारीति । क्षिप्रप्रहारिणं मन्युम् ।" इति सायनः ।)

तृप्र त्रि (तृप प्रीणने+क्तः ।) तृप्तियुक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । १०२ ॥ (यथा, नैषधे । ३ । ९३ ।
'शुद्धान्तसम्भोगनितान्ततुष्टे
न नैषधे कार्यमिदं निगाद्यम् ।
अपां हि तृप्ताय न वारिधारा
स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा ॥")

तृप्तिः स्त्री (तृप प्रीणने+भावे क्तिन् ।) भक्ष्यान्तिकाकाङ्क्षानिवृत्तिः । तत्पर्यायः । सौहित्यम् २ तर्पणम् ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ५६ ॥ प्रीणनम् ४ आसितम्भवम् ५ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, देवीभागवते । १ । १ । २० ।
"शृण्वाद्यान्यानि सन्ति च । मण्डलानि स्तवानि च ।
नैव तृप्तिं प्रजामोऽत्र सुधापानाऽमरा यथा ॥")

तृप्र पु (तृप्यन्त्यनेनेति । तृप+ "स्फायितञ्चीति ।' उणां २ । १३ । इति रक ।) घृतम् । इत्युणादिकोषः । पुरोडाशः । इति सञ्चिप्तसारे उणादिवृत्तिः । (तर्पक त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २ । ५ ।
"न य शुक्रो न दुराशीर्न तृप्रा उरुव्यचसम् ।
अपस्पृण्वते सुहार्दम् ॥" "तृप्रास्तर्पकाः अन्ये चरुपुरोडाशान्यस्य यमिन्द्रं नापस्पृण्वते न न प्रीणयन्ति अपि तु प्रीणयन्त्येव तमिन्द्रं स्तुम इति शेषः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ।)

तृफ, प श प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां पर-सक सेट ।) प श, तृम्फति ततर्फ । इति दुर्गादासः ।

तृफला, स्त्री, (तृम्फति प्रीणातीति । तृफ+"कृषतृपश्च ।" उणां १ । १०६ । इति चकारात् तृम्फतेरपि कलः ।) त्रिफला । इति त्रिकाण्डशेषः ।

तृभू, पु (तृभ्नाति पीडयतीति । तृप खेदे+ "खर्य्यादिभ्य कः ।" १ । ५६ । इत्युणादिकोष टीकाधृतसूत्रेण कुः । निपातनात् न गुणः ।) वर्षणाति । इत्युणादिकोषः ।

तृष, इर य तृषि त्रि । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा पर सक सेट ।) इर, अतृषत् अतर्षीत् । अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये । य, तृष्यति । त्रि, तृषितोऽस्ति । तृट् आकाङ्क्षा । तथा च । इच्छाकाङ्क्षा स्पृहेहा तृट् वाञ्छा लिप्सा मनोरथः । इत्यमरसिंहः । तदुपस्थितमग्रहीदजः पितुराज्ञेति न भोगतृष्णयेति रघुः । तृष्यति धने लोकः । तृषि पिपासायामिति प्राञ्चः । तृष्यति तोयं पान्थः । इति रमानाथः । इति दुर्गादासः ।

तृषा, स्त्री, (तृष+क्विप् पक्षे टाप् ।) तृष्णा । (अस्याः निवारणोपायो यथा,—
'काश्मर्य्यं पद्मकोशीर द्राक्षामधुकचन्दनम् ।
नालकं शर्कराशुक्तं क्वाथं पित्ततृषापहम् ॥
वटशुङ्गो लोध्रसिता च चन्दनं
सदाडिमं सक्षुद्रधान्वनीकं ।
पिष्टं सुशीतेन जलेन वापि
पीतञ्च पित्तोत्थतृषापहञ्च ॥'
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्द्दशेऽध्याये ।
अस्योद्भवायास्तृषाया हेतुर्यथा,—
'स्निग्धं तथाम्लं लवणञ्च भुक्तं
गुर्व्वन्नमेवाशु तृषां करोति ।'
इति वैद्यकमाधवकरकृतरुग्विनिश्चये तृष्णाधिकारे ।) इच्छा । (यथा हितोपदेशे । १ । २६६ ।
'लोभात् क्रुद्धिः प्रभवति लोभो जनयते तृषाम् ।
तृषार्त्तो दुःखमाप्नोति परत्रेह च मानवः ॥")
कामकन्या । इति शब्दरत्नावली । लाङ्गलिकोऽश्च । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृषाभू स्त्री (तृषाया भूरुत्पत्तिस्थानम् ।) क्लोम । इति शब्दचन्द्रिका ।

तृषाह, क्ली, (तृषां हन्तीति । हन+ड ।) जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृषाहा, स्त्री, (तृषां हन्तीति । हन+ड+टाप् ।) मधुरिका । इति शब्दचन्द्रिका ।

तृषित, त्रि, (तृट् तृषा वा सञ्जातास्य । तारकादित्वात् इतच् ।) तृष्णायुक्तः । तत्पर्यायः ।

तर्षितः २ सतृट् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ८ । २० ।
"तृषितश्च परिश्रान्तः क्षुधितश्चोत्तरासुतः ॥"
भावे क्तः ।) तृषायाम्, क्ली ॥

तृषितोत्तरा, स्त्री, (तृषितः उत्तरो यस्याः ।) अश्मनपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृष्णक्, [ज्] त्रि, (तृष्यति आकाङ्क्षतीति । तृष् + "स्वपितृषोर्नजिङ् ।" ३ । २ । १७२ । इति नजिङ् ।) लुब्धः । इत्यमरः । ३ । १ । २२ ॥ (तृषितः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८५ । ११ ।
"असिञ्चन्नुत्सं गोतमाय तृष्णजे ॥")

तृष्णा, स्त्री, (तृष + "तृषिशुषिरसिभ्यः कित् ।" उणां ३ । १२ । इति नः स च कित् ।) अनात्मीयस्वीकारेच्छा । इति चण्डीटीकायां नागोजीभट्टः ॥ सा लिप्सा । (यथा, रघुः । ८२ ।
"तदुपस्थितमग्रहीदजः
पितुराज्ञेति न भोगतृष्णया ॥")
पानेच्छा । इति मेदिनी । णे, १६ ॥ तत्पर्य्यायः । उदन्या २ पिपासा ३ तृट् ४ तर्षः ५ इत्यमरः । ३।३।५१ ॥ तृषा ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ तर्षणम् ७ । इति जटाधरः ॥*॥
रोगविशेषः । तन्निदानं यथा,—
"वातात् पित्तात् कफात् तृष्णा सन्निपातात्
रसक्षयात् ।
षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणम् ॥
सर्व्वासु तन्न प्रकोपो हि सौम्यधातुप्रशोषणात् ।
सर्व्वदेहे श्रमात् कम्पतापतृड्दाहमोहकृत् ॥
जिह्वामूलगलक्लोमतालुतोयवहाः शिराः ।
संशोष्य तृष्णा जायन्ते तासां सामान्यलक्षणम् ॥ * ॥
सुखशोषो जलातृप्तिरन्नद्वेषः स्वरक्षयः ।
कण्ठोष्ठजिह्वाकार्कश्यं जिह्वानिष्क्रमणं क्लमः ॥
प्रलापश्चित्तविभ्रंशो स्तृड्ग्रहोक्तास्तथामयाः ।
मरुतः क्षामता दैन्यं शङ्खतोदः शिरोभ्रमः ॥
गन्धाज्ञानास्यवैरस्यश्रुतिनिद्राबलक्षयाः ।
शीताम्बुपानतृड्वृद्धिश्च पित्तान्मूर्च्छास्यतिक्तता ॥
रक्तेक्षणत्वं सततं शोषो दाहोऽतिधूमकः ।
कफं रुणद्धि कुपितस्तोयवाहिषु मारुतः ॥
स्रोतःसु स कफस्तेन पङ्कवच्छोष्यते ततः ।
शूकैरिवाचितः कण्ठो निद्रामधुरवक्त्रता ॥
आध्मानः शिरसो जाड्यं स्तैमित्यच्छर्द्द्यरोचकाः ।
आलस्यमविपाकश्च यः स स्यात् सर्व्वलक्षणः ॥
आमोद्भवा च भक्तस्य संरोधाद्वातपित्तजा ।
उष्णक्लान्तस्य सहसा शीताम्भो भजतस्तृषा ॥
तृष्णा योर्द्ध्वं गतं कोष्ठं कुर्य्यात् पित्तरजैव सा ।
या च पानातिपानोत्था तीक्ष्णाग्नेः स्नेहपाकजा ॥
स्निग्धकट्वम्ललवणभोजनेन कफोद्भवा ।
तृष्णारसक्षयोक्तेन लक्षणेन क्षयात्मिका ॥
शोषमोहज्वराद्यस्य दीर्घरोगोपसर्गतः ।
या तृष्णा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता ॥"
इति गारुडे तृष्णानिदानम् १५६ अध्यायः ॥*॥

तदौषधं यथा,—
"त्रिफलापिप्पलीचूर्णं भक्षितं मधुना युतम् ।
भोजनादौ हि समधु पिपासां त्वरितं हरेत् ॥"
इति तत्रैव १६४ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । "अथ तृष्णाधिकारः । तत्र तृष्णाया निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा
ऊर्द्ध्वं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च ।
पित्तं सवातं कुपितं नराणां
तालुप्रपन्नं जनयेत् पिपासाम् ॥
स्रोतःस्वपां वाहिषु दूषितेषु
दोषैश्च तृट् सम्भवतीह जन्तोः ।
तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी
क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च ॥
भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां
निबोध लिङ्गान्यनुपूर्व्वशस्तु ॥
नराणां चितं स्वस्थान एव सञ्चितं पित्तं सवातं पित्तविवर्द्धनैः कट्वम्लोष्णादिभिः कुपितम् । भयश्रमाभ्यां बलक्षयादुपवासादेश्च वातः कुपितः । तदयं ऊर्द्ध्वं प्रसरन् तालुप्रपन्नं सत् पिपासां जनयेत् । न केवलं तालुन्येव दूषिते तृषा भवति । किन्तु जलवाहिस्रोतःस्वपि । अत आह । स्रोतःस्वित्यादि । नन्वत्र बहुवचनं युक्तम् । यतो जलवहे द्वे स्रोतसी सुश्रुतेनोक्ते । उच्यते । तयोरेवानेकप्रतानयोगान्न दोषः । अपां वाहिषु स्रोतःस्विति जिह्वादेरप्युपलक्षणम् । यत आह चरकः
रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वा हृदयगलतालुक्लोम च । संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृष्णामतिबलौ पित्तानिलाविति ॥ सङ्ख्यामाह । तिस्र इत्यादि ॥
तृष्णायाः सामान्यं लक्षणमाह ।
सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति ।
मुहुः काङ्क्षति तोयञ्च तं तृष्णार्द्दितमादिशेत् ॥
वातजाया लक्षणमाह ।
क्षामास्यता मारुतसम्भवायां
तोदस्तथा शङ्खशिरःसु चापि ।
स्रोतोनिरोधो विरसञ्च वक्त्रं
शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिमेति ॥
शङ्खशिरःसु शङ्खयोः शिरसि च । स्रोतोनिरोधो रसाम्बुवाहिधमनीनिरोधः ॥*॥ पित्तजामाह ।
मूर्च्छान्नविद्वेषविलापदाहा
रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः ।
शीताभिनन्दा मुखतिक्तता च
पित्तात्मिकायां परिधूपनञ्च ॥
विलापः प्रलापः । प्रततश्च शोषः अविरतश्च शोषः । शीताभिनन्दा शीतेच्छा । परिधूपनं कण्ठाद्धूमनिर्गम इव ॥
कफजामाह ।
बाष्पावरोधात् कफसंवृतेऽग्नौ
तृष्णा बलासेन भवेन्नरस्य ।
निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च
तयार्द्दितः शुष्यति चातिमात्रम् ॥

अग्नौ जठराग्नौ । कफसंवृते स्वकारणकुपितेन कफेनोपरिष्टादाच्छादिते । बाष्पावरोधात् अग्नेरूष्मावरोधात् । अवरुद्धानलोष्मणाम्बुवहस्रोतःशोषणात् बलासेन कफेन नरस्य तृष्णा भवेत् । तया तृष्णया अर्द्दितः पीड़ितः । शुष्यति कृशो भवति ॥ * ॥
क्षतजामाह ।
क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां
तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु ।
क्षतस्य शस्त्रादिहतयुक्तस्य । रुक् पीड़ा ॥ * ॥
क्षयजामाह ।
रसक्षयाद्या क्षयसम्भवा सा
तयाभिभूतस्तु निशादिनेषु ।
पेपीयतेऽम्भः स सुखं न याति
तां सन्निपातादिति केचिदाहुः ॥
रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि
तस्यामशेषेण भिषग्व्यवस्येत् ।
रसक्षयलक्षणानि सुश्रुतेनोक्तानि ॥ रसक्षये हृत्पीड़ा कम्पः शोषः शून्यता तृष्णा चेति । व्यवस्येत् जानीयात् ॥ * ॥
आमजामाह ।
त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च
हृच्छूलनिष्ठीवनसादकर्त्री ॥ * ॥
भक्तोद्भवामाह ।
स्निग्धं तथाम्लं लवणञ्च भुक्तं
गुर्व्वन्नमेवाशु तृषां करोति ।
लवणञ्चेति चकारात् कटु च ॥ * ॥
उपसर्गजामाह ।
क्षीणस्वरः प्रताम्यन् दीनाननहृदयशुष्कगलतालुः ।
भवति खलु सोपसर्गात् तृष्णा सा शोषिणी कष्टा ॥
शोषिणी धातुशोषिणी ॥ * ॥
उपसर्गानाह ।
ज्वरो मोहः क्षयः श्वासो बाधिर्य्यं कास एव च ।
बहिर्निर्गतजिह्वात्वं सप्तैते तदुपद्रवाः ॥ * ॥
तद्युक्ताया अरिष्टत्वमाह ।
ज्वरमोहक्षयकासश्वासाद्युपसृष्टदेहानाम् ।
सर्व्वास्त्वतिप्रसक्ता रोगकृशानां वमिप्रसक्तानाम् ॥
घोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय विज्ञेयाः ।
आदिशब्दादतीसारादीनां ग्रहणम् । अतिप्रसक्ताः निरन्तराः । घोरोपद्रवयुक्ताः अतीवमुखशोषादियुताः ॥ * ॥
अथ तृष्णायाश्चिकित्सा ।
वातघ्नमन्नपानं मृदु लघु शीतञ्च वाततृष्णायाम् ।
तृष्णायां पवनोत्थायां सगुड़ं दधि शस्यते ।
स्वादु तिक्तं द्रवं शीतं पित्ततृष्णापहं परम् ॥*॥
मुस्तपर्प्पटकोदीच्यधान्योशीरचन्दनैः ।
शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये ॥
कृत्वा धान्याकम् । कश्चिद्वालोञ्च दद्यात् ।
चन्दनमत्र धवलं दद्यात्तस्यातितृष्णाहरत्वात् ।
शृतमर्द्धपकमत्र कर्त्तव्यम् । इति षड़ङ्गपानम् ॥१॥
लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुड़विमर्द्दितम् ।
काश्मरीशर्करायुक्तं पिबेत् तृष्णार्द्दितो नरः ॥२॥

[illegible] प्रारब्धे [illegible] स्यात् ।
तेन [illegible] शाम्यति दाहश्चापि [illegible]
नियतम् ॥ ५ ॥
[illegible] मधुमत्[illegible] ।
[illegible] शाम्यति दाहश्च ॥
[illegible] तृषी जलम् ।
[illegible] मधु[illegible] ॥ ६ ॥
[illegible] गहनि दापयेत् ।
[illegible] मातुलुङ्गस्य [illegible]युतम् ॥ ६ ॥
[illegible] कपित्थं बीजपूरकम् ।
[illegible] ॥ ७ ॥
[illegible] मधुसमायुक्तं [illegible] ।
[illegible] तृष्णा प्रशाम्यति ॥ ८ ॥
[illegible] ।
[illegible] तृष्णा तथा दाह [illegible]
प्रशमम् ॥ ९ ॥
[illegible] ।
[illegible] गुटिका धारयेन्मुखे ।
तृष्णा [illegible] ॥ १० ॥
[illegible]
[illegible] ॥ ११ ॥
[illegible]
[illegible] वा मधुरोदक वा ॥ १२ ॥
[illegible]
[illegible] ॥ १३ ॥
[illegible]
[illegible] तृष्णाम् ॥
[illegible] ॥ १४ ॥
[illegible] तृष्णा [illegible]
[illegible] ।
[illegible] तृष्णा [illegible]
[illegible] ।
[illegible] ॥ १५ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १६ ॥
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥ १७ ॥
[illegible]

कपित्थं कोमलं द्राक्षा [illegible] ।
खर्जूरं दाडिमं धात्री [illegible] च ।
जम्बीरं करमर्दश्च बीजपूरं गवां पयः ।
मधूकपुष्पं क्षीरं [illegible] मधुराणि च ।
[illegible] शीतानि च [illegible] ।
माक्षिकं [illegible] नागकेशरम् ।
[illegible] कुसुमं च [illegible] ।
जलधारो गन्धसारः कौमुदी शिशिरानिलः ।
चन्द्रकान्तमणिस्पर्शो रत्नाभरणधारणम् ।
हिमागुरु[illegible] स्यात् पथ्यमेतत् तृषातुरे ॥"
अपथ्यानि यथा —
"स्वेदाञ्जन[illegible]
व्यायाम[illegible] ।
गुर्वम्ल[illegible] लवणं कषाय
कटु [illegible] तीक्ष्णम् ।
एतानि सर्वाणि हिताभिलाषी
तृष्णातुरो नैव भजेत् कदाचित् ॥"
इति वैद्यकपथ्यापथ्ये तृष्णाधिकारे ।)

तृष्णाक्षयः पुं (तृष्णाया विषयाभिलाषायाः क्षयो नाशो यत्र ।) शान्तिः । इति हेमचन्द्रः । २ । २१८ । (यथा [illegible] ।
"यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥"
तृष्णायाः पिपासायाः क्षयः ।) पिपासा नाशश्च ॥

तृष्णारिः पुं (तृष्णायाः पिपासाया अरिः शत्रुः ।) पर्पटः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृह [illegible] हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः । ([illegible] ।) [illegible] । [illegible] । (यथा भट्टिः ।
"[illegible] रामः सह लक्ष्मणेन ।")
[illegible] । [illegible] । इति दुर्गादासः ॥

तॄ तरे । अभिभवे । [illegible] । इति कविकल्पद्रुमः । ([illegible] ।) [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति दुर्गादासः ॥

ते [illegible] । इति [illegible] । ([illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ।")

तेजः [स्] क्ली (तिजत्यनेन [illegible] ।) [illegible] । ([illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ।")
[illegible] । (यथा महाभारते । [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ।")

पराक्रमः । (यथा, महाभारते । ३ । २८ । ६ ।
"न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा ।
इति तात । विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ॥")
रेतः । इति मेदिनी । से ५५ । (यथा रघुः ।
"अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम् ॥"
"तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्वायुरुदीरयति । ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं योनिमभिप्रतिपद्यते संसृज्यते चार्तवेन ।"
"तत्र तेजोधातुः सर्ववर्णानां प्रभवः स यदा गर्भोत्पत्तावब्धातुप्रायो भवति तदा गर्भं गौरं करोति पृथिवीधातुप्रायः कृष्णं पृथिव्याकाशधातुप्रायः कृष्णश्यामं तोयाकाशधातुप्रायो गौरश्यामम् ।" इति सुश्रुते शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।) सारः । यथा सुश्रुते ॥ १५ ॥
"रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत् परं तेजस्तत् खल्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते स्वशास्त्रसिद्धान्तात् ।"
"यत् परं तेज इति मधुकरं सारः ।"
इति तट्टीका ।
[illegible] । [illegible] —
"[illegible] ।"
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने [illegible] ।)
[illegible] । ([illegible] । यथा [illegible] । १ । ११ ।
"[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।"
"[illegible] ।" इति [illegible] ।) [illegible] ।
[illegible] । इति हेमचन्द्रः । ४ । [illegible] ।
[illegible] । इति राजनिर्घण्टः । [illegible] । यथा [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ।"
[illegible] । यथा —
"[illegible] ।
[illegible] ।"
[illegible] ।
[illegible]

भाषापरिच्छेदः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ४३ ।
"ओजस्तेजो द्युतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः ॥"
शिवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ५२ ।
"तेजोऽपहारी बलहा मुदितोऽर्थोऽजितो-ऽवरः ॥"
इसन्नतिसाध्यमौलिकवायस्थानासन्यतमः । तत्र जकारान्तोऽयम् । यथा, कुलदीपिकायाम् ।
"खामः खोमो घर वैश्योयो
वीदस्तेजस्त्वार्णव व्याघ्रः ॥")
तेजःफलः, पुं, (तेजसे बलाय तेजःप्रदं वा फलमस्य ।) वृक्षविशेषः । तेजफल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वहुफलः २ शाल्मलीफलः ३ स्तवकफलः ४ स्वेयफलः ५ गन्धफलः ६ कण्टवृक्षः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । सुगन्धित्वम् । दीपनत्वम् । वातश्लेष्मारुचिनाशित्वम् । वालरक्षाकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तेजनः, पुं, (तेजयति अग्निमिति । तिज+णिच्+ल्युः ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ ॥ मुञ्जः । भद्रमुञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वाणादीनां फलके । यथा, मनुः । ७ । ९० ।
"न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ॥"
उद्दीपने, क्ली । यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने । २४ अध्याये ।
"सिरामुखविविक्तत्वं त्वक्स्थस्याग्नेश्च तेजनम् ॥")
तेजनकः, पुं, (तेजयतीति । तिज+णिच्+ल्युः संज्ञायां कन् । यद्वा, तेजनेन फलकेन कायतीति । कै+कः ।) शरः । इत्यमरः ।२।४।१६२॥
तेजनी, स्त्री, (तेजयतीति । तिज+णिच्+ल्युः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मूर्व्वा । इत्यमरः । २ । ४ । ८३ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"तेजनी पिलुनी देवा तिक्तवल्ली पृथक्त्वचा ।
धनुःश्रेणी मधुरसा मूर्व्वा निर्द्दहनीति च ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
पर्य्यायान्तरं यथा,—
"मूर्व्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी स्रुवा ।
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ॥"
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ज्योतिष्मती । इति शब्दरत्नावली ॥ (तेजवती । अस्या पर्य्यायाः यथा,—
"तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तेजनी तथा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तेजपत्रं, क्ली, (तेजयतीति । तिज+णिच्+अच् । तेजं पत्रमस्य ।) स्वनामख्यातवृक्षः । तज इति तेजपात इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । गन्धजातम् २ पत्रम् ३ पत्रकम् ४ । इति शब्दरत्नावली । अस्य गुणाः । कफवाय्वर्शोहृल्लासारुचिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अमरोक्तपर्य्यायास्त्वक्पत्रशब्दे द्रष्टव्याः ॥ तस्य नामगुणाः ।
"त्वक्पत्रञ्च वराङ्गं स्याद्भृङ्गं चोचं तथोत्कटम् ।
त्वचं लघूष्णं कटुकं स्वादु तिक्तञ्च रूक्षकम् ॥
पित्तलं कफवातघ्नं कण्ड्वामारुचिनाशनम् ।
हृद्वस्तिरोगवातार्शःक्रिमिपीनसशुक्रहृत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
तेजलः, पुं, (तेजति अतिशयेन पालयति शावकानिति । तेज पालने+बाहुलकात् कलच् ।) कपिञ्जलपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
तेजस्करं, त्रि, (तेजः करोतीति । तेजस्+कृ+टः ।) तेजोवृद्धिकारकद्रव्यम् । इति वैद्यकम् ॥
तेजस्विनी, स्त्री, (तेजो विद्यतेऽस्याः । तेजस्+विनिः स्त्रियां ङीप् ।) ज्योतिष्मती । इति शब्दरत्नावली ॥ महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तेजवल्कल इति च । तत्पर्य्याया यथा,—
"तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तेजनी तथा ॥"
अस्या गुणा यथा,—
"तेजस्विनी कफश्वासकासास्यामयवातहृत् ।
पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ता रुचिवह्निप्रदीपनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तेजस्वी, [न्] त्रि, (तेजोऽस्त्यस्येति । विनिः ।) तेजोयुक्तः । यथा,—
"महातपस्वी तेजस्वी ब्रह्मचारी च सुव्रती ।
युगान्तिधोक्तं शास्त्रञ्च पठित्वान्यश्च पण्डितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
(इन्द्रस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १९८ । २९ ।
"शान्तिश्चतुर्थस्तेषां वै तेजस्वी पञ्चमः स्मृतः ॥")
तेजितः, त्रि, (तिज+क्तः ।) तीक्ष्णीकृतः । शाणान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । निशितः २ क्ष्णुतः ३ शाणितः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ९१ ॥ शान्तः ५ शाणादिमार्ज्जितः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ क्ष्णुतः ७ निशातः ८ शितः ९ शातः १० । इति जटाधरः ॥
तेजीयान्, [स्] त्रि, (तेजो विद्यतेऽस्य । तेजस्+ईयसुन् ।) तेजोयुक्तः । यथा,—
"अज्ञानी पुरुषः शश्वज्जड़ितश्च स्वकर्म्मणा ।
तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्व्वभुजो यथा ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
तेजोमन्थः, पुं, (तेजो मथ्नातीति । मन्थ+कर्म्मण्यण् ।) गणिकारिका । इति रत्नमाला ॥
तेजोरूपं, क्ली, (तेजः सर्व्वप्रकाशकं चैतन्यं रूपं यस्य ।) ब्रह्म । यथा,—
"अशरीरं विग्रहवदिन्द्रियवदतीन्द्रियम् ।
यत्साक्षि सर्व्वसाक्षि तेजोरूपं नमाम्यहम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
तेजोवती, स्त्री, (तेजोऽस्त्यस्या इति । तेजस्+मतुप् मस्य वः ।) गजपिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥ चविका । इति रत्नमाला ॥ महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजल इति तेजवल्कल इति च भाषा । तस्याः पर्य्यायगुणाः ।
"तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तेजनी तथा ।
तेजस्विनी कफश्वासकासास्यामयवातहृत् ॥
पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ता रुचिवह्निप्रदीपनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
(अग्नेर्विमानम् । यथा, ब्रह्माण्डे ३८ अध्याये ।
"महाविमानं प्रथितं भास्करं जातवेदसः ।
सा हि तेजोवती नाम हुताशस्य महासभा ॥")
तेजोवृक्षः, पुं, (तेजोयुक्तो वृक्षः । अग्न्युत्पादकत्वादस्य तथात्वम् ।) क्षुद्राग्निमन्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तेन, अ, तद्धेतुना । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ सेइ निमित्ते इति भाषा ॥
तेनः, पुं, (ते गौरी न शिवो यत्र ।) गानाङ्गविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"तेनेति शब्दस्तेनः स्यात् मङ्गलानां प्रदर्शकः ।
ते शब्देनोच्यते गौरी नशब्देनोच्यते हरः ॥
तेन माङ्गलिकश्चायं शब्दस्तेन इति स्मृतः ॥"
तेप, ऋ ङ कम्पे । च्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ऋ, अतितेपत् । ङ, तेपते वृक्षः । तितेपे । इति दुर्गादासः ॥
तेमः, पुं, (तिम आर्द्रीभावे+भावे घञ् ।) आर्द्रीभावः । इत्यमरः । ३ । २ । २९ ॥
तेमनं, क्ली, (तिम+भावे ल्युट् ।) आर्द्रीकरणम् । व्यञ्जनम् । इति मेदिनी । ने, ७२ ॥
तेमनी, स्त्री, (तिम्यतेऽनेनेति । तिम+ल्युट्+ङीप् ।) चुल्लीभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
तेव, ऋ ङ देवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) देवनमिह क्रीड़ा । ऋ, अतितेवत् । ङ, तेवते । तेवते बालः कन्दुकेनेत्यमिति हलायुधः । देवनमिह रोदनमिति भट्टमल्लः । इति दुर्गादासः ॥
तेवनं, क्ली, (तेव्यते दीव्यतेऽस्मिन्निति । तेव क्रीड़ायाम्+अधिकरणे ल्युट् ।) केलिकाननम् । (भावे ल्युट् ।) क्रीड़ा । इति मेदिनी । ने, ७१ ॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतरामायणवचनम् ।
"तेवनेन वनं गत्वा नदीस्तीर्त्त्वा बहूदकाः ॥")
तैक्ष्ण्यं, क्ली, (तीक्ष्णस्य भावः । तीक्ष्ण+ष्यञ् ।) तीक्ष्णता । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ५ ।
"शौर्य्यमाशुक्रियाशस्त्रतैक्ष्ण्यमस्वेदवेपथू ॥"
कठोरता । यथा, रामायणे । २ । २१ । ४४ ।
"तदेतां विसृजानार्य्यां क्षत्त्रधर्म्माश्रितां मतिम् ।
धर्म्ममाश्रय मा तैक्ष्ण्यं मद्बुद्धिरनुगम्यताम् ॥"
क्रूरता । यथा, मनुः । ४ । १६३ ।
"दैवं दम्भञ्च मानञ्च क्रोधं तैक्ष्ण्यञ्च वर्ज्जयेत् ॥"
"मात्सर्य्यं धर्म्मानुत्साहाभिमानकोपक्रौर्य्याणि त्यजेत् ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)
तैजसं, क्ली, (तेजसो विकारः । तेजस्+"तस्य विकारः ।" ४ । ३ । १३४ । इत्यण् ।) घृतम् । इति स्मृतिः ॥ धातुद्रव्यम् । इत्यमरः ।२।९।९९॥ (यथा, मनुः । ५ । १११ ।
"तैजसानां मणीनाञ्च सर्व्वस्याश्ममयस्य च ॥"
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते ।९।४६।१०३।
"तैजसं नाम तत्तीर्थं यत्र पूर्व्वमपाम्पतिः ।

ऽभिषिक्तः सुरगणैस्त्वयो भरतर्षभ ॥”
तैजसावर्त्तनि स्त्रि । यथा रघुः । ११ । ४३ ।
तैजसस्य धनुषः प्रवृत्तये
तोयमानिव सहस्रलोचनः ॥)
तैजसः पुं (तेजसो विकारः । तेजस + अण् ।)
रजःप्रधानाहङ्कारोपहितचैतन्यम् । यथा —
“एतद्व्यष्ट्युपहितं चैतन्यं तैजसो भवति तेजो
मयान्तःकरणोपहितत्वात् ॥” इति वेदान्त
सारः ॥ (तैजसाहङ्कारविशेषः । यथा भाग
वते । ३ । ५ । २४ ।
“सोऽहङ्कार इति प्रोक्तो विकुर्व्वन् समभूत्त्रिधा ।
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेति यद्भिदा ॥”
घोटकविशेषः । तल्लक्षणादिकं यथा भोज
राजकृतयुक्तिकल्पतरौ ।
ये क्रोधशीला भयवेगयुक्ता
गुप्ता स्थिताः क्रोधगते व्रजन्ति ।
ते तैजसाः पुण्यवतां प्रसन्ना
भवन्ति पुण्यैरपि ते मिलन्ति ॥”
धर्म्मविशेषः । यथा ब्रह्माण्डे ३६ अध्याये ।
तैजसन्नतरात्मापि प्रजापतिरमित्रजित् ॥)
तैजसावर्त्तनी स्त्री (आवर्त्तते ऽत्र । आ + वृत् +
ल्युट् स्त्रियां ङीप् । तैजसानां धातूनामां
सुवर्णादीनां आवर्त्तनी ।) मूषा । इत्यमरः ।
२ । १० । ३३ ॥ तैजसगलान मुषी इति भाषा ।
तैतिलं क्ली करणविशेषः । अस्मिन् शुभकर
णम् । तत्र जातफलं यथा —
कलासु दक्षो ललनाभिलाषी
सुगन्धिगन्धप्रियकामदक्षः ।
यदा नरस्तैतिलकं प्रयाति
चेत् तमध्ये करणे प्रसूतौ ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ।
तैतिलः पुं गण्डकः । इति मेदिनी । ले ८८ ॥
तैत्तिरं क्ली (तित्तिरीणां पक्षिणां समूहः ।
तित्तिर + “खण्डिकादिभ्यश्च ।” ४ । २ । ४५ ।
इति अञ्) तित्तिरिगणः । इत्यमरः । २ ।
५ । ४३ । (यथा श्री रामायणे । २ । १०० । ६ ।
बाढो मैरेयपूर्णाश्च भक्ष्यमांसैः पेयुता ।
यतो विचित्र नागमायरतैतिरैः ॥”)
तैत्तरः पुं (तित्तर एव । स्वार्थे अण् ।)
तित्तिरिपक्षी । इति राजनिर्घण्टः । (अभक्षो
गलगामादत्युपादानं शुभ अभवेन तद्यथा
“तित्तिरिश्च तैत्तिराः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने तमोऽध्याये ॥)
तैत्तिरीयकः पुं (तैत्तिरि तित्तिरि ऋषिप्रोक्तवेदीय
शाखामधीते वेत्ति वा । छण् । तत स्वार्थे
कन् । तैत्तिरीयः । यजुर्व्वेदशाखाविशेष
वित् । (उत्त नव दृष्टो श्रौ । तस्य कृष्णयजु
र्वेदशाखात्वम् । इति मुक्तिकोपनिषद् ॥)
तैत्तिरीया स्त्री (तित्तिरिणा प्रोक्ता । छण् ।)
यजुर्व्वेदस्य शाखाविशेषः । यथा —
“वैशम्पायनशिष्यो वै चरकाध्वर्य्यवोऽभवन् ।
यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांहःक्षपणं स्वगुरोर्व्रतम् ॥
याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन् कियत् ।
चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरम् ॥
इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याह्यलं त्वया ।
विप्रावमन्त्रा शिष्येण मदधीतं त्यजाश्विति ॥
देवरातसुतः सोऽपि छर्द्दित्वा यजुषां गणम् ।
ततो गतोऽथ मुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान् ॥
यजूंषि तित्तिरा भूत्वा तल्लोलुपतया ददुः ।
तैत्तिरीया इति यजुः शाखा आसन् सुपेशलाः ॥
इति श्रीभागवतम् ॥
तैरणी स्त्री (तीरे नमतीति । नम + ड । तत
स्वार्थे अण् । स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।)
तृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । तैरव २ तैर ३
कुनीली ४ राजन् ५ । अस्य गुणाः । शिशिर
त्वम् । तिक्तत्वम् । ज्वरनाशित्वम् । चक्षु
ष्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तैलं क्ली (तैल तैलवत् स्नेहोऽस्यस्येति । अच् ।)
सिह्लकः । इति रत्नमाला ॥ (तिलस्य तत
सदृशस्य वा विकारः । तिल + तस्य विकारः ।
४ । ३ । १३४ । इत्यण् ।) तिलादिजातस्नेहः ।
यथा भावप्रकाशे ।
‘तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तैलमुदाहृतम् ॥’
तत्पर्य्यायः । स्नेहनम् २ स्नेहः ३ अभ्य
ञ्जनम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८१ ॥ अस्य
गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । सूक्ष्मत्वम् ।
उष्णत्वम् । व्यवायित्वम् । पित्तकारित्वम् । बद्ध
विण्मूत्रत्वम् । श्लेष्मावष्टम्भकत्वम् । सर्व्ववात
विकारनाशित्वम् । मेधाग्निवर्द्धकत्वञ्च ।
“गात्रे तैलात् परं किञ्चित् भेषजं मारुत
घ्नम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
पक्वपुराणतैलस्य गुणः । महद्गुणत्वम् ।
किञ्चिन्न्यूनदीप्तत्वञ्च । द्रव्यसंयोगे संस्कृततैलस्य
सर्व्वरोगनाशित्वम् ॥ अङ्गमर्दने युक्ततैलस्य
गुणः । शरीरवर्णकारित्वम् । शिरासुमरोम
कूपधमनीनाडीद्वारा तृप्तिकारित्वम् । शिरः
स्नातस्य अधिकतैलस्नानगुणाः । शिरःशूल
खालित्यपालित्यनाशित्वम् । केशसमूहस्य दृढता
कारित्वम् । कपालस्थनयनमस्तकाद्यवयवानां बल
कारित्वम् । इन्द्रियप्रसादादिपुष्टिकारित्वञ्च ॥
शिरःकर्णतैलपूरणस्य गुणाः । मन्यादृढ
मस्तकशिरःशूलकर्णशूलबाधिर्य्यरोगनाशक
त्वम् । सद्यः तैलस्य रसः । घृतादष्टगुणगुण
त्वम् इति राजवल्लभः ॥ * ॥
“प्राणेभ्योऽपि हि वस्त्रं घटमोहारि तथा ।
कान्तिमद्गुरु तैलं तथा तैलं विवर्द्धनम् ॥”
इति कर्म्मलोचनम् ॥
“घृतञ्च माषच दधि पक्वान्नं पुष्पविलासम् ।
चादद तक्रतैलञ्च तैलाभ्यङ्गं च निषिद्धम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
वारविशेषे तैलाभ्यङ्गफलं यथा —
रवौ तापः सोमे कीर्त्तिः भौमे मृत्युर्बुधे धनम् ।
गुरौ हानिः शुक्रे दुःखं शनौ
सुखम् ॥ * ॥
अथ तिथिविशेषे तैलाभ्यङ्गनिषेधः
रुदाहरणम् । रवौ षष्ठी गुरौ पूर्णा कुजे भूमि
नृपतिविशेषम् । तत्र प्रमाणं यथा —
“षष्ठ्यष्टम्यां दश चतुर्दश्यां कलिहानाय च से
संक्रान्तौ व नियत न तैलं सुवनाम ।
अपत्यानि भवन्ति च गुरौ भार्गवे भोक्तुस्त
तैलाभ्यङ्गात् तनयमरणं सम्भवे दीर्घमायुः ॥
इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥
वाराग्निविशेषे तदभ्यङ्गे गुणदोषौ यथा —
“सन्ताप कीर्त्तिरल्पायुर्धनं निर्धनमेव च ।
आरोग्यं सर्व्वकामाप्तिरभ्यङ्गाद्भास्करादिषु ॥
उभौ पिबस्व व्रतिन शतकस्य नापितेन ।
तावत् श्रीर्लिखति प्रौढा यावत्तैलं न सम्पुटे ॥”
इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥ * ॥
अथ तैलवर्गः । तत्र तैलस्य स्वरूपनिरूपणम् ।
‘तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तैलमुदाहृतम् ।
तत्तु वातहरं सर्व्वं विशेषात्तिलसम्भवम् ॥ *॥
अथ तिलतैलगुणाः ।
‘तिलतैलं गुरु स्थैर्य्यं बलवर्णकरं परम् ।
व्यवायि विकाशि विशदं मधुरं रसपाकयोः ।
सूक्ष्मं कषायानुरसं तिक्तं वातकफापहम् ।
वीर्य्योष्णं हिमं स्पर्शे वृंहणं रक्तपित्तकृत् ।
लेखनं बद्धविण्मूत्रत्वं गर्भाशयशोधनम् ।
दीपनं बुद्धिदं मेध्यं व्यवायि प्रमेहजित् ॥
श्रोत्रयोनिशिरःशूलनाशनं लघुतापकरम् ।
तथा कायश्च चक्षुष्यमभ्यङ्गे भोजनेऽन्यथा ॥
छिन्नभिन्नच्युतोन्मृष्टमथितक्षतपिच्चिते ।
भग्नस्फुटितविद्धाग्निदग्धविश्लिष्टदारिते ॥
तथाभिहतनिर्भुग्नमृगव्याघ्रादिविक्षते ।
परिषेकेऽवगाहे च पाने बस्तौ नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ।
सेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ॥ *॥
ननु द्रवत्वेकवयो कथं सामानाधिकरण्य
मित्याह ।
“द्रव्यान्तरसंयुक्तं शीतं सद्वीर्यवद्रूपम् ।
रक्षःसम्बन्धेन नार्हं कुर्य्याद्रक्ताश्ववद्रसम् ॥
तेषु यत्नेन सततं योग्यताश्रितमाहरेत् ।
तैलं चाम्ररसं तेषु प्रधानं तैलमुच्यते ।
यथा पयस्तत्सोम्यौषधरसैर्युक्तम् एव ।
प्रायो प्रकृतं तैलं तेन सर्व्वरोगजित् ।
दूर्वा पुरीष बध्नाति शमितं तनु प्रवर्त्तयेत् ।
मादकं मारकं चापि तेन तैलगुरोर्हितम् ।
एतस्मात् परं यत्र दोषवर्ग्यं प्रणाशयेत् ।
तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकम् ॥”*
अथ सार्षपतैलगुणाः ।
“दीपनं सार्षपं तैलं कटुपाकरसं लघु ।
लेखनं स्पर्शवीर्य्योष्णं तीक्ष्णं पित्तासृग्दूषकम् ।
कफमेदोऽनिलार्शोघ्नं शिरःकर्णामयापहम् ।
कण्डूकोठकृमिश्वित्रकुष्ठदुष्टव्रणप्रणुत् ।
तद्वद्राजिकयोस्तैलं विशेषान्मूत्रकृच्छ्रकृत् ।
राजिकयोः स्वल्पतरं सारसाररुचौ ॥*॥
अथ सारीतैलगुणाः ।
तीव्रोष्णं गुरुतैलं लघु ग्राहि वह्निदीपनम् ।
वृंहणं दृढं बलकृत् कण्ठकुष्ठवातविनाशनम् ।
मेदोवातकफार्शःप्रशमनं परम् ॥ * ॥
अथ निम्बतैलगुणाः ।
“नातितैलं ग्राह्यं तिक्तं कृमिघ्नम् ।
कटुपाकमम्लाय कटु वातहरं गुरु ।

मलक्षतसः स्वादु ग्राहि त्वग्दोषहृत् श्रमम्।
वस्तौ पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्णस्य पूरणे ॥
अनुपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥ * ॥
अथ वरट्टतैलगुणाः।
कुसुम्भतैलमम्लं स्वादूष्णं गुरु विदाहि च।
चक्षुर्भ्यामहितं बल्यं रक्तपित्तकफप्रदम् ॥ * ॥
अथ खाखसवीजतैलगुणाः।
तैलं खाखसवीजानां बल्यं वृष्यं गुरु स्मृतम्।
वातहृत् कफहृच्छीतं स्वादुपाकरसञ्च तत् ॥ * ॥
अथ एरण्डतैलगुणाः।
एरण्डतैलं तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुरु।
वृष्यं त्वच्यं वयःस्थायि मेधाकान्तिबलप्रदम् ॥
कषायानुरसं सूक्ष्मं योनिशुक्रविशोधनम्।
विस्रं स्वादु रसे पाके सतिक्तं कटुकं सरम् ॥
विषमज्वरहृद्रोगपृष्ठगुह्यादिशूलहृत्।
हन्ति वातोदरानाहगुल्माष्ठीलाकटीग्रहान् ॥
वातशोणितविड्बन्धब्रध्नशोथामविद्रधीन्।
आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः।
एक एव निहन्तायमेरण्डस्नेहकेशरी ॥ * ॥
अथ रालतैलगुणाः।
तैलं सर्ज्जरसोद्भूतं विस्फोटव्रणनाशनम्।
कुष्ठपामाक्रिमिहरं वातश्लेष्मामयापहम् ॥ * ॥
अथ सर्व्वतैलगुणाः।
तैलं स्वयोनिगुणकृद्वाग्भटेनाखिलं मतम्।
अतः शेषस्य तैलस्य गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिवत् ॥
इति भावप्रकाशे तैलवर्गः ॥ * ॥
अथ पुराणतैलगुणाः।
"यामं कल्ककषायवीर्य्यमखिलं चूर्णेषु पक्षत्रयं
पक्वाशयान् घृतमोदकौ सहगुडौ मासत्रयं गुग्गुलोः।
सिद्धानां रसभस्मनां सुविपुलं वीर्य्यन्तु वर्षत्रयं
किञ्चिन्न्यूनविवर्ज्जितं गुणपरं तैलं पुराणं महत् ॥"
इति नारायणदासकृतपरिभाषा ॥

तैलकं, क्ली, (स्वल्पं तैलम्। अल्पार्थे कन्।) अल्पपरिमाणतैलम्। इति व्याकरणम् ॥

तैलकन्दः, पुं, (तैलप्रधानः कन्दः।) कन्दविशेषः। तत्पर्य्यायः। द्रावककन्दः २ तिलाङ्कितदलः ३ करवीरकन्दसंज्ञः ४ तिलचित्रपत्रकः ५। अस्य गुणाः। लोहद्रावित्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। वातापस्मारविषशोफनाशित्वम्। रसस्य बन्धकारित्वम्। देहसिद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलकारः, पुं, (तैलं करोतीति। कृ + "कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। कलु इति भाषा। स कोटकस्त्रीगर्भे कुम्भकाराज्जातः। इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम् ॥ तत्पर्य्यायः। घूसरः २ चाक्रिकः ३ तैली ४। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५६२।
"स्नेहमयान् पीडयतः किं चक्रेणापि तैलकारस्य।
चालयति मार्गवानपि यः स कुलालः परं चक्री ॥"
यात्राकालेऽस्य दर्शनममङ्गलसूचकम्। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्याये।
"ददर्शामङ्गलं राजा पुरो वर्त्मनि वर्त्मनि ॥"
"कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजीविनम् ॥")

तैलकिट्टं, क्ली, (तैलस्य किट्टं मलम्।) तैलमलम्। खलि इति ख्यातम्। तत्पर्य्यायः। पिण्याकः २ खलिः ३ तैलकल्कजः ४। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। रौक्ष्यत्वम्। कफवातप्रमेहनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलङ्गः, पुं, देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम्।
"श्रीशैलन्तु समारभ्य चोलेशान्मध्यभागतः।
तैलङ्गदेशो देवेशि! ध्यानाध्ययनतत्परः ॥")

तैलचौरिका, स्त्री, (तैलस्य चौरिकेव। चौरवत् तैलपानादस्यास्तथात्वम्।) तैलपायिका। इति शब्दरत्नावली ॥

तैलद्रोणी, स्त्री, (तैलपूर्णा द्रोणी।) कण्ठपर्य्यन्तमज्जनार्थतैलपूर्णकाष्ठादिनिर्म्मितपात्रविशेषः। तत्रावस्थितिगुणाः। वातरोगशाखाकुण्ठरोगपङ्गुबाधिर्य्यमिन्मिनगद्गदधन्वङ्गकुब्जपृष्ठप्रचलितपवनगात्रकम्पकपाटीग्रीवाभङ्गापतन्त्रक्षयरुधिरभवमूत्रकृच्छ्रवस्तिरोगेषु प्रशस्तत्वम्। इति राजवल्लभः ॥

तैलपर्णकं, क्ली, (तैलं तैलयुक्तमिव पर्णमस्य। कप्।) ग्रन्थिपर्णवृक्षः। इति भावप्रकाशः ॥

तैलपर्णिकं, क्ली, (तैलयुक्तं पर्णमस्त्यस्य। यद्वा, तिलपर्णी वृक्ष उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्येति। ठन्।) हरिचन्दनम्। इत्यमरः। २।६।१३१ ॥ चन्दनविशेषः। तत्तु तिलपर्णवृक्षजातं धवलं सुशीतलम्। इति भरतः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,
"श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रश्रीस्तैलपर्णिकः।
गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रद्युतिश्च सः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वृक्षविशेषे, पुं। यथा, हरिवंशे। २२३। ६८।
"कदम्बाश्चैव भव्याश्च दाडिमा वीजपूरकाः।
कालीयका दुकूलाश्च हिङ्गवस्तैलपर्णिकाः ॥")

तैलपर्णी, स्त्री, (तिलपर्णे वृक्षे जातः। "तत्र जातः।" ४।३।२५। इत्यण्। ततो ङीप्।) चन्दनम्। श्रीवासः। (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"तैलपर्णी दधित्याख्यः पिण्याको रक्तशीर्षकः।
वेष्टो रसाङ्कः श्रीवासः श्रीपिष्टसरलद्रवौ ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सिह्लकः। इति मेदिनी। णे, ६६ ॥

तैलपा, स्त्री, (तैलं पिबतीति। पा पाने + "आतोऽनुपसर्गे कः।" ३।२।३। इति कः।) तैलपायिका। इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलपायिका, स्त्री, (तैलं पिबतीति। पा + ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) कीटविशेषः। तेलापोका इति आरसुला इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। पयोष्णी २। इत्यमरः। २।५।२६ ॥ तैलचौरिका ३। इति शब्दरत्नावली ॥ तैलपा ४। इति राजनिर्घण्टः ॥ तैलाम्बुका ५ खलाधारा ६। इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते। १३। १९४। १११।
"गृहे पारावता धन्याः शुकाश्च सहसारिकाः।
गृहेष्वेते न पापाय तथा वै तैलपायिकाः ॥")

तैलपिपीलिका, स्त्री, (तैलप्रिया पिपीलिका।) पिपीलिकाभेदः। तत्पर्य्यायः। उदया २ कपिलाङ्गिका ३। इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलफलः, पुं, (तैलप्रधानं फलं यस्य।) इङ्गुदी। विभीतकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलभाविनी, स्त्री, (तैलं भावयति सद्गन्धं करोतीति। भू + णिच् + णिनि + ङीप्।) जातीपुष्पवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलमाली, स्त्री, (तैलानां माला समूहो यत्र। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) वर्त्तिः। इति शब्दमाला ॥

तैलम्पाता, स्त्री, (तिलपातोऽस्यां वर्त्तते। "घञः सास्यां क्रियेति ञः।" ४।२।५८। इति ञः। "श्येनतिलस्य पाते ञे।" ६।३।७१। इति मुम्।) स्वधा। तिलपातोऽस्यां स्वधायां सा। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरभरतौ ॥

तैलसाधनं, क्ली, (तैलं साधयति निष्पादयति सुगन्धीकरोतीति। साध + णिच् + ल्युः।) गन्धद्रव्यविशेषः। काकला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। काकोलम् २ कोशकम् ३ गन्धाकुलम् ४ कक्कोलकम् ५ कोषफलम् ६ इति शब्दचन्द्रिका ॥

तैलस्फटिकः, पुं, (तैलाक्तः स्फटिक इव। स्वच्छत्वात् तथात्वम्।) रत्नमणिः। इति हेमचन्द्रः। ४। १३४ ॥

तैलागुरु, क्ली, (तैलाक्तमिव अगुरु।) दाहागुरु। इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलाटी, स्त्री, (तैलेन तैलप्रदानेन अटति दूरीभवतीति। अट गतौ + अच् + गौरादित्वात् ङीष्।) वरटा। इति हेमचन्द्रः। ४।२८१ ॥

तैलाम्बुका, स्त्री, (तैलं अम्बु जलमिव पेयं यस्याः। कप्। टाप् च।) तैलपायिका। इति जटाधरः ॥

तैलिकः, पुं, (तैलं पण्यत्वेनास्त्यस्य। तैल + ठन्।) तैलकारः। इति व्याकरणम् ॥ (अस्य अमाङ्गल्यत्वमुक्तम्। यथा, मनुः। ३। १५८।
"समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥")

तैलिनी, स्त्री, (तैलं भक्ष्यत्वेन आश्रयत्वेन वा अस्त्यस्येति। तैल + इनि + ङीप्।) कीटभेदः। तत्पर्य्यायः। तैलकीटः २ धङ्गिन्या ३ दद्रुनाशिनी ४। इति राजनिर्घण्टः ॥ दशावर्त्तिः। इति शब्दमाला ॥

तैलिशाला, स्त्री, (तैलिनस्तिलसम्बन्धिनस्तैलकारस्य वा शाला गृहम्।) यन्त्रगृहम्। इति हेमचन्द्रः। ४। ६३ ॥ घाणिघर इति भाषा ॥

तैली, [न्] पुं, (तैलं निष्पाद्यत्वेन पण्यत्वेन वास्त्यस्येति। तैल + इनिः।) तैलकारः। इति हेमचन्द्रः। ३। ५८१ ॥ तैलसम्बन्धिनि, त्रि ॥

तैलीनं, क्ली, (तिलानां भवनं क्षेत्रम् । तिल+ "विभाषा तिलमाषेति ।" ५ । २ । ४ । इति पक्षे खञ् ।) तिलक्षेत्रम् । इत्यमरः ।२।९।७॥ (यथाच शब्दरत्नावल्याम् ।
"तिलोद्भवोचितं यत्तु नित्यं तैलीनमित्यपि ॥")

तैषः, पु, (तैषी तिष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अस्मिन्निति । तैषी+"साऽस्मिन् पौर्णमासीति ।" ४ । २ । २१ । इत्यण् ।) पौषमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १५ ॥ (तिष्यनक्षत्रसम्बन्धिनि, त्रि । "तैषमहः । तैषी रात्रिः ।" इति सिद्धान्तकौमुदी ।)

तैषी, स्त्री, (तिष्येण नक्षत्रेण युक्ता । "नक्षत्रेण युक्तः कालः ।" ४ । २ । ३ । इत्यण् । "तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम् ।" इति यलोपः । ङीप् ।) पुष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी । इति मुग्धबोधम् ॥

तोकं, क्ली, (तौति पूरयति गृहमिति । तु पूर्त्तौ +बाहुलकात् कः ।) अपत्यम् । पुत्त्रो दुहिता च । इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ६४ । १४ ।
"तोकं पुष्येम तनयं शतं हिमाः ॥"
शिशुः । बालकः । यथा, भागवते । २ । ७ । २७ ।
"तोकेन जीवहरणं यदुलूकिकाया-
स्त्रैमासिकस्य च पदा शकटोऽपवृत्तः ॥")

तोक्म, क्ली, कर्णमलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ मेघः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥

तोक्मः, पु, (तकन्ति हसन्ति आनन्दिता भवन्ति लोका अनेनेति । तक+बाहुलकात् मः ओत्वञ्च ।) हरिद्यवः । अपक्वयवः । इत्यमरः । २ । ९ । १६ । ("यवास्तोक्माः भृष्टव्रीहयो लाजाः ।" इति वाजसनेयसंहितायां महीधरः । १९ । १ ॥ क्वचित् क्लीवलिङ्गोऽयम् । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १९ । १३ ।
"शीर्षाणि रूपं शष्पाणि प्रायणीयस्य तोक्मानि ॥")
पलाशाद्यङ्कुरः । यथा,—
"नवपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः ।
गन्धनिर्यासभस्मास्थितोक्मैः कामान् वितन्वते ॥"
इति श्रीभागवते । १० । २२ । २५ ॥
"निर्यासो घनरसः तोक्माः पलाशाद्यङ्कुराः ।"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

तोटकं, क्ली, द्वादशाक्षरपादच्छन्दः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ (अस्य लक्षणादिकन्तु छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

तोड, ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ऋ, अतुतोडत् । अनादरोऽनादरः । इति दुर्गादासः ॥

तोत्त्रं, क्ली, (तुद्यते व्यथ्यतेऽनेनेति । तुद+"दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदेति ।" ३ । २ । १८२ । इति ष्ट्रन् ।) गवादिताडनदण्डः । पाँचनी इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । प्राजनम् २ तोदनम् ३ गजस्य तोदनदण्डः । तत्पर्य्यायः । वेणुकम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । ४१ ॥ वैणुकम् ३ । इति भरतः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ४० । ४१ ।
"न हि तत्पुरुषव्याघ्रो दुःखजं दर्शनं पितुः ।
मातुश्च सहितुं शक्तस्तोत्त्रैर्नुन्न इव द्विपः ॥")

तोदः, पु, (तुद व्यथे+भावे घञ् ।) व्यथा । इति रत्नमाला ॥ (यथा, भागवते । ३ । १८ । ६ ।
"तोदं मृषन्निरगादम्बुमध्याद्-
ग्राहाहतः सकरेणुर्यथेभः ॥"
तुदतीति । तुद+अण् । पीडादायके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । १६ । ११ ।
"यासि कुत्सेन सरथमवस्युस्तोदो वातस्य हर्य्योरीशानः ॥"
"तोदस्तोदकः ।" इति सायनः ॥)

तोदनं, क्ली, (तुद्यतेऽनेनेति । तुद+करणे ल्युट् ।) तोत्त्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । १२ ॥ (तुद+भावे ल्युट् ।) व्यथा । इति मेदिनी ॥ ने, ७३ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । २२ ।
"तोदनभेदनताडनच्छेदनायमनमन्थनेत्यादि ॥"
वृक्षविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । ४६ ।
"क्षीरवृक्षफलजाम्बवराजादनतोदनतिन्दुकबकुलधन्वनाश्मन्तकाश्वकर्णफल्गुपरूषकगाङ्गेरुकीपुष्करवर्त्तिबिल्वबिम्बीप्रभृतीनि ॥")

तोमरः, पु क्ली, (तुम्पति हिनस्तीति । तुम्प+बाहुलकात् अरप्रत्ययेन साधुः । इत्युज्ज्वलदत्तोक्तम् । ३ । १३१ ।) अस्त्रविशेषः । शावली इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शर्व्वला २ । इत्यमरः । २ । ८ । ९३ ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ५ । २९ ।
"गदाभिः पट्टिशैः शूलैश्चक्रैश्च शक्तितोमरैः ॥")
हस्तक्षेप्यशलाकादण्डः । इति महाभारतटीका ॥ शावँश इति भाषा ॥ (अस्य आकृत्यादिकमुक्तं वैशम्पायनेन तद्यथा,—
"तोमरः काष्ठकायः स्यात् लौहशीर्षः सुपुङ्खवान् ।
हस्तत्रयोन्नताङ्गश्च रक्तवर्णस्तवक्रगः ॥"
शार्ङ्गधरेण तु,—
"फलवत् शीर्षदेशः स्यात्तोमरस्त्वायतस्तथा ॥"
वैशम्पायनोक्तान्यस्य कार्य्याणि यथा,—
"उद्धानं विनिवृत्तिश्च भेदनञ्चेति तत्त्रिकम् ।
चलितं शब्दतत्त्वज्ञाः कथयन्ति नराधिपाः ॥"
अग्निपुराणोक्तधनुर्व्वेदमतेऽस्य कार्य्याणि यथा,
"दृष्टिघातं भुजाघातं पार्श्वघातं द्विजोत्तम ! ।
ऋजुपक्षेषुणा पातं तोमरस्य प्रकीर्त्तितम् ॥"
जनपदविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२० । ५७ ।
"तोमरान् हंसमार्गांश्च ..."

"तोमरान् शरवन्तौ च हंसमार्गान् समूहकान् ॥"
नवाक्षरच्छन्दोविशेषे, क्ली । शब्दार्थचिन्तामणिधृतं तल्लक्षणादिकं यथा,—
"प्रथमं सकं विनिधाय
जगणद्वयञ्च निधाय ।
कुरु तोमरं सुखकारि
मदिराक्षवक्रविहारि ॥"

उदाहरणम्,—
"सखि ! माद्यके मधुमासि
व्रज सत्वरं किमिहासि ।
सहते न किं विहरामि
किन्तु पावकं प्रविशामि ॥")

तोमरधरः, पुं, (तोमरं धरतीति । धृ+अच् । यद्वा, तोमरस्य अस्त्रविशेषस्य धरः ।) अग्निः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तोमरिका, स्त्री, (तोमर+संज्ञायां कन् । स्त्रीलिङ्गत्वात् टाप् अत इत्वञ्च ।) तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥

तोयं, क्ली, ("तवतेर्वृद्धिकर्म्मणः+'अघ्न्यादयश्च ।' उणां ४ । १०८ । इति यत्प्रत्ययो निपातितो द्रष्टव्यः । वर्द्धते वर्षासु । 'तुदति तोयम्' इति क्षीरस्वामी । तुदतेः पूर्व्ववत् यत्प्रत्यये निपातनात् दकारलोपे गुणः । यद्वा, तुदिः सौत्र आवरणार्थः ।" इति निघण्टुनिर्व्वचने देवराजयज्वा । १ । १२ । ९२ ।) जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ४ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ६ । २९ ।
"तथा ततमिदं तोयं तदाधारञ्च तिष्ठति ॥"
पूर्व्वाषाढ़ानक्षत्रम् । जलदैवतत्वादस्य तथात्वम् ॥)

तोयकामः, पुं, (तोयं जलं कामयते इति । कम्+अण् ।) परिव्याधः । जलवेतसः । इति जटाधरः ॥ जलाभिलाषिणि, त्रि ॥

तोयकृच्छ्रं, क्ली, (तोयेन तोयमात्रपानेन यत् कृच्छ्रं व्रतम् ।) जलमात्रपानरूपव्रतविशेषः । इति मिताक्षरा ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
"मूलकृच्छ्रं स्मृतं मूलैस्तोयकृच्छ्रं जलेन तु ॥")

तोयडिम्भः, पुं, (तोयस्य जलस्य डिम्भ इव ।) घनोपलः । इति हारावली । ५८ ॥

तोयदः, पुं, (तोयं ददातीति । दा+कः ।) मेघः । (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे । ४ । ५३ ।
"यदा क्षोणी स्वल्पफला तोयदाः स्तोकवर्षिणः
अवश्यकृषिणो दृष्टास्तदैव प्रबलः कलिः ॥")
मुस्तकम् । घृते, क्ली । इति मेदिनी । दे, ३० । जलदातरि त्रि ॥ (यथा, महाभारते शान्तिपर्व्वणि ।
"तोयदो मनुजव्याघ्र ! स्वर्गं गत्वा महाद्युते ! ।
अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन् मनुः ॥")

तोयधरः, पु, (तोयं जलं धरतीति । धृ+अच् । तोयस्य धरो वा ।) मेघः । मुस्ता । सुनिषण्णकशाकः । इति मेदिनी । रे, २६५ ॥ (जलधारिणि, त्रि । यथा, रामायणे । २।९३।१० ।
"सृजन्ति कुसुमान्येते नगाः पर्व्वतधातुषु ।
नीला इवातपापाये तोयम्तोयधरा घनाः ॥")

तोयधिः, पुं, (तोयानि धीयन्तेऽत्र । धा+"कर्म्मण्यधिकरणे च ।" ३ । ३ । ९३ । इति किः । आतो लोपः ।) समुद्रः । इति पुराणम् ॥ (यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते भूगोलाध्याये । ३० ।
"समन्तात् मेरुमध्यात्तु तुल्यभागेषु तोयधिः ॥")

तोयधिप्रियं, क्ली, (प्रीणातीति । प्री+"इगुपधेति ।" ३।१।१३५। इति कः । तोयधिः प्रियो यस्य ।) लवङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तोयनिधिः, पुं, (तोयानि निधीयन्तेऽत्र । नि+धा+कि: । तोयानां निधिर्वा ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारे । १ । १ ।

"पूर्व्वापरौ तोयनिधी वगाह्य
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥")

तोयपिप्पली, स्त्री, (तोये जले पिप्पलीव ।) काँचड़ा इति ख्यातजलजशाकभेदः । तत्पर्य्यायः । लाङ्गली २ शारदी ३ शकुलादनी ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १११ ॥

तोयपुष्पी, स्त्री, (तोयेन बहुजलप्रदानेन पुष्पाणि यस्याः ।) पाटलावृक्षः । इति शब्दमाला ॥

तोयप्रसादनं, क्ली, (प्रसादयतीति । प्र+सद्+णिच्+ल्युः । तोयस्य प्रसादनम् । यस्य फलयोगेन जलस्य निर्म्मलत्वं भवतीति तथात्वम् ।) कतकम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

तोयप्रसादनफलं, क्ली, (तोयप्रसादनस्य तोयप्रसादनाय वा फलम् ।) कतकफलम् । इति रत्नमाला ॥

तोयफला, स्त्री, (तोयप्रधानं फलं यस्याः ।) इर्व्वारुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तोयवल्ली, स्त्री, (तोये जलप्रधानस्थाने वल्ली लता-सन्ततिर्यस्याः ।) कारवेल्लः । इति रत्नमाला ॥ उच्छे इति भाषा ॥

तोयशुक्तिका, स्त्री, (तोयजाता शुक्तिका । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) जलशुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तोयसूचकः, पुं, (तोयं जलवर्षणं सूचयति रवेणेति । सूच्+ण्वुल् ।) भेकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तोयाधिवासिनी, स्त्री, (तोयं जलप्रधानस्थलं अधिवसतीति । अधि+वस+णिनिः । यद्वा, तोयेन अधिवास इव संस्कारोऽस्यास्येति । इनिः ।) पाटलावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ तोयादिवासिन्यपि पाठः ॥ (पाटलाशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

तोरणं, क्ली, (तोलयति उन्नमयति मस्तकमिति । तुल+ल्युः । लस्य रः ।) कन्धरा । कण्ठी । इति हारावली । १७४ ॥

तोरणः, पुं क्ली, (तुर्व्वन्ति त्वरया गच्छन्त्यनेनेति । तुर त्वरणे + करणे ल्युट् ।) बहिर्द्वारम् । इत्यमरः । २ । २ । १६ ॥ (यथा, कुमारे । ७ । ३ ।

"भासोज्ज्वलत्काञ्चनतोरणानां
स्थानान्तरं स्वर्ग इवावभासे ॥")

गृहद्वाराद्बहिर्द्वारम् । इति कोकटादयः ॥ द्वाराग्रे निखातस्तम्भयोरुपरिनिवद्धं नानावस्त्ररत्नादिमयं धनुराकारं यद्वस्तु तत् तोरणमिति वहवः ॥ उपरिसंगादियुक्तस्तम्भादिद्वयनिर्म्मितपुरादिवहिर्द्वारम् । इति माध्वः ॥

वन्धनमालेति ख्यातं इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (महादेवे, पुं । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ११७ ।

"तोरणस्तारणो वातः परिधीपतिखेचरः ॥")

तोलं, क्ली पुं, (तुल्यते परिमीयते इति । तुल+कर्म्मणि घञ् ।) तोलकम् । यथा,—

"एकतोलं द्वितोलं वा त्रितोलं वेदतोलकम् ।
इतोऽधिकं नरः कृत्वा प्रायश्चित्तीयते ध्रुवम् ॥"

इत्यागमः ॥

तोलकं, क्ली पुं, (तोलमेव+स्वार्थे कन् ।) शाणद्वयमानम् । इति शब्दमाला ॥ अशीतिरक्तिपरिमाणम् । तत्तु षोड़शमासकः यवमवतिरक्तिपरिमाणश्च । तोला इति भरि इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । कोलम् २ क्षुद्रम् ३ वटकम् ४ कर्षार्द्धम् ५ । इति वैद्यकपरिभाषा । कर्षम् ६ । इति लीलावती ॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे बृहज्ज्वरान्तके ।

"रसं गन्धं तोलकञ्च जातीकोषफले तथा ।"
"किराततिक्तकं वालं तोलकञ्च समाहरेत् ॥")

तोषः, पुं, (तुष सन्तोषे+भावे घञ् ।) तुष्टिः । इति धरणिः ॥ (यथा,—

"देवस्य परमं तोषं जगाम च सहोमया ॥"

इति हरिवंशे । १७३ । १३ ॥

स्वायम्भुवमन्वन्तरगततुषितानां देवानामन्यतमः ॥ यथा, भागवते । ४ । १ । ७ ।

"तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिड़स्पतिः ।
इध्मः कविर्विभुः स्वाह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट् ।
तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवान्तरे ॥")

तौक्षिकः, पुं, धनूराशिः । इति दीपिका ॥ (यथा, दीपिकायाम् ।

"क्रियतावुरिजितुमकुलीरलेयपाथेययूककौर्प्याख्याः ।
तौक्षिक आकोकेरो हृद्रोगश्चान्त्यभं चेत्थम् ॥")

तौतातिकं, क्ली, (तुतातेन निर्वृत्तम् । तुतात+"तेन निर्वृत्तम् ।" ५ । १ । ७६ । इति ठक् ।) तुतातभट्टकृतशास्त्रम् । यथा,—

"नैवाश्रावि गुरोर्म्मतं न विदितं तौतातिकं दर्शनम् ।
तत्त्वं ज्ञातमहो न शालिकगिरां वाचस्पतेः का कथा ॥"

इति प्रबोधचन्द्रोदयः । २ । ३ ॥

तौतिकं, क्ली, मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

तौतिकः, पुं, मुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तौर्य्यं, क्ली, (तूर्य्ये मुरजादौ भवम् । तूर्य्य+अण् ।) तूर्य्ये मुरजादौ भवं शब्दरूपम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तौर्य्यत्रिकं, क्ली, (त्रयोऽंशा यस्य तत् । त्रि+"संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ।" ५।१।२२ । इति कन् । तौर्य्योपलक्षितं त्रिकम् ।) नृत्यगीतवाद्यमिदं समुदितं त्रयं नाट्यञ्च । इत्यमरः । १ । ७ । १० ॥ नटसम्बन्धि नृत्यगीतवाद्यमिति त्रयम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ (यथा, मनुः । ७ । ४७ ।

"मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः ।
तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥")

विष्णुगृहे गीतवाद्यनृत्यफलं यथा,—

"गायन्ते ये प्रकुर्व्वन्ति मम कर्म्मपरायणाः ।
तेषां यद्‌यत् फलं भूमे ! शृणुष्व गदतो मम ॥
यावन्ति चाक्षराण्येव गीयमाने यशस्विनि ! ।
तावद्वर्षसहस्राणि इन्द्रलोके महीयते ॥
रूपवान् गुणवान् सिद्धः सर्व्ववेदविदां वरः ।
नित्यं पश्यति वै वज्रपाणिं देवं न संशयः ॥
मद्भक्तश्चैव जायेत इन्द्रलोकपथे स्थितः ।
सर्व्वकर्म्मगुणश्रेष्ठस्तत्रापि मम पूजकः ॥
इन्द्रलोकात् परिभ्रष्टो मम गीतपरायणः ।
प्रमुक्तः सर्व्वसंसारान्मम लोकाय गच्छति ॥
यस्तु गायति सुश्रोणि ! कौतुकाश्चैव द्वारशीम् ।
सर्व्वसङ्गं परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ॥
यस्तु गायति गीतानि मम जागरणे सदा ।
सर्व्वसङ्गात् प्रमुक्तो वै मम लोकाय गच्छति ॥
एतत्ते कथितं देवि ! गायनस्य फलं महत् ।
यस्य गीतस्य शब्देन तरेत् संसारसागरम् ॥*॥
वादित्रस्य प्रवक्ष्यामि तत् शृणुष्व वसुन्धरे ! ।
प्राप्नुवान्मनुजो येन देवेभ्यः समतां स्वयम् ॥
सम्यत्‌कालप्रयोगेण सन्निपातेन वा पुनः ।
नववर्षसहस्राणि नववर्षशतानि च ॥
कुवेरभवनं गत्वा मोदते वै यदृच्छया ।
कुवेरभवनाद्भ्रष्टः स्वच्छन्दगमनालयः ॥
शम्यादितालसम्पातैर्मम लोकाय गच्छति ॥ * ॥
नृत्यमानस्य वक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ।
मनुजा येन गच्छन्ति छित्त्वा संसारसागरम् ॥
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि त्रिंशद्वर्षशतानि च ।
पुष्करद्वीपमासाद्य स्वच्छन्दगमनालयः ॥
फलं प्राप्नोति सुश्रोणि ! मम कर्म्मपरायणः ।
रूपवान् गुणवान् शूरः शीलवान् सुपथे स्थितः ॥
मद्भक्तश्चैव जायेत संसारपरिमोचितः ॥ * ॥
यस्तु जागरतो नित्यं गीतवाद्येन नर्त्तकः ।
जम्बुद्वीपं समासाद्य राजराजस्तु जायते ॥
सर्व्वकर्म्मसमायुक्तो रचिता वै महीपतिः ।
मद्भक्तश्चैव जायेत मम कर्म्मपरायणः ॥"

इति वराहपुराणम् ॥

तौलं, क्ली, (तुला एव । स्वार्थे अण् । स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः क्वचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते इत्युक्तेरस्य क्लीवत्वम् ।) तुला । तुलाराशौ, पुं । तौली । इति ज्योतिषम् ॥

तौलिकः, पुं, (तुल्या तुलिकया जीवतीति । तुलि+ठक् ।) चित्रकारः । इति शब्दमाला ॥ (तुलानिर्वृत्ते, त्रि । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १३ अध्याये ।

"शतं शतं तुलायान्तु सहस्रं शततौलिके ॥")

तौलिकिकः, पुं, (तुलिकया जीवतीति । तुलिका+ठक् ।) चित्रकारः । तत्पर्य्यायः । रङ्गाजीवः २ चित्रकृत् ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८५ ॥ तौलिकः ४ । इति शब्दमाला ॥

तौषारं, क्ली, (तुषारस्येदम्। तुषार+"तस्येदम्।" ४।३।१२०। इत्यण्।) तुषारजलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते।१।४५। "धारं कारं तौषारं हैममिति॥")

त्यक्तं, त्रि, (त्यज्यते स्मेति। त्यज हानौ+क्तः।) उत्सृष्टम्। तत्पर्य्यायः। हीनम् २ विधुतम् ३ समुज्झितम् ४ धूतम् ५ उत्सृष्टम् ६। इत्यमरः।३।१।१०७। निराकृतम् ७ विरहितम् ८ विमुद्रम् ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, रामायणे।२।३०।२।
"अलंभोगाय मे राज्यम्। वने वर्त्तेन कोशलः। किं कार्य्यमनुयास्येन त्यक्तप्रायः शरीरम्॥")

त्यज, औ हानौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-सकं-अनिट्।) औ, त्यक्ता। त्यजति दुर्जनं जनः। इति दुर्गादासः॥

त्यजनं, क्ली, (त्यज+भावे ल्युट्।) त्यागः। वर्ज्जनम्॥

त्यद् [द्] त्रि, (त्यजति सर्व्वमिति। त्यज+"त्यजितनियजिभ्यो डित्।" उणा० १।१३२। इति अदिः स च डित्।) सः। सेइ इति भाषा। अस्य पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गयो रूपं स्यः, स्या। नपुंसकलिङ्गे त्यत्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, ऋग्वेदे।१।६१।४।
"स द्यौ द्विमिव चौरो तया सुर्ये पहुचिन् हकमीणुभुः॥")

त्यद्, [द्] क्ली, (त्यज+"त्यजितनियजिभ्यो डित्।" उणा० १।१३२। इति अदिः, स च डित्।) वायुः। आकाशः। यथा,—
"सदूत्यं सदसद्विमर्शं
समाप्य योनिं विदितस्य सर्व्वम्।
समाप्य सत्यमसत्येन
यदात्मकं त्वां प्रवदन्ति प्रपन्नाः॥"
इति भागवते।१०।२।२६।
"सदृत्यमिति। सत्त्व त्यच्च सत्युत्यौ दानतम्। सदपदं सत् पदं यस्य पारिमार्थिकं यस्मिन् तम्। विमर्शं विविच्य कालमुद्धृते पूर्वं प्रपन्नानन्तरं स्थितिलयञ्च सर्व्वं व्यभिचारणं वस्तुनाम्। तदेवाह सत्यस्य योनिमिति। सत्यस्येव पृथिव्यप्तेजांसि सत्यरूपेण वाय्वाकाशौ स्वनामक नाम भवत्यकम्। 'सत सत्यमिति चाक्षते।' इति श्रुतेः। तस्य योनिं कारणम्। कारणं सृष्टे पूर्वं यन्मानमुक्तम्। तथा सर्व्वं सन्निवेशे निहितं सत्यमितिया स्थितम्। कालेन स्थितिसमयेऽपि सत्यरूपेण। तथा अनाद्य सत्यं सत्येव सत्यस्य सत्य पारमार्थिकं वारेऽप्यनाप्यमानरूपम्। अनेन प्रलयेऽप्यवशिष्टे न सत्यम् स्थितिम्। एवं त्रिसत्य त्वमुपाश्रिताम। तथा ऋतमत्यनेत्र ऋतं सत्यता वाणी सत्यं समदर्शनम्। तथा भगवता यान्याख्यातानि। सत्यं च समदर्शनम्। ऋतं च सत्यता वाणी कविभिः परिकीर्त्तिता इति। तयोर्द्वितीयं सत्यस्याप्यर्थं नेत्रं प्रवर्त्तकमिति यावत्। एवं सर्व्वत्वाहेन सत्यात्मकं त्वां सर्व्वं शरणं प्रपन्नाः स्तुमः॥" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

त्यागः, पुं, (त्यज+घञ्।) दानम्। इत्यमरः।२।७।२९। (यथा, रघुः।१।७।
"त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम्॥")
वर्ज्जनम्। इति मेदिनी। गे, ८। (यथा, मनुः।८।३८९।
"न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्याग-मर्हति॥")
विशेषिगुणः। इति शब्दरत्नावली॥ कर्म्मफलपरित्यजनम्। यथा,—
"काम्यानां कर्म्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः।
सर्व्वकर्म्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः॥
त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म्म प्राहुर्मनीषिणः।
यज्ञदानतपःकर्म्म न त्याज्यमिति चापरे॥
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सम्प्रकीर्त्तितः॥
यज्ञो दानं तपः कर्म्म न त्याज्यं कार्य्यमेव तत्।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्॥
एतान्यपि तु कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च।
कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम्॥
नियतस्य तु सन्न्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः॥
दुःखमित्येव यत् कर्म्म कायक्लेशभयात्त्यजेत्।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत्॥
कार्य्यमित्येव यत् कर्म्म नियतं क्रियतेऽर्ज्जुन।
सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम्।१८।२-९।
(त्रि, दाता। यथा, ऋग्वेदे।४।२४।२।
"मिथो यत्त्यागमुभयासो अग्मन् नरः तोकस्य तनयस्य सातौ॥"
"उभयासः उभये यजमानाः ... त्यागं त्यागकर्त्तारं दातारमिन्द्रं अग्मन् उपगच्छन्ति।" इति सायनः॥)

त्यागिमः, त्रि, (त्यागेन निर्वृत्तः। भावप्रत्ययान्तादिमप्।) त्यक्तः। त्यागेन निर्वृत्तः। इति व्याकरणम्॥

त्यागी, [न्] त्रि, (त्यजतीति। त्यज+"सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यसेति।" ३।२।१४२। इति घिनुण्।) दाता। (यथा, पञ्चतन्त्रे।३।१५९।
"त्यागिनि शूरे विदुषि च संसर्गरुचिर्जनो गुणी भवति॥")
शूरः। इति मेदिनी। ने, ७१। वर्ज्जनशीलः। यथा,—
"यस्तु कर्म्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते॥"
इति भगवद्गीता।१८।११।
कर्म्मफलत्यागवान्। यथा,—
"न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म्म कुशले नानुषज्जते।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः॥
न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्म्माण्यशेषतः।
यस्तु कर्म्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते॥"
इति श्रीभगवद्गीतायां।१८।१०-११।

त्याज्यः, त्रि, (त्यज्यते इति। त्यज+कर्म्मणि ण्यत्। "यजयाचरुचप्रवचर्चश्च।" इति ७।३।६६। इत्यत्र चकारेण न कुत्वम्।) त्यक्तव्यः। वर्ज्जनीयः। यथा, मार्कण्डेये।
"तौ हि प्रतिपदं दुःखात्म्यां ... ॥"
(यथा च देवीभागवते।१।११।१८।
"नारायणस्तु दृष्ट्वा च यथा न तु तथा पुरी।
अनुगता यदि त्याज्या धर्म्मतो यावनाप्तया॥")

त्रक, ङ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट्।) दन्त्यवर्गादिः। ङ, त्रकते। ङ, त्रङ्कते। इति दुर्गादासः॥

त्रख, इ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट्।) इ, त्रङ्खति। इति दुर्गादासः॥

त्रङ्गः, पुं स्त्री, (त्रङ्गति होमादिकं यज्ञोऽत्र। त्रगि+घञ्।) पुरविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

त्रद, इ चेष्टे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट्।) दन्त्यवर्गादादिः। इ, त्रन्दति लक्ष्मः। इति दुर्गादासः॥

त्रप, ऊ ष ञि ङ ह्रियि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-आत्मं-अकं-वेट्।) ऊ, त्रपिता त्रप्ता। ष, त्रपा। ञि, त्रप्तः। ङ, त्रपते। ह्रियि लज्जायाम्। इति दुर्गादासः॥

त्रपा, स्त्री पुं, (त्रपते इति। त्रप+"षिद्भिदादिभ्योऽङ्।" ३।३।१०४। इत्यङ्। टाप्।) लज्जा। इत्यमरः।१।७।२३। (यथा, रत्नावल्याम्।
"नीवीं बन्धेर्मुहुमुक्तकमाभावास्याः ... विमति वाणादयं ... कामः॥")
त्रपते पलायते अस्याः सा। त्रपि अत्रापि वा अङ्।) कुलटा। इति मेदिनी। पे, ४। कुलम्। कीर्त्तिः। इति शब्दरत्नावली॥

त्रपाकः, पुं, (त्रपते लज्जते इति। त्रप+"पाकः स्वभावे।" १।२१८। इति उणादिकोषटीकाधृतवचनात् पाकः।) श्वपचविशेषः। इत्युणादिकोषः॥

त्रपारण्डा, स्त्री, (त्रपायां रण्डेव। लज्जाहीनत्वादेव तथात्वम्।) वेश्या। इति जटाधरः॥

त्रपिष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन तृप्रः। तृप्र+"अतिशायने तमबिष्ठनौ।" ५।३।५५। इति इष्ठन्। "प्रियस्थिरेति।" ६।४।१५७। इति तृप्रस्य त्रप-आदेशः।) अतितृप्तः। इति मुग्धबोधम्॥

त्रपीयान् [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन तृप्रः। तृप्र+"द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ।" ५।३।५७। इति ईयसुन्। "प्रियस्थिरेति।" ६।४।१५७। इति तृप्रस्य त्रबादेशः।) त्रपिष्ठः। इति व्याकरणम्॥

त्रपु, क्ली, (त्रपते अग्निसंसर्गेण लज्जते इव । त्रप + "शृस्वृस्निहित्रपीति ।" उणां । १ । ११ । इति उः ।) सीसकम् । रङ्गम् । इति मेदिनी । पे, ६ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८५ ।
"कनकभूषणसंग्रहणोचितो
यदि मणिस्त्रपुणि प्रतिबध्यते ।
न स विरौति न चापि स शोभते
भवति योजयितुर्वचनीयता ॥")

त्रपुः, [स्] क्ली, (त्रपते वह्निं प्राप्य लज्जते इव । त्रप + "उस् स्यात्पादेः स तु कित् ।" ११४६० । इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् उस् ।) रङ्गम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, सद्भावप्रकाशे ।
"भौमे त्रपुः शनौ लौहं राह्वावश्मानि कीर्त्तयेत् ॥"
रङ्गशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

त्रपुकर्कटी, स्त्री, (त्रपुवत् शुभ्रा कर्कटी ।) त्रपुषी । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रपुटी, स्त्री, सूक्ष्मैला । इति रत्नमाला ॥

त्रपुलं, क्ली, (त्रपते वह्निसंसर्गेण लज्जते इव । त्रप + बाहुलकात् उलच् ।) रङ्गम् । इति भरतकृतद्विरूपकोषः ॥

त्रपुषं, क्ली, (त्रप + बाहुलकाद् उषः ।) रङ्गम् । इति भरतकृतद्विरूपकोषः ॥ त्रपुषीफलम् । शसा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कण्टकिफलम् २ सुधावासम् ३ सुशीतलम् ४ । तस्य गुणाः । नीलत्वम् । वलतृड्भ्रमदाहपित्तरक्तपित्तनाशित्वम् । स्वादुत्वम् । शीतलत्वञ्च । तत्पक्वफलगुणाः । अम्लत्वम् । उष्णत्वम् । पित्तलत्वम् । कफवातनाशित्वञ्च । तद्वृद्धफलगुणाः । मूत्रलत्वम् । शीतलत्वम् । रूक्षत्वम् । पित्तासकृत्कृच्छ्रनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य सामान्यगुणाः । स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । शीतलत्वम् । सुखप्रियत्वम् । रूक्षत्वम् । अतिमूत्रलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

त्रपुषी, स्त्री, (त्रपुष + गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्कटी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५५ ॥ (यथा,
"पटोलकर्कारुत्रपुषलाबू ॥"
इति हारीते प्रथमेस्थाने दशमेऽध्याये ॥) इत्यसान्तोऽपि पाठः ॥

त्रपुसं, क्ली, (त्रपते वह्नियोगेन लज्जते इव । त्रप + बाहुलकात् उसः ।) रङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कर्कटी । अस्य गुणा यथा,—
"बालं सुनीलं त्रपुसं तेषां पित्तहरं स्मृतम् ।
तत् पाण्डुकफकृज्जीर्णमम्लं वातकफापहम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

त्रपुसी, स्त्री, (त्रपुस + गौरादित्वात् ङीष् ।) महेन्द्रवारुणी । कर्कटी । लताविशेषः । शसा इति चीरा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । शीतपुष्पा २ काण्डालुः ३ त्रपुकर्कटी ४ बहुफला ५ कोषफला ६ तुन्दिलफला ७ कण्टकीलता ८ सुधावासा ९ । अस्याः फलस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । गुरुत्वम् । भ्रमपित्तविदाहार्त्तिवान्तिनाशित्वम् । बहुमूत्रदत्वञ्च । काण्डालुरित्यत्र कण्टालुरपि पाठः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या व्यवहारो यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्याये ।
"त्रपुसीमूलकल्कं वा क्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
पिबेद्घृतसमं कल्कं यष्टीमधुकमेव वा ॥")

त्रप्सं, क्ली, (द्रप्सं निपातनात् दस्य तः ।) द्रप्सम् । घनेतरदधि । इत्यमरटीकायां भरतधृतविद्याविनोदः ॥ पातला दइ इति भाषा ॥

त्रयं, स्त्री, (त्रयोऽवयवा यस्य । त्रि + "संख्याया अवयवे तयप् ।" ५ । २ । ४२ । इति तयप् । "द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ।" ५ । २ । ४३ । इति तयस्यायच् ।) त्र्यवयवम् । इति मुग्धबोधम् ॥ तिन इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । २ । ७६ ।
"अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्रजापतिः ।
वेदत्रयात् निरदुहत् भूर्भुवःस्वरितीति च ॥")

त्रयः, पुं, (तरतीति । तॄ + "तरतेर्ड्रिः ।" उणां ५ । ६६ । इति ड्रिः ।) त्रिसंख्या । तिन इति भाषा । त्रिशब्दस्य बहुवचनान्तरूपोऽयम् । अस्य स्त्रीलिङ्गक्लीवलिङ्गयो रूपे तिस्रः त्रीणि । इति व्याकरणम् ॥ तद्वाचकानि यथा,— कालः १ अग्निः २ भुवनम् ३ गङ्गामार्गः ४ शिवचक्षुः ५ गुणः ६ ग्रीवारेखा ७ कालिदासकाव्यम् ८ वलिः ९ सन्ध्या १० पुरम् ११ पुष्करम् १२ रामः १३ विष्णुः १४ ज्वरपादः १५ । इति कविकल्पलता ॥ त्रिसंख्याविशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ॥
"तिस्रो भार्य्या त्रिशालाश्च त्रयो भृत्याश्च बान्धवाः ।
ध्रुवं वेदविरुद्धाश्च न क्षेमे मङ्गलप्रदाः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

त्रयी, स्त्री, (त्रय + "टिड्ढेति ।" ४ । १ । १५ । इति ङीप् ।) ऋक्सामयजुर्वेदा एतत्त्रितयम् । इत्यमरः । १ । ६ । ३ ॥ (यथा, मनुः ।७।४३॥
"त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यात् दण्डनीतिञ्च शाश्वतीम् ।
आन्वीक्षिकीञ्चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः ॥")
पुरन्ध्री । सुमतिः । इति विश्वः ॥ सोमराजीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दुर्गा । यथा,—
"ऋग्यजुःसामभागेन साङ्गवेदगतापि वा ।
त्रयीति पठ्यते लोके दृष्टादृष्टार्थसाधिनी ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

त्रयीतनुः, पुं, (त्रयी वेदा एव तनुः शरीरं यस्य । "त्रय्या विद्यया भगवन्तं त्रयीमयं सूर्य्यमात्मानं यजन्ते ।" इति भागवतवाक्यात् । ५ । २० । ४ । अस्य तथात्वम् ।) सूर्य्यः । इति हलायुधः ॥

त्रयीधर्म्मः, पुं, (त्रय्या वेदत्रयेण विहितो धर्म्मः ।) ऋग्यजुःसाम्नां विधानम् । त्रिवेदोक्तकर्म्म । इत्यमरः । १ । ६ । ३ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १५० । ३२ ।
"सा चेद्धर्म्मकृता न स्यात्त्रयीधर्म्मेण्टते भुवि ॥")

त्रयीमुखः, पुं, (त्रयी वेदा मुखे यस्य ।) ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४ । ७५ ॥

त्रयोदश, [न्] त्रि, (त्र्यधिका दश इति कर्म्मधारयः । "त्रेस्त्रयः ।" ६ । ३ । ४८ । इति त्रयस् ।) संख्याविशेषः । १३ तेर इति भाषा । बहुवचनान्तोऽयम् । (यथा, मनुः । ९ । १२९ ।
"ददौ स दश धर्म्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥")
तत्संख्यायुक्तश्च । इत्यमरः ॥ तद्वाचकः । ताम्बूलगुणः १ । इति कविकल्पलता ॥

त्रयोदशः, त्रि, (त्रयोदशानां पूरणः । "तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् ।) त्रयोदशानां पूरणः । इति व्याकरणम् ॥ तेरइ इत्यादि भाषा । (यथा, रामायणे ।२।७७।२२।
"त्रयोदशोऽयं दिवसः पितुर्वृत्तस्य ते विभो ! ।
सावशेषास्थिनिचये किमिह त्वं विलम्बसे ॥")

त्रयोदशी, स्त्री, (त्रयोदश + टित्त्वात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा चन्द्रस्य त्रयोदशकलाक्रियारूपा त्रयोदशकलाक्रियावच्छिन्नकालरूपा वा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तत्र जातस्य फलं यथा,
"रूपान्वितः सात्त्विकभावहीनः
सुखी च बाल्ये जननीप्रियश्च ।
सदालसः शिल्पगुणैकवेत्ता
त्रयोदशी जन्मतिथिर्यदि स्यात् ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
इयं धर्म्मस्य तिथिः । इति वराहपुराणम् ॥

त्रस, क धृतौ । त्रपे । निषेधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) एतदादायस्त्वारो रेफयुक्ताद्याः । क, त्रासयति स्वर्गं व्याधः वधति गृह्णाति निराकरोति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

त्रस, इ कि भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इ, त्रंस्यते । कि, त्रंसयति त्रंसति । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

त्रस, ई श भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् । ईदित्वात् अनिड् निष्ठः ।) ई, त्रस्तः । श, त्रेसतुः तत्रसतुः । त्रसति । इति दुर्गादासः ॥

त्रस, य ई भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् । ईदित्वादनिड् निष्ठः ।) य, त्रस्यति । ई, त्रस्तः । इति दुर्गादासः ॥

त्रसं, क्ली, (त्रस्यति बिभेत्यस्मिन् इति । त्रस-भये + घञर्थे कः ।) वनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रसः, त्रि, (त्रसतीति । त्रस भये + पचाद्यच् ।) जङ्गमः । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ६ । १६ ।
"अप्सु प्रणिहितो गच्छत्रंसस्थावरवर्ज्जकः ॥")

त्रसरः, पुं, (त्रसन्ति धातूनामनेकार्थत्वात् सूत्राणि वेष्ट्यन्तयनेनेति । त्रस + बाहुलकात् अरन् ।) तन्तुवायोपकरणविशेषः । तासनी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सूत्रवेष्टनम् २ । इत्यमरः ।३।२।२४॥ तसरः ३ । इति भरतः ॥

त्रसरेणुः, स्त्री, सूर्य्यभार्य्याविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रसरेणुः, पुं, (त्रसश्चञ्चलत्वात् भीत इव रेणुः ।) त्रिंशत्परमाणुपरिमाणम् । स गवाक्षान्तर्गते सूर्य्यकिरणे दृश्यते । तत्पर्य्यायः । त्रुटी २ । यथा वैद्यकपरिभाषायाम् ।
"जालान्तरगते सूर्य्यकरे ध्वंसी विलोक्यते ।
त्रसरेणुस्तु विज्ञेयस्त्रिंशता परमाणुभिः ॥"
(द्व्यणुकत्रयात्मकरेणुः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।
'परमाणुद्वयेनाणुस्त्रसरेणुस्त्रिभिः स्मृतः ॥"
तथाच मनुः । ८ । १३२ ।
'जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
प्रथमन्तत् प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥')

त्रसुरः, पुं, (त्रस्यतीति । त्रस भये + उरच् ।) भीरुकः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

त्रस्तः, त्रि, (त्रस भये + क्तः ।) भीतः । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । ५ । २६ ।
'मथ्यायां विमुक्तायां मुक्ता कोटिस्थितोत्तरा ।
शब्दः समभवद्घोरस्तेन त्रस्ताः सुरासुराः ॥')
शीघ्रे, क्ली । यथा,—
'नविराम विलालस एक गुल्मलयापरे ।
अपि त्रस्त विलालस दवसारि दलाय्यते ॥'
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

त्रस्नुः, त्रि, (त्रस्यतीति । त्रस भये + 'त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ।' ३ । २ । १४० । इति क्नुः ।) त्रासशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ (यथा, भट्टिः । ६ । ७ ।
'शीतं सौमित्रिणा त्रस्तां ससीतां त्रस्नुमेकिकाम् ।
विज्ञायामंस्त काकुत्स्थं चाप चर्म सटुङ्कभम् ॥')

त्रा ङ पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) त्रै ङ पालने इत्यस्य केचिदन्ये धातुं पठन्ति । इति क्रमदीश्वरः ॥ इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥

त्राणं, क्ली, (त्रै + भावे ल्युट् क्तो वा । नुदविदेति पक्षे नत्वम् ।) रक्षणम् । (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।
'आर्त्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्त्तुमनागसि ॥"
त्रायते इति कर्त्तरि ल्युट् । रक्षिता । यथा, महाभारते । १ । ७३ । १८ ।
'त्वं प्रभाकरमभिप्रेति त्वं त्राणमनुत्तमम् ॥"
तथाच रघौ । १५ । ३ ।
'अवेत्य रामं ते तस्मिन् न प्रजह्रुः स्ववृत्तयः ।
त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्व्वन्ति तपसो व्ययम् ॥'
त्रायतेऽनेनेति करणे ल्युट् । कवचम् । वर्म्म । यथा महाभारते । ३ । ११८ । १३ ।
'दृष्टिता दिव्यैस्त्राणैर्विविधायुधपाणय ॥')
त्रायमाणलता । इति मेदिनी । णे १६ ॥

त्राणा, स्त्री, (त्रायते पालयतीति । त्रै + क्तः । टाप् ।) त्रायमाणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रातं, त्रि, (त्रै + क्त नुदविदेति नत्वाभावः ।) रक्षितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८४ । २२ ।
'त्रैलोक्यमेतदखिलं रिपुनाशनेन
त्रातं त्वया समरमूर्द्धनि तेऽपि हत्वा ।
नीता दिवं रिपुगणा भयमप्यपास्त-
मस्माकमुन्मदसुरारिभवन्नमस्ते ॥"
भावे क्त ।) रक्षणे क्ली ॥

त्रापुष, त्रि (त्रपुणा निर्वृत्तम् । त्रपुष + "तेन निर्वृत्तम् ।" ४ । २ । ६८ । इत्यण् ।) त्रपुनिर्म्मितम् । इति व्याकरणम् ॥ (त्रपुणो विकारः । "त्रपुजतुनोः षुक् ।" ४ । ३ । १३८ । इत्यण् षुगागमश्च । रङ्गस्य विकारः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

त्रायन्ती स्त्री, (त्रै + सम्पदादित्वात् क्विप् । तां त्रायं अयतीति । इण् गतौ + शतृ । यद्वा, त्रै ङ पालने + शतृ अचित् आत्मनेपदी धातुरपि परस्मैपदमिच्छतीति न्यायात् शतृ । "उगितश्च ।" इति ङीप् ।) त्रायमाणा लता । इत्यमरः । २ । ४ । १५० ॥ (यथा,—
'त्रायन्ती तु वरा तिक्ता सरा पित्तकफापहा ।
ज्वरहृद्रोगगुल्मार्शोभ्रमशूलविषप्रणुत् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
त्रायकर्णी च ॥

त्रायमाण, त्रि, (त्रायते इति । त्रै + कर्म्मणि शानच् ।) रक्ष्यमाणम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । ६ । ४ । १ ।
'त्वष्टा मे दैव्यं वचः पर्जन्यो ब्रह्मणस्पतिः ।
पुत्रैर्भ्रातृभिरदितिर्नु पातु नो दुष्टरं त्रायमाणं सहः ॥")

त्रायमाणा स्त्री (त्रायते इति । त्रै + शानच् ।) वला इति वहुला इति च ख्याता । तत्पर्य्यायः । वार्षिकम् २ त्रायन्ती ३ बलभद्रिका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १०५ ॥ त्रायन्ता ५ त्रायमाणिका ६ बलभद्रा ७ सुकामा ८ वार्षिकी ९ गिरिजा १० अनुजा ११ माङ्गल्याह्वा १२ देवबला १३ पालिनी १४ भयनाशिनी १५ अवनी १६ रक्षणी १७ त्राणा १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुभद्राणी १९ भद्रनामिका २० । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । मधुरत्वम् । गुल्मज्वरकफास्रभ्रमतृष्णाक्षयग्लानिविषच्छर्द्दिविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा —
'पटोलं पिचुमर्द्दञ्च दार्व्वीं कटुकरोहिणीम् ।
दुरालभां त्रायमाणाञ्च स्याद्विसर्पप्रशान्तये ॥"
इति चरके चिकित्सितस्थाने एकादशेऽध्याये ॥)

त्रासः, पुं (त्रस + भावे घञ् ।) भयम् । इत्यमरः । १ । ७ । २१ ॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ३०६ ।
'प्रबलपवनेऽपि सकपटकापटार्पिता
हितशास्त्र ।
आगमनं प्रतीत कदाचनभयं प्रिय कुर्ते ॥')
मणिदोषः । इति मेदिनी । से, ३ ॥

त्रासदायी [न्] त्रि, (त्रासं भयं ददातीति । दा + णिनि ।) भयदाता । तत्पर्य्यायः । भयङ्कर २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४३ ॥

त्रिंश, त्रि, (त्रिंशत् + "तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् ।) त्रिंशतः पूरणः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"त्रिंशांशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते ॥")

त्रिंशक, त्रि, त्रिंशतसमूहः । समूहार्थे कन् प्रत्ययः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (त्रिंशता क्रीतः । त्रिंशत् + "विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् असंज्ञायाम् ।" ५ । १ । २४ । इति असंज्ञायां ड्वुन् । त्रिंशत्संख्यकद्रव्येण क्रीतः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

त्रिंशत्, स्त्री, (त्रयोदशत परिमाणमस्य । "पङ्क्ति त्रिंशदिति ।" ५ । १ । ५९ । इति निपातनात् साधुः ।) संख्याविशेषः । त्रिश इति भाषा । एकवचनान्तोऽयम् । त्रिंशद्द्वये त्रिंशतौ । त्रिंशतो बहुत्वे त्रिंशतः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः । १ । ६४ ।
'निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला ।
त्रिंशत्कला मुहूर्त्तः स्यादहोरात्रन्तु तावतः ॥")

त्रिंशत्पत्र, क्ली (त्रिंशत्संख्यकानि पत्राणि दलानि यस्य ।) कुमुदम् । इति शब्दमाला ॥

त्रिकं, क्ली, (त्रयाणां सङ्घः । 'संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु ।" ५ । १ । ५८ । इति कन् ।) पृष्ठवंशाधरः । इत्यमरः । २ । ६ । ७६ ॥ (यथा माघे । १२ । १० ।
"नम्रा यश्चीलोऽपि ध्रुवन्विषाणयो-
र्युगं ससूत्कारविवर्त्तितत्रिकः ॥")
चत्वरम् । इति मेदिनी । के २६ ॥ (यथा मनुः । ७ । ५१ ।
'दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।
क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥")
त्रितयसङ्ख्यानम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५९ ॥ त्रिफला । त्रिकटु । त्रिमदः । यथा, मुग्धबोधे ।
गुडूचीसारयुक्तात्रिकत्रयसमन्वयात् ।
वातरक्तं निहन्त्याशु सर्व्वरोगहरस्तथा ॥"
(तृतीयेन रूपेण ग्रहणं यस्य । तृतीय + 'तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ।' ५ । २ । ७७ । इति कन् पूरणप्रत्ययस्य च लुक् । तृतीयकः, त्रि । यथा, मनुः । ८ । १४२ ।
"द्विकं त्रिकं चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च शतं समम् ।
मासस्य वृद्धिं गृह्णीयात् वर्णानामनुपूर्व्वशः ॥")

त्रिककुत्, [द्] पुं (त्रीणि ककुत् सदृशानि भवनुत्तुङ्गानि शृङ्गाणि यस्य ।) त्रिकूटपर्व्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । २ ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ३ । १ । ३ । १२ । 'यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य यदक्ष्यासीत् तं गिरिं त्रिककुदमकरोत् ॥" विष्णोर्नामविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । ३४२ । ९० ।
'तथैवाहं त्रिककुदो वाराहं रूपमास्थितः ।
त्रिककुत्तेन विख्यातः शरीरस्य प्रमापणात् ॥"

दशरात्रसाध्ययज्ञविशेषः । यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ७ । २ । ५ । २ ।
"त्रिककुद्वा एष यज्ञो यद्दशरात्रः ककुत्पञ्चदशः ककुदेकविंशः ककुत्त्रयस्त्रिंशो य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते त्रिककुदेव समानानां भवति ॥")

त्रिकटः, पुं, (त्रीन् वातपित्तश्लेष्मदोषान् कटति नाशयतीति । कट + अच् ।) गोक्षुरकः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिकटु, क्ली, (त्रयाणां कटूनां शुण्ठीमरीचपिप्पलीनां समाहारः ।) मिश्रितशुण्ठीमरीचपिप्पल्यः । तत्पर्य्यायः । त्र्यूषणम् २ व्योषम् ३ । इत्यमरः । २ । ९ । १११ ॥ कटुत्रयम् ४ कटुत्रिकम् ५ । अस्य गुणाः । दीपनत्वम् । श्वासकासत्वगामयगुल्ममेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीनसनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।
"विश्वोपकुल्या मरिचं त्रयं त्रिकटु कथ्यते ।
कटुत्रयन्तु त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषमुच्यते ॥
त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान् ।
गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीनसान् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

त्रिकण्टं, क्ली, (त्रयाणां कण्टानां हस्वविदमनीदुरालभारूपाणां समाहारः ।) मिलितहस्वविदमनीदुरालभात्रयरूपम् । तत्पर्य्यायः । कण्टकारीत्रयम् २ कण्टकत्रयम् ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिकण्टः, पुं, (त्रीणि कण्टानि कण्टकानि यस्य ।) गोक्षुरकः । इति शब्दरत्नावली ॥ पत्रगुप्तवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तेकाँटासिज इति भाषा । मत्स्यभेदः । टेङ्गरा इति भाषा । अस्य गुणाः । पित्तकफनाशित्वम् । रूक्षत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"त्रिकण्टः स्वादुशृङ्गाटो गोकण्टोऽथ त्रिकण्टकः ।
त्रिपुटः कण्टकाम्लश्चः श्वदंष्ट्रा गोक्षुरः क्षुरः ॥")

त्रिकण्टकः, पुं, (त्रीणि कण्टकानि यस्य ।) लकुचमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गोक्षुरकवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२२ ॥ (यथा,—
"त्रिकण्टः स्वादुशृङ्गाटो गोकण्टोऽथ त्रिकण्टकः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

त्रिका, स्त्री, (तिस्रोऽस्त्रयो यस्याः । "संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु च ।"५ । १ । ५८ । इति कन् । तत्टाप् ।) कूपोपरिस्थपट्टप्रान्तभागः । भूमिष्ठकूपपट्टम् । इत्यन्ये ॥ कूपस्य समीपे रज्जुधारणार्थं त्रिच्छिद्रदारुयन्त्रम् । इति स्वामी ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥

त्रिकायः, पुं, (त्रिकं आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदुःखत्रयं अयति गच्छत्यस्मादिति । अय गतौ + अपादाने घञ् । यद्वा, त्रिकं त्रिकालमयति वेत्तीति । अय + अच् ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४८ ॥

त्रिकार्षिकं, क्ली, (कर्षाय हितम् कार्षिकम् । त्रयाणां कार्षिकाणां समाहारः ।) मिलितनागरातिविषामुस्ताचयरूपम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिकालज्ञः, पुं, (त्रिकालं वर्त्तमानातीतभविष्यत्कालविवरणं जानातीति । ज्ञा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ॥ सर्व्वज्ञे, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे तसंहितायाम् । १७ । १ ।
"गुरुं यथा यदा वा भविष्यदादिश्यते त्रिकालज्ञैः ॥")

त्रिकालदर्शी, [न्] पुं, (त्रिकालं वर्त्तमानातीतभविष्यद्रूपं पश्यतीति । दृश + णिनिः ।) ऋषिः । इति हलायुधः ॥ भूतभविष्यद्वर्त्तमानवेत्तरि, त्रि ॥ (यथा, हरिसंहितायाम् । २१ । ४ ।
"प्रध्वंसिन्यपि कावे त्रिकालदर्शी कवौ भवति ॥")

त्रिकालवित्, पुं, (त्रिकालं वेत्तीति । विद् + क्विप् ।) बुद्धः । इति हलायुधः ॥ त्रिकालज्ञे, त्रि ॥

त्रिकूटं, क्ली, (त्रिकूटः पर्व्वतः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्यस्येति अर्श आदित्वादच् ।) सिन्धुलवणम् । सामुद्रलवणम् । इति रत्नमाला ॥

त्रिकूटः, पुं, (त्रीणि कूटानि शृङ्गाणि यस्य ।) पर्व्वतविशेषः । यस्योपरि लङ्का । (यथा, रामायणे । ५ । २ । १ ।
"स सागरमनाधृष्यमतिक्रम्य महाबलः ।
त्रिकूटस्य तटे लङ्कां स्थितः स्वस्थो ददर्श ह ॥")
तत्पर्य्यायः । त्रिककुत् २ । इत्यमरः ।२।३।२॥ सुवेलः ३ त्रिसकुटः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ त्रिशृङ्गः ५ । चित्रकूटकः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अयन्तु पीठस्थानानामन्यतमः । अत्र भगवती रुद्रसुन्दरीरूपेण विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६९ ।
"नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी ॥")
क्षीरोदसमुद्रतीरस्थपर्व्वतः । यथा,—
"सर्व्वरत्नमयः श्रीमान् त्रिकूटो नाम पर्व्वतः ।
सुतः पर्व्वतराजस्य सुमेरोर्भास्करद्युतेः ॥
क्षीरोदजलवीच्या यो धौतामलशिलातलः ।
उत्थितः सागरं भित्त्वा देवर्षिगणसेवितः ॥
अप्सरोभिः परिवृतः श्रीमान् प्रस्रवणाकुलः ।
गन्धर्व्वैः किन्नरैर्यक्षैः सिद्धचारणपन्नगैः ॥
विद्याधरैः सपत्नीकैः संयतैस्तु तपस्विभिः ।
वृकद्वीपिगजेन्द्रैश्च वृतगात्रो विराजते ॥
पुन्नागैः कर्णिकारैश्च बिल्वामलकपाटलैः ।
चूतनिम्बकदम्बैश्च चन्दनागुरुचम्पकैः ॥
शालैस्तालैस्तमालैश्च शरलार्ज्जुनपिप्पलैः ।
तथान्यैर्व्विविधैर्वृक्षैः सर्व्वतः समलङ्कृतः ॥
नानाधात्वङ्कितैः शृङ्गैः प्रस्रवद्भिः समन्ततः ।
शोभितो रुचिरप्रख्यैस्त्रिभिर्व्वर्णैश्च सानुभिः ॥
वृकैः शाखामृगैः सिंहैर्मातङ्गैश्च सदामदैः ।
जीवञ्जीवकसंघुष्टैश्चकोरशिखिनादितैः ॥
तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यद्दिवाकरः ।
नानापुष्पसमायुक्तं नानागन्धाधिवासितम् ॥
द्वितीयं राजतं शृङ्गं सेवते यन्निशाकरः ।
पाण्डराम्बुदसंकाशं तुषारचयसन्निभम् ॥
वज्रेन्द्रनीलवैदूर्य्यतेजोभिर्भासयन् दिशः ।
तृतीयं ब्रह्मसदनं प्रकृष्टं शृङ्गमुत्तमम् ॥
न तत् कृतघ्नाः पश्यन्ति न नृशंसा न नास्तिकाः ।
नातप्ततपसो लोके ये च पापकृतो जनाः ॥
तस्य सानुमतः पृष्ठे सरः काञ्चनपङ्कजम् ।
कारण्डवसमाकीर्णं राजहंसोपशोभितम् ॥
गजो ह्यचलसंकाशो मदाचलितलोचनः ।
तृषितः पातुकामोऽसावयतीर्णश्च तज्जलम् ॥
स लीनः पङ्कजवने यूथमध्यगतश्चरन् ।
गृहीतस्तेन रौद्रेण ग्राहेणाव्यक्तमूर्त्तिना ॥
गरुडस्थो जगन्नाथो लोकनाथस्तपोधन ! ।
ग्राहग्रस्तं गजेन्द्रं तं तञ्च ग्राहं जलाशयात् ॥
उज्जहाराप्रमेयात्मा तरसा मधुसूदनः ।
स्थलस्थं दारयामास ग्राहं चक्रेण माधवः ॥
मोक्षयामास नागेन्द्रं पाशेभ्यः शरणागतम् ॥"
इति वामनपुराणम् ॥
(घोटकविशेषः । यथा, नकुलकृताश्वचिकित्सिते । ४ । ६ ।
"त्रयो यस्य ललाटस्था आवर्त्ता उपरोत्तराः ।
त्रिकूटः स परिज्ञेयो वाजिवृद्धिकरः परः ॥")

त्रिकूटलवणं, क्ली, (त्रिकूटं सामुद्रमिव लवणम् ।) द्रोणीलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिकोणं, क्ली, (त्रयः कोणा यस्य ।) योनिः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (कामरूपपीठविशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ।
"करतोयां समारभ्य यावद्दिक्करवासिनी ।
शतयोजनविस्तारं त्रिकोणं सर्व्वसिद्धिदम् ॥")
लग्नात् नवपञ्चमलग्ने । इति दीपिका ॥ (त्रिभुजक्षेत्रभेदः । इति लीलावती ॥) त्र्यस्रे, त्रि । त्रिकोणवस्तूनि यथा । हलः १ शिवचक्षुः २ कामाख्या ३ वह्निमण्डलम् ४ एकारः ५ वज्रम् ६ शृङ्गाटम् ७ शकटादि ८ योनिः ९ । इति कविकल्पलता ॥

त्रिकोणफलं, क्ली, (त्रिकोणं त्र्यस्रं फलं यस्य ।) शृङ्गाटकम् । इति भावप्रकाशः ॥

त्रिक्षारं, क्ली, (त्रयाणां क्षाराणां समाहारः ।) क्षारत्रयम् । मिलितसर्ज्जिकाक्षारयवक्षारटङ्कणक्षाराणि । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ।
"सर्ज्जिका टङ्कणञ्चैव यवक्षार उदाहृतः ॥")

त्रिक्षुरः, पुं, (त्रीणि क्षुराणीवाग्राणि यस्य ।) कोकिलाक्षवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ कुलेखारा इति भाषा ॥

त्रिखं, क्ली, त्रपुसम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रिखट्टं, क्ली, तिसृणां खट्वानां समाहारः । खट्वात्रयम् । इत्यमरः । ३ । ५ । ४१ ॥

त्रिखट्टी, स्त्री, (तिसृणां खट्वानां समाहारः । "द्विगोः ।" ४ । १ । २१ । इति ङीप् ।) त्रिखट्वम् । इत्यमरः । ३ । ५ । ४१ ॥

त्रिगण, पुं (त्रयाणां धर्म्मार्थकामानां गणो वर्गः ।) त्रिवर्गः । धर्म्मार्थकामाः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये । १ । ११ ।

"गुणानुरागादिव सख्यमीयिवान्
न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम् ॥")

त्रिगर्त्तः पुं, (त्रयो गर्त्ता यत्र ।) देशविशेषः । लाहोरराज्यदेशैकभागः । तत्पर्य्यायः । जालन्धराः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४ ॥ (देशोऽयं कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४ । २५ ।

"उत्तरतः कैलासः" इत्युपक्रम्य,—
"त्रिगर्त्ततुरगाननाश्वमुखाः ॥"
इत्युक्तवान् ।)

तद्देशस्थे पुं भूम्नि । (यथा, महाभारते । २ । ५२ । १८ ।

"त्रिगर्त्तानां कौन्तेय दार्व्वा कौकनदाश्च ये ।
क्षत्रिया बहवो राजन्नुपावर्त्तन्त सर्व्वशः ॥")

गणितान्तरम् । इति मेदिनी । ते, ११३ ॥

त्रिगर्त्तकः पुं (त्रिगर्त्त एव । स्वार्थे कन् ।) त्रिगर्त्तदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिगर्त्ता स्त्री, (त्रयो गर्त्ता यस्याः ।) घुर्घुरिका । (त्रयो बहवो गर्त्ता इव योनिद्वाराणि यस्याः ।) कामुकाङ्गना । इति मेदिनी । ते, ११३ ॥

त्रिगर्त्तिकः पुं, (त्रयो गर्त्ताः सन्ति यत्र । त्रिगर्त्त + बहुलवचनात् ठन् ।) त्रिगर्त्तदेशः । इति भूरिप्रयोगः ॥

त्रिगुणं क्ली (त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां गुणानां समाहारः ।) सत्त्वरजस्तमांसि । इति श्रीभागवतम् ॥ (प्रधानम् । यथा, भागवते । ४ । २४ । २८ ।
"य परं रंहसः साक्षात्त्रिगुणाज्जीवसंज्ञितात् ।
'रंहसः क्रमात् त्रिगुणात् प्रधानात् जीवसंज्ञितात् पुरुषाच्च परम् ॥" इति तट्टीकायां स्वामी ॥) त्रयाणां पूरणे गुणत्रययुक्ते च त्रि ॥ (यथा मनुः । १ । १५ ।

'महान्तमेव चात्मानं सर्व्वाणि त्रिगुणानि च ।
विषयाणां ग्रहीतॄणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च ॥'

त्रयो गुणा आवृत्तयो यस्य । त्रिभिर्गुणितः । यथा रघुः । २ । २५ ।

'सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥')

त्रिगुणा, स्त्री (त्रयो गुणा यस्याः ।) दुर्गा । यथा देवीपुराणे ४५ अध्याये ।

"पदैस्त्रिभिर्म्मलैर्बद्धो रागादित्रिपदाथ वा ।
उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादित्रिगुणा मता ॥"

(तथाच देवीभागवते । १० । ६ । ६१ ।

'त्रिगुणा त्रिपदा मन्त्री तुलसी तरुवासरा ॥'

स्वगामध्याभो बीजभेदः । इति तन्त्रसारः ॥)

त्रिगुणाकृतं त्रि, (त्रिगुणं कर्षणं कृतम् । त्रिगुण + कृतम् । 'सङ्ख्यायाश्च गुणान्तायाः ।' ५ । ४ । ५९ । इति डाच् ।) वारत्रयकृष्टक्षेत्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९ ॥

त्रिजटा स्त्री, (तिस्रो जटा यस्याः ।) राक्षसीविशेषः । यथा —

"सीता नाभिरनार्य्याभिर्दृष्टा तर्ज्जिता तदा ।
राक्षसी त्रिजटा वृद्धा प्रबुद्धा वाक्यमब्रवीत् ॥"

इति रामायणे सुन्दरकाण्डे २० अध्यायः ॥ ॥ बिल्ववृक्षः । यथा वामकेश्वरतन्त्रे ६ पटले ।

'शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि रहस्यं त्रिजटोत्तमम् ।
यच्च श्रुत्वा च देवि ! अद्भुतं वरवर्णिनि ! ॥
श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः ।
विष्णुप्रीतिकरश्चैव मम प्रीतिकरः सदा ॥
ब्रह्मविष्णुशिवा यत्र वृक्षाश्च शक्तिरूपिणी ।
वृन्तमूले तु यत्र स्यात् तत्र गङ्गा स्थिता प्रिये ! ॥
एकञ्च त्रिजटापत्रैर्द्देवं वा परिमर्च्चयेत् ।
केवलं तस्य तेनैव शक्तिपूजा विधीयते ॥"

अन्यत् त्रिपत्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (भगवती । सा च गायत्रीस्वरूपा । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ७४ ।

'त्रिजटा तित्तिरी तृष्णा त्रिविधा तरुणाकृतिः ॥')

त्रिजातकं क्ली (त्रिगुणितं जातं सुगन्धिद्रव्यरूपम् । ततः स्वार्थे कन् ।) मिलितगुडत्वगेलापत्राणि । यथा —

'एलादिभिस्त्रिभिर्द्दिष्टं त्रिजातं त्रिसुगन्धिकम् ।
चातुर्जातं समागम्य युतं नागकेशरम् ॥'

अपि च ।

"त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् ।
नागकेशरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्य लक्षणपर्य्याया यथा —
'त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् ।
तद्रूक्षं रेचनं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत् ।
लघु पित्ताग्निकृद्वल्यं कफवातविषापहम् ॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

त्रिण, क्ली, (तृण + पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तृणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, तृण शब्दानुपाते उज्ज्वलदत्तः । ५ । ८ ।

'दैविकारप्रयुक्तमनुपद शब्दाभरमणि ।
'उत्क्षिप्तत्रिणमथापुंविहग सौम्यस्तन
पूर्णित ।
इति पराङ्क ॥")

त्रिणता, स्त्री (त्रिषु स्थानेषु नता । 'पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।' ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् ।) धनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, माघे । १९ । ६१ ।

'स्वगुणैराफलप्राप्तेराकृष्य गणिका इव ।
कामुका इव नालीकांस्त्रिणताः सहसामुचन् ॥'

त्रिणतस्य भावः । त्रिणत + तल् ।) त्रिणतत्वम् । (त्रिषु स्थानेषु नते, त्रि । यथा, रामायणे । ६ । २० । ५८ ।

'भिन्नमुष्टिपरिक्लेशं त्रिणतं रुक्मभूषितम् ।
बाणपातान्तरे राम पतितं पुरुषर्षभम् ।
प्रयाम लक्ष्मणं दृष्ट्वा निराशो जीवितेऽभवत् ॥')

त्रिणाचिकेतः, पुं (त्रिस्त्रश्चितो नाचिकेतोऽग्निर्येन । पूर्व्वपदादिति णत्वम् ।) यजुर्व्वेदैकदेशो यत्र । तद्देशाध्यायी । (यथा मनुः । ३ । १८५ ।

'त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।"

'त्रिणाचिकेतः अध्वर्य्युवेदभागस्तद्व्रतञ्च तद्-योगात् पुरुषोऽपि त्रिणाचिकेतः ।' इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ नारायणस्य नामविशेषः । यथा, महाभारते १२ । ३३८ । ४ ।

"मखार्थे ! त्रिणाचिकेत ! षडङ्गनिधान ! ॥")

त्रितपं, क्ली स्त्री, त्रयाणां तपानां समाहारः । तापत्रयम् । इत्यमरः । ३ । ५ । ४१ ॥

त्रितयं, क्ली, (त्रयोऽवयवा अस्य । त्रि + "सङ्ख्याया अवयवे तयप् ।" ५ । २ । ४२ । इति तयप् ।) त्रयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १११ । १८ ।

"धर्म्मश्चार्थश्च कामश्च त्रितयं जीविते फलम् ।
एतत्त्रयमवाप्तव्यमधर्म्मपरिवर्ज्जितम् ॥'

त्रिप्रकारे त्रि । यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ४६ ।

"त्रितयीमपि तां मुक्त्वा परस्परविरोधिनीम् ।
अखण्डं सच्चिदानन्दं महावाक्येन लक्ष्यते ॥")

त्रिदण्डः, पुं, (त्रिदण्डं अनुदण्डशोभावत्वेन दण्डोपलक्षणं अस्त्यस्येति । अर्शआदित्वा दच् ।) संन्यासाश्रमः । यथा,—

'यत्रावधनपदं प्रणवस्त्रियमारथि ।
मानवैराचरितस्त्रिदण्डसुगमणीवति ॥'
इति श्रीभागवतम् ॥

(त्रयाणां दण्डानां समाहारः । यतित्रिदण्डे, क्ली । यथा, महाभारते । १२ । ३२० । १४५ ।

"गृहाश्रमस्य राज्यस्य त्रिदण्डस्यैव तिष्ठतः ।
अन्योन्यगुणयुक्तस्य क नैव गुणतोऽधिकः ॥"

कायवाङ्मनोदण्डः । यथा, मनुः । १२ । ११ ।

"त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्व्वभूतेषु मानवः ।
कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति ॥
'सत्त्वमात्मा शरीरञ्च त्रयमेतत्त्रिदण्डवत् ।
लोकास्तिष्ठन्ति संयोगात्तत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥'
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

त्रिदण्डी, [न्] पुं (त्रिदण्डमस्त्यस्येति । इनि ।) त्रिदण्डधारियतिः । (यथा, महाभारते । १२ । ३२० । ८ ।

"तया जगदिदं सर्व्वमटन्त्या मिथिलेश्वरः ।
तत्र तत्र श्रुतो मोक्षे कथ्यमानस्त्रिदण्डिभिः ॥")

कायवाङ्मनोदण्डयुक्तः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, मनुः । १२ । १० ।

'वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ।
यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते ॥")

यज्ञोपवीतम् । इति लोकप्रसिद्धिः ॥

त्रिदला स्त्री, (त्रीणि त्रीणि दलानि पर्णानि यस्याः ।) गोधापदी लता । इति जटाधरः ॥

त्रिदलिका, स्त्री, (त्रीणि दलानि यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) चर्म्मकषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रिदशः पुं, (तृतीया यौवनाख्या दशा यस्य । त्रिशब्दस्याप्त त्रिभागवत् तृतीयार्थकता । यद्वा तिस्रो जन्मसत्ताविनाशाख्या न तु सत्तागामिव

र्दृद्धिपरिणामरूपाख्या: दशा यस्य । यद्वा, त्रीन् तापान् दशति नाशयतीति । दनुश + मूलविभुजादित्वात् कः पृषोदरादित्वात् नलोपः । यद्वा, त्र्यधिकाः त्रिंशत्तासां दश परिमाणमस्य । समासे डच् । शाकपार्थिवादिवत् मध्यलोपः ।) देवः । इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥ (यथा, महाभारते । ३।८५।१६ ।
"न्यवसत् परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः सह ॥"
ते च अर्का द्वादश १२ रुद्रा एकादश ११ वसवोऽष्टौ ८ विश्वेदेवौ द्वौ २ समुदायेन त्रयस्त्रिंशत् ३३ ॥ त्रिंशत् परिमिते, त्रि । यथा, महाभारते । १ । ११३ । २१ ।
"ततः स कौरवो राजा विहृत्य
त्रिदशा निशाः ॥")

त्रिदशदीर्घिका, स्त्री, (त्रिदशानां देवानां दीर्घिका ।) स्वर्गङ्गा । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४७ ॥

त्रिदशमञ्जरी, स्त्री, (त्रिदशप्रिया मञ्जरी यस्याः ।) तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तुलसीशब्देऽस्या गुणादयो व्याख्याताः ॥)

त्रिदशायुधं, क्ली, (त्रिदशानां देवानां आयुधम् ।) वज्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिदशारिः, पुं, (त्रिदशानामरिः शत्रुः ।) असुरः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिदशालयः, पुं, (त्रिदशानां देवानां आलयः ।) स्वर्गः । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७६ । ६६ ।
"गुरोरथ सकाशे तु दशवर्षशतानि सः ।
अनुज्ञातः कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम् ॥")
सुमेरुपर्व्वतः । इति हलायुधः ॥

त्रिदशावासः, पुं, (त्रिदशानां सुराणां आवासो वासस्थानम् ।) स्वर्गः । इति हलायुधः ॥

त्रिदशाहारः, पुं, (त्रिदशानां आहारः ।) अमृतम् । इति हलायुधः ॥

त्रिदशेश्वरी, स्त्री, (त्रिदशानामिन्द्रादिदेवानामीश्वरी ।) दुर्गा । यथा,—
"सराङ्गास्त्रिदशा देवा नन्दिनी दुन्दुभिर्म्मता ।
तेषाञ्च वन्दिनी नन्दी ईशत्वात् त्रिदशेश्वरी ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
(गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ७२ ।
"तपस्वी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी ॥")

त्रिदिनस्पृक्, [श्] पुं, (त्रिदिनं चान्द्रदिनत्रयं स्पृशतीति । स्पृश + क्विप् ।) अवमसर्शः । यथा,
"तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्पृशति यत्र तद्भवत्यवमदिनम् । त्रिदिनस्पृक् दिनत्रयस्पर्शनाद्दुष्टः ।" इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

त्रिदिवः, पुं, (त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा दीव्यन्त्यत्रेति । दिव + "हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् । संज्ञापूर्व्वकत्वात् न गुणः । यद्वा, दीव्यन्तीति दिवाः । इगुपधज्ञेति कः । त्रयः सत्त्वरजस्तमोरूपाः दिवाः क्रीडका विलासका इत्यर्थः यत्र । "तृतीया द्यौस्त्रिदिवः । घञर्थे कविधानं इति-
विषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वं त्रिभागवत् ।" इति शिशुपालवधटीकायां मल्लिनाथः । १ । ३६ ।) स्वर्गः । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा, मनुः । ६ । २५३ ।
"रक्षणादार्य्यवृत्तानां कण्टकानाञ्च शोधनात् ।
नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥")
क्ली, आकाशः । इति हेमचन्द्रः ॥

त्रिदिवा, स्त्री, नदीभेदः । इति मेदिनी । वे, ३७ ॥ (यथा, मत्स्यपुराणे । ११३ । ३१ ।
"त्रिभामा ऋषिकुल्या च इक्षुदा त्रिदिवाचला ॥")

त्रिदिवेशः, पुं, (त्रिदिवस्य स्वर्गस्य ईशः ।) देवः । इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥

त्रिदिवोद्भवा, स्त्री, (त्रिदिवादुद्भवो यस्याः ।) सूक्ष्मैला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । स्वर्गोद्भवमात्रे, त्रि । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

त्रिदृक्, [श्] पुं, (तिस्रः दृशो नेत्राणि यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११० ॥

त्रिदोषं, क्ली, (त्रयाणां दोषाणां समाहारः ।) दोषत्रयम् । वातपित्तकफरूपम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिदोषजः, त्रि, (त्रिदोषाज्जायते इति । जन + "पञ्चम्यामजातौ ।" ३ । २ । ९८ । इति डः ।) त्रिदोषजनितः । सन्निपातरोगः । यथा,—
"चिरज्वरे वातकफोल्वणे वा
त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः ।
किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः
शुद्धार्थिने वा त्रिवृता विमिश्रः ॥"
इति चक्रपाणिदत्तः ॥
("दृष्ट्वा त्रिदोषजं घोरं ज्वरं प्राणापहारकम् ।
तस्मादादौ कफस्यास्य शोधनं परिकीर्त्तितम् ॥
न कुर्य्यात् पित्तशमनं यदीच्छेदात्मनो यशः ।
कफो वातो बलीयांस्तु सद्यो हन्ति रुजातुरम् ॥
लङ्घनं वमनं वारि ष्ठीवनं स्यात्त्रिदोषजे ।
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा ॥
लङ्घनञ्च समुद्दिष्टं ज्ञात्वा दोषबलाबलम् ।
कफं विशोषितं ज्ञात्वा ततो वातनिवारणम् ॥
पित्तसंशमनं कार्य्यं ज्ञात्वा पित्तस्य कोपनम् ।
शोधनीयौ वातकफौ न तु पित्तं विनाशयेत् ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

त्रिधा, व्य, (त्रि + "संख्याया विधार्थे धा ।" ५ । ३ । ४२ । इति धा ।) त्रिप्रकारः । इति मुग्धबोधम् ॥ यथा, वराहपुराणे ।
"नारायणः परो देवः सत्त्वरूपो जनार्द्दनः ।
त्रिधात्मानं स भगवान् ससर्ज परमेश्वरः ॥"
(यथा, महाभारते । १३ । १४१ । ७८ ।
"धर्म्मेणार्थः समाहार्य्यो धर्म्मलब्धं त्रिधा धनम् ।
कर्त्तव्यं धर्म्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः ॥")

त्रिधातुः, पुं, (त्रीन् धर्म्मार्थकामान् दधाति पुष्णातीति । धा + तुन् ।) गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (त्रयाणां धातूनां समाहारः ।) धातुत्रये, क्ली ॥

त्रिधामा, [न्] पुं, (त्रीणि भूरादीनि सत्त्वादीनि वा धामानि स्थानानि यस्य ।) विष्णुः । (यथा, सङ्कन्दसालायाम् । ११ ।
"त्वय्यातोये मदनपवनोद्धूतमोहोर्म्मिमाले
दारावर्त्ते सहजतनयग्राहसङ्घाकुले च ।
संसाराख्ये महति जलधौ मज्जतां नस्त्रिधामन् !
पादाम्भोजे वरद ! भवतो भक्तिनावे प्रसीद ॥")
शिवः । अग्निः । मृत्युः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दशमद्वापरस्य व्यासः । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । २८ ।
"सारस्वतस्तु नवमे त्रिधामा दशमे तथा ॥")
धामत्रये, क्ली स्त्री च ॥ (क्ली, स्वर्गः । यथा, भागवते । ३ । २४ । २० ।
"हंसो हंसेन यानेन त्रिधाम परमं ययौ ॥"
"त्रिधाम तृतीयं धाम स्वर्गः तस्य परां काष्ठां सत्यलोकम् ॥" इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

त्रिधारकः, पुं, (तिस्रो धारा यस्य । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) गुण्डतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रयाणां धारकाणां समाहारः ।) धारकत्रये, क्ली ॥

त्रिधारस्नुही, स्त्री, (त्रिषु भागेषु धारा यस्याः । सा एव स्नुही ।) स्नुहीविशेषः । तत्पर्य्यायः । त्र्यस्रः २ धारास्नुही ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिनयनः, पुं, (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि नयनानि यस्य । "क्षुभ्नादिषु च ।" ८ । ४ । ३९ । इति निषेधात् न णत्वम् ।) शिवः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ८ । २७ ।
"त्रिपुरघ्नं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम् ॥")
नयनत्रये, क्ली ॥ (लोचनत्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, मातृकासरस्वतीध्याने ।
"मुद्रामोक्षगुणं सुधाढ्यकलशं विद्याञ्च हस्ताम्बुजैर्बिभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवतामाश्रये ॥")

त्रिनयना, स्त्री, (त्रीणि नयनानि यस्याः । टाप् ।) दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
"पश्चिमां पौष्करं लोकं तथा ब्रह्मायनं परम् ।
नयं सन्मार्गधर्म्मत्वं दृष्टौ त्रिनयना मता ॥"

त्रिनेत्रः, पुं, (त्रीणि नेत्राणि यस्य ।) शिवः । यथा, नैषधे । १ । ६ ।
"दिगीशवृन्दांशविभूतिरीशिता
दिशां स कामप्रसरावरोधिनीम् ।
दधार शास्त्राणि दृशं द्वयाधिकां
निजत्रिनेत्रावतरत्वबोधिकाम् ॥"
तस्य गणाः । यथा, मत्स्यपुराणे ।
"ततः साध्यगणानीशस्त्रिनेत्रानसृजत् पुनः ।
कोटयश्चतुराशीतिर्जरामरणवर्जिताः ॥
वामः हननमर्त्त्यांस्तान् ब्रह्मणा विनिवारितः ।
नैवंविधा भवेत् सृष्टिर्ज्जरामरणवर्ज्जिता ॥"

त्रिनेत्रचूडामणिः, पुं, (त्रिनेत्रस्य महादेवस्य चूडामणिः शिरोभूषणम् ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिनेत्रा, स्त्री, (त्रीणि नेत्राणीव शरीरे यस्याः ।) वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नेत्रत्रय युक्ता च ॥

त्रिपताकं, क्ली, (तिस्रः पताका इव रेखा यत्र ।) रेखात्रयाङ्कितभालम् । इति हारावली ।११४। (तिस्रः पताका इव अङ्गुलयो यत्र । त्रिपताक लक्षणान्विते हस्ते, पुं । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । १५४ ।

"त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथाम् ।
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्यात् तज्जनान्ते जनान्ति
कम् ॥"

"य कश्चिदर्थो यस्मात् गोपनीयस्तस्यान्तरत
ऊर्द्ध सर्व्वाङ्गुलिनामितानामिकं त्रिपताकलक्षणं
करं कृत्वान्येन सह यन्मन्त्र्यते तज्जनान्तिकम् ॥")

त्रिपत्रं, क्ली, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यत्र ।) दल-
त्रययुक्तबिल्वपत्रम् । यथा,—

विष्णुरुवाच ।

"ऊर्द्धपत्रं हरो ज्ञेयः पत्रं वामं विधिः स्वयम् ।
अत्र दक्षिणपत्रञ्च त्रिपत्रदलमित्युत ॥"

इति बृहद्धर्म्मपुराणे विल्वपत्रमाहात्म्ये
११ अध्याय ॥

त्रिपत्र, पुं, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यस्य ।) बिल्वः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पत्रत्रये क्ली ॥

त्रिपत्रकः, पुं, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यस्य ।)
पलाशवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०२ ॥
(त्रयाणां पत्राणां समाहारः । ततः कन् ।
तुलस्यादि पत्रत्रय, क्ली । यथा, देवीपुराणे ।
"तुलसीकुन्दमालूरपत्राण्याहुस्त्रिपत्रकम् ॥")

त्रिपथ, क्ली, (त्रयाणां पथां समाहारः । "ऋक-
पूरिति ।" ५ । ४ । ७४ । इत्य ।) त्रिमार्गम् ।
तेमाथा पथ इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
त्रिकम् २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५२ ॥

"शून्यागारे श्मशाने वा विजने वा चतुष्पथे ।
बिल्वधात्रीद्रुमस्याधस्त्रिपथे वा भजेन्निशि ।
स भवेत सर्व्वसिद्धीश सर्व्ववेदविदां वरः ॥"

इति गुप्तसाधनतन्त्रम् ॥

(तिसृणां नाडीनां पन्थाः । इति विशुद्धिकपाल-
कुहरे पुं । यथा हठयोगप्रदीपिकायाम् ।३।३७।
"कलां पराङ्मुखीं कृत्वा त्रिपथे परियोजयेत् ।
सा भवेत् खेचरी मुद्रा व्योमचक्र तदुच्यते ॥")

त्रिपथगा, स्त्री (त्रिपथे स्वर्गमर्त्त्यपातालमार्गे
गच्छतीति । गम + ड ।) गङ्गा । इत्यमरः । १ ।
१० । ३१ ॥ (अस्या निरुक्तिरुक्ता यथा रामा
यणे । १ । ४३ । ६ ।

"गङ्गा त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च ।
त्रीन् पथो भावयन्तीति तस्मात् त्रिपथगा
स्मृता ॥")

त्रिपदा, स्त्री (त्रयः पादा मूलानि यस्याः ।
टापि पादस्य पद्भावः ।) हंसपदीवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"गोधापदी तु सुवहा त्रिपदा हंसपद्यपि ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।

(त्रयः पादाश्चरणानि यस्याः । त्रिपादयुक्ते,
त्रि । यथा, मनुः । २ । ८१ ।

"ओङ्कारपूर्व्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥")

त्रिपदिका, स्त्री, (त्रय पादा यस्याः इति विग्रहे
ततः संज्ञायां कन् ततष्टाप ।) अर्घ्यार्थधातु
निर्म्मितत्रिपादयुक्तशङ्खाधारः । इति तन्त्र-
सारः ॥ ("तत्र त्रिपदिकामारोप्य तदुपरि
शङ्ख स्थापयेत ।" इति पूजापद्धतिः ॥)

त्रिपदी, स्त्री, (त्रयः पादा यस्याः । ङीपि
पद्भावः ।) गोधापदी । इति रत्नमाला ॥ हस्ति-
गात्रबन्धः । इति हेमचन्द्रः ।४।२८६ ॥ (हस्ति
पादबन्धनम् । इति यादवः ॥ यथा, रघुः ।
४ । ४८ ।

"गात्रघत् कटिभ्यो चैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥")
त्रिपादयुक्ता । गद्यत्रयम् । इति व्याकरणम् ॥
भाषाकवितायाश्छन्दोविशेषः । यथा,—

"पञ्चभाटिकान्ता यदि यमकान्ता
द्वादश परिगतमात्रा ।
किन्नरगीतिः सदिति निगीतिः
स्यार्द्धसमाचरणात्रा ॥"

स्वपादान्त उदाहृतः ।

"येषा सङ्गीतके नित्यं निर्व्वीति किन्नराख्यिका ।
सैव स्यात् प्राकृते गाने त्रिपदीति परिश्रुता ॥"

इति काव्योदय ॥

(त्रिषु मार्गेषु पादो गमनं यस्याः । गङ्गा ।
यथा, काशीखण्डे । २९ । ७६ ।

"त्रैलोक्यलक्ष्मीस्त्रिपदी तथ्या तिमिरचन्द्रिका ॥")

त्रिपर्णः, पुं, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्य ।) पलाशः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिपर्णिका, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्याः ।
संज्ञायां कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) कन्द
विशेषः । तत्पर्य्यायः । वृहत्पत्रा २ छिन्न
ग्रन्थिनिका ३ कन्दाढ्य ४ कन्दबहुला ५ अम्ल
वल्ली ६ विनारुहा ७ त्रिपर्णी ८ । अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । श्वासकासविष
व्रणविनाशित्वम् । पित्तप्रकोपशमनत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

त्रिपर्णी, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्याः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) शालपर्णी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (अस्या गुणा यथा,—

"वातुक शालकल्याणी त्रिपर्णी पीलुपर्णिका ।
शाकङ्गुरु च रूक्षञ्च प्रायो विष्टभ्य जीर्य्यति ।
मधुरं शीतवीर्य्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम् ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)
वनकार्पासी । पृश्निपर्णीभेदः । इति रत्नमाला ॥

त्रिपात् [द्] पुं, (त्रयः पादा अस्य । "सङ्ख्या
सुपूर्व्वस्य ।" ५ । ४ । १४० । इति पादस्यान्त
लोपः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वेदादि-
मते ससारराहितो ब्रह्मस्वरूपः पुरुषः । यथा,
ऋग्वेदे । १० । ९० । ४ ।

"त्रिपादूर्द्ध उदैत् पुरुषः पादोऽस्येहाभवत् पुनः ।"

पुराणादिमते वामनावतारे त्रिपात् भूत्वा
बलिसकाशात् कृत्स्नं राज्यादिकं गृहीतवानित्य-
तोऽस्य तथात्वम् । तथाच भागवते ।८।२०।३४।

"क्षितिं पदैकेन बलेर्विचक्रमे
नभः शरीरेण दिशश्च बाहुभिः ॥
पदं द्वितीयं क्रमतस्त्रिविष्टपं
न वै तृतीयाय तदीयमण्वपि ।
उरुक्रमस्याङ्घ्रिरुपर्य्युपर्य्यथो
महर्जनाभ्यां तपसः परं गतः ॥")

ज्वरः । यथा,—

"विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिरास्त्रिपात ॥"

इति श्रीभागवतम् ॥

त्रिपादिका, स्त्री, (त्रयः पादाः मूलानि यस्याः ।
कप् ततष्टापि अत इत्वम् ।) हंसपदीलता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"हंसपादी हंसपदी कीटमाता त्रिपादिका ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

त्रिपिष्टपं, क्ली, (त्रिदशानां देवानां पिष्टपं वास
स्थानम् । पृषोदरादित्वात् दशशब्दस्य लोपः ।
यद्वा, मर्त्त्यपातालापेक्षया तृतीयं पिष्टपम्
भुवनम् । इत्तौ त्रिशब्दस्य त्रिभागवत् पूरणा
र्थता ।) स्वर्गः । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १०८ । ३५ ।

"ततु त्रिपिष्टपश्रृङ्गाशमिन्द्रप्रस्थं यथोपम ॥")

आकाशम् । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिपिष्टपसत्, [द्] पुं, (त्रिपिष्टपे स्वर्गे सीदतीति ।
सद + क्विप् ।) देवता । इति हलायुधः ॥

त्रिपुटः, पुं, (त्रीणि पुटानि यस्य ।) सतीनक ।
तीरम् । इति मेदिनी । टे, ४५ । हस्तभेदः ।
तालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ गोक्षुरवृक्षः ॥
इति रत्नमाला ॥ (कलायविशेषः । खेसारी
इति भाषा ॥ अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा,—

"त्रिपुटः खण्डिकोऽपि स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा
अथ ।

त्रिपुटो मधुरस्तिक्तस्तुवरो रूक्षणो भृशम् ।
कफपित्तहरो रुच्यो ग्राहकः शीतलस्तथा ।
किन्तु खञ्जत्वपङ्गुत्वकारी वातातिकोपनः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

"अन्यानि चैव शस्तानि कौलत्थान्युषितानि च ।
मकुष्ठास्त्रिपुटा वल्लाः कलायाद्याश्च वर्ज्जिताः ॥"

इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥)

त्रिपुटा, स्त्री, (त्रीणि पुटानि दलरूपाणि यस्याः ।)
मल्लिका । कन्येला । त्रिवृत । इति मेदिनी ।
टे, ४५ ॥ कर्णस्फोटा । सूक्ष्मैला । रक्तत्रिवृत् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ देवीविशेषः । यथा,—

"ऋषि, सम्मोहनश्छन्दो गायत्री देवता पुनः ।
त्रिपुटाख्या द्विरुक्तैर्व्वीजैरङ्गानि षट
क्रमात् ॥"

अस्या रूपं यथा,—

"पारिजातवने रम्ये मण्डपे मणिकुट्टिमे ।
रत्नसिंहासने रम्ये पद्मे पद्मकोशशोभिते ॥
अधस्तात् कल्पवृक्षस्य निषण्णां देवतां स्मरेत् ।

वामे पाशाङ्कुशवरसितान्यक्षं पुष्पबाणान्
सं विभ्राणां करसरसिजे रक्तमौलिं त्रिनेत्राम् ।
हेमाजाभां कुचभरनतां रत्नमञ्जीरकाञ्ची-
ग्रैवेयाद्यैर्लसिततनुं भावयेच्छक्तिमाद्याम् ॥
चामरादर्शताम्बूलकरण्डकसमुद्गकान् ।
वहन्तीभिः कुमारीभिर्वृतीभिः परिवारिताम् ॥
करुणामृतवर्षिण्या पश्यन्तीं साधकं दृशा ॥"

इति तन्त्रसारः ॥

त्रिपुटी, [न्] पुं, (त्रिपुट इव आकारोऽस्यास्तीति । त्रिपुट + इनिः ।) एरण्डवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

त्रिपुटी, स्त्री, (त्रीणि पुटानि यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) त्रिवृता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (त्रयाणां ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपाणां पुटानामाकाराणां समाहारः । "द्विगोः ।" इति ङीप् । ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपपुटत्रयम् । यथा, पञ्चदश्याम् । ११ । १४ ।
"भूतोत्पत्तेः पुरा भूमा त्रिपुटीद्वैतवर्ज्जनात् ।
ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपा त्रिपुटी प्रलये हि नो ॥")

त्रिपुटीफलः, पुं, (त्रिपुटी पुटत्रयं फले यस्य ।) एरण्डः । इति हारावली । १०८ ॥

त्रिपुण्ड्रं, क्ली, (त्रयाणां पुण्ड्राणां इक्षुवदाकाराणां समाहारः ।) भस्मादिकृतकपालस्थतिर्य्यग्रेखात्रयम् । यथा,—
"विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥
तस्मान्मृदापि कर्त्तव्यं ललाटेऽपि त्रिपुण्ड्रकम् ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।
"ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्य्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ।
तिलकं वै द्विजः कुर्य्यात् चन्दनेन यदृच्छया ॥
ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्य्यात् क्षत्त्रियश्च त्रिपुण्ड्रकम् ।
अर्द्धचन्द्रश्च वैश्यस्य वर्त्तुलं शूद्रयोनिजः ॥"

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

"शिवागमे दीक्षितैस्तु धार्य्यं तिर्य्यक्त्रिपुण्ड्रकम् ।
विष्णागमे दीक्षितस्तु ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं विधारयेत् ॥"

इति नागोजीभट्टकृतस्मृतसंहिता ॥

(यथा, शब्दचिन्तामणिधृतदेवीभागवतम् ।
"येषां वपुर्मनुष्याणां त्रिपुण्ड्रेण विना स्थितम् ।
श्मशानसदृशं तत् स्यान्न प्रेक्ष्यं पुण्यकृज्जनैः ॥"
"त्रिपुण्ड्रं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते ।
धारयन्ति च ये भक्त्या धारयन्ति तमेव ते ॥
तिर्य्यग्रेखा प्रकाशन्ते ललाटे सर्व्वदेहिनाम् ।
तथापि मानवा मूर्खा न कुर्व्वन्ति त्रिपुण्ड्रकम् ॥")

त्रिपुण्ड्रकं, क्ली, (त्रिपुण्ड्रमेव । स्वार्थे कः ।) त्रिपुण्ड्रम् । यथा,—
"वक्त्रा ललाटगाक्षितो भस्मरेखास्त्रिपुण्ड्रकम् ॥"

इति हारावली । ६२ ॥

त्रिपुरं, क्ली, (त्रयाणां पुराणां समाहारः । तद्धितार्थेति समासः । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः ।) मयदानवनिर्म्मितं पुरत्रयम् । (यथा, महाभारते । ३ । ४१ । ३८ ।
"महात्मना शङ्करेण त्रिपुरं निहतं यदा ।
तदेतदस्त्रं निर्म्मुक्तं येन दग्धा महासुराः ॥")
पुरा असुरा देवैर्न्निर्ज्जिताः सन्तो मायिनां परमाचार्य्यं मयं शरणमाययुः । स गमनागमने अदृश्या दुर्व्वितर्क्यपरिच्छदा हैमी रौप्यायसीति तिस्रः पुरी निर्म्माय तेभ्यो ददौ ते चासुरास्ताभिः पुरीभिरलक्षिताः पूर्व्ववैरमनुस्मरन्तः सेश्वरान् त्रीन् लोकान् नाशयाञ्चक्रुस्ततः सेश्वरा लोका हरं उपासाञ्चक्रिरे । हरो मा भैष्टेति सुरान् चापे इषुमि शरं सन्धाय पुरेषु व्यसृजत् । तैः शरैः स्पृष्टाः पुरौकसोऽसुरा व्यसवः सन्तो निपेतुः । महायोगी मयस्तानसुरानानीय त्रिपुरस्थितसिद्धामृतरसकूपेऽक्षिपत् तेऽसुरास्तद्रसं स्पृष्ट्वा दृढशरीराः सन्त उत्तस्थुस्तदा विष्णुर्गौर्भूत्वा च वत्सो भूत्वा त्रिपुरं प्रविश्य रसकूपामृतं पपौ असुरा विष्णुमायया मोहिताः सन्तो न न्यषेधन् तदा विष्णुः स्वाभिः शक्तिभिः शम्भोर्युद्धोपकरणं रथसारथिधनुर्व्वाणादिकं व्यधात् । ततः शम्भुः सन्नद्धो रथमास्थाय शरञ्चधनुषि सन्धाय मध्याह्नकाले त्रिपुरं ददाह । इति श्रीभागवतम् ॥ (त्रीणि पुराणि यस्येति विग्रहे त्रिपुरासुरे, पुं । यथा, महाभारते । ७ । २०० । ७६ ।
"आस्थाय स रथं दिव्यं सर्व्वदेवमयं शिवः ।
त्रिपुरस्य वधार्थाय स्थाणुः प्रहरतां वरः ॥")

त्रिपुरदहनः, पुं, (त्रिपुरं दहतीति । दह + ल्युः ।) शिवः । इति हारावली । ८ ॥

त्रिपुरभैरवी, स्त्री, (त्रिपुरा धर्म्मार्थकामानां दात्री । सा चासौ भैरवी चेति ।) देवीविशेषः । तन्मन्त्रादि यथा,—
"वेश्यया मन्त्रमुख्येषु त्रिपुरायास्ततः शृणु ।
तस्यास्तु सर्व्वमन्त्राणि चत्वारिंशद्युतानि वै ।
विंशतिस्तु सहस्राणि तत्राद्यं वाग्भवं स्मृतम् ।
द्वितीयं कामराजाख्यं मोहनञ्च तृतीयकम् ॥
आम्रेडितं वाग्भवन्तु चतुर्थं परिकीर्त्तितम् ।
नेत्रवीजं द्वितीयन्तु द्विरुक्तं वाग्भवं तथा ॥
आद्यं तत् पञ्चमं प्रोक्तं चतुर्भिरपि चाक्षरैः ।
नेत्रवीजं द्वितीयन्तु प्रथमं परिकीर्त्तितम् ।
द्वितीयं कामराजन्तु तृतीयं वाग्भवं तथा ।
एभिस्त्रिभिश्च यन्मन्त्रं तत् षष्ठं परिकीर्त्तितम् ॥
नेत्रवीजद्वितीयेन वाग्भवान्तेन सप्तमम् ।
तदेव वाग्भवाद्यन्तु चाष्टमं परिकीर्त्तितम् ॥
वाग्भवं कामराजञ्चेत्येताभ्यां नवमं स्मृतम् ।
कामराजं तथैवाद्यं द्वितीयञ्चैव मोहनम् ॥
एकादशमिदं प्रोक्तं तदेवाद्यन्तु वाग्भवम् ।
द्वादशं कीर्त्तितं मन्त्रं शेषतस्त्रैपुरं महत् ॥
तस्मात् त्रैपुरं मन्त्रं शृणुष्वैकमनास्त्विदम् ।
प्रान्तादिस्तस्य चाद्यादिर्वह्निर्व्वाग्भवसंश्रितः ॥
आद्यं त्रिपुरभैरव्या वीजमाद्यं प्रकीर्त्तितम् ।
उपान्त्यश्च तदादिश्च वह्न्याद्यं दृपाञ्चकः ॥
चतुर्थस्वरविन्दिन्दुयुक्तञ्चैतत् द्वितीयकम् ।
उपान्त्यश्च तदादिश्च वह्निः शेषस्वरस्तथा ॥
समाप्तिविन्दुसहिता संहितास्तु तृतीयकम् ।
एतमन्त्रं विजानाति यो नरो भुवि भूमिपः ॥
सिद्धविद्याधरेभ्यश्च सोऽधिको मन्मथो महान् ।
एतत्त्रयोदश प्रोक्ता मन्त्रा मन्त्रेषु चोत्कटाः ॥
विंशतिस्तु सहस्रेभ्यः परास्ते प्रकीर्त्तिताः ।
विंशतिस्तु सहस्राणामाद्यमेतत् प्रकीर्त्तितम् ॥"
तस्या ध्यानं यथा,—
"चतुर्भुजां रक्तवर्णां रक्तपङ्कजविभूषिताम् ।
दक्षिणोर्द्ध्वे शरचापौ विभ्रतीं पुस्तकोत्तमम् ॥
अभयं वामहस्ताभ्यां वरञ्च दधतीं तथा ।
सहस्रसूर्य्यसङ्काशां त्रिनेत्रां गजगामिनीम् ॥
पीनोत्तुङ्गस्तनयुगां सितप्रेतासनस्थिताम् ।
सितप्रभिन्नवदनां सर्व्वालङ्कारसंयुताम् ॥
तिसृभिर्म्मुण्डमालाभिः शिरोवक्षःकटीषु च ।
त्रिगुणं त्रिगुणीभूतैः प्रत्येकं परिभूषिताम् ॥
मदिराघूर्णनयनां रक्तदन्तच्छदद्वयाम् ।
चिन्तयेत्तरसा देवीमेवं त्रिपुरभैरवीम् ॥"

इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

त्रिपुरमल्लिका, स्त्री, (त्रीणि पुराणि इलाष्टपत्राणि यस्याः । सा चासौ मल्लिका चेति ।) पुष्पवृक्षविशेषः । त्रिपुरमालिका इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । दीर्घफला २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिपुरा, स्त्री, (त्रीन् धर्म्मार्थकामान् पुरति पुरतो ददातीति । पुर अग्रगमने अत्र अग्रदाने + "इगुपधज्ञेति ।" ३।१।१३५ । इति कः । ततष्टाप् ।) देवीविशेषः । तन्मन्त्रध्यानादिकं यथा,—
"इत्युक्तं त्रिपुरामन्त्रैः कामाख्यायास्तु पूजनम् ।
एतस्या मूलमन्त्रन्तु पूर्व्वमुक्तं तत्तन्त्रके ॥
युवयोरिङ्ग्योः सम्यक् क्रमात्तु प्रतिमादितम् ।
वाग्भवं कामराजञ्च डामरञ्चेति तत्त्रयम् ॥
सर्व्वधर्म्मार्थकामादिसाधनं कुण्डलीयुतम् ।
त्रीन् यस्मात् पुरतो दद्यात् दुर्गां ध्याता महेश्वरी ॥
त्रिपुरेति ततः ख्याता कामाख्या कामरूपिणी ।
तस्यास्तु स्थापनं यादृक् कामाख्यायाः प्रकीर्त्तितम् ॥
तेनैव स्थापनं कुर्य्यात् मूलमन्त्रेण साधकः ।
त्रिकोणं मण्डलं चास्यास्त्रिपुरन्तु त्रिरेखकम् ॥
मन्त्रन्तु त्र्यक्षरं ज्ञेयं तथा रूपत्रयं पुनः ।
त्रिविधा कुण्डलीशक्तिस्त्रिदेवानाञ्च सृष्टये ॥
सर्व्वं त्रयं त्रयं यस्मात् तस्मात्तु त्रिपुरा मता ॥*॥
इदन्तु श्रवणं ज्ञात्वा व्याधीं शक्तिं विचिन्तयेत् ।
त्रिधावस्थाञ्च हृदये तां शक्तिं शृणु भैरव ! ॥
सिन्दूरपुञ्जसङ्काशां त्रिनेत्रान्तु चतुर्भुजाम् ।
वामोर्द्धे पुष्पकोदण्डं तदधः पुस्तकं तथा ॥
दक्षिणोर्द्धे पञ्चबाणानक्षमालां तदाप्यधः ।
चतुर्णां कुणपानान्तु पृष्ठेऽन्यं कुणपान्तरम् ॥
निधाय तस्य पृष्ठे तु समपादेन संस्थिताम् ।
जटाजूटार्द्धचन्द्रेस्तु समाबद्धशिरोरुहाम् ॥
नम्रां त्रिवलिभङ्गेन चारुमध्यां मनोहराम् ।
सर्व्वालङ्कारसम्पूर्णां सर्व्वाङ्गसुन्दरीं शुभाम् ॥
सवह्निवसन्दोर्घ्णां सर्व्वलक्षणसंयुताम् ।
एवन्तु प्रथमं ध्यात्वा त्रिधात्मानञ्च चिन्तयेत् ॥*॥

द्वितीयं त्रिपुरायास्तु तथैव तु तृतीयकम् ।
आवाहनार्थं देव्यास्तु चिन्तयेद्योनिमुद्रया ॥
बन्धूकपुष्पसङ्काशां जटाजूटेन्दुमण्डिताम् ।
सर्व्वलक्षणसम्पूर्णां सर्व्वालङ्कारभूषिताम् ॥
उद्यद्विग्रहवक्षां पद्मपर्य्यङ्कसंस्थिताम् ।
मुक्ताहारावलीयुक्तां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
वलीविभङ्गचतुरामासवामोदमोदिताम् ।
नेत्राह्लादकरीं शुद्धां शोभिनीं जगतां तथा ॥
त्रिनेत्रां योगनिद्रां यामीषद्धासमाकुलाम् ।
नवयौवनसम्पन्नां स्फटिकाभचतुर्भुजाम् ॥
वामोर्द्ध्वे पुस्तकं धत्ते अक्षमालाञ्च दक्षिणे ।
वामेनाभयदां दव्वीं दक्षिणाधोवरप्रदाम् ॥
प्रसन्नपङ्कजश्यामां शिरोमालाञ्च बिभ्रतीम् ।
आपादलम्बिनीं कल्पद्रुममासाद्य संस्थिताम् ॥
कदम्बोपवनान्तःस्थां कामाह्लादकरीं शुभाम् ।
द्वितीयां त्रिपुरां ध्यायदेवंरूपां मनोहराम् ॥*॥
तृतीयं त्रिपुरायास्तु शृणु वेतालभैरव ! ।
जवाकुसुमसङ्काशां मुक्तकेशीं वराननाम् ॥
नानाविध स्तनलक्ष्मी प्रेतवह्निनिषाय वै ।
हृन्ये तस्य देवस्य वर्द्धपद्मासनस्थिताम् ॥
रक्तोत्पलैर्म्मिश्रिताञ्च मुण्डमालां पदावृताम् ।
मायाया धारयन्तीञ्च पीनोन्नतपयोधराम् ॥
चतुर्भुजां तथा नग्नां दक्षिणोर्द्ध्वेऽक्षमालिनीम् ।
वरन्तदधो वामे ऊर्द्ध्वायां तथाभयम् ॥
अधस्तु पुस्तकं धत्ते त्रिनेत्रां हसितानमाम् ।
मन्दस्मितभोगाभां तथा सर्व्वाङ्गसुन्दरीम् ॥
एवंविधं तृतीयन्तु रूपं ध्यायेत्तु पूजकः ।
आद्यन्तु वाग्भवं रूपं द्वितीयं कामराजकम् ॥
डामरं मोहनञ्चापि तृतीयं परिकीर्त्तितम् ।
एकैकन्तु त्रिरूपाणि प्रागविचिन्त्याथ साधकः ॥
मन्त्रत्रयेण प्रत्येकं हृदि योऽभ्यर्च्चयेत्तथा ।
पूजयेदुपचारैस्तु बहिर्यन्त्रे तथैव च ॥'

इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥
(अस्या बीजम् । 'ह्सरैं' 'ह्सकलरीं' 'ह्सरौं' इति मन्त्रकोषः ॥ ऋग्वेदान्तर्गतोप निषद्विशेषः । यथा, मुक्तिकोपनिषदि । "बह्वृचाञ्च श्रीरामः । ऐतरेयकौषीतकीनादबिन्दात्म प्रबोधनिर्व्वाणमुद्गलाक्षमालिकात्रिपुरासौभाग्य बह्वृचानामृग्वेदगतानां दशसंख्याकानामुपनिषदां वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥" नगरीविशेषः । यथा महाभारते । २ । ३१३ । ८ ।
"भाजन पत्तनञ्चैव त्रिपुरीं कोशलां तथा ।
एतान् सर्व्वान् विनिर्ज्जित्य करमादाय सर्व्वशः ॥")

त्रिपुरान्तकः, पुं (त्रिपुरस्य अन्तकः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा, काशीखण्डे १०० अध्याये ।
"सानुभीमसमायोग्य तानसुत्रिपुरान्तकम् ।"
तथाच महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे ।
"अानन्दो निबनाथः सर्व्वात्मा त्रिपुरान्तकः ॥")

त्रिपुरी, स्त्री देशविशेषः । त्रिपुरा इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । चेदिनगरी २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१ ।

त्रिपुषा, स्त्री (त्रीन् वातादिदोषत्रयान् पुष्णा सीति । पुष + क । ततष्टाप ।) कृष्णत्रिवृत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रिपृष्ठः, पुं (त्रयो वर्णाः पृष्ठे मध्यमप्रदेशे यस्येति ।) राजभेदः । तत्पर्य्यायः । प्राजापत्यः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५६ ॥

त्रिफला, स्त्री, (त्रयाणां फलानां समाहारः । अजाद्यन्त्वात् 'द्विगोः ।' ४ । १ । २१ । इति न ङीप् ।) मिलितसमभागहरीतकीविभीतकामलकीफलानि । तत्पर्य्यायः । त्रिफली २ फलत्रयम् ३ फलत्रिकम् ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्या गुणाः । त्रिदोषनाशित्वम् । नात्युष्णत्वम् । मलभेदित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ सामान्यगुणाः ।
'पथ्याविभीतधात्रीणां फलैः स्यात्त्रिफला समैः ।
फलत्रिकञ्च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्त्तिता ॥
त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरा सरा ।
चक्षुष्या दीपनी रुच्या विषमज्वरनाशिनी ॥'

इति भावप्रकाशः ॥

("हरीतक्यामलक्या विभीतस्य फलत्रयात् ।
त्रिफलेत्युच्यते वैद्यैर्वक्ष्यामि भागनिर्णयम् ॥
एकभागं हरीतक्या द्वौ भागौ च विभीतकम् ।
आमलक्यास्त्रिभागञ्च सर्व्वैकत्र प्रयोजयेत् ।
त्रिफला कफपित्तघ्नी महाकुष्ठविनाशिनी ॥
आयुष्या दीपनी चैव चक्षुष्या व्रणशोधिनी ।
वयःस्थापिनी हृद्या विषमज्वरनाशिनी ॥
सर्व्वरोगप्रशमनी मेधास्मृतिकरी परा ।
वक्ष्यामि योगयुक्तिञ्च रोगे रोगे पृथक् पृथक् ॥
वाते घृतगुडोपेता पित्ते समधुशर्करा ।
श्लेष्मणि त्रिकटूपेता मेहे समधुवारिणा ॥
कुष्ठे च घृतसंयुक्ता सैन्धवेनाग्निमान्द्यहा ।
चक्षुष्यायनके क्वाथो नेत्ररोगनिवारणः ॥
घृतेन हरते कण्डूं मातुलुङ्गरसेन च ।
गुल्मार्शःशूलगुल्मे सह्यं स्याद्गुणकारकम् ॥
क्षीरेण राजयक्ष्माणं पाण्डुरोगं गुडेन च ।
भृङ्गराजरसेनापि घृतेन सह योजितः ।
वलीपलितहन्ता च रसायनो मेधाकरः स्मृतः ।
सक्षीरः सगुडः क्वाथो विषमज्वरनाशनः ॥
सशर्कराघृतक्वाथः सर्व्वजीर्णज्वरापहः ॥
एषा वराणां हितकारिणी च
सर्व्वप्रयोगे त्रिफला स्तुता च ।
सर्व्वामयानां शमनी च सद्यः
सतैलकान्तिं प्रतिमां करोति ॥
शोथे तथा कामलपाण्डुरोगे
तथोन्दरे मूत्रयुता हिता च ।
हितातिसारे ग्रहणीविकारे
हिता च तत्रैव घृताधिका च ॥
चार्द्दित्रिदोषे चक्षुषि नीलरोगे
क्षीरेण युक्ता त्रिफला हिता च ।
स्याद्भगन्दरे च शिरोगदे च
कुष्ठे च कण्डूव्रणपीडिते च ।
भगन्दरे कामलकाग्निमान्द्ये
हिता सदैव त्रिफला हि कल्पः ॥
स शीतकाले गुडनागरेण
सशर्करा क्षीरयुता तथोष्णे ।
वर्षासु शुण्ठी सहिता नराणां
फलत्रिका सर्व्वरुजाहरा स्यात् ॥"
इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे कल्प स्थाने त्रिफलाकल्पोनाम द्वितीयोऽध्यायः ।)

त्रिफली, स्त्री त्रिफला । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिवलीक, क्ली, (तिस्रो वल्यो यत्र । कप् ।) पायुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७६ ॥

त्रिभण्डी, स्त्री (त्रीन् वातादिदोषान् भण्डति परिहसतीति । भडि परिहासे + अच् । ततो ङीप् ।) त्रिवृता । इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥
(पर्य्यायोऽस्या यथा,—
'त्रिवृत्तकाली सुवहा त्रिभण्डी त्रिपुटा च सा ।
अाप्रदनी कूटरथा निःसता त्रिवृता कथा ॥'

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथाच सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । १७ ।
'श्यामा त्रिभण्डी त्रिफला सुषिद्ध
हरिद्रयो रोध्रकटम्बयोश्च ।
घृतं सदुग्धं प्रयतः पचेत
हन्यादुगति कोष्ठगतापि या स्यात् ॥')

त्रिभद्रं, क्ली, (त्रिषु नखदन्तस्तनतलमर्द्दनेष्वपि भद्रं यस्मिन् ।) सुरतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिभुवन, क्ली, त्रयाणां भुवनानां समाहारः । (तद्धितार्थेत्यादिना समासः । पात्राद्यन्त्वात् न ङीप् । पा २ । ४ । १७ ।) त्रिलोकी । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । ११ । १० ।
'तावत्त्रिभुवनं सद्यः कल्पान्तैधितसिन्धवः ।
प्लावयन्त्युत्कटाटोपचण्डवातेरितोर्म्मयः ॥')

त्रिमदः, पुं (त्रयाणां मदानां समाहारः । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) मुस्ताचित्रकविडङ्गानि । इति वैद्यकम् ॥ (यथा वैद्यकपरिभाषायाम् ।
विडङ्गमुस्ताचित्रञ्च त्रिमदः समुदाहृतः ॥"
त्रिगुणितो मदः । विद्याधनाभिजनोत्पन्न मदत्रयम् । यथा भागवते । ३ । १ । ४१ ।
'नून नृपाणां त्रिमदोत्पथानां
महीं मुहुश्चालयतां चमूभिः ।
वधात् प्रपन्नार्त्तिजिहीर्षयेशो
ह्युपैक्षताघं भगवान् कुरूणाम् ॥")

त्रिमधु, क्ली, (त्रयाणां मधूनां मधुराणां समाहारः ।) मिलितघृतमाक्षिकशर्कराः । तत्पर्य्यायः । मधुरत्रयम् २ मधुत्रयम् ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिमधुः, पुं, (मधुवाता ऋतायत इत्यादयस्त्रयो मधुशब्दा यत्र ।) ऋग्वेदैकदेशः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । ९० । ६—८ ।
"मधुवाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।
माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥
मधु नक्तमुतोषसो मधुमत् पार्थिवं रजः ।
मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥
मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्य्यः ।
माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥")

मधुवातादिऋक्त्रयवेत्ता । यथा,—
"त्रिनाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ॥"
इति षड्क्तिपावनवर्णने मार्कण्डेयपुराणम् । ३१ । २३ ॥ तद्व्रतश्च । तद्व्रताचरणेन यस्तदध्यायी सोऽपि । इति विज्ञानेश्वरः ॥ * ॥ श्राद्धे त्रिवारमधुशब्दोच्चारणविधिर्यथा,—
"गायत्रीं त्रिः सकृद्वापि जपेद्व्याहृति-
पूर्व्विकाम् ।
मधुवाता इति त्र्यृचं मध्वित्येतत् त्रिकं जपेत् ॥"
इति श्राद्धतत्त्वे मिताक्षराधृतपारस्करवचनम् ॥)

त्रिमार्गी, स्त्री, त्रयाणां मार्गाणां समाहारः । त्रिपथम् । इति व्याकरणम् ॥

त्रिमुकुटः, पुं, (त्रीणि मुकुटानीव शृङ्गान्यस्य ।) त्रिकूटपर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ९६ ॥

त्रिमुखः, पुं, (त्रीणि मुखानि यस्य ।) बुद्धविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । ४१ ॥

त्रिमुखा, स्त्री, (त्रीणि मुखानि यस्याः ।) बुद्धदेवताभेदः । सा मायादेवी । तत्पर्य्यायः । मारीची २ वज्रकालिका ३ विकटा ४ वज्रवाराही ५ गौरी ६ पोत्रिरथा ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिमूर्त्तिः, पुं, (तिस्रो मूर्त्तयो यस्य ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ त्रि, ब्रह्मविष्णुशिवाख्यमूर्त्तित्रयवान् । यथा,—
"त्रिमूर्त्तिर्यः सर्गस्थितिविलयकर्म्माणि तनुते ।"
इति गङ्गेशोपाध्यायः ॥
(यथाच कुमारे । २ । ४ ।
"नमस्त्रिमूर्त्तये तुभ्यं प्राक् सृष्टेः केवलात्मने ॥")

त्रियष्टिः, पुं, (त्रिषु वातपित्तकफात्मकेषु दोषेषु यष्टिरिव तन्नाशकत्वात् ।) क्षेत्रपर्पटी । इति रत्नमाला ॥

त्रियामकं, क्ली, (त्रीन् धर्म्मार्थकामरूपान् त्रिवर्गानपि यमयति नाशयतीति । यम + णिच् + ण्वुल् ।) पापम् । इति शब्दमाला ॥

त्रियामा, स्त्री, (त्रयो यामाः प्रहरा यस्याः ।
"त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम् ॥"
इति वचनात् आद्यन्तयोरर्द्धयामयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् तथात्वम् ।) रात्रिः । (यथा, हरिवंशे । १०२ । २६ ।
"स मत्तो बलिनां श्रेष्ठो रराजाघूर्णिताननः । शैशिरीषु त्रियामासु यथा खेदालसः शशी ॥"
त्रिप्रहरान्विते, त्रि । यथा, गोः रामायणे । २ । १० । १७ ।
"त्रियामापि भृशार्त्तस्य सा रात्रिरभवत्तदा । तथा विलपतस्तस्य राज्ञो वर्षशतोपमा ॥")
हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ९ । ४१ ॥ यमुना । नीली । श्यामात्रिवृत् । इत्युणादिकोषः ॥

त्रियुगः, पुं, (त्रीणि युगानि सत्यत्रेताद्वापररूपाणि आविर्भावकालोऽस्य ।) विष्णुः । यथा, भागवते । ७ । ९ । ३८ ।
"इत्थं नृतिर्य्यगृषिदेवझषावतारै-
र्लोकान् विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान् ।
धर्म्मं महापुरुष ! पासि युगानुवृत्तं
छन्नः कलौ यदभवस्त्रियुगोऽथ स त्वम् ॥"
"एकस्त्वमेव इत्यादिभिरष्टभिः श्लोकैर्यदुक्तं पक्षपातेन रक्षणं तद्विपक्षवधश्च सत्त्वोपाधितो न खल इति तदुपसंहरति इत्थमिति विभावयसि पालयसि हंसि घातयसि । कलौ तु तन्न करोषि यतस्तदा त्वं छन्नोऽभवः यतस्त्रिष्वेव युगेष्वाविर्भावात् स एवम्भूतस्त्वं त्रियुग इति प्रसिद्धः ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (तथा च तत्रैव । ३ । २४ । २६ ।
"स चावतीर्णं त्रियुगमाज्ञाय विबुधर्षभम् । विविक्त उपसंगम्य प्रणम्य समभाषत ॥"
वसन्तप्रावृट्शरद्रूपकालत्रये, क्ली । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १२ । ७५ ।
"या ओषधीः पूर्व्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ॥"
"युगशब्दः कालवाची । त्रयाणां युगानां समाहारस्त्रियुगं त्रिकालं वसन्ते प्रावृषि शरदि च ।" इति तद्भाष्ये महीधरः ॥ कृतत्रेताद्वापररूपयुगत्रयम् । इति ऋग्वेदस्य । १० । ९७ । १ । भाष्ये सायनः ॥ षडैश्वर्य्यशालिनि, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ८९ । ५ ।
"त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥"
"त्रियुगौ धर्म्मस्य भार्य्यायां मूर्त्तिसंज्ञायां कृतयुगेऽवतीर्णौ नरनारायणौ तावेव द्वापरान्ते केशवार्ज्जुनौ इति पुराणपुरुषावेतौ नास्मदादिवन्मानुषाविति भावः । यद्वा, त्रीणि युगानि युगलानि षडैश्वर्य्याणि भगसंज्ञानि वा षडङ्गानि वा ययोस्तौ त्रियुगौ ॥" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)

त्रियूहः, पुं, कपिलाश्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, अश्ववैद्यके । ३ । १०२ ।
"नीलो नीलक एवाश्वस्त्रियूहः कपिलः
स्मृतः ॥")

त्रिरात्रं, क्ली, रात्रित्रयम् । तिसृणां रात्रीणां समाहारः । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ११९ ।
"उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं
स्मृतम् ।
अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥")

त्रिरेखः, पुं, (तिस्रो रेखा यत्र ।) शङ्खः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७५ ॥

त्रिलवणं, क्ली, (त्रयाणां लवणानां समाहारः । पात्रादित्वात् न ङीप् ।) सैन्धवं विड़ं रुचकं मिलितैतल्लवणत्रयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
("सिन्धुसौवर्च्चलश्चैव विड़ं सामुद्रमौद्भिदम् ।
एक-द्वि-त्रि-चतुः-पञ्च लवणानि क्रमाद्विदुः ॥"
इति वैद्यकपरिभाषा ॥)

त्रिलोकी, स्त्री, त्रयाणां लोकानां समाहारः । ("द्विगोः ।" ४ । १ । २१ । इति ङीप् ।) लोकत्रयम् । यथा, भूर्लोकः भुवर्लोकः स्वर्लोकश्च । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ (यथा, भागवते । १ । ५ । ७ ।
"त्वं पर्य्यटन्नर्क इव त्रिलोकी-
मन्तश्चरो वायुरिवात्मसाक्षी ॥")

त्रिलोकेशः, पुं, (त्रयाणां लोकानामीशः ।) सूर्य्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ८२ ।
"त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा
हरिः ॥"
"त्रयो लोकास्तदात्मानः स्वेषु स्वेषु कर्म्मसु वर्त्तन्ते इति त्रिलोकेशः ॥" इति शाङ्करभाष्यम् ॥ महादेवः । यथा, महाभारते । १४ । ८।२७ ।
"त्रिपुरघ्नं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम् ॥"
त्रिलोकाधिपतौ, त्रि । यथा, तत्रैव । ३ । ८४ । ११७ ।
"अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥")

त्रिलोचनः, पुं. (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि लोचनानि यस्य ।) शिवः । इत्यमरः ।१।१।३४॥ (यथा, कुमारे । ५ । ७२ ।
"वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता
दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
वरेषु यद् बालमृगाक्षि ! मृग्यते
तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥"
लोचनत्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, माघे । १ । ७० ।
"स बाल आसीद्वपुषा चतुर्भुजो
मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः ॥")

त्रिलोचना, स्त्री, (त्रीणि लोचनानि यस्याः ।) बुद्धदेवीभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः । दुर्गा च ॥ (सा च गायत्रीस्वरूपिणी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ६७ ।
"त्रिकालज्ञानसम्पन्ना त्रिवली च त्रिलोचना ॥")

त्रिलोचनाष्टमी, स्त्री, (त्रिलोचनाय त्र्यम्बकपूजायै या अष्टमी ।) गौणचान्द्रज्यैष्ठकृष्णाष्टमी । यथा,—
"ज्यैष्ठे मासि नृपश्रेष्ठ ! कृष्णाष्टम्यां त्रिलोचनम् ।
यः पूजयति देवेशमीशलोकं स गच्छति ॥"
इति संवत्सरकौमुदीधृतभविष्यपुराणवचनम् ॥ अपि च ।
"ज्यैष्ठे मास्यसिते पक्षे अष्टम्याञ्च महेश्वरि ! ।
शिवार्च्चने च तल्लोकं लभते नात्र संशयः ॥"
इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥

त्रिलोचनी, स्त्री, (त्रीणि लोचनानि यस्याः ।) दुर्गा । इति पुराणम् ॥

त्रिलोहकं, क्ली, (त्रयाणां लोहकानां समाहारः ।) सुवर्णं रजतं ताम्रं एतद्धातुत्रयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिलौही, स्त्री, (त्रीणि लौहानि साधनत्वेनास्त्यस्याः । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) मुद्राविशेषः । यथा, अथ मन्त्रिणां हितार्थाय त्रिलौही मुद्रा निरूप्यते ।
"सोमसूर्य्याग्निरूपाः स्युर्वर्णा लौहत्रयं तथा ।
रौप्यमिन्दुः स्मृतो हेम सूर्य्यस्ताम्रो हुताशनः ॥
लौहभागाः समुद्दिष्टाः खराद्यशरसंख्यया ।

त्रैलोह्ये कारयेन्मुद्रामसङ्कुलितसङ्गताम् ।
एषु स्वराः स्मृताः सौम्याः स्पर्शाः सौरा शुभोदयाः ।
आग्नेया व्यापकाः सर्व्वे सोमसूर्य्याग्निदेवताः ॥
स्वराः षोडश विख्याताः स्पर्शास्ते पञ्चविंशतिः ।
व्यापका दश ते काममर्थधर्म्मप्रदायिनः ॥
अष्ट सहस्रं सञ्जप्य स्पृष्ट्वा तां जुहुयात्ततः ।
तस्याः सम्पातयेन्मन्त्री सर्पिषा पूर्व्वसंख्यया ॥
निःक्षिप्य कुम्भे तां मुद्रामभिषेकोक्तवर्त्मना ।
आवाह्य पूजयेद्देवीमुपचारैर्विधानतः ॥
अभिषिच्य विनीताय दद्यात्तां मुद्रिकां गुरुः ।
इयं मुद्रा क्षुद्ररोगविषज्वरविनाशिनी ॥
बालचौरमृगादिभ्यो रक्षां कुर्य्याद्विशेषतः ।
युद्धे विजयमाप्नोति धारयन् मनुजेश्वरः ॥
मन्त्रसिद्धिकरी पुंसां चतुर्व्वर्गफलप्रदा ।
धारयन्मनुजो नित्यं देवतुल्यो भवेद्भुवि ॥"

इति तन्त्रसारः ॥

त्रिवर्गः, पुं, (त्रयाणां वर्गः समूहः ।) धर्म्मकामार्थाः । इत्यमरः । २ । ७ । ५८ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १८१ । ३ ।
'यो हि कारणतः क्रोधं सञ्जातं क्षन्तुमर्हति ।
नालं स मनुजः सम्यक् त्रिवर्गं परिरक्षितुम् ॥')
त्रिफला । त्रिकटु । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४१ अध्याये ।
"भागान् समेतान् विपचेद्विधिज्ञो
दत्त्वा त्रिवर्गं मधुरञ्च लब्धम् ॥")
वृद्धिस्थानक्षयाः । (यथा, महाभारते । १२ । ६९ । ६९ ।
'त्रिवर्गश्चापि च प्रोक्तस्तमिहैकमनाः शृणु ।
क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्गः परमस्तथा ॥')
सत्त्वरजस्तमांसि । इति मेदिनी । गे, ३७ ॥
सुनीतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिवर्णकं, क्ली, (त्रयो वर्णाः सम्यगवयवाः यस्य । कप् ।) गोक्षुरकः । त्रिफला । (यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
'त्रिवर्णकत्र्यूषणयुक्तमेतद्
गुडेन लिह्यादथवैव चूर्णम् ॥")
त्रिकटु । इति मेदिनी । कं, १६२ ॥ (ब्राह्मणादिवर्णत्रये श्यामरक्तपीतात्मके वर्णत्रये च ॥)

त्रिवर्षिका, स्त्री, (त्रीणि वर्षाणि वयो यस्याः सा त्रिवर्षा । ततः स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) त्रिहायणी । त्रिवर्षा गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३८ ॥

त्रिवलि स्त्री (त्रिगुणिता वलिस्त्वकतरङ्गः ।) जठरावयवविशेषः । (यथा देवीभागवते । ५ । ८ । ७१ ।
ऐन्द्र्यास्तथा मध्य जाते त्रिवलिसंयुतम् ।'
कृदिकारादक्तिन इति पक्षे ङीपि त्रिवलीत्यपि ।) यथा
'त्रिवलीवलयोपेताम् ॥"
इति आगमाचीधानम् ॥

त्रिविक्रमः पुं (त्रीन् लोकान् विशेषेण क्रामति व्याप्नोतीति । वि+क्रम+अच । यद्वा त्रिषु लोकेषु बलिबन्धनाय भूर्भुवःस्वर्गेषु क्रमः पादन्यासो यस्य ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । २० ॥ (यथा महाभारते । १३ । १४९ । ६९ ।
"अनन्तो हुतभुग्भोक्ता सुखदो नैकजोऽग्रजः ।"
"अनन्दो नन्दनो नन्दः सत्यधर्म्मा त्रिविक्रमः ॥"
'त्रयो विक्रमास्त्रिषु लोकेषु यस्य स त्रिविक्रमः ।
'त्रीणि पदानि विचक्रमे इति श्रुतेः ।
'त्रिरित्येव त्रयो लोकाः कीर्त्तिता मुनिसत्तमैः ।
क्रामते तांस्त्रिधा सर्व्वांस्त्रिविक्रमोऽसि जनार्दन ॥
इति हरिवंशे ।" इति शाङ्करभाष्यम् ॥)

त्रिविष्टपं, क्ली, (तृतीयं विष्टपं भुवनम् ।) त्रिपिष्टपम् । स्वर्गः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (यथा, रामायणे । २ । १०८ । ९ ।
'विहर त्वमयोध्यायां यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥")
त्रिभुवनञ्च ॥

त्रिविष्टपसत्, [द्] पुं, (त्रिविष्टपे स्वर्गे सीदति सीदति । सद्+क्विप् ।) त्रिपिष्टपसत् । (देवः ।) इति हलायुधः ॥

त्रिवीजः, पुं, (त्रीणि बीजानि बीजानि यस्य ।) श्यामाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिवृत्, स्त्री, (त्रीनवयवान् वृणोतीति । वृ+क्विप् तुक् च ।) लताविशेषः । तेउड़ी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सर्व्वानुभूतिः २ सुवहा ३ त्रिपुटा ४ त्रिवृता ५ त्रिभण्डी ६ रेचनी ७ । इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ सवहा ८ सरणा ९ सरला १० त्रिपुटी ११ रोचनी १२ । एते त्रिवृता सामान्ये शुक्लत्रिवृतायामिति केचित् । इति भरतः ॥ मालविका १३ मसूरी १४ श्यामा १५ अर्द्धचन्द्रा १६ विदला १७ सुषेणी १८ कालिङ्गिकम् १९ कालमेषी २० काली २१ त्रिवेला २२ त्रिशङ्खिका २३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेता २४ सारा २५ । इति शब्दरत्नावली ॥
कृष्णायाः पर्य्यायः । श्यामा १ पालिन्दी २ सुषेणिका ३ काला ४ मसूरविदला ५ अर्द्धचन्द्रा ६ कालमेषिका ७ । इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ पालिन्धी ८ कालमेषिका ९ । इति भरतः ॥ श्वेतायाः पर्य्यायः । त्रिवृत् १ रुक्माची २ सुवहा ३ त्रिभण्डी ४ त्रिपुटा ५ ॥ अरुणायाः पर्य्यायः । व्याघ्रादनी १ कुटरणा २ निःसुता ३ त्रिवृता ४ अरुणा ५ । इति रत्नमाला ॥ सामान्यत्रिवृतागुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिश्लेष्मोदरारतिकुष्ठकण्डुप्रशमनाशित्वम् । विरेचने प्रशस्तत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अरुणवर्णत्रिवृद्गुणाः । स्वादुत्वम् । कषायत्वम् । मृदुत्वम् । रेचनत्वम् । रूक्षत्वम् । कटुत्वम् । दोषपाके पित्तकफापहत्वञ्च ॥ अस्याश्चाल्पान्तरगुणा विज्ञेया त्रिवृता सिता । इति राजवल्लभः ॥
श्वेतत्रिवृद्गुणाः । विरेचनत्वम् । स्वादुत्वम् । उष्णत्वम् । वायुकारित्वम् । रूक्षत्वम् । पित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोफोदरापहत्वञ्च । कृष्णत्रिवृता गुणाः । श्वेताहीनगुणत्वम् । तीव्रत्वम् । विरेचनत्वम् । मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठोत्कर्षणकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (त्रिभिर्युक्ते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३४ । ९ ।
"क्व त्री चक्रा त्रिवृतो रथस्य ।'
यथा च मनुः । २ । ४२ ।
"मौञ्जी त्रिवृत् समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला ॥")

त्रिवृत्करणं, क्ली, (त्रिवृतस्त्र्यवयवस्य करणं मिश्रीकरणम् ।) क्षित्यप्तेजसां मिश्रीकरणम् । यथा, 'तेजोजलक्षितय प्रत्येकं द्विधा विभज्य एकस्मिन्नर्द्धे इतरयोरर्द्धार्द्धं प्रक्षिपेत् ।" इति मोक्षधर्म्मटीकायां नीलकण्ठः ॥

त्रिवृतपर्णी, स्त्री, (त्रीन् दोषान् नाशकत्वेन वृणोति प्राप्नोतीति त्रिवृत् त्रिदोषघ्नम् । त्रिवृत् पर्णं यस्याः । ङीप् ।) हिलमोचिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (हिलमोचिकाशब्देऽस्या विवृतिरस्या ज्ञेया ॥)

त्रिवृता स्त्री, (त्रिभिरवयवैर्वृता ।) त्रिवृत् । इत्यमरः । २ । ४ । १०९ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"त्रिभण्डी त्रिवृता श्यामा सुरभा कोटरा तथा ।
सर्व्वानुभूति सुवहा शब्दे पर्य्यायवाचके ॥"
'आरग्वधं त्रिफलां हिङ्गु कार्व्वीकं त्रिवृतामलम् ।
सौवर्चलार्द्धकर्षञ्च पलार्द्धं चाम्लवेतसात् ॥
तच्चूर्णं शर्कराद्युक्तं मद्येनाम्लेन वा पिबेत् ।
गुल्मपार्श्वार्त्तिहृत् सिद्धं जीर्णे चाद्यादसौ रसम् ॥'
"तुल्याश्च त्रिवृताकल्कं सिद्धं गुल्महरं घृतम् ।
मूलं श्यामात्रिवृतयोः पचेदामलके सह ।
जले तेन कषायेण पक्त्वा सर्पिः पिबेन्नरः ॥'
इति चरके कल्पस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

त्रिवेणी, स्त्री, (तिस्रो वेण्यः वारिप्रवाहा वियुक्ता संयुक्ता वा यत्र ।) स्थानविशेषः । यत्र गङ्गया यमुनासरस्वत्योर्वियोगः । सा दक्षिणप्रयागः । तस्य सीमनिर्णयः । यथा —
'प्रद्युम्नस्य ह्रदात् याम्ये सरस्वत्यास्तथोत्तरे ।
तद्दक्षिणप्रयागस्तु गङ्गातो यमुना गता ॥'
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
इयं मुक्तवेणीति कथ्यते । प्रयागे युक्तवेणी ॥ (अत्र गङ्गया यमुनासरस्वत्योः सङ्गमात् ॥
हठयोगोक्तेडापिङ्गलासुषुम्नाख्यपारिभाषिकनदीत्रयसङ्गमस्थानम् । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । २४ ।
'कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षणः ।
त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्मनः ॥"
इदन्त्वावृत्वा ङीविति त्रिवेणिरपि पाठः ॥)

त्रिवेला, स्त्री, (तिस्रो वेला अवयवसीमानो यस्याः ।) त्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिशङ्कुः, पुं (त्रीणि शङ्कूनि अतिक्रमाणि यस्य ।) सूर्य्यवंशीयराजविशेषः । स तु इक्ष्वाकुवंशोद्भव पृथुराजपुत्रः । (अस्य नामनिरुक्तिर्यथा, हरिवंशे । १३ । १९ ।
"एवं त्रीण्यस्य शङ्कूनि तानि दृष्ट्वा महायशाः ।
त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुरिति स स्मृतः ॥")

एष वशिष्ठमाह अहं सशरीरेण स्वर्गं गन्तुं यज्ञेयं वशिष्ठ एतदशक्यमित्याह ततो राजा तस्य पुत्रानुवाच सशरीरो यज्ञेन स्वर्गं यथा-प्नुयां तथा कुरुत यदि भवद्भिः परित्यक्तस्तदान्यं गुरुमुपासिष्ये वशिष्ठपुत्रास्तच्छ्रुत्वा राजानमूचु-र्वशिष्ठो भगवान् अशक्यमिति यत् प्राह तद-स्माभिः कथं शक्यम् । राजोवाच यद्युष्मन्यां गतिं गमिष्यामि तच्छ्रुत्वा ऋषिपुत्रा राजानं शेपुः श्वचाण्डालो भविष्यसि । ततस्तस्यां रात्र्यामती-तायां स चाण्डालदर्शनो भूत्वा विश्वामित्रं शरण-मायया विश्वामित्रस्तं स्वीयदशेण याजयामास तस्मिन् यज्ञे देवा भागार्थं नागच्छन् ततो विश्वामित्रः क्रोधात् राजानमब्रवीत् मया वाल्यात् प्रभृति यत्तपः कृतं तेन त्वं दिवं व्रज तदा राजा सशरीरो दिवं ययौ । तदा शक्रस्तमु-वाच त्रिशङ्को ! त्वं भूमौ पत ततोऽवाक्शिराः पतन् राजा पाहीति विश्वामित्रमुवाच विश्वा-मित्रस्तिष्ठेति तमुक्त्वा स्वर्गदक्षिणमार्गेऽपरान् सप्तर्षीन् सृष्ट्वापरं नक्षत्रचक्रं स्रष्टुमुपचक्रमे देवाः सम्भ्रान्ता ऋषिमूचुरयं सशरीरः स्वर्गं गन्तुं नार्हतीति विश्वामित्रस्तानुवाच अहमस्य स्वर्गा-रोहणं प्रतिज्ञाय कथमनृतं करिष्यामि अतो यावल्लोकाः स्थास्यन्ति तावदमूनि नक्षत्राण्य-त्रैव तिष्ठन्तु त्रिशङ्कुरप्यवाक्शिरास्तिष्ठतु । इति रामायणम् ॥ * ॥ विडालः । शलभः । इति मेदिनी । के, १०१ ॥ चातकपक्षी । इति शब्द-रत्नावली ॥ खद्योतः । इति शब्दमाला ॥ (महा-देवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०२ ।
"अजैकपाच्च कापाली त्रिशङ्कुरजितः शिवः ॥")

त्रिशङ्कुजः, पुं, (त्रिशङ्कोर्जायते इति । जन + डः ।) हरिश्चन्द्रराजः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६५ ॥

त्रिशङ्कुयाजी, [न्] पुं, (त्रिशङ्कुं सूर्यवंशीयराज-विशेषं याजयतीति । यज + णिच् + णिनिः ।) विश्वामित्रः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१४ ॥

त्रिशरणः, पुं, (त्रीणि शरणान्यस्येति ।) जिनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिशर्करा, स्त्री, (त्रिभिर्गुणिता शर्करा । शाक-पार्थिवादित्वात् समासः ।) मिलितगुडोत्पन्ना हिमोत्था मधूत्था । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिशला, स्त्री, (तिस्रः शाला यस्याः । पृषोदरा-दित्वात् साधुः ।) इत्यार्हन्मातृविशेषः । सा वर्द्धमानमाता । इति हेमचन्द्रः । १ । ४१ ॥

त्रिशाखपत्रः पुं, (त्रिशाखं त्रिदलं पत्रमस्य ।) विल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिशिखं, क्ली, (तिस्रः शिखा यस्य ।) त्रिशूलम् । किरीटम् । इति हेमचन्द्रः ॥

त्रिशिखः, पुं, (तिस्रः शिखा अस्य ।) राक्षस-विशेषः । स रावणपुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ विल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तामसमन्व-न्तरस्य इन्द्रः । यथा, भागवते । ८ । १ । २८ ।
"सत्यका हरयो वीरा देवास्त्रिशिख ईश्वरः । ज्योतिर्धामादयः सप्त ऋषयस्तामसेऽन्तरे ॥"

शिखात्रययुक्ते, त्रि, । यथा, महाभारते । १ । ४२ । ११ ।
"त्रिशिखां भृकुटीञ्चास्य दृष्ट्वा सर्व्वपार्थिवाः । ललाटस्थां त्रिकूटस्थां गङ्गां त्रिपथगामिव ॥")

त्रिशिखिदला, स्त्री, (तिस्रः शिखाः सन्त्यस्येति इनिः । त्रिशिखि दलं यस्याः ।) मालाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिशिराः, [स्] पुं, (त्रीणि शिरांसि मस्तकानि यस्येति ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः । २ । १०३ ॥ ज्वरः । यथा,—
"त्रिशिरास्ते प्रसन्नोऽहं व्येतु ते मज्ज्वराद्भयम् ।"
इति श्रीभागवतम् ॥
रावणपुत्रविशेषः । (यथा, रामायणे । ६ । १२५ । ८ ।
"अकम्पनश्च निहतो बलिनोऽन्ये च राक्षसाः । त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ ॥")
खरसेनापतिः । इति रामायणम् ॥ (यथा, रघुवंशे । १२ । ४७ ।
"तं शरैः प्रतिजग्राह खरत्रिशिरसौ च सः ॥")
स्वनामख्यातस्त्वष्टुः प्रजापतेः पुत्रः । यथा, महाभारते । ५ । ९ । २ ।
"त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीद्देवश्रेष्ठो महातपाः । स पुत्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात् किलासृजत् ॥"
असुरविशेषः । यथा, तत्रैव । ९ । ३१ । १२ ।
"वातापिरिल्वलश्चैव त्रिशिराश्च तथा विभो ॥"
शिखात्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, तत्रैव । २३ । १४७ । ५४ ।
"त्रिशिरास्तस्य देवस्य शातकुम्भमयो द्रुमः । ध्वजस्तूयेन्द्रो देवस्य भविष्यति रथाश्रितः ॥")

त्रिशीर्षकं, क्ली, (त्रीणि शीर्षाणि यस्य । कप् ।) त्रिशूलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५१ ॥

त्रिशूलं, क्ली, (त्रीणि शूलानि इव अग्राणि यस्य ।) अस्त्रविशेषः । तत्पर्य्यायः । त्रिशिखम् २ । इति मेदिनी । खे, ६ ॥ शूलम् ३ त्रिशीर्षकम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३० । ४६ ।
"चक्राणि परिघांश्चैव त्रिशूलानि परश्वधान् ॥")

त्रिशूली, [न्] पुं, (त्रिशूलमस्त्रमस्त्यस्येति । त्रिशूल + इनिः ।) शिवः । यथा,—
"आद्योऽभेदास्त्रिशूली च इयकेतुर्महाबलः ॥"
इति स्कन्दपुराणे नीलकण्ठस्तवः ॥
(त्रिशूलधारिणि, त्रि । स्त्रियां ङीप् । यथा, हरिवंशे । १६४ । ११ ।
"त्रिशूलिनीं नमस्यामि महिषासुरघातिनीम् ॥")

त्रिशृङ्गः, पुं, (त्रीणि शृङ्गाणि यस्य ।) त्रिकूट-पर्व्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मत्स्ये । ३९ । १२ ।
"त्रिशृङ्गो जरुधिश्चैव पर्व्वतावुत्तरौ वरौ ॥")
त्रिकोणः । यथा, कुरङ्गेण दीर्घत्रिशृङ्गसदृन्त-रिति सारसमुच्चयः ॥

त्रिशृङ्गी, [न्] पुं, (त्रीणि शृङ्गानीव सन्त्यस्येति । त्रिशृङ्ग + इनिः ।) रोहितमत्स्यः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

त्रिष्टुप्, [भ्] स्त्री, (त्रिषु स्थानेषु स्तुभ्यते जडी-क्रियते इति । स्तुभ जडीकरणे + क्विप् । षत्वम् ।) छन्दोविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ९ । ३३ ।
"इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्तामुज्ज-यम् ॥") अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् । अस्योत्पत्तिविवरणं यथा, श्रीभागवते । ३ । १२ । ४६ ।
"तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभोः । त्रिष्टुप् मांसात् स्नुतोऽनुष्टुप् जगत्यस्थ्नः प्रजा-पतेः ॥
मज्जायाः पङ्क्तिरुत्पन्ना वृहती प्राणतोऽभ-वत् ॥"

त्रिसन्धिः, स्त्री, (त्रयः सन्धयो विकाशकाला यस्य ।) पुष्पविशेषः । तत्पर्य्यायः । सान्ध्यकुसुमा २ सन्धिवल्ली ३ सदाफला ४ त्रिसन्ध्यकुसुमा ५ कान्ता ६ सुकुमारा ७ सन्धिजा ८ । सा त्रिविधा । रक्ता १ सिता २ असिता च ३ । अस्या गुणाः । कफकासहरत्वम् । रुच्यत्वम् । त्रिदोषशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिसन्ध्यं, क्ली, (तिसृणां सन्ध्यानां समाहारः । आवन्तोवेति पाक्षिकी क्लीवता ।) पूर्व्वाह्ण-मध्याह्नापराह्णकालः । इत्यमरः । १ । ४ । ३ ॥ अस्य रूपान्तरम् । त्रिसन्ध्यी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८२ । २१ ।
"सान्निध्यं पुष्करे येषां त्रिसन्ध्यं कुरुनन्दन ! । आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च समरुद्गणाः । गन्धर्व्वाप्सरसश्चैव नित्यं सन्निहिता विभो ! ॥")

त्रिसन्ध्यव्यापिनी, स्त्री, (त्रिसन्ध्यं व्याप्नोतीति । वि + आप् + णिनि + ङीप् ।) त्रिसन्ध्यघटकी-भूतयावत्कालव्यापिनी तिथिः । यथा,—
"त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः । न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात् ॥"
इति पराशरीयेण त्रिसन्ध्यव्यापित्वेन नियमाभि-धानं तदपवादकम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तयोर्युग्मवाक्यस्थयोरपवादकं तदपवादकम् । इति तट्टीका ॥

त्रिसमं, क्ली, (त्रीणि हरीतकीनागरगुडानि समानि यत्र ।) समत्रयम् । समहरीतकीनागर-गुडरूपम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिसरः, पुं, (त्रिभिः सीयते इति । सृ + अप् ।) कृशरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६२ ॥

त्रिसवनं, क्ली, (त्रयाणां सवनानां कालानां समा-हारः ।) त्रिकालम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

त्रिसवनस्नायी, [न्] पुं, (त्रिसवने त्रिकाले स्नातीति । स्ना + णिनिः ।) त्रिकालस्नायी । इति स्मृतिः ॥

त्रिसिता, स्त्री, (त्रिगुणिता सिता शर्करा ।) त्रिशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिसीत्यं, क्ली, (त्रिवारं सीतया सम्मितम् । "सी-तयोपसम्मिते ।" ४ । ४ । ९१ । इति यत् ।) वार-त्रयकृष्टक्षेत्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९ ।

त्वरि:, स्त्री, (त्वरणमिति। त्वर+भावे इन्।) त्वरा। इति हेमचन्द्रः। २। २३६॥

त्वरितं, क्ली, (त्वर+क्तः।) शीघ्रम्। (त्वरते स्मेति। त्वर+गत्यर्थाकर्म्मकेति कर्त्तरि क्तः। यद्वा, त्वरा सञ्जातास्य। त्वरा+तारकादित्वात् इतच्।) तद्विशिष्टे, त्रि। इत्यमरः।१।१।६८॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३। १०२।

"बह्वन्तराययुक्तस्य धर्म्मस्य त्वरिता गतिः॥")

त्वरितोदितं, त्रि (त्वरितं शीघ्रं यथा तथा उदितं कथितम्।) शीघ्रोच्चारितवचः। तत्पर्य्यायः। निरस्तम् २। इत्यमरः। १। ६। २०॥

त्वष्टं, त्रि, (त्वक्ष्यते तनूक्रियते स्मेति। त्वक्ष तनूकरणे+क्तः।) तनूकृतः। चाँचा छोला इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। तष्टः २। इत्यमरः। ३। ११। ६६॥

त्वष्टा [ऋ] पुं, (त्वेषति दीप्यतीति। त्विष दीप्तौ+"नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोत्रिति।" उणां।२।६६। इति तृच् इतोऽत्वञ्च।) आदित्यविशेषः। (यथा, महाभारते। १। ६५। १४-१५।

"अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः।
ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि भारत।॥
धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च।
भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा।
एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते॥"

एते तु चाक्षुषस्य मनोरन्तरे तुषिता नाम देवा आसन् वैवस्वतेऽन्तरे तु द्वादश आदित्याः। इति विष्णुपुराणे। १। १५। १३१—१३३। तथा मात्स्ये च। ६। ३—५॥ त्वक्षति तनूकरोति काष्ठादिकं शिल्पकार्य्यत्वात्। त्वक्ष+तृच्।) विश्वकर्म्मा। इति हेमचन्द्रः।० ५८१। (यथा, माघ। ३। ३५।

"त्वष्टुः सदाभ्यासगृहीतशिल्प-
विज्ञानसम्पत्प्रसरस्य सीमा॥"

चन्द्रमा माघमास ह्यर्य्यरथपरिभ्रमणाधिकारिणा मन्यतम। यथा विष्णुपुराणे। २। १०। १५।
"त्वष्टाथ जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा।
ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजित् धृतराष्ट्रोऽथ सप्तम।
माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय। भास्करे॥"
विश्वकर्म्मणः पुत्त्रविशेष। यथा, विष्णुपुराणे। १। १५। १२२।
'तस्य पुत्त्रास्तु चत्वारस्तेषां नामानि मे शृणु।
अजैकपादहिर्ब्रध्नस्त्वष्टा रुद्रश्च बुद्धिमान्॥"
प्रजापतिविशेष। यथा, महाभारते।५।६।३।
"त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीत् देवश्रेष्ठो महातपाः।
स पुत्त्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात् किलासृजत॥"
महादेव। यथा महाभारते। १३।१७।१०३।
"धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः॥")
वर्णसङ्करजातिविशेष:। इत्यमर। २।१०।६॥ अस्य पर्य्याय। काष्ठतष्टशब्दे उत्पत्तिश्च तक्षशब्दे द्रष्टव्या॥ (इन्द्र। इति ऋग्वेद भाष्ये सायन। १। ११७। २२॥ अग्निरपि। इति तत्रैव सायन। ३। ४८। ४॥)

त्वाचप्रत्यक्षं, क्ली, (त्वाचं त्वक्-सम्बन्धि प्रत्यक्षम्।) स्पर्शज्ञानम्। त्वगादेः स्पर्शद्वारा बोधः। यथा, "अथ ज्ञानमात्रे त्वङ्मनःसंयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिकाले त्वाचप्रत्यक्षं स्यात्।" इति सिद्धान्तमुक्तावली।

त्वाष्टी, स्त्री, दुर्गा। यथा,—

"तुष तुष्टौ स्मृतो धातुस्तस्य तुष्टी निपातने।
स्वजनेषु प्रजास्वष्टी त्वाष्टी तेन प्रकीर्त्तिता॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥

त्वाष्ट्रः, पुं, (त्वष्टुरपत्यं पुमान्। अण्।) वृत्रासुरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, देवीभागवते। ५। ५। ४।

"उद्यमेन हतस्त्वाष्ट्रो महुषिर्म्मल एव च॥"
विश्वरूपः। यथा, भागवते। ६। ८। ३।
"हतः पुरोहितस्त्वाष्ट्रो महेन्द्रायानुपृच्छते॥"
त्वष्टृसम्बन्धिनि, त्रि। यथा, मार्कण्डेये।२१।८५।
"ततोऽस्तं त्वाष्ट्रमादाय चित्तेन प्रति दानवान्॥"
तथा, भागवते। ६। १४। २७।
"अपयित्वा पदं त्वाष्ट्रं स्वाराज्यमजयद्विभुः॥"
त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्येति अण्। चित्रानक्षत्रम्। यथा, वृहत्संहितायाम्। ७। ११।
"घोरा श्रवणत्वाष्ट्रं वसुदैवं वारुणश्चैव॥")

त्वाष्ट्री, स्त्री, (त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्याः। त्वष्टृ+अण्+ङीप्।) चित्रानक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ (त्वष्टुर्व्विश्वकर्म्मणोऽपत्यं स्त्री।) संज्ञानाम्नी सूर्य्यपत्नी। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। १। ६६। ३५।

"त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्य्या वड़वा रूपधारिणी।
असूयत महाभागा सान्तरीक्षेऽश्विनावुभौ॥")
रथिका। क्षुद्ररथः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

त्विट्, [ष] स्त्री, (त्विष दीप्तौ+सम्पदादित्वात् क्विप्।) शोभा। (यथा, महाभारते। ३। ६०। २।

"अपश्यं द्वारकायाञ्च महाराज। हतत्विषम्॥")
प्रभा। (यथा, माघे। १। ३।
"चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरः
ततः शरीरीति विभाविताकृतिम्॥")
वाक्। इति मेदिनी। षे, १३॥ व्यवसायः। जिगीषा। इति विश्वः॥ (दीप्यमाने, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ४। १७। २।
"तव त्विषो जनिमन् रेजत द्यौ रेजद्भूमिर्भियसा स्वस्य मन्योः॥"
"हे इन्द्र त्विषो दीप्यमानस्य तव त्वदीये जनिमन् जन्मनि सति।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

त्विष औ ज भासि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभ-दामे-सकं-अन्यत्र अकं अनिट्।) औ, अत्विक्षत्। ज, त्वेषति त्वेषते। भासो दीप्तिः। अत्रानिषाधे दाने च त्विषौ ज अनुवर्त्तते। औ, अत्वाक्षीत। ज, अवत्वेषति अवत्वेषते। चन्द्रो निवसति ददाति दीप्यते वा इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

त्विषा, स्त्री, (त्विष्+हलन्तात् वा टाप्।) दीप्तिः। इति शब्दरत्नावली॥

त्विषाम्पतिः, पुं, (त्विषां प्रभाणां पतिः। षष्ठ्या अलुक्।) सूर्य्यः। इत्यमरः। १। ३। ३०॥

त्विषिः, स्त्री, (त्विष दीप्तौ+"इगुपधात् कित्।" उणां ४। ११६। इति इन् स च कित्।) किरणम्। इति हेमचन्द्रः। २। १४॥ (यथा, ऋग्वेदे। ६। ७१। ६।

"उपेव युष्मा परियत्प्रराणोदधि
त्विषीरधित सूर्य्यस्य॥")

त्सर, छद्मगतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सकं च-सेट्।) दन्त्यवर्गाद्यस्याणो दन्त्यसकारः। त्सरति धूर्त्तः छद्मेन गच्छतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥ (यथा, अथर्व्ववेदे। ८। ६। ८।

"यस्त्वा स्वपन्तीं त्सरति यस्त्वा दिप्सति जाग्रतीम्॥")

त्सरुः, पुं, (त्सरति कौटिल्यं गच्छतीति। त्सर+"शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च।" उणां १। १०। इति उः।) खड्गमुष्टिः। इत्यमरः। २। ८। ६०॥ तत्पर्य्यायः। मुष्टिः २ तालक ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। २४३।

"श्योतुसाभिचारसञ्चितवेद्धे! याकोष-
मसिकोत्तसे!।
विशसि मनो नितिरीव मारस्य कुसदत्सरुकृ-
रिका॥"
सर्पः। यथा, ऋग्वेदे। ५। ५०। १।
"मा मां पद्येन रपसा विदत्त्सरुः।"
"तथा त्सरुश्छद्मगामी जिह्मगः सर्पं इत्यर्थः मां पद्येन पादभवेन रपसा। रपि शब्दकर्म्मा। शब्देन मा विदत् मा जानातु।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

थ

थ, थकारः। स व्यञ्जनसप्तदशवर्णः। तवर्गद्वितीयवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं दन्ताः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, शिक्षायाम्। १७।
"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः॥")
अस्य स्वरूपं यथा,—
"थकारं चञ्चलापाङ्गि! कुण्डली मोक्षरूपिणी।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा।
चतुर्व्वर्गप्रदं देवि थकारं प्रणमाम्यहम्॥"
इति कामधेनुतन्त्रम्॥
(वङ्गीयवर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"कुञ्चिता कुण्डली भूत्वा वामाद्दक्षिणतस्तथा।
वामतः कुञ्चिता भूत्वा दक्षाधोदक्षतो गता॥
ऊर्द्ध्वे चान्यायता रेखा शुरा गङ्गादयः क्रमात्।
वाणी भवानी लक्ष्मीश्च ध्यानमस्य प्रचक्षते॥"

अस्य ध्यानादि यथा,—
"नीलवर्णां त्रिनयनां षड्भुजां वरदां पराम्।
पीतवस्त्रपरीधानां सदा सिद्धिप्रदायिनीम् ॥
एवं ध्यात्वा थकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
तरुणादित्यसङ्काशं थकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य नामानि यथा,—
"थः स्थिरामी महाग्रन्थिर्ग्रन्थिग्राही भयानकः ।
शिली शिरश्चिद्दण्डी भद्रकाली शिलोच्चयः ॥
कृष्णो बुद्धिर्व्विकर्म्मा च दक्षनासाधिपोऽमरः ।
वरदा भोगदा केशो वामजानुरथोऽनलः ॥
लोलोऽनुजयिनी गुह्यः शरचन्द्रविदारकः ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

थं, क्ली, रक्षणम् । मङ्गलम् । साध्वसम् । इति मेदिनी । थे, १ ॥

थः, पुं, (थुड़ संवृतौ+डः ।) पर्व्वतः । भयरक्षकः । इति मेदिनी । थे, १ ॥ व्याधिभेदः । भयचिह्नम् । भक्षणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

थुड, शि संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) शि, थुड़ति । अथुड़ीत् तुथोड़ । इति दुर्गादासः ॥

थुत्कारः, पुं, (कृ+भावे घञ् । थुदित्यव्यक्त-शब्दस्य कारः करणं यत्र ।) निष्ठीवनत्यागा-नुकरणशब्दः ॥

थुर्व्व, ई वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । थूः थुरौ थुरः । ई, थूर्णः । इति दुर्गादासः ॥

थुर्व्वणं, क्ली, हननम् । थुर्व्वधातोर्भावे अनटि (ल्युटि) निष्पन्नम् ॥

थूथू, व्य, निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दः । यथा,— थूथूकृत्य वमद्भिरध्वगजनैरिति सूक्तिकर्णामृतम् ॥

थैथै, व्य, वाद्यानुकरणशब्दविशेषः । इति सङ्गीत-दामोदरः ॥

थोड़नं, क्ली, संवरणम् । इति थुडधातोर्भावेऽनट् प्रत्ययः (ल्युट्) ॥

द

द, दकारः । स व्यञ्जनाष्टादशवर्णः तवर्गतृतीय-वर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं दन्तः । इति व्याक-रणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम् । १७ ।
"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या ऌतुलसाः स्मृताः ॥")

अस्य स्वरूपं यथा,—
"दकारं शृणु चार्व्वङ्गि ! चतुर्व्वर्गप्रदायकम् ।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
त्रिशक्तिसहितं देवि ! त्रिबिन्दुसहितं सदा ।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं स्वयं परमकुण्डली ॥
रक्तविद्युल्लताकारं दकारं हृदि भावय ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

अस्य ध्यानादि यथा,—
"ध्यानमस्य दकारस्य वक्ष्यते शृणु पार्व्वति ! ।
चतुर्भुजां पीतवस्त्रां नवयौवनसंस्थिताम् ॥
अनेकरत्नघटितहारनूपुरशोभिताम् ।
एवं ध्यात्वा दकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"

अस्य नामानि यथा, नानातन्त्रशास्त्रे ।
"दोऽत्रीशो धातकिर्धाता दाता दत्तं कराङ्गकम्।
दीनं ध्यानञ्च दानञ्च भक्तिराह्वयनी धरा ॥
सुषुम्ना योगिनी सद्यः कुण्डली वामगुल्फकः ।
कात्यायनी शिवा दुर्गा जङ्गमा ना त्रिकण्टकी ॥
स्वस्तिकः कुटिलास्त्रः कृष्णशोभा जितेन्द्रियः ।
धर्म्मज्ञश्चामदेवश्च क्षमा बहुसुचञ्चला ॥
हरिश्चापुरमन्त्री च दक्षपार्ष्णिश्चिरेखकः ॥"

दं, क्ली, (ददाति आनन्दमिति । दा+बाहुल-कात् कः ।) भार्य्या । इत्येकाक्षरकोषः ॥

दः, पुं, (दैप शुद्धौ वा दा दाने+बाहुलकात् कः ।) अचलः । दत्तः । दाता । इति मेदिनी दे, १ ॥ (दो छेदे+डः ।) खण्डनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । १९ । ११४ ।
"दाददोद्दुद्दुद्दादी दादादोदूददीददोः ।
दुद्दादं दददे दुद्दे ददादद ददोऽददः ॥"
"दद्यते इति दादो दानम् । ददृदाने कर्म्मणि घञ् । दादं ददातीति दाददो दानप्रदः ।" इत्यादौ मल्लिनाथकृतटीकायामर्थविशेषा बोद्धव्याः ॥)

दंशः, पुं, (दशतीति । दंश दंशने+पचाद्यच् ।) कीटविशेषः । डाँश इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वनमक्षिका २ । इत्यमरः । २ । ५ । २७ ॥ गोमक्षिका ३ अरण्यमक्षिका ४ भम्भरालिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ पांशुरः ६ दंशकः ७ । इति हारावली ॥ दुष्टमुखः ८ क्रूरः ९ क्षुद्रिका १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः । १ । ४५ ।
"स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम् ।
ऊष्मणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम् ॥"
दशतीव शरीरमिति ।) वर्म्म । (यथा, भाग-वते । ३ । १८ । ९ ।
"पराङ्मुक्तं तपनीयोपकल्पं
महागदं काञ्चनचित्रदंशम् ॥"
दश+भावे घञ् ।) दंशनम् । इति मेदिनी । शे, ७ ॥
("सुप्तता जायते दंशे कृष्णस्रावातिसर्व्वस्रक् ॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
दन्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४८ ॥ खण्ड-नम् । (दन्तक्षतम् । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५११ ।
"वर्णच्छविर्न ललाटे न शुचितमङ्गं न चाधरे दंशः ।
उत्पलमहारि वारि च न स्पृष्टमपायचतु-रेण ॥")
दोषः । मर्म्म । सर्पक्षतम् । इति विश्वः ॥ (यथा,
"सर्व्वैरेवार्दितः सर्पैः शाखादष्टस्य देहिनः ।
दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टाश्चतुरङ्गुले ॥
प्रोतचर्म्मान्त्रवल्कानां मृदुनान्यतमेन च ।
न गच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितम् ॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
असुरविशेषः । यथा, महाभारते ।१२।३।१९।
"सोऽब्रवीदहमासं प्राक् दंशो नाम महासुरः ॥"
अयन्तु भृगुभार्य्यामपहरन् तच्छापात् मांस-शोणिताशी कीटो जातः । ततः कदाचित् गुरोः परशुरामस्य निद्रां प्रतिपालयितुः कर्णस्य ऊरुदेशं निर्भिद्य शोणितं पीतवान् । ततः परशुरामेणायं शापात् निर्म्मोचितः ॥ एतद्-विवरणन्तु तत्रैवाध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

दंशकः, पुं, (दशतीति । दन्श+ण्वुल् ।) दंशः । इति हारावली । १२३ ॥ (नृपविशेषः । स तु कम्पनादेशाधिपतिः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १७८ ।
"दंशकः कम्पनाधीशः प्रहृष्टे तत्र सङ्क्षुधि ।
विद्रुतो विषशाटायां निपत्य निहतः खशैः ॥")
दंशनकर्त्तरि, त्रि ॥

दंशनं, क्ली, (दशतीव शरीरमिति । दश+ल्युः ।) वर्म्म । (यथा, महाभारते ।३।२६८।१८।
"संनद्धध्वं सर्व्व एवेन्द्रकल्पा
महान्ति चाद्ध्वं च दंशनानि ॥"
दन्श+भावे ल्युट् ।) दन्तादिना खण्डनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ कामड़ान छुलफुटान इति भाषा । (यथा, महाभारते । ८ । ८३ । ३४ ।
"दंशनचाहिभिः कृष्णैर्दीप्तैश्च चतुर्भेक्षणि ॥")

दंशभीरुः, पुं स्त्री, (दंशात् वनमक्षिकातः भीरु-र्भयशीलः ।) महिषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दंशमूलः, पुं, (दंशवद्दुष्टं मूलमस्य ।) शिग्रुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य शिग्रुशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

दंशितः, त्रि, (दंशो वर्म्म सञ्जातोऽस्य परिहित-त्वादिति । दंश+तारकादित्वात् इतच् ।) वर्म्मितः । (यथा, महाभारते । २ । २९ । २ ।
"महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्द्दिना ।
हस्त्यश्वरथपूर्णेन दंशितेन प्रतापवान् ॥"
दंश्यते इति । दन्श+णिच्+भावे क्तः ।) दष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥ (भासमानः । यथा, महाभारते । ४ । ४० । २ ।
"वारणा यत्र सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः ।
सुपार्श्वं सुग्रहञ्चैव कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥"
"दंशिता भासमानाः ।" इति नीलकण्ठः ॥)

दंशी, स्त्री, (क्षुद्रो दंशः । स्वल्पार्थे ङीष् । यद्वा, दशतीति । दंश+अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षुद्रदंशः । इत्यमरः । २ । ५ । २७ । छोट-डाँश इति भाषा ॥

दंष्ट्रा, स्त्री, (दश्यतेऽनयेति । दन्श+"दाम्नी-शसेति ।" ३ । २ । १८२ । इति करणे ष्ट्रन् । यद्वा, "सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन् ।" उणां ४ । १५८ । इति ष्ट्रन् । गौरादिपाठे पितामहीशब्दस्य पाठात् [illegible]

त्र्यैहिकः, त्रि, (त्र्यहाय्यां चेष्टायां भवमैहिकं धनम्। "तत्र भवः।" ४।३।५३। इति ठञ्। त्र्यहे दिनत्रये यन्मात्र ऐहिकं धनं यस्य।) दिनत्रयनिर्व्वाहोचितधनयुक्तः। यथा —

"कुशूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा।
त्र्यैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा॥"

इति मानवे। ४। ७।

"कुशूलधान्यक इति। कुशूलो व्रीह्यागारः स्यान्त्याभिधानिका। इष्टकाभिर्निर्म्मितागारं धान्यधययो भवेत्। अथ कालविशेषापेक्षायाम्।
यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्य्याप्तं भृत्यवृत्तये।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति॥
इति मनूक्त एव कालो ग्राह्यः। तेन नित्यनैमित्तिकधर्म्मकार्य्यपोष्यवर्गसहितस्य गृहिणो यावता धान्यादिधनेन वर्षत्रयं तदधिकं वा निर्व्वाहो भवति तावद्धनः कुशूलधान्यक उच्यते। वर्षनिर्व्वाहोचितधान्यादिधनः कुम्भीधान्यः। प्राक् सौमिकी क्रिया कुर्य्यात् यस्यान्नं वार्षिकं भवेदिति याज्ञवल्क्येन एव तस्य वार्षिकधनस्याभ्युपगमात्। मनुरपि यदा वानप्रस्थस्यैव समानिचय एव वैकल्येन समासचयं वक्ष्यति तत्पक्षया बहुपोष्यवर्गस्य गृहिणः समुचितः संवत्सरसञ्चयः। मेधातिथिस्तु। यावता धान्यादिधनेन बहुभृत्यदारादिमतस्त्रिवत्सरस्थितिर्भवति तावत् धनधान्यादिमानपि कुशूलधान्यक इत्यभिधाय कुम्भी उष्ट्रिका षाण्मासिकधान्यादिनिचयः कुम्भीधान्यक इति व्याख्यातवान्। गोविन्दराजस्तु कुशूलधान्यक इत्यनेन द्वादशाहोचितप्रमाणधान्यसञ्चयो वा स्यात् द्वादशाहमात्रपर्य्याप्तम्। कुम्भीधान्यक इत्यनेन षडहोचितप्रमाणधान्यादिसञ्चयो वा षडहमात्रपर्य्याप्तम्।
द्वादशाहं कुशूलेन इति कुम्भ्या [illegible] षट्।
इत्यागमस्तु मासिकस्त्राभोति नाद्रियन्ते।
त्र्यहः पर्य्याप्तं मासं ऐहिकं त्र्यहमर्य्यादमैहिकं धनं यस्य स त्र्यैहिकः तथा वा श्वस्तनिकः दिनमर्य्यादोचितधन इत्यर्थः। सामर्थ्यं श्वस्तनं [illegible] सञ्चयोऽपि समर्थोपमिकः [illegible] समाप्तः तथा वा भवेत्।" इति कुल्लूकभट्टः।

त्र्यार्षेयः, पुं (ऋषिरयं आर्षेयः। ऋषि+ढक्। त्रय आर्षेयाः यस्य स इति [illegible] [illegible]।) अन्धबधिरमूकः। यथा —
"अन्धजडान्[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]। तथा हि [illegible]
[illegible] इति
[illegible]। तत्र [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]। (अत्र
[illegible]। [illegible])

त्र्याहिकः, त्रि, (त्र्यहे भवः। त्र्यह+ठञ्।) तृतीयेऽह्नि भवः। यथा, ऐकाहिकद्व्याहिकत्र्याहिकचातुर्थिकसततज्वरविषमज्वर इत्यादि सन्निपातोत्थम्।

('एकाहिको द्व्याहिकश्च त्र्याहिकश्च तथापरः।
चैकाज्वरश्चतुर्थोऽपि विज्ञानीयाद्भिषग्वरः॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये॥
अस्यौषधं यथा —
'रसं गन्धं सूतकञ्च त्रिशिरोविषयादिकम्।
गोजिह्वया जयन्त्या च तण्डुलीयेन भावयेत्॥
प्रत्येकं सप्तभावं शुष्कं गुञ्जाचतुष्टयम्।
जरयेत् सुवेगादात् त्र्याहिकज्वरशान्तये॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे॥)

त्र्यूषणं, क्ली, (त्रयाणां उषणानां समाहारः। पात्रादिन्यात् क्लीत्वं न।) मिलितशुण्ठीपिप्पलीमरिचम्। इत्यमरः। २। ९। १११। (यथा, गारुडे १६८ अध्याये।
'यमानी चित्रकं धान्यं त्र्यूषणं जीरकं तथा॥")

त्र्यूषणं, क्ली, (त्रयाणां उषणानां पिप्पलीमरिचशुण्ठीनां समाहारः।) त्र्यूषणम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥
(पिप्पलीमरिचं शुण्ठीत्रयमेतद्विमिश्रितम्।
त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं कटुत्रयमथोच्यते॥'
इति वैद्यकपरिभाषायाम्॥
अस्य गुणा यथा, —
"त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान्।
गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीनसान्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
(घृतविशेषः। यथा, चरके चिकित्सास्थाने २२ अध्याये।
"त्र्यूषणं त्रिफला द्राक्षा काश्मर्य्याणि परूषकम्।
द्वे पाठे मरलं भार्गी स्वगुप्तां चित्रकं शटीम्॥
ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम्।
त्रिकण्टकं विदारीं च पिष्ट्वा कर्षसमं घृतात्॥
प्रस्थं चतुर्गुणं क्षीरं सिद्धं कासहरं पिबेत्।
ज्वरगुल्मारुचिप्लीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत्॥
कामलार्शोऽनिलाष्ठीलाक्षतशोषक्षयापहम्।
त्र्यूषणं नाम विख्यातमेतद्घृतमनुत्तमम्॥")

त्व, त्रि, (युष्मद्+ड। "त्वामौ द्वितीयायाः।" ७।२।९४। इति ज्ञापकात्।) भवान्। तुमि इति भाषा। युष्मच्छब्दस्य प्रथमैकवचनान्तयोरर्थे निपातवत् समासः। इति व्याकरणम्॥

त्वः, त्रि, (तनोति विस्तारयतीति। तन+"तनोतेरनश्च वः।" उणा। २। ६१। इति क्विप् टिलोपश्च। अकारान्तोऽयम् तुल्यः।) भिन्नः। अन्यः। इत्यमरः। ३। १। ९८। (द्वन्द्व। इति मेदिनी। १। ७। यथा, ऋग्वेदे। १०। ७१। ४।
"उत त्वः पश्यन् न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन् न शृणोत्येनाम्।
उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः॥"

"त्वमग्ने एकधाचो। एकः। [illegible]
पश्यन्नपि मनसा
दर्शनफलाभावात् पश्यति। स एव
[illegible] वाचं न शृणोति
इत्यनेनार्थमविद्वानभिहितः।"
सायनः॥)

त्वक्, [च्] स्त्री, (
[illegible] इति। त्वच संवरणे+क्विप्।
तनोति विस्तारयतीति। तन+
च।" उणा। २। ६३। इति चिक्
च।) इन्द्रियविशेषः। यथा, —
"पूर्व्वमभिव्यतायुक्तं देहस्यापि त्वमिन्द्रियम्
प्राणादिस्तु महावायुप्रभवो विषयो [illegible]
उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यगोचरं सोऽपि च त्वचः
रूपान्यचक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणं
द्रव्याध्यक्षे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणं"

वल्कलम्। (यथा, रघुः। २। ३७।
"कण्डूयमानेन कटं कदाचित्
वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य॥")
गुडत्वक्। (यथा बृहत्संहितायाम्। ७७।
"त्वगुशीरपत्रभागैः सूक्ष्मैलार्द्धेन संयुक्तैः
पटवासः प्रवरोऽयं मृगकर्पूरप्रबोधेन॥")
चर्म्म। इति मेदिनी। चे १।
अस्य पर्य्यायः। असृग्धरा २। इत्यमरः। असृग्वरा १।
तट्टीका। त्वचम् ३ त्वचा ४ चर्म्म ६
कृत्ति ८। इति शब्दरत्नावली। (
रघुः। ३। ३१।
'त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवी-
मशिक्षतास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत्।
न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः
क्षितावभूदेकधनुर्द्धरोऽपि सः॥"
चापुकः। यथा मनुः। ५। ७९।
"महतोऽप्येनसो मासात् त्वचैवाहिर्व्विमुच्यते॥"
त्वचम्। इति राजनिर्घण्टः। [illegible]
भाषा।

त्वक्क्षीर, पुं (कर्ण्णं ददातीति। दा+क।
कर्पूरः।) अत्र। इति हारावली। ११

त्वक्क्षीरा, स्त्री, (वंशस्य क्षीरमस्याः।) वंशरोचना। इत्यमरः। २। ९। १०९।
(वंशरोचनाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्।)

त्वक्क्षीरी, स्त्री, (वंशस्य क्षीरमस्याः। जातित्वात् ङीष्।) त्वक्क्षीरा। इति राजनिर्घण्टः। (यथा, सुश्रुते। १। ३८।
"विदारिगन्धा त्वक्क्षीरी विदारी [illegible]
[illegible]"

(पर्य्यायोऽस्या यथा, —
"वंशजा रोचना शुभ्रा तुगाक्षीरी तुगा शुभा।
त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी च वैणवी॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

त्वक्छदः, पुं (त्वगेव छदो यस्य।) खर्जूरः। इति शब्दमाला। खेजुरगाछ इति भाषा।

त्वक्पत्रं, क्ली, (त्वगिव पत्रमस्य ।) गुड़त्वक् । इत्यमरः ।२।४।१३४॥ तेजपत्रम् । इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । उत्कटम् २ भृङ्गम् ३ त्वचम् ४ चोचम् ५ वराङ्गकम् ६ । इत्यमरः ।२।४।१३४ ॥ (यथा, महाभारते ।१२।१७०।१८।
"चन्दनागुरुमुख्यानि त्वक्पत्राणां वनानि च ॥"
यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
"रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशकम् ॥")

त्वक्पत्री, स्त्री, (त्वक्पत्र+गौरादित्वात् ङीष् ।) हिङ्गुपत्री । तत्पर्य्यायः । कारवी २ पृथ्वी ३ वाष्पीका ४ कवरी ५ पृथुः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ४० ॥ तत्पत्री ७ । इति भरतः ॥

त्वक्पुष्पं, क्ली, (त्वचश्चर्म्मणः पुष्पमिव ।) रोमाञ्चः । इति त्रिकाण्डशेषः । किलासम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३१ ॥

त्वक्पुष्पिका, स्त्री, (त्वक्पुष्पी+स्वार्थे कन् पूर्व्वह्रस्वः ।) किलासम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ फुली इति भाषा ॥

त्वक्पुष्पी, स्त्री, (त्वक्पुष्प+गौरादित्वात् ङीष् ।) किलासम् । इति जटाधरः ॥

त्वच, त्वचोयाच्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) त्वचो याच्चकर्म्मणो ग्रहणम् । त्वच त्वचने इति प्राञ्चः । त्वचनं संवरणमिति रमानाथः । त्वचति कायं वर्म्मणा भटः । इति दुर्गादासः ॥

त्वच, ऋ कार्श्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-वेट् ।) ऋ, त्वचिष्यति त्वक्ष्यति । कार्श्यं तनूकरणम् । त्वचति काष्ठं तक्षा । इति दुर्गादासः ॥

त्वक्सारः, पुं, (त्वचि सारो यस्य ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥ (यथा, मनुः ।१०।३७।
"पञ्चालात् पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ॥"
वंशस्य त्वगपि । बाँशेर छाल इति भाषा ॥ यथा, सुश्रुते । १ । ८ ।
"अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकाग्निक्षारनखगोजीशेफालिकाशाकपत्रकरीरबालाङ्गुलय इति ॥") गुड़त्वक् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोणक्षः । रन्ध्रवंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तल्लसार्थोऽपि इति भाषा ॥ यथा, माघः । ४ । ६१ ।
"त्वक्साररन्ध्रपरिपूरणलब्धगीतिरस्मिन्नसौ मृदितपक्ष्मलरल्लकाङ्गः ॥")

त्वक्सारभेदिनी, स्त्री, (त्वचः सारं भिनत्तीति । भिद्+णिनिः+ङीप् ।) क्षुद्रचञ्चुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वक्सारा, स्त्री, (त्वक्सारो वंश उत्पत्तिकारणं लेनासयस्याः अच् ततष्टाप् ।) वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वंशरोचनाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

त्वक्सुगन्धः, पुं, (त्वचि सुगन्धः सद्गन्धो यस्य ।) नारङ्गः । इति भावप्रकाशः ॥

त्वक्सुगन्धा, स्त्री, (त्वचि सुगन्धो यस्याः ।) एलवालुकनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥

त्वग, इ कम्पे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-गतौ सकं-सेट् ॥)

त्वगङ्कुरः, पुं, (त्वचश्चर्म्मणः अङ्कुर इव ।) रोमाञ्चः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्वगक्षीरी, स्त्री, (त्वक्क्षीरी । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तुगाक्षीरी । वंशलोचना । इति जटाधरः ॥

त्वग्गन्धः, पुं, (त्वचि गन्धो यस्य ।) नागरङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्जं, क्ली, (त्वचः जायते इति । जन+डः ।) रोम । रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्दोषः, पुं, (त्वचो दोषो दूषणं यस्मात् ।) कोटरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्वग्जातरोगः । तस्यौषधं यथा,—
"मन्दोष्णलोध्रगौरामपूर्वं तु काञ्चनस्य च ।
तिलोद्वर्त्तितदेहस्य हरेद्‌गोधूमसारिकाम् ॥
त्वग्दोषश्चैव संकाश चर्म्मदोषश्च नश्यति ॥"
इति गारुडे १८४ अध्यायः ॥
स तु महारोगः । यथा, "महारोगाः पामरोगाद्याश्चतमरोगवत् । ते च उन्मादस्त्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगन्दरः उदरोऽश्मरी इत्यष्टौ पापरोगा नारदोक्ताः ।" इति शुद्धितत्त्वम् ॥

त्वग्दोषापहा, स्त्री, (त्वग्दोषं रोगविशेषं अपहन्तीति । हन+डः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्दोषारिः, पुं, (त्वग्दोषस्य रोगविशेषस्य अरिः शत्रुः । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वच, श संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) चकारयुक्तः । दन्त्यवर्गाद्यादिः । श, त्वचती त्वचन्ती । वृतिः संवरणम् । त्वचति कवचेन देहं वीरः । इति दुर्गादासः ॥

त्वचं, क्ली, (प्रशस्ता त्वगस्त्यस्येति । अर्श आदित्वात् अच् ।) गुडत्वक् । दारचिनी इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने १ अध्याये ।
"सोमवल्कोऽग्निता श्वेता पद्मं कालीयकं त्वचम् ॥")
तत्पर्य्यायः । त्वक् २ वल्कलम् ३ भृङ्गम् ४ वराङ्गम् ५ सुखशोधकम् ६ शकलम् ७ सिंहलम् ८ वन्यम् ९ सुरसम् १० कामवल्लभम् ११ उत्कटम् १२ बहुगन्धम् १३ विष्णुलम् १४ वनप्रियम् १५ नटपर्णम् १६ गन्धवल्कम् १७ वरम् १८ शीतम् १९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफकासविनाशित्वम् । शुक्रामशमनत्वम् । कण्ठशुद्धिकारत्वम् । लघुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वल्कलम् । चर्म्म । (यथा, हरिवंशे । १७७ । १३६ ।
"श्रीवत्साङ्कोऽरविन्दाक्ष ऊर्द्ध्वरोमा मृदुत्वचः ॥"
कञ्चुकः । खोलस् इति भाषा ॥ यथा, महाभारते । १२ । २४६ । ११ ।
"विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यो मुक्तत्वच इवोरगः ॥")
गुड़त्वक् । इति धरणिः ॥

त्वचा, स्त्री, (त्वच्+भावे टाप् । यद्वा, त्वचति संवृणोति सर्व्वशरीरमिति अच् ततष्टाप् ।) त्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥

त्वचीपत्रं, क्ली, (त्वचा त्वक् पत्रमिव यस्य ।) त्वक्पत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

त्वचिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन त्वचाः । त्वचत्+इष्ठन् । "विन्मतोर्लुक् ।" ५ । ३ । ६४ । इति मतुपो लुक् ।) त्वचीयान् । अतिशयत्वग्विशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

त्वचिसारः, पुं, (त्वचि सारो यस्य । "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।" ६ । ३ । ९ । इति सप्तम्या अलुक् ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥

त्वचिसुगन्धा, स्त्री, (त्वचि सुगन्धो यस्याः । सप्तम्या अलुक् ।) चुक्रिका । इति हारावली । ६७ ॥

त्वत्, त्रि, (तनोतीति । तन+"तनोतेरनश्च वः ।" उणां २ । ६३ । इति चकारात् क्विप् तुक् अनस्य वः ।) भिन्नः । इति जटाधरः ॥ (युष्मद्शब्दस्य मपर्य्यन्तस्य एकवचनपरस्य रूपम् ।) भवतः । इति व्याकरणम् ॥ तोमा हइते इति भाषा ॥

त्वञ्च, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । क्त्वावेट् ।) चकारयुक्तादिः । उ, त्वञ्चित्वा त्वक्त्वा । इति गतिः । इति दुर्गादासः ॥

त्वञ्च, उ ध सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् । क्त्वावेट् ॥)

त्वदीयं, त्रि, (तव इदम् । युष्मद्+छः । "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।" ७ । २ । ९८ । इति मपर्य्यन्तस्य त्वादेशः ।) भवदीयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रघुः । ३ । ५० ।
"अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा
पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ॥")

त्वर, ञि ष म ङ त्वरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ञि, त्वरितः तूर्णोऽस्ति । पा वधामहृद्यत्वरसंघुषास्वनिभ्यो निष्ठायां वेमत्वेऽपि येदेदूपारचभेदार्थमेतद्‌धुवन्धमन्यो मन्यन्ते । ष, त्वरा । म, त्वरयति । ङ, त्वरते । त्वरद इव शीघ्रमशृणागम् । नाशुनेतुमयशाः च तत्वरे । इति दुर्गादासः ॥

त्वरणं, क्ली, (त्वर+भावे ल्युट् ।) त्वरा । इति व्याकरणम् ॥ (त्वरते शीघ्रं गच्छतीति । त्वर+ल्युः । द्रुतगामिनि, त्रि । यथा, अथर्व्ववेदे ।११।८।२८ ।
"आरोहीच्चावाजेयीच त्वरणाः प्रमयाश्च याः ॥")

त्वरा, स्त्री, (त्वरणमिति । त्वर+"घटादयः षितः ।" इति अङ् । ततः स्त्रीलिङ्गत्वात् टाप् ।) वेगः । तत्पर्य्यायः । सम्भ्रमः २ । इत्यमरः ।३।२।२६ ॥ आवेगः ३ रयः ४ तूर्णिः ५ संवेगः ६ । इति हेमचन्द्रः ।२।२३६॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७६ । २७ ।
"असक्तं सत्वरं पूर्व्वं निर्ज्जितो जीवितप्रियः ।
मुक्तो न्वातिरिति ज्ञात्वा ना त्वरा मरणे पुनः ॥")

त्रिपुरमल्लि स्त्री (त्रिपुरायां तन्नामकदेशे जाता मल्ली ।) त्रिपुरमल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ।
(यथा, सुश्रुते । १२ । ७१ ।
"हरिद्रावचयष्ट्योषैः त्रिपुरमल्लि त्रिपुरमल्लिकम् ।
मातुलुङ्गरसयुक्तं चातुर्जातकसम्पदा ।")

त्रिपुष्कर, पुं नक्षत्रविशेषभागः । तद्दिनस्य । तद्योगात् पुरुषोऽपि त्रिपुष्करं । इति मनुटीकायां कुल्लूकभट्टः । (यथा, मनुः । ३ । १८५ ।
"त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।")

त्रिस्रोता, [स्] स्त्री, (त्रीणि स्रोतांसि यस्याः । यद्वा त्रिषु लोकेषु स्वर्गमर्त्यपातालेषु स्रोतांसि यस्याः ।) गङ्गा । (यथा, माघे । ३ । १० ।
"स्फुरत्तडिन्नमिवोद्वहन्तं
त्रिस्रोतसः सन्ततधारमम्बु ।")
नदीभेदः । इति मेदिनी । से ४२ ।

त्रिहल्य, त्रि, (त्रिवारं हलेन हतम् । हल + "सङ्ख्यायाः ... ।" ४।४।९७। इति यत् ।) वारत्रयकृष्टक्षेत्रम् । तत्पर्यायः । त्रिगुणाकृतम् २ तृतीयाकृतम् ३ त्रिसीत्यम् ४ । इत्यमरः । २ । ९ । ९ ।

त्रिहायणी स्त्री (त्रयो हायना यस्याः । "दाम हायनान्ताच्च ।" ४ । १ । २७ । इति ङीप् । "त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य ।" इति णत्वम् ।) त्रिवर्षा गौः । इत्यमरटीकायां रमानाथः । (यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे । २२ । ९ । १२ ।
'एतेनैव त्रिहायण्योऽपीति' एकस्यां त्रिहायण्यामित्यर्थः ... त्रिहायणी यस्याः ...) द्रौपदी । यथा —
"कृते युगे वन्दनीया त्रेतायां ...
द्वापरे द्रौपदीच्छाया तेन कृष्णा त्रिहायणी ।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ... ।
(त्रिवत्सरे त्रि । यथा महाभारते । ३ ।
२१८ । ६ ।
'अथ सप्तर्षिपत्नीनां रूपाणि त्रिहायणीम् ।
दत्वा मायामयी ... कुरुनन्दन ।")

त्रुट क ट । छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ।
त्रुट य ष्टि । (चुरां भ्वादिं तुदां च परं सकर्म्म-द्विधाभावमात्रे अत्र छेदनमात्रे अक सेट ।) ह्री स्वरवर्गप्रथमान्तः । क ट त्रोटयति । य त्रुट्यति त्रुट्यति । तुदादिगणान्तस्यैव कुटादित्वमिति । ष्टित्वाल्लिङ्गे न कुटादित्वम् । त्रि त्रुटति अत्रुटीत् । अयन्तु द्विधाभावेऽपि । यथा अत्रुट्यद्भीमधनुष्कोटिरिति इति महानाटकम् । नयनस्फुरदुर्दत्तिमिरकुम्भिकुम्भ ... । कर्म्मकर्त्रभावेऽपि यथा । ... इति दुर्गादासः ।

त्रुटि स्त्री (त्रुट्यति इति । त्रुट + "इगुपधात् कित् ।" उणां ४।१२०। इति इन् स च कित् ।) सूक्ष्मैला । (यथा सुश्रुते । उत्तरतन्त्रे । ५२ ।
"उत्कारिकां सर्पिषि साधयित्वा
पक्वा समन्वितां त्रुटिकोलपत्रैः ।"

अल्पकाल । ... कालस्य पर्यायो, यथा —
"क्षणसत्या लोचनयामश्च सूक्ष्मेला त्रुटिः ।"
इति मैदिनीकरप्रमाणायाम् ।)
अल्पम् । संशय । कालभेदः । स च द्वयोः परमाणुभोगकालोऽल्पकालः । इत्यमरः । ३ । ३ । १८ ।
अत्यल्पकालः । इति तट्टीकायां भरतः ।
यथा, भागवते । ३ । ११ । ५ ।
"अणुर्द्वौ परमाणू स्यात् त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः ।
जालार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्नगात् ।
त्रसरेणुत्रिकं भुङ्क्ते यः कालः स त्रुटिः
स्मृतः ।")

त्रुटिबीज, पुं (त्रुटिरस्य बीजमस्य ।) कचु । इति शब्दमाला ।

त्रुटी, स्त्री, (त्रुटि + "कृदिकारादक्तिनः ।" इति वा ङीष् ।) त्रुटि । इत्यमरटीकायां भरतः ।

त्रुन्प, वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं-सक सेट ।) त्रुम्पति । इति दुर्गादासः ।

त्रुन्फ, वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं सकं-सेट ।) त्रुम्फति । इति दुर्गादासः ।

त्रुप, वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां पर सकं सेट ।) त्रोपति । इति दुर्गादासः ।

त्रुफ वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं-सकं सेट ।) त्रोफति । इति दुर्गादासः ।

त्रेता स्त्री (त्रीन् भेदान् इता प्राप्तेति । यद्वा, त्रिधा इता । पृषोदरादित्वात् साधु ।) अग्नित्रयम् । यथा, हरिवंशे । २०१ । ५ ।
"त्रिधा प्रणीतो ज्वलनो मुनिभिर्वेददर्शिभिः ।
यस्मिंस्त्रेतामयो ... ।"
दक्षिणाग्निः गार्हपत्यः आहवनीयः एतत्त्रयम् अग्नित्रयम् । इत्यमरः । २ । ७ । २० । (यथा, हरिवंशे । २६ । ४५ ४६ ।
'मथित्वाग्निं त्रिधा कृत्वा अयजत स नराधिपः ।
इष्ट्वा यज्ञैर्बहुविधैर्गतस्तेषां सलोकताम् ।
अग्नेरेका परं तथा त्रेताग्नि समकारयत् ।
एकोऽग्नि पूर्वमेवासीदैलस्त्रेतामकारयत् ।")
द्वितीययुगम् । तस्य परिमाणं यथा —
'त्रिचत्वारिंशल्लक्षैश्च विंशत्सहस्राधिकैश्च ।
चतुर्युगं परिमितं नरमानक्रमेण च ।
द्विषष्टलक्षपरिमितं षण्णवतिसहस्रकम् ।
त्रेतायुगं परिमितं कालविद्भिः प्रकीर्त्तितम् ।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् । ७ ।
तस्य धर्म्मा यथा —
"त्रेतायुगे समायाते धर्म्मः पादोनतां गतः ।
अत्यन्तदुःखान्विता लोकाः कश्चित् केचित् तथा
 ◦ प्रथाः ।
विष्णुध्यानरता लोका यज्ञदानपरायणाः ।
वर्णाश्रमाचाररताः सुखिनः सुखचेतसः ।
चत्वा भूमिस्पृशः शूद्राः सर्व्वे क्षत्रियसेविनः ।
ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपारगाः ।
प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः ।
तपोऽनिरता नित्यं ... विष्णुसेविनः ।

कालवर्षी तडित्सौ च स्त्रियः सन्ति धर्मतः ।
सत्यपरा च प्रकृताः प्रजाश्च निरुद्विग्नाः ।"
इति पाद्मे क्रियायोगसारः ।

त्रेतायुगं, क्ली, (त्रेतैव युगम् ।) द्वितीययुगम् ।
तस्योत्पत्त्यादि यथा,—
"कार्त्तिकशुक्लनवम्यां सोमवारे त्रेतायुगोत्पत्तिः ।
तत्र अवतारत्रयम् । वामनपरशुरामश्रीराम-
रूपाः । पुष्करं तीर्थम् । माण्डव्यारण्यम् ।
पुष्करलोमर्षं तीर्थम् । धार्मिको लोकः ।
क्षत्रियतनाः प्राणाः । चतुर्दशहस्तपरिमितो
मानवदेहः । दशसहस्रवर्षं परमायुः । अत्र
द्वयोः रौप्यपात्रम् । तद्युगमानम् १२९६००० ।
तत्र राजानः ... मरुत ...
... रामचन्द्रादयो
... चक्रवर्त्तिनः । तद्यथा ।
रामचन्द्रस्ता नित्यं ... तीर्थदर्शनम् ।
... लोकाः राजानो ... ।
तत्र तारकब्रह्म ।
राम नारायणानन्त मुकुन्द मधुसूदन ।
कृष्ण केशव कंसारे हरे वैकुण्ठ वामन ।"
इति ... ।

त्रेतायुगाद्या, स्त्री, (त्रेतायुगस्य आद्या प्रथमा तिथिः ।) त्रेतायुगारम्भतिथिः । सा च कार्त्तिकशुक्लनवमी । तत्प्रमाणं युगाद्याशब्दे द्रष्टव्यम् ।

त्रैधा च (त्रिप्रकारम् । "संख्याया विधार्थे धा ।" ५ । ३ । ४२ । इति धा । "एधाच ।" ५ । ३ । ४६ । इति धा इत्यस्य एधाच ।) त्रिधा । इति मुग्धबोधम् । (यथा, ऋग्वेदे । १ । २२ । १७ ।
"इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।
समूढमस्य पांसुरे ।")

त्रै ङ पालने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां आत्म सकं अनिट ।) एजन्तत्वादात्त्वम् । ङ त्रायते । ... ।
त्रातीति त्रायते वा दिवि ... केचित्
... । इति रमानाथः । इति
दुर्गादासः ।

त्रैगुण्य, क्ली, (त्रिगुणानां भावः कर्म्म वा । त्रिगुण + ष्यञ् ।) त्रिगुणधर्म्मः । सत्त्वरजस्तमः । यथा —
'त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्ज्जुन ।"
इति श्रीभगवद्गीता ।
त्रैवर्गिकस्थानत्वम् । यथा,—
'त्रैगुण्यललिते चाक्रमवहित्रवधीसिते ।"
इति ... ।
त्रिभिः पूरणम् ।

त्रैध, च (त्रिप्रकारमिति त्रिधा । तस्य "द्वित्र्योश्च धमुञ् ।" ५।३।४५। इति वा एधाच्च धमुञ् ।) त्रिधा । इति मुग्धबोधम् । (यथा महाभारते । २ । ३९ । ३९ ।
"सर्व्वमेव ... दैवमेकं ... ।
पुंस ... त्रैधमेतन्निरुच्यते ।")

त्रैपुरः, पुं, (त्रिपुर एव । स्वार्थे अण् ।) त्रिपुरदेशः । तत्पर्य्यायः । डाहलः २ चैद्यः ३ चेदिः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२ ॥ (देशोऽयं कामरूपस्य सीमाप्रदेशः । यथा, कामाख्यातन्त्रे ।
"कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतम् ।
कामरूपाभिधो देशो गणेशगिरिमूर्द्धनि ॥"
कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतं यावत् ॥ त्रिपुरस्य राजा । यथा, महाभारते ।२।३१।५८।
"माद्रीसुतस्ततः प्रायाद्विजयी दक्षिणां दिशम् ।
त्रैपुरं स्ववशे कृत्वा राजानममितौजसम् ।
निजग्राह महाबाहुस्तरसा पौरवेश्वरम् ॥"
तद्देशवासिनि, पुंभूम्नि । यथा, मात्स्ये । ११३ । ५३ ।
"कोशलाः कोसलाश्चैव त्रैपुरा वैदिशास्तथा ॥"
त्रिपुराधिष्ठितासुरभेदे । यथा, हरिवंशे । १२६ । ५४ ।
"येनोद्धृतास्त्रैपुरा मायिनो वं
दग्धा घोरेण वितघान्ताः शरेण ॥")

त्रैलोक्यं, क्ली, (त्रिलोकी एव । चतुर्व्वर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् ।) त्रिलोकी । यथा, मार्कण्डेये ।
"त्रैलोक्यमेतदखिलं रिपुनाशनेन
त्रातं त्वया समरमूर्द्धनि तेऽपि हत्वा ॥"

त्रैलोक्यविजया, स्त्री, (त्रैलोक्यस्य विजयो यस्याः । एतस्याः सेवनेन हि त्रैलोक्यमधीनमिव प्रतिभातीति ज्ञानात् तथात्वम् ।) भङ्गा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ भाङ् इति ख्याता ॥

त्रैविद्यः, पुं, (ऋग्वेदयजुर्व्वेदसामवेदरूपास्तिस्रो विद्या यस्येति त्रिविद्यस्ततः स्वार्थे अण् । यद्वा, तिस्रो विद्या अधीते वेद वा । "तदधीते तद्वेद ।" ४।२।५९ । इति अण् ।) त्रिवेदज्ञः । त्रिविद्यावेत्ता । यथा, मनुः । १२ । १११ ।
"त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्व्वे परिषत् स्याद्दशावरा ॥"
(व्रतविशेषे, क्ली । यथा, मनुः । २ । २८ ।
"स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥"
"त्रैविद्याख्येन च व्रतेन ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ वेदत्रयप्रतिपाद्ये, त्रि । यथा, भागवते । ६ । २ । २४ ।
"धर्म्मं भागवतं शुद्धं त्रैवेद्यञ्च गुणाश्रयम् ॥"
"त्रैवेद्यं वेदत्रयप्रतिपाद्यं गुणाश्रयं यमदूतानां धर्म्मम् ।" इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

त्रोटकी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥

त्रोटिः, स्त्री, (त्रोटयते भिद्यतेऽनयेति । त्रोटि+ "अच इः ।" उणा० । ४ । १३८ । इति इः ।) चञ्चुः । कट्फलम् । पक्षी । मीनभेदः । इति मेदिनी । टे, १८ ॥

त्रोटिहस्तः, पुं, (त्रोटिश्चञ्चुर्हस्त इव ग्रहणसाधनं यस्य ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रोटी, स्त्री, (त्रोटि+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) त्रोटिः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रोत्रं, क्ली, (त्रायते रक्ष्यते नियम्यतेऽनेनेति । त्रै पालने + "अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ ।" उणा० । ४ । १७२ । इति उत्रः ।) गवादिताड़नदण्डः । पाँचनी इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । प्राजनम् २ तोदनम् ३ प्रवयणम् ४ । गजस्य तोदनदण्डः । तत्पर्य्यायः । वेणुकम् २ वेणुकम् ३ इत्यमरभरतौ ॥ अस्त्रम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ व्याख्यप्रक्रिया । व्याधिभेदः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

त्रौक, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) चतुर्द्दशस्वरी । रेफमध्यः । ऋ, अतुत्रौकत् । ङ, त्रौकते । इति दुर्गादासः ॥

त्र्यक्षः, पुं, (त्रीणि अक्षीणि नेत्राणि यस्य । ततः समासान्तषप्रत्ययः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०६ । ११ ।
"आससाद महात्मानं त्र्यक्षं त्रिपुरमर्द्दनम् ॥"
दैत्यविशेषः । यथा, भागवते । ७ । २ । ४ ।
"भो भो दानवदैतेया द्विमूर्द्धंस्त्र्यक्ष ! शम्बर ! ।
शतबाहो ! हयग्रीव ! नमुचे ! पाक ! इल्वल ! ॥"
नेत्रत्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । २ । ४३ । १ ।
"चेदिराजकुले जातस्त्र्यक्ष एष चतुर्भुजः ॥")

त्र्यक्षरः, पुं, (त्रीणि अक्षराणि यत्र ।) घटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (त्रीणि अकारोकारमकारात्मकानि अक्षराणि यत्र । प्रणवादौ, त्रि । यथा, मनुः । ११ । २६६ ।
"आद्यं यत् त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।
स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥"
छन्दोभेदे, स्त्री । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ९ । ३१ ।
"विष्णुस्त्र्यक्षरेण त्रीँल्लोकानुदजयत्तानुज्जेषम् ॥"
"विष्णुस्त्र्यक्षरेणाक्षरत्रयात्मकेन छन्दसा तान् तादृशान् मनुष्यानुज्जेयमधिकं जयेयम् ।" इति वेददीपे महीधरः ॥)

त्र्यङ्गटं, क्ली, (त्रिभिरङ्गैरट्यते गम्यते इति । त्र्यङ्ग+अट+अप् । शकन्ध्वादित्वादलोपः ।) शिक्यभेदः । भौताङ्गनी । इति मेदिनी । टे,४४॥

त्र्यङ्गटः, पुं, (त्रिभिरङ्गैरटतीति । अट्+अच् ।) भौताङ्गनी । शिक्यभेदः । ईश्वरः । इति हेमचन्द्रः ॥

त्र्यञ्जनं, क्ली, (त्रयाणां अञ्जनानां समाहारः ।) अञ्जनत्रयम् । यथा, कालाञ्जनं पुष्पाञ्जनं रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्र्यध्वगा, स्त्री, (त्रिषु अध्वसु मार्गेषु गच्छतीति । गम+डः ।) गङ्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्र्यम्बकः, पुं, (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि अम्बकानि नेत्राणि यस्य । शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५९ । १२ ।
"त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् ॥"
"त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणामम्बकः पिता ।" इति ऋग्वेदभाष्ये सायनः ।) एकादशरुद्राणामन्यतमः । यथा, मात्स्ये । ५ । २९—३० ।
"अनेकपादहिर्ब्रध्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
एते रुद्राः समाख्याता एकादशगणेश्वराः ॥")
शिवांशचन्द्रशेखरनामकपौष्यराजपुत्रः । यथा,
"एवं तिसृणामम्बानां गर्भे जातो यतो हरः ।
अतस्त्र्यम्बकनामाभूत् प्रथितो लोकदैवयोः ॥
स राजपुत्रः कौमारावस्थां प्राप यदा तदा ।
सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो जिष्णोस्तुल्यो बभूव च ॥
बले वीर्य्ये प्रहरणे शास्त्रे शीले च तत्समः ।
नान्योऽभून्नृपशार्दूल ! नो वा भूमौ भविष्यति ॥
अभिषिच्याथ तं राजा कुमारं बलवत्तरम् ।
दशपञ्चैकवर्षीयं सर्व्वराजगुणैर्युतम् ॥
तिसृभिः सह भार्य्याभिर्व्वनं पौष्यो विवेश ह ।
वृद्धोचितक्रियां कर्त्तुं राजा परमधार्म्मिकः ॥
गते पितरि राजा स वनवासं महाबलः ।
सर्व्वां क्षितिं वशे चक्रेऽमात्यैः स चन्द्रशेखरः ॥
सार्व्वभौमो नृपो भूत्वा राजभिः परिसेवितः ।
अमरैरिव देवेन्द्रो विजहार श्रिया युतः ॥
एवं पौष्यसुतो भूत्वा त्र्यम्बकः प्राप्य निर्वृतिम् ।
ब्रह्मावर्त्ताङ्कये रम्ये करवीराह्वये पुरे ॥
दृषद्वतीनदीतीरे राजा भूत्वा मुमोद ह ॥"
इति कालिकापुराणे ४९ अध्यायः ॥*॥
अन्यत् चन्द्रशेखरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

त्र्यम्बकसखः, पुं, (त्र्यम्बकस्य महादेवस्य सखा बन्धुः । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) कुवेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७१ ॥

त्र्यम्बका, स्त्री, (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि अम्बकानि नेत्राणि यस्याः ।) दुर्गा । यथा,—
"सोमसूर्य्यानलास्त्रीणि यस्या नेत्राणि अम्बिका ।
तेन सा त्र्यम्बका देवी मुनिभिः परिकीर्त्तिता ॥")
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

त्र्यहस्पर्शः, पुं, (त्र्यहं चान्द्रदिनत्रयं स्पृशतीति । स्पृश+पचाद्यच् ।) त्रिदिनस्पृक् । तिथित्रयसंस्पृष्टमहः । इति ज्योतिषम् ॥

त्र्यहस्पृशं, क्ली, (त्र्यहं स्पृशतीति । स्पृश+ "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) त्र्यहस्पर्शः । तथा च वशिष्ठः ।
"एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा
तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम् ॥
फलमिति वैदिककर्म्मपरम् ॥
अधिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भानुलङ्घिते मासि ।
चक्रिणि सुप्ते कुर्य्यान्नो माङ्गल्यं विवाहञ्च ॥
इति भीमपराक्रमः ॥
दिनपाते दिनक्षये ।
त्र्यहस्पृशं नाम यदेतदुक्तं
तत्र प्रयत्नः क्षतिभिर्विधेयः ॥
विवाहयात्राशुभपुष्टिकर्म्म
सर्व्वं न कार्य्यं त्रिदिनस्पृशि तु ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

त्र्यहैहिक त्रि, (ईहायां चेष्टायां भवमैहिकं धनम्। "तत्र भव।" ४।३।५३। इति ठञ्। त्र्यहे दिनत्रये पर्य्याप्तं ऐहिकं धनं यस्य।) दिनत्रयनिर्व्वाहोचितधनयुक्तः। यथा
'कुशूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा।
त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा॥"
इति मानवे। ४। ७।
"कुशूलधान्यक इति। कुशूलो व्रीह्यागार स्यादित्याभिधानिकाः। इष्टकादिनिर्म्मितागारं धान्यसञ्चयी भवेत्। अयं कालविशेषापेक्षायाम्।
यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्य्याप्तं भृत्यवृत्तये।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति॥
इति मनूक्त एव कालो ग्राह्यः। तेन नित्यनैमित्तिकधर्म्मकृत्यपोष्यवर्गसहितस्य गृहिणो यावता धान्यादिधनेन वर्षत्रयं समधिकं वा निर्व्वाहो भवति तावद्धनं कुशूलधान्यकम् उच्यते। वर्षनिर्व्वाहोचितधान्यादिधनं कुम्भीधान्यं। प्राक् सौमिकी क्रिया कुर्य्यात् यस्यान्नं वार्षिकं भवेदिति याज्ञवल्क्येन यज्ञस्य वार्षिकसञ्चयाभ्यनुज्ञानात्। मनुरपि यदा वानप्रस्थस्यैव समानिचय एव वैतमेन समासञ्चयं वक्ष्यति तदपेक्षया बहुपोष्यवर्गस्य गृहिणः समुचितः संवत्सरसञ्चयः। मेधातिथिस्तु। यावता धान्यादिधनेन बहुभृत्यदारादिमतस्त्रिवत्सरस्थितिर्भवति तावत् स्वधान्यधनवानपि कुशूलधान्यक इत्यभिधाय कुम्भी उष्ट्रिका षाण्मासिकधान्यादिनिचयः कुम्भीधान्यक इति व्याख्यातवान्। गोविन्दराजस्तु कुशूलधान्यक इत्येतद्व्याचष्ट कोष्ठप्रमाणधान्यसञ्चयो वा स्यात् द्वादशाहमात्रपर्य्याप्तधनः। कुम्भीधान्यक इत्येतद्व्याचष्टे उष्ट्रिकाप्रमाणधान्यादिसञ्चयो वा षडहमात्रपर्य्याप्तधनः।
द्वादशाहं कुशूलेन इति कुम्भ्या दिनानि षट्।
इमामश्रुतां गोविन्दराजोक्तिं नाद्रियामहे।
ईहा चेष्टा तस्यां भवं ऐहिकं त्र्यहपर्य्याप्तमैहिकं धनं यस्य स त्र्यहैहिकः तथा वा स्यात् दिनत्रयनिर्व्वाहोचितधन इत्यर्थः। श्वोभवं श्वस्तनं भक्तं सञ्चयोऽस्यास्तीति मत्वर्थीयमिकं कृत्वा नञ्समासः तथा वा भवेत्। इति कुल्लूकभट्टः॥
त्र्यार्षेयाः, पुं (त्रय ऋषेरपत्य आर्षेयं। ऋषि+ढक्। त्रय आर्षेयाः ऋषिधर्म्मा नेत्रादीन्द्रियक्रिया भावरूपा येषाम्।) अन्धबधिरमूकाः। यथा।
"अधीतानि वचनानि सर्व्वाणि तिर्य्यगधिकरण्यायमूलानि। तथा हि तिर्य्यगधिकरणे। तिर्य्यक्षु त्र्यार्षेयदेवतानामनधिकार इति याज्ञमात्रे उक्तम्। तत्र देवत्र तिरश्चां विधिज्ञानाकरत्वविरहात् मन्त्रो प्रपदत्वविरहात् त्र्यार्षेयाणामन्धबधिरमूकानां अवेक्षणश्रवणोच्चारणविरहाच्चेति श्रीचण्डेश्वरपादस्वीकृतिन्यायेन विधिप्रवृत्तिर्य्यगधिकरणम्॥ (त्रय आर्षेया अवयवो यस्य। त्रिप्रवरे गोत्रभेदः॥)

त्र्याहिक, त्रि, (त्र्यहे भव। त्र्यह+ठञ्।) तृतीयेऽह्नि भव। यथा, ऐकाहिकद्व्याहिकत्र्याहिकचातुर्थिकसततज्वरविषमज्वर इत्याद्य वराङ्गिसारोत्तमम्॥
("ऐकाहिको द्व्याहिकश्च त्र्याहिकश्च तथापरः। वलाज्वरश्चतुर्थोऽपि विनाशीयाह्निकश्च यः॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये॥
अस्यौषधं यथा —
'रसनं गन्धं प्रत्येकं त्रिशिरीषस्य मादिकम्।
गोजिह्वया जयन्त्या च तण्डुलीयेन भावयेत्॥
प्रत्येकं सप्तसप्ताहं शुष्कं गुञ्जाचतुष्टयम्।
जरणेन घृतेनाद्यात् त्र्याहिकज्वरशान्तये॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे॥)
त्र्यूषण क्ली, (त्रयाणां उषणानां समाहारः। पात्रादित्वात् स्त्रीत्वं न।) मिलितशुण्ठीपिप्पलीमरिचम्। इत्यमरः। २।१०।१११। (यथा, गारुडे १६८ अध्याये।
'यमानी चित्रकं धान्यं त्र्यूषणं जीरकं तथा॥")
त्र्यूषण क्ली, (त्रयाणां उषणानां पिप्पलीमरिचशुण्ठीनां समाहारः।) त्र्यूषणम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥
(पिप्पलीमरिचं शुण्ठीत्रयमेतद्विमिश्रितम्।
त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं कटुत्रयमथोच्यते॥'
इति वैद्यकपरिभाषायाम्॥
अस्य गुणा यथा,—
"त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान्।
गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीनसान्॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
(घृतविशेषः। यथा, चरके चिकित्सास्थाने २२ अध्याये।
"त्र्यूषणं त्रिफलां द्राक्षां काश्मर्य्याणि परूषकम्।
द्वे पाठे मरलं धात्रीं स्वगुप्तां चित्रकं शटीम्॥
ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम्।
त्रिकण्टकं विदारीं च पिष्ट्वा कर्षसमं घृतात्॥
प्रस्थं चतुर्गुणं क्षीरं सिद्धं कासज्वरं भिषेत्।
ज्वरगुल्मारुचिप्लीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत्॥
कामलार्शोऽनिलाष्ठीलाक्षतशोषक्षयापहम्।
त्र्यूषणं नाम विख्यातमेतद्घृतमनुत्तमम्॥')
त्व, त्रि, (युष्मद्+स। त्वाहौ सौ।' ७।२। ९४। इति त्वादेशः।) भवान्। तुमि इति भाषा। युष्मच्छब्दस्य प्रथमैकवचनान्तरूपोऽयं लिङ्गत्रये समानः। इति व्याकरणम्॥
त्व त्रि, (तनोति विस्तारयतीति। तन+"तनोतेरनश्च व।" उणां। २। ६३। इति चात् क्विप् अनश्च व। आगमानित्यत्वात् तुगेकारिपकः।) भिन्नः। अन्यः। इत्यमरः। ३। १। ८२। (एकः। इति निरुक्तिः। १। ७। यथा ऋग्वेदे। १०। ७१। ४।
'उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्।
उतो त्वस्मै तन्वं वि सस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः।"

"त्वशब्द एकवाची। एकः। उतशब्दोऽप्यर्थे। पश्यन्नपि मनसा पर्य्यालोचयन्नपि वाचं न ददर्श। दर्शनफलाभावात् पश्यति। त्व एकः शृण्वन्नपि वाचं न शृणोति श्रवणफलाभावात्। इत्यनेनार्थेनाविद्वानभिहितः।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)
त्वक् [च] स्त्री, (त्वचति संवृणोति मेदश्शोणितादिकमिति। त्वच संवरणे+क्विप्। यद्वा तनोति विस्तारयतीति। तन+"तनोतेरनश्च व।" उणां। २। ६३। इति चिक् अनश्च व।) इन्द्रियविशेषः। यथा,—
"पूर्व्ववन्निलसायुक्तं देहव्यापि त्वगिन्द्रियम्।
प्राणादिस्तु महावायुपर्य्यन्तो विषयो मतः॥
उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः।
रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम्॥
द्रव्याध्यक्षे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम्॥"
इति भाषापरिच्छेदः॥
वल्कलम्। (यथा, रघुः। २। ३७।
"कण्डूयमानेन कटं कदाचित्
वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य॥")
गुडत्वक्। (यथा बृहत्संहितायाम्। ७७।१९।
'त्वगुशीरपत्रभागैः सूक्ष्मैलार्धेन संयुतैश्चूर्णः।
पटवासः प्रवरोऽयं मृगकर्पूरप्रबोधेन॥")
चर्म्म। इति मेदिनी। चे ६। अस्य पर्य्यायः।
असृग्धरा २। इत्यमरः॥ असृक्स्वरा ३। इति तट्टीका॥ त्वचम् ४ त्वचा ५ चर्म्म ६ कृत्ती ७ छल्ली ८। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा रघुः। ३। २१।
'त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवीमशिक्षतास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत्।
न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः
क्षितावभूदेकधनुर्द्धरोऽपि सः॥"
कञ्चुकः। यथा मनुः। २। ७९।
"महतोऽप्येनसो मासात् त्वचेवाहिर्विमुच्यते॥")
त्वचम्। इति राजनिर्घण्टः॥ दारचिनी इति भाषा॥
त्वक्कर्पूरः, पुं, (कर्पूरं रातीति। रा+क। त्वचः कर्पूरः।) मधु। इति हारावली। १५६।
त्वक्क्षीरा, स्त्री, (वंशत्वचः क्षीरमस्याः।) वंशरोचना। इत्यमरः। २। ९। १०९॥
(वंशरोचनाशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या॥)
त्वक्क्षीरी, स्त्री, (वंशत्वचः क्षीरमस्य। गौरादित्वात् ङीष्।) त्वक्क्षीरा। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते। १। ३८।
"सिताजगन्धा त्वक्क्षीरी विदारी चित्रकः क्षमा॥"
(पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"स्याद्वंशरोचना वांशी तुगाक्षीरी तुगा शुभा।
त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी च वैणवी॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
त्वक्छद, पुं (त्वगेव छदो यस्य।) चोरीपत्रः। इति रत्नमाला॥ चोरकाण्डी इति भाषा॥

त्वक्पत्रं, क्ली, (त्वगिव पत्रमस्य ।) गुड़त्वक् । इत्यमरः ।२।४।१३४॥ तेजपत्रम् । इति केचित् । इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः । उत्कटम् २ भृङ्गम् ३ त्वचम् ४ चोचम् ५ वराङ्गकम् ६ । इत्यमरः ।२। ४ । १३४ ॥ (यथा, महाभारते ।१२।७०।१८। "चन्दनागुरुमुख्यानि त्वक्पत्राणां वनानि च ॥"

यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।

"रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशकम् ॥")

त्वक्पत्री, स्त्री, (त्वक्पत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।) हिङ्गुपत्री । तत्पर्य्यायः । कारवी २ पृथ्वी ३ वाष्पीका ४ कवरी ५ पृथुः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ४० ॥ तनुपत्री ७ । इति भरतः ॥

त्वक्पुष्पं, क्ली, (त्वचश्चर्म्मणः पुष्पमिव ।) रोमाञ्चः । इति त्रिकाण्डशेषः । किलासम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३१ ॥

त्वक्पुष्पिका, स्त्री, (त्वक्पुष्पी + स्वार्थे कन् पूर्व्वह्रस्वः ।) किलासम् । इति त्रिकाण्डशेषः । छुली इति भाषा ॥

त्वक्पुष्पी, स्त्री, (त्वक्पुष्प + गौरादित्वात् ङीष् ।) किलासम् । इति जटाधरः ॥

त्वक्ष, त्वचोग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) त्वचो ग्रहश्चर्म्मणो ग्रहणम् । त्वक्ष त्वचने इति प्राञ्चः । त्वचनं संवरणमिति रमानाथः । त्वक्षति कायं वर्म्मणा भटः । इति दुर्गादासः ॥

त्वक्ष, ऊ कार्श्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-वेट् ।) ऊ, त्वक्षिष्यति त्वक्ष्यति । कार्श्यं तनूकरणम् । त्वक्षति काष्ठं तक्षा । इति दुर्गादासः ॥

त्वक्सारः, पुं, (त्वचि सारो यस्य ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥ (यथा, मनुः ।१०।३७ ।

"चण्डालात् पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ॥"

वंशस्य त्वगपि । बैंचारि इति भाषा ॥ यथा, सुश्रुते । १ । ८ ।

"अशुभ्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकास्थिवारनखगोजीशेफालिकाशाकपत्रकरीरबालाङ्कुलय इति ॥") गुड़त्वक् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोणरुषः । रक्तवंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तलसारौंग इति भाषा ॥ यथा, माघः । ४ । ६१ ।

"त्वक्सारसन्ध्रपरिपूरितलक्ष्यगीतिरस्मिन्नसौ मृदितपक्वलरक्तकाङ्गः ॥")

त्वक्सारभेदिनी, स्त्री, (त्वचः सारं भिनत्तीति । भिद् + णिनिः + ङीप् ।) क्षुद्रचञ्चुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वक्सारा, स्त्री, (त्वक्सारो वंशः तदुत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्याः अच् ततष्टाप् ।) वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वंशरोचनाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

त्वक्सुगन्धः, पुं, (त्वचि सुगन्धः सद्गन्धो यस्य ।) नारङ्गः । इति भावप्रकाशः ॥

त्वक्सुगन्धा, स्त्री, (त्वचि सुगन्धो यस्याः ।) एलवालुकनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥

त्वग, इ कम्पे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-गतौ सकं-सेट् ॥)

त्वगङ्कुरः, पुं, (त्वचश्चर्म्मणः अङ्कुर इव ।) रोमाञ्चः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्वगाक्षीरी, स्त्री, (त्वक्क्षीरी । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तुगाक्षीरी । वंशरोचना । इति जटाधरः ॥

त्वग्गन्धः, पुं, (त्वचि गन्धो यस्य ।) नागरङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्जं, क्ली, (त्वचः जायते इति । जन + डः ।) रोम । रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्दोषः, पुं, (त्वचो दोषो दूषणं यस्मात् ।) कोठरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्वग्जातरोगः । तस्यौषधं यथा,—

"मन्दोष्णालोध्रनीराम्लचूर्णन्तु कनकस्य च ।
तेनोद्वर्त्तितदेहस्य हरेद्गौरप्रसारिकाम् ॥
त्वग्दोषश्चैव सेकाच्च घर्म्मदोषश्च नश्यति ॥"

इति गारुड़े १८४ अध्यायः ॥

स तु महारोगः । यथा, "महारोगिणः पापरोगाष्टकान्यतमरोगवतः । ते च उन्मादस्त्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगन्दरः उदरोऽश्मरी इत्यष्टौ पापरोगा नारदोक्ताः ।" इति शुद्धितत्त्वम् ॥

त्वग्दोषापहा, स्त्री, (त्वग्दोषं रोगविशेषं अपहन्तीति । हन + डः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्दोषारिः, पुं, (त्वग्दोषस्य रोगविशेषस्य अरिः शत्रुः । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वच, श संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) चकारयुक्तः । दन्त्यवर्गाद्यादिः । श, त्वचती त्वचन्ती । इतिः संवरणम् । त्वचति कवचेन देहं वीरः । इति दुर्गादासः ॥

त्वचं, क्ली, (प्रशस्ता त्वगस्त्यस्येति । अर्श आदित्वात् अच् ।) वृक्षविशेषः । दारचिनी इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने १ अध्याये ।

"सोमवल्कस्त्वचा श्वेता मधुं कालीयकं त्वचम् ॥")

तत्पर्य्यायः । त्वक् २ वल्कलम् ३ भृङ्गम् ४ वराङ्गम् ५ मुखशोधनम् ६ शकलम् ७ सिंहलम् ८ वन्यम् ९ सुरसम् १० कामवल्लभम् ११ उत्कटम् १२ बहुगन्धम् १३ विष्णुलम् १४ वनप्रियम् १५ गटपर्णम् १६ गन्धवल्कम् १७ वरम् १८ शीलम् १९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफकासविनाशित्वम् । शुक्रामश्रमनत्वम् । कण्ठशुद्धिकरत्वम् । लघुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वल्कलम् । चर्म्म । (यथा, हरिवंशे । १७७ । १३६ ।

"श्रीवत्साङ्कोऽरविन्दाक्ष ऊर्द्ध्वरोमा त्वड़्लचः ॥"

कञ्चुकः । खोलस इति भाषा ॥ यथा, महाभारते । १२ । २७८ । ११ ।

"विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यो मुक्तात्वच इवोरगः ॥")

गुड़त्वक् । इति धरणिः ॥

त्वचा, स्त्री, (त्वच् + मचे टाप् । यद्वा, त्वचति संवृणोति सर्व्वशरीरमिति त्वच् ततष्टाप् ।) त्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥

त्वचैपत्रं, क्ली, (त्वचा त्वक् पत्रमिव यस्य ।) त्वक्पत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

त्वचिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन त्वग्वान् । त्वग्वत् + इष्ठन् । "विन्मतोर्लुक् ।" ५ । ३ । ६५ । इति मतुपो लुक् ।) त्वचीयान् । अतिशयत्वग्विशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

त्वचिसारः, पुं, (त्वचि सारो यस्य । "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।" ६ । ३ । ९ । इति सप्तम्या अलुक् ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥

त्वचिसुगन्धा, स्त्री, (त्वचि सुगन्धो यस्याः । सप्तम्या अलुक् ।) क्षुद्रैला । इति हारावली ।६७॥

त्वत्, त्रि, (तनोतीति । तन + "तनोतेरनश्च वः ।" उणां २ । ६३ । इति चकारात् क्विप् तुक् अनश्च वः ।) भिन्नः । इति जटाधरः ॥ (युष्मद्शब्दस्य मपर्य्यन्तैकवचनस्य रूपम् ।) भवतः । इति व्याकरणम् ॥ तोमा हइते इति भाषा ॥

त्वत्प, उ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । क्त्वावेट् ।) चकारयुक्तादिः । उ, त्वञ्चित्वा त्वक्त्वा । इतिर्गतिः । इति दुर्गादासः ॥

त्वञ्च, उ श सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् । क्त्वावेट् ॥)

त्वदीयं, त्रि, (तव इदम् । युष्मद् + छः । "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।" ७ । २ । ९८ । इति मपर्य्यन्तस्य त्वादेशः ।) भवदीयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रघुः । ३ । ५० ।

"अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा
पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ॥")

त्वर, ञि ष म ङ सम्भ्रमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ञि, त्वरितः तूर्णोऽस्ति । या रयामहृषत्वरसंयुषस्त्रभिन्यो निष्ठायां वेमत्वेऽपि वेदेस्विपारणभेदाधमेतदनुवर्त्तमन्यो मन्यन्ते । ष, त्वरा । म, त्वरयति । ङ, त्वरते । त्वर इह शीघ्रमनुष्ठानम् । नानुनेतुमयत्नः स तत्वरे । इति दुर्गादासः ॥

त्वरणं, क्ली, (त्वर + भावे ल्युट् ।) त्वरा । इति व्याकरणम् ॥ (त्वरते शीघ्रं गच्छतीति । त्वर + ल्युः । द्रुतगामिनि, त्रि । यथा, अथर्व्ववेदे ।११। ८ । २८ ।

"धानेयीश्च वासेयीश्च त्वरणाः कृपणाश्च याः ॥")

त्वरा, स्त्री, (त्वरणमिति । त्वर + "घटादयः षितः ।" इति अङ् । ततः स्त्रीलिङ्गत्वात् टाप् ।) वेगः । तत्पर्य्यायः । सम्भ्रमः २ । इत्यमरः ।३। २ । २६ ॥ आवेगः ३ त्वरिः ४ तूर्णिः ५ संवेगः ६ । इति हेमचन्द्रः ।२।२३६॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७८ । २७ ।

"असत्यत्वं तथा पूर्व्वं निर्ज्जितो जीवितप्रियः ।
मुक्तो ज्ञातिरिति ज्ञाला का त्वरा मरणे पुनः ॥")

त्वरि, स्त्री (त्वरणमिति। त्वर+भावे इन्।) त्वरा। इति हेमचन्द्रः। २। २३६॥

त्वरित क्ली, (त्वर+क्त।) शीघ्रम्। (त्वरते स्मेति। त्वर+गत्यर्थाकर्म्मकेति कर्त्तरि क्त। यद्वा त्वरा सञ्जातास्य। त्वरा+तारकादित्वात् इतच्।) तद्विशिष्टे त्रि। इत्यमरः।३।१।६८॥ (यथा पञ्चतन्त्रे। ३। १०२।
"सन्तरायप्रयुक्तस्य धर्म्मस्य त्वरिता गतिः॥")

त्वरितोदितम् त्रि (त्वरितं शीघ्रं यथा तथा उदितं कथितम्।) शीघ्रोच्चारितवचः। तत्पर्य्यायः। निरस्तम् २। इत्यमरः। १। ६। २०॥

त्वष्ट त्रि (त्वक्ष्यते तनूक्रियते स्मेति। त्वक्ष तनूकरणे+क्त।) तनूकृतः। चाँचा छोला इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। तष्टः २। इत्यमरः। ३। ११। ६६॥

त्वष्टा [ष्ट] पुं (त्विषति दीप्यतीति। त्विष दीप्तौ+"नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोत्रिति।" उणां।२।६६। इति तृच् इत्वाभावश्च।) आदित्यविशेषः। (यथा महाभारते। १। ६५। १४ १५।
"अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः।
ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि भारत॥
धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च।
भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा।
एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते॥"
अत्र तु चाक्षुषस्य मनोरन्तरे तुषिता नाम देवा आसन् वैवस्वतेऽन्तरे तु द्वादश आदित्याः। इति विष्णुपुराणे। १। १५। १३१—१३३॥ तथा मात्स्ये च। ६। ३—५॥ त्वक्षति तनूकरोति काष्ठादिकं शिल्पकार्य्यत्वात्। त्वक्ष+तृच्।) विश्वकर्म्मा। इति हेमचन्द्रः।२।५८१॥ (यथा माघे। ३। ३५।
'त्वष्टुः सदाभ्यासगृहीतशिल्प-
विज्ञानसम्पत्प्रसरस्य सीमा॥'
चैत्रमाघमासस्थरथपरिभ्रमणाधिकारिणां अन्यतमः। यथा विष्णुपुराणे। २। १०। १५।
"त्वष्टाथ जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा।
ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजित् धृतराष्ट्रोऽथ सप्तमः।
माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय! भास्करे॥'
विश्वकर्म्मणः पुत्त्रविशेषः। यथा, विष्णुपुराणे। १। १५। १२२।
'तस्य पुत्त्रास्तु चत्वारस्तेषां नामानि मे शृणु।
अजैकपादहिर्ब्रध्नस्त्वष्टा रुद्रश्च बुद्धिमान्॥'
प्रजापतिविशेषः। यथा महाभारते।५।६।२।
'त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीत् देवश्रेष्ठो महातपाः।
स पुत्त्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात् किलासृजत्॥'
महादेवः। यथा महाभारते। १३। १७।१०३।
'धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः॥')
चित्रानक्षत्राधिपतिविशेषः। इत्यमरः। २।१०।६॥ अस्य पर्य्यायः। कालतट शब्दे उत्तमतिव्य स्य धारशब्दे द्रष्टव्याः॥ (इन्द्रः। इति ऋग्वेदभाष्ये सायनः। १। ११७। २२॥ अहरीमः। इति तत्रैव सायनः। ३। ४८। ४॥)

त्वाचप्रत्यक्ष क्ली, (त्वचा त्वक् सन्निकर्षं प्रत्यक्षम्।) स्पर्शज्ञानम्। त्वगादेः स्पर्शद्वारा बोधः। यथा, "अथ ज्ञानमात्रे त्वङ्मनःसंयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिकालेऽपि त्वाच प्रत्यक्षं स्यात्।" इति सिद्धान्तमुक्तावली॥

त्वाष्टी, स्त्री, दुर्गा। यथा,—
"तुष तुष्टौ स्मृतो धातुस्तस्य तुष्टौ निपातने।
तस्मादेषा प्रजास्तुष्टौ त्वाष्टी तेन प्रकीर्त्तिता॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥

त्वाष्ट्र पुं (त्वष्टुरपत्यं पुमान्। अण्।) वृत्रा-सुरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, देवीभागवते। ५। ५। ४।
'उद्यमेन हतस्त्वाष्ट्रो नमुचिर्म्बल एव च॥"
विश्वरूपः। यथा, भागवते। ६। ८। ३।
'वृत पुरोहितस्त्वाष्ट्रो महेन्द्रायानुपृच्छते॥"
त्वष्टृसम्बन्धिनि, त्रि। यथा, मार्कण्डेये।२१।८५।
'ततोऽस्य त्वाष्ट्रमादाय चिह्नेन प्रति दान-वान्॥"
तथा भागवते। ६। १४। २७।
'अर्पयित्वा धनं त्वाष्ट्रं मदारमजयद्विभुः॥"
त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्येति अण्। चित्रा नक्षत्रम्। यथा, बृहत्संहितायाम्। ७। ११।
'चौरा भवणत्वाष्ट्रे वसुदेवं भारवच्चैव।')

त्वाष्ट्री स्त्री, (त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्याः। त्वष्टृ+अण्+ङीप्।) चित्रानक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ (त्वष्टुर्विश्वकर्म्मणोऽपत्यं स्त्री।) सञ्ज्ञानाम्नी सूर्य्यपत्नी। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। १। ६६। ३५।
'त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्य्या वडवा रूपधारिणी।
असूयत महाभागा सान्तरीक्षेऽश्विनावुभौ॥')
रथिका। क्षुद्ररथः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

त्विट्, [ष] स्त्री, (त्विष दीप्तौ+सम्पदादित्वात् क्विप्।) शोभा। (यथा, महाभारते। ३। २०। २।
"अपश्यं द्वारकाञ्चाहं महाराज! हतत्विषम्।)
प्रभा। (यथा, माघे। १। ३।
"चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरः
ततः शरीरीति विभावित्वाकृतिम्॥)
वाक्। इति मेदिनी। षे, १३॥ व्यवसायः। जिगीषा। इति विश्वः॥ (दीप्यमाने त्रि। यथा ऋग्वेदे। ४। १७। २।
'तव त्विषो जनिमन् रेजत द्यौ रेजद्भूमिर्भियसा स्वस्य मन्योः॥'
"हे इन्द्र त्विषो दीप्यमानस्य तव त्वदीये जनिमन् जन्मनि सति। इति तद्भाष्ये सायनः॥)

त्विष औ ञ भासि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां उभं दाने सकं अन्यत्र अकं अनिट्।) औ अत्विक्षत्। ञ, त्विषति त्विषते। भासो दीप्तिः। अवान्तिवारणे दाने च त्विषौ ञ अनुवर्त्तते। औ अत्विक्षत। ञ, अवत्वेषति अवत्वेषते। जनो निवसनं ददाति शोधते वा इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

त्विषा, स्त्री, (त्विष+हलन्तात् वा टाप्।) दीप्तिः। इति शब्दरत्नावली॥

त्विषाम्पति, पुं, (त्विषां प्रभाणां पतिः। षष्ठ्या अलुक्।) सूर्य्यः। इत्यमरः। १। ३। ३०॥

त्विषिः स्त्री (त्विष दीप्तौ+"इगुपधात् कित्।" उणां ४। ११९। इति इन् स च कित्।) किरणम्। इति हेमचन्द्रः। २। १४॥ (यथा ऋग्वेदे। ६। ७१। ६।
'उच्चेव यूपा परियन्त्रावोदधि त्विषीरधित सूर्य्यस्य॥")

त्सर, छद्मगतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं अकं सकं च सेट्।) इत्यवगतद्व्यादोदन्त्यसकारः। त्सरति धूर्त्तः छद्मेन गच्छति इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥ (यथा, अथर्ववेदे। ८। ६। ८।
"यस्त्वा स्वपन्तीं त्सरति यस्त्वा दिप्सति जाग्रतीम्॥")

त्सरु पुं (त्सरति कौटिल्यं गच्छतीति। त्सर+"भृमृशीतॄचरित्सरीति।" उणां १। ७। इति उ।) खड्गमुष्टिः। इत्यमरः। २। ८। ९०॥ तत्पर्य्यायः। मुष्टिः २ खातकः ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। २४३।
"त्वयि सत्यभिसारमहोत्सवेष्वि! आकोषं मक्षिकोत्सवे॥
विश्रम्भि मनो निर्ग्रितेव करस्य कुसुमत्सरुच्छ रिका॥"
छद्म। यथा, ऋग्वेदे। ५। ५०। ११।
"मा मां पद्येन रपसा विदत्त्सरुः।'
"तथा तस्करश्छद्मगामी जिघांसुः मम हृदय मां पद्येन पादभवेन रपसा। रपि शब्दकर्म्मा। शब्देन मा विदत् मा जानातु।' इति तद्भाष्ये सायनः॥)

थ

थ, थकारः। स व्यञ्जनसप्तदशवर्णः। तवर्गद्वितीयवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं दन्तः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, शिक्षायाम्। १७।
"सुमूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः॥")
अस्य स्वरूपं यथा,—
"थकारं चञ्चलापाङ्गि! कुण्डलीमोक्षरूपिणी।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा।
अरुणादित्यसङ्काशं थकारं प्रणमाम्यहम्॥"
इति कामधेनुतन्त्रम्॥
(वङ्गीयवर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो यथा—
"कुञ्चिता कुण्डली भूत्वा वामाद्दक्षिणतस्ततः।
वामतः कुञ्चिता भूत्वा दक्षाधोदक्षतो गता॥
ऊर्द्ध्वं रूज्वायता रेखा सुरा गङ्गादय क्रमात्।
वाणी भवानी लक्ष्मीश्च थागमत्र प्रपद्यते॥

अस्य ध्यानादि यथा,—
"नीलवर्णां त्रिनयनां षड्भुजां वरदां पराम्।
पीतवस्त्रपरीधानां सदा सिद्धिप्रदायिनीम्॥
एवं ध्यात्वा थकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा॥
तरुणादित्यसङ्काशं थकारं प्रणमाम्यहम्॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ * ॥

अस्य नामानि यथा,—
"थः स्थिरामी महाग्रन्थिर्ग्रन्थिग्राही भयानकः।
शिली शिरश्छिन्नो दण्डी भद्रकाली शिलोच्चयः॥
कृष्णो बुद्धिर्व्विकर्म्मा च दक्षनाशाधिपोऽमरः।
वरदा भोगदा केशी वामजानुरथोऽनलः॥
लोलौनज्जयिनी गुह्यः शरच्चन्द्रविदारकः॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

थं, क्ली, रक्षणम्। मङ्गलम्। साध्वसम्। इति मेदिनी। थे, १॥

थः, पुं, (थुड़ संवृतौ + डः।) पर्व्वतः। भयरक्षकः। इति मेदिनी। थे, १॥ व्याधिभेदः। भयचिह्नम्। भक्षणम्। इति शब्दरत्नावली॥

थुड, शि संवृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) शि, थुड़ति। अथुड़ीत् तुथोड़। इति दुर्गादासः॥

थुत्कारः, पुं, (कृ + भावे घञ्। थुदित्यव्यक्तशब्दस्य कारः करणं यत्र।) निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दः॥

थुर्व्व, ई वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। थूः थुरौ थुरः। ई, थूर्णः। इति दुर्गादासः॥

थुर्व्वणं, क्ली, हननम्। थुर्व्वधातोर्भावे अनटि (ल्युटि) निष्पन्नम्॥

थूथू, व्य, निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दः। यथा,— थूथूकृत्य वमद्भिरध्वगजनैरिति सूक्तिकर्णामृतम्॥

थेथे, व्य, वाद्यानुकरणशब्दविशेषः। इति सङ्गीतदामोदरः॥

थोड़नं, क्ली, संवरणम्। इति थुडधातोर्भावेऽनट् प्रत्ययः (ल्युट्)॥

द

द, दकारः। स व्यञ्जनाष्टादशवर्णः तवर्गतृतीयवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं दन्तः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, शिक्षायाम्। १७।
"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या ऌतुलसाः स्मृताः॥")

अस्य स्वरूपं यथा,—
"दकारं शृणु चार्व्वङ्गि! चतुर्व्वर्गप्रदायकम्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा॥
त्रिशक्तिसहितं देवि! त्रिबिन्दुसहितं सदा।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं स्वयं परमकुण्डली॥
रक्तविद्युल्लताकारं दकारं हृदि भावय॥"
इति कामधेनुतन्त्रम्॥

अस्य ध्यानादि यथा,—
"ध्यानमस्य दकारस्य वक्ष्यते शृणु पार्व्वति!।
चतुर्भुजां पीतवस्त्रां नवयौवनसंस्थिताम्॥
अनेकरत्नघटितहारनूपुरशोभिताम्।
एवं ध्यात्वा दकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"

अस्य नामानि यथा, नानातन्त्रशास्त्रे।
"दोऽत्रीशो धातकिर्धाता दाता दलं कलत्रकम्।
दीनं ज्ञानञ्च दानञ्च भक्तिराह्वनी धरा॥
सुषुम्ना योगिनी सद्यः कुण्डली वामगुल्फकः।
कात्यायनी शिवा दुर्गा लज्जा ना त्रिकण्टकी॥
स्वस्तिकः कुटिलारूपः कृष्णाशोमा जितेन्द्रियः।
धर्म्मकृत्कामदेवश्च भ्रमा वह्निसुचञ्चला॥
हरिद्रापुरमन्त्रौ च दक्षपार्श्विस्त्ररेखकः॥"

दं, क्ली, (ददाति आनन्दमिति। दा + बाहुलकात् कः।) भार्य्या। इत्येकाक्षरकोषः॥

दः, पुं, (दै प शुद्धौ वा दा दाने + बाहुलकात् कः।) अचलः। दत्तः। दाता। इति मेदिनी दे, १॥ (दो च्छेदे + डः।) खण्डनम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, माघे। १९। ११४।
"दाददोदुद्दद्दादी दादादोदूददी ददोः।
दुद्दादं दददे दुद्दे ददादद ददोऽददः॥"
"दद्यते इति दादो दानम्। ददद्दाने कर्म्मणि घञ्। दादं ददातीति दाददो दानप्रदः।" इत्यादौ मल्लिनाथकृतटीकायामर्थविशेषा बोद्धव्याः॥)

दंशः, पुं, (दशतीति। दंश दंशने + पचाद्यच्।) कीटविशेषः। डाँश इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वनमक्षिका २। इत्यमरः। २। ५। २७॥ गोमक्षिका ३ अरण्यमक्षिका ४ भ्रमरालिका ५। इति शब्दरत्नावली॥ पांशुरः ६ दंशकः ७। इति हारावली॥ दुःसुखः ८ क्रूरः ९ क्षुद्रिका १०। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, मनुः। १। ४५।
"स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम्।
ऊष्मणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम्॥"
दशतीव शरीरमिति।) वर्म्म। (यथा, भागवते। ३। १८। ९।
"पराशुचक्रं तपनीयोपकल्पं
महागदं काञ्चनचित्रदंशम्॥"
दश + भावे घञ्।) दंशनम्। इति मेदिनी। शे, ७॥
("सुप्तता जायते दंशे कृष्णचातिस्रवत्यसृक्॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये॥)
दन्तः। इति हेमचन्द्रः। ३। २४८॥ खण्डनम्। (दन्तक्षतम्। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५२१।
"वर्णच्छुतिर्न ललाटे न लुलितमङ्गं न चाधरे दंशः।
उत्पलमहारि वारि च न सुरसुपायचतुरेण॥")
दोषः। मर्म्म। सर्पक्षतम्। इति विश्वः॥ (यथा,
"सर्व्वैरेवाहितः सर्पैः शाखादष्टस्य देहिनः।
दंशस्योपरिबध्नीयादरिष्टाश्चतुरङ्गुले॥
शीतचर्म्मान्तवल्कानां मृदुनान्यतमेन च।
न गच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितम्॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने पञ्चमेऽध्याये॥
असुरविशेषः। यथा, महाभारते।१२।३।१९।
"सोऽब्रवीदहमासं प्राक् दंशो नाम
महासुरः॥"
अयन्तु भृगुभार्य्यामपहरन् तच्छापात् मांसशोणिताशी कीटो जातः। ततः कदाचित् गुरोः परशुरामस्य निद्रां प्रतिपालयितुः कर्णस्य ऊरुदेशं निर्भिद्य शोणितं पीतवान्। ततः परशुरामेणायं शापात् निर्म्मोचितः॥ एतद्विवरणन्तु तत्रैवाध्याये द्रष्टव्यम्॥)

दंशकः, पुं, (दशतीति। दन्श + ण्वुल्।) दंशः। इति हारावली। १२३॥ (नृपविशेषः। स तु कम्पनादेशाधिपतिः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १०८।
"दंशकः कम्पनाधीशः प्रहृष्टे तत्र सङ्गुघि।
विद्रुतो विषवाटायां निपत्य निहतः खशैः॥")
दंशनकर्त्तरि, त्रि॥

दंशनं, क्ली, (दशतीव शरीरमिति। दंश + ल्युः।) वर्म्म। (यथा, महाभारते।३।२६८।१८।
"संनह्यध्वं सर्व्व एवेन्द्रकल्पा
महान्ति चारूणि च दंशनानि॥"
दन्श + भावे ल्युट्।) दन्तादिना खण्डनम्। इति हेमचन्द्रः॥ कामड़ान हुलफुटान इति भाषा। (यथा, महाभारते। ८। ८३। ३४।
"दंशनच्छादिभिः कृष्णैर्दीर्घश्च पशुवेश्मनि॥")

दंशभीरुः, पुं स्त्री, (दंशात् वनमक्षिकातः भीरुर्भयशीलः।) महिषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दंशमूलः, पुं, (दंशवद्दुष्टं मूलमस्य।) शिग्रुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्य शिग्रुशब्दे ज्ञातव्याः॥)

दंशितः, त्रि, (दंशो वर्म्म सञ्जातोऽस्य परिहितत्वादिति। दंश + तारकादित्वात् इतच्।) वर्म्मितः। (यथा, महाभारते। २। २९। २।
"महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्द्दिना।
हस्त्यश्वरथपूर्णेन दंशितेन प्रतापवान्॥"
दंश्यते इति। दन्श + णिच् + भावे क्तः।) दष्टः। इति हेमचन्द्रः॥ (भासमानः। यथा, महाभारते। ४। ४०। २।
"वारणा यत्र सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः।
सुपार्श्वं सुग्रहञ्चैव कस्यैतद्धनुरुत्तमम्॥"
"दंशिता भासमानाः।" इति नीलकण्ठः॥)

दंशी, स्त्री, (क्षुद्रो दंशः। स्वल्पार्थे ङीष्। यद्वा, दशतीति। दंश + अण्। गौरादित्वात् ङीष्।) क्षुद्रदंशः। इत्यमरः। २। ५। २७। छोटडाँश इति भाषा॥

दंष्ट्रा, स्त्री, (दश्यतेऽनयेति। दन्श + "दाम्नीशसेति।" ३। २। १८२। इति करणे ष्ट्रन्। यद्वा, "सर्व्वधातुभ्यष्ट्रन्।" उणां ४। १५८। इति ष्ट्रन्। गौरादिपाठे पिताम्बीशब्दस्य पाठात् षित्त्वा ङीषोऽनित्यत्वात् टाप्।) दन्त-

विशेषः । तत्पर्य्यायः । दाढ़ा २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४० । (यथा, साहित्यदर्पणे । १ । २ ।
"यस्यालीयत शल्कसीम्नि जलधिः पृष्ठे जगन्मण्डलम् ।
दंष्ट्रायां धरणी नखे दितिसुताधीशः पदे रोदसी ।")

दंष्ट्रिका, स्त्री, (दंष्ट्रा विद्यतेऽस्याः । दंष्ट्रा+ "ब्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।) दाढ़िका । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४० ।

दंष्ट्री, [न्] पुं स्त्री, (प्रशस्ता दंष्ट्रा अस्यास्तीति । दंष्ट्रा+"ब्रीह्यादिभ्यश्च । ५ । २ । ११६ । इति इनिः ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ । सर्पः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, रामायणे । २ । ६६ । २६ ।
'विलानि दंष्ट्रिणः सर्वे सानूनि मृगपक्षिणः ।
त्वत्सहस्राद्दपाद्गीता गजाः सिंहा वनान्यपि ॥")
दंष्ट्राविशिष्टे त्रि । यथा,—
'दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि हता म्लेच्छैश्च तस्करैः ।
ये म्रियन्ते हता यान्ति रौरवम्। स्वर्गं न कश्चन ॥"
इति शुद्धितत्त्वे कर्म्मपुराणम् ।

दर्क, क्ली, (उन्द+पृषोदरादित्वात् साधु ।) जलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

दक्ष, इ शब्दे । हठौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां आत्म-सकं सेट ।) रेफ इत्र श्रीवकर णम् । इ, दक्षते धनस्य दुर्योगी । श्रीवल्लभपार दक्षते दक्षयः । इति दुर्गादासः । (सामर्थ्ये अकर्म्मकोऽयम् । यथा ऋग्वेदे । ९ । १ । ११ ।
"नमिता मनः मर्त्यानि दक्षति ।"
"स्पर्द्धं दानाय समर्था भवति ।" इति तद्भाष्ये सायनः ।)

दक्ष, ऋ ङ क शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां आत्म सक सेट ।) ऋ अददक्षत् अदादक्षत् । दक्षं दक्षम् । दाक्षं दाक्षम् । सानुबन्धकत्वा दनुपधायामपि दीर्घः । समसे तु दीर्घविधि कल्पो नाङ्गीकृतः । न दक्षा । शिमलान् महो दितजनेकदक्षिणस्य सानुबन्धकरणफलकत्वा दिन्यो इ इति माधवोऽस्मतानुसाराय । इ, दक्षते । बृद्धार्थे अनेकार्थः । इति दुर्गादासः ।

दक्ष, पुं (दक्षते वृद्धिप्रवृत्तौ समर्थो भवतीति । दक्ष+अच ।) प्रजापतिविशेषः । स ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठाज्जातः । तस्य दर्शनेन मैथुनेन प्रजा जाताः । यथा —
"दक्षिणाङ्गुष्ठजो दक्षो ब्रह्मणः प्रजापतेः । अङ्गुष्ठाद्वामतः पत्नी प्रसूतिः सा प्रजापतेः ।"
इति मत्स्यपुराणम् । ४ । ६ ।
"यदा ससर्ज्ज भूतानि ताभ्यां न विवृद्धिमाप ।
तदा तु मैथुनाद्धर्मेण प्रजाः सृष्टा प्रजापतिः ।
ततः प्रभृति लोकेषु प्रजा मैथुनसम्भवाः ।
दक्ष पूर्वकल्पेषु प्राचेतसत्वमाप्तवान् ॥"
इति च तत्रैव । ५ । ३—४ ।

अस्य भार्य्या स्वायम्भुवमनुकन्या प्रसूतिः । अस्य षोडश कन्या यथा, श्रद्धा १ मैत्री २ दया ३ शान्तिः ४ तुष्टिः ५ पुष्टिः ६ क्रिया ७ उन्नतिः ८ बुद्धिः ९ मेधा १० मूर्त्तिः ११ तितिक्षा १२ ह्री १३ स्वाहा १४ स्वधा १५ सती १६ । तस्य विवरणन्तु पुत्राः । दक्षप्रजापतिर्द्वितीय जन्मनि दक्षप्रचेतसः सुतो भूत्वा षष्ठमन्वन्तरे प्रजासृष्टिश्चकार । स असिक्न्यां पत्न्यां षष्टि कन्या जनयित्वा प्रजापतिभ्यो दत्तवान् ।
धर्म्माय दश । कश्यपाय त्रयोदश । चन्द्राय सप्तविंशतिः । अरिष्टनेमये चतस्रः । भूताय द्वे । अङ्गिरसे द्वे । इति श्रीभागवतम् । ६ ।
तामचूड़ः । (यथा चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
'धार्त्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि ।
चटकानाञ्च यानि स्युरण्डानि च हितानि च ॥")
मुनिभेदः । (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे । ४ । ६७ ।
"कणादो गौतमः कण्वः पाणिनिः शाकटायनः ।
ग्रन्थञ्चकार यद्दत्वा दक्षः कात्यायनः स्वयम् ।"
अयं हि धर्म्मशास्त्रप्रयोजकानामन्यतमः । यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ५ ।
"पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥")
हरवृषः । द्रुमभेदः । वह्निः । इति विश्वः । महेशः । इति शब्दरत्नावली । (यथा महाभारते । १३ । १७ । ११६ ।
"धृतिमान् मतिमान् दक्षः सत्कृतश्च युगाधिपः ।"
विष्णोर्नामविशेषः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । १११ ।
"अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः ।"
बलम् । इति निघण्टुः । २ । ९ । "दक्ष मेधे त्वरायाम् इह्वौ । दक्ष गतिहिंसनयोः । दक्षतिरप्युत्साहार्थे । इति स्कन्दस्वामी । अपरम् । शत्रुविजये क्षिप्रो भवत्यनेन क्षिप्रमने नानेन प्रभवः क्षिप्रकारी वा भवति शत्रुविजये ।"
"दक्ष इति बकारान्तं बलनाम अकारान्त मपि तत्स्थैवमन्यत्रे द्रष्टव्यम् ।" इति तट्टी कायां देवराजयज्वा । यथा ऋग्वेदे । १ । ८१ । ६ ।
"स दक्षाणां दक्षपतिर्बभूव ।"
"सोऽयमिन्द्राणां सर्व्वेषां बलानां दक्षपति र्बलाधिपतिर्बभूव ।" इति तद्भाष्ये सायनः । मदकोश पुत्रादीनामन्यतमः । यथा महा भारते । १ । १०१ । १० ।
"मेघवान् कुक्कुरो दक्षः सर्व्वान्नः सोमभोजनः ।")
त्रि पटुः । इति मेदिनी । षे १५ । अस्य पर्य्यायः चतुरशब्दे द्रष्टव्यः । (यथा महा भारते । १ । ७४ । ४८ ।
"सा भार्य्या या गृहे दक्षा सा भार्य्या या प्रजा वती ।
सा भार्य्या या पतिप्राणा सा भार्य्या या पतिव्रता ॥"

समर्थः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५९ । ४ ।
"बृहती इव सूनवे रोदसी गिरो होता मनुष्यो न दक्षः ।"
प्रवृद्धः । यथा, तत्रैव । १ । १५ । ६ ।
"युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरुण दूळभम् ।"
"दक्षं प्रवृद्धम् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ।
दक्षिणः । अपसव्यम् । यथा, महानिर्व्वाणे । ३ । ४४ ।
"प्राणायामं ततः कुर्य्यात् मूलेन प्रणवेन वा ।
मध्यमानामिकाभ्याञ्च दक्षहस्तस्य पार्व्वति ॥")

दक्षकन्या, स्त्री, (दक्षस्य प्रजापतेः कन्या ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः । दक्षप्रजापतेः सुता । ताः पञ्चाशत्सङ्ख्याकाः । तासां नामानि यथा,—
"सती ख्यातिः स्मृतिः स्वाहा अनुसूया स्वधा तथा ।
प्रीतिः क्षमा च सन्नतिः सन्नतिश्च अरुन्धती ।
कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः सिद्धिस्तथा रतिः ।
अरुन्धती वसुर्यामी लम्बा भानुर्मरुत्वती ।
सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च नामतः ।
अदितिश्च दितिश्चैव दनुः काला दनायुषा ।
सिंहिका सुरसा कद्रुर्विनता सुरभिः खसा ।
क्रोधा इरा च प्रोक्ता च दक्षकन्या प्रकीर्त्तिताः ।
यत्रासन् सिद्धियोगिन्यः सर्व्वलोकस्य मातरः ।"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ।
(अथ द्वितीयजन्मनि प्राचेतसो भूत्वा षष्टिं कन्या जनयामास । यथा मत्स्यपुराणे । ५ । १२ । १४ ।
"ततस्तेषु विनष्टेषु षष्टिं कन्याः प्रजापतिः ।
वैरिण्यां जनयामास दक्षः प्राचेतसस्तदा ।
प्रादात् स दश धर्म्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
सप्तविंशति सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमये ।
द्वे चैव भृगुपुत्राय द्वे कृशाश्वाय धीमते ।
द्वे चैवाङ्गिरसे तद्वत्तासां नामानि विस्तरः ।
शृणुध्वं देवमातॄणां प्रजाविस्तरमादितः ।"
एतासां नामानि तत्रैव द्रष्टव्यानि ।)

दक्षजा, स्त्री, (दक्षात् प्रजापतेर्जायते इति । जन+"पञ्चम्यामजातौ ।" ३ । २ । ९८ । इति डः ।) दुर्गा । इति हेमचन्द्रः । (अश्विन्यादि नक्षत्रे च ।)

दक्षजापतिः, पुं (दक्षजानां अश्विन्यादीनां कन्यानां पतिः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । (दक्षजायाः सत्याः पतिः इति शिवेऽपि ।)

दक्षसावर्णि पुं नवममनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे अद्भुतनामा भगवदवतारः । द्युतनामा इन्द्रः । पारमरीचिगर्भाद्या देवाः । द्युतिमदाद्या ऋषयः । भूतकेतुदीप्तिकेतुप्रभृतयो मनुपुत्रा भवि ष्यन्ति । इति श्रीभागवतम् । (अस्य विशेष विवरणन्तु मार्कण्डेयपुराणे ९४ अध्याये द्रष्टव्यम् ।)

दक्षा स्त्री, (दक्षते वर्द्धते भारधारणे समर्था भवतीति वा । दक्ष+अच् । टाप् ।) पृथिवी । इति मेदिनी । षे, १६ ।

दक्षाध्वरध्वंसकृत्, पुं, (दक्षाध्वरस्य दक्षयज्ञस्य ध्वंसं नाशं करोतीति। कृ+क्विप् तुगागमश्च।) शिवः। इति हलायुधः॥

दक्षाय्यः, पुं, (दक्षते कार्य्येषु समर्थो भवतीति। दक्ष+"श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः।" उणां ३।९६। इति आय्यः।) गरुड़ः। गृध्रः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (दक्ष वृद्धौ+आय्यः। त्रि, वर्द्धकः। यथा, ऋग्वेदे। १।६१।३।

"शुचिष्ट्वमसि प्रियो न मित्रो
दक्षाय्यो अर्य्यमेवासि सोम!॥"

"त्वमर्य्यमेवासाभिर्द्धमानः सूर्य्य इव दक्षाय्योऽसि सर्व्वेषां वर्द्धकोऽसि।" इति सायनः॥ पूजनीयः। यथा, तत्रैव। ७।१।२।

"दक्षाय्यो यो दम आस नित्यः॥"

"योऽग्निर्दमे गृहे दक्षाय्यः पूजनीयो हविर्भिः समर्धनीयो वा।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

दक्षिणः, त्रि, (दक्षते इति। दक्ष वृद्धौ+"द्रुदक्षिभ्यामिनन्।" उणां। २।५०। इति इनन्।) दक्षिणोद्भूतः। (दक्षिणदिग्भवः। यथा, रघुः। ४।८।

"स हि सर्व्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः।
आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः॥"

दक्षिणदिक्स्थितः। यथा, मनुः। ५।९२।

"दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत्॥")

सरलः। (यथा, महाभारते। ४।५।२७।

"दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनानयत्
प्रभुः॥")

परच्छन्दानुवर्त्ती। वारामः। इति मेदिनी णे, ५०॥

("दक्षिणः सरलावामपरच्छन्दानुवर्त्तिषु।
वाच्यवद्दक्षिणावाटीयज्ञदानप्रतिष्ठयोः॥"

इति विश्वप्रकाशात्। णे, ४५॥)

दक्षः। अपसव्यम्। इति हेमचन्द्रः॥ डाहिन इति भाषा। (यथा, मनुः। २।६३।

"उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः॥")

दक्षिणहस्ताप्रदाने दोषो यथा,—

"दक्षहस्ताप्रदाता च सप्त च सप्तजन्मसु।
ततो भवेद्धस्तहीनो मानवश्च ततः शुचिः॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥ *॥

दक्षिणहस्ते प्रतिग्रहो यथा,—

"ओंकारमुच्चरन् प्राज्ञो द्रविणं शङ्खमोदकम्।
गृह्णीयाद्दक्षिणे हस्ते तदन्ते स्वस्ति कीर्त्तयेत्॥"

इत्यादित्यपुराणम्॥

(प्रदक्षिणः। यथा, भागवते। १।१४।१३।

"शृगाला कुर्व्वन्ति मां सर्व्वं दक्षिणं पशवोऽपरे।
वाहांश्च पुरुषव्याघ्र! लक्षये रुदतो मम॥")

पुं, चतुर्धानायकान्तर्गतनायकविशेषः। तस्य लक्षणम्। (यथा, साहित्यदर्पणे। ३।३०।

"एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः
कथितः॥")

यथा च"सकलनायिकाविषयसमवहृणानुरागः।

लक्ष्योदाहरणं यथा,—

"अन्तःपुरे स्फुरति पद्मदृशां सहस्र-
मच्छिद्रयं कथय कुत्र निवेशयामि।
इत्याकलय्य नयनाम्बुरुहे निमील्य
रोमाञ्चितेन वपुषा स्थितमच्युतेन॥"

इति रसमञ्जरी॥ *॥

(तन्त्रोक्ताचारविशेषे, क्ली। यथा, कुलार्णवे ५ खण्डे।

"सर्व्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं महत्।
वैष्णवादुत्तमं शैवं शैवाद्दक्षिणमुत्तमम्॥
दक्षिणादुत्तमं वामं वामात् सिद्धान्तमुत्तमम्।
सिद्धान्तादुत्तमं कौलं कौलात् परतरं न हि॥")

दक्षिणकालिका, स्त्री, (दक्षिणा अनुकूला कालिका।) आद्याशक्तिः। यथा,—

"ऊर्द्ध्वे वामे कृपाणं करकमलतले छिन्नमुण्डं
तथाधो
दक्षे चाभीवरञ्च त्रिजगदघहरे दक्षिणे कालिके
च।" इति तन्त्रसारः॥

दक्षिणतः, अ, (दक्षिण+"दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्।"५।३।२८। इति अतसुच्।) दक्षिणस्यां दिशि। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (यथा, मनुः। ३।९१।

"पृष्ठवास्तुनि कुर्व्वीत वलिं सर्व्वान्नभूतये।
पितृभ्यो वलिशेषन्तु सर्व्वं दक्षिणतो हरेत्॥"

दक्षिण+तसिल्। दक्षिणभागे। यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे। ३।४८।

"पुनर्दक्षिणतः कुर्य्यात् पूर्व्ववत् सुरपूजिते॥")

दक्षिणतारं, क्ली, दक्षिणतीरम्। यथा, "दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा। दक्षिणतारं दक्षिणतीरं उत्तरतारं उत्तरतीरम्।" इति सिद्धान्तकौमुद्यां समासप्रकरणम्॥

दक्षिणपूर्व्वा, स्त्री, (दक्षिणस्याः पूर्व्वस्याश्च दिशोऽन्तरालम्। "दिङ्नामान्यन्तराले।" २।२।२६। इति समासः।) पूर्व्वदक्षिणकोणः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, भागवते।६।१६।२२।

"दिशि दक्षिणपूर्व्वस्यां द्रष्टुं दक्षिणतो यदुम्॥"

तद्दिग्भागस्थे, त्रि। यथा, आश्वलायनगृह्यसूत्रे। ४।२।११।

"दक्षिणपूर्व्व उद्धृतान्त आहवनीयं निदधाति॥")

दक्षिणस्थः, पुं, (दक्षिणे भागे तिष्ठतीति। स्था+कः।) सारथिः। इत्यमरः। २।८।६०॥ दक्षिणस्थिते, त्रि।

दक्षिणा, स्त्री, (दक्षते इति। दक्ष वृद्धौ+"द्रुदक्षिभ्यामिनन्।" उणां। २।५०। इति इनन्। ततष्टाप्।) दक्षिणदिक्। तत्पर्य्यायः। अवाची २ शामनी ३ यामी ४ वैवस्वती ५। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, कुमारे। ३।२५।

"दिक् दक्षिणा गन्धवहं मुखेन
व्यलीकनिश्वासमिवोत्ससर्ज्ज॥")

दक्षिणवायुगुणाः। मधुररसयुक्तत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। वलवर्द्धनत्वम्। रक्तपित्तप्रशमनत्वम्। सौख्यकान्तिमतिप्रदत्वम्। प्रशस्तनाशित्वम्। विदाहित्वम्। अत्यसमारुतकोपनत्वम्। गण्डूपदादिकीटानां जनकत्वञ्च। इति द्रव्यगुणः॥ *॥

अस्या दिशोऽधिपतयः वृषकन्यामकरराशयः। इति ज्योतिषम्॥ यज्ञादिविहितदानम्। इति मेदिनी॥ प्रतिष्ठा। इति हेमचन्द्रः॥ यज्ञादिसम्पादकतदन्तविहितदानम्। सा यज्ञपत्नी श्रीरुष्णदक्षिणांशभूता। यथा,—

"कार्त्तिकीपूर्णिमायान्तु रासे राधामहोत्सवे।
आविर्भूता दक्षिणांशात् कृष्णस्य तेन दक्षिणा॥"

दक्षिणाया अदाने तस्या वृद्धिर्यथा,—

"यज्ञो दक्षिणया सार्द्धं पुत्त्रेण च फलेन च।
कर्म्मिणां फलदाता चेत्येवं वेदविदो विदुः॥
कृत्वा कर्म्म च तस्यैव तूर्णं दद्याच्च दक्षिणाम्।
तत्कर्म्मफलमाप्नोति वेदैरुक्तमिदं मुने!॥
कर्त्ता कर्म्मणि पूर्णे च तत्क्षणं यदि दक्षिणाम्।
न दद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च दैवेनाज्ञानतोऽथ वा॥
मुहूर्त्ते समतीते तु द्विगुणा सा भवेद्ध्रुवम्।
एकरात्रे व्यतीते तु भवेत् शतगुणा च सा॥
त्रिरात्रे तद्दशगुणा सप्ताहे द्विगुणा ततः।
मासे लक्षगुणा प्रोक्ता ब्राह्मणानाञ्च वर्द्धते॥
संवत्सरे व्यतीते तु सा त्रिकोटिगुणा भवेत्॥
कर्म्म तद्यजमानानां सर्व्वञ्च निष्फलं भवेत्।
स च ब्रह्मस्वापहारी न कर्म्मार्होऽशुचिर्नरः॥
दरिद्रो व्याधियुक्तश्च तेन पापेन पातकी।
तद्गृहाद्याति लक्ष्मीश्च शापं दत्त्वा सुदारुणम्॥
पितरो नैव गृह्णन्ति तद्दत्तं श्राद्धतर्पणम्।
एवं सुराश्च तत्पूजां तद्दत्तामग्निराहुतिम्॥*॥
दाता न दीयते दानं ग्रहीता च न याचते।
उभौ तौ नरकं यातश्छिन्नरज्ज्वुर्यथा घटः॥
नार्पयेद्यजमानश्चेद्याचिताराश्च दक्षिणाम्।
भवेद्ब्रह्मस्वापहारी कुम्भीपाकं व्रजेद्ध्रुवम्॥
वर्षलक्षं वसेत्तत्र यमदूतेन ताडितः।
ततो भवेत् स चाण्डालो व्याधियुक्तो दरिद्रकः॥
पातयेत् पुरुषान् सप्त पूर्व्वांश्च सप्तजन्मनः॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥ *॥

नायिकाविशेषः। यथा,—

"या गौरवं भयं प्रेम सद्भावं पूर्व्वनायके।
न मुञ्चत्यन्यसक्तोऽपि सा ज्ञेया दक्षिणा बुधैः॥"

इति विष्णुपुराणटीकायां स्वामी॥

(अ, दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणा दिग् वा। "दक्षिणादाच्।" ५।३।३६। इति आच्। दक्षिणस्यां दिशि॥)

दक्षिणाग्निः, पुं, (दक्षिणः अनुकूलोऽग्निः।) यज्ञाग्निविशेषः। इत्यमरः। २।७।१९॥ दक्षिणस्यां दिशोऽग्निर्दक्षिणाग्निः। इति भरतः॥ अस्य नामकरणम्। यथा,—

"दत्तासु दक्षिणास्वादौ दग्निर्भूत्वा यतोऽभराम्।
नयते दक्षिणाभागं दक्षिणाग्निस्ततोऽभवत्॥"

इति वराहपुराणम्॥

दक्षिणाचलः, पुं, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणे दक्षिणप्रदेशे वा स्थितोऽचलः पर्व्वतः।) मलयपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः। ४।९५॥

दक्षिणाचार, पु, (दक्षिणोऽप्रतिकूल आचारः।) आचारविशेषः। यथा,—

"स्वधर्म्मनिरतो भूत्वा पशुतत्त्वेन पूजयेत्।
स एव दक्षिणाचारः शिवो भूत्वा शिवं यजेत्॥"

इत्याचारभेदतन्त्रम्॥

(एतदाचारोक्तकर्म्मादिकं वामाचारवत् कठोरतरं न। तथाच काशीराजप्रणीतदक्षिणाचारतन्त्रे।

"दक्षिणाचारतन्त्रोक्तं कर्म्म तच्छुद्धवैदिकम्॥"

दक्षिणोऽनुकूलः साधुराचारो व्यवहारो यस्य। शिष्टाचारविशिष्टे, त्रि। यथा महाभारते। ४।५।२०।

'दक्षिणा दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत् प्रभुः॥")

दक्षिणात्, व्य, (धनत्रागतो रमणीयं वा। दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणस्या दिश दक्षिणा वा दिक् इति। "उत्तराधरदक्षिणादातिः।" ५।३।३४। इति आतिः।) दक्षिणस्यां दिशि। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

दक्षिणायनजन्मा [न्] पु (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि यः पन्था तत्र जन्म यस्य।) जातिविशेषः। यथा, महाभारते।१२।२०७।४२ ४५।

'दक्षिणापथजन्मानः सर्व्वे नरवरान्ध्रकाः।
गुहाः पुलिन्दाः शबराः चुचुका मद्रकैः सह॥
उत्तरापथजन्मानः कीर्त्तयिष्यामि तानपि।
यौनकाम्बोजगान्धाराः किराता बर्ब्बरैः सह॥
एते पापकृतस्तात। चरन्ति पृथिवीमिमाम्।
श्वपाकवलगृध्राणां सधर्म्माणो नराधिप।॥
नैते कृतयुगे तात। चरन्ति पृथिवीमिमाम्।
त्रेताप्रभृति वर्त्तन्ते ते जना भरतर्षभ।॥"

दक्षिणासुख, त्रि, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि सुखं यस्य।) दक्षिणदिङ्मुखः। यथा,—

'अमावास्ये गयाश्राद्धे दक्षिणासुखभोजनम्।
न जीवत्पितृकः कुर्य्यात् कृते च पितृहा भवेत्॥'

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

दक्षिणायन, क्ली, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणे गोले वा अयनम्।) सूर्य्यस्य दक्षिणागतिः। सा आषाढादिषट्सु मासेषु भवति। इत्यमरः॥ * ॥ यथा —

"कर्कटावस्थिते भानौ दक्षिणायनमुच्यते।
उत्तरायणमप्युक्तं मकरस्थे दिवाकरे॥ इति।
अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः।
राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम्॥"

इति विष्णुपुराणोक्तचान्द्रायणपरिग्रहः सौरः।

दिनमानादिबोधे तु सिद्धान्तादयनपरिग्रहः। इति।

"अयनक्रान्तिः पूर्व्वं पश्चात्तारादिनान्तरे।
एकवर्षे चतुःपञ्चपलमानक्रमेण तु॥
षट्षष्टित्रिचत्वारिंशदिनं स्यादयनं रवेः।
एवं चतुःपञ्चदिनमयनारम्भं क्रमात्॥
व्युत्क्रमेण च तद्वत् स्यादुदगयानं रवेर्भुवम्॥
कर्किमकरमयी तद्वदभितो दक्षिणायनम्।
अयनांशक्रमेणैव विषुवारम्भः तथा॥"

इति च ज्योतिस्तत्त्वम्॥

तत्र जातस्य फलं यथा —

"याम्यायने यस्य भवेत प्रसूतिः
शठः कठोरः पिशुनस्वभावः।
चतुष्पदाढ्यः कृषिमानदस्यु-
र्व्यवायमग्रान्तो मनुजः प्रतापी॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः॥ * ॥

कर्कटसंक्रान्तिः। यथा —

'मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने।
विषुवती तुलामेषे गोलमध्ये तथापरा॥'

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ * ॥

अयनचक्रं यथा,—

"चक्रं सार्द्रं लिखित्वा यदहमतिरयने सङ्क्रमस्थैत करोति
यस्मिन्नृक्षे तदङ्कः मरणभयकरं शूलमूले निदध्यात्।
ततपश्चाद्दारशूले विविधभयकरं शूलपार्श्वेऽथलाभः
सौख्यं स्याच्चक्रगर्भे विविधसुनिमत विद्धि वामक्रमेण॥"

इति ज्योतिषम्॥

("त एते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्यौ कालविभागकरत्वादयने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरञ्च। तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धेमन्तास्तेषु भगवानाप्यायते सोमोऽम्ललवणमधुराश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्व्वप्राणिनां बलमभिवर्द्धते।' इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये।)

दक्षिणार [ह्] पु, (दक्षिणे दक्षिणभागे अरुर्व्रणः यस्य।) व्याधकर्त्तृकदक्षिणाङ्गप्रविसहत्वमृगः। इत्यमरः। २।१०।२४॥

दक्षिणार्ह, त्रि (दक्षिणामर्हतीति। अर्ह + 'अर्हः।' ३।२।१२। इत्यच्।) दक्षिणायोग्यः। यज्ञाश्रये दक्षिणामर्हति यः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। दक्षिणीयः २ दक्षिण्यः ३। इत्यमरः।३।१।५॥

दक्षिणावर्त्तकी स्त्री, (दक्षिणे आवर्त्तते इति। आ + वृत् + ण्वुल्। गौरादित्वात् ङीष्।) वृश्चिकालिः। इति राजनिर्घण्टः॥

दक्षिणाशापतिः, पु (दक्षिणाशायाः दक्षिणस्या दिशः अधिपतिः।) यमः। इति हेमचन्द्रः। २।९८॥

दक्षिणीय, त्रि, (दक्षिणामर्हतीति। दक्षिणा + "कडङ्करदक्षिणाच्छ च।' ५।१।६९। इति छ।) दक्षिणार्हः। इत्यमरः।३।१।५। (यथा, हरिवंशे।४८।७८।

"क्रतवः सम्प्रवर्त्तन्ते दक्षिणीयैर्द्विजातिभिः।
दक्षिणाश्चोपवर्त्तन्ते यथोक्ताः सर्व्वसस्थिषु॥"

तथाच अथर्व्ववेदे। ८।१०।४।

"यज्ञर्त्तोदक्षिणीयो वासतेयो भवति य एवं वेद॥")

दक्षिणेन, व्य, (दक्षिण + "एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः।" ५।३।३५। इति एनप्।) दक्षिणदिशि। इति रायमुकुटः। दक्षिणभागे। (अस्य योगेन द्वितीया भवति।) यथा,—

"दक्षिणेन हरिं यदी गोविन्दमतिनेश्वरः।
येनेश्च हरिरीशश्च तेनेश्वमभितोऽर्च्चकाः।'

इति मुग्धबोधम्॥

(क्वचित द्वितीयाप्रयोगाभावोऽपि दृश्यते। यथा महाभारते।३।८३।४।

'दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च।
ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिपिष्टपे॥")

दक्षिणेर्म्मा, [न्] पु (दक्षिणे इर्म्म व्रणं यस्य। 'दक्षिणेर्म्मा लुब्धयोगे।" ५।४।१२६। इति अनिच्।) व्याधप्रहारात् दक्षिणाङ्गव्रणयुक्तमृगः। तत्पर्य्यायः। दक्षिणारुः २। इत्यमरः।१०।२४॥ (यथा, भट्टिः। ४।४४।

"मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्म्मा
दिशमिव दाहवती मरायुदन्यत्।')

दक्षिण्य, त्रि, (दक्षिणामर्हतीति। 'कडङ्कर-दक्षिणाच्छ च।' ५।१।६९। इति चकारात् यत्।) दक्षिणार्हः। इत्यमरः।३।१।५॥ (यथा भट्टिः।२।२९।

"दक्षि दक्षिण्यान्सुतमार्त्तिजीने-
स्तद्व्याधानैर्धिषिते प्रयर्पते॥")

दग्ध क्ली कतृणम्। इति रत्नमाला॥

दग्ध, त्रि, (दह्यते स्म इति। दह + क्त।) भस्मीकृतः। पोड़ा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। प्लुष्टः २ झुष्टः ३ उषितः ४। इत्यमरः।३।१।९९॥ (यथा मनुः।८।१९८।

"चौरैर्ह्रृते जले 'ऽग्निना दग्धमेव वा।
न दद्यात् यदि तस्मात् स न संहरति किञ्चन॥")

'पक्वान्नामामिषं पर्य्यम्।
गोवर्ज्ज्यमामिषं चीरं पत्ते जम्बीरमामिषम्।
आमिषं दक्षग्राकश्च सर्व्वञ्च दग्धमामिषम्।'

इति कर्म्मलोचनम्।

(क्लान्तम्। यथा, अमरुशतके।२४।

'दहायामपि वाच्चि संक्षितमिदं दग्धाननं जायते॥"

चन्द्राश्रितराशिफलकपारिभाषिकयोगः। यथा ज्योतिस्तत्त्वे

"मृगादिषट्‌ तृतीयायां प्रथमायां तुलाङ्गनौ।
पञ्चम्यां वृषराशी द्वौ सप्तम्यां चापयुगले॥
नवम्यां सिंहकीटाश्चैकादश्यां गुरोर्गृहे।
वृषमीनौ त्रयोदश्यां दग्धसञ्ज्ञाः क्रमी यथा।
दग्धसञ्ज्ञे यत् कर्म्म तत्र सर्व्वं विनश्यति॥")

दग्धकाक, पुं, (दग्ध इव कृष्णवर्णः काकः।) द्रोणकाकः। इति हेमचन्द्रः।४।१९८॥

दग्धरथ, पुं, (दग्धो रथोऽस्य।) चित्ररथगन्धर्व्वः। इति महाभारतम्। (यथा, महाभारते।१।१७१।३९।

"अस्त्राग्निना विदग्धोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः।
सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम्॥")

दग्धरुहः, पुं, (दग्धोऽपि रोहतीति । रुह + कः ।) तिलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दग्धरुहा, स्त्री, (दग्धापि रोहतीति । रुह + कः टाप् ।) दग्धारुहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दग्धा, स्त्री, (दह्यते स्म इव या । दह + क्तः । ततष्टाप् ।) स्थितार्का दिक् । इति मेदिनी । रे, ७ ॥ वृक्षविशेषः । झुरुह इति ख्यातः ॥ तत्पर्य्यायः । दग्धरुहा २ दग्धिका ३ स्वर्ग्गेरुहा ४ रोमशा ५ कर्कशदला ६ भस्मरोहा ७ मुदग्धिका ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातनाशित्वम् । पित्तप्रकोपनत्वम् । जठरानलदीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

मासदग्धा यथा,—सौरचैत्रपौषयोर्द्वितीया एवं ज्यैष्ठफाल्गुनयोश्चतुर्थी वैशाखश्रावणयोः षष्ठी आषाढ़ाश्विनयोरष्टमी भाद्राग्रहायणयोर्दशमी कार्त्तिकमाघयोर्द्वादशी । अस्याः प्रमाणं यथा,

"द्वितीया मीनधनुषोश्चतुर्थी वृषकुम्भयोः ।
मेषकर्कटयोः षष्ठी कन्यामिथुनयोरष्टमी ॥
दशमी वृश्चिके सिंहे द्वादशी मकरे तुले ।
एभिर्यातो न जीवेत यदि शक्रसमो भवेत् ॥"

अस्याः प्रतिप्रसवो यथा, वैशाखे शुक्ला षष्ठी ज्यैष्ठे कृष्णा चतुर्थी आषाढ़े शुक्लाष्टमी श्रावणे कृष्णा षष्ठी भाद्रे शुक्ला दशमी आश्विने कृष्णाष्टमी कार्त्तिके शुक्ला द्वादशी अग्रहायणे कृष्णा दशमी पौषे शुक्ला द्वितीया माघे कृष्णा द्वादशी फाल्गुने शुक्ला चतुर्थी चैत्रे कृष्णा द्वितीया । एतत्प्रमाणं यथा,—

"मेषे दिनेशे वृषयुग्मृगेन्द्रे
यूके धनुःस्थे कलसे च शुक्लाः ।
कुलीरकन्यालिमृगाख्यमीन-
वृषेषु कृष्णास्तिथयः प्रदग्धाः ॥" * ॥

दिनदग्धा यथा,—रविवारे द्वादशी सोमे एकादशी मङ्गले दशमी बुधे तृतीया वृहस्पतौ षष्ठी शुक्रे पञ्चदशी शनौ सप्तमी । एतत्प्रमाणं यथा,

"मासा रुद्रा दिशो रामाः षट्पञ्चमुनयस्तथा ।
दग्धास्ते तिथयः सप्त सूर्य्यादौ सप्तसप्तभिः ॥"
इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

दग्धिका, स्त्री, (कुत्सिता दग्धा । "कुत्सिते ।" ५ । ३ । ७४ । इति कन् ।) दग्धान्नम् । पोड़ा भात इति भाषा । चाँचौ इति ख्याता इति केचिदिति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । भिस्सटा २ । इत्यमरः । २।९।४६ ॥ भिस्सिटा ३ भिश्चिटा ४ भिश्चिटा ५ भिस्सिका ६ । इति तट्टीकायां सारसुन्दरी ॥ दग्धारुहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दग्धेष्टका, स्त्री, (दग्धा इष्टका ।) झामकम् । इति हारावली । २१४ ॥

दघ, इ त्यागे । अवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इ, दङ्घ्यते । अवनं रक्षणम् । इति दुर्गादासः ॥

दघ, न घातने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) न, दघ्नोति । दघ घाते । इति कौमराः पठन्ति । तेन तदर्थकथनमेवोचितम् । ततश्च घातनमिति हन्त्यर्थस्य पाचिकापुरादित्वेन स्वार्थे णौ रूपं हननमित्यर्थः । किञ्च हिंसनपाठेनैवेष्टसिद्धौ घातनपाठो हिंसाप्रेरणार्थः स्यान्न वेति काकदन्तान्वेषणवद्विफलं त्रयाणामेव कातन्त्रादिसम्मतत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

दण्ड, त् क तत्पाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट् ।) तत्पातस्तद्दण्डपातनम् । क, दण्डयति दण्डापयति अपराधिनं राजा । इति दुर्गादासः ॥

दण्डः, पुं क्ली, (दण्डयति अनेनेति । दण्ड + घञ् । यद्वा, दाम्यत्यनेनेति । दम् + "अमन्तात् डः ।" उणां १ । ११३ । इति डः ।) लगुड़ः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४१ ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ११ ।

"यथा दण्डहतः सर्पो दण्डाकारः प्रजायते ॥")

तस्य धारणगुणाः । स्खलतः संप्रतिष्ठानत्वम् । शत्रुनिषेधनत्वम् । अवष्टम्भनत्वम् । आयुष्यत्वम् । भयघ्नत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, चिकित्सितस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।

"पुनः सरीसृपव्यालविषाणिभ्यो भयापहम् ।
श्रमस्खलनदोषघ्नं स्थविरे च प्रशस्यते ॥
सत्त्वोत्साहबलस्थैर्य्यधैर्य्यवीर्य्यविवर्द्धनम् ।
अवष्टम्भकरञ्चापि भयघ्नं दण्डधारणम् ॥")

शरणागतरक्षणादि । यथा,—

"शरणागतसंत्राणं भूतानामप्यहिंसनम् ।
वहिर्वेदि च यद्दानं दण्डमित्यभिधीयते ॥"
इति मोक्षधर्म्मः ॥

(दण्डाकारत्वात् छत्रादीनामङ्गविशेषः । यथा, वृहत्संहितायाम् । ७३ । ४,६ ।

"युवराजनृपतिपत्न्याः सेनापतिदण्डनायकानाञ्च ।
दण्डोऽर्द्धपञ्चहस्तः समसप्तश्चार्द्धविस्तारः ॥"
"अन्येषाञ्च नराणां प्रीतातपवारणन्तु चतुरस्रम् ।
समवृत्तदण्डयुक्तं छत्रं कार्य्यं तु विप्राणाम् ॥"

चामरादीनामङ्गविशेषश्च । यथा, तत्रैव । ७२ । ३-४ ।

"अध्यर्द्धहस्तप्रमितोऽस्य दण्डो
हस्तोऽथवारत्निसमोऽथवान्यः ।
काष्ठाच्छुभात् काञ्चनरूप्यगुप्तात्
रत्नैर्विचित्रैश्च हिताय राज्ञाम् ॥
यच्छातपत्राङ्कुशवेत्रचाप-
वितानकुन्तध्वजचामराणाम् ।
व्यापीततन्त्रीमधुकृष्णवर्णा
वर्णक्रमेणैव हिताय दण्डाः ॥"

ब्रह्मचारिधार्य्यलगुड़ाकारपदार्थः । यथा, देवीभागवते । १ । १९ । ३१ । शुकं प्रति जनकस्योक्तिः ।

"दण्डाजिनकृता चिन्ता यथा तव वनेऽपि च ।
तथैव राज्यचिन्ता मे चिन्तयानस्य वा न वा ॥"

वर्णभेदेन तत्प्रमाणादिकमुक्तम् । यथा, मनौ । २ । ४५-४७ ।

"ब्राह्मणो वैल्वपालाशौ क्षत्त्रियो वटखादिरौ ।
पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्म्मतः ॥
केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य्यः प्रमाणतः ।
ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः ॥
ऋजवस्ते तु सर्व्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।
अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः ॥"

वाणनिक्षेपकालीन स्थानविशेषे, क्ली । यथा, आग्नेयधनुर्वेदे ।

"तिर्य्यग्भूतौ भवेद्वामो दक्षिणोऽपि भवेदृजुः ।
गुल्फौ पार्ष्णिगतौ चैव स्थितौ पञ्चाङ्गुलान्तरौ ॥
स्थानं दण्डं भवेदेतत् द्वादशाङ्गुलमायतम् ॥")

दण्डः, पुं, (दण्डयत्यपराधिनमनेनेति । दण्ड + घञ् । यद्वा, दाम्यति शान्तं करोत्यनेन । दम + डः ।) राज्ञां चतुर्थोपायः । (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ३ ।

"विना दण्डं कथं राज्यं करोति जनकः किल ।
धर्म्मे न वर्त्तते लोको दण्डश्चेन्न भवेद् यदि ॥")

स च त्रिविधः । वधः अर्थग्रहणं बन्धनताड़नादिश्च । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । साहसम् २ दमः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । २१ । (दण्ड + भावे घञ् । दमनम् । (यथा, मनुः । १२ । १० ।

"वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ॥"

दण्ड इवाचरतीति । दण्ड + क्विप् । ततो भावे घञ् ।) ऊर्द्धस्थितिः । दाँड़ान इति भाषा । इति सारसुन्दरी ॥ व्यूहभेदः । (अस्य लक्षणभेदादिकं यथा, अग्निपुराणे २४१ अध्याये ।

"मण्डलासंहतौ भोगौ दण्डास्ते बहुधा शृणु ।
तिर्य्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्यात् भोगोऽन्या वृत्तिरेव च ॥
मण्डलः सर्व्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ।
प्रदरो दृढ़कोऽसह्यश्चापो वै कुक्षिरेव च ॥
प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च श्येनो विजयसञ्जयौ ।
विशालो विजयः सूची स्थूणा कर्णचमूमुखौ ॥
सर्पास्यो वलयश्चैव दण्डभेदाश्च दुर्ज्जयाः ।
अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्याञ्चैकपक्षतः ॥
अतिक्रान्तस्तु पक्षाभ्यां त्रयोऽन्ये तद्विपर्य्यये ।
पक्षोरस्यैरतिक्रान्तः प्रतिष्ठोऽन्यो विपर्य्ययः ॥
स्थूणापक्षो धनुःपक्षो द्विस्थूणो दण्ड ऊर्द्धगः ।
द्विगुणोऽन्त्वतिक्रान्तपक्षोऽन्यस्य विपर्य्ययः ॥
द्विचतुर्दण्ड इत्येते ज्ञेया लक्षणतः क्रमात् ।
गोमूत्रिका हि सञ्चारी शकटो मकरस्तथा ॥")

प्रकाण्डः । अश्वः । कोणः । मन्थानः । सैन्यम् । कालः । घड़ी इति भाषा । मानभेदः । काठा इति भाषा । ("हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः ।" इति लीलावती ॥) चण्डांशोः पारिपार्श्विकः । (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ६८ ।

"ये च तेऽनुचराः सर्व्वे पादोपान्तं समाश्रिताः ।
माठरारुणदण्डाद्यास्तांस्तान् वन्देऽशनिक्षुभान् ॥")

यमः । अभिमानः । इति मेदिनी । डे, १९ ॥ ...

भेदः । इति हेमचन्द्रः । इक्ष्वाकुराजपुत्त्रः । इति रामायणम् । (यथा, हरिवंशे । १० । २२ ।
"इक्ष्वाकोश्चावरीयस्य दण्डस्येति सुताख्यया ।
यश्चकार महात्मा वै दण्डकारण्यमुत्तमम् ॥"
क्रोधहन्तुरसुरस्यांशेनावतीर्णः स्वनामख्यात नृपविशेषः । यथा, महाभारते ।१।६७।३६।
"क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽसुरः ।
दण्ड इत्यभिविख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ ॥"
विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४९ । १०५ ।
"धनुर्द्धरो धनुर्वेदो दण्डो दमयिता दमः ।"
महादेवः । यथा तत्रैव । १२ । २८४ । १६ ।
"प्रचुन्दमाय दण्डाय पर्णचीरपटाय च ॥")
कालभञ्जदण्डस्य प्रमाणं यथा,—
"षट्पलं पात्रनिर्म्माणं गभीरं चतुरङ्गुलम् ।
स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं कुण्डेषु चतुरङ्गुले ।
यावज्जलप्लुतं पात्रं तत्कालं दण्डमेव च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥
ब्राह्मणं प्रति दण्डोद्यमे दण्डनिपातने च दोषो यथा प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
'विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।'
कौटसाक्ष्ये दण्डा यथा —
लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात् कामात् क्रोधात्तथैव च ।
अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥
एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः ॥
लोभात् सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात् पूर्व्वन्तु साहसम् ।
भयाद्द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात् पूर्व्वं चतुर्गुणम् ॥
कामाद्दशगुणं पूर्व्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम् ।
अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु ॥
एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान्मनीषिभिः ।
धर्म्मस्याव्यभिचारार्थमधर्म्मनियमाय च ॥
कौटसाक्ष्यन्तु कुर्व्वाणान् त्रीन् वर्णान् धार्म्मिको नृपः ।
प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत् ॥ * ॥
दण्डस्य स्थानानि यथा,—
दशस्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥
उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥
अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः ।
सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥ * ॥
अधर्म्मदण्डे दोषो यथा —
अधर्म्मदण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्त्तिनाशनम् ।
अस्वर्ग्यञ्च परत्रापि तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत् ॥
अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति ॥ * ॥
दण्डस्य पौर्व्वापर्य्यनियमो यथा —
वाग्दण्डं प्रथमं कुर्य्याद्धिग्दण्डं तदनन्तरम् ।
तृतीयं धनदण्डन्तु वधदण्डमतः परम् ।
वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात् ।
तदैषु सर्व्वमप्येतत् प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥

दण्डस्य भेदा यथा,—
पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रन्त्वेव चोत्तमः ॥
ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति ।
अपह्नवे तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥ * ॥
दोषविशिष्टकन्यादाने दण्डो यथा —
यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
तस्य कुर्य्यान्नृपो दण्डं स्वयं षण्णवतिं पणान् ॥
अकन्येति च यः कन्यां ब्रूयाद्द्वेषेण मानवः ।
स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥ * ॥
गवादीनां शस्यभक्षणे दण्डो यथा,—
पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः ।
स पालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशून् ॥
क्षेत्रादिसीमाविवादे दण्डा यथा —
क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च ।
सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः ॥
सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम् ।
सर्व्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥
गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः ॥ * ॥
वाक्पारुष्ये दण्डा यथा,—
शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्त्रियो दण्डमर्हति ।
वैश्योऽप्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥
पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्त्रियस्याभिशंसने ।
वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥
समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।
वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥
एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥
नामजातिग्रहन्त्वेषामभिद्रोहेण कुर्व्वतः ।
निक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥
धर्म्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्व्वतः ।
तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥
श्रुतं देशञ्च जातिञ्च कर्म्म शारीरमेव च ।
वितथेन ब्रुवन् दर्पाद्दाप्यः स्याद्द्विशतं दमम् ॥
काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।
तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् ॥
मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ।
आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः ॥
ब्राह्मणक्षत्त्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्य्यो विजानता ।
ब्राह्मणे साहसः पूर्व्वः क्षत्त्रिये त्वेव मध्यमः ॥
विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः ।
छेदवर्ज्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ॥ * ॥
दण्डपारुष्ये दण्डा यथा,—
येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेत् श्रेष्ठमन्त्यजः ।
छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥
पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।
पादेन प्रहरन् कोपात् पादच्छेदनमर्हति ॥
सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ।
कट्यां कृताङ्को निर्व्वास्यः स्फिचं वास्यावकर्त्तयेत् ॥
अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्द्धयतो गुदम् ॥

केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ।
पादयोर्दाढिकायाञ्च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥
त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः ।
मांसभेत्ता तु षण्निष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥
वनस्पतीनां सर्व्वेषामुपभोगो यथा यथा ।
तथा तथा दमः कार्य्यो हिंसायामिति धारणा ॥
मनुष्याणां पशूनाञ्च दुःखाय प्रहृते सति ।
यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्य्यात्तथा तथा ॥
अङ्गावपीडनायाञ्च व्रणशोणितयोस्तथा ।
समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्व्वदण्डमथापि वा ॥
द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम् ॥
चर्म्मचार्म्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्टमयेषु च ।
मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥
यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च ।
दशातिवर्त्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥
छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्य्यक्प्रतिमुखागते ।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥
छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च ।
आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥
यत्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु ।
तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥
प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति ।
युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्व्वे दण्ड्याः शतं शतम् ॥
स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्व्वा रथेन वा ।
प्रमापयेत् प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः ॥
मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत् किल्विषी भवेत् ।
प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥
क्षुद्रकाणां पशूनाञ्च हिंसायां द्विशतो दमः ।
पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥
गर्द्दभाजाविकानाञ्च दण्डः स्यात् पञ्चमाषकः ।
माषकस्तु भवेद्दण्डः श्वशूकरनिपातने ॥
भार्य्या पुत्त्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥
पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।
अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्विषम् ॥
चौरस्य दण्डविधिर्यथा,—
यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिन्द्याच्च यः प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन् समाहरेत् ॥
धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ।
शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥
तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ।
सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् ॥
पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।
शेषेऽप्येकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥
पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विशेषतः ।
मुख्यानाञ्चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥
महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च ।
कालमासाद्य कार्य्यञ्च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥
गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छुरिकायाश्च भेदने ।
पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्य्योऽर्द्धपादिकः ॥
सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दधः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥
वेणुवैदलभाण्डानां लवणानान्तथैव च ।
न्मयानाञ्च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥
मत्स्यानां पक्षिणाञ्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥
अन्येषाञ्चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।
पक्वान्नानाञ्च सर्व्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः ॥
पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ।
अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात् पञ्च कृष्णलः ।
परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ॥
निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतं दमः ।
स्यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म्म यत् कृतम् ॥
निरन्वयं भवेत् स्तेयं हृत्वापव्ययते च यत् ।
यस्त्वेतान्युपक्लृप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ॥
तमाद्यं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात् ।
येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।
तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥"* ॥
परदारहरणे दण्डो यथा,—
परदाराभिमर्षेषु प्रवृत्तान् नृन्महीपतिः ।
उद्वेजनकरैर्द्दण्डैश्छिन्नयित्वा प्रवासयेत् ॥
परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषां योजयन् रहः ।
पूर्व्वमाचारितो दोषैः प्राप्नुयात् पूर्व्वसाहसम् ॥
परस्त्रियं योऽभिवदेत् तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।
नदीनामपि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥
उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।
सहखट्वासनञ्चैव सर्व्वं संग्रहणं तथा ॥
स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया ।
परस्परस्यानुमते सर्व्वं संग्रहणं स्मृतम् ।
अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति ॥
न सम्भाषां परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् ।
निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥
नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।
सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥
किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात् संभाषां ताभिराचरन् ।
योऽकामां दूषयेत् कन्यां स सद्यो वधमर्हति ॥
सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ।
कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् ॥
जघन्यं सेवमानान्तु संयतां वासयेद्गृहे ।
उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ॥
शुल्कं दद्यात् सेवमानः समामिच्छेत् पिता यदि ।
अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्य्याद्दर्पेण मानवः ॥
तस्याशु कर्त्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डञ्चार्हति षट्शतम् ।
सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
द्विशतन्तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥
कन्यैव कन्यां या कुर्य्यात् तस्याः स्याद्द्विशतो दमः ।
शुल्कञ्च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयाद्दश ॥
या तु कन्यां प्रकुर्य्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्य-
मर्हति ।
अङ्गुल्योरेव च च्छेदं खरेणोद्वहनं तथा ॥
भर्त्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥
पुमांसं दाहयेत् पापं शयने तप्त आयसे ।
अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् ॥
संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः ।
व्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥
शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।
अगुप्तमङ्गसर्व्वस्वैर्गुप्तं सर्व्वेण हीयते ॥
वैश्यः सर्व्वस्वदण्डः स्यात् संवत्सरनिरोधतः ।
सहस्रं क्षत्त्रियो दण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति ।
ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।
वैश्यं पञ्चशतं कुर्य्यात् क्षत्त्रियन्तु सहस्रिणम् ॥
उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।
विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥
सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥
मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
इतरेषान्तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥
वैश्यश्चेत् क्षत्त्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्त्रियो
व्रजेत् ।
यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः ॥
सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।
शूद्रायां क्षत्त्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः ।
क्षत्त्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतं दमः ॥
मूत्रेण मौण्ड्यमृच्छेत्तु क्षत्त्रियो दण्डमेव वा ॥
अगुप्ते क्षत्त्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात् सहस्रन्त्वन्त्यज-
स्त्रियम् ॥ * ॥
ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यञ्चर्त्विक् त्यजेद्-
यदि ।
शक्तं कर्म्मण्यदुष्टञ्च तयोर्दण्डः शतं शतम् ॥
न माता न पिता न स्त्री न पुत्त्रस्त्यागमर्हति ।
त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥"
इति मनुः ॥ * ॥
दण्डस्य फलं यथा, युक्तिकल्पतरुः ।
"दण्डः संरक्षते धर्म्मं तथैवार्थं विधानतः ।
कामं संरक्षते यस्मात् त्रिवर्गो दण्ड उच्यते ॥
राजदण्डभयाल्लोकाः पापाः पापं न कुर्व्वते ।
यमदण्डभयादेके परलोकभयात्तथा ॥
दण्डश्चेन्न भवेल्लोके विभजन् साध्वसाधु वा ।
शूले मत्स्यानि वा यद्वन् दुर्ब्बलान् बलव-
त्तराः ॥
अपराद्धेषु भूपालो दण्डं कुर्य्याद्यथाविधि ।
अन्यथाकरणात्तस्मात् राजा भवति किल्बिषी ॥
विरुद्धमपि जल्पन्तो दूता दण्ड्या न भूभृता ।
दूतहन्ता तु नरकमाविशेत् सचिवैः सह ॥
विपक्षवचनादन्यो भृत्यो दण्डं न चार्हति ।
विपक्षवचनाद्दण्डः स्वामिनं नरकं नयेत् ॥"
दण्डकः, पुं स्त्री, (दण्ड इव कायतीति । कै +
कः ।) श्लोकविशेषः । छन्दोभेदः । इत्यमर-
टीकासारसुन्दरी ॥ अस्य विवरणं छन्दः-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (ह्रस्वो दण्डः । "ह्रस्वे ।" ५ ।
३ । ८६ । इति कन् । क्षुद्रलगुडः । सोंटा
इति भाषा ॥ पुं, इक्ष्वाकुपुत्त्रः । यथा, भाग-
वते । ९ । ६ । ४ ।
"क्षुवतस्तु मनोर्जज्ञे इक्ष्वाकुर्घ्राणतः सुतः ।
तस्य पुत्त्रशतज्येष्ठा विकुक्षिनिमिदण्डकाः ॥"
एतन्नृपसन्निवेशस्थानं दण्डकारण्यमितिख्यातम् ।
यथा, रामायणे । १ । १ । ४० ।
"रामस्तु पुनरालक्ष्य नागरस्य जनस्य च ।
तत्रागमनमेकाग्रो दण्डकान् प्रविवेश ह ॥")
दण्डकन्दकः, पुं, (दण्डवत् कन्दो मूलं यस्य । कप् ।)
धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दण्डका, स्त्री, (दण्डक + स्त्रीलिङ्गत्वादत्र टाप् ।)
जनस्थानम् । दण्डकारण्यम् । इति जटाधरः ॥
(यथा, रामायणे । २ । ३० । ३६ ।
"मम सन्ना मतिः सीते ! नेतुं त्वां दण्डकावनम् ।
वसिष्यामीति सा त्वं मामनुयातुं सुनिश्चिता ॥")
दण्डकाकः, पुं, (दण्डो यमदण्ड इव काकः ।
अशुभसूचकत्वादस्य तथात्वम् ।) द्रोणकाकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
दण्डढक्का, स्त्री, (दण्डताड्यमाना ढक्का ।) वाद्य-
विशेषः । दामामा इति नागरा इति च
भाषा । तत्पर्य्यायः । नाली २ घटी ३ याम-
नाली ४ यमेरुका ५ यामघोषः ६ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ दमनः ७ दुन्दुभिः ८ दुन्दुः ९
गभीरिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥
दण्डताम्री, स्त्री, (दण्डेन ताड्यमाना ताम्री ताम्र-
निर्म्मितवाद्यम् ।) ताम्रीवाद्यम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥
दण्डधरः, पुं, (दण्डस्य धरः । दण्डं धारयति ।
धृञ् धारणे + पचाद्यचि णिलुक् । इत्युज्ज्वल-
दत्तः । २।२२ ।) यमः । इत्यमरः । १।१।६२ ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ६५६ ।
"न्यस्तदण्डहतं दण्डं भुक्त्वा दण्डधराधिपः ।
अकाण्डदण्डसन्त्राय ययौ दण्डधरान्तिकम् ॥")
राजा । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुः ।९।३।
"बलनिषूदनमर्थपतिञ्च तं
श्रमनुदं मनुदण्डधरान्वयम् ॥")
त्रि, लगुडधारकः ॥ (शासकः । यथा, महा-
भारते । १२ । २३ । ४३ ।
"एवमेतन्मया कार्य्यं नाहं दण्डधरस्तव ॥"
चतुर्थोपाययुक्तः । यथा, भागवते । ४।२१।२२ ।
"अहं दण्डधरो राजा प्रजानामिव योजितः ॥")
दण्डधारः, पुं, (दण्डं धरतीति । धृ + "कर्म्मण्यण् ।"
३ । २ । १ । इत्यण् ।) पृथ्वीनाथः । (यथा,
गौः रामायणे । २ । ८८ । ७ ।
"उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च केरलाः ।
दण्डधाराश्च सामन्ता रत्नान्युपहरन्तु ते ॥")
प्रेताधिपः । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥ (सनाम-
ख्यातनृपविशेषः । स तु क्रोधवर्द्धनस्यासुर-
स्यांशेन जातः । यथा, महाभारते ।१।६७।६७ ।
"क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्तु वः परिकीर्त्तितः ।
दण्डधार इति ख्यातः सोऽभवन्मनुजेश्वरः ॥"
धृतराष्ट्रपुत्त्राणामेकतमः । यथा, तत्रैव धृत-
राष्ट्रपुत्त्रनामकथने । १ । ६७ । १०२ ।
"निषङ्गी कवची पाशी दण्डधारो धनुर्ग्रहः ॥")

त्रि, दण्डधरः। (शासकः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। १०८।
"त्वद्धारे त्वयि चापः स्थितिमेतां प्रयास्यति।
को वैरस्त्रेयो मारमनायादावयीदिति॥")

दण्डनायकः, पुं, (दण्डः राज्ञां चतुर्थोपाय नयतीति। नी+ण्वुल्।) सेनानीः। स चतुरङ्गबलाधाध्यक्षः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३९८॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम्। ७। ६६८।
"कर्प्यं कोटभ्यानां भिन्नानां बहुहोयते।
कृयन् राजपुरीं राजा व्यस्तदण्डनायकम्॥")

दण्डनीतिः, स्त्री, (दण्डेन नीयते या। यद्वा दण्डो नीयतऽनयेति। नी+कर्मणि करणे वा क्तिन्।) अधशास्त्रम्। इत्यमरः। १। ६। ५॥ सत्पावरादिप्रवीन नीतिशास्त्रम्। इति भरतः। तस्य निरुक्तिर्यथा —
'दण्डेन नीयते चेदं दण्डं नयति वा पुनः।
दण्डनीतिरिति ख्याता त्रीन् लोकानभिवर्त्तते॥
तच्च दशशतसहस्राध्यायपरिमितम्।
तद्यथा —
'ततोऽध्यायसहस्राणां शतचक्रे स्वबुद्धिजम्।
यत्र धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवाभिवर्णितः॥
त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एष स्वयम्भुवा।
चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथग्गुणः॥
मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः सत्त्वं रजस्तमः।
स्थानं वृद्धिः क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दण्डजः॥
आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपायाः कृत्यमेव च।
सहायाः कारणञ्चैव षड्वर्गो नीतिजः स्मृतः॥
त्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्त्ता च भरतर्षभ।
दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः॥
अमात्यरक्षा प्रणिधी राजपुत्रस्य लक्षणम्।
चारश्च विविधोपायः प्रणिधेयः पृथग्विधः॥
सामभेदप्रदानञ्च ततो दण्डश्च पार्थिव।
उपेक्षा पञ्चमी चात्र कार्त्स्न्येन समुदाहृता॥
मन्त्रश्च वर्णितः सर्वस्तथा भेदार्थ एव च।
विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य सिद्ध्यसिद्ध्योश्च यत् फलम्॥
सन्धिश्च त्रिविधाभिख्यो हीनो मध्यस्तथोत्तमः।
भय सत्कारवित्ताख्य कात्स्न्येन परिवर्णितम्॥
यात्राकालाश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः।
विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह॥
आसुरश्चैव विजयस्तथा कार्त्स्न्येन वर्णितः।
लक्षणं पञ्चवर्गस्य त्रिविधञ्चात्र वर्णितम्॥
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽथ परिशब्दितः।
प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र गुह्यस्तु बहुविस्तरः।
रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव।
विष्टिर्नावश्चराश्चैव देशिका इति चाष्टमम्।
अङ्गान्येतानि कौरव्य प्रकाशानि बलस्य च।
जङ्गमाजङ्गमाश्चोक्ताश्चूर्णयोगा विषादयः॥
स्पर्शे चाभ्यवहार्ये चाप्युपांशुविविधः स्मृतः।
अरिर्मित्रमुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः॥
कृत्स्ना मार्गगुणाश्चैव तथा भूमिगुणाश्च ह।
आत्मरक्षणमाश्वासः स्पशानाञ्चान्ववेक्षणम्॥
कल्पना विविधाश्चापि नृनागरथवाजिनाम्।
व्यूहाश्च विविधाभिख्या विविधं युद्धकौशलम्॥
उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुपलायनम्।
शस्त्राणां पालनं ज्ञानं तथैव भरतर्षभ॥
बलव्यसनमुक्तञ्च तथैव बलहर्षणम्।
पीडा चापत्कालश्च पत्तिज्ञानञ्च पाण्डव॥
तथा खातविधानञ्च योगसञ्चार एव च।
चौरैराटविकैश्चोग्रैः परराष्ट्रस्य पीडनम्॥
अग्निदैर्गरदैश्चैव प्रतिरूपककारकैः।
श्रेणिमुख्योपजापेन वीरुधश्छेदनेन च॥
दूषणेन च नागानां आशङ्काजननेन च।
आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपार्जनेन च॥
सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य ह्रासवृद्धी समञ्जसम्।
दूतसामर्थ्ययोगाश्च राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम्।
अरिमध्यस्थमित्राणां सम्यक् चोक्तं प्रपञ्चनम्।
अवमर्दः प्रतीघातस्तथा चैव बलीयसाम्॥
व्यवहारः सुसूक्ष्मश्च तथा कण्टकशोधनम्।
श्रमो व्यायामयोगश्च त्यागो द्रव्यस्य सञ्चयः॥
अभृतानाञ्च भरणं भृतानाञ्चान्ववेक्षणम्।
अर्थस्य काले दानञ्च व्यसने चाप्रसङ्गिता॥
तथा राजगुणाश्चैव सेनापतिगुणाश्च ह।
कारणञ्च त्रिवर्गस्य गुणदोषास्तथैव च॥
दुश्चिन्तितञ्च विविधं वृत्तिश्चैवानुजीविनाम्।
शङ्कितत्वञ्च सर्वस्य प्रमादस्य च वर्ज्जनम्॥
अलब्धलाभो लब्धस्य तथैव च विवर्द्धनम्।
प्रदानञ्च विवृद्धस्य पात्रेभ्यो विधिवत्तथा॥
विसर्गोऽर्थस्य धर्मार्थं कामहेतुकमुच्यते।
चतुर्थं व्यसनाघाते तथैवात्रानुवर्णितम्॥
क्रोधजानि तथोग्राणि कामजानि तथैव च।
दशोक्तानि कुरुश्रेष्ठ व्यसनान्यत्र चैव ह॥
मृगयाक्षास्तथा पानं स्त्रियश्च भरतर्षभ।
कामजान्याहुराचार्याः प्रोक्तानीह स्वयम्भुवा॥
वाक्पारुष्यं तथोग्रत्वं दण्डपारुष्यमेव च।
निग्रहोऽपात्मनस्त्यागमर्थदूषणमेव च॥
यन्त्राणि विविधान्येव क्रियास्तेषाञ्च वर्णिताः।
अवमर्दः प्रतीघातः केतनानाञ्च भञ्जनम्।
चैत्यद्रुमावमर्द्दश्च रोधः कर्म्मान्तनाशनम्॥
उपस्करोऽथ वपनं तथोपायाश्च वर्णिताः।
पणवानकशङ्खानां भेरीणाञ्च युधिष्ठिर॥
उपार्ज्जनञ्च द्रव्याणां परिमर्द्दश्च तानि षट्।
लब्धस्य च प्रशमनं सतां चैवाभिपूजनम्॥
विद्वद्भिरेकीभावश्च दानहोमविधिज्ञता।
मङ्गलालम्भनञ्चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया॥
आहारयोजनञ्चैव नित्यमास्तिक्यमेव च।
एकेन च यथोत्थेयं सत्यत्वं मधुरा गिरः॥
उत्सवानां समाजानां क्रिया केतनजास्तथा।
प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च सर्व्वाधिकरणेष्वथ।
वृत्तिर्भरतशार्दूल। नित्यञ्चैवान्ववेक्षणम्।
अदण्ड्यत्वञ्च विप्राणां युक्त्या दण्डनिपातनम्॥
अनुजीविस्वजातिभ्यो गुणेभ्यश्च समुद्भवः।
रक्षणञ्च पौराणां राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम्॥
मण्डलस्था च या चिन्ता राजन्। द्वादशराजिका।
द्वासप्ततिविधा चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया।
देशजातिकुलानाञ्च धर्म्माः समनुवर्णिताः।
धर्म्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चात्रानुवर्णितः।
उपायश्चात्र लिप्सा च विविधा भूरिदक्षिणः॥
मूलकर्म्मक्रिया चात्र मायायोगश्च वर्णितः।
दूषणं स्रोतसाञ्चैव वर्णितञ्च स्थिराम्भसाम्॥
यैर्यैरुपायैर्लोकस्तु न चलेदार्य्यवर्त्मनः।
तत् सर्व्वं राजशार्दूल। नीतिशास्त्रेऽनुवर्णितम्॥
एतत् कृत्वा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान् प्रभुः।
देवानुवाच संहृष्टः सर्व्वान् शक्रपुरोगमान्॥
उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्थापनाय च।
नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभाविता॥
दण्डेन सहिता ह्येषा लोकरक्षणकारिका।
निग्रहानुग्रहरता लोकाननुचरिष्यति॥"
इति महाभारते राजधर्म्मे॥

दुर्गा। यथा —
"नयानयगतालोके विक्रमनिलयामला।
दण्डनाद्दमनाच्चापि दण्डनीतिरिति स्मृता॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥

दण्डपांशुलः, पुं, (दण्डेन दण्डधारणेन पांशुलो नीचः।) द्वारपालः। इति शब्दरत्नावली॥

दण्डपाणिः, पुं (दण्डः पाणौ यस्य।) यमः। (यथा, भागवते। १। १०। ३५।
"मरीचिमिश्रैमादिदः स कलिर्ल्लातवेपथुः।
सहाशताविमाहेद दण्डपाणिमिवोद्यतम्॥")
काशीस्थशिवगणविशेषः। स पूर्व्वभवयक्षपुत्र हरिकेशनामा शिवमाराध्य शिवदत्तं काश्यां दण्डनायकत्वमवाप्तवान्। यथा —
'भक्तस्य धीरस्य तपोनिधेर्हरौ
वरो वराणां निकर तदा मुदा।
चेतस्य यक्षास्य मम प्रियस्य भो
भवाधुना दण्डधरो वराज्ञया॥
निरस्तमत्यादि दुरासदस्त्वं
गुणाधिकः पुण्यकृताञ्च मतप्रियः।
त्वं दण्डपाणिर्भव नामतोऽधुना
यस्मात् गणाम् याधि समाश्रयोत्कटान्॥"
'लब्धा तत्तथेश्वरेऽद्य यक्षराट्
कश्यामाराध्य गुणाभिमानकः।
सभाजकः प्राणत एव तेऽचरेत्
तत त्वमर्च्चो मम भक्तः आदरात्॥
महाक्षेत्रगुणोऽपि विना त्वदीयां
भक्तिं न काशीवसतिं लभेत।
सर्वेषु देवेषु हि नामतस्तु
तदग्रमाद्यो भव दण्डपाणे॥"
इति काशीखण्डे ३२ अध्यायः।
(महासम्प्रदायस्थानीयपरिवृत्तिविशेषः। यथा, माघे। १०। ८०।
"परोपरागमथैव दण्डपाणिभिर्विशनि॥"
अयन् माघवसाधिकवर्ग्गाग्रैरङ्गहीनैरुल्लस्थ राजाः ख्यातः। यथा राजतरङ्गिण्याम् १ परिच्छेदे।
"वसारिदन् मताश्चैवभाविमाघवर्माधिकाः।
कुर्सी दायकाः हेना दण्डपाणिर्म्मंडारम्॥

दण्डधरे, त्रि । यथा, महाभारते । १।१३६।२८ ।
"भीमसेनो महाबाहुर्दण्डपाणिरिवान्तकः ।
प्रविवेश महासेनां मकरः सागरं यथा ॥")

दण्डपारुष्यं, क्ली, (दण्डेन यत् पारुष्यं परुषता । दण्ड्यतेऽनेनेति दण्डो देहस्तेन यत् पारुष्यं विरुद्धाचरणमिति मिताक्षरा ।) राज्ञां सप्तव्यसनान्तर्गतव्यसनविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४०३ ॥ अष्टादशविवादान्तर्गतविवादविशेषः । तत्तु ताड़नादि । इति मनुटीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २७८ ।
"अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥")

दण्डपालः, पुं, (दण्डं शरीरं पालयतीति । पालि + अण् ।) क्षुद्रशफरमत्स्यः । दाँड़िका इति भाषा । इति हारावली । १८० ॥ (दण्डेन पालयतीति । पालि + अच् ।) द्वारपालः ॥

दण्डपालकः, पुं, (दण्डपालवत् कायतीति । कै + कः ।) शकुलमत्स्यः । इति हारावली । १८१ ॥

दण्डबालधिः, पुं, (दण्ड इव बालधिर्यस्य ।) हस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥

दण्डभृत्, पुं, (दण्डं चक्रभ्रामणार्थं लगुड़ादिकं बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् तुगागमश्च ।) कुम्भकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दण्डं दमनं बिभर्त्तीति ।) दण्डधारके, त्रि ॥

दण्डयात्रा, स्त्री, (दण्डाय शत्रुदमनाय या यात्रा प्रयाणम् ।) दिग्विजयः । संयानम् । वरयात्रा । इति मेदिनी । रे, २६५ ॥

दण्डयामः, पुं, (दण्डं यच्छतीति । यम + अण् ।) यमः । दिनम् । अगस्त्यः । इति मेदिनी । मे, ६० ॥

दण्डरी, स्त्री, डङ्गरीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दण्डवादी, [न्] पुं, (दण्डेन वदतीति । वद + णिनिः ।) दर्व्वटः । द्वारपालः । इति हारावली । १२८ ॥ दण्डवक्तरि, त्रि ॥

दण्डवासी, [न्] पुं, (दण्डेन वसतीति । वस + णिनिः ।) द्वारपालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ग्रामपासाधिपस्तगनः । इति जटाधरः ॥

दण्डविष्कम्भः, पुं, (दण्डं मन्थानदण्डं विष्कभ्नाति निबध्नाति यत्र । वि + स्कम्भ + अधिकरणे घञ् । वेः स्कभ्नातेर्नित्यमिति षत्वम् ।) यत्र स्तम्भादौ आकर्षणार्थं रज्ज्वा दण्डो निबध्यते सः । घोलमन्थोया खुँटी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुटरः २ । इत्यमरः । २।९।७४ ॥

दण्डवृक्षः, पुं, (पर्णविहीनत्वात् दण्ड इव वृक्षः । ततः स्वार्थे कन् ।) थुर्वी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दण्डहस्तं, क्ली, (दण्ड इव दण्डो हस्तस्थो यस्य ।) तगरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दण्डाजिनं, क्ली, दाम्भम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दण्डाजिनं बहिर्दृश्यमादिकं यतीनां दण्डाजिनम् आडम्बरत्वेन प्रतीयमानत्वात् तथात्वम् । दण्डश्च अजिनञ्च अनयोः समाहारः । यतीनां दण्डं मृगचर्म्म च । यथा, देवीभागवते । १ । १६ । ३१ ।
"दण्डाजिनकृता चिन्ता यथा तव वनेऽपि च ।
तथैव राज्यचिन्ता मे चिन्तयानस्य वा न वा ॥")

दण्डादण्डि, अ, (दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य प्रवृत्तं युद्धम् । "इच् कर्म्मव्यतिहारे ।" ५ । ४ । १२७ । इति इच् ।) परस्परदण्डकरणकप्रहाररूपयुद्धम् । इति व्याकरणम् ॥ लाठालाठि इति भाषा ॥

दण्डारः, पुं, (दण्डं ऋच्छतीति । ऋ + अण् ।) वाहनम् । मत्तहस्ती । शरयन्त्रकम् । कुम्भकारस्य चक्रम् । इति मेदिनी । रे, १६८ ॥

दण्डाहतं, क्ली, (दण्डेन आहतम् ।) घोलम् । इत्यमरः ।२।९।५३ ॥ (दण्डेन ताड़िते, त्रि ॥)

दण्डिकः, पुं, (दण्डोऽस्त्यस्येति । दण्ड + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) दण्डधारकः । छड़िबरदार इति आसावरदार इति च भाषा । मत्स्यविशेषः । डानिकणा माछ इति भाषा । अस्य गुणाः । कफवायुपित्तनाशित्वम् । तिक्तत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (दण्डदातरि नियामके, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ११ । ३६ ।
"न तत्र राजा राजेन्द्र ! न दण्डो न च दण्डिकः ।
स्वधर्म्मेणैव धर्म्मज्ञ ! ते रक्षन्ति परस्परम् ॥")

दण्डिका, स्त्री, (दण्डवदाकृतिरस्त्यस्याः । दण्ड + ठन् + टाप् ।) हारविशेषः । इति जटाधरः ॥ रज्जुः । यथा, अङ्गुल्योत्कर्षं दण्डिकां छिनत्ति । इति सुपद्मव्याकरणम् ॥ दण्डिका रज्जुरिति तट्टीकाकारः ॥

दण्डितः, त्रि, (दण्डः सञ्जातोऽस्येति । दण्ड + "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।" ५।२।३६। इति इतच् ।) कृतदण्डः । तत्पर्य्यायः । दामितः २ साधितः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

दण्डी, [न्] पुं, (दण्डोऽस्यास्तीति । दण्ड + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) जिनविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (स तु काव्यादर्शदशकुमारचरितादिग्रन्थप्रणेता । शङ्कराचार्य्यसमकालीनोऽयम् । यथा, शङ्करविजये । १५ । १४० ।

"स कथाभिरवन्तिषु प्रसिद्धान्
विबुधान् बाणमयूरदण्डिमुख्यान् ।
शिथिलीकृतदुर्म्मताभिमानान्
निजभाष्यश्रवणोत्सुकांश्चकार ॥")

यथा, कालिदासः ।
"जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधाभवत् ।
कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥"
दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यमः । (यथा, महाभारते । १ । १८० । १७ ।
"तं वृक्षमादाय रिपुप्रमाथी
दण्डीव दण्डं पितृराज उग्रम् ॥")
द्वाःस्थः । चतुर्थाश्रमी । (अस्य वासाचारादिकं यदुक्तं मनौ । ६ । ४१-५८ ।
"आगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रोपचितो मुनिः ।
समुपोढ़ेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥
एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ।
सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ॥
अनग्निरनिकेतः स्याद् ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ।
उपेक्षकोऽसङ्कुसुको मुनिर्भावसमाहितः ॥
कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
समता चैव सर्व्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निर्द्देशं भृतको यथा ॥
दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलम् ।
सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥
अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन ।
न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्व्वीत केनचित् ॥
क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।
सप्तद्वारावकीर्णाञ्च न वाचमनृतां वदेत् ॥
अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥
न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।
नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥
न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः ।
आकीर्णं भिक्षुकैर्व्वान्यैरागारमुपसंव्रजेत् ॥
कॢप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् ।
विचरेन्नियतो नित्यं सर्व्वभूतान्यपीड़यन् ॥
अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च ।
तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥
अलावुं दारुपात्रञ्च मृण्मयं वैदलन्तथा ।
एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥
एककालञ्चरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे ।
भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥
विधूमे सन्नमुषले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।
प्राणयात्रिकमात्रः स्यात् मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥
अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्व्वशः ।
अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥"
दण्डग्रहणादेव दण्डी । भार्य्यादिषु विद्यमानेषु दण्डग्रहणेन प्रत्यवायो जायते । यदुक्तं महानिर्व्वाणतन्त्रे १३ पटले ।
"स्थितायां यौवनवृतकान्तायां परमेश्वरि ! ।
सर्व्वं हि विफलं तस्य यः कुर्य्याद्दण्डधारणम् ॥
विद्यते पितरौ देवि ! यः कुर्य्याद्दण्डधारणम् ।
सद्यस्तं विफलं तस्य रौरवाख्यं गमिष्यति ॥
विद्यते बालभावेन यस्य कान्ता सुतस्तथा ।
ग्रामाद्धारणं तस्य वृथा हि परमेश्वरि ! ।
स गुरुश्चापि शिष्यश्च रौरवाख्यं प्रपद्यते ॥"
आधुनिकदण्डिनस्तु प्रायशः शङ्कराचार्य्यसम्प्रदायान्तर्गता अमलोक्याः शिखासूत्रोपावर्जित परमो धर्म्मः । एते तु मुण्डितः प्रायशः शिरः शिरश्छिन्नवस्त्राः कन्थाकौपीनधारिणश्च । दण्डिनस्तु ब्राह्मणवर्णमा भिक्षान्नेनमाहारं निधाय इतरात् परित्यज्य ब्रह्मचर्य्याश्रमम्-

यमु इति साम्प्रदायिका । एतेषां काशी एव प्रधानतम वासस्थानम् । * । महादेव । यथा महाभारते । १३ । १७ । १२८ ।
'मुण्डो विरूपो विकृतो दण्डी कुण्डी विकुर्व्वणः' ॥
योगाचार्य्यविशेष । यथा शिवपुराणे वायु संहितायाम् । उत्तरभागे । १० । ५ ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
युगावर्त्तेषु सर्व्वेषु योगाचार्य्यच्छलेन तु ।
अवतारांश्च शर्व्वस्य शिष्यांश्च भगवन् । वद ॥
उपमन्युरुवाच ।
महाकालश्च शूली च दण्डी मुण्डीश एव च ।
धृतराष्ट्रपुत्राणामेकतम । यथा महाभारते धृतराष्ट्रपुत्रनामकथने । १ । ६७ । १०२ ।
निषङ्गी कवची दण्डी दण्डधारो धनुर्ग्रहः ॥
स्त्रीत्वश्च पाशीति कथित ।) दण्डयुक्ते त्रि । इति हेमचन्द्र । ३ । ३८५ ॥ (यथा महाभारते १३ । १४ । ३०४ ।
चक्री शूली कुण्डी चीरी प्रेतात्मेमेखलीन्दा ।)

दण्डोत्पल क्ली (दण्डयुक्तमुत्पलमिव ।) क्षुप विशेष । डाकिमाला इति डानकुनि इति च भाषा । अस्य गुणा नायन्त्रामकासनाशि त्वम् अग्निदीपनत्वश्च । इति राजवल्लभ ॥ तत्र पीतरक्तश्वेतपुष्पभेदेन त्रिविधम् । पीतस्य पर्य्याय । पीतदण्डी २ गन्धवल्ली ३ सहदेवी ४ सहा ५ । रक्तस्य पर्य्याय । विश्वदेवा १ अमस्य । दण्डोत्पला १ । इति रत्नमाला ॥

दण्डोत्पला स्त्री (दण्डोत्पल+टाप ।) श्वेत पुष्पदण्डोत्पलम् । इति रत्नमाला ॥

दण्ड्य त्रि दण्डात इति दण्ड+कर्म्मणि यत् । यद्वा दण्डमर्हतीति । दण्ड+ दण्डादिभ्यो यत् ५ । १ । ६६ । इति यत् ।) दण्डनीय । दण्डि तव्य । (यथा माकण्डेय । ८ । ३३ ।
यथाश्रु वध्य अध्य स्त्रचात्मकसहितम
यथा यथा प्रवृत्त स दण्ड्यो भूभृतो भवत् ।)
तत्पर्य्याय । दण्ड्य २ । इति जटाधर ।
यथा रघु १ । २५ ।
शिष्टे दण्ड्यानदण्ड्यान् परिहरन् प्रशमय ।)

द४ पु दन्त इति प्राकृतचन्द्रिका अस्य बहु वचन त्व ।

दत्त त्रि (दीयते इति । दा+क्त ।) दत्तितम् । अर्पितम् । तत्पर्य्याय । विश्राणितम् २ । इति शब्दरत्नावली । विश्राणितम् ३ । इति शब्द रत्नावली । (यथा माघ । १ । २५ ।
[illegible]
[illegible]
दा+भावे क्त ।) दाने क्ली तत् तद्विध यथा —
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

बालस्त्रयाम्रतन्त्रागमतोन्मत्तापवर्ज्जितम् ।
कर्त्ता ममेद कर्म्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ।
अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्य्ये चाधर्म्मसंहिते ।
यद्दत्त स्यादविज्ञानात् तददत्तमिति स्मृतम् ।'
इति मिताक्षरा ॥

दत्त पु राजविशेष । स अमिमिष्ठनन्दन । इति हेमचन्द्र । ३ । ३६० ॥ (स तु जैनविशेष । अपर क्षत्रियधर्म्मोपेतपत्नो नृपविशेष । यथा, महाभारते । १२ । २९६ । १५ ।
आयुर्मतङ्गो दत्तश्च द्रुपदो मात्स्य एव च ।
यदुवंशीयस्य राजाधिदेवस्य पुत्र । यथा हरिवंशे । ३८ । २ ।
'राजाधिदेवपुत्रास्तु जज्ञिरे वीर्य्यवत्तराः ।
दत्तातिदत्तौ बलिनौ मानश्वेतवाहन ॥)
वैश्यस्योपाधिविशेष । यथा —
"शर्म्मा देवश्च विप्रस्य वर्म्मा त्राता च भूभुज ।
भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दास शूद्रस्य कारयेत ॥
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥
अधुना कायस्थादेरुपाधिश्च । (यथा, कुल दीपिकायाम् ।
'गौडदेशे कौलिमन्त्रादिरवसतिहता मौलिका ये हि सिद्धा
स्ते दत्ता सेनदासा करगुहसहिता पालिता सिंहदेवा ॥)
भगवदवतारविशेष । स अत्रिपुत्र दत्तात्रेय इति नाम्ना ख्यात । इति श्रीभागवतम् ॥ (पुत्र विशेष । यथा देवीभागवते । १ । ६ । ४८ ।
'कुण्ड सहोढ कानीन क्रीत प्राप्तस्तथा वने ।
दत्त कन्यापि चाशक्तौ धर्म्मादिसुता स्मृता ॥
तथा महाभारते । १ । १२० । ३४ ।
दत्त क्रीत उपक्रीत उपगत्यैनु स्वयञ्च य ॥)

दत्तक पुं (दत्त एव । स्वार्थे कन् ।) द्वादश विधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेष । सपिण्डदत्तकस्य अशौचव्यवस्था । यथा सापिण्डस्य पुत्रीकरणे तु सपिण्डमरणाशौचनिमित्त दत्तकस्य तन्मरणा शौचनिमित्त सपिण्डानां दशरात्रमेव निर्विवादम् । इति दत्तकमीमांसा दत्तकचन्द्रिका ॥ * ॥
आरसपुत्रवत् सर्व्वस्य सम्भागित्वम् । यथा,—
दत्तपुत्र यथा जात कश्चिच्छौरसो भवत् ।
पितुर्व्वित्तस्य सर्व्वस्य भवेतां समभागिनौ ॥
इत्यपि वचन नास्तिकयम् । इति दत्तकचन्द्रिका ॥
अस्यान पाञ्चपुत्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

दत्तकपुत्र पु (दत्तक एव पुत्र ।) द्वादशविध पुत्रान्तर्गतपुत्रविशेष । यथा याज्ञवल्क्य ।
"दद्यान्माता पिता वा य स पुत्रो दत्तको भवत् ।"
तत्परिग्रहणस्य प्रकारो यथा —
शुक्लशोणितसम्भव पुत्र मातापितृनिमित्तक ।
तस्य प्रदानविक्रयत्यागेषु मातापितरौ प्रभवत ।
नत्वेक पुत्र दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्ता नाय पूर्व्वेषाम् ।
स्त्री पुत्र न दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानु ज्ञानात् ।

पुत्र प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राजनि निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा प्रतिगृह्णीया दिति । इति वशिष्ठ ॥ तस्य गोत्रधनप्राप्ति यथा —
'गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्रिम सुत ।
गोत्ररिक्थानुग पिण्डो व्यपैति ददत स्वधा ॥
पितुर्गोत्रेण य पुत्र संस्कृत पृथिवीपते ।
आचूडान्त न पुत्र स पुत्रतां याति चान्यत ॥
चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृता ।
दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ।
ऊर्द्ध्वन्तु पञ्चमाद्वर्षात् दत्ताद्या सुता नृप ।।
गृहीत्वा पञ्चवर्षीयपुत्रेष्टि प्रथमञ्चरेत् ॥
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥
दत्तको द्विविध । केवलदत्तक द्व्यामुष्यायणश्च । केवलदत्तको जनकेन प्रतिग्रहीत्रैव दत्त तस्यैव पुत्र । द्व्यामुष्यायणस्तु जनकप्रति ग्रहीतृभ्यामावयोरयमिति सम्प्रतिपन्न सम्भया रपि पुत्र । इति मिताक्षरा ॥

दत्ताप्रदानिक, क्ली, (दत्तस्य अप्रदान यत्र अस्त्यस्य । दत्ताप्रदान+ठन् ।) अष्टादश विवादपदान्तर्गतविवादपदविशेष । दत्तस्य पुन राहरणं यस्मिन् विवादपदे तत् । यथा नारद ।
'दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्य पुनरादातुमिच्छति ।
दत्ताप्रदानिक नाम व्यवहारपद हि तत् ॥"
'असम्यगविहितमार्गेण । इति मिताक्षरा ।

दत्तात्मा [न्] पुं (दत्त आत्मा येन ।) पुत्र विशेष । यथा —
'दत्तात्मा तु स्वयं दत्त । इति कात्यायन ॥ अस्य विवरणम् । 'दत्तात्मा तु पुत्रो यो मातापितृ विहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा तवाहं पुत्रो भवामीति स्वयं दत्तस्तूपगत । इति मिताक्षरा ॥ * ॥
(विश्वदेवानामन्यतम । यथा महाभारते । १३ । ९१ । ३४ ।
सोमप सूर्य्यसावित्रौ दत्तात्मा पुष्करीयक ॥)

दत्तानपकर्म्म [न्] क्ली (दत्तस्य अनपकर्म्म अनाश यत्र ।) दत्ताप्रदानिकम् । इति मनु ॥

दत्ति स्त्री (दा+भावे क्तिन् ।) दानम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा रघु । ८ । ८६ ।
"अपशोकमना कुटुम्बिनी
मनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभि ॥)

दत्तेय पुं (दत्ताया अपत्य पुमान् । दत्ता+ढक् ।) इन्द्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥

[illegible] इति धर्मी । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म सक सेट ।) [illegible] इति दुर्गा दास ॥

[illegible] स्त्री (द+भावे [illegible] ।) दानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दद्रु पुं कच्छप । इति शब्दरत्नाकर उणादि इति ॥ (दन्ता न करोतीति । द+बाहुल कात् कु । यद्वा दरिद्राति दुर्गतो भवतीति । दरिद्रा+ मृगय्वादित्वात् कुप्रत्ययेन साधु । इत्युज्ज्वलदत्त । १ । ८५ ।) त्वग्दोष । दाद

इति भाषा। तस्य रूपान्तराणि। दद्रूः २ दद्रुः ३ दर्द्रूः ४। इति भरतधृतशब्दभेदः॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"सकण्डुरागपिड़कं दद्रुमण्डलमुन्नतम्॥"
इति माधवकरः॥

तस्यौषधम् यथा,—
"विड़ङ्गैड़गजाकुष्ठनिशासिन्धूत्थसर्षपैः।
मूत्राम्लपिष्टो लेपोऽयं दद्रुकुष्ठविनाशनः॥
प्रपुन्नाड़स्य वीजानि धात्री सर्ज्जरसः स्नुही।
सौवीरपिष्टं दद्रूणामेतदुद्वर्त्तनं परम्॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत्।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिध्मानमेव च॥"
इति गारुड़े १७५ अध्यायः॥ * ॥
"एकञ्च त्रिफलाभागस्तथा भागद्वयं शिव!।
सोमराजस्य वीजानां चूर्णं पथ्या च दद्रुनुत्॥
अमृतकं सगोमूत्रं कथितं लवणान्वितम्।
कांस्यस्थं खरं लेपात् कुष्ठदद्रुविनाशनम्॥
हरिद्रा हरितालञ्च दूर्व्वा गोमूत्रसैन्धवम्।
अयं लेपो हन्ति दद्रुं पामानं वै गरं तथा॥"
इति गारुड़े १६४ अध्यायः॥ * ॥
"मरीचं चित्रकं कुष्ठं हरितालं मनःशिला।
देवदारु हरिद्रे द्वे कुष्ठं मांसी च चन्दनम्॥
विशाला करवीरञ्च अर्कक्षीरं शकृत्पलम्।
एषाञ्च कार्षिको भागो विषस्यार्द्धपलं भवेत्॥
प्रस्थं कटुकतैलस्य गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत्।
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्म्मृद्वग्निना पचेत्॥
पामा विचर्च्चिका चैव दद्रुविस्फोटकानि च।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति कोमलत्वञ्च जायते॥"
इति च गारुड़े १६८ अध्यायः॥ * ॥
अथ दद्रुचिकित्सा।
"कुष्ठकमिघ्नो दद्रुघ्नो निशासैन्धवसर्षपाः।
चक्रपिष्टः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिसूदनः॥
दूर्व्वाभयासैन्धवचक्रमर्द्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः।
त्रिभिः प्रलेपैरपि वद्धमूलां
दद्रुञ्च कुष्ठञ्च विनाशयन्ति॥'
कुठेरकः मर्मरी इति लोके।
लोके गन्धिलकाख्या सिद्धार्थकञ्च स्नुहीक्षीरम्।
समयमिति समभागं स्यादेवं द्विगुणस्तु दद्रुघ्नः॥
ऊर्ध्वगुणे शीतके तानि प्रक्षतानि संदध्यात्।
दिवसनितयादूर्द्धं सन्दक् निष्पेषयेत्तानि॥
वल्योपवेन घृष्ट्वा दद्रूमालेपयेत्तेन।
सप्ताहाल्लेपोऽयं दद्रुकण्डूमवश्यं विनाशयति॥"
इति भावप्रकाशः॥
("लाक्षाकुष्ठं सर्षपाः श्रीनिकेतं
रात्रिर्योर्य चक्रमर्द्दस्य वीजम्।
क्षत्वैकस्थं तक्रपिष्टः प्रलेपो
दद्रूयुक्तो मूलकाद्वीजयुक्तः॥
सिन्धूद्भूतं चक्रमर्द्दस्य वीज-
मिश्रूकूतं केशरं तार्क्ष्यशैलम्।
पिष्टो लेपोऽयं पित्याह्रसेन
दद्रूर्णं नाशयत्येष योगः॥
हेमक्षीरी व्याधिघातः शिरीषो
निम्बः सर्ज्जो वत्सकः साजकर्णः।
शीघ्रं तीव्रा नाशयन्तीह दद्रुः
स्नानालेपोद्घर्षणेषु प्रयुक्ताः॥"
इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये॥)
दद्रुकः, पुं, (दद्रुरेव। स्वार्थे कन्।) दद्रुरोगः। इति शब्दरत्नावली॥
दद्रुघ्नः, पुं, (दद्रुं दद्रुरोगं हन्तीति। हन+टक्।) चक्रमर्द्दकः। इत्यमरः। २।४।१४७॥ (यथा, भावप्रकाशे क्षुद्रकुष्ठचिकित्सायाम्।
"वाकुची चाथ दद्रुघ्नः पिचुमर्द्दो हरीतकी॥"
अस्य गुणा यथा,—
"दद्रुघ्नपत्रं दोषघ्नमम्लं वातकफापहम्।
कण्डूकास क्रमिश्वासदद्रुकुष्ठप्रणल्लघु॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
दद्रुणः, त्रि, (दद्रुरस्यास्तीति। दद्रु+"लोमादि-पामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः।" ५।२।१००। इति नः।) दद्रुरोगी। इत्यमरः। २।६।५६॥
दद्रुनाशिनी, स्त्री, (दद्रुं नाशयतीति। नश+णिच+णिनिः। ङीप्।) तैलिनीकीटः। इति राजनिर्घण्टः॥
दद्रुरोगी, [न्] त्रि, (दद्रुरोगोऽस्यास्तीति। दद्रु-रोग+इनिः।) दद्रुरोगविशिष्टः। देदुया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। दद्रुणः २। इत्यमरः। २।६।५६॥
दद्रूः, पुं, (दरिद्राति दुर्गन्धत्वङ्गमनेनेति। दरिद्रा+"दरिद्रातेर्यालोपश्च।" उणां १।६२। इति ऊः रकारेकाराकाराणां लोपश्च।) दद्रुः। इत्यमरटीकायां भरतः॥
दद्रूघ्नः, पुं, (दद्रूं हन्तीति। हन+टक्।) दद्रुघ्नः। इति शब्दरत्नावली॥
दद्रूणः, त्रि, (दद्रूरस्यास्तीति। दद्रू+पामादित्वात् नः।) दद्रुणः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥
दध, ङ ददे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ङ, दधते। ददे दानधृत्योः। आदध्यादन्त्यकारे रतिमतिशयिनीमिति मयूर-भट्टोक्तम्। गणकृतानित्यात् अस्यैव टीपरस्मैपद-माख्यत्वमिति रमानाथः। वस्तुतस्तु डु धाञ् धारणे इत्यस्यैव रूपं साध्यम्। इति दुर्गादासः॥
दधि, क्ली, (दधातीति। धा+"आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च।" ३।२।१७१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या किः स च लिड्वत्।) श्रीवासः। वसनम्। इति शब्दरत्नावली॥ क्षीरोत्तरा-वस्थाभावः। दइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षीरजम् २ मङ्गल्यम् ३ विरलम् ४। इति राजनिर्घण्टः॥ पयस्यम् ५। घनेतरत् दधि द्रप्सम्। इत्यमरः॥ अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। गुरुत्वम्। वातदोषशमनत्वम्। संग्राहित्वम्। मूत्रावहत्वम्। वल्यत्वम्। शोफकफार्त्तिरुच्य-शमनत्वम्। वह्निशान्तिकारित्वम्। कासश्वास-पीनसविषमज्वरशीतज्वरहितत्वम्। रक्तोद्रेक-शुक्रवृद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ उष्ण-त्वम्। दीपनत्वम्। स्निग्धत्वम्। कषायानुरस-त्वम्। पाकेऽम्लत्वम्। पित्तमेदःप्रदत्वम्। मूत्र-कृच्छ्रप्रतिश्यायातीसाररुचिकार्श्येषु प्रशस्तत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ स्वादुत्वम्। हृद्यत्वम्। रोचनत्वम्। मङ्गल्यत्वम्। इति राजवल्लभः॥ *॥
अथ पक्वदुग्धदधिगुणाः। रुच्यत्वम्। स्निग्धत्वम्। उत्तमगुणत्वम्। पित्तानिलापहत्वम्। सर्व्व-धात्वग्निवलवर्द्धनत्वञ्च॥ * ॥
निःसारदुग्धदधिगुणाः। संग्राहित्वम्। शीतल-त्वम्। वातलत्वम्। लघुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। दीपनत्वम्। रुच्यत्वम्। ग्रहणीरोगनाशित्वञ्च॥*॥
वद्धदधिगुणाः। सुस्निग्धत्वम्। मधुरत्वम्। नातिपित्तकरत्वञ्च॥ * ॥
शर्क्करासहितदधिगुणाः। श्रेष्ठत्वम्। तृष्णा-पित्तास्रदाहनाशित्वञ्च॥ * ॥
गुड़युक्तदधिगुणाः। वातनाशित्वम्। वृष्यत्वम्। वृंहणत्वम्। तर्पणत्वम्। गुरुत्वञ्च। इति भाव-प्रकाशः॥ * ॥
वातजठराग्निनाशित्वम्। इति चक्रदत्तः॥ * ॥
रात्रौ दधिसेवने विशेषो यथा, रात्रौ दधि न भुञ्जीत किन्तु सघृतशर्करं समुद्गसूपं सक्षौद्रं उष्णं सामलकं भुञ्जीत। रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेषु च अभ्युक्तान्वितमपि दधि न हितम्॥ ऋतुविशेषे विधिनिषेधौ। हेमन्तशिशिरवर्षासु दधि शस्तं शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो विगर्हि-तम्॥ * ॥
अविधिना दधिसेवने दोषः। ज्वरास्रक्पित्त-वीसर्पकुष्ठपाण्डुभ्रमकामलारोगप्राप्तिः॥ * ॥
अथ गोदधिगुणाः। विशेषस्वादुत्वम्। वल्य-त्वम्। रुचिप्रदत्वम्। पवित्रत्वम्। दीपनत्वम्। स्निग्धत्वम्। पुष्टिकारित्वम्। वायुनाशित्वम्। अशेषदधिमध्ये गुणाधिकत्वञ्च॥ * ॥
माहिषदधिगुणाः। सुस्निग्धत्वम्। श्लेष्मलत्वम्। वातपित्तनाशित्वम्। स्वादुपाकित्वम्। अभि-ष्यन्दित्वम्। गुरुत्वम्। रक्तकफदूषणत्वञ्च॥ * ॥
छागीदधिगुणाः। उत्तमत्वम्। ग्राहित्वम्। त्रिदोषनाशित्वम्। श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु प्रशस्तत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥*॥
आविकदधिगुणः। दुर्नामकफवाधिप्रकोपन-त्वम्॥ अश्वीदधिगुणः। वातनाशित्वम्। दीपनत्वम्। चक्षुर्हितत्वञ्च॥ * ॥
औष्ट्रकदधिगुणाः। क्षारत्वम्। अत्यम्लत्वम्। कटुपाकित्वञ्च॥ * ॥
हस्तिनीदधिगुणाः। वीर्य्योष्णत्वम्। कषाय-त्वम्। कफवातनाशित्वञ्च॥ * ॥
मानुष्यदधिगुणाः। मधुरत्वम्। वल्यत्वम्। स्निग्धत्वम्। सन्तर्पणत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥*॥
अथ दधिभेदाः।
"आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वाद्वम्लञ्च ततः परम्।
अम्लञ्चतुर्थमत्यम्लं पञ्चमं दधि पञ्चधा॥" * ॥
मन्दादीनां लक्षणानि गुणाश्च।
"मन्दं दुग्धवदव्यक्तरसं किञ्चिद्घनं भवेत्।

मन्दं स्यात् सृष्टविण्मूत्रं दोषत्रयविदाहकृत् ॥
यत् सम्यक् घनतां यातं व्यक्तं स्वादुरसं भवेत् ।
स्वाद्वम्लस्य गुणा ज्ञेयाः सामान्यदधिवज्जनैः ॥
यत्तिरोहितमाधुर्य्यं व्यक्ताम्लत्वं तदम्लकम् ।
अम्लन्तु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनम् ॥
तत्त्वम्लं दन्तरोमहर्षकण्ठादिदाहकृत् ।
अत्यम्लं दीपनं रक्तपित्तपुष्टिकरं परम् ॥'

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

लवणमधुरसर्पिः शर्करासुद्गधात्री
कुसुमरसविहीनं नैतदश्नन्ति नित्यम् ।
न च शरदि वसन्ते नोष्णकाले न रात्रौ
न दधि कफविकारे पित्तदोषेऽपि नाद्यात् ॥
त्रिकटुकयुतमेतन्नालिकापूगामिश्रं
कफहरमनिलघ्नं वह्निसन्धुक्षणञ्च ।
तुहिनशिशिरकाले सेवितञ्चातिपथ्यं
रचयति ननु दार्ढ्यं कान्तिसत्वञ्च नृणाम् ॥
दधिमधुरमीषदम्लं वाञ्छितञ्च नात्युष्णम् ।
यावद् यावन्मधुरं दोषहरं तावदुष्णमिन्दम् ॥'

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

दधि यत् स्वादु तन्मेदःकफाभिष्यन्दकारणम् ।
दध्यम्लमतियन्रक्तदूषणं कफपित्तकृत् ॥
विदाहि सृष्टविण्मूत्रं मन्दजातं त्रिदोषकृत् ।
दधि त्वसारं रूक्षन्तु ग्राहि विष्टम्भि वातलम् ॥
पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।
अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

(ऋतुभेदे दधिविशेषगुणा यथा —
'शारदं दधिगुर्व्वम्लं रक्तपित्तविवर्द्धनम् ।
शोफं तृष्णां ज्वरं शूलं करोति विषमज्वरम् ॥

इति शारदन्धिगुणाः ॥ * ॥

गुरु स्निग्धञ्च मधुरं कफशुक्रबलवर्द्धनम् ।
वृष्यं मेध्यञ्च हैमन्तं पुष्टिदं तुष्टिवर्द्धनम् ॥

इति हैमन्तदधिगुणाः ॥ * ॥

शैशिरं सघनत्वाम्लं मधुरं गुरु एव च ।
वृष्यं बलकरं पित्तश्रमापहरणं परम् ।

इति शैशिरदधिगुणाः ॥ * ॥

वासन्तं मधुरं स्निग्धं किञ्चिदम्लं कफात्मकम् ।
बलवृद्धीच्छया प्रोक्तं वसन्ते न प्रशस्यते ।

इति वासन्तदधिगुणाः ॥ * ॥

लघु चाम्लं भवद्ग्रीष्मे चात्यम्लं रक्तपित्तकृत् ।
पाचनमपिपासाकृद्दधियुक्तं न ग्रैष्मकं ॥

इति ग्रैष्मदधिगुणाः ॥ * ॥

वार्षिकं हितकृत् प्रोक्तं दधि शस्तं न शोषणम् ।
शोषवातश्रमान् हन्ति श्रमातीसारनाशनम् ॥

इति वार्षिकदधिगुणाः ॥ * ॥

हिक्काश्वासशोषाणामतिसारे भगन्दरे ।
शस्तं प्रोक्तं दधि ख्यातं लवणेन विमिश्रितम् ॥

इति दधिभोजनविधिः ॥ * ॥

इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ।
रोचनं दीपनं वृष्यं स्नेहनं बलवर्द्धनम् ।
पाकेऽम्लमुष्णं वातघ्नं मङ्गल्यं वृंहणं दधि ॥
[illegible]

अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ।'
'त्रिदोषं मन्दकं जातं वातघ्नं दधि शुक्रलम् ।'

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।

'दधि तु मधुरमम्लमत्यम्लञ्चेति ततु कषायानुरसं स्निग्धमुष्णं पीनसविषमज्वरातिसारारोचकमूत्रकृच्छ्रकार्श्यापहं वृष्यं प्राणकरं माङ्गल्यञ्च ।
महाभिष्यन्दि मधुरं कफमेदोविवर्द्धनम् ।
कफपित्तकृदम्लं स्यादत्यम्लं रक्तदूषणम् ।
विदाहि सृष्टविण्मूत्रं मन्दजातं त्रिदोषकृत् ।
स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् ।
वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं रुचिप्रदम् ।
दध्याजं कफपित्तघ्नं लघुवातक्षयापहम् ।
दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेः प्रदीपनम् ।
विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तप्रसादनम् ।
बलासवर्द्धनं स्निग्धं विशेषाद्दधि माहिषम् ।
विपाके कटु सक्षारं गुरु भेदोद्रिकं दधि ।
वातमर्शांसि कुष्ठानि क्रिमीन् हन्त्युदराणि च ।
कोपनं कफवातानां दुर्नाम्नाञ्चाधिकं दधि ।
रसे पाके च मधुरमत्यभिष्यन्दि दोषलम् ।
दीपनीयमचक्षुष्यं वाडवं दधि वातलम् ।
रूक्षमुष्णं कषायञ्च कफमात्रापहञ्च तत् ।
स्निग्धं विपाके मधुरं बल्यं सन्तर्पणं गुरु ।
चक्षुष्यमग्र्यं दोषघ्नं दधि नार्य्या गुणोत्तरम् ।
लघु पाके बलासघ्नं वीर्य्योष्णं पित्तनाशनम् ।
कषायानुरसं नाग्या दधि वर्च्चोविवर्द्धनम् ।
दधीन्युक्तानि यानीह गव्यादीनि पृथक् पृथक् ।
विज्ञेयमेषु सर्व्वेषु गव्यमेव गुणोत्तरम् ।
वातघ्नं कफकृत् स्निग्धं वृंहणं नच पित्तकृत् ।
कुर्य्याद्भक्ताभिलाषञ्च दधि यत् सुपरिस्रुतम् ।
शृतात् क्षीरात्तु यज्जातं गुणवद्दधि तत् स्मृतम् ।
वातपित्तहरं रुच्यं धात्वग्निबलवर्द्धनम् ।
दध्नः सरो गुरुर्वृष्यो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ।
वह्निर्विधमन्दस्यापि कफशुक्रविवर्द्धनः ।
दधि त्वसारं रूक्षञ्च ग्राहि विष्टम्भि वातलम् ।
दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदम् ।
शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ।
हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते ।"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।)

धारयकर्त्तरि त्रि । इति मुग्धबोधम् ॥

दधिकूर्च्चिका स्त्री (दधिजाता कूर्च्चिका ।) अर्द्धोदकोष्णदुग्धे दध्यम्लसंयोगात् जाता । इति केचित् । उष्णदुग्धे दध्यम्लसंयोगात् जाता इत्यन्ये । छेना इति भाषा । अस्या गुणाः । वातनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । रूक्षत्वम् । दुर्ज्जरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (पर्य्यायोऽस्याः यथा —
"दध्ना सह पयः पक्वं यत् स्यात्तद्दधिकूर्च्चिका ।"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

दधिचारः पुं (दधि चालयति विलोडयतीति । दधि+चल+णिच्+अण् । लस्य रत्वम् ।) दधिमन्थनदण्डः । तत्पर्य्यायः । वैशाखः १ मन्थः २ मन्थानः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ [illegible]

दधिजं क्ली, (दध्नो जायते इति । जन+"पञ्चम्यामजातौ ।" ३ । २ । ९८ । इति डः ।) नवनीतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवनीतशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

दधित्थः, पुं (दधिवर्णो रसस्तिष्ठत्यस्मिन्निति । स्था+'सुपिस्थः ।' ३ । २ । ४ । इति कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कपित्थः । इत्यमरः । २ । ४ । २१ ॥ (यथा,—
'तद्वद्दधित्थबिल्वाम्रजम्बुमध्ये प्रयच्छयेत् ।"
इति वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ।
'दधित्थबिल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता ।
पाचनी ग्राहिणी पेया सवाते पाञ्चमूलिका ।"

इति चरके सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।)

दधित्थाख्यः पुं (दधित्थं आख्याति कपित्थगन्धं अनुकरोतीति । आ+ख्या+कः ।) शल्लकीद्रवः । इति रत्नमाला ॥ लोवान् इति भाषा ।

दधिधेनुः स्त्री, (दधिनिर्म्मिता धेनुः ।) दानार्थे दध्यादिनिर्म्मिता धेनुः । यथा वराहपुराणे ।
'दधिधेनोर्म्महाराज । विधानं शृणु साम्प्रतम् ।
अनुलिप्ते महीभागे गोमयेन नराधिप ! ॥
गोचर्म्ममात्रे तु पुनः पुष्पप्रकरशोभिते ।
कुशैरास्तीर्य्य वसुधां लाजाजिनकुशोत्तराम् ।
दधिकुम्भं सुसंस्थाप्य सदा धान्यचयोपरि ।
चतुर्थांशेन वत्सन्तु सौवर्णमुखमण्डितम् ।
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन पुष्पगन्धैस्तु पूजिताम् ।
ब्राह्मणाय कुलीनाय साधुवृत्ताय धीमते ।
क्षमादिगुणयुक्ताय दद्यात्तां दधिधेनुकाम् ।
पुच्छदेशोपविष्टस्तु शुचिकांस्यमात्रकैः ।
पादुकोपानहौ छत्रं दत्त्वा मन्त्रमनुस्मरेत् ।
दधिक्राव्णो [illegible] दधिधेनुं प्रदापयेत् ।
एवं दधिमयीं धेनुं दत्त्वा राजर्षिसत्तम ॥
एकाहारो दिनं तिष्ठेद्दध्ना च नृपनन्दन ।
यजमानो वसेन्नक्तं त्रिरात्रञ्च द्विजोत्तम ॥
दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ।
यत्र क्षीरवहा नद्यो यत्र पायसकर्द्दमाः ।
सुनयः ऋषयः सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः ।
य इदं श्रावयेद्भक्त्या शृणुयाद्वापि मानवः ।
सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥

दधिपुष्पिका स्त्री (दधीव शुभ्रं पुष्पमस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) श्वेतापराजिता । इति राजनिर्घण्टः ॥

दधिपुष्पी स्त्री (दधीव पुष्पमस्याः । जातित्वात् ङीष् ।) कोलशिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दधिफलः, पुं (दधीव शुभ्रो द्रवः फले यस्य ।) कपित्थवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २१ ॥

दधिमण्डः पुं (दध्नः मण्डः ।) मस्तु । इति रत्नमाला ॥ मातु इति भाषा ॥

दधिमण्डोदः पुं (दधिमण्ड इव उदकं यस्य । उदकस्य उदादेशः ।) दधिसमुद्रः । (यथा भागवते । ५ । १ । ३३ ।
"क्षीरोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोददधिमण्डोदशुद्धोदाः सप्त जलधयः ।")

दधिमुखः, पुं, (दधिवत् शुभ्रं मुखं यस्य ।) वानरविशेषः । स सुग्रीवस्य श्वशुरः तस्य मधुवनपालकश्च । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २८२ । ७ ।
"श्रीमान् दधिमुखो नाम हरिवृद्धोऽपि वीर्य्यवान् ॥"
नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ८ ।
"सुरामुखो दधिमुखस्तथा विमलपिण्डकः ॥"
अयन्तु दर्व्वीकराणां सर्पाणामन्यतमः । इति सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ॥)

दधिशोणः, पुं, वानरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दधिस(श)क्तवः, पुं, दध्युपसिक्ताः सक्तवः । करम्भः । इत्यमरः । २ । ९ । ४८ ॥ दहिछातु इति भाषा ॥ नित्यबहुवचनान्तोऽयम् ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १०४ । ९१ ।
"न पाणौ लवणं विद्वान् प्राश्नीयान्न च रात्रिषु ।
दधिसक्तून् न भुञ्जीत वृथामांसञ्च वर्जयेत् ॥")

दधिसारं, क्ली, (दध्नः सारम् ।) नवनीतम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७२ ॥

दधिस्नेहः, पुं, (दध्नः स्नेहः ।) दधिसरः । तत्पर्य्यायः । सरः २ दध्युत्तरगम् ३ कट्वरम् ४ । इति रत्नमाला ॥

दधिस्वेदः, पुं, (दध्नः स्वेद इव ।) घोलम् । इति जटाधरः ॥

दधीचः, पुं, दधीचिमुनिः । इति शब्दभेदप्रकाशः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३८ । १२ ।
"दधीचस्यास्थितो वज्रं कृतं दानवसूदनम् ॥")

दधीचिः, पुं, मुनिविशेषः । स अथर्व्वमुनेरौरसात् कर्द्दमकन्यायां शान्तिनाम्न्यां जातः । वृत्रवधार्थं देवैस्तस्यास्थ्ना वज्रं निर्म्मितम् । इति श्रीभागवतम् ॥ यथा,—
"ततोऽस्थिभ्यो दधीचस्य निघ्नन्तं त्रिदशद्विषः ।
तस्मात् यज्ञाद्दधिश्रेष्ठो याच्यतां सुरसत्तमाः ॥
दधीचेऽस्थीनि देहीति तैर्व्विप्रश्चाथ दानवान् ।
तत् श्रुत्वा सहसा देवैर्याचितो मुनिभिस्तथा ॥
ददौ चास्थीनि देवेभ्यो दधीचिः सुमनास्तदा ।
प्राणायामं ततः कृत्वा देहं त्यक्त्वा शुभाक्षरान् ॥
सर्व्वलोकान् ययौ प्राप्तो येभ्यो नावर्त्तनं पुनः ।
तस्यास्थिभिरथो शक्रः मुदितः सुमनास्तथा ॥
कारयामास दिव्यानि तानि प्रहरणान्युत ।
वज्रासिशूलचक्रञ्च परिघा विविधा गदाः ॥
विश्वकर्म्मा सुराणान्तु परिघाद्यायुधानि च ॥"
इति वह्निपुराणे दानवस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥

दधीच्यस्थि, क्ली, (दधीचेरस्थि ।) वज्रम् । हीरकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दधृक् [ष्] त्रि, (धृष्णोतीति । धृष प्रागल्भ्ये + "ऋत्विगदधृगिति ।" ३ । २ । ५९ । इति क्विन् द्विखादिकञ्च निपात्यते ।) धृष्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (धर्षकः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ९ । ३ ।
"रातहव्यस्य सुष्टुतिं दधृक् स्तोमैर्मनामहे ॥")

दध्नः, पुं, (दधाति जीवेभ्यः पापपुण्यफलाफलं ददातीति । दध दाने + बाहुलकात् नः ।) यमः । इति शब्दरत्नावली ॥

दध्याकरः, पुं, (दध्नः आकर इव ।) दधिसमुद्रः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दध्यानी, स्त्री, (दधिवत् शुभ्रतां आनयतीति । आ + नी + क्विप् ।) सुदर्शना । इति रत्नमाला ॥ सुदर्शनगुलच इति भाषा । दरखरू इति केचित् । पुराति इति केचित् । मदनमस्त इति हिन्दी भाषा ॥

दध्युत्तरं, क्ली, (दध्नः उत्तरं शेषजातम् ।) दधिस्नेहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, हरिवंशे । ७८ । ६२ ।
"पयसः सर्पिषश्चैव दध्नो दध्युत्तरस्य च ।
यथाकामं प्रदानाय भोग्यादिश्रयणाय च ॥")

दध्युत्तरगं, क्ली, (दध्न उत्तरं चरमावस्थां गच्छतीति । गम + डः ।) दधिस्नेहः । इति रत्नमाला ॥

दध्युदः, पुं, (दधिवदुदकं यस्य । उत्तरपदस्य च इत्युदकस्योदादेशः ।) दधिसमुद्रः । इति जटाधरः ॥

दनुः, स्त्री, काश्यपपत्नी । सा दक्षकन्या दानवमाता च । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मत्स्यपुराणे ६ अध्याये ।
"कश्यपस्य प्रवक्ष्यामि पत्नीभ्यः पुत्त्रपौत्त्रकान् ।
अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा तथा ॥
सुरभिर्व्विनता तद्वत् ताम्रा क्रोधवशा इरा ।
कद्रूर्विश्वा मुनिस्तद्वत्तासां पुत्त्रान्निबोधत ॥"
"दनुः पुत्त्रशतं लेभे कश्यपाद् बलदर्पितम् ।
विप्रचित्तिः प्रधानोऽभूत् येषां मध्ये महाबलः ॥
द्विमूर्द्धा शकुनिश्चैव तथा शङ्कुशिरोधरः ।
अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा ॥
मरीचिर्म्मघवांश्चैव इरा गर्भशिरास्तथा ।
विद्रावणश्च केतुश्च केतुवीर्य्यः शतह्रदः ॥
इन्द्रजित् सत्यजिच्चैव वज्रनाभस्तथैव च ।
एकचक्रो महाबाहुर्व्वज्राक्षस्तारकस्तथा ॥
असिलोमा पुलोमा च विन्दुर्बाणो महासुरः ।
स्वर्भानुर्वृषपर्व्वा च एवमाद्या दनोः सुताः ॥"
दानवविशेषे, पुं । यथा, गोः रामायणे कवन्धस्योक्तौ । ३ । ७५ । २४ ।
"श्रियो मां मध्यमं पुत्त्रं दनुं नाम्ना च दानवम् ॥")

दनुजः, पुं, (दनोर्जायते इति । जन + डः ।) असुरः । इत्यमरः । १ । १ । १२ ॥ (यथा, भागवते । ६ । ६ । ४० ।
"तवैव विभूतयो दितिदनुजादयश्चापि ॥")

दनुजद्विट्, [ष्] पुं, (दनुजानां असुराणां द्विट् शत्रुः । यद्वा, दनुजान् द्वेष्टीति । द्विष + क्विप् ।) देवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दानवशत्रौ, त्रि । यथा, प्रयोगरत्नमालायां शब्दप्रकाशस्यादौ ।
"नमो नन्दकुमाराय दनुजद्विषे ॥")

दनुसूनुः, पुं, (दनोः सूनुः पुत्त्रः ।) असुरः । इति जटाधरः ॥

दन्तः, पुं, (दम + "हसिमृग्रिण्वामिदमि ।" उणा । ३ । ८६ । इति तन् ।) खदिरकण्टकः । कुञ्जः । इति मेदिनी । ते, २३ ॥ शैलकटकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चर्व्वणसाधनास्थि । दाँत इति भाषा । गर्भस्थस्य षष्ठे मासि मुख्यदन्तपङ्क्तिर्भवति । इति सुखबोधः ॥ तत्पर्य्यायः । रदनः २ दशनः ३ रदः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ९१ ॥ द्विजः ५ खरः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तत्शुक्लाकारकौषधं यथा,—

हरिरुवाच ।
"हरितालं यवक्षारं पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।
जाती हिङ्गुलकं लाक्षा पक्वतैलेन पेषयेत् ॥
हरीतकीकषायेण न्यस्य दन्तान् प्रलेपयेत् ।
दन्ताः सुरक्तोहिताः पुंसः श्वेता भवन्ति न संशयः ॥"
इति गारुडे १८३ अध्यायः ॥ * ॥
"शुक्लामामलकीपत्रं धातक्याः कुसुमानि च ।
पिष्ट्वा तत् पयसा सार्द्धं सप्ताहं धारयेन्मुखे ॥
स्निग्धाः श्वेताश्च दन्ताश्च भवन्ति विमलप्रभाः ॥"
इति तत्रैव १८५ अध्यायः ॥ * ॥
"मूलं गोक्षुरकस्यैव चर्व्विता नीललोहित ! ।
दन्तकीटव्यथां नश्येद्दन्तासुरविमर्द्दन ! ॥"
इति च गारुडे १६३ अध्यायः ॥ * ॥
सदन्तजातस्य शुभाशुभफलं यथा,—
अथ जातभद्रादि । तत्र दन्तजन्मचिन्ता ।
"जातः सदन्तः पितृमातृहन्ता
तातं विहन्यात् प्रथमे तु मासे ।
स्वसारं द्वितीये सहजं तृतीये
मासे चतुर्थे शुभकारकः स्यात् ॥
मिष्टान्नभोगी सुभगः सुताख्ये
षष्ठे सुखी पण्डितकल्पबुद्धिः ।
ततोऽधिकः स्यात् बलवान् कुमाराख्ये
मासेऽष्टमे वित्तसुखैर्विहीनः ॥
सुप्रतापी नवमे स्यात् दशमे तथा ।
एकादशे द्वादशे च सुखी च सुभगो भवेत् ॥
अष्टौ पुत्त्तलिकान् कृत्वा सुगन्धैर्गन्धकेस्तथा ।
स्रोतःसु संक्रमे चापि स्नापयेत् शुक्लपुष्पकैः ॥
स्नानं संक्रमणस्याधः शम्भोर्हर्षणमन्ततः ।
होमं विप्रार्च्चनञ्चैवमशुभे दन्तदर्शने ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
रतिक्रीडायां तस्याघातस्थानानि यथा,—
"स्तनयोर्गण्डयोश्चैव ओष्ठे चैव तथाधरे ।
दन्ताघातः प्रकर्त्तव्यः कामिनीनां सुखावहः ॥"
इति कामशास्त्रम् ॥ * ॥
अथ दन्तरोगाणां निदानादि यथा,—
"शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्त्तते ।
दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च ॥
दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते पचन्ति च परस्परम् ।
शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ॥ १ ॥
दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुर्जायते महान् ।
दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥ २ ॥
स्रवन्ति पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।
दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥ ३ ॥
श्वयथुर्दन्तमूलेषु यन्त्रवान् कफरक्तजः ।
लालास्रावी स विज्ञेयः शौषिरो नाम नामतः ॥
कण्डुमान् शौषिरो गदः । इति च पाठः ॥ ४ ॥

दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्य्यते।
दन्तमांसानि पच्यन्ते मुखञ्च परिपूयते॥
यस्मिन् स सर्व्वगो व्याधिर्महाशौषिरसंज्ञितः ॥५॥
दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते यस्मिन् ष्ठीवति चाप्यसृक्।
पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥६॥
वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति च।
आघट्टिताः प्रस्रवन्ति शोणितं दन्तवेदना॥
आध्मायन्ते स्रुते रक्ते मुखं पूति च जायते।
यस्मिन्नुपकुशो नाम पित्तरक्तकृतो गदः ॥७॥
घृष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान्।
भवन्ति दन्ताश्चलिताः स वैदर्भोऽभिघातजः ॥८॥
मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः।
खलिवर्द्धनसंज्ञोऽसौ जाते रुक् च प्रशाम्यति ॥९॥
शनैः शनैः प्रकुरुते वायुर्दन्तसमाश्रितः।
करालान् विकटान् दन्तान् करालो न स सिध्यति ॥१०॥
हानव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः।
लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ॥११॥
दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः।
दीर्य्यमाणेष्विव रुजा यस्य दन्तेषु जायते॥
दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥१२॥
कृष्णश्छिद्रश्चलः स्रावी ससंरम्भो महारुजः।
अनिमित्तरुजो वातात् स ज्ञेयः कृमिदन्तकः ॥१३॥
वक्त्रं वक्रं भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते।
कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनकसंज्ञितः ॥१४॥
शीतरूक्षप्रवाताम्लस्पर्शानामसहा द्विजाः।
पित्तमारुतकोपेन दन्तहर्षः स नामतः ॥१५॥
(दन्तमांसैर्मलैः सार्द्धं बाह्यान्तः श्वयथुर्गुरुः।
सदाहकण्डूर्विज्ञेयः पूयास्रो दन्तविद्रधिः ॥)
मलो दन्तगतो यस्तु कफमारुतशोषितः।
शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥१६॥
कपालेष्विव दीर्य्यत्सु दन्तानां सैव शर्करा।
कपालिकेति कथिता सदा दन्तविनाशिनी ॥१७॥
योऽसृङ्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः।
श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः ॥"१८
इति माधवकरः॥

दन्तकः, पुं, (दन्त इव। स्वार्थे कन्।) पर्व्वतशृङ्गम्। नागदन्तः। इति हेमचन्द्रः। ४। १००॥ (दन्तः। इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः। नि दन्तेषु प्रथितः। दन्त+"संज्ञायां कन्।" ५। ३। ७५। इति कन्॥)

दन्तकर्षणः, पुं (दन्तान् कर्षतीति। कृष+ल्युः।) जम्बीरः। इति शब्दरत्नावली॥

दन्तकाष्ठं, क्ली, (दन्तधावनार्थं यत् काष्ठम्।) विकङ्कतवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ दन्तधावनार्थकाष्ठम्। तद्यथा महर्षिपुराणे।
"दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि कर्मणैव प्रशस्तताम्।
कर्म कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः॥"
महाभारते।
"नित्यं कषायं कटुकं सुगन्धि कण्टकान्वितम्।
... ... भक्षयेद्दन्तधावनम्॥"
निषिद्धकाष्ठानि यथा,—
"गुवाकतालहिन्तालास्तथा ताडी च केतकी।
खर्ज्जूरनारिकेलौ च सप्तैते तृणराजकाः॥
तृणराजभिरापन्नैर्यः कुर्य्याद्दन्तधावनम्।
तावद्भवति चाण्डालो यावद्गङ्गां न पश्यति॥"
तस्य स्थौल्यपरिमाणञ्चाह विष्णुः।
"कनिष्ठाग्रसमस्थौल्यं सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम्।
प्रातर्भुक्त्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनम्॥"
मरीचिः।
"द्वादशाङ्गुलन्तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम्।
अष्टाङ्गुलञ्च वैश्यानां शूद्राणान्तु षडङ्गुलम्॥
चतुरङ्गुलमानेन नारीणां विधिरिष्यते।
अन्तरप्रभवाणाञ्च षडङ्गुलमुदाहृतम्॥"
इत्याह्निकतत्त्वम्॥

दन्तकाष्ठकं, क्ली, (इस्वं काष्ठं काष्ठकम्। दन्तधावनयोग्यं काष्ठकम्।) आहुल्यवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तच्छदः, पुं (दन्ताच्छाद्यन्तेऽनेनेति। छद संवरणे+णिच्+"पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण।" ३। ३। ११८। इति घः। "छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य।" ६। ४। ९६। इति ह्रस्वः।) ओष्ठः। इति हलायुधः॥ (यथा, ऋतुसंहारे हेमन्तवर्णनायाम्। १२।
"दन्तच्छदैर्दन्तविघातचिह्नैः
कान्तेश्च पाण्यग्रकृताभिषेकैः।
संसूचयति निर्दयमङ्गनानां
रतोपभोगो नवयौवनानाम्॥")

दन्तच्छदोपमा, स्त्री, (दन्तच्छदस्य ओष्ठस्य उपमा सादृश्यं यत्र। यद्वा, उपमीयतेऽनयेति उपमा। दन्तच्छदस्य उपमा सादृश्यस्थलम्।) बिम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तधावनं, क्ली, (दन्तानां धावनम्।) दन्तमार्ज्जनम्। (दन्तानां धावनं यस्मात्।) दन्तकाष्ठम्। यथा गारुडे २१४ अध्याये।
"उषःकाले तु सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत्।
ततः स्नानं प्रकुर्व्वीत दन्तधावनपूर्व्वकम्॥
मुखे पर्य्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम्॥
करञ्जबिल्वखदिरकरवीरवटार्ज्जुनाः।
नगरं इहती जातिकरञ्जार्कातिमुक्तकाः॥
जम्बूमधूकापामार्गशिरीषोदुम्बरासनाः।
क्षीरिकण्टकिवृक्षाद्याः प्रशस्ता दन्तधावने॥
कटुतिक्तकषायाश्च धनारोग्यसुखप्रदाः।
प्रक्षाल्य भुक्त्वा च शुचौ देशे त्यक्त्वा तदाचमेत्॥
अमावास्यां तथा षष्ठ्यां नवम्यां प्रतिपद्यपि।
वर्ज्जयेद्दन्तकाष्ठन्तु तथैवार्कस्य वासरे॥
अभावे दन्तकाष्ठस्य निषिद्धायां तथा तिथौ।
अपां द्वादशगण्डूषैः कुर्व्वीत मुखशोधनम्॥"
दन्तशुद्धिः। तस्य विधिर्यथा,—
"प्रातर्भुक्त्वा च नद्यञ्च कषायकटुतिक्तकम्।
भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यबाधयन्॥"
तस्य काष्ठानि यथा,—
"काश्यपं खदिरो रम्भा करञ्जककुभाश्मनान्।
दन्तकाष्ठार्थमन्ये तु सर्व्वान् कण्टकिनोऽप्यथ॥
खदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च वटस्तथा।
तिन्तिडी वेणुपृष्ठञ्च आम्रनिम्बौ तथैव च॥
अपामार्गश्च बिल्वश्च अर्कश्चोदुम्बरस्तथा।
एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्म्मणि॥"*॥
तस्य निषिद्धकाष्ठानि यथा —
"गुवाकतालहिन्तालखर्ज्जूरे केतकीयुते।
नारिकेलेन साध्या च न कुर्य्याद्दन्तधावनम्॥"*॥
तस्य दिग्भेदेन शुभाशुभफलं यथा,—
"स्वस्थः स्यादुत्तरास्येन पश्चिमास्येन चामयः।
पूर्व्वास्येनोत्तरास्येन सम्पदो दन्तधावनात्॥"*॥
तस्य तिथिविशेषे निषेधो यथा,—
"प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्येकादशीषु च।
दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम्॥"*॥
दन्तधर्षणानन्तरं चक्षुःसेचनं यथा,—
"दन्तान्निर्घृष्य धौतास्यो संक्षिप्य लोचने।
तोयपूर्णमुखस्तेन हरिद्रां प्रसीदति॥"*॥
रोगविशेषे दन्तकाष्ठवर्ज्जनं यथा,—
"अहिक्की कर्णशूली च दन्तरोगी नवज्वरी।
शोषी कासी च मूर्च्छार्त्तो दन्तकाष्ठं विवर्ज्जयेत्॥"*॥
तस्य गुणा यथा —
"निहन्ति वक्त्रवैरस्यं जिह्वादन्ताश्रितं मलम्।
आरोग्यं रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम्॥"
इति राजवल्लभः॥ * ॥
"उत्थाय पश्चात् प्राज्ञः कुर्य्याद्दन्तस्य धावनम्।
जिह्वाया मार्ज्जनञ्चापि रसालच्छदनादिभिः॥
दक्षिणाभिमुखो भूत्वा पश्चिमाभिमुखस्तथा।
न दन्तधावनं कुर्य्यात् कुर्य्याच्चेन्नारकी भवेत्॥
मध्यमानामिकाभ्याञ्च वृद्धाङ्गुष्ठेन च द्विज।
दन्तस्य धावनं कुर्य्यान् तर्ज्जन्या न कदाचन॥
अश्वत्थवटविल्वानां धात्र्याः काष्ठिकया द्विज।
न दन्तधावनं कुर्य्यात्तथैवासुरसस्य च॥
नित्यक्रियाफलं प्रेप्सुरयं दन्तधावनम्।
प्रभाते कुरुते प्राज्ञः सूर्य्योदयविवर्ज्जिते॥
सूर्य्योदये द्विजश्रेष्ठ। यः कुर्य्याद्दन्तधावनम्।
नित्यक्रियाफलं तस्य सर्व्वमेव विनश्यति॥
यः स्नानसमये कुर्य्यात् जैमिने। दन्तधावनम्।
निराशाः पितरो यान्ति तस्य देवाः सुरर्षयः॥
दन्तस्य धावनं कुर्य्याद्यो मध्याह्नापराह्णयोः।
तस्य पुण्यं न गृह्णन्ति देवताः पितरो जलम्॥
स्नानकाले पुष्करिण्यां यः कुर्य्याद्दन्तधावनम्।
तावच्चण्डालो यावद्गङ्गां न पश्यति॥
भानावस्तङ्गते सूर्य्ये यः कुर्य्याद्दन्तधावनम्।
तद्दन्तकाष्ठं पितरो भुक्त्वा गच्छन्ति दुःखिताः॥
उपवासदिने विप्र। पित्र्याहदिने तथा।
न च तत्फलमाप्नोति दन्तधावनतत्परः॥
प्रभाते मार्जयेद्दन्तान् वाससा रचयेत्तथा।
कुर्य्याद्दारम्य विप्रेन्द्र। कानि कानि न संशयः॥
उपवासे पितृश्राद्धे विधिनानेन जैमिने।।
दन्तधावनजन्यं यत् पुण्यं लभते ध्रुवम्॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारः॥

पुलस्त्य उवाच ।
"श्रूयतां संप्रवक्ष्यामि कथां पापप्रणाशिनीम् ।
सर्व्वदा वरदा दुर्गा सेयं कात्यायनी मुने ! ॥
सुरासुरवरौ रौद्रौ जगत्क्षोभकरावुभौ ।
रम्भश्चैव करम्भश्च दानवानां सुमहाबलौ ॥
तावपुत्रौ च देवर्षे ! पुत्रार्थं तेपतुस्तपः ।
बहून् वर्षगणान् दैत्यौ स्थितौ पञ्चनदे जले ॥
तत्रैको जलमध्यस्थो द्वितीयोऽप्यग्निपञ्चमी ।
करम्भश्चैव रम्भश्च यक्षं मालवटं प्रति ॥
एकं निमग्नं सलिले ग्राहरूपेण वासवः ।
चरणाभ्यां समादाय निजघान यथेच्छया ॥
ततो भ्रातरि नष्टे च रम्भः कोपपरिप्लुतः ।
वह्नौ स्वशीर्षं संछिद्य होतुमैच्छन्महाबलः ॥
ततः प्रगृह्य केशेषु खड्गञ्च रविसंप्रभम् ।
छेत्तुकामो निजं शीर्षं वह्निना प्रतिषेधितः ॥
उत्तिष्ठासुर ! मा मैवं नाशयात्मानमात्मना ।
दुस्तरा परवध्यापि स्ववध्याप्यतिदुस्तरा ॥
यच्च प्रार्थयसे वीर ! तद्ददामि यथेप्सितम् ।
मा म्रियस्व मृतस्येह नष्टा भवति वै कथा ॥
ततोऽब्रवीद्वचो रम्भो वरं चेन्मे ददासि हि ।
त्रैलोक्यविजयी पुत्रः स्यान्मे त्वत्तेजसाधिकः ॥
अजेयो दैवतैः सर्व्वैः पुम्भिर्दैत्यैश्च पावक ! ।
महाबलो वायुरिव कामरूपी कृतास्त्रवित् ॥
तं प्रोवाच कविर्ब्रह्मन् ! बाढ़मेवं भविष्यति ।
यस्यां चित्तं समालम्बि करिष्यसि ततोऽसुर ! ॥
इत्येवमुक्तो देवेन वह्निना दानवो ययौ ।
द्रष्टुं सुनिवटं यक्षं यक्षैश्च परिवारितम् ॥
तेषां पद्मनिधिस्तत्र वसते नान्यचेतनः ।
गजाश्च महिषाश्चाश्वा गावोऽजाविपरिप्लुताः ॥
तान् दृष्ट्वैव तदा चक्रे भावं दानवपार्थिवः ।
महिष्यां रूपयुक्तायां त्रिहायण्यां तपोधन ! ॥
समागच्छच्च दैत्येन्द्रं कामयन्ती तरस्विनी ।
स चाभिगमनं चक्रे भवितव्यप्रचोदितः ॥
तस्यां समभवद्गर्भस्तां प्रगृह्याथ दानवः ।
पातालं प्रविवेशाथ ततः स्वभवनं गतः ॥
दृष्टश्च दानवैः सर्व्वैः परित्यक्तश्च बन्धुभिः ।
अकार्य्यकारकत्वेवं भूयो मालवटं गतः ॥
सापि तेनैव पतिना महिषी चारुदर्शना ।
समं जगाम तत्पुण्यं यक्षमण्डलमुत्तमम् ॥
ततस्तु वसतस्तस्य श्यामा सा सुषुवे मुने ! ।
अजीजनत् सुतं शुभ्रं महिषं कामरूपिणम् ॥"
इति वामनपुराणे १७ अध्यायः ॥ * ॥
अपरञ्च । [illegible] उवाच ।
" [illegible] रीरात्तु [illegible] जन्मनः ।
[illegible] पना [illegible] त् ॥

महिषाख्योऽपरः पश्चात् स वै चैत्रासुरः पुनः ।
नन्दया निहतो विन्ध्ये महाबलपराक्रमः ॥
अथवा ज्ञानशक्तिः सा महिषोऽज्ञानमूर्त्तिमान् ।
अज्ञानं ज्ञानसाध्यन्तु भवतीति न संशयः ॥
मूर्त्तिपक्षे चेतिहाससमूर्त्तौ चैकवद्धृदि ।
ख्यायते वेदवाक्यैस्तु दृष्टे सा वेदवादिभिः ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

महिषासुरसम्भवः, पुं, (महिषासुरात् तन्मेदसः सम्भवतीति । सम् + भू + अच् ।) भूमिजगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ।

महिषासुरहन्त्री, स्त्री, (हन् + तृच् + ङीप् । महिषासुरस्य हन्त्री ।) दुर्गा । यथा,—
"महिषासुरहन्त्र्याश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने ।"
इति प्रतिष्ठातत्त्वधृतब्रह्मपुराणवचनम् ॥

महिषाक्षः, पुं, (महिषस्य अक्षीवेति । "अक्ष्णोऽदर्शनात् ।" ५।४।७६। इति समासान्तोऽच् ।) गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्य्यायः :
"जटायुः कालनिर्य्यासः कौशिको गुग्गुलुः पुरः ।
देवधूपः सर्व्वसहो महिषाक्षः पलङ्कषा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
अस्य व्यवहारविषयो यथा,—
"महिषाक्षो महानीलो गजेन्द्राणां हितावुभौ ।
विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्त्तितः ॥
कदाचिन्महिषाक्षश्च यतः केषाञ्चिदामपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महिषाक्षकः, पुं, (महिषाक्ष । स्वार्थे कन् ।) गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महिषी, स्त्री, (महिषस्य कृताभिषेकस्य नृपस्य पत्नी । "पुंयोगादाख्यायाम् ।" ४ । १ । ४८ । इति ङीष् ।) कृताभिषिक्ता राजपत्नी । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥ (यथा, रघौ । २ । २५ ।
"इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं
समं महिष्या महनीयकीर्त्तेः ।
सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥")
सैरिन्ध्री । ओषधिभेदः । इति मेदिनी । षे, ४३ ॥
महिषयोषित् । तत्पर्य्यायः । मन्दगमना २ महाक्षीरा ३ पयस्विनी ४ लुलापकान्ता ५ कलुषा ६ तुरङ्गद्विषणी ७ ॥ अस्याः क्षीरगुणाः । मधुरत्वम् । विपाके शीतलत्वम् । गुरुत्वम् । बलपुष्टिप्रदत्वम् । वृष्यत्वम् । पित्तदाहासनाशित्वञ्च ।
"माहिषं मधुरं गव्यात् स्निग्धं शुक्रकरं गुरु ।
निद्राकरमभिष्यन्दि क्षुधाधिक्यकरं हिमम् ॥
तस्या दधिगुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । श्लेष्मकारित्वम् । रक्तपित्तनाशित्वम् । बलासवर्द्धनत्वम् । बल्यत्वम् । श्रमघ्नत्वम् । शोधनत्वञ्च ।
"माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत् ।
स्वादुपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्व्वस्रदूषणम् ॥८॥"
अस्या नवनीतगुणाः । कषायत्वम् । मधुररसत्वम् । शीतलत्वम् । वृष्यत्वम् । बल्यत्वम् । ग्राहित्वम् । पित्तघ्नत्वम् । तुन्ददत्वञ्च ।
"नवनीतं माहिष्यास्तु वातश्लेष्मकरं गुरु ।
दाहपित्तश्रमहरं मेदःशुक्रविवर्द्धनम् ॥"
अस्या घृतगुणाः । उत्तमत्वम् । धृतिकरत्वम् । सुमदत्वम् । कान्तिदत्वम् । वातश्लेष्मनाशित्वम् । बलकरत्वम् । वर्णप्रदाने क्षमत्वम् । दुर्नामग्रहणीविकारशमनत्वम् । मन्दानलोद्दीपनत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । गव्यतो न श्रेष्ठत्वम् । हृद्यत्वम् । मनोहारित्वञ्च ।
"माहिषन्तु घृतं स्वादु पित्तरक्तानिलापहम् ।
शीतलं श्लेष्मलं वृष्यं गुरु स्वादु विपच्यते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अस्या मूत्रगुणाः । आनाहशोफगुल्मदोषनाशित्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कुष्ठकण्डूतिशूलोदररोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या दुग्धगुणाश्च यथा, चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
"महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।
स्नेहान्न्यूनमनिद्राय हितमत्यग्नये च तत् ॥"

महिषीप्रिया, स्त्री, (महिषीणां प्रिया ।) स्थूलीटणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मही, स्त्री, (मह्यते इति । मह + अच् । मह + "गौरादिभ्यश्च । ४ । १ । ४१ । इति ङीष् । यद्वा, महि । कृदिकारादिति ङीष् ।) पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । ३ । (यथा विष्णुपुराणे । १ । ४ । २६ ।
"उत्तिष्ठतस्तस्य जलार्द्रकुक्षे
र्महावराहस्य महीं विधार्य्य ।
विधुन्वतो वेदमयं शरीरं
रोमान्तरस्था मुनयो स्तुवन्ति ॥")
नदीविशेषः । सा च मालवदेशे वर्त्तते । इति मेदिनी । हे, ७ ॥ तज्जलगुणाः ।
"महीजलन्तु सुस्वादु बल्यं पित्तहरं गुरु ।"
इति राजनिर्घण्टः ॥
गौः । इति जटाधरः ॥ छिन्नमोचिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (लोकः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५६ । २ ।
"तिस्रो महीरुपरास्तस्थुः ॥"
"महीः लोकाः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

महीक्षित्, पुं, (मह्यां क्षयते ईष्टे । क्षि + क्विप् । तुक् च ।) राजा । इत्यमरः । २ । ८ । १ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ४४ । २४ ॥
"रथचर्य्यास्त्रमायाभिर्मोहयित्वा परन्तपः ।
बिभेद शतधा राजन् ! शरीराणि महीक्षिताम् ॥")

महीजं, क्ली, (मह्यां जायते इति । जन + डः ।) आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूमिजाते । त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ६।८७।३-४ ।
"आरुह्टानां महीजानां सिन्धुजानाञ्च सर्व्वशः ।

नि स्वाध्यायवषट्कारा कृतास्तेन महात्मना ।
शका यवनकाम्बोजा पारदा पह्लवास्तथा ।
कोलिसर्पा समहिषा दार्व्वाश्चोला सकेरला ।
वशिष्ठवचनाद्राजन् ! सगरेण महात्मना ।'
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
अर्हज्जनविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८० ॥
महिषासुरः । यथा, मार्कण्डेये । ८२ । १ २ ।
"महिषेऽसुराणामधिपे देवानाञ्च पुरन्दरे ।
तत्रासुरैर्महावीर्य्यैर्देवसैन्यं पराजितम् ॥
जित्वा च सकलान् देवानिन्द्रोऽभून्महिषासुरः ॥"
(देवगणभेदः । यथा, निरुक्ते । ७ । २६ । 'अपां सुपस्थे महिषा अगृभ्णत विशो राजानमुपतस्थु ऋग्मियम् ।" महिषा माध्यमिका देवगणाः । अथवा महिषा त एव "महान्तः ।' इति तट्टीकायाम् दुर्गाचार्य्यः ॥ कुशद्वीपस्थपर्व्वतविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२१ । ५६ ।
"षष्ठस्तु पर्व्वतस्तत्र महिषो मेघसन्निभः ॥"
अग्निविशेषः । यथा तत्रैव । १२१ । ६० ।
'तस्मिन् सोऽग्निर्निवसति महिषो नाम योऽप्सुजः ।'
कुशद्वीपस्य वर्षविशेषः । यथा, तत्रैव । १२१ । ६८ ।
"महिषं महिषस्यापि पुनश्चापि प्रभाकरम् ।"
कृताभिषेकः भूपालः ।
'कृताभिषेके भूपाले तुलापे महिषः स्मृतः' ।
इत्यमरटीकायां रुद्रः ॥ देशभेदः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ६ । १० ।
'भरण्यांपूर्व्वं मण्डलमेतच्चतुष्कं सुभिक्षकर
माद्यम् ।
बङ्गाङ्गमहिषबाह्लिककलिङ्गदेशेषु भयजन
नम् ॥"
अनुह्रादस्य पुत्रभेदः । यथा भागवते । ६ । १८ । १६ ।
'अनुह्रादस्य सूर्य्यायां बाष्कलो महिषस्तथा ॥'
साध्यापुत्रः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ४५ ।
"महिषश्च तनूजश्च विज्ञानमनसावपि ।)

महिषकन्दः पुं, (महिषाख्यया प्रसिद्धः कन्दः ।) महाकन्दविशेषः । तत्पर्य्यायः । शुभालु २ लुलापकन्दः ३ शुक्लकन्दः ४ महिषीकन्दः ५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवाताभयापहत्वम् । सूतकशोधनकरत्वम् । रुच्यत्वम् । असितश्चेत् महासिद्धिकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

महिषघ्नी, स्त्री, (महिषं महिषासुरं हन्तीति । हन् + बाहुलकात् टक् । ङीप् ।) दुर्गा । यथा, दुर्गोत्सवपद्धतौ ।
"महिषघ्नि ! महामाये चामुण्डे मुण्ड-
मालिनि ! ।
आयुरारोग्यविजयं देहि देवि ! नमोऽस्तु ते ।"
अपि च । देवीपुराणे ।
"सिद्धमाहृत्य कल्पान्ते निहतो महिषो यथा ।
महिषघ्नी ततो देवी कथ्यते सिद्धवादिभिः ।"

महिषध्वजः पुं (महिषो ध्वजश्चिह्नं वाहनत्वेन यस्य ।) यमः । अर्हद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । ६६ ॥

महिषमर्द्दिनी स्त्री (महिषं महिषाख्यमसुरं मर्द्दयतीति । मृद् + णिनि । ङीप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या मन्त्रो यथा शारदायाम् ।
'भान्तं वियत् सनयनं श्वेतो महिनि ठद्वयम् ।
अष्टार्णो समाख्याता विद्या महिषमर्द्दिनी ॥"
नारायणीतन्त्रे ।
'विषं हि मध्या कालोऽग्निरद्रिरिन्दो निठ
द्वयम् ॥"
विष मकारः । हि स्वरूपम् । मध्या मकारः । कालो मकारः । अग्नी रेफः । अद्रिदकारः । इन्दुः इति वचनादिकारयुक्तो दकारः । अथ मन्त्रस्तारान्मायादि कामादिर्वाग्भवादि र्वधवीजादिः कवचादिश्च भवाद्रः । तथा च विश्वसारे ।
'प्रणवाद्यां जपेद्विद्यां मायाद्यां वा जपेत् सुधीः ।
वधवीजादिकां वापि कवचाद्यां जपेत्तथा ॥
सर्व्वकालेषु सर्व्वत्र कामाद्यां प्रजपेत् सुधीः ।
वाग्भवाद्यां जपत्यानु देवीं वाक्यविशुद्धये ॥
अस्या ध्यानम् । गारुडोपलसन्निभां मणिमयकुण्डलमण्डितां नौमि भालविलोचनां महिषोत्तमाङ्गनिषेदुषीम् । शङ्खचक्रकृपाणखेटकबाणकार्मुकशूलकान् तर्ज्जनीमपि बिभ्रतीं निजबाहुभिः शशिशेखराम् ॥ इति तन्त्रसारः ॥

महिषवल्ली, स्त्री, (महिषशब्दवाच्या वल्ली । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) लताविशेषः । छिरहिट्टी इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सौम्या २ प्रतिसोमा ३ अम्लवल्लिका ४ रक्तशाखा ५ । अस्या गुणाः । रसवीर्य्यविपाकसोमवल्लीसमत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

महिषवाहनः, पुं (महिषो वाहनं यस्य ।) यमः । इति शब्दरत्नावली ॥

महिषासुरः, पुं (महिष एव महिषाख्यो वा असुरः ।) रम्भासुरपुत्त्रः । तस्य उत्पत्तिर्यथा,—
श्रीमार्क्कण्डेय उवाच ।
"आराधितो महादेवो रम्भेण सुरवैरिणा ।
चिरञ्च स च सुप्रीतस्तपसा तस्य शङ्करः ॥
अथ तुष्टो महादेवः प्रत्यक्षं रम्भमुक्तवान् ।
प्रीतोऽस्मि ते वरं रम्भ ! वरयस्व यथेप्सितम् ॥
एवमुक्तः प्रत्युवाच रम्भस्तं चन्द्रशेखरम् ॥
अपुत्त्रोऽहं महादेव ! यदि ते मय्यनुग्रहः ।
मम जन्मत्रये पुत्त्रो भवान् भवतु शङ्कर ! ॥
अवध्यः सर्व्वभूतानां जेता च त्रिदिवौकसाम् ।
चिरायुश्च यशस्वी च लक्ष्मीवान् सत्यसङ्गरः ॥
एवमुक्तस्तु दैत्येन प्रत्युवाच वृषध्वजः ।
भवत्वेतदाश्रिपन्ते भविष्यामि सुतस्तव ॥
इत्युक्त्वा स महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ।
रम्भोऽपि यातः स्वस्थानं हर्षनिर्भरविलो
चनः ॥
पथि गच्छन् स रम्भोऽथ ददर्श महिषीं
शुभाम् ।
त्रिहायणीं चित्रवर्णां सुन्दरीं ऋतुशालिनीम् ।
स तां दृष्ट्वाथ महिषीं रम्भः कामेन मोहितः ।
दोर्भ्यां गृहीत्वा च तदा चकार सुरतोत्सवम् ।
तयोः प्रवृत्ते सुरते सा तदा तस्य तेजसा ।
दधार महिषी गर्भं तदाभून्महिषासुरः ॥
तस्यां स्वाङ्गेषु गिरिशस्तनपुत्त्रत्वमवाप्तवान् ।
वव्रे स तत्र वागभि शूलपाणिः महेश्वरः ॥"
तस्य योषिद्वधत्वं यथा —
'तत्तु कात्यायनमुनिः शप्तवान् महिषासुरम् ।
दृष्ट्वाथ वीक्ष्य शिष्यार्थे शिष्यानुग्रहकारकः ॥
कात्यायनेन शप्तं स विज्ञाय महिषासुरम् ।
प्राह प्रणयपूर्व्वन्तु भक्तिकां चन्द्रशेखरः ॥'
ईश्वर उवाच ।
"दैत्य ! कात्यायनेनापि शप्तोऽयं महिषा
सुरः ।
योषिद्विनाशकर्त्तेति भवितेति तपोनिधिः ।
न संशयस्तद्वचोऽन्यथा भविष्यति न संशयः ॥
मत्तोऽपि माहिषं कायं त्वं न देव ! जगत्पते ! ॥
हृदयं सततं योगयुक्तः पूर्व्वं परोऽपि च ॥
हरिहरस्वरूपेण त्वां वोढुमक्षमोऽधुना ।
ममापि माहिषं कायं त्वं वोढा भविष्यसि ॥
इति पूर्व्वं महादेवो देवीं प्रार्थितवान् पुरा ।
तेन देवी महादेवं जघान महिषासुरम् ॥
त्रिषु जन्मसु पुत्त्रोऽभूत् रम्भस्य भगवान्
शिवः ।
रुद्रिणश्च स रम्भोऽपि रम्भ एव यथायत ॥
असुरस्ताडशस्तेपे तपः परमदारुणम् ।
तथैवाराधितः शम्भुः पुत्त्रार्थं प्रददौ वरम् ।
तथैव महिषीं भेजे प्रथमं सुरताय सः ।
तस्यां तथाभवद्वीरो दानवो महिषासुरः ।
तथैव शेपे भगवान् मुनिः कात्यायनस्तु तम् ॥
इति प्रवृत्ते पूर्व्वस्मिन् परस्मिन् स तु जन्मनि ।
महिषः पूजयित्वाथ देवीं वरमयाचत ॥
तृतीये जन्मनि वरं प्राप्य कल्पान्तरेऽपि ते ।
नष्टे मे जन्म भवितव्येव वरमयाचत ॥
तेन देवीपदतले तिष्ठत्येषोऽसुरोऽधुना ।
नोत्पत्तिरपि तस्यास्ति यावत्कालान् बहून्
नृप ! ॥
एवं देवीप्रसादेन महादेवाङ्गसम्भवः ।
परामवाप सततं प्रतिपत्तिं महासुरः ॥
इति ते कथितं राजन् ! यथा स महिषा
सुरः ।
देवीपादतलं प्राप्य यथा सोऽद्यापि मोदते ।"
इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
नारद उवाच ।
"कथमसौ महिषो नाम रक्तवीजादयश्च के ।
कासौ कात्यायनी नाम या जघ्ने महिषा
सुरम् ।
एतान् विस्तरतस्तात ! यथावद्वक्तुमर्हसि ।'

पुलस्त्य उवाच ।
"शृणुष्व संप्रवक्ष्यामि कथां पापप्रणाशिनीम् ।
सर्वदा वरदा दुर्गा सेयं कात्यायनी मुने ! ॥
सुरासुरवरौ रौद्रौ जगत्क्षोभकरावुभौ ।
रम्भश्चैव करम्भश्च दानवौ सुमहाबलौ ॥
तावपुत्रौ च देवर्षे ! पुत्रार्थं तेपतुस्तपः ।
बहून् वर्षगणान् दैत्यौ स्थितौ पञ्चनदे जले ॥
तत्रैको जलमध्यस्थो द्वितीयोऽप्यग्निपञ्चमी ।
करम्भश्चैव रम्भश्च यक्षं मालवटं प्रति ॥
एकं निमग्नं सलिले ग्राहरूपेण वासवः ।
चरणाभ्यां समादाय निजघान यथेच्छया ॥
ततो भ्रातरि नष्टे च रम्भः कोपपरिप्लुतः ।
वह्नौ स्वशीर्षं संछिद्य होतुमैच्छन्महाबलः ।
ततः प्रगृह्य केशेषु खड्गञ्च रविसंप्रभम् ।
छेत्तुकामो निजं शीर्षं वह्निना प्रतिषेधितः ॥
उत्तिष्ठासुर ! मा मैवं नाशयात्मानमात्मना ।
दुस्तरा परवध्यापि स्ववध्याप्यतिदुस्तरा ॥
यच्च प्रार्थयसे वीर ! तद्ददामि यथेप्सितम् ।
मा म्रियस्व मृतस्येह नष्टा भवति वै कथा ॥
ततोऽब्रवीद्वचो रम्भो वरं चेन्मे ददासि हि ।
त्रैलोक्यविजयी पुत्रः स्यान्मे त्वत्तेजसाधिकः ॥
अजेयो दैवतैः सर्वैः पुंभिर्दैत्यैश्च पावक ! ।
महाबलो वायुरिव कामरूपी कृतास्त्रवित् ॥
तं प्रोवाच कविर्ब्रह्मन् ! बाढमेवं भविष्यति ।
यस्यां चित्तं समालम्बि करिष्यसि ततोऽसुर ! ॥
इत्येवमुक्तो देवेन वह्निना दानवो ययौ ।
द्रष्टुं सुनिविष्टं यक्षं यक्षैश्च परिवारितम् ॥
तेषां पद्मनिधिस्तत्र वसते नान्यचेतनः ।
गजाश्च महिषाश्चाश्वा गावोऽजाविपरिप्लुताः ॥
तान् दृष्ट्वैव तदा चक्रे भावं दानवपार्थिवः ।
महिष्यां रूपयुक्तायां त्रिहायण्यां तपोधन ! ॥
समागच्छच्च दैत्येन्द्रं कामयन्ती तरस्विनी ।
स चाभिगमनं चक्रे भवितव्यप्रचोदितः ॥
तस्यां समभवद्गर्भस्तां प्रगृह्याथ दानवः ।
पातालं प्रविवेशाथ ततः स्वभवनं गतः ॥
दृष्टश्च दानवैः सर्वैः परित्यक्तश्च बन्धुभिः ।
अकार्यं कारयत्येवं भूयो मालवटं गतः ॥
सापि तेनैव पतिना महिषी चारुदर्शना ।
समं जगाम तत्पुण्यं यक्षमण्डलमुत्तमम् ॥
ततस्तु वसतस्तस्य श्यामा सा सुषुवे मुने ! ।
अजीजनत् सुतं शुभ्रं महिषं कामरूपिणम् ॥"
इति वामनपुराणे १७ अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च । धरण्युवाच ।
"या सा माया शरीरात्तु ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।
गायत्र्यष्टभुजा भूत्वा वेत्रासुरमयोधयत् ॥
सैव नन्दाभवद्देवी देवकार्य्यचिकीर्षया ।
महिषाख्यासुरवधं कुर्व्वती ब्रह्मणेरिता ॥
वैष्णव्या च हतो देव ! कथमेतद्धि संशयः ॥
वराह उवाच ।
इयं जगद्धिता देवी गङ्गा शङ्करसुप्रिया ।
कश्चित् किञ्चित् भवेद्वृत्तं सपदं वेद सर्व्ववित् ।
स्वायम्भुवे हतो दैत्यो वैष्णव्या मन्दरे गिरौ ॥
महिषाख्योऽपरः पश्चात् स वै वेत्रासुरः पुनः ।
नन्दया निहतो विन्ध्ये महाबलपराक्रमः ॥
अथवा ज्ञानशक्तिः सा महिषोऽज्ञान-
मूर्त्तिमान् ।
अज्ञानं ज्ञानसाध्यन्तु भवतीति न संशयः ॥
मूर्त्तिपक्षे चेतिहासममूर्त्तौ चैकवद्धृदि ।
ध्यायते वेदवाक्यैस्तु दृष्टे सा वेदवादिभिः ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

महिषासुरसम्भवः, पुं, (महिषासुरात् तन्मेदसः सम्भवतीति । सम् + भू + अच् ।) भूमिजगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ।

महिषासुरहन्त्री, स्त्री, (हन् + तृच् + ङीप् । महिषासुरस्य हन्त्री ।) दुर्गा । यथा,—
"महिषासुरहन्त्र्याश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने ।"
इति प्रतिष्ठातत्त्वधृतपद्मपुराणवचनम् ॥

महिषाक्षः, पुं, (महिषस्य अक्षीवेति । "अक्ष्णोऽदर्शनात् ।"५।४।७६। इति समासान्तोऽच् ।) गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्य्यायः :
"जटायुः कालनिर्य्यासः कौशिको गुग्गुलुः पुरः ।
देवधूपः सर्व्वसहो महिषाक्षः पलङ्कषा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
अस्य व्यवहारविषयो यथा,—
"महिषाक्षो महानीलो गजेन्द्राणां हिताय सः ।
विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्त्तितः ॥
कदाचिन्महिषाक्षश्च मतः केषाञ्चिन्नृणामपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महिषाक्षकः, पुं, (महिषाक्ष । स्वार्थे कन् ।) गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महिषी, स्त्री, (महिषस्य कृताभिषेकस्य नृपस्य पत्नी । "पुंयोगादाख्यायाम् ।" ४ । १ । ४८ । इति ङीष् ।) कृताभिषेका राजपत्नी । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥ (यथा, रघौ । २ । २५ ।
"इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं
समं महिष्या महनीयकीर्त्तेः ।
सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥")
सैरिन्ध्री । ओषधिभेदः । इति मेदिनी । षे, ४३ ॥
महिषयोषित् । तत्पर्य्यायः । मन्दगमना २ महाक्षीरा ३ पयस्विनी ४ लुलापकान्ता ५ कलुषा ६ तुरङ्गद्विषणी ७ ॥ अस्याः क्षीरगुणाः । मधुरत्वम् । विपाके शीतलत्वम् । गुरुत्वम् । बलपुष्टिप्रदत्वम् । हृद्यत्वम् । पित्तदाहासनाशित्वञ्च ।
"माहिषं मधुरं गव्यात् स्निग्धं शुक्रकरं गुरु ।
निद्राकरमभिष्यन्दि क्षुधाधिक्यकरं हिमम् ॥"
तस्या दधिगुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । श्लेष्मकारित्वम् । रक्तपित्तनाशित्वम् । बलासवर्द्धनत्वम् । बल्यत्वम् । श्रमघ्नत्वम् । शोधनत्वञ्च ।
"माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत् ।
स्वादुपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्व्वस्रदूषणम् ॥"
अस्या नवनीतगुणाः । कषायत्वम् । मधुररसत्वम् । शीतलत्वम् । वृष्यत्वम् । बल्यत्वम् । ग्राहित्वम् । पित्तघ्नत्वम् । तुन्दकरत्वञ्च ।
"नवनीतं महिष्यास्तु वातश्लेष्मकरं गुरु ।
दाहपित्तश्रमहरं मेदःशुक्रविवर्द्धनम् ॥"
अस्या घृतगुणाः । उत्तमत्वम् । धृतिकरत्वम् । सुखदत्वम् । कान्तिदातृत्वम् । वातश्लेष्मनाशित्वम् । बलकरत्वम् । वर्णप्रदाने क्षमत्वम् । दुर्नामग्रहणीविकारशमनत्वम् । मन्दानलोद्दीपनत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । गव्यतो न श्रेष्ठत्वम् । हृद्यत्वम् । मनोहारित्वञ्च ।
"माहिषन्तु घृतं स्वादु पित्तरक्तानिलापहम् ।
शीतलं श्लेष्मलं वृष्यं गुरु स्वादु विपच्यते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अस्या मूत्रगुणाः । व्यानाहशोफगुल्मदोषनाशित्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कुष्ठकण्डूतिशूलोदररोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या दुग्धगुणाश्च यथा, चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
"महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।
स्नेहान्यूनमनिद्राय हितमत्यग्नये च तत् ॥"

महिषीप्रिया, स्त्री, (महिषीणां प्रिया ।) शूलीतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मही, स्त्री, (मह्यते इति । मह + अच् । मह + "गौरादिभ्यश्च । ४ । १ । ४१ । इति ङीष् । यद्वा, महि । कृदिकारादिति ङीष् ।) पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । ३ । (यथा विष्णुपुराणे । १ । ४ । २६ ।
"उत्तिष्ठतस्तस्य जलार्द्रकुक्षे
महावराहस्य महीं विधार्य्य ।
विधुन्वतो वेदमयं शरीरं
रोमान्तरस्था मुनयो स्तुवन्ति ॥")
नदीविशेषः । सा च मालवदेशे वर्त्तते । इति मेदिनी । हे, । ७ ॥ तज्जलगुणाः ।
"महीजलन्तु सुस्वादु बल्यं पित्तहरं गुरु ।"
इति राजनिर्घण्टः ॥
गौः । इति जटाधरः ॥ छिलमोचिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (लोकः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५६ । २ ।
"तिस्रो महीरुपरास्तस्थुः ॥"
"महीः लोकाः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

महीक्षित्, पुं, (मह्यां क्षयते ईष्टे । क्षि + क्विप् । तुक् च ।) राजा । इत्यमरः । २ । ८ । १ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ४४ । २४ ॥
"रथचर्य्यास्त्रमायाभिर्मोहयित्वा परन्तपः ।
विभेद शतधा राजन् ! शरीराणि महीक्षिताम् ॥")

महीजं, क्ली, (मह्यां जायते इति । जन + डः ।) आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूमिजाते । त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।६।८७।३-४ ।
"आरट्टानां महीजानां सिन्धुजानाञ्च सर्व्वशः ।

बानायुजानां शुभ्राणां तथा पर्व्वतवासिनाम् ।
वाजिनां बहुभिः सङ्घैः समन्तात् पर्य्यवारयन् ॥')

महीज, पुं, (मह्या जातः । जन+ड ।) मङ्गलग्रहः । यथा समयप्रदीपे ।
रवौ रसाब्धी शितगौ शराब्धी
दश महीजे विधुजे शराष्टौ ।
गुरौ शराष्टौ भृगुजे शतीश
शनौ रसाग्न्यमिति चपायाम् ॥"

महीध्र, पुं, (महीं धरतीति । धृ+क ।) पर्व्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । १ ॥ (यथा श्रीभागवते । २ । ७ । ३२ ।
गापैर्मखे प्रतिहते व्रजविप्लवाय
देवेऽभिवर्षति पशून् कृपया रिरक्षुः ।
धर्त्तोच्छिलीन्ध्रमिव सप्तदिनानि सप्त
वर्षो महीध्रमनघैककरे सलीलम् ॥'
महीं धरति उद्धरतीति । धृ+क । महीयोद्धर्त्ता । यथा, तत्रैव । ३ । १३ । २६ ।
"उत्क्षिप्तबालः खचरः कठोरः
सटा विधुन्वन् खररोमशत्वक् ।
खुराहताभ्रः सितदंष्ट्र ईक्षा
ज्योतिर्बभासे भगवान् महीध्रः ॥"
'महीध्रः पृथिव्या उद्धर्त्ता ।' इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

महीपाल, पुं, (महीं पालयतीति । पाल+अण ।) राजा । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८८ । ६१ ।
'स पपात महीपृष्ठे शक्त्या सम्पथमाहतः ।
नीरक्तश्च महीपाल । रक्तबीजो महासुरः ॥'
(राजविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । ५८ । ७ ।
चन्द्रस्वामिन् ! महीपालो नाम्ना काम्य
सुतस्तया ।
राजा भूत्वाचिरं यस्मात् पालयिष्यत्ययं
महीम् ॥')

महीप्राचीर, क्ली (मह्याः प्राचीरमिव । सर्व्वदिक्षु स्थितत्वात्तथात्वम् ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

महीभृत्, पुं, (महीं बिभर्त्ति धरतीति । भृ+क्विप । 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।' ६ । १ । ७१ । इति तुगागमश्च ।) पर्व्वतः । यथा, कुमारसम्भवे । १ । ५७ ।
महीभृतः पुत्त्रवतोऽपि दृष्टि-
स्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।
अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते
द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥"
(महीं बिभर्त्ति पालयतीति । भृ+क्विप् ।) राजा । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८१ । १३ ।
'ये ममानुगता नित्यं प्रसादधनभोजने ।
अनुवृत्तिं ध्रुवं तेऽद्य कुर्व्वन्त्यन्यमहीभृताम् ।'

महीमय, त्रि (मह्या विकारोऽवयवो वेति । मही+मयट् ।) मृत्तिकानिर्म्मित । यथा,— मार्कण्डेयपुराणे । ८३ । ७ ।
"तौ तस्मिन् पुलिने देव्याः कृत्वा मूर्त्तिं
महीमयीम् ।
अर्हणाञ्चक्रतुस्तस्याः पुष्पधूपाग्नितर्पणैः ॥"

महीरुह, पुं, (मह्यां रोहति जायत इति । रुह+क ।) वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥ (यथा विष्णुपुराणे । १ । १५ । १ ।
"तपश्चरत्सु पृथिवीं प्रचेतःसु महीरुहाः ।
अरक्ष्यमाणामावब्रुर्बभूवाथ प्रजाक्षयः ॥")
शाकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महीलता, स्त्री, (मह्या लतेव ।) किञ्चुलुकः । इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ (विशेषोऽस्याः किञ्चुलुकशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

महीसुत, पुं (मह्याः सुतः ।) मङ्गलः । इत्यमरः । १ । ३ । २५ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १०४ । १४ ।
'रिपुगण्कोपभयानि पञ्चमे
तनयजनाच्च शुचो महीसुते ।
द्युतिरपि नास्य चिरं भवेत् स्थिरा
शिरसि कपेरिव मालती लता ॥')

महेच्छ, पुं, (महती इच्छा यस्य । इच्छायां सामासिकः ।) महाशयः । इत्यमरः । ३ । १ । ३ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १६ । १८ ।
'प्रत्यन्तपनिमहेच्छव्यवसायपराक्रमोपेताः ॥")

महेन्द्र, पुं (महांश्चासाविन्द्रश्च ऐश्वर्य्यशालित्वात् ।) विष्णुः । इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ शक्रः । (यथा, भागवते । ११ । ३ । १ ।
"अथ यस्तदुपाकर्ण्य महेन्द्रमिदमब्रवीत् ।')
जम्बुद्वीपस्य पर्व्वतविशेषः । इति मेदिनी । रे, २०० ॥ (स च सप्तकुलाचलानामन्यतमः । यथा मार्कण्डेये । ५७ । १० ।
'महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्व्वतः ।
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैवात्र कुलाचलाः ॥")

महेन्द्रकदली, स्त्री (महेन्द्रसम्भवा तद्वर्णा वा कदली ।) कन्दलीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महेन्द्रनगरी, स्त्री (महेन्द्रस्य नगरी ।) अमरावती । इति शब्दरत्नावली ॥

महेन्द्रवारुणी, स्त्री, (महेन्द्रवरुणयोरिव प्रियत्वात् । अण् । ङीष् ।) लताविशेषः । बड़माकाल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । चित्रवल्ली २ महाफला ३ महेन्द्री ४ चित्रफला ५ अपुसी ६ त्रपुसा ७ आत्मरक्षा ८ विशाला ९ दीर्घवल्ली १० महत्फला ११ महद्वारुणी १२ बृहत्फला १३ बृहद्वारुणी १४ सौम्या १५ गजचिर्भिटा १६ चित्रदेवी १७ मधुश्रेणी १८ स्थाणुकर्णी १९ मरुसम्भवा २० । अस्या गुणाः । इन्द्रवारुणीगुणभागित्वम् । रसे वीर्य्ये विपाके च किञ्चिद्गुणाधिकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

महेन्द्राणी, स्त्री (महेन्द्रस्य भार्य्येति । महेन्द्र । पुयोगादाख्यायाम् । ४ । १ । ४८ । इति ङीष् । 'इन्द्रवरुणेति । ४ । १ । ४९ । इति आनुगागमः ।) इन्द्रभार्य्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ४१ । १३ ।
"ततो सम्पूर्णाद्धगवानैरावतशिरोगतः ।
आजगाम महेन्द्राण्या शक्रः सुरगणैर्वृतः ॥")

महेरणा, स्त्री, (महान् ईरणः प्रेरणमस्याः । यद्वा, मह गजोत्सवमीरयतीति । ईर+ल्यु टाप ।) शल्लकीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १२२ ॥ महेरुणा इत्यपि पाठः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथास्याः पर्य्यायः ।
"शल्लकी गजभक्ष्या च सुवहा सुरभीरसा ।
महेरणा कुन्दरुकी वल्लकी च बहुस्रवा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महेला, स्त्री, (मह्यते पूज्यते इति । मह+ "सलिकल्यनिमहीति ।' उणा० १ । ५५ । इति इलच् । पृषोदरादित्वादिकारस्यैकारः । यद्वा मह उत्सवस्य इला भूमिः ।) नारी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नलोदये । २ । ५८ ।
'समसुहमहेलाभिस्फुरित-
गुणाभिस्तनसारमहेलाभिः
श्री प्रवरमहेलाभिस्तथैव
युवपङ्क्तिभिः परमहेलाभिः ॥")

महेलिका, स्त्री, (महेल+स्वार्थे कन् । टाप । अकारस्येत्वम् ।) नारी । इति शब्दरत्नावली ॥

महेश, पुं, (महान् ईशः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शिवध्यानम् ।
"ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारु
चन्द्रावतंसम् ॥")

महेशबन्धु, पुं (महेशो बध्यते वशीक्रियते येन तत्प्रीतिजनकत्वात् ।) श्रीफलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

महेश्वर, पुं (महांश्चासावीश्वरश्च कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथाकर्त्तुं वा समर्थः । यद्वा, महत्या महामायया ईश्वरः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३२ ॥ अस्य व्युत्पत्तिर्यथा —
"विश्वस्थानाञ्च सर्व्वेषां महतामीश्वरः स्वयम् ।
महेश्वरञ्च तेनेमं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥
अस्य विवाहस्मरणफलं यथा,—
"महेश्वरसमायुक्तमीदृशं यः स्मरेत् सदा ।
सततं तस्य कल्याणं वाञ्छितञ्च भविष्यति ॥'
इति कालिकापुराणे शिवविवाहे ४२ अध्यायः ॥
(परमेश्वरः । तदुक्तं न्यायशास्त्रे ।
वायोर्नवैकादश तेजसो गुणा
जलक्षितिप्राणभृतां चतुर्दश ।
दिक्कालयोः पञ्च षडेव चाम्बरे
महेश्वरेऽष्टौ मनसस्तथैव च ॥'
महान् ईश्वरः प्रजानां प्रभुः । ऐश्वर्य्यशाली राजा । यथा, महाभारते । १ । ६९८ । २९ ।
ततः शक्रोऽतिसंहृष्टश्चित्ररथानां महेश्वरः ।
पाण्डरं गजमास्थाय ताबुभौ समुपाद्रवत् ॥')

महेश्वरकरच्युता, स्त्री, (महेश्वरस्य करात् च्युता ।) करतोया नदी । इति केचित् ॥ गौरीविवाहसमये शङ्करकरगलितसम्प्रदानतोयप्रभवत्वात्

करस्य तोयं वियतेऽनेति करतोया। इत्यमरटीकायां भरतश्च ॥

महेश्वरी, स्त्री, (महेश्वरस्य स्त्री। महेश्वर+ ङीष्। महती चासौ ईश्वरी महदादीनां नियन्त्रीति वा।) महेश्वरपत्नी। यथा,—

ऐं पातु दक्षनेत्रं मे ह्रीं पातु वामलोचनम्।
श्रीं पातु दक्षकर्णं मे त्रिवर्णात्मा महेश्वरी॥"

इति तन्त्रसारे भुवनेश्वरीकवचम् ॥

अपराजिता। इति शब्दचन्द्रिका ॥ कांस्यम्। इति हेमचन्द्रः। ४। ११४ ॥ राजरीतिः। इति राजनिर्घण्टः ॥

महैरण्डः, पुं, (महांश्चासावेरण्डश्च।) स्थूलैरण्डः। इति राजनिर्घण्टः ॥

महैला, स्त्री, (महती चासावेला च।) स्थूलैला। इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिर्विषयोऽस्याः स्थूलैलाशब्दे द्रष्टव्यः ॥)

महोक्षः, पुं, (महान् उक्षा। "अचतुरविचतु-रेति।"५।४।७७। इति समासान्तः अच्। निपातितश्च।)वृहद्वृषः। इत्यमरः। २।९। ६१ ॥ तत्पर्य्यायः। वृषभः २ वृषः ३ पुङ्गवः ४ वली ५ गोनाथः ६ ऋषभः ७ गोप्रियः ८ उक्षा ९ गोपतिः १०। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ६०। ६६।

"महोक्षः स त्वया दृष्टः संस्तवश्च कृतो यदि।
तदिहानय तं युक्त्या तावत् पश्यामि कीदृशः ॥")

महोटिका, स्त्री, (महान्तः फलेभ्यः स्थूला उटा पत्राण्यस्याः। ततः स्वार्थे कन्। टाप्। अकारस्येत्वम्।) वृहती। इति राजनिर्घण्टः ॥

महोटी, स्त्री, (महान्त उटाः पत्राणि यस्याः।) वृहती। इति भावप्रकाशः ॥ वृहद्रुत्पलश्च ॥

महोक्क, स्त्री, (महान् उक्कः दर्शनोत्सुको लोको यस्याः।) विद्युत्। इति केचित् ॥

महोत्पलं, क्ली, (महच्च तत् उत्पलञ्च।) पद्मम्। सारसपक्षी। इत्यमरः। १। ३०। ३६ ॥

महोत्सवः, पुं, (महांश्चासावुत्सवश्च।) अतिशयसुखजनककर्म्म। यथा,—

"सर्व्वैश्च जन्मदिवसे स्नातैर्म्मङ्गलपाणिभिः।
गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
स्वनक्षत्रञ्च पितरौ तथा देवप्रजापतिः।
प्रतिसंवत्सरञ्चैव कर्त्तव्यश्च महोत्सवः ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वे ब्रह्मपुराणवचनम् ॥

अपि च। कालिकापुराणे ६९ अध्याये।

"दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण कुर्य्याद्दुर्गामहोत्सवम्।
महानवम्यां शरदि वलिदानं नृपादयः ॥"

महोत्साहः, त्रि, (महान् उत्साहो यस्य।) अतिशयोत्साहयुक्तः। (यथा, महाभारते।५।५१।३।

"सर्व्व एते महोत्साहा ये त्वया परिकीर्त्तिताः।
एकतस्त्वेव ते सर्व्वे समेता भीम एकतः ॥")

तत्पर्य्यायः। महोद्यमः २। इत्यमरः। ३।१।३॥ (विष्णुः। यथा, महाभारते।१३।१४९।३१।

"अतीन्द्रियो महामायो महोत्साहो महावलः॥")

महोत्साहः, पुं, (महान् उत्साहो यस्य।) राज्याङ्गप्राप्तराजपुरुषः। यथा,—

"सम्पन्नस्तु प्रकृतिभिर्म्महोत्साहः कृतश्रमः ॥"

इति शब्दमाला ॥

अतिशयोद्यमश्च ॥

महोदधिः, पुं, (महांश्चासावुदधिश्च।) समुद्रः। यथा, महानाटके।

"लङ्का दग्धा वनं भग्नं लङ्घितश्च महोदधिः।
यत् कृतं रामदूतेन स रामः किं करिष्यति ॥"

महोदयं, क्ली, (महान् उदय उन्नतिर्यस्मिन्।) पुरविशेषः। तत्पर्य्यायः। कान्यकुब्जम् २ कन्याकुब्जम् ३ गाधिपुरम् ४ कौशम्५ कुशस्थलम्६। इति हेमचन्द्रः ॥

महोदयः, पुं, (महान् उदयः समुन्नतिर्यस्मिन्।) कान्यकुब्जदेशः। आधिपत्यम्। (महान् उदय उत्कर्षो यस्मिन्।) अपवर्गः। इति मेदिनी। ये, १२६ ॥ (महान् उदय उत्कर्षो यस्य।) स्वामी। इति हेमचन्द्रः। ३। ४६७॥ (महान् उदयः फलं यस्मिन् यस्माद्वा। महाफले, त्रि। यथा, मनौ। ७। ५५।

"अपि यत् सुकरं कर्म्म तदप्येकेन दुष्करम्।
विशेषतोऽसहायेन किन्तु राज्यं महोदयम् ॥"

"महोदयं महाफलम्।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

महोदया, स्त्री, (महानुदयो यस्याः। टाप्।) नागवला। इति राजनिर्घण्टः ॥

महोदरी, स्त्री, महाशतावरी। इति भावप्रकाशः ॥ (महत् उदरमस्य।) वृहदुदरयुक्ते, त्रि ॥ (महच्च तदुदरञ्च। वृहदुदरे, क्ली। यथा, श्रीभागवते। ९। ७। १७।

"पितरं वरुणग्रस्तं श्रुत्वा जातमहोदरम्।
रोहितो ग्राममेयाय तमिन्द्रः प्रत्यषेधत ॥"

पुं, नागविशेषः। यथा, महाभारते। १। ३५। १६।

"कर्कराकर्करौ नागौ कुण्डोदरमहोदरौ॥"

दानवविशेषः। यथा, तत्रैव। १। ६५। २५।

"एकपादैकचक्रश्च विरूपाक्षमहोदरौ॥"

धृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः। यथा, तत्रैव। १। ६७। ९७।

"सेनापतिः सुषेणश्च कुण्डोदरमहोदरौ।")

महोद्यमः, त्रि, (महान् उद्यमो यस्य।) महोत्साहः। इत्यमरः। ३। १। ३। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ५। १४१।

"अथ निर्ज्जित्य दायादाँल्लब्ध्वा लक्ष्मीं चितीश्वरः।
जिगीषुर्द्दिग्विजयं कर्त्तुं श्रीमानासीन्महोद्यमः ॥"

महानुद्यमः।) अतिशयोद्योगे, पुं ॥

महोन्नतः, पुं, (महानतिशय उन्नतः।) तालवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥ अत्युन्नतियुक्ते, त्रि ॥

महोन्नतिः, स्त्री, (महती चासावुन्नतिश्च।) अतिशयवृद्धिः। यथा,—

"भूयात्ते महदैश्वर्य्यं पुत्त्रादीनां महोन्नतिः।
अव्याधिना शरीरेण चिरं जीव सुखी भव ॥"

इत्युद्भटः ॥

महोन्मदः, पुं, (महानतिशय उन्मदः।) मत्स्यविशेषः। फलुइ इति भाषा। यथा,—

"राजग्रीवश्चित्रफलः फलकी च महोन्मदः ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

अत्युन्मत्ते त्रि ॥

महोरगं, क्ली, (महान् उरग इव।) तगरमूलम्। इति रत्नमाला ॥

महोरगः, पुं, (महांश्चासावुरगश्च।) सर्पगणविशेषः। इति हेमचन्द्रः। २। ४ ॥ वृहत्सर्पमात्रञ्च ॥ (यथा, भागवते। ८। १०। ४७।

"महोरगाः समुत्पेतुः दन्दशूकाः सवृश्चिकाः॥")

महोल्का, स्त्री, (महती चासावुल्का च।) उल्काविशेषः। यथा,—

"विद्युत्स्तनितनिर्घातमहोल्कानाञ्च संप्लवे।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥
महोल्कानाञ्च संप्लवे इतस्ततोऽनेकमहोल्कानां सन्निपाते। उल्कालक्षणमाह वृहद्वशिष्ठः।
"वृहच्छिखा च सूक्ष्माग्रा रक्तनीलशिखोज्ज्वला।
पौरुषी च प्रमाणेन उल्का नानाविधा स्मृता ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

महौजाः, [स्] त्रि, अतितेजोयुक्तः। महदोजो यस्येतिविग्रहे वहुव्रीहौ प्रथमैकवचने अत्वसोऽश्चाविधनेन दीर्घे कृते महौजा इतिपदं निष्पन्नम् ॥ (यथा, मनौ। १। ६१।

"स्वायम्भुवस्यास्य मनोः षड्वंश्या मनवोऽपरे।
सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वा महात्मानो महौजसः ॥"

कालेयपुत्त्रासुरविशेषः। यथा, महाभारते १। ६७। ५३।

"पञ्चमस्तु वभूवैषां प्रवरो यो महासुरः।
महौजा इति विख्यातो वभूवेह परन्तप ॥")

महौषधं, क्ली, (महत् औषधम्।) भूम्याहुलम्। शुण्ठी। (पर्य्यायो यथा,—

"शुण्ठी विश्वा च विश्वञ्च नागरं विश्वभेषजम्
ऊषणं कटुभद्रञ्च शृङ्गवेरं महौषधम् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

लशुनम्। (पर्य्यायो यथा,—

"लशुनस्तु रसोनः स्यादुग्रगन्धो महौषधम्।
अरिष्टो म्लेच्छकन्दश्च यवनेष्टो रसोनकः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वाराहीकन्दः। वत्सनाभः। इति राजनिर्घण्टः॥ पिप्पली। इति शब्दचन्द्रिका ॥ अतिविषा। इत्यमरः।२।६।३८॥ (महाभेषजम्। यथा, कथासरित्सागरे। ६६। ३६।

"स्वभर्त्तृन् प्रेर्य्य तेयाच महासत्त्वान्महौषधैः।
चिकित्सां कारयामासुर्नोकस्थश्च तदन्तिकात् ॥")

महौषधि स्त्री (महती चौषधिः ।) दूर्व्वा । लज्जालुः । इति शब्दचन्द्रिका । महास्नानद्रव्यविशेषः । यथा —

"सहदेवी तथा व्याघ्री बला चातिबला तथा ।
शङ्खपुष्पी तथा सिंही अष्टमी च सुवर्च्चला ।
महौषध्यष्टकं प्रोक्तं महास्नाने नियोजयेत् ॥"

इति गोविन्दानन्दकृतमलमासतत्त्ववचनम् ।

क्वचित् ।

"पृश्निपर्णी श्यामलता भृङ्गराजः शतावरी ।
गुडूची सहदेवी च महौषधिगणः स्मृतः ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ।

विशल्यौषधिश्च । (यथा महाभारते ।३।२८८।१।
"विशल्यौ चापि सुग्रीव-चन्दनैौ चक्रतुर्ह ।
विशल्यया महौषध्या दिव्यमन्त्रप्रयुक्तया ॥"

सञ्जीवनी । यथा रघौ । १२ । ६१ ।
"दृष्टा विचिन्वता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता ।
जानकी विषवल्लीभिः परीतेव महौषधिः ॥"
"महौषधी सञ्जीवनी लतेव ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ।)

महौषधी स्त्री (महौषधि + ङीष् ।) श्वेतकण्टकारी । ब्राह्मी । (पर्य्यायोऽस्या यथा —
"ब्राह्मी कपोतवङ्का च सोमवल्ली सरस्वती ।
मण्डूकपर्णी माण्डूकी त्वाष्ट्री दिव्या महौषधी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
कटुका । अतिविषा । इति राजनिर्घण्टः । हिमलोचिका । इति त्रिकाण्डशेषः ।

माङ य माने । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) ङ य मायते । इति दुर्गादासः ।

माङ लि शब्दे । माने । इति कविकल्पद्रुमः । (ह्वा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) ङ लि मिमीते । मुदा धर्म्मं मिमीते यः । इति हलायुधः । इति तट्टीकायां दुर्गादासः ।

मा ल माने । इति कविकल्पद्रुमः । (अदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ल माति भूमिं यशेन राज्ञा ।
न माति मानिनो यस्य यशः स्वभवनोदरे ॥"
इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ।

मा अव्य (मा + क्विप् ।) वारणम् । (यथा रामायणे । १ । २ । १५ ।
"मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।")
निषेधः । इति मेदिनी । अव्ययवर्गे ४८ ।

मा स्त्री (मा + क्विप् । यद्वा मा + क । ततष्टाप् ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी । मे १ । माता । (यथा साहित्यदर्पणे । १० म ।
"मारमा सुषमा चारुरुचा मारवधूत्तमा ।
मात्तधूर्त्ततमावासा सा वामा मेऽस्तु मा रमा ॥")
मानम् । इत्येकाक्षरकोषः शब्दरत्नावली च ।

मां
मा } त्रि (अस्मद् + द्वितीयैकवचने । "मां मो (दर्पेण यावदा ।" ८ । १ । ४२ । इति मांमित्यस्य स्थाने विकल्पेन मादेशः ।)

मदीया कर्म्मता । श्यामाक इति भाषा । अस्मच्छब्दात् द्वितीयैकवचनविभक्त्या रूपम् । इति व्याकरणम् । (यथा देवीभागवते । १ । ५ । ६६ ।
"किम्भो पुत्रा रोषिता किं त्वमाद्य
कस्मादत्र प्रागता नायकीनाम् ।
चमत्कृते माऽज्ञातापराधो
पुत्रार्थेन मोच्यसि मां कृपस्व ।)

मांस क्ली (मन्यते इति । मन ज्ञाने + "मनेर्दीर्घश्च । उणा० ३ । ६४ । इति स दीर्घश्च ।) रक्तजधातुविशेषः । मास इति भाषा । स तु गर्भस्थवातकर्षणात् अभिर्मांसि भवति । इति सुखबोधः । भागवतमते त्वभिर्मांसि भवति । तत्पर्य्यायः । पिशितम् २ तरसम् ३ पललम् ४ क्रव्यम् ५ आमिषम् ६ पलम् ७ । इत्यमरः ।२।६।६३। अस्रजम् ८ जाङ्गलम् ९ कीरम् १० । तस्य गुणाः । वातनाशित्वम् । वृष्यत्वम् । बल्यत्वम् । रुच्यत्वम् । हृद्यत्वम् । देशस्थानकालसत्त्वस्वभावैर्भूयो नानात्वञ्च । * । प्रसहभूशयानूपवारिजवारिचारिमांसगुणाः । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । वातघ्नत्वम् । शुक्रवृद्धिकत्वञ्च । * । विष्किरप्रतुदजाङ्गलमांसगुणाः । लघुत्वम् । शीतत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । नृणां हितत्वञ्च । * । अङ्गविशेषमांसगुणाः ।

एकदेशेऽपि पूर्व्वाङ्गं स्त्रीणां पश्चिमं परम् ।
सर्व्वेषाञ्च शिरःस्कन्धोरुपृष्ठकटीदृढम् ।
मांसं पक्षाद्यस्थिमांसमध्यक्रोडाश्च मेहनम् ।
धातवः शोणिताद्याश्च गुरवः स्युर्यथोत्तरम् ।

प्रशस्ताप्रशस्तमांसं यथा —
'सद्यः हतं शुचि वयःस्थं मांसं प्रशस्यते ।
मृतञ्च व्याधितं दुष्टं वृद्धं बालं विवर्ज्जितम् ।
चर्म्मोपहतं वाऽवचन्ति मांसमुत्तमवेत ।

षड्विधा मांसयोनयः । प्रसहा १ प्रसह्य भक्षणात् कुररश्येनाद्यः । भूशया २ बिलशायित्वात् नकुलगोधाद्यः । आनूपा ३ अनूपदेशवासित्वात् वराहाद्यः । जलजा ४ कुम्भीराद्यः । जलेचरा ५ हंसबकप्लवाद्यः । जाङ्गला ६ हरिणैणाद्यः । विष्किरा ७ विकीर्य्य भक्षणात् तित्तिरमयूरकुक्कुटाद्यः । प्रतुदा ८ प्रतुद्य भक्षणात् कपोतपारावताद्यः । इति राजनिर्घण्टः । * । अपि च ।

'मांसं वातहरं सर्व्वं वृष्यं बल्यं वपुर्हितम् ।
प्रीणनं गुरु हृद्यञ्च मधुरं रसपाकयोः ॥' * ।

अथ लक्षणम् ।
'मांसवर्गो द्विधा ज्ञेयो जाङ्गलानूपभेदतः ।'
तत्र जाङ्गलस्य लक्षणं गुणाश्च ।

मांसवर्गोऽत्र जाङ्गला बिलस्थाश्च गुहाशयाः ।
तथा पर्णमृगा ज्ञेया विष्किराः प्रतुदा अपि ।
प्रसहा अपि ग्राम्याश्च अष्टौ जाङ्गलजातयः ।
जाङ्गला मधुरा रूक्षाः कषायलवणास्तथा ।
बल्याश्चैव लघवो रुच्या दोषघ्नाश्चानिलापहाः ।

मूकता मिन्मिनत्वञ्च गद्गदत्वार्दिते तथा ।
बाधिर्य्यमरुचिं छर्द्दिप्रमेहमुखजान् गदान् ।
श्लीपदं गलगण्डञ्च नाशयन्त्यनिलामयान् ॥

अथानूपस्य लक्षणं गुणाश्च ।
कूलेचराः प्लवाश्चापि कोशस्थाः पादिनस्तथा ।
मत्स्या एते समाख्याताः पञ्चधानूपजातयः ।
आनूपा मधुराः स्निग्धा गुरवो वह्निसादनाः ।
श्लेष्मलाः पिच्छिलाश्चापि मांसपुष्टिप्रदा भृशम् ।
तथाभिष्यन्दिनस्ते हि प्रायोऽपथ्यतमाः स्मृताः ॥' * ।

अथ जाङ्गलानां गणना विशिष्टा गुणाश्च ।
'हरिणैणकुरङ्गर्ष्यपृषतन्यङ्कुशम्बराः ।
राजीवोऽपि च मुण्डी चेत्याद्या जाङ्गलसंज्ञकाः ।
हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादेणः कृष्णः प्रकीर्त्तितः ।
कुरङ्ग ईषत्ताम्रः स्याद्धरिणाकृतिको महान् ।
ऋष्यो नीलाङ्गको लोके प्रसिद्ध इति कीर्त्तितः ।
पृषतश्चन्द्रबिन्दुः स्याद्धरिणात् किञ्चिदल्पकः ।
न्यङ्कुर्बहुविषाणोऽयं शम्बरो गवयो महान् ।
राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजीभिः परितो वृतः ।
यो मृगः शृङ्गहीनः स्यात् स मुण्डीति निगद्यते ।
मृगाणां प्रायशः सर्व्वे पित्तश्लेष्महराः स्मृताः ।
किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्द्धनाः ।

अथ बिलेशयानां गणना गुणाश्च ।
गोधाशशभुजङ्गाखुशल्लक्याद्या बिलेशयाः ।
बिलेशया वातहरा मधुरा रसपाकयोः ।
बृंहणा बद्धविण्मूत्रा वीर्य्योष्णा अपि कीर्त्तिताः ।

अथ गुहाशयानां गणना गुणाश्च ।
सिंहव्याघ्रवृका ऋक्षतरक्षुद्वीपिनस्तथा ।
बभ्रुजम्बुकमार्ज्जारा इत्याद्याः स्युर्गुहाशयाः ।
स्थूलपुच्छो रक्तनेत्रो बभ्रुर्भेदो यथाकुलः ।
गुहाशया वातहरा गुरूष्णमधुराश्च ते ।
स्निग्धा बल्या हिता नित्यं नेत्रगुह्यविकारिणाम् ।

अथ पर्णमृगाणां गणना गुणाश्च ।
वनौकोवृक्षमार्ज्जारवृक्षमर्कटिकादयः ।
एते पर्णमृगाः प्रोक्ताः सुश्रुताद्यैर्महर्षिभिः ।
स्मृताः पर्णमृगा वृष्याश्चक्षुष्याः शोषिणे हिताः ।
श्वासार्शःकासशमनाः सृष्टमूत्रपुरीषकाः ।

अथ विष्किराणां गणना गुणाश्च ।
'वर्त्तकालावविर्त्तिरकपिञ्जलकतित्तिराः ।
कुलिङ्गकुक्कुटाद्याश्च विष्किराः समुदाहृताः ।
विकीर्य्य भक्षयन्त्येते यस्मात्तस्माद्धि विष्किराः ।
वर्त्तिका इति प्राच्यैः कथिता सैव तित्तिरा ।
विष्किरा मधुराः शीताः कषायाः कटुपाकिनः ।
बल्या वृष्यास्त्रिदोषघ्नाः पथ्यास्ते लघवः स्मृताः ।

अथ प्रतुदानां गणना गुणाश्च ।
'पारावतकपोतश्च शुकसारङ्गचटकाः ।
चातका भरद्वाजो हारीतः प्रतुदा स्मृताः ।
प्रतुद मधुराः स्निग्धाः शीतलाः कफवर्द्धनाः ।

कपोतो धवलः पाण्डुः शतपत्रो हरिच्छुकः ।
प्रतुदा मधुराः पित्तकफघ्नास्तु वरा हिमाः ।
लघवो बद्धवर्च्चस्काः किञ्चिद्वातकराः स्मृताः ॥'
अथ प्रसहानां गणना गुणाश्च ।
'काको गृध उलूकश्च चिल्लश्च शशघातकः ।
चाषो भासश्च कुरर इत्याद्याः प्रसहाः स्मृताः ।
प्रसहाः कीर्त्तिता एते प्रसह्याच्छिद्य भक्षणात् ।
प्रसहाः खलु वीर्य्योष्णाः यन्मांसं भक्षयन्ति ये ।
ते शोषभस्मकोन्मादैः शुक्रक्षीणा भवन्ति हि ॥'
शशघातकस्थाने शतघातकोऽपि पाठः । बाज इति लोके ॥*॥ अथ ग्राम्याणां गणना गुणाश्च ।
'छागमेषवृषाश्वाद्या ग्राम्याः प्रोक्ता महर्षिभिः ।
ग्राम्या वातहराः सर्व्वे दीपनाः कफपित्तलाः ।
मधुरा रसपाकाभ्यां बृंहणा बलवर्द्धनाः ॥'
अथ कूलेचराणां गणना गुणाश्च ।
'लुलायगण्डवाराहचमरीवारणादयः ।
एते कूलेचराः प्रोक्ता यतः कूले चरन्त्यमी ॥
कूलेचरा मरुत्पित्तहरा वृष्या बलावहाः ।
मधुराः शीतलाः स्निग्धा मूत्रलाः श्लेष्मवर्द्धनाः ॥'
अथ प्लवानां गणना गुणाश्च ।
'हंससारसकारण्डवकक्रौञ्चशरारिकाः ।
नन्दीमुखी सकादम्बा बलाकाद्याः प्लवाः स्मृताः ।
प्लवन्ते सलिले यस्मादेते तस्मात् प्लवाः स्मृताः ॥
स्थूला कठोरा रक्ता च यस्याश्चञ्चुपरिस्थिता ।
गुटिका चञ्चुसदृशी ज्ञेया नन्दीमुखीति सा ॥
प्लवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः ।
वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकराः सराः ॥'
अथ कोषस्थानां गणना गुणाश्च ।
'शङ्खः शङ्खनखश्चापि शुक्तिशम्बूककर्कटाः ।
जीवा एवम्विधाश्चान्ये कोषस्थाः परिकीर्त्तिताः ॥
कोषस्था मधुराः स्निग्धाः पित्तवातहरा हिमाः ।
बृंहणा बहुवर्च्चस्का वृष्याश्च बलवर्द्धनाः ॥'
अथ पादिनां गणना गुणाश्च ।
'कुम्भीरकूर्म्मनक्राश्च गोधामकरशङ्कराः ।
घण्टिकः शिशुमारश्चेत्यादयः पादिनः स्मृताः ॥
पादिनोऽपि च ये ते तु कोषस्थानां गुणैः समाः ॥'
इति भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।
मांसं वातहरं हृद्यं बृंहणं बलवर्द्धनम् ।
प्रीणनं गुरु हृद्यञ्च मधुरं रसपाकयोः ॥'
तस्योत्पत्तिस्थानमष्टविधं यथा,—
'प्रसह्य भक्षयन्त्येते प्रसहास्तेन कीर्त्तिताः ।
भूशया बिलशायित्वादानूपोऽनूपसंश्रयात् ॥
जले निवासाज्जलजा जले चर्य्याज्जलेचराः ।
स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता मृगा जङ्गलचारिणः ॥
विकीर्य्य विष्किराश्चैव प्रतुद्य प्रतुदास्तथा ।
योनिरष्टविधा त्वेषां मांसानां संप्रकीर्त्तिता ॥'
'प्रसहा भूशयानूपवारिजा वारिचारिणः ।
गुरूष्णमधुराः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रवर्द्धनाः ॥
लावाद्यो वैष्किरो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला मृगाः ।
लघवः शीतमधुराः सकषाया हिता नृणाम् ॥'
अथ मांसयूषगुणाः ।
'रसो मांसस्य चक्षुष्यो बृंहणः प्राणवर्द्धनः ।
वृष्यो वातविकारघ्नः स्मृत्योजःस्वरवर्द्धनः ।
भग्नविश्लिष्टसन्धीनां क्षतानां व्रणिनां हितः ॥'
अथ तैलपक्वमांसगुणाः ।
'मांसं यत्तैलसंसिद्धं वीर्य्योष्णं पित्तलं कटु ।
अग्निसन्दीपनं रुच्यं दृष्टिनुत् पुष्टिनुद्गुरु ॥'
घृतपक्वमांसगुणाः ।
'मांसन्तु घृतसंसिद्धं दृष्टिदं पुष्टिदं लघु ।
प्रीणनं सर्व्वधातूनां विशेषान्मुखशोषिणाम् ॥'
परिशुष्कप्रदिग्धमांसयोर्लक्षणं गुणाश्च ।
मांसं बहुघृते भृष्टं सिक्तं चोष्णाम्बुना मुहुः ।
जीरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते ॥
परिशुष्कं स्थिरं स्निग्धं हर्षणं प्रीणनं गुरु ।
पित्तघ्नं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवर्द्धनम् ॥
तदेव खननक्वाथ्यं प्रदिग्धं सच्चिजालकम् ।
प्रदिग्धं बलमांसाग्निवर्द्धनं वातपित्तजित् ॥'
शूलिकापक्वमांसगुणाः ।
'मांसन्तु शूलिकाप्रोतमङ्गारैर्विपाचितम् ।
ज्ञेयं गुरुतरं वृष्यं दीप्ताग्नीनां सदा हितम् ॥'
वेशवारमांसस्य लक्षणं गुणाश्च ।
'निरस्थि पिशितं पिष्टं सिद्धं गुडघृतान्वितम् ।
कृष्णामरिचसंयुक्तं वेशवार इति स्मृतम् ॥
वेशवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्द्धनः ।
द्रव्येण येन येनेह व्यञ्जनं मत्स्यमांसयोः ।
तस्य तस्य तयोश्चैतद्गुणदोषैर्विभावयेत् ॥'
एकत्र सर्व्वमांसभक्षणदोषो यथा,—
'एकत्र सर्व्वमांसानि विरुध्यन्ते परस्परम् ॥'
मांसस्य गुरुत्वं यथा,—
'अन्नादष्टगुणं पिष्टं पिष्टादष्टगुणं पयः ।
पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादष्टगुणं घृतम् ।
घृतादष्टगुणं तैलं मर्द्दनाच्च भक्षणात् ॥'
इति राजवल्लभः ॥

वर्ज्जनीयमांसानि यथा,—
'क्रव्यादपक्षिदात्यूहशुकमांसानि वर्जयेत् ।
सारसैकशफान् हंसान् बलाकाबकटिट्टिभान् ॥
कुररं जालपादञ्च खञ्जरीटमृगद्विजान् ।
चाषान् मानुषान् रक्तपादान् जग्ध्वा वै
कामतो नरः ॥
वन्धुरं कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसेत् ।'
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥
मांसभक्षणे दोषो यथा,—
'लोभात् स्वभक्षणार्थाय जीविनं हन्ति यो नरः ।
मज्जाकुण्डे वसेत् सोऽपि तद्भोजी लक्षवर्षकम् ॥
ततो भवेत् स शशको मीनश्च सप्तजन्मसु ।
एणादयश्च कर्म्मभ्यस्ततः शुद्धिं लभेद्ध्रुवम् ॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
अपि च ।
'बलाकं हंसदात्यूहं कलविङ्कं शुकं तथा ।
कुररञ्च चकोरञ्च जालपादञ्च कोकिलम् ॥
चाषञ्च खञ्जरीटञ्च श्येनं गृध्रं तथैव च ।
उलूकं चक्रवाकञ्च भासं पारावतन्त्वपि ॥
कपोतं टिट्टिभञ्चैव ग्रामटिट्टिभमेव च ।
सिंहव्याघ्रञ्च मार्ज्जारं श्वानं शूकरमेव च ।
शृगालं मर्कटञ्चैव गर्द्दभञ्च न भक्षयेत् ।
न भक्षयेत् सर्व्वमृगान् पक्षिणोऽन्यान् वने-
चरान् ।
जलेचरान् स्थलेचरान् प्राणिनश्चेति धारणा ॥'
इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १६ अध्यायः ॥
अन्यच्च ।
'नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञो नापदि द्विजः ।
जग्ध्वा ह्यविधिना मांसं प्रेत्य तैरद्यतेऽवशः ।
न तादृशं भवत्येनो मृगहन्तुर्धनार्थिनः ।
यादृशं भवति प्रेत्य वृथामांसानि खादतः ॥
कुर्य्याद्घृतपशुं सङ्गे कुर्य्यात् पिष्टपशुं तथा ।
न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत् कदाचन ॥
यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वो ह मारणम् ।
वृथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥
नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् ।
न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्ज्जयेत् ॥
समुत्पत्तिञ्च मांसस्य वधबन्धौ च देहिनाम् ।
प्रसमीक्ष्य निवर्त्तेत सर्व्वमांसस्य भक्षणात् ॥
न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
स लोकप्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते ॥
स्वमांसं परमांसेन यो वर्द्धयितुमिच्छति ।
अनभ्यर्च्च्य पितॄन् देवान् ततोऽन्यो नास्त्य-
पुण्यकृत् ॥
वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥
फलमूलाशनैर्मेध्यैर्मुन्यन्नानाञ्च भोजनैः ।
न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्ज्जनात् ॥
मांसभक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम् ।
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद उच्यते ।
मत्स्यादः सर्व्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान् विव-
र्ज्जयेत् ॥'
इति मानवे ५ अध्यायः ॥
अन्यच्च । श्रीभागवतपञ्चमस्कन्धगद्यम् । 'ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते । याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशव इह निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः । शौनिका इव स्वधितिना वदायासृक् पिबन्तीति ॥'
ब्रह्मपुराणम् ।
'पशोस्तु मार्य्यमाणस्य न मांसं ग्राहयेत् क्वचित् ।
पृष्ठमांसं गर्भशय्यां शुष्कमांसमथापि वा ॥'
महाभारतम् ।
'रोगार्त्तोऽभ्यर्थितो वापि यो मांसं नात्ति
लोलुपः ।
फलमाप्नोत्ययत्नेन सोऽश्वमेधशतस्य च ॥'
नन्दिपुराणम् ।
'यश्चोपदेशं कुरुते परस्य तु महात्मनः ।
मांसस्य वर्ज्जनफलं सोऽमांसादफलं लभेत् ॥'
भविष्यपुराणम् ।
'आमिषं रक्तशाकञ्च यो भुङ्क्ते च रवेर्द्दिने ।
सप्तजन्म भवेत् कुष्ठी दरिद्रश्चोपजायते ॥'

महौषधि, स्त्री (महती चासौ ओषधिश्चेति ।) दूर्व्वा । लक्ष्मणकन्दः । इति शब्दचन्द्रिका । महाजातीयद्रव्यविशेषः । यथा —

"सहदेवी तथा व्याघ्री बला चातिबला तथा ।
शङ्खपुष्पी तथा सिंही अष्टमी च सुवर्च्चला ॥
महौषध्यष्टकं प्रोक्तं महास्नाने नियोजयेत् ॥"

इति गोविन्दानन्दधृतमत्स्यपुराणवचनम् ॥

अपिच ।

"पृश्निपर्णी श्यामलता भृङ्गराजः शतावरी ।
गुडूची सहदेवी च महौषधिगणः स्मृतः ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ।

श्रेष्ठौषधिश्च । (यथा, महाभारते ।३।२८८।६।
"विशल्यौ चापि सुग्रीव वानरैतौ चकार ह ।
विशल्यया महौषध्या दिव्यमन्त्रप्रयुक्तया ॥"

सञ्जीवनी । यथा रघौ । १२ । ६१ ।

"दृष्टा विचिन्वता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता ।
जानकी विषवल्लीभिः परीतेव महौषधिः ॥'

'महौषधिः सञ्जीवनी लतेव ।' इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

महौषधी, स्त्री, (महौषधि + ङीष् ।) श्वेतकण्टकारी । ब्राह्मी । (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

'ब्राह्मी कपोतवङ्का च सोमवल्ली सरस्वती ।
मण्डूकपर्णी माण्डूकी त्वाष्ट्री दिव्या महौषधी ।'

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

कटुका । अतिविषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिलमोचिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

माङ य माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) ङ य मायते । इति दुर्गादासः ॥

माङ लि शब्दे । माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) ङ लि मिमीते । श्रुत्वा धर्म्मं मिमीत च । इति हलायुधः । इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥

मा ल माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ल माति भूमिं नवेन राज्ञा ।
न मान्ति मानिनो यस्य यशांसि भुवनोदरे ॥'

इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

मा, व्य (मा + क्विप् ।) वारणम् । (यथा रामायणे । १ । २ । १५ ।

'मा निषाद । प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।")

विकल्पः । इति मेदिनी । अव्ययवर्गे ४६ ॥

मा, स्त्री, (मा + क्विप् । यद्वा मा + क । ततष्टाप् ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी । मे, १ ॥ माता । (यथा, साहित्यदर्पणे । १० म ।

"मारमा सुषमा चारुरुचा मारवधूत्तमा ।
मात्तधूर्त्तमावासा सा वामा मेऽस्तु मा रमा ॥')

मानम् । इत्येकाक्षरकोषः शब्दरत्नावली च ॥

मा, } त्रि, (अस्मद् + द्वितीयैकवचने । "त्वा
मां } मौ द्वितीयायाः ।' ८ । १ । २३ ।

इति मामित्यस्य स्थाने विकल्पेन मादेशः ।) मदीयां कर्म्मताम् । आमाके इति भाषा ॥ अस्मच्छब्दात् द्वितीयैकवचननिष्पन्नं पदम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ५ । ४६ ।

"किन्नो पृच्छां रोषिता किं त्वमाद्ये ।
कस्मादन्तां प्रेमसनाथहीनाम् ।
चमस्यास्ते श्रीमजानापराधो
गुप्ताधीन मोहिनी मां कुरुष्व ॥)

मांसं, क्ली, (मन्यते इति । मन ज्ञाने + "मनेर्दीर्घश्च । उणा० ३ । ६४ । इति स दीर्घश्च ।) रक्तजधातुविशेषः । मास इति भाषा ॥ स तु गर्भस्थबालकस्याष्टभिर्मासैर्भवति । इति सुखबोधः ॥ भागवतमते चतुर्भिर्मासैर्भवति । तत्पर्य्यायः । पिशितम् २ तरसम् ३ पललम् ४ क्रव्यम् ५ आमिषम् ६ पलम् ७ । इत्यमरः ।२।६।६३॥ अस्रजम् ८ जाङ्गलम् ९ कीरम् १० । सर्व्वमांसगुणाः । वातनाशित्वम् । वृष्यत्वम् । बल्यत्वम् । रुच्यत्वम् । बृंहणत्वम् । देशस्थानसात्म्यस्वभावैर्भूयो नानात्वञ्च । * । प्रसहभूशयानूपवारिजवारिचारिमांसगुणाः । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । वातघ्नत्वम् । शुक्रबहुलत्वञ्च । * । विष्किरप्रतुदजाङ्गलमांसगुणाः । लघुत्वम् । शीतलत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । रूक्षत्वम् । हितत्वञ्च ।*। अङ्गविशेषमांसगुणाः ।

'एकदेशेऽपि पूर्व्वार्द्धे मृगाणां पश्चिमं परम् ।
सर्व्वेषाञ्च शिरःस्कन्धश्रोणिचर्म्मयकृद्गुदम् ॥
पादपुच्छान्तमस्तिष्कमुष्कक्रोडाश्च मेहनम् ।
धातवः शोणिताद्याश्च गुरवः स्युर्यथोत्तरम् ।'

प्रशस्ताप्रशस्तमांसं यथा,—

'वयस्थं निर्व्विषं सद्योहतं मांसं प्रशस्यते ॥
मृतञ्च व्याधितं शुष्कं वृद्धं बालं विवर्ज्जयेत् ।
अगोचरहतं चावसादितं मांसमुत्सृजेत् ॥'

अष्टविधा मांसयोनिर्यथा । प्रसहाः १ प्रसह्य भक्षणात् कुररश्येनादयः । भूशयाः २ बिलशायित्वात् नकुलगोधादयः । आनूपाः ३ खड्गमहिषवराहाद्याः । जलजाः ४ कुम्भीरादयः । जलेचराः ५ हंसबकप्रभृतयः । जाङ्गलाः ६ हरिणच्छागादयः । विष्किराः ७ विकीर्य्य चरणात् तित्तिरमयूरकुक्कुटादयः । प्रतुदाः ८ प्रतुद्य चरणात् कपोतपारावतादयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।

'मांसं वातहरं सर्व्वं बृंहणं बलपुष्टिकृत् ।
प्रीणनं गुरु हृद्यञ्च मधुरं रसपाकयोः ॥' * ॥

अथ तद्भेदाः ।

'मांसवर्गो द्विधा ज्ञेयो जाङ्गलानूपभेदतः ।
तत्र जाङ्गलस्य लक्षणं गुणाश्च ।

'मांसवर्गोऽत्र जङ्गला बिलस्थाश्च गुहाशयाः ।
तथा पर्णमृगा ज्ञेया विष्किराः प्रतुदा अपि ।
प्रसहा अपि ग्राम्या अष्टौ जाङ्गलजातयः ।
जाङ्गला मधुरा रूक्षास्तुवरा लघवस्तथा ॥
बल्यास्ते बृंहणा वृष्या दीपना दोषहारिणः ।
मूकतां मिन्मिनत्वञ्च गद्गदत्वार्द्दितं तथा ।
बाधिर्य्यमरुचिं छर्द्दिं प्रमेहमुखजान् गदान् ।
श्लीपदं गलगण्डञ्च नाशयन्त्यनिलामयान् ॥'

अथानूपस्य लक्षणं गुणाश्च ।

'कूलेचराः प्लवाश्चापि कोषस्था पादिनस्तथा ।
मत्स्या एते समाख्याताः पञ्चधानूपजातयः ॥
आनूपा मधुराः स्निग्धा गुरवो वह्निसादनाः ।
श्लेष्मलाः पिच्छिलाश्चापि मांसपुष्टिप्रदा भृशम् ॥
तथाभिष्यन्दिनस्ते हि प्रायोऽपथ्यतमाः स्मृताः ॥' * ॥

अथ जाङ्गलानां गणना विशेषा गुणाश्च ।

'हरिणैणकुरङ्गर्ष्यपृषतन्यङ्कुशम्बराः ।
राजीवोऽपि च मुण्डी चेत्याद्या जाङ्गलसंज्ञकाः ॥
हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादेणः कृष्णः प्रकीर्त्तितः ।
कुरङ्ग ईषत्ताम्रः स्याद्धरिणाकृतिको महान् ।
ऋष्यो नीलाण्डको लोके सरोह इति कीर्त्तितः ।
पृषतश्चन्द्रबिन्दुः स्याद्धरिणात् किञ्चिदल्पकः ।
न्यङ्कुर्बहुविषाणोऽथ शम्बरो गवयो महान् ।
राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजीभिः परितो वृतः ॥
यो मृगः शृङ्गहीनः स्यात् स मुण्डीति निगद्यते ।
जाङ्गलाः प्रायशः सर्व्वे पित्तश्लेष्महराः स्मृताः ।
किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्द्धनाः ॥'

अथ बिलेशयानां गणना गुणाश्च ।

'गोधाशशभुजङ्गाखुशल्लक्याद्या बिलेशयाः ।
बिलेशया वातहरा मधुरा रसपाकयोः ।
बृंहणा बद्धविण्मूत्रा वीर्य्योष्णा अपि कीर्त्तिताः ॥'

अथ गुहाशयानां गणना गुणाश्च ।

'सिंहव्याघ्रवृका ऋक्षतरक्षुद्वीपिनस्तथा ।
बभ्रुजम्बुकमार्ज्जारा इत्याद्याः स्युर्गुहाशयाः ॥
स्थूलपुच्छो रक्तनेत्रो बभ्रुर्भेदः शृगालकः ।
गुहाशया वातहरा गुरूष्णमधुराश्च ते ।
स्निग्धा बल्या हिता नित्यं नेत्रगुह्यविकारिणाम् ॥'

अथ पर्णमृगाणां गणना गुणाश्च ।

'वनौकोवृक्षमार्ज्जारवृक्षमर्कटिकादयः ।
एते पर्णमृगाः प्रोक्ताः सुश्रुताद्यैर्महर्षिभिः ॥
स्मृताः पर्णमृगा वृष्याश्चक्षुष्याः शोषिणे हिताः ।
श्वासार्शःकासशमनाः सृष्टमूत्रपुरीषकाः ॥'

अथ विष्किराणां गणना गुणाश्च ।

'वर्त्तकालावविकिरकपिञ्जलकतित्तिराः ।
कुलिङ्गकुक्कुटाद्याश्च विष्किराः समुदाहृताः ॥
विकीर्य्य भक्षयन्त्येते यस्मात्तस्माद्धि विष्किराः ।
कपिञ्जला इति प्राच्यैः कथिता गौरतित्तिराः ॥
विष्किरा मधुराः शीताः कषायाः कटुपाकिनः ।
बल्या वृष्यास्त्रिदोषघ्नाः पथ्यास्ते लघवः स्मृताः ॥'

अथ प्रतुदानां गणना गुणाश्च ।

'कालकण्ठकहारीतकपोतशतपत्रकाः ।
सारिका भृङ्गराटश्च पिकाद्याः प्रतुदाः स्मृताः ।
प्रतुद्य भक्षयन्त्येते तुण्डेन प्रतुदास्ततः ।

(यथा, महाभारते । १ । ११५ । १२ ।
"ततो जज्ञे मांसपेशी लोहाष्ठीलेव संहता ॥")
मांसफला, स्त्री, (मांसमिव फलमस्याः ।) वार्त्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
मांसभक्षः, त्रि, (मांसं भक्षयतीति । भक्ष + "कर्म्मण्यण् ।" ३।२।१ इत्यण् ।) मांसभक्षणकर्त्ता । मांसं भक्षयतीति ग्रहात् पचिरिति कर्त्तरि गप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । २३२ । ८ ।
"मांसपो मांसभक्षश्च वेगवान् केतुमाञ्छिविः ॥")
मांसमासा, स्त्री, माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
मांसरोहिणी, स्त्री, (मांसं रोहयतीति । रुह + णिच् + णिनिः । ङीप् । न पुक् ।) सुगन्धिद्रव्यभेदः । तत्पर्य्यायः । अग्निरुहा २ वृत्ता ३ चर्म्मकषा ४ वसा ५ विकषा ६ मांसरोहिणी ७ । अस्या गुणाः । दृष्यत्वम् । सारकत्वम् । दोषत्रयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथाचास्याः पर्य्यायो गुणाश्च ।
"मांसरोहिण्यतिरुहा वृत्ता चर्म्मकषा कषा ।
प्रहारवल्ली विकषा वीरवत्यपि कथ्यते ॥
स्यान्मांसरोहिणी वृष्या सरा दोषत्रयापहा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मांसलं, क्ली, (मांसं तद्वत् पुष्टिकरो गुणोऽस्य अस्मिन् वा । मांस + "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) काव्यस्य गौडीरीत्यन्तर्गतस्य ओजोगुणस्याङ्गविशेषः । यथा,—
"ओजः समासभूयस्त्वं मांसलं पदडम्बरम् ॥"
इति काव्यचन्द्रिका ॥
मांसलः, त्रि, (अतिशयमांसमस्यस्तीति । मांस + "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) बलवान् । इत्यमरः । ३ । १ । ४४ । स्थूलः । यथा, गारुडे ६६ अध्याये ।
"निम्नाश्च बहुरेखाः स्युर्निर्द्धनाश्चिबुके कृशे ।
मांसलैश्च धनोपेतैरवक्रैरधरैर्नृपाः ॥"
(मांसयुक्तः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ६८ । २८ ।
"हृदयं समुन्नतं पृथु न वेपनं मांसलञ्च नृपतीनाम् ॥"
अतिवर्त्तुलः । यथा, नैषधे । ८ । २७ ।
"हृदस्य हंसावलिमांसलश्रियो
बलाकयेव प्रबला विडम्बना ॥")
मांसलफला, स्त्री, (मांसलं फलमस्याः ।) वृन्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
मांसविक्रयी, [न्] त्रि, (मांसविक्रयोऽस्यास्तीति । मांसविक्रयेण जीवति वेति इनिः ।) आमिषविक्रयकर्त्ता । इति हलायुधः ॥ तत्पर्य्यायः । वैतंसिकः २ कौटिकः ३ मांसिकः ४ । इत्यमरः । २ । १० । १४ ॥ शौनिकः ५ । इति जटाधरः ॥ कौटकिकः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनौ । ३ । १५१ ।
"चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥")

मांससारः, पुं, (मांसस्य सारः ।) मेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मांसेष्वपि सारो बलं यस्य । सबलस्थूलकायः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ६८ । १०० ।
"उपचितदेहो विद्वान् धनी सुरूपश्च मांससारो यः ।
मज्जात इति च सुश्लिष्टसन्धिमानुरुभुजो ज्ञेयाः ॥")
मांसस्नेहः, पुं, (मांसानां स्नेहः ।) मेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मांसहासा, स्त्री, (मांसेन हासः प्रकाशो यस्याः ।) चर्म्म । इति शब्दरत्नावली ॥
मांसाष्टका, स्त्री, (मांसेन सम्पाद्या अष्टका । मांसप्रधाना अष्टका वा ।) गौणचान्द्रमाघकृष्णाष्टमी । तत्र मांसोपकरणकश्राद्धमावश्यकम् । यथा । अथाष्टकाश्राद्धम् ।
"पित्र्यदानाय मूले स्युरष्टकास्त्रिस एव च ।
कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्व्वा चैन्द्री विभाव्यते ॥
प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेविकी ।
आद्या पूपैः सदा कार्य्या मांसैरन्या भवेत्सदा ॥
शाकैः कार्य्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः ॥"
मूले प्रधानस्थाने । अमावास्या हि श्राद्धस्य प्रधानकालः तदवधिरिति यावत् । ऐन्द्री सप्तमी इन्द्रदेवताकयागसम्बन्धात् । एवं प्राजापत्या वैश्वदेविकी च । मांसैः पशोः । तथा च गोभिलः । यद्युवाप्यतरसंभारः स्यात् तदा पशुनैव कुर्य्यादिति । यद्युवेति निपातसमुदायो यद्यर्थः । पशुरपि छाग एव । छागोऽनड्वान् वा पशुरिति गौतमात् । न च तैय्या अर्द्धं अष्टम्यां गौरिति गोभिलसूत्रेण गवोपदेशात् कथमगुपदिष्टत्वमिति वाच्यम् । तदसम्भवे पशुत्वेन यः पशुरुपदिष्टस्तस्य विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात् । वस्तुतस्तु हरिवंशे छागोऽपि विहितः ।
"इक्ष्वाकुस्तु विकुक्षिं वै अष्टकायामथादिशत् ।
मांसमानय श्राद्धार्थं मृगं हत्वा महाबल ! ॥"
इत्यादिना मृगमांसबोधनात् ॥ पश्वभावे स्थालीपाकेन । यथा, गोभिलः । अपि वा स्थालीपाकं कुर्व्वीतेति । तद्विधानन्तु ।
"स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्य्याद्यद्यानुकल्पिकम् ।
श्रपयेत्तं सवत्सायास्तरुण्या गोः पयस्यनु ॥"
इति छन्दोगपरिशिष्टीयं वाक्यम् ॥ अन्विति ओदनचरोः पश्चात् । अतएव ।
"पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ।
तस्माद्दद्यात् सदा युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ॥"
इति शातातपेनोक्तम् ॥ तस्मादन्नं प्रधानं पूपादिकन्तु उपकरणत्वेन शक्तानामावश्यकं सदेति श्रवणात् । इति श्राद्धतत्त्वम् ॥
मांसिकः, पुं, (मांसाय प्रभवति "तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ।" ५ । १ । १०१ । इति । मांस + ठञ् । मांसेन जीवतीति ठञ् वा । मांसं पण्यमस्य । "तदस्य पण्यम् ।" ४ । ४ । ५१ । इति ठक् वा । अथवा, मांसं नियुक्तमस्मै दीयते । इति "श्राणामांसौदनाट्टिठन् ।" ४ । ४ । ६७ । इति टिठन् ।) मांसविक्रयी । इत्यमरः । २ । १० । १४ ॥
मांसिनी, स्त्री, (मांसवत् पदार्थोऽस्यामस्तीति । इनिः । ङीप् ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥
मांसी, स्त्री, (मांसवत् पदार्थोऽस्यास्त्यामिति । मांस + अर्श आदित्वादच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) जटामांसी । ककोली । इति मेदिनी । से, ८ । मांसच्छदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"नलदं नन्दिनी पेशी मांसी कृष्णजटा जटी ॥")
मांसेष्टा, स्त्री, (मांसमिष्टं प्रियमस्याः ।) वल्गुला । इति राजनिर्घण्टः ॥
माकन्दः, पुं, (मातीति । मा + क्विप् । माः परिमितः सुघटितः कन्द इव फलमस्य ।) आम्रवृक्षः । इति मेदिनी । दे, ३८ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
"माकन्द ! क्रन्द कान्ताधर ! धरकिसलं
गच्छ यच्छन्ति यावत्
भावं श्रृङ्गारसारस्वतमिह जयदेवस्य विष्वग्वचांसि ॥"
तथास्य पर्य्यायः ।
"आम्रः प्रोक्तो रसालश्च सहकारोऽतिसौरभः ।
कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवल्लभः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
माकन्दी, स्त्री, (माकन्द + ङीष् ।) आमलकी । नगरभेदः । इति मेदिनी । दे, ३८ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ७२ । १५ ।
"————पञ्चग्रामा वृता मया ।
अविस्थलं वृकस्थलं माकन्दीं वारणावतम् ।
अवसानञ्च गोविन्द ! कञ्चिदेवात्र पञ्चमम् ॥")
पीतचन्दनम् । इति शब्दमाला ॥ माहायी इति माङ्गनी इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । वहुफली २ मादनी ३ गन्धमूलिका ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । दीपनत्वम् । रुच्यत्वम् । अल्पवातकारित्वम् । पथ्यत्वम् । वर्षासु न हिताधिकत्वञ्च । एका विशदफली च श्यामला च तथापरा । इति राजनिर्घण्टः ॥
माकरी, स्त्री, (मकरयुक्ता पौर्णमास्यत्रेति । मकर + अण् + ङीप् ।) माघशुक्लसप्तमी । अत्र स्नानादिविधिर्यथा । भविष्ये ।
"सूर्य्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।
दद्यात् स्नानार्घ्यदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥
अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समा ॥"
कोटिभास्करा कोटिसप्तमीतुल्या सप्तम्या भास्करदैवताकत्वात् । सूर्य्यग्रहणफलं स्नानजम् । सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गेतिन्यायात् । तेन बहुशतसूर्य्यग्रहणकालीनगङ्गास्नानजन्यफलसमफलमत्र ज्ञेयम् ॥ * ॥ स्नानपरिपाटी

विष्णुपुराणम् ।
"चतुर्द्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा ।
पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥
स्त्रीतैलमांससम्भोगी पर्व्वस्वेतेषु वै पुमान् ।
विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अथ मांसभक्षणविधिः ।
'श्राद्धे दद्यात् पितॄन् प्रार्च्य खादन् मांसं न दोषभाक् ।
वसेत् स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः ।
सम्मितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून् ।
मांसं सव्यञ्जनं प्राप्य कामान् याति ततो हरिम् ॥
इति गारुडे ९६ अध्यायः ॥

अपि च ।
'गोधा कूर्म्मः शशः खड्गी शल्लकश्चेति सत्तम ।
भक्ष्यान् पञ्चनखान्नित्यं मनुराह प्रजापतिः ॥
मत्स्यान् सशल्कान् भुञ्जीत मांसं रौरवमेव च ।
निवेद्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च नान्यथा ॥
मयूरं तित्तिरञ्चैव कपोतञ्च कपिञ्जलम् ।
वाध्रीणसं बकं भक्ष्यं मीनहंसपराजिताः ॥
शफरं सिंहतुण्डञ्च तथा पाठीनरोहितौ ।
मत्स्याश्चैते समुद्दिष्टा भक्षणाय तपोधनाः ॥
प्रोक्षितं भक्षयेदेषां मांसञ्च द्विजकाम्यया ।
यथाविधिनियुक्तञ्च प्राणानामपि चात्यये ॥
भक्षयन्नपि मांसानि शेषभोजी न लिप्यते ।
औषधार्थमशक्तौ वा नियोगाद्यज्ञकारणात् ॥
आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे दैवे वा मांसमुत्सृजेत् ।
यावन्ति पशुरोमाणि तावतो नरकान् व्रजेत् ॥
इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १६ अध्यायः ॥

अपि च ।
मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्ज्जने ।
प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया ।
यथाविधिनियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये ।
प्राणस्यान्नमिदं सर्व्वं प्रजापतिरकल्पयत् ।
स्थावरं जङ्गमञ्चैव सर्व्वं प्राणस्य भोजनम् ।
चराणामन्नमचरा दंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः ॥
अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणाञ्चैव भीरवः ।
नात्ता दुष्यत्यदन्नाद्यान् प्राणिनोऽहन्यहन्यपि ॥
धात्रैव सृष्टा ह्याद्याश्च प्राणिनोऽत्तार एव च ।
यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येषो दैवो विधिः स्मृतः ॥
अतोऽन्यथा प्रवृत्तिस्तु राक्षसो विधिरुच्यते ।
क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा ।
देवान् पितॄंश्चार्च्चयित्वा खादन् मांसं न दुष्यति ।
नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः ।
स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥
न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥
इति मानवे ५ अध्यायः ॥ * ॥

देवीपुराणम् ।
अष्टमीं नवमीं चैव [illegible] ।
मत्स्यमांसोपहारैश्च दद्यान्नैवेद्यमुत्तमम् ।
तेनैव विधिना मन्त्री स्वयं भुञ्जीत नान्यथा ॥

याज्ञवल्क्यः ।
'प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।
देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक् ॥

यमः ।
'भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं सकृत् ब्राह्मणकाम्यया ।
दैवे नियुक्तः श्राद्धे वा नियमे च विवर्ज्जयेत् ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

भक्ष्यामिषं यथा,—
'गोवर्ज्जमामिषं क्षीरं फले जम्बीरमामिषम् ।
आमिषं रक्तशाकञ्च सर्व्वञ्च दग्धमामिषम् ॥
गोवर्ज्जमामिषं क्षीरमित्यत्र मत्स्याणामामिषं पर्व्वाणीति च पाठः । इति कर्म्मलोचनम् ॥
(अस्योत्पत्तिर्यथा —
'रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १४ अध्याये ॥)

मांसः, पुं, (मन + सः । दीर्घश्च ।) कालः । कीटः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वर्णसङ्करजातिविशेषः । यथा महाभारते । १३ । ४८ । २२ ।
'चतुरो मागधो सूते क्रूरान्मायोपजीविनः ।
मांसं स्वादुकरं क्षौद्रं सौगन्धमिति विश्रुतम् ॥')

मांसकारि, क्ली, (मांसं करोतीति । कृ + णिनि ।) रक्तम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८६ ॥

मांसच्छदा, स्त्री, (मांसं इव छदं पर्णमस्याः । तदुपरिलोमोत्पत्तिरस्यास्तथात्वम् ।) मांसरोहिणीविशेषः । तत्पर्य्यायः । मांसी २ मांसरोही ३ रसायनी ४ सुलोमा ५ लोमकर्णी ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥

मांसजं, क्ली, (मांसाज्जायते इति । जन + डः ।) मेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८८ ॥ (मांसजाते, त्रि ॥)

मांसतेजः [स्] क्ली, (मांसात् तेजोऽस्य ।) मेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८८ ॥

मांसदलनः, पुं, (मांसं मांसात्मकं दलति खण्डीकरोतीति । दल + ल्युः ।) शोभाञ्जनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मांसद्रावी, [न्] पुं, (मांसं द्रावयति शिथिलीकरोतीति । द्रु + णिच् + णिनि ।) अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतोऽस्याम्लवेतस शब्दे द्रष्टव्यः ॥)

मांसपचनं, क्ली, (मांसस्य पचनम् ।) मांसपाकः । [illegible] । इति व्याकरणम् ॥

मांसपेशी, स्त्री, (मांसस्य पेशी ।) गर्भस्थावयवविशेषः । यथा —
"बुद्बुदं सप्तरात्रेण मांसपेशी भवेत्ततः ।
द्विसप्ताहात् भवेत् पेशी रक्तमांसचिता दृढा ॥
बीजस्येवाङ्कुरा पेश्याः पञ्चविंशतिरात्रकैः ॥"
इति सुखबोधः ॥ * ॥

अथ मांसस्य पेश्युत्पत्तिमाह ।
[illegible] वायुः [illegible] ।
अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा ॥'
यथार्थं यथाप्रयोजनम् ॥ * ॥ मांसपेशीनां सङ्ख्यामाह
'मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतानि च ।
तासां शतानि चत्वारि शाखासु कथितान्यथ ॥
कोष्ठे षट्षष्टिः कथिता मुनिपुङ्गवैः ।
ग्रीवाया ऊर्द्ध्वगास्तासु चतुस्त्रिंशत् प्रकीर्त्तिताः ॥
ताः शाखागताः प्राह । एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां तिस्रस्तिस्रस्ताः पञ्चदश १५ पादाग्रे दश १० पादोपरि कूर्च्चसन्निविष्टा दश १० गुल्फतलयोः दश १० गुल्फजान्वोः अन्तरे विंशतिः २० जानुनि पञ्च ५ ऊरौ विंशतिः २० वंक्षणे दश १० एवमेकस्मिन् सक्थ्नि शतम् १०० भवन्ति । एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ । अथ कोष्ठगताः प्राह । गुदे तिस्रः ३ मेढ्रे एका १ सेवन्यामेका १ वृषणयोः २ स्फिचोः पञ्च पञ्च ५ । ५ वस्तिमूर्द्धनि द्वे २ उदरे पञ्च ५ नाभौ एका १ पृष्ठोर्द्ध्वसन्निविष्टा उभयतः पञ्च पञ्च दीर्घाः ५ । ५ पार्श्वयोः षट् ६ वक्षसि दश १० अक्षकांसौ प्रति समन्तात् सप्त ७ । अक्षकौ अंसुया इति लोके । अंसौ स्कन्धौ । हृदि द्वे २ यकृति द्वे २ प्लीह्नि द्वे २ उण्डुके द्वे २ ॥ * ॥ अथ ग्रीवोर्द्ध्वगा आह । ग्रीवायां चतस्रः ४ हन्वोरष्टौ ८ काकलकायां घण्टिकायामिति यावत् एका १ गले एका १ तालुनि द्वे २ जिह्वायामेका १ ओष्ठयोर्द्वे २ नासायां द्वे २ ललाटे चतस्रः ४ शिरस्येका १ एवं मांसपेश्यः पञ्चशतानि भवन्ति ॥ * ॥
'स्त्रीणामपि भवन्त्येताः किन्तु विंशतिरुत्तराः ।
गर्भाशये गर्भमार्गे योनौ च स्तनयोरपि ॥"
एताः पञ्चशतानि मांसपेश्यः । अधिका विंशतिर्यथा । गर्भाशये तिस्रः ३ गर्भच्छिद्रसंश्रिताः । शुक्रार्त्तवप्रवेशिन्यः तिस्रः ३ योनावभ्यन्तरतो सुखाश्रिते प्रवृते द्वे २ योनावेव बहिर्निर्गतस्रोतःपार्श्वद्वयस्थिते वर्त्ते योनिकर्णिके इति यावत् द्वे २ स्तनयोः पञ्च पञ्च ५ । ५ यौवने तासां वृद्धिर्भवति ।
'पुंसां पेश्यः पुरस्ताद्याः प्रोक्ता लक्षणमुष्कजाः ।
स्त्रीणामावृत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः ॥"
अस्यायमर्थः । पुंसां मेढ्रमुष्कयोर्याश्च मांसपेश्यः पूर्व्वमुक्तास्ताः स्त्रीणां मेढ्रमुष्काभावात् फलं गर्भाशयं आवृत्य तिष्ठन्ति । तत्र [illegible] । स्त्रीणां [illegible] पञ्चशतानि । तथा च भोजः ।
पञ्चपेशीशतान्येव [illegible] विद्धि भूमिप ! ।
[illegible] ॥
अथ मांसपेशीनां कर्म्माण्याह ।
"शिरास्नाय्वस्थिपर्व्वाणि सन्धयश्च शरीरिणाम् ।
पेशीभिः संवृतान्येव बलवन्ति भवन्ति हि ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

(यथा, महाभारते । १ । ११५ । १२ ।
"ततो जज्ञे मांसपेशी लोहाष्ठीलेव संहता ॥")

मांसफला, स्त्री, (मांसमिव फलमस्याः ।) वार्त्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मांसभक्षः, त्रि, (मांसं भक्षयतीति । भक्ष + "कर्म्मण्यण् ।" ३।२।१। इत्यण् ।) मांसभक्षणकर्त्ता । मांसं भक्षयतीति ण्यन्तात् पश्यति कर्म्मणि यत्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । २३२ । ८ ।
"मांसपो मांसभक्षश्च वेगवान् केतुमाञ्छिविः ॥")

मांसमासा, स्त्री, माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मांसरोहिणी, स्त्री, (मांसं रोपयतीति । रुह + णिच् + णिनिः । ङीप् । न पुक् ।) सुगन्धिद्रव्यभेदः । तत्पर्य्यायः । अग्निरुहा २ वृत्ता ३ चर्म्मकषा ४ वसा ५ विकषा ६ मांसरोही ७ । अस्या गुणाः । वृष्यत्वम् । सारकत्वम् । दोषत्रयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथाचास्याः पर्य्यायो गुणाश्च ।
"मांसरोहिण्यतिरुहा वृत्ता चर्म्मकरी कृशा ।
प्रहारवल्ली विकशा वीरवत्यपि कथ्यते ॥
स्यान्मांसरोहिणी वृष्या सरा दोषत्रयापहा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मांसलं, क्ली, (मांसं तद्वत् पुष्टिकरो गुणोऽस्त्य स्मिन् वा । मांस + "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) काव्यस्य गौडीरीत्यन्तर्गतस्य ओजोगुणस्याङ्गविशेषः । यथा,—
"ओजः समासभूयस्त्वं मांसलं पदडम्बरम् ॥"
इति काव्यचन्द्रिका ॥

मांसलः, त्रि, (अतिशयमांसमस्त्यस्येति । मांस + "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) बलवान् । इत्यमरः । ३ । १ । ४४ । स्थूलः । यथा, गारुडे ६६ अध्याये ।
"निम्नाश्च वहुरेखाः सुनिर्द्दयाश्चिवुकैः कृशैः ।
मांसलैश्च धनोपेतैरवक्रैरधरैर्नृपाः ॥"
(मांसयुक्तः । यथा, वृहत्संहितायाम् । ६८ । २८ ।
"हृदयं समुन्नतं पृथु न वेपनं मांसलञ्च
नृपतीनाम् ॥"
अतिवहुलः । यथा, नैषधे । ८ । २७ ।
"हृदस्य हंसावलिमांसलश्रियो
बलाकयेव प्रबला विडम्बना ॥")

मांसलफला, स्त्री, (मांसलं फलमस्याः ।) वृन्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मांसविक्रयी, [न्] त्रि, (मांसविक्रयोऽस्यास्तीति । मांसविक्रयेण जीवति वेति इनिः ।) आमिषविक्रयकर्त्ता । इति हलायुधः ॥ तत्पर्य्यायः । वैतंसिक. २ कौटिकः ३ मांसिकः ४ । इत्यमरः । २ । १० । १४ ॥ शौनिकः ५ । इति जटाधरः ॥ कौटकिकः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनौ । ३ । १५१ ।
"चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥")

मांससारः, पुं, (मांसस्य सारः ।) मेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मांसेष्वपि सारो बलं यस्य । सबलस्थूलकायः । यथा, वृहत्संहितायाम् । ६८ । १०० ।
"उपचितदेहो विद्वान् धनी सुरूपश्च मांससारो यः ।
मज्ज्ञान इति च सुश्लिष्टसन्धितासुखभुजो
ज्ञेयाः ॥")

मांसस्नेहः, पुं, (मांसानां स्नेहः ।) मेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मांसहासा, स्त्री, (मांसेन हासः प्रकाशो यस्याः ।) चर्म्म । इति शब्दरत्नावली ॥

मांसाष्टका, स्त्री, (मांसेन सम्पाद्या अष्टका । मांसप्रधाना अष्टका वा ।) गौणचान्द्रमाघकृष्णाष्टमी । तत्र मांसोपकरणकश्राद्धमावश्यकम् । यथा । अथाष्टकाश्राद्धम् ।
"पित्र्यदानाय मूले स्युरष्टकास्तिस्र एव च ।
कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्व्वा चैन्द्री विभाव्यते ॥
प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेविकी ।
आद्या पूपैः सदा कार्य्या मांसैरन्या भवेत्तथा ॥
शाकैः कार्य्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः ॥"
मूले प्रधानस्थाने । अमावास्या हि श्राद्धस्य प्रधानकालः तद्वदिति यावत् । ऐन्द्री साग्नेरिन्द्रदेवताकयागसम्बन्धात् । एवं प्राजापत्या वैश्वदेविकी च । मांसैः पशोः । तथा च गोभिलः । यद्युवाल्पतरसंभारः स्यात् तदा पशुनैव कुर्य्यादिति । यद्युवेति निपातसमुदायो यद्यर्थे । पशुरपि छाग एव । छागोऽनादेशे पशुरिति गौतमात् । न च तेष्या ऊर्द्ध्वं अष्टम्यां गौरिति गोभिलसूत्रेण गवोपदेशात् कथमनुपदिष्टत्वमिति वाच्यम् । तदसम्भवे पशुनेत्यनेन यः पशुरुपदिष्टस्तस्य विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात् । वस्तुतस्तु हरिवंशे मृगोऽपि विहितः ।
"इक्ष्वाकुस्तु विकुक्षिं वै अष्टकायामथादिशत् ।
मांसमानय आहाय मृगं हत्वा महाबल ! ॥'
इत्यादिना मृगमांसशोधनात् ॥ पश्वभावे स्थालीपाकेन । यथा, गोभिलः । अपि वा स्थालीपाकं कुर्व्वीतेति । तद्विधानन्तु ।
"स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्य्याद्यद्यानुकल्पिकम् ।
श्रपयेत्तं सवत्सायास्तरुण्या गोः पयस्यनु ॥"
इति छन्दोगपरिशिष्टीयं ग्राह्यम् ॥ अन्विति ओदनचरोः पश्चात् । अतएव ।
"पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ।
तस्माद्दद्यात् सदा युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ॥"
इति शातातपेनोक्तम् ॥ तस्मादन्नं प्रधानं पूपादिकन्तु उपकरणत्वेन शक्तानामावश्यकं सदेति श्रवणात् । इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

मांसिकः, पुं, (मांसाय प्रभवति "तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ।" ५ । १ । १०१ । इति । मांस + ठञ् । मांसेन जीवतीति ठञ् वा । मांसं पण्यमस्य । "तदस्य पण्यम् ।" ४ । ४ । ५१ । इति ठक् वा । अथवा, मांसं नियुक्तमस्मै दीयते । इति "श्राणामांसौदनाट्टिठन् ।" ४ । ४ । ६७ । इति टिठन् ।) मांसविक्रयी । इत्यमरः । २ । १० । १४ ॥

मांसिनी, स्त्री, (मांसवत् पदार्थोऽस्यामस्तीति । इनिः । ङीप् ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मांसी, स्त्री, (मांसवत् पदार्थोऽस्त्यस्यामिति । मांस + अर्श आदित्वादच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) जटामांसी । कक्कोली । इति मेदिनी । से, ८ । मांसच्छदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"नलदं नन्दिनी पेशी मांसी कृष्णजटा जटी ॥")

मांसेष्टा, स्त्री, (मांसमिष्टं प्रियमस्याः ।) वल्गुली । इति राजनिर्घण्टः ॥

माकन्दः, पुं, (मातीति । मा + क्विप् । माः परिमितः सुघटितः कन्द इव फलमस्य ।) आम्रवृक्षः । इति मेदिनी । दे, ३८ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
"माकन्द ! कन्द कान्ताधर ! धरणितलं
गच्छ यच्छन्ति यावद्
भावं शृङ्गारसारस्वतमिह जयदेवस्य विष्वग्
वचांसि ॥"
तथास्य पर्य्यायः ।
"आम्रः प्रोक्तो रसालश्च सहकारोऽतिसौरभः ।
कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवल्लभः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

माकन्दी, स्त्री, (माकन्द + ङीष् ।) आमलकी । नगरभेदः । इति मेदिनी । दे, ३८ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ७२ । १५ ।
"——————पञ्चग्रामा वृता मया ।
अविस्थलं वृकस्थलं माकन्दीं वारणावतम् ।
अवसानञ्च गोविन्द ! कञ्चिदेवात्र पञ्चमम् ॥")
पीतचन्दनम् । इति शब्दमाला ॥ माद्राणी इति माङ्गनी इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । वहुमूली २ माद्रणी ३ गन्धमूलिका ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । दीपनत्वम् । रुच्यत्वम् । अल्पवातकारित्वम् । पथ्यत्वम् । वर्षासु न हिताधिकत्वञ्च । एका विशदमूली च श्यामला च तथापरा । इति राजनिर्घण्टः ॥

माकरी, स्त्री, (मकरयुक्ता पौर्णमास्यत्रेति । मकर + अण् + ङीप् ।) माघशुक्लसप्तमी । अत्र स्नानादिविधिर्यथा । भविष्ये ।
"सूर्य्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।
दद्यात् स्नानार्घ्यदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥
अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समा ॥"
कोटिभास्करा कोटिसप्तमीतुल्या सप्तम्या भास्करदेवताकत्वात् । सूर्य्यग्रहणफलं स्नानजम् । सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गेतिन्यायात् । तेन वहुशतसूर्य्यग्रहणकालीनगङ्गास्नानजन्यफलसमफलमत्र ज्ञेयम् ॥ * ॥ स्नानपरिपाटी

माघ स्नानस्य [illegible] विष्णुः । [illegible]
अन्नार्थमर्थाथ च द्विरथि विधाय,—
"ॐ [illegible] माघं मया अस्तु [illegible] ।
तस्मै रोचय प्रीतय माधवो मधु सूदनः ।"
इत्युक्त्वा [illegible] इति च । रोगं हितम् ।
निर्मितस्य पौर्णमास्यामाघाद्यस्मात् माघ
इति [illegible] माघीयतिथिपरम् ।
निर्यति च [illegible] पूर्वादिवैव च ।
[illegible] च भीरादि माघं स्नात्वा विविधैर्दि
इति प्रत्यूहात् [illegible] तथा
[illegible] । यथा, मत्स्यपुराणम् ।
"यथाश्वमेधादौ तु [illegible] ।
माघमासस्य [illegible] तथान् मा [illegible] ।
[illegible] महापथम् ।"
[illegible] माघस्नानविधिः [illegible] । ० ।
अर्घदानमन्त्रो यथा,—
"मकरस्थे सहस्रांशौ माघमासे [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] निवेदयेत् ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् । ० ।
तस्य [illegible] यथा,—
"माघमासस्य [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
इतनि [illegible] ।
[illegible] ।"
इति पद्मपुराणम् ।

माघ [illegible] । इति [illegible] । (भा० वा० अ० [illegible]) [illegible] इति [illegible] ।

माणिक्य, क्ली, ([illegible] । माणिक + "[illegible]" [illegible] इति [illegible]) [illegible] । [illegible] । यथा [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति [illegible] । [illegible]

[illegible] गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । [illegible] । [illegible] पदत्वञ्च ।
"माणिक्यं द्विविधं प्रोक्तं हैमाभं तारमाक्षिकम् ।
भिन्नवर्णविशेषत्वात् [illegible] पृथक् ।
तारमाक्षिके तारमाक्षिकञ्च प्रशस्यते ।
[illegible] हैमाभक [illegible] ।"
इति राजनिर्घण्टः ।

अपि च ।
"हेमाभो माक्षिको धातुः सुवर्णस्य [illegible] ।
[illegible] ।
मधुरोऽम्ल कटु पाके किञ्चिदुष्णोऽनलोपमः ।"
इति कविराजवल्लभः ।
(उपधातुविशेषः । यथा सुश्रुते ।
"माक्षिकं तुत्थकञ्चैव नीलाञ्जनशिलालकाः ।
रसकश्चेति विज्ञेया एते सप्तोपधातवः ।")

माणिक्यकर्ण, क्ली (माणिक्यात् जातम् । जन + ड ।) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।

माणिक्यपत्न, पुं, (माणिक्यवत् मधुरं पत्रमस्य ।) मधुनारिकेलकः । इति राजनिर्घण्टः ।

माणिक्यमाण, क्ली, (माणिक्यानामाश्रयः । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।

माक्षीक, क्ली (मक्षिकाभिः कृतमिदम् । [illegible]) मधु । इति राजनिर्घण्टः । (धातुविशेषः । यथा कथासरित्सागरे । ७६ । १ ।
"माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्णं
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।")

माक्षीकशर्करा, स्त्री, (माक्षीकजाता शर्करा शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।

मागध, पुं, (मगधस्य राज्ञ अपत्यम् । "द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ।" ४ । १ । १७० । इति । अण् ।) वाणिक्षत्रः । इति मेदिनी । [illegible] । इति [illegible] । [illegible] । मधुक १ वन्दी २ स्तुति पाठक ३ । इत्यमरभरतौ । २ । ८ । ८७ ।
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"
[illegible]

(यथा, महाभारते । १३ । ४८ । १४ ।
"वन्दी तु जायते वैश्यान्मागधो वाक्य जीवनः ।")
[illegible] । (यथा, माघे । १० । ११ ।
"क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः ।
वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ।")
स तु क्षत्रियायां वैश्याज्जातः । भाट इति ख्यातः । मगधेषु भवो मागधः । इत्यमरभरतौ । २ । १० । २ । जरासन्धराजः । तथा,—
"मागधो [illegible] ।
इति श्रीभागवते १० स्कन्धः ।
शुक्लजीरकः । मगधदेशोद्भवे त्रि । इति मेदिनी । धे, ११ । (यथा, महाभारते । १ । ८ । १८ ।
"[illegible] ।
[illegible] मागधा [illegible] ।")

मागधदेवी, स्त्री, राधिका । यथा,—
"तासान्तु मागधदेवी तप्तचामीकरप्रभा ।
वृन्दावनेश्वरी राधा [illegible] ।"
इति पाद्मे पातालखण्डे ८ अध्यायः [illegible] ।

मागधी, स्त्री, (मगधे जाता । मगध + अण् ङीष् ।) यूथिका । पिप्पली । इत्यमरमेदिनी करौ । पि, । ३० । २ । ४ । ८६ । (अस्याः पर्याय ।
"पिप्पली च पलाशीका वैदेही मागधी तथा ।
[illegible] ।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
[illegible] । गुजराटी [illegible] इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका । शर्करा । इति जटाधरः । भाषाविशेषः । इति हेमचन्द्रः । यथा च साहित्यदर्पणे । ६ । १६० ।
"[illegible] मागधी भाषा राजान्तः पुरचारि णाम् ।"
(गङ्गाप्रभवे, त्रि । यथा, महाभारते । [illegible]
"[illegible] ।")

माघ, पुं, [illegible] । इति [illegible] । [illegible] । यथा,—
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।"
इति [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

परादिपौर्णमास्यन्तो गौणचान्द्रः २ । मकरस्थ-रविकः सौरः ३ । इति मलमासतत्त्वीयलिखन-स्वरसात् ॥ तत्र जातफलम् ।

"विद्याविनीतः स्वकुलप्रधानः
सदा सदाचारयुतः प्रवीणः ।
योगानुरक्तो विषयेष्वसक्तो
माघेऽथ मासे मघवानिवेशः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

अथ, माघकृत्यम् । पाद्मे ।
"स्वर्गलोके चिरं वासो येषां मनसि वर्त्तते ।
यत्र क्वापि जले तैस्तु स्नातव्यं मृगभास्करे ॥"
मृगो मृगास्यत्वेन मकरः । तत्स्थे भास्करे । तत्र सङ्कल्पः । अरुणोदयकाले जले मज्जनं कृत्वा आचम्य उत्तराभिमुखः ॐ तत् सदित्युच्चार्य्य कुशकुसुमतिलजलान्यादाय ओमद्य माघे मासि अमुकपक्षे अमुकतिथावारभ्य मकरस्थ-रविं यावत् प्रत्यहममुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा स्वर्गलोके चिरकालवासकामो विष्णुप्रीतिकामो वा प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति संकल्प्य गङ्गाव्यतिरिक्तजलमात्रेऽपि स्नानं कर्त्तव्यम् । प्रतिदिनसङ्कल्पे तु आरभ्य मकरस्थरविं यावत् प्रत्यहमिति न वक्तव्यं किन्तु मास्यनन्तरं मकरस्थे रवावित्यधिकं वक्तव्यम् । चान्द्रस्नानवाक्यन्तु वैशाखकृत्येऽनुसन्धेयम् । तत्र सङ्कल्पं कृत्वा यथोक्तविधिना स्नानेति कर्त्तव्यतां विधाय,—
"ॐ दुःखदारिद्र्यनाशाय श्रीविष्णोस्तोषणाय च ।
प्रातःस्नानं करोम्यद्य माघे पापप्रणाशनम् ॥
मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाच्युत माधव ।
स्नानेनानेन मे देव ! यथोक्तफलदो भव ॥"
इत्युच्चार्य्य स्नायात् । ततो वासुदेवं हरिं कृष्णं श्रीधरञ्च स्मरेत्ततः ॥
"ॐ दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।
परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानं महाव्रतम् ॥"
चान्द्रस्नाने मकराक्रान्तकाले मकरस्थे रवावित्यस्य न पाठः। असमवेतार्थत्वात् । तीर्थे तु ।
"माघमासमिमं पुण्यं स्नाम्यहं देव माधव ।
तीर्थस्यास्य जले नित्यं प्रसीद भगवन् हरे ॥"
इति पठित्वा दुःखदारिद्र्यनाशायेत्यादिकं पठितव्यम् । गङ्गायान्तु पद्मपुराणे ।
"दिने दिने सहस्रन्तु सुवर्णानां विशाम्पते ! ।
तेन दत्तं हि गङ्गायां यो माघे स्नाति माधव ॥"
मानव इति क्वचित् पाठः । एकदा सङ्कल्पे तु प्रतिदिनसहस्रसुवर्णदानजन्यफलसमफलप्राप्ति-कामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा माघमासं यावत् प्रत्यहं गङ्गायां प्रातःस्नानमहं करिष्ये । इति वाक्ये विशेषः । प्रतिदिनसंकल्पे तु सहस्रसुवर्ण-दानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो . विष्णुप्रीति-कामो वा गङ्गायां प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति यथोक्तविधिना स्नानेतिकर्त्तव्यतां विधाय ।
"ॐ माघमासमिमं पुण्यं स्नाम्यहं देव माधव ।
तीर्थस्यास्य जले नित्यं प्रसीद भगवन् हरे ॥
दुःखदारिद्र्यनाशाय श्रीविष्णोस्तोषणाय च ।
प्रातःस्नानं करोम्यद्य माघे पापप्रणाशनम् ॥
मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाच्युत माधव ।
स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव ॥"
इति पठित्वा स्नायात् । ततः
वासुदेवं हरिं कृष्णं श्रीधरञ्च स्मरेत्ततः ॥
"दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।
परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानं महाव्रतम् ॥"
इति पठेत् ॥ * ॥

स्कन्दपुराणम् ।
"सम्प्राप्ते मकरादित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे शुभे ।
कर्त्तव्यो नियमः कश्चिद्व्रतरूपी नरोत्तमैः ॥"
तत्तत्पुण्यकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा इति वाक्ये विशेषः ॥ * ॥ पौष्याः पौर्णमास्या ऊर्द्ध्वं माघपौर्णमासीपर्य्यन्तं मदिरातुल्यत्वान्मूलकं न भोक्तव्यम् ॥ * ॥ पौष्या ऊर्द्ध्वं माघकृष्णाष्टम्यां छागमांसेन श्राद्धं कर्त्तव्यम् । मांसाभावे पायसोपकरणेन । तदभावे केवलान्नेन वा श्राद्धं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ अथ रटन्तीचतुर्द्दशी ।
"माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्यचतुर्द्दशी ।
तस्यामुदयवेलायां स्नात्वा नावेक्षते यमम् ॥"
उदयवेलायां अरुणोदयवेलायाम् ।
"अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्द्दशी ।
सतारव्योमकाले तु तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
स्नात्वा सन्तर्प्य तु यमान् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।"
अत्र तिथिकृत्यत्वाद्गौणचान्द्रादरः । तत्रोभय-दिने अरुणोदयसतारकाले मुहूर्त्तान्यूनचतुर्द्दशी-लाभे पूर्व्वदिने स्नानं यमतर्पणञ्च । एकदिन-मात्रे तल्लाभे तद्दिने । माघस्नानकालाभ्यन्तरे तादृशचतुर्द्दशीलाभे माघप्रातःस्नायिना तन्त्रेण द्वयं कार्य्यम् । तत्र ॐ तत् सदद्य माघे मासि कृष्णे पक्षे रटन्त्यां चतुर्द्दश्यां तिथौ अरुणोदय-वेलायां अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा यमा-दर्शनकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य यथाविधि स्नानं प्रागुक्तं चतुर्द्दशयम-तर्पणञ्च कुर्य्यात् ॥

अथ श्रीपञ्चमी ।
'तत्रोभयदिने पूर्व्वाह्णे पञ्चमीलाभे पूर्व्वदिने लक्ष्मीसरस्वत्योः पूजनं युग्मात् । एकदिनप्राप्ते तद्दिने । एवं षड्वर्षं शुक्लपञ्चमीव्रतेऽपि । ततश्च ॐ तत् सदित्युच्चार्य्य ॐमद्येत्यादि लक्ष्मी-प्रीतिकामो लक्ष्मीपूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य शालग्रामे जले वा पूजयेत् । ॐ पाशक्षमालिकाम्भोजसृणिभिर्याम्यसौम्ययोः ।
पद्मासनस्थां ध्यायेच्च श्रियं त्रैलोक्यमातरम् ॥
गौरवर्णां सुरूपाञ्च सर्व्वालङ्कारभूषिताम् ॥
रौक्मपद्मव्यग्रकरां वरदां दक्षिणेन तु ॥
इत्यनेन ध्यात्वा एतत् पाद्यं ॐ लक्ष्म्यै नमः । इत्यादिना नैवेद्यान्तेन पूजयेत् ।
ॐ नमस्ते सर्व्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये ! ।
या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात्त्वदर्च्चनात् ॥
इत्यनेन पुष्पाञ्जलित्रयेण प्रणमेत् ॥ * ॥ ॐ तत् सदित्युच्चार्य्य ओमद्येत्यादि सरस्वतीप्रीतिकामः सरस्वतीपूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य शालग्रामे घटादिस्थजले वा पूजयेत् ।
"ॐ तरुणशकलमिन्दोर्बिभ्रती शुभ्रकान्तिः
कुचभरनमिताङ्गी सन्निषण्णा सिताब्जे ।
निजकरकमलोद्यल्लेखनीपुस्तकश्रीः
सकलविभवसिद्ध्यै पातु वाग्देवता नः ॥"
इति ध्यात्वावाह्य एतत् पाद्यं ॐ सरस्वत्यै नमः । इत्यादिना नैवेद्यान्तेन पूजयेत् । ततः
"ॐ भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः ।
वेदवेदाङ्गवेदान्तविद्यास्थानेभ्य एव च स्वाहा ॥"
इति ब्रह्मपुराणीयेन पुष्पाञ्जलिना त्रिः पूजयेत् । मत्स्यसूक्ते । सरस्वतीं संपूज्य ।
"ॐ यथा न देवो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
त्वां परित्यज्य सन्तिष्ठेत्तथा भव वरप्रदा ॥
वेदाः शास्त्राणि सर्व्वाणि नृत्यगीतादिकञ्च यत् ।
न विहीनं त्वया देवि ! तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥
लक्ष्मीर्मेधा धरा पुष्टिर्गौरी तुष्टिः प्रभा धृतिः ।
एताभिः पाहि तनुभिरष्टाभिर्मां सरस्वति ! ॥"
इति मत्स्यपुराणीयैः प्रार्थ्य प्रणमेत् ॥ * ॥
"बन्धुजीवञ्च द्रोणञ्च सरस्वत्यै न दापयेत् ।
आचारात् पुस्तकञ्च पूजयेत् । ॐ मस्याधाराय नमः । इति मस्याधारं पूजयेत् । ॐ लेखन्यै नमः । इति लेखनीं पूजयेत् ॥ * ॥

अथ माघसप्तमी ।
तत्रोभयदिने अरुणोदयकाले सप्तमीलाभे पूर्व्व-दिने एकदिने तल्लाभे तद्दिने । अरुणोदयकाले सामान्यजले ॐ अद्येत्यादि सूर्य्यग्रहणकालीन-गङ्गास्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिकाम आयुरा-रोग्यसम्पत्कामो वारुणोदयवेलायां स्नानमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य यथाविधि स्नानेति कर्त्तव्यतां विधाय सप्तबदरपत्राणि सप्तार्क-पत्राणि च शिरसि निधाय ।
"ॐ यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।
तन्मे रोगञ्च शोकञ्च माकरी हन्तु सप्तमी ॥"
इत्युच्चार्य्य स्नायात् । ततो यथाकालं सप्त-बदरीफलार्कपत्रशालितिलदूर्व्वाक्षतचन्दनयुक्त जलमादाय ओमद्येत्यादि आयुरारोग्यसम्पत्-कामः श्रीसूर्य्यायार्घ्यमहं ददे । इति सङ्कल्प्य
'ॐ नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णु तेजसे
जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्म्मदायिने ॥'
इत्यनन्तरम् ।
"ॐ जननी सर्व्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।
सप्तव्याहृतिके देवि ! नमस्ते रविमण्डले ॥"
इति पठित्वा इदमर्घ्यं श्रीसूर्य्याय नम इत्यर्घ्यं दत्त्वा ।
"ॐ सप्तसप्तिवह प्रीत सप्तलोकप्रदीपन ।
सप्तम्यां हि नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे ॥
इत्यनेन प्रणमेत् । शूद्रेणापि स्नाने तूष्णीं विधा-नात् स्नानमन्त्रं विना अर्घ्यप्रणाममन्त्राः पाठ्याः पौराणिकत्वात् । गङ्गायान्तु बहुशतसूर्य्यग्रहण-कालीनगङ्गास्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो

गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये इति वाक्ये विशेष । अत्रार्घ्यदानमन्त्र एतत् ... माघप्रातः स्नान तन्त्रेणैव सिध्यति ॥ * ।

अथ विधानसप्तमीव्रतम् ।

प्रथमतो ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य ॐ सूर्य्य सोम इत्यादि पठित्वा ताम्रादिपात्रे कुशतिलजला न्यादाय ॐ तत् सदित्युच्चार्य्य अोमद्य माघ मासि शुक्ले पक्षे सप्तम्यान्तिथावारभ्य प्रति माघीयशुक्लसप्तम्यां पौषसप्तमी यावत् आरो ग्यसम्पत्कामोऽभीष्टसततफलकामो वा अका यादीतरभोजनविच्छित्तिविधानेन सप्तमीव्रत महं करिष्ये इति सङ्कल्प्य सर्व्वपापगणसंहिते तत्तन्मासि तत्तन्नियमं कुर्य्यात् तत्र माघे अकाग्रमात्रं भुञ्जीत । फाल्गुने अन्तरं गृह्णीत कपिलाविड यवमात्रप्रमाण तदभावे अन्यगोमयमपीति । चैत्रे मरीचमेकम् । वैशाखे किञ्चिज्जलम् । ज्यैष्ठे अपक्वकदली फलमध्यकणामात्रम् । आषाढे स्वच्छार्यहिगुण समये यवप्रमाण कुशमूलम् । श्रावणे नक्त काले अल्पहविष्यौदनम् । भाद्रे शुद्धोपवास । आश्विने पञ्चमार्द्धयामे मयराण्डप्रमाण हवि ष्यान्नम् । कार्त्तिके अर्द्धपलितमात्र कापिला क्षीर तदभावे क्षीरान्तरम् । मार्गशीर्षे प्राङ मुखो वायुभक्षणम् । पौषे स्वल्प घृतम् । तदन्त रञ्च ।

ब्राह्मणान् भोजयेत भक्त्या गुडक्षीरनिरामिषैः । विप्राय दक्षिणा देया विभवस्यानुरूपतः ॥ अष्टम्यां पारणं कुर्य्यात् कदम्बरहितेन च । मुद्गमाषतिलादीनि घृतञ्चैव विवर्ज्जयेत् ॥ एकभिङ्ग भक्ष्यमुक्तमकल्पानुसारतः ॥ चान्द्रमासविशेषोल्लिखनत अनन्तादिव्रतवत् मलमासेतरे तत् कर्त्तव्यम् ॥ * ॥

अथारोग्यसप्तमी ।

तत्र पूर्व्ववत् सप्तम्यान्तिथावारभ्य ऐहिकारोग्य धनधान्यपारलौकिकशुभस्थानप्राप्तिकाम सव त्सर यावत् आरोग्यसप्तमीव्रतमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य प्रतिमासशुक्लसप्तम्यां शालग्रामे घटाग्निजले वा पूजयेत् । रक्ताम्बुजासने ...ति ध्यात्वा एतत् पाद्यं ॐ सूर्य्याय नम इत्यादिभिः सम्पूज्य ।

आदित्य भास्कर रवे भानो सूर्य्य दिवाकर । प्रभाकर नमस्तेऽस्तु रोगादस्मात् प्रमोचय ॥' इति च पूजयेत् । एवं संवत्सरे पूर्णे दक्षिणा न्दद्यात् । ब्राह्मणांश्च भोजयेत् । विशेषमासास्तु हेमाद्रिमावास्याव्रतवत् मलमासेऽपि कर्त्तव्यम् ।

अथ भीष्माष्टमी ।

अस्यां ब्राह्मण पितृतर्पणं कृत्वा

'ॐ वैयाघ्रपद्यगोत्राय साङ्कृतिप्रवराय च । अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भीष्मवर्म्मणे ॥" इति पितृवत् भीष्मं तर्पयेत् ॥ तत कृता ञ्जलिः ।

'भीष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः । आभिरद्भिरवाप्नोतु पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम् ॥' इत्यनेन प्रार्थयेत् । क्षत्रियादिभिः पितृतर्पणान् पूर्व्वं एतत् कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ भैम्यामेकादश्यां मुपोष्य द्वादश्यां तिलोद्वर्त्तनमावश्यकं कर्त्त व्यम् । स्नानतर्पणमहादानभोजनादि यथा लाभं कुर्य्यात् ॥ * ॥ माघपौर्णमास्यां युगाद्यात्वेन पार्व्वणविधिना श्राद्धं कर्त्तव्यम् । अनन्त फलकामनया स्नानदानञ्च कर्त्तव्यम् । तस्याः दानप्रमाणन्तु तिथितत्त्वेऽनुसन्धेयम् ॥

इति कृत्यतत्त्वम् ॥ * ॥

अथ माघस्नानफलम् ।

'व्रतदानैस्तपोभिश्च न तथा प्रीयते हरिः । माघमज्जनमात्रेण यथा प्रीणाति केशवः ॥ न सम विद्यते किञ्चित् तप सौरेण तेजसा । तद्वत् स्नानेन माघस्य न समा क्रतुजा क्रिया ॥ प्रीतये वासुदेवस्य सर्व्वपापादिमुक्तये । माघस्नानं प्रकुर्व्वीत स्वर्गलाभाय मानवः ॥ किं रक्षितेन देहेन सुपुष्टेन बलीयसा । अध्रुवेणाशु हयेन माघस्नानं विना भवेत् ॥ मकरस्थे रवौ यो हि न स्नात्यनुदिते रवौ । कथं पापैः प्रमुच्येत कथं स त्रिदिवं व्रजेत् ॥ ब्रह्महा हेमहारी च सुरापो गुरुतल्पगः । माघस्नायी विपाप स्यात्तत्संसर्गी च पञ्चमः ॥ उपपातकानि सर्व्वाणि पातकानि महान्ति च । भस्मीभवन्ति सर्व्वाणि माघस्नायिनि मानवे ॥ पावका इव दीप्यन्ते माघस्नाता नरोत्तमाः । विमुक्ताः सर्व्वपापेभ्यो मेघेभ्य इव चन्द्रमाः ॥ आर्द्रं शुष्कं लघु स्थूलं वाङ्मनःकर्म्मभिः कृतम् । माघस्नानं दहेत् सर्व्वं पावकः समिधो यथा ॥ प्रामादिकञ्च यत् पापं ज्ञानाज्ञानकृतञ्च यत् । स्नानमात्रेण नश्येत मकरस्थे दिवाकरे ॥ निष्पापास्त्रिदिवं यान्ति पापिष्ठा यान्ति शुद्ध- ताम् । सन्देहोऽत्र न कर्त्तव्यो माघस्नाने नराधिप ॥ सर्व्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णुभक्तौ यथा नृप ॥ सर्व्वेषां स्वर्गदो माघः सर्व्वेषां पापनाशनः ॥ एतदेव परो मन्त्रो ह्येतदेव परं तपः । प्रायश्चित्तं परञ्चैव माघस्नानमनुत्तमम् ॥ वृथा जन्मान्तराभ्यासात् माघस्नानमतिर्भवेत् । अध्यात्मज्ञानकौशल्यं जन्माभ्यासाद्यथा नृप ॥ संसारकर्द्दमालेपप्रक्षालनविशारदम् । पावनं पावनानाञ्च माघस्नानं परन्तप ॥ स्नाता माघे च ये राजन् सर्व्वकामफलप्रदे । ते सर्व्वं भुञ्जते लोकांश्चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान् ॥'

इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे ९ अध्यायः ।

माघवती, स्त्री, (मघवान् देवताऽस्या यद्वा मघवत इयमिति । मघवत्+अण् । "मघवा बहुलम् ।" ६ । ४ । १२८ । इति आदेशः । ङीप् ।) पूर्व्वदिक् । इति राजनिर्घण्टः ॥

माघवन, क्ली इन्द्रसम्बन्धि वस्तु । मघवत इदमित्यर्थे अणप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति मुग्धबोध व्याकरणम् ॥ (मघवन्+अण् । "मघवा बहुलम् ।" ६ । ४ । १२८ । इति विकल्पात् नादेशः । त्रि, यथा, माघे । ६ । २५ ।

"वसुधान्तनिस्तृतमिवाहिपते पटलं फणामणिसहस्ररुचाम् । स्फुरदंशुजालमथ शीतरुच ककुभं समस्कुरुत माघवनीम् ॥")

माघी, स्त्री, (मघया युक्तः कालः अस्यां इति । मघा+"नक्षत्रेण युक्तः कालः ।" ४ । २ । ३ । इत्यण् ङीप् ।) मघायुक्ता पौर्णमासी । यथा "पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी माघी तु यत्र सा । नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरे ।" इत्यमरः । १ । ४ । १३ । माघी पूर्णिमा यथा अयोध्याकाण्डे भरतशपथे । "आषाढी कार्त्तिकी माघी तिथयः पुण्य सम्मताः । अप्रदानवतो यान्तु यस्यार्य्योऽनुमतो गतः ॥' विष्णुधर्म्मोत्तरे । "पौर्णमासी तथा माघी श्रावणी च नरो त्तम ॥ प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी ॥ एतास्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजा पतिः ॥"

सा च कलियुगाद्या । यथा —

'अथ भाद्रपदे कृष्णे त्रयोदश्यान्तु द्वापरम् । माघे च पौर्णमास्यां वै घोरं कलियुगं स्मृतम् ॥' अस्यां कर्म्मणोऽनन्तफलं यथा मात्स्ये । 'शतमिन्दुक्षये पुण्यं सहस्रन्तु दिनक्षये । विषुवे शतसाहस्रमा का मा वैष्णवन्तकम् ॥" आ का मा वेषु आषाढीकार्त्तिकीमाघीवेष्व क्षीषु । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ माघ्यां मघा योगाभावे सिंहस्थगुरोरकालप्रतिप्रसवो यथा, शातातपः ।

"माघ्यां यदि मघा नास्ति सिंहे गुरुरकार णम् ॥"

राजमार्त्तण्डे दृष्टः ।

"गुरौ हरिस्थे न विवाहमाहुः हारीतगर्गप्रमुखा मुनीन्द्राः । यदा न माघी मघया युता स्यात् तदा च कन्योद्वहनं वदन्ति ॥"

इत्यत्र माघ्यां मघायोगाभावेऽपि श्रुतिवेधादि मघास्थेऽपि गुरौ भवति विवाहस्तु गुरोर्मघा- परित्यागादेव । इति मलमासतत्त्वम् ।

माघोनी, स्त्री (मघवान् देवताऽस्याः । मघोन इयमिति वा । इति मघवन्+अण् ङीप् ।) पूर्व्वा दिक् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इन्द्रसम्बन्धिनि त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ११ । ९ ।

"महद्गधि वृजने मन्म धीमहि माघोने यज्ञं जनयन्त सूरयः ।" "माघोने मघवत इन्द्रस्य सम्बन्धिनि महति ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।)

माघ्यं, क्ली, (माघे जातमिति। माघ+"तत्र जातः।४।३।२५। इति यत्।) कुन्दपुष्पम्। इत्यमरः।२।४।७३॥

माङ्गल्यं, त्रि, (मङ्गलाय हितमिति। मङ्गल+ष्यञ्।) मङ्गलाय हितम्। यथा, राजमार्त्तण्डे।
"माङ्गल्येषु विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च।
दश मासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवर्ज्जिताः॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम्॥
अपि च। भीमपराक्रमे।
"अधिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भानुलङ्घिते मासि।
चक्रिणि सुप्ते कुर्य्यान्न माङ्गल्यं विवाहञ्च॥"
इति मलमासतत्त्वम्॥
(मङ्गलस्य भावः। "मङ्गतेरलच्." उणा० ५।७०। इत्यस्य वृत्तौ "भावे ष्यञि माङ्गल्यम्।" इत्युज्ज्वलदत्तः।)

माङ्गल्यार्हा, स्त्री, (माङ्गल्यस्य अर्हा।) त्रायमाणा लता। इति राजनिर्घण्टः॥

माचः, पुं, (मा अचतीति। अन्च+कः।) पन्थाः। इति शब्दरत्नावली॥

माचलः, पुं, (मा चलति भोगमदत्वा चिरेणैव स्थानं न मुञ्चतीति। चल+अच्।) ग्रहः। रोगः। (मा चलति स्वच्छन्दं न प्रसरतीति। चल्+अच्।) वन्दी। चौरः। इति शब्दरत्नावली॥ मेदिन्यां ग्रहस्थाने ग्राह इति पाठः॥

माचिका, स्त्री, (मा अञ्चति घृतादिकं त्यक्त्वा न गच्छतीति। अन्च्+कः। ततः कन्। टाप्। अत इत्वम्।) मक्षिका। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अम्बष्ठा। इति राजनिर्घण्टः॥

माचिरं, व, (मा चिरम्।) शीघ्रम्। यथा,—
"अथाब्रवीत्तदा मत्स्यस्तानृषीन् प्रहसन् शनैः।
अस्मिन् हिमवतः शृङ्गे नावं बध्नीत माचिरम्॥"
इति वनपर्व्वणि मात्स्योपाख्यानम्॥

माचीपत्रं, क्ली, सुरपर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥

माजलः, पुं, (मा जलमित्यभिप्रायोऽस्य। वर्षणवारिभ्योऽस्य पक्षयोर्भारजड़त्वात् तथात्वम्।) चासपक्षी। यथा, शब्दचन्द्रिकायाम्।
"माजलश्चासकः क्रूरो विहारी विन्दुरेखकः।"

माञ्जिष्ठं, क्ली, (मञ्जिष्ठया रक्तम्। "तेन रक्तं रागात्।"४।२।१। इत्यण्।) लोहितवर्णः। (यथा, बृहत्संहितायाम्।४०।१२।
"कल्माषबभ्रुकपिलाविचित्रमाञ्जिष्ठहरितशवलाभाः।")
तद्वति, त्रि। इति हेमचन्द्रः॥

माटाम्रकः, पुं, (माटाख्य आम्रः। ततः कन्।) वृक्षभेदः। यथा,—
"वल्वङ्गी कर्णशीर्व्वारुः सेटुमाटाम्रकौ समौ।"
इति भूरिप्रयोगः॥

माठरः, पुं, सूर्य्यपार्श्वपारवर्त्तिविशेषः। यथा,—
"माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः।"
इत्यमरः।१।३।३१॥
मठति निवसति सूर्य्यसमीपे माठरः मठ वासमर्द्दयोः नाम्नीति अरच् मठरस्यापत्यं माठर इति स्वामी॥ पिङ्गलवर्णत्वात् पिङ्गलः। दण्डकारित्वाद्दण्डः। इति स्वामी॥ परितः पार्श्वे वर्त्तन्ते पारिपार्श्विकाः चर्षे कादिति ष्णिकः। सूर्य्यः कारुणिकत्वाद्देयानां वरं दास्यतीति धिया इन्द्राद्ययोऽपादयनामान्तरेण प्रच्छन्ना अस्य पार्श्वेषु स्थिताः। अत्र प्राधान्यात्त्रयो ऽभिहिताः। अत्र माठरनामा यमः। पिङ्गलनामा वह्निः। दण्डनामा शक्रः। तथाचागमः।
"तत्र शक्रो वामपार्श्वे दण्डाख्यो दण्डनायकः।
वह्निस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो नामतश्च सः॥
यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे ख्यातो माठरसंज्ञकः।"
एवमपरे चरगुहाद्यः कुल्माषपक्षादिसंज्ञकाः पूर्व्वद्वारादिषु स्थिताः। इति तट्टीकायां भरतः॥ व्यासः। इति मेदिनी। रे, २०३॥ विप्रः। इति हेमचन्द्रः।३।५१०॥ शौण्डिकः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

माड़ः, पुं, वृक्षविशेषः। माड़वेणी इति कोकणे प्रसिद्धः। तत्पर्य्यायः। माड़द्रुमः २ दीर्घः ३ ध्वजवृक्षः ४ वितानकः ५ मद्यद्रुमः ६। अस्य गुणाः। मोहकारित्वम्। श्रमहरत्वम्। शैत्यकारकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

माड़वः, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः। यथा,—
"लेटस्तीवरकन्यायां जनयामास पञ्चसुतान्।
माल्लं मल्लं माड़वञ्च भड़ं कोलञ्च कन्दरम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः॥
पुस्तकान्तरे माड़वस्थाने मातर इति पाठः।
कन्दरस्थाने कलन्दर इति पाठः॥

माड्डुकः, पुं, (मड्डुकवादनं शिल्पमस्येति। "मड्डुकझर्झराद्यन्यतरस्याम्।"४।४।५६। इति अण्।) माड्डुकिकः। मड्डुवादकः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

माढिः, स्त्री, (माढतीति। माढ+"अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते।" उणा० ४।१०५। इति क्तिन्।) देशभेदः। पत्रशिरा। इति रत्नकोषः॥ दन्तभेदः। इति केचित्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ पत्रभङ्गम्। दैन्यप्रकाशनम्। इति मेदिनी। ठि,२। शब्दरत्नावली च॥ माढिर्दैन्ये पत्रशिरायां मृद्धस्त्रिति जड़े। इति हेमचन्द्रः।४।१६०॥

माढी, स्त्री, (माढि+कृदिकारादिति ङीष्।) दन्तशिरा। इति शब्दरत्नावली॥

माणकं, क्ली, (मीयते पूज्यते परिमीयते वेति। मान मा वा+घञ्। स्वार्थे कन्। निपातनात् णत्वम्।) कन्दविशेषः। माणकचु इति भाषा। अस्य गुणाः। स्वादुत्वम्। शीतत्वम्। गुरुत्वम्। शोथहरत्वम्। कटुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने। ४६ अध्याये।
"माणकं स्वादु शीतञ्च गुरु चापि प्रकीर्त्तितम्॥")

माणकः, पुं, (मान्+घञ्।-ततः कन् निपातनात् णत्वञ्च।) स्वनामख्यातवृक्षः। माणकचुगाछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। स्थूलपद्मः २ इति रत्नमाला॥ माणः ३ हस्तिकर्णः ४ छत्रपत्रः ५। इति केचित्॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने४७अः।
"स्थूलशूरणमाणकप्रभृतयः॥")

माणवः, पुं, (मनोरपत्यं पुमान्। मनु+अपत्यविवक्षायां अण्।
"अपत्ये कुत्सिते मूढ़े मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः।
नकारस्य च मूर्द्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः॥"
४।१।१६१। इत्यत्र काशिकासूत्रवृत्तिः।) मनुष्यः। बालकः। इति शब्दरत्नावली॥ षोड़शयष्टिकहारः। इति हेमचन्द्रः।३।३२४।४॥

माणवकः, पुं, (अल्पो मानवः। "अल्पे।"५।३।८५। इति कन्।) बालकः। स च षोड़शवर्षपर्य्यन्तप्रथमवयस्कः॥ (यथा, श्रीभागवते।८।१९।३२।
"एष ते स्थानमैश्वर्य्यं श्रियं तेजोयशः श्रुतम्।
दास्यत्याच्छिद्य शक्राय मायामाणवको हरिः॥"
माणवको बालः स इव।) हारभेदः। स तु विंशतियष्टिकः। विशनरहार इति भाषा। इत्यमरभरतौ।२।६।१०६॥ (बृहत्संहितामते तु षोड़शयष्टिको हारः। यथा, तत्रैव।८१।३३।
"द्वात्रिंशता गुच्छो विंशत्या कीर्त्तितोऽर्द्धगुच्छाख्यः।
षोड़शभिर्माणवको द्वादशभिश्चार्द्धमाणवकः॥")
कुपुरुषः। इति मेदिनी। के,२०६॥ वटुः। इति हेमचन्द्रः॥

माणवीनं, त्रि, माणवसम्बन्धि। माणवस्येदमित्यर्थे खीनप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (माणवाय हितं। "माणवचरकाभ्यां खञ्।"५।१।११। इति माणव+खञ्।)

माणव्यं, क्ली, शिशुसमूहः। इत्यमरः।३।२।४१॥ माणवानां समूहो माणव्यं विकारसंघेति ष्यः। माणवो बालः मूर्द्धन्यमध्यः दन्त्यमध्य इत्येके। इति तट्टीकायां भरतः॥ (माणवानां समूहः। "ब्राह्मणमाणववाड़वाद्यन्।"४।२।४२। इति यन्।)

माणिका, स्त्री, (माणक+टाप् अकारस्येत्वम्।) अष्टपलपरिमाणम्। इति शब्दमाला॥

माणिक्यं, क्ली, (मणिप्रकारः। मणि"+स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्।"५।४।३। इति प्रशंसायां कन्। ततो मणिकमेवेति। मणिक+"चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानम्।"५।१।१२४। इति वार्त्तिकवचनात् ष्यञ्।) रत्नविशेषः। माणिक् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शोणरत्नम् २ रत्नराट् ३ रविरत्नकम् ४ शृङ्गारी ५ रङ्गमाणिक्यम् ६ तरुणम् ७ रत्ननायकम् ८ रागयुक् ९ पद्मरागः १० रत्नम् ११ शोणोपलः १२ सौगन्धिकम् १३ लोहितकम् १४ कुरुविन्दम् १५। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्।

स्निग्धत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । रसप्रयोगे प्रधानत्वम् । परं रसायनकारित्वञ्च । तस्य लक्षणं यथा —

"स्निग्धं गुरुत्वगात्रयुतं दीप्तं स्वच्छं समाङ्गञ्च
सुरङ्गञ्च ।'

इति जात्यमाणिक्यं कल्याणं धारणात् कुरुते ॥

तस्य दोषो यथा,—

'द्विच्छायमभ्रपिहितं कर्कशं शार्करिलं
भिन्नं धूम्रञ्च ।

विरूपं रागविमलं लघुमाणिक्यं न धारयेत्
धीमान् ॥

तस्य चतुर्विधा जातिर्यथा ।

'तद्रक्तं यदि पद्मरागमथ तत्पीतातिरक्तं द्विधा ।
जानीयात् कुरुविन्दकं यदरुणं स्यादेतु सौग
न्धिकम् ।

तन्नीलं यदि नीलगन्धिकमिति ज्ञेयं चतुर्धा बुधै-
र्माणिक्यं कथयन्ति योऽप्यविकलं रागेण जात्यं
लघु ॥

इति राजनिघण्टः ॥ * ॥

मतान्तरे तस्य दोषा यथा —

माणिक्यस्य समाख्याता अष्टौ दोषा मनीषिभिः
द्विच्छायञ्च द्विरूपञ्च सभेदं कर्करन्तथा ॥
अशोभनं कोकिलञ्च जलं धूम्राभिधञ्च वै ।
गुणाश्चत्वार आख्यातास्छाया षोडश
कीर्त्तिताः ॥

छायास्तु पूर्व्वोक्ता एव तास्तु पद्मरागशब्दे
द्रष्टव्याः ।

'छायाद्वितयसम्बन्धाद्विच्छायं बन्धुनाशनम् ।
द्विरूपं द्विपदं तेन माणिक्येन पराभवः ॥
सभेदो भिन्नमित्युक्तं शस्त्रघातविधायकम् ।
कर्करं कर्करायुक्तं पशुबन्धुविनाशनम् ॥
दुग्धेनेव समं लिप्तमथ नीपुटसुप्तन ।
अशोभनं समुद्दिष्टं माणिक्यं बहुदुःखदम् ॥
मधुबिन्दुसमच्छायं कोकिलं परिकीर्त्तितम्
आयुर्लक्ष्मीयशो हन्ति तस्मात् तन्न धारयेत् ॥
रागहीनं जलं प्रोक्तं धनधान्यापवादकृत् ।
धूम्रं धूमसमाकारं वैद्युतं भयमावहेत् ॥"

तथा ।

शोभाद्वितयवन्तो ये मणयः क्लेशकारकाः ।
उभयत्र पूर्वे शेषौ तेन च स्यात् पराभवः ॥
भिन्नं युद्धे मृत्युः स्यात् कर्करं पशुनाशनम् ।
दुग्धेनेव समालिप्तं पुटके यत्तु सम्भवत् ॥
दुःखकृत् स समाख्यातो न शुभे रत्नवीथके ।
मधुबिन्दुसमा शोभा कोकिलाख्या प्रकीर्त्तिता ।
तस्याः पद्मभेदाः स्युर्न ते धार्य्याः कदाचन ॥

अथ गुणाः ।

'गुरुत्वं स्निग्धता चैव वैमल्यमतिरक्तता ।"

तथा च ।

वर्णाधिक्यं गुरुत्वञ्च स्निग्धता च समाङ्गता ।
अर्च्चिष्मत्ता महत्ता च मणीनां गुणसम्पदः ॥"

अन्यत्र ।

"अथ कर्करादिदोषपरिहारा

प्रभाविमुक्ता परुषा विवर्णा ।
न ते प्रशस्ता मणयो भवन्ति
समासतो जातिगुणैः समस्तैः ॥
दोषोपसृष्टं मणिमप्रबोधाद्
बिभर्त्ति यः कश्चन कञ्चिदर्कम् ।
तं बन्धुदुःखामयबन्धुवित्त-
नाशादयो दोषगणा भजन्ते ॥
सपत्नमध्येऽपि कृताधिवासं
प्रमादवृत्तावपि वर्त्तमानम् ।
न पद्मरागस्य महागुणस्य
भर्त्तारमापत् समुपैति काचित् ॥
दोषोपसर्गप्रभवाश्च ये ते
नोपद्रवास्तं समभिद्रवन्ति ।
गुणैः समस्तैः सकलैरुपेतं
यं पद्मरागं प्रयतो बिभर्त्ति ॥
बालार्ककरसंस्पर्शात् यः शिखां लोहितां
वमेत् ।

रञ्जयेद्वाश्रमं वापि स महागुण उच्यते ॥
दुग्धे शतगुणे क्षिप्तो रञ्जयेद्यः समन्ततः ।
वमेच्छिखां लोहितां वा पद्मरागः स उत्तमः ॥
अन्धकारे महाघोरे यो न्यस्तः सन् महामणिः ।
प्रकाशयति सूर्य्याभः स श्रेष्ठः पद्मरागकः ॥
पद्मकोषे तु यो न्यस्तो विकाशयति तत्क्षणात् ।
पद्मरागवरो ह्येष देवानामपि दुर्लभः ॥
सर्व्वारिष्टप्रशमना सर्व्वसम्पत्तिदायकाः ।
चत्वारस्तु मयोद्दिष्टा गुणिनश्च यथोत्तरम् ॥
यो मणिर्दृश्यते दूराज्ज्वलदग्निसमच्छविः ।
वह्निकान्तिः स विज्ञेयः सर्व्वसम्पत्तिदायकः ॥
मधुसप्तनवविंशतिरागं
सम्भृतोऽपि सकलं खलु वह्निः ।
मज्जयेद्रमति वा करजालं
उत्तरोत्तरमहागुणिनस्ते ॥
नीलीरसं दुग्धरसं जलं वा
ये रञ्जयन्ति द्विगुणप्रमाणम् ।
ते ते यथापूर्व्वमतिप्रशस्ताः
सौभाग्यसम्पत्तिविधानदायकाः ॥
गुञ्जाफलप्रमाणस्तु दशकमपि गुञ्जकान् ।
पद्मरागस्तुलयति यथापूर्व्वं महागुणः ॥
कारुकालफलाकारो द्वादशाशीतिगुञ्जकान् ।
पद्मरागस्तुलयति यथापूर्व्वं महागुणः ॥
बदरीफलतुल्यो यः स्वरदिवसमाषकः ।
तथा धात्रीफलनिभस्त्रिंशच्चित्रामाषकः ॥
तथा चणकतुल्यो या षष्टिपञ्चैकमाषकः ।
ताम्बूलफलमानो यश्चतुष्त्रिंशत्कतोलकः ।
बिम्बीफलसमाकारो वसुपद दशतोलकः ॥
अतः परं प्रमाणेन मानेन च न लभ्यते ।
यदि लभ्येत पुण्येन तेन सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
कश्चिदाकरजा सन्ति जात्यानां प्रतिरूपकाः ।
विजातयः प्रयत्नेन विद्वांस्तान् लक्षयेत् सदा ॥
काहलकाः सिंहलदेशोत्पन्नसमालापाः ।
श्रीपर्णिकाश्च सदृशा विजातयः पद्मरागाणाम् ॥
तुम्बोपनद्धाः रत्नाभिधाना-

न्मणिं स्वभावादपि तुम्बुरुत्थं ।
काणास्तथा सिंहलदेशजाताः
मुक्ताभिधानं नभसः स्वभावात् ।
श्रीपर्णकं दीप्तिविरागतिस्ता
द्विजातिलिङ्गाश्रयभेद एव ॥* ॥

तथा च ।

'स्नेहप्रदेहो मृदुता लघुत्वं
विजातिलिङ्गं खलु सार्व्वजन्यम् ।
यः श्यामिकां पुष्यति पद्मरागो
यो वा तुषाणामिव चूर्णमध्ये ॥
स्नेहप्रदिग्धो न च यो विभाति
यो वा प्रमृज्य प्रजहाति दीप्तिम् ।
आक्रान्तमूर्द्धा च तथाङ्गुलिभ्यां
यः कालिकां पार्श्वगतां बिभर्त्ति ।
सम्प्राप्य ताप्योऽपि कथं स्वरत्नं
बिभर्त्ति यः सर्व्वगुणानतीव ।
तुल्यप्रमाणस्य च तुल्यजाते-
र्यो वा गुरुत्वेन भवेन्न तुल्यः ।
प्राप्यापि नानाकरदेशजातं
ज्ञात्वा बुधो जातिगुणेन लक्षयेत् ॥
अपि यद्युत सन्देहे शिलायां परिघर्षयेत्
घृष्ट्वा योऽत्यन्तशोभावान् परिमाणं न मुञ्चति ।
स ज्ञेय शुद्धजातिस्तु ज्ञेयाश्चान्ये विजातयः
स्वजातकं समुत्तेन विलिखेद्वा परस्परम् ।
वज्रं वा कुरुविन्दं वा विमुच्यान्योन्यकं दत ।
न शक्यं लेखनं कर्त्तुं पद्मरागेन्द्रनीलयोः ॥
गुणोपपन्नेन सहावबन्धो
मणिस्त्वजात्यो विगुणेन जातः ।
सुखं न कुर्य्यादपि कौस्तुभेन
विद्वान् विजातिं न भयाद्ग्रहीतम् ।
चण्डाल एकोऽपि तथाभिजातान्
समेत्य दूरादपहन्ति यत्नात् ।
तथा मणीन् भूरिगुणोपपन्नान्
शक्तोऽतिविद्रावयितुं विजातः ॥"* ।

अथ मूल्यम् ।

बालार्काभिमुखं कृत्वा दर्पणे धारयेन्मणिम् ।
तत्र कान्तिविभागेन छायाभागं विनिर्द्दिशेत्
पलस्य यत्तद्गुणसमन्वयोक्तं
मूल्यं समुत्थापितगौरवस्य ।
तत् पद्मरागस्य गुणान्वितस्य
स्वाभाविकास्यातुलितस्य मूल्यम् ।
यन्मूल्यं पद्मरागस्य सगुणस्य प्रकीर्त्तितम् ।
तावन्मूल्यं तथा शुद्धे कुरुविन्दे विधीयते ।
सगुणे कुरुविन्दे च यावन्मूल्यं प्रकीर्त्तितम् ।
तावन्मूल्यं चतुर्थांशहीनं स्यादेव सुगन्धिके ।
यावन्मूल्यं समाख्यातं वैश्यवर्णे च सूरिभिः ।
तावन्मूल्यचतुर्थांशं हीयते शूद्रजन्मनि ।
पद्मरागं पलं यस्तु धत्ते लाक्षारसप्रभम् ।
कार्षापणसहस्राणि त्रिंशन्मूल्यं लभेत सः ।
दशगोपकसंज्ञाश्च कथ्यन्ते मणिः ।
द्वात्रिंशत्सहस्राणि तस्य मूल्यं विनिर्द्दिशेत् ।
एकोनो मूल्ये यस्तु जवाकुसुमसन्निभः ।

कार्षापणसहस्राणि तस्य मूल्यं चतुर्दश ॥
बालादित्यद्युतिनिभः कर्षं यस्तु प्रतुल्यते ।
कार्षापणशतानान्तु मूल्यं सद्भिः प्रकीर्त्तितम् ॥
यस्तु दाड़िमपुष्पाभः कर्षार्द्धेन तु सम्मितः ।
कार्षापणशतानान्तु विंशतिर्मूल्यमादिशेत् ॥
चत्वारो माषका यस्तु रक्तोत्पलदलप्रभः ।
मूल्यं तस्य विशासत्यं सूरिभिः शतपञ्चकम् ॥
द्विमाषको यस्तु गुणैः सर्व्वैरेव समन्वितः ।
तस्य मूल्यं विशातत्यं द्विशतं तत्त्ववेदिभिः ॥
माषकैकमितो यस्तु पद्मरागो गुणान्वितः ।
शतैकसम्मितं वाच्यं मूल्यं रत्नविचक्षणैः ॥
अतो न्यूनप्रमाणास्तु पद्मरागा गुणोत्तराः ।
स्वर्णद्विगुणमूल्येन मूल्यं तेषां प्रकल्पयेत् ॥
कार्षापणः समाख्यातः पुराणद्वयसम्मितः ।
अन्ये कुसुम्भपानीयमक्लिष्टोदकसन्निभाः ॥
काषायां इति विख्याताः स्फटिकप्रभवाश्च ते ।
तेषां दोषो गुणो वापि पद्मरागवदादिशेत् ॥
मूल्यमल्पन्तु विज्ञेयं धारणेऽल्पफलं तथा ।
ब्रह्मक्षत्रियवैश्यान्याश्चतुर्धा ये प्रकीर्त्तिताः ॥
चतुर्व्विधैर्नृपतिभिर्धार्य्याः सम्पत्तिहेतवे ।
अतोऽन्यथा धृतः कुर्य्याद्रोगशोकभयक्षयम् ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । २६ । ४४ ।
"सोऽपि प्राप्तस्तदद्राक्षीन्माणिक्यस्तम्भभास्वरम् ।
सौवर्णभित्ति सङ्केतकेतनं सम्पदामिव ॥"
कदलीविशेषः । तद्यथा,--
"माणिक्यमर्त्त्यामृतचम्पकाद्या
भेदाः कदल्या बहवोऽपि सन्ति ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
माणिक्या, स्त्री, (माणिक्य + टाप् ।) ज्येष्ठी । तत्पर्य्यायः । मुषली २ गृहगोधिका ३ गृहगोलिका ४ भित्तिका ५ पल्ली ६ कुड्यमत्स्यः ७ गृहोलिका ८ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६४ ॥
माणिबन्धं, क्ली, (मणिबन्धे गिरौ भवम् । मणिबन्ध + अण् ।) सैन्धवलवणम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
माणिमन्थं, क्ली, (मणिमन्थगिरौ भवम् । मणिमन्थ + अण् ।) सिन्धुजलवणम् । इत्यमरः । २।६।४१ (अस्य पर्य्यायः । [जम् ॥"
"सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थञ्च सिन्धु-
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मातङ्गः, पुं, (मतङ्गस्येदं । मतङ्गस्यापत्यं पुमान् वा । मतङ्ग + अण् ।) हस्ती । इत्यमरः । ३।३। २१ ॥ (यथा, रामायणे । १ । ६ । २३ ।
"विन्ध्यपर्व्वतजैर्मत्तैः पूर्णा हैमवतैरपि ।
मदान्वितैरतिबलैर्मातङ्गैः पर्व्वतोपमैः ॥")
अश्वत्थवृक्षः । किरातजातिविशेषः । इति तट्टीकायां मथुरेशः ॥ श्वपचः । इति मेदिनी । गे, ४७ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७३ । २ ।
"सुदूरमन्वगायातं कार्य्याय कृतसंविदम् ।
सखा दुर्गपिशाचेन मातङ्गपतिना युतम् ॥")
जर्हदुपासकविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४।२८३।

मातङ्गमकरः, पुं, (मातङ्गाकारो मकरः ।) महामत्स्यभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मातङ्गी, स्त्री, (मतङ्गस्य मुनेरपत्यं स्त्री । मातङ्ग + अण् ङीप् ।) दशमहाविद्यान्तर्गतनवमविद्या । अथ मातङ्गीमन्त्रः । वामकेश्वरतन्त्रे ।
"अथ वक्ष्ये महादेवीं मातङ्गीं सर्व्वसिद्धिदाम् ।
अस्योपासनमात्रेण वाक्सिद्धिं लभते ध्रुवम् ॥
प्रणवञ्च ततो मायां कामबीजञ्च कूर्च्चकम् ।
मातङ्गी ङेयुता चास्त्रं वह्निजायावधिर्मनुः ॥
ऋषिः स्याद्दक्षिणामूर्त्तिर्विराट् छन्दः प्रकीर्त्तितम् ।
मातङ्गीदेवता देवी सर्व्वसिद्धिप्रदायिनी ॥
अङ्गन्यासकरन्यासौ कुर्य्यान्मन्त्री समाहितः ।
षड्दीर्घभाजा बीजेन प्रणवाद्येन कल्पयेत् ॥
षट्कोणाष्टदलं पद्मं लिखेद्वृत्तं मनोरमम् ।
तत्र पूजा प्रकर्त्तव्या जवापुष्पेण मन्त्रवित् ॥
अष्टशक्तीश्चाष्टदले पूजयेत् सुसमाहितः ।
रतिः प्रीतिर्मनोभवा क्रिया श्रद्धा च शक्तयः ॥
अनङ्गकुसुमानङ्गमदना मदनालसा ।
इत्यष्टशक्तीः संपूज्य उपचारसमन्वितः ॥
ततो देवीं परां ध्यायेत् साधकः स्थिरमानसः ॥
श्यामाङ्गीं शशिशेखरां त्रिनयनां रत्नसिंहासनस्थिताम् ।
वेदैर्बाहुदण्डैरसिखेटकपाशाङ्कुशधराम् ॥
एवं ध्यात्वा महादेवीं गन्धपुष्पैर्मनोरमैः ।
नैवेद्यन्तु महादेव्यै पायसं शर्करान्वितम् ॥
पुरश्चरणकाले तु षट्सहस्रं मनुं जपेत् ।
तद्दशांशं हुनेदाज्यैः शर्करामधुभिः सह ॥
ब्रह्मवृक्षोद्भवैः काष्ठैः साधकः शक्तिभिः सह ।
एवं पुरस्क्रियां कृत्वा प्रयोगविधिमाचरेत् ॥
चतुष्पथे श्मशाने वा कलामध्ये च मान्त्रिकः ।
मत्स्यं मांसं पायसञ्च दद्याद्धूपञ्च गुग्गुलुम् ॥
रात्रियोगेन कर्त्तव्यं सदा पूर्णश्च साधकः ।
एवं प्रयोगमात्रेण कविता जायते ध्रुवम् ॥
अग्निस्तम्भं जलस्तम्भं वाक्स्तम्भं कारयेत् ध्रुवम्
मन्त्री जयति शत्रूंश्च तार्क्ष्यो भोगिकुलं यथा ॥
शास्त्रे वादे कवित्वे च वृहस्पतिरिवापरः ।
अनेनैव विधानेन मातङ्गी सिद्धिदायिनी ॥
नूनं तद्गृहमागत्य कुवेरैर्दीयते वसु ।
विना मत्स्यैर्विना मांसैर्नार्च्चयेत् परदेवताम् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
मातरपितरौ, पुं, (माता च पिता च । "मातरपितरावुदीचाम् ।" ६ । ३ । ३२ । इत्यारङादेशो मातृशब्दस्य निपात्यते ।) तातजनयित्र्यौ । नित्यद्विवचनान्तौ । इत्यमरः । २ । ६ । ३७ ॥
मातरिश्वा, पुं, (मातरि अन्तरीक्षे श्वयति वर्द्धते इति । यद्वा, मातरि जनन्यां श्वयति वर्द्धते सप्तसप्तकत्वादिति । श्वि + "श्वन् उक्षन्निति ।" उणा० १ । १५८ । इति कनिन् । नाम्नि सप्तम्या अलुक् । धातोरिकारलोपश्च निपातितः ।) वायुः । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ । (यथा, ऋग्वेदे । १ । ९३ । ६ ।
"आन्यं दिवो मातरिश्वाजभारामथ्नादन्यं परिश्येनो अद्रेः ।"
"मातरिश्वा वायुः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ मातर्य्यन्तरिक्षे श्वसिति चेष्टते इति । श्वस् + कनिन् । अग्निभेदः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । २९ । ११ ।
"तनूनपादुच्यते गर्भ आसुरो
नराशंसो भवति यद्विजायते ।
मातरिश्वा यदमिमीत मातरि
वातस्य सर्गो अभवत् सरीमणि ॥"
"यदाग्निररणीषु गर्भरूपतया वर्त्तते तदा तनूनपान्नामको भवति यदान्तरिक्षे विद्योतते तदा मातरिश्वनामको भवति ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
मातलिः, पुं, (मतं लातीति । ला + कः । पृषोदरादित्वात् साधुः । मतलस्यापत्यं पुमानिति वा । मतल + "अत इञ् ।" ४ । १ । ९५ । इतीञ् ।) इन्द्रसारथिः । इत्यमरः । १ । १ । ३८ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ९७ । ११ ।
"मतस्त्रिलोकराजस्य मातलिर्नाम सारथिः ।
तस्यैकैव कुले कन्या रूपतो लोकविश्रुता ॥")
माता, [ऋ] स्त्री, मान्यते पूज्यते या सा । मान ङ पूजायां नाम्नीति डातृ इति भरतः ॥ (यद्वा, "नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ ।" उणा० २ । ९६ । इति तृच् । निपातितश्च । स्वस्रादित्वाट्टाप् निषेधः ।) मा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । जनयित्री २ प्रसूः ३ जननी ४ । इत्यमरः । २ । ६ । २९ ॥ सवित्री ५ जनिः ६ जनी ७ जनित्री ८ अक्का ९ अम्बा १० अम्बिका ११ अम्बालिका १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ मातृका १३ । इति जटाधरः ॥ * ॥ षोड़शप्रकारा मातरो यथा,—
"स्तनदात्री गर्भधात्री भक्ष्यदात्री गुरुप्रिया ।
अभीष्टदेवपत्नी च पितुः पत्नी च कन्यका ॥
सगर्भजा या भगिनी पुत्त्रपत्नी प्रियाप्रसूः ।
मातुर्माता पितुर्माता सोदरस्य प्रिया तथा ॥
मातुः पितुश्च भगिनी मातुलानी तथैव च ।
जनानां वेदविहिता मातरः षोड़श स्मृताः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे कार्त्तिकेयसंवादे १५ अध्यायः ॥ तस्या गौरवं यथा,—
"जनको जन्मदातृत्वात् पालनाच्च पिता स्मृतः ।
गरीयान् जन्मदातुश्च योऽन्नदाता पिता मुने ॥
विनान्नमश्वरो देहो न नित्यः पितुरुद्भवः ॥
तयोः शतगुणे माता पूज्या मान्या च वन्दिता
गर्भधारणपोषाभ्यां सा च ताभ्यां गरीयसी ॥"
इति तत्रैव ४० अध्यायः ॥
अपि च ।
"स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।
उपनीय ददद्वेदमाचार्य्यः स प्रकीर्त्तितः ॥
एकादश उपाध्याया ऋत्विग्यज्ञकृदुच्यते ।
एते मान्या यथापूर्व्वमेभ्यो माता गरीयसी ॥"
इति गारुड़े ९४ अध्यायः ॥

अन्यच्च ।
'न पितुर्वचनं कार्य्यं यथा मातुः शुभेन हि ।
पिता च पतितस्त्याज्यो न माता सततेन हि ।
गर्भधारणपोषाभ्यां ततो माता गरीयसी ॥
दशविप्रानुपाध्यायो गौरवेणातिरिच्यते ।
तेभ्यः पिता दशभ्यस्तु माता चैव गरीयसी ।
मातृतोऽन्यो न देवोऽस्ति तस्मात् पूज्या सदा
मुने ॥
मातुश्च यद्धितं किञ्चित् कुरुते भक्तितः पुमान् ।
तद्धर्म्मं हि विजानीयादेवं धर्म्मविदो विदुः ॥
इति वह्निपुराणम् ॥
अपरञ्च ।
'गुरूणामपि सर्व्वेषां पूज्या पञ्च विशेषतः ।
तेषामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ॥
यो भावयति या सूते येन विद्योपदिश्यते ।
ज्येष्ठभ्राता च भर्त्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः ॥
आत्मनः सर्व्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः ।
पूजनीया विशेषेण पञ्चैते भूतिमिच्छता ॥
यावत् पिता च माता च द्वावेतौ निर्व्विकारिणौ ।
तावत् सर्व्वं परित्यज्य पुत्त्रः स्यात्तत्परायणः ॥
पिता माता च सुप्रीतौ स्यातां पुत्त्रगुणैर्यदि ।
स पुत्त्रः सकलं धर्म्मं प्राप्नुयात्तेन कर्म्मणा ॥
नास्ति मातृसमं दैवं नास्ति पितृसमो गुरुः ।
तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते ॥
तयोर्नित्यं प्रियं कुर्य्यात् कर्म्मणा मनसापि वा ।
न ताभ्यामननुज्ञातो धर्म्ममन्यं समाश्रयेत् ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे ११ अध्यायः ॥
मातृशब्दसम्भाषया मातृतुल्यत्वम् यथा,—
मातरित्येव शब्देन याञ्च सम्भाषते नरः ।
सा मातृतुल्या सत्येन धर्म्मे साक्षी सतामपि ॥
तथा सहितसङ्गारे कालसूत्रं प्रयाति सः ।
तत्र घोरे वसत्येव यावद्वै ब्रह्मणो वयः ॥
प्रायश्चित्तं पापिनश्च तस्य नैव श्रुतौ श्रुतम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १० अध्यायः ॥
शिवस्य परिवारविशेषः । स च असुरमारण-
ब्रह्मादीनां स्वेदनिर्गतत्वात् अष्टशक्तिरचना-
रूपो यथा,—
ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा ।
कौमारी चैव चामुण्डा चर्च्चिकेत्यष्ट मातरः ॥
सप्तविधोऽपि यथा,—
ब्राह्मी च वैष्णवी चैन्द्री रौद्री वाराहिकी
तथा ।
कौवेरी चैव कौमारी मातरः सप्त कीर्त्तिताः ॥'
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
गौर्य्यादिषोडशमातृका । यथा,—
गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥
शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।
आदौ विनायकः पूज्यो अन्ते च कुलदेवता ॥'
इति श्राद्धतत्त्वे वृद्धश्राद्धपरिशिष्टम् ॥
वैष्णवपूज्या मातृगणा यथा —
"अत्र मातृगणाः पूज्यास्तत्र स्रोता प्रपूजयेत् ।
सदा भागवती पौर्णमासी पद्मा चन्द्रिका ।
गङ्गाकलिन्दतनयागोपीवृन्दावनीकथा ।
गायत्त्रीतुलसीवाणीपृथिवीगावः वैष्णवी ॥
श्रीयशोदादेवहूतीदेवकीरोहिणीसुता ।
श्रीसीता द्रौपदी कुन्ती तथारा वा मदर्षयः ।
रुक्मिण्याद्यास्तथा चाष्ट महिषीवर्गाश्च या
अपि ॥'
इति पाद्मे उत्तरखण्डे ७८ अध्यायः ॥
सप्त मातरो यथा —
'आदौ माता गुरोः पत्नी ब्राह्मणी राजपत्निका ।
गावो धात्री तथा पृथ्वी सप्तैता मातरः स्मृताः ॥
इति केचित् पठितम् ॥
मातृतुल्या यथा ।
"मातृष्वसा मातुलानी पितृपत्नी पितृष्वसा ।
श्वश्रूः पूर्व्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः ॥"
इति दायभागः ॥
गौः । भूमिः । इति मेदिनी । ते, ४३ ॥ (निरुक्ते
च ।८।३ । "यदूर्द्ध्वस्थिता हविर्भिर्ह धनादृयदा
न्यो मातुरस्या उपस्थे ।" "मातुः अस्याः
पृथिव्याः ।" इति तट्टीकायां दुर्गाचार्य्यः ।)
विभूतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ लक्ष्मीः । इति
हेमचन्द्रः । ३।३२१ । रेवती । इत्यजयपालः ॥
आखुकर्णी । इन्द्रवारुणी । महाश्रावणी । जटा-
मांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ परिमाणकर्त्तरि,
त्रि । अस्मिन्नर्थे परिमाणार्थमाधातोः कर्त्तरि
तृन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (निर्म्माणकर्त्तरि च,
यथा, ऋग्वेदे । १ । ६१ । ७ ।
"अस्येदु मातुः सवनेषु सद्योमहः ।"
'मातुः सृष्टिद्वारेण सकलस्य जगतो निर्मातुः ।"
इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
माता, स्त्री, (मान्यते पूज्यते इति । मान पूजायां +
तृन् तलोपोऽपि निपातनात् साधुः ।) जननी । यथा
'विश्वेश्वरीं विश्वमातां चण्डिकां प्रणमाम्यहम् ।'
इति शिवरहस्ये दुर्गास्तवदर्शनात् आकारान्तोऽय
शब्दः ॥
मातापितरौ पुं (माता च पिता च । "आनङ्
ऋतोद्वन्द्वे ।" ६ । ३ । २५ । इत्यानङादेशः ।)
जननीजनकौ । तत्पर्य्यायः । पितरौ २ मातरः
पितरौ ३ तातजनयित्र्यौ ४ । इत्यमरभरतौ ।
२ । ६ । ३७ ॥ नित्यद्विवचनान्तोऽयम् ॥ (यथा,
मनौ । २ । १५७ ।
"अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।")
मातामहः, पुं, (मातुः पिता । 'पितृव्यमातुल-
मातामहपितामहाः । ४ । २ । ३६ । इति
डामहच् निपातितश्च ।) मातुः पिता । इत्य-
मरः । २ । ६ । ३२ ॥ दौहित्रस्य मातामह-
साधर्म्यं यथा,—
"आसीदङ्गो नृपश्रेष्ठो यशस्वी दृढव्रतः ।
यजन सुमहत्कालादेव एकोऽभवत्ततः ।
स्त्री कन्या सुनीथा या मातुर्दौहित्रकारणात् ।
क्रूरा बुद्धिरभूत्तस्य जगतोऽस्यापि पीडने ।
तपस्विनां कुले जाता अपीणाञ्च यशस्विनाम् ।
सगुणां निर्गुणां वापि यान्ति मातामहीं तनुम् ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥
तन्मरणे त्रिरात्राशौचं यथा । मातामहानां
मरणे त्रिरात्रं स्यादशौचकम् । इति शुद्धितत्त्वे
कूर्म्मपुराणम् ॥ * ॥ दुहितृपर्य्यन्ताभावे तस्य
श्राद्धे दौहित्रस्याधिकारो यथा —
'मातामहानां दौहित्राः कुर्व्वन्त्यहनि चापरे ।
ते च तेषां प्रकुर्व्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्व्वदा ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ।
दुहितृपर्य्यन्ताभावे तस्य धने दौहित्रस्याधि-
कारो यथा । तदभावे दौहित्रः ।
'पौत्त्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नास्ति धर्म्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥'
इति मनुवचने पौत्रतुल्याभिधानेन यथा
पुत्राभावे पौत्रस्तथा दुहित्रभावे दौहित्रः ।
अतएव गोविन्दराजधृतो विष्णुः ।
अपुत्त्रपौत्त्रे संसारे दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।
पूर्व्वेषां हि स्वधाकारे पौत्त्रदौहित्रकाः समाः ॥"
इति दायतत्त्वम् ॥
मातामही, स्त्री, (मातामहस्य पत्नीति । "पुंयो-
गादाख्यायाम् ।" ४ । १ । ४८ । इति + ङीष् ।)
मातामहपत्नी । मातृमाता । आइ इति
भाषा । यथा,—
"मातामही मातृमाता मातृतुल्या च पूजिता ।
प्रमातामहीति विज्ञाता प्रमातामहकामिनी ।
वृद्धप्रमातामही ज्ञेया तत्पितुः कामिनी तथा ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १० अध्यायः ॥
तन्मरणे पक्षिण्यशौचं यथा,—
"मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्व्वङ्गनासु च ।
अशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ।
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
दुहितृपर्य्यन्ताभावे तच्छ्राद्धे दौहित्रस्याधि-
कारो यथा । तदभावे दौहित्रः । प्रागुक्तमनु-
प्रयाय तथादर्शनात् ।
"पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्म्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥'
इत्यनेन यथा पुत्राभावे पौत्रस्तथा दुहित्रभावे
दौहित्रः । इति प्रागेवोक्तत्वात् ।
"मातुलो भागिनेयस्य स्वस्रीयो मातुलस्य च ।
श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्म्मातामहस्य च ॥
एतेषाञ्चैव भार्य्याभ्यः स्वसुर्मातुः पितुस्तथा ।
पिण्डदानन्तु कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः ॥'
इति वृद्धशातातपवचनेन मातामह्याश्च साक्षा-
द्दौहित्रेण पिण्डदानश्रुतेः धनाधिकारित्वाच्च ।
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ तस्याः अयौतुकधने
पौत्रपर्य्यन्ताभावे दौहित्राधिकारः । यौतुकधने
तु पुत्रपर्य्यन्ताभावे दौहित्राधिकारो यथा ।
"दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्त्रवत् ।"
इति मनुवचने दौहित्रे पौत्त्रधर्म्मातिदेशात्
पुत्त्रेण परिणीतदुहितुर्बाधात् बाधकपुत्त्रेण
बाध्यदुहितृपुत्त्रबाधस्य न्याय्यत्वात् । इति दाय-
तत्त्वम् ॥ पुत्त्राभावे दौहित्रोऽधिकारी । पुत्त्रा

धिकारात् प्राक्दुहितृ अधिकारश्रुतेः तद्वाधिकाया दुहितुः पुत्त्रेण बाध्यपुत्त्रमात्रस्यैव न्याय्यत्वात् । इति दायक्रमसंग्रहश्च ॥

मातालो, स्त्री, (मातुः आली । पृषोदरादित्वात् ऋकारलोपः । यद्वा, मातायाः आली ।) मातुः सखी । इति शब्दमाला ॥

मातुलः, पुं, (मातुर्भ्राता । "पितृव्यमातुलेति ।" ४।२।३६। इति निपात्यते । तत्र "मातुर्डुलच् ।" इति वार्त्तिकात् डुलच् ।) मातृभ्राता । पितृश्यालकः । इत्यमरः । २ । ६ । ३१ । मामा इति भाषा ॥ तन्मरणे भागिनेयस्य पक्षिण्यशौचम् । यथा, शुद्धितत्त्वे ।

"मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु च ।"

स च मातामहपर्य्यन्तरहितस्य मृतस्य प्रेतक्रियाद्यधिकारी । यथा,—

"मातुलो भागिनेयस्य स्वस्रीयो मातुलस्य च ।"

इति शातातपीयपाठक्रमात् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ (मात्यते स्वार्थादिना मीयते । मात + बाहुलकात् डुलच् ।) व्रीहिभेदः । मदनद्रुमः । (मादयतीति । मद + णिच् + बाहुलकात् उलच् पृषोदरात् दस्य तकारत्वञ्च ।) धुस्तूरः । इति मेदिनी । ले, १२३ ॥ पर्य्यायो यथा,—

"धत्तूरः धूर्त्तः धुस्तूरा उन्मत्तः कनकाह्वयः ।
देवता कितवस्तूरी महामोहः शिवप्रियः ।
मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्त्रकः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मा विद्यते तुला तुलना यस्य ।) सर्पविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २१६ ॥

मातुलकः, पुं, (मातुल + स्वार्थे कन् ।) धुस्तूरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मातुलः । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २४१ ।

"सोऽपि तव मातुलको न समायातः ॥")

मातुलपुत्त्रकः, पुं, (मातुलस्य धुस्तूरस्य पुत्त्रकः ।) धुस्तूरफलम् । इत्यमरः । २।४।७८॥ (यथास्य पर्य्यायः ।

"मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्त्रकः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) मातुलतनयः । इति मेदिनी । के, २३५ ॥

मातुला, } स्त्री, (मातुल + टाप् । मातुलस्य
मातुलानी, } स्त्री । "इन्द्रवरुणेति । ४।१।४९। ङीप् आनुक् च ।) मातुलपत्नी । इत्यमरभरतौ ।२।६।३०। मामी इति भाषा ॥ तन्मरणे पक्षिण्यशौचम् । यथा,—

"श्वशुरयोर्भगिन्याश्च मातुलान्याश्च मातुले ।
पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम् ॥"

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

मातुलानी, स्त्री, (मा निषेधे तुलां नयति प्राप्नोतीति । नी + क्विप् । ङीप् ।) कलायः । भङ्गा । इति मेदिनी । ने, २०३ ॥ (यथास्याः पर्य्यायः । भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

"भङ्गा गञ्जा मातुलानी मादिनी विजया जया ॥")

शणः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४५ ॥ प्रियङ्गुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मातुलाहिः, पुं, (मा तुल्यतिशयौ इति । तुल + मूलविभुजादित्वात् कः । मातुलश्चासौ अहिश्च ।) सर्पविशेषः । मालुया साप इति फियुयाटी इति च भाषा । अयं खड्गाकृतिः आयतदेहः दीर्घलाङ्गूलः चतुष्पात् । इति मधुमाधवादयः ॥ तत्पर्य्यायः । मालुधानः २ । इत्यमरः ।१।८।३॥

मातुली, स्त्री, (मातुलस्य स्त्री । "मातुल + इन्द्रवरुणभवेति ।" ४ ।१।४९ । इति ङीष् "मातुलोपाध्याययोरानुग् वा ।" इति वार्त्तिकोक्तेः पक्षे आनुगभावः ।) मातुलपत्नी । इत्यमरः । २ । ६ । ३० ॥ भङ्गा इति शब्दचन्द्रिका ॥

मातुलुङ्गः, पुं, (मा न तुलं गच्छतीति । गम + डः । पृषोदरादित्वात् अकारस्योकारः समश्च ।) वीजपूरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३९ अध्याये ।

"केशरं मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतम् ।
शर्कराढाडिमाभ्यां वा दाधात्वण्णूरयोस्तथा ॥"

(तथास्य पर्य्यायः ।

"वीजपूरो मातुलुङ्गः सुफलः फलपूरकः ।
रुचकः पूरकः पूरो वीजपूर्णोऽम्लकेशरः ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।

तथास्य गुणाः ।

स्वाम्लमातुलुङ्गः कफवातहन्ता
हन्ता कृमीणां जठरामयघ्नः ।
स दोषरक्तादिविकारपित्त-
सन्दीपनः शूलविकारहारी ॥
श्वासकासारुचिहरं तृष्णाघ्नं कण्ठशोधनम् ।
दीपनं लघु रुच्यञ्च मातुलुङ्गमुदाहृतम् ॥
त्वक्तिक्ता दुर्ज्जरा तस्य वातक्रिमिकफापहा ।
स्वादु शीता गुरुः स्निग्धा तन्मांसं वातपित्तजित् ॥
मेध्यं शूलानिलच्छर्द्दिकफारोचकनाशनम् ।
दीपनं लघु संग्राहि गुल्मार्शोघ्नन्तु केशरम् ॥
हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसबलप्रदम् ।
शूलाजीर्णादिरोगेषु मन्दाग्नौ कफमारुते ॥
अरुचिश्वासकासेषु स्वरसोऽस्योपदिश्यते ।
रसोऽतिमधुरो हृद्यो वीर्य्यपित्तानिलापहः ॥
कफघ्नदुर्ज्जरः पाके मातुलुङ्गस्य कल्ककः ।
तिक्तं पुष्पन्तु वीजञ्च गुल्मतुल्यात्तथापरम् ॥"

इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥

"त्वक्तिक्ता कटुका स्निग्धा मातुलुङ्गस्य वातजित् ।
बृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ॥
लघु तत्केशरं श्वासकासहिक्कामदात्ययान् ।
आस्यशोषानिलश्लेष्मविवन्धच्छर्द्यरोचकान् ॥
गुल्मोदरार्शः शूलानि मन्दाग्निञ्च नाशयेत् ॥"

इति च वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

मातुलुङ्गकः, पुं, (मातुलुङ्ग + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) छोलङ्गवृक्षः । तत्पर्य्यायः । फलपूरः २ वीजपूरः ३ रुचकः ४ । इत्यमरः ।२।४।७८ ॥ मातुलुङ्गः ५ अम्लफलः ६ फलपूरकः ७ सुपूरः ८ पूरकः ९ पूरः १० वीजपूर्णः ११ अम्लकेशरः १२ छोलङ्गः १३ । इति रत्नमाला । अस्य गुणाः । हृद्यत्वम् । अम्लत्वम् । लघुत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । आध्मानगुल्मार्शोहृद्रोगोदावर्त्तनाशित्वम् । विबन्धहिक्काशूलच्छर्द्दिरोगे प्रशस्तत्वञ्च । अस्य त्वग्गुणाः । तिक्तत्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । कफवातनाशित्वम् । विगतरसत्वञ्च । तन्मांसगुणाः । स्वादुत्वम् । शीतत्वम् । गुरुत्वम् । वायुपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

मातुलुङ्गा, स्त्री, (मातुलुङ्ग + टाप् ।) मधुकुक्कुटी । यथा,—

"मातुलुङ्गा सुर धान्या गिरिजा पूतिपुष्पिका ।
अत्यम्ला देवदूती च सा कथिता मधुकुक्कुटी ॥"

इति रत्नमाला ॥

मातुलुङ्गिका, स्त्री, (मातुलुङ्ग + संज्ञायां कन् । टाप् अकारस्येत्वम् ।) वनवीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मातृकच्छिदः, पुं, (मातुः कं शिरश्छिनत्तीति । छिद + कः । पित्रादेशात् मातृशिरश्छेदनादस्य तथात्वम् ।) परशुरामः । इति केचित् ॥

मातृका, स्त्री,(मातेव । मातृ + "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् टाप् ।) धातृका ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ४३ । ६६ ।

"रज्जूत्सङ्गच्छेदने बालपीड़ा
राज्ञो मातुः पीड़नं मातृकायाः ॥"

मातेव । मातृ + स्वार्थे कन् ।) माता । देवीभेदः । वर्णमाला । इति मेदिनी । के,१६८॥ करणम् । स्वरः । उपमाता । इति हेमचन्द्रः । मातृकाणामुत्पत्तिर्यथा,—

"तत्र देवोऽप्यसौ दैत्यं त्रिशूलेनाहनद्भृशम् ।
तस्याहतस्य यद्रक्तमपतद्भूतले किल ॥
तत्रान्धका असंख्याता बभूवुरपरे भृशम् ।
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्य्यं रुद्रः शूलेऽन्धकं दधे ॥
गृहीत्वा त्रिशिखाग्रेण ननर्त्त परमेश्वरः ।
इतरेऽप्यन्धकाः सर्व्वे चक्रेण परमेष्ठिना ॥
नारायणेन निहतास्तत्र येऽन्ये समुत्थिताः ।
असृग्धारास्तुभारैस्तु शूलप्रोतस्य चासकृत् ॥
अनारतं समुत्तस्थुः खतो रुद्रो रुषान्वितः ।
तस्य क्रोधेन महता मुखाज्ज्वाला विनिर्य्ययौ ॥
तद्रूपधारिणीं देवीं यान्तीं योगीश्वरीं विदुः ।
स्वरूपधारिणी चान्या विष्णुनापि विनिर्म्मिता ॥
ब्रह्मणा कार्त्तिकेयेन इन्द्रेण च यमेन च ।
वाराहेण च देवेन विष्णुना परमेष्ठिना ॥
पातालोद्धरणं रूपं तस्या देव्या विनिर्ममे ।
माहेश्वरी च माहेन्द्री इत्येता अष्ट मातरः ॥
कारणं यस्य यत् प्रोक्तं चैतन्येनावधारितम् ॥
शरीरादेव नाना तु तदिदं कीर्त्तितं मया ।

अन्यच्च ।
'न पितुर्वचनं कार्य्यं यथा मातुः सुतेन हि ।
पिता च पतितस्त्याज्यो न माता सततं सुतैः हि ।
गर्भधारणपोषाद्धि ततो माता गरीयसी ॥
दशत्रिप्राडुपाध्यायो गौरवेणातिरिच्यते ।
तेभ्यः पिता शतगुणस्तु माता चैव गरीयसी ।
मातृतोऽन्यो न देवोऽस्ति तस्मात् पूज्या सदा मुने ॥
मातुश्च यद्धितं किञ्चित् कुरुते भक्तितः पुमान् ।
तद्धर्म्मं हि विजानीयादेवं धर्म्मविदो विदुः ॥
इति वह्निपुराणम् ॥

अपरञ्च ।
'गुरूणामपि सर्व्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ।
तेषामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ॥
यो भावयति या सूते येन विद्योपदिश्यते ।
ज्येष्ठभ्राता च भर्त्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः ॥
आत्मनः सर्व्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः ।
पूजनीया विशेषेण पञ्चैते भूतिमिच्छता ॥
यावत् पिता च माता च द्वावेतौ निर्व्विकारिणौ ।
तावत् सर्व्वं परित्यज्य पुत्त्रः स्यात्तत्परायणः ॥
पिता माता च सुप्रीतौ स्यातां पुत्त्रगुणैर्यदि ।
स पुत्त्रः सकलं धर्म्मं प्राप्नुयात्तेन कर्म्मणा ॥
नास्ति मातृसमं दैवं नास्ति पितृसमो गुरुः ।
तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते ॥
तयोर्नित्यं प्रियं कुर्य्यात् कर्म्मणा मनसापि वा ।
न ताभ्यामननुज्ञातो धर्म्ममन्यं समाश्रयेत् ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे ११ अध्यायः ॥

मातृशब्दसम्भाषया मातृतुल्यत्वम् यथा —
मातरित्येव शब्देन यां च सम्भाषते नरः ।
सा मातृतुल्या सत्येन धर्म्मे साक्षी सतामपि ॥
तया सहितसम्भोगे कालसूत्रं प्रयाति सः ।
तत्र घोरे वसत्येव यावद्वै ब्रह्मणो वयः ॥
प्रायश्चित्तं पापिनश्च तस्य नैव श्रुतौ श्रुतम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १० अध्यायः ॥

शिवस्य परिवारविशेषः । स च असुरमारणे ब्रह्मादीनां देहनिर्गतत्वात् तच्छक्तिदेवतारूपो यथा,—
ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा ।
कौमारी चैव चामुण्डा चर्च्चिकेत्यष्ट मातरः ॥
मतान्तरेऽपि यथा,—
ब्राह्मी च वैष्णवी चैन्द्री रौद्री वाराहिकी तथा ।
कौवेरी चैव कौमारी मातरः सप्त कीर्त्तिताः ॥'
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गौर्य्यादिषोडशमातृका । यथा,—
गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥
शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।
आदौ विनायकः पूज्यो अन्ते च कुलदेवता ॥"
इति याज्ञवल्क्ये वृद्धयाज्ञवल्क्यपरिशिष्टम् ॥

वैष्णवपूज्या मातरो यथा —
"एता मातृगणाः पूज्याः सर्व्वैः पूज्यैः प्रपूजयेत् ।
सदा भागवती पौर्णमासी पद्मासरस्वतिका ॥
गङ्गाकालिन्दतनयागोपीवृन्दावनीस्तथा ।
गायत्त्रीतुलसीवाणीपृथिवीगावश्च वैष्णवी ॥
श्रीयशोदादेवहूतीदेवकीरोहिणीमुखाः ।
श्रीसीता द्रौपदी कुन्ती अपरा वा महर्षयः ।
रुक्मिण्याद्यास्तथा चाष्ट महिष्योऽपि ता अपि ॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डे ७८ अध्यायः ॥

सप्त मातरो यथा —
"आदौ माता गुरोः पत्नी ब्राह्मणी राजपत्निका ।
गावी धात्री तथा पृथ्वी सप्तैता मातरः स्मृताः ॥"
इति कैश्चित् पठितम् ।

मातृतुल्या यथा ।
"मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा ।
श्वश्रूः पूर्व्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः ॥"
इति दायभागः ॥

गौः । भूमिः । इति मेदिनी । ते ४३ ॥ (निरुक्ते च ।२।३। "यदूर्द्धस्थिता द्रवीयोह धत्ताद्यदा अथो मातुरस्या उपस्थे ।" "मातुः अस्याः पृथिव्याः ।' इति तट्टीकायां दुर्गाचार्य्यः ।) विभूतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ लक्ष्मीः । इति हेमचन्द्रः । ३।३२१ । रेवती । इत्यजयपालः ॥ आखुकर्णी । इन्द्रवारुणी । महाश्रावणी । जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ परिमाणकर्त्तरि, त्रि । आङ्पूर्व्वे परिमाणार्थमाधातोः कर्त्तरि तृन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (निर्म्माणकर्त्तरि च, यथा, ऋग्वेदे । १ । ६१ । ७ ।
"अस्येदु मातुः सवनेषु सद्योमहः ।"
'मातुः पृथिव्यादेर्वा सकलस्य जगतो निर्मातुः ।"
इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

माता, स्त्री, (मान्यते पूज्यते इति । मान पूजायां + तृन् ततष्टापि निपातनात् साधुः ।) जननी । यथा
विश्वेश्वरी विश्वमाता चण्डिका प्रणमाम्यहम् ।
इति शिवरहस्ये दुर्गास्तवदर्शनात् आवन्तोऽय शब्दः ॥

मातापितरौ पुं (माता च पिता च । "आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ।" ६ । ३ । २५ । इत्यानङादेशः ।) जननीजनकौ । तत्पर्य्यायः । पितरौ २ मातरपितरौ ३ तातजनयितारौ ४ । इत्यमरभरतौ । २ । ६ । ३७ ॥ नित्यद्विवचनान्तोऽयम् । (यथा, मनौ । ३ । १५७ ।
"अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा ॥")

मातामहः, पुं, (मातुः पिता । 'पितृव्यमातुल मातामहपितामहाः ।' ४ । २ । ३६ । इति डामहच् निपातितश्च ।) मातुः पिता । इत्यमरः । २ । ६ । ३३ ॥ दौहित्रस्य मातामहसाधर्म्यं यथा,—
"आसीदग्नौ नृपश्रेष्ठो यशस्वी दृढ़व्रतः ।
यजन् सुमहतां लक्षाणामेकोऽभवत् स ॥
तस्यैव कन्या सुनीथा या मातुर्द्दोषकारणात् ।
क्रूरा बुद्धिरभूत्तस्य जातोऽस्मादपि पीड़ने ।
तपस्विनी कुले जाता अधोधः पद्मशिखाम् ।
सगुणा निर्गुणा वापि यान्ति मातामहीं तनुम् ॥"
इत्यग्निपुराणम् ।

तन्मरणे त्रिरात्राशौचं यथा । मातामहानां मरणे त्रिरात्रं स्यादशौचकम् । इति शुद्धितत्त्वे कूर्म्मपुराणम् ॥ * ॥ दुहितृपर्य्यन्ताभावे तस्य श्राद्धे दौहित्रस्याधिकारो यथा —
'मातामहानां दौहित्राः कुर्व्वन्त्यहनि चापरे ।
ते च तेषां प्रकुर्व्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्व्वदा ।'
इति शुद्धितत्त्वम् ।

दुहितृपर्य्यन्ताभावे तस्य धने दौहित्रस्याधिकारो यथा । तदभावे दौहित्रः ।
'पौत्त्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नास्ति धर्म्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ।'
इति मनुवचने पौत्त्रतुल्याभिधानेन यथा पुत्त्राभावे पौत्त्रस्तथा दुहित्रभावे दौहित्रः ।
अतएव गोविन्दराजधृतो विष्णुः ।
अपुत्त्रपौत्त्रे संसारे दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।
पूर्व्वेषां हि स्वधाकारे पौत्त्रदौहित्रकाः समाः ॥"
इति दायतत्त्वम् ।

मातामही, स्त्री, (मातामहस्य पत्नीति ।" पुंयोगादाख्यायाम् ।" ४ । १ । ४८ । इति + ङीष् ।) मातामहपत्नी । मातृमाता । आइ इति भाषा । यथा,—
"मातामही मातृमाता मातृतुल्या च पूजिता ।
प्रमातामहीति विज्ञाता प्रमातामहकामिनी ।
वृद्धप्रमातामही ज्ञेया तत्पितुः कामिनी तथा ।
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १० अध्यायः ।

तन्मरणे पक्षिण्यशौचं यथा,—
"मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्व्वङ्गनासु च ।
अशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ।"
इति शुद्धितत्त्वम् ।

दुहितृपर्य्यन्ताभावे तच्छ्राद्धे दौहित्रस्याधिकारो यथा । तदभावे दौहित्रः । प्रागुक्तमनुप्रोक्त तथादर्शनात् ।
'पौत्त्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्म्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥"
इत्यनेन यथा पुत्त्राभावे पौत्त्रस्तथा दुहित्रभावे दौहित्रः । इति प्रागेवोक्तत्वात् ।
'मातुलो भागिनेयस्य स्वस्रीयो मातुलस्य च ।
श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च ॥
एतेषाञ्चैव भार्य्याभ्यः स्वसुर्मातुः पितुस्तथा ।
पिण्डदानन्तु कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः ॥'
इति वृद्धशातातपवचनेन मातामह्याश्च यथा दौहित्रेण पिण्डदानश्रुतेः धनाधिकारित्वाच्च ।
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ तस्या अयौतुकधने पौत्त्रपर्य्यन्ताभावे दौहित्राधिकारः । यौतुकधने तु पुत्त्रपर्य्यन्ताभावे दौहित्राधिकारो यथा ।
"दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्त्रवत् ।"
इति मनुवचने दौहित्रे पौत्त्रधर्म्मातिदेशात् पुत्त्रेण परिणीतदुहितृबाधात् बाधकपुत्त्रेण बाध्यदुहितृपुत्त्रबाधस्य न्याय्यत्वात् । इति दायतत्त्वम् । पुत्त्राभावे दौहित्रोऽधिकारी । पुत्त्रा

चं अः करतलपृष्ठाभ्यां फट्। एवं हृदयादिषु। अं कं ५ आं हृदयाय नमः। इत्यादि। तथा च ज्ञानार्णवे।
"अं आं मध्ये कवर्गन्तु इं ईं मध्ये चवर्गकम्।
उं ऊं मध्ये टवर्गन्तु एं ऐं मध्ये तवर्गकम्॥
ओं औं मध्ये पवर्गन्तु बिन्दुयुक्तां न्यसेत् प्रिये!।
अनुस्वारविसर्गान्तर्यशवर्गौ सलक्षकौ॥
हृदयञ्च शिरो देवि! शिखा कवचकं तथा।
नेत्रमन्त्रं न्यसेत् ङेऽन्तं नमः स्वाहा क्रमेण तु॥
वषट् हुं वौषडन्तञ्च फडन्तं योजयेत् प्रिये!।
षडङ्गोऽयं मातृकायाः सर्व्वपापहरः स्मृतः॥"*॥
अथान्तर्मातृकान्यासः।
अकारादिषोड़शस्वरान् सबिन्दून् षोड़शदल-कमले कण्ठमूले न्यसेत्। ककारादिद्वादश-वर्णान् सबिन्दून् द्वादशदलकमले हृदये न्यसेत्। डकारादिदशवर्णान् सबिन्दून् दशदलकमले नाभौ न्यसेत्। बकारादिषड्वर्णान् सबिन्दून् षड्दलकमले लिङ्गमूले न्यसेत्। वकारादि-चतुरो वर्णान् सबिन्दून् चतुर्दलकमले मूला-धारे न्यसेत्। हक्षवर्णद्वयं सबिन्दुं द्विदलपद्म-भ्रूमध्ये न्यसेत्। तथा च ज्ञानार्णवे।
"द्व्यष्टपत्राम्बुजे कण्ठे स्वरान् षोड़श विन्यसेत्।
द्वादशच्छदहृत्पद्मे कादीन् द्वादश विन्यसेत्॥
दशपत्राम्बुजे नाभौ डकारादीन्न्यसेद्दश।
षट्पत्रमध्ये लिङ्गस्थे बकारादीन्न्यसेच्च षट्॥
आधारे चतुरो वर्णान्न्यसेद्वादीन् चतुर्द्दले।
हक्षौ भ्रूमध्यगे पद्मे द्विदले विन्यसेत् प्रिये!॥"
अगस्त्यसंहितायाम्।
"एकैकवर्णमेकैकपत्रान्ते विन्यसेत् प्रिये!।
एवमन्तः प्रविन्यस्य मनसातो बहिर्न्यसेत्॥"*॥
वैष्णवे तु।
एकैकवर्णमुच्चार्य्य मूलाधाराच्छिरोऽन्तकम्।
नमोऽन्तमिति विन्यास आन्तरः परिकीर्त्तितः॥
अथान्तर्मातृकान्यासो मूलाधारे चतुर्द्दले।
सुवर्णाभे व श ष स चतुर्व्वर्गविभूषिते॥
षड्दले वैद्युतनिभे स्वाधिष्ठानेऽनलत्विषि।
ब भ मैर्य्य र लैर्युक्ते वर्णैः षड्भिश्च सुव्रते!॥
मणिपूरे दशदले नीलजीमूतसन्निभे।
डादिफान्तदलैर्युक्ते बिन्दुभाषितमस्तकैः॥
अनाहते द्वादशारे प्रवालरुचिसन्निभे।
कादिठान्तदलैर्युक्ते योगिनां हृदयङ्गमे॥
विशुद्धे षोड़शदले धूम्राभे स्वरभूषिते।
आज्ञाचक्रे तु चन्द्राभे द्विदले हक्षलाञ्छिते॥
सहस्रारे हिमनिभे सर्व्ववर्णविभूषिते।
अकथादित्रिरेखात्म ह ल क्ष त्रयभूषिते॥
तन्मध्ये परबिन्दुञ्च सृष्टिस्थितिलयात्मकम्।
एवं समाहितमना ध्यायेन्न्यासोऽयमान्तरः॥"
ततो वाह्यमातृकाध्यानम्।
"पञ्चाशल्लिपिभिर्विभक्तमुखदोःपन्मध्यवक्षःस्थलां
भास्वन्मौलिनिबद्धचन्द्रशकलामापीनतुङ्गस्तनीम्।
मुद्रामक्षगुणं सुधाढ्यकलसं विद्याञ्च हस्ता-म्बुजै-
र्बिभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवता-माश्रये॥"
एवं ध्यात्वा न्यसेत्। तत्राङ्गुलिनियमस्तन्त्रे।
"ललाटेऽनामिकामध्ये विन्यसेन्मुखपङ्कजे।
तर्ज्जनीमध्यमानामा वृद्धानामे च नेत्रयोः॥
अङ्गुष्ठं कर्णयोर्न्यस्य कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ नसोः।
मध्याङ्गुली गण्डयोश्च मध्यमाञ्चोष्ठयोर्न्यसेत्॥
अनामां दन्तयोर्न्यस्य मध्यमामुत्तमाङ्गके।
मुखेऽनामां मध्यमाञ्च हस्तपादे च पार्श्वयोः॥
कनिष्ठानामिकामध्यास्तास्तु पृष्ठे च विन्यसेत्।
ताः साङ्गुष्ठा नाभिदेशे सर्व्वाः कुक्षौ च विन्यसेत्॥
हृदये च तलं सर्व्वं अंसयोश्च ककुन्मुखे।
हृत्पूर्ब्बं हस्तपत्कुक्षि मुखेषु तलमेव च॥
एतास्तु मातृकामुद्राः क्रमेण परिकीर्त्तिताः।
अज्ञात्वा विन्यसेद्यस्तु न्यासः स्यात्तस्य निष्फलः॥"
गौतमीये।
"ललाटमुखवृत्ताक्षिश्रुतिघ्राणेषु गण्डयोः।
ओष्ठदन्तोत्तमाङ्गास्यदोःपत्सन्ध्यग्रकेषु च॥
पार्श्वयोः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेंऽसके।
ककुद्यंसे च हृत्पूर्ब्बं पाणिपादयुगे तथा।
जठराननयोर्न्यस्येन्मातृकार्णान् यथाक्रमात्॥"
तद्यथा। अं नमो ललाटे। आं नमो मुख-वृत्ते। इं ईं चक्षुषोः। उं ऊं कर्णयोः। ऋं ॠं नसोः। ऌं ॡं गण्डयोः। एं ओष्ठे। ऐं अधरे। ओं ऊर्द्ध्वदन्ते औं अधोदन्ते। अं ब्रह्मरन्ध्रे। अः मुखे। कं दक्षबाहुमूले। खं कूर्परे। गं मणिबन्धे। घं अङ्गुलिमूले। ङं अङ्गुल्यग्रे। एवं चं ५ वामबाहुमूलसन्ध्यग्रकेषु। एवं टं ५ दक्षिणपादमूलसन्ध्यग्रकेषु। एवं तं ५ वामपादमूलसन्ध्यग्रकेषु। पं दक्षिणपार्श्वे। फं वामपार्श्वे। बं पृष्ठे। भं नाभौ। मं जठरे। यं हृदि। रं दक्षबाहुमूले। लं ककुदि। वं वामबाहुमूले। शं हृदादिदक्षहस्ते। षं हृदादिवामहस्ते। सं हृदादिदक्षपादे। हं हृदादिवामपादे। लं हृदादुदरे। क्षं हृदादि-मुखे। सर्व्वत्र नमोऽन्तेन न्यसेत्। तथा च।
"ओमाद्यन्तो नमोऽन्तो वा सबिन्दुर्ब्बिन्दु-वर्ज्जितः।
पञ्चाशद्वर्णविन्यासः क्रमादुक्तो मनीषिभिः॥"
इति भट्टः॥*॥
अथ संहारमातृकान्यासः।
तस्या ध्यानं यथा,—
"अक्षस्रजं हरिणपोतमुदग्रटङ्कं
विद्याः करैरविरतं दधतीं त्रिनेत्राम्।
अर्द्धेन्दुमौलिमरुणामरविन्दरामां
वर्णेश्वरीं प्रणमत स्तनभारनम्राम्॥
न्यासस्तु क्षकाराद्यकारान्तः। यथा क्षं नमो हृदादिमुखे इत्यादि॥*॥ अपरञ्च।
"चतुर्धा मातृका प्रोक्ता केवला बिन्दुसंयुता।
सविसर्गा सोभया च रहस्यं शृणु कथ्यते॥
विद्याकरी केवला च सोभया भुक्तिदायिनी।
पुत्रदा सविसर्गा तु सबिन्दुर्व्वित्तदायिनी॥"
विशुद्धेश्वरे।
वाग्भवाद्या च वाक्सिद्ध्यै रमाद्या श्रीप्रवृद्धये।
हृल्लेखाद्या सर्व्वसिद्ध्यै कामाद्या लोकवश्यदा।
श्रीकण्ठाद्यानिमान्न्यस्येत् सर्व्वमन्त्रः प्रसीदति॥"
श्रीविद्याविषये नवरत्नेश्वरे।
"वाग्भवाद्या नमोऽन्ताश्च न्यस्तव्या मातृका-क्षराः।
श्रीविद्याविषये मन्त्री वाग्भवाद्यष्टसिद्धये॥"
इति तन्त्रसारः॥
(मातृ+"ऋतठञ्।"४।३।७८। इति ठञ्। त्रि। मातुरागतम्। यथा, महाभारते। ६। ८७। ६७।
"योऽन्वयो मातृकस्तस्य स एनमभिपेदि-वान्॥")

मातृकेशटः, पुं, (मातृके कुले शटति पुत्ररूपेण गच्छतीति। शट+अच्।) मातुलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मातृनन्दनः, पुं, (मातॄणां नन्दनः पुत्त्र आनन्द-वर्द्धनो वा। कार्त्तिकेयः। यथा,—
"कथं त्वं कृत्तिकापुत्त्रमुक्तवान् तं सुरं गुहम्।
कथञ्च पावकिरसौ कथं वा मातृनन्दनः॥"
इत्यादि वाराहपुराणे स्कन्दोत्पत्तिर्नामाध्यायः॥

मातृमण्डलं, क्ली, (मातॄणां मण्डलम्।) नेत्रयो-र्मध्यम्। तत्तु आसन्नमृत्युर्न पश्यति। यथा-काशीखण्डे ४२ अध्याये।
"अरुन्धतीं ध्रुवञ्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च।
आसन्नमृत्युर्नो पश्येच्चतुर्थं मातृमण्डलम्॥
अरुन्धती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमुच्यते।
विष्णोः पदानि भ्रूमध्यं नेत्रयोर्म्मातृमण्डलम्॥
(यथा च बृहत्संहितायाम्। "मातॄणामपि मातृमण्डलविदो विप्रान् विदुर्ब्रह्मणः॥")

मातृमुखः, पुं, जड़ः। इति हेमचन्द्रः। ३। १६॥

मातृबन्धुः, पुं, (मातुर्बन्धुः।) मातृबान्धवः। यथा। बन्धवस्त्रिविधाः। आत्मबन्धवः पितृ-बन्धवो मातृबन्धवश्चेति। यथोक्तम्।
"आत्मपितृष्वसुः पुत्त्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः।
आत्ममातुलपुत्त्राश्च विज्ञेया ह्यात्मबान्धवाः॥
पितुः पितृष्वसुः पुत्त्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः।
पितुर्मातुलपुत्त्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः॥
मातुः पितृष्वसुः पुत्त्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः।
मातुर्मातुलपुत्त्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः॥"
इति मिताक्षरा॥

मातृबान्धवः, पुं, (मातुर्बान्धवः।) मातृबन्धुः। स च मातामहभगिनीपुत्त्रः। मातामही-भगिनीपुत्त्रः। मातृमातुलपुत्त्रश्च। यथा,—
"मातुः पितृष्वसुः पुत्त्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः।
मातुर्मातुलपुत्त्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम्॥

मातृवाहिनी, स्त्री, (मातरं वहतीति। वह+णिनिः।) वल्गुलापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

काम क्रोधस्तथा लोभो मदो मोहोऽथ पञ्चमः ।
मात्सर्य्यं षष्ठमित्याहुः पैशुन्यं सप्तमं तथा ॥
असूयाष्टमी ज्ञेया इत्येता अष्ट मातरः ।
कामं योगेश्वरीं विद्धि क्रोधं माहेश्वरीं तथा ॥
लोभस्तु वैष्णवी प्रोक्ता ब्रह्माणी मद एव च ।
मोहः स्वयम्भूः कौमारी मात्सर्य्यं चैन्द्रजां विदुः ॥
यमदण्डधरा देवी पैशुन्यं स्वयमेव च ।
असूया वाराह्याख्या इत्येताः परिकीर्त्तिताः ॥
कामादिभिर्गणैरेषा शरीरं परिकीर्त्तितम् ।
यथाह सर्व्वम् [illegible] तथा ते कीर्त्तितं मया ॥
एताभिर्देवताभिश्च तस्य शक्तिस्तु पोषिते ।
अथ गताऽसुरी माया स च सिद्धोऽन्धकोऽभवत् ॥
एतत्ते सर्व्वमाख्यातमात्मविद्यामृतं मया ।
य एतच्छृणुयान्नित्यं मातॄणामुद्भवं शुभम् ॥
तस्य ताः सर्व्वदा देव्यः कुर्व्वन्ति तुष्टिं नृप ॥
यश्चैतत् पठते जन्म मातॄणां पुरुषोत्तम ॥
स धन्यः सर्व्वदा लोके शिवलोकञ्च गच्छति ।
तासाञ्च ब्रह्मणा दत्ता अष्टमी तिथिरुत्तमा ॥
एता यः पूजयेद्भक्त्या बिल्वाहारो नरः सदा ।
तस्य ताः परितुष्टाश्च क्षेमारोग्यं ददन्ति च ॥'
इत्यादि वाराहपुराणे कामादिमातृगणोत्पत्ति नामाध्यायः ॥ अपि च ।
"नष्टेषु तेषु दैत्येषु तयोन्मत्तस्य च प्रमत्तः ।
शरीरेभ्यो विनिष्क्रम्य तद्रूपैश्चण्डिका ययुः ॥
यस्य देवस्य यद्रूपं यथाभूषणवाहनम् ।
तद्वदेव हि तच्छक्तिरसुरान् योद्धुमाययौ ॥
हंसयुक्तविमानाग्रे साक्षसूत्रकमण्डलुः ।
आयाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी साभिधीयते ॥
माहेश्वरी वृषारूढा त्रिशूलवरधारिणी ।
महाहिवलया प्राप्ता चन्द्ररेखाविभूषणा ॥
कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना ।
योद्धुमभ्याययौ दैत्यानम्बिका गुहरूपिणी ॥
तथैव वैष्णवी शक्तिर्गरुडोपरि संस्थिता ।
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गखड्गहस्ताभ्युपाययौ ॥
यज्ञवाराहमतुलं रूपं या बिभ्रतो हरेः ।
शक्तिः साप्याययौ तत्र वाराहीं बिभ्रती तनुम् ॥
नारसिंही नृसिंहस्य बिभ्रती सदृशं वपुः ।
प्राप्ता तत्र सटाक्षेपक्षिप्तनक्षत्रसंहतिः ॥
वज्रहस्ता तथैवैन्द्री गजराजोपरि स्थिता ।
प्राप्ता सहस्रनयना यथा शक्रस्तथैव सा ॥
ततः परिवृतस्ताभिरीशानो देवशक्तिभिः ।
हन्यन्तामसुराः शीघ्रं मम प्रीत्याह चण्डिकाम् ॥
ततो देवीशरीरात्तु विनिष्क्रान्तातिभीषणा ।
चण्डिका शक्तिरत्युग्रा शिवाशतनिनादिनी ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
[illegible] यथा —
"[illegible] राजपत्नी [illegible] च [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥

गर्भधात्री [illegible] च भयात्त्रातुश्च कामिनी ॥
एता वेदप्रणीताश्च सर्व्वेषां मातरः स्मृताः ।
एतास्वपि च सर्व्वासु न्यूनता नास्ति कासु च ॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८५ अध्यायः ।
षोडश मातरो यथा,—
'गुरुपत्नी राजपत्नी देवपत्नी तथा वधूः ।
पितुः स्वसा शिष्यपत्नी भृत्यपत्नी च मातुली ॥
पितृपत्नी भ्रातृपत्नी श्वश्रूश्च भगिनी सुता ।
गर्भधात्रीष्टदेवी च पुंसः षोडश मातरः ॥"
इति तत्रैव ५८ अध्यायः ।
अथ मातृकान्यासः ।

भगवानुवाच ।

'मातृकान्यासमधुना शृणु वेतालभैरव ॥
येन देवत्वमायाति नरोऽपि विहितेन वै ॥
वागब्जाद्योद्भवा देवी मातृका परिकीर्त्तिता ।
तासां सन्ताप्य वर्णानि अक्षराणि स्वरास्तथा ॥
चन्द्रबिन्दुप्रयुक्तानि सर्व्वकामप्रदानि च ।
ऋषिस्तु मातृमन्त्राणां ब्रह्मैव परिकीर्त्तितः ॥
प्रोक्तं छन्दस्तु गायत्री देवता च सरस्वती ।
शरीरशुद्धिप्रश्रयसर्व्वकामार्थसाधने ॥
विनियोगः समुद्दिष्टो मन्त्राणां न्यासपूरणे ।
अकारेण समं कादिवर्गो यः प्रथमः स्मृतः ॥
तैश्चन्द्रबिन्दुसंयुक्तिस्त्वमस्योरन्तरैर्वेहि ।
आकारश्च तथाद्यं च अङ्गुष्ठाभ्यां नमस्तथा ॥
प्रथमं मातृकामन्त्रमङ्गुष्ठद्वयतो न्यसेत् ॥
परे वर्गे स्वरे याहृ ये वान्ये न्यासकर्म्मणि ।
ते सर्वे चन्द्रबिन्दुभ्यां युक्ताः कार्य्यास्तु सर्व्वतः ॥
ह्रस्वेकारश्च वर्गेण दीर्घकारान्तेन तु ।
तर्जन्यां विन्यसेत् सम्यक् स्वाहान्तेन तु पूर्व्ववत् ॥
ह्रस्वोकारटवर्गेण दीर्घोकारान्तेन तु ।
मध्यमायुगले सम्यक् वषडन्तेन विन्यसेत् ॥
एकारादितवर्गेण ऐकारान्तेन चैव हुम् ।
अनामिकायुग्मे विन्यसेत्तत्र भैरव ॥
ओकारादिपवर्गन्तु औकारान्तेन दैत्यकम् ।
वौषडन्तं कनिष्ठायां विन्यसेत् कार्य्यसिद्धये ॥
अंकारादियकारान्तैर्वर्गैः फडन्तकेन च ।
करद्वयतले न्यसेत् पार्श्वद्वये ॥
वषट्कारं विभागे सम्यक् विन्यसेत् ।
[illegible] पूर्व्ववत् क्रमतो न्यसेत् ॥
अङ्गुष्ठाद्युक्तवर्गैस्तु क्रमात् [illegible] ।
[illegible] तु पार्श्वयोः ॥
[illegible] क्रमात् पूर्व्ववद्धरेत् ।
[illegible] तथा ॥
[illegible] तथा [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] पूर्व्ववत् [illegible] ॥
[illegible] तथा ।
[illegible] तथा [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥

सात परतर मन्त्र विदुर्विदां वरिष्ठ हि ।
य सर्व्वकामदं पुण्यं चतुर्व्वर्गफलप्रदम् ॥
वागदेवतां हृदि ध्यात्वा मुहुः सव्यापराणि च ॥
त्रिधा च मातृकामन्त्रे चक्रमेव विदेश्यकम् ।
स वाग्मी पण्डितो धीमान् जायते च वरं कविः ॥
चन्द्रबिन्दुसमायुक्तान् स्वरान् पूर्वान् पठेद्बुधः ।
अक्षराणि च सर्व्वाणि कवर्गाणि पठेत्ततः ॥
अकारादिककारान्तान्येतैस्तु पूर्व्वके ।
वर्णं करगते यश्च पठित्वा दृष्टवक्रम् ।
अभिमन्त्र्य तु सत्तोयं प्रथमं पूरके पिबेत् ॥
कुम्भकेन द्वितीयन्तु तृतीयन्तु रेचके ।
एवं सन्त्रिवारन्तु पीत्वा तोयं विचक्षणः ।
[illegible] पण्डितो भूयात् पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥
त्रिसन्ध्यमथ पीत्वैव मातृकामन्त्रमन्त्रितम् ।
तोयं कवित्वमाप्नोति सत्यात् कामाक्षदेवं च ॥
सततं कुरुते यस्तु मातृकामन्त्रमन्त्रितम् ।
तोयपानं महाभाग पूरककुम्भरेचकैः ॥
स सर्व्वकामान् सम्प्राप्य पुत्रपौत्रसमन्वितान् ।
भुक्त्वा महाकविर्लोके बलवान् सत्यविक्रमः ॥
सर्व्वेषु वल्लभो भूत्वा चान्ते मोक्षमवाप्नुयात् ।
राजानमथवा राजभार्य्यां पुत्रमथापि वा ॥
वशीकरोति न चिरात् मातृकामन्त्रपालकः ।
न्यासक्रमे क्रमः प्रोक्तो वर्णक्रम इहैव तु ॥
अपराङ्कां क्रमेणाथ तोयपानं समाचरेत् ।
ये ये मन्त्रा देवतानामन्येषामथ रक्षसाम् ।
ते मन्त्रा मातृकामन्त्रे नित्यमेव प्रतिष्ठिताः ।
सर्व्वमन्त्रमयश्चाथ सर्व्वदेवमयस्तथा ।
चतुर्व्वर्गप्रदश्चायं मातृकामन्त्र उच्यते ।
इति ते कथितः पुत्र । मातृकान्यास उत्तमः ॥"
इति श्रीकालिकापुराणे मातृकान्यासः ७८ अ ॥

अथ तस्य प्रयोगः ।

अस्य मातृकामन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्रीच्छन्दो मातृकासरस्वती देवता हलो बीजानि स्वराः शक्तयो मातृकान्यासे विनियोगः । शिरसि ॐ ब्रह्मणे ऋषये नमः । मुखे ॐ गायत्रीच्छन्दसे नमः । हृदि ॐ मातृकासरस्वत्यै देवतायै नमः । गुह्ये ॐ व्यञ्जनेभ्यो बीजेभ्यो नमः । पादयोः ॐ स्वरेभ्यः शक्तिभ्यो नमः । तथा च शारदायाम् ।
"मातृकायाः प्रवक्ष्यामि । न्यसेत् [illegible] बीजम् ।
[illegible] एव [illegible] मातृकोच्यते ।
देवता मातृकादेवी बीजं व्यञ्जनमुच्यते ।
[illegible] । षडङ्गन्यासमाचरेत् ॥"
तत्र षडङ्गन्यासः । अं कं खं गं घं ङं आं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । इं चं छं जं झं ञं ईं तर्जनीभ्यां स्वाहा । उं टं ठं डं ढं णं ऊं मध्यमाभ्यां वषट् । एं तं थं दं धं नं ऐं अनामिकाभ्यां हुम् । ओं पं फं बं भं मं औं कनिष्ठाभ्यां वौषट् । अं यं रं लं वं शं षं सं हं ळं क्षं अः

यं अः करतलपृष्ठाभ्यां फट्। एवं हृदयादिषु। अं कं ५ आं हृदयाय नमः। इत्यादि। तथा च ज्ञानार्णवे।
"अं आं मध्ये कवर्गन्तु इं ईं मध्ये चवर्गकम्।
उं ऊं मध्ये टवर्गन्तु एं ऐं मध्ये तवर्गकम्॥
ओं औं मध्ये पवर्गन्तु बिन्दुयुक्तं न्यसेत् प्रिये!।
अनुस्वारविसर्गान्तर्यश्चवर्गौ सलक्षकौ॥
हृदयञ्च शिरो देवि! शिखा कवचकं तथा।
नेत्रमस्त्रं न्यसेत् ङेऽन्तं नमः स्वाहा क्रमेण तु॥
वषट् हुं वौषडन्तञ्च फडन्तं योजयेत् प्रिये!।
षडङ्गोऽयं मातृकायाः सर्व्वपापहरः स्मृतः॥"*॥
अथान्तर्मातृकान्यासः।
अकारादिषोड़शस्वरान् सबिन्दून् षोड़शदलकमले कण्ठमूले न्यसेत्। ककारादिद्वादशवर्णान् सबिन्दून् द्वादशदलकमले हृदये न्यसेत्। डकारादिदशवर्णान् सबिन्दून् दशदलकमले नाभौ न्यसेत्। बकारादिषड्वर्णान् सबिन्दून् षड्दलकमले लिङ्गमूले न्यसेत्। वकारादि-चतुरो वर्णान् सबिन्दून् चतुर्दलकमले मूलाधारे न्यसेत्। हक्षवर्णद्वयं सबिन्दुं द्विदलपद्म-भ्रूमध्ये न्यसेत्। तथा च ज्ञानार्णवे।
"द्व्यष्टपत्राम्बुजे कण्ठे स्वरान् षोड़श विन्यसेत्।
द्वादशच्छदहृत्पद्मे कादीन् द्वादश विन्यसेत्॥
दशपत्राम्बुजे नाभौ डकारादीन्न्यसेद्दश।
षट्पत्रमध्ये लिङ्गस्थे बकारादीन्न्यसेच्च षट्॥
आधारे चतुरो वर्णान्न्यसेद्वादीन् चतुर्द्दले।
हक्षौ भ्रूमध्यगे पद्मे द्विदले विन्यसेत् प्रिये!॥"
अगस्त्यसंहितायाम्।
"एकैकवर्णमेकैकपत्रान्ते विन्यसेत् प्रिये!।
एवमन्तः प्रविन्यस्य मनसातो बहिर्न्यसेत्॥"*॥
वैष्णवे तु।
एकैकवर्णमुच्चार्य्य मूलाधाराच्छिरोऽन्तकम्।
नमोऽन्तमिति विन्यास आन्तरः परिकीर्त्तितः॥
अथान्तर्मातृकान्यासो मूलाधारे चतुर्द्दले।
सुवर्णाभे व श ष स चतुर्व्वर्गविभूषिते॥
षड्दले वैद्युतनिभे स्वाधिष्ठानेऽनलत्विषि।
ब भ मैर्य्य र लैर्युक्ते वर्णैः षड्भिश्च सुव्रते!॥
मणिपूरे दशदले नीलजीमूतसन्निभे।
डादिफान्तदलैर्युक्ते बिन्दूद्भासितमस्तकैः॥
अनाहते द्वादशारे प्रवालरुचिसन्निभे।
कादिठान्तदलैर्युक्ते योगिनां हृदयङ्गमे॥
विशुद्धे षोड़शदले धूम्राभे स्वरभूषिते।
आज्ञाचक्रे तु चन्द्राभे द्विदले हक्षलाञ्छिते॥
सहस्रारे हिमनिभे सर्व्ववर्णविभूषिते।
अकथादित्रिरेखात्म ह ल क्ष त्रयभूषिते॥
तन्मध्ये परबिन्दुञ्च सृष्टिस्थितिलयात्मकम्।
एवं समाहितमना ध्यायेन्न्यासोऽयमान्तरः॥"
ततो बाह्यमातृकाध्यानम्।
"पञ्चाशल्लिपिभिर्विभक्तमुखदोःपन्मध्यवक्षःस्थलां भास्वन्मौलिनिबद्धचन्द्रशकलामापीनतुङ्गस्तनीम्। मुद्रामक्षगुणं सुधाढ्यकलसं विद्याञ्च हस्ताम्बुजै-र्बिभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवतामाश्रये॥"
एवं ध्यात्वा न्यसेत्। तत्राङ्गुलिनियमस्तन्त्रे।
"ललाटेऽनामिकामध्ये विन्यसेन्मुखपङ्कजे।
तर्ज्जनीमध्यमानामा वृद्धानामे च नेत्रयोः॥
अङ्गुष्ठं कर्णयोर्न्यस्य कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ नसोः।
मध्यास्तिस्रो गण्डयोश्च मध्यमाञ्चोष्ठयोर्न्यसेत्॥
अनामां दन्तयोर्न्यस्य मध्यमामुत्तमाङ्गके।
मुखेऽनामां मध्यमाञ्च हस्तपादे च पार्श्वयोः॥
कनिष्ठानामिकामध्यास्तास्तु पृष्ठे च विन्यसेत्।
ताः साङ्गुष्ठा नाभिदेशे सर्व्वाः कुक्षौ च विन्यसेत्॥
हृदये च तलं सर्व्वं अंसयोश्च ककुन्मुखे।
हृत्पूर्व्वं हस्तपत्कुक्षि मुखेषु तलमेव च॥
एतास्तु मातृकामुद्राः क्रमेण परिकीर्त्तिताः।
अज्ञात्वा विन्यसेद्यस्तु न्यासः स्यात्तस्य निष्फलः॥"
गौतमीये।
"ललाटमुखवृत्ताक्षिश्रुतिघ्राणेषु गण्डयोः।
ओष्ठदन्तोत्तमाङ्गास्यदोःपत्सन्ध्यग्रकेषु च॥
पार्श्वयोः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेंऽसके।
ककुद्यंसे च हृत्पूर्व्वं पाणिपादयुगे तथा।
जठराननयोर्न्यस्येन्मातृकार्णान् यथाक्रमात्॥"
तद्यथा। अं नमो ललाटे। आं नमो मुखवृत्ते। इं ईं चक्षुषोः। उं ऊं कर्णयोः। ऋं ॠं नसोः। ऌं ॡं गण्डयोः। एं ओष्ठे। ऐं अधरे। ओं ऊर्द्ध्वदन्ते औं अधोदन्ते। अं ब्रह्मरन्ध्रे। अः मुखे। कं दक्षबाहुमूले। खं कूर्परे। गं मणिबन्धे। घं अङ्गुलिमूले। ङं अङ्गुल्यग्रे। एवं चं ५ वामबाहुमूलसन्ध्यग्रकेषु। एवं टं ५ दक्षिणपादमूलसन्ध्यग्रकेषु। एवं तं ५ वामपादमूलसन्ध्यग्रकेषु। पं दक्षिणपार्श्वे। फं वामपार्श्वे। बं पृष्ठे। भं नाभौ। मं जठरे। यं हृदि। रं दक्षबाहुमूले। लं ककुदि। वं वामबाहुमूले। शं हृदादिदक्षहस्ते। षं हृदादिवामहस्ते। सं हृदादिदक्षपादे। हं हृदादिवामपादे। लं हृदाद्युदरे। क्षं हृदादिमुखे। सर्व्वत्र नमोऽन्तेन न्यसेत्। तथा च।
"ओमाद्यन्तो नमोऽन्तो वा सबिन्दुर्बिन्दुवर्ज्जितः।
पञ्चाशद्वर्णविन्यासः क्रमादुक्तो मनीषिभिः॥"
इति भट्टः॥*॥
अथ संहारमातृकान्यासः।
तस्या ध्यानं यथा,—
"अक्षस्रजं हरिणपोतमुदग्रटङ्कं
विद्याः करैरविरतं दधतीं त्रिनेत्राम्।
अर्द्धेन्दुमौलिमरुणामरविन्दरामां
वर्णेश्वरीं प्रणमत स्तनभारनम्राम्॥"
न्यासस्तु क्षकाराद्यकारान्तः। यथा क्षं नमो हृदादिमुखे इत्यादि॥*॥ अपरञ्च।
"चतुर्धा मातृका प्रोक्ता केवला बिन्दुसंयुता।
सविसर्गा सोभया च रहस्यं शृणु कथ्यते॥
विद्याकरी केवला च सोभया मुक्तिदायिनी।
पुत्त्रदा सविसर्गा तु सबिन्दुर्व्वित्तदायिनी॥"
विशुद्धेश्वरे।
वाग्भवाद्या च वाक्सिद्ध्यै रमाद्या श्रीप्रदा स्मृता।
हृल्लेखाद्या सर्व्वसिद्ध्यै कामाद्या लोकवश्यदा।
श्रीकण्ठाद्यानिमान्न्यसेत् सर्व्वमन्त्रः प्रसीदति॥"
श्रीविद्याविषये नवरत्नेश्वरे।
"वाग्भवाद्या नमोऽन्ताश्च न्यस्तव्या मातृकाक्षराः।
श्रीविद्याविषये मन्त्री वाग्भवाद्यष्टसिद्धये॥"
इति तन्त्रसारः॥
(मातृ + "ऋतष्ठञ्।" ४। ३। ७८। इति ठञ्। त्रि। मातुरागतम्। यथा, महाभारते। ६। ८७। ६७।
"योऽन्वयो मातृकस्तस्य स एनमभिपेदिवान्॥")

मातृकेशटः, पुं, (मातृके कुले शटति पुत्त्ररूपेण गच्छतीति। शट + अच्।) मातुलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मातृनन्दनः, पुं, (मातॄणां नन्दनः पुत्त्र आनन्दवर्द्धनो वा। कार्त्तिकेयः। यथा,—
"कथं त्वं कृत्तिकापुत्त्रस्त्वावान् त्वं सुरं गुहम्।
कथञ्च पावकिरसौ कथं वा मातृनन्दनः॥"
इत्यादि वाराहपुराणे स्कन्दोत्पत्तिर्नामाध्यायः॥

मातृमण्डलं, क्ली, (मातॄणां मण्डलम्।) नेत्रयोर्मध्यम्। तत्तु आसन्नमृत्युर्न पश्यति। यथा, काशीखण्डे ४२ अध्याये।
"अरुन्धतीं ध्रुवञ्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च।
आसन्नमृत्युर्नो पश्येच्चतुर्थं मातृमण्डलम्॥
अरुन्धती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमुच्यते।
विष्णोः पदानि भ्रूमध्यं नेत्रयोर्मातृमण्डलम्॥"
(यथा च बृहत्संहितायाम्। "मातॄणामपि मातृमण्डलविदो विप्रान् विदुर्ब्रह्मणः॥")

मातृमुखः, पुं, जड़ः। इति हेमचन्द्रः। ३। १६॥

मातृबन्धुः, पुं, (मातुर्बन्धुः।) मातृबान्धवः। यथा। बन्धवस्त्रिविधाः। आत्मबन्धवः पितृबन्धवो मातृबन्धवश्चेति। यथोक्तम्।
"आत्मपितृष्वसुः पुत्त्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः।
आत्ममातुलपुत्त्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः॥
पितुः पितृष्वसुः पुत्त्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः।
पितुर्मातुलपुत्त्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः॥
मातुः पितृष्वसुः पुत्त्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः।
मातुर्मातुलपुत्त्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः॥"
इति मिताक्षरा॥

मातृबान्धवः, पुं, (मातुर्बान्धवः।) मातृबन्धुः। स च मातामहभगिनीपुत्त्रः। मातामहीभगिनीपुत्त्रः। मातृमातुलपुत्त्रश्च। यथा,—
"मातुः पितृष्वसुः पुत्त्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः।
मातुर्मातुलपुत्त्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम्॥

मातृवाहिनी, स्त्री, (मातरं वहतीति। वह + णिनिः।) वल्गुलापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

मातृप्राशित पु, (मात्रा प्राशित । स्नेहाधिक्यात् केवल मात्रैव प्राशित न तु पित्रा चाप्यान्यैरिति भाव ।) मूर्ख । इति हेमचन्द्र । ३ । १६ ॥

मातृष्वसा स्त्री, (मातु स्वसा । 'मातृपितृभ्यां स्वसा ।' ८ । ३ । ८४ । इति षत्वम् ।) मातृभगिनी । मासी इति भाषा । सा मातृतुल्या यथा —

मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा ।
श्वश्रू पूर्व्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्त्तिता ॥'
इति दायभाग ॥

मातृष्वसेय पु (मातृष्वसुरपत्य पुमान् । मातृष्वसृ + "मातृष्वसुश्च ।' ४ । १ । १३४ । इत्यत्र छणप्रत्ययौ ढकिलोपश्च ।" इति काशिकोक्ते ढक ।) मातृष्वसृपुत्र । मासितुता भाइ इति भाषा । तत्पर्याय । मातृष्वस्रीय २ । इति हेमचन्द्र । ३ । २०९ ॥

मातृष्वसेयी स्त्री, (मातृष्वसुरपत्य स्त्री । मातृष्वसृ + मातृष्वसुश्च । ४ । १ । १३४ । इति ढक । ढकिलोपश्च । ङीष ।) मातृभगिनी कन्या । इत्यमर । २ । ६ । २५ । मासितुता भगिनी । इति भाषा । (टावन्तोऽप्ययं शब्द । यथा, महाभारते । १ । २२३ । ५ ।

(मम मातृष्वसेया त्व माता दाशार्हवंशी मम ।')

मातृष्वस्रीय, पु, (मातृष्वसुरपत्य पुमान् । मातृष्वसृ + "मातृष्वसुश्च ।" ४ । १ । १३४ । इति छण ।) मातृभगिनीपुत्र । इत्यमर । २ । ६ । २५ । मासितुता भाइ इति भाषा ।

मातृष्वस्रीया, स्त्री, (मातृष्वस्रीय + टाप ।) मातृभगिनीकन्या । इत्यमर । २ । ६ । २५ । मासितुता भगिनी इति भाषा ॥

मातृस्थिकी स्त्री, चामुक । इति शब्दरत्नावली ।

मात्र, क्ली, (मीयत इति । मा + त्रन् ।) कात्स्न्यम् । अवधारणम् । इत्यमर ।३।३।१७० । कात्स्न्ये यथा चौरमात्र न विश्वसेत । अवधारणे यथा पयोमात्र भुङ्क्ते । इति तट्टीकायां भरत ॥

मात्रा स्त्री (मीयत अनया । मा + 'हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् । उणा० ४।१६८ इति त्रन् टाप ।) परिच्छद । अल्प । परिमाणम् । इत्यमर । ३।३।१७० । परिच्छदा इत्यन्यानि । अल्पे यथा । शाकमात्रा । परिमाणे यथा । किं इर्स्तिमात्रोऽभूत । इति तट्टीकायां भरत । (यथा, कुमारसम्भवम् ।५८ २। 'अङ्गुलमात्रं भवति मात्रा ।) कर्णभूषा । वित्तम् । अक्षरावयव । इति मेदिनी । रे ७४ ॥ । (छन्दसां पूर्णार्थमस्मिन् । यथा, श्रुतबोधे ।

"यस्या पादे प्रथमे द्वादश मात्रा तथा तृतीयेऽपि ।")

कालविशेष । यथा, —

स्वाङ्गेन यावता पाणि पर्य्येति जानुमण्डल ।
सा मात्रा कविभि प्रोक्ता ह्रस्वदीर्घप्लुते मता ॥
इति प्राचीना ॥

अपि च ।

"वामजानुनि तद्धस्तभ्रमण यावता भवेत ।
कालेन मात्रा सा ज्ञेया मुनिभिर्वेदपारगै ॥'
इति तन्त्रसार ॥

इन्द्रियवृत्ति । यथा, —

"मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय । शीतोष्णसुखदु खदा ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥
इति भगवद्गीता ॥

"मीयन्ते आभिर्विषया मात्रा इन्द्रियवृत्तय ।'
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।

इन्द्रियम् । इति पूर्व्वोक्तश्लोकटीकायां मधुसूदनसरस्वती ॥ अग्र । यथा —

'न योषिद्भ्य पृथगस्त्यादवसानदिनादृते ।
स्वभर्तृपितृमातृभ्य स्वपूरिरार्षे यत स्मृता ॥'
इति आह्निकतत्त्वम् ॥

(प्रिलोचय । यथा ऋग्वेदे । ३ । ४ । ६ । ३ ।

'प्र मात्राभी रिरिचे ।'

"मात्राभि मीयन्ते परिच्छिद्यन्त इति मात्रा प्रिलोचया ।" इति तद्भाष्ये सायन । शक्ति । यथा पञ्चतन्त्रे । १ । ३५९ । "का मात्रा खलु इस्य यो मम प्रहर्षन दूरविष्यति ।" अवयव । यथा, सभौ । ७ । ४ ।

"चन्द्रविशेषयोरेव मात्रानिर्द्धृत्य शास्वती ।"

"मात्रा अवयवा ।' इति तट्टीकायां मेधातिथि ॥ रूपम् । यथा भागवते । २।५।२५ ।

"तस्य मात्रा गुण शब्द ।" "मात्रा रूप्यं रूपम् ।" इति तट्टीकायां स्वामी ।)

मात्सर्य्य, क्ली (मत्सर + ष्यञ ।) मत्सरस्य भाव । परशुभद्वेष । यथा, —

"मामाचिरायैकतर प्रमाण
वयसामनाधिप्रवरपि दर्पी ।
आत्मप्रयरागोपहतात्मना हि
स्खलन्ति साधुष्वपि मानसानि ॥
इति भारवौ ३ अध्या० ॥

मात्सिक त्रि (मत्स्योऽस्य पण्यम् । "तदस्य पण्यम् ।" ४ । ४ । ५१ । इति मत्स्य + ठक ।) जालिक । मत्स्यघातक । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

माथ र कुन्थे । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा० पर० सक० सेट ।) र, मान्थति । कुन्थो वधक्लेशौ । इति दुर्गादास ॥

माथ, पुं (मथ्यते पीड्यते जन्तु अस्मिन् । माथ + घञ । अन्येष्विपि दृश्यत इति वा । लिपा सकात् कुमभाव ।) पन्था । इति त्रिकाण्डशेष । (मथ + भावे घञ ।) मन्थनम् । इति शब्दरत्नावली ।

माथुर पुं, (मथुरा + अण ।) मथुरायां आगत । इति मुग्धबोधव्याकरणम् । (तत्र जात इत्यत्र वा । मथुरायाता । यथा, कथासरित्सागरे । ४६ । ७३ ।

"तत्र स इष्टवकुलकञ्जस्तो पुरुषोऽत्रवीत ।
सुभ्रु । मदनपालाख्यो वणिक्पुत्रोऽस्मि माथुर ॥"

अन्येन कृता माथुरेण प्रोक्ता । 'तेन प्रोक्तम् ।' ४ । ३ । १०१ । इति अण ङीप । माथुरी वृत्ति । इति व्याकरणम् ।)

माद पु, (मादयत इति मद + घञ । वृद्धभाव ।) दर्प । इत्यमर । ३ । २ । १२ । हर्ष । इति तट्टीकायां भरत । मत्तता । इति शब्दरत्नावली ॥

मादक, पु (मादयति वर्षागमे हृष्यतीति । मद + ण्वुल ।) दात्यूहपक्षी । इति शब्दमाला । (मादयति स्वगुणेन भृतानीति । मद + णिच ण्वुल ।) मदकारकद्रव्ये त्रि । (यथा देवी भागवते । १ । १४ । ६४ ।

'इन्द्रियाणि महाभाग । मादकानि हानि चितम् ।
अदारस्य दुरन्तानि पञ्चैव मनसा सह ।")

मादन, क्ली (मा द्यति विरहिण । इति मद + णिच + ल्यु ।) लवङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका । (मादयतीति मद + णिच + ल्यु ।) हर्षकारिणि त्रि ।)

मादन पु (मादयति चित्तविकारमुत्पादयतीति । मद + णिच + ल्यु ।) कामदेव । मदनवृक्ष । धुस्तूर । इति केचित ॥

मादनी, स्त्री (मा न्न + क्रियां ङीप ।) माकन्दी । इति राजनिर्घण्ट । विजया । इति भावप्रकाश ॥

मादृश त्रि (अहमिव दृश्यत इति । दृश + "त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ।' ३।२।६० । इति कञ ।) मत्तुल्य । इति व्याकरणम् । (यथा, महाभारते । ७ । १०८ । ८९ ।

"तस्य त्व पदवीं गच्छ गच्छेयुस्त्वादृशा यथा ।
तादृशस्त्वदृशे काले मादृशैरभिचोदित ।
कथ नु भार्य्या पार्थानां तव लब्धा । वसौ विभो ॥

धृतराष्ट्रस्य भगिनी सभां दृष्ट्वा मादृशी ।")

माद्री स्त्री, (मद्रे जाता । मद्र + अण ङीप । भर्गादित्वात् न प्रत्ययलुक ।) पाण्डुराजपत्नी । सा सर्गीभूतस्य सुते प्राणात् मैथुनरहितस्य स्वामिन आज्ञया अश्विनीकुमाराभ्यां नकुल सहदेवौ जनयामास । इति महाभारतसीभागवतमतम् । (यथा, महाभारते ।१।६७।१५८।

"कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिश्च सुबलात्मजा ।")

अतिविषा । इति राजनिर्घण्ट ।

माद्रीपति, पु, (माद्र्या पति ।) पाण्डुराज । इति शब्दरत्नावली ।

माधव, पु, (मधुकुलस्य सद्योरपत्य पुमान । इति मधु + अण । मा लक्ष्मीस्तस्या धव । माया विद्याया धव इति वा ।) विष्णु । तस्य व्युत्पत्ति यथा —

"मा च ब्रह्मरूपा मा मधुमहतिरीश्वरी ।

नारायणीति विख्याता विष्णुमाया सनातनी ॥
महालक्ष्मीस्वरूपा च वेदमाता सरस्वती ।
राधा वसुन्धरा गङ्गा तासां स्वामी च
माधवः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥
(यथा, महाभारते । ५ । ७० । ४ ।
"मौनाद्ध्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत !
माधवम् ।")
तन्नाममाहात्म्यं यथा,—
"ओमित्येकाक्षरे मन्त्रे स्थितः सर्व्वगतो हरिः ।
माधवायेति वै नाम धर्म्मकामार्थमोक्षदम् ॥"
इति वह्निपुराणम् ॥
(मधोर्वसन्तस्यायम् मधूनि मधुमन्ति कुसुमानि
यस्मिन् वा । मधु + "मधोर्ञ च ।" ४ । ४ ।
१२९ । इति ञः ।) वैशाखमासः । इत्यमरः ।
१ । ४ । १६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ११७।२७ ।
"स तेन सख्या सहितो जगामाम्रतटं वनम् ।
पत्नीभिः स समं रन्तुं माधवे मासि पार्थिव ! ॥"
(मधु + स्वार्थे अण् ।) वसन्तः । इति विश्वः ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । १६ । ८ । "मधुमाधवौ
वसन्तः ।"
"माधवप्रथमे मासि नभस्यप्रथमे पुनः ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
माधवनभस्यसहस्यानां यथासंख्यं वैशाख-
भाद्रपौषाणां सुश्रुतेऽभिहितत्वात् तेषां प्रथमे-
ऽर्द्धेऽवयवर्त्तिनि मासि चैत्रादौ विषय इति
निष्कर्षः । इति चरकटीकाकृदभिप्रायः ॥)
मधुकवृक्षः । कृष्णमुद्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(भौत्यमन्वन्तरीयसप्तर्षीणामन्यतम ऋषि-
विशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १०० । ३१ ।
"अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च शुचिर्मुक्तोऽथ माधवः ।
शुक्रोऽजितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षयः स्मृताः ॥"
सायनाचार्य्यस्य भ्राता । यथा, सायनकृतधातु-
वृत्तौ । इति पूर्व्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वर-
कम्पराजसुतसङ्गमराजमहामन्त्रिणा सायन-
पुत्त्रेण माधवसहोदरेण सायनाचार्य्येण विर-
चिता माधवीया धातुवृत्तिः ॥)
माधविका, स्त्री, (माधवी + कन् टाप् । पूर्व्व-
ह्रस्वश्च ।) माधवीलता । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
माधवी, स्त्री, (मधौ साधुपुष्प्यति । मधु + "कालात्
साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ।" ४ । ३ । ४३ । इत्यण् ।
ङीप् ।) स्वनामख्यातपुष्पलता । तत्पर्य्यायः ।
अतिमुक्तः २ पुण्ड्रकः ३ वासन्ती ४ लता ५ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ७२ ॥ अतिमुक्तकः ६
माधविका ७ माधवीलता ८ । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ चन्द्रवल्ली ९ सुगन्धा १० भ्रमरोत्सवा
११ भृङ्गप्रिया १२ मदलता १३ भूमिमण्डप-
भूषणा १४ वसन्तदूती १५ । इति जटाधरः ॥
लतामाधवी १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
देवीभागवते । १ । १२ । ७ ।
"आम्रैर्नीपैर्मधूकैश्च माधवीमण्डपावृताम् ।")
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषाय-
त्वम् । मदगन्धित्वम् । पित्तकासव्रणदाहशोष-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"माधवी स्यात्तु वासन्ती पुण्ड्रको मण्डकोऽपि
च ।
अतिमुक्तो विमुक्तश्च कामुको भ्रमरोत्सवः ॥
माधवी मधुरा शीता लघ्वी दोषत्रयापहा ।"
इति भावप्रकाशः ॥
सितिः । मधुशर्करा । कुट्टनी । (मधुनो विकार
इत्यण् ङीप् ।) मदिरा । इति मेदिनी । वे,
४६—४७ । (यथा, महाभारते । ४ । १५ । ३ ।
"अस्ति मे भवनं दिव्यं त्वदर्थमुपकल्पितम् ।
एहि तत्र मया सार्द्धं पिबस्व मधुमाधवीम् ॥"
माधवस्येयमित्यण् ङीप् । तत्प्रियत्वात्तथा-
त्वम् ।) तुलसी । इति शब्दमाला ॥ (मधौ वसन्ते
सेव्यार्चनीयेति अण् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ माधवस्य पत्नी च ॥ (मधुवंशजा कन्या ।
यथा, महाभारते । १।९५।१२ । 'जनमेजयः
खल्वनन्तां नामोपयेमे माधवीं तस्यामस्य जज्ञे
प्राचिन्वान् ॥')
माधवीलता, स्त्री, (माधवाख्या लता ।) स्वनाम-
ख्यातपुष्पलता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
माधवेष्टा, स्त्री, (माधवस्य इष्टा ।) वाराहीकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
माधवोचितं, क्ली, (माधवस्योचितम् । सुगन्धि-
त्वात् तथात्वम् ।) कक्कोलकम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य कक्कोलशब्दे
ज्ञातव्यः ॥)
माधवोद्भवः, पुं, (माधवादुद्भवोऽस्य ।) राजा-
दनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
माधुकः, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ४८ । २० ।
"मैरेयकश्च वैदेहः सम्प्रसूतोऽथ माधुकम् ॥")
माधुमताः, पुं, (मधुमत्सु भवाः । मधुमत् +
"कच्छादिभ्यश्च ।" ४ । २ । १३३ । इत्यण् ।)
काश्मीरदेशभवाः । इति हेमचन्द्रः । ४।२४॥
माधुरं, क्ली, (मधु अस्ति अस्य अस्मिन् वेति ।
मधु + "ऊषसुषिमुष्कमधो रः ।" ५।२।१०७।
इति रः । ततः स्वार्थेऽण् ।) मल्लिका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (मधुरात् सम्भवतीत्यण् ।)
मधुरसम्भवे, त्रि ॥
माधुरी, स्त्री, (माधुर + गौरादित्वात् ङीष् ।)
मद्यम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ माधुर्य्यम् । यथा,
"तानि स्पर्शसुखानि ते च तरलाः स्निग्धा
दृशोर्विभ्रमा-
स्तद्वक्त्राम्बुजसौरभं स च सुधास्यन्दी गिरां
वक्रिमा ।
सा बिम्बाधरमाधुरीति विषयासङ्गेऽपि चेन्मा-
नसं
तस्यां लग्नसमाधि हन्त विरहव्याधिः कथं
वर्द्धते ॥"
इति गीतगोविन्दे ३ सर्गे ॥
माधुर्य्यं, क्ली, (मधुरस्य भावः । मधुर + "वर्ण-
दृढादिभ्यः ष्यञ् च ।" ५।१।१२३ । इति ष्यञ् ।)
मधुरस्य भावः । मधुरत्वम् । इति हेमचन्द्रः ।
३ । १७३ । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने एका-
दशाध्याये ।
"माधुर्य्यं भजतेऽत्यर्थं तीक्ष्णभावं विसृष्यति ॥")
लावण्यम् । यथा,—
"रूपं किमप्यनिर्व्वाच्यं तनोर्माधुर्य्यमुच्यते ।"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
पाञ्चालीरीतिविशिष्टकाव्यगुणः । यथा,—
"मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ।"
इति साहित्यदर्पणे ९ परिच्छेदः ॥ तस्य लक्षणं
यथा, साहित्यदर्पणे ८ परिच्छेदे ।
"चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्य्यमुच्यते ।
सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ॥
मूर्ध्नि वर्गान्त्यवर्णेन युक्ताष्ट ट ड ढान् विना ।
रणौ लघू च तद्व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः ॥
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ।"
(नायिकानामयत्नजोऽलंकारविशेषः । यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १२८ ।
"सर्व्वावस्थाविशेषेषु माधुर्य्यं रमणीयता ।")
"सङ्क्षोभेष्वप्यनुद्वेगो माधुर्य्यं परिकीर्त्तितम् ।"
सात्त्विकनायकगुणभेदः । यथा, तत्रैव ।३।६१।
माध्यन्दिनं, त्रि, (मध्ये भवम् । मध्य + "अन्तः-
पूर्व्वपदात् ठञ् ।" ४।३।६० । इत्यत्रकाशिका
सूत्रवृत्तौ "मध्यो मध्यं दिनण् चास्मात् ।"
इति दिनण् ।) मध्यमम् । इति हेमचन्द्रः ।
६ । ८६ ॥ (मध्यन्दिनसम्बन्धि । यथा, ऋग्वेदे ।
३ । २८ । ४ ।
"माध्यन्दिने सवने जातवेदः पुरोडाशमिह
कवे ! जुषस्व ।"
"माध्यन्दिने मध्यन्दिनसम्बन्धिनि" तथा "माध्य-
न्दिने मध्ये दिनस्येदमित्यर्थे उत्सादित्वादञ्
जित्वादादिवृद्धिः जित्वादेवाद्युदात्तत्वम् ।" इति
च तद्भाष्ये सायनः ॥ मध्यन्दिनेन प्रोक्ताधीता
वा । इत्यण् ङीप् । शुक्लयजुर्वेदस्य शाखाभेदः ।
यथा, आश्वलायनीयश्रौतसूत्रे । ५ । ५ । १८ ।
"पिबा सोममभिसृयतदै इति तिस्रोऽर्वाङेहि
सोमकामं त्वाहुरयमयं सोमस्यमेद्र्यर्वाङिन्द्राय
सोमाः प्र दिवो विदाना च्या पूर्णो अस्य कलशः
स्वाहेति माध्यन्दिन्यः ।")
माध्यमं, त्रि, (मध्ये भवं । मध्य + "अन्तःपूर्व्वपदाट्
ठञ् ।" ४ । ३ । ६० । इत्यस्य काशिकासूत्र-
वृत्तौ "मण्मीयौ च प्रत्ययौ वक्तव्यौ ।" इति
मण् ।) मध्ये भवम् । यथा,—
"मध्यमं माध्यमं मध्यमीयं माध्यन्दिनञ्च तत् ।"
इति हेमचन्द्रः । ६ । ८६ ॥
माध्यस्थ्यं, क्ली, (मध्यस्थ + ष्यञ् ।) मध्यस्थस्य
भावः । मध्यस्थकरणम् । यथा, कुमारसम्भवे ।
१ । ५२ ।
"अयाचितारं नहि देवदेव-
मद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक ।

अथर्वणाभङ्गभयेन साधु
माध्वस्यामिदेऽप्यवलम्बतेऽर्थे ।"

माध्वकं, क्ली, (माध्वीकं । पृषोदरादित्वादीकारस्याकारः ।) माध्वीकम् । इत्यमरटीकायां भानुदीक्षितः ॥

माध्वी, स्त्री, (मधुनो विकारः । मधु + अण् । ङीप् । "सारघात्साराघाल्लमाध्वीति ।" ६ । ४ । १७५ । अपि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते ।) मद्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मध्वादिजाता सुरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनौ । ११ । ९५ ।
'गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।"
मधु मधुररसोऽस्यस्य कण्टकावच्छेदे अण् ।) मधुरकण्टकमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मधुमति, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ७१ । १ ।
'दिवानक्तं माध्वी त्रासीथां नः ।'
हे माध्वी । मधुमन्तौ । इति तद्भाष्ये सायनः ॥ गर्भिणीविषये । यथा, मात्स्ये । १२० । ७१ ।
'तैश्च प्राणा च माध्वी च द्वे नद्यौ सम्प्रयातासाम् ।')

माध्वीकं, क्ली, (माध्वी + स्वार्थे कन् ।) मधूकपुष्पकृतमद्यम् । तत्पर्य्यायः । मध्वासवः २ माधवकः ३ मधु ४ । इत्यमरः । २ । १० । ४१ ॥ मधुमाध्वीकमित्येकं नामेति केचित् । पूर्व्वौ द्वौ पुष्पमद्ये । (यथा, महाभारते । २ । ६६० । ८ ।
'कथं हि पीत्वा माध्वीकं पीत्वा च मधुमाधवीम् ।
लोभं सौवीरके कुर्य्यान्नारी काचिदिति स्मरे ॥')
पटौ द्वौ द्राक्षाविकारे । इति भरतः ॥ माद्वीकमिति वा पाठः । इति रमानाथः । माध्वीकस्थाने माध्वकमिति भानुदीक्षितः ॥ (मधु । यथा, नैषधे । १९ । २३ ।
'अयसु मलिने माध्वीकं वा न वाऽभिमतवासः ।
कुसुमकरन्दौघे कुम्भमरिभ्रमरीनिकरः ।
इह तु पिबति रात्रीतटे रथाङ्गविहङ्गमा
मधु निजधववक्त्राम्भोजाधुनाऽधरनामकम् ॥'
माध्वीकं मकरन्दम् । इति तट्टीकायां नारायणः ॥) तत्पर्य्यायो यथा —
मधुमाध्वीकमाध्वीकमाद्यमारध्वमीरितम् ।
मक्षिकावरटीभृङ्गवातपुष्परसोद्भवम् ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

माध्वीकफलः, पुं, (माध्वीकं मधुमत् फलमस्य ।) मधुनालिकेरिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

माध्वीमधुरा, स्त्री, (माध्वीमत्तयेव मधुरेति ।) मधुरखर्ज्जूरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मान कि अर्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) कि मानयति मानति । इति दुर्गादासः ॥

मान द विचारे । अर्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) द मीमांसते शास्त्रं चौरः । अर्चायां तिबादयो न स्युरिति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

मानं, क्ली, (मीयतेऽनेनेति । मा + करणे ल्युट् ।) परिमाणम् । तत्पर्य्यायः । पौतवम् २ द्रुवयम् ३ पाय्यम् ४ पौतवम् ५ । तत्तु तुलाङ्गुलिप्रस्थैस्त्रिविधं भवति । तत्र तुलायां पलाद्युन्मानम् । अङ्गुल्या हस्तादि । प्रस्थेन द्रोणादि । इत्यमरभरतौ । ३ । ८ । ८५ ॥ प्रमाणम् । इति मेदिनी । ने १५ ॥ यत्र तालो विरमति सः । तदेव ग्रहमुच्यते । तच्चतुर्विधम् । समं विषमं अतीतं अनागतञ्च । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ * ॥

अथ मानपरिभाषा ।

"न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित् ।
अतः प्रयोगकार्य्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥
चरकस्य मतं वैद्यैराद्यैर्यस्मान्मतं ततः ।
विहाय सर्व्वमानानि मागधं मानमुच्यते ॥
त्रसरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।
त्रसरेणुस्तु पर्य्यायनाम्ना वंशीति गद्यते ॥
जालान्तरगते सूर्य्यकरे वंशी विलोक्यते ।
षड्वंशीभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः षड्भिश्च राजिका ।
तिसृभी राजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः ।
यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥
षड्भिस्तु रक्तिकाभिः स्यान्माषको हेमधानकौ ।
माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणः स निगद्यते ॥
टङ्कः स एव कथितस्तद्द्वयं कोल उच्यते ।
क्षुद्रको वटकश्चैव द्रङ्क्षणः स निगद्यते ॥
कोलद्वयन्तु कर्षः स्यात् स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
अक्षं पिचुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥
बिडालपदकञ्चैव तथा षोडशिका मता ।
करमध्यो हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहम् ॥
उदुम्बरञ्च पर्य्यायैः कर्ष एव निगद्यते ।
स्यात् कर्षाभ्यामर्द्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा ।
शुक्तिभ्याञ्च पलं ज्ञेयं मुष्टिराम्रं चतुर्थिका ।
प्रकुञ्चः षोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्त्यते ॥
पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतञ्च निगद्यते ।
प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुडवोऽर्द्धशरावकः ॥
अष्टमानञ्च स ज्ञेयः कुडवाभ्याञ्च मानिका ।
शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः ॥
शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थश्चतुःप्रस्थैस्तथाढकः ।
भाजनं कांस्यपात्रञ्च चतुःषष्टिपलश्च सः ॥
चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नल्वणोऽर्म्मणः ।
उन्मानञ्च घटो राशिर्द्रोणपर्य्यायसंज्ञितः ॥
द्रोणाभ्यां शूर्पकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः ।
शूर्पाभ्याञ्च भवेद्द्रोणी वाही गोणी च सा स्मृता ॥
द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
चतुःसहस्रपलिका षण्णवत्यधिका च सा ॥
पलानां द्विसहस्रञ्च भार एकः प्रकीर्त्तितः ।
तुलापलशतं ज्ञेया सर्व्वत्रैवैष निश्चयः ॥
माषटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणा ॥' * ॥
मागधपरिभाषायां षड्रक्तिको माषश्चतुर्व्विंशतिरक्तिकष्टङ्कः षण्णवतिरक्तिकः कर्षः । अथ चरकसम्मतः । सुश्रुतमते । पञ्चरक्तिको माषो विंशतिरक्तिकष्टङ्कोऽशीतिरक्तिकः कर्षः । अयमेव कलिङ्गपरिभाषायामपि । यत्तन्मात्र रक्तिको माषो द्वात्रिंशद्रक्तिकष्टङ्कः । सार्द्धटङ्कद्वयमितः कर्षः ।
"गुञ्जादिमानमारभ्य यावत् स्यात् कुडवस्थितिः ।
द्रवार्द्रशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं समं मतम् ॥
प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणन्तु द्रवार्द्रयोः ।
मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न क्वचित् स्मृतम् ॥
मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ।
विस्तीर्णञ्च तथोच्चञ्च तन्मानं कुडवं वदेत् ॥'
इति मागधमानम् ॥ * ॥

अथ कालिङ्गमानम् ।

"यतो मन्दाग्नयो ह्रस्वा हीनसत्त्वा नराः कलौ ।
अतस्तु मात्रा तद्योग्या प्रोच्यते सुश्रुसम्मता ॥
यवो द्वादशभिर्गौरैः सर्षपैः प्रोच्यते बुधैः ।
यवद्वयेन गुञ्जा स्यात्त्रिगुञ्जो वल्ल उच्यते ।
माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत् क्वचित् ।
चतुर्भिर्माषकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च ।
गद्याणो माषकैः षड्भिः कर्षः स्याद्दशमाषिकः ।
चतुःकर्षैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ।
चतुःपलैश्च कुडवः प्रस्थाद्याः पूर्व्ववन्मताः ॥
स्थितिर्नास्त्येव मात्रायाः कालमग्निं वयो बलम् ।
प्रकृतिं दोषदेशौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत् ॥
नाल्पं हन्त्यौषधं व्याधिं यथाम्भोऽल्पं महानलम् ।
अतिमात्रञ्च दोषाय यथा शस्यं बहूदकम् ॥'
इति मानपरिभाषा । इति भावप्रकाशः ॥

मानः, पुं, (मन्यते बुद्ध्यतेऽनेन इति । मन + घञ् ।) चित्तसमुन्नतिः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥ चित्तस्य समुन्नतिरुद्धता मानः । शास्त्रे यथा शुल्कर्षेणात्मनि चित्तोन्नतिर्मान इति । मन्यतेऽन्यो नास्तीति मननं मानः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, मनौ । ४ । १६३ ।
'द्वेषं दम्भञ्च मानञ्च क्रोधं तैक्ष्ण्यञ्च वर्ज्जयेत् ॥')
आत्मनि पूज्यताबुद्धिः । इति नीलकण्ठः ॥ अनुरक्तयोर्दम्पत्योर्भावविशेषः । यथा,—
"दम्पत्योर्भाव एकत्र सतोरप्यनुरक्तयोः ।
स्वाभीष्टाश्लेषवीक्षादिनिरोधो मान उच्यते ॥'
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
पूज्यत्वम् । यथा,—
"अधमा कलिमिच्छन्ति सन्धिमिच्छन्ति मध्यमाः ।

उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥
मानो हि मूलमर्थस्य माने म्लाने धनेन किम् ।
प्रभ्रष्टमानदर्पस्य किं धनेन किमायुषा ॥
अधमा धनमिच्छन्ति धनमानौ हि मध्यमाः ।
उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां
धनम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥
प्रियापराधसूचिका चेष्टा मानः । स च लघुर्मध्यमो गुरुश्चेति । सुखापनेयो लघुः । कष्टापनेयो मध्यमः । कष्टतमापनेयो गुरुः । असाध्यस्तु रसाभासः । अपरस्त्रीदर्शनादिजन्मा लघुः । गोत्रस्खलनादिजन्मा मध्यमः । अपरस्त्रीसम्भोगदर्शनादिजन्मा गुरुः । अन्यथासिद्धकृतूहलादपनेयो लघुः । अन्यथावादशपथाद्यपनेयो मध्यमः । चरणपातभूषणदानाद्यपनेयो गुरुः । अपरस्त्रीदर्शनादिजन्मा यथा,—

"स्वेदाम्बुभिः क्वचन पिच्छिलमङ्गभूमौ
चामोदरि क्वचन कण्टकितञ्च काञ्चि ।
अन्यां विलोकयति भासयति प्रियेऽपि
मानः क्व धास्यति पदं तव तन्न विद्मः ॥"

गोत्रस्खलनादिजन्मा यथा,—

"यद्गोत्रस्खलनं तत्तु भ्रमो यदि न मन्यते ।
रोमालिव्यालसंस्पर्शं शपथं तन्वि ! कारय ॥"

अपरस्त्रीसम्भोगदर्शनादिजन्मा यथा,—

"दयितस्य निरीक्ष्य भालदेशं
चरणालक्तकपिञ्जरं सपत्न्याः ।
सुदृशो नयनस्य कोणभासः
श्रुतिमुक्ताः शिखरोपमा बभूवुः ॥"
इति रसमञ्जरी ॥

ग्रहः । इति मेदिनी । ने, १५ ॥ (परिच्छेदके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ८८ । ५ ।

"बृहन्तं मानं वरुण स्वधावः
सहस्रद्वारं जगमा गृहन्ते ।"

"मान्त्यस्मिन् सर्वाणि भूतानि इति मानं सर्वस्य भूतजातस्य परिच्छेदकमित्यर्थः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ पुं, मन्त्रः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १८९ । ८ ।

"अवोचाम निवचनान्यस्मिन्मानस्य सूनुः
सहसाने अग्नौ ।"

"मीयत इति मानो मन्त्रः तस्य सूनुरग्निः मन्त्रेणोत्पद्यमानत्वात् सप्तम्यर्थे प्रथमा ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ निर्माता । यथाचैव । १० । १४४ । ५ ।

"यं ते श्येनश्चारुमवृकं पदाभरदरुणं मान-
मन्धसः ।"

"मान यागद्वारा निर्मातारम् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

मानकं, क्ली, पुं, (मानं वृहत्परिमाणमस्य । "शेषाद्विभाषा ।" ५ । ४ । १५४ । इति कप् ।) माणकम् । माणकचु इति भाषा ।
"कच्वी तु पिच्छिला प्रोक्ता विस्तीर्णपर्णमानके ।"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

"स्थूलकन्दो ग्राम्यकन्दः स्थूलपत्रस्तु मानकः ।"
इति रत्नमाला ॥

अस्य गुणाः ।
"मानकं स्वादु शीतञ्च गुरु शोथहरं कटु ।"
इति राजवल्लभः ॥

अपि च ।
"मानकः स्यान्महापत्रः कथ्यते तद्गुणा अथ ।
मानकः शोथहृच्छीतः पित्तरक्तहरो लघुः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

(विषयोऽस्य यथा, —
"पुराणं मानकं पिष्ट्वा द्विगुणीकृततण्डुलम् ।
साधितं क्षीरतोयाभ्यामभ्यसेत् पायसन्तु तत् ॥
हन्तुं वातोदरं शोथं ग्रहणीं पाण्डुतामपि ।
सिद्धो भिषग्भिराख्यातः प्रयोगोऽयं निरत्ययः ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे उदराधिकारे ॥)

मानग्रन्थिः, पुं, (मानस्य ग्रन्थिरिव । बाधकत्वात् ।) अपराधः । इति हारावली ॥ (मानस्य ग्रन्थिः । अभिमानवर्द्धनम् । यथा, छन्दोमञ्जर्याम् । ५ । ७ ।
"केशववंशजगीतिर्लोकमनोज्ञगुणहारिणी जयति।
गोपीमानग्रन्थिविमोचनी दिव्यगायनारम्भा ॥")

मानधानिका, स्त्री, कर्कटी । इति शब्दमाला ॥

माननीयं, त्रि, (मान्यते पूज्यते इति । मान+अनीयर् ।) मान्यम् । यथा,—
"मानो मान्योऽसि दृष्टेषु माननीयः सुरा-
सुरैः ।
स्नापयामि महादेवीं मानं देहि गृहे मम ॥"
इति दुर्गोत्सवपद्धतिः ॥

मानरन्ध्रा, स्त्री, (मानार्थं समयपरिमाणज्ञापकं रन्ध्रमस्याम् ।) ताम्री । ताँबी । इति भाषा । यथा,—
"यामघोषोऽथ ताम्री स्यान्मानरन्ध्रा घटि-
लिका ।"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मानवः, पुं, (मनोरपत्यम् मनोर्गोत्रापत्यं वा पुमान् । मनु+अण् ।) मनोरपत्यम् । मनुष्यः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७५ । १०—१३ ।
"मनोर्वंशो मानवानां ततोऽयं प्रथितोऽभवत् ।
ब्रह्मक्षत्रादयस्तस्मान्मनोर्जातास्तु मानवाः ॥")
बालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मनुना प्रोक्तम् । मनु+अण् ॥ उपपुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । १३—१४ ।
"सनत्कुमारं प्रथमं नारसिंहं ततः परम् ।
नारदीयं शिवञ्चैव दौर्वाससमनूत्तमम् ।
कापिलं मानवञ्चैव तथा चौशनसं स्मृतम् ॥")

मानवर्जितः, त्रि, (मानेन वर्जितः ।) मानरहितः । यथा, महाभारते । ३ । ४६ । ४८ ।
"तस्मात् त्वं नर्त्तनः पार्थ ! स्त्रीमध्ये मान-
वर्जितः ।")
नीचः । इति धरणिः ॥

मानवी, स्त्री, (मानव+स्त्रीत्वात् ङीप् ।) मनुष्यस्त्रीजातिः । तत्पर्यायः । मानुषी २ मानुषी ३ नारी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधे । ६ । ४१ ।
"दिवौकसं कामयते न मानवी
नवीनमश्रावि तवाननादिदम् ।")
शासनदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।१।४५॥
स्वायम्भुवमनुकन्या । इति महाभारतम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । २३ । ३ ।
"स वै देवर्षिवर्य्यस्तां मानवीं समनुव्रताम् ।")

मानवौघः, पुं, (मानवानां ओघः यस्मिन् ।) ताराविद्यायाः पीठस्य उत्तरे वायव्यादीशपर्य्यन्तं पूज्यगुरुपङ्क्तिविशेषः । यथा । तारावत्यम्बभानुमत्यम्बजयाम्बविद्याम्बमहोदर्य्यम्बसुखानन्दनाथपरानन्दनाथपारिजातानन्दनाथकुलेश्वरानन्दनाथविरूपाक्षानन्दनाथफेरवम्बाः प्रणवेत् । एते मानवौघाः । तथा च तन्त्रे ।
"अथ तारागुरून् वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदान् ।
ऊर्द्ध्वकेशो व्योमकेशो नीलकण्ठो वृषध्वजः ॥
दिव्यौघाः सिद्धिदा वत्स ! सिद्धौघान् शृणु
यत्नतः ।
वशिष्ठः कूर्म्मनाथश्च मीननाथो महेश्वरः ॥
हरिनाथो मानवौघान् शृणु वक्ष्यामि तद्-
गुरून् ।
तारावती भानुमती जयाविद्या महोदरी ॥
सुखानन्दः परानन्दः पारिजातः कुलेश्वरः ।
विरूपाक्षः फेरवी च कथितं तारिणीकुलम् ॥
आनन्दनाथशब्दान्ता गुरवः सर्व्वसिद्धिदाः ।
स्त्रियोऽपि गुरुरूपाश्च अम्बान्ताः परिकी-
र्त्तिताः ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

मानव्यं, क्ली, (मानवानां समूहः इति । "ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ।" ४ । २ । ४२ । इति यन् ।) मानवसमूहः । माणवानां समूहो माणव्यं विकारसंघेति णत्वः माणवो बालः । मूर्द्धन्यमध्यः दन्त्यमध्य इत्येके । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (मनोर्गोत्रापत्यं । "मनु+गोत्रादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इत्यनेन यञ् । मनुवंशीये, त्रि ॥)

मानसं, क्ली, (मन एव । मनस् "प्रज्ञादिभ्यश्च" ५ । ४ । ३८ । इति स्वार्थे अण् ।) मनः । इत्यमरः ।१।४।३१ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ६१ ।
"यज्ञदानतपांसीह परत्र च न भूतये ।
भवन्ति तस्य यस्यार्त्तपरित्राणे न मानसम् ॥")
तस्य गुणा यथा,—
"परापरत्वं संख्याद्याः पञ्च वेगश्च मानसे ।"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
(मनसि भवो जातो वा । मनस्+अण् ।) मनोभवे, त्रि । यथा, सङ्कल्पः कर्म्ममानसम् ॥ इत्यमरः । १ । ५ । २ ॥
"विषयेष्वतिसंरागो मानसो मल उच्यते ।"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

"अनूढ़ानङ्गपीडेव ममेय मानसी व्यथा ॥"

इति प्राञ्च ॥

मानसतापो यथा,—

"कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः ।
शोकासूयावमानेर्ष्या मात्सर्य्यादिभयस्तथा ॥
मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ । तापो भवति नैकधा ॥'

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्यायः ॥

त्रिविधमानसकर्म्म । यथा,—

"परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म्म मानसम् ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मानसरोगा यथा,—

कामक्रोधलोभमोहभयाभिमानदैन्यपैशुन्य
विषादेर्ष्यासूयामात्सर्य्यप्रभृतयः । अथवा ।
उन्मादापस्मारमूर्च्छाभ्रमतमःसन्न्यासप्रभृतयः ।
इति भावप्रकाशः ॥*॥ (मनसा सङ्कल्पेन कृतं निर्म्मितम् ।) सरोवरविशेषः । इति मेदिनी । से, ३१ ॥ स च कैलासे ब्रह्मणा निर्म्मितः । यथा,—

'कैलासश्चापि दुष्कम्पो दानवेन्द्रेण कम्पितः ।
यक्षराक्षसगन्धर्व्वैर्नित्यं सेवितकन्दरः ॥
श्रीमान्मनोहरश्चैव नित्यं पुष्पितपादपः ।
हेमपुष्करसञ्छन्नं तेन वैखानसं सरः ॥
कम्पितं मानसञ्चैव राजहंसनिषेवितम् ॥'

इति महाभारते हरिवंशे नारसिंहे २२८ अः ॥

अपि च ।

'कैलासपर्व्वते राम । मनसा निर्म्मितं परम् ।
ब्रह्मणा नरशार्दूल । तेनेदं मानसं सरः ॥
तस्मात् सुस्राव सरसः साऽयोध्यामुपगूहते ।
सरःप्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता ॥'

इति रामायणे आदिकाण्डे २४ सर्गः ॥*॥

(पुं नागविशेषः । यथा महाभारते ।१।५७।१६।
'अमाहठः कामठकः सुषेणो मानसोऽव्ययः ।'
शाल्मलीद्वीपस्य वर्षविशेषः । यथा मात्स्ये ।
५३ । २३ ।
"श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ।
वैद्युतो मानसश्चैव केतुमान् सप्तमस्तथा ॥
पुष्करद्वीपस्थपर्व्वतविशेषः । यथा मात्स्ये ।
'द्वीपार्द्धस्य परिक्षिप्तः पश्चिमे मानसो गिरिः ॥')

मानसजप, पुं, (मानसेन कृतो जपः ।) धिया वर्णश्रेण्युच्चारणम् । यथा

'धिया यदक्षरश्रेणीं वर्णस्वरपदात्मिकाम् ।
उच्चरेदर्थमुद्दिश्य मानसः स जपः स्मृतः ॥
तस्यापि नियमो नास्त्येव । तथा च ।
'अशुचिर्वा शुचिर्वापि गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन्नपि ।
मन्त्रैकशरणो विद्वान् मनसैव समभ्यसेत् ॥
न दोषो मानसे जाप्ये सर्व्वदेशेऽपि सर्व्वदा ॥'

इति तन्त्रसारः ॥

मानसतीर्थ, क्ली, (मानसं तीर्थमिव । रागाद्यभावात् तथात्वम् ।) रागादिरहितं मनः । यथा

सूत उवाच ।

"तीर्थानि कथितान्येव भौमानि मुनिसत्तम ! ।
मानसानीह तीर्थानि फलदानि विशेषतः ॥
मनो निर्म्मलतीर्थं हि रागादिभिरनाविलम् ॥'

इति नारसिंहपुराणे ६६ अध्यायः ॥

मानसपूजा, स्त्री (मानसकृता पूजा । शाकपार्थिववत् समासः ।) मनोरचितदशकरणकसपर्य्या । यथा हृत्पद्ममध्ये देवीं विभाव्य कुण्डलीपावमध्येन सहस्रारान्तेन पाद्यं दद्यात् । स्वर्णे स्नानं । ततो मनश्चार्घ्यं दत्त्वा सहस्रदलपद्मभृङ्गारगलितपरमामृतजलेन आचमनीयं मुने । पञ्चविंशतितत्त्वेन गन्धश्च । अहिंसा विज्ञानं क्षमा दया अलोभ अमोह अमात्सर्य्य अमाया अनहङ्कार अराग अद्वेष इन्द्रियाणि द्वादश एतानि पुष्पाणि च प्रणामयेत् । ततस्तेजोरूपं दीपं वायुरूपं धूपं दद्यात् चामरं चामरं दर्पणं सूर्य्यं चन्द्रं छत्रं पद्मानु मेखलां आनन्दं हारमुत्तमं अनाहतध्वनिमयीं घण्टां निवेदयेत् । ततः सुधारसाम्बुधिं मांसं पर्व्वतं मत्स्याण्डपूरितं पायसञ्च दत्त्वा ।

"मनोनर्त्तनसत्ताले शृङ्गारादिरसोद्भवे ।
नृत्यैर्गीतैश्च वाद्यैश्च तोषयेत् परमेश्वरीम् ॥"

एवं सम्पूज्य अभेदेन जपं कार्य्यं । इति तन्त्रसारे त्रिपुराप्रकरणम् ॥*॥ मानसैः पञ्चोपचारैः पूजा यथा नीलतन्त्रे ।

"ततो मानसगन्धाद्यैः पूजयेत् स्वस्वमुद्रया ।
कनिष्ठा पृथिवीतत्त्वं तद्योगाद्गन्धयोजनम् ॥
अङ्गुष्ठो गगनं तत्त्वं तेनैव पुष्पयोजनम् ।
तर्जनी वायुतत्त्वं स्याद्धूपं तेनैव योजयेत् ॥
अनामा जलतत्त्वं स्यात्तेनैव योजयेच्च कम् ।
ततस्तु वाग्भवं जप्यादष्टोत्तरशतं सुधीः ॥
जपं समर्प्य भक्त्या च प्रणमेद्दण्डवद्भुवि ॥"

अपि च ।

'मिथुनं चिन्तयित्वा तु मानसैरुपचारकैः ।
भौतिकैः पूजयेद्विद्वान् मुद्रामन्त्रसमन्वितैः ॥
भूम्याकाशमरुद्वह्निवारिमन्त्रैः सविन्दुकैः ।
कनिष्ठाङ्गुलितर्ज्जन्यौ मध्यमानामिके तथा ॥
अङ्गुष्ठेन समायोगान्मुद्रा पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।
पृथिव्यात्मकगन्धः स्यादाकाशात्मकपुष्पकम् ॥
धूपो वाय्वात्मकः प्रोक्तो दीपो वह्न्यात्मकः परः ।
रसात्मकश्च नैवेद्यं पूजा पञ्चोपचारिका ॥
ततस्तु वाग्भवं जप्यादष्टोत्तरशतं सुधीः ॥"

इत्यन्नदानकल्पः ॥

अन्यच्च ।

'मानसैरुपचारैश्च सम्पूज्य कल्पयेत्सुदा ।
गन्धं भूम्यात्मकं दद्यादाकाशपुष्पं ततः परम् ॥
धूपं वाय्वात्मकं देयं तेजसा दीपमेव च ।
नैवेद्यममृतं दद्यात् पानीयं वरुणात्मकम् ॥
चामरं मुकुरं दद्याच्चामरं छत्रमेव च ।
सप्तमुद्राविधानेन सम्पूज्यात्मगुरुं जपेत् ।
यथाशक्ति जपं कृत्वा समाप्य कवचं पठेत् ॥"

इति कङ्कालमालिनीतन्त्रम् ॥

पूजाक्रमस्तु । निजगुरुं ध्यात्वा सुकामन्दनाथा सुकश्रमाम्बाश्रीपादुकां पूजयामीति मानसैर्गन्धाद्युपचारैरर्च्चयेत् । कनिष्ठाभ्यां लं पृथिव्यात्मकं गन्धं समर्पयामि नमः । अङ्गुष्ठाभ्यां हं आकाशात्मकं पुष्पं समर्पयामि नमः । तर्ज्जनीभ्यां यं वाय्वात्मकं धूपं समर्पयामि नमः । मध्यमाभ्यां रं वह्न्यात्मकं दीपं समर्पयामि नमः । अनामिकाभ्यां वं अमृतात्मकं नैवेद्यं समर्पयामि नमः । इति कुलमुक्तावतारकल्पस्यटीकायां तृतीयकाण्डम् ॥

मानसव्रत क्ली, (मानसकृतं व्रतम् । शाकपार्थिववत् समासः ।) अहिंसादि । यथा —

'अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यमकल्कता ।
एतानि मानसान्याहुर्व्रतानि तु धराधरे ॥"

इति वराहपुराणम् ॥

मानसालय पुं, (मानसे आलयो यस्य ।) हंसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मानसिक, त्रि, (मानस+ठञ् ।) मनोभवम् । मानसशब्दात् ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (पुं विष्णुः । यथा, महाभारते । १२ । ३३८ । ४ ।

"नमस्ते देवदेवेश । निष्क्रिय ।
निर्गुण । मानसिक । नामनामिक ।।")

मानसी स्त्री (मानस+स्त्रीत्वात् ङीप् ।) विद्यादेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।२।१५॥ मनोभवा च ॥ (यथा विष्णुपुराणे । १ । ७ । १ ।
'ततोऽभिध्यायतस्तस्य जज्ञिरे मानसी प्रजाः ॥')

मानसूत्र, क्ली, (मानस्य गात्रप्रमाणस्य सूत्रं मानार्थं वा सूत्रम् ।) स्वर्णादिनिर्म्मितकटिसूत्रम् । इति धनञ्जयः । गोट इति भाषा ॥

मानसौका [स्] पुं (मानसं सरः ओको वासस्थानं यस्य ।) हंसः । इत्यमरः । २ । ५ । २१ ।
(यथा महाभारते । ८ । ४१ । ११ ।
"वयं हंसाश्चरामेमां पृथिवीं मानसौकसः ।")

मानिका, स्त्री, (मानयति गर्व्वीकरोतीति । मन+णिच्+ण्वुल् टाप् अकारस्येत्वम् ।) मद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (माने प्रभवतीति । मान+ठक् ।) शराव । इति वैद्यकपरिभाषा । पोर इति भाषा ॥

मानिनी, स्त्री, फलो वृक्षः । इति मेदिनी । नै १०८ ॥ (मान अस्त्यस्याः । मान+इनि । ङीप् । मानवती च ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ६ । २ ।

"हरिरभिसरति वहति मृदुपवने ।
किमपरमधिकसुखं सखि ! भवने ॥
माधवे माकुरु मानिनि ! मानमये ॥"

अभिमानवती च । यथा, कुमारे ।५।५३।

"इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रियः
चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी ।
अरूपहार्य्यं मदनस्य निग्रहात्
पिनाकपाणिं पतिमाप्तुमिच्छति ॥'

"मानिनीशब्दार्थोऽप्रभृतीरतिशय्य वर्त्तितमिच्छाभिमानवती ।' इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
राज्यवर्द्धनस्य पत्नी । यथा, मार्कण्डेये ।१०६।१०।

"विदूरथस्य तनया दाक्षिणात्यस्य भूभृतः ।
तस्य पत्नी बभूवाथ मानिनी नाम मानिनी ॥")
[मानी,[न्]त्रि,(मानोऽस्यास्तीति । मान + इनिः ।)
मानविशिष्टः । इति मेदिनी । ने, १०८ ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १२३ । २२ ।
"ततस्ते भूभृतः सर्व्वे बहुशस्तेन मानिना ।
निराकृताः सुनिर्विण्णाः प्रोचुरन्योन्यमाकुलाः ॥")
सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥
[मानुषः, पुं, (मनोर्जातः । मनु + "मनोर्जाता-
वञ् यतौ षुक् च ।" ४ । १ । १६१ । इत्यञ्
षुगागमश्च ।) मनुष्यः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥
(यथा, मनौ । ६ । २८४ ।
"चिकित्सकानां सर्व्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः ।
अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥"
मनुष्यस्येदम् । अण् । मनुष्यसम्बन्धिनि, त्रि ।
यथा, महाभारते । १३ । ६ । २० ।
"अकृत्वा मानुषं कर्म्म यो दैवमनुवर्त्तते ।
वृथा श्राम्यति संप्राप्य पतिं क्लीवमिवाङ्गना ॥")
मानुषिकं, त्रि, (मनुष्यस्य भावः कर्म्म वा ।
मनुष्य + ठञ् ।) मनुष्यस्य कर्म्मादि । मनुष्य-
स्येदमितीदमर्थे ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
मानुषी,स्त्री, (मानुषस्य स्त्री । मानुष + जातित्वात्
ङीष् ।) मनुष्यस्त्रीजातिः । यथा,—
मनुष्यी मानुषी नारी मानवी मानुषस्त्रियाम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
(मनुष्य + अण् + ङीप् ।) चिकित्साविशेषः ।
यथा,—
"आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा सा त्रिधा
मता ।"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
मानुष्यं, क्ली, (मनुष्यस्य भावः । मनुष्यस्येदमिति
वा । मनुष्य + अण् ।) मनुष्यस्य भावः । मनु-
ष्यत्वम् । (यथा, भागवते । ४ । २३ । २८ ।
"स वञ्चितो वतात्मध्रुक् कृच्छ्रेण महता भुवि ।
लब्ध्वापवर्ग्यं मानुष्यं विषयेषु विषज्जते ॥")
मनुष्यशरीरम् । यथा,—
"मानुष्ये कदलीस्तम्भे निःसारे सारमार्गणम् ।
यः करोति स संमूढो जलबुद्बुदसन्निभे ॥"
इति शुद्धितत्त्वे याज्ञवल्क्यवचनम् ॥
(मनुष्यसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
१ । १५३ । ११ ।
"गच्छ जानीहि के त्वेते शेरते वनमाश्रिताः ।
मानुष्यो बलवान् गन्धो घ्राणं तर्पयतीव मे ॥")
मानुष्यकं, क्ली, (मनुष्याणां समूहः । मनुष्य +
"गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रे ति ।"४।२।३९। इति वुञ् ।)
मनुष्यसमूहः । इत्यमरः ।३।२।४३। (मनुष्यस्येदं
मानुष + यत् । स्वार्थे कन् । (मनुष्यसम्बन्धिनि,
त्रि । यथा, महाभारते । ५ । ७७ । ८ ।
"सुमन्त्रितं सुनीतञ्च न्यायतश्चोपपादितम् ।
कृतं मानुष्यकं कर्म्म दैवेनापि विरुध्यते ॥")
मानोज्ञकं, क्ली, (मनोज्ञस्य भावः कर्म्म वेति ।
"द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ।" ५ । १ । १३३ । इति
वुञ् ।) मनोज्ञता । मनोज्ञस्य भाव इत्यर्थे
कण् प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
मान्द्यं, क्ली, (मन्दस्य भावः कर्म्म वा । मन्द +
"पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।"५।१।१२८। इति
यक् ।) रोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ मन्दता च ।
(यथा, कथासरित्सागरे । २४ । १३५ ।
"विश्वस्ते च ततस्तस्मिन् पुरोधसि चकार
सः ।
मान्द्यमल्पतराहारकृशीकृततनुर्म्मृषा ॥")
मान्धाता, [ऋ] पुं, (मां धास्यतीति । धेट् +
तृच् ।) युवनाश्वराजपुत्त्रः । तत्पर्य्यायः ।
युवनाश्वजः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६४ ।
तद्विवरणं यथा । 'तस्मात् प्रसेनजित् ततो युव-
नाश्वोऽभवत् । तस्य च पुत्त्रस्यातिनिर्व्वेदान्-
मुनीनामाश्रममण्डले निवसतः कृपालुभिस्तै-
र्म्मुनिभिरपत्योत्पादनायेष्टिः कृता । तस्याञ्चार्द्ध-
रात्रे निवृत्तायां मन्त्रपूतजलपूर्णकलसं वेदी-
मध्ये निवेश्य ते मुनयः सुषुपुः । सुप्तेषु च तेष्व-
तीवतृट्परीतः स भूपालस्तमाश्रममण्डलं
विवेश । सुप्तांश्च तानृषीन् नैवोत्थापयामास ॥
तच्च कलसजलमपरिमेयमाहात्म्यं मन्त्रपूतं
पपौ । प्रबुद्धाश्च ऋषयः पप्रच्छुः । केनैतन्मन्त्र-
पूतं वारि पीतम् । अत्र हि पीते राज्ञोऽस्य
युवनाश्वस्य पत्नी महाबलपराक्रमं पुत्त्रं जन-
यिष्यति । इत्याकर्ण्य स राजा अजानता मया
पीतमित्याह । गर्भश्च युवनाश्वोदरेऽभवत् ।
क्रमेण च ववृधे । प्राप्तसमयश्च दक्षिणं कुक्षि-
मवनीपतेर्निर्भिद्य निश्चक्राम । न चासौ राजा
ममार । जातो नामैष कं धास्यतीति ते मुनयः
प्रोचुः । अथागम्य देवराडब्रवीत् । मामयं
धास्यति । ततोऽसौ मान्धाता नामतोऽभवत् ।
वक्त्रे चास्य प्रदेशिनी देवेन्द्रेण न्यस्ता तां पपौ ।
ताञ्चामृतस्राविणीमासाद्याह्नैवैकेन व्यवर्द्धत ।
स तु मान्धाता चक्रवर्त्ती सप्तद्वीपां महीं
बुभुजे । भवति चात्र श्लोकः ।
"यावत् सूर्य्य उदेतिस्म यावच्च प्रतितिष्ठति ।
सर्व्वं तद्यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते ॥"
मान्धाता शशविन्दुदुहितरं विन्दुमतीमुपयेमे ।
पुरुकुत्समम्बरीषं मुचुकुन्दञ्च तस्यां पुत्त्रत्रय-
मुत्पादयामास । पञ्चाशच्च दुहितरस्तस्यामेव
तस्य नृपतेर्ब्बभूवुः ।" इति विष्णुपुराणे ४ अंशे
२ अध्यायः ॥
मान्यः, त्रि, (मान्यते इति । मान + कर्म्मणि
ण्यत् ।) अर्च्यः । तत्पर्य्यायः । पूज्यः २
प्रतीक्ष्यः ३ भगवान् ४ भट्टारकः ५ । इति
जटाधरः ॥ (यथा च मनौ । २ । १३९ ।
"तेषान्तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ ।"
प्रार्थनीयः । यथा, रामायणे । २ । ८ । १८ ।
"यथा वै भरतो मान्यस्तथा भूयोऽपि राघवः ।
कौशल्यातोऽतिरिक्तञ्च मम सुश्रूषते बहु ॥"
"मान्यः प्रार्थनीयः श्रेयस्करः । तथा तद्वत् ।"
इति तट्टीकायां रामानुजः ॥)
मान्यस्थानं, क्ली, (मान्यस्य स्थानं ।) पूज्यत्व-
कारणम् । यथा,—
"वित्तं बन्धुर्व्वयः कर्म्म विद्या भवति पञ्चमी ।
एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥
पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।
यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं
गतः ॥"
इति मानवे २ अध्यायः । कौर्म्मे ११ अध्याये-
ऽप्येवम् ॥
मान्या, स्त्री, (मान्य + स्त्रियां टाप् ।) मरुन्माला ।
यथा,—
"अनिर्म्माल्या तु मान्या च मरुन्माला च
मोहना ॥"
इति शब्दमाला ॥
पूज्या च ॥
मापत्यः, पुं, (मा विद्यतेऽपत्यमस्य ।) कामः ।
इति हलायुधः ॥
मापनः, पुं, (मापयति स्वर्णादिकमनेनेति । मा +
णिच् + करणे ल्युट् ।) तूलः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ परिमाणे, क्ली ॥ (स्त्रियामप्यत्र ।
यथा, महाभारते । १ । ५१ । १५ ।
"यस्मिन् देशे च काले च मापनेयं प्रवर्त्तिता ॥")
मामकं, त्रि, (ममेदम् । अस्मद् + "तवकममका-
वेकवचने ।" ४ । ३ । ३ । इति अण् ममका-
देशश्च ।) मदीयम् । इति मेदिनी । के, १३८ ॥
(यथा, महाभारते । १ । १०५ । १२ ।
"ततो मामाह स मुनिर्गर्भस्तूदरस्थ मामकम् ॥")
ममतायुक्तः । इति शब्दमाला ॥ यथा च
महाभारते । ४ । ५० । १७ ।
"अत्र या मामिका बुद्धिः श्रूयतां यदि रोचते ॥")
मामकः, पुं, (माम + स्वार्थे कन् ।) मातुलः ।
इति मेदिनी ॥ के,१३८॥ ममायं वा ममेदमिति
बुद्धिर्यस्य । कप् ।) कृपणः । इति शब्दमाला ॥
मामकीनं, त्रि, (ममेदम् । अस्मद् + "तवकमम-
कावेकवचने ।"४। ३ । ३। इति खञ् । ममका-
देशश्च ।) मदीयम् । ममेदमित्यर्थे खीने स्त्रौलिङ्गि
अस्मद एकत्वाम्मदादेशे अस्य च ममकादेशे
रुद्धौ मामकीनम् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ३२ । १४५ ।
"एतच्च मे कियत् किं हि न बुद्ध्या साधयाम्य-
हम् ।
प्रज्ञानं मामकीनं च श्रूयतां वर्णयामि ते ॥")
मायः, पुं, (माया अस्यास्तीति । माया + अर्श
आदित्वादच् ।) पीताम्बरः । (यथा, महा-
भारते । १३ । २४ । ३११ ।
"नमो विश्वाय मायाय चिन्त्याचिन्त्याय वै
नमः ॥")
(मयस्यापत्यं पुमान् । मय + अण् ।) असुरः ।
इति मेदिनी ॥ ये, ४६ ॥
माया, स्त्री, (मीयते अपरोक्षवत् प्रदर्श्यतेऽनया
इति । मा + "माच्छाससिभ्यो यः ।" उणा०
४ । १०९ । इति यः टाप् ।) इन्द्रजालादिः

तत्पर्य्याय । शाम्बरी २ । इत्यमरः । २ । १० । ११ ॥ इन्द्रजालि ३ कुहकम् ४ कुहनि ५ शाम्बरि ६ । इति जटाधरः । शाम्बरी ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ माति विस्मयत्वं गच्छति । शम्बरस्य दैत्यस्य इयं शाम्बरी तेन प्रादुर्निर्म्मितत्वात् । इति भरतः ॥ * ॥ बुद्धिः । इति मेदिनी । य, ४६ । (मीमिते जानाति अनयेति । मा + य टाप् ।) कृपा । दम्भः । इति नानार्थे हेमचन्द्रः ॥ शठता । यथा,—

"माया तु शठता शाठ्यं कुसृतिर्निकृतिश्च सा ॥"

(प्रज्ञा । यथा, ऋग्वेदे । २ । १७ । ५ ।

"अधारयत् पृथिवीं विश्वधायसं मस्तभ्नात्
मायया द्यामवस्रसः ।"

'मायया प्रज्ञया ।' इति तद्भाष्ये सायणः ॥) राज्ञां क्षुद्रोपायविशेषः । यथा,—

"मायोपेक्षेन्द्रजालानि क्षुद्रोपाया इमे त्रयः ॥"

लक्ष्मीः । इति च हेमचन्द्रः ॥ बुद्धमाता । इत्यमरकोषे मायादेवीसुतशब्ददर्शनात् । दुर्गा । यथा —

"दुर्गे शिवेऽभये माये नारायणि सनातनि ।
जये मे मङ्गलं देहि नमस्ते सर्व्वमङ्गले ॥
इत्यादि । श्रीवचनो माश्च याश्च प्रापणवाचकः ।
तां प्रापयति या सद्यः सा माया परिकीर्त्तिता ।
माश्च मोहार्थवचनो याश्च प्रापकवाचकः ।
तं प्रापयति या नित्यं सा माया परिकीर्त्तिता ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २७ अध्यायः ॥ अपि च ।

"विचित्रकार्य्यकारित्वा अचिन्तितफलप्रदा ।
स्वप्नेन्द्रजालवल्लोके माया तेन प्रकीर्त्तिता ॥"

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥

विषयप्रतीतिसाधनं माया । इति मागोजी भट्टः ॥ अघटनघटनपटीयसी माया । इति केचित् ॥ ईश्वरशक्तिः । तस्या नामान्तरं यथा । प्रकृतिः २ अविद्या ३ अज्ञानम् ४ प्रधानम् ५ शक्तिः ६ अजा ७ । सृष्टिकाले भगवान् आदौ मायां प्रकाशयामास । सा इन्द्रजालगुणस्थानरूपा कार्य्यकारणरूपा च । सत्त्वरजस्तमोगुणमयी । तस्याः शक्तिद्वयं आवरणं विक्षेपश्च । तस्याः मायाया महत्तत्त्वं जातम् । तस्मादहङ्कारः । तस्मात् पञ्चभूतम् । तस्मात् ब्रह्माण्डम् । इति श्रीभागवतमतम् ॥ (मायास्वरूपम् । यथा च पञ्चदश्याम् । ६ । १२९—१४१ ।

"तत्त्वनिश्चयकामेन न्यायागमविचारिणाम् ।
एकैव प्रतिपत्तिः स्यात् साप्यत्र स्फुटमुच्यते ॥
मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् ।
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्व्वमिदं जगत् ॥
इति श्रुत्यनुसारेण न्यायो निर्णय ईश्वरे ।
तथा सत्यविरोधः स्यात् स्थावराणां जडात्मनाम् ॥
आपः पीय तमोऽत्यन्तं तामसीय तदीरणात् ।
अनुभूतिं तत्र मानं प्रतिजज्ञे श्रुतिः स्वयम् ।
अहं मोहात्मक तदित्यनुभवन्ति श्रुतिः ।
आबालगोपं स्पष्टत्वादानन्त्यं तस्य सान्वयात् ॥
अचिदात्मघटादीनां यत् स्वरूपं जडं हि तत् ।
यत्र कुण्ठीभवेद् बुद्धिः स मोह इति लौकिकाः ॥
इत्थं लौकिकदृष्ट्यैतत् सर्व्वैरप्यनुभूयते ।
युक्तिदृष्ट्या त्वनिर्वाच्यं नासदासीदिति श्रुतेः ॥
नासदासीद्विभातत्वान्नो सदासीच्च बाधनात् ।
विद्यादृष्ट्या श्रुतं तुच्छं तस्य नित्यनिवृत्तितः ॥
तुच्छानिर्वचनीया च वास्तवी चेत्यसौ त्रिधा ।
ज्ञेया माया त्रिभिर्बोधैः श्रौतयौक्तिकलौकिकैः ॥
अस्य सत्त्वमसत्त्वञ्च जगतो दर्शयत्यसौ ।
प्रसारणाच्च सङ्कोचात् यथा चित्रपटस्तथा ॥
अस्वतन्त्रा हि माया स्यादप्रतीतेर्व्विना चितिम् ।
स्वतन्त्रापि तथैव स्यादसङ्गस्यान्यथाकृतेः ॥
कूटस्थासङ्गमात्मानं जगत्त्वेन करोति सा ।
चिदाभासस्वरूपेण जीवेशावपि निर्म्ममे ॥
कूटस्थमनुपद्रुत्य करोति जगदादिकम् ।
दुर्घटैकविधायिन्यां मायायां का चमत्कृतिः ॥
द्रवत्वमुदके वह्नावौष्ण्यं काठिन्यमश्मनि ।
मायाया दुर्घटत्वञ्च स्वतः सिध्यति नान्यथा ॥
न वेत्ति मायिनं लोको यावत् तावच्चमत्कृतिम् ।
धत्ते मनसि पश्चात्तु मायैवेत्युपशाम्यति ॥
प्रसरन्ति हि चोद्यानि जगद्वस्तुत्ववादिषु ।
न चोदनीयं मायायां तस्याश्चोद्यैकरूपतः ॥
चोद्येऽपि यदि चोद्यं स्यात् त्वच्चोद्ये चोद्यते मया ।
परिहार्य्यं ततश्चोद्यं न पुनः प्रतिचोद्यताम् ॥
विस्मयैकशरीराया मायायाश्चोद्यरूपतः ।
अन्वेष्यः परिहारोऽस्या बुद्धिमद्भिः प्रयत्नतः ॥
मायात्वमेव निश्चेयमिति चेत् तर्हि निश्चितु ।
लोकप्रसिद्धमायाया लक्षणं यत् तदीक्ष्यताम् ॥
न निरूपयितुं शक्या विस्पष्टं भासते च या ।
सा मायेतीन्द्रजालादौ लोकाः सम्प्रतिपेदिरे ॥")

विष्णुमायास्वरूपं यथा —

"यामेतां भाषसे देव ! मम मायेति निश्चयम् ।
का माया कीदृशी विष्णो ! किं वा मायेति
चोच्यते ।
ज्ञातुमिच्छामि मायायं रहस्यं परमुत्तमम् ।
ततस्तस्या वचः श्रुत्वा विष्णुर्मायाकरण्डकः ।
प्रहस्य मधुरं वाक्यं प्रत्युवाच वसुन्धराम् ॥
भूमे ! मा पृच्छ मायां मे यत्त्वं पृच्छसि सादरम् ।
वृथा क्लेशं किमर्थं त्वं प्राप्स्यसि मद्विलोकनात् ।
अद्यापि मां न जानन्ति रुद्राद्याः पितामहाः ।
मम माया विशालाक्षि ! किं पुनस्त्वं वसुन्धरे ! ॥
पर्ज्जन्यो वर्षते यत्र तत्रैव प्रपूर्यते ।
देशो निर्ज्जलतां याति एषा माया मम प्रिये ! ॥
सोमोऽपि क्षीयते पक्षे पक्षे वापि विवर्द्धते ।
अमायां च न दृश्येत मायैव मम सुन्दरि ! ॥
हेमन्ते सलिलं कूपे उष्णं भवति तत्त्वतः ।
ग्रीष्मे शीतलं पीयं मायैयं मम तत्त्वतः ॥
पश्चिमां दिशमाश्रित्य यद्दस्तं याति भास्करः ।
उदेति पूर्व्वतः प्रातर्मायैव मम सुन्दरि ! ॥
शोणितस्यैव शुक्रस्य उभे प्रविष्टे स्थिते ।
गर्भे च जायते जन्तुर्मायेयं चोत्तमा ।
जीवः प्रविश्य गर्भे तु सुखदुःखानि विन्दति ।
ज्ञानञ्च विस्मरेत् सर्व्वमेषा माया ममोत्तमा ॥
आत्मकर्म्माश्रितो जीवो बद्धस्तत्रो गतस्पृहः ।
कर्म्मणा नीयतेऽन्यत्र मायैषा मम चोत्तमा ॥
शुक्रशोणितसंयोगाज्जायन्ते यदि जन्तवः ।
अङ्गुल्यश्चरणौ चैव भुजौ शीर्षं कटिस्तथा ।
पृष्ठं तथोदरञ्चैव दन्तौष्ठपुटनासिका ।
कर्णौ नेत्रकपोलौ च ललाटं जिह्वया सह ।
एतया मायया युक्ता जायन्ते यदि जन्तवः ।
तस्यैव जीर्य्यते जन्तोर्भुक्तं पीतञ्च वह्निना ।
अयञ्च स्रवते जन्तुरेषा माया ममोत्तमा ॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
अस्मात् प्रवर्त्तते जन्तुरेषा माया मम प्रिये ! ॥
सर्व्वेषु निराकारः स्थावरे जङ्गमे तथा ।
तत्त्वं न ज्ञायते तस्य मायैषा मम सुन्दरि ! ॥
आपो विद्यात्तथा भौमा आपो येषु प्रतिष्ठिताः
न च दृष्टि प्रयान्त्येव मायैषा परमा मम ।
दृष्टौ पङ्कदकाः सर्व्वे पल्वलानि सरांसि च ।
ग्रीष्मे सर्व्वाणि शुष्यन्ति एतन्मायाबलं मम ॥
हिमवच्छिखरान्मुक्ता नाम्ना मन्दाकिनी नदी ।
गाङ्गा सा भवगङ्गा मायैषा मम कीर्त्तिता ॥
मेघा गृह्णन्ति सलिलं लवणात् सलिलार्णवात् ।
वर्षन्ति मधुरं लोके सर्व्वं मायाबलं मम ॥
रोगार्त्ता जन्तवः कश्चित् भक्षयन्ति महौषधम् ।
तस्य वीर्य्यं समाश्रित्य मायां तु विद्धि जाम्बवम् ।
चौषधं दीयमाने तु जन्तुः पञ्चत्वमेति यत् ।
निर्व्वीर्य्यमौषधं कृत्वा कालो भूत्वा हराम्यहम् ॥
प्रथमं जायते गर्भः पश्चाज्जायते वै पुमान् ।
जायते मध्यमं रूपं ततोऽपि जरया पुनः ।
तत इन्द्रियनाशश्च एतन्मायाबलं मम ॥
एकबीजात् प्रकीर्णादे जायन्ते तानि भूरिशः
तथान्यत्तं विद्धि जानामि माययोगेन माधवि ! ॥
लोक एव विजानाति गरुडो वहतेऽच्युतम् ।
भूत्वा पवनं गरुडो वहाम्यात्मानमात्मना ॥
या एता देवताः सर्व्वा यज्ञभागेन तोषिताः ।
मायामेतामहं कृत्वा तोषयामि दिवौकसः ॥
लोकाः सर्व्वे विजानन्ति देवा नित्यं मखाशिनः ।
मायामेतामहं कृत्वा रक्षामि त्रिदशान् सदा ।
सर्व्वोऽपि जगत् लोको बृहस्पतिं इदं स्थितिम् ।
मायामाङ्गिरसीं कृत्वा पालयामि दिवौकसः ॥
सर्व्वे लोका विजानन्ति वरुणं पाति सागरम् ।
मायामु वारुणीं कृत्वा रक्षामि महोदधिम् ॥
सर्व्वे लोका विजानन्ति कुवेरोऽयं धनेश्वरः ।
कुवेरमायामादाय अहं रक्षामि तद्धनम् ॥
एवं लोका विजानन्ति हतः शक्रेण वृत्रहन् ।
शाक्रीं मायां समास्थाय मया वृत्रो निसूदितः ॥
एवं लोका विजानन्ति आदित्यश्च ध्रुवो महान् ।
भेद मायामयं कृत्वा वहाम्यादित्यमेव च ।
एवं जानन्ति लोको वा किमन्यतोऽसितम् ।
वडवाग्निमाश्रित्य पिबामि तदहं जलम् ॥
वायुं मायामयं कृत्वा मेघेषु विदधाम्यहम् ।
यदिदं भाषते लोकः कुमेर्त त्रिदशी जलम् ॥

देवा अपि न जानन्ति यस्तं क्व च तिष्ठति ।
मम मायानियोगेन तिष्ठते त्वौषधं वने ॥
लोको ह्येवं विजानाति राजा पालयते प्रजाः ।
राजमायामहं कृत्वा पालयामि वसुन्धराम् ॥
ये तु वै द्वादशादित्या उदेष्यन्ति युगक्षये ।
प्रविश्य तानहं भूमे ! मायां लोके सृजाम्यहम् ॥
वर्षैश्च पांशुना भूमिर्लोकेषु यतते सदा ।
मायां पांशुमयीं कृत्वा पूरयाम्यखिलं जगत् ॥
वर्षते यत्र संवर्त्तो धाराभिर्मुषलाकृति ।
मायां सांवर्त्तकीं शश्य पूरयाम्यखिलं जगत् ॥
यत् स्वपामि वरारोहे ! शेषस्योपरि वारिणि ।
अनन्तमायया चाहं धारयामि स्वपामि च ॥
वराहमायामादाय भूमे ! जानामि किन्न वै ।
देवा यत्र निलीयन्ते सा माया मम कीर्त्तिता ॥
त्वयापि वैष्णवीं मायां कृत्वा जानासि किन्न तत् ।
धारितासि च सुश्रोणि ! वारान् सप्तदशैव तु ॥
माया तु मम देवीयं कृत्वा स्वैकार्णवां महीम् ।
मम मायावलं ह्येतद्येन तिष्ठाम्यहं जले ॥
प्रजापतिं शतं रुद्रं सृजामि च हरामि च ।
तेऽपि मायां न जानन्ति मम मायाविमोहिताः ॥
अथ पितृगणाश्चैव ये एते सूर्य्यवर्चसः ।
मायां पितृमयीं ह्येतां गृह्णामि हि च तत्त्वतः ॥
किन्तु मायैव सुश्रोणि ! अन्यच्च शृणु सुन्दरि ! ॥"

इति वाराहे मायाचक्रम् ॥*॥

अथ मायास्तोत्रम् ।

शौनक उवाच ।

"शशिध्वजो महाराजः स्तुत्वा मायां गतः क्व तु ।
का वा मायास्तुतिः सूत ! वद तत्त्वविदांवर ! ।
या त्वत्कथा विष्णुकथा वक्तव्या सा विशुद्धये ॥"

सूत उवाच ।

"शृणुध्वं मुनयः सर्व्वे मार्कण्डेयाय पृच्छते ।
शुकः प्राह विशुद्धात्मा मायास्तवमनुत्तमम् ॥
तत् शृणुष्व प्रवक्ष्यामि यथाधीतं यथाश्रुतम् ।
सर्व्वकामप्रदं नृणां पापतापविनाशनम् ॥"

शुक उवाच ।

"भल्लाटनगरं त्यक्त्वा विष्णुभक्तः शशध्वजः ।
आत्मसंसारमोक्षाय मायास्तवमलं जगौ ॥"

शशिध्वज उवाच ।

"ॐ ह्रींकारां सत्त्वसारां विशुद्धां
ब्रह्मादीनां मातरं वेदबोध्याम् ।
तन्वीं स्वाहां भूततन्मात्रकक्षां
वन्दे वन्द्यां देवगन्धर्व्वसिद्धैः ॥
लोकातीतां द्वैतभीतां समीडे
भूतैर्भव्यां व्याससामासिकाद्यैः ।
नानारूपैर्देवतिर्य्यङ्मनुष्यै-
स्तामाधारां ब्रह्मरूपां नमामि ॥
यस्या भासा त्रिजगद्भाति भूतै-
र्न भात्येतत्तदभावे विधातुः ।
विद्वद्गीतां कालकल्लोललोलां
लीलापाङ्गीं क्षिप्तसंसारदुर्गाम् ॥
पूर्णां प्राप्यां द्वैतलभ्यां शरण्या-
माद्ये शेषे मध्यतो या विभाति ।
काली दैवं कर्म्म सोपाधयो ये
तस्यां तासां तां विशिष्टां नमामि ॥
भूमौ गन्धो रसतास्पु प्रतिष्ठा
रूपं तेजस्येव वायौ स्पृशत्वम् ।
खे शब्दो वै यच्चिदा भाति नाना
तामाद्यां तां विश्वरूपां नमामि ॥
सावित्री त्वं ब्रह्मरूपा भवानी
भूतेशस्य श्रीपतेः श्रीस्वरूपा ।
शची शक्रस्यापि नाकेश्वरस्य
पत्नी श्रेष्ठा भासि माये ! जगत्सु ॥
बाल्ये बाला युवती यौवने त्वं
वार्द्धक्ये या स्थविरा कालकल्पा ।
नानाकारैर्योगयोगैश्च धर्म्मो
भक्त्या वै त्वं कामवज्ञा विभासि ॥
वरेण्या त्वं वरदा लोकसिद्धा
साध्वी धन्या लोकमान्या सुकन्या ।
चण्डी दुर्गा कालिका कालिकाख्या
नानादेशे रूपवेशैर्विभासि ॥
तव चरणसरोजं देवि ! देवादिवन्द्यं
यदि हृदयसरोजे भावयन्तीह भक्त्या ।
श्रुतकुहरमतिशुद्धं त्वत्सरोजे स्मरन्ति
श्रुतियुगकुहरे वा संश्रुतं धर्म्मसम्पत् ॥
जनयति जगदाद्यौ सर्व्वसिद्धिश्च तेषाम् ॥
मायास्तवमिदं पुण्यं शुकदेवेन भाषितम् ।
मार्कण्डेयादवाप्यापि सिद्धिं लेभे शशिध्वजः ॥
कोकामुखे तपस्तप्त्वा हरिं ध्यात्वा वनान्तरे ।
सुदर्शनेन निहतो वैकुण्ठशरणं ययौ ॥"

इति श्रीकल्किपुराणेऽनुभागवते भविष्ये मायास्तव ऊनत्रिंशोऽध्यायः ॥ (शक्तिः सामर्थ्यं वा । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ३ । २१ ।

"दासानामिन्द्रो मायया ।"

"मायया स्वकीयया शक्त्या ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

मायाकारः, पुं, (मायां इन्द्रजालशास्त्रं करोतीति । कृ + अण् ।) ऐन्द्रजालिकः । वाजीकर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रातिहारिकः २ । इत्यमरः । २ । १० । ११ ॥ मायां स्थलजलादौ जलस्थलादिज्ञानं करोतीति मायाकारः षण् । प्रतिहरणं प्रतिहारो व्याजः भावे घञ् स प्रयोजनमस्य प्रातिहारिकः ष्णिकः षित्त्वे ङ्रिरिति ह्रस्वः । प्रतिहारक इत्यपि पाठः । तत्र प्रति प्रथमं सुष्ठु मनो नयने च हरति जाते न किञ्चिदिति प्रतिहारकः ॥ स्वकान्तात् स्वार्थे णे प्रातिहारकश्च घञि प्रतिहारश्च । इति तट्टीकायां भरतः ॥

मायाकृत्, पुं, (मायां स्थलजलादौ जलस्थलादिज्ञानं करोति कारयतीति । कृ + क्विप् । तुगागमश्च । करोतिरन्तर्भूतण्यर्थः ।) मायाकारः । यथा,—

"शाम्बरी साम्बरी माया मायाकृत् भिक्षुके नटे ।"

इति शब्दरत्नावली ॥

मायाजीवी, [न्] पुं, (मायया इन्द्रजालविद्यया जीवति जीवनयात्रां सम्पादयति इति, जीव + णिनिः ।) प्रातिहारिकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८६ ॥

मायातिः, पुं, (मायया सह अतति । यद्वा, मा अततीति । अत + "अच्यतिभ्यां च ।" उणा० ४।१३० । इति इण् ।) नरबलिः । यथा,—

"मायातीनाञ्च निर्णीतं श्रूयतां मुनिसत्तम ।
वक्ष्याम्यथर्व्ववेदोक्तं फलदानियतिक्रमे ॥
पितृमातृविहीनञ्च युवकं व्याधिवर्जितम् ।
विवाहितं दीक्षितञ्च परदारविहीनकम् ॥
अजारजं विशुद्धञ्च सच्छूद्रं मूलकं वरम् ।
तद्वन्धुभ्यो धनं दत्त्वा क्रीतं मूल्यातिरेकतः ॥
स्नापयित्वा च तं धर्म्मी संपूज्य वस्त्रचन्दनैः ।
माल्यैर्धूपैश्च सिन्दूरैर्दधिगोरोचनादिभिः ॥
तत्र वर्षं भ्रामयित्वा परदारेण यत्नतः ।
वर्षान्ते च समुत्सृज्य दुर्गायै तं निवेदयेत् ॥
अष्टमीनवमीसन्धौ दद्यान्मायातिमेव च ।
इत्येवं कथितं सर्व्वं वलिदानप्रसङ्गतः ॥
वलिं दत्त्वा च स्तुत्वा च धृत्वा च कवचं बुधः ।
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १६ अध्यायः ॥

मायादः, पुं, (मायया छलेन छलेनेत्यर्थः अत्ति भक्षयतीति । अद + अच् ।) कुम्भीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मायादेवीसुतः, पुं, (मायादेव्याः सुतः ।) बुद्धः । इत्यमरः । १ । १ । १५ ॥

मायाफलं, क्ली, फलविशेषः । माइफल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मायिफलम् २ मायिकम् ३ छिद्राफलम् ४ मायि ५ । अस्य गुणाः । वातहरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । शैथिल्यसङ्कोचककेशकार्ष्ण्यप्रदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

मायामोहः, पुं, (मायया मोहयति असुरानिति । मुह + णिच् + अच् । माया च मोहश्च तौ यस्येति वा ।) विष्णुदेहनिर्गतासुरमोहकपुरुषविशेषः । यथा,—

श्रीपराशर उवाच ।

"इत्युक्तो भगवांस्तेभ्यो मायामोहं शरीरतः ।
समुत्पाद्य ददौ विष्णुः प्राह चेदं सुरोत्तमान् ॥"

श्रीभगवानुवाच ।

"मायामोहोऽयमखिलान् दैत्यांस्तान् मोहयिष्यति ।
ततो वध्या भविष्यन्ति वेदमार्गबहिष्कृताः ॥
स्थितौ स्थितस्य मे वध्या यावन्तः परिपन्थिनः ।
ब्रह्मणो येऽधिकारस्य देवदैत्यादिकाः सुराः ॥
तद्गच्छत न भीः कार्य्या मायामोहोऽयमग्रतः ।
गच्छन्नद्योपकाराय भवतां भविता सुराः ॥"

श्रीपराशर उवाच ।

"इत्युक्ता प्रणिपत्यैनं ययुर्देवा यथागतम् ।
मायामोहोऽपि तैः सार्द्धं ययौ यत्र महा-
सुराः ॥"

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १७ अध्यायः ॥

मायावती, स्त्री, (मायास्यास्तीति । माया + मतुप् । मस्य वः । उगित्वात् ङीप् ।) रतिः । कामपत्नी । इति जटाधरः ॥ तस्या नामकारणं यथा —

श्रीपराशर उवाच ।

"एतस्मिन्नन्तरे प्राप्तः सह कृष्णेन नारदः ।
अन्तःपुरचरीं देवीं रुक्मिणीं प्राह हर्षयन् ॥
एष ते तनयः सुभ्रु ! हत्वा शम्बरमागतः ।
हतो येनाभवद्बालो भवत्याः सूतिकागृहात् ॥
इयं मायावती भार्य्या तनयस्यास्य ते सती ।
शम्बरस्य न भार्य्येयं श्रूयतामत्र कारणम् ॥
मन्मथे तु गते नाशं तदुद्भवपरायणा ।
शम्बरं मोहयामास मायारूपेण रूपिणी ॥
विवाहाद्युपभोगेषु रूपं मायामयं शुभम् ।
दर्शयामास दैत्यस्य तस्येयं मदिरेक्षणा ॥"

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २७ अध्यायः ॥

(विद्याधरीविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । ११ । ३५ ।

"अहं मायावती नाम राजन् ! विद्याधराङ्गना ।
इयन्तं कालमभवं शापेनेह च दुःखिनी ॥"

राजकन्याविशेषः । यथात्रैव । ११२ । ११२ ।

'अभून्मलयसिंहाख्यो राजा राजगृहे पुरा ।
तस्य मायावतीत्यासीद्रूपेणाप्रतिमा सुता ॥")

मायावसिक, त्रि, (मायया वसं आच्छादनं करोतीति ठन् ।) परप्रतारकः । इति शब्दमाला ॥ (मायारसिक इति वा पाठः ॥)

मायावान् [त्] पुं (माया अस्त्यस्य । माया + "अस्मायामेधास्रजो विनिः ।" ५ । २ । १२१ । इति पक्षे मतुप् । मस्य वः ।) कंसराजः । इति शब्दरत्नावली ॥ मायायुक्ते, कपटयुक्ते च त्रि । (यथा, भागवते । ४ । १६ । ८ ।

अतिभिक्षमिषवर्षो दम्भकूतौ नि मायावान्
मखा दस्युदर्त्ते ।'

"मायावान् कपटवान् ," इति तद्भाष्ये स्वामी ॥)

मायावी [न्] पुं (प्रशस्ता मायाकापट्यमस्यास्तीति माया + "अस्मायामेधास्रजो विनिः ।' ५ । २ । १२१ । इति विनिः ।) मायाकारः । तत्पर्य्यायः । शम्बरः २ मायी ३ मायिकः ४ ऐन्द्रजालिकः ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ७७ । ८ ।

"मायावी दानवः कोऽप्यनिरूप्य समाश्रितः ।
न प्राह राजपुत्त्र न पूर्व्ववैरमनुस्मरन् ॥")

बिडालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मोहनशक्तियुक्तः परमात्मा । यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । १९ ।

"अतश्चिन्मयशक्ती तु मायावी सन्नपाहितः ।
सूत्रात्मा स्वप्नदशेव विराड्विश्वयते परः ॥")

मायासीता, स्त्री, (मायाकल्पिता सीता ।) योगेन अग्निकृतसीताप्रतिकृतिः । यथा,—

अग्निरुवाच ।

"भगवन् ! श्रूयतां वाक्यं कालेन यदुपस्थितम् ।
सीताहरणकालोऽयं तवैव समुपस्थितः ॥
दैवञ्च दुर्निवार्य्यञ्च न च दैवात् परं बलम् ।
मत्प्रसूं मयि सन्न्यस्य छायां रक्षान्तिकेऽधुना ॥
दास्यामि सीतां तुभ्यञ्च परीक्षासमये मम ।
देवैः प्रस्थापितोऽहञ्च न च विप्रो हुता-
शनः ॥"

रामस्तद्वचनं श्रुत्वा न प्रकाश्य च सज्जनम् ।
स्वीचकार च स्वच्छन्दं हृदयेन विदूयता ॥
वह्निर्योगेन सीताया मायासीतां चकार सः ।
तद्गुणरूपसर्व्वाङ्गीं ददौ रामाय नारद ! ॥
सीतां गृहीत्वा स ययौ गोप्यं वक्तुं निषिध्य च ।
लक्ष्मणो नैव बुबुधे गोप्यमन्यस्य का कथा ॥
लङ्कां गत्वा रघुश्रेष्ठो जघान रावणेन च ।
सबान्धवं रावणञ्च सीतां सम्प्राप दुःखिताम् ॥
ताञ्च वह्निपरीक्षाञ्च कारयामास सत्वरम् ।
हुताशनस्तत्र काले च वास्तवीं जानकीं ददौ ॥
उवाच छाया वह्निञ्च रामञ्च विनयान्विता ।
करिष्यामीति किमहं तदुपायं वदस्व मे ॥"

वह्निरुवाच ।

"त्वं गच्छ तपसे देवि ! पुष्करञ्च सुपुण्यदम् ।
कृत्वा तपस्यां तत्रैव स्वर्गलक्ष्मीर्भविष्यसि ॥
सा च तद्वचनं श्रुत्वा प्रतप्य पुष्करे तपः ।
दिव्यं त्रिलक्षवर्षञ्च स्वर्गलक्ष्मीर्बभूव ह ॥
सा च कालेन तपसा यज्ञकुण्डसमुद्भवा ।
कामिनी पाण्डवानाञ्च द्रौपदी द्रुपदात्मजा ॥
कृते युगे वेदवती कुशध्वजसुता शुभा ।
त्रेतायां रामपत्नी सा सीतेति जनकात्मजा ॥
तच्छाया द्रौपदी देवी द्वापरे द्रुपदात्मजा ।
त्रिहायणीति सा प्रोक्ता विद्यमाना युगत्रये ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १४ अध्यायः ॥

मायासुत, पुं (मायाया मायादेव्याः सुतः ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५१ ॥

मायिक क्ली (माया मोहनगुणः विद्यतेऽस्मिन् । माया + 'व्रीह्यादिभ्यश्च ।' ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।) मायाफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ग्रन्थान्तरे मायिका मादका इत्यपि पाठः ॥

मायिक, पुं (माया अस्त्यस्य । माया + 'व्रीह्यादिभ्यश्च ।' ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।) मायाकारः । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवीभागवते । ४ । १८ । ७ ।

"स्वमायामोहितश्चाहं सम्प्राप्य वर्णं परात्मनः ।
परवान् दारुपाञ्चाली मायिकस्य यथा वशे ॥'

मायाविशिष्टे, त्रि ॥)

मायी, [न्] पुं. (मायाऽस्त्यस्य । माया + 'व्रीह्यादिभ्यश्च ।' ५ । २ । ११६ । इति इनिः ।) मायाकारः । तत्पर्य्यायः । धूर्त्तः २ वञ्चकः ३ शम्बरः ४ कुहकः ५ दाम्भाजालिकः ६ जालिकः ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१ ।

(मायायुक्ते, त्रि । यथा, कुमारे । २ । ४६ ।

"यज्वभिः सम्भृतं हव्यं विततेष्वध्वरेषु सः ।
जातवेदोमुखान्मायी मिषतामाच्छिनत्ति नः ॥'

मायोपाधिके परमेश्वरे च । यथा पञ्चदश्याम् । ६ । १२३ ।

"मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महे-
श्वरम् ॥")

मायु पुं, (मिनोति प्रक्षिपति देहे उष्माणमिति । मिञ् प्रक्षेपणे + "कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् ।" उणा० १ । १ । इति उण् । "मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च ।" ६ । १ । ५० । इत्यात्वम् । "आतो युक् चिण्कृतोः ।' ७ । ३ । ३३ । इति युक् ।) पित्तम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥ (शब्दः । यथा ऋग्वेदे । १ । १६४ । २८ ।

"सृक्वाणं घर्म्ममभिवावशाना मिमाति मायुं
पयते पयोभिः ॥'

"मायुं शब्दं ममात निर्म्माति करोति ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ वाक् । इति निरुक्ते । १ । ११ ।)

मायुराज, पुं कुवेरपुत्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मायूर क्ली, (मयूराणां समूहः । मयूर + "प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ।' ४ । ३ । १५४ । इत्यञ् ।) मयूरसमूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४३ ॥ (मयूराणामिदमित्यण् ।) तत्सम्बन्धिनि, त्रि ॥ यथा, महाभारते । १३ । १०४ । ९० ।

"आजं गव्यं तथा मांसं मायूरञ्चैव वर्ज्जयेत् ॥)

मायूरिक, पुं, (मयूरं हन्ति । मयूर + 'पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ।" ४ । ४ । ३५ । इति ठक् ।) मयूरघाती । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मायूरी, स्त्री, अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मार, पुं (मृ + भावे घञ् ।) मृतिः । (यथा बृहत्संहितायाम् । ३ । ३१ ।

"कुम्भारकद्रूपटनिभः सस्त्रो रूपहा विरोधितिभयदः ।')

म्रियन्ते प्राणिनोऽनेन । मृ + घञ् ।) कामदेवः । (यथा, नैषधे । ४ । ७८ ।

"अनुममार न मारः कथं नु मा
रतिरतिप्रथितापि पतिव्रता ।
विरहिणीगणघातनपातकी
इयमथापि तथापि किमुज्झिता ॥")

विघ्नः । इति मेदिनी । रे, ७६ ॥ (मृ + णिच् + घञ् ।) मारणम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६ ॥ धुस्तूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मारस्योत्पत्तिर्यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

"मनोभवस्य वचनं श्रुत्वाथ चतुराननः ।
विवस्वदपि तद्वाक्यं श्रुत्वाऽनुत्साहकारकम् ॥
सर्व्वस्य मोहने ब्रह्मा चिन्ताविष्टोऽभवद्धि ।
समर्थो मोहितुमिति निश्श्वासं मुहुर्मुहुः ॥
निश्वासमारुतात्तस्य नानारूपा महाबलाः ।
जाता गणा लोलजिह्वा लोलाश्चातिभयङ्कराः ॥
तुरङ्गवदनाः केचित् केचिद्गजमुखास्तथा ।
सिंहव्याघ्रमुखाश्चान्ये खराननास्तथापरे ॥

ऋक्षमार्ज्जारवदना: शरभास्या: शुकानना: ।
प्लवगोमायुवक्त्राश्च सरीसृपमुखा: परे ॥
गोरूपा गोमुखा: केचित्तथा पक्षिमुखा: परे ।
महादीर्घा महाह्रस्वा महास्थूला महाकृशा: ॥
पिङ्गाक्षा विरलाक्षाश्च त्र्यक्षैकाक्षा महो-
दरा: ।
एककर्णास्त्रिकर्णाश्च चतुष्कर्णास्तथापरे ।
स्थूलकर्णा दीर्घकर्णा बहुकर्णा विकर्णका: ।
दीर्घाक्षा स्थूलनेत्राश्च सूक्ष्मनेत्रा विदृष्टय: ॥
चतुष्पादा: पञ्चपादास्त्रिपादैकपदास्तथा ।
ह्रस्वपादा दीर्घपादा: स्थूलपादा महापदा: ॥
एकहस्ताश्चतुर्हस्ता द्विहस्तास्त्रिशयास्तथा ।
विहस्ताश्च विरूपाक्षा गोधिकाकृतय: परे ॥
मनुष्याकृतय: केचित् शिशुमारमुखा: परे ।
क्रौञ्चाकारा बकाकारा हंससारसरूपिण: ॥
तथैव मद्गुरचककङ्ककाकमुखास्तथा ।
अर्द्धनीला अर्द्धरक्ता: कपिला: पिङ्गलास्तथा ॥
नीला: शुक्लास्तथा पीता हरिताश्चित्ररूपिण: ।
अवादयन्त ते शङ्खान् पटहान् परिवादन: ॥
मृदङ्गान् डिण्डिमांश्चैव गोमुखान् पणवांस्तथा ।
बद्धैर्जटाभि: पिङ्गाभिस्तुङ्गाभिश्च करान्विता: ॥
निरन्तराभिर्व्विप्रेन्द्रा गणा: स्यन्दनगामिन: ।
शूलहस्ता: पाशहस्ता: खड्गहस्ता धनुर्द्धरा: ॥
शक्त्यङ्कुशगदाचापपट्टिशप्रासपाणय: ।
नानायुधा महानादं कुर्व्वन्तस्ते महाबला: ॥
मारय च्छेदयेत्यूचुर्म्मन्मथ: पुरतो गणा: ।
तेषान्तु वदतां तत्र मारय च्छेदयेत्युत ।
योगनिद्राप्रभावात् स विधिर्वक्तुं प्रचक्रमे ॥
अथ ब्रह्माणमाभाष्य तान् दृष्ट्वा मदनो गणान् ।
उवाच वारयन् वक्तुं गणानामग्रत: स्मर: ॥
मदन उवाच ।
किं कर्म्मैते करिष्यन्ति कुत्र स्थास्यन्ति वा
विधे ! ।
किं नामधेया एते वा तन्नैतान् विनियोजय ॥
नियुज्यैतान् निजे कृत्ये स्थानं दत्त्वा च नाम च ।
हत्वा पश्चान्महामायाप्रभावं कथयस्व मे ॥"
मार्कण्डेय उवाच ।
"अथ तद्वाक्यमाकर्ण्य सर्व्वलोकपितामह: ।
गणान् समदनानाह तेषां कर्म्मादिकं दिशन् ॥
ब्रह्मोवाच ।
"एते तूत्पन्नमात्रा हि मारयेति यदब्रुवन् ।
मुहुर्म्मुहुरतोऽमीषां नाम मारेति जायताम् ॥
मारात्मकत्वादप्येते मारा: सन्तु च नामत: ।
सदैव विघ्नं जन्तूनां करिष्यन्ति विनार्च्चनम् ।
तवानुगमनं कर्म्म मुख्यमेषां मनोभव ! ॥
यत्र यत्र भवान् याता स्वकर्म्मार्थं यदा यदा ।
गन्तारस्तत्र तत्रैते साहाय्याय तदा तदा ॥
चित्तोद्भ्रान्तिं करिष्यन्ति त्वद्वशवशवर्त्तिनाम् ।
ज्ञानिनां ज्ञानमार्गञ्च विघ्नयिष्यन्ति सर्व्वदा ॥
यथा सांसारिकं कर्म्म सर्व्वे कुर्व्वन्ति जन्तव: ।
तथा चैते करिष्यन्ति सविघ्नमपि सर्व्वत: ॥
इमे स्थास्यन्ति सर्व्वत्र वेगिन: कामरूपिण: ।
त्वमेवैषां गणाध्यक्ष: पञ्चयज्ञाङ्गभोजिन: ।
नित्यक्रियावतां तोयभोगिनोऽपि भवन्त्विमे ॥"
इति कालिकापुराणे ६ अध्याय: ॥

मारक:, पुं, (म्रियन्ते प्राणिन: यस्मिन् येनेति वा । मृ + घञ् । तत: संज्ञायां कन् ।) मरक: । तत्पर्य्याय: । मारि:२ उन्पात:३ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ पक्षिविशेष: । बाज् इति भाषा । तत्पर्य्याय: । घातिपक्षी २ ग्राहक: ३ । इति भूरिप्रयोग: ॥ मारणकर्त्तरि त्रि ॥

मारजित्, पुं, (मारं कामं जितवान् । जि + क्विप । तुगागम: ।) बुद्ध: । इत्यमर: । १ । १ । १३ ॥

मारणं, क्ली, (मार्य्यते इति । मृ + णिच् + भावे ल्युट् ।) वध: । इत्यमर: । २ । ८ । ११४ ॥ (यथा, मनौ । ५ । ३८ ।
"यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वो ह मारणम् ।
वृथापशुघ्न: प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥")
अभिचारविशेष: । यथा,—
"एवन्तु मारणं देवि ! विशेषात् कथयामि
ते ।
सान्तं वह्निसमायुक्तं वामनेत्रविभूषितम् ॥
कूर्च्चयुग्मं ततो देवि ! अमुकं मारय मारय ।
चतुर्द्दशाक्षरो मन्त्रो स्वाहान्त: शत्रुनाशक: ॥
खदिराङ्गारमादाय कुजाष्टम्यां विशेषत: ।
लेखयेत् पुत्तलीं शत्रुस्वरूपां लौहपत्रके ॥
निशायां मस्तके नेत्रे ललाटे हृदये करे ।
नाभौ गुह्ये कटौ पृष्ठे क्रमोक्तेन पदद्वये ॥
मन्त्रवर्णान् समालिख्य प्रतिष्ठां तत्र कारयेत् ।
संहारमुद्रां बद्ध्वा तु ध्यायेद्देवीं जयप्रदाम् ॥
दीर्घाकारां कृष्णवर्णां सदार्द्धस्तनमस्तकाम् ।
नृमुण्डयुगलं हस्ते चर्व्वयन्तीं दिगम्बरीम् ॥
शत्रुनाशकरीं देवीं ध्यायेत् शत्रुक्षयाय च ।
एवं ध्यात्वेष्टिकाचूर्णैर्व्वामहस्तेन शङ्करि ! ॥
ॐ शत्रुनाशकर्य्यै नम: इति दत्त्वा महेश्वरि ! ।
हरिद्राचूर्णसहितां धारां दद्यादनेन तु ॥
अमुकस्य शोणितं पिब पिबेति ततपरम् ।
मांसं खादय खादय क्रीँ नम इति मन्त्रम् ॥
मध्याह्ने मध्यरात्रौ तु पूजयित्वा शताष्टकम् ।
जपेदेकादशाहे च रोग: स्यान्नात्र संशय: ॥
दशाधिकैकविंशाहे मृत्युरेव रिपोर्भवेत् ॥ * ॥
अथवान्यप्रकारेण शत्रुक्षयमहं वदे ।
पुंगोशकृत् समादाय पूजयेदुष्णवारिणा ॥
विपरीतक्रमेणैव जपपूजादिकं चरेत् ।
महादेवाय नम इति पुंगोशकृत् समाहरेत् ॥
शिवाय नम इति मन्त्रेण घटनञ्च समाचरेत् ।
पशुपतये नम इति प्राणान् संस्थापयेत्तत: ॥
लौहपात्रे महेशानि ! खदिराङ्गारयोगत: ।
शत्रुप्रतिकृतिं लिख्य तत्र संस्थापयेत् शिवम् ॥
ततो ध्यायेन्महारुद्रं ध्यानन्तु सुसमाहित: ।
शत्रोर्व्वक्ष:स्थितं रुद्रं ज्वलदग्निसमप्रभम् ॥
वामहस्तधरं केशं दक्षिणं प्राणकर्षणम् ।
नरचर्म्माम्बरं देवं महाज्वालाभिवेष्टितम् ॥
पिनाकधृक् इहागच्छागच्छ इत्यादिनावाह्य
यत्नत: ।
शूलपाणये नम इति स्थापयेत् साधकोत्तम: ॥
महेश्वराय नम इति पाद्यादिना प्रपूजयेत् ।
ईशानादिस्तथा मूर्त्तिर्यत्क्रमेण प्रपूजयेत् ॥
अग्निकोणादिपर्य्यन्तं पूर्व्वरीत्या महेश्वरि ! ।
नम: शिवायेति मन्त्रमष्टाविंशति संजपेत् ।
हुँ क्षमस्वेति वामेन करेण तु विसर्ज्जयेत् ॥
अजित केशव विष्णो हरे सत्य जनार्द्दन ।
हंस नारायण स्वाहा मन्त्रमेव सहस्रपेत् ॥
हुँ नमो भगवते वासुदेवाय स्वाहा नम इत्यपि
सहस्रपेत् ।
एवमेकादशाहेन शत्रूच्छेदनमञ्जसा ।
अवश्यं जायते देवि ! सत्यं सत्यं त्रिलोचने ! ॥"
इति योगिनीतन्त्रे पूर्व्वखण्डे ४ पटल: ॥
अपि च ।
"गृध्रास्थिञ्च गवास्थिञ्च मूत्रनिर्म्माल्यमेव च ।
अरेर्यो निखनेत् द्वारे पञ्चत्वमुपयाति स: ॥"
इति गारुडे १८६ अध्याय: ॥

मारि:, स्त्री, (मार्य्यते इति । मृ + णिच् + इन् ।) मारणम् । वर्ष: । इति मेदिनी । रे, ७७ ॥ जनक्षय: । तत्पर्य्याय: । मारक: २ मरक: ३ उन्पात: ४ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

मारिचिकं, त्रि, (मरिच + "संस्कृतम् ।" ४।४।३ इति ठक् ।) मरिचेन संस्कृतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मारित:, पुं, (मार्यते नाश्यते भस्मीक्रियत इति । मृ + णिच् + कर्म्मणि क्त: ।) नष्टीकृत: । भस्मीकृत: । यथा, भावप्रकाशे ।
"असम्यङ्मारितं स्वर्णं बलं वीर्य्यञ्च नाशयेत् ।
करोति रोगान् मृत्युञ्च तद्धन्यात् यत्नतस्तत: ॥"
अपि च ।
"पूर्व्वं वङ्गसमं तालं निम्बाम्लेन विमर्द्दयेत् ।
ततो गजपुटे पक्त्वा पुनरम्लेन मर्द्दयेत् ॥
तावेन दशमांशेन याममेकं तत: पुटेत् ।
एवं दशपुटै: पक्वं वङ्गं भवति मारितम् ॥"
अपरञ्च ।
"आर्द्रत्वञ्च घनत्वञ्च तेजो गौरवचापलम् ।
यस्यैतानि न दृश्यन्ते तं विद्यान्मृतसूतकम् ॥"
अन्यच्च ।
"शुद्धो रसो भवेद्ब्रह्मा मूर्च्छितस्तु जनार्द्दन: ।
मारितो रुद्ररूपी स्यात् बद्ध: साक्षात् सदा-
शिव: ॥"
इति वैद्यकम् ॥

मारिव्यसनवारक:, पुं,(मारिजन्यं व्यसनं तद्वारयतीति । वृ + णिच् + अण् ।) राजर्षिविशेष: । यथा,—
"कुमारपालश्चौलुक्यो राजर्षि: परमार्हत: ।
मृतस्वमोक्ता धर्म्मात्मा मारिव्यसनवारक: ॥"
इति हेमचन्द्र: । ३ । ३७७ ॥

मारिष:, पुं, (मर्षति दोषानिति । मृष + अच् । निपातनात् सिद्धम् । यद्वा, मा रिष्यति हिनस्ति

कश्चिदपीति । रिष+क ।) नाट्योक्तौ श्रेष्ठ । इत्यमरः । १ । ७ । १४ । (क्वचित् पुराणादावपि । यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ६५ ।
"साहाय्यं ते करिष्यामि सत्यमुक्तं मया मते ॥
भविता यदि सन्नासक्तव चेन्द्रिय मारिष ॥"
तथा च महाभारते । ७ । २६ । १२ ।
"दार्थमाबाधमं दृष्ट्वा भगदत्तेन मारिष ॥")
तण्डुलीयशाकविशेषः । मरसा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । कम्बर २ मार्षिक ३ । (शाकार्थे पर्य्यायो गुणाश्च यथा । [अथ श्वेतमरसा । लोहितमरसा नवरा इति च लोके ।]
"मारिषो वाष्पको मार्षः श्वेतो रक्तश्च स स्मृतः ।
मारिषो मधुरः शीतो विष्टम्भी पित्तनुद्गुरुः ।
वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तहृद्विषमाग्निजित् ।
रक्तमार्षो गुरुर्नाति सक्षारो मधुरः सरः ।
श्लेष्मलः कटुकः मार्षः स्वल्पदोष उदीरितः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

मारिषा, स्त्री (मारिष+टाप् ।) दक्षमाता । इति मेदिनी । षे, ४४ । (यथा, मत्स्यपुराणे । ४ । ४९ ।
'सोमकन्याभवत् पत्नी मारिषा नाम विश्रुता ।
तेभ्यस्तु दक्षमेकं सा पुत्रमग्र्यमजीजनत् ॥"
अस्या जन्मवृत्तान्तो यथा, विष्णुपुराणे । प्रथमांशे १५ अध्याये ।
"कण्डुर्नाम मुनिः पूर्व्वमासीद्वेदविदांवरः ।
सुरम्ये गोमतीतीरे स तेपे परमं तपः ॥
तत्क्षोभाय सुरेन्द्रेण प्रम्लोचाख्या वराप्सराः ।
प्रयुक्ता क्षोभयामास तमृषिं सा शुचिस्मिता ॥"
इत्यारभ्य—
'यावदित्थं स विप्रर्षिस्तामुवाच सुमध्यमाम् ।
तावत्तनुस्विन्नजला सा बभूवातिवेपथुः ॥
प्रवेपमानां सततं खिन्नगात्रलतां सतीम् ।
गच्छ गच्छेति सक्रोधमुवाच मुनिसत्तमः ॥
सा तु निर्भर्त्सिता तेन विनिष्क्रम्य तदाश्रमात् ।
आकाशगामिनी स्वेदं ममार्ज तरुपल्लवैः ॥
वृक्षाद्वृक्षं ययौ बाला तदग्रारुणपल्लवैः ।
निर्म्मार्ज्जमाना गात्राणि गलत्स्वेदजलानि वै ॥
ऋषिणा यस्तदा गर्भस्तस्या देहे समाहितः ।
निर्ज्जगाम स रोमाञ्चस्वेदरूपी तदङ्गतः ॥
तं वृक्षा जगृहुर्गर्भमेकं चक्रे तु मारुतः ।
मया चाप्यायितो गोभिः स तदा ववृधे शनैः ॥
वृक्षाग्रगर्भसम्भूता मारिषाख्या वरानना ।
तां प्रदास्यन्ति वो वृक्षाः कोप एष प्रशाम्यताम् ॥
कण्डोरपत्यमेवं सा वृक्षेभ्यश्च समुद्गता ।
ममापत्यं तथा वायोः प्रम्लोचातनया च सा ॥'
शूरस्य पत्नी । यथा, भागवते । ९ । २४ । २७ ।
"देवमीढस्य शूरस्य मारिषा नाम पत्न्य-
भूत् ॥")

मारी, स्त्री, (मारि+कृदिकारादिति पक्षे ङीष् ।) मरकः । जनक्षयः । इति मेदिनी । रे, ७६ । माहेश्वरी शक्तिः । यथा —
"मारी त्रिशूलेन जघान चान्यान्
खट्वाङ्गपातैरपरांश्च कौशिकी ।"
इति वामने ५२ अध्यायः ।

मारीच, पुं, (मरीचेरपत्यं पुमान् । मरीचि+अण् ।) राक्षसविशेषः । स च ताडकाराक्षसीपुत्त्रः रावणस्यानुचरः सीताहरणकाले मायामृगरूपोऽसौ श्रीरामेण हतश्च । इति रामायणम् । अस्य विवरणं यथा —
"एतस्मिन्नन्तरे रामो ददर्श कनकं मृगम् ।
सीता तं प्रेरयामास तदर्थे यत्नपूर्व्वकम् ॥
संन्यस्य लक्ष्मणं रामो जानक्या रक्षणे वने ।
स्वयं जगाम तूर्णं तं निहन्तुं सायकेन च ॥
हा लक्ष्मणेति शब्दञ्च कृत्वा च मायया मृगः ।
प्राणांस्तत्याज सहसा पुरो दृष्ट्वा हरिं स्मरन् ॥
मृगदेहं परित्यज्य दिव्यदेहं विधाय च ।
रत्ननिर्म्माणयानेन वैकुण्ठं स जगाम ह ॥
वैकुण्ठद्वारे द्वावास्तां किङ्करौ द्वारपालयोः ।
जयश्च विजयश्चैव बलवानाजिताभिधः ॥
शापेन सनकादीनां सम्प्राप्य राक्षसीं तनुम् ।
पुनर्जगाम च द्वारमादौ च द्वारपालयोः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १९ अध्यायः ।
कश्यपः । यथा,—
"इति संचिन्त्य भगवान् मारीचः कुरुनन्दन ॥
उवाच किञ्चित् कुपित आत्मानञ्च विगर्हयन् ॥"
इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १८ अध्यायः ।
(तथा च महाभारते । १३ । ८५ । १०७ ।
मरीचिभ्यो मरीचिस्तु मारीचः कश्यपोऽह्य-
भूत् ॥")
कक्कोलकम् । राजकशाकम् । इति मेदिनी । चे १७ । राजहस्ती । इति जटाधरः ।

मारीची, स्त्री, (मरीचेरियम् । इत्यण् । ङीप् ।) देवताभेदः । इति मेदिनी । चे, १७ । सा तु मायादेवी । तत्पर्य्यायः । त्रिमुखा २ वज्रकालिका ३ विकटा ४ वज्रवाराही ५ गौरी ६ पोत्रिरथा ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

मारुण्ड, पुं, सर्पाण्डः । पन्थाः । गोमयमण्डलम् । इति मेदिनी । डे, ३५ ।

मारुत, पुं (मरुदेव । मरुत्+"प्रज्ञादिभ्यश्च ।" ५ । ४ । ३८ । इति स्वार्थेऽण् ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । ६५ । म्रियतेऽनेन कुत्ते मान्तीति मृङ उत मरुत् मरुदेव मारुत स्वार्थे अण् । इति तट्टीकायां भरतः ।
(यथा, मनौ । ४ । १२२—१२३ ।
"अतिथिञ्चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम् ।
रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते ।
सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन ॥")
अस्योत्पत्तिर्यथा —
कश्यप उवाच ।
"पुत्त्रस्ते भविता भद्रे ! इन्द्रहा देववान्धवः ।
संवत्सरं व्रतमिदं यद्यद्धा धारयिष्यसि ॥"
अद्धा यथावत् ।
"संवत्सरं पुंसवनं व्रतमेतदविप्लुतम् ।
धारयिष्यसि चेत्तुभ्यं शक्रहा भविता सुतः ॥
वाढमित्यभ्युपेत्याथ दिती राजन् ! महामनाः ।
कश्यपाद्गर्भमाधत्त व्रतञ्चाञ्जो दधार सा ।
मातृष्वसुरभिप्रायमिन्द्र आज्ञाय मानद ॥
शुश्रूषणेनाश्रमस्थां दितिं पर्य्यचरत् कविः ।
एवं तस्या व्रतस्थाया व्रतच्छिद्रं हरिर्नृप ॥
प्रेप्सुः पर्य्यचरज्जिह्मो मृगहेव मृगाकृतिः ।
नाध्यगच्छद्व्रतच्छिद्रं तत्परोऽथ महीपते ॥
चिन्तां तीव्रां गतः शक्रः केन मे स्याच्छिवं त्विह ।
एकदा सा तु सन्ध्यायामुच्छिष्टा व्रतकर्शिता ।
अस्पृष्टवार्य्यधौताङ्घ्रिः सुष्वाप विधिमोहिता ॥
लब्ध्वा तदन्तरं शक्रो निद्रापहृतचेतसः ।
दितेः प्रविष्ट उदरं योगेशो योगमायया ॥
चकर्त्त सप्तधा गर्भं वज्रेण कनकप्रभम् ।
रुदन्तं सप्तधैकैकं मा रोदीरिति तान् पुनः ।
तमूचुः पाट्यमानास्ते सर्व्वे प्राञ्जलयो नृप ॥
किं न इन्द्र जिघांससि भ्रातरो मरुतस्तव ।
मा भैष्ट भ्रातरो मह्यं यूयमित्याह कौशिकः ॥
अनन्यभावान् पार्षदानात्मनो मरुतां गणान् ।
न ममार दितेर्गर्भः श्रीनिवासानुकम्पया ॥
सहेन्द्रेण पञ्चाशत् देवास्ते मरुतोऽभवन् ।
व्यपोह्य मातृदोषं ते हरिणा सोमपाः कृताः ॥
दितिरुत्थाय ददृशे कुमाराननलप्रभान् ।
इन्द्रेण सहितान्देवी पर्य्यतुष्यदनिन्दिता ॥
अथेन्द्रमाह ताताहमादित्यानां भयावहम् ।
अपत्यमिच्छन्त्यचरं व्रतमेतत् सुदुष्करम् ॥
एकः सङ्कल्पितः पुत्त्रः सप्तसप्ताभवन् कथम् ।
यदि ते विदितं पुत्त्र ! सत्यं कथय मा मृषा ॥
इन्द्र उवाच ।
अम्ब ! तेऽहं व्यवसितमुपधार्य्यागतोऽन्तिकम् ।
लब्धान्तरोऽच्छिदं गर्भमर्थबुद्धिर्न धर्म्मदृक् ॥
कृत्तो मे सप्तधा गर्भ आसन् सप्त कुमारकाः ।
तेऽपि चैकैकशो वृक्णाः सप्तधा नापि मम्रिरे ॥
ततस्तत्परमाश्चर्य्यं वीक्ष्य व्यवसितं मया ।
महापुरुषपूजायाः सिद्धिः काप्यानुषङ्गिकी ॥
तदिदं मम दौर्जन्यं बालिशस्य महीयसि ।
क्षन्तुमर्हसि मातस्त्वं दिष्ट्या गर्भो मृतोत्थितः ॥
श्रीशुक उवाच ।
इन्द्रस्तयाभ्यनुज्ञातः शुद्धभावेन तुष्टया ।
मरुद्भिः सह तां नत्वा जगाम त्रिदिवं प्रभुः ॥'
इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १८ अध्यायः ।
(जनपदविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ९७ । ४९—५० ।
"मारुता धेनुकाश्चैव तङ्गणाः परतङ्गणाः ।
वाह्लीकास्तित्तिराश्चैव चोलाः पाण्ड्याश्च
भारत ॥
एते जनपदा राजन् ! दक्षिणापथवा-
सिनः ॥"
अग्निभेदः । यथा गृह्यसंग्रहपरिशिष्टे । १ । ९ ।
"अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते ।"
मरुत्सम्बन्धिनि, त्रि । यथा रघौ । २ । १२ । १३ ।

"रासि चयं रासि मित्रममे रासि मर्धं इन्द्र मारुतं नः ॥"

"मारुतं मरुतां देवविशां सम्बन्धि।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

मारुतव्रतं, क्ली, (मारुतस्य व्रतमिव व्रतं नियमोऽस्य ।) राजधर्म्मविशेषः । यथा,—

"प्रविश्य सर्व्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।
तथा चरैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतम् ॥"

इति मात्स्ये २०० अध्यायः ॥

मारुतात्मजः, पुं, (मारुतस्यात्मजः ।) हनूमान् । इति जटाधरः ॥ (भीमश्च ॥)

मारुतापहः, पुं, (मारुतमपहन्ति । हन + डः ।) वरुणवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वायुनाशके, त्रि ॥

मारुताशनः, पुं, (मारुतोऽशनमस्य । अश्नातीति । अश + ल्युः । मारुतानां अशनो भक्षकः ।) सर्पः । पवनाशन इत्यमरदर्शनात् । (यथा, महाभारते । ५ । १०६ । १३ ।

"भक्तः प्रगृह्य सर्व्वा वै बाहुभ्यां संशितव्रतः ।
स्थितः स्थाणुरिवाभ्यासे निश्चेष्टो मारुताशनः ॥")

वायुमात्रभक्षके, त्रि ॥ (कार्त्तिकेयसैनिकविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ६० ।

"विद्युन्नाभो धनुर्वक्त्रो जाठरो मारुताशनः ॥")

मारुतिः, पुं, (मारुतस्यापत्यं पुमान् । मरुत + "अत इञ् ।" ४ । १ । ६५ । इति इञ् ।) हनूमान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । १२ । ६० ।

"प्रवृत्तावुपलब्धायां तस्याः सम्पातिदर्शनात् ।
मारुतिः सागरं तीर्णः संसारमिव निर्म्ममः ॥")

भीमसेनः । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ७ । २१ ।

"तच्छ्रुत्वा वचनं भ्रातुर्ज्येष्ठस्यामिततेजसः ।
संग्रहेऽस्य महाबाहुर्मारुतिः कुपितोऽब्रवीत् ॥")

मार्कः, पुं, भृङ्गराजः । इति रत्नमाला ॥

मार्कण्डः, पुं, (मृकण्डोरपत्यम् । मृकण्डु + अण् ।) मार्कण्डेयमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

मार्कण्डिका, स्त्री, लताविशेषः । भूइ खखसा इति हिन्दीभाषा ॥ सा तु काकरोलभेदः । तत्पर्य्यायः । भूमिचरी २ मार्कण्डी ३ मृदुरेचनी ४ । अस्या गुणाः । कुष्ठहरत्वम् । ऊर्द्धाधःकायशोधनत्वम् । विषदुर्गन्धकासगुल्मोदरनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

मार्कण्डि, स्त्री, भूम्याहुल्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मार्कण्डेयः, पुं, (मृकण्डोरपत्यं । मृकण्डु + शुभ्रादिभ्यश्च ।" ४ । १ । १२३ । इति ढक् ।) मृकण्डुमुनिपुत्त्रः । जन्मतिथ्यादौ पूजायां तस्य ध्यानं यथा,

"द्विभुजं जटिलं सौम्यं सुवृद्धं चिरजीविनम् ।
मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेच्च चिरायुषम् ॥"

तस्य प्रार्थनामन्त्रः ।

"चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ! ।
रूपवान् वित्तवांश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्व्वदा ॥
मार्कण्डेय महाभाग ! सप्तकल्पान्तजीवन ! ।
आयुरिष्टार्थसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो भव ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तस्योत्पत्त्यादिर्यथा,

मार्कण्डेय उवाच ।

"देवौ धातृविधातारौ भृगोः ख्यातिरसूयत ।
श्रियञ्च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या ॥
आयतिर्नियतिश्चैव मेरोः कन्ये महात्मनः ।
भार्य्ये धातृविधात्रोस्ते तयोर्जातौ सुतावुभौ ॥
प्राणश्चैव मृकण्डुश्च पिता मम महायशाः ।
मनस्विन्यामहं तस्मात् पुत्त्रो वेदशिरा मम ॥
धूम्रवत्यां समभवत् प्राणस्यापि निबोध मे ॥"

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे रुद्रसर्गाध्यायः ॥

अपि च ।

पुलस्त्य उवाच ।

"अथ ते संप्रवक्ष्यामि मार्कण्डोत्पत्तिमुत्तमाम् ।
पुरा कल्पे मुनिः पूर्ब्बं मृकण्डुर्नाम विश्रुतः ॥
भृगोः पुत्त्रो महाभागः सभार्य्यस्तप्तवांस्तपः ।
तस्य पुत्त्रस्तदा जातो वसतस्तु वनान्तरे ॥
स पञ्चवर्षको जातो बाल एव गुणान्वितः ।
ज्ञानिना स तदा दृष्टो भ्रमित्वा लघुप्राङ्गणे ॥
स्थित्वा स सुचिरं कालं जीवनञ्च ततो दितम् ।
वीक्ष्य चिन्तापरो ज्ञानी किं वर्षो बालकस्तव ॥
दितं खण्डितम् ।
संख्यया चाष्टवर्षाणि जातानीति न्यवेदयत् ।
मृकण्डुनैव मुक्तस्तु स ज्ञानी वाक्यमब्रवीत् ॥
मासमायुश्च पुत्त्रस्य तेऽवशिष्टं मुनीश्वर ! ।
नैव शोकस्त्वया कार्य्यः सत्यमेतदुदाहृतम् ॥
एतत् श्रुत्वा वचो भीष्म ! ज्ञानिना यदुदाहृतम् ।
व्रतोपनयनं चक्रे बालकस्य पिता तदा ॥
आह चैनं पिता पुत्त्रमृषिं त्वमभिवादय ।
एवमुक्तः स वै पित्रा ऋषिं भक्त्या ननाम सः ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र प्रदीप्ताः पावकोपमाः ।
मार्गेणापि समायातास्तेन सप्तर्षयोऽमलाः ॥
बालेन तेन दृष्टास्ते सर्व्वे समभिवादिताः ।
आयुष्मान् भव तेऽस्तः स बद्धौ दण्डमेखलाम् ॥
उक्तास्ते च पुनर्व्वाग्मी पश्यन्तः क्षीणजीवितम् ।
दिनानि पञ्च ते चायुर्ज्ञात्वा भीताभवन् पुनः ॥
तमसृत्यिष्य ब्राह्मणा वै गतास्ते ब्रह्मणोऽन्तिकम् ।
प्रतिमुच्य च तं बालं प्रणिपेतुः पितामहम् ॥
आयुष्मान् भव इत्याह तेन ब्रह्माभिवादितः ।
चिरायुर्लक्षणो बालः प्रोक्तः स ऋषिसन्निधौ ॥
ततस्ते मुनयः प्रीताः श्रुत्वा वाक्यं पितामहात् ।
पितामहस्तु सप्तर्षीन् दृष्ट्वा प्रोवाच विस्मितान् ॥
कार्य्येण येन वा याताः कोऽयं बालो निवेद्यताम् ।
ततः सप्तर्षयो राजन् ! सर्व्वं तस्मै न्यवेदयन् ॥
भृगोः सुतुर्मृकण्डुस्तु क्षीणायुस्तस्य बालकः ।
अल्पायुष्यत्वतत्त्वस्य वद्धास्तेनास्य मेखलाः ॥
यज्ञोपवीतं दण्डञ्च दत्त्वा तेन प्रबोधितः ।
यं काञ्चित् पश्यसे लोकं भ्रमन्तं भूतले जगम् ॥
तस्याभिवादनं कार्य्यमेवमाह पितामहः ।
तावद्भ्रमन्नेनाथ द्विजौ दृष्टाः परिभ्रमन् ॥
एकात्ममार्गेन् ।
तीर्थयात्राप्रसङ्गेन दैवयोगात् पितामह ! ।
चिरायुर्भव वै विप्र ! यावैत्यस्माभिरीरितम् ॥
कथं चिरायुः स्यादिप्रबालकः साम्प्रतं प्रभो ! ।
कथं नानृतिनो देव ! भवामो भवता वयम् ॥
एवमुक्तस्तदा तैस्तु तदा लोकपितामहः ।
घटताचो भविष्यामः सर्व्वे एव वयं स्थिताः ॥
मत्समानायुषा बालो मार्कण्डेयो भविष्यति ।
कल्पस्यादौ तथा चान्ते मुने मुनिभिरुत्तमैः ॥
एवमुक्तः सुनयो वालं ब्रह्मा लोकपितामहः ।
स्वनोऽध्य प्रेषयामास भूयोऽप्येवं परन्तप ! ॥
तीर्थयात्रां गता विप्रा मार्कण्डेयो निजं गृहम् ।
जगाम गत्वा तं विप्रं पितरं स तथाब्रवीत् ॥"

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ३० अध्यायः ॥

अपरञ्च ।

व्यास उवाच ।

"मार्कण्डेयेन मुनिना यथा मृत्युः पराजितः ।
तथा ते कथयिष्यामि शृणु वत्स ! महामते ! ॥
भृगोः पौत्त्रो महाभागो बाल्ये च महाद्युतिः ।
ववृधे वल्लभो बालः पित्रा तस्य कृतक्रियः ॥
स तस्मिन् वै जातमात्रे आदेशी कश्चिदब्रवीत् ।
वर्षे द्वादशमे पूर्णे मृत्युरस्य भविष्यति ॥
श्रुत्वा तन्मातापितरौ दुःखितौ तौ बभूवतुः ।
तौ दृष्ट्वा दुःखसम्पन्नौ मार्कण्डेयो महामतिः ॥
उवाच वचनं तत्र किमर्थं दुःखमीदृशम् ।
वक्तुमर्हसि दुःखस्य कारणं मम पृच्छतः ॥
कथयामास तत् सर्व्वमादेशी यदुवाच ह ।
तत् श्रुत्वा तौ मुनिः प्राह मातरं पितरं पुनः ॥
पित्रा सार्द्धं त्वया मातर्न कार्य्यं दुःखमल्पकम् ।
अपनेष्यामि मे मृत्युं तपसा नात्र संशयः ।
यथा चाहं चिरायुः स्यां तथा कुर्य्यामहं तपः ॥

सूत उवाच ।

इत्युक्त्वा तौ समाश्वास्य पितरौ वनमभ्यगात् ।
तत्र विष्णुं प्रतिष्ठाप्य गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
पूजयामास देवेशं मार्कण्डेयो महामुनिः ॥
पूजयित्वा हरिं तत्र तपस्तेपे सुदुष्करम् ।
निराहारो मुनिस्तत्र वर्षमेकमतन्द्रितः ॥
मासोत्क्रमरणासन्नदिने तत्र महामतिः ।
स्नात्वा यथोक्तविधिना कृत्वा विष्णोस्तथार्च्चनम् ।
हृदि कृत्वेन्द्रियग्रामं विशुद्धेनान्तरात्मना ।
आसनं स्वस्तिकं बद्ध्वा कृत्वासौ प्राणसंयमम् ॥
ओँकारोच्चारणाद्धीमान् हृदि पद्मं विकाशयन् ।
तन्मध्ये रविसोमाग्निमण्डलानि यथाक्रमम् ॥
कल्पयित्वा हरेः पीठं तस्मिन्नेव सनातनम् ।
पीताम्बरधरं विष्णुं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
अग्नरूपं हरिं ध्यायंस्ततो मधुसूदीरयन् ॥
इत्येवं ध्यायतस्तस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
मनस्यत्रैव संलग्नं देवदेवजगत्पतौ ॥

ततो गमालयात्तत्र आगता यमकिङ्कराः ।
पाशहस्तास्तु तं नेतुं विष्णुदूतैस्तु ते हताः ॥
सुघर्षैर्हन्यमानास्ते ददृशुश्च पुनः पुनः ।
वयं निहता गच्छामो मृत्युरेवागमिष्यति ॥
आगत्य स्वयमेवाथ मृत्युः पार्श्वं महात्मनः ।
मार्कण्डेयस्य बभ्राम विष्णुकिङ्करशङ्कया ॥
ते चाप्युद्गम्य मुषलान्यभ्ययुर्विष्णुकिङ्कराः ।
विष्णवाज्ञया हनिष्यामो मृत्युमस्येति संस्थिताः ॥
ततो विष्णुर्पितमना मार्कण्डेयो महामतिः ।
तुष्टाव प्रणतो भूत्वा देवदेवं जनार्दनम् ॥
विष्णुनैवोपदिष्टन्तु स्तोत्रं कर्णे महात्मनः ।
स्वभावितेन मनसा तेन तुष्टाव माधवम् ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
नारायणं सहस्राक्षं पद्मनाभं पुरातनम् ।
प्रणतोऽस्मि हृषीकेशं किं मे मृत्युः करिष्यति ॥
गोविन्दं पुण्डरीकाक्षमनन्तमजमव्ययम् ।
केशवञ्च प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥
वासुदेवं जगद्योनिं भानुमन्तमतीन्द्रियम् ।
दामोदरं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥
शङ्खचक्रधरं देवं छत्ररूपिणमव्ययम् ।
अधोक्षजं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥
वाराहं वामनं विष्णुं नारसिंहं जनार्दनम् ।
माधवञ्च प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥
पुरुषं पुष्करं बीजं क्षेमबीजं जगत्पतिम् ।
लोकनाथं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥
भूतात्मानं महात्मानं यज्ञयोनिमयोनिजम् ।
विश्वरूपं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥
सहस्रशिरसं देवं व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ।
महायोगं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥
इत्युदीरितमाकर्ण्य स्तोत्रं तस्य महात्मनः ।
अपयातस्ततो मृत्युर्विष्णुदूतैश्च पीडितः ॥
इति तेन जितो मृत्युर्मार्कण्डेयेन धीमता ।
प्रसन्ने पुण्डरीकाक्षे नृसिंहे नास्ति दुर्लभम् ॥
मृत्य्वष्टकमिदं पुण्यं मृत्युप्रशमनं शुभम् ।
मार्कण्डेयहितार्थाय स्वयं विष्णुरुवाच ह ॥'
श्रीभगवानुवाच ।
य इदं पठते भक्त्या त्रिकालं नियतः शुचिः ।
नाकाले तस्य मृत्युः स्यान्नरस्याच्युतचेतसः ॥
व्यास उवाच ।
"हृत्पद्ममध्ये पुरुषं पुराणं
नारायणं शाश्वतमादिदेवम् ।
सञ्चिन्त्य सूर्य्यादपि राजमानो
मृत्युं स योगी जितवांस्तदैव ॥
इति नारसिंहपुराणे मार्कण्डेयमृत्युञ्जयो नाम
७ अध्यायः ॥ (मार्कण्डेयेन प्रोक्तम् । मार्कण्डेय
+अण् । पुराणविशेषः । यथा देवीभाग
वते । १ । ३ । १—३ ।
शृण्वन्तु सम्प्रवक्ष्यामि पुराणानि मुनीश्वराः ।
इत्यारभ्य —
मद्वयं भद्वयञ्चैव ब्रत्रयं वचतुष्टयम् ।" इत्युपक्रम्य "मार्कण्डेयं महाद्भुतम् ।)

मार्कर } पुं भृङ्गराजः । इत्यमरः । ।८।१५१।
मार्कव } मर्कति कुसुमरञ्जनाय गच्छति मर्कवः ।
मर्क सर्पे गान्नीति अव निपातनाद्वृद्धिः ।
मार्कवोऽन्त स्थचतुर्थोऽन्त मर्केविंशादित्वाड्
पृषोदरादित्वादस्यागमो दीर्घश्चेति परेण साधि
तत्वात् । (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने ।१७श ।
'स्ताम्राकवस्य च रसेन निहन्ति तैलं
नाड्यौ कफानिलकृतामपचीं व्रणाञ्च ।')
मार्करो रफान्त इति कश्चित् । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (अथानयोः पर्य्यायाः यथा —
'भृङ्गराजः कुमरराजो भृङ्गः पतङ्गमार्कवम् ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च ।
अङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरञ्जनः ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मार्करः कुमराजश्च भृङ्गराजो निगद्यते ॥"
इति गारुडेऽष्टाधिकद्विशततमेऽध्याये ॥)

मार्ग क संस्कारे । गत्यां । इति कविकल्प
द्रुमः ॥ (चुं० परं० सकं० सेट् ।) क मार्गयति ।
इति दुर्गादासः ॥

मार्ग कि अन्वेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुं० पक्षे
भ्वा० परं० सकं० सेट् ।) अन्वेषः प्रतिसन्धा
नम् । कि मार्गयति मार्गति गुणं गुणी ।
मार्गेर्ना हि देहभावानित्यात्मनेपदं गणकृता
नित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

मार्गः पुं (मार्ग्यते संस्क्रियते पादेन मृग्यते
गमनाय ल्यप्यते इति वा । मार्ग वा मृग+
+घञ् ।) पन्थाः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥
तत्परिमाणं यथा —
'त्रिंशद्धनूंषि विस्तीर्णो देशमार्गस्तु तैः कृतः ।
विंशद्धनुर्ग्राममार्गः सीमामार्गो दशैव तु ॥
धनूंषि दश विस्तीर्णः श्रीमान् राजपथः कृतः ।
नृवाजिरथनागानामसम्बाधः सुसञ्चरः ॥
धनूंषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु निर्म्मिताः ।
त्रिकरा चापरथ्यास्तु द्विकराप्युपरथ्यका ॥
जङ्घापथश्चतुष्पादस्त्रिपाञ्च गृहान्तरम् ।
वृतीपादस्त्वर्द्धपादं प्राग्वंशः पादकः स्मृतः ॥
अवकरः परीवारः पादमात्रः समन्ततः ।
प्राग्वंटकाले तु प्राट्टौ कर्त्तव्या चान्यथा नहि ॥
इति देवीपुराणे त्रैलोक्याभ्युदये गोपुरद्वार
लक्षणाध्यायः ॥*॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
६१ । १७ ।
एका बालानभिज्ञा च मार्गाणामतथोचिता ।
क्षुत्पिपासापरीताङ्गी दुष्करं यदि जीवति ॥")
गुह्यम् । तत्पर्य्यायः । पायुः २ तनुहृदं ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अपानम् ४ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ७३ ॥ मृगमदः । (मृगाणामिदम् । मृग
+अण् । मृगसम्बन्धिनि त्रि । यथा सुश्रुते ।
शारीरे ३ अः ।
मार्गाद्विक्रान्तिजङ्घाल सदा धनचरं शुभम् ।
यथा च मार्कण्डेये । ३२ । १७ ॥
'तद्वच्च सलिलं तात सदैव पितृकर्म्मणि ।
मार्गमाविकमौष्ट्रञ्च सर्व्वमैकशफञ्च यत् ॥
(मृगाः मृगशिरास्तद्युक्ता पौर्णमास्यत्र ।
मृग+अण् ।) मार्गशीर्षमासः । अन्वेषणम् ।
इति मेदिनी ॥ ग, १०। मृगशिरो नक्षत्रम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाम
स्तोत्रम् ॥ (यथा, महाभारते ।१३ ।१४९। ५३ ।
'विस्तारः स्थावरः स्थाणुः प्रमाणं बीजमव्ययम् ।' इत्युपक्रम्य — 'विहरो रोहितो मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः ॥')

मार्गकः पुं (मार्गः । स्वार्थे कन् ।) अग्रहायण
मासः । इति शब्दमाला ॥

मार्गणं, क्ली (मार्ग्यते अन्विष्यते इति । मार्ग+
भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्य्यायः । सम्मो
चणम् २ विचयनम् ३ मृगणा ४ मृगः ५
इत्यमरः । ३ । २ । ३० ॥ याचना । इति
मेदिनी ॥ णे ७१ । प्रणयः । इति जटाधरः ॥
(मार्गयतीति । मार्ग+ल्यु ।) याचके त्रि ।
इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥

मार्गणः पुं (मार्गयति लक्ष्यमिति । मार्ग+ल्यु ।)
शरः । इत्यमरः । २ । ८ । ८७ ॥ यथा, महा
भारते । ६ । ११५ । ४३ ।
'ते सर्व्वे दृढधन्वानः संयुगेष्वपलायिनः ।
बहुधा भीष्ममानर्च्छुर्मार्गणैः कृतमार्गणाः ॥
मार्गयति धनाय दातारमिति । मार्ग+ल्यु ।)
याचकः । इति मेदिनी । णे ७१ ॥

मार्गणकः पुं (मार्गण+स्वार्थे कन् ।) याचकः ।
इति हलायुधः ॥

मार्गधेनु पुं (मार्गस्य धेनुः पारमार्थम् ।)
योजनपरिमाणम् । इति शब्दमाला ॥

मार्गधेनुकं क्ली, (मार्गधेनु+स्वार्थे कन् ।)
योजनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मार्गपाली स्त्री (मार्गं पालयति हिंसकेभ्यो
रक्षतीति । पाल+अण् । गौरादित्वात् ङीष्)
लक्ष्मीः । यथा
"ततोऽपराह्नसमये पूर्व्वस्यां दिशि नारद ।
मार्गपालीं प्रबध्नीयाद्दुर्गस्तम्भे च पादपे ।
कुशकाशमयीं दिव्यां लम्बकैर्बहुभिर्मुदा ।
भूषयित्वा गजानश्वानश्वांश्चाहिंस्युतान् ॥
गोवृषान् महिषांश्चैव घण्टाभरणभूषितान् ।
भेरीमृदङ्गपटहवादित्रध्वनिनादितान् ।
तस्याः स्थाने नयेत् द्राग् शान्तिपाठाभि
नन्दितः ।
मार्गपालि नमस्तुभ्यं सर्व्वानन्दप्रवर्द्धिके ।
तले तव सुखेनाश्वा गजा गावः प्रयान्तु मे ।
राजानो राजपुत्राश्च ब्राह्मणाः शूद्रजातयः ।
मार्गपालीं समालिङ्ग्य वार्त्ताः सुखं सदैव हि ।
ततो गावञ्च सम्पूज्याः गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
आत्मनः श्रेयसे भूप इति पूजां करोति हि ।
अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।
गावो मे सर्व्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ।
या लक्ष्मीर्लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।
क्षीरं वहति यज्ञार्थे मम पापं व्यपोहतु ।
या कामधेनुभवने च विष्णो
र्या कामधेनुर्धनदस्य गेहे ।
या सौरभेयी तु वशिष्ठगेहे
सा कामधेनुर्वरदा ममास्तु ।

कृत्वैतत् सर्व्वमानन्दाद्दात्री दैत्यपतेर्बलेः ।
पूजां कृत्वा ततः पश्चात् सम्यग्द्यूतं समारभेत् ॥”
इति पाद्मे उत्तरखण्डे कार्त्तिकमाहात्म्ये १२४ अध्यायः ॥

मार्गशिरः, पुं, (मृगशिरानक्षत्रयुक्ता पौर्ण-मास्यत्र । मृगशिरा + अण् ।) मार्गशीर्ष-मासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-वते । ६ । १९ । २ ।
“शुक्ले मार्गशिरे पक्षे योषिद्भर्त्तुरनुज्ञया ।
आरभेत व्रतमिदं सर्व्वकामिकमादितः ॥”)

मार्गशीर्षः, पुं, (मार्गशीर्षी + अण् ।) अग्र-हायणमासः । मृगशीर्षेण युक्ता पौर्णमासी मार्गशीर्षी साऽस्मिन् मासे भवति मार्गशीर्षः ण्यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । सहाः २ मार्गः ३ आग्रहायणिकः ४ । इत्य-मरः । १ । ४ । १४ ॥ मार्गशिरः ५ सहः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वृश्चिकस्थरविप्रारब्ध-शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तोऽयं मुख्यचान्द्रः । एता-दृशमुख्यचान्द्रमासीयपौर्णमास्यन्त. अयं गौण-चान्द्रः । वृश्चिकराशिस्थरविकोऽयं सौरः । इति स्मृतिः ॥ * ॥ तत्र जातफलम् ।
“यस्य प्रसूतिः खलु मार्गमासि
तीर्थे प्रवासे सततं मतिः स्यात् ।
परोपकारी घृतसाधुवृत्तिः
सद्वृत्तियुक्तो ललनाभिलाषी ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
(तथास्य विषयः ॥ कार्त्तिकमार्गशीर्षौ शरत् । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

अथ मार्गशीर्षकृत्यम् ।
आश्विनशुक्लपक्षे नवान्नश्राद्धाकरणे मार्ग-शीर्षस्य विंशतिदण्डाधिकत्रयोविंशतिदिनाभ्य-न्तरे शुक्लपक्षे तत् श्राद्धं कर्त्तव्यम् । तत्र मार्ग-शीर्षस्य विंशतिदण्डाधिकप्रथमदिनत्रयेतरेषु कृष्णशनिशुक्रवारेतरेषु नन्दारिक्तात्रयोदशीतर-तिथिषु जन्माष्टमचन्द्रजन्मतिथिजन्मनक्षत्रत्रय-पञ्चमताराश्रयेतरेषु पूर्व्वात्रयमघाभरण्यश्लेषा-र्द्रेतरेषु नक्षत्रेषु श्राद्धं तच्छेषभोजनञ्च कुर्य्यात् । श्राद्धानधिकारिणा तु प्रागुक्तकाले देवादिभ्यो नवान्नं दत्त्वा भोक्तव्यम् । किन्तु अश्लेषाकृत्तिका-ज्येष्ठामूलापूर्व्वभाद्रपदरूपेषु अपि नवान्नभोजनं न कर्त्तव्यम् । चन्द्रताराद्यशुद्धौ प्रतीकारमाह देवलः ।
“कर्म्म कुर्य्यात् फलावाप्त्यै चन्द्रादिशोभने बुधः ।
सुस्थकाले त्विदं सर्व्वं नार्त्तः कालमपेक्षते ॥
चन्द्रे च शङ्खं लवणञ्च तारे
तिथावभद्रे सिततण्डुलांश्च ।
धान्यञ्च दद्यात् करणर्क्षवारे
योगे तिलान् हेममयीञ्च लग्ने ॥
राजमार्त्तण्डे ताराभेदाल्लवणपरिमाणमाह ।
“एकत्रिपञ्चसप्त च द्विजाय दद्यात् पलानि लवणस्य ।
क्रमशो जन्मविपत्प्रत्यरिमरणाख्यतारासु ॥

पलन्तु लौकिकैर्मानैः साष्टरक्तिद्विमाषकम् ।
तोलकत्रितयं ज्ञेयं ज्योतिर्भिः स्मृतिसम्मतम् ॥
तत एवं दध्याज्यसंयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम् ।
मन्त्रानादेशे गायत्रीति गायत्र्याभिमन्त्रितम् ॥
नवमन्नं ब्राह्मणानुज्ञां गृहीत्वा प्राश्नीयात् ।
नूतनधान्यासम्भवे पुरातनेनापि श्राद्धं कर्त्तव्यम् ।
वृश्चिके शुक्लपक्षे तदकरणे हरिशयनात् पूर्व्वं मीनधनुस्थरवीतरत्र माघादौ कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ वृश्चिकस्थरवौ शुक्लचतुर्द्दश्यां सौभाग्यकामः पाषाणाकारपिष्टकैर्द्देवीं पूजयेत् तदपि भक्षये-न्नक्तम् ॥ * ॥ अग्रहायण्यां पौर्णमास्यां पार्व्वण-विधिना श्राद्धमावश्यकम् ॥ * ॥ भविष्यपुराणे ।
“रोहिण्या प्रतिपद्युक्ता मार्गे मासि सितेतरा ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समा ॥”
इति कृत्यतत्त्वम् ॥
(स्त्रियां आग्रहायणी पूर्णिमा । यथा, महा-भारते । ३ । ८३ । २६ ।
“मार्गशीर्ष्यामतीतायां पुष्येण प्रययुस्ततः ॥”)

मार्गिकः, त्रि, (मृगान् हन्तीति । मृग + “पक्षि-मत्स्यमृगान् हन्ति ।” ४ । ४ । ३५ । इति ठक् ।) मृगहन्ता । (मार्गो गन्तव्यत्वेनास्त्यस्य । ठन् ।) पथिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मार्गितं, त्रि, (मार्ग अन्वेषणे + क्तः ।) अन्वे-षितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥

मार्ग्यं, त्रि, (मृज्यते इति । मृज् + “मृजे-र्विभाषा ।” ३ । १ । ११३ । इति पक्षे ण्यत् । वृद्धिश्च । “चजोः कुघिण्ण्यतोः ।” ७ । ३ । ५२ । इति कुत्वम् ।) मार्ज्जनीयम् । इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ६ । ५६ ।
“मन्युस्तस्य त्वया मार्ग्यो मृज्यः शोकश्च तेन ते ।”)
अन्वेषणीयञ्च ॥ —

मार्ज्ज क मार्ज्जने । ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क मार्ज्जयति । इति दुर्गादासः ॥

मार्ज्जः, पुं, (मार्ज्जयति पापमलं प्रक्षाल्य उद्धरति जनानिति । मार्ज्ज + णिच् + अच् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । ४४ ॥ (मार्ज्जयति वसन-मलमिति । मार्ज्ज + अच् ।) रजकः । इति शब्दमाला ॥ मार्ज्जनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मार्ज्जनं, क्ली, (मार्ज्ज्यते इति । मार्ज्ज + भावे ल्युट् ।) प्रोञ्छनादिना अङ्गनिर्म्मलीकरणम् । माजा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मार्ष्टिः २ मार्ष्टी ३ मार्ज्जना ४ मृजा ५ । इति शब्द-रत्नावली ॥ मार्ज्जः ६ मार्ज्जा ७ । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ९ । ४ । १९ ।
“स वै मनः कृष्णपदारविन्दयो-र्वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने ।
करौ हरेर्मन्दिरमार्ज्जनादिषु श्रुतिं चकाराच्युतसत्कथोदये ॥”)

स्नानकाले शरीरमार्ज्जनगुणाः ।
“दौर्गन्ध्यं गौरवं कण्डूं कच्छुं मलमरोचकम् ।
स्वेदं वीभत्सतां हन्ति शरीरपरिमार्ज्जनम् ॥
इति राजवल्लभः ॥
देवीगृहमार्ज्जनफलं यथा,—
“देव्या गृहन्तु यः शुक्र ! संमार्ज्जयति नित्यशः
स भवेद्बलवान् सौख्यसर्व्वसम्पत्तिसंयुतः ॥
देव्या गृहन्तु यः शुक्र ! गोमयेनानुलेपयेत् ।
स्त्रियो वा यदि वा पुंसः षण्मासन्तु निरन्तरम्
स लभेदीप्सितान् कामान् देव्या लोकञ्च गच्छति ॥”
इति देवीपुराणे ४२ अध्यायः ॥
अथ भगवन्मन्दिरमार्ज्जनमाहात्म्यम् ।
“नरसिंहगृहे नित्यं यः संमार्ज्जनमाचरेत् ।
समस्तपापनिर्मुक्तो विष्णुलोके स मोदते ॥”
इति नृसिंहपुराणम् ॥
“संमार्ज्जनन्तु यः कुर्य्यात् पुरुषः केशवालये ।
रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तः स देवैभाग् संशयः ॥
पांशूनां यावतो राजन् ! कुर्य्यात् संमार्ज्जनं नरः ।
तावन्त्यब्दानि स सुखी नाकमासाद्य मोदते ॥”
इति विष्णुधर्म्मोत्तरम् ॥
“यावन्त्यानि प्रवाहाणि भूमिसंमार्ज्जने ददुः
तावद्वर्षसहस्राणि शाकद्वीपे महीयते ॥
जायते मम भक्तश्च सर्व्वधर्म्मसमन्वितः ।
शुचिर्भागवतः शुद्धो ह्यपराधविवर्जितः ।
ततो भुक्त्वा सर्व्वभोगान् तीर्त्वा संसारसागरम्
शाकद्वीपात् परिभ्रष्टः स्वर्गलोकं स गच्छति ॥
नन्दनं वनमाश्रित्य मोदते चाप्सरैः सह ।
नन्दनाच्च परिभ्रष्टो मम कर्म्मव्यवस्थितः ।
सर्व्वसङ्गान् परित्यज्य मम लोकन्तु गच्छति ॥”
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
स्नानविशेषः । यथा । आतुराणान्तु ।
“अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्म्मिणाम् ।
आर्द्रेण वाससा वापि मार्ज्जनं दैहिकं विदुः ॥”
इति जावालवचनाच्छिरो विहाय गात्रप्रक्षा-लनं तदशक्तौ सर्व्वगात्रमार्ज्जनं आर्द्रेण वाससा कुर्य्यात् । इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥ वैदिक-सन्ध्योपासनान्तर्गतमार्ज्जनं यथा । छन्दोगपरि-शिष्टम् ।
“शिरसो मार्ज्जनं कुर्य्यात् कुशैः सोदक-बिन्दुभिः ।
प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च गायत्री च तृतीयिका ॥
अब्दैवत्यं तृचञ्चैव चतुर्थमिति मार्ज्जनम् ॥”
ओङ्कारो भूरादिव्याहृतित्रयं तृतीया च गायत्री चतुर्थमापोहिष्ठेति ऋक्त्रयम् । इतीदं मार्ज्जनं मार्ज्जनक्रियाकरणमित्यर्थः । रामायणम् ।
“ऋगन्ते मार्ज्जनं कुर्य्यात् पादान्ते वा समाहितः ॥
आपोहिष्ठेत्यृचा कार्य्यं मार्ज्जनन्तु कुशोदकैः ॥
प्रतिप्रणवसंयुक्तं क्षिपेद्बिन्दून् पदे पदे ।
तृचस्यान्तेऽथवा कुर्य्यादषीणां मतमाश्रम ॥

आपोहिष्ठेतिऋक्त्रयस्य सिन्धुद्वीप ऋषि स्तृत ।
आपो वै देवता छन्दो गायत्री मार्जने

स्तुतम् ॥'

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

मार्ज्जन, पु, (मार्ज्जयतिऽनेनेति । मार्ज्ज+ल्युट ।) लोध्रवृक्ष । इत्यमर ।२।४।९३॥ श्वेतलोध्र । इति सुभूति ॥ रक्तलोध्र । इति स्वामी ॥

मार्जना, स्त्री, (मार्ज्जन इति । मार्ज्ज+भावे युच ।) मार्ज्जनम् । इत्यमर ।२।६।१२१॥ मुरजध्वनि । इति हेमचन्द्र ।२।२००॥

मार्ज्जनी स्त्री, (मार्ज्जन अनयेति। मार्ज्ज+करणे ल्युट+स्त्रियां ङीप ।) सम्मार्जनी । झाँटा इति भाषा । यथा,—

"नमामि शीतलां देवीं रासभस्थां दिगम्बरीम् ।
मार्ज्जनीकलसोपेतां शूर्पालङ्कृतमस्तकाम् ॥"

इति स्कान्दे शीतलास्तोत्रम् ॥

मार्जनीय, त्रि (मार्ज्जने इति । मृज+अनीयर ।) मार्ज्जनयोग्य । मार्ज्य ॥ इति मृज धातो कर्म्मण्यनीयप्रत्ययेन निष्पन्न । अग्नि । शोधनम् । इति सन्निप्रसारोयादिशेष ॥

मार्जार, पु, (मृज+'कञ्जिमृजिभ्यां चित् । उणा० ३।१३७। इति आरन् चित । 'मृजे वृद्धि ।' इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेर्वृद्धिश्च ।) रक्त-चित्रक । इति राजनिर्घण्ट ॥ विडाल । इत्यमर ।२।५।६॥ (यथा, महाभारते । ५।१५८।१६।

"मार्ज्जार इव दुष्टात्मा निश्चेष्ट सर्व्व
कर्म्मसु ।')

खट्टाश । इति हेमचन्द्र ।४।३६०॥ * ॥
मार्जारस्पर्शने दोषो यथा,—

"अभोज्यसूतिकाषण्डमार्जाराखुश्च कुक्कुरान् ।
पतितापविद्धचण्डालमृतहारांश्च धर्मवित् ।
संस्पृश्य शुध्यते स्नानादुदक्याग्रामशूकरौ ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्याय ॥ * ॥
पारिभाषिकमार्जारो यथा —

'दम्भाय जपते यश्च तप्यते यजते तथा ।
न परत्रार्थमुद्युक्तो मार्जार परिकीर्त्तित ॥
तस्यान्नमभोज्य यथा —

'अभोज्या सूतिकाषण्डमार्जाराखुश्वकुक्कुटा ।

इति वामनपुराणे १५ अध्याय ॥

मार्जारक, पु, (मृज+आरन् वृद्धिश्च । "संज्ञायां कन् ।' ४।३।१४७। इति कन् च ।) मयूर । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (मार्ज्जार+स्वार्थे कन् । विडाल । यथा महाभारते । १।२३५।२४।

"इमे मार्ज्जारका शुक्र । नित्यमुद्वेजयन्ति
न ।")

मार्जारकण्ठ, पु (मार्ज्जारस्येव कण्ठ कण्ठ स्वरो यस्य । यद्वा मार्ज्जारो मत्त कण्ठो यस्य ।) मयूर । इति शब्दरत्नावली ॥

मार्जारकर्णिका स्त्री (मार्ज्जारस्य कर्णौ इव कर्णौ यस्या । स्त्रियां ङीप स्वार्थे कन् । टाप पूर्व्वस्य ह्रस्वत्वञ्च ।) चामुण्डा । यथा,—

"चामुण्डा चर्च्चिका चर्म्ममुण्डा मार्जार-
कर्णिका ॥"

इति हेमचन्द्र ॥

मार्जारकर्णी, स्त्री, मार्ज्जारस्येव कर्णावस्या । ङीप । चामुण्डा । यथा,—

"मार्जारकर्णी चामुण्डा कर्णमोटिश्च चर्च्चिका ॥'

इति त्रिकाण्डशेष ॥

मार्जारगन्धा, स्त्री, (मार्ज्जारस्येव गन्धोऽस्या ।) मुद्गपर्णीविशेष । इति रत्नमाला ॥

मार्जारगन्धिका, स्त्री, (मार्ज्जारगन्ध । कन् । टाप । अत इत्वञ्च ।) मुद्गपर्णी । इति राजनिघण्ट ॥ (तथास्या पर्य्याय ।

"मुद्गपर्णी काकपर्णी सूर्य्यपर्ण्यल्पिका सहा ।
काकमुद्गा च सा प्रोक्ता तथा मार्जारगन्धिका ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मार्जारी, स्त्री, (मार्ष्टि शोधयति केशादिकम् मया । मृज+आरन् । स्त्रियां ङीष ।) कस्तूरी । जन्तुविशेष । गन्धगकुला इति खाटासी इति च भाषा । तत्पर्य्याय । पूतिका २ पूतिकाल गन्धशैलिका ४ । अस्या गुणा । कान्तिधारकत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । कफवातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

मार्जारीय पु, (मार्ज्जारस्यायम् । मार्जार+'गहादिभ्यश्च ।" ४।२।१३८। इति छ ।) विडाल । शूद्र । कायशोधनम् । इति मेदिनी । ये, १२७॥

मार्जाल, पु मार्जार । रलयोरैक्यात् ॥

मार्जालीय, पुं (मृज+'स्थाचतिमृजेरालज्वालञ्चालीयच । उणा० १।११५ । इति आलीयच ।) विडाल । शूद्र । कायशोधनम् । इति हेमचन्द्र ॥ (महादेव । यथा, महाभारते । ३।३९।७७।

ललाटाक्षाय सर्व्वाय मीढुषे शूलपाणये ।
पिनाकगोप्त्रे सूर्य्याय मार्जालीयाय वेधसे ॥)"

मार्जिता स्त्री, (मार्ज्यते शुध्यते पाणिनेति । मृज+णिच+कर्म्मणि क्त । स्त्रियां टाप ।) रसाला । इत्यमर ।२।९।४४॥ सा तु दधिखण्डमधुसर्पिर्मरिचादिमिलितकर्पूरादिवासितद्रव्यभक्ष्य विशेष । इत्यमरटीकायां भरत ॥ (गुणादयोऽस्या रसालाशब्दे ज्ञातव्या ॥) शोधित, त्रि ॥

मार्त्तण्ड, पु (मृतश्चासौ अण्डश्चेति । मृताण्डे भवतीति । मृताण्ड+"तत्र भव ।" ४।३।५३। इति अण् ।) सूर्य्य । (तन्निरुक्तिश्च । यथा,—

'अनिष्पन्नेषु गात्रेषु पुत्त्र दृष्ट्वा पिताब्रवीत् ।
नार्णिस्त भव मार्त्तण्डेति मार्त्तण्डस्तेन स स्मृत ॥
यथा, मार्कण्डेये । ७७।१।

'मार्त्तण्डस्य रवेर्भार्य्या तनया विश्वकर्म्मण ।
संज्ञा नाम महाभागा तस्यां भानुरजीजनत् ॥"

अर्कवृक्ष । इत्यमर' । शूकर' । इति मेदिनी । ते, १५ । मार्त्तण्डोत्पत्तिर्यथा —

मार्कण्डेय उवाच ।

"एवं सा नियता देवी चक्रे स्तोत्रमहर्निशम् ।
निराहारा विवस्वन्तमाराधयितुमुद्यते ॥
तत कालेन महता भगवांस्तपनो मुने ।।
प्रत्यक्षतामगात्तस्या दाक्षायण्या द्विजोत्तम ॥
सा ददर्श महाकूटं तेजसोऽम्बरसंस्थितम् ।
भूमौ च संस्थितं भास्वज्ज्वालामालातिदुर्दृशम् ॥
तञ्च दृष्ट्वा ततो देवी साध्वसं परमं गता ।
जगादाद्य । प्रसीदेति न त्वां पश्यामि गोपते ॥
यथा दृष्टवती पूर्व्वमम्बरस्थं सुदुर्दृशम् ।
तथाद्य तेजसङ्घातमिह पश्यामि भूतले ॥
प्रसादं कुरु पश्येयं यद्रूपं ते प्रभाकर ।।
भक्तानुकम्पक । विभो । भक्ताहं पाहि मे

सुतान् ॥'

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

"तत स तस्मात्तेजसोऽनादाविर्भूतो विभावसु ।
अदृश्यत तदादित्यस्तप्तताम्रोपमप्रभ ॥
अथ तां प्रणतां देवीं तस्य सन्दर्शनान्मुने ।।
प्राह भास्वान् वृणुष्वेष्टं वरं मत्तो यमिच्छसि ॥
प्रणता शिरसा सा च जानुपीडितमेदिनी ।
प्रत्युवाच विवस्वन्तं वरदं समुपस्थितम् ॥
देव । प्रसीद पुत्त्राणां हृतं त्रिभुवनं मम ।
यज्ञभागाश्च दैतेयैर्दानवैश्च बलाधिकै ॥
तन्निमित्तं प्रसादं त्वं कुरुष्व मम गोपते ।।
अंशेन तेषां भ्रातृत्वं गत्वा नाशय तद्रिपून् ॥
यथा मे तनया भूयो यज्ञभागभुज प्रभो ।।
भवेयुरधिपाश्चैव त्रैलोक्यस्य दिवाकर ॥
तथानुकम्पां पुत्त्राणां सुप्रसन्नो रवे । मम ।
कुरु प्रपन्नार्त्तिहर । स्थितिकर्त्ता त्वमुच्यसे ॥"

मार्कण्डेय उवाच ।

"ततस्तामाह भगवान् भास्करो वारितस्कर ।
प्रणतामदितिं विप्र । प्रसादसुमुखो विभु ॥
सहस्रांशेन ते गर्भे सम्भूयाहमशेषत ।
त्वत्पुत्त्रशत्रून् दिते । नाशयाम्याशु निर्वृता ॥
इत्युक्त्वा भगवान् भास्वानन्तर्धानमुपागमत् ।
निवृत्ता सापि तपस सम्प्राप्ताखिलवाञ्छिता ॥
ततो रश्मिसहस्रान्त सुषुम्नाख्यो रवे कर ।
विप्रावतार सञ्चक्रे देवमातुरथोदरे ॥
कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि सा चक्रे सुसमाहिता ।
शुचि सन्धारयाम्येनं दिव्यं गर्भमिति द्विज ॥
ततस्तां कश्यप प्राह किञ्चित्कोपप्लुताक्षरम् ।
किं मारयसि गर्भाण्डमिति नित्योपवासिनी ॥
सा च तं प्राह गर्भाण्डमेतत् पश्येति कोपना ।
न मारितं विपक्षाणां मृत्युरेव भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा तं तदा गर्भमुत्ससर्ज्ज सुरारणि ।
जाज्वल्यमानं तेजोभि प्रत्युवाच न कोपिता ॥
तं दृष्ट्वा कश्यपो गर्भमुद्यद्भास्करवर्च्चसम् ।
तुष्टाव प्रणतो भूत्वा ऋग्भिराद्याभिरादरात् ॥
संस्तूयमान स तदा गर्भाण्डात् प्रकटोऽभवत् ।
पद्मपत्रसवर्णाभस्तेजसा व्याप्तदिङ्मुख ॥
अथान्तरीक्षादाभाष्य कश्यपं मुनिसत्तमम् ।
सतोयमेघगम्भीरा वागुवाचाशरीरिणी ॥

मारितश्च यतः प्रोक्तमेतदण्डं त्वयादितिम् ॥
तस्मान्मुने ! सुतस्तेऽयं मार्त्तण्डाख्यो भविष्यति ॥
सूर्य्याधिकारञ्च विभुर्जगत्येष करिष्यति ।
हनिष्यत्यसुरांश्चायं यज्ञभागहरानरीन् ॥
देवा निशम्येति वचो गगनात् समुपागतम् ।
प्रहर्षमतुलं याता दानवाश्च हतौजसः ॥
ततो युद्धाय दैतेयानाजुहाव शतक्रतुः ।
सह देवैर्मुदायुक्तो दानवाश्च तमाययुः ॥
तेषां युद्धमभूद्घोरं देवानामसुरैः सह ।
शस्त्रास्त्रदीप्तिसन्दीप्तसमस्तभुवनान्तरम् ॥
तस्मिन् युद्धे भगवता मार्त्तण्डेन निरीक्षिताः ।
तेजसा दह्यमानास्तु भस्मीभूता महासुराः ॥
ततः प्रहर्षमतुलं प्रापुः सर्व्वे दिवौकसः ॥
तुष्टुवुस्तेजसां योनिं मार्त्तण्डमदितिन्तथा ॥
स्वाधिकारं ततः प्रापुर्यज्ञभागांश्च पूर्व्ववत् ।
भगवानपि मार्त्तण्डः स्वाधिकारमथाकरोत् ॥
कदम्बपुष्पवद्भास्वानधश्चोर्द्ध्वञ्च रश्मिभिः ।
वृत्तोऽग्निपिण्डसदृशो दध्रे नातिस्फुटं वपुः ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे सूर्य्यमाहात्म्ये मार्त्तण्डोत्पत्तिनामाध्यायः ॥

मार्त्तण्डवल्लभा, स्त्री, (मार्त्तण्डस्य वल्लभा प्रिया । यद्वा, मार्त्तण्डो वल्लभः प्रियोऽस्याः ।) आदित्यभक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ सूर्य्यपर्णी च ॥

मार्त्तिकः, पुं, (मृत्तिकाया विकार इति । मृत्तिका+"तस्य विकारः ।" ४ । ३ । १३४ । इति ठक् ।) शरावः । इति शब्दरत्नावली ॥ मृत्तिकानिर्म्मिते, त्रि ॥

मार्द्दङ्गं, क्ली, (मृदङ्ग अङ्गमस्य । ततः स्वार्थे अण् ।) पत्तनम् । इति हारावली ॥ (मृदङ्गवादनं शिल्पमस्येति । अण् ।) मृदङ्गवादके, त्रि ॥

मार्द्दङ्गिकः, त्रि, (मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य । मृदङ्ग+"शिल्पम् ।" ४ । ४ । ५५ । इति ठक् ।) मृदङ्गवादकः । तत्पर्य्यायः । मौरजिकः २ । इत्यमरः । २।१०।१३ ॥ मार्द्दङ्गिकः ३ आर्द्दङ्गिकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । ८१ । ४८ ।
"विल्वा मार्द्दङ्गिका आसंश्छत्त्याग्राहा विभीतकाः ।
अश्वत्था नर्त्तकाश्चासन् भरद्वाजस्य तेजसा ॥")

मार्द्दवं, क्ली, (मृदोर्भाव इति । मृदु+"पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा ।"५।१।१२२। इत्यत्र । "वावचनमणादेः समावेशार्थम् ।" इति काशिकोक्तेरण् ।) परदुःखप्रदर्शनात् पीड़ाबुद्धिः । मृदुता । यथा,—
"मार्द्दवं कोमलस्यापि संस्पर्शासहतोच्यते ।
उत्तमं मध्यमं प्रोक्तं कनिष्ठञ्चेति तत्त्रिधा ॥"
उत्तमं यथा,—
"अभिनवमालिकामियं साश्रय-
नवतंशिराधिका विशिश्ये ।
न कुसुमपटलं दरापि जग्लौ
तदनुभवात्तनुरेव सव्रणासीत् ॥"
मध्यमं यथा,—
"चित्रं धनिष्ठे तनुवाससोऽपि
चीनस्य पीनस्तनि ! सङ्गमेन ।
खिन्नेन तस्योद्गमचन्द्रनेन
मूर्त्तिर्दिदूना सखि ! लोहितासीत् ॥
कनिष्ठं यथा,—
रमसुधाकरे आमोदमामोदन-
मादधानं निलीननीलालकचञ्चरीकम् ।
क्षणेन पद्मास्यपद्ममासीत्
त्विषा रवेः कोमलयापि ताम्रम् ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
(अकाठिन्यम् । यथा, रघौ । ८ । ४३ ।
"विललाप सबाष्पगद्गदं
सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
अभितप्तमयोऽपि मार्द्दवं
भजते कैव कथा शरीरिषु ॥")

मार्द्दवः, पुं, (मार्द्दवं मृदुत्वमस्यास्तीति । मार्द्दव+अर्श आद्यच् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।
"माधुको मार्द्दवश्चुकारया हिण्डिकादयः ।"
इति जटाधरः ॥

मार्षः, पुं, (मृष्यति क्षमते जनानिति । मृष्+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः । मृषः । ततः । स्वार्थे अण् ।) नाट्योक्तौ श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः । २ । ७४ ॥ मारिषशाकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (शाकार्थे पर्य्यायो यथा,—
"मारिषो वाष्पको मार्षः श्वेतो रक्तश्च स स्मृतः ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मार्षिकः, पुं, (मार्ष+ठक् ।) मारिषशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मार्ष्टिः, स्त्री, (मृज्+क्तिन् । "मृजेर्वृद्धिः ।" ७ । २ । ११४ । इति वृद्धिश्च ।) मार्ज्जनम् । इत्यमरः । ३।६ । १२१ ॥ तैलम्रक्षणम् । यथा,
"तैलमल्पं यदङ्गेषु न भवेत् बाहुसङ्गतम् ।
सा मार्ष्टिः पृथगभ्यङ्गो मस्तकादौ प्रकीर्त्तितः ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

मालं, क्ली, (माति मानहेतुर्भवतीति । मा+"ऋज्रेन्द्राग्रवज्रेत्यादि ।"उणा० २ । २८ । इति रन् । पृषोदरादित्वाद्रस्य लत्वम् ।) क्षेत्रम् । इति मेदिनी ॥ ले, ४५ । (यथा, मेघदूते ।१६।
"सद्यः सीरोत्कषणसुरभि क्षेत्रमारुह्य मालं
किञ्चित्पश्चाद् व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण ॥")
कपटम् । वनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (हरितालम् । यथा,—
"हरितालं तालमालं मालं शैलूषभूषणम् ।
पिञ्जकं रोमहरणं तालकं पातमित्यपि ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाद्यधिकारे ।)

मालः, पुं, (मातीति । मा+रन् । रस्य लत्वम् ।) जातिविशेषः । इति मेदिनी ॥ ले, ४५ । स च म्लेच्छजातिः । यथा,— [जातयः ॥"
"माला भिल्लाः किरातात्र सर्व्वेऽपि म्लेच्छ-
(यथा, महाभारते । ६ । ९ । ३९ ।
"तत्रेमे कुरुपाञ्चालाः शाल्वा माद्रेयजाङ्गलाः ।
शूरसेनाः पुलिन्दाश्च योधा मालास्तथैव च ॥")
जनः । इति च हेमचन्द्रः । ३ । ५९८ ॥ देशविशेषः । स च मेदिनीपुरप्रदेशे मालभूमित्वेन ख्यातः । विष्णुः । यथा,—
'मां लक्ष्मीं लातीति मालो विष्णुः तं अततीति मालती ।'
इति मालतीशब्दटीकायां भरतः ॥

मालकं, क्ली, (मलते धारयति शोभामिति । मलधारणे+ण्वुल् ।) स्थलपद्मम् । इति जटाधरः ॥

मालकः, पुं, (मलते धारयत्युग्रवीर्य्यं रोगनाशने इति । मलधारणे+ण्वुल् ।) निम्बवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ (निम्बशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

मालका, स्त्री, (मलते धारयति शोभाम् । मल+ण्वुल् । स्त्रियां टाप् ।) माल्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

मालकोशः, पुं, (मालस्य हरेः कोशात् कण्ठान्निर्गत इति । अण् ।) रागविशेषः । तस्य नामान्तरं कौशिकः । स च हनूमन्मते षड्रागाणां मध्ये द्वितीयरागः । हरस्य हरेर्वा कण्ठान्निर्गतः । अस्य जातिः सम्पूर्णा तत्र सप्तस्वरक्रमः ष ऋ ग म प ध नि । अस्य ग्रहं षड्जस्वरः । शरदृतौ रात्रिशेषे गानसमयः । रागमालायामस्य स्वरूपम् । पाटलवर्णपुरुषः । नीलपरिच्छदः । यष्टिहस्तः । यौवनमदमत्तः स्त्रीभिः सह हास्यकौतुकान्वितः शत्रुमस्तकमाल्यगलोऽथवा दृढनृमुक्तामाल्यगलः । अस्य रागिण्यः पञ्च यथा । टोड़ी १ गौरी २ गुणकरी ३ खम्भावती ४ कोकभा ५ । अस्याष्टौ पुत्त्रा यथा । मारुः १ मेवाड़ः २ वड़हंसः ३ प्रबलः ४ चन्द्रकः ५ नन्दः ६ भ्रमरः ७ खुखरः ८ अत्र मिष्टाङ्गोऽपि पाठः । भरतमते तस्य रागिण्यः पञ्च यथा । गौरी १ दयावती २ देवदाली ३ खम्भावती ४ कोकभा ५ । तन्मते अष्टौ पुत्त्रा यथा । गान्धारः १ शुद्धः २ मकरः ३ चित्रुनः ४ सहानः ५ शक्तवल्लभः ६ मालीगौरः ७ कामोदः ८ । अष्टपुत्त्रभार्य्या यथा । धनाश्रीः १ मालश्रीः २ जयतश्रीः ३ सुघोरायी ४ दुर्गा ५ गान्धारी ६ भीमपलाशी ७ कामोदी ८ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

मालचक्रकं, क्ली, (माला समूहः अस्थ्नामस्यास्तीति । अर्श आदित्वादच् । स चक्रमिवेति । कन् ।) सक्थ्यूरुपर्व्वसन्धिः । इति शब्दचन्द्रिका । मालाइचाकि इति भाषा ॥

मालती, स्त्री, (मलते शोभां धारयतीति । मल्+"भृमृशीयजीत्यादि ।"उणा० ३ । ११० । इत्यत्र "बाहुलकात् मलतेरतच् । गौरादिनिपातनात्तुपधाया दीर्घत्वम् ।" इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेः अतच् उपधाया दीर्घत्वम् ङीष् च । मां लक्ष्मीं

लातीति मालो विष्णु न म्लायतीति। यद्वा। इत्यमरटीकायां भरतः।) स्वनामख्यात पुष्पलता। तत्पर्यायः। सुमनाः २ जातिः ३। इत्यमरः॥ सुमना ४ जाती ५। इति भरतः॥ (यथा शिशुपालवधे। ११। १७।
'स्खलयति मन्नायि मालतीनां रजोभिः।") अस्याः गुणाः। कटुपित्तमुखरोगव्रणक्रिमिकुष्ठ नाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ तस्या उत्पत्तिर्यथा,—

ब्यादाशक्तिरुवाच।
अहमेतत्त्रिधा भिन्ना तिष्ठामि त्रिविधैर्गुणैः।
गौरी लक्ष्मी स्वधा चेति रजःसत्त्वतमोगुणैः॥
तत्र गत्वा तथा कार्य्यं विधास्यन्ते च ताः सुराः॥

नारद उवाच।
प्रणम्यतामिति तां वाचमन्तर्हानमगात्ततः।
इत्यारो विस्मयोत्फुल्लनेत्राणाश्च सदा नृप।॥
तत्र सर्व्वेऽपि ते देवा गत्वा तद्वाक्यचोदिताः।
गौरीं लक्ष्मीं स्वधाश्चैव प्रणमुर्भक्तितत्पराः॥
भक्त्या तान् सुरान् दृष्ट्वा प्रपन्नान् भक्तवत्सलाः।
बीजानि प्रददुस्तेभ्यो वाक्यानि जगदुस्तथा॥

देव्य ऊचुः।
इमानि देवा बीजानि विष्णुर्यत्रावतिष्ठति।
निर्व्वपध्वं तत्र कार्य्यं भवतां सिद्धिमेष्यति॥

नारद उवाच।
तत प्रहृष्टा सुरसिद्धसङ्घा
प्रगृह्य बीजानि विधिस्थितास्ते।
विष्ण्वाश्रिकाभूमितले स यत्र
विष्णुः सदा तिष्ठति सौम्यकान्तिः॥

नारद उवाच।
निक्षिप्तेभ्यश्च बीजेभ्यो वनस्पत्यश्चयोऽभवन्।
धात्री च मालती चैव तुलसी च नृपोत्तम।॥
धात्र्युद्भवा स्मृता धात्री माभवा मालती स्मृता।
गौरीभवा च तुलसी रजःसत्त्वतमोगुणा॥
इति पाद्मे उत्तरखण्डे १४८।१५० अध्यायौ॥) ॥ युवती। काष्ठमाली। विमला। ज्योत्स्ना। निशा। नदीविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ४। २३॥ (सुवर्णमालमलीव। तत्पर्यायो यथा —
'चलकी मालती चौली वदन्ती सुवर्णना॥ पुष्पार्थे पञ्चायो यथा —
मालती सुमना जातिः। इत्युभे वैद्यकरत्नमालायाम्॥ तथाच।
जातिर्जाती च सुमना मालती राजपुत्रिका।
चेतिका हृद्यगन्धा च सा पीता स्वर्णजातिका॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
मालतीतीरजं, पुं (मालती नदीविशेषस्तस्याः तीरे जायते इति। जन्+ड।) टङ्कणः। इति हेमचन्द्रः। ४। १०॥
मालतीतीरसम्भवं क्ली, (मालत्यास्तीरे सम्भवो यस्य।) श्वेतटङ्कणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

मालतीपत्रिका स्त्री (मालत्याः पत्त्रमिव। मालतीपत्र+प्रतिकृतौ कन् टाप् अत इत्वम्।) जातीपत्री। इति राजनिर्घण्टः॥ (जातीपत्रीशब्देऽस्य विषयो ज्ञेयः॥)
मालतीफलं क्ली, (मालत्याः फलम्।) जातीफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (तथास्य पर्य्यायः।
"जातीफलं जातिकोशं मालतीफलमित्यपि॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
मालयः पुं (मा शोभा तस्या लय आस्पदम्।) चन्दनवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ मलयसम्बन्धिनि, त्रि। (यथा नलोदये। २। २७।
'तनुच्छदोत्तममालयां सुवोत्तममालया।
अहारि प्रीतिमालयानिलावधूतमालया॥
स्त्री अभिसारस्थानम्। यथा, साहित्यदर्पणे। ३। अभिसारिकाप्रकरणे।
'क्षेत्रं वाटी भग्नदेवालयो दूतीगृहं वनम्।
मालयश्च श्मशानश्च नद्यादीनां तटी तथा॥')
मालवः पुं (माल उत्तमलोकमस्त्यत्र। माल+'अन्यत्रापि दृश्यते।' ५। २। १०८। इत्यत्र "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते।' इति काशिकोक्तेः वप्रत्ययः।) अवन्तिदेशः। इति हेमचन्द्रः। ४। २२॥ मालव्योरा इति हिन्दीभाषा॥ (यथा मात्स्ये। ११३। ४४॥
'अङ्गा वङ्गा मद्गुरका अन्तर्गिरि बहिर्गिरी।
सुह्मोत्तराः प्रविजया मार्गवागेयमालवाः॥
मालवेषु जातः इत्यणि। तद्देशजे त्रि॥) रागविशेषः। स च षट्‌रागाणां मध्ये प्रथमरागः। मतान्तरे भैरवरागोऽयम्। यथा —
'आदौ मालवरागेन्द्रस्ततो मल्लारसंज्ञितः।
श्रीरागस्तस्य पश्चाद्वै वसन्तस्तदनन्तरम्॥
हिन्दोलश्चाथ कर्णाटः एते रागाः प्रकीर्त्तिताः॥
तस्य स्वरूपं यथा —
'नितम्बिनीचुम्बितवक्त्रपद्म
शुकद्युतिः कुण्डलवान् प्रमत्तः।
सङ्गीतशालां प्रविशन् प्रदोषे
मालाधरो मालवरागराजः॥"
इति सङ्गीतदामोदरः॥
(मालव्यां तन्नामिकायां सावित्रीमातरि जातः इत्यण्। अश्वपतिराज्ञो मालव्यां जाताः पुत्राः। यथा महाभारते। ३। २९६। ५८।
"पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि।
मालव्यां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः।
भ्रातरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियास्त्रिदशोपमाः॥'
स्त्री, नदीविशेषः। यथा, महाभारते। १३। १६५। २५।
"चित्रवती चित्रला च तथा प्रभवती नदी।
वैदग्धिर्विन्ध्यनदी मालवायामयापि।")
मालविका स्त्री (मालवेषु जाता। मालव+ठक्+टाप्।) त्रिवृत्। इति राजनिर्घण्टः॥

मालश्री, स्त्री, (मल+स्वार्थे अण्। माल स्याति नाशयति। सो+ड। ङीप्।) कर्पूरमन्दः। यथा,—
मालश्री दुर्गपुष्पी च वालाक्षी केशधारिणी॥
इति शब्दचन्द्रिका॥
रागिणीविशेषः। सा तु मालवरागस्य पत्नी। यथा,—
'धानुषी मालसी रामकिरी च सिन्धुडा तथा।
आशावरी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः॥
इति हारीतः॥
मतान्तरे मेघरागस्य पत्नी। यथा —
"ललिता मालश्री गौडी नाटी देवकिरी तथा।
मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः॥
तस्याः स्वरूपं यथा,—
'नीलारविन्दस्य दलानि बाला
विधारयन्ती तरुदेहयष्टिः।
मालूरवृक्षस्य तले निषण्णा
श्रीघ्न्युद्गमालश्रिका प्रदिष्टा॥"
तस्या गानसमयो यथा,—
'दशौत्थानात् समारभ्य यावद्गामिचतुष्टयम्।
गेया भवेद्बुधैर्नित्यं मालश्री सा मनोहरा।'
अपि च।
'गान्धारी दीपिका चैव कन्याणी पुरवी तथा।
आशावरी कानडा च गौरी कदारमालिका॥
माधवी मालश्री नाटी भूपाली सिन्धुडा तथा।
सायाह्ने रागिणीरेताः प्रगायन्ति चतुर्दश।'
इति सङ्गीतदामोदरः॥
माला, स्त्री (माति मानहेतुर्भवतीति। मा+'कालेभ्दाप्रकर्षे।' उणा० ४।१२८। इति रन् रस्य लत्वम् टाप् च। यद्वा मां शोभां लाति इति। ला+क टाप्।) श्रेणी। तत्पर्य्यायः। राजिः २ पेङ्क्ती ३ तती ४ वीथी ५ आली ६ आवलिः ७ पङ्क्तिः ८ धारणी ९। इति हेमचन्द्रः। ६। ६१॥ मूर्द्धे व्यस्तपुष्पदाम। अन्यत्सापुष्पपाराद् ॥ तत्पर्य्यायः। माल्यम् २ स्रक् ३। इत्यमरः। २। ६। १३५॥ मालिका ४ मालाका ५ मालका ६। इति शब्दरत्नावली॥ गन्धिका ७ गुणालिका ८। इति वराहपुराणम्॥ सा त्रिविधा यथा —
'माला तु त्रिविधा देवि! कर्म्मात्मधर्म्मभेदतः
इति गन्धर्वतन्त्रवचनम्॥
अथ मालानिर्णयः। तत्र करमाला। सनत्कुमारसंहितायाम्।
तर्ज्जनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ता क्रमात्।
तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्व्वाणो मध्यमा चैकपर्व्विका।
पर्व्वद्वयं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत्॥
क्रमभाव।
अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च।
तर्ज्जन्यग्रपर्य्यन्तं दशपर्व्वसु सञ्जपेत्॥
तथा,—
अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादित एव च।
तर्ज्जन्यां मध्यमूलान्तं दशपर्व्वसु संजपेत्॥

एतद्वचनन्तु अष्टोत्तरशतादिविषयम् ॥ ७ ॥
शक्तिविषये पुनः । श्रीक्रमे ।
अनामिकात्रयं पर्व्व कनिष्ठादित्रिपर्व्विका ।
मध्यमायाश्च त्रितयं तर्ज्जनीमूलपर्व्वणि ।
तर्ज्जन्यग्रे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापकृत् ॥
हंसपारमेश्वरे ।
पर्व्वद्वयमनामायाः परिवर्त्तेन वै क्रमात् ।
पर्व्वत्रयं मध्यमायास्तर्ज्जन्येकं समाचरेत् ॥
पर्व्वद्वयन्तु तर्ज्जन्या मेरुं तद्विद्धि पार्व्वति ! ।
शक्तिमाला समाख्याता सर्व्वतन्त्रप्रदीपिका ॥
तथा ।
अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
मध्यमामूलपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत् ॥ * ॥
श्रीविद्यायामयं विशेषः ।
अनामाया मध्यमाया मूलाग्रञ्च द्वयं द्वयं ।
कनिष्ठायाश्च तर्ज्जन्यास्त्रयं पर्व्व सुरेश्वरि ! ॥
अनामामध्यमायाश्च मेरुः स्याद्दितयं शुभम् ।
प्रदक्षिणक्रमाद्देवि ! जपेत्त्रिपुरसुन्दरीम् ॥”
इति यामलवचनात् ॥

मुण्डमालातन्त्रे ।
“अनामिका द्वयं पर्व्वप्रादक्षिण्यक्रमेण तु ।
तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तं करमाला प्रकीर्त्तिता ॥
कनिष्ठामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत् ॥”
इदमपि अष्टोत्तरशतादिविषयम् ॥ * ॥
अङ्गुलीर्न वियुञ्जीत किञ्चिदाकुञ्चिते तले ।
अङ्गुलीनां वियोगाच्च छिद्रे च स्रवते जपः ॥
अन्यत्रापि ।
अङ्गुल्यग्रेषु यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने
पर्व्वसन्धिषु यज्जप्तं तत्सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥
गणनाविधिमुल्लङ्घ्य यो जपेत्तज्जपं यतः ।
गृह्णन्ति राक्षसास्तेन गणयेत् सर्व्वथा बुधः ॥
तत्राङ्गुलिजपं कुर्व्वन् साङ्गुष्ठाङ्गुलिभिर्जपेत् ।
साङ्गुष्ठेन विना कर्म्म कृतं तदफलं भवेत् ॥
विश्वसारे ।
जपसंख्या तु कर्त्तव्या नासंख्यातं जपेत् सुधीः ।
नसंख्याकारकस्यास्य सर्व्वं भवति निष्फलम् ॥
तन्त्रे ।
हृदये हस्तमारोप्य तिर्य्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः ।
आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत् ॥
इति करमाला ॥ * ॥
जपसंख्यायां निषिद्धद्रव्यमाह यामले ।
नाक्षतैर्हस्तपर्व्वैर्वा न धान्यैर्न च पुष्पकैः ।
न चन्दनैर्मृत्तिकया जपसंख्यां न कारयेत् ॥
विहितद्रव्यमाह ।
लाक्षाकुशीदसिन्दूरगोमयञ्च करीषकम् ।
एभिर्निर्म्माय गुटिकां जपसंख्यान्तु कारयेत् ॥
अथ वर्णमाला । सनत्कुमारे ।
क्रमोत्क्रमगतैर्म्मालामातृकार्णैः क्षमेरुकैः ।
सबिन्दुकैः साष्टवर्गैरन्तर्य्यजनकर्म्मणि ॥
आदिक्षु चु टु पु यु शवोऽष्टौ वर्गाः प्रकीर्त्तिताः ।
तद्यथा । अकारादिवर्णान् सबिन्दून् प्रत्येकं कृत्वा शतं संजप्य अकारादीनां वर्णानां कवर्गादीनाञ्चान्तिमं वर्णं सानुस्वारं कृत्वा पूर्व्वसुचार्य्य शेषाष्टवारमन्त्रजपः कार्य्यः । अनेन प्रकारेण अष्टोत्तरशतसंख्यो जपो भवति ।
अन्तर्य्यजनेत्युपलक्षणम् । तथा ।
सबिन्दुं वर्णमुच्चार्य्य पश्चान्मन्त्रं जपेद्बुधः ।
अकारादिक्षकारान्तं विन्दुयुक्तं विभाव्य च ।
वर्णमाला समाख्याता अनुलोमविलोमतः ॥
इति नारदवचनात् ।

विशुद्धेश्वरे ।
अनुलोमविलोमेन वर्णाष्टकविभेदतः ।
मन्त्रेणान्तरितान् वर्णान् वर्णेनान्तरितान् मनून् ।
कुर्य्याद्वर्णमयीं मालां सर्व्वतन्त्रप्रकाशिनीम् ॥*॥
मालिनीविजये स्वन्नियमः ।
अन्तर्विद्रमभासमानभुजगीसंचोतवर्णोज्ज्वलाम् ।
आरोहप्रतिरोहतः शतमयीं वर्णाष्टकाष्टोत्तराम् ॥
इति वर्णमाला ॥ * ॥
अथाक्षमाला । तत्र मालायां मणिनिर्णयः ।
पद्मबीजादिभिर्म्माला वहिर्य्यागे प्रशस्यते ताः ।
रुद्राक्षशङ्खपद्माक्षपुत्त्रजीवकमौक्तिकैः ॥
स्फाटिकैर्म्मणिरत्नैश्च सुवर्णैर्विद्रुमैस्तथा ।
राजतैः कुशमूलैश्च गृहस्थस्याक्षमालिका ॥*॥
अङ्गुलीगणनादेकं पर्व्वशतगुणं भवेत् ।
पुत्त्रजीवैर्दशगुणं शतं शङ्खैः सहस्रकम् ॥
प्रवालैर्म्मणिरत्नैश्च दशसाहस्रकं मतम् ।
तदेव स्फाटिकैः प्रोक्तं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते ॥
पद्माक्षैर्दशलक्षं स्यात् सौवर्णैः कोटिरुच्यते ।
कुशग्रन्थ्या कोटिशतं रुद्राक्षैः स्यादनन्तकम् ॥
सर्व्वैर्विरचिता माला नृणां मुक्तिफलप्रदा ।
कालिकापुराणे ।
रुद्राक्षैर्वा यदि जपेत् इन्द्राक्षैः स्फाटिकैस्तथा ।
नान्यस्मै प्रयोक्तव्यं पुत्त्रजीवादिकञ्च यत् ॥
यद्यन्यत्तु प्रयुञ्जीत मालायां जपकर्म्मणि ।
तस्य कामञ्च मोक्षञ्च न ददाति प्रियङ्करी ॥
मुण्डमालायाम् ।
श्मशानधुस्तुरैर्माला ज्ञेया धूमावतीविधौ ।
नराङ्गुल्यस्थिभिर्म्माला ग्रथिता सर्व्वकामदा ॥
नाया संग्रथनं कार्य्यं रक्तेन वाससा प्रिये ! ।
सदा गोप्या प्रयत्नेन जनन्या जारवत् प्रिये ! ॥
कामनाविशेषे तु ।
पद्माक्षैर्व्विहिता माला शत्रूणां नाशकरी मता ।
कुशग्रन्थिमयी माला सर्व्वपापप्रणाशिनी ॥
पुत्त्रजीवफलैः कॢप्ता कुरुते पुत्त्रसम्पदम् ।
निर्म्मिता रूप्यमणिभिर्जपमालेप्सितप्रदा ।
प्रवालैर्व्विहिता माला प्रयच्छेत् विपुलं धनम् ॥
भैरवीविद्यायान्तु वाराहीतन्त्रे ।
सुवर्णमणिभिर्म्मालां स्फाटिकीं शङ्खनिर्म्मिताम् ।
प्रवालैरेव वा कुर्य्यात् पुत्त्रजीवं विवर्ज्जयेत् ।
पद्माक्षञ्चैव रुद्राक्षमिन्द्राक्षञ्च विशेषतः ॥*॥
त्रिपुरामन्त्रजपादौ तु रक्तचन्दनबीजादिभिरतिप्रशस्ता । तथा च तन्त्रराजे ।
रक्तचन्दनमाला तु भोगदा मोक्षदा भवेत् ॥
तथा ।
वैष्णवे तुलसीमाला गजदन्तैर्गणानने ।
त्रिपुराया जपे शस्ता रुद्राक्षैः रक्तचन्दनैः ॥*॥
कुमारीकल्पे ।
रुद्राक्षैः शक्तिमन्त्रञ्च मन्त्री यः प्रजपेत् प्रिये ! ।
स दुर्गतिमवाप्नोति निष्फलस्तस्य तज्जपः ॥
कालिका छिन्नमस्ता च त्रिपुरा तारिणी तथा ।
एताः सर्व्वा न दुष्यन्ति जपे रुद्राक्षमालया ॥
दिवा नैव प्रजप्तव्यं रुद्राक्षमालयापि च ।
पुरश्चर्य्यास्तते चात्र दूषणन्तु वरानने ! ॥
महाशङ्खमयी माला नीलसारस्वते विधौ ।
तृणलाटास्थिखण्डेन रचिता जपमालिका ॥
महाशङ्खमयी माला ताराविद्याजपे प्रिये ! ।
कर्णनेत्रान्तरालास्थि महाशङ्खः प्रकीर्त्तितः ॥
मणिनियमस्तु मुण्डमालायाम् ।
अन्योन्यसमरूपाणि नातिस्थूलकृशानि च ।
कीटादिभिरदुष्टानि न जीर्णानि नवानि वै ॥
तथा गौतमीये ।
पञ्चाशन्मणिभिर्म्माला विहिता सर्व्वकर्म्मसु ।
अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता ॥
क्षार्णं मेरुमुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम ! ।
अनया सर्व्वमन्त्राणां जपः सर्व्वसमृद्धिदः ॥*॥
चामुण्डातन्त्रे ।
नित्यं जपं करे कुर्य्यात् न तु काम्यमबोधनात् ।
काम्यमपि करे कुर्य्यात् मालाभावेऽपि सुन्दरि ! ॥
तेन मालायाः प्राधान्यम् ॥ * ॥ कामनाभेदे तु गौतमीये ।
समासेनाक्षसूत्रस्य विधानमिह कथ्यते ।
पञ्चविंशतिभिर्म्मोक्षं त्रिंशद्भिर्धनसिद्धये ॥
सर्व्वार्थाः सप्तविंशत्या पञ्चदशभिचारके
पञ्चाशद्भिः काम्यसिद्धिः स्यात्तथा चतुरुत्तरैः ।
अष्टोत्तरशतैः सर्व्वसिद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥
अथ मालासंस्कारः । तत्र सनत्कुमारीये ।
‘कार्पाससम्भवं सूत्रं धर्म्मकामार्थमोक्षदम् ।
तच्च विप्रेन्द्रकन्याभिर्निर्म्मितञ्च सुशोभनम् ।
यदा ।
‘शुक्लं रक्तं तथा कृष्णं पट्टसूत्रमथापि वा ।
शान्तिवश्याभिचारेषु मोक्षैश्वर्य्यजयेषु च ॥
शुक्लं रक्तं तथा पीतं कृष्णं वर्णेषु च क्रमात् ।
सर्व्वेषामेव वर्णानां रक्तं सर्व्वेप्सितप्रदम् ॥
आश्रमेषु तथा चैवं रक्तं सर्व्वसुसिद्धिदम् ।
त्रिगुणं त्रिगुणीकृत्य ग्रथयेत् शिल्पशास्त्रतः ॥
एकैकं मातृकावर्णं सतारं प्रजपन् सुधीः ।
मणिमादाय सूत्रेण ग्रथयेन्मध्यमध्यतः ॥
ब्रह्मग्रन्थिं विधायेत्थं मेरुञ्च ग्रन्थिसंयुतम् ।
ग्रथयित्वा पुरो मालां ततः संस्कारमारभेत् ॥
कस्यचिन्मते मूलविद्यया ग्रथयेत् । तथा च एकवीराकल्पे ।
‘मातृकामन्त्रतो ग्रन्थि विद्यया वाथ कारयेत् ।

सुवर्णाग्निगुणैर्वापि ग्रथयेत् साधकोत्तम ॥
ब्रह्मग्रन्थि ततो दद्यान्नागपाशमथापि वा ।
क्रमशेनावरोहणाकाला ध्यानपरायण ॥
सर्व्वशेष ततो मेरु सूत्रद्वयसमन्वितम् ।
ग्रथयेत्तारयोगेण बध्नीयात् साधकोत्तम ।
एव निष्पाद्य दद्यात् । प्रतिष्ठाञ्च समाचरेत् ॥
गौतमीये ।
'मुखे मुखञ्च संयोज्य पुच्छे पुच्छं नियोजयेत् ।
गोपुच्छसदृशी माला यद्वा सर्पाकृति शुभा ।
एव निर्म्माय मालां वै शोधयेत् मुनिसत्तम ॥
अश्वत्थपत्रनवके पद्माकारन्तु कारयेत् ।
तन्मध्ये स्थापयेन्मालां मातृकां मूलमुच्चरन् ।
क्षालयेत् पञ्चगव्येन सद्योजातेन सम्बलैः ॥
सद्योजातस्तु ।
'ॐ सद्योजात प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमः ।
भवेऽभवेनातिभवे भजस्व मां भवोद्भवाय नमः ॥
चन्दनागुरुकर्पूरैर्वामदेवेन घर्षयेत् ॥
वामदेवमन्त्रस्तु । ॐ वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमो रुद्राय नमः कालाय नमः कलविकरणाय नमो बलविकरणाय नमो बलप्रमथनाय नमः सर्व्वभूतदमनाय नमो मनोन्मनाय नमः ।
धूपयेत्तामघोरेण । अघोरमन्त्रस्तु । अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः सर्व्वतः सर्व्व सर्व्वेभ्यो नमस्तेऽस्तु रुद्ररूपेभ्यः । लेपयेत्तत् पुरुषेण तु । तत्पुरुषमन्त्रस्तु ॐ तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ।
मन्त्रयेत् पञ्चमेनैव प्रत्येकन्तु शतं शतम् ।
मेरुञ्च मन्त्रयेच्चैव मनुना च शतं शतम् ॥
मन्त्रस्तु । ॐ ईशानः सर्व्वविद्यानामीश्वरः सर्व्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः शिवो मेऽस्तु सदाशिवोम् । प्रत्येकन्तु सकृत् सकृत् इति वा । तथा च तत्रैव ।
प्रत्येकं मन्त्रयेन्मन्त्री पञ्चमेन सकृत् सकृत् ।
तथा च गौतमीये समुदायमालामधिकृत्य ।
'पञ्चमेनैव रुद्रेण शतान्यूनं मन्त्रयेत् ।
इति दशनात्कालायां वा शतजप ।
तत्रावाह्य यजेद्देवं यथाविभवविस्तरैः ।
मालायां प्राणप्रतिष्ठानन्तरं देवतां पूजयेत् ।
तथा सनत्कुमारे
'सङ्कल्पैव बुधो मालां तत्प्राणांस्तत्र स्थापयेत् मूलमन्त्रेण तां मालां पूजयेद्द्विजसत्तम ।॥
वाराहीतन्त्रे ।
मालेऽमाले महामाये सर्व्वतत्त्वस्वरूपिणि ।
चतुर्व्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मान्मे सिद्धिदा भव ॥
मायाबीजादिकां कृत्वा रक्तपुष्पैः समर्च्चयेत् ॥
इति शक्तिविषये ।
विष्णुविषये तु वक्ष्यामहे ।
वाग्भवञ्च तथा लक्ष्मीमक्षमालिके नमः ।
ठान्तां हृदयवर्णान्तां मन्त्रेणानेन पूजयेत् ।
मन्त्रयेन्मूलमन्त्रेण क्रमयोगक्रमयोगतः ।
तथैव मातृकावर्णैर्मन्त्रयेत्तान् मन्त्रवित् ।
योगिनीतन्त्रे ।
होमकर्म्म ततः कुर्य्याद्देवताभावसिद्धये ।
अष्टोत्तरशतं हुत्वा सम्पातान्तु विनिक्षिपेत् ।
होमकर्म्मण्यशक्तश्चेत् द्विगुणं जपमाचरेत् ॥
नान्यमन्त्रं जपेन्मन्त्री कम्पयेन्न विधूनयेत् ।
कम्पनात् सिद्धिहानिः स्याद्धूननं बहुदुःखदम् ॥
शब्दे जाते भवेद्रोगः करभ्रष्टा विनाशिका ।
छिन्ने सूत्रे भवेन्मृत्युस्तस्माद्यत्नपरो भवेत् ॥
जपान्ते कण्ठदेशे वा उत्तमाङ्गे तथा न्यसेत् ।
त्वं माले सर्व्वभूतानां सर्व्वसिद्धिप्रदा मता ॥
तेन सत्येन मे सिद्धिं देहि मातर्नमोऽस्तु ते ।
इत्यक्षमालां परिपूज्याथ गोपयेद्यत्नतो सुधी ॥
मालानमस्कारस्य निन्द्यमाह तस्यामेव ।
'अप्रतिष्ठितमालाभिर्मन्त्रं जपति यो नरः ।
सर्व्वं तद्विफलं विद्यात् क्रुद्धा भवति देवता ॥
कामनाभेदे तु अङ्गुलिनियम । गौतमीये ।
तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन शत्रूच्चाटनमुत्तमम् ।
अङ्गुष्ठमध्यमायोगात् मन्त्रसिद्धिः सुनिश्चिता ॥
अङ्गुष्ठानामिकायोगाद्दुच्चाटोऽनर्थके मते ।
ज्येष्ठाकनिष्ठयोगेन शत्रूणां नाशनं मतम् ॥
वैशम्पायनसंहितायाम् ।
अङ्गुष्ठमध्यमाभ्याञ्च चालयेन्मध्यमध्यतः ।
तर्जन्या न स्पृशेदेनां मुक्तिदो ग्रथनक्रमः ॥
जीर्णे सूत्रे पुनः सूत्र ग्रथयित्वा शतं जपेत् ।
प्रमादात् पतिता हस्तात् शतमष्टोत्तरं जपेत् ॥
जपविघ्नहरं सर्व्व क्षालयित्वा यथोदितम् ।
छिन्नेऽप्यष्टोत्तरशतजप कार्य्य । करभ्रष्ट-च्छिन्नयोस्तुल्यत्वात् ॥ प्रकारान्तर आगम कल्पद्रुमे ।
'भूतशुद्ध्यादिकां पूजां समाप्य तत्र पूजयेत् ।
गणेशमथ विष्णुञ्च दुर्गामावाह्य मन्त्रवित् ॥
पञ्चगव्य ततः क्षिप्त्वा इसौमन्त्रेण मन्त्रवित् ।
तस्मादुत्तोल्य तां मालां स्वर्णपात्रे विधाय च ॥
पयोदधिघृतक्षौद्रशर्कराद्यैरनुक्रमात् ।
तोयधाराम्तरे स्नात्वा पञ्चामृतविधिं बुधः ॥
क्रमाद्दन्तैव संस्थाप्य स्थापयेच्छीतले जले ।
ततश्चन्दनसौगन्ध्यकस्तूरीकुङ्कुमादिभिः ।
तामालिप्य हसौमन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् ॥
तस्यां नवग्रहांश्चैव दिक्पालांश्च प्रपूजयेत् ।
ततः संपूज्य च गुरुं गृह्णीयान्मालिकां शुभाम् ।
अक्षमालाञ्च रुद्राक्षं गुरोरपि न दर्शयेत् ।
भूतराक्षसवेतालाः सिद्धगन्धर्व्वचारणाः ।
हरन्ति प्रकटं यस्मात्तस्माद्गुप्त समाचरेत् ॥
इति अक्षमाला । इति तन्त्रसार ॥
अपि च ।
'विद्याधरा यक्षा विबुधासुरराक्षसाः ।
भूतानि किन्नराः सिद्धाः प्रेताश्च चारणादयः ।
हरन्ति जपफलान्यत्र यानि तानि च नारद ।।
चातुर्थी वेदविहितां चान्द्रवासादिभिर्ज्जपेत् ॥
इन्द्राक्षबीजनमयी तुलसीकाष्ठसम्भवा ।
पद्माङ्गुलिमयी हैमी दर्भग्रन्थिमयी तथा ॥
भद्राक्षेन्द्राक्षरुद्राक्षपद्मबीजभवाप्यथ ।
धात्रीपुत्रजीवफलैर्माला या परिकीर्त्तिता ।
मुक्तामणिमयी रौप्या स्फाटिकी वैद्रुमी तथा
जपकर्म्मसु सर्व्वेषु चाक्षमाला प्रकीर्त्तिता ॥ ॥
कृष्णमन्त्रजपे माला इन्द्राक्षसमुद्भवा ।
नान्या माला यवन्याना हस्ताङ्गुलिमयीं विना ।
हैमी मणिमयी माला प्रशस्ता कमलाजपे ।
सरस्वत्या मन्त्रजपे रौप्या मुक्ताविनिर्म्मिता ।
प्रजापतिजपे माला पुत्रजीवसमुद्भवा ।
पुत्रकामवराद्याश्च सदा पुत्रप्रदा तु सा ॥
राममन्त्रजपे माला पद्मबीजसमुद्भवा ।
धात्रीफलमयी माला विष्णोः कामनया जपे ॥
रुद्राक्षेन्द्राक्षभद्राक्षरुद्राक्षबीजसमुद्भवा ।
महेशानमन्त्रजपे विना माला फलप्रदा ।
कुशग्रन्थिमयी शुद्धा गायत्री वैष्णवी जपे ।
स्फाटिकी सर्व्वदेवानामथवा तत्त्वजपे ।
श्रीहरेरङ्गुलिमयी जपे माला द्विजन्मनाम् ।
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०८ अध्याय ॥
अपरञ्च ।
जपादौ पूजयेन्मालां तोयैरभ्युक्ष्य यत्नतः ।
निधाय मण्डलस्यान्तः सद्यश्छायागतां च वा ॥
ॐ मां माले महामाये सर्व्वशक्तिस्वरूपिणि
चतुर्व्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मान्मे सिद्धिदा भव ।
पूजयित्वा ततो मालां गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
मध्यमाया मध्यभागे वर्त्तयित्वा तु सर्व्वदा ॥
अनामिकाकनिष्ठाभ्यां तुलाया नम्रभावतः ।
स्थापयित्वा तत्र मालामङ्गुष्ठाग्रेण तद्रणम् ॥
प्रत्येकं बीजमादाय जपं कुर्य्यात्तु भैरव ।।
प्रतिवारं यदीमन्त्रं शनैरोष्ठं न चालयेत् ॥
मालाबीजन्तु अप्रष्ठं स्पृशेन्न हि परस्परम् ।
पूर्व्वजापप्रयुक्तेनाङ्गुष्ठाग्रेण भैरव ।॥
पूर्व्वबीजं जपन् यस्तु परबीजन्तु संस्पृशेत् ।
अङ्गुष्ठेन भवेत्तस्य निष्फलस्तस्य तज्जपः ॥
मालां स्वहृदयासन्ने धृत्वा दक्षिणपाणिना ।
देवीं विचिन्तयन् जप्यं कुर्य्याद्वामेन न स्पृशेत् ॥
स्फाटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षैः पुत्रजीवसमुद्भवैः ।
सुवर्णमणिभिः सम्यक् प्रवालैरथवाब्जकैः ॥
अक्षमाला तु कर्त्तव्या देवी प्रीतिकरा परा ।
जपेद्दपांशु सततं कुशग्रन्थ्या तु पाणिना ॥
नानाबीजैश्च सर्व्वेषु रुद्राक्षो भविष्यति ।
रुद्रप्रीतिकरो यस्मात्तस्माद्रुद्राक्षको बली ॥
प्रवालैरथवा कुर्य्यादष्टाविंशति बीजकैः ।
पञ्चपञ्चाशता वापि न न्यूनेनाधिकेन वा ॥
रुद्राक्षैर्न जपेत् इन्द्राक्षे स्फाटिकेस्तथा ।
नान्यं मध्ये प्रयोक्तव्य पुत्रजीवादिकञ्च यत् ॥
यद्यन्यत् प्रयुञ्जीत मालायां जपकर्म्मणि ।
तस्य कामश्च मोक्षश्च न ददाति प्रियङ्करी ॥
जन्मान्तरे जायते स वेदवेदाङ्गपारगः
मिश्रीभावे तदा याति चाण्डाले पापकर्म्मभिः ॥
एको मेरुस्तत्र देयः सर्व्वेभ्यः स्थूलसम्भवः ।
आद्यं मूलं ततस्तस्मात् न्यूनं न्यूनतरं तथा ॥
विन्यसेत् क्रमतस्तस्मात् सर्पाकारा हि सा यतः ।
ब्रह्मग्रन्थियुतं कुर्य्यात् प्रतिबीजं यथा स्थितम् ॥

अथवा ग्रन्थिरहितं दृढ़रज्जुसमन्वितम् ।
निरात्तत्राथ मध्यैनैवाद्यात्तत्रान्तदेशत: ॥
ग्रन्थि: प्रदक्षिणावर्त्त: स नागपाश संज्ञक: ।
नानया योजयेन्मालां नागन्तो योजयेद्बुध: ॥
दृढ़ं सूत्रं नियुञ्जीत जपे त्रुट्यति नो यथा ।
यथा हस्तान्न च्यवते जपत: स्रक् तथाचरेत् ।
हस्ताच्च्युतायां विघ्न: स्याच्छिन्नायां मरणं भवेत् ।
एवं य: कुरुते मालां जप्यं च सयक्रादिनम् ।
स प्राप्नोतीप्सितं कामं हीनैस्स्यात्तु विपर्य्यय: ॥
अन्यत्रापि जपेन्मालां जप्यं देवमनोहरम् ।
इष्टप्रं साधक: कुर्य्यात नान्यथा तु कदाचन ॥
यथाशक्ति जपं कुर्य्यात् संख्ययैव प्रयत्नत: ।
असंख्यातन्तु यज्जप्तं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ।
जप्त्वा मालां शिरोदेशे प्रांशुस्थानेऽथवा न्यसेत् ॥
इति कालिकापुराणे ५४ अध्याय: ॥*॥

अथ मालादिधारणम् ।

तत: कृष्णार्पिता माला धारयेत्तुलसीदलै: ।
पद्माद्यैस्तुलसीकाष्ठै: फलैर्धात्र्याश्च निर्म्मिता ॥
धारयेत्तुलसीकाष्ठभूषणानि च वैष्णव: ।
मस्तके कर्णयोर्बाह्वो: करयोश्च यथारुचि ॥*॥

अथ मालाधारणविधि: ।

स्कान्दे ।
संनिवेद्यैव हरये तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
मालां पश्चात् स्वयं धत्ते स वै भागवतोत्तम: ॥
हरये नार्पयेद्यस्तु तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
मालां धत्ते स्वयं मूढ़: स याति नरकं ध्रुवम् ॥
क्षालितां पञ्चगव्येन मूलमन्त्रेण मन्त्रिताम् ।
गायत्र्या चाष्टकृत्वो वै मन्त्रितां धूपयेच्च ताम् ।
विधिवत् परया भक्त्या सद्योजातेन पूजयेत् ॥
तुलसीकाष्ठसम्भूते माले कृष्णजनप्रिये ।
बिभर्म्मि त्वामहं कण्ठे कुरु मां कृष्णवल्लभम् ॥
यथा त्वं वल्लभा विष्णोर्नित्यं विष्णुजनप्रिया ।
तथा मां कुरु देवेशि ! नित्यं विष्णुजनप्रियम् ॥
दाने मा धातुरुद्दिष्टो लासि मां हरिवल्लभे ! ।
भक्तेभ्यश्च समस्तेभ्यस्तेन माला निगद्यसे ॥
एवं संप्रार्थ्य विधिवन्मालां कृष्णगलेऽर्पिताम् ।
धारयेद्वैष्णवो यो वै स गच्छेद्वैष्णवं पदम् ॥"*॥

अथ मालाधारणनित्यता ।

तत्रैव स्कान्दे कार्त्तिकप्रसङ्गे ।
"धात्रीफलकृतां मालां कण्ठस्थां यो वहेन्न हि ।
वैष्णवो न स विज्ञेयो विष्णुपूजारतो यदि ॥"
गारुड़े ।
"धारयन्ति न ये मालां हैतुका: पापबुद्धय: ।
नरकान्न निवर्त्तन्ते दग्धा: कोपाग्निना हरे: ॥"
अतएव स्कान्दे तत्रैव ।
"न जह्यात्तुलसीमालां धात्रीमालां विशेषत: ।
महापातकसंहन्त्रीं धर्म्मकामार्थदायिनीम् ॥"*॥

अथ मालामाहात्म्यम् ।

अगस्त्यसंहितायाम् ।
"निर्म्माल्यतुलसीमालायुक्तो यश्चार्च्चयेद्धरिम् ।
यद्यत् करोति तत् सर्व्वमनन्तफलदं भवेत् ॥
य: कुर्य्यात्तुलसीकाष्ठैरक्षमालास्वरूपिणीम् ।
कण्ठमालाञ्च यत्नेन कृतं तस्याक्षयं भवेत् ॥"
नारदीये ।
"ये कण्ठलग्नतुलसीनलिनाक्षमाला
ये वा ललाटफलके लसदूर्द्ध्वपुण्ड्रा: ।
ये बाहुमूलपरिचिह्नितशङ्खचक्रा-
स्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति ॥"
किञ्च ।
"भुजयुगमपि चिह्नैरङ्कितं यस्य विष्णो:
परमपुरुषनाम्नां कीर्त्तनं यस्य वाचि ।
ऋजुतरमपि पुण्ड्रं मस्तके यस्य कण्ठे
सरसिजमणिमाला यस्य तस्यास्मि दास: ॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरे श्रीभगवदुक्तौ ।
"तुलसीकाष्ठमालाञ्च कण्ठस्थां वहते तु य: ।
अप्यशौचोऽप्यनाचारो मामेवैति न संशय: ॥"
स्कान्दे ।
"धात्रीफलकृता माला तुलसीकाष्ठसम्भवा ।
दृश्यते यस्य देहे तु स वै भागवतो नर: ॥
तुलसीदलजां मालां कण्ठस्थां वहते तु य: ।
विष्णूक्तोयां विशेषेण स नमस्यो दिवौकसाम् ॥
तुलसीदलजा माला धात्रीफलकृतापि वा ।
ददाति पापिनां मुक्तिं किं पुनर्विष्णुसेविनाम् ॥
तत्रैव कार्त्तिकप्रसङ्गे ।
य: पुनस्तुलसीमालां कृत्वा कण्ठे जनार्द्दनम् ।
पूजयेत् पुण्यमाप्नोति प्रतिपुष्पं गवायुतम् ।
अयुतसंख्यगोदानफलमित्यर्थ: ।
यावल्लुठति कण्ठस्था धात्रीमाला नरस्य हि ।
तावत्तस्य शरीरे तु प्रीत्या लुठति केशव: ॥
स्पृशेच्च यानि लोमानि धात्रीमाला कलौ नृणाम् ।
तावद्वर्षसहस्राणि वसते केशवालये ॥
यावद्दिनानि वहते धात्रीमालां कलौ नर: ।
तावद्युगसहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्भवेत् ॥
मालायुग्मञ्च यो नित्यं धात्रीतुलसिसम्भवम् ।
वहते कण्ठदेशे च कल्पकोटिं दिवं वसेत् ॥"
तुलसिसम्भवमिति ह्रस्वश्छान्दस: । गारुड़े च मार्कण्डेयोक्तौ ।
"तुलसीदलजां मालां कृष्णोत्तीर्णां वहेत्तु य: ।
पदे पदेऽश्वमेधानां दशानां लभते फलम् ॥*॥
तुलसीकाष्ठसम्भूतां यो मालां वहते नर: ।
फलं यच्छति दैत्यारि: प्रत्यहं द्वारकोद्भवम् ॥
निवेद्य केशवे मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
वहते यो नरो भक्त्या तस्य वै नास्ति पातकम् ।
सदा प्रीतमनास्तस्य कृष्णो देवकिनन्दन: ॥
तुलसीकाष्ठसम्भूतां यो मालां वहते नर: ।
प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति नाशौचं तस्य विग्रहे ।
तुलसीकाष्ठसम्भूतां यो मालां वहते नर: ।
तुलसीकाष्ठसम्भूतं शिरसो वहुभूषणम् ।
बाह्वो: करे च मर्त्यस्य देहे तस्य सदा हरि: ॥
तुलसीकाष्ठमालाभिर्भूषित: पुण्यमाचरेत् ।
पितृणां देवतानाञ्च कृतं कोटिगुणं कलौ ॥
तुलसीकाष्ठमालाञ्च प्रेतराजस्य दूतका: ।
दृष्ट्वा नश्यन्ति दूरेण वातोद्धूतं यथा दलम् ॥
तुलसीकाष्ठमालाभिर्भूषितो भ्रमते यदि ।
दु:स्वप्नं दुर्निमित्तञ्च न भयं शस्त्रजं क्वचित् ॥"
गौतमीये पुरश्चरणप्रसङ्गे ।
"तथामलकसम्भूतैस्तुलसीकाष्ठनिर्म्मितै: ।
इत्यादि ॥*॥ तत्रैव ।
पुण्डरीकभवा माला गोपालमनुसिद्धिदा ।
आमलकीभवा माला सर्व्वसिद्धिप्रदा मता ।
तुलसीसम्भवा या तु मोक्षं वितनुतेऽचिरात् ॥
इति हरिभक्तिविलास: ॥*॥*॥

अथ रुद्राक्षमालाधारणफलानि ।

लिङ्गपुराणे ।
विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रद: ॥
संवत्सरप्रदीपे ।
त्रिपुरस्य वधे काले रुद्रस्याक्ष्णोऽपतन् तु ये ।
अश्रुणो विन्दवस्ते तु रुद्राक्षा अभवन् भुवि ॥
यद्यप्येकादिचतुर्द्दशमुखरुद्राक्षेषु फलविशेषा: सन्ति तथापि सुलभत्वात् पञ्चवक्त्रस्य फलमत्राभिधीयते । यथा, स्कान्दे ।
"पञ्चवक्त्र: स्वयं रुद्र: कालाग्निर्नाम नामत: ।
अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात् ।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्य: पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मालाकण्ट:, पुं, (मालाकारा: कण्टा: कण्टका अस्य ।) अपामार्ग: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

मालाकन्द:, पुं, (माला गण्डमाला नाशक: कन्द: । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपी ।) कन्दविशेष: । तत्पर्य्याय: । आविलकन्द: २ त्रिशिखिदला ३ ग्रन्थिदला ४ पादिकन्द: ५ कन्दलता ६ । अस्य गुणा: । सुतीक्ष्णत्वम् । गण्डमालानाशित्वम् । दीपनत्वम् । गुल्महारित्वम् । वातश्लेष्मापकर्षकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥

मालाका, स्त्री, (माला एव । माला + स्वार्थे कन् टाप् ।) माला । इति शब्दरत्नावली ॥

मालाकार:, पुं, (मालां करोतीति । कृ + अण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेष: । मालिक: । माली इति ख्यात: । तत्पर्य्याय: । मालिक: २ । इत्यमर: । २ । १० । ५ । मालाकर: ३ पुष्पाजीवी ४ वनार्च्चक: ५ पुष्पलाव: ६ । इति जटाधर: ॥ पुष्पलावक: ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु शूद्रायां विश्वकर्म्मणो जात: । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ अपि च ।
"तैलिकयां कर्म्मकाराच्च मालाकारस्य सम्भव: ॥"
इति पराशरपद्धति: ॥
तद्गृहस्थितपुष्पस्य पर्य्युषितदोषाभावो यथा,
"न पर्य्युषितदोषोऽस्ति तुलसीविल्वचम्पके ।
जलजे वकुलेऽगस्त्ये मालाकारगृहेषु च ॥"
इति मेरुतन्त्रे ५ प्रकाश: ॥
(यथा, वृहत्संहितायाम् । १० । ६ ।
"हन्ति नापितचाक्रिक-
चौरभिषक्सूचिकध्वजग्राहान् ।

सुवर्णाग्रिगुणैर्वापि ग्रथयेत् साधकोत्तमः ।
यद्वाग्रन्थि ततो दत्त्वा ब्रह्मग्रन्थिमथापि वा ।
कवचेनाववध्नीयात्कान्तां ध्यानपरायणः ।
सर्व्वत्र ततो नेत्रं सूत्रद्वयसमन्विताम् ।
ग्रथयत्तारयोगेन ग्रन्थिं तु साधकोत्तमः ।
एवं निष्पाद्य देवेशि प्रतिष्ठाञ्च समाचरेत् ॥
गौतमीये ।
'मुखे मुखन्तु संयोज्य पुच्छे पुच्छं नियोजयेत् ।
गोपुच्छसदृशी माला यद्वा सर्पाकृतिः शुभा ।
एवं निम्माय मालां वै शोधयेन्मुनिसत्तम ॥
अश्वत्थपत्रनवकैः पद्माकारन्तु कारयेत् ।
तन्मध्ये स्थापयेन्मालां मातृकां मूलमुच्चरन् ।
क्षालयेत् पञ्चगव्येन सद्योजातेन सज्जले ॥
सद्योजातन्तु ।
ॐ सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमः ।
भवेऽभवेनातिभवे भजस्व मां भवोद्भवाय नमः ।
चन्दनागुरुकर्पूरैर्वामदेवेन घर्षयेत् ।
वामदेवमन्त्रस्तु । ॐ वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमो रुद्राय नमः कालाय नमः कलविकरणाय नमो बलविकरणाय नमो बलप्रमथनाय नमः सर्व्वभूतदमनाय नमो मनोन्मनाय नमः
धूपयेत्तामघोरेण । अघोरमन्त्रस्तु । अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः सर्व्वतः सर्व्वसर्व्वेभ्यो नमस्तेऽस्तु रुद्ररूपेभ्यः । लेपयेत्तत्पुरुषेण तु । तत्पुरुषमन्त्रस्तु । ॐ तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ।
मन्त्रयेत् पञ्चमेनैव प्रत्येकन्तु शतं शतम् ।
मेरुञ्च मन्त्रयेच्चैव मनुना च शतं शतम् ॥
मन्त्रस्तु । ॐ ईशानः सर्व्वविद्यानामीश्वरः सर्व्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मेऽस्तु सदाशिवोम् । प्रत्येकन्तु सकृत् सकृत् इति वा । तथा च तत्रैव ।
प्रत्येकं मन्त्रयेन्मन्त्री पञ्चमेन सकृत् सकृत् ।
तथा च गौतमीये समुदायमालामधिकृत्य ।
'पञ्चमेनैव मन्त्रेण शतान्यूनेन मन्त्रयेत् ।
इति दशमालिकायां वा शतजपः ।
तत्रावाह्य यजेद्देवं यथाविभवविस्तरैः ।
मालायाः प्राणप्रतिष्ठानन्तरं देवतां पूजयेत् ॥
तथा सनत्कुमारे ।
'सङ्कल्प्यैव सुधीर्मालां तत्प्राणांस्तत्र स्थापयेत् ।
मूलमन्त्रेण तां मालां पूजयेद्द्विजसत्तम ॥
वाराहीतन्त्रे ।
माले माले महामाये सर्व्वतत्त्वस्वरूपिणि ।
चतुर्व्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मान्मे सिद्धिदा भव ॥
मायाबीजादिकां कृत्वा रक्तपुष्पैः समर्च्चयेत् ॥
इति शक्तिविषये ॥
विष्णुविषये तु रुद्रयामले ।
वाग्भवञ्च तथा लक्ष्मीमस्ताग्निमालिकां ततः ।
इत्येतां हृदयान्तां मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥
मन्त्रयेन्मूलमन्त्रेण क्रमेणोत्क्रमयोगतः ।
तथैव मातृकावर्णैर्मन्त्रयेत्तान्तु मन्त्रवित् ॥

योगिनीतन्त्रे ।
होमकर्म्म ततः कुर्य्याद्देवताभावसिद्धये ।
अष्टोत्तरशतं हुत्वा सम्पाताज्यं विनिःक्षिपेत् ।
होमकर्म्मण्यशक्तश्चेत् द्विगुणं जपमाचरेत् ॥
नान्यमन्त्रं जपन्मन्त्री कम्पयेन्न विधूनयेत् ।
कम्पनात् सिद्धिहानिः स्याद्धूननं बहुदुःखदम् ।
शब्दे जाते भवेद्रोगः करभ्रष्टा विनाशिका ।
छिन्ने सूत्रे भवेन्मृत्युस्तस्माद्यत्नपरो भवेत् ॥
जपान्ते कण्ठदेशे वा उत्तमाङ्गे तथा न्यसेत् ।
त्वं माले सर्व्वदेवानां सर्व्वसिद्धिप्रदा मता ।
तेन सत्येन मे सिद्धिं देहि मातर्नमोऽस्तु ते ।
इत्युक्त्वा परिपूज्याथ गोपयेद्यत्नतो वशी ॥
मालासंस्कारस्य नित्यतामाह रुद्रयामले ।
'अप्रतिष्ठितमालाभिर्मन्त्रं जपति यो नरः ।
सर्व्वं तद्विफलं विद्यात् क्रुद्धा भवति देवता ॥
कामनाभेदे तु अङ्गुलिनियमः । गौतमीये ।
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन शत्रूच्चाटनमुत्तमम् ।
अङ्गुष्ठमध्यमायोगात् मन्त्रसिद्धिः सुनिश्चिता ॥
अङ्गुष्ठानामिकायोगादुच्चाटोन्मादने मते ।
ज्येष्ठाकनिष्ठायोगेन शत्रूणां नाशनं मतम् ॥
वैशम्पायनसंहितायाम् ।
'अङ्गुष्ठमध्यमाभ्याञ्च चालयेन्मध्यमध्यतः ।
तर्ज्जन्या न स्पृशेदेनां मुक्तिदो गणनक्रमः' ॥
जीर्णे सूत्रे पुनः सूत्रं ग्रथयित्वा शतं जपेत् ।
प्रमादात् पतिता हस्तात् शतमष्टोत्तरं जपेत् ॥
जपनिषिद्धमस्पृश्यं क्षालयित्वा यथोदितम् ।
छिन्नेऽप्यष्टोत्तरशतजपः कार्य्यः । करभ्रष्टच्छिन्नयोस्तुल्यत्वात् ॥ प्रकारान्तरं आगमकल्पद्रुमे ।
'भूतशुद्ध्यादिकां पूजां समाप्य तत्र पूजयेत् ।
गणेशं सूर्य्यविष्ण्वीशान् दुर्गामावाह्य मन्त्रवित् ।
पञ्चगव्यं ततः सिक्त्वा हृल्लेखामन्त्रेण मन्त्रवित् ।
तस्मादुत्तोल्य तां मालां स्वर्णपात्रे विधाय च ॥
पयोदधिघृतक्षौद्रशर्करावारिरनुक्रमात् ।
तोयधूपान्तरे कृत्वा पञ्चामृतविधिं बुधः ॥
क्रमादनेन संस्नाप्य स्थापयेच्छीतले जले ।
ततश्चन्दनसौगन्धिककस्तूरीकुङ्कुमादिभिः ।
समालिप्य हृल्लेखामन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् ॥
तस्यां नवग्रहांश्चैव दिक्पालांश्च प्रपूजयेत् ।
ततः सम्पूज्य च गुरुं दद्यात्तां मालिकां शुभाम् ॥
जपमालाञ्च सुदाञ्च गुरोरपि न दर्शयेत् ।
भूतराक्षसवेताला सिद्धगन्धर्व्वचारणाः ।
हरन्ति प्रकटं यस्मात्तस्माद्गुप्तं समाचरेत् ॥
इति जपमाला । इति तन्त्रसारः ।
अपि च ।
'विद्याधराश्चरीयक्षा विबुधासुरराक्षसाः ।
भूतानि किन्नराः सिद्धाः प्रेताश्च चारणादयः ।
हरन्ति जपफलान्यत्र यानि तानि च नारद ॥
चतुर्थी चेद्दशिकान्तु चान्यासाञ्चभिर्णयेत् ।
इन्द्राक्षीपद्मसम्भवा सुलसीकाष्ठसम्भवा ।
हस्ताङ्गुलिमयी हैमी दर्भग्रन्थिमयी तथा ।
भद्राक्षेन्द्राक्षरुद्राक्षपद्मबीजभवाप्यथ ।

धात्रीपुत्त्रजीवफलैर्माला या परिकीर्त्तिता ।
मुक्तामणिमयी रौप्या स्फाटिकी वैद्रुमी तथा ।
जपकर्म्मसु सर्व्वेषु जपमाला प्रकीर्त्तिता ॥
कृष्णमन्त्रजपे माला इन्द्राक्षसमुद्भवा ।
काम्या माला अनन्यानां हस्ताङ्गुलिमयी शिवा ॥
हैमी मणिमयी माला प्रशस्ता कमलाजपे ।
सरस्वत्या मन्त्रजपे रौप्या मुक्ताविनिर्म्मिता ॥
प्रजापतिजपे माला पुत्त्रजीवसमुद्भवा ।
पुत्त्रकामनराणाञ्च सदा पुत्त्रप्रदा तु सा ॥
राममन्त्रजपे माला पद्मबीजसमुद्भवा ।
धात्रीफलमयी माला विष्णोः कामनया जपे ।
रुद्राक्षेन्द्राक्षभद्राक्षपद्मबीजसमुद्भवा ।
महेशानमन्त्रजपे ख्याता माला फलप्रदा' ॥
कुशग्रन्थिमयी शस्ता गायत्री वैष्णवी जपे ।
स्फाटिकी सर्व्वदेवानामथवा तद्वज्जपे ।
श्रीहरेरङ्गुलिमयी जपे माला द्विजन्मनाम् ॥
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०८ अध्यायः ॥
अपरञ्च ।
जपादौ पूजयेन्मालां तोयैरभ्युक्ष्य यत्नतः ।
निधाय मण्डलस्यान्ते सम्यक्शस्तमनाश्च वा ।
ॐ मां माले महामाये सर्व्वशक्तिस्वरूपिणि ।
चतुर्व्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मान्मे सिद्धिदा भव ॥
पूजयित्वा ततो मालां गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
मध्यमाया मध्यभागे वन्धयित्वा तु सर्व्वतः ।
अनामिकाकनिष्ठाभ्यां युताया नम्रभावतः ।
स्थापयित्वा तत्र मालामङ्गुष्ठाग्रेण तत्तम् ।
प्रत्येकं बीजमादाय जपं कुर्य्यात्तु भैरव ॥
प्रतिवारं पठेन्मन्त्रं शनैरोष्ठं न चालयेत् ।
मालाबीजन्तु जप्यञ्च स्पृशेन्न हि परस्परम् ।
पूर्व्वजापप्रयुक्तैर्न्ब्वाङ्गुष्ठाग्रेण भैरव ॥
पूर्व्वबीजं जपन् यस्तु परबीजन्तु संस्पृशेत् ।
अङ्गुष्ठेन भवत्यस्य निष्फलस्तस्य तज्जपः ॥
मालां स्वहृन्न्यासन्ने धृत्वा दक्षिणपाणिना ।
देवीं विचिन्तयन् जप्यं कुर्य्याद्वामेन न स्पृशेत् ॥
स्फाटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षैः पुत्त्रजीवसमुद्भवैः ।
सुवर्णमणिभिः सम्यक् प्रवालैरथवाब्जकैः ।
अक्षमाला तु कर्त्तव्या देवी प्रीतिकरा परा
जपेद्यस्तु सततं कुशग्रन्थ्या तु पाणिना ।
मालानामेषु सर्व्वेषु रुद्राक्षो मम प्रियः ।
रुद्रप्रीतिकरो यस्मात्तस्माद्रुद्राक्षको मतः ॥
प्रवालैरथवा कुर्य्याद्दशाविंशति वीजकैः ।
पञ्चपञ्चाशता वापि न न्यूनेनाधिकेन वा ।
रुद्राक्षैरपि जप्येत इन्द्राक्षैः स्फाटिकैस्तथा
मांस मध्ये प्रयोक्तव्यं पुत्त्रजीवादिकञ्च यत् ।
यदन्यत्तु प्रयुञ्जीत मालायां जपकर्म्मणि ।
तस्य कामञ्च मोक्षञ्च न ददाति प्रियङ्करी ॥
जन्मान्तरे जायते स वेदवेदाङ्गपारगः
मित्रीभावं तदा याति चाण्डालैः पापकर्म्मभिः ॥
एको मेरुस्तत्र देयः सर्व्वेभ्यः स्थूलसम्भवः ।
आद्यं मूलं ततस्तस्मात् न्यूनं न्यूनतरं तथा ।
विन्यसेत् क्रमतस्तस्मात् सर्पाकारा हि सा यतः ।
ब्रह्मग्रन्थियुतं कुर्य्यात् प्रतिबीजं यथा स्थितम् ॥

मालुधान:, पुं, (मालु मरणं विदधातीति । धा + ल्यु: ।) मातुलाहि: । इत्यमर: । १ । ८ । ६ । मालुया साप इति भाषा ॥ अष्टनागान्तर्गतनागविशेष: । यथा,—

"मालुधानश्चित्रसर्पो महाप्रदोऽपि दृश्यते ।"

इति हारावली ॥

मालुधानी, स्त्री, लताभेद: । इति मेदिनी । ने, २०३ ॥

मालूक:, पुं, कृष्णार्जक: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

मालूर:, पुं, (मां परेषां वृक्षान्तराणां श्रियं प्रभावं लुनातीति । लूञ् + बाहुलकात् र: ।) बिल्ववृक्ष: । इत्यमर: । २ । ४ । ३२ ॥ (यथा, नैषधे । १ । ६४ ।

"स वारनारीकुचसञ्चितोपमं
ददर्श मालूरफलं पचेलिमम् ।")

कपित्थवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (बिल्ववृक्षार्थे पर्य्यायो यथा,—

बिल्वो महाकपित्थाख्य: श्रीफलो गोहरीतकी ।
पूतिवातोऽथ माङ्गल्यो मालूरश्च महाफलम् ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

"बिल्व: शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि ।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे च ॥)

मालेया, स्त्री, (मल + ढक् टाप् ।) स्थूलैला । इति रत्नमाला ॥ (स्थूलैलाशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेय: ॥)

माल्यं, क्ली, (मालैव । माला + चतुर्व्वर्णादित्वात् ष्यञ् ।) पुष्पम् । पुष्पस्रक् । इति मेदिनी । ये, ४५ ॥ पुष्पार्थकमाल्यशब्दस्य प्रयोगो यथा,

"यथा चाल्पेन माल्येन वासितं तिलसर्षपम् ।
न मुञ्चति स्वकं गन्धं तद्वत् सूक्ष्मस्य दर्शनम् ॥"

इति महाभारते मोक्षधर्म्मे १०५ अध्याय: ॥

मूर्द्ध्नि न्यस्तपुष्पदाम । इत्यमर: । २ । ७ । १३५ ॥ अस्य पर्य्यायादिर्मालाशब्दे द्रष्टव्य: ॥ * ॥ (पुष्पस्रग्धारणे गुणा यथा,—

"वृष्यं सौगन्ध्यमायुष्यं काम्यं पुष्टिबलप्रदम् ।
सौमनस्यमलक्ष्मीघ्नं गन्धमाल्यनिषेवणम् ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

माल्यदानफलं यथा,—

"गन्धमाल्यैरलङ्कारैस्तुष्टा हृष्टाश्च नित्यश: ।
गन्धमाल्यप्रदा ये तु दाननिश्चयतत्परा: ॥
धर्म्मज्ञा: सत्यशीलाश्च सर्व्वदु:खविवर्ज्जिता: ।
सुचिरं दैवतै: सार्द्धं क्रीडन्ति हि महासने ॥"

इति वह्निपुराणम् ॥

अपि च । नारसिंहे ।

"जातीपुष्पसहस्रेण यच्छेन्मालां सुशोभनाम् ।
विष्णवे विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।
वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान् विष्णुतुल्यपराक्रम: ॥
जातीपुष्पकृतां मालां कर्पूरपटवासिताम् ।
निवेद्य देवदेवाय यत्फलं प्राप्नुयान्नर: ।
न तद्वर्णयितुं शक्यमपि वर्षशतैरपि ॥

स्कान्दे ।

मालतीकलिकामालामीषद्विकसितां हरे: ।
दत्त्वा शिरसि विप्रेन्द्र ! वाजिमेधफलं लभेत् ॥

तत्रैव ।

मालतीमालया विष्णु: पूजितो येन कार्त्तिके ।
पापाचरकृतां मालां पटान् सौरि: प्रमार्ज्जति ॥

सौरिर्यम: । विष्णुरहस्ये ।

स्वर्णलक्षाधिकं पुण्यं माला कोटिगुणाधिका ॥

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलास: ॥ * ॥

माल्यगलस्य बहिर्गमननिषेधो यथा,—

"बहिर्माल्यं बहिर्गन्धं भार्य्यया सह भोजनम् ।
विगृह्य वादं कृत्वा वा प्रवेशञ्च विवर्ज्जयेत् ॥"

इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १५ अध्याय: ॥ * ॥

स्वयं माल्यापकर्षणनिषेधो यथा,—

"नाश्नीयात् सन्धिवेलायां न गच्छेन्नापि संविशेत् ।
न चैव प्रलिखेद्भूमिं नात्मनोपहरेत् स्रजम् ॥"

इति मानवे ४ अध्याय: ॥

न च मालां धृतां स्वयमेवापनयेत् । अर्थादन्येनापनयेदित्युक्तम् । इति कुल्लूकभट्ट: ॥ * ॥

केशवाशे माल्यधारणनिषेधो यथा,—

"नहि गर्ह्यकथां कुर्य्यात् बहिर्माल्यं न धारयेत् ।
गवाञ्च यानं पृष्ठेन सर्व्वथैव विगर्हितम् ॥"

इति च मानवे ४ अध्याय: ॥

केशकलापाद्बहिर्माल्यं न धारयेदिति कुल्लूकभट्ट: ॥ * ॥ स्वयं माल्यधारणनिषेधो यथा,—

"स्वयं माल्यं स्वयं पुष्पं स्वयं घृष्टञ्च चन्दनम् ।
नापितस्य गृहे क्षौरं शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥"

इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥

माल्यचन्दनदानविधिर्यथा,—

"आमन्त्रयित्वा यो विप्रान् गन्धमाल्यैश्च मानव: ।
तर्पयेच्छ्रद्धया युक्त: स मामर्च्चयते सदा ॥"

इति वह्निपुराणम् ॥

माल्यपुष्प:, पुं, (मालाकाराणि पुष्पाण्यस्य ।) शणवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

माल्यपुष्पिका, स्त्री, (माल्यपुष्प + कन् टाप् । अत इत्वञ्च ।) शणपुष्पी । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (गुणादयोऽस्या: शणपुष्पीशब्दे ज्ञेया: ॥)

माल्यवान्, [त्] पुं, (माल्य + मतुप् । मस्य व: ।) पर्व्वतविशेष: । इत्यमर: । २ । ३ । ३ । माल्यं मालाकारता विद्यतेऽत्र माल्यवान् वतु । इति तट्टीकायां भरत: ॥ स च केतुमालेलावृतवर्षयो: सीमापर्व्वत: । नीलनिषधपर्व्वतपर्य्यन्तविस्तार: । इति सिद्धान्तशिरोमणि: ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १५८ । ३५ ।

"उपतस्थुर्महाभागा माल्यवन्तं महागिरिम् ।")

राक्षसविशेष: । स च सुकेशराक्षसात् ग्रामणीनामकगन्धर्व्वस्य कन्यायां देववत्यां जात: । अस्य भ्राता सुमाली तस्य कन्यायां निकषायां पुलस्त्यपुत्त्रविश्रवसो रावणो जात: । इति रामायणे उत्तरकाण्डे ५ सर्ग: ॥ (मालाविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १७१ । ३१ ।

"शिरोरुहेषु जग्राह माल्यवत्सु धनञ्जय: ।"

स्त्रियां ङीप् । नदीभेद: । यथा, रामायणे २ । ५६ । ३५ ।

"सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं
नदीञ्च तां माल्यवतीं सुतीर्थाम् ।
ननन्द हृष्टो मृगपक्षिजुष्टां
जहौ च दु:खं पुरविप्रवासात् ॥")

माल्ल:, पुं, (मल्ल + चातुरार्थकत्वात् अञ् ।) वर्णसङ्करजातिविशेष: । स च लेटात्तीवरकन्यायां जात: । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

माल्लवी, स्त्री, (मल्ल + स्वार्थेऽण् । तस्य वा गमनं यत्र ।) मल्लयात्रा । इति हारावली ॥

माशब्दिक:, त्रि, (मा इत्याहेति । माशब्द + "प्राग्वहतेष्ठक् ।" ४ । ४ । १ । इत्यत्र । "तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् ।" इति वार्त्तिकात् ठक् ।) निषेधकर्त्ता । तत्पर्य्याय: । प्रतिषेद्धा २ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

माष:, पुं, (माषस्य फलम् । माष + अण् । "लुप् च ।" ४ । ३ । १६६ । इत्यस्य "फलपाकशुषामुपसंख्यानम् ।" इति काशिकोक्तेरणो लुप् । यद्वा, मस + घञ् पृषोदरादित्वात् साधु: ।) व्रीहिभेद: । माषकलाइ इति उरिद इति च भाषा । तत्पर्य्याय: । कुरुविन्द: २ धान्यवीर: ३ वृषाकर: ४ मांसल: ५ बलाढ्य: ६ पित्र्य: ७ पितृभोजन: ८ । अस्य गुणा: । स्निग्धत्वम् । बहुमलकरत्वम् । शोषणत्वम् । शीघ्रकारित्वम् । अनुष्णवीर्य्यत्वम् । झटितिरक्तपित्तप्रकोपणत्वम् । वातहरत्वम् । गुरुत्वम् । बलकरत्वम् । रोचकत्वम् । स्वादुत्वम् । श्रमसुखवतां नराणां नित्यं सेवनीयत्वम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ अपि च ।

"माषो गुरु: स्वादुपाक: स्निग्धो रुच्योऽनिलापह: ।
उष्ण: सन्तर्पणो बल्य: शुक्रलो बृंहण: पर: ॥
भिन्नमूत्रमलस्तन्यमेद:पित्तकफप्रद: ।
गुदकीलार्दितश्वासपक्तिशूलानि नाशयेत् ॥"

इति ।

कफपित्तकरा माषा: । इति च भावप्रकाश: ॥

अन्यच्च ।

"माषो बहुमलो वृष्य: स्निग्धोष्णो मधुरो गुरु: ।
वातनुद्बृंहणो बल्यो मेदोमांसकफप्रद: ॥"

इति राजवल्लभ: ॥

माषसूपेन मूलकभक्षणं निषिद्धं यथा,—

"मूलकं माषसूपेन मधुना च न भक्षयेत् ॥"

इति च राजवल्लभ: ॥

चतुर्द्दश्यां रविवारे च माषभक्षणनिषेधो यथा,
चिररोगी च माषके । इति ।

"माषमामिषमांसञ्च मसूरं निम्बपत्रकम् ।
भक्षयेद्यो रवेर्वारे सप्तजन्मस्वपुत्त्रक: ॥"

इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

परिमाणविशेष: । माषा इति भाषा । तत्-

वस्त्रच कौशिका मालाकाराश्च धीवराः।'
स्त्रियां ङीप। यथा तत्रैव। ७८। ९।
"भिक्षुकिका प्रव्रजिता दासी धात्री कुमारिका
रजिका।
मालाकारा दुष्टाङ्गना सखी नापिती दूत्य।)
मालाग्रन्थि, पु (मालेव ग्रन्थिरस्य।) माला
दूर्वा। इति राजनिर्घण्टः॥
मालाढ्य, क्ली (मालाकारं ढ्यम्।) भूस्तृणम्।
इति राजनिर्घण्टः॥
मालातृणक, क्ली (मालाढ्य। स्वार्थे कन्।)
भूस्तृणम्। इत्यमरः।२।४।१६७। हे गन्धखड
इति ख्याते। मालाढ्य तृण मालाढ्य स्वार्थे
क। भुवस्तृण भूतृणलात् भूस्तृण मनीषादित्वात्
साधुः। मालाढ्यकभूस्तृणा। इति क्लीबे।
इति सुभूत्यान्य। मालाढ्यकभूस्तृणाविति
पुंस पठन्ति कश्चित्। स्वामी तु। छत्राति
च्छत्राभिभूस्तृणास्तु पर्यायमाह यथा—
'भूस्तृणो रौहिषो भूतिर्भूमिकोऽथ कुटुम्बक।
मालातृणञ्च पालश्चच्छत्रातिच्छत्रकावपि॥"
रामकर्पूर वहुपत्रकाण्ड कर्पूरसुगन्धि।
इत्यस्य घनपुष्पिकावद्गुल्मटगन्ध भूतृणञ्च भवती
त्वनयोर्भेदः। इति तट्टीकायां भरतः॥ (तथास्य
पर्याय।
"गुह्यबीजन्तु भूतीक सुगन्धं क्षतुकप्रियम्।
भूतृणन्तु भवेच्छत्रा मालातृणकमित्यपि।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)
मालादूर्ब्बा स्त्री (माला इव ग्रन्थियुक्ता दूर्वा।)
दूर्वाविशेष। गाठिया दूर्बा इति भाषा।
तत्पर्याय वल्लिदूर्वा २ अलिदूर्वा ३ माला
ग्रन्थि ४ ग्रन्थिला ५ ग्रन्थिदूर्वा ६ मूलग्रन्थि ७
वलनी ८ ग्रन्थिमूला ९ रोहिनुपर्णा १० पर्व
वल्ली ११ शिवाख्या १२। अस्या गुणाः
सुमधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। शिशिरत्वम्। पित्त
दोषप्रशमनत्वम्। कफवातिच्छदापहत्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः॥
मालाहिका स्त्री पाठी। इति राजनिर्घण्टः॥
मालानिका स्त्री (माला आनयतीति आङ्+नी+ण्वुल्
टाप् अत इत्वञ्च) दूर्वा। इति राजनिर्घण्टः॥
मालाभारी स्त्री (मालामभ्यति। आङ्+भ्र+अण्।
ङीष।) दूर्वा। इति राजनिर्घण्टः॥
मालि, पुं सुकेशराक्षसपुत्र। यथा—
"तासां नाम महाबाहो शिक्षाप्रभृतिरमप्रभ।
तस्य देववती नाम द्वितीया श्रीरिवापरा।
त्रिषु लोकेषु विख्याता रूपयौवनशालिनी।
तां सुकेशाय धर्मात्मा ददौ रक्ष श्रियं
यथा॥
वरदानकृतैश्वर्य्यं सा तं प्राप्य पतिं प्रियम्।
आसीद्देववती तुष्टा धनं प्राप्येव निर्द्धन॥
स तया सह संयुक्तो रराज रजनीचर।
अञ्जनादभिनिष्क्रान्त करेण्वेव महागज॥
देववत्यां सुकेशस्तु जनयामास राघव।
त्रीन् पुत्रान् जनयामास त्रेताग्निसमविग्रहान्।
माल्यवन्तं सुमालिञ्च मालिञ्च बलिनांवरम्॥'
इति रामायणे उत्तरकाण्डे ५ सर्ग॥
मालिक, पु (मालास्य पण्यम्। माला+"तदस्य
पण्यम्।" ४।४।५१। इति ठक्। यद्वा
मालाग्रथन शिल्पमस्येति। 'शिल्पम्।' ४।
४।५५। इति ठक्।) मालाकार। इत्य
मर।२।१०।५॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम्।६।१९॥
"निदाघे पुष्पलावीलीपर्णाद्यत्राति शीतले।
न्यस्यद्भिर्मालिकैर्दत्तात सा जीवेन्नाटकादिति॥)
पक्षिभेद। इति मेदिनी। के,१९८॥ रञ्जक॥
इति शब्दरत्नावली॥
मालिका, स्त्री, (मालेव। माला+कन् टाप् अत
इत्वञ्च।) सप्तला। पुत्री। ग्रीवालङ्करणम्।
पुष्पमाल्यम्। नदीविशेष। इति मेदिनी।
क, १३९॥ सुरा। इति हारावली॥ क्षुमा।
इति शब्दचन्द्रिका॥
मालिनी, स्त्री, (माला सुण्डमालास्त्यस्या
अस्यां वा। माला+'व्रीह्यादिभ्यश्च।"५।२।
११६। इति इनि ङीप।) मातृकाभेद।
छन्दोभेद। (मालिन्+ङीष।) मालिकपत्नी॥
गौरी। चम्पानगरी। (यथा, महाभारते।१२।
५।६—७।
'प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ।
अङ्गेषु नरशार्दूल। स राजासीत् सपत्नजित्॥
पालयामास चम्पाञ्च कर्णः परबलार्दन॥)
मन्दाकिनी। नदीभेद। इति मेदिनी॥ (यथा
महाभारते।१।७२।८।
"जनयामास मुनिर्मेनकायां शकुन्तलाम्।
प्रस्थे हिमवतो रम्ये मालिनीमभितो नदीम्।)
अग्निशिखावृक्ष। दुरालभा। इति शब्द
चन्द्रिका॥ स च छन्दोभेद पञ्चदशाक्षरपाद
च्छन्द। यथा—
"न न म य य युतेयं मालिनी भोगिलोकै।
प्रमदमन्मथचर्चा पीतकौशेयवासा
रुचिरशिखिशिखण्डाबद्धधम्मिल्लपाशा।
अनुदिनमिह गोपैरञ्जितानङ्गवर्मा
भ्रमरमुखरितपुष्पा मालिनी पातु राधा॥'
इति छन्दोमञ्जरी॥
अप्सरोविशेष। यथा, कथासरित्सागरे।
३५।५४।
"पिङ्गलाख्य गजाध्यक्षा स्वर्भी कम्बरावली।
एकाक्षी मालिनीति नाम्ना कमलनन्दिनी॥
स्कन्दमातृगणविशेषा। सैव शिशुमातृका
मध्यमा। यथानैव।३।२३०।१०।
"काकी च हलिमा चैव मालिनी बृंहिता
तथा।
आर्य्या पलाला वैमित्रा सप्तैता शिशुमातर॥'
मालायथनं शिल्पमस्या। इति। ङीप।
द्रौपदी भाषान्तरम्। यथा, महाभारते। ४।
८।२१।
'मालिनीत्येव मे नाम स्वयं देवि चकार या।
साहमद्यागता देवि। सुदेष्णे। त्वन्निवेशनम्॥"
राक्षसीभेद। सा च विभीषणस्य माता।
यथा महाभारते।३।२७४।३—८।
'स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहन।
राक्षसी प्रददौ तिस्र पितुर्वै परिचारिका॥
ता सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यता।
ऋषिं भरतशार्दूल। नृत्यगीतविशारदा॥
पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशाम्पते।
अन्योन्यस्पर्द्धया राजन्। श्रेयस्कामा सुमध्यमा॥
स तासां भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान्।
लोकपालोपमान् पुत्रानेकैकस्या यथेप्सितान्॥
पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ।
कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि॥
मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम्।
राकायां मिथुनं जज्ञे खर शूर्पणखा तथा॥"
रौच्यमनुमाता। यथा, मार्कण्डेये।९८।५—७।
तयोनि तेन साप्युक्ता तस्मात्तोयात्तु पुष्पतीम्।
उज्जहार तन कन्यां मालिनीं नाम नामत।
नद्याश्च पुलिने तस्मिन् स रुचिर्मुनिसत्तम।
जग्राह पाणिं विधिवत् समानाय्य महामुनीन्।
तस्यां तस्य सुतो जज्ञे महावीर्यो महामति।
रौच्योऽभवत् पितुर्नाम्ना ख्यातोऽत्र वसुधातले।
श्वेतकर्णस्य पत्नी। यथा हरिवंशे।१८५।७।
तस्माद्दुजनतान्दुगर्भं यान्त्री प्रत्यपद्यत।
सुचारोह् हिता सुभ्रूमालिनी भानुमालिनी।")
मालिन्य क्ली (मलिन+ गुण वचन ब्राह्मणादिभ्य
कर्म्मणि च।' ५।१।१२४। इति ष्यञ्।) मलिनत्वम्। मलिनस्य भाव इत्यर्थे
ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (यथा, राजतरङ्गि
ण्याम्।१।१७८।
भोगयोगेन मालिन्य नेतु मध्यगतोऽपि स।
न शक्यत सा मङ्गेन प्रतिमेन्दुरिवाम्भसा॥)
माली [न्] पुं (माला पण्यत्वेनास्त्यस्य। माला+
'व्रीह्यादिभ्यश्च।"५।२।११६। इति इनि।)
मालाकार। इति मालिनीशब्ददर्शनात्॥
सुकेशराक्षसपुत्र। यथा—
'सुकेशपुत्रैर्भगवन्। पितामहवरोद्धतै।
बाध्यमाना सुरगणाः प्रयाच्छ् पुरादिदीनाम्।
सुवर्णभोत्थमथ ... रविप्रभम्॥
इति माली सुमाली च माल्यवांश्चैव राक्षस।
बाधन्ते समरोद्धर्षा ये च तेषां पुरःसरा॥"
इति रामायणे उत्तरकाण्डे ६ सर्ग॥
(अस्त्यस्य माला अस्त्यस्येति। महादेव।
यथा, महाभारते।१३।१७।६०।
"बालरूपो गुहावासी गुहो माली तरङ्गवित्।"
माला अस्त्यस्येति। मालायुक्ते त्रि। यथा
रामायणे।२।५६।६।
"आम्रमालिन वैदेहि। पश्य पुष्पितान्नगान्।
स्वै पुष्पै किंशुकान् पश्य मालिन शिशिरा
त्यये।")
मालु, पुं (मल+'मो हयन।'१।१। इत्यच
बाहुलकात् गुण। इत्युज्ज्वलदत्तोक्ता गुण।)
पत्रलता। नारी। इति मेदिनी। ले, ३५॥

सर्व्वर्त्तुपरिवर्त्तैस्तु नाक्षत्र इति चोच्यते ॥”
सूर्य्यसिद्धान्ते ।
“नाड़ीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रचक्षते ।
तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा ॥
ऐन्दवस्तिथिभिस्तद्वत् संक्रान्त्या सौर उच्यते ॥”
तत्त्रिंशता नाक्षत्रदिनत्रिंशता मासो नाक्षत्र-मासः । तथा त्रिंशता ॥ * ॥ स्मार्त्तशूलपाणि-मते मुख्यचान्द्र एव मासपदशक्यः । जीमूत-वाहनमते सौर एव शक्यः । चान्द्रप्रमाणं प्रागुक्तम् । सौरप्रमाणन्तु । सौरास्तु माघादयो द्वादश एव श्रौताः । तथा च श्रुतिः । तप-स्तपस्यौ शैशिरावृतुः । मधुश्च माधवश्च वास-न्तिकावृतुः । शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतुः । अथै-तदुदगयनं देवानां दिनम् । नभाश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतुः । इषश्च ऊर्ज्जश्च शारदावृतुः । सहाश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतुः । अथैत-द्दक्षिणायनं देवानां रात्रिरिति । अत्रायनस्य सौरत्वेन तद्घटकतपस्तपस्यादीनामपि सौर-परतेति । अतो भूयसामनुरोधेन वैशाखादयः सौरवाचिनोऽवधार्य्यन्ते । इति मलमासतत्त्वम् ॥
अपि च ।
“मेषस्थिते रवेर्मासो वैशाखोऽब्दमुखः
स्मृतः ।”
इति सङ्केतकौमुदी ॥
अथ कर्म्मविशेषे मासविशेषादिः । तत्र पिता-महः ।
‘आब्दिके पितृकृत्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः ।
विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः ॥”
प्रथमादिपदं यात्राग्रहचारपरम् । यत् कर्म्म सूर्य्यभोग्यराश्युल्लेखेन यच्च विशिष्योदगयनादि विहितं तत्परञ्च अयनस्य सौरमासघटित-त्वात् । तच्च चूड़ोपनयनादि । द्वितीयादिपदं सत्रभृतिवृद्धिप्रायश्चित्तायुर्दायाशौचगर्भाधान-पुंसवनसीमन्तोन्नयननामकरणान्नप्राशननिष्क्र-मणचूड़ादिपरम् । तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“अध्यायनञ्च ग्रहचारकर्म्म
सौरेण मासेन सदाध्यवस्येत् ।
सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन
सांवत्सरं यत् स्याद्‌व्यवहारकर्म्म ॥”
अध्यायनं अध्वगमनं यात्रेति यावत् ॥ * ॥
अथ सौरादिमासविहितकर्म्माणि ।
“विवाहोत्सवयज्ञेषु सौरं मासं प्रशस्यते ।
पार्व्वणे त्वष्टकाश्राद्धे चान्द्रमिष्टं तथाब्दिके ॥”
अत्र यज्ञपदमुदगयनादिविहितपश्चयागाभिप्रायं पितामहोक्तन्तु विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तसत्रपरम् ।
गर्गः ।
“आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्तक्रिया तथा ।
सावनेन तु कर्त्तव्या मन्त्राणामुपासना ॥”
सूर्य्यसिद्धान्ते ।
“सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।
मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता ॥”
मध्यमग्रहभुक्तिर्ज्योतिर्गणना प्रसिद्धा ॥ * ॥

नाक्षत्रमासप्रयोजनं विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“नक्षत्रसत्राण्ययनानि चेन्दो-
र्म्मासेन कुर्य्याद्भगणात्मकेन ।”
नक्षत्रसत्राणि माससाध्ययागविशेषरूपाणि याज्ञिकप्रसिद्धानि । इन्दोरयनानि सोमाय-नाख्यसत्राणि । इति समयप्रकाशः ॥ एवं जन्म-नक्षत्रे शनिभौमवारे फलं नाक्षत्रमासेन योग्य-त्वात् । यथा, मलमासतत्त्वे ।
“जन्मर्क्षे यदि स्यातां वारौ भौमशनैश्चरौ ।
स मासः कल्मषो नाम मनोदुःखप्रदायकः ॥”
मलमासविवरणं मलमासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
अथ मासकृत्यम् ।
‘आषाढ़शुक्लैकादश्यां कुर्य्यात् स्वापं महोत्-सवम् ।
आषाढ़े च रथं कुर्य्यात् श्रावणे श्रवणाविधिम् ॥
भाद्रे च जन्मदिवसे उपवासपरो भवेत ।
प्रसुप्तस्य पारिवर्त्तमाश्विने मासि कारयेत् ॥
उत्थानं श्रीहरेः कुर्य्यादन्यथा विष्णुद्रोहकृत् ।
शुभे चैवाश्विने मासि महामायाञ्च पूजयेत् ॥
कार्त्तिके मासि यत् कृत्यं शृणु देवि वरानने ! ।
समवर्त्तेः प्रमाणेन दीपः स्याच्चतुरङ्गुलः ॥
पक्षान्ते च प्रकर्त्तव्या दीपमाला बलिः शुभा ।
मार्गशीर्षे सिते पक्षे षष्ठ्याञ्च सितवस्त्रकैः ॥
पूजयेज्जगदीशञ्च तूलवस्त्रैर्विशेषतः ।
पौषे पुष्याभिषेकञ्च वर्ज्जयेच्चन्दनं तथा ॥
संक्रान्त्यां माघमासे च साधिवासिततण्डुलान् ।
निवेद्य विष्णवे भक्त्या इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
जीवनं सर्व्वभूतानां जनकस्त्वं जगद्‌गुरो ! ।
त्वन्मायालीनता प्राप्ता त्वयैव जनिता प्रभो ! ॥
कर्पूराक्ततिलद्रव्याणि घृताक्तानि निवेदयेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या देवदेवपुरःस्थितान् ॥
अभ्यर्च्य भगवद्भक्त्या द्विजांश्च भगवद्धिया ।
एकस्मिन् भोजिते भक्ते कोटिर्भवति भक्षितः ॥
विप्रभोजनमात्रेण यज्ञं साङ्गं भवेद्ध्रुवम् ।
पञ्चम्यां शुक्लपक्षे तु स्नापयित्वा च केशवम् ॥
पूजयेद्भगवद्भक्त्या चूतपल्लवसम्मितैः ॥
फल्गुचूर्णैश्च विविधैर्वासितैः पटवासितम् ।
काननं रमणीयञ्च प्रदीप्तदीपदीपितम् ॥
श्राम्रेचुरम्भाजम्बीरनागरङ्गकपूगकम् ।
नारिकेलञ्च धात्री च वंशतालहरीतकी ॥
अन्यैश्च वृक्षषण्डैश्च सर्व्वत्तुकुसुमाचितम् ।
पुष्पैश्च विविधैश्चैव फलपुष्पसमन्वितम् ॥
वितानैः कुसुमोद्यानैर्व्वारिपूर्णघटैस्तथा ।
चूतशाखोपशाखाभिः शोभितं छत्रचामरैः ॥
विशेषतः कलियुगे दोलोत्सवो विधीयते ।
फाल्गुने च चतुर्द्दश्यामष्टमे यामसंज्ञके ॥
अथवा पौर्णमास्यान्तु प्रतिपत्सन्धिसम्मितौ ।
पूजयेद्विधिवद्भक्त्या फल्गुचूर्णैश्चतुर्व्विधैः ॥
सितरक्तैर्गौरपीतैः कर्पूरादिविमिश्रितैः ।
हरिद्राचारयोगाच्च रङ्गरम्यैर्मनोहरैः ॥
अन्यैर्व्वा रङ्गरम्यैश्च प्रीणयेत् परमेश्वरम् ।
एकादश्यां समारभ्य पञ्चम्यन्तं समापयेत् ।

पञ्चाहानि त्र्यहाणि स्युर्द्दोलोत्सवो विधीयते ॥
दक्षिणाभिमुखं कृष्णं दोलयानं सकृन्नराः ।
दृष्ट्वापराधनिचयैर्मुक्तास्ते नात्र संशयः ॥
निक्षिप्य जलमात्रे तु मासे माधवसंज्ञिते ।
सौवर्णपात्रे ताम्रे वा रौप्ये वा मृण्मयेऽपि वा ॥
तोयस्थं योऽर्च्चयेद्देवं शालग्रामसमुद्भवम् ।
प्रत्यहं मां महाभागे ! तस्य पुण्यं न गण्यते ।
दमनारोपणं कृत्वा श्रीविष्णौ च समर्पयेत् ।
वैशाख्यां श्रावणे भाद्रे कर्त्तव्यञ्च तदर्पणम् ॥
वैशाखे च तृतीयायां जलमध्ये विशेषतः ।
अथवा मण्डपे कुर्य्यात् मण्डले वा गृहाङ्गणे ॥
सुगन्धचन्दनेनाङ्गमुपुष्टाङ्गो दिने दिने ।
यथा प्रयत्नतः कार्य्यः कृशाङ्गो नैव पूजितः ॥
चन्दनागुरुकस्तूरीकुष्ठं कुङ्कुमरोचना ।
जटामांसी वचा चैव विष्णोर्गन्धाष्टकं तथा ।
एतैर्गन्धयुतैश्चापि हरेरङ्गानि लेपयेत् ॥
छिन्नञ्च तुलसीकाष्ठं कर्पूरागुरुयोगतः ।
अथवा केशरैर्योज्यं हरिचन्दनमुच्यते ॥
अस्मिन् काले कृष्णभक्त्या ये प्रपश्यन्ति मानवाः ॥
न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥
सुगन्धिमिश्रितैस्तोयैः स्नापयित्वा जगद्‌गुरुम् ।
अथवा पुष्पमध्ये च स्थापयेज्जगदीश्वरम् ॥
वृन्दावनं तत्र कृत्वा उपस्कृतफलानि च ।
विष्णुभक्तेन योग्येन भोजयेत्तदशेषतः ॥
नारिकेलफलं नीरं कोषञ्चोद्धृत्य दापयेत् ।
कण्टाफलञ्च पनसं कोषमुद्धृत्य दीयते ॥
यथा पचेत्तथा दद्याद्यथाशक्ति नियोगतः ।
दध्ना विमिश्रितञ्चान्नं घृतेनाप्लुत्य दापयेत् ॥
पाचितं पिष्टकं धातुरष्टादश घृतेन च ।
तिलैश्च तिलसंमिश्रैः फलं गुड़ञ्च दापयेत् ॥
यद्यदेवात्मनः श्रेयस्तत्तदीशाय कल्पयेत् ।
दत्त्वा नैवेद्यवस्त्रादीनाददीत कथञ्चन ।
त्यक्तार्थं विष्णुमुद्दिश्य तद्भक्तेभ्यो विशेषतः ॥
इति ते कथितं किञ्चित् समासेन महेश्वरि ! ।
गोप्तव्यञ्च प्रयत्नेन स्वयोनिरिव पार्व्वति ! ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥

मासकः, पुं, माषकपरिमाणम् । यथा । गुञ्जाः पञ्चाद्यमासकः । इत्यमरः ॥ पञ्चगुञ्जाः कृष्णलाः आद्यः प्रथमो मासकः । दशगुञ्जापेक्षया आद्यत्वम् । शास्त्रीयत्वात् मुख्यो मास इत्यथो वा । मस्यते परिमीयतेऽनेन मासः मसियं ई परिमाणे परीणामे घञ् स्वार्थे कः मासोऽयं दन्त्यान्तः । मष हिंसार्थो मूर्द्धन्यान्तस्तस्माद्-घञ् तेन माषो मूर्द्धन्यान्त इति जिनेन्द्रप्रभृ-तयः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मासज्ञः, पुं, दात्यूहपक्षी । इति शब्दरत्ना-वली ॥ (मासं जानातीति । ज्ञा + कः ॥) मासज्ञातरि, त्रि ॥

मासनं, क्ली, सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

माससमानः, पुं, (मासैर्द्वादशभिर्मानमस्य ।) वत्-सरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मासस्य मानम् ॥) मासपरिमाणे, क्ली ॥

प्रभाय । माषक २ माष ३ । इत्यमर भरतौ ॥ हेम ४ धानक ५ । स च मागध माने सुश्रुतमते ५ गुञ्जापरिमाणम् । चरकमते ६ ॥ ८ गुञ्जापरिमाणम् । कालिङ्गमाने सुश्रुत मते ५ । ७ । ८ गुञ्जापरिमाणम् । इति भाव प्रकाशः ॥ वैद्यकान्तरे १० गुञ्जापरिमाणम् । यथा —

'गुञ्जाभिर्दशभिर्माषः प्रोक्तो माषचतुष्टयम् ।'
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

(माषार्धे यथा —
'द्वात्रिंशन्माषकैर्माषचरकस्य तु तत् पलम् ।
चरकाद्यपलीमान चरक दशरक्तिके ।
माषे पल चतुष्षष्ट्या यद्यवेतच्चरितम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ।)

ज्योतिःशास्त्रमते १२ गुञ्जापरिमाणम् । यथा
पल तु लौकिकैर्माने षाद्दरक्तिदिमाषकम् ।
तोलकत्रितय ज्ञेयं ज्योतिषे शास्त्रसम्मतम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनेन पल षड्दरक्तिका धिकमाषद्वयाधिकतोलकत्रयम् । एतेन माषक परिमाण द्वादशरक्तिक भवति ॥ * ॥ मल । लवदोषभेद । इति मेदिनी षे २१ ॥

माषक पुं (माषप्रकार । माष+"स्थूलादिभ्य प्रकारवचने कन्।" ५ । ४ । ३ । इति कन् ।) माषकः । पञ्चरक्तिकपरिमाणम् । यथा । गुञ्जा पञ्चाद्यमाषकः । इत्यमरः ॥

"द्याद्यगुञ्ज प्रवदन्ति माष
माषाह्वयै षोडशभिश्च कर्षम् ॥"
इति लीलावती च ॥

'षड्भिस्तु रक्तिकाभिः स्यान्माषको हेम धानकौ ।
माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत् क्वचित् ॥
इति भावप्रकाशः ॥

(वीहिविशेषः । तदर्थे विषयो यथा —
'द्वात्रिंशन्माषकैर्माषः ।'
परिमाणार्थे यथा —
'———— ———सुश्रुतस्य तु माषकः ।
द्वादशाभिधानमापेक्ष्य यथा तु ते पलम् ॥'
इत्युभे वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

माषकलाय पु (माषश्च कलायश्च शाकपार्थिववत् समासः ।) मसानामधान्यम् यथा । कलायशब्दो विशेषे सामान्ये च वर्त्तते एव माषकलाय इत्यादि प्रयोग । इत्यमरटीकायां भरत ॥

माषपर्णी स्त्री (माषस्य पर्णमिव पर्णं यस्याः । ततो ङीष ।) वनमाष । माषाणी इति भाषा । तत्पर्याय । हयपुच्छी २ काम्बोजी ३ महासहा ४ । इत्यमर । ।२।४।१३८। सिंहपुच्छी ५ ऋषिप्रोक्ता ६ शूद्राख्या ७ पाण्डुलोमशपर्णिका ८ । इति रत्नमाला ॥ आर्द्रमाषा ९ मांसमाषा १० मङ्गल्या ११ हयपुच्छिका १२ वसमाषा १३ अश्वपुच्छा १४ पाण्डुरा १५ माषपर्णिका १६ कम्बोजी १७ वृषवल्ली १८ शालिपर्णी १९ विसारिणी २० आर्द्रोद्भवा २१ बहुफला २२ स्वयम्भूः २३ सुलभा २४ घना २५ सिंहविन्ना २६ विशाचिका २७ । अस्या गुणाः । तिक्तरसत्वम् । शुक्रलत्वम् । दाहज्वरापहत्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वम् । बल्यत्वम् । शीतलत्वम् । पुष्टिवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । अपि च भावप्रकाशे ।

'माषपर्णी सूर्यपर्णी काम्बोजी हयपुच्छिका ।
पाण्डुलोमशपर्णी च कृष्णवृन्ता महासहा ॥
माषपर्णी हिमा तिक्ता रूक्षा शुक्रबलासकृत् ।
मधुरा ग्राहिणी शोथवातपित्तज्वरास्रजित् ॥'

माषभक्तवलि पुं (माषश्च भक्तञ्च तद्युक्तो वलिः) माषतण्डुलदधिमिश्रितपूजोपहारविशेषः । अत्र कश्चित् हरिद्राचूर्णमपि मिश्रयन्ति । यथा । एष माषभक्तवलिः ।

ॐ जय त्वं कालि । सर्व्वेशे सर्व्वभूतसमावृते ।
रक्ष मां निजभूतेभ्यो वलिं गृह्ण शिवप्रिये ॥"
ॐ काल्यै नम । प्रार्थनामन्त्रो यथा —
'ॐमातर्मातर्व्वरे दुर्गे सर्व्वकामार्थसाधिनि ।
अनेन वलिदानेन सर्व्वान् कामान् प्रयच्छ मे ॥
इति कृत्यतत्त्वम् ॥

भूतेभ्योऽप्यय वलिर्देयः ॥

माषवर्द्धक पुं (माषं वर्द्धयतीति । वृध+णिच् ण्वुल ।) स्वर्णकार । इति शब्दमाला ॥

माषश [स] च प्रतिमाषम् । माषं माषं ददाति इत्यर्थ शसप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

माषाद पु (माषमत्तीति । अद्+अण् ।) कच्छप । इति शब्दरत्नावली ॥ माषभक्षके, त्रि ॥

माषीण, **माष्य** क्ली (माषाणां भवनं क्षेत्रम् । माष+"विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्य ।' ५।२।४। इति यत पक्षे खञ् ।) माषक्षेत्रम् । यथा —

'तिल्यतैलीनवम्माषीणमाष्यमङ्गाद्रिरूपता ।"
इत्यमर ॥

यथा तिलस्य क्षेत्रं तिल्यं तैलीनञ्च भवति तथा माषादीनामपि द्विरूपता द्वैरूप्य भवति । इति तट्टीकायां भरत ॥

मास् पु (माङ्+माने सर्व्वधातुभ्योऽसुन् । ४।१८ । इत्यसुन्) चन्द्र । (यथा, ऋग्वेदे । १० । १२ । ७ ।

'सूर्य्ये ज्योतिरदधुर्मास्यक्तून्
परिद्योतनिं चरतो अजस्रा ॥"

"मासि चन्द्रमसि । इति तद्भाष्ये सायन ॥ मायतेऽनेनेति मा+ चन्द्र मोऽडिन । उणा० ४। २२७। इत्यत्र बाहुलकात् केवलादपि भोऽसि । इत्युज्ज्वलदत्तोक्तत्वा ।) मास । इति मेदिनी । स ७ । अस्य प्रथमैकवचनान्तरूपं मा । (यथा मनौ । २ । ३४ ।

"चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले ॥

मासि, क्ली । यथा ऋग्वेदे । ५ । ७८ । ८ ।

'प्रियच्छ्मा माधियामामयो
माञ्जोषरात्रि मघवा सोम्यापा ।

"मा मासानि । इति तद्भाष्ये सायन ॥)

मास पु (मस परिमाणे+भावे घञ ।) मास परिमाणम् । इत्यमरटीकायां भरत । मास इति भाषा । (मस्यते परिमीयते असावनेन वेति मस्+घञ ।) शुक्लकृष्णपक्षद्वयात्मक काल । स च पौषमाघादिद्वादशसंख्यक । इत्यमर । ।१।४।१३ ॥ माषक्स्वाय मासग्य । चान्द्रमासस्येव उच्यते । सौराद्यं तु मस्यते परिमीयतेऽनेनासौ वा मास । मसिंच ई परिमाणे घञ । मा साक्षोऽपि । मास्तु मासोऽपि इत्यन । इति चड्डु । इति भरत ॥*॥ स्मृतिमतेऽपि पौषादिद्वादशसंख्यक । यथा —

'चक्रवत् परिवर्त्तेत सूर्य्य कालवशाद्यत ।
अत सांवत्सर श्राद्धं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥
मासचिह्नन्तु कर्त्तव्यं पौषमाघादिरेव हि ।
यतस्तच्च विधानेन च मास परिकीर्त्तित ॥"
इति लघुहारीत ॥

कार्त्तिकादिद्वादशसंख्यकोऽपि । यथा —

अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभो मत ।
शेषा मासा द्विभा ज्ञेया कृत्तिकादिवय क्रमात ॥

स च चैत्रादिद्वादशसंख्यक । यथा ब्रह्ममहापुराणम् ।

'चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज्ज प्रथमेऽहनि ।
शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्योदये सति ॥
प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि ।
ग्रहान्नागानृतून् मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान ॥

इत्यनेन मासवत्सरादीनां चान्द्रत्वमुक्तम् । ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि ।

"चैत्रसितादेरुदयाद्भानोर्दिनमासवर्षयुगकल्पा ।
सृष्ट्यादौ लङ्कायामिह प्रवृत्ता दिनेऽर्कस्य ॥"

चैत्रसितादेश्चैत्रशुक्लप्रतिपदारभ्येत्यर्थ ॥ अपि च ।

'मीनादिस्थो रवियस्मिन् मासारम्भप्रथमक्षणे ।
भवेत् सोऽब्दे चान्द्रमासश्चैत्राद्यो द्वादश स्मृता ॥"

चान्द्रसावनसौरनाक्षत्रभेदेन स च चतुर्विध । शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्र । स च चान्द्रोऽपि द्विविध । शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो मुख्य । कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तो गौण । यत् किञ्चित्त्रिंशत्तिथ्यात्मकश्चेति द्विविधो गौण । त्रिंशद्घोरात्रात्मक सावन । आदित्यैकराशिभोगावच्छिन्न सौर । सप्तविंशतिनक्षत्रावच्छिन्नत्रिंशत्दिनात्मकश्च नाक्षत्र । तथा च ब्रह्मसिद्धान्त ।

चान्द्र शुक्लादिदर्शान्त सावनस्त्रिंशता दिनै
एकराशौ रवियावत् कालं मास स भास्कर ॥

मन्त्रेण यद्दृतूप्नमस्कुर्य्यात्। तत ॐ सुप्रोक्षितमस्तु इति ब्राह्मणाग्रभूमिमासिञ्चेत्। ॐ शिवा आपः सन्तु इति ब्राह्मणे जलं दद्यात्। ॐ सन्त्विति प्रतिवचनम्। ॐ सौमनस्यमस्त्विति पुष्पं ॐ अस्त्विति प्रतिवचनम्। ॐ अक्षतं चारिष्टञ्चास्तु इति यवान् दद्यात्। ॐ अस्त्वित्युत्तरम्। ततस्तिलान्वितमधुयुक्तं जलं गृहीत्वा ॐ अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्म्मणो दत्तमिदमन्नपानादिकमुपतिष्ठताम्। ॐ उपतिष्ठतामिति प्रतिवचनम्। ॐ अघोरः प्रेतोऽस्तु इति पठेत्। ॐ अस्त्विति प्रतिवचनम्। ॐ गोत्रं नो वर्द्धतामिति वदेत्। ॐ वर्द्धतामिति प्रतिवचनम्। ततः पिण्डोपरि सपवित्रकुशानास्तीर्य ॐ ऊर्ज्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतं स्वधास्थ तर्पयत मे प्रेतमित्यनेन वारिधारया सिञ्चेत्। ततः ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्य अमुकदेवशर्म्मणः कृतैतत्प्रथममासिकैकोद्दिष्टश्राद्धकर्म्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं रजतं तन्मूल्यं वा विष्णुदैवतं यथा नामगोत्राय ब्राह्मणायाहं ददानीति दद्यात्। ततो दक्षिणां दिशं पश्यन् वरं याचेत। नात्र पात्रमालभ्य जपेत्। नाशिषः प्रार्थयेदिति प्रचेतोवचनादाशिषं न प्रार्थयेत्। ततः ॐ देवताभ्य इति त्रिः पठेत्। ॐ अभिरम्यतामिति विसर्ज्जनम्। ॐ अभिरतोऽस्मीति प्रतिवचनम्। ॐ आमावाजेति प्रदक्षिणवारिधारया वेष्टयेत् पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा क्षिपेत्। आहीयद्रव्यं ब्राह्मणाय दद्यात् जले वा क्षिपेत्। ततो वामदेव्यं गायेत् अच्छिद्रावधारणं दीपाच्छादनं विष्णुस्मरणञ्च कुर्य्यात्। एवं प्रकारेण द्वितीयादिमासिकं कार्य्यम्। इति स्मार्त्तभट्टाचार्य्यकृतश्राद्धप्रयोगतत्त्वम्॥ *॥ अन्यत् श्राद्धशब्दे द्रष्टव्यम्॥

मासिकः, त्रि, माससम्बन्धी। मासि भव इत्यर्थे ठिक्प्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, मनौ।७।१२६।
"पणो देयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम्।
षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः॥")

मासुरी, स्त्री, (मसुर+अण् ङीप्।) श्मश्रु। इति हेमचन्द्रः।३।२०७॥ (मातृभगिनी। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते।१।१०।१४५।
"पितृष्वसा पितुर्भगी मातृभगी च मासुरी।")

मास्, व्य, (मा च स च तयोः समाहारः।) वारणम्। तत्पर्य्यायः। मा २ अलम् ३। इत्यमरः।३।४।११। (यथा, रामायणे।२।२।६२।
"मास मे भरतः कार्षीत् प्रेतकृत्यं गतायुषः।")

माह क ञ माने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-सेट्।) क अममाहत्। अदन्तवत्स्थाने मलखरानुबन्ध इत्येके। ञ माहति माहते। इति दुर्गादासः॥

माहाकुलः, त्रि, (महाकुलस्यापत्यमिति।) "महाकुलादञ्खञौ।" ४।१।१४१। इति अञ्।) महाकुलोद्भवः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

माहाकुलीनः, त्रि, (महाकुलस्यापत्यमिति। "महाकुलादञ्खञौ।" ४।१।१४१। इति खञ्।) महाकुलोद्भवः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

माहात्म्यं, क्ली, (महात्मनो भावः इति। महात्मन्+ष्यञ्।) महात्मता। महिमेति यावत्। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
"माहात्म्यं भगवत्याश्च पुराणादिषु कीर्त्तितम्।
पठतस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्देवीमनास्ततः॥"

माहानामिकः, } माहानाम्निकः, } पुं, ("तदस्य ब्रह्मचर्य्यम्।" ५।१।९४। इत्यत्र। "महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम्॥" महानाम्न्यो नाम विद्रामघवन्।' इत्याद्या ऋचः। तासां ब्रह्मचर्य्यमस्य इति ठञ्। हरदत्तस्तु "भस्याढे," इति पुंवद्भावात् माहानामिक इत्याह। इति सिद्धान्तकौमुदी।) महानाम्नी-ऋचाध्येता ब्राह्मणाः। इति केचित्॥

माहिनं, क्ली, (मह्यते पूज्यते अस्मिन् इति। मह+"महेरिनण् च।" उणा०।२।५६। इति इनण्।) राज्यम्। इत्युणादिकोषः॥ (मंहनीये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे।३।३६।६।
"इन्द्र! यत्ते माहिनं दत्रमस्ति।"
"माहिनं मंहनीयम्।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ प्रवृद्धे च। यथा, तत्रैव।१।५६।६।
"इन्द्र! सदनेषु माहिनः।"
"माहिनः प्रवृद्धः।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

माहिरः, पुं, (मह्यते पूज्यतेऽसौ। मह+बाहुलकात् इरन्।) इन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

माहिषिकः, पुं, (महिष्यां रोचतेऽसौ। महिषी+ठक्।) महिषीपतिः। व्यभिचारिण्युपरक्तपतिः। यथा,—
"महिषीत्युच्यते नारी या च स्याद्व्यभिचारिणी।
तां दुष्टां कामयति यः स वै माहिषिकः स्मृतः॥"
इति स्कान्दे काशीखण्डम्॥
महिषीपजीवी॥ (महिषी नारी पण्यमस्येति। महिषी+"तदस्य पण्यम्।" ४।४।५१। इति ठक्।) भगदारोपार्ज्जितद्धनोपजीवी। यथा,
"महिषीत्युच्यते भार्य्या भगेनोपार्ज्जितं धनम्।
उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषिकः स्मृतः॥"
इति विष्णुपुराणे २।६।१५ श्लोकस्य टीकायां श्रीधरस्वामी॥

माहिष्यः, पुं, (महिष्यां साधुरिति महिषी+ष्यञ्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। स च क्षत्रियाद्वैश्यायां जातः। इत्यमरः।२।१०।३॥ (यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम्।१।९२।
"वैश्याशूद्रयोस्तु राजन्यात् माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ॥")

माहेन्द्रः, पुं, (महेन्द्रस्यायम्। महेन्द्र+अण्।) शुभदण्डविशेषः। रव्यादिसप्तवारेषु वायुवरुणयममाहेन्द्राणामेकैकदण्डा भवन्ति। तत्र वरुणमाहेन्द्रयोर्दण्डौ शुभौ। वायुयमयोर्दण्डावशुभौ। यथा,—
"ख्यातं वा व यमा सूर्य्ये मा वा व य कलानिधौ।
व य मा वा कुजे ज्ञेया मा वा व य सुधांशुजे॥
गुरौ वा व य मा चैव मः मा व य तथा भृगौ।
सूर्य्यपुत्त्रे य मा वा व दण्डयुग्मं शुभाशुभम्॥
माहेन्द्रे विजयो नित्यं वारुणे च धनागमः।
वायौ च भ्रमते नित्यं यमेऽपि मरणं ध्रुवम्॥")
इति सारसंग्रहः॥
(माहेन्द्रकायपुरुषस्य लक्षणं यथा,—
"माहात्म्यं शौर्य्यमाज्ञा च सततं शास्त्रबुद्धिता।
भृत्यानां भरणञ्चापि माहेन्द्रं कायलक्षणम्॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥
महेन्द्रो देवतास्येति। महेन्द्र+"महेन्द्राद्घाणौ च।" ४।२।२९। इति अण्। महेन्द्रदैवत्ये, त्रि। यथा, भट्टिकाव्ये।१५।६३।
"अविभ्रमत्ततः शक्रमैषीकं राक्षसो रणे।
तदप्यध्वसदस्त्राद्य माहेन्द्रं लक्ष्मणेरितम्॥")
महेन्द्रसम्बन्धिनि च। (यथा, रघौ।१२।८९।
"मातलिस्तस्य माहेन्द्रमामुमोच तनुच्छदम्॥")

माहेन्द्री, स्त्री, (महेन्द्रस्येयम्। महेन्द्र+अण्। स्त्रियां ङीप्।) इन्द्राणी। इति शब्दरत्नावली॥ गौः। इति राजनिर्घण्टः॥

माहेयः, त्रि, (मही+ढक्) मह्या अपत्यम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (जनपदभेदे, पुं। यथा, महाभारते।६।९।४८।
"कुट्टाः परान्ता माहेयाः कक्षाः सामुद्रनिष्कुटाः॥"
मङ्गलग्रहः। यथा, समयामृते।
"कर्णपिण्डसमुद्भूतां शिरःपीड़ां भयावहाम्।
माहेयः कुरुते शोकं बुधस्थानार्द्दशां गतः॥")

माहेयी, स्त्री, (मह्याः सुरभ्याः अपत्यमिति। मही+"नद्यादिभ्यो ढक्।" ४।२।९७। इति ढक्। स्त्रियां ङीप्।) गौः। इत्यमरः।२।९।६७॥ (यथा, महाभारते।४।१९।१०।
"सर्व्वश्वेतेव माहेयी वने जाता त्रिहायणी।
उपातिष्ठत पाञ्चाली वाशितेव महागजम्॥"
अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"सुरभिः सौरभेयी च माहेयी गौरुदाहृता॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

माहेशी, स्त्री, (महेशस्येयम्। महेश+अण्+स्त्रियां ङीप्।) दुर्गा। यथा,—
"महादेवात् समुत्पन्ना मरालैरीश्वरी यतः।
माहेश्वर्य्या तनुर्यस्या माहेशी तेन सा स्मृता॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥
(महेशेन उक्तमिदम्। क्ली, व्याकरणविशेषः।
"यान्युज्जहार माहेशाद् व्यासो व्याकरणार्णवात्।
तानि किं पदरत्नानि सन्ति पाणिनिगोष्पदे॥"
इत्युद्भटः॥)

मासर, पुं (मस + णिच् + बाहुलकात् अरन्।) भक्तसमुद्भवमण्डः। तत्पर्य्यायः। आचामः २ निस्रावः ३। इत्यमरः। २। ९। ४९॥

मासवर्त्तिका, स्त्री, सर्पपीपक्षिविशेषः। इति शब्दमाला॥

मासान्त पुं, (मासस्यान्तः।) अमावस्या। यथा,—

"यस्यान्ते निष्क्रमा यात्रा मासान्ते मरणं ध्रुवम्।"

इति समयप्रदीपः॥

संक्रान्तिदिनम्। यथा—

"मासान्ते म्रियते कन्या तिथ्यन्ते स्यात् पुत्रिणी।
नक्षत्रान्ते च वैधव्यं विधौ स्तदुदयोर्भवेत्॥
मासान्ते दिनमेकन्तु तिथ्यन्ते घटिकाद्वयम्।
घटिकात्रितयं भान्ते विवाहे परिवर्जयेत्॥"

इति रत्नमाला॥

मासिक क्ली (मासे भवम्। मास + "कालाट्ठञ्।" ४। ३। ११। इति ठञ्।) प्रेतस्य संवत्सराभ्यन्तरे प्रतिमासीयस्तत्सजातीयतिथि कर्त्तव्यश्राद्धम्। प्रतिमासकर्त्तव्यकृष्णपक्षनिमित्तकश्राद्धम्। तत्पर्य्यायः। अन्वाहार्य्यम् २। इत्यमरः। ३। ७। ३१॥ मासि भवं मासिकं पार्व्वणश्राद्धं तच्च अन्वाहार्य्यं वर्त्तते। यत्प्रायो अमावास्यायां दर्शत्वात्। यत्तु पश्चादाह्रियते सोऽन्वाहार्य्य इत्यमरोऽतीति घञ् स्वार्थे क अन्वाहार्य्यकञ्च। असंस्कृतसपिण्डीकरणस्य वत्सराभ्यन्तरे प्रतिमासं यत् श्राद्धं तदन्वाहार्य्यमिति केचित्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ तयोः प्रमाणम्।

"षाण्मासिकाब्दिके श्राद्धे स्यातां पूर्व्वेद्युरेव ते।
मासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशापि च॥"

इति पैठीनसिः॥

"पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्य्यं विदुर्बुधाः।
तच्चामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः॥"

इति मनुः। ३। १२३॥*॥

मासिककरणस्य व्यवस्था यथा। पीठच्छत्रोपानद्‌रहितानि इदन्नोक्तं परित्यज्य इत्यादि सर्व्वं सुगन्ध इत्यादि श्रिया देया इत्यादि धनस्पतिरस इत्यादिमन्त्रचतुष्टयरहितानि च श्राद्धैकोद्दिष्टवत् स्वतार्हे स्वताहे द्वादश मासिकानि कार्य्याणि। एकादशमासाभ्यन्तरे मलमासपाते त्रयोदशमासिकानि। षष्ठमासाभ्यन्तरे मलमासपातेऽपि षष्ठमासिकपूर्व्वतिथावेव प्रथमषाण्मासिकम्। तथा त्रयोदशमासिकस्य पूर्व्वतिथौ द्वितीयषाण्मासिकम्। एवं षाण्मासिकौ कृते प्रथमषाण्मासिकद्वितीयषाण्मासिकत्वेनोक्तेः। एषां मध्ये यत् पतितं तत् कृष्णैकादश्यां अमावस्यायां मासिकान्तरतिथौ वा कृत्वा प्रकृतं कर्त्तव्यम्। अशौचपतितं तदशौचान्ते कर्त्तव्यम्। एकादशाहादिश्राद्धानि कतिचित् कृत्वा यदि म्रियते तदा शेषाण्यर्थ्याधिकारिणा समाप्यानि॥*॥ अथ मासिकैकोद्दिष्टश्राद्धप्रयोगः। पूर्व्वदिने निरामिषैकभक्तः परदिने स्नानाह्निकं कृत्वा एकोद्दिष्टश्राद्धवर्ज्जितकाले भोक्तुमुपयुक्तं कुशब्राह्मणं स्नापयित्वा वास्तुपुरुषादिं पूजयित्वा भूस्वामिपितृभ्य श्राद्धभागं दत्त्वा दक्षिणामुखं आनुश्रौ कुर्य्यात्। यथा अद्यामुके मासि अमुकपक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रस्य प्रेतस्य अमुकदेवशर्म्मणः प्रथममासिकैकोद्दिष्टश्राद्धमहमयब्राह्मणद्वारा करिष्ये। ॐ कुरुष्वेत्युत्तरम्। ततो गायत्रीं जपेत्। देवताभ्य इत्यादि त्रिधा पठेत्। ततः पुण्डरीकाक्षं स्मृत्वा गण्डूषं आत्रीयदत्त्वा प्रापयेत्। इन्द्रार्थमुदकपूर्णपात्रमेकदेशे स्थापयेत्। ततः ॐ अमुकगोत्र प्रेत अमुकदेवशर्म्मन्नेतत्ते आसनं स्वधा। इत्यनेन ब्राह्मणवामपार्श्वे दद्यात्। अपहता इत्यादिना तिलान् विकीर्य्य जलं स्पृष्ट्वा ब्राह्मणाग्रभूमौ कुशपत्रमेकं पातयित्वा तदुपरि अर्घ्यपात्रं संस्थाप्य ॐ पवित्रे स्थो वैष्णवी इत्यनेनानखच्छिन्नं ॐ विष्णोर्मनसा पूतमसीत्यनेन प्रोक्षितमेकदलं पवित्रं तत्पात्रे निधाय ॐ शन्नोदेवीरित्यादिमन्त्रेण जलं दद्यात्। ततः ॐ तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्म्मितः। प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वधया प्रेतान् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा। इत्यनेन तिलान् दत्त्वा गन्धपुष्पादिना अर्घ्यं निर्म्माय कुशान्तरेणाच्छाद्य ततः कुशसहितान् ब्राह्मणे पवित्रं दत्त्वा जलान्तरञ्च दत्त्वा पुष्पान्तरेण शिरःप्रभृतिसर्व्वगात्रेभ्यो नम इति संपूज्य ततः पात्रं वामहस्ततले विन्यस्य दक्षिणहस्तेनाच्छाद्य ॐ या दिव्या इति पठित्वा ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतत्तेऽर्घ्यं स्वधा। ततः ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतानि ते गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि स्वधा। इत्युत्सृज्य एष ते गन्धः एतत्ते पुष्पं एष ते धूपः एष ते दीपः एतत्ते आच्छादनम्। ततो ब्राह्मणाग्रभूमौ कुशादिकमपनीय नैर्ऋतिमारभ्य दक्षिणाग्रान्तरेखया वामावर्त्तेन जलेन चतुष्कोणमण्डलं कृत्वा तत्र भोजनपात्रं निदध्यात्। तत्र सामिषं सर्व्वमन्नादिकं परिवेश्य ॐ इदं विष्णुरित्यादिमन्त्रेण अन्नादावनखाङ्गुष्ठं निक्षिप्य ॐ अपहता इत्यादिना तिलान् विकीर्य्य ब्राह्मणे जलगण्डूषं दत्त्वा गायत्रीं जप्त्वा अन्ने मधु दत्त्वा तदभावे गुडं दत्त्वा घृतं दत्त्वा ॐ मधुवाता इत्यादि मधु मधु मध्विति च पठित्वा अन्नमभिमन्त्र्य प्रोक्ष्य ब्राह्मणे जलगण्डूषं दत्त्वा वामहस्तेनान्नपात्रं धृत्वा ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतत्ते सामिषान्नं सोपकरणं स्वधेत्युत्सृजेत्। इदं सामिषान्नं इदं हविः इमा गङ्गाया आपः एतान्युपकरणानि यथासुखं वाग्यतः सद। इत्यनेन जलगण्डूषं दद्यात्। ततो गायत्रीं त्रिः सकृद्वा ॐ मधुवाता इत्यादि मधु मधु मध्विति ॐ अन्नहीनमित्यादि च पठेत्। कुशब्राह्मणपक्षे पुनर्गायत्र्यादि पठेत्। ॐ यज्ञेश्वरो हव्य इत्यादि ॐ योगीश्वरमित्यादि याज्ञवल्क्याशीकञ्च ॐ नष्टिगोरित्यादि ॐ ध्यायोधन इत्यादि ॐ युधिष्ठिर इत्यादि सर्व्वं पठेत्। ततो दक्षिणाग्रान् कुशान् भूमौ संस्थाप्य भूमिं प्रोक्ष्य सर्व्वप्रकारमन्नमुद्धृत्य सतिलमेकीकृत्य वारिणाप्लुत्य ॐ अग्निदग्धाश्चेत्यादिमन्त्रद्वयेन कुशोपरि विकिरेत्। ततो हस्तौ प्रक्षाल्याचम्य दक्षिणकर्णं स्पृष्ट्वा वा हरिं स्मृत्वा ब्राह्मणाय जलगण्डूषं दत्त्वा पूर्व्ववद्गायत्रीं मधुवाता इत्यादिकं मधु मधु मध्विति च जप्त्वा ॐ श्राद्धमन्नं इदमित्यनुज्ञाप्य ॐ इदाय पीयतामित्युत्तरं गृहीत्वा ॐ पिण्डदानमहं करिष्ये ॐ कुरुष्वेत्युक्ते ब्राह्मणसम्मुखे ॐ निहन्मीत्यादिना नैर्ऋतिमारभ्य दक्षिणाग्ररेखया जलेन वामावर्त्तेन चतुष्कोणमण्डलं कृत्वा पवित्रं वामहस्ताद्दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा वामहस्तान्वारब्ध-दक्षिणमाणिना दक्षिणाग्रां रेखां मण्डलमध्यस्थाने ॐ अपहता इत्यादिनिहन्मीत्यादिमन्त्राभ्यां कुर्य्यात्। तद्दर्भमुत्तरस्यां दिशि क्षिपेत्। रेखोपरि समूलान् साग्रान् कुशानास्तीर्य्य ॐ देवताभ्य इति पठित्वा ॐ एहि प्रेत सौम्य गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्व्विणेभिर्न्नयस्माभ्य हविः याहि भद्रं रयिञ्च न सर्व्ववीरं नियच्छ इत्यावाह्य तिलाश्चास्तीर्णकुशेषु विकिरेत्। ततो वामहस्तेन सतिलजलं गृहीत्वा वामहस्ताद्दक्षिणहस्तेन संगृह्य ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नवनेनिक्ष्व स्वधा इत्यनेन दद्यात्। ततः श्राद्धशेषमन्नं सव्यञ्जनं मध्वाज्यतिलसंयुक्तं सामिषं गृहीत्वा पिण्डं कृत्वा ॐ मधुवाता इत्यादि ऋक्त्रयं अन्नहीनमित्यादि च पठित्वा बिल्वप्रमाणं पिण्डं सतिलं द्विगुणभुग्नकुशत्रयसहितवामहस्तस्थितपात्राद्दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेष ते सामिषपिण्डः स्वधा इत्यवनेजनस्थाने वामहस्तान्वारब्धदक्षिणहस्तेन दद्यात्। तत आचम्य हरिं स्मृत्वा पिण्डपात्रं प्रक्षाल्य वामहस्ताद्दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा प्रक्षालितजलं ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नवनेनिक्ष्व स्वधा इति पिण्डोपरि दद्यात्। ततः ॐ अत्र प्रेत मादयस्व यथाभागमा वृषायस्व इति जप्त्वा वामावर्त्तेनोदङ्मुखो भूत्वा आगमनाच्छ्वासं धृत्वा तेनैव पथा परावर्त्तमानः प्रेतं भास्वन्मूर्त्तिं ध्यायन् ॐ अमीमदत प्रेत यथाभागमा वृषायिष्ट इति दक्षिणाभिमुखो भवन् जपेत्। ततः श्वासं त्यजेत्। ॐ नमस्ते प्रेत प्रेत नमस्ते इति कृताञ्जलिर्जपेत्। ॐ गृहान् प्रेत देहि इति गृहाणि पश्येत्। ॐ सदस्ते प्रेत देष्म इति पिण्डं पश्येत्। ततो नवमनवं वा शुक्लवस्त्रदशाभावे सूत्रं वामहस्ताद्दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा ॐ एतद्वः प्रेत वासः इति पठित्वा पिण्डोपरि निदध्यात्। ततः ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतत्ते वासः स्वधा। इत्यनेनोत्सृजेत्। ततस्तूष्णीं पिण्डं संपूज्य ॐ वसन्ताय इत्यादि

मित्रयुद्धं, क्ली, (मित्रेण सह युद्धम् ।) सुहृत्-संग्रामः । तत्पर्य्यायः । मैत्रेयिका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मित्रलब्धिः, } स्त्री, पुं, (मित्रस्य लब्धिः । यद्वा । मित्रलाभः, } मित्रस्य लब्धिर्यस्मात् ।) सुहृत्-प्राप्तिः । यथा, हितोपदेशे ।
"मित्रलाभः सुहृद्भेदो विग्रहः सन्धिरेव च ॥"

मित्रवत्सलः, त्रि, (मित्रस्य मित्रे वा वत्सलः ।) मित्रप्रियः । तत्पर्य्यायः । मित्रयुः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

मित्रशीः, [स्] त्रि, (मित्रं शास्ति इति । शास्+"शास इदङ्हलोः ।" ६ । ४ । ३४ । इत्यत्र "क्वौ च शास इत्वं भवतीति वक्तव्यम् ।" इति काशिकोक्तेः क्विप् इत्वं ततो दीर्घश्च ।) सुहृच्छास्ता । मित्रं शास्ति यः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

मित्रसप्तमी, स्त्री, (मित्राय मित्रजन्मने मित्रस्य वा सप्तमीति समासः ।) मार्गशीर्षशुक्लसप्तमी । यथा,—
"अदितेः कश्यपाज्जज्ञे मित्रो नाम दिवाकरः ।
मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्ले पक्षे शुभे तिथौ ॥
सप्तम्यां तेन सा ख्याता लोकेऽस्मिन् मित्रसप्तमी ।
तत्रोपवासः कर्त्तव्यो भक्षाण्यथ फलानि वा ॥"
इति श्रीगोविन्दानन्दाचार्य्यकृतसंवत्सरकौमुदी-धृतभविष्यपुराणवचनम् ॥

मित्रा, स्त्री, (मित्र+स्त्रियां टाप् ।) सुमित्रा । शत्रुघ्नजननी । इति शब्दरत्नावली ॥ (अप्सरो-विशेषः । यथा, महाभारते । १३ । १९ । ४४ ।
"अलम्बुषा घृताची च मित्रा चित्राङ्गदा रुचिः ॥"
पराशरशिष्यमैत्रेयजननी । यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । ४ । ३५ ।
"कालिन्द्याः कतिभिः सिद्ध अहोभिर्भरतर्षभ ! ।
प्रापद्यत स्वःसरितं यत्र मित्रासुतो मुनिः ॥")

मिथ ऋ च वधे । मेधायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ऋ अमिमेथत् । च मेथति मेथते शास्त्रार्थं शिष्यः धारयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मिथः, [स्] अ, (मेथति इति मेथृसङ्गमे असुन् । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) अन्योन्यम् । रहः । इत्यमरः ।३।४।२५५॥ (यथा, मनुः ।१०।५३ ।
"व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥")

मिथिः, पुं, (मेथते हिनस्ति शत्रुकुलं इति । मिथ्+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा० ४।११७। इति इन् ।) निमिराजपुत्त्रः । स तु जनकराजः । यथा । अपुत्त्रस्य तस्य निमेर्भूभुजः शरीरमराजक-भीरवस्ते मुनयः अरण्यां ममन्थुः । तत्र च कुमारो जज्ञे । जननाज्जनकसंज्ञां चावाप । अभूद्विदेहोऽस्य पितेति वैदेहः । मथ-नान्मिथिरभूत् । तस्योदावसुः पुत्त्रोऽभवत् । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे ५ अध्यायः ॥ (तथाच रामायणे । १ । ७१ । ४ ।
"निमिः परमधर्म्मात्मा सर्व्वसत्त्ववतां वरः ।
तस्य पुत्त्रो मिथिर्नाम जनको मिथिपुत्त्रकः ॥")

मिथिला, स्त्री, (मथ्यन्ते शत्रवो यस्याम् । मथ्+"मिथिलादयश्च" उणा० १ । ५८ । इति इलच् अकारस्येत्वं निपात्यते ।) स्वनामख्यातनगरी । सा तु जनकराजपुरी । यथा । विदेहा मिथिला प्रोक्ता । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ११३ । २८ ।
"ततः कोषं समादाय वाहनानि च भूरिशः
पाण्डुना मिथिलां गत्वा विदेहाः समरे जिताः ॥")
अपिचास्य निरुक्त्यादिकं यथा,—
"गण्डकीतीरमारभ्य चम्पारण्यान्तकं शिवे ! ।
विदेहभूः समाख्याता तैरभुक्ताभिधः स तु ॥"
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः । तैरभुक्ता त्रिहुत इति ख्याता । तन्नामकारणं यथा,—
"अराजकभयं नॄणां मन्यमाना महर्षयः ।
देहं ममन्थुः स्म निमेः कुमारः समजायत ॥
जन्मना जनकः सोऽभूद्वैदेहस्तु विदेहजः ।
मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला येन निर्म्मिता ॥"
इति श्रीमद्भागवते ९ स्कन्धे १३ अध्यायः ॥
अपि च ।
"निमेः पुत्त्रस्तु तत्रैव मिथिर्नाम महान् स्मृतः ।
प्रथमं भुजबलैर्येन तैरहुतस्य पार्श्वतः ।
निर्म्मितं स्वीयनाम्ना च मिथिलापुरमुत्तमम् ॥
पुरीजननसामर्थ्यात् जनकः स च कीर्त्तितः ॥"
इति भविष्यपुराणम् ॥

मिथुनं, क्ली, (मेथतीति । मिथ्+"क्षुधिपिशिमिथः कित् ।" उणा० ३ । ५५ । इति उनन् कित्त्वादगुणाभावश्च ।) स्त्रीपुंसयो-र्युग्मम् । तत्पर्य्यायः । द्वन्द्वम् २ । इत्यमरः ।२। ५ । ३८ ॥ (यथा, रामायणे । १ । २ । १५ ।
"मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥")
युगलम् । इति तट्टीकायां रामाश्रमः ॥ मेषादि-द्वादशराश्यन्तर्गततृतीयराशिः । तत्पर्य्यायः । जितुमः २ । तच्च द्विपदं ग्राम्यं समसंज्ञकम् । अस्योदयस्य स्थूलमानं षट्पलाधिकपञ्चदण्डाः । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ अस्याधिष्ठातृदेवता गदाधारिपुरुषः वीणाधारिस्त्री च । मृगशिरः-शेषार्द्धं आर्द्रासमुदायः पुनर्व्वसोस्त्रिपादं एते-र्भवति । तत्तु शीर्षोदयं पश्चिमदिक्स्वामि वायु-प्रकृति हरिद्वर्णं वनस्थितं शूद्रवर्णं स्निग्धं मध्यस्त्रीसङ्गं मध्यमसन्तानश्च । तत्र जातो जनः मृगचक्षुः मिष्टभाषी शान्तः वञ्चकः धर्म्मभीतः विनयभाजनश्च भवति । इति बृहज्जातकादयः ॥
अथ मिथुनलग्नजातफलम् ।
"मिथुनोदयसंजातो मानी स्वजनवत्सलः ।
त्यागी भोगी धनी कामी दीर्घसूत्रोऽरि-मर्द्दनः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ ७ ॥
रात्रौ तल्लग्ननिरूपणं यथा,—
"दन्तसंख्यमदने भाद्रातता-
श्वतमे लवदन्तमभागे ।
कोमलाङ्गि ! मिथुनोदयतः प्रिये !
कालखाभवाकलाः प्रियेऽश्वान् ॥" ५ । ६ ।
इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥

मिथ्या, अ, (मथ्यते इति । मथविलोडने । मेथति हिनस्ति वेति । मथ वा मेथ+क्यप् । निपातनात् साधु ।) अनृतम् । तत्पर्य्यायः । मृषा २ वितथः ३ अनृतम् ४ । इति शब्दरत्नावली मिछा इति भाषा ॥ (यथा,—
"यदसद्भासमानं तन्मिथ्या स्वाप्नगजादिवत् ।"
इति सांख्यप्रवचनभाष्यधृतम् ॥
सा चाधर्म्मपत्नी । यथा,—
"अधर्म्मपत्नी मिथ्या सा सर्व्वधूर्त्तैश्च पूजिता ।
यया विना जगन्नष्टं ब्रह्मणा विधिनिर्म्मितम् ॥
सत्ये चादर्शना या च त्रेतायां सूक्ष्मरूपिणी ।
अर्द्धावयवरूपा च द्वापरे संवृता भिया ॥
कलौ महाप्रगल्भा च सर्व्वत्र व्यापिका बलात् ।
कपटेन समं भ्रात्रा भ्रमतीह गृहे गृहे ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १ अध्यायः ॥
अपि च ।
"अधर्म्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या मार्जार-लोचना ।
तस्याः पुत्त्रोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः ॥
स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुत्त्रं च कन्यकाम् ।
निकृतिं जनयामास तयोः लोभः सुतोऽभवत् ॥"
इति कालिकापुराणे १ अध्यायः ॥
विषयभेदे मिथ्याभाषणे दोषाभावो यथा,—
वशिष्ठोऽपि च ।
"न नर्म्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥"
मिथ्याकथने दोषो यथा,—
"पृष्टास्तु साक्ष्ये प्रवदन्ति येऽन्यथा
भवन्ति मिथ्यापतिता नरेन्द्र ! ।
एकार्थतायान्तु समाहितायां
मिथ्या वदन्तं ह्यनृतं हिनस्ति ॥"
ययातिरुवाच ।
"राजा प्रमाणं भूतानां स विनश्येन्मृषा वदन्
अर्थकृच्छ्रमपि प्राप्य न मिथ्या कर्त्तुमुत्सहे ॥"
इति मात्स्ये ३१ अध्यायः ॥
अथासत्याभिधानप्रायश्चित्तम् । तत्र सकृदसत्यभाषणे हरणानुस्मरणं प्रायश्चित्तम् । यथा विष्णुपुराणम् ।
"कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं हरणानुस्मरणं परम् ॥"
अत्यन्ताभ्यासे विष्णुः । निन्दितेभ्यो धनादान-वाणिज्यं कुसीदजीवनम् । असत्यभाषणं शूद्र-सेवनमित्यपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति । अतिबहुतरकालाभ्यासे मनुः ।
"शूद्रापानकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् ।"

माहेश्वरी स्त्री (महेश्वरस्येयम् । महेश्वर+अण् । ङीप् ।) यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः । दुर्गा । (यथा महाभारते । १४ । ८३ । १४ ।
"भगद्वाद्युयालायां सर्वासां वामलोचना ।
माहेश्वरी महादेवी प्रोक्ता पार्वती हि सा ।")
मातृभेदः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, मन्त्रकोषे । ६ । ॐ ह्रीं नमो भगवति माहेश्वरि अन्नपूर्णे स्वाहा ।) विष्णुः । यथा,—
कन्या उवाच ।
'कस्त्वं विभासि कान्त्या च का वा नवविप्रभा ।
कोऽन्वयं भाति वपुषा पद्मायतलोचनः ।
निशम्य तासां वचनं खगेन्द्रवरवाहनः ।
व्याजहार महायोगी भूताधिपतिरव्ययः ।
अयं नारायणो गौरी जगन्माता सनातनः ।
विभज्य संस्थितो देवः स्वात्मानं बहुधेश्वरः ।
न मे विदुः परं तत्त्वं देवाद्या न महर्षयः ।
एकोऽयं वेदविद्वान् भवानी विष्णुरेव च ।
अहं हि निष्क्रियः शान्तः केवलो निष्परिग्रहः ।
मामेव केशवं देवमाहुर्देवीमथाम्बिकाम् ।
एष धाता विधाता च कारणं कार्य्यमेव च ।
कर्त्ता कारयिता विष्णुर्भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ।
भोक्ता पुमानप्रमेयः संहर्त्ता कालरूपधृक् ।
स्रष्टा धाता वासुदेवो विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।
कूटस्थो ह्यक्षरो व्यापी योगी नारायणः स्वयम् ।
तारकः पुरुषो ह्यात्मा केवलं परमं पदम् ।
सैषा माहेश्वरी गौरी मम शक्तिर्निरञ्जना ।
शान्ता सत्या सदानन्दा परं पदमिति श्रुतिः ।
अस्यां सर्व्वमिदं जातमत्रैव लयमेष्यति ।
एषैव सर्व्वभूतानां गतीनामुत्तमा गतिः ।"
इति कौर्म्मे १४ अध्यायः ।
(पीठस्थानभेदः । इति देवीभागवते ।७।३०।७२।
महेश्वरेण प्रोक्तम् । महेश्वर+अण् । क्लीं । उपपुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । १६ ।
"माहेश्वरं भागवतं वाशिष्ठञ्च सविस्तरम् ।
एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभिः ॥'
महेश्वरसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । १०८ । ७१ ।
"ब्राह्मी माहेश्वरी चैव वैष्णवी चैव ते ननु ।
त्रिधा यस्य स्वरूपन्तु भावाभावात् प्रमीयतु ॥")
मि, ञ् ण न क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः । (स्वा०-उभ० सक० अनिट् ।) ञ्, मिमिमम् । ञ न मिनोति मिनुते । इति दुर्गादासः ।
मिच्छ, श बाधे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा०-पर० सक० सेट् ।) श, मिच्छतो मिच्छन्ती । बाधो विहतिः । इति दुर्गादासः ।
मित, त्रि (मा+क्त 'द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति ।" ७ । ४ । ४० । इत्याकारस्य इकारादेशः ।) परिमितः । प्रच्छिन्नः । क्षिप्तः । इति मधातुमिधातुभ्यां क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा भागवते । ८ । १२ । १६ ।
"ख्यापयतुदशैनानि त्रिकालाद्भुतानि वै ।
प्रोक्तान्यभिमित कल्पो युगसाहस्रपर्य्यये ॥"
यथा च नैषधचरिते । ६ । ८ ।
"मितञ्च सारञ्च वचो हि वाग्मिता ।")
मितङ्गम, पुं, स्त्री, (मितं परिमितं गच्छतीति । गम+"प्रियवशे वदः खच् ।" ३।२।३८ । इत्यत्र "खच् प्रकरणे गमे सुप्युपसंख्यानम् ।" इति काशिकोक्तेः खच् । मुम् च ।) हस्ती । इति सिद्धान्तकौमुदी । परिमितगामिनि, त्रि ।
मितद्रु, पुं, (मितं द्रवतीति । द्रु+"परिमितयोर्द्रुव ।" उणा० १ । ३५ । इति कु । स च डित् ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३९ । (परिमितगतौ, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।४।६।५।
परिज्मा मितद्रुरेति होताग्निर्मन्द्रो मधुवचा ऋतावा ।"
"मितद्रु परिमितगतिः सन् ।" इति तद्भाष्ये सायणः । मितमार्गे च । यथा, तत्रैव । १० । ६४ । ६ ।
"ते नो अर्व्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः ।"
"मितद्रवो मितमार्गाः, अध्वानं परिच्छिन्दन्तः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।')
मितम्पच, त्रि कृपणः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ । (मितं परिमितं पचतीति । मित+पच+ 'मितनखे च ।" ३ । २ । ३४ । इति खश् । "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ।' ६ । ३ । ६७ । इति मुम् च ।) परिमितपाककर्त्ता च ।
मिताशन, त्रि परिमितभोजी । मितमश्नाति य इति व्युत्पत्त्या कर्त्तरि (ल्यु) अनप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
मिति, स्त्री (मीयते इति । मा+भावे क्तिन् ।) मानम् । विमानम् । अवच्छेदः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, कुसुमाञ्जलौ । ४ । ४ ।
"मितिः सम्यक् परिच्छित्तिः ।")
मित्र क्ली, (मिनोति मानं करोतीति । "अमिचिमिदिशसिभ्य क्त्रः ।" उणा० ४ । १६३ । इति क्त्रः ।) सखा परम् । इत्यमरः । २ । ८ । ६ । अत्र सखा परमवस्थिता राजा मित्रं उपकारित्वात् । मेद्यति स्निह्यतीति वास्य मितिः च निपातनात् गुणाभावः । द्वितकारः एकतकारश्चेत्येके । इति मट्टीकायां भरतः । अपि च ।
'राजा प्रभुरिति ख्यातः एकार्थाभिनिवेशतः ।
भूम्येकान्तरितो राजा स मित्रं मित्रकाम्यतः ॥'
इति शब्दरत्नावली ।
मित्र स्त्री, बन्धुः । मिता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सखा २ सुहृत् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । १२ । मायति जानाति सर्व्वं मित्रं मां किं मत्वा नाम्नीति द्विभं मित्रमक्लीबलिङ्गम् । निपातनात् अस्य द्वित्वे द्वितकारत्वम् । इति तट्टीकायां भरतः । तच्चतुर्व्विधम् । यथा । औरस १ भजमान २ सहज ३ लब्धिम ४ । इति महाभारते राजधर्म्म । ७ । मित्रचौतपलियः—
'न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचित् रिपुः ।
कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥'
वर्ज्यमित्रं यथा,—
कुभार्य्याञ्च कुमित्रञ्च कुराजानं कुसौहृदम् ।
कुबन्धुञ्च कुदेशञ्च दूरतः परिवर्जयेत् ।
कुमित्रे नास्ति विश्वासः कुराज्ये नास्ति जीवितम् ॥
परोक्षे कार्य्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं मायामयमरिन्तथा ॥'
विश्वस्तस्यैव मित्रत्वं यथा —
"स श्रीमान् न मदं कुर्य्यात् स सखी लभ्ययोग्य भिन्नः ।
तस्मिन्न यस्य विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥"
इति गारुडे १३ । १४ । १५ । अध्यायाः ॥
मित्रप्रशंसादिर्यथा,—
"यस्य मित्रेण सम्भाषो यस्य मित्रेण संस्थितिः ।
यस्य मित्रेण सम्भाषस्ततो नास्तीह पुण्यवान् ॥
यानि कानि च मित्राणि कर्त्तव्यानि शतानि च ।
पश्य मूषिकमित्रेण कपोता मुक्तबन्धनाः ॥
परोक्षे कार्य्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥
यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स हि पण्डितः ॥
अपुत्रस्य गृहं शून्यं सन्मित्ररहितस्य च ।
मूर्खस्य च दिशः शून्याः सर्व्वशून्या दरिद्रता ॥'
इति हितोपदेशः ।
मित्र, पुं सूर्य्यः । इत्यमरः । १ । ३ । ३० । (यथा भट्टौ रामायणे । २ । २५ । २२ ।
'स्वस्ति मित्रः सहादित्यैः स्वस्ति रुद्रा दिशन्तु ते ॥')
द्वादशादित्यानामन्यतमः । यथा, महाभारते १ । ६५ । १५ ।
"धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च ।'
मरुतामन्यतमः । यथा, हरिवंशे ।१९६।५२।
'मरुत्वती मरुत्वन्तो देवानजनयत् सुतान् ।
अग्निश्चक्षुर्हविर्ज्योतिः सावित्रो मित्र एव च ।"
वशिष्ठस्य ऊर्ज्जागर्भजातः पुत्रभेदः । यथा भागवते । ४ । १ । ४१ ।
चित्रकेतुः सुरोचिश्च विरजा मित्र एव च ।
उल्वणो वसुभृद्यानो द्युमान् शक्त्यादयो ऽपरे ॥)
मित्रयु त्रि (मित्रं यातीति । या+'मृगय्वादयश्च ।' उणा० १ । ३८ । इति कु । निपातितश्च ।) लौकयात्रिकः । इत्युणादिकोषः । सखिप्रसारोणादिदर्शितश्च । (अर्थभेदे तत्सम्बन्धि ।) यथा, विष्णुपुराणे । ३।६।१८ ।
"सुमतिश्चाग्निवर्च्चाश्च मित्रयुः शांशपायनः ।)

मित्रयुद्धं, क्ली, (मित्रेण सह युद्धम् ।) सुहृत्-संग्रामः । तत्पर्य्यायः । मैत्रेयिका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मित्रलब्धिः, } स्त्री, पुं, (मित्रस्य लब्धिः । यद्वा । मित्रलाभः, } मित्रस्य लब्धिर्यस्मात् ।) सुहृत्-प्राप्तिः । यथा, हितोपदेशे ।
"मित्रलाभः सुहृद्भेदो विग्रहः सन्धिरेव च ॥"

मित्रवत्सलः, त्रि, (मित्रस्य मित्रे वा वत्सलः ।) मित्रप्रियः । तत्पर्य्यायः । मित्रयुः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

मित्रशीः, [स्] त्रि, (मित्रं शास्ति इति । शास्+"शास इदङ्हलोः ।" ६ । ४ । ३४ । इत्यत्र "क्वौ च शास इत्वं भवतीति वक्तव्यम् ।" इति काशिकोक्तेः क्विप् इत्वं ततो दीर्घश्च ।) सुहृच्छास्ता । मित्रं शास्ति यः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

मित्रसप्तमी, स्त्री, (मित्राय मित्रजन्मने मित्रस्य वा सप्तमीति समासः ।) मार्गशीर्षशुक्लसप्तमी । यथा,—
"अदितेः कश्यपाज्जज्ञे मित्रो नाम दिवाकरः ।
मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्ले पक्षे शुभे तिथौ ॥
सप्तम्यां तेन सा ख्याता लोकेऽस्मिन् मित्रसप्तमी ।
तत्रोपवासः कर्त्तव्यो भक्ष्याण्यथ फलानि वा ॥"
इति श्रीगोविन्दानन्दाचार्य्यकृतसंवत्सरकौमुदी-धृतभविष्यपुराणवचनम् ॥

मित्रा, स्त्री, (मित्र+स्त्रियां टाप् ।) सुमित्रा । शत्रुघ्नजननी । इति शब्दरत्नावली ॥ (अप्सरो-विशेषः । यथा, महाभारते । १३ । १९ । ४४ ।
"अलम्बुषा घृताची च मित्रा चित्राङ्गदा रुचिः ॥"
पराशरशिष्यमैत्रेयजननी । यथा, श्रीमद्भाग-वते । ३ । ४ । ३५ ।
"कालिन्द्याः कतिभिः सिद्ध अहोभिर्भरतर्षभ ।
पाराशर्य्यस्तत्र मित्रासुतो मुनिः ॥")

मिथ ऋ च वधे । मेधायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ऋ अमिमेथत् । च मेथति मेथते शास्त्रार्थं शिष्यः धारयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मिथः, [स्] व्य, (मेथति इति मेथृसङ्गमे असुन् । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) अन्योन्यम् । रहः । इत्यमरः । ३।४।२५५ ॥ (यथा, मनुः । ८ । १५३ ।
"व्यवहारी मिथस्तेषां विवादः सहशो सह ॥")

मिथिः, पुं, (मेथते हिनस्ति शत्रुकुलं इति । मिथ्+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा० ४।११७। इति इन् ।) निमिराजपुत्त्रः । स तु जनकराजः । यथा । अपुत्त्रस्य तस्य निमेर्भूभुजः शरीरमराजक-भीरवस्ते मुनयः अरण्यां ममन्थुः । तत्र च कुमारो जज्ञे । जननाज्जनकसंज्ञां चावाप । अभूद्विदेहोऽस्य पितेति वैदेहः । मथ-नान्मिथिरभूत् । तस्योदावसुः पुत्त्रोऽभवत् । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे ५ अध्यायः ॥ (तथाच रामायणे । १ । ७१ । ४ ।
"निमिः परमधर्म्मात्मा सर्व्वसत्त्ववतां वरः ।
तस्य पुत्त्रो मिथिर्नाम जनको मिथिपुत्त्रकः ॥")

मिथिला, स्त्री, (मथ्यन्ते शत्रवो यस्याम् । मथ्+"मिथिलादयश्च" उणा० १ । ५८ । इति इलच् अकारस्येत्वं निपात्यते ।) स्वनामख्यातनगरी । सा तु जनकराजपुरी । यथा । विदेहा मिथिला प्रोक्ता । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २१३ । १८ ।
"ततः कोशं समादाय वाहनानि च भूरिशः ।
पाण्डुना मिथिलां गत्वा विदेहाः समरे जिताः ॥")
अपिचास्य निरुक्त्यादिकं यथा,—
"गण्डकीतीरमारभ्य चम्पारण्यान्तकं प्रिये ! ।
विदेहभूः समाख्याता तैरभुक्ताभिधः स तु ॥"
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः । तैरभुक्ता तिहुत इति ख्याता । तन्नामकारणं यथा,—
"अराजकभयं नॄणां मन्यमाना महर्षयः ।
देहं ममन्थुः स्म निमेः कुमारः समजायत ॥
जन्मना जनकः सोऽभूद्वैदेहस्तु विदेहजः ।
मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला येन निर्म्मिता ॥"
इति श्रीमद्भागवते ९ स्कन्धे १३ अध्यायः ॥
अपि च ।
"निमेः पुत्त्रस्तु तत्रैव मिथिर्नाम महान् स्मृतः ।
प्रथमं भुजबलैर्येन तैरहूतस्य पार्श्वतः ।
निर्म्मितं स्वीयनाम्ना च मिथिलापुरमुत्तमम् ॥
पुरीजननसामर्थ्यात् जनकः स च कीर्त्तितः ॥"
इति भविष्यपुराणम् ॥

मिथुनं, क्ली, (मेथतीति । मिथ्+"क्षुधिपिशिमिथः कित् ।" उणा० ३ । ५५ । इति उनन् कित्त्वाद्गुणाभावश्च ।) स्त्रीपुंसयो-र्युगमम् । तत्पर्य्यायः । द्वन्द्वम् २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३८ ॥ (यथा, रामायणे । १ । २ । १५ ।
"मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥")
युगलम् । इति तट्टीकायां रामाश्रमः ॥ मेषादि-द्वादशराश्यन्तर्गततृतीयराशिः । तत्पर्य्यायः । जितुमः २ । तच्च द्विपदं ग्राम्यं समसंज्ञकम् । अस्योदयस्य स्थूलमानं चत्पलाधिकपञ्चदण्डाः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ अस्याधिष्ठातृदेवता गदाधारिपुरुषः वीणाधारिस्त्री च । मृगशिरः-शेषार्द्धं आर्द्रासमुदायः पुनर्व्वसोस्त्रिपादं एते-र्भवति । तत्तु शीर्षोदयं पश्चिमदिक्स्वामिवायु-प्रकृतिद्व्यङ्गवर्णं वनस्थितं शूद्रवर्णं स्निग्धं मध्यस्त्रीसङ्गं मध्यमसन्तानञ्च । तत्र जातो जनः स्मरचञ्चुः मिष्टभाषी क्षमः वचकः धर्म्मप्रीतः विनयभाजनञ्च भवति । इति बृहज्जातकादयः ॥ अथ मिथुनलग्नजातफलम् ।
"मिथुनोदयसंजातो मानी स्वजनवत्सलः ।
त्यागी भोगी धनी कामी दीर्घसूत्रोऽरि-मर्द्दनः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ ३ ॥
रात्रौ तल्लग्ननिरूपणं यथा,—
"दन्तसंख्यभवने भवाकृता-
वत्रभे लसदनन्तसद्भगे ।
कोमलाङ्गि ! मिथुनोदयात् प्रिये !
कालखाग्निकलाः प्रियेऽध्वगम् ॥" ५।६।
इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥

मिथ्या, व्य, (मथति इति । मथविलोडने । मेथति हिनस्ति वेति । मथ वा मेथ+क्यप् । निपा-तनात् साधु ।) अनृतम् । तत्पर्य्यायः । मृषा २ वितथः ३ अनृतम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मिछा इति भाषा ॥ (यथा,—
"यदज्ञानसमानं तन्मिथ्या भाग्रकजादिवत् ।"
इति सांख्यप्रवचनभाष्यधृतम् ॥
सा चाधर्म्मपत्नी । यथा,—
"अधर्म्मपत्नी मिथ्या या सर्व्वधूर्त्तैश्च पूजिता ।
यया विना च सत्पुरुषानुरूपं विधिनिर्म्मितम् ॥
सत्ये चादर्शना या च त्रेतायां सूक्ष्मरूपिणी ।
अर्द्धावयवरूपा च द्वापरे संवृता भिया ॥
कलौ महाप्रगल्भा च सर्व्वत्र व्यापिका बलात् ।
कपटेन समं भ्राता भ्रमत्येव गृहे गृहे ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १ अध्यायः ॥
अपि च ।
"अधर्म्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या मार्ज्जार-लोचना ।
तस्याः पुत्त्रोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः ॥
स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुत्त्रञ्च कन्यकाम् ।
निकृतिं जनयामास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् ॥"
इति कालिकापुराणे १ अध्यायः ॥
विषयभेदे मिथ्याभाषणे दोषाभावो यथा,—
वशिष्ठोवाच ।
"न नर्म्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥"
मिथ्याकथने दोषो यथा,—
"पृष्टास्तु साक्ष्ये प्रवदन्ति येऽन्यथा
भवन्ति मिथ्यापतिता नरेन्द्र ! ।
एकार्थतायान्तु समाहितायां
मिथ्या वदन्तं ह्यनृतं हिनस्ति ॥"
ययातिरुवाच ।
"राजा प्रमाणं भूतानां स विनश्येन्मृषा वदन् ।
अर्थकृच्छ्रमपि प्राप्य न मिथ्या कर्त्तुमुत्सहे ॥"
इति मात्स्ये ३१ अध्यायः ॥
अथासत्याभिधानप्रायश्चित्तम् । तत्र सकृद-सत्यभाषणे हरिस्मरणं प्रायश्चित्तम् । यथा, विष्णुपुराणम् ।
"कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥"
अत्यन्ताभ्यासे विष्णुः । निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनम् । असत्यभाषणं शूद्र-सेवनमित्यपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति । अतिबहुतरकालाभ्यासे मनुः ।
"सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् ।"

माहेश्वरी स्त्री (महेश्वरस्येयम्। महेश्वर+अण्, ङीप्।) भवानन्ता। इति राजनिर्घण्टः। दुर्गा। (यथा महाभारते।१४।८३।२४।
"आदवाडुयन्त्यां सर्व्वं वा वामलोचना।
माहेश्वरी महादेवी प्रोच्यते पार्व्वती हि सा।")
माहभेद। इति शब्दरत्नावली। (यथा, मन्त्रकोषे।६। ॐ ह्रीं नमो भगवति माहेश्वरि अन्नपूर्णे स्वाहा।) विष्णुः। यथा,—
कन्या उवाच।
"कस्त्वं विशालाक्षि कान्त्या कय वा नवविभ्रमा।
कोऽन्यं भाति वपुषा पद्मनायतलोचन।
निशम्य तस्या वचनं तथेन्दुवरवाहन।
व्याजहार स्वयापीशं भवानिधिमतिरद्यत।
अथ नारायणो गौरी यायाकाता सनातन।
विभज्य संशितो देव स्वात्मानं बहुधेश्वर।
न मे विदुः परं तत्त्वं देवाद्या न महर्षय।
एकोऽयं देवदेवात्मा भवानी विष्णुरेव च।
अहं हि निष्क्रियः शान्तः केवला निष्परिग्रहः।
मामेव कथयं देवमाहुर्वेदा बृषिघाधिकाम्।
एष धाता विधाता च कारणं कार्य्यमेव च।
कर्त्ता कारयिता विष्णुर्भुक्तिमुक्तिफलप्रदः।
भोक्ता पुमानप्रमेय संहर्त्ता कालरूपधृक्।
स्रष्टा धाता वासुदेवो विश्वात्मा विश्वतोमुखः।
कूटस्थो ह्यक्षरो व्यापी योगी नारायणः स्वयम्।
तारकः पुरुषो ह्यात्मा केवलं परमं पदम्।
सैवा माहेश्वरी गौरी मम शक्तिर्निरञ्जना।
शान्ता सत्या सदानन्दा परं पदमिति श्रुतिः।
अस्यां सर्व्वमिदं जातमत्रैव लयमेष्यति।
एषैव सर्व्वभूतानां गतीनामुत्तमा गतिः।"
इति कौर्म्मे १४ अध्यायः।
(पीठस्थानभेदः। इति देवीभागवत।७।३०।७२।
महेश्वरस्य इदम्। महेश्वर+अण्। स्त्री। उपपुराणविशेषः। यथा, देवीभागवते।१।३।१६।
"माहेश्वरं भागवतं वाशिष्ठञ्च सविस्तरम्।
एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभिः।"
महेश्वरसम्बन्धिनि, त्रि। यथा, मार्कण्डेये।१०८।७१।
'ब्राह्मी माहेश्वरा चैव वैष्णवी चैव ते तनुः।
त्रिधा यस्य स्वरूपन्तु भानोर्भास्वान् प्रसीदतु।")
मि डु ञ न क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः। (स्वा०-उभ०-सक०-अनिट्।) डु, मित्रिमम्। ञ न, मिनोति मिनुते। इति दुर्गादासः।
मिच्छ, श बाधे। इति कविकल्पद्रुमः। (तुद०-पर०-सक०-सेट्।) श, मिच्छता मिच्छन्ती। बाधो विहतिः। इति दुर्गादासः।
मित, त्रि (मा+क्त "द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति।" ७।४।४०। इत्याकारस्येकारादेशः।) परिमितः। प्रमितः। क्षिप्तः। इति माधवातमिधानोक्त रूपप्रत्ययेन निष्पन्नम्। (यथा भागवते।८।१२।३६।
"रामयदुदर्शीतानि त्रिकालादुगतानि वै।
प्रोक्तान्यभिमितं कल्पो युगसाहस्रपर्य्ययः।"
यथा च नैषधचरिते।८।८।
"मितञ्च सारञ्च वचो हि वाग्मिता।")
मितङ्गम, पु, स्त्री, (मितं परिमितं गच्छतीति। गम+"प्रियवशे वदः खच्।" ३।२।३८। इत्यत्र 'खच् प्रकरणे गमेः सुप्युपसङ्ख्यानम्।" इति काशिकोक्तेः खच्। मुम् च।) हस्ती। इति सिद्धान्तकौमुदी। परिमितगामिनि, त्रि।
मितद्रु, पुं, (मितं द्रवतीति। द्रु+"हरिमितयो द्रुव।" उणा० १।३४। इति कु। स च डित्।) समुद्रः। इति हेमचन्द्रः।४।१३८। (परिमितगतौ, त्रि। यथा, ऋग्वेदे।४।६।४। परिजमा मितद्रुरेति होतामन्द्रो मधुवचा ऋता वा।"
"मितद्रुः परिमितमेति सन्।" इति तद्भाष्ये सायनः। मितमार्गे च। यथा, तत्रैव।१०।६३।६।
"तैमो अर्व्वन्तोदयनस्तोषं विश्वे शृन्वन्तु वाजिनो मितद्रव।"
'मितद्रवो मितमार्गा अध्वानं परिच्छिन्दन्तः।"
इति तद्भाष्ये सायनः।")
मितम्पच, त्रि कृपणः। इत्यमरः।३।१।४८। (मितं परिमितं पचतीति। मित+पच+"मितनखे च।" ३।२।३४। इति खश्। "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्।" ६।३।६७। इति मुम् च।) परिमितपाककर्त्ता च।
मिताशन, त्रि परिमितभोजी। मितमश्नाति य इति व्युत्पत्त्या कर्त्तरि (ल्यु) अनप्रत्ययेन निष्पन्नः।
मिति, स्त्री (मीयते इति। मा+भावे क्तिन्।) मानम्। निमानम्। अवक्षेपः। इति शब्दरत्नावली। (यथा कुसुमाञ्जलौ।४६।४। "मितिः सम्यक् परिच्छित्तिः।")
मित्र, क्ली, (मिनोति मानं करोति इति। अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः। उणा० ४।१६३। इति क्त्रः।) सूर्य्यो परमः। इत्यमरः।२।८।१८। अत्र सूर्य्यो परमवस्थितो राजा मित्रं उपकारित्वात्। मेद्यति स्निह्यतीति चास्मिन्निति वा वियुजाता सुखाभावः। द्विकार एकतकारश्चैकः। इति तट्टीकायां भरतः। अपि च।
"राजा प्रकृतिरिति ख्यातः स्वकार्याभिनियमतः।
भूम्येकान्तरितो राजा स मित्रं मित्रकाम्यतः।"
इति शब्दरत्नावली।
मित्र क्ली, वन्धु। मिता इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सखा१ सुहृत्३। इत्यमरः।२।८।१२। भाषयति आनयति अर्थं मित्रं मो किमत्रो नास्तीति हित मित्रमन्यक्षिरम्। निपातनात् दिर्घे हितवाचः। इति तट्टीकायां भरतः। चतुर्विधम्। सदायः१ समनाम२ सहज३ सलिम४। इति महाभारते राजधर्म्मः।७। मित्रचारणपतियत्न:—
"न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचित् रिपुः।
कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा।"
वर्ज्यमित्रं यथा,—
कुभार्य्याञ्च कुमित्रञ्च कुराजानं कुसौहृदम्।
कुबन्धुञ्च कुदेशञ्च दूरतः परिवर्ज्जयेत्।
कुमित्रे नास्ति विश्वासः कुराजे नास्ति जीवितम्।
परोक्षे कार्य्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम्।
वर्ज्जयेत्तादृशं मित्रं मायामयमरिन्दमः।"
विश्वासयोग्यमित्रलक्षणं यथा—
"या प्रीता न मद कुर्य्यात् स सुखी हृष्यमेव मित्रः।
तन्मित्रं यस्य विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः।"
इति गारुडे ११।१४।१५। अध्यायाः।७।
मित्रप्रशंसा यथा,—
"यस्य मित्रेण सम्भाषो यस्य मित्रेण संस्थितिः।
यस्य मित्रेण संलापस्ततो नास्तीह पुण्यवान्।
यानि कानि च मित्राणि कर्त्तव्यानि शतानि च।
पश्य मूषिकमित्रेण कपोता मुक्तबन्धनाः।
परोक्षे कार्य्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम्।
वर्ज्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम्।
यस्याभाग्याः मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः।
यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स हि पण्डितः।
अपुत्रस्य गृहं शून्यं सन्मित्ररहितस्य च।
मूर्खस्य च दिशः शून्याः सर्व्वशून्या दरिद्रता।"
इति हितोपदेशः।
मित्र, पु सूर्य्यः। इत्यमरः।१।३।३०। (यथा वा रामायणे।२।२५।२२।
"स्वस्ति मित्रः सहादित्यैः स्वस्ति वदा नियच्छतु।")
द्वादशादित्यानामन्यतमः। यथा, महाभारते।१।६५।१५।
"धाता मित्रोऽर्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च।"
मरुतामन्यतमः। यथा, हरिवंशे।२६६।५२।
"मरुत्वती मरुत्वन्तो देवानजनयत् सुतान्।
अग्निसत्यसुरविज्योति सावित्रो मित्र एव च।"
वसिष्ठस्य ऊर्ज्जायामजातः पुत्रभेदः। यथा भागवते।४।१।४०।
चित्रकतुः सुरोचिश्च विरजा मित्र एव च।
उल्बणो वसुभृद्यानो द्युमान् शक्त्यादयो परे।")
मित्रयु त्रि (मित्रं यातीति। या+"क्याच्छन्दसि।" ३।२।१७०। इति उ।) मित्रवत्सल। इति हेमचन्द्र।३।१४३।
मित्रयु, पु (मित्र यातीति। या+"मृगय्वादयश्च।" उणा० १।३८। इति कु। निपातनात्।) लोकयात्रिक। इत्यादिकोषः। सन्निपातरोगादिहरश्च। (ऋषिभेदः। अस्य गोत्रापत्य। यथा, विष्णुपुराणे।३।४।१८।
"सुमतिश्चापि वर्च्चोश्च मित्रयुः शांशपायनः।")

मित्रयुद्धं, क्ली, (मित्रेण सह युद्धम् ।) सुहृत्-संग्रामः । तत्पर्य्यायः । मैत्रेयिका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मित्रलब्धिः, स्त्री, पुं, (मित्रस्य लब्धिः । यद्वा । मित्रलाभः, मित्रस्य लब्धिर्यस्मात् ।) सुहृत्-प्राप्तिः । यथा, हितोपदेशे ।
"मित्रलाभः सुहृद्भेदो विग्रहः सन्धिरेव च ॥"

मित्रवत्सलः, त्रि, (मित्रस्य मित्रे वा वत्सलः ।) मित्रप्रियः । तत्पर्य्यायः । मित्रयुः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

मित्रशीः, [स्] त्रि, (मित्रं शास्ति इति । शास् + "शास इदङ्हलोः ।" ६ । ४ । ३४ । इत्यत्र "क्वौ च शास इत्वं भवतीति वक्तव्यम् ।" इति काशिकोक्तेः क्विप् इत्वं ततो दीर्घश्च ।) सुहृच्छास्ता । मित्रं शास्ति यः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

मित्रसप्तमी, स्त्री, (मित्राय मित्रजन्मने मित्रस्य वा सप्तमीति समासः ।) मार्गशीर्षशुक्लसप्तमी । यथा,—
"अदितेः कश्यपाज्जज्ञे मित्रो नाम दिवाकरः ।
मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्ले पक्षे शुभे तिथौ ॥
सप्तम्यां तेन सा ख्याता लोकेऽस्मिन् मित्रसप्तमी ।
तत्रोपवासः कर्त्तव्यो भक्ष्याण्यथ फलानि वा ॥"
इति श्रीगोविन्दानन्दाचार्य्यकृतसंवत्सरकौमुदी-धृतभविष्यपुराणवचनम् ॥

मित्रा, स्त्री, (मित्र + स्त्रियां टाप् ।) सुमित्रा । शत्रुघ्नजननी । इति शब्दरत्नावली ॥ (अप्सरो-विशेषः । यथा, महाभारते । १३ । १९ । ४४ ।
"अलम्बुषा घृताची च मित्रा चित्राङ्गदा रुचिः ॥"
पराशरशिष्यमैत्रेयजननी । यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । ४ । ३५ ।
"कालिन्द्याः कतिभिः सिद्ध अहोभिर्भरतर्षभ ।
पापच्यत स्वःसरितं यत्र मित्रासुतो मुनिः ॥")

मिथ ऋ ज वधे । मेधायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ऋ अमिमेथत् । ज मेथति मेथते शास्त्रार्थं शिष्यः धारयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मिथः, [स्] व्य, (मेथति इति मेथृसङ्गमे असुन् । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) अन्योन्यम् । रहः । इत्यमरः ।३।४।२५५॥ (यथा, मनुः ।२०५३ ।
"यवधारी मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥")

मिथिः, पुं, (मेथते हिनस्ति शत्रुकुलं इति । मिथ् + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा० ४।११७। इति इन् ।) निमिराजपुत्त्रः । स तु जनकराजः । यथा । अपुत्त्रस्य तस्य निमेर्भूभुजः शरीरमराजक-भीरवस्ते मुनयः अरण्यां ममन्थुः । तत्र च कुमारो जज्ञे । जननाज्जनकसंज्ञां चावाप । अभूद्विदेहोऽस्य पितेति वैदेहः । मथनान्मिथिरभूत् । तस्योदावसुः पुत्त्रोऽभवत् । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे ५ अध्यायः ॥ (तथाच रामायणे । १ । ७१ । ४ ।
"निमिः परमधर्म्मात्मा सर्व्वसत्त्ववतां वरः ।
तस्य पुत्त्रो मिथिर्नाम जनको मिथिपुत्त्रकः ॥")

मिथिला, स्त्री, (मथ्नन्ति शत्रवो यस्याम् । मथ् + "मिथिलादयश्च" उणा० १ । ५८ । इति इलच् अकारस्येत्वं निपात्यते ।) स्वनामख्यातनगरी । सा तु जनकराजपुरी । यथा । विदेहा मिथिला प्रोक्ता । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ११३ । २८ ।
"ततः कोषं समादाय वाहनानि च भूरिशः ।
पाण्डुना मिथिलां गत्वा विदेहाः समरे जिताः ॥")
अपिचास्य निरुक्त्यादिकं यथा,—
"गण्डकीतीरमारभ्य चम्पारण्यान्तकं शिवे ! ।
विदेहभूः समाख्याता तैरभुक्ताभिधः स तु ॥"
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः । तैरभुक्ता त्रिहुत इति ख्याता ॥ तन्नामकारणं यथा,—
"अराजकभयं नॄणां मन्यमाना महर्षयः ।
देहं ममन्थुः स्म निमेः कुमारः समजायत ॥
जन्मना जनकः सोऽभूद्वैदेहस्तु विदेहजः ।
मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला येन निर्म्मिता ॥"
इति श्रीमद्भागवते ९ स्कन्धे १३ अध्यायः ॥
अपि च ।
"निमेः पुत्त्रस्तु तत्रैव मिथिर्नाम महान् स्मृतः ।
प्रथमं भुजबलैर्येन तैरहुतस्य पार्श्वतः ।
निर्म्मितं स्वीयनाम्ना च मिथिलापुरमुत्तमम् ॥
पुरीजननसामर्थ्यात् जनकः स च कीर्त्तितः ॥"
इति भविष्यपुराणम् ॥

मिथुनं, क्ली, (मेथतीति । मिथ् + "क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित् ।" उणा० ३ । ५५ । इति उनन् किद्भावाद्गुणाभावश्च ।) स्त्रीपुंसयोर्युग्मम् । तत्पर्य्यायः । द्वन्द्वम् २ । इत्यमरः ।२। ५ । ३८ ॥ (यथा, रामायणे । १ । २ । १५ ।
"मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥")
युगलम् । इति तट्टीकायां रामाश्रमः ॥ मेषादि-द्वादशराशन्तर्गततृतीयराशिः । तत्पर्य्यायः । जितुमः २ । तच्च द्विपदं ग्राम्यं समसंज्ञकम् । अस्योदयस्य स्थूलमानं षट्पलाधिकपञ्चदण्डाः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ अस्याधिष्ठातृदेवता गदाधारिपुरुषः वीणाधारिस्त्री च । मृगशिरः-शेषार्द्धं आर्द्रासमुदायः पुनर्व्वसोस्त्रिपादं एते-र्भवति । तत्तु शीर्षोदयं पश्चिमदिक्स्वामिवायु-प्रकृतिहरिद्वर्णं वनस्थितं शूद्रवर्णं स्निग्धं मध्यस्त्रीसङ्गं मध्यमसन्तानञ्च । तत्र जातो जनः मृगचक्षुः मिष्टभाषी शूरः वञ्चकः धर्म्मभीरुः विनयभाजनञ्च भवति । इति बृहज्जातकादयः ॥
अथ मिथुनलग्नजातफलम् ।
"मिथुनोदयसंजातो मानी स्वजनवत्सलः ।
त्यागी भोगी धनी कामी दीर्घसूत्रोऽरि-मर्द्दनः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ ३ ॥
राशौ तल्लग्ननिरूपणं यथा,—
"दन्तसंख्यभवने भवाहता-
वर्त्तने लसदनन्तसङ्गमे ।
कोमलाङ्गि ! मिथुनोदयात् प्रिये !
कालखागलकलाः स्थितेऽर्च्चनम् ॥" ५ । ६ ।
इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥

मिथ्या, व्य, (मथते इति । मथविलोडने । मेथते हिनस्ति वेति । मथ वा मेथ + क्यप् । निपातनात् साधु ।) असत्यम् । तत्पर्य्यायः । मृषा २ वितथः ३ अनृतम् ४ । इति शब्दरत्नावली मिछा इति भाषा ॥ (यथा,—
"यदसङ्गासमानं तन्मिथ्या स्वाप्नरजतादिवत् ।"
इति सांख्यप्रवचनभाष्यधृतम् ॥
सा चाधर्म्मपत्नी । यथा,—
"अधर्म्मपत्नी मिथ्या सा सर्व्वधूर्त्तेन पूजिता ।
यया विना जगन्सर्व्वमुच्छन्नं विधिनिर्म्मितम् ॥
सत्ये चादर्शना या च त्रेतायां सूक्ष्मरूपिणी ।
अर्द्धावयवरूपा च द्वापरे संवृता भिया ॥
कलौ महाप्रगल्भा च सर्व्वत्र व्यापिका बलात् ।
कपटेन समं भ्रात्रा भ्रमत्येव गृहे गृहे ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १ अध्यायः ॥
अपि च ।
"अधर्म्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या मार्ज्जार-लोचना ।
तस्याः पुत्त्रोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः ॥
स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुत्त्रञ्च कन्यकाम् ।
निकृतिं जनयामास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् ॥"
इति कल्किपुराणे १ अध्यायः ॥
विषयभेदे मिथ्याभाषणे दोषाभावो यथा,—
शर्म्मिष्ठोवाच ।
"न नर्म्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥"
मिथ्याकथने दोषो यथा,—
"पृष्टास्तु साक्ष्ये प्रवदन्ति येऽन्यथा
भवन्ति मिथ्यापतिता नरेन्द्र ! ।
एकार्थतायान्तु समाहितायां
मिथ्या वदन्तं ह्यनृतं हिनस्ति ॥"
ययातिरुवाच ।
"राजा प्रमाणं भूतानां स विनश्येन्मृषा वदन् ।
अर्थकृच्छ्रमपि प्राप्य न मिथ्या कर्त्तुमुत्सहे ॥"
इति मात्स्ये ३१ अध्यायः ॥
अथासत्याभिधानप्रायश्चित्तम् । तत्र सकृदसत्यभाषणे ज्ञानाज्ञानानुसारेण प्रायश्चित्तम् । यथा, विष्णुपुराणम् ।
"कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं हरानुस्मरणं परम् ॥"
अत्यन्ताभ्यासे विष्णुः । निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनम् । असत्यभाषणं शूद्र-सेवनमित्यपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति । अतिबहुतरकालाभ्यासे मनुः ।
"सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् ।"

-ातुर्वर्णवधे साक्ष्येऽनृतभाषणेऽपातकत्वाभा वान्नघु प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः ।
"वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ।
तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः ॥"
शूद्रे तु विप्र । तत्पावनाय कूष्माण्डीभि दशा ऽपि जुहुयात । शूद्रोक्षेपादिष गोप्रदानस्य ग्राम विधानं । विषयविशेषेऽधर्माभावमाह हारीत । सामविक्रयकन्या विवाहभयवर्धित वानकसम्पन्न नोगाहुनाघ्राय कथन् मिथ्या न नियन इति । नथा च यम ।
"न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन् न च मैथुनार्थे ।
प्राणात्यये सर्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥"
इति ः यश्चित्तविवेकः ।

मिथ्याचार त्रि (मिथ्या आचारोऽस्य ।) कपटाचार । दाम्भिक । इति वस्य मानट्टीकटीकाया श्रीधरस्वामी । यथा —
"कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायां ३ अध्यायः ।

मिथ्यादृष्टि स्त्री (मिथ्या च सा दृष्टिश्चेति ।) कर्मफलापवादादिदर्शनम् । तत्पर्याय । नास्तिकता २ इत्यमरभरतौ ।१।५।४। असत्य दर्शनञ्च ।

मिथ्याध्यवसिति स्त्री (मिथ्या असत्या च सा अध्यवसितिश्चेति ।) मिथ्याध्यवसाय । तत्स लोकाह । इति कश्चित् ।

मिथ्यानिरसन क्ली (मिथ्या असत्यं निरसनं ग्रसनं । निर + अस + करणे ल्युट ।) शपथ । इत्यमरटीकायां भरत ।

मिथ्याभियोग पु (मिथ्या असत्यः अभियोग ।) मिथ्यावाद । इम मे धारयसीत्यादि मिथ्यो द्भावनम् । तत्पर्याय । अभ्याख्यानम् २ । इत्यमरभरतौ ।

मिथ्याभिशंसन क्ली (मिथ्या असत्यस्य अभिशंसन कथनम् ।) सत्वलय त्वया हतमित्यादि मिथ्या दूषणं वाक्यम् । तत्पर्याय । अभिशाप २ । इत्यमरभरतौ ।

मिथ्याभिशाप पु (मिथ्या अभिशाप ।) मिथ्यापवाद । यथा भोजराज ।
"शशाङ्कवर्द्धे चतुर्थ्यान्तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।
मिथ्याभिशापं कुरुते न पश्येत्तं ततः सदा ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

मिथ्यामति स्त्री (मिथ्या भ्रान्ता मतिश्चेति ।) भ्रान्ति । इत्यमर ।१।५।४। असत्य बुद्धिश्च ।

मिथ्यासाक्षी [न्] त्रि (मिथ्याभाषी साक्षी साक्ष्यद्रष्टा चेति ।) कूटसाक्षी । तस्य दण्ड प्रकारमाह याज्ञवल्क्य ।
"उक्तेऽपि साक्षिभि साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तमा ।
द्विगुणा वान्यथा ब्रूयु कूटा स्यु पूर्व्व साक्षिण ॥"

मिथ्यासाक्ष्यकथने दोषमाह याज्ञवल्क्य ।
"ये पातककृतां लोका महापातकिनां तथा ।
अग्निदानाञ्च ये लोका ये च स्त्रीबालघातिनाम् ॥
स तान् सर्व्वानवाप्नोति य साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
सुकृतं यत्त्वया किञ्चिज्जन्मान्तरशतै कृतम् ।
तत्सर्व्वं तस्य जानीहि य पराजयसे मृषा ॥"
इति मिताक्षरा ।

मिथ्योत्तर क्ली, (मिथ्या असत्यमुत्तरं ।) चतुर्थोत्तरान्तर्गतोत्तरविशेष । तस्य लक्षणम् ।
"अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्य्यादपह्नवम् ।
मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारत ॥"
इति नारद ।

तच्चतुर्व्विधम् । मिथ्यैतत् १ नाहं तत्र तदासमि २ मम तत्र न सन्निधि ३ तत्कालेऽहमजात ४ । यथा श्यामनारदौ ।
"मिथ्यैतन्नाभिजानामि मम तत्र न सन्निधि ।
अजातश्चास्मि तत्काले इति मिथ्या चतु र्व्विधम् ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ।

मिद इ क स्निहि । इति कविकल्पद्रुम । (चुरा० पर० अक० सेट् ।) इ क मिन्दयति वर्त्तिका तैलेन । इति दुर्गादास ।

मिद ञ य आ स्निहि । इति कविकल्पद्रुम । (दिवा० पर० अक० सेट् ।) इर अमिदत् अमेदीत । य इति जायामस्रीमोऽमी सदा कार्यो न मेद्यतीति हलायुध । आ मन्ति सिन्न तेन । इति दुर्गादास ।

मिद ऋ ञ वधमेधयो । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा० उभ० सक० सेट् ।) ऋ अमिमेदत् । ञ मेदति मेदते शास्त्रार्थे शिष्यो धारयतीत्यर्थ । मिमिदु मिमदु । इति दुर्गा दास ।

मिद ल आ मि इ स्निहि । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा० आत्म० सक० सेट् ।) ल अमिदत् । मि मिमेदेऽस्ति । इ मेदते । इति दुर्गादास ।

मिद क स्निहि । इति कविकल्पद्रुम । (चुरा० पर० अक० सेट् ।) क मेदयति वर्त्तिका तैलेन । इति दुर्गादास ।

मिन्मिन त्रि सानुनासिकवाक्यविशिष्ट । खोना इति भाषा । तस्य निदानं यथा —
"आवृत्य वायु सकफो धमनी शब्दवाहिनी ।
नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्गदान् ॥"
इति माधवकर ।

अक्रियकान् इत्यत्राबचनानिति च पाठ । अवचनान् अवचनार्थे नञ् । तेन ईषद्वचनान् । स एव वायु प्रबलश्चेत्तदा मूकान् अवचनान् मिन्मिनान् सानुनासिकान् । गद्गदान् सुमध्य वाक्यमभिधायिन करोतीत्यन्वय । एषां समासकारणत्वेऽपि दुष्टत्वकर्त्तृत्वादिना बहुधा भेदो बोद्धव्य ॥ अथ तेषां चिकित्सा ।
"प्रस्थं घृतस्य पलिकैः त्रिफलायवक्षारधात्रकी लोध्रे ।
पाचे पयसि विपक्वं सिद्धं सारस्वतं नाम्ना ॥
विधिवदुपयुज्यमानं तदगदमूकत्वं न नाशयेच्चिन्ता ।
स्मृतिमतिमेधाप्रतिभा कुर्य्यात् सद्यस्तथाग्र्य भवति ॥"
सारस्वत घृतम् ।
"सहरिद्रा वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
अजाजी चाजमोदा च यष्टीमधुकसैन्धवम् ॥
एतानि समभागानि सुश्लक्ष्णानि कारयेत् ।
तच्चूर्णं सर्पिषालोड्य प्रत्यहं भक्षयेन्नर ॥
एकविंशतिरात्रेण भवेच्छ्रुतिधरो नर ।
मेघदुन्दुभिनिर्घोषो मत्तकोकिलनिस्वन ॥"
इति भावप्रकाशस्य द्वितीये भागे मध्यखण्डे वातव्याध्यधिकारे ।

मिल श स ञ श्लिषि । इति कविकल्पद्रुम । (तुदा० उभ० अक० सेट् ।) श्लिषि सम्बन्धीभावे । श ञ मिलति मिलते लता वृक्षेण । अथ कुटादि रिति कुलचन्द्र । तेन आलिलियामनन गरलमिव कलयति मलयसमीरम् । इति जय देव । मिलिष्यामि ।
"मह्यापातकिन यत्र मिलितश्च न मे सह ।"
इति दुर्गादास ।

मिलित त्रि मिलधातो कर्त्तरि क्तप्रत्यय निष्पन्न । श्लिष्ट । सम्बन्धविशिष्ट । युक्त । (यथा देवीभागवते ।२।११।८० ।
'पुनर्विवाह सञ्जातो मिलिता देवमानवा ।
युद्धायमागतास्तेषां समाजे समवायत ॥")

मिव इ सक । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा० पर० सक० सेट् ।) इ मिन्वति । इति दुर्गा दास ।

मिश ध्वनौ । कोपे । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा० पर० अक० सेट् ।) मेशति । इति दुर्गादास ।

मिशि स्त्री (मिश + इन् ।) मधुरिका । शत पुष्पा । इत्यमरटीकायां भरत । जटामांसी इति शब्दरत्नावली ।

मिशी स्त्री (मिशि + कृदिकारादिति पक्षे ङीष् ।) जटामांसी । इति शब्दरत्नावली । मधुरिका । इत्यमरटीकायां भरत ।

मिश्र त क युत्याम् । इति कविकल्पद्रुम । (चुरा० पर० सक० सेट् ।) तालव्यमध्योऽयम् । दन्त्यमध्य इति वङ्गदेशभाषायाम् । युति मेलनम् । मिश्रयति मिश्रापयति घृतेनान्न लोक । इति दुर्गादास ।

मिश्र क्ली, (मिश + बाहुलकात् रक् ।) चाणक्य मूलकम् । इति राजनिर्घण्ट । मिश्रितम् । यथा —
"क्वचिद्राजु क्वचिद्देशे यावत्तु निवसादिका ।
तावदेव तदध्यायो न तस्मिन् दिवान्तरे ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

मिश्रः, पुं, (मिश्र+वाहुलकात् रक् ।) गजजाति-
विशेषः । यथा, —
"भद्रो मन्द्रो मृगो मिश्रस्ततो गजजातयः ।"
इति हेमचन्द्रः । ४ । २८४ ॥
श्रेष्ठः । यथा । गौरविनाम्नार्य्यमिश्राः । इति
भूरिप्रयोगः ॥ संयुक्ते, त्रि । यथा,—
"करम्बः कवरो मिश्रः संपृक्तः खचितः समाः ।
इति हेमचन्द्रः । ६ । १०५ ॥
उग्रादिसप्तगणान्तर्गतसप्तमगणः । स तु कृत्तिका
विशाखाभ्यां भवति । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
मिश्रकं, क्ली, (मिश्र+कन् ।) देवोद्यानम् । इति
जटाधरः ॥ औषरलवणम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (मिश्र+ण्वुल् । त्रि, मिश्रणकर्त्ता ।
यथा, मनौ । ११ । ५० ।
"पिशुनः पौतिनासिक्यं सूचकः पूतिवक्त्रताम् ।
धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरेक्यन्तु मिश्रकः ।"
तीर्थभेदः । यथा, महाभारते ।३।८३।८२।
"ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ ! मिश्रकं लोकविश्रुतम् ।
तत्र तीर्थानि राजेन्द्र ! मिश्रितानि महा-
त्मना ॥")
मिश्रकावणं, क्ली, (मिश्रकाणां वनम् । "वनगिर्य्योः
संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ।" ६ । ३ ।
११७ । अकारस्याकारः "वनं पुरगामिश्रका-
सिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ।" ८ । ४ । ४ ।
इति णत्वम् ।) इन्द्रस्योद्यानम् । यथा,—
"नन्दनं कन्दसारं स्यान्मिश्रकावणमित्यपि ।"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मिश्रजः, पुं, (मिश्रात् भिन्नजातीययोः सम्मेलनात्
जात इति । जन+डः ।) खेसरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
मिश्रणं, क्ली, मिश्रधातोर्भावेऽनट् (ल्युट्) प्रत्य-
येन निष्पन्नम् । संयोजनम् । एकत्रीकरणम् ।
(यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । २ । ५ ।
"तदेतैर्वोढ्रिश्रणमपि गुरुतरदुरितोदयाय ॥")
मिश्रपुष्पा, स्त्री, (मिश्राणि परस्परं संश्लिष्टानि
पुष्पाण्यस्याः ।) मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
मिश्रवर्णा, स्त्री, (मिश्रः मिलितः वर्णोऽस्य ।)
कृष्णागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ नानावर्ण-
युक्ते, त्रि ॥
मिश्रवर्णफला, स्त्री, (मिश्रवर्णं फलमस्याः ।)
वार्त्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
मिश्रशब्दः, पुं, (मिश्रः मिलितः अश्वरासभयो-
रिव शब्दोऽस्य ।) खेसरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मिश्रितं, त्रि, (मिश्रः श्रेष्ठत्वमस्य संजातम् । मिश्र
+इतच् । यद्वा, मिश्र+क्तः ।) गौरवितम् ।
इति जटाधरः ॥ मिलितञ्च ॥
मिश्रिता, स्त्री, (मिश्रित+टाप् ।) मन्दादि-
सप्तधासंक्रान्त्यन्तर्गतसंक्रान्तिविशेषः । यथा,
"मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा ।
क्षिप्रे ध्वाङ्क्षी विजानीयादुग्रे घोरा प्रकी-
र्त्तिता ॥
चरे मेघोदरा ज्ञेया क्रूरेऽर्कैरेस्तु राक्षसी ।
मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रितर्क्षैस्तु संक्रमे ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
मिश्रेया, स्त्री, मधुरिका । इत्यमरः । २।४।१०५ ॥
मौरि इति भाषा ।
"मिश्रेया सुरसा पेया हृद्याद्या स्कन्दवल्लभा ।"
इति शब्दचन्द्रिका च ॥ शाकविशेषः । शत-
पुष्पा । शुलुफा इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
तालपर्णी २ तालपर्णी ३ मिषिः ४ शालेया ५
शीतशिवा ६ शालीना ७ वनजा ८ अवाक्-
पुष्पी ९ मधुरिका १० छत्रा ११ संहित-
पुष्पिका १२ सुपुष्पा १३ सुरसा १४ वज्रा १५ ।
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । अम्लत्वम् ।
कटुत्वम् । परमकफहरत्वम् । वातपित्तोत्थ-
दोषघ्नीत्वमनुविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
तत्पर्य्यायगुणाः ।
"शतपुष्पा शताह्वा च मधुरा कारवी मिसिः ।
अतिच्छत्रा सितच्छत्रा संहितच्छत्रिकापि च ॥
छत्रा शालेयशालिन्यौ मिश्रेया मधुरा मिषिः ।
शतपुष्पा लघुस्तीक्ष्णा पित्तकृद्दीपनी कटुः ॥
उष्णा ज्वरानिलश्वासव्रणशूलाक्षिरोगहृत् ।
मिश्रेया तद्गुणा प्रोक्ता विशेषाद्योनिशूलनुत् ॥
अग्निमान्द्यहरी हृद्या बद्धविट्क्रिमिशुक्रहृत् ।
रूक्षोष्णा पाचनी कासवमिश्लेष्मानिलान्
हरेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
मिष उ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) उ मेषित्वा मिष्ट्वा । इति
दुर्गादासः ॥
मिष श स्पर्द्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) स्पर्द्धः पराभिभवेच्छा । इति
वोपदेवः ॥ श मिषति बली बलवन्तम् । इति
दुर्गादासः ॥
मिषं, क्ली, (मिष+कः ।) छलम् । इति मेदिनी ।
षे, २१ ॥ (यथा, नैषधे । १ । ११८ ।
"प्रियासु बालासु रतक्षमासु च
द्विपत्रितं पल्लवितञ्च बिभ्रतम् ।
स्मराजितं रागमहीरुहाङ्कुरं
मिषेण चञ्च्वोश्चरणद्वयस्य च ॥")
मिषः, पुं, (मिष+कः ।) स्पर्द्धनम् । इति मेदिनी ।
षे, २१ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६४ ।
१२५ ।
"इति ध्यायन् मिषं कृत्वा तदेवास्फुटया गिरा ।
निर्गत्यैव विरक्तात्मा धनदेवान्तिकं ययौ ॥")
मिषिः स्त्री, (मिष+इन् ।) जटामांसी । इति
शब्दरत्नावली ॥ मधुरिका । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
"अवाक्पुष्पी च छत्रा स्यान्मञ्जुला मधुरा
मिषिः ।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
शतपुष्पा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
मिषिका, स्त्री, (मिषि+कन्+टाप् ।) जटा-
मांसी । इति शब्दरत्नावली ॥
मिष्टं, त्रि, सिक्तम् । स्वादितम् । इति मिष्धातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
मिष्टः, पुं, (मिष्+क्तः ।) मधुररसः । यथा,
"मिष्टः कटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः ।
कटुतिक्तकषायाणां पाकः स्यात् प्रायशः कटुः ॥
इति भावप्रकाशः ॥
"नूतनसर्षपशाकं नवौदनं पिच्छिलानि च
दधीनि ।
अल्पव्ययेन सुन्दरि ! ग्राम्यजनो मिष्ट-
मश्नाति ॥"
इति छन्दोमञ्जरी च ॥
मिष्टपाकः, पुं, (मिष्टेन पाको यस्य ।) शर्करा-
रसपक्वफलादिः । मोरव्वा इति पारस्यभाषा ॥
तदेकप्रकारो यथा । अपक्वाम्रं द्विखण्डं कृत्वा
तन्मध्ये शलाकया छिद्रजालकरणान्तरं चूर्ण-
मिश्रितजले दण्डचतुष्टयं स्थापयित्वा जलेन
धौतं कुर्य्यात् । ततो जलेन सिद्धं कृत्वा जल-
त्यागपूर्व्वकमेकतारवद्धशर्करारसे मग्नकरणा-
नन्तरं तापं दद्यात् । रसे घनीभूते अर्द्धदण्डं
यावत् तापेन निष्पन्नो भविष्यति । इति पाक-
राजेश्वरः ॥
मिष्टान्नं, क्ली, (मिष्टमन्नम् ।) मधुरद्रव्यम् । इति
हलायुधः ॥ अपि च ।
"मिष्टान्नपानदाताय सततं श्रद्धयान्वितः ।
देवपूजापरो नित्यं न प्रेतो जायते स्वतः ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥
मिसिः, मिसी, स्त्री, (मस्यति परिणमतीति+इन्
वाहुलकादत इकारः । पक्षे ङीष् ।)
मधुरिका । (यथास्य पर्य्यायः ।
"मिसिर्मधुरिका मता ।"
इति गारुडे । २०८ अः ॥) जटामांसी । शत-
पुष्पा । इत्यमरभरतौ ॥ (शतपुष्पार्थे पर्य्यायो
यथा,—
"शतपुष्पा शताह्वा च मधुरा कारवी मिसिः ।
अतिलम्बी सितच्छत्रा संहितच्छत्रिकापि च ॥
छत्रा शालेयशालिन्यौ मिश्रेया मधुरा मिषिः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
उशीरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ अजमोदा ।
इति मेदिनी । से, ८ ॥
मिस त क तुलाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) तालव्यमध्योऽयम् । दन्त्य-
मध्य इति वर्णदेशनायाम् । तुलिः संयोजनम् ।
मिस्त्रयति मिसापयति घृतेनान्नं लोकः । इति
दुर्गादासः ॥
मिह औ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर० सक०-अनिट् ।) औ अमिक्षत् । इति
दुर्गादासः ॥
मिहिका, स्त्री, (मेहति सिञ्चतीति । मिह+
संज्ञायां कुन् टाप् अत इत्वम् ।) नीहारः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधे ।१६।३५।
"विश्राति युवतिव्रातो रात्रीसुप्तं मिहिकाम्बुदम् ।
दिनमणिमणिं तापे विद्वाग्निजाच वियामति ॥")

मिहिर, पुं (मेहति सिञ्चति मेघद्वारेण भूमि मिति। मिह + "इषिमदिमुदिखिदिछिदि भिदिमन्दिचन्दितिमिमिहि" इति। उणा० १। ५२। इति किरच।) सूर्य्य। (यथा, मार्क्कण्डेये। १०७।७।

"अत्र निर्मितामरपानमदात्
भवति विमोहितविश्वद्वात।
मिहिर। विभासि यत्र सुन्दरो
त्रिभुवनभावनभातिकरे।")

अर्कवृक्ष। इत्यमर। २। ४। ७८। वृद्ध। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ। रे, २०३। मेघ। इति हेमचन्द्र। २। ११। वायु। चन्द्र। इति नानार्थरत्नमाला। विक्रमादित्यभूपस्य नवरत्नान्तर्गतरत्नविशेष। यथा,—

"धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपते सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य॥"

इति नवरत्नम्।

मिहिराण पुं, (मिहिरेणाणयन्ति प्राणयन्ति इति। अण + अण।) शिव। इति त्रिकाण्डशेष।

मी ञो श व वधे। इति कविकल्पद्रुम। (क्रा० उभ० सक० अनिट।) ञ्ञ मीन। श व मीनाति मीनीते। इति दुर्गादास।

मी क्रि गत्याम्। मत्याम्। इति कविकल्पद्रुम। (चुरा० पक्षे भ्वा० सक०-अनिट्) क्रि माय यति मयति। इति दुर्गादास।

मीड य वधे। इति कविकल्पद्रुम। (दिवा० आत्म० सक० अनिट्।) ड य मीढते। इति दुर्गादास।

मीढ़, त्रि मूत्रितम्। इत्यमर। ३। १। ८६। रे स्वनाम्नोऽपूर्ण। मिहो मिच मन्त्र क प्रत्यये आम्बो धातर्थमोपाधयदायकमीमात् वर्णैरेत। इति भरत।

मीढ़ुष्टम, पुं (मीढ्वस् तमपप्रत्ययेन पृषोदरादि त्वात् साधु।) शिव। यथा —

"तदा मर्त्यामिभूतानि भूतानि मीढ़ुष्टमोऽदितम्।
परिशुद्धामभिसार्थ साधु साधिव्याघ्रवन्।"

इति श्रीमद्भागवते ४ स्कन्धे ६ अध्याय।

"मीढ़ुष्टम शिवतमेत्यम्।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी।

मीढ्वस [स्] पुं, (मिह सेचने। "दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च।" ६। १। १२। इति कन्ददि वसु। द्वित्वाभाव अभ्यासलोप उपधा दीर्घत्वञ्च निपात्यते।) शिव। यथा —

"तदा मीढ्वांसमासाद्य शुद्धबोधा मर्हर्षिभि।
भूतवद्दैवतवत सामीढ्वद्भो ममु।"

इति श्रीमद्भागवते ४ स्कन्धे ६ अध्याय।

"मीढ्वांसं शिवं मीढ्वान् वेषणाच्च वर्त्तमानः।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। (सेचनादि, त्रि। यथा ऋग्वेदे। १। २३। ६।

"यथा नो मीढ्वान् स्तवते सखा तव द्रष्टव्ये।"
"मीढ्वान् सखा स्तुतवर्षिता।" इति तद्भाष्ये सायन।)

मीन पुं (मीयते इति मीञ् हिंसायाम्। "फेन मीनौ।" उणा० ३। ३। इति नक निपातितश्च।) मत्स्य। इत्यमर। १। १०। १७। (यथा, भागवते। ३। ७। ८।

'दुर्भगो वत लोकोऽयं यदवो नितरामपि।
ये संवसन्तो न विदुर्हरिं मीना इवोडुपम्॥')

मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतान्तिमराशि। तत्पर्य्याय। अन्त्यभम् २। स च पूर्व्वभाद्रपदा शेषपादोत्तरभाद्रपद्रेवतीसमुदायेन भवति। अस्याधिष्ठातृदेवता स्त्रीमत्स्यद्वय स च कीट मन्न। जलज। सौम्य। अङ्गना। युग्म। सम। द्व्यात्मक। मत्स्य। उत्तरदिङ्नाथ। गुरुक्षेत्रम्। निशात्मकश्च। इति ज्योतिस्तत्त्वम्। अपि च। शीर्षपृष्ठोभय। चरणरहित। कफप्रकृति। जलचारी। नि शब्द। पिङ्गल वर्ण। स्निग्ध। अत्यन्तस्त्रीसङ्ग। बहु सन्तान। ब्राह्मणवर्ण। मध्याङ्ग। तत्र जात व्यातक्रोधन। शीघ्रगति। अशुचि। कर्म्मभोगी। प्रचुरविवाहश्च भवति। इति बृहज्जातकादय। अपि च।

मीनलग्न सञ्जनपद्मा रत्नकाञ्चनपूरित।
अल्परोमा महाप्राज्ञो दीर्घकालपरीक्षक।'

इति कोष्ठीप्रदीप। *।

राशौ तत्स्थनिरूपण यथा। सूपाकारतारा चतुष्टयात्मकपूर्व्वाषाढानक्षत्रे मस्तकोपरि दृष्टे सति मीनलग्नस्य १। ४८ कलापर्य्यन्तपला धिकैकदण्डो भवति। प्रकारान्तरे। सर्पाकृति-ताराचतुष्टयात्मकोत्तराषाढानक्षत्रे मस्तको परि उदिते सति मीनलग्नस्य २। ३६ घट विम्लवकालाधिकदण्डद्वय भवति। यथा,—

"सर्पाकृतिशिरोगते
चतुस्तारके करिकरोदवारिभे।
अन्त्यभात्कलसार्थ। लिप्ता
मीनराशिसमयात्पलाशिमका। १। ४८।
शोभनाभिभचतुष्टयाकृती
विश्वभे सति सर्पकाकृती।
पूर्णिमन्दुमनोभकालके।
याति कालनिधिविप्रिका भवात्॥"

इति ३। ३६।

इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम्। *। भगवद्दशावतारान्तर्गतप्रथमावतार। यथा

"प्रलये प्रसयपयोधिजले धृतवानसि वेदम्।
विहितवहित्रचरित्रमखेदम्।
केशव धृतमीनशरीर जय जगदीश हरे॥"

इति गीतगोविन्दे। *।

"मीने तु चक्षुषिदिश्वे सम मीन कूर्म-
कामो भगन् कुहरितोत्तमकामदर्पा।
योऽभूदभूत भरतावृतलक्ष्य-
कल्की सनाथ भविता प्रहरिष्यतीऽरीन्॥"

इति मुग्धबोधव्याकरणम्।

अस्य विवरण मत्स्यशब्दे द्रष्टव्यम्। *। (विद्विकाश्च कथ्यते।

"तत्र निषिद्धुपरश्च रुद्रस्थ गदेश्वर।
सर्व्वं तत्र निर्वेद्य महाप्य रक्षरेद।

कृष्णरूपा कालिका स्याद्रामरूपा च तारिणी।
बगला कूर्म्ममूर्त्ति स्यान्मीनो धूमावती भवेत्॥
छिन्नमस्ता नृसिंह स्याद्वाराहश्चैव भैरवी।
सुन्दरी जामदग्न्य स्यात् रामो भुवनेश्वरी॥
कमला बौद्धरूपा स्यात् मातङ्गी कल्किरूपिणी।
स्वयं भगवती काली कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्॥
स्वयञ्च भगवान् कृष्ण कालीरूपो भवेद्व्रजे।'
दुर्गा स्यात् कल्किरूपिणीति पाठान्तरम्।

इति मुण्डमालातन्त्रम्।

मीनकेतन, पुं (मीन केतने यस्य।) कन्दर्प। इत्यमर। १। १। २६। (यथा, दशकुमार चरिते। ५।

'अथ मीनकेतनसनाथयन्नेन।")

मीनगोधिका, स्त्री, (मीनगोधिकानामाधारोऽस्य।) जलाशय। यथा,—

'पल्वल दीर्घिका वापी यष्टिका मीनगोधिका।'

इति त्रिकाण्डशेष।

मीनघाती, [न्] पुं (मीन हन्तीति। हन + णिनि।) वक। इति राजनिर्घण्ट। मत्स्य घातके त्रि।

मीननेत्रा, स्त्री (मीनस्य नेत्राकारा यस्य रस्या।) गण्डदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्ट।

मीनर, पुं (मीना भक्ष्यत्वेन सन्त्यस्य। मीन + "ऊष शुषिमुष्कमधो र।" ५। २। १०७। इति अश्मादित्वात् र।) हारक। इति त्रिकाण्ड शेष। हाङ्गर इति भाषा।

मीनरङ्ग पुं (मीनरङ्ग। पृषोदरादित्वात् साधु।) मत्स्यरङ्गपक्षी। इति त्रिकाण्ड शेष। माछराङ्गा इति भाषा। क्वचित् पुस्तके मत्स्यरङ्ग इत्यपि पाठ।

मीना स्त्री, उषाकन्या। सा तु काश्यपभार्य्या। यथा, वह्निपुराणे।

"उषायास्तु प्रवक्ष्यामि सर्गं पञ्च शुभाननः।
मीना मेना तथा दत्ता अनुव्रता तथैव च।
परिवत्ता च विज्ञेया तासाञ्च शृणुत प्रजा।"

मीनाक्षी, स्त्री शर्करा। इति राजनिर्घण्ट। (विवृतोऽस्या शर्कराशब्दे विज्ञेय।)

मीनाण्डीय पुं इन्दुराज। समुद्र। इति मेदिनी। ये १०९।

मीनालय, पुं (मीनानामालय।) समुद्र। इति धनञ्जय।

मीनाक्षी, स्त्री, (मीनस्याक्षिणी इव अक्षिणी यस्या।) मत्स्याक्षी। गण्डदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्ट। कुवेरकन्या। इति पुराणम्।

मीम ऋ शब्दे गतौ। इति कविकल्पद्रुम। (भ्वा० शब्दे अक० गतौ सक० पर० सेट।) ऋ अमिमीमत्। इति दुर्गादास।

मीमांसक, पुं, (मीमांसामधीते वेद वेत्ति। मीमांसा + "क्रमादिभ्यो वुन्।" ४। २। ६१। इति वुन्।) मीमांसाशास्त्रवेत्ता। तत्पर्य्याय। सिद्धान्ती २। इति जटाधर। मीमांसा शास्त्राध्येता च। (विवृतोऽस्य यथा,—

"इयत्तं तमसोऽपि शोमनधियां मीमांसकानां मतम् ।"

छायायास्तमसस्यापि सम्बन्धात्गुणकर्म्मिणोः ।
इयत्तं केचिदिच्छन्ति मीमांसकमताश्रयाः ॥"
इति वैयाकरणवल्लभभञ्जनवादार्थदर्पणे प्रथमश्लोके ॥)

पूर्व्वमीमांसासूत्रकर्त्ता जैमिनिः । वृत्तिकर्त्ता कुमारिलभट्टः । भाष्यकर्त्ता शवरस्वामी । प्रभाकरः कुमारिलभट्टस्य छात्रः । स एव गुरुत्वेन भण्यते । तन्मतं गुरुमतम् तच्छिष्याः प्राभाकराः । अतएव सार्त्तभट्टाचार्य्येण प्राभाकरैरभिहितमित्युक्तम् । उत्तरमीमांसासूत्रकर्त्ता वेदव्यासः । तस्य भाष्यकर्त्ता शङ्कराचार्य्यः । स च अद्वैतवादी । रामानुजः विशिष्टाद्वैतवादी । माध्वः द्वैतवादी च ॥ (यथा, भक्तिरसामृतसिन्धौ । १ । १ । ३ ।
"मीमांसको वडवाग्नेः कठिनामपि कुण्ठयन्नसौ जिह्वाम् ।")

मीमांसा, स्त्री, (मानविचारे + "मान् वधदान् शानुभ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ।"३।१।६। इति सन् । अः टाप् । अभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च ।) षड्दर्शनान्तर्गतदर्शनशास्त्रविशेषः । तत्पर्य्यायः । विचारणा २ । इति हेमचन्द्रः ।२।१६५॥ अस्या अध्याया विंशतिः । तत्र पूर्व्वमीमांसा द्वादशाध्यायात्मिका जैमिनिप्रणीता यज्ञादिकर्म्मकाण्डनिरूपिका । अस्या अन्तर्गतानि लोकव्यवहारनियमार्थं मनुयाज्ञवल्क्यादिभिः बहूनि धर्म्मशास्त्राणि कृतानि । तथोत्तरमीमांसा चतुरध्यायात्मिका वेदव्यासप्रणीता ब्रह्मनिरूपिका । अस्या नाम वेदान्तः । अपराध्यायचतुष्टयं सङ्कर्षणप्रणीतं उपासनाकाण्डं षड्दर्शनवहिर्भूतम् ॥ * ॥ प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता द्वादश पदार्थाः क्रमात् द्वादशानामध्यायानां विषयाः । प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादादिरूपं धर्म्मे प्रमाणं निरूपितम् । १ । द्वितीये यागदानादिकर्म्मभेदः । २ । तृतीये प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासार्थकत्वेन तच्छेषत्वम् । ३ । चतुर्थे गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्त्या अनुष्ठानं न तु क्रत्वर्थत्वप्रयुक्त्येत्येवमादयः । ४ । पञ्चमे क्रमनियतिविधेयत्वादयः । ५ । षष्ठे कर्त्तुरधिकारो नान्धादेरित्यादयः । ६ । सप्तमे समानमितरच्छ्येनेन इत्यादि प्रत्यक्षवचनेनातिदेशोऽस्यादिनामशानुमितवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः ।७। अष्टमे सौर्य्यं चरुं निर्व्वपेदित्यत्र निर्व्वापस्तद्धितेन देवतानिर्द्देशः एकदेवतत्त्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादिना लिङ्गेनाग्नेयपुरोडाशेतिकर्त्तव्यतानान्यस्येत्येवमादिविशेषातिदेशः । ८ । नवमे प्रकृतावग्नये जुष्टं निर्व्वपामीति पठिते मन्त्रे विकृतौ सौर्य्यचरावग्निपदपरित्यागेन सूर्य्यपदप्रक्षेपेण सूर्य्याय जुष्टं निर्व्वपामीत्येवमादिरूहः । ९ । दशमे कृष्णलेषु चोदकप्राप्तस्यावघातस्य वितुषीकरणासम्भवेन लोप इत्येवमादिर्व्वाधः । १० । एकादशे बहूनामाग्नेयादीनां प्रधानानां सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकार इत्यादि तन्त्रम् । ११ । द्वादशे प्रधानस्य पशोरुपकाराय अनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन पश्वङ्गपुरोडाशेऽप्युपकार इत्यादिप्रसङ्गः । १२ ॥ (एतदध्यायप्रतिपाद्यार्थानां विवरणं यथा,—

'प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे विधिरूपं मानमीरितम् । द्वितीयेऽर्थवादरूपम् अर्थवादो मन्त्रस्याप्युपलक्षकः । तृतीये स्मृतिरूपम् । स्मृतिराचारमप्युपलक्षयति । चतुर्थे उद्भिच्चित्रादिनामरूपम् । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे आख्यातमेवापूर्व्वबोधकम् । अपूर्व्वसद्भाव इत्यादिकः कर्म्मभेदचिन्तोपयुक्त उपोद्घातो वर्णितः । द्वितीये धातुभेदपुनरुक्त्यादिभिः कर्म्मभेदः । तृतीये रथन्तरादीनां कर्म्मभेदप्रामाण्यापवादः । चतुर्थे नित्यकाम्ययोः प्रयोगयोर्भेदः ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां श्रुतिलिङ्गादीनां मध्ये श्रुतिर्विचारिता । द्वितीये लिङ्गम् । तृतीये वाक्यप्रकरणादि । चतुर्थे निवीतोपवीतादिष्वर्थवादत्वविधित्वादिनिर्णयहेतुः श्रुत्यादेः परस्परविरोधसद्भावः । पञ्चमे प्रतिपत्तिकर्म्माणि । षष्ठेऽनारभ्याधीतानि । सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि । अष्टमे याजमानानि ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानभूतामिक्षादध्यानयनस्य प्रयोजिकेत्यादि प्रधानप्रयोक्तृत्वं विचारितम् । द्वितीये त्वप्रधानं वत्सापकरणं शाखाच्छेदे प्रयोजकमित्याद्यप्रधानप्रयोक्तृत्वम् । तृतीये जुहूपर्णमयीत्वादेरपापश्लोकश्रवणादिफलभावाभावचिन्ता । चतुर्थे राजसूयगतजघन्याङ्गाक्षद्यूतादिचिन्ता ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुत्यर्थपाठादिभिः क्रमो निरूपितः । द्वितीये वाजपेयगतेषु सप्तदशसु पशुष्वेकैकधर्म्मसमापनमित्यादिक्रमविशेषः । तृतीये पञ्चप्रयाजादीनामावर्त्तनेनैकादशत्वमित्यादिर्वृद्धिः । अदाभ्यग्रहचितिकर्णयोरनारुत्तिरित्यादि वृद्ध्यभावः । चतुर्थे क्रमनियामकानां श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रबलदुर्ब्बलभावः ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्म्माधिकारः । कर्त्तुरन्धादेर्नास्ति क्रिया अस्ति । योऽस्ति स च पत्न्या सहेत्येवमादिनाधिकारी निरूपितः । द्वितीये सत्राधिकारिणां प्रत्येकं कृत्स्नं फलम् । दर्शपौर्णमासयोः कर्त्तव्यनियमः काम्यकर्म्मसमापनीयमित्येवमाद्योऽधिकारिधर्म्मा उक्ताः । तृतीये द्रव्यस्य प्रतिनिधिरस्ति । देवादीनामग्न्यादीनामधिकारिणाञ्च स नास्तीत्यादिनिरूपणम् । चतुर्थे पदार्थलोपनं विचारितम् । अवत्तनाशे सत्याज्येन यजेत् । इडाद्यर्धनाशे सति शेषाद्ग्राह्यमित्यादिकम् । पञ्चमे कालापराधेन चन्द्रोदये सत्यभ्युदयेष्टिः प्रायश्चित्तम् । ज्योतिष्टोमस्यैकादशदीक्षाः । द्वादशाहस्य द्वादशदीक्षा इत्यादि निरूपितम् । षष्ठे सत्राधिकारिणस्तुल्यकल्पा एव सत्रं विप्रस्यैवेत्येवमादिकं चिन्तितम् । सप्तमे पित्रादिकं न देयम् । महाभूमिर्न देयेत्येवमादिर्देयविचारः । अष्टमे लौकिकाग्नावुपनयनहोमः । स्थपतीष्टिस्तथैवेत्येवमाद्यग्निविचारः कृतः ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे समानमितरच्छ्येनेनेत्यादिप्रत्यक्षवचनातिदेशः । द्वितीये पूर्व्वोक्तातिदेशस्य शेषो निचारितः । तृतीयेऽग्निहोत्रनाम्नातिदेशः । चतुर्थे निर्व्वापौषधद्रव्यादिलिङ्गातिदेशः ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे स्पष्टेन लिङ्गेनातिदेशविशेषः । तद्यथा सौर्य्यचरावतिदेशकानि निर्व्वापस्तद्धितेन देवतानिर्द्देश एकदेवतात्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादीनि स्पष्टान्याग्नेयलिङ्गानि । द्वितीये त्वस्पष्टैर्लिङ्गैरतिदेशः । तद्यथा वाजिने हविःसामान्येन लिङ्गेन पयोविधयन्तोऽतिदिश्यते तत्र लिङ्गमस्पष्टम् । शैघ्र्यं तद्वद्घ्रानुमादनात् । तृतीये प्रबलेन लिङ्गेनातिदेशः । तद्यथा । अभिचारिकेष्टावामावैष्णवसारस्वतवार्हस्पत्येषु हविःषु त्रित्वेन लिङ्गेन यथाक्रममाग्नेयादिविधयन्ते प्राप्ते द्विदेवत्वत्वेन लिङ्गेन प्रथम आग्नावैष्णवे तृतीयस्याग्नीषोमीयस्य विधयन्तोऽतिदिष्टः । प्रबलञ्च द्विदेवत्यत्वम् । शब्दोच्चारणमात्रेण सहसा प्रतिभासात् । क्रमस्तु विलम्बितप्रतीत्या दुर्ब्बलः । चतुर्थे दर्व्विहोमेष्वतिदेशोऽपोद्यते ।

नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे उपोद्घातपूर्व्वकऊहविचारप्रारम्भः । तत्र प्रयाजादयो धर्म्मा अपूर्व्वप्रयुक्ताः । अवघातमन्त्रादिष्वविवक्षितं व्रीह्यपनादिस्वरूपं साधनविशेषत्वमात्रं विवक्षितमित्यादिरूपोपोद्घातः । 'सविच्चग्निपूषशब्दानां विकृतिषु नास्त्यूहः । अग्निशब्दस्यास्त्यूह इत्यादि ऊहविचारारम्भः । द्वितीये सपरिकरः सामोहः । तृतीये मन्त्रोहः । चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गापतितो विचारः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधहेतुर्द्वारलोपो निरूपितः । तद्यथा स्वयं कृता वेदिर्भवतीत्यत्र वेदिनिष्पादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन निष्पादकानामुद्धननादीनां बाधः । कृष्णलेषु वितुषीकरणरूपस्य द्वारस्य लोपेनावघातस्य बाधः । द्वितीये संक्षेपेणोक्तस्य द्वारलोपस्य बहुभिरुदाहरणैर्व्विस्तारः । तृतीये बाधकारणं कार्य्यैकत्वम् । तद्यथा प्रकृतौ गवाश्वादिदक्षिणायाः ऋत्विक्परिक्रयः कार्य्यम् । तथा विकृतिरूपे भूणाग्निहोत्रादे धेनुरूपाया दक्षिणायास्तदेव कार्य्यम् । ततो धेन्वा गवाश्वादिदक्षिणाविकृतौ चोदकप्राप्ता बाध्यते । चतुर्थे नक्षत्रेष्टिविहिता उपहोमाश्चोदकप्राप्तैर्नारिष्टहोमैः सह समुच्चीयन्ते इत्यादिः समुच्चयः । पञ्चमे षोडशिग्रहः प्रकृतिगामी । स चाग्रयण-

पात्नादेव ग्रहीतव्य इत्यादिनाथप्रसङ्गागतो ग्रहादिविचारः । षष्ठे सामत्वे गेयमित्यादिबोधप्रसङ्गागत सामविचारः । सप्तमे पञ्चद्विषु हविर्भेदः । अश्वमेधीयमपूर्व्वकर्म्मेत्यादिबाधप्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः । अष्टमेऽनुयाजेष्वतिपत्युदासो न सोम इत्यर्थवादो नातिरात्र इति प्रतिषेध इत्यादिनाधोपयुक्तो नञर्थविचारः ।

एकादशाध्यायस्य प्रथमे पादे तन्त्रस्योपोद्घातो वर्णितः । द्वितीये तन्त्रावापौ सङ्क्षेपेणोक्तौ । तृतीये तन्त्रमुदाहरणबाहुल्येन प्रपञ्चितम् । चतुर्थे तथैवावापः प्रपञ्चितः ।

द्वादशाध्यायस्य प्रथमे पादे पशुधर्म्माणां पशुपुरोडाशे प्रसङ्गः । सौमिकवेदरुत्तरकालीनकर्म्मसु प्रसङ्ग इत्यादि विचारः । द्वितीये सवनीयपशोस्तन्त्रित्वम् । न तु सवनीयपुरोडाशानाम् । विकृतिस्तन्त्रिणी न प्रकृतिः । अन्वारम्भणीया विकृतिष्वपि स्यात् । न तु प्रकृताविवेत्यादिविचारः । तृतीये त्वङ्गानां समुच्चयः । आधारगतानामङ्गत्वसम्मतत्वादीनां समुच्चय इत्यादिकं प्राधान्येन । यवव्रीह्योर्विकल्प इत्यादिकं समुच्चयापवादत्वेनोभयं चिन्तितम् । चतुर्थे चैन्द्रावार्हस्पत्ययाज्यानुवाक्यायुगलयोर्विकल्प इत्यादिकं प्राधान्येन । याज्यानुवाक्ययोः समुच्चय इत्यादिकं विकल्पापवादत्वेनोभयं चिन्तितम् । तदेवं द्वादशाध्यायगतेषु षष्टिसङ्ख्यकेषु पादेषु प्रतिपाद्या अर्थाः सङ्गृहीताः । इत्यधिकरणमाला ॥ उत्तरमीमांसाध्यायपादप्रतिपाद्यार्था यथा,—

'शास्त्रं ब्रह्मविचाराख्यमध्यायाः स्युश्चतुर्व्विधाः ।
समन्वयाविरोधौ द्वौ साधनञ्च फलन्तथा ॥
समन्वये स्पष्टलिङ्गमस्पष्टत्वे ह्युपास्यगम् ।
ज्ञेयगं पञ्चमाश्च चिन्त्यं पादेष्वनुक्रमात् ॥
द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधोऽन्यदुष्टता ।
भूतभोक्तृश्रुते लिङ्गश्रुतेरप्यविरुद्धता ॥
तृतीये विरतिस्तत्त्वंपदार्थपरिशोधनम् ।
गुणोपसंहृतिर्ज्ञानेऽबहिरङ्गादि साधनम् ॥
चतुर्थे जीवतो मुक्तिरुत्क्रान्तिर्गतिरुत्तरा ।
ब्रह्मप्राप्तिब्रह्मलोकाविति पादार्थसंग्रहः ॥'

इति न्यायाधिकरणमाला ॥ मीमांसाद्वयमतसंग्रहो यथा,—

अथ मैमांसकम् ।

'मीमांसको द्विधा कर्म्मब्रह्ममीमांसकः स्मृतः ।
वेदान्ती मनुते ब्रह्म कर्म्म भट्टप्रभाकरौ ॥
प्रत्यक्षमनुमानञ्च शब्दश्चोपमया सह ।
अर्थापत्तिरभावश्च भट्टानां षट्प्रमाणकाः ॥
प्रभाकरमते पञ्चैतान्यभावस्य वर्ज्जनात् ।
अद्वैतवादिनो वेदान्ती प्रमाणानि यथातथा ॥
सर्व्वमेतदिदं ब्रह्म वेदान्तेऽद्वैतवादिनाम् ।
आत्मन्येव लयो मुक्तिर्वेदान्तिकमते मता ॥
अकृत्रिमा सपटकर्म्मा मन्त्राभिधिरर्च्चकः ।
ब्रह्मसूत्री द्विजो भट्टो गृहस्थाश्रमसंस्थितः ॥
भगवन्नामधेयास्तु द्विधा वेदान्तदर्शने ।
त्रिदण्डभृच्चयज्ञोपवीता ब्रह्मवादिनः ॥
चत्वारो भगवद्भेदाः कुटीचरबहूदकौ ।
हंसः परमहंसश्चाधिकोऽमीषु परः परः ॥"

इति जिनदत्तकृतविवेकविलासः । सर्व्वदर्शनसंग्रहधृत जैमिनिमतसंग्रहो यथा । अथातो धर्म्मजिज्ञासा इति प्रथमाधिकरणसूत्रम् । तत्राधिकरणं पञ्चावयवमाचक्षते परीक्षकाः । अस्मिन् सूत्रे स्वाध्यायोऽध्येतव्य इतिश्रुतिवाक्यमाश्रित्य विषयसंशयपूर्व्वपक्षसिद्धान्तनिर्णयरूपपञ्चाङ्गात्मकाधिकरणेन मीमांसाशास्त्रारम्भस्यावश्यकता प्रदर्शिता । मीमांसा हि वेदविचारशास्त्रं तदारम्भो निश्चयो जनः स्वाध्यायोऽध्येतव्य इतिश्रुत्या वेदाध्ययनं विहितं तत्र विश्वजिन्न्यायात् स्वर्गरूपफलमन्तरेणग्रहणमात्रेणापि सम्भवति न तत्रार्थबोधापेक्षाप्यस्ति अतश्च वेदार्थबोधापेक्षया तदधीनाया विचारणाया अपि अनावश्यकत्वात् अथवा यागादिकर्म्मावबोधाय स्वाध्यायोऽध्येतव्य तस्य चार्थबोधरूपं दृष्टमेवफलं ततश्च दृष्टार्थत्वेन तस्य वैधत्वाभावात् वेदार्थविचारस्यापि तदेकप्रयोजनस्य वैधत्वं नास्तीति तद्विचारशास्त्रमनारम्भणीयम् । स्वाध्यायाध्ययनानन्तरं विचारशास्त्रेऽध्येतव्यतया स्नीतते वेदमधीत्य स्नायादितिविधिबोधितवेदाध्ययनसमावर्त्तनयोरानन्तर्य्यं बाध्येत तस्मान्न विचारशास्त्रमारम्भणीयमितिपूर्व्वपक्षसुज्ञाश अध्ययनस्य दृष्टफलकत्वेपि चाध्येतव्य इत्यत्र तव्यप्रत्ययेन भावनाप्रतिपादनात् अर्थबोधस्य तत्र भाव्यत्वेनान्वयादध्ययनविधेरवघातादिविधिवन्नियमापूर्व्वार्थत्वं । तथाच यथा दर्शपौर्णमासजन्यं परमापूर्व्वमवघातादिजन्यमवान्तरापूर्व्वं कल्पयति तथा समस्तक्रतुजन्यमपूर्व्वजातं क्रतुज्ञानसाधनाध्ययननियमजन्यमपूर्व्वं कल्पयिष्यति । अन्यथा अध्ययनविधेर्वैफल्यं स्यात् । अर्थबोधरूपदृष्टफलस्य सम्भवे विश्वजिन्न्यायान्न स्वर्गफलकल्पना इति सिद्धान्तितम् । यथा यागे नखविदलनादिनापि वितुषीकरणसम्भवे अवघातविधिना अवघातो नियम्यते तथा अध्ययनविधिना अध्ययनं नियम्यते । तथाच अध्ययनेन च वेदार्थे परिज्ञाते तत्र संशये तन्निर्णयार्थं विचारशास्त्रमवश्यमपेक्षितमिति विचारशास्त्रमारम्भणीयमेवेति प्रथमाधिकरणनिष्कर्षः एवंरीत्या अधिकरणसहस्रात्मकं कर्म्ममीमांसाशास्त्रं जैमिनिना प्रणीतम् । अस्मिन् शास्त्रे वेदस्यापौरुषेयत्वम् । वर्णानां ककारादीनां नित्यत्वं तत्र सोऽयं क इत्यादिप्रत्यभिज्ञैव प्रमाणं कस्तु त्वादभिघात एव तदभिव्यञ्जकः । ततश्च वेदस्यापौरुषेयतया निरस्तसमस्तशङ्काकलङ्काङ्कुरत्वेन स्वतःसिद्धं धर्म्मे प्रामाण्यमिति सुस्थितम् ।

प्रमाज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्यम् । विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति तदतिरिक्तहेत्वजन्यत्वं प्रमायाः स्वतस्त्वमिति ॥

मीरः, पुं, (मिन्वन्ति प्रक्षिपन्ति नद्यो जलान्यत्रेति । मिञ् + "शुसिचिमिञां दीर्घश्च ।" उणा० २ । २५ । इति क्रन् दीर्घत्वञ्च ।) समुद्रः । इत्युणादिकोषः ॥ पर्व्वतैकदेशः । सीमा । पानीयम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

मील, ऋ निमेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) ऋ अमिमीलत् अमीमिलत् । मीलति चक्षुः पक्ष्मभिरावृतं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मीलं, क्ली (मीलतीति । मील + क ।) वनम् । इति कश्चित् ॥

मीलनं, क्ली, पक्ष्मभिरावरणम् । मीलधातोर्भावे अनट् (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मीलितं, त्रि (मील + क्त ।) अप्रफुल्लम् । तत्पर्य्यायः । सङ्कुचितम् २ निद्राणम् ३ मुद्रितम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (अलङ्कारविशेषः । यथा साहित्यदर्पणे । १० । ११५ ।

("मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित्तुल्यलक्ष्मणा ।")

मीव, पीवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) मीवति । पीवः स्थूलीभावः । इति दुर्गादासः ॥

मीवरः, त्रि (मीनाति हिनस्तीति । मीञ् + 'छित्वरच्छत्वरधीवरपीवरमीवरति ।" उणा० ३ । १ । इति ष्वरच् निपातितश्च । अन्यो ज्ज्वलेन तु माधातोः ष्वरच् निपातितश्चेत्युक्तम् ।) हिंस्रः । इत्युणादिकोषः ॥ (मीयते ऽति, मा + ष्वरच् । निपातितः ।) सेनानीः । पूज्यः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

मीवा, स्त्री (मीनाति हिनस्तीति । मी + 'शेवायह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः ।' उणा० १ । १५४ । इति वन् निपात्यते च ।) उदरकृमिः । इत्युणादिकोषः ॥ वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ शीकरः । सारः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

मु, पुं, (मव + बाहुलकात् डुन् । टिलोपश्च ।) बन्धनम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥ महेशः । इति शब्दचन्द्रः ॥

मुकन्दकः, पुं, पलाण्डुः । केचित्तु मुकन्दकस्थाने सुकन्दक इति पठित्वा अवनानां सुष्ठु वर्णं प्रायेण कन्दति व्याकरयति कदि आह्वाने रोदने च णक पृषोदरादित्वात् इत्युक सुकन्दक इति व्याचक्षते । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मुकु, पुं (मुच + बाहुलकात् कु । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) मुक्तिः । यथा —

"मुकुर्मुक्तौ महेशे मः कुः पृथिव्यामथाभवे ।"
इति दुर्गादासधृतशब्दचन्द्रः ॥

मुकुटं, क्ली, (मङ्कते मण्डयति । मकि + उटन् नलोपश्चेति स्वामी ।) स्वनामख्यातशिरोभूषणम् । तत्पर्य्यायः । किरीटम् २ । इत्यमरः ,

२ । ६ । १०२ ॥ मौलिः ३ कोटीरम् ४ उष्णीषम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ३।३१४ ॥ मकुटम् ६ मौलीकः ७ शेखरम् ८ अवतंसः ९ वतंसः १० उत्तंसः ११ उष्णीषकम् १२ कोटीरकम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । ८६ । ७१ ।
"मुकुटश्चामलस्तस्य काञ्चनो वज्रभूषितः ।"
तथा च महाभारते । १ । ३० । ३८ ।
"रजांसि मुकुटान्येषां मुत्थितानि व्यधर्षयन् ।"
टाप् । स्त्री, मातृगणविशेषः । यथात्रैव । ९ । ४६ । २३ ।
"कालेहिका वामनिका मुकुटा चैव भारत ।")

मुकुटी, स्त्री, अङ्गुलिमोटनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

मुकुन्दः, पुं, विष्णुः । तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
"मुकुमव्ययमान्तञ्च निर्व्वाणमोक्षवाचकम् ।
तद्ददाति च यो देवो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः ॥
मुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदसम्मतम् ।
यस्तद्ददाति विप्रेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११०अध्यायः ॥
निधिविशेषः । (यथा, मार्कण्डेये । ६८ । ५ ।
"यत्र पद्ममहापद्मौ तथा मकरकच्छपौ ।
मुकुन्दो नन्दकश्चैव नीलः शङ्खोऽष्टमो निधिः ॥"
अस्य गुणादिकं निधिशब्दे उक्तम् ।) रत्नभेदः । कुन्दुरुः । इति मेदिनी । दे, ३८ ॥ (यथा च पर्य्यायः ।
"कुन्दुरुस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पारदः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२६ ॥

मुकुन्दकः, पुं, पलाण्डुः । केचित्तु सुकन्दकस्थाने मुकुन्दक इति पठित्वा जवनानां मुदं कन्दतीति पृषोदरादित्वात् दलुक् कन्देरत उच्चेति व्याचक्षते । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
"विशीर्षो वन भूयिष्ठं वरुकः ससुकुन्दकः ।")
षष्टिकव्रीहिः । यथा, भावप्रकाशे ।
"षष्टिकः शतपुष्पश्च प्रमोदकमुकुन्दकौ ।
महाषष्टिक इत्याद्याः षष्टिकाः समुदाहृताः ॥"

मुकुन्दुः, पुं, (मोचयति विषयान्तरात् रोगमिति । अन्तर्भूतण्यर्थे मुच् + कः । न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् । तं उन्दत्यार्द्रीकरोतीति । उन्द + उण् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कुन्दुरुः । इत्यमरटीकायां मथुरानाथः ॥

मुकुम्, य, निर्व्वाणम् । भक्तिरसः । प्रेम । यथा,
"मुकुमव्ययमान्तञ्च निर्व्वाणमोक्षवाचकम् ।
तद्ददाति च यो देवो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः ॥
मुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदसम्मतम् ।
यस्तद्ददाति विप्रेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अः ॥

मुकुरः, पुं, (मक + "मकुरदर्दुरौ ।" उणा० १।४१ । इत्यच । बाहुलकादकारस्थाने उकारः इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेः उरच् ।) दर्पणः । (यथा नैषधे । ४।५९ ।
"कुरु करे गुरुमेकमयोघनं
बहिरितो मुकुरञ्च कुरुष्व मे ॥")

वकुलद्रुमः । कुलालदण्डः । इति मेदिनी । रे, २०३ ॥ मल्लिकापुष्पवृक्षः । इति विश्वः ॥ (यथा,
"मुकुरकुसुमभङ्गानातपत्रं ध्वजं वा
दधिफलमथ नौकामन्नताम्बूलवस्त्रम्
कमलकलशशङ्खं भूषणं काञ्चनं वा
भवति सकलसिद्ध्यै श्रेयसे रोगिणाञ्च ॥"
इति हारीते द्वितीयस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
कुलत्थः । इति शब्दरत्नावली ॥ कोरकः । इति हेमचन्द्रः ॥

मुकुलः, पुं, क्ली, (मुञ्चति कलिकात्वम् । मुच् + घुलक् । इति भरतः ॥ मुचेरलः । कलमुलखेति कल्पे अकारस्येति मुकुल इति रायः ।) ईषद्विकसितकलिका । तत्पर्य्यायः । कुड्मलः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥ (यथा, रघौ ।९।३१ ।
"उपहितं शिशिरापगमश्रिया
मुकुलजालमशोभत किंशुके ।")
मकुलः ३ पौटकोरकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ शरीरम् । आत्मा । इति धरणिः ॥ (राजपुरुषविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।६।२५३ ।
"इत्थं लक्ष्मणया राज्ञी तत्पश्चाज्ज्येष्ठहीदृशा ।
यशोधरं शुभधरं मुकुलञ्च सवान्धवम् ॥")

मुकुष्टः, पुं, वनमुद्गः । तत्पर्य्यायः । मपष्टः २ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । ग्राहित्वम् । कफपित्तज्वरनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

मुकुष्टकः, पुं, (मुकुं खकति प्रतिहन्ति । खक + अच् पृषोदरादित्वात् साधुः ।) वनमुद्गः । मुगानी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मयष्टकः २ । इत्यमरः ।२।९।१७ ॥ मुकुष्ठः ३ मयष्ठः ४ । इति श्रीधरः ॥ मपष्टकः ५ । इत्यन्ये । इति भरतः ॥ मुद्गष्टकः ६ मकुष्टकः ७ मयुष्टकः ८ । इति टीकान्तरम् ॥ (तथास्य विषयः ॥
"विदलान्नानि वक्ष्यामि शृणु पुत्त्र ! यथाक्रमम् ।
यवगोधूमचणका माषामुद्गाढ़की तथा ॥
मुकुष्टकाः कुलत्थाश्च मसूरास्त्रिपुटास्तथा ।
निष्पावकाः कलायाद्या विदलान्नानि कीर्त्तयेत् ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥
मुद्गान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समुकुष्टकान् ।
आहारकाले यूषार्थे ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

मुकूलकः, पुं, (मुच् + बाहुलकादूलच् पृषोदरादित्वात् कुत्वम् । ततः संज्ञायां कन् ।) दन्तिवृक्षः । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥ (तथास्य पर्य्यायः ॥
"चित्रा दन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा मुकूलकः ।
दाघायनी विशल्या च तथोदुम्बरपर्ण्यपि ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"दन्त्युदुम्बरपर्णी स्यान्निकुम्भोऽथ मुकूलकः ।
द्रवन्ती नामतश्चित्रान्यग्रोधा मूषिकाह्वया ॥"
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)

मुक्तः, त्रि, (मुच् + क्तः ।) प्राप्तमोक्षः । मोचितः । इति मेदिनी । ते, ४४ ॥ नन्दितः । इति शब्दरत्नावली ॥ (नृपविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ७ । १६३५ ।
"सुदर्शकष्टल्यस्य जैलकाख्यस्य तत्पणम् ।
मुक्तो नामान्तिकं प्राप्तो नृपतेराप्ततामगात् ॥"
ऋषिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १०० । ३१ ।
"अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च शुचिर्मुक्तोऽथ माधवः ।
शुक्रोऽजितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षयः स्मृताः ॥")

मुक्तकं, क्ली, (मुच्यते स्मेति । मुच् + क्तः । संज्ञायां कन् ।) क्षेपणीयास्त्रम् । इति केचित् ॥ (काव्यविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । २६५ ।
"वृत्तगन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च ॥")

मुक्तकञ्चुकः, पुं, (कञ्चुक इव कञ्चुकः मुक्तः कञ्चुको येन ।) अचिरत्यक्तत्वक्सर्पः । तत्पर्य्यायः । निर्मुक्तः २ । इत्यमरः । १ । ८ । ६ । उज्झितकञ्चुके, त्रि ॥

मुक्तचक्षुः, [स्] पुं, (मुक्तं सर्व्वतः क्षिप्तं चक्षुर्येन ।) सिंहः । इति शब्दमाला ॥ मुक्तनेत्रे, त्रि ॥

मुक्तरसा, स्त्री, (मुक्तः रसो यस्याः ।) रास्ना । इति रत्नमाला ॥ (विवरणमस्या रास्नाशब्दे ज्ञातव्यम् ।) त्यक्तरसे, त्रि ॥

मुक्ता, स्त्री, (मुच्यते स्म । मोच्यते निःसार्य्यते इति वा । मुच् + क्तः । टाप् ।) रास्ना । इति रत्नमाला ॥ रत्नविशेषः । मोती इति हिन्दीभाषा । अस्या अधिष्ठात्री देवता चन्द्रः । इति ज्योतिषम् ॥ तत्पर्य्यायः । मौक्तिकम् २ । इत्यमरः । २ । ९ । ९३ ॥ सौम्या ३ शौक्तिकेयम् ४ तारम् ५ तारा ६ भौतिकम् ७ तौतिकम् ८ अम्भःसारम् ९ शीतलम् १० नीरजम् ११ नक्षत्रम् १२ इन्दुरत्नम् १३ लक्ष्मीः १४ मुक्ताफलम् १५ बिन्दुफलम् १६ मुक्तिका १७ मौक्तिकम् १८ शुक्तिमणिः १९ शशिप्रभम् २० स्वच्छम् २१ हिमम् २२ हिमवलम् २३ सुधांशुभम् २४ सुधांशुरत्नम् २५ । लक्ष्मीस्थाने लक्ष्मं शशिप्रभस्थाने शशिप्रियं हिमवलस्थाने हैमवतं सुधांशुभस्थाने भूरुहं इति च पाठः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शौक्तिकम् २६ । इति भावप्रकाशः ॥ शुक्तिबीजम् २७ हारी २८ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुवलम् २९ । इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः । सारकत्वम् । शीतलत्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । लेखनत्वम् । चक्षुष्यत्वञ्च । तद्धारणगुणः । पापालक्ष्मीविनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ बलम् । वलपुष्टिदत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अपि च ।
"मौक्तिकञ्च मधुरं सुशीतलं
दृष्टिरोगशमनं विषापहम् ।
राजयक्ष्मपरिकोपनाशनं
क्षीणवीर्य्यबलपुष्टिवर्द्धनम् ॥"
अस्या लक्षणं यथा,—
"नक्षत्राभं सुवृत्तमत्यन्तमुक्तं
स्निग्धं स्थूलं निर्म्मलं निर्व्रणञ्च ।

न्यस्तं धत्ते गौरवं यत्तुलायां
सन्निमीत्य मौक्तिकं सौख्यदायि ॥"
अस्य दोषलक्षणं यथा,—
'यद्विच्छायं मौक्तिकं चाङ्गकायं
शुक्तिस्पर्शं रक्ततां चाभिधत्ते ।
मत्स्याक्षं स्फुलसुक्तावनम्र
नैतद्धार्य्यं धीमता दोषदायि ॥'
अष्टधा मौक्तिकं यथा —
"मातङ्गोरगमीनपोत्रिशिरसस्त्वक्सारशङ्खाम्बुभृ-
च्छुक्तीनासुदराच्च मौक्तिकमणिः स्पष्टं भवत्यष्टधा ॥'
मौक्तिकविशेषो यथा,—
'छायापाटलनीलपीतधवलास्तच्चापि सामान्यत-
स्तासां बहुशो न सन्ति रिति चेन्मौक्तिकं
तूल्यताम् ॥'*॥
मौक्तिकपरीक्षा यथा,—
'लवणक्षारक्षोदिते पात्रेऽजगोमूत्रपूरिते
क्षिप्तम् ।
मर्द्दितमपि शालीतुषैर्यदविकृतं तन्मौक्तिकं
जात्यम् ॥'
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
तदुत्पत्तिस्थानानि यथा,—
'शङ्खो गजश्च क्रोडश्च फणी मत्स्यश्च दर्दुरः ।
वेणुरेते समाख्यातास्तज्ज्ञैर्मौक्तिकयोनयः ॥'
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अथ प्रकारान्तरमुक्तापरीक्षा ।
"द्विपेन्द्रजीमूतवराहशङ्ख-
मत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि ।
मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके
तेषान्तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि ।
तेषान्तु शुक्त्युद्भवमेव तथ्यं
प्रभावयन्त्यानि वदन्ति तज्ज्ञाः ।
मतङ्गजा ये तु विशुद्धवंश्या-
स्ते मौक्तिकानां प्रभवाः प्रदिष्टाः ॥
उत्पद्यते मौक्तिकमेषु वृत्त-
मापीतवर्णं प्रभया विहीनम् ॥
षष्ठे गजपरीक्षायां गजजातिश्चतुर्व्विधा ।
मौक्तिकं तेषु जातं हि चतुर्व्विधमुदीर्यते ॥
ब्राह्मं पीतशुक्लन्तु क्षत्रियं पीतरक्तकम् ।
पीतश्यामन्तु वैश्यं स्यात् शूद्रं स्यात् पीत-
नीलकम् ॥
काम्बोजकुम्भसम्भूतं धात्रीफलनिभं गुरु ।
अतिपञ्जरपच्छायं मौक्तिकं मन्ददीधिति ॥
धाराधरेषु जायेत मौक्तिकं जलबिन्दुभिः ।
दुर्लभं तन्मनुष्याणां दैवैस्तत् ह्रियतेऽम्बरात् ॥
कुक्कुटाण्डसमं वृत्तं मौक्तिकं निविडं गुरु ।
चपलं भानुसङ्काशं दयोग्यममानुषम् ॥'*॥
तथाहि गारुडे ।
"नाप्नोति मेघप्रभवं धरित्रीं
वियद्गतं तद्विबुधा हरन्ति ।
आर्द्धे प्रभाभाःसनदिग्विभाग-
मादित्यवद् दुर्विभाव्यबिम्बम् ॥
तेजस्तिरस्कृत्य हुताशनेन्दु-
नक्षत्रताराग्रहसम्भवञ्च ।
दिवा यथा दीप्तिकरस्तथैव
तमोऽवगाढास्वपि तन्निशासु ॥
विचित्ररत्नद्युतिचारुतोय-
चतुःसमुद्रा भवनाभिरामा ।
मूल्यं न वा स्यादिति निश्चयो मे
कृत्स्ना मही तस्य सुवर्णपूर्णा ॥
हीनोऽपि यस्तल्लभते कथञ्चित्
विपाकयोगान्महतः शुभस्य ।
सपत्नहीनं पृथिवीं समग्रां
भुनक्ति तत्तिष्ठति यावदेव ॥
न केवलं तच्छुभकृन्नृपस्य
भाग्यैः प्रजानामपि जन्म तस्य ।
तद्योजनानां परितः शतस्य
सर्व्वाननर्थान् विमुखीकरोति ॥
जलज्योतिर्म्मरुज्जानां मेघानां त्रिविधं भवेत् ।
जलाधिकेऽधिकं स्वच्छं कोमलं गुरु कान्ति-
मत् ॥
ज्योतिषं कान्तिमद्वृत्तं दुर्न्निरीक्ष्यं रविप्रभम् ।
कान्तिमत् कोमलं वृत्तं मारुतं विमलं लघु ॥
वराहदंष्ट्राप्रभवं वरिष्ठं
तस्यैव दंष्ट्राङ्कुरतुल्यवर्णम् ।
क्वचित् कथञ्चित् स भुवः प्रदेशे
प्रजायते शूकरवद्दरिष्ठ ॥
ब्रह्मादिजातिभेदेन वराहोऽपि चतुर्व्विधः ।
तेषु जाता भवेन्मुक्ता समासेन चतुर्व्विधा ॥
ब्राह्मणं शुक्लवर्णन्तु शूद्रमन्त्योऽस्य लप्यते ।
क्षत्रियं शुक्लरक्तन्तु स्पर्शे कर्कश एव च ॥
वैश्यं स्यात् शुक्लपीतन्तु कोमलं कोलसन्निभम् ।
शूद्रं स्याच्छुक्लनीलन्तु कर्कशं श्याममेव च ॥'
तथा च ।
"कोलजं कोलसदृशं तद्दंष्ट्रासदृशच्छवि ।
अलभ्यं मनुजै रम्यं मौक्तिकं पुण्यवर्ज्जितैः ॥*॥
ये कम्बवः शार्ङ्गधरस्य मर्त्ये
पीतस्य शङ्खप्रवरस्य गोत्रे ।
स्यान्मौक्तिकानामिह तेषु जन्म
तन्नाम च सम्प्रति कीर्त्तयामः ॥
स्वयोनिमध्यच्छविशुभ्रवर्णं
शङ्खाद्बृहत्कोलफलप्रमाणम् ।
तथा च ।
वर्षोपलसमं दीप्तं प्राच्यजम्बुकुलोद्भवम् ।
कपोताण्डप्रमाणं सद्रतिकान्ति मनोहरम् ॥*॥
विशेषो यथा,—
'अन्धिम्यादिकनद्यं ये जाताः कम्बवः शुभाः ।
मौक्तिकं तेषु जातं हि सप्तविंशतिभेदभाक् ॥
शुक्लाशुक्ला पीतरक्ता नीलालोहितपिञ्जराः ।
आकर्बुरा पाटलाश्च नववर्णाः प्रकीर्त्तिताः ॥
महन्मध्यलघुत्वाभ्यां सप्तविंशतिधा भवेत् ।
क्रमशस्तेषु विज्ञेयं सच्चैषु मनीषिभिः ॥*॥
पाठीनपृष्ठस्य समानवर्णं
मीनात् सुवृत्तं लघु नातिसूक्ष्मम् ।
उत्पाद्यते वारिचराननेषु
मीनाश्च ते मध्यचराः पयोधेः ॥'
तथा च ।
"गुञ्जाफलकायस्थौल्यं मौक्तिकं तिमिजं
लघु ।
पाटलापुष्पसङ्काशमल्पकान्ति सुवर्त्तुलम् ॥
वातपित्तकफद्वन्द्वसन्निपातप्रभेदतः ।
सप्त प्रकृतयो मीने सप्तधा तेन मौक्तिकम् ॥
लघिष्ठमरुणं वातात् श्यापीतं मृदु पित्ततः ।
शुक्लं गुरु कफोद्रेकात् वातपित्तान्मृदुर्लघु ॥
वातश्लेष्मभवं स्थूलं पित्तश्लेष्मसमच्छकम् ।
सर्व्वलिङ्गप्रयोगेण सान्निपातिकमुच्यते ॥
एकजा शुभदा प्रोक्तास्तथा वै सान्नि-
पातिका ॥*॥
भौजङ्गमं नीलविशुद्धवर्णं
सर्व्वं भवेत् प्रज्वलवर्णशोभम् ।
नितान्तधौतप्रतिकल्पमान-
निस्त्रिंशधारासमवर्णशोभम् ॥
भुजङ्गमास्ते विषवेगदक्षा
श्रीवासुकेर्व्वंशभवाः पृथिव्याम् ।
क्वचित् कदाचित् खलु पुण्यदेशे
तिष्ठन्ति ते पश्यति तान्मनुष्यः ॥
फणिजं वर्त्तुलं रम्यं नीलच्छायं महाद्युति ।
पुण्यहीना न पश्यन्ति वासुकेः कुलसम्भवम् ॥
शृगालकोलामलकोलगुञ्जा
फलप्रमाणास्तु चतुर्विधास्ते ।
स्युर्ब्रह्मक्षत्रियवैश्यशूद्र
सर्पेषु जाता प्रवरास्तु सर्व्वे ॥
प्राप्यापि रत्नानि धनं श्रियश्च
राजश्रियं वा महतीं दुरापाम् ।
तेजोऽन्विताः पुण्यकृतो भवन्ति
मुक्ताफलस्यास्य विधारणेन ॥
जिज्ञासया रत्नविनिश्चयज्ञैः
शुभे मुहूर्त्ते प्रयतैः प्रयत्नात् ।
रक्षाविधानं सुमहद्विधाय
हर्म्म्योपविष्टं क्रियते यदा तत् ॥
तदा महद्दुन्दुभितूर्य्यघोषै-
र्घनैर्घनैराव्रियतेऽन्तरीक्षम् ॥
न तं भुजङ्गा न तु यातुधाना
न राक्षसा नापि च दुष्टलोकाः
हिंसन्ति यस्याधिपतिः सहास्य
मुक्ताफलं तिष्ठति कोषमध्ये ॥
भेकादिष्वपि जायन्ते मणयो ये क्वचित् क्वचित् ।
भौजङ्गमसमैस्तुल्यास्ते विज्ञेया बुधोत्तमैः ॥
यच्चन्द्रमाश्चैव दिवो विशीर्णा
रत्नावली तस्य महाम्बरस्य ।
विचित्रवर्णेषु विचित्रवर्णा
पयःसु पत्त्युः पयसां पपात ॥
सम्पूर्णचन्द्रांशुकलापकान्तिं
भेजिप्रवेकस्य महागुणस्य ।
तच्छुक्तिमत्सुस्थितिमाप मौक्ति-
माहुर् पुराण्यम्भवानि यानि ॥

यस्मिन् प्रदेशेऽम्बुनिधौ पपात
सुचारुमुक्तामणिरत्नबीजम् ।
तस्मिन् पयस्तोयधरावकीर्णं
शुक्तौ स्थितं मौक्तिकनामवाप ॥ * ॥
सैंहलिकपारलौकिक-सौराष्ट्रिकताम्रपर्णपार-
सवा: ।
कौवेरपाण्ड्यविराटमुक्ता इत्याकरास्त्वष्टौ ॥
"स्वात्यां स्थिते रवौ मेघैर्ये मुक्ता जलबिन्दव: ।
शीर्णा: शुक्तिषु जायन्ते ते मुक्ता निर्म्मलत्विष: ॥
स्थूला मध्यास्तथा सूक्ष्मा बिन्दुमानानुसारत: ।
सुस्निग्धमधुरच्छायं मौक्तिकं सिंहलोद्भवम् ॥
पारलौकिकसम्भूतं मौक्तिकं निबिडं गुरु ।
सौराष्ट्रिकभवं स्थूलं वृत्तं स्वच्छं सितं घनम् ॥
ताम्रपर्णभवं ताम्रं पीतं पारसवोद्भवम् ।
ईषत् श्यामञ्च रूक्षञ्च कौवेरोद्भवमौक्तिकम् ॥
पाण्ड्यदेशोद्भवं पाण्डु सितं रूक्षं विराटजम् ।
रुक्मिण्याख्या तु या शुक्तिस्तत्प्रसूति: सुदुर्लभा ॥
तत्र जातं सितं स्वच्छं जातीफलसमं वरम् ।
छायावद्बहुलं रम्यं निर्दोषं यदि लभ्यते ॥
अमूल्यं तद्विनिर्द्दिष्टं रत्नलक्षणकोविदै: ।
दुर्लभं नृपयोग्यं स्यादल्पभाग्यैर्न लभ्यते ॥"
अन्यस्त्वाह ।
"सर्व्वस्य तस्याकरजा विशेषात्
रूपप्रमाणे च यथैव विद्वान् ।
नहि व्यवस्थास्ति गुणागुणेषु
सर्व्वत्र सर्व्वाकृतयो भवन्ति ॥
ब्रह्मादिजातिभेदेन मुक्तायोऽपि चतुर्व्विधा: ।
तासु सर्व्वासु जातं हि मौक्तिकं स्याच्चतुर्व्विधम् ॥
ब्राह्मणस्तु सित: स्वच्छो गुरु: शुक्ल: प्रभान्वित: ।
आरक्त: क्षत्त्रिय: स्थूलस्तथारुणविभान्वित: ॥
वैश्यस्त्वापीतवर्णोऽपि स्निग्ध: श्वेत: प्रभान्वित: ।
शूद्र: शुक्लवपु: सूक्ष्मस्तथा स्थूलोऽसितद्युति: ॥
वर्णोपलानां समवर्णशोभं
त्वक्सारमध्यप्रभवं प्रदिष्टम् ।
ते वेणवो दिव्यजनोपभोग्ये
स्थाने प्ररोहन्ति न सार्व्वजन्ये ॥
वंशजं शशिसङ्काशं कक्कोलीफलमार्द्दकम् ।
प्राप्यते बहुभि: पुण्यैस्तद्रत्नं वेदमन्त्रत: ॥
पञ्चभूतसमुद्रेकाद्वंशे पञ्चविधे भवेत् ।
मुक्ता पञ्चविधा तासां यथालक्षणमुच्यते ॥
पार्थिवी गुरुवत्सा च तैजसी तेजसा लघु: ।
वायवी च मृदु: स्थूला गागनी कोमला लघु: ।
आप्या: स्निग्धा भृशं शुक्ला: पञ्चैता: प्रवरा
मता: ।
तासां धारणमात्रेण व्याधि: कोऽपि न
जायते ॥" * ॥
एवमन्यत्रापि ।
"गजाहिकोलमत्स्यानां शीर्षे मुक्ताफलोद्भव: ।
त्वक्सारशुक्तिशङ्खानां गर्भे मुक्ताफलोद्भव: ॥
धाराधरेषु जायेत मौक्तिकं जलबिन्दुभि: ।
जीमूते शुचिरूपञ्च गजे पाटलभास्वरम् ॥
मत्स्ये श्वेतञ्च निस्तेज: फणीन्द्रे नीलभास्वरम् ।
हरिच्छ्वेतं तथा वंशे पीतश्वेतञ्च शूकरे ।
शङ्खशुक्त्युद्भवं श्वेतं मुक्तारत्नमनुत्तमम् ॥
चतुर्धा मौक्तिके च्छाया पीता च मधुरा सिता ।
नीला चैव समाख्याता रत्नतत्त्वपरीक्षकै: ॥
पीता लक्ष्मीप्रदा छाया मधुरा बुद्धिवर्द्धिनी ।
शुक्ला यशस्करी छाया नीला सौभाग्यदायिनी ॥
सिता छाया भवेद्विप्र: क्षत्त्रियश्चारुरश्मिवान् ।
पीतच्छाया भवेद्वैश्य: शूद्र: कृष्णरुचिर्म्मत: ॥ * ॥
अथ गुणा: ।
सुतारञ्च सुवृत्तञ्च स्वच्छञ्च निर्म्मलं तथा ।
घनं स्निग्धञ्च सच्छायं तथा स्फुटितमेव च ।
अष्टौ गुणा: समाख्याता मौक्तिकानामशेषत: ॥
तद्यथा,—
तारकाद्युतिसङ्काशं सुतारमिति गद्यते ।
सर्व्वतो वर्त्तुलं यच्च सुवृत्तं तन्निगद्यते ॥
स्वच्छं दोषविनिर्म्मुक्तं निर्म्मलं मलवर्ज्जितम् ।
गुरुत्वं तुलने यस्य तद्घनं मौक्तिकं वरम् ॥
स्नेहेनैव विलिप्तं यत्तत् स्निग्धमिति गद्यते ।
छायासमन्वितं यच्च सच्छायं तन्निगद्यते ॥
व्रणरेखाविहीनं यत्तत् स्यादस्फुटितं शुभम् ॥
श्राणिष्णु कोमलं कान्तं मनोज्ञं स्फुरतीव च ।
स्रवतीव च सत्त्वानि तन्महारत्नसंज्ञितम् ॥
श्वेतकाचसमाकारं शुभ्रांशुशतयोजितम् ।
शशिराजप्रतिच्छायं मौक्तिकं देवभूषणम् ॥" * ॥
गारुडे ।
त्वक्सारनागेन्द्रतिमिप्रभूतं
यच्छङ्खजं यच्च वराहजातम् ।
प्रायो विमुक्तानि भवन्ति भासा
शस्तानि माङ्गल्यतया तथापि ॥
प्रमाणवद्गौरवरश्मियुक्तं
सितं सुवृत्तं समसूक्ष्मरन्ध्रम् ।
अकोतुरप्यावहति प्रमोदं
यन्मौक्तिकं तद्गुणवत् प्रदिष्टम् ॥
एवं समस्तेन गुणोदयेन
यन्मौक्तिकं योगमुपागतं स्यात् ।
न तस्य भर्त्तारमनर्थजात
एकोऽपि दोष: समुपैति सद्य: ॥
एवं सर्व्वगुणोपेतं मौक्तिकं येन धार्य्यते ।
तस्यायुर्व्वर्द्धते लक्ष्मी: सर्व्वपापं प्रणश्यति ॥
गुणवद्गुरु यद्देहे मौक्तिकैकं हि तिष्ठति ।
चञ्चलापि स्थिरा भूत्वा कमला तत्र तिष्ठति ॥"
दोषो यथा,—
"चत्वार: स्युर्महादोषा: षण्मध्याश्च प्रकीर्त्तिता: ।
एवं दश समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
यत्रैकदेशे संलग्न: शुक्तिखण्डो विभाव्यते ।
शुक्तिलग्न: समाख्यात: स दोष: कुष्ठकारक: ॥
मीनलोचनसङ्काशो दृश्यते मौक्तिके तु य: ।
मत्स्याक्ष: स तु दोष: स्यात् पुत्त्रनाशकरो ध्रुवम् ॥
दीप्तिहीनं गतच्छायं जठरं तद्विदुर्बुधा: ।
तस्मिन् संधारिते मृत्युर्जायते नात्र संशय: ॥
मौक्तिकं विद्रुमच्छायमतिरक्तं विदुर्बुधा: ।
दारिद्र्यजनकं यत्तात तस्मात्तत परिवर्ज्जयेत् ॥
उपर्य्युपरि तिष्ठन्ति वलयो यत्र मौक्तिके ।
त्रिवृत्तं नाम तस्योक्तं सौभाग्यक्षयकारकम् ।
अवृत्तं मौक्तिकं यच्च चिपिटं यन्निगद्यते ।
मौक्तिकं ध्रियते येन तस्याकीर्त्तिर्भवेत् सदा ॥
त्रिकोणं त्र्यस्रमाख्यातं सौभाग्यक्षयकारकम् ।
दीर्घं यत्तत् कृशं प्रोक्तं प्रज्ञाविध्वंसकारकम् ॥
निर्भग्नमेकतो यच्च कृशपार्श्वं तदुच्यते ।
सदोषं मौक्तिकं निन्द्यं निरुद्योगकरं हि
तत् ।
अवृत्तं पिङ्कोपेतं सर्व्वसम्पत्तिहारकम् ॥ * ॥
यत्र कृत्रिमसन्देह: क्वचिद्भवति मौक्तिके ।
उष्णे सलवणे स्नेहे निशान्तद्वासयेज्जले ॥
व्रीहिभिर्मर्द्दनीयं वा शुष्कवस्त्रोपवेष्टितम् ।
यत्तु नायाति वैवर्ण्यं विज्ञेयं तदकृत्रिमम् ॥ * ॥
तथा हि ।
क्षिपेद्गोमूत्रभाण्डे तु लवणक्षारसंयुते ।
स्वेदयेद्वह्निना वापि शुष्कवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
हस्ते मौक्तिकमादाय व्रीहिभिश्चोपघर्षयेत् ।
कृत्रिमं भङ्गमाप्नोति सहजञ्चाति दीप्यते ॥
कृत्वा पचेत् सुपिहिते शुभदारभाण्डे
मुक्ताफलं निहितनूतनशुक्तिकाण्डम् ।
स्फोटन्तथा प्रविदधीत ततश्च भाण्डात्
संस्थाप्य धान्यनिचये च तमेकमासम् ॥
आदाय तत् सकलमेव ततोऽन्नभाण्डं
जम्बीरजातरसयोजनया विपक्वम् ।
घृष्टं ततो मृदुतनूकृतपिण्डमूलै:
कुर्य्याद्यथेच्छमिह मौक्तिकमाशु विद्धम् ॥
मृज्जिप्तमत्स्यपुटमध्यगतन्तु कृत्वा
पश्चात् पचेत्तनु ततश्च वितानपत्या ।
दुग्धे तत: पयसि तद्विपचेत् सुरायां
पक्वन्ततोऽपि पयसा शुचि चिक्कणेन ।
शुद्धं ततो विमलवस्त्रनिघर्षणेन
स्यात् मौक्तिकं विमलसद्गुणकान्तिजालम् ॥"
अथ मूल्यम् ।
"पञ्चभिर्मापको ज्ञेयो गुञ्जाभिर्मापकैस्तथा ।
चतुर्भि: शाणमाख्यातं माषकैर्मणिवेदिभि: ॥
एकस्य शुक्तिप्रभवस्य शुद्ध-
मुक्तामणे: शाणकसम्मितस्य ।
मूल्यं सहस्राणि कपर्द्दकानि
त्रिभि: शतैरभ्यधिकानि पञ्च ॥
यन्माषकार्द्धेन ततो विहीनं
चतु:सहस्रं लभतेऽस्य मूल्यम् ।
यन्माषकांशेन विभ्रयाद्गुरुत्वे
द्वे तस्य मूल्यं परमं प्रदिष्टम् ॥
अर्द्धाधिकद्वौ वहतोऽस्य मूल्यं
त्रिभि: शतैरभ्यधिकं सहस्रम् ।
द्विमाषकोन्मापितगौरवस्य
शतानि चाष्टौ कथितानि मूल्यम् ॥
अर्द्धाधिकमाषकमम्मितस्य
सपञ्चविंशं त्रितयं शतानाम् ।
यन्माषकोन्मापितमानमेकं
तस्याधिकं विंशतिभि: शतं स्यात् ॥

गुञ्जाश्च षड्धारयन् शतेन
सञ्ज्ञा परं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः ।
गुञ्जाश्चतस्रो विधृतः शताद्दौ
दङ्ग सभताप्यधिक प्रभिभिर्णा ॥
अत परं स्याद्धरणप्रमाणं
सञ्ज्ञाविनिर्द्दिष्टविनिश्चयोक्ति ।
सयाम्प्राणां धरणे धृतानां
हिक्केति नाम प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
अध्यर्द्धमानञ्च शतं तत स्यात्
सञ्ज्ञा सुयोक्तस्य समन्वितस्य ।
यदि षोड़शभिर्भवेत् सपूर्णं
धरणं तत्प्रवदन्ति दार्व्विकाख्यम् ॥
अधिकं दशभिः प्रसव मूल्यं
समवाप्नोत्यपि वालिशस्य हस्तात् ।
यदि विंशतिभिर्भवेत् सपूर्णं
धरणं मौक्तिकजं वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
नवशतमितमानुयात् समस्त
यदि न स्याद्गुणयुक्तितो विहीनम् ।
त्रिंशता धरणं पूर्णं शिक्यमिति परिकीर्त्तितः ।
चत्वारिंशत्परं तस्य सञ्ज्ञैव विनिश्चयः ॥
चत्वारिंशद्भवेन्निक्या त्रिंशन्मूल्या लभेत सा ।
पञ्चाशत्तु भवेत् सोमस्तस्य मूल्यन्तु विंशतिः ॥
षष्टिनिकरशीर्षं स्यात्तस्य सञ्ज्ञा चतुर्द्दश ।
अशीतिमवलिखेति कुप्येति परिकथ्यते ॥
एकादश त्वनघ च तयोर्मूल्यमनुक्रमात्
शतमल्पाधिकं हित्वा चयोऽथ परिकीर्त्तितः ॥
... पश्च चयश्चैव तेषां मूल्यमनुक्रमात् ।
ग्राह्यान् पञ्च माषकमेकमेकं
यावद्दिवद्दत गुणैरधोऽन्यम् ।
मूल्येन तावद्विगुणेन युक्त
माप्नोत्यनाप्तविहितेऽपि दश ॥
मुक्तानिलेन्मानतमं प्रमाणं
यन्मौक्तिकानामिह मूल्यमुक्तम् ।
तन्मानिमाणिय न जातु कार्य्यं
गुणैर्विहीनस्य हि तत्र पश्चिमम् ॥
यत्तु वन्ताश्चुनङ्गाख्यमौपन्यिवपलाशतिः ।
सम्भवात मतम् भागमात्रुवलत्वात्क्षमित मतं ॥
तौलकाः भवेद्धनमूल्यस्य विभागत ।
विमध्यन्त तावो यद्भागं सव्यामान्विशत् ॥
... पाणि मस्कोत्याः पञ्चगर्णानि यानि च ।
... करकाकारवन्ति च ॥
यकटेशप्रभावन्ति सकलार्द्धपिनानि च ।
यानि चारकवनानि कान्यधनानि यानि च ॥
... यस्थिति ... च ।
... मुक्तापरीक्षिकम् ।
... ।
... भवेत् ।
... ॥
... विगापयेत् ।
... ॥
... ।
... ॥

ततमात् पञ्चम यावत् क्रमेणैव सम यथा ।
तन्क्रमादुत्तमं ज्ञेयं मौक्तिकं रत्नवेदिभिः ॥
चतुर्द्दशात् समारभ्य दशसंख्यावधि क्रमात् ।
कलञ्जस्य समानं वा मौक्तिकं मध्यमं विदुः ॥
आरभ्य विंशतितमात् क्रमात् पञ्चदशावधि ।
सङ्ख्याका कथिता मुक्ता मन्दञ्च तदनुक्रमात् ॥
कलञ्जद्वयमानेन यत्नेन मौक्तिकं भवेत् ।
न धार्य्यं नरनाथैस्तु दक्षोक्तममानुषम् ॥
इत्थं विचार्य्य यो मुक्तां परिधत्ते नराधिप ।
तस्यायुश्च यशो वीर्य्यं विपरीतमतोऽन्यथा ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥

(अथास्याः शोधनम् ।
'स्वेदयेद्दोलिकायन्त्रे जयन्त्या स्वरसेन च ।
मणिमुक्ताप्रवालानि यामैकं शोधनं भवेत् ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ।) अन्यत् मुक्ताफलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अथ मुक्ताधारणदिनम् ।
'रेवत्यश्विधनिष्ठासु हस्तादिषु च पञ्चसु ।
शङ्खविद्रुममुक्तानां परिधानं प्रशस्यते ॥"
इति समयप्रदीपः ॥

मुक्ताकलापः, पुं (मुक्तानां कलापः समूहोऽत्र ।) मुक्ताहारः । यथा,—
'हारो मुक्तावली प्रालम्बस्रकलापावलीलता ।'
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२३ ॥
(यथा कुमारसम्भवे । १ । ४२ ।
'कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य
मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।
अन्योन्यशोभाजननाद्बभूव
साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥")

मुक्तागारं, क्ली (मुक्ताया आगारमिव । मुक्तोत्पत्त्याधारत्वादस्य तथात्वम् ।) शुक्तिः । इति शब्दचन्द्रिका । मौक्तिकगृहञ्च ॥

मुक्तापुष्पः, पुं (मुक्ता इव पुष्पाण्यस्य ।) कुन्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविवृतिरस्य कुन्दशब्दे द्रष्टव्या ॥)

मुक्ताप्रसूः, स्त्री, (मुक्तां प्रकर्षेण सूते जनयतीति प्र + सू + क्विप् ।) शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुक्ताप्रालम्बः, पुं (मुक्तानां प्रालम्बः हारभेदः ।) मुक्ताहारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२३ ॥

मुक्ताफलं, क्ली, (मुक्ताफलमिव ।) कर्पूरम् । (मुक्तैव फलमिव ।) मौक्तिकम् । (यथा, मुग्धबोधटीकायां कारके । टीकायामिदम् । दुर्गादासधृतम् ।
"मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय
सिंहं निहन्ति भुजविक्रमख्यापनाय ।")
लवलीफलम् । इति मेदिनी । ले १५६ ॥
(मौक्तिकार्थेऽस्य पर्य्यायः ।
"मौक्तिकं शौक्तिकं मुक्ता तथा मुक्ताफलञ्च तत् ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यथास्य भस्मकरणविधिः ।
'मुक्ताफलानि शुद्धानि खल्ले पिष्ट्वा पुटेल्लघु ।
एवं भस्मत्वमाप्नोति———— ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ।) दोपदैवकृतग्रन्थविशेषः । यथा —
"मुक्ताफलेन ग्रन्थेन महाभागवतस्मृतिना ।
भक्तिस्वात्मना सुखमाकण्ठेयभिशुश्रिया ।
विद्वद्धनेशशिष्येण भिषक्केशवसूनुना ।
श्रीमाद्विबोपदेवेन मुक्ताफलमचीकरत ॥
इति तस्य चतुर्थोपान्त्यश्लोकद्वयम् ॥
अथ मुक्ताफलपरीक्षा ।
"द्विपेन्द्रजीमूतवराहशङ्ख
मत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि ।
मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके
तेषाञ्च शुक्त्युद्भवमेव भूरि ॥
तत्रैव वैकस्य हि मूल्यमात्रा
निर्दिश्यते रत्नपरस्य जातु ।
वध्यस्तु शुक्त्युद्भवमेव तथा
प्रधारणवेध्यानि वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
लवकमारकनागेन्द्रानिमित्तेन
यत् शङ्खजं यच्च वराहजातम् ।
प्रायो विमुक्तानि भवन्ति भासा
शस्तानि माङ्गल्यतया तथापि ॥
या मौक्तिकानामिह जातयोऽष्टौ
प्रकीर्त्तिता रत्नविनिश्चयज्ञैः ।
कम्बूद्भवं तेष्वधमम्प्रदिष्टं
समुपद्यते यच्च गजेन्द्रकुम्भात् ॥
मयोनिमध्यस्य विमुक्तयस्य
प्राहुः बृहत्कोलफलप्रमाणम् ।
उत्पद्यते वारणकुम्भमध्यात्
द्वापीतवर्णं प्रभया विहीनम् ॥
ये कम्बवः प्राङ्गसुखावमग्न
मीनस्य शङ्खप्रवरस्य गात्रे
मनउगाश्चापि विशुद्धवंश्या
स्ते मौक्तिकानां प्रभवाः प्रदिष्टाः ॥
पाठीनपृष्ठस्य समानवर्णं
मीनात् सुवृत्तं लघु नातिसूक्ष्मम् ।
उत्पद्यते वारिचराननेषु
मत्स्याश्च ते मध्यचरा पयोधेः ॥
वराहदंष्ट्राप्रभवं प्रदिष्टं
तस्यैव दंष्ट्राङ्कुरतुल्यवर्णम् ।
क्वचित् कथञ्चित् स भुवः प्रदेशे
प्रजायते सूकरवर्ह्निमिह ॥
त्वपदलानां समवर्णशोभं
स्वकचारपर्व्वप्रभवन्तुदिष्टम् ।
ते वेणवो न्यायजनोपभोग्ये
स्थाने प्ररोहन्ति न सार्व्वजन्ये ।
भौजङ्गमं मीनविशुद्धवृत्त
मत्स्याननतोऽत्युज्ज्वलवर्णशोभम् ।
निर्माल्यधौतप्रतिकल्पमान
निस्त्रिंशधारासमवर्णकान्ति ॥
प्राप्येति रत्नानि महाप्रभाणि
राज्यं श्रियं वा महतीं दुरापाम् ।

पात्रं हि नापुण्यकृतो भवन्ति
मुक्ताफलस्याहिशिरोभवस्य ॥
जिज्ञासया रत्नधनं विधिज्ञैः
शुभे मुहूर्त्ते प्रयतैः प्रयत्नात् ।
रक्षाविधानं सुमहद्विधाय
हर्म्म्योपरिस्थं क्रियते यदा तत् ॥
तदा महादुन्दुभिमन्द्रघोषै-
र्विशुक्लनादिस्फुरितान्तरालैः ।
पयोधराक्रान्तिविलम्बलम्बै-
र्घनैर्घनैर्वा क्रियतेऽन्तरीक्षम् ॥
न तं भुजङ्गा न च जातुधाना
न व्याधयो नाप्युपसर्गदोषाः ।
हिंसन्ति यस्याहिशिरःसमुत्थं
मुक्ताफलं तिष्ठति पूज्यमानम् ॥
नाभ्येति मेघप्रभवं धरित्रीं
वियद्गतं तद्विबुधा हरन्ति ।
अर्च्चिःप्रभानाहतदिग्विभाग-
मादित्यवद्दुःखविभाव्यबिम्बम् ॥
तेजस्तिरस्कृत्य हुताशनेन्दु-
नक्षत्रताराप्रभवं समग्रम् ।
दिवा यथा दीप्तिकरं तथैव
तमोऽवगाढास्वपि तन्निशासु ॥
विचित्ररत्नद्युतिवारितोय-
चतुःसमुद्राभरणोपपन्ना ।
कृत्स्ना न वा स्यादिति निश्चयो मे
मूल्यं मही तस्य सुवर्णपूर्णा ॥
हीनोऽपि यस्तल्लभते कदाचिद्-
विपाकयोगात् सुकृतः शुभस्य ।
सपत्नहीनां स महीं समग्रां
भुनक्ति तत्तिष्ठति यावदेव ॥
न केवलं तच्छुभकृन्नृपस्य
भाग्यैः प्रजानामपि तस्य जन्म ।
यद्योजनानां परितः सहस्रं
सर्व्वाननर्थान् विमुखीकरोति ॥
नक्षत्रमालेव दिवो विशीर्णा
दन्तावली तस्य महासुरस्य ।
विचित्रवर्णेषु विशुद्धवर्णा
पयःसु पत्युः पयसां पपात ॥
सम्पूर्णचन्द्रांशुकलापकान्ते-
र्मध्ये प्रविष्टस्य महासुरस्य ।
तच्छुक्तिमध्ये स्थितमाप्य बीज-
मासन् पुराण्यम्बुभवानि यानि ॥
यस्मिन् प्रदेशेऽम्बुनिधौ पपात
सुचारु मुक्तामणिरत्नबीजम् ।
तस्मिन् पयस्तोयधरावकीर्णं
शुक्तौ स्थितं मौक्तिकतामवाप ॥
सैंहलिकपारलौकिकसौरा-
ष्ट्रिकताम्रपर्णपारसवाः ।
कौवेरपाण्ड्यहाटक-
हैमका इत्याकराः स्वष्टौ ॥
बहुद्रवं नातिनिकृष्टवर्णं
प्रमाणसंस्थानगुणप्रभाभिः ।
उत्पद्यते वर्द्धनपारसीक-
पातालकोकान्तरसिंहलेषु ॥
चिन्त्या न तस्याकरजा विशेषा
रूपे प्रमाणे च यतेत विद्वान् ।
न च व्यवस्थास्ति गुणागुणेषु
सर्व्वत्र सर्व्वाकृतयो वसन्ति ॥
एकस्य शुक्तिप्रभवस्य मुक्ता-
फलस्य शाणेन समुन्मितस्य ।
मूल्यं सहस्राणि तु रूपकाणां
त्रिभिः शतैरभ्यधिकानि पञ्च ॥
यन्माषकार्द्धेन ततो विहीनं
तत्पञ्चभागद्वयहीनमूल्यम् ।
यन्माषकांस्त्रीन् बिभृयात् सहस्रे
द्वे तस्य मूल्यं परमं प्रदिष्टम् ॥
अर्द्धाधिकौ द्वौ वहतोऽस्य मूल्यं
त्रिभिः शतैरभ्यधिकं सहस्रम् ।
द्विमाषकोन्मापितगौरवस्य
शतानि चाष्टौ कथितानि मूल्यम् ॥
अर्द्धाधिकं माषकमुन्मितस्य
सपञ्चविंशत्रितयं शतानाम् ।
गुञ्जाश्च षड् धारयतः शते द्वे
मूल्यं परं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
अथार्द्धमुक्तापकृतं शतं स्यात्
मूल्यं गुणैस्तस्य समन्वितस्य ।
यदि षोडशभिर्भवेदनूनं
धरणं तत्प्रवदन्ति दार्विकाख्यम् ॥
अधिकं दशभिः शतञ्च मूल्यं
समवाप्नोत्यपि वालिशस्य हस्तात् ।
द्विगुणैर्दशभिर्भवेदनूनं
धरणं तद्धवकं वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
नवसप्ततिमाप्नुयात् स मूल्यं
यदि न स्याद्गुणसम्पदा विहीनम् ॥
त्रिंशता धरणं पूर्णं शिक्यं तस्येति कीर्त्त्यते ॥
चत्वारिंशद्भवेत्तस्याः परं मूल्यं विनिश्चयः ।
चत्वारिंशद्भवेच्चिक्यो विंशमूल्यं लभेत सा ॥
षष्टिर्निकरशीर्षं स्यात्तस्य मूल्यं चतुर्द्दश ।
अशीतिर्नवतिश्चैव कुप्येति परिकीर्त्तिता ।
एकादश स्यान्नव च तयोर्म्मूल्यमनुक्रमात् ॥
आदाय तत् सकलमेव ततोऽश्मभाण्डं
जम्बीरजातरसयोजनया विपक्वम् ।
घृष्टं ततो मृदुतनूकृतपिण्डमूलैः
कुर्य्याद्यथेष्टमनुमौक्तिकमाशु विद्धम् ॥
श्लिष्टमत्स्यपुटमध्यगतन्तु कृत्वा
पश्चात् पचेत्तदनु तत्र वितानपत्या ।
दुग्धे ततः पयसि तं विपचेत् सुधायां
पक्वं ततोऽपि पयसा शुचि चिक्कणेन ॥
शुद्धं ततो विमलवस्त्रनिवर्षणेन
स्यान्मौक्तिकं विपुलसद्गुणकान्तियुक्तम् ।
व्याडिर्जगाद जगतां हि महाप्रभाव-
सिद्धो विदग्धहितकृत्परया दयालुः ॥
श्वेतकाचसमं तारं हैमांशघृतयोजितम् ।
रसमध्ये प्रधार्य्यैव मौक्तिकं देहभूषणम् ॥
एवं हि सिंहले देशे कुर्व्वन्ति कुशला जनाः ।
यस्मिन् कृत्रिमसन्देहः क्वचिद्भवति मौक्तिके ॥
उष्णे सलवणे स्नेहे निशां तदासयेज्जले ।
व्रीहिभिर्म्मर्द्दनीयं वा शुष्कवस्त्रोपवेष्टितम् ॥
यत्तु नायाति वैवर्ण्यं विज्ञेयं तदकृत्रिमम् ।
सितं प्रमाणवत् स्निग्धं गुरु स्वच्छं सुनिर्म्मलम् ।
तेजोऽधिकं सुवृत्तञ्च मौक्तिकं गुणवत् स्मृतम् ॥
प्रमाणवद्गौरवरश्मियुक्तं
सितं सुवृत्तं समसूक्ष्मवेधम् ।
अक्रेतुरप्यावहति प्रमोदं
यन्मौक्तिकं तद्गुणवत् प्रदिष्टम् ॥
एवं समस्तेन गुणोदयेन
यन्मौक्तिकं योगमुपागतं स्यात् ।
न तस्य भर्त्तारमनर्थजात-
मेकोऽपि कश्चित् समुपैति दोषः ॥"
इति गारुडे ६९ अध्यायः ॥

मुक्तामुक्तः, त्रि, (मुक्तश्च अमुक्तश्चेति विशेषणयोर्द्वन्द्वम् ।) क्षिप्ताक्षिप्तः । अस्य प्रयोगो अस्त्रशस्त्रे च प्रायो वर्त्तते । इति हलायुधः ॥

मुक्तालता, स्त्री, (मुक्ताभिर्लतेव ।) मुक्ताहारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२२ ॥

मुक्तावली, स्त्री, (मुक्तानां आवलयः) मुक्ताहारः । इत्यमरः । २।६।१०५ ॥ (मुक्तानामावली ।) मौक्तिकश्रेणी च ॥ (तालविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"खत्रयं सविरामान्तं नौ पुनः खत्रयं तथा ।
द्रुतौ गः खयुगं गश्च यत्र मुक्तावली तु सा ॥")

मुक्तास्फोटः, पुं, (मुक्तानां स्फोटः विकाशोऽत्र ।) शुक्तिः । इत्यमरः । १ । १० । २३ ॥

मुक्तास्फोटा, स्त्री, (मुक्तास्फोट+टाप् ।) शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुक्तिः, स्त्री, (मुच्+भावे क्तिन् ।) आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिः । इति नैयायिकाः ॥ नित्यसुखावाप्तिः । इति वैदान्तिकाः । शरीरेन्द्रियाभ्यामात्मनो मुक्तत्वं मुक्तिः । इति भरतः ॥ मोक्षः । तत्पर्य्यायः । कैवल्यम् २ निर्व्वाणम् ३ श्रेयः ४ निःश्रेयसम् ५ अमृतम् ६ मोक्षः ७ अपवर्गः ८ । इत्यमरः । १।५।६ ॥ अपुनर्भवः ९ शिवः १० अक्षरम् ११ । इति जटाधरः ॥ सा पञ्चविधा । सार्ष्टिः १ सालोक्यम् २ सारूप्यम् ३ सायुज्यम् ४ निर्व्वाणम् ५ । यथा,—
"सार्ष्टिसारूप्यसालोक्यसामीप्यैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥
"मुक्तिस्तु द्विविधा साध्वि ! श्रुत्युक्ता सर्व्वसम्मता ।
निर्व्वाणपददात्री च हरिभक्तिप्रदा नृणाम् ॥
हरिभक्तिस्वरूपाञ्च मुक्तिं वाञ्छन्ति वैष्णवाः ।
अन्ये निर्व्वाणरूपाञ्च मुक्तिमिच्छन्ति साधवः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २२ अध्यायः ॥
मुक्तिकरयोगो यथा,—
"[illegible] साधनमहायोगं मुक्तिमुक्तिकरं परम् ।
[illegible] पापप्रशमनं भक्त्यानुपठितं मया ॥

मनेऽपि यस्य तु सम्यक् मनोऽपि च विभूतेः ।
स्वाश्रितो ज्ञानवान् प्रेम्णा महात्मन ।
अह मदङ्गुरान्वदौ मन न कस्यचान् महान् ।
दुःखं च मम यस्य दुःखदारिद्र्यकम् ।
धनमानमहायज्ञैरचकानोऽपि न हृत ।
दुःखादुःखमनुभव स्वयं समदर्शनम् ।
विधिवत् सततमानन्दं चानोऽद्यानमदात ।
मसाराभवत्यात्मा यत्र स्थायी सना

[illegible]ना ।
आत्मिहात्मन्यात्मनो वासुदेवमात्मकं पुन ।
यैस्तु मनवद्गुणागणैर्गरितम मदात्मन ।
हित्वा विद्याकृत्यादैव ते तस्य सदमीश्वर ।
प्राप्य ब्रह्मणे यौन भावस्वमनकदम्बम् ।
गान्धर्वमपि मदा चात्मा ध्यानदि विनत ।
मनोऽपि यस्य मन मल राजा नन्दमदम् ।
न तस्मात्रान्ति वाचा नैवान्त करणवदा ।
क वा यथा च राज्य । यथार्थमन्मायया ।
स्नन यदा तु यथा मन्यानादि दुःखाकर ।
ममत्वाद् तमनादि प्राणा मनसाऽमना यथा ।
एवन्तोऽपि दुःखमानवया पृथाकवा दुर ।
ह्यानपूर्वाभियोगोऽनिज्ञानं मह यान्ति ।
सा न[illegible]ब्रह्मणा नैकमनैव पुन न तुष्टे ।
लदुदय यथ यमनिष्ठान्ध्य यन कीर्त्ति ।”

इति मार्कण्डेये २३० अध्यायः ॥०॥

अपि च ।
“हरिरात्मा न सन्देहो यस्य तत् दत्तवान् ।
तस्य तन्त्र स समारी विद्यारसात्मको भवन ।
नान्यथा मुक्त आत्मा भ्रमन् वै घटयन्तवन ।
तुल्यकर्मविवर्जितादि सन्दय विष्णु निकट ।
कुर्म्म यत्नौ यानि आत्मज्ञानविवर्जित ।
कुर्वन्नहम् मननोऽन्यन तु माय कस्तन ।
अहता च यथा कार्य्यं विषत वै ममोश्वर ।
स्नोराधावासभिपदत्वमात्म दरकदानय ।
यत्कालमपि यदा यथाव यापन् गुणान् ।
सुख दुःख तथा कर्म्म कवत् कवमोश्वर ।
मान य दुःखा निष्काम्य कर्मवन्धान ।
मन्यमान सुख दुःख धाप्येव विप्र मुच्यत ।
तत्कत न यदि ख्यान्मुक्तिं वदन धन ।
ममात्वमनुभव विद्वान् ध्यान नाधिकारं च ।
यत्र तत्र स्थितो ज्ञानी परमात्मरतिन मन ।
विषयान्तरसत्ता वा याति देह त्यत हरिम् ।
न तस्य प्रतिबन्धोऽस्ति यदने ह्यापि योउपा ।
कुरुते यद्वा नैव गद्मपथमिवाम्भसा ।
यथा हन्ति[illegible] मपवन्दैयवन्दितम्
हरिस्मृतिमनावस्था ज्ञानी विषयवर्जित ।
तथा[illegible]अवस्थाऽपि मुच्यत भाववृत्त पर पद ।
जीवन्मुक्त स मुक्त स्यान्निराविरहितस्तु य ।
कर्त्ता हर्त्ता च भोक्ता च सर्वत्र सर्वगो

हरि ।
एक स्वच्छन्दजीवन्मुक्तिरभिधीयत ।
दीर्घमुक्तिमनावन्ता सञ्चिताकारदिपदा ।
नियमुक्ता इवाभान्ति यदाचैव चन्दनिता ।
निगुण स तु विष्णु मुक्त[illegible]मनोनयात् ।
जीवनाद्यो भवद्भव तव ज्ञान निपव भवम् ।
अनिष्टानन्दकोपलक्षोऽपि भवद्भवा ।
निद्रान्ति कामवृत्त च मतिर्मनर्दर्शनता ।
ते च मन्यन्ते भावा स्वभावत हर्षमना ।
आकाशवद्भवभावा विदद्यो निमन्नन ।
यत्र ज्ञान[illegible] सनकार्यहृतिम च ।
तदैव च ममारी विषयानकृत्तिर ।
सुखान्तान्तर दुःख तु सम्यावस्तर गतम् ।
सुखदुःखा उभौ या । । समार मदा सत ।
द्वयम् हि परं ज्ञानं वशान्यामदवन ।
सुखम् च यत्र भवति सर्वं भवद् हिरण्मम ।
मत्र बाधा पर स्थान सुखदुःखविवर्जित ।
वदन जीवन्मुक्तोऽपि प्रेमज्ञानमनावना ।
स्वकर्हिता ज्ञानमाकारमस्याऽदन्नतन ।
सर्वसङ्गपरित्यागी मृद्रिमान्नकवक्त्रवन ।
यथ न्यायो वरा यदन स्तुम सुखमदुर्ग ।
वाध्यमान मन वि सुखादौ न मन्यत ॥०॥
तर्हि सुखं[illegible] भाव सुखमयम्बनम् ।
तन्द्र मन्यन्ते[illegible] मन्त्र तन्त्र तम ।
दु सामानामात्मा नाशं यत्र मोक्ष निकतम् ।
विदन तत पद दृष्ट्वा योऽप्यानन्दसुखी भवन ।
तद्बद्धानव रहाय सम्बन्धाकवान्विता ।
न तस्य पुनरावृत्तिरपि विमुक्त पुन
यदि दयो हरि ज्ञान कार्याचारवर्जित ।
स ज्ञाता तु भवन्मुक्तिर्विमला कामयो मन ।
यथा विशुद्ध वस्त्र[illegible]सुखान्य सुरा ।
न विभक्ति शरीरस्य यान्ति मुक्तिन विद्यते ।
तस्मात्साराधवीरेन य सवने स्वयमान्त ।
विषमायापनिन्यौ वै यत्नोक्तिमुक्तिमाकरा ।
नान्यत्र विद्यानवधा नान्यत्रैव्यनिवृत्तात् ।
नान्यत्र सर्वमहाभागान् मोक्ष विन्दन्ति मानव ।
तस्मादवनसुखी भूत्वा सवन्धाकारमाकृत्य ।
धर्म्मं कुर्य्यादिहायैना धर्मात्मा सुखमेधते ।
धर्मान्वाप्यन दद्यो दारा पुत्रा धन तथा ।
धर्मात् स्वर्गं मोक्षं यत्न न दुर्लभम् ।
तपसो दक्षमस्वर्गं सधर्मनिन्दनादिन ।
सर्वं निवृत्ति विपर्य । तता यान्ति सद्गतिम् ।
धर्मस्य कामस्य मोक्षस्य भाविषयम ॥
समाप्नोति पुमानित्य नारायणपरायण ।”

इति वह्निपुराणम् ॥

(निवृत्तिर्यथा सांख्यसूत्रम् । ६ । २० ।
“मुक्तिरन्तरायध्वस्तेन पर ।”
यथाच अष्टावक्रसंहितायाम् । १ । २ ।
“मुक्तिमिच्छसि चेत्तात । विषयान् विषवत्त्यज ।
क्षमार्ज्जवदयातोषसत्यं पीयूषवद्भज ॥”)

मुक्तिदं, क्ली (मुक्तिं ददातीति । मुक्ति+दा+क ।) भद्रमुस्तकम् । यथा —
“भद्रमुस्तञ्च वर्द्धं महामारश मुक्तिदम् ।
नानाविधमनानार पर विचाररत्नकम् ।
गुह्यात् गुह्यतर चान्नाम चाराचर परम् ।
सर्वं सुखदमव्यक्तमप्रधानप्रसाधकम् ।
प्राह नारायणार्थम समाहृत्यादौ निवदन ।
कामिनीकान्तरे मम [illegible] सर्वगतासु र ।
माधवार्थं मे नाम धर्मकामार्थमोक्षद ।”

इति वह्निपुराणम् ।

मुक्तिमार्गं च । (यथा देवीभागवते
“तां ध्यात्वा चतुर्थी माया मुक्तिनी विद्धि
सदा ।”)

मुक्तिमण्डप, पुं (मुक्तिसाधक मण्डपः । यद्वा मुक्तिमण्डपः ।) विश्वेश्वरस्य दक्षिणभागस्थ मण्डप । यथा —
“विश्वेश्वरस्य निर्ऋतौ
दिक्षु च दक्षिणमण्डपे ।
यत्र भावाः च न मानुषदेहा
न ते पुनर्भवन्ति मानुषा ।”

इति काशीखण्डम् ।

क्षत्रविशेषे[illegible]सुखमण्डप ।

मुक्तिमुक्त, पुं (मुक्ता मोचनेन मुक्ता यस्य ।) शिह्लकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुख, क्ली (सुखयति निर्वृतयति सत्त्वमित्यर्थः वृत्तिरूपत्वात् यथा सुखम् अस्ति । सुख+“हस सत्त्वे च घञ् ।” उणा० । ५ । ३० । इति वरदि अच । स च हित सुखयति ।) शरीरादिव्यापारः । स तु सुखजनकः ।
(तस्य लक्षणं यथा —
प्रसादजनकं यत्र तत्र सर्वत्राकुलम् ।”

इत्यमरटीकायामनुसम् । ।
कामस्तु तदुपलब्धौ सद्गुणवि पान्तरे । इति भरत । तत्तु शमप्राप्य यदमाधिकम न । इति मुग्धबोधः । तत्पर्याय । शर्म्मन् २ शातम् ३ वन्थम ४ सुखम् ५ आनन्दम् ६ नन्दम ७ । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ । (यथा नैषधचरिते ६ । ४४ ।
“सुखं विमुच्य स्वविमस्य धारया
हृदैव नामापदयावश्यम ।”)
तस्य स्वरूप यथा —
आर्द्रो च दक्षमूलानि च नाम्ना जिह्वा च तालुगः ।
गन्धा यदागच्छ सर्वत्र सन्धाय सुखसुन्दर ।

इति भावप्रकाशः ।

इति ज्ञायते सच्चासुखस्य सङ्घात सर्वात्मक सुखस्य च भुवने प्रदत्त यथा —
“मक्षिका सन्तता धारा माधवारो महाविन्द ।
स्वौहस वालकसुत न दुष्ट मदुरभवति ।”

इति कर्म्मलोचनम् ॥०॥

त्रि सरलम् । इत्यमर । २ । ३ । १८ । तत्तु यस्य निष्कमणप्रवेशनवत । इति सर्वधरा इत्य । यद्यान्तरापवेश । इति स्वामी । इष्ट मण्डपान् प्रवेश्यानगम । इति कोकिल महाञ्चलानिलसरलपथ । इति रभानाथ इत्यमरटीकायां भरत । आरम्भ । (यथा रघुवंश । ३ । १ ।
“अथ प्राप्त भर्तुरुपस्थितोदय
सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम् ।

निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य सन्ततेः
सुदक्षिणा दौर्हृदलक्षणं दधौ ॥”
“कौसुम्याः सुखं प्रारम्भम् ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ।) उपायः ॥ सन्धिविशेषः ॥ (यथा, दशरूपके । १ । ७३ ।
“मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।
अङ्गानि द्वादशैतस्य बीजारम्भसमन्वयात् ॥”)
नाटकादेः शब्दः । इति मेदिनी । खे, ४ ॥
आद्यम् ॥ (यथा, रामायणे । २ । ५० । ७ ।
“अचक्षुर्विषयं प्रायाद् यथार्कः क्षणदामुखे ॥”)
प्रधानम् ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३८ । २७—२६ ।
“राजा मुखं मनुष्याणां नदीनां सागरो मुखम् ।
नक्षत्राणां मुखं चन्द्र आदित्यस्तेजसां मुखम् ॥
पर्व्वतानां मुखं मेरुर्गरुडः पततां मुखम् ।
सदेवकेषु लोकेषु भगवान् केशवो मुखम् ॥”)
शब्दः । नाटकः । वेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
(द्वारम् । यथा, रघुवंशे । ३ । २८ ।
“लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं
नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥”
“नद्या मुखं द्वारम् । मुखन्तु वदने मुख्यारम्भे द्वाराभ्युपाययोरिति यादवः ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥ अग्रभागः । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ५ ।
“तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन प्रबोधयितुमीश्वराम् ।
ब्रह्मद्वारमुखे सुप्तां मुद्राभ्यासं समाचरेत् ॥”)
सुखः, पुं, उड्डुः । यथा,—
‘लकुचो लिकुचो गुप्तः स्वगवक्रो मुखी उड्डुः ।’
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सुखगन्धकः, पुं, (सुखे गन्धः अस्मात् । कप् ।) पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुखघण्टा, स्त्री, (सुखे घण्टेव शब्दसाहश्यात् ।) हुलहुलीध्वनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सुखचीरी, स्त्री, (सुखस्य चीरं वस्त्रविशेष इव । सुखचीर+स्वार्थे ङीष् ।) जिह्वा । इति शब्दमाला ॥
सुखजः, पुं, (सुखात् जायते इति । जन्+डः ।) ब्राह्मणः । इति पुराणम् ॥ वक्त्रजाते त्रि ॥
सुखतीयं, त्रि, (सुखस्य इदं । सुख+तसिल् । सुखतः । ततः “सुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्यामीयप्रत्ययो वक्तव्यः ।” ४।३।६० । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ईयः । “सुखपार्श्वतसोर्लोपश्च ।” ३ । २ । १३८ । इत्यत्र काशिकोक्त्या टिलोपः ।) सुखसम्बन्धि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
सुखदूषणः, पुं, (सुखं दूष्यते अनेनेति । दुष्+णिच्+करणे ल्युट् ।) पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुखदूषिका, स्त्री, (सुखं दूषयति विवर्णं करोतीति । दुष+णिच+खुल् टाप् अत इत्वञ्च ।) सुखजातक्षुद्ररोगविशेषः । वयस्फोड़ा इति भाषा । तल्लक्षणमाह ।
शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतपित्तजाः ।
जायन्ते पिड़का यूनां ज्ञेयास्ता सुखदूषिकाः ॥”
प्रख्याः सदृशः । एता यूनामेव सुखे भवन्ति स्वभावात् ॥ * ॥ अथ तच्चिकित्सा ।
“अङ्गुलस्य चतुर्थांशो सुखे लेपः कनिष्ठकः ।
मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोऽर्द्धाङ्गुलो भवेत् ॥
स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो यावत् कल्को न शुष्यति ।
शुष्कस्तु गुणहीनः स्यात्तथा दूषयति त्वचम् ॥”
सुखलेपमाह ।
“लोध्रधान्यवचालेपस्तारुण्यपिड़कापहः ।
तद्वद्गोरोचनायुक्तं मरिचं सुखलेपनम् ॥
सिद्धार्थकवचालोध्रैः सैन्धवैश्च प्रलेपनम् ।
वमनञ्च निहन्त्याशु पिड़कां यौवनोद्भवाम् ॥
केवलाः पयसा पिष्टास्तीक्ष्णाः शाल्मलिकण्टकाः ।
आलिप्तं त्र्यहमेतेन भवेत् पद्मोपमं सुखम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
सुखधावनं, क्ली, (सुखस्य धावनं । धावुञ् गतिशुद्ध्योः+ल्युट् ।) आस्यप्रक्षालनम् । सुखधोया इति भाषा । यथा, भावप्रकाशे ।
“पटोलनिम्बजम्ब्वाम्रमालतीनवपल्लवैः ।
पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो सुखधावने ॥”
सुखधौता, स्त्री, (सुखं धौतं मार्ज्जितमनेनेति । धाव्+कर्म्मणि+क्तः स्त्रियां टाप् ।) ब्राह्मणयष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सुखनिवासिनी, स्त्री, (सुखे निवसति या सा । नि+वस्+णिनिः स्त्रियां ङीप् । वाणीरूपत्वादस्यास्तथात्वम् ।) सरस्वती । इति केचित् ॥
सुखनिरीक्षकः, पुं, (सुखं निरीक्षते इति । निर्+ईक्ष्+खुल् । उद्योगं विहायान्यसुखापेक्षित्वेनावस्थानादस्य तथात्वम् ।) अलसः । इति शब्दरत्नावली ॥
सुखपूरणं, क्ली, (सुखं पूर्य्यते अनेनेति । पूर्+करणे ल्युट् ।) गण्डूषः । इति वैद्यकम् ॥
सुखप्रियः, पुं, (सुखस्य प्रियः ।) नारङ्गः । इति भावप्रकाशः ॥ वक्त्ररोचके, त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
“सुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशकः ।”)
सुखभूषणं, क्ली, (सुखं भूषयति रक्तिमालङ्करोतीति । भूष्+णिच्+ल्युः ।) ताम्बूलम् । इति वैद्यकम् ॥
सुखमण्डनकः, पुं, (सुखं मण्डयति भूषयतीति । मडि+ल्युः स्वार्थे कन् ।) तिलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आस्यभूषके, त्रि । (सुखमण्डनमप्यत्र ॥)
सुखमोदः, पुं, (सुखस्य मोदः हर्षः अस्मात् ।) शोभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुखयन्त्रणं, क्ली, (सुखं अश्वादीनां यन्त्र्यते सङ्कोच्यते येनेति यन्त्रि सङ्कोचने+करणे ल्युट् ।) कविका । यथा,
“कवी खलीनं ... कविका कवियं सुखयन्त्रणम् ।”
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१६ ॥
सुखरः, त्रि, (सुखं अस्यास्तीति । सुख+ऊषसुषिमुष्कमधो रः ।” ५ । २ । १०७ । इत्यत्र “रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् ।” इति काशिकोक्त्या सर्व्वस्मिन् वक्तव्ये रः । “निन्दितं सुखमस्यास्तीति रः ।” इत्यमरटीका ।) अप्रियवादी । तत्पर्य्यायः । दुर्मुखः २ अबद्धसुखः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥ (यथा,—
“एका भार्य्या प्रकृतिसुखरा चञ्चला च द्वितीया ।”
इत्युद्भटः ॥
शब्दायमानः । यथा, मृच्छकटिकनाटके १ अङ्के ।
“त्वां सूचयिष्यति तु माल्यसमुद्भवोऽयं गन्धश्च भीरु ! सुखराणि च नूपुराणि ॥”
अग्रयायी । यथा, हितोपदेशे ।
“यदि कार्य्ये विपत्तिः स्यात् सुखरस्तत्र हन्यते ॥”)
सुखरः, पुं, (सुख+रः ।) काकः । शूद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुखरोगः, पुं, (सुखस्य रोगः ।) वक्त्रामयः । (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ३५ ।
“पङ्गुर्वा वधिरः कुष्ठी यक्ष्मणा च प्रपीड़ितः ।
सुखरोगाक्षिरोगैश्च गुदरोगैश्च बाध्यते ॥”)
तत्र सुखस्य स्वरूपमाह ।
“ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च ।
गलो गलादि सकलं सप्ताङ्गं सुखमुच्यते ॥”
अथ सुखरोगाणां संख्यामाह ।
‘सुखरोगाश्चतुःषष्टिः ... ओष्ठयोर्दन्तमूले तु दश षट् तथा ।
दन्तेष्वष्टौ रसज्ञायां पञ्च सुर्न... तालुनि ॥
कण्ठे त्वष्टादश प्रोक्तास्त्रयः सर्व्वसराः स्मृताः ।
एवं सुखामयाः सर्व्वे सप्तषष्टिर्मता बुधैः ॥’
सुखरोगाणां निदानान्याह ।
‘आनूपपिशितक्षीरदधिमाषादिसेवनात् ।
सुखमध्ये गदान् कुर्य्युः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तराः ।
तत्रौष्ठरोगाः ।
तेषां निदानपूर्व्विकां संख्यामाह ।
‘पृथग्दोषैः समस्तैश्च रक्तजो मांसजस्तथा ।
मेदोजश्चाभिघातोत्थ एवमष्टौष्ठजा गदाः ॥’
तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।
‘कर्क्कशौ परुषौ स्तब्धौ कृष्णौ तीव्ररुगन्वितौ ।
दाल्येते परिपाट्येते ओष्ठौ मारुतकोपतः ॥’
परुषौ रूक्षौ । दाल्येते विदार्य्येते । परिपाट्येते किञ्चिद्विदीर्णत्वचौ क्रियेते ॥ पैत्तिकमाह ।
‘चीयेते पिड़काभिस्तु सरुजाभिः समन्ततः ।
सदाहपाकपिड़कौ पीताभासौ च पित्ततः ॥’
श्लैष्मिकमाह ।
‘सवर्णाभिस्तु चीयेते पिड़काभिरवेदनौ ।
कण्डूमन्तौ कफादोष्ठौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरू ॥’
सान्निपातिकमाह ।
‘सकृत् कृष्णौ सकृत् पीतौ सकृत् श्वेतौ ...
सन्निपातेन वि... ...

रक्तजमाह ।
रक्तं रक्तव्रणाभिः पिडकाभिर्निपीडितौ ।
रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवन्तौ शोणितप्रभौ ॥
मांसजमाह ।
मांसदुष्टौ गुरू स्थूलौ मांसपिण्डवदुद्गतौ ।
जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात् ॥
जन्तवः क्रमयः । मूर्च्छन्ति वर्द्धन्ते । मुखादुभयतः सृक्कण्योः ॥ * ॥ मेदोजमाह ।
सर्पिर्मण्डप्रतीकाशौ मेदसा कण्डुरौ गुरू ।
स्वच्छस्फटिकसङ्काशमास्रावं स्रवतो भृशम् ॥
अभिघातजमाह ।
क्षतजाभौ विदीर्य्येते पाट्येते चाभिघाततः ।
ग्रथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ ॥
क्षतजाभौ रक्तनिभौ । अतएव क्षतजाभौ रुधिराभाविति सङ्गतम् ॥ * ॥ अथौष्ठरोगाणां चिकित्सा ।
गलन्यासमूलदशनच्छदेषु रोगाः कफास्र-
भूयिष्ठाः ।
तस्मादेतेष्वसकृद्रुधिरं विस्रावयेद्दुष्टम् ॥
चतुर्विधेन स्नेहेन मधूच्छिष्टयुतेन च ।
वातजेऽभ्यञ्जनं कुर्य्यान्नाडीस्वेदञ्च बुद्धिमान् ॥
चतुर्विधेन स्नेहेन तैलघृतवसामज्जरूपेण ।

देयं शिरसां वमनं विरेकं
तिक्तस्य पानं रसभोजनञ्च ।
शीता प्रदेहाः परिषेचनञ्च
पित्तोपसृष्टेष्वधरेषु कुर्य्यात् ॥

शिरोविरेचनं धूमः स्वेदः कवल एव च ।
हृते रक्ते प्रयोक्तव्य ओष्ठकोपे कफात्मके ॥
मेदोजे स्वेदिते भिन्ने शोधिते ज्वलनो हितः ।
प्रियङ्गुस्त्रिफला लोध्रं सक्षौद्रं प्रतिसारणम् ॥

प्रतिसारस्य विधिमाह ।
‘दन्तजिह्वामुखानां यच्चूर्णकल्कावलेहनैः ।
शनैर्घर्षणमङ्गुल्या तदुक्तं प्रतिसारणम् ॥
ओष्ठरोगेष्वशेषेषु दृष्ट्वा दोषमुपाचरेत् ।
तेषु प्रलेपं यत्नेषु यथावत् समुपाचरेत् ॥
अथ दन्तवेष्टरोगाः । तत्र दन्तवेष्टरोगाणां नामानि सङ्ख्याचाह ।
शीतादो दन्तपुप्पुटको दन्तपुप्पुटकस्तथा ।
दन्तवेष्टः शौषिरश्च महाशौषिर एव च ॥
तत्र परिदरः प्रोक्तस्तथोपकुश इत्यपि ।
वैदर्भश्च ततः प्रोक्तः खलिवर्द्धन एव च ॥
अधिमांसकनामा च दन्तनाड्यश्च पञ्च च ।
दन्तविद्रधिरप्यत्र दन्तवेष्टेषु षोडश ॥
तत्र शीतादस्य लक्षणमाह ।
शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्त्तते ।
दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च ॥
दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते पचन्ति च परस्परम् ।
शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ॥
दन्तवेष्टेभ्यः दन्तवेष्टनमांसेभ्यः । अकस्मात् अभिघातं विना शीर्य्यन्ते पतन्ति । पचन्ति च परस्परं पाकोद्भवा मांसानि शोणितं पचन्ति शोणितं मांसानि पचतीत्यर्थः ॥ दन्तपुप्पुटमाह ।
दन्तयोस्त्रिषु वा यत्र श्वयथुर्जायते महान् ।
दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥
दन्तवेष्टमाह ।
स्रवन्ति पूयं रुधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।
दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥
अत्र दन्तमूलानीति कर्तृपदम् आहरणीयम् ॥
शौषिरमाह ।
श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तजः ।
लालास्रावी कण्डुरश्च विज्ञेयः शौषिरो गदः ॥
महाशौषिरमाह ।
दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्य्यते ।
यस्मिन् स सर्व्वजो व्याधिर्महाशौषिरसंज्ञकः ॥
तालु चाप्यवदीर्य्यत इत्यत्र चकारेण दन्तवेष्टौ चाप्यवदीर्य्येते । सप्तरात्रान् मारकश्चायं यत आह भोजः । महाशौषिर इत्येष सप्तरात्रान् निहन्त्यसून् ॥ * ॥ परिदरमाह ।
दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते यस्मिन् स्रवति चाप्यसृक् ।
पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥
उपकुशमाह ।
वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति हि ।
आघट्टिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनम् ॥
आध्मायते स्रुते रक्ते मुखं पूति च जायते ।
यस्मिन्नुपकुशः स स्यात् पित्तरक्तसमुद्भवः ॥
आघट्टिता घृष्टा ॥ * ॥ वैदर्भमाह ।
घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान् ।
चलन्ति च रदा यस्मिन् स वैदर्भोऽभिघातजः ॥
संरम्भः शोथः । चलन्ति चेति चकाराद्दन्ताः दाहपाकौ ॥ * ॥ खलिवर्द्धनमाह ।
मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
खलिवर्द्धननामासौ सञ्जाते रुक् प्रशाम्यति ॥
सञ्जाते दन्ते ॥ * ॥ अधिमांसकमाह ।
हानव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः ।
लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ॥
हानव्ये हनुभवे पश्चिमे दन्ते ॥ * ॥ पञ्चदन्तनाडीराह ।
दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ।
यथेरिता यथा नाड्यौ वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्ताः पञ्चभावः कथितास्तथात्रापि बोद्धव्यं ॥ * ॥ दन्तविद्रधिमाह ।
‘दन्तमांसमले धात्रेर्बाह्यान्तः श्वयथुर्महान् ।
सदाहरुक् स्रवेद्भिन्नः पूयासं दन्तविद्रधिः ॥
दन्तमांसमले दन्तवेष्टगतदोषे । बाह्ये अन्तः तैस्तुभिः ॥*॥ अथ दन्तवेष्टरोगाणां चिकित्सा ।
शीतादे हृतरक्ते तु तोये नागरसर्षपान् ।
निष्क्वाथ त्रिफलाञ्चापि कुर्य्याद्गण्डूषधारणम् ॥
काशीसलोध्रकृष्णामनःशिलाप्रियङ्गुतेजोह्वाः ।
एतैः चूर्णं मधुयुक्तं शीतादे प्रतिसारणम् ॥
तेजोह्वा तेजवल इति लोके ।
‘तैलं घृतं वा खादिरं शीतादे सम्प्रशस्यते ॥*॥
‘दन्तपुप्पुटके कार्य्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् ।
सपञ्चलवणः क्षारः सक्षौद्रः प्रतिसारणम् ।
शिरोविरेकश्च हितो नस्यं स्निग्धञ्च भोजनम् ।
विस्राविते दन्तवेष्टे व्रणान् प्रतिसारयेत् ।
लोध्रपत्तङ्गमधुकलाक्षाचूर्णैर्मधुप्लुतैः ॥
प्रतिसारयेत अङ्गुल्या घर्षयेत् । पत्तङ्ग चोसक इति लोके ।
गण्डूषे क्षीरिणो योज्याः सक्षौद्रघृतशर्कराः ।
चलदन्तस्थैर्य्यकरं कार्य्यं बकुलचर्व्वणम् ॥
भद्रमुस्ताभयाव्योषविडङ्गारिष्टपल्लवैः ।
गोमूत्रपिष्टैर्गुटिकाः छायाशुष्काः प्रकल्पयेत् ॥
तां निधाय मुखे शोथशूलदन्तातुरो नरः ।
नात परतरं किञ्चिच्चलदन्तस्य भेषजम् ॥
भद्रमुस्तादिवटिका ।

तुला घृतं नीलसहाचरस्य
तोयाम्भसा सम्प्रपयेद्दृयथावत् ।
ततश्चतुर्भागरसेन तैलं
पचेच्छनैरर्द्धपलप्रमाणैः ॥
कल्कैरनन्तारजनीखदिरैः
जम्ब्वाम्रयष्टीमधुकोत्पलानाम् ।
तत्तैलमाश्विव धृतं मुखेन
स्थैर्य्यं द्विजानां विदधाति सद्यः ॥

नीलसहाचरः नीलपुष्पकटसैया । अनन्ता दुरालभा मदलाभे यवासो ग्राह्यः । अरिमेदो दुर्गन्धखदिरः । सहाचराद्यतैलम् ॥ * ॥
शौषिरे हृतरक्ते तु लोध्रमुस्तारसाञ्जनैः ।
सक्षौद्रैः शस्यते लेपो गण्डूषे क्षीरिणो हिताः ॥
क्रियां परिदरे कुर्य्याच्छीतादोक्तां विचक्षणः ।
संशोध्योभयतः कायं शिरश्चोपकुशे तथा ॥
काकोदुम्बरिकापत्रैर्वा विस्रावयेद्भिषक् ।
लवणैः सौद्रयुक्तैश्च सव्योषैः प्रतिसारयेत् ॥"
शस्त्रेणोत्कृत्य वै दभ्रं दन्तमूलानि शोधयेत् ।
ततः क्षारं प्रयुञ्जीत क्रियाः सर्व्वाश्च शीतलाः ॥
उद्धृत्याधिकदन्तन्तु ततोऽग्निमवचारयेत् ।
क्रिमिदन्तकवच्चात्र विधिः कार्य्यो विजानता ॥
इय खलिवर्द्धनस्य चिकित्सा ॥ * ॥
छित्त्वाधिमांसं सक्षौद्रैरेभिश्चूर्णैरुपाचरेत् ।
वचातेजोवतीपाठास्वर्जिकायावशूकजैः ॥
तेजोवती तेजवल्कलं यवक्षारः स्वर्जिका च ।
‘क्षौद्रद्वितीयाः पिप्पल्यः कवले चात्र कीर्त्तिताः ।
पटोलनिम्बत्रिफलाकषायश्चात्र धावने ॥*॥
नाडीव्रणहरं कर्म दन्तनाडीषु कारयेत् ।
यद्दन्तमध्ये जायेत नाडीदन्तं तदुद्धरेत् ।
छित्त्वा मांसानि शस्त्रेण यदि नोपरिगो भवेत् ।
शोधयेच्च दहेच्चापि क्षारेण ज्वलनेन वा ॥
भिन्नत्त्वविच्युते दन्ते हनुकाश्रितं ध्रुवम् ।
समूलं दशनं तस्मादुद्धरेद्भग्नमांस च ।
उद्धृते तूत्तरे दन्ते शोणितं सम्प्रवर्त्तते ।
रक्तातियोगात् पूर्व्वोक्ता घोरा रोगा भवन्ति हि ।
काणः सञ्जायते जन्तुरर्द्दितं चास्य जायते ।
चलमप्युत्तरं दन्तमतो नैवोद्धरेद्भिषक् ।
धावनं जातिमदनस्वादुकण्टकखादिरैः ।”
कषायैरिति शेषः ।
अथ येनातिमदनकटको स्वादुकण्टके

रक्तजमाह ।
खर्ज्जूरफलवर्णाभिः पिडकाभिर्निपीडितौ ।
रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥
मांसजमाह ।
मांसदुष्टौ गुरू स्थूलौ मांसपिण्डवदुन्नतौ ।
जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात् ॥
जन्तवः कृमयः । मूर्च्छन्ति वर्द्धन्ते । मुखात् उभ
यतः सृक्कण्योः ॥ ० ॥ मेदोजमाह ।
सर्पिर्मण्डप्रतीकाशौ मेदसा कण्डुरौ गुरू ।
अच्छस्फटिकसङ्काशमास्रावं स्रवतो भृशम् ॥
अभिघातजमाह ।
क्षतजाभौ विदीर्येते पीड्येते चाभिघाततः ।
ग्रथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ ॥
स दन्तौ सन्निपातेन । ममत्व चलवाभौ इति
कामाविति सङ्गतम् ॥ ० ॥ अथौष्ठरोगाणा
ञ्चिकित्सा ।
वातजेष्वोष्ठकोपेषु देया कवल
भूयिष्ठा ।
तस्मादेवमतः श्विर विस्रावयेद्दुरुम् ॥
चतुर्भिर्न स्वेदेन मधूच्छिष्टपुनर्नवं ।
वातघ्नैश्चान्नपानाद्यैरभ्यङ्गैश्च बुद्धिमान् ॥
चतुर्विधेन स्वेदेन तैलघृतवसामज्जभिस्तथा ।
दध शिरावौ वमन विरेक
निलस्य पान रसभोजनञ्च ।
शीता प्रलेपा परिषेचनञ्च
पित्तोपसृष्टेष्वधरेषु कुर्य्यात् ॥
शिरोविरेचनं धूमः स्वेदः कवल एव च ।
हृते रक्ते प्रयोक्तव्य श्लेष्मोष्ठे कफनाशने ॥
स्नेहे स्वेदिते भिन्ने शोधिते कटुका हित ।
त्रिवृत् त्रिकटु लोध्र सर्जक्षार प्रतिसार
णम् ॥
प्रतिसारस्य विधिमाह ।
'दन्तविघ्नासुरसां मधुककल्कावलेहने ।
पूर्व्वेवद्वमकृत्वा तद्युक्तं प्रतिसारणम् ॥
श्लेष्मरोगेष्वोष्ठेषु हृत्वा दोषमथाचरेत् ।
तैलं वयव मांसे वयव मधुपाचरेत् ॥
अथ दन्तवेष्टरोगा । तत्र दन्तवेष्टरोगाणां
नामानि चक्राचाह ।
'शीतादो दन्तपुप्पुटको दन्तपुप्पुटकस्तथा ।
दन्तवेष्ट शैशिरश्च महाशौषिर एव च ।
तथा परिदर उपकुशश्च दन्तवैदर्भ एव च ।
वैदर्भश्च तथा प्रोक्त खल्लिवर्द्धन एव च ।
अधिमांसकनामा च दन्तनाड्यश्च पञ्च च ।
दन्तवेष्टगदास्त्वेवं दन्तवेष्टेषु षोडश ॥
तत्र शीतादस्य लक्षणमाह ।
'शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्त्तते ।
दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च ।
दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते पचन्ति च परस्परम् ।
शीतादो नाम स व्याधि कफशोणितसम्भव ।
दन्तवेष्टेषु दन्तवेष्टमांसेषु । अथवात
करेषाण शिरा शोणितं स्रवन्ति । शीर्य्यन्ते च
स्फुट व्योदन्तमांसानि दुर्गन्धीनि प्रवर्त्तन्ते

शोणित मांसानि पचन्ति । दन्तपुप्पुटकमाह ।
'दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुर्जायते महान् ।
दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥
दन्तवेष्टमाह ।
स्रवन्ति पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।
दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥
यत्र दन्तमसारत्वेन तनुत्वम् छिद्रयोगम् ॥
शैशिरमाह ।
श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तजः ।
लालास्रावी कण्डूयुक्तो विज्ञेयः शैशिरो गदः ॥
महाशौषिरमाह ।
'दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्य्यते ।
यस्मिन् स सर्व्वजो व्याधिर्महाशौषिरसंज्ञकः ॥
तालु चाप्यवदीर्य्यते चकारात् दन्तमांसानि पाट्यन्ते
नीर्य्यते । सप्तरात्रान् मारकश्चायं यत आह
भोजः । महाशौषिर इत्येष सप्तरात्रान्निह
न्त्यसून् ॥ ० ॥ परिदरमाह ।
'दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते यस्मिन् ष्ठीवति चाप्यसृक् ।
पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥
उपकुशमाह ।
वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति हि ।
आघट्टिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनम् ॥
आध्मायते सुते रक्ते मुखं पूति च जायते ।
यस्मिन्नुपकुशः स स्यात् पित्तरक्तकृतो गदः ॥
आघट्टिताः स्पृष्टाः ॥ ० ॥ वैदर्भमाह ।
'घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान् ।
चलन्ति च दन्ता यस्मिन् स वैदर्भोऽभिघातजः ॥
संरम्भः शोथः । चलन्ति इति चकारादिदवा
दाहपाका ॥ ० ॥ खल्लिवर्द्धनमाह ।
'मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
खल्लिवर्द्धनसंज्ञोऽसौ जाते रुक् प्रशाम्यति ॥
सञ्जाते दन्ते ॥ ० ॥ अधिमांसकमाह ।
हानव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः ।
लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ॥
हानव्ये हनुभवे पश्चिमे दन्ते ॥ ० ॥ पञ्चदन्त
नाडीराह
'दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ।
यथेरिता यथा नाडीव्रणे वातपित्तकफसन्नि
पातागन्तुनिमित्ताः पञ्चनाड्य कथितास्तथात्रा
पीत्यर्थः ॥ ० ॥ दन्तविद्रधिमाह ।
'दन्तमांसमले साध्वैर्बाह्यान्तःश्वयथुर्महान् ।
सदाहरुक् स्रवेद्भिन्नः पूयासृग्दन्तविद्रधिः ॥
दन्तमांसमले दन्तवेष्टमलाशये । बाह्ये बहिः
देशे ॥०॥ अथ दन्तवेष्टरोगाणां चिकित्सा ।
'शीतादे हृतरक्ते तु तोये नागरसर्षपैः ।
त्रिफलाया क्वाथश्चापि कुर्य्याद्गण्डूषधारणम् ॥
'वातोक्तेर्नस्यरुपिभिः प्रियालपद्मकैस्तथा ।
दन्तो पूर्व्वं मधुयुक्तं शीतादं पूतिमांसहरम् ॥
तैलञ्च तैलकल्कञ्च दान लब्धे ॥
नित्यं घृत वा पानञ्च शीतादे प्रशस्यते ॥ ० ॥
'दन्तपुप्पुटके कार्य्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् ।
सपञ्चलवणः क्षारः सक्षौद्रः प्रतिसारणम् ॥

शिरोविरेकश्च हितो नस्यं स्निग्धञ्च भोजनम् ॥
विस्राविते दन्तवेष्टे व्रणान् प्रतिसारयेत् ।
लोध्रपत्तङ्गमधुककलाक्षाचूर्णैर्मधूत्तरैः ॥
प्रतिसारयेत् अङ्गुल्या घर्षयेत् । पत्तङ्ग चोरक
इति लोके ।
गण्डूषे क्षीरिणो योज्याः सर्पिःक्षौद्रशर्कराः ।
दन्तस्थैर्य्यकरं काथं वकुलचर्व्वणम् ॥
भल्लुकारग्वधयोषविडङ्गारिष्टवल्कलैः ।
गोमूत्रपिष्टैः वटिकां छायाशुष्कां प्रकल्पयेत् ॥
तां निधाय मुखे शोषमूलं दन्तातुरो नरः ।
नातः परतरं किञ्चिद्दन्तस्य भेषजम् ॥
भद्रमुस्तादिवटिका ।
'तुला धृत नीलमहाचरस्य
द्रोणाम्भसा सम्पचेदुपपादत ।
ततश्चतुर्भागरसेन तैल
पचेच्छनैरर्द्धपलप्रमाणैः ।
कल्कैरनन्ताखदिरारिमेद
जम्ब्वाम्रयष्टीमधुकोत्पलानाम् ।
तत्तैलमाश्वेव धृतं मुखेन
स्थैर्य्यं द्विजानां विदधाति सद्यः ॥
नीलमहाचरः नीलपुष्पकटसैया । अनन्ता
दुरालभा सदनाभि यवासो ज्ञाद । अरिमेदो
दुर्गन्धखदिरः । महाचराद्यतैलम् ॥ ० ॥
'शैशिरे हृतरक्ते तु लोध्रमुस्तारसाञ्जनैः ।
सक्षौद्रैः शस्यते लेपो गण्डूषे क्षीरिणो हिताः ।
क्रिया परिदरे कुर्य्याच्छीतादोक्तां विचक्षणः ।
संशोध्योभयतः काये शिरश्चोपकुशे तथा ।
काकोदुम्बरिकापत्रैस्तथा विस्रावयेद्विषक् ।
समस्तैश्चोपकुशे च सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥
'प्रथमेनोपकुश्चे दन्त दन्तमलानि शोधयेत् ।
तत क्षार प्रयुञ्जीत क्रियाः सर्व्वाश्च शीतलाः ॥
उद्धृत्याधिकदन्तन्तु ततोऽग्निना दाहयेत् ।
कृमिदन्तककथाय विधि कार्य्यो विजानता ।
इति खल्लिवर्द्धनस्य चिकित्सा ॥ ० ॥
छित्त्वाधिमांसं सक्षौद्रैरेभिश्चूर्णैरुपाचरेत् ।
वचातेजवतीपाठासर्ज्जिकायावशूकजैः ।
तेजोवत्या तैलवल्कलं मधुचोरकयोरपि च ।
'क्षौद्रद्वितीया पिप्पल्यः कवले चात्र कीर्त्तिताः ।
पटोलनिम्बत्रिफलाकषायश्चात्र धावने ॥ ० ॥
'नाडीव्रणहरं कर्म्म दन्तनाडीषु कारयेत् ।
यद्दन्तमधिजायेत नाडीदन्तं तदुद्धरेत् ॥
छित्त्वा मांसानि शस्त्रेण यदि नोपरिजो भवेत् ।
शोधयित्वा दहेच्चापि क्षारेण ज्वलनेन वा ।
भिन्नमुच्चलिते दन्ते हनुकास्थिगत पुनः ।
समूलं दन्तमुद्धृत्य तत्कायाद्धरेद्दन्तमांसं च ।
उद्धृते तूत्तरे दन्ते शोणितं प्रवर्त्तते ।
रक्तातियोगात् पूर्व्वोक्ता घोरा रोगा भवन्ति हि ।
काणः स जायते जन्तुरर्दितं तस्य जायते ।
चलमप्युत्तरं दन्तमतो नैवोद्धरेद्भिषक् ।
आवर्त्य जातिमन्यत्र मधुयष्ट्यादि ॥"
कषायैरनिद्धैः ।
ततो वैव निमदत्वकास्तो कादृचदौ

अथ गलरोगाणां चिकित्सा ।
'रोहिणीनान्तु साध्यानां हितं शोणितमोक्ष-
णम् ।
वमनं धूमपानञ्च गण्डूषो नस्यकर्म्म वा ॥
वातजान्तु हृते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत् ।
सुखोष्णान् स्नेहगण्डूषान् धारयेच्चाप्यभीक्ष्णशः ॥
विस्राव्य पित्तसम्भूतां सिताक्षौद्रप्रियङ्गुभिः ।
घर्षयेत् कवलो द्राक्षापरूषैः क्वथितैर्हितः ॥
आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ॥'
आगारधूम झुल इति लोके । कटुकानि शुण्ठी-
पिप्पलीमरिचानि ।
'श्वेताविडङ्गदन्तीषु तैलं सिद्धं ससैन्धवम् ।
नस्यकर्म्मणि दातव्यं कवले च कफोदये ॥'
श्वेता अपराजिता ।
'पित्तवत् साधयेद्वैद्यो रोहिणीं रक्तसम्भवाम् ।
विस्राव्य कण्ठशालूकं साधयेत्तुण्डिकेरिवत् ॥
एककालं यवान्नं वा भुञ्जीत स्निग्धमल्पशः ।
उपजिह्विकवच्चापि साधयेदधिजिह्विकाम् ॥
एकवृन्दन्तु विस्राव्य विधिं शोधनमाचरेत् ।
एकवृन्दमिव प्रायो वृन्दञ्च समुपाचरेत् ॥
गिलायुश्चापि यो व्याधिस्तञ्च शस्त्रेण साधयेत् ।
अमर्म्मस्थं सुसम्पक्वं भेदयेत् गलविद्रधिम् ॥'
अथ सामान्यानां कण्ठरोगाणां चिकित्सा ।
'कण्ठरोगेष्वसृङ्मोक्षस्तीक्ष्णैर्नस्यादिकर्म्मभिः ।
चिकित्सकश्चिकित्साम् कुशलोऽत्र समाचरेत् ॥
क्वाथं दद्याच्च दार्व्वीत्वङ्निम्बतार्क्ष्यकलिङ्गकम् ।
हरीतकीकषायो वा पिबेन् माक्षिकसंयुतः ॥
कटुकातिविषादारुपाठामुस्ताकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रक्वथिताः पीताः कण्ठरोगविनाशनाः ॥
त्वक्क्षीरीकटुकाव्योषदार्व्वीत्वक्त्रिफलाघनम् ।
पाठां रसाञ्जनं दारु तेजोह्वेति सुचूर्णितम् ॥
क्षौद्रयुक्तं विधातव्यं गलरोगे महौषधम् ।
योगास्त्विमे त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ॥
यवाग्रजं तेजवतीञ्च पाठां
रसाञ्जनं दारु निशां सकृष्णाम् ।
क्षौद्रेण कुर्य्यात् गुटिकां सुखेन
तां धारयेत् सर्व्वगलामयेषु ॥'
अथ सर्व्वसरमुखरोगाः । तत्र तेषां निदानं
संख्याचाह ।
'पृथग्दोषैस्त्रयो रोगाः समस्तैश्चतथा
स्मृताः ।'
तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।
स्फोटैः सतोदैर्व्वदनं समन्ताद्-
यच्चाचितं सर्व्वसरः स वातात् ॥'
पैत्तिकमाह ।
'रक्तैः सदाहैः पिड़कैः तनीते-
र्यच्चाचितं चापि स पित्तकोपात् ॥'
श्लैष्मिकमाह ।
'अवेदनैः कण्डुयुतैः सवर्णै-
र्यच्चाचितं चापि स वै कफेन ।'
अवेदनैः ईषद्वेदनैः । यत उक्तं सुश्रुतेन ।
'अल्पवेदनैरिति ॥' मुखरोगेष्वसाध्यानाह ।
'ओष्ठप्रकोपे वर्ज्याः स्युर्मांसरक्तत्रिदोषजाः ।
दन्तवेष्टेषु वर्ज्यौ तु त्रिलिङ्गगतिशौषिरौ ॥'
त्रिलिङ्गगतिः त्रिदोषजा नाड़ी । सप्तशौषि-
रश्च ।
'दन्तेषु च न सिध्यन्ति श्यावदालनभञ्जनाः ।
जिह्वारोगेष्वलासस्तु तालव्येष्वर्ब्बुदस्तथा ॥
स्वरघ्नो वलयो वृन्दो बलासः स हि दारुणः ।
गलौघो मांसतानश्च शतघ्नी रोहिणी गतिः ॥
असाध्याः कीर्त्तिता ह्येते रोगा दश नवो-
त्तराः ।
तेषु चापि क्रियां वैद्यः प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥'
अथ सर्व्वसरमुखरोगाणां चिकित्सा ।
'वातात् सर्व्वसरं चूर्णैर्लवणैः प्रतिसारयेत् ।
तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलगण्डयोः ॥
पित्तात्मके सर्व्वसरे शुद्धकायस्य देहिनः ।
सर्व्वपित्तहरः कार्य्यो विधिर्मधुरशीतलः ॥
प्रतिसारणगण्डूषधूमसंशोधनानि च ।
कफात्मके सर्व्वसरे क्रमं कुर्य्यात् कफापहम् ॥
मुखपाके सिरावेधः शिरसश्च विरेचनम् ।
मधुमूत्रघृतक्षीरैः शीतैश्च कवलग्रहः ॥
जातीपत्राम्रनाढ़ाद्याम्रदार्व्वीफलत्रिकैः ।
क्वाथः क्षौद्रयुतः शीतो गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥
कार्य्यश्च मञ्जुधा नित्यं जातीपत्रस्य चर्व्वणम् ।
क्षीरकौरफरुहेन्द्रयवचर्व्वणमप्याचरेत् ।
मुखपाकव्रणक्लेददौर्गन्ध्यमुपशाम्यति ॥ ३ ॥
पटोलनिम्बजम्ब्वाम्रमालतीनवपल्लवैः ।
पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने ॥ ४ ॥
पञ्चपल्लवजः श्रावन्तिफलाजम्बूवोटपत्रा ।
मुखपाके प्रयोक्तव्यः सक्षौद्रो मुखधावने ॥५॥
स्वरसः क्वथितो दार्व्व्या घनीभूतो रसक्रिया ।
सक्षौद्रा मुखरोगासृग्दोषनाड़ीव्रणापहा ॥६॥
सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्ता-
हरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।
यष्ट्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च
क्वाथं पिबेत् पाकहरं मुखस्य ॥७॥'
राजद्रुमः धनवहेरा इति लोके ।
'तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च ।
क्षौद्राभ्यक्ताद्विरमकल्कस्य गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥८॥
आस्यादिना सकृदपि मुखगन्धं सकलमपनयति ।
त्वग्गोगपूरफलजा पवनमवाध्यन्ञ्च नाशयति ॥९॥
हरिद्रा निम्बपत्राणि मधुकं नीलमुत्पलम् ।
तैलमेभिर्व्विपक्तव्यं मुखपाकहरं परम् ॥१०॥
यष्टीमधुपलमेकं त्रिंशन्नीलोत्पलस्य तैलस्य ।
प्रस्थं तद्द्विगुणपयोविधिना पक्वं तु नस्येन ॥
निखिलं वदनस्य सार्व्वं शमयति गात्रस्य दोष-
संघातम् ।
फयरुव्वलमवक्रं क्रमशोऽभ्यङ्गेन जन्तूनाम् ॥११
इति मुखरोगाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
अपि च ।
तण्डुलीयकगोक्षूरमूलं पीतं पयोऽन्वितम् ।
कामलादिहरं प्रोक्तं मुखरोगहरं तथा ॥१२॥
शुष्कमूलकमुस्तानां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
शुक्तं चतुर्गुणं दत्त्वा तैलमेतैर्व्विपाचयेत् ॥
बाधिर्य्ये कर्णनादे च पूयस्रावे च कर्णयोः ।
पूरणादस्य तैलस्य क्षमः कर्णयोः स्थिताः ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्कशेखर ! ।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम् ॥१३॥"
इति गारुडे १८८।१८९ अध्यायौ ॥
(तथाचास्य सनिदानचिकित्सितम् ।
"सुश्रुतेन मानवे तु शोष-
जातमुखरोगाणि चलादपाञ्च ।
कृमादर्य्यं निपतनं सञ्चीतं
प्रशंसनमसृक्तनोरभेदाः ॥
दन्तज्वरस्फोटकतालुदाहा-
मुखादजाघ्याद्दौर्गन्ध्यता च ।
पित्तात् सरुक्तं विनिश्चयतश्च
वर्णांश्च गुरुकार्यसरक्तवर्णा: ॥
कफार्त्तमल्लं गितविच्छलाद्यं
श्लेष्मोऽभिपरिपाकप्रसेकी ।
उत्क्लिश्यमन्दाग्नितया च तन्द्रा
तथाच मन्दाः कण्ठकर्णामि ॥
सर्व्वाणि रूपाणि तु वक्त्ररोगे
भवन्ति यस्मिन् स तु सर्व्वजः स्यात् ।
संस्थानदूष्याकृतिनामभेदा-
च्चैते चतुःषष्टिविधा भवन्ति ॥
प्रागानव्रतानि चिकित्सानि तेषां
निमित्तरूपाकृतिभेदजानि ।
यथाप्रदेशन्तु चतुर्व्विधस्य
लिखौ प्रवक्ष्यामि मुखामयस्य ॥'
इति मुखरोगः ॥
'शुक्तनिक्तकटुक्षौद्रकषायैः कवलग्रहः ।
धूमः प्रधमनं शुद्धिरधस्तद्गलङ्घनम्
भोज्यञ्च मुखरोगेषु यथास्वदोषमुद्दिष्टम् ।
पिप्पल्यग्नगदाव्वीत्वग् यवक्षारो रसाञ्जनम् ॥
पाठा तेजोवती पथ्या समभागं सुचूर्णितम् ।
मुखरोगेषु सर्व्वेषु सक्षौद्रं तद्विधारयेत् ॥
गोमूत्रधनसाक्षीकैः श्रेष्ठोऽयं कवलग्रहः ।
तेजोह्वामभयामेलां समङ्गां कटुकां घनम् ।
पाठां ज्योतिष्मतीं लोध्रं दार्व्वीं कुष्ठञ्च चूर्णयेत्
दन्तानां घर्षणञ्चैव स्रावकण्डूव्रणापहम् ॥'
'गृहधूमो यवक्षारपाठाव्योषं रसाञ्जनम् ।
तेजोह्वा त्रिफला लोध्रं चित्रकश्चेति चूर्णितम् ॥
सक्षौद्रं धारयेदेतत् गलरोगविनाशनम् ॥'
इति कालकचूर्णम् ॥
मनःशिला यवक्षारो हरितालं ससैन्धवम् ।
दार्व्वीत्वक् चेति तच्चूर्णं माक्षिकेण समायुतम् ॥
मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ।
मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नामकीर्त्तितम् ॥'
इति पीतकचूर्णम् ॥
'कटुकातिविषापाठा दार्व्वीमुस्तकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रक्वथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥
स्वरसः क्वथितो दार्व्व्या घनीभूतो रसक्रिया ।
सक्षौद्रमुखरोगासृग्दोषनाड़ीव्रणापहा ॥
तालुशोषे त्वद्य्यास्य चपिरोत्तरभक्तिकम् ॥

पद्माकारं तालुमध्ये तु शोथं
विद्याद्रक्तादर्बुदं पित्तलिङ्गम् ।
पद्माकारं पद्मकर्णिकाकृतिरिव मांसलो दीर्घं
मांसाङ्कुरैश्चितम् ॥ * ॥ मांससङ्घातमाह ।
दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजञ्च
तात्वन्तस्थं मांससङ्घातमाहुः ।
तालुपुप्पुटमाह ।
नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात् स्यात्
मेदोयुक्तात् पुप्पुटस्तालुदेशे ॥
तालुशोषमाह ।
शोषोऽत्यर्थं दीर्यते चापि तालु
श्वासो वातात्तालुशोषोऽयमुक्तः ।
तालुपाकमाह ।
पित्तं कुर्य्यात् पाकमत्यर्थघोरं
तालुन्येनं तालुपाकं वदन्ति ॥
अथ तालुरोगाणां चिकित्सा ।
कुष्ठोषणवचासिन्धुकणापाठाप्लवैः सह ।
सक्षौद्रैर्भिषजा कार्य्यं गलशुण्डीप्रघर्षणम् ॥
अत्र केचिदोषणा शुण्ठी इति च लोके ।
अङ्गुष्ठाङ्गुलिसन्दंशेनाकृष्य गलशुण्डिकाम् ।
छिन्द्यान्मण्डलाग्रेण जिह्वोपरि तु संस्थिताम् ॥
मण्डलाग्रेण शस्त्रविशेषेण ।
अतिच्छेदात् स्रवेद्रक्तं तस्माद्धेतोर्म्रियेत च ।
हीनच्छेदाद्भवेच्छोथो लालास्रावो भ्रमस्तथा ॥
तस्मात् वैद्यः प्रयत्नेन दृष्टकर्म्मा विशारदः ।
गलशुण्डीं तु संछिद्य कुर्य्यात् प्रायामिमां क्रियाम् ॥
पिप्पल्यतिविषाकुष्ठवचामरिचनागरैः ।
क्षौद्रयुक्तैः सलवणैस्तत्ता प्रतिसारयेत् ॥
वचामतिविषापाठारास्नाकटुकरोहिणीः ।
निष्क्वाथ्य पिचुमर्द्दञ्च कवलं तत्र कारयेत् ॥
तुण्डिकेर्य्यध्रुषे कूर्म्मे सङ्घाते तालुपुप्पुटे ।
एष एव विधिः कार्य्यो विशेषः शस्त्रकर्म्मणि ॥
तालुपाके तु कर्त्तव्यं विधानं पित्तनाशनम् ।
स्नेहस्वेदौ तालुशोषे विधिश्चानिलनाशनः ॥
अथ गलरोगाः । तत्र गलरोगाणां नामानि
संख्याञ्चाह ।
रोहिण्यः पञ्चधा प्रोक्ताः कण्ठशालूक एव च ।
अधिजिह्वश्च वलयो बलासश्चैकवृन्दकः ॥
वृन्दः शतघ्नी च गिलायुः कण्ठविद्रधिः ।
गलौघः स्वरघ्नश्च मांसतानस्तथैव च ।
विदारी कण्ठदेशे तु रोगा अष्टादश स्मृताः ॥
तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यसम्प्राप्ति-
माह ।
'गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम् ।
गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-
र्निहन्त्यसून् व्याधिरियं हि रोहिणी ॥
अनिलः मूर्च्छितः प्रवृद्धः । पित्तकफौ च
मूर्च्छितौ पित्तं वा मूर्च्छितं कफो वा मूर्च्छितः ।
ननु यदोऽपि मूर्च्छना एकस्योपजाया अवि-
चलमात्रत्वात् ॥ * ॥ तत्र वातजाया लक्षण-
माह ।
जिह्वासमन्ताद्भृशवेदनास्तु
मांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधिनो ये ।
सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा
वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता ॥
समन्तात् जिह्वायाः सर्व्वतः । वातात्मकोपद्रव-
गाढयुक्ता स्तम्भादिभिरतिशयेन युक्ता ॥ * ॥
पित्तजामाह ।
क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका
तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता ।
श्लेष्मजामाह ।
स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका
गुर्व्वी स्थिरा सा कफसम्भवा तु ।
स्रोतोऽत्र कण्ठमेव ॥ * ॥ सन्निपातजामाह ।
'गम्भीरपाकिन्यनिवार्य्यवीर्य्या
त्रिदोषलिङ्गा त्रिभवा भवेत् सा ।
रक्तजामाह ।
स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा
साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु ।
रक्तेतराः सद्यःकालावधिमाह ।
सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति त्र्यहात् कफसमुद्भवा ।
पञ्चाहात् पित्तसम्भूता सप्ताहात् पवनोत्थिता ॥
कण्ठशालूकमाह ।
कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो
ग्रन्थिर्गले कण्टकशूकभूतः ।
खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्य-
स्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥
कण्टकशूकभूतः कण्टकवच्छूकवच्च वेदनाजनकः
अधिजिह्वमाह ।
जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्तु
जिह्वोपरिष्टादपि रक्तमिश्रात् ।
ज्ञेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष
विवर्जयेदागतपाकमेनम् ॥
आगता मिथ्यादवत्यन्वय ॥ * ॥ वलयमाह ।
बलास एवायततमुन्नतञ्च
शोथं करोत्यन्नगतिं निवार्य्य ।
तं सर्व्वथैवाप्रतिवार्य्यवीर्य्यं
विवर्जनीयं वलयं वदन्ति ॥
बलासमाह ।
गले तु शोथं कुरुतः प्रवृद्धौ
श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् ।
मर्म्मच्छिदं दुस्तरमेतमाहु-
र्बलाससंज्ञं निपुणा विकारम् ॥
मर्म्मच्छिदं हृदयमर्म्मणि छेदनवद्वेदनाजनकम् ।
एकवृन्दमाह ।
वृत्तोन्नतोऽन्तः श्वयथुः सदाहः
सकण्डुरोऽपाक्यमृदुर्गुरुश्च ।
नाम्नैकवृन्दः परिकीर्त्तितोऽसौ
व्याधिर्बलासक्षतजप्रसूतः ॥
अन्तः गलमध्ये । अपाकी द्रुतपाकी । अमृदु
दृढमृदु ॥ * ॥ वृन्दमाह ।
'समुन्नतं वृत्तममन्ददाहं
तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति ।
तथापि पित्तक्षतजप्रकोपाद्
विद्यात् सतोदं पवनात्मकन्तु ॥
शतघ्नीमाह ।
वर्त्तिर्घना कण्ठनिरोधिनी तु
चितातिमात्रं पिशितप्ररोहैः ।
अनेकरुक्प्राणहरी त्रिदोषा
ज्ञेया शतघ्नीसदृशी शतघ्नी ॥
घना कठिना । अनेकरुक् वातपित्तकफजनो-
द्दाहकण्ड्वादियुक्ता शतघ्नीसदृशी लौहकण्टक-
संकुला शतघ्नी महती शिला तत्तुल्या यतः
प्राणहरी ॥ * ॥ गिलायुमाह ।
ग्रन्थिर्गले त्वामलकास्थिमात्रः
स्थिरोऽल्परुक् स्यात् कफरक्तमूर्त्तिः ।
संलक्ष्यते सक्तमिवाशितञ्च
स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥
गलविद्रधिमाह ।
सर्व्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः
शोथो रुजः सन्ति च यत्र सर्व्वाः ।
स सर्व्वदोषैर्गलविद्रधिस्तु
तस्यैव तुल्यः खलु सर्व्वजस्य ॥
गलौघमाह ।
शोथो महान् यस्तु गलावरोधी
तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता ।
कफेन जातो रुधिरान्वितेन
गले गलौघः परिकीर्त्तितोऽसौ ॥
वायुगतेर्निहन्ता उच्छ्वासवायुगतिरोधकः ॥ * ॥
स्वरघ्नमाह ।
यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं
भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः ।
कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु
ज्ञेयः स रोगः श्वसनात् स्वरघ्नः ॥
ताम्यमानस्तमः पश्यन् । शुष्कविमुक्तकण्ठः
शुष्कः विमुक्तोऽस्वाधीनः कण्ठो यस्य सः ।
अस्वाधीनता भुक्तं गिलितुमशक्यत्वात् । अनि-
लायनेषु वायुवर्त्मसु श्वसनात् वातात् ॥ * ॥
मांसतानमाह ।
प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकष्टो
गलोपरोधं कुरुते क्रमेण ।
स मांसतानः कथितोऽवलम्बी
प्राणप्रणुत् सर्व्वकृतो विकारः ॥
प्रतानवान् विस्तारवान् । सुकष्टः अतिशयित-
कष्टः यत्र सः ॥ * ॥
विदारीमाह ।
'सदाहतोदं श्वयथुं सुताम्र-
मन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् ।
पित्तेन विद्याद्वदने विदारीं
पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते ॥
पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते स पुरुषो येन
पार्श्वेन विशेषाद् दुःखेन शेते तस्मिन् पार्श्वे सा
विदारी भवति इत्यर्थः ॥ * ॥

[मुग्]धः, त्रि, (मुह्+कर्त्तरि क्तः।) मूढ़ः। (यथा, ऋग्वेदे। ५। ४०। ५।

"अक्षेत्रविद् यथा मुग्धो भुवनान्यदीधयुः॥")

सुन्दरः। इति विश्वः॥ (यथा, मेघदूते। ९४।

"दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धा-ङ्गनाभिः॥")

[मुग्ध]बोधं, क्ली, (मुग्धः सुन्दरः बोधः ज्ञानं पद-पदार्थानां भवत्यस्मात्। यद्वा, मुग्धान् मूढ़ान् अल्पबुद्धीन् जनान् बोधयतीति। मुग्धबोधम्। इति दुर्गादासः। मुग्ध+बुध्+"कर्म्मण्यण्। ३। २। १। इति अण्।) वोपदेवकृतव्याकरण-विशेषः। यथास्याद्यश्लोकः।

"मुकुन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते।

मुग्धबोधं व्याकरणं परोपकृतये मया॥"

मुग्धा, स्त्री, (मुग्ध+टाप्।) नायिकाविशेषः। (सा च नायिका स्वीयापरकीयाभेदेन द्विविधा।) तत्र स्वीयापि त्रिविधा। मुग्धा मध्या प्रगल्भा च। तत्राङ्कुरितयौवना मुग्धा। सा च ज्ञातयौवना अज्ञातयौवना च। सैव क्रमशो लज्जाभय-पराधीनरतिर्नवोढ़ा। सैव जातप्रश्रया विश्रब्ध-नवोढ़ा। अस्याश्चेष्टा क्रिया मनोहरा। कोपे मार्द्दवं नवविभूषणे समीहा च॥ मुग्धा यथा।

"आज्ञप्तं किल कामदेवधरणीपालेन काले शुभे वस्तुं वास्तुविधिं विधास्यति तनौ तारुण्य-मेणीदृशः।

दृष्ट्या खञ्जनचातुरी सुखरुचा सौधाकरी माधुरी

वाचा किञ्च सुधासमुद्रलहरी लावण्यमाम-न्त्र्यते॥"॥

अज्ञातयौवना यथा,—

"नीरात्तीरमुपागता श्रवणयोः सीम्नि स्फुर-न्नेत्रयोः

ओष्ठे लग्नमिदं किमुत्पलमिति ज्ञातुं करं न्यस्यति।

शैवालाङ्कुरशङ्कया शशिमुखी रोमावलीं प्रोञ्छति

आशाशाति मुहुः सखीमविदितश्रोणीभरा पृच्छति॥"

ज्ञातयौवना यथा,—

"स्वयम्भूः शम्भुरम्भोजलोचने त्वत्पयोधरः।

नखेन कस्य धन्यस्य चन्द्रचूड़ो भविष्यति॥"

नवोढ़ा यथा,—

"हस्ते धृतापि शयने विनिवेशितापि

क्रोड़े कृतापि यतते बहिरेव गन्तुम्।

जानीमहे नववधूरथ तस्य वश्या

यः पारदं स्थिरयितुं क्षमते करेण॥"

द्वितीया यथा,—

"दत्तामीता पार्श्वे सुखमसुखं नैव कुरुते

शुणाना मन्त्रार्थं क्षिपति वदनं चुम्बनविधौ।

हृदि न्यस्तं हस्तं क्षिपसि गमनारोपितमना

नवोढ़ा वोढ़ारं रमयति च सन्ताप्यति च॥"

विश्रब्धनवोढ़ा यथा,—

"द्रुतमुकुलितनेत्रपालिनीवी-

नियमितबाहुकृतोरुयुग्मबन्धम्।

करकलितकुचस्थलं नवोढ़ा

स्वपिति समीपमुपेत्य कस्य यूनः॥"

इति रसमञ्जरी॥

मुच इ ड } कल्कने। दम्भे। शाठ्ये। इति कवि-
मुच ड } कल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ। इ मुञ्चते। ड मुचते ड मोचते। इति दुर्गादासः॥

मुच ऌ श प ञ औ मोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा०-उभ०-सक०-बन्धनरहितीभावे अक०-अनिट्।) मोचस्त्यागः। ऌ अमुचत्। श प ञ मुञ्चति मुञ्चते धनं दाता। बन्धन-रहितीभावे अकर्म्मकोऽयम्। आलानान्मुक्तो गजः कर्त्तरि क्तः। एवं पापान्मुक्त इत्यादौ पापबन्धनान्मुक्त इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

मुच क मोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर० सक०-सेट्।) क मोचयति। मोचस्त्यागः। इति दुर्गादासः॥

मुचिरः, त्रि, (मुञ्चति धनादिकं ददातीति। मुच्+"इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दि-चन्दितिमिमिहिमुहिमुचीति।" उणा० १। ५२। इति किरच्।) दाता। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥

मुचिरः, पुं, (मुच्+किरच्।) धर्म्मः। वायुः। देवता। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

मुचुकुन्दः, पुं, (मुच्+बाहुलकात् कुः। मुचुः कुन्द इवेति। राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपातः।) पुष्पवृक्षविशेषः। मेकचन्द इति हिन्दी भाषा। (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे। १०।

"आनन्दं मुचुकुन्दकन्दलि! भज स्वस्यासि वासन्तिके!।")

तत्पर्य्यायः। छत्रवृक्षः २ चित्रकः ३ प्रति-विष्णुकः ४। इति भावप्रकाशः॥ बहुपुत्रः ५ सुदलः ६ हरिवल्लभः ७ सुपुष्पः ८ अर्घ्यार्हः ९ लक्ष्मणकः १० रक्तप्रसवः ११। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। कफवातनाशित्वम्। कण्ठकरत्वम्। त्वग्दोषशोफशमनत्वम्। जीर्ण-ज्वरविनाशनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ शिरःपीड़ापित्तास्रविषनाशित्वम्। इति भाव-प्रकाशः॥ * ॥ मान्धातृराजपुत्त्रः। इति श्रीभागवतम्। ९। ७। ३८।

(यथा च देवीभागवते। ७। १०। ४।

"तस्यामुत्पादयामास मान्धाता द्वौ सुतौ नृप!।

पुरुकुत्सं सुविख्यातं मुचुकुन्दं तथापरम्॥")

मुचुटी, स्त्री, अङ्गुलिमोटनम्। आङ्गुलमट्‌कान इति भाषा। यथा,—

"मुचुटी मुकुटी चैव भवेदङ्गुलिमोटने।"

इति शब्दरत्नावली॥

मुष्टिः। मुठा इति भाषा। यथा,—

"सम्पिण्डिताङ्गुलिः पाणिर्मुष्टिर्मुस्तु मुचुट्यपि।"

इति हेमचन्द्रः। ३। २५३॥

मुज इ क } शब्दार्थः। इति कविकल्पद्रुमः॥
मुज क } (चुरा०-पर०-मार्ज्जने सक०-ध्वनौ अक०-सेट्।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ। इ क मुञ्ज-यति। क मोजयति। इति दुर्गादासः॥

मुच्चकः, पुं, (मुचिङ+ण्वुल्।) मुष्ककवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

मुञ्जः, पुं, (मुञ्ज्यते मृज्यते अनेन। मुञ्ज+करणे अच्।) तृणविशेषः। मुँञ इति भाषा॥ (यथा, पञ्चदश्याम्। १। ४२।

"यथा मुञ्जादीषिकैवमात्मा युक्त्या समुद्धृतः।

शरीरत्रितयाद्धीरैः परं ब्रह्मैव जायते॥")

तत्पर्य्यायः। मौञ्जीतृणाख्यः २ ब्राह्मण्यः ३ तेजनाह्वयः ४ वाणीरकः ५ मुञ्जनकः ६ शरी ७ दर्भाह्वयः ८ दूरमूलः ९ दृढ़तृणः १० दृढ़मूलः ११ बहुप्रजः १२ रञ्जनः १३ शतु-भङ्गः १४। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शीत-त्वम्। कफपित्तजदोषनाशित्वम्। अश्मरीमूत्र-दोषासु च पावनत्वम्। भूतनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।

"मुञ्जो मुञ्जातको बाणः स्थूलदर्भः सुमेधसः।

मुञ्जद्वयन्तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा॥

दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रवस्त्यक्षिरोगजित्।

दोषत्रयहरं वृष्यं मेखलासूपयुज्यते॥"

इति भावप्रकाशः॥

शरः। इति रत्नमाला। उपनयनकाले मुञ्ज-मेखलाधारणविधिर्यथा। अथैनं माणवक-माचार्य्यस्त्रिःप्रदक्षिणं त्रिवृतं मुञ्जमेखलां परि-धापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति। इति भवदेव-भट्टः॥

मुञ्जकेशी, [न्] पुं, (मुञ्जा इव केशाः सन्त्यस्य। इनिः।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः। २। १३१॥

मुञ्जरं, क्ली, (मुञ्ज्यते प्रक्षाल्यते इति। मुञ्ज+बाहुलकात् अरन्।) शालूकम्। इति शब्दमाला॥

मुञ्जातकः, पुं, (मुञ्जं अतति तत्सादृश्यं प्राप्नो-तीति। अत+अच्। ततः स्वार्थे कन्।) पुष्प-शाकभेदः। अस्य गुणाः। परं स्वादुत्वम्। हृद्यत्वम्। पित्तानिलापहत्वञ्च। इति राज-वल्लभः॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याये।

"हस्तिकर्णमुञ्जातकलामज्जकप्रभृतीनि।")

मुट इ मर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ मुण्टति। मर्द्दो मर्द्दनम्। इति दुर्गादासः॥

मुट कि चूर्णे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा० पक्षे भ्वा०-सक०-सेट्।) चूर्णि चूर्णीकरणे। कि मोटयति तण्डुलं शिला। यत्तु दुर्गेण मोटतीति हलायुधः॥

मुट शि आक्षेपे च। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट्।) मर्द्दशेषादिः। शि मुटति अमुटीत् मुमोट। चकारात् चूर्णे ऽपि। मुटति द्विषां दर्पं य इति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

लावणा मधुरा स्निग्धा शीताश्चैव रसा हिता ।
मुखपाक शिराकम्प शिर कायविरेचनम् ।
मूत्रतैलघृतक्षीरैश्च कवलग्रह ॥
सप्तच्छदफलापाठा मृद्वीकाजातिपल्लवा ।
कषायतिक्तका शीता क्वाथाश्च मुखधावना ।
तुलां खदिरसारस्य द्विगुणामरिमेदस ॥
प्रक्षाल्य जर्जरीकृत्य चतुर्द्रोणेऽम्भस पचेत् ।
द्रोणशेष कषायन्तु पूत्वा भूय पचेच्छनै ॥
तास्मिन् घनीभूते चूर्णाकृत्यार्द्धभागिकम् ।
चन्दन पद्मकोशीर मञ्जिष्ठा धातकी घनम् ॥
प्रपुण्डरीक यष्ट्याह्वत्वगेलापत्रकेशरम् ।
लाक्षां रसाञ्जन मांसीं त्रिफला लोध्रवालकम् ॥
रजन्यौ फलिनीमेला समङ्गा कट्फल वचाम् ।
यवासागुरुपत्तङ्गगैरिकाञ्जनमावपेत्
लवङ्गनखकङ्कोलजातिकोषान् पलोन्मितान् ।
कर्पूरकुडवञ्चापि पुन शीतेऽवतारिते ॥
ततस्तु गुलिका कार्या शुष्का वास्येन धार
येत् ।
तैलमानेन कल्केन कषायेण च साधयेत् ॥
दन्तानाञ्चलनभङ्गशौषिर्यक्रिमिरोगनुत् ।
मुखपाकास्यवैरस्य पारोन्मकनाशनम् ॥
स्रावोपजिह्वोपकुशैस्तथाऽन्यगलरोगनुत् ।
दन्तास्यगलरोगेषु सर्वेषा ततपरायणम् ॥’
इति खदिरादिगुटिकातैलञ्च । इति मुख
रोगचिकित्सा । इति चरक चिकित्सास्थान
२६ अध्याय ।)

मुखलाङ्गल पु (मुख लाङ्गलमिव भूविदारक
मस्य ।) शूकर । इति जटाधर ॥

मुखबन्धन क्ली (मुख प्रारम्भविषय तस्य बन्धन
मत्रेति ।) ग्रन्थारम्भे तत्र वक्तव्यकथनम् ।
तस्य नामान्तरम् । अनुक्रमणिका । भूमिका ।
इति ग्रन्दाम्बुधि मुखबन्धनाख्यप्रथमस्तवक ।
इति तद्ग्रन्थकर्तृणा नामवेदेन लिखितम् ।

मुखवल्लभ पु (मुखस्य वल्लभ प्रीतिकर ।)
दाडिमवृक्ष । इति शब्दमाला । मुखप्रिये त्रि ।

मुखवासिका क्ली (मुख वासयति शोधयतीति ।
वस + णिच + ण्वुल + स्त्रियां टाप । अत
इत्व च ।) अम्बष्ठा । इति राजनिर्घण्ट ।

मुखवाद्य, क्ली (मुखेन वाद्यम् ।) वक्त्रगालवाद्यम् ।
बाक इति भाषा । इति त्रिकाण्डशेष ।
मुखस्य मुखेन च वाद्यम् । शिवपूजान्ते बम्
इति शब्देन गालवाद्यम् । यथा —
“लिङ्ग निर्माय विधिवत् विधिवत् पूजयेच्च तम् ।
बम्बम् जपित्वा वै मुखवाद्य शुचिस्मिते ॥
इति लिङ्गार्च्चनतन्त्रे १५ पटल ।
अपि च ।
“मुखवाद्य मनुष्य हि कृत्वा तु परमेश्वरि ॥
मातृकामन्त्रसहित मुखवाद्य सुदुर्लभम् ।
अकारादिलकारान्तमनुलोमविलोमत ।
चकार परमेशानि । मुखवाद्य शुचिस्मिते ॥
अविन्दु सममुच्चार्य यथाशक्त्या त्वया प्रिये ।
अनुलोमविलोमेन वर्गैश्च वरानने ॥
अनेनैव विधानेन मुखवाद्य करोति य ।
स लिङ्ग सगण सोऽपि स शिवो नात्र सशय ।
मृत्युञ्जयोऽह देवेशि मुखवाद्यप्रसादत ॥
यस्मिन् काले महेशानि असुरो बलवान् भवत् ।
तस्मिन् काले महेशानि । मुखवाद्य करोम्यहम् ॥
तत श्रुत्वा परमेशानि । असुरा राक्षसाश्च ये
पलायन्ते महेशानि । तच्छ्रुत्वा परमेश्वर ॥
ये नरा भुवि तिष्ठन्ति मुखवाद्य विना प्रिये ।
स सर्व्वयातनाभोगी अन्ते कुम्भीरतां व्रजेत् ॥
इति च लिङ्गार्च्चनतन्त्रे ८ पटल ॥

मुखवास पु (मुखस्य वास सौरभ्यमस्मात् ।)
गन्धतृणम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

मुखवासन पु (मुख वासयतीति । वस +
णिच + ल्यु ।) मुखसुगन्धकारकद्रव्यम् । तत्
पर्य्याय । आमोदी २ । इत्यमर ।२।५।१२। दे
मुखवासनवटिकाद्यौ आमोदयुक्त कर्पूरादि
रामोदी इत् । मुख वासयति मुखवासन
नन्द्यादित्वाल्ल्यु । नानाद्रव्यरचित एकैकश
एव वा कर्पूरादिभिर्मुखप्रयोज्यमुखवासनवटि
कामोदीति सङ्क्षम् । शुभवासन इति पाठे
शुभ मनोहर वासन वासो यस्य कर्पूरादे स
आमोदीत्याहुरितिसुभूति । क्षीरस्वामिना तु
समाकर्षादिचतुष्टयेन इष्टगन्धान्तचतुष्टयेन च
पर्य्यायद्वयमाख्यातम् । शब्दार्णवे तु ।
‘कस्तूरिकायामामोद कर्पूरे मुखवासन ।
वकुल स्यात् परिमलश्चम्पक सुरभिस्तथा ।
गन्धा द्विप ऐरन्ते गुणिद्रत्नी त्रिलिङ्गका ।’
इति भरत ।

मुखविलुण्ठिका, स्त्री (मुखेन विलुण्ठयतीति ।
लुण्ठ + णिच ण्वुल । स्त्रियां टाप । अत इत्व
च ।) छागी । इति शब्दरत्नावली ।

मुखविष्ठा स्त्री, (मुखे विष्ठा मलमस्या ।)
तैलपायिका । यथा —
‘वल्गुलिका मुखविष्ठा परोष्णी तैलपायिका ।”
इति हेमचन्द्र ।

मुखशफ पुं (मुख शफ क्षुर इव तीक्ष्णमस्य ।)
दुर्म्मुख । इति शब्दमाला ।

मुखशुद्धि स्त्री (मुखस्य शुद्धि ।) वक्त्रशोधनम् ।
यथा, आह्निकतत्त्वे ।
‘अभावे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धदिने तथा ।
अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धि र्विधीयते ।”

मुखशोधन क्ली (मुखस्य शोधनम् ।) त्वचम् ।
इति राजनिर्घण्ट ।

मुखशोधन पुं (मुख शोधयत्यनेनेति । शुध + णिच
+ करणे ल्युट ।) कटुरस । इति हेमचन्द्र ।

मुखशोधी, [न्] पु, (मुख शोधयतीति । शुध +
णिच + णिनि ।) जम्बीर । इति राजनिर्घण्ट ।
(गुणादयोऽस्य जम्बीरशब्दे ज्ञातव्या ।)

मुखषील, त्रि (मुख षीवति निरस्यति विकृत
करोतीति भाव । षीव + इगुपधत्वात् क
पृषोदरादित्वात् वस्य लत्वम् ।) दुर्मुख । इति
शब्दमाला ।

मुखसम्भव पु (मुखात् सम्भव उत्पत्तिरस्य ।)
ब्राह्मण । इति हेमचन्द्र ।३।४७६।

मुखसुर, क्ली, (मुखस्य सुरा इति विभाषा
सेनासुराच्छायाशालानिशानाम ।२।४।२५।
इति षष्ठीसमास सुराशब्दस्य क्लीवत्वम् ।)
तालसुरा । इति त्रिकाण्डशेष । ताडी इति
भाषा ।

मुखस्राव पु, (स्रु भाव + घञ । मुखात् स्राव
पतनमस्य ।) लाला । इति राजनिर्घण्ट ।

मुखाग्नि, पु (मुख मुख्योऽग्नि ।) दावाग्नि ।
यथा —
‘हेमकलिर्दंवोल्काथ मृदाग्नि स्याद्दवानल’ ।
मुखोल्का भूतमस्थारी मुखाग्निर्वडवानल ।”
इति शब्दमाला ।
शवमुखे स्थितवह्नि । इति लोके । शास्त्रे तु
शिर स्थाने । यथा, —
‘दक्षिणाभिमुखा सर्व्वे गृहीत्वा तु हुता
शनम् ।
गृहीत्वा पाणिना चैव मन्त्रमेतदुदीरयेत् ॥
कृत्वा तु दुष्कृत कर्म्म जानता वाप्यजानता ।
मृत्युकालवश प्राप्य नर पञ्चत्वमागतम् ।
धर्म्माधर्म्मसमायुक्त लोभमोहसमावृतम् ।
दहेय सर्व्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स
गच्छतु ।
एवमुक्त्वा तत शीघ्र कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
ज्वलमान तथा वह्नि शिर स्थाने प्रदापयेत् ॥
चातुर्वर्ण्येषु सस्थानमेव भवति पुत्रिके ॥’
इति शुद्धितत्त्वम् ।

मुखामय, पु (मुखस्यामय ।) मुखरोग । इति
राजनिर्घण्ट ।

मुखाङ्क, पु, व्यङ्क । इति राजनिर्घण्ट ।

मुखास्र पु, (मुख अस्रमिवास्य ।) कर्कट ।
इति त्रिकाण्डशेष ।

मुखोल्का, स्त्री (मुख उल्केव यस्या ।) दावा
नल । इति शब्दमाला ।

मुख्य पुं प्रथम कल्प । इत्यमर ।२।७।३०।
यागादिषु शास्त्रोक्त प्रथम कल्पो मुख्य
स्यात् । यथा, व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिना उत्तर्ष
त्वात् मुखमिव मुख्य विकारकर्षेत्यादिना
इवार्थे य । इति तट्टीकायां भरत ।

मुख्य त्रि, श्रेष्ठ । इत्यमर’ ।३।१।५७।
(तथास्य पर्य्याय ।
“प्रधानमुत्तम रम्य श्रेष्ठ मुख्यमनुत्तमम् ।
वर वरेण्य प्रमुख पराद्ध प्रवरस्तथा ।”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
यथा, भागवते । ४ । २५ । ३८ ।
“मुख्यानामपुरश्चाद्ध्यायामेचकदुरभी ।”)

मुख्यसर्ग, पुं (मुख्यानां सर्ग इति ।) स्थावर
सृष्टि । यथा —
‘मुख्यसर्गश्चतुर्थस्तु मुख्या वै स्थावरा स्मृता ।”
इति वराहपुराणम् ।

मुगूह, पुं, दात्यूहपक्षी । इति भूरिप्रयोग ।

मुग्धः, त्रि, (मुह् + कर्त्तरि क्तः ।) मूढः । (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४० । ५ ।
"अक्षेत्रविद् यथा मुग्धो भुवनान्यदीधयुः ॥")
सुन्दरः । इति विश्वः ॥ (यथा, मेघदूते । २७ ।
"हर्षोत्साहचकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ॥")

मुग्धबोधं, क्ली, (मुग्धः सुन्दरः बोधः ज्ञानं पदपदार्थानां भवत्यस्मात् । यद्वा, मुग्धान् मूढ़ान् अव्युत्पन्नान् जनान् बोधयतीति । मुग्धबोधम् । इति दुर्गादासः । मुग्ध + बुध् + "कर्म्मण्यण् । ३ । २ । १ । इति अण् ।) वोपदेवकृतव्याकरणविशेषः । यथास्याद्यश्लोकः ।
"मुकुन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते ।
मुग्धबोधं व्याकरणं परोपकृतये मया ॥"

मुग्धा, स्त्री, (मुग्ध + टाप् ।) नायिकाविशेषः । (सा च नायिका स्वीयापरकीयाभेदेन द्विविधा ।) तत्र स्वीयापि त्रिविधा । मुग्धा मध्या प्रगल्भा च । तत्राङ्कुरितयौवना मुग्धा । सा च ज्ञातयौवना अज्ञातयौवना च । सैव क्रमशो लज्जाभयपराधीनरतिर्नवोढ़ा । सैव जातप्रश्रया विश्रब्धनवोढ़ा । अस्याश्चेष्टा क्रिया मनोहरा । कोपे मार्द्दवं नवविभूषणे समीहा च ॥ मुग्धा यथा ।
"व्याप्तं किल कामदेवचरणोपासेन काले शुभे वस्तुं वास्तुविधिं विधास्यति तनौ तारुण्यमेणीदृशः ।
दृष्या खञ्जनचातुरी मुखरुचा सौधाकरी माधुरी
वाचा किञ्च सुधासमुद्रलहरी लावण्यमामन्त्रते ॥"*॥
अज्ञातयौवना यथा,—
"नीरान्तीरमुपागता श्रवणयोः सीम्नि स्फुरन्नेत्रयोः
श्रोत्रे लक्ष्मिदं किमुत्पलमिति ज्ञातुं करं न्यस्यति ।
शैवालाङ्कुरशङ्कया शशिमुखी रोमावलीं प्रोञ्छति
आन्ताक्षान्ति मुहुः सखीमविदितश्रोणीभरा पृच्छति ॥"
ज्ञातयौवना यथा,—
"स्वयम्भूः शम्भुरम्भोजलोचने त्वत्पयोधरः ।
नखेन कस्य धन्यस्य चन्द्रचूड़ो भविष्यति ॥"
नवोढ़ा यथा,—
"हस्ते धृतापि शयने विनिवेशितापि
क्रोड़े कृतापि यतते बहिरेव गन्तुम् ।
जानीमहे नववधूरथ तस्य वश्या
यः पारदं स्थिरयितुं क्षमते करेण ॥"
द्वितीया यथा,—
"वलान्नीता पार्श्वं मुखमभिमुखं नैव कुरुते
धुनाना मूर्द्धानं क्षिपति वदनं चुम्बनविधौ ।
हृदि न्यस्तं हस्तं क्षिपति गमनारोपितमना
नवोढ़ा वोढारं रमयति च सन्तापयति च ॥"
विश्रब्धनवोढ़ा यथा,—
"दूरनुकुलितनेत्रपालिनीवी-
नियमितबाहुकृतोरुयुग्मबन्धम् ।
करकलितकुचस्थलं नवोढ़ा
स्वपिति समीपमुपेत्य कस्य यूनः ॥"
इति रसमञ्जरी ॥

मुच इ ङ, मुच ङ } कल्कने । दम्भे । शाठ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । इ मुञ्चते । ङ मुचते ङ मोचते । इति दुर्गादासः ॥

मुच ऌ श ष ञ औ मोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-उभ०-सक०-बन्धनरहितीभावे अक०-अनिट् ।) मोचस्त्यागः । ऌ अमुचत् । श ष ञ मुञ्चति मुञ्चते धनं दाता । बन्धनरहितीभावे अकर्म्मकोऽयम् । आलानान्मुक्तो गजः कर्त्तरि क्तः । एवं पापान्मुक्त इत्यादौ पापबन्धनान्मुक्त इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मुच क मोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर० सक०-सेट् ।) क मोचयति । मोचस्त्यागः । इति दुर्गादासः ॥

मुचिरः, त्रि, (मुञ्चति धनादिकं ददातीति । मुच् + "इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचीति ।" उणा० १ । ५२ । इति किरच् ।) दाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुचिरः, पुं, (मुच् + किरच् ।) धर्म्मः । वायुः । देवता । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

मुचुकुन्दः, पुं, (मुच् + बाहुलकात् कुः । मुचुः कुन्द इवेति । राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपातः ।) पुष्पवृक्षविशेषः । मेकचन्द इति हिन्दी भाषा । (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । १० ।
"आनन्दं मुचुकुन्दकन्दलि ! भज स्वस्यासि वासन्तिके ! ।")
तत्पर्य्यायः । छत्रवृक्षः २ चित्रकः ३ प्रतिविष्णुकः ४ । इति भावप्रकाशः ॥ बहुपुत्रः ५ सुदलः ६ हरिवल्लभः ७ सुपुष्पः ८ अर्घ्यार्हः ९ लक्षणकः १० रक्तप्रसवः ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफवातनाशित्वम् । कण्ठकरत्वम् । त्वग्दोषशोफप्रशमनत्वम् । जीर्णज्वरविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिरःपीड़ापित्तास्रविषनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ मान्धातृराजपुत्रः । इति श्रीभागवतम् । ९ । ७ । ३८ ।
(यथा च देवीभागवते । ७ । १० । ४ ।
"तस्यामुत्पादयामास मान्धाता द्वौ सुतौ नृप ! ।
पुरुकुत्सं सुविख्यातं मुचुकुन्दं तथापरम् ॥")

मुचुटी, स्त्री, अङ्गुलिमोटनम् । आङ्गुलमटकान इति भाषा । यथा,—
"मुचुटी मुञ्चटी चैव भवेदङ्गुलिमोटने ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
मुष्टिः । मुठा इति भाषा । यथा,—
"सम्पिण्डिताङ्गुलिःपाणिर्मुष्टिर्मुस्तु मुचुट्यपि ।"
इति हेमचन्द्रः । ३ । २६१ ॥

मुज इ क, मुज क } मृजाध्वन्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-मार्ज्जने सक०-ध्वनौ अक०-सेट् ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । इ क मुञ्जयति । क मोजयति । इति दुर्गादासः ॥

मुञ्चकः, पुं, (मुचिङ + ण्वुल् ।) मुष्ककवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुञ्जः, पुं, (मुञ्ज्यते मृज्यते अनेन । मुञ्ज + करणे अच् ।) तृणविशेषः । मूँज इति भाषा ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ४२ ।
"यथा मुञ्जादीषिकैवमात्मा युक्त्या समुद्धृतः ।
शरीरत्रितयाद्धीरैः परं ब्रह्मैव जायते ॥")
तत्पर्य्यायः । मौञ्जीतृणाख्यः २ ब्राह्मण्यः ३ तेजनाह्वयः ४ वाणीरकः ५ मुञ्जनकः ६ शरी ७ दर्भाह्वयः ८ दूरमूलः ९ दृढ़तृणः १० दृढ़मूलः ११ बहुप्रजः १२ रञ्जनः १३ शत्रुभङ्गः १४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तजदोषनाशित्वम् । अस्रदाहदीप्तासु च पावनत्वम् । भूतनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"मुञ्जो मुञ्जातको वाणः स्थूलदर्भः सुमेधसः ।
मुञ्जद्वयन्तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा ॥
दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रवस्त्यक्षिरोगजित् ।
दोषत्रयहरं वृष्यं मेखलासूपयुज्यते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
शरः । इति रत्नमाला । उपनयनकाले मुञ्जमेखलाधारणविधिर्यथा । अथैनं माणवकमाचार्य्यस्त्रिःप्रदक्षिणं त्रिवृतं मुञ्जमेखलां परिधापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति । इति भवदेवभट्टः ॥

मुञ्जकेशी, [न्] पुं, (मुञ्जा इव केशाः सन्त्यस्य । इनिः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३१ ॥

मुञ्जरं, क्ली, (मुञ्ज्यते प्रक्षाल्यते इति । मुञ्ज + बाहुलकात् अरन् ।) शालूकम् । इति शब्दमाला ॥

मुञ्जातकः, पुं, (मुञ्जं अतति तत्सादृश्यं प्राप्नोतीति । अत + अच् । ततः स्वार्थे कन् ।) पुष्पशाकभेदः । अस्य गुणाः । परं स्वादुत्वम् । वृष्यत्वम् । पित्तानिलापहत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याये ।
"हस्तिकर्णमुञ्जातकलामज्जकप्रभृतीनि ।")

मुट इ मर्द्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ मुण्टते । मर्द्दो मर्द्दनम् । इति दुर्गादासः ॥

मुट कि क्षुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा० पक्षे भ्वा०-सक०-सेट् ।) क्षुदि चूर्णीकरणे । कि मोटयति तण्डुलं शिला । वस्तु दुर्गस्तु मोटतीति हलायुधः ॥

मुट शि आक्षेपे च । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) पवर्गशेषादिः । शि मुटति अमुटीत् मुमोट । चकारात् क्षुदि च । मुटति द्विषां दर्पं य इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

मुट ङ ड प्रमर्दने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ प्रमर्दने सक॰ सेट्।) पवर्गशेषादिः। पञ्चमस्वरी। ङ मुण्डते। ड मुण्डते चारः। इति दुर्गादासः॥

मुडि इ छिदि। मर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ मुण्ड्यते। छेद इह लोमच्छेदन एव। मुण्डति मुण्डं नापितः। लोमरहितं करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

मुडि ङ मज्जने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ सेट्।) पवर्गशेषादिः पञ्चमस्वरी। मज्जमिति मस्जधातोः क्ते रूपं मज्जनमित्यर्थः। इ मुण्ड्यते ङ मुण्डते प्रस्तरो जले। अभजत् मज्जन इति पठित्वा मज्जनं शुद्धिरिति व्याख्याय मुण्डते जलेन ग्राम्यो लोक इत्युदाहृतवान् इति दुर्गादासः॥

मुण श प्रतिज्ञाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा॰ पर॰ सक॰ सेट्।) श मुणति व्रतं लोकः। प्रतिजानातीत्यर्थः। मालिना। इति दुर्गादासः॥

मुण्डं क्ली (मुण्ड्यन्ते उप्यन्ते कचा अस्मात् यद्वा मुण्डते मज्जतीति मुण्ड+अच्।) शिरः। इति नपुंसकलिङ्गसंग्रहे अमरः।३।५।३४॥ (यथा मोहमुद्गरे।१५।

अङ्गं गलितं पलितं मुण्डं
दन्तविहीनं जातं तुण्डम्।
करधृतकम्पितशोभितदण्डं
तदपि न मुञ्चत्याशाभाण्डम्॥

उपनिषद्विशेषः तद्गुणा यथा —
"ईशाकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यतित्तिरिः।
छान्दोग्यं बृहदारण्यमैतरेयं तथा दश॥")

बोलम्। सुण्डायसम्। इति राजनिर्घण्टः॥

मुण्डः पुं (मुण्डनं मुण्डः कचापनयनं मुडि खण्डने भावे घञ्। तत् अस्य अस्तीति अच् इत्यमरटीकायां रायमुकुटः।) बलिराजस्य सैनिकदैत्यविशेषः। (यथा हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि। २३२।५।

एकाक्ष एकपान्मुण्डो विद्युन्माली चतुर्भुजः।
शुम्भनिशुम्भादिर्दैत्यभेदः। यथा मार्कण्डेयपुराणे। ८७।२८।
"हे चण्ड! हे मुण्ड! बलैर्बहुभिः परिवारितौ।")
मुण्डमेवास्यावयवत्वेनास्त्यस्य। अच्।) राहुग्रहः। इति मेदिनी। ड, २२॥ (मुण्डं मुण्डनं जीविकात्वेनास्त्यस्य। अच्।) नापितः। इति जटाधरः। (मुण्डनं स्कन्धात् छेदे शाखानाम् अस्त्यस्य। अच्।) स्थाणुवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

मुण्डः, पुं क्ली (मुण्ड+अच्।) गर्द्दः। इति मेदिनी। ड, २२॥

मुण्डः, त्रि मुण्डितः। इत्यमरः।२।६।४८॥ इ मुण्डितमुण्डे। मुडि खण्डने भावे घञि मुण्डो मुण्डनं केशापनयनं तदस्मात् अच्। आपादि मुण्ड पुमान् स्त्रियां मुण्डा। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा महाभारते।१।१९६।८।

चरन्भैक्ष्यं मुनिर्मुण्डश्चरिष्यामि महीमिमाम्॥)

मुण्डकं क्ली (मुण्डमिवेति मुण्ड+स्वार्थे कन्।) मस्तकम्॥ (उपनिषद्विशेषश्च॥)

मुण्डकः पुं (मुण्डयतीति। मुडि+ण्वुल्।) नापितः। इति हेमचन्द्रः।३।५३०॥

मुण्डचणकः पुं (मुण्डित इव चणकः।) कलायः। इति राजनिर्घण्टः॥

मुण्डनं क्ली (मुण्ड+ल्युट्।) कचच्छेदनम्। तत्पर्य्यायः। भद्राकरणम् २ वपनम् ३ परिवापनम् ४ क्षौरम् ५। इति हेमचन्द्रः।३।५८७॥ (यथा महाभारते।१२।२३।४६।

आतुरस्य हितं वाक्यं त्वया धर्म्मभृतां वर।।
दण्ड एव हि राजेन्द्र क्षत्त्रधर्म्मो न मुण्डनम्॥)

मुण्डफलः पुं (मुण्डवत् फलमस्य।) नारिकेलवृक्षः यथा —

तथा मुण्डफलश्चापि विश्वामित्रप्रियोऽपि च।
इति शब्दरत्नावली॥

मुण्डशालिः पुं (मुण्डो मुण्डित इव शालिः।) शालिभेदः। तत्पर्य्यायः। मुण्डकः २ निःशूकः ३ अशूककः ४। अस्य गुणाः। त्रिदोषनाशित्वम्। मधुराम्लत्वम्। बलप्रदत्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। पथ्यत्वम्। सुखजाड्यरुजापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

मुण्डा स्त्री (मुण्ड+स्त्रियां टाप्।) मुण्डीरिका। इति मेदिनी। ड, २२॥ मुण्डिता स्त्री। इत्यमरटीकायां भरतः॥

मुण्डाख्या स्त्री (मुण्डमाख्यास्याः।) महाश्रावणिका। इति राजनिर्घण्टः॥

मुण्डायसं क्ली (मुण्डश्च तत् अयश्चेति। मुण्ड+अयस्+अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः। ५।४।९४। इति टच्।) लौहम्। इति राजनिर्घण्टः॥

मुण्डितं क्ली (मुण्ड्यते खण्ड्यते इति। मुडि खण्डने+कर्म्मणि क्त।) लौहम्। इति राजनिर्घण्टः॥ वापितमुण्डे त्रि। इत्यमरः।३।१।८५॥

मुण्डितिका स्त्री (मुण्डित+स्वार्थे कन्+स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च।) क्षुपविशेषः। मुण्डीरी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अलम्बुषा २ श्रावणी ३ पललम्बुषा ४ कदम्बपुष्पा ५ अरुणा ६ भूतघ्नी ७ कुम्भला ८ अरुणा ९। इति रत्नमाला॥

मुण्डी [न्] पुं (मुण्डयति कचान् वपति इति। मुण्ड+णिनि।) नापितः। इत्यमरः।२।१०।१०॥ (योगाचार्य्यविशेषः। यथा शिवपुराणे वायुसंहितायाम्।२।१०।५—६।

महाकालश्च शूली च दण्डी मुण्डी सहस्र च।

इत्यादावारभ्य।

अष्टाविंशतिसंख्याता योगाचार्य्या युगक्रमात्।
सम्पादितशिष्यवृन्दाः। यथा महाभारते।१३।१४।१७३।

"दिनेऽष्टमे तु विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि।
दण्डी मुण्डी कुशी चीरी घृताक्तो मेखली तथा॥")

मुण्डीरिका स्त्री (मुण्डि+बाहुलकात् ईरच्। स्त्रियां ङीष् स्वार्थे कन्। स्त्रियां टाप् के अणः।७।४।१३। इति पूर्व्वस्य ह्रस्वः।) मुण्डितिका। इति जटाधरः॥

मुत् स्त्री (मोदतेऽनया इति। मुद्+क्विप्।) हृद्गिनामौषधम्। इति राजनिर्घण्टः॥

मुत [द्] स्त्री (मोदनमिति। मुद्+भावे क्विप्।) हर्षः। इत्यमरः।१।४।२४॥ (यथा रघुवंशे।३।२५।

उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो
ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम्।
अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया
पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः॥)

मुद क संसर्गे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा॰ पर॰ सक॰ सेट्।) क मोदयति घृतेनान्नं लोकः। इति दुर्गादासः॥

मुद मि ङ हर्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ सेट्।) हर्षश्चित्तोत्साहः। मि मुदितोऽस्ति ङ मोदते धनी। इति दुर्गादासः॥

मुदा स्त्री (मुद्+घञर्थे क ततष्टाप्।) हर्षः। यथा। सुखमानन्दमुर्मुदा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा मार्कण्डेये।११६।३०।

तन्मन्त्रं क्रियमाणं तु मन्त्रिभिस्तेन भूभृता।
ततः पार्श्ववर्त्तिनी कन्या शुश्रावाथ मुदा
वशी॥)

मुदितं त्रि (मुद्+क्त। यद्वा मुत् अस्य जाता। मुत्+इतच्।) आनन्दितः। यथा —

"आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा।
मृते म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता॥"
इति शुद्धितत्त्वम्॥

आलिङ्गनविशेषः। तस्य लक्षणं यथा। नायिका नायकस्य वामपार्श्वे उपविश्य वामपादं तस्योदरमध्ये स्थापयित्वा उभौ मिलित्वा यदवस्थानम्। इति कामशास्त्रम्॥

मुदिता स्त्री (मोदते इति मुद्+सर्व्वधातुभ्य इन् सञ्ज्ञापूर्व्वकविधेरनित्यत्वात् गुणाभावः। मुदि तस्य भावः इति तल्+टाप्।) मुदा। हर्षः। इत्यमरटीकायां मथुरेशः॥ (यथा, पातञ्जलसूत्रम्।१।३३।

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्॥)

मुदिरः पुं (मोदन्ते अनेन प्रजा इति। मुद्+"इषिमदिमुदीति।" उणा॰ १।५२। इति किरच्।) मेघः। इत्यमरः।१।३।७॥ (यथा,— गीतगोविन्दे।१।१।

"मेघैर्मेदुरमम्बरं वनभुवः श्यामास्तमालद्रुमैः" ...

"प्रमुदितपुरन्दरमुकुरमुद्रितमेदुरमुदिर
सुवेशम्।")

कामुकः। इति मेदिनी। रे १०५। भेकः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

मुद्गः, पुं, (मोदते अनेन इति । मुद्+"मुदिग्रो-र्गग्गौ ।" उणा० १ । १२७ । इति गक् ।) पक्षिविशेषः । तत्पर्य्यायः । जलवायसः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४२३८ ॥ शमीधान्यभेदः । मुग इति भाषा । (यथा, मनुः । ९ । ३९ । "व्रीहयः शालयो मुद्गास्तिला माषास्तथा यवाः ।") तत्पर्य्यायः । सूपश्रेष्ठः २ वर्णार्हः ३ रसोत्तमः ४ भुक्तिप्रदः ५ हयानन्दः ६ सुफलः ७ वाजि-भोजनः ८ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधु-रत्वम् । कफपित्तास्रजित्त्वम् । लघुत्वम् । ग्राहि-त्वम् । शीतलत्वम् । पाके कटुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । नातिवातलत्वञ्च । तद्यूषगुणाः । पित्तश्रमार्त्ति-शमनत्वम् । लघुत्वम् । सन्तापहारित्वम् । अरोचकनाशित्वम् । तत्सैन्धवयुक्तश्चेत् रक्त-प्रसादनत्वम् । सर्व्वरुगपहारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । रूक्षत्वम् । स्वादु-त्वम् । अल्पानिलत्वम् । ज्वरघ्नत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥*॥ वनमुद्गगुणाः ।

"मुकुष्टः शीतलो ग्राही कफपित्तज्वरापहः ॥"

तद्विशेषा यथा, राजवल्लभे ।

"प्रधाना हरितास्तत्र वन्यमुद्गास्तु मुद्गवत् ।
कृष्णमुद्गा महामुद्गा गौरा हरितपीतकाः ।
श्वेता रक्ताश्च निर्द्दिष्टा लघवः पूर्व्वपूर्व्ववत् ॥"

मुद्गपर्णी, स्त्री, (मुद्गस्येव पर्णान्यस्याः मुद्गपर्ण+जातौ ङीष् ।) वनमुद्गः । मुगानी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काकमुद्गा २ सहा ३ । इत्यमरः ॥ क्षुद्रसहा ४ शिम्बी ५ मार्ज्जार-गन्धिका ६ वनजा ७ रिङ्गिणी ८ ह्रस्वा ९ सर्पपर्णी १० कुरङ्गिका ११ कोशिला १२ वनोद्भवा १३ वनमुद्गा १४ आरण्यमुद्गा १५ वन्या १६ । कुरङ्गिकास्थाने करङ्गिका इति च पाठः । अस्या गुणाः । हिमत्वम् । कास-वातरक्तक्षयपित्तदाहज्वरनाशित्वम् । चक्षुष्य-त्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । यथा, भावप्रकाशे ।

"मुद्गपर्णी काकपर्णी सूर्य्यपर्ण्यल्पपर्णिका ।
काकमुद्गा च सा प्रोक्ता तथा मार्ज्जारगन्धिका ॥
मुद्गपर्णी हिमा रूक्षा तिक्ता स्वादुश्च शुक्रला ।
चक्षुष्या क्षयशोथघ्नी ग्राहिणी ज्वरदाहहृत् ।
दोषत्रयहरी लघ्वी ग्रहण्यर्शोऽतिसारहृत् ॥"

मुद्गभुक्, [ज्] पुं, (मुद्गं भुंक्ते इति । भुज्+क्विप् ।) घोटकः । इति जटाधरः ॥

मुद्गभोजी, [न्] पुं, (मुद्गं भुंक्ते इति । भुज्+णिनिः ।) अश्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुद्गमोदकः, पुं, (मुद्गेन सान्तो मोदकः ।) मोदक-विशेषः । मतिचुर इति भाषा । यथा,—

"मुद्गानां धूमसीं सम्यग्घोलयेन्निर्म्मलाम्बुना ।
कटाहस्थघनस्योर्द्ध्वं झर्झरं स्थापयेत्ततः ॥
धूमसीन्तु द्रवीभूतां प्रक्षिपेत् झर्झरोपरि ।
पतन्ति बिन्दवस्तस्मात्तान् सुपक्वान् समुद्धरेत् ।
सितापाकेन संयोज्य कुर्य्यात् युक्तेन मोदकान् ॥"

अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।

"लघुर्ग्राही त्रिदोषघ्नः स्वादुः शीतो रुचिप्रदः ।
चक्षुष्यो ज्वरहृत् बल्यस्तर्पणो मुद्गमोदकः ॥"

मुद्गरं, क्ली, (मुदं आनन्दं गिरति विकिरतीति । गॄ+अच् ।) मल्लिकाभेदः । लोष्टादिभेदने, पुं । इति मेदिनी । रे, २०४ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २११ । ३ ।

"गदापट्टिशधारिण्या शूलमुद्गरहस्तया ।
प्रस्थितौ सहधर्म्मिण्या महत्या दैत्यसेनया ॥")

मुद्गरः, पुं, (मुद्+गॄ+अच् ।) कर्म्मारास्त्रः । पुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । गन्धसारः २ सप्तपत्रः ३ अतिगन्धः ४ गन्धराजः ५ विट-प्रियः ६ प्रियः ७ जनेष्टः ८ भृङ्गेष्टः ९ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । सुरभित्वम् । सौख्यदायकत्वम् । मनोज्ञकारित्वम् । मधु-पानन्दकारित्वम् । पित्तप्रकोपनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अस्त्रविशेषः । मुगुर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । द्रुघणः २ घनः ३ । इत्यमरः ॥ द्रुघनः ४ । इति भरतः ॥ प्रघणः ५ । इति जटाधरः ॥ मुद्गरः कोरकास्त्रयोः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । १२ । ७३ ।

"पादपाविद्धपरिघः शिलानिष्पिष्टमुद्गरः ॥")

मुद्गरकः, पुं, (मुद्गरमिवेति प्रतिकृतौ कन् ।) कर्म्मारः । इति राजनिर्घण्टः । कामराङ्गा इति भाषा ॥

मुद्गलं, क्ली, रोहिषतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुद्गलः, पुं, हर्य्यश्वराजपुत्त्रः । यथा,—

"सुशान्तेः पुरुजानुः तस्माच्चर्क्षः ततश्च हर्य्यश्वः हर्य्यश्वान्मुद्गलसृञ्जयबृहदिषुयवीनरकाम्पिल्य-संज्ञाः । पञ्चानामेतेषां विषयाणां रक्षणाया-लमेते मत्पुत्त्रा इति पित्राभिहिता इति पञ्चालाः । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १९ अध्यायः ॥ (मुद्गं लातीति । ला+कः । इत्यु-णादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः ।) गोत्रकारकमुनि-विशेषः । तस्य भार्य्या इन्द्रसेना । इति पुराणम् ॥ (उपनिषद्विशेषः ॥)

मुद्गष्टः, पुं, वनमुद्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

मुद्गष्टकः, पुं, (मुद्गष्ट+स्वार्थे कन् ।) वनमुद्गः । इत्यमरः । २ । ९ । १७ ॥

मुद्गार्द्रवटः, पुं, (मुद्गेनार्द्रः वटः ।) वटक-विशेषः । आदावड़ा इति भाषा । यथा,—

"मुद्गपिष्टीविरचितान् वटकांस्तैलमाचितान् ।
हस्तेन चूर्णयेत् सम्यक् तस्मिंश्चूर्णे विनिक्षिपेत् ॥
भृष्टं हिङ्ग्वार्द्रकं सूक्ष्मं मरिचं जीरकं तथा ।
निम्बूरसं यवानीञ्च युक्त्या सर्व्वं विमिश्रयेत् ॥
मुद्गपिष्टीं पचेत् सम्यक् स्थाल्यामङ्गारकोपरि ।
तस्यास्तु गोलकं कुर्य्यात्तन्मध्ये पूरणं क्षिपेत् ॥
तैले तान् गोलकान् पक्वा क्वथितायां निम-ज्जयेत् ।
गोलकाः पाचकैः प्रोक्तास्ते त्वार्द्रकवटा अपि ॥"

अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।

"मुद्गार्द्रकवटा रुच्या लघवो बलकारकाः ।
दीपनास्तर्पणाः पथ्याः त्रिदोषेषु प्रपूजिताः ॥"

मुद्रा, स्त्री, (मोदते अनयेति । मुद्+"स्फायि-तञ्चीत्यादि ।" उणा० २।१३ । इति रक् अत-ष्टाप् ।) प्रत्ययकारिणी ॥ इति त्रिकाण्ड-शेषः । नामेर मोहर इति भाषा ॥ अङ्गुलि-मुद्रा । इति शब्दरत्नावली ॥ छापेर आङ्गुटी इति भाषा । स्वर्णरौप्यादिमुद्रिका च । (यथा, अभिज्ञानशाकुन्तले । २ ।

"इमां मुद्रां त्वदङ्गुलौ निवेशयता मया ।"

चिह्नम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । २४ । १७ ।

"ज्ञानविज्ञानयोगेन कर्म्मणामुद्धरन् जटाः ।
हिरण्यकेशः पद्माक्षः पद्ममुद्रापदाम्बुजः ॥")

मोहर टाका इत्यादि भाषा । इति लोक-प्रसिद्धिः ॥*॥ पञ्चधालिप्यन्तर्गतलिपिविशेषः । छापार अक्षर इति भाषा । यथा,—

"मुद्रालिपिः शिल्पलिपिर्लिपिर्लेखनिसम्भवा ।
गुण्डिकाघुणसम्भूता लिपयः पञ्चधा स्मृताः ।
एताभिर्लिपिभिर्व्याप्ता धरित्री शुभदा हर ! ॥"
इति वाराहीतन्त्रम् ॥

"लेखन्या लिखितं विप्रैर्मुद्राभिरङ्कितञ्च यत् ।
शिल्पादिनिर्म्मितं यच्च पाठ्यं धार्य्यञ्च सर्व्वदा ॥"
इति खड्गमालातन्त्रम् ॥*॥

पञ्चमकारान्तर्गतभ्रष्टद्रव्यविशेषः । यथा,—

"पृथुकास्तण्डुला भ्रष्टा गोधूमचणकादयः ।
तस्य नाम भवेद्देवि ! मुद्रा मुक्तिप्रदायिनी ॥"
इति निर्व्वाणतन्त्रे ११ पटलः ॥

तस्याः शोधनं यथा,—

"ॐ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुराततम् । ॐ तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते विष्णोर्यत् परमं पदम् । इति मन्त्राभ्यां शोधनम् । इति स्वतन्त्रतन्त्रम् ॥ शरीरे धार्य्यभगवदायुधादिचिह्नम् । छाप इति भाषा । यथा,—

"ततो नारायणीं मुद्रां धारयेत् प्रीतये हरेः ।
मत्स्यकूर्म्मादिचिह्नानि चक्रादीन्यायुधानि च ॥
अथ मुद्राधारणनित्यता स्मृतौ ।

"अङ्कितः शङ्खचक्राभ्यामुभयोर्बाहुमूलयोः ।
समर्चयेद्धरिं नित्यं नान्यथा पूजनं भवेत ॥"
आदिपुराणे ।

"शङ्खचक्रोर्द्ध्वपुण्ड्रादिरहितं ब्राह्मणाधमम् ।
गर्द्दभं तु समारोप्य राजा राष्ट्रात् प्रवासयेत् ॥"
गारुडे श्रीभगवदुक्तौ ।

"सर्व्वकर्म्माधिकारश्च शुचीनामेव चोदितः ।
शुचित्वञ्च विजानीयान्मदीयायुधधारणात् ॥"
इति पाद्मे चोत्तरखण्डे ।

"शङ्खचक्रादिभिश्चिह्नैर्विप्रः प्रियतमैर्हरेः ।
रहितः सर्व्वधर्म्मेभ्यः प्रच्युतो नरकं व्रजेत् ॥"
स्मृतौ च यजुःकठशाखायाम् ।

"एषोर्द्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रधारी
विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ।
स्वरेण मन्त्रेण सदा हृदि स्थितं
परात्परं यन्महतो महान्तम् ॥"

अथर्व्वणि च ।

'एभिर्व्वयमुरुक्रमस्य चिह्नै-

रङ्किता लोके सुभगा भवेम ।'

तद्विष्णोः परमं पदं ये गच्छन्ति लाञ्छिताः ।

इत्यादि ।

अतएव ब्रह्मपुराणे ।

'कृष्णायुधाङ्कितं दृष्ट्वा सम्मानं न करोति यः ।

द्वादशाब्दार्जितं पुण्यं चाण्डालायोपगच्छति ॥'*।

अथ मुद्राधारणमाहात्म्यम् ।

स्कान्दे श्रीसनत्कुमारमार्कण्डेयसम्वादे ।

'यो विष्णुभक्तो विप्रेन्द्र ! शङ्खचक्रादिचिह्नितः ।

स याति विष्णुलोकं वै दाहप्रलयवर्जितम् ॥'

तत्रैवान्यत्र ।

'नारायणायुधैर्नित्यं चिह्नितं यस्य विग्रहम् ।

पापकोटिप्रयुक्तस्य तस्य किं कुरुते यमः ॥

शङ्खोद्धारे तु यत् प्रोक्तं वसता वर्षकोटिभिः ।

तत् फलं लिखिते शङ्खे प्रत्यहं दक्षिणे भुजे ॥

यत् फलं पुष्करे नित्यं पुण्डरीकाक्षदर्शने ।

शङ्खोपरिकृते पद्मे तत् फलं समवाप्नुयात् ॥

वामे भुजे गदा यस्य लिखिता दृश्यते कलौ ।

गदाधरो गयापुण्यं प्रत्यहं तस्य यच्छति ॥

यच्चानन्दपुरे प्रोक्तं चक्रस्वामिसमीपतः ।

गदाधो लिखिते चक्रे तत् फलं कृष्णदर्शने ॥'

श्रीभगवदुक्तौ च ।

'यः पुनः कलिकाले तु मत्पुरीसम्भवां मृदम् ।

मत्स्यकूर्म्मादिकं चिह्नं गृहीत्वा कुरुते नरः ॥

देहे तस्य प्रविष्टोऽहं जानन्तु त्रिदशोत्तमाः ।

तस्य मे नान्तरं किञ्चित् कर्त्तव्यं श्रेय इच्छता ॥

ममावतारचिह्नानि दृश्यन्ते यस्य विग्रहे ।

मर्त्त्यैर्मर्त्त्यो न विज्ञेयः स नूनं मामकी तनुः ॥

पापं सुकृतरूपन्तु जायते तस्य देहिनः ।

ममायुधानि यस्याङ्गे लिखितानि कलौ युगे ॥

उभाभ्यामपि चिह्नाभ्यां योऽङ्कितो मत्स्य-

मुद्रया ।

कूर्म्मयापि स्वकं तस्य निश्चितं तस्य विग्रहे ॥

शङ्खञ्च पद्मञ्च गदां रथाङ्गं

मत्स्यञ्च कूर्म्मं रचितं स्वदेहे ।

करोति नित्यं सुकृतस्य वृद्धिं

पापक्षयं जन्मशतार्जितस्य ॥'

तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।

'कृष्णशस्त्राङ्ककवचं दुर्भेद्यं देवदानवैः ।

अधृष्यं सर्व्वभूतानां शत्रूणां रक्षसामपि ॥

लक्ष्मीः सरस्वती दुर्गा सावित्री हरवल्लभा ।

नित्यं तस्य वसेद्देहे यस्य शङ्खाङ्किता तनुः ॥

गङ्गा गया कुरुक्षेत्रं प्रयागं पुष्करादि च ।

नित्यं तस्य सदा तिष्ठेद्यस्य पद्माङ्कितं वपुः ॥

[illegible] चिह्नं भुजे वाम कलिप्रिय ! ।

[illegible] सप्तसागरसङ्गमः ॥

[illegible] रथाङ्गं लिखते यदि ।

[illegible] त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥

[illegible] विष्णोर्यानि पदानि च ।

[illegible] देहे सुदर्शनम् ॥'

किञ्च ।

'कृष्णायुधाङ्किता मुद्रा यस्य नारायणी करे ।

ऊर्द्ध्वलोकाधिकारी च स वैकुण्ठेश्वरो पतिः ॥

कृष्णमुद्राप्रयुक्तस्तु दैवं पित्र्यं करोति यः ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रत्यहञ्चाक्षयं भवेत् ॥

पीडयन्ति न तत्रैव ग्रहा भूतानि राक्षसाः ।

अष्टाक्षराङ्किता मुद्रा यस्य धातुमयी करे ॥'

वाराहे श्रीसनत्कुमारोक्तौ ।

'कृष्णायुधाङ्कितं देहं गोपीचन्दनमृत्स्नया ।

प्रयागादिषु तीर्थेषु स गत्वा किं करिष्यति ॥

यदा यस्य प्रपश्येत देहं शङ्खादिचिह्नितं ।

तदा तदा जगत्स्वामी तुष्टो हरति पातकम् ॥

भवते यस्य देहे तु अहोरात्रं दिने दिने ।

शङ्खचक्रगदापद्मं लिखितं सोऽच्युतः स्वयम् ॥

नारायणायुधैर्युक्तं कृत्वात्मानं कलौ युगे ।

कुरुते पुण्यकर्म्माणि मेरुतुल्यानि तस्य वै ॥

शङ्खादिनाङ्कितो भक्त्या श्राद्धं यः कुरुते द्विजः ।

विधिहीनन्तु संपूर्णं पितॄणान्तु गयासमम् ॥

यथाग्निर्दहते कक्षं वायुना प्रेरितो भृशम् ।

तथा दहन्ति पापानि दृष्ट्वा कृष्णायुधानि वै ॥'

ब्राह्मे श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।

'विष्णुनामाङ्कितां मुद्रां अष्टाक्षरसमन्विताम् ।

शङ्खादिकायुधैर्युक्तां स्वर्णरूप्यमयीमपि ॥

धत्ते भागवतो यस्तु कलिकाले विशेषतः ।

प्रह्लादस्य समो ज्ञेयो नान्यथा कलिवल्लभ ! ॥'

किञ्च ।

'शङ्खाङ्किततनुर्व्विप्रो भुङ्क्ते यस्य च वेश्मनि ।

तदन्नं स्वयमश्नाति पितृभिः सह केशवः ॥

कृष्णायुधाङ्कितो यस्तु श्मशाने म्रियते यदि ।

प्रयागे या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य नारद ! ॥

कृष्णायुधैः कलौ नित्यं मण्डितं यस्य विग्रहम् ।

तत्राश्रयं प्रकुर्व्वन्ति विबुधा वासवादयः ॥

यः करोति हरेः पूजां कृष्णशस्त्राङ्कितो नरः ।

अपराधसहस्राणि नित्यं हरति केशवः ॥

कृत्वा काष्ठमयं विम्बं कृष्णशस्त्रैस्तु चिह्नितम् ।

यो दाहयति चात्मानं तत्समो नास्ति वैष्णवः ॥

पाषण्डपतितश्वाद्यैर्नास्तिकालापपातकैः ।

न लिप्यते कलिकृतैः कृष्णशस्त्राङ्कितो नरः ॥'

किञ्च ।

'अष्टाक्षराङ्किता मुद्रा यस्य धातुमयी भवेत् ।

शङ्खपद्मादिभिर्युक्ता पूज्यतेऽसौ सुरासुरैः ॥

धृता नारायणी मुद्रा प्रह्लादेन पुरा कृता ।

विभीषणेन बलिना ध्रुवेण च शुकेन च ॥

मान्धात्राम्बरीषेण मार्कण्डप्रमुखैर्द्विजैः ।

शङ्खादिचिह्नितैः शङ्खैर्देहे कृत्वा कलिप्रिय ! ।

आराध्य केशवात् प्राप्तं समीहितफलं महत् ॥'

किञ्च ।

'गोपीचन्दनमृत्स्नाया लिखितं यस्य विग्रहे ।

शङ्खपद्मादिचक्रं वा तस्य देहे वसेद्धरिः ॥'

तत्रैव श्रीसनत्कुमारोक्तौ ।

'यस्य नारायणी मुद्रा देहे शङ्खादिचिह्निता ।

साचोपचरिता माषा तुलसीकाष्ठसम्भवा ॥

द्वादशाक्षरमन्त्रैस्तु नियुक्तानि कलेवरे ।

आयुधानि च विप्रस्य सत्तमः स च वैष्णवः ॥'

किञ्च ।

'यस्य नारायणी मुद्रा देहे शङ्खादिचिह्निता ।

सर्व्वाङ्गं चिह्नितं यस्य शस्त्रैर्नारायणोद्भवैः ॥

प्रवेशो नास्ति पापस्य कवचं तस्य वैष्णवम् ॥'

अन्यत्र च ।

'एभिर्भागवतैश्चिह्नैः कलिकाले द्विजातयः ।

भवन्ति मर्त्त्यलोके ते शापानुग्रहकारकाः ॥'*।

अथ मुद्राधारणविधिः । गौतमीये ।

"ललाटे च गदा कार्य्या मूर्द्ध्नि चापं शरस्तथा ।

नन्दकञ्चैव हृन्मध्ये शङ्खचक्रं भुजद्वये ॥

शङ्खचक्राङ्कितो विप्रः श्मशाने म्रियते यदि ।

प्रयागे या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य गौतम ! ॥

चक्रञ्च दक्षिणे बाहौ शङ्खं वामेऽपि दक्षिणे ।

गदां वामे गदाधस्तात् पुनश्चक्रञ्च धारयेत् ॥

शङ्खोपरि तथा पद्मं पुनः पद्मञ्च दक्षिणे ।

खड्गं वक्षसि चापञ्च शरं शिरसि धारयेत् ॥

इति पञ्चायुधान्यादौ धारयेद्वैष्णवो जनः ।

मत्स्यञ्च दक्षिणे हस्ते कूर्म्मं वामकरे तथा ॥'

तथा चोक्तम् ।

'दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम् ।

सव्ये च शङ्खं बिभृयादिति वेदविदो विदुः ॥

मत्स्यं पद्मञ्चापरेऽपि शङ्खं कूर्म्मं गदां तथा ।

साम्प्रदायिकशिष्टानामाचाराच्च यथारुचि ।

शङ्खचक्रादिचिह्नानि सर्व्वेष्वङ्गेषु धारयेत् ॥

भक्त्या निजेष्टदेवस्य धारयेत्तच्चयान्यपि ।

चक्रशङ्खौ च धार्य्येते संमिश्रावेव केवल ॥'

यत उक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते ।

'केवलं नोद्वहेच्छङ्खमादौ चाहरविग्रहम् ।

अतश्चक्रविमिश्रं तं बिभृयाद्वैष्णवः सदा ॥

श्रीगोपीचन्दनेनैव चक्रादीनि बुधोऽन्वहम् ।

धारयेच्छयनादौ तु तप्तानि क्वचित् तानि हि ॥'

अथ चक्रादीनां लक्षणानि ।

'द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम् ।

चक्रं स्याद्दक्षिणावर्त्तः शङ्खश्च श्रीहरेः स्मृतः ॥

गदापद्मादिकं लोकसिद्धमेव मतं बुधैः ।

मुद्रा च भगवन्नाम्नाङ्किता यद्वाक्षरादिभिः ॥'

इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥ * ॥

अपि च ।

'यथा मुद्रा शीतलाख्या तथा तप्ता न संशयः ।

तप्तायाः शीतलायाश्च विभेदो नैव वर्त्तते ॥

नामचिह्नादिना देहे वह्निना वा मृदाङ्कनम् ।

सा दीक्षा प्रोच्यते भूप ! वाह्यानां ज्ञानिना-

मपि ॥

वैष्णवैर्विष्णुभक्तैश्च ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।

सम्यार्य्या वलिता मुद्रा गोपीचन्दनसंयुता ॥'

इति नारदपञ्चरात्रम् ।

'कृष्णनामाक्षरैर्गात्रमङ्कयेच्चन्दनादिना ।

स लोकपावनो भूत्वा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥

अग्नितप्तेन चक्रेण ब्राह्मणो बाहुमूलयोः ।

अङ्कयित्वा अशेषाणां संसाराणाम्विमाप्नुयात् ॥'

इति पद्मपुराणम् ।

"तन्नाम्ना चाङ्कितं सर्व्वं वसनं भाजनादिकम् ।"
इति हारीतस्मृतिः ॥ * ॥
देवताविशेषप्रीतिजनिकाङ्गुलिरचना । यथा,
मुद्रापदव्युत्पत्तिमाह तन्त्रे ।
'मोदनात् सर्व्वदेवानां द्रावणात् पापसन्ततेः ।
तस्मान्मुद्रेति सा ख्याता सर्व्वकामार्थसाधनी ॥
अथ मुद्राः प्रवक्ष्यामि सर्व्वतन्त्रेषु कल्पिताः ।
याभिर्व्विरचिताभिश्च मोदन्ते मन्त्रदेवताः ॥
अर्च्चने जपकाले च ध्याने काम्ये च कर्म्मणि ।
स्नाने चावाहने शङ्खे प्रतिष्ठायाञ्च रक्षणे ॥
नैवेद्ये च तथान्यत्र तत्तत्कल्पप्रकाशिते ।
स्थाने मुद्राः प्रद्रष्टव्याः स्वस्वलक्षणलक्षिताः ॥
आवाहनादिका मुद्रा नव साधारणा मताः ।
तथा षडङ्गमुद्राश्च सर्व्वमन्त्रेषु योजयेत् ॥
एकोनविंशतिर्म्मुद्रा विष्णोरुक्ता मनीषिभिः ।
शङ्खचक्रगदापद्मवेणुश्रीवत्सकौस्तुभाः ॥
वनमाला तथा ज्ञानमुद्रा विल्वाख्यका तथा ।
गरुड़ाख्या परा मुद्रा विष्णोः सन्तोषवर्द्धिनी ॥
नारसिंही च वाराही हायग्रीवी धनुस्तथा ।
बाणमुद्रा ततः परशुर्ज्जगन्मोहनिका परा ॥
काममुद्रा पराख्याता शिवस्य दश मुद्रिकाः ।
लिङ्गयोनित्रिशूलाख्यामालेष्टाभीर्म्मृगाह्वयाः ।
खट्वाङ्गा च कपालाख्या डमरुः शिवतोषदाः ॥
सूर्य्यस्यैकैव पद्माख्या सप्तमुद्रा गणेशितुः ।
दन्तपाशाङ्कुशा विघ्नपरशुलड्डुकसंज्ञिताः ।
वीजपूराह्वया मुद्रा विज्ञेया विघ्नपूजने ॥
पाशाङ्कुशवराभीतिखड्गचर्म्मधनुःशराः ।
मौषली मुद्रिका दौर्गीं मुद्राः शक्तेः प्रियङ्कराः ॥
लक्ष्मीमुद्रार्च्चने लक्ष्म्या वाग्वादिन्याश्च पूजने ।
अक्षमाला तथा वीणाव्याख्यापुस्तकमुद्रिकाः ॥
सप्तजिह्वाह्वया मुद्रा विज्ञेया वह्निपूजने ।
मत्स्यमुद्रा च कूर्म्माख्या लेलिहा मुण्डसंज्ञिका ॥
महायोनिरिति ख्याता सर्व्वसिद्धिसमृद्धिदा ।
शक्त्यर्च्चने महायोनिः श्यामादौ मुण्डमुद्रिका ॥
मत्स्यकूर्म्मलेलिहाख्या मुद्रा साधारणी मता ।
तारार्च्चने विशेषास्तु कथ्यन्ते पञ्च मुद्रिकाः ॥
योनिश्च भूतिनी चैव वीजाख्या दैत्यधूमिनी ।
लेलिहानेति संप्रोक्ताः पञ्चमुद्राः प्रकाशिताः ॥
दशका मुद्रिका ज्ञेयास्त्रिपुरायाः प्रपूजने ।
संक्षोभद्रावणाकर्षवश्योन्मादमहाङ्कुशाः ।
खेचरी वीजयोन्याख्या त्रिखण्डा परिकीर्त्तिताः ॥
कुम्भमुद्राभिषेके स्यात् पद्ममुद्रासने तथा ।
कालकर्णीं प्रयोक्तव्या विघ्नप्रशमकर्म्मणि ॥
गालिनी च प्रयोक्तव्या जलशोधनकर्म्मणि ।
श्रीगोपालार्च्चने वेणुं नृहरेर्नारसिंहिका ॥
वराहस्य च पूजायां वाराहाख्यां प्रयोजयेत् ।
हयग्रीवार्च्चने चैव हायग्रीवीं प्रदर्शयेत् ॥
रामार्च्चने धनुर्व्वाणमुद्रे परशुरस्तथार्च्चने ।
परशुरामस्य विज्ञेया जगन्मोहनसंज्ञिका ॥
वासुदेवाह्वया ध्याने कुन्तमुद्रा तु रक्षणे ।
सर्व्वत्र प्रार्थने चैव प्रार्थनाख्यां प्रयोजयेत् ॥ * ॥
उद्देशानुक्रमादासामुच्यन्ते लक्षणान्यथ ।

हस्ताभ्यामञ्जलिं बद्ध्वानामिकामूलपर्व्वणोः ।
अङ्गुष्ठौ निक्षिपेत् सेयं मुद्रा त्वावाहनी स्मृता ॥ १ ॥
अधोमुखी त्वियं चेत् स्यात् स्थापनी मुद्रिका
स्मृता ॥ २ ॥
उच्छ्रिताङ्गुष्ठमुष्ट्योस्तु संयोगात् सन्निधापनी ॥ ३ ॥
अन्तःप्रवेशिताङ्गुष्ठा सैव संरोधनी मता ॥ ४ ॥
उत्तानमुष्टियुगला संमुखीकरणी मता ॥ ५ ॥
देवताङ्गे षडङ्गानां न्यासः स्यात् सकलीकृतिः ॥ ६ ॥
सव्यहस्तकृता मुष्टिर्दीर्घाधोमुखतर्ज्जनी ।
अवगुण्ठनमुद्रेयमभितो भ्रामिता मता ॥ ७ ॥
अन्योन्याभिमुखाश्लिष्टा कनिष्ठानामिका पुनः ।
तथैव तर्ज्जनी मध्या धेनुमुद्रा प्रकीर्त्तिता ॥
अमृतीकरणं कुर्य्यात्तया साधकसत्तमः ॥ ८ ॥
अन्योन्यग्रथिताङ्गुष्ठा प्रसारितपराङ्गुली ॥
महामुद्रेयमुदिता परमीकरणे बुधैः ।
प्रयोजयेदिमा मुद्रा देवताह्वानकर्म्मणि ॥ ९ ॥ * ॥
वैष्णवीनान्तु मुद्राणां कथ्यन्ते लक्षणान्यथ ।
वामाङ्गुष्ठन्तु संगृह्य दक्षिणेन तु मुष्टिना ॥
कृत्वोत्तानं ततो मुष्टिमङ्गुष्ठन्तु प्रसारयेत् ।
वामाङ्गुल्यस्तथाश्लिष्टाः संयुक्ताः सुप्रसारिताः ॥
दक्षिणाङ्गुष्ठसंस्पृष्टा ज्ञेयैषा शङ्खमुद्रिका ॥ १ ॥
हस्तौ तु संमुखौ कृत्वा सन्नतप्रोथिताङ्गुली ॥
तलान्तर्म्मिलिताङ्गुष्ठौ सुभुग्नौ सुप्रसारितौ ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ लग्नौ मुद्रैषा चक्रसंज्ञिका ॥ २ ॥
अन्योन्याभिमुखौ हस्तौ कृत्वा तु ग्रथिताङ्गुली ।
अङ्गुल्यौ मध्यमे भूयः सुलग्ने सुप्रसारिते ॥
गदामुद्रेयमुदिता विष्णोः सन्तोषवर्द्धिनी ॥ ३ ॥
हस्तौ तु संमुखौ कृत्वा सन्नतप्रोथिताङ्गुली ॥
तलान्तर्म्मिलिताङ्गुष्ठौ कृत्वैषा पद्ममुद्रिका ॥ ४ ॥
ओष्ठे वामकराङ्गुष्ठो लग्नस्तस्य कनिष्ठिका ॥
दक्षिणाङ्गुष्ठसंयुक्ता तत्कनिष्ठा प्रसारिता ।
तर्ज्जनीमध्यमानामाः किञ्चित् संकुच्य चालिताः ॥
वेणुमुद्रा भवत्येषा सुगुप्ता प्रेयसी हरेः ॥ ५ ॥
अन्योन्यपृष्ठकरयोर्म्मध्यमानामिकाङ्गुली ॥
अङ्गुष्ठेन तु बध्नीयात् कनिष्ठामूलसंस्थिते ।
तर्ज्जन्यौ कारयेदेषा मुद्रा श्रीवत्ससंज्ञिका ॥ ६ ॥
अनामापृष्ठसंलग्ना दक्षिणस्य कनिष्ठिका ।
कनिष्ठयान्यया बद्धा तर्ज्जन्या दक्षया तथा ॥
वामानामाञ्च बध्नीयात् दक्षिणाङ्गुष्ठमूलके ।
अङ्गुष्ठमध्यमे वामे संयोज्य सरलाः पराः ॥
चतस्रोऽप्यग्रसंलग्ना मुद्रा कौस्तुभसंज्ञिका ॥ ७ ॥
स्पृशेत् कण्ठादिपादान्तं तर्ज्जन्याङ्गुष्ठया तथा ॥
करद्वयेन मालावत् मुद्रेयं वनमालिका ॥ ८ ॥
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठकौ सक्तावग्रतो विन्यसेत् हृदि ॥
वामहस्ताम्बुजं वामजानुमूर्द्धनि विन्यसेत् ।
ज्ञानमुद्रा भवेदेषा रामचन्द्रस्य प्रेयसी ॥ ९ ॥
अङ्गुष्ठं वाममुद्दण्डितमितरकराङ्गुष्ठकेनापि
बद्धा
तस्याग्रं पीडयित्वाङ्गुलिभिरपि च ता वाम-
हस्ताङ्गुलीभिः ।
बद्धा गाढं हृदि स्थापयतु विमलधीर्व्याहरन्
मारबीजं

विल्वाख्या मुद्रिकैषा स्फुटमिह गदिता गोप-
नीया विधिज्ञैः ॥ १० ॥
हस्तौ तु विमुखौ कृत्वा ग्रथयित्वा कनिष्ठिके ।
मिथस्तर्ज्जनिके श्लिष्टे श्लिष्टावङ्गुष्ठकौ तथा ॥
मध्यमानामिके द्वे तु द्वौ पक्षाविव चालयेत् ।
एषा गरुड़मुद्रा स्याद्विष्णोः सन्तोषवर्द्धिनी ॥ ११ ॥
जानुमध्ये करौ कृत्वा चिबुकौष्ठौ समावुभौ ।
हस्तौ तु भूमिसंलग्नौ कम्पमानः पुनः पुनः ॥
मुखं विवृतकं कुर्य्यात् लेलिहानाञ्च जिह्विकाम् ।
नारसिंही भवेदेषा मुद्रा तत्प्रीतिवर्द्धिनी ॥'
अथवा ।
'अङ्गुष्ठाभ्यान्तु करयोरायम्य कनिष्ठिके ।
अधोमुखीभिः सर्व्वाभिर्म्मुद्रेयं नृहरेर्म्मता ॥ १२ ॥
देवोपरि करं वामं कृत्वोत्तानमधः सुधीः ।
नमयेदिति संप्रोक्ता मुद्रा नाराहसंज्ञिका ॥'
यद्वा ।
'दक्षहस्तस्योर्द्ध्वमुखं वामहस्तमधोमुखम् ।
अङ्गुल्यग्रन्तु संयुक्तं मुद्रा वाराहसंज्ञिका ॥ १३ ॥
वामहस्ततले दद्या अङ्गुलीस्तास्त्वधोमुखीः ।
संरोप्य मध्यमां तासामन्याश्च विकुञ्चयेत् ॥
हयग्रीवप्रिया मुद्रा तन्मूर्त्तेरनुकारिणी ॥ १४ ॥
वामस्य मध्यमाग्रन्तु तर्ज्जन्यग्रे प्रयोजयेत् ॥
अनामिकां कनिष्ठाञ्च तस्याङ्गुष्ठेन पीड़येत् ।
दर्शयेद्वामके स्कन्धे धनुर्म्मुद्रेयमीरिता ॥ १५ ॥
दक्षमुष्टेस्तु तर्ज्जन्या दीर्घैषा बाणमुद्रिका ॥ १६ ॥
यद्वा ज्ञानार्णवे ।
'यथा हस्तगतं चापं तथा हस्तं कुरु प्रिये ! ।
चापमुद्रेयमाख्याता वामहस्ते व्यवस्थिता ॥ १७ ॥
यथा हस्तगता बाणास्तथा हस्तं कुरु प्रिये ! ।
बाणमुद्रेयमाख्याता रिपुवर्गनिकृन्तनी ॥ १८ ॥
तले तलन्तु करयोस्तिर्य्यक् संयोज्य चाङ्गुलीः ।
संहताः प्रसृताः कुर्य्यात् मुद्रा परशुसंज्ञिका ॥ १९ ॥
उच्छ्रिताङ्गुष्ठमुष्टी द्वे मुद्रा त्रैलोक्यमोहिनी ॥ २० ॥
हस्तौ तु संपुटौ कृत्वा प्रसृताङ्गुलिकौ तथा ।
तर्ज्जन्यौ मध्यमापृष्ठे अङ्गुष्ठौ मध्यमाश्रितौ ।
काममुद्रेयमुदिता सर्व्वदेवप्रियङ्करी ॥ २१ ॥ * ॥
महादेवप्रियाणान्तु कथ्यन्ते लक्षणान्यथ ।
उच्छ्रितं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामाङ्गुष्ठेन वेष्टयेत् ॥
वामाङ्गुलीर्दक्षिणाभिरङ्गुलीभिश्च बन्धयेत् ।
लिङ्गमुद्रेयमाख्याता शिवसान्निध्यकारिणी ॥ १ ॥
मिथः कनिष्ठिके बद्धा तर्ज्जनीभ्यामनामिके ।
अनामिकोर्द्ध्वसंश्लिष्टदीर्घमध्यमयोरधः ॥
अङ्गुष्ठाग्रद्वयं न्यसेत् योनिमुद्रेयमीरिता ॥ २ ॥
अङ्गुष्ठेन कनिष्ठान्तु बद्धा शिष्टाङ्गुलीत्रयम् ॥
प्रसारयेत् त्रिशूलाख्या मुद्रैषा परिकीर्त्तिता ॥ ३ ॥
अङ्गुष्ठतर्ज्जन्यग्रे तु ग्रथयित्वाङ्गुलित्रयम् ॥
प्रसारयेदक्षमाला मुद्रेयं परिकीर्त्तिता ॥ ४ ॥
अधःस्थितो दक्षहस्तः प्रसृतो वरमुद्रिका ॥ ५ ॥
ऊर्द्ध्वीकृतो वामहस्तः प्रसृतोऽभयमुद्रिका ॥ ६ ॥
मिलितानामिकाङ्गुष्ठं मध्यमाग्रे नियोजयेत् ॥
श्लिष्टाङ्गुल्युच्छ्रिते कुर्य्यात् मृगमुद्रेयमीरिता ॥ ७ ॥
पञ्चाङ्गुल्यो दक्षिणस्य मिलिता [illegible]